

५३

विनाशायामगुणितं नलैः षोडशभिः स्मृतम् । खगु-
 हाणां विभागेन प्रमाणमिह लक्षयेत् । व्यासाच्च षोड-
 शोभागः सर्वेषां भिन्नयः स्मृताः । पक्केष्टकाद्यतानां
 च न दारुणां कटाचन । नृपसेनापतिवृद्धेष्टाशीतिं
 शतैर्युताम् । अङ्गुलानि द्वारमानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 विप्रादीनां विंशतिस्तु अङ्गुलानि च सप्त च । द्वारस्थ
 मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोच्छ्राय उच्यते । उच्छ्रायहस्त-
 संख्यायाः परिमाणाङ्गुलानि च । शाखाद्वयेऽपि
 बाहुल्यं कार्यं सार्द्धांशसंयुतम् । उच्छ्रायात् सप्तगुणिता-
 दशोतिः प्रयुता मता । भागः पुनर्नवगुणाशीत्यंशस्तम्भ-
 मानकम् । दशांशहीनं तस्यायं स्तम्भानां परिमाणकम् ।
 वेदाश्रो रुचकः । स्तम्भो वज्रोऽष्टाश्रियुतो मतः । द्विवज्रः ३
 षोडशाश्रस्तद्विगुणाश्रः प्रलोनकः ४ । समलवृत्तो वृत्ताख्यः ५
 स्तम्भः प्रोक्तो द्विजोत्तमैः । विभज्य नवभा स्तम्भं कुर्या-
 दुदहन षट्म् । पद्मं तु सोत्तरोष्ठञ्च कुर्याद्भागेन भा-
 गतः । स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतलानामुपर्युपर्यासाम् ।
 भवति तुलोपतलानामूनं पादेन पादेन । अत्रतिष्ठिद्वा-
 लिन्दं समलतो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविबुधसमू-
 हानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भरपि' ।
 अथ दिशालानि गृहाणि दक्षिणे दुसुखं कृत्वा पूर्वे च
 खरसंज्ञकम् । तद्वाताख्यं भवेद्देहं वातरोगप्रदं स्मृतम् ।
 दक्षिणे दुसुखं गेहं पश्चिमे धान्यसंज्ञकम् । यमस्वर्यं २
 दिशालं तन्मृत्युदं नाशदं स्मृतम् । पूर्वे तु खरनामान-
 सुत्तरे धान्यसंज्ञकम् । दृण्डाख्यं तद्दिशालं स्याद्दृण्डं
 कुर्यात् पुनः पुनः । दुसुखं दक्षिणे कुर्यादुत्तरे जयसं-
 ज्ञकम् । वीखाख्यं तद्दिशालन्तु वस्त्रनाशं धनक्षयम् ।
 खरञ्च पूर्वदिग्भागे पश्चिमे धान्यसंज्ञकम् । गृहं चुल्लो
 दिशालं तद्भनधान्यविनाशनम् । आक्रन्दं दक्षिणे भागे
 पश्चिमे धनदं तथा । दिशालं चेत्सुसंज्ञं ६ तत्पशुद्वि
 धनप्रदम् । विपलं दक्षिणे भागे पश्चिमे क्रूरसंज्ञकम् ।
 शोभनाख्यं दिशालं तद्भनधान्यकरं परम् । विजयं
 दक्षिणे भागे विजयं चैव पश्चिमे । दिशालं चैव कु-
 म्भाख्यं ७ पिपादिसंयुतम् । धान्यञ्च पूर्वदिग्भागे
 धान्यं चैदसुभयं ८ । नन्दाख्यं ९ तद्दिशालञ्च धनदं
 शोभनं स्मृतम् । विजयं सर्वदिग्भागे दिशालाख्यं
 तदेव १० हि । अङ्गाद्यं ११ नाम तद्देहं शुभदं द्वारतो भ-
 वेत् । विपलं सर्वदिग्भागे दिशालं तत्प्रजायते । तानि-
 सप्त टसंज्ञानि १२ धनधान्यप्रदानि च । धनदं सर्वदिग्-

भागे सुसुखं वा मनोरमम् । कान्तनामः ३ तु तद्देहं
 सर्वांशे शोभनं स्मृतम् । दिशालानां सङ्घानां च भेदाद्यं
 त्रयोदश । फलपाकार्थमेतेषां मया प्रोक्तं सुविस्त-
 रात् । पूर्वयान्यमथ याम्यपश्चिमं पश्चिमोत्तरसुदीर्घपूर्व-
 मम् । प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु षड्विधमिदं
 दिशालकम् । अथ दिशालानि "उत्तरद्वारहीनं यत्
 दिशालं धनधान्यदम् । हिरण्यनाभनाभानः राज्ञा
 सौख्यविवर्द्धनम् । प्राक्द्वारशालाहीनन्तु सुक्षेत्रं नामं
 तद्गृहम् । वृद्धिदं पुत्रपौत्राणां धनधान्यसम्-
 धिदम् । याम्यशालाविहीनं तत् दिशालं चुल्ही-
 संज्ञकम् । विनाशनं धनस्यापि पुत्रपौत्रादिनाशनम् ।
 प्रत्यक्षशालाविहीनन्तु पक्ष्मं ४ नाम तद्गृहम् । एतासा
 दोषदं चैव परञ्च पुरवासिनाम् । चत्वारोऽपी मथा-
 प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधाः । तस्माद्विचार्य कुर्यात् गृह-
 कर्मणि कोविदैः । अथ चतुःशालानि "याम्यशालानां
 न्यसेदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः । तृतीया चोत्तरे
 स्याथा चतुर्थी पूर्वपश्चिमा । गृहाणां क्रमयोगेन
 चतुःप्रष्टिः समासतः । अनेकयोगभेदाच्च शतं विशोत्तरं
 स्मृतम् । अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यत्र समलतः
 तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमन्वितम् । एकग्रामे
 चतुःशाले दुर्भिक्षे राजविप्लवे । स्वामिना नीयमानायां
 प्रतिशुक्रे न दुष्यति । नृपाणां विबुधानाञ्च गृहं
 सौख्यप्रदायकम् । प्रदक्षिणं ततः सैनैः शालाभिन्नेरलि-
 न्दकैः । विनापरेण द्वारेण नन्द्यावर्त्तमितं २ स्मृतम् ।
 अष्टं सुतारोग्यकरं सर्वेषां शुद्धजन्मानाम् । द्वारा-
 लिन्दोगतम्भेको नेत्रयार्दक्षणाङ्गतः । विज्ञाय द-
 क्षिणद्वारं वर्द्धमानमिति स्मृतम् । शुभदं सर्ववर्णानां
 वृद्धिदं पुत्रपौत्रदम् । पश्चिमोत्तरताऽलिन्दं प्रागलौ
 वैतदुच्छ्रितौ । अन्यस्तन्मध्यविधृतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं ४
 शुभम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दो यावन्नगां तद्भवौ परौ
 सौख्यद्वारं विना यत्स्याद्दुःखाश्च ५ तु तत् स्मृतम् ।
 यन्त्यस्य यजान्तरं टीकेत्यभिपुक्तोक्तेः अलास्यसार्थानामर्धः
 ६-० वाक्येन मत्स्यपुराणवाक्येन च सप्तोक्तियते यथा
 ६-० "उत्तमसप्तमधिकं हस्तशतं नृपगृहं प्रयुत्वेन ।
 अष्टादोनान्येव पञ्च सपादानि दैव्यं ७ । पद्भिः पद्भि-
 हीना सेनापतिसङ्घानां चतुःप्रष्टिः । पञ्चैव विस्तारान्
 पद्भागसमन्विता दैव्यं । षष्टिश्चतुर्विहीना वेषमानि
 भवन्ति पञ्च सचिवस्य । स्वादांशयुता दैव्यं तदर्थतो राज-

R Sa 4 K Tar

महिषीयाम् । घडिः घडिश्चैव युवराजस्यापवर्जिता-
ऽशीतिः । तं प्रशास्वता च दैव्यं पञ्च तदर्थं तदनुजा-
नाम् । नृपसचिवान्तरत्नं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् ।
नृपयुवराजविशेषः कञ्चुक्विवेग्राकनाज्ञानाम् । अर्ध-
आधिकृतानां सर्वेषामेव कोशरतितुल्यम् । युवराज-
मन्त्रिविवरं कर्मानाध्यक्षदूतानाम् । चत्वारिंशद्दीना
चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति । षड्भागयुता दैव्यं
दैवचक्रपरोधसोर्भिषजः । वास्तुनि यो विस्तारः स एव
चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः । शालकैषु मृद्देव्यापि विस्तारा-
द्विगुणितं दैव्यम् । चातुर्वर्ग्यव्याप्तिं द्वाविंशत् स्था-
ञ्चतश्चतुर्हीना । आ षोडशादिति परं न्यूनतरम-
तीव हीनानाम् । सदांशं विप्राणां क्षत्रस्थाष्टांग-
युतं दैव्यम् । षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति न्युदस्य
पादयुतम् । नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कोश-
रतिभवने । सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुरुषा-
णाम् । अथ पारसवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भव-
नम् । हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ।
पञ्चाशमिषाञ्च मितं धान्यायुधवज्ररतिगृह्याणां च ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुक्त्वं परतः । सेनापति
नृपतीनां सप्ततिरहिते द्विधाकृते व्याप्ते । शाला चत-
र्दशकृते पञ्चविंशकृतेऽलिन्दः । हस्तद्वाविंशादिषु चत-
श्चतुस्त्रिंशत्त्रिकाः शालाः । सप्तदशत्रितयतिथिलयोद-
शकृताङ्गुलाभ्यधिकाः । त्रिविधद्विद्विसमाः क्षयः क्रमा-
दङ्गुलानि चेतेषाम् । व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश
त्रितयम् । शालात्रिभागतुल्या कर्तव्या वीथिका वृत्ति-
र्भवनात् । यद्यप्यतो भवति सा सोष्णोषः नाम तद्-
वास्तु । सायान्त्रयमितिः पश्चात् सायन्त्रयं तु पार्श्वसं-
स्थितया । सुस्थितमितिः च समन्तात् शास्त्रज्ञैः पूजिताः
सर्वाः । विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहो-
च्छ्रायः । हादशभागेनोभौ भूमौ समस्तानाम् ।
व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सन्नानां भवति भित्तिः ।
पक्केष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु स विकल्पः । एकादश-
भागयुतः सप्ततिर्नृपवशेययोर्व्यासः । उच्छ्रायोऽङ्गु-
लतुल्या द्वारस्याङ्गेन विष्कम्भः । विप्रादीनां व्यासात्
पञ्चांगोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः । साष्टांशो विष्कम्भो द्वार-
स्य द्विगुण उच्छ्रायः । उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणा-
न्वङ्गुलानि वाञ्छित्यम् । शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्द्धं
तद्व्याप्तदम्बरयोः । उच्छ्रायात् सप्तयुथादशीतिभागः

युद्धत्वमेतेषाम् । नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशां-
शहीनोऽप्ये । समचतुरश्रो रुचकोः वज्रोऽष्टात्रिं-
वज्रकोऽद्विगुणः । द्वाविंशता तु मध्ये प्रलीनकोऽद्वि-
इति इत्तः ५ । स्तम्भं विभज्य नवधा वृत्तं भागो वटोऽ
ऽस्य भागोऽन्यः । पञ्च तयोत्तरोऽष्टं कुर्याद्भागो भा-
गेन । स्तम्भसमं वाञ्छित्यं भारतुलानासुपयुर्पयौषाम् ।
भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन । अप्रतिपि-
द्वालिन्दं समन्तो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविशुध-
समूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि । नन्दप्रावर्त्तं समलिन्देः
शालाकुञ्जात् प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिमस्ति
विहाय शेषाणि कार्याणि । द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रद-
क्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः । तद्वच्च वृद्धमानेऽद्वारं तु
न दक्षिणं कार्यम् । अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्त-
गतौ तदुत्थितौ चान्यौ । तद्वधिष्विष्टतश्चान्यः प्राग्-
द्वारं स्तितिकेऽशुभदम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ
तद्वधिष्विष्टौ शेषौ । रुचकेऽद्वारं न शुभदसुत्तरतो-
ऽन्यानि शस्तानि । अष्टं नन्दप्रावर्त्तं सर्वेषां वृद्ध-
मानसञ्ज्ञं च । स्तितिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं
नृपादीनाम् । उत्तरशालाहीनं हिरण्यप्रनाभं त्रिधा-
लकं धन्यम् । प्राक्शालया वियुक्तं सुचतं द्वाविं-
वास्तु । याभ्याहीनं चुञ्जी त्रिशालकं वित्तनाशकरमे-
तत् । पञ्चमपरया वर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम् ।
सिद्धार्थमपरयास्ये यमसूत्रं पश्चिमोत्तरे शाले । दण्डा-
ख्यसुदकपूर्वं वाताख्यं प्राग्युता यास्या । पूर्वापरे
तु शाले गृहचुञ्जी दक्षिणोत्तरे काचम् । सिद्धार्थेऽर्था-
वाप्तिर्यमसूत्रं गृहपतेर्बन्धुः । दण्डवधो दण्डाख्ये
कलहोद्देगः सदैव वाताख्ये । वित्तविनाशश्चुञ्जात्
ज्ञातिविरोधः कृतः काचे' ।
तत एकाशीतिपदं चतुःषष्टिपदञ्च द्विधा वास्तुनरविभाग-
सङ्कोक्तम् 'सम्पाता वंशानां मध्यानि समानानि यानि च
ददानाम् । समीपि तानि विद्याञ्च परिधीकृतेत् प्राञ्चः ।
तान्यनुचिभाण्डकीलक्ष्म्याद्यैः पीडयानि शल्यैश्च ।
गृहभर्त्सित्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन् कथञ्चयते य-
दङ्गं गृहपतिना यत् वाऽमरं अशुभं भवे-
त्क्षिप्तं विकृतिर्वान्नेः सशल्यं तत् । धनहानिर्दारु-
भये पशुपीडाकृग्भयानि चास्थिकृते । (लोहभवे गृह-
भयं कपालकेशेषु मृत्युः स्यात् । अङ्गारे स्तेनभयं
भस्मनि च विनिर्दिशेत्सदाभिभयम् । शल्यं हि पशु-

संख्यं सुवर्णरजतादृतेऽत्यशुभम् । मर्मण्यमर्म यो वा
 रुण्डप्रथागमं तृषसमूहः) (क्षेपकम्) अपि नागदन्तको
 मर्मसंस्थितो दोषकङ्कवति । रोगःदायुं पिबतो ह्युताशनं
 शोषस्त्वमपि वितथात् । सुख्याङ्गुयं जयन्नाञ्च
 भृशमदिदेश सुपीवात् । तत्सम्पाता नव ये तान्यति
 मर्माणि सम्प्रदिष्टानि । यच्च पदस्याष्टांशस्तत्प्रोक्तं मर्म-
 परिमाणम् । पदहस्तसंख्यया सन्निहितानि ऽंशोऽङ्गु-
 लानि विस्तीर्णः । वंशव्यासोऽध्यङ्गः शिराप्रमाणं वि-
 निर्दिष्टम् । हस्तमिच्छन् ब्रह्माणं यत्राद्रुहोदृष्टही
 गृहान्तःस्थम् । उच्छिष्टाद्युपघातादृष्टहृपतिरूपतथ्यते
 तस्मिन् । दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थक्षयोऽङ्गना-
 दोषाः । वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुण्यहीयते सर्वैः ।
 स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि करेषु वैकल्ये । अ-
 विकल्पपुरे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि । गृह-
 नगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः । तेषु च
 यथागुरुत्वं वशां विप्रादयो वास्याः । वासगृह्याणि
 च विद्याद् विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि । विशतां
 च तथा भवनं भवति तान्येव दक्षिणतः । नवगुणसूत्र-
 विभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः । द्वाराणि यानि तेषा-
 मनलादीनां फलोपनयः । अनलभयं स्त्रीजन्मप्रभूत-
 धनता नरेन्द्राज्ञभ्यश्च । क्रोधपरताऽन्तत्वं क्रौर्यं च
 पूर्वेषु । अत्यसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतदृष्टिः ।
 रौद्रं कतममधनं सुतवीर्यमं च यास्येन । सुतपीडा
 रिपुदृष्टिर्न धनसुताग्निः सुतार्थबलसम्पत् । धनसम्पन्न-
 पतिभयं धनक्षयो रोग द्रव्यपरे । बधवन्वौ रिपुदृष्टि-
 र्धनसुतलाभः समस्तगुणसम्पत् । पुत्रधनाग्निर्वैरं सुतेन
 दोषाः स्त्रिया नैःसम् । मार्गतत्कौण्ड्यूपस्तम्भमवि-
 द्भमशुभदं द्वारम् । उच्छ्रयायाद्द्विगुणमितं त्यक्त्वा भूमिं
 न दोषाय । रथ्याविडं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं त-
 रुषा । पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्त्राविणि प्रोक्तः ।
 क्रुपेनापस्वारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे । स्तम्भेन
 स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिसृष्टे । उन्नादः स्वय-
 स्रहाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः । मानाधिके
 नृपभयं दस्युभयं व्यसनदं नीचम् । द्वारं द्वारस्थो-
 परि यत्तन्न शिवाय सङ्कटं यच्च । आद्यात्तं लुङ्गयदं
 कुञ्जं कुलनाशनं भवति । पीडाकरमतिपीडितमन्निर्वि-
 नतं भवेद्भावाय । बाह्यविनते प्रवासो दिग्भान्ते
 दस्युभिः पीडा । मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिशन्दधीत ह-

पङ्करी । वटफलपत्रप्रसवादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् ।
 रेशान्यादिषु कोशेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्थैताः ।
 चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति । पुरभवन-
 यामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः । श्वपचादयो
 ऽन्यजात्यास्तेष्वेव विष्टिमायान्ति । याम्यादिष्वशुभ-
 फला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते । उदगादिषु प्र-
 शस्ताः पुच्छवटोदुम्बराश्वत्याः । आसन्नाः कथकिनो
 विपुभयदाः क्षीरियोऽर्थनाशाय । फलिनः प्रजाक्षय-
 करा दाहृगर्वापि वर्जयेदेषाम् । न किन्द्राद्यादि तस्मिन्
 स्तान् तदन्तरे पूजिताम्बुदन्त्यान् । पुद्गागाशोकारिष्ट-
 वकुलपनसान् शमीशालौ । शस्तौषधिद्रुमलतामधुरा
 सुगन्धा स्निग्धा समान सुधिरा च मही नराणाम् ।
 अथध्वनि अमविनोदसुपागतानां धत्ते श्रियं किञ्चत
 शाश्वतमन्द्रेषु । सचिवालयेऽर्थनाशो धूर्तगृहे सुतवधः
 समीपस्थे । उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाऽ-
 कीर्तिः । चैत्ये भयं प्रहङ्कतं वल्मीकश्चभ्रसङ्कुले वि-
 पदः । गत्तीयां तु पिपासा क्रुर्माकारे धनविनाशः ।
 उदगादिपुवभिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव । विप्रः स-
 र्वत्र वसेदनुवर्षमयेष्टमस्येषाम् । गृहमध्ये हस्तमितं
 खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभम् । यदूनमनिष्टं तत्
 शमे समं धन्यमधिकं यत् । श्वभमथ वाम्बुपूषं पदश-
 तमित्वागतस्य यदि नोनम् । तद्वन्यं यच्च भवेत् पलान्य-
 पामाटकं चतुःषष्टिः । आमे वा गृह्यात्वे श्वभस्ये दी-
 पवर्तिरभ्यनिलम् । ज्वलति दिशि यस्य शक्ता सा
 भूमिस्तस्य वर्णस्य । श्वभोर्पितं न कुसुमं यस्मिन् प्रस्ता-
 यतेऽनुवर्षसमम् । तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मि-
 न्नोरमते । सितरक्तपीतवर्णा विप्रादीनां प्रशस्यते
 भूमिः । गन्धश्च भवति यस्या दृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः ।
 कुशयुक्ता शरवङ्कला दूर्वाकाशावृता क्रमेश्व मही ।
 अतुवर्षं दृष्टिकरी मधुरकषायास्तकटुका च । कटां
 प्रहृदवीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च । गत्वा
 महीं गृहपतिः काले सांत्वरोद्दिष्टे । भक्ष्यैर्नाना-
 कारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च । दैवतपूजां कृत्वा स्यप-
 तीनभ्यर्च्य विप्रांश्च । विप्रः स्रृष्ट्वा शीर्षं, वक्षश्च क्षत्रियो
 विश्वोह । शूद्रः पादौ स्रृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृह्यारम्भे ।
 अङ्गुष्ठेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याथवा प्रदेशिन्या । कनक-
 मण्यिरजतसुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम् । शस्त्रेषु
 शस्त्रस्युर्न्यो लोहेन भस्मनाग्निभयम् । तस्करभयं

हणेन च काष्ठोल्लिखिता च राजभयम् । वक्रा पाटालिखिता शस्त्रभयक्ते शदा विरूपा च । चर्माङ्गारास्थिता दन्तेन च कर्तुरशिवाय । वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणं सम्पदी विनिर्देश्याः । वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम् । अर्धनिचितं कृतं वा प्रविशन् स्पतिगृहे निमित्तानि । अवलोकयेद्गृहपतिः क संस्थितः स्युर्शतं किं चाङ्गम् । रविदीर्घा यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुपरवः । संसृष्टाङ्गसमानं तस्मिन्देशेऽस्थि निर्देश्यम् । शकुनसमयेऽथवान्ये हस्त्यश्वाद्योऽनुवाशने । तत्प्रभवमस्थितस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति । सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे । श्वशृगाललङ्घिते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम् । दिशि शान्तार्यां शकुनिर्मधुरविराडी यदा तदा वाच्यः । अर्धस्तस्मिन् स्थाने गृहेऽश्वराधिष्ठितेऽङ्के वा । सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाङ्मुखे महान् रोगः । गृहनाथस्पतीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादेश्यः । श्कम्बाङ्गुते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे । भग्नेऽपि च कर्मवधश्चुते कराद्गृहपतेर्मृत्युः । दक्षिणपर्वे कोषे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैव संसृत्यायाः । कृतस्नगन्धरयुतः कृतधूपविलेपनः संसृत्यायः । स्तम्भस्तथैव कार्यौ द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन । विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च फलम् । शक्रध्वजफलसदृशं तस्मिंश्च शुभं विनिर्दिष्टम् । प्रागुत्तरोन्नते धनसुतक्षयः सुतवधश्च दुर्गन्धे । वक्रे वन्धुविनाशे न सन्ति गर्भाश्च दिग्मूढे । दक्षेद्यदि गृहदृष्टिं ततः समन्ताद्दिवर्धयेत्सुल्यम् । एकोद्देशे दोषः प्रागथवाप्युत्तरे कुर्यात् । प्राग्भवति मित्तवैरं मृत्युर्दक्षिणेन यदि दृष्टिः । अर्धविनाशः पश्चाद्दग्निवद्वी मनस्तापः । ऐशान्यां देवगृहं महानसं चार्पि कार्यभाग्नोऽयम् । नैर्कल्यां भाण्डोपस्तरोऽथ धान्यानि मारुत्याम् । प्रागादिस्थे शल्लिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःखं वित्तात्मजविद्विष्टिः । खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयश्रमशानस्थान् । क्षीरतरुध्रवविभीतकनिम्बारणिवर्जितांश्चन्द्रात् । रात्रौ कतत्रलिपूजं प्रदक्षिणं केदयद्विवा वृक्षम् । धन्यसुद्रक प्राक्पतनं न ग्राह्योऽन्यथा पतितः । केदे यद्यविकारो ततः शुभं दारु तद्गृह्यैः प्रयिकम् । पीते तु तरुमण्डले निर्दिशेत् तरोर्मध्यगां गोधाम् ।

मञ्जिष्ठाभे भेकं नीले सर्पं तथारूपे सरटः । सुदगाभेऽप्यस्य कपिले तु भूषकोऽम्भश्च खड्गाभे । धान्यगोगुरु-
हताशसुराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशम् । नोत्तरा-
परशिरा न च नग्नो नैव चार्द्रचरणः श्रियमिच्छन् ।
भूरिपुष्पनिकरं सतोरुणं तोयपूर्णकलसोपशोभितम् ।
धूपगन्धवलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेदगृहम्”
मत्स्यपुराणे वास्तुपकरणे चोक्तं यथा “पूर्वं भूमिं
परीते पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् । श्वेता रक्ता तथा
पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः । विप्रादेः शस्यते भूमि-
रतः कार्यं परीक्षणम् । विप्राणां मधुरास्तादा कटुका
क्षत्रियस्य तु । तित्ता कषाया च तथा वैश्यगृहेषु
शस्यते । अरतिमात्रे वै गते स्वमुलिप्रे च सर्वशः ।
हतमामशरावस्यं कृत्वावर्चितं हृत्पयम् । ज्वालयेद्-
भूपरीक्षार्थं तत्पूर्णां सर्वदिङ्मुखम् । दीप्तौ पूर्वादि-
गृह्णीयादृश्यानामनुपूर्वशः । वास्तुः सामूहिकोनाम
दीयते सर्वतस्तु यः । शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु
गृहेषु च । अरतिमात्राधोगत्ते परीक्ष्यं स्वातपूरणे ।
अधिकं श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् । फाल-
कष्टेऽथवा देशे सर्वजीजानि वापयेत् । त्रिपञ्चसप्तत्रात्रेण
यत् रोहिति तान्यपि । ज्येष्ठा समा कनिष्ठा भूर्वर्ज-
नीयेतरा सदा । पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा च
सेचयेत् । एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च ।
पश्चात्पिष्टेन चालिय सूत्रेणावेष्ट्य सर्वतः । दश पूर्वाय
ता रेखा दश चैवोत्तरायताः । सर्ववास्तुविभागेषु वि-
ज्ञेया नवका नव । एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवि-
त्सर्ववास्तुषु । पदस्थान् पूजयेद्देवां स्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ४५।
द्वालिशङ्काहृततः पञ्चाः पञ्चाङ्गान्तस्तयोदश । नाम-
तस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत । ईशान-
कोणादिषु तान् पूजयेद्द्विषा नरः । शिखी चैवाथ
पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्यस्यैव श्वश्र्वैव
व्याकाशो वायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव दृष्टत्क्ष-
तयमावुभौ । गन्धर्वो भृङ्गराजश्च नृगः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सुपीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः । असुरः
शोषपापौ च रोगोद्दिष्टस्य एव च । भृङ्गाटः
सोमसर्पौ च यदितिश्च दितस्तथा । बहिर्द्वालिशदेते
तु तदन्तस्तु ततः शृणु । ईशानादिचतुष्कोणसंस्थि-
तान् पूजयेद्बुधः । आपश्चैवाथ सर्वावितो जयोरुद्र-
स्तथैव च । मध्ये नद्यदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

साध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शृणु । अर्थमा
 सविता चैव विवस्वान् विवृषाधिपः । मित्तेऽथ राज-
 यज्ञ्या च तथा पृथोधरः सृष्टः । अष्टमस्यापवत्सु
 परितो ब्रह्मणः स्मृताः । चापयत्रैवापवत्सु पञ्च-
 न्योऽग्निर्दितस्तथा । पदिकानान्तु वर्गोऽयमेव कोणे-
 च्चशेषतः । तन्मध्ये तु बहिर्विशत् द्विपदास्ते तु स-
 र्वशः । अर्थमा च विवस्वाश्च मित्तः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोदिजु त्रिपदास्ते तु सर्वशः । वंशानि-
 दानि वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् । वायुं याव-
 त्तथा रोगात् पित्र्यः शिखिनं पुनः । सुव्यात् ऋशं
 तथा भ्रोगादितयं यावदेव तु । सुपीवादिदिति यावत्
 सृगात् पर्जन्यमेव च । एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च
 जयमेव तु । एतेषां यस्तु सम्पानः पदं मध्यं समं
 तथा । मर्म चैतन्ममाख्यातं त्रिशूलं कोणशङ्कु यत् ।
 स्तम्भान्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा । कीलो-
 च्छिष्टोपघातादि वर्जयेद् यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तु-
 निर्दिष्टो पितृवैश्वानरायतः । मूर्धन्यग्निः समादिष्टो
 रुखे चापः समाश्रितः । पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव स्तनयो-
 स्तावधिष्ठितौ । वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा
 बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रौतेऽदितजयन्कौ ।
 सर्पन्द्रांससंस्थौ तु पूजनीयौ प्रगततः । सूर्यस-
 त्यादयस्तदन् वाह्नोः पञ्च च पञ्च च । रुद्रश्च राज-
 यज्ञ्या च वामहस्ते समास्थितौ । सावितः सविता
 तद्दृष्टस्तं दक्षिणमास्थितौ ! विवस्वानथ मित्तश्च ज-
 ठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापयज्ञ्या च हस्तयोर्भि-
 णिवन्धने । तथेवासुरशोषौ च वामपादौ समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तदन् वितथः सट्टहत्ततः । जर्वे-
 र्यमास्वुषौ ज्येष्ठौ जन्वगन्धर्वेषुष्को । जङ्घयोर्भृश
 सुपीवी स्फिकस्थौ दौवारिको सृगः । जयशक्रौ तथा
 मेद्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नयपदे ब्रह्मा हृदये
 स तु पूज्यते । चतुःषष्टिपदोवास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा
 सृष्टः । ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वधेपदास्तथा । बहिः
 कोणेषु वास्तौ तु साध्याश्चाभयसंस्थिताः । विंशतिर्द्वि-
 पदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः । गृहहारभ्येऽपि ऋण्डूतः
 स्वाम्यङ्गे यत्र जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे
 भवने तथा । सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं शुभदायकम् ।
 हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगर
 यामदेगेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् । चतुःशानं त्रिशानञ्च

द्विशानं चैकशालकम् । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्वरू-
 पेण द्विजोत्तम ! । चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपनामन-
 स्तथा । चतुःशालञ्चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् । नास्त्रा
 तत् सर्वतोभद्रं शुभं देवन्टपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च
 नन्दप्रावर्तं प्रचक्षते । दक्षिणद्वारहीनन्तु वर्द्धमानं प्र
 चक्षते । पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं नाम विशुतम् ।
 रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रचक्षते । सौम्यशाला-
 विहीनं यत्त्रिशालं धान्यकंश्च तत् । क्षेमष्टिकरं
 नृणां बद्धपुत्रफलप्रदम् । शालया पूर्वया हीनं सु-
 क्षे त्रिमिति विशुतम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोह
 विनाशनम् । शालया याम्यथा हीनं यत्त्रिशालं तु
 शालया । कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिविनाशनम् ।
 हीनं पश्चिमया वत्तु पक्ष्मं नाम तत् पुनः । मित्त
 बन्धून् सुतान् हन्ति तथा सर्वभयावहम् । यास्याप-
 राभ्यां शालाभ्यां धन्यं धान्यफलप्रदम् । क्षेमष्टिकरं
 नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमस्वर्यं च विज्ञेयं पश्चि-
 मोत्तरशालिकम् । राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं
 च तत् । उदकपूर्वं तु शाले हि दग्डाख्यं यत्र तद्भवेत् ।
 अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् । धनाख्यं पूर्व-
 याम्याभ्यां शालाभ्यां यद्दिशालकम् । तच्छक्तभयदं नृणां
 पराभवभयावहम् । चुल्लीपूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्यु-
 सूचिनी । वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्य-
 सुत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणां । सिद्धार्थसंज्ञं
 वर्ज्याणि द्विशालानि सदा बुधैः । अथातः संप्रवक्ष्यामि
 भवनं पृथिवीपते । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तसुत्तमादिभिमे-
 दतः । अष्टोत्तरं हस्तशतं द्विस्तरशोत्तमोमतः ! चतु-
 र्धन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । चतुर्धांश
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । युवराजस्य वक्ष्यामि
 तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भस्तथाशीतहीयते
 तत्र विस्तारात् । त्रिंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निग-
 द्यते । सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
 चतुःषष्टिस्तु विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते ।
 पञ्चस्वतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् । मन्दिष्यामथ
 वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुःषष्टिभिर्हीना स्यात्
 करषष्टिः प्रविस्तरे । अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि
 निगद्यते । सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
 चत्वारंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । चतुर्धांश
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वतेषु शक्यते । शिल्पिकञ्च किनाञ्चैव

वेश्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत् कराणान्तु त्रिहीनं
विस्तरे क्रमात् । द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेध्वमेव
तत् । दूतीकर्मविकृतानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चत-
र्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारोद्वादेशैव तु । अर्धाङ्क-
ज्ञानिःस्याद्विस्तारात्म्यशः क्रमात् । दैवज्ञगुरुवैद्यानां
सभास्तारदुरोधसाम् । तेषामपि प्रवक्ष्ये मि तथा भवन-
पञ्चकम् । चत्वारिंशत् विस्ताराङ्कदर्भाहीयते क्रमात् ।
पञ्चस्वतंषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् । चातुर्वर्ग्यस्य
वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् । द्वाविंशतिः कराणान्तु
चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । आ षोडशादिति परं नूनमन्याव
सायिनाम् । दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाथ पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्याङ्कार्द्धादेः प्रशस्यते । सेनापतेर्द-
पस्यापि गृहयोरन्तरेण तु । नृपवासगृहं कार्यं भा-
रुडागारन्तश्चैव च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ग्यस्य
चान्तरे । वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा
अन्तरप्रभवानाञ्च स्वपित्तोर्गृहमिष्यते । तथा हस्तशता-
दङ्गं गदितं वनवासिनाम् । सेनापतेर्दपस्यापि सप्तत्या
रुहिते कृते । चतुर्दशहृते व्यासे शालाव्यासः प्रकी-
र्तितः । पञ्चविंशान्विते तस्मिन्नलिन्दः सुसुटाहृतः ।
तथा षड् विंशङ्कता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता । विप्रस्य
सहती शाला न दैर्घ्यं परतोभवेत् । दशाङ्गुलाधिका
तद्वत् क्षत्रियस्य निगद्यते । पञ्चविंशत्करा वैश्ये अङ्गु-
लानि तथोदश । तावत्करैव शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ।
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यापि वीथिका भवेत् । सोपणीषं
नाम तद्वास्तु, पश्चात् सायाच्छयं भवेत् । पार्श्वयोर्धीषका
यत्र सावष्टम्बान्तदुच्यते । समलाद्दीथिका यत्र सुस्थितं तदि-
होच्यते । शुभदं सर्वमेतत्प्राञ्चातुर्वर्ण्यं चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशोभागस्तथा हस्तचतुष्टयम् । प्रथमो
भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते । द्वादशांशेन सर्वासु
भूमिकास्तु तथोच्छ्रायः । पक्षेष्टकाभवा भित्तिः षोडशांशेन
विस्तारात् । दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा नृण्यस्यभि-
त्तिका । गर्भमानेन भानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते । गृह-
व्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः । संयुतोद्धारविष्कम्भो
द्विगुण्योच्छ्रायो भवेत् । द्वारशाखास्तु बाङ्गुल्युच्छ्रायः-
करसंस्मृतैः । अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तरायामस्तदर्धाधिं प्रविस्तारात्” २५२अ०।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् । क्त्वा
स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः । अथीत्यंशः पृथक्

स्यादप्येखादगुणैः सह । रुचकश्चतुरस्रः स्यादष्टास्रो वज्रं
उच्यते । द्विवज्रः षोडशास्रस्तु द्वाविंशत्स्रः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यस्तम्भो हृत्तोत्त इति स्मृतः । एते पञ्च महा-
स्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु । पद्मवल्लीलताकुम्भपल-
दर्पणरूपिताः । स्तम्भस्य नवमांशेन पञ्चकुम्भान्तराण्य
तु । स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः ।
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः । हीनं हीनं
चतुर्थांशात् तथा सर्वासु भूमिषु । वासगोष्ठेषु सर्वेषु
प्रवेशे दक्षिणेन तु । द्वारार्ण्यं तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह
यानि तु । पूर्वोच्छ्रायं जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते । याम्य
ञ्च धितथञ्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः । पश्चिमे पुष्पटलं
च वारुणञ्च प्रशस्यते । उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यं तु
शुभदं भवेत् । तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य यज्येत ।
द्वारे तु रथ्यया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः । तरुणा द्वेष-
वाङ्गुल्यं शोकः पद्मेन जायते । अपस्मारो भवेन्नूनं कूप-
वेधेन सर्वदा । व्यथा प्रस्त्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् । गृहभर्तु-
र्विनाशः स्यात् गृहेण च व्यधे कृते । अमेध्यावस्करै-
र्विद्धे गृहस्थी बन्धकी भवेत् । तथा शस्त्रभयं विद्या-
दन्त्यजस्य गृहेण तु । उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं लङ्का वेधो
न जायते । स्वयमुत्पाटिते द्वारे उन्मादोर्गृहवासिनाम् ।
स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाशं विचक्षणः । मानाधि-
के राजभयं न्यूनं तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्-
द्वारं तदन्तकसुखं स्मृतम् । अध्वनोमध्यदेशे तु अधिको
यस्य विस्तरः । वज्रन्तु सङ्कटं मध्ये सदोभर्तुर्विनाशन-
म् । तथा न्यपीडितं द्वारं वज्रदोषकरं भवेत् । मूलहा-
रात्तथान्यन्तु नाधिकं शोभनं भवेत् । कुम्भश्रीपरिध्व-
ल्लीभिर्मूलद्वारन्तु शोभयेत् । पूजयेच्चापि तद्विषयं वलिना
चाक्षतोदकैः । भवनस्य वटः पूर्वं दिग्भागे सर्वकामिकः ।
उदुम्बरस्तथा यान्ये वारुण्यं पिप्पलः शुभः । जल-
श्चोत्तरतोधन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये । कण्टकी क्षीरद्वल्लश्च
असनः फलिनीद्रुमः । भाय्यांज्ञान्यै प्रजाज्ञान्यै भवेतां
क्रमशस्तदा । न च्छिदात्तयदि तानन्यानन्तरे स्यापयेच्छु-
भान् । पुद्गागाशोकवज्रकुलशमीतिलकचम्पकान् । दाडि-
मीपिप्पलद्राक्षा स्तथा कुम्भमण्डपान् । जम्बीरपूगपनस-
द्रुमकेतकीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमङ्गुलीभिः । यक्षा-
लिङ्गेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं अयसातनो-
ति” २५४अ०। द्वारवेधे वराहवाक्यं पी०धा० व्याख्यातं यथा

“मार्गतत्कोणकूपस्तम्भमविज्ञमशुभदं द्वारम् । लच्छा-
याद्द्विगुणितं भूमिं त्यक्त्वा न दोषावेति” इ० स० भोजलनि-
र्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः । विज्ञं सम्भुखावस्थितम् ।
अत्रोच्छ्रयो द्वारस्य गृह्यते । तथा च वर्णः “द्वारो-
च्छ्रयाद्द्विगुणितं भूमिं त्यक्त्वा वृहःस्थिताः । न दो-
षाय भवन्त्येव” इति । रथ्याविज्ञं द्वारं नाशाय कुमार-
दोषदं तरुणा । पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्त्राविणि
प्रोक्तः । कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविज्ञे ।
क्रमेण स्त्रीदोषः कुननाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति” इ० स०
पङ्कविज्ञं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्थापतः निरन्तरं
पङ्कस्तिष्ठति । देवता सुरप्रतिभा । नाशः स्वामिन
एव । ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृ-
ह्यते । यदाह विश्वकर्मा “गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्य
घान्यविनाशनमिति” विशेषमाह भरद्वाजः “शिरो
मर्माणि वंशञ्च नालं मध्यं च सर्वशः । विहाय वास्तु-
मध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्म-
स्थानम् । “तत्र द्वारं चेद्भिधनप्रदमिति” वशिष्ठोक्तेश्च
यस्यापवादमाह विश्वकर्मा “देवागारे विहारे च
प्रपायां मण्डपेषु च । प्रतोल्यां च मंखे वास्तुमध्ये द्वारं
निवेशयेदिति” वास्तुमध्ये ब्रह्मस्थानं देवालयादिस्या-
नेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति
निष्कृष्टोऽर्थः” ।

गृहकर्मणि वर्ज्यकाष्ठमाह ज्यो० त० “क्षीरिष्ठो-
द्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहगै-
रनिलानलपीडितम् । गर्जेर्विभग्नञ्च तथा विदुःक्षिप्तं
पीडितम् । चैत्यदेवालयेत्यन्नं वज्रभग्नं श्लथानजम् ।
देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकि-
नोऽसारतद्धन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । वटाश्वत्थौ च
निर्गुण्डौ कोविदारंस्तथैव च । श्लक्ष्णं शाल्मलीञ्चैव
पलाशञ्च विवर्जयेत्” ।

गृहजातरक्तपुष्पवृक्षादिफलसक्तं तत्रैव
“रक्तपुष्पाद्भवं प्राङ्क्षीरिणा च पशोर्भयम् । कण्ट-
क्यरिभयं कुयात् गृहभेदञ्च शाल्मलिः” वास्तुमध्ये-
दिग्भेदात् कूपफलसक्तम् स० चि० “कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्ध-
नाशस्त्रीशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः । सूत्रोर्नाशः स्त्रीवि-
नाशो मृत्तिस्य सम्पत्पीडाशक्तुतः स्याच्च सौख्यम्” मू० “वा-
स्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते सति
स्वामिनोऽर्धनाशः स्यात् । अर्धशान्यादिषु पुष्टिरित्या-

दिफलम् । यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः । पूर्वस्यां कूपे
ऐश्वर्यवृद्धिः । आग्नेयां कूपे पुत्रनाशः । दक्षिणस्यां
कूपे स्त्रीविनाशः । नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्तुर्ऋतिः ।
पश्चिमायां कूपे सम्पत् । वायव्यां कूपे शत्रुतः
सकाशात्पीडा । उत्तरस्यां कूपे सुखम् । गृहस्वामिन
एव” पी० धा० एवं गृहसद्विवेशप्रकारेऽवधारितेऽधुना
गृहारम्भकालः प्रदर्शयति । तत्रादौ सौरमासभेदेन वास्तु
नरसुखादिप्रदर्शनेन पूर्वादिमुखगृहारम्भकालमाह
विश्व० वा० शा० “वास्तुनागं जगन्प्राणं पर्वस्यां प्रथ-
माश्रितम् । कुक्षिप्रदेशे निखनेद्वास्तुनागस्य मन्त्रितः ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्दि-
ग्मुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम् । अन्यदि-
ग्मुखगेहं तु दुःखशोकभयप्रदम् । दृषार्कादितिक
मेवां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तडागे
मकरादिकम् । पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्येते त्रिभि-
स्त्रिभिः । भाद्रादौर्वाभपार्श्वे न तस्य क्रोडे गृहं शुभम्”
व्यक्तमाह ज्यो० त० “वास्तुप्रमाणेन तु गतकेषु वामेन
श्येते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य भूमौ
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति हृदाः । भाद्रादिके वासवदिके
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु यास्यमूर्द्धा । प्रत्यक्
शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्येष्ठादि कौबेर
शिराः सनागः । मूर्ध्नि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात्
पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे”
गृहारम्भाद्युपयोगिराजसुखादिकमाह वा० शा०

“देशानतः कालसर्पः संहारेण प्रसर्पति । विदिक्षु
शेषवास्तोश्च सुखं त्यज्य चतुर्थकम् । खनेच्च सौर-
मानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत् । चतुस्त्रिद्विकशा-
लानामेष दोषो न विद्यते । एकं नागेन्द्रसंशुद्ध्या
मन्दिरारम्भणं शुभम् । अधोमुखे च नक्षत्रे शुभेऽङ्गि
शुभवासरे । चन्द्रतारालुक्त्रे च भवनारम्भणं शुभम् ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात् । पूर्व-
दक्षिणतोवेशपौलस्त्याशं क्रमाद्युः (राज्जः) स्तम्भे धन
विनाशः स्यात् द्वारे वृद्धभयं भवेत् । गमने कार्य-
हानिः स्यात् गृहारम्भे कुलक्षयः । रक्षःकुबेराग्नि
जलेशयास्यावायव्यकाष्ठासु च स्वर्यप्रवासात् । वसेद-
सावष्टसु दिग्भचक्रे मुखे विवर्ज्यौ गमने गृहे च ।
शिरःखाते विनाशः स्यान्नातापित्तोश्च पृष्ठके । स्त्रीपुत्र-
नाशः पुच्छे तु गोलपुत्रविनाशनम् । कुक्षौ सर्वसम्पत्तिः

स्याद्भनधान्यस्युतागमः । सिंहादिषु त्रिमासेषु चान्द्रेयं
 कुक्षिमाश्रितः । वृषिकादिषु ईशान्यां कुम्भादिषु च
 वायुदिक् । वृषादित्रिषु नैर्ऋत्यां सुखपुच्छं न शोभनम् ।
 गृहचारम्भविहितमासादि विश्वं वा०शा०उक्तं यथा
 “चैत्रे व्याधिसवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् । वैशाखे
 धनरत्नानि ज्यैष्ठे सृष्ट्युं तथैव च । आषाढे ऋत्य-
 रत्नानि पशुवर्जसवाप्नुयात् । श्रावणे सितलाभं च
 हानिं भाद्रपदे तथा । युद्धं चैवाश्विने मासि का-
 त्तिके धनधान्यकम् । धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे त-
 स्करतोभयम् । माघे चग्निभयं विद्यालक्ष्मीवृद्धिश्च
 फाल्गुने । गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्थे शुभदं भवेत् ।
 वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्निधुने मरणं भवेत् । कर्कटे
 शुभदं प्रोक्तं सिंहे ऋत्यविवर्द्धनम् । कन्या रोगं तुला
 सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् । कार्तिके च महाहा-
 निर्मकरे स्याद्भनागमः । कुम्भेऽर्के रत्नलाभः स्यान्मीने
 सृष्ट्युभयावहम् । चापमीनव्युक्त्या मासा दोषा वहाः
 सृष्टताः । ज्यैष्ठ्येर्जासाधसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ।
 माघे तपस्ये तपसि माघवे नभसि त्विषे । ऊर्जे च
 गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेष्वपि कालेषु
 साहकृते शुभे दिने । हणदारुगृहारम्भे मासदोषो
 न विद्यते । पाषाणेषुकोहानि निन्द्रमासे न कार-
 येत् । निन्द्रमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम्”
 तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य ग्राह्यतां मासभेदेन पूर्वा-
 दिसुखगृहकरणञ्चाहं सं०चि०
 “कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरसुखगृहं श्रावणे सिंहक-
 र्कोः पौषे नक्रे च यास्योत्तरसुखसदनं गाऽजगेऽर्के
 च राधे । मार्गं जूकालिगे सत् ध्रुवसद्वरुणस्वाति-
 वस्वर्कपुत्र्यैः सूर्यो गेहं त्वदियां हरिभविभयोस्तत्र
 शक्तः प्रवेशः । कौशिके प्रवौ मधौ, वृषभगे ज्यैष्ठे,
 पुचो कर्कटे, भाद्रे सिंहगते, षटेऽश्वयुजि चोर्जाऽलौ
 सृष्टे पौषके । माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथो-
 र्जं न सत्कल्यायां च तथा धनुष्यपि न सत् कणादिमा-
 साद्भवेत्” मू० । “कुम्भे कूर्भस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि
 प्रागपरसुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिमसुखं च गृहं सत्
 शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्किसं-
 स्थाके प्रागपरसुखं गृहं सत् । पौषे मासे नक्रे
 मकरसंस्थाके च प्रागपरसुखं गृहं सत् । अथ गो-
 लने वृषभेपगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गे

मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति
 यास्योत्तरसुखं सदनम् दक्षिणसुखं उत्तरसुखं च स-
 दनं सत् यदाह नारदः “गृहसंस्थापनं सूर्ये मे-
 घस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्निधुने मरणं
 ध्रुवम् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे ऋत्यविवर्द्धनम् ।
 कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्द्धनम् । कार्तिके
 तु महाहानिर्मकरे स्याद्भनागमः । कुम्भे तु रत्न-
 लाभः स्यान्मीने सद्भ भयावहमिति चान्द्रमासफलान्याह
 श्रीपतिः “शोकोधान्यं सृतिपशुहृतिर्द्रव्यवृद्धिर्वि-
 नाशोयुद्धं ऋत्यतिरथ धनं शीघ्रं वृद्धेभयञ्च । ल-
 क्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारम्भकर्तुः क्रमेण चैतादूचे सुनि
 रिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम्” इति अन्यञ्च “आषाढ-
 चैत्राश्वयुजोर्जमाघज्यैष्ठेषु च प्रौष्ठपदेषु नूनम् । निकेत-
 नानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम्”
 इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चान्-
 द्रमासानां महान् शुभाशुभफलदभेदेन विरोधः ।
 अत्र चिकीर्षितगृहद्वारादङ्गुलरविसंक्रमसोचीनविहित-
 मासेष्वेव वैशाखादपु गृहारम्भः कार्य इति वि-
 रोधाभावः इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनियममाह
 श्रीपतिः “कर्किकर्करिक्कम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिमसु-
 खानि गृहाणि । तौलिमेघवृष्टिश्चक्रयते दक्षिणो-
 त्तरसुखानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्मति-
 र्याधिगोकधननाशमश्नुते । मीनचापनिधुनाङ्गुना-
 गते कारयेत्त गृहमेव भास्करे” इति । कर्काकिसंहिते
 श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् उक्ताद्धेतोः । एवं
 मकराकिसंहिते पौषे मासे अतेनैव हेतुना दक्षिणोत्त-
 रसुखं गृहं मेघवृष्टाकिसंहिते वैशाखे स्यात् । तुला-
 वृश्चिकार्किसंहिते मार्गशीर्षेमासे तथैव गृहं स्यादित-
 त्यर्थः । अथात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां
 निषेधस्तृणादिनिर्भेद्यगृहाद्यारम्भे नैव भवति । य-
 दुक्तं व्यवहारसमुच्चये “निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु स्वातु-
 कृते शुभे दिने । हणदारुगृहारम्भे मासदोषो न
 विद्यते” इति । जगन्मोहनेऽपि “पाषाणेषुदिगेहादि
 निन्द्रमासे न कारयेत् । हणदारुगृहारम्भे मास-
 दोषो न विद्यते” अत्र केचिदनियतदिग्गृहारम्भे
 सर्वदा कालदोषो न प्रवर्तत इत्याहुः तत्र वचनाभा-
 वात् किं च “दिङ्मूढे कुलनाशः स्यादित्यनियत
 दिग्गृहस्य विचारकोटिसिद्धिवशाभावात् । अथ गृह

निर्माणनक्षत्राण्यह । भ्रुवेति । भ्रुवाणि नृदूनि च प्रसिद्धानि वरुणः शतमं स्वाती प्रसिद्धा वसुः धनिष्ठा अर्कोहस्ता पुष्यश्च एषु भेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफल-
 दम् । यदाह गणः “तुत्तरेऽपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे १७ करद्वये १२।१४। धनिष्ठादिनये पौष्णे २७ गृहारम्भः प्रशस्यते” अत्र वाक्ये नृगानभिधानेऽपि तदुक्तिर्भक्षेत्रवाक्यालोचनेन “प्रारम्भो भवनस्य वरु-
 ष्य २४ मृदु १४।१७।२७ स्वात्यर्के १२ पुष्यभ्रुवै ४।१२।१२।२६। वैश्वदेव्ये २३ युतैरिति” अथ स्मृतिकागृहनिर्माणे वि-
 शेषमाह स्मृतीगेहमिति । अदित्यां पुनर्वसौ स्मृति-
 कागृहनिर्माणं शस्तम् । तत्रेति तत्र स्मृतिकागृहे हरि-
 भविभिभयोः अश्विभिजितोर्भस्त्रयोः प्रवेशः शस्तः ।
 उक्तं च श्रीपतिना “पुनर्वसौ च स्मृतिकागृहस्य निर्मितः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं चित्तं भवेत्” इति । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णन-
 कपरम् यदाह लङ्गः “पुनर्वसौ नृपादीनां क-
 र्तव्यं स्मृतिकागृहम् । अश्विभिजितोर्भस्त्रे प्रवेशं तत्र कारयेदिति” आशयस्तत्रे तत्र अश्विभिजितोर्भ-
 स्त्रत्तस्तदुदयो वा याज्ञः इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रा-
 गुक्तनक्षत्रेष्वेव स्मृतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र स्मृति-
 कागृहं नैर्ऋत्यां कार्यं यदाह वृहद्विशिष्टः “रेन्द्रां तु विक्रयस्थानमान्त्रेयां पचनालयः । वारुण्यं भो-
 जनगृहं नैर्ऋत्यां स्मृतिकागृहम् । यास्यायां शयन-
 स्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्यां तु धनस्थान-
 मैशान्यां देवतालयः” इति । स्मृतिभास्करे गणः
 “वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । सातकून-
 दिशि प्रोक्तं स्मृतिकाभवनं बुधैरिति” कालनियम उक्तो
 रत्नकोशे “आसन्नप्रसवे मासि कुर्याञ्चैव विशेषतः ।
 तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः” इति । वराहे-
 ष्यात्वानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा “हस्तादित्यशशा-
 इतिष्यपवनप्राज्ये शमितोत्तराचित्राश्विनवणेषु वृश्चिक-
 चटौ हित्वा विरिक्तौ तित्यौ । शुक्राचार्यशनेश्वरज्ञग-
 शिनं वारेऽनुकूले विधौ सङ्घिर्षस्मिन् स्मृतिकागृह-
 विधिः क्षेमद्वारः कीर्त्यते” इति । वेश्मनि चतुर्थेस्थाने
 सङ्घिः शुभपक्षैः । स्मृतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह
 ज्योतिर्वेसिष्ठः “अथातः संप्रवक्ष्यामि स्मृतिकागारवेश-
 नम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रस्मृति-
 सम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेदिति” पूर्वपक्षे शुक्ल-

पक्षे । प्रवेशे नक्षत्रादीन्याह गणः “रोहिण्यैन्द्रपौ-
 ष्येषु स्वातीवारुण्योरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा-
 तुत्तरासु च । “मैत्रवाङ्मे तथाश्विन्यां स्मृतिकागार-
 वेशनम्” । “सर्वे शुभपक्षाः केन्द्रे पापाश्च लिषडायाः ।
 शुभांशे शुभसन्दृष्टे स्मृतिकागारवेशनमिति” । प्राग-
 भिहितानां सौरचान्द्रमासानां प्रकारान्तरेणैकाक्यतां
 शर्द्धुलविक्रीडितेनाह । कैश्चिदिति पूर्वदिग्द्वारयज्ञे-
 कवाक्यता उक्ता इदानीमेतादृशस्यते भेषसंस्थे रवौ
 मधौ चैत्रे मासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृ-
 षस्ये सूर्ये ज्येष्ठे मासि, कर्कस्येऽर्के शुचावाषाढे, सिंहे-
 गतेऽर्के भाद्रपदे मासि, घटे तुलास्ये रवौ आश्वयुजि
 आश्विनमासि । अत्रौ वृश्चिकेऽर्के जर्जे कार्तिके मासि ।
 मृगे मकरस्येऽर्के पौषे मासि, मकरघटे मकरकुम्भस्येऽर्के
 माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति कै-
 श्चिदिति । अस्यायमाशयः । मीनचापेत्या-
 दिना द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः शोको धान्यमित्या-
 दिना च कियन्नशान्द्रा ऋषि मासा निषिद्धाः । अतो-
 ऽन्ये सौराशान्द्रा वा विहिततास्तेषामयमेव एकवा-
 क्यताप्रकारः । भेषस्ये रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् ।
 यस्तु चैत्रोनिषिद्धः स मीनार्कविषयः । वृषभस्ये रवौ
 ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहितएवास्ति ज्येष्ठो
 निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्ये सूर्ये आषाढे-
 ऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिंहे-
 गते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । आश्वयुजे तत्र स्वात्य
 विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्क-
 विषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यस्त्वस्य
 निषेधः । स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्ये सूर्ये कार्तिकेऽपि
 शुभं स्यात् निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्याति । मार्गशीर्षे
 विहित एव । मकरस्ये सूर्ये पौषे शुभं धनुर्क
 साहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्ये सूर्ये माघेऽपि शुभं
 निषेधस्तु धनुर्कविषयः । अत एव “पौषफाल्गुनवै-
 शाखमाघप्रायणकार्तिकाः । मासाः स्युर्दृष्टनिर्माणे
 पुत्रारोग्यशुभप्रदाः” इति नारदवाक्यम् “मासि तपस्ये
 तपसि माघवे नभसि त्विषे । जर्जे च गृहनिर्माणं
 पुत्रपौत्रधनप्रदम्” इति वसिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्तिक
 माघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुम्भार्-
 कविषयं मीनार्कराहित्यप्रायश्च्यपरं च वचनान्तरतो-
 धितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्व

कुम्भार्कविषयं मीनार्कसाहित्ये तु निषिद्धम् । ननु कार्तिकमासमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत आह अर्धेति कर्जः कार्तिको मासः कन्यायां कन्यागते रवौ न सन् न शुभः । च पुनः तपा माघमासो धनुषि धनुर्के न सन् अपिः पादप्रणे । नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासेषु चैत्रादिमास-संज्ञाः सन्ति तत्र कार्तिके मासि कन्यासंक्रान्तिः । आघे मासि धनुर्केषु कदापि न सम्भवेत् । यतः कार्तिकस्य माघमासस्य च शुक्लप्रतिपदादितिशततिथयः यावत् तावत् संज्ञेत्यत आह कृष्णादिमासादिति । अस्ति द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति । तत्र शुक्लप्रतिपदमारभ्याभावास्यापर्यन्तः शुक्लादिः । कृष्णपक्ष-प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः । यथा । चैत्रशुक्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपूर्णिमास्यनन्तरं कृष्णपक्षः चैत्रमास एव एवं चान्द्रमासो भवति । स एव कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवह्रियते । भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्ववादिसिद्धः । तदा कृष्णादिमासः सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः “अश्व-युक्कृष्णपक्षे तु आहं कृत्यात् दिने दिन इति”पी०धा० तत्र विहितनिषिद्धतिथिनक्षत्रादिनिष्कृषणम् वा०शा० “अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् । यथा-कालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत् । ऋतुभ्रुवस्वाति पुष्यधनिष्ठाद्वितये रवौ (१२) । मूले पुनर्वसौ सौम्यवारे-प्रारम्भणं शुभम् । आदित्यभौमवज्ज्याःस्युर्वाराः सर्वे शुभावहाः । द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी षष्ठिका तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादशेकादशी तथा । तयो दशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः । दारिद्र्यं प्रतिपत् कृत्यात् चतुर्थी धनहारिणी । अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशं राजभयं चैव भूते दार विनाशनम् । धनिष्ठापञ्चमे नैव कृत्यात् सप्तमसप्तम्यम् । षष्ठघारशिलान्यासं प्राकारादि समारभेत् । जाभितं द्विविधं चैव वेधोपस्यङ्कर्तरी । एकागलं तथा लता युतक्रकचसंज्ञकाः । पातश्च द्विविधोवज्ज्या व्यती-पातश्च वैष्टितिः । कुलिकं कण्टकं कालं यमघण्टस्त-थैव च । कुयोनातिथिवारोत्यास्तिषिभोत्या भवारजा । विवाहादिषु ये वज्ज्यांस्ते वज्ज्यां वास्तुकर्मणि” वास्तुचक्रं तत्रैव “वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन भाषितम् । अक्षय्यं स्थितो भावुस्तदादि त्रीणि म-

स्तके । चतुष्कमपपादे स्यात् पुनश्चत्वारि पश्चिमे । पृष्ठे च त्रीणि षट्त्रिंशत् कुक्षौ चत्वारि वामतः । च-त्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुष्के भयमेव च । सुखे भयमेव स्युरष्टाविंशतितारकाः । शिरस्तारान्निदाहाय षट्कोडा-सोऽप्यपादयोः । स्यैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः । कुक्षौ स्याद्दक्षिणे लाभः पुष्के च स्वामिनाश-नम् । वामकुक्षौ च दारिद्र्यं सुखे पीडा निरन्तरम् । तत्र वर्ज्यकालमाह विश्व०वा०शा० कृष्णपक्षे तिथौ रिक्ते गण्डान्ते रविशंक्रमे । रविभौमद्वये विष्टौ व्यती-पाते च वैष्टितौ । भासदग्धं वारदग्धं तिथिदग्धं च वजयेत् । अतुक्तेष्वपि धिष्णेषु न कर्तव्यं कदाचन । क्रकचं चन्द्रदग्धं च योगानां वज्रसंज्ञकम् । उत्पत्तौ-दूषितमृत्तं त्रिसृशं दर्शसंज्ञकम् । वज्रव्याघातशुभेषु व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्कम्भगण्डपरिघं वर्ज-यित्वा च कारयेत् । विहितसुहृत्तमाह तत्रैव “स्नातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वे भगरोहिषे । तथा वैराजसाविते सुहृते षट्मारभेत् । चन्द्रादि सबलं ज्ञात्वा शुभं लग्नं निरीक्ष्य च । स्वाम्भोच्छायादि कर्तव्य-मन्यत्र परिवर्जयेत्” । तिथिभेदेन पूर्वादिद्विसुखगृहारम्भनिषेधमाह सु०चि० । ‘पूर्णेन्दुतः प्राग्बदनं नवम्यादिषुत्तरास्यन्वय पश्चि-मास्यम् । दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति” मू० “पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमी-पर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति । कृष्णनव-मीतसप्तदर्शीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहसुत्तरास्यं न शु-भम् । अथ दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यन्तं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम् । शुक्लनवमीतसप्तदर्शीपर्यन्तं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदन्ति । तासु तिथिषु तत्तद्विदुःसुखं गृहं न कर्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये ‘पूर्णिमातोऽष्टमी यावत् पूर्वास्यं वर्जयेद्गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिषुत्त-दर्शीम् । अमावास्याष्टमी यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत् शुक्लसप्तदर्शीमिति” । दिग्भेदसुखनक्षत्राख्याह “कृत्तिकाद्याः सप्त पूर्वं मघाद्याः सप्त दक्षिणे । मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त धनिष्ठाद्यास्तथोत्तरे । अपो चन्द्रे स्वामिभयं कर्मकर्ता च पृष्ठके । दक्षिणे च धनं दद्याद्दामे स्त्रीसुखसम्पदः । षट्कोपलक्ष्यकार्येषु यत्र ऋक्षेषु चन्द्रमाः । शशाकासप्तके देयं कृत्तिकादिर्कमेव

च। चन्द्रस्य वास्तोश्च अये पृष्ठे न शस्यते ।
लम्नाइच्छाद्विचार्योऽत्र चन्द्रः सद्यःफलप्रदः । गृहे
चन्द्रे सम्मुखस्थो पृष्ठस्थे न शुभं गृहम् । वामदक्षिणतः
चन्द्रः प्रशस्तो वास्तुकर्मणि”

तत्र त्रिहितनिषिद्धलम्नादिकमाह तत्रैव चर-
लम्नं चरांशुश्च सर्वथा परिवर्जयेत् । जन्मभाक्नोपचयभे
लम्ने वर्गं तथैव च । प्रारम्भणं प्रकुरीत नैधनं परि-
वर्जयेत् । पापैस्त्रिषष्टयगतैः सौम्यैः केन्द्रत्रिकोणगे ।
निर्माणं कारयेद्दीमानष्टमस्यैः खलैर्दृतिः । मनुष्य-
लम्ने सौम्यानां दृग्योगे योगतस्तथा । कुम्भं विहा-
यान्यलम्ने सौम्यग्रहयुतेक्षिते । जलाशयादिवास्तूनां
प्रारम्भः शुभदः स्मृतः” अत्र शुभयोगास्तत्रैव “गुरुर्लम्ने
रविः षष्ठे द्युनेऽ सौम्ये सुखेऽ सिते । तृतीयस्थेऽर्के
पुत्रेऽत्र तद्गृहं तु शतायुषम् । शृगुर्लम्नेऽम्बरेऽसौम्ये
लाभस्थानेऽऽ च भास्करे । गुरुः केन्द्रगतो यत्र शतव-
र्षाणि तिष्ठति । हिवृकेऽज्येऽम्बरेऽ० चन्द्रे लाभेऽऽ च
कुजभास्करौ । आरम्भः क्रियते यस्य अणीत्यायुः क्रमात्
भवेत् । लम्ने भृगौ पुत्रोऽज्येऽ षष्ठे भौमे त्रिगे रवौ ।
यस्य गृहस्य प्रारम्भः स च तिष्ठेच्छतं समाः । लम्नस्थौ
गुरुशुक्रौ चेत् रिपुहाराशिते कुजे । सूर्ये लाभगतेऽऽ
यस्य द्विशताब्दानि तिष्ठति । खोच्चस्थो वा भृगुर्लम्ने
खोच्चे जीवे सुखेऽस्थिते । खोच्चे लाभगतेऽऽ मन्दे
सहस्राणि समाः स्थितिः । खोच्चे स्वभवने सौम्ये
लम्नस्थे वापि केन्द्रगैः । प्रारम्भः क्रियते यस्य शतहयं
स तिष्ठति । इज्योत्तरालयाहीन्दुविष्णु घाटजलोडुषु ।
८।१२।२।१२।६।६।५।२२।४।२०। गुरुणा सहितेषु कृतं
गेहं श्रिया युतम् । द्विदैवत्वाद्भ्रवारीश रुद्रादिति वस्त्र-
डुषु । १६।१४।२४।६।७।२२। शुक्रेण सहितेषु कृतं
धान्यप्रदं गृहम् । हस्तार्थमत्वाद्भ्रदक्षचतुरास्येन्द्रभेषु च
१३।१२।१४।२।४।१८। बुधेन सहितेषु धनपुत्रसुखप्रदम्” ।
कुयोगास्तत्रैव “शत्रुक्षेत्रगतैः खेटे नीचस्थैर्वा परा-
जितैः । प्रारम्भं यस्य भवनं लक्ष्मीस्तस्य विनश्यति ।
एकोऽपि परभागस्थो दशमे सप्तमेऽपि वा । वर्षाधिपे
बलैर्हीने तद्गृहं परहस्तगम् । पापान्तरगते लम्ने
चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते । अष्टमस्येऽर्केपुत्रे च अशीत्यद्वा-
द्विहन्यते । मन्दे लम्नगते चैव कुजे सप्तमसंस्थिते । शुभै
रवीक्षिते वापि शतवर्षाद्विहन्यते । लम्नगे शशिन
क्षीणे ऋत्युस्थाने च भूयते । प्रारम्भः क्रियते यस्य

शीघ्रं तच्च विनश्यति । दशापतौ बलैर्हीने वर्षनाथे
तथैव च । पीडितर्क्षगते सूर्ये न विदध्यात्कदाचन ।
पितृमूलेज्जभाग्यार्कपौष्णभेषु च १०।१६।८।११।१३।२० यत्
कृतम् । कुजेन सहितेषु गृहं सन्दहतेऽग्निना ।
मूलञ्च रेवती चैव क्षत्तिकाषाढभेव च । पूर्वफाल्गुनी
हस्ते च मघा चैव तु सप्तकम् । एषु भौमेन युक्तेषु
वारे तस्यैव वेद्यं यत् । अग्निना दहते कृत्स्नं प्रतनाशः
प्रजायते । अग्निचतुर्भुजं सूर्ये चन्द्रे वा तत्र संस्थिते ।
निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदहते । ज्येष्ठानु-
राधके चैव भरणीखातिपूर्वभे । धनिष्ठाजपि च्छेषु
शनिक्षिप्ते दिनस्य च । कृष्णो नामतः प्रोक्तो धनधा-
न्यादिके गृहे । पुत्रे जातेऽथवा तस्मिन् दहते यच्च-
राक्षसैः । प्रासादेषु वसेव स्यादापोकृषेषु चैव हि ।
तस्माद्दिचार्यं कुर्वीत गृहारम्भं शुभे शुभम् । नाश-
न्दिशनि मकरालिकुलीरलम्ने, मेघे षष्ठे धनुषि कर्मसु
दीर्घसूत्रम् । कन्याभ्रमे मिथुनगे ध्रुवमर्षलाभं ज्योति-
र्विदः कलससिंहद्वेषु सिद्धिम् । सायाङ्गे तु कृतं
वास्तु कर्तुं विचिन्विनाशदम् । महानिशास्यपि तथा
सम्प्रयोजनैव कारयेत्” । भावस्थपहफलानि तत्रैव
“लम्नेऽर्के विघ्नपातः स्यात्कोशहानिश्च शीतगौ । ऋतुं
विश्वम्बरापुत्रे दारिद्र्यं रविनन्दने । जीवे धर्मार्थकासाः
स्युः पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे । चन्द्रजे कुशला शक्तिर्या-
वदायुः प्रवर्त्तते । द्वितयस्थे रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रु
भयं भवेत् । भूमिजे वन्धनं प्रोक्तं नानाविघ्नानि
भानुजे । बुधे इविशसम्पत्तिर्युरौ धर्मभिवर्द्धनम् ।
यथाकामविनोदेन भृगौ कामं व्रजेत् फलम् । तृतीय-
स्थेषु पापेषु सौम्येषु विशेषतः । सिद्धिः स्यादचिरा
देव यथाभिलषितं प्रति । चतुर्थस्थानगे जीवे पूजा
सम्पद्यते ऋपात् । चन्द्रजे चार्धलाभः स्याद्भूमिलाभश्च
भार्गवे । विद्योगः सुहृदां भानौ मन्त्रभेदो महीसुते ।
बुद्धिनाशो निशानाथे सर्वनाशोऽर्कनन्दने । पञ्चमे तु
सुराचार्ये चित्तो वसुधनागमः । शुक्रे पुत्रसुखावाप्नो
रत्नलाभस्तथेन्दुजे । सुतदुःखं सहस्रांशौ शशाङ्के क-
लहः स्मृतः । भौमे कार्यविरोधः स्यात्कोरौ वन्धु-
विमर्दनम् । षष्ठस्थानगते सूर्ये रोगनाशं विनिर्हि-
शेत् । चन्द्रे पुष्टिः कुजे प्राप्तिः सौरौ शत्रुबलक्षयः ।
शुरौ मन्त्रोदयः प्रोक्तो भृगौ विद्यागमो भवेत् । सर्व-
ज्ञानार्थकौशल्यं नक्षत्रपतितन्दने । सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे दैत्यपुरोहिते । गजवाजिधरितीर्षां क्रमाह्वानं
विनिर्दिशेत् । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् कुजे
विपदमादिशेत् । हिमगौ क्लेश आयासः सौरौ सर्व
धनक्षयः । पतङ्गे पङ्कतापस्थे भौमे सौरौ च रुग्-
भयम् । चन्द्रे रोगविष्टद्विः स्यात् कुजे शोकागमो
भवेत् । बुधे मानधनप्राप्तिर्जीवे च विजयो भवेत् ।
शुक्रे स्वजनभेदः स्यान्मन्त्रस्यापि देहिनः । वागीशे
नवमस्थाने विद्याभोगाभिनन्दनम् । बुधे विविध-
भोगाभिर्भाग्ये विजयो भवेत् । चन्द्रे धातुक्षयः
प्रोक्तो धर्महानिश्च भास्करे । कुजे चाथ भयं विद्या-
द्रविजे धर्मदुष्णम् । दशमस्थानगे शुक्रे शयनासन
सिद्धयः । सुराचार्ये महत्सौख्यं विजयः स्त्रीधनं
बुधे । मार्त्तण्डे च सुहृद्दृष्टिस्तथा शोकविवर्द्धनम् ।
भौमे रत्नागमः प्रोक्तः शनौ कीर्त्तिलोपनम् ।
लाभस्थानेषु सर्वेषु लाभस्थानं विनिर्दिशेत् । व्यय-
स्थानेषु सर्वेषु विनिर्देश्यो व्ययः सदा । खोत्रे पूर्वफलः
प्रोक्तः पादोनः सर्वमो पङ्कः । स्वत्तिकोष्णेऽर्कफलदः
पादं सितवदाश्रितः । समर्त्ते रिपुराशौ च समकष्टफलो
पङ्कः । नीचस्थो विफलो द्वेष्यगोऽसत्फलदः शुभः” ।
गृहचारम्भे रव्यादिगोचरादिशुद्धिफलादि वा०शा०
“गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामधेवं विचिन्तयेत् । दश चा-
न्तर्देशादिश्च विचार्य स्वात्त कर्मणि । गुरुशुक्रवले
विप्रात् सूर्यभूमिजयोस्तथा । शशिसौम्यवले सौरि-
वले वर्णानुपूर्वशः । गृहचारम्भं प्रकृतीत वर्णनाथवले
सति । सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचन्द्रवलं स्मृतम् ।
विषमस्थे रवौ स्वामी पीड्यते गृह्णिणी विधौ ।
शुक्रेण पीड्यते लक्ष्मीर्जीवेन सुखसम्पदः । बुधेन
पुत्रपौत्राश्च भौमेन भ्रातृवाभ्याः । सौरिणा दासवर्गाश्च
पीड्यन्ते नात्त संशयः । विशेषेण तु सूर्यस्य वलं
प्रोक्तं गृहे बुधैः । सर्वेषामेव वर्णानां रविशुद्धिर्वि-
धीयते । दशापतौ हीनवले वर्णनाथे तथैव च । पी-
डितर्त्तगते सूर्ये न विदध्यात् कदाचन । प्रथमकोष्ठगे
रोगं द्वितीये चार्थनाशनम् । तृतीये धनलाभं च च-
तुर्थे भयदो रविः । पञ्चमे पुत्रलाभं च शत्रुनाशाय
शत्रुगे । स्त्रीकष्टं सप्तमे सूर्ये स्त्र्युश्चाष्टमगेहगे ।
नवमे धर्मनाशाय दशमे कर्मसंयुतिः । एकादशे भवे-
न्नृद्धीर्द्वादशे च धनक्षयः । पुत्रे ५ द्वितीये द्यूने ७ च
पुत्रे मध्यवलो रविः । द्वितीयपुत्राङ्क ५।६ गतस्त्रिदशाहात्

परः शुभः । अस्तगा नीचराशिस्थाः परराशौ परैर्जिताः ।
दृष्टस्या बालाभावस्या वक्रगात्रातिचारिणः । रिपुदष्टि
वशंयाता उल्कापातेन दूषिता । न फलनि यद्वा
गेहप्रारम्भे तान् प्रपूजयेत्” ।

गृहचारम्भे स्वातारम्भोपयोगिनस्तथाग्याह माण्डव्यः ।
“अधोसुखैर्भैर्विदधीत स्वातं शिखास्तथा चोर्द्धसुखैश्च प-
ट्टम् । तिर्यङ्मुखैर्हार्कपाटदानं गृहप्रवेशो नृदुभिर्भुवैश्च
अधोसुखादिनस्तथाग्याह पी०पा०गरुडपु०

“भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघामूलविशाखिकाः । तिस्रः
पूर्वास्तथा चैव अधोवक्राः प्रकीर्त्तिताः । वाधीकूप-
तहागादिखननं च तृषादिकम् । देवतागारखननं
निघानखननं तथा । गणितं ज्योतिषारम्भं खनी
बिलप्रवेशनम् । कुर्याद्वोगतान्धेव कार्याणि वृषभ
ध्वज ! । रोहिण्याद्री तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तराश्वयम् ।
वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्द्धसुखाः स्मृताः । एषु रा-
ज्याभिषेकं च पट्टवन्धं च कारयेत् । उर्द्धसुखान्युच्छि-
तानि सर्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा
स्वाती हस्तः पुनर्वसुः । अनुराधा मृगः ज्येष्ठा एताः
पार्श्वसुखाः स्मृताः । गजोद्गाश्ववलीवर्द्धमनं महिष्य
च । वीजानां वपनं कुर्याद्दमनागमनादिकम् । चक्र-
यन्त्र रथादीनां नावादीनां प्रवाहनम् । पात्रेषु यानि
कर्माणि कुर्यादेतेषु तानि च”

नक्षत्रभेदे द्वारनिर्माणाय सफलं द्वारचक्रमाह सु०चि०
“सूर्यचोर्द्धगमैः शिरस्थस्य फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभैर्ना-
गैरुहसनं ततो गजमितैः शाखास्तु सौख्यं भवेत् । देह-
ल्याङ्गुणभैर्दृष्टिगृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः सौख्यं चक्र-
मितं विलोक्य कुधिया द्वारं विधेयं शुभम्” मू०
“द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवश्यकाः । द्वौ जर्द्दाधो-
भावेनावस्थितौ समावस्यपरिभाषौ । तत्र उत्तरङ्ग
इत्यूर्द्धावस्थितस्य संज्ञा । अधोवस्थितस्य तु देहलीति
सर्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ महापरिभाषौ
शाखासंज्ञौ (साह) इति भाषया द्वयोरपि संज्ञा एवं
दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति । पाषाणासम्भवे तु काशादेरपि
निवेशः । तत्र द्वारे चिकीर्षिते सूर्याधिष्ठितनक्षत्राद्यु-
गभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्थवस्थितैः सङ्गैः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं
फलं स्यात् । ततस्तदप्यभैर्नागैः कोणभैर्द्वयोरव-
स्थित्या चतुःकोणेष्ववस्थितैरष्टसंख्यकैर्नक्षत्रैरुहसनं तत्
द्वारगृहं सर्वदा जनयासरहितं स्यात् । ततस्तदप्यभै

न जमितेरटाभिर्भैः शाखासु तन्नावस्थितैर्गृहस्वामिनः
 सौख्यरूपं फलं स्यात् । ततस्तदपिनेर्गुणैस्त्रिभिर्न-
 चत्वे देहत्यागवस्थितैर्गृहपतेर्हृतिः स्यात् । तत-
 स्तदपिनेर्वेदेभ्यस्तर्भिर्नचत्वेभ्यस्तदपिनेऽवकाये स्थितैः
 सौख्यं स्यात् । फलितार्थमाह । चक्रमिति । इदं
 द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफलदं द्वारं विधेयं
 कर्तव्यम् । तदुक्तं ज्योतिर्निवन्वे “द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि
 भाषितं विश्वकर्मा । सूर्यभाङ्गचक्रम् त्व द्वार-
 स्थोपरि विन्यसेत् । हे हे कोशे च दातव्ये शाखायुग्मे
 ह्यं ह्यम् । अथ च त्रीणि देवानि वेदा मध्ये प्रति-
 ष्ठिताः । राज्ञ्यं स्याद्दुर्जनचत्वे कोशेषूहसनं भवेत् ।
 शाखायां लभते लक्ष्मीमधश्चैव कृतिं लभेत् । मध्य-
 भेषु लभेत्सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति” अथ द्वार-
 स्थापनम् “द्वारस्थापननक्षत्राग्युच्यन्तेऽश्विनी चोत्तरा ।
 इत्यापुत्रश्रुतिस्मृताः स्मरैरेताः प्रकीर्त्तिताः । स्नातौ
 पूर्ण्य च रोहिण्यं द्वारशाखावरोपचमिति” ज्योतिर्निव-
 न्वेऽभिहितत्वात्तेऽपि व्याख्याः । तिथयोऽपि तत्रैवाभिहि-
 ताः “पञ्चमो घनदा चैव सुनिनन्दवसौ शुभम् । प्रतिपत्यु न
 कर्त्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात् । द्वितीयायां ब्रह्महानिः
 पशुपुत्रविनाशनम् । तृतीया रोगदा श्रेया चतुर्थी भङ्ग-
 कारिणी । कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी घननाशिनी ।
 विरोधकृदना पूर्वा न स्थास्त्राखावरोपचमिति” एवं
 कृति विद्वत्तिथिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु
 च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफल-
 दात् स्यादिति निष्कण्ठोऽर्थः” पी०धा०
 तत्प्रवेशकालमाह सु०चि० “सौम्यायने ज्येष्ठतपो-
 ऽस्त्रिमाघने वात्मानिहत्तौ ऋपतेर्नवे ऋते । स्याद्द्वेषनं
 द्वाःस्वच्छद्रुमो कुम्भिकर्त्तव्योपचोदने स्थिरे” (१) म०
 “जीर्णे नृहेऽग्न्यादिभयाक्षयेऽपि मार्गार्जयोः प्रावधि-
 केऽपि सन् स्यात् । वेधोऽग्न्युपेऽस्त्रानिलवासवेषु नावश्य-
 मस्त्रादिविचारत्वात् । (२) ऋद्रुमवधिप्रचरेषु मूलभे वा-
 स्वरचनं भूतवलिञ्च कारयेत् । त्रिकोणकेन्द्रायघनलिगैः
 शुभैर्लम्बे त्रिषठायगतैश्च पापकैः । (३) शुद्धाग्न्यु रन्वे
 विजनुर्भस्त्रौ व्यर्त्तारिक्ताचरदर्शचैले । अयंऽग्न्यु पूर्वं
 कलसं द्विजांश्च कृत्वा विग्रेहेश्च भङ्गुशुद्धम् । (४) वामो
 रविर्हस्तसुतार्थलाभतोऽर्के पञ्चमे प्राग्ब्रह्मादिमन्दिरे ।
 पूर्वातिथौ प्राग्ब्रह्मे नृहे शुभो नन्दादिके वास्वजलो-
 चरानने । (५) वक्त्रे भूरविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्नि-

दाहः कृताःऽ प्राच्यासुहसनङ्कृताः नवमता कामः
 कृताःऽ पश्चिमे । श्रीर्वेदाः कविस्तरै युगमिता नभे
 विनाशो गुदे राभाःऽ स्वैर्वमतः स्थिरत्वमनसाःऽ कण्ठे
 भवेत्सर्वदा” (६) म०
 “तत्रापूर्वप्रवेशसुपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्यादिकमिन्द्रवंधा-
 ष्णन्दाह सौम्यायने इति । एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु
 पदार्थेषु सत्यु ऋपतेर्वात्मानिहत्तौ लक्षणा नवे नूतनो-
 त्थापिते गृहे प्रवेशनं स्यात् । सौम्यायने उत्तरायणे ।
 अथ शुद्धगुर्वेत्तादिको दोषो वायारामतडागेत्यादिनोक्त
 इति न पुनरुक्तः । एवं गीर्वाणाम्प्रतिष्ठेत्त्यादिना
 दक्षिणायननिषेधोऽपि । अतःपरिशेषात्सौम्यायनपदस्य
 सिद्धे तदुक्तमन्द्बुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्तयर्थं । उक्तं च
 वसिष्ठेन “अथ प्रवेशो नवसद्यनश्च सौम्यायने जीवसिने
 बलाक्षे” इति बलाठेऽ उदिते । नारदेनापि “अथ सौ-
 म्यायने कार्यं नववेशप्रवेशनम् । रात्र्यां वात्मानिहत्तौ
 वेति” केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राणायां वा सतःसिद्धायां
 वेत्यापितं नृहं नूतनमित्युच्यते । ज्येष्ठेति ज्येष्ठमाघ-
 फालशुनवेशाश्चमासेष्वेव सत्युत्तरायणे प्रवेशनं
 शुभम् । वदाह नारदः माघफालशुनवेशाश्चज्येष्ठ
 मासेषु शुभमनः । प्रवेशो मध्यकोशेयः सौम्यकान्तिका-
 चास्योरिति” सौम्यो मार्गशीर्षः । मध्यमोक्तराव-
 यक्षविषया । चान्द्रमासफलाग्न्याह वसिष्ठः “माघे-
 ऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुनार्थलाभः खलु फालशुने
 च । चैलेऽर्धहानि, धनघाम्यलाभो वैशाखमासे, पशु
 पुत्रलाभः । ज्येष्ठे, च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः
 यत्नुभवप्रदच” । “शुक्ले च पक्षे सुतरां विहङ्गैर्लम्बे
 च वावहयर्भौ च तापत्” इत्याद्युक्तेरेव पम्बकृता पक्ष-
 विहङ्गिर्भोक्ता तिथिवारशुद्धिचापे वक्ष्यते । वसिष्ठेन
 त्व गृहप्रवेशे शौरमानमनूदा दूषितं यथा “द्वगादिप-
 द्वाशेषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुम्भं
 विनायेऽपि केचिद्रूपं शौरमितं खलु सन्निवेशे ।
 इति अस्त्रार्थः नूतनगृहप्रवेशो मकरादिमन्त्राधि-
 संस्थिते सूर्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु कु-
 म्भारहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभतरः ननु “अथ प्रवेशो
 नवसद्यनश्च सौम्यायने” इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्यु-
 क्तत्वात् किमित्येव तत् पुनरुक्तमित्यत आह । कुम्भं
 विनेति । सत्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृह-
 प्रवेशो न भयतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । मन्दि-

पूर्वापरविरहम् । तथाहि "वाचेऽर्थलाभः प्रथमः प्रवेशः" इत्यादिना वाचफालगुणयोश्चाद्र्मासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुम्भसंक्रान्तिसङ्गावाहयोरन्यतरस्यायुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासनिर्घन्तः कुम्भस्तु नाश्ववेति चेत् । उच्यते । सन्नि हि द्विविधाश्चान्द्रमासा युक्तादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फालगुणपूर्वमोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैतत्वात्तस्य च विरहफलात्तद्विषयकोऽयं कुम्भसंक्रान्तिनिषेधः । चान्द्रमासस्य युक्तादिकृष्णाद्याभिघावकानि वाक्यानि गृहकारभ्रमकरचोऽस्माभिरुक्तानि अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्ये प्रापकः । अथ कर्कादिसंक्रान्तिषु मतान्तरमाहान्येष्वपीति केचिदाचार्या अन्येष्वपि कर्कादिषु शिखिते स्वर्गेऽपि नवगृहप्रवेशः कार्य इत्युक्तः । तदेतद्दृष्टव्यसौ पूर्वकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव "नवप्रवेशे त्वथ कालगुणिर्न हन्वसौ पूर्विकयोः कदाचिदिति" । नूतनहस्तागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "गृहकारभ्रोदितैर्भाषैर्घिष्णैर्पूर्वैर्विशेषेऽहम् । विशेष्यौभ्यायने हर्ष्यं हस्तागारं तु सर्वदेति" अतएव "कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेषे न विशेषेऽहम् । पामं वा मगरं वापि पसनं वा ह्यराधिपेति" गुरुवाक्यमथो वमेव व्याख्येयम् । ननु पौषचैलादिषु विरहफलेषु चान्द्रमासेषु विहितसंक्रान्तिसोदा नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा नवेत्यत आह न सौरमिति खलु निश्चये न सौरमानं चत् प्रवेशे नेटं च शुभफलदम् । विरहशुभफलस्योश्चात्सौरमासयोः साहित्ये विहितचान्द्रमासेरेव गृहप्रवेशः कार्य इत्युक्तमिति प्रसङ्गेन । हाः ख्येति । हाः ख्यनक्षत्राणि च ह्यारण्ये चक्रानि । खदूनि प्रुवाणि खोडूनि प्रसिद्धानि । हाः ख्यानि च तानि खदुषु खोडूनि चेति कर्मधारयः । तादृशैः प्रवेशनं हिनं स्यात् । अथमर्थः यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिच्छते तस्य द्वारं बहिर्गमिसुखं तद्विहन्वन्तैर्विहितः प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः "बहिर्गद्वारं भन्दिरं तद्विगृह्यैरुक्तैः स्यात् संप्रवेशो न सर्वैरिति" उक्तञ्चास्वाह च एव "चित्तोत्तराधाह्यशाह्मिजवस्त्ववारीश्वरभेषु १४१२।२१।२६।४ ५।१७।२१।२७।२८ नूनम् । आशुर्वनारोम्यसुप्रमपौत-सत्कीर्तिदः स्यात्त्रिविधः प्रवेशः" इति । नारदोऽपि "वस्त्रिष्णात्वेषु २१।२।२७ वरुचत्पाद्भिलस्वितो-

रुषु २४।१४।१७।४।१२।२।२६ । शुभः प्रवेशो देवेऽप्युक्तो-र्ह्यमानयोरिति" । अत्र पुष्यघनिघाततारकापहृषं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे "प्रवेशो नूतने हर्ष्ये प्रुवैर्भैः सुखाप्रवे । पुष्यशातोवृत्तै-सौ च जीर्णे स्थाहासवद्वे" इति । एतदुपन्यसदप-द्यिमयद्ये वक्ष्यति । अमुमेवाशयं मनसि निधायाह श्रीपतिः "शुभः प्रवेशो खदुभिर्दुवाख्यैः खिप्रैश्चरेः स्यात् पुनरेव याता । उपैर्दपोदाख्यभैः कुमारो राश्यां विशाखासु विनाशमेति" "कृत्तिकासु भवनं कृषा-तुना दक्षते प्रविशतां न संशयः । तन्नुखं च खदं हि तत्कृत्तुव द्वारभेषु शुभकत् प्रवेशनमिति" वसिष्ठोऽपि "अर्कादितेयानिखदसविष्णु १।१।७।१५।२।२२ कृत्ते प्रविष्टं नवमन्दिरं यत् । खद्वद्वयात्तत्परहृक्षयातं शेषेषु (वि-हितभिन्नेषु) धिष्णुषु च खद्वुदं स्यादिति" प्रवेश सम्मान्याह जम्भोति । जम्भं जम्भाराशिः जम्भसम् च प्रसिद्धम् । ताभ्यासुपचये तृतीयमठैकादशदशमस्येऽन्धेषु तथा स्विरास्वराशिषु जम्भगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभम् । यदाह वसिष्ठः "कर्तुं विश्वान्नादय जम्भाराशे-सम्भितो राशिरिति प्रदिष्टः । निष्ठाधिदारिद्र्यव-यस्कराच अहृत् सुगमो रिपुनाशदयः । कलत्रहला निघनप्रदय रोगप्रदः खिन्निकरोऽर्थदयः । क्रमास वैरागयदः क्रमेण खदैव नूनं त्रिविधः प्रवेशः" इति । अतो निष्कृष्टमर्षमाह गृहप्रवेशे राजमार्तस्यः "कर्त-भोपचयगात्र विलम्बे राशयः शुभफलदा भवलीति" नारदोऽपि "कर्तुं जम्भसम्भं वा ताभ्यासुपचये ऽपि वा । प्रवेशसम्भे स्याद्द्विरस्यभे शोकनिःसन्ः" इति । पुनर्वसिष्ठः "सौख्ये स्विते भे शुभदृष्ट्युक्ते सम्भेऽथ वा इन्द्रगृहे विलम्बे" इति । सौख्ये सौख्यपहृषुक्ते । इन्द्रगृहे द्विस्रभावरशौ । अत्र विवाहप्रकरचोक्ता एकविंशतिविधा दोषा वन्द्या इत्यपि भवेत् । एक विंशतिदोषानुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तम् "कर्तुं नौशो गृहकारण्ये प्रवेशे पतिमाशनम्" इति (१) । अथ जीर्णं गृहादिविषयके प्रवेशे विशेषमिन्द्रवज्राकन्दसाह जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवा खिन्नपव खद्वेऽन्यप्रादिमयात् स्यान्नितं भवं दाहः । आदिशब्देन बह्वदृष्टिपातभवं राजकोपोवा । इत्याद्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि सम्भकृते सत्यापिते गृहेऽपि प्राक्पद्योक्ताः सर्वेऽपि भाषास्वाहाह्यनगृहप्रवेशे ज्ञेयाः । किञ्च । मार्गे

ज्योः मार्गशीर्ष कार्तिकयोश्च श्रावणिकेऽपि श्रावणे
 मासि वैशः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात् । यदाह
 सनत्कुमारः “गृहारम्भोदितैर्मासैर्धर्म्योदीरेर्विशेद्गृह-
 मिति” अत्र सामान्यतो गृहारम्भोदिता भाषा गृहप्र-
 वेशेऽभिहितः । ते चेत्से । “शौच्यफालगुनवैशाखमास
 श्रावणकार्तिकाः । भाषाः स्युर्दृष्टिर्मासैः पुनारोग्य-
 धनप्रदाः” इति नारदोक्तेः । स मार्गशीर्षफालगुनवैशाख
 भाषण्मासकार्तिका विहितः । तत्र उत्तरायणे
 एव षड्ग्रहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् श्रावण
 कार्तिकमार्गशीर्षाभाषण्मासत्वाभावाद्दिशेन नूत-
 नशीर्षगृहप्रवेशस्यां व्यवस्था कथं ? प्रागभिहितना-
 रदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशपूर्व-
 गृहप्रवेशयोर्विधानात् “गृहारम्भोदितैर्मासैः” इत्यनेन तु
 सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरा-
 यणोपान्यासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः दक्षिणायनीया
 भाषाः श्रावणादयस्तु शीर्षगृहप्रवेशविषयाः । अतएव
 नारदो मार्गशीर्षकार्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह
 “अर्धदिपक्षीर्षगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यकल्पते । अथ-
 येति अन्वयः शततारका ईश्वरः पुष्यः । अनिसः श्वाती-
 वसवं अनिसा एवपि भेषु शीर्षषट्केऽन्वादिभयास्त्रेऽपि
 गृहेऽप्रवेशः शुभः प्रकपशोक्तेषु तु भेषु शुभः एवेति
 वैश्वतिसन्वादादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे
 “प्रवेशो नूतने गृहे” प्रवेर्भैः । सुखाग्ने । पुष्ये स्याति
 सुदैर्ष्ये जीर्षे साहायवहये” इति । भाषण्यमिति
 अर्धदिपक्षे शीर्षे गृहे अन्वादिभयास्त्रेऽपि गृहेऽवश्य
 लक्षादिविचारया शुक्रास्तुर्षकभाष्यवाचक्यसिंहस्य
 सुकनकरस्यसुबलप्रसंगस्यरादीनां देवार्था विचारया
 विचारो भाषि । अस्ताद्वयः काकदोषाः सन्तु वा सा वा
 कलापि गृहप्रवेशः कार्यः । अस्तु शोऽपि अथाकथं
 चित्तव्याकुलशुद्धिमात्रमकीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः ।
 वास्तुपूजा त्वेव विधेऽपि गृहप्रवेशे अर्धतीक्ष्णपि व्ययम्
 अदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नित्ययात्रे गृहे शीर्षे प्राग्ने
 परिधानके । नक्षत्रप्रवेशे आकृत्येन शौचं शुभशुक्रयोरि-
 ति” वसिष्ठे भाष्ये क्तम् “नवप्रवेशे त्वय कश्चपुद्भिर्न इन्द्रसौ
 पूर्विकयोः कदाचिदिति” अस्मार्थः । नूतनगृहप्रवेशे
 काकशुद्धिर्निवार्या । इत्थं इन्वाभयास्त्रो गृहप्रवेशः
 शौपूर्विको राशो वात्साहमाग्नौ गृहप्रवेशः । तादृश-
 को गृहप्रवेशयोः काकशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता ।

इति वक्ष्यते सुखेनास्तु । किन्तु प्रवेशदिनीयपश्चाद्गृ-
 हपुद्भिर्घटिते सुखेन गृहप्रवेशः कार्यः । पूर्विकाश्यादे
 नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा इन्द्रसौपूर्विकयोरपि
 कार्येऽर्थः । नारदस्तु यत्नानिर्दिष्टप्रवेशे काकशुद्धिरे-
 क्षितेवत्याह तदाक्यं प्रागभिहितम् । तदेतयोर्वीक्ययो-
 रावश्यकाऽनावश्यकविषयत्वेन व्यवस्था । तयासां गृह-
 प्रवेशानां कृच्छ्रसुक्तं वसिष्ठेन “अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्र-
 वेशो वात्सावसाने तु सुपूर्वसंज्ञः । इन्वाभयस्त्रिभया-
 दिजातः प्रवेश एव त्रिविधः प्रदिष्टः” इति । एतदुक्त्यास्मान्
 यत्नानिर्दिष्टाविति पद्यव्यासतावति तस्य एवावधार्यम् ।
 अत्रेदं ध्येयम् वसिष्ठिनेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं
 क्रूरकान्तं क्रूरपिङ्गं वा तत्सर्वेषां वर्धयामिति । उक्तं
 च वसिष्ठेन “क्रूरपद्माघितितविवृद्धं च विवर्धनीयं
 त्रिविधप्रवेशे” इति । (२) “अथ षड्ग्रहप्रवेशदिनात् प्राक्क-
 र्त्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तस्यलाभ्युपजातिप्रापूर्वाङ्गनाह
 षड्ग्रहेति । षट्पुनः प्रुवाचि क्षिप्राचि चराचि नक्ष-
 त्राचि प्रसिद्धानि मूलभं च एषु सप्रदक्षु भेषु नक्ष-
 त्रेषु वास्तोः वास्तुपुद्भ्यस्तार्चनं भूतवर्ति च कारयेत् ।
 गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात् । पुरोहितो गृहपतिं
 वास्तुपूजादिकं कारयेत् । इन्द्रोत्तरास्यामिति शौ कर्तुः
 कर्ममम् । यदाह अश्वमेधः “चित्ताशतभिषाशाती
 इत्यः पुष्यः पुनर्वसुः । रोहिणी रेवतीमूलं अथशोत्त-
 रफालगुनी । अनिसा शोत्तराकाठा तथा भाद्रोत्तरा-
 श्रिता । अश्विनी षट्मशीर्षं च अतुराधा तथैव च ।
 वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति कः । स प्राप्नोति
 नरोऽख्योमिति प्राह पराशरः” इति । वास्तुपूजा-
 प्रकाराह । वसिष्ठः “निर्मात्रे मन्दिराणां च प्र-
 वेशे त्रिविधेऽपि वा । वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यथासां
 कथयाम्यतः । गृहमध्ये इत्यमालं समन्तात्तत्सुखो-
 परि । एकाशीतिपदं कार्यं त्रिवैस्तुल्यं सुशोभनम् ।
 एकद्विपदाः पञ्चसत्वारिंशत् सुरार्चिताः । द्वाविं-
 श्वाष्टतो वक्ष्यमायाद्यान्मस्तयोदय । तेषां स्थानानि
 नामानि वक्ष्यामीश्वरकोचतः । तत्राग्निः शम्भुको-
 चस्यस्वसौ चैकपदेश्वरः । तत्राहिनीवः पर्जन्यवासा-
 वैकपदेश्वरः । जयन्तोऽर्कसत्वास्वाभ्यश्च द्विपदेश्वरः ।
 आकाशवाक् परतः ऋषादेकपदेश्वरौ । एवं प्राच्यां नव
 श्राव्या त्वेवमेवास्तदिक्षु च । आद्याश्चाम्बावैकपदौ
 द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । पूषाद्यदौ वसानाः (चित्तमया-

धीशानाः) सुमरावास्वभामगाः । आद्यशान्वावेक-
 पदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । अष्टौ पिटनवाधोयात्
 रोमानाः पश्चिमेश्वराः । आद्यान्तौ द्वौकपदौ द्विपदाः
 पञ्च मध्यगाः । रोमाददिखलसुराः सप्त सौम्यदिशि
 क्रमात् । तत्राधस्ववत्कोशेषीशानादिषु च क्रमात् ।
 आपः सावित्रीविजयवद्वाचकपदेश्वराः । मध्ये नवपदो
 ब्रह्मा तस्यैशानादिकोशमाः । आपवत्सोऽथ सविता
 विबुधाधिपसंज्ञकः । राजवच्छा च चत्वारः सुरावै-
 कपदेश्वराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाशामरा
 अग्नौ । अर्यमा च विवस्वाश्च भिलः पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अस्वस्वलेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् । कोशेषु पञ्च
 पञ्चैव (२०) चतुर्वैकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः
 पञ्च पञ्च ४-वधाक्रमम् । ब्रह्मणः ८ पूर्वतोदिक्षु त्रि-
 पदाःसुः समीपगाः । १२ । हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयन्तः
 पाकशासनः । सूर्यःसन्तो भृशाकाशौ वायुः पूषा च
 वैतथः । इहृत्सतः पितृपतिर्गन्धर्वो भृङ्गराजकः ।
 इन्द्रः पितृमथावीयस्यवा दौवारिकाङ्कवः । सुधीवः
 पुष्यदन्तश्च जलाधीशो निशाचरः । शोषः पापश्च
 रोमोहिर्षस्यो भङ्गाट एव च । सोमसपौ दिक्षदिती
 ह्यातिशदसराः स्रताः । आपश्चैवापपत्यश्च जयोर्न्नु
 जयैव च । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यौ तस्य समीपतः ।
 प्राच्यां ह्युत्तरिता देवाः परितो ब्रह्मणः स्रताः ।
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । भिलोऽथ
 राजवच्छा च तथा पृथ्वीधरःक्रमात् । आपवत्सोऽपनः
 पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः । ज्ञात्वैवं स्थाननामानि
 ब्रह्मणा संहिताक्षरैव । वास्तुज्ञो वास्तुधन्नेश्च मन्त्र-
 शुभाक्षतादिभिः । प्रथवेनाचवेद्वापि अथवा सस्वना-
 मभिः । युक्त्वस्त्रयुग्ं दद्यात्तुधूपदीपफलैः सह । अप्-
 पैर्भूरनैवेद्यैः पादौ सह समर्चयेत् । ताम्बूलस्य ततो
 दद्याद्देवेभ्यश्च पृथक् पृथक् । दत्त्वा शुभाङ्गलिं कर्त्ता
 प्राञ्चवेद्वास्तुपुरुषम् ॥ "एवं वः कुरुते सस्यन्वास्तुपूजां
 प्रयत्नतः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं समेक्षरः ।
 वास्तुपूजामत्वा वाः प्रविशेत्तमन्दिरं । रोमाद्यानाविधानं
 ज्ञेयानन्तु ते सर्वसङ्कटम्" । (चतुःषष्टिपद वास्तुमण्डलम्)
 ६.४.५२ अ० यथा "अष्टाष्टकपदमथ वा ज्ञत्वा रेखाश्च
 कोशगास्त्रियं । ब्रह्मा चतुःपदोऽक्षचर्धपदा ब्रह्मको-
 शस्वाः । अष्टौ च बहिःकोशेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः
 साध्याः । उक्तेभ्यो वे शेषास्तौ द्विपदा विंशतिसौ च" ॥

अधिकं वास्तुयागश्चर्त्वे इत्यत्रम्) । केचित्तु पञ्चा-
 क्षुपुत्रिभालयुक्तो पूर्वदिन एव वास्तुपूजामाहुः यदाह
 नारदः "विधाव पूर्वदिने वास्तुपूजां बहिःक्रियामिति" ।
 श्रीपतिरपि "अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य वात्मानिहता-
 वध भूपतोनाम् । सौम्यावने पूर्वदिने विधाव वास्तु-
 चर्चनं भूतबलिं च सम्मनिति" अथ उम्बशुद्धिं
 त्रिषुदिशि चोपजातिकोत्तराद्देवेन्द्रवज्रया चाह ।
 त्रिकोशे इति । युद्धेति । नवमपञ्चमचतुर्धसप्तमदशमैका-
 दशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्यैः युग्मपदैः ।
 पूर्वचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते । अथ चन्द्रस्य उम्बरा-
 हित्वं ध्येवं तथा तृतीयमठैकादशस्यैः पापपदैरुपल-
 क्षिते तथा अम्बु चतुर्थस्थानं रज्जुमण्डलस्थानं च । युद्धे
 सर्वेषुहरहिते अम्बुरज्जे यस्मिंसादशे उम्बे वेष्ट
 नृहमाविशेत् । यदाह बहिः "केन्द्रत्रिकोशावधन-
 त्रिसंस्थैः युग्मैस्त्रिपदायगतैः अष्टैश्च । उम्बान्त्रिपदा-
 यजितेन चन्द्रेण चक्ष्मोनिचयः प्रवेशः" इति । अ-
 न्यत्र "प्रवेशवग्नान्निधनस्थितो यः क्रूरपङ्कः क्रूर-
 गृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिपदां ह्यन्त्रपदैः
 युभराशिनश्चेदिति" नारदः "स्विरवन्ने स्विरं राशौ
 नैधने युद्धिसंयुते । त्रिकोशकेन्द्रचत्वारवशौस्वैस्त्रि-
 वारिगैः परैः । उम्बान्वाचैष्टमस्थानवर्जितेन द्विधा-
 युनेति" प्रवेशः स्यादिति पूर्वच सम्बन्धः । सुरः "श-
 म्भं युद्धसहाये वात्मानामण्डनं तथा । दशमं च नृहा-
 रन्धे चतुर्थं सक्षिनेशने" इति । यत्तु श्रीपतिना
 "केन्द्रत्रिकोशवैः युद्धैः क्रूरैः षट्प्रायानैर्गुरौ । उम्बे
 भगौ वा केन्द्रे वा स्विरपान्बोदने विधेदिति" केन्द्रस्य
 युद्धत्वसक्तं तस्याप्यहराहित्यजन्यं श्वेयम् । उम्बस्य
 गुरुभ्योर्दत्तस्वतिप्रायस्त्रिधाभिधानार्था । कीदृशे उम्बे
 विजतुर्भक्त्यौ भं राशिर्लम्बं च । अतुषि अन्नाकाशे
 भे अतुर्भे । ताभ्यां सत्पुरुषमयनं विगतो अतुर्भमृतु-
 र्यस्मिन् । सजन्मन्मनात् सजन्मराशेवां अष्टमोरायिः
 प्रवेशलम्बो नाऽपेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशे अकार-
 रिक्ताश्चरदर्थचैले । अर्धोरो प्रविष्टौ वारो । रिक्ता
 ४।६।१४ उपलक्ष्यत्वाद्गृध्रतिययोऽपि । चरन्मनि-
 मेवकर्त्तृत्वामकराः । उपलक्ष्यत्वात्तदंश अपि ।
 दर्शोऽभावात्वा चैतो भावः । उपलक्ष्यत्वादापाठोऽपि ।
 विगतो अर्कादयो यस्मिन् अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा
 इत्यर्थः । यदाह बहिः "न नैधने भेऽपि न चाष्टवन्ने

पञ्चैकेऽप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने
 शुभेक्षिते वायव्य संयुते वा । रिक्तामभां दग्धतिथिं
 दिनेशभूस्तुषड्वर्गं भिन्देन्दुदृष्टम् । क्रूरपहाधि-
 ष्टितविद्धमं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे” इति । वार
 फलमथाह स एव “दृष्टते प्रविशतां च मन्दिरं व-
 ङ्गिना नियतमेव वङ्गिभे । ब्रह्मभूमिसुतवासरे तथा
 शीतरश्मिदिवसे हि दृष्टिदम् । चन्द्रजार्जसितवासरेषु
 च श्रीकरं सुखमहार्धलाभदम् । स्वयंस्त्रुदिवसे स्थिर-
 प्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते” इति । एषां निष्कष्ट-
 मर्षमाह श्रीपतिः “रिक्ता तिथिभूसुतभासुवारौ नि-
 न्द्याश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेघः कुलीरोमकर-
 स्तुला च त्वाज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः” इति । निषिद्ध
 लग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तण्डे “भूपो यात्वा
 मेघलग्ने प्रवेशे नाशङ्कच्छेत् कर्कटस्योद्रे वा । व्याधिं
 तौलिन्याश्रिते लग्नवर्तिन्याकेकेरे चाप्रुयाद्धान्यना-
 शम्” । आक्षेपेरे मकरे । “लग्नेऽन्यत्वांशकेऽप्येषामे
 तद्दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे सुनयो
 विदुरिति” अन्धानि स्थिराणि द्विखभावानि च ।
 उक्तं च वसिष्ठेन “पञ्चाङ्गसंशुद्धिदिने निशेशतारावले
 चाष्टकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथ
 वा इन्द्रमृहे विलग्ने” इति । विशेषो राजमार्तण्डे
 “निन्दिता अपि शुभांशमेतास्तौलिमेषमकराः सकु-
 लीराः । कर्तृभोपचयगात्र विलग्ने राशयः शुभफ-
 लाय भवन्तीति” । एतल्लग्नान्तराशुद्धौ बद्धकालासहि-
 ण्यत्वे वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः दृष्टमिथुनकन्याधनुर्मीना-
 नांशया इत्यर्थः कर्कटलांशयोः स्वरूपतो निषिद्ध-
 त्वात् । विशेषान्तरमाह वसिष्ठः “यः क्षीणचन्द्रो-
 ऽन्यषडष्टसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथ वा स्यात् ।
 कर्तुः स्थित्यं हन्ति स बन्धरेषु त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षित
 चेदिति” अथ राक्षां यात्वानिदृष्टिप्रवेशेऽयं विशेषो-
 ध्येयः यत्र मासे यात्वा कृता तस्माद्भवमे मासि यात्वा
 दिनाद्भवमे दिने वा प्रवेशोनिषिद्धः यदाह गुरुः ।
 “निर्गमाद्भवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नत्रमे दिवसे
 चैव प्रवेशं नैव कारयेदिति” । वामं रविर्भित । गृ-
 हप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं तद्दिगभिसुखात् प्रवेश्य-
 गृहाहामभासस्यं कृत्वा वेश्म गृहं विशेत् । तथा पुरो-
 ऽप्ये स्वसम्मुखं पूर्वघटं जलपूर्थं कलसमुपलक्ष्य-
 त्वात् पूगीफलादिपूर्थं वटं वा कृत्वा । चकारासाऽ-

सुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्ब्राह्मणांश्च सजलकलसानपि ब्रा-
 ह्मणान्वाप्ये कृत्वा वेश्म विशेत् । अत्र शुक्रः पृष्ठगः कर्त्या
 इत्युक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वसिष्ठः “कृत्वा
 शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पञ्चानघतः पूर्वकु-
 ञ्मम् । हर्ष्यं रम्यन्नोरखस्रगवितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीत
 मात्यैर्विशेत्तदिति” गुरुस्तु वामगोऽप्यगोवा शुक्रो
 निषिद्धः, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह
 “पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेषदा । पुरोगं
 वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेच्च नेति” अत्र शुक्रस्य
 दिक्चतुष्टयस्थत्वज्ञानं चन्द्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः ।
 तच्च गृहारम्भप्रकरखेऽस्माभिरुक्तम् अयं च सर्ववर्षानां
 त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः राक्षां तु यात्वानिदृष्टौ
 विशेषमथाह श्रीपतिः “कृत्वा विप्रान् सजलकल-
 सांश्चाप्यतो वामतोऽर्कं स्नातः स्रग्वी विमनवसनो
 मङ्गलैर्वेदवोषैः । व्यस्तैर्यात्राकथितशकुनेर्द्वारमार्गेश्च
 राजा हर्ष्यं पुष्पप्रकररुचिरन्नोरखादृष्टं विशेषेति”
 कीदृशं वेश्म भकूटशुद्धं भकूटं घटाऽऽकादि तेन शु-
 द्धम् । उपलक्ष्यत्वाद्द्विवाहप्रकरखोक्तं “वर्षावश्यां तथा
 तारा” इत्येषमादिकं च । तेनापि शुद्धं ध्येयम् यदाह
 वसिष्ठः “राशिकूटादिकं सर्वं दम्भत्पोरिव चिन्तये-
 दिति” । ४ । अथ वामगतार्कज्ञानं तिथिभेदेन पूर्वाद्य-
 भिसुखगृहप्रवेशं चेन्द्रवंशाच्छन्दसाह वाम इति ।
 अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते
 रवौ सति प्राग्बदनादिमन्दिरे प्रवेश्ये गृहप्रवेश-
 कर्तृर्वाभो रविर्जयः तद्यथा । यस्मिन् लग्ने प्रवेशः
 कर्तृमिषप्रते तस्मादष्टमं यत् स्थानं तस्मात् पञ्चसु
 स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वाभः
 सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाद्यत् पञ्चमस्थानं ततः पञ्चसु
 स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृ-
 र्वाभः सूर्यः । एवं लग्नाद्यद्द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु
 स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वाभः सूर्यः ।
 तथैव लग्नाद्यदेकादशस्थानं ततः प्रञ्चसु स्थानेषु सूर्ये-
 स्थिते उत्तराभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वाभः सूर्य इत्यर्थः ।
 उक्तञ्च “रन्ध्रात्पुत्राङ्गनादायात्पञ्चसुर्के स्थिते क्रमात् ।
 पूर्वाशादिसुखं गेहं विशेषेद्वासो भवेद्यतः” इति ।
 विश्वकर्माऽपि “लग्नात्प्रागादितोदिक्षु द्वौ द्वौ राशो-
 नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोषे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् ।
 प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशौ स्थाप्यौ कौषे चैकः । तथा

गृहकारकं पुं गृहं करोति क-एवल् इतः। गृहनिर्मा-
णकारके वर्षासङ्करभेदे । 'प्रतिमाघटकादेव क-
न्यायां नापितस्य च । सुत्वकारस्य सम्भूतिः सोपान
गृहकारकः' पराशरः २ गृहकर्त्तरि (घरामि) त्रि० ।
"गृहण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति
तृणसत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः" याज्ञ० ।

गृहकारिन् त्रि० गृहं करोति क-णिनि । (घरामि)
१ गृहकारके स्त्रियां ङीप् (कुम्भकार्या) २ कोटभेदे ।
सा च जातिः उपस्कारहरणपापजाता । यथाह
"वकोभवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्कारम्" मनुः ।
गृहकुक्कुट पुंस्त्री गृहे रुद्रः कुक्कुटः । कुक्कुटभेदे "श्वेताय
दद्याद्गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्त्या बुभुक्षिताय" सुश्रु० ।

गृहकुलक पुं गृहस्य कूले समीपे भवः कन् । चिञ्चि-
डाख्ये शाके शब्दार्थचि० ।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव । (टिकटिकी) ज्येष्ठ्याम् रा-
जनि० । स्वार्थे क । तत्पार्थे व्यस्रः "श्वेता गृहगोधिका
काङ्गनरे" इ० स० ५४ अ० । पुरुषार्थप्रमाणतोयज्ञापिका श्वेता
गृहगोधिकेत्यर्थः । पिङ्गलवर्णायास्तस्यावामे स्थिताया
गमने शुभत्वं यथाह इ० स० ८६ अ० "शिवो श्यामा
रत्ना कुक्कुः पिङ्गला गृहगोधिका । सूकरी परपुष्टा च
पुत्रामानश्च वामतः "गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया
कुक्ष्यमत्स्यस्य । दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरवाह्यभागे फलानि वि-
द्यात् गृहगोधिकायाः" ८८ अ० । [(टिकटिकी) हेम० ।

गृहगोलिका स्त्री गृहे गोधिका पृथगे । ज्येष्ठ्याम्
गृहचूली स्त्री "पूर्वापरे तु शाले गृहचूली दक्षिणोत्तरे का-
चम्" इ० स० ५२ उक्ते दिशाले गृहभेदे

गृहज पुं गृहे दासां जायते जन-ड । दासभेदे "ध्वजाह-
तोभक्त दासो गृहजः क्रीतदन्त्रिमौः पैतृकोदण्डदासश्च
सप्तैते दासयोनयः" मनुः । "दासास्तु गृहजादयः"
नारदः १७२५ पृ० दशमः । [जाञ्जिके तिका० ।

गृहणी स्त्री गृहे नीयते नी-कर्मणि क्तिप् संज्ञायां णत्वम् ।
गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव । वीथिकायाम् (पिंडा दाओआ)
इति ख्याते पदार्थे चारा० ।

गृहदेवता स्त्री गृहे वास्तौ स्थिता देवता । वास्तुपुरष-
देहस्थेषु अग्न्यादिषु ब्रह्मालेषु ४५ संख्यकदेवताभेदेषु
गृहशब्दे दशमः "गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेव-
तास्यः" आश्व० गृ० ११२४ छ०

गृहदेवी स्त्री गृहे तत्कुक्ष्ये विनिश्चय पूज्या देवी । जरानाम

राक्षसाम् तत्कथा भा० स० १७ अ० "जरा नामा-
ऽस्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी । तव वेश्मनि
राजेन्द्र ! पूजिता न्यवसं सुखम् । गृहे गृहे मनुष्याणां
नित्यं तिष्ठामि राक्षसी । गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा
सृष्टा स्वयम्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य
रूपिणी । यो मां भक्त्या लिखेत् कुक्ष्ये सपुत्रां यौवना-
न्विताम् । गृहे तस्य भवेद्दृष्टिरेन्दया हानिमाप्नुयात् ।
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो ! । लि-
खिता चैव कुक्ष्येऽहं पुनैर्विद्धाभरायता । गन्धपुष्पै-
स्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता । साऽहं प्रत्युपका-
रार्थं चिन्तयाम्यनिश्चिन्तव । तवमे एवमकले दृष्ट-
वत्यस्मि धार्मिक ! । संज्ञेपिते मया देवात् कुमारः सम
पद्यत । तव भाग्यान्महाराज ! हेतुमात्रमहं त्विह ।
मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहसं-
पूजनात्तु श्या मया प्रत्यर्पितस्तव" [रत्नमा० ।

गृहद्रुम पुं गृहमिव द्रुमः । मेघशृङ्गीदृष्टो (गाडरशिङ्गा)
गृहधूप पुं गृहस्य धूप इव । धूपभेदे "मयूरपिच्छं निम्बस्य
पत्राणि दहतीफलम् । मरिचं हिङ्गु मांसीञ्च । वीजं
कापांससम्भवम् । कागरोमाहनिर्भोको विष्टा वैडालिकी
तथा । गजदन्तश्च तद्गूर्णं किञ्चिद्दृष्टविमिश्रितम् ।
गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालपहान् जयेत् ।
पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वेष्वरहरं भवेत्"
शब्दार्थचि० । गृहधूपोऽप्यत ।

गृहधूम पुं गृहगते धूमः । (भ्रुन) ख्याते पदार्थे । "मैत्रवं
करवीरञ्च गृहधूमं विषं तथा" "ततो हरिद्रा गृह-
धूमरोध्रपतङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः" सुश्रु० ।

गृहनमन न० गृहं नमयति नम-णिच्-ल्यु पूर्वपदात्
संज्ञायां णत्वप्राप्तौ लुभ्ना० न णत्वम् । वायौ ।

गृहनाशन पुंस्त्री गृहं नाशयति प्रवेशेन नश-णिच्-ल्यु ।
वनकपोते (घुघु) राजनि० कपोतशब्दे तस्य गृहनाश-
कता दशम्या स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [ङीष् ।

गृहनीड पुंस्त्री गृहे नीडमस्य । चटके चारा० स्त्रियां
गृहप पुं गृहं पाति पा-क । गृहपतौ

गृहपति पुं इतः । गृहस्वामिनि, १ गृहस्थे, द्वितीयाश्र-
मिणि २ मन्त्रिणि, ३ धर्म च मेदि० ४ सत्ययागकर्त्तरि
यजमाने "बहुषु गृहपतये" कात्या० श्रौ० ८.२.३३ "गृ-
हपतिर्याजमानमयुक्तत्वात्" १२.१.१६ "याजमानं यव-
कर्म तत् गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

दत्तरेषां चाध्वर्यावादिषु योगात्” कर्कः “ऋत्विक्स्य
सदस्येषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेषूपविष्टः शौन-
कोऽध्याव्रवीदिदम्” भा० आ० ४ अ० । “वनौकसां गृह-
पतिनामनुत्तमम्” भा० शा० २४२ अ० । आर्षत्वात्
न टीर्षः । प्रयजमानमात्रे “गृहपतिना संयुक्ते जपः”
पा० “गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः” सि०
कौ० । गृहपतेरपत्यादि अश्वप० अण् । गार्हपत
गृहपतिसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । इन्द्रग्निभेदे
“अग्निगृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते” भा० २२।
८० । गृहस्य पतिः । ७ गृहस्वामिमात्रे स्त्रियां सपर्वत्वात्
वा नान्तादेशे गृहपती गृहपतिरिति रूपद्वयमितिभेदः ।
“गृहान् गच्छ गृहपती” ऋ० १०।८५। गृहपती
स्वगृहस्वामिनी” भा०

गृहपाल लि० गृहं पालयति पालि-अण् । गृहरक्षके
“तमन्मं गृहमाभीनं गृहपालमथाव्रवीत्” भा० व० ३३७
अ० । २ कुक्कुटे शब्दार्थचि०

गृहपोतक गृहं पोत इव यस्य कप् । वास्तुस्थाने शब्दरत्ना०
गृहप्रवेश पु० ७ त० । गृहे विधानेन प्रवेशे गृहशब्दे
तद्विदितर्दश्रा [शब्दार्थचि० ।

गृहवस्त्र पुंस्त्री गृहस्थितो वस्त्रुः । गृहस्थिते नकुले ।
गृहबलि पु० गृहे देवो बलिः । वैश्वदेवकर्मणि “ततो
गृहवनिं कुर्यात्” मनुः ।

गृहबलिप्रिय इत० वकपक्षिणि शब्दार्थचि० ।
गृहबलिभुज् पुंस्त्री गृहे दत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् ।
१ काके २ चटके च हेम० ।

गृहभक्त लि० इत० । गृहस्वामिनि “गृहभक्तस्तुल्येऽव्दे
पीडामङ्गे प्रयच्छन्” इ० स० ५१ अ० । स्त्रियां ङीप् ।
गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमिः । वास्तुभूमौ हलायु०

गृहमणि पु० गृहे मणिरिव । प्रदीपे हारा० ।
गृहमाचिका स्त्री मच-एवल् इत० (चामचिका) अजिन-
पत्रयाम् लिका० । [जातित्वात् ङीष् ।

गृहमृग पुंस्त्री गृहे मृग इव । कुक्कुरे हेम० स्त्रियां
गृहमेध पु० गृहेण दारैः मेधते संगच्छते मेध-अच्
३ त० । कतदारपरिगृहे १ गृहस्थे । मेध-हिंसायां
भावे घञ् ७ त० । २ पञ्चस्रनात्मकहिंसायाम् मेधो हिंसा-
हेतुको यज्ञः पञ्चस्रनात्मको यस्य । ३ पञ्चयज्ञकर्त्तरि
गृहस्थे । गृहे कर्त्तव्य यज्ञो यस्य । ४ मरुद्भेदे “गृह-
मेधास आगत मरुतो माप भूतन” ऋ० ७।५६। १०

गृहमेधिन् पु० गृहेण दारैर्मेधते संगच्छते मेध-सङ्गमे
स्थिति । १ गृहस्थे “पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृह-
मेधिनाम् । अध्यापनं व्रज्ययज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
शोभो देवो बलिर्भौतो न्यज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चै-
तान् शो महायज्ञान् न हापयति शक्तिः” मनुः ।
“प्रजायै गृहमेधिनाम्” रघुः । गृहे कर्त्तव्यो मेधो
यज्ञोऽस्त्यस्य इति । २ मरुद्भेदे “मरुद्भ्यो गृहमेधस्थः
सायं चरुः पयसि” कात्या० श्रौ० ५।६।६। गृह-
मेधः पञ्चस्रनानिभित्तिहिंसा अस्त्यस्य इति । ३ गृहस्थे
“गृहमेधो व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्त्योर्यजेत । श्राभा-
कैर्वन्यैर्वर्षासु आपत्काले अन्येन, पुरातनैर्वेति” आ०
३० सूतिः । “मेध मेधाहिंसः । यो मेध सङ्गमे चेत्यत्र
चकारेण पूर्वगणस्थमेवाहिंसयोरनुवृत्तिः तेन मेध
हिंसार्थः तथा च गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चस्रना
गृहस्थस्य चूली मेघगुपस्तरः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
बध्यते याश्च वाहयन्” इति मनूनायाः पञ्चस्रनारूप-
हिंसायाः कारो गृहमेधो गृहस्थ” इत्यर्थः रघु० ४ तत्-
पत्यां स्त्री ङीप् । पतिगतयज्ञसम्बन्धात्तस्यास्तथास्त्वम् ।

गृहमेधीय लि० गृहमेधस्येदं क । १ गृहस्थकर्त्तव्ये कर्म-
भेदे “सान्त्वनीयवेदां गृहमेधीयं विदधत्” कात्या०
श्रौ० ५।६।६ व्या० हरिस्वामी । गृहमेधो मरुद्भेदे
देवताऽस्य क । २ गृहमेधिनामकमरुद्देवताके हवि-
रादौ लि० । “सहस्रियं दस्य भागमेतं गृहमेधीयं
मरुतो जुषध्वम्” ऋ० ७।५७।१४

गृहमेध्य लि० गृहमेधो देवताऽस्य वा यत् । गृहमे-
धदेवताके हविरादौ । अर्शा० अच् तत्कृत्ययुक्ते ऽपि लि०
“गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूषणानि च पजयेत्” शु० त०
ऋष्यशङ्करः । “गृहमेध्या गृहकृत्यपरा” रघु० ।

गृहयन्त्र क्ली० गृहे यन्त्रं वस्त्रधारणदारुविशेषः । गृह-
स्थितवस्त्राद्याधारे (आलना) प्रसिद्धे काष्ठनिर्मिते प-
दार्षे “गृहयन्त्रपताकाशोरपौरादरनिर्मिता” कुमा०

गृहयाय्य लि० चु० गृह—“स्तुदक्षिण्युद्दिगृहस्थ
आय्यः” उ० सू० आय्य । गृहस्वामिनि इति सिद्धान्तकौ-
स्तुभे । शब्दकल्पद्रुमे गृहयाय्यशब्दकल्पनमतीव प्रामा-
दिकम् आय्यप्रत्ययस्य पमध्यत्वाभावात्

गृहयालु लि० चु० गृह-आलु । यहीतरि ।
गृहवाटिका स्त्री गृहसमीपे वाटिकेव आरामः] गृह-
समीपस्थोपवने हारा० ।

गृहवित्तं वि० गृहं वित्तं यस्य । गृहस्वामिनि हारा०
स्त्रियां टाप् ।

गृहसंवेशक पु० गृहं गृहनिर्माणं संविशति उपजीवति
सम+विश-एवल् । वास्तुविद्योपजीविनि । “गृहसं-
वेशको दूतो वृत्तारोपक एव च” मनुः ।

गृहस्थ पु० गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरमते स्था-क ।
गृहस्थिण गृहस्थान्निमिषि द्वितीयाश्रमस्थे “गृहस्थस्तु
यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः” मनुः ।

गृहस्थधर्म पु० ६त० । गृहस्थकर्तव्ये धर्मभेदे
स च धर्मः मन्वादिभिर्दर्शितः । तत्रादौ मनुनोक्तो यथा
“गुरुणानुमतः स्नात्वा समाहृतो यथाविधि । उदहेत
द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाविताम् । असपिण्डा च
या मातृरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां
दारकर्मणि मैथुने । महान्यपि सृष्ट्वानि गोऽजाविध-
नधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्ये-
त् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्थसम् ।
क्षत्र्यामयाव्यपस्मारिश्चित्तिकुष्ठिकुलानि च । नोदहेत् कपि-
लां क्रन्दां नाधिकार्हणीं न रोगिणीम् । नालोभिकां
नातिलोभां न वाचाटां न पिङ्गुलाम् । नक्षत्रेक्षनदीनाम्नीं
नान्यपर्वतनाभिकाम् । न पद्महिप्रेष्यनाम्नीं न च भीष-
णनाभिकाम् । अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारण-
गामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां सृष्टङ्गीसृष्टहेत् स्त्रियम् ।
यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोप-
यच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया । सवर्णांये द्वि-
जातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानाभिसाः
स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्यां शूद्रस्य सा च स्वा
च विशः सृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाय-
जन्मनः । न ब्राह्मणर्चात्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कश्चिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते । हीन-
जातिस्त्रियं मोहादुद्वेष्टनो द्विजातयः । कुलान्येव न-
यन्याशु ससन्नानानि शूद्रताम् । शूद्रावेदी पतत्यत्रेव रु-
य्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्यन्त्या तदपत्यतया
भृगोः । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यथादेव हीयते । दैवपितृप्रा-
तिषेयानि तत्प्रदानानि यस्य तु । नाश्रानि पितृदेवास्तद्
च स्वर्गं स गच्छति । वृषलीफेनपीतस्य निःश्रासोपहृ-
तस्य च । तस्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हितार्हितान् । अष्टा-

विमान् समासेन स्त्रीविवाहाभिवोधत । ब्राह्मो दैवस्त-
थैवार्धः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राजसश्चैव
पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदो-
षौ तु यस्य सौ । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च
गुणागुणान् । षडानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽव-
रान् । विटशूद्रयोस्तु तानेव विद्याङ्गमप्राज्ञं राजसान् ।
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राजसं
क्षत्रियस्यैकमासुरं वैशगुणद्वयोः । पञ्चानान्तु तयो
धर्मप्रा द्वावधर्मो स्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैव न
कर्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ
पूर्वनोदितौ । गान्धर्वो राजसश्चैव धर्मो क्षत्रस्य
तौ स्मृतौ । आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्व-
यम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।
यज्ञे तु वितते सम्यग्दत्तित्वे कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य
सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते । एकं गोमिथुनं द्वे वा
वरादादाय धर्मातः । कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः
स उच्यते । सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य
च । कन्याप्रदानमभ्यर्थ्य प्राजापत्यो ४ विधिः स्मृतः ।
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः । कन्या-
प्रदानं स्वाच्छान्द्यादासुरो ५ धर्म उच्यते । इच्छयान्योऽन्य
संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः ६ स तु विज्ञेयो
मैथुन्यः कामसम्भवः । हृत्वा क्षित्त्वा च भित्त्वा च
क्रोशनीं रुदतीं सृष्ट्वात् । प्रसह्य कन्याहरणं राजसो
विधिरुच्यते । सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा रजो यत्नोप-
गच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच द्वाष्टमो-
ऽधमः । अङ्गिरेव द्विजात्प्राणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाव्यया । यो यस्मैषां वि-
वाहानां मनुना कीर्तितो गुणः । सर्वं शृणुत तं
विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम । दश पूर्वान् परान्
वंश्यानात्मानञ्चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकर्मोचय-
त्येनसः पितृन् । दैवोटाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् षट् षट्
कायोदजः सुतः । ब्राह्मप्रादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वानु-
पूर्वशः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भताः ।
रूपसत्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्रभोगा-
धर्मिष्ठा जीवन्ति च शनं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु
नृशंभान्तवादिनः । जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः
सुताः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्माद्भिन्द्यान् विवर्जयेत् ।

पाणिग्रहणसंस्कारः सर्वस्यास्त्रपदिश्यते । असवस्यास्त्रयं
 ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः
 प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्-
 कष्टवेदने । ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः
 सदा । पर्ववर्जं वृजैर्न तद्दृष्टतो रतिकाम्यया ।
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रुताः ।
 चर्तारभरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः । तासा-
 माद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशो च या । तयोदशी च
 शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः । युग्मासु पुत्रा जायन्ते
 स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी सं-
 विशेदार्त्तवे स्त्रियम् । पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री
 भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणे-
 ऽल्पे च विपर्ययः । निन्द्यास्त्रष्टासु चान्यासु स्त्रियो
 रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे
 वसन् । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्क
 मगवपि । गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्याद्गुरोऽपत्य-
 विक्रयी । स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति वान्धवाः ।
 नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्धधोगतिम् ।
 आषे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । कल्पो-
 ऽथेव महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः । यासां नाद-
 दते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत् कुमारी-
 णामान्दशंस्त्रञ्च केवलम् । पित्रभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभि-
 र्हेवरैस्तथा । पूज्याः भूषयितव्याश्च वक्तव्याणभीप-
 सुभिः । यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्ताफलाः क्रियाः । शोचन्ति
 जामयो यत्र विनशत्रुत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु
 यत्रैता वर्ज्यन्ते तद्भिः सर्वदा । जामयो यानि गेहानि
 शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कल्याहतानीव विनशन्ति
 समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
 भूतिकाभैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्याया
 भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं
 कल्याणं तत्र वै भ्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं
 न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ।
 स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्गोचते कुलम् । तस्यान्व-
 रोचमानायां सर्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपै-
 र्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाति-
 क्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण पूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
 शोभिरश्वैश्च यानैश्च कल्या राजोपसेवया । अयाज्ययाज-

नैश्चैव नास्ति कथेन च कर्मणा । कुलान्याशु विनश्यन्ति
 यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु सन्तुष्टानि कुलान्य-
 त्पधनान्यपि । कुलसङ्घातञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्
 यशः । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञविधानञ्च पञ्चज्ञान्वाहिकी गृही । षड् स्तना
 गृह्यस्यस्य चूली पेषणुप्रस्तरः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
 बध्यते यास्तु वाहयन् । तासां क्रमेण सर्वासां निम्बु-
 त्थं महर्षिभिः । पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृह-
 मेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो बलिर्भूतो न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान्
 यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि
 वसन्नित्यं स्तनादोपैर्न लिप्यते । देवतातिथिभक्त्यानां
 पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छुभञ्च स
 जीवति । अद्भुतञ्च उतञ्चैव तथा प्रद्भुतमेव च ।
 ब्राह्मणाद्भुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते । जपोऽ-
 द्भुतो उतोहोमः प्रद्भुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मणा
 द्भुतं द्विजायाञ्च प्राशितं पितृतर्पणम् । स्वाध्याये
 नित्ययुक्तः स्याद्देवैश्चैव कर्मणि । देवकर्मणि युक्तो
 हि विभर्त्सिं चराचरम् । अग्नौ प्रास्ताद्भुतिः स-
 स्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरज्ञं
 ततः प्रजाः । यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः ।
 तथा गृहस्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः । यस्मान्नयो-
 ऽध्याश्रमिणो ज्ञानेनात्वेव चान्वहम् । गृहस्येनैव धा-
 र्यन्ते तस्माज्जोषाश्रमो गृही । स सन्धार्यः प्रयत्नेन
 स्वर्गमन्त्रयच्छता । सुखञ्चेहेच्छता नित्यं योऽध्यायी
 दुर्बलैर्न्द्रियैः । ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता । स्वाध्या-
 येनार्जयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितृन् आर्त्तैश्च
 न नक्षत्रैर्भूतानि बलिकर्मणा । कुर्याद्दहरहः आङ्गमद्गाद्यो-
 नोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिभावहन् ।
 एकमयाशयेद्भिर्पितृर्थे पाञ्चयज्ञिके । न चैव प्राश-
 येत् कश्चिद्देवैर्न प्रति द्विजम् । बैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृहो-
 ऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो
 होममन्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव सम-
 स्तयोः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुह्वं
 चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथि-
 व्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः । एवं सम्यक् हविर्कृत्वा
 सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्कापतीन्द्रुभ्यः सानुगेभ्यो

बलिं हरेत् । मरुद्ग्न इति तु द्वारि विपेदपस्वद्ग्न इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवं सुषलोत्सूखले हरेत् । उच्छोर्धके त्रिभ्यै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः । ब्रह्मवास्तो-
स्पतिभ्यास्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् । विश्वेभ्यश्चैव दे-
वेभ्यो बलिभाकाश उत्क्षिपेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो
नक्तञ्चारिभ्य एव च । पूर्ववास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वा-
त्मभूतये । पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ।
शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां
क्षमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि । एवं यः सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजो-
मूर्त्तिं पथर्जु ना । क्वत्त्वैतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाश-
येत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्द्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिदुगुरोः । तत्
पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो मृही । भिक्षा-
मध्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्त्वार्थ-
विदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । नश्रन्ति हव्यकव्यानि
नराणामविजानताम् । भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्-
त्तानि दानृभिः । विद्यातपःसम्प्रेषु कृतं विप्रसुखा-
ग्निषु । निस्तारयति दुर्गाञ्च महतश्चैव क्लिषात् ।
संप्राप्य त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नञ्चैव यथा-
शक्तिं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । शिलानप्युच्छतो नित्यं
पश्चाम्नीनपि जुहुतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽ-
नर्चितो वसन् । तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च
सून्धता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।
एकारात्मन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मण स्मृतः । अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्सन्नादतिथिरुच्यते । नैक्यामीशमतिथिं
विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याङ्गायां
यत्नाग्नेयोऽपि वा । उपासते ये गृहस्थाः परपाकमनु-
द्वयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्यन्नादिदायिनाम् ।
अप्रथोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना । काले
प्राप्तस्वकाले वा नास्थानश्रन् गृहे वसेत् । न वै स्वयं
तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमा-
युष्यं स्वर्नञ्जातिथिपूजनम् । आसनावसथौ शय्यामनु-
ब्रज्यासुपासनम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे
समम् । वैश्वदेवे तु निर्दत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मा
न्यन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न बलिं हरेत् । न भोजनार्थं स्वे
विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्
वान्नाशीत्युच्यते बुधैः । न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे रा-

जन्य उच्यते । वैश्वश्रुदौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव
च । यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सृक्तविप्रेषु कामन्ममपि भोजयेत् । वैश्व-
श्रुदावपि प्राप्नोति कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ । भोजयेत् सङ्-
भृत्यैस्तावान्दशंस्वं प्रवोजयन् । इतरानपि सख्या-
दीन् समीच्या गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्तिं
भोजयेत् सङ्गभार्यया । सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो
गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽप्य एतान् भोजयेद्विचा-
रयन् । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमत्कनः । भुक्त-
वत्सृक्तविप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः
पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती । देवान्धीन्मनुष्यांश्च पितॄन्
गृह्याञ्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेष-
भुग् भवेत् । अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकार-
णात् । अन्नशिष्टाशनं हेतुतत् सतामन्नं विधीयते ।
राजत्विक् क्षातकगुरुन् प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्ह-
येन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः । राजा च श्रो-
त्रियश्चैव यन्नकर्मण्युपस्थितौ । मधुपर्केण संपूज्यौ न
त्वयन्नइति स्थितिः । सायन्वद्वस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ।
पितृयज्ञन्तु निर्वृत्य विप्रसन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासासुमासिकम् । पितृणां
मासिकं आहमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । तन्नामिधेय
कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः । तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ध्वं
च वज्र्यं द्विजोत्तमाः । यावन्नश्चैव यैश्चान्नैस्तान् प्रवक्ष्या-
म्यशेषतः । द्वौ दैवे पितृकार्ये त्नीनेकैकसुभयत्न वा ।
भोजयेत् सुसम्पन्नोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे । सत्क्रिया
देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान् विस्तरो
हन्ति तस्मान्नहेतु विस्तरम् । प्रथिता प्रेतकृत्येषा पितॄन्
नाम विधुक्षये । तस्मिन् युक्तस्त्वैति नित्यं प्रेतकृत्यैव
लौकिकी । श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्चत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
विद्वांसं दैवे पितॄन् च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
नामन्त्रज्ञान् बहून्पि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
धारगम् । तीर्थं तद्भव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः
स्मृतः । सङ्घं हि सङ्घाणामन्दचां यत्नं भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः । ज्ञानोत्-
कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्ता-

वसुधैव कुटुम्बकम् इति श्रुत्यैव शुद्धतः । यावतो यसते यासान्
हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो यसते प्रेत्य दीप्तगूलर्था-
योगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथा-
परे । ज्ञानानिष्ठाषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । ह-
व्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अत्रोत्रियः
पिता यस्य पुत्रः स्याद्देवपारगः । अत्रोत्रियो वा पुत्रः
स्यात् पिता स्याद्देवपारगः । ज्ञायांसमनयोर्विद्यात्
यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कार-
मितरोऽर्हति । न आर्द्धे भोजयेन्नित्यं धनैः कार्योऽस्य
संपद्यः । नारिं न सितं यं विद्यात् तं आर्द्धे भोज-
येद्द्विजम् । यस्य सितप्रधानानि आर्द्धानि च हवींसि
च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आर्द्धेषु च हविःषु च ।
यः सङ्गतानि कुरुते भोक्ताच्छास्त्रेण मानवः । स स्वर्गा-
च्चर्यते लोकाच्छास्त्रमित्यो द्विजाधमः । सम्भोजनी साऽभि-
हिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके
गौरभ्यै वैकवेऽस्मिन् । यथेरिषे वीजस्रप्ता न वप्ता लभते
फलम् । तथाऽन्धचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ।
दातृन् प्रतिपत्नीतृन् कुरुते फलभागिनः । विदुषे
दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं आर्द्धेऽ-
र्द्धयेन्नित्यं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विपता हि हविर्भुक्तं
भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छास्त्रे बह्वृचं
वेदपारगम् । शास्त्रान्गमयाध्वर्युं हन्त्येगन्तु सभाभि-
कम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आर्द्धमर्च्चितः । पितृणां
तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्प्रपौरुषी । एव वै प्रथमः
कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा
सङ्गिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्वीयं श्वशुरं
गुरुम् । दौहित्रं वित्पतिं वन्तु स्त्विग्याज्यौ च भोज-
येत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्भवित् । पित्रे
कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीवा
ये च नास्ति कष्टतयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मु-
रव्रीत् । जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याज-
यन्ति च ये पूगांस्तान् आर्द्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान्
देवलकान् सांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो
वज्याः स्सुहृद्व्यकव्ययोः । प्रेष्यो यामस्य राज्ञश्च कुनखी
श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषि
स्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च धरिवेत्ता निराहतिः ।
ब्रह्मिष्टिर्परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवो-
ऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य

चोपपतिर्ह्ये । अतकाध्यापको यस्य अतकाध्यापित-
स्तथा । गूढशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।
अकारणपरित्यक्ता मातापितृणोरोस्तथा । ब्राह्मैत्र्यौ
नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही
गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । ससुद्रयायी वन्दी च
तैलिकः झूटकारकः । पिता विवदमानश्च कितवो मदा-
पस्तथा । पापरोष्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।
धनुःशराणां कर्ता च यथापे दिग्धूपतिः । सितधुक्
द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली
च शिल्पप्रथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः सुर्वेद-
निन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रमको नक्षत्रैर्यश्च
जीवति । पक्षिणां पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ।
स्रोतसां भेदको यस्य तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको
दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च
कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव
याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
क्षपिजीवी स्त्रीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च । और-
ध्रिको माहृषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारक-
श्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारा
नपाङ्क्तान् हिजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्न
विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृष्णाग्निरिव शास्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपा-
ङ्क्तप्रदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि
पित्रे वा तं प्रवक्ष्याम्य शेषतः । अत्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परि-
वेत्तादिभिस्तथा । अपाङ्क्तैर्यैर्यदन्यैश्च तद्दे रक्षांसि
भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्यजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । परिवित्तिः
परीवेत्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति
दातृयाजकपञ्चमाः । भातुर्दत्तस्य भार्यायां योऽनुर-
ज्येत कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिग्धि-
पूषतिः । परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्नी जीवति कुण्डः स्यान्नृते मर्त्तारि गोलकः । नौ
तु जातौ परत्वे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्तान्
वावतः पाङ्क्तान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न
फलं तव दाता प्राप्नोति वालिशः । वीज्यान्धो नवतेः,
काणः षष्टेः, श्विती शतस्य तु । पापरोमी सहस्रस्य
दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संसृष्टेदङ्गैर्ब्राह्मणान्

शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं द नस्य पौ-
र्तिकम् । वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रति-
पहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाभसि ।
सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं
देवलके दत्तम् अप्रतिष्ठन्तु वाङ्मौ । यन्तु बाणिकके
दत्तं नेह नास्तु तद्भवेत् । भस्मनीव कुतं हव्यं तथा
पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्कत्रेषु यथोद्दिष्टेषु-
साधुषु । मेदोऽसृष्ट्वांसमज्जास्थि वदन्यन्नं मनी-
षिणः । अपाङ्कत्रोपहृता पङ्क्तिः पाष्यते यैर्द्विजो-
त्तमैः । ताद्विबोधत कात्स्नेयं द्विजाग्रान् पङ्क्ति-
पावनान् । अपराः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
अत्रोत्रियान्वयजास्रैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणा-
चिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मणदेवात्म-
सन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः
पङ्क्तिपावनाः । पूर्वेदुरपरेदुर्ध्वा आङ्कर्मण्युषस्थिते ।
निमन्त्रयेत त्रपुरान् सम्यग्विद्वान् यथोदितान् । निम-
न्त्रितो द्विजः पित्रे नियतात्मा भवेत् सदा । न च
च्छन्दांसुधीयीत यस्य आङ्गु तद्भवेत् । निमन्त्रितान्
हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवच्चातु-
गच्छन्ति तथासीनासुपासते । केतितस्तु यथान्यायं
हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूक-
रतां व्रजेत् । आमन्त्रितस्तु यः आङ्गे वृषल्या सह
भोदते । दास्यत्यं दुष्कृतं किञ्चित्तु सर्वं प्रतिपद्यते ।
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा
महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः । यस्मादुत्पत्तिरेतेषां
सर्वेषामप्यशेषतः । ये च यैरूपचर्याः स्युनियमैस्ताद्वि-
बोधत । मनोर्हैरग्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः सृताः । विराट्-
सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः सृताः । अग्निष्वा-
त्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः । दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च सृता
वर्हिषदोऽतिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां
हविर्भुजः । वैश्वानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुका-
लिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भानोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः । अग्नि-
दग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा । अग्निष्वा-
त्तांश्च सौमांश्च विप्राणामिव निर्दिशेत् । यएते तु गणा

सुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पु-
त्रपौत्रमनन्तकम् । ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्यात्स्वतुपूर्वशः ।
राजतैर्भाजनैरेषामथ वा राजतान्वितैः । वार्यपि अङ्गया
दत्तमक्षयायोपकल्पते । देवकार्यार्हाद्विजातीनां पितृकार्यं
विशिष्यते । दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं
सृष्टम् । तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आङ्गमारक्षवर्जितम् । दैवाद्यान्
तदीहेत पित्वाद्यान् न तद्भवेत् । पित्वाद्यान् त्वीहमानः
क्षिप्रं नशति सान्वयः । शुचिं देशं विविक्तञ्च गोम-
येनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।
अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च
तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा । आसनेषूपकृतृषु बर्हि-
ष्मत्सु पृथक् पृथक् । उपसृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानु-
पवेशयेत् । उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सि-
तान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरञ्जयेद्देवपूर्वकम् । तेषामु-
दकमानीय सपवित्रांस्तित्थानपि । अग्नौ कुर्यादसुज्ञातो
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह । अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कृत्वा-
प्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत्
पितृन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाशावेवोपपादयेत् ।
थो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते । अक्रोध-
नान् सुप्रसादान् वदन्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्या-
यने युक्तान् आङ्गदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ
कृत्वा सर्वमाहत् परिक्रमन् । अपसव्येन हस्तेन निर्व-
मेदुदकं भुवि । तींस्तु तस्माद्भविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा
समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वमेद्विष्णांस्रसः ।
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निश्चय्यात्नेपभागिनाम् । आचम्योदक् परा-
हृत्य त्रिरायस्य शनैरसून् । षड् ऋतूँश्च नमस्कुर्यात्
पितृनेव च मन्त्रवित् । उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डा-
न्तिके पुनः । अयजिष्वेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युपान्
समाहितः । पिण्डेभ्यस्त्वित्यिकां मातां समादायानु-
पूर्वशः । तानेव विप्रानासोनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ।
अथमाशे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वमेत् । विप्रवहापि
तं आङ्गे स्वकं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु वृत्तः
स्याज्जीवेदापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य
कीर्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहोवा तच्छाङ्गं भुञ्जी-
तेत्यब्रवीन्मनुः । कामं वा समस्तुज्ञातः स्वयमेव समा

चरेत् । तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित् तिलोदकम् ।
 तत्पिण्डाद्यं प्रयच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् । पाणि-
 भ्यान् पसंभृद्दृष्ट्वा स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् । विप्रान्तिके पितृन्
 ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् । उभयोर्हस्तयोर्हस्तं यद-
 न्नसुपनीयते । तद्विप्रलुम्बन्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।
 गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु । विन्य-
 सेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं भोज्यञ्च
 विविधं मूलानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि
 पानानि सुरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः
 सुसमाहितः । परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचो-
 दयन् । नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येद्भान्दतं वदेत् ।
 न पादेन स्पृशेदन्नं नचैतदवधूनयेत् । असृङ्गमयति
 प्रेतान् कोपोऽरीरन्तं शूनः । पादस्पर्शस्तु रक्षांसि
 दुष्कृतीनवधूननम् । यद्व्यद्वोचेत् विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्-
 सरः । ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितृणांमेतदीर्षितम् ।
 स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रेषु धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च । हर्ष-
 येद्वाह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः । अन्नाद्येनास-
 कञ्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् । व्रतस्यमपि दौहित्यं
 आङ्गे यत्नेन भोजयेत् । कुतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च
 विकिरेन्महीम् । त्रीणि आङ्गे पवित्राणि दौहित्यं
 कुतपस्तिताः । त्रीणि चात् प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्व-
 राम् । अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्तां पृष्टाहविर्गुणान् ।
 यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यतः । पित-
 रस्तावदन्नानि यावन्नोक्ता हविर्गुणाः । यद्वेष्टित-
 शिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्रसः । सोपानत्कश्च
 यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । चाण्डालश्च वराहश्च
 कुक्कुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च षण्डश्च नेत्रेरन्न-
 अतो द्विजान् । होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभि-
 वीक्षिते । दैवे कर्मणि पित्रेषु वा तद्गच्छत्यथानधम् ।
 घ्राणेन शूकरो हन्ति पञ्चवातेन कुक्कुटः । श्वा तु दृष्टि-
 निपातेन स्पर्शनावरवर्णजः । खड्को वा यदि वा काणो
 दातुः प्रेषोऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा
 तमव्यपनयेत्ततः । ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थ-
 सुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाद्वायु वारिणा । समुत्सृजे-
 ङ्गुक्तवतामपतो विकिरन् भुवि । असंस्कृतप्रभितानां

त्यागिनां कुलयोपिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु
 विकिरश्च यः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।
 दासवर्गस्य तत् पित्रेषु भागधेयं प्रचक्षते । आसपिण्ड-
 क्रियाकर्म्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । धदैषं भोजये-
 ष्काङ्गं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् । सहपिण्डक्रियायान्तु
 कृतायामस्य धर्म्मतः । अनयैवावृता कार्यां पिण्ड-
 निर्वपणं कुतैः । आङ्गं भुक्त्वा य उच्छिष्टं दृष्ट्वाय
 प्रयच्छति । स रूढो नरकं याति कालस्तूलमवाक्शिराः ।
 आङ्गभृद्दृष्टक्रीतस्य तदहर्षोऽभिगच्छति । तस्याः पुरीषे
 तन्मासं पितरस्तस्य शेरते । पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्ता-
 नाचामयेत्ततः । आचानांश्चानुजानीयादभि भो ! रम्य-
 तामिति । स्वधामित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा हृत्वाशीः सर्वेषु पितृकर्मसु । ततो भुक्त-
 वतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्या-
 दनुज्ञातस्ततो द्विजैः । पित्रेषु स्वदितमित्येव वाच्यं
 गोष्ठे तु सुश्रुतम् । सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचित-
 मित्यपि । अपराहस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
 दृष्टिर्दृष्टिर्द्विजात्याप्राः आङ्गकर्म्मसु सम्यदः । दर्भाः
 पवित्त्वं पूर्वाह्नो हविष्याणि च सर्वशः । पवित्त्वं यञ्च
 पूर्वाह्नं विज्ञेया हव्यसम्पदः । सुन्यद्वानि पयः सोमो
 मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते । विष्टञ्च ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्-
 यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेभान्
 वरान् पितृन् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ति-
 रेव च । अद्वा च नो मा व्यगमद्वृद्ध देयञ्च नोऽ-
 स्त्विति । एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
 गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्यु वा क्षिपेत् । पिण्ड-
 निर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते । वयोभिः स्वादय-
 न्दन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्यु वा । पतिव्रता धर्म्मपत्नी
 पितृपूजनतत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्
 सुतार्थिनी । आयुष्मन्तं सुतं कृते यशोमेधासमन्वितम् ।
 धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्म्मिकं तथा । प्रचाख्य
 हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं
 दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् । उच्छेषणन्तु तत्क्षिपेद्द-
 यावद्विप्रा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं कुर्यादिति
 धर्म्मो व्यवस्थितः । हविर्यज्ञैररात्राय यज्ञानन्त्याय
 कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
 तिलैर्ब्रीहियैर्वापैरङ्गिर्भुजफलेषु वा । दत्तेन मासं

प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् । द्वौ मासौ मत्स्य-
मांसेन त्रीन्मासान् चारिषेण तु । औरभ्रेणथ चतुरः
शकुनेनाथ पञ्च वै । षण्मासान् कागमांसेन पार्षतेन
च सप्त वै । अष्टावेषस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ।
दश मासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषाभिषैः । शशकूर्म-
योस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु । संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसे न च । बाधीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वा-
दशवार्षिकी । कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहा-
भिषं मधु । आनन्यायैव कल्पन्ते सुन्यद्धानि च सर्वशः ।
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयीदशीम् । तदप्य-
क्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च । अपि नः स कुले
जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिभ्यां
प्राक्काये कुञ्जरस्य च । यद्दुह्यद्दाति विधिवत् सम्यक्
अज्ञासमन्वितः । तत्तत् पितृणां भवति परत्नानन्-
मक्षयम् । कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ष्णं यित्वा चतुर्दशीम् ।
आह्ने प्रशस्तास्तिथयो यद्येता न तथेतराः । युक्तु कुर्वन्
दिनर्क्षेषु सर्वान् कामान् समन्नुते । अयुक्तु तु पितृन्
सर्वान् प्रजां प्राप्नोति शुक्लाम् । यथा चैवापरः पक्षः
पूर्वपक्षाद्दृविशिष्यते । तथा आहस्य पूर्वार्द्धादपराह्णो
विशिष्यते । प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिया ।
पितृप्रभा निघनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना । रात्रौ
आह्नं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । सन्ध्यो-
रुभयोश्चैव सूर्यो चैवाचिरोदिते । अनेन विधिना
आह्नं निरवदस्येह निर्वपेत् । हेमन्तपोश्वर्षासु पाञ्च-
यज्ञिकमन्त्रहम् । न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ-
विधीयते । न दर्शनं विना आह्नमाहिताग्नेर्द्वि-
जन्मनः । यदेव तर्पयन्त्यङ्गिः पितृन् ज्ञात्वा द्विजो-
त्तमः । तेनैव कर्तव्यमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । वस्त्रं
वदन्ति वै पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् । प्रपिताम-
हंस्त्वादित्यान् अतिरेषा सनातनी । विघसाशी भवेन्नित्यं
नित्यं वास्वतभोजनः । विवसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं
तथाऽनृतम् । एतद्दोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञ-
कम् । द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं अयतामिति
३२० । “चतुर्थमायुषो भागसुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । अद्भोहेथैव
भूतानामल्पद्रोहेषु वा पुनः । या इत्तिस्तां समास्थाय
विप्रो जीवेदनापदि । यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्म-
भिरसहितैः । अल्लेगेन शरीरस्य कुर्वीत घनसञ्चयम् ।

अनामृताभ्याञ्जीवेत् सृतेन प्रसृतेन वा । सत्वान्दता-
ख्यथा वापि न श्वत्त्या कदाचन । अतसुख्यशिल्पं
क्षेयममृतं स्यादयाचितम् । सृतन्तु याचितं भैक्षं प्रसृतं
कर्षणं सृतम् । सत्वान्दतन्तु बाण्डिच्छं तेन चैवापि
जीव्यते । सेवा श्वत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
कुम्भलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहै-
हिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा । चतुर्णामपि
चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्वायान् परः परो
ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः । षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभि-
रन्यः प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्वेण जीवति ।
वर्त्तयन्श्च शिलोञ्जाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः
पार्वयनानीयाः केवला निर्वपेत् सदा । न लोकदृष्टं
वर्त्तते दृष्टिहेतोः कथञ्चन । अजिह्वाभशठां शुद्धां
जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । सन्तोषं परमास्थाय सुखाधीं
संयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विप-
र्ययः । अतोऽन्यतमया दृष्ट्या जीवन्तु ज्ञातको
द्विजः । स्वर्ग्यायुष्ययशस्मान् व्रतानीमानि धारयेत् ।
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्
यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् । नेहेतार्थान् प्रस-
ङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यमानेष्वर्थेषु नान्यार्थ-
भपि यतस्ततः । इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत का-
मतः । अतिप्रसक्तिश्चैतेषां मनसा सद्भिर्वर्त्तयेत् ।
सर्वान् परित्यजेदर्थान् साध्यायस्य विरोधिनः । यथा-
तथाध्यापयन्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता । वयसः कर्मणो-
र्धस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेधवागबुद्धिसाहचर्यमाच-
रन् विचरेदिह । बुद्धिदृष्टिकराख्याशु धन्यानि च हि-
तानि च । नित्यं शास्त्राख्यवेद्येन निगमांश्चैव वेदि-
कान् । यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथातथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते । अघियज्ञं
देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । न्ययज्ञं पितृयज्ञञ्च यथा-
शक्ति न ह्यपयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्र-
विदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ।
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राण्ये वाचञ्च सर्वदा । वाचि
प्राण्ये च पश्यन्तो यज्ञनिर्दृत्तिमक्षयाम् । ज्ञानेनैवापरे
विप्रा यजन्त्येतेर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां
पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । अग्निहोत्रञ्च जुह्वयादाद्यान्ते
दुनिशोः सदा । दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव
हि । शश्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्षन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

यशुना त्वयनस्यादौ समाने सौमिकैर्मखैः । नानिद्वा
नवशखेष्ट्या यशुना चानिमान् द्विजः । नवान्नमद्या-
न्नासं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः । नवेनानर्चिता ह्यस्य
यशुहव्येन चाग्नयः । प्राणानेवात्तुभिच्छन्ति नवाच्चा-
भिषगर्हिनः । व्यासनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः । पाप-
खिडनो विकर्मस्यान् वेङ्गालव्रतिकान् शठान् । हेतुकान्
वक्रवर्तीन् वाङ्मात्रेणापि नाञ्चयेत् । वेदविद्याव्रत स्ना-
तान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्दृष्टव्यकथेन विप-
रीतांश्च वर्जयेत् । शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमे-
धना । संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः । इत्येवं
स्नातक गृहस्थधर्माः उक्ताः शेषं स्नातकशब्दे वक्ष्यते ।
काशी०ख० १६ ख० गृहस्थधर्मा उक्ता यथा

“न ह्येतेन विना द्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया ।
क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखम् । सुखं
हि सर्वदा काङ्क्षन् तच्च धर्मसमुद्भवम् । तस्माद्धर्मोऽत्र
कर्त्तव्यश्चातुर्वर्षेण यत्नतः । न्यायागतेन द्रव्येण क-
र्त्तव्यं पारलौकिकम् । दानञ्च विधिना देयं काले
यात्रे च भावतः । विधिहीननलयाऽपात्रे यो ददाति
प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तदाति शेषनस्य चनश्रुति ।
व्यसनार्थं कुटुम्बार्थं यदृणार्थं च दीयते । तदन्नयं
भवेदत्र परत्र च न संशयः । सातापितृविहीनं
यो मौञ्जीपाष्यस्यहादिभिः । संस्कारयेन्नैजैरर्थैस्तस्य
अयस्वनन्तकम् । अग्निहोत्रैर्न तच्छ्रेयो नाग्नि-
होमादिभिर्मखैः । यच्छ्रेयः प्राप्यते ह्यर्थैर्द्विजैकस्मिन्
प्रतिष्ठिते । पितृगेहे तु या कन्या रजः पशेद्दसंस्कृता ।
भ्रूणहा तत्पिता ज्ञेयो वृषली सापि कन्यका । यस्तां
परिणयेन्मोहात् स भवेद्वृषलीपतिः । तेन सम्प्रापण-
न्याज्यमपाङ्कयेन सर्वदा । विज्ञाय दोषसुभयोः क-
न्यायाश्च वरस्य च । सम्बन्धं वाचयेत् पश्चादन्यथा दोष-
भाक् पिता । स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यन्ति
केनचित् । सासि सासि रजोह्लासां दुष्कृतान्यपक-
र्षति । पूर्वं त्विभिः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववङ्गिभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चाद्नैतादुष्यन्ति केनचित् । स्त्रीणां
शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्याताम् । कल्याण
वाणीङ्गस्वर्गस्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः । कन्यां भुङ्क्ते
रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने । स्तनोद्गरे च गन्धर्व-
स्त्वप्रागेव प्रदीयते । दशप्ररोभा त्वपत्यज्ञी कुलज्ञी भू-

यौवना । पितृप्राविस्करजास्तनस्ताः परिवर्ज्येत् ।
कन्यादानफलप्रेप्सुस्तस्माद्दादनग्निकाम् । अन्यथा
न फलं दातुः प्रतिप्राप्ती पतेदधः । कन्यामभुक्तां
सोमाद्यैर्दददानफलं लभेत् । दैवभुक्तां ददहाता
न स्वर्गमधिगच्छति । शयनासनयानानि कुतपं स्त्री-
सुखं कुशम् । यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यन्ति बुधाः
क्वचित् । वत्सः प्रसूवने मेध्यः, शकुनिः फलपातने ।
नार्थोरतिप्रयोगेषु श्वा स्तृग्यहृष्ये शुचिः । अजा-
श्वयोर्सुखं मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः । पादतो ब्रा-
ह्मणामेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः । बलात्कारोप-
भुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा । न त्याज्या दूषिता
नारी नास्याख्यागो विधीयते । अग्नेन तास्यशुद्धिः
स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भस्मना । संशुद्धा रजसा नार्था
स्तटनी वेगतः शुचिः । मनसापि हि या नेह चिन्त-
येत् पुरुषान्तरम् । सोमया सह सौख्यानि भुङ्क्ते चा-
त्रापि कीर्त्तिभाक् । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतस्यः परः परः ।
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृताहतौ । स्वयं
त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् । हृताधि-
कारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधः
शय्यां वासयेद्द्विभारिणीम् । व्यभिचाराहतौ शुद्धिर्गर्भ-
त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृबधादौ च महत्यपि च
कल्मसे । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चाप्यजन्मनः । आरोग्य
शूद्रां शयने विप्रो गच्छेदधोगतिम् । उत्पाद्य पुत्रं
शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव होयते । दैवपितृप्रतिषेध्यानि
तत्प्रधानानि यस्य तु । देवाद्यास्तानि नास्मिन् स च
स्वर्गं गच्छति । जामथो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति
पूजिताः । कन्याभिर्निहितानीव नशेयुस्तान्यसंश-
यम् । तदध्यर्च्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सङ्कटेषूत्सवेषु च । यत्र नार्यः
प्रच्छदिता भूषणाच्छादनाशनैः । रमन्ते देवतास्तत्र स्तु-
त्वात् सफलाः क्रियाः । यत्र तुष्यति भर्ता स्त्री स्त्रिया
भर्ता च तुष्यति । तत्र वेदज्ञानि कल्याणं सम्पद्यते पदे
पदे । जपोऽङ्कतो ह्युतो होमः प्रहृतो भौतिको वलिः ।
प्राशितं पितृसंघर्षितं ब्राह्मणं द्विजाचनम् । पञ्च-
यज्ञानिमान् कुर्वन् ब्राह्मणो नायसीदति । एतेषामन-
सुषानात् पञ्चस्नानवाप्त्यात् । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे-

हाङ्गजातमनामवम् । वैश्वं सुखं समागम्य गृहं
 सन्तोषमेव च । जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदौ समाः
 स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्प्रेत्यावस्यैवोपनीयते ।
 भरत्वं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम् । प्रत्यवायोऽह्न-
 भरत्वं भर्त्तव्यस्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी त्व-
 पत्यानि समाञ्जिताः । अश्यागतोऽतिषिञ्चाग्निः पौष्य-
 वर्गो व्यसी नव । स जीवति पुमान् सोऽस्य वक्तृभिश्चो-
 पजीव्यते । जीवन्मृतोऽप्य विज्ञेयः पुरुषः सोदर-
 स्मरिः । दीनानाथविशेषेभ्यो दातव्यं भूतिभिच्छ-
 ता । अदत्तदाना जायन्ते परधाम्योमजीविनः । वि-
 भागशीलसंबुक्तोदयावांच क्षमारतः । देवतातिथिभ-
 क्रस्तु मृहस्यो धार्मिकः स्मृतः । शर्वरीमध्यवामो द्वौ
 कुतशेषश्च वक्ष्यति । तत्र स्वपत्न्यद्वयं ब्राह्मण्यो
 नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्याग्यध्यागते
 सदा । सुधाभवादि यत् सौम्यं वाक्यश्चतुर्भनोसुखम् ।
 अभ्युत्थानमिहायाते सखे हपूर्वभाषणम् । उपासन-
 मनुब्रज्या गृहस्थोऽतिशेतेवे । तपेपद्मययुक्तानि
 कार्याग्येतानि वै नव । आसनं पादशौचञ्च यथायत्न-
 यनं क्षितिः । शय्या त्वं जलाभ्यङ्गदीपा नाहंस्वसि-
 द्विदाः । तथा नव विकर्माणि त्वाञ्छानि गृहमेधिना ।
 पेशुन्वं परदारान् श्लोकः क्रोधास्तताप्रियम् । हेमो-
 द्याश्च नावा च स्वर्नभार्गार्गलानि हि । नवावश्यक-
 कर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्या जपो
 होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेयन्तघातियं
 नवमं पिष्टतर्पणम् । नव मोष्यानि यान्त्वत्तु सुने ! तानि
 निशामय । जन्तुर्न मेधुनं सन्नो गृहस्थिदृश्च पञ्च-
 मम् । आबुधेनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा ।
 नवैतानि प्रकाश्यानि रजः पापमक्तुत्सितम् । प्रायोग्य
 मृष्यगुद्विश्च स्वाम्यः क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणो-
 त्कर्षो नान्यत् केनापि कुलचित् । पात्रमिवाविनीतेषु
 दीनानाथोपकारिणु । मातापितृगुरुत्तत्त्वकं दत्त-
 मक्षयम् । निष्कलं नवकं सृष्टं चाटचारत्तस्करे ।
 कुर्वेद्यो कितवे घृते शठे मन्दे च वन्दिनि । आपत्स्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्ये हति स्वर्वस्वं दाराश्च
 शरणागतः । न्यासाधी कुलदत्तिश्च निषेपं स्त्रीधनं
 सुतम् । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तैर्विशुद्धयति ।
 एतन्नवानां नवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यश्च नवकं
 वक्ष्यति सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्वं शौचमहिंसा च

आनिर्ज्ञानं दया दमः । अन्तेवनिन्द्रियाकोषः सर्वेषां
 घमसाधनम् । अभ्यस्य नवतिष्ठैर्ना स्वर्गमार्गप्रदोप-
 काम् । सतामभिमतां पुण्यां गृहस्थो नावसीदति ।
 जिज्ञासाभ्यां सुतो भ्राता मिलदाससमाञ्जिताः ।
 यस्यैते विनयादप्याश्च तस्य सर्वत्र गौरवम् । पानं दुर्जन-
 संसर्गः पत्या च विरहाटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च
 नागीणां दूषणानि षट् । समाप्तं धाम्यसुहृन्महार्घं
 यः प्रयच्छति । स हि वाङ्मुषिको नाम तस्याज्ञं नैव
 भुञ्जवेत् । अप्ये माहिषिकं दृष्ट्वा मध्ये तु हृषलीप-
 तिमम् । अन्ते वाङ्मुषिकश्चैव निराशाः पितरोगताः ।
 महिषीलुच्यते मारी वा च स्वाहाभिवारिणी । तं प्र-
 कृष्टं कामयते यः स माहिषिकः स्मृतः । स्वहृष्टं या-
 परित्यज्य परद्वेषे हृषायते । हृषली वा हि वि-
 क्षेया न गृह्णा हृषली भवेत् । यावदुष्णं भवत्यस्य
 यावन्मौनेन भुञ्जते । तावदज्ञानि पितरो यावन्मोक्षा
 हविर्युथाः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रीलिने गृहभागे ।
 क्रीडन्त्योमघवः सर्वो वास्वानः परमाङ्गतिम् । अष्ट-
 शौचव्रताचारो विप्रो वेदविर्वर्जिते । रोदित्यस्यं दीव-
 मानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यस्य कोपगतश्चाज्ञं
 वेदाभ्यासेन जीर्णति । स नारवति दातारं दस पूर्वान्
 दशापरान् । न श्रीणां वपनं कार्यं न च माः समस्त-
 व्रजेत् । न च गालो वसेद्गोत्रे न कुर्व्याद्द्वैदिकीं स्तुतिम् ।
 सर्वान् केशान् समुद्धृत्य स्त्रे देवेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु
 मारीणां शिरसो हस्तनं भवेत् । राजा वा राज-
 पुत्रो वा ब्राह्मणो वा वक्तृश्रुतः । अकारयित्वा वपनं
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिशेत् । केशानां रक्षणाधीयं द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणा दक्षिणा देवा ब्राह्मणे वेदपारणे ।
 यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्थते । अन्नं
 तस्मिन् भोक्तव्यं हृषापाको हि स स्मृतः । दारान्नि-
 होत्सदीक्षाञ्च कुरुते वोऽपजे स्थिते । परीवेत्ता स
 विज्ञेयः परिवृत्तिस्तु पूर्वजः । परिवेत्तिः परीवेत्ता या
 चैव परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दाहयाजकप-
 क्षमाः । क्लीवे देशान्तरस्थे च मूढे प्रव्रजिते जडे ।
 कुञ्जे खर्वे च पतिते न दोषः परिवेदने । वेदाक्षराणि
 यावन्ति निबुद्धादर्थकारणात् । तावतीर्वै भूषणहत्या
 वेदविक्रयकृद्भवेत् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवते सैद्युनं
 पुनः । षट् वर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमिः ।
 शूद्राश्च शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहसासनम् । शूद्राहि-

द्यागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् । शूद्रादाहृत्य नि-
 र्वापं ये पचन्त्यनुवा द्विजाः । ते यान्ति नरकं घोरं
 ब्रह्मतेजोविवर्जिताः । हस्तदत्ताश्च ये स्नेहाव्यञ्जनं
 लवणानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते
 तु किल्लिप्तम् । आयसेनैव पत्रेण यत्कृत्स्नपनीयते ।
 भोक्ता तद्विद्वत्समं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । अ-
 हृत्या दन्तकाष्ठञ्च पत्रञ्चलवणञ्च यत् । ऋत्तिकाभक्ष्यं
 यच्च समं गोमांसभक्ष्यैः । पानीयं पायसं भैक्ष्यं वृतं
 लवणमेव च । हस्तदत्तं न ष्ट्लीयात् तस्यं गोमांस-
 भक्ष्यैः । अपतो निवसेन्नू र्खी दूरस्थश्च गुणान्वितः ।
 गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
 णातिक्रमोनास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्नि-
 सुत्सृज्य न हि भक्ष्यन्ति ह्ययते । सच्चिदकष्टमधीयान
 ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने स दहत्या
 सप्तमं कुलम् । गोरक्षकान् वाण्यजकान् तथा कारुण-
 शीलवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुषिकाञ्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
 चरेत् । देवद्वयविभागेन ब्रह्मस्वहरथेन च । कुला-
 न्याशु विनश्यन्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । मा देहीति
 च यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनि
 शतं गत्वा चारुणालेव्विजायते । वाण्या यच्च प्रतिज्ञातं
 कर्मणा नोपपादितम् । ऋणनश्र्मसंयुक्तमिह लोके परत्न
 च । विषसाश्री भवेन्नित्यं नित्यञ्चावृतभोजनः । यज्ञ-
 शेषोऽमृतं भुक्तशेषनाद्विषसं विदुः । सव्यादंसात्
 परिभ्रष्टे नाभिदेशव्यवस्थिते । वस्त्रे स एकवासास्तं
 देवं पितृ च वर्जयेत् । यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन्
 स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया
 फलम् । हस्तं प्रचाल्य गण्डूषं यः पिबेद्भोजनान्तरे ।
 देवं पितृ तथात्मानं तस्य स उपघातयेत् । गण्वाच्च
 गणिकाञ्च यदन्नं यामयाजके । स्त्रीणां प्रथमगर्भेषु
 भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । पक्षे वा यदि वा भासे यस्य
 गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं
 व्रतम् । सतीनान्दोलितायाञ्च यतीनां व्रतचारिणाम् ।
 एतेषां स्रुतकदाचित् आर्त्विजं कर्म कुर्वताम् । अजीर्ण-
 ऽभ्युदिते वान्ते श्रमशुक्र्मणि सैधने । दुःस्वप्ने दुर्जन-
 स्पर्शे स्नानमेव विधीयते । चैत्यद्वयं चित्तं यूपं शि-
 वनिर्मात्यभोजनम् । वेदविक्रयिष्यं स्पृष्ट्वा सचेत्सो जल
 माविशेत् । अग्न्यगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 स्नाध्याये भोजने पाने पादुके वै विवर्जयेत् । खलघोले

गतं धान्यं क्लृवापीषु यत् जलम् । अयाद्यादपि
 तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः । यद्द्वेषितयिरा भुङ्क्ते
 यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः । सोपानतकश्च यो भुङ्क्ते
 तद्द्वै रक्षांसि भुङ्क्ते । यातुधानाः पिशाचाश्च रा-
 क्षसाः क्रूरकमिषः । हरनि रसमद्यस्य मण्डलेन
 विवर्जितम् । ब्रह्माद्याश्च सुराः सर्वे वशिष्ठाद्या मह-
 र्षयः । मण्डलं चोपजीवन्ति ततः कुर्वीत मण्डल-
 म् । ब्राह्मणे चतुरस्रं स्यात् त्रस्रं वै बाहुजन्मनः ।
 वक्तुं लन्तु विशः प्रोक्तं शूद्रस्याभ्युक्ष्यं स्रुतम् । नो-
 त्स्वङ्गं भाजनं क्त्वा नो पाशौ नैव कर्पटे । नासने न
 च शय्यायां भुञ्जीत न भलादितः । धर्मशास्त्ररथाहृदा
 वेदस्वङ्गधराद्विजाः । क्रोडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः
 परमः स्रुतः । रामो दधियुतं द्रव्यं धर्मकामो न भक्ष-
 येत् । अन्नतो धर्महानिः स्यात् व्याधिभिक्षोपधीयते ।
 फाणितं गोरसं तोयं लवणं मधु काञ्जिकम् । हस्ते न
 ब्राह्मणो दत्त्वा कच्छं चान्द्रायणं चरेत् । गम्बामरश्च-
 माख्यानि यः प्रयच्छति धर्मवित् । स दुर्गन्धिः सदाऽतृष्टो
 यत्न यत्नोपजायते । नीलीरक्तञ्च यदस्त्रं दूरतस्तद्विवर्ज-
 येत् । स्त्रीणां क्रीडावसंयोगे शयनीये न दुष्यति ।
 पालनादिक्रयाञ्चैव तद्विज्ञैरुपजीवनात् । अपवित्तो
 भवेद्विप्रस्त्रिभिः कच्छैर्विशुद्धप्रति । स्नानं दानं जपो-
 होमः स्नाध्यायः पितृतर्पणम् । एथा तस्य सहायज्ञा
 नीलीवासो विभर्त्ति यः । नीलीरक्तं यदा वस्त्रं द्विजः
 स्नाङ्गेषु धारयेत् । तन्तुसंघातसंख्याते नरके स वसेद्दृष्टु-
 वम् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धप्रति ।
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाच्चं पयः स्रुतम् । वैश्यस्य
 चान्नमेवाच्चं शूद्राच्चं रुधिरं स्रुतम् । वैश्यदेवेन हो-
 मेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन विप्राच्चं ऋग्यजुः
 सामसंस्कृतम् । व्यवहारानुरूपेण न्यायेन च यदर्जि-
 तम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत् । क्षत्रि-
 गोरक्षवाण्यज्यादन्नसुताद्या यच्छति । सीतायज्ञविधा-
 नेन वैश्याच्चं तेन सम्मतम् । अज्ञानतिभिरान्धस्य मद्य-
 पानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्राच्चं वेदमन्त्रविव-
 र्जितम् । न दृष्ट्वा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ।
 एथा हि शपथं कुर्वन् प्रत्येह च विनश्यति । कामि-
 नीषु विवाहेषु मवां भुक्ते धनक्षये । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकम् । सत्येन शापवेद्विप्रं क्षत्रियं
 वाहनाबुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पा-

तकैः । अग्निं वाऽह्वारवेदेनमपसु चैनं निमज्जयेत् ।
स्पर्शयेत् पुत्रदाराणां शिरांस्थेनञ्च वा पृथक् ।" अतिक-
माचारशब्दे ६३२ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

स च धर्मो व्याससंहितायाम् ३५० उक्तो यथा

“नित्यं नैमित्तिकं काश्यमिति कर्म विधा मतम् ।
त्रिविधं तच्च यक्ष्यामि ऋष्यस्यावधार्यताम् । याभिन्त्याः
पश्चिमे यामे त्थक्त्तनिद्रो हरिं स्मरेत् । आलोक्य म-
ङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् । कृतशौचो निषेव्याग्निं
दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां
देवादींश्चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि
चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च सच्छिष्यान् सद्दिपांश्च द्विजो-
त्तमः । अलब्धं प्रापयेत्क्ष्मा क्षयमात्रं समापयेत् ।
समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः कश्चिद्वसेत् । सरित्-
रसि वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु । स्नायीत यावदुद्धृत्य
पञ्च पिण्डानि वारिणा । तीर्थाभावोऽप्यशक्त्वा वा स्ना-
यात्तथैः समाहृतैः । ऋहाङ्गनगतस्नात यावदम्बरपीड-
नम् । स्नानमन्त्रैर्वतैः कुर्यात् पावनैश्चापि मार्जयेत् ।
मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायस्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत् । तिष्ठन्,
स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋचाञ्च
अजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि । इतिहासपुराणानां
वेदोपनिषदां द्विजः । शक्त्वा सम्यक् पठेच्चित्तमत्यम-
प्यासमापनात् । स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नु-
यात् । तस्मादहरहर्वेदे द्विजोऽधीयीत वाग्यतः ।
धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् । कृतस्वा-
ध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः । जान्वा च दक्षिणं
दर्भैः प्रागप्यैः सयवैस्त्रिलैः । एकैकाङ्गलिदानेन प्रक्ष-
तिस्योपवीतकः । समजानुद्वयो ब्रह्मस्त्रधार उदङ्-
सुखः । तिर्यग्दुर्भैश्च वामाग्यैर्यवैस्त्रिलविभित्रितैः ।
अम्भोभिरुत्तरक्षिप्रैः कनिष्ठामूलनिर्गतैः । हाभ्यां हा-
भ्यामङ्गलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणाभिसुखः
सयजान्वा च द्विगुणैः कुशैः । तिलैर्जलैश्च देशिन्या
मूलदर्भाद्दिनिःसृटैः । दक्षिणांशोपवीतः स्यात् क्रमे-
णाङ्गलिभिस्त्रिभिः । सन्तर्पयेद्दिव्यपितृस्तत्परं च पि-
तृन् स्वकान् । मातृमातामहंस्तद्वत्तृतीनेव हि त्रिभि-
स्त्रिभिः । मातामहानां येऽप्यन्ये गोलिणो दाहव-
र्जिताः । तानेकाङ्गलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् ।
असंख्यतप्रभोता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः । वस्त्रनिष्पीड-
नाम्भोभिस्त्रेभामाप्यायनम्भवेत् । अतर्पितेषु पितृषु

वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः । निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति
सुरभानुषाः । पयोदर्भस्वधाकारगोलनामतिलैर्भवेत् । सु-
दत्तं तत्पुनस्त्रे प्रामेकेनापि दद्यात् विना । अन्वचित्तेन
यद्दत्तं यद्दत्तं विधिर्वर्जितम् । अनासनस्थितेनापि त-
ज्जलं रुधिरायते । एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकांस्तर्प-
यन्ति च । ब्रह्मविष्णु शिवादित्यमित्तरूपनामभिः ।
पूजयेत्क्षित्तैर्मन्त्रैर्वेदमन्त्रोक्तदेवताः । उपस्थाय रवेः
काष्ठं पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्मान्मोन्द्रोषधीजीव-
विष्णुनामहृतांश्चाम् । क्वां यत्तेति सत्त्वायं नम-
स्कारैः स्वनामभिः । कृत्वा सुखं समालभ्य स्नानमेवं समा-
चरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये कृताशने । पाक-
यज्ञांश्च चतुरोविदध्याद्विधिर्वाहुजः । अनाहितावस-
थ्याम्भिरादावाहं हतप्लुतम् । शाकलेन विधानेन जु-
ह्वयाङ्गीकरोऽनले । व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च समस्ताभि-
क्षतः परम् । षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवर्जितेषाङ्गमम् ।
प्राजापत्यं स्त्रिदशतं कृत्वा वैवाहादशकृतीः । षोडशार-
पूर्वः स्वाहान्तस्तप्रागः स्त्रिदशविधानतः । भुवि दर्भान्
समातीर्य बलिकर्म समाचरेत् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति
सर्वभूतेभ्य एव च । भूतानां पतये चेति नमस्त्वा-
रेण शास्त्रवित् । दद्यात्क्षित्तयज्ञाप्ये पितृभ्यश्च स्वधा
नमः । पावनिस्येजनं वारि वायव्यां दिशि निःक्षि-
पेत् । उद्धृत्य षोडशयासमात्ममन्त्रं हतोक्षितम् । इद-
मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा ससृत्सृजेत् । गोलनाम-
स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः । षड्भ्योऽन्नमन्त्रं
दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चि-
दल्पं ब्रह्मसुखाप्तये । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवना-
द्वहिः । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्दृष्यासमेव च ।
उपविश्य ऋह्वारि तिष्ठेद्यांश्चुर्हृत्कर्म । अग्रमत्तोऽ-
तिथिं लिपुसुभार्वाशुङ्गः प्रतीचकः । आगतं दूरतः शान्तं
भोक्तुं काममकिञ्चनम् । दद्यात्सम्पुञ्जमभ्येत्य सत्कृत्य प्र-
श्रयाञ्जनैः । पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्चितः ।
त्रिदिवं प्रापयेत्सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । काला-
गतोऽतिथिर्हृद्वेदपारो ऋहागतः । हावेनौ पूजितौ
स्वर्गं नद्यतोऽधस्त्वपूजितौ । विशाह्वान्तकक्ष्याभृदाचा-
र्यसुहृद्वत्विजः । अर्घ्या भवन्ति धर्मेषु प्रतिवर्षं गृहा-
गताः । गृहागताय सत्कृत्य शीलियाय यथाविधि ।
भक्तप्रोपकल्पवेदेकं महत्भामं विसर्जयेत् । विसर्जये-
दनुप्रच्छ सुतृप्तश्रीत्वियातिथीन् । मित्रमातृद्वयसन्धे-

बाह्यवान् ससुपागतान् । भोजयेद्गृहस्थोभिर्चां सत्-
 कानां भिक्षुकोऽर्हति । स्वाहस्रमन्त्रस्रसाद् ददद्गच्छत्व-
 धोगतिम् । गर्भिष्वातरभ्रत्वेषु बालवृद्धातरादिषु ।
 बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽन्नाति किल्बिषम् । ना-
 द्याद्गन्धे च पारक्यं कदाचिदनिमन्त्रितः । निमन्त्रि-
 तोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति । शूद्राभि-
 शक्तवार्धुषप्रवागदुष्टक्रूरतस्कराः । क्रुद्धापविद्धवज्रोप-
 बधवन्धनजीविनः । शैलपशौखिण्डकोद्धोन्मत्तब्राह्मण-
 च्युताः । नमनास्त्रिकनिर्लेज्जपिशुनव्यसनामिताः ।
 कर्दर्यस्त्रोजितानार्थपरवाद्गता नराः । अनीशाः की-
 र्त्तिमन्तोऽपि राजदेवस्त्रहारकाः । शयनासनसंसर्ग-
 हतकर्मोद्दिष्टिताः । अश्रद्धाणाः पतिता भ्रष्टाचारा-
 दयस्य वे । अमोञ्जाद्याः स्युरक्षादो यस्य यः स्यात् स
 तत्त्वमः । नापितान्बधमित्वाहं सीरिषो दासगोपकाः ।
 शूद्राशामण्यमीषान्तु भुञ्जानं नैव दुष्प्रति । धर्मेशा-
 न्योन्यभोज्याद्या द्विजास्तु विदितान्बधाः । स्रष्टोपा-
 र्जितं मेध्वमाकरस्यं समाचिक्रम् । अश्रुलीढमनोघ्रात-
 मसृष्टं शूद्रवायसिः । अशुक्लमसृष्टमपशुं पितमेव
 च । अन्धानवाद्यमसाद्यभायं नित्यं सुसंस्कृतम् । ज-
 शराऽपूपसंघावपावसं शम्कुलीति च । मान्त्रोयाद्ब्रा-
 ह्मण्योमांसमनिवृत्तः कवचन । क्रतौ श्राद्धे निवृत्तो
 वा अनश्रुत् पतति द्विजः । स्रग्वोपार्जितं मांसमभ्यर्च्यं
 पितृदेवताः । अत्रिषो, हीनशौर्यस्तत् क्रीत्वा वैश्रोऽपि
 धर्मतः । द्विजोजग्धा हृद्यामांसं हत्याप्यविधिना पशून् ।
 निरयेष्वच्ययं वासमाप्नोत्याचन्द्रतारकम् । सर्वान् का-
 मान् समासाद्य फलमश्वमशस्य च । सुनिहास्यमवा-
 प्रोति गृहस्थो मांसवर्जनात् । द्विजभोज्यानि ग-
 व्यानि माहिषप्राणि पंयांसि च । पलाशुश्चेत्तदन्ना-
 करत्तमूलकमेव च । गृञ्जनाश्चष्टञ्जासुगजतुर्गर्भफ-
 लानि च । अकालकुसुमादीनि द्विजोजग्ध्वन्द्वं च-
 रेत् । वागदूषितमविज्ञातमन्वधीडितकार्यपि । भूते-
 भ्योऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं स्टहिसोदहेत् । हैमराजत-
 कांक्षेषु पालेज्ज्यात् सदा स्टही । तदभावे साधुगन्ध-
 लोम्रद्भुमलतासु च । पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थोभोक्तु-
 मर्हति । अशुञ्जाद्यं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्द्विल्लयम् ।
 भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा । अपः प्राथ्यं
 ततः पश्यात् पशुपाशाङ्कतिक्रमात् । स्वाहाकारेण
 अशुञ्जाद्यं पश्याद्यथासुखम् । अनन्यचित्तोभुञ्जीत

वाग्यतोऽन्नमकुत्सवन् । आ हप्रैरन्नमचीवाद्गुखं
 पालसुत्सजेत् । अशुक्लमसृष्टमस्य यासमेकं भुवि
 क्षिपेत् । आचानः साधुसङ्गेन सद्विद्यापठनेन च ।
 हस्तद्वयकथाभिश्च शेषाहमतिवाहयेत् । सायं सन्वप्रा-
 सुपासीत कुत्वानिं भ्रतसंयुतः । आपोशानक्रिया-
 पूर्वमन्त्रीवादनहं द्विजः । सायमप्यतिथिः पूज्यो हो-
 मकालागतोऽनिशम् । अश्रवा शक्तितोनिर्त्वं सुतं ह-
 ष्यादपूजितः । नातिहप्र उपसृश्य पचास्य चरथौ
 युधिः । अप्रत्यशुत्तरयिराः शयीत शयने शुभे । शक्ति-
 मातुदिते काशे स्नानं सन्वप्रां न हापयेत् । ब्राह्मे सु-
 ऋते चोत्थाय चिन्तयेद्विगतमात्मनः । शक्तिमान् मतिमान्
 नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत् ।
 हृत्पराशरे तु तत्कालं विस्तरतोविधानतश्चोक्तं विस्तर
 भवात् नोद्धतम् ।
 दिवसीयसुहृत्संभेदे गृहस्थकर्त्तव्यधर्मभेदमाह दक्षः ।
 “प्रातरत्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्
 सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उद्यात्तमव्यं
 यावच्च विप्रः क्षुब्धोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्दुःकृतः का-
 न्यैश्चान्धैरगर्हितैः । यः सत्कर्म परित्यज्य यदन्यत्
 कुशते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा भोहात् स तेन पतितो
 भवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कालं तस्योपदिश्यते । दि-
 तीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे
 चैव अष्टमे च षष्ठकं षष्ठकं । विभागेषु यत्कर्म
 तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा
 यथायथं । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्धधावनपूर्वकम् ।
 अत्ननमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेण
 दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशेषनम् । क्लिष्टानि हि
 प्रसुप्रस्य इन्द्रियाणि स्वनि च । अङ्गानि समतां
 यानि उत्तमान्धधमैः सह । नानास्त्रेदसमाकीर्णैः शय-
 नादुत्थितः पुमान् । अश्रुत्वा नाचरेत् कर्म जपहो-
 मादि किञ्चन । प्रातरत्याय यो विप्रः प्रातः स्नायी
 भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिविधैर्व्यपोहति ।
 उषस्युषसि यत् स्नानं सन्वप्रायासुदिते रवौ । प्राजा-
 पत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्रशं-
 सन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
 स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसर्शनसु-
 च्यते । अनेन तु विधानेन आचानः शुचितामियात् ।
 प्र्याल्ल पादौ हस्तौ च त्रिः पित्रेदम्बु वीक्षितम् ।

संख्याङ्कवशेन द्विः प्रष्टव्यात्ततोसुखम् । संख्यं ति-
 द्दभिः पूर्वमास्यमेवसुखम् । ततः पादौ समभ्युच्य
 अङ्कानि ससुखम् । अङ्कुडेन प्रदेशिन्या प्राणं
 पश्चादनन्तरम् । अङ्कुडानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्कुडया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै ।
 सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्कु चक्षुःश्रोत्रे । सन्ध्या-
 याञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां
 नोपासते यस्तु ब्राह्मणोऽपि विशेषतः । स जीवन्नेव
 श्रुतः स्यान्नृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याङ्कीनोऽशुचि-
 र्निन्द्यमनः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य
 फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधी-
 यते । स्वयं होमे फलं यत्, तदन्येन न जायते ।
 अतिक् पुत्रोऽगुरुभ्यांता भागिनेयोऽथ विटपतिः ।
 एभिरेव कृतं यत्, तद्भुतं स्वयमेव हि । देवकार्यं
 ततः कृत्वा गुरुभङ्गबवौक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे
 मनुष्याणाञ्च मध्यमे । पितृशामपराह्णे च कार्याण्ये-
 तानि यत्नतः । पौर्वाह्णिकान्तु यत् कर्म यदि तत् सा-
 यमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति बन्धुस्त्रीभैद्युनं यथा ।
 दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा
 भागे वेदाभ्यासोविधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां
 परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहि-
 तस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
 ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्-
 पुष्यकुशादीनां स कालः ससुदाहृतः । ततोये चैव
 भागे तु पोषप्रवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुभार्या
 प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अश्रितोऽतिथिसान्यः पो-
 षप्रवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तणाऽनाथः स-
 माश्रितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोषप्रवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोषप्रवर्गस्य प्रशक्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पी-
 डने चास्य तस्माद्दयत्वेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्त्राद्यं
 कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
 व्रजेत् । स जीवति य एवैकोवन्धुभिक्षोपजीव्यते । जी-
 वन्तोऽतकाशान्ये य आत्मभरवो नराः । बह्वर्थे
 जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थं तथा परः । आत्मार्येऽन्यो
 न शक्नोति स्तोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशि-
 ष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते
 परमाभ्योपजीविनः । यद्दाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति
 दिने दिने) तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि र-

क्षति । चतुर्थे च तथा भागे ज्ञानार्थं सृष्टमाचरेत् ।
 त्रिदशपुष्यकुशादीनि ज्ञानसाधकानि जले । नित्यं नै-
 मित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते । तेषां मध्ये
 तु यत्तत्त्वं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मन्त्रापहरणं प-
 श्यान्मन्त्रवत्तु जले श्रुतम् । सन्ध्याज्ञानसुभाभ्याञ्च
 ज्ञानभेदा प्रकीर्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणा-
 यामोयतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्रा जप
 उच्यते । सविता देवता यस्या सुखमन्त्रिष्ठा स्थितः ।
 विश्वामित्र अषिम्बन्धो गायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे
 च तथाभागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनु-
 ष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च त्रिये-
 ग्भिक्षोपजीव्यते । सृष्टस्वः प्रत्यहं यस्मात्तस्माद्येऽ-
 श्मी गृही । त्रयाणामाश्रमाणां गृहस्थो यो निरु-
 च्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मन्-
 प्राणो भवेत् खन्दः खन्दाच्छाखाः सपञ्चवाः । मूले-
 नैव विनष्टेन सर्वमेतद्दिनमस्ति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 रक्षितव्यो गृहस्थमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो
 माननीयश्च सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण
 गृहस्थमी । न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिर्वर्जितः ।
 अस्नात्वा चाप्यस्नत्वा चाजम्भाऽदत्त्वा च मानवः ।
 देवादीनामृषी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एक एव हि
 भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते सः एवैको
 यो भुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिकम् । विभागशीलो यो नित्यं
 क्षमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिमन्त्रश्च गृहस्थः स तु
 धार्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृत-
 ज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही सुख्य उच्यते ।
 संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुङ्क्ता
 तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुरा-
 णादौः षडङ्ग संपन्नं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु
 सहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यज्ञा-
 न्यदृग्गृहलोकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् साध्याथं
 किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमां यामौ वेदाभ्यासेन तौ
 नयेत् । यामद्वयंशयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा
 तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । अश्रितेव प्रयु-
 ज्ञानो ह्यश्रितेव तु लीयते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वं मध्यमौ यामौ कृतश्चे-
 हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

“कलौ विशिष्य गृहस्थकर्तव्यकर्मप्रादिकं दृष्टव्यराशरे-
 योक्तं कृषिशब्देऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गादिहोच्यते यथा ३५०
 “अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्म-
 साधारणं साक्षात्तुर्वर्णे क्रमागतम् । युष्माकं सम्भ-
 वक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम् । घटकर्मसहितोविप्रः
 कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् । हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राण-
 हीनञ्च दुर्बलम् । जुट्युक्तं तृषितं आन्तमनड्वाहं
 न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्ड
 विवर्जितम् । अष्टदं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाह-
 येत् । वाहयेद्द्विसप्ताहं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
 कगवैने कृषिं कुर्यात्तृथया धेनुसंपन्नः । बन्धनं पा-
 लनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् । बलाश्च यत्रतो
 रक्ष्या वर्द्धन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु भोक्तव्या
 शरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति
 शुभायनाः । प्रातरेव हि दोम्बव्या दुहाः सायं तथा
 गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन ।
 अनादेवतृणं जग्ध्वा स्ववन्यनुदिनं पयः । तृप्तदेव-
 तादीनां पूज्या गावः कथन्न ताः । यस्याः शिरसि
 ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा
 तस्यौ श्रुतयश्चरणेषु तु । या अन्या देवताः काञ्चित्स्या-
 लोमसु ताः स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तृष्येत्तद्भ-
 ङ्गितो हरिः । हरति स्वर्गनात्मापं पयसा पोषयन्ति-
 याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पुण्या गावः कथन्न ताः ।
 यच्छफाहतभूमेस्तु उद्धताः पांशुसंस्पृशः । प्रीणयेत्
 पुरुषस्यै नो वन्द्या गावः कथन्न ताः । शकन्मूलं हि
 यस्यास्तु पीतं पुनाति पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या
 गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या न
 चैव गर्भसम्भिनी । प्रसूता च दशाहायां दोग्धवा चेन्न
 रकं व्रजेत् । दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्-
 सम्भूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्षिभिः सुखभीप्-
 सुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहवस्त्रिलाः ।
 कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बभ्रुविष्यहः । एकत्र
 पृथिवी सर्वां सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी
 मान्नादेकलोभयतोसुखी । यथोक्तविधिना चैता वर्षीः
 पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत्पूजयन्नेताः स प्रेत्येह
 च भोदते । दक्षिणाभिमुखं गाव उत्तराभिमुखं अपि ।
 बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमासुखाः । गोष्ठ
 वाजिशाखायां सुतीक्ष्णं लोहदातकम् । स्थायं तु

सर्वदा तस्यां गवि लुप्रविमोक्षणात् । गावो देयाः
 सदारव्याः पोष्याः पाल्याःश्च सर्वदा । ताडयन्ति च
 ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽङ्गानि
 श्वासेन च प्रपीडिताः । सपशुचर्मदण्डेन षड् तासां
 निवर्त्तनम् । गच्छ मच्छेति तां ब्रूयात् मा मा भैरिति
 वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षि-
 णम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रहीपा वसुन्धरा । तृ-
 खोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाङ्गिकम् । सोऽश्वमेध-
 समं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि
 तोर्थाणि ससृष्टाश्च सरांसि च । गवां षड्गोदकज्ञाने
 कलां नार्हन्ति षोडशीम् । कुतस्त्रोषां हि पापानि येषां
 गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभि-
 रिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा
 कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरैकत्र तिष्ठति ।
 गोभिर्यज्ञाः प्रवर्द्धन्ते गोभिर्दवाः प्रतिष्ठिताः । गो-
 भिवेदाः ससृष्टगीर्णाः सषडङ्गपदाः क्रमात् । सौर-
 भेयास्तु तस्याप्ये पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति
 हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः
 क्षीर्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । षड्ङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा
 षड्ङ्गमूले तु केशवः । षड्ङ्गाप्ये शङ्करं विद्यान्त्रयोदेवाः
 प्रतिष्ठिताः । षड्ङ्गाप्ये सर्वतीर्थानि स्यावराशि चराणि
 च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ल-
 लाटाप्ये स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्णसुखः । क-
 म्बलाश्चतरौ नागौ तत्कर्णे यौ व्यवस्थितौ । स्थितौ
 तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसव-
 चापौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च ङ-
 ङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । षड्पयो रोमजूपेषु प्रस्वावे
 जाङ्गवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवता
 स्तथा । अष्टविंशतिदेवानां कोट्या लोमसु ताः स्थिताः ।
 उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा । सुखे
 चाहवनीयस्तु चावसाय्यस्तु कुक्षिषु । एवं यो
 वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमा-
 श्नोति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घ्येत्
 पूतिगन्धं न वर्जयेत् । यावत्पिबति तद्गन्धं तावत्-
 पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्तत्कर्षीं वत्स-
 संयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्नेन तु विश्वकम् ।
 उक्षा गौ वैधवा षट्पा तस्य शुत्यादनाय च । तैरु-
 त्यादितशस्त्रेण सर्वमेतद्धि धार्यते । यश्चैतान् पालयेत्

यत्न इदं येषु यत्नतः । जगन्नि तेन सर्वाणि सा-
क्षात्सुः पात्रितानि च । यावद्गोपालने पुष्प-
सक्तं पूर्वमनीषिभिः । उच्छ्वोऽपि पालने तेषां फलं
दशगुणं भवेत् । जगदेतद्भूतं सर्वमनङ्गुलिचराचरम् ।
दृष ईहावता रक्ष्यः पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भू-
तले साक्षाद्ब्रह्मणा हितकारिणा । त्रैलोक्यं धार-
णायालमन्नानाञ्च प्रसूयते । अनादेयानि घासानि विध्वं-
सति सकामतः । भ्रमति भूतले दूरसुखाण्डो न
पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
आनयन्ति दवीयस्यसुच्छोवा कोऽधिको भुवि । स्कन्धेन
दूराञ्च वहन्ति भारं द्राक्षादि किञ्चिन्न च खादयन्ति ।
स्त्रीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्पानि विषर्ज-
यन्ति । पुष्पास्तु गावो वसुधातलेऽभी विभवत्यहो-
पृष्ठगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशताहिताया एकस्य
चोष्णो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन दृषेण
येन दत्ता भवेद्युद्देश सौरभेयाः । माहेश्वरीयं धरणी
समाना तस्माद्दृषात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-
स्यानि तृणञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न
भारश्चिद्धाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोवृषाद्धार्यति जीव-
लोकः । तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोच्चाऽदृढोभवेत् ।
तदा नसा तु भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नासा-
बेधनकीलन्तु खादिरं वाथ शैशपम् । द्वादशाङ्गुल-
कङ्कार्यन्नज्ज्ञै स्त्रीणि समानि वा । शाला द्विजानां दृष-
गोहयानां तां 'यास्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्या
ककुब्दहारवतीं सुशोभान्तेषां शमिच्छन् पृतथात्मनश्च ।
गावो दृषो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो
द्विजेन्द्राः । याम्यां सुखा दिङ्मुखसुत्तरादिङ्मुखंशका-
स्ते खलु बन्धनीयाः । शालाप्रवेशे दृषगोपशूनां राजापि
यत्नाइयकुञ्जराशाम् । होमञ्च सप्रार्चिषि शास्त्रयुक्तं
कुर्याद्विधित्तो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं संप्रवक्ष्यामि
यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः । हलीशायास्तयामानं प्रतो-
दस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टावङ्गुलानि कुहः
सृततः । अथाई मङ्गुलैर्भज्यं हलीशावेधतश्च यः ।
षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशतस्तथोपरि । वेधस्तथा
च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । अष्टाङ्गुलसुरस्तस्य
वेधाद्दृङ्गं प्रकल्पयेत् । धीवा दशाङ्गुला चोर्द्धं हस्त-
याही ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्याद्द्वेषः स्यात्
प्रतिहारकः । तस्याधस्ताद्यत्वारि स वेधस्तुरङ्गुलः ।

सर्वतज्ञैः शुभः कार्यस्तद्वेधस्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चा-
ङ्गुलसुरस्तस्याः सीरस्येति विभाजनम् । पृथुलं शिर-
सोधार्थं हस्ततलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ
उरसः पृथुता स्मृता । बन्धाद्द्विः प्रतीहारी षट्-
तिंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णलोहपाशस्य सुक्तादा-
मादिदारकत् । न सीरं सीरदृक्षस्य न विल्विपचुमर्दयोः ।
इत्यादीनां हि कुर्वीषान न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला
सप्रहस्ता तु हलीशा विदुषां मता । तस्या वेधः सवर्णा-
याः कार्यो नववितस्तिभिः । लक्षाक्षयोर्न तत्कुर्यात्
कीर्तिज्ञौ तौ प्रकीर्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्यो
नश्यते गृही । नीचोऽदृषमानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति
हि । चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्वाम्स्थानेऽर्धचन्द्रवत् ।
मेषष्टङ्गाः कदम्बस्य शालाधन्यतमस्य च । स्यात् वेधा-
द्द्विः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणाका । तन्माने च प्रबाली
च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदीविषमयन्वितैश्च चतुः
करः । तदयो तु प्रकर्त्तव्यं यथाकारं तु लोहवत् ।
हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणातः । कुर्या-
दनङ्गुलं दैन्याददैन्यात् नरकं व्रजेत् । यथाभोष्टं यथा
शोभं वाहकस्य प्रमाणातः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः
सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा
तथा । अथेनचालसंयुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्
दिने तु बुध्येत तत् कार्यं विजानता । यत् कालं
हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत् विद्वान्
द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽङ्गि तद्वि कारयेत् । माहश्चाङ्गं द्विजः
कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो
धर्मतः क्षपिम् । प्रोक्लिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
दन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्याञ्च यथा द्विजः । कुर्याद्वलिं
हृतिं विद्वान् उदकानाञ्जयाय च । तथा कुमार्थी
सीतायै अनुमत्यै तथा वलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण
कामयत्तात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै
स्तिलैस्तथा । संदृष्ट्वा सीरफालाये हेन्ना वा रजतेन
वा । प्रलिप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
अथोच्छ्वो मण्डलं कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहम् ।
पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति सीतायाः
स्यापनं कुर्यात् पाराशरस्त्विति स्मरेत् । सीतां युञ्जत
इत्याद्यैर्भन्तैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूरीक्षतैः पुष्पैः
शमीपत्रैश्च पुण्यदैः । सीतां पूज्य ततो भक्तोरक्तवस्त्रै-
र्विशिष्यकैः । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वसुखी

हली । तानि दत्त्वा खलुकेले किरन् भूर्मीं कर्षेद्विजः ।
 न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्वि-
 हीनन्तु कुर्याथं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं
 नोयं दक्षिणेशाम्पतेर्द्विजः । तेन ह्यथानि पितरो यावन्न
 तिलविक्रयः । न विक्रीय तिलान् यस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ।
 विमुच्य पितरस्तस्य प्रयानीव तिलैः सह । उषाजलं
 यवस्तम्बपत्नेभ्यो भूतले पतत् । पयोद्विघटाद्यैस्तु तर्प-
 येत्सर्वदेवताः । देवपर्जन्यभूषीरयोगात् कृषिः प्रजायते ।
 व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तलोद्यतो भवेत् । शालीन्
 भूषणकार्पासं वार्ताकुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्वबीजानि
 सर्ववापी न सीदति । चन्द्रक्षत्रे पतिर्विप्रो यो युनक्ति
 वृषान् क्वचित् । तत्पञ्च दशवर्षाणि त्वजन्ति पितरो हि
 तम् । चन्द्रक्षत्रे द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् ।
 भोक्तुं मांसाजितं पुंश्च भवेदशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु
 संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सरेतोभोजनस्तस्य
 षण्मासं पितरः स्थिताः । चन्द्रक्षत्रे च यः कुर्याच्चर-
 स्तरुनिकलनम् । तत्पञ्चसंज्ञुर्या तस्य भवन्ति भ्रूणह-
 त्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽप्यध्वानं ब्रजेत्तरः ।
 प्रभृष्टद्विजकर्माथं तं त्वजन्त्यमरादयः । वाशंसीन्दुप-
 ष्याशे यो रजकस्यामतिः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य
 मासं वस्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षत्रे द्विजो याति तत्कामस्तु
 उताशनम् । तदेव पिहृषापास्मिदग्धो नरकमाविवेत् ।
 अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोषभोगतः । कुहूस्तु दल-
 काष्ठेन हिनस्यासप्तमं कुलम् । चन्द्राप्रतीतो पुरुषस्तु
 देवादद्यादमत्या यदि दलकाष्ठम् । सुराधिराजः सह-
 तस्तु तेन घातः कृतः स्थात्पिददेवतानाम् । तत्राभ्यज्य
 विधाणानि गावश्चैव वृषास्तथा । चरष्याय विष्टुज्यन्ते
 आगताद्भिषि भोजयेत् । य उत्पादोह शस्यानि सर्वाणि
 ह्यणचारिणः । जगत्सर्वं दत्तं यैस्तु पूज्यन्ते किञ्च ते
 वृषाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं मोदशकम्भवेत् । यदूपेण
 स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किञ्च ते वृषाः । पाल्याहि
 यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं चोरं
 यो वाह्यत्यपालयन् । नाधिकाङ्को न हीनाङ्कः पुष्पि-
 ताङ्को न दूषितः । वाहनीयो हि शूद्रेण वाह्ययन
 क्षयमाप्नुयात् । वर्जनीयादृष्टदोषा गावो वै दोहने
 नरैः । पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
 अन्नाद्यभेतान् वृषमान् ससर्ज परमेश्वरः । अर्च्ये नाथायते
 सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । अग्निर्ज्वलति चाद्वायं

याति चाद्वाय मातः । गृह्णाति चाग्निमां सृष्टौ रस-
 मन्नाय रश्मिभिः । अर्च्यं प्राणो बलं चाक्षमन्नाच्छी-
 वितमुच्यते । अर्च्यं सर्वस्य चाधारः सर्वमन्ने प्रतिष्ठि-
 तम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम् ।
 तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति । द्यौः प्रमा-
 न्तरणी नारी अम्भोवीजन्दिबुत्तम् । दुधातीतोय-
 संयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपोमूलं हि सर्वस्य
 सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् । आपोऽमृतसो ह्याप आपः
 शुक्रं बलं सहः । सर्वस्य बीजमापो वै सर्वमिन्द्रः
 समावृतम् । सद्य आप्यायना ह्यापः आपो अष्टतरा-
 हतः । किञ्चित्कालं विनाऽद्वाद्यैर्जीर्णानि मनुजादयः ।
 न जीवन्ति विनाप्यङ्गिस्तस्मादापोऽमृतं स्युतम् । दत्तानि
 चाङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् । तथाच्चेन प्रद-
 त्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह । अतोऽप्यर्घ्यार्थभावेन कर्त्तव्यं
 कर्षणं द्विजैः । यथोक्तेन विधानेन बाह्यवादिप्रयो-
 जनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवा-
 र्चिते ! श्रिये । सत्कृता च यथासिद्धा तथा मे सिद्धिदा
 भव । सत्कृतानोर्विना नास्वा सीतावाः स्थापनं विना ।
 विनाप्यक्षोरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षसः । वापने
 लपने ज्ञेते खले मन्त्रीप्रवाह्ये । एष एव विधिर्देवो
 धाम्यानाञ्च प्रवेशने । देवनायतनोद्याननिपातस्थानगो
 ब्रजम् । सीमायज्ञानमूनिञ्च वृक्षच्छायाक्षितिं तथा ।
 भूमिं निखातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च । अन्वामपि
 हि चावाह्यां न कर्षेत् कण्ठित् धराम् । गोधरां
 वाह्येदुभूमिं वचांश्मककर्करीहताम् । वाह्येद्वाप्रमत्तश्च
 न नदीपुलिनं तथा । यद्यसौ वाह्येत्सोभात्हृषाहापि
 हि मानवः । क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुवा-
 न्भवः । नरकं घोरतामिच्छं पापीवान् याति चैव सः ।
 योऽपहृत्य परकीयां कृषिकदाह्येद्भराम् । स भूमिस्थेन
 पापेन हानन्तनरकं वसेत् । न दूरे वाह्येत् क्षेत्वं
 नर्चैवान्त्वन्तिके तथा । वाह्येत्तु पश्चि क्षेत्वं वाह्येत्तुःख-
 भाग्भवेत् । क्षेत्वेष्वेव दत्तं कुर्यात् यासुद्रो नाव-
 लोकेयेत् । न लङ्घयेत्पशुयाञ्च नातीवाद्याञ्च शू-
 करः । बन्धश्च यत्नतः कार्यो मृगादिवासनाय च ।
 अन्वाप्युपद्रवं राजतस्वरादिससङ्गवम् । संरक्षेत्सर्वतो
 यत्नादन्नात् मृच्छान्वासी करात् । कृषिकान्मानवस्तेव
 मत्वा धर्मं कर्षेत्तुवम् । अनवद्यां शुभां क्षिप्रं जलाव-
 गाहनक्षमाम् । निम्नां हि वाह्येदुभूमिं यत्न विद्ववते

जलम् । वाहयेत्तु जलाभ्यर्थे अपुष्टसेकसम्भवे । शारदसुक्तेःस्थाने कलस्वादि वपेद्बली । अर्धाणु-
तासु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम् । वसन्तपीप्लुकातीय
मपसु स्निग्धेषु तद्दिदः । केदारेषु तथा शालीन् जलो-
पानेषु चेलुकान् । वृत्ताकशाकमूलानि कन्दानि च
जलान्निके । वृष्टिविभ्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ।
तोषमांश्च महरांश्च खल्वान् खलकूलनथा । सम-
स्निग्धेषु चोष्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला
बहुविधासोष्या अतसीशणमेव च । मृदस्वुतो जग-
त्सर्वं वापयेत्कृषिकर्तुरः । सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गो-
वृषादीन् स्वयङ्गृही । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव
कृषिं व्रजेत् । प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-
णम् । तृतीयं विक्रयं, वक्रं चतुर्थं राजसेवनम् ।
नखैर्विलिखने यस्या ब्रूयुर्दोषं मनीषिणः । तस्याः
सीरविदारेशु किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदमात्रेण
प्रोच्यते जय आयुषः । असङ्कृत्कन्दनिर्वासादसङ्कृता-
भवेदवम् । यदघं मत्स्यबधानां तथा सङ्कृषिणामपि ।
अंशः कुक्कुटिकानाञ्च तदेव कृषिजीविनाम् । बध-
कानाञ्च यत्पापं यत्पापं रुग्णयोरपि । कदर्याणाञ्च
यत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम् । वर्णाणाञ्च गृह-
स्थानां कृषिष्टुत्पृजिविनाम् । तदेनसो विशुद्धार्थं प्राह
सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि
वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणो ध्रुवम् ।
क्षत्राक्षद्यूतभूमौ च विशां वै क्षेत्रभूमभवेत् । एकैकांशाप-
कर्षः स्यादावद्दशमसप्तमौ । आमेशस्य ऋपस्यापि वर्षिभिः
कृषिजीविभिः ॥ स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषि-
भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्राणां देयोऽंशः स्यात्सु-
दृशः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु
कृषिं कुर्वन्वाहयेद्विच्छया धराम् । न किञ्चित्कस्यचिद्दद्यात्स
सर्वस्य प्रभुर्भूतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्व-
जदादितः । तद्रक्षणाय वाञ्छभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ।
पशुपाल्याशनोत्पत्तौ जरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विज-
दास्याय पण्याय पञ्जरां शूद्रमकलयत् । यत्किञ्चिज्ज-
गती यत्र भूगेहाञ्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां
ब्रह्मा स्वयमकलयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव-
प्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरनरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्ष-
येत् । तस्माच्च ब्राह्मणो दद्यात् कृषीणो धर्मेतः कृषिम् ।
आमेशस्य ऋपस्यापि किञ्चिन्मत्तमसौ बलिम् । अथान्य-

त्यस्यव्याभि कृषिकच्छु द्विकारणम् । संशुद्धः कर्षकोयेन
स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषि-
कक्षरः । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीव्यकृत् ।
सर्वस्य स्थितिकारणत्वात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणांस्तु
पोष्याय कृषिं कुर्यात् कृषीवत्सः । वयंसि चान्यसत्वानि
क्षुत्तृष्णापीडितान् द्विजान् । विमोक्ष्य सर्वतापेभ्यः स्वर्ग-
लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात् प्राच्यामतिघ-
नावृत्तिम् । सैकदारपिधानाञ्च पिदध्याञ्चैव सर्वतः ।
खरोद्गाजोरणांस्तत्र विप्रतस्तु निवारयेत् । श्वगूरश्ट-
गाढादिकाकोलूककपोतकान् । त्विसन्ध्यं प्रोक्ष्यं कुर्यात्
दानीयाभ्युक्षणांस्तुभिः । रक्षा च भक्षणा कुर्यात्जल-
धाराभिरक्षणम् । त्विसन्ध्यमर्चयेत्कीतां पराशरकृषिं
स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेत् तदप्यतः । सूति-
काष्टहवत्तल कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्यरक्षितं
यस्यात् रक्षांसि सर्वमेव हि । पशस्तं दिनपूर्वाह्ने नाप-
राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्कीतापूजन-
पूर्वकम् । यजेत खल्वभिद्याभिः खलेरोहिण्यएव हि ।
भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयत्र
दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भागधेयमयीं कृत्वा
तां गृह्णन्वोह मात्तिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः
सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ।
तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हली । विवाहे
खलयज्ञे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च । एते जाते व्यती-
पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्धनां पञ्चत्का-
रकाणां पुनः पुनः । दोनानामथनाथानां कुञ्जिनं
कुशरीरिणाम् । क्षीवान्श्वधिरादीनां सर्वेषामग
दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च द्युद्दशभूतानि तपयेत् ।
चाण्डालानाञ्च पाकानां प्रीत्यालुच्चावचाददत् । ये
केचिदागतास्तत्र पृथ्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकयः
सीरिभिः सर्वे वर्षिभिर्मर्हन्नेधिभिः । दत्त्वा त्वन्वतया
वाचा क्रमेणाय विशर्जयेत् । तत् कृत्वा स्वगृहं गच्छे-
च्छाङ्गमभ्युदयं चरेत् । शरद्धेमन्त्वसन्तनञ्चैः श्राद्ध-
माचरेत् । नाकृत्वान्नदग्नीयादश्रंसदधमश्नुते । कथा-
सत्पाद्य धान्यानि खलयत्रं समाप्य च । सर्वसत्त्वहिते
युक्त इहासुख सुखी भवेत् । क्षपेरन्यतमोधर्मा न
बभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण
कर्षति । अवस्तवं निरक्षतं कृषितो नैव जायते ।
अनातिथ्यञ्च दुष्टत्वं गोमतो न कदाचन । निर्धनत्वम्-

नातिभूषये । नापि परिवदे श्वभूँ सर्वदा परियन्विता ।
 अवधानेन सुभगे ! नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वशगा
 मद्भूँ गुरुशुभूषयेव च । नित्यमाथ्यामहं कुनी वीरसूँ
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभो-
 जनैः । नैतामतिशये जात वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं
 परिवदे वाचं तां पृथां पृथिवीसमाम् । अष्टावये
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स नित्यदा । भुञ्जते रक्तापा-
 लोषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका
 गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् विभर्त्ति
 युधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि वेधामद्भूँ सुसंस्कृतम् ।
 ह्ययते रक्तापातीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । तान् सर्वान-
 यहारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः । यथाहं पूजयामि
 स पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीसहस्राणि कौन्ते-
 यस्य महात्मनः । कस्तुकेयूरधारिण्यो निष्काकण्डः
 खलङ्कृताः । महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनो-
 क्षिताः । मयीन् हेम च विभ्रत्यो न्दलगीतविश-
 रदाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् । शतं दासीस-
 हस्राणि कुनीपुत्रस्य धीमतः । पात्नीहस्ता दिवाराल-
 मतिथीन् भोजयन्त्युत । शतमश्वसहस्राणि दश नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रामिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
 एतदासीक्षदा राज्ञो यन्महौं पर्यपालयत् । येषां संख्यां
 विधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च । अन्नःपुराणां स-
 र्वेषां भ्रष्टानाञ्चैव सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं
 वेदं कृताकृतम् । सर्वं राज्ञः ससुदयमायञ्च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्मि कल्याणि ! पाण्डवानां यशस्विनि ! । मयि
 सर्वं सभासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनारताः
 सर्वे घटन्ति स वरानने ! । तमहं भारमासक्तमप्रष्टव्यं
 दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि घटामि
 वै । अष्टव्यं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं
 वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् । अनिशयां
 निष्ठायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः
 कौरव्यांस्तुल्या रात्रिग्रहस्य मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि
 चरमं संविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये ! एतत् संव-
 शनं मम । एतच्छानास्यहं कर्तुं भर्तुः संवशनं
 महत् । असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यान्न का-
 मये । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृण्वया तदा ।
 उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् । अभि-

पद्मासि पाञ्चालि ! याज्ञसेनि ! क्षमस्व मे । कामकारः
 सखीनां हि सोपचासं प्रभाषितम्” २२२अ० ।
 “द्वौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्त-
 यदृणाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि । वर्त्तमाना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं दैवतमस्ति
 सत्ये ! सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्व-
 कामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् । तस्मादपत्यं
 विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि
 माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च
 कीर्त्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी
 लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा
 च नित्यं प्रतिकर्मणा च । तथाऽऽसनेश्वारभिरभ्युपमाल्ये-
 दांक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति
 यथा विदित्वा त्वामेव संक्षिप्यति तद्विधत्स । श्रुत्वा
 स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पादोन् चैनं प्रतिपूजयस्व ।
 संप्रेषितायामथ चैव दास्यासत्याय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति
 सत्ये ! । त्वत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्तो यदाप्यगुह्यं
 परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्या-
 दिशेते न भवेद्विरागः । प्रियांश्च रक्तांश्च हृितांश्च भर्तु-
 स्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेषप्रैरपञ्चैरहितैश्च
 तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतेश्च । मदं प्रमादं पुरु-
 षेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् । प्रदुम्न-
 शान्वावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदाचित् ।
 महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
 सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च
 दुष्टाश्चपलाश्च वर्ल्गाः । एतद्व्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं
 तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
 भर्तारमाराधय पुण्यमन्वा” २२३अ० ।
 “गृहिणी स्वविवो रक्षः सखी प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ”
 रघुः “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहसुच्यते” उ०त०
 स्मृतिः “प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्षेषु कुटुम्बिनः”
 कुमा० “शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीदत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्य प्रतीषं गमः । भूयिष्ठं
 भव दक्षिणा परजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्वेवं गृहि-
 णीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० “ज्वालागताभ्यो
 ऽग्निगृहं गृहिण्यः” भाषः ।

जलम् । वाहयेत् जलाभ्यर्थे अपुष्टसैकसम्भवे ।
 शारदसञ्ज्ञैःस्थाने कलम्वाद् वपेद्धली । अर्धांशु-
 तासु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम् । वसन्तपीड्याकालीय
 मपसु स्निग्धेषु तद्द्विदः । केदारेषु तथा शालीन् जलो-
 पान्तेषु चेक्षुःकान् । हलाकशाकमूलानि कन्दानि च
 जलान्तिके । वृष्टिविमान्नपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ।
 तोष्मांश्च मसूरांश्च अत्लान् खलकुलनथा । सम-
 स्निग्धेषु चोष्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला
 वद्धविधासोप्या अतसीशणमेव च । वृद्धम्बुतो जग-
 त्त्वं वापयेत्कृषिकक्षरः । सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गो-
 द्दपादीन् स्वयङ्गृही । चिन्त्येत्त्वंमात्मानं स्वयमेव
 कृषिं व्रजेत् । प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-
 णम् । तृतीयं विक्रयं, वक्रं चतुर्थं राजसेवनम् ।
 नखैर्विलिखने यस्या ब्रूयुर्दोषं मनीषिणः । तस्याः
 सीरविदारेषु किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदमात्रेण
 प्रोच्यते जय आयुषः । असङ्गप्रकन्दनिर्यासादसङ्गप्रात-
 म्भवेदधम् । यदधं मत्स्यबधानां तथा सङ्गर्षिणामपि ।
 अहः कुक्कुटिकानाञ्च तदेव कृषिजीविनाम् । बध-
 कानाञ्च यत्पापं यत्पापं नृगयोरपि । कदर्याणाञ्च
 यत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम् । वर्णानाञ्च गृह-
 स्थानां कृषिदत्तुप्रपजीविनाम् । तदेनसो विशुद्धार्थं प्राह
 सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्रमः पञ्चमोऽपि
 वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणो भ्रुवम् ।
 क्षत्राक्षद्यूतभूमौ च विशां वै क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशाप-
 कर्षः स्यादावद्दशमसप्रमौ । पामेशस्य नृपस्यापि वर्षिभिः
 कृषिजीविभिः ॥ स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषि-
 भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्राणां देयोऽंशः स्यात्त-
 र्दशः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्दशमसप्रमौ । ब्राह्मणस्तु
 कृषिं कुर्वन्वाहयेदच्छयाधराम् । न किञ्चित्कस्यचिद्दद्यात्स
 सर्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्व-
 जदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ।
 पशुपाल्याशनोत्तत्रै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विज-
 दास्थाय पण्ड्याय पङ्गुं शूद्रमकलयत् । यत्किञ्चिज्ज-
 गती यत्र भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां
 ब्रह्मा स्वयमकलयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव-
 योतौ धृतव्रतौ । न तदोरनरं किञ्चित्प्रजा धर्मेश रक्ष-
 येत् । तस्माच्च ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ।
 पामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मितमसौ बलिम् । अथान्य-

त्सम्भवत्यामि कृषिकृच्छ्रिकारणम् । संशुद्धः कर्षकोयेन
 स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषि-
 कक्षरः । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीव्यकृत् ।
 सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणां
 पोषणाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः । वर्थासि चान्यसत्वानि
 क्षुत्तृष्णापीडितान् द्विजान् । विभोच्य सर्वतापेभ्यः स्वर्ग-
 लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात् प्राच्यामतिष-
 नाहतिम् । सैकदारपिधानाञ्च पिदध्याञ्चैव सर्वतः ।
 खरोद्वाजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत् । श्वशूरश-
 गलादिकाकोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यं प्रोक्ष्यं कुर्यात्
 दानीयाभ्युक्षणांशुभिः । रक्षा च भक्षणं कुर्यात्जल-
 धाराभिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्चयेत्क्षीतां पराशरवृष्टिं
 स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदप्यतः । सूति-
 काष्टहवत्तत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरचितं
 यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तं दिनपूर्वाह्णे नाप-
 राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्क्षीतापूजन-
 पूर्वकम् । यजेत खलभिक्षाभिः खलेरोहिण्यएव हि ।
 भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयज्ञ
 दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भागधेयमर्थी कृत्वा
 तां गृह्णन्वोह मात्तिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः
 सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ।
 तानुद्दिश्य च विभेभ्यो दद्याच्च प्रशमं हली । विवाहे
 खलयज्ञे च संक्रान्तौ पक्षेषु च । एवमेव जाते व्यती-
 पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनं पञ्चत्का-
 रकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुडिनां
 कुशरीरिणाम् । क्षीवान्श्वघिरादीनां सर्वेषामंग
 दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च द्यूद्गभूतानि तर्पयेत् ।
 चाण्डालानाञ्च पाकानां प्रीत्याद्युच्चावचाददत् । ये
 केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः
 सीरिभिः सर्वे वर्षिभिर्गृहमेधिभिः । दत्त्वा त्वन्तया
 वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् । तत् कृत्वा स्वगृहं गच्छे-
 त्त्वाद्भूम्युदयं चरेत् । शरद्धेमन्तवसन्तनवाक्षैः श्राद्ध-
 माचरेत् । नाकृत्वास्तदश्रीयादशस्तदधमश्रुते । कृष्या-
 सत्याद्या धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्वं सत्वहिते
 युक्तं इहासुखं सुखी भवेत् । क्षपेरन्यतमोधर्मो न
 भवेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेश
 कर्षति । अवस्तव्यं निरक्षयं कृषितो नैव जायते ।
 अनातिथ्यञ्च दुष्टत्वं गोमतो न कदाचन । निर्धनत्वम-

नातिभूषये । नापि परिवदे श्वश्रूँ सर्वदा परियन्त्रिता ।
 अवधानेन सुभगे ! नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वशगा
 मद्गं गुरुशुश्रूषयैव च । नित्यमाथ्यामहं कुलीं वीरस्त्रं
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराभ्येतां पानाच्छादनभो-
 जनैः । नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं
 परिवदे वाचं तां पृथां पृथिवीसमाम् । अष्टावधे
 ब्राह्मणानां सङ्घस्याणि स्म नित्यदा । भुञ्जते रूक्मपा-
 त्नीषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीतिसङ्घस्याणि स्नातका
 गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् विभक्तिं
 युधिष्ठिरः । दशान्यानि सङ्घस्याणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्यथे रूक्मपात्नीभिर्यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । तान् सर्वान-
 गृहारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः । यथाहं पूजयामि
 स्म पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीसङ्घस्याणि कौन्ते-
 यस्य महात्मनः । करुकेयूरधारिण्यो निष्ककरण्डः
 स्तलङ्कृताः । महार्हमात्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनो-
 क्षिताः । मणीन् हेम च विभ्रज्यो नृत्यगीतविशा-
 रदाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वसामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् । शतं दासीस-
 ङ्घस्याणि कुलीपुत्रस्य धीमतः । पात्नीहस्ता दिवारात्न-
 मतिथीन् भोजयन्त्युत । शतमश्वसङ्घस्याणि दश नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्थानुयात्नमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
 एतदासीकदा राज्ञो यन्मर्ही पर्यपालयत् । येषां संख्यं
 विधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च । अन्तःपुराणां स
 र्वेषां मृशानाञ्चैव सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वे
 वेद कृताकृतम् । सर्वे राज्ञः ससुदयमायञ्च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्वि कल्याणि ! पाण्डवानां यशस्विनि ! मयि
 सर्वे समासज्य कृतुस्वं भरतर्षभाः । उपासनारताः
 सर्वे घटन्ति स्म वरानने ! । तमहं भारसासक्तमप्रष्टव्यं
 दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रिगृहानि घटामि
 वै । अष्टव्यं परुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं
 वेद्वि कोपं वै पतीनां धर्मचारिणाम् । अनिशयां
 निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः
 कौरव्यांस्तुत्या रात्रिरहस्य मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि
 चरमं संविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये ! एतत् संव
 प्रनं मम । एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तुः संवशनं
 महत् । अस्तस्तीर्णां समाचारं नाहं कुर्यान्न का-
 मये । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
 उवाच सत्या सत्कथं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् । धर्मि-

पद्मासि पाञ्चालि ! याज्ञसेनि ! जमस्व मे । कामकारः
 सखीनां हि सोपचासं प्रभाषितम्” २३२३० ।
 ‘द्वौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वज्यामि चित्त-
 प्रहृणाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि । वर्तमाना
 भर्तारिमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं देवतमस्ति
 सत्ये ! सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्व-
 कामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् । तस्मादपत्यं
 विविधाश्च भोगाः शयासनान्युत्सदर्शनानि । वस्त्राणि
 माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च
 कीर्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी
 लभते सुखानि । सा कृष्णभाराधय सौहृदेन प्रेम्णा
 च नित्यं प्रतिकर्मणा च । तथाऽऽसनैश्चारुभिरघ्नमात्ये-
 दांक्षिण्ययोगैर्विधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्तीति
 यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्सु । सुत्वा
 स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पादौ न चैनं प्रतिपूजयस्व ।
 संप्रेषितायामथ चैव दास्यास्तथाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति
 सत्ये ! । त्यत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं
 परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्या-
 टिष्ठेते न भवेद्विरागः । प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
 स्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेषप्रैरपत्नैरहितैश्च
 तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतेश्च । मदं प्रसादं पुरु-
 षेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य सौनम् । प्रद्युम्न-
 शान्वावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदाचित् ।
 महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
 सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च
 दुष्टाक्षपलाश्च वर्ज्याः । एतद्व्यगश्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं
 तथा शक्तिनिर्वहणञ्च । महार्हमात्याभरणाङ्गरागा
 भर्तारभाराधय पुनःगन्धा” २३३३० ।
 “गृहिणी खविवो रहः सखी प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ”
 रघुः “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहस्यत्ये” उ-
 स्ततिः “प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः”
 कुमाः “शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्त्र प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं
 भव दक्षिणा परंजने भोगेष्वनुत्सिकिनी यान्त्येवं गृहि-
 णीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकुं “ज्वालागताभ्यो
 ऽधिगृहं गृहियतः” सावः ।

गृहीत वि० य ह-कर्मणि क्त । १स्वीकृते, २जाते, ३प्राप्ते
 ४धृते च । “गृहीतपत्युद्गमनीयवेगा” कुमा० । “गृहीत
 इव केशेषु स्रयुना धर्ममाचरेत्” नीतिगा० । “पत्नी गृही-
 तत्रता” वेणो० भावे क्त । ५पहण्यादौ न० ततः
 तत्कृतमनेन इच्छादि० इति । गृहीतित् कृतपहणे वि०
 स्त्रियां डीप् ।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यया । गर्भवत्यां तल्लक्ष-
 णादि गर्भवतीशब्दे २५५५५० उक्तम् । [च हेमच० ।
 गृहीतदिक् वि० गृहीता दिक् येन । १पलायिते २तिरोहिते
 गहु वि० य ह-क्त । यहीतरि “इदु भोजो यो गृह्वे ददात्य-
 न्ननामाय चरते क्षयाय” ऋ० १०।१।७।३

गृह्हेरुह पु० गृहे रोहित रुह-क-खलुक् ७त० । गृहजात-
 इक्षे स चाप्रशस्तः यथाह भा० आनु० १२७४० “भिक्ष-
 भाण्डेषु खड्गेषु कुक्कुटं शुनकं तथा । अपशस्तानि
 सर्वाणि यस्य हृत्वा गृह्हेरुहः”

गृह्हेनर्दिन् पु० गृहे एव नर्दिति न युञ्जे नर्द-इति पाले-
 समितादिस० । कापुरुषे रणभीरौ गृहे आस्तालयितरि ।
 गृह्हेय पु० इत० । १गृहस्वामिनि गृहेश्वरादयोऽप्यत्र
 “अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा” इत्यत्र०
 ५३४० २राशोश्वरे च ।

गृह्हेलिका स्त्री गृहे बलते बल-चलने कुन् वा० सम्प्र० ।
 जेष्ठ्यां गृहगोधिक्रियासु हेमच० ।

गृह्हा पु० य ह-पदास्त्रीत्यादिना क्यप् । गृहासक्ते १खगे
 २खगे च पञ्जरादिवन्धनेन परतन्वीकृतत्वात् तेषां
 तथान्तम् । ३गृहो मलद्वारे, न० ४अस्वैरिण्यि ५आयत्ते,
 ६खपचीये पक्ष्ये च वि० मेदि० । “गृह्यगृह्प्रावचने विप-
 क्षितः” किरा० । “अगृह्यां धीतकामत्याद्देवगृह्प्राभनि-
 न्दिताम्” भट्टिः । गृहे भवः यत् ७गृहभवे, वस्तुनि
 वि० । ८गृह्निमित्तेऽग्नौ ९तत्त्वत्यकर्मणि च “उल्लानि
 वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः” षाश्व० न्य० १।१२।१ गृ-
 ह्निमित्तोऽग्निः गृह्याः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्ष-
 णया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृह्यशब्दो भार्यायां शालायाञ्च
 वर्तते । यथा “सगृहो गृह्यमागतः” इत्यत्र हि पूर्वो
 गृह्यशब्दो भार्यावचनः उत्तरस्तु शालावचनः वेदाञ्च भा-
 र्यावचनो गृह्याग्नौ इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं
 गृह्यशब्दो भार्यावचनः । वेदान्तु दायविभागकालेऽग्निस्तु
 पद्यते तेषां शालावचनः । “भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा
 वस्तिन् गृह्याणि” इति शीतमस्युतः नारा० ‘तेऽस्य

गृह्याणि कर्माणि कुर्यावैतानिकानि च ।” वैश्वदेवस्य
 सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । अग्निहोत्रं समादाय
 गृह्याग्निपरिच्छदम् इति च मत्तः । तदस्यस्य साध्यतया
 अच् । १०वेदादितकर्मप्रयोगज्ञापके गोभिलस्त्रुतादौ
 पन्वभेदे च । गृह्यमग्निमधिगत्य च शाखिभेदेन गृह्य-
 काराच्च गोभिलाश्वनायनकात्यायनादयोऽतिविख्याताः ।
 ११नगरवाहस्ये पामे स्त्री टाप् मेदिनिः स्वार्थे क ।
 गृह्यक तलैवार्थे । संज्ञायां कन् । गृहासक्ते पचि-
 स्त्रुतादौ अमरः ।

गृ विज्ञापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । गारयते अजीगरत् ।
 गृ शब्दे क्रप्रादि० पर० पा० द० सक० सेट् । गृणाति अगारोत
 जगार जगरतुः । गीर्थते गोर्थः । गीः ।

अनु+शंसनविषयहर्षाः कुत्व्यापाररूपप्रोत्साहने तद्योगे
 पूर्वव्यापारणस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति यथा अघ्यर्थुः
 होत्रे अनुगृणाति हाता प्रथमं शंसति तमध्वयुः
 प्रोत्साहयतीत्यर्थः सि० कौ०

प्रति+अनुगृणातिवत् अर्थादि अस्यावपूर्वप्रयोगो नास्ति इति
 “अवाहुपः” पा० स्त्रुते भाष्यकार आह अ

गृ निगरणे तु० पर० सक० सेट् । अस्य वा रस्य लत्वम्
 गिरति-गिलति अगारीत् अगालीत् जगार (ल) ।

जगरतुः । गीथेते गोर्थः गीर्थिः गिरः गिरिः
 अवननीचैः कथने आत्म० अवगिरते नीचैः कथयतीत्यर्थः ।
 उट्+वमने । “रोमन्वः उट्गोर्य चर्वणम्” सि० कौ० “अनु-
 ट्गोर्यसुरायुवम्” कुमा० ।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म० । संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः ।
 “बस्त्रनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन् रामं न्यपः संगिरमाय
 एव” भट्टिः ।

गेद् गतौ आ० आत्म० सक० सेट् । गेदते अगेदित् क्वदित् ।
 अजिगेदत । जिगेदे । उदित् । गेदित्वा गेक्त्वा ।

गेन्दु(खड्)क पु० गच्छतीति गम-ड गः इन्दुरिव इवार्थे
 वान् । कन्दुके वस्त्रनिमित्ते गोलकाकारे क्रीडनके ।
 पृष्ठो वा उत्ये गेखड्कश्च तत्कार्यं । पृष्ठो गेन्दू (खड्)
 कोऽपि दीर्घमध्यः । तत्कार्यं जटाधरः ।

गैय वि० गै-कर्त्तरि नि० यत् । १गायके “गैयो नायवकः
 सास्त्राम्” सि० कौ० कर्मणि यत् । २गातव्ये वि० “अरन्व्ये
 गेवं साम” भावे यत् । ३गीतौ न० “गेवे केन विनीतं
 वाम्” रघुः । “वर्षैः कर्त्तपयैरेव यथितस्य स्वरैः रव ।
 अनन्ता वाङ्मयस्ते ह गेयस्तेव विचिहता” माचः

गीव सेवने भ्वा०च्वा०सक०सेट् । गेवते अगेविष्ट । ऋदित् अजि-
गेवत । जिगेवे । [जिगेवे ऋदित् अजिगेवत् । गेष्यः ।

गीघ अन्वे घषे भ्वा० च्वात्स० सक० सेट् । गेषते अगेघिष्ट ।

गीष्णु पु० गेष-वा० न । १पर्वणि यन्वौ (गाटि) २अवयवभेदे
‘तस्यक् च साम च गेष्यौ’ का०उ० “तस्य ऋक् च साम
च गेष्यौ पृथिव्याद्युक्लक्षणे पर्वणी” भा० “तस्य यदूप-
मसुष्य तद्रूपं यौ गेष्यौ तावस्य गेष्यौ” का०उ०

गीष्णु लि० गै-इष्णुच् । गायने सि०कौ०

गीह न० गे गेष्येणो गन्ववौ वा ईहः ईप्सितो यत् । गृहे ।

“जामयोर्यानि गेहानि” “यतान्यपि सतां गेहे नोच्छि-
द्यन्ते कदाचन” मनुः । “त्यक्त्वा गेहं भ्रष्टति यस्यना
मञ्जुक्लृप्तं जगाम” पदाङ्कदू० “गेहदाहेऽन्वये” सामवते
पुरोडाशः “कात्या०श्रौ०२५।४।२६। “वज्रमानस्य निवास-
गृहदाहेऽग्निमृहदाहे वा क्षामवद्दामान्निष्ठद्विष्य पुरो-
डाशः निर्वाय इत्यर्थः” कर्कः ।

स्वामिभेदादिना गेहानां नामभेदा हेमचन्द्रेण
दर्शिता यथा

“प्रासादो देवभूपानां हृदयं न्तु घनिनां गृहम् । मठाव
सञ्चयावसुधाः स्युः स्वात्प्रतिवेशानि । पर्यशालोटजस्रै-
व विहारो जिनसङ्घानि । गर्भागारे प्रवरको वासौकः
शयनास्पदम् । भाण्डागारं तु कोषः स्यात्सन्द्रशाला शिरो
गृहम् । कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानो तृणौकसि ।
होतीयन्तु हृदिगैर्हं प्राग्बंधः प्राग् हृदिगृह्यात् ।
आयर्वयं शान्तिगृहमास्थानगृहमिन्द्रकम् । तैलिशा-
ला यन्त्रगृहमरिष्टं स्तिकागृहम् । स्तदशाला रसवती
पाकस्थानं महानसम् । हस्तिशाला तु चतुरं वाजि-
शाला तु मन्दुरा । सन्दानिनी तु गोशाला चित्त-
शाला तु जालिनी । कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला
तु गर्तिका । मापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी-
च सा । आवेशनं शिल्पिशाला सत्तशाला प्रतिश्रयः ।
आश्रमस्तु घनिस्थानसुपन्नस्त्वन्तिकाश्रयः । प्रपा पानीय-
शाला स्याद्भ्रजा तु मदिरागृहम् । प्रकणः शवरावासो
घोषस्वाभीरपल्लिका । पयशाला निषट्टाट्टो हृष्टा विपण्य
रापणः । वेश्याश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः ।
ततोऽस्त्यर्थे इति । गेहिनं महत्प मस्य वः । गेहवत् गृ-
हस्वामिनि स्त्रियां ङीप् । गेहं गेहकत्वं साध्यतया-
ऽस्त्यस्याः इति ङीप् । भार्यायाम् “मद्गेहिन्याः प्रिय
इति सखे ! चेतसा कातरेण” भेष०

गीहत्सेडिन् लि० गेहे एव खेडते खेड-इति पाले० स०।
गृहासक्ते युद्धादावनासक्ते कापुरषे । युक्तारोह्यादित्वाद्
अस्य आद्युदात्तता ।

गीहदाहिन् लि० गेहे दहति दह-इति पाले० स०। कापुरषे
एवं गेहेविजितिन् गेहेव्याड गेहेमेहिन् गेहेहम्
गेहेष्ट इत्येतेऽपि पाले० स०। कापुरषे आद्युदात्तता च
गीहेशूर पु० गृहएव शूरः पाले० समितादि स०। कापुरषे
युक्तारोह्या० आद्युदात्तता [अपरः ।

गीहोपवन न० गेहसमीपस्युपवनम् । गृहसन्निकटोपवने
गीह्य लि० गेहे भवः गेहाय हितं वा यत् । १गेहभवे २गेह
हिते च । “यस्यै धायुरदधा मर्त्यावाभक्तं चिङ्कजते
गेहम्” ऋ० ३।३।७

गी गाने भ्वा०पर०सक०अनिट् । गायति । अगासीत् । जगौ
जगतः । गीयते गेयं गानं गीता गीतः गीतिः । गा-
यकः गायनः गाथा गातृम् । गापयति जिगीषति ।
“यशोऽपि तावत् प्रभवामि गातृम्” नैष० “गेवे केन वि-
नीतं वास्” ? रघुः । “तत्र अ गाथा गायन्ति साम्ना
परमवल्लुगुना” भा०व० १७८२ “गीतज्ञो यदि गीतेन
माप्नोति परमं पदम्” याज्ञ० “जयोदारणं बाह्योर्गाप-
यासास किञ्चिरान्” रघुः ।

अनु+पश्चाद्गाने । अनुगायति “काचिदक्षितपञ्चमरागम्”
अभि+आभिसुख्येन समन्ताञ्च गाने “राजधानीषु राक्षं च
समाजेष्वभ्यगायताम्” रामा० व्या०

अव+निन्दने अवगीतम् ।

उत्+उच्च गाने । “उहास्यतामिच्छति किञ्चराणाम्” कुमा०।
“उद्गीयमानं वनदेवताभिः” रघुः ।

उप+समीपगाने । “शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्म-
ण्डनमिश्रधाम” शङ्करदिग्विजयः । आधिक्येन गाने
च “निवृत्ततर्पैरुपगीयमानात्” भाग० [गमेष्वपि] मनुः ।
नि+निश्चयेन गाने । “तथा च श्रुतयो बहुप्रोनिगीताश्च
परि+मवल्लतो गाने । “तस्य कर्माग्युदाराणि परिगी-
तानि स्मरिभिः” भाग० १।१।१७ “अभिभिः परिगीतानि
कन्दोभिश्च पृथक् पृथक्” गीता

प्र+प्रक्षर्षेण गाने । “यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पृथक् लोके
प्रगीयते” भा०उद्यो० १।८४

वि+निन्दने । “सृगया न विगीयते नृपैः” विगीयसे(केतक !)
मन्मथदेहदाहिना” नैष० विविधगाने च । [मायकैः ।
सम्+सस्यगाने । “सङ्गीयमानसत्कीर्त्तिः सङ्गीभिः सुद-

गैर त्रि० गिरौ भवः अण् । १पर्वतभगे स्त्रियां ङीप् । सा
च (विषलाङ्गला) २लाङ्गतीट्चं रत्नमा० (गैरमाटि)
३उपधातुभेदे न० शब्दार्थचि०।

गैरकंवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलम्नकालिक
पह्ययोगभेदे तल्लक्षणादि ततोक्तं यथा

“यस्याधिकारः स्वर्चादि गुभोऽवाऽप्यशुभोऽपि वा ।
केनापि दृश्यमूर्त्तिश्च स म्रुन्याध्वग इष्यते । लम्नका-
योऽशयोरित्यशाले म्रुन्याध्वगः शशी । उच्चादिपदशुन्यात्वा
द्वेत्यशालोऽस्ति केनचित् । यद्यप्यर्चं प्रविश्यैषः स्वभो-
ञ्चस्येत्यशालवान् । गैरकंवूलमेतत्तु पदोनेनाशुभं-
स्युतम् । उदा० । लिप्से सुखमिति प्रश्ने सिंहलम्नं
रविः क्रिये । अष्टांशैः, सुखपः कुम्भे भौमोऽंशैः रवि-
भिस्तयोः । इत्यशालोऽस्ति तल्लेन्दुः कन्यायां चरमेऽं-
शके । स्वर्चादिपदहीनस्य नेत्यशालोऽस्ति केनचित् ।
स्वर्चाङ्गणेन शशिनोऽन्यर्चस्ये नेत्यशालकत् । गैरकंवूल
मन्वेन सहायाङ्गाभदायकम्” । पृषो० गैरकंवूलमथल
गैरायण पुंस्त्री गिरेर्गौत्रापत्वम् अन्ना० फञ् । गिरिगो-
त्रापत्वे ।

गैरिक् न० गिरौ भवम् ङञ् । (गैरिमाटि)उपधातुभेदे तद्गु-
णादि भावप्र० उक्तं यथा । “गैरिक् रत्नधातुश्च गैरेयं
गिरिजं तथा । सुयथगैरिक् त्वन्वत् ततो रत्नतरं
हि तत् । गैरिक्द्वितयं स्त्रिग्वं मधुरं तुवरं हिमम् ।
चक्षुषं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम्” [राजनि०।

गैरिक्तात् पु० गैरिक्मिवात्ति उपमस्य । जलमधुके वृत्ते ।

गैरेय न० गिरौ भवम् ङञ् । शिलाजतनि अमरः । (गैरि-
माटी) ख्याते उपधातुभेदे भावप्र०।

गो पुंस्त्री गच्छत्यनेन गम-करणे ङो । १खनामख्याते पशुभेदे
दृष्ये यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगति-
साधनत्वाच्च तथात्वम् । गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्व-
योगेन वौगिकत्वेऽपि योगरूढत्वम् । एतेन दर्पणकता
“व्युत्पत्तिबन्धस्य स्वस्वार्थत्वे गोः श्रेते इत्यत्रापि
लक्षणा स्यात् “गमेर्होः” इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य
शयनकालेऽपि प्रयोगात्” इति यदुक्तं तत् पामादिकमेव
गमेर्होः इत्युच्चादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात्
“ताभ्यामन्वतोच्चादयः पा०स्त्रुत्वे अथादीनां अपादा-
नसंप्रदानभिन्नाधत्वनियमात् अत्र करकार्यकडोप्रत्ययेन
व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि गतिसाधनस्व-
रूपयोग्यवाचकत्वात् फलोपधायकत्वनिश्चये याना-

शनशयनादीनामपि गतिशयनादिविगमकाले तच्छब्द-
वाच्यतानुपपत्तेः । गम्यते ज्ञायते अनेन करणे, शीघ्रं
गच्छति कर्त्तरि वा ङो । २रश्मौ किरणे तस्य शीघ्र
गामित्वात् चाक्षुषज्ञानहेतुत्वाच्च तथात्वम् सूर्यादिकिरण
संपन्नं विना चाक्षुषज्ञानासम्भवात् रश्मिज्ञानसाधनत्वात्
तथात्वम् । ३वज्रे ४हीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि
गतिमत्त्वात् तथात्वम् । कर्मणि ङो । ५स्वर्गे कर्मिभि
र्गम्यमानत्वात् तस्य तथात्वम् चेदि०। ६चन्द्रे विश्वः
कर्मिभिरज्ञोक्तगमनात्तस्य तथात्वम् ७सूर्ये ऽमोमेधयज्ञे
भानुदीक्षितः । सूर्यस्य शीघ्रगतिकत्वात् चर्चिरादि-
ष्वधिष्ठातया आतिवाहिकत्वात् तथात्वम् । “सर्वल-
रादादित्यमादिन्याञ्चन्द्रमसम्” का०उ०। आतिवाहिकशब्दे
६५१पृ०दृश्यम् ६अपभ्रानामौषधे राजनि०। तस्य गोना-
मकत्वात् तथात्वम् । करणे ङो । १०नेत्रे स्त्री तस्य
चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्त्तरि ङो ।
११वाचे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम् । कर्मणि
ङो । १२दिशि स्त्री दिशं पलायनकाले गम्यमान-
त्वान्त्वात्तथात्वम् । १३वाचि स्त्री तस्याः ज्ञानहेतुत्वात्
तथात्वम् । आधारेङो । १४भुवि स्त्री तस्याः गमना-
धारत्वात् तथात्वम् १५जले च स्त्रीत्व०० केचित् तस्य
निम्नगतित्वात् १६पशुमात्रे अमरः १७मातरि १८लो-
मनि भानुदीक्षितः । १९दधराशौ २०नवसंख्यायाम्
गोभूर्मेर्नवसंख्यात्मकत्वात् आकाशे सदागतिसत्पक्षणां
नवत्वाद्वा तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम् । २१पुलक्यभा-
यीयां गविजातशब्दे २५६६ पृ०दृश्यम् । ज्ञानहेतुत्वात्
२२इन्द्रिये गोचरः । पदान्स्थितस्योपसर्जनस्य समा०सुस्यः
शीतगुः सहस्रगुः । अस्य उत्तरपदस्यत्वे तत्पुरुषे षच्
समा०। पुंसि परमगवः स्त्रियां पिप्वात् ङीष् दुग्धगवी
गोः पुरीषं मयट् । गोमय (गोवर) ख्याते पदार्थे न०
गौर्विद्यतेऽस्य मिन गोमिन् । मत्तप् । गोमत् गोविशटे
गोस्वामिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । गोःस्थाने गोष्ठ-
गोगोष्ठ गोस्थाने न० गोमांसगुणा भावप्र०उक्ता यथा
“गोमांसं ह्य शुक् स्निग्धं पित्तक्षेणविवर्द्धनम् । वृंहणं
वातहृत् वल्यमपथ्यं पीनसप्रशुत् । गोरिदं यत्
“खान्तोयि प्रत्यये” पा० अवादेशः । गव्य गोदुग्धादौ
भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा
“गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः । शीतलं
स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनम् । दोषधातुष्वल-

स्रोतः किञ्चित् क्लोत्करं गुरु । क्षरासमस्तरोगाणां
 शान्तिहृत् सेविनां सदा” । क्षीरवर्गशब्दे २३७७ पु०
 विवृतिः । गव्यं धिगुण्याः भावप्र० उक्ता यथा
 ‘गव्यं दधि विशेषेण स्वादुश्च रूचिप्रदम् । पत्रिवं
 दीपनं हृद्यं पुष्टिहृत् पवनापहम् । उक्तं दध्नामशेषाणां
 मध्ये गव्यं गुणाधिकम्”
 “तद्भ्रूवीतगुण्याः” तत्त्वोक्ता यथा
 “नवनीतं क्षितं गव्यं वृष्यं वर्षात्रलाग्निहृत् । संपाचि
 वातपित्तासृक्क्षयाशीर्षदितकासहृत् । तद्धितं बालके
 वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः”
 तद्भ्रूवतगुण्याः भावप्र० उक्ता यथा
 “गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निहृत् । स्वादुपाक-
 करं शीतं वातपित्तकफापहम् । सिधालावगणकान्दोज-
 स्तो जोडद्विकरं परम् । अलक्ष्मीपापरक्षोन्नं वयसः
 स्यापकं गुरु । बल्यं पत्रिवमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
 सुगन्धं रोचनं चारुं सर्वाज्येषु गुणाधिकम्” ।
 तन्मूलगुण्याः भावप्र० उक्ता यथा
 “गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं कषायकम् । लघुग्नि-
 दीपनं मेध्यं पित्तकल्फवातहृत् । मूलगुल्मीदरानाह
 कण्डू क्षिप्रुखरोगजित् । किलासगदवातामवस्तिरुक्
 कृषनाशनम् । कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डु-
 रोगहृत् । कण्डू किलासगदमूलसखाक्षिरोगान् गुल्-
 मातिसारमसृदामयमूत्रोधान् । कासं सकृष्टजठर
 क्रिमिपाण्डुरांगात् गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति ।
 सर्वैर्ज्वरं च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम् । अतोऽ-
 विशेषात् कथ्यते मूलं गोमूत्रस्यते । श्रीहोदरवास
 कासशोथयवर्षापहपहम् । मूलगुल्मरजानाहकाम-
 लापाण्डुरोगहृत् । कषायं तिक्ततीक्ष्णं पूरण्यात्
 कथं मूलवृत्” ।
 तत्र सौरभ्याम् ‘पद्मे गौरिव सीदति” भा० वि० १६१।
 “यथा गौरिधि चाफला” मनुः “गोमूत्रवत् विहितः कल्पः”
 प्रा० त० विश्वा० वाचि “पद्मगवीगुल्फेषु चाजागरीत्”
 मल्लि० “प्रियोदूतपतङ्गङ्गवगोहैयङ्गवोनं रसात्” नैप०
 नेलादिषु ‘गोमध्यमध्ये ! सृगगोधरे ! हे सहस्रगोमू-
 ष्यकिङ्कराणाम् । नादेन गोमूत्रक्षिप्ररेषु मत्ता
 नृथानि गोकर्णशरीरभक्षाः” चौरः । ‘गामात्तसारं
 रपुरव्यवेक्ष्य” रघुः “क्षिप्रारोधाङ्गनसत्येन गाम्”
 भावः । हितोदो यत् । गव्यं गौरिहितादौ मुवि पदान्ते

गोमूत्रस्य अतिपरे पररूपं गोऽप्यं प्रकृतवद्भावात्स गो
 अर्थं अचिपरे वा अत्रैव गवात्मम् । अत्रशब्दे परे
 गवादादि० इत्येकवद्भावाः । गवाश्चम् । [वैदिक०
 गोकण्टक पु० गोः पृथिव्याः कण्टक इव । (गोखुरी) क्षुपभेदे
 गोकण्टक पु० गोः भूमेः कण्टक इव । १ विकङ्क-
 तहृत्ते (वदचि) राजनि० २ गोः क्षुरे च मेदि० इतत्स्ये
 स्यपटे ४ विषमोद्धते हेमच० ।
 गोकर्ण पु० गौर्नेत्रं कर्णो यस्य । १ सर्पे, “वृत्त्यनि गोकर्ण-
 शरीरभक्षाः” इति चौरः । गौरिव कर्णावस्थ । २ कश्च-
 तरे, ३ सृगभेदे, ४ गण्यदेवताभेदे, ५ अनामिकायुतयिज्ञ-
 ताङ्गुलमाने, शैवे इतीर्थभेदे च मेदि० । ७ रुद्रभेदे ।
 “गजेन्द्रकर्ण ! गोकर्ण पाण्डुकर्ण ! नमोऽस्तुते” भा० शा०
 २८६ अ० “महाबलश्च गोकर्ण” व्यागमः “गोकर्ण
 भद्रकर्णी स्यात्” देवागोता “ततोऽभिद्रव्य भगवान् केव-
 लास्तु तिगर्त्तकान् । गोकर्णार्थं शिवक्षेत्रं साक्षिभ्यं यत्
 धूर्जटेः” भाग० । काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे च “गोकर्ण-
 भारभूतेशौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तौ” काशीख० १३२ अ० ।
 गोकर्णी स्त्री गोः कर्ण इव पत्रमस्याः गौरा० स्त्री । मूर्वा-
 लतायाम् अमरः । [अयोपहृष्यात् न ह्रस्वः । गवादौ
 गोक्या स्त्री गौरैव स्वार्थे क । ‘केश्यः” पा० शब्दे पूर्वणकारेण
 गोक्यासुख पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन्
 वर्षे सारिष्केलाः सन्ति बहवः । मलयमङ्गलप्रस्य इत्युप-
 क्रमे “नीलो गोक्यासुख इन्द्रकीलः कासागरिरिति चा-
 न्ये च शतसहस्रशः शैलाः” भाग० ५।१६।१।१७ अ० ।
 गोकिराटिका स्त्री गो वाचं किरति क-क तथा क्षती
 वटति अट-एवुन् । सारिकायाम् खगभेदे हेमच० ।
 गोकिराटा स्त्री गोक्या वाणीकिरा सतो अटति अट
 अच् गौरा० स्त्री । सारिकाखगे राजनि० ।
 गोकि(कील) पु० गोः पृथिव्याः कील इव । १ मूषले २ हृत्ते च
 हाराः । पृषो० ह्रस्वमध्यः तत्त्वार्थे हेमच० ।
 गोकुल न० इति० । ग० मूत्रे “यामान् वा वज्रगोकुलान्”
 भा० व० १७।१७।१६। गवां कुलमत् । २ मोठे ‘गोकुले कन्दु-
 शाल यां तैलयन्त्रं न्युत्सव्योः । अमीमांस्यानि शौचानि
 स्त्रीषु बालातरेषु च” ति० त० शा० ता० मथुरापुर्याः पूर्व-
 दक्षिणस्थे यक्षनापारवर्त्तिनि प्रजास्ये ३ नन्दगोप
 वासस्थाने च कालेन प्रजता तात । गोकुले रामकेशवौ”
 जातुभ्यां सह पाण्डुभ्यां रिङ्गमाथौ विजहृतः” भाग०
 १० अ० । सोऽभिजनोऽस्य अण् तस्य वज्रत्वे लुक् । पिता-

दिक्रमेण तद्वाचिजनेषु आर्षे प्रयोगे क्वचित् एकार्थेऽपि लुक् । “लोकं विक्रमस्तुपनेत्यति गोकुलं च” भा० २।२।१२ “गोकुलं गोकुलवाचिजनम्” श्रीधरः

गोकुलिक लि० मोनेलस्य कुलः संख्यानमत्र । १कैकरे । गवि पङ्कस्यगव्यां कुलिकः ऊडइव । २पङ्कस्यगयुपेक्षके च भेदि० ।

गोकृत न० २त० । १गोभवे २गवा चरिते लि० ।

गोचोडक पुंस्त्री गवि खोड इव कायति कै-क । सुशुतोक्ते प्रतदक्षगभेदे कपोतादिगणे “कुलिङ्गगोचोडकेत्याद्यद्वा “प्रतदाः” इत्युक्तं सुशुतेन ।

गोखा स्त्री गां भूमिं खनत्यनया खन-डा । नखे पाठान्तरे क्रोडादिषु पाठात् खाङ्गत्वेऽप्युपसर्जने न डोष्

गोस्तु(क्षुर) पु० गाः पृथिव्याः सु(क्षुर) इव । खनामस्व्याते क्षुपभेदे । तत्पयययुष्णाद्युक्तं भावप्र०

“गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् लिक्कष्टः स्वाडुकण्टकः । गो-कण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गा इत्यपि । शूलं कपाश दंडा च तथा स्वादिक्षुगन्धिका । गोक्षुरः शीतलः स्वाडुर्बलकटु वस्त्रिशोधनः । मधुरो दीपनो हृद्यः पुष्टि-दद्याद्गुरीहरः । प्रमेहघ्नासकाशार्थः कण्ठहृद्ग्लान वात-सुत्” ।

स च लघुपञ्चमूत्रान्तर्गतोदशमूलान्तर्गतश्च यथाह तत्रैव “शालपर्णीं पृश्निपर्णीं वासीकीं कण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चमिषैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यम्पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं वृंहणं घ्राह्यं क्ष्वर श्वाशरुषरीप्रणुत्” “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलसुदा हृतम् । दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वाशकाशशिरोरुजः । तन्द्राशोथज्वरानाङ्घ्राश्वपीडाऽरुचोर्हरेत् ।”

गोक्षुरिः इकारान्तोऽपि तत्रार्थे शब्दर० पृषो० साधु ।

गोगोयुग न० गवोर्द्वित्वम् गो+द्वित्वे गोयुगच् । गवोर्द्वित्वे ।

गोगोष्ठ न० गोः स्थानम् गा+स्थाने गोष्ठच् । गवां स्थाने ।

गोगुष्टि स्त्री गौर्गुष्टिः जात्या समासे परनिपातः । सलत्-प्रकृतायां गवि सि० कौ० ।

गोयन्धि पु० गोजातो यन्धिः । १करीषे । गोर्धन्धिव्यत् ।

गोवस्थाने । १गोर्धन्धिरिव । गोविद्धिकोषधौ भेदि० ।

गोघ्न लि० गां हन्ति हन-क इत० । गोहन्ति । तद्व्रतं मनुना दर्शितं यथा

“उपपातकसंयुक्तोऽग्नोभासं यवान् पिवेत् । कृत-वापोवसेहोष्ठे चर्मणा तेन संहतः । चतुर्थकालमग्नीयाद्-

क्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेषु चरेत् खानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः । दिवानुगच्छेत्तागास्तु निष्ठसूङ्घं रजः पिवेत् । शुभ्रं पित्र्या नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठनीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजनीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनास्तु तथासीनोनियतोधीतमत्सरः । खातुरामभिश्चरतां च चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितान् पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् । उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भ्रमम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरहात्वा तु शक्तितः । खात्मनो यदि वान्येषां गृह्णेत्तु खलेऽथवा । भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् । कृजेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याहतं पापं लिभिर्मासैर्व्यपोहति । दृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः । अविद्यामाने सर्वेषां वेदविद्भूतो निवेदयेत् । “गोघ्नवत् विहितः कल्पे खान्द्रायणसर्वापि वा” प्रा० त० स्मृतिः । गोर्हन्त्येऽस्मै सस्रादाने क । २यतिथिभेदे तस्यागमने हि मघुपकार्थं गोहननं विहितम् “महोर्जं वा महार्जं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्” इति स्मृतेः कलौ तु तद्विषेधः “मघुपर्के पशोर्वधः” इत्यादिश्रु-राखे कलिवर्षेषु तस्योक्तेः ।

गोघृत न० गोः पृथिव्या हतमिव शस्य पोषकत्वात् । १इष्टि-जले लि० कौ० इत० २गव्ये हते च

गोचन्दन न० गोशीर्षाख्यं चन्दनम् शा० त० । गोशीर्षाख्ये च-न्दने “गोचन्दनामो ह्निक्कामधुकमात्किंमघु । सुवर्ष-मिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता” ह्युच्यतेः

गोचर पु० गायः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् नि० अच् । १इन्द्रि-यवेद्ये रूपरसादौ विषये । एकैकेन्द्रियविषयाच्च शब्दाद-यस्तत्र श्रोत्रस्य शब्दो विषयः, एवं त्वचः स्पर्शः, नेत्रस्य रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः । २ज्ञानमात्र-विषयेऽपि “सदसत्संशयगोचरोदरी” नैष० “अवाङ्-मनसगोचरम्” वेदा० शा० गोचरत्वं ज्ञाननिरूपिता विषयता सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । कर्त्तरि अच् । ३भूमिचरे लि० गावश्चरन्त्यस्मिन् अच् । ४गवां प्रचा-रवनादौ, “उपारताः पश्चिमरालगोचरात्” किरा० ५गन्तव्यदेशे “इन्द्रियाणि ह्यानाङ्गविषयांस्तेषु गोचरान्” कठोप० ६देशमात्रे, “ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषय-गोचरे” देवीमा० ७गवां व्योमगतमतानां पक्ष्याणां चरः भावे अच् । गतिभेदे च “गोचरे वा विलम्बे-वा ये अङ्गारिष्टसूचकाः” ज्यो० सर्वाभिन्नतया-

ऽस्यस्य अच् । ज्योतिषोक्तं जन्मराश्यवधिकेषु तत्तत् स्थानेषु ऽस्यस्यैदियहगसननिमित्तशुभाशुभनिरूपणे । ज्योतिषोक्तं गोचरशुद्धप्रगुहो वामवेध दक्षिणवेधादिकं च कुर्विचं पो०धा० उक्तम् यथा

“सूर्यो रसान्त्ये खयुगेऽग्निनन्दे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च । रसाङ्गयोर्भौमशरे गुणान्त्ये, चन्द्रोऽम्बराक्षौ गुणनन्दयोश्च (१) । लाभाष्टमे चाद्यशरे रसान्त्ये नगद्वये, द्योद्विशरेऽम्बरमे । रसाङ्गयोर्नामविधौ खनागे लाभव्यये, देवगुरुः शराक्षौ (२) । इन्द्रान्त्ये नवाशे द्विगुणे शिवाग्नी, शुक्रः कुनागे द्विगोऽग्निरूपे । वेदास्करे पञ्चनिधौ गजेधौ नन्देशयोर्भौमशरे शिवाग्नी (३) । क्रमाच्छुभो विद्म इति पक्षैः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः । इदोऽपि खेटो विषरीतवेधाच्छुभो द्विकोशे शुभदः सितेऽजः (४) । खजन्मराशेरिह वेधमाहुः पक्षाधिष्ठितराशितः सः । हिमाद्रिविन्ध्यान्तर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः (५) । जन्मर्चे निधनं पक्षे जनिभतो घातः, क्षितिः श्रीव्यथा चिन्ता सौख्यकलतदौस्थस्मृतयः स्युर्माननाशः सुखम् । लाभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्यै जपः स्वर्णगोदानं शान्तिरथोपहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे (६) । पापान्तःपापयुक् द्यूने पापाचन्द्रः शुभोऽप्यसत् । शुभांशे चाधिमितांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् (७) । सितसितादौ सहृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावभौ । व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्घटेऽज्जबलं त्विदम् (८) । वज्रं शुक्रोऽज्ज सुसक्ता प्रबालं भौमे, ऽगौ मोमेदमाकौ सुनीलम् । केतौ वैदूर्यं, गुरौ पुष्पकं चो पाचिः, प्राङ्माणिक्यमर्के तु मध्ये (९) । माणिक्यसक्ताफलविद्रु माणिक्यमात्तं पुष्पकवज्रनीलम् । गोमेदवैदूर्यकमर्कतः सूरतान्यथोत्तस्य रुदे सुवर्षम् (१०) । धार्यं राजावर्त्तकं राजकैत्वोरौष्यं शुक्रान्धोश्च, सुक्ता गुरोस्तु । लोहं मन्दस्यारभान्त्योः प्रबालं ताराजन्मर्चाच्चिरादृत्तितः स्यात्” (११) । मूहं चि० ।

“अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिष्ठस्थानस्थितेदानीन्तनपक्षवशेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते तत्र पक्षाणां गोचरफलं शुभाशुभरूपसुपजातिकाद्वयेनेन्द्रवज्रया चोपजातिका पूर्वार्द्धेन चाह सूर्यो रसान्त्ये इत्यादौ सर्वोद्देशोविभाव्यैकवचनवतीति समाहारद्वन्द्व एकवचनान्तः । शिवाक्षयो-

रित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वः अम्बराक्षावित्यादिषु त्वनित्यमागमशासनमिति नुमभावोध्येयः एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थश्लोकेनान्ययः खजन्मराशेरिति पञ्चमश्लोकस्य पदमत्वाध्याहार्यम् । तत्र सूर्योपहः खजन्मराशेः रसान्त्ये क्रमाच्छुभो विद्मश्च स्यात् । सूर्यः खजन्मराशेः सकाशात्पि षष्ठस्थाने तदा शुभम् अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्ते पक्षाः स्युस्तदा विद्मः शुभोऽप्यशुभफलदाता अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वचद्वेघोनाङ्गीकार्यः यतः पितृर्जनकस्य सुतसम्बन्धिनं वेधं नाहुः सुतस्यापि पितृसम्बन्धवेधं नाहुः । तथा खयुगे जन्मराशेर्द्वादशमे सूर्यः शुभस्तुर्धस्थानस्थिताश्चेदन्ते पक्षाः शनिवर्जिताश्च स्युस्तदा विद्म इत्येवं श्लोकत्रयं सस्यगव्याख्येयम् । तथा अम्बिनन्दे तृतीयनवमयोः, शिवाक्षयोरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः क्रमाच्छुभो विद्मश्च ज्ञेयः उक्तञ्च नारदेन “शुभोऽर्को जन्मतस्थायदशषष्ठस्तु विध्यते । जन्मतो नवपञ्चास्यु व्यसगैर्व्यार्किभस्तदा” । अथ भौमेति । भौमशनी तमो राज्ञश्चेते पक्षाः खजन्मराशितः रसाङ्गयोः षस्यस्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्मश्चेत्यर्थः परन्तु शनेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति । यदाह वसिष्ठः “त्रिषुष्टेकादशसङ्घितो धरासुतो रिष्कधर्मसुतसंस्थैः । दिनकरतनयोऽपि शुभो न विद्यते खेचरैर्विनोष्णकरमिति” । “शनिवद्राहुर्ज्ञेय” इति वचनाद्वाहोरथवेधैवैव विचारः । राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरस्य “राहुर्ज्ञेयफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः । वेधोऽपि तद्देवो ज्ञोवामवेधस्तथैव च ।” अथ चन्द्र इति जन्मराशितः अम्बराक्षौ दशमचतुर्थयोः, गुणनन्दयोस्तृतीयनवमयोः (१) लाभाष्टमे एकादशाष्टमयोः, आद्यशरे प्रथमपञ्चमयोः, रसान्त्ये षष्ठहाटशस्थानयोः नगद्वये सप्तमद्वितीययोः स्थानयोश्चन्द्रः क्रमात्शुद्धः विद्मश्च ज्ञेयः चन्द्रस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तञ्च नारदेन “विध्यते जन्मतोनेन्दुर्दूनाद्यायारिखलिषु । खेष्टान्याम्बुधर्मस्थैर्विभुधैर्जन्मतः शुभः” इति । अथ च इति जन्मराशेः द्विशरे द्विपञ्चमयोः अम्बरान्ते चतुर्थतृतीययोः, रसाङ्गयोः षष्ठनवमयोः, नामविधौ अष्टमप्रथमयोः, खनागे दशमाष्टमयोः, लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञेयं बुधः क्रमाच्छुभो विद्मश्च ज्ञेयः । परं तत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारदः “त्रः साव्यप्र्येष्टायेषु जन्मतश्चेच्च विध्यते । सुतत्रद्वादशाष्टमान्यसंस्थितैरन्दुजः शुभः” इति अथ देवशुक्र-

रिति जन्मराशितः शराक्षौ पञ्चमचतुर्थयोः, (२) द्विपन्थे द्वितीयद्वादशस्थानयोः, नवाशे नवमदशमयोः स्थानयोः द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः शिवात्मौ एकादशतृतीययोः । देवगुरुर्वृहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्वश् चेत्यः उत्तमश्च नारदेन “जन्मतः स्वायम्बोश्चन्द्रिष्वन्त्याष्टस्रजलविगैः जन्मराशेर्युं वः श्रेष्ठो यज्ञैर्यदि न विध्यते” इति । अथ शुक्र इति जन्मराशेः कुनागे प्रथमाष्टमयोः, द्विगे द्विसप्तमयोः, अश्विनरूपे तृतीयप्रथमयोः, वेदास्वरे चतुर्थदशमयोः, पञ्चनिधौ पञ्चमनवमयोः, गजेधौ अष्टमपञ्चमयोः, नन्देश्योर्नवमदशमयोः, भानुरसे द्वादशषष्ठयोः, शिवात्मौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः, (३)

शुक्रः क्रमाच्छुभो विद्वश् चेत्यः यदाह नारदः “जन्मभ्रातृसाक्षाद्भ्रातृन्यायेष्विष्टो न विध्यते । मार्गवो मृत्युसप्रादस्ताद्भ्रातृभिरिष्टाभिरिति” आसुतेत्यभिधवाङ्कः सहतेनान्प्राभिविधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां पञ्चाणामित्यर्थः । इदमत्राकृतं यो यो यज्ञः रसन्प्रादत्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमानः स स यज्ञः शुभदः शुभस्थानव्यतिरिक्तास्त्रिष्वस्थानेषु विद्यमानः स स यज्ञोऽशुभफलदाता अंतएवाह श्रीपतिः “सर्वे लाभमहस्थिताश्च अरिपुष्पकः कुजाकीं त्रिषट् । प्राप्तौ साद्यस्वमन्धधारिषु शशी सास्मारिवर्जं भृगुः । धीघर्माक्षधनेषु वाक्पतिरिति स्मार्थास्त्रुखस्यो बुधः श्रेष्ठो जन्मदृष्टाद्दि गोचरविधौ विज्ञो न चेत् स्याद्-यज्ञैरिति” । अथां देवानुक्तस्थानेष्वगुभः स स यज्ञः । अत्र पञ्चाणां विहितनिषिद्ध स्थानफलानि विधिरत्ते । तत्र

रवेः । “स्थानं जन्मानि नाशयेद्दिनकरः कुर्यात्, द्वितीये भयं, दुश्चिक्ये शत्रिवमातनोति हिबुकेऽ मानक्षयं यच्छति । दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्घहा सप्तमे पीडामष्टमगः करोति पर्यां कान्तिक्षयं घर्मेऽगः । कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्म१०गोवित्तलाभकृदाय११संस्थितः । इत्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्यय१२गते दिवाकरः”

अन्वयः-जन्मन्वद्विन्द्यति हिमयु, विंत्तनाशं द्वितीये दद्यात् द्रव्यं सहजशभवने कुक्षिरोगं चतुर्थे । कार्ये नाशं तनयपृष्ठहगोवित्तलाभं च षष्ठे द्यूनेऽ द्रव्यं युवतिसहितं मृत्युदंस्त्वोऽपमृत्युम् । न्यपभयं कुरुते नवमः शशी दशमघामगतस्तु महत् सुखम् । विविधभाय११गतः कुरुते धनं व्यय१२गतस्तु रजं घनसंघयम्”

कुंजस-“प्रथमदृष्टमः क्षौणीसूनुः करोत्यरिजं भयं

क्षयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्घदः । अरिमयमतः पातालेऽर्घान् क्षिपोति हि पञ्चमो रिपुष्टम्भगतः कुर्याद्दत्तं रजं मदनऽस्थितः । जननितो निघनदस्यः शत्रुवाघां धराजो दिशति नवमसंस्थः कायपीडामतीव । शुभमपि दशमस्यो लाभ११गो भूरि लाभं १२व्ययभवनगतोऽसौ व्याध्यनर्घार्थनाशान्”

बुधस्य-“बुधः प्रथमगोभयं दिशति वन्मसर्घे धनेः धनं रिपुभयान्वितं सहजः गचतुर्थेऽर्घदः । अनिर्हृति करो भवेत्तनयपृष्ठोऽरिदृग्ः स्थानदः करोति मदनऽस्थितो-बहुविधां शरीरव्यथाम् । अष्टमे शशिसुते धनदृष्टिधर्म-ऽगस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्म१०कः सुखमयाय११गतोऽर्घं द्वादशे भवति वित्तविनाशः ।

गुरोः-“भयं जन्मन्यायोऽजनयति धनस्थोऽर्घमतलं तृतीये-ऽङ्गुलेशं दिशति च चतुर्थेऽर्घविलयम् । सुखं पुत्र-पुत्रस्थाने रजसमि च कुर्यादरिदृग्गृहे गुरुद्यूनेऽ पुत्रां धननिचयनाशं च निघनेऽ । घर्मेऽगते धनदृष्टिकरः स्थात्पीतिरुदो दशमेऽभरपूज्जः । ज्ञानघनानि ददाति स चाये११ द्वादशमस्तुमानसपीडाम्”

भृगोः । “जन्मन्वत्तयकरो भृगुजोऽर्घदोऽर्घे २दुश्चिक्यः नः सुखकरोधनदचतुर्थे । स्यात्पुत्रदक्षानयपृष्ठोऽरिदृग्गतोऽरिदृष्टिं शोकप्रदो मदनऽनोनिघनेऽर्घदायी । जनयति विविधाम्बराणि घर्मेऽ न सुखकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरः स लाभ११संस्थो व्यय१२भवनेऽपि घनागमं करोति”

शनेः । “वित्तभयं रगाग्निं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नो वित्तक्षेशं द्वितीये धनहरश्चतुर्थं वित्तलाभं तृतीये । पातालेऽ शत्रुदृष्टिं सुतभवनपृगतः पुत्रश्चत्वार्यनाशं षष्ठे स्थानेऽर्घलाभं जनयति मदनेऽ दोषसंघातमार्किः । शरीरपीडां निघनेऽ च घर्मेऽ धनक्षयं कर्मेणि१० दौर्मनस्यम् । उपान्य२१गो वित्तभवनर्घमन्यो १२ अनिर्हृदातीत्यवददृष्टिः”

राहोः केतोश्च-“राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्यमागच्छयं वित्तभयं महासुखं न्यपभयं चार्थक्षयं यच्छति । सन्तापं कलहं च वित्तसधिकं शीघ्रं विनाशं न्यच्छं केतुकत्फलमेव राशिषु नदेष्वंशनि गमौद्वयः” । एतच्छुभाशुभरूपायज्ञा चक्षुस्त्विगतास्तथा राशिष्वंशिमता यधराशेः फलं ददति वक्रिषस्तु प्रागराशेरित्याह कथलासनः “क्षुब्धस्त्वियताः

खेटाः राशिसन्धिगता यहाः । एषप्राशेः फलं दद्यु-
र्वक्तो तद्विपरीतगमिति" राशिपक्षं नक्षत्रस्थायुप-
नक्षत्रम् । वसिष्ठोऽपि "भवनाल्पगताधिष्णुपल-
गताश्च गगनचराः । दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं
च वक्रिता यत्" इति । अस्यार्थः अक्षरं नक्षत्रं तस्य
सन्धिः एकस्मात्त्रिगत्यापरत्वं संक्रमणं सन्धिरेवं राशि-
सन्धिश्च । तत्र सन्धिज्ञानम् । "देवद्वन्द्वोऽष्टौ ना-
द्योऽङ्गाः खण्डपाः क्रमात् । वक्ष्योः संक्रमणोऽर्कादेः
प्रायोऽङ्केत्यातिनिन्दिताः" इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति
यन्वत् । संक्रमणकाल एव सन्धिकालः सर्वेषां यहास्याम्
"षष्टिविम्बं यद्भुक्तिभक्तं"मित्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् ।
तदेतदस्माभिः संक्रान्तिप्रकरणे सप्रपञ्चं निरूपितं
तत एवावधार्यम् । तत्र सूर्यादिपक्षाः देवद्वन्द्वेतिपद्यो-
क्त वटिकोपलक्षिते नक्षत्रान्ते राश्यन्ते वा स्थिता
जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेशां फलं प्रयच्छन्ति वक्रि-
यस्तु पूर्वोक्तनक्षत्रोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा
स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य राशेशां फलं ददति । तत्र भौ-
माद्याः यहाः वक्रातिचारयोः प्राप्याशिकं क्रियन्ति
दिनानि प्रयच्छन्त्याह वसिष्ठः "दशदिवसं पञ्चदिनं
त्रिपञ्चमतिचारवक्रयोर्दद्युः । भौमाद्याः पञ्चदिनं
प्राप्याशिकं च पञ्च मासांश्चेति" भौमाद्याः स्रगत्या-
यावता कालेन राशिं जहति ततोऽन्तेन न्यूनाधिक-
भावेन स चारः यदा चारसमये राशिं जहति सोऽति-
चारः, वक्रं प्रसिद्धमेव । अथ वामवेधं शुक्रपक्षे चन्द्रवर्लं
चोपजात्युत्तरार्द्धनाह । दुष्टोऽपि खजन्मराशेः सका-
शादिनिष्ठस्थानस्थितोऽपि खेटो विपरीतवेधात् वाम-
वेधाच्छुभः शुभफलदाता । अयमर्थः येषु षष्ठदशमदशती-
यैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता तद्भ्रान्त्यष्टौ
स्थानान्यशुभान्येव तत्र द्वादशचतुर्थनवमपञ्चमाख्येनिष्ठ-
स्थानेषु स्थितः सूर्यस्तदैवानिष्ठफलदः स्यादादा प्राक्
पठितैः क्रमेण षष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैः यज्ञैर्न-
विद्धः यदा तु विद्धस्तदा शुभफलदोऽपि षष्ठादिस्थाने
शुभदो नैव स्यात् । अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयषष्ठा-
दशेषु स्थितः सूर्योऽनिष्ठफलद एव । एवं चन्द्रवृषयोः
षष्ठेव विरुद्धस्थानानिनिष्ठमवेधयामवेधौ स्याताम् । भौमस्य
तु लीख्येव शुभानीतराग्यशुद्धान्येव तत्र नवपञ्चमद्वा-
दशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य क्रमेण षष्ठैकादशदशतीय-
स्थानस्थैर्नैवामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्थान-

स्थितेष्वशुभेषु भौमः । एवं शनिराहुहेतवीधेवाः
शुरोरख्येवमेव । तत्र तु प्रथमषष्ठस्थानस्थो शुररशुभ
एव । शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि
लीख्ये षष्ठषष्ठमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वा-
दशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थेष्वक्षरितवाक्येन शुभत्वमेव ।
अन्येषां तु तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वाम-
वेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः यदाह कश्यपः
"अपि विद्धो यद्दः कश्चिद् ददाति शुभं फलम् । वामवे-
धविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विधिषं भूषं
विचार्यासत् फलं वदेत्" इति । वसिष्ठोऽपि "वेधसमन्वित
खचराणां प्रदिशन्प्रसत्फलं किञ्चित् । अन्यत्वंवेधवि-
धानादपि शुभास्ते शुभप्रदाः सततमिति" व्यक्तवनेधो
वामवेधः । द्विकोष इति । सिते शुक्रपक्षेऽकाशेन्द्रो द्वि-
कोषे द्वितीयनवमपञ्चमस्थानेषु स्थितः शुभदः स्यापि
क्रमेण षष्ठादशमचतुर्थस्थानस्थितेषु धवर्जितेषु हैर्नैर्विद्धः
इत्यपि ध्येयं उक्तं च नारदेन "शुक्रपक्षे शुभचन्द्रो
द्वितीयनवपञ्चमैः । रिपुन्मत्स्यं संस्यैर्न विद्धो हि
गगनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४)
अथ द्विविधवेधे मतद्वयस्यजात्याह खजन्मेति ।
इह द्विविधवेधविधायक्ये नारदादयः । खजन्मराशेः
सकाशाद्विधिवेधं वेधं क्वाभिकं वामिकं चाहुः । तथा
चोभयत्वापि नारदेन उक्तत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादि-
मतस्यच्यते । स पुनर्द्विविधोऽपि वेधोयहाविधितराशितो-
क्षेयः यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् पठस्थितः शुभः
स सूर्यः सकान्नाराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितै-
र्नैर्विद्धः तथा सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः
सः सूर्यः सकान्नाराशिषष्ठस्थितैः शनिवर्जितैर्नैर्विद्ध-
श्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विविधवेधस्य देश-
विशेषविषयत्वस्यच्यते । हिमाद्रिविन्ध्यनामानौ पर्वतौ प्रदे-
शविशेषावस्थित्या प्रसिद्धौ तयोरन्नराजवर्त्तन्त्येव देशे स
द्विविधोऽपि वेधोक्षेयः न सर्वदेशेषु हिमाद्रिविन्ध्यान्नराज
वर्त्तन्तसर्वदेशेषु द्विविधोऽपि वेधदोषो नास्तीति कश्य-
पस्य सुनेरक्तिर्वचनम् । जन्मनक्षत्रादौ स्थानभेदे यद्दश-
फलमाह जन्मार्त्त इत्यादि । "यच्चक्षत्रगतो राहुर्नसते
चन्द्रभास्करौ । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिव-
र्जिताः ।" भार्गवीये विशेषोऽपि "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
खर्मांशुरपरज्यते । राज्यभङ्गं सृष्ट्वायं मरुत्वं चात्र
निर्दिशेदिति" राज्यस्य नक्षत्रे अभिषेकनक्षत्रे यदा

कदाचिद्वाङ्मञ्जमाननक्षत्रसुपरामनक्षत्रेणैकमेव तदा-
यं सन्दिग्धफलनिर्देशः यदा तु नक्षत्रभेदस्तदोपर-
ञ्जमाननक्षत्रेणैव फलनिर्देशः एवं राशिभेदेषूपरञ्ज-
मानराशिभेदेष्वप्येवम् । यतोऽस्मिन्मते राहोर्दिग्देश-
कात्वावरणादिभेदात् पृथक्त्वमेव नास्ति । तदुक्तं
सिद्धान्तशिरोमणौ “दिग्देशकात्वावरणादिभेदात् च्छा-
दिकोराहुरिति ब्रुवन्ति” । एतदुपपत्तिर्भास्करेण स्वप-
दौरेव निरूपिता पितृचरखैश्च तोडरानन्दे राहुराचर-
विन्नासे प्रपञ्चिता परन्तु राहुराहिलं विना पृथ-
कानयनस्य शरसंस्कृतिमान्त्रित्य खण्डानयनविशिष्टस्यासु-
करत्वादिति साहित्यविज्ञेयैव राहोरपरत्त्वस्युच्यते ।
अतएवोक्तं वराहणे “तस्मिन् काले साक्षिभ्यस्य
तेनोपचर्यते राहुरः । यास्योत्तरा शशितिर्गणिते ह्युप-
चर्यते तेनेति” ५ । अथ जन्मादिराशिफलस्युच्यते जनिभ-
त इति । पञ्चम्यास्तसिद्धं जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु
पृथगे सति क्रमादनुक्रमेण चातादिकफलं भवति यथा
जन्मराशौ पृथगे सति चातः शरीरपीडा, द्वितीय-
राशौ क्षतिः द्रव्यनाशः, तृतीयराशौ श्रीलक्ष्मीः, चतु-
र्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुत्रादीनां, षष्-
ठराशौ सौख्यं, सप्तमराशौ कलहदौख्यं स्त्रीभरणं, अष्टम-
राशौ ऋतुभरणं, नवमराशौ माननाशः, दशमराशौ
सुखम्, एकादशराशौ लाभः, द्वादशराशौ ऋतुः सा-
त्त्वान इति केचित् द्रव्यखेत्यपरे, इदं च फलं षष्मसप-
र्यन्तमनुक्तमपि ध्येयं तदुत्तरं हि पृथक्खान्तरसम्भावनात्
यथोक्तं देवज्ञमनोहरे “चातं हानिमथ त्रियं जननिभा-
दुर्ध्वं च चिन्तां क्रमात् सौख्यं दारवियोजनं च
कुर्वते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपावमर्कश-
शिनोः षष्मसमध्ये पृथः इति” क्वचित्तु “स्थानान्तर
एवं शुभमध्यमाधमाः” इत्युक्तम् । देवज्ञमनोहरे
“यासात्तृतीयोऽष्टमगचतुर्थस्तथायसंस्थः शुभदः स्व-
राशिः । नवांशधीसप्तमगश्च विद्धिः पूज्यो द्विषट्को
दशमाद्यसंस्थः” इति अत्र वाक्ये यासराशितोगणनोक्ता
“विषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं खाद्यपृथक्
रवीन्द्रोः । द्विसप्तमन्देषु च मध्यमं स्याच्छेवेज्जनिष्टं
सुनयो वदन्तीति” अत्राप्यपेक्षायां स्वजन्मराशे-
रित्याध्याहार्यमेव । अथाशुभसूचकपृथक्प्रतीकार-
माह तदशुभेति तत्र सूच्यते चन्द्रयोर्पृथक्त्वस्य सम्बन्ध-
यदशुभं दुष्फलनस्य ध्वस्त्यै नाशाय जपः सर्वांगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्तुतिं प्रसिद्धं गौः-
प्रसिद्धा भूमिर्वा उपलक्ष्यत्वादन्येषां हृष्यादीनां यथा
शक्त्या दानं कार्यमिति शेषः उक्तं च देवज्ञमनोहरे
“सुवर्णनिर्मितं नामं सतिलं तास्त्रभाजनम् । सदक्षिणं
सवस्त्रं च त्र्योत्रियाय निवेदयेत् । सौवर्णं राजतं
वापि विश्वं कृत्वा स्वशक्तितः । भवेदपगतक्षेत्रः
क्षिप्रे विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रश्च । तमोभय !
महाभीम ! सोमस्यैविसर्दन ! । हेमनाग ! प्रदानेन
मम शान्तिप्रदो भव” । स्कन्दपुराणे मोदानं भूमिदानं च
स्वर्णदानं विशेषतः । पृथगे क्लेशनाशाय देवज्ञाय
निवेदयेत्” । किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषो
द्रव्यविशेषश्च नापेक्ष्य इत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमं
तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वभूमिः कुर्वन्ते
पृथगे चन्द्रसूर्ययोरिति” । तत्र ज्ञानदानादिकं कश्चित्
काले कर्त्तव्यमित्याह “पृथमाने भवेत् ज्ञानं पृथगे होमो
विधीयते । सुखमाने भवेद्दानं सुक्ते ज्ञानं विधीयते” इति
तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् “सूर्येन्दुपृथक् या-
वत्तावत् कुर्याज्जपादिकमिति” शिवरहस्योक्तेः आदिशब्दात्
सुरार्चनमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराशयोर्पृथक्त्वशान्ति-
माह वशिष्ठः “यस्यैव जन्मनक्षत्रे पृथगे शशिभास्करौ
तस्य व्याधिभयं चोरं जन्मराशौ धनक्षयः । द्रव्यमन्त्रवि-
धानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरामज्ञानविधिं सव्यग्व ज्ये
समासतः । मण्डलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् ।
मृच्छस्य शान्तिदिग्भागे वर्षकैः समलङ्कृते । स्थापयेत्सुहृदः
कुम्भांस्तत्र तान् सागरात्कान् । सन्वेदात्कान् स्रत्वा
सर्वतीर्थान्कान् शुभान् । पञ्चवोशीरसायुज्यसर्वैर्वाधिस-
मन्वितान् । सत्तिकाहेमरत्नेन टग्धुगुमसुलचन्दनैः ।
पञ्चगव्यासूतभ्राजिस्फटिकैः सर्वपावनैः” । इत्युपक्रमे
“तिलहोमं व्याहृतिभिः सहस्रमष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा
प्रयत्नेन ज्ञानकर्म समाचरेत् । आसनस्य नवभिर्मन्त्रैः
कुम्भान् संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्षयेच्चैव
संलिखेत् । कर्तुः शिरसि तं ब्रह्मा वात्तिकैर्वेदमन्त्रकैः ।
सुमन्त्रितैः कुम्भजलैः स्नायं नीराजयेत्ततः । दध्याज्यमये
विप्रेभ्यः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः । स्रत्विग्भ्यो दक्षिणां
दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः । योऽसौ वज्रधरो देव आदि
त्यानां प्रभुर्भतः । सच्चिदानयनश्चन्द्रपृथक्पीडां व्यपोहतः ।
यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो साहस्रवाहनः । यमसुन्दो-
परागस्य पृथक्पीडां व्यपोहतः । रक्षोर्गणाधिपः

साक्षात् प्रलयानन्तरमिति । चन्द्रस्य चासे कायस्य
रत्नःपीडां व्यपोहत् १ । नामपाशघरो देवः सदा
मकरवाहनः । वरुणोऽम्बुपतिश्चान्द्रपहपीडां व्यपो-
हत् ४ । प्राणरूपो हि लोकानां वायुः लक्ष्म्यग-
मियः । वायुश्चन्द्रोपरागस्य पीडनं मे व्यपोहत् ५ । योऽसौ
निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपरागकलुषां
पीडां चापि व्यपोहत् ६ । योऽसाविन्दुधरो रुद्रःपिनाकी
वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपीडाञ्च नाशयेत् सङ्घटं तथा ।
७ त्वं लोको ये यानि भूतानि चराणि स्यावराणि च ।
ब्रह्मविष्णुर्कयुक्तानि तानि प्रापं दहन्तु मे ८ । कामन्त्रयो-
क्ते खनोक्तास्त्वेत एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितृन्
देवान् गोभूस्वर्णाम्बरादिभिः । अनेन विधिना यस्तु
पहृत्स्नानं समाचरेत् । तन्नास्य पृहपीडा स्याद्यान-
वन्धुधनक्षयः । परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरा-
वृत्तिदुर्लभम् । सूर्यपक्षेऽप्येवमेव सूर्यनाम्ना विधी-
यते ।” अत्र यद्यपि जन्मराशौ धनक्षय इत्युक्तं
तत्र च दोषात्प्राप्तत्वात् प्रतिमादानशान्तप्रकर्षव्यता प्रतीयते
तथापि प्राग्विखितवस्तुवचःसु विरुद्धफलाभिधाना-
देवास्तु जन्मराशावपि पृहणे शान्तिर्विधेया । उभयाभि-
धानेन शान्तप्रधानात् उक्तं च मत्स्यपुराणे “यस्य
राशिं समासाद्य भवेत्पृहणसम्भवः । तस्य शान्तिं प्रव-
क्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः” इति अतो जन्मनक्षत्र
सम्बन्धराशिव्यतिरिक्ते विरुद्धे पृहणे शान्तिर्न विधेया
वचनाभावात् किन्तु स्वभावरूपं दानादिरूपं विधेय-
मिति तात्पर्यार्थः । सूर्यपक्षेऽप्येवमेवेति योऽसौ वज्र-
घरो देव आदित्यानां प्रभुर्भूतः । सहस्रनयनः सूर्यप-
हपीडां व्यपोहत्” इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्य-
पदं पूर्वमन्त्रोक्तेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं पृहणं
स्थानविशेषेणारिष्टजनकमित्युक्तं तत्र पृहणं न द्रष्टव्य-
मित्याह नो वीक्ष्यमिति उक्तं च “जन्मसम्प्राप्तिरिष्ठाद्दश-
मस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राज्ञर्जन्मार्थे निधनेऽपि
चेति” जन्मार्थं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र
दृष्ट इति पदत्रयत्वात् दृष्टस्थानावस्थितो राज्ञर्दृष्टः
पुंशोरिष्टजनकः यदा तु मेघाद्यावरणेन दृष्टमध्यावस्थित्या
वा चक्षुश्चतोऽपि पुंशो राज्ञर्दर्शनाभावस्तदाऽरिष्टं नास्ति
एवं चान्द्रस्य यत्र कुलाध्यवस्थितस्य ऋहाङ्गहिर्गन्तुस
ऋक्षुवतो दृष्टातरादेः सर्वाऽरिष्टज्ञानादि वा नास्ति
इति तेषामाशयः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं पृहणं

दृष्टमेव ज्ञानाद्यधिकारसम्पादकम् ? उत मेघाद्यावरणे
नादृष्टमपि ? कुतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलब्धेऽप्या
हि दृष्टवसिष्ठः “सर्वेषामेव वर्षानां स्रतकं राज्ञर्दर्शने ।
सचेलं तु भवेत् ज्ञानं स्रतकात् विवर्जयेदिति” । षट्ति-
शक्यते “सर्वेषामेव वर्षानां स्रतकं राज्ञर्दर्शने । ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीत स्रतमज्ञं विवर्जयेदिति” । स्रतं पकं स्रतं
पक्वे” पा० इति निपातनात् यद्यपि तास्मिन् सूत्रे “क्षीरहवि-
षोरेवेति” महाभाष्यकृतोक्तं तथापि महासुनिप्रयोगादस्य
अत्रापि द्रव्यं ओदनादौ पाकसामान्याद् इति । विष्णुः
“राज्ञर्दर्शनदत्तं हि ब्राह्मणमाचन्द्रतारकमिति” । शान्ता-
तपः “ज्ञानं दानतपः ब्राह्मणमन्त्रं राज्ञर्दर्शने” इति
एवमादीनि वचांसि दर्शनपदसहितान्युपलभ्यन्ते अन्य-
थापि वसिष्ठः “पृहणे संक्रमे वापि न ज्ञानाद्यादि मानवः ।
सप्रजन्मानि कुषी खादुःखभागी च जायते” इति लिङ्ग-
पुराणेऽपि “चन्द्रसूर्यपक्षे ज्ञात्वात् स्रतके स्रतकेऽपि च ।
अज्ञायी ऋत्युमाप्नोति ज्ञायी प्रापं न विन्दतीति”
एवमादीनि दर्शनपदानाक्रान्तानि वचांसुपलभ्यन्ते ।
तत्र दर्शनवादिन आहुः दर्शनपदानाक्रान्तेषु वचः-
सु पृहणस्य निमित्तत्वं प्रतिपादयते । “पृहणे संक्रमे
वापीति” निमित्तसमस्युपलब्धत्वात् । ज्ञानमेव च पृहणं
ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानापेक्षायां
च राज्ञर्दर्शनपदोपेतवचनालोचनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव
निमित्तत्वं यतश्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनसंख्यत्वं ज्योतिः-
शास्त्रीयज्ञाने तु ब्रह्मणाप्रसक्तिः । एवं सति मेघा-
ङ्गपृहणदिवसजातचन्द्रपृहणं रात्रिभवेण सूर्य-
पृहणेषु न ज्ञानदानादावधिकारः तस्माद्पृहणं दृष्टा
ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थः सम्प्रज्ञो भवति, नैतत्सह-
दयहृदङ्गमं यतो वचनेषु राज्ञर्दर्शनपृहणपदयोः समा-
नार्थकता नास्ति कथम् “अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो
भगव्याश्रिताः । श्रीप्रमन्दोच्चपाताख्या पृहणार्थं गति-
हेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिपृहणपातानामदृश्य-
तोक्ता पातो राज्ञस्य पर्यायः । उक्तञ्च तत्रैव “दक्षिणो-
त्तरयोरेव पातो राज्ञः स रं हसा । विधिपत्नेषु विक्षेपस-
न्द्रादोनामपक्रमादिति” केशवाकेश्याभ्युक्तम् “पृहणेषु तु
राज्ञपातयोर्नामनी विदुषुरेव तान्निष्काः इति । अतो
राज्ञर्दर्शनमेव जगत्सुखमायमानम् । ननु पृहणे सूर्य-
चन्द्रयोन्वाद्को राज्ञर्दृश्यत एव अतएव “राज्ञपक्वे
निशाकरे” इत्यादि पुराणोक्तिः बाधीयतीति चेन्न

“भानोभाङ्गे महीच्छाया तत्तुल्येऽकसमेऽपि वा । शशा-
 क्कपाते पृहणं कियद्भागाधिकोनके” इत्युपक्रम्य “छादको
 भास्करस्तेन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् । भूच्छायां प्राङ्मुख-
 चन्द्रो विशल्यस्य भवेदधाविति” । अतो भूच्छायाऽस्य
 चन्द्रस्य छादको भवेदित्यर्थः इति स्वयं सिद्धान्ते स्पष्ट
 एव छाद्यच्छादकभावोऽभिहितः पुराणेन सह विरोध
 परिहारस्तु “दिग्देशकालावरथादिभेदान्न छादको राक्ष-
 रिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोबविद्यां स्रष्टृहिता-
 वेदपुराणवाक्यमिति” पूर्वपक्षं विधाय “राक्षः कुभामण्ड-
 लगः शशाङ्कं शशाङ्कगम्भाद्यतितन्निम्बम् । तमोभयः
 शम्भुवरप्रदानात् सर्वांगमानामविरुद्धमेतदिति” भास्कर-
 राचार्यैरेवोक्तः “तस्मिन् काले सार्धमध्यमस्य तेनोपचर्यते
 राक्षरिति” वराहेश्च उक्तम् तस्माद्भ्राक्षदर्थनं तु नाख्येव
 भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एवं सति राक्षो-
 दर्शनं राक्षदर्थनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः । यदि तु
 समीपलक्षकदर्शनशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियते । तदापि
 यस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य समीपे तु सुतरामिति
 बालैरप्येतद्बुध्यते । तस्माद्दर्शनशब्दोऽनोपरागो ल-
 ष्यते राक्षदर्शनं राक्षपरागस्तस्मिन् राक्षदर्शने इति ।
 अयमर्थः । राक्षनांभ पातः तस्य सम्बन्धेन दर्शनसुपराग
 इति । न च राक्षरेव लक्ष्ययोरपरागपरस्तस्य दर्शनमिति
 पूर्वपक्षमिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं लक्षणा त्वर्थात्तरान्तरा
 सम्भवे सति वक्तव्या । “सत्यन्नादर्शनं राक्षोस्तथा चात्यन्त-
 दर्शने । मजापीडा विनिर्देश्या व्याधिदुर्भिक्षतस्करैरिति”
 विश्वधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदान्तरासिद्धिधानाद्भ्राक्षदर्शने-
 नोपरागो लक्ष्यते । इदं च राक्षोः पातनामकपृहणं
 प्रति हेत्वर्थान्तरमस्तीत्यतो राक्षदर्शनपृहणयोः समानार्थ
 कता नास्तीत्येवं सिद्धमिति । प्रायुक्तानां सर्ववचसां
 पृहणे छायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किञ्च प-
 हणे चाक्षुषमेव दर्शनं निमित्तं विवक्षितं चेत्तदा “नेचेतोद्य
 नसादित्यं नास्तं यान्तं कथञ्चन । नोपरक्तं न वारिस्थं न
 मध्ये नभसोनतम्” इत्युक्तोपरक्तस्वर्यदर्शननिषेधो नोप-
 पद्येत नन्वयं निषेधः स्वयंपरागदर्शन एव न चन्द्रोप-
 राग इति चेन्न “नाशुची राक्षतारकाम्” इत्यत्र राक्ष-
 मालपृहणाद्भ्राक्षोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्त-
 त्वात् अशुचे रजस्रलापतितार्थेऽपि त्वं तु दोषा-
 धिक्यसूचनार्थं यथा आङ्गे कुलीनानां ब्राह्मणानामा
 मन्त्रे उक्ते अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुल्लोकोक्त ब्राह्मणा

नामनामन्त्रे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । “भा-
 स्कराडोकनाञ्जीलपरिवादादि वर्जयेदिति” सूति-
 वाक्यस्य त्वद्यदक्षगाम्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य
 युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विधोस्तुल्य
 बलत्वात्तद्गद्गद्वाद्यादिति व्याचक्षुः तस्मिन् “जन्म-
 श्रमापरिफाङ्गित्यदिना सामान्यतो निषिद्धस्योपरक्तद-
 र्शनस्य पुनर्निषेधात् प्रायुक्तदिशा राक्षदर्शनपदस्य
 राक्षपरागलक्षकत्वेन त्व्यबलत्वाभावाच्च तस्मादुपर-
 क्तयोः स्वयंचन्द्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात्
 पृहणे श्रानदानाद्युक्ते सज्ज्ञानं च ज्योतिःशास्त्रैक-
 देशनखितपन्थेभ्यो बुद्ध्या तस्मिन् काले श्रानदानादि
 विधेयमिति सिद्धान्तः । अतएव भेषाद्यादृतेऽप्युपरागे
 श्रानादिकं विधेयमेव ननु गणितपन्थाधीनसुपरागज्ञान
 मेव चेत् श्रानादिप्रयोजकं तदा राक्षो स्वयंपृहणस्य
 जायमानत्वात्तदापि श्रानादिकं स्यात् । सत्यमेवेतत्
 वचनान्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे “स्वयंपृहो
 यदा राक्षो दिवा चन्द्रपृहो यदि । तत्र श्रानं न कुर्वीत
 दद्यादानं न च कश्चिदिति” । अतएव तादृशे पृहणे
 इदंऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । न चैतद्भागे
 प्रतिषेधादित्यधिकरूपेण पृथिव्यामग्निशेतव्यो नान्तरिक्षे
 न दिवीत्युदाहृतवाक्यवदित्याहुवाद् इति वाच्यं विधि-
 शेषत्वाभावात् यथा पृथिव्यामग्निर्नचेतस्य इति न निषेध
 विधिरस्ति तत्र नान्तरिक्षे न दिवीति दृष्टान्तो निषेध
 विधेः शेषस्यथा स्वयंपृहो यदा राक्षोवित्येतद्वाक्यस्य
 विधेः शेष इति । किञ्चैवं ब्रुवतस्तत्र मतेऽनर्थकमेव वाक्यं
 स्यात्तच्चैतद्युक्तम् अतएवाह जावालिः “संक्रान्तेः
 पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रस्वयंपरागे
 तु यावद्दर्शनगोचरः” इति । यस्तस्यास्तमनपर्यन्तं दर्शन-
 गोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति भाष्यो
 व्याचक्षौ तदुक्तं विश्वरूपनिर्णये “दिवा चन्द्रपृहो राक्षो
 स्वयंपर्व न पुण्यदम् । सन्निस्थं पुण्यवत्त्रेयं यावद्दर्शन-
 गोचरः” इति । अन्ये तु भेषादृते तदनादृते शोपराने
 गणितगतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वे-
 वंविधे निर्णये भुजहत्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह
 वसिष्ठः ससिद्धान्ते “स्वयंसादर्शनं राक्षिर्दिनं तद्दर्शना-
 त्कम् । भुजहत्तादुपरि च स्थितोऽर्क्षो दर्शनं सूतमिति”
 अर्क्ष इत्युपलक्ष्यं चन्द्रादिपृहणस्यत्वात् । आकाशप्र-
 देशःसमन्ताद्भूषण इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजशब्द-

वाच्यः अतएव विष्णुधर्मोत्तरे 'अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 सूर्यचन्द्रयज्ञो यदा । सक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परमिति ।' यस्तास्ते श्वगुः 'यस्तगौ वास्तमनं
 तु रवीन्दू मात्रुतो यदि । तयोः परेदुरुदये स्नात्वाभ्यव-
 हरेन्नरः' इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुजङ्गोपरि-
 स्थितत्वोपलक्षकौ अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि
 दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत तथा यत्नं सर्गकाले
 यज्ञं दृष्ट्वा स्नानं विहितं तस्मान्तरा मेघावरणात्
 सूर्यचन्द्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्वयं वा स्यात्तत्राप्युप-
 वासप्रसङ्गः न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति । तस्माद्दर्शना-
 र्थमभ्युपेयं शास्त्रीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्तव्या । तस्यां
 च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानादन्तेषु परागे तम-
 द्द्वैव प्रशस्तचक्षुषा अन्वेन च गन्तुमशक्नुवद्भिर्वृद्धात्-
 रैश्च स्नानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव
 भागवते रविग्रहे कुरुक्षेत्रे स्नानाद्यर्थं मिलितानां
 पाण्डवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति
 विशिष्टाचारोऽप्यस्ति । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि
 यज्ञदर्शननिषेधः किं पुनरिष्टजनकत्वं । तस्माच्चन्द्र
 सप्ताङ्केत्यादिपद्यं निम्नोत्पाद्युक्त्यासहत्वाच्चोपेय्यं
 प्रत्यक्षोपलभ्यमानयसिद्धमत्स्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदा
 भावाच्च । अतएव मूले परे इति पदं प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु
 दर्शनाभावेऽपि विघातसूचिता यतोऽरिष्टयोगानां स्वरूप-
 सतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति अन्यथा यज्ञवैधस्योत्पा-
 तादिस्त्रिचिदारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिदर्शनाभावे न
 विधीयेत इत्यलमिति प्रसङ्गात्प्रसङ्गे न (६) । पी० धा० ।
 अधिकसुपरागशब्दे १२८५ पु० दृश्यम् । 'अथ चन्द्रबले
 विशेषमनुष्टुभाह पापान्तः इति शुभोऽपि शुभफल-
 दोऽपि चन्द्रः पापान्तःपापयुग्ं द्यूने पापद्वयमध्यवर्ती
 पापयज्ञयुक्तः पापद्यूने सप्तमस्थाने वर्त्तमानश्चेत्
 स्यात्तदा असन् अशुभ एव यदात्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि
 चन्द्रः शुभांशे सौम्यस्वप्नवांशे स्यादथवाऽधिभित्तस्य
 नवांशे स्यात्तथा गुरुणा वृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफ-
 लदाता भवेत् यदाह राजमार्त्तं गुरुः 'पापयज्ञेण संयुक्तः
 पापजाभित्तसंस्थितः । पापद्वयमध्यगतः शुभोऽप्यशुभदः
 शशी । अनिष्टस्थानसंस्थोऽपि भवेच्छुभकरः शशी । सौ-
 म्यभागाधिभित्तंशे गुरुणा वापि वीक्षित' इति (७) । अथ
 चन्द्रबलस्य विधानान्तरमनुष्टुभाह । सितेति सित्तादौ
 शुक्लपक्षप्रतिपदि सनीचीने चन्द्रे सति सम्पूर्णः शुक्ल-

पक्षः शुभः अक्षितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दृष्टे चन्द्रे
 सति सम्पूर्णः कृष्णपक्षः शुभः व्यत्यासे च पूर्वोक्तादथां
 द्वैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि
 चन्द्रोदृष्टश्चेत्तदा सकलशुक्लपक्षोऽनिष्टः । यदा कृष्ण-
 पक्षप्रतिपदि चन्द्रः शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णः कृष्णपक्षोऽनिष्टः
 इति उक्तञ्च रत्नमालायां "वल्लक्षपक्षादिगते हिमांशौ
 शुभे शुभं पक्षमुदाहरन्ति । सितेतरादावशुभे च पक्षा-
 विन्दावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ" कश्यपोऽपि शुक्लादीन्दुः
 शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभनः । कृष्णादीन्दौ त्वशुभदे
 शुभस्तद्पक्षेऽन्यथेति" इदमेतादृशमज्ज्वलं चन्द्रबलं तु सङ्घटे
 विवाहयात्रावय्यकर्त्तव्यं तात्कालिचन्द्रबलाभावे याहं
 नान्यथेत्यर्थः (८) । अथ यज्ञाणां दौष्ट्यपरिहारपूर्वकं
 तृष्टिसम्पादनायं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह वज्रं
 शुक्रं इति । अत्रैकां सुवर्णसुदृकां कृत्वा तत्र दशधाभागे
 वत्सलाकारे नवधा विभक्त्ये प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि
 द्रवं निषेयानि तत्र प्रागिति पञ्चस्थानसम्यग्ं पञ्चमी चैवं
 ल्यब्लोपे अतः प्रागादिदं च इत्ययमर्थो जातः तत्र
 शुक्रप्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रकं हीरकं निषेयम् । एवं चन्द्र
 प्रीत्यर्थं शोभनसुक्ताफलमाग्नेय्यां, भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं
 दक्षिणस्याम् अग्नौ राजप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम् ।
 आकाशे शनिप्रीतये शोभननीलं पश्चिमायाम् । केतुप्रीतये
 वैदूर्यं वायव्याम् । गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परागम् उत्तर-
 स्याम् । बुधप्रीतये पाचिः गारुडतम् ईशान्यां सूर्यप्रीतये
 माणिक्यं मध्यमकोटे इति (९) ।
 अथ सति द्रव्यसामर्थ्यं नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्य-
 त्वात्तदुक्तोदानोमसति द्रव्यसामर्थ्ये यदुपहृतं दौष्ट्यं
 तदुपहरत्नधारणमिन्द्रवज्रयाह माणिक्येति । सूर्य-
 प्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्यम् । एवं चन्द्रस्य सुक्ताफलम् ।
 भौमस्य विद्रुमम् । बुधस्य गारुडतं गारुडं पाचिः ।
 गुरोः पुष्पकं पुष्परागः । शुक्रस्य वज्रम् । शनेनीलं
 राजोगोमेदं (लघु निया इति) कान्यकुब्जभाषवाङ्कः
 केतोवैदूर्यमित्येवमर्कतोऽकादीनां यज्ञाणां रत्नानि
 धार्याणि स्युः । तत्र यदुपहृतं दौष्ट्यं तस्य यज्ञस्य
 तृष्ट्यं तद्वत् धार्यमित्यर्थः यदाह कश्यपः स्वर्वादीनां
 च स'तृष्ट्ये माणिक्यं सौत्तिकं तथा । सुविद्रुमं भरकतं
 पुष्परागं च वज्रकम् । नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं स्वसृष्टदक-
 मात् । अथोक्तस्य हृदे सुवर्णमित्ययिमन्त्रोकेन सम्बन्धः (१०)
 अथ सत्तामूल्यरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमल-

मूल्यानि रत्नानि तारावलं च शालिन्याह धार्यमिति ।
 अथो ज्ञस्य बुधस्य छन्दे सन्तोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धा-
 र्यम् । राहुकेत्वोः प्रीत्यै राजावर्त्तकं मणिविशेषोधार्यः
 एवं शुक्रन्दोस्तुष्ट्यै रौप्यं, गुरोस्तुष्ट्यै सुक्ता । मन्दस्य
 शनेस्तुष्ट्यै लोहम् । आरभान्मोर्मङ्गलस्वर्ययोः प्रीत्यै-
 प्रवालं धार्यम् । उक्तं च श्रीपतिना “धार्यं तदृष्टं
 विद्रुमं भौमभान्मोहृषं शुक्रन्दोश्च हेमेन्दुजस्य । सुक्ता-
 स्वरौहौं हमर्कात्मजस्य राजावर्त्तः कीर्त्तितः शेषयोश्चेति”
 सूटेः सुरगुरोः । शेषयोः राहुकेत्वोः । दीपिकाकारस्तु
 चौषधीमूलानि धार्याणीत्याह “मूलं धार्यं त्रिशूल्याः
 सवितरि विषुषे, क्षौरिकामूलमिन्दौ, जिह्वाहेर्भूमिपुत्रे,
 रजनिकरसुते वृद्धदारोच्चमूलम् । भागी जीवेश्य शुक्रे
 भवति शुभकरं सिंहपुच्छस्य मूलं, विच्छोळं चार्कपुत्रे, तम-
 सि मलयजं, केतुदोषेऽश्वगन्धमिति” त्रिशूली बिल्वः
 क्षौरिका क्षिरिणी जिह्वाहिनां गजिह्वा वृद्धदारुर्वि-
 दारी । भागी प्रसिद्धा । सिंहपुच्छं (वाघोट चरिवारेति)
 मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम् । मलयजं चन्दनम् । अश्व-
 गन्धं प्रसिद्धम् । एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्न-
 धारणागम्यो वेदितव्यम्” पी० धा० गोचरप्रसङ्गात्
 तारावलादिकमाह तत्रैव

तारैरिति । यद्दिने तारावलमस्ति वा न वेति विचारश्चकी-
 र्त्तितस्तद्दिने वा तारा सा जन्मक्षीत् जन्मनक्षत्रात् तिरा-
 ट्छित्तः पुनराट्छित्तयेष गणनीया स्यात् । त्रिरिति
 “द्वित्रिचतुर्थ्यः सुजिति” पा० सुजन्ममव्ययम् । सजन्मनक्ष-
 त्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिस्र आट्छित्तयोभवन्त-
 वशिष्टतारायाः शुभमशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ११ ।

“जन्माख्यसम्प्रदिपदः क्षेमप्रत्यरिसाधकाः । बधमैत्राति
 मैत्राःस्युस्तारा नामसदृक्फलाः १२ ॥ मृत्यौ स्वर्ण-
 तिलान् विपद्यापि शुद्धं, शाकं त्रिजन्मस्वथो दद्यात्स्यु-
 रितारकास्तु लवणं, सर्वैविपत्प्रत्यरिः । मृत्युश्चादिम-
 पर्यये न शुभदोऽपेयां द्वितीये शका नादिप्रान्तप्रहतीयका
 अथ शुभाः सर्वे तृतीये मृताः १३ ॥ षष्टि ६०
 म् गतमन्मृक्कषटीयुक्तं युगाष्टहतम् । शराब्धि ४५
 हृत्तम्यतोऽर्क १२ शेषेऽवस्थाः क्रियाद्विधोः १४ ॥ प्रवास-
 नाथो भरणञ्जवच हास्यारतिक्रीडितसुभुक्ताः ।
 ज्वराख्यकम्पस्त्रिता अवस्था मेधात् क्रमाक्षमसदृक्-
 फलाः स्युः १५ । लाजाकुष्ठबलाप्रियङ्गुषनसिद्धाद्यै-
 निशादारुभिः पुङ्खालोभ्रयुतैर्जलैर्निर्गदितं स्नानं

यहोत्याषहृत् । घेनुः कम्बुस्थो एषश्च कनकम्पीता-
 म्बरङ्कोटकः श्वेतो, गौरसिता, महासिरज इत्येता रवे-
 र्दक्षिणाः १६ । सूर्यारसोम्यास्फुजितोऽज्जनागसम्पा-
 द्विषस्त्रान्विधुरमिनाडीः । तमोयमेव्यास्त्रिरसाश्रिमा-
 सान् गलव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् १७ । इष्टे योगे
 हेम, चन्द्रे च शङ्खं, धान्यं तिथ्यर्षे, तिथौ तण्डु-
 लांश्च । वारे रत्नं मे च गां, हेम नाद्यां, दद्यात्त्रिभू-
 त्वञ्च तारासु राजा १८ । राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ,
 सितेच्छौ मध्ये, सदा शशिसुत, शरमेऽज्जमन्दौ । अध्यात्र
 वङ्गिभयसन्मतिवस्त्रसौख्यदुःखानि भासि जनिषे रविवास-
 रादौ” १९ सू०चि० ।

अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अनुष्टुभाह । जन्मा-
 ख्येति । स्पष्टार्थमिदम्यद्यम् । यदाह नारदः “जन्म
 सम्प्रदिपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको बधः । मितस्परम-
 मितन्तु जन्मभाञ्च पुनः पुनरिति” । एवं तारा गणनीया
 इति शेषः । तत्र तृतीयापञ्चमीसम्प्रत्यस्तारा निषिद्धाः
 अनिष्टफलश्रवणात् । अर्थादन्त्याः समीचीनाः समीचीन
 फलश्रवणात् । उक्तञ्च “जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव
 चतुर्धिका । अष्टमी नवमी चैव षट्च ताराः शुभावहाः”
 इति । जन्मनक्षत्रान्तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिक्तञ्च
 तन्नाप्ये निषेधते । तदिदन्तारावलं कृष्णपक्षविषयं
 न तूभयपक्षसाधारणम् । तदाह नारदः “कृष्णे बल-
 वती तारा शुक्लपक्षे बली शशीति” । युक्तञ्चैतत् यतो
 ऽन्तार्थवादे रत्नमालायाम् न खलु मङ्गलपक्षे शीतरङ्गोः
 प्रभावः, कथितमिह हि तारावीर्यभायैः प्रधानम् ।
 अतिविक्रमशरीरे प्रोयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु
 कर्तुं सर्वकार्याणि योषा । शुक्ले पक्षे शीतरङ्गिर्वली-
 यान्न प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । शक्त्या युक्ते विद्या-
 भानेऽपि कान्ते न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि इष्टमिति” १२
 अथावशप्रकृत्यै दुष्टताराणाम्भकारद्वयेन परिहारं
 शार्दूलविक्रीडितेनाह “मृत्यौ स्वर्णतिलानिति । मृत्यौ
 सप्तम्यां बधतारायां स्वर्णतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तां
 स्तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात् । विपद्यापि विपत्क्षयां
 तृतीयतारायाङ्कुडमिक्षुविकारन्दद्यात् । त्रिजन्मसु
 तिसृषु जन्मतारासु शाकम्प्रसिद्धं टलाकादि दद्यात् ।
 अथो प्रत्यरितारकास्तु पञ्चन्यान्तारायां लवणन्दद्यात् ।
 तदाह नारदः “जन्मतिपञ्चसभाख्या ताराऽनिष्टफल-
 प्रदा । अनिष्टपरिहाराय दद्याद्दानन्दुजातये । शाकं

गुह्य लवणं सतिलं काञ्चनं क्रमादिति" अत्र सतिल-
मिति विशेषणं काञ्चनपदस्य न लवणपदस्य तेन बध-
तारायां सतिलं काञ्चनन्देयम् । उक्तञ्च दीपिकायाम्
“प्रत्यरौ लवणन्द्याष्काकन्द्यान्मिजन्मसु । विपत्तारे
गुह्यन्द्याञ्चिधने तिलकाञ्चनमिति" अथ द्वितीयः परि-
हार उच्यते । तत्रादिमपर्यये प्रथमादृष्टौ विपत्यत्-
रिन्द्यत्सु तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्ताराः सर्वा अपि
सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः
अथ द्वितीये पर्याये द्वितीयादृष्टौ विपत्प्रत्यरिन्द्यत्सु ना-
मादिप्रान्त्यतृतीयका अंशान् शुभदाः विपत्तारायां
प्रथमविंशतिघटिकास्त्याज्याः । इतरा स्वत्वारिंश-
च्छुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्या-
ज्यास्तदुभयतो विंशतिविंशतिघटिकाः शुभाः । बध-
तारायामहिमा विंशतिघटिकास्त्याज्या आद्यासत्वारिंश-
च्छुभा इति नवीना व्याकुर्वते । जीर्णसंशब्देन
नक्षत्रचतुर्थांशमाहुः । तथासति आदिप्रान्त्यतृती-
यकाश्चरणाः क्रमेश्च निषिद्धाः इतरे शुभाः । अथ
तृतीये पर्याये तृतीयादृष्टौ विपत्प्रत्यरिन्द्यत्सु तै-
सर्वे षष्टिघटिकात्मिका अपि शुभाः शोभनफलदाः
स्युः । तथा च जगन्मोहने गुरुरित्युक्तापि पठितं
“पर्याये प्रथमे वज्याविपत्प्रत्यरिन्द्यनाः । द्वितीये त्वंशका
वज्यास्तृतीये त्वस्त्रिणाः शुभाः” द्वितीये पर्याये अंशकाना-
ह स एव । “अद्यांशोविपदि त्याज्यः प्रत्यरौ चरमोऽशुभः ।
वधे त्याज्यतृतीयोऽशः शेषा अंशास्तु शोभनाः” इति ।
अद्यांशो नक्षत्रचतुर्थांश उच्यते । किमत्र प्रमाणासति-
चेत् उच्यते । “जनमर्चाद्दृशमङ्गुर्भे सङ्घातर्त्तन्तु घोडशम् ।
अष्टादशं सासुदायं त्रयोविंशं विनाशनम् । मानसं
षड्विंशत् नाचरेच्छुभमेतत्” इति नारदीये वैनाशि-
कास्त्यत्रयोविंशतस्य दुष्टत्वम् । तदपवादमाह न्यवनः
“वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना । शेषांशाः
शुभदा स्तोयाज्यनीन्दुमतांशकाः” इति । अत्र वैनाशिकं
प्रत्यरिसंज्ञनस्य चरमांशस्यानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यं
शकं विनेत्यनेन व्याध्यते इत्यत्र एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपर-
त्रापि विनियुज्यते इति न्यायादत्रापि भव व्याख्येति न
नवीनमतसङ्ग्रायोऽप्रमाणाकत्वात् १३ । अथ चन्द्रावस्था-
वक्ष्यति तत्रानुपायमनुष्ठेमाह षष्टिप्रमिति । अत्र
चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः सन्ति यदाह
नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथा-

क्रमात् । यामोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तस्य फलपदा”
तत्राश्विनीमारस्य गतमानि षट्प्रा गुण्यानि वर्तमाना
नक्षत्रभुक्तघटीयुक्तानि कार्याणि । तानि पुनर्बुर्गैषदभि-
राहतानि शराब्दि ४५ हृत पञ्चसत्वारिंशता भाज्यानि ।
यत्तन्मागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्तमानावस्था तत्र
लब्धाङ्गस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासा-
द्यावस्था चन्द्रस्य गताः स्युः । ता अवस्था मेषराशेः
पुंसः प्रवासादिसंज्ञा ह्यपराशिस्ये चन्द्रे नष्टादिसंज्ञाः
स्युः । एवं मिथुनादिदशराशिषु षट्तादिसंज्ञास्त्यव-
स्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः “षष्टि
चन्द्रनक्षत्रं तत्कालघटिकान्तम् । वेदस्यमिषु ४५ वेदाप्र-
मवस्था भातुः १२ भाजिताः” इति । अतोपपत्तिः एकैक-
शित् राशौ द्वादशद्वादशावस्थाः सन्ति, सामान्यतो न-
क्षत्रभोगः षष्टिघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोग-
घटिकाः पञ्चविंशदधिकशतं भवन्ति । तत्र त्रैरा-
शिकं यद्योताभिः १२५ घटीभिर्द्वादशावस्था सन्त्यन्ते तदे-
ष्टघटीभिः किमिति तत्रैकः कल्पः शुचनार्थं
विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमङ्को १२५ भाजको जाताः १२
अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवचे” शुचकस-
त्वारः ४ भाजकः पञ्चसत्वारिंशत् ४५ तत्कालघ-
टीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोऽपि त-
दाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्यम् यद्यपि
नक्षत्राणां घटीन्यूनानधिक्यभावः सम्भवति तथापि
षष्टिघटिकात्मकेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमानन-
क्षत्रभुक्तं तु स्वभोगं ज्ञात्वा षष्टिघटिकात्मकं कृत्वा
तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन षष्टिघटिका लभ्यन्ते
तदेष्टघटीभिः किमिति तत्रैराशिकेनेष्टघटीनां षष्टि-
गुण्यतो नक्षत्रभोगो भाजक इति १४ । अथ द्वाद-
शावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह प्रवासना-
शाविति । अष्टार्थमिदं पद्याम् । उक्तञ्च कश्यपेन
“प्रवासनष्टा च षट्ता जया हास्या रतिर्हृदा । सुप्ता
भुक्ता च्वरा कम्पा हृत्स्यतिनामसस्त्रिभा” इति । सुप्ता ।
“षट्भिदादिभ्योऽङ्” पा० अङ् ततष्टाप् १५ । अथ पहाषां
वैकतपरिहारार्थं सौमधजलक्षानं दक्षिणाय शार्दूल-
विक्रीडितेनाह । लाजाकुष्ठमिति । लाजा अष्टशालयः
इति केचित् वस्तुतस्तु औषधीषाहचर्याज्ञाजान्द्रेन
लज्जावती षट्पते । कुष्ठं प्रसिद्धम् । वला “वरि-
याग इति” कान्यकुब्जभाषायाभाहः । प्रियङ्गुः

राजः । बने सुप्ता, सिद्धार्थाः सर्षपाः (शिरसा) इति
 महाराष्ट्राः (सरिषा) इति कान्यकुब्जाः । निशे हरिद्रा-
 ह्यं दारु देवदारुः पुच्छा शरपुच्छा । लोभ्रं प्रसिद्धं
 एतैरौषधैर्युक्तानि गङ्गादजलाणि तैः कृत्वा ज्ञानं
 दुष्टपक्ष्मचिदारिद्र्याशकं स्यात् । उक्तञ्च दीपि-
 कायाम् "सिद्धार्थलोभ्ररजनीहयसुसुप्तघान्यं काम-
 ल्जकं सफलिनी सवचा च मांसी । ज्ञानं कुरु पक्ष-
 गणप्रशमाय नित्यं सर्वं रविप्रभृतयः सुसुप्तीभवन्ति ।"
 दैवज्ञमनीहरेऽपि "सप्रियङ्गुरजनीहयमांसी कुष्ठलाज-
 सितसर्षपखण्डैः । वारिभिः सहवचैः सहलोभ्रैः
 ज्ञानमस्ति निखिलपक्षपीडामिति" वारिभिस्त्रीर्योदकैः
 रत्नमालायां तु प्रत्येकं पञ्चाशामौषधभेदसुप्तानुक्तं यथा ।
 रवेः— "मनःशिलैकासुरदारुकुङ्कु भैरव्यीरयपीमधुपद्मकान्ति-
 वैः । सताम्रपुष्पैर्विभने स्थिते रवौ शुभावहं ज्ञान-
 सुदाहृतं बुधैः" ।
 चन्द्रस्य— "पञ्चगव्यजदानविमिश्रैः शङ्खपुस्तिकसुदस्फटि-
 कैश्च । शीतरेण्डिकतवैकतहनु, श्वानभेतदुदितं ऋप-
 तीनाम्" ।
 कुजस्य— "मिथ्यचन्दनबहारचपुष्पैर्हिङ्गुलकफलिनीबकुल-
 च । श्वानमङ्गिरिह मांसियुताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवा-
 रणमाहः" ।
 बुधस्य— "गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः शौद्रशुक्लिनवमूल-
 हेमभिः । ज्ञानसुक्तमिदमत्र भूभृतां बोधनाशुभविना-
 शनं बुधैः" ।
 गुरोः— "मालतीकुसुमयुक्तसर्षपैः पञ्चवैश मद्यनिकोज्ज्वैः ।
 क्षिप्रमन्त्रु मधुकेन च स्फुटं वैकतं शुद्धकतं विनिहन्ति" ।
 शुकस्य— "एतया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमू-
 लकुङ्कुभैः । श्वानतो ऋगुसुतोपपादितं दुःखमेति विनाशं
 न संशयः" ।
 शनेः— "असिततिलाङ्गमलोभवलाभिः शतकुसुमाधमलाजयु-
 ताभिः । रवितनये कथितं विषमस्थे इरितहृदाशुवनं
 सुनिश्चयैः" ।
 राहुकेतोः— "लोभ्रमर्भतिलपलकसुक्ताहस्तिदानममनामिप-
 योभिः । श्वानमार्त्तमिह कनति राज्ञोः साजमूलमि-
 दमेव च केतोः" । राहुकथितद्रव्यमजमूलसहितं केतुधं
 स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् "प्रयोष्यमौषधसुप्तानं
 पक्षविप्रसुरार्चनम् । पञ्चाहृदिह्य होमो वा पञ्चाशं
 प्रीतिमिच्छता" तत्र पक्षपूजाहोमौ वशिष्ठसंहितायां

महता प्रवन्नेनोक्तौ तौ तत एवावगन्तव्यौ इत्यलमति-
 विस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उ-
 च्यन्ते । तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेतुर्गौः । चन्द्रप्रीत्यर्थं कम्बु
 शङ्खः । कम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् पृथक्पदम् "शङ्खः
 स्यात्कम्बु रक्षियाम्" इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रीत्यर्थं मरुण
 चारुको वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कर्ककं सुवर्णम् । गुरुप्रीत्यर्थं
 पीताम्बरं तच्च यथाविभवं कार्पासं कोमजं च । शुक-
 प्रीत्यर्थं श्वेतो चोटकः । शनिप्रीत्यर्थं मसिता श्यामवर्णा
 गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिर्वह्निमौल्यखड्गः । केतु-
 प्रीत्यर्थं मजः क्षामो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वशिष्ठः
 "धेतुं शङ्खं रत्नवृषं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताशं
 कण्णधेतुञ्च कण्णलोहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा सपी-
 त्तत्त्व दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्याय जापकेभ्यो-
 ब्राह्मणेभ्योऽथ शक्तितः" इति । अत्र प्रत्येकं दान-
 मन्त्राहोमौक्ताः पन्चभूयस्त्वभयाद्य चिह्नयन्ते । "एवं
 यः कुरते सध्वक् पक्षयज्ञं ऋपोत्तमः । सर्वान् कामा-
 नवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत्" ऋपोत्तम इत्युप-
 लक्ष्यम् । तेन यः कश्चिदुपहस्योपि ज्ञयात् तत्र क
 विभवाहृत्पाणि पक्षदानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा ।
 रवेः— "कौसुम्भवस्तं शुद्धहेमताम्रमाषिक्यागुष्मसुवर्ण-
 वस्त्रम् । सवत्सगोदानमतिप्रचीतं दुष्टाय ह्यर्थाव
 मङ्गरिकाश्च" ।
 चन्द्रस्य— "हतकससं सितवस्त्रं दधिगृह्णे चैव भौतिकसु-
 वर्थे । रजतञ्च सम्पदद्याच्चन्द्रारिणोपशमनाय" ।
 कुजस्य— "प्रबालगोष्ममङ्गरिकाश्च वृषस्य तास्यः करवीर-
 पुष्पम् । चारुतवस्त्रं शुद्धहेमतास्यं दुष्टाय भौमाय
 सचन्दनं हि" ।
 बुधस्य— "नीलं वस्त्रं सुद्वयं बुधाय रत्नं पाणी दासिका
 हेमसर्पिः । कांस्यं दनः कुम्भरथाय भेषो रौष्यं सर्वं
 पुष्पजात्यादिकञ्च ।
 गुरोः— "अश्वः सुवर्णं शुक्पीतवस्त्रं सपीतघान्यं लवणं
 सपुष्पम् । सशर्करं तद्भजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्त्यै गुरवे
 प्रदेयम्" रजनी हरिद्रा ।
 शुकस्य— "चित्रवस्त्रमपि दानवार्चिते दुष्टगे सुगिरैः परि-
 नीतम् । तच्छुभं हतसुवर्णरूपकं वज्रकं परिमलो
 धवलोऽश्वः" ।
 शनेः— "नीलकं महिषं कण्णं वस्त्रं लोहं सदक्षिणम् ।
 दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्याप्रशान्तये" ।

राज्ञोः—“राज्ञोर्दानं बुधैर्भेषो गोमेदं लोहकम्बलौ ।

सुवर्णं नागरुध्यञ्च सतिलं तास्रभाजनम्”

केतोः—“केतौ वैदूर्यममलं तैलं न्द्रगमदस्तथा । ऊर्णाति-

लाञ्च संयुक्ता दद्यात् क्लेशापहृत्तये” ।

धन्यञ्च संहिताप्रदीपे “भानुस्ताम्बूलदानादपहरति

नृणां वैकृतं वासरोत्यं” सोमः श्रीखण्डदानादवनिस्र-

तवरो भोजनात् पुष्पदानात् । सौम्यः शक्रस्य सन्धौ हरि-

हर नमनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्त्रैलसूनात् प्रभाते दिन-

करतनयौ ब्रह्मनत्या परौ चेति” । ब्रह्मा ब्राह्मणः ।

परौ राज्ञे १६। अथ सूर्यादयो यज्ञा गन्धव्यराशेः

प्राक् कियद्भिर्दिनैः फलं दद्यात् तदुपजात्याह सूर्या-

रसौम्येति । सूर्यादयो यज्ञा गन्धव्यराशेर्जिगमिषि-

तराशेः पुरस्तात् पूर्वमेवेतत्संख्यकदिवसघटीमासान् अत्र

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति पाण्डितोया ततो नैरन्-

र्येण तावन्तं कालं फलदाः स्युः तद्यथा । सूर्यो गन्धव्य-

राशेः प्राक् अक्षवस्त्रान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो

भौमोऽष्ट दिवसान् पूर्णं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्,

शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुश्चन्द्रः अग्निनाडीर्षटिकात्-

यमेव प्राक् फलदः, राज्ञर्गन्धव्यराशेः प्राक् त्रिमासं

फलदः एवं शनिः षण्मासान् । गुरुर्द्भिमासान् पूर्वं

फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च “सूर्यः पञ्चदिनं शशी त्रिष-

टिकं भौमोऽष्ट वै वासरान् सप्ताहानि भृगुः ससो-

मतनयो, मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासान् पुरतोऽपि

सूर्यतनयो राज्ञञ्च मासत्रयं, केतुश्चैव ददाति भावि

सकलं गन्धव्यराशेः फलमिति” । जगन्मोहने त्वेव

सुक्तम् “आदित्यादिपञ्चा दद्युर्लग्ने वा गोचरेऽपि वा ।

सप्तविंशति २७ भागोर्द्भिं परराशिफलं खल्विति १७ ।

अथ प्रसङ्गादावश्याकमङ्गलयात्कार्त्तव्येषु सत्सु ति-

थ्यादिविषयकदुष्टयोगसङ्गावे तद्गोपनिवारणार्थं दानं

शालिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे

सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुन-

श्चन्द्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शङ्खं दद्यात् ।

तियञ्च करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे

चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे

रत्नं प्रवालसङ्गादि दद्यात् । मे राशौ दुष्टे क्रूरयज्ञा-

धिष्ठितत्वादिदोषसहिते सति गां दद्यात् । नाद्यां

चटिकायां दुर्भूच्छर्त्तदिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्णं

दद्यात् च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यरिष्वरूपसु

सिन्धूयं लवणं दद्यात् । पूर्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं

विशिष्य दानसक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति

पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च दीपिकायाम् “योगस्य हेम,

करणस्य च धान्यमिन्द्रोः शङ्खञ्च, तण्डुलमण्यौ तिथि-

वारयोश्च । तारावलाय लवणान्यध गां च राशेर्दद्या-

द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायामिति” १८ अथात्र

गोचरप्रसङ्गात् सूर्यादयो यज्ञाः राश्यान्तरगताः सन्तः

कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्र-

मासाधिकरणकरविवासरारौ खजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति

फलविशेषं च वसन्ततिलकाहत्तेनाह राश्यादिगा-

विति । रविकुजौ सूर्यमङ्गलौ राश्यादिगौ राशि

प्रथमदशांशमध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफल-

दातारौ । अथशिशोःशेषीषदीषत् फलदौ । एवं चिते-

ज्यौ शुक्रवृहस्पतौ मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफल-

दातारावन्यत्वे षदीषत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु

निखिलफलदाता । अक्षमन्दौ चन्द्रशनिश्चरौ चरमदशके

निखिलफलदातारावन्यत्वे षदीषत् । उक्तञ्च वसिष्ठेन

“भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ ।

अन्यगताौ शशिरविकौ सदैव फलदः शशाङ्कसुतः” ।

वराहेश्यापि “दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ

भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ श-

शितनयः फलदस्तु सर्वकालमिति” रुधिरौ भौमः ।

अध्वेति । यस्मिन् मासे स्त्रीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादि-

वाराशेत् स्युः तदा तस्मिन् मासेऽध्वादीनि फलानि वा-

च्यानि तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मिन्

मासे अध्वा मागोऽनमिति यावत्, फलं तस्य पुंसो

भवेत् । एवं चन्द्रवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अक्षं भक्ष्यं तत्-

प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे वस्त्रिभयं भवेत् ।

बुधवारे सन्नातिः । सनी सनीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।

शुक्रवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् ।

शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिष-

रत्नसंघे वामनेन “अध्वा भोजनमग्निभीः सुमतिता

वस्त्रं सुखं चासुखं मासे मासि फलं भवेज्जननभे

सूर्यादिवारे स्थितं” इति अत्र “मासास्तथा च तिथि-

यस्तुहिनांशुमानादिति” भास्कराचार्यवाक्याच्चान्द्रः शुक्र-

प्रतिपदादि दर्शान्तो मासो गृह्यत इति शिवम्” १९

पी०धा० । अष्टवर्गशुभालाभ एव गोचरशुद्धेर्गाह्यता

तन्मानम् अष्टवर्गशब्दे ५२२ पृ०उक्तम्

गोचर्मन् न० इत० । गवां चर्मणि, गोचर्म च स्तम्भने
आसनतया विहितम् यथाह समयारतन्त्रे २पटले
“मेघासनं तु वश्याधमाकृतौ व्याघ्रचर्म च । शाली
वृगाजिनं शस्तं भोज्यार्थं व्याघ्रचर्म च । गोचर्म
स्तम्भने देवि ! मोहने वाजिचर्म च” । “सप्रहस्तेन
दण्डेन त्रिशङ्खैर्निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म
ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः” इति २दृहस्यत्युक्ते “दश-
हस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः । पञ्च चाभ्यधिकान्
दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते” इति ३वशिष्टोक्ते च भूमान-
भेदे “अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते” भा०
आनु० ६२अ० ।

गोचर्मवसन पु० गोचर्म वसनमस्य । महादेवे “गो-
पालिर्गोपतिर्गामो गोचर्मवसनो हरः” भा०आनु०
१७अ० शिवसहस्रनामोक्ते

गोचारक त्रि० गां चारयति वासादौ चर-णिच्-
श्वल् । गोरक्षके (राखाल)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर-णिनि । तपस्विभेदे
“गोचारिणोऽथाश्वसृष्टादन्तोलूखलिकास्तथा । मरीचि
पाः फेनपाश्च तथैव सृष्टचारिणः” भा०आनु० १४अ०

गोची स्त्री गामञ्चति अनुच-किप् ङीप् नलोपे अलोपः ।
गवाचीशब्दार्थे । मतस्यभेदे । गाः शिवस्तुतिरूपाः वाचः
अञ्चति अनुच+किप् ङीप् । २हिमाशयपत्न्यां शब्दार्थचि०

गोच्छाल पु० गां भूमिमाच्छादयति क्द-णिच्-अण् प्रथ० ।
भूकदम्बे (चाकुलिया) । रत्नमाला

गोज पु० “नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद्गूढजातकः । सो-
ऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जितः । अभिषेकं
विना चार्यं गोज इत्यभिधीयते । सर्वं च राजवत्स्य
गम्यते पदवन्दनम्” इत्युशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य
राजशब्देन समासे राजदन्तादिवात् पूर्वनिपातः इह
एकवद्भावश्च । “गोदुग्धप्रभवं किं वा कागदुग्धसस-
ज्जवम् । भवेत् गोजं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम् ।
वस्त्रवृद्धिकरं वृष्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु । अतोसारे-
ऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णं प्रशस्यते” । भावप्र० उक्तं
लक्षणके २गोकागदुग्धविकारभेदे न० । ३गोजात-
मात्रे त्रि० । गोबोमिकाहस्ते स्त्री राजनि० ।

गोजर पु० गोषु मध्ये जरः जीर्णः । इडवलीवर्द्धे “नाहि-
यन्ने यथापूर्वं क्रीनाशा इव गोजरम्” भाग०३।३०।
१४। “गोजरं इडवलीवर्द्धम्” श्रीधरः ।

गोजल न० मवि जातं जलम् । गोमूत्रे राजनि० ।

गोजा त्रि० गवि पृथिव्यां त्रीह्यादिरूपेण जायते विट्-
आत्त्वम् । त्रीह्यादिषु । ऋ०४।४०।५।उदा० २गोबोमि-
काहस्ते राजनि० । ३सुरभ्यां जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे जागरः अप्रमत्तताऽस्यस्य
ठन् । १मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसावनाय सदोद्यततया तथा-
त्वम् । गवि भूमौ जागरिकः प्रहरीव अस्वरूपकण्टक-
धारित्वात् । २कण्टकारहस्ते । गोषु त्रीह्यादिषु जागरो-
ऽस्यस्य ठन् । ३भक्ष्यकारके त्रि०शब्दार्थचि०

गोजात पु० गवि जातः । १गोनामकपुत्रस्यपत्नीजाते
२सुरभीजाते हतादौ ३स्वर्गजाते त्रि० “श्रुषन्तु नोदिव्याः
पार्थिवासो गोजाता उत ये यत्त्रियासः” ऋ०७.१५।१५

गोजापणी स्त्री गोजाः दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पर्यामस्य
गौरा-ङीष् । दुग्धफेनाहस्ते राजनि० ।

गोजित् पु० गां भूमिं जयति जि-किप् । नृपे बलेन
पृथिवीजयित्वात्स्य तथात्वम् । ऋ०१।१०।६।१। ६।५।६।१०

गोजिहा स्त्री गोजिह्वेव । (गोजिवा) लताभेदे । स्वार्थे
क । तत्रैवार्थे अमरः । “गोजिह्वा गोजिका गोजी
दाविका खरपरिणी । गोजिह्वा यातला शीता यां-
हिषी कफपित्तहृत् । हृद्या प्रमेहकासारुद्रणज्व-
रहररी लघुः । कोमला त्वरी तिक्ता स्वादुपाकरसा
सृता” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

गोजि(जी)स्त्री गोजिह्वा प्रथ० । गोजिह्वास्त्री लताभेदे भावप्र०
वा ङीष् । “गोजी च पिष्टा सह तालपत्रा” “सस-
द्रफेनशाकगोजीकाकौडुस्वरिकाः” इति च सुश्रुतः

गोजिरा स्त्री गौर्भूमिः तज्जशस्यादि जीयतेऽनया ज-क
इत० । शस्यादिजारिकायाम् “गोजिरया रंहमाशः
पुरन्ध्रा” ऋ०६। १।१०।३ [द्विमांसगुडके भरतः

गोड पु० गोण्ड+प्रथ० । (गोड) इति स्थाते नाभौ प्रह-
गोडिस्व पु० गोभूर्मेडिस्व इव । शृगालजम्बुं शब्दार्थचि० ।

गोडुस्वा स्त्री गां भूमिं तुम्बति अर्हति त्रि-क प्र० । (गो-
सुक) । गवादन्यां (तरसुज) २शीर्षहन्ते पु० मेदि० ।
स्वार्थे क । गोडुम्बिका गवादन्याम् रत्नमाला

गोषी स्त्री गुष्-घञ् नि० गुष्ः गोष्+आवपनेऽर्थे ङीष् ।
घान्वाधारे (गुष्) स्थाते । आवपनपात्रे २हिड्वस्ते,
३शागटां, ४हिन्सृपांलके मानभेदे, ५द्रोषीपरिमाशे
च । “गोषी त्वावपनं चेत्” ज्ञानपदा० पा० सू०
सि०कौ० । तस्य द्विन्सृपांलकता भावप्र० उक्ता यथा

“सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोषी च सा ऋता ।
 द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मवृद्धिभिः । चतुःस-
 हस्रपलिका पस्यव्यधिका च सा । पलानां हिसह-
 स्रञ्चु भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलशतं त्रैयं
 सर्वत्रैवैप निश्चयः । माघटङ्कात्तान्त्वानि कुडवः प्रस्य
 माढकम् । राशिगोषी खारिकेति यद्योत्तरचतुर्गुण-
 म्” । पञ्चभिः सप्तभिर्वा गोषीभिः क्रीतः तद्वितार्थं द्विगौ
 परिमाणात् उच्यते । “द्विगोर्लुगनपत्ये” पा० तस्य लुकि
 लघवर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । ततः “इद्गोगयाः” पा० इत्
 पञ्चगोषि सप्तगोषि पञ्चगोग्याःदिक्रीते पटादौ लि० ।
 ह्रस्वा गोषी षट् षिच्चात् ङीष् । गोषीतरी
 ह्रस्वगोग्याम् । [च इतदिति लि० मेदिनिः ।
 गी० गण्ड पु० गोरगण्ड इव । १ नीचजातिभेदे (गौड) २ इन्द्रनाभौ
 गी० गण्डाकरो स्त्री रागभेदे “गी० गण्डाकरीरागेण रूपकतालेन
 गीयते” गीतगो० ।
 गी० तम पु० गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्य प्रथो० । १ सुनिभेदे तन्नामनि-
 र्क्तिः भा० आनु० ६३ अ० यथा “गी० तमोऽयं सतोऽधूमो-
 दमस्ते मम दर्शनात् । गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य
 देहृतः । विद्धि मां गी० तमं कथ्ये यातुधानि ! निबोध
 मे” इति । स च श्वेतवराहकल्पे ब्रह्मणो मानसः एतः
 यथाह वायु० गया० २ अ० “ब्रह्मा संवृतसंभारो मानसा
 षट्त्वित्तोऽसृजत्” इत्युपक्रमे “सूकपालं गी० तमञ्च तथा
 वेदशिरोव्रतम्” । इति । स च गी० तमप्रवर्त्तकः गी० तमश्चे
 दृश्यम् । गी० तमस्यापत्यम् ऋष्यम् । गी० तम तदंश्ये
 प्रवरप्रवर्त्तके ऋषिभेदे बह्वर्थे तस्य लुक् गी० तमाः । गौ-
 तमशब्दे ऽधिकं वक्ष्यते आर्थशब्दे ८०७ प्र० उदा० दृश्यम् ।
 गी० तमवंग्राशाङ्गिरसगोत्वोत्पन्ना दश तद्भेदास्तत्रैव
 दृश्याः । अतिशयेन गौः जडत्वात् तमप् । २ अतिजडे
 पुंस्त्वौ । “सुक्त्रे यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
 गी० तमं तमवतेव यथा वेद्य तथैव मः” नैष० चार्वाको-
 त्तिः । तस्य चान्वीक्षिकीविद्याप्रकाशकत्वमक्षपादशब्दे
 ४३ प्र० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रप्रतिपादाद्यत्तम् ।
 तस्य ह्यत्वः गी० तम गी० तमच्छात्रे गौरा० ङीष् । गी० तमी
 तद्गाय्यायां शतानन्दमातरि ३ अ० हल्यायाम् स्त्री
 गी० तमान्वय पु० गी० तमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य । शाक्य-
 सुनौ मायादेवीसुते हेम० ।
 गी० तमस्तोत्र पु० गी० तमेन दृष्टः स्तोमः । १ सूक्तभेदे “अथ
 प्रातर्गी० तमस्य चतुर्त्तरस्तोमो भवति तस्य चतसृषु

बहिष्पयमानमष्टास्त्रास्त्राव्यानि, द्वादशसु माध्यन्दिनः
 पयमानः, षोडशसु प्रुष्ट्यानि, विंशत्यामाभयः पयमानः,
 चतुर्विंशत्यामग्निष्टोम साम” शत० ब्रा० १३।५।१।१ ।
 दानशीलप्रजाकामनया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये २ यज्ञभेदे
 च “गोस्वोमेन य इच्छेत् दानकामा मे प्रजा स्यादितिः”
 आश्व० श्रौ० ६।५।१४ तद्विधानं तत्रैवोक्तम् दृश्यम् ।
 गी० तमोपुत्र पु० ६ त० । गी० तस्या अ० हल्यायाः पुत्रे शतानन्दे
 गी० तम्लज पु० प्रशस्तः गौः “प्रशंसावचने च” पा० पूर्वनि० । प्र-
 शस्ते गवि स्त्रियामपि पुंस्त्वमेव नियतलिङ्गात् अमरः ।
 गोषु मध्ये तल्लज इति शब्दक० व्युत्पत्तिकल्पनं प्रामा-
 दकमेव पाणिनीयसूत्रे कर्मधारये तद्विधानात्
 गी० तीर्थं न० गवा कृतं तीर्थम् । १ गोष्ठे “बलिनिवेद्यो गो-
 तीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना” सुशु० २ तीर्थभेदे च । “तस्यां लि-
 तस्यो शनसोमनोश्च पृथोरथान्नेरसितस्य वायोः । तीर्थं
 सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छाङ्गदेवस्य स आसिषेये”
 भाग० १।१२।२ । लितादीनामेकादश तीर्थानि तत्तद्धान्ना
 प्रसिद्धानि” ओधरः
 गी० तीर्थक पु० “पार्श्वगतेन शस्त्रेण केदो गी० तीर्थको भवेत्”
 सुशुतोक्ते केदभेदे “आधौ तत्र बद्धच्छिद्रे भिषजा वै-
 विजानता । अर्द्धलाङ्गलिकश्चेद्दः कार्यौ लाङ्गलिकोऽपि
 वा । सर्वतोभद्रको वापि कार्यौ गी० तीर्थकोऽपि च”
 सुशुते तत्प्रयोगे निमित्तसुक्तम् ।
 गी० त पु० गां भूषितायते त्रैङ् पालने क । १ पर्वते तस्य
 विश्वरूपेण प्रथिव्या धारकत्वात् तथात्वम् गी० तमित् ।
 गूयते शब्दप्रतेऽनेन गूड् शब्दे करणे घृन् गृह्यपची-
 त्यादिना लो वा । २ आख्यायां नामनि तथा शब्दप्र-
 मानत्वात्तस्यास्तथात्वम् गी० तस्यलनम् । ३ ससावनीयवोधे
 ४ कानने पृच्छेत्वे इमार्गे च मेदि० । ७ कृत्वे हेमच० ।
 दमंघे ६ टड्गौ शब्दच० । १० वित्ते धने विश्वः ११ सुनि-
 भेदस्यापत्यादिब्रंशे न० । गी० तकाराश्चाष्टौ सुप्रसिद्धाः
 यथाह नि० सि० वौधायनः
 “विश्वामितोजमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गी० तमः । अतिवैसिष्ठः
 कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानाष्टषीणामग्न्याष्टमानां
 यदपत्यं तद्गी० तमित्” मनुस्सु सप्ताह यथा “जमदग्निर्भर-
 द्वाजो विश्वामित्वातिगी० तमाः । वशिष्ठकाश्यपाग्न्या
 सुनयो गी० तकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गो-
 त्वाणि मन्यते” एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा
 च धर्मप्रदीपे गी० त्वाणि तु चतुर्विंशतिरित्याह तथा च

दृढमनुः शशिहृद्यः कश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्षकस्तथा ।
 भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः । कल्मषश्चा-
 भिनवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विद्यामित्रः कुशिकश्च
 कौशिकश्च तथापरः । दृढकौशिकमौद्गल्यौ आलम्ब्यः
 पराशरः । सौपायनस्तथाऽतिश्च वासुकीरोहितस्तथा
 वैयाघ्रपट्टकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः । चतुर्विंशति
 गौत्राणां कथिता पूर्वापिण्डतैः” । “सौकालीनक-
 मौद्गल्यौ पराशरदृष्टसती । काञ्चनो विष्णुकोशिक्यौ
 कात्यायनात्रेयकाण्डकाः । कृष्णात्रेयः साङ्गृतिश्च कौ-
 शिहृद्यो गर्गसंज्ञकः । आङ्गिरस इति ख्यातः अना-
 दृकाख्यसंज्ञितः । नव्यजैर्भिनवद्वयाख्याः शशिहृद्यो
 वक्ष्येव च । सावर्ष्यालम्ब्यः सौपायनस्तथा दृढकौशिकः ।
 शक्तिः काण्डायनश्चैव वासुकिर्गीतमस्तथा । शुनकः
 सौपायनश्च शुनयो गौत्रकारिणः । एतेषां यान्यप-
 न्त्यानि तानि गौत्राणि मन्यन्ते” । सर्व्वेद्विचत्त्वाविंश-
 द्गौत्रकाराः । “अपत्यं पौत्रप्रभृति गौत्रम्” पा०१२उक्ते
 पौत्रप्रभृती अपत्यत्वेन विवक्षिते वंशे न० तस्यायमाशयः-
 प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गौत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि
 संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदस्या-
 पत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विव-
 क्षायामेव गौत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः ससम्बन्ध-
 कतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गौत्रत्वम् इति ।
 अस्य प्रयोजनं तु “एको गौत्रे” पा० नियमार्थं तथाहि
 गौत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोगौत्रापत्यम्
 उपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । “गौत्रे स्वैकोन
 संख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा । यदा स्वदूनसंख्येभ्यो
 ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यमित्यत्रेव स्यात्ततः
 प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्व्युत्पत्त्येव तत्त्वमेतत्तथोत्त-
 रम्” सि०कौ० अयमर्थः पितृदेवापत्यमिति पक्षे हि
 उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वजी-
 वञ्छे ष्टे ष्टतवंशे औपगवेः फक् । इत्यभिज्ञफकोः
 परम्परायां भूत्वात्ततमे गौत्रे एकोनशतम्यत्यायाः स्युः ।
 पितामहादीनामपीति सुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये
 उपगोरथा इष्टे सिद्धे ऽपि अणनादिजपि स्यात् चतुर्थे
 फर्गति ततः फर्गिजाः परम्परायां शततमे गौत्रे ऽएन-
 वतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सत्वम्” इति
 गौत्रापत्ये अनेकप्रत्ययाः पा० विहिता विस्तरभयाज्ञोक्ताः ।
 गौत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गौत्रान्तरत्वं ष्टतिवि-

हितं यथा “गौत्रिक्ये जनयितुर्न भजेत् दत्तमः सुतः ।
 गौत्रिक्यानुगः पिण्डोद्यपैति ददतः स्वधा” मनुः ।
 अयमाशयः दानात् जनयितुः स्वत्वे निष्ठे द्वादश-
 विधपुत्रान्तर्गतत्वेन दत्तदाकीनां पुत्रनिधित्वेन विधा-
 नात् विधानेन संस्कारादिना च पृहीतः पुत्रत्वे
 तद्गौत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु वचनादेव पितृगौत्रापहा-
 रेण पतिगौत्रप्राप्तिः तथा च उ० त० व्यपस्थापितं यथा
 “तदानीं गौत्रापहारमाह लघुहारीतः । “रूगो-
 त्वादुभ्रश्यते नारी विवाहात् सप्रमे पदे । पतिगो-
 त्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया” । पाणिप-
 हृषादपि पितृगौत्रापहारमाह आहविविके दृष्टसतिः ।
 “पाणिपहृषिका मन्वाः पितृगौत्रापहारकाः ।
 भर्तुर्गौत्रेण नारीणां देवं पिण्डोदकं ततः” । यत्
 सपिण्डनस्य गौत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । “सं-
 स्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैतृकं
 भजते गौत्रमूर्ध्वन्तु पतिपैतृकम्” इति कात्यायनीयं
 तत् शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव “अनु-
 मन्वता युक्तं गौत्रेणाभिवादयेत्” इति गोभिलोक्तं
 सप्रपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत् पतिगौत्रेण
 कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् एतेन पितृगौत्रेणेति
 सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । आह गौत्रोक्ते
 विशेषः आ० त० प्रचेताः “गौत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परि-
 कल्पयन्” । सामगानां आह्लादिकर्मभेदे तस्य विभक्तिविशे-
 षान्ततामाह तत्रैव गोभिलः “गौत्रं स्वरान् सर्व्वत्र
 गौत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गौत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एव कर्त्ता
 न सृजति” शास्त्रिभेदेन प्रेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मपुं
 उक्तः । “असुकासुकगौत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं जपन्” ।
 “सूत्रात्वा सचेत्समाचम्य सिद्धेयुर्दकं जले । गौत्रनामा-
 नुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्” अन्दोगविषयं गो-
 भिलवाक्यम् “विपक्षगौत्रं दयितेन लम्बिता” किरा०
 “स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गौत्रभिदा” माघ० । “गौत्रविस्व-
 लितमूचुरङ्गनाः” रघुः । “अरसि स्मर ! मेस्त्रलायुषैरुत
 गौत्रस्त्रलितेषु ब्रह्मन्मं कुमा० । “गौत्रभिदेऽप्यमर्षश्च”
 रघुः । गौत्रं करोति ह-खिनि । गौत्रकारिन् गौत्र-
 प्रवर्त्तकै ष्टभिभेदे । “सप्रतै गौत्रकारिणः” वौषा० ।
 तन् गौत्रकर्त्तृ तत्रार्थे “तर्पस्विनो ब्रह्मविदो गौत्रकर्त्तार
 एव च” भा० आनु० ४ अ० । गां भूमिं दृष्ट्वा त्रायते त्वै-क ।
 १३ मेघे निरु० । गौत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

गीतकीला स्त्री गोतः पर्वतः कील इव विष्टम्भकत्वात्
यस्याः । शुधिव्यां हेमच०

गीतज पुंस्त्री गोले समाने वंशे जायते जन-ड । एक-
गोत्वोत्पन्ने “तत्सुतो गोतजो बन्धुः” याज्ञ० ।
यद्यपि गोत्वोत्पन्नमात्रेऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि अशौचपहृष्ये
“दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रोतसूतके । त्विरा-
त्वेण सक्तुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोतजाः” व्यासवाक्ये
गीतजपदं पारिभाषिकं यथाह वृहन्मनुः “सपिण्डता
तु पुरुषे सप्रभे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्त-
ताचतुर्दशात् । जन्मानाम्नां सृतेरेके तत्परं गोतजा-
मताः” इति “गोतजा निवृत्तसमानोदकभावाः शु०तरु० ।
यस्तुतः गोतजपदस्य गोत्वोत्पन्नमात्रार्थकत्वेऽपि सामा-
न्यविशेषन्यायेन सपिण्डादेर्विशेषाशौचोक्तेस्तद्भिन्नपर-
त्वम् अत एव “तत्सुतो गोतजोवन्धुः रित्यत्र याज्ञ०वचने
गीतजपदेन पितामहादेर्पहृष्यमिति तद्व्याख्याने च
मिता० “गोतजाः सपिण्डाः पितामहादयः समान-
गोताः” इत्युक्तम् ।

गीतभाग पु० गोताणामेकगोतजातानां भागः । गोत-
जातानां परस्परविभागे “गोतसाधारणं त्यक्त्वा
वेऽन्यदेशं समाश्रितः । तद्वंशप्रख्यागतस्यांशः प्रदातव्यो
न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्रभोवापि यो भवेत् ।
जन्मानामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् । यं परम्प-
रया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्या
गतस्य दातव्या गोतजैर्मही । भुक्तिस्तैः पुरुषी सिध्ये
दपरेषां न संशयः । अनिष्टत्वे सपिण्डत्वे सक्तुल्यानां
न सिध्यति । अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्येत्तपणा-
दिकम् । सृष्ट्वन्धुसक्तुल्यास्य न तद्भोगेन हीयते ।
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च । सुदीर्घ-
श्चापि कालेन तेषां सिद्धयति तत्तु न” वृहस्पतिः गोत
साधारणं द्रव्यमिति शेषः विवाह्यो जामाता

गीतभिद् पु० गोतं पर्वतं मेघं वा भिनन्ति भिद्-क्विप् ।
इन्द्रे इन्द्रस्य वृष्ट्यर्थं मेघभेदनात् पर्वतपक्षशातनाहा
तथात्वम् । “पुरन्दरो गोतभिद्वाङ्गरायात्” यजु०
२०।३८ गौर्भूमिस्तां वृष्ट्या लायन्ते गोत्वा मेघाः तान्
वृष्ट्यर्थं भिनन्ति गोतान् गिरीन् वा भिनन्ति” वेददी० ।
तस्य गिरिपक्षभेदनकथा पौराणिकी अनुसन्धेया ।
यथा “ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु भायया ।
प्रस्थिता भेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः । तत्स्थान-

सपुराणान्तु धात्वादिष्टं जकार्षवे । प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे
निममञ्जुर्यथा गजाः । तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं
सुराश्रयम् । तच्छ्रुत्वासुराः सर्वे चक्रुः इदो गच्छसमम्
इत्युपक्रमे “धरगणान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोः
पतिः । चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारि-
षाम् । एकः सपञ्चो सैनाकः सुरैस्तत्समवे कृतः”
अग्नि पु० । “पञ्चच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः”
इति तदनुसारेण रघौ वर्णितम् । गोत्वं नाम भिनन्ति ।
२नामभेदके एकनामोच्चारणकाले व्यन्यामोच्चारणे च ।
“तदयुक्तमङ्ग तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्ष्यसहस्रत-
यम् । प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य
मयि गोतभिदा” माघः । “गोतभिदा पर्वतभिदा नाम-
भेदिना च” मञ्जु० ।

गीतवृत्त पु० गोतभवे नगजातो वृत्तः । घन्वनवृत्ते भावप्र० ।
गीतस्वस्वन न० गोत्वे नामनि स्वस्वनम् । अन्यस्य नामपृष्ठ-
याशया अन्यस्य नामपृष्ठरूपे रागहेतुके स्वस्वने ।
“जगद् गोतस्वस्वने च का न तम्” (नलम्) नैष० । “गो-
तस्वस्वने भ्रान्तिं भानिनि ! जानीहि केवलं मेऽत्र ।
आख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिः पाणिनीय इव” उद्भटः ।
भावे क्त “गोतस्वस्वलितमप्यत्र न० “उत गोतस्वस्वलितेषु
वन्धनम्” कुमा० [स्यादिपौषणेन त्वै-क्त २भूमौ अमरः ।
गीत्रा स्त्री गवां समूहः त्व । १गोसमूहे गां लायते श-
गीत्रादि पु० “तिङ्गोत्वादीनि क्तस्नाभीच्छप्रयोः” पा०
तिङ्नात् परस्य अनुदात्तानिमित्ते शब्दगण्ये
तद्गण्यस्य पा०ग०स्त्वत्वे उक्तो यथा “गोत्वं ब्रुव प्रवचन
प्रवचन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्ष्य
विचक्ष्य अवचक्ष्य स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम्” ।

गीत न० गोर्भावः त्व । गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते गवेतरावृत्तौ
सकलगोव्यक्तिस्ये जातिभेदे । तन्नक्षणन्तु गवेतरावृत्तित्वे
सति सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वम् । सत्ताद्रव्यत्वादिजातेः
सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात् तद्धारणाय स्वस्वनम् विशेषणं
गगनादेर्गवेतरावृत्तित्वात् विशेषदलम् । वृत्तित्वाद्द्वयञ्च
समवायेन याज्ञं तेन गवेतरषटादौ कालिकसम्बन्धेन
गोत्वस्य सत्त्वेऽपि नासम्भवः न वा गवेतरासमवेतस्य गग-
नादेः कालिकेन सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात्तद्व्याप्तिः ।
तस्याश्च जातेः गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसक्तं काव्य० प्र०
वाक्यपदीये “गौः स्वरूपेण न गौर्नाथगौः गोत्वाभि-
सम्बन्धात्तु गौः” यतो गोत्वसम्बन्धादेव गोर्गोपद-

वाच्यता अतो गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तद्व्यञ्जकञ्च गलकम्बलादिमत्त्वरूपश्चाकारभेदः संस्थानविशेषस्यैव जातिव्यञ्जकत्वात् । तत्र गोपदं गोत्वे शक्तं व्यक्तेर्भौनमनुमानात् तल्यवित्तिवेद्यात्वाद्देति भीमांसकामन्यन्ते अनुमानञ्च गामानयेत्यादौ गोत्वानयनमिति शाब्दबोधत् परम् गोत्वकर्मकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्त्यप्रज्ञाधीनम् । गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिकाः व्यक्त्वितात्वस्य शक्यत्वे व्यक्तीनामानन्त्रात् व्यभिचारः । अतद्व्याप्त्यत्विरेकोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धाः

गोद पु० गां नेत्वं दायति शोधयति दै-क । १ मस्तकस्ये मस्तिष्के हेम० मस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम् । गां ददाति दा-क । २ गोदानरि लि० । “अक्षदस्तु अत्रियं पुष्टं गोदोन्नतस्य पिष्टपम्” मनुः । गोदावर्ष्या समीपस्ये देशभेदे पु० ततः चतुरर्थ्याम् अण् । गोदः तद्देशादूरभावाद्दौ लि० जनपदे तु वरणा० तस्य लुप् । गोदो जनपदः “विशेषणानाञ्जाजातेः” पा० । लुवर्थस्य विशेषणानामपि तद्विज्ञवचने न तु जातेः । गोदौ रमणीयौ” सि० कौ०

गोदत्र न० गोदं त्रायते त्रै-क । मस्तिष्करक्षके सुकृटादौ गोदन्त न० गोदन्त इवावयवोऽस्य इत० । हरिताले राजनि० गोदा स्त्री गां सर्गां ददाति सानेन दा-क । गोदावरीन्दाम् हेम० । “नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत्” सु० षि० ।

गोदान न० गावो केशालोमानि वा दीयन्ते खण्डप्रलेऽल । आधारे ल्युट् । केशान्तास्ये द्विजाति संस्कारभेदे केशान्त शब्दे २२५० प्र० दृश्यम् । “अथास्य गोदानविधेरनन्तरम्” द्रुपुः । तच्च “एवेन गोदानम्” आश्व० ग्ट० ११८ । इत्यादिसूत्रजा तेन निरूपितम् । “चूडोपनयनगोदानविवाहाः” आश्व० ग्ट० । गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्वापकात्वे दा-कर्मणि ल्युट् । २ दक्षिणकर्षसमीपस्ये शिरःप्रदेशे । “अपरेण दक्षिणाम्निम् दक्षिणं गोदानमुन्दति” कात्या० श्रौ० ५।२।१४ । “दक्षिणं गोदानं वितार्यौनत्तीमामापः” कात्या० श्रौ० ७।२।१४ । “स्वपङ्क्तिर्गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं शिरसोदक्षिणं प्रदेशं वितार्य कङ्कतादिना तत्स्थाने केशान् विजटान् कृत्वा उन्दति क्लेदयति अङ्गिराङ्गं करोति इमामापः इत्यादि मन्वेण” कर्कः । इत० । गोः सुरभ्या वृषस्य वा शदाने । गोप्रशंसापूर्वकं तद्दानप्रकारो हेमाद्रि० दा० ७ त्तो यथा

भविष्यत् पुराणे । ब्रह्मोवाच “आदित्यदुहित्वा गौर्हे पृथ्वीयं परिकीर्त्तिता । अयोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये । ब्राह्मणास्यैव गावस्य कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति । गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः । गोभ्यो वेदाः समुद्गीर्णाः सप्तद्व्युत्पन्नमाः । इन्द्रमूलं गवां नित्यं ब्रह्मविष्णु समाश्रितौ । इन्द्रायै सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः । ललाटायै स्थिता देवी नासावशे च षण्मुखः । कम्बलाश्रितरौ नागौ नासापुटसुपालितौ । कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु बायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हृद्गारे यमयज्ञौ च मण्डयोः । सन्ध्याद्वयं तथोठाभ्यां श्रीवामिन्द्रः समाश्रितः । रक्षांसि कक्षदेशे तु साध्याशोरसि संस्थिताः । चतुष्पात् सकलौ धर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः । सुरमध्ये तु गन्धर्वाः सुरास्येषु च पद्मगाः । सुराणां पश्चिमास्येषु गणाहाप्सरसां स्थिताः । रुद्राश्चैकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्धिषु । ओष्ठीतटस्थाः पितरः सोमोलाङ्गूलमाश्रितः । आदित्यरश्मयोवाले पिण्डोभूता व्यवस्थिताः । साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यक्षुना स्थिता । क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिता । हृताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्योरोमसु संस्थिताः । उदरे पृथिवी च यथा सशैलवनकानना । चत्वारः सागराः पूर्णा गवाङ्गे तु पयोधराः । एतद्भि कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम् । जगद्देवैर्गार्हृल ! स देवासुरमानवम्” । स्कन्दपुराणे “हृत्मानि खाटनि वसन्तपुरस्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । उच्चानि बाह्वनि पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः । तृष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं दत्तास्तु गावस्त्रिदिवन्नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तल्यं धनमस्ति किञ्चित् । शष्पं समन्नाति ददाति नित्यं पापक्षतिं सित्विविद्वानं च । स एव चार्थैः परिभुज्यते च गोभिर्न तल्यं धनमस्ति किञ्चित् । तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पोत्वापि तोयान्यमृतं स्रवन्ति । यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तल्यं धनमस्ति किञ्चित्” । हारीतः “वृद्धक्षीराश्च यो गा वै ब्राह्मणायो पपादयेत् । उत्तारयेत् आत्मानं सप्त सप्त कृत्वा नि च” ।

देवलः "सुशीलां लक्षणवतीं युवतीं वत्ससंयुताम् ।
बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः" । वेद-
व्यासः "यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीः हृद्भ्रुकौशिकः" । तथा
संयामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति । यावतीः
स्वर्गयेद्गवावः स तावत् फलमश्नुते" । तावदिति पूर्वोक्तं
तावद्गोरोमसस्मितं संवत्सरं स्वर्गफलमित्यर्थः । "यो
वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति । स
दिव्यमयुतं शाक्रवर्षाणां फलमश्नुते" । 'अन्तर्जाताः,
सुक्रयज्ञानलब्धाः पणक्रीता निर्जिताश्वीकजाश्च । क-
च्छ्रोतृष्टटाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरैतैर्गौविशेषाः प्र-
शस्ताः" । अन्तर्जाता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाश-
कारः । सुक्रयलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः ज्ञानलब्धाः
प्रतिप्रहलब्धाः पणक्रीताः श्रुतिलब्धाः निर्जिता
शुद्धादिना, श्वीकजाः गृहजाताः, कच्छ्रोतृष्टटाः
पोषणाभ्यागता अतिव्याध्यादिकच्छ्राकान्ताः सत्यः
स्वामिना यास्यक्ताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः ।
"रुष्टा दुष्टा दुर्बला व्याधिता च न दातव्या या च
मूत्यैरदत्तैः । क्लेशैर्विप्रं या फलैः संयुनक्ति तस्या-
वीर्यांशफलाश्चापि लोकाः" । मूत्यैरदत्तैः स्वीकृतेति
शेषः । तथा । "न कृशां पापवत्यां वा बन्ध्यां रोगा-
न्वितां तथा । न व्यङ्गामपरिश्रान्तां दद्याद्गं ब्रा-
ह्मणाय वै । योदद्यान्नोपयुक्तार्थं जीर्णान्धेनुञ्च निष्क-
लाम् । तमः संप्रविशेहाता द्विजं क्लेशेन योजयन्" ।
ब्रह्मपुराणे "पीतोदकां जग्धतृष्णां दुग्धचोषां निरि-
न्द्रियाम् । उन्मत्तामङ्गहीनाञ्च मृतवत्यां महाशयाम् ।
केशबालपुरीपास्यक्रय्यादां सन्धिनीं खलाम् । पुटधेनुं
यमलसूक्ष्मिण्यं व्रणयितस्तनीम् । न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च
सदोषं हृषमन्त्रया" । पीतोदकां जग्धतृष्णांमिति,
हृत्त्वोपलक्षणपरम् । दुग्धचोषां, स्वकीयस्तनपा-
यिनीं, महाशयाम् बहुभक्ष्यां, पुटधेनुं बाल्यावस्थैव
या गर्भिणी । विश्वामित्रः "नैकशृङ्गाञ्च निःशृङ्गां
स्फुटिताक्षीं चनत्सुराम् । न दद्यात् विस्तनीञ्चैव गं
शुभामेव दापयेत्" । महाभारते "अम्बरीषोगवां
दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो प्रतापवान् । अर्बुदानि दर्शकञ्च
सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विषम् । दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा
प्रसेनजित् । सवत्सानां महातेजा गतोलोकाननुत्तमान्" ।
तथा । "प्रासादा यत्न सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वला-

स्तथा । वराशापसरसो यत्न तत्न गच्छन्ति गोप्रदाः ।
गोप्रदोनरकञ्चैति पयः पीत्वाभ्युज्ज्वलम् । विमाने-
नार्कवर्णेन दिवि राजन् ! विराजते । तस्माद्भवेशाः
सुभोग्यः शतशोवरयोधितः । रमयन्ति विमानस्य दि-
व्याभरणभूषिताः । वेशूनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च
निःस्वनैः । हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबु-
ध्यते । यावन्ति रोमाणि भवन्ति घेन्वास्तावन्ति
वर्षाणि महीयते स्वः । स्वर्गाञ्चुप्रतश्चापि ततस्तु लोके
कुले ससुत्पस्यति गोमतां सः" । विष्णुः "गोप्रदानेन
स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोलोकं शतप्रदश्च ब्रह्मलोकम्" ।
जाबालः "होमार्थं मग्निहोत्रस्य योगान्दद्यादद्या-
चिताम् । निर्विचक्षणं पृथिवी तेन दत्ता न संशयः" ।
याज्ञवल्क्यः "यथाकर्थाद्दृष्ट्वा गं धेनुं वाऽधेनुमेव
वा । अरोगामपरिक्रिष्टां दाता स्वर्गं महीयते" ।
अङ्गिराः "गौरैकस्यैव दातव्या श्रौतियस्य विशेषतः ।
सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च" । नन्दिपु-
राणे "अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारञ्चरकं नयेत् ।
कुलैकविंशत्या युक्तं पृथीतारञ्च तारयेत् । विधिना च
यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा । तदा तारयते
जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः । पात्रायथाध्यात्मिका
सुख्याः सुशुद्धाश्चाम्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा सुख्या
गोदानं ह्येतदुत्तमम्" । महाभारते "दृक्षिगन्ताने
सीदति चातिमालम् कव्यार्थं च होमहेताः प्रकृत्याम् ।
गुर्वर्थे वा बालसंयुक्ते वा धेनुन्दद्यादेष्ट काले विशिष्टः"
प्रकृत्यां सोमयागे । तथा "न बधार्थं प्रदातव्या न
कीनाशे न नास्तिके । गोजीवे न च दातव्या तथा
गौः पुरुषर्षभ !" । कीनाशो हलवाहकः । आत्मैयः
"सीदते बहुभृत्याय श्रौतियायाऽऽहितान्ये । अतिथि-
प्रियाय दानाय देया धेनुर्गुहान्विता । अकुलीनाय
सूखाय लुब्धाय पिशुनाय च । हव्यकव्यव्यपेताय गौर्न
देया कथञ्चन" । अथ दानविधिः । विश्वामित्रः
"प्राङ्मुखीं गामयस्याथ सवत्सानां सुपूजिताम् ।
पुच्छदेशे तु दाता वै स्नातो वज्रशिखो भवेत् । उदङ्मुख-
श्चस्तु विप्रः स्यात्पाललक्षणलक्षितः । आच्यपात्रं करे
कृत्वा कनकेन समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छं तस्मिंस्तु
धृतदिग्धं प्रमृष्टञ्च । सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागपन्तु
निधापयेत् । सतिलं सकुशञ्चापि गृहीत्वा दानमा-
चरेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्ते जलं क्षि-

मेत् । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थाषप्रयाशिनी । विश्व-
रूपः परो देवः प्रीयतामनया गवा । अतुब्रज्य त्त तां
धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां
जपेत प्रयतः शुचिः । अद्दिश्याव वासुदेवं प्रीयतामिति
चानव ।। पात्रं मनसि सञ्चिन्त्वा तोयमपसु विनिचि-
मेत् । जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः । अनन्त-
भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता । गोमतीमाह यमः
“गावः सुरभयोनित्यं गावोगुगुलगन्धिकाः । गावः
प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् । अन्नमेव परं
गावो देवानां हविर्रुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां र-
क्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तपयन्प्रम-
हान्दिवि । ऋषीणामग्निहोमृषां गावो होमप्रति-
ष्ठिकाः । सर्वेनामेव भूतानां गावः शरणसुत्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो भङ्गलसुत्तमम् । गावः सर्वस्य
लोकस्य गावोभस्याः शुभावहाः । नमोगोभ्यः श्रीम-
तीभ्यः सौरभेयोभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च प-
वित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुबजेकं
द्विधा कृतम् । एकल मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकल ति-
ष्ठति । अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिष्ठधेनु-
दाने दर्शिता । “ततश्चानयोर्धिकल्पानुष्ठानमिति । सर्व-
गोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः । “हतशीरप्रदा
गावो हतयोन्धो हतोद्भवाः । हतनद्यो हतावर्त्तास्ता
मे सन्तु सदा गृहे । हतं मे हृदये नित्यं हतं नाभ्यां
प्रतिष्ठतम् । हतं मे सर्वतश्चैव हतं मे मनसि स्थितम् ।
गावोममायतो नित्यं गावः पृष्ठतः एव च । गावोमे
सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसास्यहम्” । “इत्याचस्य जपन्
सायं प्रातश्च पुरुषः सदा । यदङ्गा कुर्वते पापं तस्मात्
स परिसुच्यते” । दक्षिणा चात्र सुवर्णम् यदाह वशिष्ठः
“सुवर्णं दक्षिणाभाङ्गगोदाने महाफले । सुवर्णं
परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न संशयः । गोप्रदानन्तारयते
सप्त पूर्वान् नरांस्तथा । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्भि-
शुखसुच्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं प्राङ्गः परिभाष्यं परन्तथा” इत्य सुव-
र्णशब्दस्य हिरण्यपर्यायत्वे यथाशक्तपुस्तानम् । अप-
रे त्वाङ्गः सङ्कुञ्चितसुवर्णशब्दावगतपरिभाषार्थपरित्या-
गानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राङ्गिरिवादिक्रियाकर्मभूत-
तया द्वितीयान्तत्वेन लिङ्गविशेषनिर्धारणाच्च परिभा-
षार्थैव न्याय्येति । एवं च सत्यनियतानुष्ठानप्रसङ्ग-

भङ्गः तथा परिभाष्यपरन्तद्येत्वे तदपि समञ्जसं स्यात्” ।
वर्षभेदेन गोदानफलादि तत्त्वोक्तं यथा
“कृष्णाङ्गान्दते यस्तु पटुच्छन्नां खलङ्कृताम् । घण्टा-
मालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यबद्धताम् । विधिवच्च
द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति । आयुरारोग्यमै-
श्वर्यं दाता कामांश्च मानसान् । श्वेताङ्गान्दते यस्तु
दिव्यरत्नैरबद्धताम् । घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पै-
श्चैवाप्यबद्धताम् । सुखे धूपः प्रदातव्यो हतेनास्त्रस्य पूर-
येत् । सुवर्णं शृङ्गाभरणा तथा रौप्यसुरा शुभा । पटु-
च्छन्ना शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च
गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् । जन्मप्रवृत्ति यत् पापं
मातृकं पैतृकं च यत् । कुबोजितस्य धूर्त्तस्य तत्क्षणा
देव नश्यति । गान्देदानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः
प्रसुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु
यस्तु गां वै नरः शुचिः । अहोरात्रोपितश्चैव कृतशौ-
चोनरः सदा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां सुक्तालाङ्गुल-
भूषिताम् । घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरबद्धताम् ।
कृतपञ्चाक्षरेत् प्राञ्चो सुखे धूपं प्रदापयेत् । भक्ष्यभोज्या-
क्षपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत् पुमान् । गान्देदानीह
इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यज्ञा-
न्यद्दुष्कृतं भवेत् । पापञ्च तस्य तत् सर्वं दहत्यग्नि-
रिवेत्स्वनम् । वर्षकोटिसहस्रान्तु पुमान् स दिवि भोदते ।
दासीदासैरलङ्कारैस्तूयते सर्वजन्तुभिः । अरोगश्चैव
जायेत तेजस्वी च भवेत्क्षरः । नीलवर्णाञ्च गान्देदाहो-
गुधीं शीलगुणान्विताम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां
सुक्तालाङ्गुलभूषिताम् । पटुच्छन्नां शुभां सौम्यां घण्टा-
दामैरबद्धताम् । पञ्चरङ्गेण सुलेण गलवेष्टनशोभि-
ताम् । रुद्रस्य प्रसुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । पिता पिता-
महश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रसुच्यन्ते
नीलां गां ददते त्त यः । वर्षकोटिसहस्राणि लोकं ति-
ष्ठति वारुणे । दक्षिणीरवहा नद्यो वर्त्तन्ते सर्वतः
सदा । हतशैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्वताः । क्षत्रि-
भागी वरुधनो दुर्भक्षश्च न पश्यति” ।

सुवर्णवत्ससहितायाम् कपिलादिकायागोदानविधि-
स्तत्रैव महाभारते ।

“समानवस्थां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसम्पन्नां ब्रह्मलोकं महीयते” । समान-
वत्त्वां समानवर्णवत्त्वाम् । “रोहिणीं तुल्यवत्त्वां च धेनुं
दद्यात्प्रयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसंबीतां इन्द्रलोकं मही-
यते । समानवत्त्वां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंबीतां सोमलोकं महीयते” । शबलां
कर्तुराम् । “समानवत्त्वां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंबीतामग्निलोकं महीयते । वातरेणुसव-
र्णान्तु सयत्नां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंबीतां
वायुलोकं महीयते । समानवत्त्वां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा
पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसंबीतां यमलोकं महीयते ।
अर्घ्यां हेमसवर्णान्तु सर्वत्नां कामदोहनाम् । प्रदाय
वस्त्रसंबीतां वारुणं लोकमश्नुते । अर्घ्यां, गौः । काम-
दोहनां अनायासदोहाम् । “हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं
सवत्नां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंबीतां कौबेरं
लोकमाप्नुयात्” । पलालधूमवर्णान्तु सवत्नां कामदोह-
नाम् । प्रदाय वस्त्रसंबीतां पितृलोकं महीयते । सवत्नां
पीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम् । वैश्वदेवमसम्बाधं
स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्याते । सितकण्ठीं कृष्णगलाम् । “समान-
वत्त्वां गौरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसं-
वीतां वस्त्रनां लोकमश्नुते । सुव्रता सुखदोह्या । “पाण्डु-
कम्बलवर्णान्तु सवत्नां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंबीतां
साध्यानां लोकमश्नुते । वत्सोपपद्माक्षीलाक्षीं सर्व-
रत्नसमन्विताम् । गन्धर्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति
मानवः । गोप्रदानरतोयाति भित्त्वा जलदसञ्चयान् ।
विमानेनाकवर्षेण दिवि राजन् ! विराजते । तञ्चारु-
वेशाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोधितः । रमयन्ति नर-
श्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम्” ।

देवतोद्देशेन गोदानविधिस्तत्रैव लिङ्गपुराणे

“देवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्या उदङ्मुखी ।
प्राङ्मुखं वत्सजं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुख-
म् । प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम्” ।
देवोऽल महेश्वरः । “एवंविधानतो दत्त्वा याति
दाता शिवालयम् । तत्र भुक्त्वाक्षयान् भोगानन्ते
ब्रह्मैति शाश्वतम्” । देवपुराणे “नीलां वा यदि
वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि । सद्गन्धं बत्सलाञ्चैव
सुखदोहं सुगान्धुप” । “आदाय विधिवद्देवीं पूजये-
च्छुभपङ्कजैः । धूपन्तु पञ्चनिर्यासन्तुरुष्कागुरुचन्दनम् ।

दत्त्वा तु मन्त्रपर्वन्तु नैवेद्यसुपकल्पयेत् । पायसं हत-
संयुक्तं क्षामयेत् तथा तु ताम् । द्विजाय शिवभक्ताय
सवत्नाङ्गां निवेदयेत् । सहस्रवस्त्रकांस्याश्च महापुण्यमवा-
प्नुयात् । यावत्तद्गोमसंख्यानं तावद्देव्याः पुरं वसेत् ।
इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम !” विष्णुधर्म
“मान्वाता उवाच । ब्रह्मणः प्रीयणार्थाय केशवस्य
शिवस्य च । यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजो-
त्तम ! । येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम् ।
ऐहिकासुभिकाप्रसूज करोति न विह्वल्यते । वसिष्ठ
उवाच । गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।
“येन चैव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम् । पुण्यान्दिनम-
थासाद्य स्नात्वाऽऽतर्धं पितृस्तथा । कतोपवासः सम्प्राश्य
पञ्चगव्यं नरेश्वर ! । घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः
शिवस्य च । तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुक-
मात् । उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पय-
स्विनीम्” । गृष्टिः सङ्कृतप्रसूतेत्यर्थः । “सवत्नां वस्त्रसंबीतां
सितयज्ञोपवीतिनीम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां सुवर्णा-
परिसंस्थितान् । शक्तितोदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय
निवेदयेत् । गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु शृणतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसास्यहम् । प्रदक्षिणं
ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम् । इमां नः प्रतिपृच्छीष्व
षेर्द्धत्ता मया तव । स मे पापापनोदाय गोविन्दः
प्रीयतामिति” । वज्रपुराणे तु अयमधिको मन्त्रः ।
“या धेनुः काशप्रपस्थासीदत्वेर्वा गीतमस्य च । साभि-
कामफला देवी इह लोके परत्र चेति । एवमुच्चार्य
तं विप्रं गोविन्दं नृप । कल्पयेत् । अनुब्रजेत्तु गच्छन्
पदान्यष्टौ नराधिप ! । अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय
प्रयच्छति । सर्वकामसदृष्टात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
संप्रारान् संप्रारानात्मानञ्चैव मानवः । संप्रजन्मकृतात्
पापान्मोचयत्यवनीपते ! । पदेपदेऽश्वमेधस्य गोसवस्य
च मानवः । फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्त्वायैवञ्चगौ हरिः ।
सर्वकामदुघा सस्यक् सर्वकालेषु पार्थिव ! । भवत्वथो पा-
पहरा यावदिन्द्राश्चतुर्दश । सर्वेषामेव पापानां कृता-
नामविजानता । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहं हि-
तम् । सर्वेषामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां संप्रजन्मानुगं फलम् । ब्रा-
ह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः । लोकाः
कामदुघाः प्राप्ता दत्त्वैतद्विधिना नृप ! । गोभ्योऽ-

धिकं जगति नापरमस्ति किं हृद्दानम् पवित्रमिति
शास्त्रविदोवदन्ति । ताः सम्प्रदः सुरसदस्य समीह-
मानैर्देवा सदैव त्रिभिर्ना द्विजपुत्रैश्चैः ।

“अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ! । गावो-
ऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात् सर्वेषां एव च । तस्मान्महे-
श्वरो देवस्तपस्तामः सङ्गम्यतः । ब्रह्मलोकं वस-
न्त्येताः सोमेन सह भारत ! । यानां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः
प्रार्थयन्ति परां गतम् । पृथगा च विषा दद्यात् शकता
चाथ चर्मणा । अग्निं चोपसर्जन्ति शृङ्गैर्बालैश्च
भारत ! । नासां जीतातनूनां रुदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षविषयं वाप दुःखमासां भयत्युत । ब्राह्मणैः
सङ्घिता यान्ति तस्मान् पारमकां पदम् । एकं गोब्रा-
ह्मणं तस्मात् प्रवर्द्धन्ति समीपिणः । रत्निदेवस्य
यज्ञे ताः पशुत्वमोषकल्पिताः । अतश्चर्मणवती राजन् ।
गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तता । पशुत्वञ्च वर्त्तन्तु प्रदाना-
योपकल्पिताः । ता इमा विपसन्त्येभ्यो यो ददाति
महीपते ! । निस्तरदापदं कच्छां विषमस्योऽपि वा-
रिष्य ! । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।
सर्वत्र विजयञ्चापि लभते मनुजाविषय ! । अमृतं वै
गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः । तस्माद्ददाति यो
धेनुममृतं स प्रयच्छति । अग्नीनामव्ययं होतृहौम्यं
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं सम्य-
यच्छति । स्वर्गो वा सूर्त्तमानेष, वषभं यो गवां पतिम् ।
विभ्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गं महीयते । प्राणा
वै प्राणनामैते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ! । तस्माद्ददाति यो
धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति । गावः शरण्या भूतानामिति
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स
प्रयच्छति । न वषार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीविने न दातव्या तथा गोर्भरतर्षभ ! । ददत् स
तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् । अन्नयं नरकं
यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः । न कशां नापवत्सां वा
बन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न व्यङ्गां न परिश्रान्तां
दद्याद्ब्रह्मणाया च । दुग्गासहस्रदो हि शक्येण
सह भेदते । अन्नया लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥
भा०आनु० ६६ क०

गोदारण्यं न० गां भूमिं दारयति द-णिच्-ल्यु । श्ला-
कृते अमरः । २३३ः अ० हेमच० ।

गोदावरीं गां स्वर्गं ददाति क्षान्तात् दा-वर्णिच्-ल्यु ।

रक्षणादेशः । स्वगामख्याते नदीभेदे सा च नदी
दक्षिणस्तु दण्डकारण्यसमीपस्था यथाह “सततव्य शर-
भङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रस्या-
माश्रित्य व्यवसत्तदा” भा०व० २७ ३० । “ततो गोदा-
वरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवाप्नोति
वासुकेर्त्तुमुत्तमम् भा०व० २५ ३० । “गङ्गे ! च यमुने !
चैव गोदावरि ! सरस्वति ! । नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि !
जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु” । जले तीर्थार्थाहनमन्त्रः ।

गोदुग्धं न० ६० । गोः क्षीरे । भावप्र० तद्गुण्योऽज्ञास्तञ्च
वाक्यं गोशब्दे दर्शितम् । वर्षभेदेन गोर्दुग्धस्य गुणास्त-
त्रैव “कृष्णाया गभेवं दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् ।
पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् । लघुञ्च
गुरु शुक्लाया रक्तायाश्चापि वातहृत् । बालवत्कृषिव-
त्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषहृत् । वृष्कथिगर्गास्त्रिदोषहृत्
तर्पणं बलकृत् पयः । जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथो-
त्तरम् । पयो गुरुतरं स्त्रो हो यथाहारं प्रयच्छते ।
खल्यन्नभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । तत्तु बल्यं
परं दृढ्यं स्वस्थानां गुणदायकम् । पलाशदण्डका-
पांसवीजजं रोगिणो हितम्” राजनि० । “गवां प्रत्युषसि
क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्जरम् । तस्माद्भ्युदिते सूर्ये
यामं यामाहुर्मैव वा । ससृत्तार्यं पयोपाद्यं तत्-
पधं दीपनं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोष-
क्षमीरितम् । शस्तं वत्सैकवर्ष्यायाधवलीकृष्णायोरपि
इच्छादा मासपर्णादा ऊर्द्धशृङ्गो च या भवेत् । तासां
गवां हितं क्षीरं शृतं वाऽशृतमेव वा । गवां सितानां
वातघ्नं कृष्णाणां पित्तनाशनम् । क्षेष्णुषु रक्तवर्णानां
लीनुं हन्ति कफलापयः” राजनि० ।

गोदुग्धदा स्त्री गोर्दुग्धं ददाति सम्पादयति दा-क ।
चणिकादृशे राजनि० । तस्याभोजनाद्गोर्दुग्धदृष्टे-
स्तस्यास्तथात्वम् ।

गोदुहं ति० गां दोग्धि दुह-क्तिप् ६० । १ गोदोहके (दोयाक)
“चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः” भाषः । १ गोमे च
“चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहां देहमेतत्” उद्भवदू०
दुह-क । गोदुहोऽप्यत्र पु० ।

गोदीहं पु० भावे घञ् । ६० । “१ गोदीहने ।” “रुद्रायतने
भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च” दृ०सं० १६ ३० । कर्मणि
घञ् । “अर्त्तकथातृभिर्योगे देशः काको भावो
गन्तव्योऽध्वा च कर्मघञ् इति वाच्यम्” वार्त्ति० । अस्यार्त्तः

मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्मकाघातनां व्याप्तिर्गर्भितस्वार्थपरतायां तात्पर्यपाहकमिदं वार्तिकं यथाह हरिः

“कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियात्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्जोगे कर्मत्वमुपजायते । अतस्तैः कर्मभिर्युक्तौ घातइव्यैरकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते” इति । अस्यायं भावः मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ घातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणक सम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणाया ज्ञापकमेतद्वार्तिकम् । तत्र घातोराद्यालक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात् इहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारासम्भवेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इति व प्रयोगः । द्वितीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया कालादेश तत्कर्मत्वेन सख्यकर्मण्येव लकारस्तेन मास आस्यते गोदोह आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लस्येत्यभिधानात् कद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम् । २गोदुग्धे च “ह्यो गोदोहोद्ग्वं इतम्” अमरः । आधारे घञ् । १गोदहनकाले च तत्कालञ्च सुहृत्ताटमभागात्मकः यथाह आ०त० विष्णु पु० “ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् इहाङ्गने । अतिथिपह्वयणार्थाय तदुद्ग्वं वा यथेच्छया” गोदोहनकालञ्च सुहृत्ताटमभागात्मकः “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राप्नो ह्यारावलोकनम् । सुहृत्संस्थापनं भागसहोद्गोहृत्तिथिर्भवेत्” मार्क० पु० एक वाक्यत्वात्” आ० त० रघु० ।

गोदोहन न० भावे ल्युट् इत० । १गोदोहने । आधारे ल्युट् । २गोदोहनकाले । “न लस्यतेऽद्वावस्थानमपि गोदोहनं क्वचित्” भाग० १।१८।२७ । आधारे ल्युट् ङीप् । गोदोहनी गोदोहनाधारपाले गार्थ्याम् स्त्री जटाघरः ।

गोद्वव पु० इवति हु-अच् ५त० । गोमूत्रे राजनि० । गोधन न० गवां धनं समूहः । १गोसमूहे गौरैव धनस्य । २नोरूपधनवति लि० । गौरैव धनम् । ३गोरूपे धने न० । “अद्यैव किं चिरेण स्र प्रजामः सह गोधनैः” हरिवं० ३६अ० “गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारसुखेषु च । अक्षसंस्कारदोषेषु पश्यन्नास्तासु शोभनाः” भा०वि० ४७अ० धन-रवे भावे अच् गोवज्रस्य रव इव रवोऽस्य । ४सूबापनाथे पु० शब्दक० हरिव० मूलं इत्यम् ।

गोधर पु० गां पृथिवीं विष्टम्भकतया धरति धर-अच् । महीधरे पर्वते शब्दार्थचि०

गोधर्म पु० गोरिव धर्मः । मैथुनेऽविचाररूपे गोसदृशे घर्मे “गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं सनिः (इह-स्पतिः) भा०आ० १०४अ० उत्तथ्यशब्दे १०७५ पु० इत्यम् ।

गोधा कौटिल्ये कण्ठादेराकृतिगणः नामघातः पर० अक० सेट् । गोधायति अगोधायौत् ।

गोधा स्त्री युध्यते वेच्छते वाहुरनया करणे घञ् । घनुषुषा घातवारणाय प्रकोष्ठे १वध्माने चर्मणि । “वह-गोधाकृलित्वान्” भा० य० १७अ० “गोधाञ्जिष्टमुजा शाखैरभूद्गोमा रणाटवी” माघः । “ततश्चट्टाशब्दो गोधाघाताद्भूतयोः” भा० द्रो० १२६अ० कर्त्तरि अच् । (गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे स्त्री अमरः “त्राविधं शङ्करं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वेतानसुष्टांश्चैकतोदतः” मनुना तन्नांशं पञ्चनखेषु भक्ष्यतयाऽभिहितम् । तन्नांसपाकगुण्यादि भावप्र० उक्तं यथा “गोधाञ्जोष्णजलैर्भूयः क्षान्तितां खण्डयः ज्ञताम् । खिद्राञ्च तक्रतोयाभ्यां क्षान्तितां सूक्ष्मखण्डिताम् । तत्रयेदु वेसवारास्त्रैः प्रलेह्यो वा विधानतः । विपाके मधुरा गोधा वातविस्मरणाग्निनी । कषया कटुका प्रोक्ता कफघ्नी बलवर्द्धिनी ।” सा तु स्थूलजजलभेदाद्दृग्घा । स्त्रार्थं क । अत्रैवार्थं । गोधायाः अपत्यम् वा टक् । गौधेर पक्षे शुभ्रा० टक् । गोधेय उदीचा० मते व्धारक् । गौधार तदपत्ये पुंस्त्री टकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेदः ।

गोधापदी स्त्री गोधाया इव पादो मूलमस्याः स्वाङ्गत्वात् जातित्वाद्वा कुम्भपट्या० ङीप् पङ्गावः । (गोयालिया) लताभेदे । स्त्रार्थं क । अत्रैवार्थं रत्नमाला ।

गोधायम् लि० गां दधाति घा-वा० अखण् ६त० । गोधारके “गोधायसं वि धनसैरदर्दः” अ० १०६।७ ।

गोधावीणाका स्त्री गोधायाश्चर्मणा नञ्वा वीणा सुखा सा कन् । सुखगोधाचर्मनङ्गीणायासु । “गोधावीणाका काण्डवीणाश्च पठ्योवाद्यन्त्युपगायन्ति” कात्या० ००श्रौ० १२।१।७

गोधास्तम्भ पु० गोधेव स्तम्भोऽस्य । विट् खटिरे । राजनि० गोधि पु० गौर्नैत्रं धीयते यस्मिन् आधारे इन् । १लघाटे अमरः गुध-इन् । २गोधायां सर्पभेदे शब्दचि० गोधि-स्त्रार्थं क, गोधेव क अत इत्त्वं वा । गोधिका (गोसाप) गोधायासु अमरः ।

गोधिकापुल पु० इत० । १गोधायावके सर्पात् गोधायास्तत्पक्षे (सोना गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे पुंस्त्री शब्दार्थचि०

गोधिनी स्त्री गुध-गिनि । दृहतीभेदे राजनि०
 गोधूम पु० गुध-वा० उम । गोधूमे शब्द० ।
 गोधूम लि० गुध-जम । १नागरङ्गे २त्रीहिभेदे च (गोधूम)
 च मेदिनिः तद्भेदादि भावप्र० उक्तं यथा "गोधूमः घम-
 नोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः । महागोधूम
 इत्याख्यः पञ्चाद्देशात् समागतः । मधुली तु ततः वि-
 द्धित्वा सा मध्यदेशजा । निःशुको दीर्घगोधूमः क-
 विचन्द्रोष्ठखाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्त-
 हरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो मल्यः सिग्धः सन्धानकत्-
 सरः । जीवनो दृंहणो वण्णोरुच्यो नीर्यस्त्रिरत्नकत् ।
 कफप्रदः नवीनो न च पुराणः पुराणस्यगोधूम
 चौद्रजाङ्गलशुभ्रमुगिति" वाग्भटेन वसने षड्हीत-
 त्वात् । मधुली शीतला क्षिग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
 शुक्रला दृंहणी पथ्या तद्वचन्द्रोष्ठखा स्यता" तस्य
 कताङ्गशब्दे २१८१४० पाकविशेषो दृश्यः ।
 गोधूमक पुंस्त्री गोधूम इव कं शिरोऽस्य । राजिमत् सर्प-
 भेदे अहिशब्दे ५८१४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।
 गोधूमचूर्णं इत० (मयदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगो-
 धूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टं तु रोटिकाम्" भाव० प्र० । कता-
 ञ्चशब्दे दृश्यम् ।
 गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यस्यात् सम्+भू-अपादाने अय्
 गोधूमः सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्चिकभेदे राजनि० ।
 गोधूमसार पुं० इत० । (गोहमेरपालो) इति ख्याते गोधूमस्य
 सारांशे तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुधानु
 गोधूमसारुदूखले कण्डयित्वा सायङ्काले सृत्तिकादिपाले
 जले भग्नं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं
 क्रमेण दूरीकृत्याऽधःस्थं सारसातमे शुष्कं कृत्वा
 पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोबोमिकायां राजनि०]
 गोधूमी स्त्री गां धूमयति धूम+णिच्-अण् गौरा० ङीष् ।
 गोधूलि स्त्री गवां खुरोत्थितो धूलिरत्र काले । गवां प्रचार-
 देशात् गृहगमनकाले गोखुरोद्धृतधूलियुक्ते समयभेदे
 सच कालो यथा "सन्ध्यातपारुणितपश्चिमदिग्दिग्भागे
 व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे । रुद्धे गवां खुरपुटो-
 दुगलितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृशुजेन योगः" पी०
 धा० धृतवाक्योक्तः उपयमशब्दे १२७५।७६४० अथ
 विद्वतिर्हस्यां "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविद्योमतः ।
 अथां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत् । प्राच्या-
 म्णां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेत्तपः । दक्षिणे चाभि-

जिज्ञैवसुत्तरे च निशां तथा" । षो० त० बराहः
 गोरजस्य शब्दोऽप्यत्र उपयमशब्दे २५७५।७६४० उदा०
 गोधेनु स्त्री गोर्धेनुः ज्ञात्वा समासे परनिपगतः । दुग्धवत्यां
 सवत्सायां गवि
 गोधेर लि० गुध-एरच् । गोधेरि कृष्णादिकोषः
 गोध्र पु० गां भूमि धरति घृ-भून्वि० क । महीधरे धरते
 गौनन्दी स्त्री गवि जले नन्दति नन्द-अच् गौरा० ङीष् ।
 १सारसपक्षिणि हारा० खान्दस्य २गणभेदे पु० "प्रियक-
 खैव नन्दस्य गौनन्दस्य प्रतापवान्" भा०शब्द० ४६४०
 गौनर्ह पु० गवि जले नर्हति नर्ह-अच् । १सारसखगे मेदि०
 गवा जलेन नर्हति । २कैवर्तीसुक्ते न० मेदि० । गवा
 वाचा नर्हते अच् । ३देशभेदे पु० स च कूर्मविभागे
 इ०स० १४ अ०दक्षिणस्यासुक्तः "अथ दक्षिणेन बद्धा"
 इत्युपक्रमे "दृशपुरगौनर्दकेरलाः" । सोऽभिजनोऽस्य
 अण् । गौनर्दं तद्देशवासिनि वस्तुषु अण्यो लुक् ।
 तद्देशवासिषु व० व० । गौनर्दनीचशुभ्रान् वेदेहां-
 खानयः सृशति" इ०स० ६४० ।
 "तत्राजोऽपि अण् । गौनर्दं तद्गृहे "काश्लोरराजो
 गौनर्दीर्दारदाधिपतिर्नृपः" काश्लोर राजो गौनर्दः
 कर्तुमाधिपतिस्तथा" हरि० ६१४० वस्तुषु तस्य लुक् ।
 गवि वृषे नर्हते नर्द-अच् । ४महादेशे पु० "गौनर्दी
 गोप्रभावश्च गोष्टेश्वरवाहनः" भा०शा० २८६४० । दक्षकत
 शिवस्तुतौ । गौनर्दं देशे भवः "एङ् प्राचां देशे" पा०
 दृङ्संज्ञत्वात् कः । गौनर्दीय तद्देशभवे लि० प्राचोऽन्यमते
 अण् । गौनर्दं तत्कार्ये लि० ।
 गौनर्दीय पु० गौनर्दं देशे भवः एङादित्वेन दृङ्संज्ञत्वात् क ।
 पतञ्जलिमुनिं हेमच० । तस्य गौनर्ददेशोद्भवकथा दृष्टत्
 कथायां दृश्या सरकोपोहातेऽस्मान्भि दिङ्मालसुक्ता ।
 गौन(ना)स पुंस्त्री० गौरिय नासा अथवा नसादेशः । मण्डलि
 सर्पभेदे (गोखुराम्नाप) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः । अहिशब्दे ५१८४० सुश्रुतवाक्यं
 दृश्यम् । गौनसस्तुदाकरोऽप्यास्या अच् गौरा० ङीष् ।
 २श्लोषभिभेदे स्त्री । सुश्रुते तद्वचणादि तच्च १५६१४०
 उक्तम् । दीर्घमध्यश्च श्वेक्रान्तमणौ हेमच० । [मिनि च ।
 गौनाथ पु० इत० । १वृषे राजनि० । २भूमिनाथे ३गोस्ता-
 गौनाय पु० गां नयति नी-अण् । १गोपे गव्दार्धणि० ।
 "तद्यथा गौनायोऽन्वनायः पुरुषनायः" इति का०उप० ।
 "गौनायः गोपालकः" भा० ।

गोनिष्णन्द पु० गोनिष्णन्दते निष्णन्द-अच् पु०। गोसूत्रे राजनि०। तस्य गोतो नव्यन्दमानत्वत्तथात्वम्।

गोप पु०स्त्रा गांभूमिं वा पाति रक्षति पा-क। (गोयाला) ज्ञातिभेदे स्त्रियां ङीष्। "व्याधांश्चाङ्गिकान्" गोपान् मनुः। "मणिवन्द्यां तन्नुवायात् गोपजातेषु सम्भवः" पराशरः "सच्छूद्रौ गोपनापितौ" इत्युक्तेः तस्य सच्छूद्रत्वम् श्यामाङ्गिते श्भूरक्षत्रे, च पु०। षगोष्ठाध्यक्षे च चेदि०। गोरक्षकमात्रे च। "गोपः क्षोरभृतोयस्तु स दुष्साहृशतो वराम्। गोस्वा-प्यहने भृशः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः" मनुः। "नन्द-गोपट्टे जगता यशोदा गर्भसम्भवा" देवी भा०। "गोप-वधूती त्कूचौराय" भाषां० "तद्वनं तापसानित्यं गो-पाश्च वनचारिणः" भा० य० १२ अ०।

गोपयति गुप-अच्। इरक्षके। "सर्वे देवाभुवनस्यास्य गोपाः" भा० आनु० १० अ०। कस्मिंश्चिकर्मण्युपपदे गुप-अण्। भगोपाद् तत्तद्वस्तु पालके। "द्व्यास्त्र-विन्महातेजाः कर्षो वैकतेनो दृषः। सेनागोपश्च कथम्" भा० कथं० ८ अ०। "पृष्टगोपे दृकोदरे" भा० आ० २० अ०। स्त्रियां षणन्तत्वात् ईप्। सुम्भवो गौराङ्गीष पा०। "शान्ति गोप्योजगुप्यन्" रघुः। ७ उपकारके लि० शर्द्धर०। गां जलं पिबौ पा-क। ८ बोले शर्द्धार्थिच०।

गोपक लि० गोप वा स्त्रार्थे क गुप-लुक्। १ गोपे श्वस्यामा-ध्यक्षे। इरक्षके टाप स्त्रियां ङीष्। ततः शिवा० अण्यत्वे अण्। गोपिक गोपिकाण्यत्वे पु०स्त्री।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येव प्रियतया। १ शारि-वोषधौ राजनि०। इत०। गोपजातिकन्यायां च "वल्लरीगोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्" नाम दामोदरेत्येव गोपकन्यास्तुदाऽब्रुवन्" हरिव० ७७ अ०

गोपककर्टिका स्त्री गोपप्रिया कर्कटिका शाक० त०। (राखालशशा) ख्याते दृक्षे राजनि०।

गोपघोष्टा स्त्री गोपप्रिया घोष्टा शा० त०। "वदरी-सदशाकारो दृक्षः स्रक्षफलो भवेत्। अटव्यामेव सा घोष्टा गोपघोष्टेति कीर्त्तिता" शर्द्धर० उक्ते ष्टक्षे। शर्द्धकोलौ, रत्नभा० श्विकडूतदृक्षे (वैची) राजनि०।

गोपति पु० इत०। गवां पशूनां पत्यौ षणिवे, श्टक्षे, (सांङ्) "रक्षसां वशमापन्नं सिंघानामिष गोपातम्" रामा०। मूनिपतौ श्टक्षे षणिवे, किरणपतौ ष्टक्ष्ये, इस्वर्ग-

पतौ शक्ते, चेदिनिः। ७ षष्ठमनामौषधौ राजनि०। "गोपालिगोपतिर्यामो गोचर्मवसनो हरः" भा० आनु० १७ अ० शिवसहनासोक्तौ। "उत्तरा गोपतिर्गोप्रा" विष्णु सु० "गवां पालनात् गोपवशवारण्यात् गोमंहीतस्याः पाल-नादा गोपतः" भा० "सिंहेन निहतं गोषे गौः सवत्सेय गोपतिम्" क्रि० ४। २१ गोस्वामिन च चारा०। "प्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् वहीः" यजु० ६। ११ "गोपतौ गवां गद्यावस्मिन् यजमाने" वेदमी०। सूर्यस्य किरणपतित्वात् तथात्वम् "मार्त्तण्डौ गोपतिः श्रीमान् कतश्च प्रता-पवान्"। आदित्यहृदयम् "तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम्" भा० आ० १७२ अ०। सूर्यकन्यातपतौ विवाहोक्तौ" दृश्यरभेदे "गोपतिस्त्रालकोत्थ निहतौ शार्द्धधन्वना" हरिव० १६१ अ०।

तस्य भावः स्व-गोपतत्वं पत्यन्तत्वात् यत्। गोपस्य गोपतिभावे न० "येनाग्नेन हृता गावः कश्यपेन सहा-त्मना। स तेनाग्नेन जगतीं गत्वा गोपत्यमेधति" हरिव० ५६ अ०।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे।

गोप(प्र)पद् न० गोः पदं पदस्थानयोग्यस्थानम्। "गो-पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु पा० उक्तार्थे सुट्प्रत्वे। गयामसेविते वनादौ। १ गोसेविते गोर्गतगोचरे स्थाने २ गोपदमात्रप्रमाणे क्षेत्त्रे न० तद्विद्यार्थे न सुट्। ४ गोश्वरणे।

गोपदल पु० गोपद् गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं तदाकारं वा लाति ला-क। गुवाकदृक्षे तस्य गोचरणन्यासयोग्य-स्थानस्थत्वात् तदाकार मूककाण्डत्वाद्वा तथात्वम्।

गोपन न० गुप-गोपने रक्षणे भावे ल्युट्। १ सपञ्चवे कतस्य कर्मणोऽपकायने श्रक्षणे च "सेन्येन सहता युक्तं भरद्वाजस्य गोपने" भा० भी० ५३ अ०। "जान्त्या मञ्जा-घारणे गोपने च" भा० आनु० २६ अ०। चु० गुप-दोषौ भावे ल्युट्। इदीपौ। गुप्य-ईर्ष्याङ्गत्वयोः भावे ल्युट्। १४ ईर्ष्यायाम् इत्थाङ्गत्वे च। चु० गुप दीपौ भावे सुच् गोपना इदीपौ स्त्री।

गोपनीय लि० गुप-गोपने रक्षणे वा कर्मणि षनीयर्त्। १ अत्रकाण्ये श्रक्षणीये च। "गोपनीयमिदं दुःखमिति नै निश्चिता मतिः" भा० शान्ति० १४६ अ०। "गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं यस्य कश्चित्" तन्मसा०

गोपव(व)धू स्त्री इत० गोपस्य बधूरिव प्रियत्वात्।

शारिवोषधौ भावप्र० २ गोपजातिस्त्रियं "गोपवधूटी
डुकूलचौराय" भाषा० "प्रकृतिमगमन् किल यस्य गोपवध्वः"
भाग० १।१।१२८ अत्र सुकृतः वधूश्चर्यस्य वध्वं वादित्यमाह
अ वध्नात्यविद्येति वध्वधातोरूपप्रत्ययेन निष्पन्नत्वादिति ।
वस्तुतः ऊप्रत्ययस्याकिन्त्वात्तलोपाभावप्रसङ्गः । किन्तु
"वध्वोषध्व" उणा० ऊप्रत्यये घञान्नादेशेन सिद्धत्वेन
अन्तःप्रत्ययवादित्वमेव ज्ञायः ।

गोपभद्र न० गोपे भद्रमिव । शालूके शब्दर० गोपे भद्रा ।
२ काशमीरोदत्ते स्त्री राजनि० संज्ञायां कन् । शम्भारीदृष्टे
रत्नमाला शालूकादीनां गोपप्रियत्वात् तथात्वम् ।
गोपरस पु० गां जलं पिबति पा-क गोपः रसोऽस्य ।
वौले शब्दरत्ना० ।

गोपराष्ट्र पु० ब० व० गोपप्रधानाः राष्ट्र्याः शा० त० भारतवर्षस्य
आभीरप्रधाने जनपदभेदे । "अत ऊर्ध्वं जनपदास्त्रिषोष
गदतो मम" इत्युपक्रमे "अश्लकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः
करोतयः" भा० आ० ६४० ।

गोपरिचर्या स्त्री इत० । गोसेवायां तत् प्रकारो हेमा० दा०
उक्तस्तत्त्वादौ ब्रह्मपुराणे

"वन्दनीयाश्च पूज्याश्च गावः सेव्यास्तु नित्यशः ।
तथा । "गवाङ्कोषे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत् सदसदात्मकम् ।" विष्णुः "गावः
पवित्रा माङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञान् गावः सर्वाषस्त्रदनाः । गोमूत्रं गोमयं सर्पिः
क्षीरं दधि च रोचना । षडङ्गमेतत्परमं माङ्गल्यं
सर्वदा गवाम् । षडङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाषविनि-
ष्टदनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां पाशप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ।" पद्मपुराणे
"सदा गावः प्रथम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! । नमो
गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्म-
सुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः । मन्त्रस्य आरण्यादेव
गोदानफलमाप्नुयात्" । आदित्यपुराणे "लवणं च
यथाशक्त्वा गवां ये वै ददयुत । तेषां पुण्यकृतं
लोका, गवां लोकं ब्रजन्ति ते । योऽप्यं भक्त्या किञ्चि-
दप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी । शालो
बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयाद्धर्मशीलः" ।
देवीपुराणे "गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न
कारयेत् । मल्लिकाञ्जीनरत्ने मल्लिकाभिः स भक्षते ।
सूतवत्सान्तु गां यस्तु दत्त्वा पिबते नरः । वाहि-

ताऽस्याश्चिरं तिष्ठेत् क्षुधात्तो वै नराक्षमः" । महाभारते
"गोक्षुब्धस्य तृषार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ! । एत्याद-
यति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मवातकम् । कृत्वा गवार्थे
शरच्चं शीत-वात-क्षमं महत् । आसप्रमन्नारयति कुलं
भरतसन्तम !" । ब्रह्मपुराणे "सदेवा गौर्दृष्टे जाता
परिपाल्या सदा स्वयम् । दुःशीतोऽपि द्विजः पूज्यो
न त शूद्रः सुसंयतः । कनाथानां गवां यत्नात्कार्यस्तु
शिशिरे मठः । पुण्यार्थं यत् दीयन्ते तृष-तोये-म्वनानि
च" । हारीतः "द्वौ मासौ पाययेद्दत्त्वं तृतीये
द्विस्तनं दृष्टेत् । चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्यायं यथा
बलम्" । ब्रह्मपुराणे "आषाढामाश्वयुज्याञ्च पौष्यां
माघ्यां च सर्वदा । न ऋद्धीयाद्गवां क्षीरं सर्वं
वत्साय निक्षिपेत् । न षण्डान्नाह्वयेञ्चैव न गां भारेण
पीडयेत् । युगादिषु युगान्तेषु षडशीतिसंख्येषु च ।
दक्षिणोत्तरगे स्त्र्यै तथा विषुवतोर्द्वयोः । संक्रान्तिषु
च सर्वासु यज्ञेषु चन्द्रसूर्ययोः । पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यां
द्वादश्यामष्टमीषु च । उपचारो गवां कार्यो मासि
मासि यथाक्रमम् । लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ
हतस्य च । परकीयस्य दुग्धस्य तथा देवानि षोडश ।
द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च । आदौ
विचार्य पयसः परिमाणं बलं रश्चि । आकस्मिकन्तु
दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाङ्गकम् । प्रभाने लवणं यत्
दीयते च ततो जलम् । ततस्तृणानि भोज्यञ्च पो-
षणं मांसवर्जितम् । निशि दीपः सतन्त्रीको दिव्या
पौराणिकी कथा । एवं कृते मर्ही पूर्णं रत्नैर्दत्त्वा
भवेत् फलम् । गोप्रदानान्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षणा-
द्भवेत् । मनुष्यैस्तृणतोयादौर्गवः पाल्याः प्रयत्नतः ।
देवाः पूज्याश्च षोडशाश्च प्रतिपाल्याश्च सर्वदा" । तथा
"तृणोदकादेषु वनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः सदृषाः स-
वत्साः । क्षीरं प्रसृजन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधि-
मयैर्विस्तृताः । इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् जपन् । जिघ्रन् भुञ्जन्
क्रीडन् ससृष्टुजन् । महाभयेषु सर्वेषु समेषु विषमेषु
च । प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यसमयप्रदम्" । तथा
"पाशपाशादिकं देयं निशि दीपः सुमास्तरः । इति-
हासपुराणानां व्याख्यानं गोपवीचनम् । अन्तस्तु देवैर्वा-
शक्त्वा परिचर्या यथाक्रमम् । ताडनाक्रोधश्लेदाश्च
स्वप्नेऽपि न कदाचन । तासां मूलपुरीषे तु नेह गः

क्रियते क्वचित् । शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कचारा-
दिकैः सदा। मीमे हचाकुलं वेस्स शीते तन्नं विकर्दमम् ।
वपींछु चाथ शिशिरे सुखोष्णं वातवर्जितम् । उच्छिष्टं
मूत्रविट् श्लेष्मलं जह्याच्च तत्र च । रजस्वला न
प्रवेश्या। नान्यजातिर्न पुंशुली । न लङ्घयेद्दत्तरीं न
क्रीडेद्गोष्ठसन्निधौ । न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्-
कैः सपादुकैः । हस्यश्चरथयानैश्च सवितानैः कदाचन ।
दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिभिः । गावः कृशा-
हाराः पात्याः अद्रया पितृमातृवत् । गिरिप्रपातसिंह-
र्क्षशीतातपभयाहाराः । महाकौलाहले घोरे दुर्दिने
देशविप्लवे । गवां तृणानि देयानि शीतलं च तथा
जलम् । विष्णुधर्मोत्तरे “पुष्कर उवाच गवां
हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं मृगुनन्दन ! । गावः पवित्रा
माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः । शकृन्मूत्रं परं तासाम-
लक्ष्मीवापनं परम् । तद्वि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः
प्रतिष्ठिता । उद्वेगश्च न गन्तव्यः शकृन्मूत्रे विजानता ।
गवां मूत्रपुरीषे तु धीवनाद्यं न संत्यजेत् । गोरजः
परमं पुण्यमलक्ष्मीविप्लनाशनम् । गवां करण्डयनञ्चैव
सर्वकल्मषनाशनम् । गवां शृङ्गोदकं राम ! जाङ्गवीज-
लसन्नभम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । पवित्रं परमं ज्ञेयं ज्ञाने पाने च भा-
गव ! । रक्षन्ममेतन्दाङ्गुल्यं कलिदुःखप्रनाशनम् । रो-
चना च तथा धन्या रक्षोगदगरापहा । यस्तु कल्पं
ससृष्ट्याय सुखसाज्ये निरीक्षते । तस्याऽलक्ष्मीः क्षयं
याति वद्धते न च किल्बिषम् । गवां यासप्रदानेन
पुण्यं सुमहदश्नुते । यावतीः शकृन्मूत्राद्गोस्तु सुखं
धारयितुं शक्ये । धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधात्संज्ञान
धारयेत् । दुःखता घेनवा यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे ।
नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । दत्त्वा पर-
गत्रे यासं पुण्यं सुमहदश्नुते । शिशिरं सकलं
कालं यासं पूगुगवे तथा । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्-
सरगतानि घट् । अग्रभक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा
गवाम् । समापकेन लभते नाकलोकं समायुतम् ।
सायं प्रातर्भुज्यायासमशनं वेदनिर्मितम् । तथैकमशनं
दत्त्वा गवां नित्यसतन्वितः । द्वितीयं यः समश्नाति
तेन संवत्सराक्षरः । गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं
द्विज ! । शीतलायं गवां कृत्वा शक्ये पुरुषसत्तम ! ।

गवां प्रपाणे पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम ! । वारुणं लोक-
माप्नोति क्रीडयत्पुंसरां गणैः । गवां पानप्रदत्तानां
यस्तु विप्लवं समाचरेत् । ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा
भवति भार्गव ! । परां तृप्तिं नचाप्नोति यत्र तत्राभिजा-
यते । गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हवादिना ।
नरकं महदाप्नोति यावद्दन्दाश्चतुर्दश । सिंहव्याघ्र-
भयतन्त्रां पङ्कलग्नां जले गताम् । गामुद्रुत्य नरः स्वर्गं
कल्पभोगानुपान्नुते । गवां लवणदानेन रूपवानभि-
जायते । सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजा-
त्तम ! । औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।
औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति । तासाञ्चेद्वर-
दानाञ्चरन्तीनां मियो वने । यासत्सुत्य ह्यको हन्या-
च्च पालस्तत्र किलिषी । गोवधेन नरो याति नरकाने-
कविंशतिम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तासान्तु पाल-
नम् । विक्रयाञ्च गवां राम ! नरकं प्रतिपद्यते । तासान्तु
कीर्त्तनादेव नरः पापाद् प्रमुच्यते । तासां संस्पर्शनं
धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् । टानेन च तथा त.सां कु-
ल्यान्यपि ससृङ्गरेत् । उदक्याञ्चतिकादोषो नैव तत्र
गृहे भवेत् । भूमिदेशस्तथान्योऽपि यत्रैका वसते च
गौः । गवां निःश्वःसवातेन परा शान्तिर्गृहे भवेत् ।
गोरानेन तत्परमं सर्वस्थानेषु कीर्त्तयेत् । गवां संस्पर्-
शनाद्राम ! कल्मषं जायते नृणाम् । गोमूत्रं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च
शुधाकमपि शोधयेत् । पृथक् च प्रत्ययाभ्यस्तमितं सान्-
पनं श्रुतम् । सर्वकामप्रदं राम ! सर्वाशुभविनाशनम् ।
कृत्वातिङ्गच्छं पयसा दिवसानेकविंशतिम् । निर्भ-
लाक्तेन चौर्येण भवन्ति पुरुषोत्तमाः । त्र्यहसुष्णं
पित्रेन्मूत्रं त्यहसुष्णं घृतं पिबेत् । त्यहसुष्णं पयः
शोत्वा वाशुभञ्चः परं त्यहम् । तत्रङ्गच्छमिदं प्रोक्तं
सर्वाशुभविनाशनम् । शीतलञ्चकृत्स्नधैवैष क्रमा-
च्छीतैः प्रकीर्त्तितः । सर्वाशुभविनाशाय निर्मितो
ब्रह्मणा स्वयम् । गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं वृत्तिं कुर्याच्च
गोरसैः । अत्यिमास्त्यतस्तिष्ठेदुपविष्टाश्च च स्थितः ।
अभुक्तवत्यां नाशोयादपीताश्च च नो पिबेत् । त्राणं
चैवात्मना कार्यं भयार्त्ताश्च ससृङ्गरेत् । आत्मानमपि
सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् । सर्वपापप्रशमनं
सासेनैकेन भार्गव ! । व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो-
त्तमेत् । अभीष्टमथ वा राम ! यावद्दन्दाश्चतुर्दश । गवा-

माहारनिर्मुक्तानश्नन् प्रतिदिनं यवान् । मासेन तद-
वाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसिच्छति । गोमतीञ्च तथा विद्यां
सायं प्रातस्तथा जपेत् । गोलोकमाप्नोति नरोनाम
कार्या विचारणा । उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकी-
र्त्तितः । निवसन्ति सदा यत्र गावस्ताकाशगा दिवि ।
विमानेषु विचित्रेषु वृतेष्वपरसृष्टाङ्गैः । किङ्किणी-
जालचित्रेषु वीणासु रचनादिषु । सदा कामफला
नद्याः क्षीरपायसकर्दमाः । शीतलामलपानीयाः सुव-
र्णसिकतास्तथा । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्यकमलो-
त्पलाः । मानसी च तथा सिद्धिस्तत्र लोके शृगूत्तमः ।
तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः । गो-
मतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तान्तु मे
गदतो विप्र ! शृणुष्व सुसमाहितः । गावः सुरभयो
नित्यं गावो गुणगुणुगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां
गावः स्वस्वयनं परम् । अन्नमेव परं गावो देवानां ह-
विरुत्तमम् । पावनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्तमरान् दिवि । ऋषीणाम-
ग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः । सर्वेषामेव भू-
तानां गावः शरणसुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो
मङ्गलसुत्तमम् । गावः स्वर्गस्य सोपानं गावोघन्याः
सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीयतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव
च । नमो ब्रह्मसृताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं हिषा कृतम् । एकत्र
मन्वास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति । देवब्राह्मणगो-
साधुसाध्वीभिः सकलं जगत् । धार्यते वै सदा तस्मात्
सर्वे पूज्यतमा मताः । यत्र तीर्थे सदा गावः पिबन्ति
वृषिता जलम् । उत्तरन्पृथवा येन, स्थिता तत्र सर-
स्वती । गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथासां
रजसि प्रवृद्धा । लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां
प्रणामं सततञ्च कुर्यात् । भविष्यपुराणे “ब्रह्मोवाच
गामालभ्य नमस्तृत्य कुर्याद्यस्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी
कृता तेन सप्रद्वीपा बहुधरा । गवां हृद्धारयद्देन
वृषिपातेन सत्तमः । पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्प्रेत्र्
सृशेच्च ताः । कुतस्तस्य भवेत्पापं गृहं यस्य विभूषि-
तम् । सततं बालवत्साभिरर्जुनीभिरलङ्कृतम् । या-
पत्तीर्थाणि मेदिन्यामाससुद्धं सरांसि च । गवां शृङ्गो-
दकस्नानकलां नार्हन्ति घोडशीम् । गवामस्थि न
लङ्घनेन मृते गन्धं न वर्जयेत् । यावदाघ्राति तद्वन्धं

तावत् पुण्येन युज्यते । गवां कण्डूयनं धन्यं गोप्रदा-
नफलप्रदम् । त्वयं गोशतदानस्य भयरोगादिपाल-
नम् । त्वयोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् । कपि-
लाशतदानस्य फलं विद्याञ्च संशयः । पञ्चभूते ! शिवे !
पुण्ये ! पवित्रे ! स्वर्यसम्भवे ! । प्रतीच्छेदं मया दत्तं
सौरभेयि ! नमोऽस्तु ते । वज्रना च किञ्चिन्नेन गावः
पाल्याः प्रयत्नतः । गावोदेयास्तथा रक्ष्याः पूज्या म्या-
ह्याश्च सर्वशः । गां वै ये ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम् ।
ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संशयः । ताडये-
द्यस्तु वै मोहात् यो वा कश्चिन्नराधमः । स गच्छेन्न-
रकं घोरं सम्मोडकमिति श्रुतिः । आयान्तीं हन्तु-
कामां यः सौरभेयीं विभावरीम् । क्षम मातरिति
ब्रूयात् स याति परमं पदम् । वराहपुराणे ‘यम-
उवाच गावः पवित्रं मङ्गल्या देवानामपि देवता ।
यस्याः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते । याव-
च्छीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नशति । लाङ्गुलेनो-
द्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः । शरत्सु ह्युप-
जातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रसूवे यो गवां स्नायात्
रोहिण्यां मानवो भुवि । सर्वपापकृतान् दोषान् दह-
त्याशु न संशयः । घेनोस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य
यो नरः । शिरसा प्रतिगृह्णीयात् पापेभ्यः प्रमु-
च्यते । आधिकं क्षिप्रशब्दे २२०१।२ ४० दर्शिते वृहत्-
पराशरवाक्ये दृश्यम् ।

गोपवनं न० गोपप्रधानं वनं शाक०त० । गोपभूयिष्ठे
वने तत्र भवः विदा० अञ् । गोपवनं तत्र भवेत्त्रि०
“सकच्छेपमहालेखमवालेयमकाद्रेयेयमशौभ्रेयमवामरथ्यम-
गोपवनम्” कात्या० १०।२।२१ सोऽभिजनोऽस्य विदा०
अञ् । गोपवनं पित्रादिक्रमेण तत्र वासिजने तस्य
गोत्रापत्यम् अन्वधानन्त्ये” विदा० अञ् । तद्गोत्रापत्ये
बहुषु तस्य लुक् । गोपवना गोपवनस्यपुरुषापत्येषु ।
गोपवनादि बहुषु गोत्रप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्द-
गणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा ।

गोपवनं शिषु विन्दु भाजन अश्रावतान श्यामाक श्या-
मक श्यापर्ण विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गोपवनं शिषु विन्दु
भोगक भाजन शमिक अश्रावतान श्यामाक श्यामक
श्यावलि श्यापर्ण हरितादिस्य ।
हरित किन्दास वष्टास्क अर्कलूष बध्योग विष्णु वृद्ध
प्रतिबोध रथीतर रथन्तर । गर्विष्ठर निषाद् शवर

बलस मठर म्हाकु म्हाकु म्हा पुनर्भू पुत्र इहित
ननान्दु परस्त्री परशु च ।

गोपवल्ली स्त्री गां पाति पा-क कर्म० । १मूर्खतायां
राजनि० । २शत्रुभालतायां (शत्रुभाषा) । शब्द० ।

गोपस् त्रि० गुप-अद्युन् आर्जुधातुक्त्वाद्वाऽऽयाभावः । १गोप्ररि
रक्षितरि । “स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेयं
भाभिपयन्ति” छा० उ० ‘गोपाः रक्षिता’ भाष्यम् । अस्य
गोपाशब्दोदाहरणतया कस्यचिदुक्तिः पामादिकी । गोपूर्य
कक्त्रिन्नापाधात्सिद्धगोपाशब्दस्य पोपालनकर्त्तर्यकत्वेन
तत्र भुवनस्योत्तिकर्म्मणोन्वयापत्तेः आयपक्षे गोपायस्
गोप्ररि त्रि० ।

गोपा स्त्री गां पाति पा-क टाप् । १शत्रुभालतायाम्
शब्दरत्ना० । गां पाति पा-क्लिप् । २गोरक्षके च ।
“गोपा विश्वापवत्” सुश्व०

गोपाध्यक्ष पु० इत० । गोरक्षकपतौ “गोपाध्यक्षो भय-
लक्षो रथमास्थाय सत्वरः” भा० वि० १५ अ० ।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां पानं शोषयं गोपानं
तत् स्वति सो-क गौरा० डीष् । कुक्षेषु आद-
नार्थं बद्धे १वक्रकाष्ठे (सुदनी) २बन्धनाधारे पटलाधारे
वंशपञ्जरे च अमरः । “गोपानसीषु क्षणमास्थितानाम्”
भाषः । [“गोपायकानां भुवनलयस्य” किरा० ।

गोपायक त्रि० गोपयति गुप-आय+एवुल् । रक्षके
गोपायन न० गुप-आय-भावे ल्युट् । १गोपने “गोपायनं
प्रकुर्वते जगतः सार्वभौतिकम्” हरिवं० ४ अ० । कर्त्तरि
ल्यु । २रक्षके । “गोपानां बद्धसाहस्रैर्वलैर्गोपायनैर्द्वैतः”
भा० भी० ७ अ० ।

गोपायित त्रि० गुप-आय-कर्मणि क्त । १रक्षिते अमरः ।
भावे क्त । २अतोतगोपने न० ।

गोपाल पु० गां भूमिं पशुभेदे वा पालयति पालि-अण्
उप० स० । १शब्दे २गोरक्षके च । “क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां
ससत्पत्नस्तु यः सुतः । स गोपाल इति क्षत्रियो भोज्योवि-
प्रैर्न संशयः” पराशरोक्ते २सङ्गीर्णजातिभेदे । “आर्द्धिकः
कुलमित्यस्य गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना
वचात्मानं निवेदयेत्” मनुना तस्य भोज्यान्नतोक्ता ।
मन्दमन्दने ४ विष्णोरवतारभेदे तद्रूपञ्च पद्मपुं पाताल
ख० “त्वामहं द्रुपुमिच्छामि चतुर्भ्यां मधुसूदन !” ।
ओज्ज्वलं प्रति व्यासप्रार्थने भगवदुक्तिं व्यासवाक्ये यथा
“पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम् । ततोऽ-

पशुमहं भूप ! बालं बालाम्बुद प्रभम् । गोपकम्बाहतं

गोपं हसन्तं गोपबालकैः । कदम्बमूलभासीनं पीतवासः
ससञ्जलम् । वनं दन्दायनं नाम नवपञ्चवक्त्रिभूतम् ।

कोकिलध्वनरारावमनोभवमनोहरम् । नदीमपशुं
कालिन्दीमिन्दीवरदत्तप्रभाम् । गोवर्द्धनं तथाऽपशुं

कण्ठशमकरोद्भूतम् । महेंद्रदर्पनाशय गोमोपालसुखा-
वहम् । दृष्ट्वा विह्वलौ ह्यभवत् सर्वभूषणभूषणम् ।

गोपालभवलासङ्गसुदतं वेणुनादिनम् ।

तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् ।

गोपालक पु० गां पालयति पालि-एवुल् इत० ।

१गोरक्षके २भूमिरक्षके च शशिवे त्रिका० गोपाल+स्वार्थे
क । उक्तार्थे ३नन्दनन्दने ।

गोपालकक्षा स्त्री गोपालप्रधाना कक्षा । भारतवर्षस्ये
प्राच्ये देशभेदे “अत ऊर्ध्वं जनपदाक्षिबोध गदतो मम”

इत्युपक्रमे “कक्षा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुर्वराः” ।
भा० भी० ६ अ० । तस्य राजनि अण् । गोपालकक्षः

तद्गुप्ते बद्धत्वे तस्य लुक् । गोपालकक्षास्तद्गुप्तेषु “ततो
गोपालकक्षांश्च सोत्तरानपि कोसलान् । मल्लानामधिप-

श्चैव पार्थिवाञ्चाजयत् प्रभुः” (भीमः) भा० अ० २६ अ० ।
भीमप्राचीविजयोक्तौ ।

गोपालकर्कटी स्त्री । गोपालस्य गोरक्षकस्य प्रिया कर्कटी ।
राजनि० । क्षुद्रकर्कट्याम् (राखालशसा) ।

गोपालतापनीय न० गोपालस्तापनीय सेव्या यत्न । उप-
निषङ्गेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम् । गोपाल-
तापनमप्यत्र न० ।

गोपालधानी त्रि० गोपालोधीयतेऽत्र धा-आधारे ल्युट्
डीप् इत० । गोष्ठे । तस्य पूलासेन समासे राजद०
पूर्वनि० समाहारैकत्वं च गोपालधानीपूलासम् ।

गोपालव पु० गोपालं तद्धर्मं वाति वा-क उप० स० । गो-
पतिधर्मयुक्ते आयुधजीविनि राजन्यभेदे । तस्य ब्राह्म-
णत्वे आयुधजीवित्वेऽपि स्वार्थे न अण् । “अब्राह्म-
ण्येति किं गोपालवाः” सि० कौ० ।

गोपालि पु० गां वृषभं पालयति पालि-इत् । “शिवे
“गोपालिर्गोपतिर्पामः” भा० आनु० १७ अ० शिव-
सहस्रनामोक्तौ २प्रवरभेदे प्रवरारुधायः ।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पालकानत्वात् न डीष्
टापि अत इत्त्वम् । १आभीरपत्न्याम् २शारिवोषधौ च श-
ब्दार्थे चि० । गवां रक्षणात्तस्यास्तथात्वम् ३कीटभेदे हेमच० ।

गोपाली स्त्री गोपालस्तदादरोऽस्त्यत्र अच् गौरा० डीष् ।
 १ गोपालकर्कश्याम् राजनि० । गोपालस्य पत्नी डीष् ।
 २ गोपपत्न्याम् । गां पालयति पालि-प्रण ईप् सुगंध० ।
 ३ गोपालयित्वां ४ क्रुमारानुचरे मावभेदे च “अज्ञज्ञाता
 च गोपाली वृहदम्बालिका तथा” भा० श० ४७ अ० ।
 गोपाष्टमी स्त्री गोपप्रियाष्टमी । कार्तिकस्य शुक्लाष्टम्याम् ।
 “शुक्लाष्टमी कार्तिके तु सृष्टता गोपाष्टमी बुधैः । तद्दिने
 वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वं स वत्सपः । तत्र कृत्यात् गवां
 प्रजां गोप्यासं गोप्रटक्षिणम् । गवानुगमनं कार्यं सर्वान्
 कामानभीषता” कूर्मप० ।
 गोपिका स्त्री गोपायति गुप-खुल् । १ गोपालयित्वाम्
 गोप्येव स्वार्थे क ह्रस्वः । २ गोपपत्न्याम् । [त्रिका० ।
 गोपित्त न० गोः पित्तमिव । गोरुचरनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे
 गोपिन् स्त्री गोपायति गुप-णिनि । १ रक्षितरि स्त्रियां डीष्
 सा च २ श्रामालतायाम् शब्दच० । अतिशयेन गोपी इष्टन्
 टिनोपः । गोपिष्ठ गोपूतमे त्रि० । “कामचारस्य वा
 कामायाय गोपिष्ठो गोपायादिति वा” शत० ब्रा०
 २।२।१२ “गोपिष्ठः गोपायित्ततः” भाष्यम् ।
 गोपित्त त्रि० गुप-इलच् । गोप्ररि ततश्चतुर्थ्यां चञ् ।
 गोपलेय गुपिननिर्दिष्टादौ त्रि० ।
 गोपी स्त्री गोपजातिः स्त्री जातौ डीष् । १ गोपजातिस्त्रि-
 याम् । इन्द्रावनस्य गोप्यश्च श्रुतिदेवस्य निकन्यारूपा यथा
 पद्मपु० पाता० “गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वधिका गोप-
 कन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथ-
 न्नुन । तत्र अष्टा राधाचन्द्रायलीविशाखाललितादयः ।
 मूलम् उज्ज्वलमणौ दृश्यम् । “इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चैवं
 गोप्यो वचेतसः” भाग० १०।३।१२ । स्क० प्रभा० ख० तु
 चन्द्ररूपकणस्य कलारूपता तासासक्ता यथा । “ततो गोप्यो
 महादेवि ! आद्यायाः षोडश स्मृताः । तासां नामानि
 ते वक्ष्ये तानि लोकमनाः शृणु । लस्विनी चन्द्रिका
 काला कूटा शाला महोदया । भीषणी नन्दी शोका
 सुप्रसूया विमलाऽक्षया । शुभदा शोभना पुण्डा हंस-
 सुताः कलाः क्रमात् । हंसएव मनः कणः परमात्मा-
 जनार्दनः । तस्यैताः शक्तयो देवि ! षोडशैव प्रकीर्तिताः
 चन्द्ररूपी ततः कणः कलारूपास्तु ताः स्मृताः संपूर्ण
 मण्डला तासां मालिनी षोडशी कला । प्रतिपत्तिधि
 भाग्य विहरत्याशु चन्द्रमाः । षोडशैव कला यास्तु
 गोपीरूपा वरानने ! एकैकशस्ताः संभिन्नाः सहस्रेण

पृथक् पृथक्” । गोपायति गुप-अच् गौरा० डीष् ।
 २ रक्षिकायां स्त्रियाम् “गीतानि गोप्याः कलसं नृग-
 व्रजः” माघः । स्वार्थे क । गोपिका त्वार्थे “सहा-
 समालोकयति ख गोपिका” माघः ।

गोपीगीता स्त्री भाग० १०० स्क० उक्तार्थं गोपीभिः कृत-
 कणस्तुतौ सा च “जयति तेऽधिकं जन्मनाम व्रजे-
 त्याद्ये कविशक्तमाध्यायस्था ।

गोपीजनवल्लभ पु० गोप्येव जनस्तस्य वल्लभः । श्रीकण्ठे
 “गोपीजनवल्लभाय स्वाहा” तन्वसारे तन्वन्तः । गोपी-
 भर्त्रादयोऽप्यत्र “गोपीभर्तुर्विरहविधुरा कार्चिदिन्दी-
 वराणां” पदाङ्कदूतम् ।

गोपीत पु० स्त्री गौरीरोचनेव पीतः । खड्गनभेदे । इ० स०
 ४५ अ० “पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खड्गनोदरः”
 तस्य दर्शने क्लेशकारितोक्ता ।

गोपीथ न० पा-भावे थक्-“गोपीथेत्यादि” पा०नि० गोः
 सोमस्य पीथः । सोमपाने । “प्रति त्वं चारुमध्वरं
 गोपीथाय प्रह्वयसे” ऋ० १।१६।१ । “गोपीथाय सोम-
 पानाय” भा० । गावः पिबन्त्प्रस्मिन् आधारे थक् ।
 २ तीर्थे गौर्जलावतरणे सोमपाने तीर्थस्य जलावतरण-
 सोपानत्वात्तथात्वम् । “गोपीथं तीर्थमाख्यातम्”
 उणादि इ० । गुप-भावे थक् नि० । ३ रक्षणे पु०
 “गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले त्यस्याच्युतात्मकः”
 भाग० ४।२।५० । “जगत्सृष्टेर्गोपीथाय रक्षणाय”
 श्रीधरः । “अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय सधुद्दृष्टः”
 भाग० १।१०।३६ । “गोपीथाय रक्षणाय” श्रीधरः ।
 गोपीथाय हितं यत् । गोपीथ्य तत्र हिते त्रि० । “जज्ञिष
 इत्या गोपीथ्याय हि दद्यात् तत् पुहुरवे यञ्जोः”
 ऋ० १०।६५।११ ।

गोपुच्छ पु० गोः पुच्छ इव पुच्छो यस्य । १ गोलाङ्गलाख्ये-
 वानरे हेमच० “सर्ववानरगोपुच्छा यमृन्नाद्या भजनि वै”
 (यं सुपीवम्) भा० व० २८।५० । “गोपुच्छैर्हरिभिरभिकैर्न-
 कुलैर्नाभिभिर्दत्तम्” (आश्रमसू) भाग० ३।२।४३ ।
 “गोपुच्छशालाहकमर्कटाश्च” भाग० ८।२।१७ । गो-
 पुच्छाकारत्वात् २ हारभेदे अमरः । इत० । ३ गोलाङ्गले
 न० । “गोपुच्छस्य वल्मीकगोऽथ वा दर्शनं भुज-
 क्तस्य” इ० स० ६५ अ० । ततः शर्करा० स्वार्थे अण् ।
 गोपुच्छ त्वार्थे त्रि० ।

गोपुटा स्त्री गोरिव पुटमस्याः । स्थूलैलायाम् राजनि० ।

गोपुटिक न० गोः शिववृषस्य पुटिकं पुटयुक्तं मस्तकम् ।
शिववृषस्य मस्तके त्रिका० ।

गोपुर न० पुर-अपगमने क गवां पुरम्, गवा जलेन पूर्यते
पू-वज्रं क वा । १पुरद्वारे २त्रेद्वारे अमरः । तत्र
गवामपगमनात्तथात्वम् । ३कैवर्त्तीस्तके चेदि० तस्य
जलेन पूरणत्तथात्वम् "गुप्रवप्रचयप्रस्थैर्गोपुरैर्नन्दनो-
पमैः" भा०आ०२०६०स्तो० "गोपुराङ्गलकोपेतं चतुर्द्वारं
दुरासदम्" भा०व० १७३३० । "पुरगोपुरं प्रति ससैन्य-
सागरम्" माघः । "पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्यै"
(शुनि) वृ० स० ८६ अ० ।

गोपुरक पु० पुर-क इत० गोपुर+कार्थं के । १गवां पुरके
त्रिका० २गोपुरशब्दार्थं च गां भूमिं पिपत्तिं पू-क
संज्ञायां कन् । ३कुन्दूरकवृत्ते राजनि० ।

गोपुरीष न० इत० । गोमये राजनि० ।

गोपिन्द्र पु० गोप इन्द्र इव । १श्रीकण्ठे हेमच० । "गोपे-
न्द्रस्त्वाजुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे" भा० भी० २३अ० ।
इत० । २गोपेश्वरे नन्दे च गोपेश्वरादयोऽप्यत्र ।

गोपिण्ड पु० इत० । १नन्दोपे "गोपेशं परितः परे" सुभ०
२शाक्यमुनौ त्रिका० ।

गोप्रव्य त्रि० गुप-कर्मणि तव्य वा आयाभावः । १अप्रकाशे
२रक्षणीये च "पौरजानपदाश्चैव गोप्रव्यास्ते यथा
सुखम्" भा० क० ६५ अ० । इट्पक्षे गोपितव्य
आयपक्षे गोपायितव्य तत्रार्थं त्रि० ।

गोप्त्र पु० गुप-ट्प् । रक्षके । "तस्मै सभ्याःसभार्याय गोप्त्रे-
गुप्रतमेन्द्रियाः" रघुः । "तस्यार्थं सर्वमतानां गोप्त्रारं धर्म्य-
मात्मजम्" । "म्रुयते ब्रह्महत्यायाः गोप्त्रा गोत्राङ्गणस्य च'
मनुः २संवरके च । ३विष्णौ पु० "उत्तरो गोपतिर्गोप्त्रा" विष्णु
स० "सकलभूतपालनात् गोप्त्रा" भा० । "गोहितो गोपति-
र्गोप्त्रा" विष्णुस० । "स्वात्मानं स्वमायया गोपायति
संभ्रणोति गोप्त्र" भा० । स्त्रियां ङीप् । "गुह्याति-
गुह्यगोप्त्री त्वम्" देवीजपसमापनमन्त्रः । इट्पक्षे
गोपिर्त्र आयपक्षे गोपायिर्त्र तत्रार्थं त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गोप्य त्रि० गुप-कर्मणि यत् । १रक्षणीये २गोपनीये
अप्रकाशनीये च । "आयुर्वित्तं गृह्णच्छिद्रं मन्त्रमैद्युन
मेषजम् । तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः"
काशोख० । ३दासीपुत्रे पु० चेदि० ।

गोप्यादित्य पु० प्रभासतोर्थस्य गोप्रीस्यापितरविमूर्त्तिभेदे
तत्कथा स्क० प्रभा० ख० यथा

"ततो गच्छेन्महादेवि ! गोप्यादित्यमनुत्तमम् । भूते-
शाहायवे भागे धनुर्भिस्त्रिशतान्तरे । बलातिवल-
दैत्यद्वीर्दक्षणाग्नेयसंस्थितम् । धनुषां दशके देवि !
संस्थितं पापनाशनम् । तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि महा-
पापहरां शुभाम्" इत्युपक्रमे "अथ तत्र कतान् ज्ञात्वा
प्रासादान् यादवैः पृथक् । तेतो गोप्योऽपि ताः सर्वाः
सहस्राणि च षोडश । कृष्णमाज्ञाय भावेन स्थापयाञ्च-
क्रिरे रविम् ऋषिभिर्नारदाद्यैस्तु तथा क्षेत्रनिवासिभिः
तत् प्रतिष्ठापयामासुः प्रतिष्ठावधिना रविम् । प्रति-
ष्ठिते ततः सूर्येद्दुर्दानानि भूरिशः । ततः क्षेत्र निवा-
सिभ्यस्तीर्थ देवतेषु वै । ततस्ते ऋषयः सर्वे सन्तुष्टा
हृष्टमानसाः । चक्रुर्नाम रवेस्तत्र गोप्यादित्येति
विश्रुतम्" ।

गोप्याधि पु० कर्म० । आधिभेदे आधिश्चन्द्रे ७११ पु०
दृश्यम् । "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" याज्ञ० ।

गोप्रकाण्ड न० प्रशस्तो गौः (जातिः) "प्रशंसावचनैश्च" पा०
नित्यस० परनि० । अष्टे गवि अमरः । नियतलिङ्गत्वात्
लौबत्वमेव "प्रकाण्डहृत्तल्लजौ" अमरोक्तेः । शब्दक०
पुंस्त्वोक्तिश्चिन्त्रा । यदपि तत्र गोषु मध्ये प्रकाण्ड
इत्युक्तं तदपि प्रामादिकं "प्रशंसावचनैश्चेति स्त्रत्वस्य
कर्मधारयसमासमात्रविधयत्वात् ।

गोप्रचार पु० प्रचरत्यस्मिन् प्र+चर-आधारे षञ् इत० ।
१गोचारणस्याने । "यामिच्छया गोचारो भूमिराजवशेन
वा" याज्ञ० "गवादीनां चारणाय क्रियानपि भूभागोऽ-
कष्टः कल्पनीयः" भिता० । स्कन्दपु० प्रभा० खण्डोक्ते
२तीर्थभेदे । "गोप्रचारकथा पुण्ड्या गोपीनां द्वारका
गमः" वृहद्वा० तत्प्रतिपाद्योक्तौ ।

गोप्रतार पु० गवां प्रतारः प्रतरणतुल्यः संमर्दोऽत्र । रामस्य
वैकुण्ठगमनकाले तदनुगासिनां पुरवासिनां गोप्रतरण-
तुल्यसम्मर्दयुते सरयूस्ये १तीर्थ भेदे । "गोप्रतारं ततो
गच्छेत् सरयास्तीर्थसुत्तमम् । यत्र रामो गतः स्वर्गं
सन्त्यवलवाहनः । देहं त्यक्त्वा महाराज ! तस्य
तीर्थस्य तेजसा । रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च
भारत ! तस्मिंस्तीर्थे नरः ज्ञात्वा गोप्रतारे नराधिप ! ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते" भा०व०८४अ० ।
ऋदोरप्" पा०अप् । गोप्रतरोऽप्यत्र "यज्ञोपतरकल्पोऽभूत्
संमर्दस्तत्र मज्जताम् । अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि
पप्रथे" रघुः । अत्रापि दीर्घमध्यता इत्यन्ये ।

गवा वृषभेन प्रतारो गमनमस्य । शशिवे पु० । “गोनर्दी
गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः” भा० आनु० २८६ अ० ।
शिवसहस्रनामोक्तौ । अ० ६० । शगोःप्रतारे पु० अनु-
पदम् उक्तं रघुवाक्यम् उदा० ।

गोप्रवेश पु० ६० । शगोवेनादितो षट्प्रवेशे “गोप्रवेशसमयेऽ-
प्यतोवृषोयाति कृष्णपशुरेव वा पुरः” वृ०सं० २५ अ० ।
आधारे ल्युट् । शतकाले । स च कालः सूर्या-
स्तमयात् प्राक्कालः तथा च वर्षासूतम् रथौ “सञ्चार-
पूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागतास्वा प्रभा पतङ्गस्य सुनेश्च घेनुः” ।

गोफणा स्त्री सुशुभोक्ते व्रणवन्धनभेदे तत्र कोषदामेत्या-
द्युपक्रमे “वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश
वन्धविशेषास्तेषां नामभिराकृतयः प्रायेण व्याख्याताः”
सुशुतः “चिबुकनसौषांसवस्तिषु गोफणाम्” ।
(निदध्यात्) सुशुत० ।

गोवाल पु० ६० । शगोकेषु शतल्लोमनि च स च सीमा-
ज्ञानाय भूमौ निधेयः यथाह मनुः “अश्विनोऽस्थीनि
गोवालांस्तुषान् भस्म कपालिकाः । करीषमिष्टकाणार
शर्कराः बालुकास्तथा । यानि चैव प्रकाराणि काला-
दृभूमिर्न भक्षयेत् । तानि सर्वाणि सीमायासप्रकाशानि
कारयेत्” । गोवाल इव बालोऽस्याः “पाककर्णेत्यादि”
पा० डीप् । ओपधिभेदे स्त्री सि० कौ० ।

गोभण्डीर पु० स्त्री भट-भाषणे वा० ईरन् गवि जले
भण्डीरः । जलकुक्कुभखगे त्रिका० । स्त्रियां जाति-
त्वात् डीप् । [स्तस्य चात्मजः] हरिवं० १२ अ० ।

गोभानु पु० त्वंसुष्टपौले “त्वंसोस्तु सुतो वङ्गिर्गोभानु-
गोभिल पु० कन्दोपट्टकारके ऋषिभेदे ।

गोभृत् पु० गां भूमिं विभर्त्ति षट्-क्लिप् ६० । पर्वते
“नादेन गोभृच्छखरेषु मत्ताः न्यन्ति गोकर्षशरीर
भक्ष्याः” चौरः । तेन निर्दृत्तम् सङ्गन्नाञ्ज् । गोभृत्
पर्वतनिर्दृत्ते त्रि० स्त्रियां डीप् । [अजुगोभृत् त ।

गोम लेपने अद् चुरा० उभ० सक० सेट् । गोमयति-ते
गोमक्षिका स्त्री गोः ल्लेशदायिका मक्षिका । (डांस)
ख्याते मक्षिकाभेदे शब्दर० ।

गोमघ त्रि०गां मंहति ददाति मक्षि-अच् कन्दसि नि नलोपः
हस्य षश्च ६० । गोदातरि । “कदा गोमघा हव-
नानि गच्छाः, अ० ६।२५।३ “मंहतेर्दानार्थस्य रूपसुत्तर-
पदम्” भा० “स गोमघा जरिते” ६।२५।४ । “गोमघा

गोदात्री” भा० “अश्वामवा गोमघा वा हवेम” वृ० ७।७।१।
गोमण्डल न० ६० । शगोसमूहे श्भूरण्डले । “मन्नां
च तोयापदि दुस्तरायां गःमण्डलखोड्दरथं चक्रर”
माघः । शकिरणसंघे च ।

गोमत् त्रि० गौरस्त्वस्य मतप् । शगोस्वामिनि शगोयुक्ते च
“इन्द्र ! गोमन्निहायाहि” यजु० २६।४ “गावः स्तुतिरूपा
वाचः किरणा वा विद्यन्ते ऽस्य गोमान्” वेददी० स्त्रियां
डीप् । सा च शनदीभेदे स्त्री “गोमतीं घूतपापां च
गण्डकीञ्च महानदीम्” भा० भी० ६ अ० । स्कन्धपु०
प्रभा० तन्नाहात्म्यम् “गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नाना-
दिजं फलम् । चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधि-
सङ्गमः” वृहद्वा० तत्क्षण्डप्रतिपाद्ये । अत्र उदधि

सङ्गम इत्युक्तेः “गङ्गा सरस्वती पुण्ड्रा यमुना च
“महानदी। गोदावरी गोमती च नदी तापी च नर्मदा”
इत्युपक्रमे “नद्याः ससद्रसंयोगात् सर्वाः पुण्याः शुभा-
वहाः” प्रभा० खण्डोक्तेश्च सा ससद्रगा अन्या तु गोमती

काशीतोऽनतिदूरे उत्तरस्यां गङ्गासङ्गता यथाह” भा०
व० ८४ क० यथा “गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोक-
विश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव ससद्ररेत्”
गोमतीस्नान फलं तत्रैव “रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां
कुरुनन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ।
शतसाहसकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । तत्रोपस्पर्शनं
कृत्वा नियतो नियताशनः । गोसहस्रफलं पुण्यं
प्राप्नोति भरतर्षभ !” गौः गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां

विद्यायां मतप् डीप् । षविद्याभेदे सा च गोदानशब्दे
२६६६६६० दर्शिता अन्या तिलघेनुशब्दे वक्ष्यते “गोमत्या
विद्याया घेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च” भा० आनु० ७८ अ० ।
“पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति । गोमतीं च
जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” शाता० गोमत्यां
भवः पलद्या० अण् । गोमत तत्रभवे त्रि० स्त्रियां
डीप् । गोमत्या अदूरभवो देशः अण् । गोमत तत्सञ्चि-
कृत देशादौ त्रि० स्त्रियां डीप् । बहुत्वे तस्य वरणा०
लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने तुम्
गोमान् गोमन्तावित्यादि रूपम् । गोमानिवाचरनि
गोमत्+क्लिप् गोमतीति ततः क्लिप् गोमत् । शगोस्वामि-
तुल्ये अत्र सर्वनामस्थाने घातृत्वात् न तुम् । गोमत्
गोमतौ इत्येव । षष्ठोत्तपुरुषे गोमतीशब्दस्य “वैदेह
बन्धोर्हृदयं विदरे” इत्येव “उत्रापोः संज्ञाच्छब्दोः”

गोमतीस्नान फलं तत्रैव “रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां
कुरुनन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ।
शतसाहसकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । तत्रोपस्पर्शनं
कृत्वा नियतो नियताशनः । गोसहस्रफलं पुण्यं
प्राप्नोति भरतर्षभ !” गौः गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां

विद्यायां मतप् डीप् । षविद्याभेदे सा च गोदानशब्दे
२६६६६६० दर्शिता अन्या तिलघेनुशब्दे वक्ष्यते “गोमत्या
विद्याया घेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च” भा० आनु० ७८ अ० ।
“पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति । गोमतीं च
जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” शाता० गोमत्यां
भवः पलद्या० अण् । गोमत तत्रभवे त्रि० स्त्रियां
डीप् । गोमत्या अदूरभवो देशः अण् । गोमत तत्सञ्चि-
कृत देशादौ त्रि० स्त्रियां डीप् । बहुत्वे तस्य वरणा०
लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने तुम्
गोमान् गोमन्तावित्यादि रूपम् । गोमानिवाचरनि
गोमत्+क्लिप् गोमतीति ततः क्लिप् गोमत् । शगोस्वामि-
तुल्ये अत्र सर्वनामस्थाने घातृत्वात् न तुम् । गोमत्
गोमतौ इत्येव । षष्ठोत्तपुरुषे गोमतीशब्दस्य “वैदेह
बन्धोर्हृदयं विदरे” इत्येव “उत्रापोः संज्ञाच्छब्दोः”

गोमतीस्नान फलं तत्रैव “रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां
कुरुनन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ।
शतसाहसकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । तत्रोपस्पर्शनं
कृत्वा नियतो नियताशनः । गोसहस्रफलं पुण्यं
प्राप्नोति भरतर्षभ !” गौः गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां

विद्यायां मतप् डीप् । षविद्याभेदे सा च गोदानशब्दे
२६६६६६० दर्शिता अन्या तिलघेनुशब्दे वक्ष्यते “गोमत्या
विद्याया घेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च” भा० आनु० ७८ अ० ।
“पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति । गोमतीं च
जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” शाता० गोमत्यां
भवः पलद्या० अण् । गोमत तत्रभवे त्रि० स्त्रियां
डीप् । गोमत्या अदूरभवो देशः अण् । गोमत तत्सञ्चि-
कृत देशादौ त्रि० स्त्रियां डीप् । बहुत्वे तस्य वरणा०
लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने तुम्
गोमान् गोमन्तावित्यादि रूपम् । गोमानिवाचरनि
गोमत्+क्लिप् गोमतीति ततः क्लिप् गोमत् । शगोस्वामि-
तुल्ये अत्र सर्वनामस्थाने घातृत्वात् न तुम् । गोमत्
गोमतौ इत्येव । षष्ठोत्तपुरुषे गोमतीशब्दस्य “वैदेह
बन्धोर्हृदयं विदरे” इत्येव “उत्रापोः संज्ञाच्छब्दोः”

पा० अर्धे प्रयोगे वा ह्रस्वः । “सा लतेव महासालं फुल्लं गोमतितीरजम्” भा० वि० २७ अ० । न तु ह्रस्वान्तं शब्दान्तरम् केषाञ्चित् तथा कल्पनं तु प्रामादिकम् । गौस्तदस्य क्त्वास्ति महत्प डीप् (भागाद्) ख्यातायां पू भूमौ “भोजनं यत् तत्रापि शयनं हृद्मन्दिरे । मरणं गोमतीरे” उद्भूतः ।

गोमती स्त्री प्रशस्ता गौः (जातिः) “प्रशंसावचनैश्च” पा० नित्यम् परनि० । प्रशस्ते गवि पुंस्त्वपि स्त्रीत्वमेव । “प्रशंसावचनैश्चोति” पा० स्त्रौ वचनग्रहणं हृदमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः शस्तशोभनादयः ये च विशेषवचनाः शुचिसाध्वःदयः ये च गौणवृत्त्या सिंहीमाश्वक इत्यादौ प्रशंसां बोधयन्ति ते सर्वे व्युत्सन्ते” मनो० । प्रशंसावचनरूढशब्दादामरे पठिता यथा “मतीक्ष्णिका मचर्चिका प्रकाण्ड रुद्रतक्ष्णौ । प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहे विविः” । गोमचर्चिकाप्यत्रार्थे स्त्री ।

गोमत न० गवां मतम् । गव्युतौ शब्दार्थ० ।

गोमतस्य पु० गौरिव स्थूलोमतस्यः । सुसुतोक्ते नादेशे मत्स्यभेदे । “तत्र नादेशाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्ष्म गोमतस्य कृष्णमत्स्यवागुञ्जारसूरणसहस्रदंष्ट्राप्रसृतयः”

गोमय त्रि० गां दुग्धं मयति मय-अच् इत् । गोडहे गोपे । तत्रः चतुरर्थ्यां कुसदा० ठक् । गोमथिक तन्नृष्टत्तादौ त्रि० ।

गोमन्त पु० सत्यपर्वतविषयस्य पर्वतभेदे । “ततश्चुप्रताः गर्भस्थामः सत्यस्य विवरं गिरम् । गोमन्तमित्ति विस्वातं नैऋतङ्गविभूषितम्” हरिव० ६६ अ० । तदर्थं नञ् ‘एवं वयं जरासन्धाद्भतः कर्तृकिल्बिषाः । सामर्थ्यवन्तः सन्ध्याद् गोमन्तं रुसुराश्रिताः । त्रियोजनायतं सप्रतिस्कन्धं योजनादधि । योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतीरणम्” भा० सं० १३ अ० ।

“वदग्च्छ कृष्ण ! शैलेन्द्रं गोमन्तं तु नगात्तमम्” तत्रैव । जरासन्धेन तत्र कृष्णयुद्धकथा तत्पर्वतदाहकथा च हरिव० ६६ अ० उच्यते । “मथुरापूर्वाङ्गं हिमवद्गोमन्तचित्तकूटस्थाः” वृ० सं० १६ अ० ।

गोमन्द पु० पर्वतभेदे । “कौञ्जदीपे महाक्रौञ्चो गिरीरत्नचयाकरः । सम्पूज्यते महाराज ! चातुर्वर्ग्येन निवृत्ता । गोमन्दः पर्वतो राजन् ! सुमहान् सर्वधातकः ।

यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः” भा० भी० १२ अ० ।

गोमय पुंन० गोः पुरीषं गोमयट् अर्द्धर्चादि । (गोवर) १ गोः पुरीषे तद्गुणादिगोशब्दे = ६८१ प्र० उच्यते । “यत्नलजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः । रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोमयमाहरेत्” शब्दार्थचि० स्मृतिः । गोमयस्य श्रेष्ठताकारणम् ।

“शतं वर्षं सचस्त्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् । गोभिः पूर्वं विष्टुष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामित्ति । अस्मत्पुरीषस्त्वानेन जनः पूयेत सर्वदा । शकता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमानुषाः । ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः । एवं भवत्विति विभुर्लोकान्सारयतेति च” । तत्र कच्छप्रा वासो यथा गोलक्ष्मीसंवादे “अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! । शकन्मूले निवसत्वं पुण्यमेतद्भि नः शुभे । । श्रीरुवाच । दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः । एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः !” इति भा० शा० दानधर्म उक्तम् । “गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं च सरस्वती” काशीख० । “गोमयाच्च वृश्चिको जायते” शास्त्रकारप्रवादः “सुधाङ्गना गोमयगोमुखाणि” साधः । “शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्” मनुः । शतदात्मके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गोमयच्छत्र न० गोमये तदाधारस्थाने कृत्वमिव । शिलोम्ब्रे (कांतया) । त्रि० स्वल्पार्थे ङीप् स्वार्थे क । गोमयच्छत्रिकापि तत्रार्थे स्त्री चारा० ।

गोमयांप्रय न० गोमयं प्रियमस्य साधनत्वात् । भूवृषे शिलोम्ब्रे रत्नमाला ।

गोमयांत्या स्त्री गोमयादत्तिष्ठति उद्गु+स्था-क टाप् । (गुर्वरियापोका) कीटभेदे हेयच० ।

गोमयाद्भव त्रि० गोमयाद्भवति उद्गु+भू-अच् । गोमयजाते रथारग्वधे (सो दाल) वृत्ते च पु० शब्दर० ।

गोमहिषदा स्त्री कुमारानुचरे मातृभेदे । “शृणु मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानिमान्” इत्युपक्रमे “पयोदा गोमहिषदा गोविधाषी च भारत !” भा० अ० ४७ अ० ।

गोमांस न० इत् । गवां मांसं तद्गुणादि गोशब्दे = ६८१ प्र० उक्तं “गोमांसमक्षणे प्राजापत्यं चरेत्” सुमन्तुः तन्वाज्ञानतः, ज्ञानतस्तद्गुणेषु चान्द्रायणं यथाह शातातपः “अगत्यागमने चैव सद्यगोमांसमक्षणे । रुद्रं चान्द्रा-

यथं कुर्याद्ददीं गत्वा ससुद्रगाम्” विष्णुना तु द्विजातीनां तत्र पुनरुपनयनमुक्तं यथा “विड्वराह यामकककुटनरगोमांसमन्नघ्ने सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।”

गोमातृ स्त्री इतः । गवां मातरि सुरभौ कश्यपपत्नीभेदे । “गोमातरः सुशीलाद्यास्तत्र सन्ति शिवप्रियाः” काशीखं २५० ।

गोमायु पु० स्त्री गं विहतां वाचं मिनोति मा-उष्ण । १ऽष्टगाले, अमरः “अनु ऊङ्गु रुते घनध्वनिं नञि गोमा-युरुतानि केशरी” किरा० । “पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमा-युविरुते तथा” मनुः । तन्मूलादिभक्षणाभिषेधमाह मनुः “विड्वराहनरोष्ट्राश्चगोमायोः कपिकाकयोः । प्राशय मूलपुगीषाणि द्विजसाम्नायणं चरेत् ।” तद्गूतादिशुभाशुभफलं वृ० स० उक्तं यथा “श्रमिः श्टगालाः सवशाः फलेन विशेष एषां शिशिरे मदाग्निः । इहहृतान्ते परतश्च टाटा पूर्णः खरोऽन्ये कथिताः प्रदीपाः । लोमाशिकायाः खलु कङ्कगन्धः पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः । येऽन्ये खरास्ते प्रकृते-रपेताः सर्वे च दीपा इति सम्प्रदिष्टाः । पूर्वादीच्योः शिवा शस्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता । भूमिताभिमुखी हृत्नि खरदीपा दिगीश्वरान् । सर्वदिक्षुशुभा दीपा विशेषेणाङ्गशोभना । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा स्त्र्योन्मुखी शिवा । याज्ञीत्यग्निभयं शास्ति टाटेति स्तवोदिका । सिग्धिग् दुष्कृतमाचष्टे सज्जाला देश-नाशिनी । नैव दारुणतामेके सज्जालायाः प्रचक्षते । अर्काद्यनलवत्तस्या वक्त्रं लालास्वभावतः । अन्यप्रतिरुता याम्या सोढ्वस्वस्ततशंसनी । वारुण्यनुरुता सैव शंसते सलिले स्तितिम् । खलोभः श्रवणं चेष्टं घनप्राग्निः प्रिया-गमः । लोभप्रधानभेदश्च वाहनानां च सम्प्रदायः । फलमा-सप्रमादेतदप्राच्यं परतो रतम् । याम्यायां तद्विपर्यस्तं फलं षट्पञ्चमाहते । या रोमाञ्च मनुष्याणां शक्यमूलं च वाजिनाम् । रात्रात् त्रासं च जनयेत्सा शिवा न शिव-प्रदा । मौनं गता प्रतिरुते नरहरिदवाजिनाम् । या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा सम्प्रयच्छति । भेभे इति शिवा भयङ्करी भो भो व्यापदमादिशेच्च सा । स्तववन्ध निवेदनी फिफी ऊङ्ग चात्महिता शिवा स्तरे । शान्ता त्ववर्णात् परमं हवन्ती टाटासुदीर्घानिति वाश्रमाना । टे टे च पूर्वं परतश्च ये ये तस्याः स्वहृदिप्रभवं

रतं तत् । उच्चैर्घौरं वर्षसुचार्यं पूर्वं पश्चात् क्रोशत् क्रोष्टु कस्यातुरूपम् । या सा क्षेमं प्राह विक्तस्य चाग्निं संयोगं वा प्रोषितेन प्रियेण । श्वरुतादिफलं श्वशब्दे वक्ष्यमाणं तत्तुल्यफलमेतस्येत्यतिदिष्टम् । २ गन्धर्वभेदे जटाधरः । “वह्निभिः सह गन्धर्वैः प्रागायत च तस्वरुः” इत्युपक्रमे “गोमायुः सूर्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्रमः” हरिवं० २६ अ० ।

गोमायुभञ्ज पु० गोमायुं भञ्जयति भञ्ज-अण् उप० स० । नीचजातिभेदे अर्कपुल्लखेल्युपक्रमे “गोमायुभञ्जशूलिक वोक्काणाश्चसुखविकलाङ्गाः” वृ०स० १६ अ० तस्य शनि विभागे उक्तिः ।

गोमिन् त्रि० गौरस्यस्य मिति । १ गोस्वामिनि अमरः स्त्रियं लीप । “यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा भोवन् स्तन्दतमार्षभम्” मनुः । २ उपासके ३ऽष्टगाले पु० मेदि० । ४ बुद्धिमिच्छुशब्धे पु० त्रिका० । शालागन्धे परे समासे कावप्रादि० । “कावप्रादयः शालायाम्” पा० अथ उदात्तता ।

गोमीन पु० स्त्री गौरिव स्खूली मीनः । गोमत्स्याख्ये मीनभेदे “न दद्यात् तिक्तकमठं पशुशृङ्गमेव । गोमीनं चक्रशकुलं वडालराचवं तथा” मत्स्यसूक्तम् ।

गोमुख पु० गोर्मुखमिव मुखमस्य । १ नक्रे २ यक्षभेदे च हेमच० । ३ मातलिपुत्रे “वह्निशोमातल त्वञ्च तव पुत्रश्च गोमुखः” भा०क० ६६ अ० । ४ वाद्यभेदे ५ कृटिलाकारे लेपने च न० मेदि० वाद्यभेदे पुंस्त्वमपि यथा “आडम्बरान् गोमुखान्श्च डिगिण्डमान्श्च महाखनान्” भा०श० ४७ अ० । ६ दङ्गाभर्भेभ्यः पणवाणकगोमुखाः” भा० द्रो० ८२ अ० । “पणवाणकगोमुखाः सहसैवाप्यभ्यहृन्त्यन्” गीता । लेपनञ्च तदाकारेण भिचौ लेखनम् “सुगधाङ्गनागोमय-गोमुखानि” भाषः । इतदाकारे सन्धिभेदे (सुरङ्ग) तन्त्रोक्ते जपमालारक्षसाय पट्टवस्त्रादिनिर्मिते खनाम-ख्याते उपदार्थे न० । तस्य लक्ष्यं सुखडमालात० उक्तं यथा ।

“चतुर्विंशङ्कुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् । निर्माया-ष्टाङ्गुलिमुखं पीवायां षड्दशाङ्कुलम् । श्रेयं गोमुखयन्त्रञ्च सवेतन्त्रेषु गोपितम् । तन्मुखे स्थाप-येन्मालां पीवामध्यगते करे । प्रजपेद्विधिना सुह्यं वर्षमालाधिकं प्रिये ! निधाय गोमुखे मालां गोप-येन्नाटजारवत्” (गोमुख) ख्याते दनदीभेदे स्त्री गोसु-

स्वाकारत्वात् ऽहिसालयात् भूमौ गङ्गापतनगुहायां स्त्री ङीप् ।

गोमूत्र न० इत० । (चोना) इति ख्याते गोमूत्रे गोशब्दे २६८१ पु० नदृश्याद्युक्तम् । “शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ।” “गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा” “गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः” मनुः ।

गोमूत्रिका स्त्री गोमूत्रस्यैव गतिरस्यत्वात् ठन् । चित्रालङ्कारभेदे तल्लक्षणमलङ्कारशब्दे ३६२ पु० दृश्यम् । सा च पादाङ्गुलीकविपरोतभेदाच्चतुर्विधा । दिङ्-मात्रसुदाह्रियते”

प्रः ङीप् । वि । क । वा । ह्य । न । सा । धा । ने । ष्या । वि । ष्या । दि । षि । वा । ङी । षि । का । स । हा । न । यु । षा । षा । ष्या । वि । ष्या । षि । मि । मा । षे । १६ स० ४६ श्लोके तल्लक्षणान्तरं मल्लिनाथोक्तं यथा “वर्णनालिकेरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिनैति तत् प्राङ्ङुष्कारं तद्विदो विदुः” ।

षोडशकोटद्वये षड्ङिद्वये द्वयं द्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविगमनेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरिति तदुद्धारः । गोमूत्रप्रकारः प्रकारे स्थूला० कन् टाप् अत इत्त्वम् । गोमूत्रतुल्ये वक्रसरणप्राये श्प्रचारादौ । “गोमूत्रिका-प्रचारेषु” दशकु० “गोमूत्रतुल्यवक्रसरणप्रचारेषु” (तान्मुडु) ख्याते षड्ङभेदे स्त्री राजनि० ।

गोमृग पु० स्त्री गवाङ्कतिर्दृग्गः । गवये तस्य गवाङ्कित्वात् तथात्वम् । “अथस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः” यजु० २४।१ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गोमिद पु० गोविदं मेव्यति सिट्-अच् । षण्णभेदे २द्वीप-भेदे तन्नामनिर्दिष्टं यथा “गोमिदे गोपतिर्नाम राजा-भूद्गोसन्नेत्यतः । याज्याऽभूद्वक्त्रिकल्पानामौतथ्यानां मनोः कुले । स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरुन् । वज्रं, तं गोतमः कोपादगपत् सीऽगमत् जयम् । यज्ञवाटेऽस्य तागावो दग्धाः कौपाग्निना सुनेः । तन्ने-दसा मङ्गीच्छन्ना गोविदः स ततोऽभवदिति” युक्तिकल्प-तरुः । श्लुक्तद्वोपस्ये वर्षाचलभेदे तद्वर्षोपक्रमे” मर्यादा-कारकास्तेषां तथाचैव वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानी-त्यभिधाय “गोमिदश्चैव चन्द्रश्च नारदे इन्द्रभिस्तथा । सोमकः सुसनाः शैले वैभ्राजश्चैव सप्तमः” विष्णु पु० । स्वार्थे क । षण्णभेदे तस्य परीक्षादियुक्तिकल्पतरावुक्तं यथा “हिसालये वा सिन्धौ वा गोमिदमणिसम्भवः ।

स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि । वल्लभः पिञ्जरो धन्यो गोमिद इति कीर्तितः । चतुर्विं जाति-भेदस्तु गोमिदेऽपि प्रकाशयते । ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् जत्रियो रक्त उच्यते । व्यापीतो वैश्याजातिस्तु शूद्रस्वामील उच्यते । छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसता तथा । गुरुप्रभाष्यः सितवर्णरूपः स्निग्धो रुदुर्वीरितमलाऽपराधः । स्वच्छस्तु गोमिदमण्युर्धुतोऽयं करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् । लघुर्दिहोऽतिस्वरो-ऽन्यमानः स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि । करोति गोमिदमण्युर्विनाशं सम्पत्तिभोगे बलवीर्यरागोः । ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमिदमण्यावपि । परीक्षा वृद्धतः कार्या शरणे वा रत्नकोविदैः ॥ स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमिदप्रतिरूपकम् । शुद्धस्य गोमिदमण्येस्तु मूल्यं सुवर्णतो द्वैगुणमाङ्करके । अन्ये तथा विद्रुमस्तस्य मूल्यं तथा परे चामरतुल्यमाङ्कः । चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्” । सच जलकालुष्यशोधकः यथाह सुश्रुतः “तत्र (जले) सप्त कालुष्यप्रसाधनानि भवन्ति तद्यथा कतकगोमिदकविसृप्यसैवालमूलवस्त्राणि सुक्तामण्य-श्चेति” । स्वार्थे क । द्वीपभेदे । “शाकं ततः शालु-लमल कौशं क्रौञ्चं च गोमिदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयो-रन्तरःक्रमेणं ससुद्रयोर्द्वीपसुदाहरन्ति” सि० शि० ।

गोमिदमन्निभ पु० गोमिदेन तुल्यः नित्यस० । दुग्धपाषाणे राजनि० ।

गोमिध पु० मेघ-वधे आधारे घञ् इत० । गोसवाख्ये यज्ञ-भेदे गोसवयद्दे विवृतिः “गवां मेघमवाप्नोति व्यपसरो-भिश्च मेदते” भा० आनु० १०६ अ० ।

गोऽम्भस् न० इत० । गोमूले राजनि० ।

गोयज्ञ पु० गवा क्तो यज्ञः । गोसवयद्दे तच्छब्दे विवृतिः । गा लृट्श्र्य यज्ञः । श्रीकृष्णेन गोपानां हितार्थं रुद्रावने प्रवृत्तिते गोवर्द्धनगिरियज्ञसहिते गवां महोत्-सवकारके २व्यापारभेदे तत्तथा हरिवं० ७३ अ० । “शरद्वेव सुशस्यायां प्राप्तायां प्रादृषः क्षये । नील-चन्द्रार्कवर्षैश्च रचितं बद्धभिर्द्विजैः । फलैः प्रवालेनृ-सनमिन्द्रचापघनोपमम् । भवनाकारविटपं लताधरम सारुद्धतम् । विशालमूलविततं पवनाभोगधारिणम् । अर्चयामो गिरिं देवं गाश्चैव सविशेषतः । बावतं-सैर्विषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितैः । घण्टाभिश्च प्रब-न्धाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा । शिवाय गावः पूज्यन्तां

गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् । पृथ्वतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-
रक्षाभिरिज्यताम् । गीयज्ञं कारयिष्यामि बलादेव न
संशयः” । एवं श्रीकृष्णेनोक्ते गोपवाक्यं यथा
“यत्त्वया ऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ।
कस्तन्नङ्कुरितं शक्रो वेलामिव महोदधेः । स्थितः
शक्रमहस्तात ! श्रीमान् गिरिमहस्त्वयम् । त्वत्प्रणी-
तोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् । भाजनान्युप
कल्पन्तं पयसः पेशलानि च । कुम्भाश्च विनिवेश्यन्ता
सुदपानेषु शोभनाः । पुर्यान्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च
विपुलायताः । भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च तत्सर्वं सुपनीयताम् ।
भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च । विरात-
ञ्चैव सन्दोहः स्वर्षघोषस्य गृह्णाताम् । विशस्यन्ताश्च पशवो
भोज्या ये महिषादयः । प्रवर्त्यताञ्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसु-
सङ्गुलः । ध्यानन्दजननो घोषो महान् सुदतगोकुलः ।
तूर्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणाञ्च गर्ज्जितैः । हम्भा-
रवैश्च वल्गानां गोपानां हर्षवर्द्धनः । दधिहृद् शरा-
वर्त्तः । पयःकुल्यासमाहृतः । मांसराशिप्रकृप्राद्यः
प्रकाशोदनपर्वतः । सं प्रावर्तत यज्ञः स गिरेर्गोभिः
शमाकुलः । तदृगोपगणाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ।
अथाधिष्ठतपर्यन्ते पर्याप्ते यज्ञसंविधौ । यज्ञं
गिरेस्तिथौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह । यजनात्
तदन्नन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम् । मांसञ्च मायया कृष्णो
गिरिभूत्वा समश्नुते । तर्पिताद्यापि विप्राभ्यः सुशः
सम्पूर्णभोजनाः । उत्तस्यः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य
यथासुखम् । भुक्त्वा चावष्टये कृष्णः पयः पीत्वा च
कामदः । संतप्तोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै । तं
गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्वगनुलेपनम् । गिरिभूद्धिं
स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जम्बुः प्रधानतः । भगवानपि तेनैव
रूपेणाच्छादितः प्रभुः । सह तैः प्रणतो गोपैर्वन्द्य-
त्मानमात्मना । तस्यैर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे
स्थितम् । भगवंस्त्वदशे युक्ता दासाः किं कुर्म? किङ्कराः ।
स उवाच ततो गोपान् गिरिप्रभवया गिरा । अद्य प्रभृति
याज्योऽहं गोषु यद्यत्ति वो दया । अहं वः प्रथमो
देवः सर्वकामकरः शुभः । सप्त प्रभावाञ्च गवामयुता-
न्युपभोक्ष्यथ । शिवश्च वो भविष्यामि महत्तानां
वने वने । रंखेऽहं सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा ।
वे चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः । एषां
प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् । पर्याप्तुवन्तु

क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः । एवं मम परा
प्रीतिर्भविष्यति न संशयः” ७४ अ० ।

गीयान न० गवा कष्टं यानम् । गवाकष्टे याने (शगड)
“गीयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः” रुश्रुतः
गीयाने मैथुननिषेधमाह मनुः “मैथुनन्तु समासेव्य
पुंसि योषिति वा द्विजः । गीयानेऽप्यसु दिवा चैव
सवासाः स्नानमाचरेत्” ।

गीयूति स्त्री “गीयूतौ हृन्दसि” पा० अध्वपरिमाणे” वार्त्ति-
हृन्दोध्वपरिमाणभिन्ने न वान्तादेशः । गीयूतौ ।
गीरत्त पु० गां रक्षति सेवनात् रक्ष-अण् उप० स०
(चाकुलिया) श्रुताभेदे रनागरङ्गे मेदि० इक्षुपमनामौ-
षधौ हेम० । शगोपालके त्रि० । भावे घञ् । एगोः
रक्षणे च । “क्षुपिगौरक्षमास्थाय जीवेद्वेश्यस्य जीवि-
काम्” मनुः ।

गीरत्तक त्रि० गां रक्षति रक्ष-ण्वल् इत्० । (राखाल)
गोपालके “गीरत्तकान् वारिणजकान् तथा कारुकी-
लवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवृदा-
चरेत्” मनुः ।

गीरत्तकर्कटी स्त्री कर्म० । लुट्कर्कश्याम् (राखालकाकुड)
भा३प्र० । [श्मेषुमे च जटा० ।

गीरत्तजम्बू स्त्री गीरत्ते गोमे जम्बूरिव । शोण्टाफले
गीरत्तण्डुली स्त्री गीरत्तः तण्डुली वीजं यस्याः ।
(गीरत्तचाकुलिया) क्षुपभेदे रत्तमाला ।

गीरत्ततुम्बी स्त्री गीरत्तौ तम्बी । कुम्भाकारतम्बुम्राजनि०
गीरत्तदुग्धा स्त्री गीरत्तं गोपोषकं दुग्धं निर्यासोऽस्याः ।
मालवप्रसिद्धे क्षुपभेदे गीरत्तक्षुपे राजनि० ।

गीरत्तौ स्त्री० गां रक्षति रक्ष-अण् ईप् सुग्व० । मालव-
प्रसिद्धे क्षुपभेदे राजनि० । [मेदि० ।

गीरत्तु पु० स्त्री गवा वाचा रत्तु रिव । पक्षिभेदे लम्बके
गीरट पु० गवि रटति रट-अच् । दुष्प्रदारे राजनि०
तस्य गोः पोषणाय रटनात् तथात्वम् ।

गीरथ न० गुर-भावे ल्युट् । उत्तोलने उद्यमे अमरः ।

गीरथ पु० मगधदेशस्थे पर्वतभेदे । “अतीत्य गङ्गां शोणश्च तयस्ते
प्राङ्मुखास्तदा । कुशचीरच्छदा जम्बुमांगधं क्षे-
पच्युताः । ते शश्वद्गोघनाकीर्णमन्वुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गीरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मांगधं (जरासन्धपुरम्)
पुरम्” । भा० स० १६ अ० ।

गीरस पु० इत्० । शोर्द्धग्धे शदभि शतके च हेम० । “आ-

द्यानां सांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं
दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ !” भा० उ० ३३ अ० । “शालाः
शालीशुगोरसैः” भा० आश्व० ८५ अ० । गोरसानुप-
मुञ्जान उपभोगांश्च भारत !” । भा० व० २३३ अ० ।
“अन्नं प्रयुषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोमूत्रमयवगोरसविक्रियाः” याज्ञ०
अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह ।
“हरिद्रा गोरसो धान्यं पुनः पाकेन शुध्यति” स्मृतिः ।
शुवाकरसे च “कोरसा गोरसं विना” उद्भूतः ।

गोरसज न० गोरसात् दध्ने जायते जन-ड ५ त० । तक्के
राजनि० ।

गोराज पु० इत० टच् समा० । अ० छट्टपे शब्दर० ।

गोराटिका गोरिव रटति रट+खुल् । शारिकापक्षिणि
राजनि० । अच् गौरा० डोष् । गोराटीत्यपि तत्रैव
हेमच० ।

गोरिका स्त्री गोराटिका पृषो० । शारिकाखगे राजनि० ।

गोरुत न० इत० । गवां शब्दे तद्गतशुभाशुभफलं गवेःकृतशब्दे
२५६७ पृ० उक्तम् । गोरुतं तच्छब्दः श्रुतिगोचर-
त्वेन अस्यस्य अच् । गोरवश्रवणयोग्ये शक्रोशद्वयात्तक्के
देशे हेमच० ।

गोरूप न० इत० । गोः रूपे “जुगोष गोरूपधरा-
मिवोर्षीम्” रघुः । गोः रूपमिव रूपमस्य । शमहा-
देवे पु० । “गोरूपश्च महादेवो हस्यश्रोष्ठरराजतः”
भा० आनु० १४ अ० । [राजनि० ।

गोरीच न० गवा किरखेन रोचने रोच-अच् । हृग्गितले
गोरीचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा । खनाम-
ख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र० ।

*गोरोचना हिमा तिक्रा वश्या मङ्गलकान्दिदा ।
विप्राऽलक्ष्म्याय ह्रीन्मादगर्भस्वावक्षताकृत्” भावप्र० ।
“गोरोचनापत्रविभक्तारभ्याः” “गोरोचनाक्षेपनितान
गोरे” कुना । सा च यन्त्रलेखनद्रव्यं “गोरोचनालकक-
कङ्कुमेन” तन्त्रसारोक्तेः । [अमरः ।

गोर्दे न० गुर । अद्भादित्वात् नि० । मस्तिष्के मस्तकस्थे हृते
गोल पु० गुड-अच् डय लः । शर्ववर्तुले मदनहृत्ते
रत्नमा० । श्जारात् जाते विधवायाः सुते धरणी । षोडशे
जटाधरः । गोलः विषतयाऽरुस्य अच् । खगोलभूगो-
लज्ञापके भास्कराये गोलाध्यायाख्ये ५५ न्ये च ।

“तं तां च प्रणपत्य गोलममलं बालावत्रोधं ब्रुवे ।

मध्याद्यं द्युसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं
प्रौढसमासु नैति गणको निःसंशयो न स्वयम् ।
भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविष-
जितं च । सभा न भातीव सुवक्तृहीना गोलान-
भिन्नो गणकस्तथात्” । “गोलः स्रुतः स्नेहविशेष
एव प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः” सि० शि० उक्ते
इत्थेनभेदे ७मण्डले न० मेदि० दञ्जोतिषोक्तो-
पहयोगभेदे पु० । “अहाणामेकस्मिन् यदि
भवति प्रसां निवसतिस्तदा गोलयोग, प्रलयपद-
मित्त्रोऽपि लभते । भवेत्कोको रत्नः, परिहरति पुत्रञ्च
जननी नृपाणां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्पति
नदी” प्रश्नकौस्तुभे “सप्त यथा यदैकस्या गोलयोग-
स्तदा भवेत् । दुर्भिक्ष्यं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले
नृपक्षयः” मयूरचित्रकम् । “एकादिष्टकोपेतैरुक्तान्
योगान् विहायसंख्याख्यान् । गोलयुक्तमूलकदार
पाशदाभाख्यवीणाः स्युः । दुःखितदृग्द्रवातकक्षपि-
कर दुःशील पशुपनिपुणानाम् । जन्म क्रमेष दुःखिनः
परभाग्यैः सर्व एवैते” दीपिका ।

गोलक पु० गुड-खुल् डय लः । शमणिके अलिङ्गरे (जाबा)
शुडं च हेमच० । शम्भरसे रत्नमाला शकलाये (मटर)
ख्याते शब्दच० तस्य गोलाकतित्वात् तथात्वम् । गोल+
स्वार्थे क । शगोलगदार्थे ५पिण्डे च “तेजसां गोलकः
सूर्यः अहर्ज्ञान्यन्वु गोलकाः । प्रभावलोहि दृश्यन्ते
सूर्यं रश्मिप्रदापिताः” शृ० सि० । इगोलोके न० “यद्रूपं
गोलकं धाम तद्रूपं नान्ति मामके” तन्त्रसा० । जारज-
गोलकस्य संस्कारार्हता कण्डशब्दे २०८७ पृ० उक्ता ।
७दन्द्रियाधिष्ठानभेदे न० । चक्षुर्गोलकम् ।

गोलक्षण न० इत० । गोः शुभाशुभसूचके चिह्नभेदे वृ-
सन्तकक्षणाद्युक्तं यथा
“पराशरः प्राह वृहद्रथाय गोलक्षणं यत् क्रियते
ततोऽयम् । मया समासः शुभलक्षणास्ता सर्वास्तथा-
प्यागमतो ऽभिधास्ये । सास्त्राविलक्ष्णाद्यो रूपक
नयनाश्च न शुभदा गावः । प्रचलच्चिपिटविषाणाः
करटाः खरसदृशवर्णाः । दशसप्तचतुर्दन्त्रः प्रलम्ब
सुष्ठानना विनतपृष्ठाः । हृत्सस्यूलयीवा यवमध्या
दारितखुराश्च । श्यावातिदोर्षजङ्घागुल्फैरतितसु-
भिरतितृहृद्भिर्वा । अतिक्रुदाः कशदंहा नेष्टा
हीनाधिकाङ्ग्यश्च । हृषभोऽप्येवं स्युर्जातिबन्ध-

दृष्यः सिराततक्रोडः । स्थूलसिराचितगण्डस्त्रि-
स्थानं मेहते यश्च । मार्जात्तः कपिलः करटो
वा न शुभदो द्विजस्येष्टः । कण्ठोऽतानुजिह्वः श्वसनो
यूथस्य घातकरः । स्थूलशक्तत्रिणष्टङ्कः सितोदरः
कण्ठसारवर्णश्च । मृच्छजातोऽपि न्याज्यो यूथविना-
भावज्ञो दृषभः । श्यामकपुष्पचितान्नो भस्मारुणसन्निभो
विडालाक्षः । विप्राणामपि न शुभं करोति दृषभः
परिष्टहीतः । ये चोद्गरानि पादान् पङ्कादिव योजिततः
कशपीवाः । कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्तो न भार-
सहाः । मृदुसंघतताम्योऽस्तसुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुस्तुस्त्रिभ्रवणाः सुक्तक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च । आताम्र
संघतखुरा व्यूढोरस्ता दृष्टककुटयुक्ताः । क्षिप्र
क्ष्णतनुत्वयोभाणस्ताम्रतनुष्टङ्गाः । तनुभूस्पृग्वालधयो
रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः । सिंहस्तन्वास्तन्वत्य
कम्बलाः प्रजिताः सुगताः । वामावर्तैर्वाभे दक्षिणपार्श्वे
च दक्षिणवर्तैः । शुभदा भवनप्रनङ्गुहो जङ्गामिभ्र-
णकनिभाभिः । वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्र-
वमौणः । पार्श्विभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भार-
वहाः । प्रायोद्देशे शयलो मार्जारसुखः सितश्च
दक्षिणतः । कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्य
जवः । लम्बैर्दृष्यैर्भेधोदरश्च सङ्क्षिप्रवङ्गुणक्रोडः ।
सोयो भाराध्वसङ्घो जवेऽश्रुतुल्यश्च शस्तफलः । सित-
वर्णः पिङ्गालस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः । हंसो-
नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूस्पृग्वाल-
धिराताम्रवङ्गुणो रक्तदृक् ककुद्गी च । कल्माषश्च
स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्मणाः । यो वा
सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः । मिश्र-
फलोऽपि ग्राहो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति ६१३० ।

गोलतिका स्त्री गवि भूमौ लक्ष्मिनेव । वनचरपशुस्त्रीभदे
“रोहित् कण्डुणाची गोलतिका तेऽपसरसाम्” यजु०
२४।२७। “रोहित् अषप्रः, कण्डुणाची. वनचरी गोलतिका
कापि” वेददी० । [तदपत्ये पु० स्त्री ।

गोलन्द पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गां यज् । गोलन्द्य
गोलयन्त्र न० सि० प्रि० उक्ते यन्त्रभेदे ।

“अपट्टत्तगरविचिह्नं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसृते ।
नाडीदृक्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षितिजम् ।
रविचिह्नस्य छाया पतति कुमध्ये यथा तथा विधृते ।
उद्गुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाड्यो द्युजाताः स्युः” ।

“यथोक्तविधिना खगोलान्तरंगोलं बद्ध्वा तत्र क्रान्तिदृक्ते
मेघादेरारम्भ रविभुक्तं राशिभागाद्यं दत्त्वा तदप्ये
तच्चिह्नं तदपट्टत्तग-रविचिह्नं सञ्च्यते । भगोलं चाक्षयित्वा-
रविचिह्नं क्षितिजे धार्यम् । तथा धृते सति क्षितिजं
प्राचप्रां विधुवनुमयङ्गुले यत्र लग्नं तत्र खटिकया
विन्दुः कार्यः । ततः क्षितिजदृक्ते जलसमं यथा भवति
तथा गोलयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलकथा चाल्यो यथा
रविचिह्नस्य छाया भूमिं पतति । तथा कृते सति
विधुवदृक्ते क्षितिजविन्दोर्मध्ये यावत्यो घटिका
स्तावत्यस्तस्मिन् कासे दिनगता ज्ञेयाः । अपट्टत्ते
मेघादेरारम्भ प्राक् क्षितिजपर्यन्तं यद्वाशिभागाद्यं
तल्लम्बं ज्ञेयम्” प्रमिताक्षरा ।

गोलत्रण न० गवे देयं परिमितं लवणम् । यावद्गवे लवणं
दीयते तार्वाकृते लवणे । “गाधलवणयोः” पा० प्रभाषे
गव्ये एतयोः परतः पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिसरता ।

गोला स्त्री गां वङ्गभूमिम् आधारत्वेन लाति ला-क ।
१गोदावरीनद्याम् । गां वाचं लाति । २सख्यां, ३कुनद्याम् ।
गां दीप्तिं जलं वा लाति । ४पत्ताङ्गने, ५मणिके,
६मण्डले, ७वालक्रीडनके ८दुर्गायाश्च मेदि० ।

गोलाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोलापत्यम् अश्व० फज् ।
गोलाक्षायथ तद्गोलापत्ये पु० स्त्री ।

गोलाङ्गूल पु० स्त्री गोर्लाङ्गूलमिव बाङ्गूलमस्य । १वानर-
भेदे तिका० सच कश्यपपत्न्याः क्रोधायाः कन्यायांहरि-
नान्द्रां जातः यथाह भा०श्या० ६६अ० “नव क्रोधवशा
नारीः प्रजज्ञे क्रोधसम्भवा । मृगी च मृगमन्दा च
हरी भद्रजना अपि” इत्युपक्रमे “हृद्यांश्च हरयोऽपत्यं
वानराश्च तरस्त्रिनः । गोलाङ्गुलांश्च भद्रं ते हृद्याः
पुत्रान् प्रचक्षते” । २कण्ठवानरे राजनि० । तल्लक्ष्यश्च
काशी ख० ३अ० । “गोलाङ्गूला रक्तसुखा नीलाङ्गा
यूथनायकाः ।”

गोलाध्याय पु० गोलस्वरूपादिप्रतिपादके भास्करोये ग्रन्थभेदे ।
गोलाम पु० गां भूमिं लासयति प्रकाशयति लस-सिच अण्
उप० स० । शिलीन्वे हारा० ।

गोलिह पु० गोभिर्लिह्यते लिह-घञर्थं क । १हृत्किायां २घण्टा-
पाटनौ (घण्टापाटलि) च जटा० । [पाटलि) अमरः ।
गोलीट पु० गोभिर्लिह्यते लिह-क्त । घण्टापाटनौ (घण्टा-
गोलोक पु० वैकुण्ठोर्वस्ये स्थानभेदे तत्स्थानमानादि ब्रह्मवै०
पु० उक्तं यथा

‘निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परोवरः । तत्पर-
 चापि गोलोकः पञ्चाङ्गकोटियोजनात् । लङ्गे
 निराध्वश्चापि रत्नसारविनिर्स्वितः । सप्तद्वारः सप्त-
 सानः परिखासप्तसंयुतः । लक्ष्मणाकारयुक्तश्च नद्या
 विरजया युतः । वेदितो रत्नमैत्रेण शतशृङ्गेण
 चारुणा । योजनायुतमानश्च यस्मै कं शृङ्गलक्ष्मणम् ।
 शतकोटियोजनश्च भ्रूकञ्चिच्छत एव च । देव्यं तस्य
 प्रतपुणं प्रस्ये च लक्षयोजनम् । योजनायुत
 विस्तीर्णस्तदैव रासमण्डलः । अमूल्यरत्ननिर्माणी
 वक्तुं लक्ष्मणस्त्वयत् । पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च
 वेदितः । कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
 नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा । त्रिकोटि
 रत्नभरणैर्गोपीलक्ष्यैश्च रक्षितः । रत्नपटीपयुक्तश्च
 रत्नतल्पसम्बन्धितः । नानाभोगसमायुक्तो मधुवापी-
 शतैर्द्वैतः । पीयूषवापीयुक्तश्च कासभोगसम्बन्धितः ।
 गोलोकमण्डलसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः । न कोपि
 वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् ब्रजेधर !” ।

गोलोमिका स्त्री गोः लोमेव लोसाश्च डीप् ततः
 स्वार्थे के अगो ह्रस्वः । (पायुरी) (गोधूमा) इति
 च ख्यातायां इत्सरिण्याम् । शक्रोद्युक्तपुच्छायाश्च ।
 राजनि० ।

गोलोमो स्त्री गोलोमेव लोम लोससदृशं दनादिकसम्भवा
 डीप् । इत्येतदुच्यते । गोलोमेव जाता यण् डीप् ।
 अचारायाम् । गवा वाचा लोमयति अदृक्कृणयति
 लोमन्+वाभधातु-अच् गौणा० डीप् । श्वेय्यायां
 केभच० । शोलोमिकादृच्छे राजनि० ।

गोवतस उ० इत० । गवां वृत्ते तद्भासदादृशीवृत्तम् व्रत
 शब्दे दृश्यम् । [(नेकडेवाव) राजनि० ।

गोवतसादिन् ए० गोवत्सवन्ति अट-णिनि० । वृक्रे
गोवन्दनी स्त्री गोवि भूमौ वन्द्यते वन्द-कर्मणि ल्युट्
 डीप् । इन्द्रियङ्गो, अमरः श्वेतदण्डोत्पले रत्नमाला ।

गोवर न० गोपु द्वियते व-वा० अ । “गोशान्तगोखुरक्षुसुशुष्क-
चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रस-
साधने” भावप्र० उक्ते शुष्कगोमयचूर्णे (गेटा)

गोवर्द्धन न० वृध-णिच् भावे ल्युट् इत० । इगवां वर्द्धने ।
 करणे ल्युट् । शगिरिचन्देदे तत्प्रकारो गोवर्द्धनशब्दे दृश्यः
 वृधि-णिच्-कर्त्तरि ल्युट् इत० । श्वेन्द्रायनस्ये पर्वत-
 भेदे पु० तस्य पूजाकालो हरिभक्तिविलासे इति उक्ते

यथा “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
 भूपरीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाङ्गनाः । श्रीः
 लक्ष्मणासवर्द्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः । मुक्तप्रतिपदि प्रातः
 कार्तिकेऽङ्गुलीयत् वैष्णवः” । “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य
 रात्रौ जागरणं चरेत्” इति कश्चित् पाठः । तस्मा-
 त्तिदं कर्म गोवर्द्धनपाध्यायेन गोप्रध्यायेन च ख्यात-
 समेकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिननिर्णयनाह देवतः
 “प्रतिपद्युट् संयोगे क्रोडर्नस्तु गवां मतम् । परविद्वान्तु
 यः कुर्यान् पुच्छदाराधनञ्चयः” । निर्णयास्तद्वदं पुरा-
 णान्तरवचनम् “या कृद्भः प्रतिपद्भिन्ना तत्र गाः
 पूजयेद्भूप ! । पूजाकालेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो मही-
 पते ! । एतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यं के
 द्वितीयासर्गस्तु सर्वथा निषिद्धः तद्व्यथा “नन्दायां
 दर्शने रक्षावलिदानदशास्तु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा
 देवनाभाय जायते” । पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रो-
 दयो द्वितीयासंयोग एव निषिध्यते “गवां क्रीडा दिने
 यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः । सोमोराजा पशून् कति
 सुरभी पूजकांस्तथा” । तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयास्तते
 निर्णोतं यथा “प्रतिपद्यापराह्णिकलिभूक्तं व्यापिन्यां
 द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते तदुक्तमग्न्याधान-
 विषये दृष्टान्तात्तपेन” द्वितीया त्रिसहस्रं चेत् प्रति-
 पद्यापराह्णिकी । अग्न्याधानदृष्टद्वैत्र्यां परतः सोम-
 दर्शनादिति” । अपराह्णिके पञ्चधा विभक्तस्तद्भक्त्यर्थभागः ।
 ततश्च यत्र प्रतिपद पराह्णिकसहस्रं व्यापिनी द्वितीया
 तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यथा तत्रैव प्रतिपत्तत्र
 गृहीता तथैवोक्तं पुराणसमुच्चये “वर्द्धमानतियो नन्दा
 यदा सार्द्धं विद्यामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा
 तत्र चोच्यते” । किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्-
 क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्या यथोक्तं भविष्योत्तरे “यथा
 द्वादशभिर्मासैर्मासो दृष्टो मलिक्नुचः । तथैवाहोरात्र-
 दृष्ट्या तिथिः प्रोक्तो मलिक्नुचः । यथा मलिक्नुचः पूर्व-
 ख्याज्योप्यास सथा परः । त्याज्या तिथस्तथा पूर्वाप्याह्या
 चैव तथोत्तरेति” निर्णयास्ततमतम् किन्तु वज्रुकीन्यायेन
 द्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदपि देवलादिवचनप्रासास्य-
 मस्तीति । अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । तत्रैव प्राज्ञे
 ‘मथुरावास्तथान्दत्त कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् । गोसयेन
 महास्यूतं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा । मथुरायां तथा
 साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । वैष्णवं धाम संघ्राय

भोदने हरिसद्विवौ"। पूजास्तवः। "गोवर्द्धन! धराधार! गोकुललाणकारक!। विष्णु वाङ्मतोच्छ्रायो गवां कोटि प्रदो भव" गोपूजास्तवः स्कान्दे तत्रैव "लक्ष्मी-र्यां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता। दृतं वहति यत्तः र्थं यमपाशं व्यपोहत्। अन्ततः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृथतः। गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसास्यहम्"। अथ तत्र गोऋषीणां तत्रैव "ऋषीणा-पवेद्भ्यः प्रवेत्तु गोर्नहिष्यादिकं ततः। इषान् कर्षीपवेद्भ्योऽपै-रुक्लिप्रत्युक्त्वाद्नात्"। पाश्चि च तत्रैव "ऋहि-षादेस्तथा भया ऋीडनं वारणलया"। तत्राच्छाटप्रश्च तत्रैव "एवं गोवर्द्धनो गाव्यं पूजनीया विधानतः। गोवर्द्धनमखोरस्यः कल्पसलोपकारकः"। "गोवर्द्धनज्ञा-कृतिरन्वकारि" भाषः।

गोवर्द्धनधर पु० गोवर्द्धनं हन्दावनस्थपर्वतभेदं धरति धर-अच् इत्०। श्रीकण्ठे नन्दनन्दने तस्य तद्धारण-कथा हरि० ७५ अ० यथा "गवां तत् कदनं दृष्ट्वा दुर्द्विनागमजं महत्। गोपांश्चा सन्ननिधनान् कृष्णः कोपं समादधे। स चिन्तयित्वा संरन्धो दृष्टोपायो मयेति च। आत्मानमात्मना वाक्यमिदं सूचे प्रियंवदः। अथाहमिससत्पाथ्य सकाननवनं गिरिम्। कल्पयेद्यं गवां स्थानं वर्षत्वाणाय दुर्द्धरम्। अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीष्टहमियापरम्। त्वास्तुन्ने सव्रजा गावो महश्चञ्च भविष्यति। एवं सञ्चितयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः। बाहोर्बलं दर्शयिष्यन् सभां मे तं महीधरम्। दोर्भ्यांसत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवा-परः। स धृतः सङ्गतो मेधैर्गिरिः सव्येन पाणिनां। गृहभावङ्गतस्तत्र गृहाकारेण वर्षणा"। "धृतं गोव-र्द्धनं दृष्ट्वा परितातञ्च गोकुलम्। कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः" हरि० ७६ अ०।

गोवर्द्धनधारिन् पु० गोवर्द्धनं नगं धारयति धारि-णिनि। नन्दनन्दने श्रीकण्ठे। [वन्ध्यायां गवि।

गोवशा स्त्री वशा वन्ध्या गौः जात्या समासे परनि०। गोवाट न० इत्०। गोमालायां गोष्ठे "सार्गलङ्कारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिव० ६१। "गोवाटेषु च ये वृक्षाः परिदृत्तार्गलेषु च। सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्षसः हरिव० ६५ अ०।

गोवास पु० वस आधारे घञ्। इत्०। गवां वासस्थाने गोष्ठे "निवेशनमथा जम्बुर्जरासञ्चप्रस्य धीमतः।

गोवासमिव वीचन्तः सिंहा हैमवता यथा" भा० स० २० अ०।

गोवासदासन पु० प्राच्ये देशभेदे तत्र भवः "एङ् पाचां देवं" पा० एङादेर्ङ्संज्ञत्वात् छ। गोवासदासनीय तत्र भवे ति० तद्भाजे पु० "गोवासदासनीयानां वशातीनाञ्च भारतः। प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाङ्गाभिमानि-नाम्" भा० व० २३ अ०।

गोवामन पु० गां वासयति वस-णिच्-ल्यु इत्०। गवां वासयतिरि प्राञ्जलभेदे। "गोवासना प्राञ्जलाश्च दास-नीयाश्च सवैतः। प्रीयर्थं ते महाराज। धर्मराज्ञो सङ्गात्मनः" भा० स० ५१ अ०।

गोविकर्त्तृ पु० गां विकर्त्तति वि+कृत-अच् उप० क०। श्शोघातके श्कर्त्तके चालिके च। "रौद्रोद्यजमानया-जावापगोविकर्त्तृहेभ्यो गवेधुकास्" कात्या० श्रौ० १५।१।२। अग्रहृतां गां भूमिं विकर्त्तति गोवि-कर्त्तः कर्षुकः गोहंसको व्याधो वा। "अज्ञावापस्य स्तहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुकां सञ्जाय" शत० ब्रा० ५।१।१।१०। "गोविकर्त्तः स्तगयासहायभूतो गो-हंसको व्याधः" भा०।

गोविकर्त्तृ पु० ति० गां विकर्त्तति वि+कृत-टच् इत्०। पाकादर्थं गोघातके। "आरालिको गोविकर्त्ता स्तप-कर्त्ता नियोधतः। आसं युधिडिरस्ताहम्" भा० वि० २ अ०। "नियोधकः बाह्ययुद्धकारी।

गोवितत पु० गावो वितता अत्र। गोभूयिष्ठे अश्वमेधयज्ञे "वाजवामास तं कखो विधिवद्भूरिर्दक्षिणम्। श्रीमान् गोविततं नाम वाजिसेधमवाप सः" भा० आ० ७४ अ०। गोविनतोऽप्यत्र। "गोविनतेन शतानीकः" शत० ब्रा० १३।५।४।१६। "आद्य सङ्गा टगमास्यस्य शतानीको गोविनतेन" शत० ब्रा० १३।५।४।२। "गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविकेप्रोऽश्वसेधः" भा०। तत्क्षोभेदाः। "चतुर्दशा पञ्चमानाः, तिष्ठदश्यावर्तं चतुस्रवारिणाः पञ्चाना एकाविंशत्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येक-विंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशः पञ्चमानास्तयस्त्रिंशन्ध्या-वतेमग्निटोमसासाटेकविंशान्युक्थान्येकविंशः पाङ्गो पङ्कटभी रात्रिस्त्रिदश्वन्दिः" ता० ब्रा० उक्ताः।

गोविदांपति पु० गां वेदवाणीं विदन्ति गोविदः वेदज्ञान्तेषां पतिः कुलकृत्स०। परमेधरे "आनरुद्धः सुरानन्दो गो-विन्दो गोविदांपतिः" विष्णु स०।

गोविन्द पु० गां वेदमयीं वाणीं गां भुवं घेहं स्वर्गं वा वि-
न्दति “गवादिषु संज्ञायाम्” पा० ३, ६३। विष्णौ वराह-
रूपेण भुव ऐद्वय्यं प्राप्तेः इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मत्स्य-
रूपेण वेदस्योद्धारणात् गोभिर्वेदान्वाक्यैः विद्यते इति वा
तस्य तथात्वम् “गोभिरेव यतो वेदो गोविन्दः ससदाहृतः”
विष्णु संहस्र० भाष्यप्रवृत्तवाक्यम् “नष्टां तु धरणीं
पृथ्वीं गोविन्दत् यत् गुहागताम् । गोविन्द इति तेनाहं
वेदैर्वाग्भिरभिष्टुतः” भा० शा० १४४ अ०। “गौरैषा भवतो
वाणी ताञ्च वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देवसुनिभिः
कथ्यते भवान् ।” तद्भाष्यप्रवृत्तहरिव०वाक्यम् । “अहं
त्रिलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति
लोकस्त्वां स्तोत्रान्ति भुवि शाश्वतम्” हरिव० ७६ अ० ।
गोभिश्च गोविन्दस्याभिषेककथा हरिव० ७६ अ० यथा
“ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान् ।
अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् । दृष्ट्वाभि-
षेच्यमानं च गावस्तम् सह यूथयैः । स्तनैः प्रसन्नसंयुक्तैः
सिद्धिचुः कृष्णमव्ययम् ।” अभिषिक्तं तु तं गोभिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् इति च ।

गोविन्दद्वादशी स्त्री गोविन्दप्रिया द्वादशी । फाल्गुन
शुक्लद्वादश्याम् तत्स्वरूपविधानादि ब्रह्म पु० यथा
“फाल्गुनामलक्षणे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि । गोविन्द
द्वादशी नाम महापातकनाशिनी । तस्यासुषोषप्र
विधिवन्तरः संक्षीणकल्मषः । प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं
पुनरावृत्तदुर्लभामिति” । “आमर्दकी द्वादशीति लोके
ख्यातेयमेव हि । यत्र आमर्दकीपूजा व्रतमस्यां
विशेषतः” । तदुक्तं ब्राह्मे पापनाशिनीमाहात्म्य
प्रसङ्गे “फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथिता नृप !
आमर्दक्याव्रतं पुण्यं विष्णु लोकप्रदं नृणाम्” । प्रभास
खण्डे च देवीमहेश संवादे “फाल्गुनस्य सिते
पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्नात्वा नद्यां तडागे वा
वाण्यां कूपे गृहेऽपि वा । गत्वा गिरौ वने वापि यत्र
सा प्राप्यते शिवा । क्षीरोदे मय्यमाने तु यदा वृक्षः
समुत्थितः । आमर्दक्यैव दैत्यानां तेन साऽऽमर्दकी
सृता । शिवा जल्मीः स्रुतेो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः ।
देवैर्ब्रह्मादिभिः सैर्दक्षोऽसौ वैष्णवः स्रुतः । तं
मात्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा । पूज्या पुष्यैः
शुभैरात्रौ कार्यं जागरणं हरैः । करकं जलपूर्णं तु
कर्त्तव्यं पातसंयुतम् । हविषप्राज्ञं तु कर्त्तव्यं दीपः

कार्यो विधानतः । एवं जागरणं कार्यं कषाश्रवण
तत्परैः । मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजेः कायसम्भवैः ।
देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरैः” ।

गोविष् स्त्री ६३० । गोमये अमरः ।

गोविषाण न० ६३० । गोः गृह्णे (सिग्) “अनर्थक
मनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् । दन्ताश्च परिसृज्यन्ते
रसश्च न च लभ्यते” भा० शा० १४० अ० । “नैपालं वा
गोविषाणोद्भवं वा” सुश्रुतः । गोविषाणं साधनतयाऽ-
स्यस्य टन् । गोविषाणक गोविषाणनिर्मिते वाद्यभेदे
पु० । “पट्टहान् भर्भरान्श्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान्”
भा० शल्य० ४७ अ० ।

गोविष्ठा स्त्री ६३० । गोमये राजनि० ।

गोवीथि स्त्री गगनस्ये नक्षत्रभेदत्वरूपे मार्गभेदे । “नाग-
गजैरावतदृषभगोजरद्भवृगजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः
कैश्चिन्निभाः क्रमाद्दीथयः कथिताः” । “पैतामहात्
लिभास्तिष्ठो गोवीथ्यामद्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भद्रपदे”
वृ०स० ६७ अ० ।

गोवीर्य्य न० ६३० । गवां वीर्य्ये “भृतावनिश्चितायां तु
दशमं भागमाप्नुयुः । लाभगोवीर्य्यं शस्यानां वाणम्
गोपकधीवलाः” नारद स० ।

गोवृन्द न० ६३० । गोसमूहे हला० ।

गोवृन्दारक न० गौर्द्वन्द्वारकमिव उपमितसमासे व्याघ्रादे
राक्षतिगणत्वेन सिद्धेऽपि “द्वन्द्वारकनागकुञ्जरैः पूज्य-
मानम्” पा० सामान्यप्रयोगेऽपि अस्य समासार्थं
पुनर्य्यहणमिति सि० कौ० । अ० छे गवि ।

गोवृष पु० गत्रि वर्षति रेतः वृष-क । अ० छे वृषे । “मणिः
स्रुत इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः” भा० व० ३० अ० ।
“गोवृषं यत्सकं वापि यथेच्छं विनिवेदयेत्” आ०त०
भविष्यपु० । गोवृषं अ० वृषम्” रत्नाकरः । “भगवान्
गोवृषध्वजः” भा० अनु० ८४ अ० । “याम्याणां गोवृषश्चासि
भवां लोकप्रपूजितः” भा० आनु० १४ अ० ।

“गृगाणामथ शाहूँलं गोवृषन्तु गवामपि” हरिवंशे ७४ अ०।
गौश वृषश्च तौ सादृश्येनाख्यतश्च । सामान्यविशेष-
द्योतके गोवलीवर्द्धन्याये, गोवलीवर्द्धन्यायेऽप्यत्र

गोव्याघ्र न० गौश व्याघ्रश्च सदाविरोधित्वात् समाहा० इ० ।

गोव्याघ्रसमाहारे ।

गोव्याधिन पु० गोत्वप्रवर्त्तके ऋषिभेदे प्रवराध्याये मूलं दृश्यम्
गोत्रज पु० ६३० । १ गोसमूहे । गान्धर्वजन्तुत्वं वृज-आधादे

क । श्रुतगतिस्थाने श्रुते च पु० “न मूलं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोत्रजे” “नाधीयीत श्मशानान्ते यामान्ते गोत्रजेऽपि वा” । “कृतवाप्रनो निवसेद् यामान्ते गोत्रजेऽपि वा” मनुः ।

गोत्रत न० गोहत्यानिमित्तं गोषु व्रतम् । गोहत्यानिमित्तं गोषु व्रतभेदे तच्च व्रतं विष्णुनोक्तं यथा । “मासमेकं कृतवाप्रनो गवानुगमनं कुर्यात् आसीना-स्वासीत स्थितासु स्थितः स्यात् व्यवसन्नाञ्चोद्धरेत् भये-भ्यश्च रक्षेत् तासां शीतादिवाणमकृत्वा नात्मनः कुर्यात् गोमूत्रेषु स्नायात् गौरसैश्च वर्त्तते एतद् गोव्रतं गोवधे कुर्यात्” पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह “गवां संरक्षणार्थाय न दुष्प्रेद्रोधवन्धयोः । तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामाकामकृततन्मथा । अङ्गुष्ठमात्र-स्य लोवा बाहुमात्रः प्रमाणतः । आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्डद्वयमधीयते । दण्डाद्द्वयं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत् । प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोत्र-तश्चरेत् । रोधवन्धनयोक्ताणि घातनञ्च चतुर्विधम् । एकपादश्चरेद्दोषे द्विपादं बन्धने चरेत् । योक्तेषु पादहीनं स्थाचरेत् सर्वं निपातने । गोचारे च षट्हे वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि । नदीष्वपि समुद्रेषु स्नाते-ऽप्यथ दरीमुखे । दग्धदेशे स्थिताः गावस्तन्मनाद्रोध उच्यते । योक्तादामकडोरैश्च घण्टाभरणभूषणैः । षट्हे वापि वने वापि बद्धा स्थाज्ञौर्हता यदि । तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तम् । षट्हे खे शक्रे पङ्क्तौ भारे वा पीडितेनरैः । गोपतिर्हृत्यु-माप्नोति योक्ते भवति तद्वधः । सक्तः प्रसक्तउन्मत्तश्चे-तनोवाप्यचेतनः । कामाकामकृतक्रोधाद्दण्डैर्हन्त्यादथो-पलैः । प्रहता वा षट्हा वापि तद्वि हेतुर्निपातने । मूर्च्छितः पतितोवापि दण्डेनाभिहतः स ह । उत्थि-तस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा (पदानि) । यासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद् यदि । पूर्वव्याध्युप-सृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्भिते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भसचेतनम् । पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने । पादे वस्त्रयुग-ञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् । पादाने गोदण्डं दद्याच्च-तुर्थं गोदण्डं षष्ठम् । निष्पन्नसर्वगालन्तु दृश्यते वा सचेतनम् । अङ्गुष्ठमात्रसम्पन्ने द्विगुणं गोत्रतं चरेत् ।

पाषाणेनैव दण्डेन गाधोवेनाभिघातिताः । शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन पातने । लाङ्गूले लच्छ्रपा-दन्तु द्वौ पादावस्थिभङ्गने । त्रिपादश्चैव कर्णं तु चरेत् सर्वं निपातने । शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति घण्टासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते । त्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना । यवस-ञ्चापहर्त्तव्योवावद्दुर्बलोभवेत् । यावत्सम्पूर्णसर्वाङ्ग-स्तावत्तं पोषयेत्तरः । गामेवं ब्राह्मणस्यापि न मस्यत्य-विसर्जयेत् । यदासम्पूर्णसर्वाङ्गोहीनदेहोभवेत्तदा । गो-घातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । काष्ठलोष्टक-पाषाणैः शस्त्रेणोपहतो बलात् । व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्तपनं काष्ठे, प्राजा-पत्यन्तु लोष्टके । तप्तलच्छन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवाति-लच्छ्रकम् । पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः । तप्तलच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिलच्छ्रे तयोदश । प्रमापथे प्रा-णभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः । अन्यत्राङ्गनलच्छ्रभ्यां वाहने दाह-ने तथा । सायं संयमनार्थन्तु न दुष्प्रेद्रोधवन्धयोः । अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदेन तथा । नदीपर्व-तसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् । नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्वं निपातने । दहनाच्च विपद्येत अवज्ञो-वापि यन्वितः । उक्तं पराशरेशैव ह्येकपादं यथा-विधि । रोधवन्धनयोक्ताञ्च भारः प्रहरणं तथा । दुर्गप्रतरयोक्ताञ्च निमित्तानि बधस्य षट् । बन्धपाश-सुगुप्ताङ्गोच्चिथते यदि गोपशुः । भवने तस्य नाशस्य पापे लच्छ्राङ्गमर्हति । न नारिकेलैर्न च शाण्वालेर्न-चापि मौञ्जैर्न च वज्रशृङ्गलैः । एतैस्तु गावोन निबन्ध-नीयाबद्धा तु तिष्ठेत् परशुं षट्हीत्वा । कुशैः काशैश्च बध्नीयाङ्गोपशुं दक्षिणासुखम् । पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते । यदि तत्र भवेत् षट्युः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? जपित्वा पावनीं देवीं सुच्यते तत्र किलि-घात् । प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् । गवाश-नेषु विक्रीणस्ततः प्राप्नोति गोवधम् । आराधितस्तु यः कश्चिद्विघ्नकक्षोयदा भवेत् । श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नोवा कूपसङ्कटे । कूपपादुत्क्रमणे चैव मग्नोवा स्त्रीवापादयोः । स एवं चिथते, तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् । कूपस्नाते तटीबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च । पानीयेषु विपद्दानां प्राय-

श्वित्तं न विद्यते । कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते । वेष्टुद्वार
निवासेषु योनरः खातमिच्छति । स्वकार्येष्टुखातेषु
प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । निशि बन्धनरुद्धेषु सर्पव्याघ्र-
हतेषु च । अग्निविद्युद्विपद्धानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
ग्रामघाते शरौषेण वेष्टुबन्धनिपातने । अतिदृष्टिहता-
नाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते । संप्रामे प्रहतानाञ्च ये
दग्धा वेष्टुकेषु च । दावान्तौ ग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न
विद्यते । यन्त्रिता गौश्विकित्सायार्थं मूढगर्भविभोचने ।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते । व्यापद्धानां
बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषग्मिथ्योपचारे च
प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । गोदृषाणां विपत्तौ च यावन्नः
प्रेक्षकाजनाः । न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ।
एकोहृतोयैर्बहुभिः समस्तैर्न ज्ञायते कस्य हतोऽभिघाता-
त् । दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निर्वर्तनीयोऽपसन्नि-
युक्तैः । एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्ग्रापादिता भवेत् ।
पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् । हतेषु रुधिरं
दृश्यं व्याधिपस्तः कशोभवेत् । नाना भवति दृष्टेषु एव-
मन्वेषणं भवेत् । मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जान-
ता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोषु चान्द्रायणं चरेत् । केशानां
रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । द्विगुणे व्रतञ्चादिष्टे
दक्षिणा द्विगुणा भवेत् । राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्म-
णो वा बहुव्रतः । अक्षत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनि-
र्दिशेत् । यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।
तत्पापं तस्य तिष्ठेत् वक्त्रा च नरकं व्रजेत् । यत्कि-
ञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति । सर्वान् केशान्
ससृज्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवं नारीकुमारीणां शि-
रसोऽसृण्डनं स्मृतम् । न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे श-
यनासनम् । न च गोष्ठे वसेद्गार्तवी न दिवा गात्रमुव्रजेत् ।
नदोषु सङ्गमे चैव अरग्येषु विशेषतः । न स्त्रीणामजिनं
वा सोव्रतमेवं समाचरेत् । विसृज्य स्नानमित्युक्तं सुरा-
णामञ्जनं तथा । बन्धुमध्ये व्रतं तासां कच्छ चान्द्रायणा-
दिकम् । गृहेषु नियतं तिष्ठच्छिर्नियममाचरेत् । इह
योगावधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति । स याति नरकं घोरं
कालसूत्रमसंशयम् । विद्युत्क्रान्तस्नानार्त्तलोके प्रजा-
यते । क्लीवोदुःखी च कुली च सप्त जन्मानि वै नरः ।
तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् । स्त्रीबाल-
भ्रम्यगोविप्रोषतिकोपं विवर्जयेत् । अधिकं गोहत्याशब्दे

दृश्यम् । गोहितं व्रतम् । २ गोसेवाकूपे व्रते गोशब्दे
तत्परिचर्यापकरणे उदात्तप्रकारश्च तत्र दृश्यः ।

गोशुकुत् न० इत० । गोमये जटा० । “एदकुम्भं हुमनभो
गोशुकुम्भं त्तिकाः कुशान् । पथोदृतं वाऽऽमरणाद्गोशुकुम्भ-
समेव वा” मनुः ।

गोशुर्व्य लि० गृ-कर्त्तरि वा० यत् गौः शुर्व्यं शीर्षा यस्य ।
शीर्षगौ शुर्व्यौ ” “याभिर्गौशुर्व्यं मावतम्” ऋ० ८।८।२० ।
“गोशुर्व्यः शयुः” भा० ।

गोशाल(ला) स्त्री न० । गवां शाला “विभाषा सेनेत्यादिना”
वा क्लीवता । गवां शालायाम् । तत्रजातः एडादित्वेन
प्राचां सते वृद्धसंज्ञत्वाच्च क्, कन्यभते अण्, तस्य स्थाना-
न्तगोशालेत्यादि पा० लुक् । गोशाल तत्र जाते लि० ।
स्त्रीत्वपक्षे तु न लुक् । गोशालीय गोशाल वा तत्र-
जाते लि० इति भेदः ।

गोशीर्ष पु० गोः शीर्षमिव शीर्षं यस्य । १ ऋषभपर्वते तस्य
गोशीर्षाकारश्चत्वात् तथात्वम् । स आकरत्वे नास्तस्य
अच् । २ चन्दनभेदे । गोशीर्षाद्युत्पत्तिकथा रामा० क्रि०
का० ४।३० ३६।४० श्लो० । “तच्च देशमतिक्रम्य महाच्छ्वभ
संस्थितिः । सर्वरत्नमयः श्रीमान्दृषभो नाम पर्वतः ।
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्चामं च चन्दनम् । दिव्य-
सुतपद्यते तत्र तच्चैवाग्निमसप्रभम्” । तदाकारे ३ अस्त्र-
भेदे च “अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षैर्लुखलैरपि” भा०
द्रो० १७६ अ० । इत० । ४ योगुण्डे न० ।

गोशीर्षक पु० गोः शीर्षमिव कावति कै-क । १ द्रोणी
पुष्पीवृक्षे रत्नमा० स्वार्थे क । २ चन्दनभेदे गोशीर्ष-
शब्दे उदा० ।

गोशुङ्ग पु० गोः शुङ्गमिव शुङ्गमस्य । ऋषिभेदे “हिमवद्
वनमध्यस्थो गोशुङ्ग ऋषिसत्तमः” “गोशुङ्गस्य ऋषेस्तत्र
दृष्टशाते तथाश्रमम्” स्त० पु० प्रभा० ख० । २ दक्षिण-
देशस्ये पर्वतभेदे च । “तथैव सहदेवोऽपि प्रययौ
दक्षिणां दिशम्” इत्युपक्रमे “निघाटभूमिं गोशुङ्गं
पर्वतप्रवरं तथा । तरसैवाजयच्चञ्चीमान्” भा० स०
१० अ० । इत० । ३ गोविंशत्ये न० । तदाकारोऽस्तस्य
अच् । ४ वर्वर वृक्षे पु० राजनि० ।

गोशुति पु० व्याघ्रपदगोत्रापत्ये ऋषिभेदे “तद्वैतत् सत्य-
कामोजाबालो गोशुतये वैयाघ्रपद्यायोत्राच” छा० उ० ।

गोश्व पु० द्वि० व० । इतरे० ह० पररूपम् “गवाश्वप्रभृतीनि
च” पा० “यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः” सि०

कौ० । पक्षे नैकवद्भावः न लीवता च । गवि अथे
च । पक्षे एकवद्भावः अत्र च । तत्रार्थे न० ।

गोष(स)न्ति पु० गौः सखाऽस्य वेदे वा षत्वम् । १ गोसहायके
“स्तोता मे गोषखा स्यात्” ऋ० ८।१४।१। “यस्मिन्निन्द्रः
सोमं पिबति गोसखायम्” ऋ० ५।३७।४। इत० अच्
समा० न षत्वम् । २ गोः सहाये

गोषङ्गव न० गवां षट्कम् गो+षङ्गवच् । गोषट्के
एवं कागषङ्गवादयस्कागादिषट्के न० ।

गोषणि(सनि) ति० गां सनोति ददाति सन-दाने इन्
सवनादिषु पाठात् न नित्यं षत्वम् किन्तु पूर्वपदात्
वा षत्वम् । १ गोदातरि “यस्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनि-
स्तस्य” यजु० ८।१२। पक्षे षत्वम् । “गोषणिं धियमश्वं
वाजसासुत” ऋ० ६।५३।१०।

गोषट् ति० गवि वाचि सीदन्ति सद-किप् पूर्वपदात् षत्वम् ।
खलहाक्ये । गोषट्तिशब्दोऽप्यत्राध्यायेऽनुवाके वा
गोषदा० वुन् । गोषत्क गोषच्छब्दयुक्ते अध्याये अनु-
वाके च पु० । अच् । गोषट् तत्रार्थे ति० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः “गोषदादियो वुन्”
पा० मत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते शब्दगणे । स च
गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा गोषट् इषेत्वा मातरिश्चन्
देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णास्या खरेषा देवीधियः रक्षो-
हण युञ्जान अञ्जान प्रभूत प्रहृत्त कुशान् गोषट् ।

गोषन् ति० गां सनोति सन-विच् इत० “सनोतेरनः”
पा० नान्तस्य नित्यप्रत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा षत्वम् ।
गोदातरि “शंसामि गोषणा नपात्” ऋ० ४।३२।२२ ।

गोषा ति० गां सनोति सन-विट् डा । सनोतेरनः” पा०
षत्वम् । गोदातरि “गोषा इन्द्रोन्धघामसि” सि० कौ०
धृता श्रुतिः “इत्या मृगणो मर्चिनस्य शर्मन् टिविष्याम
पाथ्ये गोषतमाः” ऋ० ६।३३।५। अत्र “वरूपेत्यादि”
पा० सू० गोषाशब्दस्य तमपि परे ह्रस्वः ।

गोषा(सा)ति स्त्री सो-भावे-क्तिन् जतियूतीत्यादिना
नि०, सन-भावे क्तिन् डा वा इत० षत्वम् । १ गोलाभे
२ गोदाने च “गोषाता यस्य ते गिरः” ऋ० ८।८४।७।
“गोषातौ गवां लाभे” भा० सप्रस्था डाच् एव सुत्तरत् ।
गवां सातिर्षाभोऽस्य । शलक्ष्यगौ लक्ष्यपशुके ति०
“यत्र गोषाता ऋषितेषु खादिषु” ऋ० १०।३८।१।
गोषातौ लक्ष्यपशुके” भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादयति सद-णिच्-अण् उ० स०

षत्वं गौरा० डोष् । पञ्चिभेदे । “गोषादी देवानां
पत्नीभ्यः” यजु० २४।२४।

गोषेधा स्त्री गोरिव सेध उत्सेधोयस्याः पूर्वपदात् षत्वम् ।
दुर्लक्षणायां स्त्रियाम् । “विश्वपदीं वृष्टतीं गोषेधां
विधमासुत” अथ० १।१८।४। [जुगोष्टे ।

गोष्ट संघाते भा० आत्म० अक० सेट् । गोष्टे अगोष्टे ।

गोष्टोम पु० गोसंज्ञः स्तोमोऽत्र । उक्त्यसंख्ये ब्रह्मन्ना-
त्मके १ स्तोमभेदे । २ तदुपलक्षिते एकाहसाध्ये यागभेदे च
“स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका
एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयश्मध्यमो गौरसा-
वुत्तम आयुः” ता० ब्रा० ४।१।७।

“स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोम-
शब्देन विष्टदादिस्तोमवन्वहानि लक्ष्यन्ते । तानि
ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योति-
रग्निष्टोमसंख्यः, गौरायुश्चैते उक्त्यसंख्ये ज्योतिष इयं
स्तोमकृत्भिः । विष्टद्वह्निष्वमानं पञ्चदशान्याजानि
पञ्चदशो साध्यन्दिनः पवमानः सप्रदशानि पृष्टानि सप्र-
दश आभेव एकविंशोग्निष्टोमसामिति । अथ गोष्टोमस्य,
पञ्चदशोवह्निष्वमानः विष्टदाज्यानि सप्रदशसाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य विष्ट-
द्वह्निष्वमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्रदशसाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा
इमे लोका वै भूरादिकाः खलु, क्रः कतमोलोक इति
बुभुक्षायामाह अयमेव लोकोज्योतिः, अयमध्यमो-
ऽन्नरिच्छलोको वै असादुत्तमस्तृतीयः खलोक आयुः,
स्तोमत्वस्य लोकात्वेण सह संख्यासाभ्यात् तच्छब्दता
एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति
शेषः अथैतान् विधत्ते” भा० ।

“यदेते स्तोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्रजनय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतिदिष्टानि” ता० ब्रा० ८ । “यदेधोऽति-
रात्रो भवतीति वाक्यवदेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभि-
सुवषडहस्योत्तरं त्वग्रहं विधातुमाह” भा० “स एत
न्त्वग्रहं पुनः प्रायुङ्क्त तेन षडहनेन षट्क्रतून् प्राज-
नयत्” ता० ब्रा० ६ । “स प्रजापतिरेतं पूर्वोक्तं त्वग्रहं पुनः
प्रयुक्तवान् । गौरायुर्ज्योतिरिति क्रमोऽत्रावगन्तव्यः । तथा
चापस्तम्बः “ज्योतिष्टोमसग्निष्टोमं रथन्नरसामानङ्गा-
सुकथं वृहत्सामानसायुषसुकथं रथन्नरसामानं ज्योति-
ष्टोमं वृहत्सामानमिति । तेन षडहनेन षट् क्रतून् वसन्ता-

दीन् प्राजनयत् सृष्टवान् । अथार्थवादानुगुण्याय पूर्व-
विहितेन त्प्रहेन संयुज्य इमसत्तरं त्प्रहं विधत्ते”
भा० । “तदेष षडहो भयति ऋतूनेव प्रजनयन्ति ऋतुषु
प्रतिष्ठन्ति” ता० वा० १० ।

गोष्ठ न० गावस्तिष्ठन्त्यत्र घञर्थे क पत्वम् । गवां स्थाने
अमरः । “गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्” माघः ।
गोष्ठी वृद्धजनाः कर्त्तृतयास्यस्य अच् । २ गोष्ठीकर्त्तव्ये
आङ्गभेदे न० “पितृषु स्मृदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु
सुश्रुतम्” मनुः “गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे “गोष्ठ्यां शुद्धार्थ-
मष्टसम्” इति विश्वामित्रेण द्वादशविधश्राद्धगणनायां
गोष्ठश्राद्धस्य विधानात्” कुञ्ज० ।

गोष्ठपति पु० ६० । गोः स्थानाध्यक्षे अमरः ।

गोष्ठशु पु० गोष्ठे श्वा अचतुरेत्यादि अच् समा० । १ गोष्ठस्ये
शुनि तत्तुल्ये परार्हसंज्ञे खट्वहे स्थित्वा २ परद्वेष्टरि च
त्रिका० । षष्ठीसमासे तु न अच् समा० । गोष्ठश्वा इत्येव

गोष्ठागार न० ६० । गोष्ठस्य सभाया वृद्धजनस्थानस्या-
गारम् । वृद्धजनगारे गङ्गे हारा० ।

गोष्ठाध्यक्ष पु० ६० । गोष्ठपतौ ।

गोष्ठान न० गोः स्थानं वेदे पूर्वपदात् पत्वम् । १ गवांस्थाने
गोष्ठे । “व्रजं गच्छ गोष्ठानम्” यजु० १।३५ । लोके
तु गोस्थानमित्येव । “गोष्ठं गोस्थानकम्” अमरः ।

गोष्ठा(पा)ष्टमी स्त्री “कार्तिके शुक्लपक्षे तु सृष्टा गोष्ठा-
(पा)ष्टमी वृषेः । तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वन्तु वत्-
सपः” इत्युक्तायामष्टम्याम् गोपाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

गोष्ठी स्त्री गानो वाग्विशेषास्तिष्ठन्त्यत्र स्या-बा० कि ६०
पत्वम् । १ गोष्ठीशब्दार्थे २ परस्परसंलापे च । “आलस्यं
मदभोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । सत्सता चाभिमा-
नित्वं तथाऽत्यामित्येव च । तदृते षड्दोषाः स्युः
सदा विद्यार्थिनां मताः” भा० उ० १५६३ क० ।

गोष्ठी स्त्री गानोऽनेकावाचस्तिष्ठन्ति अत्र स्या-घञर्थे क ।
६० अन्वान्वेति पत्वम्’ गौरा० डीष् । १ सभायां
परिषदि । “तत्र गोष्ठीषु रथप्रासु सिद्धप्रवर्जितेषु च ।
भा० वि० ६ । २ परस्परालापे “गोष्ठीसुखमनुभवन्-
स्तिष्ठन्ति” हितो० । ३ षोष्यवर्मे च” । “विषं गोष्ठी
दरिद्रस्य” चाणक्यः । ४ समूहे गोष्ठशब्दे उदा० ।
सभायाम् अस्य पुंस्त्वमपि । “ससृष्टयान् पर्वतसन्नि-
रोधान् गोष्ठान् हरीषां गिरिसैतमालाः । भा० व०
१७७ क० ।

गोष्ठीपति पु० ६० । वृद्धपोष्यवर्गपालके २ सभापतौ च ।
गोष्ठेच्छे डिन् पु० गोष्ठे च्छेडते च्छिड-च्छेहे णिनि पात्वे
समि० नि० । प्रगल्भे । युक्तारोह्या० आद्युदात्ततास्य ।
एवं गोष्ठे गल्भ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेश्वरः
गोष्ठेविजित इत्येतेऽपि पात्वेसमिता नि० । सभाप्रगल्भे
सभाकुशले । पूर्ववत् आद्युदात्तताच्चेष्टाम् ।

गोष्ठिशय पु० गोष्ठे गोस्थाने शेते शी-अच् अलुक् स० ।
गोत्रताथं गोष्ठशयनकारके । “पञ्चगव्यं पिबेत् गोष्ठी
मासमासीत संयतः । गोष्ठशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन
शुध्यति” याज्ञ० ।

गोष्ठ्या त्रि० गोष्ठे भवः यत् । १ गोष्ठे भवे । २ रूढभेदे पु० ।
“नमोव्रज्याय च गोष्ठप्राय च” यजु० १६।४४ ।

गोष्पद् न० गोः पदम्, गावः पद्यते यस्मिन् देशे वा
“गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” पा० सेवितादौ घुट् ।
गोः पदजाते १ गत्ते, २ गोपदप्रमाणे च । ३ गोभिः सेवि-
तदेशे ४ तदसेविते वनादौ च । “वाङ्म्यां सागरं
तीर्त्वा लङ्कितं गोष्पदं लघु” रामा० ल० ६६८ स० । “भीष्म-
द्रोणास्यैव तीर्त्वा कर्णपाताल (वृद्धवानल) सम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम्” भा० श०
७ अ० । ५ प्रभासत्तेत्यस्य तीर्थभेदे । तत्स्थानादि स्क्र० पु०
प्रभा० “इयं सरस्वती पुण्या सर्वदेव हि विद्यते । पञ्चस्रोताः
प्रभासे तु दुष्प्रापा त्तिदशैरपि । तस्या यत्पञ्चमं स्रोतो
न्यङ्कुमत्यास्तटानि च । तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्प-
देति च विश्वतम्” “पापिनां उक्तिदं तीर्थमाद्या रूद्र
गया स्रता । तदास्मिन् गोष्पदं नाम कलौ ख्यातं
धरातले । यदा क्षीरोदमथनात् प्रसृता लोकमातरः ।
तदा देवि ! समन्तात् तु ता गतास्तीर्थसन्निधौ । पदं
तत्र निमग्नं च नन्दिन्याश्च शिलातले । शिलां स्रुरा-
ङ्कितां दृष्ट्वा जानुदेशाङ्कितां तथा” इत्युपक्रमे देवान् प्रति
नन्दिनोवाक्यम् । “इदं भम पदं देवाः ! शिला-
संस्थं विराजते । गगनाङ्गणभूमिस्यं चन्द्रविम्बमिव
परम् । अद्य प्रभृति भो देवा ! स्त्रैलोक्ये सचराचरे ।
गोष्पदं नाम विख्यातं लोके ख्यातिं नमिष्यति” ।

गोस पु० गां जलं स्यति षो-क । १ बोले २ उष्णकाले श्वि-
भाते भेदि० ।

गोसङ्घ्र पु० गाः संघटे सम+चञ्-अच् । गोपे । अमरः ।
“गोसङ्घ्र आसं कुरुपुङ्गवानाम्” । “तथा गोसङ्घ्र आसं
वै तन्निपालेति मां विदुः” इति च भा० वि० १० अ० ।

गोसत्र पु० गोभिः कृतं सत्रम् । गवामयनाख्ये सत्रभेदे
“गोवो वा एतत् सत्रगासत” ता०त्रा० ४,१,१, गवामयन
शब्दे विवृतिः ।

गोसट्टव पुंश्लो गोः सट्टवः । गोतृल्ये गवये हेम० ।
२जात्यादिना गोतृल्ये त्वि० । गोसट्टवाद्गोऽपि तत्कार्ये ।

गोसनि पु० गां सनेति सन-इण इत० पूर्वपदात् वा
पत्वे प्राप्ते सत्रना० न पत्वम् । गोदातरि गोषणिशब्दे
उदा० दृश्यम् । “गोसनिं वाचसुदेयम्” अथ०३।२०।१० ।

गोसम्प्रदाय त्वि० गां सम्प्रदाति सम्+प्र+दा-“आतोऽनु-
पसर्गे” पा० अनुपसर्गइत्युक्तेः न कः किन्तु अण् ।
गोसंप्रदातरि ।

गोसम्भवा स्त्री गोरिव सम्भवो लोभादिरूपाकारो यस्याः ।
१३तदूर्वायां राजनि० । २गोजाते त्वि० ।

गोसर्ग पु० गवःसृज्यन्तेऽत्र काले सृज-आधारे घञ् ।
गवां वनगमाय भोचन काले सूर्येण किरणानां त्याग-
काले १प्रातःकाले “गोसर्गं चार्द्धरात्रे च तथा मध्य-
न्दिनेषु च” सुशु० । [ख्याते गोधाख्ये जनौ ।

गोसर्प पुंश्लो गोरिव चतुश्चरणवत्त्वात् सर्पः । (गोसाप)

गोसव पु० गौः सूवते हिंस्यतेऽत्र सू-हिंसायाम् आधारे
ऋप् पूर्वपदात् वान पत्वम् । गोसत्राख्ये यज्ञभेदे
“सर्जिता गोसवेन वा” हेमा० दा० लिङ्गपु० । तत्कर्त्त-
व्यता च कात्या० श्रौ० १२,११,२ सूत्रादौ उक्तं यथा
“ऋषभगोसवौ” १सू० “ऋषभगोसवश्च क्रतु भवतः”
कर्कः “पूर्वो रात्रः” २सू० “पूर्वः ऋषभसंज्ञको रात्रः”
कर्कः “दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादश वा शतम्” ५सू०
“विकल्पेन ऋषभसंज्ञक ऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं
शतं वा” (दक्षिणा) कर्कः । “उक्त्यो गोसवोऽयुत
दक्षिणः” ६सू० । गोसवसंज्ञः क्रतुसक्यसंस्थो भवति
अयुतदक्षिणश्च कर्कः । “वेगप्रयत्न इत्येके” ७सू०
मन्यन्ते । “सर्वेषामित्यपरं” ८सू० । सराजानो विशो
यं पुरस्कुवीरन् स एतेन यजेत” ९सू० । “राज्ञा सहिता
विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुवीरन् सुख्यत्वे-
नाङ्गोऽङ्गवीरन् स गोसवेन यजेत” । “आस्थ-
शिखलेऽभिषिच्यते” १०सू० । “प्रतिदुराहवनीयस्य दक्षि-
णतः” ११सू० । “स्थितः आगान्तुकत्वादन्ते । आहवनीयात्
दक्षिणस्थां स्थशिखले उपविष्टो यजमानः प्रतिदुरा-
धरोऽप्येन इग्धेनाभिषिच्यते “संस्पतिरित्येनं ब्रूयुः
“गोसवयाजिनं जनाः” कर्कः । “वैश्वसोम दक्षिणा-

लिङ्गो मरुत्सोऽनौगण्यत्रो भ्रातृणां सखीनां वा
१२सू०। वैश्वसोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि
भवन्ति” कर्कः । गां स्वर्गं सुनेति अच् पत्वम्
“दातुः स्वर्गदातरि” “तिलोऽसि सोमदेवयो गोप्रवा
देवनिर्मितः” तिलदानमन्त्रः ।

गोशशस् पु० गवि जले शशति शश-वा० असच् ७त० ।
वाले रायसुकुटः ।

गोसहस्र न० गवां सहस्रं दातव्यतया यत्र । तुक्तापुरु-
षादिप्रोडशमहादानान्तगते पञ्चमे महादानभेदे “अथातः
संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम्” । “यत्तत् प्रोडशधा
प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले” इति चोपक्रम्य “कल्पपाद
पदानञ्च गोसहस्रं च पञ्चमम्” इत्युक्त्वा तद्दान प्रकारः
हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा
“मत्स्य उवाच । अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् । पुण्यं तिथि-
मयासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् । पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादे-
करात्रमथापि वा । लोकेशवाहनं कुर्यात् तुलापुरुष-
दानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोमः कार्यं सत्यैव च ।
ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । वृषं लक्ष्य
संयुक्तं वेदिसध्ये ऽधिवासयेत् । गोसहस्राद्द्विनिष्कृष्य
गवां दशकमेव” । पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति दानदिनात्
पूर्वं त्रिरात्रं पयोव्रतः स्यादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देश-
काल-वृद्धिच्छाब्द-शिवादिपूजा-युष्टि त्विग्वरण-सधुपर्क-
दान-कुण्डवेदिवितान-चक्रलेखनपताकादीनि मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषदाने विहितानि गृह्यन्ते । वृषं लक्ष्य
संयुक्तं, वृषलक्षणानि, “उन्नतस्तम्बकुडुम् उज्वलायत
कम्बलम्” इत्यादीनि वृषोत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव
वेदितव्यानि, गोसहस्राद्द्विनिष्कृष्येति दशोत्तरगोसह-
स्रादिति वेदितव्यम्, अथ दशाधिकगोसहस्रविनियोगदर्श-
नात् । यद्यपि गवां दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः तथापि
उत्तरत्वे “ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्द्विनिवेद्येदिति”
धेनुसंगच्छनात्, पुराणान्तरे “गोसहस्राद्द्विनिष्कृष्य सवत्सं
दशकं गवाभिति” अथवा धेनुदशकमेवाधिवःसनीयम् ।
इतरत्र पुनर्गोवश्यं धेनुरूपत्वाद्दरः । “गोसहस्रं वृष्टिः
कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् । सुवर्णं वृष्ट्याभरणं रौप्यपाद-
समन्वितम् । अतः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।
सुवर्णं-वृष्टि कायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् । सुवर्णति-
लकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम् । कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्ध-

समन्वितम् । हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चापरैश्चापि शोभितम् ।
पादुकोपानहृच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । “दशसौवर्णिके
शृङ्गे, खराः, पञ्चपालस्तथा” । पञ्चाशत्पलमितोदोहनकः
अन्यत्र तत्राभिधानात् ऋषिकादौ सुवर्णशब्दोऽत्र षोडश-
मात्रपरिमितहिरण्यवचनः, सकदञ्चरितसुवर्णशब्दावगत-
परिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके काष्ठमयौ, चर्मकृतौ ।
उपानहाविति भेदः । “गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्च-
नो नन्दिकेश्वरः । कौशेयवस्त्रसंयुतो नानाभरणभूषितः ।
लवणद्रोणशिशुरे-माल्लेज्जुफलसंयुतः । कुर्यात् पलशता-
दूर्द्धं सर्वमेतदशेषतः । शक्तितः फलसाहस्रवितयं याव-
देव त । गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्” । लव-
णद्रोणशिशुरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः । नन्दिकेश्वरलक्षणं
ललितविजयात् “ऊर्द्धस्त्रिनेलो द्विभुजः सौम्यासोन-
न्दिकेश्वरः । वामे तु शूलशृङ्गे चाक्षमालासमन्वितः” इति
ऊर्द्ध इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः । पलशतादूर्द्धं पल-
सहस्रवितयं यावदिति, साभरणनन्दिकेश्वरविषयमेतत्
आनन्तर्यात् । गोशते वै दशांशेनेति गोशते देवे गामेका-
मेकञ्च दृषभं वेदिमध्ये ऽधिवासयेत् । पलशतादूर्द्धं पलश-
तव्यं यावदिति साभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्यादित्यर्थः । “पुण्यं कालमथासाद्य गीतिमङ्गलनिःस्वनैः । सर्वो-
पध्नुदकस्नानस्नापितो वेदिपुङ्गवैः । इमसञ्चारयेन्मन्त्रं
गृहीतकुसुमाञ्जलिः” । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वद्वारधि-
वासनं विधाय द्वितीयदिवसे ब्राह्मणवाचनानन्तरमग्नि-
कुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं
गुरुः समापयेत् । ततः पुण्यकालम् आत्मानुकूललग्नसह-
र्तादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलसोदकेन ब्रा-
ह्मणैः स्नापितः शुक्लमाल्यान्वरधरो यजमानो वक्ष्यमाण-
मन्त्रानुदीरयेत् । “नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमाह्वय
एव च । लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो
नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्ये कविंशतिः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो
मे व्यपतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावः शिरसि
मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात् त्वं दृष-
रूपेषु धर्म एव सनातनः । अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानमतः
पाहि सनातनः । इत्यामन्त्र्य त्वं यो दद्याद्गुरवे
नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणोपेतं गीयुगञ्च विचक्षणः ।
ऋत्विग्भ्यो जेतुमेकैकां दशकाह्निवेदयेत् । गवां च शत-
अथैकैकं तदूर्द्धं चाथ विंशतिम्” । दश पञ्चाशत्वा दद्यादन्ये-

भ्यस्तदनुज्ञया” । दानवाक्यमत्र तत्रापुरुषवद्देदितव्यम्, एते
च शतप्रभृति पञ्चपर्यन्ता विकल्पा ऋत्विग्विषयाः तदा-
नन्तर्यात्, ततश्चयमर्थः सिद्धो भवति गोदशकमध्याह्न-
न्दिकेश्वरयुतं गीयुगं गुरवे प्रतिपाद्य शेषाणामष्टानाङ्ग-
वामेकैकामेकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गोसहस्रम-
ध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतऋत्विग्भ्यो दद्यात्,
अथ वा शतं गुरवे पञ्चाशतं पञ्चशतऋत्विग्भ्यः, अथ
वा चत्वारिंशतं गुरवे विंशतिं विंशतिऋत्विग्भ्यः ।
विंशतिं, वा गुरवे दश दशत्विग्भ्यः, दश वा गुरवे
पञ्च पञ्चत्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया अन्ये-
भ्योऽपि दद्यात् । दक्षिणाञ्चात् पूर्ववदेव दद्यात् अनुक्त-
दक्षिणासु सुवर्णैः दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं
वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि
कुर्यात् । “नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
बह्वृत्सकस्य दातव्या श्रीमतारोग्यदृष्टये । पयोव्रतः
पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः” । इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं,
शक्तप्रेक्षम् “अशक्तौ नक्तमिष्यते” इति वचनात् ।
“आवयेत् शृण्वयाद्वापि महादानानुकीर्त्तनम् । तद्दिनं
ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छे द्विपुलां श्रियम्” । आथर्वणगोपथ-
ब्राह्मणे “अथातो गोसहस्रविधिशोऽष्टदकाले शुचौ
देशे प्राञ्चमिध्मसुपसमाधाय अन्वाहभ्याथ जुहुयात्,
आ गावस्तृक्तेनाद्यं जुहुयात्, महात्रीहीणामैन्द्रश्चरं
सौम्यञ्च सहस्रं तस्याः पयसि अपयित्वा गाव इति,
एवमुभय इत्येतेन जुहुयात् पश्चादग्नेस्तीर्थीदकपूर्व-
कलसमवस्थाप्याहसंवेगोष्ठेनेति दश गाः स्नापयेत् त्वर-
माणोऽन्याः समभ्युक्ष्य सहस्रं, तस्याः स्नानोदकेनेम-
मिन्द्रं वर्द्धय क्षतियं स इति, राजानमभिषिच्येमा
आप इति, षड्भिर्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कृत्वा
सहस्रतमीं प्रथमामलंजय गावो मारुपतिष्ठत प्रजावती
स्त्रयवासादिति च पर्यासयेत् प्रियमशनन्दत्त्वा द्विःश-
मन्त्र इति सहस्रतमीमालभ्य जपेत् मया गावः पतिना
सवङ्गमिति मन्त्रेणानेनाद्यं दत्त्वा सहस्रतमीं पुनरुप
संगृह्य भूमिद्वा प्रतिगृह्णात्विति जपेत् सहस्रं, तस्याः
पृष्ठतो व्रजन् सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति
वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य दश गा दक्षिणाः कर्त्तुं सहस्र-
तमीं वस्तुयुग्मञ्च तदपि । सप्तजन्माहगं पापं पुरुषैः
सप्तभिः कृतम् । तत्क्षणात् विधनानेन नाशयेद्गोप्रदे-
नरः । सर्वेषामिह दानानां फलं यत् परिकीर्त्तितम् ।

तद्वाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदानरः । अश्वमेधं
दृष्टोत्सर्गं गोसहस्रवयन्तु यः । दद्यान्मोक्षाय इत्याहुः
पितरस्तर्पयन्ति हि । तस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु
योनरः । प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं
पदमिति । मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
गोसहस्रप्रदो भवेत् । सर्वेषां पविर्निर्मुक्तः सिद्धचारण-
सेवितः । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते सुरैः । प्रतिमन्व-
न्तरं तिष्ठेद्वाजराजो भवेत् पुनः । अश्वमेधगतं कुर्या-
न्क्विविधानपरायणः । वैष्णवं लोकमास्थाय ततो
मुच्येत बन्धनात् । पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं
शुभम् । अपि स्वात्स कुलेऽस्माकं प्रबोदौहित एव च ।
गोसहस्रप्रदे भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति । स यस्तत्कर्मकरो
वा स्यादपि द्रष्टा तत्रैव च । संसारसागरादस्मा-
दस्मान् सन्तारयिष्यति । इति पठति य एतद्गो-सहस्र-
प्रदानं सुरभुवनसुपेयात्संस्मरेद्वापि पश्येत् । अनुभवति
सुखं वा वाच्यमानो निकामम् प्रहृतकलुषदेहः सोऽपि
यातीन्द्रलोकम्” ।

अनुपुराणोक्तसिद्धिस्तत्रैव दृश्यः । इतः । २ गवां
सहस्रे च । गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽत्र च ।
गौरा० डीप् । ३ सोमवारयुतायाम् ४ मङ्गलवारयुतायां वा ।
अमाख्यायाम् स्त्री । जाङ्गवीक्षाने तस्यास्तथापुण्य-
जनकत्वसुक्तं ति० त० व्यासेन “अमावास्यां भवेद्दारी
यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण
जाङ्गवी । सिनीवानी कुहूवापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्” ।

गोसाद् ति० गां सादयति सद-ण्चिच् अष् उप० सं० ।
गोचालके गोसारथौ “गौः सदसादिसारथिषु” पा०
पूर्वपदप्रकृतिसरः ।

गोसादिन् ति० गां सादयति सद-ण्चिच्-णिनि इत० ।
गोसारथौ । गोसादवत् पूर्वपदे प्रकृतिसरः ।

गोसारथि पु० इत० । गोचालके सारथौ गोसादवत्
पूर्वपदे प्रकृतिसरः ।

गोस्तन पु० गोः स्तन इव गुच्छो यस्य । १ चतुर्थैकहारे
अमरः । इत० । २ गोःस्तने च “करीरपनसास्य गोस्तना-
काराणि” “सुदृच्छं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम्” सुशु० ।

गोस्तना(नी) स्त्री गोः स्तनइव फलमस्याः साङ्गत्वात् वा
डीप् । १ कपिलहस्तायामसर टाबलः गोः स्तनाइव स्तना

अस्याः डीप् । २ कुमारातुचरमाहभेदे । “ऋणु माहगणान्
राजन् ! कुमारातुचरानिमान्” इत्युपक्रमे” प्रभावती
विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा” भा० श० ४७३० ।

गोस्तोम पु० गोनामकः स्तोमः पूर्वपदात् वा प्रत्वाभावः ।
एकाहसाध्ये अग्निष्टोमाङ्गे यज्ञभेदे । “गोस्तोमभूमि-
स्तोमवतस्सतिसयानाम्” आश्व० श्रौ० ६।५।२ । “गोस्तोमो
भूमिस्तोमोवनस्सतिसव इति त्रयः एकाहाः कर्त्तव्याः”
नारा० ड० । गोष्टोमशब्दे विवृतिः ।

गोस्थान न० इत० । गोष्ठे अमरः “मध्ये गोस्थानसङ्घ-
लम्” हरिवं० ६१३० । स्वार्थे क । तत्कार्थे ।

गोस्वामिन् इत० । गवां स्वामिनि । “तावत् भूयो वा गोस्वा-
मिने दत्त्वा” कात्या० श्रौ० । १५।६।१२ । “गोस्वास्तुभते
भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः” मनुः । “प्राजापत्यं
चरेत् कच्छ्रं गोस्वामी व्रतदत्तमम्” पराशरः । गवा-
मिन्द्रियाणां स्वामी । श्रजितेन्द्रिये यतीनामुपाधिभेदे ।
वोपदेवगोस्वामी रूपगोस्वामी ।

गोह पु० गुह्यतेऽत्र गुह-घञ् बा० कच्चाभावः । मेहे
“अद्रिमौशिस्य गोहे” ऋ० ४, २१, ६ । “गुहा यदीमौ-
शिस्य गोहे” ७ “विदद् गौरस्य गवश्वस्य गोहे” ८
“गोहे ष्टहे” भाष्यम् । तस्यादूरभवेदेशः सुवास्त्वा०
अष् । गोह गेहादूरभवे ति० स्त्रियां डीप् ।

गोहत्या स्त्री इत० । गोहनने । प्राणवियोगफलक-
व्यापारोहननम् यथाह वङ्गपु० “स्यात् प्राणवियोग-
फलकव्यापारोहननं स्युतम् । रागात् द्वेषात् प्रमा-
दाद्वा सतः परत एव वा” । हत्याया ज्ञानाज्ञान
कृतत्वं च प्रा० त० न्यरूपि यथा

“अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्व-
कत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति दृक्कया
हन्ति, तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्तत्वात्, तद-
भावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वम् । अतएव प्रवृत्तत्वात् ज्ञानस्य काम-
नाव्यभिचाराभावादेव कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात् गोव-
धे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यम्, इति विश्वामि-
त्रवचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यसक्तम् अन्यत्र कामाका-
माभ्यामित्युक्तम् यथा दृश्यतिः “कामाकामक-
तं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरुषापेक्षया चैव
निष्कृतिर्द्विविधा स्युता” । इत्यत्र गवयादिभ्येषु
योगोवधस्तत्र वधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात् ।
गोत्वेन गां जानन्नयन्थोद्देश्येनानाराचादिना यदि हन्ति

तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छाद्वाराभावात् । तत्र साक्षात् परस्परकृतव्यापारभेदः भिन्ना उक्तो यथा “सान्नात्कृत्” निमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः “पाषाणैर्लघुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये-गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्ब्रतं हि ते । तथैव ब्राह्मणस्यैव-प्रीवादिभेदादनेरिति” । एतदुक्तमभवति । पाषाणलघुडादिभिर्भीमादिभेदादिना वा ये गां निपातयन्ति । ते सान्नाज्ञानारस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहित रोधवन्वादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिन स्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति तत्रावरोधादीनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात् क्वचित्पादः क्वचिद्विपादः पादानं क्वचिदिति युक्तम् ।

तस्याः शोधकं प्रायश्चित्तं स्वामिभेदाद्भ्रं प्रा०त० उक्तं यथा तत्र ब्राह्मणस्वामिकस्य गोर्वधे मानवं प्रायश्चित्तं तच्च गोह्नशब्दे दर्शितं तत्र सप्रदश धेनवः तन्मूल्यं वा । क्षत्रियस्वामिकस्य गोर्वधे देवलोक्तं तच्च तत्रैवोक्तं यथा “गोह्नः षण्मासान् तच्चर्मणा परिवृतो गोप्यासाहारो गोह्रती यवाशो गोभिरभिसञ्चरन् विप्रसृच्यते” । गोप्यासाहारो गोप्यासाहर्ता “कर्मव्युत्थं” इति साधुः । षण्मासावकमन्त्रं द्वादशप्राजापत्यतल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्ज्ञानादज्ञानात्तदर्थं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयपरत्वे पादः । वैश्वसम्बन्धिनो गोर्वधे तु शातातपः “पञ्चगव्येन गोवाती मासैकेन विगुध्यति । गोमतीञ्च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” । पञ्चगव्यमाह शातातपः “गोशक्तं द्विगुणं, मूलं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणम् । सौरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि” तथाऽष्टगुणम् । यमः “आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च । प्रणवेन समालोद्य प्रणवेनैव तत्पिवेत्” । उत्थाप्य भिक्षीकृत्य । “मन्त्राज्ञाने भित्ताक्षरायां षट्त्रिंशत्तमम् “जपहोमादि यत्किञ्चित् कच्छोक्तं सम्भवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च” । गवां गोष्ठ इति श्रवणं ऋणञ्जवत् तात्कालिकगोसत्त्वावबोधाय । गोमती जपसहितमः सपञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकृतम् । एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । शूद्रसम्बन्धिनो गोर्वधे तु विश्वमितः “कच्छांस्तु चतुरः

कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्थं वाच्यं वृद्धयोः । स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” । कच्छान् प्राजापत्यानि । तच्चतुष्टयाशक्तौ चतस्रोधेनवः द्वादश कार्षापणा वा । एतज्ज्ञानकृते अज्ञाने तदर्थं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । प्रा०त०रघु० । स्वामिकतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेकानुसारादुक्तः । गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह दृहस्पतिः “गर्भिणीं कपिलां दोग्धीं होमधेनुञ्च चव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्” । गर्भिणीवधे तु विशेषमाह दृहस्पतिः “गवां निपतने चैव गर्भनाशोयदा भवेत् । एकेकत्र चरेत् कच्छं यथापूर्वं तथा परम्” । कच्छपदं व्रतपरम् द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गालसम्पत्ते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भं चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विगुडये” । मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा “यदि लघुडाद्याभिघातेन गौर्जीमिति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गालावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगालसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपादत्रयम् । यथाञ्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम्” । भित्ताक्षरायान्तु गर्भिणीवधे यदा गर्भोऽपि निहृतो भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशत्तमे विशेषोक्तेः “पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ ददतां गते । पादोनं व्रतसहितं हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भं चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्याद्देषा गोह्नस्य निष्कृतिः” । दोग्धीं वृद्धीराम् । दृहस्पतिः “अतिदृढामतिक्रमतिबालाञ्च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्थं व्रतं द्विजः” । पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तत्वात्साक्षिकादिना अतिदृढा दृहस्पतिनासमर्था अतिक्रमणशक्त्या दोहनवाहनायोग्या अतिबाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विर्धीवा । तथा च दृहदङ्गिराः ‘वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विर्धीकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तत्तुणी दन्तजन्मनि” । अतएव वक्ष्यते द्विपादस्तु द्विहायने” इति संवर्त्तः । ‘व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपिवा । भिषडिन्मथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत् । एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां वधे प्रायश्चित्तगौरवसुक्तं न तु तन्त्रता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरं पापमिति प्रायश्चित्तमपि तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तद्विवक्षायामपि गोहयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहदिना । क्रमकृते तु प्रायश्चित्ताद्यन्तिः । दधोपपातकानुष्ठौ यमः “गोप्लवङ्गिहितः कल्पञ्चान्द्रायणसथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोवधतदन्योपपातकयोः । संवत्तौपस्तस्वौ “एका चेद्बहुभिः क्वापि देवाद्गोपादिता भवेत् । पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्” । हत्याया यत् यद्वाहितं व्रतं तत् तस्यैव पादं प्रत्येकं कुर्युः । एकैत्युपनक्षत्रम् अतोवहुभिर्द्वयोर्वहूनाञ्च हनने प्रतिपुरुषं पादद्वयं त्वयं वा कल्पनीयमिति मितान्तरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्यवधे “व्यापन्नानां बहूनामिति” पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोप्लवङ्गिद्वयनेन तन्वताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादाद्यन्तिरिति । एतच्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् देवादिति विशेषोपादानात् कामकृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सत्विषां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् । “एकं घृतं बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणोदमः” इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मितान्तरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे “स्नान्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरोचनेनाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादपि ज्ञाने द्विपादएव युक्तः । सत्वे तु “सप्तदशवाराङ्गद्विक्रमाः सत्सुपासीरन्ति” श्रवणात्तथेति । एकं घृतामिति परवचनन्तु गोवधातिरिक्तविषयम् गोवधे एका चेद्दशुपदेशेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवसरत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात् न पूर्णप्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके “एकं घृतं बहूनामिति” मनुष्यवधे उक्तम् । बहुभिरित्युपादानात् हाभ्यां हनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथैकहायनादिगोवधप्रायश्चित्तम् दृष्टप्रचेताः “एकवधे गवि हते कच्छुपादो विधीयते । अत्रुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्” । इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अत्रुद्धिपूर्वकाधमशूद्रस्वामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन अत्र स्वामिकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकम्-

हनीयमतएवातिवालामित्यत्र तथैवोक्तम् । अतः परं चतुर्हायणे इत्यर्थः । बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः” प्रा० त० रघुः ।

अपालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा० त० उक्तं यथा पराशरः “शीतानिलहता चैव उद्धन्मनस्तापि वा । शून्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । अपालनात् प्रणश्येत्तु गौशरन्ती कथञ्चन । जलौघपल्लवे मन्ना नागविद्युद्भतापि वा । श्वभे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत् कच्छुं गोस्वामी व्रतकुत्तमम् । सशस्त्रं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । शूद्रैर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः । आर्द्रमेव हि तस्मिन् परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्वातौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्ये कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनङ्कुल्यहितां गाञ्च दद्याद्दिवाय दक्षिणाम्” । अत्र गोस्वामोत्पन्निभधानात् उत्सृष्टदृष्टवत्सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तकतद्वधे तदुत्सृष्टुर्दाधोनास्तीति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावेनान्येषां सन्भाव्यमानसौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्पतरुष्टतव्रह्मपुराणम् “अथ दृत्ते दृषोत्सृष्टे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाह, यत् कश्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत् कश्चिदन्योन नयेद्दिभाज्यञ्च यथाक्रमम् । न वाह्यं न च तत्चीरं पातव्यं केनचित् कश्चित्” । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः स्वास्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावाद्दान्यादिभक्षणे मोच्यत्वमथाह याज्ञवल्क्यः “महोत्सोत्सृष्टपशवः स्तनिकागन्तुकादयः । पालोवेषाञ्च ते मोच्या देवराजपरिष्कृताः” । महोत्सोऽनिर्वायः सहावलीवर्द्धः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रादिनिष्ठफलोद्देशेन वा चक्राद्याद्भितास्त्वक्तपशवः । स्तनिका अर्निर्गतदशाहाः । आगन्तुका यामान्तरादागताः । आदिशब्दात् उशनसोक्ताश्च यथा “अदण्डप्राहस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्डप्राः काशकुण्डाश्च दृषभः कतलक्षणः” कुण्डः खड्गः । अत्र काशकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तात्म उच्यते । दृषभः कतलक्षणः प्रागुक्तोत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा सर्वा मोच्याः तथा च मनुः “अनिर्दिशाहां गां स्ततां दृषान् देवपशूस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्डप्राण् मरुतव्रवीत्” । एतद्भिन्नानां वेसाञ्च पालोऽस्ति

तेऽपि मोच्याः । अर्थात्तत्र पालोदण्डनीयः । देवराज-
परिप्लुतः गजादिद्रावणात् सेनादिदर्शनाद्वा पला-
यिताः पशवो यदि जेत्वे चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः ।
। लकान्तरसत्त्वे तु मनुः “दिवा वक्तव्यता पाले
रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालोव-
क्तव्यतामियात्” । “दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योग-
क्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि
रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने
पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति” इति कुल्लूकभट्टः ।
स्मृतिसागरे बृहद्द्विराः “अनागतस्य चानेता व्या-
गतस्य च रक्षकः । रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वा-
मी न दोषभाक्” । ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्राय-
श्चित्ते कथमिति चेत् । “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भव-
न्तीति” श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्नापवर्तते
युग्यं वैगुण्यं प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
हिंसायां द्विगतं दमः” इति मनुवचने “यत् सारथे-
रकौशलात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामसु-
शिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विगतं दण्डं दायः
स्यादिति” कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालक-
समर्पणे स्वामिनो दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत्
शस्यं विनश्येत्तु जेत्वी तावत् फलं लभेत् । पालस्ता-
लोऽपि गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति” याज्ञवल्क्यवचने
गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पाल-
कात् प्राप्नव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताद्यः स्वामी पूर्वोक्तं
दण्डादिमर्हतीति दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकद्र-
व्यासम्भावे स्वामिना इव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयि-
तव्यं कर्त्तव्यं वा । न्नेच्छपालके स्वयं कर्त्तव्यम् ।
सशिखवपनमित्यत्र नैमित्तिकेन सशिखवपनेन “सदा
वद्धशिखेन तु” इत्यस्य “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां
ब्रह्मरन्मः । जुष्टिकान्तु ततोबद्धा ततः कर्म समाच-
रेत्” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यस्य बाधोन
दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चमसस्य
बाधवच्च । “सशिखं वपनं कार्यमाह्वानात् ब्रह्मचारिणा ।
इति कात्यायनकृतकन्दोगपरिशिष्टेऽथेवम् । एतदेकश्रु-
तिमूलकत्वात् तद्गतपारस्करीये पर्युप्रशिरसमिति स्म-
त्तेऽपि तथैवार्थः तद्वाप्यज्ञता हरिशर्मणापि परिसर्वतो-
भावेनोप्रशिरसं छण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च

“एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कुशाः कागा
विराजन्ते वटवः सामगा इव” इति विष्णुपुराणी-
ये सामगा इति विशेषणान्धान्तेषां लूनशिखत्वमिति
वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपनप्राप्तेः विध्य-
न्तरकल्पनापत्तेश्च । तृणसागरयोरौपम्यन्तु हरिणसु-
खहेतुत्वेनायुक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गाय-
कत्वेनेति शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना “सदोपधी-
तिना भाव्यम्” इत्यस्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्रा-
ह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणस्य गवानुगमनं सुख्यम् । एते-
नापालनकृतगोवधे प्राजापत्यं करणीयमिति अत्रेति कर्त्त-
व्यतापि प्राजापत्यहेतुत्वेति पण्डितसर्वस्वो ह्यज्ञायुधः ।
दृषभो गौश्च दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
पार्श्वः “गर्भाधानादिद्वयेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश” ।
प्राजापत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं तदशक्तौ षट् कार्षापणाः ।
एवञ्च दृषमूल्यं पञ्च कार्षापणाः गोमूल्यसेकः कार्षापणः ।
मूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषेण नाहतः ।
एतच्च शूद्रस्वामिकेतरवधविषयम् शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात्
साक्षाद्दधे यत्किञ्चिद्दक्षिणककच्छद्वयस्य निवन्मृभिव्य-
वस्थापित्वेनापालनकृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं त-
त्तुल्यं लच्छद्वयं युक्तस्यस्यामः । अतएव एतद्विषय-
एव स्मृतिवागसरारे बृहद्द्विराः “अर्चिते तु कू-
पादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्द्धमाचरेत् स्वामी
रक्षिते नास्ति दूषणम्” । व्रतार्द्धं कामकृतव्रतार्द्धं
नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं पालक-
तिकस्य गर्त्तकान्तारादौ श्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभादौ पाताहोर्म-
रणे प्रायश्चित्तमाह विष्णुः “पल्लवौषडकव्याघ्रश्वापदादि-
निपातने । श्वोहृन्धनसर्पाद्यैस्ते पादोनमाचरेत् ।
अपालने तु लच्छं स्यात् शून्वागाराशुपद्भवे” । पादो-
नं प्राजापत्यनेव उत्तरवचने लच्छश्रवणात् । तथा
“पादश्वाप्राप्ते देवोयत्से स्वामिन्यरक्षिते” । अप्राप्ते
अप्राप्तस्यावस्ये तिहायणपर्यन्ते इति यावत् । एव-
म्भूते वत्से ऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना कृते सति स्वामिना
प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात्
बालत्वादिना नाहुग्रहः । ततश्चाप्राप्तस्यावस्यवत्सापाल-
ननिमित्तकवधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम्”
आतिदेशिकी गोहत्या वद्धविधा यथा “शवितुप्रवाच ।
विमहत्याञ्च गोहत्यां किंविधासातिदेशिकीम् । क

वा नृणामगम्या वा क्रो वा सन्ध्याविहीनकः । एतेषां
लक्षणं सर्वं वद वेदविदांवर ! । यम उवाच, गामाहारं
प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् । याति गोविप्रयोर्मध्ये
गोहत्याञ्च लभेत्तु स । दण्डैर्गान्ताडयन् मूढो यो विप्रो
दृषवाहकः । दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ।
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् । भोजये-
द्दृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् । दृषलीपतिं
याजयेद्योभुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः । गोहत्याश-
तकं सोऽपि लभते नात्र संशयः । पादं ददाति वज्रो यो
गाञ्च पादेन ताडयेत् । गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः क्त्वात्वा
गोवधमालभेत् । यो भुङ्क्ते स्निग्धपादेन श्वेते स्निग्धा-
ङ्घ्रिरेव च । सूर्योदये च द्विर्भोजो स गोहत्यां लभेत्
ध्रुवम् । अवीरान्नञ्च योभुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्विदसन्ध्याविहीनञ्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् । पितृञ्च
पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः । न सेवतेऽतिथिं
योहि स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् । स्वभर्त्तरि च कृष्णे
वा भेदवृद्धिं करोति या । कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं
सा गोहत्यां लभेद्भुवम् । गोमार्गखननं कृत्वा
ददाति शस्यमेव च । तड्गो च तड्गुहं वा स गोहत्यां
लभेद्भुवम् । प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यति-
क्रमः । अर्धलोभादयाज्ञानं स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् ।
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् । उःखं
ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते प्रुवम् । प्राणिनं
लङ्घयेत् यो हि देवाञ्जामिनलं जलम् । नैवेद्यं पुष्प-
मद्यञ्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् । शश्वदास्तीति यो वादी
मिथ्यावादी पतारकः । देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां
लभेत्प्रुवम् । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं
सति ! । न सम्भ्रामन्नसेत् यो हि स गोहत्यां
लभेत्प्रुवम् । न ददात्याशिशं कोपात् प्रणताय च यो
द्विजः । विद्याधिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेत्प्रुवम्
ब्रह्म देव० पु० प्रकृतिख०, ३७अ० । “सुक्कमोषकरो-
विप्रो गोवधस्य व्रतं चरेत्” प्रा० त० उक्तेः सुक्कमोषो-
ऽपि आदेशिकः गोवधः ।

गोहन् त्रि०गां हन्ति हन-विच् ६त० । १गोहन्तरि सेवस्य
जलभेदके २दन्त्रे पु० । “आ रे गोहा नृहा बधोवः”
ऋ० ७।५।१७। “गोहा गवां मेघस्यसलिलानां
भेदकः” भा० ।

गोहन् त्रि० गुरू-संवरणे ल्यु क्त्वाभावः, च्छान्दसः । सं

वरके “समाने अहन् त्रिरवद्य गोहनाः” ऋ० १।३।१
“गुरू संवरणे नन्द्रादित्वात् ल्युः” ऊदुपाधायाः गोहः”
पा० प्राप्स्य क्त्वाभावः, च्छान्दसः” भा० ।

गोहमुख पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे । भागवतोक्तगोकासुख
पर्वतस्य विष्णुपु० गोहमुखेति नाम । गोकासुखशब्दे
दृश्यम् । [दृष्टे त्रिका० ।

गोहरितकी स्त्री गोः हरितकीव हितकारित्वात् । विल्ल-
गोहल्ल न० हल-विल्लेखे क्त्वात् लाति ला-क गोहल्लः ।
गोमये हारा० ।

गोहालिया स्त्री गवां हाले विल्लेखे सधु वा० घ ।
(गोयालिया) ख्याते लताभेदे “पीतं गोयालियामूलं
तिलदध्याज्यसंयुतम् । निबद्धमूलं कथितं प्रवर्त्सयति
शङ्कर !” इति गारुडे १६०अ० ।

गोहित पु० गवां हितं यस्मात् ५व० । १विल्ले, २घोषालता-
याञ्च । ३गोहितकारके त्रि० । ४विष्णौ पु०

“गोहितो गोपतिर्गोप्रा” विष्णुसह० । “गोभ्यो हितो
गोहितः, गोभूमैर्भारवतारणेच्छया शरीर्यहणं
कुर्वन् गोहितोवा” भाष्यम् । [मूले हेमच० ।

गोहिर न० गृह-बा०इरच् पृषो० क्त्वाभावः । पाद-
गोह्य त्रि० गृह-अ णप्रत् अथेव क्त्वाभावः नियमनात्
नोक्त्वम् । १गृहे २अप्रकाशे ३संवरणीये च ।

गोकक्ष्य पुंस्त्री गोकक्षर्षेर्गोत्वापत्यं गर्गा० यञ् । गोक-
क्षर्षिर्गोत्वापत्ये । तस्य क्त्वाः कणा० अण् यलोपः ।
गोकक्ष तच्छात्रे गोकक्षस्यापत्यं त्रिका० फ्रिञ् ।
गोकक्ष्यायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रौञ्चादि०
घृञ् । गोकक्ष्या गोकक्षगोत्स्त्रियाम् । बद्धत्वे “यज-
जोश्च” पा० यजो लुक् । गोकक्षास्तङ्गोत्वापत्येषु ।

गौगुलव त्रि० गुग्गुलौ भवः अण् । गुग्गुलुभवे धूपादौ
स्त्रियां शार्ङ्गरवा० डीन् ।

गौच्य पु० गोच्याः हिमालयपत्याः व्यपत्यम् ढकि प्राप्ते
वा० यत् । हिमालयपत्ये मैनाके शब्दार्थचि० ।

गौञ्जिक पु० गुञ्जा तुलामानभेदः तदुपहृणं शीलमस्य
ठक् । सस्यकारे त्रिका० ।

गौड़ पु० “वृद्धदेशं समारभ्य भुवनेशानगं शिवे ! । गौड़-
देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः” स्कन्दपु० लक्ते
१देशे २तद्देशस्ये जने ब०ब० । “सारगताः
कान्यकुब्जा गौड़मैथिलकोकलाः । पञ्च गौडा इति
ख्याताविन्धप्रसोत्तरवासिनः” स्कन्दपु० इत्युक्तेषु विन्धप्रप-

वर्तिततरभायवासिषु शत्राङ्गणभेदेषु च । स्वार्थे क
तवार्थे । “अथ पूर्व्वंस्वाम्” इत्युपक्रमे “उद्वर्गिण
भद्रगौडत्र.पौण्ड्रोत्कलकाशमेकलाम्बडाः” इ०स०१४अ०
कूर्त्तविभागे पूर्व्वस्यदेशात् । “अस्ति गौडविषये
कौशास्वी नाम नगरी” हितो० । “गौडोराष्ट्रमनु-
त्तमं निहृपमा तवापि राडा पुरी” प्रबोधच० “सर्व्व
सिंहगुरुर्व्वर्ज्यः कनिङ्गे गौडगुजरे” सुङ्ग० चि० ।
गुडस्य विकारः अण् । ४गुडविकारे खण्डासवादौ त्रि०
“गुडस्य तन्नामद्वयस्य पीत्वा गौडं सुरासवम्” भा०
५० ४४अ० । “नानास्वादरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव
च । भोजनानि सुपुष्पाणि गौडानि च सहस्रशः”
रामा० बा० ५३ स्तो० । “गौडमस्तमनस्तं वा पानकं
गुरु मूलकम्” सुश्रुतः । ५मदिराभेदे स्त्री “गौडी
पैटी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथै-
वैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः” मनुः ।
“गौडी माध्वी सुरां पैटीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तपकच्छं पराकं च चान्द्रायणमनुकृमात्” वृह-
स्पतिः । ६काव्यरीतिभेदे स्त्री “पदसंघटना रीति
रङ्गसंस्थाविशेषवत् । उपकृत्तौ रसादीनां सा पुनः
स्यात्चतुर्विधा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली ला-
टिका तथा” विभज्यं व्योजःप्रकाशकैर्वैर्बैभ्य आङ्गुम्बरः
पुनः । सनासवङ्गला गौडी” सा० द० तल्लक्षणसुक्तं
यथा “चङ्गुजम्भमतचण्डगदाभिघात-संचूर्णतोरु-
युगलस्य सुयोधनस्य । स्वानावनङ्गघनशोणितशोण-
पाणिरुक्तसंयद्यति कचांस्तव देवि ! भीमः” वेणीसं० ।
एषा च गौडजनप्रियत्वात् गौडैः प्रयुज्यमानत्वाच्च
गौडीसंज्ञां लभते । गौड+ङ् । गौडोया अत्वार्थे । “वङ्ग-
तरसमासयुक्तामहाप्राणाक्षरा च गौडोया । रीति-
रनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽस्तामवाक्या च” पुरुषोत्तमः ।
७रागिणीभेदे स्त्री संगीतदा। पुरश्चन्द्रे परे समासे अस्व
“अरिष्टमौडपूर्व्वम्” पा० अलोदात्तता । गौडपुरम् ।

गौडपाट् पु०माण्डु क्योर्ननिषाट् तदर्थकल्लोककारके वेदान्ति
परिणतभेदे । ते च “बहिःप्रज्ञो विभुर्विज्ञोऽन्तः-
प्रज्ञस्तु तैजसः” इत्यादयः “दुर्द्धर्ममतिगम्भीरमजं सास्यं
विशारदम् । बुद्ध्या पदमनानात्वं नमस्कृन्तो यथाबलम्”
इत्यन्ताः शतं श्लोकाः ।

गौडवास्तुक पुंन० ‘तदेव च वृहत्पलं रत्नं चेत् गौडवा-
स्तुकम्’ इत्युत्कलचये वास्तुकभेदे । (चिन्मीशाक)राजनि० ।

गौडिक ति०गुडे साधु गृह्णा० ठक् । १५क्षौ । गौडः गूडवि-
कारः साधनतयाऽऽस्यस्य ठक् । २गूडविकारसाध्ये भक्ष्य
भेदे । “वृहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः”
“मधुमांसोपदंशं वा पिबेद्वाप्यथ गौडिकम्” इति च सुश्रु०
गौण ति० गुणमधिक्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः
अण् । १सादृश्यलक्षणलक्ष्यसम्बन्धरूपया गौण्या
लक्षणया प्रवृत्ते शब्दे “गौण्येच्चात्प्रवृत्तात्”
शा० सू० । २असुख्ये च । “यदाऽऽगामिक्रियासुख्य
कालस्याथन्तरालवत् । गौण्यकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्त-
नकर्म्मणि” उद्गा०त० हरिहरपद्मिनिः । “एवमागाभिधा-
गौय सुख्य कालादवस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौयः कालः
र्वस्य कर्म्मणः” बन्दो० । “तदा गौण्यमनन्तस्य नामा-
नन्तेति विश्रुतम्” भा० शा० १८२ अ० । “वङ्गिण मम
नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र
नामानि कर्म्मजानि च कानि चित्” ३४३ अ० ।
स्त्रियां ङीप् । “गौण्यश्रुतेः” शा० सू० । (गौणी-
लत्पत्तिः) गुणं सादृश्यमधिक्य प्रवृत्ता अण् ङीप् ।
३सादृश्यमूलकलक्षणाभेदे स्त्री । “सादृश्यात्तु मता गौण्य-
स्ताच्च षोडशभेदिताः” सा०द० । “सादृश्येतरसम्बन्धे-
ऽपि वृत्ते गौण्यत्वमिच्छन्ति । “अभिधेयाविनाभूतप्रतीति
लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु
गौण्यता” काव्य प्र० ।

गुणोऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रज्ञा०अण् । ४अप्रधाने कर्मादौ ।
“गौणे कर्म्मणि दुहादेः प्रधाने नीहृकध्वहाम्” व्या०
का० । गौणस्य भावः ध्वज् गौण्य न०, त्व गौण्यत्व न०,
तल् गौण्यता स्त्री, अप्रधानत्वे “गवावादेः खोऽन्ते
गौण्येऽनीयसः” सुश्रु० । “वृत्तेरिष्टा तु गौण्यता”
काव्यप्र० गौण्यत्वञ्च प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा०भा०
“प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौण्यत्वह्यत्यप्रसिद्धेः । यस्य हि
प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केशरादिमानाकतिविशेषोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गसुख्योऽन्वयः प्रसिद्धः ।
ततश्चान्यःपुरुषः प्रायिकैः क्रौर्ष्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः
सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौण्यौ
भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य” ।

गौणचान्द्र पु० । “चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गौण्यमुख्य-
प्रभेदतः । गौण्यः कण्यप्रतिपदः पौर्षमास्यनदिरितः”
शब्दर० उक्ते कण्यपदादिपौषेस्तान्ते चान्द्रे मासे अत्र
व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा

विकारणमण्डनः “चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णा-
दिर्वति च द्विधा” इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह
“कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुरुवन्ति केचन । येऽपीच्छन्ति
न तेषाञ्च देशे विन्ध्यस्य दक्षिणे” इति विन्ध्यस्य दक्षिणे
कृष्णादिनिषेवाद् उत्तरतोद्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते तत्रापि
शुक्लादिसंख्यः कृष्णादिर्गौणः शास्त्रेषु चैतदुक्तमितिप-
द्येव चान्द्रसंवत्सरारम्भोक्तेः तदुक्तं दीपिकायां “चान्द्रो
ऽव्द्रोमधुशुक्लमतिपदारम्भः” इति न हि ये कृष्णादिं मन्य-
न्ते तेषां वत्सरारम्भोभिद्यते अतः शुक्लादिसंख्यः कृष्णा-
दिना मलमासासम्भवाच्च चान्द्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाक्ष-
त्रमासः । सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते
“अमावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु । संक्रा-
न्तिपूर्वमासीभ्यां तथैव नृपवैश्वयोः” । अत्र ब्राह्मणा-
दीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण “वसन्ते ब्राह्मणोऽ-
ग्निमादधीत” इत्यादिवन्मास उक्तस्तत्र दर्शान्तत्वात् न नि-
यम्यते न तु सर्वकर्मसु दर्शान्तरेणैव वृष्ट्याद्यर्थसामरेया-
दिनिघननियमवद्विधिलाघवात् तैवर्णिकानां सर्वकर्मसु
मासविशेषविधेः सावनादीनां श्रुदानुलोमादिपरत्वा-
पत्तेश्चेति गुरुचरणाः । ज्योतिर्गर्गः “सौरमासो विवा-
हादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः । आर्वादिषु पितृकार्ये
च चान्द्रोमासः प्रशस्तः” । ऋषयः “विवाहव्रतयज्ञेषु
सौरं मासम्यचक्षते । पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रसिद्धन्त्या-
वृद्धे” स्मृत्यन्तरे “एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौर-
सावनौ” ज्योतिर्गर्गः “आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रि-
या तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना”
विष्णुधर्म “नक्षत्रसत्राग्ययनानि चेन्द्रोर्मासेन कुर्याद्भ्रमणा-
त्तकेनेति” ब्राह्मणे “तिथिक्रमे च कृष्णादिं व्रते शुक्लादि
मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं क्रमे विनिर्दिशेत्”

गौणिकं त्रिं गुणे रूपादौ साधु कथाऽऽकम् । १ गुणसाधने ।
गुणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं मन्यमधीते वा उक्थाऽऽकम् ।
वसन्ताऽऽकम् वा । २ गुणवेत्तिरि ३ तद्गुणपाठके च
त्रिं गुणैः सत्त्वादिभिः निर्दत्तऽऽकम् । सत्त्वादिनिर्दत्ते
४ पदार्थे स्त्रियां ङीप् । तत्र गुणभेदेन गतिभेदो
मनुना दर्शितो यथा
“येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते । तान्
समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् । देवत्वं सात्त्विक-
का यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्त्वं तामसा
नियमित्येषां त्रिविधा गतिः । त्रिविधा त्रिविधेषा तु

विज्ञेया गौणिकी गतिः । अधमा मध्यमाऽऽप्यत्रा च
कर्कवित्याविशेषतः । स्यावरा कर्मिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः
सकच्छपाः । पशवश्च वृगाश्चैव जवन्या तामसी गतिः ।
हस्तिनश्च तरङ्गाश्च शूद्रा स्नेच्छाश्च गर्हिताः । मिंहा
व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः । चारणाश्च सु-
पर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः । रक्षांसि च पिशाचाश्च
तामसीपूत्तमा गतिः । भृङ्गा मल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्र-
वृत्तयः । द्यूतपानप्रसक्ताश्च जवन्या राजसी गतिः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः । वादयुङ्ग-
प्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः । गन्धर्वा गुह्यका
यक्षा विबुधानुचराश्च ये । तथैवापसरसः सर्वा राज-
सीपूत्तमा गतिः । तापसा यतयो विप्रा ये च वैभानिका-
गणाः । नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ।
यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीर्पि वत्सराः । पितृ-
रश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः । ब्रह्मा विश्व
सृजोधर्मा महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेवां
गतिमाङ्गर्मनीषिणः । एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य
कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कर्तव्यः संसारः सार्वभौमिकः” ।
गुणएव अङ्गुल्याऽऽख्ये उक्त् । ५ गुणशब्दार्थे पु०

गौतम पु० गौतमस्यर्षेर्गौतापत्यम् ऋष्यं । १ गौतमर्षिगौता-
पत्ये २ भरद्वाजसुनौ पु० स च वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षि
मध्यवर्ती यथाह हरिवं० ७२० “अतिर्वसिष्ठोभग-
वान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वा-
मित्तस्तथैव च । तथैव पुलो भगवान्चोत्कृष्ट महान्तनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्रता दिवि” शता-
मन्दपिता अहल्यापतिश्च गौतमस्तनोभिन्न एव । तत्-
कथा च” रा० ब्रा० ४८।४६० “गौतमस्याश्वमं श्रेष्ठं
पूर्वं मासीन्महात्मनः इत्यादौ दृष्ट्या
अहल्यापुत्रे ३ शतानन्दे “गौतमश्च शतानन्दः” वीरच० ।
गौतमगौतस्य शरदतोऽपत्ये ४ कृपाचार्ये ५ तस्य भगिन्यां
द्वौषपत्यां कथां स्त्री ङीप् । “कृपाः स्मृतः स वै तस्मात्
गौतमी च कृपी मता । एते शारदताः प्रोक्ता एतं ते
गौतमाः स्मृताः” हरिवं० २२२० । कृपशब्दे २१६२८
विवृतिः । “तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्”
(अश्वत्थामानम्) भाग० १।७।४७० । इत्याद्यादेवीसुते
शाक्यसुनौ अमरः । एकतादीनां सुनीनां ङीप्तिरि ।
“आसन् पूर्वयुगे राजान् ! सुनसोभ्रातरस्तयः । एकतश्च
द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः” इत्युपक्रमे “तेषाञ्च

तपसा प्रीतो नियमेन दधेन च । अभवद् गौतमो नित्यं
पिता धर्मरतः सदा भा० श० ३७अ० । ददुर्गायां
स्त्री मेदि० “गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्दवर्द्धिनीम्”
हरिवं० १७अ० । एराक्षसोभेदे स्त्री शब्दर० । तस्योऽभि-
त्यण् ङीप् । १० गोदावरीनद्यां स्त्री गौरा० ङीष् । “गौत-
मस्याचनाशिनी” इति गोदावरीस्नानसम्बलिङ्गादवनाशाय
तस्यास्तत्सेवितत्वाद्वा तथात्वम् “तास्मारुणा वेत्तवती
पर्णाशा गौतमी तु सा । गोदावरी च वेणा च” भा०
आ० १६५अ० । ११ गौरोचनायाञ्च स्त्री राजनि० । १२ भा-
व्यसुनिप्रणीतविद्यायाम् १३ गौतमप्रणीतायां षोडशप-
टायविद्यायाञ्च स्त्री । “अधीत्य गौतमीं विद्यां शृगाल-
त्वमवाप्नुयात् । पुराणान्तरे तद्विद्याध्ययननिषेधः ।

गौतमसम्भवा स्त्री गौतमाय तदवनाशाय सम्भवतीति
अच् । गौतमगङ्गायां गोदावरीनद्याम् राजनि० ।
ब्रह्मपु० गौतमं प्रति तत्रस्वकवाक्यम् । “इत्यन्तु गौतमी
पुत्र ! यत्र कापि ममाक्षया । सर्वेषां सर्वदा नृणां
स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति । क्वचित् काले पुण्यप्रतमं किञ्चि-
त्तीर्थं सुसङ्गमे । सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नात्र सं-
शयः । इयं माहेश्वरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च ।
ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी । ब्रह्म-
तेजःसमानीता सर्वपापप्रणाशिनी” “एवमेवाऽपि ते
प्रोक्ता गङ्गाख्याता महामते । माहेश्वरी वैष्णवी च
सैव ब्राह्मी च पावनी । भागीरथी देवनदी हिमवच्छि-
खराश्रया । महेश्वरजटाभारेरेव द्वैविध्यमागतम् ।
विन्ध्यस्य दक्षणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते । उत्तरे
सापि विन्ध्यस्य भागीरथ्याभिधीयते”

गौतम पु० गच्छतीति गं गात्वच्चायति उद्+तप्र-अच्
स्वार्थे अण् । स्यावरविषभेदे हेमच० । [सस्वस्विनि ।
गौदन्ते य त्रि० गोदन्तस्येदम् शुभ्रा० ङक् । गोदन्तचन्दन
गौदानिक त्रि० गादानं कर्मास्य ब्रह्मचर्यस्य महा-
नाम्नप्रादिभ्यः षष्ठ्यर्थे उपसंख्यानम् वार्ति० ङक् ।
१ गोदानाख्यब्रह्मचर्यं सस्वस्विनि । गोदाने उक्तं ङक् ।
२ गोदानोक्ते कर्मणि । “उपरि समिधं कृत्वा गामत्रयं
ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्मः कुर्यात्” आश्व०
२८० ३८।६ । “ततो गौदानोक्तं कर्मं हापि कुर्यात्”
नारा० वृत्तिः । [गौधेरोऽप्यत्र गोधाशब्दे दृश्यम् ।

गौधार पु० गोधायाः अपत्यम् आरक् । गोधापत्ये । गौधेयः
गौधूम त्रि० गोधूमस्य विकारः विल्वा० अण् । गोधूम-

विकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप् । “गौधूमं चषालं
भवति” श त० वा० ५।२।१।६ । “उत्कीर्णं ससाधो
गोधूमचषालः” कात्या० श्रौ० १४।१।२० । “गोधूमपटमय-
श्चषालो भवतीत्यर्थः । [भवनयोग्ये हेतु ।

गौधूमि न० गोधूमस्य भवनं क्षेत्रम् गोधूम-खञ् । गोधूम
गौधिरकायणि पुंस्त्री गौधेरस्यापत्यं वाकिना० फिज्
कुक्च । गौधिरापत्ये । पत्ये व्यत इज् न कुक् । गौधेरि
तदपत्ये पुंस्त्री ।

गौनद् त्रि० गौनद्देशे भवः प्राचोभिन्नमते एकादित्वे ऽपि
द्वद्वत्वाभावात् न क् क्विन्तु अण् । १ गौनद्देशभवे २ पात-
ञ्जलसुनौ पु०

गौपत्य न० गोपतिर्भावः पत्यन्तत्वात् यक् । गोपतिभावे
गोस्वामित्वे । “विश्वरूप्यूर्जा मा विश गोपत्येन” यजु०
३।२२ । “रायस्योषं गौपत्यन्” । ४।१।५८ ।

गौपवन पु० गोपवनशब्दे व्युत्पत्तिः । ऋषिभेदे स च सधु-
काण्डस्य वंशस्थोऽसुनिभेदः “अथ वंशः पौतिसाप्राव्
गौपवनात् गौपवनः” दृ० उ० ४।६।१ ।

गौपिक पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ढकोवाधकः शिवा०
अण् । गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गौपिलेय त्रि० गोपिल+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् गोपिल
निर्दत्तादौ । [सदृशे ।

गौपुच्छ त्रि० गोपुच्छमिव शर्करा० इवार्थे अण् । गोपुच्छ-
गौपुच्छिक त्रि० गोपुच्छेन क्रीतम् ङक् । १ गोपुच्छक्रीति ।
गोपुच्छेन तरति ङक् । २ गोपुच्छेन तारके च ।

गौप्तेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातिस्त्री तस्या अपत्यम्
शुभ्रा० ढक् तन्नाभिकाणोऽपवादः । गुप्ताया अपत्ये ।

गौभृत त्रि० गोभृता निर्दत्तं सङ्कला० अण् । गोभृता निर्दत्तं
गौमत त्रि० गामत्यां भवः पत्न्या० अण् । गौमतीनदीभवे
मत्स्यादौ ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादि वा० फज् । गोमती
भवादौ । ततः अरोहणा० चतुरर्थ्यां वुज् । गौम-
तायनकं तन्निर्दत्तादौ त्रि० । [निर्दत्तादौ ।

गौमथिक त्रि० गोमथेन निर्दत्तादि कुसुदा० ङक् । गोमथ
गौमायन पु० स्त्री गोमिनो गोत्वापत्यम् अश्वा० फज् टिचोपः ।
गोस्वामिगोत्वापत्ये ।

गौर पु० गुड्-गतौ न नि० ढङ्गिः गुर-घञ् प्रज्ञादृण वा ।
१ चन्द्रे २ श्वेतरुषे मेदि० । ३ श्ववद्वे राजनि० । ४ पीत-
वर्णे ५ श्वेतवर्णे ६ अरुणवर्णे च पु० ७ तद्विशिष्टे त्रि०

स्त्रियां गौरा० डीष् । ऽच्ची चैतन्यदेवे महाप्रभौ जनन-
सहिता । ऽपद्मकेशरे न० नेदि० । १० स्वर्णं ११ कुङ्कुमे च
न० राजनि० । तत्र श्वेतवर्णयुक्ते “कैलासगौर” द्रुप-
मारुहोः” रघुः पीतवर्णाद्ये “गोरोचनापनिताल
गौर” कुमा० अरुणवर्णाद्ये “कीर्त्तयैः पिष्टातकोवैः कन
दिवसमुखैः कुङ्कुमज्योदगौरः” रत्नाव० “तरुणादित्यगौरैश्च
शरगौरैश्च वानरैः” रामा० क्रि० १०३० । “नितान्तगौ-
र्यो हृतकुङ्कुमेध्वनम्” किरा० १२ परिभाषाभेदे यथोक्तं
याज्ञ० “जालसूर्यमरीचिस्व” त्वसरेणुरजः स्मृतम् । ते
ऽपौ लिखा च तास्मिन् राजसर्प उच्यते । गौरस्तु
ते त्वयः षट् च ययोसध्यस्तु ते त्वयः” इति ।
१३ ऋगभेदे पु० स्त्री “गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो
भवयो रुहः । द्विशपाः पशवश्च मे अविष्टुश्च
सत्तम । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशपाः क्षतः !” भाग० ३।१।२२। अ० ।
“महोरगाश्च भवतो विद्वन्नि सगौरकृष्णाः शरभा-
समर्याः” भाग० ८।२।१६ अ० । १४ विशुद्धे त्रि० मेदि० ।
“कडारा० कर्मधारयेऽस्य वा पूर्वनिपातः गौरपटः पटगौरः ।
गौरस्य न० गोरस्य भावः कर्म वा षण् । वैश्वकर्मभेदे
पाशुपाल्ये । “कृषिगौरव्यवाणिज्यं वैश्वकर्म स्वभाव-
जम्” गीता ।
गौरश्रीव पु० गौरी श्रीवा । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि
च तस्यापत्यम् तस्येदं वा रैवतका० गौरश्रीव ।
३ तदपत्ये पुंस्त्री ४ तत्सम्बन्धिनि त्रि० गौरश्रीवदेशश्च
ट० ४० १४ अ० कूर्मविभागे मध्यभागे उक्तः । “गौरश्रीवो-
द्देहिक्कयुडाश्चत्य पाञ्चालाः” ।
गौरचन्द्र पु० चैतन्यदेवे महाप्रभौ “कृष्णचैतन्यो गौराङ्गो
गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुर्गौरो गौरचरि नामानि
भक्तिदानि मे” अनन्तसंहिता एतस्य दृढतरप्रमाणत्वं
संप्रदायविदो न मन्यन्ते ।
गौरजीरक पु० कर्म । श्वेतजीरके । राजनि० ।
गौरतित्तिरि पुंस्त्री श्वेततित्तिरिभेदे । “तित्तिरिः सर्व-
दोषघ्नो आही वर्षप्रसादनः । हिक्काश्वासनिबहरो
विशेषान् गौरतित्तिरिः” उच्यते तन्मांसयुक्तोक्तः [राजनि०]
गौरत्वच पु० गौरी त्वक् यस्य । इङ्गदोषघ्ने (जियापुंति)
गौरपृष्ठ पु० यमसभासदन्तभेदे । “इन्द्रद्युम्नो भीमजानु
गौरपृष्ठो नलोमयः” भा० स० अ० मयसभावर्यने ।
गौरमुख पु० गौरं विशुद्धं मुखमस्य । शमीकर्षः शिष्ये

१ सुनिभेदे तेन हि शिष्येण सप्तवर्षद्विशापष्टत्तानं
शमीकर्षः परिच्छिते न्यवेदयत् तत्कथा भा० आ० ४३ अ० ।
“एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः । परिच्छिते
न्वपतये दद्यापन्नो महातपाः । संदिश्य कुशलप्रश्नं
कार्यदत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्
समाहितम् । सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्द्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पृथ्वीं द्वाःस्थैर्निवेदितः । पूजितस्तु
नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा । आचख्यौ च परिश्रान्तो
राज्ञे सर्वमशेषतः । शमीकवचनं घोरं यथोक्तं
मन्त्रिसन्निधौ । गौरमुख उवाच । शमीकोनाम राजेन्द्र !
विषये वर्त्तते तव । ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः श्रान्तो
महातपाः” तस्य त्वया नरव्यात्र ! सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च । चान्त्वां
स्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे । तेन शम्भोऽसि राजेन्द्र !
पितृरक्षातमद्य वै । तत्रकः सप्तरात्रेण स्युस्तव
भविष्यति । तत्र रक्षां कुरुवेति पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्यञ्च कर्तुं केनचिदप्युत । न हि शक्नोमि
तं यन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् । ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव
राजत्वं हिताधिना” । गौरं शुक्लं सुखमस्य । श्वेत-
सुखादेः त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा डीष् ।
गौरमृग पु० स्त्री नित्यकर्म । गौरवर्णं ऋगभेदे स्त्रियां
डीष् । “क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः” यजु० २४।३।
गौरव न० गुरोर्भावः कर्म वा षट्वा० वा अण् । १ गुरुत्वे
२ तत्कर्मणि च । “तथापि यन्मथपि ते गुरुरित्यस्ति
गौरवम्” माघः । “तामगौरवभेदेन” प्रायश्चलं गौर-
वमाश्रितेषु” कुमा० । “सहस्रं तु पितृन् माता गौरवे
यातिरिच्यते” मनुः । गौरवं साधनतयास्त्रुत्व
अच् । ३ गौरवहेतुके अर्थयुत्याने हेम० । गुरोरिदम्
अण् । ४ गुरुसम्बन्धिनि त्रि० “मध्यगया भगोनेन गुरो-
र्गौरवत्सराः” वसिष्ठसिद्धान्तः ।
गौरवाहन पु० श्वेतवाहने ऋगभेदे । कुन्निभोजो महा-
तेजाः पार्थिवो गौरवाहनः” भा० स० ३३ अ० ।
गौरवित त्रि० गौरवं जातमस्य तार० इतच् । षष्ठ्ये ।
“गौरवितक्रियाहेतुर्भक्तिः” शब्दचि० मधुरानाथः ।
गौरशाक पु० गौरः शाकोऽस्य । मधुकभेदे जटा० ।
गौरशिरस् त्रि० गौरं शिरोऽस्य अतिदृढत्वात् । १ शुक्ल-
वर्णकेशयुक्ते २ सुनिभेदे पु० । “शङ्खश्च द्विखितस्यैव तथा
गौरशिरा सुनिः” भा० स० ७ अ० इन्द्रस्योक्तौ । स च

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह" भा० शा० ५८७० ।
 "विशालालक्ष भगवान् काव्यस्यैव महातपाः । सह-
 स्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः । भारद्वाजश्च
 भगवांस्तथा गौरशिरा रुनिः । राजशास्त्रप्रणेतारो
 ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः"

गौरसर्षप पु० कर्मा० । श्वेतसर्षपे (सितिसरिषा) रत्नमाला ।
 तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः
 सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुः पित्तश्ल-
 सतिक्लकः । तीक्ष्णोष्णः कफघातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
 रक्षोहरोजयेत् कण्डू कुष्ठकोष्ठकमिग्रहान् । यथारक्त-
 स्तथा गौरः किन्तु गौरोवरोमतः" । स च क्षौमशोधकः
 यथाह मनुः "श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः"
 द्रव्यशुद्धौ । "सगौरसर्षपैः क्षौमम्" गौरसर्षप-
 कल्केन साज्येन साधितस्य च" याज्ञ० । शरानसर्षपत्व-
 यमिते परिभाषे च । "त्वसरेणवोऽप्यै विज्ञेया लिच्यैका
 परिभाषतः । ता राजसर्षपास्तिस्त्रस्ते त्रयो गौर-
 सर्षपः" मनुः ।

गौरसुवर्ष पु० गौरः श्वेतः सुवर्णोऽस्य । चित्तकूट-
 प्रसिद्धे पत्रशाकभेदे "गौरसुवर्षे" शिशिरं कफपित्त-
 ज्वरप्रणुत् । दाहार्चिभ्रान्निरक्तश्रमहृत् पथ्यमेव
 च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

गौरा स्त्री गौर+गौरादिगणे वर्षवाचिनएव गौरशब्दस्य
 प्रकृष्यात् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धायाम् स्त्रियाम्
 द्विरूपकोषः । तद्धर्षपरतायामेव टावन्तता वर्षपरत्वे
 तु डोपिन्ततेत्याकारे स्यतम् ।

गौराङ्ग पु० गौरं श्वेतं पीतं वाऽङ्गमस्य । श्वेषौ "श्वेतोरक्त-
 स्तथा पीत इदानीं कथ्यतां गतः" भाग० १०६० तस्य
 युगावतारे श्वेताङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । गौरं
 विशुद्धमङ्गमस्य । विशुद्धकामियुक्ते नन्दनन्दनै श्री
 कण्ठे च "गौराङ्गं गौरदीप्राङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृता-
 ज्जलिः । नन्दगोपसुतं चैव नमस्त्वामि गदाश्रजम्" ब्रह्म
 यामलम् । "गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामास्तलालसः"
 कण्ठयामलम् । इनवहीपस्थशचीपुत्रे इति वैष्ण० ।
 ते हि तत् परतथैव यामलवाक्यद्वयं व्याचक्षुः ४ गौर-
 वर्षदेहके त्रि० स्त्रियां डौष् । गौराङ्गताहेतुरौषधचक्रं
 गरु० पु० १८४ अ० यथा "कुष्माण्डनालश्वारस्तु
 संगभूतश्च तत्त्वचः । जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा
 मन्दनयेन हि । माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृष-

भध्वज ! । अस्या उद्वर्तनं कथ्यादङ्गगौरत्वसाधनम्" ।

गौराजाजी स्त्री कर्मा० । श्वेतजीरके राजनि० ।

गौरादि पु० "पिद्गौरादिभ्यश्च" पा० उक्ते डीष्निमित्ते
 शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तोयथा
 "गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल ह्य गवय रुकय
 कृष्य पुट तृण द्रुण द्रोण हरिण काकण पटर
 उयक आमलक कुवल विन्व वदर कर्कर तर्कार शर्कार
 पुष्कर शिखण्ड सलद शक्कण्ड सगन्द सुषम रुषव
 अलिन्द गडुल पापडुश आटक आनन्द आश्वल्य
 सृपाट आपञ्चिक शष्कुल स्तुर्म शूर्प सूच यूष यूष
 स्तुप मेघ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत सालक
 वेतस वृष अतस उभय भृङ्ग मह मठ केद पेश मेद
 श्वन् तच्चन् अनडुह अनड्याह एषण (करणे) देह
 देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औदृगा-
 हमानि गौतम पारक अयस्यूष भौरिकि भौलिकि
 भौलिकि यान मेघ आलवि आलजि आलधि आलधि
 कौवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शतन
 पोतन पातन पानठ आक्षरण अधिकरण अधिकार आय-
 हायण प्रत्यवरोहिन् सैचन सुमङ्गल (संज्ञायाम्)
 अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड घण्ड
 उर्द सुर्द श्रम स्तद आर्द हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड
 कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष वृहत् महत्
 सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे)
 विकल निष्कल पुष्कल कडी (श्लोषिवचने) । पिप्प-
 ल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी वरी
 शरी पृथिवी कोट्टी मातामही पितामही आकृतिगणः" ।
 गौरशब्दस्य तोपधमिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-
 स्वरेणोत्सर्गतः कण्ठे तिषदन्तोदात्ततया अन्यतो डीष्नि-
 त्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः ।

"उपाद् द्रजजिनमगौरादयः" पा० उपात् परस्य द्रज-
 नादेरन्तोदात्ततायां पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा०
 ग० उक्तो यथा "गौर तैष तैल लेट लोट दिहवा
 कण्ठ कन्या ग्ध कल्पपाद ।" उपगौरः

गौरार्द्रक न० नित्यकर्मा० । स्यावरविषभेदे हेमच० ।

गौरावस्कान्दिन् पु० गुरोरिदं गौरवं गुरुपत्नीरूपं कण्ठं
 तदास्कन्दति व्या + स्कन्द-णिनि वेदे प्रुषो० वर्षविप-
 र्ययः । अहल्याजारे शक्ते इन्द्रागच्छेत्युपक्रमे "गौर-
 वास्कान्दिन्नहल्यायै जारति" शत० वा० ३।१।१।१८।

गौराश्व पु० गौराश्वोऽस्य । षष्ठ्यभेदे । “अलर्कः कक्षसेन-
श्च गवो गौराश्व एव च” भा० स० पृ० ८७० । यमसभ्योक्तौ
श्चेतवाहने श्वेताश्वे अर्जुने च ।

गौरास्य पु० स्त्री गौरमास्यं यस्य । गौरहृत्वे कृष्ण देहे
वानरभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् न
ङीप् किन्तु टाप् ।

गौराहिक पु० स्त्री गौरः शुभः अहिः कर्म० संज्ञायां कन् ।
सुश्रुतोक्ते निविधे सर्पभेदे “गौराहिकहृत्पथय” इति
सुश्रु० अहिशब्दे ढशप्र० ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इज् । आङ्गिरसे षष्ठिभेदे “गौ-
रेराङ्गिरसस्य साम” श्रुतिः ।

गौरिक वि० गौरवर्णोऽस्य ठन् । श्वेतवर्णयुक्ते श्वेत-
सर्पे पु० “यवाहृगौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते”
सुश्रुतः ।

गौरिमत् वि० गौरीं मन्यते मन+क्तिप् इत्० ङ्रापोरिति
संज्ञायां ह्रस्वः । गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्रस्थे
रनदीभेदे स्त्री शार्ङ्गरुङ्गीन् । (भोगवत् गौरीमत्)
संज्ञायाम्” तद्वर्णस्त्वोक्तेः संज्ञायामेव ङीन् अन्यत्र ङीप् ।

गौरिल पु० गौरवर्णोऽस्य स्वस्य वा० इलच् । शिङ्गार्थे श्वेत-
सर्पे श्लौहचूर्णे च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्यां वेद्याचि वीतिः विशेषगतिरस्य
“ङ्रापोरिति” संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिस्त्रिपुत्रे षष्ठिभेदे ।
“गौरिवीतः शाक्तप्रः क्षत्रभिवह” शत० ब्रा० १२।८।३।७।
“स्तोमसामा गौरिवीतेरवर्द्धनः” ऋ० ५।१०।१।१। गौरिवीते
रेतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुः” भा० । गौरिवीतिना दृष्टं साम
अण् । गौरिवीत तद्द्रष्टे सामभेदे “तृतीयसवनाञ्चि-
द्विष्णोः शिषिविष्टवतीषु गौरिवीतेन” कात्या० श्रौ०
२५।१३।३। “गौरिवीतं नाम रामभेदस्तेन स्तुवीरन्” कर्कः ।

गौरिषक्त्य पु० गौर्यां इव सकिञ्च अस्व षच् समा० ह्रस्वः
सुप्रामा० षत्वम् । गौरीतुल्यसकथियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० ङीप् । गौरवर्णायां स्त्रियाम्
“कपोलभित्तीरिव लोभ्रगौरीः” भावः । र्हिमा-
शयसुतायां कालीनाम्नां मेनकाकन्यायां तस्याः प्राक्
कृष्णवर्णत्वेन जातित्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथात्वं
कालिकापुराणशब्दे २०१५ पृ० ४५ अ० तन्मूलं दृश्यम् । पुरा-
णान्तरे “योगाग्निदग्धदेहा सा पुनर्जाता हिमालये ।
शङ्खेन्दु कुन्दधवला ततो गौरीति सा सृष्टाः” इत्युक्तम्
तत्र कल्याणविषयम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु

रोहिणी” सृष्ट्युक्तायां अष्टवर्षायां स्त्रियाम् ।

४हरिद्रायां ५दाहहरिद्रायाम् ६गौरोचनायां ७वद्विष-
पत्याञ्च । दप्रियङ्गुवृत्ते ऽष्टधिव्यां १०नदीभेदे च मेदि०

“लेभे प्रसेनजिज्ञायां” गौरीं नाम पतिवृताम् ।
अभिगस्ता तु सा भर्तारं नदी वै वाहदाऽभवत्”

हरिवं० १२ अ० ११ उक्तायां सूर्यवंश्यप्रसेनजिज्ञा-
यांयाम् तस्याएव वाहदानदीरूपत्वोक्तेः नदीविशेषः

वाहदानदीपर इति बोध्यम् । १३शुद्धशक्तिभेदे हेम० ।
१४मञ्जुशाय्यां १५श्वेतदूर्वायां १६मल्लिकायां १७तुलस्यां

१८सुवर्णकदल्याम् १९आकाशमंस्याञ्च राजनि० । सर्वा-
साञ्चासां शुभ्र पीतरक्तविशुद्धपत्रपुष्पादियुक्तत्वान्तथात्वम्

१९रागिणीभेदे संगीतदामो० । २०वाचि निघण्टुः ।
“गौरीर्भिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतु-

ष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभ्रुषी सहस्राक्षरा परमे
व्योमन्” ऋ० १।१६।४।४०। “गौरी गंरणशीला शब्दब्रह्मा-

त्मिका च वाक् भिमाय । भिमतिः प्रतिष्ठार्थे घातः ।
प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तक्षहाचकत्वेन

निष्पादयन्ती । एकपदी अव्याहृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैक-
रूपावात्मना । द्विपदी सुपतिङ् भेदेन पदद्वयवती । चतु-

ष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी आस-
न्वितसहितसुब्रविभक्तिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी

नवसु पदेषु भवन्ती बभ्रुषी पश्चाद्ब्रह्मविधाभिव्यक्तिसुषे-
युषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे

सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्राऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्य-
र्थः” भा० निरु० १।१।४। व्याख्यानं दृश्यम् । गौरीरिति

सुलोपाभावः च्छान्दसः “सोमो गौरी अधिश्चितः” ऋ० ६।१।
१२।३। गौरी गौर्याम् मध्यमायां वाचि” भा० “सुपां

सुलुक्” पा० सप्रत्या लुक् । “इदूतौ च सप्रत्यर्थे”
पा० तस्य प्रसृष्टसंज्ञत्वात् न यणादेशः, भा० २।१।१।

मत्यां स्त्रियां निरु० । “गौरी रोचते उदलतिकर्मणः ।
अथ पीतोवा गौरोवर्णः एतस्मादेव प्रशस्तो भवति तस्या

यथा भवति” “गौरीर्भिमाय सलिलानि” श्रुति
मधिकृत्य उत्तनिरुक्तिः । पार्वतीरूपा गौरी च

भाषयुक्तचतुर्थ्यां पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु०
भाषयुक्तमधिकृत्य “चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरी सुपु-

जिता । सौभाग्यमत्तुलं कुर्यात्”

गौरीकान्त पु० इत्० महादेवे गौरीनाथादयोऽप्यत्र ।
गौरीगुरु पु० इत्० पार्वतीपितरि हिमालये “गौरीगुरोर्भ-

ह्वरमाविवेश" रघुः "अखिलमिदमसुश्रं गौरीपुरोः"
किरा० गौरीपितादयोऽप्यत ।

गौरीज न० गौर्यारजसो जायते जन-ड । १ अश्वके राजनि०
अश्वकशब्दे ३१५ पु० दृश्यम् । २ कार्तिकेये पु० ।

गौरीतक्रम् न० गौर्या निर्मितं तक्रम् । "लक्षणं भरिचं
विश्वं जीरं नारङ्गजं त्वचम् । एलाचूर्णान्वितं
तक्रं धूपयेत् हताहङ्कना । गौर्येदं विहितं तक्रं सर्व-
दोषनिवर्हणम्" शब्दार्थचि० उक्तो तक्रभेदे

गौरीपट्ट पु० गौर्याः पट्टमिव स्थानम् । शिवलिङ्गस्थे
गौर्याः पूजास्थाने शिवलिङ्गशब्दे विवृति०

गौरीपुत्र पु० इत० कार्तिके गौरीतनयदयोऽप्यत [राजनि०
गौरीपुष्प पु० गौरी हरिद्रेव पीतं पुष्पमस्य । प्रियङ्गुद्वये
गौरीमन्त्र पु० तन्वसारोक्तो गौर्या मन्त्रभेदे तस्योद्धारश्च
"ह्रीं गौरि! रुद्रदयिते! योगेश्वरि! सर्वम् (ङ्) फट् ।
द्विठानः षोडशवर्णोऽयं मन्त्रः सङ्घिरुदोरितः"

गौरीललित न० गौरी हरिद्रेव ललितम् पीतवर्णत्वात् ।
हरिताले राजनि० ।

गौरीशिखर न० गौर्यास्तपःस्थानं शिखरम् । खनामख्याते
पर्वतभेदशब्दरूपे तीर्थभेदे "प्रजासु पश्चात् प्रथितं
तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्" कुमा०
गौरीसुत पु० इत० । १ अष्टवर्षोऽजाजतनये शब्दार्थचि० ।
२ कार्तिके च । [ठक् । गुरुपत्नीगामिनि ।

गौरुतल्लिक पु० गुरुतल्लं गुरुपत्नीं गच्छति परदारो०
गौलक्ष्मिणिक त्रि० मालक्ष्मणं वेत्ति तद्गुणधमधीते वा
"विद्यालक्ष्णकल्याणाञ्च" वार्त्ति० ठक् । १ गौलक्ष्मणवेत्तिरि
२ तद्गुणान्वाध्यातेरि च ।

गौलन्ध पुंस्त्री गौलन्दगोत्रापत्यं गर्गा० यज् । गौलन्द-
विगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् यलोपः । गो-
लन्दी तदप्यस्त्रियाम् । गौलन्धस्य छात्राः कक्षा० अण्
यलोपः । गौलन्दास्तच्छात्रेषु ।

गौनाङ्गायन पुंस्त्री गौलाङ्गस्य गोत्रापत्यम् अन्वा० फज् ।
गौलाङ्गधेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गौलिक पु० गुडं साधु ठक् ङस्य लः । सुष्ककष्टेषु राजनि०
गौलोमन त्रि० गौलोमेव शर्करा० अण् । गौलोमसदृशे
स्त्रियां ङीप् ।

गौल्मिक पु० गुल्मे रक्षणार्थस्थानभेदे नियुक्तः ठक् ।
गुल्मरूपरक्षणार्थस्थाननियुक्ते यामिके सेनाभेदे
"तथैव गुल्मे संग्रेष्य शयानान् मध्यगौल्मिकान्"

"त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मानि गौल्मिकाः"
भा०शा० ङज् । [राजनि० ।

गौलप्र न० गुडस्य भावः घञ् ङस्य लः । साधुर्ये मधुररसे
गौशतिक त्रि० गोशतमस्यास्ति "एकगोपूर्वात्" पा० शत-
सहस्रादित्यपक्षप्र ठज् । गोशतस्वामिनि स्त्रियां ङीप् ।
गौष्ठ त्रि० गोष्ठ्यां भवः पलट्या० अण् । गोष्ठभवे स्त्रियां
ङीप् । स्वार्थे अण् ङीप् गोष्ठीत्यपि गोष्ठ्याम् । तच्छ-
ब्दस्यैव पलट्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।

गौष्ठो न० पूर्वं भूत गोष्ठं खज् । भूतपूर्वगोष्ठे । "तासु-
वाच स गौष्ठोने वने स्त्रीपुंसभीषण्ये" भट्टिः

गौसहस्रिक त्रि० सःसहस्रमस्यस्य गौशतिकवत् ठज् ।
गौसहस्रस्वामिनि ।

गौहलव्य पुंस्त्री गुहलोक्त्तधेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
गुहलुगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् लोहिना० स्वार्थे ष्ढः ।
गौहलव्यायनी ।

गिध स्त्री अद-क्तान् वेदे घसादेशः उपधालोपश्च तस्य
जग्विधौ न स्थानिवत्त्वम् । भक्षणे । "सग्धश्च मे"
सि० कौ० घृता श्रुतिः ।

गना स्त्री गम-वा० ना ङिञ् । स्त्रीमात्रे "गनास्ता कल्लपसो-
ऽतन्वत वयित्तपो वयन्" ता० ब्रा० १।८।६ । "गच्छन्ति पुंमा-
सयना इति ग्नाः स्त्रियाः" भा० "मेना ग्ना इति स्त्रीणां
स्त्रियस्यायतेरपत्यपणकर्मणः । मेना मानयत्येनाम् ।
ग्ना गच्छन्त्येनाः" निरु० । २ देवपत्न्याम् । "आ ग्ना
अग्न इहावसे होत्राम्" ऋ० १।२।१० । ग्ना देवपत्नी भा० ।
ग्ना अस्त्रस्य मत्तुप मस्य वः । ग्नावत् सपत्नीके । "अभि
यज्ञं गृष्णीहि नो ग्नावो नेष्टः" ऋ० १।१५।३ । "मत्त-
वसोरुः" संवुज्जौ विषर्गः भा० । ३ वाचि निघ० ।
"तव ग्नायो मित्तमहः सजात्यम्" ऋ० २।१।५ । ग्ना
स्तुतिवाचस्ताः सन्तीति मत्तुप । "कन्दसि वै ग्नाः
इति श्रुतेः ४ वेदे च वेदस्य वाग्विशेषत्वात्तथात्वम् ।
"नराशंसो ग्नास्ततिर्नो अव्याः" ऋ० २।३८।१० । ग्ना-
स्ततिरेवपत्नीनां पतिश्चकन्दसां पतिर्वा" भा० "ग्ना-
स्ततिरित्यत्र वा० सुट् । सान्तं वा शब्दान्तरम् अतएव
निघण्टौ ग्नाः इति विसर्गान् पठितम् ।

ग्मा स्त्री गस्यतेऽत्र गम-वा० ङा । घृथियां निघ० ।

ग्रथ कुटिलीकरणे आत्म० इदित् सक० सेट् । पन्थते अय-
न्थिष्ट जयन्थे ।

ग्रथन न० पन्थ-ना० क्यु नलोपः । (गंधा) । पन्थने

‘दोषस्थिरत्वात् यथनाच्च’ सुश्रुतः । “ग्रथनञ्च विद-
र्भञ्च संपुटोरोधनं तथा । योगः पङ्कज इये ते विन्यासाः
षट्सु कर्मसु” । “मन्त्रेषाल्लिरितान् कृत्वा साध्य-
वर्णान् यथाविधि । यथनं तद्विजानीयान् प्रशस्तं
शान्तिकर्मणि” इतन्वसारोक्ते “मन्त्रेषाल्लिरितसाध्य-
वर्णविन्यासभेदे च ।

ग्रथित लि० ग्रन्थ-संदर्भे क्त नलोपः । सूत्रादिना क्त-
सन्दर्भे माल्यादौ “पर्यायग्रथिताक्षमूलवल्याः”
प्रबो० । “अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्” कुसुमेर्ग्रथिताम-
पाधिर्वैः” (स्रजम्) रघुः । “तच्छुःककूटमद्यापि ग्रथितं
सुहृद् सुने” भा० आ० १४० । “वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथि-
तस्य स्वरैरिव” माघः । २क्रान्ते शङ्घिसिने च सेटि० ।

ग्रथिन् लि० ग्रन्थ-वा० इनि क्तिञ्च नलोपः । जल्पके । “ग्रथि-
त्तन् ग्रथिनो मृगवाचः” ऋ० ७।६।३ । “ग्रथिनो जल्प-
कान्” भा० ।

ग्रथून पु० ग्रन्थ-वा० नङ् । स्तवके । “शलाटु नीलमित्युक्तं
ग्रथुः स्तवक उच्यते । कपुष्टिकाभितः केशः मूर्द्ध्नि
पश्चात् कपुष्टिका” भट्टनारायणघट्टवाक्यम् । “पश्चात्
पतिरवस्थाय युष्मन्मसौडुस्वरं शलाटुग्रथुमावभ्रान्ति”
गोभिलमट्टञ्चम् ।

ग्रन्थ संदर्भे वा चु० उभ० पक्षे क्त्वा० प० सक० सेट् । ग्रन्थयति-
ते यद्वाति अजग्रन्थत् अग्रन्थीत् । ग्रन्थयामास वभूव
चकार चक्रे । जग्रन्थ जग्रथतः-जग्रन्थतः । जग्रन्थय
जग्रथिथ इत्येके । अस्य कविकल्पद्रुमे पा० गणे च
परस्मैपदिष्वेव क्रैयादिकस्य पाठः । णिचि तु उभय-
पदिता । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति “शिअन्थिग्रन्थिन्-
जात्मनेपदाकर्मुकाणांमात्मनेपदेषूपसंख्यानम्” अन्थि
ग्रन्थोरोराष्ट्रीयत्वात् णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति
ग्रन्थम् । अन्थति मेखलान्देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः ।
अग्रन्थिष्ट । अन्थते । अग्रन्थिष्ट । इति भारद्वाजीय
संते आत्म० । तेनोभयपदिता । सि० कौ० पक्षे भ्वा० दत्वमपि
तेन ग्रन्थति इत्यादि क्रैयादिकयोस्तु अग्रन्थीते ।
ग्रथनीते सि० कौ० । एतच्च कर्म कर्त्तरि न तु कर्त्तरि
इत्यन्ये

उद् + उत्तोल्य ग्रथने । “केशपद्मान् उदग्रप्रोतरान्”
आश्व० श्रौ० १।०।८ । “लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः” रघुः ।
“माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः” भा० व० ११२ अ०
“कर्मग्रथं ग्रथितसुद्ग्रथयन्ति सन्तः” भाग० ४।२१।३७।

ग्रन्थ पु० ग्रन्थ-सन्दर्भे भावे घञ् । १गुफने । कर्मणि
घञ् । ०शास्त्रे “ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित् कचि-
दपि न्यासि प्रयत्नान्मया” नैप० । “ग्रन्थग्रन्थि” तदा चित्तं
सुनिर्गूढं कृत्तुं हलात्” भा० आ० १४० । ३धने ४हा-
तिशवद्वर्णमितानुष्टुप् कन्दस्के लोके हेम० ।

ग्रन्थकार स्त्री ग्रन्थं करोति अण् उप० सं० । ग्रन्थकारके
(शाकल्यम्) “तच्चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यति”
भा० आनु० ३८५ अ० । छ-क्त्विप् इत० । ग्रन्थकृत्
यत् । “ग्रन्थकृत्कविख्यातो भवितास्यजरामरः” भा०
आनु० १४० । “ग्रन्थारम्भे विद्वविघाताय समुचितेष्ट
देवतां ग्रन्थकृत् परास्त्विति” काव्यप्र० । ढच् । ग्रन्थ-
कर्तृ स्तुल् ग्रन्थकारक व्यतार्थे लि० । ढचि स्त्रियं डीप् ।
ग्रन्थकृटौ स्त्री ग्रन्थस्य कृटीव । लेख्यस्थाने त्रिका० ।
ग्रन्थन न० ग्रन्थ-भावे ल्युट् । (गाथा) सन्दर्भे गुफने
हेमच० । चु० ग्रन्थ-युच् । ग्रन्थनाऽप्यत स्त्री ।

ग्रन्थसन्धि पु० इत० । ग्रन्थस्ये सन्धौ । तन्नामानि च
कतिचित् त्रिका० पठितानि । “सर्गो वर्गः परिच्छोदोद्-
घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः
काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पर्वोऽङ्गकञ्च ग्रन्थस-
न्धयः” । उपक्रमे गुत्सादीयुक्तेः अन्वदपि ग्रन्थसन्धि-
नाम भवतीति सूचितम् । तेन कुसुमाञ्जली स्तवकः,
काव्यप्र० उच्छ्वासः, । वेदे प्रपाठकत्राह्मणानुवाकादयः ।

ग्रन्थि पु० ग्रन्थ-संदर्भे भावे करणादौ वा यथायथं सर्वधा-
तुभ्य, इन् नित्स्वरः, “खनिहृद्यप्रज्यसीत्यादिना इवां स्वरे
भेदः । १वंशादिपर्वणि (गाँट) अमरः । २काण्डसन्धौ
३भद्रसुस्तायाम् ४हितावलत्रां ५पिण्डालौ राजनि० ।
६वन्धने ७रोगभेदे मेदि० । दमाथापाशे “भियते हृद-
यग्रन्थिस्त्रिद्वन्द्वे सर्वसंग्रथाः” तैत्ति० उप० । ग्रथि-
कौटिल्ये भावे इन् । ६कौटिल्ये । कर्त्तरि इन् । १०ग्रन्थ-
पर्युष्टे मेदि० । रोगभेद निदानादि सुश्रुते दर्शितं यथा
“अथातो ग्रन्थग्रन्थवुद्गलगणहानां निदानं व्याख्या-
स्थानः । वातादयो सांसमसृक्प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च
कफानुविद्धम् । हृत्तौघतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्त्य-
तोग्रन्थिरिति प्रदिष्टः । आयस्यते व्यथन एति तोदं
प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदम् । कण्ठोऽसृदुर्वस्तिरिवात-
तश्च भिन्नः सुवेच्चाभिलजोऽस्रमच्छम् । दन्दहृते घृथति
चातिमात्रं पापच्यते प्रच्चलतीव चापि । रक्तः सपी-
तोऽप्यथ वापि पित्ताङ्गिन्नः सुवेदुष्यतीव चारुम् । शीतो

विषयोऽस्य रजोऽतिकण्डुः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
 विराभिष्टद्विष कफप्रकोपाद्भिन्नः सवेच्छुक्लवनञ्च पृथम् ।
 शरीरद्विषत्तद्विहानिः स्निग्धोमहानल्परजोऽति-
 कण्डुः । मेदःकृनो गच्छति चातिभिन्ने पिण्ण्राकसर्पिः-
 प्रतिमत्तु मेदः । व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैरात्थ्य
 वायुर्हि शिरापतानम् । क्षपीञ्च सङ्कोच्य विशेष्य वापि
 ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् । ग्रन्थिः शिराजः स तु
 कण्डुसाध्यो भवेद्यदि स्यात्परजस्रलस्र । अरुक् स ए-
 वायचलोमहाश्च सम्प्राप्तितथापि विवर्जनीयः”

ग्रन्थिक न० ग्रन्थिरत्+ आयति-कै-क ग्रन्थ+अस्यर्थे
 ठन् वा । १पिप्पलीमूले २ग्रन्थिपर्णे ३गुग्गुलौ ४करीरे
 वंशे ५द्वैत्रे ६सहदेवाख्ये पाण्डवे च पु० मेदि० ।

ग्रन्थित त्रि० ग्रथि-क्त । शुम्भिते अमरः ।

ग्रन्थिदला स्त्री ग्रन्थिदलेऽस्याः । मालाकन्दे राजनि० ।

ग्रन्थिदूर्वा स्त्री ग्रन्थिप्रधाना दूर्वा शा० त० । (गांठदूर्वा)
 दूर्वाभिदे राजनि० ।

ग्रन्थिन् त्रि० ग्रन्थस्तदर्थो वा ज्ञेयतयाऽस्यस्य १ग्रन्थ-
 थिनि वा ग्रन्थार्थवेत्तरि २ग्रन्थयुक्ते तद्विशिष्टे
 ३ग्रन्थनकर्त्तरि च । अत्रेभ्योऽग्रन्थिनः शेषा ग्रन्थि-
 थ्यो धारिणोवराः मनुः । “ग्रन्थी भवति पण्डितः”
 सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । “सुप्तं आपिर्हृदे चक्षुर्न ग्रन्थिनी
 चरमयुः” ऋ० १०।६५।६ । ग्रन्थिनी ग्रन्थवती संदर्भ-
 वती” भा० । [राजनि० ।

ग्रन्थिपत्र पु० ग्रन्थिप्रधानं पत्रमस्य । चोरकनाम गन्धद्रव्यं
 ग्रन्थिपर्णं न० ग्रन्थो पर्णान्यस्य ग्रन्थिनि ग्रन्थयुतानि वा
 पर्णान्यस्य । (गाठिवाला) १वृक्षभिदे अमरः । “ग्रन्थि-
 पर्णां तिल्लतीक्ष्णं कटूष्णं दीपनं लघु । कफघातविष-
 द्यासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम्” भाव० । २चोरनामगन्धद्रव्यं
 राजनि० ३जलकालतायां स्त्री राजनि० ४गण्ड-
 दूर्वायां स्त्री राजनि० मोरा० ङीप् ।

ग्रन्थिफल पु० ग्रन्थ्य ग्रन्थियुक्तं फलमस्य । १कपित्थवृक्षे
 २मदनवृक्षे ३शाकरुण्डवृक्षे च राजनि० ।

ग्रन्थिवन्धन न० वृत्त० । (गाठवाधा) पुस्तकादौ १वृद्धवन्ध-
 नार्थं बन्धनभेदे २जन्मार्थो मोरोचनायुतस्रलवन्धने
 च । “गुडदुग्धतिलानद्यात् जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् ।
 गुग्गुलुनिम्बसिद्धार्धदूर्वागोरोचनायुतम्” लज्जिच० ।

ग्रन्थिव(स)र्हिन् पु० ग्रन्थिं वर्हति वर्ह-स्तृत्तौ ग्रन्थिं
 वर्हति वर्ह-बधे थिनि । ग्रन्थिपर्णवृक्षे शब्द०

ग्रन्थिभेद पु० ग्रन्थिं वस्त्रादिपर्णं भिनत्ति भिद-अच्
 उष०स० । (गांठकाटा) चौरभेदे ‘अङ्कुलं ग्रन्थिभेदस्य
 केटयेत् प्रथमे षडे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बध
 सर्हति” मनुः । “उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।
 काटौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ” याज्ञ०

ग्रन्थिमत् त्रि० ग्रन्थिरस्यत्वं मत्प । १ग्रन्थियुक्ते (गांठ-
 युक्ते) स्त्रियां ङीप् “क्षणात्त्वं ग्रन्थिमतीं दधाना”
 कुमा० (हाडयोडा) २अस्थिसंहारवृक्षे पु०भावप्र०

ग्रन्थिमत्फल पु० ग्रन्थिमत् फलमस्य । नकुचवृक्षे (मान्दार)
 इति ख्याते वृक्षे राजनि० ।

ग्रन्थिमूल न० ग्रन्थि गुम्फनवत् मूलं यस्य । १मृच्छने
 राजनि० २मालादूर्वायां स्त्री टाप् राजनि० ।

ग्रन्थिल त्रि० ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य सिद्ध्या० लच् । ग्रन्थियुक्ते
 मेदि० २पिप्पलीमूले न०राजनि० ३चार्दके न०शब्द०
 ४विकड्वतवृक्षे (वदचि) ५करीरवृक्षे च अमरः । ६तण्डु-
 लीयशाके ७हितावल्यां ८पिण्डालौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये
 १०विकड्वतवृक्षे च राजनि० । भद्रहस्तायां ११माला-
 दूर्वायां १२गण्डदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० । [त्रिका०

ग्रन्थिहर पु० ग्रन्थिं हरति हर-अच् । अमात्ये मन्त्रिणि
 ग्रन्थीक न० ग्रन्थिक+प्रषो० । पिप्पलीमूले द्वि०को०

ग्र(ग्ल)प्स पु० ग्रन्थ+प्रषो० द्विधा रूपम् । स्तवके । “अथास्यै
 दुग्धेन शालाटुग्र(ग्ल)प्सेन, सीमनं व्यूहति” आश्व०
 ग्द० १।१४।४ । ग्र(ग्ल)प्सः स्तवक उच्यते” नारा० ।

ग्रस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ग्रसते अग्रसिष्ट
 जग्रसे । अटित् अस्त्वा अस्ता । ग्रस्तः । “हिमा-
 शुभाशु ग्रसते तन्मृदिमनः स्फुटं फलम्” भावः “सुमहा-
 न्तमपि ग्रसं ग्रमे लब्धं यदृच्छया” भा० शा० १७६
 अ० । “य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते
 पुनः” भा० व० २६ लो० । “राज्यस्ते निशाकरे” भा०
 व० २६६७ लो० । ग्रसः । ग्रसनम् ; क्विप् धातुत्वाच्च
 दीर्घः यत् ग्रसौ ग्रस इति ।

ग्रस भक्षणे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । ग्रस-
 यति-ते ग्रसति अजिग्रसत्-त अयासीत् अयसीत् ।
 ग्रसयाम् वभव आस चकार चक्रे । ग्रसितः ।
 “न च प्रापितमन्धेन ग्रसेदर्थं कथञ्चन” मनुः ।

ग्रसन न० ग्रस-भावे ल्युट् । १भक्षणे “ग्रसनादजगरः
 शरीरप्राणहरो न विषात्” सुश्रु० । २राज्या चन्द्र-
 सूर्ययोरुपराने च । वृ०स० ५ अ० उक्ते त्रुंशादि

इयासे च । उपरागशब्दे विवृतिः । अक्षरभेदे पु०
 “दृष्ट्वा तदस्त्रमाहात्म्यं सेनानीर्घसनोऽसुरः” । “तम-
 प्रत्यर्क्यं जगताञ्जयं चक्रं पपात घसनस्य कण्ठे” ।
 “त्रिधा तु क्त्वा घसनस्य कण्ठं तद्रक्तधाराश्चघोरनाभि”
 इति च अत्स्यपु० ।

असिष्ठ त्रि० अतिशयेन अस्मिता अस्मिन्-इष्टन् हचोडोपे
 इटोऽसिद्धिः । असिष्टतमे “भोगमानत्तादिद् असिष्ठ ओ
 प्रधीरजीगः” ऋ० १।१६३।७ । “असिष्ठः असिष्टतमः” भा०
 असिष्णु त्रि० असि-इष्णु च । असिनशीले “अत्ता चराचर
 अहृष्णात्” शा० सू० न्यायात् अपरब्रह्मणि च । “भूत-
 भर्तृ च तज्ज्ञेयं असिष्णु प्रभविष्णु च” गीता ।

अस्त त्रि० अस-कर्मणि क्त उदित्वात् क्लोषेत्कत्वे न इडभावः ।
 अभक्षिते लुप्तवर्षपदे २ अक्षरपूर्णाच्चारितशब्दे न० क्षमरः ।
 अस्तु त्रि० अस+त् च्च् चार्थे इडभावः । भक्षके । सिंङ्का-
 सुषुवे राड्डम्” “अस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च महा-
 प्रभम्” हरिवं० २२६ अ० ।

अस्तास्त पु० अस्त एवास्तः । अदृष्टमेक्षे आसोत्तरभक्त-
 गते सूर्ये चन्द्रे च । उपरागशब्दे १११५ पु०
 विवृतिः ।

अस्तोदय पु० अस्तस्य उदयः । आसोत्तरं रविचन्द्रयोरु-
 दये “अस्तास्तादौ विशेषमाह गुरुः “अस्तास्ते
 त्विदिनं पूर्वं पश्चात् अस्तोदये तथा । खण्डपासे च
 त्विदिनं निःशेषे सप्त सप्त चेति” । कश्यपस्तु “अस्तोदये
 परे दोषो अस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । द्युनिशा-
 ङ्गेऽभयं तत् खण्डाखण्डव्यवस्थया” इत्याह ।

अस्य त्रि० अस-कर्मणि वा० यत् । अदनीये “अच्छक्यं
 असिष्ठं अस्यं अस्यं परिष्णमेच्च यत्” भा० उ० १३३ अ० ।
 अयत् । आस्य तत्कार्थे त्रि० ।

अह हस्तव्यापारभेदे स्त्रीकारे ज्ञाने च क्रा० उभ० सक० सेट् ।
 गृह्णाति गृह्णीति । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णात गृ-
 हाण । अगृह्णात् अगृह्णीत । अगृहीत् अलिटि इटो
 दीर्घः । अगृहीष्टाम् । अगृहीष्ट । जगृह जगृहत्तुः
 जगृह्विथ जगृह्विथ । जगृहे जगृह्विथे । अहीता गृ-
 हात् अहीषीष्ट गृह्णीष्यति ते । गृहीतव्यः गृह्णीयम्
 ग्राह्यम् पदास्त्रैरपत्येषु गृह्यम् । अन्दिषि प्रतिगृह्यम-
 पिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । जलचरे-
 षु ग्राहः । ज्योतिषि अच् गृहः । गृहीतः गृहीतिः ।
 गृह्यम् अप् गृहः । उट्ट्याहः सट्टौ संग्राहः सञ्चये

संग्रहः । गृहीतम् । गृहीत्वा प्रतिगृह्य । ज्ञाने
 “हंसं तनौ सन्निहितं चरन् सुनेर्जनोर्दत्तविव स्त्रि-
 कायाम् । अहीतकामादरिणाशयेन” नैष० । “गृह्णाति
 चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० हस्तव्यापारे
 “गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते” “तौ जगृहत्तुः
 पादान् राजा राजी च सागधी” रघुः । “दृग गृह्णात्
 गृह्णाति” श्रुतिः स्त्रीकारश्च स्वत्वापदनव्यापारः सेवनादिना
 आयत्तीकरणञ्च तत्राद्ये “तत्र किञ्चिच्च गृह्णीयात्
 प्रायैः कण्ठगतैरपि” प्रा० त० गङ्गासा० द्वितीये “शर-
 द्रौदं न गृह्णीयात् गृह्णीयात् भागपौषयोः” नीतिः
 कर्मणि गृह्यते अग्राहि अग्राहिषाताम् अगृहीषाताम् ।
 अग्राहिष्यते अग्रहीष्यते । णिच् ग्राहयति ते अजी-
 गृह्यत । सन् जिह्वति ते । यङ् जरोगृह्यते । यङ्-
 लुक् जरो(रि)गृहीति जगृहीति जरो(रि)गृह्णति
 जगृह्णति सुगृह्यं” सि० कौ० जागृहीति जागृहि । ज्ञान-
 सामान्यार्थत्वे णिच् प्रयोञ्जस्य कर्मत्वं “शिष्यं
 वेदं ग्राहयतीति । गृह्यमात्रार्थकत्वेऽपि कर्मत्वम्
 सुगृह्यो “अजीगृह्यतं जनको षतुस्तत्” भट्टिः ।
 “अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं
 शशाकं” कुमा० अन्वयमते भङ्गनीयत्वेन विवाह्यत्वेन
 च बोधयानासित्यर्थकत्वात् नातुपपत्तिः । सुगृह्यो
 द्विकर्मकमध्ये पाठात् “जगृह्य यज्वनोभोज्यम्” उदा०
 वा० मते न द्विकर्मकतेति भेदः । वेदे हस्य भकारः ।
 “इमासगृह्यन् रसनास्तस्य” श्रुतिः । आर्षेऽपि कश्चित्
 हस्य भः गृहीतशब्दे उदा० ।

अति-अतिक्रम्य वर्तने “अतिगृह्याव्ययनक्षेपेऽकर्त्तरि
 हतीयायाः” पा० “अतिक्रम्य गृहोऽतिगृहः चारित्य-
 तोऽतिगृह्यते चारित्येषान्यानतिक्रम्य वर्त्तते इत्यर्थः”
 सि० कौ० “तएतानतिग्राह्यान् ददृशुस्तानत्यगृह्यत”
 शत० ब्रा० ४।५।४।२

अनु+आनुकूल्यकरणे “वयमप्यनुगृह्णीमोद्विधा क्त्वा वरु-
 धिनीम्” भा० वि० ६६६ श्लो० ।

सम्+अनु+बन्धनादिना आनुकूल्ये “अवसुच्य किरीटं स केशान्
 समनुगृह्य च । उदतिष्ठज्जरासन्धः” भा० स० ८६५ श्लो० ।
 अप+सन्तधारातोविच्छिद्य प्रथक्कृत्य गृह्ये “अपगृह्य
 पुनरिन्द्रवायू” कात्या० श्रौ० ६।६।२ “अपगृह्य
 सन्तधारातोविच्छिद्य प्रथक्कृत्वा पुनस्तस्या एव
 धाराया गृह्णाति” कर्कः अपसारणे च “अथैकं

दृश्यमपगृह्णाति" शत० ब्रा० १।८।३।१६। "उभौ
 दृश्ये अपगृह्णोपासाते" २।५।२।४२। रोधने च। "स
 (च्यमः) ते विप्रः सङ्ग वज्रेण वाङ्मपगृह्णात्तपसा
 जातमनुः" भा० आ० ६३०
 अग्नि+पिधाने "यत्नैतत् कर्णावपिगृह्ण निनदभिव" का० उ०
 "अपगृह्ण पिधाने" भा० "तस्मात् कर्णे पिहदेवतं
 हि तदपिगृह्णम्" शत० ब्रा० ३।८।१।१५। आच्छादने
 च "तस्मात् कल्पगभानपिगृह्णीत" शत० ब्रा० ४।१।३।८
 अभि+आभिसुख्येन ग्रहणे "अम्बालिका च बलवदभिमृह्य
 चण्डवर्मणा परिणेतुमात्मनोभवनमानीता" दशकु०
 अग्नि+प्रतिरोधे नियमे च "मन्तोऽपि नाम न महानवमृह्य-
 साध्यः" भावः "देवनीयं शंसति पदावग्रहम्" तैत्ति०
 "दृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहौ सप्तौ" अमरः "राव-
 णावग्रहकालमिति वागवृत्तेन सः" । "दृष्टिर्भवति
 शस्त्रानामवग्रहविशोषिणाम्" रघु० ।
 वि+अव+अवनतो अक०। "तत्रैव कपालम् व्यवगृहीता-
 न्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः" शत० ब्रा० ७।५।
 १।२ "व्यवगृहीतान्तं विविधमवगृहीतोऽवनतः अन्तो-
 यस्तु" भा०
 आ+आभिसुख्येनाकर्षणे "आ त एता वचोयुजा हरीं गृह्णाथ
 सुमद्रथा" ऋ० ८।५।३।२६ "आगृभाण अस्मदभिसुखं
 यातुं हस्ताभ्यासाकर्षयेत्यर्थः" भा० । निर्वन्धे "चले-
 ऽपि काकस्य पदार्पणामृहः" नैष० ।
 आ+सम्+आभिसुख्येन संग्रहे "आ तू न इन्द्र क्षुभन्
 चित्रं यामं संगृभाय" ऋ० ८।८।१।१। आसंगृभाय
 आभिसुख्येन संग्रहाय" भा०
 उद्+जङ्घ् विष्टज्य दाने "वाजस्य सा प्रसव उदुयाभेषोद
 यभीत्" यजु० १७।६।३। जङ्घ् विष्टज्य दानम् उदुग्रहः
 वेददी० "उदुग्रह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा" २२।२६।
 उद्गृह्य उच्यते ग्रहणे "शक्तिं योऽप्यग्राह्यदृष्टीत्" भट्टिः ।
 उद्+गृह्+णच् । उद्ग्राहि-उपन्वासे "उद्ग्राहितस-
 पत्यस्तम्" वैजयन्ती "विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्रा-
 ह्यते मया" भावः । "मोक्षिगृहः सुनीतानि" भट्टिः
 उप+उद्+ज्ञाने । "तस्य हि सुखसुपोद्गृह्णन् वाच" का० उ०
 "सुखं द्वारं विद्यायादाने तीर्थसुपोद्गृह्णन् जाननि-
 त्यर्थः" भा०
 उप+सामीप्येन ग्रहणे "दशापविलसुपगृह्य हिं करोति"
 शत० ब्रा० १।२।२।११ अघटभे च "तेजो वा अङ्गो-

भूयस्तदा एतदायुसुपगृह्याकाशमभितपति" का० उ०
 "तदा एतत्तेजो वायुसुपगृह्यावप्य स्वात्मना निश्च-
 लीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्तु वत्तपति" भा०
 नि+बलेन निरोधे प्रातिकूल्यकरणेन नियमने च । "स वै
 प्रविशमानस्तु शूद्रेणाग्नेन रक्षिष्या । निगृहीतो बलाद्
 द्वारि सोऽवातिष्ठत पाधिष्वः" भा० व० १३६ अ० । "निगृ-
 हीतः कन्धरायां शिशुना दृढसुष्टिना" हरिव० २० अ० ।
 "तस्मात् यस्य महावाहो निगृहीतानि सर्वशः । इ-
 न्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठता" गीता
 "अनिग्रहाच्चैन्द्रियाणां नरः पतनश्चकति" याज्ञ०
 प्रति+नि+प्रतिरूपतया गृह्ये "आदित्यपालेण द्रोण-
 कलसात् प्रतिनिगृह्णीते" शत० ब्रा० ४।३।५।६
 वि+नि+विशेषेण निगृहे "शिरःसु विनिगृह्णीतान् बोधया-
 मास पाण्डवः" भा० आ० १२८ अ०
 निस्+निःशेषेण ग्रहणे नियमे च "शक्रस्त्वमिति यो दैत्यै-
 र्निगृहीतः किलाभवत्" भा० आ० १६८ अ०
 परि+परितेग्रहणे "बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरो-
 धराम्" भा० आ० ६३२ श्लो० । "ज्ञानेन परिगृह्य तान्"
 मनुः । स्वीकारे च "कस्य गुप्तः परिग्रहः" भा० आ०
 गन्धर्वं प्रति अर्जुनोक्तिः
 प्र+प्रकर्षेण गृह्ये । "प्रगृहीतश्च योऽभाव्योनिगृहीतश्च
 कारयैः" भा० वि० १२ श्लो० । सन्धिकार्यनिमेषाय विशिष्य
 गृह्ये "प्रग्रह्य पदम्" पा० प्रगृह्यशब्दे दृश्यम् ।
 प्रति+दत्तवस्तुनोपग्रहणे "सप्त वित्तागमाः धर्म्यादायोलाभ
 क्रयो जयः । विभागः संग्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च"
 स्मृतिः "वाजनाध्यापनप्रतिग्रहे ब्राह्मणो धनमर्जयेत्"
 श्रुतिः अदृष्टार्थव्यस्तप्रव्यस्वीकार एव प्रतिग्रहो मुख्यः
 अन्यत्र भाक्तः । "तोरे प्रतिग्रहस्याज्यस्तप्राज्यो धर्मस्य
 विक्रयः" "तत्र न प्रतिग्रहोऽप्युयात् प्रायैः कण्ठगतै-
 रपि" प्रा० त० गङ्गामा० । "प्रतिग्रहादपाठतः सन्तु-
 ष्टो येन केनचित्" प्रा० त० "अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्य-
 गृह्णादमर्षितः भा० व० ४४१ श्लो० । प्रतिरूपतया
 शक्तादिग्रहणे च "तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्र-
 सुदीरयन् । प्रत्यम्हृणादयेमात्मा" भा० वि० ६० अ० ।
 स्वीकारमात्रे "प्रतिग्रहीतं प्रणयिप्रियत्वात्" कुमा०
 "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानुपदमाशिषः" रघुः ।
 वि+विरोधे रोधने । "सन्दधीत न चानार्थं विगृह्णीयाच्च
 बन्धुभिः" भा० शा० ७ अ० "विगृह्य शत्रून् कौन्तेय !

जेयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आश्र० ६४० । विशेषेण
ज्ञाने “न विग्रहणाति वैपम्यम्” भाग० ३।२।२।४ श्लो० ।
“अविग्रहा गतादिस्या यथा ग्रामादिकर्मभिः” हरिः
विशेषणग्रहः अवयवीभावः । विग्रहो देहः । “रक्त-
प्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च” वेणी पञ्चविधवृत्तिस्फु-
टीकरणवचनभेदे “वृत्तप्रविवरणं विग्रहः” सि०कौ०
“सप्तस्या विग्रहस्यया” शब्दश० ५० ।

सम्+सञ्चये नानास्थानपठितस्य एकत्र समावेशार्थं संदर्भ-
भेदे “संग्रहेऽस्तसुपागते” वाक्यपदीयम् । सङ्कोचने
“संग्रहणी कौशिकसुत्तरीयम्” भा० ३० १५६०२ श्लो०
एकत्रीकरणे “संग्रहा तत्समैरङ्गैर्निर्मसि स्तियसुत्तमाम्”
८५५६ श्लो० सम्यक्ग्रहणे “औषधानि च सर्वाणि
मूलानि च फलानि च । तद्विधांश्च वैद्यान् वै संग्रहणी-
याद्विशेषतः” भा०शा० २६५४ श्लो० । सुटौ संग्राहः
सञ्चये द्रव्यसंग्रहः” सि०कौ०

ग्रह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० वेत् ।
ग्राहयति ते ग्रहति । अजिग्रहत् अग्रहीत् अ-
त्राचीत् ।

ग्रह पु०ग्रह-अच् । १ नवसु स्वर्यादिषु । २ बालारिष्टकारेषु
स्कन्दग्रहादिषु भावे अच् । ३ अतुग्रहे, ४ निर्वन्धे, “अव-
श्यमव्येष्वनवग्रहगृहा” नैष० ५ आदाने ग्रहणे, ६ रणो-
द्यमे, ७ मलवन्धे, ८ चन्द्रस्वर्ययोगार्थे च “तदा सम्भाव्यते
ग्रहः इति ज्योतिषम् “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
पाणिग्रहं ग्रहे” ज्योति० स्वर्याद्यश्च
“स्वर्यचन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः । युक्रः शनैश्चरो
राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः” एषां गतिभेदाः स्वगति-
शब्दे २४१३५० दर्शिताः । राहुकेत्वोर्वधा ग्रहत्वपी०धा०
व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे २२३४ पृ० उक्तम् । शा०ति०
१ पटले “लोकान्द्रीन् खरान् धातान् सुनीन् द्वीपान् भ-
हानपि । समिवः सप्तसंख्याताः सप्त जिह्वा हविर्भुजः”
इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराहमताभि-
प्रायेण । तच्च १३११५० उपरागशब्दे अष्टास्वाद-
विशेषादित्याद्युक्तम् । अन्यमताभिप्रायेण ग्रहाणां
नवत्वं ६ पटले शा०ति० उक्तं यथा “नववर्गाः समुत्पन्ना
नवरत्नैश्चरा ग्रहाः । अर्केन्दुरक्तज्ञयुरुष्टगुमन्दाहि-
केतवः । साणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं मारुडं
पुनः । पुष्यरागं लसदुवज्जं नीलं गोमेदकं शुभम् ।
वैदूर्यं नयरत्नानि” ।

स्कन्दग्रहादीनां नवानां लक्षणविभागः सुश्रुते उक्तोयथा
“अथातो नवग्रहाकतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् । उत्पत्तिं का-
रणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः
स्कन्दापस्मारः एव च । शकुनीश्च रेवतीश्चैव पूतनाप-
चान्द्रपूतनाश्च ॥ पूतना शीतनामाश्च तथैव सुखमण्ड-
कात् । नवमो नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ घा-
तीमात्रोः प्राकप्रदिष्टापचारार्थो च भ्रष्टान्मङ्गलाचारही-
नान् । तस्मान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहे-
तोर्हि स्थुरेते कुमारान् ॥ ऐश्वर्यस्यास्ते न शक्या विशन्तो
देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः । आप्तं वाक्यं तत्त्वमी-
ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ शूनाक्षः
क्षतजसगन्धकः स्तनद्विद्वक्रास्यो हतचलितैकपद्मनेत्रः ।
उद्विग्नः सुललितचक्षुरत्यरोदी स्कन्दार्तो भवति च गा-
ढसुष्टिवज्जीः ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्संज्ञः संख्यः
करचरणैश्च नृत्यतीव । विष्णुत्वे सृजति विनद्य जुम्भ-
माणः फेनञ्च प्रसृजति तत्त्वखाभिपन्नः २ ॥ सस्ताङ्गो
भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्त्रावित्रणपरिपोडितः सम-
न्नात् । स्तोत्रैश्च प्रततनुः सदाहृपाकैर्त्विज्ञेयो भवति
शिशुः क्षतः शकुन्याश्च ॥ रक्तास्यो हरितमलोऽतिपा-
ण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरसुखपाकवेदनार्तः । रिवत्या
व्यथिततनुश्च कर्षणासं शृङ्गाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः ४ ॥
सस्ताङ्गः स्वपति सुखं दिवान रात्रौ विडम्बितं सृजति
च काकतुल्यगन्धिः । रुष्टार्तो हृषिततनुरुहः कुमार
सृष्ट्यालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५ ॥ यो द्वेष्टि स्तनम-
तिसारकासहिक्काहर्दीर्भिर्ज्वरसहिताभिरद्यमानः ।
दुर्वर्णः सततमधःशयोऽन्तगन्धिस्तं ब्रूयुर्वरिभजोऽन्व-
पूतनार्त्तम् ६ ॥ उद्विग्नो श्चशमतिवेषते प्रसृद्धात् संलीनः
स्वपति च यस्य चान्द्रभूजः । विस्त्राङ्गो श्चशमतिसा-
र्यते च यस्तं जानीयाद्विषमिह शीतपूतनार्त्तम् ७ ॥
स्तानाङ्गः सुश्चिरपाणिपादवक्रो वहाशी कलुषसिरा-
हतोदरो यः । सोद्देगो भवति च मूलतुल्यगन्धिः स
ज्ञेयः शिशुरथ वक्रमण्डिकात् ८ ॥ यः फेनं वमति
विनस्यते च मध्ये सोद्देगं बिलपति चोर्द्धमीक्षमाणः ।
ज्वर्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्भिः सञ्ज्ञो भवति हि
नैगमेयजुष्टः ९ ॥ प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषो सुहृते चावि-
शन्मुहुः । तं बालं नचिराङ्गिणं ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥
विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् । गृहे पुरा-

अहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ॥ सर्षपान् प्रकिरे-
त्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत् । सदासन्निहितञ्चापि
जुहुयाद्ध्यवाहनम् ॥ सर्वगन्धौषधीवीजैर्गन्धमाल्यै-
रनङ्कृतम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति
संस्मरन् ॥ नमः स्कन्दाय देवाय गृहाधिपतये नमः ।
शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णोष्य मे बलिम् ॥ नि-
रुजो निर्विकारश्च शिशुश्च जायतां भुवम् ॥
सोत्पत्तिकमन्यग्रहभेदा भा०व०२२६अ०उक्ताः यथा

“यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः । अहञ्च वः
प्रशस्त्रामि रौद्रमात्मनमव्ययम् । परमं तेन सहिताः
सुखं वत्स्यथ पूजिताः । माकण्डेय उवाच । ततः
शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः
स मत्तर्पानां निष्पपात महाबलः । अपतत् सहसा
भूमौ विसङ्गोऽथ लुघार्दितः । स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं
तं द्विजसत्तमाः । । विनता तु महारौद्रः कथ्यते शकु-
नीग्रहः । पूतनां राक्षसीं प्राङ्गुलं विद्यात् पूतना-
ग्रहम् । कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्भान्
सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना । अदितिं रेवतीं
प्राङ्गुलं हस्तस्यास्तु रैवतः । सोऽपि बालान्महाघोरो
बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामा-
हुर्षुखसिद्धिकाम् । अत्वर्थं शिशुमासेन संप्रहृष्टा
दुरासदा । कुमारश्च कुमार्याश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दस-
म्भवाः । तेऽपि गर्भमुजः सर्वे कौरव्य । सुमहाग्रहाः ।
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्त्तिताः । अज्ञाय-
माना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः । गवां माता
तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्दप । । शकुनिस्तासथा-
रुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
शुनां देवी जनाधिप ! । सापि गर्भान् समादत्ते मानु-
षीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिखया
हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानु-
कम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो
नराः । इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा सांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं (१०) तिष्ठन्ति सततं स्मृतिकागृहे । कद्रुः स्क-
न्दावपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं
गर्भं सा तु नामं प्रसूयते । गन्धर्वाश्चाञ्च या माता

सा गर्भं गृह्णा गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी
भुवि दृश्यते । या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्णा
सा । उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः । लोहित-
तस्रोदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा सृता । लोहिताय-
निरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते । पुरुषेषु यथा
रुद्रस्तथार्था प्रमदास्वपि । आर्या माता कुमारस्य
पृथक्कामार्थमिज्यते । एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता
महाग्रहाः । यावत् षोडश वर्षाणि ज्ञाशिवान्ते शिवा-
स्ततः । ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्च ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः । तेषां
प्रशमनं कार्यं ज्ञानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्मोप-
हारश्च स्कन्दस्येव्या विशेषतः । एवमभ्यर्चिताः सर्वे
प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र ! सम्यक्-
पूजानमस्कृताः । अर्द्धन्तु षोडशाद्वर्षादये भवन्ति ग्रहा
नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः । आसी-
नश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् । उन्माद्यति स
तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः । अयमन्यति यः
सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः । उपाप्नाति च यो
गन्धान्सांश्चापि पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं
स ज्ञेयो राक्षसग्रहः । गन्धर्वाश्चापि यं विद्याः संवि-
शन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गाम्भर्व
एव सः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं
प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ।
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं काक्षपत्येव । उन्मा-
द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः । यस्य दोषैः
प्रकृपितं चित्तं सृष्टति देहिनः । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः । वैकुण्ठ्याञ्च भयाञ्चैव घोरानां
चापि दर्शनात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य
तु साधनम् । कश्चित् क्रीडितकामो वै भोक्तु कामस्तथा-
ऽपरः । अभिकामस्तथेयान्यदत्येष त्रिविधो ग्रहः ।
यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतःपरं
देहिनान्तु ग्रहस्तुलो भवेज्ज्वरः । अप्रकीर्णैर्न्द्रियं
दानं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं शुद्धचारञ्च
वर्जयन्ति सदा गृहाः । इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां
प्रकीर्त्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्ताञ्जरान्देवे महेश्वरे” ।

मन्महध्यानादिकं गृहयज्ञगच्छे वक्ष्यते । गृहकक्षादि-
 भागं तद्गृह । अदि कश्चि तत्तद्गृहभन्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च
 दृश्यम् । 'उत्पद्यते गृहप्रथमं' ति० न० श्रौतमन्त्रान्मन्त्रे
 "गृहीततः पञ्चभक्तवसिष्ठैः" रघुः । गृहप्रतिष्ठनेन
 करणे अयं । एभोनादगृहप्रणाले "दश गृहान् गृ-
 ह्णाति" "दश समष्टि" इतिः संमन्त्रेण दशसाधन-
 पात्रनामनि च यागदेन भिक्षानि नाम "दश होम-
 गृहान् गृह्णाति" इत्यादौ शत० ब्रा० दर्शितानि । एवं
 यागभेदे प्रहरेदः तत्रैका दृश्याः । गृहप्रतिष्ठनेन करणे
 ऽप्यु० ब्रा० श्रावणदिके घ्राणदानीं गृहत्वम् उ० उ० उ० यथा
 "याज्ञवल्क्येति होषाच कति प्रहाः कल्पते प्रहाः ?
 इति अष्टौ प्रहा अष्टावत्प्रहा इति श्रेते ऽष्टौ प्रहा
 अष्टावत्प्रहाः कतरेते ? इति । प्राणो वै प्रहः सोऽ-
 पातेनातिप्राहेण गृहीतऽपातेन हि गन्धं जिघ्रति ।
 वाग् वै प्रहः स नान्नातिप्राहेण गृहीतो वाचा हि
 नामान्य भन्दति । जिह्वा वै प्रहः सरसेनातिप्राहेण
 गृहीतो जिह्वया हि रसान्वजानाति । चक्षुः वै प्रहः
 स रूपेणातिप्राहेण गृहीतश्चक्षुः हि रूपेण पश्यति ।
 श्रोत्रं वै प्रहः स शब्देनातिप्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण
 हि शब्दाच्छृणोति । मनो वै प्रहः स कानेनाति-
 प्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते । हस्तौ वै
 प्रहः स कर्मणातिप्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां
 हि कर्म करोति । त्वग् वै प्रहः स स्पर्शनातिप्राहेण
 गृहीतस्त्वग् हि स्पर्शान्वदत इत्येते ऽष्टौ प्रहा
 अष्टावत्प्रहाः" इ० उ० ।

"ये ते ऽष्टौ प्रहा अनिहिताः कतरेते नियतेन प्रही-
 तव्या इति तत्राह । प्राणो वै प्रहः प्राण इति
 घ्राणमुच्यते । प्रकृष्याद्वायुसहितः सोऽपातेनेति गन्धे
 मेत्येतदपानसंचित्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानो-
 पहतं हि गन्धम् घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति ।
 तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति । वाग् वै
 प्रहो वाचा हृद्भ्यामपरिच्छिन्नया आसङ्गविप्र-
 यास्यदया सत्याऽन्त्याऽसभ्यबीभत्साद्वचनेषु व्यपृतया
 गृहीतो लोकोऽपहतः तेन वाक् प्रहः स नान्नाति-
 प्राहेण गृहीतः स वागास्थो प्रहो नान्ना वक्तव्येन
 विषयेणातिप्राहेणातिप्राहेणेति देव्यं चान्द्रसं, नाम
 वक्तव्यार्था हि वाक् । तेन व्यक्त्येनार्थेन प्रवृत्ता
 वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कथ्येभक्तवा नैव तस्या

भोक्तः । अतो नान्नातिप्राहेण गृहीता वाग्व्युच्यते
 वक्तव्यः सङ्ग न हि प्रवृत्ता सर्वानर्थेषु च्यते । समान-
 मन्य दप्रते त्वक्पर्याना अष्टौ प्रहाः स्वर्गपथ्यं-
 लाश् एऽऽटावतिप्रहा इति" भा० ।

गृहकक्षात्तल पु० गृहेषु कक्षा ल दव । राहो विक्रां ।
 गृहकुम्भखण्ड पु० गृह्णाति प्रह-अच् कुम्भखण्डरादा-
 कारोऽत्तय अच् कक्षा० नराणां सुप्रशान्तं कुम्भखण्डा-
 कारे इत्येते । "डकिनी शकिनी भूतोता वेतान
 राजमाः । गृहकक्षाः खण्डखेटाङ्गा कानकपींशिशुगृहाः ।
 सख्यं प्रमनयाति शिपतार्थजलोत्तपान्" का० ख०
 ३३अ० । अत्र प्रह इति निघ्नं पदमच्यते

गृहगणित न० गृहाणां तद्वादीनां गणतं गणनं यत् ।
 त्विच्छेद्यः तिपान्तर्गते तन्न मके क्वाभेदे "ज्योतिः
 शस्त्रतोकेभेदे विषयं क्वाभेदं वाधि उतम्" इत्युप-
 क्रान्ते "क्वाभेदः सन् गणितेन या प्रहग तत्तन्नाभिधानं
 त्वसौ" इ० स० १३० । "गृहगणितहोरासंहिताहोरा
 गृह्य धेवता । तत्र गृहगणिते पौनिकतोमकवासु
 सौरपैतामहेषु पञ्चस्वतेषु सिद्धान्तेषु" इत्येन तत्रैव
 तद्देदा उक्ताः । तत्राद्यविषयाश्च गणकगच्छे दर्शित-
 हाक्ये उक्तपायाः । सौरागम... तिपाद्यविषयाश्च सि० शि०
 समता यथा । मध्यमाधिकारः कालज्ञानम् भगोलः प्र-
 हस्तोकरणम् । गृहकक्षा प्रत्यङ्गुलः अधिमासादि
 स्फुटीकरणम् । तिप्राधिकारः । पर्वसम्पन्नः चन्द्र
 गृहणम् सूर्यप्रहणम् गृहणच्छया गृहोदयास्त-
 निषेधः । गृहदुत्तः गृहदुत्तः भगृहदुत्तः पाताधि-
 कारः । एषां च विषेप्रस्तत्तच्छन्दे उक्तोवक्ष्यते च ।

ग्रहगोचर पु० इत० । गृहाणां जन्मरहितः स्थानभेदेन
 शुभाशुभस्वरुचके गतिभेदे । गोचरगच्छे उक्तप्राणोऽपि
 विशेषोऽत्र भिद्यते यथा इ० सं० १०४अ० । तत्र ये लो-
 कायच्छन्दस्कातन्नामापि तत्र भङ्गोक्तं द्रष्टव्यम्
 "प्रायेण गोचरा व्यवहारोऽस्तत्तत्फलानि वक्ष्यामि ।
 नानावृत्तैस्तद्गो सुखचपलत्वं चान्त्वादीः । माण्डव्य-
 गिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम् । साध्वी
 तथा न पुंसं प्रिया यथा स्यात्कवनचपला ।
 सूर्यः षट्तिदशस्थितस्तिदशषट्सप्ताद्यगच्छन्मा जीवः सप्त-
 नवद्विपञ्चमगता वक्रार्कजौ षट्तिगौ । सौम्यः
 षड्द्विचतुर्दशमगताः सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः शुक्रः
 सधनपहृद्गच्छेः हतः शार्दूलवन्त्राऽऽकम् ।

रुवेः—जन्मव्यायासदेःकोः क्षयति विभवान् कोडरोगाध्व-
 द ता विचक्षणं द्वितीये दिशति च न दुर्लभं अन्तर्द्वयुजं
 च । स्थानमाप्तिं तृतीये धननिचयसदाकलकद्वार-
 च्छता रोगान्धने चतुर्थे जनवर्ति च रुद्धः खम्भरा
 भोगमग्नम् । पीडाः स्युः पद्मस्ये संवतरि ब्रह्मणे
 रोग रिजनिताः प्रथमैर्जा ज्ञान रोगात् क्षयति च
 रिपुच्छायांश्च सुवर्ति । अध्वानं सप्तमस्यो लठरगद-
 भय देव्यं च कुरुते कुरु सौ चाष्टमस्ये भवति सुव-
 दना ग स्वाप वनिता । रवादापैः न्यं रुगति नवमे
 चित्तसंघा विराधो जवं प्रागेत्यु ता दशमदृष्टो कर्मसिद्धिं
 क्रमेण । जयं स्थानं धानं मित्रवर्ष चैक दशे रोगागं,
 सुवर्तानां चेष्टा भवति सफला द्वादशे नेतरेणम् ।

विधोः—प्रथो जन्मव्ययमपरमथनाच्छादनकरो द्वितीये सा-
 नाथैः ग्लायतं सविद्युय भवति । तृतीये वस्त्रतो-
 धननिचयसौख्यनि लभते चतुर्थे विवाहः मित्र-
 रिणियुज्जनेन सहणः । दैव्यं व्याधं शुचमपि शशी
 पञ्चमे मोगिग्नं षष्ठे विक्तं जनवति दुर्लभं शुभरागक्षयं
 च । यानं धानं प्रयनमग्नं सारे वित्तलामं मन्दा-
 क्रान्ते फलानि क्षिमगौ चाष्टमे भीनं कस्य । नवमगृ-
 ह्णा वस्योद्देश्यसंदररोगमः शरभवने चाष्टकने वि-
 द्विकरः शशी । उपचयसुहृ संवर्गाथे मोदवृपात्तगो
 दृषमचरितान्द धानन्ये करोति हि सव्ययान् ।

कुजस्य—कुजेऽभवतः प्रथमे, द्वितीये नरेन्द्रीडा कलहा-
 रिदोषैः । शर्गं च पिप्तानलरोगचौरैरुपेन्द्रवज्रप्रतमोऽप
 यः स्यात् । तृतीयेग तैरकुमारकेभ्यो भौमः सप्तमात्
 फवनादवति । प्रदातिभाजां धनमौर्णिकानि धात्वा
 कराख्यति जिलापरं च । भवति धरिणजे चतुर्थगे
 ज्वरजउरगदं दृष्टव्यः । कुपुहृजनिताच्च रुद्धमात् प्रस-
 रमप करोत चाशुभम् । रिपुगदकोपमद्यानि पञ्चमे
 तनयकृतयं शुको महीसुते । द्युनरति नास्य चिरं
 भवेत् क्षिप्र निरसि कपेरिव सालती द्या । रिपु-
 भयकृतहे विवजितः स कनकविद्युमतास्वकागमः । रिपु
 भयनगते महीसुते क्षिप्रपरवृत्तिकरपीक्षते । कलक-
 कनक क्षिप्रजउररोगकृत् रुद्रमे क्षरन्ध्वजकृ बतः
 क्षिप्रविचरानोऽप्ये । कुजे नवमसंस्थिते परिभवाद्य-
 भागार्थं भविष्वितगतिर्भवत्यत्रलदेहहातु क्रमैः । दश-
 मगृह्णने सदा महीजे विविधवनातिरुपात्यो जयश्च ।
 जनपदउपरिस्थितच मुहूर्त्ते वनमिय षट्चरणः कुप-

प्यितागम् । नानाव्यथैर्दशो महीसुते सलाधनेऽ-
 नयवतैश्च मानवः । स्त्रीभोगिनिश्च स नेत्रवदनैर्योऽ-
 पीन्द्रः शातिकनेन ग वतः ।

बुधस्य—इत्येक्यपिशुनाः वितनेर्देवस्थनैः मङ्गलस्यैव हृतसः ।
 जन्मगे मङ्गसुते पथि गच्छत् स्व गतिं कृणवन् न
 प्रथोति । परिभवो धनगते धनकालिः रुद्धजगे शशिदुते
 सुहृदातिः । न्यपतगुरु मन्मङ्गदृतिचो द्रुतपदं द्रजति
 दुय रतैः स्वैः । चतुर्थगे स्वजनकमुत्पुड्या धनागमो
 भवति च धीतरिश्चजे । हृत्स्थिते तनयमन्यविवगृहो
 निप्रेयते न च रुचिगमप र्त्तदस् । सौभाग्यं विज-
 यमथेक्षतं च षष्ठे वैपरीणं कलकसतीय सप्तमे ज्ञः ।
 सृष्टस्यो हृतजयवस्त वकलाभा वैपुण्यं सति भाति-
 प्रहर्षणीयम् । विप्लकरो नवमः शक्तिः कर्मगतो
 रिपुहा धनदा । सासदं प्रदत्तं च विदत्ते तद्दृष्टोऽथ
 कुयास्तरणं च । धनुस्वदुते शिपुनिधवात्पितृष्टसु
 चिनिकरणपले लानगे सृष्टवाकः । रिपुपरिभव-
 रोगैः पीडितो द्वादशस्ये न सहति परिभोक्तुं
 मालिनीयोगसौख्यम् ।

गुरोः—जीव जन्मन्यपगतवनयोः स्थानभ्यो वल्लकसह-
 युतः । प्रासाद्येऽर्थात् व्यरिप कुरुं कलास्याजे
 भ्रमरविजसितम् । स्थानभ्यं गत् कावे ववताश्च तृतीये-
 ऽनेकैः क्लेशेवन्दुजनेत्यंश्च चतुर्थे । जीवे शान्तिं पी-
 डितचिक्त्श्च स निन्दन्वैव ग्राते नापि वने मत्तमयूरे ।
 जनयत च तनयववनापगतः प रजनरुभुतकरि-
 तुरगदृषान् । सककपुपुष्टहृद्युतिः सलः । शशिगुण-
 निकः कदप विपुधगुरुः । न सखीवरनं तिलकोज्ज्वलं
 न भवनं शिखिनाकलपादितम् । हरिण सुतशाव-
 विचक्षितं रिपुगते मनः दुःखदं गुरौ । त्तिदशशुभः
 शयनं रातोगं धननधनं कुहुभाव्यु एवाज्ञम् । जन-
 यत सप्तभरागिहमेनो लितवदां च गिरं
 धिपया च । वस्यं व्याधं चाष्टमे शोकद्वयं सर्ग-
 क्लेशं सव्युतुखांश्च रोगान् । नैपुण्येणात्रा एतकर्मार्थ-
 सिद्धिं धर्मं तीयः शक्तिनीनां च लाभम् । स्थानकल्य-
 धनहा दशक्षेगस्तत्प्रदो भवति लाभगो गुरुः । द्वादशे-
 ऽध्वनि मिलोमदुःखभागं याति यद्यपिनरो रचोद्धतः ।
 दृगोः—प्रथमदृष्टो गो सृष्टपुतः सोपकरणैः सुरभिजनो-
 द्धमस्य हृदमान्वरैरुपचयस् । शयनगृह्णसवाशनयुतस्य
 च सुकुरुते समर्द्धिः लामिनीछलसरोजपट् चरणताम् ।

शुक्रे द्वितीयगृहो प्रसवार्थवान्मृगशिरसस्तित्तुल्य-
 हितान्यथा । सन्निवृत्ते कुम्भरत्नवर्षापत्य कामं
 वसन्ति तत्रानु तन्मृगशिरसि । आश्रायमानःसुदभूतिव
 स्तशतुल्यदान् देहसुखकृतये । धत्ते चतुर्थं च सुहृत्-
 समाजं सुदृन्द्राज्जलमां च शक्तिम् । जनयति
 शुक्रः पद्मसंज्ञो गुरुपरितोषं बन्धुजनान्प्रम् ।
 सुतधनकञ्चि मितसहावान् अनसतत्वं चारि-
 वलेपु । पञ्चो मृगः परिववरोगमापदः स्त्रीहेतुकं
 जनयति सप्तमोऽशुम् । यातोऽहमं भवन-
 परिच्छदप्रदो लक्ष्मीवतीसुनयति स्त्रियं च सः ।
 नयते तु धर्मनितासुखमग् मृगुजैर्धवस्तनिचवय
 भवेत् । दग्नेऽवमानकलदास्त्रियमात् प्रमितःक्षाराप्यमि
 षदन् लभते । उपात्तगो मृगः सुतः सुहृद्भवाद्भग
 न्ददः । धनास्वरागमोऽत्यगो स्थिरस्तु नाश्वरागरः ।
 मृगेः-प्रथमे रश्मिं विषवर्षाद्भुतः स्वजनैर्विभुतः क्रावन्ध-
 वधः । परदेशसुपेयुहृद्भवो विमुखाधुतोऽटक
 दीनसुखः । चारवशाद्द्वितीयमृगुगे दिनकरतनये
 सुखसुखापवर्जिततदुर्विगतमदवलः । अन्यगुणैः कृतं व-
 सुचयं तदपि खलु भवंदन्विष्व वंशपत्नपतितं न ह्यु
 न च चिरम् । सुश्रेष्ठो ततीप्रगृहगे धनानि लभते
 दासपरिच्छेदप्रमद्विषाश्चक्रूरखरान् । सप्तमभूति-
 शौख्यमसतं गदव्युपरमं भोरुप प्रशास्त्र्यधि रिपंच
 वीरकवितै । चतुर्थं गृहं नृवर्षात्वेऽभ्युपेते सुहृदि-
 चनाशं दमिर्विपयुक्तः । भवत्वस्य सवेव चासाधुदं
 भुजङ्गप्रवातासुकारं च चित्तम् । सुतधनपरिच्छेदः
 पद्मस्ये प्रचुरकलहयुक्तसार्कशुले । विनिहतःरिपुरोग-
 षडवाते पिबते च वनितास्यं श्रीपटोडम् । गच्छत्य-
 ध्यानं सप्तमे चाहने च हीनः स्त्रीपुत्रैः स्त्रियजे दीन-
 चेटः । तद्दुर्मस्थे वैरहृद्दोगवन्धैर्नोऽयुक्तिश्रेष्ठैश्चदेवी-
 क्रियाद्याः । कामप्रसिद्धेगनेःसंश्रयश्च विद्याकीर्त्योः
 परिहाण्यसौरे । तैजगव्यं लाभे परयोषाशेभाभा
 अन्ये प्राप्नोष्यपि शोकीर्निभानाम् । अपि कालमपेक्ष्य
 च पालं शुभक इदंवाच्यहृत्सुम् । न मधो बद्ध कं
 कडवे च विष्टजयति सेषातानः । रक्तैः पुष्पैर्ग
 म्येतास्यैः कनपदप्रभुनप्रभुमैर्दिगकरभूसुतौ भक्त्या
 पुष्पाविन्दुर्धेन्वा सितकुमुभरकतमधुरैः सितस्य मदप्रदैः ।
 कण्ठद्रव्यैः सौरिः सौस्थो मण्यरजतिलकङ्कसुभैर्युः
 परिपीतकैः प्रीतेः पीडा न स्यादुच्चाद्यदि पतति वि-

शति यदि वा भुजङ्गविजृम्भितम् । शनोद्गतानकु-
 भट्टस्य प विषुवंपपञ्जया । शान्तिजप नयमदान-
 दमैः सुजनाभिनापणसम गतेस्तथा । रश्मिभौ प्र-
 वीर्षीं शशिसौरा क्रयप्रतोऽत्यगो राज्ञेः । सदमल्लजस्य
 भार्यागत्वु गोयोवथासंखुम् । आदो टाडक् सौम्यः
 पञ्चटप ताडभो भवति । उपातिर्मात्रिणां मण्यवत्स-
 त्वास्त्रयोगो वा । आर्याणामपि कुरुते विनाशान्तुर्द-
 विधनसंस्थः । गण इव धष्टे दृष्टस्य सर्वदधुर्वा गतो
 नयति । अशुभनिगीतितः शुभफलो व लना वलवान्
 अशुभफनप्रदश्च शुभदृग्द्वयपगतः । अशुभसुभावापि
 स्वफनयोर्ग्रजाः समतस् इदमपि गतिकं च खलु
 नर्दकं च यथा । नीचेऽरिभेऽस्ते चिद्व्यस्यं सां
 दथा यत्परकीर्तितम् । पुरतोऽप्यत्येव भासित्याः
 सविलासगटाक्षेत्रोक्षणम् । सुश्रेष्ठमार्गैः सप्रशुन्द-
 सुतश्चन्दतः समनुयाति । यथास्त्वकस्यैवार्थोर्गोर्गिता-
 लीप्रं च मागधी गाथादीम् । सौम्योर्करिहासागात्
 सविकारो लब्धार्द्धरधिकतरम् । पित्तटाचरति नृपणं
 पथ्याकतां न तु तथाऽर्णाम् । यादृशेन गृहमेन्दुर्गुक्त-
 स्ताडमभवेत्सोऽपि । सौम्येति सभायागाकार इव
 दक्षस्य । पञ्चमं सर्वपादेषु सप्तमं द्विचतुर्थीः । सहस्रो-
 कान्तरं तद्वल्लघुतां याति दुःस्थितैः । प्रकथं प लघुर्ध्वं च
 दृत्तवाज्ञो व्यपस्थितः । स याति गुरुतां लोके यदा
 स्युः सुस्थिता गृहाः । प्रारब्धसुख्यैर्गृहात्कर्म-
 लविष्टद्वयेऽनुषैः । विनिहन्ति तदेव कर्म तात् वैगलीय-
 मिवायथाकृतम् । सौस्थियमवेक्ष्य यो गृहणः काले
 प्रक्रमयं कुराति राजा । अशुभापि स पौशेऽव दृत्त-
 स्तोपच्छन्दसिक्तस्य याति पारम् । अत्र सप्तमं चरक-
 लस्यो राज्ञोऽतोः फानासुतीर्जनं यत्रसप्तमि-
 प्रायेथेति बोध्यम् । अत्र विशेषः ज्योत्तुः उक्तं यथा
 “गोचरपीडायाःनपि रागिभिमिः शुभगृहदृष्टः ।
 धीर्ज्ञानं करोति तथा पापैरेवं विपर्यासः । गच्छराप-
 वदः । ‘दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुधुजौ भा-
 नस्य मध्यवातौ । रविस्तुतशानिनौ निनिर्ममस्तौ प्रिय-
 तनयः फलदस्तु सर्वकालम्” । राशितिभास्यत्तम् ।
 “सप्तमोपचयाद्यस्थान्दः सर्वत्र शोभनः । शुक्रपक्षे द्वि-
 तोयस्तु पद्मो नवमस्तथा । सितप्रतिवृजकीवार्वाकादन्द-
 नैराणां व्यवहृत्तनयमस्थोऽपीददाताऽथतेपासु । स्वदुत-
 निधनगश्चेत् सत्युपवाद्यगोऽप प्रचुरशुभफलः स्यात्

वामवेधेन शुद्धः । वामवेधश्च दूतानजन्तेति एवमेवेति
 वक्ष्यमाणवचनाध्यायकार्यत्वाद्बोद्धव्यम् । “उपचयकर-
 युक्तः सव्यः शुक्रं च शुभमभिलषमाणः सौख्यमध्य-
 स्थितो वा । सखिविशदहयुक्तः कारकचोऽपि चेन्द्रज्य-
 धनसुखदाता तत्पञ्चरत्नयथा त्” । सव्यग उक्तायण-
 चारी । उपचयकरस्य पञ्चादृशी वा इतयोक्तम् ।
 “भानां यथा सन्ध्यावृत्तरेण पञ्चाङ्गहाणां यदि वा
 प्रशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयागे यास्येन यातो न
 शुभः प्रशाङ्कः । योयस्य दशमगृहगः स तस्य वयसो-
 भवति प्रियेन । सर्वं बुद्धमूलविधोषणः काटकेषु यावत्
 व्यास्थिताः । जन्मकालवशमान्ते तु कारकाः कर्मणस्तु
 तेषां विशेषतः । सितपञ्चादौ चन्द्रे शुभे शुभं पञ्च
 मशुभमशुभं च । कृष्णे गोचरगुदेन शुभः पञ्चः
 शुभोऽतःऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “शुक्ले पञ्चे प्रतिपद चन्द्रे
 शिवे शिवं पञ्चम् । कृष्णे प्रतिपदि तारागुदौ शुभं
 शिवः पञ्चम्” । सौम्यादस्तत्रैव
 “नार्कगुह्ये पुराणम् । “द्रव्ये गृहेषु भूयेषु सुहृत्तु
 तनोषु च । भार्यायः च गृहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ।
 आत्मन्यथः स्वपुत्रानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न कुलापि-
 हापापानां नराणां जायते भयम्” ।

ग्रहगति स्तः इतः । गृहाणां प्रयत्नं भांगमनभेदे । तत्र
 खगगति शब्दे २४१४ पृ० ग्रहगतभेदास्तत् कारणा-
 दिकं च दशितम् । तत्र गृहाणां सवनं दनगतिमानं
 सि०शि० उक्तं तच्च खगोलशब्दे २४२२पृ० उक्तं यमपि
 विशेषोऽलोच्यते । तत्र गृहाणां दितगतिसाधनं
 सि०शि० उक्तं यथा

“महीमितादहर्माणात् फलानि यानि तत्कराः । भवन्ति
 मध्यमः क्रान्तमसदां द्युक्तयः । समा गतिस्तु
 योजनेन भः सदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनाशान्मृदु-
 द्रुता च सा मृता” सि०शि०

“अलोपपतिस्त्रैराशिकेन । पूर्वं गतिर्देजनात्मिका
 ग्रहाणां तु व्येज्जा । इदानीमतुल्या । सा कलादि-
 कल्पनायशात् । इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह” प्रमिता०
 “कक्षाः सर्वा अपि दिविपदां चक्रलप्राङ्गितास्ता एते
 लक्ष्मो लघुनि महति सुरुषैर्ह्यस्य लिप्ताः । तस्मादेते
 शशिकण्ठजुजादित्यभौसेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शश-
 धराङ्गानि यान्तः क्रमेण” सि०शि० ।

“यतः सर्वा अपि कक्षाः २१६०० । लिप्ताभिरेवाङ्कितः

यतो महति एतं महयो लिप्ताः स्युः । लघुनि लक्ष्मः ।
 तद्यथा चन्द्राक्षा सर्वाः स्यात् जपः । तस्यालेका कला
 पञ्चदशभिर्दोर्जनैर्विभक्त । शनेः कक्षा सर्वाः स्यात् सा
 महती । तस्यामेका कला योजनानां षड्भः सहस्रै-
 रेकसप्तत्योने ५६०६ भवति । योजनं चतुःकोशैव ।
 अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वोर्ध्वस्ता बुधशुक्रादयः क्रमेण
 मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति । मन्दाक्रान्ताल-
 न्द्रोऽपि स्रचितम्” प्रमिता० स्फुटगतमाह

“दान्तरस्यष्टसमानरं स्याद् गतः स्फुटा तत्समया-
 न्तराले । कोटी फलानी स्फुटकेन्द्रभुक्तिस्त्वज्ज्योत्ता
 कर्किसृगादकेन्द्रे । तथा युतोना यदस्य भुक्तिसा-
 त्कालिकी केन्द्रपरस्फुटा स्यात् । समोपतियन्तसमीप-
 चालनं विधोस्तु तत्कालायैव युज्यते । सुदूरसंचालन-
 साद्यया यतः प्रतिक्षणं सा न समा मन्तव्यतः” सि०शि०

अद्यतनश्चस्तनस्फुटग्रहयोरौदयिकयोर्दनाङ्कजयोर्वास्त
 कालिकयोर्वा यदनरं कर्कटिकं सा स्फुटा गतिः ।
 अद्यतनात् शस्तने न्येने वक्रा गतर्ज्ञेया । तत्समयान्-
 ताल इति । तत्र कालस्य मध्येऽनया गत्या गृहसा-
 लयितुं युज्यते इति । इयं गतिः स्थूला गतिः । अथ
 सूक्ष्मा तात्कालिकी कथ्यते । तुङ्गगयूना चन्द्रगतिः ।
 अन्येषां ग्रहाणां गृहगतिरेव केन्द्रगतिः । स्फुट-
 केन्द्रकोटिफलं कृत्वा तेन केन्द्रगतिपुण्या विज्यया
 भाज्या लब्धेन कर्कटिकेन्द्रे ग्रहगतिर्युक्ता कार्या ।
 स्फुटादौ तु रचितता कार्या । एवं तत्कालिकी मन्दा-
 परिस्फुटा स्यात् । तात्कालिकप्रा भुक्तप्रा चन्द्रस्य
 विशिष्टं प्रयोजनम् तदाह । समोपतियन्तसमीप-
 चालनमिति । यत्कालिकश्चन्द्रस्तस्यात् कालाद्गतो वा
 गत्यो वा यदासन्नस्थित्यनस्तदा तात्कालिकप्रा गत्या
 तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते । तथा समीपचालनं च ।
 यदा तु दूरतरस्तिथ्यन्तो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदा-
 द्याया स्थूलया कर्तुं युज्यते स्थूलकालत्वात् ।
 यतश्चन्द्रगतिर्महत्त्वात् प्रतिक्षणं समा न भवति ।
 अतस्तदर्थेनयं विशेषोऽभिहितः । अथ गतिफल-
 लवासाना । अद्यतनश्चस्तनगृहयोरनरं गतिः । अथ
 एव गृहफलयोरनरं गतिफलं भवितुमर्हति । अथ
 तत्साधनम् । अद्यतनश्चस्तनकेन्द्रयोरनरं केन्द्रगतिः ।
 भुजज्याकरणे यज्ञोऽप्यखण्डं तेन सा गुणा शरदि-
 दज्ञैः २२५ भाज्या । तत्र तावत् तात्कालिकभोग्यखण्ड-

करणायातुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्यायां भोग्यखण्डं शरद्विदक्षतुल्यं बभूव्ये तदेष्टया किमित्यत्र कोटिज्यायाः शरद्विदक्षा २२५ गुणस्त्रिज्या हरः । फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं तेन केन्द्रगतगुणनीया शरद्विदक्षैर्भाज्यम् । अत्र शरद्विदक्षमितर्योग्यकभाजकयोस्तुल्यत्वाच्चाशे कृते केन्द्रगतेः कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः स्यात् । फलमद्यतनकेन्द्रोर्जप्रयोरन्तरं भवति । तत्फलकरणार्थं स्वपरिधिना गुण्यं भाग्यै ३६० भाज्यम् । पूर्व्वं किल गुणकः कोटिज्या सा यावत् परिधिना गुण्यते भाग्यै ३६० ह्यियते तावत् कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं कोटी फलघ्नी चन्द्रकेन्द्रभुक्तिरित्यादि । एवमद्यतनश्चस्तनग्रहफलयोरन्तरं तद्गतेः फलं कर्कषादिकेन्द्रे ग्रहणफलस्यापचीयमानत्वात् तत्रादौ घनफलस्योपचीयमानत्वाद्घनम् । मकरादौ तु घनफलस्योपचीयमानत्वान्मेषादाव्यफलस्योपचीयमानत्वाद्घनमित्युपपन्नम्” प्रमिता० ।

ग्रहगन्ध पु० इत० । ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यमाणे स्वर््यादुद्देशेन देये रक्तचन्द्रनादौ ।

ग्रहचिन्तक पु० ग्रहान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति चिन्ति-एतत् इत० । देवज्ञे सांवत्सरिके । “वक्तव्यमिष्टं जगतोऽशुभं वा शास्त्रोपदेशाद्ग्रहचिन्तकेन” इ० स० २४अ० ।

ग्रहण न० ग्रह-भावे ल्युट् । १स्त्रीकारे २ज्ञाने । ३आदरे ४उपराने चन्द्रसूर्ययोः राक्षसा मसने करणे ल्युट् । ५करे भेदि० । ६इन्द्रिये राजनि० । ७शब्दे जटा० । मल करस्य ग्रहणसाधनत्वात् इन्द्रियाणां शब्दस्य च ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । उपरागस्य यथा राक्षसतत्वं तथा उपरागशब्दे १३११११० उक्तम् ।

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्धनं तद्ग्रहणस्य च” संवत्सर प्रदीपः । तत्राहुरस्यापि ज्ञानमाह “आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वज्रिणा । जलं, व्याध्याहुरः स्नायात् ग्रहणेषु ष्युष्णवारिणा” व्यासः । तत्र सर्वजलस्य गाङ्ग-तुल्यतामाह व्यासः “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्वं संशयः” । तत्र आङ्गस्यावशप्रकतामाह शाता० । “सर्वस्तेनापि कर्तव्यं आङ्गं वै राक्षदर्शने । अङ्गुर्वाणस्तु तत् आङ्गं पङ्के गौरिव सोदति” । तत्रामाज्ञेन आङ्गमाह प्रचेताः “आपदानम्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आम-

आङ्गं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” । आम-आङ्गेऽपि विशेषो योगिनीतन्त्रे “निरग्नेरामआङ्गे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित् । दृष्टौ तु चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” । ग्रहणस्याङ्गादिकं मलमासेऽपि कार्यं यथाह कालमा० स्मृतिः “चन्द्रसूर्यग्रहे ज्ञानं आङ्गदानजपादिकम् । कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा” । तत्र दीक्षायां नैव कालादिशुद्धिपेक्षा “सतीर्थेऽर्कविधुमासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वीणो मासर्क्षादीन् न शोभयेत्” सारसंग्रहः । तत्र वारभेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे रवौ सूर्यग्रहस्तथा । चूडामणिरयं योगस्तत्तानन्तफलं कृतम् । अन्य-स्नाद्यग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” गरु० पु० । अत्र पुरश्चरप्रकारः “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्टप्रते । ग्रहणेषुऽर्केषु चेन्दोर्वा शुचिः पूर्व्वस्योषितः । नदां समुद्रगामिण्यं नाभिनातोदके स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वस्योषितः । ग्रहणादि विमोक्षानं जपेनान्त्रं समाहितः । अनन्तरं दशांशं क्रमाङ्गोमादिकं चरेत् । तदन्ते महर्तौ पूजां कुर्याद्भ्राह्मणतर्पणम् । ततो मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति” । ति०त० पुरश्चरणच० । तत्र ज्ञानस्यावशप्रकतामाह दृष्टदक्षिणः “संक्रमे ग्रहणेषु चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः । संप्रजन्मसु कुष्ठी स्याद्दुःख-भागी च सर्वदा” अत्राशौचेऽपि साङ्गज्ञानमात्रं कार्यं यथाह स्मृतिः । “स्मृतके स्मृतके चैव न दोषो राक्ष-दर्शने । ज्ञानमात्रं कर्तव्यं दानआङ्गविवर्जितम्” । अत्र ज्ञानशौचं नास्ति यद्योक्तम् “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव स्मृतानां पिण्डकर्मणि । महातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषोन विद्यते” भविष्यपु० ।

तत्र ज्ञाने “भार्यात्वसंपादकं ग्रहणं विवाहः” उद्वा०त० रघु०, “स्तनयव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता” नैष० । आदाने “प्राणग्रहणिकाः मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” उ० त० स्मृतिः । “आचारधूम-ग्रहणात् बभूव” रघुः “स बाह्यशतस्युष्य सर्वास्त्र ग्रहणं रणे” हरिवं० ४८अ० । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य “अग्निस्त्रुग्रहणा न्यर्थवता चानर्थकेन तदन्विविं प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा ।

ग्रहणाकं न० मृच्छतेऽनेन ग्रह-करणे षट् ततः स्वार्थे क । ग्राहके शास्त्रे । “हकरादीनामपि ग्रहणकशास्त्रवशात्

अचत्वं स्यात्”सि०कौ० । शब्देन्दुशेखरे तु ग्रहणके-
त्यत्र ग्राहकेति पाठः ।

ग्रह(गि)णी स्त्री गृह्णाति रोगिणोदेहम् ग्रह-यनि वा
डीप् । १पित्तधराख्ये कलाभेदे शतदाश्रिते रोगभेदे
प्रवाहिकायां च तद्भोगस्थाननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा
“दुधप्रति गृहणी जनोरग्निसादनहेतुभिः । अति-
सारं निवृत्तेऽपि मन्दान्नेरहितानिनः । भूयः सन्दू-
पितो वङ्गिगृहणीमभद्रप्रयेत् । तस्मात्कार्यः परी-
हारस्त्वतीसारं विरिक्तवत् । यवन्न प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः
प्राणतस्तथा । प्रथी पित्तधरा नाम या कला परिकी-
र्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि गृहणोश्नितः । तस्मा-
त्सूद्रूपिते वङ्गौ गृहणी सम्प्रदुष्यति । एकशः सर्वशश्चैव
दोषैरत्यर्धमूर्च्छितैः । सा दुष्टा बहुशोभुक्तमाममेव विमु-
ञ्चति । पक्वं वा सरुजं पति सुहृत्स्वर्द्धं सुहृत्स्वम् । गृहणी-
रोगमाहृत्तमायुर्वेदविदो जनाः । तस्योत्पत्तौ विदाहान्न-
सदनालस्यवृत्तमाः । बलक्षयोऽरुचिः कामः कर्णश्लेडा-
न्वकूजनम् । अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः क्षयः ।
पञ्चरुग्लौल्यवृत्तर्द्धिष्वरारोचकदाहवान् । उर्ध्वगरे-
च्छ्रुत्तिकाश्लोहधूमामगन्धिकम् । प्रसेकसुखवैरस्यतम-
कारुचिपीडितः । वाताच्छ नाधिकैः पायुहृत्पाशोदरम-
स्तकैः । पित्तास्यदाहैर्गुर्भिः कफान्त्रिभिस्त्रिलक्ष्यैः ।
दोषप्रसूनिखेस्तद्विष्यसूत्रनयनाननैः । हृत्पाण्डूदरगुल्मा
र्शःस्त्रीहाशङ्की च मानवः” ।

“नानाविधद्रव्यचौरो जायते गृहणीयुतः”शाता० तस्याः
कर्मभेदविपाकतोक्ता । तस्या महारोगत्वमदाह्यशब्दे उक्तम्
“वृद्धस्य गृहणीरोगो नाटहीत्वा निवर्त्तते” वैद्य० ।

ग्रहणीहर न० ग्रहणीं हरति हृ-अच् । १लवङ्गे शब्दच०
=ग्रहणीहारके औषधादौ लि० ।

ग्रहदक्षिणा पु० ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन देया दक्षिणा । ग्रहो-
द्देशेन ग्रहयज्ञे देयधेन्वादिदक्षिणायाम् ग्रहयज्ञशब्दे
विहतिः ।

ग्रहदान पु० इत० । ग्रहोद्देशेन तदशुभशान्त्यै दानम् । ग्रहा-
शुभनिवारणार्थं देवे द्रव्यभेदे गोचरशब्दे ग्रहगोचर-
शब्दे ग्रहविप्रशब्दे च तद्विहतिः ।

ग्रहदृष्टि स्त्री । इत० । गृहाणां स्वस्थानामेक्षया स्थान-
भेदु दर्शनभेदे वा च दृष्टज्जातके तद्दीकायां चोक्ता यथा
“विदग्धविकोणचतुरस्रसप्तमन्त्रबले कथन्ति चरणाभि-

द्विजितः । रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो
भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः” दृष्टज्जा० । “यस्मिन् स्थाने
खेटाः स्थितास्तस्मात्त्रिदशदीनि स्थानानि चरणाभि-
द्विजितः पादद्वयवलोकायनि खेटो यस्मिन् राशी
व्यवस्थितः तस्मादासृतीयगः खेटो दशमगतश्च तौ
तृतीयदशमराशी च पादेन चतुर्भागद्वयवलोका-
यति एव” विकोणस्थौ नवपञ्चमस्थानगतावर्द्धदृष्ट्या,
चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनदृष्ट्या
सप्तमगे खेटं परिपूर्णदृष्ट्या । चरणाभिद्विजित इत्यन्ता-
भिश्चो वीपुसां द्योतयति चरणचरणद्वयपादपाददृ-
ष्टेत्यर्थः । यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत् फलं प्रयच्छन्ति
तथा च स्वल्पजातके “दशमवर्तीये नवमपञ्चमे चतुर्था-
ष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादद्वयपाद फलानि चैवं प्रय-
च्छन्ति” । अर्थादेव खेटा उक्तस्थानानि पश्यन्तीति तथा च
सारावल्याम् “सर्वं पश्यति सदा खगाश्चरणद्विजितः सर्वं ।
विदग्धविकोणचतुरस्रसप्तमगतान् फलं क्रमेणैव ।
पूर्वं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे विकोणमपि जीवः ।
चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधधिमकराः कलत्रं च” ।
तथा ययनेश्वरः” द्वौ पश्चिमी १११२ । प्रथमय द्वितीयं
संस्थानराशेः परिहृद्य राशिम् । शेषान् खगः पश्यति
सर्वकालमिष्टेषु चैषां विहित्वा दृगिष्टा । जामित्रे दृष्टि-
फलं समस्तं स्वपादहीनं चतुरस्रयोश्च । विकोणयोर्दृष्टि-
फलाद्भाङ्गद्विचक्रुसंज्ञे दशमे च पादम्” । रविजा-
मरेज्यरुधिरा इति । किलेत्यागमवृत्तने चरणाभि-
द्विजित इत्यनुवर्त्तते एते रविजादयश्चरणाभिद्विजितः
पादोपचयाद्दीक्षणे दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति
रविजः सौरिः स दर्शने पादफलप्रदः, अमरेज्यो दृष्ट-
स्वतिर्द्धफलप्रदः रुधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः ।
अपरेऽर्केचन्द्रबुधशुक्रास्तौ वीक्षणे समस्तफलप्रदः ।
एतन्नैसर्गिकं ग्रहाणां दृष्टिफलम् । स्थानवशादेतेषां
यथास्वं दृष्टिफलमूलात् एवमेके व्याचक्षते । अपरे तु
आहुः स्थानफलमेतत् तेन विदग्धादिस्थानगतान् ग्रह-
राशीन् पश्यन्तो रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा
भवन्ति तद्यथा तृतीयदशमस्थान् ग्रहान् राशीन् वा
शनैश्वरः पश्यन्त्येभ्यो ग्रहेभ्योऽधिकफलप्रदो भवति
परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः । एवं विकोणस्थान् जीवः, चतुर-
स्रगान् भीमः, सप्तमस्थान् परे स्वर्धचन्द्रबुधशुक्राः ।
एतच्च बहुतराचार्याणां मतम् । तथा च भगवान्

गर्गः "दृष्टिक्रमं दशमान् सौरिक्रिकोणस्थान् दृष्ट-
स्थितिः । चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् ।
भवन्ति वीक्ष्ये नित्यसक्तधिकफलाः खगाः" । भट्टो
वराहमते राहोर्गृहत्वाभावेन न तस्य दृष्टिस्तोक्तता ।
ज्यो० त० अन्यखेटदृष्टिः तद्दृष्टिसोक्ता यथा
"दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्च
नवमे पञ्चमे परिकीर्त्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना
परिकीर्त्तिता । सप्तमे परिपूर्णं च फलमेव प्रकल्प्यते ।
तृतीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोणगान्
गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः । सुतमदननवान्त्ये पूर्ण-
दृष्टिः ६०सुरारैर्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्वार्हः ४५ ।
सहजरिपुचतुर्थे षष्ठमे चार्द्धदृष्टिः ३०स्थितिभवनसुपान्त्यं
नैव दृश्यं हि राहोः" ।

सर्वकर्मापयोगिनैसर्गिकग्रहदृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	बु	दृ	शु	श	रा
१	०	०	०	०	०	०	०	०
२	०	०	०	०	०	०	०	४५
३	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	३०
४	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
५	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
६	०	०	०	०	०	०	०	३०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
८	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
९	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	४५
११	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	०	०	०	०	०	०	०	६०

तात्कालिकदृष्टिस्तु दृष्टदृश्यग्रहयोर्दृष्टिखेटराशयोर्वा
अनुपदं वक्तव्यताजतोक्तवत् कल्पनीया
इयंस्तु विशेषः तत्र एकादिशेषे वे भ्रुवा उक्ता अत्र न
तथा किन्तु दर्शितचक्रानुसारेण खगभेदे भ्रुवाः कल्प-
नीया इति । नैसर्गिकतात्कालिकमित्यादिकं तु अरिशब्दे
३३५४ उक्तम् । तदनुसारेण मित्वादिदृष्टिरुह्या
नीलकण्ठताजके तु वर्षप्रवेशफलोपयोगिनी अन्यविधैव
दृष्टिरुक्ता यथा "दृष्टिः स्थान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः
क्लेहदा पादोना ४५ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्यो-
च्यते । गुप्तज्ञेहकरी तृतीयभवमे कार्यस्य संसिद्धिदा-
त्प्रशोना ४० कथिता तृतीयभवने षड्भागः १० दृष्टिर्भवे ११ ।

दृष्टिः पादमिता १५ चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्तुताऽ-
न्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराऽखिला ६० । दृष्टं
दृक्त्वितयं क्षुताह्वयमिदं कार्यस्य विध्वंसनं संघ्रा-
मादिकलिप्रदं दृश्य इमां स्युर्द्वादशांशान्तरे ।

वर्षप्रवेशोपयोगिग्रहदृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	बु	दृ	शु	श
१	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
२	०	०	०	०	०	०	०
३	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४० गुप्तज्ञेहा
४	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ गुप्तारिः
५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५ प्रत्यक्षमिता
६	०	०	०	०	०	०	०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
८	०	०	०	०	०	०	०
९	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५ प्रत्यक्षज्ञेहा
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ गुप्तारिः
११	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१० गुप्तमिता
१२	०	०	०	०	०	०	०

तात्कालिकस्फुट दृष्टिस्तु

"अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटादेकादिशेषे भ्रुवलिपिकाः
स्युः । अन्यं स्ववेदास्तिथयोऽक्षवेदाः खं घटिरभ्रं शरवे-
दसंख्या । तिथ्यभ्रचन्द्रावियदभ्रतर्काः शेषांशयातैष्यविशेष-
घातात् । लघ्नैः खराभैरधिकोगतैष्ये स्वर्णं भ्रुवैताः
स्फुटदृष्टिभिः" नी०ता० उक्तया दिशा आनेया ।

ग्रहदेवता स्त्री इत० । स्त्रियादिग्रहाणामधिष्ठातृरुद्रादि-
देवभेदे सा च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्या गृहाधिदेवतादेवो-
ऽप्यत । [वक्ष्यमाणे युगयुक्तप्रभृतौ धूपे ।

ग्रहधूप पु० गृहाणां गृहोद्देशेन धूपः । ग्रहयज्ञशब्दे
ग्रहनायक पु० इत० । १स्त्र्ये ३अर्कदृष्टे २शनौ च शब्दरत्ना०
ग्रहनाश पु० ग्रहं मलवन्धं नाशयति नश-ण्च-
अण् उप० स० । शाकदृष्टे (छातियान्) शब्दर० ।
ग्रहनाशन पु० ग्रहं मलवन्धं नाशयति नश-ण्च-ल्यु
शाकदृष्टे रत्नमा० ।

ग्रहनेमि पु० ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां नेमिरिव । चन्द्रे शब्दच०
तस्य च ग्रहकक्षाः स्थितत्वेन नेमितल्ल्यत्वात् तथात्वम् ।
ग्रहपति पु० इत० । १स्त्र्ये २अर्कदृष्टे अमरः । ३चन्द्रे
च । "तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्नाः ग्रहपतेरिव"
भा० शा० १६८ ख० ।

ग्रहपुष्यं पुं ग्रहं पुण्याति स्वकरैः पुष-क । सूर्यो हेम०

तस्य च तथात्वं खगोलशब्दे पृ० दृश्यम् ।

ग्रहप्रत्यभिदैवत न० इत० । ग्रहाणां देवतानां देवतासु

अग्न्यादिषु ग्रहयज्ञशब्दे २४३५ पृ० दृश्यम् ।

ग्रहबल न० इत० । ग्रहाणां बलभेदे तानि च दृहज्जातके तद्ग्राह्याने भद्रोत्पलेन चोक्तानि यथा

“स्त्रोच्चसुहृत्वस्त्रिकोणनवांशैः स्थानबलं स्वगृहो-
पगते च । दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सित-
शीतकरौ च । उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमा-
गमगाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेति
वीर्ययुताः परिकल्प्याः । निशिशशिकुजसौराः सर्वदा
ज्ञोऽङ्घ्रि चान्ये बल्लसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्र-
मेण । द्वायनदिवसहोरासासपैः कालवीर्यं शकुबुगु-
शुचराद्यादृद्धितो वीर्यवन्तः” दृहज्जा० । “अत्र ग्रहाणां
चतुर्विधं स्थानदिक्चेष्टाकालाख्यं बलम् । तत्र तावत्
स्थानदिग्बलं दोषकेनाह “स्त्रोच्चसुहृदिति स्वग्रहणं
प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र स्त्रोच्चे स्थितो ग्रहो बलवान्
भवति, तात्कालिकस्य सुहृदो मितस्य ज्ञेत्वे स्थितो बलवा-
नेव स्त्रिकोणे आत्मीयमूलस्त्रिकोणे स्थितः, स्वनवांशे
स्थितः, स्वगृहे स्वराशत्रुपगतः प्राप्तो बलवानेव, एते-
षामन्यतमे व्यवस्थितो ग्रहः स्थानबलयुक्तो भवति ।
तत्रार्कस्य सिंहेः स्त्रिकोणम् तदेव गृहं ज्ञेत्तम् ।
चन्द्रस्य दृष उच्चः स एव त्रिकोणम्, भौमस्य मेघः
त्रिकोणम् तदेव स्वज्ञेत्वं, बुधस्य कन्या उच्चः सैव मूल
त्रिकोणं स्वज्ञेत्वं च । सुरोः धनो त्रिकोणं, तदेव
स्वज्ञेत्तम् सौरैः कुम्भस्त्रिकोणम् तदेव रुज्ञेत्तम् । शुक्रस्य
तला त्रिकोणं तदेव स्वज्ञेत्तम् एतेषामाचार्येण
विशेषोक्तः अस्माभिरन्यहोर शास्त्रादानीय शिष्य-
हितयेह लिख्यते तथा च सारावल्याम् “विशतिरंशाः
सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य । उच्चं भागवितयं
दृष इन्द्रोः सान्त्रिकोणमपरेऽंशाः । द्वादशभागा भेषे
त्रिकोणमपरे स्वभन्तु भौमस्य । उच्चफलं कन्यायां बुधस्य
तत्रांशकैः सदा चिन्त्यम् । परतस्त्रिकोणजातः पञ्चभिरंशैः
स्वराशित्रं परतः । दशभागा जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं
परं चापे । शुक्रस्य त्रितययोऽंशास्त्रिकोणमपरे षटे
स्वराशित्र । कुम्भे त्रिकोणजनिते रविजस्य रवेर्यथा
सिंहे” एतदार्थाचतुष्टयम् । दिक्षु बुधाङ्गिरसावित्यादि ।
प्राच्याद्यासु चतसृषु दिक्षु क्रमाद्बुधादयो बलिनो भवन्ति

तत्र पूर्वसां बुधाङ्गिरसौ ज्ञजीवौ बलिनौ भवतः
लग्नस्यावित्यर्थः दक्षिणसां रविभौमौ सूर्याङ्गारकौ
दशमस्यावित्यर्थः पश्चिमायां सूर्यसुतः शनिः सप्तमस्य
इत्यर्थः । उत्तरसां सितशीतकरौ शुक्रचन्द्रौ चतुर्थ-
स्यावित्यर्थः । यो ग्रहो यत्र बली स तस्मात्प्रमस्या
नस्यो विबलो भवति मध्येऽनुपात ऊह्य इति सर्वत्रेयं
परिभाषा ग्रहाणां सुज्ञनीचप्रविभागे राशीनां दिग्बल
प्रविभागेऽपि, तथा च यवनेश्वरः “सुवेन्द्वौ पूर्वविल
न्नसंस्थौ नभस्तलस्यौ च दिवाकरारौ । सौरोऽस्तगः
शुक्रनिशाकरौ तु तृथ्ये स्थितौ तौ स्वबलौ भवेतामिति” ।
अन्यबले ग्रहाणाम् अन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतत्-
ग्रहाणां दिग्बलसुच्यते । अधुना चेष्टाबलं दोषकेनाह
उदगयने इति मकरादिराशिषट्कसुत्तरमयनं कर्कटादि-
राशिषट्कं दक्षिणमयनमिति उदगयने उत्तरायणे
रविशीतमयूखौ सूर्यचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परि-
शेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो
बलिनो भवन्ति तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः
बलिन एव चन्द्रेण संयोगो ग्रहाणां समागमशब्दाव्यः
रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम् उक्त-
ञ्चाचार्यविष्णुचन्द्रेण “दिवसकरेणास्तमयः समागमः
शीतरश्मिसहितानाम् । कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽ
न्योन्ययुक्तानामिति” विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां
ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्र-
केन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्ये ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः
सम्भवति वक्रासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था
बलिन एव कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् । तत्र यः उत्तर-
दिग्भागसंस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्व-
मत्रोपलक्षणार्थम् । यस्तेजसी स एव बलवान् तत्रै-
तज्जयलक्षणम् “दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य
सद्विहृष्टतनुः । अधिरूढो विक्रतोनिःप्रभो विवर्णस्य यः ।
स जितः उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनि-
दिष्टः । विपुलः स्निग्धोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जय
उक्तः” इति एतच्छुक्रस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्तु लिशा-
चार्यः “सर्वे जयिन उदकस्या दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः”
इति । एतच्चेष्टाबलम् एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टाबल-
संयुक्तो भवति । अधुना ग्रहाणां कालबलं नैस-
र्गिकबलं च मालिन्याह निशीति शशिकुजसौराश्चन्द्र
भौमशनयः निशि रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः । शोबुधः

सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली । अन्ये परे
 रात्रिगुरुसिता अङ्गि दिने बलिनः । क्रूराः पापाः प्रा-
 युक्ताः बद्धवपुक्त, कणः कोऽपि क्रूरो बलवान् भवति
 यवनेश्वरः । मासे तु शुक्ले प्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे शशो-
 मध्यबलो दगाहे । अष्टौ द्वितीयेऽत्यवन्नस्तृतीये सौम्यैस्तु
 दृष्टो बलवान् सर्वैवेति नितगताः शुक्लपक्षे स्थिताः सौ-
 म्याः बलिनः । ह्ययनेति द्वे अयने प्रमाणं यस्य ह्ययनं
 तत्तु वर्षं स्वर्षे आत्मीयवर्षे, यो गृहो यत् वर्षेऽधि-
 पतिः स तत् बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवासरे स्वहो-
 रायां कालहोरायाम् । तथा स्वमासे यस्मिन् मासे
 योऽधिपतिः स तत् बली ह्ययनदिवसहोराभासानां ये
 अधिपतयस्तैर्गृहैः कालबलोपेतैरुपलक्षणीयम् । ते
 कालबलोपेता इत्यर्थः केचिद्द्वययनदिवसहोराभास-
 पैरिति पठन्ति अन्ये स्वदिवससहोराभासपैरिति पठन्ति
 य एषामपरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति
 एतत् गृहाणां कालवीर्यम् । एतेषामन्यतमेन संयुक्तः
 कालबलसम्पन्नो भवति । शक्रबुगुशुचराद्या इति शादयो
 वर्षाः आद्या येषाम् ते शकाराद्यः शनैश्वरः सर्वेभ्यो
 बलहीनः कुकाराद्यः कुजः भौमः शनैश्वराङ्गलवान् ।
 बुकाराद्यो बुधः स भौमाङ्गलवान् युकाराद्यो गुरुः स-
 बुधाङ्गली, युकाराद्यः शुक्रः स जीवाङ्गली चकाराद्यश्चन्द्रः
 स शुक्राङ्गली रकाराद्यो रविः स चन्द्राङ्गलीति । एत-
 द्गृहाणां नैसर्गिकबलम् । यन्मादेवानेन स्वल्पजातके
 उक्तम् “मन्दारसौम्यशकृपतिसितचन्द्रार्का यथात्तरं
 बलिनः । नैसर्गिकबलमेतद्भवसास्ये स्यादधिकचिन्तेति” ।
 यद् गृहाणां गृहयोर्वा बलसास्यं भवति तदा बलाधि-
 क्यम् अधिकवीर्यवता ज्ञेयेत । अत्राचार्येण चतुःप्रका-
 रस्य फलं नोक्तं तच्चान्यथास्त्राङ्गि स्थिते तथा च साराव-
 ल्याम् “उच्चवलेन सनेतः परां विभूतिं खगः प्रसाधयति ।
 स्वत्रिकोणवलेन पुंसां सचिच्यं बलपतित्वं वा । स्वर्षे-
 बलेन च सहितः प्रसूदतघनघान्यसंपदाक्लान्तम् । मित-
 वनसंयुक्तो जनयति कीर्त्यान्वितं पुरुषम् । तेजस्विनसति
 सुखिनं सुस्थिरविभवं नृपाञ्च लब्धघनम् । स्वनवांशक-
 वनयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च” । स्वल्पजातकेचोक्तम्
 “बलवान्मित्त्वस्वपहोच्च नवांशकेष्वोजितः शुभैश्चापि । च-
 न्द्रसितौ स्त्रीचेले पुरुषचेलोपगाः शेषाः” इति तत् शुभ-
 दृष्ट्यादिफलं तावत् “शुभदर्शनवत्सहितः पुरुषं कुर्याद्भना-
 न्वितं स्थातम् । शुभर्गं प्रदानमखिलं सुखपदेहं च सौम्यं

च । पुंस्त्रीभवनवलेन च करोति जनपूजितं कलाकुश-
 लम् । पुरुषं प्रसन्नचित्तं कल्यं परलोकभीतञ्च” आशा-
 बलसमवेतो नयति स्वदिशं नभश्चरः पुरुषम् । न
 न्या वस्त्रविभूषणवाहनसौख्यान्वितं कुरुते । कचिद्वाज्यं
 कचित्पुत्रं कचिद्दृष्टव्यं कचिदगः । ददाति विहगशिल्पं
 चेटावीर्यं समन्वितः । वक्तिष्यस्तु महावीर्याः शुभा राज्य-
 प्रदाः स्वगाः । पापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्ति च ह्यथ टनम् ।
 स्वस्य शरीरसमागमसुखमाह्वयजयवलेन विदधाति ।
 शुभमस्तुलं विहगेन्द्रो राज्यं च विनिर्जितारतिम् ।
 रात्रिदिवात्रलपयैर्भूगजलाभेन शौर्यपरिवृद्ध्या । मलि-
 नयति शत्रुपक्षं भुङ्गति लक्ष्मीं नमश्चरैः पुरुषः । द्विगुणं
 द्विगुणं दद्युर्वर्षाधिपमासदिवसहोरेषाः । कुर्युर्द्विगुणं
 सौख्यं स्वदशासु धनं च कीर्त्तिञ्च । पक्षबलाद्गुणानां
 वरास्वरहस्तिसम्पदं दद्युः । स्त्रीजनकभूमिलाभं कीर्त्तिञ्च
 शशाङ्कबलतराम् । सकलबलभारभरिता निर्मलकर-
 जालभासुराः सततम् । राज्यं स्वगा विदधुः सौख्यञ्च
 मनोरथातीतम् । आचारसौख्यशुभशौचयुताः सुख-
 पास्तेजस्विनः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः । सद्ब्रह्माल्लजन-
 भूषणसंप्रियाश्च सौम्यगृहैर्बलयुतैः पुरुषा भवन्ति । लुब्धाः
 कुकर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः सकलहास्य
 तमोऽभिभूताः । क्रूराः शठा वधरता मलिनाः कृतघ्नाः
 पापगृहैर्बलयुतैः पिशुनाः क्रूराः । पुंराशिषु गृहेन्द्रै-
 वीराः संग्रामकाङ्क्षिणो बलिनः । निःस्त्रेष्ठाः सुकठोराः
 क्रूरा मूर्खाश्च जायन्ते । युवतिभवनस्थितेषु च स्वदवः
 संग्रामभीरवः पुरुषाः । जलकुसुमवस्त्रनिरताः सौम्याः
 कलहैः सुसंयुक्ताः इति एतत्सर्वं सुगमम्” भट्टेत्पलः ।
 ताजकोक्तस्वगबलं च पञ्चवर्गीशब्दे द्वादशद्वादशवर्गी-
 शब्दे च वक्ष्यते । [होद्देशेन देये शुद्धोदनादौ द्रव्ये ।
 ग्रहवलि पु० चतुर्थ्यर्थे इत० । गृहयज्ञे वक्ष्यमाणे गृ-
 यहर्भक्ति स्त्री इत० । गृहाणां विभागरूपे देशपुरुषद्रव्यादि
 भेदे सा च ह० स० । इत्य० उक्ता यथा
 रवेः—“माङ्गनर्मदाशोषोऽङ्गुष्ठुष्णः कलिङ्गवाञ्छुकाः ।
 शकयवनमगजश्वरप्राग्ज्योतिषचीनकाभोजाः । मेक-
 लकिराताटविका बहिरन्तःशैलजाः पुलिन्दाश्च । द्वि-
 डानां प्राग्धं दक्षिणकुलं च यमुनायाः । चम्पुदुम्बर-
 कौशाब्जचेदिविन्ध्याटवीकलिङ्गाश्च । पुण्ड्रा गोलाङ्गूल-
 श्रीपर्वतवर्द्धमानाश्च । इजुमतो त्वय तस्करपारतकान्ता-
 रगोपवीजानाम् । त्वपधान्यकटुकतरुवनकदहनविषसम-

रगुराणाम् । भेषजभिषक्चतुष्टयइति करण्टपङ्किसूया-
विचौराणाम् । व्याहारण्ययथोयुततीक्ष्णानां भास्करः
क्षामो” ।

विधोः—“गिरिसलिलदुर्गं कोसलमरुकच्छसदूरोमकतुषा-
राः । वनवासितङ्गणहलत्तोराल्यमहार्णवहीपाः ।
मधुरसकुलुमफलसलिललवणमण्यशङ्कुमौक्तकालानाम् ।
शालियवौषधिगोधूमसोमपाक्रन्दविप्राणाम् । सितसुभ-
मतरगरतिकरयुवतचमनाथभोज्यवस्त्राणाम् । शृङ्ग-
निशाचरकर्षकयज्ञविदां चाधिपयन्द्रः” ।

कुजस्त—“शोषस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाङ्गस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेतवती सिन्धु गोदावरी वेणा । मन्दाकिनी
पयोष्णी महानदी सिन्धु मालतीपाराः । उत्तरपाण्डुरम-
हेन्द्राद्रिविन्धुमलयोपगासोलाः । द्रविडविदेहान्ध्रायस-
कभासापुरकोङ्कणाः समं त्रिशिखाः । कुन्तलकेरलदण्डक-
कान्तिपुरमुच्छसङ्करजाः । नासिक्यगोवर्द्धनविराटविन्ध्या-
द्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोदां तापीं
ये चापि गोमतीसलिलम् । नागरक्षत्रिकरपारतङ्गता-
शनाजीविशस्त्रवात्तानाम् । आटत्रिकदुर्गं कर्कटत्रयकण्ड-
शंसावलिप्रानाम् । नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभि-
षातप्रयुपानाम् । रक्तफलकुलुमविद्मू मचमूपगुडमद्यती-
क्ष्णानाम् । कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्याकरशाक्यभिक्षु-
चौराणाम् । शठदोर्ध्वैरवह्नाशिनं च वसुधासुतोऽधि-
पतिः” ।

बुधस्त—“लौकित्यः सिन्धु नदः सरयूगंभीरिका रथाह्वा
च । गङ्गाकोशक्याद्याः सरितो वैदेहकाब्जेजाः ।
मथुरायाः पूर्वाङ्गं हिमवदुगोमन्तचिह्नकूटस्थाः । सौराष्ट्र
सेतुजलमार्गं पण्यविलपर्वताश्रयिणः । उदपानयन्त्रगा-
न्धर्वलेख्यमणिरागमन्धयुक्तिविदः । चालेख्यशङ्कगणित-
प्रसाधकायुष्मिन्त्राः । चरपुररुक्मङ्गकजीवकशिशुक-
विशठसूचकाभिचाररताः । दूतनपुंसकहास्यज्ञभूतत-
न्त्रेन्द्रजालज्ञाः । आरत्नकनटनतकण्ठतैलक्ष्णे हवीजति-
क्लानि । व्रतचारिरसायनकुशलवेसरासन्दूपलस्य” ।

शुक्रोः—“सिन्धुनदपूर्वभागो मथुरापश्चाङ्गं भरतसौवीराः ।
सुष्पोदीच्यविपाशासरिच्छतद्रूमठसाल्वाः । त्रैगर्तपौ-
रवाक्कषपारतायाटधानयौधेयाः । सारस्वतार्जुनायनमत्-
स्याङ्गपामराङ्गाणि । हस्त्यशपुरोहितभूपमन्त्रिमाङ्गल्यपौ-
ष्टिवासक्ताः । कार्कण्यसत्यशौचव्रतविद्यादानधर्मयुताः
पौरमहाधनशर्द्धवेदवह्दभिचारनीतिज्ञाः । मनु-

जेन्द्रोपकरणं कृतध्वजचामराद्यं च । शैवेयकर्म
सीतगरकुठरससैन्धवानि वल्लीजम् । मधुररसमसूक्ष्म-
एानि चोरकश्चेति जीवस्य” ।

शुक्रोः—“तक्षशिलाभार्तिकावतवह्निगिरिगाञ्चारपुष्कलावत-
काः । प्रस्थलमालवकैकयदाशार्थीशीनराः शिवयः । वे च
पिबन्ति वितस्ताभिरावतीं चन्द्रभागसरितं च । रथरज-
ताकरकुञ्जरतरुगमहामातधनयुक्ताः । सुरभिक्षुसुभा-
सुलेपनमण्यवज्जविभूषण्यसु रुद्रशय्याः । वरतरुण्ययुव-
तिकामोपकरणसृष्टाक्षमधुरभजः । उद्यानसलिलवासु-
कयशःसुखौदार्यरूपसम्पन्नाः । विद्वदमात्यवणिग्जनघट-
क्षत्रिणाण्डजास्त्रकलाः । कौशेयपट्टकम्बलपत्तौर्णिकरो-
ध्रपलचोचानि । जानीफलागुरुवचापिपल्यशन्दनं च
शुक्रोः” ।

शुक्रोः—“आनतांबुदःप्यारसौराष्ट्राभीरन्ध्रैरेवतकाः । नटा-
यस्मिन्देये सरस्वती पश्चिमो देयः । कुहूमिजाः प्रभाषं
विदिशा देदस्मृतीमहीतटजाः । खलमलिननीचदैह-
कविहीनसत्त्वोपहतपुंस्वाः । बन्धनशाकुनिकाशुचिकैवर्त्त-
विरूपपट्टसौकरिकाः । गणपूज्यस्त्रलिखितव्रतशरपुलिन्दा-
र्यपरिहीनाः । कटुतिकारसायनविधवयोषितो भुजमत-
स्करमहिषप्रः । खरकरभक्षकवातुलनिष्वावाशार्कपुलस्य” ।

राहोः—“गिरिशिखरकन्दरद्रीविनिविष्टा स्वेच्छजातयः
शुक्राः । गोमायुमल्लभुनिकवोक्तायाः सुखविकलाङ्गाः ।
कुलपांसनचिञ्चकतन्नचौरनिःसत्यशौचदानाश्च । खर-
चरनियुज्जविचोत्रोपगर्भाशया नीचाः । उपहतदाक्षि-
कराक्षसनिद्रावड्ढलाश्च जनवः सर्वे । धर्मेश च स-
न्यक्ता भाषितलाशार्कशिशुश्लोः” ।

केतोः—“गिरिदुर्गं पञ्चवने तद्व्यचोलावगाणमरुचीनाः । प्र-
त्नलधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः । परदारविधा-
रताः पररन्ध्रतुल्लला मदीविक्ताः । सुखाधा-
र्भिकविजिगीषवश्च केतोः समाख्याताः” ।

“उदयसमये यः स्निग्धंशुभेहानु प्रकतिस्थितो यदि च न
हृतो निर्घातोल्कारजोपहृमर्दनैः । स्वभवनगतः स्त्री-
प्राप्तः शुभपह्वीजितः स भवति शिवस्तेषां येषां प्रभुः
परिकीर्त्तितः । अभिहितविपरीतलक्ष्यैः चयसुपगच्छति
तत्परिपहः । डमरभयगदाद्वरा जना नरपतयश्च
भवन्ति दुःखिताः । यदि न रिपुव्रतं भयं लपायां
सुसुतव्रतं नियमादमात्यजं वा । भवति जनपदस्य पा-
ण्डव्या ममनमपूर्वपुराद्रिनिम्नमासु” ।

ग्रहभूतिजित् पु० ग्रहभूतिं जयति जि—क्रिप् इत० ।
(चिह्नानाम) गन्धद्रव्ये राजनि० ।

ग्रहभोजन न० इत० । ग्रहाणां देवे बलिरूपे गुह्योदनादि
द्रव्ये ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः ।

ग्रहमण्डल न० इत० । ग्रहसमूहे । ग्रहोद्देशेन पूजा
मण्डलम् । तत्पूजार्थं अष्टपद्माकारे रस्थानभेदे च ग्रह-
यज्ञशब्दे विवृतिः ।

ग्रहमेव न० ग्रहयादेत्यतिचन्द्राधिकितराशिययोनैतम् ।
विवाहे विचारणीये दम्भितराशियग्रहयोर्भेदे । उप-
यमशब्दे विवृतिः ।

ग्रहयज्ञ पु० ग्रहाणां तद्देशेन यज्ञः । शान्तिपृष्ठाद्यर्थं
ग्रहोद्देशेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकालादिकम्
संस्कारा० त० उक्तं यथा

दीपिकायाम् “ग्रुभयङ्गकवारेषु ऋदुक्षिप्रभ्रुवेषु च ।
ग्रुभराशिविलम्बेषु ग्रुभं शान्तिकपीडकम्” । ऋदुगणः

चित्रातुराधाऋतुऋतोरैवत्यः । जिप्रगणोत्तमगणः पु-
ष्पान्निहस्ताः । प्रुवगणोरोहिण्युत्तरात्रयम् । “गोचरे
वा विलम्बे वा वे पहारिदृष्टशकाः । पूजयेत्तान् प्रय-
त्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः” गोचरे खराश्रमेचया

बदा कदापि । विलम्बे जन्मलम्बे क्षयकालेन रिष्टका-
रकाः । तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषोपशमनं फलम् ।
अतस्त्पराशरे “उल्लवानन्दमनानयप्रोद्वाहादिमङ्गले ।

भातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
पत्याद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च” । नान्दीमुखे वारादि-
दोषोनास्ति । “नान्दीमुखे पितृश्राद्धे संक्रान्तां पृह-
णद्दो” । अत्र न्युद्वेष्टाधिकारः “आर्त्तं शूद्रः समा-
चरेदिति” वचनात् अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाया-
रम्भः कर्त्तव्यः “श्रीतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि

आर्त्तमाचरेत् । अथतौ श्रीतमप्यन्यः कुर्यादाचारम-
न्वतः” इति शातातपीयात् । अनन्त उपक्रमात् परतः ।
तत्प्रकारः मत्स्य पु० ६२ अ० उक्तो यथा

“श्रीकामः शान्तिकामोवा पृहयज्ञं समारभेत् ।
इन्द्रायुःशुटिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः । येन त्र-
ह्मणु ! विधानेन तस्मै निगदतः शृणु । सर्वशास्त्राख्य-
सुकर्म्य संक्षिप्य पन्थविस्तरम् । पृहशान्तिं प्रवक्ष्यामि
पुराच्युतिनोदिताम् । पुष्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा त्रा-
ह्मणवाचनम् । पृहान् पृहादिदेयांश्च स्थाप्य होमं
समारभेत् । ग्रहयज्ञस्तिवा प्रोक्तः पुराच्युतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमः स्थाप्यहोमस्ततः परम् । तृतीयः
कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः । अयुतेनाहुतोनाहु
नवग्रहमन्त्रः श्रुतः । तस्य तावद्विधिं ब्रह्मे पुराच्युति
भाषितम् ।

ग्रहवेदिः—“गर्तस्थोत्तरपूर्वेषु वितस्त्रिद्वयविक्षृताम् । व-
प्रहयाहतां वेदिं वितस्थुः श्रुयसन्निताम् । संस्थापनाय
देवानाञ्चतुरन्नासुदङ्कुखाम् । अग्निप्रस्थयनं कृत्वा
तस्यान्नावाहयेत् सुरान् । देवतानां ततः स्थाप्या विंश-
तिर्वादिशाधिकारः । सूर्यः सोमस्तथा भीमो बुधजीव-
षिताकजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा षोड-
शितावहाः” ।

मण्डलेस्थानम्—“मध्ये तु मास्करं विद्याल्लोहितं दक्षि-
णेन तु । उत्तरेषु गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेषु तु ।
पूर्वेषु भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरतः केतुं”
स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः” ।

अधिदेवता—“भास्करस्त्रेवरं विद्याद्बुधश्च शशिनस्तथा ।
ऋन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् । प्रह्ला-
दश्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपनिम् । शनैश्चरस्य
तु यमं राहोः कालं तथैव च । केतोर्वै चित्रगुप्तश्च
सर्वेषामधिदेवताः” ।

प्रत्यधिदेवता—“अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च
देवताः । प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः” ।
यशुजोकपालाः—“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । आवाहयेद्वाह्युतिभिस्तथैवाशुक्लमारत्नी” ।

ग्रहवर्षः—“संस्कारेऽङ्गनादित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सो-
मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गजौ (पीतौ) ।
मन्दराङ्ग तथा लम्बो भूम्ब (चित्रम्) केतुगणं विदुः” ।

ग्रहवर्षानि देयानि वासांसि कुसुमानि च । घृषा-
मीदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठाहितानकम् । शोभनं स्थापयेत्-
प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ।

ग्रहवलिः—गुह्योदनं रवेर्देव्यात्सोमाय हतपायसम् ।
अङ्गारकाय सयाय बुधाय क्षोरपटिकम् । दध्योदनञ्च
जीवाय, गुक्राय च हतौदनम् । शनैश्चराय कसरमाज-
सांसञ्च राहवे । चित्तौदनञ्च केतुभ्यः सर्वैर्भक्ष्यै रघार्चयेत्” ।
“प्रायुत्तरेण तस्माच्च दध्यन्तविभूषितम् । चूतपुष्पवर्षकञ्च
फलपुष्पयुगान्वितम् । मङ्गारसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
स्थापयेदत्रैषं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् । गङ्गाद्याः

सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च । गजाश्वरथ्यावल्-
भोकसङ्गमाद्दुर्गोकुलान् । सृष्टमानीय विप्रेन्द्र ! सर्वौष-
धिजगान्वितम् । स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्म-
वित् । सर्वे समुद्राः सर्गतः सरांसि च नदान्तथा ।
अ यान्ति यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमावाहये-
रेतानमरान् सुनिश्चितम् । होमं समारभेत् सर्पैर्वपत्री-
हितलादिना ।

ग्रहसमिन्—“अर्कः पलाशखट्टरावपामागौऽथ पिप्पलः ।
औदम्बरः शमो दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्” ।

एकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतरेव वा । होतव्या मधु-
सर्पभ्यां दध्ना चैव समन्विताः । प्रादेशमाह्ला सगिखाः
सवलकाः सुपनाशिनीः । समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वक-
र्मसु सर्वदा । देवानामप सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । हो-
तव्यं च घृताभ्यक्तं चरुभक्ष्यादिकं पुनः । मन्त्रैर्देशा-
हुतीर्हुत्वा होमं (अयुतम्) व्याहृतिभस्ततः । उदङ्मुखाः
प्राङ्मुखा वा कुर्यात्प्राङ्मुखपङ्कजाः । मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्या-
श्चरवः प्रतिदैवतम् । हुत्वा च तांश्चरुन् सम्यक् ततो होमं
समाचरेत्” ।

ग्रहादिमन्त्राः—“आ कृष्णेनेति सूच्याय होमः कार्यो
द्विजन्तना । आयायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात्
पुनः । अग्निमूर्ध्नि दिवो मन्त्र इति सोमाय कीर्तयेत् ।
अग्ने ! धिवस्वदुप्रस इति सोमसुताय नै । वृहस्पते !
परिदोया रथेनेति गुरांभेतः । शुक्रान्ते अन्वदिति च
शुक्रस्यापि निगद्यते । शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति
ज्ञामयेत् । कया नाश्रित आभुव इति राहोरुदाहृतः ।
केतुं कृण्वन्नपि ब्रूयात् केतूनामपि शान्तये” ।

अग्निदेवतामन्त्राः—“आ वो राजोत रुद्रस्य बलिहोमं समा-
चरेत् । आपोहिष्ठं लुभायास्तु स्थोनेति स्वामिनस्तथा ।
विष्णोरदं विष्णु रिति तभीजेति स्वयम्भुवः । इन्द्र-
मिद्रेवतातये इन्द्राय जुहुयात्ततः । तथा वमस्य चायं
गौरिति हामः प्रकीर्तितः । कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति
मन्त्रः प्रशस्यते । चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति मन्त्र-
विदो विदुः” ।

प्रत्यक्षदेवतामन्त्राः—“अग्निं दूतं वृष्णीमह इति वज्रैरुदा-
हृतः । उदुत्तमं वरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्तितः । भूमेः
पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते । सहस्रशीर्षा पुरुष इति
विष्णोरुदाहृतः । इन्द्रादेन्दो मरुत्वत इति ब्रह्मस्य

शस्यते । उत्तानपर्णं सुभगे इति देव्याः समाचरेत् ।
प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः । नभोऽस्तु
सर्पभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते । एष ब्रह्मा व-
र्त्तत्वज इति ब्रह्माण्युदाहृतः” ।

लोकपालमन्त्राः—“विनायकस्य चातून इति रुन्दा बुधैः
स्मृतः । जातवेदसे सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते । आ-
दिपत्नस्य रेतस आकाशस्य उदाहृतः । प्रा(क्रा)शा-
शिशुर्महीनाञ्च वायोर्मन्त्रः प्रकीर्तितः । एषो उषा
अयव्येति अश्विनोर्मन्त्र उच्यते” ।

पर्णाहुतिश्च सूचीनं दिव इत्यभिपातयेत् । अथाभिषेकम-
न्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः । पूर्णकुम्भेन तनैव होमान्ते
प्रायुदङ्मुखम् । अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् ! हेमन्तगुदामभू-
षितैः । यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः कृपणं द्विजैः ।

अभिषेकमन्त्रः—“सुरास्वामिभिषञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नायस्तथा सङ्कर्षणा विभुः । प्रद्युम्नश्चानि-
रुद्रश्च भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो
वै निश्चति स्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा
शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्तामवन्तु ते ।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्घृतिर्भेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धि-
र्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्वामि-
भिषञ्चन्तु धर्मपत्यः समागताः । आर्दित्यश्चन्द्रमा भौमो
बुधजीवौ सितोऽर्जुनः । गृहास्वामिभिषञ्चन्तु राहुः
केतुश्च तर्पिताः । देवटानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
अधोमुनयो गायो देवमातर एव च । देवपत्यो द्रुमा
नागा देव्याश्चः प्रसराङ्गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि
राजानो वाहनानि च । औषधानि च रत्नानि कालस्या-
वयवाश्च ये । सरितः सागराः गैलास्तीर्थानि जलदा
नदाः । एते त्वामभिषञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये” ।

ततः शुक्रास्वरधरः शुक्रगन्धर्वतुलेपनः । सौमधैः सर्व-
गन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः
अत्विजः सुसमाहितान् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्-
गतविस्मयः” ।

ग्रहदक्षिणाः—“सूच्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात्तथेन्द्रे ।
रक्तं घुर्नवरं दद्याद्धौमाय च कक्कश्चिन्मम् । बुधाय जात-
रूपन्तु गुरवं पीतवाससी । श्वेताश्वन्दैत्यगुरवे कृष्णाङ्गा-
मर्कट्चनवे । आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्चामृगस्त-
मम् । सुवर्णेन समा कार्या यजमानेन दक्षिणा ।
सर्वेषामथ वा माधो दातव्या हेमभूषिताः । सुवर्णमथ वा

दद्याद्गुरुर्वा वेन तृष्यति । स्वमन्त्रे चैव दातव्याः सर्वाः
सर्वत्र दक्षिणाः” ।

द्वयदानमन्त्राः तत्र कपिलायाः—“कपिले ! सर्वभूतानां
पूजनीयासि रोहिणी ! । सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” ।

शङ्खस्य—“पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुत्रप्राणां मङ्गलानाम्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

दृषस्य—“धर्मस्त्वं दृषरूपेण जगदानन्दकारक ! । अष्टभूर्त्तै-
रधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेम्नः—“हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम ! वीजं विभावसोः । अन्-
नपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य—“पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदा-
नात्तस्य मे विष्णो ! ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अश्वस्य—“विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवा-
हनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

शेनेः—“यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वां घेतुः केशवसन्निभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अयस्य—“यस्मादायसकर्मणि तवाधीनानि सर्वदा । बाहू-
चाद्यायुवादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे” ।

कागस्य—“यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं
विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गोः—गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्मा-
च्छिवे मे स्याद्विह लोके परत्र च” ।

शय्यायाः—“यस्मादश्विनं शयनं केशवस्य च सर्वदा । शय्या
ममाश्विन्यास्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि” ।

रत्नानाम्—“यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः । तथा
रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमिः—“यथा भूमिदानस्य कदाचार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवति च” ।

“एवं संपूजयेद्भक्त्या वित्तवाद्येन वर्जितः । रत्नकाञ्चनव-
स्त्रोवैभूषणमाल्याहलेपनैः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां
समाचरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा ग्रहः । तच्च यत्नेन
संपूज्य शेषानल्पचयेद् बुधः । ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च
ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्य-
वमानिताः । यथा वाष्पप्रहाराणां कवचं वारणं
भवेत् । तद्वद्वैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ।
यस्मात्त दक्षिणाहीनं कर्तव्यं भूतिमिच्छता । संपूर्णया

दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तृष्यति । सर्वैवायुतहोमोऽयं
नवग्रहमन्त्रे स्थितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु
कर्मसु । निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ ! तथोद्देगाङ्गुतेषु च ।
कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः श्रेष्ठु” ।

लक्षहोमः—“सर्वकामाप्तये यस्मात्लक्षहोमं विदुर्बुधाः । पितृणां
वल्लभं साक्षाद्भुक्तिफलप्रदम् । ग्रहतरावर्त्तं दृष्ट्वा
कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” ।

मण्डपः—“गृहसोत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः । इन्द्राय-
तनभूमौ वा चतुरस्रसुदृढस्वम् । दशहस्तमथाष्टौ
वा हस्तान् कुर्याद्दिधानतः । प्रागुदक्पुवना-
भूमिं कारयेद् यत्नतो बुधः । प्रागुत्तरं समा-
साद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । शोभनं कारयेत् कुण्डं
यथावल्लक्ष्यान्वितम् । चतुरस्रं समन्तात् सयोनिवक्त्रं
समेखलम् । चतुरस्रबिस्तारा मेखला तद्दृष्ट्वा
प्रागुदक्पुवना कार्या सर्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं
सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्युतः । मानहीनाधिकं
कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्ति-
कुण्डं विधीयते” ।

विस्तरभयात् कोटिहोमोनीतः तत्रैवाध्यायशेषे दशग्रः ।
अत्र याज्ञवल्क्येन ग्रहाणां मन्त्रान्तरसुक्तं यथा
“आ ह्यणेन, इमन्देवा, अग्निर्भूद्वा दिवः ककुत् । उद्बु-
ध्यस्वति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । दृहस्यतेः
अतिदर्यं, सत्थैवाङ्गात्परिच्युतः । शन्नोदेवीसुधा, काण्डा-
क्ते तद्भृश्वन्निमासुथा” ।

विधानपा० विष्णुधर्म्योत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ताः
हेमाद्रिशान्तिकाण्डे विधानमालादौ चापरे मन्त्रा उक्ता
एवं विप्रतिपत्तौ शाखिभेदाद्ग्रहस्याः । शाखिभेदा-
न्मन्त्रभेदाश्च मत्कृततत्त्वादानादिपद्धतौ दशग्रः । तत्प्रती-
कानि च विवरणपत्रे वक्तव्यानि तानि च तत्र दृश्यानि ।
कचिद् मत्स्यपुराणवाक्यान्मन्त्रभेदस्तु शाखिभेदात् व्यव-
स्थाप्यः ।

तत्र ग्रहयज्ञे ग्रहाणां पूजनाय स्फटिकादिमूर्त्तिकरणं
तदभावे षटे लेखनं तदभावे मण्डले वक्तुं बाद्याकारले-
खनं वा कृत्वा पूजादिकं कार्यं यथाह याज्ञ० । ख०

“सूर्यः सोमो महीपतः सोमपुत्रो दृहस्यति । शुक्रः
शनेश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्युताः” याज्ञ० । “एते
सूर्यादयो नव ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं किं कृत्वेत्याह”
मिता० “तास्मकात् स्फटिकाद्भक्त्यन्तनात् स्वर्गकाडुभौ ।

रजतादयसः सीसात्कांक्षात् कार्या ग्रहाः क्रमात् ।
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा” याज्ञ०। “सूर्या-
दीनां मूर्त्तयस्तादादिभिर्व्याक्रमद्धार्यास्तदलाभे स्ववर्णकैः
पटे लेख्या मण्डलेषु वा गन्धैरक्तचन्दनादिभिर्व्यावर्ण्यं
लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुरा-
णोक्तो द्रष्टव्यः तद्यथा “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भ
समद्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि द्विभुजः स्यात् सदा
रविः । श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिद्विवाङ्मय कर्त्तव्यो वरदः शशी । रक्त-
मात्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो जेप-
गभो वरदः स्याद्भ्रासुतः । पीतमात्याम्बरधरः कर्ण
कारसमद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो-
वरदो बुधः । देवदैत्यगुरु तद्वत् पीतश्वेतौ चतु-
र्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्यौ सान्ख्यत्वक-
मण्डलू । इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो मध्रवाहनः ।
वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा । कराल-
वदनः खड्गचर्मशूली वरपदः । नीलः सिंहासनस्थश्च
राड्ढरत्न प्रशस्ते । धूम्रा द्विवाङ्मयः सर्वे गदिनो
विक्रताननाः । गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वर-
प्रदाः । सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितवहाः ।
स्वाङ्कुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति” ।

“यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपोदेयश्च दुग्गुलः । कर्त्तव्या मन्त्र-
वन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम्” याज्ञ०। “यथावर्णं यस्य ग्रहस्य
योवर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धुष्पाणि देयानि” मिता० ।

मण्डले पञ्चलेखनाकारस्तु
“वर्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः । व्यङ्गा-
रकर्त्तव्यकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा । पद्माकृतिः गुरुः
कार्यश्चतुःकोणस्तु भागवः । सर्पाकृतिः शनिः कार्यो
राड्ढस्तु मकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यो
मण्डलपूजने” शान्तिदीपिकोक्तः ।

ग्रहध्यानं मत्स्यपुराणोक्तमपि ग्रहयागतत्त्वोक्तं
मण्डले मानभेदगोलजन्मभूम्याद्यनुगुणं ध्यानं प्रदर्शयते ।
सूर्यस्य “ज्वलियं काशप्रपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तहयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् । शिवाधिदैवतं
सूर्ये वज्रप्रत्यधिदैवतम्” ।

शोमस्य “सासद् वैश्वप्रमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विवाङ्गं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् । दशाश्वं

श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदैवतम् । जलप्रत्यधिदैवञ्च
सूर्यास्यमाह्वयेत् तथा” ।

मङ्गलस्य “आवन्यं ज्वलियं रक्तं मेघस्यं चतुर्भुजम् ।
आरक्तमात्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् । दक्षिणोर्द्ध-
क्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् । आदित्याभिरुखं देवं तद्वदेव
समाह्वयेत् । स्कन्दाधिदैवतं ध्यायेत् चित्तप्रत्यधि-
दैवतम्” ।

बुधस्य “भागधं द्वादशलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम् । सूर्यास्यं सिंहम्
सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् । नारायणाधिदैवञ्च विष्णु
प्रत्यधिदैवतम्” ।

बृहस्पतेः “द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सुपद्मस्यं चतुर्भुजम् । दक्षो-
र्द्धादक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत् । ब्रह्माधिदैवं सूर्यास्य-
सिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्” ।

शुक्रस्य “शुक्रं भोजकटं विप्रं भागवञ्च नवाङ्गुलम् । पद्मस्य-
माह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् । सदाक्षवरकरका-
दण्डहस्तं सिताम्बरम् । शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्र-
त्यधिदैवतम्” ।

शनेः “शौराष्ट्रं काशप्रपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुर्भुजम् । कृष्णं
कृष्णाम्बरं मध्रगतं शौरिं चतुर्भुजम् । तद्वहाण
वरमूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् । यमाधिदैवतं प्रजाप्रति
प्रत्यधिदैवतम्” ।

राहोः “राड्ढं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् । कृष्णं
कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् । चतुर्वाङ्गं
खड्गवरमूलचर्मकरन्ध्या । कालाधिदैवं सूर्यास्यं सर्प-
प्रत्यधिदैवतम्” ।

केतुनाम् “कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् । धूम्रं
मध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विक्रताननम् । सूर्यास्यं धूम्रवसन
वरदं गदिनं तथा । चित्तगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधि-
दैवतम्” ।

अथ चन्द्रस्य सासुद्रत्वं राहोर्मलयजत्वं केतोः कौश-
द्वीपत्वसुक्तं पुराणान्तरानुसारेण वक्ष्यमाणजन्मभूम्यादि-
बोधकवचनेन विरोधभिया विकल्प व्याख्ययणीयः स
चाचारभेदात् “व्यवस्थित इति बोध्यम् । एवं वाहनेऽपि
विकल्पः । मत्स्यतत्त्वलादानादिपद्धतौ एतेषां मध्ये केषा-
ञ्चिदन्यवाहनत्वस्य दर्शितत्वात्” ।

आधिदेवादीनां ध्यानसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

शिवस्य "पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं तिलोचनः । कपाल-
मूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः" ।
उमायाः "अक्षस्तत्र च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा
विभर्ति हस्तेषु पुजिता त्रिदशैरपि" ।
स्कन्दस्य "कुमारः प्रणसुखः कार्यः शिखरुडकविभूषणः ।
रथरक्ताम्बरोद्रेको मयूरवरवाहनः । कुक्कुटश्च तथा
घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्तप्राख्या
शक्तिः कार्या च वामयोः" ।
विष्णोः "विष्णुः कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधरः क्रमात् ।
प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यशः" ।
ब्रह्मणः "पद्मानसनस्यो जटिलो ब्रह्मा कार्यं चतुर्भुजः ।
अक्षमालां स्रुवं विभ्रत् पुस्तकं च कमण्डलुम् । वासः
कृष्णाजिनं तस्य पाश्वे हंसस्तथैव च" ।
शक्रस्य "चतुर्दन्तगजारूढो वज्रो कुलिशभृत्करः । शची-
पतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः" ।
यमस्य "ईशक्षीलोयमः कार्यादण्डहस्तोविजानता । रक्त
दक पाशहस्तश्च महाभद्रिषवाहनः" ।
कालस्य "कालः करालवदनो नीलाङ्गश्च विभीषणः । पाश-
हस्तोदण्डहस्तः कार्यां वृश्चिकरोमवान्" ।
चित्तगुप्तस्य "अपीचत्रवेशः स्वाकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः ।
दक्षिणे लेखनीं चित्तगुप्तो वामेऽस्य पत्रकम् । पिङ्गल-
श्मशुकेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽरुणः" । "पिङ्गलक्षितयो-
ऽरुणः" इति वा पाठः ।
प्रत्यधिदेवानां तत्त्वान्तेः "आगस्यः साक्षस्त्रोऽग्निः सप्ताचिः
शक्तिधारकः । चिह्नितं चमरेणास्य करमन्यं प्रकल्पयेत्" ।
जलस्य "आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः ।
दधानाः पाशकलसौ सक्ताभरणभूषिताः" ।
क्षितेः "गुरुवर्णा मञ्जी कार्या दिव्याभरणभूषिताः । चतु-
र्भुजा सौम्यपुष्पण्डांशुसदृशास्वरा । रत्नपात्रं
सस्यपात्रं पात्रसौषधिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्त्तव्यं
भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णां सा कार्या
पृथगता तथा" । विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणसूक्तम् ।
शक्राः "वामे शक्राः करे कार्या सौम्यसन्तानमञ्जरी ।
वरदा भण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शची" ।
प्रजापतेः "यज्ञोपवीती हंसस्य एकवक्त्रश्चतुर्भुजः । अक्षं
स्रुचं स्रुवं विभ्रत् कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः" । अक्षं
अक्षमालाम् । कुण्डिकां कमण्डलुम् ।
सर्पाभ्याम् "अक्षसूत्रधराः सर्पाः कुण्डिकापुच्छभूषणाः ।

एकभोगास्त्रिभोगा वा सर्वे कार्याश्च भीषणाः" ।

ब्रह्मलक्षणं प्रागुक्तम् ।

अथ विनायकादिपञ्चलोकपाललक्षणानि विष्णु धर्मोत्तरं
विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।
नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः । दण्डं दक्षकरे
दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्या-
च्चतुर्थे मोदकं तथा" ।

दुर्गायाः "शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणं ।
चन्द्रविम्बमधो वामे खेटमूढे कपालकम् । शुकं टङ्कं
च विभ्राणां सिंहाकूढोरुदिग्भुजा । एषा देवी ससु-
दृष्टा दुर्गा दुर्गार्त्तिहारिणी" ।

वायोः "धावङ्गरिण्यष्टस्यो ध्वजधारी समीरणः । वरदा-
नकरो धूम्रवर्णः कार्यां विजानता" ।

आकाशस्य "नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यखण्डवत्" ।

अश्विनोः "पीतपद्मसवर्णांभौ पद्मपत्रसमास्वरौ । द्विभुजौ
देवभिषजौ कर्त्तव्यौ रूपसंयुतौ । तयोरोपधयः कार्यां
दिव्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्या दर्शनीया
स्तथाद्विजाः (खगाः) । एकस्य दक्षिणे पाश्वे वामे
चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपं चारुदर्श-
नम्" ।

ग्रहाणां वर्षागोत्रादिसूचकध्यानानि यागतत्त्वो-
क्तानि पूर्वदर्शितान्येव

विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्थानसूक्तं रुद्रकल्पे
विष्णुधर्म्यथा

"राज्जमन्ददिनेशानासुत्तरस्यां यथाक्रमम् । गणेश-
दुर्गा वायुश्च, राहुकेत्वोश्च दक्षिणे । आकाशमश्विनौ चेति
पञ्च तान् स्थापयेत् द्विजः" ।

धूपदौ विशेषः हेमाद्रौ स्क०पु० "रवेः कुन्दुरकं धूपं
शशिनस्तु धताक्षतम् । भौमे सर्जरसं चैव अगुरुञ्च बुधे
तथा । सिन्धुजं गुरजे दद्यात् शुक्रं विल्लायुर्ह स्तत्म् ।
गुग्गुलुर्भन्दचारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे" । कुन्दुरकं
शल्वकी निर्यासः विल्लायुर्ह विल्वफलनिर्याससहितमगुरु ।
गन्धभेदस्तत्रैव "द्विवाकरकुजाभ्यां तु दापयेदक्षचन्द-
नम् । चन्द्रे गन्धं भार्गवे च सितचूर्णं प्रदापयेत् ।
कुङ्कुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः । अगुरु
चापि कस्तूरी राहुकेत्वर्कजेषु च" ।

विघ्नान्नालादौ अन्यविधा गन्धधूपाः पुत्रभेदासौक्तानि

च विवरणपत्रे दृष्ट्याः तत्र जीवस्य चतुःसमगन्ध उक्तः
 स च “कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु ।
 कद्दुमस्य त्रयस्यैव शशिनश्च चतुःसमम्” इत्युक्तः गुरो-
 र्दशाङ्गधूपस्तोक्तः स च “हेमाद्रौ व्रतखण्डे”
 षड्भागकुष्ठं द्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य
 भागाः हरीतकी सर्जरसः समांशौ भगैकमेकं तिलवं
 शिलाजम्बू । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैकोधूपोदशाङ्गः-
 कथितो सनीन्द्रैः” रत्नानि तु पृष्ठशब्दे शारदा० हृष०
 उक्तानि दृष्टव्यानि । “अभावे सितपुष्पाणि चन्दनं च
 शिलेपनम् । एतेषां गुग्गुलुधूपो नैवेद्यां घृतपायसम्” ।
 गृहमण्डललेखनप्रकारः—उभयतो हस्तमिते गृह-
 वेदिमध्यस्थले पूर्वपश्चिमाग्राशतको दक्षिणोत्तराग्राश्च
 चतुस्रोरेखाः कुर्यात् तथा करणे अष्टाङ्गुलदीर्घवि-
 स्ताराणि समान्तरालानि नव खण्डानि सम्पद्यन्ते
 तत्र विवरणपत्रे वक्ष्यमाणमालकं सूर्यादीनां वर्तुला-
 द्याकारं कुर्यात् । स्वस्वमण्डले च स्व स्व स्थापनम्
 स्वस्वामेऽविदेवानां स्वस्वदक्षिणे प्रत्यधिदेवानां सूर्या-
 भिसुखतया सर्वेषां स्थापनम् विनायकादिस्थापनञ्च
 प्रागुक्त स्थानेष्विति विवेकः ।
 होमे समिद्धेदक्षिणादिकं मिधानपारि० स्कन्दपु०
 “प्रादेशमात्रा अर्कस्य समिधश्चार्कसम्भवाः । दक्षिणध्वा-
 ज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् । पलाशोश्चैव सोमाय ।
 खादिरीर्षीर्हिताय च । आपामागीर्बुधायेति आश्व-
 तीश्च वृहस्यतेः । औदुम्बरीश्च शुक्राय मन्दाय च श-
 मीमयीः । दौर्भीराहोः कुशान् कोतोर्होममन्त्रस्ततः
 परम्” । समिद्धक्षणां चिन्तामणौ “समिधां लक्षणां
 वक्ष्ये संख्या तासा तथैव च । विशेषां विदुषां ह्यस्वा
 वक्राः सगुधिरा कृशाः । अतिस्यूलातिदीर्घाश्च समिधः
 कार्यानाशिकाः । विशेषांऽऽयुःक्षयकरी विदुषा पुत्र-
 नाशिनौ । गुधिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्द्धिनी ।
 दीर्घां विदेशगमनी स्यूला चात्मविनाशिनौ । अकृशा
 सुसमाऽऽस्यूला साद्रौ च सुपलाशिनौ । प्रादेशाच्चाधिका
 न्यूना समित् स्यात् सर्वकर्माणि” । अथार्कादीनां फलं
 होमसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा “अर्को नाशयति
 व्याधिं पलाशः सर्वकामरः । खदिरश्चार्थलाभाय अ-
 पामार्गः सुदर्शनः । अश्वत्थः सर्वकामाय भाग्यायौ-
 दुम्बरस्तथा । शमी शमयते पापं दूर्वाऽऽयुष्यविवर्द्धिनी ।
 कुशान् धर्मादिकामानां रक्षयं रक्षसां विदुः । अष्टो-

त्तरन्तु साहस्रं शतमष्टाधिकं तु वा । अष्टाविंशतिमष्टौ
 वा एकैकस्य तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषामुपांशु
 परमार्थवित् । खेन खेनैव मन्त्रेषु होतव्याः समिधः
 पृथक् । होतव्यं च घृताद्यकं चरुभक्तादिकं पुनः ।
 मन्त्रैर्दशाङ्गतीर्द्वाद्वाद्दोभोव्याहृतिभक्ततः” अयुतादहोम
 प्रक्रमत् व्याहृतिभिरयुतादिहोमः ।
 गृहाणां जन्मभूम्यादिज्ञानावशुक्ततामाह स्कन्दपु०
 “जन्मभूमौ त्वमग्निश्च वर्षस्थाने सुखानि च । योऽज्ञात्वा
 कुरुते शान्तिं यद्वास्ते नावमानिताः” अतः शान्ति-
 काले तेषां जन्मभूम्यादिज्ञानमपेक्षितं तच्च विशेषस्थेन
 ध्याने दर्शितमपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां
 जन्मभूम्यादयो यथा तत्रैव
 जन्मभूमिः—“उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्मृगां वै मगधेषु हिमांशुजः । सैम्बुकेषु
 गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरश्च सौराष्ट्रे
 राङ्गवैरके पुरे । अल्लव्वेद्यां तथा केतुरित्येता अह-
 भूमयः । यस्य यस्य च यद्गोत्रं तत्तं वक्ष्याम्यतः परम्” ।
 पद्मगोत्रम्—“आदित्यः काश्यपे गोत्रे आलेयसन्द्रमा
 भवेत् । भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्वेयश्च सोमजः ।
 शक्रपूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः
 काश्यप एवायं राङ्गः पैठिनसिस्तथा । केतवो जैमि-
 नीप्राश्च यद्वाग्निस्तदनन्तरम्” ।
 अहवर्द्धः—“आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्कृतः । गुरो चैव
 शिखी नाम शुक्रे भवति चाटकः । शनैश्चरे मङ्गा-
 तेजा राङ्गकेत्वोद्धृताशनः” इति । इत्येव होमकाले
 तत्तदग्निनाम कृत्वा जुहुयात् ।
 अथेषां वर्षः स च द्विधा विप्रादिजातिरूपभेदात् बल
 रूपे तत्रैव “भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्रौ शुक्रनिशा-
 करौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तानुभौ पीतकौ स्मृतौ ।
 कृष्णः शनैश्चरस्तद्वत् राङ्गधित्वाश्च केतवः” । विप्रादि-
 वर्षस्तु । “ब्राह्मणौ शुक्रवागीशौ क्षत्रियौ भौमभास्करौ ।
 चन्द्रो वैश्रो बुधः, शूद्रामन्दोराङ्गश्च केतवः” ।
 स्थानं तत्रैव “मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
 दक्षिणे लोहितं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । उत्तरे
 तु गुरुं विद्यात् पूर्वतो भार्गवं व्यसेत् । पश्चिमेन
 शनिं विद्याद्वाङ्गं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुः
 स्वाप्या वै शुक्रतश्चुल्लैः इति” ।

सुखं स्वान्दे "शुक्राक्षीं प्राङ्मुखो ज्ञेयो गुरुक्षीं तानुदङ्-
मुखौ । प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखः" ।
अत्र प्राङ्मुखौ ऊर्ध्वदृष्टी, उदङ्मुखौ वामदृष्टी, प्रत्यङ्-
मुखोऽधोदृष्टिः, दक्षिणतोमुखः दक्षिणदृष्टय इति व्याख्ये-
यम् "आदित्याभिमुखः सर्व्वे इत्यनेन सर्व्वेषां सूर्य्या-
भिमुखत्वोक्तः इति विधानपारिजातादयः । "वर्ष-

रूपगुणेषुक्तान् व्याहृत्यावाहयेत् तानिति" स्वान्दो-
क्ते रावाहनसमयेऽपि वर्षभूम्यादिकीर्त्तनपूर्व्वकमावाहनं
कार्यमेवमप्येऽपि होमकाले तथास्मरणमिति बोध्यम्
"चित्वाक्षं च "अजाक्षीरेण संस्त्रिजा यथास तिलतश्छु-
लाः । अजाकर्षस्य रक्तेन रक्ताक्षित्वाक्षसंस्त्रिताः" दीपि-
कोक्तम् प्रयोगो मत्ततस्तुलादानादिपद्धतौ दृश्यः ।

सूर्यादियहाणां जन्मभूम्यादिष्वचक्रविवरणपदम् ।

जन्मभूम्यादि	सूर्यस्य	चन्द्रस्य	भौमस्य	बुधस्य	जीवस्य	शुक्रस्य	शनेः	राहोः	केतोः
जन्मभूमिः	कलिङ्गः	यमुना	अवन्तिः	मगधः	सैन्धवः	भोजकटः	सौराष्ट्रः	वर्षरकः	अन्तर्वेदी
गोत्रम्	कश्यपः	अत्रिः	भरद्वाजः	अत्रिः	अङ्गिराः	भृगुः	कश्यपः	पैठिनसिः	जैमिनिः
अग्निः	कपिलः	पिङ्गलः	धूमकेतुः	जाठरः	शिखी	हाटकः	महातेजाः	हुताशनः	हुताशनः
विप्रादिवर्णः	क्षत्रियः	वैश्याः	क्षत्रियः	वैश्याः	विप्रः	विप्रः	शूद्रः	शूद्रः	शूद्रः
रूपात्मकवर्णः	रक्तः	शुक्लः	रक्तः	पीतः	पीतः	शुक्लः	कृष्णः	कृष्णः	चित्तम्
मण्डले स्थानम्	मध्यम्	पूर्वदक्षिणः	दक्षिणः	पूर्वोत्तरः	उत्तरः	पूर्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः
सुखम् (सर्वे सूर्याभिमुखाः)	ऊर्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	वामदृष्टिः	वामदृष्टिः	ऊर्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः
मण्डले आकारः	वर्तुलः	अर्द्धचन्द्रः	त्रिकोणः	चापः	पद्मम्	चतुष्कोणः	सर्पः	मकरः	खड्गः
उभयतोऽङ्गुल	} ४।व्या० १२प०	८व्या०	४।व्या०	२।व्या०	४व्या०	३व्या०	४व्या०	४व्या०	६व्या०
नवकोष्ठेषु त- न्धानम्		२४प०	१२प०	६प०	१२प०	६प०	१२प०	१२प०	१२प०
वाहनम्	सप्ताश्वरथः	दशाश्वरथः	सेपः	सिंहः	हस्ती	हयः	गृध्रः	सिंहः	गृध्रः
मूर्त्तद्रव्यम्	ताम्रम्	स्फटिकम्	श्वेतचन्दनम्	स्वर्णम्	स्वर्णम्	रजतम्	लौहम्	सीसम्	कांस्यम्
गन्धभेदा- द्विधा	} रक्तच- न्दनम्	श्वेतच- न्दनम्	रक्तच- न्दनम्	कुङ्कुमम्	कुङ्कुमम्	श्वेतच- न्दनम्	कस्तूरी	कस्तूरी	कस्तूरी
मतान्तरे		तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःसमम्	तत्	सा	कुलागुरु
पुष्पभेदाः	करवीरम्	कुष्ठम्	जवा	चम्पकम्	पद्मम्	जातिः	मल्लिका	कुन्दम्	मल्लिका
धूपभेदाः	} गुग्गुलुः	हताक्त-	सर्जरसा-	पीतागुरु-	दशा-	साज्यवि-	पद्मकाष्ठम्	यक्षधूपः	समुमिश्र-
मतान्तरे		कुन्दरक्तम्	हताक्षतम्	सर्जरसः	पीतागुरु	सिन्धुजम्	विलागुरु	गुग्गुलुः	लाक्षा
फलम्	द्राक्षा	इक्षुः	पूगम्	नागरङ्गम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	दाहिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	कृष्णम्	कृष्णम्	चित्तम्
रत्नानि	माणिक्यम्	सक्ता	प्रवालम्	गारुडतम्	पुष्परागम्	हीरकम्	नीलकम्	गोमेदकम्	वैदूर्यम्
बलिभेदाः	गुडोदनः	हतपायसम्	यावकम्	क्षीरयातिकम्	दध्योदनः	हतौदनः	कसरम्	आजमांसम्	चित्वाक्षम्
सन्निधः	अर्कः	पलाशः	खदिरः	अपामार्गः	अश्वत्थः	उडुम्बरः	शमी	दूर्वालयम्	कुशलयम्
दक्षिणा	कपिलावेलुः	शङ्खः	रक्तवृषः	स्वर्णम्	पीतवस्त्रे	श्वेताश्वः	कृष्णाश्वेत्तुः	खड्गः	सागः
जन्मसङ्ख्या	६०००	१००००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१६०००	१६०००	७०००
अधिदेवता	शिवः	उमा	स्कन्दः	भारतीयः	ब्रह्मा	शक्रः	यसः	कालः	चित्तगुप्तः
प्रथमिदेवता	अग्निः	जम्बु	क्षितिः	विष्णुः	इन्द्रः	शची	प्रजापतिः	सर्पः	ब्रह्मा

वेदभेदे यज्ञादीनां मन्त्रभेदा हेमाद्राद्युक्ताः प्रतीकृतो दर्शप्रन्ते

यज्ञादीनाम्

रवेः

चन्द्रस्य

भौमस्य

बुधस्य

गुरोः

शुक्रस्य

शनेः

राहोः

केतोः

सूर्याधिदेववक्त्रेः

चन्द्राधिदेवोमायाः

ब्रह्माधिदेवस्कन्दस्य

बुधाधिदेवविष्णोः

जीवाधिदेवब्रह्मण्यः

शुक्राधिदेवेन्द्रस्य

शन्यधिदेवयमस्य

राह्याधिदेवकालस्य

केत्वधिदेवचित्रगुप्तस्य

सूर्यप्रत्यधिदेवान्तेः

चन्द्रप्रत्यधिदेवजलस्य

भौमप्रत्यधिदेवक्षितेः

बुधप्रत्यधिदेवहरेः

जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य

शुक्रप्रत्यधिदेवगव्याः

शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः

राहुप्रत्यधिदेवसर्पाणां

केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मण्यः

विनायकस्य

दुर्गायाः

बायोः

आकाशस्य

अश्विनोः

एते च सन्त्वाः षड्वेदस्य षाडश

स्थानस्यास्तञ्चिद्धसंहतं तृणा-

दानादिपद्धतौ ७५-७६ पक्षेषु

स्वरूपतो दर्शितास्ततएवावसंदाः ।

पद्धतौ १०६-११० पक्षेषु

स्वरूपपतोदर्शिताः ।

ऋग्वेदिनः

आ ऋषये न रजसा

आध्यायस्व समेतु

अग्निमूर्ध्नी दिवः

अग्ने ! विवस्वदु

दृहस्यते ! परिदीया

शुक्रं ते अन्यत्

समग्निरग्निभिः

कया नश्चिवः

केतुं कण्वक्षकेतवे

आ वीराजानम्

गौरीर्मिनाय

कुमारं माता

इदं विष्णुर्विचक्रमे

त्वमित् सप्रथाः

इन्द्रं वो विश्वतः

यमाय सोमं सुनुत

ब्रह्म जज्ञानम्

उषोवाजं हि

अग्निं दूतं वृषीमहे

अप्सु मे सोमः

स्योना पृथिवि !

सहस्रशीर्षा पुरुषः

इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते

उत्तानपथ्ये ! सुगमे !

प्रजापते ! न त्वदु

नमोऽस्तु सर्पेभ्यः

ब्रह्म जज्ञानम्

आ तू न इन्द्र !

जातवेदसे सुनवाम

क्राण्यशिशुर्महीनाम्

आदित् प्रत्नस्य

एषो उषा अपूर्व्या

यजुर्वेदिनः

आ ऋषये न रजसा

इमं देवा असपत्नम्

अग्निमूर्ध्नी दिवः

उद्वुध्यस्याग्ने !

दृहस्यते ! अतियदर्थ्यः

अद्वात्परिच्युतः

शन्नादेवीरभीष्टये

काण्डात् काण्डात्

केतुं कण्वक्षकेतवे

विश्वयन्कम्

श्रीञ्च ते लक्ष्मीञ्च

यदक्रन्दः प्रथमम्

विष्णो रराटमसि

आ ब्रह्मन् ब्राह्मण्यः

सजोषा इन्द्र !

यमाय त्वाङ्गिरस्वते

कार्षिणसि ससद्वस्य

चित्रावसो ! स्वस्ति

अग्निं दूतं पुरोदधे

आपोहि षा

स्योना पृथिवि !

इदं विष्णुर्विचक्रमे

इन्द्र आसां नेता

अदित्यै राह्यासि

प्रजापते ! न त्वदु

नमोऽस्तु सर्पेभ्यः

ब्रह्म जज्ञानम्

गणानां त्वा गणपतिम्

अश्वे ! अश्विके !

वायो ! ये ते सहस्रिण्यः

इतं इतपायानः

वा वां कश

एते च सन्त्वाः शुक्लयजु-

वेदे यादृशस्थानस्यास्तञ्चि-

द्धसंहितं तृणादानादि-

पद्धतौ १०६-११० पक्षेषु

स्वरूपपतोदर्शिताः ।

सामवेदिनः

उदु त्वं जातवेदसम्

सन्ते पर्यासि ससुयन्तु

अग्निमूर्ध्नी दिवः

अग्ने ! विवस्वत्

दृहस्यते ! परिदीया

शुक्रं ते अन्यत्

शन्नादेवीरभीष्टये

कया नश्चिवः

केतुं कण्वक्षकेतवे

आ वीराजानम्

आपोहि षा

स्योना पृथिवि !

इदं विष्णुर्विचक्रमे

त्वमित् सप्रथाः

इन्द्रमित् देवतातये

आयं गौः पृश्निः

ब्रह्म जज्ञानम्

चित्र इच्छिशोः

अग्निं दूतं वृषीमहे

उदुत्तमं वरुण !

पृथिव्यन्तरिक्षम्

सहस्रशीर्षा पुरुषः

इन्द्रायेन्दो !

एकादका तपसे

प्रजापते ! न त्वदु

तवे दिन्द्रा वयम्

एष ब्रह्मा य ऋत्वजः

आ तू न इन्द्र !

इमं स्तोममर्हते

क्राण्य शिशुर्महीनाम्

आदित् प्रत्नस्य

एषो उषा अपूर्व्या

एते च सन्त्वाः साम-

वेदस्य यादृशस्थानस्या-

स्तञ्चिद्धानुसारेण तृणादा-

नादि पद्धतौ १२७-१२० प-

क्षेषु स्वरूपपतोदर्शिताः ।

अथर्ववेदिनः

विषासहिं सहमानम्

शकधूमं नक्षत्राणि

त्वया मन्यो ! सरथम्

यद्राजानो विभजन्तः

दृहस्यतिर्नः परिपातु

हिरण्यवर्णाः शुचयः

सहस्रबाहुः पुरुषः

दिव्यं चित्रच्छ्रवाः

यस्ते पृथुःस्तनयित्तुः

मानोविदत् विव्याधिनः

आपोहि षा

अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः

म तद्विष्णुः स्तवते

ब्रह्म जज्ञानम्

इन्द्रं भं पतरम्

यः प्रथमं प्रवतमाससाद्

रोहितः कालो अभयत्

आज्ञातं यदनाज्ञातम्

समास्ताग्ने ! ऋतवः ।

शन्नादेवीरभीष्टये

भूमे ! मातर्निधेहि

इदं विष्णुर्विचक्रमे

इन्द्र ! जुषस्व प्रवहा

प्रेतं पादौ प्रस्फुरतम्

नक्तं जाताश्लेषधे !

शेरभक् शेरभ !

ये दिशामन्तर्देशेभ्यः

निर्लेच्छां लचामाम्

श्रुतनाजितं सहमानम्

अन्तरीक्षे वायवे

आस्यतः पचते विद्धि

सं चेद्वया धो अश्विना

एते च सन्त्वाः अथर्ववेदे

यादृशस्थानस्यास्तञ्चि-

द्धानुसारेण तृणादाना-

दिपद्धतौ १४८-१५२ पक्षे-

षु स्वरूपपतोदर्शिताः ।

ग्रहयुति पु० इत० । गृहाणामेकराश्यादिस्थितिभेदेन भूतलस्थानां कल्पनीययोगभेदे तद्विशेषः सूर्यसि० उक्तो यथा “तारागृहाणामन्योन्यं स्थातां युद्धसमागमौ । समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह” इति । “तारागृहाणां भौमादिपञ्चगृहाणां परस्परं योगे युद्धसमागमौ वक्ष्यमाणलक्षणभिन्नौ स्तः । चन्द्रेण सह पञ्चतारान्यतमस्य योगः समागमसञ्ज्ञः । सूर्येण सह पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्णास्तङ्गतत्वम् न त्वस्तमात्वम् युच्यभावे प्रागपरकाले तस्य सत्त्वात् । अथ युतेर्गतेषु पूर्व सार्धज्ञोकेनाह” रङ्गना० “शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा । द्वयोः प्राग्यायिनोरेव वक्रिणोस्तु विपर्ययात् । प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिणेषुः समागमः” इति । “यद्योर्ग्रहयोर्वैर्गोऽभिमतस्तयोर्ग्रहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्यद्दक्षिणं मन्दाधिके मन्दगतिग्रहादधिके सति तयोः संयोगो युतिसञ्ज्ञोऽतीतः पूर्व जात इत्यर्थः । अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके सतीत्यर्थः । तयोर्वैर्गो भवितान्यथा । एवमुक्तं गतैवत्वम् द्वयोर्ग्रहयोः प्राग्यायिनोः पूर्व गतिकयोर्भवति । वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् । तुकारादुक्तयोः योगो भवति । शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहादधिके एषः संयोगो, मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके गतः संयोग इत्यर्थः । अथैकस्य वक्रत्वे आह । प्राग्यायिनोति । द्वयोर्मध्ये एकतरस्मिन् वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो यातः । यदा तु पूर्वगतिग्रहादधिकगतिग्रहेऽधिके सति समागमो योगस्तदा एषः स्थात् । अतोपपत्तिः । पूर्वग्रहयोर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगस्याधिकत्वेऽप्ये योगसम्भवात् पूर्वं योगो जातः । मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वाद्ये योगो भविष्यति । वक्रिणोस्तु शीघ्रगस्याधिकत्वेऽप्ये तन्म्यूनत्वेन योगसम्भवाद्देश्यो योगो मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाप्ये योगसम्भवाद्गतो योगः । अथ वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके उत्तरोत्तरं योगसम्भवाद्गतो योगः । पूर्वगतिग्रहादधिकगतिग्रहेऽधिके वक्रगतिग्रहस्य न्यूनत्वेनाप्ये योगसम्भवाद्देश्यः संयोग इति । अथ युतिकाले तुल्यग्रहयोरानयनं युतिकालस्य गतैषु दिनाद्यानयनं च सार्धज्ञोक्तवेषणाह” रङ्गना० । “पहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिभिन्नासमाहताः । भुक्तान्तरेण

विभजेदनुलोमविलोमयोः । द्वयोर्वक्रिणोश्चैकस्मिन् भुक्ति-योगेन भाजयेत् । लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते, देयं भविष्यति । विपर्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिन्स्तु धनव्ययौ । समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ । विवरं तद्वद्वृत्त्यदिनादि फलमिष्टते” इति । “युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरभीष्टकालिकयोरन्तरस्य कलाः पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः (कर्मभूताः) द्वयोर्ग्रहयोरनुलोमविलोमयोर्मागयोर्वक्रगयोर्वैर्ग्यर्थः । स्फुटगत्यन्तरेण गणको भजेत् । विशेषमाह । वक्रिणीति अथानन्तरं द्वयोर्मध्ये एकतरे वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भजेत् । फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति ग्रहयोर्मागयोः शोध्यं, भविष्यति-एव्ये योगे सति तयोर्देवं योज्यम् । द्वयोर्वक्रगत्योः स्वं स्वं फलं विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् कार्यम् । गते योगे योज्यम् । एव्ये योगे हीनमित्यर्थः । द्वयोर्ग्रहयोः एकतरे तुकाराद्वक्रिणि सति तयोर्ग्रहयोर्वक्रमागयोः स्वस्वकलात्मकफलाद्भौ धनव्ययौ युतहीनौ कार्यौ । तथाहि । गतयोगे मार्गगृहे स्वफलं हीनं, वक्रिणि ग्रहे योज्यम् । एषु योगे वक्रगृहे शोध्यम् । मार्गगृहे योज्यमिति । एवं कते तौ युतिसम्बन्धिनौ गृहौ भगणसंस्थौ भगण्ये राश्याधिष्ठितचक्रे संस्थितिर्ययोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः । लिप्तापदस्य भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः । अथ युतिकालज्ञानमाह विवरमिति । अभीष्टकालिकयोर्युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरन्तरं कलात्मकं तद्वत् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतिगुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः । तेन हरेश्च भक्ता फलं दिनादिकं गतैषु युतिवशादभीष्टकालाद्गतैषु सञ्च्यते । तत्समये तद्युतिकाले तौ गृहौ समौ स्त इत्यर्थः । अतोपपत्तिः । यदि गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा गृहान्तरकलाभिः का ? इति फले गतयुतौ गृहयोः शोध्ये । एषु युतौ योज्ये । द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ गृहयोर्योज्ये । एषु युतौ शोध्ये वक्रगृहस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वात् । अथैको वक्रौ तदा तयोरन्तरं तद्वत् गतियोगेनोपचितम् । अतो गतियोगहरेश्चागतं फलं गतयोगे मार्गगृहे हीनं, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् । वक्रगृहे योज्यम् पूर्वं तस्याधिकत्वात् । एषु योगे मार्गगृहे योज्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात् । वक्रगृहे शोध्यम् तस्याग्रे न्यूनत्वात् । यदि गतियोगेन गत्यन्तरेण वा

दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किम् ? इत्यनुपातेन
गतेषु दिनाद्युदगमः” रङ्गना०

ग्रहयुद्धं न० इत० । गृहाणाद्युपर्युपरिस्थितानां किरण
संस्पर्शादिना युद्धभेदे तद्भेदादिकं सू० सि० उक्तं यथा

“उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते । युद्धमं-
युर्विसर्गस्य संशुभयोगे परस्परम् । ध्यंभादूनेऽपसव्याख्यं
युद्धमेकोऽत्र चेटणुः । समागमोऽशादधिके भवतश्चेद्-
बलान्वितौ” सू० सि० ।

‘मौमादिपक्षताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पर्श-
हिव्येभ्योः स्पर्शभावाद्भेदोऽसंज्ञं युद्धं वदन्ति युति-
भेदज्ञाः । इदं तु द्वयोर्मानैक्यखण्डतुल्यवाच्योत्तरान्तरे ।
भेदे मण्डलभेदे भेदो भेदसंज्ञो युद्धवान्तरभेदो युद्धभेद-
तत्त्वज्ञेः कथ्यते । अयं भेदो मानैक्यखण्डादूने द्वयो-
र्यान्वोत्तरान्तरे । अत्र भास्कराचार्येण “मानैक्याघांद्-
दुचरविवरेऽख्ये भवेद्भेदयोगः कार्यं सूर्यग्रहवदखिलं
लम्बनाद्यं स्फुटार्थम् । कल्पयोऽधःस्थः रुधांशुस्तदुपरिग
इतो लम्बनादिप्रसङ्गैः किं त्वर्कादेव लग्नं गृहयुतिसमये
कस्मिन्कार्काद्यं साध्यम् । प्राग्वत् तल्लम्बनेन गृहयुति-
समयः संस्कृतः प्रस्फुटः स्यात् । खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ
गृहयुतिसमये कार्यनेव तदैव । यास्योदकस्यद्युचरवि-
वरं भेदयोगे स वाणां ज्ञेयः स्पर्शाद्भवति च यतः शी-
तगुः सा शराशा । सन्दाक्रान्तोऽन्धजुरपि तदाधःस्थतः
स्यात् तदैत्रां स्पर्शा मोक्षोऽपरदिशि तदा पारिलेख्येऽ-
दगम्यः” इति विशेषोऽभिहितः । भगवता तु सूक्ष्म-
विश्वधोराकाशे दूरतो विधिकदर्शनासम्भवाद्दार्ढ्यमयासा-
दुपेक्षितमिति ध्येयम् । युतावन्योऽन्यं किरणयोगे सति
अंशुनर्दाख्यं किरणसङ्घट्टनसंज्ञं युद्धं स्यात् । द्वयो-
र्यान्वोत्तरान्तरेऽशात् पट्टकलात्मकेतभागः दूनेऽनधिके
स अपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति । अत्र विशेषमाह । एक
इति । अत्रापसव्ययुद्ध एको द्वयोरन्यतरोऽणुरणुबिम्ब
श्च तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथा त्वव्यक्तं युद्धं
स्यात् । एषां चतुर्णां फलम् । “अपसव्ये भयं ब्रू-
यात् संग्रामं रश्मिसङ्कुले । लेखनेऽमात्यपीडा स्याद्भेदेने
तु धनजयः” इति भागवीयोक्तं ज्ञेयम् । युद्धभेदा-
दुद्धा समागममाह समागम इति । द्वयोर्स्यान्तर-
ान्तरे पट्टकलात्मकेतभागः दूनेऽनधिके सति समागमो योगो
भवति । अत्रापि विशेषमाह भवत इति । युतिविषयकौ
गृहौ बलान्वितौ बलेन—“स्थानादिवलचिन्तात् व्यर्था

केनापि न श्रुता । प्रसन्नयेऽथगाप्यस्मिन् स्थौल्यसौख्य-
बलं श्रुतम्” इति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् स्थूलमण्डल-
तयान्वितौ युक्तौ स्थूलबिम्बौ समावित्यर्थः । चेत् स्त-
स्तारा समागमस्योर्व्यक्तः स्यात् । अन्यथा त्वव्यक्तः
समागमः । “द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समा-
गमे भवतः । अत्रान्योऽन्यं प्रीतिविपरीतावात्मपक्षधौ ।
युद्धं समागमो वा यद्व्यक्तं तु लक्ष्यैर्भवतः । भुव
भूष्णामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम्” इत्युक्तेः ।
“भेदोऽल्लेखांशुसम्पदा अपसव्यस्तथापरः । ततो योगो भवे-
देषामेकांशकसमापनात्” इति काश्यपोक्तेय सर्वं निरव-
दात् । अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“अपसव्यो जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तमान् । रूक्षो
विषयी विध्वस्तो विजिता दक्षिणाश्रितः” सू० सि० ।
“द्वयोर्मध्ये यस्तदतरेण विध्वस्तो हतः स विजितः
पराजितो ज्ञेयः । हतस्य लक्षणमाह अपसव्य इति ।
अपसव्यो युद्धे सो जितो जयलक्षणैर्विजितः । एतेनो-
ल्लेखादिभ्ये सञ्ज्ञाफलं न पराजितस्य फलमिति सूचि-
तम् । पिहितं घाष्णादिभ्योऽव्यक्त इति यावत् । अणु-
रितरग्रहविम्बादव्यविम्बः । अदीप्तमान् प्रभारहितः ।
रूक्षोऽस्निग्धः विषयः वर्णेन स्ववर्णेन स्वाभाविकेन
रहित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतरग्रहपेक्षया दक्षि-
णादिशि स्थितः । “श्लानो वा व्यपगतरश्मिवात् रश्मि-
सङ्कुलो वा रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवात् लघो वा ।
आक्रान्तो विनिर्पतितः कृतापसव्यो पिज्ञेयो हत इति
संग्रहो गृहेण” इति भागवीयोक्तेः । अथ स्त्रीको-
त्तरार्धेन जयिनो गृहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“उदकस्यो दीप्तिमान् स्थूलो जयी शस्येऽपि यो बली” सू०
सि० “इतरग्रहपेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः
स्थूल इतरग्रहविम्बापेक्षया पृथुविम्बः । जयी जययुक्तः
स्यात् । अथोत्तरदक्षिणदिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयौ
न स्त इत्याह यास्य इति । दक्षिणादिशि यो गृहो
बली दीप्तिमान् पृथुविम्बो भवति स लयी । अपिशब्द
उत्तरदिशासमुच्चयाद्यर्थः । तथा च जयपराजयलक्षणयो
दिक्स्थानमनुपयुक्तमिति भावः । अथ युद्धे विशेषमाह
रङ्गना० “आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः । सल्यौ
द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां क्रूटविग्रहौ” सू० सि० “उभौ द्वौ
आसन्नावेकभागान्तरगतान्तरितौ । अपिशब्दाद्युद्धलक्ष-
णाक्रान्तौ । दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा बलान्विता-

विति समागमलक्षणैकदेशसङ्गात् समागमाख्यं युद्धम् ।
 द्वावपि यज्ञौ स्वस्तौ सृष्ट्याविम्बौ विध्वस्तौ द्वावपि
 पराजयलक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेष कूटविग्रह-
 सञ्चक्रौ युद्धमंदौ स्याताम् । अथोत्तरगतः शुक्रस्य जय-
 लक्षणाक्रान्तत्वमस्तीति वदन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक्
 प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमतिदिशति' रङ्ग० ।
 "उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी । श-
 शाङ्केनैवसेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम्" सृ०सि० ।
 "इतरग्रहापेक्षयोदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो वोभयदिशीत्य-
 र्थः । शुक्रः प्रायश उद्वर्गतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी ।
 कदाचित् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः ।
 एतेषां भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं
 युतिसाधनरिषाक्तरीत्या गणकः कुर्यात् । अत्र विशेषा-
 र्थकम् । "अवनत्या स्फुटो ज्योतिः क्षेपः भीतगोयुर्तो"
 इत्यर्थं क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति क्षिप्रत्वात्तद-
 पेक्षितम् अधिकारस्याप्यस्फुटोक्तत्वापत्तेश्च । एतदुक्तप्र-
 न्ययोगे नतिस्कारनिषेधस्य सिद्धेस्तस्यायुक्तत्वमिति
 तदनुक्तौ सूर्यग्रहणोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र त-
 द्विशेषोक्तेरर्थसिद्धेरिति ध्येयम् । नन्वेषां ग्रहाणां
 दूरान्तरेण सदाध्वान्तरान्तरसङ्गात् परस्परं योगा-
 सम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह" रङ्ग० ।
 "भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वभार्गगाः
 प्रयान्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः" सृ०सि० ।
 "एते यज्ञाः स्वभार्गगाः स्वस्वकक्षास्था अन्योन्यमाश्रिता
 युतिकावकाध्वान्तराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति
 गच्छन्ति इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुति-
 कल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तावा प्रदर्शिता पूर्वोक्तग्रन्थेन
 कथिता । नन्वस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह
 भावाभावायेति । लोकानां भूस्थप्राणिनां भावः
 शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफलादेशायावस्तु-
 भूतापि युतिरुक्तेति भावः" रङ्ग० ।
 युद्धभेदास्तत्प्रविवेकाः समागमजयादिफलभेदांश्च ह०
 सं० १७३० उक्ता यथा

"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालत्रैः ।
 तद्विज्ञाने करणं मया कृतं सूर्यसिद्धान्तात् । विद्यति
 चरतां यज्ञाणासुपर्युपयान्तमार्गसंस्थानाम् । अति-
 दूरान्दृष्टविषये समतामिव समयातानाम् । आसन्नक्र-
 मयोगान्नेदोक्तेषांशुभदापसव्यैः । युद्धं चतुःप्रकारं

पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् । भेदे दृष्टिविनाशो भेदः
 सुहृदां महाकुलानां च । उल्लेखे शस्त्रभयं सन्निवि-
 रोधः प्रियान्यत्वम् । अंगुविरोधे युद्धानि भूभृतां श-
 स्त्ररुक्क्षुद्रमर्दाः । युद्धे चाप्यपसव्ये भवन्ति युद्धानि
 भूपानाम् । रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वेऽपदे स्थितो
 यायी । पौरा बुधगुरुशुक्रा नित्यं शीतांशुराक्रन्दः ।
 केतुकुजराहुशुक्रा थायिन एते हता यज्ञा हन्युः ।
 आक्रन्द्याधिपौरान् जयिनो जयदाः स्ववर्गस्य । पौरै
 पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिर्गन्ति । एवं
 याथाक्रन्दौ नागरयाधिग्रहाश्चैव । दक्षिण-
 दिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सञ्जव्जोऽणुः । अधिग्रहो
 विक्रतो निष्प्रभो विवर्णस्य यः स जितः । उक्त वि-
 परोतलक्षणासम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः । विपुल
 स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः । द्वा-
 वपि मयूखपृष्ठौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः ।
 तत्रान्योऽन्यप्रोतिर्विपरीताशास्त्रपक्षज्ञौ । युद्धं समागमो
 वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणैर्भवतः । भुवि भूभृतामपि
 तथा फलमव्यक्तं विनिर्देश्यम्" ।

कुजजयस्य "गुरुणा जितेऽग्निमुने वाह्नोक्ता थायिनोऽग्नि-
 वातांश्च । शशजेन शूरसेनाः कलिङ्गसाल्वाश्च पीडयन्ते ।
 सैरेणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च सौदन्ति ।
 कोशागारश्चेच्छक्तियतापाश्च युक्तजिते" ।

बुधजयस्य "भौमेन हते शशजे दक्षरिचापसाशकनरेन्द्राः ।
 उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदीक्षताश्च मत्तापमायान्ति । गुरुणा
 बुधे तु विजिते स्तेच्छगृध्रचौरार्थयुक्तपौरजनाः । त्रैग-
 र्त्तपार्वतीयाः पीडयन्ते कम्पते च मही । रविजेन
 बुधे ध्वस्तौ नाविकयोधाजसधनगर्भिण्यः । श्वगुणा
 जितेऽग्निक्षोपः सस्याम्बुदयाधिधिध्वंसः" ।

जीवजयस्य "जीवे शुक्राभिहते कुलूतगान्धारकैकया सद्राः ।
 साल्वा वत्सा वज्रा गावः सस्यानि नशन्ति । भौमेन
 हते जीवे मध्यो देशे नरेश्वरा गावः । सैरेण चार्जु-
 नायनवसातिथौधेयशिविप्रः । शशितनयेनापि जिते
 दृहस्यतौ स्तेच्छसत्यशस्त्रहतः । उपयान्ति मध्यदेशश्च
 संचयं यच्च भक्तिफलम्" ।

शुक्रजयस्य "शुक्रे दृहस्यतिहते यायी अथो विनाश-
 सुपयाति । ब्रह्मलवविरोधः सलिलं च न वासवस्य-
 जति । कोशलकलिङ्गवज्रा वत्सा मत्स्याश्च मध्यदेश-
 युताः । महतीं व्रजन्ति पीडां सपुंसकाः शूरसे-

नाश । कुजविजिते भृगुतनये बलमुख्यबधो नरेन्द्रसं-
ग्रामाः । भौत्येन पार्वतीयाः क्षीरविनाशोऽल्पवृष्टिश्च ।
रविजेन सिते विजिते गणसुख्याः शस्त्रजीविनः क्षलम् ।
जलजाश्च निपीड्यते सामान्यं भक्तिफलमन्यत्” ।

शनिजयस्य “असिते सितेन निहतेऽघेष्टद्विरहिविहगमानिवां
पीडा । क्षितिजेन टङ्कणां भोऽङ्काशिवाह्लीकदेशानाम् ।
सौम्येन पराम्भते मन्त्रेऽङ्कवर्णाग्विहङ्कपशुनागाः । सना-
थन्ते गुरुणा स्त्रीवङ्कला मङ्गिप्रकशकाश्च” ।
अयं विशेषोऽभिहितो हतानां कुजक्षवागीशसितासि-
तानाम् । फलं तु वाच्यं गृहभक्तितोऽन्यद् यथा तथा
पुनः कृताः स्वभक्तौ” ।

“नीचस्थितेऽरिष्टहणेऽथ पराजिते वा जीवे ष्टगौ व्रत-
विधौ स्मृतिकर्महीनः” ज्यो० त० । उपयमशब्दे तत्-
कालस्य वर्ज्यं तोक्तिर्दृश्या । अहविमहपहविमर्दाद-
योऽप्यत्र, तत्र च चन्द्रस्यान्य खेटैः सनागमे विशेषः न
युद्धम् इत्युक्तं ७० सं० १८ अ० यथा

“भानां यथारुन्ध्वसुत्तरेण यातो गृहाणां यदि वा श-
शाङ्कः । प्रदक्षिणं तच्छुभञ्जराणां यास्येन यातो न
शिवः शशाङ्कः । चन्द्रमा यदि कुजात् प्रयात्युदक्
पार्वतीयवलशालिनां जयः । क्षत्रियाः प्रसुदिताः स्त-
यादिनो भूरिधान्युर्दिता वरुन्धरा । उत्तरतः
स्तुतस्य शशाङ्कः पौरजयाय सुभिक्षकरश्च । सस्य-
चयं कुरुते जयहादिं कोमचयं च नराधिपतीनाम् ।
दृहस्यतेरुत्तरेण शशाङ्के पौरद्विजक्षत्रियपण्डितानाम् ।
धर्मस्य देवस्य च मध्यमस्य दृष्टिः सुभिक्षं सुदिताः
प्रजाश्च । भार्गवस्य यदि यात्युदक् शशी कोशयुक्तगज-
वाजिद्विदः । याविनां च विजयो धनुष्मतां सरुस-
म्पत्तिं चोत्तमा तदा । रविजस्य शशो प्रदक्षिणं
कुर्याद्वैत्युरभूतां जयः । शकवाङ्मसिन्धुपक्ष्म
सुदयाप्रा यवनेः समन्विताः । येषासुदगच्छति भय-
जाणां प्राणैररिर्निरुपद्रवश्च । तद् व्यपौरतरभक्ति-
देशान् पुष्पाति यास्येन निहन्ति तानि । शशिनि फल-
सुदक्षस्य यद्ग्रहस्वोपदिष्टं भवति तदपसव्ये सर्वसि-
प्रतीपम् । इति शशिसमवायाः कीर्तिता भगृहाणां
न खलु भवति युद्धं साकमिन्द्रोर्ग्रहैः” ।

ग्रहयुद्धम न० गृहयोर्दुर्द्धं यत्र ताडयं भम् । गृहयुद्धा-
धिकरणे नक्षत्रे उपमयशब्दे उदा० ।

ग्रहवर्षादिफल न० इत० । १३३यादिग्रहस्वामिकवर्षमास-

फलभेदे । ७३० । २तद्धोधकशास्त्रे च तद्दृ ७० सं० २०
छाध्यायात्मकं यथा

रवेः—“सर्वत्र भूर्विरलसस्ययुता वनानि देवादिभक्तियुद्धेषु-
माहृतानि । सन्दन्ति नैव च पयः प्रचुरं स्वन्वो रग-
भेपजानि न तथातिवला न्वानि । ताज्ज्णं तपयदितजः
शिशिरेऽपि काले नात्यम्बु दा जलसुचो ऽचलस क्षकाशाः ।
नटप्रभर्त्सगणशीतकरं नभश्च सीदन्ति तापसकुलानि
सगोकुलानि । हस्यश्रुतिमदसहबलैरुपेता वाष्वासना-
सिंसुसनातिशयाश्चरन्ति । झल्लो न्या युध नृपानुचरैश्च
देशान् संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ मासे” ।

विधोः—“व्याप्तं नभः प्रचलिताचलरुन्निकाशैर्व्यं ताज्जनादिभक्त-
लच्छविभिः पयोदैः । गां प्रदक्षिरेखलाभनलाभिरङ्गि-
रुत्कगठकेन गुरुणा ध्वनितेन चाशाः । तं यानि पद्म-
कुण्डतोत्पलयन्त्यतीव फुल्लदृनाप्यपवनान्य लनादितानि ।
गायः प्रभूतपयसो नयनानिरामा रामा रतैरविरतं
रमयन्ति रामान् । गोधूमशालियवधान्यरेक्षताटा भूः
पाल्यते नृपतिभिर्नगराकराया । चिच्छिन्ना क्रतुवरे-
टिविद्युटनादा संवत्सरे शिशिरगोरभिसस्यदृते” ।

कुजस्य—“यातोऽतश्चरति वङ्गिरतिप्रचण्डो गृभामान् वनानि
नगराणि च सन्दिभक्तुः । हाहेति ददृगणपातहता
रटन्ति निःस्त्रीजना विपशवो भुवि मर्त्यसङ्घाः । अभ्यु-
क्षता वियति संहतमृतयोऽपि सुपुलि न कश्चिदपः
प्रचुरं पयोदाः । सीन्नि प्रजातमपि शोषसुपैति शस्यं
निष्प्रसमस्यविनयादपरे हरन्ति । भूया न सस्यगभिपा-
लनसक्तचित्ताः पिचोत्यरुक्पचुरता रुजगप्रकोपः ।
एवंविधैरुपहता भवति प्रजेयं संवत्सरे ऽधिनसुतस्य
विपक्षसम्पत्ता” ।

बुधस्य—“मानेन्द्रजातकुहकाकरनागराणां मान्वैलेख्यगण-
तास्त्विदं च दृष्टः । पिपीप्या नृपतयो ऽङ्गुतदर्श-
नानि दिक्ष्विति दृष्टिजननानि परस्परैर्भ्यः । वाचां
जगद्वितथाऽविकला तथी च सस्यक् चरत्यपि मनोरिव
दण्डनीतिः । अथ्यन्तरं स्वभिनिदिष्टधियोऽत्र केचित्
व्यान्वैलेखीप च परं पदमीहमानाः । हासदृढत-
कविवादनसुखानां युक्तिस्तेषुजलपर्वतवागिरां च ।
हा दं करानि रगवाञ्छनजः खकेऽद्दे सासे ऽथ वा
प्रचुरतां भुवि चोपधीनाम्” ।

शुरोः—“ध्वनिरुद्धरितो ऽध्वरे दृगामी विशुद्धो यज्ञ-
सुपां मनोसि सिन्दन् । विचरत्यनिर्गं द्विजोत्तमानां

हृदयानन्दकरो ऽधरांशभाजाम् । क्षितिरुत्तमसख्यव्य-
नेकद्विपपत्यञ्चनोरुगोकुलाद्या । क्षितिपैरभिपालनप्र-
हृद्वाद्युचरस्यधिजना तदा विभाति । विविधैर्वियदुन्नतैः
पयोदैर्द्वैतभूमिं पयसाभितर्षयद्भ्रुः । सुरराजगुरोः शुभे
ऽत्र वर्षे बडसस्या क्षितिरुत्तमर्द्धियुक्ता ।

श्लोः—“शालीज्जुमद्यपि धरा धरणीधराभधाराधरोज्झित-
पयःपरिपूर्ववप्रा । श्रीमत्सुरो रुह्यतान्बुडडागकीर्णं
यीषेव भात्यभिनवाभरणोज्ज्वलाङ्गी । जलं क्षितौ
क्षपितमूर्त्तवलापरिपक्षम् उद्दुष्टनैकजयशब्दविराविताशम् ।
संहृष्टमिष्टजनदुष्टविनष्टवर्गं गां पालयन्त्यवनिपा नम-
राकराद्याम् । प्रेपीयते मधु मधौ सह कामिनीभिर्जे-
गीयते अत्रणहारि सवेणुवीणम् । बोमुज्ज्वते ऽतिथि-
सुहृत्सुखजनैः सहाजम् अत्रे सितस्य मदनस्य जयाव-
कोषः” ।

श्लोः—“उद्दुष्टदुष्टगुणभूरिणकुलानि राट्टाग्यनेकपशु-
विचित्रिनाकतानि । रोक्यमाणहतवन्धुजनैर्जनैश्च रो-
गोत्तमाकुलकुलानि बुभुक्षया च । वातोद्धताम्बुधरव-
र्जितमत्तरिक्तम् आरुग्णनैकविटपं च धरातलं, द्यौः ।
नष्टाकेचन्द्रकिरणातिरजोऽवनडा, तोयाशयाश्च विजलाः
सरितोऽपि तन्व्यः । जातानि कुलचिदतोयतया विनाशम्
ष्यच्छन्ति पुष्टमपराणि जलोक्षितानि । सस्यानि मन्द-
मभिवर्षन्ति हृत्तश्लौ वर्षे दिवाकरसुतस्य सदा प्रवृत्ते” ।

“अणुरण्डमयूखो नीचगो ऽन्यैर्जितो वा न सकलफल-
दाता पुष्टोऽतो ऽद्यथा यः । यद्दशुभमशुभेऽवदे मासजं
तस्य वृद्धिः शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम्” ।

ग्रहवर्द्धि पु० इत० । ग्रहोद्दे जेन होमाऽधिकरणे
वर्द्धिभेदे स च ग्रहयज्ञगर्द्धे २७३२४० दर्शितः ।

ग्रहविप्र पु० इत० । ग्रहोद्दे यकदानग्रहणेन पतिते विप्रभेदे
(देवत्वात्) “तस्य ग्रहदानोद्देश्यता च ग्रहयामले
ऽपटले उक्ता यथा

“तुलादानञ्च यो दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि । आपन्नुक्तो
भवेत् सोऽपि भुवि संभोदते सुखम् । सुवर्षस्य तुलां
दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्य तदः सुरगुरो
शुर्वर्द्धिं करोति सः । यस्तु रौप्यतुलादानं दद्यात् ग्रह-
द्विजाय च । सन्तुष्टस्तस्य शुक्रः सन् स सृजेद्दीर्घजीवितम् ।
ग्रहद्विजाय यो दद्यात्तुलां ताम्बस्य पार्ष्वति ! । सन्तुष्टो
सङ्गलस्तस्य दीर्घायुं करोति हि । यो दद्याद् ग्रहविप्राय
पित्तलस्य तुलां प्रिये ! । तस्य तदो वुधः कुर्थादायुः-

पुष्टिं सुगौरवम् । ग्रहविप्राय लौहस्य तुलां यस्तु
प्रयच्छति । प्रीतः शनैश्चरस्तस्य विपुलायुः प्रयच्छति ।
शीशकस्य तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्या-
शु राहुः सुप्रीतः सौभाग्यायुःप्रयच्छति । यः स्वपर-
तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि ! सन्तुष्टो भगवान् केतु-
स्तस्यायुर्वर्द्धयेत् सुखम् । तुलां ताम्बस्य यो दद्याद्
ग्रहविप्राय सुन्दरि ! । आदित्यस्तस्य स प्रीतो दीर्घायुः
परिच्छति । ग्रहविप्राय यो दद्याद् तुलां कांस्यस्य
सुन्दरि ! । सन्तुष्टस्तस्य रातीशोविभूत्यायुःप्रयच्छति” ।

ग्रहशुद्धाटक न० इ० सं० २०४० उक्ते ग्रहयागभेदे यथा
“यस्यां दिशि दृश्यन्ते विशन्ति ताराग्रहा रविं सर्वे ।
भवति भयं दिशि तस्यामायुधकोपस्तुघातङ्कैः । चक्र-
धनुःशङ्काटकदण्डपुरप्रासवज्रसंस्थानाः । क्षुद्राष्टकरा
लोके समराय च मानवेन्द्राणाम् । यस्मिन् खांशे दृश्या
ग्रहमाला दिनकरे दिनान्तगते । तत्रान्यो भवति नष्टः
परचक्रोपद्रवश्च महान् । यस्मिन् कृत्तुः समागमं
तज्जनान् ग्रहा हन्तुः । अविभेदनाः परस्परममलम-
यूखाः शिवास्तेषाम् । ग्रहसंवर्तसमागमसम्प्लोहसमाज-
सन्निपाताख्याः । कोशश्लेष्तेषामभिधास्ये लक्ष्यं
सफलम् । एकैर्च चत्वारः सह पौरैर्द्यायिनो ऽथ वा
पञ्च । संवर्ते नाम भवेच्छिखराङ्कयुतः स सम्प्लोहः ।
घौरः पौरसमेतो यायी सह यायिना समाजाख्यः ।
यमजीवसङ्गमे ऽन्यो यद्यागच्छेत्तदा कोशः । उदितः
पद्मादेकः प्राक् चान्यो यदि स सन्निपाताख्यः । अवि-
क्षततभवः स्निग्धा विपुलाश्च समागमे यन्ताः । समौ
तु संवर्तसमागमाख्यौ सम्प्लोहकोशौ भयदौ प्रजान् स ।
समाजसञ्ज्ञः सुसमः प्रदिष्टो वैरप्रकोपः खलु सन्निपाते”

ग्रहसमागम पु० इत० । चन्द्रेण सह भौमादिपञ्चग्रह-
योगभेदे । ग्रहयुतिगर्द्धे ग्रहशुद्धाटकगर्द्धे च विवर्तितः
ग्रहादि पु० पा० उक्ते कर्त्तरि षिनिप्रत्ययनिजन्ते धातु-
गणभेदे स च गणः षिन्त्यन्त्या पा० ग० इ० उक्तो यथा
ग्राही उत्साहो उदासी उद्धृष्टी स्याथी मन्वी संभर्द्दी
(रक्षशुवपशां नौ) निरजो निम्नायो निगो निशायो
(याचुव्याहृप्रजवदसं प्रतिपद्धानाम्) अयाचा कव्या-
हारी असंव्याहारी अद्राजी अयादी अयासी (अचः
अचित्तकर्त्तृकानाम्) अकारी अहारी अविनायी
विशायी विपायो (अभिभाषी भूते) अपराधी
अपरोधी परिभवी भरिभावी इति ग्रहादिराजतिगणः”

ग्रहाधार पु. ६१० । ध्रुवनक्षत्रे । तस्य तथात्वञ्च खगो-
 लग्रन्थे पु० २४१६।२० दर्शितम् ग्रहाभ्याद्योऽप्यत्र ।
 ग्रहाधिकरणं न० ग्रहस्य पातविशेषस्यैकत्वाविवक्षा-
 याज्ञापकमधिकरणम् । न्यायरूपे पञ्चाङ्गे अधिकरणभेदे
 तच्च जै० ३५० । पादे दर्शितं संक्षेपतस्तत उद्भव्य तत्त्व-
 बोधिन्यामुक्तं यथा
 “सोमयागे श्रूयते “दशापवित्ते ष्य ग्रहं समाधीति”
 दशापवित्तं वासःखण्डं ग्रहः सोमरसादिहविःपात
 विशेषः तत्र एकस्यैव मार्जनमसुत एकत्वाविवक्षया सर्व-
 षामिति संशये “पशुना रुद् यजेत” इत्यत्रैव एकवचना-
 देकत्वविवक्षया एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषां तथा च
 सू० “एकत्वं युक्तमेकस्य युतिसंयोगादिति, प्राप्ते ब्रूमः ।
 ग्रहाणां यागोपकरणतया प्राप्तानामनेन मार्जन
 संस्कारोविधीयते तत्र ग्रहमिति द्वितीयया एकस्योद्दे-
 श्यत्वं फलवत्त्वञ्च बोध्यते प्रधानं ग्रहं प्रति मार्जनं
 गुणः “प्रतिप्रधानं गुण आचर्त्तनीयः” इति न्यायेन स-
 र्वेषां मार्जनेन प्राप्तम् उद्देश्यगतमेकत्वमविवक्षितं न च
 ग्रहत्वजातिमार्जनेन संस्कार्या इति तदाश्रयैक-
 मार्जनेन सर्वे संस्कृता भवन्ति, जातेः सर्ववृत्तित्वा-
 दित्येकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिरिति वाच्यं
 जातेरभूत्वात् अपूर्वासाधनत्वाच्च तत्त्वज्ञितानां द्रव्या-
 णामपूर्वसाधनतया समागात् तदुक्तम् “उद्देश्य
 लक्षणं जातिर्यद्द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव सम्भागेः
 सर्वस्येति विनिश्चयः” । नचैकत्वं नोद्देश्यगतम् अपि तु
 एकत्वं सर्वमार्जनोद्देश्यं विधेयमिति वाच्यं “ग्रहं
 संलब्धत्वं सचैकः कार्य इति वाक्यभेदापत्तेः एकत्वस्य
 सर्वग्रहेषु सिद्धत्वेन विधानासम्भवात् स्वसमानाधि-
 करणकर्म्म तानिरूपकमार्जनसजातीयकर्मतासमानाधि-
 करणान्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्ट-
 मेकत्वं विधेयं तथा सति सर्वमार्जनसिद्धिः
 अतएव एकत्वविशिष्टग्रहस्य मार्जनं विधीयते एकत्वं
 ग्रहत्वञ्च सर्वेषु वर्त्तत इति एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
 मार्जनसिद्धिरित्यापि परास्तं तादृशैकत्वस्याव्यावृत्तेकत्वात्
 विशिष्टैकत्वविवक्षायाम् उक्तदोषादिति साम्प्रदा-
 यिकाः । अतोदमवधेयम् एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
 मार्जनसिद्धिः तथाहि एकत्वविवक्षायां प्रत्येकमेव मा-
 र्जनं न तु मिलितानामेकं मार्जनं तथात्वे साहित्ये
 बहुवचनं निर्द्दिश्येत । तस्मादेकवचननिर्द्दिशात्

प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् प्रत्येकं सर्वेषां मार्जनमिति ।
 इत्यञ्च स्वसमानाधिकरणकर्म्म तानिरूपकमार्जननिरूपि-
 तकर्मतासमानाधिकरणान्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकैकत्वरूपविशिष्टैकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । अवि-
 वक्षितत्वसिद्धान्तस्तु एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषामिति
 प्रापकस्य स्वसमानाधिकरणेत्यादिप्रसङ्गोक्तस्य सा-
 मान्यतो मार्जनवृत्तित्वस्य विवक्षामादाय । न चैवं
 ग्रहं समाधीति वाक्यात् कथं सर्वेषां मार्जनबोधः ग्रह-
 त्वेनोपस्थितस्यैव ग्रहस्य मार्जनबोधनादिति वाच्यम्
 उद्देश्यविधेयभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्त्वेषो-
 च्चारणात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् सर्वमार्जन-
 सिद्धौ वाक्यभेदकल्पनागौरवस्याप्रामाणिकत्वात् अतएव
 भावार्थदीपिकायां रुक्मिणीस्वयंवरीयधृष्टवधाराखव्या-
 ख्याने “न चैवं वाक्यभेदः अनृत्यविधेयभेदेन विभिन्ना-
 नामेव वाक्यानां सहप्रयोगात् ग्रहं समाधीतिवदिति”
 दृष्टान्तीकृतं श्रीधरस्वामिचरणैः” ।

ग्रहाधीग पु० ६१० । सूर्ये ग्रहाध्यक्षादयोऽप्यत्र ।
 ग्रहामय पु० ग्रहकत आमयः । ग्रहावेशे स्कन्दग्रहाद्या
 वेशे राजनि० ।
 ग्रहावमर्दन पु० ग्रहौ चन्द्रसूर्यौ अवमर्द्नाति अव+मर्द-
 ल्यु । १राहौ । चन्द्रसूर्यावमर्दनमिति तद्ग्रहानन्विज्ञा-
 तस्य तथात्वम् । भावे ल्युट् ६१० । २ग्रहयोः परस्पर
 युद्धे च । “ग्रहावमर्दने चैव पुत्रज्ञानं समाचरेत्”
 वृ० सं० ४८अ० ।
 ग्रहाग्निं पु० ग्रहं स्कन्दग्रहदोषमन्त्राति नाशयति अद+
 अश-णिनि । ग्रहनाशकवृत्ते शर्द्र० ।
 ग्रहाह्वय पु० ग्रहं ग्रहदोषमाह्वयति नाशाय आकारयति
 आ+ह्वे-श । भूताङ्कुशवृत्ते राजनि० । तस्य ग्रह-
 दोषनाशनेऽङ्कुशतुल्यात्वात्तथात्वम् ।
 ग्रहिल ति० ग्रहोऽस्यस्य काशा० इत्यच् । निर्वन्धयुक्ते ।
 निर्वन्धश्च कोपादसुरागातिशयाच्च भवति तत्र “कोपकूल
 निर्वन्धयुक्ते । “न निशाऽखिलयाऽपि वापिका प्रससाद्
 ग्रहिलं व मानिनी” नैप्र० । अनुरागाधीननिर्वन्धयुक्ते
 “प्रसाधनग्रहिलैरस्त्राभिः रसादीनां व्यङ्गप्रत्युक्तम्” सा० द०
 ग्रहील ति० ग्रह-तच् इदोदीर्घः । १ग्रहणकर्त्तरि २अण-
 याहिणि च । “विषयाणां ग्रहीतृषि शनेः पञ्चेन्द्रि-
 याणि च” मनुः । “ग्रहीता यद् नष्टः स्नात् कुटु-
 म्बार्थं हतोव्ययः” मनुः ।

गृह्य पु० ग्रहः ऋषिःपात्रभेदएव स्वार्थे यत् । ऋषिःपात्र
रूपे यत्त्रिवे पात्रभेदे । “आस्त्राकोऽसि शुक्रक्ते ग्रहो
विचितस्त्रा” यजु० ४।२४। “ग्रहएव ग्रहः शुक्रपदमैन्द्र
वायवदिग्रहाणासुपञ्चणम्” वेदटी० ।

ग्राम पु० ग्रह—एव वेदे ह्यस्य सः । ग्रहके । “आ तू न
इन्द्र ! क्षुभलं चित्रं ग्रामं संभ्रमाय” ऋ० ८।८।१।।
“ग्रामं ग्रहकम्” भा० ।

ग्राम पु० ग्रस—मन् आटन्नादेशः । “विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र
चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास
एव वा इति” “तथा शूद्रजनप्रायाः सुसम्बद्धक्षी-
वलाः । क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिका” इति-
चोक्तलक्षण्ये विप्रादीनां श्वासस्थाने, “धनुः शतं परि-
णाहोग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्” याज्ञ० । “ग्रामेषा-
त्मविस्तृष्टेषु” रघुः । “लज्जेदेकं कुलस्वार्थं ग्रामस्वार्थं
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्वार्थं आत्मार्थं पृथिधीं त्य-
जेत्” हितोप० “यथा कुटुम्बिनः सर्वेष्वेकीभूता
भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधी-
यते” इत्युक्ते २स्वरसंघभेदे, “षड्जग्रामो भवेदादौ
मध्यमप्राणएव च । गान्धारग्राम इत्येतत् ग्रामत्वय-
सदाहृतम्” “नन्दप्रावर्त्तोऽद्य जीमूतः सुभद्रो ग्रामका-
स्तयः । षड्जमध्यमगान्धारास्वराणां जन्महेतवः”
मङ्गलनाथधृतवाक्यम् तेषाञ्च सप्तस्वरविशेषयोगात् एकविं-
शतिमूर्च्छनाहेतव्यं यद्योक्तं तत्रैव “क्रमत् खराणां
सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छनोच्यते ग्रामस्या
एताः सप्त सप्त च” । “ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त म्-
ूर्च्छनाइत्येकविंशतिमूर्च्छना भवन्तीति” मङ्गि । अधिकं
संगीतदामोदरे इत्यम् । “स्फुटीभवद्ग्रामत्रियेषमूर्च्छनाम्”
माघः। किञ्चिच्छब्दपर्येकसः इतदर्थसंवाते च यथा शब्दग्रामः
अर्थग्राम इत्यादि । “शब्दाकरकरग्रामः” कविकल्पद्रुमः ।
४जनपदे च “यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य
ग्रामा यस्य विश्वे रथासः” ऋ० १।२।७। “गसन्तेऽत्र
ग्रामाजनपदाः” भा० । स्वार्थे क, तेष्वर्थे “दीयन्तां
ग्रामकाः केचित्” भा० उद्यो० १४६६ स्तो० । स्वत्वार्थे
टी ततः स्वार्थे क ग्रामटिका स्वल्पग्रामे स्त्री “स्वर्ग
ग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” सा० द० ।
५ग्रामयासि कर्षकादिजने इग्रामसदृशे संहते ग्रामखे-
दमण् । ७तत्सम्बन्धिनि दप्राम्यधम् च ।

ग्रामकाम ति० ग्रामं स्वकीयत्वेन कामयते कस—णिङ्

अण् उप० सं० । आत्मसम्बन्धितया ग्रामस्य कासुके ।
“यवाग्वा ग्रामकामः” कात्या० श्रौ० ४।१५।२२। “उपह्वयो
ग्रामकामस्य” २०।८।७। “दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकाम-
पयुकामानां वा” २२।६।१७।

ग्रामकुक्कुट पुंस्त्री ७त० । ग्राम्ये कुक्कुटभेदे “कलविङ्गं
ह्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्” “कृत्वाकं विड् वराहं
च लक्षुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृह्णन् चैव मत्वा-
जग्ध्वा पतेत् द्विजः” इति महुना तन्नासभक्षणं निषि-
द्धम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ग्रामकुमार ति० ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दरः । ग्राम-
सुन्दरे । तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । ग्रामकुमारक
तद्भावे न० ।

ग्रामकुलाल पु० ग्रामे कुलालः । ग्राम्ये कुलाले कुम्भकारे
“ग्रामः शिल्पिनि” पा० अस्य वा प्रकृतिस्ररता ग्राम
शब्दश्च आद्युदात्तः । एवं ग्रामनापितादिषु वा व्युद्-
दात्तता । ततः मनोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामकुलालक
तद्भावे न० । [हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ग्रामकूट पुंस्त्री ग्रामस्य कूट इव वज्रनाप्रधानत्वात् । शूद्रे
ग्रामक्रोड पुंस्त्री ग्रामे क्रोडः । ग्राम्यशूकरे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । “स दोग्ध्रीं घेनुसुत्सृज्य ग्रामक्रोडिं दुधु-
लति” काशीख० ३६ अ० । ग्रामशूकरादयोऽप्यत्र पुंस्त्री० ।

ग्रामगृह्य ति० ग्रह—वाच्यार्थे कप्रप् ५त० । १ग्रामवास्ते
स्त्रियां टाप् सा च २ग्रामवास्तेनायाम् । [तथात्वम् ।

ग्रामगेय न० ग्रामे गेयम् । ग्रामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्
ग्रामगोदुह् पु० ७त० । ग्राम्ये गोपे “ग्रामः शिल्पिनि”
पा० वा अस्य प्रकृतिस्ररत्वे प्राप्ते युक्तारोहप्रा०
आद्युदात्तता ।

ग्रामघाते पु० इत० । ग्रामस्य द्रव्यहरणेन हननप्राये व्या-
पारे । “ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि सोषामिदर्शने ।
शक्तितोनाभिधावन्तो निर्वासाः सपरिच्छदाः” मनुः ।
“ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने” कुङ्गू० । २ग्रामघातजनहनने
च । “मृगोऽसङ्गद्ग्रामघातमाचटे” वृ० सं० ३० अ० ।
“एकस्थाने रुवन्दीप्रः सप्ताहाद् ग्रामघातकत्” द६ अ० ।

ग्रामघातिन् पुंस्त्री ग्रामार्थे तत्रस्थलोकभक्षणार्थं हन्ति
पशून् हन—णिनि । ग्रामस्यवृद्धलोकपोषणार्थं पशु-
घातके । “ग्रामघाती च कौन्तेय । मांसस्य परिविक्र-
यी” भा० शा० ३४ अ० प्रायश्चित्तीवोपास्थाने ।

ग्रामघीपिन् पु० ग्रामे कपके प्रोषोऽस्यस्य इनि । संक्रन्दते

इन्द्रे । “संकन्दनः प्रवदोष्टृष्णेषुः प्रवेदकङ्कडधा
ग्रामघोषी” अथ० ५।२०।६। इष्टृष्णं इष्टकेण शब्दमान-
त्वात्तस्य तथात्वम् ।

ग्रामचर्या स्त्री इत० । ग्राम्यधर्मो स्त्रीसम्भोगे “सर्वशो
वर्जवेद्ग्रामचर्याम्” आश्व०श्रौ० १२।२।१। सतिधर्मोक्तौ
“ग्रामचर्या स्त्रीसम्भोगः” नारा०ट० ।

ग्रामज त्रि० ग्रामे जायते जन-ड । ग्राम्ये धान्यादौ ।
ग्रामजनिष्यावी स्त्री कर्म० । नखनिष्याव्यां धान्यभेदे राजनि०।
ग्रामजात त्रि० ग्रामे जायते जन-कर्त्तरि क्त । ग्राम्ये
धान्यादौ “न ग्रामजातान्यासींऽपि मूलानि च फलानि
च” मनुः वानप्रस्थधर्मोक्तौ । “ग्रामजातानि अफाल
कृष्टभूभागे जातान्यपि फलादोनि न भक्षयेत्” कुल्लू० ।

ग्रामजाल न० । ग्रामसमूहे चक्रगद्गार्थे त्रिका० ।

ग्रामजित् त्रि० ग्रामं संहतं जयति विस्लेषणेन, जि-
क्तिप् । संधात्मकस्य वस्तुनः विस्लेषयिनरि । “निथु-
त्वन्तो ग्रामजिता यथा नरः” ऋ० ५।५४।८।

ग्रामणी त्रि० ग्रामं समूहं नयति प्रेरयति स्वस्वकार्येषु
नी-क्तिप् षत्वम् । १।प्रधाने २।ग्रामाध्यक्षे इनापिते पु०
भेदि० । “ग्रामणीभ्योऽच्” सुरां सुराभ्यः” कौषीत०
ब्रा० । ग्रामं ग्रामधर्मं नयति । ४।भोगिके हेम०
ग्रामेण मैथुनव्यापारेण नयति कालम् । वज्रजनभो-
ग्यायां स्त्रियां प्रवेश्यायां इनीलिकायां च स्त्री हेमच०।
७।विष्णौ पु० “अपणीर्ग्रामणीः श्रीमान्” विष्णुस० ।
“भूतग्रामस्य नेहत्वात् ग्रामणीः भा० । ग्रामण्यः
इदम् तक्षिणं अण् । ग्रामण तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।
ग्रामणीरिवाचरति क्यच् ग्रामणीयते । ततः कर्त्तरि
अच् ग्रामणीय तत्तुल्ये त्रि० “सिन्धुक्कुञ्जान्त्रिताये च
ग्रामणीयमहाबलाः” भा० स० १।१४० ।

ग्रामणीय न० ग्रामण्यः भावः त्व वेदे प्रुषो०। आधिपत्ये ।
“एषोऽलं श्रियै धारणाय राज्ञस्य या ग्रामणीश्राय”
शत० ब्रा० ८।६।२।। [तत्तितरि ।

ग्रामतत्त पु० इत० टष् सभा० । बहूनां साधारणे काष्ठ
ग्रामता स्त्री ग्रामाणां समूहः तल् । ग्रामसमूहे “तस्मा-
द्दे” प्राच्यो ग्रामता वज्रविठालाः” ऐत० २।४४।

ग्रामधर्म पु० ग्रामे भवः अण् ग्रामो धर्मः । ग्राम्यधर्मो
मैथुने शब्दार्थचि० तस्य स्त्रीधर्मत्वात्तथात्वम् ।

ग्रामपाल पु० ग्रामं पालयति पालि-अण् उप० स० । ग्राम
रक्षके १।सैन्यभेदे २।ग्रामाध्यक्षे च ।

ग्रामपुत्र पु० ग्रामस्य ग्रामस्थवज्रजनस्य पुत्र इव पाल्य-
त्वात् । बहूनां पाल्यतया पुत्रतुल्ये । शतोमनोशा०
भावे वुञ् । ग्रामपुत्रक तद्भावे न० ।

ग्रामप्रेष्य पु० इत० । बहूनां प्रेष्ये । ततः मनोज्ञा० भावे
वुञ् । ग्रामप्रेष्यक तद्भावे न० ग्रामप्रेष्यस्य आङ्गोपात्
तोक्ता यथा “दृषलीपतिः पिशुनोर्नर्त्तनञ्च ग्रामप्रेष्यो
यश्च भवेत् विक्रमो” भा०शा०६।५४० । “प्रेष्यो ग्रामस्य
राजश्च कुनखी श्रावदलकः” मनुः ।

ग्रामभृत पु० ग्रामेण तत्रस्थसमूहे न भृतः प्रेष्यः । वज्रजनभर-
णीये । स च अत्राङ्गणः यथाह शाता० “अत्राङ्गणास्तु
षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां
द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो वज्रयाज्यः स्यात्
चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य
नगरस्य च । अनागतां तु यः पूर्वां सादित्वां चैव पश्चि-
मान् । नोपासीत द्विजः सन्वरां स षष्ठोऽत्राङ्गणः स्मृतः”

ग्राममद्गुरिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मद्गुरिका । ग्रामस्य
मद्गुरिकेव वा (सिद्धी) १।मत्स्यभेदे २।ग्रामयुद्धे च भेदि०।

ग्राममुख पु० ग्रामो ग्रामस्थजनो मुखमिवास्व । इदं
त्रिका० तस्य ग्रामजननिष्याद्यत्वात्तन्मुखत्वम् ।

ग्रामगृह पु० इत० । कुक्कुरे हारा० । कुक्कुरस्य ग्रामे गृह-
तल्यत्वात्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ग्रामयाजक पु० इत० । ग्रामस्य नानावर्णानां याजके अफ-
कृष्टविप्रे । ग्रामभृतशब्दे इश्यम् । “गुरौ चान्तके
पामे कतघ्ने ग्रामयाजके” भा० व० १।६६४० । अपा-
तोक्तौ ।

ग्रामयाजिन् पु० ग्रामान् ग्रामस्थनामावसान् याजयति
यज-णिच्-णिनि । ग्रामयाजके । “नाश्रोत्रियतते
मन्त्रे ग्रामयाजिञ्जते तथा” मनुः अमोञ्जाचोक्तौ ।

ग्राम(मि)वास पु० ७त० वा अलुक्स० । ग्रामे स्थितौ
ग्राम(मि)वासिन् त्रि० ग्रामे वसति वस-णिनि वा
अलुक्स० । ग्रामे स्यायिनि स्त्रियां ङीष् ।

ग्रामधण्ड पु० ग्रामे ग्रामधर्मे धण्डः । ग्राम्यधर्मरहिते
क्तीवे । ततः मनोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामधण्डक तद्भावे न०

ग्रामस्थ त्रि० ग्रामे तिष्ठति स्था-क । ग्रामवासिनि
ग्रामहासक पु० ग्रामं हासयति हस-णिच्-ण्वल् ।
भक्तिनीपतौ शब्दच० ।

ग्रामाधान न० ग्रामस्य ग्रामपोध्यार्थमाधीयते आ+धा+
ल्युट् । नृगयाधाम् हलायुधः ।

ग्रामान्त न० इत० । ग्रामसमीपे उपशब्दे “नाधीवीत-
श्शशनात्ते ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा” इतवापनो निवसेत्
ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा” मनुः । ग्रामान्ते भवः दृङ्-
त्वाच्चः । ग्रामानीय ग्रामसमीपभवे ति० “पथि चले
परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः” मनुः ।

ग्रामिक पु० ग्रामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठञ् । ग्रामरक्षाय
नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे “ग्रामे दोषान् ससुत्पन्नान् प्रा-
मिकः शनकैः खयम् । शसेत् ग्रामदेशाय देशो
विंशतीशने” मनुः । “यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं
ग्रामवासिभिः । अन्नपानेभ्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नु-
यात्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । “ग्रामेयान् गुणदोषान् च
ग्रामिकः प्रतिभावयेत्” “यानि ग्राम्याणि भोज्यानि
ग्रामिकस्तान्युपास्नीयात्” भा०शा० ८७अ० । तस्य भावः
पुरोहि० यक् । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् ति० ग्रामः स्नामित्वेन व्यपहारत्वेन वाऽस्यस्य
इति । १ग्रामस्नामिनि २ग्रामवासिनि च । ३ग्राम्यधर्म
युक्ते मैथुनयुक्ते च । आसुरी मेट्मवर्गद्वाव्यवाये प्रा-
मिणां रतिः” भाग० ४।२६।१४ स्त्रियां ङीप् । सा च
४नीलीदृष्टे स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पुंस्त्री ग्रामे भवः खञ् । १कुक्षुरे, २काके, मेदि०
३ग्राम्यशूकरे च राजनि० । ४ग्रामोद्भवे ति० । “ग्रामी-
णस्य प्रथमतः पशुप्रयोगवयादिकम्” भाषा० । ग्रामीण-
वध्वस्तमलङ्कितता जनः” भाषः । ५नीलिकोषधौ, मेदि०
६पालङ्गशाके च स्त्री राजनि० ।

ग्रामेय ति० ग्रामे भवः वा०ढक् । १ग्रामभवे “ग्रामेयान्
गुणदोषान् च” मनुः । २वेशप्रायां स्त्री

ग्रामेयक ति० ग्रामे भवः कच्चा० ढक्ञ् । ग्रामभवे ।
“ग्रामेयककुलानाञ्च समसं वीक्षन् साक्षिणः” मनुः ।
अत्र ग्रामयिकेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

ग्रामेश पु० इत० । ग्रामपतौ ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वराद्योऽप्यत्र ।
ग्राम्य ति० ग्राम-भवाये-वा यत् । १ग्रामभवे कृषकादौ
“अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति” इ०र० ।
२मूढे श्राद्धते । ३मैथुने च “व्यावायो ग्राम्यधर्मश्च” अ-
मरः । प्राकृते “ग्राम्यानपशुप्रत् कपिशं पिपासतः” भाषः ।
मूढे “ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवः” भाषः । ५स्त्रीकारे
इरतपत्वे ७भगवत्प्रादिवचने अस्त्रीले ह्यलिकादिप्रसिद्ध-
वाक्ये च न० शब्दार्थचि० । ढकाव्यदोषभेदे पु० । स
च शब्दगतोऽर्थगतश्च तत्र शब्दगतः सा० द० ।

शब्ददोषविभागे “दुःश्रव्यत्रिविधास्त्रीलानुचितार्थाप्रयु-
क्तताः । ग्राम्योऽप्रतीतशब्दधनेयार्थनिहतार्थताः”
इत्यादिना शब्ददोषान् विभज्य “कटिस्ते हरते
मनः” इत्युदाहृतम् “अपुष्टदुष्कमग्राम्यव्याहृतास्त्री-
लकृष्टताः” इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च “स्वर्षिह
त्वं समीपे मे स्वर्षिस्येवाधुना प्रिय !” इत्य-
र्थस्य ग्राम्यत्वसदाहृतम् । “ग्राम्या मिथुनतुलास्त्री
चापालिघटा निशासु मेघदृषौ च” ज्यो०ङ्क्ते पु० एसदा-
मिथुनादिराशिषु १०रात्रौ मेघदृषराशिशु पु० ।
११पशुभेदे पुंस्त्री० । यथाह पैठोनिषिः “ग्राम्यारग्याश-
तुर्दृश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति सप्त
ग्राम्याः पशवः, सृष्टिष्वानरफल्चसरीसृष्टपरुष्टपतमगाश्चेति
सप्तारग्याः” । “अश्वान्तरगोखरोद्गुस्तोरध्वमेदःपुच्छक
प्रभृतयो ग्राम्याः इति सुश्रुतोक्ते १२पशुभेदे पुंस्त्री०
“ग्राम्या वातहराः सर्वे दृङ्ङणाः कफपित्तलाः । मधुरा
रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्हनाः” सुश्रु० । १३शोष-
धिभेदे स्त्री । “तिलमाषत्रीहृयवाः प्रियङ्गवो गोधू-
माश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः” तैत्ति० । ओषधि शब्दे
१५६४ पृ० दृश्यम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (ग्रामेर श्लो) रत्नभा०
ग्राम्यककंठी स्त्री कर्म० । कुष्माण्डे तिका० ।
ग्राम्यकर्मण् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य ह्यलिकादेः कर्म ।
मैथुने व्यवाये । “ग्राम्यकर्मण्येव विस्मृतकालावधिः”
भाग० ५।१४।२।

ग्राम्यकुक्षुम न० कर्म० । कुक्षुभे तिका० ।
ग्राम्यधर्म्य पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य ह्यलिकादेः धर्मः । व्यवाये
मैथुने अमरः । “प्रमत्तोग्राम्यधर्मेषु” भा०व० ४८ अ० ।
“प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु” २८० अ० । स अस्वस्य इति
ग्राम्यधर्मिन् मैथुनरते ति० । “शूद्रादायो गवश्चापि
वेशप्रायां ग्राम्यधर्मिणः” भा०आनु० ४३अ० । [दर्शिताः ।
ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेषु त्रै च पशवः ग्राम्यशब्दे
ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री कर्म० । शङ्कीमत्से हारा० ।
ग्राम्यमृग पुंस्त्री कुक्षुरे जटा० स्त्रियां ङीप् ।
ग्राम्यवल्गभा स्त्री इत० । १पालङ्गशाके (पालङ्ग) राजनि०
ह्यलिकादिग्राम्यप्रियत्वात्तस्य तथात्वम् । २वेश्यायाञ्च
ग्राम्यवादिन् ति० ग्राम्यं वदति णिनि । ग्राम्यशब्द वादके
ह्यलिकादौ । “यः परस्तात् ग्राम्यवादी तस्य म्हाद्
त्रीहीनाहरैव” तैत्ति० २।१।१।१।

नाय्यशुक्तर पुंस्त्री कर्म० । विड्वराहे स्त्रियां डीष् ।
 ग्रास्या स्त्री याव भवा यत् । इतस्त्वां शब्दार्थाच्च० शनी-
 लीडने इत्प्राचोडचे च राजनि० ।

ग्रास्यायणि पुंस्त्री प्रास्यत्वापत्यम् तिका० फिज् । प्रास्यस्य
 प्राकृतादेशपत्ये । स्त्रियां इदन्तत्वात् वा डीष् ।

ग्रास्याश्च पु० कर्म० । गदेभे तिका० स्त्रियां जातित्वेऽप
 अजा० टाप् ।

ग्रावग्राभ पु० ग्रावायसमिप्रवरणपाषाणं स्तुत्या गृह्णाति
 गृह्ण-अण् ङस्य भः उपस० । ग्रावस्तुति ङत्विगभेदे ।
 “अग्निस्त्वो ग्रावग्राभ उत शस्ता सुविप्रः” ऋ० १।
 १३।।। “ग्रावग्राभः ग्रावः स्तुत्या गृह्णातीति
 ग्रावस्तुति” सा० ।

ग्रावन् पु० गृसते गृस-ड गृः ग्रावन्ति वन-संभक्तौ विच्
 कर्म० । इप्रस्ते, उपवर्ति, अमरः इति च विश्वः ।
 इडके दि० शब्दर० । “ओता ग्रावाणोविदुषो न
 यज्ञम्” यजु० ६।०६। “मूर्द्ध्नि ग्रावणां जर्जरा
 निभरौवाः” भावः । “ग्रावसु संसृष्टविनिदधाति
 क्षत्रं वै सोमोविगो ग्रावाणः” शत० ब्रा० ३।६।३।

ग्रावरोहक पु० ग्रावण रोहति रुह-एवुल् ७त० । अथ-
 गन्धाश्चे रत्नमा० ।

ग्रावस्तु पु० ग्रावार्णं स्तौति स्तु-क्रिप् इत० । हेतुः सञ्जाय
 ङत्विगभेदे अच्चावकमन्त्रे पर० पु० विवृतिः । तच् ।
 ग्रावस्तोतायत् । तस्येदम् च ग्रावस्तोत्विय अण् ग्राव-
 स्तोत्व तस्यस्त्विति नि० ग्रावस्तोत्वाय हितम् ङ ।
 ग्रावस्तोत्विय तस्यङ्गते दि० “प्रस्तोता द्राह्मणाच्छंस
 ग्रावस्तोत्विये” काश्या० श्रौ० ०४.५।४५।

ग्रावहस्त पु० ग्रावा अभिवसदधनं पाषाणोहस्तेऽस्य ।
 अभिवसाजनपाषाणयुक्तहस्ते ग्रावस्तुति ङत्विगभेदे ।
 “ग्रावहस्तासो अक्षरं” ऋ० १।५।७।

ग्रावायण पु० प्रवरभेदे हेमा० ब्र० ख० प्रवराध्याये दशप्रसु
 ग्राम पु० गृसते गृस-कर्मण घञ् । सख्यप्रणयोन्याद्वादी

तन्मानञ्च “इकृटाण्डप्रमाणञ्च यावान् वा प्रविशेनुखम् ।
 एतं ग्रासं पिजानीयात् शुद्धार्थं कायशोधनम्” पराशरः ।
 “यावतो गृसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो
 गृसते प्रोय तीव्रशूलप्रयोरुडान्” “ग्रामादाह्वय
 वाप्नोयादधौ ग्रासान् वने वसन्” “ऐकैकं ग्रासमन्नी-
 यात् त्वप्रहाणि तीणि पूर्ववत्” इति च मनुः । “सायं
 द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्युताः । अथा-

चिते चतुर्विंशः परद्वानशनं स्मृतम्” पराशरः ।
 प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिसङ्ख्यारूपत्वस्य प्रा० त०
 “भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नापाप्रदापको विधिः ।
 सचाहरहः सञ्चारात्पासीत इत्येवं रूपः । नापि
 तद्गुणस्यानादशप्रकृते न स्वाद्योग्यवच्छेदमात्रफलको
 नियमविधिः । स च तत्तत्तथौ तत्तद्ग्रासात् भुञ्जीतै-
 वेद्येवं रूपः । तथा च “सख्यया क्रियमाणे च यत्वावश्यं
 क्रिया क्वचित् । नोद्यते निदमः सोऽत्र कृतावभिगमो
 यथा” । तथात्वे च पिप्रवरणादावपि भोजनं प्रसज्यते ।
 हविष्याद्धभोजनव्रतदावपि उपपासाभाव एव सम्म-
 द्येत तद्गुणसप्तकालनेवान्यभक्षणेऽपि न दंषः स्यात् ।
 तस्माद्गया “स्तुतार्थस्य परिव्यागादशुताद्यस्य कल्पनात् ।
 प्राप्तस्य वाधादित्येवं परिसंख्या विदोषिका” इत्युक्तं
 स्वार्थहान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तवाधरूपदोषत्वदूषापि अ-
 न्ययोगव्यवच्छेदफलका परिसंख्यैव युक्ता, सा च
 रुति भोजने तत्तत्तथौ तत्तद् ग्रासानेव भुञ्जीत नान्य-
 दित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावरत्नेन उप-
 वासेऽपि दोषभावः । तदुक्तं भट्टपादैः “अन्यार्थ
 श्रवमाणा च यान्यार्थपतिपेक्षिका । परिसंख्या तु सा
 ज्ञेया यथा प्रोक्ततभोजनम्” । अन्यथा प्राजापत्य
 व्रतेऽपि “त्वप्रहमद्यादद्यात्तत्तिति” “अथाचितन्तु
 मध्याह्ने चतुर्विंशन्तु सुद्यये” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्वा-
 याचितस्त्रालाभे व्रतक्षोपापत्तिः स्यात्” ॥
 इप्रहणे द्वाष्टच्छादकयोः उपसर्गः । “दादभोभास्करस्यो-
 न्द्रवःस्य चणवद् भवेत् । भूच्छायां प्राड सुखदन्द्रो विश-
 त्यस्य भवेदनी” इत्युपक्रम्य “यद्यथाचमयिते तस्मिन् सकलं
 न्यूनमनया । योगादीदधिके न स्नात्तु जपे ग्राससम्भवः”
 इति । “स्तुटितियवसाये तु मध्यप्रहणमादिशेत् ।
 स्थित्यर्द्धनाडिकाहर्षने ग्रासं मानस्तु संयुते” सू० सि० ।
 “स्युतियत्प्रलकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।
 मध्यप्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यप्रहण-
 ससन्धेन मध्यमूर्ध्चन्द्रानीतमध्यतियन्ते तत्सम्भव
 इति कस्यचिद् भ्रमस्तद्धारणार्थम् स्फुटेति । स्थित्यर्द्ध
 घटिकाभिकूने तियन्ते ग्रासः स्पर्शः । संयुते
 स्थित्यर्धघटीभिर्द्युते तियन्ते काले भोजः । तुकारः
 स्पर्शसोक्तस्थित्यर्धार्थं स्पर्शसोक्तकानाविति विषयव्यव-
 स्यर्धकः । अतोपपत्तिः । तियन्तकाले द्वाष्टच्छादकयोः
 पूर्वापरान्तराभावाद्योगे नण्डकस्यो यावान् भवति

ततः पूर्वान्मन्त्रकालयोर्न एवातोऽत्र मध्यग्रहण-
कालः" रङ्गना० ।

शासशब्द न० ग्रासे शब्दम् । ग्रासस्थिते मत्स्यादिकस्य क-
रूपे शब्दे तदुद्धारोपायः सुश्रुते दर्शितो यथा

"ग्रासशब्दे तु कण्ठासक्तो निःशङ्कमनवरुद्धखन्धे छटि-
नाभिहन्त्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्" ।

ग्राह पु० गृह-जलचरे ष । (हांगोर) ख्याते जलचरभेदे
अमरः "सन्निमज्जजगदिदं गम्भीरे कालसामरे । जरा-
स्यल्लुमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते" भा० शा० २८ अ० ।
"जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयो रभयोर्बलात्" भा० व०
१७८ अ० "जग्राह ग्राहादिसिद्धते" मनुः । भावे घञ् ।
१३३ अ० "सूदग्राहेणात्मनो यत्
पीडया क्रियते तपः" गीता । "सूदग्राहेण अविवेककृतेन
डुराग्राहेण" श्रीधरः । ४ आदाने हस्तव्यापारे ५ स्त्रीकारे
जलचरभिन्ने ऽपि कर्त्तरि वेदे ष । ६ गृहीतरि लि०
"अध्ययुं यजमानं वा ग्राहो विन्दति" शत० ब्रा०
१।१।२५। कश्चिंश्चित् कर्मणि उपपदे अच् । तत्तत्कर्म
ग्राहके "पाणिं ग्राहस्तु पृष्ठतः" अमरः । "ऋक्ष
ग्राह ऋषं दायः" याज्ञ० ।

ग्राहक पु० गृह-खुल । १ येन पक्षिणि २ विषवैद्ये च ।
३ गृहीतरि लि० । गृह-षिच्-खुल । ४ चापके
बिम्बेन्द्रियादौ "ग्राहकैर्दृष्टे चौरौ चोम्रेषाय पदेन
वा" याज्ञ० "यथास्त्रं ग्राहकाख्येषां शब्दादीनामि-
मानि त् । इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्निव तथ्यते"
भा० वन० ११० अ० । ५ सितानवरथाके राजनि० ।

ग्राहिन् पु० गृह-षिनि । १ कपिल्ये शब्दच० । २ मलबन्ध-
कारके, (धारक) लि० वैद्यकम् । "कषायानुरसं ग्राहि
स्निग्धं मेघावलावहम्" भावप्र० दाडिमफलशुषोत्तौ ।
३ ग्राहके, "ब्यालपाही यथा ब्यालान् बलादुद्धरते बिलात्"
काश्याख० । "पल्लवग्राहि पाण्डित्यम्" उद्भट्टः । स्त्रियां
ङीप् । सा च ४ प्रतिशूलायाम् । "मा अ मूग्राहिष्ठी
भीरु ! "महिः ग्राहिष्ठी प्रतिशूला" जयम० । ५ सुद्र-
डुराजभायां स्त्री राजनि० । ६ तास्यमूलादौ (चौरद)
रत्नभावा तयोर्मलबन्धकारित्यात्तथात्वम् । [राजनि० ।

ग्राहिफल पु० ग्राहि मलबन्धकं फलं यस्य । वापिल्युक्ते ।
ग्राहुक लि० गृह-दा० लकञ् । गृहणशीले "उदावर्त्तः
प्रजा पाहुकः स्यात्" तैत्ति० ६।४।१।१।

ग्राह्य लि० गृह-खल्व् । १ गृहीतव्ये, २ गृहण्ये, ३

३ उपादेये, ४ स्त्रीकार्ये, ५ चोये च । "गस्त्रं द्विजातिभि
ग्राह्यं घर्मो यत्रोपबुध्यते" मनुः । "अस्त्रिंस्तु किञ्च
संभवे" ग्राह्यम् विविधमायुधम्" भा० द्रो० ११२ अ० ।
"अयाचित्ताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः" अमृतः
"विषादथ्यस्य ग्राह्यम्" मनुः । "चक्षुर्ग्राह्यं भवे-
द्दूपम्" भाषा० । ६ प्रतिबध्यज्ञाने प्रकारोभूतधर्म्यं
यथा सुदोवङ्गभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यं सुदो
वङ्गमानितज्ञानं तत्र प्रकारोभूतो वङ्गः ।

ग्रीवा स्त्री गिरत्वनया गृ-वनिष् नि० । कम्बरावाम्
"ग्रीवाभङ्गाभिरासं सुहुरनुपतति खन्दने दत्तदष्टिः"
शकु० । तन्मानादिकस्य सुश्रुते यथा

"चतुरङ्गवानि मेहनवदनान्नरनासाकर्षणलघात्प्रोषो-
च्छ्रायदृच्छान्तराशि । द्वादशाङ्गवानि भगवित्सारमेह-
ननाभिहृदययोवास्तनान्नरसुखायामसखिवन्धप्रकोष्ठस्यो-
ल्यानि । चतुर्विंशतिवित्सारपरिष्णाहं सुष्ठयीमम्"
सुशु० । "ग्रीवाग्नसंस्तयुगैस्तुरङ्गैः" भाषः । "पाद-
योर्द्विदिकायाञ्च ग्रीवायां दृष्येषु च" मनुः । "प्राग्-
ग्रीवसत्तरलोम" आश्व० ऋ० १।१४।३। "ददमहं रक्षसां
ग्रीवा अपि जलानि" यजु० ५।२२। दृश्यग्रीवः कम्बु-
ग्रीवः इत्यादि । [तद्ग्रीवापत्वे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ।

ग्रीवाक्ष पु० अग्निभेदे तस्य गोत्रापत्वं स्त्रियां अच् । ग्रीवाक्ष
ग्रीवाघण्टा स्त्री ७त० । ग्रीवास्थितघण्टायां त्रिका० ।

ग्रीवाविल्ल न० इत० । ग्रीवान्तर्गते गर्त्तभेदे त्रिका० ।

ग्रीविन् पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवाऽख्यस्य बा० इनि टिलोपः ।
१ उद्ग्रे जटाधरः स्त्रियां ङीष् । २ दीर्घग्रीवायुक्ते लि० ।

ग्रीष्म पु० गृसते रसान् गृस-मनिन् । ज्यैष्ठाषाढमास-
द्वयात्मके षष्ठ्यभेदे । "ग्रीष्मे तीव्रकरो भानुर्न हेमन्ते
तथाविधः" सूर्यसि० । "विहर्त्तुं भिच्छोर्वनितसस्यस्य
तस्याम्भसि ग्रीष्मस्ये बभूव" रघुः । "अनेन विधिना
आह्वं तिरवद्भेह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मघर्षां सु-
पाञ्चयन्त्रिकमन्वहम्" "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात् वर्षात्स
नवकाशिकः" मनुः । स्वार्थे अच् । गृष्म तवार्थे तस्ये-
दमण्य । तत्सम्बन्धिनि लि० "शुक्रश्च शुचिश्च येषां वत्सु"
यजु० १।६। "गृष्मो गृष्मसम्बन्धिनी क्त्वा ऋत्त्वयवौ"
वेददी० । अतोश्च यथा चान्द्रनाशात्मकता तद्यत्तु-
शब्दे १४३७ पृ० दर्शिता । सौरत्वं तु ज्योतिर्गण-
नामात्रोपयोगित्वेन ज्योतिषे व्यवह्रियते तदपि तत्रैव
शब्दे दर्शितम् । सुश्रुतोक्तपोषणशब्दादिकं ऋत्त्वयवदे दर्शितम् ।

श्रीषो सूर्यं किरणस्य तीव्रत्वे कारणम् सू० सि० उक्तं यथा
“मेघादौ देवभागस्य देवानां याति दर्शनम् । अस्त-
राणां हलादौ तु सूर्यस्तज्ञागसञ्चारः” सू० ।

“जम्बुद्वीपलक्षणसमुद्रसन्धौ परिषिष्टत्तं भूगोलमध्ये तत्स-
मस्तत्वे याकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदृत्तं षड्भान्तरेण
स्थानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना विषुवदृत्त-
मागं भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवदृत्ताद्गत-
र्विश्वंशान्तर उत्तरतः, मकरादिस्थानं विषुवदृत्ता-
द्गतर्विश्वंशान्तर दक्षिणतः, तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना
भ्रमति । एवं क्रान्तिदृत्तप्रदेशाः स्वस्थाने प्रवहवायुना
भ्रमन्ति । तत्र मेषादौ देवभागस्यः “जम्बुद्वीपं च देवानां
देवास्तुरविभागकृदिति” पूर्वोक्तेः । तत्सम्बद्धा मेषादिक-
न्यान्ता राशय उत्तरगोलः । तत्रस्थः सूर्यो मेषादौ मे-
षादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायवर्तिनां दर्शनं षण्मासा-
नन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवदृत्तस्य
तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणायवर्तिना-
मित्यसुराणामित्युक्ते नैवोक्तम् । तज्ञागसञ्चारो दैत्यभागे
सप्तद्रादिदक्षिणविभागस्यस्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिण-
गोलस्तत्र सञ्चारो गमनं यद्येत्वे तादृशः सूर्यस्तुलादिप्रदेशे
तुकराददर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि
विषुवदृत्तक्षितिजत्वात् । अथ प्रसङ्गादुपश्रीष तीव्रकरः
इत्याद्यधीनप्रसङ्गोत्तरमाह” रङ्गना० ।

“अत्यासन्नतया तेन श्रीषो तीव्रकरा रवेः । देवभागेऽ-
सुराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा” सू० सि० ।

“तेन-उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चार-
रूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बुद्वीपे अत्यासन्नतया
सूर्यस्यालननिकटस्थत्वेन श्रीषो श्रीषतौ सूर्यस्य तेजो-
गोलकस्य किरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः, असुराणां देवभाग
इत्यस्यासन्नतया भाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे सप्त-
द्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्ततौ तुकारात् अन्यथा
सूर्यस्य दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः ।
देवभागे हेमन्ततौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र
शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य
दूरस्थत्वसुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्ने नतांशानां
क्रमेणाधिकत्वत्वादिति भावः” र० ना० ।

इतत्कालभवे अष्टमि पु० इतदिति ति० मेदि०

श्रीषजा स्त्री श्रीषे जायते जन-ड । (बोषा आता)

ऽस्यस्याम् २ नवमस्यप्राञ्च शब्दच० । १ श्रीषजातमात्रे ति०

श्रीषधान्य न० श्रीषे जातं तत्कालभवं धान्यम् ।
धान्यभेदे (बोरो) “श्रीषधान्यजननोऽत्र राक्षसः”

ह० स० ८ अ० । वर्षभेदफलोक्तौ [राजनि० ।

श्रीषपुष्पी स्त्री श्रीषे पुष्पं यस्याः डीप् । करुणपुष्पद्वये ।

श्रीषभवा स्त्री श्रीषे भवति भू-अच् । १ नवमस्यिकायाम्
रत्नमाला । २ श्रीषजातमात्रे ति० । [स्वार्थे क तत्पार्थे ।

श्रीषसुन्दर पु० ७ त० । (गिमः) शाकभेदे । राजनि० ।

श्रीषसास न० श्रीषे हासोविकाशोऽस्य । इन्द्रतुषे ।
(बुद्धिरसुता) तस्य विद्यति श्रीषे उड् डीयमानत्वात्
इन्द्रतुल्यत्वत्वात्सात्वत्त्वम् ।

श्रीषी स्त्री श्रीषः कालः कारणत्वेनाख्यस्य अच् गौरा-
डीष् । नवमस्यिकायां राजनि० ।

श्रीषोद्भवा स्त्री श्रीषे कावे उद्भवति उद्+भू-अच् ।
१ नवमस्यिकायां राजनि० । २ श्रीषजातमात्रे ति० ।

शुच चौथे गतौ च भा० पर० सक० सेट् । योचति इरित्
अप्युचत् अयोचीत् । जुयोच । उदित् युचित्वा-
यत्ना । त्वाो वेत्कत्वात् निष्ठायां नेट् युक्तः ।

श्रैव ति० श्रीवायां भवः शरीरावयवत्वात् यति प्राप्ते “श्री-
वाभ्योऽण् च” पा० अण् । श्रीवाभवे “नाक्षसत् करिषुर्
गृध्रं लिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ।

श्रैवेय ति० श्रीवायां भवः “श्रीवाभ्योऽण् च” पा० चात् टञ् ।
श्रीवाभवे “सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्विषासु” रघुः ।

श्रैवेयक न० श्रीवायां बहुः अलङ्कारः “कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः
श्रासलङ्कारेषु” पा० टकञ् । श्रीवावद्भे अलङ्कारभेदे
(कण्ठो) “अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे गृवेयकं
नोज्ज्वलसु” सा० २० ।

श्रैव्य ति० श्रीवायां भवः वेदे ष्यञ् । श्रीवाभवे । “सप्त-
चयाः सप्ततिः संयन्ति श्रैव्या कर्म” अथ० ६।२५।२ ।

श्रीषी स्त्री श्रीषे ऋतौ भवः पक्षे ऋत्वण् डीप् । १ नवमस्यि-
कायाम् त्रिका० २ श्रीषर्तुसम्बन्धिनि ति० श्रीष चक्ष्वा
तस्येदम् उत्सा० अण् । ३ श्क्षसम्बन्धिनि ति० उभ-
यतः स्त्रियां डीप् ।

श्रीषक ति० श्रीषे ऋतौ भवः “श्रीषवसनाभ्यामन्यतर-
स्याम्” पा० पक्षे बुञ् । श्रीषर्तुभवे “श्रीषकधान्यं
कुरुते सभर्षसुभयोपयोग्यञ्च” ह० स० ४ अ० । “कुरुते पुण्यादि
च गृष्यकम्” टञ् । उभयत्र गृष्यकमित्यपपाठः
भवाद्यै ठञोऽविधानात् तदधीते वेदेष्वधिकारे एव
वसन्ता० ठञो विधानात् भवार्थे बुजोविधानाच्च ।

ग्रीष्मिक त्रि० ग्रीष्मधर्मं वेद तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा वसन्ता० ठञ् । १ ग्रीष्मधर्मवेत्तरि शतद्रव्याध्यायिनि च ग्लपन न० ग्लै-णिच् पुक् ह्रस्वः भावे ल्युट् । १ ग्लानि करणे "तद्दशटलाषवग्लपनरूक्षणविचारणकरम्" सुश्रुतः । कर्त्तरि ल्युट् । २ ग्लानिकारके त्रि० ।

ग्लस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ग्लसते अग्लसिष्ट । जग्लसे । उदित् ग्लसित्वा-ग्लस्ता । ग्लस्तः ।

ग्लस्त त्रि० ग्लस-क्त क्लोवेट्कत्वात् नेट् । भक्षिते अमरः

ग्लह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० वेट् । ग्लाह यति ते ग्लहति अजिग्लिहत् त अग्लहीत् अघ्राचीत् । खिचोऽभावे घ्राडा । घ्राटः इत्यादि आदानं च द्यूत-क्रीडाधिं पण्यादानम् । "तदेषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जवपराजयौ" भा० क ८७ अ० । "दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन" भा० व० ६१ अ० । "शकुने ! हन्त दिव्यामो-ग्लहमानाः परस्परम्" भा० स० ५६ अ० । सर्वत्र आर्षम् आत्मनेपदम् । "इमाञ्चेत् पूर्वं कितवोऽग्लहीष्वत्" भा० स० ६६ अ० ।

ग्लह पु० ग्लह-ग्लह-वा अक्षेप ग्लहः" पा० कर्मणि नि० । देवनविषये पणरूपे ग्राहो वस्तुनि (ऊङ्) (वाजि) ख्याते पदार्थे "व्याख्युक्षीमभिसरणगुहामदीव्यन्" भाषः । "अक्षुग्लहः सोऽभिभवेत् परं नः" भा० स० ५८ अ० । "महाधनं ग्लहं त्वेकं श्रेष्ठं मे भरतर्षभ !" ७४ अ० सभिकस्य द्यूतविषये ग्लहविभागभेदः याज्ञ० दर्शितो यथा "ग्लहे शतिकष्टेभ्यु सभिकः पञ्चकम् शतम् । ऋद्धीवात् घूर्त्तं कितवादिंतरात् दशकं शतम्" ।

ग्लान त्रि० ग्लै-कर्त्तरि क्त । १ रोगादिना क्षीयदेहादौ दीने अमरः । भावे क्त । २ दैन्ये न०

ग्लानि स्त्री ग्लै-भावे नि । १ दौर्बल्ये २ स्वकार्यात्मतायाम् हेम० । "स्वकर्मस्थोनियत्तं नो मनश्च ग्लानिमृच्छति" मनुः । "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकाश्यानुत्साहतादिज्ञत्" सा० ८० उक्ते श्वभिचारिण्यभेदे यथा

"किसलयमिव सुग्धं वन्दनाद्दिप्रलूनं हृदयकुसुमशोपी दारुणो दीर्घशोकः । ग्लुपयति परिपाण्डु चाममस्थाः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीपतलगर्भम्" सा० ८० ।

ग्लव पु० दल्भमित्योरपत्ये ह्यसुखायणे ऋषिभेदे । "अथातः शौचं उद्गीथं स्नात्वं वकीदाल्भ्यो ग्लवो वा भैलेयः स्नाध्यायसुद्वप्राज" का० ७५० ।

ग्लविन् त्रि० ग्लै वा० विनि । अहृष्टे "पञ्चदोषाय ग्लवि-नम्" यजु० ३०।७। "ग्लविनमहृष्टम्" वेददी० ।

ग्लान्स् त्रि० ग्लै-ञ् । ग्लानियुक्ते अमरः । "वसन् मात्यवति ग्लान्स्सूराभोजिष्णुरधृष्णुवत्" भट्टिः ।

ग्लुच् चौथ्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लोचति इरित् अग्लुचत्-अग्लोचीत् । जुग्लोच उदित् क्ला वेट् । ग्लुचित्वा ग्लुक्त्वा क्लो वेट्कत्वात् ग्लुक्तः । "बहूनाम-ग्लुचत् प्राणानग्लोचीच्च रणे ययः" भट्टिः ।

ग्लुचुक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् "प्राचामहृद्वात् फिन् वङ्गबम्" पा० फिन् । ग्लुचुकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप् । ग्लुचुकयनिर्भक्तिः सेव्योऽस्य "गोत्रक्षत्रियाभ्यो वङ्गबम्" पा० वुञ् । ग्लौचुकायनक तत्सेवके त्रि० ।

ग्लुनुच् चौथ्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लुञ्चति इरित् अग्लुचत् अग्लुचीत् जुग्लुञ्च । जुग्लुच(ञ्च) ङः । उदित् ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा क्लो वेट्कत्वात् ग्लुक्तः ।

ग्लेप दैन्ये अक० गतौ चाले च सक० भा० आ० सेट् । ग्लेपते अग्लेपिष्ट जिग्लेपे ऋदित् अजिग्लेपत् त । ग्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट् । ग्लेवते अग्लेविष्ट । जिग्लेवे ऋदित् अजिग्लेवत् त ।

ग्लेष् अन्वेषणे भ्वा० आ० सक० सेट् । ग्लेषते अग्लेषिष्ट जिग्लेषे । ऋदित् अजिग्लेषत् ।

ग्लै क्लमे हर्षक्षये च भ्वा० पर० अक० अणिट् । ग्लायति आग्लुसीत् । जग्लौ जग्लिथ-जग्लाय । ग्लानिः ग्लान्स् । ग्लानः । ग्लेयम् । खिचि ग्लुपयति ते अजिग्लुपत् त । ग्लानिशब्दे उदा० । "मनो ग्लुपयते तीव्रम् विषं गन्धेन सर्वशः" भा० आसु० ४६६४ स्त्री० । "ग्लुपयति यथा शशाङ्कम् न तथा हि कुसुहतीं दिवसः" शकु० । "पतङ्गैर्ग्लुपितावयम्" भट्टिः । "बालस्य लक्ष्मीं ग्लुपयन्मिन्दोः" कुमा० । "यत्वं वैराण्यि कोषञ्च सहदण्डमजिग्लुपः" भट्टिः ।

ग्लौ पु० "ग्लौहृश्यां ङीः" उणा० ग्लै-ङी । १ चन्द्रे तस्य प्रतिमासं कृष्णपक्षे क्षीयमानत्वात्तथात्वम् तन्नामनामके २ कपूर्णे च अमरः । "लग्नेट् कविग्लौश्च रिपो मृतौ ग्लौर्लग्नेट् सुराराश्व मदे च सव्ये" रूड्ढ० चि० । ३ हृदयनाभ्याञ्च "ग्लौभिर्ग्लुमान् हिरामि चवन्ती" यजु० २५।८ । "ग्लायन्ति आस्यन्ति ग्लौवो हृदयनाद्याः" वेददी० ।

इति वाचस्पत्यै गकारादि शब्दार्थनिरूपणम् ।

घ

घ वकारस्योच्चारणं स्थानं जिह्वामूलं “जिह्वामूले तु क्तः प्रोक्तः” शिबोक्तेः “अक्तुह्रिवसर्जनीयानां कशटः” इत्यु-
क्तिसु जिह्वामूलरूपकण्ठपरा । अस्योच्चारणे आभ्यन्तरः
प्रयत्नः स्पर्शः जिह्वामूलस्पर्शनेन तदुच्चारणात् अतएवास्य
स्पर्शवर्णत्वम् । बाह्यप्रयत्नासु घोषनादसंवार महाप्राणाः
सि०कौ०मूलं दृश्यम् । तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा उक्ता यथा

“घः खड्गी घुर्वरा मण्डी सुण्डीशक्तिपुरानकः ।
वायुः शिवोचमः सत्यकिङ्किणी घोरनादकः । मरी-
चिवरुषो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः । लम्बोदरी
ज्वालमाला नन्देशो हननं ध्वनिः । त्रैलोक्यविद्या
संहर्ता कामाख्या मनवा मघा” वस्योद्धारतन्त्रम्
अस्य ध्येयरूपं यथा “मालतीपुष्पवर्षाभां घड्भुजां
रक्तलोचनाम् । गुल्फाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषि-
ताम् । सदा खरेखीं रत्यां लोचनत्रयराजिताम् । एवं
ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । अस्य मातृ-
कान्यासे दक्षिणकराङ्गुलीषु न्यस्यता ।

घ ५० घट-बा० ड । १घटायां २घर्षशब्दे च भेदि० ।

वकार ५० घ-स्वरूपे कार । वस्वरूपे वस्व “एवं ध्यात्वा
वकारन्तु” वस्योद्धारत० । [जघघ ।

घघ घसने स्वा० पर० अक० सेट् । घघति अघघीत् ।

घट चेष्टायां स्वा० आत्म० अक० सेट् घटादि । घटे अघ-
टिष्ट जघटे घटमानः । धित् अङ् घटा । “घटस्य पर-
या वक्त्या सुव त्वमपि सायकान्” भा० व० १५८१
श्लो० । “कदाचित् तस्य दृष्टस्य घटमानस्य यत्नः”
१०४७३श्लो० । “प्रागेव मरणात्तस्माद् राज्यायैव घटा-
महे” १२८१ श्लो० । “अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट
नरानकः” भट्टिः । णिच् योजने सक० भित्त्वात् ह्रस्वः
घटयति । अजीघटत् त “अनेन भैमी घटयिष्यतोवि-
घेः” नैष० । “अन्यथा घटयिष्यामि” शकु० । “इत्यं
नारीर्घटयितुमर्लं कामिभिः काममासः” माघः ।

उद्+घटि-आवरणनिवारणे निवारणकरणे । “द्वारे
पुरस्योद्घटितापिधाने” कुमा० ।

प्र+प्रारण्ये “ततः प्रजघटे युद्धम्” भट्टिः ।

वि+विभुक्तौ अक० “ततोविजघटे शैलैः” भट्टिः । “कार्यं

सद्घाटितं कापि मध्ये विजघटे यतः” हितो० ।
“विघटितासृष्ट्यालतापन्थयः” प्रबो० । णिच्-वियो-
जने सक० विघटयति ते ।

सम्+सम्यक्क्षेपे संयोगे अक० । संघटते संयुक्तते इत्यर्थः
णिच् संयोजने सक० संघटयति-संयोजयतीत्यर्थः ।

घट हिंस्रे सक० संघाते अक० चु० उभ० सेट् । घाटयति-ते
अजीघटत्-त । घाटा ।

उद्+निरावरणे उद्घाटयति द्वारम् “उद्घाटिनी कुञ्जिका”
दृक्क० । “उन्नादः स्वयसद्घाटितेऽथ पिहिते स्वर्ग
कुलविनाशः” इ०श० ५२अ० ।

घट दुतौ वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० अक० सेट् । घाट-
यति ते घटति । अजीघटत्-त अघाटीत् अघटीत् ।

घट शब्दकरणे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । घटयति-
ते अजघण्टत्-त । घण्टा निघण्टुः ।

घट ५० घटे अच् । कन्वुग्रीवादिसति पृथुबुभ्रोदराकान्तिबुक्ते
पदार्थे अमरः कुम्भतुल्यनिश्चलताहेतुत्वात् प्राणावाच-
भेदे २कुम्भके । ३हृत्किञ्चिच्च च भेदि० । “कुम्भस्तु द्रो-
णविंशतिः” कात्यायनोक्ते द्रोणविंशतिपरिभाषे
इति शब्दक० । तच्चिन्त्यम् कुम्भशब्दस्यैव तदर्थे परि-
भाषितत्वात् तदर्थकशब्दमालस्य तत्रापरिभाषितत्वाच्च ।
वैद्यकोक्तद्रोणपरिभाषार्थकतापि तत्रोक्ता चिन्त्या तत्र
कुम्भशब्दस्यैव परिभाषितत्वात् । ३कुम्भराशौ “हरिः
कीटघटे न च” ज्यो० त० पताकीवेधे

घटका ति० घटयति घट-णिच्-ख्वल् । १योजके । तङ्केदाः
“घावकोभावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा । दूषकः स्थावक-
श्चैव षड्भेते घटकाः स्रताः” इत्युक्ताः । “घटकं ब्राह्मणं
देवि ! स्वर्गेषु यत्नतस्वजेत्” महिषमर्दिनीत० तस्यासृ-
ष्ट्यतोक्ता । योजकश्च वरकन्ययोर्विवाहे योजकः, वस्तु-
माल्ययोर्योजकश्चेति द्विधा ।

२स्वविषयताव्यापकविषयताविशिष्टे “यः स्वार्थघटका-
र्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अस्तुल्लोबहृद्भ्रीहिः सत-
योरथवादिमः” शब्द०प्र० । “साध्याभावाधिकरणत्वं
च साध्यवत्तायहविरोधिताघटकसम्बन्धेति साध्या-
भावप्रतियोगित्वञ्च साध्यताघटकसम्बन्धेन इति च
नव्यनैया० । तस्य भावः त्व घटकत्वम् स्वभिन्नत्वस्य-
व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टत्वे । भवति च
वङ्गप्रभावे वङ्गघटकत्वम् वङ्गप्रभावज्ञानीविषयताया
वङ्गविषयताव्याप्यत्वात् ।

घटकपरं पु० विक्रमादित्यस्ये नवरत्नान्तर्गते कविभेदे ।

“धन्वन्तरिः स्रपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालमदृघटकपरंका-
जिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो ऋषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदाभरणम् ।
तत्कृतकाव्यञ्च नीतिसाराख्यं तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ।
तच्च “गिरौ कलापी गगने पयोदाः” इत्यादिकं
“यथा करोतु नीतिज्ञो व्यसयमितस्ततः । फलं पुन-
स्तदेव स्याद् यद्विधेर्भनसि स्थितम्” इत्यन्तम् । ६० ।
२ भस्मघटावयवभेदे (खावरा) “तस्मै वहेयसुदकं घट-
कर्परेण” नीतिसारः “घटकपर्परीच्छायः” पञ्चतम् ।

घटकारं त्रि० घटं करोति कृ-अण् ७प० स० । कुम्भकारे
(कुमार) शिल्पिभेदे “घटकारपुरोहितावद्घाः” ६० स०
१६ अ० । एषु ल् । घटकारकोऽप्यत्र ।

घटकृतं त्रि० घटं करोति कृ-क्विप् । कुम्भकारके “विहृदमा-
त्यवणिगजनघटकृत्तान्यजास्त्रिफलाः” ६० स० १६ अ० ।

घटग्रहं त्रि० घटं गृह्णाति कर्मण्युपपदेऽपि न अण् कित्तु
“शक्तिलाङ्गलाङ्गुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु पहेरुप-
संख्यानम्” वाति० अनुद्यमने अच् । कुम्भग्राहके ।
उद्यमने तु अण् । घटग्राहं तत्रार्थे त्रि०

घटजं पु० घटात् जायते जन-उ । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये-
सुगौ । कुम्भयोनिशब्दे २११७ ४० इत्यम् । “किं वच्-
क्तेन घटज ! काशी प्राप्ताय तेन वै” काशीख० २० अ० ।
घटजातः द्योऽप्यत्र । [अच् लुखः । कुट्टिन्यां त्रिका० ।

घटदासो स्त्री घटयति नायकौ परस्परं योजयति घटि-
घटनं न० वटि+त्पुट् । योजने संमेलने “अघटनघटना पटीयमी
माया” वेदा० । “तन्नेन तत्रमयसा घटनाय योग्यम्” विभा० ।
घटना स्त्री चु० घट-युच् । १ संहृतकरणे, २ योजने ३ मेलने,
४ करिष्यां समूहे च अमरः । “वाच्यं स्पष्टनिजपराङ्
घटनामालोक्य कालविद्मः” ६० स० ५१ अ० । “प्रियजन
घटनामाशु दुःशीलतां च” ६० स० ५२ अ० ।

घटराजं पु० घटेन योजनेन राजते राज-अच् । कुम्भे
हारा० कगलहययोजनासस्य जातत्वात्तथात्वम् ।

घटपथ्यसनं न० ६० । प्रायश्चित्ते पराङ्मुखस्य पतितस्य
त्वागार्थं जीवतएव तस्य प्रेतकार्यार्थं च ज्ञातिभिः
क्रियमाणे दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे
ततः हिः मनुना दर्शितो यथा

“पतिस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वांश्वैर्बहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे शाल्वृत्विगुशुसन्निधौ । दासी घटमपां

पृथं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा । अहोरात्रसुपाशीरन्नशौचं
बान्धवैः सह । निवर्त्ते रश्च तस्मान्तु सम्भाषणसहासने ।
दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी । ज्येष्ठता च
निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यज्ञनम् । ज्येष्ठां प्राप्नुयाच्चास्य
यवीयान् गुणतोऽधिकः” “पतितस्येति । महापातकिनो
जीवतएव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः
समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा शाल्वृत्विगुशुसन्निधाने
रिक्तायां नवस्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या । दासीति ।
सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतव-
दिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरु-
दको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहो-
रात्रस्यौचमाचरेयुः । निवर्त्ते रश्चिति । तस्मात् पति-
तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै
रिक्छदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोक-
व्यवहारः एतानि निवर्त्तेरन् । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठस्य
यत् सुख्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठ-
बन्धुं च तस्य विशोड्वारादिकं धनं न देयं यद्यपि
रिक्छप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि
यवीयसस्तत्प्राप्तप्रार्थनमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धि
धनं सोड्वारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते” कुङ्कु० ।

विस्तारस्तु मिताक्षरायासुक्तोयथा

“यस्त्वोद्धत्यादेतन्न चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्याह
“दासीकुम्भं बहिर्गृभान्निनयेरन् स्वबान्धवाः । पतितस्य
वहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्” या० । “जीवतएव
पतितस्य स्वज्ञानयोर्बान्धवाः माहृत्पक्षाश्च ते सर्वे सन्नपथ्य
दासी प्रेष्या तथा सपिण्डादिप्रेषितयाऽऽनीतं कुम्भमपा-
म्पृथं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः । एतच्चतुर्थ्यैर्दिरिक्ततिथिष्वह्नः
पञ्चमे भागे गुर्वादिसन्निधौ कार्यम् “पतितस्योदकङ्कार्कं
सपिण्डैर्वांश्वैः सह । निन्दितेऽहनि सायाङ्गे शाल्वृ-
त्विगुशुसन्निधौ” मनुस्मृत्यात् । अथ वा दासेव
सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः “दासी घट
मपाप्मूपेभ्यस्येत् प्रेतवत्तदा । अहोरात्रसुपाशीरन्नशौचं
बान्धवैः सहिति” । प्रेतवदिति दक्षिणासुष्ठापसव्यत्वयोः
प्राप्तप्रार्थम् । तच्च निनयनसुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियो-
त्तरकालं द्रष्टव्यम् । “तस्य विद्याशुश्रयोनिषम्बन्धांश्च
सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्म्मणि कुर्युः पाल-
ञ्चास्य विपरिषिञ्चेयुर्दासः कर्म्मकरोवावचारात्प्राप्तमा-
नीय दासी घटं पूरयित्वा दक्षिणासुष्ठी पदा विपर्य-

स्वे दनुदकसुदकङ्करोति नामग्राहानं सर्वं त्वालभेरन्
 प्राचीनावीतिनोसुक्तशिक्षा विद्यागुरवो योनिस्त्वन्धास
 वीक्षेरन्नपउपस्यृश्य ग्रामस्मविशेष्युरिति" गौतमस्मरणात् ।
 अथ च त्वागोयदि बन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं
 न करोति तदा द्रष्टव्यः "तस्य गुरोर्वाश्ववानां राज्ञश्च
 समन्तन्दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभ-
 स्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं वि-
 पर्यस्येदिति" शङ्खस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकम्पतितं
 सर्वकार्येषु सम्भाषणसहासनादिषु वह्निःकुर्युर्वर्ज-
 येयुः । तथा च मनुः "निर्वृत्ते रस्तस्तस्य सम्भाषण-
 सहासने । दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी" ।
 यदि स्नेहादिना सम्भाषणङ्करोति तदा प्रायश्चित्तं
 कार्यम् । "अत ऊर्ध्वान्नेन सह सम्भाष्य तिष्ठेदेकरात्रं
 जपन् सः विद्वीमज्ञानपूर्व्यं ज्ञानपूर्व्यं त्विरात्रमिति" ।
 घटनिनयनादयोऽप्यत्र ।

घटप्रक्षेप न० इत० । "कृतप्रायश्चित्तेन सहापुण्यजलाशये
 स्नानोत्तरं स पण्डसमीपे पुण्यजलपूर्व्यं घटस्थापवर्जनं
 तद्विधिः मितो दर्शितो यथा
 "यद्वा तु वन्धुत्वागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं
 कुर्यात्तदा किं कार्यमित्याह "चरितव्रत आयाते
 निनयेरन्नं घटम् । जुगुप्सेरन्नं चाप्येनं संवसेयुश्च
 सर्वशः" या० । "कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपम्पुनरायाते
 तत्सपण्ड्यास्तेन सहिता नवमनुपहतं घटसुदकपूर्व्यं
 निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यहृडादिस्नानोत्तरकाल
 न्द्रष्टव्यम् । "प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।
 तेनैव सार्द्धं स्नासेयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" इति मनु
 स्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः "यस्तु प्रायश्चित्ते-
 न शुद्धे तस्मिन्कुड्के शतकुम्भमयस्यात्रं पुण्यतमाङ्गुद-
 त्मूरयित्वा चवन्नीधो वा त एनमप्युपस्थयेयुरथास्मै-
 तत्पात्रन्दुस्तत्सम्यत्तिष्ठ जपेत् शान्ता द्यौः शान्ता
 पृथिवी शान्तं शिवमन्त्रिच्छं योरोचनस्तमिह गृह्णा-
 मोत्येतेयजुर्भिः पावमानोभिस्तरत्सन्दीभिः कूष्माण्डै-
 श्चाज्यं जुहुयाद्भिरग्न्यं दद्याद्वाञ्छाचार्याय यस्य तु
 प्राणान्तिकस्त्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धे देतदेव शान्त्युदकं
 सर्वेषूपपातकैर्विति तत एनङ्कृतप्रायश्चित्तं नैव
 कुल्येयुस्तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रमादिषु तेन सह
 संव्यवहरेयुः" । "प्रकृतपव चरितव्रतविधौ विशेषमाह
 "घटेऽपवर्जिते स्नातिसभ्यस्यो यवसं गवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं

गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या० मितो०
 स्त्रवेदं बोध्यम् घटेऽपवर्जिते इत्यादि याज्ञ० वचनस्य
 प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुवचनस्य च प्रकरणात्
 घटप्रक्षेपस्य पतितविषयकत्वाधारणे "स्त्रगिरसा यवस-
 मादाय गोभ्योदद्यात्" इति हारीतवचनस्य गोप्रास-
 मात्प्रदानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्वप्रायश्चित्तशेषत्वेनावधा-
 रणेऽपि "एवं हारीतयाज्ञवल्क्यवचनेकवाक्यतया
 वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्त-
 व्यतापरं न तु प्रकरणादसत्प्रतिपक्षमात्रपरं तस्या-
 सत्प्रतिपक्षमात्रपरतया यत् कुल्लूक भट्टव्याख्यानं तत्-
 प्रदर्शनमात्रम् एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविष-
 यम् यथाह मनुः "उपवासकृतं तं तु गोव्रजात् पुन-
 रागतम् । प्रणतं परिपृच्छेयुः सास्यं सौम्येच्छसी-
 तिकिम् । सत्यसुहृता तु विप्रेषु विकिरेत् यवसं गवाम्" ।
 इत्यन्तेन प्रा० त० यद् घटापवर्जनस्यापि सर्वप्रायश्चित्त-
 शेषतया व्यवस्थापितम् तद्विन्यम् दर्शितहारीतवाक्ये
 "उपवासकृतमित्यादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यानुक्तेः
 पतितविषये च प्रागुक्तमनुयाज्ञवल्क्यावाक्ययोर्घटापवर्जन-
 स्तोक्तेः उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्वप्रायश्चित्ते
 केवलं गोप्रासदानमात्रं शेषकर्त्तव्यं पतितप्रायश्चित्ते तु
 घटापवर्जनरूपविशेषकार्यं सहितगोप्रासदानमिति विषय
 विवेकसम्भवे मनुयाज्ञवल्क्यवचनसङ्कोचस्यायुक्तत्वात्
 किञ्च हारीतवचनस्य गोप्रासदानविषयकत्वेन श्रवणे-
 ऽपि याज्ञवल्क्यवाक्ये "घटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तपतित
 विषयकघटापवर्जनमत्रोक्तं योप्रासमात्रविधायकत्वात्
 न सामान्यपरत्वं यद्विषये घटापवर्जनं विहितं
 तद्विषयेऽपि गोप्रासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः
 घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते ।
 किञ्च पतितविषये दासीपदा घटप्रक्षेपपूर्वकं निरुदक
 घटकरणं घटपर्यसनशब्दे सन्वादिवाक्येन दर्शितम्
 तदुत्तरमेव मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां घटापवर्जनं विहितमिति
 तस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्कोचः इति ।
 वस्तुतस्तु घटपर्यसनशब्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एतदेव
 शान्त्युदकं सर्वेषु पपातकेषु" इत्युक्तेः शान्त्युदकग्रहणस्य
 सर्वेषुपपातक प्रायश्चित्तशेषत्वाधारणात् शान्त्युदकग्रह-
 णस्य च पूर्वघटनिनयनपूर्वकत्वौचित्येन सर्वेषुपपातकप्राय-
 श्चित्ते शान्त्युदकग्रहणार्थं घटनिनयनं कार्यमिति
 सुधीभिर्भाव्यमिति । घटापवर्जनवटनिनयनादयोऽप्यत्र ।

घटसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् घटः
सम्भवोऽस्य । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये घटोद्भवाद्योऽप्यत्र

घटसृष्टय पु० व० व० । दक्षिणस्थे जनपदभेदे “अथापरे जन-
पदा दक्षिणा भरतर्षभ !” इत्यु पक्रमे “मूषकास्तनवालाश्च
सनीपा घटसृष्टयाः” जम्बुखण्डनिष्ठाये भा० भी० ६ अ० ।

घटा स्त्री घट-भावे अङ् । १ सघाते “यद्गारघटाद् कुट्टिम-
स्त्रवदिन्दूपलतन्दिनापया” नैष० । २ घटनायां ३ गोष्ठां
४ सभायाञ्च मेदि० । ५ करिणां युद्धादावेकत्र संघाते अमरः
“आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः” भावः । ६ घटने
योजने च अच् । ७ तत्कार्ये पु० ।

घटाटोप पु० घटया आटोपः । आडम्बरे ।

घटाम पु० हिरण्यकशिपुसेनापतौ असुरभेदे । “तद्वासीनं
महाबाहुं हिरण्यकशिपुं प्रभुम् । उपसन्ति” इत्यु-
पक्रमे “घटाभो विकटाभश्च संह्लादयेन्द्रतापनः” हरिवं०
२३२ अ० । कुम्भाकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

घटाल त्रि० घटा घटनाऽस्त्यस्य निन्दिता सिध्दा० ।
“जटाघटाकटाकाबाः क्षेपे” ग० सू० लच् । निन्दितघट-
नायुक्ते । [राजनि० ।

घटास्तावू स्त्री घटइवास्तावूः । कुम्भतम्ब्राम् (गोललाघ)
घटिक न० घटेन तरति तरतीत्यधिकारे “नौद्वृचधनु”
पा० ठन् । घटेन नद्यादितारिणि ।

घटिका स्त्री “गुर्वक्षराणासुदितं च घट्या पलं पलानां घ-
टिका किलैका” इति ज्योतिर्विदाभरणोक्ते १ घटिपलात्मके
दण्डरूपे काले । घटयति विहितकार्यं करणाय घट-
णिच्-श्वल् । २ दण्डद्वयरूपे सृष्टृर्त्तात्मके काले । अत्यो
घटः ङीप् ततः स्वार्थे क । ३ स्वत्ये घटे । इवार्थे कन् ।
४ नितम्बे न० शब्दच० । “चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय
उच्यते । यतीनां ज्ञानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः
स्रुतः । त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यङ्गाद्यन्त्रचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्यां दिवसाद्यन्त्रसंज्ञिते” कालसा०
ब्रह्मवै० । “द्रतोपवासज्ञानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये मा तिथिर्षाह्रा आद्वादावस्तगामिनी” विष्णु-
धर्मो० । “एतद् घटिका सृष्टृर्त्ता आद्वायोग्यकालानु-
रोधादिति वक्ष्यते ब्रह्मवै० घटिकादण्डरूपा परवचने
नाडीनामाद्यन्त्रचतुष्टयमित्यनुरोधात्” ति० त० रघु० ।
“त्रिंशत् कलाक्षीं घटिका क्षणः स्यात् नाडीद्वयं ते
स्वगुणैर्दिनञ्च” सि० शि० “आक्षीं भचक्रभ्रमस्य घटि-
भावः घटिका” प्रसिता० ।

घटिघट पु० वक्ष्या घटते घट-अच् संघात्वात् हुल्लः । म-
हादेवे तस्य कालरूपेण घटीवत् स्थितत्वात् तथात्वम् ।
“नमोऽघटाय घण्टाय नमो घटिघटाय च” हरिवं०
२७८ अ० शिवस्तुतौ ।

घटित त्रि० घट-णिच्-क्त । १ योजिते रचिते २ स्ववि-
षयताव्याप्यविषयताविशिष्टे भवति च वङ्गप्रभावः वङ्ग-
घटितः वङ्गप्रभावाविषयताया वङ्गविषयताव्याप्यत्वात्
“प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकताया निवेशः”
व्युत्पत्तिवादे गदाधरः । तस्य भावः त्व घटितत्व तद्भावे
न० । विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वम्
इति च सामान्यनिरुक्तौ गदाधरः ।

घटिन् पु० घट+स्तदाकारो अस्यस्य इति १ कुम्भाराधौ “मत्स्यौ
घटी ऋमिद्युनं सगदं सवीणम्” ज्यो० तं० । तस्य कुम्भा-
कारत्वात् शिरसि तद्युक्तत्वाच्च तथात्वम् २ कुम्भयुक्ते त्रि०
स्त्रियां ङीप् ।

घटिन्धम त्रि० घटीं धमति घ्ना-खश् सन् हुल्लश्च । सुख-
भारतेन घटीवादके । [घायके ।

घटिन्धय त्रि० घटीं धयति घेठ-खश् सन् हुल्लश्च । कुम्भ-
घटिल त्रि० घटोऽस्त्यस्य पिच्छा० इलच् । कुम्भयुक्ते ।

घटी स्त्री घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽ
स्तप्रसाम् अच् गौरा० ङीप् । १ दण्डात्मके काले ।
“गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुसैः । घट्भिः पलं तैर्घटिका
खण्डभिः । स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः” सि० शि० ।
अल्पार्थे ङीप् । २ सुद्रे कुम्भे ।

घटीकार स्त्री घटीं करोति अण् । कुम्भकारे शिल्पिभेदे ।
घटीग्रह त्रि० घटीं गृह्णाति ग्रह-अतुद्यमने घटग्रहवत्
अच् । घटीग्रहके उद्यमेन तु अण् । घटीग्रह तदर्थे त्रि० ।

घटीयन्त्र न० वक्ष्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् ।
कालमानज्ञापके यन्त्रभेदे । (घडि) तच्च यन्त्रं नाना-
विधं सू० सि० रङ्गनाथयोर्दर्शितं तत्र दिवसे काल-
ज्ञानस्य शङ्कुच्छायादियन्त्रैकसाध्यत्वसङ्गा घटीयन्त्रा-
दिकं तु अहर्निशतज्ज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिक-
मेवात्र ततोक्तं प्रदर्श्यते यथा

“अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं
सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनसुपसंहरति”

“तोययन्त्रकपालादौर्मयूरनरवानरैः । सस्रत्वरेशुगर्भैश्च
सस्यक् कालं प्रसाधयेत्” सू० सि० ।

“लब्धयन्त्रं तत् कपालं च कपालास्थं जलयन्त्रं यक्ष्मसाधं

तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वांलुकायन्त्रप्रभृतिभिः सा-
 पेक्षघटीयन्त्रैर्भयूरनरवानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं
 निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्काख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं
 वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः समूहरेणुगर्भैः सूत्र-
 संहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः
 षट्सङ्ख्याका सृष्टिता मयूरोदरस्था सुखाद् घटिका-
 न्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रै-
 रित्यर्थः । यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे
 उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन
 संहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वांलुकायन्त्रेण चेति
 सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन ससु-
 श्रयार्थकः । कालं दिनगतादिकं सम्यक् सूत्रं प्रसा-
 धयेत् । प्रकर्षेण सूत्रत्वेनातिसूत्रत्वेनेत्यर्थः । जानी-
 यादित्यर्थः । ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्या-
 नीयतस्तस्याधनप्रकारा वह्नो दुर्गमाश्च सनीत्याह ०००
 'पारदाराम्बुसूत्राणि शुश्रूषतेजजलानि च । वीजानि
 पांसवस्तोषु प्रयोगास्तोऽपि दुर्लभाः' सू० 'तेषु मयूरादि-
 यन्त्रेषु स्वयंवहाद्येते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्र-
 कर्षस्तु यावदभिसतसिद्धेः । एते क इत्यत आह । पार-
 दाराम्बुसूत्राणीति । पारदयुक्ता आराः । तथा च सि-
 द्धान्तशिरोमयौ 'लघुकाष्ठसमचक्रे समसुधिराराः समा-
 न्तरा नेस्याम् । किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुधिरसुधिरार्धे प्रथक्
 तासाम् । रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराक्षस्थितं स्वयंभ्र-
 मति' । (१) इति । अम्बु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि
 सूत्रसाधनप्रयोगः । गुत्वं तासाम् । तेजजलानि
 तेजयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः प्रथक् प्रयो-
 गोऽपि । तथा च सिद्धान्तशिरोमयौ 'उत्कीर्य नेमि(२)
 मथवा परितो मदनेन संजग्मम् । तदुपरि तालदलाद्यं
 कृत्वा सुधरे रश्चिपेत् तादत् । यावद्दसैकपाशं चि-
 प्रजलं नान्यतो याति । पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्र-
 मति स्वयं जलाकटम् । (३) तास्वादियसुत्राद्गुत्वापनच-
 स्यम्बुपूर्णस्य । एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमयं त्वधो-
 दुखं च बहिः । युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः
 पतति । नेस्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
 धार्यम् । नलकप्रच्युतचलितं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकटम् । चक्र-
 म्युतं स्वसदकं कुण्डे याति प्रखालिकया इति । वीजानि
 क्लेशं तद्द्वीजप्रयोगाः । पांसवो धूलिप्रयोगास्तोऽर्चिताः ।

अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभाः साधा-
 रणत्वेन मनुष्यैः कर्तुंमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिशब्दं
 स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः । इयं स्वयंवहविद्या ससु-
 दान्तनिवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यग्भ्यस्तेति । कु-
 ष्टकविद्यात्यादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः । अथ
 कपालाख्यं जलयन्त्रमाह रङ्गन० 'तास्वपात्रमधश्चिद्र-
 न्यस्तं कुण्डेऽसलामासि । षट्संख्यल्यहोरात्रे स्फुटंयन्त्रं
 कपालकम्' सू० 'यत् तास्वघटितं पात्रमधश्चिद्रमधोभागे
 छिद्रं यस्य तत् । अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते
 यस्मिन् तादृशे कुण्डे छिद्राण्डे न्यस्तं धारितं सदहो-
 रात्रे नाक्तहोरात्रे षट्ः षट्पवारमेव न न्यूनाधिकं
 मज्जति अधश्चिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्यतया
 निमग्नं भवति । तत् कपालकं कपालमेव कपालकं
 घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनाधौकारं
 यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूत्रम् तद्घटनं तु । 'शुक्लस्य
 दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् ।
 तदन्नासा षट्पलैः प्रपूर्ये पात्रं घटार्धप्रतिभं घटी स्यात् ।
 सर्वप्रशमाषल्यनिभिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला
 स्यात् । विद्धं तथा प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकया-
 म्भुभिसत्' इति व्यक्तम् । भगवता तु सूत्रसक्तम् ।
 अथ शङ्खुयन्त्रं दिवैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह
 रङ्गन० 'नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ ।
 छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्' सू० सि० ।
 रङ्गनाथ धृतसि० शि० वाक्यानि प्रस० व्याख्यातानि यथा
 लघुदार्ढ्यत्यादि (१) यन्त्रिकीलरचिते लघुद्वारमये भ्रम-
 सिद्धे चक्रे आराः । किञ्चिदिष्टाः । समप्रमाणाः सम-
 सुधिराः समतौल्याः समान्तरा नेस्यां योज्याः । तासु
 नद्यापतवदेकत एव सर्वाः किञ्चिद्वक्रा योज्याः । ततस्ता-
 समाराणां सुधिरेषु पारदस्तथा ज्येष्ठो यथा सुधिरार्धमेव
 पूर्यं भवति । ततो सृष्टितारायं तच्चक्रमयस्कारशाख-
 वदद्वाधारस्यं स्वयं भ्रमति । अत्र युक्तः । यन्त्रै-
 कभागे रसो हारापूलं प्रविशति । अन्यभागे त्वारायं
 धावति । तेनाकटं तत् स्वयं भ्रमतीति' प्रस० ।
 उत्कीर्येत्यादि (२) यन्त्रनेमिं भ्रमयन्त्रेण समन्तादुत्कीर्यं
 द्वाङ्गुलमात्रं सुधिरस्य वेधो विस्तारस्य यथा भवति तत-
 तस्य सुधिरस्योपरि तालपत्रादिकं मदनादिना संजग्मं
 कार्यम् । तदपि चक्रं द्वाधाराक्षस्थितं क्लोपरि
 नेस्यां तालदलं विद्धा सुधरे रसस्तावत् ज्येष्ठो यावत्

सुधिरस्याधोभागो रसेन सङ्घृतः । पुनरेकपात्रे जलं प्रक्षिपेत् । तेन जलेन द्रवोऽपि रसो गुरुत्वात् परतः सारयितुं न शक्यते । अतो सङ्घृताच्छिद्रं तच्चक्रं जलेनाकृतं स्वयं भ्रमतीति” प्रमि० ।

ताम्बादिमयस्येत्यादि (३) “ताम्बादिधातुमयस्याङ्कुशरूपस्य वक्रीकृतस्य नलस्य जलपर्याप्तैकमयं जलभाग्डेऽन्यदयं बहिरधोमुखं चैकहेलया यदि विमुच्यते तदा भाग्डजलं सकलमपि नलेन बहिः क्षरति । तद्यथा किञ्चकमलस्य कमलिनीनलस्य जलभ्रद्भाग्डे क्षिप्रस्य जलपूर्णसुधिरस्यैकमयं भाग्डाद्बहिरधोमुखं द्रुतं यदि भ्रियते तदा भाग्डजलं सकलमपि नलेन बहिः सर्वाति । इदं कुक्कुटनाडीयन्त्रमिति शिल्पिनां हरमेखलिनां च प्रसिद्धम् । अनेन बह्ववश्चमत्काराः सिद्धयन्ति । अथ चक्रनेत्र्यां घटीर्वाद्वा जलयन्त्रवत् द्वाधाराक्षसंस्थितं तथा निवेशयेद्यथा नलकप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतत । एवं पूर्णघटीभिराकृतं तद्भ्रमत् केन निवार्यते । अथ चक्रच्युतस्योदकस्याधः प्रणालिकया कुण्डगमने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपनैरपेक्षम्” प्रमि० ।

विष्णुपु० अन्यथा तन्निर्माणप्रकार उक्तो यथा

“नाडिकात् प्रमाणेन कक्षा दश च पञ्च च । उन्माने-
नाम्नसः सा तु पलान्यर्जत्वयोदश । हेमभाषैः कृतच्छिद्रा
चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । सागधेन प्रमाणेन जलप्रस्यस्तु सं-
सृतः” विष्णु० पु० ।

“अम्नस उन्मानेन उन्नीयतेऽनेनेत्युन्मानं पालम् । अङ्गेन योगे त्वयोदश सार्द्धं द्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धं द्वादशपर्यायि सा नाडिका सार्द्धं द्वादशपलताम्बनिर्मितपालेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पालं कार्यं तदाह । सार्द्धं द्वादशपलजलेन हि सागधदेशप्रस्यः पूर्यते तत्प्रमाणं पालं कार्यम् इत्यर्थोत् सिद्धम् । ननु तथापि पालेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरिक्षेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये प्रस्थाद् विगिनटि हेमेति । माघः मञ्जुशुद्धः । हेम्नोभाषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शशाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति । सार्द्धं द्वादशपलताम्बमयं सागधप्रस्यसंभतमूर्द्धायतं पालं चतुर्भ्रवत्तुरङ्गुलहेमशलाकया कृताधच्छिद्रं जले स्थापितं तेन बिद्रेण वायवता कालेन पूर्यते तथान् कालो नाडिकेति ।

तथाच शुकः “द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । स्वर्णभाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्यजलमुत्तमिति” । श्रीधरव्याख्या । इत० । ङ्युपोः संज्ञायाम् ह्रस्वः । घटियन्त्रमयत्न “ततः संसारचक्रोऽस्मिन् भ्र्वास्यते घटियन्त्रवत्” मार्क०पु० । वक्ष्या कृमात् उद्धारणार्थं यन्त्रम् । ःकृमात् कुम्भीद्धारणार्थं यन्त्रभेदे । घटीयुक्तं यन्त्रं घटीयन्त्रं तच्च घटीयुक्तजलोद्धारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसिद्धम् । (जलतोत्सार कल) । ‘कमलपलपुटघटितवटीयन्त्रकारिण’ काद० ।

घटौत्कच पु० भीमेन हिडिम्बायासुत्पन्ने राक्षसभेदे तदुत्पत्तिकथा भा० व्या० हिडिम्बवधप० १५५ अ० यथा “त्रिभ्रती परमं रूपं रनवामास पाण्डवम् । रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा । प्रजङ्घे राक्षसी पुत्रं भीमसेनात्महावल्भम् । त्रिरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुक्षेत्रं विभीषणम् । भीमनादे सुताःसौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् । महेषासं महावीर्यं महासत्वं महाभुजम् । महाजवं महाकायं महासायभरिन्दमम् । दीर्घबाणं महोरस्कं विकटोद्वहृर्पाण्डकम् । अमातुषं मातुषजं भीमवेगं महाबलम् । यः पिशाचानतीत्यान्यान् बभूवातीव राक्षसान् । बाबोऽपि यौवनं प्राप्नो मानुषेषु विशास्यते ! । सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली । सद्यो हि गर्भान् राक्षसो लभन्ने प्रसवनि च । कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणाः । प्रणस्य विकचः पादावटङ्गात् स पितृस्तदा । मातश्च परमेष्वाससौ च नामास्य चक्रतः । घटौ हास्योत् कच इति माता तं प्रत्यभाषत । अत्रवीर्येण नामास्य घटौत्कच इति अह । अनुरक्तश्च तानासीत् पाण्डवान् स घटौत्कचः । तेषाञ्च दयितो निलभात्मभूतो बभूव ह । संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान् । हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत । कालकाल उपस्थास्ये पितृनिनि घटौत्कचः । आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरं दिशम् । स हि घटौ मधवता शक्तिहेतोस्स हात्मना । कर्णस्थाप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथः” ।

स च द्रोणप० घटौत्कचवधप० इन्द्रदत्तशक्त्या कथ्येन निहतः । तत्कथा तत्र १८० अ० इत्या यथा “ततोऽनुवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम् । शक्त्या रक्षो जहि कर्णोद्यत्तुर्णं नश्यन्त्ये ते कुरवो धार्तराष्ट्राः । करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थैः

तपन्नेनं जहि पापं निशीथे । यो नः संघामाहोर-
रूपादिसुच्येत् स नः पाधानं सवलान् योधयेत् । तक्षा-
देनं राजसं घोररूपं जहि शक्ता वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्या रात्रियुद्धे कर्ण ! नेशुः
सयोधाः । स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे दृष्टा राजं
स्वास्वमानं वलञ्च । महञ्च सुत्वा निनदं कौरवाणां
मर्तं दध्ने शक्तिमोक्षाय कर्णः । स वै क्रुद्धः सिंह
इवात्यमर्षी नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् । शक्तिं श्रेष्ठं
वैजयन्तीनसह्यां समाटदे तस्य वधं चिकीर्षन् । यासौ
राजन् ! निहिता वर्षपूगान् बधायाजौ सत्कता फाल्गु-
नस्य । यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठं
कुण्डलाभ्यां निनाय । तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्रां
मार्शैर्युक्तामन्नकस्यैव रात्रिम् । मृत्योः स्वसारं ज्वलि-
तामिवोल्कां वैकर्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय । तासुत्तमां
शरकायावहन्तीं दृष्ट्वा सौतेर्वाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् । भीतं
रक्षो विप्रदृष्ट्वा राजन् ! कृत्वात्मानं विभ्रतृत्प्रमाणम् ।
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णवाह्नरस्थानं नेदुर्भूतान्यनरीक्षे नरेन्द्र !
ववृतास्तुसुलाश्चापि राजन् ! सनिर्घाता चाशनिर्घां
जगाम । सा तां सायां भक्ष कृत्वा ज्वलन्ती भित्त्वा
बाढं हृदयं राजसस्य । जड्वं यथौ दीप्यमाना निशयां
नक्षत्राणामन्नराख्याविशन्ती । युष्ठा चित्तैर्विविधैः
शस्त्रपूगैर्दिव्यैर्धैरो मानुषैराक्षसैश्च । नदन्नादान् विविधान्
भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्तप्राजितः शक्रशक्ता । इदञ्चान्य-
ञ्चित्तमाश्चर्यरूपं चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय । तस्मिन्
काले शक्तिनिभिन्नमर्मां वभौ राजन् ! शैलमेवप्रकाशः ।
ततोऽनरीक्षादपतद्गतसुः स राजसेन्द्रो भुवि भिन्न-
देहः । अथाक्षिराक्षव्यागो विजिह्वो घटोत्कचो
महदास्थाय रूपम् । स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा भीमं
कृत्वा भैमसेनिः पपात । हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशम-
पोथयत् खेन देहेन राजन् ! । [पश्चतयोत्थल ।

घटोत्कचान्तक पु० ६३० । कर्णे त्रिका० घटोत्कचारि-
घटोदर पु० घट इव उदरस्य । असुरभेदे । “घटोदरो
महापार्श्वः प्रथमः पिठरस्तथा” हरिवं० २३२अ० ।
हिरण्यकशिपुसेनापत्युक्तौ । स च वरुणसभ्यः यथाह
भा० सं० ६अ० । घटोदर इत्यादि समानम् ।

घट्ट ऋचने भा० व्यात्म० सक्त० सेट् । वट्टते अघट्टिष्ट ।
जघट्टे । घट्टितः घट्टनम् ।

घट्ट चालने चुरा० उभ० सञ्० सेट् । घट्टयति-ते अज-

घट्ट-त । घट्टित “विघट्टितानां सरलद्रुमाणां”
कुमा० । “तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः” “तस्यली चल-
शफरीविघट्टितघट्टनारुः” माघः । परिस्फुरन्तीनविघ-
ट्टितोरवः” किरा० । “रणज्जिराघट्टनया नभस्वतः माघः” ।

घट्ट पु० घट्टतेऽल घञ् । १। चानायावतरणस्थाने (वाट) २शु-
लकपहणस्थाने (घाटि) “घट्टादिदेये शुल्कोऽस्ती”
अमरः । भावे घञ् । ३। चालने । अमरः ।

घट्टकुटीप्रभात न० घट्टस्या कुटी तत्र प्रभातमिव । न्यायभेदे
शुक्लदानभिया विपथेन रात्रौ पलायमानस्य चौर-
बणिजः घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा व्यभीष्टसिद्ध-
भावः एवं विपथेन प्रावमानस्य तद्दोषतादवस्थरूपो हि
न्यायभेदस्तथाभूतः “तदिदं घट्टकुटीप्रभातदत्तानमनुह-
रति” । खण्डनखण्डखाद्यम् ।

घट्टगा स्त्री नदीभेदे । राजनि० ।

घट्टजीविन् पु० घट्टं तरिकशुल्कस्थानं नद्यवतरणस्थाने देवं
शुल्कं वा जीवति जीव-णिनि । (पाटुनि) नौकातारके
वर्षसङ्करजातिभेदे स च “वैश्यायां रजकाज्जातः” वि-
बादभङ्गार्णवसेतः

घट्टना स्त्री चु० घट्ट-युच् । १। चालने “रणज्जिराघट्टनया
नभस्वतः” माघः । २। वट्टौ च हेमच० । भा० घट्ट-
ल्यट् । ३। चालने न० । “दृष्टिच्छलानिष्ठु रकशट्टघट्ट-
नात्” माघः । “कम्पयन्ती महादृष्टानुरुपादपघट्टनैः”
हरिवं० २७०अ० । “सुप्रसर्पद्व दण्डवट्टनात्” रुचः ।

घट्टित त्रि० घट्ट-कर्मणि क्त णिर्मिते, २। चालिते, चित्त-
पटादेरञ्जनाथम् अक्षचूर्णं त्रिप्रे वसनादौ (कल्प दिया
घौटा) । शब्दार्थचि० ।

घण्टा दीप्तौ तना० उभ० अक० सेट् । घण्टाति घण्टते । अघा-
णीत्-अघणीत् अघण्टिष्ट जघाण जघण्टे । उदित्
घणित्वा-घण्टा । क्लोवेत्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् घण्टः ।
घण्ट त्रि० घण-क्त उदित्त्वेन नेट् । १। दीप्ते रक्षनामस्थाने
व्यञ्जनभेदे पु० ।

घण्टक पु० वण्ट+संज्ञायां क्तु । (घट्टकाय) क्षुपभेदे राजनि०
घण्टकर्ण पु० घण्टोदीप्तः कर्ण इव पतकस्य । (घट्टकाय)
क्षुपभेदे राजव० ।

घण्टा स्त्री चु० घट्टि-शब्दकरणे अच् । कांस्थनिर्मिते वाद्य-
भेदे । “घण्टां वा परशुं वापि वागतः सन्निवेशयेत्”
इर्गाध्यानम् । तद्विर्माणप्रकारमाहात्म्ये स्तान्दे
ब्रह्मनारदसंवादे “स्तानार्कनिकायाकावे घण्टानादं

करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं षड्णु ।
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देवलोके
तु अप्सरोगणसेवितः । सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य
सदा प्रिया । वादनाद्भते पुण्यं यत्तकोटिससङ्ख्यम् ।
वादिनिनदैस्तुर्था गीतमङ्गलनिस्वनैः । यः स्नापयति
गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्भि सः । वादिनाणामभावे तु
पूजाकाले हि सर्वदा । घण्टाघण्टो नरैः कार्यः सर्व-
वाद्यमयी यतः । सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वक्ष्यामि ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् । मन्वन्तरसह-
स्राणि मन्वन्तरशतानि च । घण्टानादेन देवेशः प्रीतो
भवति केशवः । विष्णुवर्णोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसं-
वादे “षड्णु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टाभाङ्गात्प्र-
सुत्तमम् । प्रह्लाद ! त्वत्सभो नास्ति मङ्गलको भुवन-
त्रये । मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
अङ्किता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! । वै-
नतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि । ममाग्रे स्थाप-
येद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् । यस्तु वादयते घण्टां
वैनतेयेन चिद्धिताम् । धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले
विलेपने । ममाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मत्सायुतं गोऽयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् । विधिना ह्य-
हता पूजा सफला जायते नृणाम् । घण्टानादेन तु-
ष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् । नागारिचिद्धिता घण्टा
रथाङ्गेन समन्विता । वादनात् कुरुते नागं जन्ममृत्यु-
भयस्य च । गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं
सदा । प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः ।
दृष्ट्वाऽमृतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यर्हनिशम् । सुपर्णे
च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरभास्थिते । स्वकरोण प्रकु-
र्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः । मदीयार्चनकाले तु फलं
कौचैन्दवं कलौ । अन्यत्र च “घण्टादण्डस्य शिखरे
सचक्रं स्थापयेत्तु यः । गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं
भुवनत्रयम् । सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले षड्णोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः । सर्वे दोषाः
प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते, हरैः । देवतानां सुनीन्द्राणां
पितृणासुत्वोभवेत् । अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि
न संशयः । घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ।
गृहे यस्य भवेत्त्रिलयं घण्टा नागारिसंयुता । न सर्पाणां
तत्र भयं भाम्निविद्युत्ससङ्ख्यम् । यस्य घण्टा गृहे नास्ति
सङ्ख्यं पुरतो हरैः । कथं भागवतं नाम गीयते तस्य

देहिमः” “अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीमद्-
ङ्कान्विता । सं ग्रान्हा वैष्णवै र्ब्रह्माङ्ककोपोपरिभङ्गिता ।
स्नाने शङ्खादिवाद्यान्तु नामसंकीर्तनं हरैः । गीतं
अत्रं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते हरिभक्तिविलासः ।
सर्वदेवपूजने धूपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावाद्-
नं तन्त्रघारे उक्तं यथा
“धूपभाजनसस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्यं श्रुदातुना
(नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं
दहेत्” । श्यामादौ तु तन्त्रान्तविशेषः तन्त्रघारे उक्तः
“तथा जयध्वनिमन्त्रमातः स्थाहेत्युदीर्यं च । अ-
भ्यर्च्यं वादयेद्दु घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः” गीतमोये
“उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । एवं
नीराजनेऽपि । २घण्टापाटलिदृष्टे शब्दर० । श्चति-
बलायां ४नागबलायां च राजनि० । [दृष्टे शब्दर० ।
घण्टाका पु० वण्टेव कायति फेनेन कै-क । घण्टापाटलि
घण्टाकर्ण पु० शिवातुचरभेदे (वेंटु) ख्याते “घण्टाकर्णो-
गणः श्रीमान् शिवस्यातीव बल्लभः” शिवपु० । मीनसंक्रा-
न्तौ तस्य पूज्यतामाह कल्पचिन्तामणौ “चैत्रे मासि
च संपूज्यो घण्टाकर्णो षटात्मकः । चारोम्याय
सुहीमूले संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्” । पूजामन्त्रः ।
“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधिविनाशन ! । वि-
स्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ति० त० ।
२काशीस्ये हृदभेदे । “इयञ्च चित्रवण्टेशी घण्टाकर्ण-
स्वर्यं हृदः” काशी० ३३अ० ।
घण्टाताड पु० घण्टां कालज्ञापकघण्टां ताडयति ताडि-
षण् उप० स० । १कालसूचकघण्टावादके (घण्टापाडु)
“मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते । नूनं प्रशंसत्यज
सं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” मनुस्मृते २सङ्कीर्णजातिभेदे च
घण्टानाद पु० इत० । १घण्टाशब्दे । घण्टाया नाद इव
नादोऽस्य । २कुबेरमन्त्रभेदे शब्दार्थचि० ।
घण्टापथ पु० घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्त-
ख्यादीनां वा पन्थाः इत० अक्ष समा० । महति १राज-
पथे “दशमन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्रतः”
कौटिल्यः ।
घण्टापाटलि पु० इत्यते हन-कर्मणि ठ टस्य नेचम्
नि० यत्वं पठ-गतौ सञ् पाटलं कति स्ना-वां
डि कर्म० । (घण्टापाटलि) दृष्टभेदे अमरः ।

घण्टारवा स्त्री घण्टे वारौति आ+ह-अच् । (वनशण)

दृक्प्रभेदे अमरः यस्य फलं पक्कं सत् घण्टे वारौति

घण्टाली स्त्री घण्टां तच्छब्दमलति अल-अण् ङीप् ।

। क्रोधातक्रयाम् । इत० । २ घण्टाञ्च यौ । राजनि० ।

घण्टावीज पु० घण्टेव वीजमस्य । जयपालदत्ते । राजनि०

घण्टाशब्द पु० घण्टायाः शब्दइव शब्दोयस्य । । कांस्ये

हेमच० । इत० । २ तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री जुडा घण्टा स्वार्थे कन् । जुट्टघण्टायां

तनुल्याकारत्वात् २तालुसजिह्वायाञ्च (आञ्जिव)

हेमच० ।

घण्टिनीवीज न० घण्टाऽस्तप्रस्थाःतदाकारफलत्वात् इनि

ङीप् घण्टिन्याः घण्टायुक्ताया वीजम् । जयपाले

राजनि० ।

घण्टु पु० घटि-उन् । । गजघण्टायां २प्रतापे च उणादिकोषः

घण्टेश्वर पु० मङ्गलपुत्रे व्रणदातरि देवभेदे "मङ्गलस्य

प्रिया मेधा तस्यां घण्टे श्वरोमहान् । व्रणदाता च

तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह" ब्रह्मर्षे० ।

घण्ट पु० घण-वा० ड तस्य नेचम् । भ्रमरे संक्षिप्रसारः ।

घतन त्रि० हनि हन-हन्तेर्युं द्वादान्योर्घत्वतत्वे" उणा०

युन् । मारके उज्ज्वलद० वत्वार्थे घातनेति याठोऽयुक्तः

घन पु० हन-मूर्त्तौ अप् घनादेशश्च । । मेघे २सुस्तके ३समूहे

४दाद्ये ५विस्तारे च ह्रौहसुद्धरे मेदि० ७शरीरे ढकफे

६अभ्रके राजनि० । "समन्विवातश्च घनः प्रदष्टः" इति

१०कीलायत्युक्ते समाह्वयवधे । । निविडे सान्दे

त्रि० अमरः । १२ दृष्टे त्रि० मेदि० । १३पूर्णे १४सम्पुटे

त्रि० शब्दभ० । १५करतानादिकांस्ववाद्यभेदे १६मध्यम

नृत्ये च न० अमरः । १७लौहे न० हेमच० १८त्वचे

न० राजनि० । तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिकं पुराणसर्वस्व

ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

"सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः । जगतो

जलमादते क्तुस्त्रय द्विजसत्तमाः । । आदित्यभूतं मृतेभ्यः

सोमं संक्रमते जलम् । नाडीभिर्वायुयुक्ताभिलौकाधारः

प्रवर्त्तते । यत् सोमाञ्च प्रवते सृष्ट्वां तद्वम्भे ष्वतिष्ठते ।

मेघावाञ्चभिवातेन विष्टजन्ति जलं भुवि । एवं प्रकरणे-

नैव पतते चासृज्जालम् । न नाशसृष्टकस्यास्ति तदेव

परिवर्त्तते । सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विष्णु निर्मिता ।

अनया सायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् । विश्वेशो

लोकलदेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः । धाता क्तुस्य

लोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकरः । सार्धलौकिकमन्त्रोय

त्तत् सोमो नभसोरसः । एवं भूतं जगत् सर्वमेतत्तथ्यं

प्रकीर्तितम् । सूर्यादुष्णं निष्कवति सोमाञ्चीतं प्रवर्त्तते ।

शीतोष्णधीर्षीं द्वावेतौ युक्त्वा पालयतो जगत् । सोमा-

स्तोद्भवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका । भद्राशोमपुरो-

गाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः । । सर्वभूतशरीरेषु या-

स्वापोऽपस्वताभुवि । तेषु सन्दहामानेषु जङ्गमस्यावरेषु

च । पूर्वान्ते सर्वभूतेभ्यो निष्क्रान्तोह सर्वशः । तेन चा-

बन्धाणि जायन्ते स्थानमवम्भयं स्रतम् । तंजोऽर्कः सर्वभू-

तेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् । सप्तद्राहायसंयोगाद्द्रव्ययः

प्रवहन्त्यपः । ततस्त्वृत्तगते काले परिहृत्तो दिवाकरः ।

नियच्छयपोमेघेभ्यः शुक्लदण्डैर्गभिस्तिभिः । अब्भस्याः

प्रपतन्त्यापो वायुना ससदीरिताः । सर्वभूतहितार्थाय

रखभूताः समनतः । ततो वर्षति घण्टमासान् सर्वभूत

विहृदये । वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युद्ग्निससृद्भवा ।

मेघनाञ्च मिहेधोतोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्त्युत । न भवन्ति

यतश्चापस्तदभ्रं कवयो विदुः । मेघानां पुनस्तुपत्तौ

त्रिविधा योनिश्च्यते । अग्निजा ब्रह्मजा चैव पक्षजा च

पृथग्विधाः । त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि

सम्भवम् । आग्नेयाः सूक्ष्मजाः मोक्षास्तेषां धूमात् प्रव-

र्त्तनम् । शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुप्तास्ते व्यवस्थिताः ।

महिषाश्च वराहाश्च सन्नमातङ्गस्त्वपिणः । भूत्वा धरणि

मध्येत्य रमन्ति विचरन्ति च । लीगता नाम ते मेघा ये

तेभ्यो वीजसम्भवाः । विद्युद्गुणविहीनाय जलधारा-

वल्ग्विनः । सका मेघा महाकाया आग्रहस्य वशाशुगाः ।

क्रोशमात्राञ्च वर्षन्ति क्रोशाहार्दपि वा पुनः । पर्वताप

नित्त्वेषु वर्षन्ति गङ्गरेषु च । यन्नाकागर्भटाञ्चैव वासाका

गर्भधारिणः । ब्रह्मजाश्चैव ये मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ।

ते ह विद्युद्गुणपेताः स्तनयित्नु प्रिवस्वनाः । तेषु

शब्दप्रणादेन भूमेःस्व-ङ्गस्त्वहोद्भवैः । वायुवाहाभिषिक्तेषु

वायुयुक्तेषु वनमस्रुते । तेष्वियं प्राड्डासृक्ता भूतानां जीवि-

तोद्भवा । लीगता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।

द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाचिताः । इतो योज-

नमात्राञ्च साङ्गीहार्दपि वा च ते । दृष्टिर्वर्षोद्भवा तेषां

धाराऽऽसारः प्रकीर्तितः । पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः

पक्षसम्भवाः । संयोगाद्वायुनोक्त्विन्नाः पर्वतानां सहौ-

जसाम् । कामगानां च लोकाणां सर्वेषां शिव-

मिच्छताम् । पुष्करा नाम ते मेघा उहृत्तो ऽसमत्-

सराः । पुष्करावत्कान्तेन कारणेनेह शब्दिताः ।
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्रनाश्च ये । कल्पान्तदृष्टः
स्रष्टारः संवर्तमानेनियामकाः । वर्षन्ति ते युगान्तेषु
तृतीयाक्षे प्रकीर्त्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः प्र-
यत्नो मञ्जीतलम् । वायुं परिवहन्ते स्युः श्रिताः
कल्पान्तसावकाः । योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राक्तनस्था-
भवत्तदा । यस्मात् ब्रह्मा ससत्पद्मसत्त्वैः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डकपालानि सर्वमेघाः प्रवर्त्तिताः । तेषामाप्या-
यनं घूमः सर्वेषामविशेषतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्य
श्चत्वारश्चैव दिग्गजाः । गजानां पर्वतानाञ्च मेघानां
भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथक् भूतं योनिस्त्वेकं जलं
स्रुतम् । पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमलो शीतसम्भवाः ।
तृपारदृष्टिं वर्षन्ति हिमं सखिविष्टद्वये ।

वायुविशेषकृतएव घनभेदो भा०शा०३३०अ० दर्शितो यथा
“प्रेरयत्यभ्रसंघातान् घूमजांशोष्णजांश्च यः । प्रथमः
प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिलः । अम्बरे स्नेह-
मध्येत्य तडिङ्गप्रस्रोतमद्युतिः । आवहो नाम संभाति
द्वितीयः श्वसनो नदन् । उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादीनां
करोति यः । अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति मनीषिणः ।
यश्चतुर्थः सप्तद्वेष्यो वायुर्धारयते जलम् । उद्भृत्याददते
चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः । योऽङ्गः संयोज्य जीमू-
तान् पर्जन्याय प्रयच्छति । उद्बहो नाम वंङ्घ्रि
स्तृतीयः स सदागतिः । समुत्समाना बह्वधा येन नीताः
पृथग्घनाः । वर्षमोक्षकतारमास्ते भवन्ति घनाघनाः ।
संघता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः । रत्नार्थाय
सम्भूताः मेघत्वसुपर्यान्ति च । योऽसौ वहति भूतानां
विमानानि विहायसा । चतुर्थः संवहो नाम वायुः
स गिरिमर्दनः । येन वेगवता रुग्णा रुक्षेणारुजता
नगान् । वायुना सहिता मेघा स्ते भवन्ति वलाहकाः ।
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान् । पञ्चमः स
महावेगो विवहो नाम मारुतः । यस्मिन् पारिप्लवा
दिव्या वहन्तुप्रापोविहायसा । पुण्यञ्चाकाशगङ्गाया
स्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ।

समन्विघातश्चेत्यादेरयमर्थः समसंख्यानां त्रयाणां घातः
यद्यप्यत्र समयोर्घोषांतेन वर्गरूपेण तन्मूलस्य समत्वं
नास्ति तथापि समशब्देन सदृशघातद्विघातत्वेन समत्वं
बोध्यं यथा घनः ? । द्वाभ्यां द्वयोर्गुणने ४चत्वारः
तेषां द्वाभ्यां गुणने ८ । एवं त्रयाणां त्रिभिर्गुणने ६नव

तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणने २७ । एवं क्रमेण वारह्यं सम-
समद्विघातरूपवर्गगुणनात् घनरूपत्वं जायते तत्रैकादीनां
दशपर्यन्तानां घनसंख्याः सुबोधाय प्रदर्शने यथा
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
१ । ८ । २७ । ६४ । १२५ । २१६ । ३४३ । ५१२ । ७२९ । १०००
अस्य प्रकारान्तरं स्थाप्योघनोन्यस्येत्यादि लीलावत्यां
दृश्यं विस्तरभयाद्धोक्तम् ।

“जटास्रजां विपर्यस्य घनमाहूर्त्तमनीषिणः” इत्युक्ते
१९वेदपाठभेदे ऋग्वेदशब्दे १४०९।१।१२ प्र० विद्यतेः
तत्र सान्द्रं प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतासुकारी (रवः)
सुद्धः वेणी । “जघनेन घनेन सा” “लौहोद्भवनस्कन्धाः”
भट्टिः । लौहसुद्धरे “प्रतिजघान घनेरिव सुष्टिभिः”
किरा० । मेघे “प्राष्टमिव घनकेशजालाम्” काद० ।
“रजनीतिभिरावगुण्डिते पुरमार्गे घनशब्दविह्वलाः”
कुभा० “असम्भवदघनरसा शतालोपरिषेविता” लङ्कटः ।
घनश्रुमः । सूक्तौ-काठिन्ये “हारं तमोघनप्रख्यम्” भट्टिः ।
“तमसोघनो मूर्त्तिः काठिन्यम् तेन मूर्त्तिमत्तमःसमम्”
जयम० । [त्रिका० ।

घनकफ पु० घनस्य मेघस्य कफ इव । मेघोपले करके ।
घनकाल पु० घनप्रधानः कालः । वर्षन्तौ शब्दच० ।

घनगोलक पु० घनेन मूर्त्तयां गोल इव कायति कौ-क ।
संज्ञितस्वर्णरजते हेमच० । [चि० ।

घनच्छद् पु० घना निविडाच्छदा यस्य । शिग्रौ । शब्दार्थ
घनजम्बाल पु० कर्म० । सान्द्रजम्बाले चुलुके (घनसंश्रयाला)
त्रिका० । [दीप्तौ च शब्दर० ।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालेव । १वज्जाम्नी । ६त० । २मेघ-
घनताल पु० स्त्री० घनतायां निविडतायाम् अलति पर्याप्तौति
अल्-अच् । १सारङ्गखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
कर्म० । २वाद्यादितालभेदे ।

घनतालि पु० स्त्री० घनं मेघं तोलयति ऊर्द्धं नयति आह्वानेन
तुल-उन्मितौ अण् उप० सं० । घातके सने तदारात्रेण
हि मेघोत्थानमनुमीयते इति तस्य तथात्वम् । स्त्रियां
जातित्वान् ङीष् ।

घनत्वच् पु० घना निविडा त्वक् यस्य । शिग्रौ शब्दार्थचि० ।
घनद्रुम पु० कर्म० । विकण्टकद्वये राजनि० ।

घननाभि पु० घनस्य मेघस्य नाभिरिव योनित्वात् । घूमे
शब्दर० घूमस्य मेघयोनित्वात् तथात्वम् मेघस्य घूमयो-
नित्वं च घनशब्दे २७८६पु० दर्शितम् ।

घनपत्र पु० घनानि पत्राण्यस्य । पुनर्थावायाम् राजनि० ।

२ घनच्छदे शिघ्रौ च ।

घनपट्टी स्त्री इत० । आकाशे शब्दाथेचि० । तस्य मेघा-
धारतया तत्सञ्चारस्थानतया च तथात्वम् । “क्रामङ्गि-
र्घनपट्टीमनेकसंख्यैः” किरा० ।

घनपल्लव पु० घना निविडाः पल्लवा अस्य । शोभाञ्जने जटा० ।
घनपाषण्ड पु० स्त्री घनेन मेघध्वनिना पाषण्ड इव उन्मत्त-
त्वात् । मय्रे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

घनफल पु० घनानि निविडानि फलान्यस्य । विकङ्कटवृक्षे
राजनि० तत्फलानां निविडतया जायमानत्वात्तथात्वम् ।

घनमूल न० घनस्य समन्विघातस्य मूलमाद्यम् । यस्य समा-
ङ्गत्वघातस्य घनरूपता तादृशे अङ्गे । एकाद्यङ्गानां
घनमूलादि प्रदर्शने

१।८।२०।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।

तस्य मूलानयनं लीला० उक्तं यथा
“अथ घनमूले करणसूत्रं दृक्तद्वयम् । “आद्यं घनस्थान

मथाघने द्वे पुनस्तथान्याह्वनतो विशोध्य । घनं पृथ-
क्त्वं, पदमस्य क्वथा विप्रप्रा तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ।
पङ्क्त्यां न्यसेत्, तत्कतिमन्त्रनिर्घ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्-
प्रथमात्, फलस्य । घनं तदाद्याह्वनमूलमेवं पङ्क्तिभे-
वेदेवमतः पुनश्च”

अस्याथेः यस्य घनमूलं गृह्यते तस्याद्यं स्थानं घनस्थानं स्यात्
घनशोघनस्थानमित्यर्थः । अथ द्वे स्थाने अघने तदाति-
रिक्ते तथा पुनः घनस्थानम् अघने द्वे इति पुनःपुन-
रित्यर्थः । अन्त्रात्घनतः स्थानात्घनं विशोध्य तस्य घनस्य
पदं पृथक्त्वं स्थाप्यं तस्य पदस्य क्वथा विप्रप्रा तदाद्यम्
अघनस्थानं विभजेत् । फलं तु पूर्वमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् ।
तस्य फलस्य कतिम् अन्त्रनिर्घ्नीं पङ्क्तिस्थतद्वातिरिक्त
पूर्वकतिनिर्घ्नीमित्यर्थः । त्रिघ्नीञ्च तत्प्रथमादाद्यघनस्थानात्
त्यजेत् । तदाद्यात्घनस्थानात्फलघनं त्यजेत् । एवं पुनः
तद्यथा अस्य पङ्क्त्यात्मकपदस्य क्वथा विप्रप्रा
तदाद्यं विभजेत् । फलन्तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्कतिम्
अन्त्रनिर्घ्नीं त्रिघ्नीं तत्प्रथमात् त्यजेत् । तदाद्यात् फलस्य
घनं त्यजेदिति । एवंकते या पङ्क्तिभवेत् तद् घनमूलं
भवति । “अङ्गस्य वामागतिः” इत्युक्तेः वामस्थिता-
ङ्गस्थानात्पदं दक्षिणस्थस्य चाद्यत्वमिति सर्वत्र ज्ञेयम् ।
घनपदमयम् । “घनपदञ्च ततोऽपि घनात् सखे ! यदि

घनेऽस्ति घना भवतोमघिः” लीला० । घनं मूलमस्य ।

२ मोरटवृक्षे पु० राजनि० ।

घनरस पु० घनस्य मेघस्य सुस्तकस्य वा रसो निव्यन्दः ।
१ जले । २ कर्पूरे च कर्म० । ३ सान्द्ररसे । घनोरसोऽस्य ।
४ पीलुपण्डं ५ मोरटवृक्षे च मेदि० । इनिविडरसके
ति० । जले तु न० रत्नको० । [किरा० ।

घनवत्स न० इत० । आकाशे “घनवत्सं सहस्रधेव कुर्वन्”
घनवत्सिका स्त्री घना निविडा वल्ली यस्याः कपृच्छसः ।
१ अमृतस्रवालतायाम् । घनस्य वल्लीव २ विद्युति राजनि०
घनवल्ली स्त्री घनस्य मेघस्य वल्लीव । १ विद्युति २ अमृतस्रवा-
लतायाम् राजनि० । [इत० । २ मेघघाते ।

घनवात पु० घनो निविडीवातोऽत्र । १ नरकभेदे हेमच० ।
घनवास पु० घनोवासो मन्वोऽस्य । कुष्माण्डे हारा० ।
घनवाहन पु० घन इव शुभ्रं वाहनमस्य । १ शिवे । घनो-
मेघो वाहनमस्य । २ इन्द्रे च हेमच० ।

घनवीथि स्त्री घनानां वीथिः । आकाशे । “घनवीथिवीथि
मघतीर्षवतः” माघः ।

घनश्याम पु० घनः मेघइव श्यामः । निविडकण्ठवर्णे ।
“अत्रे राम घनश्याम ! चुन्वामि सुखपङ्कजम् । यदि
जीवामि शोकैः पुनर्द्रव्यामि ते सुखम्” महानाटकम् ।
“समानकर्षविव्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं
घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम्” भाग० श्रीकण्ठरूपोक्तौ ।

घनसार पु० घनस्य सुस्तकस्य सारः । १ कर्पूरभेदे १७२३ पु०
विवृतिः । “अरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारचारेत्यादि”
दशकुमा० । घनोनिविडः सारोऽस्य । २ दक्षिणवर्त्त-
पारदे मेदि० । ३ इन्द्रभेदे ४ जले च धरणी । इत० ।
५ अष्ट वारिदे ।

घनस्कन्ध पु० घनः स्कन्धो यस्य । कोशाच्चवृक्षे राजनि० ।
घनस्वन पु० इत० । १ मेघध्वनौ । घनेन तच्छब्देन सुष्ठु अनिति
अन-अच् ३त० । २ तस्य लीयञ्चोके राजनि० ।

घनहस्त पु० घनः समन्विघातमितो हस्तोऽत्र । दीर्घविस्तारो-
र्द्धं पु० १ हस्तमाने २ भागधप्रस्थसारिकायां च “हस्तो-
न्वितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यदुद्वादाशास्त्रं घनहस्तसंज्ञम् ।
धान्यादिके तद्घनहस्तमात्रं शास्त्रोदिता मागवस्धारिका
सा” लीला० ।

घना स्त्री घन+अस्यके अच् । १ माघपण्ड्यं २ रुद्रजटायाम्
राजनि० तयोर्निविडपतत्वात् तथात्वम् । ३ निविडायार्थं
स्त्रियाम् । “अदीयसीमपि घनाम्” (वाचस्प) माघः ।

घनाकर पु० इत० । घनानामाकरः घनान् आकिरति
आ+कृ-अच् वा । वर्षाकाले शब्दरत्ना० ।

घनागम पु० आगम्यतेऽत आ+गम-आधारे घञ् । घनानां
सैधानामागमः इत० । वर्षाकाले "घनागमे राजपथे
हि प्रिच्छले" नैष० । भावे घञ् इत० । रमेधा-
गमने च ।

घनाघन पु० हन-अच् नि० । इन्द्रे वर्षुकमेघे मत्ते
घातुके शगजे, अमरः षअन्योन्यघट्टने पु० । अनिरन्तर-
घातुके त्रि० हेमच० । "ततोऽञ्जुनं भिन्नकटेन
हन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्षा" भा० क० १८अ० ।

वर्षुकमेघश्च भा० शा० ३३०अ० दर्शितो यथा "सुस-
ह्यमाना बहुधा येन नीताः पृथक्चराः । वर्षमोक्ष
कतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः" "असञ्जहायुनाक्षिप्रै
यथा खस्यो घनाघनः" हरिः ८७ । उकाकमाच्यं स्त्री
घनात्यय पु० घनानामत्ययत्व । शरत्काले हेमच० ।

"वातिकानां घनात्यये" सुशु० । इत० । रचनातिक्रमे पु० ।
घनव्यवायोऽप्यत्र । "घनव्यवायेन गर्भस्तिमानिव" रघुः
घनामय पु० घनो दृढः आमयो दृष्टात् ५व० । खञ्जूर-
दृष्टे त्रिका० ।

घनामल पु० घनोऽमलः विशेषणस० । वास्तूकशाके त्रिका०
घनाश्रय पु० इत० । आकाशे हेमच० ।

घनोद्धि पु० घन उद्धिरत् । नरकभेदे हेमच० ।

घनोपल पु० इत० । करके (शिल) हेमच० ।

घम्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । घम्वति अघम्वीत् । जघम्व
घर पु० इत्यते गम्यतेऽतिथिभिः हन- "हन्नेरन् घञ्"
उणा० नलोपश्च । ऋच् देशपादीवृत्तिः ।

घरट्ट पु० घ-सेके विच् घरं सेकनृते अट्ट-अतिक्रमे अश्
उप० स० । (याता) पसिद्धे सक्तुपेधय्याम् "प्रतिहृट्ट-
पथे चरट्टजात्" नैष० । [सत्घट्टभेदे शब्दर० ।

घर्वट्ट पु० घ-विच् घरे सेकाय घटते घट अच् । (आङ्गारा)

घर्वर पु० घर्षयत्करणशब्दं राति रा-क । शरट्टजादि-
ध्वनिभेदे । रतद्युक्ते त्रि० "कलहाच्च घनान् यदुत्थिता-
दधुनाप्युज्जति घनेस्वरः" नैष० । शर्ष्वतद्वारे षद्वारे
५उल्लूके हनदभेदे च पु० मेदि० । इध्वनिभावे उहास्ये
हेमच० । घर्षरनदश्च अङ्गदेशालगतः विन्ध्यादेर्निर्गतः
गङ्गायां सङ्गतः चम्पानगरीतोऽनतिदूरपूर्वस्थः । (घाघर)
लोकप्रसिद्धः दन्तुद्रघणश्यां स्त्री । "घर्वरा च्छ्रघण्टी
स्यात्" सङ्घि० धृतवाक्यम् । "चचावचूडाः कलघर्वरा-

रवैः" भाषः । घर्वरेति शब्दानुकरणम् तथा ध्वनि-
भेदः । तादृशध्वनिभेदेषु घर्वरेति सङ्घि० । एवीषा-
भेदे मेदि० । वर्षर+अस्तुर्थे कच् । घर्वर नदसङ्ग-
तायां १०गङ्गायां स्त्री वा गौरा० ङीष् । घर्वरख-
नाप्यत्र । "घृणावती घृणिनिघर्षघर्वरी एकनादिनी ।
घृष्टुणापिञ्जरतनुषेर्वरा घर्वरखना" काशीख० २६अ०
गङ्गानामोक्तौ । स्वार्थे क नदभेदे पु० । "शोषे घर्षरके
जलं तु रुचिदं सन्तापशोषापहम् । पथ्यं वङ्गिकरम्
तथा तु बलदं क्षीणाङ्गुलप्रदम्" राजनि० ।

घर्षरिका स्त्री घर्षरोऽस्तुस्याः ठन् । श्चुद्रपण्टिकायां
शन्दीभेदे श्वादित्रभाण्डे षश्चट्थान्ये हेमच० । ५वाद्य-
भेदे विश्वः ।

घर्षरित न० घर्षरं करोति णिच्-भावे क्त । शूकरजातीय
घ्वनिभेदे । "निशम्यते घर्षरितं खखेदं जयिष्णु माया-
मयशूकरस्य" भाग० ३।१३।२५ ।

घर्षुर्घा स्त्री घ-विच् घुर-ध्वनौ किप् तौ हन्ति हन-ड
नि० ह्रस्व घः ! (घुरघुरिया) कीटभेदे यमकीटे रत्नमा०
घर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । घर्वति अघर्वीत् । जघर्व
घर्म्य पु० घरति अङ्गात् घ-सेके (चरणे) कर्त्तरि मक् नि०

गुणः । श्चङ्गनिष्यन्दे खेदे अमजवारिणि । घरत्यङ्ग-
मनेन करणे मक् । रचातेपे श्योष्मकाळे तयोः अङ्गखेद
साधनत्वात्तथात्वम् । षअतपयुक्ते दिवसे निघ० । घञ्
आतपादिव आरविकारसत्वादिपि भवति यथाह सा०द०

"विकाराः सत्वसम्भूता सात्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्व-
सात्वोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । सत्वः खेदोऽथ
रोमाच्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैपग्यमशु प्रलय इत्यसौ
सात्विकाः सृष्टाः" इति विभज्य "वपुर्जलोद्भवः खेदो
रतिघर्म्यश्चमादिभिरिति" सकारणं खेदोलजितः
५यत्ते निघ० । "पिष्टभिर्घर्म्यसङ्घिः" ऋ० १०।५।६।

"घर्मसङ्घिः यत्तसादिभिः" भा० । वै० ह-दीप्तौ मक् ।
वैदिकप्रयोगे इदीप्ते त्रि० घर्मस्वरसङ्घे उदा० ।
७रसे "मघ्नः सारघस्य घर्मं पात वसवः" यजु०
३८।६। "घर्मं रसम्" वेददी० दगवादि निष्यन्दे उग्धे
पु० तस्य गोःचरणान्तथात्वम् । "घर्माय दीष्" यजू०
३८।२। हे वत्स ! घर्माय घर्मायं दीष् देहि पयः शेषय
मा सर्वं पासोत्यर्थः" वेददी० । "रञ्जुसदानमादाय"
वात्वा० श्री० २६।४।१। "सन्दानम् घर्षुगवन्मनायाय
पाशवती रञ्जुः कर्कः । "उपयमन्यामाशिक्षति घर्म्यम्"

काल्याञ्चौ २६।६।१७। "घर्म्यं घर्मसंज्ञं तन्मध्यस्थि-
तमाज्यं पयसं चान्नुचि आसिद्धति" कर्कः परीसाभ्यां
घर्मं सुत्याद्वा च्कपष्करस्योपर्थं घोसुखं करोतीत्यर्थः"
भं० व्या० घर्मसंज्ञं घृतसुपयसन्त्यामासिद्धति पूर्वं च्कुक्यम्
नीतमधुना घर्मस्यं च्नुचि नयतीत्यर्थः" यजु० ३८।१६।
वेदटी० । तत्र निटाघकाले "निःश्वासचार्यं गुकमाज-
गाम घर्मः प्रियादेशमिवोपदेष्टुम्" रघुः । जघर्णि
"स वसन्तु रूपास्तु घनघर्मविगलदुर्गण्डमण्डलः" माघः ।

घर्मचर्चिका स्त्री घर्मकता चर्चिकेय । (घामाचि) इति
ख्याते घर्मविचर्चिकायाम् । "स्नेदवाहोनि दुष्यन्ति
क्रोधशोकमैस्तथा । ततः स्नेदः प्रवर्त्तत दौर्गन्ध्यं
घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिरुष्णोऽस्या यतो घर्मवि-
चर्चिका" इति प्रयोगान्तरम् । घर्मविचर्चिकायाम् ।

घर्मदीधिति पु० घर्मोदीधितौ यस्य । सूत्र्ये "यः स-
सोम इव घर्मोदीधितिः" रघुः । घर्मद्युति घर्मभानु
घर्मरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र "घर्मद्युतेरह इहः पटलेन
घाम्नाम्" किरा० । "या घर्मभानोत्तनयापि शीतलैः"
माघः । "लोकालोकव्याहृतो घर्मरश्मिः" भावः ।

घर्मदह स्त्री घर्मं दुग्धं दोग्धि दुह-किप् इत० ।
दुग्धदहायां धेन्वाम् "घर्मधुग्धाले चादोहे च" काल्या०
ञ्चौ २५।६।२। घर्मदुघायाम् । "घर्मदुघाया दोहन
प्रदेशं" तत्सूत्रे कर्कः ।

घर्मपावन् घर्मलप्याणं पिबति पा-वनिप् । जघर्पाख्ये
पितृगणभेदे । "स्नाहा पितृभ्य जङ्घुर्वाह्मभ्यो घर्म-
पाःभ्यः" यजु० ३८।१५।

घर्ममट्ट पु० घर्मं यज्ञे सट्टत सट्ट-किप् । यज्ञसादिपु
पिपु । पञ्चैः पितृभिर्घर्मरश्मिः" ऋ० १०।१५।६।१०।
"घर्मसङ्घः यज्ञसादिभिः" भा० ।

घर्मस्तुभ पु० घर्मं स्तुभति स्तुभ-किप् । वायौ ।
प्रचारेण घर्मनाशात्तस्य तथात्वम् । "घर्मस्तुभे (मारु-
ताय) दिव आ पृष्ठे यज्जने" ऋ० ५।५।४।१।

घर्मस्वरम् पु० जिघर्ति वै० घ-क्षरणं दीप्तौ मक् नि० ।
वर्माः दोषाः स्तु-अहन् स्वरसोत्रेणाम् । दीप्रध्वनौ ।
"घर्मस्वरसोनद्यो अप व्रन्" ऋ० ४।५।६।६ "घर्म-
स्वरसोदीप्रध्वनयः" भा० ।

घर्मस्नेद पु० घर्मोदीप्रः क्षरन् वा स्नेदो, घर्मं यज्ञे स्नेदो
गतिर्वाऽस्य । १ दीप्रगमने २ क्षरत्स्नेदजले ३ यज्ञे गन्तरि च
"ब्रह्मण्यस्यतिष्ठं वैर्भिवराह्वेघर्मस्नेदेभिर्द्रविणं व्यानट्"

ऋ० १०।६।७। घर्मस्नेदेभिः दीप्रागमनेर्यद्वा क्षरदुदकैः
अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तृभिः" भा० ।

घर्मान्त पु० घर्मस्य जघर्णोऽन्वियत् । वर्षाकाले राजनि० ।
"घर्मान्ते तोयदोर्म्मभिः" हरिवं० १७७अ० ।

घर्मान्तकामुकी स्त्री ७त० बलाकायाम् राजनि० । वर्षा-
काले एव तस्याः कामयमानत्वात् तथात्वम् ।

घर्षण न० घृष-भावे ल्युट् । (घषा) व्यापारभेदे ।

घर्षणाल पु० घषर्णायालति अल+पर्याप्तौ अच् । शिला-
पुत्रे (नोटा) त्रिका० । [त्रिका० ।

घर्षणी स्त्री घष्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् डीप् । हरिद्रायां
घल्ल न० घोल+पृषो० । तत्रे घोले शब्दच० ।

घष(स) क्षरणे भा० आत्म० अक० सेट् इदित् । घष(स)ते
अघर्षि(स)ट् । जघषे(से)

घष भक्षणे भा० पर० सक० अग्निट् । घषति । छदित्
अघसत् । जघास जघतः जघसिय जघस्य । घस्तः
वेदे ग्विः लोके, घस्तिः ।

घसि पु० घष-भावे इन् । भक्षणे हेमच० ।

घस्तर त्रि० घस-क्षरच् । भक्षणेथीले । "सुराध्वरे घस्तर-
जित्वरेण" भट्टिः । "घस्तरा नष्टशौचाच्च प्राय इत्यनुशुशुभः"
भा० क० ४० अ० । कौशिकपुत्राणां गर्गशिल्पाणां गुरु
गवीमांसभक्षणत्वात् व्याधस्तृणादियोनिमापानां सपानां
मध्ये ऋगभेदे "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्तरा
स्तृणाः । त्रासानुत्पाद्य संविग्ना रस्ये कालञ्जरे निरौ ।
उन्मुखोनिच्यदितस्तः सत्वकर्णो विलोचनः । पण्डितो
वस्त्रोनादो नामतस्तेऽभवन्मृगाः" हरिवं० २१अ० ।

घस्त पु० चसत्यस्वकारं घस-रक् । १ द्विसे अमरः । २ हिंसे
त्रि० सेदि० ३ कुङ्कुसे न त्रिका० ।

घा स्त्री हन-वा० ड हस्य घश । १ काञ्चनां श्वाने च सेदि० ।

घाट पु० चु० घट-अच् । योवायाः मन्वाङ्गणे अघटौ (घाड्)
शब्दर० । तहैवाथं स्त्री टाप् अमरः । "दोषास्तु
दुष्टास्तस्य एव मन्दां संपीड्य घाटां सुरुजाः सतीवाम्"
सुशु० । ३ प्रकृते ४ गवादिप्रचारस्थानभेदे "घाटाः किं
बहवोषातरभद्राः सर्वतोव्रजे" हरिवं० ३२१अ० ।
घाटा अस्त्यस्य अर्श० अच् । ५ घाटायुक्ते त्रि० ।

घाटाल पु० घाटा+सिष्णां अस्त्यर्थे लच् । सुशुतोक्ते सा-
न्निपातिकविद्रधिरोगलक्षणभेदे "नानारूपरुजास्त्रावो
घाटाणोविषमोमहान् । विषमं पच्यते वापि विद्रधिः
सन्निपातिकः" सुशुतः । घाटालस्य नद्याद्यस्ता-

रस्याभवत् गम्भीरतायुक्तत्वात् तद्वदुन्नतानतत्वेन च तथात्वम् ।

घाटिका स्त्री घाटा स्वार्थे क । घाटायास् गङ्ङ् ।

घाटिक पु० घण्टया चरति ठक् । “राज्ञां प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाटिकाः” इत्युक्तब्रह्मणे राज्ञां प्रबोधनाय घण्टां वादयित्वा ऽस्तुतिपाठके ऽघण्टावादके वि० अमरः । असुं घाटिकइत्यमरटीकायां भरतः पपाठ । घण्टा तदाकारं पुष्पमस्यस्य ठन् । ऽसुस्तुरे हारा० तस्य तदाकारकुसुमत्वात्तथात्वम् “पुष्पे घाटिकघोषिकयवनवणिककितवकुसुमानि” । “उपतापं यान्ति च घाटिका विभेदश्च मित्वाणाम्” इ० स० १० अ० । शपथवचनेन ऽव्यवहारिणि” प्रा० वि० । “राजपौरुषिके विप्रे घाटिके परिचारके” । दैवपैतयोः अपातोक्तौ तस्याभोज्याज्ञतामाह यमः “राजाज्ञं हरते तेजः” इत्युपक्रमे “पापमा तथाज्ञं शौण्डिष्य घाटिकस्य तथैव च । इतरे ये त्वभोज्याज्ञास्तेषामज्ञं विवर्जयेत् । कच्छं द्वादशरात्रं वा तप्रकच्छमथापि वा” । “घाटिकोदिव्यवाचकः” प्रा० वि० ।

घात पु० हन-घञ् । १ प्रहारे, २ मारणे, ३ पूरणे, गुणने च । “चरेत् व्रतमहत्याऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः” याज्ञ० । “पतन्ति हिरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः” भा० आ० १४८ अ० । “समद्विघातः कतिरुच्यतेऽथ” लीला० । करणे घञ् । ४ वाक्ये मेदि० । चतुरङ्गक्रीडायां वज्रादिवलानां स्थानविशेषेषु ५ अन्यत्रालनामागमे तदपसारणेन तत्स्थाने तदाक्रमे । चतुरङ्गशब्दे दृश्यम् । जन्मतारापेक्षया ६ निधनाख्ये सप्तमषोडशपञ्चविंशतितमनक्षत्रे च ।

घातकं लि० घातयति हन-खुल् । हननकर्त्तरि । “अनुमत्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः” मनुः । अत्र खादकस्यापि घातकत्वउक्तं मित्वाचरायां तु कर्त्तृप्रयोजकादीनां घातकत्वं समर्थितं यथा

“हन्तिर्यं प्राणवियोगकरे व्यापारे रूढः । यद्वापारसमनन्तरङ्गालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति स ब्राह्मण्यं हतवानिति ब्रह्महा” ।

“तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुयाहकप्रयोजकादिकर्त्तृसंघार्थः । अनुयाहकश्च यः पलायमानमभिलषुपरुष्यन्तु परेभ्यश्च हन्तारम्परिचन्नु हन्तुर्हृदिमानसुपजनयद्युप-

करोति स उच्यते । अतएव मनुना अनुयाहकस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः “बहूनामेककार्याणां सर्वेषाम् शस्त्रधारिणाम् । यद्येकोघातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः” इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसम्बन्ध उक्तः “प्रयोजयिताऽनुमत्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्म्मसु योभूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः प्रयोजकः स च त्रिप्रकारः । आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयसुसुः सन्नीचम्भृत्वादिर्कं यः प्रेषयति मदीयमभिलषुङ्गीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः प्रायेणादिना मच्छतुं व्यापादयेति समर्थं प्रवर्त्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयोजकत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं शतुभित्यं व्यापादयेति भर्माद्वाटनाद्युपदेशपुरःसरम्प्रेरयन् कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषाम्भेदः । अनुमत्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित् स्वार्थसिद्धयर्थं मनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । नन्वनुमनस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य साक्षात्कर्त्तृव्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्त्तृप्रवृत्तत्वात्तद्वारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च साधु त्वया व्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तादृशस्यानुमनस्य हिंसासम्बन्धहेतुत्वाद्द्वयार्थत्वाच्च । उच्यते यत्र हि राजादिपारतन्त्रप्राप्तं स्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदादागामिदण्डभयादा शिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिसुपोद्बोध्यन्ती हिंसाफलमिति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भर्त्सनेन ताडनधनापहारादिना परान् कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम् “आक्रुष्टसाडितोवापि धनैर्वापि वियोजितः । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहर्त्तुं घातकम्” । तथा “ज्ञातिमितकलत्रार्थं रुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहर्त्तुं घातकमिति” । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्तप्रदर्शनादकारण्यतेति शङ्कनीयम् पुरुषस्वभाववैचित्त्यात् योऽत्यतरेष्वपि निमित्तेन जातमन्यवोभवन्ति तेष्वप्यभिचार इति नाकारणता । एतेषाञ्चाहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासक्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुत्वाद्यवधिपेक्षया च फलगुरुत्वाद्यवधिपेक्षया प्रायश्चित्तगुरुत्वाद्यवधिपेक्षया-

व्यम् “यो भूय चारभते तस्मिन् फलविशेषः” इति वचनात्तथाज्ञानुपाहकस्य तावत् स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतन्त्रकर्मत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्मवद्भूयो हिंसारम्भकत्वाभावादस्य फलत्वमल्पप्रायश्चित्तं च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्मप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽस्य फलत्वं, प्रयोजकादीनां मध्ये परार्थप्रवृत्तेरुपदेष्टुरस्य फलत्वम् । ननु प्रयोजकस्य हस्तस्थानीयत्वात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि स्थपिततडागखनिहप्रवृत्तीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादि फलप्राप्तप्रसङ्गः । उच्यते । “शास्त्रफलस्योक्तरीति” न्यायेनाधिकारिकर्मगतफलजनका देवकुलतडागनिर्माणादयः । न च स्थपिततडागखनिवाद्यो देवकुलतडागादिकरणादिअधिकारिणोऽस्वर्गकामित्वात् । अत्र बुधः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तद्वृत्तिक्रमनिवन्धनो दोषः । अतुमन्तुस्तु प्रयोजकाद्यस्य फलत्वस्य प्रयोजकव्यापाराद्धिहरित्वाद्बुधत्वाच्च अतुमनस्य, निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्तरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादल्पफलत्वम् । ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वमर्हत्मातापितोरपि हस्तपुत्रयोस्तादनद्वारेण हननकर्मत्वप्रसङ्गः । उच्यते नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वमवकारणस्यापि तथा भावित्वापत्तेः । यत् खलु स्वस्वपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्विकारणं, “यदि रथनरसाना सोमः स्यादेन्द्रवायवायान्महान् मृद्धोयादिति” रथनरसामतैव क्रतोरैन्द्रवायवापदाकरणं, न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात् । न च पितोस्तादृग्विधकारणत्वस्य योगित्वमिति नातिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसन्धिना निमित्तकृपवाध्यादौ प्रसादपतितब्राह्मणादि मरणे खानयितृदोषाभावः । न हि कूपोऽनेन खानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तव्यापादनं यथाऽऽक्रोशादौ अतः कूपकर्तारपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृहेतुत्वैव । तथा कचिद्व्यपि हिंसानिमित्ततावोमित्ये परोपकारार्थं अदृष्टौ वचनादोषाभावः यथाह स्वर्तः “बन्धने यो-

श्विकित्वाद्ये गूढगर्भविकोचने । यत्ने कते-विपत्तिष्वेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । औषधं स्नेहमाहारान्ददद्गो ब्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते । दाहच्छेदसराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसन्नाशसिद्धार्थं, प्रायश्चित्तं न विद्यते” इति । एतच्च दानं निदाननिपुणाभिषग्विषयम् । इतरत् “भिषग्मथ्या चरन् दाम्यः” इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम मृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । “अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्नत यस्परिकीर्त्तयेदिति” स्मरणात् । तथा यत्राक्रोशकादिजनितमन्युरात्मानं खड्गादिना प्रवृत्त्य सरणादवांगाक्रोशनादिकता धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षसङ्घैः आवधति नात्माक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनाच्च दोषः । यथाह विष्णुः “उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवधेतु नः । तस्मिन्मृते न दोषो ऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते” इति । एतेषाञ्च प्रयोजकादीनां दोषगुरुत्वमुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः” मितान् ।

प्राय० वि० तस्य पञ्चविधत्वसुक्तं यथा

“प्राणवियोगफलकव्यापारोवधः तद्विष्यादकत्वञ्च साक्षात् परस्परोदासीनं स्मृतिकारपरिगणितं बधित्वम् अतो नेपकारादिप्रतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्मरणात् कर्त्तारं प्रयोजकोऽतुमन्ता अतुयाहको निमित्ती चेति यथा व्यापस्तम्बः “प्रयोजयिता अतुमन्ता कर्त्तारं चेति सर्व्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो योभूय चारभते तस्मिन्फले विशेषः” । अतुयाहकमाह याज्ञवल्क्यः “चरेदुन्नतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः” तथा मनुः “वह्नाभेककाव्याणां सर्व्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातकस्तत्र सर्व्वे ते घातकाः स्मृताः” । भविष्ये “यद्येकं बहवो विप्रा इन्ति विप्रमनागसम् । तदेषां निष्कृतिं वच्मि शृणुष्वेकमना शुह ! । तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रोनिधनं मतः । सरस्वतीप्रतिस्त्रोतः सञ्चरेत् पापशुद्धये” । सचद्विविधः । एकोऽध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वल्पप्रहर्त्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन मृहीतस्तो न्यायमर्थयते तु यः । यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणास्तमाह्वयं च्छवातकम्” । अत्र नरान्तरव्यापारव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्तारं, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वयोऽप्रवृत्तमेव पदार्थं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति

अपरः स्वतःप्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिमा प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाङ्गनं न सम्भवति तस्य विरोधिनोमया निरोधः कर्त्तव्य इति युक्तिरनुमतिः । अपरा एनं हन्तीतिवचने शक्तस्याप्रतिषेधः । अतएव कात्यायनः “स्वद्वयं दीयमानन्तु यत् स्वामी न निवारयेत् । ऋक्थिभिर्वा परेष्वपि दत्तं तेनैव तदुद्भूयः” दत्तमिति दातुमनुमतमित्यर्थः । तथा “प्रार्थमानोऽर्थिना यत् योद्धर्यो न विघातितः । दानकालेऽथवा तृष्णी स्थितः सोऽर्थोऽनुमोदितः” । अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता । अतएव “परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति” न्यायविदः । बध्यस्य पत्न्यानादिरोधकोऽनुपाहकः । उद्देश्यत्वे इति हन्तुमन्यूत्पादको निमित्ती । तत्र प्रयोजकस्य कर्त्तृप्रयुक्तिद्वारेण बधकारणत्वम् अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण, अनुपाहकस्य पत्न्यानाद्यसम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वतः प्रहारस्वरूपोत्पत्तिद्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तुर्मन्यूत्पादनद्वारेण इति प्रयोजकादीनां च चतुर्णां व्यवहितहननकारणानाम् अवान्तरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः पञ्चविधं बधित्वम् ॥

तनोजिकनमतं प्रदर्शयित्वा स्वमतं तेन दर्शितं यथा “तस्याच्चेतनान्तरव्यापारव्यवधानेन धात्वर्थनिष्पादकञ्चेतनः कर्त्ता, कर्मकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा कर्त्तृति सामान्येन कर्त्तृलक्षणः । यश्च पदातिद्वारा ब्राह्मणहृत्ति तत्र न पदातेः कारणत्वं हननकर्मकाले कर्त्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् न वा तस्याव्यवधायकत्वं प्रमाणाभावात् खड्गस्य तु व्यवधायकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेतनस्याभावात् न वा तस्य व्यवधायकत्वं हन्तृव्यापारे हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् द्वैधीभावफलनिष्पत्तौ खड्गव्यापारस्य सहकारितामात्रम् अतएवाश्वेन पदातिना च राजा सञ्चरतीति सत्यपि चेतनान्तरव्यापारे तस्य सहकारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं स्वव्यापारे राज्ञः साक्षात्कारणत्वात् एवञ्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणे साक्षात्कारणत्वमेव प्रक्षेपादौ च तदङ्गे ऋत्विगादिव्यापारः, सत्वेऽपि साधारणद्रव्यत्यागात् सप्तदशानामेव कर्त्तृत्वम् एकस्य ऋदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्मणि प्रत्येकं सप्तदशानां कर्मव्यवस्था । अथ वा “सर्गकामोयजते” सप्तदशावरा-

ऋत्विक्कामाः सत्वसुपासीरन्निति” वेदे कामिनां कर्त्तृत्ववगतेस्तदनुपपत्त्या ऋत्विगव्यापारान्तर्भावो न व्यवधायकः आग्नेयादिकरणत्वात्पत्तिकल्पितोत्पत्तपूर्वमित्तिव । न चेह तथा, कर्त्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्मात् पूर्वोक्तकर्त्तृलक्षणाक्रान्तत्वात्सतःप्रवृत्तपदातिप्रेरको न बधकर्त्ता किन्तु प्रयोजक एव । अनुपाहकोऽपि न कर्त्ता कर्त्तृलक्षणाव्याप्यत्वात् सत्वे तु विशेष उक्त एव । पाञ्चिकमरणानुमन्तृत्वान्निमित्तिनोऽनुमन्तृत्वमयुक्तम् एवं प्रयोजकस्यानुमन्तृत्वापत्तेः अतो मन्यूत्पादनद्वारा योनिमित्तवान् स निमित्तीयनुमन्तृतः प्रकारान्तरएवायं प्रयोजकादिवत् अतो यथा कश्चिन्निमित्ततामात्रेण यदि निमित्तबधः तदा मातापितो रिषुकारस्यापि निमित्तत्वं स्यादिति निरस्तं, ननु सत्यपि मन्यूत्पादने, न निमित्तत्वं यथा बध्यस्य बधकमन्यूत्पादकस्य, न ह्यनुत्पादितकन्युः कश्चित् कस्यपि व्यापादयति, असत्यपि मन्यूत्पादे निमित्तत्वं यथा मरणाभिसम्भानेन अस्मिन् विषप्रक्षेपुर्नहि तस्य कर्त्तृत्वं सम्भवति नरान्तरविषभक्षणव्यापारव्यवधानात् अतस्तत्रापि कर्त्तृत्वमस्तीति भवदेवमतं निरस्तं सत्यं कर्त्तृदिचतुष्टयविलक्षणो वाचनिकनिषिद्धनिमित्तभावएव निमित्तीति निमित्तिलक्षणं नेषुकारस्य बध्यस्य वा निमित्तभावो निषिद्धः अमज्याक्षदातुश्च निषिद्ध एव । अहितमाहारादिकं मरणफलकं हितनिश्चयेन क्रियमाणं न पापहेतुरिति वदता अहितं मरणफलकमहितवुद्भवा क्रियमाणं पापहेतुरिति दर्शितं निमित्तबधापवादकवचनेन, एतच्च वक्ष्यते एवं यत्नाभिसम्भानं नास्ति हेत्वन्तरव्यवस्थापितं विषं खादित्वा कश्चिन्म्रियते तत्र न बधित्वम् एवं व्याघ्रादिमारणार्थकृतयन्त्रादावन्यस्य मरणे न बधित्वम् एवं कूपखातादावपि । मरणाभिसम्भाने तु तत्रास्येव । तथा यः कश्चित् संशयस्थाने प्रस्थाप्यते बलवती च मरणाद्यङ्गा भवति तत्र प्रस्थापितो यदि स्थियते तत्र बधित्वं, पाञ्चिक मरणाभिसम्भानात् अतएवेतरनिमित्तिनो विषक्षेपुर्जघन्यत्वम् तथा च याज्ञवल्क्यः “कच्छ्रुतयं गुरुः कुर्व्यात् स्थियते प्रहितो यदि” । वौषायनः “गुरुः प्रयुक्तश्चेन्म्रियते गुरुस्वीन् कच्छ्रान् चरेत्” । उपकाराचरणेन बधनिष्पत्तौ निमित्तबधापवादमाह संवर्त्तः “अौषधं स्नेहमाहारं ददद्गुणो ब्राह्मणेषु च । प्राण्यिनां प्राणहृत्यर्थं प्राण्यिष्ठं न विद्यते । यन्त्रणे गोत्रिकित्सायां मूढमर्भविभोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। मूढगर्भोऽन्तर्मृतगर्भः। तथा “दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहितार्थेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते”। याज्ञवल्क्यः “क्रियमाणोपकारे तु ऋते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च”। विशेषमाहाङ्गिराः “औषधे तु न दोषोऽस्ति खेच्छया पिबते यदि। अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः”। मन्वृत्पादने निमित्तबधमाह वृद्धशातातपः “गोभूहिरग्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकतेऽपि च। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” विष्णुः “अन्यायेन ऋहीतस्त्रो न्यायमर्थयते तु यः। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। तथा वृहस्पतिनाम्ना पठितानि वचनानि “ज्ञातिमित्तकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरग्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गुर्वर्थं पितृमातृर्धमात्मार्यसथ वा पुनः। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” षट्त्रिंशन्वतमिति कृत्वा पठितम् “आक्रोशितस्ताडितो वा धनै वा परिपीडितः। यस्मद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। अतोद्दिशेति सर्वत्र कीर्तनात् उद्देशभावे निमित्ततामात्रेण बधित्वं नास्ति, अर्थाद्दिहरणाक्रोशनताडनादीनां मन्वृत्कारणानामुपात्तत्वाद्देशभावात् धनाद्यर्थं वृक्षारोहणादिना ये स्त्रियन्ते तत्र कीर्तनमात्रेण निमित्तबधोनास्ति तथा च पठन्ति “असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्वै न पापं न तु यं परिकीर्तयेत्”। असम्बन्धेनेति वाक्कृतादिसकलापराधसम्बन्धाभावपरम्। यच्च “सम्बन्धेन विना देव! शुक्रवादेन कोपितः”। इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकप्रायश्चित्तविधायकम् तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावात्परं “शुक्रवादेन कोपितः” इत्यभिधानात्। एतं यत्नाक्रोशनादौ पशत्कृतेनापराधः तत्रापि न बधः। यथा वृहस्पतिः “आक्रुष्टस्तु यदाऽऽक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन्। हत्वाततायिनञ्चैव नापराधो भवेत्तरः” शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्र शिष्यादिस्त्रियते तत्रापि बधो नास्ति यथा भविष्यपुराणे “पत्नः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्दिनश्रुति। न शास्ता तत्र दोषेषु लिप्यते देवसत्तम!” अथास्त्राय ताडनादौ भवत्येव यथा मनुः “पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या

दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरक्षावेणुदलेन वा। अधस्तात् प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहर्तव्यैरस्याप्रोति किल्बिषम्”। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि स्त्रियते तदापि बधोनास्तिव दण्डादिशास्त्रविधिविरोधाद्दिषेधाप्रवृत्तेः। सोमविक्रयणे तु रागादेव प्रवृत्तिरसम्भवाच्च विरोधः। आततायिवधापवादमाह वृहस्पतिः “नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् कश्चित्। विनाशिनमथायानं घातयन्नापराधुयात्” किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभावोदण्डनिषेधार्थः। यतः “सर्वत एवात्मानं गोपायीत इति श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि आत्मरक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः “आततायिनमायानमपि वेदान्तधारणम्। जिघांसनं जिघांसीयाच्च ते न ब्रह्महा भवेत्”। जिघांसी सन् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवतः “उद्यम्य शस्त्रमायानं भ्रूणमयाततायिनम्। निहृत्य भ्रूणहान् न स्यादहत्वा भ्रूणहान् भवेत्”। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णु “गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वञ्चयुतम्। आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन्”। एवकारो नियमार्थः “तथा नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्वृत्तन्मन्वृत्तच्छति” यस्माद्धन्तुर्मन्वृत्तन्मन्वृत्तं नाशयति न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरनुवादः। “आततायिनमाह वशिष्ठः” “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्तदारापहारी च षडेते आततायिनः” विष्णुकात्यायनौ “उद्यतासिषिषाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा। आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु। भार्यातिक्रमिणञ्चैव विद्यात् सप्राततायिनः। यशोवृत्तहरानऽन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्”। विशेषमाह कात्यायनः “अनाक्षारितपूर्वोयस्त्वपराधे प्रवर्तते। प्राणद्व्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता” अनाक्षारितोऽनपकृतः। एतेन पूर्वकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता तेन प्रत्यपकारबधे दोष एव। मनु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हनेन दोषमाह सुमन्तुः “आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात्”। तथा भविष्ये “क्षिण्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्देव कदाचन” इति अतः पूर्ववचनविरोधः तत्र व्य-

स्यामाह कात्यायनः “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वा-
ध्यायजन्मतः । बधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने बधो-
भ्युः” । जन्मपदेन जातिः कुलञ्चोच्यते । तेन हन्तृमेघवा
तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोनाततायी बध्यएव । अतएव
भगवद्गुगीतायामाह “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैताना-
ततायिनः” इति एतान् भीष्मादीन् अव्यन्तोत्कृष्टगुणा-
नित्यर्थः । एवम् आततायिनश्चाहने फलमप्याह वृह-
स्पतिः “आततायिनस्तुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो न हन्याद्बधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्” यद्यपि “गुरुं
बद्धश्रुतं हन्यात्” इति श्रूयते तथापि गुरोः सकाशात्
कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्याऽप्युत्कर्षसम्भवात् एवं बद्ध-
श्रुतादपि । एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न बध्यः । पूर्वकृता-
पराधविषयं वा सुमन्तुवचनम् । गौराततायिपि न बध्यः
“नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम् ।
हृस्वश्चानां तथान्येषां बधे हन्ता न दोषभाग्”
इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिष्यस्य विशेष-
माह कात्यायनः “उदृप्तानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
न विद्यते । निदृत्तास्तु यदारम्भाद्गृहण्यन बधः-
स्युतः” । तन्त्रोक्ते पाल्मन्त्रसाधकयोः २शुभाशुभज्ञापके
राशिचक्रस्थे साधकराश्वमेधवा साध्यराशेर्द्वादशाष्टचतुः
संख्यान्विते कोष्ठेऽवस्थाने । चक्रशब्दे च राशिचक्रं
वक्ष्यते तत्र विवृतिः “वज्ररुद्रहृन्तयस्तु पोषका द्वाद-
शाष्टचतुरस्तु घातकाः” एतच्च त्रिणुविषयम् रामार्चन-
चन्द्रिकाधृतत्वात्” कृष्णानन्दः ।

घातन न० हन-हन्त्यर्थत्वात् स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
१मारणे हनेने २यज्ञार्थपश्चालम्बने शब्दार्थ० । घात-
यति कर्त्तरि ल्यु । २मारके लि० हन्नेरौणादिके युनि
तु घतन इत्येव घतनशब्दे विवृतिः । शब्दकल्पद्रुमे
घतनेत्यत्र लिपिकरप्रमादकृतघातनशब्ददर्शनात् सि०
कौ० सम्मतत्वेन घातनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव “ह-
न्नेर्युच्चाद्यन्तयोर्घत्वत्वे” उष्णा० ५।४२। घतनस्यैव
सिद्धेः दीर्घत्वे निमित्ताभावात् । चुरा० हन्नेस्तथाप्रत्यय-
कल्पने घत्वत्वविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । एवं सुद्वित
पुस्तके “घातनो मारकः” इति दीर्घपाठोऽपि प्रमादकृतएव
घातवार पु० राशिविशेषजातस्याशुभसूचके वारभेदे यथा
‘नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीपु मन्दश्चन्द्रोद्वन्द्वोऽर्कोऽजमे ज्ञश्च
कर्के । शुक्रः कोदण्डाबिमीनेपु, कुम्भे यूके जीवो
घातवारा न शक्ताः” शब्दार्थचि० ज्यो० वाक्यम् ।

घातस्थान न० इत० । शशयाने शब्दार्थचिन्तामणिः ।
घाति पु० हन-इण् । पश्चिमन्वने संचिपसारं उष्णदिवृत्तिः ।
घातिन् लि० हन-ताच्छीत्यार्थे णिनि । हननकरणशीले ।
स्त्रियां ङीप् ।
घातिपत्तिन् पुंस्त्री० कर्म० । श्येनखगे हारा० स्त्रियां ङीप् ।
घातुक लि० हन-उकञ् । १हिंसे २क्रूरे च अमरः ।
घात्य लि० हन-एत्यत् । १बध्ये २बधार्थे ३गुणनीये च ।
घार पु० ह-सेके ङञ् । सेचने ।
घारि न० कन्दोविशेषे । “रं विधाय लं निधाय धारि नाम
वृत्तमेहि” । यथा “राम राम राम राम । सारमे-
तदेव नाम” । शब्दार्थ चि० ।
घातिक लि० पु० हतेन निर्दत्तः ठञ् । हतप्रचुरे क्तिद्रवञ्जले
(चियोड्) पक्वाद्भेदे हेमच० । हतपूरशब्दे दृश्यम् ।
“तृतीयस्य घातिकं ददाति स दृष्टाह “क्तिरेष्वनर्था
बद्धन्तीभवन्ति” पञ्चत० ।
घातैय लि० घृताया अपत्यम् द्यच्चकत्वात् ढक् । १दीप्राया
अपत्वे ततः यौघेया० स्वार्थे अञ् । तत्रार्थे स्त्रियां शा-
ङ्करवा० ङीन् । २तद्राजे च तस्य च यौघेया० तद्रा-
जस्य स्त्रितां न लुक् । घातैयो । तत्र घातैयी इति
तत्र पाठान्तरम् ।
घास पु० घस-कर्मणि घञ् । गवादीनां भक्षेण वृणभेदे
अमरः । “घाससृष्टिं परगवे दद्यात् संवत्सरं तु यः”
भा० आनु० ६६अ० । “घासं दद्यात् परगवे” प्रा०त०
२भक्षद्रव्यमात्रे च “अश्वायेव तिष्ठते घासमस्त्री” यजु०
११।७५ । “घासं समिद्रूपम्” वेददी० । “कर्षितं व्याधितं
क्लिष्टपानीयमघासकम् । परिश्रान्तं च मन्दञ्च प्रहर्त्त-
व्यमरेर्वलम्” भा० आ० १४४अ० ।
घासकुन्द पु० घासार्थः कुन्दः । घासार्थकुन्दे तत्प्रचुरस्थाने
ततः कुसुदा० चतुरर्थ्यां ठक् । घासकुन्दिक तत्संचि-
कृष्टदेशादौ लि० ।
घासि पु० वस वा०-इण् । १अग्नौ त्रिका० कर्मणि इण् ।
२भक्ष्ये वृणादौ लि० उज्जलदतः “यच्च पपौ यच्च
घासिं जघान” ऋ० १।१६२।१४। “घासिमदनीयम्” भा० ।
घिषा यद्वये भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । धिष्यते अघिष्ये
जिघिषे ।
घु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । घवते अघोष्ट । जुषुये ।
घु पु० घु-ध्वनौ वा० डु । १ध्वनौ जटाधरः । अत्र ध्वनिः
वनप्रपोतस्य (घुघु) स्थातस्य ध्वनिः । नैष० वाक्ये व्यक्तं

भविष्यति "दावाञ्चदाप् पा० उक्ते दावाहमे पारिभाषिके
 २धातुद्वये च । "यास्तेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते
 ठिवुभादयः । कथं नु तासां साधुत्वं ? नैव ताः
 साधवोमताः" इत्याशङ्क्य "अनपभ्रंशरूपत्वं नाप्या-
 सासपशब्दता । असाधूनां प्रयोगे वा प्रत्यययोऽपि नो
 तथा" इति हरिणा तज्ज्ञानपभ्रंशत्वेन साधुत्ववृत्तं
 संज्ञाकरणफलं तु स्वशास्त्रे तथा व्यवहारः यथा "उप-
 समीत् घोः किः" पा० । "दाक्षीपतस्य तन्वे भ्रुव-
 मयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः (घुघु) कण्ठे शब्दौ-
 चसिद्धिस्तत्रकठिनीशेषभूषानुयातः । सर्वं विस्मृत्य
 दैवात् स्मृतिनुषंगि गतां घोषयन् यो घुसंज्ञां प्राक्
 संस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन"
 नैप० । "स्वर्धौ गुहृ" सुध्व० परिभाषिते श्लघुवर्षे च ।
 घुष्ट आवर्तने (घाँटा) स्वा० आत्म० सक० सेट् । घोटे
 लृदिन् अघुटत् जुवुटे । [जुघोट ।
 घुष्ट प्रतिघाते त्व० कृटा० पर० सक० सेट् । घुटति अघुटीत्
 घुष्ट पु० कृ० घुट-अच् । चरणयन्तौ गुल्फे हेम० । ततः
 स्वार्थे क० घुट-स्वल् वा । घुटक अत्रैवार्थे पु० ।
 घुष्टि (टी)स्त्री कृटा० घुट-इन् वा डीप् । गुल्फे द्विद्वपकोः
 घुष्टिक पु० घुट+अस्वर्थे ठन् । गुल्फे हेमच० । तत्रार्थे
 स्त्री टाप् अमरः । [जुघोड ।
 घुड व्याघाते त्व० कृ० पर० सक० सेट् । घुडति अघुडीत्
 घुष भ्रमणे स्वा० आ० अक० सेट् । घोषते अघोषिष्ट ।
 जुघुषे ।
 घुषा भ्रमणे त्व० प० अक० सेट् । घुषति अघोषीत् जुघोष ।
 घुषा महधे भ्रम० आ० इदिन् सक० सेट् । घुषते अघुषिष्ट
 जुघुषे ।
 घुषा पु० घुष-क । स्वनामख्याते काष्ठभ्रमणे कीटभेदे ।
 "घुषोपहतकाष्ठेषु नक्षनालीशुष्कालात्रुक्षेत्रेषु प्रस"।
 सुधुतः । "भ्रमं शम्भुधनुर्धुर्गुण्यहृतम्" महाना० ।
 घुषाप्रिया स्त्री इत० । उद्व्यपलद्वये शब्दार्थिचि० ।
 घुषावल्गभा स्त्री इत० । अतिविषायां भावप्र० ।
 घुषाचर न० घुषकतमचरम् । घुषाख्यकमिषा काष्ठच्छेदन-
 हारेण अवलम्बिष्यादिते इवस्मांकारेणामेदे । तत्
 तखतयाऽप्यस्य क्वच । तन्मुख्ये अनुदेशेनापि किञ्चि-
 दभीष्टमिद्विस्तरुषे शब्दावभेदे पु० "सकञ्जवमरेर्नी-
 रामन्तन्त्रिं घुषाचरम्" राजत० । अवैद्यजीविनां
 सिद्धिः स्यात् घुषाचरन्व कचिच्" रत्नाव० ।

घुषिण त्रि० घुष-इन् । भ्रान्ते "सं वा अरिष्यते घुषिर्वाभ-
 विष्यति" शत० ब्रा० ११।४।२।१४। [तत्रैवार्थे । हेमच०।
 घुष्ट पु० घुट-क नि० सुम् । घुष्टफे शब्दमाला । स्वार्थे क ।
 घुष्टिक न० घुष्टस्तदाकारोऽस्तप्रस्य ठन् । गुल्फाकारद-
 ल्ले वनस्थे करीषे (काण्डा) शब्दच० ।
 घुष्टु पु० स्त्री घुष-ड तस्य नेत्वम् । भ्रमरे उषादिको० ।
 घुम् अ० घुष-बा० डुम् । अव्यक्तशब्दे चादावाकृतिसंश्लेषः ।
 घुर ध्वनौ भीमभवने च त्व० पर० अक० सेट् । घुरति अघो-
 रीत् । जुघोर । "अघोरीश्व सहाचोरम्" । "जुघोरे
 चातिभैरवम्" भट्टिः । भावे नङ् । घोरम् ।
 घुर त्रि० घुर-क । ध्वनिभेदकारके । प्रकारे तस्य द्वित्वम् ।
 घुरघुर घुरप्रकारे घोषाशब्दे काद० उदा० ।
 घु(रि)रौ स्त्री घुर-वा० कि वा डीप् । शूकरदण्डे "कः
 कः कुत न घुघुं रायितघु रोचोरोत्सुकः शूकरः" सा० द० ।
 घुर्घुर स० घु रित्वव्यक्तं घुरति घुर-क । (घुरघुरिया)
 इयमकीटे त्रिका० । शूकरशब्दे च । घुर्घुर इवा-
 चरति क्यङ् । घुघुं रायते । "कासश्वासकतायामः
 कण्ठे घुघुं रायते" वैद्यकम् । "कः कः कुत न घुघुं-
 रायितधुरीचोरोत्सुकः शूकरः" सा० द० ।
 घुर्घुरक पु० घुर्घुर इव कायति कौ-क । सुशुभोक्ते दूर्ध्वी-
 करविशेषपदभेदे । "दूर्ध्वीतरविषेण द्रव्युपक्रमे "स्वराव
 सादौ घुर्घुरको जडतेत्यदि" सुशु० ।
 घुर्घुरिका स्त्री घुर्घुरोवराहध्वनिसंश्लेषः ठन् । तमकका-
 सोपद्वये रुग्भेदे (गला घड्ण्डे) "तृत्स्वेदवमथुनायः
 कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुःखी ताम्येच्छ्वासः स्यात्
 तमकामतः" सुशु० ।
 घुर्घुरी स्त्री घुर्घुरः शूकरशब्दोऽस्मात्प्रस्य अच् गौरा० डीप् ।
 जलजन्तुभेदे स्तुकिरायाम्" त्रिका० ।
 घुज्ज पु० घुर-किप् तमव्रतं घुज्ज-अच् उप० स०
 रस्य लः । (गडगडे) गवेषुकाजान्ये रत्नमाला ।
 घुलुघुलारव पु० स्त्री घुन्घु किल्व्यङ्कारौति आ+र-अच् ।
 पारावतभेदे राजनि० ।
 घुष कान्तौ अक० क्तौ स० स्वा० आत्म० सेट् इदिन् ।
 घुषते अघुषिष्ट जुघुषे सान्त्वोऽपि क्तव्ये घृष्टृणम् ।
 घुष वधे स्वा० पर० सक० सेट् । घोषते इरित् अघुषत्
 अघोषीत् । जुघोष । घोषः । घुषतः ।
 घुष स्तुतौ आविष्कारथे च वा च्० उम० पक्षे स्वा० पर०
 सक० सेट् । घोषयति ते घोषति अघुषत् त इरित्

अधुषत् अधोपीत् । जुषोपाम् बभूव आस चकार चक्रे । जुषोप णिजभावे घुषितः-घुष्टः । घोषः घोषणा । घषणम् । “इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत्” भा० आ० १२५० । “सुहृदां प्रियमाख्यातं घोषयन्तु स ते जयम्” भा० वि० ३४३० । “जदमघोषयदस्य तु केवलम्” रघुः । आदिष्कारणञ्च सर्वजनश्रुतियोग्यशब्दकरणम् । (देहरामेटा)

घ+सस्यक् घोषणे । “आघोषयन् भूमिपतिः समस्तम्” भट्टिः । सततक्रन्दने इत्यन्वये । [६० स० १६३० । उद्+जर्ज् माविष्करणे । “उद्घुष्टजयगञ्जविरावितागाः”

घु(ष्ट)घित त्रि० घुष-क्त वा इट् । शब्दिते इडभावे । घुष्ट इत्यपि तच्च उच्चयञ्च न प्रकटिताभिप्राये श्वाक्यादौ न० । घुष्टान्न न० घुष्टं को भोक्त्येत्तु इत् प्र देयमन्नम् । कोभोक्त्येत्तु इत् सत्रादौ दीयमानेऽन्ने तस्माभोज्यतामाह मनुः “गवा चान्नसुपघ्नानं घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम्” ।

घुष्टया न० घुष्टि(सि)-वा० ऋणक् प्रथो० नलोपः घुष्टेः ष्य सञ्च । कुड्डुमे त्रिका० । “घुष्टैर्यत् जलाशयोदरे” इति नैषधम् ।

घुष्टयापिञ्जरतनु स्त्री घुष्टयमिव घुष्टयेन वा आपिञ्जरा तनुरस्याः । गङ्गायां “घुष्टयापिञ्जरतनुर्वर्षरी घर्षरखना” काशी० २६३० गङ्गानामोक्तौ

घूक् पुंस्त्री० घू इत्यव्यङ्गं कायति कै-क । उलूके पेचके । हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

घूकनादिनी स्त्री घूक् इव नदति नद-णिनि ङीप् । गङ्गायाम् “घर्षरा घूकनादिनी” काशी० २६३० । गङ्गानामोक्तौ ।

घूकारि पुंस्त्री० इत० । काके हेमच० । तस्य पेचकवैरित्वं लोकसिद्धम् । स्त्रियां जातित्वात् वा ङीप् ।

घूकावाम ए० इत० । शास्त्रोदञ्चे राजनि० । तस्य निविडहसशाखायुतत्वेन कोटरतुल्यत्वात् दिवाभीरोस्तस्याभ्यकारावृत्तत्वेन नगरसंस्थानत्वात्तथात्वम् ।

घूर हिंसायां सक० जीर्णतायाश्चक्रं दि० आत्म० सेट् । घूर्णति अघूर्णित् । लुघूरे ईदित् । घूर्णः । ध्वनौ च “जुघूरेजातित्वात्” भट्टौ दीर्घमध्यं पठित्वा तस्य ध्वन्यधिकतां भरत आह ।

घूर्ण भ्रमणे चक्र० ट० उभ० सेट् । घूर्णति ते । अघूर्णीत् अघूर्णित् । जुघूर्णे जुघूर्णे । “पुरभारसमाक्रा-

न्सचाल च जुघूर्ण च” रामा० क्रि० । “केचिदासिञ्चत सखा भयात् केचिदघूर्णेषु” “अघूर्णीष्टां क्षतौ ज्ञाञ्च तावशिश्रियतासुभौ” इति च भट्टिः । घूर्णितः घूर्णितवान् । “ततोरथो घूर्णितवान् नरेन्द्रः” भा० क० ६०३० । “कादम्बरीमदघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि बाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्” उद्भटः । “भो वृक्षाः पर्वतस्थाः बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना” महाना० वायुनेति हेतौ तृतीया सथकारप ठे गयन्तात् कर्मणि शानच् कर्त्तरि तृतीयेति भेदः । णिचि घूर्णयति ते अजुघूर्णत त । “नयनान्यरूपानि घूर्णयन्” कुमा० । “घूर्णयन् मदिरास्वादमद्पाटनितद्युती” माघः । कर्मणि घूर्णते अघूर्णि । घूर्णमानः । “वायुना घूर्णमानाः” महाना० पाठान्तरम् ।

घूर्ण पु० घूर्णयति अच् । (गिमा) शकभेदे पीप्लुसुन्दरके शब्दच० । २भ्रान्ते त्रि० भावे घञ् । ३भ्रमणे । घूर्ण-णिच्-अच् । ४घूर्णकारके रोगभेदे घूर्णन न० घूर्ण-भावे ल्युट् । १भ्रमणे चक्राकारावृत्ते । हेमच० । युच् । घूर्णनाप्यत्र स्त्री “घूर्णनागात्पतनभ्रमणादर्शनादिक्त्” सा० द० ।

घूर्णयमान त्रि० घूर्णः भ्रान्त इवाचरति भ्रमणं चूर्ण्ये वा क्यङ् कर्त्तरि शानच् भ्राम्यमाणे । “इन्द्राद्यै राखलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं रुद्रः पीतोन्मत्तफलाऽतुलाबसतया घूर्णयमानेक्षणम्” इति कलापधातुव्याख्यासारः ।

घूर्णि पु० घूर्ण-भावे इन् । भ्रमणे हेमच० ।

घूर्णित त्रि० घूर्ण-णिच् कर्मणि क्त । १भ्रमिते । कर्त्तरि क्त । २भ्रान्ते प्रचलित्येते व्यमरः । घूर्णयता उदा० ।

घूर्णिका स्त्री शुक्राचार्यकन्यादेवयानीघञ्जीभेदे । “गते तु नाङ्गपे तन्निम्न देववान्यप्यनिन्दिता । उवाच शोक सन्तप्ता घूर्णिकामागतां पुरः । देववान्युवाच । त्वरितं घूर्णिके ! गच्छ शीघ्रमाचक्ष मे पितुः । नेदानीं सम्भवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः । वैशम्पायन उवाच । सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकाऽहुरसन्दिम् । वृषा काव्य सुवाचेदं सन्ममाविष्टचेतना” भा० का० ७८३० ।

घृ सेके भा० पर० सक० अमिष्ट् । घरति अघार्णीत् । जवार घृ सेके द्यादने च चु० उभ० सक० सेट् । घारयति ते अजीघरत् त । घारयां बभूव आस चकार चक्रे । घारितः । आ+समन्तात्सेके आघारः । तच्छब्दे ६२५ दृश्यम् । “प्रथीत घृषदाज्याभिघारघोरा” वीरच० ।

घृ भासे अक्कं सेके सकं जुं परं अनिट् । जिघर्त्ति अ-
घांघीत् । अय वैदिकः । घर्मः (दीप्तः) ।

घृङ् अय्यं अव्यक्तशब्दे । “घृङ्ङति पपात” इत्युपक्रमे
तदाघृङ्ङित्यपदत्तस्माद्घर्मः” शत० ब्रा० १४।१।१।१०।

घृण दीप्तौ तना० उभ० अक० सेट् । घर्णोति घृणोति घर्णते
घृणते अवर्णोति अघर्णोति जघर्णोति जघर्णते घृणा । उदित् ।
वर्णित्वा घृणत् । क्लो वेट्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् ।
ह्रस्वः । वेदे गणव्यत्ययोऽपि “आ यो घृणो न तदघाणो
अजरः” ऋ० ६।१।१।१। “आघृणे आदीप्यते” भा० ।

घृण गृहणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । घृणते अघ-
स्मिष्ट । जघृणोति ।

घृण पु० घृण-दीप्तौ क । १दिवसे निघ० । ३दीप्ते ३उष्णे च ।

“अज्ञा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ऋ० १०।३७।
१०। “घृणेन उष्णेन” भा० । “घृणान्न भीषा अद्भिवः
ऋ० १।१।३।६। “घृणात् दीप्तात्” भा० ।

घृणा स्त्री घृ-सेके नक् । १कारुण्ये-दयायां कारुण्येन हि
हृदयं सिक्तमिवाद्भवं भवतीति तस्य तथात्वम् । “मन्द-
मस्यन्निधुलतां घृणया सुनिरेष वः” किरा० । “इत्यङ्ङते
गतघृणः किमयं विधत्ताम्” रघुः २जुगुप्सायां निन्दा-
याञ्च अमरः “तां बिलोक्य वनिताबधे घृणाम्” “प्राग-
जीयत घृणा ततो मर्ही” इति च रघुः । “अधारि
पद्मेषु तदङ्ङविष्णा घृणा” नैष० ।

घृणालु त्रि० घृणा+वा० आलुच् । कपायुक्ते “निष्पादितश्च
कात् स्त्रे प्र न भगवद्भिष्टे णालुभिः” भाग० ४।२२।४।

घृणावत् त्रि० घृणा+अस्त्वर्थे मत्प० मस्य वः १कपायुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सा च २गङ्गायाम् घृणिनिधिशब्दे उदा० ।

घृणावास पु० ६त० । १कुम्भारुडे त्रिका० । २कपायुक्ते च
घृणिणि पु० घृ-नि नि० गुणाभावः । १किरणे, २ज्वालायाम्,
अमरः । ३तरङ्गे, ४सूत्र्ये ५जले न० भेदि० ६दीप्ते
त्रि० “तस्य त्यक्त स्वभावस्य घृणोर्भावावनौकसः” भाग०
७।२।६। घृणेदीप्तिश्च

घृणिनिधि पु० निघोयते अस्मिन् नि+घा आधारे कि
६त० । १सूत्र्ये २गङ्गायाञ्च “घृणावती घृणिनिधिः”
काशीख० गङ्गानामोक्तौ ।

घृणीवत् त्रि० घृणिरस्तप्रस्य मत्प० वा०वेदे न मस्य वः दीर्घः ।
दीप्तिमतिः “घृणीवत् चेतति त्वना” ऋ० १०।१।७।१।
“घृणीवान् दीप्तिमान्” भा० ।

घृत पुं० घृ-सेके क्त । अर्द्धं चर्दि दुग्धभवे “सर्पिर्विली-

नमाज्यं तु घनीभूतं घृतं भवेत्” उक्ते घनीभूते
१आज्ये घृतं गुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा

“इतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा कथ। इतं र-
सायनं स्वादु चक्षुष्यं वज्जिदीपनम् । शीतं वीर्यं विषालक्ष्मी
पापपित्तानिलापहम् । अत्याभिष्यन्दि कान्त्योज्ज्वले जो
लावण्यवृद्धिहृत् । स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकद्रुह ।
उदावर्त्तज्वरोन्माटमूलाणाञ्चद्रणान् हरेत । स्निग्धं
कफकरं रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत् ।

गव्यस्य इतस्य गुणाः गव्यं इतं विशेषेणेत्यादि भावप्र०
वाक्यम् २५८२ घृ० उक्तम् इतभेदगुणा भावप्र० उक्तायथा

माहिषस्य गुणाः । “माहिषन्तु इतं स्वादु पित्तरक्तानिला-
पहम् । शीतलं श्लेष्मलं दृष्यं गुरु स्वादु विषच्यते” ।

कागस्य गुणाः “आजमाज्यङ्करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्द्ध-
नम् । कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत्कटु” ।

अथ उष्ट्रीइतम् “औष्ट्रं कटु इतं पाके शोषक्रिमिषा-
पहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्” ।

अथ आविकइतम् “पाके लज्जाविकं सर्पिः सर्वरोगविनाश-
नम् । दृडिं करोति चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् ।
चक्षुष्यमग्निव्युत्थं वातदोषनिवारणम्” ।

अथ नारीइतम् । “कफेऽग्निने योनिदोषे पित्ते रक्ते च
तद्वितम् । चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्वादुश्चतो-
पमम्” ।

अथाश्वत्तम् “दृडिं करोति देहान्नेर्लघु पाके विषा-
पहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुदुब्धवाहतम्” ।

दुग्धइतस्य गुणाः “इतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्र-
रोगहृत् । निहन्ति पित्तदाह्नासमदमूर्च्छाभ्रमानिलान्” ।

अथ सस्तनदधिजइतगुणाः “हविर्हस्तनदुग्धोत्थं तत्प्रा-
ज्ञैयङ्गवीनकम् । हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकल्प-
रम् । बलकद्रुहं हृणं दृष्टं विशेषाच्चरनाशनम्” ।

पुराणघृतस्य गुणाः “वर्षादृष्टं भवेदाज्यं पुराणं तत्-
विदोषनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिभिरापहम् ।
यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा
गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम्” ।

अथ नतनस्य घृतस्य विषयाः “योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने
तर्पणे अग्ने । बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः” ।

घृतप्रयोगस्याविषयाः “राजयक्ष्मिणि बाले च दृडे श्लेष्म-
क्षते गदे । रोगे साने विश्वच्याञ्च विश्वे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्वज्जि मन्थते” ।

अस्य गव्यादिघृतभेदास्तद्गुणादिकं च सुश्रुतेनोक्तं यथा
 'घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरमत्याभिस्सन्दि-
 क्ते हनसुदावतीन्नादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशम-
 नमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधःकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्यौ-
 जस्तेजोबलकरमायुष्यं हृष्टं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु
 चक्षुष्यं लैङ्गाभिवर्द्धनं पापमालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं
 रक्षोघ्नञ्च । विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 चक्षुष्यमम्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् । आजं
 घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे ज्वरे
 चापि पथ्यं पाके च तल्लघु । मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु
 पाके कफापहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहृषं
 घृतम् । औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
 दीपनं कफघ्नतल्लघुं कुष्ठगुल्मोदरापहम् । पाके लघ्वा-
 विकं सर्पिनंच पित्तप्रकोपणं । कफेऽग्निनेत्रे योनिदोषे
 शोषे कम्पे च तद्विदम् । पाके लघुष्णवीर्यञ्च
 कषायं कफनाशनम् । दीपनं बद्धमूलञ्च विट्यादेकशफं
 घृतम् । चक्षुष्यमम्यं स्त्रीषान्तु सर्पिः स्यादमृतो-
 पमम् । टङ्गं करोति देहान्ग्योर्लघुपाकं विषापहम् ।
 कषायं बद्धविष्मूलं तिक्तध्निकरम् लघु । हृन्ति
 कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविप्रक्रिमीन् । क्षीरघृतं पुनः
 संग्राहं रक्तपित्तक्षमसूक्ष्माप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च ।
 सर्पिर्भण्डस्तु मधुरः सरोयोनिश्रोत्राक्षिशिरसां
 शूलघ्नो वस्तिनस्यान्निपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं
 सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं सूक्ष्माग्निद उन्नादोदर-
 ज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं
 वस्तिनस्यान्निपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति चात्र ।
 पुराणं तिमिरश्वासपीनवृज्वः कासमुत् । सूक्ष्माकुष्ठविषो-
 न्मादप्यहापस्मारनाशनम् । एकःदशशतञ्चैव वत्सराहुषितं
 घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ।
 पेष्यं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । बल्यं पवित्तं
 मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् । सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेत-
 त्प्रशस्यते । "उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवपेस्थितं घृतम् ।
 लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्" राजवल्लभः ।
 तस्य गुरुतमत्वमाह वैद्यके "ऋक्षादष्टगुणं चूर्णं चूर्णा-
 दष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं
 घृतम्" पक्वघृतस्य वर्धनोऽधीर्यतामाह "घृतमवदात्
 परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात्" राजव० । "घृतं
 कांसे दशाहिकम्" इत्युक्तघृतस्याभक्ष्यता । "तेजोवै

घृतमिति" श्रुत्या पाक्यशेषे घृतप्रशंसनात् "अक्ताः
 शकरा उपदधाति" इत्यादौ घृतेनैवाञ्जनम् न तैलेनेति
 भीमांसायां स्थितम् । घृतघटितौषधस्य षण्मासपर्यन्तं
 बीर्यवत्त्वं वैद्यके उक्तम् । पक्ववृतादि नानाविधं
 चक्रदत्तादौ उक्तं विस्तरभयाद्भोक्तम् । "घृतं घृत-
 पावानः पिबत वसां वसापावानः" यजु० ६।१६। घृ-दीप्तौ
 कर्त्तरि-क्त । २दोप्ते ३सेचके च त्रि० शब्दर० । अस्य
 घृतादित्वात् अलोदात्तता । ४जले न० शब्दार्थच० ।
 घृतकरञ्ज पु० घृतमिव घनीभूतनिर्यासकत्वात् करञ्जः ।
 (प्रियाकरमुचा) करञ्जभेदे राजनि० ।
 घृतकुमारी स्त्री घृतमिव कुमारी सुन्दरी । घृततुल्य
 निर्यासे खनामख्याते गुल्मभेदे शब्दरत्ना० स्वार्थे क
 ह्रस्वः । घृतकुमारिकाप्यत्र स्त्री भावप्र० कुमारीशब्दे
 दृश्यम् ।
 घृतकुल्या स्त्री घृतपूरिता कुल्या । घृतपूरितकृत्विमसरिति
 घृतकेश पु० घृतोदीप्तः केश इव ज्वाला अस्य । वज्रौ "ज-
 जोनिपातं घृतकेशमीमहे" ऋ० ८।६०।२।
 घृतकौशिक पु० घृतोदीप्तः कौशिकः । गोत्वभेदे २तद्गोत्वान्न-
 र्गतप्रवरभेदे च "घृतकौशिकगोत्वस्य कुशिककौशिक-
 घृतकौशिकाः प्रवराः" उ० त० २८० । "स च यजु-
 र्वेदीयःशान्तरगतः "घृतकौशिकात् घृतकौशिकः" शत०
 ब्रा० १४।५।५।२। तथा तत्रैव १४।७।२।७।
 घृतच्युता स्त्री घृतं च्युतं यस्याः । कुशहीपस्ये नदीभेदे ।
 कुशशब्दे २१४५५० दृश्यम् । [त्रिका० ।
 घृतदीधिति पु० घृतेन घृता दीप्ता वा दीधितिरस्य । अग्नौ
 घृतधारा स्त्री घृतं घृततुल्यं जलं धारयति धारि-अण्
 उ० स० । पश्चिमदेशस्ये नदीभेदे । "शुभामतिरसा-
 ज्जैव घृतधारेति विश्रुताम् । वराहः सरितं पुगल्यां प्र-
 तीव्यामकरोत् प्रभुः" हरिवं० २२५ अ० । ६त०। २घृत-
 स्याविच्छिन्नसन्ततौ च ।
 घृतनिर्षिञ्ज् त्रि० घृतं दीप्तं निर्षिक् रूपं यस्य । १दीप्र-
 रूपे । "दीदायानिध्नो घृतनिर्षिग्पुस" ऋ० २।५।४।
 निर्षिगिति रूपनाम दीप्ररूपः" भा० । "जुष्टासो अद्य
 घृतनिर्षिजोगुः" ऋ० ४।३५।२। "घृतनिर्षिजो मिश्र-
 द्रव्येण दीप्ररूपाः" भा०। घृतं निर्षेनेत्ति निर्+निज-
 क्तिप् ६त०। तापनद्वाराविलापनेन २घृतशोधके वज्रौ ।
 "शोचिष्कोशो घृतनिर्षिक् पावकः" ३।१७।१। "घृत-
 निर्षिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः" भा० ।

घृतप पु० घ० व० वृत्तमाज्यं पित्रनिपा-क उप० स० ।
 व्याज्यपाख्ये पित्रगणभेदे । “घृतपाः सोमपाः यव्या
 वैश्वानरसरोचिपाः” भा० शा० १६६ अ० । २ घृतपान
 कर्त्तरि ति० ।

घृतपदी स्त्री घृतं पादे संस्थितं यस्या पाङ्गावः स्वाङ्गत्वात्
 ङीप् पङ्गावः । १६ डादेवताभेदे । शत० ब्रा० इडा
 ब्राह्मणे ११।१।२६ । तद्विरुक्तिर्दिशिता यथा “मानवी
 घृतपदीति मनुचीतामये ऽजनयत तस्मादाह मानवीति
 वृतपदीति यदेवास्वीं घृतं पादे समतिष्ठत तस्मादाह
 वृतपदीति” । तद्व्याङ्गणोपोद्घाते “इडाया मानवी-
 मिडादेवतां वक्तुं मानवी घृतपदीमैत्रावरुणीत्येतानि
 च निगदपदानि व्याख्यायन्” भा० घृताः दीप्ताः पादा
 यस्याः प्राग्वत् पादभावादि । २ सरस्वत्यामिडादेव्याच्च ।
 “हविषीडा देवी घृतपदी जुषन्त” ऋ० १०।७०।८।
 इडे तन्नामिका देवी सरस्वती घृतपदी दीप्पदी-
 मेता” भा० । [राजनि० ।

घृतपर्शक पु० घृतमिव स्वादु पशुमस्य कम् । घृतकरञ्जे
 घृतपीत ति० घृतं पीतं येन चार्चिता वा परनिपातः ।
 घृतपानकर्त्तरि पक्षे पीतघृत इत्यपि तत्रार्थे ति० ।

घृतपुर पु० घृतेन पर्यते परि-कर्म्मणि अच् । पक्वाद्भेदे
 तस्य प्रचुरघृतेन पक्वत्वात्तयात्वं तत्पाकप्रकारादि शब्दार्थ
 चि० “अर्द्धितां समितां क्षीरनालिकेरघृतादिभिः । अय-
 गाल्य घृते पक्वा घृतपुरोऽयमव्यते । घृतपुरो गुरुवृष्यः
 कृष्णकृष्णनांसदः । रक्तपित्तहरोहृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽ-
 ग्निदः । अपि च “क्षीरेण अर्द्धितं चूर्णं गोधूमानां सुगा
 लिनम् । विस्तार्यै रपिशा पाच्यं कटाङ्गेऽथ सिता
 न्वितम् । घृतपुरोऽयमर्द्धितः कर्पूरसरिचान्वितः” ।
 नारिकेलजस्तु “समिता अर्द्धिता क्षीरे नातिकेलसिता-
 द्भेदे । अयगाल्य घृते पाच्यो घृतपुरोऽपरः स्रुतः” ।
 दुग्धजोऽपि “पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिद्वि-
 तम् । एतपरविनिर्माणं कारयेत् स्वसर्पिणि” ।
 शालिभवोऽपि “सुशानोपिष्टं दुग्धन्तु काश्चितं वस्त्रगा-
 लितम् । खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपुरो भवेत्यम्” ।
 कसेरुजोऽपि “तद्विरुद्धं निःश्लिष्य पाकपिण्डीकृतं
 पयः । निर्माणं घृतपुराणां शर्करासंज्ञितं भवेत्” ।
 आधरसजः “पक्वांसस्य घृते तमे रसश्लेनलपिशितः ।
 शुद्धशर्करया योज्यो घृतपुरो यद्दुग्धया । क्षीरमाद्यं
 स्वरूपं हि खण्ड चूर्णं तदः स्रुतम् । योजिते यो

विशेषोऽत्र तदाख्यावर्ष संज्ञितः । घृतपुरो गुरुवृष्यो
 हृद्यः पित्तानिलापहः । सद्यः प्राणप्रदोवल्ह्यः सुर-
 च्योऽग्निप्रदीपनः । शृङ्गाटकसखानामथेवं स्वाद् घृत-
 पुरकः । विचार्य वस्तुसंयोगे तद्गुणानपि चाहरोर्द्धित” ।

घृतपूष्मीका पु० घृतं पूष्मत्व कप् । करञ्जभेदश्चे तिका०
 घृतार्णकरञ्जकोऽप्यत्र भावण० करञ्जशब्दे १६८-घृ०
 इमप्रस् ।

घृतपृष्ठ पु० घृतं दीप्तं पृष्ठमस्य । क्रौञ्चवीपपतौ प्रियव्रत
 एते राजभेदे । क्रौञ्चशब्दे २३११-घृ० विवर्तितः ।

घृतप्रतीक पु० घृतं प्रतीकं सुखं यस्य । अग्नौ । तस्य
 उत्तरवेद्यामाज्याचारेणोद्दीपनात् तथात्वम् “घृतप्रतीको
 घृतयोनिः” यजु० ३५।१० ।

घृतप्रयस् पु० घृतं तत्संहितं प्रयोऽन्नं यस्य । वज्रौ “घृत-
 प्रयाः सधमादे मधूनाम्” ऋ० १।४०।३। “घृतप्रयाः
 घृतसंहितानि प्रयांसि अन्नरूपाणि हवींषि यस्य” भा० ।

घृतप्रसक्त पु० प्र+सद-वा० त इत० । घृतेन प्रसक्ते वज्रौ ।
 “घृत प्रसक्तो असुरः सुशेवः” ऋ० ५।१५।१ ।

घृतमण्ड पु० इत० । घृतसारे । गलितघृतस्याधःस्ये
 सारंशभेदे (जमादानाधि) “ततः स घृतमण्डेन
 हृद्येनेन्द्रियवोधिना” । “भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यदी-
 मधुकमिद्वेन तैलेन वासुवासयेत्” सुष्ट० । सर्पिर्मण्डो-
 ऽप्यत्र घृतशब्दे तद्गुणाः हृद्यतोक्ता दर्शिता । घृत-
 मण्डोऽख्यस्याः क्वच् । शकाकोलां स्त्री शब्दश्च० ।

घृतमण्डतिप्ता स्त्री घृतमण्डं तदाकारनिर्वासं लाति
 ला-क संज्ञायां क्त् अत इत्त्वम् । हंसपदीश्वे राजनि०

घृतलेखनो स्त्री घृतं लिख्यतेऽनया लिख-करणे ल्युट्
 ङीप् । दारुभये घृतलेखनप्राप्तीभेदे हेमच० ।

घृतवती स्त्री द्वि० व० । घृतसुदकं हेतुत्वेन कार्यत्वेन वा-
 स्तुस्थाम् सतप् मस्य वः ङीप् । द्यावापृथिव्योः
 निव० । “अद्भ्यः पृथिवी” इति न्युनेभूमैर्जसहेतुक-
 त्वात् तथात्वम् दिव्य इदकहेतुत्वात् तथात्वम् । २ व्याज्य-
 युक्ते श्वृतपदयुक्ते च द्वि० स्त्रियं ङीप् । “तैलं प्रति-
 निधिं कुर्यात् घृतार्थे याज्ञिको यदि । प्रकथेव तदा
 ब्रूयात् ज्योता घृतवतीमिति” ति० त० यज्ञपार्श्वः ।

घृतवर पु० घृतं वरमत्र । घृतपुरे पक्वाद्भेदे हेमच० ।
 तस्य घृताचुरत्वात्तथात्वम् ।

घृतस्थला स्त्री घृतसुदकं स्थलसत्पत्तित्वात् यस्याः घृतं
 दीप्तं स्थलं नितम्बस्थलं यस्या वा । अप्सुरोभेदे । अप्-

सरसां हि जनेद्भवत् भाग० ८।७६। ससुद्रमन्वने उक्तं
यथा “ततश्चाप्सरसो जाना निष्ककरुः सुवाससः”
तासां मध्ये अस्याः प्रशस्तनितम्बस्थलत्वात् तथात्वम् ।
“घृतस्थला घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा”
हरिवं० २२६५० ।

घृतस्युग् ति० घृतं सृष्टिं सृष्टि-किन् । घृतस्यर्गिनि
किन्नन्त्वात् स्वादौ कुः । घृतस्युक् घृतस्युग्भ्यामित्यादि
घृताची स्त्री घृतसुदकं कारणतयाऽञ्चति अन्त-किप्
नलोपे स्त्रियां ङीप् पूर्वाणोदीर्घश्च । अप्सरोभेदे तस्या
अङ्गोजातत्वात् तथात्वम् । घृतस्थलागच्छे दशम् ।
सा च पौरवरौद्राञ्चन्द्रपुत्रस्य परिपहे दश एतान् कन्याश्च
दश सुपुत्रे यथा हरिवं० २३५० ।

“रौद्राश्च घृताच्यां वै दशाप्सरसि स्तनवः । ऋचेयुः
प्रथमस्तेषां ऋकण्येयुस्तथैव च । ऋचेयुः स्थण्डिलेयुश्च
सन्नेतेयुस्तथैव च । दशार्ण्येयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महा-
बलः । वननित्योपनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः । रुद्रा
भूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा । स्थलदा चैव
राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च । तथा गोचपला च
स्त्री रत्नकूटा च ता दश” ।

२रात्रौ निघ० तस्याः सोमरश्मिजादिभिश्चरजलभूय-
स्त्वात् तथात्वम् । घृतमाज्यसञ्चति प्राप्नोति । इवृ-
त्प्राप्तिरिति स्त्रियां ङीप् । “वृताच्यसि जुहूर्नाम्ना”
यजु० २।६। ४ उदकयुक्ते ति० स्त्रियां ङीप् । ईं वञ्चन्ति
स्त्र्यर्थां घृताचीः” ऋ० ७।६। ३ “घृताचीः उदकवत्यः”
भा० । घृतं दीप्तं रूपमञ्चति । ५ दीप्तरूपवति ति०
स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम् । “स विश्वाचीरभिचष्टे
घृताचीः” ऋ० १।१३। २। “घृताचीर्दीप्तरूपवतीः” भा० ।
घृताचीर्गर्भे मन्मवा स्त्री घृताच्या गर्भ इव सम्भवति सम्-
भू-अच् । स्थूलैलायाम् राजनि० । घृताच्या गर्भे
सम्भवोऽस्य । २ ऋतेयुः ऋते पौरवे न्यभेदे पु० इत-
कन्यायां स्त्री घृताचीगच्छे विवृतिः ।

घृतादि पु० घृतपादर्यस्य “घृतादीनाञ्च” सालनवाचार्य-
स्त्र्येः क्तो अन्तोदात्तानिभित्ते शब्दगणे स च आक्षति-
मागणः” सि० कौ० ।

घृतान्न पु० घृतमाज्यमन्नमदनीजं यस्य । हविर्भुजि वङ्गौ ।
“तपुर्मूर्ध्ना घृतान्नः पावकः” ऋ० ७।३। १। २ वृतभोजि-
नि ति० घृतेन मिञ्चतमन्नम् । ३ घृतमिञ्चिते अच्चे न० ।
घृताच्चिस् पु० घृतेनाच्चिर्त्यस्य घृतं दीप्तमर्च्यस्य वा ।

वङ्गौ । “घृताच्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्ष्या”
भा० आ० ५८ अ० ।

घृतावनि स्त्री घृतस्थाविनिरिव । यूपकर्णे हेमच० ।

घृताञ्च ति० घृतसुदकं वर्द्धतेऽनया किप् दीर्घः इत० ।
उदकवर्द्धके “घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतमिष्या
घृतपृचा घृतादृधा” ऋ० ६।७। १। उदकवर्द्धके द्यावा-
पृथिव्यावित्यर्थः औस्थाने आच् । ।

घृतासुति पु० घृतसुदकं दृष्टिरूपमासुवति आ+सु-क्तिच्
दृष्टिसंपादकयोर्मिवावरुणयोः “ता (मितावरुणौ)
सन्नाजा घृतासुती यज्ञे यज्ञ उपस्तुता” ऋ० १।१३। ६।
औस्थाने आच् । घृतमासुतिरन्नं यस्य । घृतान्नयोः इ-
न्द्राविष्णोः । (इन्द्राविष्णू) “घृतासुती इविष्यं दत्तमन्ने”
ऋ० ६।६। ६। अस्मि अस्मभ्यम् ।

घृताहवन पु० वृतेनाहूयतेऽस्मिन् आ+ह-आधारे ल्युट्
जुहोतेरविचक्षितकर्म कत्वे नाकर्म कत्वात् घृतस्य कर-
णत्वमेव “हृतीया च होश्चन्दसि” पा० कर्मणि न
तृतीया किन्तु “कर्त्तृकरणयोस्तृतीया” पा० करणे
तृतीया इत० । घृतेनाहवनाधिकरणे वङ्गौ । “घृ-
ताहवन ! दीदिवः प्रति अ रिषतो दहः । अग्ने ! त्वं
रक्षस्विनः” ऋ० १।१३। ५। घृताहवन ! अग्ने ! भा० ।

घृताहुति स्त्री घृतेनाहुतिः “तृतीया च होश्चन्दसि”
पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविचक्षितकर्म कत्वे ना-
कर्मकत्वात् करणे तृतीया वा इत० । वृतेनाहुतौ ।
“अद्वयजूपि घृताहुतिभिः । यत्सामानि मध्वाङ्ग-
तिभिः” आश्व० गृ० ३।३। २।

घृताह्व पु० घृतं तद्गन्धमाहूयते स्वरुते नियंसेन आ+
ह्वे-क उप० स० । घृतहृत्त्यगन्धनिर्वासके सरलद्रुमे
त्तिका० ।

घृतिन् ति० घृतमाज्यसुदकं वा प्रागस्थेनास्थस्य इनि ।
३ प्रशस्ताज्यके २ प्रशस्तजलके च स्त्रियां ङीप् । “पय-
स्विनीं घृतिनीमत्युदाराम्” (गङ्गाम्) भा० आनु० २६ अ० ।
घृतेयु पु० पौरवे रौद्राञ्चन्द्रपुत्रभेदे कतेयुश्च दृश्यम् तत्र
जलेयुरित्यत्र घृतेयुरिति विष्णु पु० षाठः

घृतेली स्त्री घृते स्नेहद्रव्ये इलति शेते इल-अये अच्
गौरा० ङीप् । तैलपायिकायां (तैलापोका) हेमच० ।

घृतोद् पु० घृतमिव स्वाद् उदकमस्य उदकस्योदः । कुश-
हीपावरके ससुद्रभेदे घृतोदध्यादयोऽप्यत्र कुशश्च
२।४२ पु० दृश्यम् ।

घृतौदन पु० घृतेन मिश्रः ओदनः । “भक्ष्येण मिश्रणे”
पा०श्र०। आज्यमिश्रिते ओदने । “दध्नोदनं च जीवाय
शुक्राय च घृतौदनम्” अहवलिक्थने सं० तं ।

घृत्समद पु० घृत्समद+घृषो०। कर्मभेदे विष्णु पु०तथापाठः ।
घृष सघर्षे स्रङ्गायाञ्च सक० पर० सेट् । घर्षोमर्दनम् (घषा)
व्यापारभेदः संमर्द्दी वा वर्धति अघर्षीत् जघर्ष । घर्षणं
वर्धः । उटित् वर्धत्वा घृष्टा । क्लो वेट् कत्वात्
निष्ठा त्वनिट् घृष्टः । घर्षित इति प्रयोगस्तु तारका०
इतजन्तः । “धातुजं सृजते रेणुं वायुवेगेन वर्धितम्”
(शैलराजः) रामा० ३।७६अ० ।

घृष्ट ति० घृष्ट-कर्त्तरि क्त । मर्दिने ङितघर्षणे “घृष्ट-
रसाञ्जनं नायाः क्षीरेण” सुश्रु० । “द्रोपद्या ननु मत्स्य
राजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्” पञ्चतन्त्रम् । २गन्धभेदे
“घृष्टोमलयजोगन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगुरुद्रष्टि-
श्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । घृष्टः संघृष्टगन्धोऽयं
द्वितीयः परिकीर्तित” इति शब्दार्थाचि० धृत-
वाक्यम् ।

घृष्टि पुंस्त्री घृष्ट-कर्त्तरि क्तिच् । ङित्कारे भेदि० स्त्रियां वा
ङीप् । (चामरआलु) चामराह्याम् अमरः । श्वपरा-
जितायाम् स्त्री भेदि० । भावे क्तिन् घर्षणे (घसा)
व्यापारभेदे ष्यङ्गायाञ्च स्त्री भेदि० । क्तिन्नत्वात्
न ङीप् [कुलया] । रत्नमा० ।

घृष्टिला स्त्री घृष्टिं लाति ला-क । घृष्टप्रगर्गाम् । (चा-
घृष्टिष्व पुंस्त्री घर्षति भूमिं तृण्डेन घृष्ट-किन् क्विघृष्टिष्वी-
त्यादि उ०नि०न वलोपः । श्वराहे २घर्षणशीले ति० ।
“मदन्ति वीरा विदधेघु घृष्टयः” ऋ० १।८५।१। “प्र वः
शङ्गाय घृष्टये” १।३७।४। “घृष्टये शत्रुघर्षणयुक्ताय” भा० ।
“क्रीडन्ति क्रोडा विदधेघु घृष्टयः” १।१६।१। एवं सर्वत्र
घृष्टिगण्डस्य इदन्तत्वेन प्रयोगदर्शनात् किन्प्रत्ययान्तत्वेव
निष्पन्नत्वात् क्विर्वराञ्च इति सि०कौ० उक्तेश्च शब्दक०
घृष्टन्शब्दस्य नान्तत्वकल्पनं प्रामादिकमेव । स्त्रियां
वा ङीप् ।

घेत्सुलिफा स्त्री (घच्चु) ख्याति क्रौञ्चादने दृजे रत्नमाला ।
घोङ्क पुंस्त्री पश्चिमेदे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

घोट(क) पु० घुट्-अच् खुल् वा । अश्वे । तस्य भुवि-
वेष्टनाकारेण चेषनात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
“घोटी ह्येषा विकृतविरुतं तु हेतुहीनं हसन्ती”
सा०द० । तल्लक्षणादि अश्वशब्दे ४६८घृ० दृश्यम्” भा० ।

घोटकमुख पु० घोटकस्य मुखमिव मुखमस्य ङित्कारभेदे
२प्रवरर्षिभेदे च हेमा० ब्र० प्रवराध्याये दृश्यम् ।

घोटकारि पु० हृत० । महिषे शब्दार्थे चि० । तस्य यथाऽ
श्वैरं तथा उपयमशब्दे १२५० घृ० उक्तम् स्त्रियां वा
ङीप् । २हयारिष्टेन करवीरे च । हयारिष्टे दृश्यम् ।
घोटिका स्त्री घुट्-खुल् टापि अत इत्त्वम् । कर्कश्याम्
राजनि० ।

घोणा स्त्री घुण-अच् । १अश्वनासिकायां, २नासाभावे
च अमरः । “जवनिरोधस्कीतरोधुरधुरायमाणघोरे
घोणेन” काद० । “गौरः पलस्वोऽज्जलचारुघोणः” भा०
आ० १८६ अ० । अस्य क्रोडादित्वात् स्वाङ्गत्वेऽपि
न ङीप् दीर्घघोणा स्त्री ।

घोणिन् पुंस्त्री दीर्घा घोणाऽस्तप्रस्य व्रीह्या० इति । शूक-
रे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

घोण्टा स्त्री घुण-वा ट तस्य नेत्त्वम् । वदरीभेदे (सिञ्जो-
लाकुल) २पूगदृच् च भेदि० । [हेमच० ।

घोण(न)स पु० गीनस+घृषो० । तिलत्से गीनसे सघर्षेदे
घोर न० घुर-अच् । विषे राजनि० २भयानके ति० हेम० ।
घोणाशब्दे उदा० । “शिवघोरस्नानं पश्चात्” रघुः ।
“घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे” मनुः । “घोररावां महारौद्रीम्”
कालीध्यानम् । शश्वे पु० “घोराय घोररूपाय घोर-
घोरतगाय च” भा०शा०२८६अ० शिवस्तोत्रे । “नमोवः
पितरोघोराः” यजु० २।३२।

घोरक पु० व० । देशभेदे । “काश्मीरश्च कुमारश्च घोरका
हंसकायनाः” भा० सं० ५।१अ० ।

घोरघुष्य न० घोरं घुष्यते घुष-क्यप् । कांस्ये राजनि० ।
घोरं घृष्टं यस्य घोरघुष्टमित्यपि तत्र पाठः । तत्राथे
राजनि० ।

घोरघोरतर पु० घोर+प्रकारे द्वित्वम् ततः तरप् । शश्वे
घोरशब्दे दृश्यम् २अत्यन्तघोरे ति० ।

घोरदर्शन पुंस्त्री घोरं दृश्यतेऽसौ दृश-कर्त्तरि ल्युट् ।
१उलूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २भयानके
ति० । “वीक्षाङ्क्रे महाबाहुस्तदनं घोरदर्शनम्” भा०
सो० १अ० ।

घोररासन पुंस्त्री घोरं रासनं शब्दोऽस्य । शृङ्गाले शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २घोरशब्दयुक्ते ति० ।

घोररामिन् पुंस्त्री घोरं रसति रस-णिनि । शृङ्गाले
हेमच० । स्त्रियां ङीप् । २घोरशब्दकारिणि ति०

घोररूप पु० घोरसुप्तं रूपमस्य । महादेवे । घोरशब्दे दृश्यम् ।
२उपहृते ति० ।

घोरवाग्मन् पुंस्त्री० घोरं वाग्मते वाग्-ल्यु । ष्टगाले
शब्दर० स्त्रियां जातिन्नात् डीप् । २भयानकशब्द-
कारिणि तिर्यग्जातिमात्रे ति० ।

घोरवाग्मिन् पुंस्त्री० घोरं वाग्मते वाग्-णिनि । ष्टगाले
हेमच० २भयानकशब्दकारिण्य पक्षि ष्टगादौ च
स्त्रियां डीप् ।

घोरा स्त्री घुर-ऋच् । श्देवताडीलतायां, राजनि० भयान-
कायां स्त्रियां त्रिका० । "२करालवदनां घोरां"
कालीध्यानम् । श्राद्धौ, ४संख्योक्तायां राजस्थां मनो-
वृत्तौ शब्दार्थचि० ज्योतिषोक्ते "रवाद्युग्मे संक्रमे भास्कर-
स्य भवेद्घोरनाम्नीयुक्ते" २।१। १।२०।२५। संख्य-
कनक्षत्रे प्रविशंक्रान्तिभेदे च । संक्रमशब्दे विवृतिः

घोल पुंन० घुड-कर्मणि घञ् डस्य लः । शतके मथित-
दध्नि । "तत्तु मन्नेहमजलं मथितं घोलस्यते" सुबु० ।
"मशरं निर्जलं घोलं वातपित्तहरं सृष्टम् । मस्तुना
रहितं माल्यं दधि शुभ्रतरे पटे । जीरसैश्वर्यसंमिश्रं
घोलं घनतरं सृष्टम् । जीरसैश्वर्यसंयुक्तं घोलं वात-
प्रणाशनम् । अतीशारे च मन्देऽग्नौ हितं रुच्यं
बलप्रदम्" शब्दार्थचि० वैद्यकम् । "हिङ्गुजीरयुतं घोलं
सैश्वर्येण च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमशीऽतीशारहृत्
परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
मूलकच्छ्रे तु मण्डुं पाण्डुरोगे सचिबकम् । भावप्र-
द्रव्यभेदयुतस्य तस्य गुणादिकमुक्तम् ।

घोलज न० घोलात् जायते जन-ड । घोलजाते हतादौ ।
घोलवटक पु० घोलमिश्रितो वटकः । वटकभेदे "विष्टमी-
घोलवटको विदाही पवनापहः" मदनपालनि० ।

घोमि(ली) घुड-इन् डस्य वा डीप् । पत्रशाकभेदे राजनि०
घीम पु० घृण-आधारे घञ् । आभीरपल्ल्यां तस्मां गोभि-

नादात् तथात्वम् कर्त्तरि अच् । २गोपाले ३कांस्ते न०
मे.द० ४मशके त्रिका० । भावे घञ् । ५ध्वनौ हेमच-
शब्दे "ह्यां यमः खयः+कूपौ विसर्गः शरयव
च । एते हासानुप्रदाना अधोपाश्च विवृण्वते । कण्ठ-
मन्ये तु घोषाः स्युः" शिञ्जोक्ते ७वर्णोच्चारणवाङ्म-
यत्वभेदे । अधोपलतायाम् स्त्री शब्दार्थचि० "न च
हृन्दावने कार्यो गगं घोषः कदाचन" हरिवं० ३३-१।हो०
शब्दे "दुमन् घोषं विजयय कर्म्महे" ऋ० १०, ८४।४।

"तत्र भुक्त्वा पुनःकिञ्चित् तस्य घोषैः प्रहर्षितः"
मनुः । गोपे "हैयङ्गुवीनमादाय घोषट्टानुपस्थितान्"
रघुः । भूमा० बुञ् । घोषक आभीरपल्लोभावे ति० ।

घोषक पु० घोष+स्वार्थे क । धामार्पणवे घोषातकीलतायाम्
अमरः । [अतघोषातकीलताभेदे रत्नमा० ।

घोषकाकृति पु० घोषकस्य लताभेदस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।
घोषण न० घृण-भावे ल्युट् । १ध्वनौ णिच्-भावे ल्युट् ।
उच्चैःशब्देन ज्ञापने २व्यापारभेदे (डेङ्गरा भेटा) ।

"वीर्यविक्रमशौर्याणां घोषणं सहितं भवेत्" रामा०
सुन्द० ५८अ० । युच् । घोषणाऽप्यत्र स्त्री । "राजा
सर्वत्र पटहशब्देन घोषणामाज्ञापयामास" पञ्चत० ।
"दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयोषणः" रघुः ।

घोषयित्वा पुंस्त्री० घृण-णिच् वा० इत्थुच् । १आह्वये
२कोकिडे । ३वन्दिनि ति० शब्दरत्ना० ।

घोषवत् ति० घोषः ध्वनिः वर्षभेदोच्चारणे वाह्यप्रयत्नोवाऽ-
ख्यस्य सतृप् मस्य वः । १घोषरूपवाह्यप्रयत्नयुक्ते गकारादि-
वर्णभेदे । "सञ्जे स्वरःबलवन्तो घोषवन्तः कर्त्तव्याः" का०
छ० "घोषवदाद्यन्तरनस्थमभिनिष्ठानानां ह्यक्षरं चतुरक्षरं
वा" आश्व० ८०० । १५।५। ६। "वर्गप्रथमद्वितीयवर्षां जग्रात्स
हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टाः घोषवन्तः । तदादौ यस्य
तत्तथोक्तं अन्तर्मध्येऽन्तःस्थायरत्नवायस्य तत् तथोक्तम् ।
अभिनिष्ठानो विसर्गः अन्ते यस्य तत् ऊक्षरं स्वरः । अ-
कारादयो द्वादश स्वराः शिष्टं व्यञ्जनम् अपरिमित
व्यञ्जनः । चतुरक्षरं वा । तत्र ह्यक्षरे भद्रः देवः भवः ।
चतुरक्षरे भवनाथः नागदेवः रुद्रदत्तः नाराः "आदौ घोष-
वदक्षरं यरत्नवान् मध्ये पुनःस्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीय
रहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्" गर्गः । शास्त्रिभेदान्
ऽविसर्गान्तरा व्यवस्थाप्या । २ध्वनियुक्ते च । "त्वं वज्र
मत्तलं घोषं घोषवाङ्मन् वलाङ्कः" भा० आ० २५अ० ।
स्त्रियां डीप् । सा च शीष्णायां हेमच० ।

घोषा स्त्री प्रयते भ्रमरैरिरयं कर्मणि घञ् । शतवृष्यायां,
मधुरिकायां, (मौरि) मेदि० ३ककैटशङ्करां, राजनि० ।
४कोशातक्यः शब्दार्थचि० । [घोषान्तायां रत्नमा०]

घोषातकी स्त्री कोषातकी+घृषो० । कोषातकीलतायां श्वेत-
घोषादि पु० "घोषादिपु च" ए० परस्थितेषु पर्वपदस्या-
द्युदात्ततानिमित्तेषु शब्दभेदेषु स च गणः घोष कट
बलम हृत् वद्री पिङ्गल पिशङ्ग माला रत्ना शाला
कूटशालन्वी अश्वत्थ तृण शिली छनि मेघा ।

घौर पु० चोरखर्षेरपत्यम् ऋष्यण् । कखगोलप्रवरे ऋषि-
भेदे । “कखानःसाङ्गिरसाजमोड एवेति चोरस्य चैके
ब्रुवतेऽवक्रयाजमीढमाङ्गिरसवौरकाखेति” व्या० श्रौ०
१२ १३।१

घ्रंस पु० घ्रस्यन्ते रसा अस्मिन् घस-आधारे घञ् घृषी० ।
१दिवसे निघ० । “यो अस्मै घ्रंस उत वा य जघनि”
ऋ० ५।१४।३। इमास्त्वमधिकृत्य निरु० ६।१०। उक्तं
यथा घ्रंस इत्यहनाम घ्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः” इति ।
अहस्तुत्ये २दीप्ते त्रि० “परि घ्रंसमोमना वां वयो गात्”
ऋ० ७।६।४। घ्रंस दीप्सम्” भा० । इमास्त्वमधिकृत्य
निरुक्ते तु घ्रंसमहरिति व्याख्यातम् । घृषी० अन्त्य,
लोपे घ्रंस् अप्यत् । “न घ्रंस्तताप न हिमो जघान”
अथ० ७।१८।२।

घ्रस्य वृत्तवत् घातरिति केचित् ।

घ्रा गन्धग्रहणे अक० घ्राणजप्रत्यये सक० भ्वा०प० अनिट् ।
जिघ्रति अघ्रात् अघ्रासोत् अघ्राताम् अघ्रासिष्टाम् ।
जघ्री जघ्रिष जघ्राथ । घ्राता घ्रेयात् घ्रायात् ।
कर्मणि भावे वा घ्रायते अघ्रायि “अघ्रायि वान्
गन्धवहः सुगन्धः” भट्टिः । “पाङ्गिकं जिघ्रति
षड्गुणेशः” भाग० १।३।६। नासिकया गन्धज्ञानमिह
(सोडा) ग्रहणम् । उपसर्गपूर्वकस्तदुपसर्गद्योत्याथ-
युक्ते ग्रहणे । घ्रेयः घ्रातं-घ्राणम् घ्रातिः

घ्राण न० घ्रा-करणे ल्युट् । १नासिकेन्द्रिये । तस्य मतभेदेन
भौतिकादिता इन्द्रियशब्दे ६५४०प्र० दर्शिता । “इन्द्रियं
घ्राणलक्षणम्” भाषा० तस्य पार्थिवत्वे प्रमाणं सिं-
सु० दर्शितं यथा
“घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपदिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकवत् न च दृष्टान्ते ख-
कीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाचत्रं परकीय-
रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्ध-
व्यञ्जकजलेन नैकालमिति वाच्यं तस्य सङ्कुरसाभिव्य-
ञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देवं, वायूपनीतसुरभि-
भागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसङ्घिकप्रस-
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाचत्रं द्रव्यत्वे
सति इति विशेषणात्” । कर्मणि क्त वा तस्य नः ।
२कतघ्राणे त्रि० घ्रातोऽप्यत् । भावे ल्युट् । (सोडा)
श्व्यापारे न० घ्राणेन श्यकरो हृत्ति पक्षवातेन कुक्कुटः”
मनुः । तस्याधिष्ठातारावन्धिनौ ।

घ्राणज न० घ्राणे जायते करणस्याधारस्वविवक्षया “सप्रस्यं
जनेर्डः” पा० जन-ड ७त० । नासिकेन्द्रियजाते
प्रत्यक्षभेदे “घ्राणजादिभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्”
भाषा० तत्र प्रत्यक्षं गन्धादेर्यथाह तत्रैव “घ्राणस्य
गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्युतः” । “घ्राण-
याहोभवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः” इति च
घ्राणतर्पण पु० घ्राणमिन्द्रियं तर्पयत । सुगन्धे अमरः ।
घ्राणदुःखदा स्त्री घ्राणस्य दुःखं ददाति दा-क । हि-
कन्दं (हार्त्वाच) भावप्र० ।

घ्राणश्रवम् पु० घ्राणमिव श्रवः कर्णोऽस्य । कार्तिकेय
सैन्यभेदे । “घ्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काष्ठाणाञ्चोजब-
न्धरः” भा० आनु०४६अ० कुमारसैनिकोक्तौ
घ्राति स्त्री घ्रायते अनया घ्रा-करणे क्तिन् । १नासिकायां
शब्दच० । भावे क्तिन् । २घ्राणे (सोडा) व्यापारे स्त्री
“ब्राह्मणस्य रुजः कथा घ्रातिरघ्रेयमद्योः” मनुः ।

इति वाचस्पत्ये घकारादिशब्दाद्येनिरूपणम् ।

४

ङकारः व्यञ्जनवर्णभेदः ऋवर्गपञ्चमः तस्योच्चारणस्थानं
कण्ठमूलं नासिका च “जिह्वामूले तु कुःप्रोक्तः” इति
“अमोऽस्तुनासिका नह्यै” इति च शिक्तोक्तेः तदुच्चारणे
आभ्यन्तरप्रद्वलः कण्ठमूले जिह्वामूलस्यश्च । वाहप्रयत्नाः
संवारनादधोपाल्यप्राणाः । मातृकान्यासेऽस्य दशकरा-
ङ्गुल्यप्येषु न्यस्यता । तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा वर्चोद्गा-
रतन्त्रे उक्ता यथा “ङः शङ्को भैरवश्चण्डो विन्दूक्त-
सः शिशुः प्रियः । एकोरुद्रोद्वन्द्वनखः खर्परौविषयस्यहृः ।
कान्तिः खेटाह्वयोधीरोहिजात्मा ज्वानिनी वियत् ।
मन्त्रगन्तव्यं मदनो विज्ञेशी चात्मनायकः । एकने-
तो महानन्दो दुर्ङ्गरश्चन्द्रमा सतिः । शिवशलो नील-
कण्ठः कापेशी चमसांशुकौ” । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येय
रूपसङ्गतं यथा । “ङकारं परमेशानि । स्वयं परम-
कुण्डलीम् । सर्वदेवमयं वर्षं त्रिगुणं लोखलोचने ! ।
पञ्चप्राणमयं वर्षं ङकारं प्रथमास्यहम्” “नकार-

आयतुस्वारपञ्चमौ भ्रिषिघातुः” कामधेनौ भ्रजन
 सर्वघातुषु वर्गपञ्चमवर्गस्य नकारजत्वोक्तेः ङकारस्य
 तत्र नकारजत्वम् तेन व्यङ्ग्य-क्रिपि अन् इत्यादि-
 रूपम् । तस्य काव्यादौ प्रथमनिर्देशफलं यथा “ङः खः
 गोघश्च लक्ष्मीं वितरति त्रियशो ङङ्गथा चः सुखं कः”
 उ० र० टी० इत्युक्तेरप्ययः । [एकाक्षरकोषः ।
 उ० पु० ङु-वा० ड । १विषये २विषयस्य हृदां मेदि० श्भैरवे
 ङु ध्वनौ आ० आत्त० अक्० अतिट् । ङवते अङ्गविट् ।
 जुङ्गुवे । सनि जुङ्गुपते ।

इति वाचस्पत्ये ङकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

च

चकारः व्यञ्जनवर्षभेदः चवर्गस्यादाः सस्योच्चारणस्थानं
 तालु “इत्युच्चारणं तालु” सि०कौ० उक्तेः तस्योच्चारणे-
 ष्याभ्यन्तरप्रयत्नः तालुनि जिह्वामध्यस्थः श्वासविवारा-
 षोषाल्पप्राणा बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासे वामबाहुमुखे-
 ऽस्य न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दाः वर्षाद्धारतन्त्रे उक्ता
 यथा । “चः पुष्कलो हृलो वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
 चर्मसुखधरो भौमो महिषाचारलक्षणः । एकरूपो
 रुचिः कूर्मश्चासुगडा दीर्घबाहुकः । वामबाहुमुखं
 माया चतुर्भुक्तिरूपिणी । दयितश्च त्रिषेत्तश्च लक्ष्मी-
 स्तृणीयलोचनः । चन्दनं चन्द्रमा देवश्चेतनो
 हृदिको बुधः । देशी कीटसुखस्वात्मा कुमारी पूर्वफा-
 ल्गुनी । अनङ्गमेखला वायुर्भेदिनी च सुलावणी” ।
 तस्य ध्येयरूपं यथा “चवर्षं शृणु सुश्रीणि ! चतुर्वर्ग-
 प्रदायकम् । कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकु-
 षुडलोम् । सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चप्राणमयं सदा । पञ्च
 प्राणमयं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिशक्तिसहितं
 वर्षं त्रिविन्दुसहितं त्रिभे !” कामधेनुतन्त्रम् काव्य-
 बन्दादौ प्रयोगे सुखदायकता उच्यते तन्मूलसुक्तम् ।

च व्यञ्जि-चर्ष-वा वा०ङ । १पादप्रत्यये २पञ्चान्तरद्योतने
 १अवधारणे मेदि० २हेतौ त्रिका० । पादप्रत्ययस्य

निरर्ककतैव । “निरर्थकं चादि चादप्रत्ययैकप्रयोजनम्”
 चन्द्रालोकः ५ ससुञ्चये इत्यन्वाचये ७ इतरैतरयोने ङसमा-
 हारे च” अमरः । “चार्ये इत्यः” पा० सि०कौ०
 व्याख्यातं यथा

“ससुञ्चयान्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराद्याः । परस्पर
 (१) निरपेक्षस्याऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्यतः
 ससुञ्चयः । अन्यतरस्मानुषङ्गिक (४) त्वेऽन्वाचयः ।
 भिन्निताना (५) अन्य इतरैतरयोगः । समूहः
 (६) समाहारः । तत्रैत्रं युञ्ज्य भजस्वेति ससुञ्चये
 भिन्नामट माञ्जानयेत्त्वाचये च न समासोऽप्यप्यात्
 (७) । घवस्वदितौ । संज्ञापरिभाषम्” ।

व्याख्यातं चैतद्वाभिः सरल्लायाम् ।

(१) “परस्परनिरपेक्षेति एकस्य क्रियाभ्योत्तरमपर-
 रसादत्तया तदन्य इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा । (२)
 अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोक्तया-
 त्वाभावात् । ससुञ्चये चयञ्जेन स्वसमभिव्याहृतपदा-
 र्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे तु न । अत-
 एवात्रैक एव चयञ्जः प्रयुज्यते तेन वक्ष्यद्दोत्तरं
 चयञ्जदस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादाऽन्वये इतरसापेक्षत्वं
 न तन्व्यस्येति बोध्यम् । (३) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने
 इत्यर्थः अन्यत इत्ये तस्य यत्नेत्यादिस्तथाच यत्नैवमन्वय-
 स्तत्र ससुञ्चयशब्दार्थेऽस्ति भावः । न तन्वयएव ससुञ्चय
 इति अभितव्यम् । कन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा
 तत्राद्यं चैतो गच्छति पचति चेयादौ क्रियाससुञ्चये,
 अन्यम् ईश्वरं युञ्ज्य भजस्वेत्यादौ द्रव्यससुञ्चये ।
 (४) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तस्य-
 न्वन्विक्रियाया अवश्यकर्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्या-
 हृतक्रियादिगतमानुषङ्गिकत्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।
 (५) भिन्नितानामिति परस्परपेक्षायासुङ्गु तावद्यवभेदक-
 समूहरूपाणामित्यर्थः । अन्यत इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्ने ना-
 न्यतइत्यर्थः । तेन नीवातोः संयोगजनकव्यापारजन-
 कव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां यामं नयतीत्यादौ
 अजायामयोदमयोरपि धातुपात्तक्रियायामन्वयेन तत्र
 न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य
 संयोगादुक्तव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वाभावात् । अत-
 एव यत्नानेकचकारप्रयोगः, यत्नैवमन्वयश्च तत्रैतरेतर-
 योगसादृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः । (६) अहङ्कृताव-
 यवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तित्यर्थं एक इह-

चिन्मिन्नं समाहारे तु द्वित्वित्वादिनेव समूहस्य
 भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिचिन्मिन्नमिति विशेषः । एवञ्च
 उभयत्रैव समूहस्य त्रोधः । (३) असासध्यादिति एका-
 र्थीभावाभावा दयर्थः । तथाहि बहुव्रीहिक्रकपदानां
 कर्माद्यन्तर्भावैव इन्द्रघटकपदानां चार्थान्तर्भावैव
 एकार्थीभाव आवश्यकः “समर्थः पदविधिरिति” पा०
 परिभाषितत्वात् चार्थे इन्द्रघट्युक्ते च । नचेतरेतरान्वये
 परस्परनिरपेक्षानामेकार्थीभावः सम्भवति येन अनु-
 च्छयान्वाचयावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्चेतरेत-
 रयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्त-
 योक्तदभावान्न तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेष इतरेतर-
 योगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं, समाहारे तु
 साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा चानयोर्वैध-
 वैलक्षण्यं तथाकरो दृश्याम्” । पञ्चानरं चात्र पुनरथकम्
 यथा “सूर्खोऽपि शोभते नावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
 तावच्च शोभते सूर्खो यावत् किञ्चित् न भाषते”
 हितो० । एतल्लययोगित्वे १०निनियोगे च शब्दार्थाच०
 तत्र तल्लययोगितालङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तदर्थकता
 यथा “सङ्कुचन्ति सरोजानि खैरिणी वदनानि च”
 चन्द्रा० । एवं दीपकालङ्कारद्योतकताऽपि ३६६४०
 दृश्या । “सती च प्रयोपित् प्रवृत्तिश्च निश्चला” भाषः ।
 चकारद्वयप्रयोगे कचिद्विलम्बयोगितायाः कचिद्विलम्ब
 प्राधान्यस्य चावबोधनम् अथा “इतीरिता पत्ररथेन
 तेन क्षोणा च हृष्टा च वभाण भैमी” नै० “कला च
 सा कान्तिमती कलाभटस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्र कौमुदी”
 कुमा० । लिदनुबन्धः चण् अद्यर्थे तस्य प्रयोगे गित्त्वन् ।
 च पु० चीयते गुक्ताल किरणैः अङ्गं परधनं वा चिनोति
 वा चि-ड । १चन्द्रे २कच्छपे ३चौरै ४चण्डेगे ५चर्वगे
 च मेदि० । ६निधीजे ७दुर्जने च ति० शब्दरत्ना० ।
 चक्र भ्रान्तौ शौ० पर० अक्र० सेट् इदित् । चङ्कति अचङ्कीत् ।
 चचङ् ।
 चक्र प्रतिघाते टप्रौ च स्मा० ध्या० अक्र० सेट् । चकते
 अचक्रत् चचके । मिते चकयति । प्रतिघातः भयहेतुकोऽ-
 निष्टशङ्कया यमनादिप्रतिरोधः । “व्याघ्रानुशारचकिता
 हरिणोव वासि” मृच्छ० । “यौजस्वचक्रितेश्वरः” रघुः ।
 अद्-अप्रतिघाते । “यं चक्रितानमनुचिराय उच्चकानि”
 भा० ६।३०।४६। उच्चकानि अग्रतिहतानि भवन्ति
 अस्मात् दीप्तौ अदा० लघा० पर० अक्र० सेट् । चकासि

अचकासीत् । चकसाम्-बभूव आस चकार । चङ्कित् ।
 अचचकासत् । “चकासति च मांसादास्तथा रन्ध्रेषु जा-
 यति” । “चकासां चक्रुः कृतस्युः” “शोकाद्भूषैरपि भू-
 चकासाङ्कार नागेन्द्राद्याश्चमिथैः” भट्टिः । “चकासतं
 चारु चमरुचम्पणा” भाषः ।
 चकित न० चक्र-भावे क्त । १भये २सम्भ्रमे च । “कृतो-
 ऽपि दयितस्याग्ने चकितं भयसम्भ्रमः” सा० द० उक्ते
 इक्षीणां कात्त्विकालङ्कारभेदे यथा “हस्यन्ती चलप्रफरी-
 विचङ्कितोच्छ्वासेःहरतिशयभाप विभ्रमस्य । क्षुब्धलि प्रस-
 भसहो विनाऽपि हेतोर्हीनाभिः किञ्च सति कारणे
 तरुण्टः “सचक्रितसस्त्रितवृत्तवारिजन्तीः” । “भय-
 चकितमाह्वे निजम्” भाषः । “भः समभनगा यस्यां
 साष्टिदिह चकितम्” इ० र० उक्ते इन्द्रोभेदे स्त्री ।
 कर्त्तरि क्त । ४शङ्किते प्रीति च ति० ।
 चक्रोर पु० चक्र-तृप्रौ ओरत् । स्वनामख्याते-पक्षिभेदे
 “कोकप्रीतिचकोरपारणपटुः” सुरारिः । “इसां किषा-
 चामवसे न चक्षुपी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्यृगी”
 नैप० । “इतश्चकोराच्चि ! विलोकयेति” रघुः । स्वार्थे
 क तत्रार्थे अमरः । “तन्मांसगुणा राजनि० उक्ता यथा
 “चाटकं शीतलं रुच्यं हृद्यं कापिञ्जलाभिधम् । तद्व-
 च्चकोरजं मांसं दृष्यञ्च वनपटिदम्” ।
 चक्र आर्त्तौ चुरा० उभ० सक० सेट् । चक्रयति ते अचचक्रत् त ।
 चक्र पु० क्रियतेऽनेन क-चक्रर्थे क नि० हित्वम् । १चक्रवाके
 पक्षिणि, (चक्रा) अमरः २रथाङ्के, (चाक्रा) ३सैन्ये,
 ४भृगुदाये, ५राष्ट्रे, ६दसभेदे, ७कृष्णकारोपकरणे,
 “कलसे निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभ्रमिकारितागुणः”
 नैप० । ८यस्तभेदे । ९व्यूहभेदे, १०जन्तुः ।
 मेदि० ११ग्रामजाले, तिका० १२गरपुष्पे, १३तैजिक-
 यन्त्रे तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु षट्सु १४भ्रमेषु,
 १५सर्वभेदादिषु, १६देवाच्च नदन्त्रेषु “श्रीचक्रमेतद-
 दितं परदेवतयाः” तन्त्रम् । मन्त्रदोत्रोपयोगेषु १७अक्र-
 उमादिषु, १८वसुधेदिचक्रेषु, “प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सञ्च
 वर्णाडिजोत्तमः इति” तन्त्रम् १९अलङ्कारोक्ते काव्यवम्ब-
 विशेषे च न । अलङ्कारशब्दे ३६४० इत्यम् अङ्गैर्चादि-
 त्वात् द्विलिङ्गत्वेऽपि लङ्गभेदेनैवास्ति लिङ्गभेदनिवयमः ।
 तत्र अङ्गभेदचक्रलक्षणं हेमाद्रौ परि० लक्षणसमुच्चये
 “श्रीगणसे धनुर्वेदे जमदग्निं प्रति युक्तं उवाच ।
 बल्य यथाप्रसन्नदृश्यानां नितीव ततोत्तममध्यमाधमभेदेन

चक्रं त्रिविधं भवति । चक्रमष्टाभिरारैरुत्तमं, षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्यग्मध्यमं भवति । तत्र श्लोकः । अष्टारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत् । लघयं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा । द्वादशपलमुत्तममेकादशपलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानाम् । अवालानां पञ्चाशत्पलमुत्तमं चतुरिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं कनिष्ठमिति । तथाऽष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं षडङ्गुलं भवति बालानाम्, अवालानान्तु षोडशाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ । द्वादशैकादशदशपलानि क्रमशः शिशोः । अवालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विसप्त द्वादशापि च । बालानां त्रिविधं चक्रमश्मप्रपडङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधमे । त्रिविधं चतुर्दशाङ्गुलमाद्यं द्विहीनं मध्यमं कनिष्ठं वेति । तत्र त्र्यङ्गुला सैक्यायसमयो प्रथमा नेमिः । सार्द्धं द्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिर्द्व्यङ्गुला तृ कनिष्ठा नेमिः सातु मध्यमपरिमण्डला नेमिर्भिर्विस्तृताभिः स्यात् मणिरत्नाब्जकृता स्यू लमूला - या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र सैक्यं शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं चक्रं कर्तव्यमब्रह्मं सुधारवक्तं कुर्वीत । विष्णुचक्रलक्षणन्तु हरिभ० ४३० । “द्वादशारन्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् । चक्रं स्याद्विष्णवावर्तः शङ्खश्चीहरेः स्मृतः” तन्त्रोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रसिद्धम् तत्र च निष्कामाणामधिकारः रुद्रग्रामलोके चक्रपञ्चके तु सकामानाम् यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्त्रे तु रुद्रग्रामले । विधिना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं लभेत् । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम् । वीरचक्रम् चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमम् । राजचक्रं राज्यदं स्थानहाचक्रं तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रं तु सिद्धिदम् । पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोकदुःखामयप्रदम् । कापटेऽत्र दक्षिणाहीने सर्वचक्रन्तु निष्फलम् । सकामाश्चैव निष्कामाद्विधिभाभुवि मानवाः । चुद्राशयाः कामिनो ये तेषामत्वाधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय तु प्रोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । महानिष्ठीये च “नात्वाधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकान् विना । परब्रह्मोपासकाये ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्व-

प्राणिहिते रताः । निर्विकारा निर्विकल्पा दृष्टीनादृढजताः । सत्यसङ्कल्पा ब्राह्मप्रास्ताएवात् प्रियं निष्ठाः । ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पर्याप्तं चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । सर्वब्रह्मभयो भावश्चक्रेऽस्मिन् तत्त्वसंज्ञके । येषामुपपन्नं देव । त एव तत्त्वचक्रिणः” । इत्युच्यते चक्रारेण सप्तकैरुपवेशनात् चक्रत्वम् । चक्रादुष्टानञ्च श्यमारहृष्टादं इत्यस्म । योगोपयोगितया देहस्थसूलाधारादिक्रमनिरूपणाय इडादिनाडीनिवेशनोक्तिपूर्विका चक्रभेदोक्तिः तन्त्रवारे “गौतम उवाच । देवेषु ! योगयुक्तानां ये गासुभवदर्शक ! । सांख्ययोगविशेषज्ञ । कर्मयोगनिषेधक ! विना योगं न सिध्येत्तु कुण्डलीचक्रमः प्रभो ! । सूक्ष्मपदं कुण्डलिनी यावन्नद्रायिता प्रभो ! । तावत् किञ्चन सिध्येत मन्त्रयन्त्रार्चनादिकम् । जागर्ति यदि सा देवी बद्धमिः पुण्यसञ्चयैः । तदा प्रसादमायानि मन्त्रयन्त्रार्चनादयः । शिवबहिर्हरेल्लोके षडैश्वर्यसमन्वितः । योगयोगाङ्गवेनुसक्तिर्म्मन्त्रसिद्धिरनुत्तमा । सिद्धे मन्त्रे परावाप्तिरिति शास्त्रेषु निर्णयः । तस्मात् कार्यं परं योगं कथयस्व सुनीश्वर ! । सुक्तात्मा येन विहरेत् स्वर्गं सत्यं रसातले । जीवन्मुक्तश्च देहान्ते निर्व्याणपदमाप्नुयात् । नारद उवाच । कथयामि तव स्नेहाद्योगयोग्योऽसि गौतम ! । संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते । ऐक्यं जीवात्मनोराज्यर्योगं योगविशारदाः । तव स्नेहात् समाख्यास्ते योगविद्भकरास्त्वमे । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्गसंज्ञकाः । योगाङ्कैरेभिर्निर्वृत्तित्य योगिनोयोगमाप्नुयुः । यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम् । प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगाङ्गान्याहरेतानि योगिनां योगसाधने” । “यमादयस्तु । “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्भ्रिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपः सन्नोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तप्रवणञ्चैव ह्योर्मतिश्च जपोद्धतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः” आसनानि प्रोक्तानि । “इडयाकर्षयेद्वायुं ब्रह्मं षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ठा तु मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं सव्यगद्वातिं शनूमात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्द्वयोर्गवित्तमः । प्राणायामनिमग्न्याहुयैर्गशास्त्रविशारदाः । भूयो भूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन क्रमाच्चरेत् । सात्वावृत्तिक्रमेणैव

सस्यगृहादश षोडश । जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं
 विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामस्मरं विदुः ।
 क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहखलोदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कम्प-
 संयुक्तो भूमिव्यागः परोमतः । उत्तमस्य गुणावाप्रियाश्चक्री-
 लनममिष्यते । इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निवर्त्तणम् ।
 बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फ-
 जानूरुसीमनीलिङ्गनाभिषु । हृदयीवाकरुदशे तु लम्बि-
 कायां तथा नसि । भ्रूमध्ये मस्तके सूक्ष्मे द्वादशान्ते
 यथाविधि । धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते ।
 समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्ट-
 देवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं
 जीवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाहुस्तु नयः प्रोक्तमटा-
 ङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं विप्र ! कामादिषट् कना-
 शनम् । इदानीं कथयिष्येऽहं मन्त्रयोगमनुत्तमम् ।
 विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सने ! । चन्द्रसूर्याग्नि
 तेजोभिर्जीवद्भ्यश्चैक्यरूपकम् । तिष्ठः कोऽस्यदङ्गे न
 शरीरे नाड्योमताः । तासु सूर्या दश प्रोक्तास्तासु ति-
 स्त्रोऽधोवस्थिताः । प्रधाना मेरुदण्डेऽथ सूर्याग्नि
 चन्द्ररूपिणी । शक्तिरूपा सा च नाडी साक्षात्कृत-
 विप्रहा । दक्षिणे पिङ्गलाख्या तु पुंरूपा सूर्यैवि-
 प्रहा । दाडिपीकुसुमप्रख्या त्रिसाभा उनिभिः स्मृता ।
 मेरुमध्यस्थिता या तु सूत्रस्या ब्रह्मविप्रहा । सर्वतेजो
 मयी सा तु सुषुम्णा वज्ररूपिणी । तक्षामध्ये विचिताख्या
 अमृतस्त्राविष्णी शुभा । सर्वदेवमयी सा तु योगिनः हृदय-
 ङ्गमा । विषर्गा द्वन्द्वर्यत्नं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः । सूना-
 धारे विकोणारख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्ववस्भू-
 निङ्गन्तु कोटिसूर्यसप्तमम् । तदूर्ध्वं कामयोजन्तु कर्ण-
 भानीन्दुनाटकम् । तदूर्ध्वं त्रिखाकाग कुण्डलो ब्रह्म-
 विप्रहा । तद्दक्षिणे हेमवर्णं पञ्चमं चतुर्थं त्र्यम् । इत
 हेममप्रख्यं षष्ठं तत्र विभावयेत् । तदूर्ध्वंऽग्निममप्रख्यं
 षडूर्ध्वं हीराममम् । वादिहान्ताड्यं न दुनाधिष्ठा-
 नसंज्ञकम् । सूत्रमाधारषट् काना भूलाधारं ततो विदुः ।
 स्वप्नवदेन परं लिङ्गं स्थापिष्यामं ततो विदुः । तदूर्ध्वं
 नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रमम् । भेषामं विद्युत्-
 बल्लतेजो मयलाः । मणिबद्धं तत् पद्मं भक्तिरं
 तथोच्यते । दशमं च दशैर्दुक्तं वादिफालाक्षरावितम् ।
 त्रिं नादिवितं पद्मं विश्वकोकैकदारणम् । तदूर्ध्वंऽना-
 ह्वापपुत्रप्रदादिवचनम् । वादिहान्ताक्षरैरकैः सप्तैश्च

समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्याद्युतसप्तमम् ।
 शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्वत लक्ष्यते । तेनाहताख्यं
 पद्मं तन्नुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुर्-
 षाधिष्ठितं परम् । तदूर्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं षोडशदल
 पङ्कजम् । स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रमम् ।
 विशुद्धिं तसुते यथाज्जीवस्य हंसलोकनात् । विशुद्धं
 पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाप्रमम् । आज्ञाचक्रन्त-
 दूर्ध्वं तु व्यात्मनाधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणन्तव गुरो-
 राज्ञेति कीर्तितम् । द्विदलं हलसंयुक्तं बोधनन्तु तदूर्-
 ध्वतः । एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ! ।
 सहस्रारारुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वंभीरितम् । इत्येतत्
 कथितं सर्वं योगसामगमनुत्तमम् ।
 दीक्षणीयतन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता
 विचाराङ्गचक्राणि तन्त्रसारे दर्शितानि यथा
 “अनूकलं मन्त्रं गृह्णीयात्तथाच “स्वताराराशिकोष्ठानामनु-
 कूलान् भजेन्मनु” । वाराहीतन्त्रे “ताराचक्रं राशि-
 चक्रं नामचक्रं तथैव च । तत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्य
 चक्रं विचारयेत्” । इति तु प्रधानतया बोध्यम् ।
 “अरिगन्तं न गृहीयादकुलस्य तथैव च” । इत्या-
 दिदर्शनात् ततश्च चक्रविचारस्यावश्यकत्वात् प्रथमं
 तद्विदुष्यते । तत्र सिद्धिसारसूत्रे “दशहार्कवराहाणां
 प्रसादप्रणयस्य च । सर्पिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्त्रैव
 शोधयेत् । स्वप्नमध्ये स्त्रिया टक्ते मालामन्त्रे च तत्रचरे ।
 वैदिकेषु च सर्वेषु सिद्धादीन्त्रैव शोधयेत् । एकक्षरस्य
 मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्ष्वति । । वैदिकस्य च मन्त्रस्य
 सिद्धादीन्त्रैव शोधयेत्” । मालामन्त्रो यथा वाराहीतन्त्रे
 “विश्वत्यर्थापिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः नपुं-
 सकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्त्रैव शोधयेत् । हंसस्याष्टाक्षर-
 स्त्रायपि तथा पञ्चाक्षरस्य च । एकद्वित्रादिदीजस्य सिद्धा-
 दीन्त्रैव शोधयेत्” चासुखडातन्त्रे “काली तारा महा-
 विद्या षोडशी भुवोश्चरी । भैरवी द्विदलमस्ता च विद्या
 धूमवरी तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मि-
 का । एता दश महाविद्याः सिद्धा विद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 नात्र सिद्धयेष्वस्ति नक्षत्रादिविचारणा । कालादि
 शोधनं नास्ति न चागिलादिदूषणम् । सिद्धविद्या तथा
 नात्र युग्मेवापरिधमः । नास्ति तत्रोपुद्गहादिः । इत्य-
 साध्यं कथयन्” । वादिनीः जये “काली तारा महा
 विद्या त्वरिता सिद्धमन्त्रिका । वाग्वादिनी चाक्षर्या

तथा प्रत्यङ्गिरा मता । कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी
शैलवासिनी । इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफल-
प्रदाः । सिद्धिविद्यास्तथा नात्र युगसेवापरिचयः ।
तथा चैता महाविद्याः कालिदोषैर्न बाधिताः” इत्यादि
वचनादेशु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु प्रशंसापरम्
सर्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिद्द्वैरि
मन्त्रश्च स्वप्नादौ प्राप्ता तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वादिति तु
साम्प्रदायिकाः । तत्रादौ

कुलाकुलचक्रम् तत्र तच्छब्दे २१३४७० दर्शितम् ।

राशिचक्रम् आगमकल्पद्रुमे “रेखाद्वयं पूर्वपरिण
कुर्यात्तन्मध्यतो याम्यङ्कवेरभेदात् । एकैकमीशाननिशा-
चरे तु ऊताशवाद्योर्विलिखेतोऽर्णान् । वेदाग्निवङ्गि-
युगनश्रयणान्निर्ख्यान् पञ्चेषुवाणशरपञ्चचतुरयाणान् ।
मेघादितः प्रवित्रिखेत् सकलांस्तु वर्णान् कन्यागतान्
प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्” । सङ्केतान्तरं शारदायाम्
“बाहं गौरं खुरं शोषं शमी शोभेति राशिपु ।
क्रमशोभेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः” । अत्र
इ ई मेघः । उ ऊ ऋ ऌ ऎ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः शश रश्
ज्ज्याः कन्यका । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः ।
टवर्गो धनुः । तवर्गोमकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो
मीनः । स्वराशीरालनुकूलं मन्त्रं भजेत् “स्वतार-
राशिकोशानामनुकूलान् भजेन्मनु” इति वचनात् ।
“राशीनां शुभता ज्ञेया त्यजेच्छु” इति व्ययम् । स्वरा-
शेर्म्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः” । यदा तु स्वरा-
शेरज्ञानम् तदा साधकनामाक्षरसम्बन्धिनं राशिं
ष्टङ्गीत्वा गणयेत् । “साध्यात्क्षरराश्यन्तं गणयेत्
साधकाक्षरादिभिः” । रामार्जुनचन्द्रिकाधृतवचनात् ।
नारायणीये च “अज्ञाने राशिनक्षत्रे नामाक्षर
राशितः” इति । रामार्जुनचन्द्रिकायाम् “एकपञ्चनव-
बाधनाः स्मृताः द्वौ च षट् च दशमास्तु सेवकाः । वङ्गि-
रुद्रसदयस्तु देवकाः द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः” ।
चतुरस्तु वातका इति विष्णु विषयं रामार्जुनचन्द्रिका-
धृतत्वात् । शक्रपुराणे तु षड् बर्जनीयम् “षडाष्टमहादधानि
वर्जनीयानि यद्वतः” इति वचनात् । तन्तान्तरे “लम्ब-
धनं भ्रान्तदम्बू एतामितकलहकम् । मरणं धर्मक-
र्णायव्यवा द्वादश राशयः । ययोऽतिलेशदानकोधनदत्त
धनस्यवेत् । भ्राता रक्षाकरो दम्बुर्यकतु रुषदः दतः ।

शतुर्नीशाय, सम्पत्तौ कलत्रं भवति ध्रुवम् । मरणं
मरुत्तार्याय, धर्मोऽर्णाय कल्पते । कर्मणि खल्यसिद्धिः
स्यादायोऽतिशीघ्रदस्तथा । लाभालाभौ व्ययः कुर्याद्दिषा-
क्रमविचारणा । नामानुसूचनेतेषां शुभाशुभफलं
दिशेत् । वैष्णवे तु शतुर्भ्याने बन्धुरिति पाठः । तथाच
तन्वराजे “तेन मन्त्रादिवर्णेन नाम्नाद्याक्षरेण च ।
गणयेद्दयदि षड् वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा । रिपुर्मन्त्राद्य-
वर्णः स्यात्तेन तस्याहितं भवेत् ।”

अष्टवर्गचक्रम्— अष्टवर्गशब्दे १२२ पृ० तत्रोक्तम् ।

नक्षत्रचक्रम्— भैरवीतन्त्रे “जङ्घा दश रेखाः स्तथा
खास्यतस्वकाः । सप्तविंशतिकोशानि भेषु वर्णाङ्गु खेदथा ।
गणाक्षरनिर्णयः । अत्र अश्विनी देवगणः । इ भरणी
मानुषः । ई उज्ज्वलिका राक्षसः । क ऋ लृ लृ रोहिणी
मानुषः । ए ऋगशिरोदेवः । ऐ आर्द्रा मानुषः ।
ओ औ पुनर्वसू देवः । कः पुष्योदेवः । ख ग अश्लेषा
राक्षसः । षड् मघा राक्षसः । च पूर्वाफल्गुनी मानुषः ।
ऊज उत्तरफाल्गुनी मानुषः । भज हस्ता देवः । टठ चि-
त्वा राक्षसः । ड खाती देवः । ढण विशाखा राक्षसः ।
तथद अशुराधा देवः । ध ज्येष्ठा राक्षसः । न फल्गु
राक्षसः । व पूर्वाषाढा मानुषः । भउत्तरषाढा मानुषः ।
म श्रवणा देवः । यर धनिष्ठा राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः ।
वश पूर्वाभाद्रपदा मानुषः । षषड उत्तरभाद्रपदा मानुषः ।
अं अः लक्ष्मी देवः । निवन्धे “प्राप लोभात् पटुः
प्राद्यं रुद्राद्रिरुः करम् । लोकलोपपटुः प्रायः
खलौ योभेषु भेदिताः । वर्णाः क्रमात् स्वराण्यौ तु रेवत्य-
शगतौ तदा । अन्यव्यञ्जनसंख्यात् याद्या वर्गादि-
वर्णतः” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तराद्दक्षिणा
यान्तु रेखां कुर्याद्दशदशयोम् । दश रेखाः पश्चिमाग्राः
कर्तव्या वरवर्णिनि ॥ अश्विन्यादिक्रमैश्चैव विजिखेत्तरकाः
पुनः । वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ।
अकारादिचकारान्तान्श्चिचन्द्रार्जुनेदकान् । भूमीन्द नेत्र-
चन्द्रांश्च अश्लेषायां शमी प्रिने ॥ द्विभूनेत्रनेत्रदुग्मानि
चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् । सवादिऽश्लेषायर्णं द्वितीयं
नवतारकम् । वङ्गिभूनेन्दुचन्द्रांश्च दशेन्दु नेत्रवङ्गिकाः ।
तेरेषु भेदितान् वर्णान् रेवत्यन्युगे क्रमात् । पञ्चैक तत्र-
पिङ्गपावनिभुजानुगुगायुम्भभूयुजपञ्जाङ्गुणै कद्विहिरुपा-
नक्षरशिषिभूद्रे कपक्षान्निवेदाः । वर्णाः क्रमात् स्व-
राण्यौ तु रेखां शगताशुभौ । तथा च निम्ब्ये “पूर्वैरा-

त्वय चैव भरण्याद्वां च रोहिणी । इमानि मानुषाण्युद्ध-
नक्षत्राणि मनीषिणः । ज्योषाशतभिषामूलधनिष्ठास्ते प-
क्ष्तिकाः । चित्तामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ।
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू । अतुराधा
स्तम शरःश्रवणा देवतारकाः । तथा च “स्वजातौ परमा-
प्रोतिसम्यमा भिन्नजातिषु । रक्षोभानुप्रयोर्नाशोवैरं-
दानवदेवयोः । जन्मसम्यन्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको-
वधः । मितं परममितञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ।
जन्मवतीयपञ्चमसप्रमानि नक्षत्राणि वर्ज्यानि । तथा च
“रसाटनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि । इतराणि न
भद्राणि” इत्यादि । स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् ।
स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्रादेव नक्षत्रं
गणनीयमिति । प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्याक्ष-
रात् सुधीः” ।

- अक्षयहचक्रम्— तच्च अक्षयहगण्डे ३८ प्र० दशग्रम्
अक्षयसचक्रम्— गोपालविवषयम् अक्षयसचक्रे ३७ प्र० उक्तम्
अष्टविधनिचक्रम्— ऋषिधनिचक्रगण्डे १४२८ प्र० दशग्रम्
अन्यान्यपि तदुपयोगीनि चक्राणि रूद्रयामले दशग्रानि ।
स्वरोदयसम्मतानि नरपतिजयचर्योक्तानि “स्वरचक्राणि
चक्राणि भूवलानि बलानि च” इत्यादिना षडङ्गोप-
क्रमे उक्तानि २० स्वरचक्राणि सर्वतो भद्रादीनि
८४ चक्राणि च क्रमशः प्रदर्शयन्ते । तत्र षडङ्गेषु
प्रथमाङ्गे स्वरचक्राणि विंशतिस्तत्वादी
१ मातास्वरचक्रम्— अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता ये ब्रह्म-
यामले । मातादिभेदभिन्नानां स्वराणां षोडशोदयात् ।
मातृकार्यां पुरा प्रोक्ताः स्वराः षोडशसंख्यया । तेषां
हावन्तिभौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः दश शेषाः स्वरा-
प्राह्याः स्यादेकैकं द्विके द्विके । इत्यास्तत्र स्वरा आद्या ह्रस्वाः
पञ्च स्वरोदये । लाभात्तामं सुखं दुःखं जीवितं मरणं
तथा । जयः पराजयो वेति सर्वं ज्ञेयं स्वरोदये । स्वरादि-
मातृकोच्चारोमाहव्याप्तं जगत्त्रयम् । तस्मात् स्वरोद्भवं
सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । स्वरवेत्ता हितस्तेन देवज्ञो
देवतांशकः अकारादिस्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्च देवताः ।
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च इच्छायां शक्तिपञ्चकम् ।
मायाद्या मन्त्रभेदाश्च धराद्यां भूतपञ्चकम् । शब्दादि-
विषयास्ते च कामयागा इतीरिताः । पिण्डं पदं
तथा रूपं इन्द्रातीतं निरञ्जनम् । स्वरभेदस्थितं ज्ञानं
प्रायते युक्तः सदा । अकारादिस्वराः पञ्च तेषामदौ-

भिदास्त्वम् । माता वर्णा यज्ञो जीव राशिर्भं पिण्ड-
योगकम् । “प्रकृषो भाषते येन येनःगच्छति शब्दितः ।
नामाद्यर्थो या माता मातास्वरः स हि स्मृतः” ।

- २ वर्षस्वरचक्रम्— “कादिहान्तात् लिखेद्वर्णान् स्वराधोड-
भयोऽङ्गतात् । तिर्यक्पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत्प्रकोष्ठके ।
नरनामादिभोवर्णो यस्मात् स्वराद्वयः स्थितः । स स्वर-
स्तस्य वर्षस्व वर्षस्वर इहोच्यते । त्रयो षण्यौ खडौ चैव
जयौ चेत परस्परम् । ज्ञेयौ हल्यत्रयो भिन्नस्वरास्वा-
धःस्थितावपि । न भोक्ता ड् अणोवर्णा नामादौ सन्ति
ते न हि । चेदुभवन्ति तथा ज्ञेया गजडास्ते यथा-
क्रमम् । वहूनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कथञ्चन ।
तस्य पञ्चादुभवं नाम याज्ञं स्वरविशारदेः । यदि
नान्नि भवेदर्थः संयुक्ताक्षरलक्षणः । प्राह्यस्तस्यादिभो-
वर्ष इत्युक्तं ब्रह्मयामले ।”
- ३ ग्रहस्वरचक्रम्— “अस्वरोमेधसिंहानि, इः कन्याद्वन्द-
कर्कटाः । उस्वरे च धनुर्भौनौ एस्वरे तु तुलाद्यौ ।
श्वोस्वरे मृगश्रुभौ च राशीशास्तु ग्रहस्वराः । स्वराधः
स्थापयेत् खेटान् राशेयौषस्य नायकः । भौमशुक्र-
त्रचन्द्राकांशुधशुक्रारमन्त्रिणः । सौरिः सौरिस्तथा जीवो
मेघादीनामधीश्वराः” ।
- ४ जीवस्वरचक्रम्— “षोडशाक्षरोऽन्वार्गः स्यात् कादिवर्णास्तु
पञ्चकाः । चतुर्वर्णौ यशो वर्णौ संख्यावर्षं प्रकीर्त्तिताः ।
नान्नि वर्णाः स्वराप्राह्यावर्णाणां वर्षसंख्यया । पिण्ड-
ताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः
- ५ राशिस्वरचक्रम्— “मेघशवकारे च मिथुनाद्याः षडं-
शकाः । मिथुनांशतयञ्चैवमकारे सिंहकर्कटौ । कन्या-
तुले उकारे च वृश्चिकाद्यास्त्रयोऽशकाः । एकारे वृश्चिक-
सांशाः षट् चामे षट् मृगादिमाः । अंशास्त्रयोमृगसान्याः
कुम्भभीनौ तथौस्वरे । एवं राशिस्वराः प्रोक्ता नवांशक-
क्रमोदिताः
- ६ ऋक्षस्वरचक्रम्— “अकारे सप्तऋक्षाणि रेवत्यादि क्रमेण
च । पञ्च पञ्च इकारादावेव ऋक्षस्वरोदये”
- ७ पिण्डस्वरचक्रम्— “नान्नि वर्षस्वरात् संख्यातश्च माता
स्वरात्तथा । पिण्डे शरहृते शेषे पिण्डस्वरइहोच्यते”
- ८ योगस्वरचक्रम्— “मातादिस्वरभेदेन स्वरातुत्पाद्य
नामतः । योगे शरहृते शेषे योगस्वर इहोच्यते”
- ९ द्वादशवार्धिकस्वरचक्रम्— “प्रोक्ता नैसर्गिकाश्चादौ माता-
द्या नामजाः स्वराः । एतेषामुदयान् वक्ष्ये द्वादशवार्ट्दिषु

- क्रमात् । प्रभवदिक्रमेणैव वृकारादिस्वरास्तथा । वर्षैर्द्वा-
दशभिर्मानमेकैकस्य स्वरोदये । उदयोद्वादशाब्दानां प्रत्येकं
द्वादशाब्दिकः । अस्यान्तरोदयोवर्षमासमेकं दिनद्वयम् ।
लोकान्धनाडिकाः ४२ प्रोक्ता अष्टविंशत्पलानि च”
- १० वार्धिकस्वरचक्रम्—प्रभावाद्यत्रमेकैकस्यद्वयास्वरादि-
कः । द्वादशाब्दस्य वर्षोना तद्भुक्तिवार्धिके स्वरं”
- ११ अयनस्वरचक्रम्—“अस्वरोदक्षिणे स्वामी इस्वरश्चोच्चरा-
यणे । वर्षं भुक्त्यर्जमानेन भोगः घाण्मासिकस्वरं” ।
- १२ ऋतुस्वरचक्रम्—“अकारादिस्वराः पञ्च वसनादिक्र-
मोदयाः । एकैकस्मिन् स्वरे प्रोक्तोदिसप्रतिदिनोदयः ।
षड्दिनानि रदाश्च नाद्यो वङ्गवेदश्च पलानि च ।
अन्तरोदयमानं स्याद् ऋतुनाम्नि स्वरोदये” इति
- १३ मासस्वरचक्रम्—“नमस्यमार्गवैशाखेष्वस्वरोदयोभवेत् ।
आश्विनश्रावणाषाढेष्विकारो नायकः स्मृतः । उकार-
श्चैतपौषे स्यादेकारो ज्यैष्ठकार्तिके । ओकार उदयं
याति माघफाल्गुनमासयोः । द्वे दिने त्रयस्योऽश्च
नाड्युखाष्टविंशत् पलानि च । अन्तरोदयउक्तोऽ
साविति मासस्वरोदये”
- १४ पञ्चस्वरचक्रम्—“अस्वरः कृष्णपक्षेः शुक्लपक्षेः इस्वरः ।
पञ्चात्मिकान्तरा भुक्तिर्मासभुक्त्यर्जमानतः”
- १५ तिथिस्वरचक्रम्—“अकारादिक्रमाच्चरस्य नन्दादितिथि
पञ्चकम् । जन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिताः
क्रमात् । दिनस्वरोदयोन्त्यं स्वस्वतिथ्यादि जायते ।
एकैकस्य स्वरस्य स्युर्घटी पञ्च पलानि भैः२७ । अस्या-
न्तरोदयः प्रोक्तोदिनस्वरस्य सूरिभिः”
- १६ घटीस्वरचक्रम्—“घटीस्वरो घटीपञ्च पलानि सप्रविं-
शतिः । एवं घटीस्वरोयाति दिनस्वरघटीस्वरः । अस्या-
न्तरोदयः प्रोक्तोघटिकाङ्कप्रमाणतः”
- १७ तिथिवारर्चादिस्वरचक्रम्—“द्वादशाब्दादिनाड्यन्ताः
स्वस्थानाञ्च स्वकालतः । उदयन्ते पुनस्ते च ते चैकादशधा
स्वराः । वर्षमासदिानाडीपलानि च यथाक्रमम् । काल-
मानं मया प्रोक्तं पञ्चधात्वं स्वरोदये । द्वादशाब्दस्वरा-
दीनां भुक्तं पलमयन्तु यत् । तद्भुक्तं च स्वभोगेन लब्ध-
शेषादिकं भवेत् । लब्धभुक्तस्वरा ज्ञेयाः शेषञ्चैवोदिताः
स्वराः । अस्मिन् षष्ट्यादिभक्ते च भुक्तं स्यादुदितः स्वरः ।
उदितस्य स्वरस्य स्युर्घासस्वरवशेन ताः । पञ्च बाला-
दिकावस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः” ।
- (यो यस्य कालसंभोगो तस्य कालगतान्तरम् । पिण्डितं

भुक्तिसंभक्तं लब्धाङ्केन गतोदयः । शेषस्वरोदयोज्ञेयः
स्वस्य संख्याकृते ततः । पञ्चावस्थाः स्वरूपेण ज्ञेयं
तस्य बलाबलम् । उदयास्तस्वरौ यत्र नामाद्यच्चर-
जस्वरात् । तत्र बालादयोऽवस्था भवन्त्येकादिसंख्यया ।
नामस्वरोदयोवालः कुमारश्च द्वितीयकः । तत्तृतीयो-
युवा तृथ्यो वृद्धोऽव्युत्सु पञ्चमः) ग्रन्थान्तरेऽधिक पाठः ।
आद्योवालः कुमारश्च युवा वृद्धो ऋतस्तथा । निजा-
वस्थास्वरूपेण फलदानात् संशयः । किञ्चिन्नाभकरोवालः
कुमारस्वर्द्धलाभदः । सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धे हानि-
र्हति ज्ञेयः । यात्रायुद्धे विवादे च नष्ट्रष्टे रुजान्विते ।
बालस्वरोभवेद्दुष्टोविवाहादिशुभे शुभः । सर्वेषु शुभकार्येषु
यात्राकाले तथैव च । कुमारः कुरुते सिद्धिं संप्राप्ते सर्व-
तो जयम् । शुभाशुभेषु कार्येषु मन्त्रयन्त्रादिसाधने ।
सर्वसिद्धिं युवा दत्ते यात्रायुद्धे विशेषतः । दाने देवाङ्केने
दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने । वृद्धस्वरो भवेद्भव्योरण्ये भङ्गो
भयं गमे । विवाहादिशुभं सर्वं संप्रामाद्युभं तथा । न
कर्त्तव्यं ऋभिः किञ्चिज्जाते ऋत्युस्वरोदये । ऋतोवाल
स्तथा वृद्धः कुमारस्तरुणस्वरः । यथोत्तरबलाः सर्वे ज्ञा-
तव्याः स्वरवेदिभिः । योयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो ऋत्यु-
दायकः । तृतीये तु भवेत् वृद्धिः शेषामध्यफलप्रदाः ।
ऋत्युहीनस्वरे नास्ति जयोनाम्नि स्वराधिके ।
समनाम्नि भवेत् साम्यं सन्धिर्जयपराजयो । एकमात्रो
द्विमात्रश्च त्रिचतुःपञ्चमात्रकाः । यथोत्तरबलाः सर्वे
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । एकमात्रः कवणेश्च त्रिःस्यश्च
द्विमात्रकः । कुस्तृतीयस्तु तृथ्यः केः, कोवर्णः पञ्चमा-
त्रकः । आद्ये स्वरे भवेत् साम्यं द्वितीयोऽङ्कफलप्रदः ।
तृतीये तु फलं पूर्णं तृथ्यं बन्धपरम्परा । शतोऽव्युत्सु
स्वरे प्राप्ते यूनि प्राप्ते स्वकीयके । तत्काले प्रारभेद्युद्धं
विजयो भवति ध्रुवम् । तत्काले सात्त्विकोद्याहोदिने
वर्णस्वरस्तथा । पक्षे पक्षस्वरोज्ञेयो प्राप्ते जीवस्वरोदयः ।
ऋतौ राश्यंशकोप्राहाः षण्मासे धिष्णुप्रसम्भवः ।
अव्दे पिण्डस्वरोज्ञेयो योगो द्वादशवार्धिके । सर्व-
काले बली वर्णः सर्वव्यापी न संशयः । तस्मात्सर्व-
प्रयत्नेन वर्णं वीक्ष्यं बलाबलम् । यथा पदं हस्तिपदे
प्रविष्टं यथा हि नद्यः खलु सागरेषु । यथा हरेर्द्द्वै-
गतस्य देवास्तथा स्वरा वर्णफलोदयाःस्युः । साधनं
मन्त्रयन्त्रस्य यात्रायोगञ्च सर्वदा । अथोसखानि
कार्याणि सात्रास्वरबले कुरु । वर्णस्वरबले सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम् । सिद्धिदं सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । मारणं मोहनं सन्धिविधेयोच्चाटनं तथा विवादे विग्रहं वातं कुर्यात् ग्रहस्वरोदये । खान पानादिकं सर्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् । विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्यात्स्त्रीस्वरोदये । प्रासादारामहस्याणि देवतास्थापनार्चनम् । राजाभिषेचनं यात्रा प्रवेशो वीजवापनम् । स्त्रीविवाहस्य दीक्षा च कर्त्तव्या राशिके स्वरे । शान्तिकं पौष्टिकं यात्रा प्रवेशो वीजवापनम् । स्त्रीविवाहस्तथा सेवा कर्त्तव्या भस्वरोदये । शत्रूणां देशभङ्गश्च कोटयुद्धं च वेदनम् । सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये । योगेन साधयेद्योगं देहस्य ज्ञानसम्भवम् । आणवं शम्भवं चैव शक्तेयञ्च तृतीयकम् । तिथिवारञ्च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् । यत्तदेकत्र संश्लेष्य कुर्याद्वर्णस्वरोदये । सस्वरो वर्षतोयत्र तत्तस्याधःस्थितं कुरु । यस्य नामादिसं वर्षं तिथिवारर्क्षस्त्रजम् । तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिश्च्युत्करं यतः । अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् । मन्त्रयन्त्रक्रियाहोमं साधयेत्तद्विधे युधः । तत्र बालाटयोऽवस्थाभानुसंख्याभवान्ति हि । उदयने क्रमेणैव सूक्ष्मभुक्तिप्रमाणतः । घटिकाख्ये दिने पक्षे मासे ऋतवयने तथा । वर्षे द्वादशवर्षे च व्यवस्था जायते स्वरे । भपलानि घटीपञ्च सपादाङ्गं दिनद्वयम् । पङ्कं पक्षमासं च वर्षिकं भुज्यते क्रमात् । भुक्तस्वरप्रमाणं च पिण्डस्यं भोगभाजितम् । गतावस्था गताङ्गेन शेषास्तत्कालजा मताः । भूका १ च बाला २ शिशु ३ हासिका ४ च कुमारिका ५ यौवन ६ राज्यदा ७ च । क्रोशा ८ च भोगा ९ चरिता १० प्रवासा ११ मृता १२ च बालस्वरजा व्यवस्था । स्वस्था १ शुभा २ मोहन ३ हर्ष ४ वृद्धि ५ महोदया ६ शान्तिकरो ७ सदर्पा ८ । मदा ९ समा १० शान्तिगुणोदया ११ च माङ्गल्यदा १२ द्वादशधा कुमारे । उसाह १ धैर्योपजया २ श ३ च बाला ४ माङ्गल्ययुक्ता ५ च सकाम ७ पुष्टी ८ । सुखा ९ च सिद्धि १० धनेश्वरी ११ च शान्ताभिधा १२ द्वादशधा युवाख्ये । दैकल्य १ शोषा २ च तथा च भोगा ३ च्युतेन्द्रिया ४ दुःखित ५ रात्रि ६ निद्रा ७ । बुद्धिप्रभङ्गा ८ च तपा ९ च खिन्ना १० जरा ११ मृता १२ द्वादश दृढजा च । छिन्ना १ च बन्धा २ रिपुवातकारी ३ शोका ४ मही ५ ज्वालन ६ कुशदा ७ च । व्रणाङ्किता ८ भेदकरी ९ च दाहा १०

मृत्युः ११ क्षया १२ द्वादश मृत्युजा इमाः । एवं पष्टि-
रवस्थाः स्युरवस्थापञ्चके सदा । तासु सर्वासु विज्ञेयं
स्वनामसदृशं फलम् । व्यवस्था फलम् ।

१८ तात्कालिकदिनस्वरचक्रम्—“तिथ्यादावुदयं याति कका-
रादिघटीस्वरः । बालस्वरादिकं प्रश्ने फलं तस्य
वदास्यहम् । तिथिभुक्तघटीसंख्यां क्त्वा फलमर्थी ततः ।
१२७ हृते शेषे स्वरस्तत्कालसम्भवः । तिथि-
भुक्तघटी या स्याद्द्रुद्ध ११ पष्टिभाजिता । शेषे तिथि-
स्वरात् प्रोक्तस्तत्कालजघटीस्वरः । शेषं द्वा ११ हृतं
पष्ट्या भाजयेच्चान्तरोदयः । वर्षं तस्तु फलं वाच्यं
शेषे तत्कालजस्वरः । तिथिभुक्तघटीसंख्यां विंशद्वा
नवखेन्दुना १०६। हृता घटीस्वरः शेषे तत्र स्यादन्तरो-
दयः । यद्यदिश्य कतः प्रश्नः फलं तस्य प्रजायते । यत्र
नोद्दिश्यते किञ्चित् तत्र पष्टुः शुभाशुभम् । बालोदये
यदा पृच्छा लाभार्थं स्वल्पनाभदा । रुजार्थं चिररोगस्य गमे
हानिः क्षयो रथे । कुमारोदयवेलायां लाभो भवति पुष्क-
लः । रुजानाशोजयो युद्धे यात्रा सर्वत्र सिद्धिदा । युवोदये
लभेद्राज्यं लोशब्देदस्य तत्क्षणात् । संग्रामे शत्रु हन्ता
च यात्रा च सफला भवेत् । दृढोदये न लाभः स्यात्
लोशिनं लोशब्दं नम् । संग्रामे भङ्गमायाति यात्रायां
न निवर्त्तते । मृतोदये यदा दूतः पृच्छति स्वप्रयोजनम् ।
तत् सर्वं मृत्युदं ज्ञेयं युद्धे मृत्युश्च भङ्गदः । योज-
स्वराः पुमांसः स्युः स्त्रियो युग्मस्वरान् विदुः । स्वस्व-
स्वरोदये जाते पुमांसं स्त्रीणां बलं भवेत् । बलिनः स्युस्तदा
तेभ्यो बली स्वस्व स्वरोदये । गर्भाद्यं पुंस्वरे पुत्रः कन्या
कन्यास्वरोदये । युग्मे युग्मं, क्षयो नष्टे मातृमृत्युश्च
संक्रमे । द्युनाडीस्वरयोः पुंसोः पुंयुग्मं, स्त्रीयुगं
स्त्रियोः । तयोस्तु पुंस्त्रियोः पुंस्त्रीयुग्मं गर्भं विनि-
र्द्दिशेत् । तिथिनः डीस्वरे सास्ये पुंस्त्रीस्त्री प्रजायते ।
कसास्ये तिथिनाडीस्ये गर्भं सास्यं न विद्यते” ।

“तत्रजन्मनि विशेषः । जन्मर्क्षे जन्मपादस्तद्वर्णं योऽन्तरज-
रः । तेनाक्षरेण विज्ञेयः स्वभावः प्राणिनामिह । चपलः
कातरोरूखः कृपणश्चाऽजितेन्द्रियः । असत्यबद्धभाषी च
जाते बालस्वरोदये । व्यवसायो कलाभिन्नः स्त्रीरतः
सुभगः सदा । दीर्घायुर्विग्रही शूरः कुमारोदयसम्भवः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णो राजा भवति धार्मिकः । सर्वकाल-
जयो युद्धे जातो युवोदये शुभः । स्त्रीजितो धार्मिकः
कामी विवेकी स्थिरसाहसः । सत्यवादी सदाचारः

पुमान् दृष्टोदयोद्भवः । क्लेशी समत्सरः क्रूरोनिःकाभोवि-
कलेन्द्रियः । सर्वकार्यालसो दुष्टोजन्म यस्य मृतोदये”
जातस्य शुभाशुभनिर्णयः । “ककारादिदकारान्ताः पञ्च
ह्रस्वाः स्वरास्तथा । वलिनः स्युः सिते पक्षे शेषाः
सर्वे सितेतरे । एकस्वरः पृथक् वर्णोद्योधयोरुभयोर्थ्यदि ।
तत्र पक्षवलं ग्राह्यं शुक्लकण्ठविभेदतः । एकपक्षाक्षरैरेक
स्वरश्चेद्योधयोर्द्वयोः । शुक्लं गौरः परः कण्ठे युद्धे जयति
निश्चितम् । यस्मिन्नेव स्वरे कण्ठो गौरोवा सुभटोयदि ।
स्वरासन्नाक्षरे ह्रस्वोदीर्घोदूराक्षरे जयो । प्रमाणनाम
वर्णैक्यं युद्धकारकयोर्थ्यदि । तत्र युद्धे बलं देयं यायि-
स्यायिभेदतः । योधयोः सर्वभेदैक्ये स्वरे यूनि कुमारके ।
यायी जयी तथा स्थायी बालवृद्धान्निमस्वरे । आद्यास्तिये
स्त्रयोवर्णा द्वौ द्वौ शेषकयोर्मतौ । एवं तिथित्वये ज्ञेया
वर्णसंख्या तिथिस्वरे । वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्म-
हानिर्हतिस्तथा । श्रीर्जन्म नीरुजा हानौ मृतौ
मृत्युर्ज्ञ संशयः । यदुक्तं यामले तन्त्रे ज्ञातं गुरुप्रसादतः ।
स्वराद्दिनफलं वक्ष्ये पुंसां कर्मप्रकाशकम् । योगपिण्ड
र्जराश्याख्यान् जीवखेटाञ्छरस्वरान् । उत्पाद्य नामत-
श्चाष्टौ मात्वान्तान् स्थापयेत् क्रमात् । तस्याधःस्थास्त्रिखेटाष्टौ
द्वादशाव्दादिकालजान् । स्वभोगेन समायुक्तान् भोग
श्चैकादशांशकः । यथोत्तरवलाः सर्वे तथा कालवलात्-
पुनः । कालोदयवलाश्चापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः । अका-
रादिस्वराधःस्था संख्याः वेदप्रमाणिकाः । विन्यस्य चक्र-
योगेण तेन विंशोपकामताः । योगात् द्वादशवर्षाः सुरवस्था
पिण्डतोवदके । भस्वराद्यने ज्ञेया राशिस्वराद्दत्तस्व-
रे । जीवात् मासस्वरेऽवस्था ग्रहात्पक्षस्वरे तथा । वर्णा-
द्दिनस्वरे ज्ञेया मात्वास्वरात्घटीस्वरे । द्वादशाव्दादिकः
कालोयत्वाऽकारादिकस्वरे । स्थितस्तत्र शुभो न स्यात्
पञ्चावस्थाशुभोऽपि च । स्वरौ वृद्धान्निमौ दुष्टौ बालपूर्व-
दलं तथा । शेषं सार्द्धं द्वयं भव्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
बालवृद्धान्निमादुष्टाः, शुभौ युवकुमारकौ । उत्पाद्यौ
क्रमयोगेण योद्गुरुर्द्वौ शुभाशुभौ । यो यत्र वर्त्तते कालो
द्वादशाव्दादिसम्भवः । अकारादिस्वरस्थाने योगादि
फलनिर्णयः । योगाद् द्वादशवर्षं च पिण्डाद्द्वर्षं च
सायनम् । भावतुर्जीवितोमासं ग्रहात् पक्षोऽक्षरात्
दिनम् । योगादिस्वरयोगेण द्वादशाव्दादिकः क्रमात् ।
यावदुत्पाद्यते राशिस्तावत् ज्ञेयं शुभाशुभम् ।”
(अङ्कयुग्माधिकत्वेन तद्दिने तस्य तत्फलम् । द्वादश-

वार्षिकाद्या ये खान्निरोदयसंस्थिताः । ते शुभाशुभैकतः
स्याप्यास्त्वशुभास्त्वन्वतः पृथक् । वेदवेदाङ्गनेत्राणि
वेदसंख्या क्रमेण च । शुभाशुभस्वरूपस्य राशियुग्मस्य
सधृतः । एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम् ।
विंशत्या ताडिते शेषे चतुःषष्टिविभाजिते । लक्ष्म्या
विंशोपकास्तत्र शुभाशुभप्रकाशकाः । योगे स्वकर्म्मतः,
पिण्डे शरीराङ्गे सुहृज्जनात् । राशौ स्वकुलतो, जीवे
स्ववित्ताद्, ग्रहतो रिपोः । वर्षे स्वस्वामिनो ज्ञेयो,
मात्वायां स्त्रीजनात् फलम् । एवं ज्ञात्वा वदेद्विद्वान्दिने
फलशुभाशुभम्) । अन्यानन्तरेऽधिकपाठः

१६ दिक्चक्रम्—“पूर्वस्मिन्नस्वरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे
तथा । उत्तरः पश्चिमे ज्ञेयः एःसौम्ये मध्यं श्रीस्वरः ।
यस्यां दिशुदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमी दिशम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु यात्राकाले विशेषतः । गच्छतः
पृच्छकस्याशु स्वरस्यास्तमितां दिशम् । हानिर्ह्युभयं
रोगो जायते नात्र संशयः

२० देहजस्वरचक्रम्—“अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीरस्य
स्वरोदयम् । हंसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकाल-
जम् । कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वरु-
पिणी । ततोदयोर्द्वा नाड्योदश चाधोगतास्ततः । द्वे
द्वे त्रिव्यंग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिसंख्यया । कुण्ड-
लिन्यां महाशक्तौ मूलमार्गे भवन्त्यसूः । ताम्यः सृष्टि-
सुखा नाड्यः शरीरस्थातिपोधिकाः । सप्त शतानि
जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया । प्रधाना दश नाड्यस्तु
दशवायुप्रवाहिकाः । नामानि नाडिकानाञ्च वातानाञ्च
वदास्यहम् । इडा पिङ्गला सुषुम्णा गान्धारी
हस्तिजिह्विका । पूषा यशाऽलंबुषा च कुहूः शङ्खि-
निका तथा । प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानी तथैव
च । नागः कूर्मः ककरश्च देवदत्तो धनञ्जयः । प्रकटो
वायुसञ्चारो लक्ष्यते देहमध्यगः । पिङ्गलेऽनुषुम्णा-
भिर्जाडीभिस्त्रिभुवुधैः । (अष्टाङ्गुले वैहृद्दिङ्गि
रनिलश्चतुरङ्गुलः । दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सलिलं
पोडशाङ्गुलम् । नीलवर्णो भवेद्दयूरःपञ्चवर्णोऽङ्गुलाशनः ।
पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः । चापाकारो
भवेद्वायुस्त्रिकोणो वज्ररुच्यते । चतुरस्रस्तु माहेयो
वर्त्तुलो वारुणःसृतः । कटुस्वादुर्भवेद्वायुस्त्रीक्षणस्वा-
दोऽनलोभवेत् । कषायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणो-
मतः) अधिकपाठः । “इडानाडीस्थितश्चन्द्रः पिङ्गला

भानुवाहिनी । सुषुम्णा शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपकः । हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशकः । हकारः शम्भुरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते । शक्तिरूपस्थितचन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः । दक्षनाडीप्रवाहे तु शम्भुरूपी दिवाकरः । एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेषु बोध्यन्ति ताः । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी अधश्चाप ऊर्ध्वं वहति चानलः । तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभोवहति संक्रमे । चलाहितं नभःप्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु भाषितम् । अपां स्थाने स्थितं वस्तु पृथिव्यामुत्तरं गतम् । तेजसा पूर्वगं वस्तु त्वाकाशे दक्षिणं गतम् । त्रिंशद्दिनावधिः पृथ्वी सलिलं पक्षसंख्यकम् । एकविंशद्दिनं तेजोवायुः पञ्च दिनं स्मृतम् । वर्षसंज्ञं तु व्योम्नि स्यात् प्रश्नशास्त्रेषु सम्मतम् । दूतोक्तवर्णसंख्याङ्कोद्दिशुणोभ्रम्यते त्रिभिः । यद्येकं द्वितयं त्रैलोक्ये मरणं भवेत् । लग्नं तिथिसमायुक्तं मनश्च त्वयान्वितम् । पञ्चभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के तत्त्वमुच्यते । पृथ्वापौ चोत्तमौ प्रोक्तौ तैजसे सर्वसिद्धयः । वायौ च निष्कलं ज्ञेयमाकाशे मरणं ध्रुवम् । पृथ्वात्येकैकतत्त्वस्थायैकैकघटिकोदयः । अहोरात्रस्य मध्ये स्थानेन द्वादशसङ्क्रमाः । आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सिते तरे । प्रतिपदादिदिनान्येवं त्रीणि त्रीणि कृतोदयौ । चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्देशः शुभं सर्वं निजोदये । शशाङ्कं चारयेद्वात्रौ दिवा चार्थ्यौ दिवाकरः । इत्यभ्यासरतो नित्यं स योगी नात्र संशयः । यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभकर्मणि सन्धौ च प्रवेशे च शशी शुभः । विप्रहे द्यतयुद्धे प्रज्ञानभोजनमेषुने । व्यवहारे भये भङ्गे भानुवाङ्गी प्रशस्यते । दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समासन्न दिवाकरः । वहन्नाडीपदेनैव कृता यात्राऽतिसिद्धिदा । पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजो मिश्रफलोदयम् । हानिरुद्देशे करौ पुंसासुभयौ व्योमसारतौ । योद्धु इव कृते प्रश्ने पूर्णं च प्रथमोजयी । रिक्तसंस्थे द्वितीयस्तु जयो भवति नान्यथा । युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् । यदा सूर्यः प्रवाहश्च यावो च विजयी तदा । पार्श्वे सन्नतं युद्धं सन्निर्भवति वारुणे । विजयो वद्विजितत्वेन वायौ भङ्गो नृतिस्तु खे । पूर्णनाडीगते पृष्ठे शून्यस्ये तदप्यतः । शून्यस्थाने कृते शत्रुर्विजयते नात्र संशयः । पूर्वोत्तरदिशो चन्द्रो भानौ पश्चिमयास्ययोः । स्थितस्तत्र जयी युद्धे स्थायी यायी

क्रमेण च । वामनाड्युदये चन्द्रः कर्त्तव्यो वामसंमुखः । सूर्यवाहे तथा सूर्यः पृष्ठदक्षिणयोर्जयी । शयने वा प्रसङ्गे वा युवत्यालिङ्गनेऽपि वा । यः सूर्येण पित्रे चन्द्रं स भवेन्नुभकरध्वजः । जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्व टीयते । जीवस्थानगता जीवोवाला जीवान्तवश्रगा । रात्रिवियामभेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने । ब्रह्मजीवं पित्रेद्यस्तु बालाजीवहरोनरः । अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् क्षणे रते सति । तत्क्षणे दीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी । शिव आलिङ्गते शंक्तप्राप्रसङ्गे यत्क्षणेन तु । तत्क्षणे पाययेच्चन्द्रं मोहमायाति कामिनी । चन्द्रचारो विषं हन्ति सूर्यौ बालां वशं नयेत् । सुषुम्णायां भवेन्मोक्ष एको देवस्त्रिधा स्थितः । भुक्तमात्रे च मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्यायर्कर्मणि । शयनं सूर्यवाहेन कर्त्तव्यं सर्वदा बुधैः । आन्ते शोके विपत्ते च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि च । सज्जनस्यापि बोधार्थं चन्द्रचारं प्रवाहयेत् । ऊर्ध्वं वामाग्रतो दूतोत्तयो वामपथोदये । पृष्ठे दक्षे तथाऽधस्तात् सूर्यवाहगमोमतः । पूर्णनाडीगते दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिदं ज्ञेयं शून्ये शून्यं न संशयः । पृथिव्यादिद्वितत्त्वेन दिनमासाव्दके फलम् । शोभनञ्च तथा दुष्टं व्योमसारतवर्जितः । श्वासप्रवेशकाले तु दूतोवाञ्छति जल्पितम् । सवेतः सिद्धिमाप्स्यति निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । सूर्ये च विषमान् वर्णान् समवर्णान् निशाकरे । वाहस्थो भापते दूतस्तदा लाभोऽन्यथा न हि । गर्भप्रश्ने यदा दूतः पूर्णं पुत्रः प्रजायते । शून्ये कन्यायुगे युग्मं गर्भपातश्च संक्रमे । मारणं मोहं स्तम्भं विद्वेषोच्चटनं वशम् । प्रेरणाकर्षणं क्षोभं भानुनाड्युदये कुरु । शालिकं पौष्टिकं लेभं दिव्योपधिरसायनम् । योग्याभ्यासादिकर्माणि कर्त्तव्यानि निशाकरे । चन्द्रसूर्यस्वराभ्यासं ये कुर्वन्ति सदा नराः । अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा । इति स्वरोदये स्वरचक्रनिर्णायकं प्रथमाङ्कम् । सर्वचक्रोपयोगि ब्रानादिचक्रं ज्यो० त० दर्शितं यथा “ऋतुवर्णञ्च लृवर्णञ्च त्वह्ना कोष्ठेषु पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् । काटिचालान् लिखेद्दर्शान् स्वराधोऽजणोज्झितान् । तिर्यक्पङ्क्ति-क्रमेषुैव पञ्चविंशत्प्रकोष्ठके । अकारादिक्रमात् न्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्कगुणौ विषुच्चैव गुरुः शुक्रः

शनिस्तथा । वाराः कोष्ठेष्वधो लेख्या अक्षरे सप्त भानि च ।
पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च । प्रसुप्तो बुध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णोयत्
तिष्ठेच्चरस्य च । तस्माद्दालः कुमारस्य युवा वृद्धोऽस्तिः
क्रमात् । किञ्चिन्नाभकरोबालः कुमारस्त्वङ्गलाभदः ।
सर्वसिद्धिं युवा धत्ते वृद्धे हानिर्भूते ज्ञयः । यदि
नाम्न भवेद्दर्शः संयुक्ताक्षरलक्षणः । प्राहस्तस्यादिमोवर्ण
इत्युक्तं ब्रह्मयामले । त्रिथिवारक्षभेदेन प्रत्येकं बल-
मादितः । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं पुंसां दिने दिने ।
तित्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । युव
त्वये शुभं पूर्णं अशुभञ्च न्दतित्वये । अनप्रवाय्वेवमुहं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम् ।”

बालादेरेव नामान्तराणि क्रमेण जन्मकर्माधानपरिण्डिच्छि-
द्राणि पञ्चस्वराग्रन्थे उक्तानि तत्र च तिथिसंख्या-
भेदेनाङ्गभेदाद्योक्ताः । ८१।८७।९३।९६।१०५।

द्वितीयमङ्गं ८४ चक्रात्मकं स्वरोदये उक्तं तेषां ना-
मोद्देशः अङ्गशब्दे ७३पृ०दर्शितः तत्रादौ एकाशीतिपदं

१ सर्वतोभद्रचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलो-
क्यदीपनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सदाप्रत्ययकार-
कम् । जर्जगा दश विन्यस्य तिर्यगेखास्तथा दश ।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि-
स्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि क्रमात् । दृष्टिमाग्रेण
दातव्याः षोडशैव चतुर्भ्रमम् । कृत्तिकादीनि धिष्णुप्राणि
पूर्वाशादौलिखेततः । सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टादिशति-
संख्यया । अवकहडा दिशि प्राच्यां भटपरता दक्षिणे
देयाः । नयभजसाश्च वारुण्यां गशदचलाद्योत्तरस्यां स्युः ।
त्वस्तयोदषाद्यास्तु पूर्वदिक्मतोबुधैः । राशयो हादश-
स्याप्या लेपान्ता दक्षिणार्गतः । शेषेषु कोठकेष्वेवं नन्दा-
दिर्तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्ति-
थिक्रमात् । भौमादित्यौ तु नन्दायां भद्रायां सोमसोम-
जौ । जयायां देवपञ्चञ्च रिक्तायां भृगुजं लिखेत् ।
पूर्वायाञ्च शनिः प्रोक्तो ग्रहवेधं विजोक्तयेत् । शन्यर्क-
राङ्गकेत्वाराः क्रूरा शेषाः शुभाग्रहाः । क्रूरयुक्तो
बुधः क्रूरः क्षीणचन्द्रस्तथैव च । इत्येष सर्वतोभद्र-
प्रस्तावः कथितोमया । यस्मिन्नुक्ते स्थितः खेटस्ततो-
वेधत्वयं भवेत् । ग्रहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसंसुखे ।
भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरपहेण भम् । शुभा-
शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः । वक्रगे दक्षिणा

दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे । संख्यौ मध्यचारे च ज्ञेया
भौमादिपञ्चके । स्वर्ग्युक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के
द्वितीयगे । समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगाष्टगे । नवमे
दशमे भानौ जायते सहजा गतः । द्वादशै-
कादशे स्वर्ग्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः । रविस्थित्यंश-
कविंशावधेः संख्याऽत्र कल्प्यते । न तु राशयन्तर-
स्पर्शात् द्वितीयादिनिरूपणम् । राङ्गकेतु सदा वक्रौ
शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ । गतेरेकस्वभावत्वादेषां दृष्टि-
त्वयं सदा । क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा
महाशुभाः । स्युः सहजाः स्वभावस्याः सौम्याः क्रूराश्च
शीघ्रगाः । ऋक्षसन्धिगताः खेटा राशिसन्धिगता-
स्तथा । अश्वराशेः फलं दद्युर्वक्रे तु विपरीतगम् ।
घडङ्काः षण्ठाश्चैव घफटस्यभजस्तथा । एतत्त्रिकं
त्रिकं विद्धं विद्धैः कपभदैः क्रमात् । घडङ्का रौद्रगे
वेधे षण्ठाहस्तगे ग्रहे । घफटाःपूर्वाषादायां धमजा
भाद्र उत्तरे । बवौ शसौ खधौ चैव जयौ णनौ
परस्परम् । एकेन हि द्वयं विद्धं शुभाशुभग्रहव्यधे ।
अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयोर्व्यधः । युग्मवर्णां मके
वेधे अनुस्वारविसर्गयोः । (अकारादियुग्मवर्णात्मकवेध-
वदनुस्वारविसर्गयोरेकवेधादुभयवेधइत्यर्थः) । “कोणस्थ-
धिष्णुप्रथीर्मध्ये अन्यादिपादगे ग्रहे । अकारादिचतुष्के
तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां
प्रजायते । उद्वेगश्च भयं हानिवर्षाधिर्भूत्युः क्रमेण च ।
ऋक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ । राशौ
विद्धे महाविघ्नः पञ्चविद्धोन जीवति । एकवेधे भयं
युद्धे युग्मवेधे धनक्षयः । विवेधे तु भवेद्भङ्गो न्दत्युर्वेधे
चतुर्धेः” । (दृष्टित्वये उदाहरणम् “भरण्यकार-
वृषभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च तम् । विषाखां हरिभं वि-
ध्येद्दृष्ट्यह आग्नेयसंस्थितः । उदाहरणान्तरम्
“वं युग्मसौस्वरं कन्यां रफं स्वातीसुकारकम् । अश्विनीं
रोहिण्योसुथोऽभिजिद्भमेवं परेषूपि) जात्या दुष्टफलाः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्ताः पुनः सौम्या-
ज्ञेयाः क्रूरफलप्रदाः । अर्कवेधे मनस्तापोद्भव्यहानिश्च
भूयते । रोगपीडाकरः सौरीराङ्गकेतु च विघ्नदौ । चन्द्र
मिच्छफलं पुंसां रतिलाभश्च भागवे । बुधवेधे भवेत्
प्रजा जीवः सर्वशुभप्रदः । स्वच्छेत्वस्ये बलं पूर्णं पादोनं
मित्तमे ग्रहे । अङ्गं समदृष्टे प्रोक्तं पादं शतुष्टहे

स्थिते । इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
 एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरे विपर्ययात् । स्थान-
 वेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् । तत्संख्यं
 वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्या-
 स्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः । स्थानञ्च वेध्य-
 मित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् । वक्रग्रहे फलं द्विजं
 त्रिगुणं खोच्चसंस्थिते । स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थे ऽर्द्ध-
 फलोग्रहः । तिथिराश्विनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण
 यत् । सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न
 नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । न रोगात्-
 रुच्यते रोगी वेधवेलाकृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः
 क्रूरखेचरसम्भवः । वक्रगया, भयेन्दुत्युः शीघ्रे चाप्य-
 रुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः
 (भङ्गः) प्रजायते । कविप्रवेशनं तत्र योधा-
 चातश्च तत्र वै । (कविश्चौरयोद्वा) । “यत्र पूर्वोदि-
 काश्यायां हषराश्राटिगो रविः । सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिष्ठः सटोदिताः । ईशानस्थाः स्वराः
 प्राचप्रां ज्ञेया आग्नेयगा यने । नेऋतस्थाश्च
 वाहृष्यां, वायव्यां सोम्यगा मताः । नक्षत्राणि
 स्वरा वर्णां राशयस्तिथयोदिशः । ते सर्वेऽस्तमिता
 ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः । नक्षत्रेऽस्ते रुजा,
 वर्णे हानिः, शोकः स्वरेऽस्तमे । राशौ विघ्न, स्तिथौ
 भीतिः, पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
 द्वारं प्रासादहर्म्यप्रयोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ता-
 शाभिमुखं नरैः । अस्ताश्यायां स्थितं यस्तु नास्त्रः प्रथम-
 सन्नरम् । स आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ।
 अरौ कोटे तथा युद्धे चाद्वरङ्गे महाबले । त्यजेदस्त-
 गतान् योद्वा यदोच्छेद्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुटि,
 वर्णं लाभः, स्वरे सुखम् । राशौ जय, स्तिथौ तेजः
 पटाग्निः पञ्चकोटये । पञ्चकाले भवेद्विद्धं यत्कर्म क्रूर-
 खेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यं, मिथ्यैर्मिथ्यफलं भवेत् ।
 ग्रहेण विद्धं यत्कर्म फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्यं दे-
 गिकेन्द्रेण भाषितं यच्चरादिकम् । (शीघ्रोदये सौम्यवि-
 लग्नवर्गे लग्ने ऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा-
 त्ते तु तदन्यथात्वं, मिथ्यं विमिश्रैरधिकं बलाद्यैः । केन्द्रेोप-
 गानवमपञ्चमगाश्च सौम्यः केन्द्राष्टवर्जमशुभास्तिष्ठडाय-
 नंस्थाः । सर्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्य-
 यं वगतैस्तु विपर्ययः स्यात् । लग्नाधिनाथोयदि केन्द्रगः

स्यात् तन्मितमेतस्य च केन्द्रगं वा । व्यथारकेन्द्राण्यपहाय
 पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्ना-
 धिपः कार्ये लग्ने कार्यधिपोयदि । लग्नपः कार्यप-
 चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यगौ स्यातां
 यदि लग्नपकार्यपौ । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्यु-
 दविकं फलम् । एवं दृष्टवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वत्तुष्टयम् ।
 पूर्णनाडीस्थितो दूतोयत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं
 सिद्धिमाप्नोति ग्रन्थे शून्यं समोरणे । आदौ शून्यगतः
 पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विगृह्ये यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः
 स्यात् वामे वामं न संशयः । श्वासप्रवेशकाले चेद् दूतो-
 जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति
 सुन्दरम् । जड्वामापतोदूतोज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे
 दक्षे तथापस्तादृच्छाञ्चौ गतोमतः । यात्रादानविवाहेषु
 वस्तुलङ्कारभूषणेषु । शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः
 शुभः । कलह दूततयुद्धेषु स्नानभोजनमैद्युने । व्यवहारे
 भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्तो । अन्यप्रकरसोक्त
 सेतत् ज्यो० त० पक्षिप्रम् । “क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्या-
 च्छरतिथिस्वराः । राशिधिष्णपञ्च पञ्चापि तस्य सृष्ट्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामोदुर्गं देवालयं पुरम् ।
 क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां
 तथा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्वसु । वेधे सति क्रमाद्देधो-
 वर्णेषु ब्राह्मणादिषु । पृथ्वीव्यं तथाग्नेयं ब्राह्मणानां
 प्रकीर्त्तितम् । उत्तरातितयं पुष्यं क्षत्रियाणां विनिर्दि-
 शेत् । पौष्णं मैत्रं मघा चैव प्राजापत्यं विशःस्पतेः ।
 आदित्यमश्विनीं हस्तं शूद्राणामभिजित्तथा । विद्धै-
 रेभिर्दिजातीनां कारुकाणां च शेषके । तौल्यं भाखण्डं
 रसोधान्यं गजाश्वादिचतुष्टयाः । सर्वं महार्चतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितः । क्रूरवेधसमायोगे
 यस्तोपग्रहसम्भवः । तस्य सृष्ट्युर्न सन्देहो रोगाद्वापि
 रणेऽपि वा । सृष्ट्यं भात् पञ्चमं धिष्णपं ज्ञेयं विद्यु-
 न्मुखाभिधम् । शून्यञ्चाष्टमं प्रोक्तं सन्निपोतश्चतुर्द-
 शम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तसुलका स्यादेकविंशतः । द्वाविं-
 वतितमं कम्पस्त्वयोविंशञ्च यज्रकम् । निर्घातश्च चतु-
 र्विंशसक्ता अष्टादशग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः
 सर्वकार्येषु सर्वदा । प्रसङ्गादत्र
 १ पड्नाडीचक्रं नवनाडीचक्रञ्चोक्तं यथा “जन्मं कर्म
 आधानं विनाशः सासुदायिकम् । संचातिकसिद्धं धिष्णपं
 षट्कं सार्वजनीनकम् । जातिदेशाभिधेकैश्च नव धिष्णपानि

भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभा-
शुभम् । जन्मभं जन्मनचत्वं दशमं कर्म्मसंज्ञकम् । एको-
नविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् । अष्टादशञ्च नचत्वं
सासुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं विष्णुं
षोडशमेव हि । षट् त्रिकञ्च राजजातेर्जातिनाम
स्वनामभम् । देशभं देशनामञ्च राज्यभं चाभिषेकभम् ।
मृत्युः स्याज्जन्मभे विद्धे कर्म्मभे क्लेश एव च ।
आधानञ्च प्रवासः स्यात् विनाशे बन्धुवियहः । सासुदा-
यिकभे रिष्टं हानिः सांघातिके तथा । जातिभे कुल-
नाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे । देशञ्च देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
नान्यथा । भयं भङ्गञ्च घातञ्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतः ।
क्रूरैरेकादिपञ्चानैर्युधि वेधे फलं भवेत् । तिथिं
धिष्णुं स्वरं राशिं वारञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने
वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके
विद्धे चन्द्रयोगोयदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं
तद्दिने ग्रहसम्भवम् ।

अथाद्यं संभवचक्राणि यदुक्तं चादिजामले । एकाशीति
पदे चक्रो ग्रहभेदाच्छुभाशुभम् । देशः कालस्ततः पण्य-
मिति त्रीण्युच्यन्ते । चिन्तनीयानि विद्धानि सर्व-
कालं विचक्षणैः । देशोऽथ मण्डलं स्थानमिति देशस्ति-
धोचरते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते ।
घातर्भूलं च जीवश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिक
तयस्यास्य बचत्राणि स्वाभिखेचरान् । देशेशा राज-
मन्दे ज्या मण्डलस्वामिनः पुनः । केतुसूर्यसिताः स्थान-
नाथाश्चन्द्रारचन्द्रजाः । वर्षेशा राजकेत्वाकिंजीवा मासा-
विपाः पुनः । भौमार्कञ्चसिता ज्ञेयाश्चन्द्रः स्यात् दिवसाधिपः ।
घातीशाः सौरिपातारा, जीवेशाश्चेन्दुस्वरयः । मूलेशाः
केतुशुक्रार्का इति पण्यधिपाग्रहाः । पुंघ्रहा राजकेत्वर्क
जीवभूमिसुता मताः । स्त्रीग्रहौ शुक्रशनिनौ सौरिसौ
स्यौ नपुंसकौ । सितेन्द्र सितवर्णेशौ रक्तेशौ भौम
भास्करौ । पीतेशौ जगुरु कृष्णनाथाः केतुतमोऽर्कजाः ।
ग्रहोत्रक्रोच्चयोर्यः स्यादुदये च बलाधिकः । देशादीनां
स एवैकः स्वामो खेटस्तदा मतः । स्रग्दहे वक्रतङ्गे स्या-
दुदये च बलाधिकः । वक्रोदये स्वहृत्थ्ये च पूर्णवीथी-
ग्रहो भवेत् । तदग्रपृष्ठगे खेटे बलं त्वैराशिकात्
मतम् । उच्चंशस्ये बलं पूर्णं नीचांशस्ये दलं बलम् ।
तैराशिकवशात्क्षेयमन्तरे तु बलं बुधैः । एवं देशा-

दिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः । सुहृदः शत्रुभोम-
ध्याश्चिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्समशत्रूणां विध्यन्
देशादिकं क्रमात् । शुभग्रहः शुभं दत्ते चतुस्त्रिंशो-
कपादकैः । दुष्टं दुष्टग्रहः कुर्यादेकद्वित्रिचतुःपदैः ।
विद्धं पूर्णदशा पश्यन् तत्पादेन फलं ग्रहः । अविद्धं
त्वन्यथा ज्ञेयं फलं दृष्टप्रनुमानतः । वर्षादिस्वरराशीनां
मेधाद्ये राशिसण्डले । ग्रहदृष्टिवाशात् सर्वं विद्धं वर्षादिकं
मतम् । स्वरवर्णैः स्वचक्रोक्तस्तिथिवेधाच्च पीडयेत् ।
तिथिवर्णेषु यो राशिसदृष्टिः स्यात्तिथीचक्रात् । अशुभो
वा शुभोवापि शुक्ले विध्यस्तिथिं ग्रहः । सर्वं
निजफलं दत्ते कृष्णे पक्षे तु तद्दलम् । खेटकेकैकाशके
ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिहीने पुनर्वेधे न
स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्दिष्टं
सकलं फलम् । वर्षादिपञ्चके विद्धे ग्रहो दत्ते शुभा-
शुभम् । सौम्यः पूर्णदशा पश्यन् विद्धं वर्षादिपञ्च-
कम् । फलं विंशोपकाः पञ्च क्रूरस्य चतुरोदिगेत् ।
वर्षादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तावती । दृष्टिस्तदनु-
मानेन वाचत्रा विंशोपका बुधैः । एवं विंशोपका येऽत्र
सम्भवन्ति शुभाशुभाः । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां शेषात् ज्ञेयं
शुभाशुभम् । देशध्वंसः प्रजापीडा नृपविप्रबन्धतथा ।
यत्र दृष्टिस्तु तत्र स्याद् दुर्भिक्षं मण्डले तथा । वर्त्तमानार्थं
विंशोपकाः कल्पत्रा विंशोपका इह । ते क्रमात् वर्त्तमा-
नार्थं देयाः पात्याः शुभाशुभाः । अकालेऽपि फलं
पुष्पं दक्षाणां यत्र जायते । स्वजातिमांसभुक्तिश्च
दुर्भिक्षं तत्र रौरवम् । परचक्रागमोयत्र विग्रहश्च
स्तराज्यके । ऋतोर्विपर्ययो यत्र दुर्भिक्षं मण्डले
भवेत् । भूमिकम्पोरजःपातोर्नृपदृष्टिश्च जायते । देशे
सर्वसुखोपेते वेधादेतद्दृष्टेत्बुधः । दीपो यथा गृहस्या-
न्सदुद्योयति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभद्रं चक्रं ज्ञान-
प्रकाशकम् ।

२ शतपदचक्रम्—“चक्रं शतपदं बन्धे ऋत्वांशाक्षरसन्ध-
वम् । नामादिवर्णतोत्रेवा ऋत्वाशयंशकालतथा । तिर्य-
गूर्द्धगता रेखा रुद्रसंख्यालिखेद्बुधः । जायते कोष्ठ-
कानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । न्यस्येद्वक्रह-
डादि रौद्रादिविदिशि क्रमात् । (अ वक्रह डा शैशान्यां
म ट प र ता हरिति चान्नेय्याम् । न य भ
ज खा नैऋत्यां ग श द च लावायव्याम्) पञ्च पञ्च
क्रमेणैव विंशवर्णान् नियोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैकं पञ्चधा कुरु । (अवर्णाद्यास्त्रयोत्त्रेयाः सन्ध्रचर
युतस्तथा । सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः ।
ऋद्धलृतोरप्यकारेण श्रेण सस्य परिग्रहः) अधिक पा० ।
“कृत्यात् कृपभुदस्याने त्रीणि त्रीणदक्षराणि च । कुघडको
भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुपणठो भवेत् स्तम्भे
हस्ते चाग्नेयसंज्ञके । भुघफढोभवेत् स्तम्भे पूर्वाग्ने च
नैर्द्धते । दुघभडो भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्रउत्तरे ।
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्णुपानि
कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । सामिजिन्यशका-
स्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यद्वृक्षांशककोषस्यः क्रूरः
सौस्थ्योऽपि वा ग्रहः । ततस्तं वेधयेत् तिर्यक् पुंसोनामा-
दिमाक्षरम् । सौमैर्बिद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्वेधे न शुभाशुभम् । यदुक्तं
सर्वतोमद्रे यज्ञोपयज्ञवेधतः । शुभाशुभफलं सर्वं तदि-
हापि विचिन्तयेत्” । (पञ्च स्वराः अ इ उ ए ओकारास्तै-
र्योगे धिष्णुपानि नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्षैरेकं नक्षत्रं
यथा । अ इ उ ए शओ वविवु । ४ । वेवोकक्ति । ५ ।
कुघडक । ६ । केकोहृहृ । ७ । ऊहेहोड । ८ ।
हिडुडेडो । ९ । ममिसमे । १० । सोटटिटु । ११ । टेटो-
पपि । १२ । पुपणठ । १३ । पेपोररि । १४ । रुरे-
रोत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोय-
यियु । १८ । येयोभभि । १९ । भुघफढ । २० । भेभो-
जजि । २१ । जुजेजोख । (अभिजित्)० । खिखुखे-
खो । २२ । गगगुगे । २३ । गोशशिगु । २४ ।
शिशोददि । २५ । दुघभज । २६ । टेटोचचि । २७ ।
च्चेचोन्न । १ । लिल्लेलो । २ । ऋलृयुक्तः अकार-
युक्ते न ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घज्ञेयः । तानव्यशकारेण
दन्त्यसकारोज्ञेयः) ।

३ अंगचक्रम् — “अटाविंशोर्द्धं गारेखा अटाविंशतिरित्यंग-
गाः । अंगचक्रं भवत्येवं यदुक्तं चादिजानये । कृत्तिकादीनि
भाच्यत् पाटाक्षरक्रमेण च । सामिजिनि न्यसेत् सर्वा-
ग्यटाविंशतिसंख्यया । यो ग्रहो यत्र कक्षांशे तं तत्रैव
न्यसेद्गुहः । वेधयेत् संसुखं वर्षं शुभो वाप्यशुभीऽपि वा ।
याव्यंशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन
तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् । यस्य नामाक्षरं
विहृमंशचक्रे ग्रहेण तु । क्रूरैः रिष्टं, शुभैर्हृविहृप्रां-
दौस्मृत्पुन संशयः । क्रूरोभयस्थिते वेधे ऋलृविघ्नं
शुभाशुभैः । शुभोभयगते वेधे व्याधिपोडा च वन्ध-

नम् । वैधव्यञ्च विवाहे तु यात्राकाले महाभयम् ।
रोगे ऋलृरण्ये भङ्गः क्रूरवेधे न संशयः । अद्रयः
सागरानद्यो देशग्रामपुराणि च । क्रूरवेधे विनशन्ति
नात कार्या विचारणा । चन्द्रस्पर्शाशको विद्धो भवेद्यत्ना-
परग्रहैः । तन्मानं तद्दिनं वर्ज्यं सर्वदा शुभकर्मणि”
४ छत्रव्यचक्रम्—आदौ चक्रं समालिख्य छत्रव्यसुगोभि-
तम् । अश्विन्यादीनि लेख्यानि सप्तविंशतिभानि च । अश्वि-
न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण च । उत्तरे पूर्वके यास्ये
चैतच्छत्रव्यं मतम् । प्रतीचीमध्येरेखायासीशानानं
हयाधिपः । अग्नेयान्तं नराधीशस्तनुमध्ये च गजा-
धिपः । अश्वार्थ्या गजाध्यक्षोनराध्यक्षः क्रमेण च ।
एषां छत्रविभागेण ज्ञातव्यं हि शुभाशुभम् । अन्येषां
भूभृताश्च यत्र छत्रे व्यवस्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य
शुभाशुभफलप्रदम् । यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गः तस्य
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकं च यदास्य-
हम् । चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डं पतङ्गहम् ।
आसनं कीलकं रज्जुर्द्रव भेदा प्रकीर्त्तितः ।
चामरे ष्चण्डता नायोरनाष्टिश्च जायते । दुर्भिन्नं
च भवेद्घोरं प्रजापोडा न संशयः । कलसस्ये
२ भवेद्दुष्टं रणे भङ्गो महद्भयम् । वातपातादिकं
सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थे श्चार्कपुत्रे
पट्टराज्ञी विनश्यति । चलचिचो भवेद्राजा भयभीता
च मेदिनी । यदाक्षत्रत्रये सौरिश्चक्रे ४ दण्डे ५ पत-
ङ्गहे ७ तदा तस्य भवेद्भङ्गश्चक्रत्रयापि न संशयः । आसनस्य
भवेद्वाश आसनस्ये ७ शनैश्चरे । युवराजक्षयः कीले वन्धनं
रज्जुसंस्थिते । सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः शनिरुक्त-
फलो न हि । वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति
सः । शनिराङ्गुजादित्यायदाजीवेन्दुसंयुताः । उच-
राधीशराज्यस्य निश्चितं छत्रभङ्गदाः । क्रूरचतुष्टयं
चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वछत्रविनाशाय कथितं
पूर्वस्वरिभिः । एवं पापचतुष्कं च यदा शुकेन्दु-
संयुतम् । दक्षिणाधिपतेऽच्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः ।
एवमन्वेषु राज्येषु यत्र यस्य च सम्भवः । उपग्रह
समायोगाच्छत्रभङ्गं विनिर्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरि-
स्तथा सौम्यफलोयुक्तः । भौमज्ञौ शुक्रराह च रविचन्द्रौ
वले समौ । यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरश्चन्द्रः सौम्ययुतः शुभः । सौम्य-
क्रूरा यदा छत्रे अष्टावेकात्र संस्थिताः । छत्रभङ्गो भवे-

तस्य परचक्रागमेष च । नृपनामर्त्तगोराहः केतुर्वा यस्य
संस्थितः । क्वलभङ्गोभवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
सृगयां साहसं यातां दुष्टाश्वगजवाहनम् । विषहञ्च
त्यजेद्राजा क्वलस्यैः क्रूरखेचरैः । एवं ज्ञात्वा सदा
राजा करोति यज्ञशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे
तेन शान्तिर्भविष्यति” इति

५ सिंहासनचक्रम्(३)—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासन
तयम् । येन विज्ञातमात्रेण क्रियते राज्यनिर्णयः । सप्त-
विंशतितनूतत्रेणैकैकन्तु नवात्मकम् । अश्विनीमधूमलादां
पञ्चनाडीविभेदितम् । अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघादां पूर्व-
तः स्थितम् । मूलादां दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतितयम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामन्त्रेणो वदेत् । शुभाशुभमिदम्
सर्वं यस्य यत् शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चभेदेन एकैक-
स्याऽऽसनं भवेत् । आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं
तथा । आधारदिफलं सर्वमेकैकस्य वदाम्यहम् । यज्ञवेध
वशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । नृपस्याऽऽधारना-
मर्त्तं यदा पट्टाभिषेचनम् । पराधीनगतं राज्यं कुरुते
नात् संशयः । आसनस्थेन ऋत्रेण नीतियुक्तो भवेन्नृपः ।
प्रधानपुरुषादेशो प्रजाशान्तिकरो भवेत् । पट्टऋत्रे यदा
राजा चोपविष्टो यदासने । पूर्वराजस्थिते स्तुत्यं चिरं
पालयते महीम् । सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहऋत्रासने
स्थितः । संप्रामस्य प्रयोनित्यमसाध्यो मन्त्रिणः सदा ।
सिंहासनगते ऋत्रे तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलचित्तो
महाक्रोधी प्रजापीडाकरोनृपः । तत्कालेन्दुगते
ऋत्रे क्रूरनिर्वेधनाडिके । शुभावस्थे शुभलग्ने संस्थाप्य
नृप आसने । ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने ।
उच्छिद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः । क्रूरग्रह
गतनाद्यासुपविष्टो यदासने । बन्धनं भूमिनाशश्च तथा
सृष्टुः प्रजायते । आधारदिफलं तत्र क्रूरैरेव शुभैः
शुभम् । आधारऋत्रजगः सौरिरनाडिष्टं करोति सः ।
दुर्भिन्नं रौरवं घोरं प्रजासृष्टुः प्रजायते । आसनस्थो
यदा सौरियुद्धे भङ्गप्रदो भवेत् । अथ वा व्याधिपीडा च
घातदुःखञ्च जायते । पट्टं ऋत्रे यदा सौरिः पट्टराज्ञी
विनश्यति । प्रियो वायु कुमारो वा मन्त्रिवर्गक्षयोऽपि
वा । सिंहे सिंहासने वायु यदि तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा सृष्टुर्द्धं सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः । शन्यर्क-
राह्यमाहेया यदा चन्द्रर्क्षसंयुताः । यस्यासनगता एते
तदा तस्य क्षयङ्कराः । क्रूरयुक्तोऽतिवक्रश्च क्रूरनाडीगतो-

ऽपि वा । आसने चन्द्रयोगेण कालरूपी शनैश्चरः । एवं
शुभफलं ददृत्वाद्देवमन्त्री न संशयः । करोति विपुलं-
राज्यं यस्यासनगतो गुरुः”

६ कूर्मचक्रम्(५)—“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे ।
येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः । यस्य शृङ्गैक
देशस्था देवास्त्रिंशकोटयः । स मेरुः पृथिवीमध्ये शू-
यते दृश्यते न तु । तादृशाः पर्वताश्चाष्टौ सागरा द्वीप
दिग्गजाः । सर्वे तु विधृता मूल्या साधता येन तं शृणु ।
दंष्ट्रायां सा वराहेण विधृता सधराधरा । सुस्ताखन-
नतोयस्य शोभते सृत्तिका यथा । ईदृशोऽपि महाकायो
वराहः शेषमस्तके । तस्य चूडामयेरुद्धं शोभते मशकोपमः ।
एवंविधः स शेषोऽपि कुण्डलीभूय संस्थितः । कूर्मपृष्ठैक
भागेन विसतन्तुरिवावभौ । वपुःस्तम्भः शिरः पुच्छनखाङ्गि-
प्रभृतीनि च । मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः ।
शङ्कोः शतसहस्राणि योजनानि वपुः स्थितम् । तदङ्गेन
भवेत् पुच्छं पुच्छाङ्गेन तु कुक्षिकम् । ग्रीवाऽस्याऽयुतकोटीभि-
र्मस्तकं सप्तकोटिभिः । नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरेका प्रजा-
यते । सुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः । अङ्गु-
लीनां नखाप्ये तु योजनायुतसंख्यया । एवं कूर्मे
प्रमाणन्तु कथितं चादियामले । तस्योपरिस्थिता चेयं सप्त
द्वीपवती मही । कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्ववयवसंयुतम् ।
पूर्वभागे सुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले । पूर्वापरं लिखे-
द्वेधं वेधसोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधं वेधमाग्नेय
सारते । नाभिशीर्षचतुःपादकुक्षिपुच्छेषु संस्थिते ।
तारात्वयाङ्किते ह्यस्मिन् सौरिं यत्नेन चिन्तयेत् ।
अधिके भक्तिके तत्र पादाङ्गेषु भ्रमण्डलम् । चतुर्विंशति
संस्थाः स्युस्तांश्च हन्ति शनिः क्रमात् । अश्विन्याद्युत्तरे-
भागे मघादां पूर्वतः स्थितम् । मूलं च दक्षिणे भागे
ज्ञातव्यं नृपतितयम् । व्यापकग्रहराशिस्थे चन्द्रे
मन्दोविशेद्यदा । यद्यद्दक्षिणप्रपादाङ्गं च तत्र देश
भवन्त्यमी । अतिदृष्टिरनाडिष्टमूर्धिकाः श्लभाः शुकाः ।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैताः ईतयः स्मृताः । उत्तिका
रोहिणी सौम्यं (५) कूर्मनाभोगतं तयम् । साकेता
मिथिला चम्पा कौशाब्धो कौशिकी तथा । अहिच्छत्रं
गया विन्ध्यमन्त्रवेदी च मेकला । कान्यकुब्जं प्रयागञ्च
मधुप्रदेशो विनश्यति । रौद्रम्युनर्वह उष्यः कूर्मस्य च
शिरःस्थितम् । सगौडो हस्तिवन्धश्च पञ्चराटञ्च कामरुः ।
वरेन्द्री च तथा ज्ञेया मगधश्च तथैव च । स्वरसिनो वने-

वासः पूर्वदेशो विनशति । अस्मिन्ना च महापूर्वफाल-
गुन्याने यगोचरे । अङ्गवङ्गौ कलिङ्गश्च पूर्वजास्यैव को-
शलाः । डाहलोजयहन्ता च तथैव च सुलञ्जिका । उडुडी-
यानं वराटश्च अग्निदेशो विनशति । उत्तरा हस्तचित्ता
च दक्षिणं कुक्षिमाश्रिताः । दर्दुरश्च महेन्द्रश्च वनवासश्च
सिंहलः । तापी भीमरथी लङ्का तिकूः मलयस्तया ।
ओपर्वतः किष्किन्वा इति नशति दक्षिणः । स्वाती
विशाखा मैत्रं च कूर्मनैर्कृत्यगोचरे । नासिक्यं च सुराङ्गं
चोत्तरमालवकं तथा । बाह्लीकं च प्रकाशश्च भृगुकच्छ-
श्च कोङ्कणम् । खेटापुरं च सौटेरं देशो नश्यति चेदशाः ।
जेठ्ठा मूलं तथाषाढा पुच्छे कूर्मस्य संस्थिताः । पारावतं
मरुकच्छमवन्ती पूर्वमालवः । पारातवर्वरद्वीपं सौराष्ट्रं
सैन्धवं तथा । जनस्थानं विनश्यति स्त्रीराज्यं
पुच्छपीडने । उत्तरादित्तिच्छाणि पादे वायव्यगोचरे ।
गुर्जरं तदङ्गणश्चैव मरुदेशं सरस्वतीम् । जालन्धरं
वरादं च वालुकोदधिषंयुतम् । मेरुष्टलं विनश्यति
ये चान्ये कोणसंस्थिताः । शतभिषादित्यश्चैव उत्तरं
कुक्षिमाश्रितम् । नेपालं कीरकाशरीरगङ्गान सुर-
सानकम् । मायुरं स्तब्धदेशश्च खसकोदारमण्डले ।
हिमाश्रया विनश्यति द्वे देशाश्चोत्तराश्रयाः । रेवती
चाश्विनी यास्यंर पादे त्वीशानगोचरे । गङ्गाद्वारं
कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरम् । अश्वत्थकपादाश्च
गजकर्णस्तथैव च । विनश्यन्ति च ते सर्वे देशा
स्त्रीशानगोचरे । सौरिः स्वदेशगोयत् तत् यत्नेन चिन्त-
येत् । परदेशस्थितः कुर्याद्दिपहंष्टिं यशोवतेः । यत्नस्यः
पीडयेत्तत्र वेधस्थाने तथैव च । देशनामर्तणः सौरिर्भङ्ग-
टो नात् संशयः । प्रथ्वीकूर्मं समालेख्यं क्तिकादि यमा-
लकम् । देशादिस्वस्वच्छादि वक्ष्ये कूर्मचतुष्टयम् । पूर्वव-
च्चक्रमालिख्य देशनामर्तपूर्वकम् । २ देशकूर्मो भवेत्तत्र यत्
सौरिश्च यत्नया । नगरे शनागरसूत्रं क्त्वा लेख्यं तु पूर्व-
वत् । सौरिस्थाने भवेद्दृष्टं वेधस्थाने तथैव च । ४ चोत्तजे
जेत्तभान्यत् क्त्वा कूर्मं यथास्थितम् । सौरिस्थाने तथा
वेधे जायतेऽत्र महद्भयम् । ५ गृहकूर्मं समालिख्य गृहद्वार-
रसुखस्थितम् । स्वास्यर्तपूर्वकम् क्त्वा ततोयीक्ष्यं शुभा-
शुभम् । गृहमध्यस्थितः सौरिः शोकसन्नापदायकः । द्वारे
विद्युप्रदो ज्ञेयः पावके वाङ्मदायकः । ज्ञेयो मृत्युप्रदो या-
स्ये राक्षसे राक्षसाङ्गयम् । वारुणे शुभदो ज्ञेयो वायव्ये
शून्यादायकः । अर्धलाभप्रदः सौम्ये शाङ्करे सर्वसिद्धिदः ।

सौरिर्बलाधिकोदुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभावहः । समकालं
पीडयेद्यत् भानुजः कूर्मपञ्चकम् । तत् स्थाने
महायुद्धं जायते नात् संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे
कर्त्तव्यन्तत् शान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे सर्वविघ्न
विनाशकम् । यन्देशश्चैव पशुन्ति राक्षभौमशनै-
श्वराः । परचक्रभयं चाग्निदुर्भिलान्तत् दारुणम् । कूर्म
चक्रं महाचक्रं कथितञ्चादियामले । त्रिकालविषय-
ज्ञानं पाणिस्थं येन जायते” ।

तन्तोक्ते मन्त्रग्रहणतत्साधनोपयोगिकूर्मचक्रे तु
कूर्मचक्रशब्दे पृष्ठे उक्ते तत्र दृश्ये ।”

७ पद्मचक्रम्—“पद्माकारं लिखेच्चक्रमपत्वं सुशोभनम् ।
कोष्ठकं नवमं मध्ये पद्मचक्रं प्रजायते । क्तिकादीनि
भान्यत् त्रीणि त्रीणि यथाक्रमम् । मध्यकोष्ठादि रु-
द्रान्तं सप्तविंशतिसंख्याया । नव खण्डा धरा सा च
नवभागेषु संस्थिता । यत्र खण्डे स्थितः सौरिः खण्डं
तच्च विनश्यति”

८ फणीश्वरचक्रम्—“क्तिकाद्यं लिखेच्चक्रं सर्पाकारं
फणीश्वरम् । सप्तनाडीसमायुक्तं सौरिवेधं विलोकयेत् ।
नाड्ये कैकसमायोगे जम्बूद्वीपादि गण्यते । सप्त द्वीपाः
क्रमेणैव पीड्यन्ते सौरिपीडया । जम्बूद्वीपस्तथा शाकः
कुशः कौञ्चश्च शालमलिः । सप्तमः पुष्करद्वीपः पीड्यन्ते
सौरिपीडया” । कालानलचक्राणि सप्त

९ राक्षकालानलचक्रम्—(३) अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता
या व्रह्मयामले । राक्षकालानली यात्रा सदृः प्रत्यय
कारणम् । ग्रहयोगवशाद्वाता ज्योतिःशास्त्रे प्रभा-
षिता । या सा शुभेषु कार्येषु फलदा न तु सङ्करे ।
यस्य कायाप्रभावेण काद्येते शशिभास्करौ । तस्य राहोः
प्रभावश्च वक्ष्येऽहं रणकर्मणि । केचित् सूखां वद-
न्त्येव महोरारक्षरकारणम् । यतो वर्षे दिने लग्ने-
ष्वाधिपत्यं न दृश्यते । आधिपत्ये स्थिता ये च वर्षे मासे
दिवाग्निशोः । ते चाधिकारिणो ज्ञेया राहू राजाऽ-
भिधीयते । वेदागमपुराणेषु विख्यातो राक्षसे चरः । तस्य
माहात्म्यमज्ञात्वा मिथ्या जल्पति स्वल्पवित् । दुष्टारिषु
सर्वेषु जातकारिषु मन्यते । सदृः प्रत्ययदो राक्षः
स कथं स्यादकारणम् । भस्मं च कालरूपेण संहारेण
महीतले । स्वप्नदृष्ट्या रौद्रो ज्ञेयो राक्षसं संशयः ।
यहा आसभयाद् यस्य दृष्टिमार्गं भ्रमन्ति च । तस्य ना-
मान्यहं वक्षे सुखं पुच्छं क्रमेण च । राक्षरशुक्तम्

पातः स्वर्भावः सिंहाकासुतः । दैत्यम्बाया शिरोवक्त्रं
 ग्रहारिश्च विधुन्तुदः । पुच्छं केतुः शिखी सर्पो गुदं युद्धं
 घटोमतम् । उत्पातो विषगर्भश्च धूमकालः ग्रहान्तकः ।
 ऋचाधारगतोराहुः सर्परूपेण संस्थितः । तस्य चक्रं
 प्रवक्ष्यामि राहुकालानलाख्यकम् । शलाकासप्तकं चक्रं
 मीशादौ कृत्तिकादिकम् । साभिजित् सर्वमालिख्य अष्टा-
 विंशतितारकाः । यत्र ऋक्षस्थितोराहुवदनं तद्विनिर्दि-
 शेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छं तस्य व्यवस्थितम् ।
 एकोत्तरशतं ख्याताः जायन्ते तत्र केतवः । व्याघ्रुवन्तो
 जगत्सर्वं सहस्राक्षसमत्विषः । राहुभुक्तानि ऋक्षाणि
 जीवपक्षे तयोदश । तयोदशाऽपि भोग्यानि सृष्टपक्षः
 प्रकीर्तितः । मृतपक्षे सुखान्तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् ।
 एवमङ्गद्वयं राहोर्ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । जीवपक्षे क्षपा-
 नाथे मृतपक्षे रवौ स्थिते । तस्मिन् काले शुभा यात्रा
 विपरीता तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्ष-
 व्यवस्थितौ । तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न
 संशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ ।
 तदा हानिर्भयं भङ्गोमृत्युर्थात्वाफलं मतम् । जीवप-
 क्षस्थिते चन्द्रे कार्यं स्यादमृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं
 ज्ञेयं यतश्चन्द्रबलात् बलम् तत्राङ्गभेदेन फलभेद उक्तस्तत्र
 राहुषट्कविभागचक्रम्— “अतः षट्कभेदेन राहु-
 चक्रं वदास्यहम् । सुखं हृद्गदं गुह्यं पुच्छं मस्तक-
 मेव च । सुखैकं हृदये सप्त षट्क्षाणि तथोदरे । ऋक्षैकं
 गुह्यगं तस्य षट् पुच्छे
 “सुखाद्यङ्गनामभेदः सप्तमस्तके सुखाद्यङ्गस्य नामानि फलं
 चास्य वदास्यहम् । यथोत्तरं क्रमेणैव चन्द्रार्कभ्रमणेन
 च । यत्र ऋक्षे स्थितो राहुस्तस्याभिधानमीरितम् ।
 गलितं कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्गं वदनं तथा । राहु-
 धिष्णप्राप्तः सप्त भुक्तधिष्णानि यानि च । तानि सम्पुट-
 संज्ञानि कामाङ्गं हृदयनथा । हृदयाग्रे स्थिता-
 याश्च तारका रससंख्यया । कामाङ्गं जठरं जीवं सम्पु-
 टोदरसंज्ञकम् । तत्पुरोयत्तु नक्षत्रमेकं पञ्चदशं सु-
 खात् । गुदसदुगलितं गुह्यं केतुश्चन्द्राङ्गकर्त्तरी ।
 गुदधिष्णप्राप्तोयानि धिष्णानि रससंख्यया । पुच्छं
 सूर्याङ्गवज्राङ्गपुटिमृत्युस्तथैव च । शेषाणि सप्त भा-
 न्यत्र मध्यस्थान्यस्य पुच्छयोः । कपालं मस्तकं शीर्षं
 रुद्राङ्गं भोगिमण्डलम् । स्थिररूपी स्थितोभानुश्चरुदपश्च
 चन्द्रमाः । क्रमेणैकैकशोऽङ्गानां योगषट्कं वदास्यहम् ।

सुखादियोगषट्कम्—“राहुवक्त्रे स्थिते सूर्ये चन्द्रे हृदय-
 संस्थिते । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्ग आहवे ।
 सुखाग्रसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे चोदरगे तथा । अत्र यायी
 जयेद्युद्धे हेलया नात्र संशयः । भास्करे गलिताङ्गस्ये
 चन्द्रे वज्राङ्गसंस्थिते । स्थायी भङ्गमवाप्नोति यायी
 जयति सन्नतः । राहुऋक्षस्थितो भानुश्चन्द्रे पुच्छाङ्ग-
 संस्थिते । स्थायिनोविजयोयुद्धे यायिनो सत्व्यु मादिशेत् ।
 राहुजिह्वां गते सूर्ये चन्द्रे रुद्राङ्गसंस्थिते । बलावर्ते
 भवेत्तत्र सैन्योरुभयोरपि । राहुऋक्षस्थितोभानुश्चन्द्र-
 स्तत्रैव संस्थितः । न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्यो-
 रुभयोःक्षयः” ।

हृदयादियोगषट्कम् । “हृदयस्ये दिवानाथे जठरस्ये
 निशाकरे । निर्दिष्टः स्थायिनोसत्व्युर्थायी जयति
 निर्दणः । हृदयस्यो यदा भानुः शशाङ्कोगुदमाश्रितः ।
 हेलया जयते यायी स्थायी च स्वियते रणे । कामाङ्गके
 दिवानाथे पुच्छषट्के निशाकरे । स्थायिनो विजयस्तत्र
 यायिनश्च पराजयः । सम्पुटस्यो यदादित्यो रुद्राङ्गे
 चन्द्रमा स्थितः । यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्थायी
 जयी रणे । कामाङ्गं याति चेत् भानुश्चन्द्रे राहुसख-
 स्थिते । संग्रामे विजयी यायी, स्थायिनो भङ्गमादिशेत् ।
 हृदयाङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ । देवानपि
 जयेत् यायी किंपुनर्मानवं बलम्” ।

उदरादियोगषट्कम्—“उदरस्ये दिवानाथे निशानाथे गुद-
 स्थिते । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । म-
 सम्पुटस्यो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमाः । यायिभङ्गो,
 जयः स्थातस्तत्र काले न संशयः । कामाङ्गगः सहस्रां-
 शुष्मस्तकस्यो निशाकरः । यातिकोभङ्गमायाति स्थाने वासी
 जयी रणे । भानुरुदरगोयत्र निशेशोराहुवक्त्रगः । विवादी
 हीयते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । स्वर्भानोरुदरे
 भानुर्हृदये तारकाधिपः । अनायासेन संग्रामे यायिनो
 जयमादिशेत् । उदराङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ
 व्यवस्थितौ । तदा सन्धिर्न सन्देहः सैन्योरुभयोरपि” ।
 गुदादियोगषट्कम्—“केतुधिष्णोऽस्थिते सूर्ये चन्द्रे वज्राङ्ग-
 संस्थिते । यायिभङ्गो, जयी स्थायी भाषितं ब्रह्मयामले ।
 गुदे तीक्ष्णंशुसंयुक्तो कपालस्ये निशाकरे । यायी च
 भज्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । गुदऋक्षस्थितः
 सूर्योराहुऋक्षस्थितः शशी । महाह्रवं भवेद्दु वोरं
 किञ्चित् स्थायी जयी रणे । भानुरुदुगलिते ऋक्षे शशभृत्

संपुटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादि-
शेत् । गुदभे वर्त्तते भानुर्ज्जठरे रोहिणीपतिः । दण्ड-
यित्वा रिपो; सैन्यं याताभ्येति निजालयम् । गुदे
दिनकरो यत्र तत्रैव यामिनीकरः । समयुद्धं भवेत्तत्र
किञ्चिदागन्तुको जयी” ।

वज्राङ्गयोगपट्टकम्—“सूर्याङ्गस्यः सहस्रांशुर्जिह्वायां
शीतगुः स्थितः । यायिनोविजयं विद्यात् स्थायिनश्च
पराजयम् । पुच्छत्रेवस्थितो भानुः रुद्रत्रेवै तु चन्द्रमाः ।
यायिनो मृत्युं यायाति जयलाभौ च स्थायिनः । पुच्छ-
पट्टके यदादित्यः कामाङ्गे चन्द्रमाः स्थितः । यायी वि-
जीयते तत्र शक्रतुल्योऽपि वैरिभिः । अंगुमाली स्थितो वज्र-
जठरस्य सुधाकरे । आदत्तेऽरिश्चियं सर्वां जित्वा यायी
रणाङ्गणे । भास्करे राक्षसस्थे मृगाङ्गे गुदमाश्रिते ।
समयुद्धं भवेत् तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे ।
सूर्याचन्द्रमसौ यत्र वज्राङ्गे यदि संस्थितौ । सैन्य-
योर्भयोस्तत्र बधो भवति निश्चितम्” ।

कपालादियोगपट्टकम्—“रुद्राङ्गस्यो दिवानाथे राक्षसिह्वा-
ङ्गः शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिनः ।
राक्षशीर्धस्थिते मित्ते शशाङ्गे हृदि संस्थिते ।
विना युद्धेन मृत्स्नीयाद्यायी सर्वां परिश्रियम् । कपाल
संस्थितः सूर्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । यायिना जीयते
तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तकस्थे दिवानाथे
धिष्णप्राथे गुदश्रिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु
पराजयः । राक्षशीर्धगतो भानुः पुच्छत्रे तु निशाकरे ।
अन्तोऽन्यं विग्रहं घोरं युद्धं भवति दारुणम् ।
दिवेशो राक्षसराङ्गे चन्द्रस्तत्रैव सङ्गतः । विनागं
कोपराज्यस्य यायिनो मृत्युमादिशेत् ।”

राक्षसगणविभागचक्रम्—“हृदयादीनि चाङ्गानि जिह्वालानि
क्रमेण च । दशसंख्यान्वहं वक्ष्ये राक्षसचक्रस्य मध्यतः ।
पुष्पितं फलितं चैव निःफलं भ्रष्टं तु गुदम् । राजम-
नामसं दृष्टं मृतं जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते त्रीणि
धिष्णप्राणि जेमलाभकराणि च । शत्रुभङ्गो भवेद्युद्धे
यात्रा मासेन लाभदा । ततश्चत्वारि धिष्णप्राणि पक्षै-
केण फलानि च । गजवाजिधनं देशं यायी तु लभते
शुभम् । अफलेषु त्रिविष्णोषु धरुमासैर्यायिनं प्रति ।
सन्धिं सेवां तथा देशं स्थायी यच्छति निश्चितम् ।
फलं प्राप्नोति वर्षेण भ्रष्टितैश्च त्रितारकैः ।
चक्षुश्चक्षुमितादि देशकोपपरिग्रहैः । गुदैकेन मृतं

लक्ष्मीः पद्मिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पन्ना
मासयुग्मेन लभ्यते । विग्रहस्य भवेद्दृष्टिर्दुर्दृष्टे भङ्ग
स्तथैव च । रोगपीडा भवेद्दुर्घे राजसाख्यैस्त्रितारकैः ।
हृत्स्थश्चक्षुमितादि देशकोपपरिग्रहैः । घट्भिर्मासे-
र्विनश्यन्ति यायिनस्तामसत्रये । तामसायै चतुष्के तु
तारकादृष्टसंज्ञकाः । सर्वानागकराः प्रोक्ता मासैकेन न
संशयः । ततस्त्रीणि मृत्युभानि राजमृत्युप्रदानि च ।
आर्शावातश्च गुल्मश्च पक्षैकेण फलानि च । युद्धे भङ्गो-
महाभीतिर्द्वयनाशः कुलक्षयः । सद्यो मृत्युं लभेद्-
यायी राक्षसत्रे सुनिश्चितम्” इति दशङ्गफलम् ।

“युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगो न लभ्यते । उतपाद्यते
तदा शीघ्रं तत्कालेन्दु दिवाकरौ । दृष्टनाड्योहताधिष्णः
घटिभागाप्रशेपके । अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युतस्तत्काल-
चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्तव्यश्चेत्कालिकः ।
अहोरात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्णप्रमण्डले । स्थिर-
चक्रे पुरा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफलं मया । चरचक्रेऽप्यनेनैव
प्रकारेण फलम्भवेत् । सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले
विशेषतः । सर्वकाले शुभशुद्धो हृदि गुदोदरे ।
पुच्छपट्टके कपालस्थे शशाङ्गे राक्षसत्रगे । बन्धनं हानि
मृत्युश्च सर्वकार्येषु जायते । हृदि गुदोदरे चन्द्रे विवाहे
नन्दति हयम् । नैःस्वं वैधव्यविद्घैषु सुखे पुच्छे तु
मस्तके । पुष्पिते फलिते गुह्ये प्रश्नकाले शशो शुभः ।
अफले भ्रष्टिते मध्ये मृत्युः शेषाङ्गे विधौ । जडे तु
खेचरं चक्रमधोभूचरुच्यते । उभयोः सन्निपातेन
राक्षसकालानलं मतम्” ।

१० सूर्यकालानलचक्रम्—“जडं गास्त्रिस्रः शूलायास्त्रि
स्तस्त्रियक् च संस्थिताः । हे हे नाड्यौ स्थिते कोण
शङ्खयुग्मं तथैकया । मध्ये त्रिभूलदण्डाधो भानुभाद्यं
भमण्डलम् । साभिजिच्च प्रदातव्यं सव्यमार्गेण सर्वदा ।
षड्नाष्टके जयोलामः षड्क्षपट्टके तथा पुनः । शङ्खयुग्मे
रुजामङ्गा मृत्युः मूलत्रये स्फुटम् । नामकलं स्थितं
यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । अधोगतैश्च नक्षत्रैरुद्देशो-
वधवन्धनम् । विवाहे विग्रहे युद्धे रोगार्त्तौ गमने तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं च प्रदत्ततः” (रोगे च
कुजनत्रयं दिन षड्क्षन्तु युद्धके । प्रयागे क्तिका लेख्या
अन्यत्कार्कस्य दीयते) । क्वचित् अधिकपाठः

११ चन्द्रकालानलचक्रम्—“चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं
लिखेद्दुग्धः । चतुर्दश त्रिभूलानि मध्ये भिन्नानि कार-

वेत् । पूर्वत्रिगुणमध्यस्थं दिनचक्रादि लेखयेत् । सव्य-
मार्गेण दातव्या अष्टाविंशतितारकाः । त्रिगुले च बहिर्मध्ये
मध्ये बहिस्त्रिगुणके । त्रिगुले चक्रब्राह्मे च चक्रमध्ये
तथैव च । नामचक्रं स्थितं यत्र तत्र ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
त्रिगुले च भवेन्मृग्युर्भ्यञ्ज बहिरष्टकम् । लाभः
क्षेमं जयः प्रज्ञा चन्द्रगर्भे न संशयः । वर्जनीयं
प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् । ऋत्तं द्वाविंशकं चात्र
कालरूपं न संशयः । लाभालाभौ सुखं दुःखं जय
श्वैव पराजयः । चन्द्रकालानलं चक्रं ज्ञात्वा संशय-
वर्जितम् ।

१२ घोरकालानलचक्रम्—“शलाकासप्रकं चक्रं लिखित्वा
चन्द्रभादितः । त्रिषु त्रिषु च चक्षुषु नव सूर्यादयो-
ग्रहाः । यदङ्गे नामनक्षत्रं युङ्गकारस्य जायते । फल-
नस्य प्रवक्ष्यामि एकैकस्य यथाक्रमम् । भानुना शोकस-
न्नापः शशाङ्कः क्षेमलाभदः । भूधतो मृग्यु माधत्ते बुधे-
बुद्धिः प्रजायते । जीवे लाभः, शुभं शुक्रे, सूर्यपुत्रे
महद्भयम् । राहुणा घातपातश्च केतौ सृष्ट्युच्चं संशयः ।
यात्राजन्मविवाहेषु संग्रामे विप्रहेऽपि वा । घोर
कालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारभेत्” ।

१३ गूढकालानलचक्रम्—“सम्परेखोद्भवं चक्रं चन्द्रभाद्यां
भमण्डलम् । लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं षडङ्गं जयका-
ङ्क्षिभः । दिनर्क्षाद्गणयते चक्रे गूढसम्पुटकर्त्तरी ।
दण्डः कपालं वज्राङ्गं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । यत्र चक्रे
स्थितश्चन्द्रस्तत्वादी त्रीणि गूढकम् । सम्पुटे नव भान्य-
त्व कर्त्तरी च ततस्त्रिभिः । दण्डे धिष्णपानि च त्रीणि
कपाले धिष्णपसप्रकम् । वज्राङ्गे त्रीणि धिष्णपानि षडङ्ग
स्येति निर्णयः । यदङ्गे नामनक्षत्रं युङ्गकारस्य जायते ।
दक्षे शुभाशुभं तस्य गूढकालानले स्थितम् । गूढस्य
विश्वभो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे । कर्त्तव्यां सत्ततं
युद्धं, दण्डे भङ्गो न संशयः । कपालस्य भवेन्सृष्ट्युर्वज्रे
तस्य महद्भयम् । गूढकालानलं चक्रं भाषितं ब्रह्म-
जामले” ।

१४ शशिसूर्यकालानलचक्रम्—“द्वादशारं त्रिखेचक्रं मेघादि
द्वादशान्वितम् । ज्ञेयधुम्ब्र तत्रैव विख्यातं रविचन्द्रयोः ।
विंहाद्यां मकरान्तञ्च भास्त्रेवसदाहृतम् । कुम्भादिकर्क
पर्यन्तं चन्द्रक्षेत्रं न संशयः । चन्द्रक्षेत्रगते सूर्ये चन्द्र-
स्तत्रैव संस्थितः । यायिनो विजययुद्धे स्थायिनो भङ्ग
भादिशेत् । सूर्यक्षेत्रे गते चन्द्रे सूर्यस्तत्रैव संस्थितः ।

यायी भङ्गमवाप्नोति स्थायिनो विजयो भवेत् ।
सूर्ये सूर्याङ्गसंयुक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्गसंगते । तदा
काले भवेद्दुस्मिर्द्युद्धं तस्य विपर्यये । सूर्यक्षेत्रे गते
चन्द्रे चन्द्रक्षेत्रगते रवौ । महायुद्धं प्रवर्त्तते संहारः
सैन्ययोर्द्वयोः । यात्रायां युद्धकाले च चक्रमेतद्वि-
लोकयेत्” । अत्र विशेषः । “एकेन क्रूरवेधेन विद्धो
भवति चन्द्रमाः । स्वल्पं युद्धं तदा काले जायते नात्र
संशयः । द्वाभ्यां वापि त्रिभिर्वापि पापैर्विद्धो यदा
शशी । तदा युद्धं महाघोरं सैन्ययोरुभयोरपि ।
वक्रैः पृष्ठे भवेद्दुयुद्धमप्ये चैवातिचारिभिः । मध्यगत्या
भवेन्मध्ये पापैः सौम्यैस्तु तत् न हि । जर्द्ध-
दृष्टौ भवेद्दुद्धं मध्यदृष्टौ तु मध्यमे । अधोदृष्टा-
वधस्ताञ्च केकरे पार्श्वतो भवेत् । शनिराहुकुजादिव्या-
स्वैकरेखागता यदि । चन्द्रेण संयुतास्ते च तदा पात
चतुष्टयम् । शनिना चन्द्रयुक्तेन जीववेधगतेन
च । तदा दृष्टिर्भवेच्चूनं वर्षांपलमयोच्छ्रितम् । भौमे-
नाग्नेर्भवेत् पातो राहुणा लौहपातकृतः । भानु
ना चगुडवातश्च सख्यैः सख्यैः भवन्ति च । शुक्रेण
जलपातोऽपि पांशुपातः शशाङ्गजे । गुरुणा चञ्चला-
पातः दिग्दाहः केतुना भवेत्” ।

१५ संघट्टचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविंशति
तारकम् । त्रिकोणं नवभिर्वेधः कर्त्तव्यस्तिर्यगाङ्कति ।
अश्विनोरेवतीवेधो वेष्टाश्विनिय्येऽयोः । मघापौष्णे
मघाश्लेषे अश्लेषाश्लयोस्तथा । एवं संघट्टचक्रं च
कार्यसूक्ष्मगता ग्रहाः । भूपनामर्द्धसंघट्टे युद्धं भवति
नान्यथा । निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति न संशयः ।
क्रूरवेधे भवेद्दुयुद्धं तत्काले घोरदर्शनम् । युद्धकाङ्क्षी
भवेद्वाजा यस्य भं क्रूरवेधितम् । युद्धेऽपी भवेत् सौम्ये
तथा वेधविवर्जिते । सौम्यक्रूरविभागेन मित्रानिल
क्रमेण च । वक्रातिचारगत्या च युद्धं स्वल्पञ्च नास्ति च” ।

१६ कुलाकुलचक्रम्(३)—“द्वितीया दशमी पृष्ठी कुलाकुल-
सदाहृतम् । विप्रमा अकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः
दुःखाः १ रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुलाः मताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः २ । वारु-
णाद्रीभिजिन्तूलं कुलाकुलसदीरितम् । कुलादि
समधिष्णपानि शेषभान्यकुलानि च ३ । तिथौ वारे च
नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः । कुलाख्ये स्थायिनीभूतं
सन्धिवैव कुलाकुले” ।

१७ क्रमचक्रम्(२)—“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यगेखाप्रभे-
दितम् । तस्य चोर्ध्वमधोलेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ।
भानुभाद्यं न्यसेत्तत् रित्नां पूर्णामिति क्रमात् । एवं
राशिक्रमाङ्गोत्थारित्ना पूर्णा इति क्रमात् । रित्ने
रित्ना भवद्यात्वा पूर्णं यात्वा शुभावहा । इति यात्वा
फलं ज्ञेयं क्रमचक्रद्वये स्थितम्” ।

१८ प्रसारचक्रम्—“तयोदशोर्ध्वगारेखा दश रेखाश्च तिर्य-
गाः । भवेद्युः कोष्ठास्तत्र सङ्ख्ययाष्टोत्तरं शतम् ।
मेघाद्या राशयोलेख्यास्तिर्यक् प्रथमपङ्क्तिषु । नवां-
शराशयश्चाधो नवधा सर्वं राशिषु । कवर्गाद्भवधा
लेख्यं कोष्ठके प्रथमाष्टके । द्वितीये सप्तमे चाद्या एवं
टाद्यास्त्रिषष्ठके । यशवर्गौ चतुर्थे च अवर्गः पञ्चमे
तथा । नवद्वादशके ताद्याः शेषे पाद्याः द्विकोष्ठके । चत-
रक्षरसंयोगात् अश्विन्यादिक्रमेषु च । ज्ञेया नवां-
शका वस्त्रां मेघादिराशिमण्डले । भौमं शुक्रं बुधं
चन्द्रं भानुं सौम्यं सितं कुजम् । गुरुं सौरिं शनिं
जीवं विदध्यात् कोष्ठकोपरि । कोष्ठाक्षरगतो ज्ञेय
खन्द्स्तत्कालसम्भवः । तदधीनं फलं सर्वं लाभा-
लाभजयादिकम् । दिनऋतुक्षमतानाड्यः सप्तविंशति
ताडिताः । षष्टिभक्ते भवेद्वत्सं तत्कालेन्दुमतं स्फु-
टम् । इष्टनाड्योऽहताधिष्णयैः षष्टिभागाप्रशेषके ।
अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युक्तस्तत्कालचन्द्रमाः । क्रूर
क्षेत्राक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्वं कर्मसु । शुभक्षेत्रे शुभं
चैव प्रसारे चन्द्रे निर्ययः । नाडीफलौ यशौ वर्गा
ववर्गौद्यु फलोदयः । कुपक्षेण च मासेन ऋतौ च
तोऽयनोदयः । जन्मकाले विवाहे च याने जन्मनि
सङ्करे । शशाङ्कस्य फलं श्रेष्ठं स्वरशास्त्रेषु निश्चितम् ।
अंशकेनांशकं गुण्यं भ्रुवयुक्तं कृतं पुनः । चतुःस्था-
सनयः (७, ७, ७, ७), सूर्याः १२ सप्त ७ रश्मि ६ गुणे-
धवः ५३ । मासाः १२ शैलाः ७ इना १२ स्तवा २४ राशीनां
च भ्रुवाद्दमे । गुणाः ३ शैलाः ७ युगाः ४ पञ्च सप्त
पञ्चाद्रयो ७ युगाः ४ । नागाद वाप्या ५ रसा ३ भूता ५
मेघादेरंशका इमे । नमनस्य योऽंशकोदेवि ! तस्य स्वामी
च यो ग्रहः । तद्दशात् कालविज्ञानसुदितांशकसं-
ख्यया । सूर्योऽयनं क्षणश्चन्द्रे दिनान्यारे तथा बुधे ।
ऋतवश्च, गुरौ मासाः, शुक्रे पक्षः प्रकीर्तितः । सूर्य-
पत्ने समा देवि ! सर्वदेवविधिः स्मृतः” ।

१९ तुम्बुरचक्रम्—“प्रसारे द्वादशारे च षड्वाक्षर-

क्रमेण च । नवांशराशिमार्गेण चक्रं भवति तुम्बुरम् ।
यत् मेघादिराशिस्थस्तत्कालेन्दुः प्रजायते । अष्टदशव-
शात् सर्वं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । त्रिदशं पञ्चमे धर्मे
चतुर्थाष्टमसप्तमे । पादद्वया निरीक्षणं प्रयच्छन्ति
तथा फलम् । जडदृष्टी च भौमाङ्कौ केकरौ बुधमार्ग-
वौ । समदृष्टौ च जीवेन्दू शनिराहू त्वधोमुखौ । मेघो
दृष्टो मृगः कन्या कर्कसीनतुलास्तथा । आदित्यादिपक्षे-
ष्वा नीचं तु तस्य सप्तमम् । परमोक्षा दिशो १० रामार
अष्टाविंशतियोन्द्रियाः १५।५ । सप्तविंशस्तथा विंशः
सूर्यादीनां तथांशकाः । परमोक्षात् परं नीचमर्द्धचक्रां-
शसंख्यया । नीचस्थानात् क्रमेणोच्च उक्तोऽसावत् खेचरः ।
उच्चानीचाच्च यत्तुर्थं समस्थानं तदुच्यते । उच्चनीच
समस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत् । उच्चस्थानस्थितं
चन्द्रं भौमादित्यौ प्रपश्यतः । समस्थाने च गुर्विन्दू
नीचस्थं राहुसूर्यौ जौ । बुधशुक्रौ त्रिकोषे च चन्द्रं
तत्कालसम्भवम् । अन्यत्रस्थं न पशुन्ति जात्य
न्या इव खेचराः । सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्वं सौख्यं
प्रजायते । क्रूरदृष्टिगतं पुंसां मृत्युर्हानिर्महद्भयम् ।
एवं शुभयुते चन्द्रे सर्वं सौम्यं प्रजायते । क्रूरैः
क्रूरफलं तत्र मिश्रैर्मिश्रं न संशयः । रत्नां पीतं सितं
क्षणं चन्द्रे वर्णचतुष्टयम् । ज्ञानयज्ञ प्रयत्नेन प्रस्रकाले
सदा बुधैः । रविभौमैः सितः सौम्योगुरुः सौरिः श
शी तमः । वर्गशास्त्र अवर्गादौ ग्रहाज्ञेया विच-
क्षणैः । स्यातां रविकुजौ रक्तौ शीतौ जीवबुधौ ग्रहौ ।
शशिशुक्रौ सितौ वर्णौ क्षणत्वं राहुमन्दयोः । यद्वर्णं
वर्गगश्चन्द्रस्तस्य स्वामी च यो ग्रहः । तस्य वर्णेन
वर्णत्वं शशाङ्कस्य प्रजायते । रत्ने चन्द्रे भवेद्युद्धं
क्षणं मृत्युर्न संशयः । पीते शुभं विजानीयात्सिते
शुभतरं फलम्” ।

२० तुम्बुरचक्रम्—“द्वादशारं लिखेच्चक्रं नाडिकैका त्रिधा
पुनः । पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्यग्बुधं तथा कुह ।
अष्टोत्तरशतं चैव नाडीसंख्या प्रजायते । अक्षराण्यस्य
चक्रस्य नाडिकाग्रेषु विन्यसेत् । क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रे यदा
तत्कालसम्भवः । तदा तस्य फलं वक्ष्ये विवाहादौ
शुभाशुभम् । विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विशीलता ।
यात्वायाच्च भवेद्धानिन्दुर्भुङ्गोसहाह्वे । क्रूराः
सर्वे हानिकराग्रहाः सौम्याः शुभप्रदाः । इन्द्रादिवधो
भवेद्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः । तत्कालेन्दुफलं सर्वं

यदुक्तं चादिजामले । गोपितं त्वन्यथास्तेषु मया चाल
प्रकाशितम् । अङ्गशब्दे ७३७ चक्रनामोद्देशे चर-
मित्यङ्गुलम् । तुन्दरमिति शुद्धम् एवमन्यस्याप्यङ्गु-
लस्य दशितचक्रनामानुसारेण तत्र शुद्धता बोध्या

२१ भूचरखेचरचक्रम्—“अधःस्थं भूचरं चक्रमूर्द्धस्थं
खेचरं तथा । चरस्थिरविभागेन स्थायी यायी फलं
क्रमात् । मेघादिद्वादशारे च वाममार्गेण भूचरम् ।
तस्योर्ध्वं खेचरं चक्रं दक्षमार्गेण सर्वदा । ये ग्रहाराहु
मार्गस्था भूचक्रे ते व्यवस्थिताः । स्वर्गमार्गेण ये लग्नाः
खेचराः खेचरस्थिताः । भूचक्रे संस्थितैः पापैः खेचक्रे
सौम्यखेचरैः । स्थायियायिबलं ज्ञेयं क्रमात् खर
विचक्षणैः । सौम्याश्च भूचरे चक्रे क्रूराः खेचरगा यदि ।
संहारोजायते तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । भूचरस्थाग्रहा
यत्र दृश्यन्ते च शुभाशुभाः । यायी संहारमायाति-
स्थायी सार्द्धं जयी । खेचरे खेचराः सर्वे सौम्याः
पापगतायदा । स्थायिनो बलसंवर्तो यायी जयति
सत्ततः । भूचरे खेचरे सर्वे यदा मित्रा शुभाशुभाः ।
तदा मित्रं फलं वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा ।

२१ पथचक्रम्—“अश्विन्यादीनि धिष्णानि पङ्क्तियुक्ता
लिखेद्भुधः । नाडीनाञ्च त्रये वेधः सर्पाकारः पथाख्यके ।
क्रूरवेधस्थिता नाडी तदधिष्णोऽत्र युते दिने । याता
युद्धं न कर्त्तव्यं पथचक्रे त्विदम् फलम्” ।

२२ नाडीचक्रम् (३)—आर्द्रादिकं लिखेच्चक्रं सृगालञ्च
त्रिनाडिकम् । भुजङ्गसदृशकारं मध्ये मूलं प्रतिष्ठि-
तम् । यद्दिने चैकनाडीस्याश्चन्द्रनामर्त्तभास्कराः ।
तद्दिनं वर्जयेत्सख विवाहे विग्रहे रणे । एकनाडीगते
भौमे रविजोवसमन्विते । यदा चन्द्रेण संयुक्ते तदा-
क्षीणी परिश्रुता । ऊर्ध्वनाडीगतो वायु मधुप्रनाड्यां
समो भवेत् । अधोनाड्यां भवेत्तदृष्टि रेतद्दृष्टेस्तु लक्षणम्
विवाहाङ्गतिनाडीचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं
सर्पाकारं त्रिनाडीकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवा-
हादि शुभाशुभम् । आद्यनाडीगनक्षत्राग्यश्विरौद्र पुनो-
त्तराः ७ । १२ । हस्तो मूलब्रह्मरथः पूर्वभाद्रपदस्तथा । वास्यः
सौम्यो गुरुदर्योनिः शिवः १७ जलाह्वयम् २० ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिताः । कृत्तिका
रोहिणी सर्पः ६ मघास्वातोविशाखकम् । उत्तरा अत्रयं
पौष्णः २७ घृष्टनाडीव्यवस्थिताः । वेधनाड्युत्तमश्विन्यादि-
घटं च द्वितीयकम् । यास्यादि तुर्यतुर्यं च कृत्तिकादि

द्विकं द्विकम् । एवं निरीक्ष्य बोद्धव्यं कन्यामन्त्रे गुरौ
खरे । पथ्यस्त्रीस्वामिभित्तेषु देशे ग्रामे पुरे स्टेहे ।
एकनाडीस्थित्यापि यदा सुर्वरकन्ययोः । तदा
वेधं विजानीयाद्गुर्वीदिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मर्त्तं तस्य जन्मर्त्ततो वदेत् । प्रनष्टं जन्मं यस्य
तस्य नामार्त्ततो वदेत् । हयोर्जन्मभयोर्वेधो हयोर्जांभ
र्त्तयोस्तथा । जन्मनामर्त्तयोर्वेधो न कर्त्तव्यः कदाचन ।
एकनाडीस्थिता दुष्टा भर्त्तुश्चैव जुगुप्सना । तस्मा-
द्नाडीव्यधोवीक्षेणा विवाहे शुभमिच्छता । आद्यनाडी
व्यधे भर्त्ता मध्यनाडीव्यधे ह्ययम् । घृष्टनाडीव्यधे कन्या
स्त्रियते नात्र संशयः । समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चि-
रेण तु । व्यधान्तरभमानेन वर्षे रिष्टं प्रजायते । एकर्त्तं
जायते यत्र विवाहे परकन्ययोः । मूलवेधो भवेत्तत्र
महादुष्टफलप्रदः । एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च
देवताः । तत्र द्वेषं रुजं सृष्टुं क्रमेषु फलमादिशेत् ।
प्रभुः पथ्याङ्गना मित्रं देशे ग्रामः पुरं स्टेहम् । एक
नाडीगता भव्या न भव्या वेधवर्जिताः । क्रूर
ग्रहगता नाड्यो यस्य जन्मर्त्तसम्भवाः । तस्य सृष्टुं
सन्देहो यातायुद्धे भयं भवेत् । द्वादि क्रूरव्यधो यस्य
चक्रे चैव त्रिनाडिके । हानिर्विघ्नं भयं क्लेशोजायते
बधवन्मनम् । एवं सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्णोः प्रजायते ।
जयो लाभः सुखं तस्य जायते नात्र संशयः । शुभपाप-
ग्रहैर्विहा यस्य जन्मर्त्तनाडिका । तस्य मित्रं फलं
वाच्यं नाडीचक्रे खरसकैः” २ ।

“एतच्चक्रं समालिख्य अश्विन्याद्यं हि पङ्क्तितः ।
वेधो द्वादशनाडीभिः कर्त्तव्यः पन्नगाकृतिः । आद्य-
शेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृती-
यञ्च तृतीयेन द्वितीयकम् । एवं चांशव्यधोवेधां जायते
वरकन्ययोः । तेषां सृष्टुं सन्देहः ज्ञेयांशाः स्वल्प-
दुःखदाः । गुरुमन्त्राश्च देवाश्च खस्थाने च सुशोभनाः ।
अन्यांशकगताभव्या ज्ञातव्या खरवेदिभिः । एवं जाना-
ति यश्चक्रं चक्रराजं त्रिनाडिकम् । तस्य पाण्डित्ये
ज्ञानं सर्वदैव प्रतिष्ठितम्” ३ ।

२३ कालचक्रम्—“नवोर्द्धगानि धिष्णानि नव तिर्यग्ग-
तानि च । अधोगतानि धिष्णानि नव चैव विनिर्द्दिशेत् ।
चतुर्धाडोक्ततो वेधो मध्यक्षत्रयोजितः । सर्पाकारञ्च
तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते । तीर्थे मध्यगतर्त्ताणि
तानि कालसुखानि च । कोषस्थिते च ये धिष्णोः ते च

दंष्ट्रे द्वयं मतम् । दिनर्चमादितः कृत्वा नामर्चं यत्
संस्थितम् । सुखदंष्ट्रागतो मृत्युः शुभमन्यत्वं संस्थिते ।
ज्वरिते नष्टदंष्ट्रे च विवाहे विग्रहे रणे । काल
दंष्ट्रासूत्रं नाम यस्य तस्य महद्भयम् ।

२४ सूर्याफणचक्रम्—“सप्तविंशतिभान्यत् पङ्क्तियुक्ता
क्रमेण च । तत्रान्तरे तत्रान्तरे चैव फणचक्रं त्रिना-
डिकम् । यत् कञ्च स्थितो भानुस्तदादि गणयेद्बुधः ।
नामर्चं च स्थितं यत् त्रयं तत् शुभाशुभम् । कुर्या-
न्मृत्युं च रोगञ्च नाडीवेवं गतो नृणां । वज्रं येत्
सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । निर्वर्धनकमध्यस्य
यस्य नाम प्रजायते । सिद्धान्ति तस्य कार्यार्ण संग्रामे
विजयो भवेत्” ।

२५ चन्द्रफणचक्रम्—“सूर्याफणीश्वरे चक्रे यदुक्तं च शु-
भाशुभम् । चन्द्रादौ तत्फलं चक्रे त्रयं सर्वं फणीश्वरे ।”

२६ कविचक्रम्—“हीनसैन्यः सदा स्थायी यायी सैन्या-
धिकः सदा । अवलस्य वनोपायं वक्ष्ये ऽहं कविसङ्घरे ।
प्रयाणे चात्प्रयाणे वा निशीथे मृगयाङ्गते । शोकार्ति
व्यसनप्राप्ते हृतसैन्ये विनायके । अष्टधा कविकाल-
स्तु कथितो दुर्वले नृपे । इत्यं कर्तुं परान् युद्धे जङ्गती-
ह न संशयः । चतुरस्रं त्रिनाडीकम् कविचक्रं लिखे-
द्बुधः । प्रवेशे निर्गमे भानि स्थानधिष्णुादि विन्यसेत् ।
यत् नामाङ्किते स्थाने शत्रुसैन्यं व्यवस्थितम् । तत्
चक्रम् समालेख्यं सेनाध्यक्षं पूर्वकम् । तीणि तीणि
प्रवेशे च ईगादौ विदिश क्रमात् । निर्गमे तुर्यैतदर्थं
च पूर्वागादिक्रमेण च । सौम्याः क्रूरा यहायत्
प्रवेशे निर्गमे स्थिताः । वक्रातिचारगास्तत् ज्ञात्वा
कविरणं कुरु । जोषपक्षस्थिते चन्द्रे अकुलर्चे प्रवे-
शके । यानं कविरणे प्रोक्तं ज्ञात्वा प्रवेशनिर्गमौ ।
उदिते ऽस्तस्वरो यस्य यत् जन्मेन्दुसंज्ञः । तद्दिने
ते भटाः सर्वे वर्जनीयाः कवौ रणे । क्रूरे शीघ्रे प्रवे-
शर्चे यत् तत्र विशेषेण । वक्रस्थे निर्गमे सौम्ये
तद्दिशि निर्गमं कुरु । प्रवेशर्चे प्रवेशं च निर्गमे
निर्गमे कुरु । भूवलं पृष्ठतः कृत्वा प्रोक्तः कविरणे जयः”

२७ खलचक्रम्—“चतुरस्रं चतुर्द्वारं खलचक्रं लिखे-
द्बुधः । नन्दाद्यास्तियथोन्मत्ताः पूर्वद्वारद्वारेण च ।
पूर्वागादिचतुष्के तु सप्त सप्त क्रमेण तु । कृत्वादि
लिखेन्मध्ये खले भान्यत्विंशतिम् । शनिचन्द्रौ कुज
सौम्यौ भानुशुक्रौ वृहस्पतिः । मध्ये बहिर्गताः देया

अपसव्यं दिशां क्रमैः । यद्दिने यद्दिशि स्युस्ते तिथि-
धिष्णुदिनाधिपाः । प्रवेशः खलकद्वारे कर्तव्यन्ते न
सर्वदा । खलकाभ्यन्तरे कालः शनिसूर्यौ ज्यमङ्गलैः ।
बुधशुक्रेन्दुभिर्वाह्ये यायी स्थायी क्रमाञ्जयी । ख-
लके मध्यनक्षत्रे यो ग्रहो यत् संस्थितः । तत् स्थाने
गते चन्द्रे फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । सूर्यस्थाने-
स्थिते शूरे मृत्युश्चन्द्रसमाश्रिते । भौसम्याने महा-
क्रोधी बुधस्थाने महद्भयम् । गुरुस्थाने स्थितः
स्थान्नुर्मङ्गमायाति भार्गवे । शनिस्थे सत्ततं युद्धं
राजस्थे मरणं भ्रुवम् । वक्रस्थाने भवेद्युद्धं शीघ्र
स्थाने च धारति । समचारगते स्थायी क्षोणेन्दु-
स्थे च मोहनम् । क्रूरपृष्ठे जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे
पराजयः । क्रूरे च संसखे मृत्युर्जयः सौम्य-
ग्रहे स्थिते । योधयोः पृष्ठगाः क्रूरा लभयोऽर्थात्
कारकाः । सौम्याः सन्धिपदा युद्धे मित्रा मित्रफलपदाः”

२८ कोटचक्रम्(८)—“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य
निर्णयम् । अल्पारिः कुरुते यत् भूरिसैन्यपराभवम् ।
यस्याश्रयवलादेव राज्यं कुर्वन्ति भूतले । विग्रहं
चतुराशायां सामान्यैः शत्रुभिः सह । विपमं दुर्गमं
घोरं चक्रं भीरुभावावहम् । कपिशीर्षञ्च शोभायं
रौद्राट्टलकमण्डितम् । प्रतोली यत् कालास्यं परिखा
कालरूपिणी । रणमण्डकताटोपः टिड्ढुनीयन्त्रमण्डितम् ।
ससलैर्षड्दरैः पाशैः कुलखड्गैर्धनुःशरैः । संयुतैः सुभटैः
गुरैरिति दुर्गं समादिशेत् । दुर्गस्थो दुर्गमः
शत्रुरसाध्यो वेन सिधप्रति । कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि
विशेषादष्टधा मतम् । प्रथमं सृण्मयं कोटं जलकोटं
द्वितीयकम् । तृतीयं ग्रामकोटञ्च चतुर्थं गिरिगह्वरम् ।
पञ्चमं पर्वतारोहं षष्ठकोटञ्च डामरम् । सप्तमं
वक्रभूमिस्थं विषमास्यं तथाष्टमम् । सृण्मये साधयेत्
खरिदूर्जलस्ये जलमोक्षणम् । ग्रामदुर्गे ऽग्निदानञ्च
प्रवेशो गङ्गन्था च । पर्वते स्थानभेदश्च भूवलं डामरे-
रणे । चक्रास्थे कवियागश्च विप्रमे स्थायियायिता ।
अतिवल्तं कालकर्षञ्चक्रावर्त्तं च डामरम् । ताला-
वर्त्तञ्च पटुसाह्वं यक्षभेदश्च शास्वरम् । एतन्नामाष्टकं
त्रयं दुर्गाष्टकक्रमेण च । यस्य वर्गस्य वोभक्त्यः
स वर्गस्तस्य भङ्गदः । अ गरुडः क माञ्जूरः च सिंहः
ट शुनीहुतः । त सर्पः प व्याखुक्च य गजः श अजय-
हुतः । दुर्गवर्गस्य ये भक्त्या वज्रारुङ्गागजा नराः ।

तद्वर्गास्तु रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः स्वर्ग-
पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते । अवर्गाद्यष्टकं
ज्ञेयं पूर्वाद्यष्टदिगां क्रमात् । कोटचक्रं लिखेच्चादौ
चतुरस्रं त्रिनाडिकम् । कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभि-
जिन्ति न्यसेद्बुधः । बृहिः कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे
बृहिवृहिः । प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातयः स्वरवेदि-
भिः । ईशान् प्रवेशधिष्णयानि मध्यात् प्राचीविनि-
र्गमः । बृहिवृहिः भान्यत्र प्राकारे तारकाष्ट-
कम् । दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ तन्मध्ये स्तम्भतुर्यकम् ।
कृत्तिका पुष्यसार्पञ्च मघास्वातीविशाखकम् । अनुराधा-
भिजित् कर्णो धनिष्ठाश्रियमाह्वयम् । ब्राह्मं पुनर्वसु
भाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथेत्तराः । शतमं रेवती चैवं
प्राकारे तारकाष्टकम् । मृगरौद्रोत्तराहस्तमूलमाघाढ-
पूर्वकम् । पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये ताराष्टकं तथा ।
प्राच्यां रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढा च पश्चिमे । कौबेर्या-
सुत्तरा भाद्रा ज्येष्ठस्तम्भचतुष्टयम् । कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च
मैत्राद्यं वासवादिष्टकम् । त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च द्वाद-
शर्चाणि निर्गमे । कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधार्थः प्रद-
र्शितः । दुर्गभाद्रगणना चात यज्ञैर्वाच्यं ततः फलम् ।
दुर्गनामस्थितो वर्षार्थद्वर्गोच्चारितः स्फुटम् । तदाशादि-
लिखेच्चक्रं क्रमात् स्वरविचक्षणैः । चतुरस्रं १ वृत्तं २ दीर्घं ३
ति कोणं ४ वृत्तदीर्घकम् । अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोस्तनं ७
धनुराकृतिम् । चतुरस्रे यथा न्यासे भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे हास्ति तथा वृत्तादिसप्रक्रे । दुर्गे भित्ति
विभागेन दातव्यं धिष्ण्यप्रमण्डलम् । तत्र स्थैः खेचरैः सर्वैः
फलं वाच्यं यथोदितम् । बाह्ये मध्यमे वापि यतस्थाः
क्रूरखेचराः । तत्र स्थाने कृतं यत्नं हन्ति दुर्गं ससैनिकम् ।
बुधशुक्रेन्दुजोवाश्च सदा सौम्या ग्रहा मताः ।
शन्यर्कराहुकेत्वारा मताः क्रूरा बुधैरिमे । त्रिप्रकारो
ग्रहे चारो वक्रः शीघ्रः समोमतः । उच्चनीचसमास्ते च
त्रिधा चक्रे भ्रमन्ति च । जडं चाधः समास्तुर्यगृष्टि-
भेदश्चतुर्विधः । स्वके मिते समं शत्रौ चतुर्धा च
गृहे ग्रहः । सूर्यसृक्ता उदीर्यन्ते शीघ्राश्चाकं
द्वितीयगे । समास्तृतीयगे यानि मन्दगत्या चतुर्थगे ।
वक्रः स्यात् पञ्चपष्ठेऽके त्वतिवक्रोऽष्टसप्तमे । नवमे
दशमे भानौ जायते कुटिला गतिः । शीघ्रगाश्च भवन्ते प्रते
द्वादशैकादशे तथा । राहुर्वक्रः सदा ज्ञेयो रवीन्दू शीघ्र
गौ तथा । शीघ्रोऽतिचारगत्या च समश्च सप्तमन्द्या ।

वक्रातिवक्रकौटिल्यगत्या वक्रग्रहोमतः । क्रूरोऽति-
क्रूरतां याति सौम्यायात्यतिसौम्यताम् । वक्रचारे ससु-
त्पन्ने शीघ्रे तृक्तविपर्ययः । मेघो दृषोष्टमः कन्या कर्क
मीनतलास्तथा । रव्यादीनां कृमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्त-
मम् । उच्चानीचाञ्च यत्तुर्यं समस्थानं तदुच्यते । उच्चस्थं
मध्यमं नीचं वक्रं यत् व्यवस्थितम् । जडं दृष्टी च
भौमाकर्षी केकरौ बुधभागवौ । समदृष्टी च जीवेन्दू
शनिराह त्वधोदृष्टौ । सुहृदोकोऽन्दुभौमेज्या एवं
शुक्रज्ञभानुजाः । अन्योन्यं वैरिणोह्येते राहोः सर्वे च
शत्रवः । रुक्तेतस्ये वचं पूर्णं पादोनं मितमे ग्रहे ।
अर्द्धं समग्रहे ज्ञेयं पादं शत्रुगृहस्थिते । क्रूरोगर्भे पुर-
हन्ति प्राकारे खण्डिकारकः । बृहिःस्थो वेष्टके सैन्ये
मृत्युदो नात् संशयः । क्रूरोगर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितन्ते
पुरान्नकाः । सौम्या मध्ये बृहिः क्रूरा असाध्यं
दुर्गसुच्यते । क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ।
भेदोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन गृह्यते । प्राकारे
संस्थिताः क्रूरामध्ये सौम्याग्रहा यदि । दुर्गभङ्गे
समुत्पन्ने भङ्गमायाति वेष्टकः । मध्ये नाडोस्थिताः
सौम्याः क्रूरा बृहिरवस्थिताः । सैन्यावर्त्तोर्वाहः शत्रो-
र्विना युद्धेन जायते । प्राकारे पुरमध्ये च यदा
क्रूरा व्यवस्थिताः । सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्ने-
नापि सिद्धति । सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये
पापग्रहे यदि । देवैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्गं रणारम्भे न
गृह्यते । प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ।
युद्धे प्राकारखण्डिश्च पुरभङ्गो न जायते । सौम्या
बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः । स्वयं दुर्गं
प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः
प्राकारे शोभना ग्रहाः । रिपुपक्षः क्षयं याति विना-
युद्धेन निश्चितम् । प्राकारस्था ग्रहाः क्रूराबृहिर्मध्ये
शुभाः स्थिताः । समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिः पातो दिने
दिने । स्तम्भान्तरगता यश्च ग्रहाः सौम्याः शुभा-
न्विताः । भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कदाचन ।
यदि साक्षाद्दहं (श्वः) तत्र यद्ग्रमानोरण्येऽम्बिके ! !
तथापि न भयं विद्यादिति सत्यं च नान्यथा ।
भौम्याः क्रूराग्रहाश्चाष्टौ मध्ये प्राकारबाह्यगाः ।
एकस्या यत्र कुर्वन्ति सङ्ग्रामं तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालैः सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः । तत्राध्यक्षभटा-
मर्ह उभयोः सैन्ययोः क्षयः । बाह्ये शत्रुप्रवेशश्च

संज्ञामं चारभेद्यदा । तदा विधप्रति तत् दुर्गं न करो-
तीह विद्वितम् । कोटस्थैस्तु गतोयोद्धा शस्त्रहस्तो
महाबलः । शस्त्रं त्यक्त्वा त्रयीत्येवं धर्मसाधे दद-
स्व मे । निर्गमेपु च ऋक्षेपु संज्ञामं यदि चारभेत् ।
नैव सिद्धति तद्दुर्गं कोटस्थश्च जयावहः । बाह्यना-
ड्यां स्थिता ये च यहाः पापान्विता यदा । मध्ये शुभा-
न्विता ये च तत्र भङ्गो न जायते । गडाधीशः स्रुताः
सौम्या वेदाधीशाश्च पापकाः । ज्येष्ठयुग्मे स्थिता ये च
ज्ञातव्याश्च प्रयत्नतः । गडाधीशो भवेच्चन्द्रो वेदाधीशश्च
भास्करः । चन्द्रसूर्यविभागेन ज्ञातव्यं च बलावलम् ।
अंशाधीशो भवेच्चन्द्रस्ताराधीशो हि भास्करः । चन्द्र-
सूर्यगतिं ज्ञात्वा पश्चाद्देषं तु कारयेत् । वेदाधीशो
भवेन्मध्ये गडाधीशो हि बाह्यगः । स्वयं दुर्गं प्रय-
च्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । चापकुलगदापाशखड्ग-
हस्तैर्महाभटैः । अभङ्गयोर्द्वयो राज्ञोः सेन्यावर्तौ हि
जायते । बाहिन्यो रक्तवाहिन्यो दुस्तराः प्रेतस-
ङ्गुलाः । यसासृक्पङ्कलिप्राङ्गा अन्तमालावगुण्डिताः ।
गटप्रकाकशिवाशत्रेनशाकिनीप्रेतराक्षसाः । वेतालखेच-
रा भूताः पिशाचाः खेच्छयादताः । ईदृशश्च महा-
धोरं तत्काले जायते भ्रुवम् । न कश्चिद्विजयी युद्धे-
द्वयं याति यमालयम् । समसंख्याः शुभाः क्रूराः
बहिर्मध्ये यदा स्थिताः । तदा सन्धिं विजानीयात्
सैन्ययोरुभयोरपि । क्रूरैर्भङ्गोजयः सौम्यैर्मिश्रं
मिश्रं फलं मतम् । विचार्य युद्धं कर्तव्यं कोटचक्रे
स्वरोदये । प्रवेशिष्णुगे चन्द्रे जीवपक्षार्थं संस्थिते ।
निशि कविरणं दुर्गे कर्तव्यं बाह्यसैन्यैः । निर्गम-
र्त्तस्थिते चन्द्रे दुर्गाभ्यन्तरगैर्द्वेषैः । कर्तव्यं कवि-
युद्धं तु रात्रौ सुप्ते बहिर्जने । प्रवेशनिर्गमायुक्तौ
सैन्ययोरुभयोर्द्विषि । कथौ कोटे जयोयुद्धे विपरीते
पराजयः । क्रूरोवक्रौ प्रवेशे च पुरमध्यगतो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटमधो बाह्यभूपतेः । प्रवेशे वा-
ह्यगैर्वक्रैः क्रूरैः स्वसैन्यविप्रहः । दुर्भिक्षं स्रुत्युर्भङ्गश्च
बहिःसैन्यस्य जायते । निर्गमर्त्तं बहिःस्थे च क्रूरो-
वक्रं करोति चेत् । प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे
पुरस्य च । पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं स्रुत्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते । यथा क्रूरैस्तथा
सौम्यैः फलं प्राज्ञं विपर्यये । मिश्रं मिश्रं विजानीयात्
कोटचक्रे न संशयः । उक्तपक्षैः समायोगो न चान्यै-

र्न बलोच्छ्रितैः । न भास्करकरोच्छ्रितैर्न खेचरपरा-
जितैः । दुर्गसैन्यं तथा तृप्ते प्राकारे मधुप्रभामतः ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । कोटं
कोटाधिपौ नीचौ निम्नन्तौ भौमभास्करौ । समस्थौ
च पुरं सर्वसञ्चस्यौ निफलौ च तौ । प्राकारवेष्टकान्
घृन्तावुच्चस्यौ राक्षसूर्यजौ । प्राकारस्यौ बहिः-
सैन्यं नीचस्थौ निफलौ चतौ । समदृष्ट्या गुरु
चन्द्रौ पश्यतः सर्वतः सदा । तिर्यकस्थानं बुधशुक्रौ
फलदौ नात्र संशयः । ऊर्ध्वदृष्टिपक्षैः कुर्यात्-
दङ्गुनीयन्त्रवाहनम् । समे च साधयेत् खण्डिरभ्यागत-
मधोमुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्ये जलशेषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः, कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलानराः । वाक्पतौ
दुर्गमध्यस्थे सुक्लि प्रचुरं जनम् । चलचित्तानराः शुक्रे,
स्रुत्युरोगो शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते रात्रौ भेदोभङ्गो
महद्भयम् । केतौ मधुप्रगते तत्र विप्रदानं गडाधिपे ।
इत्युक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यस्थितैर्यज्ञैः । उपयह
समायोगाद्यन्तं प्राणसंगयः । अकारादिस्तराः पञ्च
पूर्वाद्याशाचतुष्टये । मध्येऽन्यं सव्यमालिख्य अन्तस्थाने
च खण्डिका । दुर्गनाम्नः स्वरोयस्य बालो वास्तमितो-
ऽपि वा । तद्दिने प्रारभेद्युद्धं दुर्गं सिद्धति नान्यथा ।
वज्रागैलविधानं च कर्तव्यं दुर्गरक्षणे । भङ्गने यम-
राजाख्यं यदुक्तं चादिजामले । शुक्रोबुधोशुक्रमन्दो
राक्षसमन्दः सितोबुधः । चन्द्रः सूर्यः शनिः सौम्यो
वैशाखात् कोटपालकाः” ।

२८ गजचक्रम्—“अथातः सं प्रवक्ष्यामि चक्रं मात-
ङ्गनामकम् । येन विज्ञातमात्रेण यात्रायुद्धे जयोभवेत् ।
गजाकारं लिखेच्चक्रं सर्वविषयसंयुतम् । अष्टाविंशति
भान्यत्र देयानि सृष्टिभार्गतः । सुखे शुगण्डाय
नेत्रे च कर्णं शीर्षाङ्गिपुच्छके । द्विकं द्विकञ्च दातव्यं
पृष्ठीदरे चतुश्चतुः । द्विरदनामभान्यादी वदनाङ्गयते बुधैः ।
यत्र धिष्णुः स्थितः सौरिर्ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
सुखशुगण्डायनेत्रे च सौरिभं मस्तकोदरे । युद्धकाले
भनेद्यस्य जयस्तस्य न संशयः । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्ण-
संस्थे शनैश्चरे । स्रुत्युर्भङ्गो रणे तस्य शिरावतसमोयदि ।
एतेषां दुष्टभानाञ्च यत्काले संस्थितः शनिः । तत्काले
पट्टवन्धश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः । पृथिव्या भूषणं मेरुः
शर्व्या भूषणं शशी । नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां
भूषणं गजः । शरतोमरचक्राद्यैर्गजस्त्रान्धहतानराः ।

तत्क्षणात् स्वर्गमायानि तस्मात् स्वर्गोपमागजाः ।
नास्ति हस्तिमयोयोज्जा नास्तिहस्तिममः सखा ।
नास्ति हस्तिममोवसुद्धीस्ति हस्तिममोरिपुः” ।

३० अश्वचक्रम्—“अश्वकारं लिखेच्चक्रमश्वविष्णुप्रादिता-
रकाः । वदनात् स्वरिणा देया अष्टाविंशतिसंख्यया ।
सुखान्निकर्णशीर्षेषु पुच्छाङ्गौ युग्मसंख्यया । पञ्च
पञ्चोदरे पृष्ठे सौरिव्यं फलं ततः । सुखाच्च्युदरशी-
र्षेषु यदा सौरिव्यं वसुधितः । युद्धकाले तदा तस्य जयो
भवति नान्यथा । कर्णपुच्छाङ्गौ पृष्ठस्थे अश्वचक्रे ऽर्क-
नन्दने । विभ्रमं भङ्गं हानिञ्च करोत्यश्वो महाहवे ।
एतत्स्थाने स्थितः सौरिव्यं काले जयस्य च । पट्ट-
वन्द्ये गमे युद्धे वर्ज्येत्तं हयं नृपः । देशानर-
स्थितास्तस्य रिपवः सन्ति शङ्किताः । तरङ्गायस्य
भूपस्य विचरन्ति महीतले । मेदिनी तस्य यस्याश्वा
इति वाक्यं विनिश्चितम् । सर्वाःश्वयो न राजन्ने विना-
ऽश्वेन महीभुजाम्” ।

३१ रथचक्रम्—“आदौ चक्रं समालिख्य रथाकारं सुगो-
भनम् । रथायो त्रिविंशत्तानि रथचक्रं त्रिदण्डकम् ।
भानुभं मध्यशूलाय ततः स्वर्चगतानि च । त्रीणि त्री-
णि लिखेदेवं सप्तविंशतिसंख्यया । महारथिकनक्षत्रं
यत्र तत्र शुभाशुभम् । शृङ्गे मृत्युर्जयश्चक्रे रथे
शन्धिः सदण्डके” ।

३२ व्यूहचक्रम्—“अष्टारं वक्तुं लाकारं व्यूहचक्रं त्रिना-
डिकम् । दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्त्तव्यञ्च चतुर्दशम् ।
पूर्वं दण्डायतो न्यस्य दिनभादां भ्रमण्डलम् । प्रवेशे निर्ग-
मे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे । शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये
तद्बाह्ये भातुसंज्ञकम् । तृतीयं राडुसंज्ञं च क्रोतु
दण्डचतुष्टये । चन्द्रो विजयोलाभः सूर्यो मध्यसं
फलम् । राडुधिष्णुप्राष्टके विन्नं मृत्युः केतुचतुष्टये ।
एवसंज्ञं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् । तद्दिने
तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

३३ कुन्तचक्रम्—“कुन्ताकारं लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसम-
न्वितम् । दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकत्वयम् ।
राजभं नवके यत्र तत्र वक्ष्ये शुभाशुभम् । तीक्ष्णे मृग्यु
र्जयोदण्डे शेषधिष्णुप्राष्टकं रथम्” ।

३४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्रं समालिख्य नवभेदसमन्वि-
तम् । योधिधिष्णुप्राष्टकं समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखे-
द्बुधः । यवं वज्रं तथा हृदि पात्रिकां वन्धधारिके ।

खड्गं तीक्ष्णं विजानीयान् नवाङ्गानि विधानतः ।
यवादौ यत्र बन्धान् जायन्ते क्रूरखेचराः । मृत्यु-
भङ्गो भवेद्युद्धं सौम्यैर्लाभो जयस्तथा । खड्गे
धाराद्वये तीक्ष्णे क्रूरैर्जयति सङ्गरे । सौम्यैस्तथा
भवेद्भङ्गो मिथैर्मिथ्यफलं मतम्” ।

३५ क्षुरिकाचक्रम् । “यथा खड्गं तथा विद्याच्छुरिका
चक्रनिर्णयम् । क्रूरसौम्यविभागेन योधिधिष्णुप्रादि
विन्यसेत्” ।

३६ चापचक्रम्—“चापचक्रं समालेख्य गुणवाणसमन्वितम् ।
शशिनक्षत्रतोभानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत् । त्रीणि-
वाणस्य मूले तु मध्ये मूर्द्धि क्रमात्तथा । चापमूलस्य
मध्येर्द्धे त्रीणि त्रीणि तथा पुनः । गुणे तु त्रीणि
त्रीण्येव योधिनिक्षत्रतः फलम् । शरमूले भवेन्मृत्युर्मध्ये
व्याधिः फले जयः । गुणमध्ये भवेद् भङ्गश्चापमध्ये
धनक्षयः । चापोद्धे विजयोद्योयो, गुणोद्धे लाभसंयु-
तः । चापाधो विग्रहो मृत्युर्गुणाधोऽपि तथा फलम् ।
पाप्यहयुते नेष्टं विशेषेण तु नान्यथा । सौम्ययोगे
ज्योलाभश्चापचक्रे समादिशेत् । शुभपापसमायोगे
बलाधिक्ये बलं स्फुटम्” ।

३७ शनिचक्रम्—“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभा-
दितः । नामधिष्णुं भवेत्तत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
सुखैकन्दक्षदोस्तुर्यं षट्पादे तुर्यं वामके । हृदि पञ्च
तुर्यं शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विकं द्विकम् । हान्यास्ये दक्षदोर्लाभः
भ्रमोऽङ्घ्रौ वामदोरुजम् । हृदि श्रीर्मस्तके राज्यं नेत्रे
सौख्यं मृतिर्गुदे । जन्माष्टदादशे तुर्ये यदा विघ्न-
करः शनिः । तदा सौख्यं वपुस्यं चेत् हृत्शीर्षे नेत्रद-
क्षदोः । तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।
तदा विघ्नं शरीरं चेत् वक्त्राङ्घ्रिगुह्यवाभदोः । यस्य
पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रमिदं स्फुटम् । लिखित्वा
क्षणवर्षेण तैलमध्ये क्षिपेद्बुधः । निःक्षिप्य भूमिमध्यस्थं
क्षणपुष्पैः प्रपूजयेत् । त्रिष्टं याति न सन्देहः पीडां
सुखा शनैश्चरः” ।

३८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्रं शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तथोदरे ।
पादयोः सप्त चक्षुषि साभिजिन्यत्र विन्यसेत् । स्वामि-
भादृष्टयभं गुण्यं, मृत्युभात् स्वामिभं तथा । निष्फलं
पादपृष्ठस्थे फलदं मस्तकोदरे” ।

३९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवसंयुतम् ।
येन विज्ञातमात्रेण क्रियते घातनिर्णयः । सुखैकं मस्तके

लीणि हस्ते पादे चतस्रः । हृदि पञ्च त्रिकं कण्ठे
 र्नाभिजित् तत्र विन्यसेत् । क्त्वा योधभमादौ तु मुख-
 मस्तकवामके । हस्तपादीदरे कण्ठे दशहस्ताङ्घ्रि
 गण्यते । यत्वाङ्गे भानुभौमाकिराहवोधिष्णुसंस्थिताः ।
 तत्र घातं विजानीयात् चन्द्रयोगे विशेषतः । ग्रह-
 भुक्तिप्रमाणेन नवांशकक्रमेण च । प्रहारोजायते तत्र
 वक्रे द्विगुणसंख्यया । निजमे चाङ्घ्रिवातं च पादानं
 मितमे ग्रहे । उदासीने भवेत् सर्वे द्विगुणं शूलक्षेत्रे ।
 एकोऽप्यनेकघातं च करोति भूवलोत्थितः । भूवले
 च यदा खेटाः स्थिताघातं न कुर्वते । यत्र यत्र स्थिते
 घातो यत्रयत्रस्थितेन हि । तत्फलं कथयिष्यामि
 ग्रहभूमिवशात्पुनः । क्रूराघातं न कुर्वन्ति पृष्ठदक्षिणगा
 रणे । सम्मुखामगा ह्येते योधाङ्गे घातकारकाः ।
 दक्षिणाङ्गे गताः क्रूराः सौम्यावामाङ्गसंस्थिताः । शिर-
 म्छेदे ससुतपद्मे भटं धावति सम्मुखम् । यस्य
 वामाङ्गाः क्रूराः सौम्या यस्य च दक्षिणे । तस्य भङ्गे
 रणे नूनं यदि मूरो महाभटः” ।

४० डिम्बचक्रम्—“डिम्बचक्रे न्यसेदुभानि भानुभात् लीणि
 मस्तके । मुखे लीणि द्वयं स्कन्धे एकैकं ब्राह्महस्तयोः ।
 पञ्चहृन्नाभिगुह्यैकं पृष्ठजान्मैकैकपादयोः । विनेख्यं-
 स्त्र्यं नक्षत्रात् जन्मभं तत्र चिन्तयेत् । शीर्षस्थे क्त्वाला-
 भश्च वक्रे सिदान्नभोजनम् । स्कन्धेऽवनी च, ब्राह्म्यां
 स्थानभ्रष्टोमवेत्तरः पाणिभ्यां तस्करोलक्ष्मी हृद्यत्यायुश्च
 नाभिमे । गुह्ये कामी, भ्रमो, जानौ, स्तोकजीवी च
 पादयोः” ।

४१ पञ्चचक्रम्—“चञ्चमस्तककण्ठे च हृद्युदराङ्घ्रिपक्षयोः ।
 लीणि त्रीणि क्रमेणैव शशिभाहिन्यनेत्रुधः । चञ्चुस्ये
 नाममे मूळुः, शीर्षे कण्ठोदरे हृदि । विजयः क्षे
 मलाभश्च च भङ्गदं पादपक्षयोः” ।

४२ वर्गचक्रम्—“अग्रसूडः क माजौरश्चः सिंहः टः शुनी-
 सुतः । तः सर्पः प व्याकुश्च य गजः शयजासुतः । वसु-
 वाणाङ्गवेदास्तु चन्द्राग्निनेत्रवक्रयः । वर्गाङ्गाः क्रमयो-
 ज्ञेया वैततयाशुजानकाः । पूर्वादिक्रमशो ज्ञेयं वर्गा-
 परिदृग्दृक् । नाग्नि माताक्षराः पाङ्गा वर्गाङ्गोपेत
 संख्यया । प्रत्येकं स्थापयेत्तत्र पिण्डं क्त्वाष्टभिर्भजेत् ।
 शेषसंख्यो ध्वजोऽध्वजः २ सिंहः २ श्वा ४ हृष्यरास
 भौ ६ । गजो ७ धाङ्गः ८ क्रमेणैवमायाहृष्टौ भवन्ति च ।
 धाङ्ग्वरासभौचाथो गजः सिंहो ध्वजोऽनलः । यथो-

त्तरवलाः सर्वे ज्ञातव्याः खरवेदिभिः । प्रभौ योधे
 पुरे देगे मितनारोद्वहेषु च । बलिनप्राये भवेत्ताभोन
 लाभोत्रलवर्जिते” ।

४३ आयचक्रम्—“ध्वजो धूर्जोऽथ सिंहः श्वा सौरभेयः ख-
 रोगजः । ध्वाङ्गवेति क्रमेणैव आयाष्टकदिशाष्टके ।
 प्रतिपदाद्वितीयादौ तिथिभुक्तिप्रमाणतः । अहो-
 रात्रे ततः सर्वे यामभुक्ता भवन्ति च । इन्द्रस्थाने महा-
 लाभ आग्नेय्यां मरणं ध्रुवम् । दक्षिणे विजयः
 सौख्यं, नैर्ऋत्यां बन्धनं मृतिः । वारुण्यां सर्वलाभश्च
 वायव्यां हानिकारकम् । उत्तरे धनधान्यं च
 त्वैशान्यां निःफलं मतम् । अतीतं गोहारधाङ्गै
 र्वत्तेमानं ध्वजेऽनले । अनागतं परं विद्यात् धूम्र
 कुक्कुट हस्तिभिः । दृष्टे ध्वजे सभोपस्थं, दूरस्थः गर्जासिं-
 हयोः । श्वाने खरे च सागस्थो निःफलं धूम्रधाङ्गयोः ।
 ऐन्द्राग्नेयो मूलचिन्ता घातोर्हृच्छिणनैर्ऋतौ । वारु-
 ण्यां धातुचिन्ता च जीवचिन्तात्तरे शिवे” । आया-
 वर्गाष्टके ज्ञेया दिग्दृक्क्रमेण च । स्तोदये मूळुदं ज्ञेयं
 सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

४४ विरिञ्चिचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययका-
 रकम् । चक्रं विरिञ्चिविख्यातं यत्सूरैरपि दुर्गमम् ।
 क्तिका चोत्तरा फाल्गुन्युत्तराषाढभाद्रितः । पञ्चोक्त
 युक्ता नृसिद्धानि कृत्वा नवकत्वयम् । वेधोऽपि तिर्य-
 गत्तन् कर्त्तव्यो नवकत्वये । क्रूरसौम्यैर्ष्यैर्हैर्बुद्धं द्वयं तत्र
 शुभाशुभम् । जन्मसम्पद्विपत्क्षेभं प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रातिमित्तात्तारानव भेदा भवन्ति च ।
 जन्मत्रयस्य वेधेन मूळुः क्रूरस्यहैर्भवेत् । जयो-
 लाभः शुभैस्तत्र मित्रैर्मित्रफलं मतम् । सौम्योयः
 शुभतारास्थस्ताराभावमेषधकः । दुष्टास्थो दुष्टमाधत्ते
 क्रूरो तस्माद्विपद्येधः । जन्मत्रये स्थितः सौरिः क्षेमावे-
 राङ्गभूमिजौ । मित्रातिमित्तुगे सूर्ये जायते बधवन्धनम् ।
 जन्मत्रये यदा सन्धी क्षेमावे बुधभार्गवौ । मित्राति
 मित्तुगे चन्द्रे जयलाभसुखानि च । त्रिपञ्चसप्रतासु रोगोत्
 पत्तिर्यदा तदा । चिरं रोगे मृतिस्तासु क्रूरविज्ञासु
 जायते” ।

४५ सप्तशलाकचक्रम्—“तिर्यग्भूदं गतारेखा सप्तसप्त न्यसे-
 द्बुधः । क्तिकादीनि भान्यत् साभिजित्ति क्रमेण च ।
 भुक्तं भोग्यं तथाऽऽकान्तं विद्धं पापग्रहेण भम् । शुभा-
 शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः । यस्याभिधान

मन्त्रं विद्मं क्रूरग्रहेण च । देशग्रामं पुरं सैन्यं नरो-
नारी विनश्यति” । अधिकसप्तयमशब्दे १२६३८० दृश्यम् ।

४६ पञ्चशलाकचक्रम्—“तिर्वगूर्ङगताः पञ्च द्वे द्वे रेखे च
कोषयोः । ईशकोषापररेखायां कृत्तिकां विलिखेद्गुधः ।
विशाखाकृत्तिकावेधो भरण्याञ्चानुराधया । घनिष्ठा
सापयोवेधो मलाश्रयणयोस्तथा । शुभाशुभैर्य हैर्विद्मं
विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्मं महादुष्टं क्रूरवेधे-
महद्भवम्” । अधिकसप्तयमशब्दे १२६३८० दृश्यम् ।

४७ चन्द्रचक्रम्—वक्रेन्दुसदृशं चक्रं त्रितिशूलसम-
न्वितम् । मध्ये द्वादश भान्यत् षट् पृष्ठे नव शूलके ।
मध्ये शूलस्य मध्यस्थं शशभृद्वलमादितः । मध्येन
गगलते चक्रं द्वादशयोधस्य नामभम् । शङ्के मृत्युभयं
मध्ये, पृष्ठे भङ्गो महाहवो । चतुरङ्गे कवौ कोटे द्वन्द्वे
युद्धे विशेषतः” ।

४८ भास्करचक्रम्—“रेखात्रयं त्रिशूलायं तिर्यगेखा-
मण्डनितम् । एकैकाः कोषगास्ताव मध्याधोभानुभादितः ।
व्यधस्तये भवेन्मृत्युशतभिः कोषगैः शुभम् । द्वादश
मध्ये संप्रोक्ता नवर्षाश्चैव दाहकाः” ।

४९ प्रथममातृकाचक्रम्—“धोऽशोर्ङगतारेखाः पञ्च रेखाश्च
तिर्यगाः । कोषकानां भवेद्दुष्टमर्त्याङ्गस्वरयोजना ।
पूर्णिमादिविलोमर्षान् लिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो
मातृकालेख्या ङञ्जणान्यस्वरोज्जितान् । संट्ट्या
नामवर्षाङ्गान् माताभेदेन संयुतान् । सुनिभि(७)स्तु
हरेद्भागं पञ्चात् ज्ञेयं शुभाशुम् । माताधिके भवेत्तामो
माताहीने पराजयः । मातृकायाः प्रभेदोऽयं तस्मात्
ज्ञेयः प्रयत्नतः” ।

५० द्वितीयमातृकाचक्रम्—“द्वादशोर्ङगता रेखाः पञ्च-
रेखाश्च तिर्यगाः । मातृकाप्रस्तरे तत्र षण्डान्यस्वर-
वर्जितान् । कोषकाधोलिखेद्द्वान् पञ्च युग्मं विकं
त्वयम् । षड्द्वयमष्टकं त्रीणि नवकैकं तथैव च । नाम
वर्षस्य या संख्या मातासंख्या तथैव च । प्रिण्डिता
नवभिर्भक्ता जयोमाताधिके रणे” ।

५१ तृतीयमातृकाचक्रम्—“भानुमार्त्तण्डदोर्षाणतिथ्यद्विरस-
दिग्गजाः । नवाङ्गास्तदवः स्थाप्याः पञ्चस्वरकक्षा-
दितः । ङञ्जयोना हकारान्ता नवत्रा कोषकक्रमैः ।
नाममाताचराङ्गैकसप्रशेषे ऽधिके जयः” ।

“भवाणादित्यदोर्षाणतिथिवेदाद्दृश्यमान् । वसुनन्दान-
कान् लिख्य षण्डकोज्जितमातृकाम् । पुत्रामवर्षनावाणा

मङ्गयोगेऽशेषके । माताधिके जयो युद्धे माताहीने
पराजयः” पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—“अथ सारतरं वक्ष्ये लम्पटाचार्यभाषि-
तम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणतः स्फुटम् ।
लम्बालम्बप्रभेदेन चोपाधीधक्रमेण च । प्रवेशनिर्ग-
माभ्यां च चक्रं जयपराजयम् ।”

५३ श्येनचक्रम्—“श्येनचक्रं समालिख्य पञ्चिह्वपं
दुशोभनम् । चञ्चुये भानुभं कृत्वा अष्टाविंशतिभं लिखेत् ।
ऋत्तकं चञ्चुकोटिस्य शीर्षे नेत्रे विकं विकम् ।
पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम ऋत्तं
स्थितं यत् फलं तस्य वदाम्यहम् । चञ्चुये बधव-
न्नाय नामर्षं च यदा भवेत् । लाभः शीर्षोदरे नेत्रे-
ऽशुभं स्यात् पादपृष्ठयोः ।”

५४ तोरणचक्रम्—“नाडीचतुष्टयं चक्रं लिखित्वा तो-
रणाकृति । वृषभादिन्यसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा ।
स्तम्भमूले स्थितान्यष्टौ सिंहद्वारे तथाष्टकम् । मालाया-
मष्टकं चैव चतुर्धियाणानि तोरणे । निर्गमे चन्द्रमा
यत्र प्रवेशे यत्र भास्करः । तत्र काले शुभा यात्रा
विपरीता च हानिदा । चन्द्रः प्रवेशऋत्तस्थो निर्-
र्ममस्यो दिवाकरः । बधवन्वना यात्रा प्रवेशे तत्र
शोभना । चन्द्रादित्यौ प्रवेशे कथं वा निर्गमे स्थितौ ।
मिथं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽपि निर्गमे । क्रूरग्रह
युतश्चन्द्रः प्रवेशे वाऽपि निर्गमे । तद्दिने भूमजां चैव
निषिद्धा राजपट्टिका । शुभग्रहयुते चन्द्रेशिंहद्वार-
भसंस्थिते । प्रवेशः पट्टवन्वस्य भूमजां शोभनः स्फुटः ।
स्तम्भे सौरिन्दपं हलि सिंहे स्वचक्रविग्रहः । माला-
स्थिते बलं राज्यं तोरणे सर्वसिद्धिदः” ।

५५ अहिचक्रम्—“अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वत्र
भाषितम् । द्रव्यं शूल्यं तथा शून्यं येन जानन्ति सा-
धकाः । निषिद्धिर्वर्त्तनैकस्यः सम्भ्रान्तो वत्त भूतले ।
तत्रचक्रमिदं स्थाप्यं स्थानद्वारसुखस्थितम् । ऋत्तरेखा-
ष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रं भवत्येव
मष्टाविंशतिकोषकम् । अहिगत्या च रजत्वे तत्-
काले यत्र चन्द्रभाः । द्रव्यं शूल्यं भवेत्तत्र चन्द्र
भास्करसंक्रमे । तत्र पौष्णाश्रियास्यर्षकृत्तिकासच-
भास्यकम् । उत्तराफालगुनी लेख्यं पूर्वपङ्क्त्यां भसं-
चक्रम् । अहिर्बुध्नाजपादश्चे शतभं ब्राह्मसपभम् ।
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयपङ्क्तिसंस्थितम् । विधिं

विष्णुं धनिष्ठाख्यं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् । चित्रम्
 च तृतीयायां पङ्क्तौ वै धिष्णुसप्रक्रमम् । विश्वम्
 तोयम् मूलं ज्येष्ठां चैत्रविशाखके । स्वार्त्तं पङ्क्तां
 चतुर्थ्यां च कृत्वाय प्रविलोकयेत् । एवं प्रजायते चक्रे
 प्रस्तारः पद्मगाढतिः । द्वारस्तम्भे मघायास्ये द्वारस्या
 क्तिका ततः । अश्विन्यादित्तिः ऋतुश्च व्याहृतिपञ्चकं
 तथा । रेवती पूर्वभाद्रेन्दोः पूर्वाषाढचतुष्टयम् । श्रेष्ठाणि
 भातुभान्यत्र प्रोक्तानि सर्वसंख्यया । शशाङ्के चन्द्र-
 भे द्रव्यं शल्यं भवति सूर्यभे । उदयादिगतानाङ्गो
 भ२७त्नाः पट्टाप्ररेषके । दिनेन्दुः पुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्
 तत्कालचन्द्रभाः । ग्रहैर्भुक्तानि धिष्णुानि खखभै
 गुण्येत्ततः । भुक्तपादकलायोज्याः प्रष्ट्या भागं ततो-
 हरेत् । लक्ष्यस्य त्रिंशता भागो ग्रहाः स्युः शशिपूर्वकाः ।
 अश्विन्यादीन्दुभुक्तानि भानि षष्टिहृतानि च । स्वभुक्त
 भाडीसंयुक्तं द्वित्रं नन्दहृतं त्रिधा । दिनेन्दुभुक्तभा-
 गादि जायन्ते चेष्टकालिकाः । चन्द्रवत् साधयेत्-
 सूर्यश्चक्षुः चेतकानिभम् । पञ्चात् विलोकयेत् तौ
 च स्वरुत्वे चाख्ये स्थितौ । चन्द्रश्च च यदाऽ-
 केन्दु तदास्ति निदिशतं निधिः । भातुः ऋतु-
 गतो द्वौ च तदा ज्ञेयं न संशयः । स्वस्व भे
 द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये । स्थितं न लभ्यते
 द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते । पुष्टे चन्द्रे भवेत्पुष्टः
 क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः । ग्रहर्हाष्टवशात् सोऽपि वि-
 क्षेयो नवधा बुधैः । नवांशकानुमानेन भूमानं
 तस्य कल्पयेत् । कालमानेन तत्संख्यां घातुमानं
 निरीक्षणैः । हैमं तारं च ताम्रं च तलं कांशाय-
 म त्रयम् । चन्द्रे नागं विजाभीयाद् भास्करादिपद्मेक्षिते ।
 मिथैरिश्च भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविजिते ।
 सर्वग्रहेक्षिते चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः । हैमं
 तारञ्च ताम्रारं पाषाणं ज्येष्ठायासम् । सूर्यादित्यह-
 मे चन्द्रे द्रव्यमाण्डं प्रजायते । भुक्ताराण्यं शमा-
 नेन भूमानं कादिकैः करैः । नीचे निम्नः, परे नीचे-
 जलस्थोऽसौ महानिधिः । खोच्चस्थे ऊर्ध्वं द्रव्यं न-
 वांशकान्नेन च । कोष्ठद्वयं परित्यज्य लेख्या मे-
 षादयः क्रान्ता । प्रश्नचन्नाधिपोयत्र तत्र द्रव्यं
 विनिदिशेत् । परमोच्चे परे तद्वै भित्तिस्थस्य-
 संक्रमे । चन्द्रांशभुक्तमानेन द्रव्यसंख्याभिधीयते ।
 ब्रह्माद्शुष्ण्य दृष्टिः षड्भे त बलक्रमात् । अधिष्ठितं

भवेत् द्रव्यं यत्र चन्द्रे ग्रहान्वितः । तदधिष्ठायको-
 क्षेयो भास्करादिपद्मक्रमात् । ग्रहं सुख्यग्रहं चैव
 क्षेत्रपालं च मातृकाम् । दीपेशं भीषणं रुद्रं दक्षं नागं
 विदुः क्रमात् । ग्रहे होमः प्रकर्तव्यो सुख्ये नायराणो
 बलिः । क्षेत्रपाले सुरामांसं मातृकायां महाबलिः ।
 दीपेशे दीपकापुजा भीषणे भीषणाचनम् । रुद्रे
 च रुद्रियोजायोयच्छे यच्चादिप्रान्तयः । नागे नाग
 ग्रहाः पूज्या गणनाथेन संयुताः । लक्ष्मीधरादितत्त्वानि
 सर्वकार्येषु पूजयेत् । निर्वर्त्तनैकमध्ये च सम्भ्रान्तो
 यत्र भूते । तत्र चक्रं लिखेद्दीमान् द्रव्यशल्यस्य
 निर्णयम् । एवं कृतविधाने तु असाध्यो निधिप्राप्यते ।
 निधिं प्राप्य नरा लोके वन्दनीया न संशयः” ।

५६ चन्द्रशुद्धोद्गतचक्रम्—“मीनसेधोदयश्चन्द्रः सततं
 दक्षिणोत्तरा । उत्तरोत्तरशेषेण समत्वं दृष्युम्भयोः ।
 विट्वरं स्यात् समे चन्द्रे दुर्भिक्षं दक्षिणोद्गते । इति
 रोगं भयं शूले सुभिक्षं तत्तरोद्गते” ।

५७ जीवचक्रम्—“शोषं राज्यं चतुर्भिर्भवति खलु करे
 दक्षिणे श्रीशतुर्भिः पीडां षड्भिः पदस्यैर्स्तिरपि
 च भवेद्दामहस्ते चतुर्भिः । करुते चैकेन भूर्तमदन-
 शरमितैश्चसि प्रीतिलाभः स्यान्नेत्रस्यैस्त्रिभिरैरपि
 वशमसुखं वाक्पतेश्चक्रसेतत्” ।

५८ लाङ्गलचक्रम्—“लाङ्गलं दण्डिकायुक्तं योतद्वयसम-
 न्वितम् । दण्डिकादं लिखेद्भानि दिनेशाक्रान्ताभादितः ।
 दण्डिकाहलयुक्तानां द्विद्विस्याने त्रिकं त्रिकम् । योतयोः
 पञ्चकं सव्यगणना चक्रलाङ्गले । दण्डस्थे च गवां
 हानियुगस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीलाङ्गलयोतस्ये
 क्षेत्रारम्भो दिनसंगे” । “त्रिकं त्रिकं त्रिकं पञ्च त्रिकं
 पञ्च द्विकं द्विकम् । अशुभानि शुभानि स्युश्चक्रे लाङ्गल
 संज्ञके” क्वचिदधिकः पाठः ।

५९ वाजोपिचक्रम्—“सूर्यभादुरगं स्यात्त्रिचाडेप्रकान्त
 न्नरं क्रमात् । सुखे तीर्ण गले तीर्ण भानि द्वादश
 चोदरे । पुच्छे त्रयं बहिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् ।
 यदने षड्भाकं विद्याङ्गलकेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्य-
 दृष्टिश्च पुच्छे धान्यक्षयोभवेत् । इतिरोगभयं बाह्ये चक्रे
 वाजोपिचक्रम्” ।

६० दृषचक्रम्—“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
 लिखित्वा विन्यसेद्भानि दृषनामर्त्तपूर्वकम् । सुखाच्चि-
 कर्षशीर्षेषु शङ्करुत्तमे द्विकं द्विकम् । तीर्ण्येष्टे द्विकं

पुच्छे द्विर्द्विः पादोदरे न्यसेत् । हलवाह्वीजोप्रिपार-
म्नादिदिनर्चकम् । यत्राङ्गे संस्थितश्चन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभा-
शुभम् । हान्यास्ये च सुखानि लोचनगते कर्णे च
भिच्चाटनम्, शीर्षे स्यात् स्तरत्तु शङ्कयुगे स्तम्भे स्थिते
शोभनम् । गृध्रे राजभयं च पुच्छभगते पादे भ्रमं हृत्-
सुखमेवं चन्द्रभजं फलं प्रकटितं चक्रे वृषाखेत्रे नृणाम्” ।

६१ सप्तनाडीचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं
सप्तनाडिकम् । येन विज्ञातमात्रेण दृष्टिं जानन्ति
साधकाः । कृत्तिकादि लिखेद्भ्रानि साभिजिन्नि क्रमे-
ण च । सप्तनाडीव्यवस्तव कर्त्तव्यः पञ्चगात्रातिः ।
ताराचतुष्कवेधेन नाडेप्रकैका प्रजायते । तासां ना-
मान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च
विशाखा च मैत्राख्यं भरणी तथा । जड्वाख्या शनि
नाडी स्याच्चण्डनाडप्रभिधा मता । रोहिणी स्वाति
ज्येष्ठाश्च द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी
वायुनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्णञ्च
च चतुर्थकम् । तृतीयाऽङ्गारका नाडी टहनाखरा तथै-
व च । रौद्रं हस्तं तथा पूर्वाषाढभाद्रोत्तरा तथा ।
चतुर्थी जीवनाडी स्यात् सौम्या नाडी प्रकीर्त्तिता ।
पुनर्वसुत्तराफाल्गुन्युत्तराषाढतारका । पूर्वभाद्रश्च शुक्रा-
खरा पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यर्चं फालगुनी
पूर्वा साभिजिच्छतारका । षष्ठी नाडी च विज्ञेया
बुधखरा जलनाडिका । अश्लेषर्चं मघा कर्षो धनि-
ष्ठाभं तथैव च । अस्तवाखरा हि चन्द्रस्य सप्त नाड्यः
प्रकीर्त्तिताः । मध्यमार्गे स्थिताः सौम्या नाडी तस्याप्य
गृह्यतः । सौम्ययास्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं
त्रिकम् । क्रूरा यास्यगता नाड्यः सौम्याः सौम्यदि-
गात्रिताः । मध्यनाडी च मध्यस्था ग्रहरूपफल
प्रदा । एकनाडीगता द्वाद्या अहाः क्रूराः शुभार्थादि ।
ततोनाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदियाऽशुभम् । अहाः-
कुर्युर्माहायातं गताश्चण्डाखराणाडिकाः । वायुनाडी
मतावायुं दहन्त्यार्भापि दाहकाः । सौम्यनाडीगता-
मध्या नीरस्या मेघवाहकाः । जलायां दृष्टिदा चन्द्र
नाडिकाऽप्यतिदृष्टदा । एकोऽप्येतत्फलं दत्ते स्तनाडी
संस्थितो ग्रहः । भूसुतः सर्वनाडीषु धत्ते नाडीभवं
फलम् । प्रादृक्काले समायाते रौद्रदृष्ट्यगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदास्यहम् । यत्र नाडी
स्थितश्चन्द्रस्तस्याः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्वि-

मिचैश्च तद्दिने दृष्टिस्तमा । एवमृत्कांशकयोगो
जायते यदि खेचरैः । तत्र काले महादृष्टियावत्
तस्यांशके शशी । केवलैः सौम्यपापैर्वा पृथैविद्भो यदा
शशी । तदा तु तच्छपानीयं दुर्दिनं तु भवेदुद्भुवम् ।
यस्य ग्रहस्य नाडीस्यश्चन्द्रमास्तदपहेण च । दृष्टो
युक्तः करोत्यम्भो यदि क्षीणो जायते । पीयूषनाडी
गश्चन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः । त्रिचतुःपञ्चपानीयं
दिनान्ये कतिपयकम् । एवं जलाखराणाडीस्ये चन्द्रे
मिन्मपहान्विते । दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते
जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्रस्यैः पूर्ववद्-
पृथैः । यामं दिनार्द्धं क्षीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादित्ये यत् भवन्ति सर्वखेचराः । तत्र दृष्टिः
क्रमाज्ज्ञेया धृत्यकरसवासरान् । सौम्यनाडीगताः
सर्वे दृष्टिदास्ते दिनतयम् । शेषनाडां महाघात
दुष्टदृष्टिप्रदा अहाः । निर्जला जलदानाडी भवेद्योगे
शुभाधिके । क्रूराधिकसमायोगे जलदाऽप्यनुवाहिका ।
एकनाडीसमारूढौ चन्द्रमोक्षरणीसुतौ । यदि तत्र
भवेज्जीवस्तदा वारिसयी मही । यामपुनाडीगताः
क्रूरा अनादृष्टिप्रदचकाः । शुभयुक्ता जलाख्यास्था-
स्तेऽतिदृष्टिप्रदायकाः । बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च
समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काले जायते दृष्टिस्तमा ।
जलयोगसमायाते यदा चन्द्रमिती ग्रहौ । क्रूरै
दृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽत्यदृष्टदः । उदयास्त
मिते मार्गे चक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगताः खेटा
महादृष्टिप्रदामताः” । “प्रादृशि शीतकरो भृगुपलात्
सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः । सूर्यसुताञ्जवपञ्चमगोवा सप्त-
मगश्च जलागमनाय” । क्वचित् पाठान्तरम् ।

६२ सप्तसरचक्रम्—“चक्रं सांवत्सरं वक्ष्ये यदुक्तं कौ-
शलागमे । येन विज्ञायते सस्यग्रहे वर्षे शुभाशुभम् ।
द्वादशारं लिखेच्चक्रं तत्र मेघादिराशयः । संस्थायाः
क्रमयोगेण मीनान्ताः सव्यमार्गगाः । तत्र चक्रे स-
मालेख्या मेघादिराशिमार्गगाः । प्रभवाद्युद्दमेकैकं
षट्पञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्र वत्सरो-
वर्त्तमानकः । तद्वाशिस्यं फलं वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिकं
मतम् । चेत्ने या प्रतिपच्छुक्ता तस्याः काले प्रवेशयेत् ।
एतद्विभोकेयैश्चक्रं कालज्ञानविनिश्चये । तत्र सप्त पञ्चा-
न्यस्य राशौ यो यत्र संस्थितः । वर्षे राशौ विचिन्त्या-
स्ते रेखास्थानगता अहाः उपचयेषु गता, क्रूराः सौम्या

स्विन्नान्यवर्जिताः । अहरेखाप्रदाज्ञेया मित-
मध्यस्थिता ग्रहाः । खल्वे द्विजं फलं दत्ते खोच्चे त्रिजं
तथैव च । फलाङ्गं शत्रुगेहस्थो नीचस्थो निष्फलो-
ग्रहः । एवं रेखाप्रमाणेन वर्षविंशोपका मताः । ज्ञातव्या-
दिशि केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयत्नतः । एवं वर्षफलं प्रोक्तं चैत-
मासाद्यवामरात् । आषाढे कार्तिकेऽप्येवं जलं धान्यं
विचिन्तयेत् । ननु देशे पुरे यामे फलं भिन्नं प्रदृश्यते ।
तस्मात् तत्कारणं वाच्यं येन जानन्ति साधकाः । दे-
शादिराशिनाथस्य यो रेखादायको ग्रहः । मितोदासीन
शत्रुत्वे फलं भिन्नं करोति सः । सितं द्विजं फलं
दत्ते समः सास्यं करोति च । शत्रुः सर्वहरोज्ञेयः
सर्वदा कालचिन्तकैः । एवं विचार्य कर्तव्या काल
विंशोपकावुधैः । तथा पानीयधान्यानां स्वकाले च
विचिन्तयेत् ।

६२ स्थानचक्रम्—‘स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं लम्पटा-
गमे । येन विज्ञायते सत्यक् स्थाने स्थाने शुभाशुभम् ।
स्थानपोडाप्रभावेण राज्ञां पीडा प्रजायते । तस्मादपी-
डिते स्थाने स्यातव्यं सर्वदा बुधैः । स्थाननामोद्भव
राशिं कृत्वाद्दौ द्वादशारके । राशिमण्डलकं न्यस्य वाम-
मार्गेण संस्थितम् । तत्र नवग्रहा स्थाप्याः मासचन्द्रः
स्वराशिभे । तेषां विलोकनं वीक्ष्य स्थानराशिगतायथा ।
तृतीयैकादशे पादं द्विपादं व्योमवन्धुगे १०।४। त्रिकोणे ५।६।
त्रयङ्गुलं सूर्यस्तौ १।७। पूर्णं पश्यन्ति खेचराः । शन्यकं
राजकेत्वाराः पञ्च क्रूरा यहा मताः । शेषं चतुष्टयं
सौम्यं मासेन्दुर्वापि पञ्चमः । एवं पञ्च ग्रहाः क्रूराः
पञ्च सौम्यास्तथैव च । तेषां शुभाशुभासु दृष्टिं ज्ञात्वा
स्थानफलं वदेत् । एकैकग्रहजा दृष्टिः पूर्णपादचतुष्ट-
यम् । पञ्चमे लापकैस्तेषां पादानां विंशतिर्भवेत् ।
तत्र विंशोपकाज्ञेया सौम्यक्रूरहोद्भवाः । एवं प्र-
साधयेद्दृष्टिं युष्मं मानं शुभाशुभम् । बह्वी स्तोत्रोनिता
शेषा जायते एकशुभाशुभा । ते च विंशोपकास्तत्र
स्थानस्य बलनिर्णये । एवं देशे पुरे यामे बलं यत्र शुभा-
धिकम् । तत्र स्थाने स्थितो राजा दुष्टारैर्द्वं पीडयते ।
स्थानबलप्रभावेण स्वदलस्य बलोदयः । प्रदुर्मेन्यं जयं
याति यावत्स्थाने शुभे स्थितः । एतानि सर्वचक्राणि
ज्ञात्वा युद्धं समारभेत् । जयेद्विह न सन्देहः शक्र-
तुल्योऽपि भुञ्जि । सेतेषां त्रिषष्टिसंख्याकत्वेऽपि स्वान-
न्तरचक्रसंस्थामे देन चतुरशीतिसंख्यापूरणम् ।

अङ्गशब्दे ७३ पृ० दर्शितानि “तथाचान्तरचक्रं च सृग-
चक्रं तथैव च । स्वचक्रं वातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु
चतुष्टयम्” गर्गोक्तानि च चत्वारि चतुष्टयङ्गज्योतिष-
मध्ये अन्तरादिचक्राणि यानि तत्र चान्तरचक्रं दृ० सं०
८७५० उक्तं यथा

“रेन्द्रां दिशि शान्तायां विरुधन् पृथग्नितागमं वर्तते ।
शकुनिः पूजालाभं मणिरत्नद्रव्यसम्प्राप्तम् । तदनन्तर-
दिशि कनकागमो भवेद्वाञ्छितार्थसिद्धिश्च । आयुधधन
पुगफलागमस्तृतीये भवेद्भागो । स्निग्धद्विजस्य सन्दर्शनं
चतुर्थे तथाऽऽहितान्ते च । कोशेऽनुजोविभिक्तुप्रद-
र्शनं कनकलोहाग्निः । यास्ये त्वाद्ये नृपपुत्रदर्शनं सि-
द्धिरभिमतस्याग्निः । परतः स्त्रीधर्माग्निः सर्पपयवल्किर-
प्युक्ता । कोशाञ्चतुर्थखण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्वनेष्टस्य । यदा
तदा फलमपि यात्रायां प्राप्तुयाद्याता । यात्रासिद्धिः
प्रथमदक्षिणेन शिखिमहिषकृकटाग्निश्च । यास्याद्वितीय-
भागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः । ऊर्ध्वं सिद्धिः कैवर्त्त-
सङ्गभो मीनतन्त्रिराद्याग्निः । प्रव्रजितदर्शनं तत्परं च
पक्वान्फललब्धिः । नैर्ध्वं स्त्रीलाभस्तुरगालङ्कारद्रुतले
खाग्निः । परतोऽस्य चर्मतच्छित्तिदर्शनं चर्ममयलब्धिः ।
वानरभिक्तुश्मण्णावलोकनं नैर्ध्वं तीतृतीयांशे । फलकुसुम-
दन्तघटितागमश्च कोशाञ्चतुर्थांशे । वारुण्यामर्शवजान-
रत्नवैदूर्यं मणिमयप्राग्निः । परतोऽतः शवरव्याधचौर-
सङ्गः पिशितलब्धिः । परतोऽपि दर्शनं वातरोमिणां
चन्दनागुरुप्राग्निः । आयुधपुस्तकलब्धिस्तद्वृत्तिसमागम-
सोर्ध्वम् । वायव्ये फेनकचामरौगिकाग्निः समेति का-
यस्यः । सृग्मयनाभोऽन्यस्त्रिन् वैतालकं च शुभासङ्गा-
नाम् । वायव्याद्यतृतीये सिद्धेण समागतौ धनप्राग्निः ।
पश्चात्प्राग्निरतः परमिष्टसुहृत्सम्प्रयोगश्च । दक्षिणगडन-
लाजानां लब्धिस्तददर्शनं च विप्रस्य । अर्थावाग्निर-
न्तरपुगच्छति साधवाञ्छश्च । वैश्याव्दुःशाससमागमः परे
शुष्कपुष्पफललब्धिः । अतः परं चित्रचरस्य दर्शनं
वस्त्रसम्प्राप्तिः । ऐशान्यां देवलकोऽङ्गभो धान्यरत्न-
पगुलब्धिः । प्राक् प्रथमे वस्त्राग्निः समागमश्चापि व-
यं कथा । रजकेन समायोगो जलवद्रव्यागमश्च परतो
ऽतः । हस्त्युपजीविसमाजश्चात्तद्वनहस्तलब्धिश्च ।
द्वाविंशत् प्रथमकं दिक्चक्रं मास्तुवन्दनेऽप्युक्तम् ।
अरनाभिस्थैरन्तः फलानि नवधा विकल्पानि । ना-
भिस्थे बन्धुसुहृत्समागमस्तुष्टिरुत्तमा भवति । प्राप्यत्त

पट्टवस्त्रागमस्वरे नृपतिसंयोगः । आग्नेये कौलिक-
तन्त्रपारिकर्मांश्चस्त्रतसंयोगः । लब्धिश तत्कृतानां द्रव्या-
णामश्वलब्धिर्वा । नेमीभागं बुद्धा नाभीभागं च दक्षिणे
योऽरः । धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्भस्मलाभश्च ।
उत्राक्रीडककापालिकागमो नैर्कते सप्तद्विष्टः । वृषभस्य
चात्र लब्धिर्भाषकलत्याद्यमशनं च । अपरस्यां दिशि यो
ऽरस्तत्वासक्तिः क्रीडकैर्भवति । सासुद्रद्रव्यसुसारकाचफच-
मद्यलब्धिश्च । भारवह्वक्तभिक्षुकसन्दर्शनमपि च वायु-
दिक्स्थे । तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुद्गागकुसु-
मस्य । कौवेर्यां दिशि शकुनः शान्तायां वित्तलाभमा-
ख्याति । भागवतेन समागममाचटे पीतवस्त्रैश्च ।
ऐशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं ससुपयाति । लब्धिश
परिज्ञेया कृष्णाद्योवस्त्रघराणाम् । यास्येऽष्टांशे प-
ञ्चाङ्गिपट्टसिद्धिप्राप्तयेषु मध्यफला । सौम्येन च द्वितीये
श्रेष्ठेऽतिशोभना यात्रा । अश्वत्थे तु नाभ्यां शुभफलदा
भवति षट्सु चारेषु । वायव्यानेर्कतयोरुभयोः क्लेशा-
वहा यात्रा । शान्तासु दिक्षु फलमिदमुक्तं दीप्रास्वतो
ऽभिधास्यामि । ऐन्द्र्यां भयं नरेन्द्रात् समागमश्चैव
शत्रूणां । तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णका-
राणाम् । अर्थक्षयस्तृतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च ।
अग्निभयं च चतुर्थे भयमाग्नेये च भवति चौरैः ।
कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः । प्रम-
टागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेत्तुर्थे च । हैरग्यकका-
रुक्षयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च । अथ पञ्चमे नृपभयं
मारीसूतदर्शनं च वक्तव्यम् । षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्ध-
वाग्नां सडोम्य नाम् । धीवरशाकुनिकानां सप्तमभागे
भयं भवति दीप्ते । भोजनविधात उक्तो निर्गन्धिभयं
च तत्परतः । कलहो नैर्कतभागे रक्तस्त्रावो ऽथ शस्त्र-
कोपश्च । अपरास्ये चर्मकतं विनश्यति चर्मकारुभयम् ।
तदन्तरे परित्राट्टमणभयं तत्परे त्वनशनभयम् ।
दृष्टिभयं वारुण्यां श्वत्कराणां भयं परतः । वायुय-
न्त्रे विनाशः परे परे शस्त्रपुस्तवात्तानाम् । कोणे पुस्तक-
नाशः परे विप्रस्तेन वायुभयम् । परतो वित्तविनाशो
निर्कः सङ्घ विप्रहृद्य विज्ञेयः । तस्यासन्ने ऽश्ववधो
भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम् । गोचरणशस्त्रायाता-
बुद्धि परे सार्धवातधननाशौ । आरुन्ने च श्वभयं ज्ञात्य-
द्विजटासर्गिकानाम् । ऐशानस्थासन्ने चित्तास्परचित्त-
लङ्घयं प्रोक्तम् । ऐशाने त्वग्निभयं दूषणमस्युत्तमस्वी-

णाम् । प्रोक्तस्यैवासन्ने दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च ।
भयमूर्ध्वे रजकानां विज्ञेयं काञ्चिकानां च । हस्त्या-
रोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ । अश्व-
न्तरे तु दीप्ते पत्नीमरणं ध्रुवं पूर्वे । शस्त्रानलप्रकोपा-
वाग्नेये वाजिमरणाश्लिभयम् । यास्ये धर्मविनाशः
परे ऽग्नयस्त्रान्दचोत्तवधाः । अपरे तु कर्मिणां भय-
मथ कोणे चानिष्ठे खरोद्ववधः । अत्रैव मनुष्याणां
विस्त्रिचकाविप्रभयं भवति । उदगर्थविप्रपीडा दिश्यै-
शान्यां तु चित्तसन्नापः । यामोणगोपपीडा तत्र च
नान्या तथात्तवधः” ।

२८३५ चक्रं ७०० ६२३० यथा

“सीमागता वन्यस्त्रगा रुक्मः स्थिता द्रजन्तो ऽथ समा-
पतन्तः । सम्प्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ताः कुर्वन्त शून्यं
परितो भ्रमन्तः । ते यास्यसत्त्वरनुवाश्यमाना भयाय
रोधाय भवन्ति वन्यैः । हास्यामपि प्रत्यनुवागितास्ते
वन्द्यहायैव सन्तौ भवन्ति । वन्ये सत्त्वे द्वारसंस्थे
पुरस्य रोधो वाचः सम्प्रविष्टे विनाशः । सृते सन्त्युः,
स्याद्भयं संस्थिते च गेहं याते वन्यं सम्प्रदिष्टम् ।”

३ द्वाचक्रं ७० ० ८६ ३०

“नृतरगकरिकुम्भपर्याणसलीरवृत्ते एकासञ्च यच्छत्रश या-
सनीलूखलानि ध्वजं चासरं शादलं पुष्पितं वा प्रदेशं
यदा श्वावभूत्वप्रापते याति यातस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदाङ्गं के
गोमये मिष्टभोज्यागमः शुष्कसम्पत्तये गौडिकामोदकावा-
त्रिरेवाथ वा । अथ विपतरुकराट्टकीकाष्ठपाशाणशुष्कद्रुमा-
स्थिप्रशानानि मूत्रप्रावहत्याथवा यायिनो ऽप्येसरो
ऽनिष्टमाख्याति शय्याकुलालादिभाण्डान्यभुक्तान्यभि-
दानि वा मूत्रयन् कन्यकादोषकट्टु भुञ्जमानानि चेद्दृष्टतं
तद्गृह्णत्यास्तथा स्यादुपानत्फलं गे सु सम्पत्तये वर्षजः
सङ्करः । गमनसुखसुपानं सस्यद्वयोपतिष्ठेद्दश
स्यात्तदा सिद्धये सांसपन्नाग्ने ऽर्थात्प्राप्तेः चास्या
शुभं साम्प्रानातेन शुष्केण चास्या गृहीतेन सृद्युः
प्रशालीलूखलेनाभिधातो ऽथ पुंसः शिरोऽक्षपाटादि-
वक्तो भुवो ह्यागमो वस्तुचौरादिभिव्यापः केचिदाहुः
सवस्ते शुभम् । प्रविशत तु सत्तं सयुष्कारिस्वपुत्रो
प्रधानस्य तस्मिन् वधः शङ्खलाशीर्षवक्त्रिपरत्रादि वा वन्ध-
नं चोपगृह्णोपतिष्ठेद्ददा स्यात्तदा वन्धनं वेढे पादौ विधु-
न्वन् स्वकर्णवुपर्याक्रमंवापि विज्ञाय यातुविरोधे विरोध-
स्तथा स्याद्भ्रुकण्डूयने स्यात् स्वपंशोर्ध्वपादः सदा दो-

चक्रम् । सूर्योदये ऽर्काभिमुखो विरौति यामस्य मध्ये
 यदि सारमेयः । एको यदा वा बहवः समेताः शंसन्ति
 देशधिपमन्यमाशु । सूर्योन्मुखः श्वा ऽनलदिक्स्थितश्च
 चौरानलत्वासकरोऽचिरेण । मध्याह्नकाले ऽनलमृत्यु-
 शंसी सशोणितः स्यात्कलहो ऽपराल्हे । रुविन्दनेशाभि-
 मुखो ऽस्तकाले कधीवलानां भयमाशु धत्ते । प्रदोष-
 कालेऽनिलदिङ्मुखस्तु धत्ते भयं मारुततस्करोयम् ।
 उदङ्मुखश्चापि निशाधकाले विप्रव्यथां गोहरणं च
 शास्ति । निशावसाने शिवदिङ्मुखश्च कन्याभिदूषानल-
 गर्भं पातान् । उच्चैःस्तराः सुस्तृणकूटसंस्थाः प्रासादवेषसो-
 त्तमसंस्थिता वा । वर्षासु वृष्टिं कथयन्ति त्रीवामनप्रव
 मृत्युं दहनं रुजश्च । प्राहृत्कालेऽवग्रहे ऽम्भो ऽवगाहप्र
 प्रत्यावृत्तै रेचकैश्चाप्यभीष्टम् । व्याधुन्वन्तो वा पिबन्तश्च
 तोयं वृष्टिं कुर्वन्त्यन्तरे द्वादशाहात् । द्वारे शिरो न्यस्य
 बहिः शरीरं रोह्यते श्वा गृह्णिणीं विलोक्य । रोगप्रदः
 स्यादथ मन्दिरान्तर्वेष्टिर्मुखः शंसति वन्धकीं ताम् ।
 कुड्प्रसक्तिरति वेश्मनो यदा तत्र खानकभयं भवेत्तदा ।
 गोवृष्टिर्त्करति गोपहं वदेदुधानप्रबन्धिमपि धान्यभूमिषु ।
 एकेनाज्ज्ञा साशुषा दीनवृष्टिर्मेन्दाहारो दुःखकत्तद्दु-
 हस्य । गोभिः सार्धं क्रोडमानः सुभिक्तं क्षेमारोग्यं
 चाभिधत्ते सुदं च । वामं जिघ्रेज्जानु वित्तागमाय
 स्त्रीभिः साकं विग्रहो रक्षिणं चेत् । जरुं वामं चेन्द्र-
 यार्थोपभोगाः सव्यं जिघ्रेदिष्टमित्तैर्द्विरोधः । पादौ
 जिघ्रेद्यायिनश्चेद्यातां प्राहा र्थाग्निं वाञ्छितां निश्चलस्य ।
 स्थानस्थस्योपानहौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्रं यातां सारमेयः
 करोति । उभयोरपि जिघ्रेतोह बाह्वोर्विज्ञेयो रि-
 पुचौरसम्भयोगः । अथ गोपायति भस्मनि स्वभक्षान् सां-
 सास्थीनि च शीघ्रमग्निर्क्रोपः । यामे भषित्वा च बहिः
 प्रसृजाने भषन्ति चेदुत्तमपुंविनाशः । यियासतश्चाभि-
 मुखो विरौति यदा तदा श्वा निरुणद्धि याताम् ।
 उकारवर्णेन रुते ऽर्थसिद्धिरोकारवर्णेन च वामपार्श्वे ।
 व्याघ्रेपमौकाररुतेन विद्यान् निषेधकत्ववैरुतेश्च पश्चात् ।
 खड्गेति चोच्चैश्च सुकृष्टं ऊर्यं रुवन्ति दण्डैरिव ताड्य-
 मानाः । श्वानो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शूनप्रतां
 मृत्युभयं च जुव्युः । प्रकाश्य दन्तान् यदि लेडि स्त्रिकिणी
 तटाऽग्रनं सिष्टसुशन्ति तद्विदः । यदाननं चावलिहेद्
 स्त्रिकिणी प्रवृत्तभोज्ये ऽपि तदान्निविधत् । यामस्य मध्ये
 ददि वा पुरस्य भषन्ति संहत्य सुकृष्टं ऊर्ये । ते क्लेश-

माख्यान्ति तदीश्वरस्य श्वारग्यभंस्यो मृगवर्द्धचिन्त्यः ।
 वृत्तोपगे क्रोशति तोयपातः स्यादिन्द्रकीले सचिवस्य
 पीडा । वायोर्गर्हे शस्यभयं गृहानः पीडा पुरस्यैव
 च गोपुरस्थाः । भयं च श्यासु तदीश्वराणां याने भषन्तो
 भयदाश्च पश्चात् । अथापसव्या जनसन्निवेशे भयं भषन्तः
 कथयन्त्यरीणाम् ।

४अनिलचक्रञ्च अनिलशब्दे १६६ष्टुं दर्शितम् । व्यूहस्यात्
 चक्राकारः स च द्रोणेनाभिमन्युवधपर्वणि कृतः ।
 “चक्रव्यूहो महाराज ! हृषीकाचार्येणाभिकल्पितः” भा०
 द्रो०२४अ० । इत्यादिनोक्तः । यन्त्ररूपचक्राणि यन्त्रशब्दे
 वक्ष्यन्ते । तत्र राष्ट्रे “स्वचक्रं परचक्रञ्च” इति-
 कथने एतद्वच्छब्दे अक्षुपदं दर्शितवाक्ये । समूहे
 “भूरेणवो नभसि नङ्गपयोदचक्रम्” माघः । “दिक्-
 चक्रमाक्रामति” मृच्छं । सुदर्शनाख्ये राष्ट्रे च ।
 “अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपसूढयोः श्रिया”
 माघः । “न चक्रमस्याक्रमताधिकम्बरम्” माघः ।
 चक्रवाके । “तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रव-
 र्तिनौ” उद्भटः । कुम्भकारचक्रे चक्रवाके च । “कलसे
 निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभूमिकारिताशुणः । स तदु-
 च्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभूमिमातनोति यत्” नैष० ।
 राशिचक्रे “त्रिंशत्कल्यो युगे भानां चक्रं प्राकप्रविल-
 स्वते” सू०सि० । “रवेश्चक्रभोगोऽर्काधं प्रदिष्टम्” सि०
 शि० । २० मण्डलाकारे रेखाविनप्रासभेदे “चक्रे
 सचक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन” “वितत्य वात्यामयचक्र
 चङ्क्रमान्” नैष० । “शालग्रामशिलाचक्रम् गोमती-
 चक्रम्” एकद्वारे चतुश्चक्रं वनपालाविभूषितम्” शाल-
 ग्रामशब्दे दृश्यम् ।

चक्रक पु० चक्रमिव कायति कै-क । तर्कभेदे । तल्लक्ष्यं
 सापेक्षशीयापेक्षितसापेक्षत्वनिवन्धनः प्रसङ्गश्चक्रकः”
 तर्के जगदीशः । अपेक्षा च ज्ञप्ते उत्पत्तौ स्थितौ च ।
 अन्योन्याश्रयशब्दे दर्शिते व्यापादके जन्यपदमन्तर्भायोटा-
 हरणम् । अपेक्षा चात्र साक्षात्परस्परसाधारणी
 ग्राह्या तर्क जगदीशः । तत्र ज्ञप्ते एतद्व्युत्पत्तानं यद्ये-
 तद्व्युत्पत्तानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्व्युत्प-
 त्तानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । उत्पत्तौ घटोऽयं
 यद्येतद्व्युत्पत्तजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्व्युत्पत्तजन्यजन्य
 भिन्नः स्यात् । स्थितौ घटोऽयं यद्येतद्व्युत्पत्तवृत्तिः स्यात्
 तथात्वेनोपलभ्येतेति । २१अभिभेदे पु० चक्रस्य गोला-

पल्लवम् अथा० फञ् । चाक्रायण चक्रगोत्रापत्वे पुंस्त्री
“उग्रस्तिर्ह चाक्रायणः” छा० उ० । कुण्डलकलितनगण-
मिह सुलभं गन्धकुसुमरसविरचितबलयम् । चक्रसुरग-
पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिमुललितभणितम्’
इत्युक्तमन्त्रे २२ अन्धोभेदे चक्राकारे २३ दद्रु रोगे
चक्रमर्दः । २४ मनस्तन्त्रे चक्रगदाधरशब्दे उदा० ।
गिरिनद्या० ततः परं नदीनितम्बशब्दस्थनस्य वा णत्वम् ।

चक्रकारक न० चक्रं चक्राकाररेखां करोति छ-खुल
इत० । १ नखे शब्दार्थि० । तस्य नारीकुचयोः चक्रा-
काररेखाकरणात् तथात्वम् २ व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये
अमरः । [(चाकूलिया) शब्दच० ।

चक्रकुल्या स्त्री चक्रस्य तदाकारस्य कुल्येव । १ चित्रपण्यांम्
चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दद्रुरोगे गजइव मर्दकत्वात् ।
चक्रमर्दं वृक्षे (दादमर्दनवृक्षे) राजनि० ।

चक्रगण्डु पु० चक्रमिव गण्डुः । (गालवालिश) ख्याते उप-
धानभेदे हेमच० ।

चक्रगदाधर पु० “मनस्तन्त्रात्मकं चक्रं बुद्धितन्त्रात्मिकां
गदाम् । धारयन् लोकरक्षार्थं गुणश्चक्रगदाधरः” विष्णु सं०
भाष्यधृतवाक्योक्ते परमेश्वरे

चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य । त्रयोदशे शब्दच० ।
चक्रचर वि० चक्रेण संवशश्चरति चर-ट । संभोभूय चा-
रिणि गजविहगादौ । “तथा नागाः सुपर्णाश्च सि-
द्धाश्चक्रचरास्तथा” भा० व० ८२१४ स्तो० ।

चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति णिनि । रथे । “विधिरैकक
चक्रचारिणं किञ्च निश्चितसति मान्दधं रथम्” नैष० ।

चक्रजीवक पु० चक्रेण कुम्भसाधनचक्रेण जीवति जीव-खुल
इत० । कुम्भकारे हेमच० ।

चक्रतीर्थ न० चक्रेण सुदर्शनेन चालनेन कृतं तीर्थम् । प्रभास
क्षेत्रस्य वैष्णवे तीर्थभेदे तत्कथा स्क० प्रभा०

“तस्य सीमां प्रवक्ष्यामि विष्णुक्षेत्रस्य भामिनि ! । पूर्वे-
यमेश्वरं यावत् श्रीसोमेशसु पश्चिमे । उत्तरे तु विशा-
लाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः” इत्युपक्रमे “चक्रतीर्थं नरः
स्नात्वा सोपवासाजितेन्द्रियः । द्वादश्यां कार्तिके सासि-
दद्यात् विप्रेषु काञ्चनम् । विष्णुं संपूज्य विधिना सुच्यते
सर्वपातकैः । देव्युवाच चक्रतीर्थं कथं नाम त्वया
प्रोक्तं वृषभ्यज ! । कुत तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व
मे । ईश्वर उवाच । पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा दैत्यान्
जनाह नः । चक्रं प्रचालयामास तत वै रत्नरञ्जितम् ।

अष्ट कोटीस्तु तीर्थानि तदानीय स्वयं हरिः । तीर्थे
प्रकल्पयामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने । तीर्थस्य चक्रे
नामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम् । अष्टायुतानि तीर्था-
नामसौ कोशस्तथैव च । तत्र सनि महादेवि ! चक्रतीर्थे
न संशयः । यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः ।
सर्वतीर्थामिषेकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम् । तीर्था-
नामसौकोशस्तु निवसन्ति वरानने ! । एकादश्यां विशेषेण
चन्द्रसूर्यपक्षे तथा । तत्र स्नात्वा महादेवि ! यज्ञ-
कोटिफलं लभेत् । तस्य कल्पेषु नामानि षड्णु ते
कथयामग्रहम् । कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्विती-
यक्रे । तृतीये शतघारं च चक्रतीर्थं चतुर्थके । एवं ते
कल्पनामानि अतीतान्यखलानि ते । कथितान्येवमन्यानि
चेयानि विबुधैः क्रमात् । तत्र यद्दीयते दानं तस्य
संस्था न विद्यते । अर्द्धक्रोशप्रमाणञ्च विष्णु खेत्वं प्रकी-
र्तितम् । ब्रह्महत्यापसर्पाय सत्यमेतन्मयोदितम् ।
सासोपवासी तत्क्षेत्रमग्निहोत्री पतिव्रता । स्वाध्यायी
यज्ञयाजी च तपश्चान्द्रायणादिकम् । तिलोदकं च
पितृणां श्राद्धञ्च विधिपूर्वकम् । एकरातं त्रिरातं वा
कृच्छ्रसान्नपनं तथा । सासोपवासी तत्रैव अन्यद्वा पु-
ण्यकर्म कृतं । दैवारिचोत्तमासाद्य यत्किञ्चित् कुरुते
नरः । अन्यक्षेत्रात् कोटिगुणं पुण्यं भूयान्न संशयः ।
सुदर्शने वरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत् । सम्यकयात्रा-
फलप्रेप्तुः सर्वपापविशुद्धये । चाण्डालः श्वपचोवापि
तिर्थगृधोनिगतस्तथा । तस्मिन् तीर्थे मृतः सम्यक् आ-
च्युतं लोकमाप्नुयात् । इति संक्षेपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थ-
समुद्भवम् । माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम्” ।

चक्रतैल न० चक्रस्य तत्फलस्य तैलम् । चक्रमर्दफल-
जाते तैले । “चक्रतैलेन चाभ्यज्य सज्जचूर्णेन चूर्णयेत्” ।
“कृत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्” सुश्रुतः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।

चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निश्चिते वेद्यकशास्त्रभेदे

चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीवृक्षे
राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।

चक्रदेव पु० यादवे नृपभेदे । “अष्टादश सहस्राणि भ्रातृणां
सनि नः कुले । आडकस्य शतं एता एकेकस्तिदशा-
वरः । चारुदेष्यः सह भ्राता चक्रदेवश्च सात्यकिः । अहञ्च
रौहिणेयश्च” भा० सं० १३३० । कथोक्तिः ।

चक्रद्वार पु० चक्रमिव द्वारमत । पर्वतभेदे । “द्रोणश्च शत
शङ्खश्च चक्रद्वारश्च पर्यतः” भा० शा० ३२२८० ।

चक्रधनुम् पु० सूर्याज्जाते कपिलाख्ये ऋषिभेदे । “अत्र
चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातोमहान्दधिः । विदुर्थं कपिलं देवं
देनार्त्ताः सगरात्मजाः” भा० उ० १०८८० ।

चक्रधर पु० चक्रं मनस्तत्त्वं सुदुर्गाख्यमस्तं वा धरति-
ष्ट-अच् । चक्रधारिण्य विष्णौ श्यामयाजिनि च
सिद्धिः । “प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः” रघुः । चक्रास्त-
धारकप्रातृ ऋषादौ “यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्र-
धराण्यथाः” भा० व० ८५८० ।

चक्रधर्मन् पु० विद्याधरभेदे । “विद्याधराधिपय्यैव चक्र-
धर्मा सहाजुजैः । उपाचरति तत्तस्य धनानामीश्वरं
प्रभुम्” भा० स० १०८० ।

चक्रधारण न० चक्रं धार्यतेऽनेन धारि-करणे ल्युट् ।
रथावयवभेदे अक्षनाभौ शब्दार्थः ।

चक्रधारा स्त्री इत् । चक्रधाम्ये शब्दार्थः ।

चक्रनख पु० चक्रमिव नखोऽस्तस्य अच् । व्याघ्रनखे गन्ध-
द्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रन(ग)दी स्त्री चक्रप्रधाना विश्वचक्राविर्भवस्थानं नदी
गिरिनद्यां वा गत्वम् । गण्डकीनद्याम् । “यत्ना-
श्मपटान्युभयतो नाभिर्दृशन्चक्रैश्चक्र(ग)नदी नाम
सरित्प्रवरा सर्वतःपवित्रीकरीति” भाग० ५।७.११। “चक्रनदी
गण्डकी” श्रीधरः ।

चक्रनाभि पु० इत् । चक्रस्य नाभौ । “यावत्तस्तु सिराः
काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निवहन्ताः
प्रतन्वन्ति सप्तततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्रा-
णान्नाभिव्युपासिता । सिराभिराहता नाभिसंक्रान्ता-
भिरिवारकैः” सुवृतः ।

चक्रनामन् पु० चक्रात् सञ्ज्ञिकाचक्रात् नाम यस्य । सञ्ज्ञिक
धर्तौ हेमच० । तस्य सञ्ज्ञिकापटलजातत्वात् तथात्वञ्च
= चक्रनामनामञ्जे चक्रवाके च ।

चक्रनायक पु० चक्रं तटाकारं नयति नी-एल् इत् ।
व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रण्डाट पु० चक्रः चक्रकारो दद्रुरोगः पञ्चमिव तदाटति
पसवति अच् ७त० । चक्रमर्दुच्छे दद्रुत्रे शब्दर० ।

चक्रपद् न० चक्रपदमिह भनननसुसुदिः” उ०र० टी० उल्ले
तयोदशम्वरपादे उल्लेखे । [इत्] चारगदधे वैदिकम् ।

चक्रपरिग्रहाय पु० चक्रं दद्रुरोगं परिविधति परि+अध+ण

चक्रपर्णी स्त्री चक्रमिव पर्यमस्या लीप् । पृश्निपर्णीम् शब्दच०
चक्रपाणि पु० चक्रं पाण्यावस्य प्रहरणार्थत्वात् सप्तम्याः
परनि० व्य० षष्ठे । विष्णौ । “निष्प्रक्षमितान् समरे
चक्रपाणिरिवाहुरान्” भा० भी० ४८८० । “प्रायेण
निष्क्रामति चक्रपाणौ” साधः ।

चक्रपाण्डित पु० चक्रदत्ताख्यवैद्यकग्रन्थकारके विद्वद्भेदे ।
चक्रपाट पु० चक्रं पाटइव वय्य । रथे अजयपालः ।

चक्रपाल पु० चक्रं पालयति पालि+अण् । सेनापति
चक्ररक्षके बोधभेदे । चक्ररक्षशब्दे ङण्यस् ।
चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णुना कृता पुष्करिणी ।
काशीस्ये मणिकर्षिकास्ये पुष्करिणीभेदरूपे तीर्थे नत्-
कथा काशीस्य २६८० यथा
“खनित्वा तत्र चक्रेण रस्यां पुष्करिणीं हरिः निजा-
ङ्गस्वेदसन्दोहसलिलेस्तामूरयत् । समाः सहस्रं पद्मा-
शत् तपत्रयद्वकारसः । चक्रपुष्करिणीतीर्थे नत् स्याः
समाकर्तः” इत्युपक्रमे “त्वदीयचरणाम्भोजमकरन्दमधू-
त्सुकः । मञ्चेतोभ्रमरो भ्रान्तिं विहायास्वाशु निश्चलः ।
त्वदीयस्यास्य तपसो मञ्चोपचयदर्शनार्थे । यन्मया लो-
लितो मौलिरहिश्चवणभूषणः । तटान्दोलनतः कर्णात्
पपात मणिकर्षिका । मणिभिः खचित्वा रस्या ततोऽस्तु
मणिकर्षिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थे पुरा ख्यातमिदं
शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर ! ।
मम कर्णात् पपातयेयं यदा च मणिकर्षिका । ततः प्रवृत्ति
लोकैऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्षिका” । “अस्मिंस्तीर्थवरे
शम्भो ! मणिश्रवणभूषणे । सभ्यां स्नानं जपं ह्रीमं
वेदाध्ययनसत्तमम् । तपस्यं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च प्रज-
नन् । गोभूतिजहिरग्यानि दीपान्नाम्बरभूषणम् ।
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततत्तलूननेकथः । व्रतोत्कर्षं
उपात्सुगे लिङ्गादिस्थापनं तथा । करोति यो मञ्चा-
प्राज्ञो ज्ञानायुः क्षणमत्वरम् । विपत्तिं विपलाद्यापि
सम्पत्सन्तिभङ्गुराम् । अक्षया सुक्तिरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य
वर्ष्मणः । अन्त्याद्यापि शुभं कर्म यद्वत्तं अथवा उक्तम् ।
विगायत्रातसीजान् ! त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । वैश्वेयस्थाः
प्रियो चेत्सुस्तसु जगदीश्वर ! । नातुशोवति नारस्याति
हत्वा कालावर्यसि यत् । तदिहाश्रयमेवासु तखेप्र ! त्व
दुयुक्तात् । तव प्रासादात्तस्येग ! सर्वमच्छयमस्तु तत् ।
दटस्ति यद् भविष्यच्च वद्भूतञ्च रुदंश्वर ! । तस्य त्रेतञ्च
सुखात् केतुमरुत् शुभं दटस् । दद्याद् सदाशिव !

चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णुना कृता पुष्करिणी ।
काशीस्ये मणिकर्षिकास्ये पुष्करिणीभेदरूपे तीर्थे नत्-
कथा काशीस्य २६८० यथा

“खनित्वा तत्र चक्रेण रस्यां पुष्करिणीं हरिः निजा-
ङ्गस्वेदसन्दोहसलिलेस्तामूरयत् । समाः सहस्रं पद्मा-
शत् तपत्रयद्वकारसः । चक्रपुष्करिणीतीर्थे नत् स्याः
समाकर्तः” इत्युपक्रमे “त्वदीयचरणाम्भोजमकरन्दमधू-
त्सुकः । मञ्चेतोभ्रमरो भ्रान्तिं विहायास्वाशु निश्चलः ।
त्वदीयस्यास्य तपसो मञ्चोपचयदर्शनार्थे । यन्मया लो-
लितो मौलिरहिश्चवणभूषणः । तटान्दोलनतः कर्णात्
पपात मणिकर्षिका । मणिभिः खचित्वा रस्या ततोऽस्तु
मणिकर्षिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थे पुरा ख्यातमिदं
शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर ! ।
मम कर्णात् पपातयेयं यदा च मणिकर्षिका । ततः प्रवृत्ति
लोकैऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्षिका” । “अस्मिंस्तीर्थवरे
शम्भो ! मणिश्रवणभूषणे । सभ्यां स्नानं जपं ह्रीमं
वेदाध्ययनसत्तमम् । तपस्यं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च प्रज-
नन् । गोभूतिजहिरग्यानि दीपान्नाम्बरभूषणम् ।
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततत्तलूननेकथः । व्रतोत्कर्षं
उपात्सुगे लिङ्गादिस्थापनं तथा । करोति यो मञ्चा-
प्राज्ञो ज्ञानायुः क्षणमत्वरम् । विपत्तिं विपलाद्यापि
सम्पत्सन्तिभङ्गुराम् । अक्षया सुक्तिरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य
वर्ष्मणः । अन्त्याद्यापि शुभं कर्म यद्वत्तं अथवा उक्तम् ।
विगायत्रातसीजान् ! त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । वैश्वेयस्थाः
प्रियो चेत्सुस्तसु जगदीश्वर ! । नातुशोवति नारस्याति
हत्वा कालावर्यसि यत् । तदिहाश्रयमेवासु तखेप्र ! त्व
दुयुक्तात् । तव प्रासादात्तस्येग ! सर्वमच्छयमस्तु तत् ।
दटस्ति यद् भविष्यच्च वद्भूतञ्च रुदंश्वर ! । तस्य त्रेतञ्च
सुखात् केतुमरुत् शुभं दटस् । दद्याद् सदाशिव !

स्वतो न किञ्चिदधिकं शिव ! । तथाऽऽनन्दवनादस्मात्
किञ्चनास्त्वधिकं क्वचित् । विना संख्येन योगेन विना
स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः अयोऽस्तु प्राणि-
नामिह" । [अस्त्वभेदे त्रिका० ।

चक्रफलं न० चक्रमिव फलमग्रं यस्य । चक्राकारायुक्ते
चक्रवन्तु पु० इत० । सूर्ये हेमच० । चक्रवास्ववादयोऽप्यत्र ।
चक्रमृत् पु० चक्रं विभक्तिं ष्ट-किप् इत० । १ सुदर्शनधरे
विष्णौ चक्रास्त्रधारिण च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्रवाकौ भिनत्ति विद्योजयति
भिट-णिनि डीप् । रात्रौ त्रिका० रात्रौ हि तयो-
र्विद्योगान्तथास्त्वम् ।

चक्रभोग पु० चक्रस्य राशिक्रमस्य भोगः । "यत्स्थानमारभ्य
चलितो ग्रहः पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परि-
वर्त्त संज्ञः" इति सू० सि० टी० रङ्गनाथोक्ते मन्त्राणां राशि
चक्रभोगे 'तेषाम्नु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भमणः स्मृतः"
इति सू० सि० टी० कायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रम पु० चक्रमिव भ्रमति भ्रम-अच् । कुन्दाख्ये
शिल्पिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् चक्रभ्रमिरप्यत्र ।
भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रवाकभ्रान्तौ च "किञ्च
चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष० ।

चक्रमण्डलिन पु० स्त्री० चक्रमिव मण्डलोऽस्त्यस्य इति ।
अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां डीप् । [भा० सौ० ४३० ।

चक्रमन्द पु० नागभेदे । "तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ"
चक्रमर्द पु० चक्रं चक्राकारं दद्रु रोगं मृद्भाति मृद्-अण्
उप० सं० (दादमर्दनं) लुपभेदे राजनि० । षुल् । चक्र-
मर्दकोऽप्यत्र अमरः । "चक्रमर्दीलघुः स्वादूरुचः
पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफघ्नासकुष्ठदद्रु क्रिमीन्
हरेत् । हन्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रु विषानिलान् ।
गुल्मकासकमिः सनाशनं कटुकं स्मृतम्" भावप्र० ।

चक्रमुख पु० स्त्री० चक्रमिव उक्तं मुखस्य । शूकरे हाराः
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

चक्रमुद्रा स्त्री "हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा संलग्नौ सुप्रसा-
रितौ । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ सुद्रौ च चक्रसंज्ञिका"
तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गसुद्राभेदे ।

चक्रमुषल पु० चक्रं सुषलञ्च साधनतया अत्रास्ति अच् ।
चक्रमुषलनिष्पाद्ये युद्धभेदे "तत् चक्रं हलञ्चैव गदां
कौमीदकीलया । सौनन्दं सुषलञ्चैव वैष्णवान्यायुधानि
च । दर्शयिष्यन्ति संप्रामे पात्यन्ति च महीक्षिताम् ।

स्धिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसन्निभैः । स चक्र-
सुषलो नाम संप्रामः क्षण ! विष्णुतः । दैवतैरिह
मिर्हितः कालः स्यादेव संज्ञितः" हरि० ६६५० । चक्रेण
निर्दत्तम् अण् । चाकं तन्निर्दत्ते युद्धे "चाकं भौषल-
मिद्येवं संप्रामं रणवित्तभाः । कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन्
ये अरिष्यन्ति पार्थिवाः" हरि० १०३० ।

चक्रयान न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ ।
"असौ पुष्य(ष्य)रथश्चक्रयाणं न समराय यत्" अमरः ।

चक्ररत्न पु० चक्रं रत्नति अण् उप० सं० । युद्धे सेनापति
चक्ररत्नके योद्धभेदे । "माद्र्यौ चक्ररत्नौ तु फाल्गुनश्च
तदाऽकरोत्" भा० आ० १३८३० । "यमौ च चक्ररत्नौ ते
भवितारौ महाबलौ" भा० वि० ३३५० । "चक्ररत्न
सुरोवै मदिराजोऽतिविष्णुतः" ३३५० । षुल् चक्र
रत्नकोऽप्यत्र । [जातित्वात् डीप् ।

चक्ररत्न पु० स्त्री० चक्रमिव उत्तोरदोऽस्त्व । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
चक्ररत्नया स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुष्ठे लक्षणं प्रतीकार
साधनरूपं चिह्नमस्य । गुडूच्याम् रत्नमा० ।

चक्रलतास्त्र पु० चक्र-तृणौ करणे रक् चक्रः तृप्तिसाधनं
लतासः । इन्द्रसालहस्त्रे राजनि० [हस्ताभेदे अमरः ।

चक्रला स्त्री चक्रं दद्रु रोगं लाति ला-क । उच्चायास्
चक्रलिप्ता स्त्री इत० । राशिक्रमस्य कलारूपे भागभेदे
कलाञ्च २१६०० मिताः । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य
एकैकराशेश्चिंशंशतकत्वात् ३६० अंशात्मकं राशिक्रमम्
अंशस्य ६० कलाभितः तदङ्कस्य षष्ट्या गुणने २१६००
कलाभवन्ति इति कलापथ्यायलिपानां तावन्मतत्वम् ।

चक्रवत् त्रि० चक्रमस्यस्य मतुप् मस्य वः । १ चक्रास्त्रयुक्ते
स्त्रियां डीप् । २ तैलिके च । "सुनाचक्रध्वजवतं वेशे-
नैव च जीवताम्" मतुः । "सुनावान् पशुमारणपूर्वकं
मांसविक्रयजीवी । चक्रवान् बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः
ध्वजवान् मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः" कुक्कूकः । चक्रं
तदाकारोऽस्त्यस्य । चक्राकारसदृशकारयुक्ते षपर्च्च-त-
भेदे पु० । "तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाचलम् । सह-
स्रकूटं विपुलं भगवान् संन्यवेशयत्" हरिवं० २२५३० ।

चक्रवर्तिन् पु० चक्रे भूमण्डले, वर्त्तितुं, चक्रं सैत्यचक्रं
वा सर्वभूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य दृत्-दृत्-णिच्-वा
णिनि । १ ससद्रपर्यन्तजितेरधीश्वरे, अमरः २ वास्तु क-
शाके राजनि० । ३ जलकायां शब्दार्थचि० ५ जटामां-
स्याम् अलतके च स्त्री डीप् राजनि० । पूजनीनाम-

गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः चक्र इव वर्तते । चक्रवाकतुल्ये ति०
तत्र तन्त्रे ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्तिनौ । व्यासमुद्र-
ज्जितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः” उद्धटः । “यच्चक्र-
वर्तित्वमवाप वीरः स्वैः कर्मभिः शक्यसमप्रभावः”
हरिवं० १५४ अ० । “इन्द्रैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती” कुमा० ।
“जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तं रूपमिदं तव । पुलमेवं गुणोपेतं
चक्रवर्तिनमाप्नुहि” शक्य० । “विद्याधरराज्यमिव चक्र-
वर्तिनरवाहनोचितम्” काद० ।

चक्रवाक पु० स्तो० चक्रशब्देन उच्यते वच-परिभाषणे कर्मणि
चञ् न्यङ्का० कृतम् । स्वनामख्याते खगे अमरः ।
“परस्परान्द्रिनि चक्रवाकयोः पुरोवियुक्ते मिथुने
रूपावती” कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् डीष् । “वर्-
णाय चक्रवाकीम्” यजु० २४।२२ । “सरिदपरतटा-
न्नाटागता चक्रवाकी” माध० । “दूरीभूते मयि सहचरे
चक्रवाकीमिवैकाम्” मेघ० ।

चक्रवाकवती स्त्री चक्रवाकाः भूम्ना सन्त्यत्र मत्प मस्य वः
डीप् अजिरा० संज्ञायामपि न दीर्घः । बडलचक्र
वाकयुक्ते नदीभेदे ।

चक्रवाट पु० चक्रस्त्रेव वाटोऽत्र वट-वेष्टने चञ् । शुकिया-
राहे कर्म प्रारम्भे २ पर्यन्ते शिखातरौ च मेदि० ।

चक्रवाड(ल) पु० चक्रमिव वाडते वेष्टयति वाड-अच् । वा डस्य
लः चक्रमिव वलते बल वा० ण लस्य वा डः । श्लोका-
लोकपर्वते । २ मण्डले न० अमरः । लोकालोकपर्वतस्य
भूमण्डलवेष्टनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम् । ३ मण्ड-
लाकारेण वर्तिनि समूहमात्रे च “किरोटहा-
राङ्गदचक्रवाडैर्विभूषिताङ्गाः पृथुवाह्वस्ते” भा० आ०
१८७ अ० । “एवं स कण्ठो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः”
हरिवं० ७७ अ० । बलधातोर्वाडधातोर्वा अलःस्थ्यादि-
त्वेन अर्थादित्वाभावात् अस्य शब्दस्य वर्ग्यमध्यत्वकल्पनं
प्रामादिकमेव ।

चक्रवात पु० चक्रमिव वातः । (पुष्पी) । भूमिवायो वात्या-
याम् । “दैव्योनाम्ना लणावत्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः ।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्” भाग० ७।१८ स्तो०
चक्रवर्ति स्त्री चक्रमिव वृद्धिः । “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि-
रुदाहृता” इति नारदोक्ते शब्दभेदे । तद्दानादिप्रकारः
मत्स्येना दर्शितो यथा “नातिसंवत्सरीं वृद्धिं नवाहृतां
पुनर्हरत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च
या । ऋणं दातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निजितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा
तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद् वृद्धिस्ता-
वतीं दातुमर्हति” । “ममैकस्मिन्नामि मासद्वये मासद्वये
वा गते तस्य वृद्धिः विगण्य एकदा दातव्येत्येवं विधि
नियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्थः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्
नातिक्रान्ते संवत्सरे वृद्धिं गृह्णीयात् न च शास्त्रोक्त-
धर्म्यद्विकृतिक्रयताद्विक्रानं गृह्णीयात् । अधर्म्यत्वबोध-
नार्थं निषेधः । चक्रवृद्ध्यादितत्पर्यो चाशास्त्रीयां न
गृह्णीयात् । तासां स्वरूपमाह वृहस्पतिः “कायिका
कायसंयुक्ता मासप्राहृता च कालिका । वृद्धेर् वृद्धिश्चक्रवृद्धिः
कारिता ऋषिना कृता” । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव
गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन । कायिका
चातिवाहृदोहादिना । कारिता ऋषिकेन या आपत्-
काल एव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोऽपि वृद्धीरशा
स्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च वृहस्पतिः “भागो
यद्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णं च सोदयं
पश्चात् वाङ्मुष्यं तद्विगर्हितम्” । आचार्यनः “ऋषिकेन
कृता वृद्धिरधिका सम्भकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं
दातव्या कारिता तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या
कथञ्चन” । ऋणं दातुमिति । अधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्
यदि पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत् स निजितां
उत्तमार्गेण सत्यतया व्यात्मसात् कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं
लेख्यं पुनः कुर्यात् । अदर्शयित्वेति । यदि देवगत्या
वृद्धिहिरण्यमपि समग्रं दातुं न शक्नोति तदा तद्
गृह्णीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिर-
ण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं
सम्भवति तद्दातुमर्हति” कुल्लू० ।

चक्रमस्त्वस्य अच् चक्रं चक्रवच्छक्रटादि तन्निमित्ता वृद्धिः ।
२ शक्रटादिभाटकहूपलमे च । “चक्रवृद्धिं समारूढो
देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फल-
मवाप्नुयात्” मनुः । “चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिशब्दे-
नात्र चक्रवच्छक्रटादिभाटकहूपा वृद्धिरभिमतता चक्र-
वृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितः । यदि वारा-
णसीपर्यन्तं लवखादि शकटेन वहामि तदा ममेष्ट-
ज्जनं दातव्यमिति वेतने देशव्यवस्थितः । यदि मासं
यावद्वहामि तदा ममेष्टज्जनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितः
एवमभ्युपगतदेशकालौ नियमस्यौ देवादपूरयन् शक-
टादिनाऽवहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति” कुल्लू० ।

चक्रयूह पु० चक्राकारः व्यूहः । चक्राकारे सेनासन्नि-
वेशभेदे चक्रगच्छे दृश्यम् ।

चक्रगत्या स्त्री चक्रमिव शक्यमत् । श्वेतगुह्यायां राजनि०
चक्रयुगी स्त्री चक्राणां श्रेणिरन्न डीव । अजष्टङ्गाम्
वृक्षभेदे रत्नमाला तस्याःफलानां चक्राकारशृङ्गरूपतया
जातत्वात्तयात्वम् । [२चक्रवाके अमरः ।

चक्रपञ्च न० चक्रस्य संज्ञा संज्ञास्य । १वङ्गे घातभेदे हेमच०
चक्रसंवर पु० चक्रमिन्द्रियचक्रं संदृशोति ऊच् । बुद्धभेदे
विका० ।

चक्रमकथ त्रि० चक्रमिव सक्रिय अस्य षच् पचः पितृचेन
नित्यमनोदात्तता सक्रियञ्चाचक्रान्तात् पा० चक्रान्प्रति-
प्रेधात् न विभाषयाऽनोदात्तता । चक्रतल्यसक्रिययुक्ते ।

चक्रसाह्वय पुंस्त्री० चक्रण समाना आह्वा यस्य । चक्रवाके
“चकोरान् वानरान् हंसान् सारसान् चक्रसाह्वयान्” भा०
आनु० ५४अ० जातित्वेऽपि योषधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

चक्रहस्त पुं० चक्रं हस्तेऽस्य । १चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधा-
रिमात्रे त्रि० । [ङ्ग्राञ्च राजनि० ।

चक्रा स्त्री चक्र-हस्तौ रक् । १नागरसस्तायां, २कर्कटश-
चक्रांश पु० चक्रस्य राशिचक्रांशः । राशिचक्रस्य ३६०
षष्ट्युत्तरशततयात्मके भागे ।

चक्रा(की)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणकति अङ्कवे वा अक-गतौ
अकिङ् गतौ अच् गौरा० डीष् । हंसां शब्दरत्ना० ।

चक्राङ्ग पु० चक्रमिवाङ्गचक्रमिवाङ्गं यस्य । १हंसे । स्त्रियां
जातित्वात् डीष् । चक्रमङ्गमस्य । २रथे अमरः । “इ-
दमूचस चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः” भा० कर्ण०
४१अ० हंसकाकीये । ३चक्रवाके “कलविङ्गं ह्वं हंसं
चक्राङ्गं यामञ्जुकुटम्” मनुः अभव्यमांसोक्तौ । हंसस्य
पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्यता । [लतायां रत्नमाला ।

चक्राङ्गा स्त्री चक्रमिवाङ्गमस्तप्रस्थाः अच् । सुदर्शनायां
चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं त्विक्रमङ्गं वाऽस्याः डीष् ।
१कटुरोहिण्याम् मेदि० । २हंसां शब्दर० । ३हि-
जमोचिकायां विका० । ४मञ्जिष्ठायां ५दृप्रपर्यां
च राजनि० । ६कर्कटशङ्करां रत्नमा० ।

चक्राट पु० चक्रं चक्राकारमटति अट-अष् उप० स० ।
१विष्वेदे २धूर्त्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि० ।

चक्राधिवासिन् पु० चक्रं त्विक्रममधिवासयति अधि+वासि
णिनि । त्विक्रमरसौरभयुक्ते नागरङ्गवले(नारेङ्गानेवु)विका० ।

चक्रायुध पु० चक्रमायुधमस्य । १विष्णौ “चक्रायुधेन चक्रेण

पित्रतोऽम्बभोजसा । शिरश्चिह्नम्” भा०आ० १६२अ० ।

२ चक्रास्तधारिमात्रे चक्रप्रहरणादयोऽप्यत्र ।

चक्रावर्त्त पु० चक्रस्येवावर्त्तः । घूर्णने हेमच० ।

चक्राह्व पु० चक्रेति आह्वा यस्य । १चक्रमहे राजनि० ।
२चक्रवाके च ।

चक्रि त्रि० क-क्ति द्वित्वम् । करणशीले “चक्रिं विश्वानि
चक्रये” ऋ० १।६।२। विश्वानीत्यत्र कियोगे षष्ठी
निपेधात् कर्म्म णि द्वितीया । [राजनि० ।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । जानुनि
चक्रिन् पु० चक्रमस्यस्य इनि । १विष्णौ २ग्रामजालिके

३चक्रवाके ४सर्पे पुंस्त्री० । ५कुलाले ६सूचके त्रि०
मेदि० । ७अजे पुंस्त्री पतैलिके शब्दर० । चक्रं राष्ट्रचक्रं

स्वत्वेनास्यस्य इनि । ८चक्रवर्त्तिनि हेमच० । ९चक्र-
महे तस्य तदाकारपत्नत्वात् । ११तिलिषे १२व्याखनसे पु०

१३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि० । तयोश्चक्रवह-
धमणवत्त्वात्तथात्वम् । १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्वत्र स्त्रियां

डीप् । १६चक्रयुक्तरथाद्यारूढे त्रि० । “चक्रिणोदश-
मीस्यस्य” मनुः । “चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्यारूढस्य”

कुङ्ग० । “वैश्यायां श्रुप्रतश्चौराञ्जातश्चक्री स उच्यते”
उशनसोक्ते १७संकीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । “पदं महे-

न्द्रालयचारु चक्रिणः” माघः । विष्णोश्च मनस्तत्त्वा-
त्मकचक्रस्य लोकरक्षार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात्

तथात्वम् । अतएव “अरीदः कुण्डली चक्री” शङ्ख-
भद्रन्दकी चक्री” विष्णुस० द्विधा प्रयोगः अवय-
वार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम् ।

चक्रीवत् पुंस्त्री० चक्रं तदङ्गमणमस्यस्य मत्पु आसन्दी-
वदित्वा० पा० नि० । १गर्दभे अमरः । “चक्रीवदङ्गरुह

ध्वञ्चो विससुः” माघः । २राजभेदे पु० सि०कौ० ।
वैदिकप्रयोगे ३चक्रयुक्तमात्रे च । “सदोहविधानानि

चक्रीवनि” कात्या० श्रौ० २४।२।१० । सदोहविधानानि
ग्रीष्णाणि चक्रीवनि” २४।५।२६ । स्त्रियां सर्वत्र डीप्

चक्रु त्रि० क-कु द्वित्वञ्च । कर्त्तरि उच्चलद० ।
चक्रेश्वरी स्त्री इत० । १जिनानां विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे पु० ।

चक्रोपजीविन् त्रि० चक्रं तैलनिष्पीडनयन्त्ररूपजीवति उप
जीव-णिनि । तैलिके ।

चक्ष कथने त्यागे च अदा० आत्म०सक०सेट् । चष्टे । अख्यत्
अख्यत त्यागे तु समचक्षिष्ट चक्षौ चक्ष्ये चक्ष्ये ।

भाष्यमते अक्षशासोत् अक्ष्यास्त । चक्षौ चक्ष्ये ।

अनु+पञ्चादक्तौ "परायतीं मातरमन्वचट" ऋ० ४।१८।३।
 अभि+आभिसुख्येन दर्शने "कदा चिकित्वा अभिचक्षसे नः"
 ऋ० ५।३।६।
 अव+अधोदर्शने । "सुपर्णोऽवचक्षत क्वां सोमः" ऋ० ६।७।१।६।
 आ+आख्याने । "विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते । "स रावण-
 हृतां ताभ्यां वचसाचट मैथिलीम्" रघुः । [२।४।४।२।
 अनु+आ+अनाख्याने "एतमेव तदन्वाचक्षते" शत० ब्रा०
 अभि+आ+आभिसुख्येनाख्याने । "अभ्याचष्टानुरागामैर-
 न्धोभूतेन चक्षुषा" भाग० १।६।११। "अभ्याचष्टु" प्रच-
 क्रमे" ८।५।१४। [शत० ब्रा० ३।३।३।४।
 उद्+आ+उदाहरणे "तस्मादध्वयुरेव गोवीर्याग्युदाचष्टे"
 प्रति+आ+प्रत्याख्याने निराकरणे "गुरुपत्नीति क्षत्वाऽहं
 प्रत्याचक्षे न दोषतः" भा० आ० ७७३० ।
 वि+आ+व्याख्याने विवरणे । "व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
 ध्यासस्व" शत० ब्रा० १।४।१।४।४ ।
 सम्+आ+सम्यगाख्याने । "तत्सत्यं नः समाचक्षु" भाग० १।
 ४।१३। [परिचक्षते" मनुः ।
 परि+परितः कथने विख्यातौ "वेदप्रदानादाचार्यं पितरं
 प्र-नकर्षेण कथने विख्यातौ । "तं देवनिमित्तं देशं ब्रह्मा-
 वत्तं प्रचक्षते" मनुः "दहति प्रेतमिति प्रचक्षते" रघुः ।
 प्रति+प्रलुचरोक्तौ प्रतिरूपोक्तौ च "यदा तु सर्वभूतेषु दारु-
 ष्वग्निमिव स्थितम् । प्रतिचक्षीत मां लोकः" भाग० १।६।३।
 वि+विशेषेण कथने विख्यातौ "विश्वं विचक्षते धीराः
 योगराज्जेन चक्षुषा" भाग० १।११।१७। विचक्षणः ।
 सम्+सम्यक्कथने । "मेरोरयन्तरे पाञ्चै" पूर्व संचक्ष्
 सञ्जय !" भा० भी० ७३० ।
 चक्षणा न० चक्ष-ल्युट् न ख्यादेशः । १ अनुग्रहेण दर्शने "कह-
 रणस्य चक्षणम्" ऋ० १।१०।५।६। "चक्षणमदुप्रहृदश-
 नम्" भा० । २ कथने च । करणे ल्युट् । ३ अक्षरदेशे
 मद्यपानादिरोचके (चाकना) द्रव्यभेदे हेमच० ।
 चक्षणि त्रि० चक्ष-अनि । प्रकाशके । "स नो विभावा
 चक्षणिर्न" ऋ० ६।४।२। [२ उपाध्याये उपादिकोपः ।
 चक्षस् पु० चक्ष-असि न ख्यादेशः । १ दृष्टस्यतौ त्रिका० ।
 चक्षुःश्रवस् पुंस्त्री० चक्षुषा शृणोति श्रु-असुन्, चक्षुरेव
 श्रवः कर्णो यस्य वा । सर्पे अमरः । "अटस्तदाकर्ण-
 फनाट्टजीवितं दशोद्दयं नस्तद्वीक्षि चाफलम् । इति
 स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले सुवलि निन्दन्ति हृदा तदा-
 क्तनः" नैष० ।

चक्षुर्मूल न० इत० । (पिचुटि) नेत्रमले शब्दार्थचि० ।
 चक्षुर्वैर्द्धनिका स्त्री शकड्वीपस्थे नदीभेदे । "महानदी-
 च कौरव्य ! तथा मणिजला नदी । चक्षुर्वैर्द्धनिका
 चैव नदी भरतसत्तम !" भा० भी० १।१३० । [रत्नमा०
 चक्षुर्वहन न० चक्षुस्तज्जोतिर्वहति वह-ल्यु । १ मेघशृङ्गीवृक्षे
 चक्षुर्विषय पु० इत० । १ चक्षुर्पादो रूपदौ । स च
 माया० उक्तो यथा "उद्भूतरूपं नयनस्य गेचरो द्रव्यात्
 तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेह
 द्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम् । क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं
 समवायञ्च तादृशम् । दृष्ट्वाति चक्षुः, रुम्बन्वाटा-
 लोकोद्भूतरूपयोः" । २ नेत्रप्रचारस्थाने च "गुरोस्तु
 चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्" मनुः ।
 चक्षुर्हन् त्रि० चक्षुषा हन्ति हन-क्विप् शत० । दृष्टिमात्रेण
 वातिनि "सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
 विभाष्य वातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे" भा० आनु०
 ३५३० । "त्वां ते चक्षुर्हृषं प्राथ दम्वा घोरेण च-
 क्षुषा" भा० भी० १।२२३० ।
 चक्षुष्मत् त्रि० प्रशस्तं चक्षुरस्तस्य मतृप् । प्रशस्तनेत्रयुक्ते
 "चक्षुष्मता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्याधिदर्शना" रघुः ।
 चक्षुष्य त्रि० चक्षुषे हितः यत् । १ चक्षुर्हृते २ प्रियदर्शने
 जटा० । ३ केतकवृक्षे ४ पुण्डरीकवृक्षे पु० मेदि० ५ शो-
 भाञ्जनवृक्षे पु० राजनि० ६ रसाञ्जने हेमच० । ७ सौ-
 वीराञ्जने दक्षर्परीतृक्षे ८ प्रपौण्डरोके च न० राजनि० ।
 "शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्" सुशु० ।
 "चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" छा० उ० । चक्षु-
 षि भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १० नेत्रजाते त्रि० ।
 "चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः" भाषः । "चक्षुःप्रः
 अक्षिजः प्रियश्च" । "प्रियेऽक्षिजे तु चक्षुःप्र" इति
 विश्वः" मङ्गि० ।
 चक्षुम् न० चक्ष-धातुनामनेकार्थत्वात् दर्शने करणे उच्चि ।
 १ नेत्रे तच्च चाक्षुषज्ञानसाधनमिन्द्रियभेदः अक्षिजश्चे
 ४५ पु० दृश्यम् तस्य तैजसत्वं सुक्ता० समर्द्धतं यद्य
 "चक्षुस्तं जमं परकीयस्यर्शांशुव्यञ्जकत्वे सति परकीय
 रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्यर्शुव्यञ्जकत्वा-
 दाद्यं परकीयेति वटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचा-
 रवारणाय द्वितीयं परकीयेति व्यथवा प्रभायादृष्टान्तत्वं
 सम्भवादाद्यं परकीयं न देवम्" चक्षुःसञ्चिकर्षे तथात्व-
 वारणाय द्रव्यत्वे सतीति वाच्यम् । चक्षुषोऽधिष्ठातृदेवः

सूर्यः । “दिग्वातार्कं प्रचेतोद्गीत्यादि” शा० ति० उक्तेः ।
२नेजसि च । सूर्यं ह्यक्षुषे” ताण्ड० ब्रा० । चक्षुषे
तेजसे” भा० ।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत् । १शुभगायां स्त्रियां २कु-
लत्थिकायां भेदि० । ३अजष्टङ्गाम् ४वनकुलत्थिकायाञ्च
राजनि० ।

चक्षुराग पु० चक्षुरोगः रक्तता । १नेत्रारणतायां चक्षुषः
तदाकर्षकः रागः अनुरागः । २नेत्राकर्षके अनुरागे “च-
क्षुरागः कोकिलेषु (न परकलत्रेषु)” काट० ।

चक्षुरोग पु० इत० । नेत्ररोगे नेत्रावयवविभागः सुश्रुतोक्तः
अक्षिशब्दे ४५ पृ० दर्शितः । तत्र निदानादि सुश्रुते उक्तं
“उष्णामितप्रसू जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् सप्रविपर्ययाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च । शु-
क्लारनालान्कुलत्थमाषनिषेवणाद्देगविनियन्नाच्च । खे-
दाद्रजोधूमनिषेवणाच्च रुद्धेर्विघाताद्भ्रमनातियोगात् । वा-
युपहास्युच्छनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
दोषाः । वाताद्दृश तथा १० पिच्छत् कफाच्चैव त्रयोदश । र-
क्तात् षोडश विज्ञेया सर्वजाः पञ्चविंशतिः । तथा बाह्यौ
पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः । हताधिमन्योऽ-
निमिषो दृष्टिगम्भीरिका च या । यच्च वातंहतं वर्त्म
न ते सिध्यन्ति वातजाः । यापोऽथ तन्मयः काचः
साध्याः स्युः सान्यमारुताः । शुक्लान्निपाकाधीमन्यस्यन्द-
मारुतपर्ययाः । असाध्योऽक्षजात्यो यो जलस्रावश्च
पैत्तिकः । परिस्त्रायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ त-
न्मयः । अभिष्यन्दोऽधिमन्योऽस्त्राध्युषितं शुक्तिका-
ह्वया । दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः ।
असाध्यः कफजस्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः । अ-
भिष्यन्दोऽधिमन्यश्च बलासपथितश्च यत् । दृष्टिः श्ले-
ष्मविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः । क्रिमिप्रन्य-
परिक्षिप्तवर्त्मशुक्लार्मपिष्टकाः । श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु
कथिताः श्लेष्मजेषु तु । रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणित-
तार्शोऽवलम्बितम् । शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्य-
स्तज्जः प्रकीर्तितः । मन्यस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्महर्षोत्पातौ
तथैव च । सिराजावज्जनाख्या च सिराजालश्च यत्
स्मृतम् । पर्वण्यथात्रयं शुक्रं शोणितार्मार्जुनश्च
यः । एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि । प-
यस्रावो नाकुलान्द्रमक्षिपाकात्त्वयोऽलजी । असाध्याः
सर्वजा याप्याः काचः कोपश्च पक्ष्णः । वर्त्मविवन्धो

यो व्याधिः सिरासु पिडका च या । प्रस्तार्थर्माधि-
मांसार्मस्त्राव्यर्मात्क्षिणी च या । पूयालसस्रावुदञ्च श्या-
वकर्दमवर्त्मनी । तथार्शोवर्त्मशुक्रार्मः शर्करावर्त्म यच्च
वै । सशोफसायशोफश्च पाको बहलवर्त्म च । अ-
क्षिप्तवर्त्म कुम्भीका विसवर्त्म च सिध्यति । सनिमित्तो
ऽनिमित्तश्च हावसाध्यौ तु वाहृजौ । षट्सप्ततिविका-
राणामेषा संप्रहकीर्तना । नव सन्ध्याश्रयास्त्रेषु व-
र्त्मजास्त्रेकविंशतिः । शुक्रभागे दशैकश्च चत्वारः क-
ष्णभागजाः । सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
वाहृजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ । भूय
एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रहार्थं चिकित्सितैः” ।

“अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पूयालसः १ सोपनाहः २ स्रावाः ३।४।५।६ पर्वणिकाल-
जो ७।८ । क्षमिष्यन्ति ९ विज्ञेया रोगाः सन्धि-
गता नव । पक्षः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं
पूयं पूति पूयालसः १ सः । सन्धिर्नात्यो दृष्टिसन्धा-
वपाकः कण्डूपायो नीरुजसूपनाहः २ । गत्वा
सन्धीनशुभार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् रत्नहीनान्
खलिङ्गान् । तान् वै स्रावान् नेत्रनाडीमथैके
तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्वौ । पाकः सन्धौ
संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो २ नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं
सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्र-
दिष्टः । रक्तास्रावः ३ शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्यं
संस्रवेद्भ्रातिसान्द्रम् । पीताभासं नीलसुष्णं जलाभं
पित्तस्रावं ४ संस्रवेत् सन्धिमध्यात् । ताम्ना तन्वी दाह-
शूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी ७ दृत्तशोफा जाता सन्धौ
क्षणाशुक्ले ऽलजीद स्यात्क्षिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ।
क्रिमिप्रन्यवर्त्मनः पक्ष्णश्च कण्डूं कुर्युः क्षमयः ९
सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽ-
न्ननयनं दूषयन्ति ।” “अथातोवर्त्मगत रोगविज्ञानीयम-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । घृघग्दोषाः समस्ताश्च यदा
वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याधावतिष्ठन्ते वर्त्मखधिक-
मूर्च्छिताः । विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्र-
यान् । विकारान् जनयन्त्यांशु नासतस्ताच्चिबोधत ।
उत्सङ्गिन्द्य १ कुम्भीका २ पोथक्यो ३ वर्त्मशर्करा ४ ।
तथार्शोवर्त्म ५ शुक्रार्शुस्तथैवाङ्गननामिका ७ । बहल-
वर्त्म ८ यच्चापि व्याधिवर्त्माववन्धकः ९ । क्लिष्टकर्दमव-
र्त्मा १० श्याववर्त्म ११ तथैव च । प्रक्षिप्त १२ सपरि-

क्लिप्तः१२ वर्त्म१४ पातहतः५५ यत् । अर्बुदं१६
 निमिषः७ चापि शोषितार्शः१८ यत् स्ततम् ।
 लगणो१९ विसनामा२० च पक्ष्मकोपः२१ स्रष्टव्यं च ।
 एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः । नामभिस्ते
 सप्तद्विंशति लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे । पिडकाभ्यन्तरस्थो
 बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्सङ्गिनीः नाम तद्रूपं पिड-
 कान्विता । कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मजोः ।
 आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः२ ।
 कण्डून्नावान्तिता शुभ्रोरक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च क-
 जावत्यः पोथक्यश्च इति संज्ञिताः । पिडकाभिः स्र-
 क्ष्माभिर्धनाभिरभिसंश्रिता । पिडका या खरा स्थूला
 सा ज्ञेया वर्त्मशर्कराः । स्रक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्यास्तदर्थो
 वर्त्म५ कीर्त्यते । दीर्घोऽङ्गुरः खरः स्रक्ष्मो दारुणो वर्त्म
 सम्भवः । व्याधिरपे समाख्यातः शुष्कार्शः इति संज्ञितः ।
 दाहतोदयतो नाम्ना पिडका वर्त्मसम्भवा । ऋद्धी
 मन्दरजा स्रक्ष्मा ज्ञेया सा ऽङ्गुलनामिका७ । वर्त्मोष्ची
 यते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सर्षपाभिः समाभिश्च
 विद्याद्वहलवर्त्म८ तत् । कण्डू मतास्ततोदेन वर्त्मशो फेन
 यो नरः । न स्रक्ष्मं कादयेदक्षि भवेद्व्यः९ स वर्त्मन्तः ।
 स्रक्ष्मवेदनं तावत् यद्वर्त्मं सममेव च । अकस्माच्च भवे-
 द्रक्तं क्लिप्तवर्त्मं१० तदादिशेत् । क्लिप्तं पुनः पित्तशुक्तं वि-
 दहेच्छोषितं यदा । तदा क्लिप्तत्वपापञ्चस्यते वर्त्मक-
 र्दमम्११ । यद्वर्त्मं बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।
 दाहकण्डू परिक्लेदि श्याववर्त्मं१२ तन्मन्म । अरुजं
 बाह्यतः शूनमन्तः क्लिप्तं स्रवत्यपि । कण्डू निस्तोद्भू-
 यिष्ठं क्लिप्तवर्त्मं१३ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि
 स्रवन्त्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्परिपक्वानि विद्याद क्लि-
 प्तवर्त्मं१४ तत् । विस्फुल्लसन्निशेष्टं वर्त्मं यन्न निभी-
 ल्यते । एतद्दाहतहृतं१५ विद्यात् सरुजं यदि क्माऽ-
 रुजम् । वर्त्मान्तरस्यं विषमं पन्थिभूतसवेदनम् । वि-
 ज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसं सरुजमवलम्बितम् । निसेष्योः
 सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालवेदतिवर्त्मं१७ नि-
 निसेषः१७ स गदो मतः । छिन्नाम्बिक्का विवर्जन्ते व-
 र्त्मत्या ऋद्वोऽङ्गुराः । दाहकण्डू रजोपेतास्तेऽर्शः शो-
 षितसम्भवाः१८ अपाकः कठिनः स्थूलो पन्थिर्वर्त्मं भवो
 ऽरुजः । स्रक्ष्मण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु१९
 सः । शूनं यद्वर्त्मं बद्धभिः स्रक्ष्मैः स्रक्ष्मैः समन्वितम् । वि-
 सम-
 लज्जल इव विसवर्त्मं२० तन्मन्म । पक्ष्माशयगता दोषा-

स्त्रीक्ष्णायाणि खराणि च । निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि
 तैर्जुष्टश्चाक्षि दूयते । उत्पादितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभि-
 शोपजायते । वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते ।”
 शुक्लभागरोगभेदास्तु११ अर्म्भन् शब्दे २७९५० सुश्रुतोक्ता
 दर्शिताः तत्रत्यं ततः शेषन्तु यथा
 “स्नायुर्भैत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ५। श्यावाः स्युः पिशि-
 तनिभास्तु विन्द्वो ये शुक्तिवर्षी सितनयने स शुक्तिसंज्ञः६।
 एको यः शशरुधिरापमः सुविन्दः शुक्लस्थो भवति तम-
 ज्जुनं७ वदन्ति । उत्पन्नः सल्लिनिभोऽथ पिष्टशुक्तो
 विन्दुर्यः स भवति पिष्टकः८ सुवृत्तः । जालाभः कठिन-
 सिरो महान् स रक्तः सन्नानः स्फुट इह जालसंज्ञि-
 तः९ । शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावता यास्ता वि-
 द्यादसितसमीपजाः सिराजाः१० । कांश्याभो भवति
 सिरावतः सिते यो विन्दुर्वी स तु निरुजो
 बलासकाख्यः११ ।”

कण्ठभागतरोगास्तु तत्रोक्ताः४ कण्ठगतशब्दे २२१२५०
 दर्शिताः । सर्वगतरोगास्तु५ तत्रोक्ता यथा
 “अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 स्यन्दास्तु४ चत्वार इहोपदिष्टास्तावन् एवेह त्रयाधि-
 सन्त्याः४) शोफान्वितोऽशोफयुतः७ च पाकावित्येवमेते दश
 स्रक्ष्मदिष्टाः । हताधिसन्त्योः११ निलपर्ययः२२ च शुष्काक्षि-
 पाको ऽनृत एव वातः१४ । दृष्टस्तथास्ताभ्युषिताः५
 सिराषास्रत्यातहर्षोऽपि६ सर्वभागाः । प्रायेण सर्वे
 नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्दनिमित्तमूलाः । तस्मादभि-
 मप्रन्दुसदीर्यं माध्यस्रपाचरेदाशु हिताय धीमान् । नि-
 स्तोदनं सन्मनरोमहर्षस्रुषपाक्षुशिरोऽभिज्ञापाः ।
 विशुष्कभावाः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति१।
 दाहप्रपाको शिशिराभिनन्दा धूमायुजं वाष्पस्रुक्ष्मयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति२।
 उष्णाभिनन्दा शुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहौ सितताति-
 शैल्यम् । श्यावो स्रुजः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने
 नयने भवन्ति३ । तास्माश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः
 समन्नादतिलोहितताश्च । पित्तस्य बिडानि च यानि तानि
 रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति४ । वृद्धैरैतैरभिपन्दैर्नरा-
 यामन्त्रियावत्ताम् । तावन्तस्त्वधिसम्भवाः स्युर्नयने तोत्रवे-
 दनाः । अत्याश्रुत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽङ्गन्तु तं विद्यादधिसन्त्यं स्रक्ष्मण्यैः । नेत्रस-
 त्याश्रुत इव मथ्यतेऽरुषिवच्च यत् । स्रक्ष्मणोदनिर्भेद-

मांससंरक्षमाविलम् । कुञ्चनास्फोटनाध्यानवेपथुव्यथनैर्द्यु-
 तम् । शिरसोऽङ्गुलं येन स्यादधिमन्थः स भास्वतात् ॥
 रक्तराजिचितं स्रावि वङ्गिनेवावदहप्रते । यक्षत्पि-
 षडोपमं दाहि चारेणाक्तमिव क्षतम् । प्रपकोच्छून-
 वणांलमखेदं पीतदर्शनम् । मूर्च्छांशिरोदाहयुतं पि-
 च्चेनाल्यधिमन्थितम् । शोफवन्नातिसंरक्षं स्रावकण्डूस-
 मन्थितम् । शैत्यगौरवपैच्छिद्यदूषिकाहर्षणान्थितम् ।
 रूपं पश्यति दुःखेन परंशुपूर्णमिवाविलम् । नासाध्या-
 नशिरोदुःखयुतं स्नेहाधिमन्थितम् ७ । बन्धुजीवप्रतीकाशं
 ताव्यति स्पर्शनाक्षमम् । रक्ताभावं सनिस्तोदं पश्य-
 त्वम्निभा दिशः । रक्तमन्मारिष्टवच्च कृष्णभागश्च
 लक्ष्यते । यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्वक्त्रेनाधिमन्थितम् ८ ।
 हनप्रादृष्टिं सप्ररात्वात्फोत्योऽधीमन्थोऽसृक् सन्धनः प-
 च्चरात्वात् । षड्भावादा भास्वतोत्यो निह्नप्राग्निथ्या-
 चारात्यैक्तिकः सद्यएव । कण्डूपदेहाशुयुतः पकोडु-
 म्बरसन्निभः । दाहसंहर्यताम्वलशोफनिस्तोदगौरवैः ।
 क्षुधो स्रुद्धः सवेदाशुसुश्रयोताम्बुपिच्छिन्नम् । संरन्धी
 पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः ६ ॥ शोफहीनानि लि-
 ङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजेः १० ॥ अन्तःशिराणां शसनः स्थितो
 दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥ हताधिमन्थः ११ जनयेत्तमसाध्यं विदु-
 र्बुधाः । पच्छाद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्नानिष्ठः सञ्चरति
 प्रदष्टः । पर्यायशशापि रजः करोति तं वातपर्याय-
 १२ सुदाहरनि ॥ यत्क्षुण्णितं दाह्यच्छुवर्त्म विदोक्ते
 वाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्का-
 क्षिपाकोपहतं १३ तद्वि ॥ बन्धावटूकर्णशिरोहस्तयो
 मन्थागतो वाय्वनिष्ठोऽन्यतो वा । कुर्याद्भ्रुजोर्गतिभ्रुवि
 षोचने वा तमन्धतोवातः १४ सुदाहरनि ॥ अन्धेन भुक्तेन
 विदाहिना वा शच्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् । शोफा-
 न्थितं बोहितकं सनीलैरेतादृगस्त्राध्युषितं १५ वदन्ति ॥
 अवेदना वापि सवेदना वा यस्यान्धिराज्यो हि भवन्ति
 तास्याः । सुक्षुर्विरञ्जन्ति च ताः समन्ताद्ग्राधिः शिरो-
 त्यात १६ इति प्रदिष्टः ॥ महान्शिरोत्यातउपेक्षितस्तु जायेत
 रोमस्तु शिरामहर्षः १७ । तास्यान्धमस्रं स्रवति प्रगाढं
 तथा न शक्नोत्यभिवीचितञ्च ॥ अथातो दृष्टिगतरोग-
 विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ महारदलमालान्तु
 पञ्चभूतप्रसादज्ञाम् । खद्योतविष्णुलिङ्गाभां सिद्धां
 तेजोभिरव्ययैः ॥ आहतं पटलेनाच्छोर्वाद्येन विवरा-
 क्षतिम् । शीतसात्प्रां द्रव्यां दृष्टिमाङ्गुर्नयनचिन्तकाः ॥

रोगांस्तदाश्रयान् घोरां पट् च पट् च प्रचक्षुहे । पट-
 चानुपविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ शिराभिरभिस-
 स्राव्य विगुणोऽभ्यन्तरे भ्रमम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य
 दृष्टो व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि च रूपानि सर्वांश्वेव
 प्रपश्यति । दृष्टिभ्रंशं विङ्गलति द्वितीयं पटलं गते ॥
 मत्तकान् लशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
 मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कण्डलानि च ॥ परि-
 श्रुवांश्च विविधान् वर्षमभं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि
 रूपानि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च
 दृष्टेर्गोचरविम्बमात् । यत्नानपि चाव्यर्थं स्वकीपाशं न
 पश्यति ॥ ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्सूतीयं पटलं गते ।
 महान्यपि च रूपानि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्ण-
 नासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते । यथादोषश्च
 रज्येत दृष्टिदोषे बलीयसि ॥ अधःस्थिते समीपस्यं दूर-
 म्यञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न
 पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुचानीव प्रपश्यति ।
 दृष्टिभ्रंशगते दोषे च एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते
 त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमिराख्यः स वै
 दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रश्मिर्ह्यसर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः
 च उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥
 अन्त्रादित्यो सनसत्वावन्नरिचो च विद्युतः । निर्मलानि
 च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्ग-
 नाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः । तत्र वातेन चाक्षि
 भ्रमनीव स पश्यति ॥ आधिलान्यरक्षाभानि व्याधि-
 कानि च मानवः । पित्तनादित्यखद्योतशक्रचापतडि-
 द्भुशान् ॥ शिखिर्वर्धविचित्राणि नीलकण्ठानि पश्यति ।
 गौरवाभरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥ पश्येद-
 सृष्ट्यागयत्वर्थं व्यभे चैवाभ्रसंभवम् । सलिलप्राविता-
 नीव परिजाद्यानि मानवः ॥ तथा रक्तेन रक्तानि
 तमांसि विविधानि च । कफेन पश्येद्रूपानि क्षिण्वानि
 च क्षितानि च । हरितशत्रावकण्ठानि धूमसूच्याणि
 चेक्षते ॥ सक्षिपरतेन चित्राणि विष्णुतानीव पश्यति ।
 बद्धवा वा द्विधा वापि सर्वांश्वेव समन्ततः । हीनाधि-
 काङ्गान्यथ वा ज्योतींश्चपि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्यान्-
 परिन्धावि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता दिशस्तयो-
 द्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥ विकीर्यमाशान् खद्योतै-
 र्द्विधांश्वेजोभिरेव च । वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्लिङ्गना-
 शमतः परम् ॥ रागोऽरुषो भास्वतजः प्रदिष्टः पित्तात्

परिस्त्रायथवापि नीलः । कफात् सितः शोणितजस्तु
रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ
स्थनकाचारुणप्रभम् । परिस्त्रायिनि रोगे स्थान्स्त्राय्या-
नीलञ्च मण्डलम् ॥ दोषक्षयात् कदाचित् स्यात्स्वयं तत्र
च दर्शनम् ॥ अरुणं मण्डलं वाताञ्जलं परुषन्धया ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांश्याभं पीतमेव वा ॥ श्लेष्मणा
वहलं स्निग्धं शङ्कुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्पद्मपला-
शस्यः शुक्लविन्दुरिवाभसः ॥ ऋद्यमाने च नयने मण्डलं
तद्विषर्पति । प्रवालप्रद्वपलाभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
दृष्टिरागो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे । यथास्त्रदोष-
लिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ षड् लिङ्गनाशाः षड्भिमे
च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षड् च षडेव च स्युः । तथा
नरः पित्तविदग्धदृष्टिः । कफेन चान्यस्त्वय धूमदर्शीश्च ॥
यो ह्रस्वजात्योऽनकुलान्वयताश्च गम्भीरसंज्ञाश्च तथैव
दृष्टिः ॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य
नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च मन्वते यः स
मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे
दिवान पशुत्रेक्षिणि वीक्षते च । तथा नरः श्लेष्म-
विदग्धदृष्टिश्च स्नान्येव शुक्लानि हि मन्वते तु ॥ त्रिषु
स्थितोऽत्यः पटलेषु दोषो नक्तान्वयमापादयति प्रसङ्ग ।
दिवान स स्त्रयानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षते रूपाणि कफाल्प-
भावात् ॥ शोकञ्चरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य
नरस्य दृष्टिः । सधूमकान् पशुति सर्वभावांस्तं धूम-
दर्शीतिश्च वदन्ति रोगम् ॥ स ह्रस्वजात्योऽद्विसेषु कृच्छा-
ङ्गस्वानि रूपाणि च यो न पशुते । रात्रौ स
शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पशुते ॥
विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्त्राणि रूपाणि दिवान पशुते स वे विकारो
नकुलान्वयसंज्ञः ॥ दृष्टिर्विहृषा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यते
ऽभ्यन्तरतश्च याति ॥ रुजावमाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेतिश्च प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । बाह्यौ पुनर्द्वाविह
सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चायनिमित्ततश्च ॥ निमित्ततस्तत्र
शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिषण्दनिदर्शनैश्च । सुरर्षि-
गर्भसहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भासुराणाम् ॥
हन्ये त दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्तनिमित्तसंज्ञः ।
तत्रान्नि विस्फर्षिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विदीर्यते भीदति ह्यीयते वा नृणामभीघातहता तु
दृष्टिः । इत्येते नयनगता महाविकाराः सङ्घाताः पृथ-

गिह षड् च सप्रतिश्च । एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं
वक्ष्ये ऽहं तदनु चिकित्सितञ्च तावत् ॥ [चचाच ।
चक्षु धातने स्वादिपरसकसेट । चक्षोति अचक्षीत् अचाक्षीत्
चक्षुर् पुं सौं चकि-भ्रान्तौ कर्तृकरणादौ-उरच् । १२२
२४७ च मेदि० । श्यानमात्रे न० त्रिका० ।

चङ्क्रमणं न० क्रम+यङ् ल्युट् यञ्जोलुक् । अतिवेगेन
गमने पुनः पुनर्भ्रमणे च । तस्य गुणमाह सुश्रुतः “यत्तु
चङ्क्रमणं नीतिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि
प्रदमिन्द्रियबोधनम्” । “अमानिलहरं दृष्टं पृष्टनि-
द्राष्टिप्रदम्” “अनारोग्यमनायुषं चक्षुधोरुपघातकत् ।
पादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चङ्क्रमणं नृणाम्” इति
च सुश्रुतः । रोगभेदे तन्निषेधः सुश्रुते दर्शितो यथा
अनर्दृष्ट्युपक्रमे “वर्जयेदित्यनुवृत्तौ अश्वादिद्यानं
व्यायामं मेषुनं वेगनियहम् । अत्यशनं चङ्क्रमणमुप-
वासं गुरुणि च” । “स्थानासनं चङ्क्रमणं यान-
यानाभिभाषणम् । व्रणवाच्च निषेवेत” । “तत्र श्लेष्म
स्त्रिचक्षुर्वान्निर्विरक्तास्यापितानुवासितसिराविद्धैः परि-
परिहर्त्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्त्रवाग्वायास
यानोत्थानासनचङ्क्रमणशीवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णा-
न्यात्रललाभात् मासमेके मन्वन्ते” ।

चङ्ग ति० चीयते ची० वा० ड चमङ्गं यस्य शक० । (चाङ्गा)
ख्याते ऽसुस्ये २शोभने ३दन्ते च मेदि० ।

चचर ति० चर-अच् वा० द्वित्वम् । चरणशीले “पतरेव
चचरा चन्द्र निर्यिक” ऋ० १०।१०।६।८। चचरा संचलौ
भा० औस्थाने आच् ।

चचेष्टा स्त्री चम् उपचीयमानं प्रकारे द्वित्वम् उपचीय-
मान प्रकारण अण्डमिव फलमस्य पृषो० । (टिचिङ्गा)
क्याते दृहत्फले पटोल सद्यो लताभेदे वैद्य० ।

चक्षु पुं चन्च-अच् । पञ्चाङ्गुले मानभेदे शब्दार्थचि० ।
चक्षुत्पुट पुं “ताले चक्षुत्पुटे श्रेयं गुरुदन्तं लघुत्तम्”
संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।

चक्षुरिन् पुं स्त्री० चर-यञ्जोलुक् वा० उच्चाभावः स्त्रिं ।
भ्रमरे । “करी वरीभरीति चेत् दिशं सरीसरीति-
काम् । स्यरी चरीकरीति चेत् न चक्षुरीति चक्षुरी”
उद्भटः स्त्रियां डीप् । [भ्रमरे त्रिका० ।

चक्षुरीक पुं स्त्री० चर-फर्फरीकादि० ईकन् नि० द्वित्वम् ।
चक्षुरीकावली स्त्री “यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः”
द० र० टी० उक्ते तयोदशाक्षरपादके वर्णद्वयभेदे ।

चञ्चल पु० चनुच-अलच् चञ्च गतिं लाति ला-क वा ।
 १काकके, २वायौ शब्दार्थ० । ३चपले, ४अस्थिरे च त्वि०
 अमरः । पृथिव्युति, हलन्त्याञ्च स्त्री मेदि० । पि-
 प्ल्यां शब्दच० । “चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलि
 परम्” । (अण्णम्) छन्दोम० । “नागजिह्वेव चञ्चला”
 भा० क० ७७अ० ।

चञ्चा स्त्री चनुच-अच् । नलनिर्मिते कटभेदे (चाँच)
 मेदि० । चञ्चेति इवार्थं कन् “लुक् मनुष्ये” इति तस्य
 लुप् । तृणमयपुरुषे लुपिव्यक्त्याचनत्वात् स्त्री

चञ्चु पु० चञ्च-उन् । १एरण्डच्छे मेदि० २श्लो शब्दर० ।
 ३रक्तैरण्डे ४चुड्चञ्चुच्छे राजनि० । ५नाडीचशाके श-
 ब्दार्थचि० (चेचुनाडी) ख्याते ६पत्रशाकभेदे स्त्री
 भावप्र० । “चिञ्चुञ्चुञ्चिञ्चुकी च दीर्घपत्रा सति-
 त्तिका । चञ्चुः शीता सरा रूच्या स्वाद्वी दोषत्वयापहा ।
 धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छलिका सृष्टा” । ७पक्षि-
 णामोष्ठे स्त्री वा जड् । “स्वगचञ्चु पुटद्रोणीपूरणे तव कः
 अमः” चातका० । “करयन्त्रणट्पुरानरे व्याल्लिखञ्चञ्चु
 पुटेन पक्षी” “नुचुदे तनुकण्डुपण्डितः पटुचञ्चु पुटकोटि-
 कुट्टनेः” इति च नैष० । स्वार्थं क । पक्षिणामोष्ठे स्त्री ।

चञ्चुपत्र पु० चञ्चु, रिच पत्रमस्य । चञ्चुशाके राजनि० ।
 चञ्चुभृत् पुंस्त्री० चञ्चुं विभक्तिं च-क्लिप् । पक्षिणि त्रिका०
 चञ्चुमत् पुंस्त्री चञ्चुरस्यस्य मनुप् । पक्षिणि हारा०
 स्त्रियां ङीप् ।

चञ्चुर पु० चनुच-उरच् । १पत्रशाकभेदे चञ्चुनामके शाके
 राजनि० । २दक्षे त्वि० “पुराणः पुण्यचञ्चुरः” भा०
 आ० १०४७अ० । “विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिका-
 चारचञ्चुरः” काशी० १०अ० ।

च(चु)ञ्चुल पु० विश्वामित्रपत्रभेदे । “विश्वामित्रस्य च सुता
 इत्युपक्रमे “उदुस्वराह्यभिष्णातास्तारकायणच(चु)ञ्चु-
 लाः” हरि० २७अ० । [शाकभेदे ।

चञ्चुशाक न० चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य ।
 चञ्चुसूचि पुंस्त्री० चञ्चुः सूचिरिव यस्य । कारण्डवपक्षिणि
 स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । वा कप् । अत्रैव ।

चट भेदे भा० पर० सक० सेट् । चटति अचटीत्-अचाटीत् ।
 चचाट । चटुः चाटुः ।

चुट वधे भेदे च चु० उभ० सक० सेट् । चाटयति ते अचीचटत् त
 उट्+भेदेने वधे उच्चासने स्थानान्तरायने च । “उच्चा-
 टनीयः करतालिकानाम्” नैष० । उच्चाटनम् ।

चटक पुंस्त्री० चटति भिनत्ति धान्यादिकम् चट-कुन् ।
 १कलविद्धे (चडुद्) अमरः जातित्वेऽपि स्त्रियामजादि-
 त्वात् टाप् न तु ङीप् । स्वार्थं क । चटककोऽप्यत्र ।
 स्त्रियां जातित्वेऽपि टापि क्षिपका० नित्यं न अत
 इत्त्वम् । तन्मांसगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“चटकः कलविद्धः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः । कु-
 लिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफपदः । सञ्चि-
 पातहरो पामचटकश्चातिशुकलः” । २पिप्ली
 मूले न० अमरटीका । ३श्यामाखगे स्त्री राजनि० ।
 चटका+स्वार्थं क । अतो वेत्त्वम् चटकका चटकिका”
 सि० कौ० । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अश्
 षेरक् । चाटकैर चटकापत्ये पुंसि । स्त्रियान्तु अणो
 लुक् । चटका चटकयोः स्त्रापत्ये स्त्री ।

चटकामुख न० चटकाया सुखमिव सुखमस्य । अस्त्रभेदे
 “चुरप्रैश्चटकासुखैः” भा० क० ४० अ० । [हेमच० ।

चटकाशिरम् पु० चटकायाः शिर इव । पिप्लीमूले ।

चटचटाय चट-भेदने अच् प्रकारे द्वित्वम् । चटचटम्
 चटचटोत्यव्यक्तं शब्दं वा करोति चट्टा० चार्थं वा क्यङ्
 नामधातुः आत्म० अक० सेट् । चटचटायते अचट-
 चटायिष्ट । “ऊतमुक्तेन चाक्षेन भृगं चटचटायते”
 सुश्रु० । “चामरतिलसिद्धार्थकादीन् निरन्तरं चट-
 चटायितान्” दशकु० । क्लिप् यङ्लोपाङ्गोपौ । चट-
 चटा तादृशशब्दकरणे “ततश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीत्
 महारथे” । [हला० ।

चटिका स्त्री चट-वा० इकन् । १पिप्लीमूले २चटकायां
 चटिकाशिरम् न० चटिकायाः शिर इव । पिप्लीमूले
 अमरः । “सञ्जे सान्ना अदन्ताःस्युः” इत्युक्तेः पृष्ठी०
 चटिकाशिरोऽप्यत्र भरतः ।

चटु पु० चट-उन् । १प्रियवाक्ये, २व्रतिनाःमासनभेदे, ३उदरे
 च मेदि० । प्रियवाक्ये न० संवि० । “छायां निज-
 स्त्रीचटु लालसानाम्” मातः ।

चटुल त्वि० चट-उलच् । १चञ्चले, चपले हेमच० । २वि-
 द्युति स्त्री जटाशरः । “मदेन किञ्चिच्चटु लालसानां”
 “आयस्रमैक्षत जनश्चटु लाम्रपादम्” चञ्चु म्रट्टचटु-
 लाह्विपताकयाऽन्ये” मातः । “लासातिमात्रचटुलैः
 स्मरतः सुनैलैः” रघुः ।

चटूलोल त्वि० चटौ उल्लोलः । १चाटु कारलोके २चञ्चले
 त्रिका० ३सुन्दरे उणादिको० हुचञ्चले हारा० ।

चण्ड कोपे स्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । चण्डते अचण्डित् ।
चण्डे । चण्डः चण्डो [चण्डत् त ।
चण्ड कोपे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । चण्डयति ते अच-
ण्डयति शब्दे स्वा० पर० सक० सेट् । चणति अचाणीत्-अचणीत्
चचाण चेषतः ।

चण गतौ हिंसे च स्वा० पर० सक० सेट् वा चटा० भित् ।
चणति अचाणीत्-अचणीत् । चचाण चेषतः चण-
यति ते-चाणयति ते ।

चण दाने स्वा० पर० अक० सेट् चटा० । चणति अचणीत्-
अचाणीत् । चणयति । चचाण चेषतः । चणकः ।
चण् अच्य० चण्-क्तिप् । चेदर्थे अस्व स्थित्वम् । ससञ्चया-
दौ तु अनसुवन् एव चण्ड इति मनोरमा

चण पु० चण-अच् । चणके शसभेदे (कोला) राजनि० ।
चणक पु० चण-दाने कुन् । शसभेदे (वुट)(कोला) अमरः

२ सुनिभेदे च तस्य गोत्रापत्यं गगा० यञ् चाणक्यः । “चणकः
श्रीतलो रूचः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी
वातलो ज्वरनाशनः । सचाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च
तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुष्कभृष्टोऽतिरूचः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । खिन्नः पित्त-
कफं हन्यात् रूपः क्षोभकरोऽहितः । आर्द्रोऽतिकोमलो
रुच्यः रक्तपित्तहरो हिमः” । हरिताड्रचणकरन्धनत् ।
“सुहरित हरिमन्थः क्षोदभिन्नो नखाभ्यः प्रथमसुदक-
सिक्तो वेसवारेण सिद्धः । लवणसरिचसङ्गात् तैलहिङ्गु-
प्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तुर्जाडरं सन्द्वज्जम् । कोला
भिधायकफलं परिष्टहा शुद्धं तप्ते हते सुललितकथितो-
पणाभ्याम् । संसाधितम् सुरभितं शुचिरासठेन जिह्वा-
तले विशति नित्यमतिप्रकामम्” शब्दार्थचि० छतवेद्यकम् ।

तस्य शाकगुणपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा “रुच्यं
चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफनातकत् । अस्थं विष्टम्भ-
जनकं पित्तनुहन्तभोयहृत् । सकृत्तु चाणकं शाकस्य-
नक्रणे साधितम् । सहिङ्गुलवणे तप्ते भर्जितं रासठा-
न्वितम् । त्जारास्तभावसहजाश्चणकप्रवालाः सम्मर्दिता
परिचमैश्चवष्टङ्गवेरैः । संचूणितः कटुकतैलयुतैः
सुपकेभ्यैः सुहिङ्गुचणकैः परितप्तवासाः ।

चणकरोटिका स्त्री चणकचूर्णनिम्बिता रोटिका । “चा-
णक्या रोटिका रुक्षा स्नेहपित्तासृत्तु गुरुः । विष्ट-
म्भनी न चक्षुष्या” शब्दार्थचि० छतवेद्यकोक्ते चण-
करोटिकारूपे भक्ष्यभेदे

चणकात्मज पु० इत० । चाणक्ये वात्स्यायने सुनौ हेमच०
चणकात्मन् न० चणकजातमन्त्रम् । चणकज्वारे तस्काक-
पाकने निष्पादिते चारभेदे “चणकास्त्रकमत्यन्तं दीपनं
दलहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविवन्ध-
नुत्” भावप्र० । [शब्दार्थचि० ।

चणकास्त्रवारि न० इत० । क्षेत्रस्य चणकपत्रशिशिरजले
चण्डूम पु० चणश्चणकइव दूमः । जुद्रगोक्षुरे राजनि० ।
चणपत्री स्त्री चणस्य चणकस्य पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् ।
रुदनीष्टले राजनि०

चणिका स्त्री चणति रसं चण-दाने बा० कुन् चण इव
इवार्थे कन् वा । गोदुग्धायाम् तृणभेदे राजनि०

चण्ड न० चण्डि-कोपे अच् चण-दाने चस-अदने बा० ड
तस्य नेत्वम् । शतीक्ष्णे शब्दर० । शतनिडीष्टले यमकि-
ङ्करे श्दैत्यभेदे च पु० मेदि० ।। “चण्डसुण्डौ महा-
सुरौ” देवीमा० । अथयन्तकोपने ति० अमरः प्रतीव्रता-
युक्ते ति० शब्दर० । “अथैकधेनोरपराधचण्डात्” रघुः ।
“चण्डयाहवती श्रीमान्” भा० व्या० १७७अ० । बह्वा०
पाठात् स्त्रियां वा डीप् । चण्डो चण्डा । तस्य भावः
तत् चण्डता स्त्री त्व चण्डत्व न० इमानि च् चण्डमन् पु०
तीव्रत्वे । “भ्वाभ्यत्पिण्डितचण्डमा” वीरच० । ततः
श्रिवा० अपत्ये अण् चाण्ड तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां डीप्
चण्डकौशिक पु० श्रुतिभेदे “अथ काक्षीवतः पुत्रं गौत-
मस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि आन्तसुदारं चण्ड-
कौशिकम्” भा० सं० १६अ० । चण्डकौशिको वगर्थत्वेन
ऽस्यत्व अच् । स्वनामख्याते नाटकभेदे न० ।

चण्डतुण्डक पु० गरुडात्मजभेदे “सुवर्णचूडो नागाशो
टारुणश्चण्डतुण्डकः” भा० उ० १००अ० गरुडात्मजोक्तौ
चण्डनायिका स्त्री दुर्गानायिकाभेदे । एवं चण्डवती च-
ण्डोप्रा अपि दुर्गानायिकाभेदे ।

चण्डवत्त पु० वानरभेदे “वलं चण्डवलाख्यञ्च वज्रवाहञ्च
वानरम्” भा० व० २८६अ० ।

चण्डभार्गव पु० चप्रवनवंशे ऋषिभेदे । “तत्र होता बभूवाथ
ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः । व्यवनस्यान्वये ख्यातोविप्रो वेदविदां
वरः” भा० व्या० ५३अ० । सर्पसत्वे होलाद्युक्तौ

चण्डसुण्डा स्त्री चण्डश्च सुण्डश्च याज्ञवल्केनाख्यस्याः अच् ।
चासुण्डायां हेमच० । चासुण्डाशब्दे दृश्यम् ।
चण्डमुण्डो स्त्री स्थानभेदे “चण्डमुण्डोमहास्थाने दण्डनी
परमेश्वरी” तन्त्र० ।

चण्डकृदिका स्त्री चण्डोरुद्रोवेद्यत्वेनास्त्यस्याः ठन् । विद्या-
भेदे शब्दरत्ना० ।

चण्डवृष्टिप्र(यात)ताप पु० “यदिह नयुगलं ततः सप्र-
रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्र(यातो) पातोभवेद्दण्डकः” इ०
र० उक्ते दण्डकभेदे ।

चण्डगति पु० चण्डा शक्तिरस्य । बलिसैन्यस्यदैवभेदे ।

“युञ्जु पञ्चण्डगतिश्च कुशनेतः शशिध्वजः” हरि० २४ अ०

चण्डा स्त्री चण्डि-अच् चन-चक्षु वा ड तस्यनेत्वं वा टाप् ।

१ दुर्गानायिकाभेदे । अथचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा

चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चण्डनायिकायति

चण्डिका” देवीपु० । जिनानां २शासनदेवताभेदे हेम० ।

३ चोरनामगन्धर्व्ये अमरः ४ शङ्खपुष्पीद्रुमे मेदि० ।

५ लिङ्गिनीजतायां इकपिकच्छाम् ७ आखुपगर्वां दन्ध-

तदूर्वायां च राजनि० । ६ नदीभेदे शब्दर० । एतासांच-

ण्डवीर्यत्वात् तथात्वम् । १० कोपनायां स्त्रियां च स्त्री

चण्डांशु पु० चण्डास्त्रीया अंशवो यस्य । सूर्ये अमरः ।

चण्डदीधितिचण्डभानुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चण्डात पु० चण्डमतति अत-अण् । करवीरे अमरः ।

चण्डातकृ पु० न० चण्डां कोपनामतति अत-एवल् । वर-

स्त्रीषामर्द्धोरुपर्यन्ते वस्त्रे अमरः अथ पुंस्त्वमध्येके

चण्डाल पु० चण्डि-आलच् । १ स्नानमस्थाने जातिभेदे, शूद्रेण

ब्राह्मणप्राप्त्यादिते सङ्कीर्णवर्णे “शूद्रादायोगवः क्षत्रा

चण्डालश्चाधमोमतः” मनुना वैश्यक्षत्रविप्राङ्गनासु

शूद्राजजातानां क्रमेण आयोगवर्तिसंज्ञा कृता । ततः

जातित्वात् स्त्रियां ङीप् प्राप्ते शार्ङ्ग रवा० ङीन् खरे

भेदः । “चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिमृष्ट्य च ।

पतत्यज्ञानतोविप्रः ज्ञानात् सास्यन्तु गच्छति” मृत्तिः ।

चण्डालस्यृजलस्य अपेयशब्दे २५४ पु० तदन्नभक्ष-

णस्य व्यभक्ष्यशब्दे २७४ पु० तत्स्यशस्य अस्यर्शुशब्दे ५७०

पृ० तद्द्रव्यग्रहणस्य च निषेधः अग्राह्यशब्दे ६७ पृ०

उक्तः । “अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव

ह । चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः । नील-

पोताम्बरधरो रङ्गाम्बरजतोत्तरः । संरञ्जिताम्बरोरान्तः

करालो हरिर्पङ्कजः । ऋजुचर्मनिवासी च लौहाभर-

णभूषितः” तस्य स्वरूपादिकं रामा० उक्तम् । तत्क-

र्मादि मत्तनोक्तं यथा “चण्डालश्चपचानान्तु बहि-

र्यामात् प्रतिश्रयः । अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेघां

श्वर्हम् । वासांसि मृतचेजानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।

कार्णायकमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः । न तैः सम

यमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां

विवाहः सदृशैः सह । अन्नमेघां पराधीनं देवं स्याद्भिन्न

भाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते यामेषु नगरेषु च ।

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिद्धिता राजशासनैः । अत्रान्वयं

श्वञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः । बध्याश्च हन्युः सततं

यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । बध्यासांसि मृत्क्षीयुः शय्या-

श्चाभरणानि च । २ क्रूरकर्मणि त्रि० । “कर्मचण्डा-

लयोगोत्थं सम पापक्षयं कुरु” मङ्गलशक्तिज्ञानमन्त्रम्

चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रियः कन्दः शाक० । कन्दभेदे राजनि

चण्डालवल्गुकी स्त्री इत० । वीणाभेदे कण्डोले अमरः ।

चण्डालिका स्त्री चण्डालः भक्षकत्वेन वादकत्वेन वास्त्यस्याः

ठन् । १ चण्डालवीणायां २ ओषधिभेदे च । चण्डमर्बति

अल-एवल् । ३ उमायां स्त्री मेदि० ।

चण्डि स्त्री चण्डि-कोमे इन् । दुर्गायां भरतः

चण्डिकघण्टा पु० चण्डकीर्णस्वनोऽस्त्यस्याः ठन् चण्डिका

तीर्णस्वना घण्टा यस्य । शिवे । “नमश्चण्डिकघण्टाय

घण्टाय घण्टचण्डिने” मा० शा० २८६ अ० शिवस्तुती

चण्डिका स्त्री चण्डी स्वार्थे क चण्डि कोमे एवल् वा । ड-

गांयाम् अमरः ।

चण्डिल पु० चण्डि-कोमे इलच् चण्डि+अस्वर्थे इलच् वा ।

१ नापिते २ वास्तुकशाके हेम० नापितस्य तीर्णस्वव-

त्वात् वास्तुकस्य तीर्णवीर्यवत्त्वाच्च तथात्वम् । ३ नदीभेदे

स्त्री उणादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड-ब्रह्मा० वा ङीप् । १ दुर्गायां सप्तमती-

व्याख्यायां गुप्त्वत्यां तु तन्नामनिरुक्तादिसुक्तं यथा

“प्रसादो निष्कलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न

तं भर्त्सारमिच्छन्ति घण्डं पतिमिव स्त्रियः” इत्यादिना

महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव

कोमे चण्डिधातोर्स्त्ववृत्त्या प्रवृत्तेस्तद्दृशादेव “नमस्ते

रुद्र मन्यव” इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कार दर्श-

नात् “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्माद्-

ग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इत्यादिशुल्का वाख्यादि

भयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमज्ञातमेव अतएव “मह-

ज्जयं वज्रसुद्यतमिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुध

विशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तसुत्तरमीमांसायाम् । “क-

म्पनादित्यधिकरणं । तस्माच्छब्दात्पुंयोगलक्षणे ङीप् च-

ण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायां

टीक्ष्णैः “नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्मोति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन । धर्मस्तत्त्वानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणशामयस्त्वेक एव । कर्तृत्वं तत्र धर्मो कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्ये धर्मः पुरुषमाप्नुा सकलजगदुपादानभावं विभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाशयस्थादि कर्तुं प्रोक्तौ धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मवत् ब्रह्मकोटी इति ॥” बृहद्वासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे स्वर्गे सृष्ट्यात्मकालिकं ब्रह्मसत्ताभावं प्रकृत्य “तदात्मनि स्वयं किञ्चिन्न्यतामिव गच्छति । अगृहीतात्मकं संविदहं-मर्शनपूर्वकम् । भाविनामार्थकलनैः किञ्चिद्रूहितरूपकम् । आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी । चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिन्न्यतया तदा । अनसंवेदना पञ्चाङ्गाविजीवादिनामिका । सम्भवत्यात्तकलना यदोन्मत्ति परं पदमित्यादि” । तदुक्तायामपि सन्नातस्य ब्रह्मणः “स ईक्षत लोकाद्गु सृज” इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदिति विभिः । अगृहीतात्मकम् अहङ्काराध्यासरहितम् । अतएव संविन्नालेणाहन्ताविमर्शः । सर्वस्मिन्नपि सृष्ट्यविषये भाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संशुक्तमिव । अतएवाकाशादणुखेव न तु धनम् । अतएव च शुद्धमेव धनमालिन्याभावाद्ब्रह्मैव । चेत्यतां गच्छन्तीव सती सचेतश्चेतना ईक्षणवृत्तप्रभिव्यक्तचैतन्यं तदनुसखी तत्प्रधाना सती किञ्चिन्न्यतया याक्प्रवृत्तिविषय धम्मं लाभेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः । पञ्चाक्षु सैव वृत्तिश्चिरादहत्या धनीभूता सन्धमेवात्तकलना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदप्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विशरति तदा हिरण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह । धनेति । ईदृशेक्षणाद्यात्मिका चण्डी चिदाटिनामकसमष्टित्तरूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्माभिज्ञानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिष्ठणां व्यष्टीनां महासरस्वतीमहाकालीमहालक्ष्मीरितिप्रवृत्तिनिमित्तवैलक्ष्ण्येन नामान्तराणि तादृशनामरूपविशिष्टदेवतालयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्य धम्मं चण्डिकेति व्यवहारः । एवं व्यष्टीनां वामाज्येष्ठारौद्रीति पञ्चगुनीमध्यःप्र ईक्षरीति ब्रह्मा विष्णुः रुद्र इति रूपभेदेन समष्टे-

रपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अनन्ताः तन्नाम्नरादवगन्तव्याः द्वितीयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्ति निर्दिशन्ते आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं “गिरामाङ्गदेवीं द्रुहिणमृद्विणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीमसहिमा महाभाये ! विश्वम्भामयसि परब्रह्ममहिषीति” । रश्मिसायां शकोपनायाञ्च मेदिनी । “सल्लिकाकुले चण्डि !” सा० ट० “नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी” वृत्त० र० उक्ते षड्बन्धोभेदे उपचारात् दुर्गाभाह्यात्मप्रावेदके मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते सप्तशतीमान्नामन्वात्मके पूस्तवभेदे । तत्पाठप्रकारादि यथा वाराहोत्तं “अगलं कीलकञ्जादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः । अगलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा । कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका तितयं तथा” तिथितः मत्स्यसू० । “जप्त्वा च प्रणवं चादौ स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः । सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् । शुद्धेनाऽनन्याचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः । न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः । हस्तसंस्थापनादेव यस्मादत्यफलं लभेत् । स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत् । अत्राङ्गणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्यासमाचरेत् । सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः । अध्यायं प्राय विरमेन्नत मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः” तत्रैव भविष्यपुरां “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्य वर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् ! वाचकाक्षरकं ब्रजेत् । देवाञ्चामृततः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । अन्यञ्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्वधीत तत्सत्त्वं न सुज्ञा धारयेत् क्वचित् । विस्मयमद्रुतं शान्तं स्पष्टान्नरपदन्तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः सदर्थं वै मन्यार्थं कर्तुंशो नृप ! । ब्रह्मणादिषु सर्वेषु मन्यार्थञ्चार्पयन्नव । य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् । स विप्रो व्यास उच्यते । सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! । तस्य फलं यथा “चण्डीपाठ-

फलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम । एकादृत्तादिपाठानां
 यथावत् कथयामि ते । संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून्
 सक्तम् । पाठाङ्गलिप्रदानाद्भि सिद्धिमाप्नोति मानवः ।
 उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिराष्टत्तं पठेन्नरः । अहोपशान्त्यै
 कर्त्तव्यं पञ्चाष्टत्तं वरानने ! महाभये ससुत्पन्ने सप्ता-
 षत्तं सप्तदशत्तम् । नवाष्टत्तप्रा भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं
 लभेत् । राजवशत्राय भूयै च रुद्राष्टत्तसदीरयेत् ।
 अर्काष्टत्त्या कास्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते । मन्वा-
 षत्तप्रा रिपुर्वशत्रुस्तथा स्त्री वशत्रुतामियात् । सौख्यं
 पञ्चदशाष्टत्तप्रा श्रियमाप्नोति मानवः । कलाष्टत्तप्रा पुत्र-
 पौत्रधनधान्यागमं विदुः । राक्ष्सां भीतिविमोक्षाय
 वैरसोऽष्टाटनाय च । कुर्यात् सप्तदशाष्टत्तं तथाष्टादशकं
 प्रिये ! । महाव्रणविमोक्षाय त्रिंशाष्टत्तं पठेत्
 सुधीः । पञ्चविंशत्तं नान्तु भवेद्दन्धविमोक्षणम् ।
 सङ्घट्टे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा । जातिध्वंसे
 कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते । वैरिद्वन्द्वौ व्याधिद्वन्द्वौ
 धननाशे तथा क्षये । तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवाति-
 पातके । कुर्याद् यत्नात् शताष्टत्तं ततः सम्पदाते
 शुभम् । श्रियोद्विष्टः शताष्टत्ताद्वाज्यद्विष्टस्तथापरे । मनसा
 चिन्तितं देवि ! सिध्येदष्टोत्तराच्छतात् । शताश्वमेधय-
 ज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! । सहस्रावर्त्तनात् लक्ष्मी-
 राष्टणोति स्वयं स्थिरा । भुक्त्वा मनोरथान् कामान्
 नरोभोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च
 यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
 अथ वा वज्रनोक्तेन क्रमेतेन वरानने ! । चण्डप्राः शता-
 षत्तपाठात् सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः” तथितोमत्स्यसूक्तादि
 “सकामैः संपुटो जायते निष्कामैः संपुटं विना । शत-
 मादौ शतञ्चान्ते संपुटोऽयसुदाहृतः” इत्याद्युक्तेः कामना
 भेदेन नवास्य (ऐ ह्रीं क्लीं चासुण्डायै विच्चे)
 मन्वादिभिरस्या संपुटता, अनया वा नवास्यस्य संपुटता
 कार्योति मतद्वयं तत्र गुणवत्यां सप्तशतीस्तोत्रेण नवा-
 स्यस्य संपुटतोक्ता यथाह डामरतन्त्रे “सार्कण्डेय
 पुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य
 जपेनाप्नोतिवाञ्छितमिति” । पुटितमिति पाठक्रिया-
 विशेषणम् । पुटितत्वं संपुटाकारता । तथा च स्तोत्रोपस्था
 मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारोभवति तथा पठनान्मूलजपस्य
 यद्वाञ्छितम्फलान्तसिध्यतीत्यर्थः । ततस्तवीयर्ष्यादिन्यास-
 पूर्वकञ्चरितत्रयम्पठित्वा मध्ये स्वसङ्कल्पितसंख्यानुसारेण

सहस्रादिसंख्याकं नवास्यस्यपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्ववत्प-
 ठेत् । परंत्वेतदने पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वाऽऽत्मनि-
 वेदनादिकं कुर्यात् । अयं च जपोऽङ्गभूतोऽन प्रधानसंख्या-
 यासुपयुज्यते इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरितत्रयस्य
 ऋष्यादीनुक्त्वा “एवं संस्तव्यं ऋष्यादीन्वप्रात्वा पूर्वोक्त-
 मार्गतः । सार्धस्रष्टतिः पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् ।
 समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपे-
 दष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि” । केचित्तु मूल
 मन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्निति प्रथमं श्लोकं योज
 यन्तश्चरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्य-
 मानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटीकारोविधीयत-
 इत्यङ्गाङ्गीभाववैपरीत्यमिच्छन्ति । तदप्युक्तं “वज्रपु-
 तन्त्रेण नवास्यं प्रकृत्य तत्पुकरणे सप्तशतीपाठविधानेन
 नवास्यं जपस्य प्राकरणिकत्वेनान्याङ्गत्वायोगात् । तत्र-
 विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतं
 “वसन्तमेवर्त्तनामवरुन्त्रे” इत्याद्यादवाविवक्षितार्थ-
 कत्वात् । सरीचिकल्पे “रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये
 चण्डीस्तवम्पठेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति
 क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम्” इत्य-
 नेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटिततायाः सप्तशत्यां विधा-
 नाच्च । सच स्तवः सार्कण्डेयपुराणस्यतिसप्तत्यध्यायो-
 त्तरं षडुशीतितमाध्यायान्तमभिव्याप्तः । “सावर्णिः
 सूर्यतनयः” इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्तयो-
 दशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसमूहात्मको साला-
 मन्त्रत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सप्तशतीत्वव्यवहारस्तु न
 श्लोकसंख्यायां तेषां षट्शतोतोऽपि न्यूनत्वात् । नापि
 कवचादित्यरहस्यत्वयोर्भेदनेन, संख्याधिक्यापत्तेः ।
 “जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरः” इत्यनेन
 कवचस्य सप्तशतप्राः पृथङ्निर्द्देशाच्च । तस्माज्जपे एक-
 मन्त्रात्मकस्यापि सालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन संपुटाङ्गत्वेन
 च सप्तशतधा विभजनात् शतस्रष्टिश्लोकेकानेकमन्त्रात्मक-
 त्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः । एतस्योत्तम-
 त्वन्तु तन्त्वान्तरे “यथाश्वमेधः क्रतुषु देवानाञ्च यथा
 हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः” ।
 तत्रापि कलावतिप्रशस्तः “कलौ चण्डीविनायकाविति”
 वचनात् । वाराहीतन्त्रे सर्वेषां स्तोत्राणां परशुराम-
 शापसङ्घातद्विरहितानि कतिचिद्वर्णितानि “भीष्म-
 पर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे । विष्णोर्नाम

सहस्राख्यं महाभारतमध्यगम् । चण्डप्राः सप्तशती-
स्तोत्रं तथा नामसहस्रकम्” इत्यादिना “भार्गवाख्येन
रामेण श्रमण्यन्यानि कारणात्” इत्यन्तेन । यद्यपि तन्वा-
न्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशापः कीलनं चेति सिद्धिनिरोध-
कावृत्तौ तथापि तत्रैव शापोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशे-
षयोस्तदङ्गत्वेन सकृत्करणविधानात्तदकरणे सिद्धिविर-
होक्तप्रा तदावश्यकत्वपरौ तावर्थवादौ । तत्र शापोद्धारो-
यथा त्रयोदशप्रथमौ, द्वादशद्वितीयौ, एकादश तृतीयौ,
दशमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमषष्ठौ, अध्यायौ
पठित्वा सप्तममध्यायं द्विः पठेदित्याकारकः प्रयोगः ।
उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः
प्रथमचरित्रं ततस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । “अ-
न्याद्यार्कद्विद्विदिग्धश्चैविवर्तवः । अश्वोऽथ इति
शर्गाणां शापोद्धारो मनोः क्रमः । उत्कीलने चरि-
त्राणां मध्याद्यान्यमिति क्रमः” । अङ्कोनवमः इष्टः
पञ्चमः इमोऽष्टमः । “ददाति प्रतिमदह्नाति नान्यधैषा
प्रसिद्धति” इति विहितं दानप्रतिग्रहनामकमहोत्की-
लनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते ।
एवं सम्प्रदायस्य निर्दोषसुत्तमङ्गलौ शीघ्रसिद्धिदमिद-
मिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहोतन्त्रे
“यावन्न पुर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्यठन् । यदि प्रमा-
टादध्याये विरामोभवति प्रिये ! । पुनरध्यायमारभ्य-
पठेत्तत्रं सुष्ठु सुष्ठु । अनुक्रमात्पठेद्देव शिरःकम्पादि-
कं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकन्तु प्रशस्यते ।
कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपरि वाचयेत्” । तल्लेखने-
ऽपि तत्र विशेषः “न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नात्राङ्गण
लिपिम्पठेत् । न च स्वयं कृतं स्तोत्रं तथान्येन च यत्-
कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भाषितं तु यत्” ।
येन “आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्त
संस्थापनादेव भवेद्दृक्फलं भ्रुवमिति” । तस्य व्यवस्थापि
तत्रैव “पुस्तके वाचनं हस्ते सहस्राधिकं यदि ।
ततो न्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना” । सहस्रान्यून
मन्त्रस्य कण्ठे पाठसत्त्वे पुस्तकं विनैव वाचनं, तदभावे
आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनं सहस्राधिकस्य तु
पाठसत्त्वेऽप्याधारस्थापितपुस्तकोपर्येव वाचनमिति वच-
नार्थः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्यूनत्वात् “ततः कृता-
ङ्गलिपुटः सुवीत चरितैरिभैरिति” वैकृतिकरहस्ये विधा-
द्यां कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्थापारे स्थापनेनैव वाचनम् ।

कण्ठपाठीकस्य पुस्तकं विनैव तु कृताङ्गलिपयः पठन-
सुत्तममिति दृष्टव्यम् । अत्र सहस्रशब्देन द्वाविंश-
त्संख्यारामकस्यैकानुष्टुप्कल्पनेन तादृशानुष्टुप्कन्दः
सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् शक्तिसङ्गमतन्वराजे “द्वाविं-
शता स्वरैर्युक्त एकोऽपनुथो निगद्यते । स एव गदितः
श्लोकस्तारानेवसहस्रवः” इत्यादिना । तेन गद्यात्मक-
मालामन्त्रेष्वयस्य नियमस्य प्रसरो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्वी-
त्तरभागपाठाभावे नैकल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गमएव
दृष्टव्यानि । “ऋषिच्छन्दोदेवतादि पठेत् स्तोत्रे समाहृ-
तः । यत्र स्तोत्रे न दृश्यते प्रणवन्त्यासमाचरेत्” । डामरे
“सप्तशत्याशरिते तु प्रथमे पद्मभूर्धुनिः । छन्दो नायत्र-
सुदत्तं महाकाली तु देवता । वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं
धर्मार्थं विनियोजनम् । मध्यमस्य चरित्रस्य सुनिर्विण्णु-
रुदाहृतः । उष्णिकच्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीज-
मद्रिजा । वायुस्तत्त्वं भवेत्तत्र मोक्षार्थं विनियोजनम् ।
उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप् छन्दो
देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामोबीजं रविस्तत्त्वं
कामार्थं विनियोजनम् । ह्रीं चरित्रकायै व्यस्तेन सम-
स्तेन षडङ्गकौ । वाग्प्रे अद्रिजा ह्रीं कामः क्लीं इति
नवार्थप्रथमबीजत्वयस्य ध्यानादिकं नवार्थवत् । अस्य पुर-
श्चरणस्वरूपं मरीचिकत्ये “क्षणाष्टमीं समारभ्य यावत्-
क्षणाचतुर्दशीम् । दृष्टैत्रकोत्तरमाजाथ्यं पूर्वसंपुटितन्तु तत् ।
एवं देवि ! मया प्रोक्तः पौरश्चरणिः क्रमः । तदन्ते
हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिस्तु प्रति-
ष्टुचं तथा देव्याश्च स्तुतकम् । सुत्वान्ते प्रजपेत्स्तोत्र
मादौ पूजादिकं सुने !” इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां
रात्रिस्तुदेवीस्तुताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति
मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्वोक्तसप्त-
शतीविभागग्रन्थस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन
तेनैव वेद्यपदार्थनिर्णयार्थं यावत्प्रमाणात् “यस्य दुःखेनेत्या-
देः स्थलानरस्थस्यायग्निहोत्रादिविशेषत्वेन स्त्रीका-
रेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसंमतत्वात् । होम
संख्या तु स्तोत्रस्य त्रिराष्टत्तिरूपेति दृष्टाः । रात्रि
स्तुतदेवीस्तुते च ऋग्वेदशाकलसंहितायां प्रसिद्धे तथे-
त्यनेन जपे क्लृप्तक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छ-
ब्दस्य पूर्वपरामर्शितत्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे
तु द्वाभ्यामपि स्तुताभ्यां त्रिराष्टत्तसप्तशतीहोमोत्तर-
मेव षडङ्गमातुसारेण होमः । “त्रिंशद्वीं जगद्वातीम्”

इति स्वोरातिस्त्रुक्तम् । “नमो देव्यै महादेव्यै” इति स्वो देवीस्त्रुक्तमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिश्लोकेन प्रतिश्लोचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋक्-सूक्तादियद्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव ह्युदा प्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयोगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणे-त्युक्तिरपि साहसमात्मम् । ससुद्रमनोध्यानादिविधौ दृष्टयन्त्रपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते क्लृप्ताया एव शक्तेर्व्यवस्थादाट्टस्य कैसृतिकन्यायेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमालोचयते “विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं यदुब्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर ! । महिषान्नकरी सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदन्तथा । देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देविः महर्षिभिः । देवि ! प्रपन्नार्त्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । अक्षयप्रास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति” विश्वकलितत्रेषेण पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहृष्टदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयसिद्धान्तत्वाच्च सूक्तैर्व्यवहारो युज्यत एवेति, तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतात्वान्तरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम् । परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकाच्च होमशयां न होतव्यम् । स्तोत्रान्त्रिमश्लोकस्य द्वेषा विभागेऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्वेषा विभागेऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्येन प्रतिश्लोचमिति पदे लक्षणाकल्पेन मानाभावादित्यवधेयम् । श्रीडतन्त्रे “प्रतेप्रकावर्त्तनं देवि ! त्वश्वमेधेन संमितम् । त्रिराहत्या लभेत्कामान् पञ्चाहत्या रिपून् जयेत्” । काव्ये तु प्रयोगे विशेषः । कातप्रायनी तन्त्रे “एकाहत्तादिपाठानां प्रतुष्टं पठतां नृषाम् । सङ्कल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनन् सकृत् । पञ्चाङ्गलिप्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः” । बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे विशेषः दृष्टव्यः । तत्राशक्ता-नामपि तत्रैव “कुष्माण्डमिन्द्राण्डस्य मद्यमासवमेव च । एते बलिस्वमाः प्रोक्तास्तृप्तौ कायस्वमाः सदा” । कायस्वमाः पञ्चविंशतिवर्षावधितृप्तिजनकाः “अजा-

विकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षिकीम् । तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथेति” तत्रैवोक्तेः । वस्तुतस्तु “न हिंस्या दिति” निषेधस्य संकोचमन्तरेणैव कामसमानतृप्तिस्वभवे कायबलिर्ब्राह्मणैर्नैव कार्यएव । एकं मद्यासवे अपि न देये । “वरं प्राणाः प्रब्रह्मन्तु ब्राह्मणो नार्षयेत्सुरामिति” “ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्या-देवहीयते” इति च दृष्टव्यं मन्त्रवचनात् । अतएव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे स्मर्यते “अवश्यं किञ्चितं यत्न मद्यां तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजबङ्गांस्तु, ताव्ये चैवात्सृजेन्नाशु” । कात्यायनी तन्त्रे “उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिराहृत्तिं पठेत्तरः । ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चाहृत्तं वारुणे ! । महाभये ससुप्तपक्षे सप्ताहृत्तसुदीरयेत्” इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदानेकासुक्तोपसंहृतम् “अथ वा ब्रह्मोक्तेन क्रिमन्थेन वरानने ! । चण्डप्राः शताहृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः” इति । इतोऽप्यधिकाः सङ्कलसंख्या-दयोऽत्र दृष्टव्याः । हरमौरीतन्त्रे “श्रीकामः पुत्रका मोवा सृष्टिमार्गक्रमेण तु । जपेच्छक्रादिभारभ्य शुभ-दैतृवधावधि । आदिभारभ्य प्रजपेत्पञ्चाहृत्तं समा-पयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिभागक्रमेण तु । सार्वर्षिः सूर्यतनयः सार्वर्षिर्भविता मनुः । सङ्कटे चा-न्यभारभ्य पञ्चादादि समापयेत्” । इत्यादिकस्य कामना-भेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्-प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो ह्यभिरादितन्त्रस्थोभ्यन्यान्-रेभ्य एवावगन्तव्यः । केरलास्तु एकैकस्मिन्द्वये एकैकमेव चरितं पठेदिति दिनत्रयेणैकाहृत्तिरित्येकः पक्षः । “चन्द्राक्षिभूवेदकरेन्दुदक्षसङ्क्राकानध्यायान् क्रमेश्च दिनभेदेन पठेदिति सप्रभिर्दिनेरेका हृत्तिरित्यन्यः पक्षः इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव पक्षं पाठोऽयं द्वि-प्रकारः । इति सप्ताहृत्तं सङ्कलनं बह्वहृत्तदनुया-यिनोऽनुतिष्ठन्ति कचउत्पयश्वर्गवैरिहभपिण्डान्धरेण रैरङ्गाः नेत्रे मृत्युं ज्ञेयं तथा स्मरे केवले कथिते” इति प्रसिद्धपरिभाषया चकारयकारककारा एकस्मिन्-ठपरेष्वा द्वयो द्विशब्दश्चतुर्षु संकेतित इति । तत्रमूलत-न्त्राणि न एव जानन्ति । सन्त्यऽपि तानि तन्त्रवचनादि एकदिनेनैकाहृत्यशक्तधराणि । अस्ति हि तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनान्ते” होमे स्वाहा-न्विसा एते पूजायां तु नमोऽन्तिमाः । तर्पणे तर्पया-

म्यना जहनीयावुषैर्मताः” इति वचनात् सप्तशत-
ब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्तप्रैकमन्त्रेण कारुण्डानुसमयेन
घोडशोपचाराणां पदार्थानुसमयेन वा पञ्चोपचारा-
णां वा कर्तुं मशक्यतया स्वेच्छयाऽध्यायभेदेन वाऽनेक
दिनसाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तदचनेर्विभजननियमो-
विधीयत इति । अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य वा प्रभोर्वा
ब्राह्मणद्वाराऽपि प्रयोग इष्टः । तत्पक्षे दक्षिणा
नियमस्तन्त्रेषु “पञ्चस्रणीं शतावृत्तेः पञ्चावृत्तेस्तु त-
न्त्रयम् । पञ्चावृत्तेः स्वर्णमेकं त्रिरावृत्तेस्तदर्धकम् ।
एवाऽतौ पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो बुधः” इति गुप्त-
वती । पाठे इतिवधशब्दौ न पाठ्यौ अध्यायान्ते विधा-
नपारिजाते स्थितम् ।

नन्दादिशक्तिभेदाश्चामर्यादिवीजभेदाश्च अन्यतोक्ता द्रष्टव्याः ।
चण्डप्राः होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतमन्त्रवि-
भागः कात्यायनीतन्त्रे दर्शितः गुप्तवत्यां च तद्वाक्यव्या-
ख्यानपूर्वकं मन्त्रविभागे विशेषं युक्त्या निर्णीयं संग्रह-
श्लोकैर्यथा निरूपितं तथात्वं प्रदर्शयते । तत्र एकाध्यायात्मक
प्रथम चरितस्य मन्त्रविभागसूचकास्तत्रत्याः श्लोका यथा
“मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिकोमतः । सावगर्ह्याद्या
सुनियराश्रमान्ताः श्लोकका दश । सोऽचिन्तयत् तदा तत्रे-
त्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । मत्पूर्वैरित्युपक्रमस्य सप्त श्लोका
वृत्तान्तिमाः । अथ वैश्वः, समाध्याद्याः संस्थितान्तास्त-
स्त्रयः । किं तु तेषां कथं ते किम् इत्यर्धश्लोककौ मनु ।
राजोवाच ततोयस्तेष्वर्धश्लोकमन्त्रकौ । मार्कण्डेयस्त
तसौ समाधिः श्लोकाधमन्त्रकौ । वैश्वोक्तिरेवमित्याद्या
बन्धुव्रतास्ततस्त्रयः । तेषां कृते करोमीति द्वावर्द्धं श्लोकम-
न्त्रकौ । कृत्वा तु ताविति श्लोको राजोक्तिर्भगवद्भक्ति ।
दुःखायेति च मन्त्रौ द्वावर्धश्लोकात्मकौ मतौ । समत्वा-
द्यामूढतान्ताश्चत्वारोऽथ ऋषेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रमस्य
सुक्तयेऽन्तास्ततोदश । सा विद्येति च संसारेत्यर्धश्लोक
कौ मनु । राजोक्तिर्भगवन् केति, श्लोको यत्तदिति द्वयम् ।
यद्दं श्लोकात्मकस्रष्टिर्नित्यैवेति तथापि तत् । द्वावर्धश्लोक-
मन्त्रौ स्तो देवानां कार्यमादितः । तेजसः प्रभुरित्यन्ता
श्लोकाः षड् ब्रह्माण्डोऽथ वाक् । त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः
श्लोकमन्त्रान्नयोदश । प्रवर्धं चेति बोधश्चेत्यर्धश्लोका-
त्मकौ मनु । ऋषिरेवं स्तुतेत्यादि विश्वन्तं श्लोकपञ्चकम् ।
तावपीत्युक्तवन्नावित्यद्दं श्लोकमनुद्वयम् । भगवांश्च भवेतां
किमन्येनेत्यर्धयुग्मकम् । ऋषिवाक्यं वञ्चिताभ्यामित्येकः

श्लोकमन्त्रकः । आवां जह्नीत्यर्धश्लोकात्मकं श्लोक-
योर्युग्मम् । इत्युपसप्तश्लोकैः ७८२ अध्यायप्रथमात्मनः । प्रथ-
मस्य चरितस्य सर्वे मन्त्राश्चतुःशतम् १०४ । तेषूवाचा
द्वितामन्त्राद्वैकद्वैकलिपञ्चमिः । ऋक्गण्डपुत्रभगवद्देश्च
ब्रह्मण्डपरिभिः । चतुर्दश स्युः श्लोकाद्वाञ्चत्विंशतिरी-
रिताः । अवाश्टास्तु षट्षष्टिः श्लोकमन्त्रा इति स्थितिः” ।
अध्यायत्वयात्मकस्य द्वितीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचका
स्तत्रत्याः संग्रहश्लोका यथा

“ऋषिवागष्टष्टिः स्युः श्लोकादेवासुरादयः । एवं द्वि-
तीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोन सप्ततिः ६६ । ऋषिर्निहन्य-
मानाद्याः पञ्चविंशच्च मन्त्रकाः । देव्युक्तिर्गर्ज गर्जति
श्लोक एक ऋषेर्वचः । पञ्च श्लोका इति चतुस्त्वारिं-
शत् ४४ तृतीयके । ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशति
रथपिवाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकाधं त्रियतामिति ।
देवा उचुस्त्रयः श्लोका भगवत्या कतादिकाः । वृद्धयेऽस्मत्
प्रपन्ना त्वमितर्धं श्लोककोमनुः । ऋषेर्वचश्चतुःश्लोकीत्य-
ध्याये तु चतुर्धके । मन्त्राद्विचत्वारिंशत् ४२ सुरध्याय
त्रितयात्मनः । मध्यमस्य चरितस्य पञ्चपञ्चाशदुत्तराः ।
शतं १५५ मन्त्रा स्तेषु देव्या वचसीद् द्वे ऋष्टेस्तु षट् । देव-
नामेकमर्धे द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः” ।

नवाध्यायात्मकस्य तृतीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचकाः
तत्रत्याः संग्रह श्लोका यथा

“अथर्षि वाक्पुराशुम्भेत्यादयः श्लोककास्तु षट् । देवा-
ज्जुर्नमोदेव्या इत्यादिश्लोकपञ्चकम् । ततः श्लोकैकत्रिंशत्या
प्रतिश्लोकं त्रिंशस्त्रिंशः । विभागादनुषङ्गाभ्यां त्रिषष्ट्या
हृतयो यथा । महाकात्याय्यभेदाच्चमस्तस्या इति त्रयः ।
मन्त्राः पूर्वोत्तरौ शेषौ या देव्यर्धं नमोनमः । तेषामाद्य-
न्तयोर्योऽप्यौ प्रतिपन्नक्रमेण तौ । तेन पर्यवसानं स्या-
देकैकोमन्त्र इदृशः । या देवीत्यर्धस्रष्टार्थं नमस्तस्यै
नमोनमः । इत्युच्चेत् त्रिपाद्गायत्रेऽत्र त्वर्धावसनिका ।
एते पूर्वार्धतृथीऽङ्गयोर्गोत्या एकत्रिंशतिः । भवन्ति वि-
ष्णुमायादिभ्रान्त्यन्तपदगर्भताः । प्रथमा विष्णुमायोक्ता
द्वितीया चेतना ततः बुद्धिर्निद्रा लुधा छाया शक्तिस्तस्या
तथाष्टमी । ज्ञानिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः अज्ञा-
चयोदशी । कान्तिलक्ष्मीस्ततोऽष्टतिः स्मृतिरूपेण
संस्थिता । दद्या त्पिष्टस्ततोमता भ्रान्तिरित्येकत्रिंशतिः ।
स्वस्थानवृद्ध्या त्रिः प्रोक्ता स्त्रिपरिर्भनयः स्मृताः ।
इन्द्रियाणासितिश्लोक एकमन्त्रस्तदुत्तरः । (च.ल.)

रूपेण येष प्राग्वन् मन्त्रत्रयात्मकः । स्तुता सुरै रिति श्लोकाष्टधरेव स्तवादिताः । श्लोकाः सप्तदशायत्रि निशम्येति मनत्रयम् । द्रुतोक्तिर्देवि ! दैत्येति नव- श्लोका ऋषेर्वचः । इत्युक्त्वा सा तदैत्येकः श्लोको देवीवचस्ततः । सत्यसुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ द्रुत- वाक् । अर्वालिप्तेति चत्वारः श्लोका देव्यास्ततोवचः । एवमेतदिति द्वावित्येकोनतिंशदुत्तरम् । शतं १२६ मन्त्राः पञ्चमे षट्सप्तति ७६ श्लोकमण्डिते । अथर्षिरित्या- कर्ण्येति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाज्ञप्रति श्लोक त्वयं देवीवचस्ततः । दैत्ये श्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त इत्यभी । द्वादशेति सताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः २४ । अथर्षिवाक् मयाज्ञप्रा इत्याद्यास्त्रप्राद्विंशतिः २३ । ऋषिस्तावित्युभावित्यं सप्तमे सप्तविंशतिः २७ । अथर्षिवाणी चण्डे चेत्यारभ्यप्राभिजवान तम् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चा- शच्छ्लोकामन्त्रास्ततः परम् । सुखेन काली जम्बहे इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः । ततोऽसाविति षट् श्लोकास्त्रि- षष्टिश्लोकमन्त्रकः ६३ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोक द्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तविंश दुदीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत् ४१ सुनवमाध्यायमन्त्र- काः । ऋषिर्निशुम्भं निहतमिति द्वावस्त्रिका- वचः । एकैवेति द्वयं देवी तत एकोऽहमित्यृषिः । ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा नि- राधारेत्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । निशुम्भं खे तदा दैत्य इत्याद्या मनवोनव । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वाविंशन् मनवोमताः ३२ । ऋषेर्देव्याहते तत्वेत्याद्यास्त्रिंशच्चतु- र्युता ३४ । देवीवाग् वरदेत्येको देवोः सर्वेति चैककः । देवी वैवस्वतेत्यष्टावथ शाकम्भरो मनुः । अर्धश्लोका- त्मकः पञ्चाच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदीरिताः ५५ । देवीवागेभिरित्याद्याः श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वं समैतदित्यर्धं पञ्चाद्याः श्लोकका दश । ऋषेर्वचनमित्युक्त्वाद्याः श्लोका- स्तस्त्रयः । निशुम्भे चेत्यर्धमसुरेवं भभवतीति षट् । इत्येकचत्वारिंशत् ४१ द्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरे नत्त इत्यर्धश्लोको मन्त्रस्ततस्त्रयः । एवंप्रभावा से ष्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोका- देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वत्रे अनुद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वल्पैरहोभिरिति षष्म- ताः । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति

दत्त्वा तयोरेवं देव्यावरमिति द्वयम् । द्विर्दण्डकलितन्या- यादावृत्तं स्याच्चतुष्टयम् । इत्येवमेकोनविंशन् २६ मनवः- स्युः तयोदशे । अत्रापरे नवाधर्षीनि केचिदेकादशाभ्युः । न तत् कात्यायनीतन्त्रजल्पितं किन्तु कल्पितम् । इत्यु- त्तरचरित्वे ऽस्त्रिंशद्ध्ययविघनाऽत्मनि । सम्भूय मन्त्र संख्यैकचत्वारिंशत्तुःशतो ४४१ । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा स्तेषु द्वादश कीर्तिताः । त्रिपाद् मन्त्रास्तु षट्षष्टिर्द्वौ- श्लोकौ पुनरुक्तौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिंशती सप्त- विंशतिः ३२७ । राजैको देवद्रुतोक्ती द्वे द्वे देव्युक्तयो- दश । मार्कण्डेयोक्तयस्त्रिंशत् ऋषिवाक्यानि षोडश । इत्युवाचाङ्गितामन्त्राश्चतुस्त्रिंशदिति ३४ स्थितिः । अथ- सर्वे मिलितास्तदध्यायेषु तयोदशसु । पञ्च शतानि श्लोका अष्टसप्ततियुतानि ७८ । तेष्वन्यौ श्लोकौ द्वियुगौ भवतस्त्रेधा द्वाविंशतिर्भागः । एकोनविंशतेश द्वेधा ते पञ्चषष्टिरतिरिक्ताः । ब्रह्मा भगवान्द्रुतोवैश्रो देवा ऋषो ऋकण्डु सुतः । देव्युपयस्यैकैर्द्विद्वित्युक्तः शरार्कः ऋचमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच पदाङ्कता समी अधिकाः । द्वाविंशतिशतमेधां श्लोकैर्योगेन मन्त्रसप्तशती । इति विभजनसुदित प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकम- पूर्णमन्यन्तु यामलप्रभृति । एकमन्त्रस्त्रिपान्मन्त्रः पुन रुक्तोऽर्धमन्त्रकः । उवाचाङ्गितइत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत पञ्चधा । मन्त्रपिण्डः श्लोकपिण्डो ऽध्यायपिण्ड इति त्रिधा ।" सुप्रवती

नागोजीभट्टकतविभागस्त्वन्यादशः विस्तरभयाद्धोक्तः उ- भयोश्च युक्तायुक्तत्वसुभयग्रन्थदर्शनेन सुधीभिर्विचिन्त्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

अध्यायः श्लोकः श्लोकात्मा अर्धश्लोकात्मा त्रिपाद् उवाचाङ्गितः मन्त्रः

१	७८	६६	२४	०	१४	१०४
२	६८	६८	०	०	१	६८
३	४१	४१	०	०	३	४४
४	३६	३५	२	०	५	४२
२७	१४५	१४४	२	०	८	१५५
५	७६	५४	०	६६	८	१२८
६	२०	२०	०	०	४	२४
७	२५	२५	०	०	२	२७
८	६१॥	६१	१	०	१	६३

अध्यायः श्लोकः श्लोकात्मा अर्द्धश्लोकात्मा त्रिपाद उवाचाङ्कितः मन्त्रः

८	३८	३८	०	०	२	४१
१०	२७॥	२७	१	०	४	३२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	३८	३७	२	०	२	४१
१३	१७॥	१४	७	०	६	पुनरुक्त३२८
३८०	८	३५५	३२७	१२	६६	३४ पुनरुक्त२४४१

समदिः १३ ५७८ ५३७ ३८ ६६ ५७ पुनरुक्त२ ७००

अस्या रङ्गस्वसृक्तं मार्करण्डेय पु० प्राधानिकादिरहस्ये
 राजोवाच । भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः ।
 एतेषां प्रकृतिम्बुद्धन् ! प्रधानं वक्तुमर्हसि । आराध्यं
 यन्मया देव्याः स्वरूपं येन च द्विज ! । विधिना ! ब्रूहि
 सकलं यथावत् प्रणतस्य मे । ऋषिरु० इदं रहस्यं परम-
 मनाख्येयं प्रचक्षते । भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्त्वावाच्यं
 नराधिप ! । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।
 लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता । मातु-
 लिङ्गद्रुदां खेटं पानपात्रं च विभ्रती । नागं लिङ्गं च
 त्र्योनिञ्च विभ्रती न्यपसूर्धनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्त-
 काञ्चनभूषणा । शून्यं तदखिलं स्नेन पूरयामास
 तेजसा । शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी ।
 वभार रूपमपरन्ममसा केशवेन हि । सा भिन्नाञ्जनसं-
 काशा दंष्ट्राचितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव
 तनुमध्यभा । खड्गपात्रशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
 कडम्बहारं शिरसा विभ्राणा हि शिरःस्रजम् ।
 तास्योवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम् । ददामि
 तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते । महामाया म-
 हाकाली महामारी क्षुधा तृषा । निद्रा तृषणा चैकवीरा
 कालरातिर्दरत्यया । इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि
 कर्मभिः शमिः कर्मैष्य ते ज्ञात्वा योऽधीते सोऽऽप्नुते
 सुखम् । तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरन्मृप ।
 मत्वाख्येनातिशुद्धेन गुणैरेन्दुप्रभन्दधौ । अक्षमालाङ्कुश-
 धरा वीणापुस्तकधारिणी । सा बभूव वरा नारी नामा-
 न्यस्यै च सा ददौ । महाविद्या महावाक्सी भारती वाक्-
 सरस्वती । आर्या ब्राह्मी सहाधे सुर्वदगर्भा सुरेश्वरी ।
 अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सरस्वतीम् । युवां
 जनयतान्देव्यौ मिथुने स्वारुरूपतः । इत्युक्त्वा ते महा-
 लक्ष्मीः समजं मिथुनं स्वयम् । हिरण्यगर्भीं रश्मिं

स्त्रीपुंसौ कमलासनौ । ब्रह्मन्विधे विरिञ्चेति धा-
 तरितग्राह तं वरम् । श्रीःपद्मे कमले लक्ष्मीतग्राह-
 माता स्त्रियञ्च ताम् । महाकाली भारती च मिथुने
 सृजति सा ह । एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदा-
 मि ते । नीलकण्ठं रक्तवाह्यं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् ।
 जनयासास पुरुषं महाकालीं सितां स्त्रियम् । स रुद्रः
 शङ्करः स्याणुः कपर्दी च तिलोचनः । त्रयी विद्या
 कामधेनुः शास्त्रीभाषाचराखरा । सरस्वती स्त्रियङ्गुरीं
 कृष्णं च पुरुषं न्यपः । जनयामास नामानि तयोरपि
 वदामि ते । विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः ।
 उभा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा । एवं
 युवतयः सततःपुरुषत्वं प्रमेदिरे । चक्षुष्मनोऽनुपश्यन्ति
 नेतरेऽतद्विदो जनाः । ब्रह्मण्ये प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मी-
 न्दृप त्रयीम् । रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च
 श्रियम् । खरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् ।
 विभेदं भगवान्नुद्रसङ्घैर्या सह वीर्यवान् । अण्डमध्ये
 प्रधानादि कार्यं जातमभून्नृप ! । महासूतात्मकं सर्वं
 जगत्स्यावरजङ्गमम् । पुषोषपालयामास तं लक्ष्म्या सह
 केशवः । महालक्ष्मीरेवमजा राजन् ! सर्वेश्वरेश्वरी ।
 निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत् । नामान-
 न्तरेर्निरूप्यैषा नाम्ना नान्येन केनचित् १४३० ।
 “ऋषिरुवाच । त्रिगुणा तामसी देवी सात्विकी या
 त्रिधोदिता । सा शर्वां चण्डिका दुर्गा भद्रा
 भगवतीयेति । योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तपो-
 गुणा । मधुकैटभनाशार्थं यान्तुष्टावाम्बुजासनः ।
 दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राज-
 माना त्रिशङ्कोचनमालया । सुरुद्रशनदंष्ट्राट्टया भीम
 रूपापि भूमिप ! । रूपसौभाग्यकालीनां सा प्रतिष्ठा
 महाश्रियाम् । खड्गवाणगदाशूलचक्रशङ्खुशुण्डिभृत् ।
 परिधं कार्त्तिकं शीर्षं निश्चोतद्गुधिरं दधौ । एषा
 सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । आराधिता
 वशीकुर्यात्पूजाकर्तुं श्वराचरम् । सर्वदेवशरीरेभ्यो याऽऽ
 विभूताऽमितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्म-
 हिषमर्दिनी । श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्ड-
 ला । रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुन्मूढा । सुचित्त
 जघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा । चित्रानुलेपना कान्ति
 रूपसौभाग्यशालिनी । अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्र
 भुजा सती । आयुधान्यत्र वज्र्यने दक्षिणाङ्गःकरः

क्रमात् । अक्षमाला च कमलं वाणोऽसिः कुलिशङ्गदा ।
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः । शक्ति-
 र्दण्डश्चर्मा चापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलङ्कृत भुजा-
 मेभिरायुधैः कमलासनम् । सर्वदेवमयीमीशां महा-
 लक्ष्मीमिमां नृप ! । पूजयेत्सर्वदेवानां स्वर्लोकानां प्रभु-
 भवेत् । गौरीदेहात्सङ्गता या सत्त्वैकगुणाम्भया ।
 साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिवर्हिणी । दधौ
 चाष्टभुजा वाणसुधले शूलचक्रम् । शङ्खं घण्टां लाङ्ग-
 लञ्च कार्मुकं वसुधाधिप ! । एषा संपूजिता भक्ता सर्व-
 ज्ञत्वं प्रयच्छति । निशुम्भमथिनी देवी शुम्भासुरनिव-
 र्हिणी । इत्युक्तानि स्वरूपाणि सूर्तीनाम्ब पार्थि-
 व ! स्वरूपाणि जगन्मातुः, पृथगर्चा निशामय । महा-
 लक्ष्मीर्यदा पूज्या महाकाली सरस्वती । दक्षिणोत्तरयोः
 पूज्ये पृष्ठतो मिथुनत्वयम् । विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रु-
 द्रो गौरी च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या हृषीकेश इत्येवन्दे-
 वतात्वयम् । अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना ।
 दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्भहती तां समर्चयेत् ! अष्टादशभुजा-
 चैषा यदा पूज्या नराधिप ! । दशानना चाष्टभुजा दक्षि-
 णोत्तरयोस्तदा । कालमृत्यु च संपूज्यौ सर्वारिष्ट
 प्रशान्तये । यदा चाष्टभुजा पूज्या शुम्भासुरनिवर्हिणी ।
 नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ । नमो
 देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्चयेत् । अवतार-
 त्वयार्चयां स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रयाः । अष्टादशभुजा चैषा
 पूज्या महिषमर्दिनी । महालक्ष्मीर्महाकाली महती च
 सरस्वती । ईश्वरी पुण्यपापानां सर्वलोकमहेश्वरी ।
 महिषान्तकरी येन पूजितासौ जगत्प्रभुः । पूजयेज्ज-
 गतां धार्त्रीं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । अर्घ्यादिभिरलङ्का-
 रैर्गन्धपुष्पैस्तथोत्तमैः । धूपैर्दीपैः सनैवेद्यैः नानामह्य
 समन्वितैः । रुधिराक्तो न बलिना सांसेन सुरया नृप ! ।
 सुरभिणा स्नानीयेन चन्दनेन सुगन्धिना । सकर्पुदैश्च
 ताम्बूलैर्भक्तिभावसमन्वितैः । वामभागेऽस्यतो देव्याः
 छिन्नशीर्षं महासुरम् । पूजयेन्नाह्वयं येन गतं सा-
 युज्यमोशया । दक्षिणे पुरतः सिंहमत्युग्रं धर्मभीश्च-
 रम् । ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैस्त्रिभिः । एके-
 न वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह । चरिताङ्गञ्च न जपे-
 क्कपन् छिद्रमवाप्नुयात् । स्तोत्रमन्त्रैस्स्तुवीतेमां यदि वा
 जगदम्बिकाम् । प्रदक्षिणमस्कारं कृत्वा भूमिं क-
 ण्ठाञ्जलिः । क्षमापयेज्जगद्भार्तीं सुहृत्सुहृतरतन्द्रितः ।

प्रतिश्लोकञ्च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा । जुहुयात्प्लोत
 मन्त्रैर्वान् चण्डिकायै शुभं हविः । नमोनमः पदैर्देवीं
 पूजयेत् सुसमाहितः । प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्राणाना
 रोष्य चात्मनि । सुचिरम्भावयेदीशां चण्डिकानन्मयो
 भवेत् । एवं यः पूजयेद्भक्ता प्रत्यहं परमेश्वरीम् ।
 भुक्त्वा भोगानुयथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् । योन
 पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । मञ्जीकृत्यास्य
 पुण्यानि निर्दहेत्परमेश्वरी । तस्मात्पूजय भूपाल !
 सर्वलोकमहेश्वरीम् । यथोक्तेन विधानेन चण्डिकां
 सुखमाप्स्यसि' १५ अ० ।

“अभिरुवाच । नन्दा ! भगवतो नाम या भविष्यति नन्द-
 जा । संस्तुता पूजिता ध्याता वशीकृत्याञ्जगत्त्रयम् ।
 कनकोत्तमकान्तिः सा सुकान्तिकनकाम्बरा । देवी क-
 नकदामाष्टरा कनकोत्तमभूषणा । कमलाङ्गुशपाशा-
 लैरलङ्कृतचतुर्भुजा । इन्द्रा कमला लक्ष्मीः सा-
 क्षीरकाम्बुजासना । या रक्तदन्तिका नाम देवी प्रोक्ता
 मयानघा । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभया-
 पहम् । रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा ।
 रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशाऽतिभीषणा । रक्ततीक्ष्ण
 नखा रक्तदशना रक्त दंष्ट्रिका । पतिं नारीवातुरक्ता देवी
 भक्तं भजेज्जनम् । वसुधाभनितम्बा सा सुमेरुयुगल
 स्तनी । दीर्घा लम्बावतिस्खलौ तावतीव मनोहरौ ।
 कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपयोनिधि । भक्तान्
 सम्पाययेद्देवी सर्वकामदुघौ स्तनौ । खड्गपात्रं च सु-
 सलं लाङ्गलञ्च विभर्त्ति सा । आख्याता रक्तचासुगडा
 देवी योगेश्वरीतिषा । अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्या-
 वरजङ्गमम् । इमां यः पूजयेद्भक्ता स व्याप्नोति च-
 राचरम् । अर्पते य इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुस्तवम् ।
 तं सा परिचरेद्देवी पतिस्मिप्रयमिवाङ्गना । शाकम्भरीश्
 नीलवर्णा नीलौत्सविवभूषणा । गम्भीरनाभिस्त्रिवलो
 विभूषिततनूदरी । सुकर्कशसमोत्तुङ्गवृत्तपीनघनस्तनी ।
 सुष्टौ शिलीमुखैः पूर्यं कमलं कमलाढया । पुष्प-
 पल्लवमूलादिफलादिशाकसञ्चयान् । कास्थाननरसै-
 र्युक्तं क्षुत्तृणमृत्युजरापहम् । कार्मुकञ्च स्फुरत्-
 कान्तिर्बिभर्त्ति परमेश्वरी । शाकम्भरी शताक्षी स्या-
 त्सैव दुर्गा प्रकीर्त्तिता । शाकम्भरीं स्तुवन्ध्यायन जप-
 नसंपूजयन्नमन् । अक्षयमश्रुते शीघ्रमन्नपानादि सर्व-
 शः । भीमाऽपि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासुरा ।

विशाललोचना नारी वृत्तपीनघनस्तनी । चन्द्रहासं
च डमरुं शरं पातञ्ज विभ्रती । एकवीरा काल-
रात्रिः सैवोक्ता कामदा स्तुताप । तेजोमण्डलदुर्धर्षा-
भ्रामरीः चित्रकान्तिभृत् । चित्रधमरपाणिः सा महा-
मारीति गीयतेऽ । इत्येतामूर्त्तयोदेव्या व्याख्याता वसु-
धाधिप । जगन्मातृशृङ्खलायाः कीर्त्तिताः कामधेनवः ।
इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कस्यचित्त्वया । व्याख्यानं
दिव्यमूर्त्तीनामधीष्ठावहितैः स्वयम् । देव्याध्यानं मया
प्रोक्तं गुह्यात्गुह्यतरमहत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सर्वकाम
फलप्रदम् । १६ अ० ।

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे नवार्थं
प्रयोगानन्तरं प्रतिपादितं यथा

‘शतचण्डीविधानन्तु प्रवक्ष्ये प्रीतये नृणाम् । नृपो-
पद्रवञ्चापन्ने दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । अतिवृष्टावना-
दृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्वे विन्ना विनश्यन्ति शत-
चण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणां नाशो धनप्लव
सम्पन्नयः । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् ।
मण्डपं द्वारवेद्याटं कुर्यात् सध्वजतोरणम् । तत्र
कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोऽपि वा । स्नात्वा नित्य
कतिं कृत्वा वृणुयाद्दृश वाडवान् । जितेन्द्रियान् सदा-
चारान् कुलीनान् सत्यवादिनः । व्युत्पन्नांश्चण्डिका-
पाठरताङ्गञ्जाद्यावतः । मधुपर्कविधानेन वस्त्रस्व-
र्णादिदानतः । जपार्थमासनं सालां दद्यात्तैभ्योऽपि
भोजनम् । ते हविष्यान्नमन्त्रान् मन्त्रार्थमतमानसाः ।
भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेय-
पुराणोक्तं दशकृतः सचेतसः । नवार्थं चण्डिकामन्त्रं
जपेयुश्चाऽयुतं पृथक् । यजमानः पूजयेच्च कन्यानां
नवकं शुभम् । द्विवर्षाद्यादशवृत्तान्ताः कुमारीः परि-
पूजयेत् । नाभिकाङ्गं न हीनाङ्गीं कुञ्चिनीञ्च व्रणा-
ङ्गिताम् । अन्ध्यां काणां केकराञ्च कुरूपं रोमयुक्-
तसुम् । दासीजातां रोमयुक्तां दुष्टां कन्यां न पूज-
येत् । विप्रां सर्वेऽसंसिद्धैः यशसे क्षतियोज्ज्वाम् ।
वैश्यजां धनलाभाय प्लवाङ्गैः शूद्रजां यजेत् । द्विवर्षा
मा कुमार्युक्ता त्रिमूर्त्तिर्हायनतिका । चतुरवृत्ता तु
कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी । षडवृत्ता कालिका प्रोक्ता
चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्षा शम्भवी स्याद्दुर्गा च
नवहायनी । सुभद्रा दशवर्षाक्ता ता मन्त्रैः परिपूज-
येत् । एकावृत्तायाः प्रीतिभावो रुद्रावृत्ता तु विवर्जिता ।

तासामावाहने मन्त्रः प्रोच्यते शङ्करोदितः । मन्त्रा-
क्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदुर्गा-
त्मिकां साक्षात् कन्याभावाह्वयाम्यहम् । कुमारिकादि
कन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रुवेऽधुना । जगत्पूज्ये ! जग-
द्वन्द्ये ! सर्वदेवस्वरूपिणि । पूजां गृह्णाथ कौमारि !
जगन्मातृर्नमोऽस्तु ते । त्रिपुरां त्रिपुराधारां त्रिवर्गज्ञान-
रूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां, देवीं त्रिमूर्त्तिं पूज-
याम्यहम् । कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयां
शिवाम् । कल्याणजननीं देवीं कल्याणीं पूजयाम्य-
हम् । दृष्टिमादिगुणाधारासकाराद्यक्षरात्मिकाम् ।
अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् । काम-
चारां शुभां कान्तां कालचक्रस्वरूपिणीम् । कामदां
करुणोदारां कालिकां पूजयाम्यहम् । चण्डवीरां च-
ण्डमायां चण्डमण्डपमञ्जिनीम् । पूजयामि महादेवीं
चण्डिकां चण्डविक्रमाम् । सदानन्दकरिं शान्तां स-
र्वदेवनमस्कृताम् । सर्वभूतात्मिकां देवीं शम्भवीं पूज-
याम्यहम् । दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवार्थविवनाशिनीम् ।
पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गांतिनाशिनीम् ।
सुन्दरीं स्वर्णवर्णां सुखसौभाग्यदायिनीम् । सु-
भद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् । एतैर्मन्त्रैः
पुराणोक्तां तां कन्यां प्रपूजयेत् । गन्धैः पुष्पैर्भक्ष्य-
भोज्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । वेद्यां विरचिते रस्ये सर्वतो
भद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तत्रावाह्याञ्चयेच्छ-
वाम् । तदप्ये कन्यकाश्चापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि ।
उपचारैस्तु विविधैः पूर्वोक्तावरणान्यपि । एवं चतु-
र्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत् । पायसाञ्चैस्त्रि-
सध्वक्त्रैर्द्राक्षारम्भफलैरपि । मातृलाङ्गैरिन्दुखण्डे-
नारिकेलैः पुरैस्त्रिलैः । जातिफलैराश्वफलैरन्यैर्मधु-
रवस्तुभिः । सप्तशत्या दशावृत्त्या प्रतिश्लोकं उक्तञ्चरेत् ।
अयुतञ्च नवार्थेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वाऽऽ-
वरणदेवानां होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाङ्गितिं
सम्यग्देवमग्निं विस्तृज्य च । अग्निष्वेच्च यष्टारं वि-
प्रौचः कलसोदकैः । निष्कं सुवर्णमथ वा प्रत्येकं द-
क्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः
पृथग्विधैः । तैभ्योऽपि दक्षिणान्दत्त्वा गृह्णीयादाशिष-
स्ततः । एवं कृते जगदृश्यं सर्वं नश्यन्त्युपद्रवाः । राज्यं
धनं यशः पुत्राञ्चैतन्मन्त्रं लभेत सः ।
सहस्रचण्डीविधानं तत्रैव १८ तरङ्गे

“एतद्दशगुणं कृत्याञ्चण्डीसाहसिकं विधिम् । विद्या-
वतः सदाचारान् ब्राह्मणान् दृश्याच्छतम् । प्रत्येकं
चण्डिकापाठान् विदध्युक्ते दिशाः१० मितान् । अयुतं
प्रजपेयुक्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्वोक्ताः कन्यकाः
युक्ताः पूर्वमन्त्रैः शतं शुभाः । दशाहमेवं संपाद्य-
होमं कृत्युः प्रयत्नतः । सप्रशत्याः शताह्वया प्रति-
होमं विधानतः । लक्षसंख्यं नवाक्षेण पूर्वोक्तैर्द्रव्य-
सञ्चयैः । होतृभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा पूर्वोक्तान् भोजये-
द्द्विजान् । सहस्रसंमितान् साधून् देवाराधनतत्-
परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नृणाम् ।
सिध्यत्यभीप्सितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । भारी-
दुर्भिक्षरोभाद्या नश्यन्ति व्यसनेज्ञयाः । नेमं विधिं व-
देद्दृष्टे खले चौरैः गुरुदुहि । साधौ जितेन्द्रिये दान्ने
वदेद्विधिभिर्न परम् । एवं सा चण्डिका तृष्टा वक्तृन्
श्रोतुं च रक्षति” ।

चण्डीनवाचरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

“अथोनवाचरमन्त्रं वक्ष्ये चण्डीप्रसक्तये । वाङ्माया
सदनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सङ्क-
जलं कूर्मद्वयं भ्रिगटोशसंयुतम् । (ए हो ह्रीं चास-
खडायै विज्ञे) नवाचरोऽस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
कन्दार्युक्तानि स्तनिभिर्गायत्र्युपधिणगुत्तुभः । देव्यः प्रोक्ता
महापूर्वा काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरी
भीमाः शक्तयोऽस्य मनोः स्मृताः । स्याद्रक्तदन्तिकादुर्गा
भ्रामर्योवीजसञ्चयः । अग्निवायुभगस्तत्त्वमूलं वेदत्वयो-
दितम् । सर्वाभीष्टप्रसिद्धप्रथं विनियोगउदाहृतः ।
ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरोसस्त्रहृदि न्यसेत् । शक्तिवीजानि
स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकेनैकेन चैकेन चतुर्भि-
र्भुगलेन च । समस्तेन च मन्त्रेण कृत्यादङ्गानि षट्-
सुधीः । ततएकादश न्यासान् कुर्वीतेष्टफलप्रदान् ।
अथभोमातृकान्यासः काथ्यः पूर्वोक्तमार्गतः । कृतेन
त्रेण देवस्य साहस्यं याति ज्ञानवः । अथ द्वितीयं कुर्वीत
न्यासं सारस्वताभिधम् । वीजत्वयन्तु मन्वादां तारादि
हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यसेत् कनिष्ठाद्यासु
बभ्रुसु । करयोर्मध्यतः षष्ठे मणिवन्त्रे च कुपरे । हृद-
यादिषडङ्गेषु विन्यसेत् जातिसंयुतम् । अस्मिन् सारस्वते-
न्यासे कृते जाड्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्वीत न्यासं
भातृगणान्वितम् । मायावीजादिका ब्राह्मी पूर्वतः पाठ
मां सदा । माहेश्वरी तथाम्बेयां कौभारी दक्षिणेऽवत ।

वैष्णवी पातु नैर्ऋत्ये वाराहो पश्चिमेऽवत । इन्द्राची
वायुकाथे च चासखडा चोत्तरेऽवत । ऐशाने त महा-
लक्ष्मीरुद्धं व्योमेश्वरी तथा । सप्तदीपेश्वरी भूमौ रक्षे-
न्नामेश्वरी तले । तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविज-
यी भवेत् । न्यासं चतुर्थं कुर्वीत नन्दजादिसमन्वितम् ।
नन्दजा पातु पूर्वोक्ते कमलाङ्गु शमसिद्धता । खड्गपात-
करा पातु दक्षिणे रक्तदन्तिका । षष्ठे शाकम्भरी पातु
पुष्पपञ्चवसंयुता । धनुर्वाणकरा दुर्गा वामे पातु सदैव
माम् । शिरःपातकरा भीमा मस्तकाञ्चरणावधि ।
पादादि मस्तकं यावद्भ्रामरी चित्तकान्तिभृत् । तृथं
न्यासं नरः कुर्वन् जराहन्तू व्यपोहति । अथ कुर्वीत
ब्रह्माद्यां न्यासं पञ्चमसुत्तमम् । पादादिनाभिपर्यान्
ब्रह्मा पातु सनातनः । नाभेर्विशुद्धिपर्यन्तं पातु नित्यं
जगद्गर्जनः । विशुद्धे ब्रह्मरन्ध्रान् पातु रुद्रस्त्रिभोजनः ।
हंसः पातु पदद्वयं वैनतेयः करद्वयम् । चतुष्पी-
ठप्रभः पातु सर्वाङ्गाणि मजाननः । परापरौ देहभा-
गौ पात्वानन्दमयोहरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे
सर्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यासं ततः कृत्यान्कहाल-
क्ष्म्यादिसंयुतम् । मध्यं पातु महालक्ष्मीरष्टादशभुजा-
न्विता । ऊर्ध्वं सरस्वती पातु भुजैरष्टाभिर्हृजिता ।
अधः पातु महाकाली दशबाहुसमन्विता । सिंहोहस्र
द्वयं पातु सम हंसोऽक्षियुम्भकम् । महिषं दिव्यमाहू-
टोयमः पातु पदद्वयम् । महेशखण्डिकायुक्तः सर्वा-
ङ्गाणि समावतु । षष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सदृगतिं
प्राप्नुयाच्चरः । मूलाक्षरन्यासरूपं न्यासं कुर्वीत
सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे श्रुत्योर्नासिकयोर्मुखे ।
पाथौ मूलमनोर्वर्णांस्ताराद्याक्षमसाऽन्वितान् । विन्यसेत्
सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयोभवेत् । पायुनो ब्रह्मर-
न्ध्रान् पुनस्तन्नेव विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन्नष्टमे न्यासे
सर्वदुःखं विनश्यति । कुर्वीत नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्त
स्वरूपकम् । मस्तकाञ्चरणं यावच्चरणान्मस्तकावधि ।
पुरोदक्षे षष्ठदेशे वामभागे ऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्रं कृते-
न्यासो नवभो देवताप्रित्तत् । ततः कुर्वीत दशमं षडङ्ग-
न्याससुत्तमम् । मूलमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृद-
यादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं
वशगं भवेत् । दशन्यासोक्तफलदं कृत्यादेकादशं ततः ।
खड्गिनी शूलिनीत्यादि(१५०६१-६५) पठित्वा श्लोकपञ्च-
कम् । आदां(रे) कण्ठतरं वीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् ।

श्रुतेन पाहि नो देवीत्यादि (४अ०२३-२६) श्लोक-
चतुष्टयम् । पठित्वा स्त्र्यं सदृशं द्वितीयं (ह्रीं) सर्वतो-
न्यसेत् । सर्वस्वरूपे सर्वेशे इत्यादि (११अ०२३-२७)
श्लोकपञ्चकम् । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं (क्लीं)
स्वतनौ न्यसेत् । ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलवर्णकैः ।
एकैकैकेन चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समस्तेन च
मनत्रेण कुर्यादङ्गानि षट् सुधीः । शिखायां नेत्रयोः
श्रुयोर्नसोर्वक्त्रे गुदे न्यसेत् । मन्त्रवर्णान् समस्तेन
व्यापकं तदृशश्चरेत् । खड्गं चक्रगदेषुचापपरिधानं
शूलं भुशुण्डीं शिरः शङ्खं सन्दर्भतीं करैस्त्रिनयनां
सर्वाङ्गभूषाभ्यतम् । नीलाश्रुत्युतिमास्यपाददशकां सेवे
महाकालिकां यामस्तौत् शयिते हरौ कमलजोहन्तुं
मधुकैटभौ । अक्षकप्रश्नू गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कु-
ण्डिकां दण्डं शक्तिमसिञ्च चर्म जलजं चण्डां सुरा-
भाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवाल
प्रभां सेवे सैरिमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्य-
ताम् । घण्टाशूलहलानि शङ्खसुसले चक्रं धनुः
सायकं हस्ताज्जैर्दधतीं वनान्तविलसच्छीतां सुतुल्य
प्रभाम् । गौरीदेहससुद्गवां त्रिजगतामाधारभूतां
महापूर्वामत्र सरस्वतीमनुभजे शुष्मादिदैतर्पार्दिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जपेत्सप्तचतुष्कं तद्दशांगतः । पायसाक्षेन
जुहुयात् पूजिते हेमरेतसि । जयादिशक्तिभिर्धुक्ते पीठे
देवीं यजेत्ततः । तत्त्वरूपत्वाद्दत्तत्रयं षट्कोष्पाददला-
न्विते । त्रिकोणमध्ये संपूज्य ध्यात्वा तां मूलमन्त्रतः ।
पञ्चकोषे विधातारं स्वशक्त्या सह पूजयेत् । विष्णुं
त्रियः च नैर्ऋत्ये, वायव्ये तृमया शिवम् । उदग्दक्षिणयोः
सिंहं महिषञ्च क्रमाद्यजेत् । षट्कोषेषु च पूर्वादौ
नन्दजां रक्तदलिकाम् । शाकम्भरीं तथा दुर्गां भीमाञ्च
भ्रामरीं यजेत् । सविन्दुनामवर्णाद्यास्ताराद्याश्च
नमोऽन्तिमाः । नन्दजाद्या यजेच्छक्तीर्विध्यमाणा अपी-
दृशीः । अष्टपत्रेषु ब्रह्माणी पूज्या माहेन्द्री परा ।
कौमारी वैष्णवी चाथ वाराही नारसिंहापि । प-
शादैन्द्री च चासुण्डा तथा तत्त्वरूपं दलेत्रिमाः ।
विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा जुधा ततः । ह्याया
शक्तिः परा तृष्णा ज्ञान्तिर्जातिश्च लज्जया । शान्तिः
अज्ञा कान्तिर्लक्ष्मी धृतिर्वृत्तिः श्रुतिः स्मृतिः ।
उया तद्विस्ततः पुष्टिर्माता भ्रान्तिरिति क्रमात् ।
नहिर्भूगृहकोषेषु गणेशः क्षेत्तपालकः । वटुकश्चापि

योगिन्यः पूज्या इन्द्रादिका अपि । एवं सिद्धे मनो
मन्त्रो भजेत् सौभाग्यभाजनम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं
नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुठितं मूलमन्त्रेण जपन्ना-
नोति वाञ्छितम् । आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याग्निर्तिथिं
सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेत्सप्तदशं होममाचरेत् ।
प्रत्यहं पूजयेद्देवीं पठेत् सप्तशतीमपि । विप्रानाराध्य
मन्त्रो स्वमिदार्थं लभतेऽचिरात् । सप्तशत्याश्चरित्वे तु
प्रथमे पद्मभूर्धुनिः । छन्दो गायत्र्युदितं महाकाली
तु देवता । वाग्बीजं (ऐं) पावकस्तत्त्वधर्माद्यै विनियो-
जनम् । मध्यमे च चरित्वे तु सुनिर्दिष्टेषु रुदाहृतः । उ-
ष्णिक्रन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा(ह्रीं) । वायु-
स्तत्त्वधनप्राप्तौ विनियोग उदाहृतः । उत्तरस्य चरित्वस्य
ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्विष्टपुच्छन्दो देवता च महा-
पूर्वा सरस्वती । कामोबीजं (क्लीं) रविस्तत्त्वधनप्राप्तौ
विनियोजनम् । एवं संसृज्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्त
मार्गतः । सार्धशक्ति पठेत्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् ।
समाप्तौ तु मन्त्रालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपे-
दष्टशतं १०८ मूलं देवतायै निवेदयेत् । एवं यः कुरुते
सोऽत्र नावसीदति जातचित्तः । चण्डिकां प्रभजन्मर्त्यो-
धनेर्धान्यैर्यशश्चयैः । पुत्रैः पौत्रैश्चाऽऽरोग्यैर्धुक्ते
जीवेद्बुद्धः समाः” ।

निर्णयसि० २परि० शतचण्डीविधौ विशेष उक्तो यथा
रुद्रयामले “शतचण्डीविधानञ्च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।
सर्वोपद्रव्यनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् । पोडुशस्तम्भ
संयुक्तं मण्डपं पङ्क्तौज्ज्वलम् । वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये
कुर्यात्त्रिभागतः । पक्वैकचित्तां रम्यासुच्छ्राये हस्तस-
म्भिताम् । पञ्चवर्णरजोभिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ।
पञ्चवर्णवितानञ्च किङ्किणीजालमण्डितम् । आच्छाद्येण
समं विप्रान् वरदेहं सुव्रतान् । ऐशान्यां स्थापयेत्कुम्भं
पूर्वोक्तविधिनाचरेत् । वारुण्याञ्च प्रकर्तव्यं कुण्डं
लक्षणलक्षितम् । मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन
वै । तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते ! अष्टादशभुजा-
न्देवीं कुर्याद्वाक्करामपि । पटुक्त्रयुगच्छन्देर्वीं मध्ये
निधापयेत् । देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
शतमादौ शतज्ञाने जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् । चण्डीं
सप्तशतीमध्ये संपुटोऽयसदाहृतः । एकं द्वे त्रीणि च-
त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् । रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूज-
नादिकमाचरेत् । पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधा-

नतः । गुडुचीम्मायसन्दूवीन्निबान् शुक्लान् यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमन्तु प्रतिज्ञोकन्दशाशतः । होमं कु-
 र्याद्गृहादिभ्यः समिदाज्यचकृन् क्रमात् । हत्वा पूर्णा-
 ङ्गतिन्दद्यात्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् । कपिलाङ्गां
 नीलमणिं श्वेताश्वं क्वचामरे । अभिषेकनतः कुर्याद्यज-
 मानस्य ऋत्विजः । एवङ्कृतेऽमरेशान् ! सर्वसिद्धिः
 प्रजायते । “सहस्रचण्डी” विधिवच्छृणु विष्णो
 महामते ! । राज्यभ्रंशे सहोत्पाते जनमारे महाभये ।
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा । इतप्रादिवि-
 विधे दुःखे क्षयरोगादिजे भये । सहस्रचण्डिकापाठं
 कुर्याद्वा कारयेत्तथा । जापकास्तु शतस्योक्ता विंशद्-
 श्च मण्डपः । भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणा-
 न्दिशेत् । गुरवे द्विगुणन्देयं शय्यादानन्तथैव च । सप्त-
 धान्यं च मूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् । पञ्चनिष्क-
 मिता भूर्तिः कर्त्तव्या वाऽर्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी
 सर्वायुधविभूषिता । अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं
 प्रतपुह्यभो ! । शतं वा नियताहारः पयःपानेन
 वर्त्तयेत् । एवं यश्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ।
 तस्य स्थात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारयेत् । एत-
 द्द्वयं यद्यपि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूप
 स्वादुक्तमिति दिक् । वाराहीतन्त्रे “सङ्कटे समनुग्रहे
 दुःशिक्षिणाभये तथा । जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो
 नाश आगते । वैरिद्वैतौ व्याघटद्वौ धननाशे तथा-
 क्षये । तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके । कु-
 र्याद्गण्डप्राःशताष्टत्तिलतः सम्पद्यते शुभम् । श्रेयोद्विजः
 शताष्टताद्राज्यद्विजस्तथा परा । मनसा चिन्तितन्दे वि ।
 सिध्येदशोत्तराच्छतात् । सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीराष्टशोति
 स्वयं स्थिरा । भुक्त्वा मनोरथान् कामाक्षरो भोक्तव्य-
 मुयात् । चण्डप्राः शताष्टत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः” ।
 ० काल्या भैरवभेदे पु० । “असिताङ्गोरुश्चण्ड उन्नतः
 क्रोधनस्तथा” तन्त्रशा० । श्रामावरणाष्टभैरवोक्तौ ।
 संज्ञायां कन् । चण्डिका सप्तवर्षायां कुमार्याम् अत्रैव
 शब्दे मन्त्रमहोदधिवाक्यम् दृश्यम् । [राजनि० ।
 चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य । रक्तकरवीरहन्ते ।
 चण्डिगुण्डा पु० रुद्रगणभेदे “चण्डे (गुण्डी) गः पूर्णं देवं
 भगं नन्दीश्वरोऽप्यहीत्” भाग० ४।१।१६। ६त० । २शिवे
 पु० चण्डीश्वरोऽप्यत्र त्रिभुवनपुरोर्धाम चण्डोश्वरस्य” भेद०
 चण्ड पु० चण्डि-उन् । उन्दुरे मूषिके शब्दच० ।

चण्डेश्वर पु० चण्डेश्वरः । रक्ततनौ शिवमूर्तिभेदे
 “चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रम्” तन्त्रसारः ।

चण्डोग्रशूलपाणि पु० शिवमूर्तिभेदे । “चण्डोग्रशूल
 पाणेश्च मन्त्रः सर्वार्थसाधकः” तन्त्रसारे तन्त्रमन्त्रः उक्तः ।
 चत याचने भ्या० उभ० द्वि० सेट् । चतति ते एदित् अच-
 तीत् । अचतिष्ट । अचात चेतै । निरुक्तौ अयं ग-
 त्थर्थतयोक्तः । “गुहा चतन्तुशिशो नमोभिः” ऋ० १०।
 ४६।२। “चतलं चततिर्गतिकर्मा” निरु० भा० । अस्य
 वैदिकेऽनित्त्वम् चतः । “चतो इतश्चत्तासुतः” ऋ०
 १०।१५।२। “दूरे चत्तायच्छन्तुसङ्ग्रहणम्” ऋ० १।१२२।
 ६। याचनस्य हिंसायां इत्तरस्य हिंसार्थत्वमपि ।
 “तं व इन्द्रं चतिनमस्य” ऋ० ६।१६।४। “चतिनं नाश-
 कमिति” भा० । वा० इति ।

चतुःकूटा स्त्री श्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्त्रसारे तत्स्वरूपं दृश्यम्
 “चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता” तन्त्रशा० ।

चतुःपञ्च लि० चत्वारः पञ्च वा वार्थे बद्ध० डच् । चतुः-
 संख्यके पञ्चसंख्यके वा । “अज्ञानतामिवान्योन्यं चतुः
 पञ्चावशेषिताः” भाग० १।१५।२१। वा रस्य पत्ने च-
 त्पञ्चेत्यथ ।

चतुःपञ्चाशत् लि० चत्वारिका पञ्चाशत् । (चौयात्र)
 १चत्वारिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च “पशु-
 पुरोडाशो हविस्तद्वत्तः पञ्चाशत्” शत० ब्रा० ६।२।२।३७।
 ततः पूरणार्थे डट् । चतुःपञ्चाशत् तत्संख्यापूरणे लि०
 स्त्रियां डीप् । वा रस्य पत्ने चतुष्पञ्चाश इत्यथ ।

चतुःपत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्नाण्यस्याः । क्षुद्राषाण-
 भेदे राजनि० । वा रस्य पत्ने चतुष्पत्नीत्यथ ।

चतुःपर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपर्णं पर्णान्यस्याः ।
 क्षुद्रान्तिकायाम् (आमरुत्) । राजनि० । वा रस्य पत्ने
 चतुष्पर्णीत्यथ ।

चतुःपुण्ड्र पु० चत्वारि पुण्ड्राणीवास्तु । भिण्डादृष्टे
 राजनि० । वा रस्य पत्ने चतुष्पुण्ड्र इत्यथ ।

चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलमस्याः । नागवलायाम्
 राजनि० । वा रस्य पत्ने चतुष्फलात्यथ ।

चतुःशाल न० चतसृणां शालानां समाहारः । अन्योन्यभि-
 सुखशालाचतुष्टये “एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्र-
 विप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति
 ज्यो० त० । वा रस्य विसर्गपत्ने चतुःशालेत्यथ ।
 चण्डे वा डीप् चतुः(ग)शालीत्यथ स्त्री ।

चतुःषष्टि स्त्री चतुरधिका षष्टिः। (चौषष्टि) चतुरधिकषष्टि-
संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। वा रस्य विसर्गपत्वे। ततः
पूरणे डट्। चतुःषष्ट तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां डीप्।
चतुःषष्टिकला स्त्री चतुःषष्टिमिता कला। उपविद्याभेदे
ताश्च कलाशब्दे श्रीधरघृतवाक्ये दर्शिताः। खिलशुक्र-
नीतिशास्त्रे तु २२० अन्यविधा उक्ता यथा
“पृथक् पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम्।
कलानां न पृथक् लक्षणं नाम चास्तीह केवलम्। पृथक्
पृथक् क्रिया चान्न कलाभेदस्तु जायते। यां यां
कलां समाश्रिता, तन्नाम्ना जातिरुच्यते। हावभावादि
संयुक्तं नर्तनं १ च कला स्यता। अनेकवाद्यविक्रतौ
ज्ञानं तद्वादने २ कला। वस्त्रालङ्कारसंधानं ३ स्त्रीयूनोश्च
कला मता। अनेकरूपविभक्तिज्ञानं ४ कला
स्यता। शय्यास्तरणसंयोगे पुष्पादिपथनं ५ कला।
दूतादानेकक्रीडाभिरञ्जनं ६ तु कला स्मृता। अनेकासन
संधाने रतिज्ञानं ७ कला स्मृता। कलासम्पत्कमेतद्वि
शान्धेवं समुदाहृतम्। मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां
कतिः ८ कला। शुद्धशलग्रहृतौ ज्ञाने सिरा-
व्रणव्यधः ९ कला। हीनादिरससंयोगे ऽन्नादिसंपाचनं
१० कला। वृक्षादिप्रसवारोपपालनादिकतिः ११ कला।
पाषण्णधात्वादिद्रुतिस्तम्भस्य करणं १२ कला। याव-
दिक्षु विकाराणां कतिज्ञानं १३ कला स्मृता। धात्वो-
पधीनां संयोगक्रियाज्ञानं १४ कला स्मृता। धातु-
साङ्ग्यार्थक्यकरणं १५ तु कला स्मृता। संयोग-
पूर्वविज्ञानं १६ धात्वादीनां कला स्मृता। द्वारनिष्कासन
ज्ञानं १७ कलासंज्ञं तु तत् स्मृतम्। कलादशकमेतत्तु ह्या
युर्वेदागमेषु च। शस्त्रसन्धानविज्ञेयः १८ पदादिन्या-
सतः कला। सन्ध्याघाताकृष्टिभेदैर्मल्लयुद्धं १९ कला-
स्मृता। कलाऽभिलक्षिते देशे यन्प्राद्यस्त्रनिपातनम्
२०। वाद्यसंकेततोव्यूहरचनादि २१ कला स्मृता।
गजाश्वरथयुगप्रा तु युद्धसंयोजनं २२ कला। कला
प्रज्ञकमेतद्वि धतुर्वेदागमस्थितम्। विविधासनसुद्रा-
भिदैवतातोषणं २३ कला। सारथ्यञ्च गजाश्वादेर्गति-
शिक्षा २४ कला स्मृता। ऋत्तिकाकाष्ठपाषाणधातु-
भाग्ण्डादिसत्क्रिया २५। २६। २७। २८। पृथक् कला
चतुष्कं तु चित्तोदाने खनिः २९ कला। तडागवापी-
प्रासादसभभूमिक्रिया ३० कला। वज्रादानेकयन्त्राणां
वाष्पादानां कतिः ३१ कला। हीनमध्यादिसंयोगे

वर्णादेरञ्जनं ३२ कला। जलवायुग्निसंयोगनिरो-
धादिक्रिया ३३ कला। नौकारधादियानानां कतिज्ञानं
३४ कला स्मृता। स्रवादिरेज्जुकरणे विज्ञानं ३५ तु
कला स्मृता। अनेकतन्तुसंयोगैः पटवन्धः ३६ कला-
स्मृता। वेधादिसदसज्ज्ञानं ३७ रत्नानां तु कला स्मृता।
स्वर्णादीनां तु याथात्मप्रविज्ञानं ३८ च कला स्मृता।
कतिमस्त्ररत्नादिक्रियाज्ञानं ३९ कला स्मृता।
स्वर्णाद्यलङ्कारकतिः ३९ कला वेपादिसत्कतिः ४०।
मार्हवादिक्रियाज्ञानं ४१ चर्माणां तु कला मता।
पशुचर्माङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं ४२ कला स्मृता।
दुग्धदोहादिविज्ञानं ४३ घृतात्तु कला स्मृता।
सीवने कञ्चुकादीनां विज्ञानं ४४ तु कला स्मृता।
बाह्यादिभिश्च तरणं ४५ कलासंज्ञं जले स्मृतम्।
मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं ४६ तु कला मता। वस्त्र
सम्पार्जनं ४७ चैव क्षुरकर्मा ४८ कले ह्युभे। तिलमां-
सादिस्त्रेहानां कला निष्कासनं ४९ मता। सीराद्या-
कर्षणे ज्ञानं ५० वृक्षाद्यारोहणे ५१ कला। मनोऽ-
तृणसंवायाः कतिज्ञानं ५२ कला मता। वेणुवृथादि
पात्राणां कतिज्ञानं ५३ कला मता। काचपात्रादि
करणविज्ञानं ५४ तु कला मता। संसेचनं ५५ संहर-
णं ५६ जलानां तु कला स्मृता। लोहाभिसारशस्त्रास्त-
कतिज्ञानं ५७ कला मता। गजाश्वरथभोष्ट्राणां प-
त्राणानादिक्रिया ५८ कला। शिशोः संरक्षणे ज्ञानं ५९
धारणे ६० क्रीडने ६१ तथा। सुयुक्तताडनज्ञानं ६२
मपराधिजने तथा। नानादेशीयवस्त्राणां सुसम्यग्-
लेखनं ६३ कला। ताम्बूलरक्षादिकतिविज्ञानं ६४
तु कला स्मृता। आदाने आशुकारित्वं प्रतिदाने-
चिरक्रिया। कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ स्वर्वास्त्रे तौ मनी-
षिभिः। चतुःषष्टिः कलाज्ञेयताः संक्षेपेण निर्दिशताः।
यां यां कलामाश्रितोयस्तांतां कुर्यात् स एव हि”।
“चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रोतितवर्द्धनम्” गायत्रीकव-
चम्। वा रस्य विसर्गपत्वे चतुःषष्टिकलापथ्यत्वं
चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः। (चौचतुर) चतुर-
धिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे
डट्। चतुःसप्त तत्पूरणे लि० स्त्रियां डीप्। वा
रस्य विसर्गपत्वे।
चतुःसप्त न० चत्वारि समानि यत्। “लवङ्गं जीरकं पथ्या
यमानी च चतुःसप्तम्” दैद्यकोक्ते लवङ्गादिचतुर्व्यक्तके

औषधभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्गुणा उक्ता यथा
“लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुः समम् । आम-
शूलविवन्धनं पाचनं भेदि शोषतु” । “कस्तूरिकाया
द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य त्रि । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशि-
नश्च चतुःसमम्” इत्युक्तेषु श्लोकितेषु तत्तत्परि-
भाषान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य
विसर्गसत्वे चतुस्सममध्य भयत् ।

चतुर् त्रि० ब० व० चत-उरन् । १चतुःसंख्यायाम्, २चतुः-
संख्यान्विते च । “चत्वारोवयस्यत्विजः स भगवान्
कर्म्मोपदेष्टा हरिः” वेणी० । स्त्रियां गौषे सुख्ये च
चतस्रादेशः । “तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी
च या” मनुः । प्रियचतसा अतिचतसा । नञा सुना
विना च समासे बद्धे अच् समा० । अचतुरः सुच-
तुरः विचतुरः । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् ।
अथवे तयप् चतुष्टय । चतुःसंख्यायां तदन्विते च त्रि०
स्त्रियां ङीप् “चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । “ततोवारे
रुचु “रात्सस्य” पा० सलीपे । चतुर् २चतुर्वारे अव्य० ।
तत्तार्थे चतुस् इति शब्दकल्पनं प्रामादिकम् । “चतुर-
वत्तः कात्या० श्रौ० । “चतुर्नमो अष्टकत्वो भवाय”
अथ० ११।२।६। “चतुरूपह्वयते” तै० स० २।६।७।३।
चतुष्टयार्थे च “गूढमैथुनधर्म्म” च काले काले च संय-
हम् । अप्रमादमनालस्यं चतुः शिञ्चेत वायसात्” इति
चाणक्यः ।

चतुर पु० चत-उरच् । १वक्रगती २हस्तिशालायाञ्च हेमच० ।
३कार्यदक्षे ४अलस्यङ्गीने प्रनिपुणे च त्रि० । ६नायकभेदे
पु० तल्लक्ष्यं रसमञ्जय्याम् “वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः ।
तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा “तभोजटाळे हरिदल-
राले काले निशायास्तव निर्गतायाः । तटे नदीनां
निकटे वनानां षटेत शातोदरि ! कः सहायः” । चेष्टा
व्यङ्ग्यसमागमो यथा “काले कनकजम्बोर” करे
कमपि कुर्वति । अपारनिश्चले भानौ विन्दुमिन्दु
सुखी ददौ” । तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः “नव प्रियं
यश्चतुरावलोकितः” कुमा० । “न पुनरैति गतं चतुरं
वयः” । “सृग्मथा जहार चतुरेव कामिनी” रघुः ।
चतुर्+अर्थ० अच् । ६चतुर्विधिष्टे त्रि० ।

चतुरंशा स्त्री वर्षाष्टभेदे “द्विजवरकर्णा विहरसवर्णा
भवति यदा सा किल चतुरंशा” छन्दोग० ।

चतुरक्रम पु० “दुतद्वन् सुतद्वन् तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।

द्वाविंशदक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः” इति संगी०दा०
उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १हृष्यश्चरथपदातिरूपा-
ङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । “प्रयातेऽस्मिन्नरव्याघ्र ! बलेन म-
हताहतः । क्लृप्तेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकासिना”
भा०व०२० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि
बलस्वरूपाणि क्रीडासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराजो)
२क्रीडाभेदे । तत्क्रीडाप्रकारः ति०त०व्यासयुधिष्ठिरसंवादे
“युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्टप्राञ्च या क्रीडा तां मे
ब्रूहि तपोधन ! । प्रकर्षेणैव मे नाथ ! चतुराजो यथा
भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य
प्रदक्षिणक्रमेण त्रि । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं
बलम् । पार्थ ! पश्चिमतः पीतसुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राक्षोवामे गजे कुर्वातु तस्मादश्वं ततस्तरिम् । कुर्वातु
कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोषे नौका-
द्वितीयेऽश्वस्तृतीये च गजोवसेत् । तृतीये च वसेद्वाजा-
वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटी राजा, चतुष्के-
णैव कुञ्जरः । त्रिकेणैव चलत्पथः पार्थ ! नौका द्वयेन त्रि ।
कोष्ठमेकं विलङ्घ्यार्थ सर्वतोयाति भूपतिः । अथएव
वटी याति बलं हन्ययकोशगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति
चतुर्दिक्षु महीपते ! । तिर्यक् चतुरङ्गमो याति लङ्घ-
यित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य प्रजेसैका युधि-
ष्ठिर । सिंहासनं चतुराजो नृपाकृष्टञ्च षट्पदम् । काक-
काष्ठं दृष्ट्वा नौकाकृष्टप्रकारकम् । धाताघाते वटी
नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! । राजा गजोह्यश्चापि
लङ्घ्या घातम् निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रचेत् स्वराज
बलसुतमम् । अत्यस्य रक्षया पार्थ ! हन्यन् बलसुत-
मम्” । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
विक्रमश्वस्य । “सतङ्गस्य गर्वेश राजा क्रीडति निर्भ-
रम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ।
सिंहासनं चतुराजो यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यै-
र्गजैर्व्यापि रक्षितव्योमहीपतिः । अन्यराजपदे गत्वा
यदा धातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते
नृपसत्तम । राजा च नृपतिं हत्वा कुर्वातु सिंहासनं
यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्” ।
द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्तसिंहासनं
पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं
नयति तद्वलम् । यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षट्-

यदाश्रितः। तदा घातेऽपि हन्व्यो बलेनापि सुरक्षितः।
विद्यमाने नृपे यश्च स्त्रीये च नृपत्वयम्। प्राप्नोति तु
यदा तस्य चतुराजी तदा भवेत्। नृपेणैव नृपं हत्वा
चतुराजी यदा भवेत्। द्विगुणं वाहयेत् पश्यमन्यथै-
कगुणं भवेत्। स्वपदस्यं यदा राजा राजानं हन्ति
पार्थिव !। चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्युगम्।
यदा सिंहासने काले चतुराजी संस्थिता। चतुराजी
भवत्यत्र नतु सिंहासनं नृप !। अत्रेदं वीजम् उभयथा
जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्या
धिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायामपि तथा कल्पते।
“राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोराजि संस्थिते। परेषु
संहृतसैको बलेनाप्यपहायते। राजद्वयं यदा हस्ते
न स्यादन्यकरे परः। तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं
हन्तिष्यति। नृपाकरो यदा राजा गमिष्यति युधि-
ष्ठिर !। घाताघाते पि हन्व्यो राजा तत्र न रक्षकः।
कोणे राजपदं त्यक्त्वा वटिकानं यदा व्रजेत्। वटी च
षट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत्। यदा तस्य भवेत्
पार्थ ! चतुराजी च षट्पदम्। तदापि च चतुराजी
भवत्येव न संशयः। पदातेः षट्पदे विज्ञे राज्ञा वा
हस्तिना तथा। षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु
पार्थिव !। सप्तमे कोष्ठके यत् स्याद्वटिका दशमेन वै।
तदान्योन्यञ्च हन्व्यं सुखाय दुर्बलं बलम्। त्रिवटीकस्य
कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं न भवत्येव इति
गोतमभाषितम्। नौकैका वटिका वस्य विद्यते खेलेने
यदि। गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति”।
यदं राजपदं कोष्ठपदञ्च। “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति
काककाष्ठं तदा भवेत्। वदन्ति राज्ञसाः शर्वे तस्य शस्त्रौ
जयाजयौ। प्रोक्षिते पञ्चमे राजि ऋते वञ्चाञ्च षट्-
पदे। अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम्।
द्विरावृत्तप्रागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयी। पार्थ !
सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत्। सिंहासनं
भवत्येव काककाष्ठं न भग्यते। उपरिष्ठाञ्च
यत्स्थानं तस्योपरि चतुष्टये। नौकाचतुष्टयं यत्र
क्रियते तस्य नौकया। नौकाचतुष्टयं तस्य वृहन्नौ-
केति भग्यते। न कुर्वीदेकदा राजन् ! गजस्याभिसंखं
गजम्। यदि कुर्वीत घर्म्मज्ञः पापयस्त्रो भविष्यति।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिंसंखम्।
क्रूरिष्यति तदा राजन् ! इति गोतमभाषितम्। प्राप्ते

गजद्वये राजन्। हन्व्योवामतो गजः”। इति चतु-
रङ्गक्रीडनम्।

चतुरङ्गिन् त्रिं चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः
भूम्ना सन्त्यस्य इति। बाहुल्येन हस्त्यश्वादिसेनाङ्ग-
चतुष्टययुक्ते ! “चात्रयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गि-
या” भा० व्या० ६४३०। स्त्रियां ङीप्। “प्रोषयिष्ये
तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्” ७३३०।

चतुरङ्गुला स्त्री चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य ऋच्यः अच-
समा० १आरग्वधे (सोन्दाह)। अमरः। २चतुरङ्गुल-
मिति त्रि०। “स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्त उपगृह्णति”
शत० ब्रा० १०।२।२।१। “तच्छाखाश्च समा दीर्घाः प्रादे-
शाश्चतुरङ्गुलाः” आ० त० कन्दोप०।

चतुरम्ब न० चतुर्णामम्बुच्छायां समाहारः पात्वा० न
स्त्रीत्वम्। “अम्बुवेतसट्त्वाम्बुहृज्जम्बीरनिम्बुकैः।
चतुरम्बं हि, पञ्चाम्बं वीजपूरयुतं भवेत्” भावप्र०
उक्ते अम्बुवेतसादिचतुम्बे।

चतुरशीति स्त्री चतुरधिक्रा अशीतिः। (चौराशी)
१चतुरधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। पूरुषे
उट्। चतुरशीत तत्संख्यापूरुषे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुरश्र त्रि० चतस्रोऽश्रयः कोष्ठा अस्य त्रि० अच्। १चतु-
ष्कोषे पा० तालव्यमध्यस्यैव तिपातनम्। दन्मध्यत्वे
चतुरस्त्रिरित्येव स्यात्। अस्य दन्त्यमध्यत्वं शब्दकल्पद्रु-
मोक्तं चिन्तयन् सुप्रातसुञ्चेति” पा० ५।४।१ स्त्र० ताल-
मध्यस्यैव ग्रहणात् “चतुरश्रं त्रिकोणं वा वक्तुं लं
चाङ्गचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण प्राङ्गणादिषु मण्ड-
लम्” वीधा०। २ब्रह्मसन्ताने केतुभेदे पु० “चतुरश्रः,
ब्रह्मसन्तानाः” ६०००११३०। केतुशब्दे दृश्यम्। ३अन्य-
नानतिरिक्ते त्रि०। “बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि” कुमा०।
“चतस्रोऽश्रयोऽस्य तच्चतुरश्रमन्यूनानतिरिक्तम्” मल्लि०।

चतुरात्मन् पु० चतुरं निपुणम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारोबु-
द्ध्यादय आत्मानोयस्य, चतस्रोविभूतय आत्मानोऽस्य वा।
परमेश्वरे विष्णौ। “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः” “चतु-
रात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपादु” इति च विष्णुसु०।
“रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मनोऽस्येति मनोबुद्धि-
रहङ्कारश्चित्तं चतुष्टयमात्मा अस्थेति वा चतुरात्मा।
“ब्रह्मा दक्षादयः कालरुथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो
हररेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्भन्वादयः कालः
सर्वभूतानि च द्विज !। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता

विभूतयः । इहः काबानकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्वः ।
चतुर्षां प्रलयार्थैता जनार्दनविभूतयः” विष्णु पु० ।

उभयविधव्युत्पत्त्या द्विधानामकत्वात् विष्णुसं द्विरक्तिः

चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य । चतुर्मुखे वेधसि
अमरः । “तस्यां स चाश्वोरुहकर्णिकायामवस्थितो
लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विहत्तनेत्वच-
त्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि” भाग० ३।८।१८। उक्तोऽस्य
तथात्वम् । “इतरतापशतानि यद्वेच्छया वितर तानि
सहे चतुरानन !” उद्भटः

चतुराश्रम न० चतुर्षामाश्रमाणां समाहारः । “चत्वार-
आश्रमा ब्रह्मचारिण्यहस्यवानप्रस्थपरिव्राजकाः” वशि-
ष्ठोक्तेषु ब्रह्मचार्यादिषु । तेषां विशेषधर्मास्तत्तच्छब्दे
दृश्याः । तेषां साधारणधर्मा मनुनोक्ता यथा
“चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमभिर्द्विजैः । दशलक्षणको-
धर्माः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
शौचमिन्द्रियनियमः । धीर्विद्या सत्वमक्रोधो दयकं
धर्मलक्षणम् । दश लक्षणानि धर्मास्व ये विप्राः सम-
धीयते । अघोर्य चानुवर्तन्ते ते यानि परमाङ्गतिम् ।
दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदानं
विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदन्वयोद्विजः” ।

तस्य भावः ध्यज्, स्मार्थे वा ध्यज् । चतुराश्रम्य तद्वन्मो
चतुर्षामश्रमेषु च न० । “चतुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च
पार्थिवः” भा० शा० ६५ अ० ।

चतुरूपण न० चतुर्षामूषणानां समाहारः । पिप्पलीमूल
सहिते गुण्ठीपिप्पलीभरिचरूपे त्रिकटौ । “तू-
षणं सक्रयामूलं कथितं चतुरूपणम् । व्योषस्यैव गुणाः
प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूपणे” भावप्र० ।

चतुर्गति स्त्री चतुर्षां वर्षाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः ।
१ परमेश्वरे । “चतुर्भूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः”
विष्णुसं० । चतुर्भिर्गतिरस्य । २ कल्पे पु० स्त्री हेमच० ।

चतुर्जातिक न० चतुर्षां जातिकानां सुरन्दराणां सुरभीणां
समाहारः । त्वगेलापत्नकनागकेशरेषु तदुपक्रम्य “एतच्च
रोचनं रूक्षं तीक्ष्णं सुखगन्धहृत् । लघु पिचाम्नि-
कट्वर्ण्यं कफघातविषापहम्” भावप्र० । “त्रिकटु चत-
जातिककुस्तुम्बु रुचिभ्यं खादेत्” सुश्रुतः ।

चतुर्ष(न)वति स्त्री चतुर्भिरधिका नवतिः पूर्वपदाद् वा
अत्वम् । (चौरानव्युद्) १ चतुरधिकनवतिसंख्यायां
२ तत्संख्ये च । चतुर्ष(न)वत्यधिकानि त्रीणि शतानि”

कात्या० श्रौ० १।६।८।२१। पूरणे डट् । चतुर्ष(न)वत
तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्थ त्रि० चतुर्षां पूरणः डट् युक् च । चतुःसंख्या
पूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २ चतुर्थकलायाः
हासद्विहृपायां तिथौ” चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेत्रितव्यः
कदाचन” ति० त० पुरा० । शब्दाकरणपरिभाषिते ऊ-
भ्यामभ्यस्रूपे विभक्तिभेदे “सम्प्रदाने चतुर्थी” पा०
“धृतिहोमे न प्रयुञ्जात् गोनामसु तथाऽसु” कन्दोगप० ।
चतुर्थीमति शेषः शुक्लकणपक्षयोश्चतुर्थ्यां उभयदिनप्राप्तौ
कस्या ग्राह्यता तद्विषयः कालमा० चतुर्थीप्र० यथा
“अथ चतुर्थी निश्चयिते । सा च युम्नवाक्यात् पर-
विद्धा पूज्या । न च शुक्लपक्षे तथात्वेऽपि कणपक्षे
पूर्वेव स्यादिति शङ्कनीयम् युम्नवाक्यस्य पक्षद्वयसाधा-
रणत्वात् । “चतुर्दश्या च पूर्वमेत्ये तच्छुक्लपक्षविषयत्वे
लिङ्गमिति चेत् तस्यैकस्य युम्नस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि
“प्रतिपदाप्यभावात्सा” इत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शित्वा युम्नेन
साहचर्यादितरेषामपि पक्षद्वयस्पर्शित्वं किं न स्यात् ।
एवं तर्हि साहचर्यबोद्धयोरपि परस्परकलहादनिरर्थय
इति चेत् न कारखान्तरेण निश्चैतव्यत्वात् । तर्हि
चतुर्दश्यापूर्वमायुम्नमेकपक्षवर्ति तिथिद्वयान्नकत्वात् द्वि-
तीयादियुम्नैः सदृशं प्रतिपदाभावात्सायुम्नन्तु
भिन्नपक्षद्वयवर्ति तिथिद्वयरूपत्वादिलक्षणम् । अतः पू-
र्वमायुम्नसाहचर्येणैव निश्चय इति चेन्मैवम्
श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो
सुख्यया इत्या पक्षद्वयवर्तिनस्त्रिणीन् ब्रूते । सोऽयं श्रुति
लिङ्गादिषु षट्सु प्रथमं प्रमाथं साहचर्यन्तु सङ्गिधिः ।
अ च स्थानावान्तरभेदत्वात्प्रथमं प्रमाथम् । तच्च प्रथमा-
दत्यन्तदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्याये
श्रुतिलिङ्गादिस्त्रिणे सङ्गता प्रबन्धे न प्रपञ्चितः जै० सूत्र-
ज्ञैतत् “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बलप्रमर्धविप्रकर्षादिति” । इममेव च श्रुतिसङ्घ-
ध्योर्विरोधसृष्टिश्चोत्तरमीमांसायां गुणोपसंहारे विचा-
रितम् । तथा हि ताण्डिशशाखायां श्रूयते “ओभि-
व्येतदचरसृष्टीथसुपासीतेति” । अस्यायमर्थः । पञ्चभिक्ति-
शुक्लस्य सान्द्र उद्गीथाख्या भक्तिः कश्चिद्वयवः तच्चावयव-
सद्भाता यागकाले गायति । गीयमानं तस्युद्गीथं सपवो-
द्भाता ताण्डिशशाखामतोपनिषद्विहितैरनेकेषु श्वैरुपासी-
तेति ते च गुणास्त्राण्डिशशाखायामेव विहिताः । उद्गी-

यमन्तिस्तु ताण्डिशादूर्लजेभिनीयतलवकारादिषु सर्वास्तु
 सामशाखासु पठिता । तत्र यदिदन्ताण्डिशाखोक्तगुणा-
 नासुपासनं तत्किन्ताण्डिशाखागत एवोद्गीयविशेषे अव-
 तिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीयसामान्ये सञ्चरतीति
 संशयः । तत्र सन्निधिवशादुद्गीयविशेषेऽवतिष्ठत इति
 पूर्वः पक्षः । उद्गीयशब्दो मुख्यया उच्योद्गीयसामान्यं
 ब्रूते । न च सन्निधिनो पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य
 श्रुतेः सङ्कोचोयुक्तः । तस्मादुपासनसङ्कोचसामान्ये सञ्चर-
 तीति राङ्गान्तः । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्याख्येन
 सन्निधिनो द्वितीयादिश्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युग्मादि-
 शास्त्रं पक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यम् । यदि चतुर्दशीपूर्व-
 मयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैतत्
 शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युग्ममपि गत्यन्तरा-
 भावात्पक्षद्वयसम्बन्धिविषयम् एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्म-
 शास्त्रेण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी परविद्मैव प्राप्नोति । ननु
 वचनान्तरेण चतुर्थीद्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च
 मार्कण्डेयपुराणे “शुक्लपक्षे तिथिर्माहा यस्यामभ्यु-
 दितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्माहा यस्यामस्तमितोरवि-
 रिति” अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मा-
 दिशास्त्रनियमद्वारा एकमाक्यतया तिथीनां व्यवस्थाप-
 कसुत स्वातन्त्र्येण । यदि नियमद्वारा तर्हि युग्माग्नी-
 त्वादिद्युग्मे पूर्व तिथीनासुत्तरविज्ञानाम् ज्यत्वेन “शुक्ल-
 पक्षे तिथिर्माहा यस्यामभ्युदितोरविः” इत्येतत्पूर्वा-
 र्द्धमविरोधि उत्तरार्द्धन्तु विरोधि । तथा तेष्वेव युग्मेषु
 चरमतिथीनां पूर्वविज्ञानां पूज्यत्वेन “कृष्णपक्षे तिथि-
 र्माहा यस्यामस्तमितोरविः” इत्युत्तरार्द्धमविरोधि ।
 पूर्वार्द्धन्तु विरोधि । तथा दर्शप्रतिपद्युग्मे कृष्ण-
 पक्षगतस्य दर्शस्योदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदो-
 ऽस्तमये पूज्यत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्पृष्ट-
 तरः । तस्माच्च युग्मादिशास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् ।
 नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र
 युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । अविरोधेन
 तु शुक्लादिवाक्यस्य दशम्यादिविषयत्वस्मृतिपत्रप्रकरणे
 प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मा-
 दिशास्त्राच्चतुर्थी परविद्वा याह्या । उद्दृष्टिसिद्धोऽपि
 “एकादशी तथा षष्ठी क्मावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः
 परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” इति । ननु परवि-
 द्धोपवासः क्वचित् प्रतिषिध्यते । “द्वितीया पञ्चमी वेधा-

दृग्मी च तयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्युः पूर्वा-
 न्तरे तिथी” इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वाञ्चत-
 र्थीन्तिथिरुत्तराञ्च षष्ठीं तिथिरुपवासविषये ह्यन्ति अतः
 पञ्चमीविज्ञायां चतुर्थ्याञ्चोपवास इति । नैषदोषः
 ब्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्ति हि चतुर्थ्यांस्मिन्नदेवता
 विषयाणि बहूनि व्रतानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरप्रोक्ते
 चतुर्मूर्तिव्रते मूर्तिचतुष्टयोमेतो विष्णुर्देवता । स्कन्द-
 पुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता कूर्म-
 पुराणोक्ते यमव्रते यमोदेवता । सौरपुराणादिप्रोक्तेषु
 दूर्वागणपत्यादिव्रतेषु विनायको देवता कूर्मपुराण
 प्रोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषशङ्खपालादयः सर्पादेवता-
 स्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरूपवासः
 प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधनिषेधो व्यवस्थाप-
 नीयः । तथा पूर्वविज्ञापशंसा च तस्मिन्नेव विषये
 द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तरविद्ध्योर्विधि
 निषेधौ स्मर्यते “चतुर्थी संयुता कार्या तृतीया, च
 चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्कचि-
 दिति” । तथा तत्रैव पूर्वविज्ञा प्रशस्यते “चतुर्थी-
 संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया
 या महापुण्यफलप्रदेति” । तस्याश्च विनायकव्रतविष-
 यत्वं तत्रैव सूचितम् “कर्त्तव्या वृत्तिभिर्वत्स ! गणनाय-
 सुतोषणीति” स्कन्दपुराणेऽपि “विनायकव्रते कार्या
 सर्वमासेषु षण्मुख ! । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाय-
 सुतोषणीति” । विनायकव्रतानुष्ठाने चतुर्थी मध्याह्ने
 व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह बृहस्पतिः “चतु-
 र्थी गणनायस्य मातृविद्वा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी-
 चेत् स्वात्परतश्चेत्परेऽहनीति” । (विनायकस्य माता दु-
 र्गातिथिस्तृतीया तथा विद्वा) यदा पूर्वद्युमेमध्याह्नव्या-
 पिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वा-
 न्मातृविद्द्वत्त्वगुणसङ्गावाच्च सा याह्या तादृशे विषये परे-
 द्युः सत्या अपि मध्याह्नव्यापिन्याख्याज्यता । अत-
 एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्या-
 पिनी तदा मातृविद्द्वत्त्वगुणाभावेऽपि प्रधानप्रयोजकानु-
 सारेण परविद्मैव याह्या । तथा च स्मृत्यन्तरम्
 “मातृविद्वा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्नेऽ
 परतश्चेत् स्यान्नागविद्वा प्रशस्यते” इति । ननु वक्ष्ये वचनेषु
 पूर्वविज्ञाया गणनायसन्तोषकत्वसुक्तम् । अतः पूर्ववि-
 द्दत्वस्यैव सुखप्रयोजकता युक्ता । नैवम् । मध्याह्ने

व्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अथश्च हि तदा-
 मध्याह्नव्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति । अतस्तद्विधानं व्यर्थं
 व्यावर्त्तनीभावात् । अथोच्येत पक्षान्तरेऽप्यनेकवचन
 विहितस्य पूर्वविद्वत्स्य वैयर्थ्यं नदवस्यम् मध्याह्न
 व्यापित्वेनैव तद्विधेयादिति तन्न यदा तिथिचय
 वशादुभयत्र मध्याह्नव्यापित्वं वा यदा चोभयत्र कर्त्त-
 व्यमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्तत्र
 सर्वत्र मध्याह्नव्यापित्वं निश्चयाभावे सति पूर्वविद्वत्त्वेनैव
 निर्णेतव्यत्वात् । एवं तर्हि सप्तकाशनिर्वकाशयो
 निर्वकाशस्वल्पीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य नि-
 रवकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं ननु सुख्यतवेति
 चेत् । सुख्यत्वस्यापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म-
 कालव्याप्तिशास्त्रस्य सुख्यत्वज्ञास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे
 दर्शितम् । कर्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः ।
 “प्रातःशुक्लतिथैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति” तत्काले
 विधानात् । अतोसुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबल-
 मिति । ननु कस्याञ्चित्कृतौ पूर्वविद्वत्त्वेन मध्याह्न
 व्यापित्वबाध उपलभ्यते । “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी
 ह्यसते यदि । जया सैव हि कर्त्तव्या नागविज्ञान कारये
 दिति” अत्रणात् । सैवम् । अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्न
 स्पर्शाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाहि पूर्वदिने
 विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेदु-
 र्भुक्तं त्वयज्यवशान्मध्याह्नादशौचं चतुर्थी समाप्ता-
 तदा दिनद्वये कर्मकाले याज्ञतियेश्चतुर्थी अभावा
 द्विनायकव्रते किन्दिनमुपादेयमिति वीक्षायां पूर्वदिनं
 विधातुं परदिनं प्रतिषेधति । अथोच्येत । “जया च
 यदि सम्पूर्णा” इत्यनेन कर्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्य-
 न्तवन्न विवक्षितम् किन्तु स्तभयपर्यन्तत्वमिति । एवं
 तर्हि पूर्वविद्वत्त्वेन नास्ति वेधिकायाः पूर्वतिथेः सम्पूर्णत्वे
 सति वेध्यायाश्चतुर्थी अनवकाशत्वात् । अथ मा भूत्पू-
 र्वविद्वत्त्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहि-
 तायां परेदुर्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत् । सैवम् ।
 न खलुत्तरदिनहेयत्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्य-
 स्यते किन्तु नागविद्वत्त्वम् । अतो नागविद्वत्त्वनिन्दायां
 वचनस्य तात्पर्यं न चतुर्थीरहितजयाविधाने । अन्यथा
 चतुर्थीनिन्दायामपि तात्पर्यं प्रसज्येत । नच तदुक्तम् ।
 नहि वरधाताय कन्यासुहाहयन्ति । वचनच्छाया तु
 कैश्चित्कन्यायेनाभिलक्ष्यते यदिशब्दप्रयोगात् । यद्यपि

जया सम्पूर्णा तथापि नागविज्ञा हेया । किञ्चत जया
 युक्तायाश्चतुर्थी सम्भवन्त्यामितिहि वचनव्यक्तिः ।
 मध्याह्नव्याप्रावियती भक्तिः कुतस्तवेति चेत् । चतु-
 र्थीरहितायां शुद्धतृतीयायान्वापि कुतो भक्तिरिति
 समानः पर्यनुयोगः । वचनबलादित्युत्तरमस्माकमपि ।
 वचनयोः परस्परकलहे पूर्वोक्ताभ्यां सुख्यत्वनिर्-
 वकाशत्वाभ्यामध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविना-
 यकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम् । जया-
 वचनन्तु गौर्यादिव्रते चरितार्थम् । तन्न व्रतं भविष्यत्पु-
 राणेऽभिहितम् “विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुन-
 न्दन ! । सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात्”
 इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते “निष्ठां रतिं शिवं
 भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् । प्रज्ञां तुष्टिं तथा-
 कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् । विद्याकामो विशेषेण
 पूजयेच्च सरस्वतीमिति” । लिङ्गपुराणेऽपि “चतुर्थ्यान्तु
 गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः । पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं
 सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति” । नारदीयपुराणेऽपि
 “माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु गौरीमाराधयेद्बुधः । चतुर्थी
 वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजितेति” । अतो अथोक्तरीत्या
 विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः । गौरोव्रते
 तु जयावचनन्दृश्यम् । तत्र यदा दिनद्वयेऽप्ये तद्वैषम्ये
 मध्याह्नकदेशव्यापिनी तदा पूर्वदिने तन्महत्त्वञ्चेति
 तदेवोपादेयम् । उत्तरदिने तन्महत्त्वे किम्महत्त्वगुणेन
 तदुपादेयं ? किं वा मातृविद्वत्त्वगुणेन पूर्वमुपादेयमिति ?
 संशये पूर्वमिति ब्रूमः । परस्य नागविद्वत्त्वदोषोपेतत्वात्
 पूर्वस्य च तदभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे
 पद्यते “ज्यैष्ठे च वटसाविली तथानङ्गलयोदशी ।
 विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या संसुखी तिथिरिति” । विना-
 यकव्रतवद्भागव्रतेऽपि चतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा ।
 नागव्रतञ्च कूर्मपुराणे दर्शितम् । “तिथौ युगाह्वयायाञ्च
 ससुषोषप्र यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च
 महात्मनः । पूजा कार्या पुष्पगन्धक्षीराभ्यायनपूर्वकम् ।
 विषाणि तस्य नश्यन्ति नच तान् भ्रन्ति पद्मगाः” इति ।
 युगाह्वया चतुर्थी । मध्याह्नव्यापित्वञ्च देवसेनोक्तम्
 “युसमध्यन्दिने यत्र तलोपोषप्र फणीश्वरान् । क्षीरेणा-
 प्याय्य पञ्चस्यां पूजयेत्प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति
 न तान् हिंसन्ति पद्मगाः” इति विनायकचतुर्थीनागचतु-
 र्थीरियान्विशेषः । एकभक्तन्यायेन मध्याह्नव्याप्तेः षोडा-

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायक चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु जयायोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा । इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति । तत्प्राशस्त्यञ्च पूजयेदिति वचनादवधीयते” ।

चतुर्थक पु० चतुर्थेऽङ्ग भवोरोगः कन् । “दिनत्रयमतिक्रम्य यः स्यात् सहि चतुर्थकः” इति वैद्यकोक्ते विप्रमञ्जरभेदे ।

चतुर्थकाल पु० चतुर्थः कालः भोजनकालः । “सुनिभिरिशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तमस्विन्याम्” छन्दोपरिशिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजनकाले । “चतुर्थकालमश्रीयादन्वारणवर्षं मितम्” मनुः ।

चतुर्थभक्त न० चतुर्थे चतुर्थकाले भक्तं यत् । सार्द्धदिनात्मके भक्तकाले । “चतुर्थभक्तवर्षं वैश्ये शूद्रे विधीयते” भा० आनु० १०६३० ।

चतुर्थभाज् पु० चतुर्थमंशं भान्यादेः भजते कररूपेण भज-रिव । आपदि चतुर्थभागरूपकरप्राहिण्ये नृपे ! “चतुर्थमादानोऽपि क्षत्रियोभागमापदि । प्रजाः रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात् प्रतिपद्यते” मनुः । “चतुर्थभाज् महाराज ! भोज इन्द्रसखो बली” भा० सं० १६३० ।

चतुर्थांश पु० कर्मा० । चतुर्भागैकभागे “चतुर्थांशोऽथ धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०४० । चतुर्थोऽंशोऽस्य । २चतुर्थांशस्वामिनि त्रि० । “सर्वेषामर्जिनो सुखास्तदङ्गेनाङ्गिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशश्चतुर्थांशश्च पादिनः” मनुः दक्षिणार्थगोशतविभागोक्तौ । तृतीयांशादयोऽथत्वात् । “धीरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहराः सुताः” कात्या० सू० ।

चतुर्थिका स्त्री । पलपरिमाणे वैद्यकपरिभाषा तस्य चतुः-कर्षात्मकत्वान्नाद्यत्वम् ।

चतुर्थीकर्म पु० विव. हादन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे । “अथातश्चतुर्थीकर्म” गोभिलः “विवाह-निष्पत्त्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्ति-प्यते” सं० त० रघुनन्दनः ।

चतुर्दंष्ट्र पु० चतस्रोदंष्ट्रा यस्य । स्कन्दस्य सैनिकभेदे । “चतुर्दंष्ट्रोऽर्जिह्वस्य मेवनादः पृथुश्रवाः” भा० श० ४६०४० स्कन्द-सैनिकोक्तौ । २ बलिभैरवभेदे । “अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेचनादेो जलम्बुमः” हरिवं० २४०४० वल्लिभैरवोक्तौ । ३ परमेश्वरे च ।

“चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः” विष्णुसं० । “चतस्रोदंष्ट्रा अस्य चतुर्दंष्ट्रोन्वसिंहविग्रहः साहस्रप्राहा शङ्कं दंष्ट्रा इत्यु-च्यते चतस्रोदंष्ट्राः शङ्कराणि अस्य ‘चत्वारि शङ्का द्वे शीर्षे’” इत्यादिश्रुतेः” भा० ।

चतुर्दन्त पु० चत्वारो दन्ता अस्य । शैरावते इन्द्रगजे हेमच० । “चतुर्दन्तगजाह्वोवज्री कुलिशभृत्करः” विष्णुसं० इन्द्रध्यानम् । चत्वारोदन्ता अस्य गवादेः संख्यापूर्वकत्वात् वयसि दत्तादेशः । चतुर्दन्तं चतुर्दन्तोप-लक्षितवयोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्दंष्ट्रान् पु० व० व० । चत्वारिंशत्कादश । (चौदा) चतु-रधिकदशसंख्यायां २तत्संख्ये च । ततः पूरणे ङ् । चतुर्दंष्ट्रं तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य चतुर्दंष्ट्रकलाया ह्यासद्विह्वरूपक्रियारूपार्यां तिथौ । “चतुर्दंष्ट्रपत्नी चैव अमावास्या च पूर्णिमा” ति० त० पु० ।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसत्त्वे कर्मभेदे कस्या याज्ञतौ तद्विषयः कालमां चतुर्दंष्ट्रीप्रक० यथा

“अथ चतुर्दंष्ट्री निष्पीयते । अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था भवति । तत्र युग्मशास्त्रेण शुक्लचतुर्दंष्ट्री पर-विद्धा ग्राह्या । तथा व्यासोऽपि “शुक्ला चतुर्दंष्ट्री ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते” इति । पूर्वविद्धाप्रातिषेध उत्तरविद्धा विधिश्चेत्युभयम्भविष्यत्पुराणे पठ्यते “सद्. कार्या तयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दंष्ट्री । पौर्यमासीयुता सा स्याच्चतुर्दंष्ट्या च पूर्णिमेति” । नारदीयेऽपि “तृतीयै-कादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दंष्ट्री । पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुतेति” । यत्तु भाद्रपुक्लचतुर्दंष्ट्यामनन्त व्रतम्भविष्योत्तरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः । लिङ्गञ्च तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति । “मध्याह्ने भोज्यवेलायां स सुचीर्य सरिच्छे । ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्त वाससाम् । चतुर्दंष्ट्यामर्चयन्तम्भक्त्या देवं पृथक् पृथ-गिति” । “अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते । अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । नैतत्कारम् । यथा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेच्चृमेति मध्याह्नः कर्मकालत्वेन विहितः । नात्र तथा विधिरस्ति । उदाहृतं तु लिङ्गमर्थवादगतत्वाच्च स्वातन्त्र्येण कस्यचि-दर्थस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपोद्बलकं भवति । नचात्र प्रमाणान्तरम्भयान्नः । अतोऽ-

सध्याङ्गः कर्मकालः । तथा सति ह्यौदधिकी ग्राह्येति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिश्चोदयव्यापिनी ग्राह्या । सा च तिथ्यन्तरवत्त्रिसूक्तेति सुख्यः कल्पः, 'द्विसूक्तेत्यनुकल्पः एवं सति शिष्टाचारोप्यनुगृहीतो भवति । चैत्रश्रावण चतुर्दश्यां शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्येति । तथा च बौधायनः "मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या नु चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्न गार्मिनीति" । परा मासान्तर्वर्तिनी शुक्लचतुर्दशी । कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविज्ञैव ग्राह्या । तथा चापस्तम्बः "कृष्णपक्षेऽपि चैत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा तु कर्त्तव्या परविज्ञा न कस्याचिदिति" । अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यापि पूर्वविज्ञा ग्राह्या तथा च स्कन्दपुराणे "चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! । अम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी । दर्शविज्ञान कर्त्तव्या राकाविज्ञा कदाचनेति" । अत्र अम भक्तैरितीश्वरोक्तिलिङ्गाच्छिवचतुर्दशीविषयत्वं दृष्टव्यम् । तदेवं ब्रतान्तरेषु चतुर्दशी निष्णीता । अथ शिवरात्रिव्रतं निष्णीयते । तत्रेदञ्चिन्व्यते । किमयं शिवरात्रिशब्दः कूटः ? । किं वा यौगिकः ? । उत लाज्जशिकः ? । अथ वा योगरूढः ? इति । किन्नावत्प्राप्तम् । कूडइति । तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् । तथा च स्क० नागरखण्डे "माघमासस्य शेषे या प्रथमा क्तलपुनस्य च । कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तितेति" । कामिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी । तद्गात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभायहेति" । यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् कूडे बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न ग्राह्याः । प्राबल्यञ्चाश्वकर्णादिशब्देऽश्वगम्यते । अश्वस्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तस्यपेक्ष्य कूट्या वृक्षविशेषवाचित्वस्वीकारात् । ननु काकदनपरीक्षासमानोऽयं विचारः । यद्ययं शिवरात्रिशब्दोऽकूडः यदि वा यौगिकः उभयथायनुष्ठाने विशेषाभावात् । मैत्रम् । अस्त्रेव महान्निशेघः । यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं सर्वं यस्यां रात्रावनुष्ठायते सा सर्वाश्वरात्रिः स्यात् । माघमासादिपदञ्च तदानीसुपलक्षणं भवेत् । कूडि पक्षे तु माघमासादेविशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम् । अतः कर्त्तव्यएव विचारः । तत्राहीनन्यायेन कूडिमेवाद्रियामहे । तस्य

च न्यायस्य संपाहकावेतौ ह्यौकौ भवतः "अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विक्रतावुत । न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्विकल्पप्रताम् । शीघ्रधीहेतुतो कूडेरहीने विक्रताविदम् । उक्तप्रतां द्वादशत्वं साङ्गात् प्रकृतकर्मणः" । अयमर्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते "तिस्र-एव साङ्गस्योपसदोद्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सर्वोयत्वायेति" । अङ्गा सञ्च वर्तत इति साङ्गः । एकदिननिष्पाद्योज्योतिष्टोमः । तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया होमा उपसम्बद्ध्वाच्याः । तास्त्रिस्र उपसदो विधाय पुनरहीनशब्दवाचप्रस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते । तत्र संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्त्वं द्विरात्राद्यहीनप्रकृतिभूते साङ्गशब्दवाचे प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते ? आहो-स्विदहीनशब्दवाचे प्रकृतिरूपे द्विरात्रादावुत्कथप्रते ? इति । तदर्धमिदञ्चिन्व्यते । अहीनशब्दो यौगिको कूडो-वेति । तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विषयः प्रतिभासाद्यौगिकएवायम् । तदर्थश्च प्रकृतावुपपन्नः । साङ्गप्रधानस्य सर्वस्य साङ्गादाचकशब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावाद्द्विकृतौ तु विशेषएव वाचकशब्दैरुपदिशते । इतरत्त्वमितिदेशात् प्राप्यते । अत उक्तिसङ्कोचात् विक्रतेहीनत्वम् । एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवात्प्रकराणानुपहृणाञ्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते । न च पूर्ववाक्यविहितेन त्रित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः समानबलत्वेन त्रीह्रियववद्विकल्पोपपत्तेः । तस्माद्ज्योतिष्टोमएव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विक्रतिरूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते । कुतः अहीनशब्दस्य श्रौतप्रयोगवाञ्छलेन तत्रैव कूडत्वात् । कूडिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाङ्गलीयसी, योगे त्ववयवार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्सुदायार्थो निश्चेतव्य इति विलम्बः । न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः वलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कथप्र विक्रतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति । अत्र यथा कूडोऽहीनशब्दस्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि कूड इति प्रथमः पक्षः । अपर आह । यौगिकएवायं शिवरात्रिशब्दः । कुतः शिवसम्बन्धसुपजीव्य तच्छब्दस्य पृष्ठत्वात् । तथा च स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा स्याता सर्वपापनिषूदनी" । "तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया । तस्यां सर्वेषु बि-

ङ्गेषु सदा संक्रमते हरः । यानि कानि च लिङ्गानि
चराणि स्यावराणि च । तेषु संक्रमते देवि ! तस्यां रात्रौ
यतो हरः । शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्ल-
भेति । शिवरात्रे "तत्प्रभृत्येव देवर्षे ! माघकृष्णचतु-
र्दशी । शिवरात्रिः समासप्राता प्रियेयन्त्रपुरद्विप्रः" इति
स्क० अवलिखण्डे "माघफाल्गुनयोर्मध्ये अश्विता या
चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा सप्राता सर्वपापनिप्रदनी" ।
तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगि-
कोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य
संभ्राहृकावेतौ श्लोकौ "संस्कारजानियोगेषु कं ब्रूते
प्रोक्षणीरिति । संस्कारं सावभौमत्वाज्जातिमुद्देजो-
क्ततः । अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जातिः कल्पप्रशक्तितः ।
यौगिकः क्लृप्रशक्तित्वाक्लृप्रिव्यांकरणे स्थिता" अयमर्थः ।
दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते "प्रोक्षणीरासादयतीति" ।
तत्र संशयः । किमर्थं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणात्साद-
नाद्युदकसंस्कारं ब्रूते ? किं वा जलाधानरजाति
विशेषम् ? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्याभिरिति यो-
गम् ? । तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्रसङ्गतः ? साव-
भौमत्वात् । सर्वेषु हि संस्कारविधिवक्त्रादिप्रदेशेषु
प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते । "प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरुप-
सादयेति" प्रथैवाक्यप्रयोगः । "प्रोक्षणीरासादयतीति"
विधिवक्त्रे । एवमभिमन्त्रणादिव क्यान्यप्युदाहरणी
यानि तस्मात्संस्कारं ब्रूतइत्येकः पक्षः । जातिं ब्रूत
इति पक्षान्तरम् । लोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणी
भिरुद्देजिताः स इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते । तत्र न
तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते । कुतः ?
अन्योन्याश्रयत्वात् । नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः
पक्षोयुक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशक्तेर्व्यवहारे
पूर्वमक्लृप्रत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात् ।
नच योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव क्लृप्रत्वात्
व्याकरणे हि उक्तं सेचन इत्यस्मादातोः करणे ल्युट्प्रत्य-
येन शब्दो व्युत्पादितः । तथा सति प्रवर्षेणोष्यते अने-
नेति योगेन सेचनसाधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणीशब्द-
वाच्यं सम्पद्यते । प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानामपां
सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणीशब्दस्य ङीप्प्रत्ययान्त-
त्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीयावच्छेदचनान्तः शब्दो निष्प-
द्यते । नन्वहीनाधिकरणे रुद्धेः प्राबलप्रसक्तम् ।
प्रोक्षणीशब्दधिकरणे च योगस्य प्राबलप्रसक्तम् । अतः

परस्परविरोधः । मैवम् लब्धात्मिका हि रुद्धि
योगमपहरतीति । नच प्रोक्षणीशब्दे रुद्धिलभ्यते ।
दृढव्यवहारेण जाताव्युत्पादितत्वात् । अहीनशब्दोऽपि
द्विरात्रादिषु न दृढैव्युत्पादित इति चेत् न । व्याकरणे
व्युत्पादितत्वात् । "अङ्गः खः क्रतौ" इत्यनेन वाररुचेन
वार्तिकेनाहन्शब्दात् स्वप्रत्ययस्युत्पादप्रसङ्गेनादेशं कृत्वा
क्रतुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः । नन्वेवं सति
घट्टकृटीप्रभातन्यायस्यैव प्रसङ्ग्येत यतोऽहीनशब्दे योग-
म्परिहर्तुकामेन भवता व्याकरणस्यैव योने पर्यव-
सानं कृतम् । नायन्दोषः । पूर्वपक्षिणोऽभिमते समास
लक्षणे योगे पर्यवसानस्थानभिधानात् । नच नञ्श-
मासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम् ।
नञ्समासस्वीकारे सति "अयत्तोवाएष" इत्यादाविवाऽ-
हीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तोऽह्ययं शब्द-
आम्नायते । तस्मात्प्रचक्ष्ये योगसाम्येऽपि समासरूप
योगम्पूर्वपक्षाभिमते निराकृत्य श्रौतरुद्धिः सिद्धान्तिना स-
माश्रिता । तामेव रुद्धिं प्रकटयितुं वररुचिना वार्तिकं
कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न
शङ्कितं शक्यते । तथा गोत्वजातौ रुद्ध्यापि गो-
शब्दसौण्ण्यदिकस्यैव "गमेर्डाः" इति प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गङ्गत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तद्व-
दत्वाप्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणीशब्दे तु न रुद्धिज्ञापनाय
किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किन्तुहि
सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन
व्युत्पादितत्वात् । यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः ।
तस्मात्प्रोक्षणीशब्दावच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति
द्वितीयः पक्षः । अन्ये तु पुनर्मन्त्रे । साक्ष्यिकोऽयं
शिवरात्रिशब्दः । तिथिवाचकेन शब्देन तत्तिथौ
क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाश्रयत्वात् । अतएव-
शानसंहितायामुक्तम् "शिवरात्रिव्रतज्ञानं सर्वपाप
प्रणाशनम् । आचारण्डालमनुप्रासां भुक्तिशक्ति
प्रदायकम् । अर्द्धरात्रादधर्षोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
तत्तिथ्यावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । शिवरात्रि-
व्रतज्ञायं भूतान्वितमहानिधि । शिवरात्रिव्रतन्देव करि-
ष्ये शिवसन्निधौ । निर्विघ्नं कुरु मे देव । भक्त्याह्य !
महेश्वरेति" । नारदीयसंहितायाम् "अर्द्धरात्रयुता-
यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्या-
क्लागरणं तथेति" । पञ्चपुराणेषुऽपि "अर्द्धरात्रादध-

‘शोधं’ यदि युक्ता चतुर्दशी । तन्निधावेव कुर्वीत शिव-
 रातिव्रतं व्रती” स्कन्दपुराणे “शिवरातिव्रतन्देव !
 कथयस्व महेश्वरेति” । नच कालवाचकस्य शब्दस्य
 लक्षकत्वमदृष्टचरमिति शङ्कनीयम् । कालवाचकाभ्या-
 मभावास्यापौरुषेणशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयोरिष्टो-
 क्तात्कालसम्बन्धिन्योरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते
 “यएवंविद्वान् पौरुषभासीं यजते य एवं विद्वानभावासां
 यजते” इति । स्मृतिलक्ष्मि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्त-
 त्सम्बन्धिनो व्रतविशेषा लक्ष्यन्ते । स्कन्दपुराणे “जन्मा-
 ष्ठी नैव कृता कदाचित्कल्यायुतं पच्यते रौरवेक्षिति” ।
 षष्पशब्दोऽपि “एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी
 श्वरेति” एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । तस्मात्क्षीयकोऽयं
 शिवरातिशब्द इति तृतीयः पक्षः । अथ सिद्धान्तं ब्रूमः ।
 योगरूढपवायं शिवरातिशब्दः । योगोद्वितीयमचो-
 पन्यासेन दर्शितः । रूढिश्च प्रथमोपन्यासेन । तत्रैकस्य
 स्त्रीकारे सत्यन्वविषयं शास्त्रनदनुग्राहकपदाहृतो
 न्यायश्च बाध्यते । नच यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु
 त्रयोदश्यादितिथ्यनुसरेण शिवरातिव्रतं प्रसज्येतेति-
 वाच्यम् । तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात् । यथा
 पङ्कजशब्दे पङ्काज्जायत इति योगं स्त्रीकृत्य भेकादिष्विति
 प्रसङ्गो रूढिस्त्रीकारेण निवार्यते । तद्वदत्रापि योग
 रूढतायां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः । नच मुख्ये सम्भवति
 लक्षणाश्रयणसुचितम् । अथोच्यते । लक्षणाया
 अभावे व्रतविषयत्वञ्च स्यादिति । तन्न । बहुव्रीहि
 स्त्रीकारे योगेनैव तत्त्विकेः । शिवस्य प्रिया रातिर्यस्मिन्-
 व्रतेऽङ्गत्वेन विहित्वा तद्व्रतं शिवरातिप्राख्यं तस्मान्नि-
 र्भन्वन्प्रायेनात्र योगरूढः शिवरातिशब्दः । तस्यात्र
 न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः “निर्भन्वन्प्रो यौगिको योगरूढो
 वा योगभासनात् । यौगिकोऽचिरजाते ऽग्नौ नियते
 यौगरूढिभाक्” । अस्यायमर्थः । इष्टकाचयने श्रूयते
 “निर्भन्वन्प्रो नेष्टकाः पचन्तीति” । तत्र संशयः । किमयं निर्भ-
 न्वन्प्रशब्दो यौगिकः ? किं वा योगरूढः ? इति । निःशे-
 येण मद्युत इति योगस्य प्रतीकमानत्वात्प्रोक्षणीन्यायेन
 योग इति पूर्वःपक्षः । अत्र द्वावग्नौ विद्येते चिरनिर्भ-
 थितोऽचिरनिर्भवितश्च । चयनस्य क्रमयोर्वां निर्भाय तस्या
 सखायाङ्गुलिकात्कारणाय बोऽग्निर्निर्भश्चते बोऽचिर
 निर्भवितः । तेनेष्टकाः पचन्त्ये तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् ।
 तथा च मन्वन्स्याग्निद्वितयस्यारण्येऽप्यचिरनिर्भवित

मन्निं नियन्तुं रूढिराश्रयणीया । यथा वा नावनीत-
 क्तृत मित्यत्र नवनीतजनप्रत्ययोगस्य चिराचिरयोश्चभयोः
 साधारण्येऽपि नूतनएव एते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धे-
 नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा च सति प्रती-
 यमानयोगस्यापरिहृतत्वान्नियत्यै रूढिस्त्रीकाराच्च योग-
 रूढोऽयं निर्भन्वन् इति राद्धान्तः । अनेनैव नप्रायेण
 शिवरातिशब्देऽपि योगरूढिराश्रीयते । तत्र शिवस्य
 रातिः शिवरातिरिति तस्य रूपसमासेन योगेन प्रवृत्त-
 मानः शब्दोरूढ्या भाषकण्यचतुर्दशीरूपे कालविशेषे-
 नियम्यते । शिवस्य रातिर्यस्मिन् व्रते इति बहुव्रीहि
 समासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दोरूढ्याव्रतविशेषे नियम्यते ।
 तच्च शिवरातिव्रतमेकदाशीजयन्तीव्रतवत्त्वं योगप्रत्यक्ष
 न्यायेन नित्यङ्गास्यञ्चैत्युभयविषयम् । तत्र नित्यत्वमक-
 रण्ये प्रत्यवायवीप्सानित्यनिश्चलशब्दैरवगन्तव्यम् ।
 तत्राकरण्ये प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पश्यते “परात्पर
 तरङ्गास्ति शिवरातिः परात्परम् । न पूजयति भक्तेः प्र-
 शं रूढन्निभुवनेश्वरम् । जन्तुजन्मसहस्रेषु भवते नाल
 संशयः” । बीप्सापि तत्र पठिता “वर्षे वर्षे महादेवि !
 नरोनारी पतिव्रता । शिवराती महादेवङ्गापमत्तप्रा
 पूजयेदिति” । नित्यनिश्चलशब्दो च तत्रैव “माघ
 कल्याणचतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः । सुसुचुः पूजयेन्नित्यं
 स लभेदीप्सितम्फल मिति” । “अथो यदि वा शु-
 भेषु क्षीयते हिसवानपि । मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो-
 विन्ध्व एव च । चलन्त्येते कदाचिद् नित्यं हि शिव-
 व्रतमिति” । काम्यत्वञ्च फलश्रवणादवगन्तव्यम् । तच्च
 स्कन्दपुराणे शिवञ्च पूजयित्वा योजागर्ति च चतु-
 र्दशीम् । मातुः पयोधररसञ्च पिबेत् कदाचन । यदी-
 च्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवमनोरमान् । साग-
 मोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमस्यदम् । मम भक्तस्ततो
 देवि ! शिवरातिसुपोषकः । गणत्वमच्यन्दिव्यमच्यं
 शिवशासनम् । सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्मातो भूयोन
 जायते” इति । काम्यव्रतस्ये शानसंहितायां वर्षसंख्या-
 पठते “एवमेतद्वत्तु योत्पत्तिस्वत्परं व्रती । द्वाद-
 शाब्दिकमेतत्प्राञ्छति विशाञ्छिकन्तु वा । सर्वान् कामान-
 वाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः” इति । नित्यकामरूपस्यास्य
 व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायाः श्लोकः “शिव-
 रातिव्रतज्ञानं सर्वपापप्रणाशत्रम् । आचार्युत्तम
 मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति” । अधिकारिण

यथाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः “माघमासे तु कृष्णा या-
 काला नादौ चतुर्दशी । सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व-
 पातकनाशिनी । अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया
 क्षमा । शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः ।
 तस्मै देयमिदन्देवि ! गुरुपादाहुगोयदि । अन्यथा
 योददातोदं स तदा नरकं वृजेदिति” । उक्ताधिकारिणा
 सुष्ठेयं वृतस्वरूपं त्रिविधम् “उपवासो जागरणं-
 पूजा च । तदुक्तं नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण
 वलादपि च जागरात् । शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि
 च पूजया । अक्षयानुत्तमते भोगान् शिवसायुज्य
 मात्रुयादिति” । स्कं सहाखण्डे “स्वयञ्च लिङ्गमभ्यर्च्य
 सोपवासः सजागरः । अज्ञानक्षपि निष्पापो निपादो
 गण्यतां गतः” । अत्रेदञ्चिन्यते किमेता उपवासजागर
 पूजा वृतस्य स्वरूपे खेच्छया विकल्पन्ते ? उत ससृञ्चि-
 ताएवेति ? तत्र विकल्पन्ते इति तावत्प्राम् । कुतः ।
 एकैकस्थेतरनिरपेक्षतया विधानात् । तथाहि स्कन्द-
 पुराणे केवलपुवासविधिः पठ्यते “अखण्डित
 वृतोयोहि शिवरात्रिसुपोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति
 शिवेन सह भोदत इति” । तथा केवलजागरणं पठ्यते
 “कश्चित्पुण्यविशेषेण वृतहीनोऽपि यः पुमान् । जागर-
 ङ्कुरुते तत्र स रुद्रसमतां वृजेत्” । तथा केवलपूजा प-
 ठ्यते “यः पूजयति भक्तेः प्रशमनेकफलतां वृजेदिति” ।
 तस्मादुपवासाद्यस्त्रयोऽपि विकल्पन्ते । यदि नागर-
 खण्डसहाखण्डयोः ससृञ्चयविधिरस्तीत्युच्यते । तर्हि-
 प्रत्येकं वा ससृदायोवा यथेष्टमनुष्ठीयतामिति प्राम्-
 ब्रूमः । वैश्वानरद्विदोपासनन्यायेन ससृदाय एवात्मा
 सुष्ठेयः । तस्य च नत्रायस्य संप्राहकावेतौ ल्लोकौ
 “वैश्वानरसुपास्तेऽत प्रत्येकससृदायतः । विकल्पः ससृ-
 दायो वा नियतोद्विविधाविधेः । विकल्प इति चेन्नै-
 वं ससृदायप्रशस्तितः । व्यवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्तु-
 पपत्तितः” इति । व्यवययः । स्कन्दो गौराम्नायते
 “वैश्वानरसुपास्ते इति । द्युलोकादित्यवायाकाशोदक
 पृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवो सर्वात्मको विराट्
 पुरुषो वैश्वानरश्चन्द्राचक्रः ! तत्र संशयः । किं द्यु-
 लोकाद्यवयवो व्यवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः ?
 उतावयवोव नियमेनोपास्याः ? इति । विकल्प इति
 तावत् प्राम् कुतः द्विविधस्य विधेः सूयमाण-
 स्त्वात् । माचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युन्नजनवुडिडोहालक

नामभिः षड्भिर्महर्षिभिः क्रमेण द्युलोकादयः षड्-
 वयवाः प्रत्येकसुपासिताः । तद्वृत्तान्तकथनपरंप-
 वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकसुपासतिविधयो निय-
 माश्च फलसहिता उपलभ्यन्ते । पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तोभ्यो-
 महर्षिभ्योऽश्वपती राजा ससृदायोपासितमवोचत । अतो-
 द्विविधविधिवलेन यथेच्छं विकल्प इति प्राम् ब्रूमः ।
 ससृदायएवात्त नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रस्तुत-
 त्वात् । व्यवयवोपासतिवाक्यान्यवयुत्यानुवादरूपत्वेना-
 प्युपपद्यन्ते । तस्मात्ससृदाय उपास्य इति राजानः ।
 अनेन न्यायेन प्रकृतोऽप्युपवासादीनान्वयायां ससृदायस्यैव
 व्रतरूपत्वम् । ननु क्वचिदुपवासादित्यं विधाय पुनः
 पश्चान्तरूपेणोपवासव्यतिरिक्तं इयं पठ्यते । “अथवा
 शिवरात्रिञ्च पूजाजागरणंनयेदिति” । नायन्दोषः ।
 अथ वेत्यनुकल्पोपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः । अत्र व्रते
 विहितान्वयायां परस्परसङ्गाङ्गिभावबोधकप्रमाणा-
 भावादान्नेयादिषट्पागवत्युत्पत्तिकालसम्बन्धविधानात्फल-
 विधानाच्च समं प्राधान्यन्द्रष्टव्यम् । अस्यैवोपोद्बलकं
 लिङ्गमभिधीयते । लुब्धकस्य भद्राशुजन्म प्राप्तवतो
 दुर्वाससा सह संवादे पठ्यते “कृष्णपक्षे चतुर्दशीयाञ्च
 कञ्चिन्मृगमाप्तवान् । अखपि प्राश्नरक्षार्थं क्षुधा-
 सम्पोडितोऽवसत्” इत्युपक्रमस्य “धनुःकोटप्राहृतान्येव
 विल्वपत्राणि मानद ! पतितानि महाराज ! शम्भोः
 शिरसि भूतले । तत्रैव तस्यौ राजेन्द्र ! सर्वराजमत-
 न्द्रितः । रात्रिशेषं स्थितोव्याधः स्रग्भ्रष्टिरनामिषः ।
 प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा तत्रैव शङ्करम् । विल्वपत्रैर्नैर-
 श्रेष्ठ ! कन्दमूलैश्च पारितः” इति । एतस्मिन् यथोक्तति-
 थिचिन्नेतस्मिन् इदं विचार्यते । किं व्रतान्तरेष्विषात्पाप्मुदयास्त
 मयवेध आदर्शव्यः ? किं वा प्रदोषवेधः ? आहोस्त्रिचिन्ने-
 वेध ? इति । तत्र पूर्वेद्युसृदये तयोदशीवेधः परेद्युरस्त
 मये दशवेध इत्युदयास्तमये वेधोयुक्तः तस्य व्रतान्तरेषु
 कृत्प्रत्वात् कृत्प्रस्य च कल्पप्राहृणीयत्वात् । भवम् ।
 समान्याद्विशेषस्य बलीयत्वात् । समानप्रूपोहो
 दयास्तमयवेधः सर्वतिथिसु समानत्वात् विशेषरूपो
 प्रदोषनिशीथवेधौ कृष्णचतुर्दशीलक्षणे तिथिविशेषे
 शिवरात्रप्रास्त्रं व्रतविशेषसुपजाव्यं प्रष्टत्वात् । एतदे-
 वाभिप्रेत्य ईशानसंहितायासुक्तम् । “उदयेऽन्विताः
 क्वचिद्ग्राह्याः क्वचिदस्तमयेऽन्विताः । वृत्तिभक्तिथयो
 यस्माद्भजयित्वा व्रतन्विदमिति” । अस्मिन्स्तु व्रते प्रदोष

वेधोवायुपुराणे दर्शितः “त्वयोदशस्तने सूर्ये चतु-
 ष्चवे नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतसुरे-
 दिति” । ऋत्वनरेऽपि “प्रदोषव्यापिनी प्राहृता शिव-
 रात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां ससु-
 पोषवेदिति” । कामिके “आदित्यास्तभये काले अस्ति-
 चेद्या चतुर्दशी । तद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सम्भवे
 दुत्तभीत्तमेति” । निशीथवेधो नारदीयसंहितायां
 दर्शितः । “अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ।
 शिवरात्रिव्रतन्नत्न सोऽश्वमेघफलं लभेदिति” । ऋत्वन-
 नरेऽपि “भवेद्यत्र त्वयोदश्यां भूतव्याप्ता मृहानिशा ।
 शिवरात्रिव्रतन्नत्न कुर्याज्जागरणन्धेति” । ईशान-
 संहितायाम् “माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहा-
 निधि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिस्वर्यसम्पुमः ।
 तत्कालव्यापिनी प्राहृता शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्ध-
 रात्रादधसोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तन्निथावेव
 कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्द्धरात्रादधसोर्ध्वं
 युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतङ्कुर्यादायुरैश्वर्यं हानि
 देति” । “व्याघ्राद्धरात्रं यस्यान्तु सम्भवे या चतुर्दशी ।
 तस्यामेव व्रतङ्कार्यं मत्प्रसादादिभिर्नरैः । पूर्वेद्यु-
 वां परेद्युवां महानिशा चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते
 यस्यान्तर्वा कुर्यात्प्रतत्तः । लिङ्गाविर्भावकाले तु व्याप्ता-
 प्राहृता चतुर्दशी । तदूर्ध्वाधोन्विता भूता सा कार्या
 व्रतिभिःसदा । मम प्रियकरी हेत्रेषा माघकृष्णचतुर्दशी ।
 महानिशावन्वितायान्तु तत्र कुर्यादिदं व्रतमिति” । एवं
 सति पूर्वेद्युरेव यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्र व्रत-
 माचरणीयम् । पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणे प-
 ष्यते । “त्वयोदशी यदा हेति ! दिनभुक्तिप्रमाणतः । जा-
 गरे शिवरात्रिःस्याच्चिश्चि पूर्या चतुर्दशी । दिनभुक्तिरस्त-
 मयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पश्यते “निशादधे
 चतुर्दश्यां पूर्वां त्वान्या परा शुभेति” । दिनद्वयेऽप्युभय-
 व्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यामद्वयद्वयैरभावात् । दिन-
 द्वयेऽप्युभयव्याप्तिभावोऽपि न सम्भाव्यते यामद्वयद्वयस्या-
 भावात् । एकैकस्मिन् दिनैकैवव्याप्तौ तु कथमिति चेत् ।
 सा हेत्रवं प्रसज्यते । पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः
 प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि
 जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्वेद्यु-
 रेवोपवासः । जयायोगप्राशस्त्यज्ञानेकवचनैराहतत्वाद्दवग-
 स्यते । तथा च स्कन्दपुराणे पश्यते “कृष्णाष्टमी स्कन्द-

भधी शिवरात्रिचतुर्दशी । एताः पूर्वेद्युताः कार्यास्ति-
 थ्यन्ते पारणम्यवेत्” । “जन्माष्टमी रोहिणी च शिव-
 रात्रिस्तथैव च । पूर्वेदिविद्वैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च
 पारणम्” । “आवशी दूर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।
 पूर्वेदिविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिवर्तेर्दिनमिति” । “जय-
 न्नी शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्ति” इति । नागर-
 खण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये अक्षिता या चतु-
 र्दशी । अत्रङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथि-
 रिति” पद्मपुराणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो
 यदा भवेत् । पूर्वेदिविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिव-
 प्रियैरिति” । ब्रह्मवैवर्ते “रुद्रप्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या
 संक्षी तिथिः । अन्येषु व्रतकालेषु परयुक्तास्तथावसे-
 दिति” । दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता
 “महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा । न दृष्टा
 कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवामिति” । अन्यान्य
 पि यानि कानिचिदुदर्शयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र
 स्मर्यन्ते । तानि सर्वाण्यस्मिन्निषेधे योजनीयानि ।
 यदा पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी, परेद्युः ज-
 यवशात्निशीथादधोर्ध्वं समाप्ता तदा पूर्वेद्युः प्रदोष
 निशीथव्याप्तौरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्ते-
 रेकस्याः सद्भावाच्च परविद्वैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य-
 स्मर्यते “माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि
 षड्दृश्या । जयाप्रयुक्तां न तु जात कुर्याच्छिवस-
 रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति” । यदा पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वं
 प्रवृत्ता चतुर्दशी, परेद्युः जयवशात्प्रदोषादधोर्ध्वं समाप्ता
 तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः स-
 द्भावाच्चयायोगाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः । अत्रायं वि-
 वेकः सम्पन्नः । दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च
 प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ
 तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्
 दिनैकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । अस्य
 शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहनि रात्रौ च सम्भवे
 साधारणे सति अर्द्धवैषम्येऽपि प्रदोषनिशीथयोरेव
 कुतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधा-
 नत्वादिति ब्रूमः । तत्प्राधान्येन चोपपत्तिः स्कन्द-
 पुराणे पश्यते “निशि अमन्नि भूतानि शक्तयः म्रुलभ्यदु-
 यतः । अतस्तस्यां त्वयोदश्यां सत्यां तत्पूजनम्यवेदिति” ।
 तस्यान्तयोदश्यामिति व्यधिकरणे सम्पन्नौ । तथा

चायमर्थः सम्पद्यते । त्रयोदशीनिशीथे तस्यां चतुर्दशीं विद्यमानायां शिवपूजनस्यैदिति । नागरखण्डेऽपि “भाषमासस्य कृष्णायां चतुर्दशीं सुरेश्वर ! । अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च । संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षषापविशुद्धये । रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरेश्वर ! विपापः स भविष्यतीति” । सा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिधा भवति । एकतिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति । तत्र स्वर्योदयमारभ्य प्रहृत्ता परदिनोदयपर्यन्तं कतिथ्यात्मिका । सा वेधदोषाभावाम् शस्ता । तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेषा भवति । जयायोगेन दर्शयोगे न च । तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्विषये प्रशस्तम् । स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः । तिथित्रयात्मकत्वं त्रिपुत्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पद्यते “त्रयोदशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी । अन्ते चैव सिनीवाली त्रिसृष्ट्यां शिवमर्चयेत्” । यथा त्रिसृष्टी प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कन्दपुराणे पद्यते “भाषकृष्णचतुर्दशीं रविवारो यदा भवेत् । भौमेवाद्य भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतसुत्तमम् । शिवयोगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तममिति” । शिवरात्रिव्रतन्वे तत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति” । ननु यदा पूर्वविद्यायासुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारणमभवति किं वा तिथिमध्ये । शास्त्रानु पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्र तिथ्यन्तपारणवचनानि पूर्वमुदाहृतानि “तिथिमध्यपारणवचनानु स्कन्दपुराणे पद्यते “उपोषणं चतुर्दशीं चतुर्दश्यानु पारणम् । कतैः सुकतलक्षैश्च लभ्यते वायवा न वा । ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् । सिक्ये सिक्ये फलनस्य शक्तौ वक्तुं न पार्वति ! । ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कते” । “तिथीनामेव सर्वासासुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणङ्कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीमिति” । वाढम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्त्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा यामत्रयाद्वागेव चतुर्दशी परिणमाप्यते । तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारणङ्कुर्यात्” । ति०त० अन्यथोक्तं गौडभास्कराह्वत्वाज्ञोक्तम् ।

चतस्रोदशा अस्ति । चतुर्दशाद्युक्ते ति० । “अभीति-
बोधाचरणप्रचारण्यैदेशाश्चतस्रः प्रणयन्तु पाप्मिभिः । चतु-
र्दशत्वं कृतवान् कुतः ? स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दश-
स्वयम्” नैष० । प्रकारे घाच् । चतुर्दशघा चतुर्दश
प्रकारे अव्य० । नानत्वात् पूरणे ङटि प्राप्ते असंख्यादे
रिति पर्युदासेऽपि कचिदार्थं मट् । चतुर्दशम चतुर्दश
पूरणे ति० । “मनुवां इन्द्रसावर्णिचतुर्दशम इत्यपि”
भाग० ८।१३।१५।

चतुर्दशभुवन न० समा० द्विगुः पात्वादि न डीप् स्त्रीत्वे ।
भूलोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु । “भूलोकाख्यो
दक्षिणो व्यञ्जदेशात् तस्मात् सौख्योऽयं भुवः स्वस्य मेरुः ।
लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतोऽनख्यानल्पैः स्या-
त्तपः सत्यमन्यः” “सि० शि० भुवनकोषे भूलोकादि
सप्तकसुक्तम् “अयनेरप्यधस्तात् सप्त भुविवरा एकैकशो
योजनायुतान्तरेण्यायामविकारैर्योपकृष्टाः । अतलं
वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पाताल
मिति” भाग० ५।२४।११ श्लोके अतसादिसप्तकसुक्तम्
तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम् । भूलोकादिविवरणं
काशीख० २३७० । “पादगम्यं हि यत् किञ्चि-
दस्त्वस्ति धरणीतले । तद्भूलोक इति ख्यातं साख्य
द्वीपाद्रिकाननम् । भूलोकाच्च भुवर्लोक आब्रज्जात्
समुदाहृतः । आदित्यादाभ्रुवं विप्र ! खर्लोक इति
गीयते । महर्लोकः क्षितेरुद्धमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूलोकयोजनैः । चतुः-
कोटिप्रमाणस्तु तपोलोकोहि भूतलात् । उपरिष्ठात्
क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यभीरितम्” ।
योमिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्थानभेदे चतुर्दश भुव-
नादीनि योमखरोदये उक्तानि यथा ।
“ब्रह्माण्डे सन्ति ये अण्डाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः ।
तलं पादाङ्गुष्ठतले तस्योपरि तलातलम् । महातलं गुल्-
फमध्ये गुल्फोपरि रसातलम् । सुतलं जङ्घयोर्म-
ध्ये वितलं जातुमध्यगम् । ऊर्वोर्मध्ये तलं मोक्तं सप्त-
पातालमारितम् । तलातलञ्चातलञ्च महातलरसा-
तलम् । सप्तपातालमेतत्तु सुतलं वितलं तलम् । इदानीं
पिण्डमध्ये तु सप्तलोकं श्रेणु प्रिये ! । मूलाधारे तु भूलोको
लिङ्गाये तु भुवस्ततः । खर्लोकौ लिङ्गभूले तु मेरुभूले
महस्तथा । मेरुच्छिद्रे जनीलोकौ मेरुनाड्यां तप-
स्तथा । कमले सत्यलोकस्तु इति लोकाः पृथक् पृथक् ।

भूमवःस्वमेहश्चेति जनश्चैव तपस्तथा । सप्तमःसत्यलोकस्तु
सप्त लोका इति सृष्टताः । सप्तलोकैस्तु पातमलैर्भुवनानि
चतुर्दश । अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थान्तरालो लोकपालकाः ।
पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । इन्द्रो-
ब्रह्मा विष्णुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः । मूलाधारे चतुःपत्ने
गजाखण्डो महानिति । सृष्टिकर्ता च तत्रैव स्वाधिष्ठाने
महान् हरिः । मणिपुरे मूलपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-
महान् । तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे वक्षःकण्ठके ।
शृङ्गाटिकाकपाले च लक्ष्मिकाब्रह्मरन्ध्रके । नवचक्र-
मूर्ध्नि चक्रं ६ त्रिकूटेषु कविंशतिः । ब्रह्माण्डानि वसन्ती
ति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः । सप्त द्वीपानि कथ्यन्ते ऽ धुना-
तानि शृणु प्रिये ! । जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां शाकद्वीपन्तु
मध्यमे । शाल्मलीपः शिरोमध्ये मांसमध्ये कुशस्तथा ।
त्वचि क्रौञ्चो लोममध्ये गोमेदद्वीप ईरितः । नखमध्ये
तथा श्वेतः सप्तद्वीपा वसुन्धरा । जम्बुः शाकस्तथा शा-
ल्मः कुशः क्रौञ्चश्च गोमयः । श्वेतः सर्पेति खण्डानि
सप्तखण्डैर्वसुन्धरा । सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये
स्थितानि च । सप्तद्राः सप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये
वप्रवस्थिताः । लवणेषु सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलानकाः ।
लवणः खेदमध्ये तु इक्षूरक्ते मधु त्वचि । सर्पिर्मेदेवसा-
मध्ये दधिनीरं ललाटके । वीर्यमध्ये ऽ मृतोन्नयेः पादे
कूर्मः स्थितो महान् । इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डानि
संशृणु । पायादौ भारतं खण्डं काश्मीरं त्रिकम-
ण्डलु । द्विजखण्डमेकपादं खण्डं वक्ष्ये समण्डलम् ।
कैवर्त्तगर्तगान्धारं नवखण्डमिति स्थितम् । इदानीं
पर्वतादौ च कथ्यन्ते शृणु यत्नतः । मेरुदण्डे सुमेरुस्तु
पीठमध्ये हिमालयः । वामस्कन्दे तथा दक्षे मलयो मन्द-
राचलः । विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे वामे मैनाक ईश्वरि ! ।
ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि ! । तथा ब्रह्मकपा-
लस्यः कैलाशः पर्वतो महान् । सुमेरुर्हिमवान् विन्ध्यो मलयो-
मन्दरस्तथा । श्रीशैलः मैनाकश्चेति कैलाशोऽष्टौ च पर्वताः ।
अपरे पर्वताः सर्वे अङ्गुलीमध्यवासिनः । शरीरे नव-
नाडीस्था नर्म्मादा च महेश्वरि ! । इडायां यमुना देवि !
पिङ्गलायां सरस्वती । सुषुम्णायां वह्नेद्गङ्गा चान्याऽ
न्यासु च नाडिषु । गङ्गा सरस्वतीगोदानर्म्मादायमुना-
तथा । कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नदीनदरिखवः । इतस्ततो देहमध्ये
कृत्वाणि सप्तविंशतिः । योगाश्च राशयश्चैव महाश्च तिथ-

यस्तथा । लहरीषु मीनमणी वाहनं स्यापनं तथा ।
सर्वाङ्गेषु च देवेशि ! समयसूचमण्डलम् । त्वयस्त्रिंशत्-
कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः । तथा पीठानि सर्वाणि
देहमध्ये स्थितानि च । हृदये व्योममध्ये तु अनन्ताद्या-
स्तु वासुकिः । उदये वप्रोममध्ये तु परे नागा वसन्ति हि ।
गन्धर्वकिन्नराः शूरा विद्याधरापुसरादयः । अनेकतीर्थ-
वर्णाश्च गुह्यकाश्च वसन्ति हि । अनन्तसिद्धये बुद्ध्या प्रका-
शो वर्तते हृदि । मेघस्य मण्डलं ज्ञेयमश्रुपाते तथैव च ।
चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्मध्ये जङ्गलोमसु साक्षिणः । तृणगु-
ल्मादिकञ्चापि विश्वरूपं स्मरेत्ततः । समयदर्शनान्मुक्तः
स्वर्गभोगञ्च सत्सुखम् । तदेतच्चिन्तया याति रोगशोक-
विवर्ज्यताम्' ।

चतुर्दशविद्या स्त्री ३० व० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदादिषु
चतुर्दशसु विद्यासु । ताश्च “विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण
तु यथास्थिति । षडङ्गभिन्नितावेदा धर्मशास्त्रं
पुराणकर्म । मीमांसातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश”
नन्दि पु० । “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गभिन्निताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश”
या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्ते साक्षां तथात्वम् ।
चतुर्दशान् न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य । “चिरञ्जरे वात-
कफोत्वये वा त्रिदोषजे वा दशमूलभिन्निः । किरात-
तिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिना वा विद्यता विभिन्निः”
चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

चतुर्दशान् न० चतुर्दशानां दिशानां समाहारः असंज्ञात्वात्
द्विगुः । चतुर्दश दिक्षु । दिक्शब्देन समासे चतुर्दश
इत्येव । संज्ञात्वे तु कर्मधा० । प्राच्यादिषु चतुर्दश
दिक्षु ३० व० । “शिवाभिर्घोरैरवाभिश्चतुर्दिक्षु समन्वि-
ताम्” कालीध्यानम् ।

चतुर्दशान् पुं न० (चण्डोल) इति (चन्दोल) इति ख्याते
“राज्ञोयद् द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः । चतुर्भि-
रुहते यत्तु चतुर्दशलं तदुच्यते” उक्ते चतुर्भिर्वाहो
यानविशेषे । प्रसङ्गश्चतुर्दशालस्यलक्षणभेदादिकं भोज-
देवोक्तं प्रदर्शयते । “चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः
कुम्भैः सुसंस्थितैः । स्तम्भैरष्टानिर्दितं चतुर्दशलमनु-
क्तम् । तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्विधानां मूयानां चतुर्दशानां प्रकाशिताः । त्रिहस्त-
रुम्भितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोन्नतः
प्रोक्तश्चतुर्दशलोजयाख्यया । चतुर्हस्तायतोयस्तु सार्द्धं हस्त-

स्तु विसृता । चतुर्दोः सभाख्यातः कल्याणसायदुन्नतः । पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेवो-
न्नतोवीरश्चतुर्दोः उदाहृतः । आयासपरिणाहाभ्यां
चतुर्हस्तमितोहि यः । चतुर्दोः लोहयं सिंहस्तदर्थे-
नोन्नतः शुभः । सर्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिशापि-
निष्कदिः । आद्यः समरवर्षासु परः केलिघनात्यये ।
सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्भ्रज्वारणः । चन्दने-
नैव घटना सर्वेषासु युज्यते । लोभजं सर्ववस्त्रेषु
कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्मकोपश्च गिरिश्चेति
यथाक्रमम् । त्रैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोः लोहेषु
विन्ध्यसेत् । दर्पणं चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुकी-
गजः । अश्वः सिंहश्च तस्यामे आदित्यादिदशो-
त्तरान् । मणिनियमस्तु दण्डवत् । “रक्तः शुक्लश्च
पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथाऽरुणः । नीलः कपिल इत्युक्तः
पताकानान्तु सङ्ग्रहः । चतुर्दोः सपताकः शुभयान
मिति स्मृतः । सुक्तास्तश्चैर्देशभिर्युक्तः स्याद्भ्रजके-
शानाम् । चामरदण्डैर्देशभिर्दिग्जयिनां चतुर्दोः ।
चाषपक्षस्तु पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिन्ध्यसेत् । यात्रा-
सिद्धिरथं नाम्ना चतुर्दोः लो महीभुजाम् । स्तम्भश्च-
दिरहितो निष्कदिरुक्तश्चतुर्दोः । मानं पूर्ववत् ।
“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान्
षड्भ्य न्यस्यन्ति षड्गविजयैषिणः । तेषां मानन्तु
चत्वारः स्वाभिहस्तैकसम्भिताः । कोशेषु पञ्चादयेषु
हस्तद्वयमितौ ध्वजौ । सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां
महीभुजाम् । मणिचामरकुम्भानां खड्गगादीनां
विनिश्चयः । चतुर्दोः लोहजोराज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे तु चतुर्दोः लोह मानमन्यविधं शृणु । आया-
सपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः । विजयोनाम
विज्ञातश्चतुर्दोः लोमहीभुजाम् । विजयो मङ्गलो
भव्योवितस्त्ये कैशठद्वितः । त्रिविधानां महीन्द्राणां
यानत्रयसदाहृतम् । अष्टाभिरुन्नते यस्तु अष्टदोः
सुशन्ति तम् । सोपानद्वितयञ्चात्र विज्ञेयं शिल्पि-
निर्मितम्” । भोजस्तु । “अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्-
भिस्तु दशभिर्घटैः । स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोः लो मही-
भुजाम् । तद्भोजे जायकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्विधानां भूपानामष्टदोः प्रकीर्त्तिताः । षड्भि-
र्हस्तैर्मितायामः परिणाहे चतुर्भुजः । चतुर्हस्तोन्नतो
राज्ञामष्टदोः जयं विदुः । आयासपरिणाहाभ्यां

पञ्चहस्तमितोहि यः । कल्याणख्योऽष्टदोः लोऽयं चतु-
र्हस्तमितोन्नतः । सप्तहस्तायतः कार्योवित्तरे पञ्च-
हस्तकः । पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोः लो महीभु-
जाम् । आयासपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोहि यः ।
सिंहनामाष्टदोः लोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः । सर्वोऽयं
द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिशापि निष्कदिः । काष्ठवस्त्र
घटादीनां मणीनां चामरस्य च । चतुर्दोः लोहवद्वे-
योनियमोऽन्योऽपि स्मरिभिः । पूर्ववच्छिष्कदेर्मानं ध्वज-
मानमिहोच्यते । दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वाभिहस्त
द्वयोन्नताः । पञ्चादये ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ।
मणिचामरपक्षाणां निरर्थयो निष्पताकवत् । निर्ध्वज
श्चाष्टदोः लोयः शिविकेति च गद्यते । मणिकुम्भसुखादीनां
नियमो नवदण्डवत्” । “एवं द्वादश षोडश विंशति दोला-
दिकाः कार्याः । मानं सार्द्धं द्विगुणितं सार्द्धं त्रिगुणितं
युक्तमेतेषाम् । विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्या-
नम्” । यानं षड्गुणयोज्यं षड्गुणमेतज्जगदा वै
व्यासः” । भविष्योत्तरेऽपि “यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन
मानेन योन्वपः । स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखम-
श्नुते । स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परथौगिकयानस्यः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् । योदम्भादथ-
वाऽज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽनृथा । तस्यैतानि विनश्यन्ति
आयुर्विद्यायशोधनम् । प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं
समाश्रितः । नाप्रधाने निरर्थयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोज्ञता” ।
चतुर्दोः लो चत्वारि द्वााराण्यस्य । षड्गुणं खे षड्भेदे ।
समाहारद्विगुः । २चतुर्भु द्वारेषु न० । “मण्डपं कार-
येत्तत्र चतुर्दोः समन्वितम्” हेमाद्रौ तल्लोदानप्रकरणे ।
चतुर्दोः लो चतुःप्रकारम् धाच् । चतुःप्रकारे । “ततश्च शेषं
प्रविभज्य शीघ्रमर्द्धं चतुर्दोः मम चात्मनश्च” भा० व्या०
१६२ ख० । “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्दोः प्रथमं पुनः ।
स्वस्वतरद्वितीयांशैर्व्योजनात् पञ्च पञ्च ते” पञ्चदशौ
चतुर्दोः लो चत्वारोवाहवोऽस्य । षड्गुणौ “पीतवासाश्चतु-
र्दोः शङ्खचक्रगदाधरः” भाग० दा० १७२ । २चतुर्भु-
जयुक्तमाले त्रि० । ३चतुर्दोः लो चले च न० ।
चतुर्भु न० चतुर्दोः लो धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां
त्रेयसां समाहारः । १धर्म्मार्थकाममोक्षाक्षेपु क्षमरः ।
चत्वारि भद्राण्यस्य । २तद्युक्ते त्रि० । “स चेन्ममार-
सङ्गय ! चतुर्भुद्वतरस्त्वया” भा० भा० द्रो० अभिम-
न्यु० प० षोडशराजिके षड्गुणतः प्रयुक्तम् ।

चतुर्भाव पु० चतुर्णां भावः उत्पत्त्यपादानम् । विष्णो परमेश्वरे “चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविकेकपात्” विष्णुसं० । “धर्मार्थकाममोक्षार्थं पुरुषार्थं चतुष्टयं भवत्युत्पद्यतेऽस्मादिति चतुर्भावः” भा० ।

चतुर्भुज पु० चत्वारो भुजा यस्य । १ विष्णो “चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्वेदोश्चतुर्भुजः” विष्णुसं० । २ तदवतारे वासुदेवे नन्दनन्दने च “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते !” गीता । “तमद्भुतं बालकमम्बुजेच्छ्वं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युद्युधम्” भाग० १०। ६। ६। श्लो० ३ चतुर्बाहुयुक्ते त्रि० । “सुक्तकेशी चतुर्भुजाम्” श्वामाध्यायनम् । “सत्राल आसीद्वपुषा चतुर्भुजः” (शिशुपालः) भाषः । ४ चतुष्कोषे ज्ञेते न० । भुनक्ति भुज-क चतुर्णां धर्मार्थकामानां भुजः । ५ धर्मार्थकाममोक्षभाजने त्रि० ।

चतुर्मुख पु० चत्वारि मुखान्यस्य । १ चतुरानने वेधसि चतुराननशब्दे दृश्यम् । “चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थान्चतुर्युगम् । चतुर्वर्षमयोलोकस्ततः सर्वं चतुर्मुखात्” मनुः । २ चतुर्द्वारे मृष्टे न० । चतुर्णां मुखानां समाहारः ङीप् । ३ चतुर्षु मुखेषु स्त्री । चतुर्मुखसमीरिताः” कुमा० । “चतुर्भिर्मुखैः समीरिताः वाक्ये उत्तरपदद्विगुः । सप्ताहारे चतुर्मुखी स्यात् । ४ औषधभेदे पु० तल्लक्षणं वैद्यके यथा “रसगन्धकलौहाभ्रंसं सृताङ्गि हेम च । सर्वखल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्दितम् । एरण्डपत्रै रविष्ट्र धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्थाप्य तत उद्धृत्य रुवेरोगेषु योजयेत् । एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् । तदाथाम्निबलं खादेत् बलीपलितनाशनम् । जयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा । कुटमटादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् । शूलं श्वासञ्च चिक्राञ्च मन्दाग्निं चाग्निपित्तकम् । वृष्यान् सर्वांनास्त्रातविसर्पं विद्रधिं तथा । व्यपस्मारपचोन्मादान् सर्वांशंसि त्वगामयान् । क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा । पौष्टिकं बलप्रमायुषं प्र उलप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेण देवेन कृष्णात्वयेण सहचतम्” । चतुर्मुखप्रकाशितत्वादस्य चतुर्मुखत्वम् ।

चतुर्मुक्ति पु० चतस्रोमूर्त्तयोऽस्य । १ परमेश्वरे तस्य विराट्-सूत्रात्माव्याकृततुरीयमूर्त्तिकत्वात् तथात्वम् । “चतुर्मुक्ति-श्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । चतस्रो मूर्त्तयः

विराट्-सूत्रात्माव्याकृततुरीयात्मानोऽस्य” शाङ्करभाष्यम् । चतुर्युगं न० चतुर्णां युगानां समाहारः पात्नादि० न ङीप्-स्त्रीत्वे । सत्यत्वे तादापरकनिरूपेषु चतुर्षु युगेषु “तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगसदाहृतम् । सूर्याव्दसहस्रया द्वितिसागरैरयुताहृतैः ४३२०००० । सन्ध्या-सन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्” सू० सि० । चतुर्वक्त्रं पु० चत्वारि वक्त्राण्यस्य । चतुरानने चतुर्वदनादयोऽप्यत्र ।

चतुर्वय पु० चत्वारोवयाः शाखा व्यवयवा अस्य । चतस्रभेदे । “एकं वि चक्र चतस्रं चतुर्वयम्” सू० ४। ३। ४। वयाः शाखाः चतुःशाखं चतुरवयवम्” भा० ।

चतुर्वर्ग पु० ६त० । धर्मार्थकाममोक्षसमुदाये “चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थान्चतुर्युगम्” मनुः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणि पु० हेमाद्रिकृते सृष्टिनिबन्धभेदे “यः पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुणं मन्दराद्रिः ससृष्टम् निर्मथ्य प्रायशोऽयं वितरति बद्धशः प्रार्थनादर्थमेव । सम्प्रत्यालोच्य सर्वसृष्टिनिगमपुराणैतिहासांश्चुराशीन् हेमाद्रिः स्रष्ट्वैव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं सः । “खण्डानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षाभिधानि क्रमशो भवन्ति । यत्पञ्चमं तत्परिशेषखण्डमखण्डितो यत् विभाति धर्मः” हेमाद्रि ब्र० ख० । “चतुरेषु चतुर्वर्गचिन्तामणिविषयव्यया । हेमाद्रिवीरपदेवेन सुक्ताफलमचीकरत्” सुक्ताफलम् ।

चतुर्वर्ष पु० ४००० चत्वारोवर्षाः संज्ञात्वात् न समा० द्वि० कर्म० । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चतुर्षु वर्षेषु । “चतुर्वर्षमयोलोकस्ततः सर्वं चतुर्मुखात्” मनुः । स्वार्थे भावे वा ष्यञ् चातुर्वर्ष्यं चतुर्षु वर्षेषु तद्भावे च न० । “चातुर्वर्ष्यं मया प्रोक्तं गुणकर्मविभागशः” गीता०

चतुर्वर्षादि पु० स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिमित्ते का० वार्त्तिकोक्ते शब्दगणे । “चतुर्वर्षादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्” का० वार्त्तिके । स च गणः “चतुर्वर्षं चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिसर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मथिकं चतुर्वर्षादिः । चतुर्विंशति स्त्री चतुर्भिरधिका विंशतिः । (चत्विश) १ चतुरधिकविंशतिसंख्यायां २ तत्संख्येये च । पूर्ये ङट् । चतुर्विंश तत्संख्यापूर्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्विंशतिकं त्रि० चतुरधिका विंशति र्यत्र कप् । १ चतुर्विंशतिसंख्यायुक्ते । २ सांख्योक्ते प्राकृतिके गणे पु०

‘पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्रधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्ऋतुभिः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्वादीनि मतानि वै । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्द-प्रसननासिकाः । वाक्कर्णौ चरणौ नेट्रं पायुर्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा लक्ष्यते मनोद्वय्या लक्षणरूपया” भाग० ३।३६।१४। तादृशगणश्च “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात् गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” सा० का० उक्तः ।

चतुर्विंशतिमूर्त्ति स्त्री कर्म० । विष्णोर्हस्तभेदेनचक्रादि विन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके मूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्ति लक्षणं तद्भेदेन विष्णोर्नामभेदाच्च अग्निपु० उक्ताः यथा “अर्धरूपः श्केशवः पद्मशङ्खचक्रगदाधरः । २नारायणः शङ्खपद्मगदाचक्री पद्मचक्रम् । ततो गदी श्माधवोऽ-रिशङ्खपद्मी नमामि तम् । चक्रकौमोदकीपद्मशङ्खी षगोविन्द कर्जितः । मोक्षदः श्रीगदी पद्मी शङ्खी विष्णुश्च चक्रकृत् । चक्रशङ्खाजगदिनं ह्रमधुसूदनमा-नमे । भक्त्या त्रिविक्रमः ७पद्मी गदी शङ्खी च चक्र-पि । शङ्खचक्रगदापद्मी वामनः ८ पातु मां सदा । सुक्लदः श्रीधरः ९ पद्मी चक्री गदी च शङ्खपि । हृषीकेशोः १० गदाचक्री पद्मी शङ्खी च पातु नः । वरदः पद्मनाभः ११ सु शङ्खाजगरिगदाधरः । दामोदरः १२ पद्मशङ्खगदाचक्री नमामि तम् । रज्जुगदी शङ्ख-चक्री वासुदेवोः १३ लम्बज्जगत् । सङ्कर्षणो १४ गदी शङ्खी पद्मी चक्री च पातु नः । चक्री शङ्खगदी पातु प्रद्युम्नः १५ पद्मशङ्खः प्रभुः । अनिरुद्धः १६ चक्रगदी शङ्खी पद्मी च पातु नः । सुरेशोऽर्थजशङ्खाटाः श्रीगदी पुरुषोत्तमः १७ । अधोज्जः १८ पद्मगदी चक्री शङ्खी च पातु नः । देवो नृसिंहः १९ शक्राजगदा-शङ्खी नमामि तम् । अच्युतः २० श्रीगदी पद्मी चक्री शङ्खो च पातु नः । बालरूपी शङ्खगदी उपेन्द्रः २१ शक्रपद्मपि । जनार्दनः २२ पद्मचक्री शङ्खधारी गदाधरः । शङ्खी चक्री च पद्मी च हरिः २३ कौमो-दकीधरः । कृष्णः २४ शङ्खी गदी पद्मी चक्री मे भुक्ति-सुक्तिदः । आदिमूर्त्तिर्वासुदेवस्तस्मात् सङ्कर्षणोऽभवत् । सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्धकः । केशवादि भूभेदेन एकैकस्य त्रिधा क्रमात् । द्वादशाक्षरकं स्तोत्रं

चतुर्विंशतिमूर्त्तिमत् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि निर्मलः सर्वमाप्नुयात्” ।

चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दक्षहस्तोर्द्वादिदक्षस्तन्यासभेदेन

नामभेदविष्टतिः ।

मूर्त्तिनाम	दक्षोर्द्वा	दक्षाधः	वामोर्द्वा	वामाधः ।
१ केशवस्य	१ पद्मम्	१ शङ्खः	१ चक्रम्	१ गदा
२ नारायणस्य	१ शङ्खः	१ पद्मम्	१ गदा	१ चक्रम्
३ माधवस्य	१ गदा	१ चक्रम्	१ शङ्खः	१ पद्मम्
४ गोविन्दस्य	१ चक्रम्	१ गदा	१ पद्मम्	१ शङ्खः
५ विष्णोः	२ गदा	२ पद्मम्	२ शङ्खः	२ चक्रम्
६ मधुसूदनस्य	२ चक्रम्	२ शङ्खः	२ पद्मम्	२ गदा
७ त्रिविक्रमस्य	२ पद्मम्	२ गदा	२ शङ्खः	२ चक्रम्
८ वामनस्य	२ शङ्खः	२ चक्रम्	२ गदा	२ पद्मम्
९ श्रीधरस्य	३ पद्मम्	३ चक्रम्	३ गदा	३ शङ्खः
१० हृषीकेशस्य	३ गदा	४ चक्रम्	३ पद्मम्	३ शङ्खः
११ पद्मनाभस्य	३ शङ्खः	३ पद्मम्	२ चक्रम्	३ गदा
१२ दामोदरस्य	४ पद्मम्	३ शङ्खः	४ गदा	४ चक्रम्
१३ वासुदेवस्य	४ गदा	४ शङ्खः	३ चक्रम्	३ पद्मम्
१४ सङ्कर्षणस्य	५ गदा	५ शङ्खः	४ पद्मम्	५ चक्रम्
१५ प्रद्युम्नस्य	३ चक्रम्	६ शङ्खः	५ गदा	४ पद्मम्
१६ अनिरुद्धस्य	४ चक्रम्	३ गदा	४ शङ्खः	५ पद्मम्
१७ पुरुषोत्तमस्य	५ चक्रम्	४ पद्मम्	५ शङ्खः	४ गदा
१८ अधोज्जस्य	५ पद्मम्	४ गदा	४ चक्रम्	४ शङ्खः
१९ नृसिंहस्य	६ चक्रम्	५ पद्मम्	६ गदा	५ शङ्खः
२० अच्युतस्य	६ गदा	६ पद्मम्	५ चक्रम्	६ शङ्खः
२१ उपेन्द्रस्य	४ शङ्खः	५ गदा	६ चक्रम्	६ पद्मम्
२२ जनार्दनस्य	६ पद्मम्	५ चक्रम्	६ शङ्खः	५ गदा
२३ हरेः	५ शङ्खः	६ चक्रम्	५ पद्मम्	६ गदा
२४ कृष्णस्य	६ शङ्खः	६ गदा	६ पद्मम्	६ चक्रम्

हेमाद्रिप्र० ख० सुद्वितपुस्तके ११४४० चतुर्विंशतिमूर्त्ती-नां ध्यानवाक्यत्वेन यन्मूर्त्तिं तत्र केशवमूर्त्तिं विहाय त्रयोविंशतिमूर्त्तीनां ध्यानानि सन्ति तत्र चरमे “विष्णु-विभक्तिं यः” इत्यत्र “कृष्णोविभक्तिं यः” इत्येव भवितु-सचितम् विष्णोः पूर्वसूक्तत्वात् कृष्णस्यानुक्तत्वात् । तथा वासुदेवादीनां त्रयोविंशतिमूर्त्तीनामेव मूर्त्ति-ज्ञापकाः साङ्गैर्कादशश्लोकाः सन्ति केशवमूर्त्तिज्ञापक-मर्द्धपद्यं पतितम् । तत्र संस्कर्तुः प्रमादवशात् एवं मूर्त्तिभेदलक्षणैक्यमपि इति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

चतुर्षु क्लेशेषु चतुरस्रविन्दासभेदाच्चतुर्विंशतिसंख्यकाएव
मूर्तिभेदा भवन्ति । “स्नानान्तमेकादि चत्वारोऽष्टाः
संख्याविभेदाः” लीला० उक्तदिशा १।२।३।४। २४संख्या
इति तद्दृष्टी उक्तम् ।

चतुर्विद्या स्त्री चतस्रः विद्या संज्ञात्वात् कर्म० । १।३।३।३।
सामाधर्वाख्यासु विद्यासु । चतस्रोवेदरूपा विद्यासु ।
२चतुर्वेदाभिज्ञे । ततः स्वार्थे चतुर्वर्षा० अञ् चतु-
शतिका० उभयपददर्शिनः । चातुर्वेद्य चतुर्वेदाभिज्ञे

चतुर्विध त्रि० चतस्रो विधा अस्य । चतुःप्रकारे “एव कौऽभि-
हितो धर्मोऽत्राज्ञास्य चतुर्विधः” । “पारुष्यमन्तं चैव
पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बन्धप्रज्ञापय वाङ्मयं स्था-
स्यतुर्विधम्” इति च मनुः । चतुर्विधशरीराणि (जरा-
युक्ताण्डजस्त्रे दजोद्भिज्जास्त्रानि) धृत्वा सक्ता सहस्रशः ।
सुकृतान्मानमोभूत्वा ज्ञानी चेन्नोक्षमाप्रुवाप्” शब्दार्थ-
चि० धृतवाक्यम् ।

चतुर्वीज न० समाहारद्विषुः । “नेपिकाचन्द्रपुरस्य कथा
जाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति
कृतम्” भावप्र० उक्ते वीजचतुष्टये । “तत्रूर्ध्वं भक्षितं
मित्तं निहन्ति पवनाभयान् । अजीर्णं शूलमाध्यानं
पार्श्वशूलं कटिबन्धनम्” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

चतुर्वेद पु० चत्वारोवेदाः प्रतिपादका अस्य, चतुरो वेदान्
वेत्ति अधीते वा विद-अच् उप० स० वा । १।परमेश्वरे
“चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा समातनः” हरिव० २३८ख० ।
२चतुर्वेदाभिज्ञे च । ततः स्वार्थे अत्रञ् । चतुर्वेदस्योभय
पददर्शिनः । चातुर्वेद्य तदर्थे पु० ।

चतुर्वेदविद् पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद-किप् इत्० ।
१विष्णुदे “चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपाद्” विष्णुस० ।
२चतुर्वेदाभिज्ञमाले च ।

चतुर्व्यूह पु० चत्वारो व्यूहा अस्य । १विष्णो “चतुर्व्यूह-
श्चतुर्गतिः” विष्णुस० । “शरीरपुरुषः, कन्दः पुरुषोवेद
पुरुषो महापुरुषः इयि वङ्गुषोपनिषदुक्ताश्चत्वारोव्यूहा
अस्येति चतुर्व्यूहः” भा० । “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः”
विष्णुस० । “सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारोव्यूहा विभागा
वास्तुदेवसङ्घर्षप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः” भाष्य-
म् । उभयविधव्युत्पत्तियोगात्तु द्विनामतया द्विधा प्रयोगः ।
तथा । “व्यूहात्मानश्चतुर्धा वै वास्तुदेवादिमूर्त्तिभिः ।
सृष्ट्यादीन् प्रकोरोब्धे च विश्रुतात्मा जनार्दनः” इति
विष्णुपु० । मार्कण्डेयपुराणे च “मूलकारणं वास्तु-

देवात्सं व्यूहसङ्गोक्तम् “द्वितीया पृथिवीं मूर्त्तौ
शेषास्या धारयत्यथः । तामसी सा समाख्याता तिर्य-
क्ते ससुपात्रिता । तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालन
तत्परा । सत्वोद्भिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थान
कारिणी । चतुर्थी जलमध्यस्था शैते पद्मगतस्यगा ।
राजस्यासृष्टशुभः सर्गं सा करोति सदैव हि” ।
वाङ्मये २शोच्यशास्त्रे । तत्र हि ज्ञेयं हानं ज्ञेयहेतुः
हानोपायश्चेति चत्वारोव्यूहाः प्रतिपाद्याः सन्ति ।
तत्र त्रिविधं दुःखं ज्ञेयम् । तदन्वयनिर्दिष्टहानम् ।
प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको ज्ञेयहेतुः । विवेक-
स्थितिस्तु हानोपाय इति । शक्तिस्वाशास्त्रे च न० ।
तत्र च रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वा-
रोव्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम् ।

चतुर्हयिन(ण) त्रि० चत्वारोहायना अस्य । चतुर्वर्षोद्भवे
जनौ वयोवाचितौ स्त्रियां स्त्रीप् यत्त्वञ्च । वयोऽ न्यत्न
न स्त्रीप् यत्त्वं वा । चतुर्हयिना शब्दा ।

चतुर्होत्र पु० कर्म० । चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिषु होत्रेषु
“चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मांसानि नीविदः” अथ०
१।।७।।१६। चतुर्होतृणां कर्म अस्य । चातुर्होत्र तत्-
कृतकर्मणि । “चतुर्भुजश्चतुर्भुजश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः”
हरिव० ३७६ अ० ।

चतुर्होत्र पु० चत्वारि होत्राणि होमा प्रीत्यर्था अस्य ।
१विष्णो परमेश्वरे । चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा समातनः”
हरिव० २३८ख० ।

चतुर्होत्रक न० चत्वारि होत्राणि यत्र कर्मणि कप् । च-
तुर्होत्रविधायके चतुर्वेदे “तथा चतुर्होत्रकविद्यया
च” भाग० ७।१।२८।

चतुर्ल त्रि० चत-उत्त् । स्थापयितार संक्षिप्रस० ।

चतुर्ब्रह्म न० ब्रह्मामलोकं दीक्षाङ्गे मन्त्रगुह्यज्ञापके चक्रभेदे
यथा “चतुर्ब्रह्मं प्रवक्ष्यामि ऋषु पार्वतीवल्गव ! । वाम-
दक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमाश्लिखेत् । पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च
रेखाः समाश्लिखेत् । चतुष्कोष्ठे दक्षभागे चतुष्कोष्ठे च
मन्त्रवित् । तदपश्च चतुष्कोष्ठे तद्भाष्ये चतुर्गृहे ।
प्रश्लिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्भुजान्दक्षिणध्वजे ।
शीतलं जगत् सिद्धञ्चापि ततः परम् । अकारश्च उकारश्च
लृमोकारं ततः परम् । क्षिप्रस्वमिति वर्षं च शीत-
लस्यं ऋषु प्रभो ! । आकारश्च जकारश्च लृमोकारं
ततः परम् । तदधोजगत्प्रेहस्यं वर्षं ऋषु महाप्रभो ! ।

इकारश्च ऋकारश्च एतभोद्धारतः परम् । सिद्धगेहस्थितं
 वर्णं श्चु सर्वसुखप्रदम् । ईकारश्च ऋकारश्च औका-
 रश्च ततः परम् । दक्षे चतुर्गेहस्थितान् वर्षान् तव वदामि
 तान् । आह्लादां चापि प्रत्यायं सुख्यञ्च शुद्धमित्यपि ।
 एतत्कोष्ठस्थितान् सर्वान् शुभाशुभफलप्रदान् । कका-
 रश्च खकारश्च भकारश्च जकारकम् । आह्लादस्य-
 मिति मोक्षं प्राप्तिमात्रेण सिद्धिदम् । प्रत्यायस्यं
 गकारश्च चकारं सचमित्यपि । सुखप्रस्यं हि उका-
 रश्च टकारं उठमित्यपि । शुद्धस्यञ्च दकारश्च यकारं
 सतमित्यपि । तदधःस्यं चतुर्गेहं लौकिकं सन्धिकं
 तथा । मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्विमम् ।
 लौकिकस्यं षकारश्च दकारं च भकारकम् । सात्विकस्यं
 घकारश्च नकारश्च यकारकम् । मानसिकस्यं श्चु भो
 यकारं च फकारकम् । तद्वामस्यचतुर्गेहं श्चु
 पञ्चानन ! प्रभो ! । सुप्रं क्षिप्रञ्च लिप्रञ्च दुष्टमन्दं प्रकी-
 र्चितम् । एतद्गोहस्थितान् वर्षमात्रान् गृह्णाति
 योनरः । वर्जयित्वा सुप्रमन्त्रं क्षिप्रं लिप्रञ्च दुष्टकम् ।
 ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे सुक्तिमवाप्नुयात् । यद्यभ्य-
 वशात् सुप्रदिषु गेहेषु लभ्यते । तदा मन्त्रं शोधयेत्
 वै सुप्रसम्भितकीलितैः । वर्जितैर्देवजालस्यैरशुभं
 मूनशुद्धये । भूतलिप्या पुटीकृत्य जपत्वा सिद्धिं ततो
 लभेत् । न तु वा वर्जयेत् गेहं चतुष्कं वर्षवेष्टितम् ।
 सुप्रगेहस्थितं वर्षं श्चुषुष्व पञ्चकानन । वकारश्च
 भकारश्च ततोऽन्यदृहसंस्थितम् । शकारश्च लकारश्च
 लिप्रगेहस्थितं द्वयम् । षकारश्च जकारश्च लिप्रगेहस्थितं
 द्वयम् । दुष्टगेह स्थितं नाथ ! सकारं गगनं तथा ।
 निजस्वभावसुक्तं यत्तन्मन्त्रं ससुपाश्रयेत्” ।

चतुश्चत्वारिंशत् स्त्री चतुरधिका चत्वारिंशत् । (चोया-
 ज्ञिय) १ चतुरधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते
 च । पूरये डट् । चतुश्चत्वारिंश तत्संख्यापूरये त्रि०
 स्त्रियां ङोप् ।

चतुश्शुद्धं पु० चत्वारिंशदङ्गाण्यस्य । १ कुशह्वीपस्य वर्ष-
 पर्वते “बभ्रुश्चतुश्शुद्धः कपिलाचित्तकूटोदेवानीकजङ्घ-
 रोसा द्रविणः” भाग० ५ २०११ स्तो० । २ परमेश्वरे च ।
 “चत्वारिंशद्गा तयो वस्य पादा द्वे श्रीर्षे” इत्यादि श्रुतौ
 तस्य चतुश्शुद्धत्वोक्तं स्थात्वम् । ३ शब्दशास्त्रे च
 तस्य नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधार्थबोधकत्वात्
 तथात्वम् ।

चतुष्कं न० चतुरवयवं चत्वारोऽवयवायस्य वा क्तम् । १ चतुः-
 संख्यायां २तदन्विते च “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं
 पञ्चकं तथा । नामाधी इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे
 व्यवस्थिताः” हरिः । “एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं
 कामजे गणे” द्विकन्तिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्”
 इति च महुः । २ चतुस्तम्भे मण्डपभेदे “चतुष्कपुष्प-
 प्रकरावकीर्ययोः” “नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनेषुः” इति
 च कुमा० । “नारीमनांशीव चतुष्कभन्तः” रघुः । ३ मश-
 कायां (मशारि) ५ पुष्करिणीभेदे च स्त्री ङीप् भेदि० ।
 ६ यष्टिभेदे न० शब्दार्थ० ।

चतुष्कशी स्त्री चत्वारः कस्यां अस्या ङीप् । १ कुमारानुचर
 मातृभेदे ‘चुरकशीं चतुष्कशीं कर्षप्रावरणा तथा’
 भा० श० ४७ अ० कुमारानुचरमातृमन्त्रोक्तौ । चत्वारः
 कर्षाः अथवापानं यत् । २ द्वाभ्यां क्रियमाणे मन्त्रे पु०
 “षट्कर्षोभिद्यते मन्त्रश्चतुष्क र्षः स्थिरोभवेत्” पञ्चत० ।

चतुष्कल पु० चतस्रः कलाः मातायत्न । व्याख्यादिषु चतु-
 र्मात्रायुते गणभेदे “ज्ञेया सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतु-
 ष्कलाः गणाश्चतुर्लघुमेताः पञ्चाख्यादिषु संस्थिताः” इ० र०
 चतुष्कोण त्रि० चत्वारः कोणा अत्र । १ चतुरश्रे तदाकारे
 २ चेतभेदे न० ।

चतुष्टय त्रि० चत्वारोऽवयवा विधा अस्य तयप् । १ चतुर्विध-
 भागवति चतुष्के । स्त्रियां ङीप् “प्रवृत्तिराशीकृद्भानां
 चरितार्थां चतुष्टयी” कुमारः । “तदेषु सर्वमेथे तत्प्र-
 युञ्जीत चतुष्टयम्” महुः । “चतुष्टयमर्धदेहादिदृष्टम्” ।
 चतुष्णामत्रयवः तयप् । २ चतुःसख्यायाम् “युक्तं
 मणिसूक्तचतुष्टयेन” कुमा० । “केन्द्रं चतुष्टयं ज्ञेयम्”
 नील० ता० उक्तेषु ३ लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु न० ।

चतुष्टोम पु० चतुरन्तरः स्तोमः त्रिष्टुपञ्चदशसप्तदशैकविं-
 शानां समूहः मध्यपदलोपी स० । चतुरन्तरस्तोमे “विव-
 र्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः धर्मं चतुष्टोमः” यजु० १४।२३। चतु-
 र्द्विंशु स्तूयमानत्वात् श्वायौ च । “स एव चतुष्टोम
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्ममिति प्रतिष्ठा
 वै धर्मं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्मं चतुष्टोमः
 स कामिश्चतुष्टुभिर्दिग्भिः स्तुति वायुर्वै सर्वेषां भूतानां
 प्रतिष्ठा तदेतद्रूपसप्तपदधातीति” शत० ब्रा० ८।४।२६।
 ३ स्तोमभेदे । “समीचीर्दिशः सृताश्चतुष्टोमः स्तोमः”
 यजु० १४।२५। “चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्या-
 दिशः सृताः” वेददी० ।

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौपाद्य) । चतु
चतुरपञ्चाशत्संख्यायां शतसंख्येये च । ततः पूर्ये
डट् । चतुष्पञ्चाशत्संख्यापूर्ये त्रिं स्त्रियां ङीप् ।
चतुष्पत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्न्याः जातित्वात्
ङीप् । । सुनिषण्के (सुसुनि) शाकभेदे “चाङ्गेरी
सदृशः पत्न्यसदृश इति स्मृतः । शाकोजलान्विते देशे
चतुष्पत्नीति चोच्यते” शब्दार्थचि० । श्चुद्रपापाशभेदिनि
च राजनि० ।

चतुष्पथ्य पु० चत्वारः पन्थानः ब्रह्मचर्यादयः आश्रमा यस्य
अथ समा० । । ब्राह्मणे अमरः ब्राह्मणानां हि “एष
वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” अनुमा चात-
राश्रमस्य उक्तत्वात् तथात्वम् । चतुर्थां पथां समाहारः
अच् । श्चतुर्षु (चौपाया) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्याः । कुमारानुचर
मातृभेदे “चतुष्पथनिकेता च गोकर्णा महिषानना” भा०
श० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त० । कुमारानुचरमातृभेदे । “चतु-
ष्पथरता चैव भूतितीर्थाऽन्वगोचरा” भा० श० ४७अ० ।

चतुष्पद् पुं स्त्री चत्वारि पदानि चरणा अस्य । । चतुष्पथे
गनादौ जन्तौ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । श्चतुष्पद् रूपे
ध्रुवकरणभेदे न० । करणशब्दे १६६० पु० अ० सि० वाक्ये
दृश्यम् । अस्य शब्दकः पुंस्त्वोक्तिः सौरागमविरुद्धा ।
“सृगधनुराद्यान्याङ्गैः वृषाजसिंहासतस्ररथाः” ज्यो०
त० उक्तेषु श्चकराद्याङ्गैः धतुरन्याङ्गैः स्रस्ररथाः शिषु
पु० । स्त्रीणां श्चकरणभेदे न० हेमच० ।

चतुष्पदवैकृत न० इत० । इ० स० उक्ते चतुष्पदजन्तुप्रस-
वादि विकारे यथा
“परयोनावभिगमनं भवति तिरस्त्रामसाधु धेनूनाम् ।
उच्चायो वान्योऽन्व पिबन्ति आ वा सुरभिपुत्रम् ।
मासत्रयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् ।
तत्प्रतिघातायैतौ लोकौ गर्गेष निर्दिष्टौ । त्यागो
विवाहनं दानं तत्संसाधु शुभं भवेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणां
साल जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन घातार
पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्ब्रह्म
दक्षिणम्” ४६अ० ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादाः अस्याः अन्यलोपः समा० वा
ङीप् पादः पङ्क्तयः । । पद्ये “पदां चतुष्पदी तच्च वृत्तं
जातिरिति द्विधा” छन्दोम० । श्चप्राकृतभाषादिप्रसिद्धे

(चौपाया) छन्दोभेदे श्चतुश्चरच स्त्रीपथौ च्चत्त-
विक्रं चतुष्पादित्वेव ।

चतुष्पथी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्ने पत्ने पथ्याः
ङीप् । (सुसुनी) शाकभेदे । राजनि० ।

चतुष्पाटी स्त्री चतस्रोदियः पाठयति पाटि-अथ् उप० स० ।
नद्यां शब्दमाह ।

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्थां वेदानां पाठोऽत्र गौरा० ङीप् ।
आत्माणामध्ययनमण्डपे (चौपाठी) नद्रे ।

चतुष्पाथि पु० चत्वारः पाणयोऽस्य । । विष्णौ चारा० श्चतु-
र्वाङ्गयुक्तमात्रे त्रिं ।

चतुष्पाद् त्रिं चत्वारः पादा अस्य अन्यलोपः समा० ।
चतुरस्रयुक्ते गवादौ स्त्रियां ङीप् पादः पङ्क्तयः चतु-
ष्पदीत्वेव । समासान्वविधेरनित्यत्वात् अन्त्रुलोपा-
भावे चतुष्पादोऽपि तत्रार्थे “मिथश्चिञ्चतुष्पाद् विषमं
परिकीर्तितम्” छन्दोम० ।

चतुस्तन स्त्री चत्वारः स्तना अस्याः वा न ङीप् । सुरभौ
गवि । तस्यै स्तनानुचयति । अथस्तन स्तनानुचयति
सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः” शत० ब्रा० ६।
५।२।१८।२। महिष्पादौ च षष्ठे ङीप् चतुस्तनीत्यपि ।

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । (चौतिस्र) । चतुर-
धिकत्रिंशत्संख्यायां शतसंख्येये च । पूर्ये डट् ।
चतुस्त्रिंशत्संख्यापूर्ये त्रिं स्त्रियां ङीप् ।

चतुस्त्रिंशत्जातक पु० बुद्धभेदे हेमच० ।

चतुस्सन पु० व० व० चतुर्थां चर्माद्यकामपोक्षाणां सनः
दाता सन-दाने अच् इत० चत्वारः सनेतिशब्दा नास्ति
वेषां वा । । सनकसनतकुमारसनन्दसनातनेतिनामकेषु
चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु षष्ठीषु तन्नाम्नां सनादित्वेन तथात्वम् ।
शतद्वतारधारिषु चतुर्वर्गदातरि वा श्चविष्णौ पु०
“तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयया मे आदौ सनत्-
स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्” भाग० ०।७।६।

चतुस्सक्ति पु० चतस्रः सक्तयः कोषादिपूपा अस्य । चतु-
र्दिगवच्छिन्ने । “चतुःसक्तिर्नामिच्छतस्य” यजु० ३८।२० ।

“चतस्रः सक्तयः कोषा दिव्युपायस्य सः” वेददी० ।

“चतुःसक्तिरेष कूपो भवति” शत० ब्रा० ६।२।२६।

चतुराजी स्त्री चतुर्थां राज्ञां समाहारः टच् सम० चतुरङ्ग
क्रीडायां क्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६३ पु० दृश्यम् ।

चतुरात्रि न० चतुष्पथां रात्रीणां समाहारः चतुष्पथिः रात्रि-
भिर्निर्द्धतः अथ् तस्य लुक् वा अच् समा० “संख्यापूर्व

रात्रिमिति पा० लीवत्वम् । १ चतसृषु रात्रिषु शतसाध्ये
क्रतुभेदे च । “चतुरात्रम्” कात्या० श्रौ० १६।१।१४। “अयं
क्रतुर्भवतीति शेषः” कर्कः । चतुरात्रादिविक्रमम्” कात्या०
श्रौ० २३।१।७। “सहस्रमधिकं दक्षिणा” कर्कः ।

चत्वर न० चत-ध्वरच् । १ स्थण्डिले होमार्थं कृतसंस्कृत
भूभागे २ गृहहाङ्गहिरङ्गने (उठान) (चाताल) इति च
ख्याते स्थाने अमरः “गृहस्थानां गृहवास्तूनि कार्यानां
त्रिकचत्वराः” हरि० ११३।७० । ४ नानाजनस्थानानां
वासस्थाने “सहि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति” ऋक्० ।
“न चत्वरे निशि तिष्ठेत् निगूढः” भा० उ० ३६।७० ।
(चोतारा) ५ ख्याते स्थाने “चत्वरान् राजमार्गांश्च
समानान्पुराणि वः” हरिवं० ११६।७० । ६ चतसृषां
रथानां सङ्गमे शब्दार्थचि० । “अनुरथासु सर्वासु चत्-
वरेषु च कौरव !” भा० व० १५।७० ।

चत्वरवासिनी स्त्री चत्वरे वस्तुं शीघ्रमस्याः वस-णिनि
ङीप् । कुमारासुचरमाहभेदे । “अञ्जान्विका निम्बुटिका
राभा चत्वरवासिनी” भा० ४७।७० ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रोदशतयः परिमाणमस्याः । “पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशत्त्वारिंशत्” इत्यादि” पा० नि० । (चाञ्चिथ)
१ संख्यायां शतसंख्येये च । ततः प्रत्ये तमप् । चत्वा-
रिंशत्तम तत्संख्याप्रत्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चत्वाल पु० चत-वालञ् संज्ञापूर्वकत्वेन दृष्टेरनित्यत्वात् न
दृङिः । चात्वाले १ होमकुण्डे श्दभे च भेदि० ।

चद् वाचने भ्वा० द्विक० उभ० सेट् । चदति ते एदित् अच्-
दीत् अचदिष्टाम् । चचाद् चेट्तः चेटे ।

चद् आह्लादे दीप्तौ च भ्वा० अक० प० सेट् इदित् । चन्दति
अचन्दीत् चचन्द चचन्दतः । चन्द्रः ।

चद्दिर पुंस्त्री चद-किरच् । १ हस्तिनि श्भुजगे च स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २ चन्द्रे ३ कर्पूरे च पु० संक्षिप्तसा० ।

चन हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् । चनति अचनीत्-अचा-
नीत् चचान चनतः । मित् णिचि चनयति ते ।

चन शब्दे त्० प्र० अक० सेट् । चनति अचा (च) नीत्
चचान चनतः । णिचि चानयति ।

चन अव्य० चन-शब्दे अच् । असाकल्ये “असाकल्ये त्
चिञ्चन” इत्यमरः । समुद्रायार्थकचशब्देन नञः समास
इत्यन्ये “युवोरिदापचन प्र मिथानि व्रतं वाम्” ऋट्० २।२४।
१२। “चनेत्ये तत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपदां त्वध्यापक
साम्प्रदायिकम् । श्नेत्यर्थे “पूर्वीञ्चन प्रसितयस्तरनि”

ऋट्० ७।२२।१३। “चनेति समुदायो नेत्यर्थे” भा० ।
२ अर्थे “स्वप्रचनेदन्तस्य प्रयोता” ऋट्० ७।८६।६।
“स्वप्रचन स्वप्रोऽपि” भा० । “सहिञ्च एषां पितरश्चने-
शिरे” ऋट्० १०।५६।४। पितरश्चन पितरोऽपि” यत्तु

सुध्वो० “किमः क्तान्नाञ्चिञ्चनौ” विभक्त्यान्नात् किमः
चिञ्चनप्रत्ययौ विहितौ तच्चिन्त्यम् अर्थकेन असाकल्या-
र्थेन वा चनशब्देन गतार्थत्वात् कदाचन कथञ्चने-
त्यादौ कदापि कथमपीत्यर्थलाभात् न प्रत्ययान्तरकल्प-
नम् । प्राशुक्तप्रयोगे किमोऽभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् किम
इत्यस्य प्रार्थिकत्वकल्पनेऽपि चनप्रत्यये परे पूर्वसुपः
लोपापत्तेश्च । तन्मते चित्त्वेन प्रत्ययस्याव्ययसंज्ञकत्वात्
तयोश्चित्त्वाभावेनानव्ययत्वापत्तेः स्वरवैलक्षण्यप्राप्तुपपत्तेश्च
चनस् न० चाय् पूजादौ “चायतेरज्ञे ह्यस्य” उषा० अस्यन्
चात् हुट् । १ भक्ते उज्ज्व० । “चनो घाः सहसो
यज्ञो” ऋट्० १।२६।१०। “चनोदधिष्व पचतोत सोमम्”
निरुक्तप्रत्ययः ।

चनसित न० च न शब्दे अच् चनः सित अवसानमस्य ।
ब्राह्मणस्याप्रत्ययचनमभेदे । “नाध्यक्षनाम्नाऽऽ चक्षीत
चनसितेत्यहंता सह । सन्नामनायो ब्रूयाद्विचक्षणे-
तीतरैरिति” कर्कप्रतमनुवाक्यम् ।

“जागर्त्येतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयां श्वः सुन्वायां
हतोषां चनसितं विचक्षणमिति” नामधेयान्तेषु दधाति
चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्वी” “विच-
क्षणचनसितवर्ती वाचम्” कात्या० श्रौ० ७।५।७।
“विचक्षणशब्दवर्ती चनसितशब्दवर्ती च वाचं ब्राह्मणा-
दिनामधेयभूतां वाणीं वदेत्” कर्कः ।

चनस्य चनोऽञ्जमिच्छति क्यच् नामधातुः अच् च्छायां पर०
अक० सेट् । चनस्यति अचनस्यीत् । “पुरुमुजा चनस्य-
नम्” ऋट्० १।२।१।

चनिष्ठ त्रि० चनोऽञ्जम् उपचारात् तद्धान् ततः अतिशये इष्टन्
डिङ्ङादि टिलोपः । अञ्जवत्तमे “अञ्जे वो अस्तु सुम-
तिश्चनिष्ठा” ऋट्० ७।५।७।४। “चनिष्ठा अञ्जवत्तमा” भा० ।

चन्द पु० चदि अह्लादने ख्यन्तात् अच् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च
शब्दार्थर० ।

चन्द(न्द्र)क पु० चन्द(न्द्र)इव कायति शुभत्वात् कै-क ।
(चादा) मत्स्यभेदे “चन्द(न्द्र)कौचिक्तत् वल्यशानभि-
ष्यन्दकदपि” राजवल्गुमः ।

चन्दन पु० न० चदि-ख्यन्तात् ल्यु । खनामख्याते मलयच-

लजे हस्तविशेषे तद्देवगुणादिकं भावपुं उक्तं यथा श्रीलक्ष्मणं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीसौलपरिष्कः । गन्ध-सारी मलयजस्रष्टा चन्द्रद्युतिश्च सः । खादे तिक्तं कपे पीतं ह्येदे रक्तं तनौ सितम् । पन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठस्यते । चन्दनं शोतलं ह्युक्तं तिक्तमाच्छा-दम् लघु । अमशोषविषस्रष्टा श्यापित्तस्रदा हनुत् । अथ पीतचन्दनम् (कलम्बक) । “कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् । हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यपि । कालीयकं रक्तगुणं विशेषा-द्गङ्गनाशयम्” । अथ रक्तचन्दनम् “रक्तचन्दनं भाख्यातं रक्ताङ्गं शुद्धचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्युतम् । रक्तं शीतं गुरु स्वादु कर्द्विदृष्या स्तपित्तहृत् । तिक्तं नेत्रहितं दृष्यं ज्वरघ्नविषापहम् । तत्र पुंसि “सत्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशि-गुनेव चन्दनः” शकुं । क्लीवे “विना मलयमन्यत्र चन्दनं न विवर्द्धते” पञ्चतं । “ततः कर्तव्यं कालः सर्वे दिव्यचन्दनभूषिताः” भा० सं० ५७३० । “चन्द्रचन्दन-रोलम्बकताद्युद्दीपनं मतम्” सा० द० तस्य शृङ्गारोद्दीप-कत्वसुक्तम् । २ रक्तचन्दने न० मेदि० श्वानरभेदे पु० हेम० । ४ शारिरोपधौ स्त्री राजनि० । (मधुखात्री) नगरीसमीपस्थे पुनदीभेदे च स्त्री ।

चन्दनगिरि पु० चन्दनस्रोत्पत्तिस्थानं गिरिः । मलयचले चन्दनगोपी स्त्री चन्दनमपि गोपायति शुभ-अण् । शारि-वाभेदे राजनि० ।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या स्याताया नार्यां उद्देशेन पुत्रदात-व्यायां चन्द्रनाङ्कितधेनौ । तद्विधिसाह रत्नाकरे देवलः “जीवङ्गर्वां तु या नारी पुत्रिणीं श्रियते यदि । सवत्-सामङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् । पतिपुत्रवती नारी श्रियते याप्यतस्तयोः । इमं नचोत् सृजेत् पुत्रः पिता यावत्स जीवति” । तथा कर्मोपदेशिन्यां ब्रह्मण्यसमीचे च हलायुधप्रतानि वचनानि स्युतिः “पतिपुत्रवती नारी श्रियते भर्तुरप्यतः । चन्दनेनाङ्कितां “धेनुं तस्याःसर्गाय कल्पयेत्” । तथा जातकर्णः धेनुं चन्द-नमालिख्य यो दद्यान्मातृहेतवे । यदि पापभक्तैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्” । तथा वशिष्ठः “न युक्तश्च द्रुप्तोत्सर्गः पिता यावत् तु जीवति । चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत्” । “चतुर्हस्तो भवेद्दूषणो वस-द्वसससङ्गवः । वक्तुः लः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो धेनु-

भौतिकः । विलस्य वकुलस्यैव कसौ यूपः प्रसस्यते । अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्याद्विधानतः” । “तदस्त्रीरूप सम्पन्नः सुशीला च पयस्विनी । न्यायाज्जिता सृष्टे जाता देया सा श्रीत्रियाय गौः । नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च । त्रीहिलेले कुशचले राजहारे चतुष्पथे” । एषु वचनेषु द्रुप्तोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्सर्गविध्योर्गुपदुपसंहारादर्शनात् द्रुप्तोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते अतोऽस्य द्रुप्तोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । “एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्वदा । अहन्ते-कादेशे प्राप्ते पार्विषं तु विधीयते” इति आङ्गविकेकधृतो-शनोवचने त्रिदण्डसन्नप्रासिनाम् एकोद्दिष्टनिषेधपार्विष विध्योर्गुपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्विषमिव । यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रतिविशेषाधिकतद्वधं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधिभ्यां प्रेत मात्वाधिकतसामान्यद्रुप्तोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणी-भूतद्रुप्तकर्मकल्याणमनुद्य तत्कर्मीभूतद्रुप्तसपचाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्लघुवादवमन्यते । पशुयागे सामा-न्यविध्यवगतापःप्रशयणीयाधिकरणचमसस्थाने “गो-दोहेनापः प्रणयेदिति” विशेषविधिना गोदोहगुण विधिवत् । “नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र तयोदस्यान्तु पारणम्” इत्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनुत्सर्गस्य पृथक्कर्मत्वे फलभावनातत् करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्त-विधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यं च स्यात् । ततश्च कारणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्व विमुक्तिपूर्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिबीकमन्वस्य पापव्यपगमस्वर्गप्रार्थनायाश्चपि तथैव तात्पर्यम् । तथा जातकर्णवचनस्यपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-पर्यं बोध्यम् । भतार्थानां विधिशेषिणाभेव जैमिन्युक्तं प्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात् “पापि-ष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृत्यापि वेति” कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्व एव तात्पर्यं दर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्वत्वं पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषप्रीभूतकर्तृत्ववि-भरखानन्वयित्वेन न विशेषत्वत्वं किन्तु पुल्लक्षणात्मेव ततश्च कारकान्तो देवदत्तस्य सृष्ट्या इतिवत् कादाचित्कतद्वत्ता-भादाद्यापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते । तथापि

“कप्रतस्तयोः” “भर्तुरपतः” इत्याभ्यां भरणकालिकी पति
 पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत् । अथ वा
 पराङ्गीत्येन धेनुत्सर्गकालिकीति । अथ “अपुष्पिता
 ऋता काचित् तस्याधेनुं विगर्हिता” इति कपिलवचने
 अपुष्पितायाः पुत्रकर्तृ कधेनुत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्त-
 तया सपत्नीपुत्रकर्तृ कधेनुत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्वा
 इतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अथवा
 वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुलिणीत्यादानमपि तथात्व
 मिति वाच्यम् । अपुष्पितेति कपिलार्जस्य प्रसक्ति
 पूर्वकनाथं पतिपुत्रवदुनिष्ठ रजस्वाया धेनुत्सर्ग
 निषेधार्थत्वात् गत्वां सत्वां लज्जश्याया वीजाभावात् ।
 प्रतिशोभिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरो-
 वित्त्वमते त्व अजातपुत्रस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि
 ‘तस्या धेनुविगर्हितेति’ अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता
 धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा । अथा हरेरुत्थाने “पौष्ण
 शेषेण किन्नेन प्रतिपद्यथ योनिश्चि” इत्यप्रसक्त्यापि निन्दा
 एकादश्यादिपौरुषमास्थानपञ्चके रेवत्यन्तपादयोमविधि
 स्तुतिपरा यथा वा वेदगाने “यो मिरा गिरेति ब्रूयात्
 स आत्मानमपि गिरेत्” इत्यप्रसक्तनिन्दा “ऐरं क्त्वा
 अवगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं शा-
 वरभाषेत् “न हि निन्दा निन्देत् निन्दितुं प्रवर्तते
 अपि तर्हीरत् स्तोतुमिति” । स्तुतौ हि अपसिद्ध
 गुणदोषारोपो न दोषाय । नचात्र कास्यस्यैव कार्त्तिक्या-
 द्दिदृशोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति
 वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे मानाभावात् । प्रत्युत
 चियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्ये-
 नाचिरप्रभोतोपस्थितेश्च । ये तु “बह्वीनामेकपत्नीना
 मेका चेत् पुलिणी भवेत् । सर्वास्त्रास्त्रेण पुत्रेषु प्राह
 पुत्रवतीर्भनुरिति” मनुना पुत्रवतीत्याभिधानादेव पति-
 पुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रूयते
 तेऽतीव भ्रान्ताः । पुत्रवतीतिषदस्यास्यैवतया मनुपा
 पतिपदस्यान्वये तदस्यत्वापत्तेः । ननु दृशतुल्यवयो
 वर्षोदृशः स्याद्दृश्या दृश्याः । दृशोत्सर्गं तथा
 पुंसां स्त्रीणां स्त्रीणोर्विधिष्यते” इति भविष्यसंवा-
 दाद्देनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या दृशोत्सर्गं दक्षिणादा-
 नस्य विशेषरूपम्, न तु प्रधानकर्मान्तरं द्यौरवात् ।
 न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलसङ्कतिः । “यस्य पर्य-
 सयो जुहुर्भवति न स पापज्ञोऽश्नुतोतीति” वत्तदुप-

पक्षेरिति चेत् न दृशोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दकाङ्क्षित
 धेनुदानस्य प्रकरणान्तरान्वायेन प्रकरणान्तरन्यायतः
 प्रधानत्वसिद्धेः दृशोत्सर्गस्थानीयत्वे नानुवर्त्तमान
 शिष्टाचारात् । धेनुदानयुग्मदृशोत्सर्गनिषेधाना-
 मसङ्कतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति
 कर्त्तव्यतायां दृशरूपदक्षिणादानविधानाच्च । यथा
 कपिल उवाच “अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनु-
 त्तमम् । पतिपुत्रवती नारी चियते भर्तुरपतः ।
 चन्दनेनाङ्गितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्” । तथा-
 “जीवद्भतीं तु या नारी पुलिणी चियते यदि । सवत्सरा-
 मङ्गितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । साध्वी पतिव्रता नारी
 चियते यापतस्तयोः । क्वं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पितर
 यावत् त्व जीवति । स्तपुत्रा च या नारी संस्त्रीता त्व
 या भवेत् । तस्या धेनुर्न दातव्या दृशोत्सर्गो विधीयते ।
 “अपुष्पिता ऋता काचित्तस्या धेनुविगर्हिता । दद्याद्देनुं
 सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो दृशसृजेत् । इतोः सोदरादोरेको
 भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः । त्वयाणां द्वौ सुतो ज्येष्ठौ, चतु-
 र्थाञ्च तयः सुताः । पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः
 प्रकीर्त्तिताः । ज्येष्ठे नैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधा-
 नतः । हेमदृङ्गीसुरै र्कथैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम् ।
 कांसोदरीं तान्मृष्टां चष्टाचारभूषिताम् । प्रवाल
 शालिकां दद्यात् कर्षयोरुभयोरपि । चन्दनेनाङ्गितां
 धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । यथां लोकमवाप्नोति
 दिवि देवैश्च मोदते । चन्दनेनाङ्गितां धेनुं दत्त्वा-
 यच्छेत् सुरालयम् । तावत्तिष्ठति खल्लोके यावदाङ्ग
 संपुत्रम् । नचोत्सर्गो दृशस्यात्र वत्सतर्थ्यन्वितस्य
 च । दृशोत्सर्गं विधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च । मान
 स्तोत्रेति मन्त्रेण दत्त्वे दृशोऽज्यपीति च । धेनोश्च
 सृष्टिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत् । वामभागे विशेषो
 ऽयं दत्त्वे चक्रं समालिखेत् । तन्वान्यद्वर्जयेद्द्विहानाचा-
 र्यैस्तु विधानवित् । ततो वै संलिखेच्चक्रं प्रश्नाङ्गुल
 प्रमाणकम् । शूलं प्रच्छुल्लं कार्यं दत्त्वे वामे यथाविधि ।
 पूर्वाशाभिमुखीं धेनुं वज्रमानोचरासुखः । सक्षकादि
 क्रमेणैव पतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्” ।
 “एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् । पुच्छं
 गृहीत्वा पित्वादीन् वर्षोत्सर्गविधानतः । ऐशान्यां
 चालयेत् किञ्चित् आचार्याय च दक्षिणाम् । दृशमञ्ज
 ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् । पूजयेत् प्राङ्मुखां चैव

वस्त्रमाख्यादिभिस्ततः । वांस्यपात्रं वस्त्रयुक्तं सुवर्णञ्च विशेषतः । आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकनया । आगतान् पूजयेद्ब्रह्मणा यथाशक्ति विधानतः । दीनान् कृपणादीन् च अन्नाद्यैः परिपोषयेत् । पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा
 “एकादशाह्ने प्रेतायाः प्रश्मासे चाविदके तथा । त्रिपञ्चे मासिके वापि दद्याद् गं चन्द्रनाडिताम्” तथा वराह-पुराणम् “अथने विषुवेऽप्यस्यां युमाद्यापूर्विमासु च । दर्शं चन्द्रन्तरे चैव घेनुं दद्यात् सुपूजिताम्” । ननु “आद्यत्राह्ने त्रिपञ्चे क्व” इत्यादिना आद्यत्राह्णकर्तव्यमित्यहोत्सवर्गं कालस्य परपरकालो गौणः । न वा सर्वे सुख्याः कान्माःसुः । तत्र नाद्यः त्रिपञ्चादौ शिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः त्रिपञ्चादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः आद्यत्राह्णे ह्यहोत्सवर्गस्य नित्यत्वं त्रिपञ्चादौ काम्यत्वम् । आद्यत्राह्णपदम् अशौचान्निहीयदिनपरम् “अशौ-चान्नात् द्वितीयेऽङ्गीत्याद्ये कवाक्यत्वात् । अत्र च आद्यत्राह्णस्य विप्रपतितत्वेन एकादशाह्नादौ क्रियमाणत्वे ह्यहोत्सवर्गमपि न कुर्यात् । आद्यत्राह्णदिने ह्यहोत्सवर्गा-करणे त्रिपञ्चाद्यान्वतसकालेऽपि ह्यहोत्सवर्गस्यावश्यमेतत्त्व-परीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकलकृतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं घेनुदानस्यापि । अतएव पूर्ण-संवत्सरे मन्त्रमासपातेऽपि प्रागकृतज्ञेत् कार्ये एव इति नवीनाजगुः । एककर्तृकानेकह्यहोत्सवर्गोऽपि शिष्टा-चारादेकदिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन “यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इति न्यायादविरोधः । ननु नैमित्तिकत्वात् कश्चमाहृत्तिः “सकलं कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् नश्चेकत्व-क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः काम्य-नैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्यं, नैमित्तिकमात्रं तु सकलदेव । किञ्च । संक्रान्त्यादिनिमित्तकत्राह्णमपि पुनः पुनः स्यात् । भवं तत्र पितृदण्डप्रारूपप्रधानफलस्य ब्रह्मेण अतितापत्वात् । अलोक्तानि सर्वाण्येतानि वचनानि तिर्यग्धिकरणन्यायमूर्त्तानि तथा हि ति-र्यग्धिकरणे तिर्यक्पद्मत्वात्प्रोक्तयदेवतानामनधिकार इति यागमन्त्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशि-ष्टान्तःकरणविरहात् त्वापेयाणाम् अन्वयवधिरुक्तान-नामनेकवचनव्योहारविरहात् साङ्ग्यागासामर्थ्ये-देष्टां यथा यागाभिधिकारस्तद्दत्तं “स्वपितुः पितृकृत्ये प्र

अधिकारो न विद्यते” इति चन्द्रोपपरिशिष्टे अग्नि-व्याज्जाद्यन्तर्गणानुक्ता “जीवत्पितृकृत्यै तानन्यांश्चेतर” इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकृत्ये पितृतर्पण-निषेधात् ह्यहोत्सवर्गं तदङ्गभूततत्पुच्छनचितोदक-तर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये ह्यहोत्सवर्गेऽनधि-कारः । अतएव द्वैतनिषेधेऽपि स्त्रियाः कर-णीभूतकृत्वाधेन यागवद् ह्यहोत्सवर्गस्य वाच उक्तो वाच-स्यतिमित्तेषु । घेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकार-श्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवा-भ्युदयिकत्राह्णवत् जन्ममास्युपनयनाङ्गस्यैववचनवत् । अथन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास-एव । स यदि पतिपुत्रवतीभिन्नाया ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इत्ये-वंमात्रस्तदा पूर्वं भागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकृत्युत्पन्नभिन्नो ह्यहोत्सवर्गं कुर्यादिति विशिष्ट-रूपस्तथापि पतिपुत्रवत्याङ्गदुर्भयरहितायाश्च जीवत्-पितृकृत्युत्पन्नादिना ह्यहोत्सवर्गः स्यात् । स चायुक्तएव प्रायुक्तवचनन्यायविरोधात् । तथात् ससुदायवचनसा-र्थक्याय पतिपुत्रवतीभिन्नाया ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् । तथा जीवत्पितृकृत्युत्पन्नो ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इति वचनन्याय-संवादाद्वाक्यद्वयमेवं सिद्धमिति प्रमाणावहौरवस्य स-र्वैरङ्गीकृतत्वात् दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व-वत् । अथ वोक्तदेवतादिवचने “अथेतेनैव तु कर्तव्यं घेनुदानं विधानतः” इत्यन्तकापिन्नादिसकलवचनपर्यालोच-नया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य काप्रिलपति-प्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकृत्युत्पन्नो जने ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इति सामान्यत एव ह्यहोत्सवर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्रएव चन्द्रनाडित्तघेनुत्सवृज्जेदिति विधिश्च सिद्धमिति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व-एव तदन्यस्यतपितृकेषु वा ह्यहोत्सवर्गः कार्यः । कनिष्ठ-पुत्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिना न चन्द्रनघेनु-दानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकृत्ये च न क-स्यापि ह्यहोत्सवर्गः कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तु-तस्तु पतिपुत्रवत्या ह्यहोत्सवर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृ-कत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिपत्न्य-पुत्रसत्त्वं वा स्यतपुत्रवत्यादिप्रायुक्तकापिलवचने-पतिपत्न्ये कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च ह्यहोत्सवर्गावगतेः तत्-पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मन्त्रे ह्यहोत्-सवर्गावगमाच्च । न वा तदुभयसत्त्वं विहितम् उक्त-

न्यायावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृश
निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसन्त्वयोर्निर्वीजहेतुत्वकल्पना
नौचिख्यात् तयोर्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया
अनायत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया
पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने
गौरवाच्च । यस्तु जीवत्पितृकत्वर्षात्सर्गनिषेधे पति-
पुत्रवत्याः पृथगुपसंभारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकार-
मात्रप्रयुक्तसिद्धदृष्टोत्सर्गभावभागित्वात्तुवादः पूर्व-
वाक्यावगतधेनुदानस्य दृष्टोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं
एवेति प्रागपि निरूपितम् । ततश्चोक्तवचने तिर्य-
गधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य दृष्टोत्सर्गकर्तृ-
त्वाभावमन्त्या सपतिकाया दृष्टोत्सर्गस्थाने चन्दना-
ङ्कितधेनुत्सर्ग एव विधीयते । एतेन दृष्टोत्सर्गकर्त्तरि
कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकादृष्टोत्सर्गकृतिमत्कनिष्ठपुत्रान्य-
जीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया दृष्टोत्-
सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनुत्सर्गमात्रं च
लभ्यते । अतो जीवत्पितृकेण कास्यदृष्टोत्सर्गः पतिते
प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिदृष्टोत्सर्गश्च
न कार्यः । एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्माया-
ग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा दृष्टोत्सर्गः
कार्य एवेति स्थितम् । इदन्तु रत्नाकरहलायुधा
चायं चूडामखिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्यं प्रभ-
नीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि
प्रसिद्धास्ति । क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्यस्यापि समूल
पद्धतिर्दृश्यते । अत एवात्र विशेषादर्शनामनाचारो-
ऽनाचार एव । अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव
“सृष्टिशाल्मे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति” जैमि-
न्यक्तेः । तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रोक्तेः ।
कपिलकल्पेन दृष्टोत्सर्गधर्मातिदेशेन विशेषोक्त-
निरासाच्च नव्यवाचस्पतिमतम् । रघुनन्दनमते तु चन्द-
नधेनोः कास्यत्वमात्रत्वात् दृष्टोत्सर्गं विहाय केवलं चन्द-
नधेनुदानं न शास्त्रसिद्धं कास्येन नित्यवाधायोगात् सति
सामर्थ्ये उभयकर्त्तृव्यतार्यं दृष्टोत्सर्गनिन्दा चन्दनधेनु
दानस्तुतिपरा । रघुनन्दनकृततत्पद्धतिमन्त्रेऽपि तस्य
कास्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति साम्प्रदायिकाः

चन्दनपुष्पं न चन्दनमिव सुगन्धिं पुष्पमस्य । लवङ्गे राजनिं
चन्दनमयं त्विं चन्दनात्मकः मयट् । चन्दनदृष्टनिर्मिते प-
र्यङ्कादौ “यः सर्वः श्रोतृणां पर्यङ्को निर्मितः स फल-

दाता” इत्युपक्रमे “चन्दनमयोरिपुष्पो धर्मायशोदीर्घ
जीवितकृत्” इ०स०७१६० तन्मयपर्यङ्गस्य फलमुक्तम् ।

चन्दनशारिवा स्त्री चन्दनइव सुगन्धिः शारिवा । शारिवा
भेदे राजनिं । [इतं । २४८चन्दनसारे च ।
चन्दनसारं पुं चन्दसेव सारोऽस्य । १वज्रचारे राजनिं
चन्दनाचलं पुं चन्दनस्याकरोऽचलः । मलयचले राजनिं
चन्दनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चन्दनादि पुं “चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरोगम्भवाङ्गुची ।
एलाकचूर्णगोहृत्वाः सप्तैते चन्दनादयः” इति वैदाकोक्ते
पित्तोपशमने द्रव्यसम्पन्ने ।

चन्दनाद्यं न “चन्दनाद्यं नखं वायं यदृशैलेयपद्मकम् ।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शथेलापतिकेशरम् । पलं तैलं
सुरा मांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम् । हरिद्रे शारिवे
तिक्ता लवङ्गायुक्त्वाङ्गुमम् । त्वेषुणुजिकटुभिस्तैलं मस्तु
चतुर्थम् । लाचारसमं सिद्धं पद्मं बलवर्थ-
कम् । अपस्मारज्वरोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणसुत्तमम्” चक्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

चन्दनीया स्त्री चन्द्रप्रतेऽनया बा० करणे अनीयर् । गोरो-
चनयाम् राजनिं । [पुं भेदिं ।

चन्द्रिः पुंस्त्री चदि-किरच् । १गजे स्त्रियां डीम् । २चन्द्रे
चन्द्रं पुं चदि-आङ्गादे णिच्-रक् । व्योमस्थे जलमये म-
ण्डलाकारे (चाँद) ख्याते पदार्थे । तन्मण्डलमानादि
इन्दुशब्दे ६५५।५६ पुं उक्तम् । स च पद्मभेदः तदधि-
ष्ठादृष्टेवादि ग्रहयज्ञशब्दे २७५७ पुं दर्शितम् । अधि-
कमिन्दुशब्दे ६२० पृष्ठादौ दृश्यम् । तस्योत्पत्तिः
अतिजशब्दे १११७ उक्तम् । तदंशादि हरिवंशे भाग-
वते च दृश्यम् । चन्द्रस्य दिग्बलवर्णादिज्ञानाय सर्वप्रहा-
णां दिग्बलाद्युच्यते तत्र ज्यो० तं

“रक्तश्यामोभास्कारोगौरइन्दुर्नाल्युच्चाङ्गोरक्तगौरमही-
जः । दूर्वाश्यामोत्तोगुरुगौरगालः श्यामः शुक्रोभा-
स्कारिः कण्ठदेहः” । “सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सै हि-
केयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राचरादि-
दिग्धीश्वराः” । “प्राचरां सौम्यसुराचार्यैः यास्यं
भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिकदीपान्तु सितेन्दु
दिग्बलान्वितौ” । “भौमार्कजीवाः पुराणाः क्लृप्तौ सोम-
जभाहजौ । स्त्राख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वा-
त्तपोचरते” । “चन्द्रार्कजीवाश्चितौ कृजाकी यथाक्रमं

सत्वरजस्तमांसि । “कटुलवणतिलमिश्रितमधुरास्त्रौ च
 कषायकोऽर्कतः” । “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौम-
 भास्करौ । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्भन्दोऽन्त्यजे
 जने” । “अग्रे दाधिपतिर्जीवायजुर्वेदाधिपः सितः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शशिलोऽथर्ववेदराट्” । “मधु-
 पिङ्गलदृक् चतुरश्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकृचः ।
 तनुदत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञशशी शूद्रवाक् शुभदृक् ।
 भूमिजस्तद्वर्णमूर्त्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः कृशमध्यः ।
 श्लिष्टाक् सततहास्यरुचिः पित्तमारुतकफप्रकृतिश्च ।
 दृहत्तनुः पिङ्गलमूर्त्तिर्जेष्वाष्टहस्यतिः श्रेष्ठमतिः कफा-
 त्मकः । शूद्रः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिवा-
 त्ताऽसितवक्रमूर्त्तिजः । भन्दोऽन्त्यजः कपिलदृक् कृशदीर्घ-
 गात्रः सुखोऽङ्गुजः परुषलोमकृचोऽनिवाता”
 “मित्राणि सूर्यान्धशोभोजीवाः सूर्येन्दुजौ सूर्य-
 शशाङ्गजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ
 चन्द्रभर्गवौ च । “सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रवित-
 स्वमिता मित्राविशेषस्तु समः प्रदिष्टः । बुधः कुजेज्या-
 स्तु जिदर्कपलाः, शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः,
 कुजेज्यौ सुरराजमन्वी रव्यादिभ्योऽपी समसंज्ञिताः स्तुः” ।
 तच्चारफलादिकम् ६०० उक्तम् तच्च इन्दुशब्दे ६३१।३२
 पृ० दृश्यम् “कश्चाद्गुणः शशी पापः” समयान्तरम् ।
 अहिजातसोमस्य चन्द्रलोकप्राप्तिकथा काशीख० १४०० ।
 “पिता सोमस्य भो विप्र ! जज्ञेऽन्निर्भगवान्दधिः । ब्रह्म-
 ण्योमानसात् पूर्वं प्रजासगं विधित्सतः । अनुत्तरं
 नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
 दिव्यानीति हि नौ श्रुतम् । जर्द्धमाचक्रमे तस्य रेत-
 सोमत्वमीयिवः । नेत्राभ्यां तच्च सुस्त्राव दशधा द्योतयत्-
 दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्ततः । समेत्य
 क्षारयामासुर्नैव ताः समयक्रुवन् । यदा न धारणे
 यक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्त्राभिः सज्जः सोमोनि-
 क्षपात बहुम्बराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोक-
 पितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
 स तेन रथसुखेन सागरान्तां बहुम्बराम् । द्विः सप्ततन्वो
 द्रुहिष्यकाराये प्रदक्षिष्यम् । तस्य यत् ज्ञावितन्नेजः
 प्रथिवीमन्वपद्यत । तेनौषधः ससृज्जुता वाभिः सन्वार्यते
 जगत् । स लभ्यतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् ।
 तपस्वमे महाभाग ! यद्गानां दशतोर्दश । अविशुक्तं

समासाद्य ज्ञेवं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गमन्तं
 चन्द्रशाख्यं स्वनामतः । वीजोपधीनां तोयानां राजाऽ
 भूञ्च द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिना-
 किनः । तत्र कुण्डं विधायैकमन्ततोदमिति स्मृतम् । यस्या-
 न्बुपानक्षानाभ्यां नरोऽज्ञानात् प्रसृच्यते । तृष्टेन देव-
 देवेन स्वमौलौ योधृतः सदा । आदाय तत्कलामेकां
 जगत्सञ्जीवनीं पराम् । पञ्चाह्चेण शप्नोऽपि मासान्ते
 क्षयमाय च । आयायतेऽसौ कलयया पुनरेव नया शशी ।
 स तत् प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवर्ता वरः । राजसूयं
 समाजह्वे सहस्रशतदक्षिणम् । दक्षिणामददत् सोम
 स्त्रिलोकानिति नौ श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिसुखेभ्यः सद्-
 स्त्रेभ्यश्च भोद्विज ! । हिरण्यगर्भो ब्रह्मविर्भृगुर्वत्सर्विजोऽ-
 भवन् । सदस्योऽभूद्रिस्तत्र वड्भिर्मुनिभिर्दृतः । तं
 सिनो च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्त्तिर्दृतिश्च
 लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिधेविरे । उभया सहितं इदं
 सन्तर्थाध्वरकर्मणा । प्राप सोमदतिं स्व्यातिं दत्तां
 सोमेन शम्भुना । तत्रैव तप्तवान् सोमस्तपः परमदुष्क-
 रम् । तत्रैव राजसूयञ्च चक्रे चन्द्रेश्वरायतः । तत्रैव
 ब्राह्मणेः प्रीतैरित्युक्तोऽसौ कलानिधिः । सोमोऽस्माकं
 ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदक्षिणः । तत्रैव देवदेवस्य
 विलोचनपदङ्गतः । शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्याह्ला-
 दहेतवे । त्वं ममापि परा मूर्त्तिरित्युक्तस्तपोत्रलात् !
 जगत्तवोदयं प्राप्य भविष्यति सुखोदयम् । त्वत्पोयूप
 मयैर्हंसैः स्पृष्टमेतच्चराचरम् ! भानुतापपरीतञ्च परां
 ग्लानिं विहास्यति” ।

“इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विज ! ।
 अनाहृतो महेशानस्तस्मिन् वंशेश्वरे पुरे । तदारभ्य च
 लोकेऽस्मिन् द्विजराजाऽधिपोऽभवत्” । तस्य मासमध्ये
 दक्षशापात् क्षयद्वयी पाद्मे स्वर्गखण्डे उक्ते यथा
 “अहिन्वाद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः । रोहिण्डा
 मेव सततं बहुपुमा रराम ह । दृष्ट्वा तदितरास्तास्तु
 तप्राः पितरमब्रुवन् । अस्माकं कामदक्षात ! जामाता
 तव रोहिणीम् । रमयत्येव सततं तेन तप्रा वयं पितः ! ।
 तत् श्रुत्वा चापि वयं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
 पुंसुखा समेन स्वर्गस्त्वं दुहितृर्भम मानद ! । जष्टहे त
 द्वचोनेव सोमः सप्रेम रोहिणीम् । तथैव रमयामास श्रुत्वा
 दक्षश्चुकोप ह । शशाप तेन भविताऽपक्षीणोऽस्यद्वचो-
 तिमः । यच्छ्रणा च परिपक्षो भव त्वं क्षीररेतकः ।

अथ जयमते तस्मिन् सर्वास्ताः संहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः । न वयं
तेन वर्त्तामी विना सुखनिराकृताः । उवाच दक्ष
स्ताः सर्वां शायी मे नान्यथा भवेत् । मासमध्ये पक्ष-
मेकं वर्त्तां स क्रमेण वै । चयं क्रमेण प्राप्नोत पक्षमेकं
व्यवस्थया । एवं शपं वरञ्चैव लेभे तस्य व्यवस्थया ।
तथैव राजते व्योम्नि जयद्वी दधद्विषुः” । ज्योति-
भोक्ततत्कारणन्तु इन्दुशब्दे ६३३ पु० दर्शितम् ।

२ व्याह्लादजनकद्रव्यभावे त्रिका० । ३ कर्पूरे ४ स्वर्णे ५ जले
६ काम्बिल्ले पु० मेदि० । ७ हीमभेदे शब्दमा० । ८ विसर्गवर्णे
तन्त्रसंकेतः अदि-दीप्तौ रक् । ९ कमनीये त्रि० १० मयूर
पिच्छे मेचके हेमच० । ११ शोणसक्ताफले व्याह्रिः ।

अन्यपदलोपे १२ चन्द्रगुप्ते कृपे च । “क्रूरमहः सकैतः
चन्द्रमसंपुष्पं मण्डलमिदानीम्” सद्गारा० । “चन्द्रं गता
पद्मगुणाच्च भुङ्क्ते” कुमा० । “बधूजनश्चन्द्रमधश्चकार”
माघः । “चन्द्रचन्द्रनरोलम्बरताद्युद्दीपनं मतम्” सा०
८० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वसंज्ञकम् । स्वर्णे “चन्द्ररथः
“होता मन्द्रः शृणुवच्चन्द्ररथः” क० १११४११२१३ हीरके ।
चन्द्राधिष्ठातृके १४ नृगशिरोनक्षत्रे १५ एकाङ्के च ।

चन्द्रक पु० चन्द्र इव कायति कै-क । मयूरपुच्छस्थे चन्द्रा-
कारे ऽपदार्थे अमरः । २ नखे शब्दच० ३ मत्स्यभेदे
(चाटा) राजनि० । “चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलव-
द्भिनः” राजनि० तद्गुणा उक्ताः । स्वार्थे क । ४ चन्द्रशब्दाद्ये
जले पतितस्त्रो हांशस्य चन्द्राकारे ५ मण्डले च “यां चन्द्रकै-
र्भद्रजलस्य महानदीनाम्” माघः । ६ सितमरिचे न०
राजनि० ७ शिष्यु वीजे न० शब्दार्थचि० चन्द्रकोजातो-
ऽय्य तारका० इतश्च । चन्द्रकित जातचन्द्रके त्रि० ।

चन्द्रकला स्तो इत० । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागैकभागे
तासां नामानि कलाशब्दे १७८४ पु० दर्शितानि तिथिभेदे
स्त्रीणां देहांशभेदे स्थितानां तासां नामभेदाच्च काम-
भास्त्रे उक्ता यथा

“पुषा दशा सुमनसा रतिः प्राप्तिरुत्था छतिः । ऋद्धिः
सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमाब्जिनी । अङ्गिरा
शशिनी चेति स्थाया सम्पुष्पं मण्डली । तद्विष्वैवास्तवा
चेति कलाः सोमस्य षोडश” ।

चन्द्रकवत् पुंस्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य मत्पुं मस्य वः । मयूरे
“प्रादुद्भवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाप्यात्” माघः ।
स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकाटुकि पु० प्रवरभेदे हेमा० त्र० क० ब्रह्मं दृश्यम् ।
चन्द्रकान्त पु० चन्द्रः कान्तोऽभीष्टो यस्य । स्वनामख्याते
१ मणिभेदे तद्दर्शने हि तस्य जलसावात् तत्कान्तत्वम् ।
२ कैरेवे, ३ श्रीखण्डचन्दने च न० । ४ रात्रौ, ५ ज्योत्स्नायाम्,
स्त्री मेदि० ६ चन्द्रघोषावामं, चन्द्रपत्याश्च स्त्री हेमच० ।
“चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्फुटम्” सुशु० ।
“सायं शशाङ्ककिरणाहृतचन्द्रकान्तः” “दृष्ट्वा तस्यामल
वपरिदं चन्द्रकान्तानुषारि” अमरश्च० । “चन्द्रकान्ता-
भिधा रौ द्वौ विरामः खराटौ” इ० र० टी० चण्डे
पञ्चदशाक्षरपादके ७ अन्तोभेदे स्त्री । “दक्षिणाम्बुज
चन्द्रकैतराजधान्यां स्त्री चन्द्रकैतयश्चे दृश्यम् ।

चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्यैव कान्तिरस्य शुभत्वात् । १ रजते
रूपे, इत० । तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“लिपुत्रस्य बधार्थाय निर्दिष्टमिभैर्विचोचनैः । नि-
रीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः । अग्निस्त्रु-
त्वात्सपतत्तस्यैकस्माद्द्विषोचनात् । ततोद्भूतः समभव-
द्द्वैवानर इव ज्वरन् । द्वितीयादपतन्ने तद्वद्विबन्धुस्तु
वामकात् । तस्माद्भूतस्यत्ससक्तकर्म्मसु योजयेत् ।
कृत्विमञ्च भवेत्तद्वि वज्रादिरस्योमतः । रूपन्तु
रजतं तारश्चन्द्रकान्ति स्मितप्रभम् । गुरुस्त्रिगुणं शृङ्ग-
श्वेतं दाहे केदे घनचयम् । वर्षादंशु चन्द्रवत् सख्यं
रूप्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृत्विमं रूक्षं रक्तं पीतं
दलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्ति-
तम् । रूप्यं शीतं कषायान्तं स्वादु पाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्त्रिगुणं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमे-
हादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्भुवम् । तारं शरी-
रस्य करोति तार्यं विद्धं वनं बलं यच्छक्ति शुक्लनाशम् ।
वीर्यं बलं हृत्ति तनोश्च पुष्टिं महायदान् शोषयति
हृशुद्धम्” । चन्द्रस्य २ दीप्तौ [स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकिन् पु० स्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य इति । मयूरे त्रिका०
चन्द्रकुण्ड पुंन० इत० । कामरूपस्थे चन्द्रकृते कुण्डभेदे
चन्द्रकूटशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकूट पु० कामरूपस्थे पर्वतभेदे तत्कथा कालिका० ८१ अ०
“पूर्वं वासुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः । त्रिकोण-
स्ताम्बसङ्घाशक्तदूडे” चन्द्रमण्डलचम् । द्वितीयवर्गस्था-
दान्तु विन्दिन्नुभ्यामलङ्कृतम् । चन्द्रवीजमिति प्रोक्तं
तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् । अद्यापि प्रतिदशे तं पर्वतं तं
निशापतिः । प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभीरस्त्रिभिः

वृत्तः । तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकृत्वाङ्गं चरः । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते । स्वर्गादवधत्तचन्द्रः कामाख्यासिवने यदा । तदा तद्भ्रूलसंघातनिःसृतासोवराशयः । तेषोयैस्त्विषवः कुण्डलमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः । मध्ये प्रुखतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिखोपरि । चन्द्रभ्रूलससङ्गुत ! चन्द्रकुण्डलमहोदधेः । सुवासवण ! साङ्गाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर । इत्यनेन तु मन्त्रेण सुष्पातश्च चन्द्रपायसि । चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः । अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते । परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् । तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः । तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासिवने रतः । नवभुवावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं त्विदशेयानीं सततं वर्त्तते नरः । चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः । पतिदर्यं तथा चन्द्रः प्रदक्षिण्यति त्रिधा । चन्द्रकुण्डलजे स्नात्वा समारुहाय नन्दनम् । आराध्य शक्रं लोकेषु महाफलमवाप्नुयात् ।

चन्द्रकूप पु० चन्द्रकतः कूपः । काशीस्थे कूपभेदे । “चन्द्रकूपजले स्नात्वा जपाह नियमं व्रतो” काशीख० १०ख० ।
 चन्द्रकेतु पु० भारतप्रसिद्धे शैवव्रतानुचरे सैन्यभेदे “शतस्रयं चन्द्रकेतुं महाभेषं सुवर्चसम् । सूर्यभासश्च पञ्चैतानुक्त्वा विव्याध शैवलम्” भा० द्रो० ४८ख० । शतस्रयात्मजभेदे । तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा० उ० १०२ख० । “इमौ कुमारौ शौमित्रौ ! तव घर्षा विगारदौ । अङ्गदचन्द्रकेतुश्च राज्वार्ये दृढविक्रमौ । इमौ राज्ञोऽभिषेक्यानि देशः शत्रु विचोयताम् । रमणीयोस्तसंवाधोरमेतां यत्र धन्विनी । न राज्ञां यत्र पीडा स्यात्प्रायः प्राणां विनाशयन् । स देशो दृश्यतां सोम्य नापराध्यामहे यथा । तयोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । कथं कारुण्यो देशो रमणीयो निरामयः । निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुचरिणं चन्द्रकान्तं निरामयम् । तद्वाक्यं भरतेनोक्तं पतिजग्राह राघवः । तच्च क्त्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् । अङ्गदीया पुरी रम्याप्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणात्किष्टकम्पया । चन्द्रकेतोश्च महस्य मङ्गभूष्यं निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा । ततो रामः परां प्रीतिं बभूवो भरज्जसपा । सयुर्वृत्ते दुराघर्षाभिमेषकश्च चक्रिरे ।

अभिमिष्य कुमारौ द्वौ प्रुखाश्च सुवसाहितौ । अङ्गदं पञ्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुसदङ्गुलम् । अङ्गदश्चापि शौमित्रिर्लक्ष्णोतुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्थिव्याहो बभूव ह” । [समावास्यायाम् भेदि० ।
 चन्द्रक्षय पु० क्षीयतेऽस्मिन् क्षि-आघारे अच् । इत० ।
 चन्द्रागिरि पु० चन्द्रकूटाख्ये पर्वतभेदे
 चन्द्रगुप्त पु० मौर्यवंश्ये राजभेदे महाज्याभिषेककथा दृष्टकथायां विस्तारतो दृश्या । “नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुदरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौख्यां भोज्यानि वै कलौ । एष्व चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्ञोऽभिषेक्यति” भाग० १२।१।७। श्लो० । “द्विजः कश्चित् चाणक्यः” श्रीधर० “ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशततन्त्रे । भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्योयानुं हनिष्यतीति” स्कन्दपुराणकथाक्यात्वात् तन्मार्थता ।
 चन्द्रगृह न० इत० । कर्कराशौ । चन्द्रमन्दिरादयोऽप्यत्र चन्द्रगोल पु० चन्द्रश्च गोलः । मोलाकारे चन्द्रमण्डले चन्द्रगोलस्य पु० न० व० । चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्या-क । चन्द्रलोकस्थेषु स्वधामोजिषु पितृलोकेषु त्रिका० । “विष्णुर्भूभागे पितरोवसन्ति” स्क० सि० उक्ते शेषां तथात्वम् । चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनाप्यस्य ठन् । श्लोत्पन्नायां हेम० ।
 चन्द्रचञ्चल पु० चन्द्र इव चञ्चलः । (खलिसा) । मत्स्यभेदे जटा० । (चांदा) २मत्स्ये स्त्री शब्दर० ।
 चन्द्रचार पु० चन्द्रस्य चारः मतिभेदः । चन्द्रमण्डलस्य राशिविशेषे गतो नत्फलम् इन्दुशब्दे ६१।१५० उक्तम् चन्द्रचूड पु० चन्द्रः चूडायाम् यस्य । चन्द्रशेखरे शिवे । चन्द्रज पु० चन्द्राज्जायते जन-ड । वृषे चन्द्रजातादयोऽप्यत्र । इन्दुजशब्दे ६१४पृ० दृश्यम् । “दोहादीनि मघान्ताम्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा” इ० स० ७।३।
 चन्द्रतापन पु० दानवभेदे । “श्वेतशीर्षचन्द्रहस्तचन्द्रहा चन्द्रतापनः” हरिवं० २४०ख० दानवोक्तौ
 चन्द्रदार पु० व० व० इत० । अश्विन्यादिषु । दक्षकन्यासु चन्द्रकललेषु २तदामनचलेषु च ।
 चन्द्रदेव पु० भारतप्रसिद्धे कुरुदलस्थे नृपभेदे “प्रत्युद्यु-स्त्रिगर्तांसम् (अर्जुनम्) इत्युपक्रमे” “सत्यसेनचन्द्रदेवो-मित्यदेवः सुतश्रवः” “शतस्रयश्च विशल्या चन्द्रदेवं तथाऽभिः” इति च भा० क० २७ख० ।
 चन्द्रद्युति पु० चन्द्रस्य द्युतिरिव द्युतिरस्य । चन्द्रने

भाष्ये चन्द्रनशब्दे दृश्यम् इति । चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री
चन्द्रनाभ पु० चन्द्रोनाभौ यस्य संज्ञायाम् अच् । भारत-
प्रसिद्धे दानवभेदे । “सूर्यनाभश्च विक्रान्तश्चन्द्रनाभश्च
भारत !” हरिवं० ३२४७० दानवोक्तौ ।

चन्द्रनामन् पु० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य । कर्पूरे
शब्दार्थचि० । चन्द्रसंज्ञचन्द्राह्वयादयोऽप्यत्र

चन्द्रपाद् पु० इति । चन्द्रकिरणे । “नियमितपरिच्छेदा
तच्छिरश्चन्द्रपादैः” कुमा० । चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुत्र पु० इति । बध्ने चन्द्रनन्दनादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुष्या स्त्री चन्द्र इव श्वेतं पुष्पमस्याः । श्वेतकण्टका-
र्याम् राजनि० ।

चन्द्रप्रभ पु० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य । जैनभेदे हेम० ।

“हमिरिपुदहनव्योषतिफलाभरदारुचव्यभूनिम्बम् । भाग-
धिम्लं सुस्तं सशटिवचामाजिकञ्चैव । लवणक्षार
निशायुगकुसुम्बु र्गजकरणातिविषाः । कर्षांश-
कान्येव समानि कुर्वात् पलायकञ्चाप्रसजतोविदध्यात् ।
निष्पत्न्युद्गस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं कौहरजस्तथैव ।
सिताचतुष्कं पलमत्र वंशप्रानिकुम्भकुम्भविस्तुम्बि-
युक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या चार्शांसि निर्या-
तयते पडेव । भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च निर्नष्ट
वक्रैः कुरुते च दीपिकम् । हन्यामयान् पित्तकफानि-
लोत्थान् नाडीगते मर्म्मतत्रये च । पन्थर्वुदे विद्र-
धिराक्षशष्पणोर्मेहे भगाख्ये प्रबले च योज्या । युक्त-
क्षये चारुसरभूलक्ष्णे युक्तप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वय मस्तु-
पानम् । आजोरसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा
श्रीतल्लानुपानम् । बलेन नागस्तुरगोजवेन दृष्ट्वा
सुपर्णः श्वण्ये वराहः । बलीपलितनिर्मुक्तो दृष्ट्वोऽपि
तरुणायते । न पानभोजे परिरुहार्थमस्ति न शीत-
वातातपमैद्युनेषु । शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनाप्रा-
वटी चन्द्रमसः प्रासादादिति” सुखबोधोक्ते गुटिका-
भेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते श्वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
“लिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्काशीसमयसोरजः । नीलोत्पलं
विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः । अजेन पयसा पिष्ट्वा
भावयेत्ताम्भाजने । सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण
वत्तयेत् । एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्वसाभिन्नचक्षुषः ।
चन्द्रनलिफलापूगपलाशतश्शोणितैः । जलपिष्टैस्त्रियं
वर्त्तिरशेषतिमिरापहा । निशाद्वयाभयामांशीकुष्ठतृणा-

धिचूर्णिता । सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ।
व्योषोत्पलाभयाकुठताच्छैर्वर्त्तिः कृता हरते ॥ अर्बुदं
पटलं काचं तिमिराच्छांशुनिस्तुत् । लूषणं लिफ-
लावक्रसैन्धवालमनःशिलाः । क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः
शस्ता कफापहा । एकगुणा मागधिका द्विगुणा च
हरीतकी । सलिन्नापिष्टा वर्त्तिरियं नयनसुखाम्भ-
तिमिरपटलकाचासुहरी । अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली
मधुघटिका । विभोतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मेनःशिला ।
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण घेषयेत् । कायाशुक्लां
कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् । अर्बुदं पटलं काचं
तिमिरं रक्तराजिकाम् । अधिसांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ
न पश्यति । वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जाताम्बुसपि
शोधयेत् ।”

चन्द्रबाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव तल्यगन्धित्वात् ।
शृङ्खलैलायाम् राजनि० । अन्तःस्थवमध्य इत्यन्ये ।
श्रीपद्मभेदे इति । शब्दोत्पत्त्यां चन्द्रपत्त्याञ्च ।

चन्द्रभस्मन् न० चन्द्र इव शुभं भस्म । कर्पूरे शब्दार्थचि० ।
चन्द्रभाग पु० चन्द्रस्य भागोऽत्र । प्रथमभेदे तत्र जातायां
२२दां स्त्री । तयोः कथा कालि० पु० २०।२२७० यथा
“अथ जचुः । “चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्त-
तोत्पन्ना महागिरौ । कौटुकसरस्तद्विन्दु ! दृष्ट-
स्रोहितसंज्ञकम् । कथं स पर्वतश्च दृष्ट्वन्नु भागा-
ह्वयोऽभवत् । चन्द्रभागाह्वया कश्चात्तदी जाता
दृष्टोदका । एतच्चः श्रोत्रमाख्यानं जायते कौटुकं
महत् । माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरे-
स्तदा । मार्कण्डेय उवाच । श्रूयतां चन्द्रभागाया
उत्पत्तिर्द्विज सत्तमाः । युष्माभिश्चन्द्रभागस्य महात्मन्
नाम कारणम् । हिमवदुगिरिसंज्ञकशतयोजनवि-
स्तृतः । योजनत्रिंशतोच्छायः कुन्देन्दुधवलोगिरिः ।
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ।
पितृर्धञ्च तथा तस्य तिष्ठद्विज्जिज्ञेयात्मकम् । कल्पयामास
जगतां हिताय कमलासनः । विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात्
तस्मिन् पर्वतसत्तमे । अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना-
चक्रुः पुरा गिरिम्” कालि० पु० २०।२२७० ।

“मार्कण्डेय उवाच । “यत्र देवसमा भूता सानौ तस्य
महागिरेः । तत्र जाता देवनी सीताख्या वचनाद्विधेः ।
ज्ञापयित्वा यदा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः । चन्द्रं

पुत्रं ह्ययान्वात् सञ्चे' ते सिद्धिदौकसः । तदा सीता-
ज्ज्वं चन्द्रस्नानयोगाच्च साकृतम् । भूत्वा निपतितं
तस्मिन् दृष्टलोहितसंज्ञके । तद्विष्टम् तदा तोयम्
तस्मिन् सरसि निर्मलम् । तद्दर्शनं स्वयं ब्रह्मा विष्टम्
साधु तज्जलम् । तद्दर्शनाज्जलात्सादृशिता कन्यको-
त्तमा । चन्द्रभागेति तज्ज्ञान विधिसंज्ञके स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्तानु जयाह ब्रह्मसम्भते । तत्रैवा-
धिष्ठितं तोये गदापोषे निशापतिः । निर्भेदा पश्चिमे
पार्श्वे गिरिं तच्चु प्रवाहते । तत्साकृतज्ज्वं धित्वा
दृष्टलोहितसंज्ञकम् । कासारं सागरं जातं चन्द्र-
भागा नदी तु सा । सागरोऽपि तदा भार्यां चन्द्र-
भागां महानदीम् । तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं
स्वकम् । एवं तस्मिन् ससुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ।
चन्द्रभागे महाशैले सुशैर्गङ्गासमा सदा ।

चन्द्रभूति. न० चन्द्रस्वैव भूतिः कान्तिरस्य । रजते राजनि०
तस्य चन्द्रतल्यकान्तिमत्त्वात् तथात्वम् । [हेमच० ।

चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियोमणिः शाक० त० । चन्द्रकान्तमणौ
चन्द्रमण्डल न० इत० । गोलकारे विम्बे चन्द्रस्य तन्मा-
नादि इन्दुशब्दे ६३२ पु० इत्यम् ।

चन्द्रमल्ली स्त्री चन्द्र इव मल्ली । अष्टापद्यां शब्दचि० ।
चन्द्रमसु पु० चन्द्रमसुद्धं मिमिती मि-असुन् मादेशः चन्द्रं
कर्पूरं माति तुचयति मा-असुन् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः । "सितासितौ चन्द्रमसोन कश्चित्" ज्यो०त० ।
"राज्यं हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं स्पृहाति" श्रुतिः । "क्रूर-
पहः सकेतवन्दमसं पूषं मण्डलमिदानीम्" सप्ताराम० ।
तस्येदमित्यं चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि "तिथिचान्द्रमसं
दिनम्" ह० सि० । स्त्रियां ङीप् । "पद्माश्रिता
चान्द्रमसोमभिव्याम्" कुमा० ।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण मीयते मा-वजर्थे क । नदीभेदे ।
"कौशिकी मिश्रपा शोषं वाङ्मदामस चन्द्रमाम्" भा०
भी० ६अ० भारतवर्ष नदीकथने ।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावस्य । महादेवे इन्दुमौलि
शब्दे ६३६ पु० इत्यम् । "चन्द्रमौलिः सदाशिवः"
विष्णुधर्मो० ।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाह्लादको रसोऽस्याः । भारतवर्षस्य
नदीभेदे । "चन्द्ररसा तास्यपस्तीत्यादि" भाग०५।१८।१८।
नदुक्तौ इति चन्द्ररसा तास्यपस्तीत्यादि" भाग०४।२।३१।

चन्द्ररेखा स्त्री इत० । चन्द्रस्य मण्डलस्य चक्ररेखाभेदे

२अपसरोभेदे च "चन्द्ररेखा तिलोत्तमा" काशीच० ८८०।
२वाकुचीवतायाम् राजनि० । ४चन्द्रशेखरसहजायां
चन्द्रशेखरशब्दे इत्यम् । "नसरयुगलैश्चन्द्ररेखर्तु-
लोकैः" ह० र० टी० चक्रे ५६८भेदे च

चन्द्ररेषु पु० चन्द्र आह्लादकोरेषुरत्र । काव्यचौरे त्रिका० ।
चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशस्थाति १देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०
चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्रं तत्कान्तिं लिखति लिख-अच्
उप० ष० । (हाकुच) ख्याते १वताभेदे राजनि० । इत० ।
२चन्द्ररेखायाम् । "श्रीमोयी चेदुभवेतां सप्तादकैश्चन्द्र-
लेखा" इन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके ३इन्दोभेदे च ।
चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातुइत्यम् । रजत-
धातौ राजनि० ।

चन्द्रवग पु० इत० । चन्द्रस्य सन्नागादिपरम्परायां स च
हरिवं २५अध्यायादौ उक्तः । तत्र भवः यत् । चन्द्रवंश
तत्र शोडशे त्रि० । [द्वादशाक्षरपादके इन्दोभेदे ।

चन्द्रवर्तनं न० चन्द्रवर्तं निदग्दन्ति वनभसैः ह० र० उक्ते
चन्द्रवल्ली स्त्री इत० । सोमवतायाम् भरतः ।
चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुषातल्यमधुसावित्वात् ।

१माधवीवतायाम् राजनि० । २सोमवतायां च ।
चन्द्रविन्दु पु० चन्द्रः अर्द्धचन्द्रयुक्तोविन्दुः । अर्द्धचन्द्रा-
कारोपरिमतविन्दु रूपसन्निवेशरूपे वर्णभेदे ।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव अर्द्धाङ्गे शुभ्रः विहङ्गमः ।
(शङ्खचिल)शङ्खनि खगे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्ते व्रतम् नियमः । चा-
न्द्रायणसंज्ञके व्रते । चान्द्रायणशब्दे इत्यम् ।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्रः शालेवाधारो यस्याः । १ज्योत्स्ना-
याम् त्रिका० । चन्द्र इव शाला उच्चस्थितत्वात् ।
२प्रासादोपरिस्थे मृहे (चिखेर) हाराम् । "वियद्गतः
सुषुक्तचन्द्रशालाः" रघुः । "मृहराजः षोडशकस्त्रि-
चन्द्रशाला भवेद्वलमी" "वज्रचिरचन्द्रशाला षड्विंशः
पञ्चभौमश्च" ह० र० ५६अ० । ततः स्वार्थे क । चन्द्र-
शालिका १वदभ्यां त्रिका० ।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक०मध्यपद०ष० । चन्द्र-
कान्ते प्रसारभेदे । "प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूष्णम्" भट्टिः ।
चन्द्रशू(सू)र पु० चन्द्रे तज्जोह्वेषिके रोगे शू(सू)र इव ।
चादक्षर (हाबौ) इति च ख्याते इत्यभेदे तत्सम्ब-
न० भावप्र० । "चन्द्रशू(सू)र" हितं हिक्कावात-
संज्ञातिषारिणाम् । तद्गुण्या उक्ताः

चन्द्रशेखर पु० चन्द्रः चन्द्रकला शेखरोऽस्य । १ महादेवे
 चन्द्रश्चन्द्रे ६३५ पु० दशमम् । “रहस्यपालभ्यत
 चन्द्रशेखरः” कुमा० । चन्द्रयुक्तः शेखरोऽस्य । २ पर्वत-
 भेदे । १ पौष्यवृषपुत्रे । करवीरपुराधीने चन्द्रभेदे
 कालिका पु० ४६ अ० तत्कथा यथा
 “ततः पुत्रमर्धिनं भूयं प्रसन्नो वृषभध्वजः । ब्रह्मदत्तफलं
 हस्तो जलेदं तसुवाच ह । ईश्वर उवाच । इदं फलं
 ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते ! त्रिधा । भोजयेताः स्वजाया
 स्त्वं प्रहृष्टः सुख्यमानसः । ततः प्रहृष्टो भवत एतासु
 ऋतुसङ्गमे ॥ आशास्मि च गर्भास्तु भार्यास्ते युग-
 यज्ञम् । काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
 भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! तदेवं त्वं करिष्यसि । एकस्या
 जठरे शीर्षं भार्यायास्ते भविष्यति । अपरस्यास्तथा
 कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति । अधोनाभ्यास्तु यो भागः
 सोऽपरस्यां भविष्यति । ततः खण्डत्रयं भूय ! यथास्थानं
 पृथक् पृथक् । योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भवि-
 ष्यति । तस्य शीर्षं चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ।
 तेनैव नाम्ना सा ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।” इत्यु-
 पक्रमे “इत्युक्त्वा स महादेवस्तासं गर्भान् स्वयं तदा ।
 संस्क्रुत्वा जाङ्गयोतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् । ततः फले
 स्वयं देवः प्रविशे वृषभध्वजः । तत्कृष्णात् तत्फलं भूयं
 त्रिभागं स्वयमेव ह । पौष्यस्तत्फलमादाय मुदितः
 सह भार्याया । प्रथमौ मन्दिरं हृष्टो ह्यनुज्ञाय वृष-
 भध्वजम् । ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।
 तत् फलं नृपशार्ङ्गलात् गर्भस्थायाः हिताः शुभाः । सम्भूयै
 गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत । खण्डत्रयं पृथक्
 राजा यथा भर्गेश भाषितम् । तत्र खण्डत्रयं पौष्यो
 यथास्थानं नियोज्य च । एकं पिण्डं चकाराशु तत्र
 पुत्रो व्यजायत । तस्य शीर्षं तदा राजन् सहजेन्दुकला
 शुभा । विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
 तं सर्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् । सिंह-
 प्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा । दृष्ट्वा पौष्यो
 ऽथ भार्याभिस्तिष्ठतिः सह संसृदम् । वेभे दरिद्रः
 सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः । तस्य जामाकरोद्राजा
 ब्राह्मणैः सैः पुरोहितैः । चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था
 चन्द्रसा समः । वृष्टे स महाभागः प्रत्यहं चाल-
 रोच । कलामिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
 यवं तिसृषामन्वानां गर्भे जातो यतो ह्यरः । अतस्त्र-

स्वकनामाऽ भूत् प्रथितो लोकदेवप्रभोः” इत्युपक्रमे
 “सर्वां क्षितिं वशे चक्रोऽभासः स चन्द्रशेखरः ।
 सर्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः । कश्चि-
 रिव देवेन्दो विजहार त्रिधा युतः । एवं पौष्यसुतो
 भूत्वा तत्र स्वकः प्राप्य निर्हतिम् । ब्रह्मावर्त्ताङ्गवे रस्ये
 करवीराङ्गवे पुरे । दशहतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुभोद
 ह” । “जनविंशतिवर्षाङ्कः सिद्धिदचन्द्रशेखरः । कथितः
 केन्दुके ताले भवेत् शङ्करवीरयोः” संगी० दा० उक्ते
 ४ ध्रुवकभेदे । ५ चन्द्रदेशस्थमहापीठे इतलस्थे भैरवभेदे
 “चन्द्रे दक्षवाङ्मर्भे भैरवचन्द्रशेखरः । व्यक्तव्या भववती
 भवानी तत्र देवता” । “विशेषतः कश्चिद्युगे वषाभि
 चन्द्रशेखरे” तन्त्रसूडामण्यः । [स्त्री शब्दच० ।

चन्द्रसम्भव पु० चन्द्रः सम्भवोऽस्य । १ कुशे । २ चन्द्रैवायाम्
 चन्द्रसेन पु० चन्द्रा आह्लादिका सेनाऽस्य । भारतप्रसिद्धे
 ससुद्रसेनपुत्रे राजभेदे “ससुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रत्य-
 यवान्” भा० आ० १८६ अ० । “जघान ह (द्रोणः)
 प्रपद्मं चन्द्रसेनञ्च मानिनम्” भा० द्रो० १५६ अ० ।
 “ससुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम्” भा० व०
 २६ अ० । भीमप्राचीविजये ।

चन्द्रहनु पु० चन्द्रं हतवान् हन-किष् । १ दानवभेदे राहो
 “एकाक्षचन्द्रं हा राहुः संहारो नृदुल्लसन्” हरिवं०
 ४२ अ० । श्वेतशीर्षचन्द्रं हनुचन्द्रं हा चन्द्रतापनः २४० व० ।
 चन्द्रहनु पु० चन्द्रं हव हतुरस्य । दानवभेदे चन्द्रं हनु शब्दे
 उदा० ।

चन्द्रहन्त, पु० चन्द्रं हन्ति हन-तृच् इत० । अहुरभेदे
 भारतयुद्धकाले स एव शुनकचन्द्रपदेषु प्रादुर्भूतः । यथाह
 भा० आ० सम्भ० ६७ अ० । “चन्द्रं हन्तेति यस्मिं वरु-
 कीर्तितः प्रवरोऽहुरः । शुनकोनाम राजर्षिः स वभूव
 नराधिपः” “चन्द्रं हन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च”
 हरिवं० ४२ अ० । दानवकथने

चन्द्रहास पु० चन्द्रं खेव हासुः प्रमाऽस्य, चन्द्रं हसति
 सितत्वात् हस-अण् वा । १ खण्डगे २ रावणखण्डगे च
 मेदि० । श्रौत्ये न० राजनि० । ४ शुद्ध्यां स्त्री राजनि० ।
 चन्द्रा स्त्री चदि-आह्लादे रक् । १ एलायां २ विताने चन्द्रा-
 तमे च शब्दरत्ना० ३ शुद्ध्यां शब्दार्थाच०

चन्द्रांशु पु० चन्द्रं सांशुरिषाह्लादकोऽशुरस्य । १ विश्वी पर-
 मेश्वरे “अङ्गः सटाशरोमन्त्रचन्द्रांशुभांशुरव्युतिः”
 विश्वसु० । “संसारतापतिस्मांशुतापतापिबधेतानां भू-

चन्द्रांशुरिवाहुदकत्वात्' भा० । इत० । चन्द्रस्य कि
रस्ये च ।

चन्द्रातप पु० चन्द्रस्य आतो ममनं ततः पाति पा-क ।
(चादोया) इविताने चन्द्रस्य आतप इव किरणः ।
० च्योत्प्लायाम् हेम० । "चन्द्रातपमिव रसतासुपे-
तम् काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रात्मज पु० इत० । बुधे इन्द्रजयन्दे दृश्यम् । चन्द्र-
चन्द्रानन पु० चन्द्र इवाननमस्य । कार्त्तिके च "अमोघस्वन
चो रौरः शिवसम्पन्नानस्तथा" भा० व० २३१ अ० ।
कार्त्तिकेयनामोक्तौ । चन्द्र तल्यवदने त्रि० ।

चन्द्रार्द्ध पु० इत० । चन्द्रस्य कलारूपे भागे तल्यभागार्द्ध
परत्वे अर्द्धचन्द्र इत्येव स्यात् । "मुजासक्तेन गुरुभे
मजदन्तेन केशवः । चन्द्रार्द्धं विम्बसंसक्तो यथैकशिशुरो-
गिरिः" हरिवं० ८७ अ० । "मोहयच्चम्बुजाक्षीवृन्दं
चन्द्रार्द्धचूडे । प्रभवति च महाचोरवाशावतंसे ।"
स्याभाषणः ।

चन्द्रालोक पु० पीयूषवर्षकविक्रते अलङ्कारप्रबन्धभेदे ।
"चन्द्रालोकमस्यं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कविः" इति
इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री इन्द्रावनस्ये गोपीभेदे । "राधाचन्द्रावली-
सुखाः प्रोक्ता नित्यं प्रिया व्रजे । कथञ्चिन्नित्यसौन्दर्यं
वेदग्धरादिगुणान्तराः" उल्लङ्घनमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्पदा स्त्री चन्द्र आस्पदं यस्याः । कर्कटश्छुद्राम् ।

चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽप्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चदि-दीप्तौ
रक् ततः स्वार्थे क वा । १ च्योत्प्लायाम् अक्षरः । २ स्यू-
लैलायां (चादो) । ३ मस्यभेदे ४ चन्द्रमागानद्याश्च शब्दर० ।
५ कस्य खोटावतायां ६ कालिकायां । ७ अत्रकस्यकार्यां
८ भेषिकायां ९ स्यू लैलायां राजनि० । १० चन्द्रस्यरे भावप्र० ।
"भेषुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्" रघुः । "नवचन्द्रिका-
कुसुमकीर्त्यतमः" माघः । "न कस्य कुरते चित्रभ्रमं
चन्द्रिका" सा० द० । चन्द्रि चन्द्रसुक्तं कं शिरोऽस्य
११ शिवे पु० । "चन्द्रिकास्तुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका"
१२ च्योत्प्लायया इव आहुतिकायां स्त्रियां स्त्री स्मृति-
चन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिका इत्यादि ।

चन्द्रिकाद्राव पु० चन्द्रिकया द्रावोनिष्पन्दो बस्य । चन्द्र-
कान्तमयी राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् पु० स्त्री चन्द्रिकां पिबति पा-चिनि । च-
कोरपक्षि चन्द्रार्द्धचिं स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभमम्बुजम् । चितोत्पले
राजनि० ।

चन्द्रिन् त्रि० चन्द्रोऽप्यस्य इति । १ चन्द्रसुक्ते "चन्द्रि-
कास्तुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका" २ सुवर्षसुक्ते च
"चन्द्रो यजति प्रचेताः" मजु० २०।२७ । "चन्द्रो"
सुवर्षमयः" वेददीपः । [श्वान्ते च भेदि० ।

चन्द्रिल पु० चन्द्र+वा० अख्यर्थे इत्च् । शिवे । श्वापिते
चन्द्रौ स्त्री चदि-रक् गौरा० ङीप् । वाकुल्याम् राजनि० ।
चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रसेविते काशीस्थे शिवमूर्तिभेदे चन्द्रस्यन्दे
दृश्यम् । चन्द्रेशोऽप्यत्र त्रिकुपरत्वे न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इष्टोयस्याः निष्ठायाः वा परिष्ठातः ।
उत्पलिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड पु० चन्द्रस्तदुदकं यत्र वा उदादेशः कर्म० ।
काशीस्थे कुण्डरूपे तीर्थभेदे "तथा चन्द्रोदकुण्डे च
आह्वानं पृथगि पूर्वजाः" काशीख० १४ अ० ।

चन्द्रोदय पु० चन्द्रोदयः । विधोः प्राथमिकदर्शनयोर्म्य-
स्थानेषु १ प्रकाशे दिनेषु त्रिष्विष्वक्भेदस्थित्या तद्विरुद्धं
हरिमूर्तिविचारे ३६ वि० यथा

"प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिहस्तुत्तव्यापिण्यां द्वितीयायां चन्द्र-
दर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमन्त्राधानविषये उक्त-
शातातयेन । "द्वितीया त्रिहस्तुत्तां चेत् प्रतिपद्यापरा-
ह्णिकी । अन्त्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति
अपराह्णिकं पञ्चमा विभक्तस्याङ्गचतुर्थोभानः । ततश्च
यत्र प्रतिपदि अपराह्णे त्रिहस्तुत्तव्यापिनी द्वितीया तत्र
चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति"

सुखबोधोक्ते २ शौषधभेदे नृपाकप्रकारो यथा सुखबोधे
"पलं स्रुत्सुखं दलं रसेन्दं पलाटकं बोह्य गन्धकस्य ।
शोभैः सुकापांसभैः प्रसूनैः सर्वं विभट्यां च कुमारि-
काङ्गिः । तत्काचकुम्भे निहितं सुगाहं स्रुत्कपटै
शहिवसलस्य । पचेत् क्रमान्मौ सिकताख्ययन्त्रे त
तोरजः पञ्चवरागस्यम् । निष्कृतं चेतस्य पलं पलानि
त्रयारि कर्पूररजस्तथैव । आतीकृतं सोमशमिन्दु
पुष्पं कस्तूरिकाया इह शाश्व एकः । चन्द्रोदयोऽयं
कश्चित्सु भागो भुक्तोऽहिवह्नीदलमध्यवर्ती । सदोन्म-
दानां प्रमदाद्यतानां गर्वाधिकत्वं ज्ञपयत्यकाङ्क्षे ।
दृष्टं चनीभूतमतीव दुग्धं स्रुत्नि सांसानि समसकानि ।
आपाक्षपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्वावन्ददायीन्वपराक्षि
चाल । पत्नीपतिवतान्नस्यसुहृतां वदःशम्भुनः वदस्य

मदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः । गृहेषु रसराड्यं
 भवति यस्य चन्द्रोदयः सपञ्चशरदर्पितो ऋगदृशां भवे-
 द्दुर्लभः” । श्चक्रदत्तोक्ते वृत्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
 “हरीतकी वचाकुष्ठं पिप्पली भरिचानि च । विभीत-
 कस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्भनःशिला । सर्वमेतत् समं
 कृत्वा ऋगीक्षीरेण पेयेत् । नाशयेत्तिमिरं कण्डू-
 षट्कान्यर्बुदानि च । अत्रिकानि च मांसानि यश्च
 रात्रौ न पश्यति । अपि द्विवाषिकं पुष्पं माषेणैकेण
 साधयेत् । वृत्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी” ।
 चन्द्रोपल पु० चन्द्रप्रियः उपलः । चन्द्रकान्तमयौ हेमच०
 इन्द्रकिरणसंपर्कात् तस्य चरणात् तत्प्रियत्वम् ।
 चन्द्रौरस पु० इत० । श्वषे “मौ न्यौ ल्यौ चेदिह भवति च
 चन्द्रौरसः” इ० र० टीकोक्ते चतुर्दशचरपादके
 श्वर्षद्वत्तभेदे च
 चप चूर्णीकरणे च० उभ० सक० सेट् घटा० । चपययिते
 अचोचपत्-त । चिवातोरेव स्वार्थे षिचि तद्रूपमित्यन्ये ।
 चप सान्त्वने भ्वा० पर० सक० सेट् । चपति अचापीत-अच-
 पीत् । षिचि चापयति ।
 चप गतौ पु० उभ० सक० सेट् इदित् । अभ्ययति ते अचचम्पत् त
 चपट पु० चपेट+प्रपो० । (चड) चपेटे अमरटीका ।
 चपल न० चुप-मन्द्यायां गतौ कल उपप्रोकारस्याकारः ।
 शीघ्रे मेदि० श्लथिके लि० हेमच० । श्पारदे श्मत्स्ये
 ५ चातके इप्रस्तरभेदे च पु० मेदि० । ७ ज्ये पु० राजनि० ।
 पतरले चञ्चले च लि० मेदि० । ६ दोषसनिश्चित्य कर्मका-
 रिणि लि० अम० । १० विकले लि० श्चन्द्र० । ११ लक्ष्म्यां स्त्री
 “निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म-
 तथा । दिवसात्ययान्तदपि सक्तमहो चपलाजनं प्रति
 न चोद्यमदः” भाषः । १२ विद्युति १२५ चल्यां १४ पिप्प-
 ल्याञ्च स्त्री मेदि० । १५ जिह्वायां स्त्री शब्दच० । १६ वि-
 जयायां १७ मदिरायां स्त्री राजनि० । “नीचि नियतमिह
 यज्ञपलो नियतः स्फुटं नभसि निम्नगासुतः” भाषः
 “शैशवाञ्चपलमयशोभत” रघुः । “न पाण्डिपादचपलो न
 नेत्रचपलोऽनुजुः” मनुः । शौण्डा० ७ त० । नेत्रचपलः ।
 पादचपलः । अथ्या० कृतादिभिः अभूततद्भावार्थे समासः ।
 चपलकृतः चपलभूतः । विख्येष्टा० गुणवचनशब्दे परे
 तत्पुरुषे अस्य प्रकृतिस्वरत्वात् अलोदात्तता । चपलकटुकम् ।
 प्रियादि-तस्मिन् परे पूर्वस्य न पुंवत् । प्रकाशमाना चपला
 विद्युत् यत्र प्रकाशमानाचपल इत्यादि । चपलस्य

भावः अथ चापल न० अथ चापल्य न० त्व चप-
 लत्व न० अनवस्थितत्वे “सहजचापलदोषसमुद्भूतः”
 भाषः । “मा चापलावेति गणान् न्यवेधीत्” कुमा० ।
 “उभयार्द्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्थ्यौ गमध्यगौ यस्याः । चप-
 लेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन” इ० र० उक्ते
 आर्याविशेषे १८ मात्वाट्त्तभेदे स्त्री । स्वार्थे क । चञ्चले लि० ।
 श्चशा० अभूततद्भावार्थे क्यङ् । चपलायते अचपलायिष्ट
 चपलता स्त्री चपल-तल् । चाञ्चल्ये सा० द० उक्ते श्वभि-
 चारिगुणभेदे । “सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः”
 व्यभिचारिण उद्दिश्य “मात्स्यार्थे श्वरागादेश्चापल्य-
 मनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्य च्छन्दाचरणादयः”
 इति लक्षित्वा “अन्यासु तादृशभोगसहासु श्चङ् !
 लोभं विनोदय मनः सुमनोवतासु । सधामजातरजसं
 कालिकामकाले व्यथं कदर्पयसि किं नवमालिकायाः”
 सा० द० उदाहृतम् ।
 चपलाङ्ग पु० चपलमङ्गमस्य । शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।
 हारा० । [र० उक्ते च्छन्दोभेदे ।
 चपलावक्त्र न० “चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः” इ०
 चपेट पु० चप-चञ्चर्थे क चपाय सान्त्वनाय एटति गच्छति
 इट-क । विसृताङ्गुलिके हस्ते (चापङ्) स्त्रीत्वमीधते
 “खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति” भाष्य-
 प्रयोगात् । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे अमरः ।
 चपेटी स्त्री भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । “प्रकृत्या द्वादशे मासि
 सम्पु ज्जापत्यद्वये । सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीद्वादश
 रूपिणी । वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
 आषाढे कार्दमी चैवा श्रावणे लुण्ठनी मता । भाद्रे
 चपेटी विख्याता दुर्गाख्याञ्चयुजे तथा । नाद्याख्या
 कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी । पौषे मास्यक्षरुपा
 च शीतला तपसि स्यता । गोहृपिणी फाल्गुने च
 चैत्रे ऽशोका प्रकीर्तिता, स्कन्द० पु०
 चप्य लि० चप-पवर्गान्त्वात् कर्मणि यत् । अदवीचे ।
 “चयं भवत्यन्नाद्यास्यावच्छेत्” शत० ब्रा० १२.७ । १२ । ११
 “चयं न पायुर्भिधमस्य”, यजु० १६ । ८८ ।
 चम अदने भ्वा० प० सक० सेट् । चमति आचामति । वि-
 चमति । आचमीत् अचाम चेमत् । उदित् चमित्वा
 चान्त्वा । आचानः । आचमनम् आचमनीयम् । “आ-
 चानः पुनराचामेत्” श्रुतिः । “मनाग् मन्मोऽपि
 नाचामसि” प्रवोधच० । “अचाम मधु माध्वीकम्”

भट्टिः । खिचि चामयति । “इमां क्रिमाचामयसे न चक्षुषी” नैष० ।

चम भवे खादि० वैदिकः पु० सक० सेट् । चमोति उदित् चमिता चान्ता । कथिकल्पद्रुमे “कुम्भित्यां गन्तु गत्यां चम् नृचम् जम् जिषु भम” इति वाक्ये “परोऽनुबन्धः पूर्वेषाम्” इति तलोक्तेः सर्वेषामुदित्त्वं तेन शब्द-कल्पद्रुमे खादिगणायस्य उदित्त्वाहुक्तिः प्रामादिकी चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्तं क्रियते क-भावे घञ् । लोका-नीतवस्तु दृष्ट्या चित्तस्य आनन्दहेतौ प्रकाशे विश्वये, “लोकोत्तरचमत्कारप्राणदश प्रमादभिः” । “चमत्कारश्च चित्तविस्ताररूपो विश्वयापरपर्याय” सा० द० । “रसे चारश्चमत्कारः सर्वत्रायनुभूयते” तद्धृतधर्मदत्तवाक्यम् । “चमत्कारश्च लोकातीतार्थाकलयेभ किमेतदितिज्ञान धाराजननेन चित्तदृष्टेः दीर्घविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽ-सम्भाषितत्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धानाय मनसो-व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये । सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे । चमत्कारत्वञ्च आह्लादगतो जाति-विशेषः यथाह रसगङ्गाधरे “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञान-गोचरता लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतचमत्कारत्वापरपर्या-योऽनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः” इति । “इत्यं च चमत्-कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादक शब्दत्वं अत्प्रतिपा-दार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदकं तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थं प्रतिपादकतासंसर्गेषु चम-त्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्” इति च । कर्त्तरि अष् । २ अयपामाने विक्रा० ।

चमर पुं स्त्री चम-अरच् । शमहिषाकृतौ ऋगभेदे, यस्य पु-च्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “कुर्वन्ति बाहव्यजनैश्चमर्यः” “बाह्वप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः” कुमा० । “स्फुरति चासुवनं चमरीचयः” भाषः । २ दैत्यभेदे पु० । ३ चमरबाह्वजाते चामरे न० ।

चमरपुच्छ पुं स्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य । (केकडे) विभेदये १ पशुभेदे । राजनि० । ६त० । २ चामरे न० ।

चमरिका पु० चमरमिव केशरोऽख्यस्य उन् । कोविदारदृष्टे रक्तकाञ्चनारे दृष्टे अमरः

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीष् चमरमिवाकारोऽख्यस्या अच् गौरा० ङीष् वा । १ चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे उदा० । २ मञ्जुष्यां भेदि० ।

चमस पुंन० अङ्गुलीदि० चमस्यस्मिन् चम-असच् । प्रलाशादिकादृजाते यन्निवपात्रभेदे तल्लक्षणे दादिकं यत्रपात्रे उक्तं यथा

“चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतरङ्कुवाः । तत्रङ्कु-बस्तु श्वेत्स्त्वान्वो विस्तारश्चतरङ्कुवः । विकङ्कतमयाः लक्षणावाग्बिलाचमसाः स्मृताः । अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तेषां दण्डेषु लक्ष्यम् । होतुर्भण्डव एव स्था-द्वल्लक्ष्यश्चतरङ्कुवः । उद्गातृणां च तत्राग्निः स्थाद्याजमानः पृष्टुः स्मृतः । प्रशास्तुरवतपः स्यादुत्तष्टो ब्रह्मशंभिनः । पोतरूपे विंशती स्यात्तुष्टुः स्याद्द्विगृहीतकः । अच्चा-वाकस्य राज्ञाव काम्नीभस्य मयूखकः । इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां वक्त्रकर्माणि । पलाशाद्वा वटादा-न्यट्वाद्वा चमसाः स्मृताः” कात्या० श्रौ० १।३।३६ । सूत्रभाष्ये कर्कः “स च चमसश्चतरङ्कुवो द्वादशाङ्गुल दीर्घश्चतरङ्कुवश्चातः सटन्तश्च भवति परिशिष्टात् सूत्रकारप्रस्थानाच्च । चमसवत्त्वुवेत्येति सुवस्य चत-रश्चतां विघातं चमसवदित्येव चमसस्य सिद्धां चत-रश्चतामाह” कात्या० श्रौ० २।३।१ । “चमसवद्विशेषात्” शारी० सू० । “अर्वाग्विलक्षमस” इति तद्भाष्यप्रुष्टतश्चरितः । स्त्रीत्वमपि भेदि० । २ सोमपानपात्रभेदे च । कर्मणि अच् । ३ पपटे पिष्टकभेदे षडङ्गुले च पु० “चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते” भावप्र० उक्ते (धूमसी) ख्याते ५ मापचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीष् ।

चमसिन् पु० चमस+असप्रथं इति । चमसयुक्ते स्त्रियां ङीप् ततः नडा० अपत्ये फक् । चामसायन तदपत्ये पुं स्त्री० चमसोङ्गेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्तिकस्त्रे तीर्थभेदे ।

“ततस्तु चमसोङ्गेदमच्युतस्त्वगमद्बली । चमसोङ्गेद इ-व्यं वं यं जनाः कथयन्त्युत” भा० शल्य० ३६ अ० । “एष वै चमसोङ्गेदो यत्नादृश्या सरस्वती । यत्नैनामभ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः ससुद्रमाः” भा० व० १३० अ० । चमसोदन-मयत्वं न० “आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ! । चमसोङ्गेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत” द्द० अ० । “ज्ञात्वा तु चमसोङ्गेदे अग्निष्टोमफलं लभेत्” द्द० अ० ।

चमीकार पु० कतस्तराभिधे स्वर्णस्योत्तिस्याने शब्दार्थचि० यद्योगात् स्वर्णं चाभीकरमित्युच्यते ।

चमू स्त्री चम-अ । सेनामात्रे (गजाः ७२९, रथाः ७२९ अश्वाः २१८७, पदात्यः ३६४५), एतत्संख्याभेदान्त्रिते सैन्यभेदे च अमरः । “अक्षौहिणीशब्दे ४६४५ दृश्यम् ।

“रक्षाहेतोर्नवशशिक्षिता वासवीनां चम्पूनाम्” मेघ० ।
आधारे च । चम्पसे स्त्री “द्रुपसा मधुचम्पदः” ऋ० १।
१४।४। “चम्पदः चमसादिपालेषु चवस्थिताः” भा० ।
४द्यावापृथिव्योः द्वि० व० निघ०

चम्पूचर पु० चम्पू चरति चर-ट । रसैतिके शब्दार्थचि० ।
चम्पूनाथ पु० इत० । सैनाध्यक्षे “युवतिचम्पूनाथभोज्य-
वस्त्राणाम्” इ० सं० १६५० । चम्पूत्यादयोऽप्यत्र ।

चम्पूह पुंस्त्री चम-खजूरा० खर पृषो० अत ऊत्त्वम् । मृग-
भेदे । “चकाशतं चारुचम्पूचर्मणा” माघः । “इद-
मरयुगं न चम्पूहयः” प्रसन्नरा० ।

चम्पूहर पु० चम्पू हैलसैत्यं हरति हृ-अच् । महादेवे
‘चम्पूहरः सुरेशस व्योमारिः शङ्करोभवः’ भा० आनु०
६१७० शिववाभोजौ । [पुष्पादौ न० ।

चम्पू पु० तु० चपि-अच् । कोविदारवृक्षे शब्दमाला २तत्-
चम्पूक पु० चपि-खुल् । (चाँपा) प्रसिद्धपुष्पप्रधाने

ऽवृक्षभेदे अमरः । “चम्पूकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधु-
रोहिमः । विषहृमिहरः कफकफवाता म्लपित्तहृत्”
भावप्र० तद्गुण्या उक्ताः । २तत्पुष्पादौ न० “व्यालोकयञ्च-
म्पूककोरकावलीः” वैष० । “उन्निरुपुष्पचनचम्पूकपिङ्ग-
भासा” माघः । श्पनसफलेकभागभेदे (चाँपी) ख्याते

पदार्थे (चाँपाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे पु० तत्फले न०
राजनिः । “चम्पूकं वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं तथा ।
अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैः” भावप्र० तद्गुण्या
उक्ताः । ५शाब्दख्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे “न्यायेन स्वयं
परीक्षितमयर्थं तावन्न श्रद्धते यावद्गुरुश्लिष्यसन्न-
चारिभिः सह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुश्लिष्य-
सन्नचारिणां संवादकानं प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा
सिद्धिस्तथैव चम्पूकस्यते इति” सांख्यशास्त्रम् ।

चम्पूकचतुर्दशौ स्त्री ज्यैष्ठ्यगुणकचतुर्दश्याम् ज्यैष्ठ्यासे
इत्युपक्रमे “चतुर्दश्यां च शुक्लायां चम्पूकैः पूजयेत् शि-
वम् । अयुतेषां सहस्रैर्वा शतैर्वै परमेश्वरि ! । पायसञ्च
बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रवीती । वृषस्त्रेऽर्कं विशेषेण
न भूयो जायते भुवि । त्रिमध्वं चम्पूकैश्च सहस्रं
जुहुयाच्चिह्नि । अथर्षटं स्मरान् हनि कृत्वा द्रोहायि
यानि च । चम्पूकचतुर्दशौ ख्याता पूजयेद्देवदाशिवम् ।
दयस्वकृतं पापमर्जनादेव नश्यति” मत्स्यसू० ४५५०

चम्पूकमासा स्त्री चम्पूकपुष्पनिर्मिता माला इत० । चम्पूक
पुष्पमालावाम् । चम्पूकपुष्पाकारे स्त्रीणां कल्पाभर-
भेदे । (चाँपकलि) शब्दार्थ० । “भौ वनयुक्तौ चम्पूक-
माला” इ० र० उक्ते दशाक्षरपादके श्वर्यहृत्तभेदे चम्पूक-
मालेत्यत्र “रक्षणीयम्” इत्यपि पाठः ।

चम्पूकरम्भा स्त्री चम्पूकोपपदा रम्भा शा० त० । (चाँपा-
कला) कदलीभेदे राजनि० ।

चम्पूकारण्य न० चम्पूकप्रधानमरण्यम् । भारतप्रसिद्धे
तीर्थभेदे “ततो सञ्चेत राजेन्द्र ! चम्पूकारण्यसुप्तम् ।
ततोऽपि रजनीमेकां शोषहृत्फलं लभेत्” भा० व०
६४५० । [उच्यते । पनसे (काँटाळ) शब्दार्थचि०

चम्पूकालु पु० चम्पूकेन पनसावयवभेदेन अचरति अल-
चम्पूकावती पु० चम्पूक-अचम्पूके मत्स्य मस्य वः संज्ञायाम्
दीर्घः । चम्पापुर्यां कर्णराजधान्याम् (भागलपुर)
ख्याते पुरीभेदे शब्दरत्ना० ।

चम्पूकुन्द पु० चम्पू इव कुन्दते कुदि-अच् । (चाँदकूँडा)
मत्स्यभेदे राजनि० । [इत० । पनसे त्रिका० ।
चम्पूकोष पु० चम्पूकैश्चरुते अत्र वस-चजर्थे आधारे च
चम्पा स्त्री चम्पू-अच् । कर्णपुर्यां मङ्गदेश्ये पुरीभेदे ।
(चाँपाइ) ख्याते तद्विदस्ये श्वदीभेदे श्पनसावयवभेदे
(चाँपि) शब्दार्थचि० [शब्दे ७८० वृत्तम् ।
चम्पाधिप पु० इत० । कर्णं तस्य तद्भाज्यकर्म अङ्गाधिपः
चम्पापुरी स्त्री चम्पूनामिका पुरी । अङ्गदेश्ये कर्णराज-
धान्याम् । चम्पानमर्यादयोऽप्यत्र ।

चम्पालु पु० चम्पया अलति अल-उण् । पनसे शब्दरत्ना०
चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेश्यः नदीभेदः अस्वस्थाः मत्स्य
मस्य वः । चम्पापुर्यां शब्दरत्ना० ।

चम्पू स्त्री चपि-खुल् । “गद्यपद्यमयी चाप्यौ चम्पू रित्त्वभि-
धीयते” इत्युक्ते काव्यभेदे खट् ।

चम्पूश पु० इत० । कर्णं त्रिका० । [वासिषु च० व०
चम्पूपलक्षित पु० इत० । अङ्गदेश्ये हेमच० २तद्देश्य-
चम्पू गतौ आ० पर० सक० सेट् । चम्पूति अचम्पूत् । चचम्पू
चम्पूति चि० चम्पू चमसेषु इत्यति मुञ्चति इष-किप् वेदे
नि० वस्य रः । चमसस्ये । “तस्य चम्पूभोऽप्यो न” ऋ०
१।५६।१। “चम्पू चमसेषु इषः वर्तमानाः” भा० पृषो०
दीर्घः चम्पू इत्यमलार्थे । “चम्पूभो न शरद्व
पाञ्चजल्यः” ऋ० १।१०।१२।

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

चय गतौ आ० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।
चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । शम्भुः । स्वप्ने श्पाकार
मूचवस्त्रे । यदपरि प्राकारो निरुप्यते प्राकारमूचवस्त्रम्

वैदिकैति वावत् । तथा चार्धशास्त्रम् । “खातसङ्गत
 स्रदा वप्रं कारयेद् तस्योपरि प्राकारमिति” । पगार
 इति गौडभाषा । उपरिखोड् तद्धत्स्वप्ने । तल-
 ह्मभूचे “स्मरति चातुवनं चमरोचयः” । “निल-
 येषु नक्तमसिनाश्लनाञ्जयेः” “अयस्त्रिपामित्यवघा-
 रितं पुरः” इति च माषः । वप्रे “चयाड्डालकशोभिना”
 भा० व० १६० अ० । ५ अन्व्यादेः चयने संस्कारभेदे । “यत्तांश्च
 ह्यचयानवान्” हरिवं० ४१ अ० । ६७ आदेः सभाहरणे
 ७ पीठे चेदि० । अये कुमलः आकर्षा० कम् । अयन्
 अयनकुञ्जचे मि० ।

अयन न० चि-भावे ल्युट् । १७ आदेः समाहरणे अन्व्यादेः
 संस्कारभेदे च । अयनप्रकारः कातीयादौ दृश्यः “स
 ग्रया काशवेत् तथा कुर्वादिनि अचयनस्य तथाचयन-
 स्येति” शत० ब्रा० ६१२ १११ । चीयतेऽनेन करणे ल्युट् ।
 संस्कारसाधने श्युपादौ च । “येन भागीरथी गङ्गा
 चयनेः काञ्चनैचिता” भा० द्रो० ५१ अ० ।

चर गतौ आः परः सक० सेट् । चरति आचारीत् ।
 चचार चेतुः । “दिवा चरेयुः कार्याधिं चिञ्जितारात्
 प्रासनैः” मनुः । “चेरुः खरदूयञ्चौ” मट्टिः “हंसं तनौ
 सञ्चिहितं चरन्तम्” नैष० । चरः चारः चरणम्
 चरितं चरितम् । चरन् चंचूर्यते “ततश्चंचूर्यभाषा-
 सौ” मट्टिः । यङ्लुक् चंचुरीति चंचूर्त्ति ।

अति+अतिक्रम्य ममने “अतिचेरुवक्रगत्वा युयुष्मत् पर-
 खरम्” भाग० ११७ ११४ । “अयोगतश्चात् चरत् योगं
 दिवि निशाकरः” हरिवं० ३३६ अ० । “पुलाः पितृनत्य-
 चरद्वार्यश्चात् चरन् पतीन्” भा० शा० ८३८ ७ अ० ।
 अतिचारशब्दोक्तेऽर्थे अतिचारशब्दे ६६७ उ दृश्यम् ।

वि+अति व्यतिक्रमे “त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदा-
 चन” रामा० ल० १०१ । [११६ ११८]

अधि+आधिक्येन चरणे । “आसुपरिटादधिचरत्” शत०
 अनु+अनुगमने पश्चाद्गमने सादृश्यकरणे । अनुचरः ।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने । “वोयसोऽपामपचरेत् त
 माचक्षीव वै द्विजः” भा० शा० ६५८ ६ । “पितृदेवधि-
 चत्वाश्च न चापचरिता मया” मार्क० पु० ।

अभि+आभिमुख्येन चरणे व्यतिक्रमे व्यभिचारे च “पतिं
 वा नाभिचरति मनोवान्देहसंयगा” मनुः “नचैवाहं
 नाभिचरे कदाचित्” भा० वि० ४५ ७ अ० । अनिष्ट
 सम्पादने “अनेनाभिचरन् यजेत” इति । अभिचारश्च

भारखोज्जाटनादीनि षट्कर्णाच्च “प्रति तमधि-
 चर योऽस्मान् हेष्टि” अथ० २१११३ अभिचारशब्दे
 दृश्यम् ।

वि+अभि+विशेषेण व्यतिक्रमे । अथ यथावत्प्रचितं तस्य
 तदतिक्रमे । “उच्चाशां व्यभिचरतीव सप्रसप्तौ” किरा०
 “व्यभिचचार न तापकरोऽनसः” नैष० । हेतोः साध्या-
 भाववदृत्तित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणभावात्
 प्रतियोगित्वं व्यभिचारः । “न तावद्व्यभिचरितत्वं
 तद्धि न साध्याभाववदृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० । स्त्री-
 ष्याञ्च पतिनतिक्रम अन्वयुं सि गमनं व्यभिचारः ।

अव+अवनात् चरणे । “कपायं अवचारितम्” । “कफ-
 वातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कायेऽवचारितम्” प्रमाज्जनं
 धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्” “दूर्वां पुनश्चवाञ्चैव
 लेपे साध्यावचारयेत्” इति च सुशु० ।

आ+अनुष्ठाने । “प्रस्थितायां प्रतिष्ठेया स्थितायां स्थिति-
 माचरेः” रघुः । “यद्यादाचरति अठः” कीता । प्रति-
 पात्यत्वादिना ब्रह्मवीकरणे च “संप्राप्ते षोडशे वर्षे
 पुनं भिक्षवदाचरेत्” आश० ।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे “अथाचरेऽध्याचरिते अथवा
 न समाविशेत्” मनुः ।

अनु+आ+अनुगमने तस्यैकपातुष्ठाने “कोष्ठ तत्कर्म रा-
 जर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्” भाग० ४५१ ७ ।

अम्-उद्+आ सम्बन्धाचरणे । “बालानपि च मार्गस्थान्
 सान्त्वेन सस्रदाचरेत्” भा० शा० ३३ अ० ।

उप+आ+उपासने । “उपाचरति तत्रैव धनानाम्नीश्वरम्
 प्रभुम्” भा० स० १० अ० ।

अम्+आ+अस्यगाचारे । “त्वया पापानि क्षीराच्च समा-
 क्षीर्षीनि पाण्डुषु” भा० क० ११ अ० । उपघातदन्त्यम् ।
 “उच्छिष्टान्निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्” मनुः ।

उद्+उद्गच्छ् गतौ सक० आत्म० । धर्मं उच्चरते “धर्म-
 उच्चरन् गच्छतीति” सि० कौ० । उपरिटाद्वतौ सक०
 प० । वाच्य उच्चरति “उपरिटाद्वचति” सि० कौ० ।
 “सोदामनी उच्चरन्ती यथैव” भा० व० ११३ क० । “सीता-
 हन्द् रदचरत्” मट्टिः “दिव्यसूत्रं ध्वनिरुदचरत् व्यन्तु-
 वानोदिगन्वान्” रघुः । कच्छतात्वाद्यभिवातेन उच्चा-
 दने “सकतञ्चरितः शब्दः सकदर्थं गमयतीति व्याचः ।
 “अन्वदा अमति राम इत्यर्थं शब्द उच्चरित एष नामः
 गात्” रघुः ।

वि+उद्+विशेषण उच्यते । “यथाऽग्नेः क्षुद्राविष्कुलित्वा
व्यञ्जरति” शत० ब्रा० ४।१।१।२३।

सम्+उद्+सस्यगुच्यते । “सञ्चरन्त्यस्मादापः” निरु० ६।१।१

उप+उपासने “गिरिशसुपचचार प्रत्यङ् सा सुकेशी” कुमा० ।
अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादनरूपे शब्दादि-
व्यापारभेदे उपचारश्च लक्षणा क्लृप्त्वा वा । “यथा लोके
स्वशक्तिषु योषेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राक्षि उप-
चर्यते” सा० द० । “तेनोपचर्यते राज्ञः” । “याम्यो-
त्तरा शशिशितेऽप्युपचर्यते तेन” दृ० सं० ५।१।५।

दम्+दृष्टाचरणे । “कामवक्तव्यहृदया भर्तारं दृञ्चरन्ति याः”

रामा० आर० २।२५।

निस्+निर्गमने “इतश्चेतश्च निश्चेरुर्हृष्टाः सर्वे युयुत्सवः”
हरिव० २२७० । “यतोयतोनिश्चरति मनश्चञ्चलमस्थि-
रम्” गीता ।

परि+परितोगमने “कङ्का श्येनास्तथा षट्प्रा नीचैः परि-
चरन्ति च” रामा० ल० १६।१।१। परितः सेवने “गात्र-
संवाहनेश्चैव अभापनयनेस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु
दितिं परिचचार ह” रामा० वा० ४६ अ० ११ ।
“आत्मं क्षित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः” रा०
अयो० ३५।१४ । परिचर्यां परिचारकः ।

प्र+प्रकाशेन गतौ । “प्राणः प्राणीयत ततः पुनश्च प्रचचार
ह” भा० आश्व० २२७० । प्रकरोषेण चरणे च । “यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः” मनुः । प्रचारः ।

सम्+प्र+सस्यग् प्रकाशके । “अद्य प्रभृति चैवेह लोके संप्र-
चरिष्यति” भा० आनु० ६६ अ० ।

वि+विशेषण गतौ “विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजि-
गीषवः” रामा० आर० २२।७ । “ततोद्गौणिसर्वावीर्यः
पार्थस्य विचरिष्यति” भा० वि० ५६ अ० । “रात्रौ न
विचरेयुस्ते यामेषु नगरेषु च” “इन्द्रियाणां विच-
रतां विषयेष्वपहारिषु” मनुः । वि+चु० चर
पर्यालोचनया निरूपे । “आयतिं सर्वकार्याणां तदा-
त्वञ्च विचारयेत्” मनुः । “मित्रामित्रं विचारयेत्”
भा० पा० ३२२६ । “विचारदृक्चारदृग्यवर्तत”
“भवितां न विचारचारु चेत्” नैष० ।

सम्+सस्यग्नतौ “नैव वाताः प्रतायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति
च” हरिव० १०७५८ । “आमेखलं सञ्चरतां घना-
नाम्” कुमा० “सञ्चारोरतिमन्दिवावधि” रतिमञ्जरी
करणविभक्तिषहकारे धातुः । “रथेन सञ्चरते” सि०

कौ० । “पङ्गां न्यपः सञ्चरमाण एव” नैष० ।

चुर संशये कसंशये च चुरा० उभ० सक० सेट् । चारयति ते
अचोचरत् त विचारयति विचारया विचारितः

चर पु० चर-अच् । स्वपरराष्ट्रतान्त्रज्ञानार्थं राजनियोगेन
दूतकृतो भ्रमणकर्त्तरि चारे ऽप्रशिषौ, अमरः २कप-
हृके, राजनि० । ज्योतिषोक्तेषु श्मेपककैटल्लामकर-
राशिषु ऽस्वातिपुनर्वसुश्रवणादितिकरूपे नक्षत्रभेदे
५भौमवारे ऽअक्षयूतभेदे । अचले अनवस्थिते त्रि० भेदि० ।
दृक्ञ्जनखगे पुंस्त्री शब्दमा० । चरलक्षणादिकसक्तं
युक्तिकल्पतरौ “विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाद्भोकसन्ततैः । तर्केऽङ्गितज्ञः
सृष्टिमान् स्वीयभावप्रकाशकः । लेशायाससहो दक्षः
सर्वत्र भयवर्जितः । सुभक्तो राजसु तथा काव्यांसां
प्रतिपत्तिमान् । न्यपोनिहत्याञ्जारेण परराष्ट्रं विच-
क्षणः । कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सावत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् युञ्जचेतसः । अक्रुद्वांश्च
तथाऽ लुब्धान् दृष्टार्थान् तथ्यभाषिणः । पापसिद्धिं
स्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् । स्वदेशपरदेश
ज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्ताहृथ्यांश्च बहूंचैव
चराणां विनियोजयेत् । नैकस्य वचने राजा चारस्य
प्रत्ययं वहेत् । द्वयोः संवादमात्राय यद्दुयुक्तं कार्यं भार-
भेत् । तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बह्वसुखान् बहून् ।
नीरेतोवामनाः कुजास्तद्विधा धै च कारवः । भिक्षुक्य
ञ्चरणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः । अन्नःपुरगतां
वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्य
द्विविधो मतः । अप्रकाशोऽयसृष्टिः प्रकाशो दूतसंघकः” ।
“शत्रुप्रजाभ्यवृत्तं विज्ञातं कुशलञ्च ये । ते युञ्जचाराः
कर्त्तव्याः यथार्थसुतबोधकाः” शुक्रखिलनीतिशा० ।
“चरस्थिरद्वयः त्रकनामधेयामेधादयोऽनी क्रमशस्त्रिधा स्युः”
जपो० त० । “वातादित्यहरित्यं चरण्यः” ज्यो० त०
१५।१३।२२।२३।२४ संख्यकनक्षत्राणि चराणि । “येऽग्नेन
लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः । देशा-
न्तरं प्रागपरं तथान्यद्दु याम्योत्तरं तञ्चरसंज्ञसक्तम्”
सि० शि० “वउदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका यहा
जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः । तच्च
देशान्तरं द्विविधम् । एकं पूर्वापरमन्यदु याम्योत्तरम् ।
तञ्चरसंज्ञसक्तम्” प्रभि० उक्ते याम्योत्तरादौ देशान्ते ।
चरानयनप्रकारादि सू० सि० र० नारथाभ्यां दर्शितं यथा

“अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां सप्तक्रान्तिमाह” २० ना०

“विज्ञेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विज्ञेपसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्यष्टा भास्वरस्य यथाऽऽगता” सू०

“यस्य यज्ञस्य सप्तक्रान्तिरभीष्टा तस्य यज्ञस्यावर्णाशंसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्जोत्वादिना क्रान्तिरवर्णाशंसंस्कृतपङ्कगोबदिका ज्ञेया । तस्य विज्ञेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातो नगोबदिको ज्ञेयः । गोबस्तु भेषादिषट्कसुत्तरस्तुबादिषट्कं दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्योरेकदिकत्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविज्ञेपेण युता तयोर्द्विगन्त्यत्वे क्रान्तिर्विज्ञेपेण विद्युतान्तरिता शेषदिका स्यष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विज्ञेपाभावात् कथं स्यष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयत्वत आह भास्करस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्यष्टा क्रान्तिः । अलोपपत्तिः । विषुवद्दृत्तादुपहृत्विम्बकेन्द्रपर्यन्तं यास्यसुत्तरं वानरं सप्तक्रान्तिरिति तयोरेकदिकत्वे तद्योगद्वयमनरं, भिन्नदिकत्वे तदनरमितमनरमिति । अत्र शरस्य क्रान्ति-संस्कारयोर्म्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकत्रयमयात् स्वस्यान्तरत्वाज्ञोपेक्षिता भगवता कृपावता । अन्यथा शरस्य भुवाभिसुखत्वे भगवदुक्तमायनदकर्म कथमव्याहृतं स्यादित्यलम् । अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रासुनु साधयति” २० ना० ।

“यज्ञोदयप्राणहता खखाटैकोद्भूता गतिः । चक्रासवो लब्धयुताः साहोरात्रासवः सृताः” सू० ।

“यज्ञस्य ज्ञेयानांशंसंस्कृतराशेर्विज्ञेपाथानिरस्योदयासव-कौर्गुणिता निजस्फुटगतिः कलाद्याद्यादशयतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः षष्टिषटिकानामसवः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिताः स्वस्ययज्ञस्याहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः । अलोपपत्तिः । यज्ञः पूर्वगत्या लम्बितः प्रवहेण गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तनान्नरसुदेत्वतो भचक्रपरिवर्तकालः षष्टिषटिकासुमितो यज्ञगतिकलास-म्बद्धास्वात्मककालेनाधिको यज्ञाहोरात्रमस्वात्मकं नास्त्व-प्रमाणेन भवति । तत्रैकराशिकलाभिर्वदि यज्ञसम्बद्ध-राश्यादयप्राणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यसव इत्युपपन्नं यज्ञोदयेत्यादि । अनेनैव लौकेन यज्ञाणा-सुदयान्तरकर्मपीत्युक्तं भगवता । तथाहि । अह-यातानीतमध्ययज्ञाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले यज्ञाणां सिद्धिः रविमध्यगत्वसूनां प्रतिराशौ भिन्न-

त्वेन मध्यमसूर्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावादव्य-राशिकावगतयज्ञा अनियतमध्याह्नौहोरात्रासात्तानरेषार्थ-रात्रे यत्संस्कारेषु भवन्ति तदेवोदयान्तरं तस्याधनं भगवता सत्यान्तरत्वादुपेक्षितम् । कथमन्यथा गति कलासूनां समत्वमुपेक्ष्य गतिकलानामसवो भगवदुक्ताः सङ्गच्छन्ते उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पन्नत्वात् । अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां युज्यां चाह” २० ना० ।

“क्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत् द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया । हीना विज्या दिनव्यासदलं तद्विज्ञेपोत्तरम्” सू० ।

“सप्तक्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत् क्रमजोत्क्रमजेत् द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमजत्रया विजया हीना दिनव्यासदलमहोरात्रदत्तस्य व्यासार्धं युजेत्पर्यः । त-दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षिणशोभ उत्तरगोले च स्यात् क्रान्त्योर्गोबदयेऽपि शब्दात् । यपरा क्रान्ति-जैत्रव । अलोपपत्तिः । क्रान्त्यंशानां क्रमजया क्रान्ति-जया भुजो विषुवद्दृत्तासुकारास्यहोरात्रदत्तान्युभय-गोले तदुभयतस्तद्व्यासार्धं युजया कोटिरिजया कर्ष इति गोले प्रत्यक्षम् । विजयादृत्त उन्मण्डले यास्योत्तरदृत्ते वा प्रत्यक्षम् । तत्र भुजकर्षयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गेनान्त्रिज्यावर्गान्तरं युज्या । तत्रापि भुजोत्क्रमजत्रया हीना विजया कोटिक्रमजया स्यादिति दृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमजत्रयोना विजया युजया स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासिनोक्तं भगवता क्रान्ते-रित्यादि । अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं लोकत्रयेणाह” २० ना० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्भाषी क्षितिजया द्वादशोद्भूता । विजयायुथाहोरात्रार्धकर्षाया चरजासवः ।

तत्कारुं कसुदकक्रान्तौ घनहानी पृथक्स्थिते । साहो-रात्रचतुर्भागे दिनरात्रिद्वे सृते ।

यास्यक्रान्तौ विपर्ययो द्वियुषे तु दिनक्षये । विज्ञेपयुक्तो-नितया क्रान्त्या भानामपि सक्ते” सू० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्दिनीयमथाङ्गे द्वादशाङ्गु लघ्नोम्बा-यया शुष्या द्वादशभक्ता फलं कुजया स्यात् । सा वि-जया युषिताहोरात्रार्धकर्षायाहोरात्रदत्तसार्धकर्षेण व्यासदलेन युजया भक्ता फलं चरजा जया चरजे-त्यर्थः । अस्याश्चरजया धनुरसवसरासवो भवन्ति । साहोरात्रचतुर्भागे स्वस्य चरसम्बन्धिने यज्ञस्य प्रायुक्ता-होरात्रासवसो षां चतुर्धांशे पृथक्स्थिते स्थानद्वयस्ये उच्च-

रक्रान्तौ सत्यां चरास्तु धनज्ञानी युतहीनौ कार्यौ तौ क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्रिर्धे कात्रविद्विक्तौ । दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्यस्तौ दिनरात्रिदले यत्र हीनं तद्दिनार्धं, यत्र युतं तद्द्वारात्रिर्धमित्यर्थः । तकारात् ते दिनरात्रिर्धे द्विगुणे दिनक्षये दिनमानरात्रिमाने ग्रहस्थः । चक्ररीत्या नक्षत्राणामपि दिनरात्रिमाने साध्ये इत्याह । विक्षेपेत्यादि । नक्षत्रध्रुवाणामानीतया क्रान्त्या नक्षत्रविक्षेपेणैकभिन्नदिक्क्रमेण युक्तयान्तरित-कोक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये इत्यर्थः । अतोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः फलभा भुजोऽक्षकर्णः कर्णः, क्रान्तिजग्रा कोटिः, कुजग्रा भुजोऽग्रा कर्ण इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम् । तत्र यदि द्वादश-कोटौ फलभा भुजः, तदाक्रान्तिजग्राकोटौ को भुज इत्यनुपातेन कुजग्रा । तत्रस्वरूपं तु निरक्षदेशक्षितिजस्वदेश-क्षितिजान्तरावस्थिताहोरात्रिदत्तप्रदेशस्य द्युजग्राप्रमाणेन ज्ञेयति त्विजग्राप्रमाणेन तज्जग्रा चरजेति द्युजग्राप्रमा-णेन कुजग्रा त्विजग्राप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरजग्रा तद्व-त्तुचरासवोऽहोरात्रिदत्तप्रदेशे निरक्षक्षितिजान्-तराव उत्तरगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादधःस्थत्वा-न्निरक्षक्षितिजयाम्योत्तरदत्तान्तरालेऽहोरात्रिदत्तचतुर्थीश-त्वादहोरात्रावुचतुर्थीशे चरासवो युता दिनार्धं हीना रात्रिर्धं दक्षिणगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादूर्ध्व-स्थत्वाद्हीना दिनार्धं, युता रात्रिर्धमित्युपपन्नं सर्वं क्रान्तिजग्रात्यादि । तत्र प्रणिधौ । “राजन्यक्रान्त्युपायचैरेकार्थानि चरैस्तव” माधः । “तेषां दत्तं परिणयेत् सम्यग्ग्राह्ये तु चरैः” मनुः । चले “तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च “देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थावस्तुपूर्वशः” मनुः । सुपि कर्मण्युपपदे “चरेष्टः पा० ट चरश्चकर्त्तरि लि० भूचरः खचरः । “शठोभित्थ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरोद्भिजः” मनुः । मेघादौ “चरत्तन्ने चरंशे वा स्यापनं च विवर्ज्जनम्” ति० तं० । स्वार्थे षण् । चार प्रणिधौ चरका पु० चरएव स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १चरे दूत-भेदे । २व्यायुर्वेदकारकसुनिभेदे पु० । “देवाकस्म्यं सुसु-तेन चरकसोक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” नैष० । मन्त्रिवैद्योयोरेक-रूपोक्तौ । चरकनामनिरुक्तिः व्यायुर्वेदशब्दे ७८० पु० दर्शिता । शततृते यन्त्रे च भावप्रका० तत्र च

यन्त्रे स्रवस्थानं निदामस्थानं विमानस्थानं शरीर-स्थानम् इन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कर्मस्थानं सिद्धिस्थानम् इत्यष्टौ स्थानानि । ४षष्टे राजभि० । ५चक्रकरे इभिक्षौ शब्दार्थचि० ।

चरकाल पु० “निरक्षदेशक्षितिजाव्यवृत्तसुन्दरत्वं तज्ज-गुरन्यदेशे । स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य सप्तमोऽङ्गाश्वरार्धम-कौदययोस्तु मध्ये” सि० शि० । “आदौ स्वदेशेऽत्र निर-क्षदेशे सूर्योदयोऽस्तमयोऽन्यथातः । ऋषं सप्तोऽ-ङ्गादुदये स्वस्य फलं चरोत्यं रविसौम्यगोले । याञ्चे विद्येमानं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात् । नात्याह्वयादुत्तरवायवभागौ खोलस्य तावत्तरवायवबोहौ” सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपाये काञ्चभेदे ।

चरगृह न० चररूपं गृहम् । मेघकर्मदत्तबालकस्वप्ने-राशिषु । चरगेहादयोऽप्यत्र । [जातित्वात् ङीष् । चरट् पुंस्त्री चर-वा० षट् । खड्गनखगे शब्दमा० स्त्रियां चरण पु० चर-करणे ल्युट् । १देहावयवभेदे पादे “सुन्द-धातोश्चरणौ भुवस्तले” माधः “द्वितीये इक्षारणौ तृतीये ववमर्हति” मनुः । २वेदैकदेशे शाखापरपर्याये “गोत्रं च चरणैः सह” महाभाष्यप्रका० । चरणञ्चूहः । ३श्व-कर्तृदेः किरण्ये । ४सोकाणां चतुर्थभागे पादे च । ५प्रथ-माङ्गुलसमोयस्य तृतीयश्चरणोभवेत्” इन्द्रोप० । “५चतुर्थ-भागमात्रे । “पश्यति खेटाश्चरणामिदृङ्गितः” उद्योति० । ६एक देशमात्रे “जग्रीतश्चरणामिधानात्” शा० सू० । भावे ल्युट् । ७अनुष्ठाने “अकृत्वा भैक्ष्यचरणम्” । “त-पश्चरणैश्चोर्गैः” मनुः । “रमणीयचरणा अम्बादोह रमणीयां योनिमापद्येरन्” श्रुतिः चरणशब्दस्य आशा-रार्थकत्वेऽपि कर्ममात्रपरत्वमुक्तं शा० सू० भा० । तस्मानुशयशब्दे १८६ पु० उक्तम् चरण+चतुर्थार्थं तस्या-स । चरणस्य तद्विद्वत्सादौ ति०

चरणश्रमिण्य पु० ६ते० । गुल्फे हेमच० । चरणपर्वणं न० ६त० । गुल्फे त्रिका० । चरणञ्चूह पु० चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽयम् । वेद-शाखाविभाजके यन्त्रभेदे । चरणायुध पुंस्त्री० चरण आयुधं यस्य । कुक्कुटे अमरः “आकृत्यं सम्प्रति रतं चरणायुधानाम्” सा० द० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । चरणि पु० चर-अनि । मनुष्ये “सुविदांसं च कृत्वं चर-णीनाम्” इन्द्रोप० १४।२३। “चरणीनां मनुष्याणाम्” भा० ।

चरखिल त्रि० चरखेन निर्दत्तादि काशादि० चरख्याम्
इत् । चरखनिर्दत्तादौ [हेमच० ।

चरखि स्त्री चरखिष्ट+प्रथो० । चरिखिष्टां सुवासिभ्यां
चरख्य पु० चरख इव शाखा० यत् । चरखतलेत्र पा० ।

चरख्य चरख-गतौ कण्ठ्या० सक० पर० सेट् । चरख्यति
अचरख्यीत् । चरखगतौ इति पाठान्तरम्

चरख्यु त्रि० क० चरख्य-उण् "चरख्यीणे "चखुर्न यन्विषी
चरख्युः" ऋ० १०।६५।६ "चरख्युश्चरख्यीणा" भा० ।

चरथ त्रि० चर-गतौ अथ । जङ्गमे । "स्यात्तचरथमत्तू न-
ख्युर्वात्" ऋ० १।६८।१ "चरथं जङ्गमम्" भा० ।

चरभ न० कर्म० । मेघकर्कट तुत्रामकरराशिषु चरराशिषु
चरलम्नादयोऽप्यत्र ।

चरम् त्रि० चर-अमच् । अन्त्ये २पञ्चिमे श्लेषभवे "अत्र-
वीत् क्रियतामेवा स्तानां चरमा क्रिया" भा० वि०

२४ख० । चरमच्छाभृत् । जसि सर्जनामत्वात् वा जसः
धोभावः चरमे चरमाः । ४अन्ते न० । "उत्तिष्ठेत्
प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत्" मनुः ।

चरमच्छप्रभृत् पु० कर्म० । अस्ताचले पश्चिमस्थे अचले ।
अमरः चरमाचलचरमगिर्यादयोऽप्यत्र ।

चरव्य त्रि० चरवे हितः उदन्तत्वात् यत् । चरहिते तश्चु-
बःदौ सि० कौ० ।

चराचर त्रि० चर-अच् त्रि० । जङ्गमे । श्वाकाशे
धरणिः । चरवाचरश्च समाहारद० । श्वावर-

जङ्गमरूपे जगति न० मेदि० । "त्वया विश्वजगते
विश्वं जगदेतच्चराचरम्" देवीमा० । "एवं स जायतः
स्रग्नाभ्यामिदं विश्वं चराचरम्" मनुः । इतरतरद० ।

४चरे दचरे च त्रि० । "सर्वे भावाश्चराचराः" रामा०
कि० ४१।४४ स्त्रो०

चरि पु० चर इन् । पशौ उद्यादिकोषः ।
चरित त्रि० चर-कर्मणि क्त । अव्युचिते । भावे क्त । २च
रित्त्वे श्लेषभावे । "सर्वं खलस्य चरितं मशकः करीति"
हितो० "उत्तरं रामचरितं तत्प्रथोत्तं प्रयोच्यते" ।
उत्तररामच० । वीरचरितम् । चण्डीशब्दे प्रथमार्दचरि-
तादि बहुवचनः उदा० । "वाग्देवताचरितचरितचि-
त्रयश्चा" गीतगो० कर्मणि क्त । ४गते ५प्राप्ते इच्छाते च ।

चरितार्थ त्रि० चरितः क्तः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं येन ।
१कतार्थे क्तप्रयोजने २प्राप्तफले सफलै ।

"ब्रह्म कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती" रामरावच्यो-

रुद्धं चरितार्थमिवामवत्" इति चरुः "अद्वितारावी
च्छद्धानां चरितार्थां चतुष्टयी" "आन्वाचयत् सुचरि-
तार्थपदैवचोभिः" इति च कुमा० "अन्वोव्याभापतो-
नास्य चरितार्थत्वमुच्यते" भाषा० ।

चरित न० चर-इत् । अव्युचाने २प्रतकर्म्याद्यनुष्ठाने
३श्लेषभावे ४चेष्टिते ५लोबादौ च शब्दरत्ना० । इतिनि-
डीष्टे स्त्री शब्दर० ।

"एतद्देशप्रसूतानां सकाशादप्रजन्मानाम् । खं खं
चरितं सिद्धेरनु प्रथिव्यां सर्वमानवाः" "खं प्रसूतं
चरितं च कुलमात्मानमेव" मनुः । "चरितवन्मन्त्र-
कृतम्" याज्ञ० । सार्थं अण् । चारितं तत्रार्थे न०"
प्रथो० दीघः चरीत्प्रत्ययत् न० शब्दरत्ना० ।

चरिष्यु त्रि० चर-इष्णुच् । चरख्यीणे "यदाशुमातिर्को
भूत्वा वीजं स्थासु चरिष्यु च" मनुः ।

चरु पु० चरति होमादिकमन्त्रात् भीमा० अपादाने चर-
उन् । इव्याच्चे होमार्थं पाञ्चान्ते, "अनवस्थावितानन्-
रूपपाकबोदनश्चरिति याज्ञिकाः । चरन्प्रापोऽत्र
आघारे उन् । २मेघे मिष० । ३चरपाकपाले माण्डे
विश्वः चरलक्ष्यसक्तं कर्मप्रदीपे

"खशाखोक्तः प्रसुखिन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न
चातिशयिष्ठः पाञ्चो स चरःखास्य चारसः" चरपाक-
प्रकारः कातीये ४।१।१। स्तम्भाप्रयोर्दक्षितो यथा
"अपरेण गार्हपत्यं चरमपूर्यं सुचं वा तृष्णीं
वृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाम्निमवहनि तिष्ठन्" ५५० ।
"गार्हपत्यादपरस्थां दक्षिणं अपूर्यं चरं चर-
स्थाढीम् तृष्णीं मन्त्रस्थाविधानाद्बौद्धिकवागुच्चारण
वर्जम् त्रीहीचूर्णेन सुखिना प्राचीनामीती दक्षिणा-
सुखोऽध्वर्युर्दक्षिणीयात् अथ वा अपूर्यं सुचम् एवं
वृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षि-
णाभिमुखस्तिष्ठन्नवहनि अत्र शाखान्तरादक्षिणाग्ने-
रुत्तरत उदग्धीवं कृष्णाजिनमासीर्यं तत्रोत्सृज्यं
निधाय तस्मिन् त्रीहीषां प्रक्षेपं कृत्वा सुसलमादाय
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहनं कण्डुनं त्रीहीषां करोति
ततः शूर्पमादायोलूखलाद्द्रीहीन् निष्काश्य निष्पवनेन
तृष्णाद्विष्काशयेन्" कर्कः "सकृत् फलीकरोति" इत्य० "लोके
तस्य पुनःपुनः क्रियमाणात्वात् सकृदित्युच्यते, कर्कः
"सारतश्च लमपूर्यं अपयित्वाभिघार्योद्दास्य मेघखेन
जुहोत्यन्वय इति सोमावेति च" ५६० "इत्यमेव चर

भारतराहु, लभीपत्त्रिस्ततः राहु लम् अपूर्थं यथा इदं
चरुणा ख्यात्याः पूरणं न भवति तथा अपयित्वा आसा-
दितेनाजेनाभिचार्यं दक्षिणत उदास्य दक्षिणान्तेः
पूर्वभागे षाषदक्षिणसुत्तरत् आनीय शब्दं क्त्वा तिष्ठं
स्तिष्ठः समिध आधायोपविशु प्राङ्मुखो मेघशेन
चरुं जुहोति” कर्कः ।

शाखान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवपद्मत्यादौ ज्ञेयः ।
“यवमयश्चरुर्भवति” श्रुतिः । “श्यामकगात्रेभुकनैवारयव-
मयः” तै० स० “चरुं देवानामन्नभोदनो हि चरुः”
शत० ब्रा० ४।४।२।१। “ये पूणो चरुं कुर्वन्ति प्रपि-
ष्टानामेव कुर्वन्ति यथा दन्तकायैवम्” १।७।४।७।
“यद्यद्यदन्तकः पूषा पृष्टमन्ति सदा चरुम् । अग्नीन्द्रे-
श्चरुधम्मप्रांत्तः लोऽल विधीयते” छन्दो० । “हे-
मपात्रगतं दोभ्याम् आदधानः पयश्चरुम्” “स तेजो
वैष्णवं पत्योः विभजे चरुसंज्ञितम्” “चरोरद्वाइ भा-
गाभ्यां तामयोजयतासुभे” इति च रघुः ।

चरुचेलिन् चरुश्चेत्सिवास्त्यस्य इति । महादेवे । “चरु-
चेली मिलीमिली” भा० श० २८६ अ० शिवनामोक्तौ
चरुत्रयं पु० चरोर्त्रय इव । चित्वापूमे (चित्ताइपिटा)
त्त्रिका० ।

चरुस्थाली स्त्री इत० । चरुपाकार्थस्थाल्यां “तिर्यग्ूर्द्ध
समिन्नात्वा दृढा नातिष्ठन्मुखी । नृणामथोऽम्बरी
वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” कर्म्मप्रदीपे तल्लक्षणसुक्तम् ।
चर्च अर्धयने चुरा० उभ० सक० सेट् । चर्चयति-ते अचर्च-
र्चत्-त् । चर्चितः चर्चा ।

चर्च उक्तौ मर्त्यने च लृ० पर० सक० सेट् । चर्चति अचर्चीत् ।
उक्तारत्न विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्चरी स्त्री चर्च-वा० चरन् गौरा० ङीप् । १ गीतिभेदे ।
२ अन्तजुक्तेषु श्करध्वनौ च । “चर्चरी गीतिभेदे च
केशभित्करशब्दयोः” रुद्रः । ४ हर्षक्रीडायां सुभूतिः ।
५ कार्पटिकानां सादरवचने इतौर्यत्विके ७ वसनसमय-
क्रीडायाम् दचर्मत्र्याम् । ८ साटोपवाक्ये शब्दार्थचि०
१० अर्थवृत्तविशेषे । यथा हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख-
विराजिता पादनूपरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शो-
भिता वलयेन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव
चेतसि चाकशीति सुसङ्गता” “अनन्तरे चर्चरी”
“जलहर । संहार एह कोवमद् आणत्तयो, अविरेल
धारा साराकनदिसासुहृत्तौ । ए ! मज्जि पुहृत्ति भमन्ते

जइ पिअ पेक्खिहिमि, तवेव जं जु करोहिमि, तंठ
सहीहिमि” “अनन्तरे चर्चरी” गम्भस्माद् अ-मल्लय-
शीर्णं वज्जनेहिं परल्ल अदूरेहिम् । पसरिअ-
पवणुवेवज्जिअ-पल्लव-अिअरु सुबलिय-विविहपञ्चारेहिं
अच्चइ कप्पअरु” इति च विक्रमोर्व० ।

स्वार्थे क व्यत इत्त्वम् । चर्चरिकाष्यत्वार्ये
चर्चरीक्त् पु० चर्च-ईकन् फर्फरी० नि० । १ महाकालभैरवे
२ केशविन्यासे ३ शक्रे च मेदि० ।

चर्चस् पु० चर्च-असुन् । १ निधिभेदे त्रिका० निधिशब्दे इत्यम्
चर्चा स्त्री चर्च-अच् । १ दुर्गायाम् । चु० चर्च-भावे अङ् ।
२ विचारणायां ३ चिन्तायां ४ चार्चिक्ये चन्दनादिना
देहलेषने च मेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तेष्वर्थेषु चर्चां
वेत्ति तत्परं मन्यं वाऽधीते उक्त्या० उक्त् । चार्चिक
विचारणाभिज्ञे तत्परमन्याध्येतरि च त्रि०

चर्चि स्त्री चर्च-भावे इन् । विचारणायाम् “हे चर्चावति-
रिच्येते एकया गौरतरिक्तः एकयायुहनः” तै० ब्रा०
१।२।२।२।

चर्चिक्य न० चार्चिक्यं पृथो० ह्रस्वः । चार्चिक्ये हेम०
चर्चितं त्रि० चर्च-कर्म्मणि क्त । १ चन्दनादिना कृतलेपे
देहादौ । “पयोधराश्चन्दनपङ्कचर्चिताः” छत्तस० ।
“भुजं चन्दनचर्चितम्” भा० स० २३७३ श्लो० । भावे क्त
२ तथात्वेपने न० ।

चर्च्यं त्रि० चृत-कर्म्मणि यत् । हननीये ।
चर्चट् पु० चर्च-दीप्तौ अटन् । १ स्फारे २ विपुले ३ चमेटे
४ परपटे च मेदि० । ५ भाद्रशुक्लपक्षां चमेद्याम् स्त्री श-
ब्दार्थचि० । ३ पिष्टकभेदे पौल्यां स्त्री गौरा० ङीप् ।
त्रिका० । [चि०] चर्चत् ।

चर्च गतौ भक्त्ये च भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्चति अच-
चर्चट् पु० चर्च-क्लिप् भट्-अच् कर्म्मधा० । १ इवारी क-
र्कटां हला० गौरा० ङीप् २ हर्षक्रीडायां ३ साटोप-
वाक्ये ४ चर्चायाञ्च हेम० ।

चर्म्म न० चर्म्म साधनतया अक्षत्रस्य अच् टिलोपः । चर्म्म-
निर्मिते फलके (ढाल) भरतः ।

चर्म्मकषा(सा) स्त्री चर्म्म कष(स)ति कष-अच् । पश्चिम-
देशप्रसिद्धे गम्भस्त्वभेदे (चाभरकषा) २ सप्तलाभतायां
चर्म्मकसायत्न भरतः

चर्म्मकार त्रि० चर्म्म तच्चिर्म्मिन्तं पादुकादि करोति क्त-अच्
उप० स० । १ पादुकादिकारके “चाख्खाल्यां तीव-

राज्यातश्चर्मकार इति श्रुतः” पराशरोक्ते २४हीर्ष-
 जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “चर्म-
 कारस्य द्वौ पुलौ गणकोवाद्यपूरकः” । “मनुना तु वैदेह्यां
 निषादाज्जातस्य कारावराख्यचर्मकारसंज्ञोक्ता यथा
 “कारावरो निषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते” उत्तरत्वं
 वैदेह्यामेवेत्युक्तेः अत्रापि तस्यामेवेत्यन्वयः । उच्य-
 नसा तु “सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतोवेणुषु उच्यते ।
 ऋषायामेव तस्यैव जातोयश्चर्मकारकः” इत्युक्तम् ।
 यवञ्च सुनिवयप्रामाण्यात् त्रिविधैव चर्मकारजातिः ।
 “धिग्वर्णानां चर्म कार्यम्” मनुना तेषां दर्शितम् ।
 चर्म करोति क्तिप् चर्मकदप्यत् । खुल् चर्मकारक
 तत्त्वार्थे [प्रथो भेदे २ चर्मकारजातिस्त्रियां च
 चर्मकारी स्त्री चर्म किरति कृ-अच् । १ चर्मकपायामो-
 चर्मकील पु० चर्मणि कील इव । शुद्धजाते रोगभेदे
 (हारिश्च) स्याते रोगे “व्यानो ष्टहीत्वा श्लेष्माणम् ।
 करोत्यर्थस्त्वचो वहिः । कीलोपसंस्थिरखरं चर्म-
 कीलन्त तद्भिदुः । वातेन तोदपारुष्यं पिच्छादसित-
 रक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य पघितत्वमवर्णता”
 भावकं तन्निदानाद्युक्तम् । “चर्मकीलं जलमसिं
 मसकान् तिलकालकान् । उत्कल्य शस्त्रेण दहेत्
 चाराम्निभ्यामशेषतः” भावप्र० । [पलायां हेमच०
 चर्मचटका स्त्री चर्मणा चटकेव । (चामचिका) अजिन
 चर्मचट्टी स्त्री चर्म चटति भिनत्ति चट-भेदे अच् गौरा०
 ङीष् । (चामचिका) अजिनपलायां शब्दरत्ना० ।
 स्वार्थे क । चर्म चटिकाप्यत् । [रोगे राजनि० ।
 चर्मचित्रक न० चर्म चित्रयति चित्र-खुल् । श्वेतकुण्ड-
 चर्मज न० चर्मणि जायते जन-ड । श्रोमणि । २ रुधिर
 च राजनि० ।
 चर्मण्य लि० चर्मणि भवः शरीरावयवत्वात् यत् । चर्म-
 भवे । “श्लेष्मणा चर्मण्यं वान्महा विच्छिष्टं संज्ञेप-
 येत्” ऐत० ब्रा० ५।३२।
 चर्मखती स्त्री चर्मन्-अक्षप्रथे मत्तप् मख वः संज्ञायां
 आसन्दीवदित्यादिना लि० । नदीभेदे । सा च रनि
 देवस्य यज्ञोपकल्पितगोराशिचर्म त उत्पन्ना यथाह
 “महानदी चर्मराशेरुत्क्रेदात् सुसुवे यतः । ततश्च
 मखतीत्येव विख्याता सा महानदी” भा० शा० २८७० ।
 “रनिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वे नोपकल्पिताः । अतश्चर्म-
 खती राजन् ! मोचर्मवः प्रवर्त्तिता” भा० अणु० ६६७०

नर्मदाफलं दक्षिणदिशुफलञ्चोक्ता भा० व० ८२७०
 तन्माहात्म्यं यथा “चर्म खती यथासाद्य
 नियतो नियताशनः । रनिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्नि-
 टोमफलं लभेत्” । अतस्तस्या दक्षिणदेशस्थत्वम् । असं-
 ज्ञायां तु चर्मवत् इत्येव । चर्म युक्ते लि० स्त्रियां
 ङीष् । [राजनि० ।
 चर्मतरङ्ग पु० चर्मणि तरङ्ग इव । जरया पलिते बवो ।
 चर्मतिल लि० चर्मणि तिला अस्थ । चर्मोपरिजात
 कृष्णतिलके (तिल) युक्तदेहादौ [हेम० ।
 चर्मदण्ड पु० चर्मणा दतोदण्डः । कषायाम् (कोडा)
 चर्मदल न० चर्म दलयति दल-अच् । खल्यकुण्डभेदे ।
 “सुख्येन कण्डूव्यथनौघचोभासलेषु तश्चर्मदलं वदन्ति”
 सुश्रुतः । “चर्मदलाजगक्षीमशकाधिष्ठाना” सुश्रुतः ।
 चर्मदूषिका स्त्री चर्म दूषति दूषि-खुल् । कोठरोगे
 राजनि० ।
 चर्मदुम पु० चर्म चर्मकारवल्कलं तत्प्रधानोद्गमः । मूर्ज-
 वृक्षे राजनि० । तस्य चर्मकारवल्कलत्वात् तस्यत्वम् ।
 चर्मनू न० चर्म-मनिन् । १ देहावरिकायां त्वचि, २ इन्द्रियभेदे
 येन स्पर्श उपलभ्यते तस्मिन् १ फलके (ढाल) च ।
 “त्वगिन्द्रियन्तु वायवीयं यथाह देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्”
 भाषा० । तस्य तथात्वं सि० सु० समर्थितं यथा “शरीर
 व्यापकं स्पर्शप्राहकमिन्द्रियं तस्य वायवीयं रूपादिषु
 मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घिसखिलशैत्यव्यञ्जक
 व्यजनवातवत्” । मनसा त्वग्योगोज्ञानसामान्ये कारणं
 यथाह तत्रैव “त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणम्”
 “त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र
 प्रमाणं सुषुप्तिकावे त्वचं त्वत्त्वा प्रतीतति वर्त्तमानेन
 मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकावे किं ज्ञानं
 भविष्यति अतुभवत्त्वं अरण्यत्त्वं वा । नाद्यः अतुभव-
 सामप्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना
 सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-
 प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे
 च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावात् नाहु-
 मितिः, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः, पदज्ञानाभावात्
 न शब्दबोधः, इत्यतुभवसामप्यभावात् नातुभवः ।
 उद्बोधकाभावाच्च न अरण्यम् । सैवं सुषुप्तिप्राक्कावोत्-
 पन्ने आदिव्यक्ते सत्यसत्त्वेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदती-
 न्द्रियत्वे ज्ञानाभावात् सुषुप्तिप्राक्कावे निर्विकल्पमेव जायते

इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानकाले त्वङ्मनः
संयोगस्य यदि कारकत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्ष-
काले स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य
विषयत्वकसंयोगस्य च तदा चक्षुषात् परस्परप्रतिबन्धा-
देकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या
त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिदशमपत्राः
स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवाहुरोधात् कल्प्यते इति ।
अन्ये तु सुप्तप्रसुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञान-
हेतुत्वं कल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वचि मनः-
संयोगाभावात् स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति । चर्मत्व-
चोभेद इति तु रहस्यम् । त्वचस्य सप्तविधा यथाह सुश्रुतः
“तस्य स्वल्पेवस्मदृत्तस्य शुक्रशोषितस्याभिपच्यमानस्य
क्षीरस्येव सान्नातिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा-
ऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाश्च
कायां प्रकाशयति सा त्रीहरेष्टादशभागप्रमाणा सिध्नापञ्च-
कण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभाग-
प्रमाणा तिलकालकन्यच्छ्वङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता
नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगन्नीमशकाधिष्ठाना,
चतुर्थी ताक्षा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीह्रिपञ्चभागप्रमाणा
कुष्ठविसर्पमधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम त्रीह्रिप्रमाणा
अन्यत्रपच्युर्दन्तीपदमलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसघरा
नाम त्रीह्रिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्वध्यर्षीऽधिष्ठाना” यदे-
तत्प्रमाणां निर्दिष्टं तन्मांसलेखनकाशेषु न ललाटसूक्ष्मा-
ङ्गाङ्गादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु त्रीह्रिसुखेनाङ्गुणे
दरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति” ।
फ्रक्विडित्युक्तिरुक्त्यतरौ यथा
“शरीरावरकं चर्मं चर्म इत्यभिधीयते । तत्पुन-
र्हि विधं काष्ठचर्मं समभवदेतः । शरीरावरकत्वञ्च
लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितचर्मणां गुण-
संपन्नः । सितोरक्तस्यया पीतः कृष्ण इत्यभिधत्तः ।
जङ्घादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णं निर्णयः । चित्तवर्णस्तु
सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते” इति भोजदेवः ।

चर्मनालिका स्त्री चर्मनिर्मिता नालिकैव । कृपायां
ताडन्यां (कोडा) शब्दार्थचि० ।
चर्मपट्टिका स्त्री चर्मनिर्मिता पट्टिका । (चापाटी) चर्म-
मयपट्टिकायाम् शब्दार्थचि० । [नपत्रायां जटा० ।
चर्मपत्रा स्त्री चर्मैव पत्रं पयोऽस्याः] (चापुचिका) कलि-

चर्मपादुका स्त्री चर्ममयी पादुका । चर्मकृतपादुकाश्च ।
“ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्मपादुके पादयोर्निद-
ध्यात्” भवदेवः । [मयपालभेदे (कृपा) भेदि० ।
चर्मपुट(क) पु० चर्ममयं पुटमत्र वा कप् । इतिह्रस्वके चर्म-
चर्मप्रभेदिका स्त्री चर्मं प्रभिनक्ति प्र+भिद-श्चुक् टाप्
अत इत्त्वम् इत० । चर्मवेद्यनेऽस्तभेदे अवरः
चर्मप्रसेविका स्त्री चर्मणा प्रसीव्यते प्र+सिव-वा० कर्माच्चि-
वुन् टाप् अत इत्त्वम् । भस्त्रावाम् अस्त्रिचन्दीप-
नार्थे चर्ममये यन्त्रभेदे अवरः ।
चर्ममण्डल पु० व० व० । देशभेदे “अपरान्तः परान्ताश्च
पङ्कवाश्चर्ममण्डलाः” भा० भी० ६७० देयोक्तौ ।
चर्ममय त्रि० चर्मणोविकारः मयट् । चर्मनिर्मिते पात्रादौ
स्त्रियां ङोप् । “द्वीपिचर्मावनुद्वेष व्यापचर्ममवेरवि”
भा० भी० ४६७० । “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः” मनुः ।
चर्ममुण्डा स्त्री चासुण्डा+प्रपो० । दुर्गायां हेमच० ।
चर्ममुद्रा स्त्री “वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसाह्यं
च । चाक्षुश्चिदाङ्गुलोः कृत्यात् चर्ममुद्रेवमीरिता”
तन्त्रसारोक्ते देवपूजाङ्गे मृगभेदे ।
चर्मन्ना त्रि० चर्ममये कवचादौ मन्ति अथ्यस्यति न्ना-क ।
चर्ममयकवचादौ कृताभ्यासे । “कथयचर्मन्ना अभितो-
जनाः” ऋ० ८।५।२८ “साध्येभ्यश्चर्मन्म” यजु० ३।
१५। पुरुषमेघे देवभेदोद्देशे नाभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।
चर्मशष्टि स्त्री चर्ममयी यष्टिरिव । अश्वदेष्टाङ्गुल्यां
(कोडा) । शब्दार्थचि० ।
चर्मरङ्गा स्त्री चर्मण्ये रङ्गोऽस्याः । १। व्यावर्त्तकीवतायां
विभाण्ड्याम् राजनि० । २। देशभेदे पु० स० चदेशः इ० स०
कूर्मविभागे १४३० पश्चिमोत्तरदिशि उक्तः । “दिशि पश्चि-
मोत्तरस्याम् इत्युपक्रमे ‘गुरुहाम्बकचर्मरङ्गास्याः’” ।
चर्मरौ स्त्री चर्म-राति रा-क यौरां ङीष् । स्थावर-
विषान्तर्गते फलविषे लताभेदे । “कुसुमतीरेषुकाकरस्य
कर्कोटकरेषु कस्यद्योतकचर्मरौलुपक्रमे फलविषाः” सुश्रु० ।
चर्मरु पु० चर्म-राति रा-वा० क् । चर्मकारे त्रिका० ।
चर्मवत् त्रि० चर्मन् +चक्षुषे मत्तप् मस्य वः असंज्ञात्वात्
न नि० । १। चर्मयुक्ते स्त्रियां ङोप् । “लोहचर्मवती
चापि साग्निः सुशुद्धिष्ठा” भा० व० १५७० ।
२। सुवलाजभेदे पु० । “मजोगयासो ह्यमभश्चर्मावगार्जवः
शुकः । मृद्वेते वचस्यमन्ना निर्वर्तुर्गृह्यते वलात्” इत्यु-

अने "अष्टम्यायास्ते सर्वे सुवस्वसात्मजारे" भा०
 भी० ६१ अ० इत्युक्तम् ।
 चर्चवसन-पु० चर्म मज्जासुरचर्म वसनमस्य । कृत्तिवासि
 शिने कृत्तिवासस्यन्दे २१८८ पु० इत्युक्तम् ।
 चर्चवसुच- पु० चर्मप्रधानः चर्मतुल्यवल्कप्रधानोऽङ्गः ।
 भूर्जवृक्षे । "भूर्जुरा न्मरिक्केवाच चर्मवृक्षो हरितकी"
 हरिवं० । ११ अ० ।
 चर्चसम्भवा स्त्री चर्मणि त्वचि सम्भवति सम्+भू-ञच् ।
 सूचैवायां हारा० । तत्फलस्य त्वङ्मध्ये सम्भवात्तस्या-
 ज्ञात्वात् ।
 चर्चसार पु० चर्मस्य सारः । रसे राजनि० । भुक्ताच्चादेः
 रसस्य त्वग्न्यधो जायमानत्वात् तस्य तथात्वम् ।
 चर्चाम्बुस पु० चर्मस्योऽम्बुः । चर्चान्तरस्ये रसे राजनि० ।
 भुक्ताच्चादिरसस्य चर्माभ्यन्तरस्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 चर्चसार-पु० चर्म शिल्पसाधनतया कृच्छति कृ-ञच् । उप०
 स० । चर्मकारे जटा० ।
 चर्चविकृतिन् पु० चर्मं चविक्रमति स्वशिल्पनिर्वाहाय
 अयत्नतो क्लेदे चिति । चर्मकारे । तद्वन्नमन्स्य महुना
 निषिद्धः यथा "आहुः सुवर्चकारायां यत्रसर्माकवर्ति-
 नाम्" ।
 चर्चिक लि० चर्मं चर्ममयं फलकं (दाह) । युद्धसाधनतयाऽ-
 ष्वस्य त्रीणांभा उक्तः । चर्ममयफलकेन योद्धरि (दाही)
 तस्य भावः कर्म वा पुद्गोक्तिता० युक् । चार्थिक्य
 तद्भावे न० ।
 चर्चिन् लि० चर्मं देहावरकं (दाह) फलकं वा अस्त्रस्य वा
 इति टिलोमः । चर्मयुक्ते (दाहि) क्वाते चर्मिके ।
 "नागे नागे दय रथाः शतमन्त्रा रथे रथे । अश्वेऽश्वे दय
 घानुष्का घानुष्के दय चर्मिषः" भा० भी० २० अ० ।
 चर्चिणि वल्कलान्यस्यां सन्ति वा इति । २ भूर्जवृक्षे
 अमरः । शकद्वारां ४ भृङ्गरीटे च पु० शब्दर० ।
 चर्च्या स्त्री चर्- "परिचर्चापरिसर्च्येत्वादि" भा० परोत्यस्या-
 विवक्षातः भावे ऋयप् । १ आचारभावे "वनवासस्य गुरस्य
 मस्य चर्चां हि रोचते" रामा० अ० २६।१५। २ शतौ
 "चर्चायां ह्ययस्यत्स्यम्" भा० आ० ६१७ श्लो० ।
 ३ रश्मिपथस्थितौ परित्रासकादीनां व्रतानुष्ठाने निवृत्त्या
 परित्यागे । "मदमदचरेत्वादि" पा० कर्मणि यत् ।
 ४ कस्तुर्ये अस्त्ररश्मौ लि० "षट्शिल्पशिल्पिकं चर्च्ये गुरोः
 त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः भावे यत् । ५ अथर्वचरणे न० ।

चर्चं मद्ये दन्तैश्चर्चने (चिवान) वा चुरा० उम० पक्षे भा०
 पर० सक० सेट् । चर्ववति-ते चर्वति अचचर्वत्-त
 अचर्वीत् चर्वयां वभूव आस चर्चे चचर्व । चर्वचं चर्वचा
 चर्वितः । रसास्वादव्यापारे चर्वचशब्दे इत्यम् ।
 चर्व्यं न० चर्व-भावे ल्युट् । १ दन्तैश्चर्चने (चिवान) रसा-
 स्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्वचापत्य स्त्री ।
 "प्रभाषं चर्वचैवात् स्वामिन्ने विदुषां मतम्" चर्वचाऽऽ-
 स्वादनम् । तच्च "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसङ्गः ।
 "निष्पत्त्या चर्वचस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः" "वद्यपि
 रसाभिन्नतया चर्वचस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य का-
 दाचित्ततया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते"
 इति च सा० द० ।
 चर्व्या स्त्री चर्व-ञङ् । १ चर्वये २ तत्रप्रहारे शब्दार्थिण० ।
 चर्वित लि० चर्व-कर्मणि क्त । १ भचिते दन्तैश्चर्च्यते
 २ आस्वादिते च ।
 चर्वितपात्र न० इत० । चर्वितस्य तावत्कारेणानार्थम्
 पात्रम् (पिकदानी) क्वाते पतद्गुप्हे । "द्राव्यं द्रव्यं
 मानपात्रं चर्वितपात्रकम्" मनुपु० पा० अ० ।
 चर्व्यं लि० चर्व-कर्मणि यत् यत् वा । दन्तैश्चर्चनीये भक्ष्यभेदे
 आहारशब्दे ८६६ पु० भावप्रकाशनाक्यम् यथा "भोष्यं
 भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च
 क्षिपिकचर्चकादि" । "षट्कोटिं ब्राह्मणानाञ्च भोजया-
 यास्य नित्यमः । चर्व्यपेयवेद्यचर्व्यैरतिष्ठन्ति दिने दिने"
 ब्र० वै० पु० ।
 चर्चिणि पु० कर्म-अनि "आदेश चः" उच्चा० मनुष्ये निघ० ।
 "यएकचर्चिणीनां वस्तुनाम्" अ० १।७।६ "अर्थ्यं मन्त्रे
 आहका पत्नी तयोश्चर्चयः सुताः । यत्र वै मातुषी जाति
 ब्रह्मणा चोपकल्पिता" भाष० ६।६।११ श्लोकः, तद्व्या-
 ख्यायां चर्चयः कृताकृतज्ञानवन्ः" श्रीधरः । विचर्चिणि
 विश्वचर्चणीत्वादिना निचर्यतौ चर्चतेः पश्यतिकर्मस्य-
 क्तत्वेन तथावर्तत्वम् । अस्यायमभिप्रायः "हृषेरादेश चः"
 उच्चा० २।१०३। कृत्वे उच्चबद्धत्वेन "आदेश चः" इति
 पाठित्वा चर्चिणिः बन्धकीत्युदाहृतम् । अतश्चर्चिणिष्प-
 त्तिर्निघण्टुप्रोक्तचर्चघातोरेव । सि० कौ० तु "आदेश चः"
 इति पाठ्यात् कर्मघातोरेव तच्छब्दनिष्पत्तिरिति भेदः ।
 तयोर्ब्रह्मायुक्तत्वे सुधीभिर्भाव्ये । कृदिकारानत्वात् स्थियां
 वा लीप् । २ पु० चल्यां स्त्री 'सचर्चणीनासुदमाहुचो-
 ब्रह्मन्' भाष० १०।२६।१ वाक्यस्य चर्चणीनां पु० चर्चणीनाम्

इत्यर्धपरत्वं युक्तम् । अनुष्णजातिपरत्वे स्त्रियां वा ङीप् । “इदनुक्ता चर्षणीष्टता” ऋ० ८।६०।५। चर्षणी-
ष्टताऽसुरहननदारेष अनुष्णजातिधारकवज्रेण” भा०
चल गतौ भ्वा०पर० सक० सेट् । चलति अचालीत् । चवाल ।
चेलत् । चलन् चलितः ज्वलादि० चालः पचा०चलः ।
“क्षणेन निहते चैद्ये चवाल च वसुम्बरा” भा० सा०
४४अ० । “चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान्”
चाण० । “तिलमात्रमपि चलितं न शक्नोति” पञ्चत० ।
आर्षे आत्म० । “न धर्माञ्जलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः”
भा०स० ७८अ० । षिचि । चलयति चालयति । “चाल-
यन् वसुवां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा” भा० आ० ६४अ०
कम्पने अक० मिञ् । चलयति ते । अचीचलत् “चलयन्
भट्टरुचसवालकान्” रघुः “तां प्राविशत् कपिव्याघ्र-
स्तहनचलयन् यनैः” भट्टिः । “यूनां मनश्चलयति प्रथमं
नभस्वान्” ऋ० स० गत्यर्थस्य न मित्तम् “मिञ्चले” इति
कविकल्पदुमे कम्पार्थेण तस्य मित्तोक्तेः “आचालयेयुः
शैलांस्तो क्रुद्धाभिन्दुर्महीतले” हरिव० ५४अ० ।
पर्वतानाञ्च शिखराण्याचालयति वेगवान्” भा० शा०
१५४अ० ।

उट्+उङ्गमने उत्क्रम्य गतौ “पुष्टोञ्जलितघटपटम्” रघुः
उत्थाय गतौ च । “उञ्जलितः प्रयाताम्” रघुः ।

वि+विशेषेण चलने । “व्यचालीदम्भसां पतिः” भट्टिः ।
चल विलासे ङ० प० अ० सेट् । चलति अचालीत् चवाल ।
चल स्तौ पोषणे चु० सक० उभ० सेट् । चालयति ते
अचीचलत् ।

चल त्रि० चल वा पचा० अच् । १तरले, चञ्चले, २कम्प-
युक्ते अमरः । ३परमेश्वरे पु० । “भूताशीरचलञ्चलः”
विष्णु स० । “न स्वरूपाद्ग सामर्थ्यात् नच ज्ञानादि-
कात् गुष्पात् । चलनं विद्यते यस्माच्चलः कीर्तितो-
ऽच्युतः” सूत्रेः । वायुरूपेण चलतीति चलः” भा० ।
कम्पार्थकचलतेः स्वार्थे षिचि भावे अच् । ४कम्पने
भेदि० । “मिञ्चले” कविकल्प० । चलनं च रजसः कार्यं
यथाह सा० का० “सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टसुषुप्तम्कं
चलञ्च रजः” ।

‘सत्यतमसो सत्यमक्रियतया सस्रकार्यं प्रवृत्तिं प्रत्यवशी-
दनी रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्रकार्ये’ ते
उत्साहं प्रयत्नं कार्येते । तदिदंलक्षणपटम्कम्
इति । कक्षादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः

प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । रजसु चलत् परितस्त्रैगुण्यं
चालयद्गुरुर्याऽऽ हस्यता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धेन क्वचिदेव प्रवर्त्तते” । सा०न०कौ० ।
“श्रौन्जो भौ चेञ्चलमिदंदिदं युगेर्हनिभिः स्ररेः”
ह० र० उक्ते अटाद्याचरपादके ५वर्षहत्तभेदे न०
“स हत्तचूलञ्चलकाकपञ्चकैः” रघुः । “वधान्मसा प्रच-
लता तरवोऽपि चला इव” भाग० ७।१।२३। “न खलु
प्रेम चलं सुहृज्जने” “प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु” कुमा०
चलक्रेतु पु० कर्म० । क्रेतुभेदे स च “अपरस्तां चलक्रेतुः
शिखया यास्यापयाङ्गुलीच्छ्रितया । गच्छेत् यथा यषोदक
तथा तथा दैर्घ्यभावाति” ह० स० ११अ० । उक्तः
चलचक्षु पुंस्त्री चला चञ्चुरस्य । चकोरखगे हेम० ।
चलत्पूर्त्सिमा स्त्री चलनी पूर्वसिमा तदुपलक्षितः चन्द्र
इव । (चादा) चन्द्रकर्मोने त्रिका० ।
चलदङ्ग पुंस्त्री चलनि अङ्गान्यस्य । (चेङ्चा) मत्स्यभेदे
राजनि० । वा कप् । चलदङ्गक तत्रार्थे जटा० ।
चलदल पु० चलानि चञ्चलानि दलान्यस्य । अथत्यद्वेषे
अमरः । चलपत्वादयोऽप्यत्र । “अङ्गेन (स्त्रीचिञ्-
भेदेन) केनापि विजेतुमस्या गवेषते किं ? चलपत्-
पत्तम् । न चेद्दिशेष्टादितरच्छेदेभ्यस्तस्यासु कम्पसु
कुतोभयेन” नैप० । तस्य कम्पयुक्तपत्तता वर्त्तिता ।
चलन न० चल-भावे ल्युट् । १कम्पे २गतौ च । कर्त्तरि ल्यु ।
३कम्पयुक्ते त्रि० भेदि० । ४हरिषे पुंस्त्री जटा० जाति
त्वात् स्त्रियां ङीप् । करणे ल्युट् । ५चरणे हेमच० ।
चलनक न० चलन+संज्ञायाम् कन् । चण्डातके हेमच० ।
चलनी स्त्री चलत्यत्र चल-आधारे ल्युट् ङीप् । १गज-
वन्धन्यां वार्याम् २वर्षयाञ्च (घाघरा) वल्गभेदे
हेमच० ।
चलसंक्रान्ति स्त्री कर्म० । अत्रनांश्चलनभेदात् तत्त-
द्राशिविशेषांशे रव्यादेः प्रभासुञ्जलसुचारे अयन संक्रान्ति-
शब्दे ३२८प० विहितः । [द्रव्यभेदे च रत्नमा० ।
चला स्त्री चड-अच् । १लक्ष्मां भेदि० २विष्णुके गज-
चलाचल त्रि० चल-अच् नि० । १चञ्चले अमरः २काके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “चलाचलै-
रनुपदमाहताः स्रुरैः” भाषः । “जन्मिनोऽस्य स्थितिं
विद्वान् बच्चोमिव चलाचलाम्” किरा० ।
चलातङ्ग पु० चलस्य चलनस्यातङ्गोभवमकात् । वातामय
भेदे राजनि० ।

चलित लि० चह-कर्त्तरि क्त । ऽकर्म्यते अमरः । २गतो
 "चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः" "चलितः पुरः पतिष्ठमे-
 तमात्मजम्" भाषः । २प्राप्ते ३ज्ञाते च लि० । भावे क्त ।
 ४चलने धृगतौ च न० ।

चलु पु० चल-उन् । गण्डूषे हेमच० । [मेदि० ।
 चलुक् पु० चलुना भीयते क्तु । ऽप्रसृतौ २भाष्यभेदे च
 चलेषु पु० चलो लक्ष्यमप्राप्त इदुर्व्यस्य । लक्ष्यमप्राप्तवाचके
 मन्दधानुक्ते । अत्र "उदराश्वेषु ज्ञेये" पा० इषु
 शब्दे परे ज्ञेये पूर्वपूर्वपदस्थानोदात्तताविधानात्
 पूर्वपदमनोदात्तम् ।

चवर्ग पु० च+प्रतिश्राव्योक्तः वर्गप्रत्ययः इत० वा । शालु-
 स्थानोच्चरितानां स्वर्गवर्णानां वर्गं (च ङ ज झ ञ)
 वक्षेत् । ततः "वर्गान्नाम्नः" पा० ङ । चवर्गीयं तद्वर्ग-
 भवे लि० ।

चवल पु० चर्व-वा० अलच् पृषो० । राजभाषे कलायभेदे
 शब्दार्थचि० । [डीप् । तत्पार्थे शब्द० ।

चवि स्त्री चर्व-इन् पृषो० । चव्ये (चव) शब्द० । वा
 चविका स्त्री चवि+स्त्रार्थे क । चव्ये अस्त्र स्त्रीत्वभाष्ये
 इट् : "कटूणा चविका लघ्वी रोचनी दीपनी मता ।
 जनू इ कश्चासकासगुलरोगविमर्दिनी" राजनि० ।
 "भेदिनी कफनाशिनी" इत्यधिकं राजवज्जेभेनोक्तम् ।

चव्य न० चर्व-कर्त्तरि ऋत् पृषो० । ऽचविकायाम् तस्य
 स्त्रीत्वमप्याह भरतः । स्वार्थे क चव्यिका तत्पार्थे
 राजनि० । वा च २वधायां मेदि० । [राजनि० ।

चव्यजा स्त्री चव्यमिव जायते जन-ड । गजपिपल्याम्
 चव्यफल न० चव्यमिव फलति फल-अच् । गजपिपल्याम्
 राजनि० ।

चव्यादि न० "चव्यं त्रिकटुकं पाठा चीरं कुस्तुम्बुह्वयि
 च । यमानी पिपलीमूलसुभे च विडसैस्त्ववे । चिलकं
 विन्ममभयां पिद्दा सर्पिर्विपाचयेत् । सकहाताहुलौ-
 म्यायं जाते दन्नि चतुर्गुणे । प्रवाहिकां शुद्धं शं मूल-
 लच्छं परिस्ववम् । शुद्धं लच्छं मूलञ्च दतभेतद्वृषो-
 हति" चक्रदत्तोक्ते दतभेदे ।

चष भक्षे आ० उभ० सक० सेट् । चषति ते अचधीत्
 अचाधीत् अचषिष्ट अचाष अेषतुः चेषे ।

चष वक्षे आ० ष० सक० सेट् । चषति अच-(चा)धीत् ।

चषक पु० न० चष-करणे कुन् अर्द्धादि । ऽमदापानपात्रे
 अमरः । तल्लक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तम् यथा

"यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं मुषेः । कामकं
 राजतं चैव स्थाटिकं काचमेव च । इत्तं स्तराटिदिकं
 च चतुर्थां घृथिवीभुजाम् । इत्यन्वयसम्मतं तेषां निर्णयः
 पाठसम्मतः । स्तराटिसम्मतं रत्नेचतुर्थां । सम-
 न्वितम् । मार्त्तिकं वाच फालं वा सर्वेषामुच्यते ।
 काठजं घातुजं शैलं जाङ्गलादिषुभीभुजाम् । यद-
 न्वतोवपानादिपात्रं घृथिवीभुजां भवेत् । एवं तत्रापि
 नियम इति भोजस्य सम्मतः "आननैः परिष्कृतं चष-
 कान्तः" भाषः । कर्मणि कुन् । २मधुनि, ३मदाभेदे
 च न० मेदि० [च वि० कौ० ।

चषति पु० चष-भक्षे वक्षे वा भावे कति । ऽमक्षे २मधे
 चषाल पु० न० चष-आलच् अर्द्धादि । अक्षकटके यक्षिय-
 पशुवन्नाथे यूपमध्ये देवे वक्षयाकारे काठकवे लौह-
 मवे वा पदार्थे अमरः । तल्लक्षणादिकसुक्तं का० श्रौ०
 ६।।२८ । इत्यादौ

"अपाञ्चपालं घृथनात्मनष्टान्त्रि मध्यसंस्तीतम्" २८ सू०
 "यूप परिवासनानन्तरं यद्वयष्टि" घृथकृतमयम् ततश्चा-
 लं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिः वाचिरामशिवम्नानाम् घृथक्
 इत्युच्यते चषालमिति संज्ञा सं व्यवहारार्थां "आ चषाले-
 षणात्" इत्यादौ । अष्टान्त्रि अष्टकोचम् तदपि तल्लक्षणाद-
 कोशं कुर्व्यात् तच्चैव । उल्लसत्तव्ये संज्ञितम्" कर्कः ।
 "अर्द्धमये प्रतिष्ठति" २९ सू० "तत्रपालं यूपस्थाय अर्द्धं
 प्रतिष्ठति अतएवोर्द्धप्रतिष्ठाकविधानाच्चापलस्य तथा
 वेधः कार्यः । प्रतिष्ठतितीति वचनाच्च चूडापो यूपः
 चषालं च ससुषिरमिति गम्यत इति हरिस्वामिनः
 तथा चाहापस्तम्बः "मूलतोऽतदुपरम् अष्टान्त्रिरु
 पूर्वोऽप्यतोऽशीवान् प्रज्ञात्राष्टान्त्रिरिति" कर्क०
 "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तर्द्धातिक्रान्तं यूपस्थं" ३० सू०
 "यूपस्थं यूपस्थस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चषालं तर्द्धाति-
 क्रान्तं चषालच्छिद्राद्यवेधेदतिक्रान्तं भवति अतिक्रान्तोर्द्धं
 निःसृतं भवति तथा चषालसोर्द्धं प्रवयथं कर्त्तव्यम्
 यथा चषालो यूपपादधो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठ-
 तीत्यर्थः" कर्कः "भूषणालतल्लिताङ्गुलीयकम्" भाषः

चह कल्के (प्रनारथे) आ० पर० सक० सेट् । चहति
 अचहीत् । चचाह चेहहः ।

चह कल्के (प्रनारथे) अट् । चुरा० उभ० सक० सेट् ।
 चहयति-ते अचचहत् त । चह्यां, वमूव आह-चकार
 चक्रे ।

चक्षु कलुके प्रतारणे चुरा० उभ० सक० सेट् वटा० चक्षयति
ते अचीचक्षु-त ।

चाक्षुचक्षु न० चक्ष-अच् चक्षः प्रकारे द्वित्वं चक्षुचक्षुस्य
भाषः षष्ज् । उच्चलतायाम् । “नहि लोकसिद्धसामपो
प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । त-
याहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्ति द्रव्य-
संयोगादिद्रव्याकारा चाक्षुचक्षुकारा च काचिदन्तः-
करणवृत्तिरुदेतीति” “चाक्षुचक्षुसंदर्शनसमुद्भूत-
त्वसंस्कारधर्मीचीना” इति च वेदान्त० प० । प्रथो० ।
चाक्षुचक्षुस्यथल शब्दार्थचि० ।

चाक्षुचिञ्चा स्त्री चक्ष-षष्ज् चाक्षं दीप्तिं चिनोति चि-
क्विप् तथासती चीयते चि-वा० ड । श्वेतवुङ्गायां
रत्नमा० ।

चाक्षु ति० चक्षेण निर्वृत्तम् ध्रुव् । चक्षुनिर्वृत्ते “चाक्षु
मौषलमित्येवं संग्रामं रणवृत्तयः” हरिव० १०० अ० ।

चाक्षुवर्मणा पु० चक्षुवर्मणोऽपत्यम् अण् न टिलोपः ।
चक्षुवर्मणोऽपत्ये व्याकरणाचार्यभेदे । “कपचा-
क्षुवर्मणस्य” उषा० ३।१।३२० । “इ३ चाक्षुवर्मणस्य”
पा० ६।१।३ सू० । [ढज् । चक्षुवाकसमीपादौ ।

चाक्षुवाक्येय ति० चक्षुवाकस्यादूरदेशादि चक्षुवाक्यां सख्या०
चाक्षुवाक्येय पु० चक्षुवाक्येगौलापत्यम् अण्वादि० षष्ज् । चक्षु-
वाक्ये गौलापत्ये उषस्यौ “मटचीहृतेषु कुरुषु उष-
सिहं चाक्षुवाक्ये इत्यपामे प्रदूष्य आस” ङा० उ० ।

चाक्षुवाक्येय ति० चक्षुषेण समूहेन वन्तभेदेन चक्षुवृत्तयकटेन
वा चरति ठक् । संघीभूय मिलित्वा स्तुतिपाठके
ऽशासिके अमरः “पिशुनान्दतिनां चैव तथा
चाक्षुवाक्येवन्दिनाम्” याज्ञ० । “चाक्षुको घोषयामास
पुरषो मृष्टकुण्डलः” हरिव० १५६ अ० । २ नैलकारे
हेमच० ३शाकटिके (गाडशोयान) ख्याते च शब्दार्थचि०
“मिच्छु कांशाक्षुकांश्चैव लीवोन्मत्तान् कुशीलवान् ।
दाद्यान् कुर्वाचरन्नेषो दोषाय ते स्यु रन्वथा” भा०
शा० ६६ अ० । [ढज् । चक्षुनिर्वृत्तादौ ।

चाक्षुयेय ति० चक्षुषेण निर्वृत्तादि चक्षु+सख्या० चक्षुवाक्यां

चाक्षुष न० चक्षुषा गृह्यते चक्षुष+शेषिकोऽण् । चक्षु-
षाह्ये ष्रुपादौ षतद्वति लि० । तदुग्राह्यविषयाश्च
चक्षुषविषयशब्दे २८३२ पृ० दृश्याः । चक्षुषा निर्वृत्तः
अण् । प्रत्यये न० । तज्ज्ञाने चक्षुषः करणत्वे ऽपि
विषयभेदेन तस्य व्यापारभेदा भाषा० उक्ता यथा

“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु सम्-
वेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य
समवायतः । तद्दृत्तीनां समवेतसमवायेन तु यद्दृत्तः” ।
द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगोव्यापारः । द्रव्यसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः” । चक्षुषोऽ-
पत्यम् । चक्षुर्नामकस्य रिपुञ्जयवृत्तस्य पुत्रे षष्ठे मनुभेदे
तत्कथा यथा “चक्षुषा ब्रह्मदौहित्र्यां वीरिण्यां स रिपु-
ञ्जयः । वीरण्यात्तज्जायान्तु चक्षुर्मनुष्यजीवनत् । मनुर्वै
राजकन्यायां नडुलायां स चाक्षुषः । जनयामास तन-
यान्दश मुरानकलमघान् । ऊरुः पूरुः शतद्युम्न
स्तपस्वी सत्यवाक् हविः । अग्निदुदितिरात्रश्च
सुद्युम्नश्चापराजितः । अभिमन्युस्तु दशमो नडुवला
यामजायत” मत्स्यपु० ४३० । “षष्ठं ते सम्म
वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ! । अगुर्धर्मो विवक्षांश्च
सुधामा विरजास्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सम्रैते
तु महर्षवः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्होवा
निमान् शृणु । आयाः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च
दिवौकसः । सेखा नाम महाराज ! पञ्च देवगणाः-
स्यताः । ऋषेरङ्गिरसः पुत्रो महात्मानो महौजसः ।
नाडुलेया महाराज ! दश पुत्रास्तु विभुताः । ऊरु-
प्रभृतयो राजन् ! षष्ठं मन्वन्तरं स्यतम्” हरि० ७३०

चाक्षु ति० चक्ष-वा० न प्रथो० । इन्द्रि “चाक्षुः
यद्वाचं भरते मती” ऋ० २।२।६। “चाक्षुः सर्वस्य
द्रष्टा” भा० ।

चाङ्ग पु० चीयते चि-ड चमङ्गमस्य । चाङ्गेर्यां रायस० ।
चमङ्गं तदवयवो दन्तोऽस्मात् । दन्तपटुत्वे शब्दार्थचि० ।
चाङ्गेरी स्त्री चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति ईर-अण् उप०
स० गौरा०ङीष् । अन्तर्लोचिकायाम् (अमरुत्) अमरः ।
“चाङ्गेरी दीपनी रूच्या लघुणा कफघातनुत् । पित्त-
लाम्बा यद्दृश्यःकुष्ठातीसारनाशिनी” भावप्र० ।

चाङ्गेरीष्टत न० चक्रदत्तोक्ते चाङ्गेरीपके हतभेदे तत्-
पाकविधिर्यथा “नागरं पिप्पलीमूलं चित्तकं हस्तिपि-
प्ली । अदंष्ट्रा पिप्पली घान्यं विल्वं पाठा यमानिका ।
चाङ्गेरीसरसे सर्पिः कल्कैरैतैर्विपाचितम् । चक्षुष्य-
खेन दग्ना च तद्दृष्टं कफघातनुत् । अर्थासि यद्दृ-
शीदोषं मूलकच्छं प्रवाहिकाम् । युद्धं शक्तिमानाहं
हतभेदद् व्यपोहति” चक्रदत्तः

चाट पु० चु० चट-भेदे अच् । आदौ विश्वाससत्याद्य
पश्चात् धनापहर्त्तरि चौरि “चाटचारणदासेषु दत्तं
भवति निष्कलम्” स्मृतः । “चाटतस्करदुर्द्धत्तमहा-
साहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजारन्हात् कायस्यैश्च
विभ्रवेतः” वाच० । “चाटाः प्रतारकाः विश्वाश्च ये
परधनमपहरन्ति” मिताक्षरा

चाटपुट पु० “गुरुर्लघुं सुतश्चैव भवेच्चाटपुटाभिधः” सङ्गी-
तदामोदरोक्ते तात्पर्ये ।

चाटु पु० न० चट-जुष् । प्रियवाक्ये श्रमिथ्याप्रियवाक्ये
(खोसासुदेरकथा) च । “कुर्वन् चाटुश्चहाषि अयत्नक-
लया गिरा” हरिवं० २० । “नो चाटुश्चखं कृतं न
च दशा हारोऽनिके वीक्षितः” सा० द० । स्वार्थे क ।
अत्रैवार्थे “विश्वव्यचाटुकशतानि रतान्तरेषु” सा० द०

चाटुकार त्रि० चाटुं करोति । हेत्वादौ प्राप्स्य टस्पा-
वादेन “न शब्दज्ञोकेत्यादिना” पा० अष् । सतत चाटु-
वाक्यकर्त्तरि । “चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य
या” सा० द० ।

चाटुपटु पु० ७त० । भण्डे (भाण्ड) हारा० ।

चाटु(टूली)लील त्रि० चाटुषु लीलः (उल्लोलः । (खोसा-
सुदे) चाटुकारे हारा० ।

चाटुवटु पु० ७त० । विदूषके क्रोडासहचरे भण्डे ।

चाटुक्ति स्त्री इत० । प्रियकथने । चाटुवाक्यस्थोक्तिर्यत् ।
शेववायाम् हारा० । [क्यङ्कात्वे ।

चाणक पुंस्त्री चाणक्यस्य ज्ञानः अष् यलोपः । चाण-
चाणकीन न० चाणक्य भवनं चेतं खञ् । चाणकोत्पत्ति
योग्यत्वे ।

चाणक्य पु० चाणक्यस्य सुनेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । वात्-
स्यायने चन्द्रगुप्तमन्त्रिषि कौटिल्ये “नव नन्दा भविष्यन्ति
चाणक्योयान् हनिष्यन्ति” विष्णु पु० । चन्द्रगुप्तशब्दे दृश्यम्
सङ्घे नन्दवंशोत्खातेन मौर्यैः चन्द्रगुप्तं राज्येऽ-
भिषिक्तवान् । दृष्टव्यं कथायां तद्विदितः । चाणक्येन
प्रोक्तम् अष् । तत्कृतपत्न्ये शनीतिशास्त्रभेदे च ।
“चाणक्यं सारसंपहम्” चाणक्यम् । चाणक+स्वार्थे
भ्रञ् । शचणकशब्दार्थे ।

चाणक्यमूलक न० चाणक एव चाणक्यम् तद्विषयं मूलमस्य ।
(चाणक्यमूली) ख्याते मूलकभेदे । शब्दार्थे चि०

चाणू(नूर) पु० कंसानुचरे मल्लयुद्धाभिज्ञेऽसुरभेदे । “नागं
कुम्भवापीडं चाणू(नूरं) सृष्टिकं तथा” हरिवं० ४२अ० ।

“वराहश्च किशोरश्च मतौ दानवसत्तमौ । मल्लौ रङ्ग-
गतौ तत्र यातौ चाणू(नूर)सृष्टिकौ” हरिवं० ५५अ० ।
अस्य दन्त्यनकामध्यतेति कैचित् ।

चाणू(नूर)सूदन पु० चाणू(नूरं) सृष्टयति सूदि-ल्यु ।
वासुदेवे कृष्णे तद्वधकथा हरिवं० ८७अ० ।

“ततः क्रोधाभिताम्नाच्चः कंसः परमकोपनः । चाणू(नूर)-
रमादिशत्रुयुद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्” इत्युपक्रमे “दोष्या-
मानस्य कृष्णस्य चाणू(नूरं) पूर्वजीविनम् । प्राहरन्नु-
दित्ना मूर्द्ध्नि वक्षसाहृत्य जानुना । निःसृते साशु-
रधिरे तस्य नेत्रे सवन्वने । तापनीये यथा घण्टे
कक्षोपरि विलम्बिते । पपात स तुरङ्गस्य मध्ये निः-
सृतकोचनः । चाणू(नूर)ो विगतप्राणो जीवितान्ते
महीतले” । चाणू(नूर)सूदनादयोऽप्यत्र ।

चाण्ड पुंस्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा० अष् । शण्डस्यापत्ये ।
चण्डस्य भावो युवा० अष् । शण्डतायाम् न० ।

चाण्डाल पुंस्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अष् । चण्डाल-
शब्दार्थे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

चाण्डालकि पु० स्त्री चण्डालस्यापत्यम् इज् “व्यासवह-
निषादचाण्डालेत्यादि” पा० अकङ् । चण्डालापत्ये ।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्दत्ता ठक् । वीणाभेदे
अमरः । चण्डालेन कृता कुला० अष् । शचण्डालकृत-
वस्तुमात्रे त्रि०

चाण्डालिकाश्रम न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कोकासुखे
विगाह्याय गत्वा चाण्डालिकाश्रमे” भा० व्यास० २५अ० ।

चाण्डाली स्त्री चाण्डालाति आ+ञा+क गौरा० ङीष् ।
श्लिङ्गिनीलतायां राजनि० जातौ ङीष् । शचाण्डा-
लजाति स्त्रियाञ्च ।

चातक पुंस्त्री चत-याचने कर्त्तरि ख्वल् । सारङ्गे खनाम्
ख्याते खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । अयञ् पक्षी
तत्राहणेषु सुश्रुते पठितः । “तत्राहणा विकिराश्लेषु क्वा
“मधुराः कषाया दोषशमनाश्चेति” सामान्यतस्तद्गु-
णास्ततोक्ताः । “स्यगयन्त्यमूः शमितचातकार्ष्णराः”
माघः । “किं चातकः फलमपेक्ष्य सवज्जपाताम्” उद्भटः ।

चातकानन्दन पु० चातकमानन्दयति आ+नन्द-षिच्-ल्यु ।
शवर्षाकाले राजनि० । शमेघे । वृष्टिजलपानस्य चातक
व्रतत्वेन मेघस्य तथात्वम् ।

चातकाष्टक न० काव्यभेदे काव्यसंपद्ये दृश्यम् ।

चातन न० चत-षिच्-ल्युट् । अर्हने शपीङ्गे च ।

चातुर लि० चतुर एव स्वार्थे अष् । १चतुरे २नियन्त्रि
३नेत्रगोचरे मेदि० । चतुर्भिर्द्वयते शेषकोऽष् । “च-
तुरक्रयुक्ते २शकटे न० सि० कौ०

चातुरच्च न० चतुर्भिर्द्वैर्निष्पाद्यते अष् । १क्रीडाभेदे
२उपधानभेदे (गात्रवाचिञ्) पु० मेदि० ।

चातुरर्थिक पु० चतुर्षु अर्थेषु विहितः ठक् । “तद-
स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि” ०४।२।६७। “तेन निर्दृत्तम्”
६८। “तस्य निवासः” ६९। “कद्रुमवञ्च” ७० पा०
३२। चतुष्कोक्तार्थेषु विहिते प्रत्ययभेदे । “जनपदे लुप्”
पा० । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्”
सि० कौ० ।

चातुराश्रमिक लि० चतुर्षु आश्रमेषु विहितः ठक् ।
ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिते धर्मे । “चातुर्विद्यं यथावर्षं
चातुराश्रमिकान् परम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि शान्शतान्
लोकभावनान्” भा० आ० १५ अ० ।

चातुराश्रम्य न० चत्वार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्म० ततः
ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । ब्रह्मचारिण्यहस्यवानप्रस्थ-
भिक्षुकहृषेण आश्रमेषु “चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातु-
राश्रम्यमेव च” भा० शा० ४६ अ० ।

चातुरिक पु० चातुरीं वेत्ति ठक् । सारथौ जटाधरः ।
चातुरी स्त्री चतुरस्य भावः ष्यञ् भिन्वात् ङीष्प्रलोपो ।
चतुरतायां “तद्गुणचातुरीतरी” नैष०

चातुर्जातिक न० चतुर्जातकएव स्वार्थेऽष् । गुडत्वमेवा
नागकेशररूपे गन्धचतुष्टये राजनि० ।

चातुर्हृश्र न० चतुर्हृश्रां दृश्यते शैषिकोऽष् । १रक्षसि
सि० कौ० । चतुर्हृश्रां भवः सन्निभेला० अष् । २चतु-
र्हृश्रीभवे लि०

चातुर्हृश्रिक पु० चतुर्हृश्र्याम् अनध्यायेऽधीते ठक् । चतु-
र्हृश्र्यामध्येतरि । “शिष्यं हन्ति चतुर्हृशी” मनुना
तस्या अनध्यायतोक्तेस्तथात्वम् ।

चातुर्भद्र न० चतुर्भद्रमेव स्वार्थे अष् । नागरातिविषा-
सुक्तागुडचौरुमे द्वयचतुष्टये राजनि० ।

चातु(र्थ)थिक पु० चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भवः ठक् वुञ् वा ।
चतुर्थचतुर्थदिनजाते ज्वरभेदे “चातुर्थ(र्थ)कोज्वरोरुश्री
हान्ये चैव ज्वरास्ततः । अम्बूलं हरिद्रा च सर्प-
स्यैव च कञ्जुकम् । सर्वाज्वराणां घृणोऽयं हर-
चातुर्थ(र्थ)कस्य च” गरुडे १८७ अ० ।

चातुर्वर्ष्य न० चत्वारो वर्षाएव चतुर्वर्ष्या० स्वार्थे ष्यञ् ।

ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्षेषु “चातुर्वर्ष्यं” मया वृष्टं
गुणकर्मविधानयः गीता ।

चातुर्भद्रावलीह पु० चतुर्भिर्भद्रैर्निर्दृत्तः अष् कर्म० ।
“कटफलं पौष्करं शृङ्गी कण्ठा च मधुना वृह ।
काशश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो वेहः कफान्नहत्” “चक्रद-
त्तोक्ते अयवेहभेदे ।

चातुर्भौतिक लि० चतुर्भिः पृथिव्यप्रजोवातुभिर्निर्दृत्तः
ठक् अतुश० द्विपददृष्टिः । चतुर्भिर्भूते निर्द्वादिते देहादौ
नैयायिकादिमते आकाशस्थारण्यकत्वाभावात् चार्वाक-
मते आकाशस्थाभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारण्यता ।
वेदान्यादिमते देहस्य वायुभौतिकत्वमिति भेदः । यद्यपि
मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वं नैयायिकैरङ्गीकृतं तथापि
अन्यभूतानां तत्रोपलब्धकत्वात् चातुर्भौतिकत्वम् इति
विवेकः ।

चातुर्भद्राराजिक पु० चत्वारो भद्राराजिकाः स्नाकार
त्वेनास्तुस्य प्रज्ञा० अष् । परमेश्वरे “भद्राराजिक
चातुर्भद्राराजिक” भा० शा० ३४० अ० नारदकृतविष्णु-
स्तुतौ । भद्राराजिकानां च चतुःसंस्कृतमन्त्रदेवतात्वात्
तस्य तदात्मकत्वेन तथात्वम् ।

चातुर्मास लि० चतुर्षु मासेषु भवः अंसंज्ञायाम् अष् ।
चतुर्षु मासेषु भवे । २रहौ शौचमासां च स्त्री ङीष् ।
संज्ञायान्तु यद्ये अयः । चातुर्मास इत्येव तच्छब्दे दृश्यम्

चातुर्मासिक लि० चतुरोमासान् व्याप्य ब्रह्मचर्यं गच्छ ठक् ।
चतुर्मासव्यापकब्रह्मचर्यं युक्ते कर्माणि । यद्ये तु
“चतुर्मासान् ख्योयज्ञे” वार्ति० अत्र चातुर्मास इत्येव ।

चातुर्मास्य लि० चतुर्षु मासेषु भवोयज्ञः “चतुर्मासान्
ख्योयज्ञे” वार्ति० अत्र । चतुर्मासमाध्ये अन्नभेदे ।

चातुर्मास्ये च चत्वारि पक्षाणि वैश्वदेववृहस्पतिप्रघासशाक
मेघमुनाशीरीयसंज्ञानि । तत्कर्त्तव्यप्रयोगादि का० श्रौ०
५ अध्यायादौ दृश्यम् । तदारण्यकावच फाल्गुनीपूर्णि-
मोत्तरं प्रतिपदि तत्रोक्तः । २वार्धिकचातुर्मासकर्त्तव्ये त्रते च
यथाह वराहपु० “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामघापि
वा । चातुर्मास्यत्रतारण्यं कुर्वीत् कर्कटसंक्रमे । अभावे
तु त्रवारकेऽपि मन्त्रे च नियमं त्रती । कार्तिके शुक्ल
द्वादश्यां विधिवत् तत् समापयेत् । चतुर्ष्वपि हि तद्दीर्घं
चातुर्मास्यं त्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु
द्वादश्यां तत्र समापयेत्” । मावृत्ते “चतुरो वार्धिकान्
मासान् देवस्रोत्पादनावधि । मधुसूरोभनेजित्वं नरो गुह

विपर्जनात् । तैस्त्वस्र वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैस्त्वपरित्वात् शत्रुनाथः प्रजायते । उभते सन्ततिं
 दोषं स्वाधीपाकमभक्षयन् । सदा मुनिः सदा-
 योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिनीं दमोजखी
 विष्णुमङ्गलं जायते । एकान्तरोपवासेन विष्णु
 लोकाववाप्तुयात् । धारणास्यसोम्राश्च गङ्गास्नानं दिने
 दिने । ताम्बू लवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते । घृत
 त्यागात् सुखावस्थं सर्वस्त्रिग्वपुर्भवेत् । फलत्या-
 नेन मतिमान् वज्रपुत्रश्च जायते । नमोनारायणायेति
 नत्वाऽनंशजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दुग्-
 दानजं फलम् । एवमादिमृतैः पार्थ ! तृष्टिमावाति के-
 शवः । “अक्षयं यतिमधिकतमं काठकण्ठहृत्म् । एकराजं
 वसेत् घासे नगरे पञ्चराजकम् । वर्षाभ्योऽन्यत् वर्षांश्च
 मासांश्च चतुरो वसेत्” । एतदशक्तविषयम् । “जङ्ग-
 वार्धिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवाची” इति शङ्खोक्तः ।
 “चातुर्मास्यगते वा (द्वितीया) त्व” ति०त० अनध्यायोक्तौ
चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री “आषाढे फाल्गुनोर्जेषे वा
 द्वितीया विष्णुश्च वै । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति
 महर्षयः” इति स्मृत्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुष्के
चातुर्थ्यं न० चतुरस्य भावः ध्वज् । चतुरतायां दक्षतायाम्
 “चातुर्थं सुव्रतमनोभववा रतेषु” वा० द० “संभोगस्त्रेह
 चातुर्थ्यं हीनवास्यमनोहरैः” भा० आ० १६०५ ।
चातुर्वर्ष्यं न० चत्वारो ब्राह्मणादयोवर्षा एव स्वार्थे ध्वज् ।
 ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्षेषु चातुर्वर्ष्यं मया स्मृतमिति
 गीता । भावे-ध्वज् । २ चतुर्वर्षधम् । वर्षभेदेन धर्म-
 भेदाः शङ्केभं दर्शिताः यथा ।
 “चातुर्वर्ष्यं हिताथयं शङ्कुः शास्त्रमथाकरोत् । यजनं
 याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिपद्द्विधाध्ययनं
 विप्रः कर्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च
 यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मदं परिकीर्त्तितम् ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । क्षत्रिगोरक्ष
 वाण्यश्च वैश्यस्य परिकीर्त्तितम् । शूद्रस्य द्विज-
 शुश्रूषा सर्वशिल्पानि चाप्यथ । चषा सत्व दमः
 शौचं सत्यं धामविशेषतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य
 स्वयोवर्षां द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु
 विज्ञेयं मौञ्जवन्धनम् । आचार्यस्तु पिता प्रोक्तः
 धार्मिको जननी तथा । ब्रह्मचलविशाङ्गैव मौञ्जी-
 वन्धनजन्मनि । विप्राः शूद्रघमास्ताद्विज्ञेयास्तु विच-

क्षयैः । यावद्भेदे न जायन्ते द्विजातयः सु तत्परम्” ।
 “ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चेति वर्षांश्चत्वारः ।
 तेषामाद्याद्विजातयः । तेषां त्रिषेकाद्यः क्षत्रिगान्तो
 मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्माः, ब्राह्मणस्याध्यापनं
 क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य
 द्विजातिशुश्रूषा । द्विजातां यजनाध्ययने । अथैतेषां
 वृत्तयः ब्राह्मणस्य वाजनप्रतिग्रहौ, क्षत्रियस्य क्षिति-
 त्वायं, क्षत्रिगोरक्षवाण्यश्चक्रुषीदयोनिषोपशानि वैश्यस्य,
 शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपदानन्तरा वृत्तिः” विष्णुसं० ।
चातुर्हीटकं पु० चतुर्हीटप्रतिपादकपन्थस्य व्याख्यानः
 अदत्त्वात् ठक् । चतुर्हीटप्रतिपादकपन्थव्याख्याने ।
 चतुर्हीटर्षां कर्म चक्षु । चातुर्हीटं चतुर्षां हीटर्षां
 कर्मणि । चतुर्हीटशब्दे उदा० ।
चातुष्टयं पु० चतुष्टयं कलापस्यलक्षितं वेत्ति अधीते वा अथ ।
 “स्वत्वाच्च कोपघात” पा० कोपघात् प्रत्ययस्य लुको-
 विधानात् अथ च कोपघत्वाभावात् न लुक् । चतुष्टय
 इत्यभिज्ञे
चातुष्प्राश्यं न० चतुर्भिरध्वर्यु ब्रह्मादिभिर्ष्वत्विभिः प्राश्यम्
 ततः स्वार्थे ऽच् । चतुर्ष्वत्विजां भोजनपध्याप्ते
 षोदने । “चातुष्प्राश्यभोदनं पचन्ति” यत० ब्रा० २।१।४।४।
 “दर्शपोष्यं सासानीमानोदक्षिणाग्निपकं चातुष्प्राश्यं
 ब्राह्मणान् भोजयेत्” का० श्रौ० ४।६।१० ।
चातु न० चाय-करणे ड् । अग्निमन्थनवन्नावयवभेदे ।
 अग्न्युच्चारणशब्दे ६३ पृष्ठे दृश्यम् । तत्र च पृष्ठे चत्-
 मिति पाठः प्राचीनसुद्वितयन्यपाठानुसारेण प्रमादात्
 सुद्वितः सर्वत्र चात्त्वित्त्वेव पाठः साधुः का० श्रौ०
 ४।८।२६ इत्यत्राद्ये तत्स्वरूपपादिकम् कर्क आह ।
 “अथे पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखे स्थिते मन्थनं कुर्यात् । तत्र
 च प्रथममधरारण्यसुत्तारयां निधाय उत्तरारण्या
 ईशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्वाङ्गुलविपुलं प्रमथ्यं
 क्षिप्वा तस्य मूलं चालवुक्ते प्रवेष्ट्य अधरारण्या मूला-
 दष्टाङ्गुलं त्वङ्गा अथात्र हादशाङ्गुलं त्वङ्गा तदन्तरात्वे
 अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वारण्यान्ने मथ्यानं कृत्वा
 चालवुक्तेप्रोतस्य प्रमथ्यस्याप्यं तत्र निधाय चात्वाप्य
 कीलकापयोपथ्युदमयाभौवीर्षीं निधाय मन्थं चार-
 वित्वा चालं नेत्रेण प्रदक्षिणं लिखेद्वित्वा तथा
 मन्थनं कुर्यात् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यज-
 षानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति पत्नी चालं

नेत्रेषु निर्वेद्यवित्वा मन्वनं करोति तथा शाखान्तरादध्व-
 र्नु च तन्नादध्वर्णुः प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्वतीति”। चान्द्रं च
 खादिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं वर्तलम् अथ लोहकीलयुक्तम्
 गुप्ते प्रमन्वापप्रवयनार्थगर्तयुक्तम् मूलेऽप्ये च लोह
 पट्टिकाया संयुक्तं कार्यम्”। “सौवीची च खाद्री
 द्वादशाङ्गुलदीर्घा चत्वारङ्गुलविपुलाधोभागे सभा चात्वाप-
 स्थितकीलकोपरिस्थापनाद्यलोहपट्टिकायुक्ता उपरि-
 भागे वर्तुला च कार्या । नेत्रं च गोवालयस्य स्रव-
 स्त्रिष्टत् व्यासमात्रं कार्यम् । केचित् प्रमन्वापेष
 मन्वन्ति, अपरे तु मूलेन”

चात्वाल ५० चत-वालय् । १यस्रुगुच्छे २२र्धे १७ताने
 ४७तले च निम्नः ४७उत्तरवेद्यङ्गे स्रुत्सूये ५५तत्कतावटे
 च “चात्वालोत्करान्तरेण सञ्चरः” का०श्रौ० १।३।४३।
 “चात्वालय उत्करश्चात्वालोत्करौ तौ अन्तरेण
 तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्याधिं संचरः गमना-
 नमनमागौभवति । अथ च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रघा-
 समहाह्विःपशुसोमेण चैवः चात्वालस्यैष्येव सन्त्वात्
 सोत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेषु गमनागमने कार्ये” कर्कः।
 “तस्मात्वालं परिविच्यति सा चात्वालस्य मात्वा मात्वा
 मात्वास्ति यत्नैव स्वयं मनसा मन्वेताप्येखोत्करं तस्मात्वालं
 परिविच्यते” शत० ब्रा० १।५।१।२६। “सा चात्वालस्य
 मात्वा यैषोत्तरवेदैरुक्ता सैवेतर्थाः चात्वालखननोत्पन्न-
 यैव स्रुदोत्तरवेदिकरण्यात्” भा० ।

“चात्वालं चात्वालवत्सु” आश्र० श्रौ० १।१।६। “चात्वा-
 लोनामावटः पशुसोमादिस्त्रिंशति येषु उत्तरवेद्यर्थं यत्न
 स्रुत् चात्वास्तुयते तद्वत्सु” भा० रा० उक्तेः उत्तरा-
 वेद्यर्थस्रुदाहरणजातावटपत्र चात्वाल इति गम्यते ।

चानराट न० चनराटस्येदम् अण् । चनराटन्टपस्याखाने
 तस्मिन्स्रुदे परे दिक्शब्दा अनोदान्ताः । “पूर्वचा-
 नराटम्” सि० श्रौ० ।

चान्द्रनिक लि० चन्द्रेण सम्पद्यते ठक् । चन्द्रेण कृतशोभे
 “वपुश्चान्द्रनिकं यस्य कार्यवेदनिकं सुखम्” भट्टिः ।

चान्द्र लि० चन्द्रस्येदम् अण् । चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ
 २तन्माने च । “अर्कादिनिः स्रुतः प्राचीं यदुवात्सहरहः
 शशी । तस्मान्द्रमानसंगेषु शोभा द्वादशभिस्त्रिभिः”
 सू० सि०

“छयान्त् सभासं तस्मात् विनिश्चतः पृथग्भूतः संशुद्धो-
 हरहः प्रतिदिनं यत् यत्स्रुत्प्रामितं प्राचीं पूर्वां

दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्सु तत्सन्तरां-
 शमितम् । ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथै-
 तद्रूपेभागेः क्विचिद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह ।
 अशैरिति । भागैस्तुकारात् सूर्यं चन्द्रान्वरोत्स्रस्य
 तद्रूपत्वात् । द्वादशभिर्द्वादशस्रुत्प्रामितैश्चिर्त्तया । एकं
 चान्द्रदिनं त्रैयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति सूर्यं चन्द्र-
 योगश्चान्द्रदिनप्रदत्तेः पुनर्योगे माससमाप्तेर्भगणान्तरेण
 चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिर्वेदि-
 भगणांशान्तरं तदैकेन किमिति । द्वादशभागैरेकं चान्द्र-
 दिनम् । “दृशः सूर्येन्दुसङ्गमः” इत्यभिधानाद्दृश्याधिकमा-
 सस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिचान्द्रदिनरूपेति । अथ
 चान्द्रव्यवहारबाह” र०न० “तिथिः करणसङ्घाहः सौरं
 सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण
 स्रुत्तते” सू० सि० ।

“तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिक्कस्रुद्वाहो दिवाहः
 सौरं चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतव्याद्युत्पन्न-
 रूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवाससमनानां क्रिया
 करणम् । तथा सस्रुत्तयार्थकः । चान्द्रमानेन स्र-
 च्चरते अङ्गीक्रियते । अथ चान्द्र भासं प्रस्रुत्तात्
 पितृमानं चाह” र०ना० ।

“त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृस्रुत्तः स्रुतम्”
 सू० सि० “कालेन येनेति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं
 विवरेण मया । मासः सचान्द्रोऽङ्गुलमयाः सुरामः
 पूर्वेष्वः । २६।११।५० । स्रुत्तुदिनप्रमाणम्” सि० सि०
 “दर्शान्ते किल शशी रविस्था युक्तो भवति । ततोद्वावपि
 पूर्वतो गच्छतः । तयोः शशी शीघ्रगत्वात् प्रत्यङ्कं गत्य-
 न्तरेणाप्रतो याति । एवं गच्छंश्चक्रकला २१६०० तस्य
 सन्तरं यदापतो याति तदा रविस्था योग्येति । तयोः
 कालसौरन्तरालं चन्द्रमासः । तत्प्रमाणस्रुत्तुपातेन ।
 चन्द्रार्कयोर्मध्यगती व्यादौ सम्यक् सावयवे कृत्वा यदि
 गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलातस्येनान्तरेण
 कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभन्ते ।
 २६।११।५० । प्रमिता० । अधिकं गौश्चान्द्रशब्दे
 २७१५ पृ० दृश्यम् । आपस्तम्बः “चन्द्रमाः कण्ठ-
 पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । सन्निकर्षादपारभ्य सन्निक-
 र्षावधिः परम् । चन्द्रार्कयोः रवेर्मासश्चान्द्र इत्यभि-
 धीयते” विष्णुस० । २चान्द्रायश्चरते न०। “चान्द्रं कच्छं
 तद्वत्” च स्रुत्तुचलविश्रां विधिः” प्रा० त० । “चान्द्रं

चान्द्रावचम्" रघु० । १चन्द्रज्ञानमथौ पु० हेमच० ।
१चन्द्रसम्बन्धिमाले लि० स्त्रियां ङीप् "गुरुत्वावगानुगां
विभक्तु चान्द्रीमभिनमः त्रियम्" भावः । सा च पूर्वोत्-
कस्तकायां राजनि० । इच्छार्ङ्गे न० राजनि० ।
७स्रगशीर्षनक्षत्रे न० तस्य तद्देवताकत्वज्ञानेषाम्
४६७ पु० उक्तम् [राजनि० ।

चान्द्रक न० चान्द्रमार्ङ्कमिव कावति कै-क । शुक्लप्राग्
चान्द्रपुर पु० १पूर्वदेशस्थे देशभेदे १तद्देशवासिषु व० व० ।
स च देशः "अथ पूर्वस्याम्" इत्युपक्रमे "चान्द्रपुराः
सूर्यकशांस" इ० स० १४४० कूर्मविभागे उक्तः ।

चन्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽंशोऽस्याम् । चन्द्रभागा-
नद्याम् चन्द्रभागाम्भे इत्यम् ।

चान्द्रमस लि० चन्द्रमसइदम् अथ । १चन्द्रसम्बन्धिनि
दिनमासादौ । "तिथिचान्द्रमसं दिनम्" लि० त०
स्यार्थं सिद्धान्तोपवाक्यत्वे न पठितम् । २स्रगशीरोनक्षत्रे
न०तस्य तद्देवताकत्वाम् । १चन्द्रसम्बन्धिमाले लि०
स्त्रियां ङीप् "बन्धोदथा चान्द्रमसीव खेसा" । "पद्मा-
त्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम्" कुमा० । "सुरद्विगचान्द्र-
मसी सुधेव" रघुः ।

चान्द्रमसायनि पु० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फ्रिञ् ।
दुधपक्षे हला० । पुषी० । चान्द्रमसायनोऽप्यत् ।

चान्द्रमास पु० कर्मा० । चन्द्रसम्बन्धिमासे चान्द्रम्भे इत्यम्
चान्द्रव्रतिक पु० चान्द्रतलं चान्द्रायणं वा व्रतमस्यस्य
उत् । १चन्द्रतलव्रताचारिणि ऋषे । "परिपूर्णे यथा-
चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन्
स चान्द्रव्रतिको ऋषः" मनुः । २चान्द्रायणव्रता-
चारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रस्थाननिवायनमत्र पूर्वपदात् संज्ञायां
अत्वम् । संज्ञायां दीर्घः स्वारोऽण् वा । वृत्तभेदे तद्भेदा-
दिकं भिता० उक्तं यथा । "तिथिद्वया चरेत्सिद्धान् शुक्ले
शिल्पसुहसंभितान् । एकैकं ह्यासवेत् कल्पे, पिण्डचान्द्रा-
यणञ्चरन्" या० । "चान्द्रायणास्वर्गस्य कृत्वा मयूरास्व-
प्रतिभितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथि
वद्व्या चरेत्कवेत् यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु
चन्द्रकलानामेकैकशोद्विद्विर्भासे । तद्वत्पिण्डान् प्रति-
पक्षे को द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशोवर्चयन् भव-
वेद् यावत्पौर्णमासी ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश्यां पाषाण्
भुक्त्वा ततः कल्पपक्षे प्रतिपदि, षष्ठदश्यां द्वितीयायां

तयोदयेत्येवमेकैकशो पाषाण् ह्यासयञ्चोयाद्या-
वञ्चतर्दशौ । ततश्चतुर्दश्यामेकं पाषं यस्मित्तेन्दुचयेऽ-
यांडुपवसेत् । तथा च वशिष्ठः । "एकैकं वर्चयेत्पिण्डं
शुक्लकल्पे च ह्यासवेत् । इन्दुचये न भुञ्जीत एष चान्द्रा-
यणो विधिरिति" । चन्द्रस्थाननिवायनं चरन् यस्मिन्
कर्षेण ह्यासद्विभ्यां तच्चान्द्रायणम् संज्ञायान्दीर्घः
(अत्वञ्च) इदञ्च यवत्पुनान्वोरशीयो मध्ये स्ववीय
इति यवमध्यमिति कथ्यते । अतदेव व्रतं यदा कल्प-
पक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणातुषीयते तदा
पिपीलिकामध्यमिव ह्यसिद्धमवतीति पिपीलिकातनु-
मध्यमिति कथ्यते तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कल्पप्रति
पदि चतुर्दश्यां पाषाण्भुक्त्वाकैकपाषापचयेन चतुर्दशीं
यावद्भुञ्जीत ततश्चतुर्दश्यामेकं पाषं यस्मित्तामावासा
यासुषोप्य शुक्लप्रतिपद्ये क्रमेण यासव्याञ्चीयात्तत एकैकोप-
चयभोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्तमाने पौर्णमास्याम्पञ्चदश-
यासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता ।
तथाच वशिष्ठः । "भासस्य कल्पपक्षादौ पाषाण्पद्याञ्चत-
र्दश्यां पाषापचभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् । तथैव
शुक्लपक्षादौ पाषम्भुञ्जीत चापरम् । सासोपचय
भोजी सन् पक्षशेषं समापयेदिति" यदा ह्येकस्मिन् पक्षे
तिथिद्विह्यासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति षष्ठदश्या
वा तदा पाषाणामपि द्विह्यासौ वेदिकस्यौ "तिथि
द्वया पिण्डाञ्चरेदिति नियमात् । गौतमेन त्वत् विशेषो
दर्शितः "अथातचान्द्रायणनस्योक्तोविधिः । कुरु
मपनं व्रतञ्चरेत् । शोभूताम्पौर्णमासीसुपवसेत् । व्याप्या-
यस्व" (ऋ० १।१।१६ः) "सन्तो पर्यासि (१७) नवीनवः"
(ऋ० १०।८।१६ः) इति चैताभिसर्गस्यमन्त्र्यहोमो
हविप्रश्नानुमन्त्रणस्यमन्त्रमसः । "यद्वेधादेवहेड-
नम्" इति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । देवकतस्वेति
श्वान्ते समिद्धिसिद्धिभिः । स्यो भूमवःस्वः महः जनः
मपः सत्यं ययः श्रीः जर्क इट् ओजः तेजः
सुखः धर्मः शिवः इत्येतैर्पाषाणुमन्त्रणम् । प्र-
द्विमन्त्रं मनसा नसःस्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव पाषा-
णानुभुञ्जीत यासप्रमाणमासाधिकारेण चरन्मस्यस्रुकल्प-
यावकप्रयोदधिघृतमूषफलोदकानि ह्योपुत्तरोत्तरमश-
क्तानि पौर्णमास्यां पञ्चदश्यां पाषाण् भुक्त्वाकैकपाषयेना-
परपक्षमञ्चीयात् । अभावास्यायामुपैर्कैकोपचयेन पूर्व-
पक्षं विधरीतमेकैकाम् एष चान्द्रायणो भासः" इति । कल्प

यासप्रमाणमास्याविकारेणैति यदुक्तलङ्काभिप्रायम्
 तेषां शिख्यण्डपरिमितपञ्चदशप्रासभोजनाशक्तेः । श्री-
 रादिद्वयहविषां शिख्यण्डपरिमितत्वन्तु पथेपुटिकादिना
 सम्पादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डाद्रांमलकादीनि तु
 प्रासपरिमाणानि स्यान्तरोक्तानि शक्तविषयाणि शिख्य-
 ण्डपरिमाणाङ्गुत्वात्तेषां, यत्पुनरत्र 'श्रीभूतास्यौर्णभासी
 सपवसेदिति' चतुर्दशप्रासप्रासभिमिधाय पौर्णमास्यास्य
 दशप्रासान् भुङ्क्तेत्यादिना द्वाविंशदहरात्मकत्वं चान्द्राय-
 णस्योक्तम् तत्पश्चान्तरप्रदशनार्थम् न सार्वत्रिकम् ।
 योगेश्वरादिवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शित-
 त्वात् । यद्येत्सर्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे
 चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तनानु-
 पपत्तिश्च । चान्द्रायणान्तरमाह"मिता०। "यथा कथञ्चि-
 त्पिण्डानाङ्गुत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रा-
 यणमथापरम्"या० । "पिण्डानाङ्गुत्वारिंशदधिकं शतद्वयं
 मासेन भुञ्जीत यथाकथञ्चित्पुतिदिनं मध्याह्नेऽप्यै प्रासान्
 तथा नक्तान्द्वयस्योत्तरस्यतरो वा । अथवैकस्मिंश्चतुरोऽ-
 परस्मिन् द्वादश वा तथैकरात्रस्योष्वापरस्मिन् षोडश
 वेत्यादि प्रकाराणामन्यतमेन शक्तप्रेषणया भुञ्जीतेत्येत-
 त्पूर्वाङ्गाञ्चान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं
 प्राससंख्यानियमः । किन्तु तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसं-
 ख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः "अष्टावष्टौ समश्रीया-
 त्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रा-
 यणञ्चरन् । चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्निप्रःसमाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणञ्चरन् । यथाकथ-
 न्निपिण्डानान्निस्त्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्रन्
 हविषस्य चन्द्रस्यैति सलोकतामिति । "तथा चत्वारिं-
 शच्छतद्वयान्नसंख्यकप्राससम्पाद्यस्यापि संप्रहार्षमपर-
 पृहणम् । यथाह यमः "तीर्क्षीन् पिण्डान् समश्री-
 याच्चियतात्मा दृढव्रतः । हविष्यास्य वै मासस्यचिचान्द्रा
 यणं स्मृतमिति" । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्र-
 गत्यनुसरणमपेक्षितमतस्त्रिंशद्दिनात्मकमावनमासेन नैर-
 न्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिद्विहासव-
 शेन पञ्चम्यादिप्रासभोभवति तथापि न दोषः । यदपि सो-
 मायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम् "गोष्ठीरं सप्त-
 रात्रन्तु पिबेत् स्नानचतुष्टयात् । स्नानत्रयात्सप्रात्रात् सप्त-
 रात्रं स्नानद्वयात् । स्नानेनैकेन षट्प्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुम्भ-
 नेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतङ्गुत्सवनाशनमिति" । तदपि

चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेनापि "अथातचान्द्रायणं
 मनुकमिष्याम इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकचान्द्रायण
 र्भिमिधाय" एवं सोमायनमित्यदिदेशस्याभिधानात् । यत्पुन
 स्नेन कृष्णचतुर्थीभारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायन
 उक्तम् "चतुर्थीभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन
 त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन
 प्रभृतं पुनश्चतुःस्तनान्ते या ते सोम ! चतुर्थी तनश्चाया नः
 पाहि तस्यै स्वाहा या ते सोम ! पञ्चमी षष्ठीत्येवं यथा-
 र्थास्तियहोमाएकमाप्राएताभ्यः पूतश्चन्द्रमसःसामान्यतां
 समानलोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति" । चतुर्विंशति-
 दिनात्मकसोमायनमभिहिततन्मदशक्तविषयम्"मिता० ।
 प्रायश्चित्तविवेकेऽत्र विशेषोऽभिहितो यथा
 "तत्र मनुः । "एकैकं ह्यासयेत् पिण्डं कृष्ये, शुक्ले च
 कर्षयेत् । उपस्य शक्तिपवस्यमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् । एष-
 मेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनि-
 यतसुरेचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्रीयात् पि-
 ण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यासी यति-
 चान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरश्रीयात् पिण्डान् विप्रः
 समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं
 स्मृतम् । यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समा-
 हितः । मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्"
 एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं
 यतिचान्द्रायणं सर्वतोमुखं शिशुसाङ्गम् । तथाच
 जावालः । पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणमथवा ।
 चान्द्रायणं तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं
 शिशुसाङ्गञ्च तस्यं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य
 मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं भवति ।
 शुक्लप्रतिपदारभ्ये यवमध्यम् । उभयत्नाभावाद्यावाम-
 भोजनम् । कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशप्रासभोजनाशक्ते
 ह्यासक्रमेण चतुर्दश्यामेकोप्रासः अभावास्यायामभोजन-
 मेव प्राप्नोति । तथाच वशिष्ठः "मासस्य कृष्णपक्षादौ प्रा-
 सानद्याच्चतुर्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं प्रास-
 शतद्वयं स्यात् । न चत्वारिंशदप्रासाधिकशतद्वयं तच्च
 याच्यवलकेनोक्तम् "यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छ-
 तद्वयम्" । इति "यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः
 समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते । संवत्सरेषु
 पौर्णमास्यामभावाद्यावां वा पञ्चदशप्रासभोजनेन संख्या-
 धूरसम्भवात् । अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतं न प्रति-

पदादेकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः “पौर्ण-
मास्यां पञ्चदश्यासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपञ्चमश्री-
यात् अमावास्यायासुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षं
विपरीतमेकेषाम्” । शङ्खलिखितौ “अमावास्यां व्रतोपा-
यनं यवमध्यम् । अमावास्यायां पञ्चदश पिंगुलानश्री-
यात्” । उपायनमारम्भः । युक्तञ्चेदम् “अमावास्या-
सुपोषणं पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः स्वर्यं प्रवि-
ष्टत्वात् अत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु षड्विंशद्
वाच्यत्वात् । जावालः “एकैकं वर्द्धयेदुपासं शुक्ले कण्ठे
च ह्रासयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं
चरन् द्विजः । एकैकं ह्रासयेत् पिंगुलं कण्ठे, शुक्ले च
वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्” ।
अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् “एकैकं ह्रासयेदिति कण्ठप्रति-
पदि पञ्चदश्यासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेको-
पासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ पासावेवं षड्विंशत्येव
चतुर्दश्यां पञ्चदश्यासाः सम्मथ्यन्ते पौर्णमास्यां चोप-
सासदिति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम् । एवं यव
मध्ये शुक्लप्रतिपदि एकोपासः एवमेकैकोपचयने पौर्ण-
मास्यां पञ्चदश्यासाः कण्ठप्रतिपदि चतुर्दश्यासा
एवमेकैकापचयेन अमावास्यायासुपवासः” । ऋषिचान्द्रा-
यणमाह यमः “तीर्त्स्वीन् पिंगुलान् समश्रीयाद्ययतात्मा
दृढव्रतः । हविष्याद्यस्य वै मासस्य चान्द्रायणं स्रतम्” ।
अत्र चत्वारिंशत्तद्वयसंख्या नास्ति । पासपरिमाण-
माह पराशरः । “कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावान् वा प्रवि-
शेन्मुखम् । एतं पासं विजानीयाच्छुद्धार्थं कायशोध-
नम्” । सकलचान्द्रायण एव चतुर्दश्यासुपवासं कृत्वा
अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्यः तत्फलमाह ।
वौधायनः । “शुक्लाश्चैव चतुर्दशीसुपवसेत् कण्ठां
चतुर्दशीं वा केशश्मशुनखरोमाणि वापयित्वा” इत्य-
भिधाय तियिनजलादिहोमं प्रत्यहसुक्तवान् विस्तर
भयाच्च लिखितम्” ।
“एकमासु विपापोविपापसा सर्वमेनोहन्ति द्वितीय-
मासु सपूर्वान् दशापरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तिञ्च
उनाति संवत्सरश्चासु चन्द्रमसः सन्नोक्तताम्नाप्रोतीति”
गौतमः । एवञ्च सर्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्र-
सम्बन्धिनो लोकस्यायनं यस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यव-
धेयम् । अस्य पुंस्त्वमपि “एष चान्द्रायणोविधिः” प्रा-
शुक्तस्यतेः अत्र तस्येदमित्यर्थे ऽपि तत्र चान्द्रायण

शब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वात् पुंस्त्वमित्यर्थे । चान्द्रा-
यणव्रताशक्तौ तत्प्रत्याम्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि०
व्याप्रस्तम्बः “क्रामात्मिकाश्चभोक्तृणां तन्वारीमासिना
नथा । ज्ञानात् कच्छाद्भृष्टमज्ञानादैन्द्वद्वयम्” तथा
रजकाद्यन्यजाधिकारे यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा
पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कच्छाद्भृष्टमाचरेज्ज्ञानादज्ञाना-
दैन्द्वद्वयम्” । ज्ञानतः कच्छाद्भृष्टं त्रिंशद्धेनुदानसमानं
विधायाज्ञाने तदर्द्धं चान्द्रायणद्वयं विदधाति । तेन
चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनुवः अर्थादिकस्त्रिंशच्चान्द्रायणे
सार्द्धं सप्तधेनुवः । यत्रैकमेव चान्द्रायणं तत्रार्द्धधेनु-
रसम्भवाद्देवकं देयम् । शिशुचान्द्रायणे तु पादोन
धेनुचतुष्टयम् । यतोऽत्र प्रात्यहिकाष्टपासपरिमाणेन
मासैकेन चत्वारिंशदुत्तरपासस्यतद्वयेन द्वात्रिंशदुत्तरस्य
रूपेति व्यवस्थया सार्द्धं सप्तदिनभोजनं पर्यवस्यति
सार्द्धं द्वाविंशतिषोपवासाः पर्यवस्यति । अतः सङ्कलनया
पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात् । यद्यपि यवमध्य
पिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरर्थे तावन्त एव यासास्तथा
पि वचचात् त्रुटिदुपवासैः क्लेशानिशयाच्च सार्द्ध-
सप्त धेनुवः । अत्र तु तदभावानुन्यायाच्च पादोनधेनुचत-
ष्टयमेव । एवं यतिचान्द्रायणसर्वतोसुखचान्द्रायणवि-
चान्द्रायणेषु बोध्यम्” प्रा० वि० ।

मिताचारायां विशेष उक्तो यथा

“चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्वयं
तदशक्तस्य प्रत्याम्नायस्तावनेव । यत्तु नश्चतुर्विंशति
भतेऽभिहितम् “अष्टौ चान्द्रायणे देवाः प्रत्याम्नाय
विधौ सदेति” तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रा-
यणप्रत्याम्नायविषयम् । सासातिक्कच्छविषयभूते पुनरुप-
पातके सार्द्धं सप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्ता-
वन्त एव । यच्च चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नानसुक्त-
म् । “चान्द्रायणं सृगारेष्टिः पवित्तेष्टिस्तथैव च । मितवि-
न्द्यापशुश्चैव कच्छम्भासत्वयन्तथा । नित्यनैमित्तिकानाञ्च
कास्यानाञ्चैव कर्मणाम् । इष्टीनाम्पशुवत्यानामभावे
चरवः सृताः” इति । तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु
कच्छम्भासत्वयन्तयेति कच्छाटकस्यत्याम्नातम् । तदति-
जठरमूर्खविषयम् । “चान्द्रायणस्त्रिभिः कच्छैरिति
दर्शितत्वादित्यसमतिपपञ्चेन ।” ऐन्दवादयो ऽथत्वात् ।

चान्द्रायणिकं त्रिचान्द्रायणभावर्त्तयति टच् । चान्द्रायण-
व्रताहुषाधिनि राजनि० ।

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण् । १चन्द्रपत्न्यां २स्त्रीत्वज्ञा-
याञ्च । तन्तुल्यगुभ्रत्वात् श्वेतकण्ठकार्याञ्च राजनि० ।
४चन्द्रसम्बन्धिन्यां स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा० ।

चाप पु० चपस्य वंशभेदस्य विकारः अण् । १धनुषि, अमरः
नेषवधिके २नवमे राशौ च “हृत्तुल्यमाष्टते चापै-
रसिचर्मायुधैः स्थले” मन्त्रः । “स चापसत्-
त्त्वञ्च विहृत्तमत्सरः” रघुः । “कस्यायमसितचापः
पञ्चशार्दूलक्षयः” भा० वि० ४२७० । ३हृत्तुल्यत्वाद्
“दलीकृतं चक्रसुशनि चापम् कोदण्डश्चक्रं खलु
तूर्यगोलम्” सि० शि० । ज्ञानभेदेन चापभेदा
नयनं च लोला० दर्शितं तत्र वार्क्यं ज्ञेयशब्दे २४०४
दर्शितम् । [शब्दार्थ चि०]

चापपट पु० चापशापावयवद्वय पटः पत्रमस्य । कियत्पटश्चे
चापल न० चपलस्य भावः कर्म या अण् । अविच्छेद्य-
कारितारूपे प्रयोजनं विनाऽपि पाण्ड्यादेश्चालनरूपे वा
१चपलकर्मणि चपलशब्दे उदा० “मातृसूर्यद्वेष-
रागादेश्चापलं तनवस्थितिः” सा०द० २उक्तलक्षणे नव-
स्थाने च । अण् । चापल्यमप्यत्र ।

चापिन् पु० चापोऽस्यस्य इनि । १धनुर्द्धारिणि योद्धभेदे ।
२शिवे पु० “त्वं गदी त्वं शरी चापी खड्गाङ्गी कर्भरी
तथा” भा०शा० २८६४० । दक्षकृतशिवस्तुतौ १धनुराशौ
च । “चापी नरोऽञ्जनी मकरोऽम्बगास्यः” जग्नो०त०

काफट्टि पु० स्त्री चफट्टेरेपत्यम् इज् । चफट्टेरेपत्ये
स्त्रियां ङीप् । यूनितौल्लला० फक्त् तस्य न लुक् ।
चाफट्टायनि यूनितदपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

चामर पु० न० चमर्याः विकारः तत्पुष्कनिर्मितत्वात् ।
चमरीपुष्कततत्राजने अमरः । चामरलक्षणादिकसक्तं
युक्तिकल्पतरौ यथा

“अथ चामरोद्देशः । “हस्तद्वयोद्धतः शुक्रः सुवर्ण
बलिमूषितः । ह्रीरेणालङ्कृतो राक्षसं भव्यमानसुखं
प्रदः । बलेश्चामरदैर्घ्याद्वा आयामलं प्रकाशितम् । भव्यो
भद्रोजयः शीलः सुखः सिद्धखलः स्थिरः । विनश्ये
कैरुसंभृद्भ्रादिनेशादिदिशां भुवाम् । सौवर्णं राजतं
युष्मं त्वैशानां महीभुजाम् । योजयेदिति निश्चिन्त ब-
निकम्पनकर्मणि । स्थलजं जाङ्गलोराजा दानूपो जलजं
वहेत् । हीरञ्च पद्मरागश्च वैदूर्यं नीलएव च ।
मणिवैलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । शुक्रो
रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् । चामरो राज-

केशस्य न सामान्यस्य भूपतेः । न भव्यमानसो नूनं
चामरं गुणमावहेत्” । अथ चामरपरीक्षा । “स्थलजं
जलजं चेति चामरं द्विविधं विदुः । मेरौ हिमालये
विन्धेः कैलासे मलये तथा । उदयेऽस्तगिरौ चैव
गन्धमादनपर्वते । एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्यो भव-
न्ति हि । तासां बालस्य ज्ञायते चामरेत्यभिधा भुवि ।
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रा मता विन्ध्य-
जाः कैलासादसिताः स्मिता मलयजाः शुक्लास्तथा
पिङ्गलाः । आरक्ता उदयोद्भवामरजा आनीलशुक्ल-
त्वपः कृष्णाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्वप-
चामराः । अन्येषु प्रायशः कृष्णाचामराः सम्प्रयन्ति-
हि । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातय स्ताश्चतुर्विधाः ।
चमर्यः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहाः । दीर्घ-
वालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः । विरलाः
स्तनुपर्वाश्चमर्यो ब्रह्मजातयः । विना संस्कार
मथासां चामरं विमलं भवेत् । दीर्घवालाः सुगुरवः
क्षत्रियास्तु श्रेयं घनाः । विज्ञेया स्यूलपर्वाश्चमर्यो
वैश्यजातयः । संस्कारे चायसंस्कारे न स्वभावं त्यजे-
दिदम् । खर्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गाः श्रेयं घनाः ।
चमर्यस्तनुपर्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः । संस्कारे-
णापि मलिनभासां चामरमिष्यते । दीर्घता लघुता चैव
स्वच्छता घनता तथा । गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां
प्रकीर्त्तिताः । खर्वता गुरुता चैव वैशर्यं मलिना-
ङ्गता । दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ।
दीर्घं दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् । स्वच्छे-
स्याङ्गनकीर्त्तिभ्यां घने स्युः स्थिरसम्पदः । खर्वं खर्व-
युर्दृष्टं गुरुयुर्दुःखप्रदः । विरले रोगशोकाभ्यां मलि-
ने मृत्युमादिशेत्” । इति स्थलजम् । अथ जलजम् ।
“लवणेषु सुरासिर्पिर्दधितोयप्रयोऽक्षिपु । यद्योत्तरं गुण-
वहाश्चमर्यः सप्त सप्तसु । पुच्छानि तासां कृत्तानि
जन्तुभिर्भकरादिभिः । कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुण्य-
शालिभिः । लवण्यास्त्रिसुसूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वज्रौ क्षिप्रश्च बालश्चेत् किञ्चित् चटचटायते । इक्षु
सिन्धुद्ववं तासं चामरं विमलं लघु । मञ्जिका मशका-
श्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे । सुरास्त्रिजातं कल्पुं
कर्षूरं पुरुककशम् । तद्वन्धेनैव माद्यन्ति अपि वृद्धा मत-
ङ्गजाः । सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशास्यन्ति तस्य बीजनवायुना । जल-

सिद्धं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् । अस्य वातेन
नयेत्सु लघ्नामूर्च्छामदोभ्रमः । नारिष्टं न भयं तस्य
यस्येदं चामरं मृचे । क्षीरोदसन्नाहं श्वेतं दीर्घं
लघु घनं महत् । अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुण
विस्तरः । नात्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ।
हियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिबोलुपैः । एषां
पुत्रवदुच्चैयं जातिदोषगुणादिकम् । स्थलजे जलजे
चैव भाव्यमेतद्विषयम् । स्थलजं सुखदहं
हि दाहे मिषमिषायते । जलजं वज्रिदुदहं
महान् घूमसिद्धिरेत् । चामरत्पां समुदितिल्वेवं
लक्ष्यद्वयम् । एवं विस्तरं यो घत्ते स राजा सुख
मन्नुते । जलजं चामरं राजा यो घत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्मात्परात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नयति ।
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा । तस्ये
तामि विनश्रन्ति लक्ष्मीरायु र्यशो वलम् । नाहं वर्ग-
द्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् । संस्कारो वास्तुका-
यन्त्रे मन्त्रसन्निहादिभिः । तदुष्णसन्निहात्वात् कृति-
मत्वं विपद्यते ।

“सचामारे देवमसेविषाताम्” कुमा० । “गच्छन्सु-
लितचामरचारमश्रुम्” भाषः । “शशिप्रभं कृतसुभे
च चामरे” रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि वा डीप् । तत्कार्ये
भरतः ।

चामरयाह लि० चामरं मृच्छाति घह-अथ उप० सं० ।
चामरेण वीजनकर्त्तरि स्त्रियां टाप् सुभ्रवोघमते घष्
डीप् इति भेटः । ततः रेवत्या० अपत्ये ठक् ।
चामरयाहिक तदपत्ये पुंस्त्री । शिनि चामरयाहिनू
तत्कार्ये लि० स्त्रियां डीप् ।

चामरपुष्प(क) पु० चामरमिव पुष्पमस्य । १ क्रसुके, २ काशे,
३ केतके ४ आम्ने च मेदि० एषां चामरतल्यमुच्छ्रव
त्वात् तथात्वम् । वा कप् । तत्कार्ये जटा० ।

चामरिन् पुंस्त्री चामरमिव केयरोऽस्त्वस्य इति । १ घोटके
जटाघ० । २ चामरयुक्तभावे लि० स्त्रियां डीप् ।

चामीकर न० चमीकरे स्वर्णाकरभेदे भवसु अथ । १ स्वर्णे
घुस्तूरे च अमरः । “जगतीरिह स्फुरितचार
चामीकराः” भाषः । तस्य विकारः अष् । ३ स्वर्णमये
लि० “सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः” कुमा० । अस्योत्-
पत्त्यादिकं कनकशब्दे १६४४ पु० उक्तम् ।

चामुण्डा स्त्री “यस्मान्चण्ड” च मुण्डञ्च मृहीत्वा लघुपागता ।

चामुण्डेति ततोबोके स्थाता देवी भविष्यति” देवोभा०
निरुक्तनामके देवीभेदे । २ परब्रह्मणः समष्टिरुपशक्ति-
भेदे श्रद्धाविद्यायाश्च गुणवती । तत्र (हे ह्रीं क्लीं
चाहण्डायै विद्महे) इति चण्डिकानवांस्त्रिंशन्निख्ये
उक्तं यथा ।

“निधूतनिखिलध्वान्ते ! नित्यसुक्ते । परात्परे ! । अस्यण्ड
ब्रह्मविद्यायै कित्त्वदानन्दरूपिणि ! । असुसन्दभ्रहे नित्यं
धयं त्वां हृदयाम्बुजे । इत्थं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी
नवाक्षरी । अस्या महिमलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते ।
बहूनां जन्मनामन्ते प्रायते भान्द्यगौरवात् । एनमर्थं
गुरोर्लब्धा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिसञ्च परां
लब्धा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयादित्वादि” । अत्र प्रथमश्लोके
संबुद्धिर्लभ्यं ततश्चतुर्थ्यन्ततः पुनः संबुद्धिर्लभ्यमिति सप्रभिः
पदेः क्रमेण मन्त्रे सप्रधा परिच्छेदः । पदानां तत्तद्दि
भक्त्यन्तता तत्तदर्थोचेति कथितं तदुत्तरपदाङ्गेनाकाङ्क्षित
पदानामध्याहार उक्तः । इतरत्स्यष्टम् । सिद्धिदानन्दा
त्कपरब्रह्मधर्मत्वाद्देवशक्तेरपि निरूप्यत्वम् । तत्र
चिद्रूपा महाशरस्वती वाग्देवी जेन (हे) सम्बोध्यते । ज्ञाने-
नैवाज्ञाननायात् निधूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विवरणम्
युक्तमेव । नित्यत्वं त्रिकाणावाध्यत्वम् । अतएव
सुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चविरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन
सद्रूपात्मकलक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीं) सम्बोधनमिति
व्याख्यातम् । पर उक्तृष्टः सर्वास्तुभवंसंवेदा आनन्द एव
तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । “आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति” श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वं
शेषितया परत्वात् । स च सातुपानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं
श्रवणुषाधिक्येन श्रुतौ बह्वशोवर्णितः “तेषु परमाति
श्रायी स एको ब्रह्मण्य आनन्द” इति परमावधित्वेनास्मा
तपव परात्परः “स्वात्मानन्दस्वामीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्नातिः”
इति पुराणं च तेन आनन्दप्रधानमहाकालीस्वरूपस्य
कासवीजेन (ह्रीं) सम्बोधनसुक्तम् । चामुण्डाशब्दो हि
मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः तादर्थ्यं
चतुर्थी चमूं सेनां विवदादिसमूहरूपाण्डाति लङ्यो
रैक्याङ्गाति आदत्ते स्वात्मसाध्यत्कारेण नाशयतीतिव्यु-
त्पत्तेः । प्रपोदरादित्वात्सर्वसाधु” इत्याहुः । “मया
तवात्मोपहृतौ चण्डमुण्डौ महाक्षरौ” इति पद्ये
द्विवचनयोः स्वारस्येन तूत्तमूलभेदेनाज्ञानद्वयपरत्वम्
“यस्मान्चण्ड” च मुण्डञ्च मृहीत्वा लघुपागता ।

चासुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति”
 पद्येऽपि तूलमूलाविद्यापरताऽवसेया इति रङ्-
 स्यम् । विज्ञे इति । वित् च, इ, इति पदत्रयात्मकं
 बीजक्रमेणोक्तानाञ्चिद्विदानन्दानां वाचकं सन्वुध्यन्तं
 अथ स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे इ इति हे व्यानन्दमय-
 ब्रह्ममहिषि इत्यर्थः । चित्पदं ज्ञानपरम्प्रसिद्धमेव
 चकारोऽपि नपुंसकः सन् सत्यपर इति योज्यम् अनुस-
 न्दध्महृदयादिः शेषः । इत्यञ्च महासरस्वत्यादिरूपेण
 चिदादिरूपे ! चण्डिके त्वाम्बुह्वविद्याप्राप्तार्थं वयं
 सर्वदा ध्यायेम इतिमन्त्रार्थः फलितः । तस्यायं सङ्ग्रहः
 “महासरस्वति चिते ! महालक्ष्मि ! सदात्मिके ! ।
 महाकालप्रानन्दरूपे ! तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये । अनुसन्दध्महे
 चण्डि ! वयन्त्वं हृदयान्वुजे” इति । यद्यपि श्रीम-
 त्येव बीजम्ब्रह्मलक्ष्म्याःप्रसिद्धम् । न ह्रस्वे खा (ह्रौं) ।
 तथापि हकारशकारयोर्ह्रस्वस्यत्वेन साजात्यान्ना-
 तीव भेदः । अतएव “श्रीञ्च ते लक्ष्मीञ्च ते पत्याविति”
 श्रुतौ शाखान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रौपदपाठः । एवं काम-
 बीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबी-
 जता रत्नयोश्चान्यस्थत्वेनैक्यान्नात्यन्तभेदः । तन्त्रान्तरेषु
 तु कालीसरस्वत्योर्वैक्यविकभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरी-
 त्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम् । अयं चाथेः
 प्राचीनैर्वैशित्ताय एव सम्यक्परिष्कृत्योक्तः । वस्तु-
 तस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन प्रष्टोदरादिपाठकल्प-
 नया च समाधानस्याविवादादन्योऽपि प्रकारः सुवचः ।
 चण्ड अदने इति धातोः उष् चासुरदनीयः पदार्थः
 स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “अत्ता चराचरग्रहणात्”
 इत्यधिकरणे तथा निर्णय्यात् तण्डापयति उड्डापयति
 न त्रिप्रयोज्जुरुते ब्रह्ममात्रविषयिणीति यावत् । अथवा
 चकार एकाक्षरनिघण्टु, रीत्या चन्द्रवाचकं आह्लाद
 प्रकाशगुणयोगादिज्ञ ज्ञानपरं आनन्दपरो वा सन्
 ब्रह्मैव यति । तत् ध्यातमन्त्रान्मुण्डयतीति चासुण्डा
 सुण्डनं नामाधारामेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः शिर-
 च्चस्मापेक्षया न्यूनसत्तावतामेव केशानां वपने प्रयोगात् ।
 गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणम् सुण्डनं
 सुण्डकोपनिषदि प्रोक्तं अथवा । चानाम्बुद्धानां सुखानां
 वा सुण्डमिव शीर्षमिव स्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा
 ब्रह्मविद्येति यावत् । अथ चण्डिकाकृपदेवतापरएव चामु-
 ण्डाशब्दः । अत एव मन्त्रान्ते ब्रह्मजाया योज-

नेन होमे चासुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधि-
 शब्दस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणन्यायसिद्धो युज्यते । चतुर्थी
 बलाच्च नमःशब्दस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमप्यव्यय
 रूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यष्टिदेवतात्रयवाचकमभेदद्योतकं
 तद्विशेषणम् विज्ञे इत्यप्यखण्डमव्ययं स्वरादेरा-
 क्तितगणत्वात् । मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासपकरणेऽस्य
 युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात् । भगमाचिनी
 नित्यामन्त्रादिषु वज्रेषु तस्य प्रयोगसत्त्वेन ततोक्तार्थ
 रीत्या निर्वाहाभावाच्च ततश्च हे अम्ब बन्धनकरणीभूता-
 मिसां रज्जुं यन्म्विसर्जनादिना मोचयेति । स्त्री
 सम्बोध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः । यदापि
 दक्षिणामूर्त्तिसंज्ञितायां भगमालिनीमन्त्रस्य देवतागण-
 नावसरे “अमोघां चैव विज्ञाञ्च तथेयीं क्लृप्तदेवतामिति”
 पाठाद्विज्ञानामिका काचिद्देवतैवत्यालोच्यते तदापि परि-
 करालङ्कारेण साभिप्रायं चासुण्डाविशेषणम् ।

चाम्पिला स्त्री चपि-भावे अङ् चम्पैव चाम्पा ततः
 अस्यर्थे इलच् । चम्पानद्याम् त्रिका० ।

चाम्पेय न० चम्पायां नद्यां जम्बुनद्यां भवं ढक् । स्वर्णे
 २धुस्तूरे च अमरः । ३चम्पके ४नागकेशरे च पु०किञ्चलके
 न० स्वार्थे क तत्पार्थे राजनि० । तत्र स्वर्णे मण्यमा-
 शिक्यचाम्पेयदुकूलैर्भाश्वगोधनम्” काशी० ख० २४अ० ।
 ५चम्पायां भवे त्रि० । इतिश्वामिन्नात्मजभेदे पु०
 “अवालिनार्त्तिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा” भा० आ०
 ४अ० । विश्वामिन्नात्मजोक्तौ ।

चाय निशाने (चान्दुषज्ञाने) पूजने च सक० उभ० वेत् ।
 चायति ते आचायीत् अचासीत् अचायिष्ट अचाक
 ऋदित् । अचचायत् त । “तं पर्व्वतीया प्रमदाश्च-
 चायिरे” भाषः । “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं नि-
 चाय्य तं सृष्ट्युसृष्ट्यात् प्रसृच्यते” कठोप० । यडिः चेकी-
 यते । चायश्चिभावः । अपचितिः अपचिततः ।

चाय त्रि०चयस्य विकारः ताला०अण् । चयमये स्त्रियां ङीप् ।
 चायनीय त्रि० चाय-कर्मणि अनीयर् । पूजनीये “उष-
 स्तच्चित्तमा मरास्रथ्यम्” इत्यस्याष्टाचि चित्तशब्दनिरुक्तौ
 चित्रं चायनीयं महनीयमिति” निरुक्तकारः १२।६।
 चायमान पु० चयमानस्य राज्ञोऽपत्यम् शिवा० अण् ।
 १चयमानन्तपापत्ये । “अभ्यावर्त्तीं चायमानो ददाति”
 ऋ० ६।२दा८। “चायमानश्चयमानस्य नृपस्य पुत्रः”
 भा० । चाद-शानच् । २पूजयति ३पश्यति च त्रि०

चायु लि० चाय-उष् । पूजके । “यज्ञेषु यत् चायवः”
 ऋ० १।२।४। “चायवः पूजकाः” भा० ।

चार पु० चरएव खष् । १प्रथिधौ गुप्तचरे “चारैश्चा-
 नेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत्” “तस्करप्रतिषेधाद्यं
 चारैश्चाप्यनुचारयेत्” उपमह्य्यास्वदञ्चैव चारान् सम्य-
 न्विधाय च”-इति च मनुः । २प्रियालवृत्ते (पिपा-
 शाल) मेदि० शकारागारे हेम० चर-भावे षञ्
 शगतौ गोप्रचारः प्रहृचारः “चारोदयाः प्रशक्ताः
 ऋषयश्मचादिलमूलहृत्तेषु” ह० स० ६७० “भगव्याधै-
 नान्तरितो म्ब्रह्माति कथं नियतचारः” ५७० । कार्यभेदे
 दूततियोगादिकं कालिकापु० ८५७० उक्तं यथा ।
 “कृषिदुर्गेषु बाणिष्यं खल्यानां करसाधनम् । आदानं
 सैन्यकरयोर्वन्धनं गजवाजिनोः । शून्यप्रसुखा-
 नाञ्च भोजनं सततं जनैः । प्रजानां चारसेतूनां
 बन्धनं चेति चाष्टमम् । एतदष्टाह वर्गेषु चारान्
 सम्यक् प्रयोजयेत् । कार्याकार्यविभागाय चाष्ट
 वर्गाधिकारिणाम् । अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्ट
 वर्गेषु पार्थिवः । दशसन्धेषु युञ्जीत क्रमशः षष्ठ्यु तानि
 मे । स्वामी सचिवराष्ट्राणि भिन्नं कोषो बलं तथा ।
 दुर्गन्तु सप्रभं श्रेयं राख्याङ्गं गुरुभाषितम् । दुर्गयुक्तं
 १८७० चारं नात्मनि योजयेत् । तस्मादिमानि
 शेषाणि पञ्च चारपदानि तु । शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु अक्
 पुपादौ महानसे । शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनि-
 श्चये । आदौ दशह चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
 न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् । नि-
 रूढ्य तत्प्रतीकारमवशं चिद्रतस्वरेत् । यथानियोग-
 भेतेषां यो यो यत्नान्यथा चरेत् । ज्ञात्वा तत्र षट्प-
 चारैर्दण्डवेदा नियोजयेत् । चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं
 रहस्ये संस्थितो षट्पः । प्रदोषसमये प्रच्छेत्तदानी
 मेव साधयेत् । स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महा
 नसे । नियुक्तांस्तान् मध्यरात्रे प्रच्छेत् यथापि
 मन्त्रिणि । यत्नान् चारान् स्वयं पश्येत् षट्पतिर्भन्त्रिणा
 विना । अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूढ्य प्रदिशेत्
 फलम् । नैकवेशधरश्चारो नैको मोत्साहवर्जितः ।
 संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वासनः । सततं न
 दिवाचारी न रोगो नाथबुद्धिमान् । न वित्तविभवे
 हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः । कार्येश्वारो षट्पतिना
 युह्रतत्त्वविनिर्णये । अनेकवेशयहृणक्षमं भार्यासु-

तैर्युतम् । बद्धदेशवचोभिन्नं पराभिप्रायवेदकम् । दृढ
 भक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यसम् । अधितिष्ठेत्
 स्वयं राजा कषिमात्मसमैस्तथा । बन्धकपदे च
 दुर्गादौ तेषु शक्तान्प्रयोजयेत् । अन्तःपुरे पितृस्तुल्यान्
 धीरान् वृद्धान् नियोजयेत् । पण्डितान् पण्डितान् तथा
 वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्पराः । शुद्धान्द्वारि युञ्जी-
 यात् स्त्रियो बुद्धिसनीषिणीः” । चरेण चरणेन निर्ह-
 तम् अष् । ५७० लिमविषे-न० हेमच० ।

चारक लि० चारयति चर-णिच्-खुल् । गवादीनां
 तृणादिषु गमयितरि १पशुपालके मेदि० चार-स्वार्थे
 क । २वन्धे शगतौ च । ४प्रियालवृत्ते राजनि० ।
 ५कारागारे । हेम० । “निगडितचरणा चारके निरो-
 ष्य्या” दशकु० ।

चारकीण लि० चरकाय हितम् खञ् । चरकहिते ।

चारचक्षुस् पु० चारश्चक्षुरस्य । ऋमे । “यस्मात् पश्यान्ति
 दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते
 राजानश्चारचक्षुषः, रामा० १ । १७ । “प्रकाशांश्चाप्र-
 काशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” मनुः “गावः पश्यान्ति
 गन्धेन वेदैः पशुप्रति च द्विजाः । चारैः पशुप्रति
 राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” नीतिशा० । “स्वप्न-
 मण्डलकाय्यावलोकने चाराश्चक्षुषि क्षितिपालाना-
 मिति” नीतिवाक्यास्तम् ।

चारटिका स्त्री चर-णिच् शक्तादि० अट् संज्ञायां कन्
 अतइत्त्वम् । नलीनामगन्धद्वये राजनि० ।

चारटी स्त्री चर-णिच्-शक्तादि० अटन् गौरा० डीष् ।
 १पद्मचारिणीवृत्ते अमरः । २भूश्यालक्यां राजनि० ।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्-ल्यु । कीर्त्तिसञ्चार-
 के नटे अमरः । “चाटचारणदामेषु दत्तं भवति निष्क-
 लम्” अतिः । “गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शत-
 योजनात् । देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुति
 पाठकाः” पद्म० पु० ख० ख० । [राजपथे हेम० ।

चारपथ पु० चारार्थः बद्धजनगन्धर्थाः पन्थाः अच् समा० ।

चारभट पु० चारे बुद्धिसञ्चारे भटः । धीरे हेम० ।

चारमिक लि० चरममधीते वसन्ता० ठक् । ग्रन्थसमाप्तिप-
 र्यन्नाध्यायिनि । [प्रजे वायौ त्रिका० ।

चारवायु पु० चारेण रवेरुदग्गतिभेदेन कृतो वायुः । निदा-
 चारायण उंस्त्री चरस्व गोत्रापत्यम् नडा० फक् । चर-
 गोत्रापत्ये । तेषां आत्रः अष् “वृद्धाच्छः” पा० ६ ।

चारायथीय तच्छात्रे । चारायथेभ्य आगतः वृज् ।
चारायथक तत आगते त्रि० ।

चारिणी स्त्री चर-णिनि ङीप् । करुणीष्ट्ये राजनि० ।
चारित्र न० चर-“चोर्द्धत्ते” ङया० णित्वन् चरित्रमेव
स्वार्थे अण् वा । १ चरित्रे २ स्वभावे हेम० । ३ कुलक्रमा-
गताचारे शब्दार्थचि० । “चारित्रं येन नो लोके दूषितं
दूषितात्मना” हरिव० १७० । ४ तिनिङ्गीष्ट्ये स्त्री
शब्दरत्ना० ५ मरुत्वानन्दपुत्रभेदे पु० “मरुत्वतो मरु-
त्वन्तो देवानजनयत् सुतान्” इत्युपक्रमे “नङ्गुषं चाङ्ग-
तिञ्चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मगम्” हरिव० २०४ अ० ।

चारित्र्य न० चरित्रमेव स्वार्थे ष्यञ् । चरित्रशब्दार्थे ।
चारिन् त्रि० चर-णिनि । सञ्चारकारिणि गन्तरि “सङ्गमाय
निशि गूढचारिण्यम्” रघुः “प्राणापानौ समौ कृत्वा ना-
साभ्यन्तरचारिणौ” गीता स्त्रियां ङीप् स्त्रैरचारिणी ।
चारी स्त्री चारो गतिभेदोऽस्तप्रस्था अच् गौरा० ङीष् ।
गतिभेदयुक्तव्यक्रोडायां सङ्गी० दा० तद्गदलक्षणादि-
कसुक्ते यथा

“न हि चारीं विना न्यत्रे न्यत्रेऽस्त्राङ्गं प्रवर्तते । शृङ्ग-
रादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिकायाम् । माधुर्योद्दत्तना
न्यत्रे चारी चारुगतिर्मता” । अन्ये तु “एकपादप्रचारो यः
सा चारी न निगद्यते । पादयोश्चारणं यच्च सा चारी-
ति निगद्यते । करणानां समायोगः खण्डकः परिकी-
र्तितः । त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्यां मण्डलं ससदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्यङ्मुखी सरला च । कातरा
च कुयीरा च विस्मिता रथचक्रिका । पाणिरेचि-
तका तलदर्शिनी गजहस्तिका ! पराहत्तला चारु-
ताडितायङ्ग मण्डना । सन्मक्रीडनिका स्तगता-
सिका चारुचिकिका । तलोद्भृता सञ्चरिता स्फुरिका-
पि तथैव च । लङ्कितङ्गा सङ्कटिता स्यादथैव मदालसा ।
उत्कृञ्चिता तिर्यङ्गुर्व्वं कुञ्चिता चापकुञ्चिता । षड्विंशति
भौमचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः” । अन्ये तु । “सम
पादस्थिता विद्धा शकटस्वार्थिकापि च । विव्याधा
ताडिताऽऽ ब्रह्मा एकैका क्रीडिता तथा । ऊरुदत्ता ह-
न्दिता च जनिता सन्दिता तथा । सन्दितावत् सम-
नन्वी समोत्सारितचट्टिता । उच्छन्दिता च विज्ञेया
स्वार्थः षोडश भूमिगाः । इति भूमिचारी । आकाश
चारी यथा “चारीश्चाकाशगा वन्द्ये विज्ञेया त्वधरी
तथा । अङ्कितान्दिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च रुचिका ।

अपक्षेपा जङ्गावर्त्ता विद्धा च हरिणमुता “अकज-
ङ्गान्दोलिता च जङ्गाजङ्गालिका तथा । विद्युत्क्रान्ता
भ्रमरिका दण्डपाश्वेति षोडश” । अन्ये तु । “विश्वान्ना-
तिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्श्वक्रान्तिका । ऊर्ध्वजानुर्दोल-
पादोद्भृता नूपुरपादिका । भुजङ्गभार्सिका क्षिप्राऽऽविद्धा
ताला च रुचिका । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा
तथैव च । आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः” ।
एताश्चैव भूमिचारीव्यन्तरभेदोऽस्ति । “तिर्यङ्चारी
ऊर्ध्वचारी अधश्चारी ति ता ऊहनीयाः । “तैलाभ्यक्तेन
गात्रेण लब्धाहारो जितयमः । सन्मो वा भित्तिदेशे वा
प्रथमं ताः प्रयोजयेत् । हृत्वाहारं तथान्त्वञ्च भुक्त्वा तां
न समाचरेत् । न्यत्रे पादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् । माधुर्यं भूयसा
न्यत्रे हृद्यतालत्वयान्विताः । नियताङ्गं विशेषायां चारी
सञ्चारतो भवेत्” सं० दासो० ।

चारु पु० चरति चित्ते-उण् । १ इहस्यतो २ मनोहरे त्रि०
मेदि० “चकाशतं चारुचमूरुचर्मणा “ऊर्ध्वप्रसारित
सुराधिपचापचारु” माघः । गुणवचनत्वेन स्त्रियां वा
ङीप् चावीं चारुः । ३ कु० तु मे न० शब्दार्थचि० ।
४ रुक्मिणीतनयभेदे पु० “चारुगर्भशब्दे दृशम् ।

चारुक पु० चारु+संज्ञायां कन् । शरवीजरूपे चतुर्धान्यभेदे
भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा “चारुकः शरवीजं
स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको सधुरो रूक्षो
रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुउष्णश्च कषायो वात-
कोपनः” । [याम् राजनि० ।

चारुकेशरा स्त्री चारुणि केशराय्यस्याः । नागरसुस्ता-
चारुगर्भ पु० श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भजाते तनयभेदे यथा
“तस्याम् (रुक्मिण्याम्) उत्पादयामास पुत्रान् दश म-
हारथान् । चारुदेण्यं सुदेण्यञ्च प्रद्युम्नञ्च महाबलम् ।
सुप्रेण चारुगुप्तञ्च चारुवाङ्गञ्च वीर्यवान् । चारुविन्दं
रुचारुञ्च भद्रचारुनथैव च । चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं
सुतां चारुमतीं तथा” हरिव० ११८ अ० । चारुगुप्ता-
दयोऽप्यतोक्ताः तत्पुत्रभेदे ।

चारुचित्त पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्तोपचित्तौ चित्वाचचारु-
चित्तः शरासनः” भा० ध्या० ११७ अ० ।

चारुधारा स्त्री चारुं चारुतां धारयति धारि-अण्
चारुवीं धाराऽस्यां वा । इन्द्रपत्न्यां शब्दात् त्रिका० ।
चारुनेत्र त्रि० चारु मनोहरं नेत्रमस्य । १ सुलोचने

२हरिणे पुंस्त्री त्रिका० । २अप्रसरोभेदे स्त्री 'चार-
नेत्रा हताची च मेनका पुञ्जिकास्थली' काशीख० १०७० ।
चारुपर्णी स्त्री० चारुणि पर्णान्यस्याः डीप् । (गन्धभादात्)
प्रसारिण्याम् राजनि० ।

चारुपुट पु० चारु-पुटमत्र । तालभेदे संगीतदा० ।

चारुफला स्त्री चारु फलमस्याः । द्राक्षायाम् राजनि० ।

चारुयशस् पु० श्रीकृष्णपुत्रभेदे 'त्वया द्वादश वर्षाणि व्रती
भूतेन शुष्यता । आराध्य पशुभक्तारं रक्त्विण्यां जनिताः-
सुताः । चारुदेणः सुचारुश्च चारुवेशी यशोवरः ।
चारुश्रवा शारुयशाः प्रदुग्धः शम्भुरेव च । यथा ते
जनिताः पुत्रा रक्त्विण्यां चारुविक्रमाः' भा० अतु०
१४७० । चारुगर्भशब्दात्सुताः अलोक्ताश्च चारुश्रवस्
रत्यादयोऽपि तत्पुत्रभेदे ।

चारुलोचन त्रि० चारु लोचनमस्य । १सुन्दरनेत्रयुक्ते

२हरिणे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीष् शब्दार्थचि० ।

चारुवक्त्र त्रि० चारु वक्त्रमस्य । १सुसुखे २कुमारानुचरभेदे

पु० 'श्रोतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः' भा० श०

१६७० कुमारानुचरोक्ती

चारुवर्जना स्त्री चारुं चारुतां वर्जयति वृध-णिच्-ल्यु ।

१नार्यां राजनि० । २मनोहरतावर्जकभावे त्रि० ।

चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्याः । १कासोपवासिन्त्यां स्त्रियां

त्रिका० २ताडशव्रतयुक्ते पुरुषे पु० ।

चारुशिला स्त्री नित्यकर्म्म० । १मणिभावे त्रिका० । क-

र्म्मधा० । २मनोहरशिलाभावे स्त्री 'कुतूहलाच्चारु-

णिलोपवेशम्' भट्टिः ।

चारुशीर्ष त्रि० चारु शीर्षमस्य । १मनोज्ञमस्तके २शक्रसखे

आलम्बायने पु० । 'चारुशीर्षस्तु तं प्राह शक्रस्य

दयितः सखा । आलम्बायन इत्येव विस्तृतः करुणा-

त्मकः' भा० अतु० १८३० । स च आलम्बर्षैरपत्यम् ।

चारुहासिन् त्रि० चारु हसति हस-णिनि । १मनोहर-

रासिनि स्त्रियां डीप् । सा च 'अयुग्मवा चारुहा-

सिनी' वृ० २० उक्ते श्वतालीयभेदे कन्दसि ।

चारुचिक्य न० चर्म्म-धात्वर्थे ण्वल् चर्च्चिक्ये स्वार्थे ष्रज् ।

चन्दनादिना गालेपने अमरः । [वेष्टिते रथे ।

चार्म्मि पु० चर्म्मणा परिहृतो रथः अण् । चर्म्मणा सर्वतो

चार्म्मिण न० चर्म्मणां समूहः अण् । चर्म्मसमुदाये ।

चार्म्मिक त्रि० चर्म्मणा निर्दत्तः उक् । चर्म्मनिर्मिते

भाण्डादौ । 'चर्म्म चार्म्मिकभाण्डेषु' महुः । ततः

पुरोहिता० भावे यक् । चार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

चार्म्मिकायणि पुंस्त्री चर्म्मिणोऽपत्यम् वाकिना० फिञ् कुक्

नलोपश्च । चर्म्मिणो (ढाली) नामकयोधस्यापत्ये ।

चार्म्मिण न० चर्म्मिणां समूहः अण् । चर्म्मिणां समूहे ।

चार्म्मिक पु० चारुः लोकसम्मतोवाकोवाक्यं यस्य प्रभो० ।

वृहस्पतिशिष्ये लोकायते नास्तिकभेदे कन्दतसिद्ध-

पदार्थादि सर्व्वदं स० दर्शितं यथा ।

'अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृह-

स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्म्मिकेण

दूरोत्थारितत्वात् । इरुच्छेदं हि चार्म्मिकस्य चेष्टितम् ।

प्रायेण सर्व्वप्राणिनस्तावत् 'यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति

मृत्योरमोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः'

इति लोकगाथामनुस्मराना नीतिकामशास्त्रानुसारेणा-

र्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकसमर्थमपद्भु-

वानाश्चार्म्मिकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव

तस्य चार्म्मिकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव

देहाकारपरिणतेभ्यः किल्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यस्यप

जायते, तेषु विनष्टेषु सत्यु स्वयं विनश्यति । 'तदिह

विज्ञानघन एषैतेभ्यो भूतेभ्यः ससृष्टाय तान्येवानुविन-

श्रति न प्रेत्य संजास्यतीति' । तत्र चैतन्यविशिष्टदेह

एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैक-

प्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभा-

वात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न

चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम्

अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्मस्यैव

भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्प्राप्ते सखलकानु सकण्टकानु

मत्प्राप्त्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते,

यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति

यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद्दुःखमयाच्चातु-

क्लृप्तवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि ऋगाः

सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति

स्याल्यो नाधिन्वीयन्ते । यदि कश्चिद् भोर्दृष्टं सुखं

त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मुखो भवेत् । तदुक्तम् 'आज्यं

सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचार-

योषा । व्रीहीन् जिहासति हितोत्तमतण्डुलाद्यान् को

नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी' । ननु पारलौकिक

सुखभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ

विद्यादृष्ट्याः कथं प्रवर्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुं मोष्टे कष्टतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषित- तया वैदिकस्मृत्यैरेव धूर्तवकैः परस्परं कर्माकाण्डप्रामा- यणवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिश्च कर्माकाण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन त्वया धूर्तप्रत्नापमाल- खेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् तथा चा- भाणकः "अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः" ॥ अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कथोऽहं कथोऽहमित्यादिसासानाधिकरणोपपत्तिः । मम शरीर मिति व्यवहारो राक्षोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः । तदेतत् सर्वं समर्थाह । "अत्र चत्वारि भूतानि भूमि वार्यनलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्वसुप- जायते । किण्वादिभ्यः समेतस्यो द्रव्येभ्यो मदयच्छिवत् ॥ अहं स्थूलः कथोऽस्मीति सामानाधिकरणतः । देहः स्थौल्यादिव्योगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥ मम देहोऽय मित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति" ॥ स्वादेतत् स्वादेव मनो रथा यदनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रा- माण्यं कथमन्यथा धर्मोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरूपपद्यते । नद्यासीरे फलानि सन्तीति वचन चरणसमनन्तरं फलाधिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदे- तन्ननोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मायासि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतचतुमानप्रामाण्यप्रवादिभिः व्याप्ति- शोभयविधोपाधिष्वधुरः सम्बन्धः स च सत्तया चक्षुरादि वक्षाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत् प्रत्यक्षं तच्च बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम् । न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषय ज्ञानजनकत्वेन भवति (वर्तमाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञा- सामान्यगोचरमिति मन्वयं व्यक्त्योरविनाभावभाव- प्रसङ्गात् । नापि चरमः अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रिय तन्त्रत्वेन बाह्योऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम् "चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्भूतः इति । नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्रार्थे वमिति अनवस्थादौस्थ्य- प्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः कात्यादमतानुसारेणा नुमानएवान्तर्भावात् अनन्तभावे वा वृद्धव्यवहाररूपलि- ङ्गावगतिभाषेक्षतया प्रागुक्तदूषणजङ्गलत्वात् धूमध-

मध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिषुदु- विश्वासाभावाच्च । अतुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्वार्था- न्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थातुमानकथाय कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिवोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वा सम्भवात् ; किञ्च उपार्थभावेऽपि दूरवगमः उपार्थीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अतुमानाद्यपेक्षायास्तत्र दूषणानतिष्ठते । अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्य- समव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कचोक्तव्यम् । तदुक्तम् "अव्या- प्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपार्थिरिति" शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमन्वाद्यणतां च ध्यावर्तयितुसुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि लीखि । तस्मादिदमनयद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्चेति । तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वादिपेक्षाध्यवसायसोपाधिज्ञाने- जाते तदभावाविषयसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञाना- धीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्परान्तरवज्रपृहारदोषोवञ्ज- लेपायते ; तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यव- काशः । धूमादिज्ञानानन्तरमन्वादिज्ञाने पृष्टातिः प्रत्यक्षसूत्रतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलप्रति- लम्भस्तु मयिमन्वौपधादिवत् यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्य- मव्यापिकमपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टो जगद्द्वैचित्यप्रमाक- शिकं स्यादिति चेत् न तद्भ्रमं स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम् "अग्निस्थो जलं शीतं शीबर्शश्चैतथानिलः । केनेदं चिलितं तस्मात् स्वभावात्तद्वर्षित्यतिरिति" । तदे- तत् सर्वं वृहस्पतिनाप्युक्तम् । "न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः । अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्म- गुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका घाटनिर्मिता । पशुसंज्ञिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्त्रीपता यजमानेन तत्र कस्माच्च हिंस्यते । मृतानामपि जन्तूनां प्राज्ञं चेत्प्रकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां ध्यर्थं पाथेयकल्पनम् । स्वर्गस्थिता यदा तस्मिन् गच्छेयुस्तत्र दानतः । प्रासादसोपरिस्थानामत्र कस्माच्च दीयते ? । यावच्छीवेत् ह्रस्वं जीवेदथं कृत्वा हतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः । यदि गच्छेत् परं लोकं देहा- देव विनिर्गतः । कस्माद्भूयो न चायाति ? वन्मुञ्चे हस- माजुलः । ततश्च जीवोपायो ब्राह्मणं हिंस्त्रिहः ।

सूतानां प्रेतवाच्यांश्च न त्वस्यद्विद्यते कश्चित् । त्रयो
वेदेषु कर्तारो धरुण्डुसूनिपाचराः । जर्फरीतर्फरीतार्दि
परिहृणानां वचः श्रुतम् । अन्वशात्र हि शिन्नन्तु
पल्लीपाहं प्रकीर्तितम् । अण्डैस्तद्वत् परश्चैव पाहं
जातं प्रकीर्तितम् । पांशानां आदनं तद्विज्ञाचरसमी
रितमिति । तस्माद्गृह्णां प्राणिनामनुपहायं चाव्वाक्य
तस्मात्प्रणीयमिति रसनीयम् । नैषधे च तन्मत्तं
भङ्गा वस्यैव यथा

“पावोऽप्यज्जनवद्वयस्रफलेऽपि नृत्तिप्रकृता । का अह्ना
तत्र धीष्टहाः! कामाध्या यत् शिबीकतः । केनापि बो-
धिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना । यद्देवमभेदात् जगदे
जगदस्विरम् । अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं धन्व-
गुण्डनम् । प्रज्ञापीरुमनिःस्नानां जीवो जस्यति
जीविषाः । शुद्धिं यद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्वदेकवः ।
तदन्वत्तुवाद्दोषाद्दोषा जातिरस्ति का । कामिनीवर्न-
संभवेन वः सङ्क्रान्तपातकः । नात्राति स्नाति हा
मोहात् कामकाममिदं जगत् । ईशंप्रया रक्षतो नारी-
र्षिक् कुर्वस्वितिदान्निवात् । अरान्वात्वाविशेषेऽपि तथा
नरपरकृतः । परदारनिर्घातार्ता सोऽयं स्ववमनाहतः ।
अहल्यावेदिबोलेन दम्भो दम्भोविपाणिना । युक्तस्व-
मतौ पीपकल्पनां स्वजत द्विजाः! । येषां वः पत्युर्त्यु-
च्चैर्गुरुदारपहे पङ्कः । पापात्पापा, सदः प्रणयात्,
परासोः स्फुरिति श्रुतिः । वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदा-
ख्यात बबावले । सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृत्तिनं
यदि । त्वजत श्रोत्रियाः! सत्वं हिंसादूषणसंशयात् ।
यस्मिन्वेदिविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि स्वजल्य वः ।
रामाया ज्ञानकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा । सुकते
वः कथं अह्ना सुरते च कथं न वा ? । तत्कर्म पुरुषः
कुर्व्यादोनाने सुखमेधते । यन्मात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् महुर-
ब्रवीत् । स्नागमाद्येऽपि माऽस्मिन्स्यस्त्रीर्षिका ! विचित्रि-
क्षितवः । तं तमाचरतामन्दं स्रक्कन्दं यं यमिच्छथ ।
श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु क्वैकमत्तं महाधियाम् । ध्याख्या
र्द्धवबापेक्षा वा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी । यस्मिन्स्यस्त्रीति
धीर्देहे तहाहे यः किमेनसा । कापि किलत् फलं न
स्यादात्मैति परसाक्षिके । सूतः स्मरति कर्मांश्च सूते
कर्मफलैर्भयः । अन्वभुक्तैर्सूते तस्मिन्प्रित्यलं घूर्त्वात्तया !
एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेऽजन्मनि । हेतुमाहुः

स्वभन्वादीनसाङ्गानन्यथा विटाः । जनेन जानतास्त्रीति
कार्यं नायं त्वमित्यसौ । त्याच्छते याह्यते चान्यदहो
सुत्वाऽतिघूर्त्तया । एकस्य विश्वपापेन तामेऽनन्ते निम-
च्छनः । कः श्रौतस्यात्मनो भीरो! भरः स्वाद्दु रितेन
ते । किन्ते हन्ताहृतात् पुष्यात् तन्मात्वे हि फलत्वदः ।
न्यास्यं तनुमूर्द्धन्यन्यस्य न्यास्यमेवाग्रजानो यदि । त्रयानीव
दृष्ट्यावादान् विघ्ननय वधूरत् । तवापि तादृशस्यैव का
चिरं जनवधुमा । कुर्वध्वं कामदेवाद्यां ब्रह्माद्यैरथ-
सङ्कृताम् । वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिका-
र्हया । प्रज्ञापमपि वेदस्य भागं भन्वध्वमेव चेत् ।
केनाभाव्येन दुःखात्त विधीनपि तथेच्छथ । श्रुतिं
अह्यस्य विच्छिन्नाः । प्रच्छिन्नां ब्रूथ च स्वयम् । मीमांसा
मांसलप्रज्ञा! स्नां यूषद्विपदायिनीम् । को हि वेद-
द्वष्टश्चिन्तु वा लोके इत्याह या श्रुतिः । सस्मात्पाप्यादसं-
लोकं लोकः प्रत्येत्त वा कथम् । धर्माधर्मां भुक्त्य-
क्षयकार्जन्वर्जनौ । व्याजान्स्वदण्डदण्डार्थी अर्थाय
सुधा दुधैः । व्यासस्यैव निरा तस्मिन् अह्नावहा स्व
बान्निकाः । मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् वः कोमत्स्थानपि
भाषताम् । पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।
निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवाच्च किम् ? ।
न भ्रातः किञ्च देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ।
दासीरतस्तदासीद्यान्मात्वा तत्राप्यदेशि किम् ? । देवैर्हि जैः
कृता यस्याः पन्था येषां तदादतौ । गां नतैः किं न
तैर्यत्तं ततोऽप्यात्माऽघरीकृतः । साधु कासुकता सुज्ञा
शान्स्वान्तैर्भस्त्रोन्मुखैः! सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि
क्षिप्सुभिः । उभयी प्रकृतिः कामे सच्छेदिति सुनेर्मतम् ।
अपवर्गे तृतीयेति भयतः पाश्चिमेरपि । विश्वस्यु परि
यानाय जना अनितमज्जनाः । विपहायापतः पश्चाद्-
मत्वरोरध्वविध्वम् । कः शमः क्रियतां प्राज्ञा! प्रीयाप्रीतौ
परिभ्रमः । भस्त्रीमूतस्य भूतस्य पुनरागमनं क्षमः । एन-
सानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका । राजिखो-
ऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः । हताशेर्द्विव
दोष्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे । तवापि तेन बुद्धिर्नता
हता अपि तथैव ते । खञ्ज ब्रह्म च संसारे सुज्ञौ त ब्रह्म
केवलम् । इति स्वोच्छित्तिसुक्तप्रुत्तिर्वेदगो वेदवादिनाम् ।
सुक्तये वः शिलात्वाय शास्त्रभूचे सचेतसाम् । गोतमं
तमनेतैव यथा वित्य तथैव सः । दारा हरिहरादीनां
तन्मन्मनसो भयम् । किं न सुज्ञाः पुनः सन्ति कारा-

गारे मनोभुवः । देवशेदस्ति सर्वज्ञः कश्चाभागरन्ध्र-
वाक् । तस्मिन् वाग्ध्वजमात्राद्गः कृतार्थयति नार्थिनः ।
भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजसमीपिनः । स्वादकारण-
वैरी नः कारणादपरे परे । तस्मात्प्रतिष्ठया साध्यादन्धो-
न्यस्य व्यतिष्ठताम् । नामाभाषणं मतानां स्यात् केषां
सत्तिपक्षवत् । अक्रोधं शिष्ययन्वन्दान् क्रोधना ये
तपोधनाः । निर्विनास्ते धनायैव घातुवादोपदेशिनः ।
किं वित्तं दस्य तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया । दत्त्वा सर्वं
धनं सुगन्धो बन्धनं खड्गवान् बलिः । दोग्धा दोग्धा
च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः । विशुद्धं लोभसंज्ञो-
भमेकदा यदादासते । दैत्यस्यासुष्यमसैन्यमभक्ष्यं कुक्षि-
वञ्चना । स्वाच्छन्दस्त्वत्तानन्दकन्दलीकन्दमेककम्”
इत्यर्थे धनसखे राक्षसभेदे चार्वाकवधपर्वशब्दे विद्वतिः
चार्वाकवधपर्वन् म० भा० शान्तिपर्वान्तर्गते क्वान्तर-
पर्वभेदे तद्वधकथा च तत्र २८३० यथा ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं
ब्राह्मणच्छुद्धा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् । तत्र इत्यर्थे धन
सखो भिक्षुद्वेषेण संवृतः । साक्षः शिखी द्विदण्डी च
छटो विगतसाधुसः । इतः सर्वैस्तथा विप्रैराशी-
र्वादेविवक्षुभिः । परःसहस्रैः राजेन्द्र ! तपोनियमसं-
श्रितैः । स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डुवानां महात्म-
नाम् । अनामन्त्रैव तान् विप्रसंस्तुवाच महीपतिम् ।
चार्वाक उवाच । इमे प्राञ्चद्विजासृष्टवै समारोक्ष
वचोमयि । घिग्मवन्तं कुम्भपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु
वै । किं तेन स्वादि कौन्तेय ! इत्येवं ज्ञातिसङ्घवन् ।
घातयित्वा शुद्धं चैव स्युतं त्रयो न जीवितम् । इति ते
वै द्विजाः क्षुत्ना तस्य दुष्टस्य रक्षसः । विव्यथुश्चुक्षु शु-
चैव तस्य वाक्यप्रघ्निताः । ततश्चे ब्राह्मणाः सर्वे स
च राजा युधिष्ठिरः । द्रोहिताः परसोहिस्तास्तूष्णी
मासन् विशास्यते ! । युधिष्ठिर उवाच । प्रसीदन्तु
भवन्तो मे प्रथमस्त्राभिधाचतः । प्रत्यासन्नव्यसनिनं
न मां घिक्कर्ममर्हथ । वैशम्पायन उवाच । ततो
राजन् । ब्राह्मणाश्चो सर्वे एव विशास्यते ! । अचुक्षुर्तद-
चोऽस्त्राकं शीरस्तु तव पाथिव ! । अचुक्षुश्चैव महात्मान
स्ततस्तु ज्ञानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमली
कृताः । ब्राह्मणा जघुः । एष इत्यर्थे धनसखा चार्वाको
नाम राक्षसः । परित्वाजकक्षुपेण हितं तस्य शिखी-
र्षति । न वरं त्रूष धर्मात्तन् व्येत ते मयमीदृशम् ।

उपतिष्ठत कल्याणं भवनं आहमिः सह । वैशम्पायन
उवाच । ततश्चे ब्राह्मणाः सर्वे उच्युरैः क्रोधमू-
र्च्छिताः । निर्भक्तयन्तः शुचयो निजङ्गुः पापराक्षसम्” ।
सहितपुस्तके शान्तिपर्वणि एतत्पूर्वं दृश्यते चिन्तु
भा० आदिपर्वणि उपक्रमशिक्षाध्याये स्त्रीपर्वान्तर्गते-
पर्वोक्तौ “चार्वाकस्य वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य घोषतः । प्रविभागे
सहायाश्च पर्वोक्तं तदनन्तरम् । शान्तिपर्वं तत्रोक्तं
राजधर्मानुशासनम्” । इत्यनेन सहायिभारपर्य-
न्तस्य स्त्रीपर्वत्वेन तत्रोक्तः । तत्र पर्वं सहायपुस्तके
शान्तिपर्वणि ४४ अध्यायपर्यन्तम् । अतस्तत्पूर्वमेव
स्त्रीपर्वत्वं लुनीयते अन्यथा प्रतिज्ञाविरोधः स्यात् यदि
च स्त्रीपर्वणि सप्तविंशतिरध्याया एव आशिनेपक्रम-
शिक्षाध्याये प्रतिज्ञाताः प्रतिज्ञाताश्च शान्तिपर्वणि २२६
अध्यायाः सहायपुस्तके च स्त्रीपर्वणि २७ अध्याया एव
दृश्यन्ते सहायपुस्तके शान्तिपर्वणि च ४४ अध्याये सहा-
यिभारो दृश्यते इत्यध्यायाधिक्यं तथापि शान्तिपर्वणि
२२६ अध्यायानामेव वक्ष्यन्तेन प्रतिज्ञातत्वात् सहायपु-
स्तके च २६७ अध्यायानां दर्शनात् अध्यायाधिक्यस्य
लिपिकरप्रमादजनितत्वेन स्त्रीपर्वेषूपि सप्तविंशतिसंख्या-
धिक्यस्य लिपिकरप्रमादजनितत्वात् पक्षुं शक्यत्वात् ।
यस्तुतस्तु उपक्रमशिक्षाध्याये चार्वाकस्य वधः पर्व इत्यतः
पूर्वमेव “शान्तिपर्वं ततः प्रोक्तम् इत्यादि पद्यं मूल-
पत्रे स्थितम् । लिपिकरप्रमादात् उत्तरतः सहायपुस्तके-
न कल्पयितुं सहायपुस्तके शान्तिपर्वान्तर्गतत्वे ऽपि न
विरोधः । अध्यायान्नाधिक्यस्य तु लिपिकरप्रमादजन-
कल्पनमेव ज्ञायः । अतएव उपक्रमशिक्षायां स्त्रीपर्व-
पुतिपादाविषयकथने “तोयकर्मणि चारुधे राक्षसदक
दानिके । गढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्मस्य प्रथयाकनः”
इत्यनेन स्त्रीपर्वज्ञानोक्तिः सङ्गच्छते ।

चाव्वावाट (त) ४० चारु आहूति आ-हून्-“दारावा-
हनोऽण् अन्तस्य च टः संज्ञायाम्, चारौ वा” वार्त्ति०
अथ वा टानादेशः । सुन्दराघातके खगभेदे
चार्वादि ४० मजः परतः अनोदत्तताभिर्मित्ते पा० म०
सुतोक्ते शब्दगणे सच गणः “चारु, साधु यौषधि अन्-
दुष्टेजय वदान्य (अक्षयात्) वर्तमान वधमान त्वरसाण
(क्रियमाणं क्रियमाणं रोचमानं शोभमानां) संज्ञायाम् ।
विचारः (सदृशे) व्यक्तसमस्ते । सहायपुति सहायपुतिक् ।

(राजाङ्गोच्छ्वसि) । "कृत्वाकेणु चार्थादवस" पा०
अचारः ।

चार्यो ङी चार+गुणवचनत्वात् खिवां ङीप् । १ चारत्
वृत्तावां खिवां २ ङोत्वङ्गावाम् ३ वङ्गौ ४ कुनेरपठ्याम्
च मेदि० १ दीप्ती शब्दर० ।

चाल पु० चल्-च । कर्दिच । पठसे सनामस्वाते ष्टङ्गाङ्गा-
दने ष्टादौ लिङ्गांभावे घञ् । २ चल्ने पु० चल्-चिच्
भावे षच् । १ चालने पु० । [गञ् पु० लिङ्गा० ।

चालक लि० चल्+णुक् । १ स्वानान्तरप्रापके २ अङ्गु यद्दङ् न-
व्यालत् नः चल्-चिच्-भावे ष्टुट् । १ स्वानान्तरनयने
२ चल्ने च । "शोचषं स्नानरक्षादौ पर्यंतञ्च च चालनम्"
वा०श्री०८८० । करणे ष्टुट् १ चालनं न० । "सुहृत्किङ्
सनोपेतं चालनं तित्तः कृतः" इति कर्माप्रदीपः ।

चालनी ङी चल्-चिच् करणे ष्टुट् । तच्छुकारेः कुङ्गा-
शापशास्त्रार्थे वंशखण्डादिनिर्णयिते पात्रभेदे तित्तौ
(चातुनी) अकारः ।

चाप पु० ङी चल्-भक्षणे ङाघे चिच्-अच् । १ नीलकराटे
खगे अकारः खिवां जातित्वात् ङीप् । "केयूरमण्ड-
लीनां प्रभासनामेन कश्चिद्विकीर्त्याभाषचापः" काद० ।

"अथोक्तु विशोकश्च नन्दनः पुष्टिवर्द्धनः । हेमहृण्डो
सखिपीवः अस्त्रिकथापराजितः । अली चापस्य
नामानि चार्थं दृष्ट्वा तु यः पठेत् । अथ सिद्धिर्भवेत्सख
मित्तमङ्गं पराङ्गमे !" इति पठन्ति । "मार्जारनकुडौ
हत्वा चापं मण्डुकमेव च । श्वोषोसूक्तकाकांश्च शू-
द्रहत्वाग्रतं चरेत्" मनुना तद्वधे शूद्रहत्वाग्रतस्तप्तम् वा-
त्वात् तस्य पूर्वदिवादिभेदेन खिवा श्रुमापुमम् ६०३०
८३०० ८३०० यथा । "चापशस्त्रकपुष्याहृषण्टागङ्गुरवा
उद्वृत्" । "धन्वा नकुडचापौ च शरटः पापदोऽपतः" ।

"अङ्गुष्ठ प्रथमे भागे चापवङ्गु चक्रकुटाः" ॥ तस्य कित-
स्मितौ युवराजभयसङ्गं तत्रैव ४१९० यथा
"कृत्वादीदिङ्कपोतककाककङ्कैः कितस्मितैर्नङ्गुयन्ति
भयं चपस्य । चापेण चापि युवराजभयं पदन्ति
शेपुनो विकोचनभयं निपतन् करोति" । "कृत्वाकु
जोवजोवकशुकशिक्षयतपत्रचापहारीतैः कृत्वरचको-
रजपिङ्गुवज्जु कपारावतश्रीकैः" ४८८० ।

चास पु० चल्-हिंवावाम् चिच्-अच् ४७०० । १८ सुपभेदे
२ चापस्वते पु० ङी मेदि० खिवां जातित्वात् ङीप् ।

चि आङ्गोच्छ्वसादाने विभागपूर्वकादाने च उभ० द्विक० ङा०

अनिट् । चिनोति चिहते । चिनोद चिह । अचेपीत्
अचेष्ट । चिक्वाव चिक्वाव चिको चिच्ये । कर्मचि चीयते
अचाधि । चिकीर्षति ते चिचीर्षति ते । अयनीयम् चेत-
व्यम् चेतम् । चिन्वन् चिन्वामः । चितः चितिः ।
कावः चावः अयनम् । अग्निचित् चित्वा आचिन्व
चिचि चाययति चापयति । [स्वादिवत्

चि चयने विभागपूर्वकादाने आ० उभ० अनिट् । चयति ते
चि चयने विभागपूर्वकादाने वा० चु० उभ० पञ्चे आ० द्विक०
अनिट् वा घटादि । चाययति चैपयति चययति इत्येके
अचीचयत् त अचीचयत् । "दुहिद्याचिचिप्रकिभिचिचि-
जायति" भाष्योक्तेरस्य द्विकर्मकत्वम् "अचैषुवां-
नरोत्तमाः" भट्टिः । "चिचीषयन्तोऽधरपात्रजातम्"
भट्टिः । "अनरीक्षे नाम्निचेतव्य" सुतिः । "राजहंस !
तव सैव शुच्यता चीयते न च न चापचीयते" काव्यप्र० ।

अधि+आधिकेऽन चयने । "यद्यप्य नपञ्चे तच्चादेवाध्यचोय-
तैतच्छिष्यध्यचीयत" शत० ब्रा० १०१४ ।

अनु+पञ्चाङ्गयने "आ अनुत्वात् शाखाभिरनुचितः" ऐतरे० ब्रा०
अप+हीनतासम्पादने सक० । "यस्यायुरपचीयते" भा० व०
१२७८ । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

अव+अधःस्थित्वा चयने । "फलान्मवाचिनोद्वृत्तम्" सुग० ।
अव+आ सव्यगाचयने "पुष्पाण्युवाचिन्वतीम्" भा० व० १२१५
आ+सव्यक् चयने । "कर्माण्युवाचिन्वतेऽ सकृत्" भा० ४ ।
२८।७८ "आचिक्र्याते च भूयोऽपि राघवौ तेन पद्मनेः"
भा० व० १२ व्याप्तौ च "कचाचितौ विद्यगिवामजौ
मजौ" किरा०

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

अनु+आ अन्वाङ्गये अन्वाचययद्दे इत्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा तु वासुधां राशिः सभामध्ये
समाचितः" भा० व० २२०४ । [भट्टिः ।
उद्वृत्तचयने उत्तोख्यादाने "उच्चिक्यरे पुष्पफलं वनानि"
अभि+उद्वृ+ससृज्ये अन्वुचययद्दे इत्यम्
सम्+उद्वृ+ससृज्ये समाहारे सक० एकस्मातीयक्रियान्व-
यादौ "अपिः पदार्थं संभाव्यमङ्गीतुश्चाससृज्ये" सुग० ।
"अपियद्देन संवोगाभावादिः ससृज्यते" काव्यप्र० ।
उप+इदौ अक० वर्द्धने सक० । यानि धर्मं कपाहान्युप-
चिन्वन्ति वेद्यतः सै० ति० १।१।७।१२ "अथ औचित्यतस्ये-
न्दोर्विशदैर्दयनीशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा० ।
नि+निशेषेण चयने ससृज्ये च "रघः शरैर्षे निचितः" भा०
७।१४ "खदेशे निचिता दोषा अन्वङ्गां कोप-

भागताः” सुश्रुतः “त्वयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः
प्रतिभू कुलम् । चत्वारस्तूपचोयन्ते विप्र व्याख्यो वक्षिण्ड-
न्टपः” मनुः

परि+परिचये पुनः पुनरनुशीलने । “चरणारविन्दस्य ध्यान-
परिचितभक्तिभोगः” भाग० ५।७।१। “सुज्ञानात् चिर-
परिचितं त्याजितो देवगत्या” मेघः । “हेतुः परिचय-
स्यैव्ये वक्तुं युनिक्वैव सा” माघः ।

प्र+प्रकर्षेण चयने समाहारे च सक० “कर्णिकारान् प्रचि-
खती” भा० आ० ७७

वि+विशेषेण चयने । “पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न
कारयेत् । साक्षात्कार इवारासे न यथाङ्कारकारकः”
भा० उ० ११११।१००

सम्+सम्यक् चयने समाहारे “संचिन्वति सदा युक्ता जा-
तरूपञ्च भौतिकम्” हरिव० ५।२१६

चिकित्ति लि० जु० चि-ज्ञाने कर्मणि क्त “कन्दसुभयथा”
पा० निघाटाः सावधानकसंज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात्
तस्य क्तुः द्वित्वम्, क्तित-ज्ञाने षड् लुक् पचाद्यच् ।
संज्ञापूव्यकत्वात् अभासगुणामावः इति साधवः । १।१।१।
२।१।१।१। अस्व माष्ये चक्ता व्युत्पत्तिर्ह्यथा । २।१।१।
भेदे । तस्यापत्यम् इज् इजलत्वात् यनि फक् । चैकि-
तायन तस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री । “तयोहोहीथे कुपसा
बभूवुः शिखकः शाखावत्यश्चैकितायनोऽश्लब्धः”
आ० उ० ।

चिकितान लि० कित-ज्ञाने कानच् । १।१।१। “तपोवसो !
चिकितानो अचिन्तान्” ऋ० १।१।२। “चिकितानः
कर्माभिन्नः” भा० । २।१।१। भेदे पु० । तस्यापत्यमण् ततः
यनि वा० टक् । चैकितानेय तस्य यून्यपत्ये । “तद्वापि
ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्त्यद्गुवाच” इ० उ० ।

चिकितु लि० कित-ज्ञाने उन् वेदे द्वित्वम् । अभिञ्जे
“अचेत्यन्निचिकित्तर्ह्यव्यष्टसुमद्रथः” ऋ० ८।५।६।५।

चिकित्वन् लि० कित-ज्ञाने ड्वनिष् वेदे नि० द्वित्वम् । ज्ञात-
रि । “केतेन शर्मन्वृचते सुषामष्टम्ने ! त्वभ्यं चि-
कित्वना” ऋ० ८।६।१।८।

चिकित्वित् लि० कित-ज्ञाने वा० किति वेदे नि० द्वित्वम् ।
अभिञ्जे “यवयद्देपसं त्वा चिकित्वित्स्त्रुतावरि” ऋ०
६।५।२।४। “चिकित्वित् मनसं त्वा देवं मर्तास जतये”
ऋ० ५।२।२।३।

चिकित्सक पु० कित-रोगापनयने स्मार्थे सन्-स्तुल् ।
रोगापनयनकर्त्तरि वैद्ये अमरः । “पूर्वं चिकित्सक-
स्यासम्” मनुः । तद्वक्षणादि चिकित्सायन्त्रे इत्यत्रम्

चिकित्सा स्त्री कित-स्मार्थे सन्-भावे च । रोगप्रती-
कारे रोगनिवारणोपाये अमरः । अस्व अक्षयभेदाङ्गा-
दिकम् भावप० उक्तं यथा

“वा क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते ।
दोषघातप्रदानां या साध्यकान् सैव रोगहृत्” ।
क्रियात् कर्म व्याधिर्हन्त्यतेऽनयेति व्याधिहरणी “कर-
णाधिकरणयोश्चेति” पा० छल्लेण करणार्थे ल्युट् तथाच ।

“धाभिः क्रियाभिर्कायने शरीरे घातवः सभाः । सा
चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विप्रजास्यतम्” । “या
द्युदीर्घं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्वन्वहदीरयेत्” । क्रियात् चि-

कित्सा । तथा चामरसिंहः “आरम्भो निष्कृतिः
शिक्षा पूजनं सम्प्रधारयम् । उपाहः कर्म चेष्टा च
चिकित्सा च नवक्रिया इति । अथ चिकित्साविध्यु-

पदेशः । “जातमात्रचिकित्साः स्याद्विषेष्णोऽस्ततया
गटः । वडिष्यन्तु विषेस्तुल्यः सख्योऽपि विषरो-
त्यसौ । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरपौषधम् ।
ततः कर्म सिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्” । अयः
मर्धः भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचारयेत् । ततः
पश्चाद्दोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न त्व-
ज्ञाय कर्म चिकित्साभौषधदानादिरूपां समाचरेदित्यर्थः ।

रोगाज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह
“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मण्यारभते भिषक् । अथौ-
षधविधानञ्चक्षस्य सिद्धिर्यदृच्छया” । स्त्रैरितया सिद्धि-
र्भवति नापि भवतीत्यर्थः । अन्यच्च

“भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभवम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुर्व्यादुपधमर्हति राजतः” ।
रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।

“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः । तं वैद्यं प्राप्य
रोगी स्याद्यथा नौनाविकं विना” । नाविकं कर्मधारं विना
यथा नौः सङ्घटे पतति तथा स रोगीत्यर्थः । अन्यच्च

“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् । स सुद-
त्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाह्वयम्” ।
रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।

“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषजकोविदः । देशकालविभा-

गज्जलस्य सिद्धिर्न संशयः । आदावन्ने रजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः । भेषजानां विधानेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम्” । चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । “विकाराणामकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः” । न जिह्नीयात् न लज्जेत । ध्रुवा निवता । “नास्ति रोगो विना दोषैर्व्याप्तश्चाच्चिकित्सकः । अतुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । येन कुर्वन्वसाध्यानां चिकित्सां ते भिषम्बराः । अतो वैद्यैः अमः कार्यः साध्यासाध्य परीक्षये” । रोगज्ञानोपाया अथे वक्ष्यन्ते । “शीते शीत प्रतीकारसुष्ठे ढुणनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रिया हीनातिरिक्ता च साध्येऽपि न सिद्ध्यति” । अयमर्थः । काले चिकित्साऽवसरे अप्राप्तेऽनागते । या क्रिया चिकित्सा । यथा च्वरे जीर्णतामप्राप्ते तद्व्यवसायदानक्रिया न सिद्ध्यति । या च क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अर्थात् पश्चात् कृता । यथा दाहे कथञ्चिच्छान्ते पचाष्पीतलाहलेपनादिक्रिया । तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येऽपि न सिद्ध्यति । अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्जयन्नाह । “विकारेऽल्पे महत् कर्म क्रिया लघु गरीयसि । ह्यनेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मणा । क्रियायास्तु गुणात्तमे क्रियाभन्त्यां प्रयोजयेत् । पूर्वसां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करोहितः” । भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्ख्यैर्मपि न दोषाय । यतस्याह “क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः । ताभिस्तु भिन्नरूपाभिः साङ्ख्यैर्नैव दुष्यति” । अतएवोक्तम् “लङ्कनं वालुकासो दो नस्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहोऽङ्गनञ्चापि प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे” । अत्र इति शेषः । “नचैकालेन निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः । स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता” । यतस्याह “उत्पद्यते च सावस्थ्या दोषकालबलस्यति । यस्य कार्यंकार्यं स्यात् कर्म कार्यं विवर्जितम्” । विवर्जितं कर्म कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अथ चिकित्सायां फलमाह । “क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिदुर्मः क्वचिदशः । कर्माभ्यासः क्वचिञ्चेति चिकित्सा नास्ति निःफला । आयुष्यदोदितानं युक्तिं कुर्यान्वा विहितानं च ये । पुण्यायुष्टं द्विसंयुक्ता निरोगाश्च भवन्ति ते । नैव कुर्वीत लोभेन

चिकित्सां पुण्यविक्रियाम् । ईश्वराणां वसुमतां लिप्सो-
तार्थन्तु हृत्तये । चिकित्सितं शरीरं यो न विष्णो-
याति दुष्कृतिः । स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्विषम-
श्रुते । न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः ।
ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव हृत्तयः” । अथ
चिकित्साया अङ्गानि । “रोगो दूतो भिषग्दीर्घमायु-
र्द्वयं सुसेवकः । सदौषधं चिकित्सायाम् इत्यङ्गानि
बुधा जगुः” । तत्र रोगिणो लक्षणमाह । “रोगो
यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु यादृशः । यादृश-
श्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निशम्बताम्” । तत्र चिकि-
त्स्यः । “निजप्रकृतिवर्षाभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा । चि-
त्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः” । सत्वं
व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविह्वलताकरं तेन युक्तः । चक्षुषा
चक्षुषपलक्षितेन । ततोऽन्येनापीन्द्रियेषु चिकित्स्यः
रोगानुभोचयितव्यः । अन्यच्च “आयुष्यान् सत्ववान्
साधो इव्यवाद्गु मित्रवानपि । चिकित्स्यो भिषजा
रोगी वैद्यवाक्यकदाचित्कः” । आयुर्नैदोऽस्तीति मति
र्यस्य व्यासिकः । अथाचिकित्स्यः “चक्षुः साह-
सिको भीरुः कृतज्ञो व्यप एव च । शोकाकुलो सुभ-
र्षुश्च विहीनः करणैश्च यः । वैरी वेद्यविदग्धश्च अज्ञा-
हीनश्च शङ्कितः । भिषजाभिविधेयाःस्युर्नोपक्रम्या भिष-
विधाः । एताहपाचरन्वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्”
अण्डोऽत्यन्त क्रोधशीलः । कृतज्ञो वैद्यकतोपकारलो-
पकः । व्यपो व्याकुलः । विहीनः करणैश्च यः नि-
जेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न चिकित्स्यः कदाचि-
रोगोद्रेके अपवादमयात् । वैद्यविदग्धो वैद्यभूतः ।
तथा च सुश्रुतः । “स न सिध्यति वैद्यस्तु मृष्टे यस्य न
पूज्यते” । शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजा-
भिविधेयाः वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्भिधाः
वैद्यतल्याः एते नोपक्रम्याः न चिकित्साः । अथ
दूतस्य लक्षणम् । “यच्चिकित्सकमानेतुं याति, दूतः स
कथ्यते । स च यादृक् ससंचितस्दाहगत्र निगद्यते ।
दूताःसुजातयो व्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः । सुखि-
नोऽश्वद्वाराहृदाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः । सजातयः
सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गता । भिषजां समये प्राप्ता
रोगिण्यः सुखहेतवे” । सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राथमरुद्धाति सा नाडी जीवसंज्ञिता” । अथ
दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः । “वैद्याङ्गानाव दूतस्य

गच्छतो रोगिणः कृते । न शुभं सौम्ययुक्तं प्रदीपस्तु
 सुखावहः” । प्रदीपोऽग्निः । द्रुतो रोगी च रिक्तहस्तो
 वैद्यं न पश्येत् । तथा च “रिक्तहस्तो न पश्येत्तु
 राजानं भिषजं सुरमिति” । अथ वैद्यस्य लक्षणम् ।
 “चिकित्सां कुरुते बभूव स चिकित्सक उच्यते । स च
 यादृक् बभौचीनसादृशोऽपि निगद्यते । तच्चाधिगत-
 शास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृतो । लघुहस्तः शुचिः
 गूरुः सदोऽपस्करभेषजः । मध्युत्पन्नमतिर्धीमान् ध्वज-
 साधो प्रियंवदः । सत्यवर्णापरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रश-
 स्यते” । दृष्टकर्मा इहा परेषु कृता चिकित्सा येन सः
 स्वयङ्कृतो स्वयं चिचिन्साकृशयः । लघुहस्तः सिद्धि
 मयुक्तः । अथ निषिद्धो वैद्यः । “कुचेनः कर्कशस्त्वो
 यामीषः स्वयमागतः । पशु वद्या न पूज्यन्ते धन्वन्-
 रिसमा यदि । कर्कशः अप्रिययादी स्तस्यः साभि-
 मानः । यामीषः व्यग्रहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य
 कर्माह । “व्याघ्रेस्तत्परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभरायुषः” । अस्यायमर्थः
 व्याघ्रेः सस्यक्परिचयो व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म
 नतु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याघ-
 रान्ते व्याघ्रेस्तत्परिचयो वेदनाया शान्तिकरणम् ।
 एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुः आगन्तु
 सत्युत्पन्नहृत्पात् । तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः
 “एकोत्तरं सत्युत्पन्नमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैकः काल-
 संयुक्तः शेषास्वागन्तवः स्मृताः” । अयमर्थः अथर्वाणः
 अथर्वतत्त्वज्ञानेनाथर्वतत्त्वज्ञानः सत्युत्पन्नेकोत्तरं शतं प्रचक्ष-
 ते । तत्रैको सत्युः कालसंयुक्तः । काल आयुषो-
 ऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्ता । सर्वैरुपायैर्निवारयितु-
 मशक्यः । स ब्रह्मादीनायुषोऽन्ते संहर्तति । यत आह
 लिङ्गपुराणे कार्तिकेयं प्रति महादेवः “ममायु-
 र्यसते कालः कुतः पुत्र ! । रसायनमिति” । तेन
 कालेन संयुक्तः । संहाराय नियुक्तः सोऽवशत्रु भावो
 शेषाः शतं स्मृत्युतः आगन्तवः आगन्तुरूपहेतुजनानः
 कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । आगन्तवो हेतवः यथा
 “विषमज्जणमजीर्णोऽत्यन्तभोजनञ्च इदं शजलपानम् ।
 तथाऽतिबलवैरिव्याघ्रवनमहिप्रमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम् ।
 दन्त्युत्पन्नेन क्रीडनमत्युच्चक्षापारोक्षश्च बाहुभ्याम्
 महातरङ्गिणीतरणमेकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनम्
 इत्यादि । आगन्तुहेतुजा सत्युत्पन्नो दुर्निमित्तः भावि-

भावनबलवत्त्वादायुषि सत्यपि मारयन्ति । यथा
 तैलवर्तिवज्जिषु विद्यमानेषु पात्वा दीपं माश-
 यति । तथा च “यथा सत्यपि तैसादौ दीपं निर्वाप-
 येन्नस्तु । एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसन्त्यागन्तुसत्यवः” ।
 किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं शक्यन्ते । यत
 आह सुश्रुते धन्वन्तरिः “दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः
 रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां ऋपतिं निखं यद्वाग्देव
 पुरहितौ” । वैद्यमन्त्रियो ऋपतिं निखं यद्वाग्देवताम् ।
 कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा निषिद्धाहारविहार
 दूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः । आगन्तवः निषिद्धा
 विहारा ऋतिबलवैरिविषादयः ते निषित्तानि
 वेदान्तेभ्यः शतस्युत्पन्नेभ्यः । वैद्यपुरोहितौ अथं सत्यु-
 शतं निवारयितुं शक्यौ तत्राह । यतसौ रसमन्त्रवि-
 शारदौ प्रथमं वेदेन दिनचर्यारामिचर्येण चर्म्मौत्साहा-
 रविहाराभ्यां वातपित्तकफघातमहान् समानेव
 रक्षति ततो रसमन्त्राद्वैद्यैर्वादिभिर्निषिद्धा-
 हारविहारदूषितदोषजनितान् विकारानुत्पद्युहेतुनः
 पहरति । मन्त्रो च सद्बुद्धिदानेन सत्युत्पन्नेभ्यो
 निषिद्धविहारेभ्यो ऋपतिं निवारयति । तत्र आगन्तु
 सत्युत्पन्नो निवारयितुं शक्यो नत्ववशुत्साविनः । अथा-
 युर्विचारः । “भिषगादौ परीक्षेत रग्णस्यायुः प्रयत्नतः ।
 इत आयुषि विस्तीर्णं चिकित्सा सफला भवेत्” । ६१ च
 लिषा “आसुरी मातृषो देवी चिकित्सा सा लिषा मता ।
 छून (पारद) प्रघाना देवी स्यात् केदभेदात्मिका ऽऽसुरी ।
 मातृषो बहुरा च येया अपहोमादिसत्कृता । कनौ
 चाल्पवले खोके मातृषो तत्र पूजिता” वैद्यकम् ।

चिकित्सितं लि० कित-स्वार्थं सन् कर्मणि क्त । कतरोग-
 प्रतीकारे । भावे क्त । २चिकित्सायां न० अपरः ।
 “स्त्रतानामश्वसारथ्यमम्बहानं चिकित्सितम्” अनुना
 अम्बहानां चिकित्सितवृत्तिरुक्ता । चिकित्सा ज्ञाताऽस्य
 मारका० इतच् । ३ज्ञातचिकित्से लि० । ४चिकित्सेभेदे पु०
 तस्यापत्यं गर्मा० यञ् । चैकित्सित्य नदपत्ये पुंस्त्री
 स्त्रियां छीप् यलोपश्च चैकित्सिती ।

चिकित्स्य लि० कित-स्वार्थं सन् कर्मणि यच् । प्रतीकाब्धे
 चिकित्सस्यञ्चे उदा० । “वेदित्वश्च परचेत्ते चिकि-
 त्स्यः” पा० । भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य उन्मा-
 गेण गच्छति” भा० शा० १४७० । “अन्वोऽचिकित्-
 सारोगाश्च मत्तं स्यात्ते निरंशकाः” या० ।

चिकिन् लि० निनता नासिका इमच् "पिटचिकचि च" वार्ति०
इमच् प्रकृते च चिक्यादेशः । निनतनासिके (खादा)

चिकिल पु० चि-वा० इमच् कुक् च । पङ्के हेम० ।

चिकीर्षक लि० क-सन-खुल् । कर्तुमिच्छौ अत्र एतु ली-
लिप्त्वात् "चिति" पा० प्रत्ययात् पूर्वखोदात्तता ।
अत्र "न पदान्निर्वचनवरोपसरेत्यादि" पा० ।
करोतेः सन्नत्वात् एतु ल् अतोऽपः स च चितीति करे
कर्तव्ये न स्थानिवत् । इति मनोरभोक्तोः खरे कर्तव्ये
अतोऽपः न स्थानिवत् ।

चिकीर्ष्य लि० कर्तुमेवम् क-सन् कर्मणि वत् । कर्तु-
मेव अत्र यत्प्रत्ययात् "तत्प्रसरितम्" पा० प्रसरितप्रः

चिकुर पु० चि इत्यव्ययं प्रक्त् कुरति कुर-क । केशे,
अमरः "चिकुरप्रकराः अत्रनि ते" नैव० इत्यभेदे,
इष्यते, इषरीरूपे च । ५चपङ्के, तरणे, इचञ्चवे
च लि० मेदिनी । चपञ्च दोषनिश्चित्य नध-
ध्वजादिकारी । अत्र सर्पः सर्पभेदः सुसुखपिता
यवाह" भा० उ० १०२४० "ऐरावतकुले जातः
सुसुखो नाम नागराट । आर्यकस्य मतः पौलो
दौहित्रो वासुदेवश्च । एतस्य हि पिता नामचिकुरो-
नाम आतले ! । नचिराह नतेवेन पञ्चसुखपादितः ।
ततो ऽब्रवीत् प्रीतमना मातस्त्रिनारदं वचः । एष मे
वचितज्ञात । जामाता भुजगोत्तमः । क्रियतामत्र यत्रो
हि प्रीतिमानश्चरनेन वै । अस्यै नागाय वै दातुं प्रियां
इहितरं सुते !" । कथार्थकात् अस्मात् समूहायै पञ्च
पाय इत्यप्रत्ययाः । चिकुरपञ्च चिकुरपाय चि-
कुरइत्येवमेषु पु० चिकुर+कृतौ चिक् कर्मणि क्त ।
चिकुरित चञ्चलीकृते लि० । "आरक्तचिकुरितेऽश्वाम्"
काद० ।

चिकूर पु० चिकुर+प्रुषो० । केशे शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्र योडने चु० उम० सफ० सेट् । चिक्रयति ते अचि-
चिक्रयत् । [याम् । (कुं को) लि०]

चिक्र पु० चिक् इत्यव्ययनेन शब्देन कार्यात् कै-क । कु कुन्द-

चिक्रय पु० चिक्र-किप् चिक् तं कथति कथ-शब्दे अच् ।
इषुवाकृष्टे । २तत्फले न० राजनि० । २मस्ये चिक्के
(चिक्रय) लि० शब्दमा० ४चिक्रयगुणवत्याम् उत्तमायां
गवि स्त्री । अमरः "कठिनचिक्रयः कृष्णः
पिच्छलो मृद दाहणः" भा० शा० १८४०० । गौरा०
स्त्री । पूगृष्टे हरितक्याः तत्फले च स्त्री राजनि० ।

अस्य कन्वाने तत्पुरे स्त्रीवदा चिहृष्टा० आद्युदात्तता
च चिक्रयकन्वम् ।

चिक्रस पु० चिक्र-असच् । अचूर्णं हेमच० ।

चिक्रा स्त्री चिक्र-अच् । १पूगृष्टे राजनि० । २तत्फलेऽपि स्त्री
चिक्रिर पु० चिक्र-वा इरच् । मूषिकभेदे । चन्दुरशब्दे
११८८० दृश्यम् । "बाहनः प्रुत्कः कथ्योऽंशरचिक्रि-
कथा" सुश्रुत० ।

चिक्रिद् लि० क्रिद-यल् लुक् अच् नि० । अतिशयक्रे द्युक्ते ।

चिक्रुट पु० चिक्रुड्+प्रुषो० । मत्स्यभेदे हारा० । "चिक्रुट-
सु गुरुपांही मधुरो बलवर्द्धनः । मेदःपित्तान्ध
नाशी तु हृषीरोचनकृतथा । कफघातकरो ह्येवः"
राजवल्ल० । अत्रार्थे स्त्री । (दुषाचिहृडी) शुद्ध-
चिक्रुटे "चिक्रुटी मधुरा कृष्ट्या कफघातविनाशिनी
सुवीं श्लेष्मकरी ह्येवा" राजव० ।

चिक्रुड् पु० चिमिलव्यक्तशब्देन नश्यते मज्जते गल मज्जे-
कर्मणि मज्जे संज्ञायाम् क चस्य डः । (चिहृडी)
मत्स्यभेदे शब्दमात्रा

चिचिण्ड पु० चि-वा० इणच् चुक् च । फलप्रधाने दृक्ते
भावप्र० "चिचिण्डो वातपित्तज्ञः च्यो बलवचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितोऽप्येवः पटोऽवात् किञ्चिद्भुनक्तः" तद्गुणा
उक्ताः ।

चिच्छिटिङ्ग पु० चीयते चि-कर्षाणि किपृ चिदनिः
तत्र चिटिं प्रेषयं गच्छति गम-ड प्रुषो० लम् । कीट-
भेदे कीटशब्दे २०५८० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्तिः । चैतन्ये संज्ञेप्यारीरणम्
"चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते" ।
"चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्स्य
विदितो भवकृत्यकर्ता । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रथ-
मव्यसृष्टिन् कर्तुं विहर्तुमपि सञ्चलितं स्वयत्प्रा"
देवीभागवतम् । "भायास्तदस्य चिच्छक्त्या चैतन्यं
स्थितमात्मनि" भाग० १।७।२४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चिति दृष्ट्यादेः, बुद्ध्यादौ वा चिते?
आया प्रतिबिम्बः तस्या आपत्तिः । सांख्यमते ? चित्तौ
बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बप्राप्तौ वेदान्तिमते २बुद्ध्यादौ चित्तः
प्रतिबिम्बनप्राप्तौ च । चित्प्रतिबिम्बस्त्रीकारस्य सोप-
पत्तिकः "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वात्सोऽप्यदधि-
ष्ठातृत्वम्" सां० सू० भाष्ये समर्थितकस्य वाक्यं १६५।
६६५० उक्तम् ततः शेषन्तु "ननु प्रतिबिम्बहेतुतया

संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बशब्दना व्यर्था प्रतिविम्ब-
कार्यस्वायत्तानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । सैव-
म् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे
सुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकण्ट विरोधेन स्वस्य सा-
क्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अथमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ
चिक्कायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति
चोच्यते । यस्य चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः स चारुद-
विषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारनयेवार्थ-
ग्रहणस्य बुद्धेरन्यत्र स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगवि-
शेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् अर्थाकार-
स्यैवार्थग्रहणशब्दाधत्वाच्चैति । स चार्थाकारः पुरुषे
परिणामो न सम्भवतीत्युच्यते । प्रतिविम्बरूप एव पर्यव-
स्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये
व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । “चित्तिर्गणपरिणामिनप्रति-
संक्रमा च परिणामिनप्रथे प्रतिसंक्रान्तेव तद्दृष्टिमनु-
यति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिदत्तेरनु-
कारिमात्रतया बुद्धिदत्तप्रविशिता हि ज्ञानवृत्तिरिति प्रा-
ख्यायत” इत्युच्यते ।

अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदः सा० प्र० भाष्ये
समर्थितस्तदाक्यञ्च अन्तःकरणशब्दे १६५ प्र० उक्तम्
चिच्छिल पु० १ देशभेदे २ तद्वाचिषु व० व० । भेदकैश्चैपुरै-
श्वैव चिच्छिलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।

विज्ञा स्त्री चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति चि-ड । इति-
लिङीष्टञ्चे अमरः । तत्फले अथ् हरितक्या०
लुपि व्यक्तवचनत्वात् स्त्री । स्वार्थे क । २ युञ्जारायां
चिञ्चिकाप्यत्र गौरा० ङीष् । चिञ्जीत्यप्यत्र केचित्
चिञ्चिड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन चिडति चिड-वासे ।
चिञ्चिण्डइत्ते भावप्र० । चिञ्चिण्ड इत्यत्र चिञ्चिड इति
पाठः गुणास्तु चिञ्चिण्डशब्दोक्ताः

चिञ्चाटक पु० चिञ्चोवाटति अट-खुल् । (चि चको) हण-
भेदे रत्नमा० । चिञ्चोटक इत्यपि पाठः तत्रार्थे प्रथो०
चिञ्चास्त न० चिञ्चोवास्तम् । अस्तथाके ! (आमरुल) राजनि०
चिञ्चासार पु० चिञ्चाया इव सारोऽस्य । अस्तथाके (आ-
मरुल) राजनि० । [चिचेट-चेटः चेटी ।

चिट प्रेषणे आ० पर० सक० सेट् । चेटति अचेटीत् ।
चिट प्रेषणे चु० उभ० सक० सेट् । चेटयति ते अचीचिटत् त
चिटी स्त्री चिट-क गौरा० ङीष् । चण्डालवेशधारिण्यं
योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्त्रसारे उक्तो यथा । “तारं

चिटिद्वयं ब्रूयाच्चाण्डालि च ततः परम् । महदाद्यं ततो
ब्रूयादसुकं मे ततः परम् । वशमानय ठ-इन्त् चिटि-
मन्त्र उदाहृतः (ओं चिटि ! चिटि ! महाचाण्डालि
असुकं मे वशमानाय स्वाहा) सप्तभिर्दिवसैर्भूपान्
वशयेद्विधिना जनः” । विधि साह । “विबिम्ब तास-
पत्ने तं साध्यमान्नाधिगर्भितम् । निःक्षिप्य क्षीरसं-
मिश्रे जले तत्काथयेद्विशि । वश्यो भवति साध्यो-
ऽस्य मात्र कार्या विचारणा । तासपत्ने लिखित्वेनं
महकाशीष्टचे खनेत् । वश्याय सर्वजन्तूनां प्रयोगो
ऽयसदाहृतः” ।

चित् ज्ञाने आ० पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् ।
चिचेत ईदित् चित्तः । “य इन्द्र । सोमपातमोमदः
शविष्ठ चेतति” ऋ० ८।१२।१। “एवं तेऽचेतिषुः सव्ये”
भट्टिः । “जतानीदस्य कर्त्वा चेतनो दस्युतर्हषाम्” ऋ०
६।४७।२। अ० वेदे पदव्यत्ययः । चेतः चेतनः चित् ।
“हृत्तमरिचनमचेतनूनीरजीकारितक्षाम्” भट्टिः ।

चित् ज्ञाने चु० आत्म० सक० सेट् । चेतयति ते अचीचितत् त
चेतना चेतितः । “पूर्व्यं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्
पृथक्” भा० शा० ६८६० “किञ्चु सप्तोऽस्मि जागर्ति
चेतयामि न चेतये” भा० स्वर्गा० २ अ० “राक्षसचेत-
यन्ति न” भट्टिः । अस्य अदन्तत्वमपि । तस्य चित-
यतीत्यादिरूपम् “इन्द्र न यज्ञेचितयन्त आयवः” ऋ०
१।१२।२

चित् अतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । चिन्नयति ते
अचिचिन्नत् त चिन्नितः चिन्ननम् चिन्ननाचिन्ना ।
“यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्नये” भा० व०
६३ अ० “तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्नयेत्”
मनुः ।

चित् स्त्री चित-सम्पदा० भावे क्तिप् । ज्ञाने चेतनायाम्
अमरः । २ चैतन्ये । “सञ्चिदानन्दविषयम्” वे० सा०
३ चित्तवृत्तिभेदे । “चिदस्य मनाधि धीरसि” यजु० ४।१६।
“अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वाह्यव-
स्तुषु निर्विकल्परूपं साभान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिचित्तं
तदेवात्र चिदित्युच्यते” वेददी० ४ निर्विशेषस्फुरणभावे
चेतने स्वतएव प्रकाशमाने ब्रह्मणि “निर्विकल्पकं सर्वावभा-
सकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदिति” व्याख्यातारः
“चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्तं
चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्” वेदान्तप्र० । चिद्रसः

चिदुपवः “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां सिद्धार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना” । “तस्मि-
न्सिद्धार्थे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिवि-
म्बन्ति सरसीव चन्द्रमाः” योगशास्त्रः

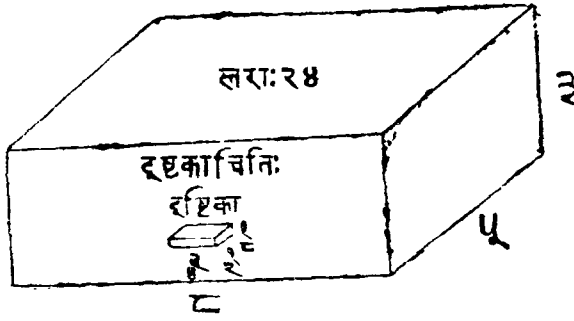
चिनोति चि-कर्त्तरि क्तिप् । ५ चयनककर्त्तरि चि-
अग्निचित् । कर्म्मणि क्तिप् । ६ अग्नी । ७ असाकल्पे अय्य-
अमरः । कञ्चित् कथञ्चित् आतृचित् । ८ अय्यक्तासुकरणे
च अय्य- चित्कारः “नहि करिणि इष्टे चित्कारेण
तमनुभिमतेऽनुभातारः” वाचस्पतिमित्रः । सुग्धबोधे
विभक्तप्रान्नात् किमः चिञ्चनौ प्रत्ययौ विहितौ इति-
भेदः । तच्चिन्त्यं चनयन्ते तद्धेतुरक्तः जातचित्
इत्यादिप्रयोगासिद्धिश्च तस्य किमः प्रकृतिकत्वाभावात् ।

चिति चि-कर्म्म क्त । १ अक्षे भेदि० २ क्तचयने “अव-
चितवलिपुष्पा भेदिसम्मार्गदद्या” कुमा० । ३ चिञ्चते ४ अय्य-
दिते च “तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः चीयते एवमसुख
पुत्रचितः चीयते” श्रुतिः ५ शवदाहाधारचूलीभेदे
अग्नी अमरः । “प्रस्थितायाश्चिञ्चितां चिताम्” कुमा०
“वद वामोह ! चिताधिरोरुषम्” रघुः “तया न पठिता
चण्डो मया नापि चिकित्सितम् । अकस्मात्प्ररोपान्ते
कथं घूमायते चिता” हास्यार्थवः । “चिताम्नेरुह-
हृत्वाञ्चम्” भा० व० २१४ अ० । “सगोत्रजैर्दृष्टीत्वा तु
चितामारोप्यते शवः । अघोसुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु
पुमानिति । उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि वस्तु-
भिः । चाण्डालाम्ने रमेध्याम्नेः सुतिकाग्नेश्च कर्हि-
चित् । पतिताम्ने चिताम्नेश्च न शिष्टैर्घृहणं स्रतम्”
शु०त० । अधिकं चितिशब्दे दृश्यम् । मन्त्रसाधनाङ्गचिता
लक्ष्यं तन्वसारे उक्तं यथा “असंख्यता चिता याद्या
न तु संस्कारसंस्कृता । चाण्डालादिषु संप्राप्ता केवलं
शीघ्रसिद्धिदा” । चितासाधनप्रकारः वीरतन्त्रे
‘अष्टम्याश्च चतुर्हृद्यं पञ्चमोरुमघोरपि । कृष्णपक्षे
विशेषेण साधयेहीरसाधनम् । तत्साङ्गं प्रहरे वासे गते
च सुरसुन्दरि ! । शवं वापि चितां वापि नीत्वा गत्वा
यथासुखम् । साधयेत् स्मृतं मन्त्री मन्त्रध्यानपरा-
यणः । भयं नैव तु कर्त्तव्यं हास्यन्तत्र विवर्जयेत् ।
चतुर्हृद्यं न वीजेत मन्त्रमेव समभ्यसेत्” । तत्र पूजा-
द्रव्यम् “शामिषाङ्गं गुडं कागं सुरापायसपिटकम् ।
नानाफलञ्च नैवेद्यं खलकल्लोक्तसाधितम् । चितास्थानं
समानीय सुहृद्भिः प्रस्त्रपाणिभिः । समानगुणसम्-

घैः साधयेत् वीतभीः स्वयम्” । [लिङ्गा० ।

चिताचूडक न० चितैव चूडकं चूडकम् तस्य ङः । चितायां
चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन् । १ चितायाम् तत्कर-
णदेशादिः का० श्रौ० २५।७।१५। सूत्रोक्तो यथा
“वितानं साधयित्वा समे बद्धलटखेऽन्तराम्नौ चितिं
चिनोति” १५ सू० वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं
कृत्वा समे लटखे देयेऽन्तराम्नौ काष्ठैः चितिं चिनो-
ति” कर्कः “पूर्वतरम् उद्धृत्य चीरिण्योः पुरुषाहृतीः”
१६ सू० “पुरुषाहृतीनां यासामोपधीनाम् ताउद्धृत्य” देव०
“चीरयुक्ताः पुरुषाहृतीः पुरुषनाम्नीः पुंलिङ्गशब्दा-
भिधेयाः अर्काद्याः” कर्कः । “विशाखाशराश्लगन्धाष्टत्रि-
पर्यध्यण्डाश्च” १७ सू० “उद्धृत्येति वर्त्तते विशाखा
दूर्वां शरोच्छ्रुः षट्त्रिपर्यीं मापपर्यीं अध्यण्डा लण्ड-
शिका” देव० “अश्लगन्धा व्यासन्धिः षट्त्रिपर्यीं लक्ष्मणेत्य
परे अध्यण्डा च ब्रह्ममाण्डू कीति निगमे” कर्कः “चिति-
वञ्च” काल्या० श्रौ० २१।१।२१ “देशो भवति तद्गुणयुक्त
इत्यर्थः । स चितिवत् स्रतस्य दाहार्थं यादृशैः काष्ठै-
श्चितिर्विहिता तादृशे देशे” कर्कः । भावे क्तिन् । २ समूहे
भेदि० । अग्निप्रादेः श्चयने संस्कारभेदे । अग्नि-
चयनप्रकारः शत० ब्रा० ७।१।१।१। “गार्हपत्यं चैवप्रन्
पलाशशाखा व्युद्धति अवस्थति ह्येतद् गार्ह-
पत्यं चिनोति इत्यादिके” विसरेणोक्तः । चीय-
तेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे ४ इष्टकाभेदे
तासासुपधानादि संस्काराः शत० ब्रा० ८।१।१।१।
“प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणा-
नेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चितावुपदधाति” “एषोऽ-
ग्नेर्धत् प्रथमा चितिः पुस्तान्तत् प्राणानुयादधाति तस्मा-
दिमे पुरस्तात् प्राणाः इत्यादिके उक्ता इत्यत्रा” । “प्रथमो-
त्तमयोः पादमाक्षीरतिरिक्ताः” काल्या० श्रौ० १७।७।२६।
“प्रथमोत्तमयोश्चित्वोरतिरिक्ता सा पादमाक्षी भवति
नातोऽतिरिक्ता चेति” कर्कः प्रथमापञ्चम्योः अतिरिक्ता या
महत्त्व इष्टकास्ताः पादमाक्षीरुपदधाति” स०व्या० ५।कु-
दास्थेष्टकादीनां समूहविशेषे । इष्टकामानेन चितिमान-
ज्ञानोपयोगिव्यवहारः चितिवप्रवहारः । स च लीला०
दर्शितो यथा चितौ करणस्त्वं साङ्गैश्च । “उच्छ्रयेषु
गुणितं चितेः किञ्च चेत्यसम्बन्धफलं घनं भवेत् । इष्टिका-
घनकृते घने चितेरिष्टिकापरिमितस्य लभ्यते । इष्टि-
कोच्छ्रयकृदुच्छ्रितिसितेः स्युः साराश्च द्रवदां चितेरपि ।

उदाहरणम् । अष्टादशाक्षरं 'दैर्घ्यं' विलारो द्वाद-
शाक्षरम् । उच्छ्रितिस्यञ्जु वा वासाभिष्टिकाणाञ्चितौ
किञ्च । वदित्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं 'दैर्घ्यं' च यस्यां
त्रिकरोच्छ्रितिव । तस्यां चितौ किं फलभिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कति करारश्च । न्यासः ।

दृष्टिकायाः अक्षरसङ्ख्या २/६३चितेः क्षेत्रफलम् ४० ।
उच्छ्रयेण युञ्जितं चित्तैर्घनफलम् १२० । स्यात् दृष्टिका
सङ्ख्या २५६० । करसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि ।
“चित्तेः कपि” पा० कपि परे दीर्घः एकचित्तिकः “पञ्च-
चित्तिकोऽग्निः” इत्यादौ छन्दसि न दीर्घः । चाय-दीर्घौ
क्तिन् चिमावः । ६ चैतन्ये स्वयंप्रकाशे चिच्छब्दार्थे स्त्री
“आश्रयत्वविषयत्वमागिनी निर्विशेषचित्तिरेव केवला”
“संज्ञे पञ्चारी० । ७ दुर्गायाम् । “चित्तिसैतन्यमा-
वाहा चेतना वा चितिः स्मृता । महान् व्याप्य स्थिता
सर्वान् महा वा प्रकृतिर्माता” देवीभाग०पु० ४५छ० ।

चित्तिका स्त्री० चित्तिरिव कायति कै-क । १कटिच्छ्रुत्वा-
याम् हारा० । चिति+स्वाथे क । २चित्तिसद्भावे चिता+
स्वाथे क अतएवम् । ३चितायाम् ।

चित्कण पु० लि० चिदित्यव्यक्तशब्दं कथति कथ-कथ ।
चित्शब्दकारके । क्तिवक्यशब्दे परे तत्पुद्वे चिह्न
खादि० आद्युदात्तता । चित्कणकन्धम् ।

चि(ची)त्कार पु० चित्+क-भावे घञ् प्रुषो० वा
दीर्घः । चिदित्यव्यक्तशब्दकारके । “न हि करिष्य
इष्टे चि(ची)त्कारेण तमनुमितेऽस्तुभातारः” वाचस्पति
मिश्रः । “स विधीदति चित्कारात् ताङ्गितो गर्हभो
यथा” हितो० ।

चित्त न० चितौ-ज्ञाने वा० करणे क्त । १अन्तःकरणभेदे
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयोग-
वैः करणं विषया इमे” वेदा०प० । तस्य च करणम्
कुबुसन्मानात्मक इत्तिभेदः । चिच्छब्दे इच्छम् । २अन्तःकरण-

माने अमरः “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” पात० सू० ।
“जनस्य चित्तेन धर्मं वशात्मना” नैष० । “अन्धश्चतुर्ध्रुव
सदुराच्युतैः क्रमाच्चित्तवृत्तिनेन मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्ता-
भिधानरिन्द्रियचतुष्के च क्रमात् संशयनिश्चयाहङ्का-
रार्थैत्यांश्च शरीनेतान् स्मृतविषयाननुभवतः” वे० सू०
चक्रः अस्माधिगता अच्युतः । अर्थाच्च कर्त्तरि वा
क्त । ३घाते ४घातरि च । चित्तं च सांख्यमते त्रिगुण-
प्रकृतिकार्यम् । तदेतत्तुल्यमहङ्कारादौ दर्शितम् ।
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” पात० १११॥छ०

“चित्तं हि प्रत्याग्रहश्चित्तवृत्तिसत्त्वात् त्रिगुणम् ।
प्रत्याग्रहं हि चित्तं सत्त्वम् । रजस्तमोर्ध्यां संसृष्टम्
सैश्वर्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसाहुविश्रमधर्मा-
ज्ञानावैराग्यानेश्वर्योपगं भवति । तदेव पृथ्वीबभोहावरणं
सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोभासाया घर्षज्ञानवैरा-
ग्यैश्वर्योपगं भवति तदेव रजोवेषमन्नामेतं स्वरूपप्रति-
ष्ठं सत्त्वगुरुपान्यतास्थितिमात्रं घर्षमेधध्यानोपगं
भवति । तत्परं प्रसङ्गानामित्याचक्षते ध्यायिनः । चि-
तियत्तिरपरिष्यामिन्वप्रतिहङ्कृता दर्शितविषया सुज्ञा
चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चेयम् । अतो विपरीता
विवेकस्थातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तन्नामपि ख्यातिं
तिरुच्यते । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति ।
स निर्बीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सख्यज्ञानतदव्यस-
न्यज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोधं इति भा० ।
“कृतः पुनरेकस्य क्षिप्रान्दिभूमिसम्बन्धः किमर्थं चैव-
मस्य चित्तस्य वृत्तयोनिरोधस्या इत्यायङ्गु प्रथमं ताव-
दवस्थासम्बन्धेऽसम्बन्धस्यति । चित्तं हीति । प्रत्या-
शीलत्वात् सत्त्वगुणम् । महत्तिशीलत्वाद्भ्रजोगुणम् स्थि-
तियीलत्वात् तमोगुणम् । प्रत्याग्रहस्यसम्बन्धस्यार्थं ते-
नाम्येऽपि धात्विकाः प्रसादसाधवप्रतीतप्रादवः स्रज्यन्ते ।
महत्या च परितपपशोकादयो राजसाः । स्थितिः मह-
त्तिविरोधी तमावृत्तिघर्षः स्थितिप्रवृत्त्याद् गौरवावरण-
दैव्यादय उपस्रज्यन्ते । एतदुक्तं भवति एकमपि चित्तं
त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येष परस्परविमर्दं
पैचिज्ञानादिचिह्नपरिष्कारं सद्नेकावस्थसुपपद्यत इति ।
क्षिप्रान्दा एव चित्तस्य भ्रमयः यथासम्भवमानरावस्था-
भेदवत्प्रसा दर्शयति । प्रत्याग्रहं हीति चित्तरूपेष
परिष्कृतं सत्त्वं चित्तसत्त्वं, तदेवं प्रत्याग्रहपतया सत्त्वपा-
धान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्तो सत्त्वात् किञ्चिदुत्ते

रजसमयी यदा विद्यमाने भवतः तदैव च वि-
 याच यद्वादेवाम्बेव प्रियाणि यस्तु तस्योक्तं सत्वप्रा-
 चान्तात् खलु चित्तं तस्मै प्रविशितुसदपि तत्त्वज्ञ तस्य-
 सा पिहितत्वादिभिर्मादिकमेव तत्त्वमभिमन्वमानं तत्प्र-
 विशितुमिति प्रविशते च सत्त्वम् अथ रजसा विद्यमान-
 यम् । तस्मात्प्रवृत्तिरिति तत् प्रियमात्रं भवति । य-
 द्वादिषु पुनरस्य चरसवाही प्रेसा निरूढ एव । तद-
 नेन विचित्रं चित्तसङ्गम् चित्तं दर्शयन् मूढमपि सूच-
 यति तदेव समवेति । यदा हि तनो रजो विजित्य
 प्रकृतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमःसहस्यारणेऽयत्न-
 तात् रजसात्मसङ्गितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानञ्च
 विषयं वज्ञानमभावप्रत्ययानन्वयञ्च निद्राज्ञानसङ्गम् ।
 ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति । अनैतर्क्यं सर्वज्ञे-
 ष्यापतिपातः । अधर्मादिभ्याम् चित्तं भवतीत्यर्थः ।
 यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटुं स-
 रजस्यं भवति तदा चर्माज्ञानवैराग्यं चर्माद्युपगच्छतो-
 ष्याह प्रचीयेत्यादि । मोहकामरुदेव चावरणं प्रकृते-
 य चीषं यस्तु तत्तथोक्तम् । अतएव सर्वतो विशेषावि-
 शेषलिङ्गमात्राऽङ्गिपुत्रपुत्रेषु प्रद्योतमानं नचापि न च-
 र्माद्यैश्चर्माव च कल्पते प्रकृत्यभावादिस्त त आह । अ-
 नुविदं रजोभावात्वा रजसः प्रवर्त्तकत्वादिति धर्मादि-
 रित्यर्थः । तदनेन संप्रज्ञातसमाधिप्रत्यययोर्मसुभूमिक-
 प्रज्ञाच्छ्रोतिसोऽध्याधमयोयौगिनोचित्तसत्त्वं संश्लेषीतम्
 संप्रत्यतिक्रान्तभावमीयस्य ध्यायिनसत्तुथीं चित्तस्याव-
 स्थामाह तदेव चित्तं रजोभेदात्प्रकृत्यभावात् तदतएव
 स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रवन्धविघ्नतरजसामोम-
 यस्तु हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियपु-
 न्याहृतस्थानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेक-
 स्थातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्यपुत्रपा-
 न्यतास्वातिमात्रं चित्तं धर्म्यभेदध्यानोपयं भवति ।
 धर्म्यभेदश्च वक्ष्यते । अतएव योगिजनपुसिद्धिमाह
 तदिति । सत्यपुत्रपात्यातास्वातिमात्रं चित्तं धर्म्यभे-
 दपर्यन्तं परं पुंसंस्थानमिति आशयते ध्यायिनः । चित्त-
 सामान्याधिकारस्य च धर्माधर्माद्योरभेदविवक्षया दृष्ट-
 व्यम् । विवेकस्थातेर्ज्ञानहेतुं चित्तियक्ते सोपादानहेतुं
 निरोधसमाधिभवतारयितुं चित्तियक्तेः साधुतामसाधुता-
 च विवेकस्थातेर्दर्शयति चित्तियक्तेरित्यादि । सुखदुः-
 खमोहात्मकसमयुक्तिः । सुखमोहावपि विवेकिनं दुः-

खाश्रुतः । अतो दुःखवर्द्धयौ तथाचातिदुन्दरमथन-
 वत् दुर्बोति । तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । सेवमवि-
 युद्धिरन्वच चित्तियक्तेः पुत्रे न जा इत्युक्तं पुत्रा
 चानन्ता चेति । ननु सुखदुःखमोहात्मकयद्वादीन् इव
 चेतव्यमाना तदाकारापसा कथं विमुञ्जा तदाकारपरिप-
 हपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेतुत उक्तं दर्शि-
 तविषयेति ; दर्शितो विषयः यद्वादिर्दृश्यै सा तथोक्ता ।
 मधेदेतदेवं यदि बुद्धिव्युत्तिर्मात्रविषयाकारतामापद्येत ।
 किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिचयता सती अतदाका-
 रायै चित्तियक्तेः विषयमादर्शयति ततः पुत्रवच्चेतयत
 इत्युच्यते । ननु विषयाकारं बुद्धिमानादृष्टाया
 चित्तियक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न
 तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिशङ्कमेति ।
 प्रतिशङ्कमः सञ्चारः स चित्तेनास्तीत्यर्थः । स एव कु-
 तोऽस्यां नास्तीत्युत उक्तम् अपरिचयामितीति । न
 चित्तेस्त्रिविधोऽपि धर्माधर्माऽवस्थानसत्त्वः परि-
 चयानोऽस्ति येन त्रितयस्वरूपेण परिचयता सती बुद्धिसंयो-
 नेन परिचयेत । चित्तियक्तेरसंस्कान्ताया अपि विषय-
 संवेदनसुषपादविष्यते । तस्मिन् चित्तियक्तेः शोभनेति,
 विवेकस्थातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अत-
 चित्तियक्तेर्विपरीततेति । यदा च विवेकस्थातिरपि
 हेया तदा कैय कथा दृष्ट्यनराणां दोषवद्भ्रान्तानामिति
 भावः । ततस्तद्देतोर्निरोधसमाधेरवतारो युक्तते इत्याह
 अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादात्त्वोच हि परेण वैरा-
 ग्येण विवेकस्थातिमपि निरुच्छेदीत्यर्थः । अथ निरु-
 द्वाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह नदयस्वसि-
 त्प्रादि । स निरोधः अवस्था यस्तु तस्योक्तम् ।
 निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्वीज इति । क्लेशसङ्घतः
 कर्माशयो जातप्रायुर्भोगोवोजं तस्माच्चिर्गतः निर्वीजः
 अस्तीव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति । न
 तन्नेति । उपसंहरति । द्विविधः स योग्यसिद्धचित्त-
 निरोध इति विवरणम् ।
 “तदवस्थे चेतसि विषयामाकाशं बुद्धिबोधात्मा सुखम् ।
 किंसभावः? इति-भा०
 “तदा द्रुष्टः स्वरूपेऽवस्थानम्” २६० ।
 “स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चित्तियक्तेर्दृष्ट्या कैवल्ये अस्थान-
 चित्ते तु सति तद्यापि भवन्ती न तथा” भा० ।
 “संप्रकृत्यतरसूतमवतारयं सोद्वयति । तदवस्थे चेतसीति

किमाक्षेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिवोधात्मा स्वयं पुरुषः सदातुभूयते न-तु बुद्धिवोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिवोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः । न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपह्नाय भावो वर्त्तितुमर्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यते ? इत्यत आह विषयाभावा-दिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगो च पुरुषार्थो तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धौ विषयाभाव इत्यर्थः । मूलेण परिहरति "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" सू० । "स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् नतु बुद्धिवोधः शान्तादिरूप औपाधिको हि सः स्फटिकस्यैव स्वभावतः स्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसंज्ञधानोपाधिररुणिसा नचो-पाधिनिवृत्तावप्रहितनियृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरस्वभाव उक्त इति । अयमेवार्थोभाषप्रकृता द्योत्यते । स्वरूपप्रति-ष्ठेति । तदानीं निरोधवस्थायां न व्युत्थानावस्थाया-मिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता, स्वरूपे चितिशक्तिः, निरोधवस्थायां प्रतिष्ठित्वा परि-णामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थान विरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचिन्ते त्विति न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते । तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्लकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्यथौ भवतः प्रतिपत्ता त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते । निरो-धसमाधिमपेक्ष्य सम्यग्ज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति"विवरणम् । "कथन्तर्हि दर्शितविषयत्वात्"-भा० "वृत्तिसाक्ष्यमितरत्न" ३०० "व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रं "एकमेव दर्शनं" "ख्यातिरेव दर्शनमिति" "चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सद्भिधिमालोपकारि दृश्य-त्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्थानादिसम्बन्धोद्देशः" भाषणम् । "स्त्वान्तरमवतारयितुं प्रच्छति कथन्तर्हि इति । यदि भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति । दर्शित विषयत्वात् । वृत्तिसाक्ष्यमितरत्न । इतरत्न व्युत्थाने

याचित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढास्ता एव विशिष्टा अभिधा-वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः साक्ष्यमित्यत्र सशब्द एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सद्भिधानादभेदपक्षे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समा-रोप्य शान्तोऽस्ति दुःखितोऽस्ति मूढोऽस्तीति अर्थावस्थिति । यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं सुखं मलिनतामारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्तीति । वदपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेना-चिद्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते । तथाचायमविपर्ययोऽ-प्यात्मा विपर्ययवानिवासोऽपि भोक्तेव विवेकख्याति-रहितोऽपि तत्प्रहित इवाविवेकख्यातेः प्रकाशते । एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन-मितप्रत्न सत्यपुरुषयोरतत्प्रतिसंक्रमादौर्णव्योः प्रतयुयाविशे-षोभोम इतप्रत्न चोपपादयिष्यते । एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्वाह तथा चति । पञ्चगिष्ठाचार्यस्य सूत्रम् "एकमेव दर्शनमिति" । नतु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वे नानुभाव्या, दर्शनं ततोऽप्यतु पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवौ दर्शनमितप्रत आह "ख्यातिरेव दर्शनमिति" उदयव्यय-धर्मिणी वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेतैतदुक्तमे-वेति चैकमेव चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः । तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्यागमानुमानगोचर इत्यर्थः । तद-नेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्दे-हकसंयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति तस्युपपादयन्नाह । चित्तं स्वं भवति । पुरुषस्य स्वामिन इति सम्बन्धः । नतु चित्तजनितस्युपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्ये शिता न चास्य तज्जनितोपकारसम्बन्ध-स्तदसम्बन्धादनुपकार्यत्वात् तत्संयोगतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं सद्भिधिमालोपकारि दृश्यत्वेनेति । न पुरुषसंबुक्तं चि-त्तमपि तु तत्सद्भिहितं सद्भिधिस्य पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यतालक्षणेऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिचित्तस्य भोग्यशक्तिः । तदुक्तम् दृश्य-त्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः । भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिचित्तस्य धर्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद् वृत्तिसाक्ष्यत्वात् पुरुषस्ये-त्युक्तम् । तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता

पुरुषस्थापरिष्कारिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किञ्चिन्मिता न खलु निर्निमित्तं कार्यं सत्ययते । यथाहुः “स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः कस्य किंकृता” इति शङ्कासुपसंहारव्याजेनोद्धरति । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे शान्तघोरभूदाकारचित्तवृत्तपुपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वाद्नादिसंयोगः हेतुः अविद्यावासनयोश्च सन्तानो वीजाङ्कुरसन्तानवदनादिरिति भावः” विवरणम् ।

अनलःकरणशब्दे १६५ पृ० अधिकमुक्तम् ।

कैवल्यपादे च ज्ञानज्ञेययोर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष उक्तो यथा “कुतश्चैतदन्वयम्” भा०

“वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः” सू० ।

“वस्तुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाथनेकचित्तपरिकल्प्य” किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं ? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्, धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं ततएव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं ततएव भूदज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं ततएव माध्यस्थ्यज्ञानमिति । कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं ? नचान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो-युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्गोप्यहृषभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करग्नोऽप्यस्तीति साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तुत्रिगुणं च तच्च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षचित्तैरभिसंबद्धान्ते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति । केचिदाहुःज्ञानसहभूरेवार्थो-भोम्यत्वात् सुखादिवदिति तत्र तथा द्वारा साधारणत्वं धावमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवाप्युच्यते” भा० तदेवसुखं माध्यकद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिशक्ता सौमिी युक्तिमत्तरयति कुतश्चैतदिति । वस्तुसाम्ये इति यद्वानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैतस्य ज्ञानमेकं भिद्येभ्यो देवदत्तविष्णुसित्तमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञानानात्वेऽपि चाथौ न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः अभेदार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रभातयां परम्परप्रतिसन्धानादवधीयते । अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते सैव मयापीति । तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदो-पादः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं तामविन्दतो विषादः । स्यादेतत् यत्रैकस्य चित्तेन परि-

कल्पितं कामिनीलक्षणेऽर्थः तेनेवान्येषामपि चित्तसुप-रच्यते इति साधारणसुपपद्यते इत्यत आह नचान्येति तथा सत्येकचित्तोलज्ञानवति सर्वैष एव नीलज्ञानयनः स्युरिति नन्वर्थवादिनामथेकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाद्विज्ञ-विज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणत्वात् कारणात् कार्यभेदोयुक्त इत्यत आह साङ्ख्यपक्ष इति एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्वैगुण्यपरिष्कारस्य त्रैलोक्यसुपपन्नम् ।

एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापेक्षं रक्तःसहितं सत्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति । एवमधर्मापेक्षं रक्तो दुःखं, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम् । सत्यमेव तु विगततरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति ते च धर्मा-दयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति । किन्तु कश्चित् कश्चिदिति अथ्युपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिदाहुः प्रवादकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोम्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं भवति भवत्यर्थो ज्ञानात् व्यतिरिक्तः तथाप्यथौ जडत्वात् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तु ज्ञानेन तु मासनीयः-तथाच ज्ञानसमयएवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतन्मतं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र तथा द्वारेति वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोद्दमानं परिष्कारमात्मकमनुभयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेत् नूनमेवंविधमेव चेद्विद्वंस्योपरि कोऽयमनु-रोधः येन सोऽपि नापङ्गूयेत्यर्थः” विव० ।

“नचैकचित्ततन्त्रं वस्तुपदप्रमाणकं तदा किं स्यात्” सू० ।

“एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यप्ये निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापराष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणात्मकमन्-हीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्प्रात् ? सत्त्व-ध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्यते वे चास्यानुप-स्थिताभागास्ते चास्य न स्युरेवं नास्ति पृष्ठमित्युद्धरमपि न म्दृष्टो तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्व-तन्त्रासि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्ब-न्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति” भा० ।

“ना वा भूद्विद्वंस्यस्यापङ्गवो ज्ञानसहभूरेवार्थः तस्मात्प्राह नचैकं किं स्यात् यद्विषयसिद्धिं चित्तं तद् यदा पटद्व्य-व्यप्यतया न घटे वर्त्तते यद् वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानभेदमात्रं जीवनस्तन्नाशाद्वै एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः । संपद्ध्यमानञ्च चित्तेन तद्

वस्तु विवेको वा घटो वा कुत उत्पद्यते नियतकारणान्वय
व्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्याणि न स्वकार-
णत्वमतिवर्त्य कारणान्तराद्भवन्तीति, सा भूदकारणत्वे
तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव
तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आशाभोदकस्य उपावृत्ति-
तभोदकस्य वीपयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्य
प्रसङ्गात् तस्मात् साधुक्तं सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति ।
अपि च योयोऽर्वागभागः स सर्वोमध्यपरभागव्याप्तः
ज्ञानाधीने सद्भावे त्वज्ञाननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न
स्त इति व्यापकाभावाद्वागभागोऽपि न स्यात् इत्यर्थाभा-
वात् कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह । ये चास्येति अनु-
पस्थिता अज्ञाताः, उपसंहरति तस्मादिति सुगमं
शेषम्' विवरणम् ।

“तदुपरागामेच्छित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्” सू० ।

“अयस्कान्तमणिकल्प्या विषयाः । अयःसघर्भकं चित्त-
मभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेषोपरक्तं चित्तं
स विषयोऽज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोऽज्ञाताज्ञातस्व-
रूपत्वात् परिणामि चित्तम्” भा० ।

“स्यादेतत् अर्थश्चेत् स्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न
कदाचित् प्रकाशेत प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगत
मिति भावोऽप्यपगच्छेत् न जातु स्वभावमपहाय भावो-
क्तिरुत्तमहेति न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्व-
धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतम् । अर्थधर्मत्वे नीलत्वादिवत्
सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थज्ञ इति सर्वे एव
विद्वांसः प्रसज्येरन् न जाल्मः कश्चिदस्ति । न चातीता-
नामतयोः धर्मं प्रत्युत्पन्नयुक्तः तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्धउप-
लम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह
तदुपरागेति । जडस्वभावोऽप्यर्थे इन्द्रियप्रणालिकया
चित्तस्य परञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणसुषुप्तसंक्रान्तप्रतिवि-
म्बा चितिशक्तिचित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति
नत्वर्थे किञ्चित् प्राकृत्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबद्धा चित्तेन,
तत् प्रतिविम्बसंक्रान्ते रक्तत्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वा-
च्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः
तथापि यत्र शरीरे दृष्टिमञ्जितं तेन सह सम्बन्धो विष-
याणामित्यवस्कान्तमणिकल्प इत्युक्तम् अयःसघर्भकं
चित्तमिति । इन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबध्योपरञ्जयन्ति
अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति” विव० ।

“यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” भा० ।

“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामि-
भित्वात्” सू० ।

“यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत् ततस्तद्विषया
चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा
ज्ञातत्वन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभा-
पयति” भा० ।

“तदेवं चित्तव्यतिरेकेणार्थमवस्थाय तेभ्यः परिणति-
धर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्वैधर्म्यमपरि-
णामित्वमस्य वक्तुं पुरयित्वा स्तब्धं पठति यस्य तु तदेव
चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” । क्षिप्रभूद्वि-
क्षिप्तकायतावस्थितं चित्तमानिरोधात् सर्वदा पुरुषेणा-
नुभूयते दृष्टिमत् तत् कस्य हेतोः ? यतः पुरुषोऽपरि-
णामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञात-
विषयो भवेत् । ज्ञातविषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति तदेतदाह
यदि चित्तवदिति । सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सर्वात्त-
कस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत् तस्य प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभापयति तथाचापरिणामिनस्तस्य
परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः” विव० ।

“स्यादाशङ्काचित्तमेव स्वाभासं विषयाभासञ्च वैशेषिकाणां
चित्तात्मवादिनाञ्च भविष्यत्वस्मिन्वत्” भा० ।

“न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्” सू० ।

“यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादवच्च दृश्यत्वाच्च स्वाभासानि
तथा मनोऽपि प्रत्येत्यम् । न चान्निरल दृष्टान्तः न-
द्यन्निरात्मरूपमप्रकाशं प्रकाशयति । प्रकाशस्वात् प्रका-
शप्रकाशकसंयोगे दृष्टः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहमेव कस्यचिदिति श-
ब्दार्थः । तदुच्यते स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यप्रतिष्ठित्यर्थः
स्वबुद्धिप्रचारप्रतिषेदेनात् सत्वानां प्रदृष्टिर्दृश्यते ।
क्रुद्धोऽहमभोतोऽहमसुख मे रागोऽसुख मे क्रोध इत्येतत्
स्वबुद्धेरप्यहमे न युक्तमिति” भा० ।

“अत्र वैनाशिकस्युत्पापयति स्यादाशङ्केति अयमर्थः स्यादेत-
देवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने
तत् विषयाभासं पूर्वेचित्तं प्रतीत्य सदुत्पन्नं तत्कृतः
पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कुतस्तरां वाऽपरि-
णामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भवे-
देतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यात्तत्वेतदस्ति
तद्वि परिणामितया वीचादिवदनुभवस्याप्यम् । यन्तुमव-

व्याप्यं न तत् स्थाभासं भवितुमर्हति स्वात्मनि वृत्तिवि-
रोधात् न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारकञ्च न हि
पाकः पच्यते क्विदा वा क्विदते पुरुषस्त्वपरिष्वाभी नानुभ-
वकर्मैति नास्ति न स्वयंप्रकाशता न युज्यते अथराधीनप्र-
काशता ह्यस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्य-
त्वात् दर्शनकर्म चित्तं न स्थाभासम् आत्मप्रकाशप्रतिवि-
म्बितस्यैव चित्तस्य तावद् वृत्तिविषयाः प्रकाशन् इति
भावः । ननु दृश्योऽग्निः स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा
घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरभ्यन्तरेष्वेतत् आह ।
न चाग्निरत्रेति कस्मात् ? न हीति मा नामाग्निरभ्यन्तरात्
प्रकाशितं विज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत
इति न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकाशाद्भवच्छिनत्ति । क्रियारू-
पः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा
सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको दृष्टस्येत्वा-
ग्निनण्डुलसम्बन्धेन तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तथापि तथा
भविष्यं सम्बन्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः ।
किञ्च स्थाभासं चित्तमित्यप्याहमेव कस्यचिदिति शब्दा-
र्थः । खादेत् मा भूत् पाह्यं चित्तं न हि पच्यस्य
कारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः इत्यत
आह स्वबुद्धीति बुद्धिचित्तं प्रचारा व्यापाराः सत्वाः
प्राणिनश्चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण च
सह प्रत्यात्मसमुभयमानाश्चित्तस्याप्याहृतां विचटयन्ती-
त्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति क्रुद्धोऽ-
हमिति विवरणम् ।

“एकसमये च भयानवधारणम्” । सू० ।

“न चैकस्मिन् क्षणे स्वरूपपावधारणं युक्तं क्षणिकवा
दिनां यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्यु-
पनमः” । भा० ।

“स्थाभासं विषयाभासं चित्तमिति त्रुवाशो न ता-
वत् येनैव व्यापरेणात्मानमवधारयति तेनैव विषय-
मपीति वक्तुमर्हति नह्युविचक्षणे व्यापारः कार्यभे-
दाय पर्याप्तः तस्माद्वापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः न च वैनाशि-
कानामत्यन्तिभेदातिरिक्तः अस्ति व्यापारः न चैकस्याए-
वोत्तरेविवक्षयायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः तस्माकस्मि-
कत्प्रसङ्गात् । न चैकस्योत्तिहयसम्भवः तस्मादर्थस्य च
ज्ञानरूपस्य आवधारणं नैकस्मिन् समये इति तदेतद्भाष्ये
शोच्यते न चैकस्मिन् क्षणे इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः
“भूतियेषां क्रिया सैव कारकं सैव शोच्यते” इति तस्मा-

द्दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्थाभासत्वसुपनयत् इष्टारञ्च
दृष्टुरपरिष्वामित्यं च दर्शयतीति सिद्धम्” विवरणम् ।

“चित्तान्तरे वश्ये बुद्धिबुद्धेरनिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्” सू० ।

“स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण सम-
बन्तरेण दृष्टम्” इति । अथ चित्तं चित्तान्तरेण
रेण दृष्टेत बुद्धिः केन दृष्टयते साध्यन्यथा
साध्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्नोबुद्धिरस्ती-
नामनुभवास्तावत् स्यतयः प्राप्तुवन्ति तत्सङ्कराच्चे-
कस्त्वानवधारणस्य खादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदनं पुरुष-
मपचपद्भिः वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतं, ते तु भो-
क्तृस्वरूपं यत् कचन कस्यचनो न न्यायेन संगच्छन्ते ।
केचित् सत्वमात्ममपि परिकल्पयन्ति स सत्वो य एतान्
स्त्वान् न चित्तान्तांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा ततएव
पुनस्त्वान्ति तथा स्त्वानां पुनर्निर्वेदाय विरागा-
याहत्यादयः प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यैः चरिष्वा-
भीत्युक्त्वा सत्वस्य पुनः सत्त्वमेवापङ्गवते “साङ्ख्ययोगाद-
यस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्थाभिनं चित्तस्य
भोक्तारसुपयन्तीति” भा० ।

“पुनर्वैनाशिकसत्यापयति । स्यान्मतिः मा भूत् दृश्यत्वेन
स्वसंवेदनम् एवमप्यात्मा न सिध्यति । स्वसन्तानवर्तिना
चरमचित्तक्षयेन स्वरसनिरुद्धस्त्वाननकचित्तक्षयपहण्यादि-
त्यर्थः । समञ्च तज्ज्ञानत्वेनात्तन्तरञ्च प्रवृत्तत्वेन स-
मनन्तरं तेन । चित्तदृष्टयश्च । बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः
नादृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिपहण्यसमर्था ह्यनवबुद्ध-
बुद्ध्या संवद्धा पूर्वा बुद्धिबुद्ध्या भवितुमर्हति । नह्युदृहीत-
दण्डो दण्डनमवगन्तुमर्हति तस्मादनवस्थेति विज्ञानवेदन
संज्ञारूपसंस्काराः स्त्वान्ताः । साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः
साङ्ख्याश्च योगाश्च तएवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानान्ते
साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः सुगममन्वत्” विवरणम् ।

“कथं ?” भा० “चित्तेरप्रतिसंक्रमावास्तदाकारापसौ
स्वबुद्धिसंवेदनम्” सू० ।

“अपरिष्वामित्नी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-
ष्वाभिन्यप्यथे प्रतिसंक्रान्तेव तद्दृष्टिमनुपतति तस्याश्च
प्राप्तचैतन्योपपहृत्पाया बुद्धिदत्तेरनुकारिभास्यतया बु-
द्धिदृश्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते तथाचोक्तं “न
पात्रात् न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नो-
दधीनाम् । गृहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिदृष्टि-
विशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति” भा० ।

“स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरेद्यं
 आत्मनापि कथं भोक्ष्यते चित्तं? न खल्व्वात्मन स्वयंप्रकाश-
 स्थाप्यस्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्ता न चास-
 म्बुद्धिचित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशय-
 वान् पृच्छति कथमिति । स्रलेषोत्तरमाह चित्तेरिति ।
 यत् तदोचत् वृत्तिसारूप्यमितरत्वेति तदितः ससृष्ट्यत-
 चित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्त्वदाकारापत्तौ चितिप्रति-
 विम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्त्वं यथाहि चन्द्रमसः
 क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तिचन्द्रप्रतिविम्बममलं जलमचलं
 चलमिव चन्द्रमसनवभासयति एवं विनापि चित्तिव्या-
 पारम् उपसंक्रान्तिचितिप्रतिविम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया
 क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चितिशक्तिमवभासयत्
 भोग्यभावमात्मदयत् भोक्तृभावमापादयति तस्या इति
 सूत्रार्थः भाष्यमध्येतदर्धमसङ्गत्वं तत्र वप्राख्यातम् इति न
 वप्राख्यातमत्र बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्ते रागमसदाह-
 रति तथाचोक्तं न पातालमिति शान्ततस्य शिवस्य
 ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चित्तिच्छायापत्त्यां मनोवृत्तिमेव
 चित्तिच्छायापत्त्याच्चित्तेरव्यविशेषां गुह्यं वेदयन्ते तस्या-
 भेदं गुह्यायां तद् गुह्यं ब्रह्म तदवनायित्तुं स्वयंप्रकाश
 मनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते परमदेहस्य भगवत इति
 तदेवं दृश्यत्वं न चित्तस्य परिष्कारिनस्तदतिरिक्तः पुमान्
 परिष्कारिधर्मोऽप्युपादितः” वि० ।

“अथ चैतदभ्युपगम्यते” भा० ।

“द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्” सू० ।

“मनोहि मन्तव्ये नार्थेनोपरक्तं तत् स्वयञ्च विषयत्वाद्दि-
 षयिण्या पुरुषेष्वात्मोयया वृत्त्याभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव
 द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपा-
 पन्नं विषयात्मकमयविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फ-
 टिकमणिमयं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारू-
 प्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्त-
 भावमेवेदं सर्वं, नास्ति खल्वयं गवादिघटादिश्च
 सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् ? अस्ति
 हि तेषां आन्तिरीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति
 समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिविम्बीभूतस्वस्वा-
 लम्बनीभूतत्वादन्वयः स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञ-
 यैव प्रज्ञारूपमवधार्येत तस्मात् प्रतिविम्बीभूतोऽर्थः प्र-
 ज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति एवं पृथ्वीतृप्पहण-
 पाहृत्स्वरूपचित्तभेदाच्चयमर्थे तत्तज्जातितः प्रविभजन्ते

ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः” वेदव्यासभाष्यम्

“संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाययति । अत चैतदिति
 अवश्यं चैतदित्यर्थः । इदित्यादि यथा हि नीला-
 द्युरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेषैवावस्थापयति
 एवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदुरक्तं चित्तं इष्टारमपि
 प्रत्यक्षेषैवावस्थापयति अस्ति हि इष्टाकारं ज्ञानं
 नीलमहं सम्यग्येमि” इति तस्मात् ज्ञेयवत् ज्ञाता-
 पि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो यथा जले
 चन्द्रमसो विम्बं नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जल-
 गतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेण प्रमास्यं भवितु
 मर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिविम्बिततया चैतन्यगोचरापि
 चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति तदित्दं सर्वार्थत्वं चित्त-
 ख्येति तदेतदाह मनोहीति न केवलः तदाकारापत्त्या
 मन्तव्ये नार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेति चकारो
 भिन्नक्रमः पुरुषेष्टेष्टस्थानन्तरं द्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः
 पुरुषस्य वृत्तिः इत्यञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकै
 रभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयाम्बभूवु
 रित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका भाट्टार्थादिनः ।
 अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव
 द्रष्टृकारं दृश्याकारं चातुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेव
 स्त द्रष्टृदृश्यौ यथाहुः । “अभिन्नो ऽपि हि बुद्ध्यात्मा
 विपर्ययसितदर्शनैः । पाहृत्प्राहकसंविन्निभेदवानिव
 लक्ष्यते” इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह ।
 समाधिप्रज्ञायामिति ते खलुक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्ताति
 रिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्याथाटाङ्गयोगोपदेशेन समाधि-
 प्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्यं बोधयितव्याः । तद्-
 यथा समाधिप्रज्ञायामं प्रज्ञेयोऽर्थः आत्मप्रतिविम्बी-
 भूतोऽन्वयः कस्मात् ? तस्मात्तनः आत्मस्वनीभूतत्वात् अथ
 चित्तादभिन्नमेव कस्माद्बालम्बनं भवतीति यदि युक्ति-
 बौधितापि वैजात्याददेत् तत्र हेतुमाह स चेदात्मरूपोऽर्थः
 चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञ-
 यैव प्रज्ञारूपमवधार्येत स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । उप-
 संहरति तस्मादिति । समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भव-
 न्तीति आह । एवमेतदिति जातितः स्वभावतः इत्यर्थः” वि० ।
 “इतश्चैतत्—तदसङ्गे प्रययाशनाभिचित्तमपि परार्थं
 संहत्यकारित्वात्” सू० ।

“तदेतच्चित्तमसङ्गे प्रयाः भवति सनाभिरेव चित्तौकतमपि
 परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्-

अहंत्वं संहृतकारिणा चित्तेन न साधेन भवितव्यं न
 सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत्
 परार्थं न च भोगेवापवर्गे च चार्थो नार्थवान् पुरुषः स एव
 परो, न परः सामान्यमात्रम् यत् किञ्चित्परं सामान्य-
 मात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्भाषिकस्तत् सर्वं संहृतकारि-
 त्वात् परार्थमेव स्यात् । अस्त्वसौ परोविशेषः स न संह-
 त्कारो पुरुष इति” भा० ।

“चित्तातिरिक्तात्मसङ्गावे हेतुनरनयतारयति इत-
 खेति । यद्यप्यसङ्गेऽऽः कर्मावासनाः सुखवासनाश्च
 चित्तमेवाधिभेदते न तु पुरुषं, तथाच वासना-
 धीना विपाकाचित्तमात्रवतया चित्तस्य भोक्तृताभाव-
 हन्ति । भोक्तृत्वं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं
 प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्गे प्रववाशनाविचित्रमपि परार्थं,
 कश्चात् ? संहृतकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याच-
 छे तदेदिति । सादेतच्चित्तं संहृत्यापि करिष्यति सा-
 र्वज्ञ भविष्यति कः चतु विरोध इति यदि कश्चित्
 त्रूवात् तं प्रत्याह । संहृतकारिचेति सुखचित्तमिति
 भोगसुखस्यवति तेन दुःखचित्तमपि इष्टव्यं ज्ञानमित्य-
 पवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति सुखदुःखचित्ते प्रतिकूलानु-
 कूलान्ते नास्ति सम्भवतः स्वात्मनि इत्तिविरोधात्
 न चास्मिन्सि संहृतकारो साक्षात् परस्परवा वा सुखदुःखे
 विद्वानन्त्याभ्यासतुल्यनीवः प्रतिकूलनीवो वा तस्यादयं
 साक्षात् परस्परवा वा न सुखदुःखबोधाप्रियते स एवा-
 यमनुकूलनीवः प्रतिकूलनीवो वा, स च नित्योदाधीनः
 पुरुषः एवमपहृष्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्र-
 त्वात् स्वात्मनि च इत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्य-
 विषयादस्मादपवर्गसम्भवे विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गा-
 सम्भवात् तस्यात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत् स्वार्थं
 संहृतपरार्थत्वे ज्ञानवस्त्राप्रसङ्गादसंहृतपरार्थसिद्धिरिति”
 विव० ।

“विशेषदर्शिनस्वात्मभावभावनानिवृत्तिः” सू० ।

“यथा प्राहमि ह्याहु रसोद्भेदेन तद्दीजसत्तातुनीयते
 तथा भोक्षभार्गवचनेन यस्य रोमहर्षात्प्राप्तौ ह्युत्ते
 तन्मायसि विशेषदर्शनवीजमपवर्गमागीयं कर्माभिवर्ति
 मित्यनुनीयते तस्यात्मभावभावना साभाविकी प्रवर्तते
 यस्याभावादिदृष्टं सभावसङ्गा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे
 रचित्तस्यचित्तस्य निर्वर्त्ते भवति । तस्यात्मभावभावना
 कोऽहमाहं कर्मसङ्गाहं किं सिद्धिर्दं ? कथं ? सिद्धिर्दं

के भविष्यामः कथं भविष्यामः ? इति । सा तु विशे-
 षदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिष्कारः
 पुरुषस्त्वसत्त्वामविद्यायां सुखचित्तधर्मैरपराहृत इति
 ततोऽप्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति” भा० ।

“तदेवं कैवल्यमूलवीजमसत्त्वामदर्शनसङ्गा तदुपदेशाधि-
 कृतं पुरुषमनधिगतपुरुषान्तराद्ग्राह्यत्तमाह । विशेषे-
 त्वादि यस्यात्मभावे भावनासि तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशा-
 दनुत्तिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयो-
 विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्त्तते । यस्यात्मभावभावनैव
 नास्ति नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिगतस्यापरिनिश्चितात्म-
 तत्परबोकाभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभाव-
 भावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावभावनायाः
 चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽपवर्गः ? इत्यत आह यथा
 प्राहमीति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनवीजमपवर्गमागीयं
 यत्कर्मोदाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिव-
 र्त्तितमस्वीत्यनुनीयते तस्य स्वात्मभावभावनाऽ-
 वश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्व्यासं विनापि प्रवर्त्तते अनधि-
 कारिष्माणमिनां वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति
 पूर्वपक्षो नास्ति कर्मफलं, परबोकिनोऽभावात् परबोका-
 भाव इति तत्र रचित्तः, अचित्तस्य निर्वर्त्ते पञ्चविधतत्त्व-
 विषये । आत्मभावभावना प्राग्ब्याख्याता । विशेषदर्शिनः
 परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्या-
 त्मभावभावना विनिवर्त्तते इति” विवरणम् ।

चित्तस्य च बाहेन्द्रियव्यापारं विना बाह्यार्थेषु सा-
 मर्थ्यं, सुखभेदेन विकारभेदाच्च पञ्चदशप्रासङ्गा यथा
 “मनोदशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम् । तज्ज्ञानः-
 करच्च बाह्येष्वसातन्प्राहिनेन्द्रियैः । अक्षेष्वापिर्पिते-
 ज्जेतदुशुषदोषविचारकम् । इत्वं रजसमचास्य सुखा
 विक्रियते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरीदार्यं भित्वाद्याः
 सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभवत्त्रावित्वाद्या रजसो-
 द्यिताः । आहस्यश्चानितन्वाद्या विकारास्तमसोत्थिताः ।
 सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसैर्नो-
 भयं किन्तु दयायुःक्षपणं भवेत्” । पातञ्जलमते तस्य इत्ययः
 पञ्चविधास्यासां स्वरूपादिकं समाधिपादे सूत्रभाष्य विव-
 रचादौ दर्शितं तस्य क्लिष्टाशब्दे २३४४ प्र० दर्शितम्
 चित्तज प्र० चित्ते जायते जन-ड । मनोभवे कामदेवे
 चित्तजन्मचित्तयोनिप्रभृतयोऽप्यत्र “चित्तयोनिरभवत्
 पुनर्वैवः” रघुः ।

चित्तज्ञ लि० चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति ज्ञा-क । आशया-
भिन्ने । “कलाकौशलसत्साहो भक्तिचित्तप्रता स्रता”
शा० द० [श्रुत्यत्वे दोषे ।

चित्तदोष पु० इत० । चित्तस्य विषयापरुष्यासामर्थ्यरूपे
चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी । मुख्यपापरूपोभव
स्रोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र “विवेकनिष्ठा
कैवल्य प्राग्भारा पुण्यवहिनी । अविवेकनिष्ठा संसार-
प्राग्भारा पापवाहिनी” इति भेदः ।

चित्तपरिकर्मान् न० इत० । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसाद-
नाख्ये सैत्तप्रादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्
चित्तप्रसन्नता स्त्री इत० । हर्षे हेम० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम् । पात-
ञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके सैत्तप्रादिभावनाजन्ये
चित्तसंस्कारभेदे सैत्तप्रादिभावनानां च तथात्वं पात०
सूत्रभाष्यादावुक्तं यथा
“यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्मान् निर्दि-
श्यते, तत्कथं ?— भा०

“सैत्तिकरूपेण सद्दितोपेक्षायां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम्” सू० ।

“तत्र सूत्रं प्राणिषु सुखसन्धोभापक्षेषु सैत्तिकीं भावयेत्.
दुःखितेषु कष्टासु, पुण्यात्मकेषु सद्दिताम् । अपुण्य-
शीलेषु पेक्षायां—एवमस्य भावयतः शुक्लोपसर्गोपजायते—
ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते” भा०

“अपरिकर्भितमनसोऽस्त्रवादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्य-
नुत्पादात् चित्तप्रसादोपायानुत्पादाद्विरोधिनः प्रतिपा-
दयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति ।
सैत्तिकरूपेण सद्दितोपेक्षायां सुखितेषु सैत्तिकी सौ-
हार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुः-
खितेषु च कष्टाभाक्तीव पराङ्मन् दुःखप्रहाणेषु
भावयतः पराङ्कारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते ।
पुण्यशीलेषु प्राणिषु सद्दितं हर्षं भावयतः अस्रयाका-
लुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां मा-
ध्यस्थ्यं भावयतोऽसर्षकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य
राजसतामससंघर्षनिवृत्तौ शान्तिकः शुक्लोपसर्गोपजायते ।
सत्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । इत्ति निरोधपक्षे तस्य
प्रसादसाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेषु
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । अस्रयां पुनसैत्त्या-
दिभावनायां न ते उपादाः स्थितौ कल्पाने” विष्० ।

करणे खुट् डीप् । चित्तप्रसादनी सैत्तप्रादिभा-
नायाम् । “तत् प्रचित्तु चित्तप्रसादनीसतसो सैत्तप्रादि
भावनाः” योरच० । [दशोऽप्यत्र ।

चित्तभू पु० चित्ते भवति भू-किप् ७त० । कामे चित्तमवा-
चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलमण्डले
चित्तस्यावस्थाभेदे तद्भूमवचनानाविधाः तत्र चित्तशब्दे
दर्शिता लिप्रमदविचित्रैकापताः चतस्रः उक्ताः ।
मधुमत ज्योतिष्यती विशोका कृतम्भरा च सनाधिभूमद-
शान्यास्ताश्चित्तत्रिपेयशब्दे तत्तच्छब्दे च दृश्याः ।
साधनपादे च सूत्रभाष्यादावै सप्तान्या अप्युक्ताः यथा
“सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा” सू० ।

“तस्येति । प्रत्युदितस्यातेः प्रत्यान्नायः सप्तमेति अ-
शुद्धावरचमलापगमाश्चित्तस्य प्रत्युदितान्तरानुत्पादे इति
सप्तप्रकारेव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद् यथा परिचातं
हेयं, नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति स्त्रीया हेयहेतवो न पुन-
रेतेषु ज्ञेयमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना ज्ञानम् ।
भावितो विवेकस्यातिरूपो ज्ञानोपायइत्येव चतुदशो
कार्याविवर्त्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविवर्त्तितस्य त्वरी चरिता-
धिकारा बुद्धियुष्वा गिरिगिरिखरकूटस्थुतादव प्रायाशो-
निरवस्थानाः स्वकारणे प्रत्युदितस्यैवाः सूत्रे तेनास्यं
गच्छन्ति । न चैत्रां विद्योनानां पुनरस्त्वुत्पादः प्रवो-
जनाभावादिति एतस्याभवस्थायां सुखसन्ध्यातीतस्य-
रूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधं
प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशलइत्याख्यायते पति-
प्रसवेऽपि चित्तस्य सक्तः कुशल इत्येव भवति शुष्पातीतत्वा-
दिति सिद्धा भवति विवेकस्यातिरूपोपायः इति” भा० ।
“विवेकस्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येत्यादि ।
व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितस्यातेर्वचनं साक्षात्तेर्वौगि-
नः प्रत्यान्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवापरकं चित्तसत्यस्य
तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्युदितान्तरानुत्पादे ताम-
सराजसव्युत्थानप्रत्युदितानुत्पादे निर्विभ्रमविवेकस्यातिनि-
ष्ठाभापस्य सप्तप्रकारेव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभे-
दात् प्रज्ञाभेदः । प्रकृतोऽनो यासां भूमीनामवस्थानां तास्त-
थोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्या-
प्रज्ञाया विवेकस्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकारा-
प्रज्ञाभूमौददाहरति तदुच्येति । तत्र पुरुषप्रत्युद-
निष्ठायास्तु चतस्रसु भूमिषु प्रथमासदाहरति परिचातं
हेयं यावत् किञ्च प्राधानिकं तस्यैव परिचायतापसं-

कारैर्युक्तविरोधात् उःशमेनेति, हेतुं तत्परिज्ञा-
 तम् । पुनस्तं दर्शयति नास्ति पुनः किञ्चिदपरिज्ञेय-
 मिति । द्वितीयाभाह शीघ्रा इति । ज्ञानताभाह
 न पुनरिति । तृतीयाभाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण
 निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि
 ब्राह्मं ज्ञानं न पुनरज्ञात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः ।
 अतृतीयाभाह भावितो निष्पादितः विवेकस्यातिरूपोहा-
 नोपायः, नास्तिः परं भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
 चतुर्थी कार्याविशुद्धिः, समाधिपूर्वकतया प्रवृत्तनिष्पा-
 द्या दर्शिता । कश्चित् पाठः कार्यविशुद्धिरिति कार्यान्-
 तरेण विशुद्धिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रवृत्तनिष्पाद्यासङ्गा
 तदनिष्पादनीयामप्रवृत्तसाध्यां चित्तविशुद्धिमाह चित्त-
 विशुद्धिस्तु तयो इति । प्रथमाभाह चरिताधिकारा
 बुद्धिसतभोगापवर्गकार्येभ्यः । द्वितीयाभाह शुभाइति
 ज्ञानताभाह न चेतिमिति । तृतीयाभाह एतस्या-
 नुपस्थापनमिति एतस्यानुपस्थापनां जीवन्नेव पुरुषः
 कुत्रचोक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति ।
 अनौपचारिकं चक्रमाह प्रतिप्रसूये प्रधानसवेऽपि
 चित्तस्य चक्रः कुत्रच इत्येव भवति शुभातीतत्वादिति”
 विवरणम् । चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम् । रश्मिर्दृष्टपक्षे
 तस्मिन् च मैत्रीकरुणासुदितोभेदात्पैः संस्कारैः संस्कृते
 समाधिब्रह्मः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

चित्तविशेष पुः इतः । पाठः स्वभावात्प्राप्त्युक्तेषु योगा-
 न्तरावभूतेषु व्याध्यादिषु नवसु । ते च यथा
 ‘व्याधिस्थानसंशयप्रभादावस्थाऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलम्ब-
 भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविशेषास्तेऽन्तरायाः” इ० ।
 “अथ केऽन्तरायाः ? वे चित्तस्य विशेषाः के पुनस्ते ?
 कियन्तोवेति ? भवन्ति नवान्तरायाचित्तविशेषाः
 सहेते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामनुभवे न भवन्ति पूर्वोक्ताचित्त-
 वृत्तयः । व्याधिर्भातरवकरणवैषम्यम् । ज्ञानम् अकार्य-
 यत्ना चित्तस्य । संशयः उभयकोटिसृष्टिज्ञानं स्था-
 द्दिदेवैर्, नैवं स्थादिति । प्रसादः समाधिवाचनानाम-
 भावनम् । व्याधयः-कायस्य चित्तस्य च शुभत्वादप्रवृत्तिः ।
 आविरतिः-चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्हः । भ्रान्तिद-
 र्शनं विपर्ययज्ञानम् । अलम्बभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
 ब्रह्मः । अनवस्थितत्वं-प्राग्ब्रह्मावां भूमी चित्तस्था-
 प्रतिष्ठा । समाधिप्रतिष्ठाने हि सति तदवस्थितं स्थादिति
 प्रते चित्तविशेषाः नव योगसंज्ञा योगप्रतिपक्षा योगा-

नराया इत्यभिधीयन्ते” बहुविनेदव्याह भाष्यम् ।
 ‘वृत्ति-अथ के इति । आनाम्बोत्तर-ने इति । विशेष-
 वसंख्ये वृत्ति-के इति । उत्तरं-आधीनादिक्रमम् ।
 अनारायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयोयोगान्तरायाः = योग-
 विरोधिनश्चित्तस्य विशेषाः । चित्तं स्वल्पी व्याध्याद-
 योगयोगाद्विधिपत्ति अपनवन्तीति विशेषाः । योगप्रति-
 पक्षत्वे हेतुमाह, -सहेते इति । संशयभ्रान्तिदर्शने
 तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, वेऽपि न वृत्त-
 योव्याधिप्रवृत्तवस्तेऽपि वृत्तिव्याहचर्यावृत्तवृत्तिपक्षा
 इत्यर्थः । पदार्थान् व्यापटे, -व्याधिरिति । घात-
 नोपातपित्तज्ञेयाः शरीरधारणात्, अश्रितपीता-
 हारपरिग्रहविशेषोरथः करुणानीन्द्रियाणि तेषां
 वैषम्यं न्यूनाधिकभावः । अकार्ययत्ना कर्मान-
 र्हेता । संशय उभयकोटिसृष्टिज्ञानं अलम्बत-
 द्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्ययावयोरभेदे उभयकोटि-
 स्थासंख्येपाऽवान्तरविशेषविक्रमवाऽन भेदेनोपस्थावः ।
 अभावनमकरणं तन्नाप्रवृत्त इति यावत् । कायस्य शुभत्वं
 वक्रादिना, चित्तस्य शुभत्वं तमसा । गर्हः दृष्ट्या । मधु-
 सत्त्वादयः समाधिभूमेयः अलम्बभूमेयं हि दापयैव वृत्तित-
 न्यस्य समाधिभूमेयः स्थाततत्तस्या अपि भूमेरपावः
 स्थात् । यथात् समाधिप्रतिपक्षे तदवस्थितं स्थात्-
 स्थात्तत् प्रवृत्तितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविद् पुः चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद्-विद् । नौदुभेदे ।
 व्याध्यामिच्छे त्ति० [उन्नादरोगे हेमच० ।
 चित्तविप्लव पुः चित्तस्य विप्लवोऽनवस्थानं यथात् ५०० ।
 चित्तविभ्रम पुः चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण स्वभावमनवस्थानं
 यथात् ५०० । उन्नादरोगे अमरः । “अहोचित्त-
 विकारोऽर्धं स्थाहा मे चित्तविभ्रमः” भा० स्वर्गी० २४०
 चित्तल पुंस्त्री चित्तं तामि मनोहरत्वात् खा-क । अमभेदे ।
 ‘अश्रिततिलोद्भवतैकविपक्रं अवयवयुतं नवहृत्पुरसा-
 सुम् । त्रिकटुचतुर्गुणित्वात् कमिद्यं बहुगुणचित्तस्य
 भावमवर्षम् । रसे पाके च अघुरं रक्तपित्तविना-
 शनम्” शब्दार्थचि० इतवाक्यम् ।
 चित्तवृत्ति स्त्री इतः । चित्तस्य विभवाकारपरिचयानभेदे
 “योगचित्तवृत्तिनिरोधः” पा० । तद्भेदात् यथा
 त्रिष्टावन्दे १३४४४ उक्ताः ।
 चित्तसमुच्चति स्त्री वस्+उट् नम-क्तिन् इतः । चित्तस्य
 वन्तुशब्दने तद्भेदो रमस्ते अमरः ।

चित्रहारिन् विञ्चितं हरति च-चिनि। मनोहरे स्त्रियां
 ङीप् अच्। चित्रहार खल्। चित्रहारक तत्कार्थं
 ताञ्छील्ये ट। चित्रहर मनोहरखशोषे त्रि० स्त्रियां
 ङीप्। [एकविषये स्थिरचिततायाम् अमरः।

चित्राभोग पु० सस्यग् भोग आभोग एकविषयता इत०।
 चित्ति स्त्री चित-ज्ञाने भावे क्तिन्। प्रज्ञायाम् "उड् त्वा
 विश्वे देवा अग्ने ! भवन्तु चित्तिभिः" यजु० १२३।
 २ चिन्तने च "चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन" १७/७८।
 "चित्तिं चिन्तनम्" वेददी०। ३ कर्माणि। "सा चित्ति-
 मिर्निचकार, इति च्चमधिगत्य "चित्तिभिः कर्माभिः"
 निरु० उक्तम् कर्त्तरि क्तिच्। ४ ज्ञापयितरि प्रप्रापके च
 त्रि० "चित्तिरपां दधे विज्ञायुः" ऋ० १।६७।५।
 "चित्तिश्चेतयिता प्रपयिता वा" भा०। भावे क्तिन्।
 इत्यानौ स्त्री। "चित्तिं दक्षस्य सुभगमथो" ऋ० २।
 २१।६। चित्तिं स्थातिम् भा०। [हेमच०।

चित्तोन्नति स्त्री इत०। चित्तस्थोन्नतौ तद्धेतत्वात् २गञ्
 चित्पति उ० इत०। चितःज्ञानस्य पतिः। मनोभिर्मानिनि
 जावे। अथ "न भूवाक्चिदिदित्वादि" पा० न पूर्वपद
 प्रकृतिसरः। "चित्पतिर्भा पुनात्" यजु० ४।४।

चित्त्य न० चि-क्यप्। चितायां श्वदाहचल्लाम् त्रिका०
 स्त्रीत्वं तत्कार्थं अमरः। २ चयनीये त्रि०। भावे क्यप्।
 २ चयने स्त्री

चित्र चित्रिके-लेख्ये अद्भुते च अट० चु० उभ० सक० सेट्।
 चित्रयति ते अचित्रित्वत् त। चित्रितः चित्रः।

चित्र न० चित्र-भावे अच् चि-द्रन् वा। इति लके।
 २ आयेच्छे ३ अद्भुते ४ कर्त्तृत्वर्थे ५ तद्युक्ते त्रि० भेदि०।
 इत्याकाये ७ कुष्ठभेदे हेम०। दयमभेदे पु० "दकोद्राव
 चित्राय" यमतपञ्चमन्तः। ८ एरण्डरुद्धे ९ अशोकवृक्षे
 ११ चित्रकण्ठे राजनि० १२ चित्रगुप्ते चित्रगुप्तशब्दे दृश्यम्
 १३ शब्दालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ३६० पु० दृश्यम्।
 "चित्रसंज्ञमीरितं प्रमाथिकापदद्वयम्" ह० २० उक्ते
 १५ षोडश्याच्चरपादके लन्दोभेदे। "निर्गर्गचिलोच्छ्व-
 ल्लस्यपञ्चम्या" "चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन"
 "चित्ररचितनतूरुहशालिभिः" इति च भाषः।

चित्रक न० चित्रमिव कायति कै-क चिद्र-सार्धे क वा।
 इति लके भेदि० चित्रेण कायति कै-क। २ व्याघ्रे श्व्याघ्र-
 भेदे (चितावाच)। पुंस्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात्
 ङीप्। (चिरागा) स्त्राते ४ अमिभेदे पु० "चित्रकः कटुकः

पाके वज्रित्वत् पाचनो लघुः। ह्योष्णो यह्योष्णयो-
 धार्यः क्षमिकासहत्। वातकोष्णहरो पाही वातार्थः-
 कोष्णपित्तहृत्। विचित्रं चैत्रकं शकं कासमर्द्धवि-
 मर्द्धितम्। तप्ततेले सवाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम्"
 भावपु० तद्गुणादि। चित्र-क्तुन्। ५ चित्रकरे त्रि०
 इत्युरे ७ अगान्ते शब्दार्थचि० ८ एरण्डरुद्धे पु० अमरः।

चित्रकण्ठ पु० चित्रः कण्ठीऽस्य। १ पारावते २ तद्भेदे वनकपोते
 च (चुचु)। जटाघरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा
 "चित्रकः पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवचानि च। व्योम-
 हिङ्ग्वजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्। गुटिका
 मातृलुङ्गस्य दाडिमान्धरसेन वा। ज्ञात्वा विपाचये
 दृश्यां दीपवत्प्राय चानलम्। सौवर्चलं सैम्बवश्च विडु-
 शोद्भिदेव च। सासुद्रेण समं पञ्च लवचान्मथ्ये वो-
 जयेत्"।

चित्रकष्टत न० "चित्रककाथकलकभ्यां यह्योष्णं शुभं
 हविः। गुल्मशोफोदरह्नीहान्मूलाशौर्णं दीपनं परम्"
 इति चक्रदत्तोक्ते दृढभेदे।

चित्रकतेल न० "चित्रकं चर्विकं दीप्यं निदिग्धिकाकरञ्ज-
 वीजलवणार्कैः। गोमूलयुक्तं सिद्धं तैलं नामार्थसं
 विहितम्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकम्बल पु० कर्मा०। कम्बलभेदे (गात्रिका)

चित्रकर त्रि० चित्रं लेख्यभेदम् आश्रय्यं वा करोति ता-
 ञ्छील्यदौ ट। लेख्यादौ १ चित्रशिल्पकरे। विश्व-
 कर्माणाः श्रुद्भागमजाते वर्षसङ्हरभेदे २ रङ्गाजीके
 पुंस्त्री अमरः।

चित्रकर्म्मन् त्रि० चित्रं कर्मास्य। १ चित्रकरे २ आश्रय्य-
 कारके च इति निशदृष्टे पु० शब्दच०। इत०। ४ चित्र-
 लेखक्रियारूपे शिल्पे न०।

चित्रकहरौतकी स्त्री चित्रकपक्का हरौतकी। चक्रदत्तो क्ते
 औपधभेदे "चित्रकस्यामलक्याश्च शुद्ध्या दृश्यमूलजम्।
 शतं शतं रसं दन्वा पथ्याचूर्णादिकं शुद्धात्। शतं पचेत्
 घनीभूते पक्षं हादशकं क्षिपेत्। व्योपनिजातयोः चारात्
 पलाङ्गमपरेऽहनि। पुर्याङ्गमधुनोदत्त्वा यथान्यथादत्त-
 न्दितः। दृढयेऽग्नेः क्षयं कासं घ्ननसं इस्तरं क्रिभीन्।
 गुल्मोदापत्तं दुर्नामशासान् हनि रसायनम्"।

चित्रकाय पु० चित्रः कावोऽस्य। १ व्याघ्रे हेमच० (चिता-
 वाच) २ व्याघ्रभेदे राजनि०।

चित्रकार त्रि० चित्रं करोति क-अथ् उप०स० । १चित्रक-
र्त्तकारके । “स्वपतेरपि गान्धिकां चित्रकारोव्यवजा-
यत” पराशरोक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे पु० स्त्री० ।

चित्रकुरहल पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “चित्रवाणचित्रवर्मा
सुवर्मा दुर्विबोचनः । अयोवाहुर्महावाहुश्चित्राङ्ग
चित्रकुण्डलः” भा०श्या०११७अ० । चित्रवाण, चित्रवर्मान्
चित्रमण्डन चित्राङ्ग तत्पुत्रभेदे । तताध्याये दृश्यम् ।

चित्रकूट पु० चित्रं कूटं शङ्कमस्य । पर्वतभेदे स च पर्वतः
प्रयागक्षेत्रनिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजना-
दृक्ष्यतस्तिष्ठति यथा रामा० अयोध्याकाण्डे ६२अ०
भरतं प्रति भरद्वाजवाक्यम् “भरताङ्ग वृत्तयेषु योजनेष्व-
जने वने । चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्भरकाननः ।
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितदृ-
मसंकेता रम्यपुष्पितकानना । अनन्तरं तत्सरिताश्चित्रकूटं
च पर्वतम् । तयोः पर्वकूर्ती तात ! तत्र तौ वसतोभ्रुव-
म्” ! “ददर्श चित्रकूटस्थं सरामं सहस्रच्छासम् ।
तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम्” भा०व०२७६अ० ।
“ततो गिरिवरश्चे चित्रकूटे विशास्यते !” ८५अ० ।
“मधुरायाः पूर्वाधं हिमवदुगोमन्त्रचित्रकूटस्थाः” ८०
अ० १६अ० । “चित्रकूटवनस्यैव कथिता स्वर्गतिर्गुरोः” ।
“दृग्मः ककुद्गानिव चित्रकूटः” इति च रघुः ।

चित्रकूट त्रि० चित्रं करोति क-किप् । १चित्रलेख्यकारके
२आश्चर्यकारके च । ३चित्रकरे पु० हला० ४तिनिशङ्क्ये
पु० अमरः । तस्य भावः त्व । चित्रकृत् चित्रकारित्वे
अङ्ग तत्वे च हेमच० ।

चित्रकेतु पु० १गरुडपुत्रभेदे । “सुसुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्ह-
स्तघासनः” भा० उद्यो० ६६अ० । गरुडपुत्रोक्ता ।
२ब्रह्मणपुत्रभेदे “ब्रह्मणश्चित्रकेतुश्च ब्रह्मणस्यात्मजौ स-
तौ” भाग० ६।१।७ । वशिष्ठस्य अजायां जाते ३पुत्र
भेदे “अजायां जज्ञिरे पुत्रा वशिष्ठस्य परन्तप ! । चित्र-
केतुपधानास्तौ सप्त सप्तव्योऽमबाः । चित्रकेतुः सुरो-
चिश्च विरजाश्चित्र एव च । उल्लस्यो वसुधैव्यानोद्युमान्
यज्ञप्रादयोऽपरे” भाग० ४।१।२१।२४। “देवभागस्य
कंशार्या चित्रकेतुहृद्बलौ” भाग०१।२।१।२। उक्ते ४व-
डवंशे देवभागपुत्रभेदे । ५शूरसेनपुत्रभेदे “आसीद्वाजा
सर्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ! । चित्रकेतुरिति
स्थायतोयस्यासीत् कामघुडमही” भाग०६।१।१।६। तस्यै च
पुत्रयोक्तप्राय नारदः तत्त्वज्ञानार्थं वाङ्देवमन्त्रादिक-

सुपदिष्टवान् तत्कथा ततः परेऽध्यायत्रये दृष्ट्या । ६चित्र-
पताके त्रि० । [स्वाते कौटभेदे २ज्येष्ठां शब्दर० ।
चित्रकोण पु० चित्रःकोणोऽस्य । १अङ्गनिकायाम् (अङ्गनी)
चित्रगन्ध न० चित्रो गन्धोऽस्य । १हरिताले राजनि० ।
२आश्चर्यगन्धयुक्ते त्रि० ।

चित्रगत त्रि० चित्रे गतः । १वेद्विचित्रिते चित्रार्पिते “शुशु-
भाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव” भा० भी० ४४अ० ।

चित्रगुप्त पु०यमभेदे “चित्रगुप्ताय वै नमः” यमतर्पण-
मन्त्रः । कायस्थशब्दे १६३२२० तदुक्त्यादिकं दृश्यम् ।
यमनियुक्तस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा० सू० भा०
व्यवस्थापितं यथा

“ननु विरुद्धमिदं यथायत्ता यातनाः पापकर्माङ्घोऽनु
भवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्धे चित्रगुप्तादयो
नानाधिष्ठातारः आर्यन्ते इति, नेत्याह” भा० “तत्रापि
च तद्ग्रापारादविरोधः” शा०सू० “तेष्वपि सप्तसु नर-
केषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वपाराभ्युपगमाद-
विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधि-
ष्ठातारः आर्यन्ते” १

तस्य च संयमन्यां पापिनां प्रबोधनप्रकारः पुराणसङ्ग्रहे
शिवधर्मोत्तरे उक्तो यथा

“निर्मल्ययति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्र-
गुप्तस्य भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृ-
तकर्म्मिणः ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्विता रूप-
वीथीधैः परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते
कर्म तत् स्वयं भुञ्जते पुनः । तत् किमात्मपता-
पार्थं भवद्भिः दुष्कृतं कृतम् । इदानीं किं प्रत-
प्यध्वं पीडयमानाः स्वकर्म्मभिः । भुञ्जध्वं स्वानि
कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवी-
पाशाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरै
र्दुष्पुत्रा बलदपिताः । भो भो नृपा ! इराचाराः !
प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अत्यकावस्य राज्यस्य कते किं
दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्वायतः
प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुञ्जध्वमपुना नृपाः ! ।
क तद्राज्यं कबलञ्च यदर्थमयुभं कृतम् । तत्सर्वं संपरि-
त्यज्य व्यवमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्वत् लब्धं
येन त्वद्गृह्णताः प्रजाः । यमदूतैस्ताडयमाना अघुना
कीदृशं भवेत्” । अस्य यमलेखकत्वकथा स्क०पु०प्रभा०यथा
“एवन्तु स्तुवतस्तस्य चित्रस्य विमलात्मनः । तथा तृष्टः

सहस्रांशुः कालेन महता विभुः । अत्रवीहृत्सु ! मद्रं
ते वरं वरय सुव्रत ! सोऽत्रवीहृद्यदि मे तृप्तो भगवां
स्तोच्छदीधिते ! ! प्रौढत्वं सर्वकार्येषु जायतां सन्कति
स्तथा । तत् तथेति प्रतिज्ञातं सुख्यं च वरवर्षिणि ! । ततः
सर्वज्ञतां प्राप्तिश्चोमित्तुलोद्भवः । तं ज्ञात्वा धर्म-
राजस्तु बुद्ध्या परमया युतः । चिन्तयामास मेधावी
लेखकोऽयं भवेद्यदि । जाता मे सर्वसिद्धिर्निर्दृतिश्च परा
भवेत् । एवं चिन्तयतस्तस्य धर्मराजस्तु भाषिणि ! ।
अस्मितीर्थं मतस्त्रिभुः स्नानार्थं लवणाम्बुधि । स तत्र
प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिङ्करैः । सशरीरो महादेवि !
यमादेशपरायणैः । स चित्रगुप्तनामाम्बु विश्वचारित्र
लेखकः । चित्रादित्येति नामास्तु ततो लोके वरानने ! ।
सप्तम्यां निवताहारोयस्तं पूजयते नरः । सप्त जन्मानि
दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते' ।

चित्रघण्टा स्तो चित्रा घण्टाऽस्याः । काशीस्थे देवीभेदे
“विघ्ने ! विघ्ने ! विश्वभुजे । नमोऽस्तु ते श्रीचित्र-
घण्टे ! विकटे सुदर्शिके !” काशी० ५७० ।

चित्रघण्टेशी स्तो काशीस्थे देवीभेदे । “इयञ्च चित्रघण्टे-
शी घण्टाकर्णस्तयं हृदः” काशीख० ३३२० ।

चित्रचाप पु० छतराप्रयत्नभेदे “अयोबाहुर्भहाबाहुश्चित्रचा-
पसुकुन्तलौ” मा० आ० ६७७० ।

चित्रजल्प पु० उज्ज्वलमण्युक्ते वाक्यभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
तल्लोक्तं यथा

“प्रेष्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिजृम्भितः । मूरि-
भावमयोजल्यो यस्तीव्रोत्कण्ठतान्वितः । चित्र-
जल्यो दशाङ्गोऽयं पूज्यः परिजल्पितम् । विजल्यो
जल्पसंजल्यवजल्योऽभिजल्पितम् । आजल्पः प्रति-
जल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तिताः । एष अमरगीता-
ख्योदयमे प्रकटीकृतः । असंख्यप्रभाववैचित्रीचमत्-
कृतिसुदुस्तरः । अपि चैच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तद-
पि कथ्यते । तत्र पूजल्पः १ । अस्त्रयेष्वभिदयुजा यो
ऽवधीरण्यसुद्रया । प्रयस्या कौशलोद्धारः पूजल्पः स त
कीर्त्तिप्रतेः । यथा मधुप ! कितवबन्धो ! मा स्मृया-
ङ्किं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुम प्रसम्भर्निः ।
वह्नु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदधि विडम्ब्यं
यस्य दूनस्तमीहक् । १ । अथ परिजल्पितम् २ ।
पुभोर्निर्देवताशाठ्यचापलाद्युपसादनात् । अन्विच-
क्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् ३ । यथा

सहद्वरसुधां खां मोहिर्नीं पायवित्वा सुमनस इव
सद्यो दुस्तप्रजेऽस्मान् भगवत्कृ । परिचरति कथं तत् पाद
पद्मं तु पद्मा अपि वत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः २ ।
अथ विजल्पः ३ । “व्यक्तयाऽ स्त्रयया गूढमानसुद्रान्तरा-
लया । अथ द्विपि कटाक्षोक्तिविजल्पो विदुषां मतः ३ ।
यथा किमिह बह्व पङ्कजेषु ! मावसि त्वं यदूना
मधिपतिमष्टहायामयतो नः पुराणम् । विजयसस-
सुखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजलो कल्प-
यनीद्विष्टाः । ३ । अथोज्जल्पः ४ । हरेः कुङ्क-
कताख्यानं गर्भगर्भितयेष्वयं । सास्त्रयश्च तदा-
क्षेपो धीरैरुज्जल्पदर्शते ४ । यथा दिवि भुवि च
रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटश्चिरहासश्चू वि-
जृम्भस्त याः स्युः । चरश्चरजउपास्ते यस्तु भूतिर्द्वयं
का अपि च लप्यपक्षे ह्युत्तमश्लोकजल्पः । ४ । अथ
संजल्पः ५ । सोऽप्यु गृहया गृहयया कयाप्याक्षेपसङ्ग्रह ।
तस्यात्तत्रतादुक्तिः संजल्पः कथितो वृषैः ५ । यथा
विस्तृत शिरसि पादं वेद्यप्रहं चाटुकारैरुत्तमयविदुष स्तो-
ऽभ्येत्य दौत्यैर्षकुन्दात् । अकृत इह विस्तृतापत्य-
पत्यन्वलोका व्यस्तजल्लतचेताः किञ्चु सन्धेयमसिञ्चन् ५ ।
अथ अवजल्पः ६ । हरो काठिन्यकाभित्यधोन्दी-
दासक्तप्रयोगप्रता । यत्र सेष्यं भिवेवोक्ता सो-
ऽवजल्पः सतां मतः ६ । यथा अगुर्वि कपोन्द
विवप्रेषे लुब्धधर्मा स्त्रियमस्ततविदुषां स्त्रीजितः बाव-
यानाम् । बलिमपि बलिमत्वा वेष्टयन्नाङ्कन्द्युक्तदृष्ट
मधितसस्त्रैर्दृष्टजस्तुक्त्यार्थः ६ । अथभिजल्पितम् ७
मङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात् । यत्र
सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम् । यथा अद-
तुचरितलीला कर्णपीयूषविष्णुट् सकृददन्विधुतहन्
धर्मा विनष्टाः । सपदि म्दहकुटुम्बं दीनसुतृष्ट
धीरा बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति । ७ ।
अथ आजल्पः ८ । जैह्वं तस्यार्तिदत्तश्च निर्वेदा-
दत्त कीर्त्तितम् । भङ्ग्यान्वसुखदत्वश्च स आजल्-
प उदीरितः । यथा यममृतमिव जिह्वं वप्राहृतं
अक्षयानाः कुलिकदतविवाचाः क्षण्यध्वो हरि-
ण्यः । ददगुरसकृदेतलक्ष्मण्यार्थतीव्रकाररुजउपमन्निनू ।
भण्यतामन्यवार्ता । ८ । अथ प्रतिजल्पः ९ ।
दुखजहन्मभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नर्हेत्युक्तम् । दूयर्षमा-
ननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः । पित्रसख ! पुन-

रागाः प्रेवसा प्रेषितः किं वरव किमनुबन्धे माननी-
सोऽसि मेऽङ्ग । नयसि कथमिहास्मिन् दुष्मज इन्-
मार्त्तं सततहरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकमासो । ६ ।
अथ सुजल्पः । १० । यत्तार्जवात् सनात्मीर्यं सदैव्यं सह
चापवम् । सोत्कण्ठश्च हरिः प्रष्टः स सुजल्पो
निमद्यते । यथा-अपि वत मधुपुर्यामास्यं प्रुतोऽधुनास्ते
स्मरति स पित्रगेहान् सौम्य ! वन्धूंच गोपान् । कश्चि-
दपि स कथां नः किङ्करीणां श्लेषीते भुजमयुक्त्तुगन्वं
भूर्गुवास्तव कदा तु १० ।

चित्ततण्डुल न० चित्ततण्डुलसोऽस्य । विदुर्हे रत्नमा-
सा । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

चित्तत्वत् पु० चित्ता त्वक् वक्ष्य । भूर्जत्वचे । राजनि० ।

चित्तदृष्टक पु० चित्तोदण्डःकाण्डो वक्ष्य कप् । (श्लो४)
श्रुत्ये रत्नमासा ।

चित्तदीप पु० पञ्चदशोपकरणान्तर्गते दीपभेदे

“यथा चित्तपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम् । परमात्मनि
विद्येवं तथावस्थाचतुष्टयम् । यथा धीतो चद्रितश्च
आच्छितो रश्मितः पटः । चिदन्तर्यामिसुखाणि विराडा
त्मा तथेत्यते । स्वतः शुभोऽत्र धीतः स्याद्द्रुडितो ऽत्र-
विलेपनात् । मस्याकारैर्बाञ्छितः स्यात् रश्मितो वर्ण
पूरणात् । स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी च्छब्दादृष्टितः ।
स्वलात्मा स्तूलच्छब्दे विराडित्युच्यते परः । ब्रह्मा-
द्यास्तन्पर्यन्ताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि । उत्तमा-
धमभावेन दर्शनं पटचित्तवत् । चित्तापित्तमनु-
ष्णाणां वक्ष्याभासाः पृथक् पृथक् । चित्ताधारेण वक्ष्येण
सदृशा इव कल्पिताः । पृथक् पृथक् चिदाभासा
श्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् । कल्याणजीवनात्मानोबहुधा
संशरन्त्वमी । वक्ष्याभासा स्थिगान् वर्णान् यद्वाधार
वक्ष्यागान् । विदन्वक्षाप्तधा जीवं संसारं चिद्व्यतं
विदुः” इत्युपक्रमे । “जगत्त्रिंशं स्वचेतन्ये पटे चित्तमि-
वापितम् । मायया तदुपच्छैव चैतन्यम् परिशिष्यताम् ।
चित्तदीपमिमं नित्यं ये तु संदधते बुधाः । पशुन्तोऽपि
जगत्त्रिंशं ते सद्दानि न पूर्ववत्” पञ्चदशो ।

चित्तदेवी स्त्री चित्तं दीव्यति दिव-अच् गौरा० स्त्रीष् ।
। महेन्द्रवाचस्पत्यां राजनि० । २कुमारानुचरभेदे पु०
“तहरश्च तहारश्च चित्तदेवश्च धीर्धवान्” भा० श्लो०
४६३० । कुमारानुचरोक्तौ

चित्तधर्मान् पु० भारतप्रसिद्धे ऋषभेदे “विदुषास्तु दैतेव

चित्तयोधी महाहरः । चित्तधर्मेति विख्यातः चित्ता-
वासीत् स पार्थिवः” भा० आ० ६७३० ।

चित्तनेत्रा स्त्री चित्तं नेत्रं यस्याः । शारिकायां हारा० ।

चित्तपत्र पुंस्त्री चित्तौ पत्रावस्थ । तित्तिरिचने जटा
धरः । स्त्रियां स्त्रीष् । “चित्तपत्रः कफहरः वातघ्नो
पहृषीप्रभुत्” भावप० तन्त्रांशशुभा उक्ताः ।

चित्तपट पु० कर्म० । (किट) प्रभृतौ १वक्ष्ये शब्दा-
चि० । २चित्ताधारपटे पु० चित्तदीपचन्दे उदा० “निः-
शेषं दृष्टिसेव्यं तु स्थितं चित्तपटे यथा” हरिवं०
२१७३० ।

चित्तपत्र पु० चित्तं पत्रं पत्तोऽस्य । चित्तपत्रे खगमान्
“चित्तपत्रशकुनिनीडयोतितेत्वादि” काट० ।

चित्तपत्रिका स्त्री चित्तं पत्रं पर्यं यस्याः कप् कापि
अतरत्त्वम् । चित्तपत्रस्योड्छे रत्नमासा २श्लो४पुष्पां
राजनि० कवभावे गौरा०स्त्रीष् । चित्तपत्री जडापत्पत्यां
स्त्री राजनि० ।

चित्तपथा स्त्री प्रभासतीर्थस्वचित्तानद्याम् तत्कथा स्त्री पु०
प्रभा० यथा

“ततो गच्छेन्महादेवि ! नदीं चित्तपथां शुभाम् । ब्रह्म
कुण्डसमीपस्थां चित्तादित्यस्य मध्यतः । यदा चित्त-
स्तु संनीतो यमदूतैः सुरप्रिये ! ! शरीरः महाप्राप्तो
यमादेशपरावर्षेः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वस्या भगिनी तस्म
दुःखिता । चित्ता, नदी ततोभूत्वा तथा तस्य महात्मनः ।
प्रविष्टा सागरे देवि ! अन्विषन्तीष वाञ्छवम् । तत-
श्चित्तपथानाम तस्माच्चक्रुर्द्दिजातयः । एवं तत् ससुत्-
पत्वा सा नदी वरवर्षिणि ! । तस्यां ज्ञात्वा नरोयस्तु
चित्तादित्यं प्रपश्यति । स याति परमं स्थानं यत् देवो
दिवाकरः । अस्मिन् कलिबुगे देवि ! अन्नर्जनं गता
नदी । प्राष्टकाद्येऽथ दृश्येत् दुर्लभं तत् दर्शनम् । ज्ञानं
दानं विशेषेण सर्वपातकनाशनम् । भक्तोवाप्यथ वाऽभक्तो
रात्रौ वा यदि वा दिवा । पर्वकाद्येऽथवाऽ काद्ये पवि-
त्रोद्गाथ वाऽशुचिः । यदैव दृश्यते तत् नदी चित्तपथा
प्रिये ! । प्रमाथं दर्शनं तस्या न कालकृत् कारणम् ।
इहा नदीं महादेवि ! पितरः स्वर्गसंस्थिताः । मायानि
तत् वाञ्छन्ति न्दत्तानि च हसन्ति च । अस्माकं वंशजः
कथित् आङ्गमत् करिष्यति । यावत् कल्पं तथास्माकं
प्रीतिस्तत्पादयिष्यति । एवं ज्ञात्वा नरस्तत् स्थानं आङ्ग
कारयेत् । सर्वपापविनाशार्थं पितृणां प्रीतये तथा ।

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभास-
क्षेत्रमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी” ।

चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्वाधिष्ठानस्थानं यस्याः । गोधा-
लतायां शब्दमां अष्टाक्षरपादके शब्दभेदे च । त-
ल्लक्षणे “चित्रपदा यदि भौ गौ” इत्येवम् । आशयं
पदं शब्दभेदोऽतः । श्चित्रपदयुक्ते वाक्यादौ त्रिं ।
“वल्लु चित्रपदं लक्ष्णं याज्ञसेनी तथा वचः” भा० व०
११७० । “सप्त यदा भगवताः परतो गुरुरन्तगतो लज्जु-
कोजितदेशे ! चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृ-
वैरिधराधिपकेश ! सा कथिताधिकमङ्गल ! पिङ्ग-
लनागवरेण दयाभिनिवेश ! गौडकुलोच्चल ! धारय
चेतसि हे यशवन् ! नरेश !” उत्तरतलोक्ते शब्दभेदे च

चित्रपत्नी स्त्री चित्राणि पत्नीन्याः ! (चाकलिया) ख्याते
पुत्रिपत्नीम् अमरः । रत्नपिपल्यां शत्रोषपुष्पां च
राजनिं । शमङ्गिष्ठायां रत्नमाला । स्वार्थे क । चित्र-
पत्नी का चित्रपत्नीभेदे रत्नमाला ।

चित्रपादा स्त्री चित्रौ पादौ यस्याः । शारिकायां हारा०
चित्रपिच्छक पुंस्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राज-
निं स्त्रियां ङीष् ।

चित्रपुङ्गु पुं चित्रः पुङ्गोऽस्य । शरभेदे राजनिं ।

चित्रपुष्पो स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीष् । अम्बुधा-
लतायाम् राजनिं । [वली स्त्रियां ङीष् ।

चित्रपृष्ठ पुंस्त्री चित्रं पृष्ठमस्य । कलविह्वपक्षिणि । हारा-
चित्रफल पुं चित्रं फलं फलकमिवाकरोऽस्यस्य अच् ।
(चित्तल) मयूरे राजनिं । स्वार्थे क । चित्रफलक
तत्त्वार्थे ।

चित्रफला स्त्री चित्रं फलं यस्याः अजा० टाप् । श्चि-
र्भ्यां श्चोर्वादीं श्लिङ्गिन्यां श्महेन्द्रवारुण्याम्
५वात्तायां इकण्ठकायाञ्च राजनिं । एतासां चित्र-
फलत्वःतथात्वम्” ।

चित्रवर्हं पुंस्त्री चित्रा वर्हा यस्य । मयूरे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । “काकेनेमांश्चित्रवर्हान् शार्दूलान् श्रोष्टु-
केन च । श्रोष्ठीष्व याख्वान् राजन् ! मा मञ्जीः
शोकसागरे” भा० सं० ६०७० । शरङ्गात्मजभेदे । “सु-
खचित्रकौतुख चित्रवर्हस्तथाऽनलः” भा० उ० १००७० ।
गरुडात्मजोक्तौ । [६७७० । त्वपुत्रोक्तौ ।

चित्रवर्हं पुं धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । चित्रवाङ्मयचित्रवर्हं चा०
चित्रभानु पुं चित्राभानवो यस्य । अग्नौ शब्दार्थे,

श्चित्रकण्ठे, श्चित्रकण्ठे च मेदिनिः । मयूरे शब्द-
रत्ना० । तत्त्वान्नी “पुच्छैः शिरोभिश्च अथ चित्रभानुं
पुपेदिरे” भा० आ० ५२७० सर्पसत्वे । “किन्त्वने
मानवाः सर्वे दहन्ते चित्रभानुना” भा० शा० २२६७० ।
इत्यश्विनीकुमारयोः द्विं व० । तयोश्चित्रभानुस्त्व-
जातत्वात् तथात्वम् “पूर्वगापूर्वजौ चित्रभानु” भा०
आ० ६०७० अश्विनोःस्तुतौ । प्रभवादिषट्पदेषु
७भोऽङ्गेषु वर्धे “चयका सुहृमाषाच अन्यश्च द्विदक्षं
प्रिये ! महाधं जायते सर्वं चित्रभानो वरानने !” ।
“श्रेष्ठं चतुर्थस्य (हौताशस्य) युगस्य पूर्वं यश्चित्रभानुं
कथयन्ति वर्धम्” इ० सं० ८७० ।

चित्रभेषजा स्त्री चित्रमाशयं भेषजं यस्याः ५१० । काको-
दुम्बरिकायाम् राजनिं ।

चित्रमण्डल पुंस्त्री चित्रं मण्डलमस्य । मण्डलनि सर्प-
भेदे सुश्रुतः अहिशब्दे ५८१७० इत्यम् ।

चित्रमृग पुं चित्रवर्षो मृगः । पृषते मृगभेदे शब्दार्थ-
चिना० । “षष्मासां मृगागमांसेन पार्श्वेन च सप्त वै”
मनुष्या० “पृषतश्चित्रमृगः” कुङ्कु० ।

चित्रमेखल पुंस्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे लिङ्गा० ।

चित्रयोधिन् लिं चित्रं युधति युध-णिनि । आशयं
युद्धकारके स्त्रियां ङीष् । “यदा श्रोष्ठीविधिमानस्यमा-
गांन् निर्दश्यन् समरे चित्रयोधी” भा० आ० १७० ।
“विष्पाक्षश्च दैतयश्चित्रयोधी महासुरः” भा० आ०
६७७० । श्चञ्जुने तन्नामनामके श्चञ्जुने इत्येव पुं
राजनिं ।

चित्ररथ पुं चित्रोरथोऽस्य । श्चरथे श्चरथभेदे च मेदि० ।

स च मन्वर्वः कशापात् सुनिनास्त्रां दक्षकन्यायां बभूव
यथाह “भोमोपसेनौ चैयुपक्रमे “भोमश्चित्ररथश्चैव
विख्यातः सर्वविद्भी” इत्युपक्रमे “इत्येते देवमन्वर्वा
मौनेयाः परिकीर्त्तिताः” भा० आ० ६५७० । इत्युक्तम्
स च अङ्गारपथं नदा अञ्जुनेन च तस्य दग्धरथ-
त्वात् दग्धरथनामा बभूव यथाह भा० आ० १७०७० ।
“मन्वर्व उवाच, “जतोऽहं पूर्वकं नाम सुश्राव्यङ्गार-
पथंताम् । न च ह्येत्ये बलेनाङ्ग नाम्नाद्य जनसं-
सदि । साध्विनं लब्धवांश्चामोयोऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्यां मायवेच्छामि संयोजयितुमञ्जुन ! । अस्त्रा-
ग्निना विचित्रोऽयं दग्धोमे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्र-
रथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्” ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः” गीता । “सागराणां नदीनाञ्च
मेघानां वर्धितस्य च । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्र-
रथं विभुः” हरिवं ३७० । तस्य गन्धर्वाधिपत्य
कृतम् । २० नदीभेदे स्त्री १७७ प्रोः पुं० चैत्ररथियञ्चे
दृश्यम् । चित्ररथमधिपत्यकृते पण्यः अण् । चैत्ररथ
भारतस्यादिपर्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्वणि । तस्य पर्व आदि-
पर्वणि १६५ अथचि १८२ अध्यायपर्यन्तम् ।

चित्ररश्मि त्रि० चितारश्मयोऽस्य । १ नानावर्ण रश्मि-
युक्ते २ मरुद्दणभेदे पुं हरिवं २०३ अ० “अग्निश्चतु-
र्हविर्ज्योतिः सावित्रं मितमेव च । अमरं शर
दृष्टिञ्च सङ्घञ्च महाभुजम् । विरजश्चैव युक्ञ्च विद्या-
वसुविभावसु । अशमन्लञ्चितरश्मिञ्च तथा निष्कृषितं
रूपम् । नक्षत्रञ्चालितञ्चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मगम् । वृह-
तञ्च वृहद्गुणं तथैव परतापनम् । मरुत्वती तथा यज्ञे
एतं वै मरुतां गणम्” ।

चित्ररेफ पु० शाकहीपाधिपस्य प्रैवन्नतस्य मेघातिथेः १ पुत्रभेदे
तन्नामके तत्त्वत्वे २ वर्षभेदे च । शाकहीपोपक्रमे “तस्यापि
प्रैवन्नत एवाधिपतिः नाम्ना मेघातिथिः । सोऽपि विभ-
व्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामाङ्कितेषु स्नात्मानान् पुरोजव-
मनोजव पवमान धुम्बानीक चित्ररेफ वज्ररूप विश्वाधार
सञ्चान् मिषायाधिपतीन् स्वयं भगवत्वननन्वावेशितमति-
स्तपोवनं प्रविशेत्” भाग० ५।१२।१६ ।

चित्रल पु० चित्रमाश्रयं लाति ला-क । १ कर्वूरयस्यै
२ तद्वति त्रि० शब्दरत्ना० । ३ शोरचीट्छे स्त्री राजनि० ।

चित्रलता स्त्री० नित्यकर्म० । मञ्जुशायं राजनि० ।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे
ङीप् । (तली) कूच्याम् । उज्ज्वलद० ।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख-अण् उप०स० । १ वाणा-
सुरमन्त्रिणः कुम्भाण्डस्य कन्यायाम् २ अप्सरोभेदे च ।
तस्यास्य चित्रलेखनदक्षता हरिवं १७६ अ० वसिष्ठा यथा
“अघायवचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः । उवाच
रुदतोच्चैव कुम्भाण्डतनया सखी । कुशला ते विशा-
खाच्चि ! सर्वथा सन्निविष्टे । अप्सरा चित्रलेखा
वै क्षिप्रं विद्याधतां सखि ! । अस्याः सर्वं भशेषं वै त्वै
लोक्यं विदितं सदा । एवमुक्त्वा तदैवोषा हर्षेणागत-
विश्रया । तामप्समानाथ चित्रलेखां सखीं प्रियाम् ।
कृताञ्जलिपुटा दीना जघा वचनमन्नवीत् । परमं श्रेणु
मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भाविनि ! । मर्त्तारं यदि

मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मत्प्रियम् । कान् पद्मपलाशाच्च
भक्तमातङ्गविक्रमम् । त्यक्त्यास्यहं प्रियान् प्राणांस्ततः
कमललोचने । । चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षवती
शनेः । नैषोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वैत्तुं भाविनि ! सुव्र-
ते ! । न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः । न देश-
तश्च विज्ञातः सच्चि चोरो मया सखि ! । किन्तु शक्यं
यथा कर्तुं बुद्धिपूर्वं मया सखि ! । प्राप्नुञ्च श्रेणु मे
वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि । देवदानवयक्षाणां
गन्धर्वीरगरक्षसाम् । ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपे-
णाभिजनेन च । यथाप्रधानतः सर्वानाबिखिष्या-
स्यहं सखि ! । मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविशु-
ताः । सप्तरात्रेषु ते भीरु । दर्शयिष्यामि तानहम् ।
ततो विज्ञाय पटुस्थं मर्त्तारं प्रतिबुध्यसे । सा चित्र-
लेखया प्रोक्ता जघा हितचिकीर्षया । क्रियतामेव-
मित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम् । ततः कुशलहस्तत्वा-
द्यथावेष्ट्यं समन्ततः । इत्युक्त्वा सप्तरात्रेषु कृत्वा
लेख्यगतांस्तु तान् । चित्रपटुगतान् सुखानामनया-
नास शोभना । ततः प्रसीर्य पटुं सा चित्रलेखा
स्वयंकृतम् । अथायै दर्शयामास सखीनाञ्च विशेषतः” ।
“ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः” तत्राध्यायादौ ।
भाग० १०।६२ अ० । कुम्भाण्डकन्यया चित्रलेखयैव तथा
चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा “वाणस्य सन्ती कु-
म्भाण्डसिचित्रलेखा च तत्सुता । सख्यपृच्छत् सखीमूषां
कौतूहलसमन्विता” इत्युपक्रमे । “चित्रलेखोवाच
व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते । तमानेधे
नरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश । इत्युक्त्वा देवगन्धर्व-
सिद्धचारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यक्षान् शूर-
मानकडुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकण्ठी च मद्युञ्च
वीक्ष्य लज्जिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्यैषा व-
हसुखीक्षुया । सोऽसावसाविति प्राह अयमाना मही-
पते ! । चित्रलेखा तमात्राय शीर्थं कण्ठस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कण्ठपालिताम्”
“मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता चित्रलेखा” कन्दोम०
उक्ते श्वश्रादशान्तरपादके “इद्राश्चैव ननततमकैः कीर्त्ति-
ता चित्रलेखेयम्” इ० २०टी० उक्ते च ३ कन्दोभेदे । “सस-
जा भजगा यु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा” इ० २०टी० उक्ते
५ कन्दोभेदे । इन्द्रजाङ्गनाभेदे । “शङ्केऽसुश्रिन् जगति
कृगदृशां साररूपं यदासीदाकथ्येदं ब्रजयुवतिसभा वेधसा

सा व्यधायि । नैतादृक् चेत् कथमुदधिमुतामन्तरेणाच्यु-
तस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूत् चित्रलेखाद्भुतायाम्”
उज्ज्वलमणिः कर्म० । ७चित्रायां रेखायाम् स्त्री
रलयौरेक्यात् इत० । ७चित्रस्य लेखने पु० । “जघा-
ऽनिरुद्धसमागममिव, चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलभुवना-
कारम् । (राजकुलम्) काद० । [जटाधरः ।
चित्रलोचना स्त्री चित्रं लोचनमस्याः । शारिकाखगे
चित्रवदाल पु० चित्रवद् आ समन्तात् अलति आ+अल-
अच् । पाठीनमतस्ये (बोयाइल) जटाधरः ।
चित्रवर्मान् पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाहश्चित्रवर्मान्” भा०
आ० ६७७० । चित्रं वर्मान् । २चित्रकवचयुक्ते त्रि० ।
चित्रवल्गिक पु० वल्गीव कायति कै-क प्रयो० वृत्तः कर्म० ।
पाठीनमतस्ये हेमच० ।
चित्रवल्ली स्त्री० नित्यकर्म० । १भृगोवारी २महेन्द्रवारण्याञ्च
राजनि० कर्म० । ३चित्रायां लतायाम् ।
चित्रवह्ना स्त्री चित्रं वहति वह-अच् । भारतप्रसिद्धे
नदीभेदे “करीपिणीं चित्रवह्नां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्”
भा०भी० ६७० । नानानद्युक्तौ “ऋषिकुल्या तथा मेध्या
नदी चित्रवह्ना तथा” भा० आनु० १६५७० तीर्थोक्तौ ।
चित्रवाण पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाणश्चित्रवर्मान् सुवर्मान्
दुर्विचोचनः” भा० आ० ११०७० । २चित्रशरयुक्ते त्रि०
चित्रवाहन पु० मणिपूरेधरे नागभेदे । “मणिपूरेधरं
राजन् ! घर्मेचं चित्रवाहनम्” भा० आ० २१५७० ।
चित्रवीर्यं पु० चित्रमाश्रयं वीर्यमस्य । रत्नैरण्णे । राजनि० ।
चित्रवेगिक पु० चित्रवेगोऽस्यस्य ठन् । नागभेदे “वराहको
शीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः” भा० आ० ५७७० ।
नागोक्तौ ।
चित्रशाला स्त्री चित्रलेखननिर्माणायां शाला । चित्रलेखन-
निर्माणायांयाम् शालायाम्, जालिन्याम् हेम० ।
चित्रशिखण्डिज पु० चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते
जन-ड । दृहस्यतौ अमरः । चित्रशिखण्डिप्रसूतादयो-
ऽप्यत्र ।
चित्रशिखण्डिन् पु० चित्रः शिखण्डः अस्त्यस्य इनि । “मरी-
चिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति
सप्तैते प्रोयाश्चित्रशिखण्डिनः” इत्युक्तेषु सप्तसु मुनिषु
अमरः । “ये हि ते ऋषयःस्वाताः सप्त चित्रशिखण्डि-
नः । तैश्चैकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रवृत्तमम्” ।
“मरीचिरत्नप्रङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च

महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त प्रकृतयो
ह्येतास्तथा स्वायम्भुवो ऽपमः । एताभिर्धार्यते
लोकस्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम्” भा० शा० १३७७० ।
चित्रशिरस् पु० चित्रं शिरोऽस्य । १गन्धर्वभेदे “महाश्रुति
शिवशिरा जर्णायुरनवस्तथा” हरिवं० २६१७० गन्धर्व-
भेदोक्तौ । २मूत्रपुरीषविषे सत्वभेदे सुश्रु० “चित्रशिरः
सरावकुट्टिं शतदारुकारिभेदकशारिकासुखासुखसन्ध्य वि-
शङ्कितं मूत्रपुरीषविषाः” सुश्रुतः ।
चित्रशीर्षक पु० चित्रं शीर्षमस्य कप् । कीटभेदे सुश्रुतः ।
कीटशब्दे २०५८५० दृश्यम् ।
चित्रसर्पे पु० नित्यकर्म० । मालुघानसर्पे शब्दर० ।
चित्रसेन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वार-
रः प्रधाना बभूवुः । दुर्व्योघनेो दुःशासमोविकर्ष-
श्चित्रसेनश्चेति” भा० आ० ६५७० । २गन्धर्वभेदे । चि-
त्रसेनश्च शीतोष्णस्तथा चित्ररथोऽपि च । एते चान्ये
च गन्धर्वा घनेश्वरसुपासते” भा० स० १०७० । ततस्ते
खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयत् । गन्धर्वराजस्तान्
सर्वान्ब्रवीन् कौरवान् प्रति” भा० व० २४०७० ।
अर्जुनेन तत्पराजयकथा तत्रैव दृश्यम् । “ऋद्धोगन्धर्व-
राजानं चित्रसेनसरिन्दमम् । विजिग्ये तरसा संख्ये
सेनं प्राप्य सुदुर्जयाम्” भा० वि० ४६७० । चित्रगुप्त-
द्वितितयान्तगते मर्त्य लोकाविवेचके ब्रह्मपादजन्तव्य-
भेदे कायस्यशब्दे १६३१५० दृश्यम् । ५नदीभेदे स्त्री
चित्रवह्नाशब्दे दृश्यम् ।
चित्रहस्त पु० चित्र आश्रयोर्हस्तः हस्तक्रिया बल । मन्त्र
युद्धाङ्गहस्तक्रियाभेदे “चित्रहस्तादिकं कृत्वा कृत्वावन्
च चक्रतः” भा० स० २२७० । भीमजरासन्धयोर्मन्त्र
युद्धवर्णने ।
चित्रा स्त्री चित्र-अच् । १भूषिकपण्यां २गोडुम्बायां ३सुभ-
द्रायां ४दन्तिकायां ५मायायां ६सर्पभेदे ७नदीभेदे च
मेदि० । ८चित्रगुप्तस्य भगिन्यां सा च नदी भूत्वा चित्र
पथा नदी जाता सैव चित्रा नदी । चित्रपथाशब्दे दृश्यम्
६अप्सरोभेदे हेमच० । १०व्रजाङ्गनाभेदे उज्ज्वलमणिः ।
“परमप्रेष्ठमध्ये तु कल्पिता सविशासिका । सचित्रा च-
म्पकलता तद्विम्बेन्दुलेखिका । रङ्गदेवी सुरेवी । चेत्यदौ
सर्वगुणाः श्रिया” “चित्रानाम यच्चन्दोऽस्मिन् सुसूयो-
मास्ततो यौ” इ० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके
वर्षावृत्तभेदे । राशिचक्रस्ये १२नक्षत्रभेदे । सा च

राशिचक्रस्य १७२।२० अर्धघ १८६।४० पर्यन्तं ११।२०
अंशाद्यात्मिका तत्सुखरूपादिकम् अक्षेपाशब्दे
४६७७० उक्तम् । “हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्र-
मसोरिव” रघुः । चित्रानामके चन्द्रकलले १२दण-
कन्याभेदे च । १४सूतेर्वारो १५श्वेतदूर्वायां १६मञ्जि-
ठयां राजनि० । चित्रायां जाता अथ “चित्रारोहिणी
क्षत्रिकारोहिणीभ्यः स्त्रियासुपसंख्यानम्” वाचि०
जातार्थाणो लुक् । १७चित्राजातायां स्त्रियां स्त्रीभिर्दे त
न लुक् चैवः इत्येव ।

चित्राक्षत्रं त्रि० चित्रमक्षि यस्य षच् समा० । चित्रनेत्रयुक्ते
स्त्रियां षिप्वात् ङीप् । सा च शारिकाश्वने त्रिका०
२४तराङ्गप्रभेदे पु० “चित्रोपचित्रौ चित्राश्चकारचि-
त्राङ्गदश्च” भा० आ० ६७अ० ।

चित्रासुप पु० नित्यक० पृषो० श्लेषपुष्पाम् गार्थ्यं चि० ।
चित्राङ्ग पु० १४तराङ्गप्रभेदे । “अयोवाहुर्महावाहुश्चित्राङ्ग-
श्चित्रकुण्डलः” भा० ११७अ० तत्पुत्रोक्तौ । २चित्राङ्गयुक्त-
भावे त्रि० । ३रत्नचित्रके ४सर्पभेदे ५चित्रके (चित्ते)
राजनि० । चित्रमङ्गं यस्मात् । ६हरिताले ७मञ्जि-
ठयां ढचिङ्कुले च न० राजनि० ।

चित्राङ्गद पु० शान्तनोः सत्यवत्यां जाते पुत्रभेदे । “भीष्मः
खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत्
यामाहुर्गन्धकाजीमिति तस्यां पूर्व्वं कानीनो गर्भः
पराशराद् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ
हौ पुत्रौ बभूवतः । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयो-
रप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेषु हतः विचित्र-
वीर्यस्तु राजासीत्” भा० आ० ६५अ० ।

ब्रह्मपादजचित्रयुग्मादितितयान्तर्गते अघोक्तो कविचारके
२सूत्रभेदे च । काव्यभेदे चित्राङ्गदसुपक्रम्य “कले-
र्दश सहस्राणि नागलोकेश्वरोभव । ततस्त्रिलोकनाथ
स्वमिन्द्रतल्योभविष्यसि” इति प्रति तं ब्राह्मणशामसुक्ता ।
“तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्” इत्युक्तम्
आचार निर्ययतन्ने । ४गन्धर्वभेदे । हरिवं० १०८अ०
दृश्यम् । ५खपसरोभेदे स्त्री । “खलम्षुषा वताची च चित्रा
चित्राङ्गदा रुचिः” भा० आनु० १६० । मणिपूरेश्वरचि-
त्रवाहनस्य कन्यायाम् श्यर्जुनकलत्रभेदे च स्त्री
“अभिमन्यु महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् । मणिपूरेश्वरं
राजन् ! धर्म्मं च चित्रवाहनम् । तस्य चित्राङ्गदा नाम
उहिता चारुदर्शना । तां ददर्श पुरे तस्मिन् विच-

रणीं यदृच्छया । दृष्ट्वा च तां वरारोहं चक्रमे चैव-
वाहिनीम्” भा० आ० १२५अ० “चित्राङ्गदा वरा-
रोहानपराध्यति किञ्चन” भा० आ० ८१अ०

चित्राङ्गद स्त्री चित्राङ्गदं सूते सू-किप् इत० । सत्य-
वत्यां शान्तनुवृषकलत्रभेदे राजनि० ।

चित्राटीर पु० चित्रां नक्षत्रमटति चित्रं वा अटति अट-
वा० ईरच् । १चन्द्रे २घण्टाकषे शिवासुचरभेदे
३वलिष्ठागरक्राङ्कितभाले च भेदि० ।

चित्रादित्य पु० चित्रस्य चित्रयुगस्य आदित्यः तत्पूजित-
त्वात् । प्रभासतीर्थस्य चित्रयुगस्यापिते आदित्यमूर्त्तिभेदे
चित्रपथाशब्दे दृश्यम् ।

चित्राक्षत्रं न० नित्यकर्म० । चित्रोदने “दध्योदनं हविश्चूर्णं
मांसं चित्राक्षमेव च” याज्ञ० तल्लक्षणत्
“वजाक्षीरेषु संखिन्ना यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजा-
कर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्राक्षसंज्ञिताः” दीपिकोक्तम् ।

चित्रापूप पु० नित्यकर्म० । पिष्टकभेदे त्रिका० ।

चित्रामघा स्त्री० ऊषसि निघण्टुः । [राजनि० ।

चित्रायस न० कर्म० अच् समा० । तीक्ष्णबौहे (इसात) ।

चित्रायुध त्रि० चित्राण्युधान्यस्य । १आश्वर्यायुधयुक्ते
२४तराङ्गप्रभेदे पु० “चित्रायुधो निघण्टो च पाशो
हन्दारकस्तथा” भा० आ० ११७आ० । “कार्येश्चित्रा-
नराश्चित्रा चित्रायुधसदावहन्” भा० द्रो० २१अ० ।
कर्म० । आश्वर्यायुधे न० चित्रायुधसुरचितम्” भा० स०
१६अ० । [चित्रलिखितपुत्तलिकादौ ।

चित्रारम्भ पु० आरभ्यते आ+रभ कर्मणि घञ् ७त० ।

चित्रार्पितारम्भ त्रि० चित्तेऽर्पित आरम्भोऽस्य । चित्र-
लिखिते “तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भनि-
वावतस्ये” कुमा० ।

चित्रावसु पु० चित्राणि विविधानि चन्द्राकर्णानि वसन्ति
यस्यां वस ल-पृ० दीर्घः । रादौ “रात्रिर्वै चित्रावसुः
त्रा चित्राणि संष्टह्य वसतीति” शत० ब्रा० २।३।४।१।२।
“चित्राणि पञ्चनक्षत्रादीनि” भा० । “चित्रावसो !
ससि ते पारमसीय” यजु० ३।१८।

चित्रिक पु० चैत्रिक+पृषो० । चैत्रमासे शब्दरत्ना० चित्रा
सार्धे क । चित्राशब्दे स्त्री ।

चित्रिन् त्रि० चित्र-णिनि चित्र+अरुधे इनि वा ।
१आश्वर्यकारके रचितयुक्ते च । स्त्रियां ङीप् । “अभि-
सिद्धवांसि त्वत्तजिरा चित्रिणीष्व” ऋः ४।३।३।

“चित्प्रियोषु चित्तकर्मयुक्तासु” भा० । श्नायिकाभेदे स्त्री रतिमञ्जरो । “भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खड्गां तिलकुसुम सुनासा च्छिग्रदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकुचाट्या सुन्दरी सा सुशीलासकलगुण-विचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा । पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो हृगो हृषोऽश्व स्त्रीषु सोजां तिलक्षणम् । शशके पद्मिनी तृषा चित्रिणी रमते हृगम् । हृषभे शङ्खिनी तृषा हस्तिनी रमते हृयम् । पद्मिनी पद्मगन्धा च भीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी ज्वारगन्धा च मन्दगन्धा च हस्तिनी” ।

चित्रे श पु० इत्० । १चन्द्रे शब्दच० । २चित्रेश्वरशिव-लिङ्गे न०

चित्रेश्वर न० प्रभासक्षेत्रे चित्रगुप्तस्यापिते शिवलिङ्गभेदे यथा “ततो गच्छेन्नाहारे वि । चित्रेश्वरमनुत्तमम् । घनुषां सप्तके तस्य स्थितमान्ने यदक्षिणे । लिङ्गं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् । तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकात् न भवेद्भयम् । यत्तदस्थितं पापं चित्रोभार्जयति प्रिये ! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा । तस्मात् पाप युतोवापि नरकं नैव पश्यति” ।

चित्रोक्ति स्त्री चित्रा व्याख्येयकरी उक्तिः । आकाश-वाण्यां त्रिका० । २चित्रकथने च ।

चित्रोपला स्त्री इत्० । चित्र उपलोक्याम् । १नदीभेदे । “चित्रोपलां चित्रपथां मञ्जुलाम् मञ्जुवाहिनीम्” भा० स्त्रीप० ६अ० । नदीकथने । इयं चित्रोत्पलेति पुरु-षोत्तमतत्त्वे उक्ता । “नदी तत्र महापुण्या विष्णु-पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा” “चित्रोत्पला महानदी” रघुनन्दनः ।

चित्रौदन पु० नित्यकर्म० । केतुबलिरूपे चित्राक्षे चित्रा-क्षशब्दे लक्षणसङ्गम् । “चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” संस्का० त० ।

चित्रत्र ति० चित्र-कर्मणि यत् । पूज्ये “सूर्यमा घृतोदिवि चित्रत्रं रथम्” ऋ० ५।६।१७ । “चित्रत्रं पूज्यम्” भा० ।

चिद् अव्य० । चित्+प्रपो० । १असाकल्ये चिच्छब्दार्थे । तस्य असाकल्यार्थत्वे ऽपि “अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्युपमाधे ऽपि” निरुक्तोक्तेः अव्ययाना मनेकामत्वात् वा २उपमायाम् । “दधि चिदित्युप-माधे” निरु० । ३निन्दायाम् “कुम्भापांसिदाहरेदिति कुत्सिते” निरु० । “चनचिद्विगोलादितद्विज्ञाने डि-

तेषु गतेः” पा० षट्सु परेषु तिङ्गन् नानुदात्तम् । देवः पचति चित्” सि० कौ० “किं हतं च चिदुत्तरम्” पा० । “अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् किं हतं तद्द्युक्तं तिङ्गन् नानुदात्तम्” । “विमञ्जन्तं उदरउतमान-किमोरूपं किं हतम्” सि० कौ० ।

चिदाकाश पु० न० । चिद् आकाशमिव निर्लेपत्वात् स्वर्गाधारत्वाच्च । आकाशवच्चिर्लेपे शुद्धे ब्रह्मणि ।

चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य । चैतन्य-स्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परपुरुषे । “एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः” भाग० १।१।१५। श्लोकः

चिदाभास पु० चित् आभासः प्रतिबिम्बः । बुद्ध्यावात् प्रतिबिम्बे जीवे “बुद्धिचित्चिदाभासाविति वेदान्तका० । चित्रदोषशब्दे दृश्यम् । [३हृदयात्तौ हेमच० ।

चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य । १आत्मनि, २स्फूर्तिमति च । चिन्तन न० चिति-भावे ल्युट् । अतुष्याने “परदृष्येष्वभि-ध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्” मनुः । युच् । चिन्त-नाप्यत् स्त्री ।

चिन्ता स्त्री चिति-भावे अ । १अनुष्याने सा० द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च तत् “सृष्टिचपसताग्लानिचिन्ता वितर्काः” व्यभिचारिणो विभक्त्य “ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्वासतापकत्” सा० द० उच्चि-तम् । “चिन्ता च्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो च्वरः” चाणक्यम् । “चिन्तामपरिमेयाश्च प्रलयान्ता-सुपान्निताः” गोता । “धर्मक्रियात्मचिन्ता च स्वात्मिक गुणलक्षणम्” मनुः । ३दर्शनसंभोगभावनाभेदे रसमञ्ज० ।

चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोमणिः शा० त० । चिन्तितार्थप्रदे अणिभेदे । “चिन्तामणौतुदारांश्च चि-न्तिते सर्वकामदान्” हरिवं० १५२अ० । “सामर्थ्यं सम्पा-दितवाञ्छितार्थचिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्” भट्टिः । २सर्वकामदे परमेश्वरे च “आयुरारोग्यमर्थश्च भोगां-सैवानुपपन्नान् । ददाति ध्यायतां नित्यम् सर्वकामप्रदो-हरिः” इत्युक्ते सस्य तथात्वम् । ३मन्त्रविशेषे “सहज-स्थानगो भौमो भाग्यस्थश्च दृश्यतिः ! चिन्तामणिसमा-ख्योऽयं यातुः संकल्पपूरकः” ज्यो० उक्ते ४यातायोगभेदे ५बुद्धवेदे त्रिका० । ६स्वर्गमणौ “यथा चिन्तामणिं सृ-ष्ट्वा लौहं काञ्चनतां ब्रजेत्” । पद्मोत्त० २०० कपिलभट्टहृमा-दुभूते तदीयचिन्तामणिहारकगणपदैतनाशके ७गणेश-भेदे तत्कथा “गणं हत्वा महावीर्यं चिन्तामणिस्त्वया-

ऽऽहृतः चिनामणिरिति ख्यातं तत्र नाम भविष्यति ।
 अहञ्चिनामणिं नाथ ! तमेव स्त्रीकुर इ प्रभो ! ।
 'सुनिनः कपिलेनासौ प्रार्थितोऽभिजिताऽपि च । मणि-
 चिनामण्यम्भृत्वा सुगुमे च विनायकः । चिनामणि-
 रिति ख्यातिततोऽपि परमां दधौ । कपिलस्य गृहे
 ज्ञातः कपिलारख्यामतो ययौ" स्क० पु० गणपतिकल्पे
चिनामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिभूतिभेदे
 "चतुर्थीवरणे काश्यां भक्तविघ्नविनायकाः । द्रष्टव्या हृष्ट-
 चेतोभिः सष्टमथौ विनायकाः" इत्युपक्रमे "हेरवा
 इन्द्रिग्भागे चिनामणिविनायकः । भक्तचिनामण्यः
 साक्षात् चिन्तायसम्पत्कः" काशी० पु० अ० ।

चिन्ताविशमन् न० इत्त० । यन्त्रणाग्रहे ।
चिन्ति पु० चिति-इत् । देशभेदे तस्य सुरादेश सह इत्ते
 कर्त्तृकौजपा० पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरः चिन्तिसुराष्ट्राः ।
चिन्तिडी स्त्री तिलिडी+प्रथे० । तिलिडीइत्ये हिङ्गुको ।
चिन्तिते त्रि० चिति-कर्मणि क्त । चिनाकर्मणि "सख्या
 सुखं सद्यपयास्यसि चिन्तितानि" किरा० । कर्त्तरि क्त ।
 चिन्तायुक्ते इतन्नामिकायां स्त्रियां स्त्री । भावे क्त ।
 चिन्तायाम् न० ।

चिन्तिति स्त्री० चिति-क्तिन् वा० इत् णिभोपञ्च । चिन्तायाम्
 शब्दरत्नः । [त्रिका० ।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+त्वात् वा० ष । चिन्तायां
चिन्त्ये त्रि० चिति-कर्मणि यत् । चिन्तनोत्ते "केपु केपु च
 भावेपु चिन्त्योऽस्ति भगवन् ! मया" गीता । "अथ हि
 सर्वेष्वर्थाणां कर्म चिन्तनमोजतः" भा० व्यासु० ४४ अ० ।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्य+इत् द्योतते द्युत-अच् । देवभेदे ।
 'गणा देवानाम्प्रयासः सोमपाच लोकाः सुयामास्तुपिता
 ब्रह्मकायाः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा पिरु-
 द्वाश्च मनोविरुद्धाः । सुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः
 स्वर्गशिरा दर्शपा स्याज्यपाच । चिन्त्यद्योता वे च देवेषु
 सुख्याये चाथन्यादेवात्याजमीद ! । सुपर्षगन्धर्वप्रशा-
 चदानवा दन्तास्तथाचारणपत्नमाश्च" भा० अरु० १२ अ० ।

चिपिट पु० चि-पिटच् क्तिञ् । (चिडा) ख्याते प्रथुके
 हेमच० : नत्करसप्रकारादि भावप्र० उत्त० यथा
 "गालय। सलषा आर्द्रा श्चटा अस्कुटितास्ततः । कुडि-
 ताधिपिटाः प्रोक्तास्तो स्तताः प्रथुका अपि । शान्तयो
 वदनालादाधिपिटा पुष्टिर्वर्द्धनाः" । अस्य भक्ष्याभक्ष्यत्वं
 यथा"दिः स्रिजमच्चं प्रथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्य-

नशक्तं विपाशां भोजने च निवेदने । अमच्छं नत्
 यतीनाञ्च विषवाब्रह्मचारिणाम्" ब्रह्मै० पु० । "नासि-
 काया नते इनच् पिटच् चिचच्चि च" पा० वार्त्ति०
 पिटच् प्रकृतेचिः । इतनासिकायां (खांदा) इतर्हति
 त्रि० (चेपटा) शख्याते पटार्थे "करतलपीडनचिपिटो-
 क्तनप्रवणपुटेन" काट० । "उच्चतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वक्तु-
 लोऽतुलभोगटः । वक्रोद्धस्य चिपिटः सुखर्षो-
 भाव्यमङ्गकः । चिपिटोर्भवेद्द्वार्यो" इति वाशो० ख०
 ३७ । प्रानो अङ्गुल्यानिपीडनेन इनेतस्याकुचतायाम् ।
 "अस्ति द्विचन्द्रसतिरस्ति अनस्य तेन श्चानौ दृगन्त-
 चिपिटोकरणादिरादिः" नैप० । "दृगन्तचिपिटो-
 रणं नेतानाकुलोकरणम्" मन्त्रि० । अङ्गुल्या चि नेत्र-
 प्राननिपीडने एकपटार्थस्य द्विधा भानं लोकरसिद्धम् ।
 इगुण्युहाशिनोत्तये स्त्री राजनि० पृथो० चिपटोऽपि
 प्रथुके हेमच० । स्वार्थे क । चिपिटक प्रथुके अमरः ।

चिपिटनासिक पु० चिपिटा नासिका यत् । इदेशभेदे
 अ च देशः "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "कैलास-
 चिपिट नासिकदासिरकवाटधामाः" इ० ख० १४० अ० कूर्मवि-
 भागे उत्तरस्यासकः । सोऽभिजनोऽस्य अश्वः तदाजायो
 वा ब्रह्मणे लुक् । इतहेप्रशासिषु इतद्वेषु च व० व० ।

चिपुट पु० चिपिट+प्रथो० । प्रथुके रुदः ।

चिप्य पु० "नखमांसमधिष्ठाय वास यिन् च दीडनाम् ।
 करोति दाहपाकौ च तं व्यधिं चिप्यसादिषेत्"
 भाव० उत्ते नखरोगभेदे । (अमकुल चाडा)

चि(छि)पिका पु० रात्रिचरननुभेदे "कोमाशिकापिड्वत्
 चि(छि)पिकास्तौ वल्गुल्युल्लकौ शयकश्च रातौ" इ०
 ख० ८८ अ० । "सर्वे स्वकालोत्क्रमचारिणः स्वुर्देशस्य
 नशाय नृपानटा वा" तस्य दिवाचारेऽनिष्फलसकम्
 "नानाविधानि विस्तानि हि चि(छि)पिकायास्तथाः
 शुभः कुलकुलु न शुभास्तु शेषाः" इ० ख० ८८ अ० ।

चिप्य पु० खस्तोक्ते कर्मभेदे कनिषद्धे दृश्यम् ।

चिमि पु० चि-वा० मिक् । इगुक्तवगे शब्दरेखा । २५६-
 कडके (पाटशाक) शब्दमाला । स्वार्थे क तत्तार्थे ।

चिर न० चि-रक् । दीर्घकावे । इतर्हतिनि पटार्थे त्रि० ।
 लघादौ (इ) त्रिकवे मण्ये शब्दार्थचि० "दीर्घस्तती चिर-
 क्रियः" अमरः । चिरजीवी चिरकारी चिरकालादि ।

चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति क्त-णनि । इचिरेण कर्म
 कर्त्तरि दीर्घस्तुत् । श्चौतमस्य पुत्रभेदे पु० ।

“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः । चिरेण सर्वकार्याणि विस्तृप्रायान् प्रपद्यते । चिरं सञ्चिन्त्य-
न्नर्थोचिरं जायत् चिरं स्वपन् । चिरं कार्याभिपत्तिञ्च
चिरकारी तथोच्यते” भा० शा० २६७अ० । तस्य
चिरकारिताफलं तत्राध्याये वक्षिं तम् । स्वार्थे क,
चिरःकारः क्रियाऽस्तप्रस्य उन् वा । चिरकारिकोऽप्यत्
ततैवोदा०

चिरकाल पु० कर्म० । दीर्घकाले । [क्रियाकारके अमरः ।
चिरक्रिय ति० चिरा क्रिया यस्य । दीर्घस्त्रे विलम्बेन
चिरजात ति० चिरं दीर्घकाले जातः । दीर्घकालजाते ।

इन्द्रद्युम्नशब्दे ६४५ प्र० उक्ते भा० व० वाक्ये उदा०

चिरजीवक पु० चिरं जीवति जीव-ण्वल् । १जीवकवृत्ते ।
जटाधरः । २चिरजीवनयुते ति०

चिरजोषिका स्त्री कर्म० । दीर्घकालवृत्तौ “दृषीष
दिने चिरजीविकाञ्च कठ० उ०

चिरजीविन् ति० चिरं जीवति जीव-ण्विनि । १दीर्घकाल-
जीवनयुक्ते २विष्णौ शकाके च पु० मेदि० ४जीवकवृत्ते
५शरकमलिद्वये पु० राजनि० । ६मार्कण्डेये “अश्वत्थामा
अजिर्व्यासो हनुमान् च विभीषणः । कपः परशुरामश्च
अप्रैते चिरजीविनः” ति० त० उक्तेषु ७अश्वत्थामादिषु
“चिरजीवी यथा त्वं भोः” ति० त० । मार्कण्डेयपूजा-
सूक्तः । अथ राजोवभूवैव दृष्टस्य चिरजीविनः” (दशर-
थस्य) रामा० अयो० १२६ । श्लोकः । [दाशे ।

चिरञ्जीविन् पु० चिरं जीवति जीव-ण्विनि । चिरंजीविप-
चिरगटी स्त्री चिरेण अटति पितृदृष्ट्यात् भर्तृगेहम्
अट-अच् पृषो० । १यौवनवत्यां पितृगेहस्यायां
स्त्रियाम् । अमरः २युवत्यां वृद्धः । [शब्दरत्ना० ।

चिरतित्ता पु० चिरस्तिको रसो यत् । (चिराता) भूनिस्त्रे
चिरत् त्रि० चिरे मयः चिर+त् । चिरन्ने पुरातने जटा० ।

चिरन्तन त्रि० चिरम्+भवार्थे क्यल् लृट् च । पुरातने
अमरः । “स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तन-
स्तावदभिन्यवीविशत्” भाषः । स्त्रियां ङीप् ।

चिरपाकिन् पु० चिरेण पात्रोऽस्तप्रस्य दुर्ज्जरत्वात् इनि ।
कपित्थे राजनि० ।

चिरपुष्प पु० चिराणि पुष्पाण्यस्य । वक्रलवले राजनि० ।

चिरम् अव्य० चि-त्रा० रसुक । वृद्धकालार्थे हेम० । “चिरं
चक्रोरस्य भवन्त्यस्युशी नैष० । “ततः प्रजानां चिर-
मात्मना धृताम्” । “विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः”

रसुः । एष क्रियाविशेषणत्वात् चिरशब्दात् द्वितीयेत्यपि
भवितुमर्हति । चिरन्तनः चिरञ्जीवन इत्याद्यो वाक् उदा०

चिरमिहन् पु० चिरेण मेहति मिह-ण्विनि । दीर्घ-
कालेन प्रसावकारिणि गर्भे हेमच० ।

चिरभण्ण पुंस्त्री० चिरं भणति भण-अच् । चिल्ले त्रिका० ।
तस्य दीर्घकालराजात्तथात्वम् ।

चिररात्र न० चिरा रात्रिः योगविभागात् अच् समा० ।
दीर्घकाले “चिररात्रोषिता खेह ब्राह्मणस्य निवेशने”
भा० व्या० १६८अ० । “चिररात्रेऽप्युतं कर्म तद्भवान्
कतुमर्हति” भा० उ० ६३अ० ।

चिररात्राय अव्य० चिररात्रमयते अव्य-अच् उप० सं० ।
दीर्घकाले । “हविर्बहु चिररात्राय तज्ज्ञानन्वाय कल्पते”
मनुः “शक्यते दुस्तृजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम्”
भा० व० १३१अ० ।

चिरलोक पु० चिरः चिरकालस्थायी लोकोयेषाम् ।
प्राप्तपितृलोकेषु पितृषु “स एकः पितृणां चिरलोक
लोकानामानन्दः” तैत्ति० उ० । “चिरकालस्थायी लो
को येषां पितृणां चिरलोकाः पितरः” भा० ।

चिरविल्व पु० चिरं विलति विल-भेदने व । करञ्जवृत्ते
अमरः । “चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसाजुं नसंजुलम् ।
भा० श० ५१अ० । [अमरः । स्वार्थे क अत्वार्थे

चिरमृता स्त्री चिरं मृता । वृद्धकालपसवत्यां गवाटौ ।
चिरस्य त्रि० चिरं तिष्ठति स्या-क । १चिरस्यायिनि २ना-
यके पु० त्रिका० । स्या- ण्विनि । चिरस्यायिन् दीर्घ-
कालस्थायिनि ति० स्त्रियां ङीप् ।

चिरस्य अव्य० चिरमस्यते अस-यत् शक० । दीर्घकाले ।
अमरः । “चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव” कुमा० ।

चिराटिका स्त्री चिरमटति अट-ण्वल् कार्पि अतइत्त्वम् ।
श्वेतपुनर्षवायां रत्नमा० । २चटिकालतायाञ्च (पाताडी)
वैद्यकम् । “गोमूत्रगुडस्य पुरातनस्य यद्वायुऽसक्तानि
चिराटिकायाः” वैद्यकम् ।

चिरात् अव्य० चिरमति अत-क्लिप् । १दीर्घकाले,
“चिराहारैः समागतम्” रामा० ४।२७।१७। “तस्या
चिरान्महतास्त्रेहेन मृगकाकौ निवसतः” हितो० ।
२गरुडे पु० त्रिका० । ३चिरतित्ते (चिराता) शब्दर० ।

चिराय अव्य० चिरमयते अव्य-अच् । चिरकाले दीर्घकाले ।
“चिराय यदि ते सौम्य ! चिरमस्मि न दुःखितः”
भा० शा० २६७अ० । “चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेय-

ताम् । “अभीष्टमाद्य चिराय कालः” भाषः ।
 चिरायुम् पु० चिरमायुर्थस्य । इद्रे । चिरजीविकि त्रि०
 त्रिका० “लम्बदोर्हृदा च वीर्यवनं चिरायुषं च पुत्रं
 जनयति” सुश्रुतः । [चिरायीत् । वैदिकोऽयम् ।
 चिरि चिमे स्वाटि० पर० सक० सेट् । चिरिषोति
 चिरि पु० चि-वा० रिक् । युक्खगे त्रिका० । स्वार्थे क ।
 तत्तार्थे हेमच० ।
 चिरिराष्टौ स्त्री चिराष्टी+पृषो० । स्वामिन्यां पितृगेह-
 स्थायां कन्यायाम् अमरे रिमध्यपाठान्तरम् ।
 चिरिविल्व पु० चिरविल्व+पृषो० । करञ्जकृष्णे भावप्र० ।
 चिक् न० वीयते चि-वा० इक् । बाह्यस्यो शब्दच० ।
 चिरे अव्य० चिरमेति इ-यिच् । दीर्घकाले । “चिराय
 चिरराताय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः” अमरटीकायाम्
 आद्यशब्देन चिरे चिरेण चिरात् इति षट्स्थाने”
 भानुजदीक्षितः ।
 चिरेण अव्य० चिर+ वा० एनप् । दीर्घकाले “निद्रा चि-
 रेण नयनाभिसुखी बभूव” रघुः । “चिरेष मिलं बन्नी-
 यात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण च कृतं मितं
 चिरं धारणमर्हति” भा० शा० २६७अ० । [हेम० ।
 चिर्भट्टी स्त्री चिरेण भटति भट-अच् गौ० डीप् पृषो० । कर्कश्याम्
 चिर्भिट्ट पु० चिर्भट्टी+पृषो० । कर्कटीभेदे गोरलककट्टग्राम्
 (गोसुख) राजनि० । फले न० “चिर्भिट्टं मधुरं रुचं
 युक् पित्तकफापहम् । अत्युष्णं पाहि विष्टमि पक्तं
 तुण्यञ्च पित्तलम्” भावप्र० तत्फलगुणोक्तिः । [चिचेल ।
 चिल वामे आच्छादने दु० पर० अक० सेट् । चिलति अचेलीत् ।
 चिल(मि)मीलिका स्त्री चिरं मिलति मीलति वा खल् ।
 रम्यलः शकृद्गीभेदे रखद्योते श्वित्युति च सेटि० ।
 चिलिचिम पु० चिल-इन् चिलिं वासं चिनोति चि-मक् ।
 (वेलेगुडगुडिया) मन्त्रभेदे अमरः । अस्य पृषो०
 चिलिचोम चिलीचिम चिलीचिमि चिलीचीम चे-
 लिचोम चेलिम चिलिम चिलीचीमि इति रूपान्तरा-
 णि । (वेङ्ग) ख्याते मतस्ये भरतः ।
 चिलमीनका पु० चिल-क कम्प० सञ्चार्यं कन् । (वेङ्गो)
 मतस्ये भरतः । [अचिल्लोत् । चिचिल्ल ।
 चिल्ल शैथिल्ये भावकृती च स्वा० पर० अक० सेट् । चिल्लति
 चिल्ल पु० चिल्ल-अच् । शपत्तिभेदे (चिल) अमरः । क्लिच+
 पृषो० । रक्लिच् । ति० सेटि० ।
 चिल्लकृ प० स्त्री चिल्ल इव कायति शब्दायते के-क । भिल्लि-

कायां शब्दरत्ना० चिल्ल+स्वार्थे क चिल्लशब्दार्थे पु०
 “खरोष्ट्रमहिषा व्याघ्रा । सिंहा स्मरचिल्लकाः” भा०
 शो० अ० ।

चिल्लभक्त्या स्त्री इतः । इड् । लासिन्यां शब्दच० ।
 चिल्लाभ पु० चिल्ल इव प्रसह्यहारित्वादाभाति आ+भा-क ।
 गम्यभेदके चोरे त्रिका० ।
 चिल्लि पु० चिल्ल-इन् । भूमध्ये शब्दार्थचि० । स्वार्थे क
 तत्तार्थे । “सलिलचरकेतनशरासनानतर्ता चिल्लिकाल
 ताम्” कादः

चिल्ली स्त्री चिल्ल-वा० दे । जुहुवास्तुकायाम् राजनि० ।
 “तण्डुबीयकीपोदकाऽश्वलाचिल्लीपालञ्ज्यावास्तु कप्रल-
 तीनि । स्फट मूतपुरीषाणि सञ्चारमधुराणि च । मन्द्
 वातकफान्याह रक्तपित्तहराणि च । कटुर्विपाके क्षमिह-
 मेघाम्निबलवर्द्धनः । सञ्चारः सर्वदोषघ्नो वास्तुको
 रोचकः शरः । चिल्ली वास्तुकवत् त्रयो पावञ्ज्या
 तण्डुबीयवत्” सुश्रु० । शभिल्लिकायां शब्दरत्ना० । स्वार्थे
 क । चिल्लिकायल ।

चिवि स्त्री चीव-इष् पृषो० । त्रिवुके जटाधरः ।
 चिविट्ट पु० चिपिट+पृषो० । चिपिटे त्रिका० ।
 चिविल्लिका स्त्री रक्तदन्तायां जुहुवुपभेदे राजनि० ।
 चिवु(क) न० चीव-मंवरणे उ पृषो० तुलः । ओष्ठाधोभा-
 ने अमरः । “वस्ति ताल्दरं शीर्षं चिवुके गज-
 युष्मिहके” याज्ञ० । स्वार्थे क तत्तार्थे । सुचकुन्द-
 वृक्षे पु० राजनि० ।

चिद्यग्रा अव्य० इधुप्रियशब्दविशेषानुकरणे । “चिद्यग्रा जपोति
 समनावगय” ऋ० ६।७५।५ । चिद्येति शब्दानुकर-
 णे इधुप्रियस्यार्थे चिद्युप्रियस्यार्थे करोति भा० ।
 चिह्ण वि० चिह्ण+पृषो० । चिह्णये “आटिश्चिह्णायटो-
 नाम्” पा० अस्य क्लीबकन्यशब्दे परे आद्युदात्तता ।
 चिह्णकन्यम् सि० कौ० ।

चिह्णादि पु० क्लीबकन्यशब्दे परे आद्युदात्तानिमित्ते
 शब्दगण्ये म च गण्यः पा० ग० सूत्रे । उक्तो यथा
 “चिह्ण महर मद्रुमर वैतल पट्क वैडालिकर्षिश्च
 वैडालिकर्षि कुक्कुट चिह्ण चिह्ण चिह्णादिः ।

चिहुर पु० चिहुर+पृषो० । चिहुरे शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 चिह्ल लक्षण्ये अ० दु० उभ० सक० सेट् । चिह्लयति ते अचि-
 चिह्लत् त । सौलोऽयमिति वृद्धाः ।

चिह्न न० चिह्न-अच्, चह्न-न० उपपाया इत्त्वम् वा ।

लघाटिके (१५) इतिकले गणे शब्दार्थचि० । २लक्षणे च
“चक्रे प्रजाः स्वाः सनिभेषचिह्नाः” खनामचिह्नं निच-
खान सायकम्” रघुः ।

चिह्नकारिन् वि० चिह्नं करोति क-रिणि । इचिह्नकर्तारि
२घोरदर्शने विषः स्त्रियां डोप् ।

चिह्नधारिन् वि० चिह्नं धारयति धारि-रिणि । इचिह्न-
युक्ते स्त्रियां डोप् सा च २श्यामालतायां शब्दच० ।

चिह्नित ति० चिह्न-कर्मणि क्त । इचिह्निते २नाचिह्निते ।
“दिवा चरेयुः कार्याधिं चिह्निताः राजशासनैः” कतुः ।

चिह्न ए० चिह्न+प्रपो० (गम्भारी) पर्वतप्रसिद्धे वृक्षभेदे
शब्दार्थचि० । खार्थे क । इत्प्रार्थे “चिह्नकोवातनि-
हारी सौमित्रोवातइष्टकत् । आम्नेयो विप्रहृतस्य फलं
मन्स्यनिवृत्तम्” भाष्य० ।

चीक नरये वा चु० उभ० पक्षे ज्ञा० पर० सक०सेट् । ची-
कयति ते चीकति अचीचिकत् त अचीकीत् ।

चीचीकुटि अव्य० शारिकाटिसंज्ञालुकरणे “चीचीकूटीति
वाशनं शारिका वृष्णवृक्षसु” भा० मौ० २४० ।
“चीचीकूटीति वाशनं त्वामद्य न शृणोमि किम्”
हरिव० २०५० । [राजनि० ।

चीडा स्त्री चिड-प्रपो० । खनानख्याते गन्धद्रव्ये ।

चीन उ० चि-नक् प्रपो०टोचः । “कश्चोरं तु समारभ्य काम-
रूपान् पञ्चमे । भोटान्तदेशोदेविशि । मानसेशासु दक्षि-
णे । मानसेशादक्षपूर्वे” चीनदेशः प्रकीर्तितः” शक्ति
मङ्गलतन्त्रोक्ते इदेशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य अथः तदाजा-
यो वा बह्वल्वे लुक् । २तद्देशे शवासिपु तद्भृमेषु च व०
व० । “वाजिनां च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च” भा० उ०
२०५० । अथत्र देशः व० सं० १४५० कूर्मविभागे
ऐशान्यादिकः । ऐशान्यामित्युपक्रमे “वनराजशिरात
चीनकौलिन्दाः” “यवनाधीनकाम्बोजा दारुणा-
लोच्छजातयः” भा० भी० ८४० जनपदोक्तौ । तद्देश
रूपेण क्रियालोपात् शनैर्दृष्टवत् गताः यथाह वतुः
“वनकैस्तु क्रियालोपादिभाः क्षतिवजातयः । ह्यपगत-
गता लोके ब्राह्मणादर्शने न च । मौण्ड्यकायोडुर्बुद्धिडाः
काम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पक्ष्वादीनाः किरा-
नाहरदाःषसाः” । इतद्देशे वृक्षभेदे च “काखांटीचीन
पानस्तनवसनदशान्दोलनसन्दमन्द” उद्भटः । प्रतीहिभेदे
असादशान्यशब्दे ५२४५ उद्भटम् । “चीनकः कङ्कुभेदो-
ऽस्ति स द्वेषः कङ्कुवृक्षैः” भा० म० । इत्यने उच्यते भेदे च

मेदि० । टपनाकायां न० क्रिया० । एसीसके न० रक्त-
माला तन्त्रोक्ते १०तद्देशवासिजनानाम् चारभेदे ए० ।
एषो० अथ्य अथ्यमपि वदन्ति । ११चीनकपूर्वे राजनि० ।

चीनकपूर् र ए० चीनोपपदः कर्परः । कर्परभेदे राजनि० ।
चीनजन० चीने तद्देशे जायते जन-इ । इतीज्यातौहे
राजनि० । २चीनजातमात्रे वि०

चीनपिट न० चीनस्य सौमकस्य पिटं चूर्णं इत्य० ।
(चीनेर सिन्दुर) इसिन्दूरभेदे हेमच० । चीनं पिष्ट-
स्त्रिव । इतीसके राजनि० ।

चीनवङ्ग न० चीनमधं वङ्गम् । सीसके राजनि० ।
चीनांशुक न० कन्द० । चीनाख्ये पट्टवस्त्रभेदे “चीनांशु-
कजैहसानसु” कुम्भार० । “चीनांशुकमिन पीनस्तनज-
घनायाः कलीनायाः” उद्भटः ।

चीनाक ए० चीनं तदाकारं न कति कश्च-उत्थ । (चीनिया)
कर्परभेदे । “चीनाकसंज्ञः कर्परः न कश्चयकरः कृतः ।
कुण्डभिविषकरस्तथा तिज्जरसश्चः” भाष्य० ।

चीनाकर्कटी स्त्री चीनमिव स्वादुः कर्कटी एषो० डोषः ।
प्राजकर्कशां चिह्नकूटासिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।

चीभ प्रशंसायां भ्या०च्चात् न० सेट् । चीभने अचीभेत् ।
चिचीभे कर्त्तव्यं अचिचीभत् त ।

चीर न० चि-कन् दीर्घश्च । इवखलखले मेदि० । (क नि)
“चीराणि किं पथि न सन्ति दिगानि भिल्लाम्” शा-
निश० । २इत्यल्लि सुभृतिः । इतीसके इवस्त्रभेदे
प्रेखा लक्षणेभेदे मेदि० । इवस्त्रनात्रे उच्छायां दसोसके
हेमच० । एतितानभेदे १०३नकले च शब्दार्थचि० “तं कदा-
चित् तपस्यन्समाह चोरवटाधरम्” भा० व० १८७५० ।
“चेरुदीरपरिप्लवाः” कुम्भार० । खार्थे क । चीरशब्दार्थे

चीरक न० चीर-संज्ञायाम् कन् । विजारखेखने विषः ।
चीरपतिज्ञा स्त्री चोरविष पत्रसस्याः कम् खत इत्यम् ।
चक्षुःशक्ति राजनि० ।

चीरपर्ण ए० चीरसिन् पक्षीसस्य । शान्दवृक्षे राजनि० ।
चीरनिवसन ए० चीरं निवसनं वस्त्रं यत्र । “ऐशान्या-
मित्युपक्रमे “पौरवचीरनिवेशनविशेषसङ्गादिगन्धर्वी”
ह० सं० १४ उक्ते इदेशभेदे २तद्देशवासिपु श्वत्सु वैपु व० व० ।
इतीरधारिणि वि० [रूपजाः” सुडतः ।

चीरञ्जि ए० पञ्चभेदे “भारवेदपि विज्ञाश्च चापचीरञ्जि
चीरि स्त्री चि-वा० जि दीर्घश्च । इतीसके शब्दरत्ना० ।
२भिक्षिकायां शक्यविकायां शब्दार्थचि०

चोरिका स्त्री चीरोति कायति कै-क । भिक्षिकायां
हेमच० ।

चोरिणी स्त्री वैवस्वतमनोस्तपस्यास्थानसमीपस्थे वदरीक्षेत्रस्थे
नदीभेदे । “ऊर्ध्वं बाह्वर्षिशालायां वदर्यां स (वैवस्वतः)
नशाधिपः । इत्युपक्रमे “तं कदाचित् तपस्थानमारुह्य चोर
लटाधरम् । चोरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्”
भा० व० १८७अ० । [पालङ्क्यशाके भावप्र० ।

चोरितच्छटा स्त्री चोरवदाचरितः ऋदो दलं यथाः ।
चोरीवाक पु० चीरोतिशब्दोवाकः वाचकोऽस्य । कीटभेदे
“चोरिवाकस्तु लवणं वलाका शक्तनिर्दधि” मनुना
लवणहरणकर्म्मविपाके तद्योनिरुक्ता “श्विती वस्त्रं
या रधन्तु चीरो लवणहारकः” याज्ञ० ऐकवाक्यात्
अस्य चोरीसमानर्थकताऽवसेया ।

चोरक स्त्री चीति-रौति-रुशब्दे वा० क । भिक्षिकायां
शब्दार्थचि० । सा साहस्येनाख्यस्य अच् । २फल-
प्रधानवृक्षभेदे न० ।

चीर्षं त्रि० चर नक् प्रपो० अत इत्त्वम् । ऽकृते शशीलिते,
शसम्पादिते “चीर्षं व्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिमान्”
याज्ञ० । ऽविदारिते च । [स्ववृत्ते च भेदि० ।

चीर्षपर्षं त्रि० चीर्षं विदारितं पर्यमस्य । ऽस्रज् रटत्ते २नि-
चोलिका स्त्री चीति शब्दं लाति ला-क टापि अत्र इत्त्वम्
चोरिका+रस्य लोवा । भिक्षिकायां शब्दरत्ना० ।

चोल्क पु० चीदिति शब्दं लकति लक्-अच् प्रपो० । भिक्षि-
कायां शब्दर० ।

चीव यङ्ग्ये संघटौ च आ० उभ० सक० सेट् । चीवति ते
अचीवीत् अचीविट् । चिचीव चिचीये ष्टदित् । अचि-
चीवत् त ।

चीव दीप्तौ चुरा० उभ० सक० सेट् । चीवयति ते अचीचिवत् त
चीवर न० चि-वरच् नि० दीर्घः चीव-अच् वा । भिक्षु
प्रावरणे उज्ज्वलद् “कौपिनाच्छादनं यावत्तावद्विच्छेच्च
चीवरम्” भा० आ० ६१अ० । “प्रेतचीवरवसा स्वनो-
पया” रघुः । “पुच्छभाण्डचीवराण्यशुडः” पा० चीव-
रादर्जने परिधाने च” वार्त्ति० चीवराणि अर्जयति
परिधत्ते वा संचीवरयते भिक्षुः सि० कौ० । [त्रिका० ।

चीवगिन् पु० चीवरमस्त्रस्य इनि । भिक्षुके बुद्धिभिक्षुके
चुक्क पीडने च० उभ० सक० सेट् । चुक्कयति ते अचुक्कत् त ।
चुक्कार पु० चुक्क-मावे-अच् चुक्कं पीडनमाराति सख्यक्-
ददाति आ+रा-क । सिंहादे त्रिका० ।

चुक्र न० चक-रक् अत उत्त्वम् । ऽव्यन्तरसे २ अस्तवेतसे
पु० विश्वः २शाकभेदे, (चुक्रपालङ्क) शशुक्तभेदे च
शब्दार्थचि० । “चुक्रमत्यन्तसुष्णञ्च दीपनं पाचनं
परम् । शूलगुल्मविवन्मामवातञ्चेष्टहरम् परम् ।
वभिरष्टणास्यैरस्यहृत् पीडावर्जितान्द्रहृत्” भावप्र० ।
५काञ्जिकभेदे । इरसान्ते ऽसन्धानविशेषे शब्दार्थचि०
“यन्मस्त्रादि शुचौ भाण्डे सगुहं चौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरातस्यं गुक्तं चुक्रं तदुच्यते । द्विगुणं
गुहमध्वारनालमस्तुक्रमादिह” वैद्यकपरिभाषा । ततः
दृढा भावे इमनिच् । चुक्रिमन् अस्तत्वे पु० । स्वार्थे
क संज्ञायां वा कन् । चुक्रक तत्रार्थे । (चुक्रपालङ्क)
शाके न० ।

चुक्रफल न० चुक्रं फलति फल-अच् । दृष्टान्ते राजनि० ।
चुक्रवास्तुक न० चुक्रं वास्तुकमिय । (चुक्रपालङ्क) शाकभेदे
राजनि० । [राजनि० ।

चुक्रवेधक न० चुक्रमिव विध्यति विध-खुल् । काञ्जिकभेदे
चुक्रा स्त्री चक-रक् अत उत्त्वम् । ऽचाङ्कुर्याम् (आमरुल)
भेदि० । २तिनिद्यां शब्दर० । स्वार्थे क चुक्रिका । अस्त
लोणिकायाम् (आमरुल) अमरः ।

चुक्रान्न न० चुक्रमिवास्तम् । ऽदृष्टान्ते (चुक्रपालङ्क)
२शाके ऽअस्तलोणिकायां (आमरुल) स्त्री राजनि० ।

चुक्रौ स्त्री चुक्र+गौरा० डीप् । चाङ्कुर्याम् “चुक्रौ त्वन्म-
तरा स्वाही वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा
पाके हृन्नाकेनातिरोचनी” भावप्र० ।

चुक्षा स्त्री चष बधे वा० स प्रपो० । ऽहिंसायां चुक्षा
शोलमस्य ऋत्ना० ण । चौक्ष हिंसाशीले त्रि० ।
“शिलाकीर्षं स्वयं श्वधं नीलाङ्गनसमोदकम् । लतापि-
तानसंख्यं चौक्ष(खड्)खडमित्यभिधीयते । अश्लादिभिरव-
ङ्गं यत् चु(खड्)क्षेति च परे जगुः । तत्रत्यसदकं चौ-
(खड्)क्षं सुनिभिःससदाहृतम्” भावप्र० उक्ते
जलाधारभेदे । सुसुतेन तज्जलस्य चौष्टसंज्ञोक्ता अचौ-
क्षसलिलक्षालित योनिम्” इति सुसुते निदानस्थाने
चौक्षेति पाठास्तु लिपिकरप्रमादकृतः भावप्र० वज्रप्रु
पुस्तकेषु चौखडमिति पाठः युक्तएव त्रिकाण्डे चुक्षटा-
शब्दस्य उपकूर्वजलाशयार्थकत्वात् तत्रत्यजलस्यैव चौखड-
संज्ञौचित्यात्

चुचु(चुक्र) पु० न० चुचु इत्यव्यक्तशब्दं कायति पीयमानं
कै-क । ऽकुचस्याप्ये अमरः तत्र चुचुकमिति । दीर्घ-

दृश्यमिति भरतः प्रथोऽ। २८क्षिणदेशभेदे इतद्दे शवासिषु
 "गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा०
 भा० २०७अ० । [(सुषुणि) त्रिका० ।
 चुच् पु० चु० चूच् वा० उ प० प्र० । सुनिप्रसूके शाकभेदे
 चुचुपा पु० १देशभेदे इतद्दे शवासिषु व० व० । अन्वृत्ताल-
 राश्वैव चुचुपा रेणुपास्तथा" भा० उ० १२८अ० ।
 च चुक् षु० चुक्क+प्र० । कुचापे "चुक्को ना कुचक्षा
 यमिति रत्नकोषात् सु० स्वम् ।
 चु(चू)च्यु पु० शाकभेदे । "चुचू पतिका तरुणीजीवनी
 विम्बोतिकानन्दीभलातकच्छगलान्नी स वृक्षाटनीफञ्जी-
 शालमलीशेलु वनस्पतिप्रसवशयणकर्तुर्दारकोविदार
 प्रभृतीनि । कषायस्वादुतिक्तानि रक्तापित्तहराणि च ।
 कफघ्नान्यनिलं कथ्युः स्याद्दहीणि लघूनि च । लघुः
 पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलोव्रणनां हितः । कषाय सधुरो
 प्राज्ञी चु(च्यु)चू लोषां त्रिदोषहा । "सतीनोवास्तुक
 चूचू(च्यु)चिल्लीमूलकपोतिकाः । मण्डूकपर्णी जीवनी
 शाकवर्गे प्रशस्यते" सुशु० । "चुचू(च्यु) प्रभृतीनां
 लोभासवः" सुशुते तस्यानुपानसक्तम् ।
 चुच्यु स्नाने मन्थने पीडने सुरादिमन्थाने च भ्वा० पर० सक०
 चुच्यति अचुच्यीत् इदित् चुक्तः ।
 चुञ्चु पु० १कुञ्चुन्दर्यां चारा० । "चुञ्चु मङ्गुश्च वैदेह
 वन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ औघायनोक्ते २रुङ्गी-
 गेजातिभेदे । "मैटान्श्चुञ्चु मङ्गुनामारण्यप्रपशुहिंस-
 नम्" मनुना तद्द्रुत्तिरुक्ता । [तत्तार्थे चारा० ।
 चुञ्चु, रौ(ली) स्त्री तिन्निडीवीजयुते त्रिका० । वा रस्य लः
 चुञ्चुल्ल पु० गीतप्रसर्तके विश्वाभित्तपुत्रभेदे "औदम्बराह्यभि-
 षातास्तारकायणचुञ्चुनाः" ऋरिव०२७अ० ।
 चुट् अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् । चोटति अचोटीत्
 चुचोट । [खटोत् । चुट्ट ।
 चुट् अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । चुण्टति अचु-
 चुट् क्तेने चुराः उभ० सक० सेट् इदित् । चुण्टयति-ते
 अचुचुण्टत् त ।
 चुट् क्तेने वा चु० उभ० पञ्जे तदा० कृटा० पर० सक०
 सेट् । चोटयति-ते अचुचुटत्-त पञ्जे चोटति अचुटीत्
 चुचोट ।
 चुट् अल्पीभावे चुराः उभ० अक० सेट् । चुट्टयति-ते अचु-
 चुट्टत्-त । [अचुचुण्टत्-त ।
 चुट् क्तेने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । चुण्टयति-ते

चुड अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । चुण्डति
 अचुण्डीत् ।
 चुड्ड(डूड) क्तौ हावे च भ्वा० पर० सक० सेट् । चुड्डति
 अचुड्डीत् । क्रिपि दोषघ्नस्य चूट् डोषघ्नस्य चुड्
 चुण् क्तेने त० क० पर० सक० सेट् । चुणति अचुणोत्
 चुचोण ।
 चुण्हा स्त्री चुडि-अच् । कूपे त्रिका० । गौराः डोप् ।
 उपकूपस्यजलाशये । तत्र भवः अण् । चौण्ड
 तत्रत्यजले सुशुतः । चुजायद्धे डम्भम् ।
 चुत चरणे भ्वा० प० अक० सेट् । चोतति इरित् अचुतत्
 अचोतीत् चुचोत [शङ्करभा० ।
 चुत पु० चोतति शोणितमस्मात् वा० चञ्चै क् । गुटदारे
 चुट्ट नोदने चु० उ० सक० सेट् । चोदयति-ते अचुचुट्टत्
 चोदितः चोदना । "त्रियो योनः प्रचोदयात्" "चोद-
 नालक्षणेऽर्थोऽर्थः" जैमि० ।
 चुट्टी स्त्री चुट्ट-वा० की । कुट्टिन्यां हेमच० ।
 चुप मन्दगतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । चोपति अचोपीत्
 चुचोप । "किं खित् खप्रड् न सिपति किं खिञ्जा-
 यच्च चोपति" भा० व० १३३अ० अष्टायक्तं प्रति प्रश्नः ।
 चुपनीका स्त्री चुप-का० उभ० ततः स्त्रीर्णै ईकक् । अग्नि-
 चयनार्थे इष्टकाभेदे "इष्टका चुपनीका" तैत्ति०
 ४।४।२।१।
 चुप्य ति० चुप-क्यप् । १शनैर्गनरि गोत्रप्रवर्त्तके
 २ष्टभिभेदे पु० तस्य गोत्रायत्यम् अन्वा० फञ् । चौप्या
 न तन्नोत्पाप्ये पु० स्त्री० ।
 चुस् चुम्बने सुखसंयोगभेदे वा चु० उभ० पञ्जे भ्वा० पर०
 सक० सेट् इदित् । चुस्वयति-ते चुस्वति अचुचुस्वत् त
 अचुस्वीत् चुचुस्व । "धूचेऽपरां चुस्वति" सा०ट०
 "प्रियासुखं किं पुरुषश्चुस्व" कुमा० । "दशनच्छट एव
 चुस्वयितुम्" दशकुमा० ।
 चुस्विका चिबुक+प्र० । चुवि उकक् प्र० । नलोपो वा ।
 चिबुकार्थे "औदम्बरं मैत्रावरणदण्डमास्यदन्नं चुबुकद
 व् वा" आपस्तम्बसूत्रम् ।
 चुस्व पु० चु ऊ नि० । सुखे उल्लसदतः ।
 चुसुरि पु० ऋग्वेदप्रसिद्धे अक्षरभेदे "धुनी चुसुरी या च
 खिषप्" ऋ० ६।२०।१३ "धूनिश्च चुसुरिश्चोत्तन्नाम्
 कावसुरी" भा० ।
 चुस्व पु० चुवि-भावे अच् अच् वा । १चुम्बने भावे अ ।

२ चुम्बने स्त्री "खेदोऽस्य चुम्बा प्रथमाऽभियोगः"

"चुम्बाविरामे वदनं प्रमादि" ह० स० ७८५० ।

चुम्बक पु चुम्बति लौहम् चुवि-एवुल् । खनामख्याते
अयस्कान्ते मण्डिभेदे "चुम्बको लेखनः शीतोमेदोविष
गरापहः" भावप्र० । २ घटस्योपर्यावलम्बने ३ वङ्क-
प्रत्ये कदेशे । ४ चुम्बनकर्त्तरि पूकासुके ६ चुम्बनपरे
७ धूत्ते च त्रि० शब्दार्थच० ।

चुम्बन न० चुवि-भावे ल्युट् । सुखसंयोगविशेषे ।
"समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि । दष्टाश्च
दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० ।
चुम्बनस्थानमाह कामशास्त्रे "सुखे स्तने ललाटे च
कण्ठे च नेत्रयोरपि । जघने कर्णयोश्चैव कक्षोरुभग-
मूढसु । चुम्बनस्थानमित्युक्तम् विज्ञेयं कासुकरिह" ।
चु० चुवि-भावे सुच् । चुम्बनाप्यत्र स्त्री

चुर स्त्रिये (परद्रव्यापहरणे) वा चु० उभ० पञ्चे भ्वा०
पर० सक० सेट् । चोरयति-ते चोरति अचूरत्-त
अचोरीत् "यश्चाग्निं चोरयेत् सृहात्" याज्ञ० । "अचू-
चुरत् चन्द्रसमोऽभिरामताम्" भाषः ।

चुर त्रि० चुर-क । चीर्यकर्त्तरि [अचुरण्यीत् ।

चुरण् चौर्यं कण्ठा० पर० सक० सेट् । चुरयति
चुरा स्त्री चुर-वा० भावे अ । चौर्ये शब्दरत्ना० । चुरा-
शीलमस्य कृत्वा० ण । चौर चुराशीले त्रि० ।

चुरि(रौ) स्त्री चुर वा० किं वा ङीप् । उपकूपे कूपसमीपस्थे
जलाधारे हेम० ।

चुरुचुर पु० त्रि० चुर-क चुर-क कर्म० । पिशुने
अस्य कर्णे उपपदे पात्रसमि० स० । कर्णे चुरुचुर कर्णे-
पिशुने युक्तारो व्याद्युदात्ताऽस्य । [त पा०

चुल ससुच्छ्रे वाचुरा० उभ० सक० सेट् । चालयति-ते अचूचुलत्
चुल त्रि० चुर-क रस्य लः । चारे ततः चतुरथ्यां वला० य
च । चुल्य तद्वृत्तादौ त्रि० ।

चुलका स्त्री नदीभेदे "कावेरीं चुलकां चापि वेणां
शतवलासपि" भा० भी० ८५० । नद्युक्तौ

चुलुक पु० चुल-उकक् । १ प्रसृतौ २ निविडपङ्के, ३ भाखडभेदे
च त्रिका० ४ भाप्रमात्रमज्जनयोग्ये जले न० हेमच० ।

"काश्यासुत्तरवाहिन्या एकेन चुलुकेन तत्" काशी०
३८५० । ६ गोलप्रवर्तके ऋषिभेदे पु० ततः गर्गा० गोले
यज् । चौलक्य चुलुकगोतापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां
ङीप् यलोपश्च चौलुकी ।

चुलुकिन् पु० चुलुक+अस्यर्थे इति । शिशुमाराकारे
मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । चुलकशांतिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चुलु(नृप)म्प लौक्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । चुलुम्पति
अचुलुम्पीत् "अम्बोधेर्नालिकेबीरसमिव चुलुकैश्चुलुम्प-
न्यपो ये" महावी० । अस्य नोपधत्वे किपि चुनुन्
भोपधत्वे चुलुम् । [२ क्वाभ्यां स्त्री त्रिका० ।

चुलुम्प पु० चुलुम्प-भावे घञ् । १ बाललाबने जटाः ।

चुलुम्पिन् पु० चुलुम्प-णिति । शिशुमाराकृतमित्ये
शब्दर० ।

चुल्ल भाव क्तौ भ्वा० पर० अक० सेट् । चुल्लति अचुल्लीत्
चुचुल्ल । [२ तद्युक्ते जने त्रि० भेदि० ।

चुल्ल न० लिङ्गस्य चुलादेशः लचप्रत्ययः । इलिङ्गनेत्वे
चुल्लकी स्त्री० चुल्ल-खुल् गौरा० ङीप् । शिशुमारे कुम्भी-
रभेदे भेदि० ।

चुल्ली(लि) स्त्री चुल्ल-इन् वा ङीप् । चुल्ल-वा० लिक् वा ।
पाकार्थमग्निस्थापनस्थाने (चुला) अमरः । "चुल्ली चिरं
रोदिति" उद्भटः । "पञ्च स्रुना सृहस्यस्य चुल्ली पेषण्युप-
स्कारः" मनुः । अच् । चुल्लायत् । दीर्घान्तः चितायां भेदि०

चुस्त पुंन० चु-क्त वा० सुट् । १ वृक्षे मांसपिण्डभेदे
२ स्थालीभ्रष्टमांसि च शब्दार्थसि० । पनसफलाकर्गते (सूक्ति)
इति ख्याते पदार्थे भरतः ।

चूचूक न० चूच्यते चूच-वा० जकः पृथो० पस्य च ।
कुचाप्ये भरतः २ चूपस्यशक्तिरहिते त्रि० वापपदे क
समापन्नाश्चाण्डालामूकचूचूकाः" भा० आश्र० २६६ अ०

चूडक पु० चूडास्तस्य वा० कन् । कूपे त्रिका० ।

चूडा स्त्री चुल्ल-अङ् चुल्ल-ससुच्छ्रे अङ् उख्य नः मि० दीर्घा०
१ मयूरशिखायां २ शिरोमध्यस्थशिखामाते, लटिका
याम् अमरः । ३ वडभ्यां ४ बाहुभूषणे, भेदि० । ५ कूपे
हेमच० । ६ कूपे त्रिका० । ७ संस्कारभेदे तद्विहित-
तनक्त्यादि सुह्र० पी० घा० उक्तं यथा ।

"चूडा वर्षान्तृतीयात् प्रभवति विषमेऽपार्कैरिक्ताद्यपधी-
पर्वीनाहे विचैत्रोदगयनसमये चेन्दुशुक्रज्यकानाम् ।
वारे, लग्नांशयोश्चास्त्रमनिधनतनौ नैघवे शुद्धियुक्ते
शाक्तोपेतैर्विभैलैर्दुचरलघुभैरायष्टत्रिंशत्स्युपापैः (१)

जीषचन्द्रकुजसौरिभास्करैर्दुशुशस्त्रसृतिपङ्क्तुताज्वराः ।
सुः क्रमेण बुधजीवभागवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया (२)
पञ्चमासाधिके मातृ गर्भे चौबं शिशोर्न सत् । पञ्च-
वर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि । (३)

तारादौष्ट्येऽजे त्रिकोणोच्चगे वा चौरं सत् स्यात्सौ
 म्यमित्त्वस्ववर्गं । सौम्ये मेऽजे शोभने इष्टतारा शक्ता
 ज्ञेया चौरयात्नादिक्रमे (४) । ऋतुमत्याः सृत्तिकायाः
 सृनोश्चौलादि नाचरेत् । ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे
 कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते” (५) । सृत्तर्त्तचिन्नामणिः
 “चूडा वर्षादिति । तृतीयाद्वर्षादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
 तेन गर्भाधानकालाञ्जन्मकालाद्वा तृतीये विषमे वर्षे
 पञ्चमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति कृतं सञ्चुभोदकं
 भवतीत्यर्थः । यदाह वशिष्ठः “तृतीये पञ्चमेऽन्दे वा
 स्वकुलाचारतोऽहितम् । चौलं शिशूनां यत्नेन ख
 ण्डज्ञोक्तविधानतः । आधानतोऽजन्मतो वा सप्तमाव्देऽपि-
 कारयेत्” । स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पार्थक्येन
 चूडाकरणं तत्र सृत्तर्त्तविचारः । येषामुपनीत्या सहेष्यत
 इति पक्षस्तोपासुपनयनसृत्तर्त्तेन सिद्धित्वाच्च पृथक् सृत्त-
 र्त्तविचारानुन्नेषः । अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन “चूडा
 कार्या यथाकुलमिति” । मनुना प्रथमवर्षे उक्तम् ।
 “चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽन्दे
 तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्” एवं ब्रह्मकालोक्तौ
 यथागृह्यं व्यवस्था दृष्टव्या । खण्डज्ञे विशेषकालानुक्तौ
 तु समवलत्वात्सर्वेषां विकल्पः । विशेषमाह गुरुः “तृती-
 येऽन्दे शिशोर्गर्भाञ्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे
 वापि स्त्रियाः पुं सोऽथवा सममिति । अष्टेति अष्टाष्टमी
 अर्काः द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्रतिपत् षष्ठी
 प्रसिद्धा पर्वण्यि अष्टमीचतुर्दशीपूर्णामावास्यासंक्रा-
 न्तयः । एतैरुने रचितेऽहनि । अत्र तस्य रूपसमासे
 “राजाहःसखिम्यर्जति” पा० टच् “न सञ्जित” इति
 टिलोपः । अष्टम्यादितिषीस्यकत्वा शेषास्तु तिथिषु चूडा
 स्यादित्यर्थः । यदाह गुरुः “द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां षष्ठीं
 प्रतिपदन्तथा । हित्वा शेषास्तु तिथिषु चौरकर्म
 शुभायहम्” कश्यपः “पञ्चपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वान्यद्विसे
 शुभमिति” । अतएवाह वशिष्ठः “पञ्चमी सप्तमी चैव
 दशम्येकादशी तथा । त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्म
 शुभावहा” इति । चकाराद्द्वितीयाऽपि । ननु सप्तमी
 त्रयोदश्यागसपहत्वात्कथं तयोर्ग्रहणम्, यदाह गुरुः
 “विद्यारम्भोन्नतदेशः चौरश्चैव विशेषतः । गलपद्ये न
 कर्त्तव्यं यदीच्छेद्ददीर्घजीवितमिति” चेत् उच्यते वैदिकं
 सण्डनञ्चौलमित्युच्यते तद्विषयको विधिः । अवैदिक
 सण्डनं सुखार्थं यत् चौरमुच्यते क्षुरकर्म चौरमिति

सामान्यव्युत्पत्तेरतस्तद्विषयको निषेध इति वयं
 ब्रूमः । अन्ये देशाचारतो व्यवस्थाभाङ्गस्तदयुक्तं
 विरोधाभावात् । विचैवेति । चैत्ररहिते उत्तरा-
 यणे चूडा स्यात् । शुभाशुभप्रकरणाभिहितो जन्म-
 मासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः । तदाह राजमार्त्तण्डः
 “उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्वुधा जवनाः ।
 चैत्रं हित्वा पापपहृदिवसं जन्ममासञ्च” । तथा
 चेन्दुशुक्रज्येष्ठाणां वारे लम्नांशयोश्चेति सौम्यपहवारं
 सौम्यपहाणां लग्ने कर्त्तव्यमिषुनष्टकन्यातुलाघनुभीना-
 नामन्यतमे लग्ने तेषामेव च नवांशे चूडा स्यात् । “चन्द्र-
 जगुरुशुक्राणां वारलम्नांशकेषु चेति” काश्यपोक्तेः ।
 विशेषमाह पराशरः “सितेज्यसौम्यवारेषु चौरं पञ्च-
 द्वये हितम् । इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शो-
 भनाः” । प्रयोगपारिजाते पापवाराणामथपवादः
 पठितः “पापपहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो-
 रविः । क्षत्रियाणां तु भूस्त्रुर्विदुःशुक्राणां शनिः शुभः” ।
 इति । तथा अखनिधनतनौ भं लग्नं राशिषु स्वस्य
 भे स्वभे स्वाभ्यां निधनमष्टमलग्नं तत्र विद्यते यस्मिन्
 तनौ स्वजन्मजन्मलग्नराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने
 चूडा स्यादित्यर्थः । तथा नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धि
 युक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वपहराहित्यं तदुक्ते
 सति चूडा स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन “नैधने शुद्धि
 संयुक्ते लग्नराशौ न नैधने” इति । पराशरः “अष्ट-
 मस्था ग्रहाःसर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रश्च नि-
 धने चौरैः सर्वसंपत्करः शिशोरिति” । शाक्रोपेतैरिति ।
 शाक्रोपेतैर्येऽष्टायुक्तैर्विभैर्नरुराधाररहितैर्दुचरलपु-
 मिर्द्वादशभिर्नक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात् । यदाह
 वशिष्ठः “अदितिद्वितये पौष्णद्वितये श्रवणत्वये । हस्ताञ्च
 त्रितये शाक्रे सैन्दवे चौलभीरितम्” । कश्यपोऽपि
 “दास्येन्ददितिपुष्पेन्द्रभेषु हस्ततयेऽपि च । विष्णुतये च
 पौष्णे चौलकर्म शुभप्रदमिति” अविहितनक्षत्रेषु
 जन्मनक्षत्रमशस्तमित्याह कश्यपः “नवाक्षप्राशने चौले
 वृत्तवन्देऽभिषेचने । शुभदज्जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्द-
 कर्म णीति” नारदादिवाक्यान्यक्षप्राशनेऽभिहितानि
 अत्र केचित् जन्मनक्षत्रपदन्तारापरं ज्ञेयमित्याहुः
 तथाचोक्तं लल्लेन “हित्वैकं जन्मद्वन्द्वे तारे जन्म
 संज्ञिते शुभदे । उदाहे चोपनये यातायामन्नभोजने
 क्षुरे कार्ये” इति । तत्र अवैदिकक्षुरविषयकत्वात् “जन्म

ज्ञं कर्मनक्षत्रे” इति गुरुवचनमपि तद्विषयमेव वैदिक
 चरपरचैतत्कस्यादिवाक्यमिति समझसम् । अथ
 लम्नवलमाह । आयेति । एकादशषष्ठहतीयस्थानस्थितैः
 पापप्रक्षेपोपलक्षिते काले चूडा स्यात् । “अषष्ठान्यारिणे
 चन्द्रे पापैरायारिर्भस्यितैः” इति काशप्रोक्तेः । (१)
 क्षीयेति । तथा क्षीयचन्द्रः । कुजो मङ्गलः सौरिः
 शनिः भास्करः सूर्यः एतैः केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासङ्घं
 स्यत्युः सरथं, शस्त्रमृतिः शस्त्रानुमृतिः, पङ्कता खड्गता
 ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः । बुधजीव
 भार्गवैस्तु केन्द्रस्थैः शुभङ्गल्याणकारि फलं चूडाकतुः
 स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां “क्षौरक्षेत्रे सुकुलविधिना
 चौलमाङ्गुलीनिन्द्राः केन्द्रं यातेगुरुशुक्रशुभैस्तत् सूर्ये
 ज्वरः स्यात् । शस्त्रान्नाशो धरणिस्तनये पङ्कता चार्ध-
 पुत्रे शीतज्योतिष्पचिततनौ निश्चितं नाशमेति” । केन्द्र-
 स्थितिरिक्तस्थानफलमपि तत्रैव “धनव्ययतिर्कोणगैरसङ्ग-
 हेर्द्वैतावपि । क्षुरक्रिया न शोभना शुभेस्तु उष्टिकारि-
 क्षीति” मृतौ तु शुक्र एव शस्तो नान्ये शुभग्रहाः
 प्रागुक्तपाराशरवाक्यस्वरसम् । क्षुरक्रिया चौलम्
 इष्टतारयेति च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया
 शुभफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तञ्च राजमार्चण्डेन
 “रविशुक्रौ मृहकरणं रविगुरुशुक्रौ व्रतोद्वाहौ ।
 क्षौरन्ताराशुक्रौ शेषञ्चन्द्राश्रितं कर्मेति” । ज्योतिर्नि-
 बन्धे “विवाहे सविता, शस्तोव्रतबन्धे वृहस्पतिः ।
 क्षौरे ताराविशुद्धिश्च, शेषे चन्द्रबलम्बलमिति” ।
 चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठः “सर्वेषामेव वर्णाणां
 चूडाकर्मविधिः स्युतः । केशमूलं पिता ज्ञेयः, केशायं
 जननी तथा । चौलेनैवायुषोष्टद्विचौलेनैवायुषः क्षयः ।
 तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्दुद्धिमाक्षरः”
 व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः
 “केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रम्पुत्रीमहिच्छत्राम् । दिति
 मदितिश्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणमिति” ।
 यत्तु कौत्सिदुक्तम् “चन्द्रशुद्धिर्यत् नास्ति तारायाश्च
 विशेषतः । अक्षौरभेऽपि कर्त्तव्यं वारेण बुधसोमयोः”
 इति तस्मान्मन्यक्षौरविषयम् (२) । पीयूषधारा
 अथ सगर्भायां स्त्रमातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थं ह्यल
 मनुष्टुमाह । पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशो-
 मातृगर्भे पञ्चमासिभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभ
 फलदात् नैव स्यात् । अतः पञ्चमासिभ्यः पूर्वञ्चौलङ्कृतं

सच्छुभफलमित्यर्थः तदुक्तं मृहञ्जपरिशिष्टे “चूडा-
 कर्म न कर्त्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी । करोति
 यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् । पितृमृतिं
 वदन्येके चतुरव्दोत्तरे स्फुटम्” इति । वसिष्ठः “पुत्र
 चूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते
 गुरुश्चैव दम्पती शिशुरव्दतः । गर्भे मातुः कुमारस्य
 न कुर्याच्चौलकर्म च । पञ्चमासादधः कुर्यादतजर्ध्वं
 न कारयेत्” इति । अस्यापवादमाह । पञ्चेति पञ्चवर्षाधि-
 कस्योलुङ्कितपञ्चमवर्षस्य शिशोर्मातरि गर्भेख्यामपि सत्यां
 पञ्चमासादध ऊर्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टङ्गल्याणकारि
 भवेत् । अतो बालो यावत्पञ्चवर्षो न भवति तावत्प
 र्यन्तं निषेध इत्यर्थः । तदाह नारदः “सूनोर्मा-
 तरि गर्भेख्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चमाव्दात्
 प्रागथोर्ध्वं गर्भेख्यामपि कारयेत्” । यदा तृपनयनेन
 सह चौलञ्चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः
 “सहोपनीत्या कुर्याच्चैत्तदा दोषो न विद्यते” इति ।
 अतः तु पञ्चवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः
 सर्वापवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन मौञ्जीपि स-
 गर्भायां संस्कार्यमातरि सत्यां न भवति । तदुक्तम्
 “सूनोर्मातरि गर्भेख्यां मौञ्जी चूडे न कारयेत् । गते
 तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् (३) ।
 अथ चौले तारावलमावशप्रक्रमित्युक्तं तत् दुष्टायां
 तारायां सत्यामपवादं शालिन्याह तारादौष्ट्ये इति ।
 ताराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्त एवाव
 धार्यम् । तस्मात्तारादौष्ट्ये सत्यपि क्षौरञ्चौलं सञ्को-
 भनं स्यात् । कस्मिन् सति ? अत्र चन्द्रे त्रिकोणगे
 नवपञ्चमस्थानस्थिते, अथ वोज्जेष्टपरापिस्थे । अथ वा
 सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां षष्ठे षड्भे अथ वा स्वस्यैव
 षड्भे सति । उक्तञ्च ज्योतिस्तत्त्वे “सौम्यसुहृद्भि-
 जवर्गे चन्द्रे तदङ्गमे त्रिकोणगे वापि । क्षौरादिकोप
 करणे तारादोषो न दोषाय” । आदिशब्देन वात्ता ।
 “विपत्तारे गुडं दद्यात्” इत्यादयोऽपि तारादौष्ट्यापवादाः
 प्रागुक्तास्तोऽप्यलोह्याः । अथ शुभतारायाङ्गुणमाह
 सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अत्र शोभने चन्द्रे गो-
 चरोक्ताष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽसमीचीनतारापि चेत्
 स्यात्तदा क्षौरयात्रादि मङ्गलकृत्येषु शस्ताऽतिप्रशस्ता
 निखिलदोषापवादिक्ता स्यादित्यर्थः । तदप्युक्तं ज्योति-
 स्तत्त्वे “अक्षन्दग्धन्तिथी रिक्ता चन्द्रश्चाष्टमस्तथा ।

ननुसर्वे नाशयेत्तारा घटपञ्च नवमी तथा । जन्माख्य-
द्वारमी तारा न शुभा नापि निन्दितेति । (४) पी०धा०
“अथ चौलादिजन्ये कालविशेषनिषेधमाह ऋतु
मत्या इति । ऋतुः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋतु-
मती तस्यास्तथा सृतिकाया जातापत्यायाः स्त्रुनोः
पुत्रस्योपलक्षणात्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहा-
द्युक्तवन्द्यमाणकृत्यं नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं
च प्रचेतसा “यस्य माङ्गलिकं कृत्यन्त्यस्य माता रज-
स्वला । वैधव्यं जायते तत्र नृनार्योः पाणिपीडने” ।
पाणिपीडने वैधव्यमन्त्रं सत्यु रित्यर्थः । सृतिकाया
अपि कर्मानर्हकाल उक्तोविष्णु स्मृतौ । “सृतिकाम्युत्प-
वती विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्री-
जननीमिति” ।

अतएव सृतिकया उक्तकालपर्यन्तं कर्मानर्हत्वात्तदपत्य-
स्यापि मङ्गलकृत्ये निषेधः । ज्येष्ठेति ज्येष्ठापत्यस्याद्य-
गभेस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतवन्द्यविवाहादि शुभकृत्यं
ज्यैष्ठमासे न भवति उक्तञ्च रत्नमात्रायाम् “आद्यगर्भ-
दहितः सुतस्य वा ज्यैष्ठमासि न च जातु मङ्गलमिति”
कैचिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि केचिदाचार्यै-
राद्यगर्भसुतकन्ययोर्मङ्गलकृत्यं नेष्यते तदाह वात्स्यः
“मार्गे मासि तथा ज्यैष्ठे विवाहं चौलमेव च । ज्यैष्ठपुत्र-
दहितोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा” । भरद्वाजोऽपि “मार्ग-
शीर्षे तथा ज्यैष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्र-
दहितोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्” । अस्मादेव ज्ञापकात्
द्वितीयादिगर्भपुत्रदहितोर्ज्यैष्ठे मार्गशीर्षे च न मङ्ग-
लकृत्यानां निषेधः किं तु विधिरिति प्रतिभाति”
पो० धा० ।

चूडामणि पु० चूडास्थितोमणिः शा० तं । शिरःस्ये रत्ने
अमरः । “चूडामणीकतविष्णुवलयीकतवाष्किः” सि०
सु० “चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम्” रघुः ।
चूडायं मणिरिवास्य । २काकमाचिकाफले मेदि० ।
इपहणविशेषे यथा गारुडे । “सूर्य्यपहः सूर्य्यवारे
भोमे सोमपहस्तथा । चूडामणिरयं योगस्तत्त्वानन्तं फलं
भ्यतम् । अन्यस्माद् पहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्”

चूडास्त्र न० चूडायामपेऽस्त्रम् । वृक्षाभ्यु राजनि० ।

चूडार त्रि० चूडासृच्छति ऋ-अण् । चूडागते ततः । प्रगद्या०
चवरर्यां अण् । चौडार्थं तच्चिदंतादौ त्रि० ।

चूडारक त्रि० चूडासृच्छति ऋ-अण् । चूडा+वा०

आरक वा । चूडायुक्ते ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम्
इज् । चौडारकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बह्वर्थे तु इह
अहन् च इजो लुक् । चूडारकाः तद्गोत्रापत्येषु व०व० ।

चूडारत्न न० चूडायाम् रत्नम् । चूडामणौ हेमच० ।

चूडाल त्रि० चूडा अख्यस्य प्राणिस्यत्वात् ल । चूडायुक्ते
“चूडालाः कर्णिकालाश्च पहाश्च पिठरोदराः” भा०
सौ० ७अ० । २मस्तके न० शब्दरत्ना० । ३उच्चटातृषे
स्त्री अमरः ४श्वेतगुञ्जायां ५नागरसुस्तायां च राजनि० ।

चूडावत् त्रि० चूडा अख्यर्थे पक्षे बला० मत्तप् मस्य वः ।
चूडाविशिष्टे पक्षे इति । चूडिन् ततार्थे पुरोहिता-
दिगणे चूडिक इति निर्देशात् पक्षे ठन्पि । चूडिक
उक्तार्थे । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । चौडिक्य
चूडाविशिष्टत्वे न० । [चूर्णत् त ।

चूर्ण सङ्कोचे चुरा० उभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते अचु-
चूत् पु० चूर्ण-क्त चोतति रसम् चुर-अच् वा प्रथो० ।
श्वस्त्रे, अमरः “नवचूतप्रसवोमिष्यति” “चूताङ्गु-
रास्त्रादकयायकण्टः” । “सहचरमधुहृत्सन्त्यसूचूता-
ङ्गुरास्त्रः” कुमारः । चूर्ण-क्त प्रथो० । २गुदद्वारे न० ।
स्वार्थे क । चूतक आस्त्रे कूपके च ।

चूर् दाहे दिवा० आत्म० सक० सेट् । चूर्णते अचूरिष्ट ।
चुचूरे ईदित् चूर्णः । [इश्यम् ।

चूर्ण पु० चूर्-उण् । कर्मभेदे सुभ्य० कर्मिभ्यश्चे २१६४प्र०
चूर्णं मेघे चु० उभ० सक० सेट् । चूर्णयति-ते अचु-
चूर्णत् न । चूर्णः चूर्णितः

चूर्णं न० चूर्ण-कर्मणि अच् । प्रेषणजाते चोदे (सयदा)
प्रथतौ राजनि० “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं
पयः” वेदा० । तल्लक्षणसूक्तं भावप्र० “अत्यन्तगुष्कं
तद्दृश्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत् स्याच्चूर्णं रजः
चोदस्तन्मात्रा कर्षसम्पिता । चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा-
द्विगुणा मता । चूर्णं तु भर्जितं त्रिङ्गु देयं नो-
तुक्तेदकङ्गवेत् । लिङ्गेचूर्णं द्वैः सैर्घं तादौर्द्विगुणो-
न्मितैः । पित्रेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्वैः ।
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् । पित्तवात
कफातङ्गे त्रिष्वेकपलमाहरेदिति” (आवीर) २स्व्याते ।
चोदे “अलकेषु चमूरेषु चूर्णप्रतिनिधोक्ततः” रघुः ।
४धूलौ तस्मै लोपकरणे ५आरे (चूर्ण) मेदि० । “चूर्ण-
मानीयतां त्वयं पूर्णचन्द्रनिभानने । पण्यानि स्वर्णवर्षानि
वीदन्त्याकर्णलोचने” उद्भटः । भावे अच् इषेधश्चे पु०

चूर्णक न० चूर्ण+कार्थे क । चूर्णने २चूर्णशब्दाभे
 २पद्यभेदे न० तल्लक्षणादिकं कन्दो० उक्तं यथा “अपादः
 पदसलानामगदां तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णकोत्कलि-
 काप्राट्टत्तन्निप्रभेदतः” “अकठोराक्षरं खलसमासं
 चूर्णकं विदुः । तत्तु वैदभीरीतिस्यं गद्यं हृद्यतरम्
 भवेत्” ३सक्तौ (कात्) पु० त्रिका० ।

चूर्णकार ति० चूर्णं करोति क-अण् उप० सं० । पेषण-
 कारके । (चूर्ण) इति पदार्थनिष्पादके (चूनारी) इति
 ख्याते २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । अच नटकन्यायां
 पुण्ड्रकाज्जात इत्याह पराशरः ।

चूर्णकुन्तल पु० चूर्णते इति चूर्णः कर्म० । शिरःस्थे
 जुष्टकेषु अलके अमरः । [ख्याते कर्करे हारा० ।

चूर्णखण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम् । (काकरपूटिङ्)
 चूर्णपारद पु० चूर्णं पारदस्य एकदेशिसं० । पारदहेतुभूते
 चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि० । [शाके राजनि० ।

चूर्णशाकाङ्ग पु० चूर्णं इव शाकः अङ्गो यस्य । गौरसुवर्ण-
 चूर्णादि न० अप्राणिपठप्रनात् परस्वस्य आद्युदात्ततानि
 भित्ते शब्दगणे स च पा० ग० स्त्र० उक्तौ यथा
 “चूर्णं करिव करिप शाकिन शाकट द्राक्षा लक्ष कुन्दम
 दलप चमसो चक्रन चौल । “चूर्णादीनामप्राणि-
 पठप्राः” पा० । सुहृचूर्णम् ।

चूर्णि(णी) स्त्री अशेषविदुषां तर्कं भूर्णयति चूर्ण-इन् ।
 पतञ्जलिभक्ते महाभाष्ये “चूर्णिभागुरिवाभटाः” व्या०
 का० । २कपर्दकयते सि० कौ० ३कार्पापणे पुराण
 परिमितकर्पदके “अशीत्युत्तरपरिमितधेलुगतं देवं तदशक्तौ
 चत्वारिंशत्पुराणोत्तरचूर्णीशतपञ्चकम्” प्रा० वि० ।
 भावे इन् । ४चूर्णने स्त्री वा ङीप् ।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णै चूर्णने नियुक्ता दासी शा० त० ।
 पेषणनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि० ।

चूर्णिका स्त्री चूर्णचूर्णनमस्तस्याः ठन् । सकृपु शब्दार्थचि०
 चूर्णिकत् पु० चूर्णं महाभाष्यं करोति क-क्लिप् ।
 महाभाष्यकारके पतञ्जलिसप्तमौ । [सि० कौ० ।

चूर्णिन् ति० चूर्णैः संसृष्टः इति । चूर्णसंसृष्टे अप्पादौ
 चूर्ति स्त्री चर-भावे क्तिन् अत उत्तमम् । चरणे

चूल पु० चुब-क पृषो० दीर्घः । केशे अमरः । “सुक्तके-
 शाच चूलिनः” लिङ्गपु० । “शिखिनं चूलिनञ्चैव
 तम्रजुण्डलभूषणम्” हरिवं० ४५ अ० । “गृहीतचूलको
 विप्रोक्ते च्चैन रजकादिना” मत्स्यसू० ।

चूला स्त्री चूला+डल्ल लः । गृहोपरिगृहे चन्द्रशालायां
 (चिलेवर) शब्दार्थचि० २चूलायाञ्च । तस्या इदम् अण् ।
 चौल चूलासम्बन्धिनि संस्कारभेदे चूलाशब्दे इत्यम् ।
 चूलिक न० दृढभ्रष्टमितायाम् (लुचि) शब्दार्थ० ।

चूलिका स्त्री चुब-सप्तचवे स्तुल पृषो० दीर्घः । १हस्ति-
 कर्णमूले, २नाटकाङ्गभेदे च “अर्थोपलपकाः पञ्च वि-
 एभ्यकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-
 सुखमिच्छपि” सा० द० । अर्थोपलपे नाटका-
 ङ्गानि विमञ्च “अन्तर्जनिकासंस्थैः सुचनाऽर्थस्य
 चूलिका” इति लक्षितम् । यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्ग-
 स्यादौ “भो भो वैमानिकाः प्रवर्तनां रङ्गमङ्गलानी-
 त्यादि” रामेण परशुरामोजितः इति नेपथ्ये पावैः
 सूचितम् । “अंगुलताजालजटिलचूलिकानाम्” काद० ।

चूष् पाने (चोषा) भ्वा० पर० सक० सेट् । चूष्ति । अचू-
 षीत् । चुचूष । चूष्मम्
 चूष्वा स्त्री चूष्ते पीयते पृष्ठमांसेनाऽटश्रुतां नीयते चूष्-
 षज्घे क । १हस्तिमध्यवन्धनरज्ज्वाम् कक्षायाम् अमरः
 भावे अङ् । २चूष्णे स्त्री
 चूष््य ति० चूष्-कर्मणि खलत् । जिह्वीवाभ्यां, संवोगभेदेन
 पेये आहारशब्दे चर्व्यशब्दे च इत्यम् । “प्राग्भिर्भक्ष्य-
 भोज्यलेहपेयचूष्वाभ्यवहार्याणाम्” भा० श० १६१ अ० ।
 चृत हिंसे पन्धने च तदा० सक० सेट् । चृतति अचर्तीत्
 चचर्त् । चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति ।

चृत(प) संदीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
 चर्त्(र्षे)यति-ते । अचोचृत(प)त्-त अचचर्त्(र्षे)त् त ।
 पक्षे चर्त्(र्षे)ति अचर्त्ती(र्षी)त् ।
 चैकित ति० कित-यङ् लुकि अच् । १कतिशयवाचज्ञानाभ्यां
 युक्ते । २अभिभेदे पुं तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् ।
 चैकित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।
 चैकितान ति० कित-यङ् लुकि ताच्छीत्ये चानच् ।
 १अत्यन्तज्ञानयुक्ते २महादेवे पु० “बृहमीशानसृष्टमं
 जिह्वां शम्भुं कपर्दिनम् । चैकितानं परं योनिं
 तिष्ठतो मञ्जतश्च ह” भा० द्रो० २०१ अ० । ३श्टपभेदे ।
 “ष्टष्ट्युत्तश्चैकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” गीता ।

चेट(ड) पु० चिट-परप्रैष्ये अच् वा टस्य ङः । १दासे
 हेमच० स्त्रियाम् उभयत्र ङीप् । २दास्याम् । स्तुल
 चेटक १दासे अमरः । उपपतिनायके २सन्धान-
 दत्ते रघु० । स्त्रियं चेटि(डि)का । “शङ्कारस्य

सहाया विटचेटविटूषकाद्याः स्युः । “उत्तमाः पीठ-
मर्दाद्याः मध्यौ विटविटूषकौ तथा । शकारचेटाद्या
अधमाः परिकीर्त्तिता” सा० ६० । “ताम्बूलाक्तं दश-
नमसकृत् दर्शयन्तीह चेटो” सा० ६० ।

चेत् अव्यञ्चित-विच । श्यद्यर्थे २पञ्चान्तरे, अमरः श्वस-
न्देहेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थचि० । “सत्यं
चेत् गुरुवाक्यमेव पितरोदेवाश्च चेत् योगिनी प्रीता
चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघास्ति चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे जयः
सर्वदा” तन्त्रम् । “चेत्कखके पणफरे तु यद्वाः समस्ता”
नील० वा० । अधिकं (चेद्) शब्दे दृश्यम्

चेत्तको स्त्री चेतयति उन्मीलयति बुद्धिबलेन्द्रियाणि
चित्त-णिच्-ण्वल् गौरा० ङीष् । श्चरीतक्याम्
अमरः । तस्या उत्पत्तिभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“पपात विन्दुर्भेदिन्यां शक्रस्य पितृतोऽमृतम् । ततो दि-
व्या सस्यत्तन्ना सप्तजातिर्हरीतकी । हरीतक्यभया
पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हेमवत्यव्यथा चापि
चेतकी अयसो शिवा । वयस्था विजया चापि जीवन्ती
रोहिणीति च । विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽ
भया । जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अलावुवृत्ता विजया इवृत्ता सा रोहिणी रश्मिता । ३पू-
तनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता सांसलाऽमृताऽ । पञ्चरेखाऽ
भयापू प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णशर्णिनीऽ । विरेखा चेतकी०
ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः । विजया सर्वरोगेषु रो-
हिणी त्रणरोहिणी । प्रलेपे पूतना योज्या शोधना-
र्थेऽमृता हिता । अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती
सर्वरोगहृत् । चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयो-
जयेत् । चेतकी द्विविधा प्रोक्ता अत्रेता कृष्णा च वर्ण-
नः । षडङ्गुलायता शुक्ला, कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्यता ।
काचिदासादमात्रेण काचिद् गन्धेन भेदयेत् । काचित्
स्पर्शनं दृष्टान्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा । चेतकी पाद-
पञ्चायासुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्क्षणादेव
पशुपत्सिद्धादयः । चेतकी तु धृता हस्ते यावत्ति-
ष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावाच्चात्र संशयः ।
न पार्थं सुकुमारानां कथानां भेषजद्विषाम् । चेतकी
परमा शस्ता हिता सुखविरचनी । सप्तानामपि जा-
तीनां प्रधानं विजया स्यता । सुसप्रयोगा सुलभा

सर्वरोगेषु शस्यते । हरीतकी पञ्चरसा लवणा तु वरा
परम् । हृत्तोषणा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या दृंहणी चासुलोमिनी । श्वासका-
सप्रमेहार्शःकुष्ठयोधोदरकमीन । वैखर्यं च हृत्तोषीरोगवि-
बन्धविघ्नमन्त्ररान् । गुल्माध्मानदृषाक्कृदिहिक्राकशहू-
हृदामयान् । कामलां मूलमानाहं ग्लीहानश्च यकृत्त-
था । अश्वरीं भूवकृच्छ्रं मूलाघातश्च नाशयेत् । स्वादु-
तिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत् त सा । कटुतिक्तकषाय-
त्वाद्गुल्माघातहृत्क्षिवा । पित्तकृत्कटुकामुत्वाद्घातकृत् कथं
शिवा । प्रभावाद्दोषहृत्त्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाशयते !
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना । कर्मान्यत्वं
गुणैः सास्यं दृष्टमात्रमभेदतः । यतस्ततो नेति चिन्त्यं
धात्रीलकुचयोर्थया । पथ्याया मञ्जनि खादुः स्नाया-
मूमे व्यवस्थितः । इतो तिक्तस्त्वचि कटुरस्यनित्वरो
रसः । नवा स्निग्धा घनादृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत् सा प्रशस्या च कथितातिगुणप्रदा । नवादि
गुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र
द्वयं तच्छ्रेष्ठमस्यते । चर्विता वर्द्धयत्यग्निं पेधिता मल-
शोधिनी । स्निग्धा संपाहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता वि-
दोषहृत् । उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी
पित्तकफानिलानाम् । विसर्गिनी मूलशकनुमलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन । व्यन्नपानकतान्
दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकी हरत्याशु
भुक्तस्य परियोजिता । लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति
सशर्करा । घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् शुडा-
न्विता । सिन्धूत्यशर्कराशुष्ठीकृष्णामधुगुलैः क्रमात् ।
वर्षादिप्रभया प्राश्या रसायनगुणैरिष्या । अध्वातिस्निग्धो
बलवर्जितश्च हृत्तः कथो लङ्घनकर्षितश्च । पित्ताधिको
गर्भवती च नारी विसृक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् । तस्याः
फलम् अणु हरीतक्या० तस्य लुप् लुपि व्यञ्जिवचन-
त्वम् । शतफलंऽपि स्त्री । श्जातिपुष्पो राजनि० ।

चेतन पु० चित-ल्यु । श्वात्मनि जीवे श्परमेश्वरे हेमच० ।
श्मनुष्ये राजनि० । ४प्राणिमात्रे अमरः । ५प्राणयुक्ते
वि०भेदि० । “उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतननाचेतनेषु” च सा०
६० । “चेतनं पुष्करं कौशेः क्षुधाध्मातैः समन्ततः”
हरिवं० ६७अ० । तस्य भावः अणु चैतन्य न० । त्व
चेतनत्व न० तत् चेतनता स्त्री चेतनायाम् “शरीरस्य
न चैतन्यम्” भाषा० “चैतन्यमात्मनोविद्यात्” श्रुतिः ।

चेतनको पु० चेतनं करोति क-ड गौ० डीष् । हरीतक्याम् राजनि० ।

चेतना स्तो तु० चित-युच् । षुडौ २ज्ञाने ३चैतन्ये चिति खरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां षचिन्तितौ “चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहस्य सेन्द्रियः । केशलोमनखायान्मूलद्रव्यगुणैर्विना” शब्दार्थाचि० धृत-वाक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्व-सुक्तम् । गर्भस्थस्य सप्तमे मासि चैतन्ययोगः यथाह याज्ञ० “मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीप्लायुसिरायुतः । सप्तमे, चाष्टमे चैव त्वङ्मांससृष्टिमानपि” असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तः” सिता० । “निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम्” याज्ञ० “पष्ठस्तु चेतना धातुर्मान इत्यभिधीयते” भा० व० २०६ अ० । [जनि० । २ज्ञेये त्रि० ।

चेतनीया स्तो चेतनायै हिता ऋ । षड्विनामौषधे रा-चेतस् न० चित-करणे अस्तुन् । श्चित्ते अमरः “चेतो नलं कामयते मदीयम्” “चेतो जन्मशरप्रसूनमधुभि-र्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० “गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः” शकु० । २चित्तवृत्तौ निष० । चित्तवृत्तेः सांख्यमते पौरुषेयबोधकरणात्वात् तथात्वम् । शर्करि अस्तुन् । ३ज्ञातरि त्रि० । भावेऽस्तुन् । ४चैतन्ये ५पञ्चायाम् न० ।

चेतिष्ठ त्रि० अतिशयेन चेतयिता इष्टुन् तृणोलोपे तच्च-मित्तकेटो निवृत्तिः षिलोपश्च । अतिशयचेतयितरि “क्रत्वा चेतितो विशासुषर्भुत्” ऋ० १।६५।५। “चे-तिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता” भा० । “वसुश्चेतिष्ठो वसुधा-तमश्च” यजु० २७।१५।

चेतोऽणु पु० चेतसश्चैतन्यस्यांशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्म-कस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलाकंसमाः प्राज्ञतैजस-विश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति वेदान्तप्रकरणोक्तस्तस्य तथात्वम्

चेतो जन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य । मनोभवे कन्दर्पे “चेतो-जन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० । चेतो-भवादयोऽप्यत्र ।

चेतो मत् त्रि० चेतस्+अख्यर्थे मत्तुप् बा० न मस्य वः । षचेतोयुक्ते २चैतन्ययुक्ते । “चेतोमनि च साभानि धनुर्वेदश्च भारत !” भा० व० ।

चेतो मुख पु० चेतोमुखं द्वारं यस्य । चैतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति

प्रधाने प्राप्ते” “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति श्रुतिः । चेतसो मुखत्वञ्च चेतःकारणाज्ञानवृत्ति-सुखत्वात् ।

चेत् त्रि० चित-अनर्भूतख्यर्थे ताच्छील्ये तन् वेदे नि० इडभावः । ज्ञापयितरि । “स चेत्ता देवता पदम्” ऋ० १।३२।५। “चेत्ता ज्ञापयिता” भा० प्रक्रिया उक्तरूपैव चेत्य त्रि० चित-कर्मणि णत् । ज्ञेये । “तं ज्ञाता चरणे चेत्यः” ऋ० ६।१।५। “चेत्येन हृदयं चैतः क्षोत्रज्ञः प्राविशद् यदा” भाग० १।२६।५ अ० ।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य ग्रणः, तद्राजाणस्य बहुत्वे लुक् । २तद्देशवासिषु शतस्रुषु च व० व० । “चेदि-मत्स्यकच्छाश्च भोजाः भिक्षुक्लिन्दका” भा० भि० ६ अ० जनपदोक्तौ । स च देशः शुक्तिमतीनदीतीरस्थः उपरिचरशब्दे १३२० पृ० । दृश्यम् । चेदि+स्वार्थे क । चेदिदेशे वृ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे अथ पूर्वस्था-मित्युपक्रमे “शौलिकविदर्भवत्सान् चेटिकाशोर्द्ध-कण्ठाश्च” ।

चेदिपति पु० इत० । षउपरिचरनामके वसुभेदे उपरि-चरशब्दे १३१६ पृ० दृश्यम् । २दमघोषसुते शिशुपाले च । “एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः । चेदी-नामघिपोऽधावत् बलवानन्नकोपमः । दमघोषसुतो वीरः शिशुपालो महीपतिः” भा० आ० १८७ अ० । चेदि-पादयोऽप्यत्र “वसुपूर्णां च वसुधां वसुचेदिषु चेदिप !” भा० अ० १०६ अ० ।

चेदिराज पु० चेदिषु राजते राज-किप् । चेदिपतौ षउपरिचरवसौ २शिशुपाले च त्रिका० । “मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति” साधः ।

चेदिराज पु० चेदीनां राजा टच् समा० । उपरिचरराख्ये वसौ । तस्य भूमिविवरगतिकथादि भा० शा० ३३६ अ० । “अजेन यष्टव्यमिति प्राडर्हेवा द्विजोत्तमान् । स च ह्यगोऽप्यजोज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः । ऋषय ऊचुः । वीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि वीजानि ह्यगं नो हन्तुर्महथ । नैष धर्मः सतां देवा ! यत्न बध्येत वै पशुः । इदं क्षतयुगं अष्टं कथं बध्येत वै पशुः । भीष्म उवाच । तेषां संवदतामेव-च्छीणाम् विबुधैः सह । मार्गागतो नृपश्चेष्टस्तं देशं प्राप्त्वान् वसुः । अनरीक्षचरः श्रीमान् समयवल्-वाहनः । तं दृष्ट्वा सहसा यान् वसुं ते त्वन्तरीक्षगम् ।

जचु द्विजातयोदेवानेष च्छेत्प्रति संशयम् । यच्चा दान
पतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः । कथं स्वदन्यथा ब्रूया-
देष वाक्यं महान् वसुः । एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा
ऋषयस्तथा । अपृच्छन् सहसाम्येत्य वसुं राजान
मन्त्रिकात् । भो राजन् ! केन यदव्यमजेनाहोस्विदौ-
षधैः । एतं न संशयं ह्यिन्द्र प्रमाणं नो भवान्ततः ।
स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः । कस्य वैको-
मतः कामोब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः ! । ऋषय जचुः ।
धान्यैर्यदव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ! । देवानान्त
पशुः पक्षो मतो राजन् ! वदस्व नः । भीष्म उवाच ।
देवानान्तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् । ऋगेना-
जेन यदव्यमेवसक्तं वचस्तदा । कुपितास्ते ततः सर्वे
सुनयः सूर्यवर्चसः । जचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थं
वादिनम् । सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।
अद्य प्रभृति ते राजक्षाकाशे विहृता गतिः । अस्म-
च्छापाभिघातेन मर्ही भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । नतस्तस्मि-
न्मुहूर्त्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा । अघो वै सम्बभूवाशु-
भूमेविवरगो नृपः । स्मृतिस्त्वेनं न विजहौ तदा
नारायणाज्ञया । देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शप
विमोक्षणे । चिनयामासुरव्यपाः सुकृतं हि नृपस्य तत् ।
अनेनास्त्वृकृते राज्ञा शपः प्राप्नो महामना । अस्य
प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवोकसाम् । इति बुध्ना
व्यवस्थाशु मत्वा निश्चयभीक्षराः । जचुः संहृष्टमनसो
राजोपरिचरन्तदा । ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुर-
गुरुर्हरिः । कामं स तव तृप्तात्मा कुर्वीच्छापवि-
मोक्षणम् । मानना तु दिजातीनां कर्तव्या वै महा-
त्मनाम् । अवश्यं तपसा तेषां फलितस्य नृपोत्तम ! ।
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशास्मदिनीतलम् । एकन्व-
तुयहं तभ्यं दग्धो वै नृपसत्तम ! । यावत्त्वं शपदोषेण
कालमाशेषप्रसेजनव ! । भूमेविवरगो भूत्वा तावत्त्वं
कालमाप्स्यसि । यज्ञेषु सुकृतं विप्रैर्वसोद्वारं समा-
हितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्ना च त्वां ग्लानि-
रसृशत् । न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र ! भूमेष्कद्रे भवि-
ष्यतः । वसोद्वारंरामिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च । स
देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ।

चैमी(वी) स्त्री रागिणीभेदे हला० ।

चैय त्रि० चि-कर्माणि यत् । चेतव्ये चयनीये रथाधानाङ्ग
संस्कारसंस्कार्ये वज्रौ च “अग्निश्चयो वज्रभिश्चाग्नि

यज्ञैः” मा०शा०२६३अ०। ३चेत्तं योग्ये । हस्तचैयम्
अङ्गुशचैयं पुष्पम् । [भगं वसुत्तये” ऋ० ८।६।७।
चैरु पु० चि-बा० र । चयनशोले “त्वं ह्येहि चरेवे विदा
चेल लौल्ये अकंगतौ सकम्भा०प०सेट् । चेलति अचेलीत्
चिचेल ऋदित् अचिचेलत् त ।
चेल न० चिल-आच्छादने कर्माणि वज् । १वक्ष्णे । चेल-लौ-
ल्ये अच् । २अधमे १० अमरः । “चेलचर्माविपाल-
ञ्च त्विरात्वं स्यादभोजनम्” मनुना तस्य हरणे
त्विरात्तोपवासोर्विहितः “मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्
भूः” भट्टिः ज्ञातिचेलमित्यत्र “कुत्सितानि कुत्सनैः”
पा० समासे परनिपातः । “चेलश्चेत्कटुकायुडं
गर्हायाम्” पा० निन्दायां चेलोदीनाम् आद्युदात्तता ।
पुत्रश्चेलमिवचेलसादृश्येन पुत्रस्य निन्दा गम्यते सि०कौ०
“वहूपचेलड्ब्रवेत्यादि पा० चेलडादीनि वृत्तिविषये
कुत्सनवाचोनि” सि० कौ० तेषु परेषु उग्रन्तस्य ह्रस्वः
पचादिषु टिकरणसामर्थ्यात् ङीप् “ब्राह्मणचेली”
सि० कौ० । “चेले क्रोपेः” पा० अस्मिन् उपपदे क्रोपे-
र्यसुच् चेलक्रोपम् ।

चैलगङ्गा स्त्री चेलमिव गङ्गा । गोकर्णसमीपस्थे नदीभेदे ।
“गोकर्णस्थोपरिष्ठान्तु भ्रंसितः स महामुरः । पपात
चेलगङ्गायाः पुलिने सह कन्यया” हरिव० १४६अ०।
“गङ्गा सरस्वतो चैव चेलगङ्गा च निम्नगा” १२६अ०
चैलान पु०चेल-बा० आनच् । फलप्रधाने लताभेदे (फैलन)
रत्नमा० ।

चैलाल पु० चेलमिवावति अल-अच् । लतापनसे त्रिका०।
चै(चै)लाशक पु० चेलं तत्स्थयूकामन्नाति अश-शुल् ।
प्रेतभेदे । “च(चै)लाशकस्तु भवति मूढो धर्मात्
स्वकात् च्युतः” मनुः । “चेलः कीटभेदस्तद्भक्षकः प्रेतो
भवति” गोविन्दराजः । “चेलसम्बन्धिनी यूका चैल-
कस्तद्भक्षकः” इति कुल्लूकभट्टः ।

चैलिका स्त्री चेल-एल् । पट्टवसने (चैलर कापड्) “स्यं
कण्ठस्य वनिता पीतशटीपरिच्छदा । रक्तचैलिकया
कृन्ना शतकुम्भनिभस्त्रनी” पद्मपु०।

चैलुक पु० चेल-उक । बुद्धभिक्षुशिष्ये त्रिका० ।

चैल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । चेलुति अचे-
लीत् चिचेलु ऋदित् अचिचेलुत् त ।

चैष्ट ईहायां भ्वा० आ० सक० सेट् । चैष्टे अचैष्टि ।
चिचैष्टे । अचचैष्टत् अचिचैष्टत् न । चैष्टितः चैष्टा चैष्ट-

मानः । “गङ्गायां हि न शक्नोमि दृष्टत्वाच्चेष्टितं
शिरम्” मत्स्यपुराणम् । “अतस्त्वरञ्च तान् योजु मच्चिचेष्टञ्च
राघवौ” भट्टिः “रुचेष्टितमभिषु” रघुः । “आसौ श्रेते
चेष्टतेऽवतिष्ठति परिव्रावति” भाग० ५।२६। “यदा
स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्” मनुः ।
“चेष्टनस्सर्गनेऽनिलम्” मनुः । “तद्देव विहितं यन्त्रं
तथा चेष्टयितुर्विशे” भा० शा० ३३३० ।

चेष्टक त्रि० चेष्ट-एषु ल् । १। चेष्टान्तिते । २। रतिवन्धभेदे पु० ।
“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेष्वेव चेष्टयेत् । कान्तक्रोडे
स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टकोमतः” सारदीपिका ।

चेष्टा स्त्री चेष्ट-अङ् । “आत्मजन्या भवेद्विच्छा इच्छाजन्या भ-
वेत् कतिः । कतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया”
इत्युक्ते कतिजन्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे ।
“चेष्टावदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वम्” सि०सु० । “बाह्यैर्वि-
भावयेद्विज्ञैर्भावेरलर्गतं नष्टाम् । स्वरवर्षेऽङ्गिताकारे
सञ्चुषा चेष्टतेन च । आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया
भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च दृष्ट्यतेऽलर्गतं मनः”
मनुः “चेष्टा हस्तास्त्रासनादि” कुल्लू० । “चेष्टाभोजन
वायोधे नेत्रादिप्रतिभेदने” याज्ञ० । “वायोस्तु स्पर्शनं
चेष्टां व्यूहं न रोक्ष्यमेव च” याज्ञवल्क्येन तस्य वायुकार्य-
त्वमुक्तम् ।

चेष्टानाश्र पु० चेष्टायानाश्रोऽत् । प्रलयकाले राजनि० ।

चेष्टावल न० ज्योतिषोक्ते पहाणां बलभेदे तच्च दृष्ट्वा-
उक्तं यथा

“उद्गयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमनाः परिशेषाः ।
विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाचेष्टितवीर्ययुताः परि-
कल्प्याः” इ० जा० ।

“अधुना चेष्टाबलं दोषकेनाह उद्गयने इति मकरादि
राशिषट्कसुत्तरमयनं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयन-
मिति । उद्गयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्य-
चन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधशु-
क्रसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा
समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण
संयोगोपहाणां समागमश्चन्द्रवाच्यः रविणा सहास्रमयो
भौमादीनां परस्परं युज्यते । उक्तञ्चाचार्यं विष्णुचन्द्रेण
“दिवसकरेणास्रमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम् ।
कुसुतादीनां युज्यते निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति” विपु-
लकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः

विकीर्णप्रकृतयो बलिनो भवन्ति शीतवेन्द्रे द्वितीय-
तृतीयपदस्थे पक्षस्य विपुलकरत्वं प्रायः संभवति
वक्रासन्नत्वात् युधि संपाप्ते चोत्तरसंस्था बलिन
एव । कुसुतादीनां युज्यमित्युक्तम् तत्र यः उत्तरदिग्भाग
संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थितत्वमोपलक्ष-
णार्थम् । यस्तजस्वी स एव बलवान् । तत्रैतज्जय
लक्षणम् “दक्षिणदिक्स्थः परुषोवेषधुरप्राप्त सच्चक्रष्ट-
ततुः । अधिरुढोविक्रतोनिःप्रभो विषयश्च यः स जितः ।
उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्हीष्टः ।
विपुलः स्निग्धोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः”
इति एतच्छुक्लस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्सुलिशाचार्यः
“सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः” इति
एतच्चेष्टाबलम् । एषामन्यतमेन संयुक्तचेष्टाबलसंयुक्तो
भवति” भट्टोत्पलः ।

चेष्टित त्रि० चेष्ट-कर्त्तरि क्त । १। चेष्टायुक्ते । भावे क्त
२। गतौ श्कायादिव्यायारे च न० भेदि० चेष्टाशब्दे उदा० ।

चैकित्प्र पुंस्त्री चैकितस्य गोत्रापत्यम् । गमा० यङ् ।
चैकितर्षेर्गोत्रापत्ये तस्य आत्तः कर्त्वा० अष् यलोपः ।
चैकित तच्चात्तरे ।

चैकित्सित्प्र पुंस्त्री चिकित्सितर्षेरपत्यम् गमा० यञ् ।
चिकित्सितर्षेरपत्ये ततः कर्त्वा० आत्तरे अष् । चैकित्-
सित । तच्चात्तरे । [स्त्रियां अणन्तत्वात् ङीप् ।

चैकीर्षित त्रि० चिकीर्षित एव प्रज्ञा० अष् । चिकीर्षिते
चैटयत त्रि० चेट इव यतते यत-अच् ततः स्वार्थे अष् ।
चैटुल्लस्यलशीले तस्यापत्यं त्रिका० फिञ् । चैटय
तायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रोड्या० ष्टुङ् ।
चैटयत्या । चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विषङ् ।
चैटयतविद्य तद्विषये न० ।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा अण् । वेदा-
न्तिमते चित्स्वरूपे ऽपरमात्मनि न्यायादिमते श्चात्मधर्मो
चेतनायाम् । “चैतन्यमात्मनोविद्यान्न विभेति कुतश्चन”
श्रुतिः वेदान्तिमते राज्ञोः शिर इतिवद् अभेदे षष्ठी,
अन्यमते भेदे । “शरीरस्य न चैतन्यं स्मृतेषु व्यभिचारतः”
भाषा० ३प्रकृतौ भेदि० । “प्रकृतश्च दृष्टान्तासुपरोषात्”
शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाऽङ्गीकारेण तथा-
त्वम् । “चैतन्यं परमात्मानं प्रधानस्यापि नेष्यते ।
ज्ञानक्रिये जगत्कृत्यैर्दृश्येते चेतनान्नये” वेदा-
न्तका० । चेतन एव स्वार्थे ष्टुङ् । ३शचोगर्भजाते

कलौ कृष्णावतारभेदे अनन्तसंहिता । तस्या न प्रामा-
णिकत्वमिति चार्त्तातुयायिनः । वैष्णवास्तु तन्मूलतयेव
चैतन्यदेवस्य कृष्णावतारत्वमिच्छन्ति । वयं तु तस्याः
प्रामाणिकत्वे संवादिमूलपन्यान्तरस्यादर्शनात् उदासीना
इत्यतः न किञ्चित् ब्रूमहे । यदि चासौ अवतारः
यदि वा न, तथापि तस्य वैष्णवसम्प्रदायगुरुत्वात् पूज्यत्वं
मन्यामहे चैतन्यचन्द्रोदयः चैतन्यचरितामृतं चैतन्य-
भागवतम् इत्यादयो ग्रन्थाः तन्माहात्म्यावेदका
वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धाः सन्ति । [दिकं दृश्यम् ।

चैतन्यभैरवी स्तो तन्त्रसारोक्ते भैरवीभेदे तत्र तन्मन्त्रा-
चैत्त न० चित्तस्येदम् अण । चित्तसम्बन्धिनि १श्रवणादौ ।
“चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमाच्चियन्वितेन मनो-
बुद्धप्रहङ्कारचित्ताख्येनान्तरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात्
संशयनिश्चयाङ्गुल्यैश्चैतांश्च सर्वानेतान् स्थूलविष-
याननुभवतः” वेदान्तसा० । श्वित्ताभिमानिके चेतस्रो
“चेत्येन हृदयं चैतः चेतस्रः प्राविशद्यदा । विराट् तदेव
पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत” भाग० । ३।२६।५६ । बौद्धमते
विज्ञावनस्कन्धातिरिक्ते ४स्कन्धभावे । तैस्तु चित्तं चैत-
मिति द्विविधस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण विज्ञानातिरि-
क्तस्य चैतत्वात् । बुद्धशब्दे तद्भेदो दृश्यः ।

चैत्य न० चित्याया इदमण । १आयतने अमरः । २सुख-
रहिते सचित्ये अचित्ये वा यज्ञायतने भरतः ।
३देवायतनभावे ४देवकुले (देउल) च । ५बुद्धे ६विन्धे
७उद्देश्यवृत्ते भेदि० । द्यामादिप्रसिद्धमहावृत्ते । ८देवावासे
९जिनतरौ पु० भेदि० । “सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्या-
द्यैरुपलक्षिता । चैत्यप्रशानशीमासु पुण्यस्थाने सुरा-
जये” याज्ञ० । “चैत्ये भयं पङ्कतम्” । ६० स०
५१श्र० । “चैत्यस्थाने स्थितं वृत्ते फलवन्मिव द्विजाः”
भा० अनु० १६६श्र० । चैत्ये भवः अण् चैत्यस्ये देव-
भेदे चैत्यमखभेदे शब्दे दृश्यम् ।

चैत्यक पु० चैत्य इव कायति कैक । अश्वत्यवृत्ते त्रिका० ।
गिरिब्रजपुरवेष्टकपञ्चगिरिमध्ये २पर्वतभेदे “वैहारो
विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा । तथा ऋषिगिरि-
स्तात ! शुभाशैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः
पर्वताः शीतलद्रुमाः । रत्ननीवाभिसंहत्य संहताङ्गा
गिरिब्रजम्” । “भागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाप्त-
वान्” “मन्त्रा भेरीत्वयं तेऽपि चैत्यप्रकारमाद्रवन्” ।
“मासधानां सुरचिरं चैत्यकान् समाद्रवन्” । “चैत्यकस्य

गिरेः शृङ्गं भिन्ना किमिह कृद्गना” भा०स०००श्र० ।
चैत्यगृह न० चैत्यस्य समीपे गृहम् । चतुष्पथस्य चैत्यस-
न्निहिते गृहे शृङ्गार्थचि० ।

चैत्यतरु पु० कर्म० । ग्रामादौ १प्रसिद्धवृत्ते २अश्वत्यवृत्ते
रत्नमाला । चैत्यवृत्तादयोऽप्यत्र । “चैत्यतरौ सा पतिता
सत्कृतपीडां करोत्युलका” ६० स० ३३श्र० । “चैत्यद्रुम
प्रसृशानेषु” मनुः । [त्रिका० ।

चैत्यमुख पु० चैत्यस्य देवकुसुमेव मुखमस्य । कमण्डलौ
चैत्ययज्ञ पु० आश्व० गृहोक्ते यज्ञभेदे तस्य विधानादि यथा
“चैत्ययज्ञे प्राक् खिष्टकृतशैत्याय बलिं हरेत्”
सू० । चैत्ये भवासैत्याः । शङ्करः पशुपतिः आयां
ज्येष्ठा इत्येवमादयः । यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रति
शृणोति यदि व्यात्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वा
महमाज्येन स्यालीपाकेन पशुना वा यज्यामीति ततो-
लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात् स चैत्ययज्ञः ।
तत्र खिष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारा-
न्नेन नामधेयेन पुनश्चैत्यस्य यज्ञस्य प्रत्यक्षहरणार्थम् ।
तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात् ना० ६० ।
“यद्यु वै विदेशस्य” पलाशद्रूतेन यत्र वेच्छा वनस्पते
इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय
प्रयच्छेद्विमलस्यै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्य-
मिति यो दूताय” सू० । “यदि विदेशस्य चैत्यं
यजेत् तदा पलाशद्रूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं
वीवधञ्च कुर्यात् । यत्र वेच्छेत्पुत्रा द्वौ पिण्डौ कृत्वा
वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं
निर्दिश्य दूतं वदति इमं तस्यै बलिं हरेति ।
अपरं दूताय प्रयच्छति अयं तुभ्यमिति । एतयर्चेति
वचनम् अन्यत्र पादप्रहणेऽपि क्वचित् सूक्तं भवतीत्येव
मर्थम् । तेन “आत्वाहार्धमन्तरेधीति ऋषभं मा
समानानामिति” च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरभ्या-
सार्थं मन्थने पिण्डुकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय
प्रदानेऽति ना० ६० । “प्रति भयं चेदनरा शस्त्रमपि
किञ्चित् सू० । “कर्तुं चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत्
शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय” ना० ६० । “नाव्या
चेत् नद्यान्तरा ज्वरुहमपि किञ्चिदनेन तरितव्यमिति”
सू० । “उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात्
तदा ज्वरुहमपि किञ्चित् दद्यात् अनेनेति मन्थेण”
ना० ६० । “धन्वन्नरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरो-

हितायाग्रे बलिं हरेत्' सू० । "यदि धन्वन्तरि
 श्वेत्यो भवति तदा ब्रह्माण्डमग्निं चानरा पुरोहिता-
 याग्रे बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तरये
 नम इति । धन्वन्तरौ विदेशस्ये त्वयं विशेषः धन्वन्तरेश्च
 पुरोहितस्य चैकः पिण्डः द्वितीयो दूतस्य" । ना० ङ० ।
 चैत्रविहार पु० चैत्रस्येव विहारोऽत्र । जिनमृद्वे हेम० ।
 चैत्र न० चि-इण् चित्रमेव स्वार्थे अण् वा । १देवकुले
 (टेउल) २मृते मेदि० ३बुद्धभिक्षुके पु० ४वर्षाचलभेदे पु०
 त्रिका० कुलपर्वतशब्दे २१२३पु० दर्शिते विष्णु पु०वाक्ये
 "गोमेदशैव चन्द्रश्चेत्यत्र चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात्
 त्रिकाण्डोक्तिः समञ्जसा । चित्रायां भवः अण् । बुधस्य
 कलत्रभेदचित्रायागर्मजे ५बुधपुत्रभेदे पु० ब्रह्मवि० पा०
 ख० । चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् चैत्री-
 सास्त्रिन् मासे पुनरण् । चित्रानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी
 युक्ते तदुपलक्षिते वा ह् चान्द्रे मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे
 दत्तथाभूते अर्द्धमासे मीनस्थरविके ऽसौरचैत्रे च
 कार्तिकशब्दे १६४८पु० दृश्यम् । चित्रायां भवः अण् ।
 १०चित्रानक्षत्रजाते त्रि० स्त्रियान्तु तस्याणो लुक् ।
 चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे दृश्यम् ।
 स्वार्थे क तत्रार्थे शबरत्वा० । "फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा
 मासं प्रति यथावलम्बु" मनुः । "मीनादिस्थो रविर्येषा-
 मारम्भः प्रथममरणे । भवेत् तेऽव्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या
 द्वादशः स्मृताः" व्यासः "चैत्रे मदीन्द्रादिनी" ङहा०त० ।
 चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्दत्तम् अण् । १कुवेर-
 सोद्याने अमरः । "बभौ वल्गुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं
 यथा" हरिव० ३२४ख० । "एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्"
 रघुः २सुनिभेदे पु० "आविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं
 सुनिम्" भा० आ० ६४ख० । चैत्ररथेः शशविन्दोरपत्यम्
 स्त्री अण् ङीप् । १शशविन्दोःसुतायां स्त्री "माभ्यात-
 युर्वनाशस्य त्रिकोकीविजयो सुतः । तस्य चैत्ररथो भार्या
 शशविन्दोःसुताऽभवत्" हरिव०१२ख० । चित्ररथं गन्धर्व-
 मधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । १३भारतपर्वान्तर्गतेऽवान्तर-
 पर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे दृश्यम् । "तथा चैत्ररथं
 देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम्" भा० आ० १०ख० अथा
 न्तरपर्वोक्तौ ।
 चैत्ररथि पु० चित्ररथस्य उपद्गुपुत्रस्यापत्यम् अण् । उपद्गुपुत्र
 चित्ररथस्यापत्ये शशविन्दो नृपे "ततः प्रसूतिमिच्छन्
 वै उपद्गुःसोऽपुत्रमात्मजम् । जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः

कर्म्मभिरन्वितः । आसोत् चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुन
 दक्षिणः । शशविन्दुः परं वृत्तं राजधीर्णां समन्वितः"
 हरिव० ३७ख० ।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्वार्थे अण् । चैत्ररथवने "मानसे
 चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः" भाग०२।१।३२ख० ।

चैत्रमख पु० चैत्रे कर्त्तव्यो मख इव मङ्गोत्सवः । चैत्रमासे
 मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच० ।

चैत्रायण पुंस्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् नडा०फक् । १चित्रस्य
 गोत्रापत्ये । चित्रेण निर्दत्तादि पक्षा० फक् । २चित्र-
 निर्दत्तादौ त्रि० ।

चैत्रावली स्त्री चैत्रे आवलिः सम्यक् बलिरत्र ङीप् ।
 चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० । "चैत्रावल्याः परे ऽपि या"
 ति० त० । "चैत्रावलो मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामेव
 मदनपूजाविधानान्तस्थास्तथात्वम् ।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साऽस्त्रिन् मासे
 पक्षे ङक् । चैत्रमासे अमरः ।

चैत्रिन् पु० चैत्री विद्यतेऽस्त्रिन् व्रीह्या० इति । चैत्रमासे
 राजनि० । तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र वा० इज् ।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् ।
 चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां सा हि चैत्रमासे एव
 भवति योग्यत्वात् कार्तिकशब्दे १६४८ पु० दृश्यम्
 "चैत्रां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति"भा०
 आश्व० ७२ख० । "चैत्रां वा मार्गशीर्षां वा सेना-
 योगः प्रशस्यते" भा० शा० १००ख० ।

चैद्रिक पुं त्रि० चेद्रिदेशे भवः काश्या० ङक् जिठ् वा
 इदित् । चेद्रिदेशभवे स्त्रियां तु ङञि ङीप् जिठि-टाप् ।

चैदा पु० चेदीनां जनपदानां राजा षण् । १शिशुपाले ।
 "ऋषस्य चैदां प्रति" "त्वया विपन्नतश्चैदाः" माघः ।

चैन्नित पुंस्त्री० चिन्नितायाः तन्नाभिकायाः स्त्रिया अपत्यम्
 "अव्यङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नाभिकाभ्यः" पा० अण् ।
 चिन्नितानाभिकायाः स्त्रिया अपत्ये । चिन्नायुक्तायाः
 स्त्रिया अपत्ये तु ङक् । चैन्नितेय इत्येव ।

चैल त्रि० चेलस्येदम् अण् १वस्त्रसम्बन्धिनि स्वार्थे अण् ।
 २चले वस्त्रे चे(चै)लाशकशब्दे दृश्यम् । "चैलकम्बल-
 वेश्मानि विचित्राणि महानि च" भा० आ० १२८ख० ।
 "प्रदीपमिव चैलानं कस्तं देशं न सन्प्रजेत्" भा० श०
 २८६ख० ।

चैलिकि पु० चेलकस्यैरपत्यम् इज् । जीवलनामपौ "तद्व-

चोवाच जीवलक्ष्मिणः" शत० ब्रा० २।१।३४ । चेल-
कषिष्व "चेलक उन्माद शण्डिल्यायन" इति शत०
ब्रा० १०।४।१।३० शण्डिल्यगोत्रे उक्तः ।

चैलधाव त्रि० चैलं वस्त्रं धावति मार्षिं धाव-स्त्रजि
अण् उप० सं० । वस्त्रक्षालके रजके (धोपा) "चैल-
धावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम्" याज्ञ० तदन्नभोजनं
निषिद्धम् ।

चोक्नुटि पु० गोत्वप्रवरभेदे हेमा० प्रवरा० ।

चोक्ष पु० १ स्वभावसिद्धशुचिषु यनप्रदेशेषु । "अवकाशेषु
चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" मनुव्या० कुक्षू० ।
तत्र भवं यत् । चोक्ष्य तत्रभवे उदके "अचोक्ष्यसलिल-
क्षानितयोनिम्" सुश्रुतः । "शुचौ दक्षे च चोक्षः स्यात्"
त्रिका० उक्ते २दक्षे । "अद्वावन्तो द्यावन्नक्षेत्राञ्चोक्ष-
जनप्रियाः" भा० अतु० १४४अ० ।

चोच न० चु-बा० च । १ वल्कले २ चर्म्मणि धरणिः ।
प्रशस्तं चोचमस्यास्ति अच् । इत्कपले पु० अमरः
४ गुडत्वचि शब्दाद्यं । स्वार्थे क । तत्रार्थे "दद्याच्चाल
पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकेत्यादि" सुश्रु० ।

चोड पु० चुल-समुच्छ्रय्ये अच् लस्य डः । १ प्रावरणे २ देशभेदे
३ व० मेदि० । चोलशब्दे दृश्यम् ।

चोडो स्त्री चुल-अच् गौरा० डीष् लस्य डः । शब्दां हेमच० ।

चोट पु० चोटश्रुति चुद-अच् । अश्वादेः प्रेरके १ कशादौ ।
"जघने चोद एषां वि सकृद्यानि नरो यसुः" ऋ० ४।६१ ।
३। "चोटः प्रेरिका कशा अराग्यकाष्ठविशेषो वा"
२ प्रेरकभावे त्रि० "चोटः कृत्रितुज्यात् जातमेवितः"
ऋ० १।१४१।७। "चोटः प्रेरकः" भा० ।

चोटक पु० चुद-एल् ल् । १ प्रवर्त्तके विधिवाक्ये "वर्त्त-
मानोपदेशाच्चोटनाशब्दात्शुल्यथाभावात्तवैचेति वचनान्नि-
देशात् कर्मचोटकः" कात्या० श्रौ० १।१०।१ "अग्नी-
दग्नीनित्यादिः कर्मचोटकः कर्मविधायकः विधिवाक्यनि-
त्यर्थः न तु मन्त्रः । कुतः वर्त्तमानोपदेशात् एवमादयो
वर्त्तमानमप्रेमनुष्ठेयत्वेन यत् उपदिशन्ति अग्निविहरणं
कर्त्तव्यं स्तरणं च कर्त्तव्यमित्येवमुपदिश्यते किं च
चोटनाशब्दात् अपि च एषु प्रेषेषु चोटनाशब्दो
विधिशब्दोऽस्ति विधी हि लोट् स्मर्यते । लोट् चेति"
पा० । लोटो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विहर
म्यणीहि आसादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्मचोटका एते"
कर्मः २ प्रेरकभावे त्रि०

चोटन न० चुद-भावे ल्युट् । १ प्रवर्त्तने चोटनाशब्दार्थे ।
"प्रथमेऽवदे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोटनात्" मनुः ।
२ प्रेरकभावे च "कार्यकारणसन्देहे भवत्यन्वयोच्योद-
नात्" भा० अतु० १अ० । कर्त्तरि ल्यु । ३ चोटके त्रि० ।
"अपिप्रयं चोटना वा भिमाना" यजु० २६।७।
"चोटना चोटनानि कर्म्मार्णि" वेददी० ।

चोटना स्त्री चु० चुद-युच् । "चोटना चोपदेशश्च वि-
धिश्चैकार्थवाचिनः" इति भट्टोक्ते प्रवर्त्तनावाक्ये "चोट-
नाञ्चोत्थोऽर्थो धर्मः" इति भीमार्थासास्त्रतम् । २ प्रेरकायां,
३ प्रवर्त्तनायाञ्च । चोटयतेऽनया करणे वा० युच् ४ प्रवृत्तिहेतौ
च "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्म चोटना" गीता ।
"ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म ।
परिज्ञाता एतज्ज्ञानान्त्रयः, कर्म्म चोटना कर्म्म चोटयते
प्रवर्त्त्यतेऽनया चोटना ज्ञानादित्यतः प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः"
श्रीधरः । ५ अज्ञातार्थज्ञापके शब्दभावे - "चोटनाप्रवृत्ति-
भेदाच्च" "या हि चोटना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये
नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोटना तु पुरुषमव-
बोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोटनाजन्यत्वात् न
पुरुषोऽवबोधे नियुञ्जते यथाऽक्षसन्निकर्षेणार्थाऽवबोधे
तद्वत्" शा० सू० शाङ्करभाष्यम् । "अज्ञातज्ञापकः शब्दः
चोटना तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्यत्वाच्च जिज्ञास्य
भेद इत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विदुषोति या हीति लक्षणं
प्रमाणं "स्वर्गकामोयजेत" इत्यादि वाक्यं हि स्वविषये
धर्मे यागादिके स्वर्गभावनारूपे फलहेतुयागादि
गोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा, पुरुषं प्रव-
र्त्तयदेवावबोधयति "अहमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं
तु पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति
विषयाभावात् नन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्राह
न पुरुष इति ब्रह्मचोटनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्त्यते
इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह अवबोधस्येति । सजन्म-
ज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तात्माह यथेति
मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च तस्मिन् विध्य-
योगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथाच
प्रवर्त्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानेयं ब्रह्मेति"
रत्नप्रभा । लोगाक्षिभास्करेणापि "वेदप्रतिपाद्याप्रबो-
जनयदर्धो धर्मः" इति धर्मलक्षणसुक्ता "चोटनालक्षणो
ऽर्थो धर्म" जै० सूत्रस्यचोटनापदस्य वेदभावपरत्व
सुररीकृतम् । तत्राक्षणे चार्धपदस्य इत्यन्वयपरत्वेन

विद्धे इच्छाभावात् ब्रह्मणः सङ्गत्वेन इध्यमाणात्वा-
भावात् वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।
५ चोदनाविषये यागादिप्रयत्ने च । “एकं वा संयोग
रूपचोदनाऽख्याऽविशेषात्” जै० सू० । “कस्यैक्यप्रति-
पादका संयोगरूपचोदनासंज्ञारूपाः पदार्थास्तेषा-
मविशेषादेक्यम् । “तत्र चोदना प्रवर्तकः शब्दः चोदित-
प्रयत्नो वा” रत्नप्रभा । [डः । कन्दुके त्रिका० ।

चोदनागुह पु० चोदनया नोदनया गुर्यते गुर-क् रस्य
चोद्य न० चुद्-णत् । १ प्रश्ने २ पूर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि
उत्तरदानाय प्रवर्तनात् तयोस्तथात्वम् । “चोद्यं वा
परिहारोवा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोद्यं
नास्ति नापि तदुत्तरम्” वेदलका० । श्याञ्छेषे च
“चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः” भाषः । “चोद्यं चोद-
नीयम् कथमित्याक्षेप्यम्” मङ्गि० “सत्यं ध्यानं समाधानं
चोद्यं वैराग्यमेव च” भा० उ० ४२४० । ४ अद्भुते
५ प्रेरणाहं त्रि० । “नित्योत्थिता गुरुकर्म स्वचोद्याः” भा०
अनु० १०२३० ।

चोपन न० चुप-ल्युट् । १ मन्दगमने, २ तुष्णीभवेन, ३ मौने च ।
चौर पु० चुर्-अच् । १ स्तोत्रकर्त्तरि परद्रव्यापहारके शब्दर० ।
२ गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० ३ कृष्णश्याञ्च हड्डचन्द्रः । ब्राह्मणा०
कर्म्मणि ष्यञ् । चौर्यं तत्कर्म्मणि परद्रव्यापहरणे ।
“सा च द्रव्यवशा कुतस्तत्र धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यं द्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य काऽन्या गतिः”
उद्भटः । चोरस्य भावः मनोज्ञां वुञ् । चौरिका चोर-
भावे स्त्री । ४ कविभेदे पु० कविरमरुः कविरमरः कवी
चोरमयूरकौ” उद्भटः । तत्कृतग्रन्थश्च चोरपञ्चाशिका” ।
तत्र चौर्यं पदार्थो निखीय प्रदृश्यते । परमात्मत्वात्परद्रव्य
हरणमेव चौर्यं तेन साधारणधनापहारे न चौर्यम् ।
यथाह दायभागे “य एव हि परस्येदमिति विशेषं
जानानः परस्ये स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स
स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः न चात्वेदं परकीयम् इदं
वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ।
यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्वा-
पत्तये स्वामी त्यजति, परस्य विशेषेणोदं ममेति स्वत्वं
प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः । न च साधारणधने
तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेवमुक्तं तथा स्तेव-
मपि नैतन्म धनं परस्येदमिति जानत एव भवतीति न
साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः” । “परद्रव्य-

हरणं स्तेयमिति परशब्दात् स्वाामीयत्वव्यवच्छेदेनैव-
परकीयत्वस्यावगमात् साधारणसाधारणयोश्चासाधा-
रणस्यैव शीघ्रप्रतीतेः । चोरचौर्यभेदलक्षणदण्ड-
भेदादिकं च वीरमित्योदये दर्शितं यथा ।
“मनुः स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभङ्गं यत् कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हृत्वापङ्गूयते च यदिति” अस्या-
यमर्थः । अन्वयवद्द्रव्यरक्षकराजाद्यध्यक्षादिसमन्तं बला-
वष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साह-
सम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाम्यादासमन्तं यद्वञ्चयित्वा
परधनाद्यपहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यक्षादि
समन्तमपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयाद्भिङ्गूयते तदपि
स्तेयमिति । अतएव नारदः “उपायैर्विविधैरेषां
कृत्वायित्वाऽपकर्षणम् । सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहर्भ-
नीषिण” इति ॥ एषामित्ये तत् क्षुद्रादिनिर्देशान्स्तान्याह
स एव “क्षुद्राण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मवृक्षादि यत् ।
शमीधान्यं कृताक्षश्च क्षुद्रं द्रव्यसदाहृतम् । वासः कौषे-
यवर्जं च गोवर्जं पशयस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहञ्च
मध्यं वीहियवादि च । हिरण्यरत्नकौषेयस्त्रीपुत्रो-
गजवाजिनः । देवब्राह्मणराजाञ्च विज्ञेयन्द्रव्यसत्तम-
मिति” । बलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्ते-
यमित्याह स एव “तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेष-
स्त्वत्तुच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिस्त्वत्वे-
न तु” इति । तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा
धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसङ्गा परस्य क्रियमाणः
लेशः साहसरूपं स्तेयम् । कृत्वेन क्रियमाण आधिः
केवलस्तेयमित्यर्थः । तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः
“प्राहकैर्भृङ्गते चौरो लोभेणैवाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चागुडवासकः । अन्येऽपि
शङ्कया प्याह्या जातिनामादिनिङ्गवैः । द्यूतस्त्रीपान
सक्ताश्च शुष्कभिच्छुस्त्रसराः । परद्रव्यमृष्टाणाञ्च
पृष्णका गूढचारिणः । निराया व्यवन्तश्च विनष्ट-
द्रव्यविक्रयाः” इति । प्राहकैराजपुरुषैर्लोभेणापहृत
भाजनादिना, अगुडवासः अग्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिङ्गवो नाहं शूद्रइत्येवंरूपः । नामनिङ्गवो
नाहं इत्य इत्येवं रूपः । आदिप्रहरणात् स्वदेश-
यामञ्जलाद्यपलापेन च लक्षिता पाहृताः । द्यूत-
पग्याङ्गनामद्यापानादिष्वतिप्रसङ्गाः तथा कुतोऽपि
त्वमिति चोरप्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कसुखोभिन्नसरो

वा भवति । वज्रवचनात् खिन्नललाटादीनां ग्रहणम् ।
 तथा ये निष्कारणद्विदयद्वयं किं वास्य गृहमित्येवं
 पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मानङ्गूढयित्वा चरन्ति । ये
 चायाभावेऽपि वज्रव्यकारिणः । ये च विनष्टद्रव्याणा-
 ङ्गीर्णवस्त्रभिन्नभाजनाटीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्र-
 यकारिणः, ते सर्वेऽपि चौरेणसम्भावनाया आहूय
 इत्यर्थः । एतं विप्रलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा
 भवन्ति नवेति सम्यक् परीक्षते न तावन्मात्रेण निश्चि-
 यात् अचौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव
 नारदः “अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितभ्रुवि ।
 चोरेण वा परिच्छिन्नं लोपत्रं यत्नान् परीक्षयेत् ।
 असत्याः सत्यसङ्गाः सत्याश्चासत्यसद्भाः । दृश्यन्ते
 विविधा भावारूपाः ह्युक्तं परीक्षणमिति” । स्तेयस्य
 त्रैविध्यमाह स एव “तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्ष-
 मनीषिभिः । जुष्टमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्ष-
 णादिति” । चौरस्य द्वैविध्यमाह दृहस्यतिः “प्रका-
 शाश्वप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः । प्रज्ञासाम-
 र्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति” । प्रकाशतस्करा-
 नाह स एव । “नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योक्तोचकव-
 च्चकाः । दैवोत्पादविदो मद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिकूपकाः ।
 अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाश-
 तस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः” इति प्रतिकूपकाः
 प्रतिकूपकराः । अतएव नारदः “प्रकाशवचुकास्तत्र कूट-
 मानतुलान्श्रिताः । उक्तोचकाः सोपधिका वचुकाः परयो-
 धितः । प्रतिकूपकराश्चैव मङ्गलादेशट्टनयः । इत्येवमादयो
 ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवीति” । नैगमादिव्याजेन ये
 परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः । अप्रकाशतस्करस्वरूप-
 भेदानाह व्यासः “साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरत्य-
 विभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नत-
 स्कराः । उत्क्षेपकः सन्धिभेना पान्यसुष्टुपन्थिभेदकः ।
 स्तोपुङ्गोश्च पशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः” इति ।
 रात्राविति प्रायिकम् करण्यादौ दिशपि सम्भवात् ।
 उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्य
 धनसुक्लृप्त्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ
 स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । पान्यसुष्टु कान्मारादौ प-
 धिकानाम्ननप्रत्यपहारकः । पन्थिभेदकः परिष्ठा-
 नीयादिप्रथितं धनं ग्रहीतुं तद्रूपन्थिभोचक इति ।
 प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव “स्त्रीपुंसौ वज्र-

यन्नीह मङ्गलादेशट्टनयः । गृह्णन्ति वदना चर्च्य
 मनार्थास्त्वार्यलिङ्गिनः । नैगमाद्या भूषिणा दण्ड्या
 दोषानुरूपतः । यथा तेन नियतं तेषां तिष्ठन्ति सन्नये
 तथेति” । दोषानुरूपतो दण्ड्या नतु धनानुरूपत
 इत्यभिप्रायः । केषाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमा-
 ह दृहस्यतिः “पश्चाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः सं-
 स्कृत्य विक्रयी । पण्यं तद्विगुणं दायो वर्णयत् दण्डं
 च तत्समम् । अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्याचोरवद्विपक् । कूटाक्ष-
 देविनः जुष्टां राजलभ्यहराश्च ये ! गणका वज्रका-
 श्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः । अन्यायवादिनः
 सभ्यास्तथेवोक्तोचजीविनः । विश्वस्तवचुकाश्चैव निर्वास्याः
 सर्वेऽप्ये ते । ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु ये
 नृणाम् । आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ।
 दण्ड्याजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये । हिंसन्ति
 वदना नृणां वध्यास्ते राजपुरुषैः । अत्यमूल्यञ्च
 संस्कृत्य नयन्ति वज्रमूल्यताम् । स्त्रीबालकान् वज्र-
 यन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थावुसारतः । हेमरत्नप्रवालाद्यान्
 कविमान् कुर्वन्ते तु ये । क्रैतमूल्यं प्रदाप्यास्ते राजा
 तद्विगुणं दमम् । मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभा-
 दिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुरीयास्ते द्विगुण-
 न्दममिति” । राजलभ्यः करविशेषः । मत्तुरपि “सर्व-
 कण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रयत्नमान
 मन्याये ह्येदेयल्लवणः क्षुरैरिति” । विष्णुरपि “द्यूते
 च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः” इति । अप्रकाशतस्कराणां
 दण्डमाह स एव “उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्चेत्तव्यो
 राजपुरुषैः” । सन्दंशोऽत्र करः तथा च याज्ञवल्क्यः
 “उत्क्षेपकप्रन्थिभेदे करसन्दंशहीनकौ । कार्थ्यौ
 द्वितीयापराधे करपादैकहीनकार्थिवि” । अङ्गुष्ठतर्ज-
 न्योर्धन्यभोचने सः प्रकृतमत्वेनात्र सन्दंशश्चेत् न
 तयोर्पहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणि
 सन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे उभावप्येकपा-
 णिपादाभावावेतौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्धिभेत्तुषः दण्ड-
 माह मत्तुः “सन्धिभित्त्वा तु ये चौरे” रात्रौ कुर्वन्ति
 तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेश-
 येदिति” । तानिति शेषः । तृहस्यतिरपि “सन्धिच्छेदकतो
 ज्ञात्वा शूलमापाहयेत् प्रभुरिति” । आयाहयेत् आरो-
 पयेदित्यर्थः । पान्यसुधि दण्डमाह स एव “तथा

पान्यसुप्तं वृत्तं गले बद्धावलम्बयेदिति । पान्यसुप्तं पथि-
 लुण्ठकम् । पान्यभेदकस्य दण्डमाह मनुः “अङ्गुली
 पान्यभेदस्य ह्येदेत् प्रथमे गृहे । द्वितीये हस्तचरणौ
 तृतीये वधमर्हतीति” । अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । द्वितीये
 हस्तस्य चरणस्य च ह्येदः तृतीये वध इत्यर्थः । अतएव
 नारद आह “प्रथमे पान्यभेदानामङ्गुष्ठहस्तयोर्वधः”
 इति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “स्त्रीहर्ता लोह-
 शय्ये दण्डव्यो वै कटाग्निनेति” । पुं हर्तुर्दण्डमाह स
 एव “नरहर्तुर्हस्तपादौ क्लिप्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे” इति ।
 गोहर्तुर्दण्डमाह वृहस्पतिः “गोहर्तुर्नासिकां क्लिप्त्वा
 बद्धास्त्रसि निमज्जयेदिति” । नारदः “सर्वस्त्रं हरतो
 नारीं, कन्यां तु हरतो वधः । वाजिधारणलो-
 हानां चाददौ वृहस्पतिरिति” । सर्वस्त्रमित्यनुपङ्गः ।
 पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “पशुहर्तुस्त्वह्निपादं
 तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेदिति” । पशुहर्ता पशुसुसायेण
 दण्डनीय इत्याह नारदः “महापशून् स्तेनयतो
 दण्डसुतमसाहसम् । मध्यमपशून् पूर्वन्तु क्षुद्रपशून्
 तथा हृतः इति । हृत इति पठौ । वन्दीयहादीनां
 दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “वन्दीयहांस्तथा वाजि
 कुञ्जराणां च हारिणः । प्रसङ्गवातिनश्चैव शूलमारो-
 पयेन्नृपः” इति । अङ्गुच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मण
 व्यतिरिक्तेषु मद्रव्यापहारविषयाः “साहसेषु य
 एवोक्तस्त्रिषु दण्डोमनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि
 द्रव्येषु त्विषुनुक्रमादिति” नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तम-
 द्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनान्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्याच्चे-
 पकादीनां तदनुकूलो न करच्छेदादिः । तस्करस्यापहृतं
 धनन्तस्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्तव्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः “चौरं प्रदाप्यापहृतं चातयेद्विषैर्वैरिति”
 धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः “धान्यं दशभ्यः कुम्भो-
 भ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषे त्वेकादशगुणं दायस्तस्य
 च तद्धनमिति” । कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधि-
 कान्द्रूने, तस्य धान्यस्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमाह
 स एव “सुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति” ।
 स एव “सुवर्णरजतादीनासुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चा-
 शतस्त्रयधिके हस्ताब्देनमिषप्रते । शेषे त्वेकादशगुणं
 मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानाच्चारो-
 णाञ्च विशेषतः” इति । अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्ममिते-
 त्याहुः उद्गाः इति मदनरत्ने । अत्राङ्गुच्छेदादिदण्डो

ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः “सचिह्नं ब्राह्मणं कत्वा
 खराद्वाहिप्रवासयेदिति” याज्ञवल्क्यस्मरणत् । चिह्नं
 ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम् । तथा च मनुः “गुरुतल्पे
 भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं
 कार्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति” । एतच्च प्रायश्चि-
 त्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ।
 “प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्गु-
 राज्ञा ललाटे तु दायस्तससाहसमिति” मनुस्मर-
 णत् । जात्यादिभेदेन च दण्डोत्तरतस्यमाह स एव
 “अष्टापादान्तु शूद्रस्य स्तेये भवति क्लिप्तम् । घोडश्वै-
 त वैश्यस्य हाविंशत् क्षत्रियस्य तु । ब्राह्मणस्य चतुः-
 षष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टि
 सद्दोषगुणवेदिनः” इति । यस्मिन्नपराधे यो दण्ड
 उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणः दापनीयः वैश्यकर्तृके
 घोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके हाविंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके
 चतुःषष्टिशुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगु-
 णोवेत्यर्थः । माषान्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात्
 पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः “काष्ठभाण्डतृणादीनां
 मृगमयानानथैव च । वेणुवैण्यवभाण्डानां तथा स्नाय-
 स्थिचर्मणाम् । शाकानामाह्मूल्यानां हरणे फल-
 मूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वा-
 नानां कृताङ्गानां मत्स्यानामौषधस्य च । सर्वेषामल्पमूल्या-
 नां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः” इति । यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये
 द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम् “स्त्रवकापांसकि-
 रवानां गोरयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पा-
 नीयस्य तृणस्य च । वेणुवैण्यवभाण्डानां लवणानान-
 थैव च । मृगमयानां च हरणे मृदोभक्षण एव च ।
 अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य वृतस्य च । मांसस्य
 सधुनश्चैव यज्ञान्यत् पशुसम्भवम् । अन्तेषाञ्चैवमादीनां
 मद्यानामोदनस्य च । पक्वानानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्-
 द्विगुणोदमः” इति । तदल्पप्रयोजनविषयम् । पान्या-
 दीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे न दण्डः यथाह स
 एव “द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षु द्वे च मूलके ।
 आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति । चणक
 त्रीहिगोधूमयवानां सुह्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीत-
 व्या सुष्टिका पथि स्थितैः । तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि
 पडनश्रता ! अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्म्मणः”
 इति । न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि

चौरोपकारिणः इत्याह याज्ञवल्क्यः "भक्तावकाशा-
न्युदकमन्त्रोपकरणव्यायान् । दत्त्वा चौरस्य वा हन्तु
जानतो दम उत्तम" इति । भक्तम् अशनम् । अक्काशो-
निवासस्थानम् । अग्निचौरस्य शीतापनोदनाद्यर्थः ।
उदकनृषितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं
चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थन्देशानरङ्गच्छतः पा-
येयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः
प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि
"चौराणां भक्तदाये सुस्तथान्युदकदायिनः । दातारश्चैव
भाग्डानां प्रतिप्राहिण एव च । समदण्डाः स्रुता
ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति" । चौरोपेक्षाकारिणं
प्रत्याह नारदः "शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभा-
गिनः । उत्क्रोशताञ्जनानानदृष्टियमाणे धवे तथा ।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः"
इति । इव्यभेदेन चौर्यं प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे
दृश्यम् । तत्कर्म विपाकश्च कर्मविपाकशब्दे १७४२२०
दृश्यः ।

चौरकं पु० चौरः सनामख्यातदृष्टद्वय कायति कै-क ।
ऽग्न्यपथैवृक्षे रत्नमाहा । स च "शैलेयकमांसीतगरकुष्ठ-
रससैन्धवानि वल्लीजम् । मधुररसमधुच्छिष्टानि चौरक-
चैति जीवस्य" इ० स० १६३० जीवभक्तौ उक्तः

चौरघात पु० चौरं हन्ति हन-अण् । राज्ञां हस्तिभेदे
शब्दार्थः ।

चौरपुष्पो स्त्री चौर इव पुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात् ।
गङ्गुच्यम् । स्वार्थे क अत इत्तम् । चौरपुष्पिका-
यत् अमरः । [नासायाम्] शब्दार्थचि० ।

चौरसाय पु० चौरस्य गन्धद्रव्यभेदस्य स्त्रायुरिव । काक-
चौरा स्त्री चौरत्वत्वात् रात्रिविकाशित्वेन पुष्पमस्यस्याः अर्थः
अच् । शङ्खपुष्पिकायाम् शब्दार्थचि० ।

चौ(चौ)रिका स्त्री चौरस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् ठन् वा ।
चौर्ये रायसुकुटः ।

चौल पु० चुल सकृच्छ्राये कर्मणि वज् । १ स्त्रीणां कञ्चुके
२ आप्रपदीने वस्त्रे इक्षुषीसके । (चोला) इति ख्याते पुंसां
वस्त्रभेदे । "द्विडलङ्कयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लक्ष-
कर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्गदोऽवान्तरो भवेत्" इत्युक्ते ४६३
"अपरे जनपदा दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कौतुङ्कास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मालधानकाः" भा० भी० ६३० ।
जनपदोक्तौ । सच देशः अधुना (ताञ्जौर) इति ख्यातः ।

स च इ०स० १४३० कूर्मविभागे दक्षिणस्यासुको यथा
अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कण्ठीटमहाटविचित्रकूट-
नासिक्यकोङ्कगिरिचोलाः" । तस्य राजाऽण्, सोऽभिजनोऽ
स्य वा अण् । चौल तञ्जु मे तद्देशवासिनि च । बहुत्वे
तस्य लुक् । चोलाः ५ तद्देशवासिषु इतद्गृपेषु च व-व० ।
तद्गृपाश्च क्षत्रिया अपि स्तेच्छतामाप्नः काम्बोजशब्दे
१६०६५० दृश्यम् । ७ चीनदेशस्यसुदभेदे शब्दार्थचि० ।
चौलकं पु० चौल इव कायति कै-क । १ वाणवारे कवचे
२ वल्कले च शब्दर० ।

चौलकिन् पु० चौलकमिवास्तस्य इति । १ करीरे (वाशेर-
कोण्ड) । २ नामरङ्गे भेदि० शक्तिष्णु पर्वणि हारा० ।

चौरगणेश पु० कर्म० । करच्छिद्रवतां जापिनां जपफल
हारके तन्त्रोक्ते गणेशभेदे ।

चौलण्डुक पु० चौलस्याण्डुक इव शक० । शिरोवेष्टे त्रिका०
चौलन न० चौलइवाचरति क्तिप् ततः कर्त्तरि ल्यु ।
१ नागरङ्गे २ करीरे शक्तिष्णु पर्वणि च शब्दार्थचि० ।

चौली स० चुल-अच् गौरा० डोप् । स्त्रीणां १ कञ्चुकाख्ये
आप्रपदीने वस्त्रे (चोला) इति ख्याते पुंसां २ वस्त्रभेदे
च शब्दार्थचि० [शब्दार्थचि० ।

चौलीण्डुक पु० चौललण्डुक इव । शिरोवेष्टे उष्णोपे
चोष पु० चोयते चः स चासावुपोदाहृतेति । पार्श्वस्थेनाग्नि-
नेव जनिते सनापभेदे । "हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन,
पित्ताच्चृद्धाहचोषवच्छूलं सकफप्रवेकम्" "चोषः पार्श्व-
स्थिताग्निनेव सनापः" भावप० ।

चौष्य न० चूष-अयत् प्रुषो० गुणः । चूष्ये चूषणीये । "पचा-
स्यच्च चतुर्विधम्" गीताव्याख्यायः "प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं
भोज्यं लेह्यं चूष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि । तत्
यद्दन्तैरवखण्डावखण्डप्र भक्ष्यते अप्पादि तद्गुण्यं,
यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगौर्यते पायसादि
तद्भोज्यम् । यज्जिह्वायां निःक्षिप्य, रसास्त्रादेन
निगौर्यते द्रवीभूतं गुडादि तद्भोज्यम् । यत्तु दंष्ट्राभिर्नि-
ष्पीड्य रसं निगौर्यावशिष्टं त्यज्यते इत्तुदण्डादि तच्चू-
ष्यमिति चतुर्विधस्य भेदः" श्रीधरः । अतः क्वचित्पुस्तके
चूष्यमित्यत्र चोष्यमिति पाठदर्शनात् चोष्यशब्दकल्प-
ना केषाञ्चित् प्रामादिकी अनार्थवाक्ये प्रुषो० कल्प-
नाया अयुक्तत्वात् । किन्तु "भोजनीयानि पेयानि
भक्ष्याणि विविधानि च । लेह्याम्यसृत्कल्यानि चो-
ष्याणि च तथाऽर्जुन" भा० व्या० १७५३० । अतार्थ-

त्वात् प्रथो० कल्पना युक्तैव । एवं "भक्ष्यं भोज्यञ्च मेयञ्च
चोष्यं लेह्यं तथैव च" हरिवं० १४५ अ० ।

चोष्क पु० १ ह्योलमे शब्दार्थाच० । २ सिन्धुवारे (सो दाड)
वृक्षे च त्रिका० ।

चौड(ल) न० चूडा प्रयोजनमस्य चूडा० षः वा डस्य लः ।
चूडाकर्माणि चूडाशब्दे २६५७ पु० दृश्यम् "माभि-
र्हीमैजांतकर्म्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः" मनुः । चूडेव
स्वार्थे अण् । चूडायाम् "लेलिहानैमेहानागैः कत-
चौडममित्त्तन्" भा० व० १७ अ० ।

चौडि पुंस्त्री चूडायाम् इदम् वाङ्मा० इज् । चूडासम्ब-
न्धिनि स्त्रियां वा० डीप् ।

चौष्ठ(गुड) न० जलभेदे चुन्नाशब्दे पृ० २६५५ दृश्यम् ।

चौदायनि पु० गोत्रप्रवर्तके प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे

चौपयत पु० चुप-अच् चोपः सन् यतते यत-अच् ततः
स्वार्थे अण् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् त्रिका० फिज् ।
चौपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु क्रौञ्चा० षण्ड् । चौ-
प्रयत्या । चौपयतानां विषयः भौरि० विघल् । चौपयत-
विध तद्विधये न० । गोत्रापत्ये अश्वान् फक् चौपयतायन
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

चौपैया स्त्री मातावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "चौपैयावृत्तं त्रि-
शब्दात्वं फणित्तिपङ्कलभणितं कुरु सप्रतुरङ्गममति
हृदयङ्गम मन्ने गुरुमुपनीतम् । यदि दशवसुरविभिन्क-
न्द'विद्भिः क्रियते यतिरभिरामम् सपदि सवसमये
वृत्तितः कवये वितरति संसदि कामम्" ।

चौर पु० चूरा शीलमस्य चूडा० षः चौरण्व अण् वा ।
प्रकृत्परद्रव्याहारके अमरः । "सुवर्ष्यं चौरः कौनख्यं
सुराभः शत्रावदन्ताम्" मनुः २ कविभेदे कवी चौर-
मयूरकौ' उद्भटः तत्कृतपत्यचौरपाञ्चाशिका ।

चौरपुष्पोपधि स्त्री चौरपुष्पिकानामोपधौ मेदि० ।

चौरिकाक पु० काकभेदे "लवणं चौरयित्वा तु चौरिकाकः
प्रजायते" भा० अनु० १११ अ० ।

चौलि(डि) पु० चौलस्यापत्यम् इज् । प्रवराध्यायप्रसिद्धे
ऋषिभेदे ।

चौलुक्य पुंस्त्री चूलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । चुलु-
कर्षिगोत्रापत्ये तस्य क्वात्तः क्त्वा० अण् यलोपः ।
चौलुक चौलुक्यक्वात्ते ।

च्यवन पु० च्यु-ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिवृत्तिः
भा० आ० ६ अ० दर्शिता यथा ।

"भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमोत्पत्तिविश्रुता । तस्यां
समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसङ्गुहवः । अस्मिन् गर्भेऽथ
सम्भूते पुलोमाया भृगुदहात् । समये समशीलिन्यां
धर्मपत्न्यां यशस्विनः । अभिषेकाय निष्काले भृगौ
धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाऽभ्याज-
गाम ह । तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनि-
न्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यन्" ।
५ अ० इत्युपक्रमे "अनुरथ वचः श्रुत्वा तदृषः प्रज
हार ताम् । ब्रह्मन् ! वराहरूपेण मनोमारुतरं हृषा ।
ततः स गर्भो निवधन् कुक्षौ भृगुकुलोद्भवः । रोषान्
मातृश्रुतः कुक्षेश्रवणस्तेन सोऽभवत् । तं दृष्ट्वा
मातृरुदरात्श्रुतमादित्यवर्षसम् । तदृक्षो भस्मसाङ्गुहं
पपात परिसृज्य ताम् । सा तमादाय सुश्रोणी ससार
भृगुनन्दनम् । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता"
६ अ० । २ अरण्ययुक्ते त्रि० "यस्तु न च्यवते नित्यं यश-
सा वर्चसा श्रिया । अस्मिन्निश्चयवो नाम" भा० व० २१८
अ० । भावे ल्युट् । २ अरण्ये न० दुष्कृत्पवनः ।

च्यवनप्राश पु० च्यवनेन प्राशते प्र+अश० कर्मणि घञ् ।
चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा

"वित्स्वाग्निमन्यश्यानाककाश्रुत्यः पाटली बला । पथ्यं-
सुतसः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् । ऋद्धी ता-
मलकी द्राक्षा जीवनी पुष्करा गुरु । अमथा सास्वता
कृद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी । सुस्तं पुनर्णवा मेदा सूक्ष्मै-
लोत्पलचन्दने । विदारी हृषमूलानि काकोली काक-
नासिका । एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामल-
कस्य च । पञ्च दद्यात् तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रात्या अतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तन्नाम-
लकसङ्गुह्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः । पलद्वादशके अष्ट
दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् । मत्स्यसिद्धिकायाः पूताया
लेहवत् साधु साधयेत् । षट्पलं मधुनयात् सिद्धयति
प्रदापयेत् । चतुष्पलं तु गाम्भार्याः पिप्पल्या द्विपलन्था ।
पलमेकं निदध्याच्च त्वगोलापलकैशरात् । इत्ययं च्यवन-
प्राशः परसक्तो रसायनः । काशश्वाशहरश्चैव विशेषे-
षोपदिश्यते । क्षीणक्षतानां दृष्टानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्ध-
नम् । स्वरज्यसुरोरोगं हृद्दोगं वातशोथितम् ।
पिपासां मूलशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति । अस्य मात्रां
प्रयुञ्जीत चोपहन्त्यान्न भोजनम् । अस्य प्रयोगाच्चपवनः
सुदृढोऽभूत् पुनर्युवा । मेघां स्मृतिं कान्तिमनामयत्

वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् । स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्नि-
वृद्धिं वर्षप्रसादं पवनानुलोम्यम् । रसायनस्यास्य नरः
प्रयोगःक्षमेत जीर्णोऽपि कृटोप्रवेशात् । जराकृतं
पर्वमपास्य रूपं विभक्तिं रूपं नवयौवनानाम् । सिता
मत्स्यगुडकाऽलाभे धात्वशास्त्रे मृदु भर्जनम् । चतुर्भाग-
जले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।”

च्यवान् पु० च्यवन+पृषो० दीर्घः । च्यवनधौ “प्रसृज्वलं
द्रापिमिव च्यवानात्” ऋ०१।१।६।३० । “च्यवानात्
च्यवनाहधेः” भा० “युवं च्यवानमश्विना जरलं पुन-
र्युवानं चक्रधः शचीरिः” ऋ०१।१।७।१३ । “हे
अश्विनौ युवं युवं शचीभिराकीर्यैर्भैषज्यलक्ष्मैः कर्मभिः
जरलं जीर्यन् च्यवानमेतत्सृजस्वपि युवानं पुन-
र्यौवनोपेतं चक्रधः” भा० “च्यवानश्चक्रधमेवति स्तोत्राणां
च्यवानमित्यस्य निगमा भवन्ति” इति निरु० ४।१६

च्यवान् लि० च्यु-ण्णिच्-ल्यु । च्युतिकारके “उच्यवावच्यु-
वनो जेता हला ब्रह्मद्विषां हरः” भा० कर्ण० ३४अ० ।
भावे ल्युट् । २च्युतिसम्पादने “यद्दं च्यवानं स्थानात्
प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतोः” हरिवं० २८ अ० ।

च्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । च्यवते अच्योष्ट ।
चुच्युत्वे । च्युतः । च्युतिः “यस्तु न च्यवते नित्यम्
उगसा वर्चसा श्रिया” भा०७० २१८ अ० । “अद्य ते
कतिचिद्रात्राश्च्युतस्यार्थं कवेःशूनः” रा० अयो० ७२।५।
“न च्यवेवं स्वप्नार्थात्” भा०७० २८६ अ० । “अच्योष्ट
सत्वान्दृष्टपतिश्च्युताशः” “च्युताशनायाः फलवद्विभूत्या”
भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तच्चद्रूपसर्गद्योतार्थयुक्तगतौ ।

च्यु सङ्घने सक० ह्रस्वने अक० च्यु० उभ० सेट् । च्युवयति
अचि(च्यु)च्यवत् त । च्यु(च्यु)च्यवयति
च्युत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट् । च्युतति इरित् अ-
च्युत अच्युतोत् । चुच्योत् । च्युतः । “इदं शोणित
मध्यमं संप्रहारेऽच्युतनयोः” इदं कवचमच्युतोत्”
इति च भट्टिः । [च्युतः । च्युतोपलः ।

च्युति लि० च्यु-क्त च्युत--क वा । १गते २क्षरिते च । अ-
च्युति स्त्री च्यु-भावे क्तिन् । १गतौ “सद्यात् च्युतिः
क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते” भा० आ०१०३अ०। “कुर्यां
हरस्यापि पिनाकपाखे धैर्यं च्युतिं के मम धन्वि-
नोऽन्ये” कुमा० । च्यु भावे क्तिन् । ३क्षरणे । मद्-
च्युतिः । च्युतति शोणितमस्मात् अपादाने कि ।
४गुदद्वारे शङ्कार्थेचि० ।

च्युप पु० च्यवन्ते भावन्ते ऽनेन धातुनामनेकाद्येत्वात् च्यु-भाप-
ये प क्तिञ्च । वक्त्रौ उच्च० । पान्नाडुपधत्वात् पुंस्त्वम् ।
च्युस हानौ ह्रस्वने च्यु० उभ० अक० सेट् । च्युसयति ते
अच्युच्युसत् त ।

च्युत पु० च्युत+पृषो० । आत्मउच्चे शब्दर० पाठान्तरम् ।
च्यौत् न० च्यु-गतौ करणे लृष् । १वले निघ० । कर्त्तरि
लृष् । २गलरि २अणुलृजे-२चीणपुगलृजेने” सि०कौ०।

इति वाचस्पत्ये चकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

२८६७पृ० चयशब्दपरिशिष्टम् ।

भावप्र० उक्ते षटोषलङ्कारादौ “कालस्वभावोऽयमाहारादि-
वशात् पुनः । चयादीन् यानि सद्योऽपि दोषाः काले
विशेषतः । चयकोपशमाः पूर्वार्द्धे वसन्तस्य लिङ्गं,
मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्धिकम्
शरदमर्द्धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तसुपलक्षयेत् । एवमहो-
रात्रमपि वर्षामिव शीतोष्णवर्षादोषोपचयप्रकोपोपशमान्
जानीयादिति । सुश्रुतः। चयकोपशमा दोषा विहाराहार-
सेवनेः । समानैर्योन्यकालेऽपि विपरीते विपर्ययम् ।
समानैःतुल्यैः चयादियोग्यैरिति यावत् । विपर्ययं
कालेऽपि वैपरीत्यं बोध्यम् । चयलक्षणमाह
सुश्रुतः । स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्याच्छ्वास
कोष्ठता । पीतावभासता वज्रमन्दता चाङ्गुलैरवम् ।
यात्रस्वय्यहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम् । सञ्चयोपहृता
दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम् । ते तृत्तरासु गतिषु
भवन्ति बलवत्तराः” ।

२६७२ पृ० चौरगणेशशब्दपरिग्रहम् ।

चौरगणेशमन्त्रादिकसुक्तं गणेशविमर्षिण्याम् “चतुर्द्वयं तथा कर्णद्वयं नासापुटद्वयम् । सुखं नाभिं लिङ्ग-मूलं गुदस्थानं तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये दशैव द्वारसंज्ञिताः । अङ्गुशं प्रथमं वीजं हृदये दशधा जपेत् । प्रजपान्ते ततो मातः ! कपाटं निःक्षि-पेत्ततः । कर्णयोश्च तथा कूर्चं कालीं नासापुटे ततः । सुखे स्त्रीं द्विविधं वीजं नाभौ वार्षीं ततो जपेत् । हृषी वीजं लिङ्गमूलेवं गुदे परिकीर्तितम् । ओंकारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशं वीजं प्रतिद्वारे कपाटवत् । चौरगणेशमन्त्रं जप्त्वा कर्म-मात्रं न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदादोष उक्तो वर्ष-विनासतन्त्रे । “गणेश उवाच । अमुनाहं प्रवक्ष्यामि चौरमन्त्रमतः शृणु । चौरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे ब्राह्मणेश्वरि ! । पुराणं प्रपठेद्यस्तु स एव मूर्तिमान् कजिः । परजन्मनि पापिष्ठः स भवेच्चौरकुक्षुरः । शिव-पूजा विष्णुपूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्वपूजासु यत्तेजो हरते गणपः स्वयम् । पञ्चाशद्गणदेवानां ज्योतींषि मुनिपुङ्गवा ! । प्रतिद्वारपथे गत्वा प्रतिपद्मेषु जृम्भते । हरन्ति जपतेर्जांसि प्रतिपद्मेषु संस्थिताः । जपपूजा सु यत्तेजस्तत्र चौरौ गणाधिपः । तस्माच्चौरप्ररोधार्थं चौरमन्त्रं जपेद्दश । ततस्तु पूजयेद्बीमान् यस्य या इष्टदेवताः । ततः फलमवाप्नोति ब्रह्मादितिदिवौकसः । चौरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्गणतोषणम् । चौर-मन्त्रं विना भद्रे ! शान्तिस्वस्वयनं कृतः । कर्णद्वयं तथा चतुर्द्वयं नासा सुखं ततः । नाभिस्थाने लिङ्ग-मूले गुदस्थाने तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये दशैकं द्वारमीरितम् । प्रतिद्वारे न्यसेन्मन्त्रं चौरास्त्रं ब्राह्मणेश-श्वरि ! । चौरमन्त्रञ्चाह भद्रे ! प्रतिद्वारे कपाटवत् । रहस्यं ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्गणतोषणम् । अङ्गुशं पञ्चमं वीजं प्रथमे दशधा जपेत् । प्रजप्य सुभगे ! मातः ! कपाटं निःक्षिपेत्ततः । अन्यथा अङ्गुशैर्वीजैः कपाटं भेदिरे गणाः । चन्द्रिकान्तर्गतानित्यं शङ्करं वरसुन्दरम् । चन्द्रिकासु समालीनः शिञ्जिनी व्यथिमा गुणः । चन्द्रविन्दात्मिका नित्या गणेशपरिपूजिता । ह्रीं ह्रीं वीजद्वयमिति विन्यसेन्नयनद्वये । कर्णयोश्च तथा ह्रीं ह्रीं ऊँ ऊँ नासाद्वये तथा । सुखे स्त्रीं द्विविधं

वीजं नाभौ स्त्रीं सुभगेश्वरि ! । हृषी वीजं लिङ्गमूले गुदेवं परिकीर्तितम् । ऊँकारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मन-स्थाने तथैव च । एतदेकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि वीजकम् । अनेनैव जपेनापि प्रतिद्वारे कपाटकम्” । जपकाण्डोऽपि तत्रैव । “शृणु चापि प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् । प्रातःकाले च शय्यायां सुप्तस्वापः स्वदेहके । पूर्ववन्मा-तृकान्यासं विन्यसेन्मातृकास्थले । तथा एकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि संजपेत् । चौरमन्त्रजपात् तुष्टिर्गणेशस्य तदा भवेत् । यमस्य नाधिकारोऽपि चौरमन्त्रजपात् प्रिये ! । सर्वमन्त्रजपात्तेजः सर्वस्वत् सत्सुप्रियतम् । तत्तेजो हरणे शक्तिगणेशस्य नचैव हि” चौरगणेशोऽप्यत्र । अयञ्चशब्द उक्तपृष्ठे चारकशब्दात् परं बोध्यः तत्र च कर किट्टेत्यत्र करणच्छिद्रेति शुद्धम् करणं च नेत्रादि । किट्टं द्वारानावरणम् ।

छ

ऊकारो व्यञ्जनवर्णभेदः सप्तसंज्ञस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वासमध्येन तालुस्पर्शः । वाह्य-प्रयत्नाः विवारश्वासाऽचोषा महाप्राणश्च । मातृका-न्यासेऽस्य वामकूर्परि न्यासः । तन्त्रमते अस्य वाचक-शब्दाः । “कम्बुन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपति-र्हृतिः । निर्मलं तरलं वज्रभूतमात्रा विलासिनी । एकनेत्रश्च दृषली द्विशिरा वामकूर्परः । गोकर्णो ला-ङ्गुली रामः काममाता सदाशिवः । माता निशाचरः पायुर्विल्लतः स्थितिशब्दकः” वर्णाभिधानम् । “मातृका वर्णात्मिकायास्तस्या ध्यानसुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे ‘ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां तु तिलोचनाम् । पीताम्बरधरां नित्यं वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा ऊकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । काव्येऽस्य प्रथमनिर्दृशफलं ६० र० टी० उक्तं यथा “कः खोगो षश्च लक्ष्मीं वितरति विद्यशोडस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जोमितल्लाममित्यादि” ।

छ पु० ऊकारवर्णैः । ओ-वर्णार्थे भावे क । शब्देने स्त्री

कर्माणि वज्रये क । ३निर्मले त्रि० मेदि० । ४गृहे न०
 गन्तार्थचि० । कृद्-वा० भावे ड । ५कादने ।
 कृग पुंस्त्री कं रोमभिस्कादनं गच्छति गम-ड । अजे कागे
 हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।
 कृगण पुंन० । काय वज्रेस्कादनाय गग्यते गय-कर्माणि
 अच् । करीषे हेमच० ।
 कृगल पुंस्त्री को-कलच् गुक् ह्रस्वश्च । कागे स्त्रियां जा-
 तित्वात् डीष् । २नीलवस्त्रे न० । ३द्वद्वदारकवृक्षे पु०
 हेमच० । ४कृगलप्रधानदेशे पु० सोऽभिजनोऽस्य तच्च-
 शिला० अच् । ५तद्देशवासिनि त्रि० । ६सुनिपतीभेदे
 स्त्री कागली ष्टुपिभेदे पु० । ततो बाह्या० अपत्ये
 इच् । कागलि तदपत्ये पुंस्त्री । आत्त्रे तु अण् ।
 कागल आत्त्रेये कागलापत्ये । तद्विन्ने कागल्या अपत्ये
 च ङक् । कागलेय ष्टुपिभेदे सच स्मृतिकर्ता ।
 कृगलक ए स्त्री कृगल+स्वार्थे क । कागे अमरः ।
 कृगलगड पु० दक्षिणदेशे समुद्रगन्निधौ पचण्डादेव्याःस्थाने
 शब्दार्थचि० ।
 कृगनाडि(न्त्री) स्त्री कृगलस्यो वान्त्रम् अङ्गु मूलं वा यस्याः
 अदन्तात् गौरा० डीष् । १द्वद्वदारकौषधे अमरः २द्वके
 शब्दर० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।
 कृगलिन् पु० ऋषिभेदे । स च कलापयन्नेवासी । हरिद्रु-
 ष्कगली तम्बु कुरुलपञ्चवारः कलापयन्नेवासिनः”
 मनो० तत्र कलापयन्नेवासित्वात् अणि प्राप्ते विशेषवि-
 धिना तेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे ढिनुक् । कागलेयिन्
 तदुक्ताध्ये ष्टु व० व० ।
 कृच्छिका स्त्री “कृच्छिका सरहीनं स्यादच्छा मचुरवा-
 रिका । कृच्छिका शीतला लघी पित्तत्रमलघाहरी ।
 वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता” इत्युक्ते
 तक्रमेदे । भावप्र० । सरहीनं दधीति शेषः ।
 कृटा स्त्री को-अटन् किञ्च । १दीप्तौ, २परम्परायाञ्च शब्दा-
 र्थचि० “यस्याश्चलहारिधिवारिषीचच्छटोच्छ लच्छुक्
 कलाकुलेन “शच्छटाभिन्नधनेन विभ्रता” भाषः ।
 “सच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकृहरच्छातितरास्वच्छटा” का-
 व्यप्र० । “कोरेन्दीवरदामसुन्दरवपुस्तस्याः कटाच-
 च्छटा” सा० द० ।
 कृटाफल पु० कृते परम्परान्वितं फलं यस्य । गुवाके । त्रिका० ।
 कृटाभा स्त्री कृटया दीप्त्या भाति भा०-क । विद्युति
 हारा० ।

कृत्त पु० कृद्-णिच् ष्टुन् हुस्वः अर्द्धचि० । कृत्ताकारपत्ने
 (कातारिया) ष्टुपभेदे रत्नमाला । अतपत्ने न० ।
 मेदि० । ३अतिच्छलायां (सुल्या) वृक्षे स्त्री । ४भूतये
 राजनि० । तत्र आतपत्तशब्दे ६३६८ उष्णधारण-
 शब्दे १३००८ च विवृतिः । “रथाश्च हस्तिनं कृत्तं
 धनं धान्यं पशून् स्त्रियः” । “व्यभङ्गमञ्जनशुद्ध्या
 रूपानच्छत्रधारणम्” मनुः । शशिप्रभं कृत्तमुभे च
 चामरे” रघुः । ५आवरणभावे च । कृत्तं गुरो वैशु-
 ण्याच्छादनं शीलं यस्य कृत्ता० ण । कात्त शिष्ये ।
 कृत्तक पु० कृत्तमिव कायति कै-क । (राङ्गाकुलेखाडः)
 १उक्ते, २मत्स्यरङ्गे पत्तिष्णि च रत्नमाला । स्वार्थे क
 ३कृत्ते न० । ४रेचरगृहभेदे शब्दार्थचि० ।
 कृत्तगुच्छ पु० कृत्तमिव गुच्छोऽस्य । गुग्गुलुवृक्षे राजनि० ।
 कृत्तध(धा)र पु० कृत्तं धर्गति धारयति वा अच् अण् वा ।
 कायाकरणाय नियुक्ते टासुभेदे तत्र अणन्तस्य “अणि-
 नियुक्ते” पा० पूर्वपठमाद्युदात्तम् ।
 कृत्तपत्त पु० कृत्तमिव पत्तमस्य । १स्यलपत्ते, रत्नमाला
 २भूर्जपत्तवृक्षे च त्रिका० ।
 कृत्तपुष्प(क)पु० कृत्तमिव पुष्पमस्य वा कप् । तिलकवृक्षे
 शब्दार्थचि० । [स्वातन्त्र्ये च मेदि० ।
 कृत्तभङ्ग पु० कृत्तस्य भङ्गो यत्र । १चपनाशे २वैधव्ये ३य-
 कृत्ता स्त्री कृद्-त्वण् टाप । (मौरि)उक्ते मेदि० । अतिच्छले
 (सुल्पा) ३कस्तुस्वुरौ (धनिया) ४शिलीमुषे च मेदि० ।
 ५मञ्जिष्ठायां राजनि० ।
 कृत्ताक न० कृत्ता अति कृत्तेव कयति कै-क । १शिलीमुषे
 “कृत्ताकं विड्वराङ्गवेति” मनुः । “पलागडुं विड्व-
 वराङ्गद्व कृत्ताकं यामकृत्तुटम्” याज्ञ० । २जाल-
 ववुरकले पु० राजनि० गौरा० डीष् । ३राज्ञायां स्त्री
 अमरः ।
 कृत्तातिच्छत्त पु० कृत्तमतिक्रम्य कृत्तमावरणसक्तस्य
 अच् । कृत्ताकारे जलोद्भवे सुगन्धिद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० ।
 कृत्तादि पु० “कृत्तादिभ्योणः” पा० शीलार्थे णप्रत्ययनि-
 मित्ते पा० ग० सू० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा
 कृत्त शिवा प्ररोह स्या बुभुक्षा चुरा तितित्वा उप-
 स्थान कपि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अमृत विशिखा
 विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडश विद्या चुक्षा मन्त्र”
 कात्तः चौर इत्यादि राजनि० ।
 कृत्ताधान्य न० कृत्ता धान्यमिव । कुस्तुस्वुरौ धन्याके

कृत्तिका स्त्री कृत्तं तदाकारं पृष्णं वाऽख्यस्य षम् ।
 १ शिलीमुखे खेदजे शाकभेदे चारा० तस्या उत्पत्ति-
 स्थानादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 'उक्तं संखेदजं शाकं भूमिच्छतं शिलीमुखम् । क्षिति
 शोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत् । सर्वे संखेदजाः
 शाकादोषलाः पिच्छलाश्च ते । गुरवश्चर्द्धतीसारज्वर-
 क्षेष्णामयप्रदाः । श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवृशोमयसम्भवाः ।
 नातिदोषकरास्तु श्रेयास्तु व्योविगर्हिताः' । २ कृत्त-
 विशष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे यक् । कान्तिक्य
 कृत्तयुक्तत्वे न०

कृत्तिन् त्रि० कृत्तमख्यस्य । १ आतपत्रयुक्ते । "कृत्तिणो
 गच्छन्ति" शा० द० । "वर्षांतमे च कृत्ती दण्डी रात्र्य
 टवीषु च" भावप्र० "मौञ्जी यज्ञोपवीती च कृत्ती
 टण्डाजिनी तथा" (शामनः) हरिवं० २६२ अ० ।
 २ नापिते पु० शब्दरत्ना० [वि० कौ०

कृत्वर पु० कृद-वरच् नि० दस्य तः । १ गृहे २ कुञ्जे च
 कृद् संवृतौ कृद-सु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचिच्छदत् त
 कृद् संवृतौ वा चु० पक्षे भ्या० उभ० सक० सेट् । कृद-
 यति ते कृदति ते अचिच्छदत् त अष्कादीत्-अच्छदीत्
 अच्छदित् । कृत्तने बलाधाने जीवने चायं भित् ।
 कृदयति ते इति भेदः । कृत्तः-कृदितः । घे ह्रस्वः कृदः ।
 "अग्निमन्त्रकृदायसि" अथ० ६, १, १४, "कृत्तं कृद-
 घेदाच्छेन" काल्या० श्रौ० ४, ६, १, "कृदयत्त्रिषु जालेन"
 भा० आ० १२२ अ० । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदपसर्ग-
 द्योत्यर्थयुक्तसंवरणे "आच्छाद्य चार्द्धयित्वा च" मनुः ।

कृद् संवृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् पाणि० । कृन्द-
 यति ते अचिच्छदत् त । कृन्दः ।

कृद् पु० कृद-पुंसि संज्ञायां घः ह्रस्वः । १ वृक्षादिपत्रे
 २ खगपत्रे अमरः ३ श्यम्बपत्रे वृक्षे ४ तमालवृक्षे च मेदि०
 "कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम्" (नलिनोम्)
 भा० स० ४६ अ० । "नित्यपुष्पफलास्तत्र प्रादपाः हरि-
 तच्छदाः" भा० व० ८६ अ०

कृदन न० कृद-ल्युट् । १ पत्ने, २ पक्षे मेदिनिः (तेजपात)
 शक्चे राजनि० । भावे ल्युट् । ४ पिधाने न० । "विम-
 लस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनानि" हरिवं० २१६ अ० ।
 "विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः" भा० व०
 १५८ अ० ।

कृदपत्र पु० कृदार्थे पत्रमस्य । भूर्जपत्रे रत्नमात्रा ।

कृदि स्त्री कृद-क्ति । कृदिषि पठणे (चात्रे) अमरः "कृदिः
 स्त्रियाम्" पा० उक्तेरिदन्तास्य ।

कृदिस् न० कृद-इषि । पठणे सान्तं क्लीवं रायसुकुटः ।
 "इन्द्रस्य कृदिरसि" यजु० ४, २८, २ गृहे निषद्युः

कृद्वतापस पु० कृद्वना कृवेन तापसः । लोकरतार-
 णार्थं तापसताख्यापनाय तापसलिङ्गधारिणि तत्कर्मा-
 ननुषायिनि वैडालयुतिके शब्दार्थचि०

कृद्वन् न० कृदयते स्वरूपमनेन कृद-मनिन् । १ कपटे २ कले ।
 ३ स्वरूपाच्छादने मेदि० । "जगाद् वदनच्छदपद्मपर्यन्त
 पातिना" भाषः । "कृद्वना चरितं च तत्" मनुः
 "शर्काश्च यवनांश्चैव अजयच्छदपूर्वकम्" भा० स० २६ अ०

कृद्विका स्त्री कृद्व अख्यस्याः व्रीह्या० इनि सञ्ज्ञायां कन् ।
 युडूच्यां राजनि० ।

कृद्विन् त्रि० कृद्व अख्यर्थे व्रीह्या० इनि । कृद्वयुक्ते "ब्राह्म-
 णच्छदिने देवलोके गन्ता परां गतिम्" भा० व० २६६ अ० ।
 "वाङ्मकृद्विन्नं नलम्" ७७ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

कृन्द पु० कृदि-संवरणे धातोरनेकार्थत्वात् इह इच्छायाम्
 अच् । १ अभिलाषे, २ वशतायाम्, "सच्छन्दोच्छदकच्छ-
 कुहरच्छातेतराच्छुच्छटा" काव्यप० । ३ विषभेदे च अमरः
 ४ विषे शब्दच० । ५ रहसि त्रि० अमरटीका । "कृन्दा-
 सुवृत्तदुःसाधाः सुहृदोविमनीहताः" भाषः । "वर-
 दानात् पितः कामं कृन्दस्युरसि प्रभो !" भा० शा०
 ५० अ० ।

कृन्दक त्रि० कृन्दयति संवृणोति रक्षति कृदि-एवुन् ।
 १ रक्षके २ वासुदेवे पु० । "वासुदेव ! सर्वच्छन्दक ! हरि-
 हय ! हरिमेध ! सहायच" । भा० शा० १२४ अ० नारद-
 क्षतनारायणस्तवे ।

कृन्दपस्य पु० कृन्दांसि वेदविहितकर्माणि पस्यानीय यस्य ।
 मायामये संसारे । "कृन्दांसि यस्य पस्यानि यस्तं वेद स
 वेदयित्" गोता कृन्दांसि कृदनात् तत्त्ववस्तुभावरणात्
 संसारवन्धनादीनि कर्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि
 पस्यानीय यस्य यथा वृक्षस्य कृदनार्थानि रक्षणाथानि च
 पस्यानि एवं धर्माधर्मोपाज्जनेन कर्माभिः संसार
 वृक्षोरक्ष्यते इति तस्य तथात्वम् ।

कृन्दक्षिति स्त्री कृत्तं कृन्दसां समूहे । तत्र कृन्दोभेदे
 एकादिशुक्लानाय करणसूत्रं लीला० उक्तं यथा
 "कृन्दक्षित्यादौ करणसूत्रं लोकलयम्" "एकाद्येकोत्त-
 रायङ्गा व्यक्ता भाङ्गाः क्रमस्थितैः । परः पूर्वेषु सङ्ग-

श्रुतस्वरस्वरैरेण च ॥ एकद्वित्रिदिभेदाः स्यु रिरं
साधारणं स्रुतम् । छन्दश्चित्यत्तरे छन्दस्युपयोगोऽस्य
तद्विदाम् ॥ भूभावहनभेदादौ खण्डमेरौ च शिल्पके ।
वैद्यके रसभेदोये तन्नोक्तं विस्तृतेर्भयात् । तत्र छन्दश्चि-
त्युत्तरे किञ्चिदुदाहरणम् । “प्रस्तारे मित् ! गायत्र्याः
स्युः पादे व्यक्तयः कति । एकादिगुरवश्चासु कथ्यतां
तत्पृथक् पृथक् । इह हि षडक्षरगायत्रीचरणः
अतः षडनानां एकाद्येकोत्तराङ्गाणां व्यस्तानां क्रम
स्थानाञ्च न्यासः

६ ५ ४ ३ २ १

१ २ ३ ४ ५ ६

६ १५ २० १५ ६ १ यथोक्तकरणेन लभ्याः

एकगुरुव्यक्तयः । ६ । द्विगुरवः । १५ । त्रिगुरवः । २० ।
चतुर्गुरवः । १५ । पञ्चगुरवः । ६ । षड्गुरवः ।
१ । तथैका सर्वलघुः । १ । एवमासामैक्यं
पादव्यक्तिमितिः । ६४ । एवञ्चतुश्चरणाक्षरसङ्ख्याकान-
ङ्गान् यथोक्तं विन्यस्य एकादिगुरुभेदानानीय
तान् सैकानेकीलक्ष्य जाता गायत्रीष्टव्यक्तिसङ्ख्या ।
१६७७७२१६ । एवमुक्त्याद्युक्तित्पर्यन्तं छन्दसां
व्यक्तिमितिर्ज्ञातव्या” ।

अधिकं प्रस्तावशब्दे मर्कटोजालशब्दे मेरुशब्दे पता-
काशब्दे च दृश्यम् ।

छन्दस् न० छन्दयति अमुन् । १वेदे भावे अमुन् । २स्वैरा-
चारे ३अभिलाषे च भेदि० । ४रूपटे । नियताक्षरवर्ण-
मात्रादिसन्निवेशवशात् ५चतुश्चरणादौ पद्ये । लौकिक
तत्संज्ञाभेदाश्च एतन्नानाकारादौ सलक्षणा उक्तास्ते तु
तत्तच्छब्दे उक्ता वक्तव्याः । वैदिकच्छन्दसि तु सर्वानु-
क्रमिकायां काव्यादनेन दर्शितानि यथा
“अथ छन्दसि गायत्र्युपपङ्क्तिष्णिगदुष्टवृहतीत्रिष्टुप्-
जगत्यतिजगतीशकृत्तिशकृत्पृथ्विष्टव्यतिष्टतयः कति-
प्रकृत्याकतिविक्रितिसंक्रत्यतिक्रत्युत्कृतयः चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुस्तराणि । जनाधिकेनैकेन निचृद्भू-
रिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादप्रणार्धं तु लैप्रसं-
योगैकाक्षरीभावान् व्युहते । आद्ये तु सप्तवर्गे पादवि-
शेषात् संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन् एवोदाहरिष्यामो वि-
राट् रूपा विराट्स्थानाश्च ब्रह्मला अपि त्रिष्टुभ एवेत्यु-
द्देशः । तत्र द्वाकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्वैष्टुभजा-
यता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादाश्च-

र्चः । प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्च
त्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्दशत्को वा षट्पङ्क्तिः । षट्-
सप्तकादशा उष्णिगर्भा । तयः सप्तकाः पाद निचृन्-
मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृद्दृशकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्
सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ
षट्को सप्तकश्चेति ह्युसीयसी । १

द्वितीयसर्षणक् त्रिपदान्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुर
उष्णिङ् मध्यमश्चेत्कृष्ण् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्
न्यङ्गुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तुशिरा मध्ये चेत्त्रि-
पीलिकमध्याद्यपञ्चकस्त्रयोऽष्टका अतुष्टुर्गर्भा । चतुः-
सप्तकोष्णिगेव । २

तृतीयअनुष्टुप् । पञ्चपञ्चकाः षट्कश्चैको महापद-
पङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपी-
लिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैरा-
जत्वयोर्दशैर्नष्टरूपा । दशकास्तयो विराड्कादशका वा । ४
चतुर्थे वृहती तृतीये द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ता-
द्बृहती । द्वितीयश्चेत्त्रिष्टुप्सारिण्यु रोहहती स्तम्भ-
श्रीवी वा । अन्तर्षुष्टुपरिहाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये
दशकौ विष्टारदृहती । त्रिजागतोर्ध्वदृहती । त-
योदशिनोर्मध्ये ऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैका
दशाष्टिनो विषसपदा । चतुर्नवका दृहत्येव । ५

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पदा विराड्-
दशकाः । अयुजौ जागतौ सतोदृहती युजौ चेत्त्रि-
परीताऽऽद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्तर्प्रौ चेदास्तारपङ्क्ति
राद्यन्तर्प्रौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टार
पङ्क्तिः । ६

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा
जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजौ जागतौ
चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्तैष्टुभश्च द्वौ वा वै-
राजौ नवकस्तैष्टुभश्च विराट् स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च
विराड् रूपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती । यतो-
ऽष्टकततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महादृ-
हती । मध्ये जागतश्च द्यवमध्या आद्यौ दशकावष्टका-
स्तयः षड्गुत्तरा विराट् पूर्वा वा । ७

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्तयः स्त्री च द्वौ
महासतोदृहती । अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको
नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः” ।

तत् पतिपादकप्रत्यक्ष वेदाङ्गत्वं यथोक्तं शिञ्जापत्ये

३१।०। "छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौक लोऽथ पठन्ते ज्योतिषामवनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रसुचन्ते । शिखा घ्राणं तु वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" इति ।

छन्दोग्रन्थस्य वेदोपयोगिता ऋग्वेदभाष्ये दर्शिता यथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । "तस्मात् सप्त चतुरन्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूचन्ते" इति ह्यान्नातम् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् वृहतीपङ्क्तिविष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्विंशत्यन्तरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरन्तरैरधिकाराविंशत्यन्तरोष्णिकम् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुप्-वाद्योऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । "गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य दध्यात्, विष्टुब्धीराजन्त्यस्य, जगतीभिर्वैश्वस्येति" । तत्र मगणयगन्त्यादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्त्रेण न सुविज्ञेयः । किञ्च "यो ह वा अविदिताये यच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्ष्मति । गत्तं वा पत्यते । प्र वा मीयते पापीयान् भवति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति" श्रूयते । तस्मात्तावद्देनाय छन्दोग्रन्थ एपयुज्यते ।

हंसामभेदे "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत" श्रुतिः छन्दोगः ।

छन्दोऽधीते "श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते" पा० अथ वा श्रोत्रियश्चादेशः । श्रोत्रिय छन्दोऽध्येतरि पजे अण्मात्रम् । छान्दस तत्रार्थे "श्रोत्रियश्छान्दसौ सौ" अमरः । छन्दसा इच्छया निर्मितम् यत् । छन्दस्य इच्छया निर्मिते त्रि० । छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः यत् कण् वा । छन्दस्य छान्दस वेदव्याख्यानपद्ये । तत्र गायत्र्यादौ छन्दसि "सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं तन्वनि" भा० व० १३४अ० । "गायत्री छन्दसामहम्" गीता । "छन्दोभिरच्छादयन् ददेभिरच्छादयन् तच्छन्दानां छन्दस्त्वम्" छा० उ० । वेदे "छन्दसि बह्वलम्" पा० । "युक्तश्छन्दांस्यधीयत" मनुः "हिरण्यगर्भो भगवान् यएष छन्दसा स्तुतः" हरिविं० २२६अ० । "धासीकङ्क्षिताभाद्याः प्रणवश्छन्दसामिन" रघुः । इच्छायाम् छन्दस्यः । छन्दस इदम् अण् । छान्दस वेदसम्बन्धिनि त्रि० सर्वश्छन्दसि समाह्वसमविषमभेदादज्ञानाय लीला० उक्तं यथा

"समादिदृत्तज्ञानाय करणस्त्वत्तं साह्वीयां । पादात्तरमितगच्छे गुणवर्गफलज्ञये द्विगुणे ॥ समहृत्तानां सङ्ख्या तद्गर्भोवर्गवर्गश्च । खलपदोनौ स्यातामसमानाञ्च विषमाणाम् ॥ उदाहरणम् । समानामर्द्धतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् । हृत्तानां वद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्-छन्दसि द्रुतम् ॥ न्यासः । उत्तरगुणः । २ । गच्छः । ८ । लव्याः समहृत्तानां सङ्ख्याः । २५६ । तथाह्वसमानाम् । ६५२८० । विषमाणाञ्च । ४२६४६०१७६० । "अङ्गुयोयस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दः शास्त्रतत्त्वज्ञाः समहृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्गुसभोयस्य ततीयश्चरणोभवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद्दृत्तं तदह्वसमसुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्य भिन्नं परस्परम् । तदाह्वसविषमं हृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः" ॥

छन्दस्तुभं पु० छन्दसा पक्षेण स्तुभ्नाति सूर्यम् स्तुभ-क्रिप् । गरुडापजेऽरुणे तस्य तत्कथा "पितामह उवाच । एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुसद्यतः । पश्यन्नेव हि लोकान् स भस्मराशोकरिष्यति । तस्य प्रतिविधानञ्च विहितं पूर्वमेव हि । कश्यपस्य सुतोऽधीमानरुणेत्यभि-विश्रुतः । महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरोरवेः । करिष्यति च सारथ्यं तेजसास्य हरिष्यति । लोकानां स्वप्ति चैवं स्यादधीशाञ्च दिवौकसाम् । प्रमतिस्वाच । ततः पितामहाज्ञप्तः सर्वं चक्रो तदाऽरुणः । उदितश्चैव सविताप्यरुणेन समाहृतः" भा० आ० २४अ० ।

छन्दु त्रि० छदि-उण् । उपच्छन्दयितरि । "कृपा छन्दुर्भवति ह्यर्थतः" ऋ० १८५४,४। "छन्दु रूपच्छन्दयिता" भ० । छन्दोग पु० छन्दः सामवेदं गायति गै-क । "सामवेदज्ञे "दलेन भोजयेत् आह्वे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्-गमथाध्वर्थुः छन्दोगन्तु समाप्तिकम्" मनुः । "छन्दो-गैर्विधैः पृथक्" गीता । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

छन्दोदेव पु० ब्राह्मणानां नापितेन जाते मतङ्गनामके चण्डालभेदे तपस्याया इन्द्रतवरेण छन्दोदेवनाजतां प्राप्ते स्त्रीणां पूज्ये देवभेदे तत्कथा भा० आनु० २७अ० । "ब्राह्मणानां वृषभेन त्वं सत्तायां नापितेन ह । जात-स्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत्" ७अ० इत्यु-पक्रमे तेन निर्विद्य तपश्चरन्तं तं प्रति इन्द्रस्य वरदानादि "नूनं देवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितम् । तदर्थं यत्त्वानेवं न लभे विप्रतं विभो ! एवं गते ह प्रमञ्ज । दातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुयाज्ञः किञ्चिदा

सुकृतं मम । वैशम्पायन उवाच । वृणोष्येति तदा प्राह
ततस्तं बलवत्तुहा । चोदितस्तु महेंद्रेण मतङ्गः प्राब्र-
वीदिदम् । यथा कामविहारी स्थां कामरूपी विहङ्गमः ।
बल्लवताविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् । यथा ममा-
क्षया कीर्तिर्भवेत्तपि पुरन्दर ! । कर्तुमर्हसि तद्देव !
शिरसा त्वां प्रसादये । शक्र उवाच । कन्दोदेव इति
ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्तिञ्च तेऽतुला
वत्स ! त्रिषु लोकेषु यास्यति । एवं तस्मै वरं दत्त्वा
वासवोऽन्तरधीयत । प्राणांस्थिता मतङ्गोऽपि संप्राप्तः
स्थानसुखमम्” भा० अशु० २६ अ० ।

कन्दोभाषा स्त्री कन्दसा भाषा । कन्दसा कथने ततोभवे
तद्व्याख्याने अन्वये ऽर्थे ऋगयनादि० अण् । कान्दोभाष
तत्रभवे तद्व्याख्याने अन्वये च । उपाङ्गशास्त्रभेदे
“उपाङ्गानि ष्यणु प्रभो !” इत्युपक्रमे “प्रतिपदमनुपदं
कन्दोभाषासमन्वितम् । मोदांसान्यायतकाश्च उपाङ्गं
परिकीर्त्तितम्” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

कन्दोम पु० त्रिस्थये अहीने यागभेदे “त्र्यहाः पञ्च गगवैद
कन्दोमान्त्वैरुपराकाः” काल्या० श्रौ० २३।२।२। त्र्यहा-
स्त्रिस्तुत्याः पञ्च अहीनाः “द्वितीये त्रिहतोऽतिरात्राः सर्वे
राज्यकासस्य” ६।१०। सू० । “त्रिहतस्त्रिहतसोमयुक्ताः
अतिरात्राः (सर्वे गगादयः) पञ्च राज्यकासस्य क्रतयो
भवन्ति” कर्कः ।

कन्दोमदग्राह पु० दशाक्षराद्ये यागभेदे “कन्दोमदग्राहः
पशुकामस्य” काल्या० श्रौ० । २३।१।२। कन्दोमदग्राह
इति संज्ञा स पशुकामस्य भवति” कर्कः । तत्राहान्याह ।
“पृथावल्बलाञ्जलः रश्कन्दोमाः” ०६ अ० । “चतुर्थे दश-
रात्रे पृथ्वावल्बलादूर्द्ध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्कन्दोमा
भवन्ति तत्र पूर्वे षड्दशान्तरपृथाः पञ्चाहाः ततश्चत्वार-
श्कन्दोमाः ततोदशभोविर्वाजदतिरात्राः” स० व्या० ।

कन्दोमान न० इत० । कन्दसां माने ततो भवे व्याख्याने-
च ऋगयनादि० अण् । कान्दोमान तत्र भवे तद्व्या-
ख्याने च ।

कन्दोविविति स्त्री इत० । कन्दसां गायत्रादीनां ऽसु-
दाये । कन्दसां विचिर्तिर्चयोयत्र । कन्दःशास्त्रे
च । “कन्दोविचिर्तिरित्येवं षडङ्गोवेदश्च्यते” ततः
ऋगयनः० भवे व्याख्याने चार्थे अण् । कान्दोविचित
तद्वये तद्व्याख्याने च ।

कृत्र त्रि० कु० कृद-क्त नि० । ऽयाच्चादिने । २निर्वर्जने

२रहसि न० “कृत्रेऽपि स्पष्टतरेषु यत्र” माघः । पञ्चे-
कादित तत्रार्थे त्रि० ।

कृप गतौ वा चुरा० उभ० पञ्चे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।
कृम्यति ते कृमति अचच्छम्पत् अचक्ष्मीत् । चच्छम्प ।
कृम मञ्चये भ्वा० पर० सक० सेट् । कृमति अचक्ष्मीत् ।
उदित् कृमिता-कान्वा कृानः । कृमण्डः [दिक्पोषः ।
कृमण्ड पु० कृम-अण्डच् । मातापितृविहीने (कौ० उ) उष्णा-
कृद् वमने चुरा० उभ० सक० सेट् । कृद्दयति ते अचच्छर्दत्
त । कृदितिः । कृदिः ।

कृद् न० कृद-भावे अच् । वमने हेम० । क्लीवत्वमभिधानात् ।
कृद् न ग० कृद-भावे ल्युट् । १वमने । हेमच० । “कृदंनं
दध्युदश्चिद्भ्रामय वा तण्डुलान्मुना” सुशु० । कर्त्तरि
ल्यु । २वमनकर्त्तरि त्रि० । ३वमनरुपराक्षसे प० । हेतौ
णिच्-ल्यु । ४निस्वउक्ते पु० हेमच० ५मटनउक्ते भावप० ।
कृद्दीपनिका स्त्री कृदं वमनमापयति आधि-ल्यु स्वार्थे क
अत इत्त्वम् । कर्कशास् राजनि० ।

कृद् स्त्री कृदयति कृदं-हेतौ णिच्-इन् । वमनरोगे
तच्चिरुक्तिनिदानादि च सुशुते उक्तं यथा ।

“अथातश्चर्द्दिप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः । अति-
द्वैरतिद्विग्वैरहृद्यैर्लव्यैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च त-
या ऽसाम्ब्रैश्च भोजनैः । अमात् अवात्ययोद्देगादजीर्णां
कृमिदोषनः । नाथ्यांशापन्नसत्यास्ताथाऽतद्रुतमशतः ।
बीभक्ष्यैर्हेतुमिथान्यैर्दुतसुतुक्तो गितो वनात् । काटय-
न्नाननं वेगैरर्हं यत्तद्भ्रमन्नैः । निरुच्यते कृदिरिति
दोषो वक्तुं प्रधावितः । दोषानुदीरयन् वृक्षानुदानो
व्यानसङ्गतः । उर्द्ध्वं मागच्छति भृशं विरुद्धाकारसेविनाम् ।
हृक्षासोत्ताररोधौ च प्रसेको लवणमनुः । हेषोऽञ्च-
पाने च भृशं वधीनं पूर्वं लक्षणम् । प्रच्छर्द्दयेत् फेनिल-
मत्यमल्यं मूत्रादिं तोऽभ्यर्द्दितपार्थं पृष्ठः । आनः स-
वोषं वज्रगः कशयं जीर्णे ऽधिकं साऽनिलजा यमिस्तु ।
योऽञ्च भृशं वा कटुतिक्तवक्तुः पीतं सरक्तं हरितं
पमेहा । सदाहचोपज्वरवक्तुशोषमूर्च्छां गित्या पित्रनि-
मित्ता सा । यो हृष्टरोमा सधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं
मान्द्रकफानुविद्धम् । अमक्तस्य गौरवसादयुक्तोयमेहधी
सा कफकोपजा स्यात् । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति
यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु । बीभक्षजा दीर्हृद-
जाऽसजा च याऽसात्प्रतोवा कृमिजा च या हि । सा
पञ्चमी तात्र विभावयेत्तु दोषोच्छयेथैव यथोक्तमादौ ।

आभाशयोत्क्रोशमवाच सर्वज्ञाभाङ्गितं लङ्घनमेव तासु । शून्यहृत्कासवृत्तना कर्मजा च विशेषतः । क्षमि-
हृद्गगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता । क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां
शास्त्ररूप्यां मतन्दिकाम् । हृदि प्रसक्तां कुशलो नार-
भेत चिकित्सितम् । वमीषु बद्धदोषासु हृदनं हित-
सुचरते । विरेचनं वा कुर्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ।
संसर्गांशानुपलक्ष्य यथास्वं भेषजाय तान् । लघूनि
परिशुक्लाणि सात्मग्रान्यन्नानि वाऽऽचरेत् । यथास्वञ्च
कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।

“कासः श्वसो ज्वरो हृत्का तृष्णा वैचित्र्यमेव च ।
हृद्दोग्धतमकश्चैव क्षेयास्महृद्देहपद्रवाः” इति माधवकरः ।
वा डीप् । तत्रार्थे “आभाशयोत्क्रोशमवा हि सर्वाच्छ-
र्यामिता लङ्घनमेव तस्मात्” सूनुतः ।

हृदिका स्त्री हृद-एच् खल् । १ उक्तासिकायां । २ गिण्यु-
क्रान्तायासु । धात्वर्थे खल् । ३ वमने । राजनि० ।
स्वार्थे क प्रथो० हृदिकीप्यत् । [च शब्दच०]

हृदिकारिपु स्त्री पु० इत० । १ चुद्रैलायाम् । २ हृदिनाशके
हृदिष्ण पु० हृदिं हलि-हन-टक । १ निम्बभेदे । २ हृदिना-
शके त्रि० रत्नमाला स्त्रियां डीप् ।

हृदिम् स्त्री हृद-भावे इंसि । १ वमने । २ कर्करि इंसि ।
३ वमिरोगे इउद्गारे च । हृद-कर्मणि इंसि । ४ मृत्चे
निघ० “यातं हृदिप्या उत नः परम्याः” ऋ० २।६।११ ।
“हृदिमिति मृत्तनाम तस्य पालकाः” भा० । “अग्निद्वा-
भिपातु मन्ना सख्या हृदिषा” यजु० १२।१६ । “हृदिषा
मृत्तयेण वेददी० । हृद-दोषो इंसि । ४ तेजसि “वायु-
द्वाभिपातु मह्य्रा सख्या हृदिषा” यजु० १४।१२ ।
“हृदिषा तेजोविशेषेण” वेददी० ।

छल न० छल-अच् । १ स्वरूपाच्छादने २ व्याजे श्यथार्थगूहने
३ कूटयुद्धादिना तन्मर्यादायाश्चलने ४ शाल्ये ५ कापद्ये
न्यायमतसिद्धे कार्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वाद्युक्तशब्दस्यार्थान्तर
कल्पनया प्रतिवादिना दत्ते ७ दूषणभेदे तल्लक्षणभेदा-
दिकं गौ० सू० इतौ दर्शितम् । यथा “विवातोऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या छलम् । १ । तत् त्रिविधं वाक्छलं सा
मान्यच्छलस्य उचारच्छलञ्चेति । २ । अविशेषाभिहितेऽर्थे
वक्तुरभाषायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् । ३ । सम्भ-
वतो ऽर्थस्थितिसामान्ययोगादसम्मतार्थकल्पना सामान्य
च्छलम् । ४ । धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसम्भावप्रतिषेध
उपचारच्छलम् । ५ । वाक्छलविशेषाचारच्छलं तदवि-

शेषात् । ६ । न तदर्थान्तरभावात् । ७ । अविशे-
षे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः । ८ । गौ० सू०
“क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति । अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो
विकल्पो विकृद्भः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुप-
पत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्याविषयार्थकल्पनेन
दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं विशेष्ये
विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलव-
त्त्वादित्यत्र नवसङ्घ्रापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानं, प्रमेयं
धर्मत्वादित्यत्र पुण्यार्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम्
वक्तृमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । १ इ०
लक्षितं छलं विभजते । २ । तत्र वाक्छलं लक्षयति ।
यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावा-
दनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलं, लक्ष-
णन्तु शक्त्या एकार्थशाब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य शक्या-
र्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपाला-
दागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्घ्राकाः
कम्बला इति एवं गौर्विषाण्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्ग
श्चेतो धायतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धाय-
तीत्यभिधानमित्यादिकच्छलम् ॥ ३ इ० । सामान्यकथं
लक्षयति । सामान्यविशिष्टसम्भेदार्थमिप्रायेणोक्तस्य
अतिसामान्ययोगादसम्भेदार्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न
इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति
कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पन्नत्वे व्यभिचारात् ॥ ४ इ० । उपचारच्छलं लक्ष-
यति । धर्मशब्दस्यार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्ति-
लक्षणाव्यतररूपस्य शक्तिलक्षणयोरेकतरहत्या प्रयुक्ते
शब्दे तदपरहत्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा
मञ्जाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्जुस्या एव क्रोशन्ति
न तु मञ्जाः एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः । एवम् अहं
नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अशुक्लाद्यत्पन्नत्वं कथं नित्य
इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन
छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च लिङ्गलाक्षणिकप्रयोगाद्वा-
दिनएवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया
प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोविक्रमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमविक्रमानित्यादि-
दूषणेनानुमानादुच्छेदः स्यात् ॥ ५ इ० । प्रसङ्गाच्छलं

परोक्षितुं पूर्वपक्षयति । शब्दस्थायीनरकल्पनाऽविशेषा-
द्वाक्कलमेवोपचारचकलं स्यादिति द्वित्वमेव न तु त्रित्व-
मिति शब्दार्थः ॥ ६६ ॥ समाधत्ते । उपचारचकलस्य
वाक्कलाभेदो न, तयोरर्थात्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्न-
तया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः । पूर्वोक्तभेदकधर्मण
भेदसम्भावेऽपि यत्किञ्चिद्धर्मैणाभेदे सामान्यधर्मैणाभेदस्य
सर्वत्र सम्भवाद्भिभागः कुत्रापि न स्यादिति । ७६ ॥
विपक्षे बाधकसम्भित्याह यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे कि-
ञ्चिद्वाधस्यां कलत्वादिरूपाच्छलस्यैक्यं स्यात् त्वद-
भिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ ८६ ॥ इतिः

“आक्षिप्तकोत्कथसेन्यगजच्छलेन” साधः । “धर्मैण
व्यवहारेण कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्च-
मेन बलेन च” मनः । “भुवनहितच्छलेन यम्” भट्टिः
“अध्यासरोहेव रजसच्छलेन” रघुः । “कलं निरस्य
भूतेन व्यवहारात्तयेन्द्रपः” टाडनं । “भूतं तत्त्वार्थ-
सम्बद्धं प्रमादाभिहितं कलम्” नारदीयैः दप्रमादा-
भिहिते च ऽकलकारिणि त्रि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे
“आवास्यां (सधुकैटभाध्याम्) क्वाद्यते विश्वं रजसा तमसा
तथा । रजस्तमोमयाऽवां यतीनां दुःखनक्षत्रौ । कलकौ
धर्मशीलानां दुस्तरां सर्वदेहिनाम्” हरिवं२०३५ ।
१०नाटकप्रभेदव्योख्यङ्कभेदे न० “वीथ्यानेको भवेदङ्कः”
इत्युपक्रमे “अस्यास्त्रयोदगाङ्गानि निर्दिशन्ति मनी-
षिणः । उदुनात्यकावल्गितेत्यादिना विभज्य सा० द०
लक्षितं यथा “प्रियाभैरप्रिवैशैक्यं विंशोस्य कलना
कलम् “यथा वेणुणां भोमाज्जुनौ” “कत्तौ द्यूत-
च्छलानां जलमयशरयोद्दीपनः सोऽभिसानी
राजा दुःशासनदेयुःरनुजशतसाङ्गराजस्य भित्त्म् ।
क्षणाक्षिप्तरीऽव्यपनयनपटुः पाण्डुवा यस्य दासाः
कास्ते ? दुर्थोवनोऽसौ कथयतु न रूपा द्रुष्टुमभ्या-
गवौ स्तः” ।

कल्लि नामधातुः कल्ल+जतौ-णिच् सङ्ग० सेट् । कल्लयति
“कल्लयति विद्वन्मध्ये अद्भुत वामनः” गीतगो० “दूतं
कल्लयतामस्मि” गीता ।

कल्लन न० कल्ल+कतौ णिच्-भावे ल्युट् । १प्रतारणे
“यथापरं यथायोगं न च स्यात् कल्लनं पुनः” भा०
भी० १५० । युच् । श्वञ्चुनायां स्त्री शब्दार्थचि० ।
“कल्लना कल्लम्” सा०द० ।

कल्लिकं न० नाटकभेदे अलङ्कारशब्दे ३६२५० उक्ते इत्य

काव्यभेदे इत्यम् । “देवि ! शम्भितायाः कतिं चतुष्प-
दीम् कल्लिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति” मालविका० ।

कल्लित कल्ल+नामधा० कर्माणि क्त । १प्रतारिते “कल्लितरामं
नाटकम् । भावे क्त । २प्रतारणे न० ।

कल्ली स्त्री क्त-क्तिप् तां लाति ला-क गौरा०ङीप् । १वल्-
कले (काल) शब्दरत्ना० २कलायाम् ३कलतौ च ।
सेदि० ला-वा० कि । कल्लिरपि तत्त्वार्थे ।

कल्लि (वी) स्त्री क्खति असारं क्खिन्ति तमो वा खो-वि-
किञ्च वा ङीप् । १शोभायां २कान्तौ च अमरः ।
“आपाण्डुरसुखच्छविः” रघुः । “आपाण्डुरीभूतसुख-
च्छवीनाम् कुमा० ।

कल्लि वधे भ्वा० उभ० सक० सेट् । कल्लिते अक्खा(क्ख)पीत्
अक्खपिष्ट । चक्खाप चक्खे । [वि० ।

कल्लि पु० खो-क्तिप् । १पारदे एकाक्षरको० २क्रेदनकर्त्तरि
कल्लिगं पुंस्त्री खो-गन् खनामख्याते पशुभेदे अमरः । जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । २पुरोडाशे न० शब्दार्थचि० ।
कल्लिग्रा दुग्धम् अण् । २कल्लिग्रा दुग्धे न० कल्लिग्रा दु-
ग्धम् । ३कल्लिग्रासम्भित्ति त्रि० स्त्रियां ङीप् । कल्लिग्रा
लक्षणादिकं दृ० सं० दर्शितं यथा

“कल्लिग्राशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।

धन्याः स्याप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्रदन्ता वे ।

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।

अध्वनिभक्षणलोहितवर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ।

स्तनवद्वलस्वते यः कण्ठोऽजानां सण्यः स निश्चेयः ।

एकमण्यः शुभफलकङ्कन्यतमा द्वितिसण्यो ये ।

सुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकण्यदेहाश्च ।

अर्धासिताः सितार्धा धन्याः कपिलाधैक्याश्च ।

विचरति यूथस्ये प्रथमं चास्योऽवगाहते योऽजः ।

स शुभः सितपूर्धा वा सूर्धनि वा टिक्तिका यस्य ।

स प्रथमदण्डशिरा वा तिलपिष्टनिभस्य ताच्छट्क शस्ताः ।

कण्यचरणः सितो वा कण्यो वा श्वेतचरणो यः ।

यः कण्यारुहः श्वेतो मध्ये कण्येन भवति पट्टेन ।

यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्लाघः ।

ऋतशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ।

स भवति शुभकच्छागः श्लोकशायत्व गर्भोक्तः । कुट्टकः

कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा । ते चत्वारः त्रियः एवा

नालक्ष्मीके वसन्ति ते । अथाश्लक्षाः खरसल्लनादाः

प्रदीपपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकतकर्णा द्विपञ्चकाश्च

भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः । वर्यैः प्रशस्तैर्निषिभिश्च
 दुक्ता सुख्दाश्च ये ताम्बविलोचनाश्च । ते पूजिता
 षष्ठसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः अत्रयं च” ।
 वनौ तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिरूपतरौ दर्शितं यथा
 “तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुस्तुतव्यं वनौ । ये कृष्णाः
 शुचयश्चागाः पशवोऽप्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्-
 ष्टव्यान्ते सर्वार्थोपसङ्घे । ये पीता हरिता वापि
 नरजातेरुदीरिताः । ये शुक्लाश्च महानो वा रज्जो
 जातेः शुभप्रदाः । यो सोहादय वाऽज्ञानाङ्गलिमन्ये
 प्रयच्छति । वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं
 भवेदिति” । तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा
 “कागनो वर्करश्चागो वस्तोऽजः केलकः सुभः । अजा
 कागो सुभा चापि हेलिका च गलस्तनी । कागमांसं
 लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषहृत् । नातिशीतमदाहि
 स्यात् स्त्रुधु पीनसनाग्रनम् । परं वलकारं रुच्यं वृंहणं
 व्रीर्यवर्द्धनम् । अजाया व्यप्रसूताया मांसं पीनस-
 नाग्रनम् । शुष्ककासेरुचौ शोषे हितमन्ने च दीपनम् ।
 प्रजावृत्तस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं
 च्वरहरं शोषं हृत्तरं वलटं शृगम् । मांसं निष्कुपि
 तारुडस्य (खानि) कागस्य कफजङ्घु । श्रोतःशुद्धिकरं
 वच्यं मांसदं जातपित्तहृत् । हृद्यं वातनं रुच्यं तथा
 व्याधिसृतस्य च । ऊर्ध्वजलु विकारघ्नं कागलुण्डं रुचि-
 प्रदम् । तद्दुग्धादिगुणास्तत्रोक्ता तथा “कागं कप्रायं
 मधुरं शीतं चाहि पयो लघु । रक्षपित्तातिसारघ्नं
 क्षयकासज्वरापहम् । अजानां लघुकायत्वादानाद्व्य-
 निप्रेवणात् । नात्यल्पानाद् व्याधानात् सर्वव्याध-
 हरं पयः । आजं दध्युत्तनं चाहि लघु दोष
 लयापहम् । शस्यते श्वासकासार्यःक्षयकासेषु दीप-
 नम् । तद् हतगुणा हतशस्त्रे २७६२ पृ० इत्याः ।
 तन्मूलगुणाः “गोजाविमलिषीषः तु स्त्रीणां मूलं
 प्रयस्यते । खरोद्भेभनराघनां पुंसं मूलं हितं
 स्मृतम् ।” “अनादेशे पशुःकागः” ति० त० “नातुस्-
 हारिणकौरभ्रभशाकुनच्छागः पशैः” याज्ञ० । “गुमा-
 सांश्चागमांसेन” अनुः “अनादेशे वन्ये स एव पशुशब्द-
 वाच्यः यथाह कात्या० श्रौ० ६ ३।२०। “कागं मन्त्रास्त्रानात्”
 सू० । “अजं पशुसुपाकरोति पीता यद्यदश्विनौ काग-
 खेत्यादिषु मन्त्रेषु कागस्यान्वानात् तथा “अजीप्रोमाभ्यां
 कागस्य दपायै भेदसोऽह्वन्नीति” यदि च कागो वाग-

साधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगतार्थो भवति
 नान्यथा । पुनः कीदृशम् । “पन्नदम्” सू० । “पन्नदो
 जातदल इति निगमेपूक्तम्” । “अव्यङ्गम्” सू० ।
 विगतमङ्गं चक्रुःकर्णादिकं यस्यासौ व्यङ्गः अनूनाङ्गम्
 शाखान्तरात्” कर्कः “वायव्यं श्वेतमालभेत” श्रुतौ काग
 एवालभ्यः “कागो वा मन्त्रवर्णात्” जै० सू० तथा निर्णयात् ।
 कागगण पु० कथा कादनेन गगयते गण-कर्मणि अच् ।
 कगण+स्वार्थे अण्-वा । करीषाम्नौ त्रिका० ।
 कागभोजिन् पु० कागं भुङ्क्ते भुज-णिनि । शुक्रे राज-
 नि० । शकागमांसमचके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
 कागमय न० काग+मयट् । स्कन्दस्य षष्ठे वक्त्रे “षष्ठं कागमयं
 वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्मि तत् । पृथिवीरोभ्यनारं राजन् !
 नित्यं मातृमणार्चितम् । “परशुान्तु प्रवरं तस्य भीर्षणा-
 मिह शब्दप्रते । शक्तिं येनासृजद्विद्याम् भद्रशास्त्र
 इति सा ह” भा० व० २२७अ०
 कागमुख पु० कागस्य सुलभिय सुखमस्य । शकुमारानु-
 चरभेदे शकुमारे कार्त्तिकेये च तस्य षष्ठशिरसच्छागत-
 ल्याकारत्वात् तथात्वम् “कुमारान्ते विशाखञ्च पितृत्वे
 समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रघुंश्चागसुर-
 सादा” भा० व० २०७अ० ।
 कागमित पु० कागस्य मितम् । देगभेदे तत्र भवः कास्या०
 ठक् जिठ् वा इदित् । कागमितम् तन्ने त्रि० स्त्रियां
 ङिञि ङीप् जिठि टार ।
 कागरथ पु० कागोरथोऽस्य । कागवाहने वक्त्रौ हेमच०
 कागल पु० कागल एव प्रज्ञा० अण् । श्रागे पशुभेदे ।
 कगलस्यार्थिर्गोपापत्वम् अण् । श्वात्वेये ऋषिभेदे आ-
 लेयभिन्ने तु कागलिरित्येव कगलगच्छे वृषणम् । स्वार्थे
 क । तत्कार्यं संज्ञायां कन् । “श्वेतं सुपाकं समदीघडं
 निःशूलतलं कागलकं वदन्ति । गले द्विकण्ठः किल तस्य
 पृष्ठे कण्ठः सुपथप्रो रुचिदोवलप्रदः” राजनि० उक्ते
 षमत्सभेदे
 कागलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते कागमांसपके हतभेदे यथा
 “कागमांसतुलां गृह्य साधयेत्तुलापाम्बासि । पाद-
 श्रेणिय तेनैव हतपस्यं विपाचयेत् । कृदिद्वी च भेदे
 द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली-
 पृथक् कल्कैः पन्नोन्मितैः । सस्यं सिद्धे त्वयतार्थं
 शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करायाः पखान्यष्टौ मधुनः
 हुङ्क्व चिपेत् । पलं पलं पिबेत् प्रातर्दक्षिणं हृदि

दुर्जयम् । क्षतक्षयञ्च काणञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ।
स्वरक्षयसुरोरोमं श्वासं हन्यात् सुदारुणम्” ।
“तोयद्रोणद्वितये मांसं छागलस्य पलशतं पक्त्वा । जल-
मष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद् दतं प्रस्थम् । कल्केन
जीवनीयानां कुड्बेन तु मांससर्पिरिदम् । पित्तानिलं
निहन्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् । श्वास-
कासावुद्यौ यच्छ्वाणं पार्श्वं हृद्गुजां घोराम् । अध्वव्यपाय-
शोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् । छागशकद्रसमवचीरै-
र्दग्धा च साधितं सर्पिः । सत्त्वारं यत्सहरं कास-
श्वासोपशान्तये परमम्” । भैषज्यरत्नावल्यां विशेषो यथा
“आजं चर्मं विनिःसृक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम् । पञ्चमूली-
द्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण दत-
प्रस्थं विपाचयेत् । जीवनीयैः सयत्प्राज्ञैः जीरञ्चैव
शतावरी । छागलाद्यामिदं नाम्ना सर्ववातविकारहृत् ।
अदितिं कर्णशूले च बाधित्यै मूकमिन्मिने । जडगद्गद-
मङ्गूनां खञ्जे गृध्रसङ्गुजयोः । अपतानेऽपतन्त्रे च
सर्पिरेतत् प्रशस्तते । पृथगूर्द्धं तुलां पञ्चमूलदन्दाजमां-
सयोः । निःकाय्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते” ।
“छागमांसतुलां गृह्णा दशमूल्याः पलं शतम् । अश्व-
गन्धपलशतं वाद्यालकशतं तथा । दृताढकं पचेत्तो-
यैश्चतुर्भागावशेषितैः । जीरं स्नेहसमं दद्यात् शता-
वरीं रसं तथा । तान्पत्वात् ददे चैव शनैर्दग्ध्निना
पचेत् । अस्त्रौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिस्मितम् ।
जीवन्ती मधुकं द्राक्षा काकोल्यौ नीलसुतप्लम् । सुक्तं
सचन्दनं राक्ष्णा पर्शुनीद्वयं शारिरे । मेदे द्वे च
तथा कुष्ठं जीवकर्पमक्षौ शटी । दावर्षीं प्रियङ्गुः त्रिफला
नतं तालीशपञ्चकौ । एलापलं वरी नागजातीकुसुम
धान्यकम् । मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैल-
बालुकम् । विडङ्गं जीरकञ्चैव मेघयित्वा विनिः-
सृजेत् । वस्त्रं च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आद्रे वा भाजने शुभे । अस्त्रौ-
षधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यं मतः परम् । देवदेवं नमस्कृत्य
संपूज्य गणनायकम् । दिवेत् पाणितलं तस्य व्याधिं
वीक्ष्यानुपानतः । सर्ववातविकारेषु अपक्षारे विशेषतः ।
उन्मादे पञ्चघाते च खाध्माने कोष्ठनिग्रहे । कर्णरोगे
शिरोरोगे बाधित्यै चापतन्त्रके । मूतःन्मादे च गृध्रस्यां
सोद्वारे चाक्षिपातजे । पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्याया-
साहिते तथा । वातकण्टकहृद्ग्रेणमूलकच्छ्रे सपङ्कले ।

क्रोष्टुशोषे तथा खञ्जे कुड्बे चाध्मानमिन्मिने ।
अपतानेऽन्नरायामे रक्तपित्ते तथोर्द्ध्वने । आनाहे-
ऽर्शोविकारेषु चातुर्थकञ्चरेऽपि च । इनुपहे तथा
शोषे क्षीणे चैवापवाङ्कके । दन्तापतानके भग्ने दाहे
चाक्षेपके तथा । जीर्णञ्चरे विषे कुड्बे शेषस्तम्भे
मदात्यये । आद्यावातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे । हस्त
कम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जङ्घे चमे । क्षीणेन्द्रिये
नटशुके शुक्रनिःसरणे तथा । स्त्रीणां वानास्रपाते च
पटले चाक्षिखन्दने । एकाङ्गखन्दने चैव सर्वाङ्गखन्दने
तथा । नागादिजनिने वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे । ये वातप्रभवा
रोगा ये च पित्तसङ्गुवाः । शिरोमध्यगता ये च
जङ्घापादादिसंस्थिताः । मादृश्यामिममूतय शिशुयुञ्ज
विशुष्पति । प्रक्षीणवल्गमांसच न वल्गमनक्षमः ।
दृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रसक्तिरिवाहुरान् । निहन्ति
सकलान् रोगान् दतं परमदुर्लभम् । रसायनं वज्र-
बलप्रदञ्च वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् । दन्ता-
वलेन्द्रेण समानतेजा दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ।
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं न याति उष्णं सरसः
समाङ्गः । अप्रतिष्ठी पुत्रशतं करोति शतायुषं
कामसमं बलिष्ठम् । महत् दतं नाम तु छागलाद्यां
विनिर्मितं वातनिःसृदनञ्च । शिवं शुभं रोगभयाप-
हञ्च चकार हारोतसुनिर्विशिष्टः । शृगालवर्हिणः
पाके पुमांसं तत्र दापयेत् । मयूरी जम्बुकी च्छागी
वीर्यं हीनाः स्वभावतः । भाषितं काशिराजेन छाग-
मेव नपुंसकम्” ।

[काव्यप्र० ।

छागवाहन पु० छागोवाहनमस्य । वज्रौ त्रिका० । [च्छटा]
छात ति० लो-त्त । शिञ्जे २ दुर्वले अमरः । “छातेतराश्व-
छात्र पु० छात्रं गुरोर्पैगुण्यवरणं शीलमस्य छात्रा० ण ।
श्रुन्तेवासिनि शिष्ये २ मधुभेदे न “वरटाः कपिलाः
पीताः प्रायोहिंसयतोवने । कुर्वन्ति छात्राकारं तु
तज्जं छात्रं मधु श्रुतम् । छात्रं कपिलपीतं स्यात्
पिच्छिलं शीतलं गुरु । स्वादुपाकं क्षमिन्नं च रक्त-
पित्तप्रनेहजित् । अमृत्पुंसो हविषहृत् तपश्चञ्च गुणा-
पिकम्” भावप्र० । [अल्पज्ञे सन्दे शिष्ये चारा० ।
छात्रगण्ड पु० छात्रो गण्ड इव । पदास्य पादमात्रवेत्तारि
छात्रदर्शनं न० छात्रं मधुभेदे इव दृश्यते दृश-कर्माणि

ल्युट् । इमधुतत्यास्वादे हैयङ्गवीने शब्दच० । इत०
२शिषप्रस्य दर्शने च ।

कात्त्रयं सक पु० कात्रो व्यंसकः मय० परनि० । मन्दिशिष्ये
कात्त्रि स्त्री चु० क्द-क्तिन् । कादने । कर्त्तरि क्तिच् । २कादके
अस्य शाखाशब्दे परे “कात्त्रादयः शालायाम्” पा० ।
आद्युदात्तता । कात्त्रिशाला “यदापि शालान्
भूतपुरुषे नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि “तत्पुरुषे शालायां
नपुंसके” पा० इत्येतस्मान् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः
कात्त्रिशालम्” सि० कौ०

कात्त्रादि पु० “कात्त्रादयः शालायाम्” पा० शालान्
तत्पुरुषे आद्युदात्ततानिभिच्चे शब्दगणे स च गण
कात्त्रि पेबि भाण्डु व्याडि आस्त्रिण्डु आटि गोमि”
कात्त्रिशाला कात्त्रिशालम् ।

काद् न० क्द-इति चु० क्द-अच् । पठने (कात्) चान ।
इतिख्याते पदार्थे जटाधरः ।

कादन पु० चु०-क्द-ल्यु । इनीलास्त्वानष्टचे । भावे ल्युट् ।
२कादने । “कादनार्थं प्रकीर्णं कटैश्च नृणसङ्गतैः”
हरिवं० ६६अ० । करणे ल्युट् । ३पत्वे न० राजनि० ।
“कादने वक्रदारुणि” अमरनिर्देशात् कर्त्तरि ल्यु ।
४कादके त्रि० । “फणामृतां कादनमेकमेकसाम्” भाषः ।

कादित त्रि० क्द-क्त “वादान्तत्यादिना पक्षे णिणो-
भावः । आच्चारिते क्त्वे । [ढक् । टणे ।

कादिषेय न० क्द-इति हितम् “क्द-इति धिवलेढक्” पा० ।
कादिक त्रि० क्दना चरति व्यवहरति ढक् । इकापटिके
कपटव्यवहारिणि “धर्मध्वजी सदा लुब्धकादिको
लोकदम्भकः” मनुः ।

कान्द उ० ऋषिभेदे

कान्दस पु० कन्दोऽधीते वेत्ति वा पक्षे अण् । वेदाध्येतरि
इत्योत्रिये अमरः । कन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः तत्र भवो
वा अण् । २वेदव्याख्याने ग्रन्थे श्वेदभवे च त्रि० । तस्ये-
दम् अण् । ३वेदसम्बन्धिनि त्रि० क्तियां सर्वत्र ङीप् ।
“कान्दसोभिरुदारभिः श्रुतिभिः (कथैः) समलङ्कृतः
(वराहः)” हरिवं० २२३अ० । कान्दसः प्रयोगः ।
तनो मनोज्ञा० भावे बुञ् । कान्दशिका कान्दसभावे स्त्री ।

कान्दोग्य न० कन्दोगानां धर्म आन्नायः समूहो वा
“चरणेभ्यो धर्म इत् पा० कन्दोगोकथेभ्योऽण्” पा० अण् ।
कन्दोगानामाङ्गायभेदे उपनिषद्भ्ये । उपनिषद्व्यव-
१२२२ष्ट० इहाम् । तेषां २धर्मो इसमूहे च ।

कान्दोमिक त्रि० कन्दोमस्येदम् ढक् । यत्रभेदसम्बन्धिनि
इत्युक्ते २अहनि च “कान्दोमिकं सूक्तम्” निरु० ७।२१।
“अहनी कान्दोमिके” २२।६।२३ कात्या० श्रौ०कर्मः

काया स्त्री को-ण । इयातपाभावे २प्रतिविम्बे इत्यर्थे पत्नी-
भेदे संज्ञाप्रतिज्ञतौ इकान्तौ च अमरः ५पाञ्चने
इत्युक्ते ७पङ्क्तौ मेदि० । क्तात्यायन्यां शब्दरत्ना० ।
६तमसि हेमच० । तत्र अनातपे “कायामिषे साधु-
गतं निषेव्यं कुमा० । “कायामच्छासृच्छ्रुति सलि-
लस्य” भाषः “कायेव तस्यालगतिस्य पञ्चात्” नैष० ।
“स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम् । कान्तेन प्रतिपद-
वारितातपायाः । स क्तादपरविलासिनीसमूहाच्छा-
यासीदधिकतरा तदा परस्याः” भाषः ।

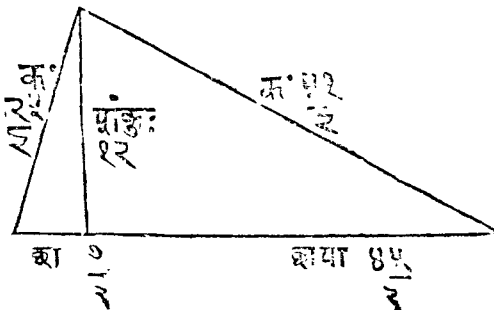
“गुहां प्रविष्टौ मुक्तस्य लोके कायातपौ ब्रह्म
विदो वदन्ति” श्रुतिः संज्ञाप्रतिज्ञतिकायाकथा हरि-
वं० ६अ० । “स वै विवस्वतः पूर्वं आद्भदेवः प्रजापतिः ।
यमश्च यमुना चैव यमजौ संवभूवतः । श्यामवर्षं च
तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः । असहन्ती तु स्तां कायां
सवर्णां निर्भमे ततः । मायामयी तु सा संज्ञा तस्या-
म्कायासन्धित्यता । प्राञ्जलिः प्रथता भूत्वा काया संज्ञां
नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथयस्व युचि-
क्षिते ! । स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्षिणि ! ।
संज्ञोयाच अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः ।
त्वयेह भवने महं वस्तव्यं निर्विकारया ।

इमौ च बालकौ महं कन्या चैयं सुमध्यमा । संभा-
व्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । कायोवाच ।
आ कचमहृषाहेवि ! आ शपाञ्चैव कर्हिचित् । आख्या-
स्यामि सतं तभ्यं गच्छ देवि ! यथासुखम् । वैशम्पायन
उवाच । समोदिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तथा च सा ।
त्वष्टुः समीपमगमद्द्वीडितेव तपस्विनी । पितुः समीपगा
सा तु पित्रा निर्भक्षिता तदा । भर्तुः समीपं गच्छेति
नियुक्ता च पुनः पुनः । अगच्छद्दुःखा भूत्वाऽऽच्छाद्या रूप
मनिन्दिता । कुहनघोतरान् गत्वा तृणान्यथ चचार ह ।
द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदि-
त्यो जनयामास पुत्रिमात्मसमं तदा । पूर्वजस्य मनो-
स्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवच्चान्ना सावर्ण्यं
इति चोच्यते । द्वितीयोयः सुतस्तस्याः ४ विज्ञेयः शनै-
श्वरः । सततं पार्थिवी तात ! स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ।
चकाराभ्यधिकं स्त्री चैव तथा पूर्वजेषु वै । मनुस्तस्याप्य-

मन्तु यमस्तस्या न चक्षमे ।० तां स रोषाञ्च बाल्याञ्च भाविनोऽर्घस्य गौरवात् । पदा सन्तर्जयामास छायां धैवस्वतो यमः । तं शशाप ततः क्रोधात् सावर्णजननी न्यपः । चरगः पततामेघ तवेति श्शदुखिता” ।

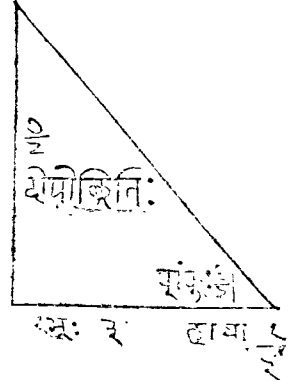
छाया च तमोरूपद्रव्यान्तरमिति भीमांसकाः । तेन “त्वंदूररूपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिवा-वसानच्छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः” शकु० । छाया-गतरुक्ता सङ्गच्छते” नैयायिकास्तु तेजःसामान्या भाव एव तमस्छायादिकमङ्गीचक्षुः तत्र गत्यादिक-मौपचारिकम्” “अत्र च तेजःसामान्याभावप्रयोजकस्य छायासम्बन्धत्वम् यथा वृक्षस्यातपसम्बन्धप्रतिरोधात् छायासम्बन्धित्वं तथा च वृक्षप्रयुक्तातपाभावः” इति बोधः “छाया वाच्ये” पा० । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थवाच्ये” इज्जणां छाया इच्छुच्छायम् सि० कौ० । कस्य वाङ्मयमित्यप्रज्ञायां छायायानिमि-त्तभूतावरकद्रव्याणामेव वाङ्मयमर्थात्प्रिप्तं तच्च पथी तत्पुरुषे पूर्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्वपदार्थत्व्युक्तम् । “इच्छुच्छायानिप्रादित्य” इत्यत्र आङ्गप्रपेः” सि० कौ० । “आवरकद्रव्यस्यै कत्वे तु “विभाषा सेनापुराच्छायेत्यादि” पा० वा क्लीबत्वन् कुञ्जछाया कुञ्जच्छायाः ।

आतपाभावश्च तेजःसामान्यप्रभासञ्चारभावः तेन प्रदीप प्रभावरूपपदार्थस्य प्रभातिरोधसम्बन्धित्वात् शङ्कुछाया नरच्छाया इत्यादि । दीपादिच्छायाभागज्ञानार्थे व्यव-हारः छायाव्यवहारः तत्र करणस्वरत्वं लीला० उक्तं यथा । “अथ छायाव्यवहारे करणस्वरत्वं वृत्तम् । छायायोः कस्य योरन्तरे ये तयोर्गविल्लेप्रभक्ता रसाद्रीषवः । सैक-लञ्जेः पटन्नन्तु कर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दृष्टेस्तः प्रभे । उदाहरणम् । नन्दचन्द्रैरितं छायायोरन्तरं कस्य यो-रन्तरं विद्यतुत्यं ययोः । ते प्रभे वक्ति योयुक्तिमान् वेत्तुमी अक्तमव्यक्तदुक्तं हि मन्वोऽखिलम् । न्यासः

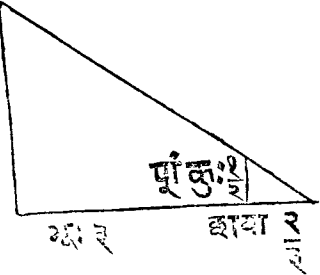
छायान्तरं । १६ । कर्णान्तरम् । १२ । अनयोर्वर्गा-न्तरेण । १६२ । भक्ता रसाद्रीषवः । १५७६ । लब्धं ३। सैक-स्यात् । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरं । १३ गुणितं । २६ । द्वित्यं । २३ । भान्तरेण । १६ । जनयुतं । ७। ४५ । तदङ्गे लब्धे छाये ७/२। ४५/२ तत्त्वत्योर्योगपद-नित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२। ५१/२ । छायान्तरे करणस्वरत्वं वृत्ताङ्गम् । शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तर-मन्च्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्चप्रभक्तः ।

उदाहरणम् । शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता दीपोच्छ्रितः साङ्गैकरवया चेत् । शङ्कुस्तटा काङ्कुलसंस्मृतस्य तत्र प्रभा स्यात्कियती वदाशु । न्यासः

शङ्कुः १/२ प्रदीपशङ्कुतलान्तरं ३ अनयोर्वर्गतः ३/२ विनरदीपशिखौच्चप्रेन । २ । भक्तोलञ्जानि छायाङ्कुलानि । १२ । अथ दीपोच्छ्रितानयनाय करणस्वरत्वं वृत्ताङ्गम् । छायाहृते तु नरदीपतलान्तरत्रे शङ्कु भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्चम् ।

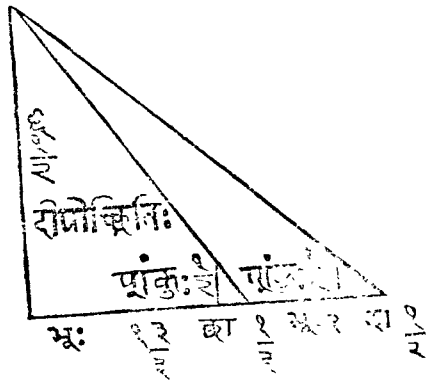
उदाहरणम् । प्रदीपशङ्कुनरभूस्त्रिहस्ता छायाङ्कुलैः षोडशभिः ससा चेत् । दीपोच्छ्रितः स्यात्कियती वदाशु प्रदीपशङ्कुनरस्यतां मे । न्यासः

शङ्कुः । १२ । छायाङ्कुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तर

हस्ताः । २ । लब्धं दीपकौञ्चप्रं हस्ताः ११/४ । प्रदीप
शङ्कुनरभूमानानयनाय करणस्तम्बं वृत्तार्द्धम् । विशङ्कु
दीपोच्छ्रयसङ्कुणा भा शङ्कुङ्कुता दीपनरानरं स्यात् ।
उदाहरणम् । पूर्वोक्तएव दीपोच्छ्रायः ११/४ शङ्कु
ङ्कुलानि । १२ । काया । १७ । लब्धाः शङ्कुपदीपा
नरहस्ताः । १ ।

कायाप्रदीपानरदीपौञ्चानयनाय करणस्तम्बं सार्द्ध-
वृत्तम् । कायापयोरनरसङ्कुणा भा कायाप्रमाणानर
हृद्भवेद्भूः । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते
दीपशिखौञ्चनेवम् । त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं
स्वभेदेर्हरिखेव विभक्तम् । उदाहरणम् । शङ्कोर्भाक्-
मिताङ्कुलस्य तुमते ! दृष्टा किंवाटाङ्कुजा कायाप्राभि-
सुखे करहयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः । तस्यैवार्कमिता-
ङ्कुला यदि तदा काया प्रदीपानरं दीपौञ्चप्रं कियद्दद
व्यवहृतिं कायाभिधां वेत्ति चेत् । न्यासः

अथ कायापयोरनरमङ्कुलात्मकं । ५२ । काये च । ८ ।
१२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता
। ४१६ । कायाप्रमाणानरेण । ४ । भक्ता लब्धं भू-
मानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायापदीपतलयोरनरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयच्छायापमानं । १५६ । भूशङ्कुघातः प्रभया
विभक्तइति जातसुभयतोऽपि दीपौञ्चप्रं सममेव हस्ताः
६/१/२ एवमित्यत्र कायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनयाऽऽ
नयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातोद्वितीयच्छाया ।
। १२ । यावताधिकं तावता कायावयवेन यदि काया-
पानरतल्या भूङ्गयते तदा कायया किमिति एवं पृथक्
पृथक् कायाप्रदीपतलानरप्रमाणं लभ्यते । ततोद्वितीयं
त्रैराशिकं यदि कायातल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतल्ये
भुजे किमिति लब्धं दीपकौञ्चप्रसुभयतोऽपि तल्यमेव ।
एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धम् ।

“भवेत्सैव (मेघविस्फूर्जितैव) छाया तयुगमयुता स्याद्-
द्वादशान्ते यदा” इत्युक्ते जनविंशत्यक्षरपादके १०
कन्दोभेदे च ।

शङ्कुकाया हि दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्ना-
धिकारे सूर्यसिद्धान्तरङ्गनाथाभ्याम् । तत्र च त्रयाणां
दिग्देशकालानां प्रश्नाः त्रिप्रश्नाः तेषामधिकार इति
त्रिप्रश्नशब्दार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

“शिलातलेऽस्वु संशुद्धे वज्रलेपेऽपिवा समे । तत्र शङ्कु-
ङ्कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापये-
च्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्कुलम् । तच्छायापं सूर्येदृश्यत्र
वृत्ते पूर्वापरार्धयोः । तत्र विन्दुं विधायोभी वृत्ते
पूर्वापरार्धयोः । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षि-
णोत्तरा । यास्योत्तरादिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ।

दिङ्मध्यमत्प्रायः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि” । सू० सि०

“तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममस्वु संशुद्धे जलवत्समो-
क्ते शिलाप्रदेशे । अपि वाय वा तद्भावेऽन्यत्र वज्रलेपे

चत्वारदौ घुण्टनादिना समस्थाने कृते शङ्कुङ्कुलैः

शङ्कु स्याङ्कुलविभागमानमृत्हीतैरभीष्टसङ्ख्याकाङ्कुलैर्व्यासा-

र्धरूपेन वृत्तमवक्रमालिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्दृष्टपरिधिरेखा

तल्या यथा स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य

केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्कुत्राकाङ्कुलानि तन्त्यानि

यस्मिंस्तं द्वादशविभागोद्धृतमित्यर्थः । शङ्कुं समतल-

मस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्धयो-

र्दिनस्य प्रथमत्रितीयभागयोस्तच्छायापं स्थापितशङ्को-

च्छायान्प्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे सूर्येत् ।

दिनस्य प्रथमविभागेऽनुद्युष्यं कायाह्वासाद्गृत्ते यत्र प्रवि-

शति, दिनस्यापरार्धं कायातुच्छदृष्टेर्दृक्ते यत्र निर्ग-

च्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोर्द्वौ द्वौ विन्दुं

पूर्वापरसज्जौ क्रमेषु कृते परिधिरेखायां कृत्वा

तन्मध्ये पूर्वापरविन्द्वनरमध्ये तिमिना मत्प्रायेण रेखा

कार्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्प्रायसु विन्-

नरात्सुखमितेन व्यासार्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्त-

द्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभाग-

भ्यामन्तर्गतं मत्प्राकारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो

सुखं बाह्यवृत्तभागसम्भारजनेन, अपरसंयोगस्तु सुख-

अनन्तरं पूर्ववत् मत्प्रश्नं सम्पार्जनीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानान्निष्काशः इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्ध्वस्थाने तिभिना दक्षिणोत्तररेखाभिनेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्थानेत्वर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या । तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखायं पूर्वा, पश्चिमविन्दोरासन्नं रेखायं पश्चिमेति मत्प्रश्नसम्पार्जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानादुदिकसाधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तसंज्ञित्वेत् तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लम्बा तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्थ दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणैवार्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वोदिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्था अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना लघवस्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्त संयोगौ पूर्वापरविभागस्यौ पूर्वापरदिशे तत्र पूर्वापरविभागज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं कुत्र लम्बमिति ज्ञानं तु विषुववृत्तक्रान्तिवृत्तसम्प्राप्तस्य सूर्यस्योदयास्तस्य लक्षणानेन विषुववृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसम्प्राप्तयोः सम्बन्धत्वात् । अथान्यस्मिन् दिने सूर्योदयास्तावशांशान्तरेण यास्योत्तरे भवति इति सूर्योदयास्तावशांशान्तरेणोत्तरयास्ये पूर्वापरस्थानं भवतीति क्षितिजस्य महत्त्वाद्दूरत्वाच्च तद्दानेन पूर्वापरज्ञानमशक्यमतस्तत्सूत्रेण स्वाभीष्टप्रदेशे तज्ज्ञानार्थमभीष्टमस्यले क्षितिजलङ्कारं वृत्तं कृतम् । तत्रापि सूर्योदयास्तसनसूत्रेण स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वात् कायायं शङ्कुः स्थायः । तथापि सूर्योदये कायानन्त्याद्दुत्तरिधौ तदप्रसर्गाभावः । परन्तु यथा यथा सूर्ये जङ्घं भवति तथा तथा कायाहासाद्यत्र काया वृत्तपरिधौ यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यक्तोऽर्धज्याकारेण देयस्तदुत्क्रमज्जा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पश्चिमा । कायाप्रस्य पूर्वापरसूत्राङ्गुजान्तरेण यास्योत्तरपतनात् सूर्योपरदिशि कायापतनाच्च । एवं दिनापराधे सूर्यो यथा यथाधः सञ्चरति तथा तथा कायावृत्तेः शङ्कुकायावृत्तपरिधौ यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यक्तो-

ऽर्धज्याकारेण तत्स्थाने देयस्तदुत्क्रमज्जा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पूर्वा । तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रम् । इदं शङ्कुरपलक्षणात्वेन ज्ञानं तथा कायोपलक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरसूत्रज्ञानम् । तथा हि । यत्र कायायं विशति तत्रापरा, कायायं यतो निर्गच्छति तत्र पूर्वा । तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरेककालत्वासम्भवाद्युत्कालिकः प्रवेशकाले कायायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमनस्य पूर्वत्वासम्भवः । एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य पश्चिमत्वासम्भवः । एककालिकसिद्धार्थसमयोरेकतरं चिह्नं चाख्यं तत्कालिकभुजयोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भुजान्तराङ्गुलैरखनदिशि चाख्यम् । पश्चिमचिह्नं वा व्यस्तायनदिशि चाख्यम् । तत्सूत्रं सूत्रमध्यदेशस्य पूर्वापरसूत्रम् । एतन्मध्ये स्थापितशङ्कोकायायप्रवेशनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोत्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरसूत्रेणामिज्ञत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “तत्कालाः पमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णमित्या हतात् लम्बज्याप्रमिताङ्गुलैरखनदिश्येन्द्रो स्फुटा चान्तिता” इति । तदेतद्भवता लोकातुकमया स्वल्पान्तरत्वादेकतरविन्दुचाननं नोक्तं सुखार्थं किञ्चित्स्वभावेव निर्गमप्रवेशविन्दुपूर्वापराभिधावुक्तौ । एवञ्चाभीष्टस्थानं प्रवेशनिर्गमसूत्रमध्ये यथा भवति तथाज्ञेन प्रकारेण मण्डलकेन्द्रशङ्कुस्थापनादिनाऽभीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिशे साध्ये इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाविन्दुद्वयोत्पन्नमध्यमत्प्ररेखैवेति । यास्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्द्वि-लम्बमत्प्ररेनेति यास्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् । ननु पूर्वापरविन्दुभ्यां मत्प्ररेण या दक्षिणोत्तररेखा तदपराभ्यां मत्प्ररेण रेखा पूर्वापरविन्दुसूत्रैवेति पूर्वं तस्या एव विन्दुन्तरेण सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थमन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया अव्यसङ्गतत्वापत्तेरिति चेत् सत्यम् । दक्षिणोत्तररेखाशुद्धार्थमेव पूर्वापरविन्दुसूत्ररेखायाः पुनः साधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु दक्षिणोत्तरपूर्वापरसूत्रसम्प्राप्तरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् प्रागुक्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरविन्दुन्तरसूत्राधिकव्याससूत्रत्वाद्द्विन्दुन्तररेखाभूलापयोवैर्धनीया सा तत्र वृत्ते पूर्वापररेखा भवति । तस्या विन्दोरुपर्यधश्च वक्रत्वं कदाचित् सादतः प्रथममेव पूर्वापररेखासिद्धार्थं विन्दुन्तरसिद्धमत्प्रसूत्रपुष्कगत-

रेखाया विन्दनराधिकत्वेन तदुत्पन्नमत्परेखाया सञ्ज्याः
सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाधनं युक्ततरमिति
तत्त्वम् । एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयानुरोत्यल्लघुमत्वस्यै-
सतृभिः सूत्रैर्दत्ते कोणदशः । तदिदमभीष्टस्थान-
केन्द्रकमण्डले दिग्दशकं सिद्धम् ॥ अथ दिक्सूत्रसम्पात-
रूपाभीष्टस्थानात् तात्कालिकच्छायाप्रस्थानमाह' र० ना०
“चतुरश्रं बहिः कुर्यात् सूत्रैर्भेध्याद्दिनिर्गतैः । भुज-
सूत्राङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्रता” सू० सि० ।
“मध्यादभीष्टस्थानाद्दिग् रेखा सम्पातरूपाद्दिनिर्गतैर्निः-
स्रतैरिष्टदिग् रेखाकूपैः । बहिर्दिक्सूत्रसम्पातकेन्द्रच्छाद्वा-
हिः । अनेनैव दृत्तकरणं पूर्वमनुक्तं द्योतितम् । अन्यथा
बहिरित्यस्यानुपपत्तेः । पूर्वदृत्तपक्षे तु दिग् रेखा-
सम्पातस्य मध्यत्वानुपपत्तेः । चतुरश्रं कोणरेखाधिक-
मत्रकर्णद्वयतुल्यं समचतुर्भुजं कुर्यात् । यथा च तद्-
र्शनम् । तत्र चतुरश्रे भुजसूत्राङ्गुलैर्दक्षिणामुजमित-
सूत्रस्याङ्गुलैर्निर्गमप्रवेशकालिकैर्दत्तैः पूर्वापरसूत्रतदर्थे च्या-
वद्दीयमानैस्तत्र दत्ते यस्मिन् प्रदेशे भुजापं तत्प्रदेशे
इष्टप्रभा निर्गमप्रवेशान्यतरकालिकच्छायाप्रसक्तम् । प्रती-
तिस्तु दिक्सूत्रसम्पातस्थशङ्कुना ज्ञेया । अत्रोपपत्तिः ।
दक्षिणामुजस्य कायाप्रपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादि-
तत्वादिएच्छायाप्रसक्तदिशा ज्ञातं सम्यक् । चतुरश्र
करणं वक्ष्यमाणायसाधकप्राच्यपररेखासुकाररेखाया
दृत्तान्तसङ्ग्रहिवी ऋजुत्वसिद्धिर्प्रथमिति । अथ पूर्वा-
पररेखायाः सञ्ज्ञान्तरमाह' र० ना० ।
“प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्मा-
ण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्तते” सू० सि० ।
“प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा
समदृत्तसुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः
ससञ्चये । उभयसञ्चकं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः ।
क्षितिजपूर्वापरदृत्तसंयोगौ पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापर-
सूत्रमिति । पूर्वापरदृत्तस्य भूमावूर्ध्वपरानुकारिदृत्तत्वेना-
दर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनाच्च पूर्वापरदृत्तमपि तत्-
सूत्रम् । पूर्वापरदृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात्
तद्रेखासममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ खनिरक्षदेशक्षितिज-
दृत्तस्थोन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संबन्धत्वात् तन्मध्य-
सूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रसम्ब-
ण्डलसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेश-
क्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षिति-

जवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य
संबन्धत्वाद्दक्षिणवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च । एवं
निरक्षदेशपूर्वापरदृत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्थानयोः
संबन्धमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात्
पूर्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिदृत्तस्य दृग्दृत्तस्य
च चत्त्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंबन्धत्वात्
तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथाग्राज्ञानमाह' र० ना० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भागा तथा । इष्ट-
च्छायाविषुवतोर्भेधमप्याऽभिधीयते” सू० सि० ।
“तस्मिन्चतुरश्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भागा-
गाऽक्षभाषप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखासुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथे-
ष्टच्छायापररेखाभुजान्तरेण तथाक्षभान्तरेण कार्या ।
खननरमितच्छायाविषुवतोरेष्टच्छायापररेखाक्षभापररेखयो-
रित्यर्थः । मध्यं चतुरश्रेऽङ्गुलादक्षमन्तरालं सर्वतस्तु-
ल्यम् । अप्रा कर्णदृत्ताग्रोच्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य
कर्णदृत्ताया पलभासंस्कारेणापि उक्तत्वाद्दक्षिणगोले पल-
भाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यप-
रसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभापररेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो-
रेखयोरन्तरभया पलभोनभुजरूपा । एवमुत्तरगोले
उत्तरभुजस्य पलभाल्पत्वाद्भुजोनपलभाप्येति पलभारेखा
प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्या भुजरेखातोऽप्यपान्तरेणोत्त-
रदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभाकूपं कर्ण-
दृत्ताया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाप्यत्वात् पलभा-
युतो भुजोऽप्येति प्राच्यपरसूत्राद्भुजापलभापररेखयोः
क्रमेण यास्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्यरूप-
मप्या, पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं काया
सम्बन्धाद्युक्तम् गोले शङ्कुतलस्य दक्षिणत्वादुपहाप-
रदिशि कायासङ्ग्रहाच्च । अतएव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिण-
भागे दक्षिणभुजशशादक्षभापररेखाकल्पने उक्तानुपपत्त्या
सम्यगुत्तरभागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवद्भागेत्यत्र व्याख्या-
तम्” अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं
चाह' र० ना० ।
“शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्भूलं कर्णोऽस्य वर्णतः । प्रोच्छ्र
शङ्कु कृतिं भूलं काया शङ्कु विपर्ययात्” सू० सि०
“द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्धर्मयोगात् पदं कायाकर्णः
स्यात् । अथास्य शुद्धिरूपं कायासाधनमाह । अ-
स्मेति । कायाकर्णस्य वर्णात् शङ्कुवर्गे चतुस्रत्वारि-

दक्षिणं तं विशोध्य मूलं छाया । प्रकारान्तरेण छायाकर्णशुद्धिमाह । शङ्कुरिति । विपर्ययाच्छायासाधनवैपरीत्याच्छायाकर्णवर्गाच्छायावर्गं विशोध्य मूलमित्यर्थः । शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलमितः स्यात् । व्यलोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिरक्षमा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यचकणः कण इत्याद्यच्चत्वेवाद्युत्तरीयोपपन्नम् । ननु दिक्साधनोत्तरमिष्टप्रभायाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन किमर्थमुत्तरमग्रेऽप्यादीनां स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् । न च विना गणितश्रमसमाप्तानार्थमिदं युक्तसक्तमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्याग्रेपजीव्यत्वेन तस्याश्च भुजोपजीव्यत्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञाताप्यायाः पुनः साधनस्य व्यर्थत्वाच्च । न च भुजसूत्राङ्गुलैर्दत्तैरित्यनेनेष्टच्छायाम् ज्ञातमिति न, किन्त्वेतदुक्त्या दिक्मूलसम्पातस्थशङ्कोर्वृत्तपरिधौ छायाग्रज्ञानात् तत्पूर्वापरमूलान्तरे भुजसङ्गावाहिना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्रयोजनत्वोत्तरमुचितत्वात् । विना गयोजनं सन्दोक्तोरथभावाच्च । न हि दिक्साधनेऽप्याभुजादिकभावगुणकं येन तदुक्तिर्युक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्या वक्ष्यमाणकर्णसाधनत्वव्यत्वेनात्र कथनमुचितम् । न हि दिक्साधनार्थं “भाकर्णमित्याहतादिति” सिद्धान्तशिरोमण्युक्तिवदत्र छायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्तियुक्तेति चतुरश्रमित्यादिलोकचतुष्टयमन्येन सन्दुब्धिना क्षिप्रं न भगवतोक्तिमिति चेन्नैवम् । भुजसाधनोपजीव्याप्याया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिशः सव्यञ्च सिद्धा इति दिक्साधनशुद्धयप्रयत्नासाधनम् । प्रकारान्तरेणापि वक्ष्यमाणत्रिज्यादृत्तीत्याप्याया त्रिज्या लभ्यते तदानीयागतया केन्द्रनुपातेन साधितकर्णसंवादेन शुद्धप्रगमाथं कर्णसाधनं चोक्तम् । अनयाप्याया कर्णसादा त्रिज्यादृत्तीयाप्याया क इति फलस्य त्रिज्यातुल्यप्रायथनार्थं वा कर्णसाधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु नराडले छायाप्रवेशनिर्गमस्थानस्थितपूर्वापरविन्दोः प्रत्येकं रेखेति रेखाद्वयं सर्वतरनुल्लानरं कार्यं तेनान्तरेणान्यतरौ विन्दुनाल्लान्तौ पूर्वापरविन्दू तद्वेस्वामध्यस्थानस्य पूर्वापररेखेति । तत्रोभयविन्दुरेखयोरन्तराङ्गुलमानं स्वल्पत्वाद्गणयित्वागक्रयतः प्रत्येकरेखे प्राच्यपररेखे प्रकल्प्य तन्मध्यकेन्द्रात् पूर्ववृत्तं प्रत्येकमिति वृत्तद्वयं कुर्यात् । तत्र स्वखट्वत्ते स्वखप्राच्यपररेखास्पृष्टा

कार्या ताभ्यां स्वखकालिकौ भुजौ स्वखवृत्ते देयौ तदग्रे छायाग्ररेखे स्वखवृत्ते कार्ये स्वखप्राच्यपरसूत्रात् स्वखवृत्ते उत्तरभागेऽन्तर्भाङ्गुलान्तरेण रेखे कार्ये ततः स्वखवृत्ते स्वखतद्रेखयोरन्तरं स्वखवृत्ते उभयकालिककर्णवृत्ताग्रे वृद्धत्वेन गणयितुं शक्ये तदन्तरं पूर्वविन्दुद्वोर्यस्य उत्तरमन्तरं कर्णवृत्ताप्यासाधनकथनेनानीतं भुजान्तरस्य विन्दुन्तरत्वात् तस्य चाग्रान्तरत्वेन फलितत्वात् । विषुवद्दिने गोलभेदे तु भुजान्तरमप्यायोग इति विन्दुद्वोर्यस्योत्तरमप्यायोग इति । तेनोक्तरीत्या विन्दुद्वयात्स्वखत्वं पूर्वापरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताप्या निरूपिता तस्याः शुद्धार्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम्” २० ना० अतः परं “त्रिंशत्कालयो युगे भानामित्यादिः” मन्थः । स च धयनशब्दे ३३३।३३७ पृ० दर्शितः । सोऽत्वानुसन्धेयः । “स्फुटं दृक्कुल्यतां गच्छेद्यने विषुवद्वये । प्राक्चक्रं चलितं हीने छायाकर्णात् करणागते । अन्तरांशैरघाटत्य पद्माच्छेपैस्त्रयाधिके” सू० सं० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्कुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतन्मन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाखे रेवतीयोगतारासङ्गावधि मेषतलाद्योः कर्कभकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीं त्वन्यत्र, तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपनोरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायाकर्णादुत्पदिने सूर्यस्थायनदिक्प्रावर्तनसदृशे प्राच्यपरसूत्रस्यत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा सध्याङ्गच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रायुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति । अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वदिशं चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिदृश्य पश्चात् पश्चिमाभिरुत्थं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । व्यलोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानसम्पातान्निश्चितागतस्तु रेवतीयोगतारासङ्गावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनार्थास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितानागताकाञ्छायाकर्णोऽधिको भवति । पश्चिमचलने तु न्यूने भवतीति सव्युपपन्नम् । अथ चराद्युपजीव्यां पञ्चभासाह” २० ना० ।

एवं विषुवती छाया खदशे वा दिनार्धजा । “दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा” सू० सि० ।

“स्वामीष्टदेशे एवं विषुवती चक्षितविषुवद्विषुवत्प्रभा रेवत्यासन्नस्थापु पचाराद्विषुवत्प्रभा तद्द्वारावर्तक्रमेवमिति । दिनार्धजा माध्याह्निकी वा यन्मिता हादयाङ्कचयङ्को-
च्छाया दक्षिणोत्तररेखायां निरक्षोत्तरदक्षिणदेशक-
मेक्षोत्तरक्षां दक्षिणक्षां प्रभायाः दक्षिणोत्तररेखास्य त्वं
विना मध्याह्न्यासम्भवात् सा तन्मिता तत्र तस्मिन्स्वामीष्टदेशे
विषुवत्प्रभाऽक्षभा भवति । एतेन हादयाङ्कचयङ्कुः
कोटिः पक्षभा भुजस्तत्त्वान्वयोमपदं कर्षं इत्यक्षकर्षः
कर्षं इत्यक्षचोमं वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम् । तदा
सूर्यस्य विषुवद्वृत्तस्थत्वाद्दिषुवत्प्रमेति सञ्ज्ञोक्ता । अथ
ब्रह्माक्षयोरानयनमाह” २० ना० ।

“यङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्षभाजिते । ब्रह्मा-
क्षज्ये तयोश्चामे ब्रह्माक्षौ दक्षिणौ सदा” सू० सि० ।
“त्रिज्येद्विस्थानस्थे यङ्कुच्छायाहते एकत्र हादयगुणित-
परत्र प्रायुक्त्या विषुवत्प्रभवा गुणिता विषुवत्कर्षभाजि-
तोभयत्राक्षकर्षेन भक्ता फले क्रमेण ब्रह्मक्ष्याक्षज्ये तयो-
र्ज्यं योर्धनुषी क्रमेण ब्रह्माक्षौ सदोभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ
भवतः । अक्षोपपत्तिः । यास्योत्तरदक्षे निरक्षखदशे-
पूर्वापरदक्षयोर्वदनरं तदक्षः । यास्योत्तरदक्षे दक्षि-
णक्षितिजप्रदेशाद्विषुवद्वृत्तस्य यदनरं तदक्षः । उभा-
वृत्तगोले स्रपूर्वापरदक्षादक्षिणौ तज्ज्ये अक्षब्रह्मक्ष्ये
भुजकोटी त्रिज्याकर्षं इत्यक्षचोमादक्षकर्षकर्षं हादयप-
क्षमे कोटिभुजौ तदा त्रिज्याकर्षं कावित्यनुपाताभ्यां
ब्रह्माक्षज्ये तद्वनुषी ब्रह्माक्षान्वित्युपपन्नम् । अथ म-
ध्याह्न्यायातोऽज्ञानयनं श्लोकाभ्यामाह” २० ना०

“मध्यच्छाया भुजक्षेन गुणिता त्रिभौषिका । स्रक-
र्षांप्रा घनुर्विभ्रा नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तरा-
क्षोत्तरे धाम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिविभ्रिकाः । दिग्भेदे
मिथिताः सास्ये विद्विष्टासाक्षविभ्रिकाः” सू० सि० ।
“स्वामीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया ।
तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्न्यावाकर्षेन भक्ता
फलेषु घनुःकला नता नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे
भुजे मध्याह्न्यायाकरूपभुजे प्राच्यपरस्रह्रमध्याह्न्याद्वि-
क्ष्ये सति, उत्तरदिक्का उत्तरे भुजे दक्षिणाः । चो
विषयव्ययस्वार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिकलाः
प्रायुक्ताः । दिग्भेदे खदिशोर्भिन्नत्वे मिथिताः संयुक्ताः

सास्येऽभिन्नदिक्के विद्विष्टा अन्तरिताः । चो विषय-
व्ययस्वार्थकः । अक्षकला भवन्ति । अत्रानावस्थक-
भुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरक्ता । तथाहि । हाद-
याङ्कुचयङ्कुकोटी मध्याह्न्यावाकर्षे वा मध्यच्छाया-
भुजक्षया अक्षक्रान्त्याध्याह्न्याकाले सूर्यस्य यास्योत्तरदक्षे
यदनरेण नतत्वं ता नतकलास्रह्रमध्या-
ह्न्योत्तरांशच्छायाकरूपयङ्कौ त्रिज्याकर्षे वा भुज इति मध्या-
ह्न्यावाकर्षे कर्षे मध्याह्न्याया भुजसदा त्रिज्याक-
र्षे चो भुज इत्यनुपातेन नतच्छाया तद्वनुषत कलात्मक-
त्वात्तकलास्ता यद्वसम्भवा इति छायाद्विषुवती-
दिक्काः । अथ क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकदिक्के योगेन नतां-
शा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना
अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाक्षांशयोर्भिन्नदिक्केऽन्तरेण
नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यंशाक्षांशस्य नतत्वा-
दुत्तरक्रान्तिवृता अक्षांशाः । यदि तत्तरास्तदाक्षो-
क्रान्ते नतत्वात्क्षोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सत्यगुपपन्नम् ।
अथासात् पक्षमानयनमाह” २० ना० ।

“ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोक्ष्य त्रिज्याहतेः पदम् ।
ब्रह्मज्याकर्षेगुणाक्षज्या विषुवद्व्या य ब्रह्मया” सू० सि० ।
“ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षज्या भवति । चः स्रह्रज्ये ।
अक्षज्यावर्गं त्रिज्यावर्गात् त्वक्ता शेषान्मूलं ब्रह्मज्या ।
अनन्तरमक्षज्या हादयगुणा ब्रह्मया ब्रह्मज्या गुणनस्य
भजनसम्बन्धाद्गुणोत्थं त्वर्थसिद्धम् । अक्षभा स्यात् । अ-
क्षोपपत्तिः । अक्षकलानां याक्षज्या तस्यास्रज्याकर्षे
मुखत्वात् तद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं ब्रह्मज्या कोटिः ।
तयाक्षज्या भुजसदा हादयकोटी चो भुज इत्यनुपातेन
विषुवच्छायेति । अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा
सूर्यसाधनं सार्धश्लोकाभ्यामाह” २० ना० ।

“साक्षार्कनतभागानां दिक्सास्येऽन्तरमन्वधा । दिग्-
भेदेऽपक्रमः शेषस्रह्रज्या त्रिज्यया हता । पर-
मापक्रमच्छाया चापं शेषादिगो रविः । कर्कादौ प्रो-
क्ष्य चक्रार्धात् तदादौ भार्गसंयुतात् । अगादौ प्रो-
क्ष्य भगणान्माध्याह्न्येऽर्कः स्रह्रुटीभवेत्” सू० सि० ।
“खदशाक्षांशेद्विनीयमध्याह्न्यसूर्यं नतांशयोर्भागानां ब्रह्म-
त्वात्तद्वचनम् । एकदिक्केऽन्तरमन्वदिक्केऽन्यथा योगः
कार्यः । शेष उत्तसंस्कारसिद्धोऽङ्कः क्रान्तिः स्यात् ।
तस्यापक्रमस्रह्रज्या त्रिज्यया गुणया परमक्रान्त्यज्या
प्रायुक्ताया भक्ता फलेषु घनुर्भागादिकं शेषादिगो शेषादि-

राशित्वितयानर्गतोऽर्कः स्यात् । कर्कादित्येऽर्के चक्रा-
 धात् षड्राशित आगतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याङ्गकाले स्फु-
 टोऽर्कः स्यात् । तुलादित्वितये षड्भयुतादागतार्कात्
 स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । आगतोऽर्कः षड्भयुतः स्फुटोऽर्कः
 स्यादित्यर्थः । मकरादित्येऽर्के द्वादशराशिभ्य आगतार्कं
 त्यक्त्वा शेषमयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात् । करणाग-
 तज्ञानार्थं व्यस्रायनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम् । पूर्वं तत्-
 संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थस्योक्तेः । अत्रोप-
 पत्तिः । एकदिशि क्रान्त्यक्षयोगाच्चनं दक्षिणमतोऽचोनं
 क्रान्तिर्दक्षिणा । भिन्नदिशि क्रान्त्यूनान्चो नतं दक्षि-
 णमनेनाचो हीनः क्रान्तिरुत्तरा । अचोनक्रान्तिर्नतं
 उत्तरमतोऽच्युतं क्रान्तिरुत्तरा । अस्या ज्या क्रान्तिर्कज्या ।
 यदि परमक्रान्तिज्या त्रिज्याभुजः स्यात् तदानया
 केतीषा सायनार्कभुजज्या तद्वत्तुः सायनार्कभुजः । भुज-
 स्ख चतुर्थे पदे तुल्यत्वात् प्रथमपदे मेघादित्ये सूर्य-
 सैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः । कर्कादित्ये द्वितीयपदे
 षड्भाद्रनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोऽर्कः । एवं तृती-
 यपदे तुलादित्ये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्भुतो
 भुजोऽर्कः । चतुर्थे पदे मकरादित्ये सूर्योऽर्कस्य
 भुजत्वात् सूर्योऽर्कस्य इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगम-
 तरम् । अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञान
 यागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन
 विशेषं वक्तुं श्लोकार्धनाह २० ना० ।

“तन्मान्दमरुद्विज्ञानं फलं मध्यो दिवाकरः” । सू० सि० ।
 “तस्मादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसकृदनेक-
 वारं वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्योऽर्हर्गणानीतः
 स्फुटसूर्यः स्यात् । अयमर्थः । स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
 कल्प्य पूर्वमन्दोच्चात् प्रागुत्तरीत्या मन्दफलं धनदृष्टयमा-
 नीय स्फुटसूर्ये ऋणं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः । अस्मा-
 दपि मन्दफलं स्पष्टसूर्यं व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि
 मन्दफलं स्पष्ट व्यस्तं मध्यमार्क इति यावदविशेषस्ता-
 वदसकृत् साध्योऽर्को मध्योऽर्हर्गणानीतो भवतीति । त-
 या च मध्यमार्कात् स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफल-
 संस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफल-
 व्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः । अत्रोपपत्तिः ।
 मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यःस्फुटोऽर्को
 भवति । अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो
 भवति । अत्र स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भवात्

तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
 कल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतासञ्चन स्फुटोऽर्कोऽव्यस्तं
 संस्कृतो मध्यमासकृत् । अस्मादपि मन्दफलमभिमतास-
 न्नमपि पूर्वस्मात् सूक्ष्ममिति यावदविशेषे मध्यार्कसंघितं
 मन्दफलं भवतीति निरवद्या सर्वसक्तम् । अथ मध्याङ्गे
 कायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं तात्कालिकनतांशज्ञानं
 कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह” २० ना० ।

“साक्षात्कर्णमयुतिर्दिकसाय्येऽनरमन्यथा । शेषं नतां-
 शाः सूर्यस्य तद्वाङ्मज्जा च कोटिजा” सू० सि० ।

“दिकसाय्ये एकदिक्त्वे खदेशांशमध्याङ्गकालिकसूर्यं क्रान्-
 न्यंशयोर्योगः । अन्यथा अत उत्तादेकदिक्त्वाद् वैपरीत्ये
 भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः अक्षांशक्रान्त्यंशयोरनरं कार्यं
 शेषं संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याङ्गे नतांशास्तेषां
 नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिजा तदंशा नवति-
 शुद्धाः कोटिस्तत उत्पन्ना ज्या । चः सप्तत्रये । साध्या ।
 अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तरदृष्टे सूर्यस्य मध्याङ्गे खखस्ति-
 कादनन्तरं नतांशा विषुवदृष्टनपर्यन्तमक्षांशाः । विषु-
 वदृष्टसूर्ययोरनरं क्रान्त्यंशाः । अतो दक्षिणक्रान्तौ
 क्रान्त्यक्षयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनान्चोऽचोऽनु-
 क्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशास्तेषां ज्या दृग्ज्या भुजस्त-
 ल्कोटिज्या महाशङ्कुः कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति
 छायाक्षेत्रे तदंशानां भुजत्वात्” अथ कायाकर्णयो-
 रानयनमाह । २० ना० ।

“शङ्कुमानाङ्गुनाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम् । कोटि-
 ज्यया विभज्यापि कायाकर्णवृद्धले” सू० सि० ।

“भुजत्रिज्ये नतांशज्यात्रिज्ये इत्यर्थः । शङ्कोः प्रमा-
 णाङ्गुलानि द्वादश तैर्गुणिते कार्ये । उभयत्र कोटि-
 ज्यया नतांशोनवत्यंशानां ज्येत्यर्थः । भक्त्वा लब्धे-
 द्वे यथाक्रमं भुजज्यात्रिज्यास्थानीयफलक्रमेण मध्याङ्गे
 कायातत्कर्णौ भवतः । अत्रोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कोः
 कोटिरिष्टकायाभुजस्तत्कर्णयोर्योगपदं कर्ण इति काया-
 कर्णः कर्ण इति कायाक्षेत्रे । महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्या-
 त्रिज्ये भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कावित्-
 तुपातेन मध्याङ्गकाले कायातत्कर्णौ भवतः । साधक-
 योस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्” २० ना० ।

अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथममप्या कर्णापि आनयति ।
 “क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णयुष्माप्रा शङ्कुजीवया । अर्काया
 स्तेऽर्कस्यो मध्यकर्णोऽङ्गुता स्वका” सू० सि० ।

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्कुजीवया शङ्कुर्द्वादशाङ्कुलस्तद्रूपा ज्या तथेत्यर्थः । द्वादशभिरिति फलितम् । भक्ता फलं सूर्यस्याग्रा । उपलक्षणादग्रहस्यापि । इयमग्रा स्वाभिसतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्यकर्णोद्गता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्यासाद्धं त्रिज्या तथेत्यर्थः । भक्ता फलं स्वका स्वकर्णया स्यात् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरस्या क्षितिजे कर्णः कुज्या भुज इत्यन्नेते द्वादशकोटापक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपातेनाप्या । त्रिज्यावृत्ते इयं कर्णवृत्ते केत्यनुपातेन कर्णवृत्ताप्येत्युपपन्नम् । अथ भुजानयनं लोकाध्यामाह २० ना० ।

“विषुवद्भायुताकांया यास्ये स्यादुत्तरो भुजः । विषुवत्यां विशोध्योदग्गोले स्याद् वाङ्मरुत्तरः । विपर्ययाङ्कुजो यास्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे । माध्याङ्गिको भुजो नित्यं काया माध्याङ्गिको स्यता” सू० सि० ।

“अकांया सूर्यस्याभीष्टकालिककर्णांया यास्ये दक्षिणगोले विषुवद्भायुताक्षकायया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्यात् । उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णांयां विशोध्य न्यूनीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को भुजः स्यात् । ननु कर्णांया पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत आह । विपर्ययादिति । अक्षभां कर्णांयां विशोध्य शेषं दक्षिणो भुजः स्यात् । ननु भुजस्य यास्यत्वमुत्तरत्वं वा कक्षादित्यत आह प्राच्यपरान्तरे इति । पूर्वापरसूत्रादनुरालपदेशे यास्ये उत्तरो वा भुजः स्यादित्यर्थः । ननु तथापि द्वितीयावधेरनुक्तत्वादनुरस्यापसिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कस्यान्तरं भुज इत्याशङ्क्या उत्तरं मध्याङ्गकायास्वरूपकथनच्छेदेनाह माध्याङ्गिक इति मध्याङ्गकालिको भुजः सदा माध्याङ्गिकी मध्याङ्गकालिकी कायोक्ता । तथा च कायायं प्राच्यपरसूत्राद्यास्यमुत्तरं वा यदनुरेण स भुज इति व्यक्तीकृतम् । अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलं प्राच्यपरसूत्रादुयास्यमुत्तरं वा यदनुरेण स यास्योत्तरो भुजो पश्यस्य । शङ्कुस्तु पहादवलम्बसूत्रं क्षितिजसमसूत्रावधि तत्रायं भुजः शङ्कुतलापयोः संस्कारजः । शङ्कुतलं तु खाहोरात्रवृत्तस्थितोदयास्तसूत्राच्छङ्कुमूलं यदनुरेण तद्दक्षिणम् । अथा तु पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावधन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणो-

त्तरदक्षिणा । तत्र पहापरदिशि षड्भान्तरेऽस्माद्भ्रूक्षिति शङ्कुतलमुत्तरमग्रापि व्यस्तदिक्केति तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः । स महाशङ्कोरिति यदि महाशङ्कोरयं तदा द्वादशाङ्कुलशङ्कोः क इत्यनुपातेन भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायाग्रावधिः । तत्र शङ्कुतलाप्ये द्वादशाङ्कुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव । तत्रायया पूर्वं साधिता शङ्कुतलं तु द्वादशाङ्कुलशङ्कोः एतन्मा महाशङ्कुः कोटिः शङ्कुतलं भुजो हृतिः कर्ण इत्यन्नेते द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन शङ्कुतलमानीय महाशङ्कोरियं द्वादशाङ्कुलशङ्कोः किमित्यनुपातेन गुणहरयोस्तुत्यात्वाच्चायेन पलभाया एवावशिष्टत्वात् । सा तदुत्तरा दक्षिणगोलेऽप्याया उत्तरत्वादेकदिक्त्वेन पलभायवोवेगे उत्तरो भुजः । उत्तरगोलेऽप्याया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्त्वात् पलभाययोरन्तरं भुजस्तत्र पलभायाः शेषमुत्तरो भुजोऽप्यायाः शेषं दक्षिणो भुजः । मध्याङ्गे कायाया भुजरूपत्वान्मध्याङ्गकालिको भुजो मध्याङ्गकावेति सर्वं युक्तम् । अथ यास्योत्तरवृत्तस्थच्छायाकर्णसूत्रा पूर्वापरवृत्तस्थच्छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह २० ना० ।

“लम्बाक्षजीवे विषुवच्छायाद्वादशसङ्कुषे । क्रान्तिजग्राभे तु तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ” सू० सि० ।

“लम्बजग्राक्षजेऽक्रमेणाक्षभाद्वादशध्यां गुणिते उभयत्र क्रान्तिजग्राया भक्ते तुकारात् फले, समवृत्तस्थेऽके तौ इत्योग्यच्छायासम्बद्धौ कर्णौ भवत उभयत्र कायाकर्णः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । समस्तकोपरि पूर्वापरानुस्कारेण यद्दृत्तं तत्सममण्डलसञ्ज्ञम् । तत्रस्थस्य कायाकर्णांनयनम् । पलभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिजग्राभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्याभुजे समशङ्कु कुजगोनतद्गत्योः क्रमेण कर्णकोटित्वात् । अस्माच्छङ्कुमानाङ्कुलाभ्यस्ते इत्यादिना विजग्रा द्वादशगुणितानेन भक्ता तत्र ।

“खेदं त्वं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽत्र भाग हरणे गुणानाविधिस्य” इत्युक्तेः । पलभायापि गुण्या क्रान्तिज्याक्षकर्णाभ्यां भक्ता । तत्र त्रिज्या द्वादशगुणिता अक्षकर्णभक्ता लम्बजग्राव सिद्धातो लम्बच्छाया पलभागुणिता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छायाकर्णः । अथात्रैव पलभाभुजे द्वादशकोटिरक्षज्याभुजे का कोटिरिति लम्बच्छापश्ये पलभावोस्तुत्यात्वाच्चाश्चाक्षजग्रा द्वादशगुणा

क्रान्तिजप्रा भक्ता कायाकर्षः सममण्डलगतः । क्रान्ति-
जप्रायाः सदायं कर्षः सिद्धेऽत्र हि सर्वदा समष्टत्गतो
ग्रह इति समष्टत्गतपहस्यैव कर्षः साध्यो नान्यदेति
सूचनार्थं सममण्डलगे रवावित्युक्तम्” ।

ननु यद्वाधिष्ठिताहोरात्रपूर्वापरदृत्तसम्पातादवलम्ब्यहप-
समशङ्कोगेले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं समष्टत्स्यत्वाभावे-
ऽपि कायाकर्षः साध्यः । सममण्डलगे रवावित्युक्तिस्तु
स्वाधिष्ठिताहोरात्रदृत्तपरा न त्वन्यदा न साध्योऽन्यथा-
बध्यत्वेन प्रकारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारे
तद्भाववर्तकं विशेषणं प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु
यदा सममण्डलेऽज्ञांसाधिकक्रान्त्या यद्वाधिष्ठितदुरात्र-
दृत्तानामसम्बन्धस्तदा गोले समशङ्कोरदर्शनात् तत्र कथं
तत्साधनमनिवारितमित्यतः सममण्डलगे रवावित्यस्य
पूर्वोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायं सममण्डलकर्षानयनप्रका-
रान्तरकथनच्छेनाह” २० ना० ।

“सौम्याद्योना यदा क्रान्तिः स्यात्तदा द्युदृष्टश्चः ।
विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्षो मध्यापवोद्धृतः” सू० सि०

“यदीतरा क्रान्तिरचादत्या स्यात् तदा द्युदृष्टश्चः
समष्टत्स्यात्क्रान्तिसाधितमध्याङ्गकर्षः । न तु मध्या-
ङ्गकालिकः । अक्षभया गुणितो मध्यापया म्हीत-
मध्याङ्गकर्षापया मङ्गः फलं सममण्डलगतग्रह-
विम्बस्य कायाकर्षः स्यात् । अत्र सौम्येत्वेन
दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं सममण्डलगतग्रहविम्ब-
स्यादर्शनादिति स्फुटमुक्तम् । अन्यथाचात्यक्रान्तौ
दक्षिणगोले समशङ्कोः प्रत्यक्षत्वात् तद्विचारणानुपपत्तेः ।
अत्रोपपत्तिः । सममण्डलप्रवेशकालिकमध्याङ्गच्छाया-
कर्षादवस्तुभूतात् कर्षेण द्वादश्याङ्गुलशङ्कुस्तदा त्रिच्या-
कर्षेण क इति मध्यशङ्कुत्वात्कालिकः । द्वादशकोटा-
वज्रभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुत्वम् ।
द्वादशनाशात् पलभालिजप्राघातो मध्यकर्षभक्त इति ।
अनेन भुजेन मध्यशङ्कुस्तदाऽप्यभुजेन क इति समशङ्कु-
द्वादश्यापामध्यकर्षघातो मध्यकर्षपलभार्थां भक्तोऽप्यभुजे
समशङ्कुतदुदृष्टोः कोटिकर्षत्वात् । अत्रात् पूर्वप्रका-
रेण कायाकर्षानयने द्वादशनाशान्मध्यकर्षपलभालि-
जप्राघातोऽप्यमध्यकर्षार्थां भक्त इति तल्लयोर्मध्य-
कर्षमित्युत्तरजोर्नाशकरत्वेन सिद्धम् अतन्त्रे च्छस्य
नियेऽनुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाजप्रहरौ त्रिजप्राया-
ऽपवत्सं हरस्थाने मध्यकर्षगुणितया त्रिजप्राभक्तेति

मध्यकर्षाग्रा सिद्धातो मध्यापवोद्धृत इत्युक्तम् ।
भाजप्रस्थाने तु मध्यकर्षपलभाघात इति दक्षिणगोले
ग्रहादर्शनाच्च साधितः । उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरचा-
धिका तदा सममण्डलप्रवेशासम्भवाच्च साधितः सम-
मण्डलावध्यक्षांशत्वात् । अत्रक्रान्तौ तद्व्यम्भवात्
साधितः । ननुसिद्धं गोले गणितसाध्यं मानाभावा-
दित्युपपन्नं सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु “भार्तृण्डः
सममण्डलं प्रविशति स्वलेऽपमे स्यात् पलात् दृश्यो
द्युत्तरगोल एव स विशन् साध्या तदैवास्त भा । अत्रा-
प्तेऽपि सभास्वमण्डलमिने यः शङ्कुत्वाद्यते नूनं सोऽपि
परानुपातविधये नैवं क्वचिद्दृश्यति” इत्यनेन तत्रापि
साधितः । अथ स्वाभिमतकर्षेण स्वस्वकाकाले भुजार्थं
कर्षदृत्ताया साध्येति सूचनार्थं कर्षांसासुक्तप्रकारेण
पुनरपि मध्यकर्ष इति प्रागुक्तस्य स्फुटीकरणार्थं
चाह” २० ना० ।

“सक्रान्तिजप्रातिजीवाग्नी लम्बजप्राप्ताऽप्या मौर्विका ।
स्वेष्टकर्षहता भक्ता त्रिजप्रायाप्राङ्गुलादिका” सू० सि०
“स्वाभिमतकालिकक्रान्तिजप्रा त्रिजप्राया गुणितया लम्ब-
जप्राया भक्ता फलभया जप्रास्था । लम्बजप्राकोटौ त्रि-
जप्रा कर्षः क्रान्तिजप्राकोटौ कः कर्ष इत्यपेत्युपपत्तिः ।
उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्याख्यातप्रायम् । यदि तु पूर्वोक्तकर्ष-
दृत्तापानयनश्लोके शङ्कुजीवयेत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात्
पूर्वसाधितनतांशभुजकोटिजप्रायेत्यर्थे मध्यकर्ष इत्यस्य च
तात्कालिकमध्याङ्गच्छायायाः कर्षस्तदा न पुनरुक्तम् ।
परन्त्वर्कापेत्यस्य तात्कालिकमध्याङ्गकालिककर्षार्थः
स्वकेत्यस्य च स्वाभीष्टकालिककर्षार्थे बोध्यः ।
एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावज्रकर्षः कर्षस्तदा क्रान्ति-
जप्राकोटौ कः कर्ष इति स्वकालिकाया । त्रिजप्रादृत्ते
इयं तदा तात्कालिकमध्याङ्गकालिकच्छायाकर्षेण नतां-
शकोटिजप्राभक्तद्वादशत्रिजप्राघातात्मकेन केति द्वादश-
त्रिजप्राघातयोर्गुणहरत्वेन तल्लयोनौशादक्षकर्षगुणित-
क्रान्तिजप्रा तात्कालिकमध्याङ्गनतांशकोटिजप्राया भक्तेति
तात्कालिकमध्याङ्गच्छायाकर्षेणैव कर्षाग्रा तदा स्वाभीष्ट-
कालिकच्छायाकर्षेण केति अकालिकी कर्षापेत्यु-
पपन्ना । सूर्याधिष्ठिताहोरात्रदृत्तयास्योत्तरदृत्तोर्ध्वस-
म्पातस्तात्कालिकमध्याङ्ग परानुपातार्थं बोध्यम् । अथ
कोषच्छायाकर्षसाधनार्थं कोषशङ्कुदृग्जे श्लोक-
पञ्चकेनाह” २० ना० ।

“विजप्रावर्गवर्गेऽप्यजप्रा वर्गेनाद्वादशाहतात् ।
पुनर्द्वादशनिम्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः । शङ्खुवर्गवर्ध-
संयुक्तविषुवद्गर्भाजितात् । तदेव करणीनाम तां पृथक्
स्थापयेद्बुधः । अर्कप्री विषुवच्छायाऽप्यजप्राया गुणिता
तथा । भक्ता फलाख्यं तद्गर्गसंयुक्तकरणीपदम् । फलेन
हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः । यास्ययोर्विदिशोः
शङ्खु रेव यास्योत्तरे रवौ । परिभ्रमति शङ्खुस्तु शङ्खु-
रुत्तरयोस्तु सः । तत्तत्रविजप्रावर्गविक्षेपान्मूलं दृग्जप्राभि-
धीयते” सू० सि० ।

“पूर्वप्रकारानीतैस्तात्कालिकाप्यजप्राया न तु कर्णा-
यायाः पूर्वं कर्णसैवासिद्धेः । वर्गेण हीनात् विजप्रा-
वर्गवर्धद्वादशगुणात् पुनर्द्द्वितीयवारं द्वादशगुणात् ।
चः सप्ततये । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासा-
च्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथक् गुणको-
क्तिस्तु गुणनसुखार्थम् । शङ्खुर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्ग-
वर्धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पलभावेर्गण भाजिताङ्गु धैर्गणित
कर्तृभिर्यत्तद्भाजितं फलं प्राप्यते तत्तद्भाजितं करणी
नामसज्ज्या करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथ-
गेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पलभाप-
जप्राया पूर्वगृहीतया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पल-
भावेर्गण भक्ता लब्धं फलसज्जं तस्य फलस्य वर्गेण
युतायाः करणया मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फले-
नोनयुतम् । एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्खुः, शङ्खुर्ग-
णितकर्तृः सकाशाद्दक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति
तुकारः क्रमार्थे क्रमेण यास्ययोरुत्तरयोर्विदिशोरग्नेय-
नैर्दक्षिणोरैशानीवायव्योः कोणयोरित्यर्थः । द्वितीयत-
कारः पूर्वापरदिने विभागक्रमार्थकत्वेन विदिशोरित्यत्वा-
न्वेति तेन दिनपूर्वार्धे आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण,
दिनापरार्धे नैर्दक्षिणैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणोति फलि-
तार्थः । स कोणसज्जः शङ्खुः स्यात् । कोणशङ्खु-
विजप्रायोर्वर्गान्तरान्मूलं दृग्जप्राप्यते” र० ना० ।
अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ।

“स्वशङ्खुना विभजप्राप्ते दक्षिजप्रा द्वादशाहते । काया-
कर्णौ तु कोणेषु यथास्व देशकालयोः” सू० सि० ।

“कोणोयद्दृग्जप्राविजप्रा द्वादशगुणे दृग्जप्रासम्बन्धिको-
णशङ्खुना भक्ता लब्धे दृग्जप्राविजप्राक्रमेण कायाच्छा-
याकर्णौ स्तः । तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः
यथास्व स्वमनतिक्रमेति यथास्व यथादेशं यथाकालं

कायाच्छायाकर्णौ साध्यौ । अयमर्थः । क्वचिद्दि-
शे चतुर्षु कोणेषु क्वचिच्च कोणद्वये क्वचिच्च दिनार्धे एव
कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति ।
अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च । अथ दिक्पदेशसम्ब-
न्धेन छायाकर्णवृत्त्या कालसम्बन्धेन साधुसोकाभ्यामाह”
र० ना० ।

“विजप्रादृक्चरजायुक्ता यास्यायां तद्विवर्जिता । अन्या
नतोत्क्रमजप्राणा खाहोरात्वाधिसङ्खुणा । विजप्राभक्ता
भवेच्छेदो लम्बजप्राधोऽथ भाजितः । विभजप्राया भवे-
च्छङ्खुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । विजप्रावर्गात् पदं दृग्जप्रा
कायाकर्णौ तु पूर्ववत्” । सू० सि०

“उत्तरगोले चरोत्पन्नया जप्राया चरजप्रायेत्यर्थः । पूर्व-
चरानयने चरजप्रायाश्चरजेति सज्जोक्तेः । युक्ता
विजप्राऽन्या स्यात् । यास्यगोले तथा चरजप्रायेना
विजप्राऽन्या स्यात् । नतोत्क्रमजप्राणा सूर्योदयाद्दिन-
गतचञ्चो दिनशेषचञ्चो या दिनाधीनर्गता उन्नतसज्जा-
स्ताभिद्धं दिनार्धं नतकालो घञ्चात्मकस्तस्यासुभ्यो लि-
प्रास्तत्त्वयसैरित्यादिविधिना, सुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्यु-
क्तोत्क्रमजप्रापिण्डैर्गोतक्रमजप्रा । पञ्चदशघटपृथिकनते
तु पञ्चदशघटपूजनतस्य क्रमजप्रास्वरुद्धेः क्रमजप्रा तथा
युक्ता विजप्रात्क्रमजप्रा भवति । तथा हीनेत्यर्थः ।
खाहोरात्वाधिसङ्खुणा । गृहीतचरजप्रासम्बन्धहोरा-
त्त्वत्त्वयासाधं टुजप्रा तथा गुणिता विजप्राया भक्ता
फलं केदसज्जं स्यात् । अथानन्तरं केदो लम्बजप्राया
गुणितदक्षिजप्राया भाजप्राः फलमिष्टकाले शङ्खुः स्यात् ।
तस्य शङ्खुर्वर्गं विजप्रावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं
दृग्जप्रा । आभ्यां कायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्त-
रीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छाया-
कर्णसाधनसोकाभ्याम्भ्याम् यद्दृष्ट्यात् तच्छुकोक्तरीत्या-
ऽभीष्टशङ्खुदृग्जप्राभ्यां कायाकर्णौ साध्यावित्कृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तरदृक्तोद्भूतभागप्रहाधिष्ठितद्वारात्-
दृक्त्तसम्पातात् क्षितिजद्वारात्दृक्त्तसम्पातद्वयवृद्धोदयास्तसू-
तक्षितिजसम्बन्धयास्योत्तरदृक्त्तसम्पातपर्यन्तमहोरात्त्वत्ते
सूत्रं विज्याचतुर्द्वयभन्त्या । सा तूत्तरगोले चरज्यायुता
विजप्रा दक्षिणगोले चरजप्रायेना विजप्रा ।
उन्नतदृक्त्तस्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्त्वत्त्वयासाधं वि-
जप्रात्वात् उन्नतदृक्त्तस्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजादू-
र्ध्वार्धःस्यत्वेन तद्यास्योत्तरसूत्रयोर्ध्वे चरजप्रात्वाच्च ।

ग्रहाहोरात्तद्वत्ते यास्योत्तराऽहोरात्रवृत्तसम्पाता-
दुभयत्र नतघञ्जलरस्थाने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्ण-
जप्रा । तन्मध्यादूर्ध्वं सूत्रं शररूपं नतोत्क्रमजप्रा । तथा
हीनान्या ग्रहस्थानाद्होरात्तद्वत्ते उदयास्तसूत्रपर्य-
न्तसूत्रसूत्रं त्रिजप्रासुरद्विभिराख्या । तत्तुल्या यास्योत्त-
रोर्ध्वं व्याससूत्रान्तर्गता सा द्युजप्राप्रमाणसाधितेष्टहृतिः ।
द्युजप्रागुणा त्रिजप्राभक्ता फलं क्केदः । यदि तस्मात् त्रि-
जप्राकर्णं लम्बजप्रा कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णं का कोटिरि-
त्यनुपातेनेष्टगङ्गुः । अस्माद्दृग्जप्रा छाया तत्कर्णा
उक्तरीत्या सिद्धप्रानीत्युक्तसपपन्नम् । अथ श्लोकत्रयेण
छायाकर्णाभ्यां नतकालानयनमाह” २० ना० ।
“अभीष्टच्छाययाभ्यस्ता त्रिजप्रा तत्कर्णभाजिता । दृग्-
जप्रा तद्दृग्गंशुद्धात् त्रिजप्रावर्गाच्च यत् पदम् । शङ्कुः
सतिभजीवान्नः स्वलम्बजप्राविभाजितः । क्केदः स त्रि-
जप्रायाभ्यस्तः स्वाहोरातार्द्धभाजितः । उन्नतजप्रा
तथा हीना खान्त्रा शेषस्य कार्मुकम् । उक्तमजप्रा-
भिरेवं स्युः प्राक्पञ्चासंनतासवः” । सू० सि०
‘अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिजप्रा गृहीतच्छा-
यायाऽच्छायाकर्णं न भक्ता फलं दृग्जप्रा दृग्जप्राया वर्गेण
हीनात् विज्यावर्गाद्यलङ्घ्यप्राभितं मूलम् । चकारोयत्त-
दोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दपरः । अभीष्टशङ्कुः । स
दृष्टशङ्कुस्त्रिज्यया गुणितः स्वदेशीयलम्बजप्राया भक्तः
फलं क्केदः । स क्केदस्त्रिजप्राया गुणितो द्युजप्राया
भक्त उन्नतकालस्य जप्रा विलक्षणः । यद्दृग्जप्रातकालो
न भवति । तथानीतयोन्नतजप्राया हीना खान्त्रा
सद्युजप्रासम्बद्धचरजप्रायावगतान्त्रा । अवशेषस्योत्
क्रमजप्राभिः “सुनयोरभ्युपमलाः” इत्याद्युक्तोत्क्रमजप्रा-
पिण्डैर्धनुः । अवशेषस्य त्रिजप्राधिकत्वे तु यदधिकं
तस्य क्रमजप्रापिण्डैर्धनुःसतःपञ्चाशद्युक्तसूत्रक्रमधनुर्भवति ।
एवं प्रकारेण सिद्धाङ्का दिनस्य पूर्वाधीपरार्धयोर्नतका-
लासवो भवन्ति । अलोपपत्तिः । पूर्वोक्तव्यत्यासात्
सुगमा । तत्र क्केदस्त्रिजप्रापरिणत इष्टान्त्रा तस्या
जप्रात्वासम्भवाः । अर्धद्वयुदयास्तस्त्रिज्याहोरात्रवृत्तव्यास-
स्त्रवत्याभावादित्युन्नतजप्राकारेण स्वल्पानरत्वेन दर्शना-
दन्नजप्रात्युक्तम् । अत एव भास्कराचार्यैः “इष्टान्त्र-
क्रमसूत्रकालमौर्वीतुल्यां प्रकल्प्य” इत्याद्युक्तम् । तद्दृग्ज-
मूनासुन्नतकालत्वापत्त्या तथा हीनेत्यादिभागस्य व्यथ-
त्वापत्तेरिति दिक्” २० ना० ।

“इति त्रिप्रसाधिकारः” सू० सि० ।

“दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिभाष्यमित्यर्थः ।
तत्र दिशां साधनं शिखातल इत्यादि नियतं, तल्लम्बन्वेन
सप्तकोणयाम्योत्तरशङ्कुनां साधनान्यपि दिग्गन्तगताम्बानि-
यतानि । पल्लभालम्बाद्यादिसाधनं देशनिरूपणं निय-
तम् । अथाचरादिसाधनमनियतम् । कालसाधनं
तद्दशाच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः”
२० ना० ।

एवं शङ्कुच्छायया देशभेदेन स्वच्छे कालसाधने स्थिते
वक्ष्यमाणछायायादेन कालज्ञानं स्थूलं किञ्चिद्देशविषय
श्लेषवधेयम् छायाकर्णादिकं प्रसङ्गादलोक्तम् । तत्तदर्थं
उतस्तद् विशिष्य नोक्तम् । [उक्तधरे हेमच०]

छायाकर त्रि० छायां करोति क्कत्रेण क-ट्ट इत० ।

छायाङ्क पु० छाया स्वर्यप्रतिबिम्बः अङ्कोऽस्य । चन्द्रे
हेमच० । तस्य स्वर्यकिरणप्रतिबिम्बेनैव प्रकाशः इन्दु-
शब्दे ६३१७० व० स० उक्तदिशा दर्शितः “छाया
सृगाङ्क छायाभेदादयोऽपि चन्द्रे ।

छायातनय पु० इत० । शनैश्चरे हला० । छायाशब्दे तस्य
तत् एतकथा दृश्या । छायासुतादयोऽप्यत्र । “स्वर्यपुलं
महावाङ्कं छायागर्भसंशुद्धवम्” शनिप्रणाममन्त्रः ।

छायातरु पु० छायाप्रधानतरुः शा० त० । ‘पूर्वाह्णे च
पराह्णे च तलं यस्य न सुञ्चति । अत्यनशीतत्वा छाया
स छायातरुरुच्यते” इत्युक्ते छायाप्रधाने दृष्टे ।
“स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्यांशमेव” शेषः ।
छायादृष्टोऽप्यत्र स च नभेरुदन्ते शब्दार्थचि० ।

छायापथ छायायुक्तः पन्थाः । आकाशस्य ज्योतिश्चक्रमध्य-
वर्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरश्चीने आकाशस्थानभेदे ।
“छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्” रघुः ।

छायापाद पु० छायायाः शङ्कुच्छायाया पाद इव ।
दादशाङ्क लशङ्कोच्छायापादमाने । मासभेदे मध्याह्ने तत्-
संख्याभेदः तेन च दिनमानज्ञानं चाह” ज्यो० त०
“अर्काङ्कुला तु सृच्यप्रा काष्ठी दृग्जलमूत्रिका । शकु-
संज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत् । मध्याह्नेहीने-
रादित्ययुक्तैश्छायाङ्कुलैर्हरेत् । षट्पूर्तिदत्त्वादण्डं
लम्बं दण्डादिकं भवेत् । पूर्वोक्तच्छाययातीतं परा-
ह्णच्छाययैव्यक्तम् । शून्येकरामवाशेभदिशोरुद्राः ।।।
१।५।८।१०।११। क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
छाया माध्याह्निकी मता । अयनार्थज्ञसासाने व्युत्-

क्रमेणादितो बुधैः । संख्याक्ताव्यदिने भागहारे दृष्टी-
तरे तथा । प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चावधिरामयुग्मेक
ग्रन्थैकयुग्मवद्भयः । चतुःपञ्चर्तवो ५, ४, ३, २, १, ०, १, ०,
२, ३, ४, ५, ६, साक्षात् छायापादा दिनाङ्कौ । अयनां-
शजमासान्ते विपादगणत्रक्रमात् । दिने दिने भाग-
हारो मध्यच्छायापदे मतः । कङ्कः षष्ट्यंशको व्यङ्ग्य-
रङ्गुलेव्यङ्गुलिस्तथा । सद्रूपं दिशतं हीनं मध्य-
पादैश्च षड्युगैः । छायापादैश्च मध्योनैः षड्युगैर्दि-
शुषैर्हरेत् । साक्षात्पादाङ्कं तु लब्धा दण्डा गतैः प्रकाः ।
प्राक् पश्चिमदिनाङ्कान् शेषात् षष्ट्युगात्पलम्” । इदञ्च
देशभेदविषयं स्थूलं च सूक्ष्मन्तु सू० सि० उक्तं तच्च
छायाशब्दे दृश्यम् ।

छायापुरुष उ० छायायां दृश्यः पुरुषः पुरुषाकृतिः । आकाशे
द्रष्टव्ये निजचच्छायारूपे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे ।
तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् ५ पटले

“शिव उवाच । निरम्भं गगनं देवि ! यदा भवति निर्म-
लम् । तदा छायासखो भूत्वा निश्चलः प्रयतो धिया ।
स्वच्छायाकल्पमानोऽप्य स्वगुरुक्तक्रमेण वै । सम्मुखं
गगनं पश्येन्ननिमेषस्तथैकधीः । शुद्धस्कटिकसङ्काशः
पुरुषस्तत्र दृश्यते । न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तदत् परी-
क्षयेत् । बद्धधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेत् भ्रुवम् ।
कस्यचित् भाग्यतो दृशेत् यदि विस्वाऽऽक्षिणोचरः । भव-
त्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! । गुरुं सम्यक्
पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः । तथा षष्मासप-
र्यन्तं नृत्युस्तस्य न विद्यते । शिरोहीनं यदा पश्येत्
षष्मासाभ्यन्तरे स्मृतिः । यदा पादौ न दृश्येते भाय्यां-
हानिनं संशयः । न दृश्येते यदा पाखो भ्रातृहानिनं
संशयः । एतज् ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समा-
श्रयेत् । योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्कृतः ।
यथा वा सत्समीपस्थो लज्जं नृत्युञ्जयं जपेत् । यो ह्य
भुक्तो हविष्याथी यतवाग्यतमानसः । नृत्युञ्जयेच्च
सन्देहो अन्यथा नृत्युञ्जयेत् । यदा तु मलिनं पश्येत्
ज्वरपीडा भवेत्तदा । तस्य शान्तिं प्रकुञ्चीत शिवसेवां
समाहितः । रक्तवर्णं यदा पश्येत्संशयं भवति भ्रुवम् ।
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शलघातो भवेत्तदा । एवं
सन्दर्शनं देवि ! ज्ञानवान् भवति भ्रुवम् । नारदाय
पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् । तत्प्रसादान्महा-
योगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ । स्वच्छायादर्शनं देवि !

कलौ पुरुषलक्षणम् । दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि
सुनिर्मलम्” ।

छायायन्त्र न० छायाया कालज्ञानसाधक यन्त्रम् । काल-
ज्ञानसाधकेषु शङ्खुयष्टिचक्रप्रभृतिषु यन्त्रभेदे । “शङ्खु-
यष्टिचक्रसकृच्छायायन्त्रैरनेकधा । गुरुपदेशादिचये
कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि० ।

छायामान उ० छायाया सूर्यप्रतिबिम्बेन मीयते मा-कर्मणि
ल्युट् । १ चन्द्रे हेमच० इत० । २ छायायाः प्रमाणे न० ।
छायामित्र न० छायाया मित्रमिव । आतपत्वे शब्दरत्न० ।
छायामृगधर उ० छायारूपं मृगं धरति छ-अच् । चन्द्रे-
तिका० । छायाशशधरादयोऽप्यत्र ।

छायाविप्रतिपत्ति स्त्री छायाणां देहकान्तीनां तत्प्रभृतीनां
विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः । सुश्रुतोक्ते जूषां म-
रणसूचके देहकान्यादीनामन्यथाभावे यथाह सुश्रुतः ।
“अथातस्त्वावाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । श्यावा
लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् । अभि-
द्ववति यं छाया स परासुरसंशयम् । ह्यीन्द्रियौ न-
श्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा । अकस्मादाभजन्ते
नो स परासुरसंशयम् । यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्र-
शोभे तपोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं
तस्य जीवितम् । आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः
पतन्ति च । सञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादि-
शेत् । कृष्णा स्तम्बावलिप्रा वा जिह्वा शूना च यस्य
वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरादिजहात्यसून् ।
कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
अवस्कर्जति मन्मा वा न स जीवति मानवः । सङ्क्षिप्ते
विषमे स्तम्बे रक्ते अस्ते च लोचने । स्यातां वा प्र-
स्रुते यस्य स गतायुर्नरो भ्रुवम् । केशाः सीमन्तिनो
अस्य सङ्क्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपच्छाषि
सोऽचिराद्याति नृत्यवे । नाहरत्यक्षमास्यस्यं न धा-
रयति यः शिरः । एकाग्रदर्शिर्भूदात्मा सद्यः प्राणान्
जहाति सः । बलवान् दुर्बलो वापि सम्भोचं योऽधि
गच्छति । उष्याम्यमानो बद्धशक्तं धीरः परिवर्जयेत्
उत्तानः सर्वदा श्रेते पादौ विकुरुते च यः । विप्र-
सारणशीलो वा न स जीवति मानवः ! शीतपादकरो-
च्छासम्बद्धश्चास्य यो भवेत् । काकोच्छासश्च यो म-
र्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् । निद्रा न च्छिद्यते यस्य यो
वा जामर्त्तिं सर्वदा । सुप्तो वा वक्रुकापस्तु मत्वास्थेयः

स जानता । उत्तरौष्ठश्च यो बिह्यादुद्गारांश्च करोति यः । प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् । खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्या विघातस्य सद्यो जहृत्वा जीवितम् । वाताधीना त हृदये यस्योद्भवदुःखायिनी । रुजान्निविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् । अनन्योपद्रवकतः शोफः पादसमुत्थितः । पुरुषं हलि नारीन्तु सुखजो गुहृत्तजो हयम् । अतिसारो ज्वरो हिक्का कर्दिः शूनाखण्डमेदता । श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् । खेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् । बलवन्मपि प्राणैर्बिभ्र्युज्जित न संशयः । श्रावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति । सुखञ्च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् । वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां खिद्यतश्चरणवुभौ । चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः । अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च । यस्याकक्षात्स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् । पङ्कमत्वप्रवसातैलघतगन्धंश्च ये नराः । सृष्टगन्धंश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् । युक्ता ललाटमायान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः । येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् । ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्यावमादिनः । प्रक्षीणबलमसंशय नासौ शक्यश्चिकित्सितम् । क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृण्यो हृदौर्मिष्टैर्हृतेस्तथा । न शक्यतोऽन्नपानैश्च तस्य सृष्टरूपस्थितः । प्रवाहिक्का शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च तस्य सृष्टरूपस्थितः । विषमेषोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतेः । अनित्यत्वाच्च जलनूनां जीवितं निधनं व्रजेत् । प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिभूखं नित्यरुपसर्पन्ति मानवम् । तानि भेषजवीर्याणि पूतिघ्नानि जिघांसया । तस्मान्नोवाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ।

काल पु० न० का० वा० अलक्ष् अर्द्धार्चा० । वल्कले ।

कालिक्य पु० कलिके रूपकभेदे भवः घञ् । गानभेदे । तच्च गानं देवल्लोके स्थितं वासुदेवेन तत आनीय नरलोके प्रचारितं यथाह हरिवं० १४८ अ० ।

“कालिक्यगानं वद्ध संविधानं यद्वेवगान्धर्वसुदाहरन्ति । जयाह वीणासथ नारदस्तु षड्यामरागादिसमाधियुक्ताम् । हल्लोषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवशेषेण नरपप्रियार्थम् । सृदङ्गवाद्याभरणांश्च वाद्यान् वराप्सरास्ता जगद्भः

पूतीताः । आसारितान्ते च ततः पूतीता रम्भोत्थिता स्वाभिनयाय तज्ज्ञा । तथाभिनीते वरगात्रयत्प्रा तुतोष रामश्च जनार्दनश्च । अथोर्वशी चारु विशालनेता हेमा च राजद्वय मिश्रकेशी । तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एवास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् । जयुस्तथैवाभिनयञ्च चक्रुरिदंश्च कामैर्मनसोऽनुकूलैः । ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः सन्धत्यगोताभिनयैरुदारैः । नरेन्द्रसूतो ! परितोषितेन ताम्बूलयोगेन वराप्सरोभिः । तदागताभिर्नृवराहृतास्तु कृष्णपसया मानमयास्तथैव । फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरास्त्वालिक्यगान्धर्वमथा हृतञ्च । कृष्णोच्छ्रया च त्रिदिवान्नुदेव ! अतुप्यहार्थं भुवि मानुषाणाम् । स्थितञ्च रम्यं हरितेजसैव प्रयोजयामास स रौक्मिणेयः । कालिक्यगान्धर्वसुदारवृद्धिस्तैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् । प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यैस्त्वालिक्यमिदं सततं नराणाम् । शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशसम् । पुण्यञ्च पुष्टभ्युदयावहञ्च नारायणस्येष्टसुदारकीर्तिः । जयावहं धर्मधुरावहञ्च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमानम् । करोति पापञ्च तथा विह्वन्ति षट्खन् सुरावासगतो नरेन्द्रः । कालिक्यगान्धर्वसुदारकीर्तिर्भेने किलैकं दिवसं सहस्रम् । चतुर्थुगानां नृपरेवतोऽथ ततः प्रवृत्ता सुकुमारजातिः । गान्धर्वजातिश्च तथा पराणि दोषादाथा दीपशतानि राजन् ! । विवेद कृष्णश्च सनारदश्च प्रद्युम्नसुख्यैर्नृपभैमसुख्यैः । विज्ञातमेतद्धि परं यथावदुद्देशमात्राणि जनैस्तु लोके । जानन्ति कालिक्यगुणोद्धानां तोयं नदीनासथ वा समुद्रे । ज्ञातं हि शक्यं हिमवान् गिरिर्वा पलायतो वा गुणतोऽथ वापि । शक्यं न क्वालिक्यगुणोत्ते तपोमिस्ताने विधानान्यथ मूर्खनासु । षड्यामरागेषु च तत्र कार्यं तस्यैकदेशवयवेन राजन् ! । लेशाभिधानं सुकुमारजातिं निघां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति । कालिक्यगान्धर्वगुणोद्देशेषु ये देवगान्धर्वमहर्षिसंघाः । निघां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या क्वालिक्यमेवं मधुसूदनेन । भैमोत्तमानां नरदेव ! दत्तं लोकस्य चातुप्यहृत्काम्यथैव ।

हि स्त्री को-वा० कि । गर्हायाम् एकाक्षरकोषः ।

क्षिकनी स्त्री क्षिक इत्यव्यक्तं नाशिकाशब्दं कनति शब्दायते कन-अच् गौरा० लीष् । (नाक्क्षिकनी) वृक्षभेदे “चिकनी कटुका रच्या तीक्ष्णोष्णा वङ्गिपित्तकृत् । वात-

रक्तहरी कुण्डलनिवातकफापहा" भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।
 छिक्कर पु० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ट । व०
 स० ८६३० उक्ते छिक्कारे मृगभेदे "कुक्कुटेभपिरीलप्रच
 शिखिकञ्जल्लिङ्गकाराः" "स्त्रीसंज्ञा भाष्यभषककपित्रीकर्ण-
 लिङ्गकाराः" "छिक्कारः कटपूरी च पिरीली चाङ्गि
 दक्षिणाः" । [शन्द्रत्ना० ।
 छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ड । जुते ।
 छिक्कार पु० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति क-अष् । मृगभेदे ।
 "छिक्कारो मृगजातिः ककवाकः कुक्कुटः प्रोक्तः" व०
 स० ८६३० ।
 छिक्किता स्त्री छिक्का जुतं साध्यत्वेनाक्षप्रस्थाः वा० ठन् ।
 छिक्कन्यां (नाकछिक्कनी) भावप्र० । क्वात तवार्थे ।
 छित्ति लि० क्वा-क्त वा इत् । छिक्ते अमरः इहभावपक्षे
 छित्ति स्त्री छिद्-क्तिन् । छेदने कर्त्तरि क्तिच् । २ करञ्जल्ले
 शब्द० ।
 छित्त्वर लि० छिद्-वरप् पृ० दस्य तः । १ वैरिणि, २ भूक्ते
 ३ छेदके च उष्णादिको० । पिप्वात् स्त्रियां डीष् ।
 छिद् द्वैधीकरणे रुधा० उभ० सक० अनिट् । क्तिन्ति क्तिन्ने
 इरित् । अक्किद्, अक्केत्तीत् अक्किन् । "न क्तिन्त्या-
 न्नखलोमानि" "न क्तिन्द्रात् करजैर्नखम्" मनुः
 "अक्किन्दन्नुत्तमाङ्गानि" भा० व० १२।६३३० । मिदा-
 दित्वात् अङ् छिदा । "कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्याश्च
 मिदादयः" इत्युक्तेः ततः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः छिद्यते
 कटः स्वयमेव । छिदुरः स्वयंछिद् ।
 अष+अपकथ्य छेदने "एतस्यै वा एषापच्छिद्यैषैव पुनर्भवत्यपि"
 शत० ब्रा० ५।३।४।६। [४२० पृ० इत्यम् ।
 अष+विभागभेदे । स च दैशिकः कालिकश्च अषच्छेदशब्दे
 वि+अष+व्यावर्त्तने निरासने व्यञ्छेदः ।
 आ+आकषप्र हरणे । (काङ्गिशालश्रीया) अपहरणे "आ-
 क्तिन्द्युरितरासु च" नारदः । "भिषतामाक्किञ्चिन्ति
 नः" कुमा० । सम्यक्छेदे च । "आक्केत्स्याम्यहमेतस्य
 धनुर्ज्यामपि चाहवे" भा० व० १६६३० ।
 उद्+समूलनाशने । "किं वा रिपूस्तव गुरुः स्वयसक्चिन्ति"
 रघुः "उक्केत्तुं प्रभवति यच्च सप्तसप्तिः" शकु० ।
 परि+इयत्तया विभागे । परिच्छेदः । "यशःपरिच्छेत्तुनि-
 यत्तवालम्" रघुः । "परिच्छिन्नप्रभावर्जिन मया न च
 विष्णुना" कुमा० ।
 वि+ विभागे भेदे च "विच्छिद्य तौ शरैर्वारौ" हरिवं०

८५३० श्लो० । "यद्वै विच्छिन्नं भवति ततस्त्वानिभ
 तत्" शकु० । [छिद्ः रामा० सु० १७।१० ।
 छिद् लि० छिद्-क्तिप् । छेदनकर्त्तरि । "रामस्य हृदय-
 छिदक न० छिद्-कुन् । वजे उष्णादिको० ।
 छिदा स्त्री छिद्-भावे मिदा० अङ् । छेदने ।
 छिदि स्त्री छिद्-इन् क्तिच् । १ परशौ २ वजे उच्चल० । ३ केत्तरि
 लि० । [४ करवाले च मेदि० ५ असौ उच्चल० ।
 छिदिर पु० छिद्-किरच् । १ कुठारे २ पावके. ३ रज्जुभेदे.
 छिदुर लि० छिद्-कुरच् । १ वैरिणि, २ भूक्ते ३ छेदके, ४ छेद-
 नद्रव्ये च मेदि० । कर्मकर्त्तरि कुरच् । ५ स्वयंछिद्
 लि० । "संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः" रघुः ।
 छिद्र भेदने अद् चुरा० उभ० सन् सेट् । छिद्रयति ते
 अचिच्छिद्रत् त । छिद्रितः छिद्रम् ।
 छिद्र न० छिद्-रक् छिद्र-अच् वा । १ दूषणे, २ गते, ३ अय-
 काशे ४ ज्योतिषोक्ते लम्नतोऽपमस्थाने । "छिद्राख्यमष्टमं
 स्थानम्" ज्यो० त० । "छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वशुर-
 सखातुगम्" मनुः । "छिद्रेष्वनर्था बह्वलीभवन्ति" शकु०
 "नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु" मनुः ।
 देहे छिद्रसंख्यामाह याज्ञ० मिताक्षरयोः
 "रोम्णां कोटप्रस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोटप्र एव च । सप्त-
 षष्टिस्रथा लक्षाः साङ्गाः खेदायनैः सह । वायवीयै-
 र्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः" याज्ञ० । "पूर्वोदित-
 सिराकेशादिसहितानां रोम्णाम्परमाणवः स्रक्ष्णस्रक्ष्ण-
 तरूपा भागाः खेदस्ववणशुषिरैः सह चतुःपञ्चा-
 शकोटप्रः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः साङ्गाः पञ्चाशत्स्र-
 सहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्
 कृता विगण्यन्ते" मिता० । एता स्रक्ष्णच्छिद्रसंख्याः
 स्रक्ष्णच्छिद्रसंख्या तु नव सुखनेत्वर्षना साद्वयपायूपस्य
 स्थानभेदात् तत्संख्याः तुल्यत्वेन ५ नव संख्यायां च
 छिद्रकर्णो लि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य । दुर्बलणरूपच्छिद्रयुक्त
 कर्णविशिष्टे छिद्रकर्णशब्दे इत्यम् ।
 छिद्रदर्शिनं लि० छिद्रं पश्यति दृश-णिनि । १ रज्जुरान्वे-
 षिणि रिपौ । कण्डूरीकशब्दे १६३१ पृ० दर्शिते
 योगभ्रष्टे बाभ्रव्युत्पले २ विप्रभेदे च "छिद्रदर्शो सुनेत्वच्च
 तथा बाभ्रव्यवत्षयोः । जातौ श्रोत्रियदायादौ वेद
 वेदाङ्गपारगौ" हरिवं० २३३० । [राजनि०
 छिद्रवेदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वेदेही । गजपिप्पल्याम्
 छिद्रान्तरं पु० छिद्रमन्तमध्ये यस्य । नभे । राजनि० ।

छिद्राफल न० छिद्रं दूषणमाफलति आ+फल-अच् । कप-
टहेतौ मायारूपे फले राजनि० ।

छिद्रित त्रि० छिद्र-कर्माणि क्त । १कृतवेधे विद्धे हेमच० ।

छिद्र+तारका० इतच् । २जातच्छिद्रे । [विश्वः ।

छिद्वर त्रि० छिद्र-ध्वरच् वा दस्य न तः । छिद्वरशब्दार्थे

छिन्न त्रि० छिद्र-क्त । १कृतच्छेदने लूने अमरः । “सच्छि-

न्नन्वा विरथः” देवीमा० । २विभक्तौ च “छिन्ना-

अभिव नश्यति” गीता । ३मन्त्रभेदे कुमारशब्दे २१६०

पृ० दृश्यम् । ततः “अनन्यन्नगतौ क्तात्” पा० कन् ।

छिन्नक ईषच्छिन्ने । “अनन्यन्नगतिः साकल्येन

सम्बन्धाभावः प्रकृतिवाच्याया छिदाक्रियया क्ताथस्य

कर्म्मण एकदेशपतोत्या साकल्येन सम्बन्धाभावो गम्यते”

सि० कौ० । आगन्तुपु पट्सु व्रणेषु श्वणभेदे ।

“अनेकाक्षतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः । समासतो

लक्षणतः षड्बुधः परिकीर्तितः । छिन्नं भिन्नं तथा

विद्धं क्षतं पिञ्चितमेव च । एतमाहुस्तथा षडं तेषां

वक्ष्यामि लक्षणम् । तिरश्चीनं षड्जुर्वापि यो वृणश्चायतो

भवेत् । गालस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते” ।

छिन्नकर्ण त्रि० छिन्नः कर्णोऽस्य “कर्णे लक्षणस्य” पा० पूर्वस्य

दीर्घे प्राप्ते विष्टादित्वात् न दीर्घः । छिन्नकर्णरूप

उल्लक्षणयुक्ते । छिन्नकर्णकर्म्मविपाकस्तु षट्गुभारते

६अ० दृश्यः । [लतायाम् । राजनि० ।

छिन्नग्रन्थिनी छिन्ना ग्रन्थिनी संज्ञायां कन् । त्रिपरिष्का-

छिन्नद्वैध त्रि० छिन्नं द्वैधं संशयोऽस्य । वेदानादिभ्रवण

परिपाकेण निवृत्तसंशये । छिन्नसंशयादयोऽप्यत्र

छिन्ननाम त्रि० छिन्ना नासाऽस्य । द्विधा भूतनासिके तस्य रोगस्य

कर्म्मविपाको षट्गुभारते द्वा० दृश्यः । [नादी] राजनि० ।

छिन्नपत्नी स्त्री छिन्नं पत्न्यस्याः डीष् । अम्बुधायाम् । (आक-

छिन्नमस्ता स्त्री छिन्नं मस्तं यस्याः । दशमहाविद्यान्तर्गते

देवीभेदे । “भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या प्रमायती तथा”

तन्त्रसारः ।

छिन्नरुह पु० छिन्नः सन् रोहति रुह-क । १तिलकवृक्षे

राजनि० २शुद्धचाम् स्त्री अमरः ३स्वर्णकैतक्यां ४शङ्ख-

क्याञ्च स्त्री राजनि० ।

छिन्नवेगिका स्त्री छिन्नो वेगो यस्याः संज्ञायां कन्-टापि

अतद्वचम् । पाठायाम् (आकनादी) शब्दच० ।

छिन्नश्वास पु० कर्म्म० । जुद्धश्वासशब्दे २३८३पृष्ठे दर्शित

सुश्रुतवाक्योक्ते श्वासभेदे ।

छिन्ना स्त्री छिद्र-क्त । १शुद्धचाम् २पञ्चल्याञ्च विश्वः ।

छिन्नोद्भवा स्त्री छिन्नाप्युद्भवति उद्+भू-अच् । शुद्धचाम्
राजनि० ।

छिलिहण्ड पु० पातालगरुडवृक्षे “छिलिहण्डः परो
दृष्यः कफघ्नः पवनापहः” भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

कुक्कुता स्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तशब्दं कायति कै-कृ पृषो० ।
कुकुन्द्याम् (कुक्को) शब्दार्थचि० ।

कुकुन्दर पुंस्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तः शब्दोदीर्यतेऽस्मात् कृ-कृ-
पादाने अप् पृषो० । (कुक्को) इति ख्याते मृषिकभेदे

एन्दुरशब्दे ११८८पृ० सुश्रुतवाक्ये दृश्यम् । “कुकुन्दरेण
विद्धं भङ्गो ग्रीवास्तम्भोविजम्भृणम्” सुश्रु० । स्त्रियां

जातित्वात् डीष् । पृषो० कुकुन्दरिरप्यत्र “मत्स्यकुकु-
न्दरिमत्कुणगन्धो यथा” सुश्रुतः । “कुक्कुन्दरिः शुभान्

गन्धान् (हृत्वा) पत्रशाकन्तु बर्हिणः” मनुः । “पत्रशाकं
शिखी हृत्वा गन्धांस्कुकुन्दरिः शुभान्” याज्ञ० ।

कुक्कु स्त्री कुक्कुकायान् “श्रिया श्रामा रत्ना कुक्कुः
पिङ्गला षट्कगोचिका । मूकरी परपुत्रा च पुत्रामानस्य

वामतः” वृ० सं० ८६अ० यात्रायां तस्या वामतः
शुभदत्वसक्तम् ।

कुट छेदने वा चुरा० एभ० पञ्चे लृ० कुटा० पर० सक० सेट् ।
कोटयति ते कुटति । अचुच्छटत् त व्यच्छुटीत् ।

कुड कादने लृ० कु० पर० सक० सेट् । कुडति व्यच्छुडीत्
चुक्कोड [च्कोड ।

कुड पिधाने स्वा० प० सक० सेट् । कोडति व्यच्छोडीत् चु
कुद्र न० कुद्र-रक् पृषो० । १प्रतीकारे २रश्मौ च उणा-

दिको० । [चुक्कोप ।
कुप स्वर्णे लृ० पर० सक० अनिट् । कुपति व्यच्छोप्सीत्

कुप पु० कुप-कर्त्तरि क्, षजर्थे क वा । क्षुपे ह्रस्वशास्त्रे
एच्चे २स्वर्गने नेदिः । ३चपले त्रि० आधारे क ।
४युद्धे पु० विश्वः ।

कुबुका न० चुबुक+पृषो० । चुबुके व्योषाधरप्रदेशे । “कस्यां-
भ्यां कुबुकादधि” ऋ० १०।१६३।१। “कुबुकां व्यपदिशन् वा
चैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” शत० ब्रा० १०।६।१।१।१।

कुर छेदे स्वा० पर० सक० सेट् । कुरति व्यच्छोरीत् । चुच्छोर
कुर लेपने लृ० कु० पर० सक० सेट् । कुरति व्यच्छुरीत् ।

चुच्छोर कुरितः । “कुरितमिव वियदृषनैर्विचिन्तैः” वृ०
सं० २४०अ० । “कुसुमलवच्छुरितपर्यन्ते पर्यङ्कतले”

दृश्यते । “मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः” कुमा० ।

कुरा स्त्री कुर-क । औषधेषु न द्रव्ये सुधायां चूर्णे (कलि-
चुन) हारा ।

कुरिका स्त्री कुर-छेदे क स्वार्थे क टाप् अत इत्त्वम्
कुर-वा० कृन् वा । स्वनामख्याते अस्त्रभेदे ।

कुरिकापत्री स्त्री कुरिकेव पत्रमस्याः ङीष् । श्वेतालता-
याम् राजनि० ।

कुरित त्रि० कुर-क । खचिते जटाधरः । श्लिप्ते श्लिच्चे
च त्रि० "परस्परं कुरित्वा मलच्छवी" भाषः ।

कुरी स्त्री कुर-क गौरा० ङीष् । कुरिकायाम् अशिषेनौ
भरतः ।

कुरिका स्त्री कुरिका+पृषो० । कुरिकार्थे शब्दप्रायां गवि
"गोषु प्राङ्गणसंस्थासु कुरिकायाश्च भेदने" कुरिकाया
बन्धाया गोयां हनाद्ये नासाभेदने" कृष्ण०

कुरी स्त्री कुरी-पृषो० । कुरिकायां हेम० ।

कृद् सन्दीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
कृदयति ते कृदति अचिच्छृदत्-त अचच्छदत् त
अच्छदीत् ।

कृद् देवने दौप्रौ च अक० वमने सक० रुधा० उभ० सेट् ।

कृणत्ति कृन्ते इरित् । अच्छृदत् अच्छदीत् । अच्छ-
र्दित् कर्दित् अर्दयति अर्दयति उदित् कर्दित्वा कृत्वा कृच्

कृप याचने द्विक० शब्दे अक० वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा०
पर० सेट् । कृपयति ते कृपति । अचिच्छृपत् त-अच-
च्छर्पत् त । अच्छर्पीत्

कृक् पु० क्री-वा० डेकन् । शृङ्गासक्ते शृङ्गपट्यादौ शनागरे
विदग्धे त्रि० भेदि० । विदग्धप्रये शब्दालङ्काररूपे

शत्रुपासभेदे अनुपासशब्दे १७८पृ० दृश्यम् । ४मत्तायां
स्त्रियां स्त्री शब्दार्थवि० । [दृश्यम्

कृकापञ्जति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे । अलङ्कारशब्दे पृ० १६८

कृद कृदने अद् चु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचि-
च्छेदत् त ।

कृद् पु० कृद-भावे घञ् अच् वा । कृदने "अभि-
ज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः" कुमा० ।

कर्त्तरि अच् । कृदके, भाजके "कृदं गुणं गुणं कृद-
मिति" लीलावती । कर्मणि घञ् । श्लशब्दे, त्रि०

"बलाहकच्छेदविभक्तारागाम्" कुमा० । "विसकिसलय-
च्छेदपान्ये यवन्तः" मेघः । खण्डार्थस्य तु विविङ्गत्वे न

स्त्रियां गौरा० ङीष् । ततो निखमर्हति ठञ् । कृदिक
निखच्छेदाहे वेतसादौ ।

कृदने न० कृद-भावे ल्युट् । श्लिघाकरणे "करपाददतो-
भङ्गे कृदने कर्षनासयोः" याज्ञ० । करणे ल्युट् । कृद-
नसाधने "तद् शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं कृदने कृतम्"

भा० सं० ५४अ० । कर्त्तरि ल्यु । कृदके त्रि०

कृदनीय पु० कृदनाय जलकालुषभेदनाय हित-क । शकत-
कष्टचे राजनि० । कृद-कर्म्मणि अनीयर् । कृदो त्रि०

कृदादि पु० निखमर्हतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः "कृद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ

संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संपन्न विप्रन्न
विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग च)" पा० ग० सू० । कृदिकः

कृदि पु० कृद-इन् । श्लो उच्च० । कृदति त्रि० ।
शब्दकौ पु० धरणिः । [हेमच० ।

कृदित त्रि० कृदो जातोऽस्य तारका० इतच् । द्विप्राकते
कृद्य त्रि० कृत्तुं योग्यः कर्मणि योग्यार्थे खत् । भेत्तुं

योग्ये "शीर्षच्छेदमतोऽन्ताम्" भट्टिः ।
कृद्याक्षिरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा "अथात-

च्छेद्यारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । क्षिग्धं भुक्तवतो हास्य
रुपविष्टस्य यत्नतः । संरोषयेत् नयनं भिषक् चूर्णैस्तु

लावणैः । ततः संरोषितं तृषे क्षिन्नं परिचुद्धितम् ।
अर्धं यत्न बलीजातं तत्रैतन्नगयेद्विषक् । अपाङ्गं प्रे-

क्षमाण्यस्य वडिशेन समाहितः । सुशुण्डप्राग्द्वय मे-
धावी सूचीसूत्रेण वा पुनः । नचोत्तापयता क्षिप्रं

कार्यं मभ्युक्षतं तु तत् । शस्त्रपातभयाङ्गास्य वर्त्मनी या-
ह्येद्देहम् । ततः प्रशिथिलीभूतं क्षिभिरेव विवृण्वितम् ।

उक्षिखन्मण्डलापेण तीक्ष्णेन परिशीघयेत् । विवृण्वितं
सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्ताच्च मण्डलात् । नीत्वा कनीन

कोपालं क्षिन्द्यात्क्षान्तिकनीनकम् । चतुर्भागस्थिते मांसे
नाक्षि व्यापतिमर्हति । कनीनकवधादस्त्रं नाडी चाप्यु-

पजायते । हीनच्छेदात्तु नर्दं हिं शीघ्रमेवाधिगच्छति ।
अर्धं यच्छालवद्वापि तदप्युन्मार्च्यं लम्बितम् । क्षि-

न्दप्राङ्गणेण शस्त्रेण वर्त्म शुक्लान्माम्बितम् । प्रतिसा-
रणमश्लोस्तु ततः कार्यमनन्तरम् । यवनालस्य चूर्णैश्च

त्रिकटोक्लवणस्य च । खेदयित्वा ततः पश्चाद्भूयात्
कुशलो भिषक् । देशर्तुबलकालञ्च स्त्रे हं दृष्ट्वा यथा-

हितम् । वृषवत् संविधानन्तु तस्य कृत्यादतः परम् ।
तत्रहान्मुक्त्वा करस्त्रेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् । करञ्ज-

वीजामलकमधुकैः साधितं पयः । हितमाश्रोतुं न
शुभे द्विरङ्गः शौद्रसंयुतम् । मधुकोत्पलकिल्लसुकटूवां-

कल्कैश्च सूक्ष्मि । प्रलेपः सवतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते । लैख्याञ्जनैरपहरेदस्मिंशेषं भवेद्यदि । अर्म्मा चाल्यन्द्विनिभक्षीं रक्तमथापि वा । धूसरलक्ष्णं यज्ञापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् । चर्म्माभम्बहलं यत्तु प्लाशुमांसवनावृतम् । केद्यमेव तदस्मिं स्यात्कृष्णमण्डलगञ्ज यत् । विशुद्ध-वर्णमक्षिप्तं क्रियास्त्रिगतकृममम् । क्षिप्तेऽस्मिंणि भवेत्सम्यग्घासमनुपद्रवम् । सिराजाते सिरायान्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् । उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिशेनावलम्बिताः । सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः । अर्म्मावन्मण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते । रोगयोश्चैतयोः कार्यमस्मिंशक्तं प्रतिसारणम् । विधि-ज्ञापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः । सन्धौ संखेद्य शस्त्रेण पर्वणीकां विचक्षणः । उत्तरे च त्रिभागे च वडिशेनावलम्बिताम् । क्षिन्द्यात्ततोऽर्द्धमप्ये स्यादशुनाडी ह्यतोऽन्यथा । प्रतिसारणमत्रापि सैम्भवच्चौद्रमिष्यते । लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम् । शङ्खं सस्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च सस्रजाम् । स्फटिकं कुरु-विन्दञ्च प्रबालाप्रसन्नकन्तथा । वैदूर्योपलकं सुक्तामय-स्ताम्बरजांसि च । समभागानि सम्मिष्य सार्द्धं शोतो-ऽञ्जनेन त्व । चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेघ-शृङ्गे । संस्याप्योभयतः कालमञ्जयेत्सततं बुधः । अर्म्माणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै । अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुक्लाशौर्दुमेव च । अभ्यन्तरं वर्त्म शया विधानं तेषु वक्ष्यते । वर्त्मोपखेद्य निर्भुजप्र-सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः । मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले क्षिन्द्याद्विषग्वरः । ततः सैम्भवकासीसकृष्णाभिः प्रति-सारयेत् । स्थिते च रुधरे वर्त्म दहेत्सम्यक्शलाकया । चारेणावलम्बेज्ञापि व्याधिशेषो भवेद्यदि । तीक्ष्णैरुभ-यतो भागैस्ततो दोषमक्षिपेत् । वितरेच्च यथादोष-मभिव्यन्दक्रियाविधिम् । शक्लकर्मण्युपरते मासञ्च स्यात्सुयन्त्रितः” ।

कैमण्ड पु० कर्मण्ड+प्रुषो० अत एत्त्वम् । मातृपितृहीने बालके (काँड) उज्ज्वलदतः ।

कैलक पु० स्त्री को-कर्मणि वा० डेलकन् । श्वागे श्वाग्यां स्त्री टाप । भावप्र० कागशब्दे दृशम् ।

कैलु पु० को-वा० डेलु । सोमराज्याम् शब्दच०

कैदि क ति० केदं नियमर्हति ठञ् । नित्यके दाहे वेतसे पु० वि० कौ० ।

कौ केदने दि० पर० सक० अनिट् । क्यति कच्चात्-अच्चा-सीत् । चच्छौ । क्यतः-क्यितः । [देखोया] ।

कौटिका स्त्री कुट-एवल् । तज्जान्यङ्कुष्ठधनौ (तुही-कौटिन् पु० कुट-णिनि । कैवर्त्ते त्रिका० ।

कौरण न० कुर-भावे ल्युट् । परित्रागे त्रिका० ।

कौलङ्ग पु० कुर-वा० अङ्गच् रस्य लः । मातृलुङ्गे (टावा-सेवु) शब्दरत्ना० ।

कौहारा स्त्री हीपान्तरखर्जूरिकायाम् । “खजूरी गोस्त-नाकारा परहीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा कौहारेति कीर्त्यते” भावप्र० खर्जूरशब्दे २४६८८० तद्गुणा दृश्याः ।

क्य गतौ भ्वा० धात्व० सक० अनिट् । क्यते अक्प्रोष्ट षोडश्विः अचि(चु)च्छ्रवत् त । षेः सनि चु(चि) च्छ्रावयिषति ते ।

इति वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञस्तस्योच्चारणस्थानं तालु, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्यभागेन तालुस्पर्शः बाह्यप्रयत्नाच्च घोषसंवारनादाः अल्पप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य वाममणिवम्बे न्यासः । तन्नोक्ता अस्य पाचकशब्दा यथा “जश्चतुराननः प्रली भोगी च विजया स्थिरा । बलदेवो जयो जेता धातकी सुसुखी विभुः । लब्धोदरी स्थितिः शाखा सुप्रभा कर्तृकाधरा । दीर्घबाह्वर्चिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराविपः । जवनो वेगितो वाममणिवम्बपदात्मकः । हृन्मा-रुतेश्वरो वेशी चानोदी मद्विह्वलः” वसुधैवकुटुम्बम् । अस्य ध्येयरूपं यथा “जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्डली । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयु-तम् । पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्ति संहितं वर्षं त्रिविन्दुसंहितं प्रिये !” कामधेनुतन्त्रम् । काव्येऽस्य प्रथमविन्यासफलं वृत्तं २० टी० उक्तं “जोमिबलाभमित्यादि” ।

ज पु० जि-जन-जु-वा ड । १ ऋत्पुञ्जवे २ जन्मनि ३ पितरि ४ जनार्दने त्रि० मेदि० ५ विषे ६ भुक्तौ ७ तेजसि ८ पिशाचे च । शब्दरत्ना० । ९ वेगे एकाक्षरकोषः “जो गुरुमध्यगतः” इत्युक्ते गुरुमध्ये प्रान्तयोर्लघुद्वययुक्ते कन्दःशास्त्रप्रसिद्धे (१५) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे । “भुजगो-रुजं ज” इत्युक्तेः रोगःफलम् सर्पोऽस्य देवः” ११ जाते त्रि० “प्राट्टशरत्कालदिवं जे” पा० अलुक् सं० । प्राट्टविजः शरदिजः कालेजः दिविजः । “विभाषा वर्षस्वरशरे-त्यादि” पा० । वर्षेज वर्षज इत्यादि । “तत्पुरुष कति बल्लभम्” पा० । मनसिजः मनोजः सरसिजं सरोजमि-त्यादि । जरायुजः अशुद्धजः खेदजः उद्भिजः” । १२ वेगिते १३ जेतरि त्रि० शब्दरत्ना० । [कृष्णे न० मेदि० । जकुट पु० जं जातं कुटति कुट-क । १ मलयच्छले २ वाचां-जज भवे सक० हासे अक० जच्चा० खपादि० प० सेट् । खपादिश्च रुदाद्यन्तर्गणस्तेन भलादेः सार्वधातुकस्य इट् । जच्चिति जच्चितः अभ्यस्तसंज्ञः तेन जच्चति । अजचीत् “उतेव स्त्रीभिः सह भोदमानो जचद्वते वापि मयानि पश्यन्” शत०त्रा० १४।७।१।१४। “अत्रत्यां कश्चिदन्नाति जचत्यां सह जच्चति” भाग० ४।२५।५७।

“हविर्जच्चिति निःशङ्कोमखेषु मघवानसौ” जच्चिभो-ऽनपराधेऽपि” भट्टिः । अख्यानःस्यादितां केचित् मन्यन्ते । “यच्छतामिति येऽप्युक्तास्ते वै यथास्तु यच्छन्तात्” विष्णुपु० यच्चनामनिरुक्तौ तच्चादर्शनात् ।

जच दाने ध्वा० इदित् ध्वा०सक०सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात् अतुपघस्यापि तुम् । जङ्गते अजङ्गिष्ट । मित् । अजङ्गि अजङ्गि (जा) जङ्गम् । इदित्करणात् जङ्गते ।

जजण न० जच-भावे ल्यट् । भक्षणे हेमच० ।

जगच्चतुस् पु० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूत्र्ये हेमच० जच्चादि पु० “जच जाष्ट दरिद्रा च चकास्तिः शास्त्रिरेव च । दीधी वेवी च विज्ञेयो जच्चादिः पञ्चकोणः” इत्युक्ते अभ्यस्तसंज्ञे घातुपञ्चके “नाभ्यस्ताच्छतः” पा० जचत् जायत् इत्यादि ।

जगत् पु०गम-किप् नि०द्वित्वम् लृक् च । १ वायौ २ जङ्गने त्रि० मेदि० । ३ विश्वे न० अमरः । ४ लोके सचराचरे प्रपञ्च-भूते भोगोपयोगिपरिकरसंहिते मायामये संसारचक्रे यथोक्तमभियुक्तैः “न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते च वा । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रति-पेदिरे । सट् यथा जगच्चैदमशक्यं तन्निरूपयम् । मायामयं जगत् भाति वीक्षस्वापन्नपाततः” । “जगद्योनि-रयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जग-दीशो निरीश्वरः” कुमा० । “जगतः पितरौ वन्दे पार्व-तीपरमेश्वरौ” रघुः । “यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेटते जगत्” मनुः । लोके “जगत्यपर्याप्रसहस्रभादुना” “युगान्तकालप्रतिसंघृतात्मनोजगन्नि यस्यां सविकाशमा-सत” भावः । जङ्गमे “जगतां तस्युषश्च” सन्ध्यामन्त्रः । क्विबन्तत्वात् जगत् जगतौ इत्यादिरूपम् “पृषन्महज्ज-गच्छदवच्च” पा० निपातनपक्षे जगन् जगन्तौ इत्या-दिरूपमिति केचिदास्तस्यैतन्न्यम् तस्य शब्दतुल्यत्वेऽपि “नाभ्यस्ताच्छतरिति” पा० निषेधात् न तुम् । शब्-दतुल्यत्वप्रयोजनं तु स्त्रियां ङीप् जगती [हेमच० । जगत्कर्त्तृ पु० इत० । १ ईश्वरे तदभेदात् २ चतुर्ष्वसादौ जगच्छन्द पु० जगती च्छन्दोऽस्य वेदे नि० पुं वङ्गावः । जग-त्या कन्दशा स्तुत्ये । “सरोऽसि गयोऽसि जग-च्छन्दाः” ता० वा० १।५।१५ । जगत्पति पु० इत० । १ परमेश्वरे तदभेदात् २ हरिहरादौ “यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेः” कुमा० जगदीशा-दवोऽप्यत्र । “जगदीशो निरीश्वरः” कुमा०

जगत्प्राण पु० जगत् प्राणित्यन्तात् प्र+ञन्-उपादाने षञ्
इत०। वायौ अक्षरः “जगत्प्राण ! प्राणानपहरसि
किन्ने व्यवसितम्” सा० द०।

जगत्साक्षिन् पु० इत०। १इश्वरे २सूर्ये च हेमच०।

जगत्सेतु पु० जगतः सेतुरिव सर्वमर्थ्यादाकारकत्वात्।
परमेश्वरे जगतां सन्नारणहेतुत्वादसंभेदकरत्वाच्च
वर्णाश्रमादीनां, “एष सेतुर्विधरणो लोकानामसंभेदाय”
श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। अलुक् समा०। जगतः सेतुरप्यत्र
“कौषधं जगतः सेतुः” विष्णु स०।

जगती स्त्री गम-क्विप् “पृथग्नाहञ्जगच्छत्वत्” पा० शत-
तुल्यत्वात् ङीप्। १भुवने। २पृथिव्यां “आर्यभट्टमते
भूमेच्चलत्वात् गतिमन्त्वेन तथात्वम्। अन्यमते जगदा-
धारत्वात् तस्यास्तथात्वमिति भेदः। ३द्वादशाक्षरपादके
कन्दोभेदे कन्दःशब्दे दृश्यम्। ४जम्बुज्वेले हेमच०। ततो-
भवदौ उत्सा० अञ्। जागत जगतीभवदौ। स्त्रियां
टाप्। कन्दःशब्दे उदा०।

जगदम्बा स्त्री इत०। दुर्गायां स्त्रायै क। जगदम्बिका-
प्यत्र। “सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका”
देवीगीता। जगद्वातीशब्दे उदा०।

जगदादि पु० इत०। १परमेश्वरे। २तदभेदाच्चतुराननादौ
“जगदादिरनादिस्त्वम्” कुमा०।

जगदादिज पु० हिरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते
जन-ड। परमेश्वरे। “आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सृष्टि-
ष्णुर्जगदादिजः” विष्णु स०।

जगदाधारः पु० इत०। १वायौ शब्दच०। २जगदाश्रये काले
च “कालोहि जगदाधारः” ति० त०। जगदाश्रया-
दयोऽप्यत्र “जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः”
भाषा०।

जगदायु(युम) पु० जगतामायुःसाधनत्वात् आयुः पृषो०
वा सलोपः। वायौ। “अहं केशरिणः क्षेत्वे वायुना
जगदायुना” भा०व० १४७अ०। “वायुना द्विपदां श्रेष्ठः
कथितो जगदायुषा” भा० शा० ३४०अ०।

जगद्गुरु पु० इत०। १परमेश्वरे। “सृष्टिं पूर्वेणामपि गुरुः
कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० तस्य सर्वगुरुत्वसक्तम्
तदभेदात् शिवादौ “अथ ते सुतयः सर्वे मानयित्वा जग-
द्गुरुम्” (शिवम्) कुमा०। “भेने परार्द्धमात्मानं गुरु-
त्वेन जगद्गुरोः” रघुः। ३जगतासुपदेष्टरि नारदादौ।
“नारदस्तु जगतो गुरुश्चैर्विष्णवाय गगनं विचलच्छु”

नैव० जगद्गुरो गुरुः पञ्चमीत०। ४जगद्गुरो गुरुश्चैव च।
जगद्गुरो स्त्री जगत्सु मध्ये गुरोरी। ममसादेव्यां शब्दर०।
जगद्गोप पु० जगतोदीपद्वय प्रकाशकत्वात्। परमेश्वरे “तस्य
भासा सर्वनिदं विभाति” श्रुतिः तदभेदात् शिवादौ
“जगदोनिं जगद्गोपं जयिनं जगतोगतम्” भा० श्लो०
२०३ शिवस्तवः।

जगद्घाट पु० इत०। १परमेश्वरे। दुर्गामूर्तिभेदे स्त्री
ङीप्। तस्याः पूजाकालव्यवस्था।

निगमकल्पसारे ज्ञानसारस्वते ग्रन्थे च दुर्गाकल्पे
“श्रीशिव उवाच। प्रसीद जगतां मातर्ज्जं गच्छित्सारका-
रिणि !। अतएव महेशानि ! तवाहं शरण्यागतः।
त्वया यत् कथितं पूर्वं तत्सर्वेभ्यः श्रुतं मया। जग-
द्वाती महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा। तस्याः पूजाविधि-
दिनं कालस्तत्र प्रकाशितम्। तदेव कथयेशानि !
श्रुतमिच्छामि साम्प्रतम्। श्रीदेव्युवाच। कथयामि
महेशानि ! सावधानावधारय। तस्याः पूजाविधि-
दिनं समयं भावभेदतः। कार्तिके शुक्लपक्षे च या
दुर्गानवमी तिथिः। सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गा-
प्रपूजने। प्रातश्चात्तुलसी पूजा मध्याह्ने राजसी
मता। सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता।
उपयज्ञादिभिर्देव ! इति त्वैकालिकी मता। अथान्यत्
संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर !। सप्तम्यादि नवस्थानं
पूजाकाल इतिरितः। त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याच्च
विसर्जयेत्। पूजा परेऽङ्गि देवेश ! तत्राप्यत्र विसर्जनम्।
वेधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता। शिव
उवाच, त्रिसन्ध्याऽव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देव्या जगन्मायि !। कथयस्व
महेशानि ! इति मे संशयो हृदि। श्रीदेव्युवाच। सा प्रात
व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः। त्रिसन्ध्यं पूजये-
त्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्। सृष्टिर्त्रिव्यापिनी चापि
तत्र ग्राह्या महेश्वर !। एककाले त्रिधा पूजां साधको नैव
कारयेत्”।

तत्पूजायां दशम्यां बलिदाननिषेधः तन्नाम्नरे “श्री
पार्वत्युवाच। दशम्यां बलिदानं ननु निषिद्धं जगदी-
श्वर !। कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर !।
शिव उवाच “नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधि-
र्भवेत्। निषिद्धं बलिदानं नु दशम्यां तत्र सुन्दरि !।
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः। दशम्यां

बलिदानन्तु निषिद्धं भाव्यं पार्वति” । ज्ञानाद्यन्तसारे
 पूर्वं प्रकारसङ्घा “सङ्कर्तव्यमपिनी चापि प्रातश्चेत्प्रवमी
 तिथिः । तद्दिने पूजनं कार्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्षणि ! ।
 त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन” । कात्यायनीतन्त्रे
 ७५८ले । “कुम्भाराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिक-
 कक्षे च । उपस्यद्गौदितो भासुर्दुर्गामाराध्य यत्न-
 वान् । प्रत्यारोग्यं बलं सेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
 तां तिथिं प्राथ्य भनुजः शनिभौमदिने यदि । प्रपूज-
 येन्महादुर्गां धर्मकार्थमोक्षदाम्” । शक्तिसङ्ग-
 मतन्त्रे “कार्तिकेयसिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् । ऋणभयीं प्रतिमां
 शक्त्या जगद्वातीविधानतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमां
 तां त्रिसर्जयेत् । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यं संयुक्ताऽस्य भवेत् पुरी” ।
 तन्त्रान्तरे । “कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः ।
 प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्” तन्त्रान्तरे । “त्रि-
 कालं पूजयेद्दुर्गां भूबेनैकाक्षरेण च (दूँ) । नानारत्नविधा-
 नेन गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकेयसिते पक्षे नवम्याञ्च
 विशेषतः । कल्पैवं साधकश्चो लभेद्राज्यमकण्टकम्” ।
 योगिनीरन्त्रे “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेष-
 प्रतः । उद्भुद्धान्तु जगद्वातीं पूजयेद्दीपमाद्यया” आगम
 तन्त्रसारे “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याः भौमवासरे ।
 आविर्भूता जगद्वाती युगादौ दैत्यनाशिनी” । उत्तरकामा-
 ख्यातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रयोयायां प्रथमेऽ-
 हनि । त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदह्वये” ।
 कुञ्जिकातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद-
 म्बिकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद्गङ्गा धर्मकार्थसिद्धये ।
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ “कार्तिके शुक्लपक्षेऽङ्घ्रि भौम-
 वारे जगत्प्रसूः । सर्वदेवहिताधीय दुर्हृत्तशभनाय च ।
 आविरासीत् जगत्पान्त्रे युगादौ परमेश्वरी” । वतकाल-
 विवेककृतवचनम् “कार्तिकेऽमलपक्षस्य त्रयोयायां नवमेऽ-
 हनि । पूजयेत्तां जगद्वातीं सिंहपृष्ठे निषेदुभीम्” । स्मृतिः ।
 “युगाद्या वर्षष्टद्विष सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमी-
 क्षन्ते न तत्र तिथियुम्भता” । कल्पतरुकार्यवे “कार्तिके-
 ऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्वाह्णसमये तत्र
 पूजाविधिरिहोदितः” । कल्पतरुकार्यवे भविष्यपुराणम्
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्वाह्ण
 समये काष्ठात्मिका परदिने यदि । तत्र पूजादिकं कुर्यात्
 पिण्डनिर्वपणादते” । स्मृतिशासरे “कार्तिकेयस्य युगा-

द्याद्याद्यद्विकामोऽर्चयेदुभयम्” । तत्र उक्तवचनेन
 तत्तिथेर्युगादित्वेन कीर्तनात् तत्पूजायाश्च युगाद्यादिन-
 कर्त्तव्यत्वेन विधानात् पूर्वापरदिनयोस्तस्याः सम्बन्धे
 परदिने एव कर्त्तव्यता न तु युग्मशास्त्रेण अष्टमी
 विद्याया पारुता युगाद्या वर्षष्टद्विषोत्पत्त्यादि वचनात्
 यत् “आवष्ठी दौर्गनवमी दुर्गा चैव स्मृताशिनी ।
 पूर्वविद्यैव कर्त्तव्येत्यादि” वचनं तत् एतद्भिन्न
 नवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तच्च व्रतं व्रतशब्दे वक्ष्यमाणं
 दृश्यम् । जगद्वातीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे
 ७६४० । “पार्वत्युवाच । भगवन् ! प्राथम्याद्येश ! सर्वं
 तत्त्वविशारद ! । श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रि-
 लोचन ! । महादुर्गाजगद्वातीविद्योत्पत्तिर्भवेदुद्यतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! । इति देवी
 प्रश्ने श्रीशिव उवाच । श्रुतु पार्वति ! वक्ष्यामि
 रक्ष्यं परमाङ्गु तम् । यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौ-
 भास्यसुखसुत्तमम् । पुरा पुरन्दरसुखाः खेश्वरत्वाभि-
 मानिनः । प्राहुः किमीश्वरोऽख्यस्मानतिरिच्य सुरा-
 निति । अथ दुर्गा जगन्माता मित्वा चैतन्कुक्षिपिणी ।
 एतेषां धर्मसेतुनाभिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् । करिष्या-
 श्मीति निश्चित्य च्योतीरूपं दधावक्षम् । तेषामाविर
 भूद्दुर्गा जगद्वाती जगन्मयी । कोटिसुख्यप्रतीकार्यं
 चन्द्रकोटिसमप्रभाम् । च्चलन्तं पर्वतमिव सर्वलोक
 भयङ्करम् । तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुर्भहौजसः ।
 किमेतन्न विनिश्चेतं यत्कालो ह्यभवन् सुराः । वायु
 माहुः समाह्वय किमेतत् परमाङ्गु तम् । विज्ञानीहि मरु-
 ह्योर मातरिभ्यन् ! दिशं पते ! । ततो वायुर्भूतं तत्र गत
 स्तेजोऽनिकं ततः । तमनिकसुपायातं प्राह तेजो
 मयी ततः । बलवन् ! कल्पमायातो वीर्यं किञ्चास्ति
 वा त्वयि । आदातं शक्यते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ।
 इति प्रत्युक्तवान् वायुः क्षणं तलैव तिष्ठति । आदत्स्वैतत्
 त्वयमिति निदधौ वायवे त्वयम् । वायुः सर्वप्रयत्नेन
 नादातं तत्त्वमोऽभवत् । ततो देवाः प्राङ्गरुग्निं भीता
 उद्दिग्ममानसाः । अग्ने ! एतद्दिजानीहि किमेतत् कर्म
 चाङ्गु तम् । इत्युक्तो देवताष्टन्दैरग्निस्तेजोऽनिकं गतः ।
 अग्नौ ज्ञातवेदा वा तेजोवागित्युवाच तम् । स प्रोक्तवा-
 नग्निरसि सर्वदाहकशक्तिरुः । दहैतत् त्वयमत्यल्प
 मिति तस्मै त्वयं ददौ । अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैत-
 तत्त्वमोऽभवत् । ततो निवहते बद्धिर्भूत्वा सोऽपत्य-

पान्वितः । एकत्वस्थाः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरत्तमम् ।
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोत्रप्रभोनेश्वरावयम् । इति निश्चय
सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् । प्राञ्जद्वैयगणाः सर्वे त्व-
मीशा नेश्वरा वयम् । ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुद-
ष्कृतम् । जन्तुमर्हसि तत् सर्वं कपया जगदम्बिके । तव-
रूपं सुगोथं यन्मङ्गल्यं सर्वमङ्गलम् । तद्दृष्टुं वय-
मिच्छामो देहि दर्शनसुत्तमम् । इत्युक्तानां सुबुद्धीनामा-
विरासीच्छिवाम्बरे । तेजस्वल्हृते तस्मिन् चमत्कारि
कलेवरे । स्मरेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्वालङ्कारभूषिता ।
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा । बालार्क
सदृशी देहे नागयज्ञोपवीतिनी । त्रिनेत्रा कोटिचन्द्रा-
भा देवर्षिगणसेविता । दर्शयामास देवानामेवं रूपं
जगन्मायी । ततस्तां तृष्टुवुर्देवा जगद्बालीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणायथेष्टं त्रिदशालये । तत्रैवान्निर्हिता
देवी महादुर्गा जगन्मायी । इयमेव कथा प्रायशः
केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यञ्च इन्द्रशब्दे ६४२ पृ०
दर्शितम् । इयांस्तु विशेषः तत्र इन्द्रादिप्रबोधनाय
प्रादुर्भूतया ब्रह्मशक्त्या हैमवत्या ब्रह्ममहात्म्येनैव
इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरुक्ता अत्र तु शक्तिशक्तिम-
तोरभेदेन जगद्बालीरूपेणाविर्भूताया देव्या महा-
त्म्योक्तिरिति ।

जगद्बल पु० जगतां बलमस्मात् । वायौ त्रिका० । तस्यैव
व्यानरूपस्वरूपभेदात् सर्वबलजक्रियाहेतुत्वस्य ब्रह्मज्ञा
हान्दोष्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा “कथोयान्यन्या-
नि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्वन्भाजेः सरणं
दृश्य धनुष आयमनमप्राणचनपानंस्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यानमेवोद्गीयसुपासीत” । बलस्य च सर्वक्रिया
हेतुत्वं हान्दोष्ये भूमविद्यायासुक्तं यथा “बलं वाव वि-
ज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्प-
यते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिच-
रिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति
श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं
बलेन द्यौर्वलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च-
वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपी-
लकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलसुपास्येति” । सर्वक्रियाणां
वायुकार्यत्वं च सुसृते दर्शितं यथा “वायव्याः स्वर्गः
स्वर्गोन्द्रियं सर्वचेष्टादयः सर्वशरीरसन्दनं लघुता च”

तेन सर्वचेष्टानां वायुकार्यत्वोक्त्या बलस्य च तत्र हेतु-
त्वोक्त्या च वायोरेव बलहेतुत्वमवधीयते ।

जगद्योनि स्त्री जगतां योनिरिवोत्पत्तिस्थानत्वात् । १परमे-
श्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम् । २शिवे श्विष्णौ
४चतुर्षु चैव तु तदभेदोपकारात् “जगद्योनिरंयोनि-
स्त्वम्” कुमा० ब्रह्मसूत्रे । “जगद्योनिं जगदीपं जयिनं
जगतोगतिम्” भा० भो० २०अ० शिवसूत्रे । “नारायणं
जगद्योनिं पुरार्थं पुरुषं ध्रुवम्” हरिव० १०७अ० ।
विष्णुसूत्रे । ५पृथिव्यां शब्दच० तस्याः मूलस्युत्पत्त्यो-
त्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् ।

जगद्दहा स्त्री जगन्निं वहति धारयति वह-अच् । सर्व-
धरायां मेदिन्याम् त्रिका० ।

जगद्दिनाश पु० जगतोऽखिलकर्म्मवतो विनाशोऽत्र ।
कल्पान्ते प्रलयकाले । प्रलये च सर्वं क्रियाशून्यत्वं
यथाह मनुः । “यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमी-
लति । तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्ये कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्योनिवर्त्तन्ने मनश्च ग्नानिष्टच्छति । युगपन्तु
प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि । तदायं सर्वभूतात्मा
सुखं स्वपिति निवृत्तः । तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिर-
न्तिष्ठति सेन्द्रियः । न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्-
क्रामति सूचितः” ।

जगनु(द्नु) पु० जगता नस्यते नम-वा० कर्म्मणि ङु वा
पृ० षो० तनोपः । १जनौ वैश्वानरे २वज्रौ च मेदि० विश्वे
जगद्नु रिति पाठस्तत्त्वार्थे । तत्र जनोश्चेतनत्वेन जग-
तां नस्यमानत्वात् वज्रेस्तु सर्वैर्नस्यमानत्वात् तथात्वम्
जगन्नाथ पु० ६त० । १परमेश्वरे “एष सर्वेश्वरः” इत्यादिश्रुतेस्तस्य
सर्वेश्वरत्वात् तथात्वम् । तदभेदात् २विष्णौ । अश्व० अच् ।
३तदोद्यत्त्वभेदे न० तत्त्वेत्यस्य तन्नामताकारणं स्तन्द्रपु०
उत्कलखण्डे यथा “एतत्त्वेत्ववरं चास्य वपुर्भूतं
महात्मनः । स्वयम् वपुष्मान् यत्वास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं
हि तत्” । तत्स्थानसोमातीर्थभेदादि पुरुषोत्तमतत्त्वे
उक्तं यथा

ब्रह्मपुराणे “पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्म्मभूमिरुदाहृता ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म्म विधीयते । तत्रास्ते
भारते वर्षे दक्षिणोदधिर्स्थितः । ओङ्देश इति
ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः । सप्तद्रादुतरे तीरे याव-
द्विरजसखलम्” । तीर्थकाण्डकल्पतरौ वामनपुराणम्
“उपोष्य रजनीमेकां विरजां स नदीं ययौ । स्नात्वा

वैरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृस्तथा । दर्शनार्थं
 यद्यौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम् । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षम-
 च्चरं परमं शुचिः । उपोष्य स तिलान् दत्त्वा महेन्द्र ।
 दक्षिणं ययौ । उपोष्य स्थित्वा । तथा “अथै यद्वाह
 ज्वते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदालभस्व दुर्दुर्नो !
 तेन याहि परं स्थलम्” तैत्तिःश्रुतिः । अस्य व्याख्या
 सर्वाख्यायनभाष्ये “आदौ विप्रकृष्टे देशे वर्त्तमानं यद्वाह
 दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यदेवताशरीरं ज्वते जलस्रोपरि
 वर्त्तते अपूरुषं निर्मातरहितत्वेन अपूरुषं तत् आल-
 भस्व दुर्दुर्नो ! हे ! होतः, तेन दारुमयेन देवेन उपास्य-
 मानेन परं स्थलं वैष्णवं लोकं गच्छेत्पर्यः । यथर्ववेदेऽपि
 “आदौ यद्वाह ज्वते सिन्धोर्मध्ये अपूरुषम् । तदा
 लभस्व दुर्दुर्नो तेन याहि परं स्थलम्” । अत्रापि
 तथैतार्थः मध्ये तीरे । स्कन्दपुराणम् “इन्द्रशुक्ल !
 प्रसन्नस्ते भक्त्या निष्कामकर्मभिः । उत्सृज्य वित्त-
 कोटीस्तु यन्ममायतनं कृतम् । भङ्गेऽप्येतस्य राजेन्द्र !
 स्थानं न त्यज्यते मया” । ब्रह्मपुराणे “विरजे विरजा
 नाम ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता । तस्याः सन्दर्भेने मर्त्यः
 पुनात्यासप्तमं कुलम् । स्नात्वा दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽ
 पूज्य प्रणम्य च । नरः स्वयंशुद्धित्य मम लोकं स
 गच्छति । आसौ वैतरणी नगम सर्वपापहरा नदी ।
 तस्यां स्नात्वा नरश्चेष्ट । सर्वपापैः प्रमुच्यते” । वैतरणीः
 मधिकृत्य महाभारते “आयातभागं सर्वेभ्योभारथ्यो-
 भागस्तुतमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयार्द्रस्य शाश्व-
 तीम् । इमां गाथां ससुद्धित्य मम लोकं स गच्छति ।
 देवायनं तस्य पत्न्याः शक्रस्यैव विराजते” । ब्रह्मपुराणे
 “आसौ स्वयम्भूस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरोविष्णुपुरं व्रजेत्” । तथा
 “विरजायां मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति यः । स
 करोत्यक्षयां तृप्तिं पितृणां नात्वं संशयः । मम क्षेत्रे
 सुनिश्चेष्ट ! विरजे ये कलेवरम् । परित्यज्यन्ति पुरुषास्तौ
 मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । नदी तत्र महापुण्या विन्ध्य-
 पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपाप-
 हरा शुभा” । चित्रोत्पला महानदी । तथा “सत्यं
 सत्यं पुनः सत्यं क्षेत्रं तत् परमं महत् । पुरुषाख्यं
 सकृद्दृष्ट्वा सागराम्भःसङ्गन्तुतः । ब्रह्मविद्यां सङ्ग-
 ल्पत्वा गर्भवासो न विद्यते” । पुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनसागर-
 मरणब्रह्मविद्याजपानां प्रत्येकं गर्भवासाजनकत्वम् ।

कूर्मपुराणे “तीर्थं नारायणस्यास्य स्नात्वा तु पुरुषो-
 त्तमम् । अत्र नारायणः श्रीमानासौ परमपूरुषः ।
 पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र स्नात्वा द्विजोत्तमाः ! । ब्राह्म-
 णान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्” । आङ्ग-
 कल्पतरौ वायुपुराणे “धूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा-
 दक्षिणस्तया । गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः ।
 एतेषु पितृतीर्थेषु आङ्गमानन्यमश्रुते” । ब्रह्मपुराणे
 “चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात् प्रासादोपरिसंस्थितम् । सह-
 सा मुच्यते पापात् सर्वेषां दिति मे मतिः” । तथा
 “मार्कण्डेयहृदे गत्वा स्नात्वा चोदङ्मुखः शुचिः ।
 निमज्जेत्तीर्थं वारांश्च इमं मन्त्रमुदीरयन्” । “मार्क-
 ण्डेयहृदे त्वेवं कृत्वा दृष्ट्वा तु शङ्करम् । दशानामश्व-
 भेधानां फलं प्राप्नोति मानवः । पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः
 शिवलोकं स गच्छति । तत्र भुङ्क्ता वरान् भोगान्
 यावदाहृतसंपलवम् । इह लोकं समासाद्य ततो
 भोक्षमवाप्नुयात् । कल्पदृष्टं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः-
 प्रदक्षिणम् । पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं
 वटम्” । “भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा महाकल्पवटं
 नरः । सहसा मुच्यते पापात् जोर्यत्त्वच इवोरगः ।
 छायां तस्य समासाद्य कल्पदृष्टस्य भो द्विजाः ! ।
 ब्रह्महत्यां नरो दह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा । दृष्ट्वा
 कृष्णङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम् । न्यगोधाकृतितनं
 विष्णुं प्रणिपत्य च भोद्विजाः ! । राजसूयाघ्नमेधाभ्यां
 फलं प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्वयंशुद्धित्य विष्णु-
 लोकं स गच्छति । वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः
 स्थितम् । सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततोविष्णुपुरं व्रजेत् ।
 दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सङ्कर्षणं
 सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् । प्रविश्यायतनं विष्णोः
 कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् । सङ्कर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्याऽऽ
 पूज्य प्रसादयेत्” । “एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रि-
 दशार्चितम् । कैलाशशिखराकारं चन्द्रात् कान्तराननम् ।
 नीलवस्त्रधरं देवं फल्पाधिकलनस्रकम् । महावल्गं हृत्धरं
 कुण्डलैकविभूषणम् ! रौहिणेयं नरोभक्त्या लभेताभि-
 मतं फलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकं स ग-
 च्छति । आहृतसंज्ञं यावत् भुङ्क्ता तत्र सुखं नरः ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले । ब्राह्मणपव-
 रोभूत्वा सर्वं शास्त्रार्थपारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य
 सुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् । एवमभ्यर्च्य हृत्लिनं ततः

कृष्णं विचक्षणः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत् सुममा-
 हितः । आहृतसंप्लवं यावत् भूतसंप्लवं यावत् आप्लव
 कालम् इति यावत् हान्दसोभकारस्य हकारः । द्वाद-
 शाक्षरमन्त्रेण ओं नमोभगवते वासुदेवाय इत्यनेन ।
 ‘द्विपट् कवर्षमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् । पूजयन्ति
 सदा धीरास्ते भोक्तुं प्राप्नुवन्ति वै । तस्मात्ते नैव मन्त्रेण
 भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् । संपूज्य भ्रष्टमाल्याद्यैः
 प्रणियत्प्रसादयेत्’ एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तवत्स-
 लम् । सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् । ज्ञानदं द्वि-
 भुजं देवं पद्मपत्रायतेक्षणम् । सहोरसं महाबाहुं पीत-
 वस्त्रं शुभाननम् । शङ्खचक्रगदापाणिं सुकुटाङ्गद-
 भूषणम् । सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् । दृष्ट्वा
 नरोऽञ्जलिं बद्धा दण्डवत् प्रणियत् च । अश्वमेध-
 सहस्राणां फलं प्राप्नोति भोद्विजाः ! । यत् फलं सर्व-
 तीर्थेषु ज्ञानदाने प्रकीर्तितम् । नरस्तत् फलमाप्नोति
 दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च’ । अत्र यद्यपि दृष्ट्वा प्रणम्येति
 श्रवणात् ससञ्चितएव फलान्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्यात्
 तथापि शेषे दर्शनमात्र एव फलोपसंहारात् प्रत्येकं
 फलान्वयइति वदन्ति । ब्रह्मपुराणे ‘ततः पूज्य स्वम-
 न्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् । प्रसादयेत्ततोविप्राः ! प्रणि-
 पत्य कृताञ्जलिः’ । स्वमन्त्रेण प्रणवादिनमोन्नेन
 नाम्ना । यथा गारुडे ‘प्रणवादिनमोऽन्नेन चतुर्थ्यं नञ्च
 सत्तमाः ! । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः’ ।
 ‘एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्द्वारिणीं जगद्धिताम् । बलदेवस्य
 भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् । कामगेन विमानेन
 नरोविष्णुपुरं व्रजेत् । निष्कस्य देवतागारात् कृत-
 ङ्गशोभवेक्षरः । प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र च भो-
 द्विजाः ! । भक्त्या दृष्ट्वा च तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम् ।
 सञ्च्यते पातकैर्मर्त्यैः समस्तैर्नात्र संशयः’ । नरकेशरिं
 नरकेशरिणम् । तथा ‘अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा
 भक्त्या प्रणम्य च । सर्वपापविनिर्मुक्तो नरोवाति परं-
 पटम्’ । तथा ‘श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा यः पश्येत्
 श्वेतमाधवम्’ । तथा ‘कुशायेणापि राजेन्द्र ! श्वेत-
 गाङ्गेयमश्वत्थु च । स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मङ्गला ये
 समाहिताः । यस्त्रिंशत् प्रतिशतं लोके माधवाख्यं
 शशिप्रभाम् । विहाय सर्वलोकान् वै मम लोके मही
 यते’ । तथा ‘श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्प्र-
 साधवम् । एकाक्षवजले मग्नं रोहितं रूपमास्थितम् ।

वेदानां तारणार्थाय रसातलतले स्थितम्’ । तथा
 ‘आद्यावतारणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम् । प्रसन्न
 प्रयतोभूत्वा सर्वं दुःखाद्विसृज्यते’ । तथा ‘पूर्वोक्तेन
 तु मन्त्रेण नमस्कृत्य तु तं वटम् । दक्षिणाभिमुखो-
 गच्छेत् धन्वन्तरगतलयम्’ । धन्वन्तरहस्तम् । तथा ‘उप
 सेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागरम् । गत्वा च स्वयं शुचि-
 क्षतं ध्यात्वा नारायणं परम् । न्यसेदटाक्षरं मन्त्रं
 पश्चाद्भक्तशरीरयोः’ । ‘सुसुप्तोदकेन नाशामेत्’ तस्या-
 पेयत्वस्य तैत्तिरीयश्रुतावृत्तत्वात् । ‘यैः कृतः सर्वभक्षो-
 ऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिः । क्षयी चाप्यायितश्चन्द्रः
 कोन नश्येत् प्रकीर्य तान्’ इति मनुनाभिहित-
 त्वाच्च’ तस्यास्पृश्रत्वेऽपि विधिभेदेनैव तस्य स्पृश्रता
 यथाह ब्रह्मपुराणम्
 ‘एवमुच्चार्य विधिवत्ततःस्नानं समाचरेत् । अन्यथा
 भोद्विजश्रेष्ठाः ! स्नानं तत्र न शक्यते’ । वनपर्वणि
 ‘अग्निश्च तेजो वड्या च देहोरेतोधाविष्णोरस्मृतश्च
 नाभि । एवं ब्रुवन् पाण्डव ! सत्यवाक्यमतोऽवगाहेत
 पतिं नदीनाम् । अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! स्पृष्टव्यो न
 महौदधिः । दुःशायेणापि कौन्तेय ! देवयोनिरपां-
 पतिः । देवान् पितृस्तथा चान्यान् सन्धीचस्य
 वाग्यतः’ (अन्यान् कृषीत्) ब्रह्मपुराणे । ‘कृत्वा त्वाद्भैवतै
 र्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्ज्जनम् । अन्तर्जले जपेत् पश्चात्
 तिराहृत्पञ्चमर्षणम्’ । अन्तर्जलैः ‘आपोहिष्ठा’ इत्या-
 दिभिः । अथमर्षणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि । ‘हस्तमात्रं
 चतुःकोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् । पुरं विनिर्दिश्य भो
 विप्रास्तीरे तस्य महोदधेः । एवं मण्डलमालिख्य पूजये-
 च्छतभोद्विजाः ! । अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं
 विभुम् । ज्ञानमो नारायणाय’ इत्यष्टाक्षरमन्त्रः ।
 ब्रह्मपुराणे ‘तीर्थं चाभ्यर्च्य विधिवत् नारायणमना-
 मयम् । रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणियत् च सागरम् ।
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ! सर्वपाप-
 विनिर्मुक्तः सर्वदुःखविवर्जितः । कुलैर्करिण्यशुद्धृत्य विष्णु-
 लोकञ्च गच्छति । पितृणां ये प्रयच्छन्ति पिरुद्धं तत्र
 विधानतः । अक्षयां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति
 वै’ । तथा ‘कोशो नव नवत्यश्च तत्र तीर्थानि सन्ति वै ।
 तस्मात् स्नानञ्च दानञ्च होमं जपसुरार्चनम् । यत्
 किञ्चित् क्रियते तत्र चाक्षयं भवति द्विजाः ! ।
 ततो गच्छेत् द्विजश्रेष्ठाः ! तीर्थं यत्प्राङ्गसम्भवम् ।

इन्द्रद्युम्नसरोनाम ब्रह्माक्षो पावनं शुभम् । तत्रा
 तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य सनसा हरिम् । ध्यात्वो-
 पस्वाय ज्ञं जपसिद्धं मन्त्रसुदीरयेत् । “एवमुच्चाय
 विधिवत् स्नात्वा देवान्धोन् पितॄन् । तिलोदकेन
 ज्ञान्यांश्च सनस्यार्चय्य वाग्यतः । दत्त्वा पितॄणां
 पिण्डं च संपूज्य पुरुषोत्तमम् । दशान्वमेधकं संस्यक्
 फलं प्राप्नोति मानवः” । तथा “नाना नद्यः सप्तदश
 सप्ताहं पुरुषोत्तमे । ज्येष्ठशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यानि
 सर्वदा । स्नानदानादिकं तस्मात् देवतामेव चादिकम् ।
 यत् किञ्चित् क्रियते तात ! तस्मिन् । कालेऽक्षयं भवेत् ।
 एवं कृत्वा पञ्चमीर्षमेकादश्यासुषोषितः” । “ज्येष्ठे शुक्ल
 दशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम् । स पूर्वोक्तं फलं
 प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये । प्रयाति परमं स्थानं
 यस्मात्स विनिवर्त्तते” । तीर्थभेदेन स्नानान्तराहन्तिमाह
 निगमः । “नावर्त्तयेत् पुनः कर्म्म तर्षणादिकम-
 न्वहम् । काव्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ।
 व्यपोह्य ज्ञातमं भागसुदबाद्यत्र कुत्रचित् । तिय्यो-
 युग्मेऽप्ययुग्मे वा यद्व्यदाङ्गकमाचरेत्” । ब्रह्मपुं
 “मार्कण्डेयावटः कृष्णोरौहिणेयोमहोदधिः । इन्द्र-
 द्युम्नसरश्चैव पञ्चमीर्षी विधिः स्मृतः” । मार्कण्डेया-
 यटोमार्कण्डेयसुदः । कृष्णोऽक्षयवटः “न्यपोषाकान्तिनं
 पिष्णुमिति” पूर्वोक्तात् । वराहपुराणे “यस्मिन्नेक-
 पादेन कुरुक्षेत्रे नराधिपः । वर्षाणामयुतं सप्त वायु-
 भक्षोजितेन्द्रियः । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु
 विशेषतः । पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत् ।
 अग्निपुराणे “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
 तत्र मां लेपयेद्भस्मलेपनैरतिशोभनम्” । तथा “ज्ये-
 ष्ठामहश्चावतीर्षत्तत् पुण्यं जन्मवासरम् । तस्यां मे
 स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठे प्रातस्तने
 काले ब्रह्मणा सहितञ्च माम् । रामं सुभद्रां संसाध्य
 मम लोकमवाप्नुयात्” । तथा “स्नापादस्य सिते पक्षे
 द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं मां
 भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान्
 बहून्” । तथा “पुष्याभावात्था कार्या सदा सा
 प्रीतये मम” । स्कन्दपुराणे “फाल्गुन्यां क्रीडनं
 कुर्वीत् दोषायां मम भूनिपः” । ब्रह्मपुराणे “उत्तरे
 दक्षिणे विपास्तयने पुरुषोत्तम । दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णु
 लोकं व्रजेत्तरः । नरोदोषागतं दृष्ट्वा भोविन्दं पुर-

षोत्तमम् । फाल्गुन्यां संबतोभूत्वा भोविन्दस्य पुरं
 व्रजेत् । विष्णुवद्विषये प्राप्ते पञ्चमीर्षीविधानतः ।
 कृत्वा मङ्गलतं कृष्णं दृष्ट्वा तत्राथ भोद्विजाः । नरः
 सनस्यज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । विस्मृतः सर्व-
 पापेभ्योविष्णुलोकञ्च गच्छति । यः पश्यति तृती-
 यायां कृष्णं चन्दनहृदितम् । वैशाखस्य सिते पक्षे स
 यात्रोत्सवं तस्मिन्द्विरम्” । तथा “मासि ज्येष्ठे तु सप्तामे
 नक्षत्रे यज्ञदेवते । पौर्णमास्यां तथा स्नानं सर्वकार्यं
 हरेर्द्विजाः । तस्मिन् काले तु ये सत्याः पश्यन्ति पुरु-
 षोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यानि प्रददम्यवम् ।
 तथा “स्नातः पश्यति यः कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणासुखम् ।
 सुखिकामयहपं यान्तं ये पश्यन्ति तदास्मितम् । कृष्णं
 वलं सुभद्राञ्च ते यानि भवनं हरेः । ये पश्यन्ति तदा
 कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् । हस्तिं रामं सुभद्राञ्च
 विष्णुलोकं व्रजन्ति ते” । तथा, सन्वत्परसुषोपित्वा मास-
 लयमथापि वा । तेन जप्तं कृतं तेन तेन तप्तं तपोम-
 चत् । स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।
 तथा “दृष्ट्वा रामं महाज्येष्ठ्यां कृष्णं सह सुभद्रया । वि-
 ष्णुलोकं नरो याति ससुदृश्यं यतं कुलम्” । तथा “वापि
 कांस्यसरोमासान् यावत् स पुरुषोत्तमे । काशीवासयुगा-
 न्यस्तौ दिनेनैकेन लभ्यते” । मत्स्यपुराणे “कोटिजन्मकृतं
 पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ । कृत्वा सूर्यपक्षे स्नानं विस्म-
 र्जति महोदधौ” । ब्रह्मपुराणे “पथि शृङ्गाने स्मृत्स-
 मण्डपे वा रथ्याप्रदेशेऽपि च यत्र तत्र । इच्छन्निच्छन्-
 पि यत्र तत्र संत्यज्य देहं लभते च मोक्षम् । देहं त्य-
 जन्ति पुरुषाः ये तत्र पुरुषोत्तमे । कृत्यदृष्टं समासाद्य
 सुज्ञानोनाम संशयः । वटशागरयोर्मध्ये वे लज्जन्ति
 कलेवरम् । ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुवन्ति न संशयः” ।
 तत्रैव “तथा ज्येष्ठे देवे कीर्त्तिवासा महेश्वरः । सर्व-
 पापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् । लिङ्गकोटिसमायुक्तं
 वाराणस्यास्य मम शुभम् । एकात्मकेति विख्यातं तीर्थं
 एकसमस्थितम् । तीर्थं विन्दुसरोनाम तस्मिन् ज्ञेयं द्विजो
 त्तमाः । देवान्धोन् मनुष्यांश्च पितॄन् सनपथेत्ततः ।
 तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित् । स्नात्वैव वि-
 धिवत्तत्र सोऽन्वमेधफलं लभेत् । पिण्डं चैव संप्रयच्छन्ति
 पितृभ्यः सरसस्तटे । पितृणामजयां तुप्तिं ते कुर्वन्ति
 न संशयः । ततः शम्भोर्दहं गच्छेद्भाग्यं तः संवते-
 न्द्रियः । प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ।

आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् । अदीक्षितश्च
 वा देवान् मूलमन्त्रेण चाञ्चयेत् । तथा सर्वपापविनि-
 र्मुक्तोऽप्ययौवनवित्तः । कुलकविंशसुदृत् शिवलोकं स
 गच्छति । 'पश्येद्देवं विरूपालं देवीञ्च शारदां शिवाम् ।
 गणचण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा । कल्पद्रुमञ्च
 सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति । एतन्मया मुनिश्रेष्ठाः ।
 ज्ञेयं प्रोक्तं सुदुर्लभम् । कोलाकस्थोदधेश्वीरं भक्तिशक्ति
 फलप्रदम् । स्नात्वाैव सागरे दत्त्वा स्नानार्थं प्रणम्य
 च । नरोवा यदि वा नारी सर्वकामफलं लभेत् । ततः
 स्नानार्थं गच्छेत् पुण्यसादाय वाग्यतः । प्रविशत् पूज-
 यद्वातुं कुर्यात् त्रिःप्रदक्षिणम् । दशानामश्वमेधानां
 फलं प्राप्नोति मानवः' इत्युक्तं उत्कलखण्डे ।
 "तथा चानुदं देव्याः सिद्धाः सन्त्येवस्तथा । समर्चि-
 त्पुमिहायान्ति देवेशं न तथाभ्यतः । अहो तत्परमं
 ज्ञेयं विस्तृतं दशयोजनैः । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं
 बालुकाचितम् । नीलाचलेन मङ्गला मध्यस्थेन विराजि-
 तम् । एकं स्तनमिव पृष्ठायाः सुदूरात् परिभाषितम्" ।
 ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् । "सागरस्योत्तरे तीरे महा
 नद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थ
 फलप्रदम् । एकस्मिन्कालनाद् यावद् दक्षिणोदधितोरभूः ।
 पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः । सिन्धु
 तीरे च यो ब्रह्मन् राज्ञे नोत्तमः । पृथिव्यां गो-
 पितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् । सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं
 माययाच्छादितं मम । सर्वसङ्गपरित्यक्तं सत् त्रिषाभि
 देहभृत् । सृष्ट्या लयेन नाक्रान्तं ज्ञेयं मे पुरुषोत्तमम् ।
 नीलाद्रे रत्नरभुवि कल्पद्रुयोधमूलतः । वारुण्यं दिशि-
 यत् कुण्डं रोहिण्यं नाम विश्रुतम् । तत्तीरे निवसन्तो
 मां पद्मलक्ष्मणचक्षुषा । तदम्भसा क्षीणपापा मम सा-
 युज्यमाप्नुयुः । वृतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं
 यदुक्तं विमलात्मनां हि । अहनिवासात्तमते च सर्वं
 निमेषवासात् खलु चायमेधिकम्" "जैमिनिरुवाच ।
 उदकान्तः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः । कारणोदक
 संपूर्णं तस्मिन्कुण्डे निमज्जितः । विलोक्य साधवं
 नीलरत्नकान्तिं लपानिधिम् । काकदेहं ससत्सृजत्
 लुप्तमानं सुष्ठुः क्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे
 व्यवस्थितः" । यमं प्रति लक्ष्मी वाक्यम् । "पञ्चक्रोशभिर्दं
 ज्ञेयं ससद्दानवंप्रवस्थितम् । त्रिकोशं तीर्थराजस्य तट
 भूमौ मुनिर्भूतम् । सुवर्णबालुकातीर्थं नीलपर्वत

शोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षात्पारायणात्क-
 कः । संयम्य विषयग्रामं ससद्गतमस्मितः । उपा-
 सितं जगन्नाथं चतुःपञ्चुत्तमः प्रभुः) यमेश्वर इतिस्वा-
 तो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटि
 लिङ्गफलं लभेत् । सीमा प्रतीचि ज्ञेयस्य शङ्खाकारस्य
 मूर्धनि । शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ।
 परमं पावनं ज्ञेयं साक्षात्पारायणस्य वै । शङ्खस्योत्तर-
 भागस्तु ससद्गोदकसंज्ञुतः । यत्कम्पकात् ससद्गोऽत्र
 तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयं भगवान् मुक्तिप्रदोदृष्टि
 पथं गतः । तथेदं मरणात् ज्ञेयं सिन्धुस्नानाद्विमुक्ति-
 दम् । चिच्छेद ब्रह्माणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात् पञ्चमम् ।
 तच्छिरो दुख्यजं ब्रह्मन् । ब्रह्माण्डं परिवभ्रमे । तवात्मातो
 यदा ब्रह्म कपालं परिरुक्तवान् । कपालमोचनं तीर्थं
 द्वितीयावर्तं संस्थितम् । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं
 भवमोचनम् । तृतीयावर्तं सीमायां शक्तिं मे विम-
 लाह्वयाम् । जानीहि धर्मराज ! त्वं भुक्तिशक्तिफल
 प्रदाम् । नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्वयं कुण्डं वटो विभुः ।
 कपालमोचनं यावदङ्गाशनी प्रतिष्ठिता । मध्यं शङ्ख-
 स्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना । तां दृष्ट्वा प्रणमे-
 द् यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् । सिन्धुराजस्य
 सलिलात् यावनमूलं वटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणां
 मरणात् मुक्तिदो मतः । अन्तर्वेदीतीयं पुण्या वाञ्छते
 विदेशैरपि । अतस्त्वितान् हि पश्यन्ति सर्वांश्चक्रात्र-
 धारिणः । कामाख्या ज्ञेयपालस्य विमलां चान्तरा स्थि-
 ता । साक्षाद्ब्रह्म खण्डपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ।
 अन्तर्वेद्या रक्षार्थं शक्तयोऽसौ प्रकल्पिताः । उग्रेण
 तपसा पूर्वमहं सर्वेण भाविता । पञ्चार्थं सा मया सृष्ट्वा
 गौरी तत्प्राथ भाविनी । सर्वसौन्दर्यवसतिर्वपुषोमे
 विनिर्गता । तदा दृष्ट्वा मया भद्रे वचनं मे प्रियं कुरु ।
 अन्तर्वेदी रक्ष मम परितस्तं स्वमूर्त्तिभिः) साऽत्र तिष्ठति
 मत्प्रोत्था अपृष्टा दिक्षु संस्थिता । मङ्गला वटमूले तु
 पश्चिमे विमला तथा । शङ्खस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्व
 मङ्गला । अङ्गाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
 कालरातिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्थान्तु मरीचिका । कालरा-
 त्प्राक्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता । रुद्राख्या
 श्चापदा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमपृष्टा
 भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् । कपालमोचनं नाम
 ज्ञेयपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं

नीलकण्ठकम् । वटन्ले वटेशञ्च जिङ्गान्यटौ महेशितः ।
यानि दृष्टा तथा स्पृष्टा पूजयित्वा विमुच्यते” ।

तत्र वैद्यान्स्य चण्डालादिसर्षे स्थानभेदे भोज्यता ।
कैश्चिदपि निवन्मृभिः तत्र वैद्यान्स्य चण्डालादिना
सर्षे भोज्यताया अतुक्तेः तन्मूलीभूतवचनानाम
मूलकत्वं निवन्मृभिरुत्तत्वात् समूलकत्वे तत्त्वै-
मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि “प्रविशन्सु तत्त्वै-
सर्वैः स्युर्विष्णुमूर्त्तयः । यत्तान्नपाचिका लक्ष्मणैः
यत् जनार्दनः । चण्डालेनापि संस्पृष्टं प्राज्ञं तत्रा-
न्नमयजैः” ब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनस्य समूलकत्वे तत्-
त्त्वप्रवेशमात्रेण सर्वेषाम् विष्णुमूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्त्वै-
स्ये एवान्यजादिसर्षे न दुष्टत्वं नान्यती । “विष्णुलय-
गतं तद्भिर्निर्माल्यं पतिततादयः । स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि
यथा विष्णुस्तथैव ते” इति उत्कलखण्डोपवाक्यस्य सम-
ूलकत्वे विष्णुलयगतमिति विशेषणात् तत्रैव तस्य सर्गदो-
षराहित्यं नेतरत्वं । यत्तु “चिरस्यमपि संगुष्कं नीतं
वाऽदूरदेशतः । यथा तयोपयुक्तं तु सर्वपापापनोदनम्”
तत्रत्यवाक्यान्तरम् तत्र नीतं वाऽदूरदेशत इत्यकार
प्रश्नेषः बोध्यः वा एवार्थे अदूरत एव निकटेस्थितमेव
नीतं केनापि दुष्टतामिति व्याख्येयम् पूर्वोक्तवचनद्वयैक-
वाक्यत्वात् । वैष्णवास्तु तन्न मन्यन्ते । ते हि सर्वत्र तदन्न-
स्योपयोगं कुर्वन्ति । वङ्गदेशीयानां आर्त्तानां तु अन्य-
स्थानगतस्य पावनत्वेऽपि न भक्षणाचरणम् । “शाल्पासो
हरेर्भूर्तिर्जगन्नाथस्य भारत ! । कलेदेशसहस्रान्ते त्यक्त्वा
यायात् हरेः पदम्” ब्रह्मवै० पु० । “कलेदेश सहस्राणि
विष्णुस्तिष्ठतिमेदिनीम् । तदईं जाङ्गलीतोयं तदईं
प्रास्यदेवता” इति च पठन्ति । “विमला तत्र देवः स्यात्
जगन्नाथस्तु भैरवः” इति तन्त्रोक्ते तत्त्वैस्ये पीठरक्षके
भैरवभेदे पु० । भासिनीविलासरसगङ्गाधरादिपुस्तकारके
ध्विद्वेदे । “जगन्नाथस्यायं सुरधुनि! सप्तद्वारसमयः”
तत्कृतगङ्गाबहरी

जगन्निवास पु० इत० । १परमेश्वरे तदभेदात् २विष्णौ च
“जगन्निवासो बहुदेवसङ्गानि” माघः । ईश्वरस्य प्रलये
सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम् ।

जगन्मङ्गल न० जगतां मङ्गलं यस्मात् । कालीकवचभेदे
“श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पूर्वोक्तचित्तम्” भैरवीत० ।

जगन्मोहितो स्त्री जगन्नि मोहयति रुह-णिच्-णिनि
इत० । १महाभायायां २तदभिमानिन्यां दुर्गायां च ।

जगत् पु० जागर्त्तियुद्धे ऽनेन जाम्ब-ञ्च् प्रथो० ।
कवचे हेम० ।

जगल पु० जन-ड गल-ञ्च् कर्मघा० । १सुराकल्के
(मेखोया) अमरः २मदनदृक्ते ३पिष्टमद्ये ४धूर्त्ते ति०
मेदि० कवचे न० हेम० । गोमये न० रत्नमाला । तत्र
सुराकल्कगुणाः भावप्र० उक्ता यथा “प्राप्तुण्योऽजगलः
पक्ता रूक्षदृक् कफ शोफहृत्” ।

जग्ध ति० अद-कर्मणि क्त । १भुक्ते अमरः भावे क्त ।
२भोजने न० । [“गहिताद्वाद्ययोर्जग्धः” स्मृतिः ।

जग्धि स्त्री अद-क्तिन् । १भोजने, २सहभोजने च अमरः ।

जग्मि पु० गम- किन् द्वित्वम् १वायौ तस्य सततगतित्वात्
तथात्वम् । २गन्तरिति० स्त्रियां वा डीप् ।

जगुरि ति० गृ-निगरणे किन् द्वित्वं वेदे उत्त्वम् ।
उद्गुस्ते” । “दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः” ऋ०१० ।

१०८११ २जङ्गमे च “इमाश्चमधिकथ्य जगुरिः जङ्ग-
स्यतेः” ११२५१ निरुक्ते उक्ते स्यात्त्वम्

जघन न० वक्रं हन्ति हन-यङ् अच् प्रथो० । स्त्रीणां
१आणिपुरोभागे, २श्रोणौ च । “चोनांशुकनिव पीन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः” उद्भटः । “जघनेन
घनेन सा” मट्टिः । “गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथि-
व्या जघनं स्मृतम् । प्रयागं जघनस्थानम्” भा०
व० ८५ अ० । [ककुन्दरयोः हला० ।

जघनकूपक पु० द्वि०व० जघनस्य कूप इव कायः । कै-क ।

जघनसपत्ना स्त्री “प्राक्प्रतिपादितमई” प्रथमे प्रथमेतरे तु
चपलायाः । लक्ष्मणाश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीर्भिर्जघनच-
पला” वृ० र० उक्ते मालावृत्तभेदे ।

जघनेफला स्त्री० जघने इव मध्यभागे फलमस्याः अलुक्स० ।
काकोडुस्वरिकायाम् अमरः ।

जघन्य ति० जघनमिव शास्त्रा० यत् जघने भयः दिगा० यत्
यः । १चरमे २गहिंते “धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या-
वर्हेत्कसक्तः स जनोजघन्यः” श्लक्ष्णयुक्ते नरे ४अत्ये
५पुं० च शब्दर० । “जघन्यं सेवमानान्तु संयतां
वासयेदुदृष्टे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति” मनुः
वर्ग्यादि० अकर्मधारये तत्पुरुषे अस्मात् उत्तरपद-
स्याद्युदात्तता । इराजातुचरभेदे तल्लक्षणादि वृ०सं०६६अ०
उक्तं यथा “पञ्चापरे वामनको जघन्यः” इत्यादिना ।
विभव्य “मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डे न्दुतुल्यश्रवणः
सुगन्धिः । शुक्राणसारः पिशुनः कविश्च ह्युच्छविः

स्य लकराङ्गुलीकः । क्रूरो धनी स्य लमतिः प्रतीतस्ता-
नच्छविः स्वात् परिहासशीलः, उरोऽङ्गु हस्तेष्वसि-
शक्तिपायपरश्वधाङ्गु जघन्यनामा । “जघन्यगुण-
वृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः” गीता ।

जघन्यज पु० जघन्ये चरमे जायते जन-ड । ११२६, २३३३
ति० भेदि० । “ततोविष्णु रजघन्यो जघन्यजः” हरिवं०
६५० । “जघन्यजस्तु कश्च श्रुतसेनेति यः सुतः” भा०
आ० ३५० जघन्यप्रभवदोऽप्यत्र । “जिह्वायाः प्राप्नु-
याच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः” मनुः ।

जघन्यभ न० कर्म० । “आर्द्रांशेषा तथा स्वातिर्जुष्टा च
भरणी तथा । शतताराः जघन्यानि तारास्तु कथितानि
वै” ज्यो० उक्तेषु षट्सु नक्षत्रेषु ।

जघ्नि पु० हन-किन् द्वित्वञ्च । हननसाधनास्तादौ ।

जघ्नु ति० हन-क्त् द्वित्वञ्च । घातके उणा० ।

जघ्नि ति० घा-किन् द्वित्वम् । ध्यायकर्त्तरि “भ्राजन्त्यभि-
विक्ष जघ्निः” क० १। १६२ १५।

जङ्गम ति० गम-यङ्-ञच् । सततगतयुते । “शरीरिणां
स्वावरजङ्गमानाः” कना० “ःस्यैः स्वावरजङ्गमैः” मनुः

जङ्गमकुटी ली जङ्गमा कुटीव । कुत्रे विकार० ।

जङ्गमसुखे पु० व० र्त्त० । रज्ज्वे गदातिसूत्रे “एवं विघातृ यो-
देशान् सुखैः स्वावरजङ्गमैः । तस्करप्रतिषेधार्थं चार्द-
नाम्बुचारयेत्” मनुः ।

जङ्गमविप न० सुच्यते विप्रभेदे तत्स्थानादि तत्त्वोक्तं यथा
“अथाऽतो जङ्गमविपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
जङ्गमस्य विप्रस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश । समासेन
मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यामि । तत्र दृष्टिनिःश्वास-
दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुक्रलालाक्षेवसुखसन्दंशविशर्द्धितयुदा-
स्यपिच्छकृम्यवालीति । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषास्तु
द्विधाः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । साजार्खवा-
नरनखडूकपाकमत्स्यगोधागन्धकप्रचलाक (सौम्यकीटभेदः)
गृहगोधिक्ता ककलासच्छष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रान-
खविषाः । चिपिटपिञ्जटककपायवासिकसर्पपवासिक
तोटकवञ्चैः कीटकौरिडुल्यकाः शकनुमूलविषाः । सर्पिकाः
शुक्रविषाः । लूताच लालासूत्रपुरीषसुखसन्दंशनखशुक्रा-
क्षेविषाः । दृष्टिकविद्यस्तरराजीवमत्स्योच्चिडिङ्गाः
सुन्दरदृष्टिकाद्यालविषाः (अनःपुच्छामपर्विकराटकः)
(जल) इति । चिन्विशरः सरावकुट्टिशतदारुकारभेदक-
सारिकासुखाङ्गुसन्दंशविशर्द्धितमूलपुरीषविषाः । सच्चि-

कारुणभजलायुक्ता सुखसन्दंशविषाः । विषहतास्यसर्पक-
रुक्कवरटीमत्स्यास्यकेत्यस्यविषाण । शकुलीमन्स्यरक्त-
राजीवरकमत्स्याश्च पित्तविषाः । सूक्ष्मदण्डोच्चिडिङ्ग-
वरटाशतपटीशुकवलभिकाप्रदङ्गीभ्रमराः शुकुतयङ्गविषाः ।
कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः शेषास्वनुक्ता सुखस-
न्दंशविषेऽपि गणयितव्याः । रात्रोऽरिदेशे रिपदस्त-
याम्बुमागौन्नधूमघनान् विषेण । संद्रुषयन्वैभिरति-
प्रदृष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिधोषयेत् । दुष्टं जलं पिच्छि-
लसुप्रगन्धि फेनान्वितं राजिभिराहतञ्च । मण्डुकम-
त्स्यं श्वयते विहङ्गा मत्ताश्च सानुपचरा भ्रमन्ति ।
मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते च्छर्द्दिभोहज्वरदाहशो-
फान् । गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोध-
यितुं यतेत” ।

जङ्गल न० गल-यङ्-ञच् पृषो० । श्वने, २२३३ शब्दा-
र्थेचि० ३३मांसे स्त्री भेदि० ४निर्वारिदेशे शब्द० ।

जङ्गाल पु० गम-यङ्-लुक् वा० ड जङ्गं कुटिलगतिम्
अलति वारयति अल-अण् । जलगतिवारार्थं सेतौ
(जाङ्गाल) जटाधरः ।

जङ्गिड पु० राक्षसादिभयनिवारके मणिभेदे । “मणिं विष्क-
न्मद्रुपणं जङ्गिडं विष्टमो वयम्” “अयं नोविश्वभेजं
जङ्गिडः पात्वहसः” “देवैर्दत्तेन मणिना जङ्गिडेन-
मयोभवा” अथ० २।४।१।३।४।

जङ्गल न० गम-यङ्-लुक् वा० डुल । विषे विकार० ।

जङ्गा स्त्री जघन्यते कुटिलं गच्छति गत्यर्थकस्य हन्तेः
कौटिल्ये यङ्-लुकि अच् पृषो० । गुल्फजान्वोरन्तराले
व्यवधे अमरः । “पादजङ्गयोः सम्वाजे गुल्फः”
“जङ्गयोः सम्वाजे जानु नाम” सुशु० । “चत्वार्य-
रत्निकास्थानि जङ्गयोस्तावदेव च” याज्ञ० ।

जङ्गाकर ति० जङ्गां तत्साध्यगतिं करोति क-“द्विवावि-
भेत्वादिना” पाठ० । जङ्गाकरिके धावके जङ्गाकर+
स्वार्थे क । तत्कार्थे

जङ्गाकरिक ति० कृ-अप् करः विक्षेपः इत्० रत्तः अख्यर्थे
ठञ् । जङ्गाचालनेनाजीविनि धावके (धाउडे) अमरः ।

जङ्गावाण न० त्वायतेऽनेन त्वै-करणे ल्युट् इत्० । जङ्गा-
सदाहे विकार० ।

जङ्गाप्रहत ति० जङ्गां तद्गतिः प्रहतास्य निधानत्वात्
परनि जङ्गागतिस्यै मन्दगतिके । ततः अक्षयूता०
निर्दिश्ये ठञ् । जाङ्गाप्रहतिक तच्चिर्द्धन्ते ति० ।

जङ्गाप्रहृत त्रि० जङ्गा प्रहृताऽस्य । प्रहृतजङ्गाव्यापारे ।

ततः अक्षयूता० निर्वृत्तेऽर्थे जाङ्गाप्रहृतिक
तद्विर्तते त्रि० । [स्तथा भृगुः" भा० सं० ४७० ।

जङ्गावन्धु पु० ऋषिभेदे । "जङ्गावन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेग-
जङ्गारथ पु० जङ्गा रथ इव यस्य । ऋषिभेदे । तस्य

गोत्रापत्यम् इज् । जाङ्गारथि तद्गोत्रापथे बहुत्वे
स्यस्का० गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । जङ्गारथास्तद्गोत्रापत्ये पु
जङ्गारि पु० विश्वामित्रभेदे । "मार्गमप्रिर्हरिण्याच्चो जङ्गारि
र्वाभ्यवायसिः" भा० आनु० ४७० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।

जङ्गाल त्रि० जङ्गा वेगवती अस्यस्य लच् । धावके जङ्गाजो
विनि । "हरिण्यैश्चरुङ्गर्ष्यं प्रपतन्त्यङ्गु शम्बराः । रा-
जीवश्च, तथा सुण्डी जङ्गालाः परिकीर्त्तिता" भावप्र०
उक्तेषु ऋषेषु पु० स्त्रो । "जङ्गालाः प्रायशः सर्वे पित्तस्त्रे-
श्चहराः स्मृताः । किञ्चिदातकराश्चापि लघवो बल-
वर्द्धनाः भावप्र० तन्मांसगुणोक्तिः ।

जङ्गाशूल न० जङ्गायाः शूलमिव । जङ्गायां व्यथाकारके
शूलरोगभेदे । "जङ्गाशूलसुरसम्भं सप्ररात्रे प
नाशयेत्" गरुडपु० ।

जङ्गि न त्रि० अतिगयवेगवती जङ्गास्तस्य पिच्छा० इलच् ।
वेगवञ्जङ्गाविशिष्टे धावके । [जजाज जेजतः

जज युङ्गे स्वा० पर० अक्ष० सेट् । जजति अजाजीत्-कजजीत्

जज युङ्गे स्वा० प० अक्ष० सेट् इदित् । जजति अजज्जीत्
जजङ्ग "प्रष्टुजयी च्छूर्यैव जजती" ऋ० १।१।६२.७।
कर्मणि जजङ्गते

जज्भ शब्दकरणे स्वा० अक्ष० सेट् निरु० । जज्भति
अजज्भोश्च "भरतो जज्भतीरिव" ऋ० ५।५.०।६।
"जज्भतीः शब्दकारिण्यः "जज्भतीरापो भवन्ति
शब्दकारिण्यः" निरु० ६।१६।

जज्जि त्रि० ज्ञा-जन-या किन् द्वित्वञ्च । ज्ञातरि २जाते च ।

जञ्ज त्रि० जजि-अच् । १योद्धरि भावे घञ् । २योधने ।
उच्चादि० घञन्तत्वेन अनोदात्तता ।

जञ्जन त्रि० जन-घञ् लृक्-अच् । प्रथो० पुनः १पुनर्जनवति
ततोऽभूततद्भावे वि भूवोऽनुप्रयोगः २ प्रथो० गत्वटी जञ्जणा
भूतद्भावे "जिह्वाभिरहनन्मर्चिसा जञ्जणाभवन्" ऋ०
८।४।३। २ज्वलति निरु० ।

जञ्जपूक त्रि० जप+यङ्-ऊक् । अतिगय जपशीले ।

जञ्जभ्यमान त्रि० जभ-यङ्-शानच् । गात्रविनामेन
विदारितसुखे पूर्वनीसांसा ।

जट संहतौ स्वा० पर० अक्ष० सेट् । जटति अजाटीत्-
अजटीत् । जजाट जटतुः जटा ।

जटा स्त्री जट-अच् जन-उष्णा० टन् अन्यलोपश्च । १केश-
विकारे अन्योन्यसंलग्नकेशे श्रुतिनः शशिखायां ४शठा-
याम् अमरः । ५मूले ६शाखायां मेदि० । ७कपिकञ्चुम्
राजनि० । दजटामांसां ६रुद्रजटायां १०शतावर्थां
रत्नमाला० १।वेदपाठवेदे ऋग्वेदशब्दे १४११।१२४० इत्यम्
जटाचौर पु० जटासहितं चीरं वसनमस्य । शिवे त्रिका० ।
जटाजूट पु० जटानां जूटोबन्धः । जटासमूहे । (कुँटि)
"जटाजूट समायुक्तामर्द्धन्दुक्तशेखराम्" दुर्गाध्यानम्
"शम्भोजटाजूटतटादिवापः" माघः ।

जटाज्वाल पु० जटेव ज्वालास्य । प्रदीपे हारा० ।

जटाटङ्ग पु० जटा टङ्गद्वास्य । शिवे महादेवे त्रिका० ।

जटाटोर पु० जटामटति अट-ईरन् । महादेवे त्रिका०

जटाधर पु० इत० । शिवे १महादेवे शब्दर० । २बुद्धभेदे
त्रिका० । ३दाक्षिणात्ये देशभेदे स च देशः "क्रौञ्चद्वी-
पजटाधर कावेर्यौरिव्यमूकश्च" इ० सं० १४७० दक्षिणस्या
सुक्तः ४कोषकारभेदे च ५जटाधारके त्रि० ।

जटामांसी स्त्री जटां मन्यते मन-स दीर्घश्च । खनामस्थाने
गन्धद्रव्यभेदे । "जटामांसी भूतजटा जटिला च तप-
स्विनी । मांसी त्रिक्ता कषाया च मेध्या कान्तिबलप्रदा ।
स्वाही हिमा विदोषासदाहवीसपकुण्डलत्" भावप्र० ।

जटायु (स्) पु० जटां याति या-कु जटा+ऊर्णा०
युच् वा जट-संहतौ अच् जटं संहतमायुरस्य
वा । १खनानस्थाने खगभेदे, २गुग्गुलौ च मेदि०
"द्वौ पुलौ विनतयास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
तस्मात् जातोऽहमरुणात् संपातिश्च समायजः।जटायुरिति
मां विद्धि श्येनीपुत्रपरिन्दम। सोऽहं राम ! सहायस्त्
भविष्यामि यदीच्छसि। सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते
सकृत्स्ये "जटायुषं तु प्रतिपद्य राघवो सदा परिज-
ञ्च च सन्नतोऽभवत् । पितृर्हि शुश्राव सखित्वात्मवान्
जटायुषा संकथितं पुनः पुनः" रामा० आर० १४७०
"सखा दशरथस्यासीञ्जटायुररुणात्मजः । मधुराजो
महावीरः सम्पातिर्यस्य सीतरः । स दर्शय तदा सीतां
रावणाङ्गतां स्तुताम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पत्नी राघव्यं
राक्षसेश्वरम् । अथैनमन्नवीदुष्टधो सुञ्च सुञ्च स्व मैयि-
लोम् । भ्रियमाथे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ।
न हि मे कीदृशसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

उक्तैव राक्षसेन्द्रं तं चक्रे नखरैर्दृश्यम् । पक्षलग्ण्ड
प्रहारैश्च बद्धो जजरीकृतम् । चकार रुधिरं
भूरि गिरिप्रसन्नवधैरिव । स बध्यमानोऽप्रेष्य रामप्रिय
हितेप्रिया । खड्गमादाय चिच्छेद भुजो तस्य पत-
त्रियः । निहृत्य गृध्रराजं स भिक्षाभ्रशिखरोपमम् ।
जडमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राजसः” भा० व०
२७० अ० तत्कथा दृश्या ।

जटाल पु० जटा-अस्त्यर्थे सिद्धा० लच् । १वट्टत्वे २कचुरे
१स्तृक्के ४गुग्नुत्तौ च राजनि० ५जटायुक्ते त्रि०
‘चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्धशिरोरुहाः’
हरिवं० १८३ अ० । ६जटामांस्यां स्त्री राजनि० ।
जटावत् त्रि० जटा-अस्त्यर्थे मत्स्य मस्य वः । १जटायुक्ते
स्त्रियां डोप् सा च २जटामांस्यां राजनि० ।

जटावल्ली स्त्री जटैव वल्ली । रुद्रजटायाम् राजनि० ।

जटामुर पु० जटायुक्तोऽमुरः । १अमुरभेदे । स च ब्राह्मण-
रूपकृद्गना वनगतयुधिष्ठिरावासे स्थित्वा भीमे वनान्तरं-
गते युधिष्ठिरादित्य सहितां द्रौपदीं जहार ततोयदृच्छा
प्राप्रेन भीमेन हतः । तत्कथा वनपर्वणि जटामुरवध
पर्वणि दृश्या । २तदधिष्ठाने देशभेदे स च देशः व० स०
१४४ अ० कूर्मविभागे ऐशान्यासुक्तः । “मत्स्यपत्नो जटामुर
कुण्डखण्डोपकुचिकाख्याः” ।

जटामुरवध पु० जटामुरस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ
आख्यायिकायां लुप् लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
भारतवनपर्वनिर्गतेऽगालरपर्वभेदे । “जटामुरवधः पर्व
यज्ञयुद्धमतः परम्” भा० आ० अ० वनपर्वणि अगाल-
रपर्वोक्तौ ।

जटि (टी) पु० जट-इन् । १वट्टवृत्ते, शब्दरत्ना० २जटायां
३सम्भे उष्णादिका० ४जटामांस्यां स्त्री वा डोप् अमरः।
डीवतः ५पर्कटीवृत्ते शब्दर० ।

जटिन् पु० जटा अस्त्यस्य ङनि । १ङ्के (पाकुड) अस्त्यत्त्व-
पत्वयुक्ते वृत्तभेदे । २जटावति त्रि० । “सुरापानापतु-
त्तत्रयं चौरवासा जटी ध्वजी” मनुः ।

जटिल पुं स्त्री जटा-अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच् । १सिंहे
शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् डोप् । २जटायुक्ते त्रि० ।
“विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्” कुमा० ‘सुरणी वा
जटिलो वा स्यात् अथ वा स्यात् शिखाजटः” मनुः ।
३ब्रह्मचारिणि च । “जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवं
तथा” मनुः । स्त्रियां टाप् ४जटावत्यां स्त्रियां ।

५जटामांस्यां अमरः ६पिप्पल्यां मेदि० । ७वचायाम्
८उच्चटायाम् रत्नमात्रा एदमनकवृत्ते राजनि० ।

जटु(डु)त्त पु० जट-उलच् पृथो० टस्य डो वा । देहस्ये
क्षणाचिह्नभेदे पिप्पौ (जडुल) अमरः ।

जठर पुंन० जायते जन्तुर्गर्भे वाष्मिन् जन-अर-ठानादेशः ।
१कुचौ । २वद्वे, ३कठिने च त्रि० मेदि० । ४देशभेदे
“अतजडं जनपदान्” इत्युपक्रमे “जठराः कुकुराश्चैव
सदृशांशाश्च भारत!” भा० भी० ६अ० । “आस्तेऽस्याः
जठरे वीर्यमविषह्यम् सुरद्विषाम्” भाग० ७।७।६।
“वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तरुगोत्तमौ” रासा०
अयो० १०७,१३। “यः कदाचित् सन्धक् पचति कदा-
चिदाध्मानमूलोदावतीतिसारजठरगौरवान्मूकजनप्रवाह-
णानि कृत्वा स विषमः” सुशु० । जठरयन्त्रया जठर-
व्यया जठरामयः ।

जठरानुदृ पु० जठरं नुदति रेचनाय नुद-क्तिप् इत०
आरग्वधे (साँदाल) शब्दच० तस्य सेवने हि
उदरभङ्गानस्य तथात्वम् ।

जठरान्नि पु० जठरस्यतोऽग्निः । कौत्सेये अन्नादिपाचके
वङ्गौ “अन्नरगोजठरान्निना पच्यमानोरक्ततां प्रतिपद्यते”
सिताचारा जठराननादयोऽप्यत्र “जठरान्निर्हि वायुना
संघृष्यमाणोऽन्नं पचति तन्प्रकारो योगार्णवे उक्तो यथा
“आयुषं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा । संप्र-
विश्यान्नमध्यं तु पृथक् किट्टं पृथक् मलम् । अग्ने रूढं
जन्नं स्याथ तदन्नञ्च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः
स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुनाध्मायमानोऽग्निरत्यु-
ष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते
एनः। द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किट्टं पृथक् रसम् ।
रसेन तेन ता नाड्यः संपृथ्यन्ते क्रमेण च । प्रतर्पयन्ति
सम्पूर्णस्ताथ देहं समन्ततः” ।

जठरामय पु० इत० । उदररोगे राजनि० अतिसारशब्दे
१०६८० दृश्यम् । जठरगदादयोऽप्यत्र । “भवति धरणि
जे चतुर्थे ज्वरजठरगदास्युद्भवः” व० स० १०४अ०

जठर न० जठरं सादृश्येनान्तरस्य अर्थ० अच् रस्य लः ।
जठरवदुदकाधारे “चतस्रो नावो जठरस्य जुष्टाः” ऋ०
१।१८२।६। जठरस्य जठरवदुदकाधारस्य” भा० ।

जड त्रि० जडति घनीभवति जल-अच् डस्य लः । ‘ड’
वानिष्टं वा न वेत्ति योमोहात् । परवशग. ६ भवेदिह
नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषः” उक्तलक्षणे १मन्दबुद्धौ २मूर्खे

श्वेदप्रहणसमर्थे “अनंशौ ह्यीवपतितौ जात्यन्ववधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिच्चिरिन्द्रियाः” मनुः
“वेदाग्रहणसमर्थो जडः” इति दायभागः षड्विंशत्यस्ते
हिमेन मन्दक्रियेऽसूक्ते षड्विंशत्ये च मेदि० । ७ जले न० रा-
यसुकुटः । दसीसके न० राजनि० । एचेतनभिन्ने अज्ञानादि
समूहे वेदान्तः । तन्मते हि पदार्थोद्दिष्टा जडोऽजडश्च
तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्यसंघः । अजडश्चेतनः इति
भेदः । “अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु” वेदान्तसा०
“वेदासस्ते किं वा जननि ! वयसुञ्चैजडधियः” कालीस्तवः
“नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान् नचान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक आचरेत्”
मनुः । तस्य भावः अज जाड्य न० तत्र जडता स्त्री त्व
जडत्व न० इमनिच् जडिमन् पु० जडभावे । [हलायुषः
जडक्रिये त्रि० जडस्य हिमल्लिष्टस्येव क्रियास्य । चिरक्रिये ।
जडता स्त्री जड+भावे तत् । अपाटवे शीतलत्वे “उदञ्च
द्रोमाञ्च वृजति जडतामङ्गमखिलम्” सा० द० “भुज-
लता जडतामवलज्जना” रघुः । “अप्रतिपत्तिर्जडता
स्यादिष्टानिष्टदशनन्धुतिभिः । अनिमिषनयननिरी-
क्षणतृष्णीभवाद्यस्तत्र” सा० द० उक्ते व्यभिचारिगुण-
भेदे । अज् जाड्य त्व जडत्व तत्कार्ये न० ।

जडभरत पु० जडोमूक इव भरतः । आङ्गिरसप्रवरसुते योगि-
भेदे षड्विंशत्पर्वतरजन्मनि भरतनामा ऋषितरासीत् स च
वानप्रस्थान्धमे हरिश्चिशिशुपालनेन तत्पुत्रे हवशात्
मृत्युकाले तमनुस्मरन् मृगत्वमात्मा कर्म्मक्षयात् तद्देहं
त्यक्त्वा पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पुत्रतामासाद्य स्नेहदोषेण
पुनस्तिर्यग्योनिप्राप्तिशुद्धया ज्ञानवार्त्तापि जडत्वमिव
व्यञ्जयन्नासीत् । तत्कथा च भाग० पू० स्थिता
दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते ।

“यथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपः-
स्वाध्यायाध्ययनत्वागसन्तोषतितन्नाप्रश्रयविद्वानसूयात्म-
ज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसङ्गशुतंगीलाचाररूपौदार्यगुणा नय
सौदार्या ऋज्ज्जा बभूवुः । मिथुनञ्च यवीयस्यां
भार्यायाम् । यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षि-
प्रवरभरतसुहृदृष्टमशरीरम् चरमशरीरेण विप्रत्वं
गतमाहः । तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भगवतः कर्म्म-
बन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्द्युगलं
मनसा विदधदात्मनः प्रतीघातमाशङ्कमानो भगवदनु-
ग्रहेणानुसृतखपूर्वजन्मावतिरात्मानमुन्मत्तजडान्ववधिर-

स्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा आत्म-
जस्य स विप्रः पुत्रपुत्रे ह्यनुवृद्धमना आसमावर्त्तनात्
संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः
शौचाचमनादीन् कर्म्मनिवमाननभिप्रेतानपि सम-
शिक्षयत् । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेष्वेति ।
स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासाप्रोचीनमिव अ-
करोति । क्न्दंस्वध्यापयिष्यन् सच्च व्याहृतिभिः
सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं यैश्रवासनिकान्मासान-
धीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास । एवं स्वतनुज
आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियम-
गुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वीणकर्म्मण्यनभियुक्तान्यपि स्व-
यमनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं
तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं ग्रह एव
प्रमत्तउपसंहृतः । अथ यवीयसी द्विजसती स्वर्गभजातं
मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोक-
मगात् । पितर्युपरते आतर एनमतत्प्रभाविदस्त्रयां
विद्यायामेव पर्यवसितमतयोन परविद्यायां जडमति-
रिति आतरनुशासननिर्वन्वाच्चपृष्टसन् ।

स च प्राक्तैर्हि पदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरसूक्तेत्यभिभाष्य-
माणो यदा तदुहूपाणि प्रभाषते कर्म्मणि च कार्य-
माणः परेच्छया करोति । विष्टितो वेतनतोवा याच्यया
यदृच्छया वोपसादितमल्पं वञ्चमिष्टं कदम्बं वाभ्यवहरति
परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् । नित्यनिवृत्तनिमित्त
स्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःख-
योर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः । शीतोष्ण
वानवर्षेषु दृषद्वापाटताङ्गः पीनसंहननाङ्गः स्थ-
ण्डिलसंवेशनानुमर्हनामज्जनरजसा महामणिरिवान-
भिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरूपवीतेनोरुमणिषा-
द्विजातिरिति ब्रह्मवन्धुरिति संश्रयाऽतज्ज्ञानावमतो
विचचार । यदा तु परत आहारङ्गर्म्म वेतनतद्देह-
मानः स्वभावरिपरि केदारकर्म्मणि निरूपितस्तदपि
करोति । किन्तु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद ।
कस्यपित्याकफञ्जीकरणकुलमापस्याजीपुत्रीषादीनप्यमृत-
वदभ्यवहरति । अथ कदाचित् कश्चिद्दृषत्पतिर्भद्र-
काल्यै पुरुषपशुमान्तापत्यकामः । तस्य ह देववि-
सृक्तस्य पशोः पदवीनददुचराः परिधावन्तो निशि नि-
श्रीयसमये तमसा पाटतायामर्त्ता गतः अत्र आकस्मिकेन
विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराडादिभ्यः संरक्ष-

सायमङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् । अथ तएनमनवद्य-
लक्षणमवब्रवीत् भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमानाब्रह्मा रश्-
नया चण्डिकाकण्डहसुपनिन्दुर्मुदा विकसितवदनाः ।
अथ पण्यस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्या-
भूषणानुलेपस्रक्ताम्बूलादितिलकादिरूपस्त्रतं भुक्तवन्तं
धूपदीपमाल्यलाजकिसलयार्ङ्गुरफलोपहारोपेतया वैश-
ससंस्थया महता गीतस्तुतिस्मदङ्गपण्यवधोषेण च
पुरुषपर्युं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ हृष-
लराजपतिः पुरुषप्रभोरष्टगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्य-
माणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितसुपाददे । इति
निषां हृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्
सिक्तमनसां भगवत्कलाधीरकुलं कदधींक्षित्योत्पथेन खैरं
विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्
ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसु-
हृदः स्तनायामथ्यननुमतसालभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसा-
ऽतिदुर्विपहेण दन्द्यमानेन वपुषा बहसोच्चचाट सैव
देवी भद्रकाली । अथसमर्षरोषावेशरभसविलसि-
तभृङ्गटिविटपकुटिलदंष्ट्राखण्डेषाटोपातिभयानकयदना
हन्तुकामैवेदं महादृहासमत्सरंस्त्रोण विशुञ्जन्ती
गत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विष्टकृण-
शीर्ष्णां गलात् स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गथेन नि-
पीयातिपानमद्विह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्धदैः सह जगौ
ननर्त्तं च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव
खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्तन्त्रेनात्मने फलति ।
न वा एतद्विष्णुदत्त ! महदद्भुतं यदसंभवः स्वशिरस्केदे
ध्यापतितेऽपि विशुक्तेहात्यात्मभावसुहृदयपन्थीनां सर्व-
सत्वसुहृदात्मनां निपैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषाऽरि-
वरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्त्रैर्भिरस्यमाणानां तत्पदमूल-
मकुतस्त्रिङ्गयसुपस्त्रतानां भागवतपरमहंसानाम् । ६५०
'अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गणस्य ब्रजतद्वत्सल्यास्ते
तत्कुलपतिना त्रिविकावाहपुरुषान्के पण्यसमये दैवेनोप-
सादितः स द्विजवरउपलम्बः । एष पीवानसंज्ञननाङ्गो-
गोखरवङ्गुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिष्टहीतैः सह
गृहीतः प्रसभमतदहृद्यवाह शिविकां स महानुभावः !
यदा हि द्विजवरस्येमुमात्वावलोकानुगतेर्न समाहिता
पुरुप्रगतस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रङ्गण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह । हे वोढारः साध्वतिक्रा-
भत किमिति विषमसुज्ञते यानमिति ? अथ त ईश्वर-

वचः सोपालम्भसुपाकर्ष्य उपयाचुरीयाच्छ्रित-
मनसस्तं विज्ञापयां बभूवुः । न वयं नरदेय ! प्रमत्ता
भवन्निग्रयानुपथाः साध्वेव वक्षामः । अयमधुनेव नि-
युक्तोऽपि न द्रुतं वृजति नानेन सह घोडु सुह वयं पारया-
मदति । सांसर्गिकोदोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां
संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो
राजा रङ्गण उपसितदृष्टोऽपि निसर्गेण बलात्कृत
ईषदुत्थितमन्युरविस्मयब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसा-
दृतमतिराह अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तसुरपरिचानो दीर्घ-
मध्वानमेक जह्विवान् सुचिरं नातिपीवानसंज्ञननाङ्गो
रजसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो वा परएते संवद्विन
इति बह्विप्रलब्धोऽप्यविद्याया विहितद्रव्यगुणकर्माशये
स्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषे अहं ममेत्यनध्या-
रोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतसूष्णीं त्रिविकां पूर्ववदु-
वाह । अथ पुनः स्वशिविकायां विषमगतायां प्र-
कुपित उवाच रङ्गणः । किमिदमरे त्वं जीवन्मृतोमां
कदधींक्षित्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते
करोमि चिकित्सां दण्डपाणिर्विव जनतायाः यथा
प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति । एवं बह्ववद्वमभिभाषमाथं
नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविज्ञेन मदेन तिरस्कृता
शेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान्
ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां
नातिव्युत्पन्नमतिं स्वयमान इव विगतस्य इदमाह ।
श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलम्बं भर्तुः
स मे स्याद्यदि वीर ! भावः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्या
पीवेति राशौ न विदां प्रवादः । स्यौत्यं कार्श्रं
व्याधयश्चाघयच्च लुत्तुड्भयं कनिरिच्छा जरा च । निद्रा-
रतिर्मेन्यु रहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ।
जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यान्वदु यद्विद्वत्स्य
दृष्टम् । स्वस्वाम्यभावो भ्रुवरेड्य ! यत् तद्गुण्येत्सौ-
विधिलययोगः । विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्यामि
यस्य व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत् किमीशितव्य
मयापि राजन् ! करवाम किन्ते । उन्मत्तमत्तजडवत्
स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन । अर्थः क्विन्नान्
भयता शिञ्चितेन स्तव्यप्रमत्तस्य च पिष्टपेयः । श्रीशुक
उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य स
सुनिवर उपशमशील उपरतानात्प्रनिमित्त उपभोगेन
कर्मारब्धं व्यपनयन् राजवानमपि तथैवोवाह । स

चापि पाण्डवेय ! भिन्वु सौवोरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां
सम्यक्प्रज्ञयाधिष्ठानाधिकारस्तद्गृह्यन्विबिभोचनं द्विज-
वच आन्वत्य बद्धयोग्यन्यसम्मतं त्वरयाऽवच्छ-
शिरसा तत्पादमूलसुपसृतः क्षमापयन् विगतन्तपदेव
क्षय उवाच । कस्त्वं निगूढशरसि द्विजानां विभर्षि-
सूतं कतमोऽवधूतः । कस्यासि कुतश्च इहापि कस्मात्
क्षेमाय नश्चेदसि नोत युक्तः । नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा
न्न त्वत्क्षमूलान्न यमस्य दण्डात् । नाग्न्यर्कसोमानिलवि-
त्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुजावमानात् । तद् ब्रूह्यसङ्को
जडवद्विगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः । वधांसि योग
यथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् ।
अहञ्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां प्रवरं गुरुवै !
प्रष्टुं प्रष्टवः किमिहारयं यत्प्राञ्चाङ्गिरं ज्ञानकलावतीर्थम् ।
स वै भवान् लोकनिरोक्षार्थमव्यक्तलिङ्गोविचरत्यपि
स्मित् । योगेश्वराणां गतिमन्दबुद्धिः कथं विवचचीत
मृहानुवदः" १०५० ।

ततः तेन रङ्गगण्डपाय योगसुक्ता प्रारब्धाव-
धाने सुक्तो बभूवेति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जडं करोति जड+श्विच्-अच्-टाप् । १गूक
शिव्याम् अमरः २भूस्वामलक्याम् रत्नमा० ।

जडिमन् पु० जडस्य भावः इडा इमनिच् । जाद्ये । "जनित
जडिम व्याकुलं व्याहरन्तो" "इटानिटापरिज्ञानं
यत् प्रश्नेषुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽ-
भिधीयते" इत्युज्ज्वलमण्युक्ते अवस्थाभेदे ।

जतविल्वि वि० जतना निर्दृष्टादि काशा० इल । जतद्रव्य
निर्दृष्टादौ १कल्कद्रव्ये २वङ्गेरुद्वीपने द्रव्यभेदे ।

जतु न० जन-ड तोऽनादेशः । १अलक्ते, २लाक्षायाञ्च ।
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे मेदि० । "शयं तैलं घृतञ्चैव जत-
टाहनि चैव हि" भा० व्या० १४४अ० । "अप्राप्तमधिकं
पापं स्निध्यते जतुकाष्ठवत्" भा०शा० ३००अ० । ३चर्म-
चटिकायां स्त्री "सन्निभ्यो जतुः" यजु० २४।२५।
"जतुः पत्न्याः पत्निषीः" मेदि० । तस्य विकारः
"त्वप्रजतनोः सुक्श्" पा० अय्य सुक्श् च । जातुष तद्वि-
कारे (कड चुडि) प्रभृतौ धामरथे ।

जतुक न० जतु इय कायति कै-क । १हृङ्गौ मेदि० ।
२जनीनाम गन्धद्रव्ये स्त्री भरतः । ३चर्मचटिकायां स्त्री
(चामचिका) शङ्करा० । ४पर्पट्यां मातृवदेशप्रसिद्ध-
लतायां स्त्रीभावप्र० "पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी

जनी । जतुक्याम्निर्दृश्यशी जतुका चक्रवर्त्तिनी । पर्पटी
तवरा तित्ता शिशिरा वर्षणलक्षुः । विषव्रथहरी
कण्डूकफपित्तान्न कुष्ठनुत्" भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संज्ञेयमृच्छति ऋ+अण् टप० स०
गौरा० ङीष् । जतुकालतायां राजनि० ।

जतुकत् स्त्री जतुवत्संज्ञेयं करोति क-क्तिप् इत० । जत-
कालतायाम् अमरः ।

जतुकृष्णा स्त्री जत्वि कृष्णा । जतुकालतायाम् भावप्र० ।

जतुनी स्त्री० जतु संज्ञेषुष्य तद्रूपं नयति स्वसंज्ञितद्रव्यम्
नी-क्तिप् इत० । चर्मचटिकायां त्रिका० तस्य संज्ञेषात्
द्रव्यस्य जतुवद्रूपापत्तिर्लोकसिद्धा ।

जतुपुत्रक पु० जतुनिर्मितः पुत्र इवा (पुत्तली) । पायकपु-
टियां तस्य जतुनिर्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादि
रचितस्य तु उपचारात् तन्नामता ।

जतुमणि पु० "समस्तसन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सङ्गं लक्ष्य चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः" इति भाष्य-
करोक्ते रोगभेदे ।

जतुमुख पु० जतुनेव संज्ञितं मुखमस्य शा० त० । व्रीहिभेदे
"कृष्णव्रीहिशालासुखजतुसुखनन्दीसुखनाराचक स्वरित-
कङ्कुटानलकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः" सुशु० ।

जतुरसः पु० इत० । अलक्तके राजनि० ।

जतूस्त्री जतुः चर्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि०
ऊह् । पक्षिभेदस्त्रियाम् "अक्षो जतुः सुषीलका ते
त्रय इतरजनानाम्" यजु० २४।३६। जतुः सुषीलका
एतौ पक्षिविशेषौ" वेददी० ।

जतूकर्म पु० ऋषिभेदे । तस्य गोवापत्यम् गगां यज् ।
जातुकर्म्यं तद्गोवापत्ये तस्य क्वात्तः कस्यां च्यश् य-
लोपश्च । जातुकर्म्यं तच्छाले । जातुकर्म्यश्च उपसृत्तिकर्ता
यथाह हेमा० दा० अङ्गिराः "जावालिनोचिकेतस्य स्ना-
न्दोलौगालिकश्लषौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शतदूर्ज-
नकस्तथा । व्यासः कालायनश्चैव जातुकर्म्यः कपि-
ञ्जलः । बौधायनः कणादश्च विद्यामित्रस्तथैव च । उप-
सृत्तिकृतएतान् प्रवदन्ति सनीषिषः" । जातुकर्म्यं इत्यत्र
जातुकर्म्यं इति पाठः लिपिकरप्रमादात् तच्छास्त्रस्य उप-
सृत्ति कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्वये ।

जतूका स्त्री जन-उलूका० नि० । १चर्मचटिकायां अमरः ।
२जनीनामगन्धद्रव्ये शङ्कर० ।

जतु न० जन-ड तोऽनादेशः । क्त्वन्वचःसन्धौ "मीया प्रह-

दशास्थि स्यात् जलूकैकं तथा हनु" याज्ञ० वक्षोऽस-
योः सन्धिः जलुः" भिता० "जडं जलुगतान् करोति
च विशेषतः" सुश्रु० "जलुदेशे भृगं वीरो व्यासीद्द्रुषे
तदा" भा० व० १७अ० । स्वार्थे-क तत्कार्ये शब्दरत्ना० ।
जत्वश्मक न० जलरूपमशकम् । शिवाजलनि राजनि० ।
जन जनने जुहो० पर० अक० सेट् घटा० । जजन्ति ।
अजनीत् अजानीत् घटा० । जनयति जनितः
वि-अति परस्परजनने आत्म० । व्यतिजजन्ते । सार्वधातु-
कसधोरिट् व्यतिजज्ञिषे व्यतिजज्ञिष्वे
जन जनने दि० आ० अक० सेट् जायते अजनि अजनिष्ट ।
जजान जज्ञतः देदित् । जातः । घटा० । जनयति ।
उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थयुक्त-
जनने नत्व ।
अति-अतिक्रम्य जनने सक० ।
अधि+आधिक्येन जनने । आधिपत्येन जनने च "तेजस
एव तदध्यापोजायते । "ब्राह्मणो जायमानोऽपि पृथि-
व्यामधिजायते" मनुः ।
अनु+ पश्चाज्जनने अक० । "पुत्रिकायां कृतायां च यदि
पुत्रोऽनुजायते" मनुः । पश्चादुत्पत्त्या सादृश्यं करणे
सक० । "असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव
पतिं जयन्तः" रघु० ।
सम्+अनु+सम्यगनुजनने सक० "पितृन् समनुजायन्ते
नरा मातरमङ्गनाः" रामा० अयो० ३५।२६।
अभि+अभिलक्षणीकृत्य जनने सक० "भवन्ति सम्पदं दैवीमभि-
जातस्य भारत !" । "अज्ञानञ्चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पद
मासुरीम्" गीता । सम्यगनुजनने आभिसुख्येन
जनने अक० "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि-
जायते" "कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता ।
प्रति+प्रतिरूपजनने अक० । "प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव
प्रतिजायसे" प्रश्नो० ।
वि+विशेषेण जनने विरुद्धजनने विकारे च "पतिना
रहिता तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत" रामा० आदि०
७०अ०। गर्भभोचने सक० "यूनां सत्ता प्रथमं विजज्ञतः"
ऋ० ६।६८।५। "पशुस्तिष्ठन् गर्भं पृथ्वाऽनुप विश्य
विजायते" शत० ब्रा० ७।३।१। "काममाविज-
नितोः सम्भवेम" तै० स० ३।५।१। "तस्मात् व्यजायत"
रामा० वा० १।७०। "यत्नी पुत्रं व्यजायत" वा २७।८।
जन पु० जन-अच् । श्लोके "जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव"

मावः महर्षीकादूर्जलोके श्यसुरभेदे च जनार्दनः ।
तस्मिन्प्राप्तिहेतुकथनं भूमेरुच्युताक्तिश्च "दत्यं कथं
कथयतोर्भगवद्भययोः प्रिये ! । क्षणाद्धैन विमानं तज्जन-
लोकं निनाय तान् । निवसन्त्यमलायत्र मानसाः ब्रह्मणः
सुताः । सनन्दनाद्या योगीन्द्रा सर्वे तेहादूर्रेतसः । अन्ये
तु योगिनो वै हृत्स्वनद्गुह्यचारिणः । सर्व्वे इन्द्र-
विनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः । महर्षीकः क्षितेरुद्ध-
मेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भूलो-
कतोजनैः" काशी० ख० ।

जनक पु० जन-णिच्-ण्वल् । श्रुपतिरि अमरः "शुध्येतु-
जनकस्त्रिभिः" शु० त० । श्रुत्पादके त्रि० "जन्यानां
जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः" भाषा० "श्रुत्पद्यति-
कारके श्रुत्पिभेदे जलकृष्णशब्दे दृश्यम् निमित्तवंशजाते
४ विदेहवृषभेदे । इत्याहुवंशनिमित्तवसिष्ठयोरच्योन्य-
शापात् विदेहताप्राप्तौ वसिष्ठस्य देहप्राप्तिस्त्रिधा रामा०
उत्त० ५३ अ० । निमेषेर्जनकोत्पत्तिकथोक्ता यथा
"दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्वे एव ते । तच्च ते याजया-
मासुर्यं जदीनां मनीषिणः । तच्च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति-
स्म द्विजोत्तमाः । गन्धर्वास्तैश्च वस्त्रैश्च पौरुषैश्च सम-
न्विताः । ततो यज्ञे समाप्ते तु श्रुत्वात्वेदमब्रवीत् ।
आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ! । सुप्रिताश्च
सुराः सर्वे निमेषे तस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क ते
चेतोनिह्यताम् । एवमुक्त्वा सुरैः सर्वैर्निमेषे तस्तदाऽब्र-
वीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वादमि-
त्येव विबुधानिमेषे तस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां
वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षुषि
पृथिवीपते ! । वायुभूतेन चरता विस्मामार्थं सुहृत्सुहृदः ।
एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जगसुर्यं यागतम् । ऋषयो-
ऽपि सह्यात्मानो निमेषेहं समाहरन् । अरिण्यन्त
निजिय मयन्नुक्रु रोजसा । मन्त्र होमैर्महात्मानः पुत्र-
हेतोर्निमेषदा । अरग्यां मय्यमानायां प्रादुर्भूतो
सहातपाः । मयनान्मिथिरित्यादुर्जननाज्जनकोऽभवत् ।
यस्माद्दिदेहात्सु तोवैदेहस्तु ततः स्मृतः । एवं विदेह-
राजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम सहातेजा
स्तेनायं मेघलोऽभवत् । इति सर्वमशेषतो मया क-
थितं संभवकारणन्तु सौम्य । नृपपुङ्गवः शापजं द्विजस्य
द्विजशापाच्च यदङ्गुतं नृपस्य" ।
५ शम्भुराश्रुपुत्रभेदे । "सेनस्तन्मोऽतिसेनश्च शनको जन-

कस्ततः” हरिवं १६३अ० । “तद्वै तज्जनको वेदेहो
याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ” शत० ब्रा० ११।३। १।२। “सह-
स्रमेतस्यां वाचि ददौ जनको जनक इति वै जना
धावन्तीति” १४।५।१।१।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्पाल्यत्वात् । रामकलत्रे
जनकयज्ञे वेद्यां हलाकर्षणजातायां सीतायां सा हि
मद्युगे वृहस्पतिस्तुतः कुशध्वजकन्या वेदवती नामासीत्
त्वेतायां सीताजातत्वात् सीतानामा बभूव रामा० उक्त०
१७अ० तत्कथा यथा ;

“कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरभितप्रभः । वृह-
स्पतिस्तुतः श्रीमान् बुद्ध्या तृष्यो वृहस्पतेः । तस्याहं
कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः । सम्भूता वाङ्-
मयी कन्या नाम्ना वेदवती सृता । ततो देवाः स
गन्धर्वायक्षराक्षसपद्मगाः । ते चापि गत्वा पितरं
वरणं रोचयन्ति मे । न च मां स पिता तेभ्यो दत्त-
वान् राक्षसेश्वर ! । कारणं तद्वदित्वाभि निशामय महा-
भुज ! । पितृस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ।
अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता । दातु-
मिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः । शम्भुनाम
ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् । तेन रात्रौ शयानो
मे पिता पापेन हंसितः । ततो मे जननी दीना तच्छ-
रीरं पितृमम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हृद्य-
वाहनम् । ततो मनोरथं सत्त्वं पितृनारायणं प्रति ।
करोमीति तमेवाहं हृदयेन सस्रद्धे । इति प्रतिज्ञा-
मारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं
मया राक्षसपुङ्गव ! । नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः
पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं चोरं नारायणपरी-
पसया । विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् ! गच्छ पौलस्त्य-
नन्दन ! । जानामि तपसा सर्वं त्वैलोक्ये यद्धि वर्तते ।”
ततस्तां कामयमानेन रावणेन सा धर्मिता तस्मै शपं
दत्त्वा नमार तत्कथा
“एवमुक्त्वासा तत्र वेदवत्या निशाचरः । भूर्धजेषु तदा
कन्यां करारण्ये परावृणुत् । ततो वेदवती क्रुद्धा
केशान् हस्तोऽन साऽच्छिनत् । अस्मिन्त्वा करस्तस्याः
केशांश्चिन्नास्तदाऽकरोत् । सा ज्वलन्तीव रोपेण दह-
न्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय
कृतवरा । धर्मितायास्त्वयाऽनार्य ! न मे जीवितमिष्यते ।
रक्ष स्मात् प्रवेद्यामि पश्यतस्ते कृताशनम् । यस्मात्तु

धर्मिता चाहं त्वया पापात्मना बने । तस्मात्तव बधार्थं
हि ससृत्पत्स्याम्यहं पुनः । न हि शक्यः स्त्रिया हन्तुं
पुरुषः पापनिश्चय ! । शपे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च
व्ययो भवेत् । यदि त्वस्ति मया किञ्चित्कृतं दत्तं कृतं
तथा । तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ।
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात
च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः । सैषा जनकरा-
जस्य प्रसूता तनया प्रभो ! । तव भार्या महाबाहो !
विष्णुस्त्वं हि सनातनः । पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ
निहतस्तथा । उपाश्रयित्वा शैलाभक्षव वीर्यममानुषम् ।
एवमेवा महाभागा मत्वं धृत्पत्स्यते पुनः । क्षेपे हृल-
सुखोत्सृष्टवेद्यामग्निशिखोपमा । एषा वेदवती नाम
पूर्वासीत् कृते युगे । त्वेतायुगमनुप्राप्य बधार्थं
तस्य रक्षसः । उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महा-
त्मनः” । कालिकापु० ३७अ० तस्याः पृथिव्या उत्पत्ति-
रुक्ता । कल्पभेदादविरोधः । जनकात्मजाजनकतनया-
दयोऽप्यत्र ।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे ।

जनकसम्राट् पु० सप्तभिः रात्रिभिःसाध्यः अणु तस्य लुक-
व्यच् समा० जनकेन वृष्टः सम्राट् । जनकवृष्टे सप्त-
रात्रिसाध्यं यागभेदे । “जनकसम्राट्कृत्वाऽकामः अभि-
स्रुव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः” आश्व०
श्रौ० १०।३।१४। “जनकसम्राट्साहाहःकृत्प्रिरुच्यते ।
अभिस्रुव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति”
नारा० “जनक सम्राट् चतुर्थ्यं विश्वजिन्महाव्रतम्” ।
कात्या० श्रौ० २३।५।६ “चतुर्थ्यः पार्तिकेभ्यः परो विश्व-
जिन्महाव्रतं च” ।

जनकारिन् पु० जनैः कीर्यते कृ-वा० कर्माणि णिनि ।
अलकके राजनि० । [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।
जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापितः ईश्वरः । जनकस्यापिते
जनङ्गम पु० स्त्री जनेभ्योगच्छति बहिः गम-सञ्च सुम् च ।
चण्डाले स्त्रियां जातित्वात् लोप् । “अवधीत् । जन-
ङ्गम इवैष यदि हतदृष्टो दृष्टदनु । स्वर्गमशुचिवपुरर्हति
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम्” माघः ।

जनचक्षुस् न० जनस्य चक्षुरिव । लोकचक्षुर्वत्प्रकाशके सूर्ये
“सृष्टताभ्युदिते सूर्ये जनचक्षुषि निम्नले” हरिवं०
१४३ । लोकचक्षुःप्रभृतयोऽप्यत्र । “लोकचक्षुर्दिवकरः”
आदित्यहृयम् ।

जनजन्मादि पु० जनस्य जनिमतो जन्मन आदिः । पर
मेवरे । “जननो जनजन्मादिः” विष्णुस० ।

जनत् पु० जन-भावे अति । जनने जनद्वन्द्वे दृश्यम् ।

जनता स्त्री जनानां समूहः तत् । जनसमूहे अमरः ।

“आगामिनीं स्तहरे जनतास्तृणाम्” । “विहिता-
ञ्जलिर्जनतया दधती” भाषः ।

जनता स्त्री जनान् त्वायते त्वै-क । जङ्गमकुञ्जाम्” हारा० ।

जनदेव पु० जनोदेव इव उपमितस० । नरदेवे नरश्रेष्ठे
राजनि “जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः”
भा० भा० २१८ख० ।

जनहत् पु० जनत् जननमस्तपस्य महत्प मस्य वः । जनन
गुणयोगिनि वज्रौ “अग्नये तपस्वते जनहते पावकवते
खाहा” ऐत० ब्रा० ७।८।

जनधा पु० जनं दधाति धा-क्विप् । जनपोषके वज्रौ स हि
जनानां जठरस्थित्याद्भादेः पाचनेन रसवीर्यसम्पादन-
द्वारा पोषकः इति तस्य तथात्वम्” तैत्ति० ब्रा०
४।१।१।१।१।१। उदा० ।

जनन न० जन-भावे ल्युट् । १ उल्लवे २ जन्मनि (खाद्यो
पनिवद्गरीरग्रहणे) ३ आविर्भावे च “यदैव पूर्वं जनने
शरीरम्” कुमार० । दीक्षितस्य यज्ञादिषु ४ दीक्षादि-
संस्कारभेदे दीक्षितस्य दीक्षारूपजन्मवत्त्वात् तथात्वम्
“पुनर्वा एतस्त्वित्जो गर्भं कुर्वन्नि ये दीक्षयन्तीत्यादि”
श्रुतेः । “मातुरप्ये ऽधिजननं द्वितीयं भौञ्जिवन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति” मनुः ।
आधारे ल्युट् । ५ वंशे । जन-णिच्-भावे ल्युट् ।
६ उत्पादने । “अन्योऽन्यशोभाजननाद् वभूव” कु-
मार० । कर्त्तरि ल्यु । ७ उत्पादके त्वि० “सोमापूषणा
जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः”
ऋ० १।४।१। ८ परमेवरे पु० “जननो जनजन्मादिः”
विष्णुस० ।

जननाशौच न० जनननिमित्तमशौचम् । प्रसवनिमित्ता-
शौचे अशौचशब्दे ४८६ष्ट० दृश्यम् ।

जननि स्त्री-जन अति । जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

जननी स्त्री जनयति जन-णिच्-अनि जन-अपदाने
अनि वा, लोप् । १ सातरि “जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे
सहोदराः । भजेरन् मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः”
मनुः । २ दयायां भेदि० ३ जनीनामगन्धद्रव्ये ४ चर्मचटिकायां
शब्दर० ५ यथिकायां शब्दच० ६ कटुकायां ७ सर्जिष्ठायाम्

८ अलक्तके च राजनि० । ९ उत्पादकस्त्रीमात्रे “वदा-
मस्ते किं वा जननि ! वयस्यैर्जडधियः” काशीस्तवः
“वीजपरोहजननीं ज्वलनः करोति” रघुः । “मासेन
स्त्रीजननीं विष्णुस० । १० जटामांसां राजनि० ।

जनपद पु० जनाः पदान्ते गच्छन्ति यत्र पद-आधारे च ।
देशे । अमरः । “कुञ्जानि जातीः श्रेणीश्च गणान्
जनपदानिपि” याज्ञव० । जनपदभेदाश्च भा० भी० ६ख०
दर्शिता यथा

“अतज्ज्वं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्रमे कुर्-
पाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः । शूरसेनाः पुलि-
न्दाश्च बोधा मालास्तथैव च । मत्स्याः कुश्टाः कौ-
शल्याः कुन्त्यः काशिकोशलाः । चेदिमत्स्यकक्षपाश्च
भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उन्भार्या दशार्ण्याश्च मेक-
लाशोक्तनैः सह । पाञ्चालाः कोशलाश्चैव नैकपृष्ठा
युगम्बराः । बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरका-
शयः । जठराः कुकराश्चैव सदशार्ण्याश्च भारत” । कु-
न्त्योऽयन्यथैव तथैवापरकुन्त्यः । गोमन्ता मल्लकाः
पाण्ड्याः विदर्भानूपाहिकाः । अश्वकाः पांशुराष्ट्राश्च
गोपराष्ट्राः करीतयः । अधिराज्यं कुश्टाश्च मल्लराष्ट्र-
श्च कौरवाः । वारवाशुपवाहाश्च वक्रा वक्रातयः
शकाः । विदेहा मगधाः कक्ष्या मलया विजयास्तथा ।
अङ्गा वज्ज्याः कलिङ्गाश्च यक्षलोमान एव च । मल्लाः
सुद्रेष्णाः प्रह्लादा माहिषाः शशकास्तथा । वाङ्गीका
वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरान्ताः
परान्ताश्च पक्षणाश्चर्मचण्डकाः । अटवीशिशिराश्चैव
मेरुभूताश्च मारिषः । उपपट्टानुपाट्टाश्च सुराष्ट्राः के-
कयास्तथा । कुश्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुद्रनि-
ष्कुटाः । अम्भ्याश्च बहवो राजन्ननिगिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाभटाः । महुत्तराः
प्राष्ट्रपेया भार्गवाश्च जनाधिपः । पुण्ड्रा भागाः कि-
राताश्च सुद्रेष्णा वासुनास्तथा । शका निषादिनिष-
धास्तथैवानर्त्तनैर्कृताः । दुर्गलाः पूतिमत्स्याश्च कुन्त-
लाः कुशलास्तथा । तीरयहाः शूरसेना ईजिकाः
कन्याकागणाः । तिलभारा मधीराश्च मधुमताः सुक-
न्दुकाः । काश्रीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका-
स्तथा । अभीसारा चलूताश्च शैवाला वाङ्गीकास्तथा ।
दर्शीचरा नवादर्वा वातजाभरथोरगाः । बह्वदृष्ठा-
श्च कौरव्य ! सुदामानः सुमल्लिकाः । बह्नाः करीपका-

श्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । धानायवो दशाः पार्श्वी
रोमाणः कुशविन्दवः । कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्ग
लाः कुशवर्णकाः । किराता वर्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्ब-
लिप्रकाः । ओड्रा स्नेच्छाः ससैरिन्ध्राः पार्वतीयाश्च
भारिष ! । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । द्र-
विडाः केरलाः प्राच्या मूषका वनवासिकाः । कर्णा-
टका माहिषका विकल्या मूषकास्तथा । भिक्षिकाः
कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः । कोकुट्टकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः । समङ्गाः कनकाश्चैव
कुङ्कुराङ्गारभारिषाः । ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः
शाल्वसेनयः । व्यूढकाः कोरकाः प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह । मालवा
वल्गवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः । कुलिन्दाः कालदाश्चैव
दण्डकाः करटास्तथा । मूषकास्तनवालाश्च सनीमा
चट्टञ्जयाः । अलिदायाः शिवाटाश्च स्तनपाः
सुनयास्तथा । ऋषिका विदर्भाः काकास्तङ्गनाः परत-
ङ्गनाः । उत्तराश्वापरे स्नेच्छा जना भरतसत्तम ! ।
यवनाश्च सकाश्वोजा दारुणा स्नेच्छजातयः । सकद-
हाः कुलत्याश्च ह्यणाः पारसिकैः सह । तथैव रम
णाश्चीनास्तथा च दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशश्च
वैशम्पुद्रकुलानि च । शूद्राभीराश्च दरदाः कश्मीराः
प्रशुभिः सह । खाशीकाश्चानचाराश्च पङ्कजा गिरि-
गह्वराः । आलेयाः समरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः ।
द्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः । तोमरा
हृन्वमानाश्च तथैव करभङ्गकाः । एते चान्ये जन-
पदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च” ।

४०० १४३० कूर्मविभागे तु तेषां मध्ये केषाञ्चित्
दिग्भेदेन स्थितदर्शिता ते च कूर्मविभागशब्दे ४०
उक्ता देशानां सीमादि तच्छब्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च
केचिद्देदास्तु पु० मध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा

“तदमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः । शूर-
सेना सुद्रकारा बोधकाः सपटञ्चराः । मत्स्राः किराताः
कुल्याश्च कुन्तयः कुन्तिकोन्तलाः । आवन्ताश्च कुलिङ्गाश्च
कोलाश्चैवाभ्युक्तैः सह । मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः
परिकीर्त्तिताः । वारङ्गका वाटधानाश्च आभीराः जाल-
तोयकाः । परम्प्राश्चैव शूद्राश्च पङ्कजाश्चात्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः
पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्ठकाराश्च

केकयादेशमानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैशम्पुद्र-
कुलानि च । आलेयोऽथ भरद्वाजः शस्यलाः सदशेरकाः ।
लम्बकास्तनपानाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः । एते देशा
उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत । अङ्गावङ्गामद्रशुरका
अन्तर्गिरिवह्निगिराः । ततः प्रवङ्गा मातङ्गा मलया
मलवर्त्तकाः । सूक्ष्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गेय-
मालवाः । प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्ब-
लिप्रकाः । शाल्वभागधगोनर्दाः प्राच्या जनपदाः स्युताः ।
तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च
केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च । सेतुकासुख्यका-
श्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवराट्टाः माहिषकाः
कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कावेराश्च सहेधीकैराट्टयाः शव-
रास्तथा । पुलिङ्गाविन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह ।
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तामसैः सह । तथा तैत्ति
रकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासिकाद्याश्च ये
चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः
सह सारस्वतैस्तथा । काञ्चीयाश्च सुराट्टाश्च आनर्त्तिया-
र्बुदैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ।
मालवाश्च कुरुषाश्च नेकलाश्रोत्कलैः सह । उत्तमाशः
दशार्णाश्च भोजाः किस्किम्बिकैः सह । तोषलाः कोश-
लाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा । तसुरास्तुम्बुराश्चैव
पटुमाङ्गिष्यैः सह । अनूपस्तुण्डिकेराश्च धीनिहोला
अवन्ययः । एते जनपदाः श्वाता विन्ध्यप्रष्टनिवा-
सिनः । अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।
निर्दारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः स्वशाः । कुथ-
प्रावरणाश्चैव उर्णादर्भाः समुद्रकाः । त्रिगर्ता मण्ड-
लाश्चैव किराताश्चामरैः सह” । शक्तिसङ्गमतन्त्रे
देशभेदसीमाद्युक्तं यथा “देशव्यवस्था देवेशि ! कथ्यते
शृणु तत्परा । वैद्यनाथं समारम्भ भुवनेशान्तर्गं शिवे ! ।
तावदङ्गाभिघो देशो यातायां नहि दुष्यति । रत्नाकरं
समारम्भ ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे ! । वङ्गदेशो मया प्रोक्तः
सर्वसिद्धिप्रदर्शकः । जगन्नाथात् पूर्वभागात् कृष्णा-
तीरान्तर्गं शिवे ! । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तोवाममार्गप-
रायणः । कलिङ्गदेशमारम्भ पञ्चाष्टयोजनं शिवे ! ।
दक्षिणस्यां महेशानि ! कलिङ्गः परिकीर्त्तितः ; सुत्रा-
न्तर्गतं समारम्भ यावद्देवो जनार्दनः । तावत् केरल-
देशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः । रामेश्वरात् व्यङ्गटेशात्
हंसकेरलनामकः । अनन्तशैलमारम्भ यावत्प्रादव्यं

परे । तावत् सर्वेशनामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
 शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् । तावत्काश्मीर
 देशः स्यात् पञ्चाशद्वयोजनान्तकः । कालेश्वरं श्वेत-
 गिरिं तैपुरं नीलपर्वतम् । कामरूपामिधो देशो गणेश
 गिरिभूर्द्धनि । त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी
 शिवे । साज्जोरतीर्थं राजेन्द्र ! कोलापुरनिवासिनी ।
 तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः । जगन्ना-
 थादूर्द्धभागादूर्ध्वं श्रीश्वरान्तिकात् । तावदभ्यामिधो
 देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम् । कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं
 ससुद्रप्रान्तगोचरम् । हिङ्गुलाटान्तको देवि ! दशयोजन-
 देशतः । सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मान्त्तु गुर्जराभिधः ।
 श्रीशैलन्तु समारभ्य चोवेशान्मध्यभागतः । तैलङ्ग-
 देशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः । सुरास्विकां समारभ्य
 मलयप्रान्तं शिवे ! । मलयालाभिधोदेशो मन्त्रसिद्धि
 प्रवर्तकः । रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गानं किलेश्वरि ! ।
 कर्णाटदेशो देवेशि ! साम्राज्यभोगदायकः । ताम्रपष्णीं
 समारभ्य शैलाङ्गं शिखरोर्द्धतः । अवन्तीसंज्ञको देशः
 कालिका तत्र तिष्ठति । भद्रकाली महापूर्वं रामदुर्गाच्च
 पश्चिमे । श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ।
 गुर्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे । मरुदेशो
 महेशानि ! उद्योत्पत्तिपरायणः । श्रीकोङ्कणादधोभागे
 तापीतः पश्चिमे परे । आभीरदेशो देवेशि ! विन्धप्र-
 शैले व्यवस्थितः । अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्यास्तयो
 त्तरे । मालवाख्यो महादेशो ! धनधान्यपरायणः ।
 द्रविडतैलङ्गमध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लम्ब-
 कर्णाच्च ते प्रोक्तास्त्रेदोवान्तरा भवेत् । कुरुक्षेत्रात्
 पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थानुमहेशानि !
 दशयोजनकद्वये । पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्व-
 भूषितः । पाञ्चालदेशमारभ्य श्वेच्छाहृत्क्षिणपूर्वतः ।
 काम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराजिपरायणः । वैदर्भ-
 देशादूर्द्धं इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे । मरुदेशात् पूर्वभागे
 वैराटः परिकीर्तितः । काम्बोजाहृत्क्षिणभागे तु इन्द्र-
 प्रस्थाच्च पश्चिमे । पाण्डुरदेशो महेशानि ! महाशूरत्व
 कारकः । गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
 विदेहभूः समख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु । काम्बोज
 देशमारभ्य मरुच्छात् पूर्वके । वाङ्गीकदेशो-
 देवेशि ! अद्योत्पत्तिपरायणः । तम्रकुण्डं समारभ्य
 रामशैलान्तकं शिवे ! । किरातदेशो देवेशि ! विन्धप्रशैलेऽप-

तिष्ठति । करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाटान्तकः शिवे !
 सुलतानदेशो देवेशि ! महाच्छेच्छपरायणः । हिङ्गु-
 पीठं समारभ्य मङ्केशानं महेश्वरि ! । खुरसानाभिधो-
 देशो श्वेच्छमार्गपरायणः । तन्मध्ये चोत्तरे देवि ! ऐराकः
 परिकीर्तितः । काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात् पश्चिमे
 भोटान्तदेशो देवेशि ! मानरेशाच्च दक्षिणे । मानसेशा-
 हृत्क्षिणं चीनदेशः प्रकीर्तितः । कैलासीरं समारभ्य
 सरयूं परितः परे । आमरगान् महेशानि ! महाचीना-
 मिधो भवेत् । जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ।
 नेपालदेशो देवेशि ! शिलहृष्टं शृणु प्रिये । गणेश्वरं समा-
 रभ्य महोदध्यन्तं शिवे ! । शिलहृष्टाभिधो देशः पर्वते-
 तिष्ठति प्रिये ! । वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तं शिवे ।
 गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः । गोकर्ण-
 शात् पूर्वभागे आर्यावर्तात् चोत्तरे । तैरभुक्तात् पश्चिमे
 तु महापुर्याश्च सर्वतः । महाकोशलदेशश्च सूर्यवंश
 परायणः । व्यासेश्वरं समारभ्य तम्रकुण्डान्तकं शिवे ! ।
 मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति । दक्षोत्तर
 क्रमेणैव क्रमात् कीकटभागधौ । चरणाद्रिं समारभ्य
 म्द्रकूटान्तकः शिवे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मा-
 गधो भवेत् । जगन्नाथप्रान्तदेशोऽत्कलः परिकीर्तितः ।
 कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं रुद्रेश्वरि ! । स्त्रीकुल-
 लाभिधो देशोऽङ्गणं शृणु महेश्वरि ! । कामगिरेर्दक्षि-
 भागे मरुदेशात्तयोत्तरे । हृणदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र
 रमन्ति च । अथापङ्कं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
 ससुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः । ब्रह्म-
 पुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः । मागधाहृत्क्षि
 भागे तु विन्धप्रात् पश्चिमतः शिवे ! । शौरसेनाभिधो-
 देशः सूर्यवंशप्रकाशकः । हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रा
 च दक्षिणे । पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
 कुरुदेशात् पूर्वभागे कासाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! । सिंहालाख्यो
 महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः । शिलहृष्टात् पूर्वभागे
 कामरूपात्तयोत्तरे । पुलिन्ददेशो देवेशि ! नरस्यन्तकः
 परः । गणेश्वरात् पूर्वभागे ससुद्रादुत्तरे शिवे ! । मच्छ-
 देशः समाख्यातः सुदेवं शृणु सादरम् । पुलिन्दुदुर्ग-
 भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! । मसुप्रदेशः समाख्यातो
 मद्रस्यवाङ्मल्यकारकः । वैराटपाण्डुरयोर्मध्ये पर्वदक्ष-
 क्रमेण तु । मद्रदेशः समाख्यातो साहोहृत् तत्र तिष्ठति ।
 शूरसेनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे ! शिवे ! ।

सौमीरदेशो देवेधि ! सर्वदेशाधमाधमः । अवनोमः
पश्चिमे तु वेदभाङ्गिषोत्तरे । आटदेशः समाख्यातो
वर्वरं शृणु पार्वति ! । मायापुरं समारभ्य सप्रष्टङ्गा-
त्तथोत्तरे । वर्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मङ्गलं परमेष्ठि ! । सैन्धवाख्यो
महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! । एते षट् पञ्चाग्रेषा
मया प्रोक्ता महेष्ठि ! । एतन्मध्ये ऽपि देवेशि ! देशभेदा
ज्ञानेकशः । कोटिशः सन्नि देवेशि ! एते सख्याः प्रकी-
र्त्ताः । रङ्गस्यातिरङ्गस्य गोप्रथ्यं पशुसङ्घटे । इति
संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि” ।

तत्र भवः उत्साहं क्वञ् । जनप्रदादागत अणु तस्येदम्
अणु वा । जानपदं तत्र भवे तत्र आगते तत्सम्बन्धिन
च । “नीवारपाकाटिकडङ्करीयैरासुधप्रते जानपदेन कञ्चित् ।
“देवं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञानपदाय तु” याज्ञ-
स्त्रियां तु इतौ जानपदेत्यादि पा० डीप् । इत्यावेव
डीषो नियमात् अन्यत्र जानपदा अजनस्य डीपि जान-
पदो तत्रभवस्त्रियां पिप्वात् आद्युदात्तात् । “त्यजेदेकं
कुलस्यार्थं यामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थं
आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत्” नीतिधारः ।

जनपदिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य स्वत्वेन इति । जनपद-
स्वामिनि । “जनपदिनां जनपदेन समानशब्दानाम्”
पा० “जनपदिनां जनपदस्वामिनाम्” सि० कौ० ।
स्त्रियां डीप् । [तायां हेमच० ।

जनप्रवादः पु० जनेषु प्रवादः ७त० । जनापवादे वचनीय
जनप्रियः पु० इत० । १ शोभाङ्कनवृत्ते शब्दार्थे च राजनि० ।
श्लोकाप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभक्तः पु० जनानां भक्तः भज-वा० कर्म्मणि च । २यज-
मानानां कामदानेन भजनीये । “सत्तासाहो जनमज्ञो
जनं सङ्घः” छ० २।२।१२ । २जनानां भक्तये च ।

जनमेजयः पु० जनमेजयति एज-ञिच्-खश् । १परीक्षितो
नृपतेः पुत्रो २शुक्रनामभूपुत्रभेदे च । ३ततः संवत्सात्पौरौ
तपती सुषुवे क्रुद्धम् । राज्ञेयं प्रजाः सर्वा धर्म्मञ्च
इति वदतिरे । तस्य मान्वाऽभिविख्यातं पृथिव्यां क्रु-
जाङ्गलम् । क्रुद्धत्वेन स तपसा पुण्यं चक्रु महातपाः ।
अविज्ञितमभिधत्तं तथा चैत्ररथं सुनिम् । जनमेजय
ञ्च विख्यातं पुत्रांसास्यानुशुभ्रमः । पञ्चैतान् वाहिनी
पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया
भुवि ख्याता महानन्दाः” मा०आ० ६४अ० । २पुत्रस्यपुत्रे

च “पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजावीर्यजनमेजयः” हरिव०
११अ० । तत्र परीक्षितः पुत्रो जनमेजयः सर्पसन्ने भारतं
श्रुतवान् तत्कथा भा० व्या० १०अ० ।

“मन्त्रिणाञ्च वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः । पर्यत-
व्यत दुःस्वार्त्तः प्रत्यर्पित् करं करे । निःश्वाससुषुम्-
सलहीर्षं राजीवलोचनः । सुभोचान् शि च त-
नेत्राभ्यां प्ररुद्धम्पः । दुर्वरं पाशसुतुङ्गस्य ष्टुष्टा
चापो वथाविधि । सुहृत्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य
भनसा नृपः । अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
जनमेजय उवाच । श्रुत्वा तद्भ्रुवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं
प्रति । निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत ।
अनन्तरञ्च मन्ये ऽहं तत्तथाय दुरात्मने । प्रतिकर्त्तव्यमि-
त्येवं येन मे हिंसितः पिता । ऋषेर्हि ष्टङ्गिणोवाक्यं
कृत्वा दग्ध्वा च पाषिं वम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं
यो न्यवर्त्तयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो बहु जीवेत्
पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पाथिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च । सुत वारि-
तयान्मोहात् काश्यपं द्विजसत्तमम् । सञ्जिवीवधिषुं
प्राप्तं राजानमपराजितम् । महानतिक्रमो ह्येष तत्त-
कस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्द्वयं मी नृपं जीव-
येदिति । उतङ्गस्य प्रियं कर्त्तुमात्मनश्च महत् प्रियम् ।
भवताञ्चैष सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः” ।

“सौतिरुवाच । एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुभो-
दितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसन्नाय पार्थिवः ।
ब्रह्मन् ! भरतशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । ऋषिहित-
पथाह्वय ऋत्विजो वसुधाधिपः । अग्रवीहाक्यसम्पन्नः
कार्यसम्पत्करं वचः । यो मे हिंसितवत्सातं तत्तकः
स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
अपि तत्कर्म्म विदितं भवतां येन पद्मगम् । तत्तकं सं-
प्रदीप्ते ऽन्वौ मन्त्रिपेयं सवान्त्वम् । यथा तेन पिता मह्यं
पूर्वं दग्धो विषाम्बिना । तथाहमपि तं पापं दग्धु-
मिच्छामि पद्मगम् । ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राज-
आहृत् सत्त्वं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसन्निभिति ख्यातं
पुराण्ये परिपद्यते । आहृतां तस्य सत्त्वस्य त्वदान्योऽस्ति
नराधिप ! । इति पौराणिकाः प्राङ्गुरध्याकं चास्ति
स क्रतुः । सौतिरुवाच । एवमुक्त्वाः स राजर्षिर्म्मने-
दग्धं हि तत्तकम् । ऊताशनसुषे दीप्ते प्रविष्टमिति
सतम ! । ततोऽग्रवीर्यमन्त्रिभिश्चानुभोजा ब्राह्मणाः ।

आहरिष्यामि तत् सत्वं सम्भाराः सन्निवन्तु मे ५६७।
 “श्रुत्वा ते सर्पसत्त्वाय दीक्षितं जनमेजयम् । सभ्या-
 गच्छद्विद्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा” । इत्युपक्रमे “इदं
 पश्चाद्द्विजत्रेयं पर्यष्टुच्छां क्षताञ्जलिः । जनमेजय
 उवाच । कुरूणां पाण्डुरानाञ्च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ! कथं सम-
 भवद्भेदो धामलिपिकर्म्मणाम् । तच्च युज्मं कथं वृत्तं
 भूतान्तकरणं महत् । पितामहानां सर्वेषां देवेनाविष्ट-
 चेतसाम् । कार्त्तुस्त्रैनेतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम ! ।
 सौतिरुवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके । व्यास उवाच ।
 कुरूणां पाण्डुवानाञ्च यथा भेदोऽभवत्पुरा । तदस्मै
 सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि । गुरोर्वचनमाज्ञाय स
 त्व विप्रर्षभस्तदा । आचक्ष्वे ततः सर्वमितिहासं पुरा-
 तनम् । राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ।
 भेदं सर्वविनाशञ्च कुरुपाण्डुवयोस्तदा” । ६० अ०
 ‘वैशम्पायिन उवाच । गुरवे प्राड्वन्मस्कृत्य मनोवृद्धि-
 समधिभिः । संपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथाऽन्यान्
 त्रिदशो जनान् । महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीम-
 तः । प्रवक्ष्यामि मतं कर्त्तुं व्यासस्यास्य महत्तमनः ।
 श्रोतुं पात्रञ्च राजंस्त्वं प्रायेभां भारती कथाम् ।
 गुरोर्वक्त्रपरिष्यन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे । शृणु राजन् !
 यथा भेदः कुरुपाण्डुवयोरभूत् । राज्यार्थे ह्युतसम्भू-
 तो वनवासस्तथैव च” । ६१ अ० ।
 “स कदाचिन्नुद्गमयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः क-
 स्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्” भा० व्या० ३५० ।
 “परीक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः । जनमेजयस्य
 दायादास्तथैव महाराथाः । श्रुतसेनोपसेनै च भीम-
 सेनश्च नामतः” । “द्वाष्टौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परी-
 क्षितौ । भीमसेनास्तथैव राजन् द्वौ चापि जनमेजयौ” ।
 “ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः” । “अभि-
 मन्योः परीक्षितु पिता तव जनेश्वर !” भा० व्या० ३२५० ।
 ३पुरञ्जयन्टपुत्रे “जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतो-
 ऽभवत् । जनमेजयस्य राष्ट्रर्षेर्भ्रायालोऽभ्यन्तसुतः”
 हरिव० ३१५० ।
 जनयति स्त्री जन-विच्-इच् । भावे कति वेदे नि० णि०
 लोपाभावः । उत्पादने “जनयत्यै स्वा संयैभि”
 यजु० । १।२२।

जनयति पु० जन-विच्-इच् । १पितरि २उत्पादने नि०
 १मातरि स्त्री ङीप् ।
 जनरव पु० ६त० । ङीकापवादे । “परीषादस्यो भवति
 वितथोवाऽपि महतां तथाम्बुजैघोस्त्रो हरति महि-
 मानं जनरवेः” उद्भटः ।
 जनराज पु० जनेषु राजते राज-क्विप् ७त० । जनधिषे
 “जनराडसि रत्नोहा” यजु० ५।२४। जनराजादयो-
 ऽप्यत्र । [प्रिये नि० ।
 जनवत्सभ पु० ६त० । १श्वेतरोहितदक्षे राजनि० २शोक-
 जनवाद् पु० ७त० । ङीकापवादे । “द्यूतं च जनवाद्सु
 परीषादं तथान्तम्” मनुः । तत्र साधु कथा० ठक् ।
 जानवादिक जनप्रवादसाधौ नि० । अलुकस० । जने
 वादोऽप्यत्र ततः साध्वर्थे कथादि० ठक् । जानेवादिक
 तत्साधौ नि० ।
 जनश्रुत नि० जने श्रुतः विख्यातः । १शोकविख्याते २राजभेदे
 पु० तस्यापत्यम् इज् । जानश्रुति तदपत्ये पौत्रायथे “जान-
 श्रुतिर्हं पौत्रायथः अद्वादेयो बह्वदायो आस” छा० उ० ।
 जनश्रुति स्त्री जनेभ्यः श्रूयते श्रु-क्विप् । सत्यासत्-
 साधारणलोकप्रसिद्धायां किंवदन्त्याम् अमर० ।
 जनस् स्त्री द्वि-व० । जनयतः जन-विच्-अनुत् । सर्वभूत-
 जनयित्तोः द्यावापृथिव्योः । “पायुं जनसी उमे क्तु”
 छ० २।२।४।२ २जनलोके न० “जनस्तपःसत्यनिवासिनो
 जनाः” भाग० ३।१३।२५ ।
 जनस्थान न० १दण्डकारण्ये जटाधरः । २तत्रत्यस्थानभेदे
 तत्र स्थानं पूर्वम् इक्ष्वाकुराजपुत्रदण्डस्य राजधानी
 आसीत् दण्डेन च युक्ताचार्यकन्या बलात्कारेणा-
 प्रीत्याघपिता तेन कुपितेन वशिष्ठेन शप्नोदण्ड-
 स्तकथा रामा० उक्तं यथा “सप्ररात्रेण राजासौ
 सभ्यवल्गवाहनः । पापकर्म्म समाचारो बधं प्राप्-
 सति उर्मतिः । सर्वसत्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिरा-
 णि च । सर्वेषां पांशुवर्षेण त्वयः क्षिप्रं भविष्यति ।
 दण्डस्य विषयो यावत् तावत् स वनमाश्रमम् । पांशुभूत
 शिवाकस्मात् सप्ररात्रात् भविष्यति । इत्युक्त्वा ऋषेः स-
 न्नप्रस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदस्थाने स्वीयता-
 मित्यवोचत । सप्राहत् मन्त्रसाद्भूतः स चापि ब्रह्म-
 तेजसा । तस्य दण्डस्य विषयो विष्णुशैलस्य सातुपु ।
 तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते” “प्राय चाशु
 जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्” “अनी जनस्थानमपोरु

विद्मन् रघुः । “जनस्थाने शिरस्त्रिभुजं राक्षसस्य
दुरात्मनः” । भा० श० ४०४० “उदरेषासीन् महद्देहं
जनस्थाननिवासिना” भा० आ० २७६ अ० । ३जनानां
स्थाने च “जनस्थाने स्थानं जनसङ्घगतृणाञ्जितधिया”
शा० ८० ।

जनी स्त्री जन-वा० अङ् । उत्पत्तौ । [तीते ।

जनातिग त्रि जनमतोत्थ नञ्कति अति+गभ-ङ । लोका-
जनाधिनाथ पु० इत० । लोकाधिपे राजनि० । “जनाधि-
नाथो न ययौ विद्वच्छताम्” भाषः जनाधिपादकोऽप्यत्र
जनात् ५० इत० । १जनसमीपे २जनस्यार्थादायाञ्च । (जेहा)
ख्याते ३सीमाभेदाङ्गिते देशभेदे घनञ्जयः ।

जनान्तिक न० “निपताककरेषाम्भानपवार्यान्तरा कथा ।
अन्वोन्यामन्त्रसं यत् ख्यात्जनान्ते तज्जनान्तिकम्”
शा० ८० उक्ते १अपकायकथने नाटकेऽस्य भूरि-
प्रयोगः । इत० । २जनसमीपे च ।

जनाह्नं पु० जनैर्हृते याच्यते पुरुषार्थलाभाय अह्नं-
याचने कर्मणि ल्युट् । अह्नं जनमह्नंति हिनक्ति
ताडयति जनान् सस्रवासिनोऽसुरभेदान् अह्नयति
वा कर्त्तरि ल्यु । “विष्णौ परमेष्ठरे “सर्वगः सर्व-
विद्भानुर्विष्वक्सेनो जनाह्नः” विष्णु स० २जनपीडके
त्रि० “जनावनायोद्यमिनं जनाह्नं नम् न्ने जगत्कीनपिपं
वदन् शिवम्” नैष० गवातीर्थस्ये ३पिष्णु मूर्तिभेदे तद्वत्
जीवत्पुरुषेण स्वपिण्डस्य दानविधिः वायु पु० गया-
माहात्म्ये यथा

“जनाह्नो भस्मकृते तस्य हस्ते तु पिण्डदः । आत्मनो-
ऽप्यथ वाच्येषां सञ्जेनापि तिष्ठैर्विना । जीवता दधिसं-
मिन्त्रं सर्वे ते विष्णुलोकनाः । यस्तु पिण्डो मया दत्त
स्तव हस्ते जनाह्नः । आसुहिष्य त्वया देव! तस्मिन् पिण्डे
वृते प्रभो! । एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनाह्नः ।
अन्नकावे गते महं त्वया देवो गयाशिवे । जनाह्नः ।
नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृभोजदः । पितृमात्रे नमस्तुभ्यं
नमस्ते पितृरूपिणे । गवायां पितृरूपेण स्वयमेव
जनाह्नः । त्वां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च अथ-
नयात्” । ४शालग्रामभेदे शालग्रामस्यै दृश्यम् ।
तच्चाम्ना भोजनकावे हरेः अरणीयता भोजने च जना-
ह्नं इत्युक्तेः “आसन्निषासाद्य जनाह्नं नम्” भाषः

जनाग्रन् पु० जनान्नाति अग्र-भोजने ल्यु । १हके राजनि० ।
२लोकभोजनि त्रि० भावे ल्युट् इत० ३लोकमन्त्रेण म०

जनाग्र्य पु० जनानां लोकानामाग्र्यः । मन्त्रेण अग्रः ।
जनासाङ्ग पु० जनान् सहते सह-स्त्रि पूर्वदीर्घः । लोक-
सहिष्णौ “सत्वं जनासाङ्गिन् ! तव्यम्” ऋ० १५४।११।
“सहेः साङ्गः” पा० अत्र पत्वम् ।

जनि(नी) स्त्री जन-भावे इन् वा डोष् । उत्पत्तौ “जनिः
कर्तुः प्रकृतिः” पा० २अभूतप्रादुर्भावे । जायते स्वयं गर्भे
वाऽस्याम्, आधारे इ । २नाय्याम् । ३मातरि ४सुधायां च
अमरः ५जायावाम् । जायते आरोग्यमनया । ६स्योपधि-
भेदे ७जतृकायाञ्च शब्दरत्ना० । ८जनीनामगन्धद्रव्ये
रायसकुटः । “उदीर्यं सुष्यं कपटाज्जनीं जनः” नैष० ।

जनिका स्त्री जनि(नी)+कार्थे क । १जनिशब्दार्थे । जन-
यति जन-सिच्-ल्युक् कापि अत इत्त्वम् । २उत्पादि-
कायां स्त्रियां स्त्री ।

जनित त्रि० जन-सिच्-क्त । उत्पादिते “सेनाचरीश्वरदि
माननदानवारिवासिन यस्य जनिता सुरभोज्यश्रीः”
नैष० । “जातिजनजनितनामपदाम्” भाषः ।

जनिष्ठ पु० जन-अन्तर्भूतग्यर्थे तृच् । १पितरि शब्दरत्ना० ।
२मातरि स्त्री डोष् शब्दच० ।

जनित्व पु० जन-सिच्-इत्त्वम् । १पितरि २मातरि स्त्री
उज्जल० । जन-भविष्यति इत्त्वम् । ३जनित्यभाषे “अदिति-
जातमदितिर्जनितम्” यजु० २५।२२ । “जनित्वं जनित्य-
भाषम्” वेददी० ।

जनित्वन न० जन-भावे वा० इत्वन । जनने । “जनित्वनाय
मीमहे” ऋ० ८।२।४२ । “जनित्वनाय जननाय” भा० ।
जननीलिका स्त्री जन्या नीलिका । १महामीडीष्टके राजनि०
जनिभत् त्रि० जनिर्जन्मास्त्रस्य भद्रम् । जन्मयुक्ते स्त्रियां
डोष् वेदे मस्य वः । जायायुक्ते “अम्बदस्यमेनांसिज्ज-
निवतस्यकथं” ऋ० ५।१।२ जनियतो जायावतः” भा० ।

जनिमन् पु० जन-भावे मनिन् । जन्मनि उज्ज० ।

जनिष्ठा त्रि० जन-वा० भविष्यति-स्य । जनिष्ठा-
भाषे “कृतएव जनिष्ठांस्तु वृषावात्परायणः” भा०
शा० १८८अ० । “जातो वापि जनिष्ठा वा” रामा०
आर० ६६।१४।

जनिष्ठ पु० इत० । १सुररष्टके राजनि० २जतृकायां ३वृद्धि-
नामौषधौ ४हरिद्रायां ५जातीपुण्ड्रके स्त्री राजनि०
६जनाभिमतं त्रि० ।

जनोदाहरण स० जनैर्दाह्रियते उद्+आ+हृ-कर्मणि
ल्युट् । यद्यपि घनञ्जयः ।

जनौ त्रि० जनानवति खव-किप् अठि इडिः । अनरक्षणे ।
जन्तु पु० जन-तन् । १जननशीले प्राणिनि खमरः खविद्या-
दोषात् देहात्माभिमानिनि रजीवे । “एतेषामेव जन्तूनां
भार्यात्वमुपयान्ति ताः” मनुः । “ज्ञानमस्ति समस्तस्य
जन्तोर्विषयगोचरे” देवीमा० “खेदजाः कर्मयः प्रोक्ता
जन्तवश्च यथाक्रमम्” भा० आश्व० ११३६ श्लो० । सोमिकस्य
रूपस्य भार्याशते जायमाने पुत्रभेदे “बुधिरिरासीन्
रूपतिः सोमको नाम धार्मिकः” इत्युपक्रमे “कदाचित्तस्य
इदस्य घटमानस्य यत्नतः ! जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते
समजायत” इत्युक्त्वा “तस्य रात्र एकपुत्रत्वदुःखनियार-
णाय लोमशेन वङ्गौ जन्तुवपाया हवने कृते जन्तुपूर्वकं
पुत्रशतं स्त्रीशते तस्याजायत इत्युक्तम् भा० व० १२७।
२२८ख० । जन्तुपाख्याने दृश्यम् । ४मनुष्ये व० व०”
निघण्टुः ।

जन्तुक पु० जन्तु+कार्थं क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुरूपस्य
गोत्रापत्यम् इज् । जान्तुकि तद्गोत्रापत्ये उपका० बह्वत्वे
तस्य इजो लुक् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च । जन्तुक २तद्गोत्रापत्येषु
व० व० ।

जन्तुकाम्बु पु० जन्तुरूपः कम्बु । कामिशब्दे राजनि० ।
जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै-क । १लाक्षायां,
तस्याहि कीटैः प्रकाशः । २नाभीहिङ्गुनि च राजनि० ।
जन्तुघ्न पु० जन्तून् कर्मोन् हन्ति हन-क । १वीजपुरे ।
राजनि० २प्राणघातके त्रि० । ३विडुङ्गे, ४हिङ्गुनि च न० ।
शब्दभा० ५विडुङ्गे स्त्री डीप् राजनि० । [राजनि० ।
जन्तुनाशन न० जन्तून् नाशयति नश-णिच्-ल्यु । हिङ्गुनि
जन्तुपादप पु० जन्तुप्रधानः पादपः । कोषाशब्दे राजनि० ।
जन्तुफल पु० जन्तवः फलेऽस्य । उदुम्बरे खमरः । [चितौ ।
जन्तुमती स्त्री जन्तवः सन्त्यस्यां वाङ्मयेन मत्तम् डीप् ।
जन्तुमारी स्त्री जन्तून् कर्मोन् मारयति मृ-णिच्-ल्यु
उप० गौ-डीप् । निम्बुके (निमकी) । राजनि० [त्रिका० ।
जन्तुला स्त्री जन्तून् कीटान् लाबि ला-क । काशटपे
जन्तुहन्ती स्त्री जन्तून् हन्ति हन-तृच्-डीप् । १विडुङ्गे
राजनि० २जन्तुनाशके त्रि० ।

जन्तु त्रि० जन-कृत्यार्थे त्वन् । जनितव्ये “यज्जातं यश्च
जन्तवम्” ऋ० ८।८।६। “जन्तवम् जनितव्यम्” भा०
जन्म न० जन-शा० मन् । जन्मनि भरतः ।
जन्मकील न० जन्म नः कील इव तौघकत्वात् । विष्णौ त्रिका०
जन्मतिथि पु० स्त्री जन्मनसिथिः । जन्मकालिकतिथिसजा-

गीवतिथौ स्त्रीत्वे वा डीप् तत्र कृत्वात्वां षौचचान्दे-
षैश्च कर्त्तव्यता । तद्विधानादि त्रि० तं दर्शितं यथा

“तस्य खलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन साव-
काशत्वात् । नच तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासे
तत्तियेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्काल्युपोपापतेः नचेष्टा-
पत्तिः प्रतिसंवत्सरन्निर्दिष्टानात् यथा ब्रह्मपुराणं नगेश्च
“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । शुद्धदेवान्-
विप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः । खनक्षत्रस्य पितरौ तथा
देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यं नहोत्-
सृष्टेः” । स्नातैस्तिलस्नातैः तथाच तत्तद्विषयसिद्धत्वं
‘तिलोद्धर्त्तौ तिलस्नातौ तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक्
तिलवापी च घृतिहो नावसीदति ।’ प्रजापतिर्ब्रह्मा ।
ब्रह्मलपाणिभिः खभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्देवतया
गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन युग्युल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कालचिन्तामणौ ‘युद्धुङ्गवतिष्ठानद्या-
ज्जन्मपत्ये च वस्त्रम् । युग्युलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागो-
रोचनायुतम् । संपूज्य मातृविष्णुशौ मङ्गलिं प्रार्थयेदित्सा
चिरजीवी यथा त्वं भो मणियामि तथा सुने ! । रूपवान्
विनवांश्चैव श्रियायुक्ताश्च सर्वदा । मार्कण्डेय! महाभाग!
सप्तकल्पान्तजीवन ! । आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमन्त्राकं वरदो-
भव” । खनक्षत्रमिति खनक्षत्रं अश्विन्याद्युलनगर्तजन्मका-
लीनक्षत्रं नामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुरा-
णोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन वाच्यैव पूजाविधावाच्च तद-
ज्ञाने खनक्षत्राय नम इत्युक्तेत्यम् । पूजायामर्घ्या-
नन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यं पाद्यादिकन्तव्यं
मधुपर्कं प्रयोजयेत् ।’ पाद्यानन्तरमर्घ्यं माह भरसिंह-
पुराणम् । ‘पादां चैव तृतीयया चतुर्थार्घ्यं प्रदा-
ययेत् ।’ तृतीयया पुरुषस्त्रकीयतृतीयया च्चत्वा उभय-
क्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः इति श्रीदत्तः । श्रीपतिव्य-
हारनिर्णये ‘नवाभ्ररघरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।’
तथा ‘द्विसृजं जटिलं सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो फलता पूजयेत् प्रयत्नतया ; कृतो दीर्घा-
युधं व्यासं रामं श्रौषिं कपं वलिम् । महादक्षं हनुमन्
विभीषणमथाञ्चयेत् ।’ रामोऽत्र परशुरामः चिरजीवि-
साहचर्यात् श्रौणिरन्त्यामा । तथा ‘खनक्षत्रं जन्मतिथिं
प्राप्य सम्पूजयेच्चरः । षष्ठीञ्च दधिभक्षणेन वर्षे वर्षे पुनः-
पुनः ।’ ‘एकैकां देवतां राम ! सप्तद्विष्टय यथाविधि । चतु-
र्थान्ते न घर्मज्ञ ! नास्मा च प्रणवादिना । होमद्रव्यमथैकैकं

भतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । एवं होमे स्वाहानता च मन्त्रस्य “स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” इति स्मृतेः । अशक्तौ तु देवीपूराणम् “होमपहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” । स्कान्दे “स्वर्गलोकं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च । ध्यामिषं कलहं हिंसां वर्षदृष्टौ विवर्जयेत्” । अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गरमिति कश्चित् पाठः सङ्गरं युद्धम् । वर्षदृष्टौ जन्मदिने । दृष्टमनुः “स्मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । कस्मृद्यस्यर्चने चैव न स्नायादुष्णवारिणा” । जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे “स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्रामोत्वभीष्टं त्रियम् मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते । सक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवोनाथं प्रयान्ति भ्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः” । दीपिकायाम् “जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भ्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नैरुज्ज्वलमानस्तुखानि तस्य । कृतान्तकजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अन्तकयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे” । कृतान्तकजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य सर्वोपधिघ्नानं पक्षविप्रसुराक्षं नम् । पहातुद्दिष्ट होमोवा पहाणां प्रीतिमिच्छता । सौरारयोर्दिने सुक्ता देवान्ते तु काञ्चनम् । सुरा भांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् । शठीचम्बकसुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः” ॥ सौरारयोः शनिभौमयोः । रजनीहयं हरिद्रादारुहरिद्रे । एषां पत्वादीनामपि पक्षणम् । कषायावयवपक्षणमाह मत्स्यपुराणम् “एषां पत्वाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि कषायाख्योगणः स्मृतः” । तत्र क्रमः । तिलोद्वर्तनं तिलयुक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बैश्च तस्यैपदूर्वागोरोचनालकजन्मपत्रिं दक्षिणपाणौ बन्नीयात् । गुरुदेवाग्निविप्राः पूजनीयाः स्ननक्षत्रमपि पूजनीयम् । अत्र च “हस्तास्वातो अथवा चक्रीवे ऋगशिरोनपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं पुंस्त्री स्त्रियः शेषाः” इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । जनून्मन्त्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे “गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनधारं मृष्टे मलम् । प्रभोरथ्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत्” । धनधारं धनश्चेष्टं मलं क्रिद्रम् । पितरौ प्रजापतिः सूर्यो मथपतिर्मांसाहो वसु पूज-

नीयः । ‘सतिष्ठं शुद्धसंयुक्तमञ्जल्यर्द्धमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्महेतवे” इति शुद्धतिलदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रौ । ‘चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुने ! । रूपवान् वित्तवांसैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान् जीवन ! । आयुरिष्टार्थसिद्धयर्थमन्त्राकं वरदोभव” । ततो व्यासपरशुरामाश्रयामकपवलिप्रह्लादहनुमद्विभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठ्यपि । “तैलौक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः शार्ङ्गं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । पितृमातृपादपक्षकमस्तु विष्णुपुराणादुक्तेयः यथा “कण्ठोऽपि वसुदेवस्य पादौ जप्याह सत्वरः । देवक्याश्च महावाङ्मलदेवसहायवान्” । एतच्च “सहस्रन्तु पितृमाता गौरवेणानिरिच्यते” इति मनुवचने सहस्रं पितृनपेक्ष्य यद्गौरवयुक्तं तत्पोषणरक्षाद्यम् । अतएव मनुः “स्मृते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्यो मातृररक्षिता” । वाच्यो गार्हपतीयः । अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः “वेदमन्त्रवर्जम् शूद्रस्य” इति कन्दोगाङ्गिकाचारिचिन्तामण्युद्धृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्राऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेषु पञ्चयज्ञाच्च ज्ञापयेत्” इति याज्ञवल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिच्छते” । तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स नमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन श्राद्धमधिकृत्य “अत्रमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेषु मृच्छते” इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तृष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे भौतमवचनं “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । अनुपनीतस्यापि शूद्रमत्वेन श्राद्धातिरिक्तवेदपाठनिषेधमाह मनुः “नामिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावत् यावद्देदे न जायते” । स्त्रीषामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह ऋषिंहतापनीयम् “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रोवदि जानीयात्स ऋतोऽधोगच्छति” इति नेच्छन्तीतिपर्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् ।

जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्तमासा-
दरः । षट्शतपरिधिष्टम् “उपाकर्म्म तथोत्तमः
प्रसवाहोऽष्टकादयः । मानद्वयौ पराः कार्यौ वर्जयित्वा तु
पैतृकम्” । अत्राष्टकासाहचर्याज्जन्माष्टक्यां तथा
दर्शनाच्च प्रसवाहो जन्मदिनम् । “द्वादश मासाः संवत्सरः
ऋत्विज्योदश मासाः संवत्सरः” इति श्रुत्या वर्षे मासद्वि-
रूपा मानद्विद्वक्ता सेवात् प्राज्ञा न तु सौरे मासि
तिथिद्वयलाभान्मानद्विजिगीभूतवाह्नोक्ता प्राज्ञा ति-
थिद्वयलाभस्य मानद्वित्वे प्रमाणाभावात् । मान-
द्विद्वयित्यत्र मासद्विद्वयविति हेमाद्रिणा धृतम् । पैतृकं
सपिण्डीकरुणं मत्स्यमासस्य प्रत्यावृत्तञ्च तयोर्भल-
मासेऽपि विधानात् । ज्योतिः पराशरोऽपि “उपाकर्म्म
तथोत्तमः प्रसवाहोऽष्टकादयः । मासद्वयौ पराः कार्यौ
वर्जयित्वा तु पैतृकम्” । जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु
देवीपुराणम् “युगाद्या वर्षद्वयस्य सप्तमी पार्वती-
प्रिया । रवेरुदयमीक्ष्यते न तत्र तिथियुक्तता ।
अक्षरे जन्मतिथिर्द्यद्वि स्यात् पूज्या तदा जन्मभयंयु-
तैव । अक्षरता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भव-
तोह यत्नात्” । भं नक्षत्रं परवचनं दृष्ट्वा जन्मार्त्त-
खण्डेऽपि । पूर्वार्हणे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्नः कालस्तु कर्म्मणः । नक्षत्र
कर्म्मण्यत्रैव तिथिकर्म्म तथैव च” इति दृष्टस्य विवचनात् ।
खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहितकालः
प्राप्नः । नक्षत्रद्वैते तु बौधायनमार्कण्डेयौ “तद्वत्तम-
होरात्वं यस्मिन्नुक्तं गतोरविः । यस्मिन्नुदेति सविता
तद्वत्तत्वं दिनं श्रुतम्” । पूर्वार्द्धमहोरात्वाभ्योपवासन
कौकभक्तेषु “तत्रैवोपवसेदक्षे यन्निशीथादवोभवेत् ।
उपवासे यद्वत् स्यात् तद्वि नक्षत्रैकभक्तयोः” इति स्कन्द-
पुराणात् निशीथादधरत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्वकालत्वेन
स्त्र्यर्थास्तमयकालस्यापि लाभात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं
येनास्तं याति भास्करः । यत्र वा युज्यते राम !
निशीथे यथिना सह” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । उपवास-
वन्नक्षत्रतादीनामहोरात्वासाध्यता अहोरात्वासाध्यभो-
जनद्वयस्यैकतरपरित्यागसहितकालविशेषनियामकत्वात् ।
यस्मिन्नुदेति तत् द्विचकर्त्त व्यस्तानदानादाविति बोध्यम् ।
पितृकार्येऽपि शुक्लक्षणपक्षाभ्यां व्यवस्थाप्राह बौधायनः
‘सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्मिन्नुदितोरविः । वर्द्धमानस्य
पक्षस्य हीने त्वस्तमयं प्रति’ । हीने चन्द्रस्य हीनत्वात्

क्षणीपक्षे, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य ।
कालमाधवीयोऽथैवम् । भोजराजः “योजन्ममासे चुर-
कर्मयात्नां कर्म्मस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं स रोगं
धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढोवधवन्धनानि । आतं दिनं
दूषयते वशिष्ठश्चाष्टौ च गगौथवनोदशाहम् । जन्मा-
ख्यमासं किल भागुरिश्च चूडे विनाहै चुरकर्म्मवेधे” ।
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तखण्डे “उक्ताणि प्रतिषिद्धानि
पुनः सम्भाषितानि च । सापेक्षानिरपेक्षाणि श्रुति-
वाक्यानि कोविदैः” । सापेक्षानिरपेक्षाणि समर्था-
समर्थविषयकारिणि । चुरेति चुरिकर्म्म । राजमार्त्तखण्डे
“देवकार्ये” पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये चुरिकर्म्म
न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे” । एवञ्च चूड इति
चूडाकरणे अधिकदोषाय । नाय्यास्तु जन्ममासे विवाह-
माह स्त्रीपतिव्यवहारसञ्चये “स्नानं दानं तपो-
विद्या सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम् । उद्वाहस्य कुमारीणां
जन्ममासे प्रशस्यते” । एवं “जन्मोदये जन्मस्तु तारकास्तु
मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । अनेन विप्रो न-
बद्धस्यतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गस्य शिष्यवपनेऽपि
न दोषः । उदये लम्बे भे राशौ मवद्धस्यतोऽपि स्वल्प-
विद्योऽपि । अत्र जन्ममासकल्याणत्वे सौरादरो यात्वा-
दिसाहचर्यात् व्यवहारोऽपि तथा । प्रतिमासे जन्म-
नक्षत्रकल्याणमाह विष्णुधर्मोत्तरम् “जन्मनक्षत्रगे सोमे
शिरःस्नानेन यत्नतः । पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्ष-
त्रस्य तथात्मनः । श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन वद्विवाङ्मय
पूजने । वाहनायुधरत्नाद्यं पूजनीयं मयत्नतः ।
सुराणामर्द्धनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ।

जन्मद पु० जन्म ददाति दा-क । पितरि शब्द-० ।

जन्मदिन न० जन्मनोदिनम् । जन्मदिवसे तच्च तिथिरूपं
जन्मतिथिशब्दे उदा० ।

जन्मन् न० जन-भावे मनिन् । १ उत्पत्तौ, २ आद्यक्षणसम्बन्धे,
३ गर्भवासतयोनिद्वाराभिः शरथे ४ न्यायाद्युक्ते अपूर्व-
देहग्रहणे, अपूर्वदेहादिभिरात्मनः सम्बन्धे ज्योति-
षोक्ते ५ जन्मनक्षत्रे, तदवधिक्ते ६ दशमे ७ जनविशे च
नक्षत्रे । तत्र महत्वायां जन्मप्रकारस्तु गर्भशब्दे २५४८
पृ० उक्तप्रायोऽपि अत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्शयते ।
“अतौ विकाशा भवति योनिः कसलवत् सदा । नभशय
स्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसर्मान्वतम् । अन्यत्र कासे सुकुवा

योनिर्भवति योषिताम् । सृष्टं शुक्रमतो योनौ
 जैति मर्माशयं शनैः । ऋतावर्षि तु योनिश्चेद्वातपिन-
 कफाहता । भवेत्तदा विकाशत्वं नैव तस्यां प्रजायते ।
 ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिःसंस्थितम् । तदा
 नद्यायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् । निषेकं
 मन्वं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्यथ । युक्तमात्रोऽपि
 वरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते । विसर्गकाले शुक्रस्य
 जीवः कारणसंघतः । धृत्वा प्रविशते योनिं कर्मभिः
 स्वैर्नियोजितः । तच्छुक्ररक्तमेकस्यमेकाह्वात् पल्लवं
 भवेत् । पञ्चरात्रेषु कललं बुद्धुदाकारतां व्रजेत् ।
 बुद्धुटः सप्तरात्रेषु मांसपेपी भवेत्ततः । द्विसप्ताहा-
 द्भवेत् पेपी रक्तमांसाचिता हृदा । वीजस्यैवाद्गुराः
 पेयः पञ्चविंशतिरात्रतः । भवन्ति मांसमात्रेषु
 पञ्चषा जायते पुनः । श्रीवा शिरस्य कण्ठस्य पृष्ठवंश
 कथोदरम् । पाणिपादं तथा पाश्र्वं कटिबाह्वं
 तथैव च । मांसद्वयेन सर्वोऽपि क्रमशः सम्भवति हि ।
 त्रिभिर्मांसैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाद्गुरसम्भवः । मांसैश्च-
 त्तुर्भिर्जुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् । स्यैव चतुर्थे
 चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नख-
 लोस्त्राञ्च सम्भवः । दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः
 पुनः । कर्णयोश्च भवेच्छृङ्गं षण्मासाभ्यन्तरेण च ।
 पायुर्भेदुसुपस्यञ्च नाभिश्चैवोपजायते । सम्बन्धो ये च
 गालेषु जायन्ते मांसि सप्तमे । मनस्तु चेतनायुक्तं
 नाभोस्त्रायुसिरास्ततः । सप्तमे घाटने चैव त्वह्मांस
 सृष्टिमानपि । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसंभ-
 न्वितः । विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्मांसाटनेन च ।
 नवमे दशमे मासि प्रवर्धते सृष्टिमासतैः । निः-
 सार्थं वाणद्वयं जन्तुस्त्रिदशस्य सञ्चरः । मनसश्च-
 च्चलत्वेन यदा गर्भस्थिति भवेत् । तदा विकृतिरूपेण
 पापात्मा हि प्रजायते । षुटद्वयं समासाद्य यदा
 वृद्धि मासतः । तदा प्रकृते पापिष्ठान् अण्डान्
 कर्मबहिष्कृतान् । मातरकोत्तरा नारी पितुः शुक्रो-
 त्तरो नरः । उभयोर्नीजसामान्ये जायते वै नपुं-
 सकम् । विषमायां तियौ क्षिप्रं कुर्व्याद् वीजन्तु
 कन्यकाम् । समायां पुरुषं नूनं केचिदाङ्ग-
 र्मनीषिणः । वामाङ्गेन भवेत्तारी दक्षिणेन पुमान्
 भवेत् । रक्ताधिक्ये मातृरूपं शुक्राधिक्ये तु पैतृकम् ।
 शुक्रशोणितसंघाते वायुना च द्विधा कृते । यमौ

स्थातां लिधा चेति चतुर्षां बह्वेषां वा । ततो
 हीनाधिक्यङ्गुलज्वामनकादयः । जायन्ते सर्प-
 कुण्डलाण्डा विकृतान्याश्च योनयः” । “गर्भात् कोटिगुणं
 दुःखं योनियन्त्रनिपीडने । संसूच्यां तस्य जठरा-
 ज्जायमानस्य देहिनः । जायमानः पुरीषासृष्टमूल
 शुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थि-
 बन्धनः । अधोमुखो वै क्रियते प्रवर्धते सृष्टिमासतैः ।
 क्लेशात् निष्क्रान्तिमायाति जठरानुमातुरातरः । ततस्तं
 वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी । तथा विमोहिता-
 त्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् । सृष्टमात्रस्य घोरस्य ज्वरः
 समुपजायते । तेन ज्वरेण सहता महामोहः प्रजा-
 यते । कण्ठकैरिव च्छिद्राङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
 पूतिव्रणाक्षिपिततो घरण्यां क्रिमिको यथा । तड्बु-
 भुक्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति वा रटन् । विष्णुमूलभल-
 ष्याद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत् । कण्डूयनेऽपि चाशक्तः
 अरिक्तेऽप्यनीश्वरः । ज्ञानपानादिकाहारमवाप्नोति
 परेच्छया । अशुचौ संसारे सृष्ट्यङ्गोदशादिभिस्तथा ।
 भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे । केन वन्देन
 बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं
 वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते । कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः
 कश्चिन् वा वर्तते कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं
 वा किं शुभदोषवत् । संमदस्य सृष्टिभ्रंशः शीघ्रं संजा-
 यते पुनः । मतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मानि ।
 रक्तो मूदश्च लोकोयमकार्ये सम्भवन्ति । देही देहं
 परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति । तस्मात् कीटोऽपि
 जन्तूनां सुमदो जायते भ्रमम् । न चात्मानं विजानाति
 न परं न च देवतम् । न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि
 नेक्षते । बुद्धौ सत्यां न जानाति बीध्यमानो बुधैरपि ।
 संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशातुगः” सुखबोधः ।
 जन्म च “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते व्यपजीयते
 नश्यति” यास्कोक्तेषु षट्सु भावविकारेषु आद्यो भाव-
 विकारः । “जातस्य हि ध्रुवो सत्युर्ध्रुवं जन्म सृष्टस्य
 च” गीता । “जन्मसम्बन्धिपत्त्रेभ्यः प्रत्यरिः साधको वधः ।
 भिन्नं परममिदं तिराहत्या पुनः पुनः” उद्यो० त० ।
 “शकं ददात् त्विजन्मनि” । “जन्मज्ञे निधनेऽपि च”
 उद्यो० त० । कर्त्तरि मनिन् । एजने निरु० । आधारे
 मनिन् । एजन्मस्ये १० जन्मराशौ च “जन्मनीत्यं
 विचिन्त्यवान्” “जन्मनीक्षितयुक् शुभैः” नी० क० ता० ।

जन्मपु पु० जन्म जन्मलम्नं याति पा-क । १जन्मलम्नप्रतौ
२जन्मराशिपतौ च जन्मपत्यादयोऽप्यत्र । “जन्मपः क्रूरि-
तोऽशुभैः” नी० ता० ।

जन्मभ न० ६त० । १जन्मनक्षत्रे २जन्मलम्ने ३ जन्मराशौ च
४जन्मनक्षत्रादिसजातीये नक्षत्रादौ जन्मर्क्षादयोऽप्यत्र ।
“जन्मर्क्षे निघनेऽपि च” ज्यो०त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६त० । जन्मस्थाने । “जननी जन्मभूमिश्च
स्वर्गादपि गरीयसी” उद्भटः ।

“यद् नीया वयं नूनं त्वया यादवनन्दन ! । अथ वा
प्राणिनस्तात ! रमन्ते जन्मभूमिषु” हरिवं०१०२ अ० ।

जन्ममास पु० ६त० । १जन्माधारमासे २तत्सजातीये मासे च

“न जन्ममासे न च चैत्रपौत्रे क्षौरं विवाहो न च कर्ण-
वेधः” ज्यो०त० “जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि ।
जन्मलम्ने भवेद्दृढा धनाढ्या जन्मभोदये” वणेश्वरः ।
जन्ममासश्च यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स मासः इत्येके
जन्मतिथिभारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममास
इति पञ्चान्तरं यदाह सु० चि० व्याख्यायां पी० धा०

“जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातमद्रावैष्ट्यमापितृदिनानि
तिथिचयर्षी । न्युमाधिमासकुलिकप्रहरार्धपातविष्कम्भ-
वज्रघटिकात्ययेव वर्ज्यम्” सु० चि० । जन्मर्क्षमास
तिथिप्रश्नतः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीय
श्लोकेनानन्दः तान् पदार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे
जन्म भवेत् तज्जन्मर्क्षं यस्मिन् मासे जन्म भवेत् स
जन्ममासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मतिथिः
यते वर्ज्याः यदाह वसिष्ठः “स्वजन्ममासर्क्षेतिथिचयेषु
वैनाशकाद्युक्तगणेषु भेषु । नोद्वाहयात्वाभ्युदया-
भिलाषी नैवाद्यगर्भहितयं कदाचित्” । अयं च जन्म-
नक्षत्रमासतिथिनिषेधः आद्यगर्भस्यैव यदाह नारदः
“जन्ममासे न जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्य-
गर्भसुतस्यापि दुहितृवर्गं कर्पहः” इति अनेनाद्यगर्भ-
व्यतिरिक्तकन्यायास्तादृशवरस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभ-
कृत्वसुक्तं भवति अतएवाह व्यवनः “जन्मर्क्षे
जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलम्ने भवेद्दृढा
धनाढ्या पतिवक्त्रभा” । अथ जन्ममासलक्षणं जगन्मो-
हने इद्वर्गः “आरभ्य जन्मदिवसं यावच्चिंशद्दिनं
भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गृह्यतः सर्वकर्मसु” इति
अस्यापि विशेषस्तत्रैव “जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः
यच्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथातिः । तज्जन्मपक्षं किञ्च भागु-

रिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति” । वस्तुतस्तु यस्मिन्
चान्द्रमासे चैत्रादौ जन्माभूत् स चान्द्रमासो जन्म-
मासतया त्याज्य इति युक्तस्युत्पत्त्याः “इन्द्राग्नी यत्र
हृयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ
मध्ये सप्तमौ पितृषोमकाविति” हारीतवचनात् “उप-
वासव्रतोद्वाहा यात्रा क्षीरोपनायनम् । तिथिवर्षादि-
निश्चिन्तं चान्द्रमानेन पृच्छते” इति कश्यपोक्तेश्च । अत्र
चान्द्रमासस्यैव चूडादौ निषेध इति स्थितम् ।

जन्ममासस्य जन्मतिथिक्रमे चान्द्रपरमा क्षौरादि
निषेधे क्षौरपरतेति म० त० रघु० । “विवाहादौ कृतः
क्षौरः” इति तद्भूतवचनात् । आचारभेदात् देशभेदाच्च
व्यवस्था । उपयमशब्दे १२४४ पृ० अधिकां दृश्यम् ।

जन्मराशि पु० ६त० । जन्मकालिकराशिजजातीये राशौ ।

जन्मवर्त्मन् न० ६त० । योनौ त्रिका० । “योनेः शरीरम्”
शा०स्त० तस्याः शरीरोत्पत्तिस्थानत्वकीर्तनात् तथात्वम् ।

जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्तं शय्या । प्रसवार्थशय्यायाम् ।
“स ददर्श महात्मानं शरतस्यगतं प्रभो ! । जन्मशय्यागतं
वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम्” भा० भी० १२५ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मयू०स० । भवान्तरे परलोके ।

ततः गृह्यांभवार्थे क् । जन्मान्तरीय परजन्मभवे ति० ।

“जन्मान्तरीयतत्प्रापवतः सहसरणेनोद्धारः” शु०त०२२०

जन्माष्टमी स्त्री कृष्णस्य जन्माधारोऽष्टमी । कृष्णजन्माष्टम्याम्
कृष्णाष्टमी शब्दे २२२०ष्ट० विवर्तितः । हरिभक्तिविलास-
मते तु तत्सम्यक्कालव्यवस्था यथा

“जन्माष्टमी पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या कदाचन । फलवेधे
तु विप्रेन्द्र ! सप्रभ्या चाष्टमी त्यजेत् । सुराया दिन्दुना
सृष्टं गङ्गात्मःकलसं यथा । विना ऋक्षेण कर्त्तव्या
नवमी संयुताष्टमी । सक्त्वापि न कर्त्तव्या सप्तमी
संयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ।
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्योदये यथा । यच्च वक्र-
पुराणादौ प्रोक्तं विज्ञाष्टमीव्रतम् । अथैष्यवपरं तच्च
कृतं वा देवमायया” । [जीवे अमरः ।

जन्मिन् ति० जन्मासस्यस्य व्रीह्यादि० इति । प्राणिनि
जन्मेजय पु० जनमेजय+पुषो० । जन्मेजयन्धे हारा० ।

जन्म ति०जन-“भव्यगयेत्यादि”पा०कर्त्तरि यत् । जायमाने ।
जन-णिच्-कर्मणि यत् । २९त्याद्ये “जन्मानां जन-
कालः”भाषा० कर्त्तरि यत् । ३जनके च जेदि० जनो
वधुं वहति नयति वा यत् । ४नवोटाज्ञातिमिद्वन्द्व-

स्त्रिंशत्षु त्रिंशदिति ५ हृष्टे, ६ परीवादे, ७ युद्धे च न०
मेदि० “तत्र जन्म रघोर्घोरं पार्वतोयजनैरभूत्” रघुः
ददेहे पु० शब्दचि० । भावे यत् । ६ जनने न० ।
१० मातृवयस्यायां स्त्री मेदि० । जनाय हि तं यत् ।
११ जनार्जने त्रि० “तुष्टाव जन्म विष्टजन् जनार्दनम्”
भाग० १।६।३ जन्मशब्दात् उत्करा० चतुरर्थ्यां ङ ।
जन्योय तन्निर्दिष्टे त्रि० “याज्ञीति जन्याभवदत् कुमारी”
रघुः । १२ प्रीतो स्त्री हेम० जनस्य जल्पः जन+जल्पे-
र्षे यत् । १३ जनस्य जल्पे पु० ।

जन्यु पु० जन-युच् वा०-न अनादेशः । १ धातरि २ वक्रौ
३ प्राणिनि च मेदि० । भावे युच् । जनने पु० “अष्टताया-
द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा” हरिवं० १२५ अ० ।

जप उच्चारणे वाचि च भ्वा० पर० सक० सेट् । जपति
अजापोत्-अजपोत् । जजाप जेपतुः । जप्ता । “एत-
दक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्” मनुः । “ततः
सप्रशवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्” गोभि० “जपेत्
सप्रशतीं मध्ये” चण्डीगण्डे दृश्यम् ।

अभि+आभिसुख्येन जपे “चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभि-
जजाप च” रामा० अयो० २५।३० । सम्यक्कथने च
उप+भेदने । (काण्डफुस्रनि देशोया) “जतारं कुरुराजस्तु
शनेः कर्णमुपाजपत्” भा० वि० २२।१६ “उपजप्यानु-
जपेत्” मनुः “उपजापः कृतस्तेन” माघः ।

जप त्रि० जप-कर्त्तरि अच् । १ जपकारके । “कर्णे जपै
राहितराज्यलोभा” मट्टिः । ततस्तु “विशते काले लभते
जपतामपि” भा० आनु० २८ अ० । कारुण्डप्रशब्दे १८६० पु०
दृश्यम् । भावे अच् । २ मन्त्रादेराहत्तौ चण्डीगण्डे दर्शित
सप्रशत्याः श्पाठे च । तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा० “मनः
संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः । न द्रुतं न विल-
म्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् । जपः स्यादक्षरा-
दृत्तिमानसोपांशुवाचिकैः । धिया यदक्षरान्त्रयीं
वर्णस्वरपदः क्रियाम् । उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः
स जपः स्मृतः । जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवता-
गतमानसः । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स
जपः स्मृतः । मन्त्रसुच्चारणेद्वाचा वाचिकः स जपः
स्मृतः । उच्चैर्जापद्विष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः । जिह्वा-
जपः स विष्टेयः केवलम् जिह्वया वुष्टैः” । तत्र
वज्र्यानि “विष्णुस्तोत्रसर्गशब्दादियुक्तः कर्म करोति च ।

जपार्चनादिकं सर्वमपवित्तं भवेत् प्रिये ! । मलिनाम्बर-
केशादिषुखदौर्गन्धस्य संयुतः । यो जपेत्तं दहत्याशु
देवता गुप्तिरसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं
निधीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विव-
जयेत्” । देवताभेदे करमालाविशेषनियमो यथा

“तर्जनीमध्यमानामा कनिष्ठा चेन ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वीणो मध्यमा चैकपर्विवा । पर्वद्वयं
मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् । अनामामध्यमारभ्य
कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु
संजपेत् । अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्” । एतद्वचनन्तु
अष्टोत्तरशतादित्रिषयम् । शक्तिविषये पुनः । “अना-
मिकात्रयं पर्व कनिष्ठादितिपर्विका । मध्यमा-
याश्च त्रितयं तर्जनोमूलपर्विणि ! तर्जयग्रे तथा
मध्ये यो जपेत् स तु पापहत् । अनामामूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु
संजपेत्” । श्रीविद्याविषये तु । “अनामामध्यमयोश्च
मूलापञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाञ्च तर्जनीत्यास्तयं पर्व
सुरेश्वरि ! । अनामामध्यमयोश्च मेरुः स्यात् द्वितयं
शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ! जपेत् त्रिपुरसन्दरीम् ।
कनिष्तामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । तर्जनीमूल-
पर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् । इदमपि अष्टोत्तरशतादि-
त्रिषयम् । “अङ्गुलीनिं वियुञ्जोत किञ्चिदाङ्गुञ्जिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च ऋद्धे च स्रवते जपः । अङ्गु-
ल्ययो च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने । पर्वसन्धिषु
यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिसुलङ्घ्य
योजपेत्तज्जपं यतः । गृह्यणित्वात्संस्तनं गणयेत्
सर्वथा बुधः । हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा
कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा
जपेत्” । जपसंख्यासाधने द्रव्यभेदनिषेधो यथा ।
“नाक्षतैर्हस्तपदैर्वा न धान्यै न च पुष्पकैः । न चन्दनैर्दत्त-
कया जपसंख्याञ्च कारयेत्” । तत्र विहितद्रव्याणि
“लाक्षा कुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् । एभिर्नि
र्भाय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत्” । वर्षमाला
जपनियमो यथा । “सविन्दुं वर्षसुच्चार्य पश्चान्मन्त्रं
जपेद्बुधः । अकारादिलकारानां विन्दु युक्तं विभाव्य
च । वर्षमाला समाख्याता अतुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशत्त्रिपिभिर्भाला विहिता सर्वकर्मसु । अका-

राटिलकारान्ता वर्षाभाला प्रकीर्तिता । क्षार्णं मेरु-
सुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! । अनया सर्वमन्त्राणां
जपः सर्वसमृद्धिदः । जपफलञ्च “जपनिष्ठो द्विज
अष्टोऽखिलयज्ञफलं लभेत् । सर्वेषामेव यज्ञानां
जायतेऽसौ महाफलः जपेन देयता नित्यं स्तूय-
माना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्सक्तिञ्च
शाश्वतीम् । यत्तद्व्यपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च
भीषणाः । जपन् नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ।
यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पांसि च । सर्वं
ते जपयज्ञस्य फलं नार्हन्ति षोडशीम् । माहात्म्यं
वाचिस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् । तस्मान्मन्त्र-
गुणोपांगुः साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्त्रसा ।
“नोञ्चैर्जपञ्च संकुयात् रश्चः कुर्थादतन्त्रितः । समाहितमना
स्तूर्णां मनसा वापि चिन्तयेत् । विधियज्ञात् जपयज्ञो
विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांगुः स्याच्छतगुणः साहस्रो
मानसः स्मृतः । विना दर्भैस्तु यत्स्नानं यच्च दानं विनो-
दकम् । अस्वस्थान्तु यज्जपं सर्वं तदफलं स्मृतम् ।
सक्ताफलैर्विदुमेण रुद्राज्ञैः स्फुटिकेन वा । गणना सर्वथा
कार्या सम्यग्द्रुलिपर्वभिः । हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्रा
शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्राज्ञैः पद्माक्षरयुतं
भवेत् । नियुतं वापि रुद्राज्ञैर्भद्राज्ञैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीयकजयस्य परिसंख्या न विद्यते । दशभिर्जेन्म-
जनितं शतेन च पुराकृतम् । नियुतं तु सहस्रेण गायत्र्या
हन्ति दुष्कृतम् । प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं
शतमेव वा” अग्निपु ।

जपाङ्गमन्त्रचैतन्यादिकृत्तानमावशप्रकं तत्र मन्त्रचैतन्यं यथा
कृत्तिकातन्त्रे पञ्चकपटले । “श्रीपार्वत्युवाच । भगवन् !
सर्वदेवेश ! लोकानां हितकारक ! चतुर्वर्गप्रदं देव ! चैतन्यं
मे प्रकाशय । शङ्कर उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि
चैतन्यं परमाद्भुतम् । रश्मयं परमं पुण्यं गोपनीयं
त्वया पुनः । चिच्छक्रप्राध्वनितं देवि ! परिणामक्रमेण तु ।
वर्णभावं समासञ्च निर्मलं विसलात्मकम् । षट्चक्रञ्च
तथा मिच्छा शब्दरूपं सनातनम् । नादविन्दुसमायुक्तं
चैतन्यं परिकीर्तितम् । अथ वान्यप्रकारेण श्रूयतां
पद्मलोचने ! । विना येन न मिध्येत्तु जपपूजादिकिञ्चन ।
अनाहतस्य मध्ये तु ग्रथितं वर्षसुत्तमम् । सुषुम्णा-
वर्त्मना देवि ! कण्ठदेशाद्विनिर्गतम् । चैतन्यञ्च महेशानि !
योगिनां योगरूपकम् । सहस्रारे वर्षरूपं परिणाम

क्रमेण तु । कर्णिकामध्यसंस्थे तु नादविन्दुसञ्चितम् ।
रत्नसंचिन्तयेद्देवीं चैतन्यञ्च पुनः पुनः । मन्त्र चरार्थ
चिच्छक्रौ ग्रथितानि महेश्वरि ! । तानि सञ्चिन्तयेद्देवि !
सहस्रारदले तथा । चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यमन्त्र-
दायिनी । चैतन्यनाटमन्त्रश्च चैतन्यवर्णरूपकम् । मणि-
पुरे सदा चिन्त्यं मन्त्राणां प्राणरूपकम् । अथयान्यप्रकारेण
श्रूयतां वरवर्षिणि ! । कामबीजं (ह्रीं) रमाबीजं (श्रीं)
शक्तिबीजं (ह्रीं) सुरेश्वरि ! । एतानि पूर्वसञ्चार्यं मातृकां
तदनन्तरम् । पुटितं मूलमन्त्रञ्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
कोटिकोटिगुणञ्चैव लभते नात्र संशयः । अथवान्य
प्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति ! । येन विज्ञातमात्रेण
परमं पश्यति ध्रुवम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं चिन्तयेत्-
मूलमन्त्रकम् । अष्टोत्तरशतं जप्यं मूलविद्यास्वरूपकम् ।
गुरुं सञ्चिन्तयेत्तत्र शिवरूपं सनातनम् । शक्तिञ्च चिन्तये-
त्तत्र ब्रह्मरूपां सनातनीम् । एवं सञ्चिन्तयेद्यस्तु
जपेद्वा सुरसुन्दरि ! । नासाध्यं तस्य लोकैः किञ्चिन्नुक्तं
देवि ! करे स्थिता । तथा प्रथमपटले “मन्त्रार्थं मन्त्र-
चैतन्यं योनिस्त्रयां न वेत्ति यः । न सिद्धति वरारोहे !
कल्पकोटिशतैरपि । शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या
न सिद्धतीति” । सरस्वतीतन्त्रे “कथयामि महा-
मन्त्रं मन्त्रार्थञ्च महेश्वरि ! । येन विज्ञातमात्रेण
सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । केवलं भावदुष्टा च मन्त्रार्थं
प्राणवक्त्रभे ! । केवलं ज्ञानयोगेन जीवन्मूर्त्तो भवेद्-
ध्रुवम् । काली तारा महाविद्या षोडशी भवनेश्वरी ।
भैरवी लिङ्गमस्ता च विद्या प्रभावती प्रिये ! । वगला
चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्तिता । ब्रह्मविद्यामहे-
शाद्यैश्चतुर्वर्देन मस्कृता । भोगटा मोक्षटा देवी कोटि
ब्रह्माण्डगोपिता । अस्यापहणमात्रेण जीवन्मूर्त्तस्तु
साधकः” । वरदातन्त्रे षष्ठपटले “शिव उवाच । मन्त्रार्थं
कथयाम्यद्य शृणुष्व परमेश्वरि ! । विना येन न मि-
ध्येत्तु साधनैः कोटिभिः शिवे ! । आदौ पसादीजस्य
मन्त्रार्थं शृणु पार्वति ! । शिववाची हकारस्तु औकारः
स्यात् सदाशिवः । न्यून्यं दुःखहरन्तु स्यात् तस्मान्नेन
शिवं यजेत् । ह्रीं । दं दुर्गावाचकं देवि ! उकारश्चापि
रजणे । विश्वमाता नादरूपा । सर्वार्थो विन्दुरूपकः ।
तस्मान्नेनैव बीजेन दुर्गामाराधयेत् शिवे ! । ह्रीं । “क
काली ब्रह्म र प्रोक्तं महासायार्थकञ्च ई । विश्वमाता-
र्धकोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थमः । तेनैव कालिका

देवीं पूजयेद्दुःखशान्ते । क्रौंम् । हकारः जिववाची-
 स्यात् रेफः प्रकृतिरुच्यते । महामायार्थं ईशब्दो नादो-
 विश्वप्रसूतः स्रुतः । दुःखहरार्थकोविन्दुर्भुवनां तेन
 पूजयेत् स्त्रीम् । महाब्रह्मार्थकः षः आङ्गनाथो
 रेफ उच्यते । ई तदुत्पत्तौऽपरो नादो विन्दुर्दुःखहरा-
 र्थकः । लक्ष्मीदेव्या वीजमेतत्तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 श्री । सरस्वत्यर्थं ऐशब्दो विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 सरस्वत्यावीजमेतत्तेन वाणीं प्रपूजयेत् । ऐ । कः काम-
 देव उद्दिष्टोऽप्यथवा लण उच्यते । लरन्दरं तदुत्पत्तौ
 सुखदुःखप्रदञ्च अम् । कामवीजार्थं उक्तस्ते तव स्नेहान्
 महेश्वरि । लौं । हः शिवः कथितो देवि ! जभैरव इहो-
 च्यते । परार्थो नादशब्दस्तु विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 वर्मवीजमयोह्यत्र कथितस्तव यत्नतः । ह्रं । गणेशार्थं
 गउक्तस्ते विन्दुर्दुःखहरार्थकः । गवीजार्थस्तु कथितस्तव
 स्नेहान् महेश्वरि ! गं । ग गणेशो व्यापकार्थो लकारस्ते
 ज और्मतः । दुःखहरार्थकोविन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् ।
 ग्लौं । क्रौंन्दसिंहो ब्रह्मरश्म उर्ध्वदन्तार्थकश्च औः । दुःख-
 हरार्थको विन्दुर्दुःखहरार्थकः । तेन पूजयेत् । क्रौं । ना-
 दादिगणैः सर्वेषां नामउक्तं स्वयम्भुवा । तेनैवार्थस्तु-
 जानीयादर्थलभ्यन्तु चिन्तयेत् । यथायथं विभक्तानं
 मन्त्रार्थं चिन्तयेच्छिवे ! । तत्तद्वर्णादियोगेन संक्षेपात्
 कथितं त्वयि । दुर्गोत्तरणवाचीस्तारकार्थस्तकारकः ।
 सुक्रार्थारिरेफउक्तोऽत्र महामायार्थकश्च ई । विश्वमातार्थ-
 कोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । बधुवीजार्थं उक्तो-
 ऽत्र तव स्नेहान् महेश्वरि ! स्त्रीं । यत्र विन्दुर्दुःख-
 मन्त्रे एकं दुःखहरार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि !
 ज्ञात्वा चार्थं विचिन्तयेत् । यत्र विन्दुर्दुःखं मन्त्रे अन्यत्
 पणार्थकं मतम् । स्वाहामातार्थका देवी परार्था वा प्रकी-
 र्त्तिता । शक्रमाता वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका मिरा ।
 सुरार्था फट्प्रोक्ता विवित्रं वीजं विनिर्दिशेत् । यं-
 वीजं वायुवाचि स्यात् लसैन्द्रं परिकीर्त्तितम् । अन्ये-
 काक्षरवीजे च स्वस्ववीजं स्वनामकम् । एवं ज्ञात्वा
 महेशानि ! मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकवीजहयं यत्र
 पृथगर्थं प्रकल्पयेत् । वीपसार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा
 मन्त्रं जपेद्विद्या । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थः
 परमेश्वरि ! ईवीजेनैव पुटितं मूलमन्त्रं जपेद्व्यदि ।
 तदेव मन्त्रचैतन्यं भवत्येव सुनिश्चितम् । सरस्वतीतन्त्रे
 प्रथमपटले 'ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि !

सावधानावधारय । भूजाधारे भूजविद्यां भावयेदित्त
 देवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् ।
 भावयेदक्षरश्रेणीमिष्टविद्यां सनातनीम् । स्रुक्तीर्द्धं
 विभाव्यैतां पञ्चाङ्गानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महे-
 शानि ! मूक्तीर्द्धं ततः परम् । ततो जीवो महेशानि !
 मनसा कमलेक्षये ! । स्वाधिष्ठानं ततो गत्वा भावयेदित्त
 देवताम् । धन्वकारुणसङ्काशां जवासन्दूरसन्निभाम् ।
 विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । ततो जीवः
 प्रसन्नात्मा पक्षिणा सह सुन्दरि ! । मणिपूरं ततो गत्वा
 भावयेदित्तदेवताम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां
 पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् ।
 ततो जीवो महेशानि ! पक्षिणा सह पार्वति ! । हृत्पद्मं
 प्रययौ शीघ्रं नीरजायतलोचने ! । इष्टविद्यां महेशानि !
 भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरश्रेणीं महाभरकत-
 प्रभाम् । ततो जीवो वरारोहे ! विगुह्यं प्रययौ प्रिये ! ।
 तत्पद्मगहनं गत्वा पक्षिणा सह पार्वति ! । इष्टविद्यां
 महेशानि ! आज्ञांशे परिचिन्तयेत् । पक्षिणा सह देवेश !
 स्रुक्तीर्द्धं शुचिश्चिते ! । इष्टविद्यां महेशानि ! साक्षा-
 द्ब्रह्मस्वरूपिणीम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं हरिद्वर्णां
 यरानमे ! । आज्ञाचक्रे महेशानि ! षट्चक्रे ध्यानभा-
 चरेत् । षट्चक्रे परमेशानि ! ध्यानं कृत्वा शुचिश्चिते ! ।
 ध्यानेन परमेशानि ! यद्रूपं सप्तपस्थितम् । तदेव पर-
 मेशानि ! मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति' अथ कुङ्कुमादि ।
 सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले "तारायाः कुङ्कुका
 देवि ! महानीलसरस्वती । पञ्चाक्षरी कालिकायोः
 कुङ्कुका परिकीर्त्तिता । कालीकुङ्कुं वधुमाया फट्कारान्ता
 महेश्वरि ! । च्छिन्नावास्तु महेशानि ! कुङ्कुकाष्टाक्षरी
 भवेत् । वज्रवैरोचनीये च अन्ते वर्मं च पूरयेत् । सम्पत्-
 प्रदायाः प्रथमं भैरव्याः कुङ्कुका भवेत् । श्रीमत्त्रिपुर-
 सुन्दर्याः कुङ्कुका द्वादशाक्षरी । वाग्भवं प्रथमं वीजं
 कामवीजमनन्तरम् । लज्जावीजं ततः पश्चात् त्रिपुरेति
 ततः परम् । भगवतीति ततः पश्चादन्ते उदयसुन्दरेत् ।
 अथ कामवीजञ्च कुङ्कुका परिकीर्त्तिता । प्रासाद-
 वीजं शम्भोश्च मञ्जुचोपे षडक्षरम् । एकाशीं भुवनेश्वर्यां
 दिग्गोः स्यादष्टवर्णकम् । नमोनारायणायैति प्रण-
 वाद्यञ्च कुङ्कुका । आतङ्गाः प्रथमं वीजं माया धूमा-
 वतीं प्रति । वालायाश्च वधुवीजं लज्जायाश्च निजवीजकम् ।
 सरस्वत्या वाग्भवञ्च अक्षदाया अनङ्कत ! । अक्षरेषाञ्च

देवानां मन्त्रमात्रं प्रकीर्त्तितम् । इत्यन्ते कथिता देवि !
 संक्षेपात् कुङ्कुमा मया । अज्ञात्वा कुङ्कुमाभेतां
 योजपेद्भ्रमः प्रिये ! । पञ्चत्वमाशु लभते सिद्धिर्हानिस्तु
 जायते । तथा जपदिक् सर्वं निष्फलं नात्र संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्द्धि कुङ्कुमाम्” । तथा
 “त्रिप्राणां प्रणवः सेतुः क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्याना-
 ष्चैव फट्कारो माया मूढस्य कथ्यते । अजन्ता
 हृदि देवेशि ! यो वै मन्त्रं सञ्चरेत् । सर्वेषामेव मन्त्राणां
 मधिकारो न तस्य हि । महासेतुश्च देवेशि ! सुन्दर्या
 भुवनेश्वरी । कालिकायाः स्ववीजञ्च तारायाः कूर्वा-
 वीजकम् । अन्यासान्तु वधुवीजं महासेतुर्वरानने ! ।
 आदौ जप्त्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः । धने
 धनेशतुल्योऽसौ वात्स्यायणीश्वरोपमः । युद्धे कृतान्
 सट्थो नारीणां मदनोपमः । जपकालो भवेत्तस्य सर्वः कालो
 न संशयः । अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणुष्वानुचितानघे ! ।
 प्रणवं पूर्वसुञ्चार्यं मातृकायां सञ्चरेत् । ततो मूलं
 महेशानि ! ततोवाग्भवसञ्चरेत् । मातृकास्तु समस्तास्तु
 पुनः प्रणवसुञ्चरेत् । एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्-
 मणिपूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति
 पामरः । कल्पकोटिसहस्रेण तस्य सिद्धिर्न जायते” ।
 अथ सुखशोधनम् । पञ्चमपटले “ईश्वर उवाच । अप-
 रैकं प्रवक्ष्यामि सुखशोधनसुत्तमम् । यच्च क्त्वा महादेवि !
 जपपूजा इया भवेत् । असुखजिह्वया देवि ! योजपेत्-
 स तु पापक्षत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिह्वाशोधनमाचरेत् ।
 महात्विपुरसुन्दर्या सुखस्य शोधनं शुभे ! । श्रीवीजं प्रणवो
 लक्ष्मोस्तारः श्रीः प्रणवस्तथा । इमं षड्क्षरं मन्त्रं
 सुन्दर्या दशधा जपेत् । शृणु सुन्दरि ! श्यामाया सुख
 शोधनसुत्तमम् । निजवीजत्रयं देवि ! प्रणवत्रिनयं पुनः ।
 कामत्रयं वक्रिदिन्दुरतिचन्द्रयुतं पृथक् । एषा नवा-
 क्षरी विद्या सुखशोधनकारिणी । तारायाः शृणु-
 चार्वाङ्गि ! अपूर्वसुखशोधनम् । जीवनं मध्यमं लज्जां
 भुवनेशी ततः प्रिये ! । त्र्यक्षरीयं महाविद्या विज्ञेया-
 ऽमृतवर्षिणी । दुर्गायाः शृणु चार्वाङ्गि ! सुखशोधन-
 सुत्तमम् ; हादशस्वरसुङ्कृत्य विन्दुयुक्तं त्रयं तथा । अपरैकं
 प्रवक्ष्यामि वगलासुखशोधनम् । वाग्भवं भुवनेशीञ्च
 वाग्वीजं सुरवन्दिते ! । मातङ्ग्याः शोधनं देवि ! अङ्गुशं
 वाग्भवन्तथा । वीजञ्चाङ्गुशमेतद्भि विज्ञेयं त्र्यक्षरी-
 यकम् । लक्ष्म्याश्च शोधनं देवि ! श्रीवीजं कमलानने ! ।

दुर्गायाः शोधनं माया वाग्वीजपुटिता भवेत् । दुर्गे-
 स्वाहा पुनश्चाया वाग्वीजञ्च पुनश्च वाक् । प्रणवं
 दानसुङ्कृत्य वामकर्णविभूषितम् । पुनः प्रणवसुङ्कृत्य
 धनदासुखशोधनम् । एवं मन्त्रं महेशानि ! धूमा-
 वत्याभवेदपि । प्रणवो विन्दुमान् देवि ! पञ्चान्तकोगणे-
 शितः । वेदादिगगनं वक्रिमनुयुम्भन्तु चन्द्रवत् ।
 ह्रस्वरः परमेशानि ! । विष्णाश्च सुखशोधनम् । कन्यासां
 प्रणवं देवि ! बालादीनां प्रकीर्त्तितम् । स्त्रीणाञ्च मूढ-
 तल्यं हि सुखशोधनभोरितम् । सुखशोधनमात्रेण जिह्वा-
 ऽमृतमयी भवेत् । अन्यथा सुखविड्युक्ता जिह्वा भवति
 सर्वदा । भक्ष्यैर्दूषिता जिह्वा भिष्यावाक्येन दूषिता ।
 कलहैर्दूषिता जिह्वा तत्कथं प्रजपेन्मनुम् । तच्छोधन-
 मनाचर्यं न जपेत् पामरः क्वचित् । शैवशाक्तवैष्णवादेः
 सर्वस्यायशमेव वा । अन्यथा प्रजपेन्मन्त्रं मोहेन यदि
 भाविनि ! । सर्वं तस्य इथा देवि ! मन्त्रसिद्धिर्न जायते ।
 अन्ते नरकगामी च भवेत् सोऽपि न चान्यथा । देवो यदि
 जपेत् मन्त्रं अज्ञात्वा सुखशोधनम् । तपनं तस्य देवेशि !
 किं पुनश्चात्वं वासनाम्” । षष्ठपटले “ईश्वर उवाच ।
 अथ वक्ष्यामि देवेशि ! प्राणयोगं शृणुष्व मे । विना प्राणं
 यथा देहः सर्वकर्मसु न क्षरः । विना प्राणं तथा मन्त्रः
 पुरश्चर्याशतैरपि । मायया पुटितो मन्त्रः सप्रधा जपतः
 पुनः । सप्राणो जायते देवि ! सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ।
 तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्वमन्त्रे च भाविनि ! । अन्वकारे
 षट्हे यदन्न किञ्चित् प्रतिभासते । दीपनीरहितो मन्त्र
 स्रष्टैव परिकीर्त्तितः । वेदादिपुटितं मन्त्रं सप्रधारं
 जपेत्पुनः । दीपनीयं समाख्याता सर्वत्र परमेश्वरि ! ।
 वेदादिपुटितं क्त्वा प्रयत्नेन सुरेश्वरि ! । दशधा प्रज-
 पेन्मन्त्रं स्मृतकद्वयसुक्तये । अद्योच्यते जपस्यात्र क्रम-
 श्च परमाङ्गतः । यं क्त्वा सिद्धिमंघानामधिपो जावते
 नरः । नतिशुर्वादिनामादौ नमो मन्त्रशिखां भजेत् ।
 ततोऽपि मन्त्रचैतन्यं मन्त्रार्थभावना ततः । गुरुध्यानं
 शिरःपद्मे हृदीष्टध्यानमाचरेत् । कुङ्कुमाञ्च ततः
 सेतुं महासेतुमननरम् । निर्वाणञ्च ततो देवि ! योनि-
 सुद्राविभावना । अङ्गन्यासं प्राणायामं जिह्वाशोधन-
 मेव च । प्राणयोगं दीपनीञ्च अशौचभङ्गमेव च ।
 स्र मध्ये वानसोरप्ये दृष्टौ सेतुं जपेत् पुनः । सेतुमशौच-
 भङ्गञ्च प्राणायाममिति क्रमः” । चतुर्थपटले । “कुङ्कुमां
 मूर्द्धि संजय हृदि सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विशुद्धौ

च कण्ठदेशं समुद्धरेत् । मणिपरे तु निर्वाणं महाकण्ठ-
लिनीमधः । स्वाधिवाने कामवीजं राक्षिणीमूर्द्धं संस्थि-
तम् । विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिके शिवे ! ।
विशुद्धानं चोद्देवि ! विसतन्तुतनीयसीम् । वेदिस्थानं
हि जीवानं मूलमन्त्राद्यतं मुहुः” ।

जपन न० जप-भावे ल्युट् । जपे । “सद्योऽय एव वेदानो
वर्त्तते जपनं प्रति” भा० शा० १०१६ अ० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपार्था माला । जपसाधने मालार्था
तद्विधानादि अक्षमालाशब्दे ४३ प्र० उक्तप्रायमधिकमत्र
प्रदर्शयते ।

नित्यातन्त्रे नवमपटले “ईश्वर उवाच । अक्ष-
मालां समाश्रित्य मातृकार्णवर्णरूपिणीम् । अथ सुक्ता-
फलमयी भोगभोक्षप्रदायिनी । राजवशशुक्ररी सर्व-
सिद्धिदा नात्र संशयः । यथा सुक्ताफलमयी तथा स्फटिक
निर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे ! भोक्षदा च सन्दिदा ।
प्रवालघटिता माला वश्यदा कर्मसाधिनी । माणिक्य-
रचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पुत्रजीवक-
माला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्माजीवकमाला
तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनवोजाक्षमाला-
वश्यफलप्रदा” । सुखमालातन्त्रे द्वितीयपटले
“स्फटिकैर्भोजलाभः स्यात् रुद्राक्षैर्विष्णुदा । जीव-
पुत्रैश्च धनदा पाषाणैर्भोगभोक्षदा । शुद्धस्फटिक-
माला तु महासम्पत्प्रदा प्रिये ! । प्रसन्नानधूसुरैर्माला
एका धूमावतीविधौ” । तथा । “मणिरत्नप्रबालैश्च
हेमराजतसम्भवा । माला कार्यां कुशपन्त्रा सर्वभोग
फलप्रदा” । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटले “पूर्वा-
न्नायादि सर्वेषां मालां शृणु यथाक्रमम् । जप्ता ये-
नाशु लभते फलं देवैश्च दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो
मातृकार्णवर्णरूपिणी । अथ सुक्तामयी माला रतिभोक्ष
फलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशशुक्ररी । प्र-
वालमालावशशुक्रार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । माणिक्यरचिता
माला साम्राज्यफलदायिनी । पद्माक्षरचिता माला
यशोलक्ष्मीप्रदा सदा । सुवर्णरचिता माला सर्वकाम-
फलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा भोक्षदा
भवेत् । रुद्राक्षरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्व-
मालां प्रपूज्याथ चन्दनेन विलेपिताम् । समाश्रित्य
जपेच्चित्तं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे !
पद्मान्नायेषु पूजिताः” मुखमालातन्त्रे “देव्युवाच

अक्षमाला तु कथिता यत्रतो न प्रकाशिता । अक्षमा-
लेति किं नाम फलं वा किं वदस्व मे । ईश्वर उवाच
अक्षमाला तु देवेशि ! काम्यभेदादनेकधा । भवति शृणु
तत् प्राप्ते ! विसरादुच्यते मया । अक्षमालाविलोमेन
कृपया वर्षमालया । आदिबाललादिश्रान्तक्रमेण परमे-
श्वरि ! । अकारं मेरुरूपञ्च लङ्कयेच्च कदाचन” । मेरु-
लङ्कनदोषस्तु तत्रैव “मेरुहीना च या माला मेरु-
लङ्का च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला नि-
ष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्त्राभा ब्रह्मनाड्योगतानरा ।
तथा संयथिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशतं
जप्या आदिलीवं समाचरेत् । षडक्षलृहृदयं यत्तु तद्वि-
लीवं प्रचक्षते । वर्गाग्रामष्टभिर्वापि काम्यभेदात् क्रमेण
तु अक्रचटतपयशा अष्टौ वगाः प्रकीर्तिताः” । मालया-
जपविशेषस्तु नित्यातन्त्रे “अक्षमालां प्रपूज्याथ चन्द-
नेन सुलचने ! । समाश्रित्य जपेद्विद्वान् लक्षमात्रमन-
न्यधीः । योषितः सकला वश्याः सप्रदोपस्य पार्वति ! ।
ततो द्वितीयलक्षञ्च प्रजपेद्दीर्घवन्द्यते ! । पाताल-
तलनागेन्द्रकन्या वश्या भवन्ति हि । ततो लक्षत्रयं
मद्रे ! प्रजपेत् साधकोत्तमः । देवाङ्गना भवन्त्येव
वश्यास्तस्य महेश्वरि ! । महापातककोटीश्च नाश-
येत् कमलेक्षणे ! अभिमानेन सौभाग्यं सौख्यं सौ-
न्दर्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं प्रजप्याथ महायोगीश्वरो
भवेत् । पञ्चलक्षजपादृषि ! कुबेरपदवीं व्रजेत् । षड्लक्षं
तु प्रजप्याथ देवपूज्यो भवेत्ततः । अग्निमाद्यष्टविद्धीनां
नायको नात्र संशयः । राजानोवशशास्तस्य योषितश्च
विशेषतः । नवलक्षं महादेवि ! योजपेत् साधकोत्तमः ।
रुद्रमूर्तिः स्वयं साक्षात् कर्ता हर्ता न संशयः” । समया-
चारतन्त्रे “उत्तरान्नाये या माला भूयः शृणु वदामि ते ।
अथ वर्षमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । महाशङ्ख-
मयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उडुम्बरफलस्याथ
सृष्ट्यासाथ कृता मता” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे
द्वितीय पटले “ईश्वर उवाच । वर्षमाला शुभा प्रोक्ता
सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि ! महाशङ्ख-
मयी शुभा । महाशङ्खः करे यस्य तस्य सिद्धिरदूरतः ।
तदभावे वीरवन्द्ये ! स्फटिकी सर्वसिद्धिदा” । मणिभेदेन
फलभेदमाह मुखमालातन्त्रे “प्लिशतैश्चर्यफलदा पञ्च-
विंशैस्तु भोक्षदा । चतुर्दशमयी भोक्षदायिनी भोगवर्द्धिनी ।
दशपञ्चात्मिका माला भारणोक्षटने स्थिता । सस्यने मोक्षने

वशे रोधने अङ्गने तनोः । पादुकासिद्धिसंज्ञे च शतसंख्या
प्रकीर्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्याद्यथा सर्वकामदम् ।
योगिनीतन्त्रे “मणिसंख्या महादेवि ! मालायाः कथ
यामि ते । पञ्चविंशतिभिर्भोजं पुष्टैः तु सप्तविंशतिः ।
त्रिंशद्भिर्धनसिद्धिः स्यात् पञ्चाशन्मन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशतैः
सर्वसिद्धिरेव महेश्वरि ! । एतत्साधारणं प्रोक्तं विशेषं
कामिनां वदे । शिवउवाच । दत्तमाला जपे कार्ये
गले घायां नृणां शुभा । दशनैर्यदि कर्त्तव्या संख्यादत्तस्य
ते प्रिये ! । सर्वसिद्धिप्रदा माला राजदत्तेन मेरुया ।
अन्यत्रापि महेशानि ! मेरुत्वेनैवमादिशेत् । नित्यं जपं
करे कुर्याच्च काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्यात्-
न्यालाऽभावे प्रियंवदे ! । अत्राहुल्या जपं कुर्यात् अङ्गुष्ठा-
ङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं
भवेत् । उत्पत्तितन्त्रे प्रथमपटले “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
करे कुर्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविव-
र्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन ।
अज्ञयस्तु करोदेवि ! माला भवति तादृशी । मन्यः सा
कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्षकृपिणी । अतएव महेशानि !
करमाला महाफलम् । योगिनीतन्त्रे “तथातथातो
प्रथमं मालानां तत्र शोधनम् । पूजां विधाय भक्त्या तु
शुचिः पूर्वसुगोपितः । विजने प्रथयेन्मौनी स्वयं
माडाञ्च साधकः । कृतनित्यक्रियः शुद्धः शुद्धज्ञेऽपु
च मन्त्रवित् । यथाकालं यथाकाममज्ञागयानीय-
यत्नतः । अन्योऽन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकथानि
च । कौटाटिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि
च । गव्यैस्तु पञ्चभिस्तानि प्रक्षाल्य च पृथक् पृथक् ।
पृथ्वीदेवेन्द्रपुण्ड्रस्त्रीनिर्मितं मन्यवर्जितम् । त्रिगुणं
त्रिगुणीकृत्य पट्टस्रवमथापि वा । शुक्लं रक्तं तथा कथं
शान्तिवशात्प्रामिचारेके । सूत्रं संपातयेद्दिहान् तत्प्र-
क्षाल्य च पर्यवत् । मालामेकैकमादाय सूत्रे संपातयेत्
सुधीः । मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी कायां वा सर्पाकृतिर्भवेत् । तत्सजा-
तीयमेकाञ्च मेरुत्वेनाप्रतोन्यसेत् । एकैकमालामध्ये तु
ब्रह्ममन्यं प्रकल्पयेत् । उत्पत्तितन्त्रे षष्ठपटले
“क्रमोत्क्रमाम्भतादृश्या पञ्चाशद्वर्षमालया । योजपः स
सु वजेय उत्तमः परिकीर्तितः । अकारादि अकारान्ता
वर्षमाला प्रपीर्त्तिता” । अधिकं जपशब्दे दृश्यम् ।
तदुपवनप्रकारादि तन्त्रसारे दर्शितं यथा

सनत्कृष्णारीये “कामोत्सवम्भं सूत्रं धर्मकामार्थं
भोजदम् । तच्च विदेन्द्रकन्याभिर्निर्मितञ्च सुशोभनम् ।
शुक्लं रक्तं तथा कथं पट्टस्रवमथापि वा । शान्ति-
वशात्प्रामिचारेषु भोज्यैश्च जपेषु च । शुक्लं रक्तं
तथा पीतं कथं वर्षेषु च क्रमात् । सर्वेषामेव वर्षानां
रक्तं सर्वेषामितपदम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य प्रथयेत्
शिल्पशास्त्रतः । एकैकं माडाकावर्णं सतारं प्रजपन्-
सुधीः । मण्यमादाय सूत्रेण प्रथयेत्प्रथमभा-
गतः । ब्रह्ममन्यं विधायैव मेरुञ्च मन्यसंयुतम् ।
प्रथयित्वा पुरोमालां तत्संस्कारं समाचरेत् । कथञ्चि-
चिन्तते मूलविद्याया प्रथयेत् तथा च एकशीराकल्पे
“माडका वर्णतो मन्यं विद्याया याव कारयेत्” । सुव-
र्णादिगुणैर्वैपि प्रथयेत् साधकोत्तमः । ब्रह्ममन्यं
ततो दद्यात् नागपाशमथापि वा । कवचेनावबन्धीया-
न्यालां ध्यानपरायणः । सर्वशेषे ततोमेरुं सूत्रद्वय-
समन्वितम् । प्रथयेत्तारयोगेन बन्धीयात् साधको-
त्तमः । एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ।
गौतमीये “मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योज-
येत् । गोपुच्छसदृशी माला यदा सर्पाकृतिः शुभा” ।
मुखपुच्छनियमस्तु सूत्रेणमाहेश्वरे “ब्रह्मसूत्रोत्तमं
प्रोक्तं मुखं पुच्छञ्च निम्नमम् । कमलाकाशस्य सूत्रांशं
सविन्दुहितयं मुखम् । सविन्दु कस्य स्युलांशं दृढं
सञ्चलमिति स्थितम् । एवं ज्ञात्वा मुखं पुच्छं कृद्वा-
जाम्भोरुहाक्षयोः । तत्सजातीयमेकाञ्च मेरुत्वेना
प्रतोन्यसेत् । एकैकं मण्यमादाय ब्रह्ममन्यं प्रकल्प-
येत् । एकैकमाडाकावर्णान् प्रथनादौ तु संजपेत्” ।
मन्यनियमस्तु सूत्रेणमाहेश्वरे “तिष्ठतिमन्यनै-
केन तथाङ्गेन विधीयते” । अथ वा “नवमिस्तन्त्रमिशाथ
रज्जुं कन्तोपवीतवत् । साङ्गद्वयावर्त्तनेन मन्यं कथ्यां-
दाथा दृढम्” । इत्येताभ्यामिच्छाविकल्पः । तथा “द्वादयां
वैष्णवी माला कर्त्तव्या सोपवासतः । सत्सङ्गैः विष्णु-
मन्त्रेण दिवाभागे प्रयत्नतः । शक्तीनामपि कर्त्तव्या रात्रि-
न्यक्ता यथाविधि । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्दशग्नान्त्येव
च । तत्रोदशग्नान्त्या कुर्याच्चिन्विस्वाथ सुरेश्वरि ! शुभे लग्ने
शुभे वारे शुभर्त्ते च शुभे तिथौ । प्रतिष्ठां कारयेन्मन्वी
स्वयं वा गुरुणापि वा । एवं निर्माय मालां वै शोधये-
न्मुनिसत्तम ! । कान्तिकापुराणे ब्रह्ममन्ययुतं कुर्यात्
प्रतिर्वाजं यथास्थितम् । अथ वा मन्यरहितं दृढ-

रज्जु समन्विताम् । अश्वत्थपत्रत्रयैः पद्माकारान्तु कल्प-
येत् । तन्मध्ये स्थापयेत्सालां मातृकां मूलसुन्दरान् ।
सालयेत् पद्मगव्यंस्तु सद्योजानेन सञ्जलैः । इत्यादि ।
सालासंस्कारस्य निवृत्तामात्रं रुद्रयामले “अपति-
ठितसालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तद्वि-
फलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । स्वच्छन्दमात्रे-
न्द्रे “मध्यमायां न्यसेत् सालां ज्येष्ठेनावस्येत् सुधीः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदां सेयं किञ्चाथ सात्कारमात् । काम-
नाभेदे अङ्गुलीनियमो यथा “तर्ज्जन्याङ्गुष्ठयोगेन
शत्रूणां नाशने जपेत् । अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्र-
सिद्धिः सुनिश्चिता । अङ्गुष्ठानामिकायोगाच्छत्रो-
च्चाटनं मतम् । ज्येष्ठानिकायोगेन शत्रूणां शासनं
मतम्” । “दशम्यायनसंहितायाम् अङ्गुष्ठमध्यमानाञ्च
गणयेत् मध्यमागतः । तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां सुक्ति-
दो गणनक्रमः । जीर्णे स्त्रुवे पुनः स्त्रुवं यथयित्वा
शतं जपेत् । प्रसादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं
जपेत् । जपेद्द्विषडसंस्पर्शे क्षालयित्वाऽऽक्षमालिकाम्” ।
द्विज्येष्ठोत्तरशतजपः कार्यः करभट्किञ्चयोस्तु-
ल्यत्वात् ननुत्तरारः ।

जपयज्ञ एव जपएव यज्ञः । जपरूपे यज्ञे तद्देवदिकं हारी-
तेनोक्तं यथा “विविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत ।
वाचिकस्य उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतः । त्रयाणा-
मपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः
शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रसुन्दारयन् वाचा जप
यज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयन् मन्त्रं किञ्चिदोष्ठी
प्रचालयेत् । किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशु-
जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्षमपदा-
क्षरम् । मन्त्रार्थचित्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं स्मृतम् ।
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने
विपुलान् भोगान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । राजसाश्च
पिशाचाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । अपिताक्षोपसर्पानि
दूरादेव प्रयान्ति ते । रुन्द्रश्चादि विघ्नाय जपेन्मन्त्र
मतन्वितः” । “विधियज्ञाजपयज्ञो विघ्नो दग्-
भिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् शतशुभः साहस्रो मानस
स्मृतः” । “ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्” मनुः
“जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याज्ञाध्यात्मिकैर्जपेत्” याज्ञो-
“यज्ञानां जपयज्ञोऽस्ति” गीता ।

जपस्थान न० इत० । नानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे ।
तानि च नानातन्त्रोक्तानि प्रदर्शयन्ते ।

“वारदायां द्वितीयपले “पुण्यक्षेत्रे नदीतीरे” गुहा
पर्वतमस्तकम् । तीर्थपदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः यावनं
सरः । उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरः ।
देवाद्यायतनं कूलं ससद्रस्य निजं मृच्छम् । साधनेषु प्रश-
स्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्यनदीतीरं
सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । विविक्तानि विज-
नानि । राघवमदृष्टतम् “प्रत्नङ्मुखशिवस्थाने दृषभादिवि-
वर्जिते । अश्वत्यश्विल्लतुलसीवपुष्पान्तरादृते । गदां
गोष्ठेऽश्वत्यमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते” । गोष्ठ इत्यनेनैव गो-
स्थाने लब्धे गवामिति यदुक्तं तन्नातृकादिभक्तगोसम्बन्ध-
ज्ञापनाय तेन गोसमीपे जपादिकर्म प्रशस्तमतएव गवां
समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्य-
स्थाने गुरोरिन्दोदीपस्य च जलस्य च । विप्राश्चाञ्च
गवाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । अथ वा प्रजपेत्तत्र
यत्नं चित्तं प्रसीदति” । सुण्डमालातन्त्रे तृतीयपटले च
“नदीतीरे विल्वमूले श्मशाने शून्यवेश्मनि । एकलिङ्गे
पर्वते वा देवागारे चतुष्पथे । शवस्योपरिसुखे वा जले
वाऽऽकण्ठपूरिते । संप्रामभूमौ योनौ वा स्थाने वा विजने
वने । यत्नं कुत्त स्यत्वे रम्ये यत्नं वा स्थानानुलयः” इह-
द्वीलतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्या-
गारे चतुष्पथे । हृद्ये वा साधयेद्देवीं सर्वाभीष्टप्रदा-
यिनीम्” “पद्मकोशान्तरे यत्नं न लिङ्गान्तरसो-
ध्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति
श्यामारहस्यष्टतेनैकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “उज्जटे
पर्वते वापि निर्जने वा चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये
विल्वमूले नदीतटे । स्वच्छे निर्जनेऽरम्ये तथा चाश्वत्थ-
सन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रे प्रथमपटले
च “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे नदीतटे पाताल-
भवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । शक्तिक्षेत्रे महा-
पीठे विल्वमूले शिवालये । धात्रीदक्षनलेऽश्वत्यमूले चैव
तरोक्तले” । पातालभवने भूमिमध्ये । समयाचार-
तन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि ! सिद्धपी-
ठानि यानि च । सिद्धपीठे च श्यामां खट्वा श्या
विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे गुरुदेवालये तथा ।
वटश्वत्यश्विल्वमूले रन्ध्राया विपिने तथा । नदीतीरे
शिवागारे गुहापर्वतमस्तके । जपस्थानानि देवेशि !

कथितानि नगात्मजे ! । शृणु देवि ! विशेषेण उत्त-
 रास्त्रायहेतवे ! । वेद्यासृष्टे शशशाने वा गत्वा मैथुन-
 माचरेत् । ततो जपादिकं देवि ! कृत्वा च लभते
 फलम् । अथ वा स्वष्टहे रात्रौ भक्तमानु सुसमाचरेत् ।
 स प्राप्नोति फलं सर्वं चिनादिभयवर्जितः” पुरश्चरण-
 रसोक्तासतन्त्रे चतुर्थपटले “गोष्ठं चतुष्पथञ्चैव त्रिपथञ्च
 वरानने ! । निजं नञ्च तथारण्यं ग्रन्थगोष्ठं तथैव च ।
 पर्वतञ्च नदीतीरं तथैव दोर्घिकातटम् । अश्वत्थवृक्षमूले च
 वटवृक्षतले तथा । धात्रीवृक्षतले देवि ! तथैव बकुलस्य
 च । यत्र पद्मवनं भट्टे ! शुक्लं रक्तं वरानने ! । द्रोण-
 पुष्पस्य चार्वाङ्गि ! यदि भाग्येन लभ्यते । अरुणादित्य-
 सङ्काशं जपकालं परात् परम्” फलविशेषस्तु राघवभट्टे-
 नोक्तो यथा । “मृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु
 सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः
 पर्वते पुण्ये नद्यां लज्जगुणस्तु सः । कोटिदेवालये प्राङ्ग-
 रनन्तं शिवसङ्घिषौ” तत्र सिद्धपीठानि कुञ्जिकातन्त्रे
 ७ म पटले । “शिव उवाच । श्रूयतां साधनानि सिद्ध-
 पीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो
 भवेत् । मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षकारिणी ।
 हिङ्गुला च महापीठं तथा जालन्धरं पुनः । ज्वाला-
 सखीमहापीठं पीठं नगरसम्भवम् । रामगिरिर्महा-
 पीठं तथा गोटावरी प्रिये ! । नेपालं कर्णसूत्रञ्च
 महाकर्णं तथा प्रिये ! । अयोध्याञ्च कुरुक्षेत्रं सिंहनादं
 मनोरमम् । मणिपूरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् ।
 वदरीञ्च महापीठं अम्बिकामर्दानालकम् । त्रिवेणीं
 च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा
 एड्डोयानं महेश्वरि ! । कमला विमला चैव तथा
 माहेष्वाती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव वाङ्मती नील-
 वाहिनी । गोवर्द्धनं विश्वगिरिः कामरूपं कलौ
 युगे । षष्टाकर्षाऽक्षयपीठो माधवश्च सुरेश्वरि ! ।
 क्षीरपामं वैद्यनाथं जानीयाद्दामलोचने ! । कामरूपं
 महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलो देवि !
 कामरूपे जपः श्रूतः” अन्यत्र जपेऽपि कामारख्यावस्त्र-
 योगेन फलवृत्तं तत्रैव “कामारख्यावस्त्रमादाय जप-
 पजाः समाचरेत् । पुरुषकामं लभेद्देवि ! सत्यं सत्यं न
 संशयः” तन्त्रचूडामणौ महापीठान्युक्तानि यथा ।
 “ईश्वर उवाच । मातः ! परात्परे ! देवि ! सर्वज्ञानमयी-
 श्वरि ! । कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवताः” देव्यु-

वाच । “शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
 यानिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः । एकपञ्चा-
 शतं पीठं शक्तिभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णु-
 चक्रचतेन च । ममास्य वपुषो देव ! हृिताय त्वयि
 कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं ! हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।
 कोटरीया महादेव ! त्रिगुणा सा दिग्म्बरी । २ करवीरे
 त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र
 ३ सुगन्ध्यायाञ्च नासिका देवस्त्राण्यकनामा च सुनन्दा
 तत्र देवता । ४ काशीरे कण्ठदेशे च त्रिसन्धेः श्वरभैरवः ।
 महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा । ५ ज्वालासख्यां
 महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानान्नी
 स्तनं ६ जालान्धरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी
 त्रिपुरमालिनी । हृद्यपीठं ७ वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
 देवता जयदुर्गाख्या । ८ नेपाले जानु मे शिव । कपाली
 भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता । ९ मालवे दक्षहस्तं
 मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धि
 प्रदायकः । १० उत्कले नाभिदेशेऽन्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
 विमला सा महादेवो जगन्नाथस्तु भैरवः । ११ गण्डक्यां
 गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी
 चण्डो चक्रपाणिस्तु भैरवः । १२ बङ्गलायां वामनः क-
 र्बङ्गलाख्या च देवता । भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदा-
 यक । १३ उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
 भैरवः सिद्धिः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका । १४ चट्टले
 दक्षशर्द्धे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्ररूपा भगवती भवानी
 तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ।
 १५ त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरे-
 शश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः । १६ तिस्रोतायां वामपादो श्वामरी
 भैरवेश्वरः । योनिपीठं कामगरी १७ कामाख्या तत्र
 देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाशाणरूपिणी ।
 यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा
 विहरेद्देवी तत्र सक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी
 तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रि-
 पुरात्मिका । वगणा कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी ।
 एतानि नव पीठानि शंसन्ति वरभैरवाः । अङ्गुलीद्वन्द्वं
 हस्तस्य १८ प्रयागे ललिता भवः । १९ उज्जयिन्यां वामजङ्घा च
 जयन्ती क्रमदीश्वरः । सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे मृहे
 मृहे । २० गौरीशेखरमाह्वय पुनर्जन्म न विद्यते । भूत-
 धात्री महामाया भैरवः क्षीरकण्ठकः । युगाद्या सा म-

हामाया दक्षाङ्गुष्ठपदो मम । नकुलोशः कालीपीठे
 दक्षपादाङ्गुली मम । करतोयां समारभ्य यावद्दिक्र-
 वासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ।
 देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः । भुवनेशी
 सिद्धिरूपा किरीटस्था २१किरीटतः । देवता विमना-
 नाम्नी सर्वर्षी भैरवस्तथा । २२ वाराणस्यां विशालाक्षी
 देवता कालभैरवः । मणिकर्णोति विख्याता कण्ड-
 लञ्च मम श्रुतेः । २३ कात्यायने च पृष्ठं मेऽनिमेषो
 भैरवस्तथा । सर्वाणि देवता तत्र, २४ कुरुक्षेत्रे च
 गुल्फतः । स्यात्गुनाम्नी च सावित्री अश्वमायस्तु
 भैरवः । २५ मणिवन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ।
 २६ श्रीशैले च मम गीवा महाकच्छोस्तु देवता । भैरवः
 शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः । २७ काञ्चीदेशे च
 कदाचो भैरवो रुरानकः । देवता देवगर्भाख्या
 नितम्बः २८ कालमाधवे । भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली
 तुल्यद्विटा । दद्याद्दद्या नमस्कृत्य सन्तसिद्धिमवाप्नु-
 यात् । २९ शोणाख्ये भद्रसेनस्तु नर्मटाख्या नित-
 म्बके । ३० रामगिरौ तथा नासा शिवानी चण्ड-
 भैरवः । ३१ इन्द्रावले केशजालसुमानाम्नी च देवता ।
 भृतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः । संहाराख्य जर्ज-
 टले देवी नारायणी ३२ शुचौ । अपोदले महारुद्रो
 वाराहो ३३ पञ्चागरे । ३४ करतोयातटे तत्र वाने
 वामनभैरवः । अर्पणी देवता तत्र ब्रह्मरूपाकरेण्डवा ।
 ३५ श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीबुन्दरी परा । सर्वसिद्धी-
 श्वरी सर्वा सुनन्दा ऽऽनन्दभैरवः । ३६ कपालिनी भीम-
 रूपा वामगुल्फविभागके । भैरवश्च महादेवः सर्वानन्द-
 शुभप्रदा । उदरञ्च ३७ प्रभासे जे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
 बक्रतुगण्डो भैरवश्चोद्धोष्ठे भैरवपर्वते । ३८ अवन्याञ्च
 महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः । ३९ चित्तके भ्रमरी देवी
 किङ्कभाख्यजले स्थले । भैरवः सर्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धि-
 रजुत्तमा । ४० गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमा-
 तका । दण्डपाणिभैरवस्तु ४१ वामे गण्डे तु राकिणी ।
 भैरवोवत्सनामस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः । ४२ रत्नावल्यां
 दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः । ४३ मिथिलायां
 महादेवी वामस्कन्धे महोदरः । ४४ नलाहास्यां
 नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी
 सर्वसिद्धिप्रदायिका । ४५ कालीघट्टे सुण्डपातः
 क्रोधीशो भैरवस्तथा । देवता जयदुर्गाख्या नानाभोग-

प्रदायिनी । ४६ वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु
 भैरवः । नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ।
 ४७ यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेश्वरी । चण्डश्च
 भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात् । ४८ चण्डहासे चौघपातो
 देवी सा फुल्लरा स्मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्ट-
 प्रदायकः । चारपातो ४९ नन्दपुरे भैरवो नन्दि-
 केश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
 ५० लङ्कायां कुर्परञ्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः । इन्द्राक्षी
 देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा । ५१ विराटदेशमध्ये
 तु पादाङ्गुलिनिपातमम् । भैरवश्चात्पताख्यश्च देवी
 तत्रान्विका स्मृता । एतास्ताः कथिताः पुत्र ! पीठना-
 थाधिदेवताः । ज्ञेयाधीशं विना देव ! पूजयेद्वाच्यदेवताम् ।
 भैरवैर्हियते सर्वे जपपञ्चादिसाधनम् । अज्ञात्वा भैरवं
 पीठं पीठशक्तिञ्च शङ्कर ! । प्राणनाथ ! न सिध्येत्
 कल्पकोटिजपादिभिः । न देवं परधिष्ठेभ्यो निन्दकाय
 दुरात्मने । शठाय क्रूरकार्याय दत्त्वा स्तुत्यु मवाप्नुयात् ।
 दद्यात् शान्ताय शिष्याय सन्ती मन्त्रार्थसिद्धये । महा-
 नीलतन्त्रे पञ्चमपटले 'पीठाक्षिप्तं महादेवि ! तत्र सिद्धि-
 रजुत्तमा । पीठानां परमं पीठं कामरूपं महाफलम् ।
 तत्र या क्रियते पूजा सकहापि महेश्वरि ! । विहाय
 सर्वपीठानि तस्य देहे वसास्यहम् । तस्माच्छतगुणं प्रोक्तं
 कामाख्यायोनिमण्डलम् । तेषां फलं महेशानि !
 वक्तुं किं शक्यते मया । तत्र कोटिगुणैः सार्द्धमाद्या
 वसति तारिणी । यत् पीठं ब्रह्मणा गुप्तं वक्तुं सर्व-
 सुखावहम् । यतो देवाश्च वेदाश्च सुनयश्चैव भावजाः ।
 सर्वेऽप्याविर्भवन्त्येते तेन गुप्तं सदा कुरु । द्विविधञ्चैव
 यत् पीठं गोप्तव्यं तन्महेश्वरि ! । गुप्ताद्गुप्तं महापुण्यं
 दुरापं साधकाधमैः । व्यक्तं सर्वत्र देवेशि ! लभ्यते कुल-
 सुन्दरि ! । पीठप्रसङ्गाद्देवेशि पीठानि शृणु भैरवि ! ।
 शृणु तानि महाप्राज्ञे ! श्रेष्ठस्थानानि यानि च ।
 सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि च । पुष्करश्च
 गयाक्षेत्रम् अक्षयाख्यवटस्तथा । वराहपर्वतश्चैव
 तीर्थञ्चामरकण्टकम् । नर्मदा यमुना पिङ्गी गङ्गाहारं
 तथा प्रिये ! । गङ्गासागरसङ्गश्च कुशावर्तश्च विल्वकम् ।
 श्रीनीलपर्वतश्चैव कलम्बकुजके तथा । भृगुतङ्गश्च
 केदारं सर्वप्रियमहावनम् । ललिता च सुगन्धा च
 शाकम्भरी सुरप्रियम् । कण्वतीर्थं महागङ्गा तण्डुलिका-
 श्रमएव च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा धन्या सरस्वती ।

अमरुत्तममिष्टं मे कश्चात्प्रमत्तः परम् । कौशिकी-
 सरयुःशोषो ज्योतिःसरःपुरःसरम् । कालोदकं प्रियं
 श्रीमत् प्रियसत्तरमानसम् । मतङ्गवापी सप्तार्चिर्भहा-
 विष्णुपटं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं प्रियःकाला-
 झरोगिरिः । रामोच्छेदं गगौच्छेदं हरौच्छेदं महा-
 वनम् । भद्रेश्वरं महातीर्थं लक्ष्मणच्छेदमेव च ।
 जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका । सोमेश्वरं
 शुक्रतीर्थं कृष्णवेद्याप्रभेदकम् । पाटला च महाबोधि-
 नगतीर्थं मदलिके । पुण्यं रामेश्वरं देवि ! तथा मेघवनं
 हरैः । ऐलं वनफलञ्चैव गोवर्द्धनमजप्रियम् । हरि-
 चन्द्रं पुरश्चन्द्रं शुद्धकमपि प्रियम् । इन्द्रनीलं महानादं
 तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चापसरं पञ्चवटी वटीपर्वटिका
 तथा । गङ्गाविल्वप्रसङ्गश्च प्रियनादवटं तथा । गङ्गा-
 रामाचलञ्चैव तथैव ऋणमोचनम् । गौतमेश्वरतीर्थञ्च
 वशिष्ठतीर्थमेव च । हारीतञ्च तथा देवि ! ब्रह्मावर्त्तं
 शिवप्रियम् । कुशावर्त्तमभिश्रेष्ठं हंसतीर्थं तथैव च ।
 पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव
 वटरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयनी विजयनञ्च
 सर्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं
 तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवशिवप्रियम् ।
 ओषवती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । कामलिङ्गं मात-
 गण्यं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं
 सर्वमोहनम् । किरीटसत्तरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थसुत्त-
 मम् । विशालतीर्थं काल्याश्च वनं इन्द्रावनं तथा ।
 ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि
 सर्वतीर्थानां ह्येतस्यानानि सुन्दरि ! । अत्र सन्निहिता
 नित्यं सर्वे देवा महर्षयः । पितरो योगिनश्चैव ये ये
 निद्रिपरायणाः । व्यासु सिद्धप्रानि कर्माणि श्रद्धाभक्ति-
 मतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेत् यस्तु तत्पुण्यसत्तयं भवेत् ।
 श्राद्धकाले पठेत् यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः । अक्षयं
 तद्भवेत् कव्यं पितृणां परमं सुखम् । तस्मिन् स्थाने
 पठेद् यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ वक्ष्ये महे-
 शानि ! यत् य देयता शृणु । यत् ते यानि नामानि
 कथयिष्यामि तत् शृणु । मनोऽहं परमानन्दे तत्
 कथास्मृतवारिधौ ! पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च
 गयेश्वरी । अक्षया अक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्ठके । वराह-
 पर्वते च त्वं वाराही धरणीप्रिया । नर्मदा नर्म-
 दायाञ्च कालिन्दी यमुनाजले । शिवस्मृता च गङ्गायां

अशा देहलिकाश्चमे । शारदा सरयूतीरे शोषे च कम-
 केश्वरी । अमकाशा सदा देवी ज्योतिष्मत्स्विसङ्गमे ।
 श्रीरहं श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी
 महातीर्थं नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी मतङ्गे च
 सुप्तार्चिर्विष्णुपादुके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदाय्यां
 गवेश्वरी । विस्तृताश्चैव गोमत्यां विपाशायां महाबला ।
 शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याञ्च
 ईनाम सिद्धिदा सिद्धतीरके । दक्षपञ्चनदे चैव दक्षिणाहं
 प्रकीर्त्तिता । ज्यौजसे वीर्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे ।
 वाञ्छदायामनन्ताहं कुरुक्षेत्रे रथेक्षणा । तपस्विनी
 पुण्यतमा भारती भारताश्रमे । सुकथा नैमिषारण्ये
 पाण्डौ च पाण्डुरानना । विशालायां विशालाक्षी
 सुण्डपृष्ठे शिवात्मिका । श्रद्धा कनखले तीर्थे शुद्धबुद्धि-
 र्छनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे ।
 नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे । ब्रह्माणी
 ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी । पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च
 सिद्धमतिप्रिया सदा । जाङ्गवीसङ्गमे वृत्तिः स्वधाश्च
 पितृवृत्तिदा । पुण्य्राहं बाञ्छदायाञ्च प्रपायां पापना-
 शिनी । शत्रुसंहारिणी चैव घोररूपा महोदरी ।
 स्वर्गोच्छेदे महावारिप्रबला च महावने । भद्रा च भद्र-
 काली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया ! भद्रेश्वरेश्वरमा विष्णु
 प्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्मदाच्छेदे कावेर्यां
 कपिलेश्वरी । भेदिनी कृष्णवेद्यायां संभेदे शुभवासिनी ।
 श्रद्धा च शुक्रतीर्थं च प्रभासे चेश्वरी तथा । महाबोधौ
 महाबुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी । सुवला नागतीर्थं च
 नागेशी नागनन्दिता । मदलौ च मदली च प्रमदा च
 मदलिका । मेघपत्न्या मेघवासे विद्युत्सौदामनीच्छदा ।
 रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चेलापुरे सती । प्रिया च
 भागवे दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । कात्यायनी महादेवी
 गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिचन्द्रे पुरचन्द्रे
 पुरेश्वरी । पृष्ठदके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्र-
 नीले महाकाला रत्नवेशा सुशोभना । माहेश्वरी महा-
 नादे महातेजा महावने । प्रत्यक्सरसि सारङ्गा पञ्च-
 वद्यां तपस्विनी । वटीया वटिकायाञ्च सर्वव्यां सुर-
 क्षिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गायां विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवा-
 सिनी । महानन्दा नन्दतटे गङ्गारामाचले शिवा । आ-
 र्यावर्त्ते महार्थां त्वं विस्तृताश्चैवमीचने । अङ्गहासे च
 चासुण्डा तन्ने श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या

वाशिष्ठे त्वमन्वती । हरिते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्ते
 ब्रजेश्वरी । माधवी चैव सावित्री कुशावर्ते कुशप्रिया ।
 हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने
 धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च
 मङ्गाद्वारे विष्णुदा । श्रीविद्या बदरीतीर्थे रामतीर्थे
 महाष्टतिः । जयनी च जयन्ते त्वं विजयन्तेऽपराजिता ।
 विजया च महाशुद्धिः शारदायाञ्च शारदा । सुभद्रे
 भद्रदा भव्या भद्रकालेश्वरे तथा । महाभद्रा महाकाली
 ह्यतीर्थे गवीश्वरी । वेदटा वेदमाता च विदेहे वेद-
 मस्तके । युवत्याञ्च महाविद्या महानद्यां महोदया ।
 चण्डा च त्रिपदे चैव कामलिङ्गे बलिप्रिया । मात-
 र्देशे जगन्माता करवीरपुरे सती । नलिनीरङ्गिणी रामा
 परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षिरखिलेश्वरी ।
 अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी
 मथुरायाञ्च देवकी यादवेश्वरी । वृन्दागोपेश्वरी राधा-
 रासष्टन्दावने रमा । कात्यायनी महासाया भद्रकाली
 कलावती । चन्द्रमाला महायोगी महायोगिन्यधीश्वरी
 ब्रजेश्वरी यशोदेति ब्रजे श्रीगोकुलेश्वरी । काञ्चनां कनक-
 काञ्ची स्याद्वन्प्राभमिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव
 विमला नीलपर्वते । रामेश्वरी सेतुवन्द्ये विमला पुरुषो-
 त्तमे । विरजा यागपुर्याञ्च भद्रेऽपि भद्रकर्णिका ।
 तमोलिप्ते तमोप्ती च स्वाहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीर्वंश-
 वृद्धिश्च माधवी माधवप्रिया । मङ्गले ! मङ्गले कोटे राडे
 मङ्गलचण्डिका । ज्वालासुखी शिवापीठे मन्दरे भुवने-
 श्वरी । कालीघट्टे गुह्यकाली किरीटे च महेश्वरी ।
 किरीटेश्वरी महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षी-
 सर्वज्ञ भक्तानामभक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत् सम्प्र-
 वक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्वपापविनाशार्थं
 सर्वसिद्धिप्रदं नृणाम् । निर्मितानि शिवेनेह सिद्ध-
 स्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भव्यानि प्रकाशप्रा-
 न्यधिकारिणः । अमरेशमहापीठे कुशतुङ्गारसंज्ञकः ।
 तत्र दुर्गाद्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे
 सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः
 शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः । तत्र प्रज्ञा च देवी च
 शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः पुर-
 ङ्गता महेश्वरी । श्रीपर्वते श्रिया नाम शङ्करस्त्रिपुरा-
 नकः । सायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलार्थदा ।
 जम्बेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली

शङ्करात् सर्वपापविमोचकः । आम्नातकेश्वरे सुष्मा-
 सुष्माख्या परमेश्वरी । गणक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवोदः
 प्रप्रितामहः । कुशक्षेत्रे शिवः स्याद्युः शिवा स्याद्युश्रिया
 परा । इष्टनाभे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता ।
 उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽग्रे शिववल्गुभा । विमलेश्वरे
 विश्वशम्भु विश्वाविश्वप्रिया सदा । अट्टहासे महानन्दो
 महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेश्वरश्च पार्वती च
 महालका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा ।
 वस्त्रपादे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी । अट्टिकुटे
 महायोगा रुद्राणी परमेश्वरी । अविस्तृते महादेवो
 विशालाक्षी शिवा परा । महाभाये हरो रुद्रो महा-
 भागा शिवा तथा । महावल्लभ गोकर्ण्ये शिवमद्रा च
 चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा ।
 सुपर्णाख्ये सहस्राख्ये उत्पला परमेश्वरी । स्याणुसंज्ञे
 शिवस्या श्रीः खरस्या श्रीधरा शिवा । कमलाक्षये महा-
 स्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी महेश्वरी ।
 सकलार्थप्रदायिनी । कागला तु कपर्दी च प्रसभा च
 महेश्वरी । ऊर्ध्वरेतामहारण्ये सम्प्राख्या परमेश्वरी ।
 साकोटास्या महाकोटे शिवा च सुखलेश्वरी । मात-
 लेश्वरपीठे च करवीराचार्यशेखरा । श्रीमद्गामपुरे
 साक्षात्परनामा सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र
 नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दसहानादपूर्णां नन्दमहा-
 र्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशे देवेशी परिपश्यति । यत्र
 चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र
 सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु सर्वेषु स्थान-
 भेत्तदनुत्तमम् । यद्युत्कर्माणि सर्वाणि अक्षयाणि
 भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यम-
 द्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः ।
 तडागेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा समानार्थं समीक्ष्य तु । अष्टो-
 त्तरसहस्रं तु जपेच्छुद्धो मुदान्वितः । यानि ते कथिता-
 न्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । भवन्ति सिद्धगन्धर्वाः
 सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं कुतं जप्तं ज्ञान-
 मक्षयपुण्यदम् । यद् यत् प्रकीर्तितं नाम भैरवं
 परिपूज्य च । प्रणवादिहृदनेन लभतेऽभीष्टसुखम् ।
 भोजवेद् ब्राह्मणान् योग्यं अक्षयं फलमश्नुते । इह
 नानासुखं भुङ्क्ता हरगौरीपुरं ब्रजेत् । शोकदुःख-
 विनाशोऽयं करुणानिधिरीश्वरः । निर्मले सर्वसंस्तव्ये
 पुण्यक्षेत्राणि मूले । अकाले पुण्यशुभानामनेकपुण्य-

साधनैः । आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद् यत्नेन कर्तव्यमत्र साधनसुत्तमैः । इदानीं शृणु चार्वाङ्ग ! पीठं सर्वाङ्गसुन्दरम् । अक्षमालामयं पीठं ब्रूहि मे परमेश्वरि ! । यत्र सिद्धप्रति कार्याणि स्थितिस्ते शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया महेश्वरि ! । अन्वेषणैव देवानां युष्मत्पदनिवासनाम् । प्रसादो हि भवत्याशु तत्र प्रीतिरसुरुत्तमा ।

जपा स्त्री जप-अच् टाप । जवाञ्छे हेमच० । तत्पुष्पेऽपि स्त्री । “स्योऽपुष्पं जपा चाय तिसन्ध्या साऽरुणासिता । जपा संप्राहिणी केश्या तिसन्ध्या कफवातजित्” भावप्र० तद्गुणोक्तिः । “सान्द्रं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः” मेघ० ।

जप्य त्रि० जप-कर्कषि यत् । १ जपनीये अवसर्पसादौ । “फनदानान्तु उजाणां केदने जयन्तकृतम्” मनुः । भावे यत् । ० जपे । “जये नैव तु संसिद्धयेत् ब्राह्मणो नात्र संशयः” मनुः ।

जप्ये श्वर ५० सिद्धस्थानभेदे । “जयेश्वरे महास्थाने शङ्करी च तिस्रूलिनी । तिस्रूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकं तन्त्रवाक्यम् । जपस्थानशब्दे दृश्यम् ।

जवाक न० जवमान् (जरमाण)-रोहि त्+पृषो० । १ जवमानरोहिणि० जरमाणरोहिणि च । “पृश्ने रणे रूप आरूपितं जवाक” ऋ० ४.५.७ । “जवाक जवमानरोहि जरमाणरोहि वा” भा० । “जवाक जवमानरोहि जरमाणरोहि” निरु० । ६।१७ ।

जवाला स्त्री सत्यकामस्यर्षेः मातरि । जवालायां भवः अण् । जवाल सत्यकामाख्ये ऋषौ तत्कथा यथा

“सत्यकानोऽह जावालो जवालां मातरमामन्त्रयाऽहं ब्रह्मचर्ये भवति । विवत्स्यामि किं गोत्रोऽन्वहनसीति । सा हैमसुवाच नाहमेतद्दे तत ! यद्गोत्रस्यमसि ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे सःहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्यमसि जवाला तु नामाहमस्मि स सत्यकाम एव जावालो ब्रवीथा इति । स ह हरिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यास्युपेयां भगवन्मिति । तं होवाच किं गोत्रोऽनुसोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्दे भो यद्गोत्रोऽपृच्छं मातरं सा मां प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे सःहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्यमसि जवाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्य-

कामो जवालोऽस्मि भोः इति । तं होवाच नैतदत्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याःहरोपत्या नेप्ये न सत्यादगाः” इति ।

जम मैथुने स्वा० पर० सक० सेट् । जमति अजम्भीत् । जजम्भ जजम्भतुः जजभतुः । जमितः । मैथुनञ्च मैथुनेन घर्षणम् । ता इमा जमितं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो !” भाग० ३।२।२७। “जमितं मैथुनेन घर्षयितुम्” श्रीधरः ।

जम मैथुने स्वा० पर० अक० सेट् इटित् । जम्भति धातुनामनेकार्थत्वात् भक्षणेऽपि “हा न्वस्य जन्मिपदपि” ऋ० १०।८।१४ । “जन्मिपत् भक्षयतु” भा० ।

जम जृम्भे चुरा० उभ० सक० इटित् । जम्भयति ते अज-जम्भत् । “जम्भयतमभिनो रायतः पुनो” ऋ० १।१।८० । “हनु हकस्य जम्भया” अथ० १।६।७।६ । [जेमे ।

जम जृम्भे आ० स्वा० आत्म० सेट् । जमते प्रजन्मिष्य जजम्भे जम भजे स्वा० पर० पर० सक० सेट् । जमति प्रजन्मिष्य जजम्भे जजित्वा जाज्या । अथञ्च आणुः नैगते २।१० गतनेकत्वेन । १।१० जनदिति जजन्तर्द्वे एकोऽन् । जमिष्यञ्चमिष्यत्वात् च ३।६ जयतेवति एतद्गोत्रस्य गोत्रिणी-भनवादा भवति” जमदग्निगङ्गागिरिकृत्वा च १।०४। “जमदग्नेयः प्रजन्मितानयो वा प्रजन्निवाकयो वा” इत्युक्तम् ।

जमज त्रि० द्वि० च० यमज+पृषो० यमजातयोः टित् । ० ।

जमदग्नि प० जमन् प्रज्वलितोऽग्निगिरि । जमदग्नेः अग्नि-भेदे । तच्चिरुक्तिः जमशतौ दग्निता । स० आ० २३० यनु० अन्त्या निरुक्तिर्दग्निता यथा “नामभयजजातेऽहं जीजाहीह जिजाविधि । जमदग्निरीत स्यातमतो मां विद्धि प्रोभजे !” । तदुक्तत्वात् “दग्निस्तस्यां सयभवदृक्” भित्त्वा सत्यप्रगाः । महातेजा महावीर्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीमन्स्य पुत्रसु जमदग्निस्ततोऽभवत् । जमदग्नेस्तु चत्वार व्यासन् पुत्रा महात्मनः । रामस्तोषां जघत्योऽभ्युदयन्त्यै गुणैर्युतः” भा० आ० ६।६ अ० अस्थोत्पत्तिकथा ऋचीकशब्दे १४१४ पृ० दग्निता । स च एतन्मन्वन्तरे मनुप्रिसध्यगतः यथा हरिवं० ७ अ० “गौतमञ्च भरद्वाजो विश्वामितस्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवान्द्वीकस्य महात्मनः । सप्रभो जनदग्निश्च ऋषयः सास्रतं दिवि । साध्या रुद्राश्च विश्वे च वसवो मरुतस्तथा” ।

अथञ्च गोत्रकारकः तद्विधितिः गोत्रशब्दे ०७६६ पृ० दृश्या । जमदग्नेरपत्यम् गगां यज् । जमदग्न्ये तद-

पत्ने पु० स्त्री । वज्रत्वे अस्त्रियाम् यजो लुक् । जम-
ट नयः तदपत्ने षु स्त्रियां तु न लुक् । जामदग्न्यः स्त्रियः ।
जमन न० जम-भावे ल्युट् । मन्त्रेषु अमरकोषे “जेमनं वेप
आहार” इत्यत्र जमनमिति पाठान्तरम् ।

जम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्व० जायाया जम् ।
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः अमरः । पत्ने जायापती
तत्कार्ये ।

जम्बाल पु० जम्ब-घञ् जम्बमालाति आदत्ते आ+ला-क ।
१पङ्के, अमरः । २शैवाले, मेदि० । ३केतक्यां शब्दच० ।
“जम्बूवज्जलविम्बवज्जलजम्बूवज्जलवज्जलवज्जलवत्” उद्भूटः
“क्षयं मौलिजम्बालजटीकृत्य ध्रुवो ययौ” काशी० ख०
१९ ख० ।

जम्बालिनी स्त्री जम्बाल+अस्त्रिये इति । नद्याम् हेमच० ।
जम्बीर पु० जम-गम्भीरा० नि० ईरन् बुक् च । (जामीर
नेव) ख्याते इक्ष्मभेदे । “जम्बीरघण्यं गुर्वम्बं वात-
श्चेद्भविष्यन्वतुत् । शूलकासकफक्ले शक्चर्दिदृष्णामदोष-
जित् । आस्यवैरस्यहृत्पोड्यावङ्गिमान्द्रजमीन् हरेत् ।
खल्वजम्बीरिका तद्वृक्ष्याच्छर्दिनिवारिणी” भावप्र० ।
२मरुवके, ३श्वर्जके, ४सितार्जके, राजनि० पृषो० ह्रस्वः
जम्बिर तत्कार्ये पु० शब्दर० ।

जम्बु (म्बू) स्त्री जम-अदने कू नि० बुक् पृषो० वा ह्रस्वः ।
(जाम) १इक्ष्मे अमरः तत्र ह्रस्वान्ते । “तस्या जम्बोः फल-
रसो नदीभूय पयर्त्तते” विक्रमादित्यः । परिणत-
जम्बू फलोपभोगहृष्टाः” किरा० । दीर्घान्ते । तस्याः
जम्बूः फलरसो नदी भूत्वा जलाधिपः” भा० भी० ७ ख०
२जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । जम्बूः
फलम् अथ पत्ने अञ् । जाम्बव तत्फले न० । तस्या वा
लुक् लुप् वा लुपि व्यक्तवचनत्वात् । जम्बु न० जम्बू स्त्री ।

जम्बुका पु० जम्बु इव कायति कै-क । (गोलावजाम) इति
ख्याते १इक्ष्मे । २नीचे त्रि० ३शोनाके राजनि० । स्तार्थे
क । ४जम्बुशब्दार्थे । ५शृङ्गाले पु० स्त्री० । “मृधाः कङ्का
बलाः शोनावायसा जम्बुकास्तया” भा० द्रो० ९७ अ० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “मत्स्यसांसपरिभ्रष्टा
किं जम्बुकि ! निरोक्षसे” उद्भूटः । ५कुमारानुचरभेदे ।
“श्लेषु नामानि चाथेषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः”
इत्युपक्रमे “सञ्चारकः कोकनदो मृधप्रपत्रश्च जम्बुकः”
भा० श० ४९ ख० । दीर्घमध्येऽपि तदनुचरे तत्रैवाध्याये
चासवत्तश्च जम्बुकः शाकवत्तश्च कञ्जबः” ।

जम्बुकीश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जम्बु (म्बू) खण्ड पु० जम्बुद्वीपे “मेरोस्तु पश्चिमे पात्रे” केत-
मालो महीपते ! । जम्बू खण्डे च तत्रैव महाजनपदो
व्यप !” भा० भी० ७ अ० ।

जम्बु (म्बू) खण्डविनिर्माण न० जम्बुखण्डस्य विनिर्माणं
निरूपणं यत्र । भा० भीष्मपर्वान्तर्गते अथान्तरपर्वभेदे ।
“जम्बू खण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्” भा० आ०
१अ० अथान्तरपर्वोक्तौ ।

जम्बु (म्बू) द्वीप पु० न० जम्बु (म्बू) इक्ष्मयुक्तो द्वीपः भूमेः
सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे । तत्सीमाविभागादि विष्णुपु०
उक्तं यथा ।

“जम्बुमुखाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिचापरो द्विज ! । कुशः
क्रौञ्चस्तथाशकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः ससु-
द्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेषुसुरासर्पिर्दिधि-
दुग्धजलैः समम् । जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसं-
स्थितः । तस्यापि मेरुर्भूतैव ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुर-
शीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशधा-
स्ताद्द्वारिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो
विस्तारस्तस्य भूभृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिका-
संस्थितिः स्थितः । हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्तस्य
दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः ।
लक्षप्रमाणा द्वौ मध्यौ दशद्वीनास्तथा परे । सहस्र-
द्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ! नाभिश्च प्रथमं वर्षं
ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्वत् मेरोर्दक्षि-
णतो द्विज ! । रमणञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हरिण्यसम् ।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकै-
कमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलाहृतश्च तन्मध्ये सौवर्षी
मेरुश्चिह्नितः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरः ।
इलाहृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा र-
क्षिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-
सोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव
च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बु
द्वीपस्य सा जम्बू नामहेतुर्महासुने ! । महागजप्रमाणानि
जम्बूस्तस्याः फलानि वै । पतलि भूभृतः पृष्ठे शीर्थ-
माणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बू नदीति
वै । सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तद्विषासिमिः ।
न खेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियह्नमः । तत्-

पानसुखमनसां जनानां तत्र जायते । नीरञ्जतत्र सं-
 प्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्षं
 सिद्धभूषणम् । भद्राश्च पूर्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
 वर्षे द्वे तु सुनिश्चेष्ट ! तयोर्मूलमिवाद्यतम् । वनं चैत-
 रद्यं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्द-
 दुक्षरे नन्दनं स्मृतम् । व्यरुणोदं महाभद्रं संसितोदं
 समानसम् । सरांस्थेताति चत्वारि देवभोग्यानि
 सर्वदा । शीतान्त्रयैव सुश्रुश्च कुवरी माल्यवांस्तथा । वै-
 कच्छप्रसुखा मेरोः पूर्वतः केशराचलाः । त्रिकूटःशिथिर-
 श्चैव पतङ्गो रचकस्तथा । निषधाद्यो दक्षिणतस्तस्य
 केशरपर्वताः । शिखिवासाः सर्वदूर्यः कपिलो गन्ध-
 मादनः । जारुधिप्रसुखास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः ।
 मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽप्य-
 ष्चपभो हंसो नागस्तथापरः । कालञ्जाराद्याश्च तथा
 उत्तरे केशराचलाः । चतुर्दशसङ्घाणि योजनानां
 महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी ।
 तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशास्तु विदिशास्तु च । इन्द्रादि-
 लोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः परः । विष्णुपदादुविनिष्-
 क्रान्ता पुरयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां
 गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा
 प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च वंङ्कुर्भद्रा च वै
 क्रमात् । पूर्वेषु शैलात् सीता तु शैलं यात्यनन्तरीजगा ।
 ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्चेनैति साख्यवम् । भद्रा तद्योत्तर-
 गिरीचुत्तरांश्च तथा कुर्वन् । अनीत्योत्तरमध्याधिं सम-
 भ्येति महासने ! । वङ्कुश्च पश्चिमगिरीनतीक्ष्णकलां-
 स्ततः । पश्चिमे केतुमालाख्यं वर्षमध्येति साख्यवम् ।
 तथाचालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् । प्रयाति सागरं
 भूत्वा सप्तभेदा महासने ! । अनीलनिषधायासौ माल्य
 वद्भवमादनौ । तयोर्मध्ये गतो मेरुः कर्षिकाकार-
 संस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्चाः कुरवस्तथा ।
 पद्मानि लोकपदास्य । मर्यादाश्चैव ब्राह्मणतः । जठरो देव
 कूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा
 वानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा
 पूर्वे तथा स्थितौ । त्रिष्टङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्ष-
 पर्वतौ । पूर्वपश्चाद्यतावेतावर्षवान्त्वव्यवस्थितौ । इत्येते
 सुनिवर्थाक्ता मर्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता
 मेरोर्वर्षां द्वौ द्वौ चतुर्दशम् । मेरोश्चतुर्दशं ये तु
 प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्ताद्या सुने ! तेषामतीवैह

मनोरमाः । शैलानामनन्तराद्योः सिद्धचारुसेविताः ।
 सुरम्याश्च तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मी-
 विष्णुमिन्द्रयैदिदेवानां सुनिश्चलम् ! । तान्यासतन-
 गर्याणि कुष्ठानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा
 दैतेयदानवाः । क्रौडानि तासु रम्यास्तु शैलद्रोषीष्वह-
 निशम् । भौमाद्योते स्मृताः स्वर्गाधर्मांश्चाप्यलया
 सुने ! । नैतेषु पापकर्म्याणो यानि जन्मयन्तैरपि ।
 भद्राश्चे भगवान् विष्णुराक्षो ह्ययशिरा द्विज ! । वराहः
 केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः
 कुरुष्वान्ते सनातनः । विष्णुरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो
 हरिः । सर्वस्वाधारमूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ।
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महासने । न तेषु
 शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा
 निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशदादशवर्षाणां
 सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्य-
 र्मांसि तेषु वै । कृतवेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ।
 सर्वेष्वे तेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः
 प्रस्रता या द्विजोत्तम ! । 'पराशर उवाच । उत्तरं यत्
 सप्तदस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम
 भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो-
 ऽस्य महासने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ।
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान्द्रवपर्वतः । विन्ध्यश्च
 पारिपात्यश्च सप्राज्ञ कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो
 शुक्तिमन्मातु प्रथानि च । तिर्यक्त्वं नरकत्वञ्च यान्यतः
 पुरुषा सुने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यज्ञानश्च
 गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्यानां कर्मभूमौ विधीयते ।
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाद्भिन्नामय । इन्द्रद्वीपः
 कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो
 गन्धर्वस्तथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागर-
 संदृतः । योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वे किराता यस्थाने पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्या मध्ये नृपश्चाच्च भागशः । इक्ष्वायुर्ब-
 वण्यज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिसुखाद्यान्वाः
 पारिपात्योद्भवा सुने ! । नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो
 विन्ध्यप्रविनिर्गताः । तापीपयोष्वीनिर्विन्ध्याकावेरी
 प्रसुखा नदी । गोदावरीभीमरथोत्तरेणादिक्ता-
 स्तथा । सङ्गपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभवापहाः ।
 कतामलाताम्रपर्णीप्रसुखा मन्वयोद्भवाः । त्रिषामा

अधिकलायाः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रुचन्द्र-
भागाद्या हृषिकवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनदद्याच्च
बन्धन्यास्तु सङ्घस्यः । पश्चिमे कुक्षुपञ्चाबन्धदेयाद-
योजनाः । पूर्वदेशादिकश्चैव कामरूपनिवासिनः । खोड्राः
कलिङ्गमनघा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथापरान्ताः
सौराष्ट्राः मद्राभीरास्तधार्जुदाः । मारुका मालवाश्चैव
पारिपात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवाङ्गथाः शाल्वाः
शाकलवासिनः । मद्राभामार्गस्तघान्धवाः पारधीनादय-
स्तथा । आसां पिवन्तः सखिञ्च वसन्ति सरितां सदा ।
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । इतं त्रेता
हापरञ्च कलिशान्यत्र न कश्चित् । नपस्तप्यन्ति मुनयो
कुङ्कते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते पर-
सोकार्थमादरात् । पुरुषैर्वैश्वानुरधो जम्बूद्वीपे सदेव्यते ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि
कर्म्मभूरेषा ततोऽप्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसङ्घ-
स्याणां सङ्घस्यैरपि सत्तम ! । कदाचिञ्चभते जन्तु-
स्मृत्युष्यं पुण्यसङ्घवात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि
घन्त्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गोपवर्गास्यदहेतुभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्मगण्यसंकल्पिततत्
फलानि सञ्चरस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां
कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिन् यं ये स्वमलाः प्रयान्ति । जानीम
नैतत् क्व वयं विखीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् ।
प्रापस्यामो घन्त्याः खलु ते महामुने भारते नेन्द्रियविप्र-
होषाः । नववर्धन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया ।
लक्ष्ययोजनविस्तारं संज्ञेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीपं
समाहृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! बलवाकारः
स्थितः आरोदधिर्वेहः” ।

भाग० ५ । १६ अ० तद्वर्धनमम्लचोक्तम् यथा

“यो वा अयं द्वीपः कुवलवकमलाभ्यन्तरकोनियुत-
योजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥
दक्षिणवर्षाणि नवयोजनसङ्ख्यायामानि अष्टभि-
स्यार्थादागिरिभिः सुदिक्तानि ॥ ७ ॥ ” एषां मध्ये इत्था-
दृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य भाग्याभवस्थितः सर्वतः
सौवर्चः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायामसङ्घसाङ्घः कर्षि-
काभूतः कुवलवकमलस्य मूर्धनि द्वाविंशत्सङ्घस्य-
योजनविततो मूले धोड्यसाङ्घस्यं तावतान्मूर्धस्यं
प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेखेलादृतं नीलः श्वेतः शङ्ख-
वानिति द्वयोरेभ्यश्चिह्नस्ययजुर्द्वेषां मर्यादागिरयः

प्रामावता उभवतः आरोदावधयो द्विसाहस्रपृथक्
एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरेषु दशांशाधिकंशेन दैर्घ्यं
एव सुसन्ति ॥ ९ ॥ एवं दक्षिणेनेलादृतं निषघो हेमकूटो
हिमालय इति प्रामावता यथा नीलादयः । अयु-
तयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा
सङ्घम् ॥ १० ॥ तथैवेलादृतमपरेषु पूर्वेषु च माल्यवद-
मन्धमादनावानीबनिषघायतौ द्विसहस्रं पप्रथतः
केतुमालमद्राश्वयोः सीमानं विदघाते ॥ ११ ॥ मन्दरो
मेरुमन्दरः सुपाश्वः कुसुद इत्ययुतयोजनविस्तारोच्चाहा-
नेरोसुतर्दिशमवष्टम्भगिरय उपल्लुप्राः ॥ १२ ॥ चतुर्ष्वे तेषु
चूतजम्बूकदम्बन्यपोषाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव
इवाधिसहस्रयोजनोच्चाहास्तावद्विदपविततयः शतयोजन-
परिष्णाहाः ॥ १३ ॥ सुदाश्चत्वारः पयोमध्वसुरसम्पटजलाः
यदुपस्यर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्नाभाविकानि
भरतर्षम ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि
नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥ येधमर-
परिदृष्टाः सङ्घं सुरललनाललामयुथपतय उपदेवगणैरुप-
गीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥ मन्दरोत्सङ्घ
एकादशशतयोजनोत्सङ्घदेवचूतगिरयो गिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यस्यतकल्यानि पतन्ति ॥ १६ ॥ तेषां विशीर्यभाष्या-
नामतिमधुरसुरभिमुगन्धिवह्लारुणरसोदेनारुषोदा नाम
नदी मन्दरगिरिशिखराक्षिपतनी पूर्वेषुलादृतसुपञ्चाव-
यति ॥ १७ ॥ यदुपजोषथाङ्गवान्या अयुचरीणां पुण्यजनबधू-
नाभवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥
१८ ॥ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्यानामनस्थिप्रा-
वाण्यामिभकायनिभानां रसेन नदी जम्बू नाम नदी मेरुम-
न्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतनी दक्षिणेनात्मानं
यावद्विहादृतसुपस्यन्दति ॥ १९ ॥ तावदुभयोरपि रोघसो या
स्तिका तद्वसेनाहुविध्यमाना च वायुर्कसंयोगविपाकेन
सदाभरसोकाभरुषं जाम्बूनदं नाम सुवर्षं भवति ॥ २० ॥
यदुह वाव विबुधादयः सङ्घं युवतिभिर्भुङ्कतकटककटिस्तत्र
कुसुलाद्याभरुषरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥ यस्तु महा-
कदम्बः सुपाश्वं पार्श्वनिरुद्धस्य कोटरेथो विनिःसृताः
पञ्चाशामपरिष्णाहाः पञ्च सधुधाराः सुपाश्वं शिखरात्
पतन्त्योऽपरेषात्मानमिलादृतमनुभोदयन्ति । यास्तु पयुञ्ज-
नानां सुखनिर्व्यासितोवायुः समन्तात्शतयोजनमनु-
वासयति ॥ २२ ॥ एवं कुसुदर्निरुद्धोयः शतवह्नो नाम वट-
स्तस्य स्वमेथी नीचीनाः पयोदधिभुष्टगूडाहा-

दास्वरशथासनाभरणादयः सर्व एव कामदुषा नदाः
कुमुदायात् पतन्ससुतरेषेलाष्टसुपयोजयन्ति । यातुप-
जुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितकृम-
स्वेददौर्गन्धप्रजराभयापन्त्यु शीतोष्णवैवर्ण्योपसर्माद्यस्ता-
पविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव
कुरङ्कररकुसुम्भकङ्कतिगुटशिखरपतङ्गरुचकनिषवशिति
वासःकपिलशङ्खवैदूर्यं जारुक्षिहंसर्षभनागकुञ्जरनीरदादयो
गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूतामूलदेशे
परित उपलृप्ताः ॥ २३ ॥ जठर देवकूटौ मेरुं पूर्वं
षाष्टादशयोजनसहस्रसुदगायतो द्विसहस्रपृथुतङ्गौ
भवतः । एवमपरेण पवनपारिपातौ दक्षिणेन कैलास-
करवीरौ प्रागायतौ । एवमुत्तरतः त्रिशद्वन्मकरौ अष्टा-
भिरेभिः परिष्कृतोऽग्निरिय परितश्चास्ति काञ्चन-
गिरिः । मेरोर्मूर्ध्नि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपलृप्तां
पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शतकौर्म्यीं वदन्ति
॥ २४ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं
यथाहृपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपलृप्ताः ॥ २५ ॥ ६५०

“तत्र चतुर्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिश-
मभिस्यन्दती नदनदीपतिमेवाभिनविशति । सीता-
ऽलकनन्दावङ्गर्भद्वेति ॥७॥ सीता तु ब्रह्मसदनात् केश-
राचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्ध्नि सु-
पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि चारसहस्रमभि-
प्रविशति ॥८॥ एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उप-
रतवेगा केतुमालमभि वङ्गुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥९॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता
गिरिशिखराङ्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गावतः शृङ्गादव-
स्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुहनभित् उदीच्यां दिशि लवणा-
शयं प्रविशति ॥१०॥ तथैवावकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसद-
नाङ्गुहनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटं हेमकूटान्यति-
रभसतररं हसा लुठनी भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि
लवणजलधिमभिप्रविशति ॥११॥ अन्ये च नदानद्याश्च
वर्षं वर्षं सन्ति वल्लभोमेवार्दीगिरिदुहितरः शतशः ।
“अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्णकोलम् ॥१२॥ अन्यान्य-
वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि
व्यपटिगन्ति” ॥ १३ ॥ १७५०

“भारतेऽप्यस्मिन्वर्षं सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ॥ १६ ॥
मलयो मङ्गलप्रस्थोभैनाकस्त्रिकूट षष्ठमः कूटकः कोल्लः
सङ्गो देवगिरिः ऋषभकः श्रीशैलो नेङ्कटो महेन्द्रोवारि-

धारोविन्ध्यः शक्तिमान्दक्षिणः पारिपातोद्देश-
श्चित्तकूटो गोवर्द्धनो रैवतः ककुभोनीलोगोकासुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये च शतशः स्रगः शैलास्तेषां नितम्ब
प्रभवानदानद्याश्च सन्त्यसंख्याताः ॥१७॥ एतास्मानपोभारत्यः
प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मानं चोपसृशन्ति । चन्द्र-
वशा तास्यपथीं अयटोदा कतमाला वैहायसी कावेरी-
वेत्ता पथिस्त्रिनी शर्करावर्ताऽङ्गभद्रा कृष्णवेत्ता भीमरथी
गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सरसानमन्दा
चर्मण्वती अम्बः शोणश्च नदी महानदी वेदस्मृतिः ऋषि-
कुल्या तिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती
दृषद्वती गोमती सरयूरोधवती सप्रवती सुपमा शतद्रू-
श्चन्द्रभाग मरुदृषा वितस्ता अशिकोविश्वेति महा-
नद्याः ॥१८॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेर्लज्जन्मभिः शुक्ललो-
हितकृष्णवर्णेन स्वारभ्येन कर्मणा दिव्यमानुषनारकग-
तयोवह्वत्र आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वास्तेव सर्वेषां विधी-
यन्ते । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति” ॥२०॥ १६५०

“जम्बुद्वीपस्य च राजद्रुप द्वीपान्तौ ह्येके उपदि-
शन्ति । सगरात्मजाश्चाश्वान्वेषण इमां महीं परितो
निखनद्भिरुपकल्पितान् । तद्यथा स्वर्णप्रस्यश्चन्द्रशुक्ल
आवर्त्तनो रमण्यको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यसिंह-
लोहङ्गेति” २०५० अत्रत्य जनपदाश्च जनपदशब्दे उक्ता ।
भा० भी० ६५० । जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा ।

“आर्यां स्तेच्छाश्च कौरव्य ! तैर्भिन्नाः पुरुषा विभो ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् । गोदा-
वरीं नर्मदाञ्च वाङ्गदां च महानदीम् । शतद्रू चन्द्रभागाञ्च
यमुनाञ्च महानदीम् । दृषद्वतीं विपाशाञ्च विपापां स्थूल-
वालुकाम् । नदीं वेत्तवतीञ्चैव कृष्णवेत्ताञ्च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकाञ्चपि । वेदस्मृतां
वेदवतीं त्रिदिवामिन्दुमालवीम् । करीषिणीं चित्त-
वह्नां चित्तमेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं धूतपापाञ्च
गण्डकीञ्च महानदीम् । कौशिकीं निश्चितां हत्यां
निश्चितां लोहतारिणीम् । सरयूञ्च रक्षसां च शतकुम्भां
तथैव च । चर्मण्वतीं चन्द्रभागां हस्तिसेनां दिशं तथा ।
शरावतीं पयोष्णीञ्च परां भीमरथीमपि । कावेरीं
चुनकाञ्चापि वेष्णां शलत्रलापि । नीवारं रुद्रि-
ताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ! । पयित्वां कुण्डलां सिन्धुं
राजनीं पुरमालिनीम् । पूर्वार्भिरामां वीराञ्च भीमा-
नोधवतीं तथा । पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाट-

लावतीम् । करीषिणीमसिद्धीञ्च कुशचीरां महानदीम् ।
मकरीं प्रवरां मेनां हेनां हतवतीं तथा । पुरावती-
मनुष्याञ्च शैव्यां तापीञ्च भारत ! । सदानीरामह्याञ्च
कुशधारां महानदीम् । सदाकान्तां शिवाञ्चैव तथा
वीरवतीमपि । वास्तुं सुवास्तुं गौरीञ्च कम्पनां सहि-
रखतीम् । वरां वीरङ्कराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ।
रथचित्रां ज्योतिरपां विश्वामित्रां कपिलाम् ! उमेन्द्रां
बहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् । विनदीं पिङ्गलां
वेषां तद्गुणेषां महानदीम् । विदिशां कृष्णवेषाञ्च
ताम्राञ्च कपिलामपि । शैलुं सुवामां वेदाश्चां हरिदशां
महोपमाम् । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्न-
गाम् । कौशिकीं निम्नगां शोषां बाहुदामथ चन्द्राम् ।
दुर्गामन्त्रशिलाञ्चैव ब्रह्मबोध्यां दृहदतीम् । यवक्षामथ
रोहोञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । मनसां तमसां दार्षीं
वसाञ्च वरखामसीम् । नालां धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च
महानदीम् । तामरीं वृषाभाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां दृह-
दतीम् । एताश्चान्याश्च बहुधा महानदो जनाधिप ! ।
सदानिरामयां कृष्णां मन्दां मन्दावाहिनीम् । ब्रह्मा-
शीञ्च महामौरीं दुर्गामपि च भारत ! । चित्तोपलां
चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा । मन्दाकिनीं वैत-
रथीं कोशां चापि महानदीम् । शुक्रिमतीं सलिङ्गाञ्च
पुष्करैष्यत्प्रवावतीम् । लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव
दृषकाञ्चयाम् । कुमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सर-
खतीम् । मन्दाकिनीन्तु पुण्याञ्च सर्वसङ्गाञ्च भारत ! ।
विश्वस्य मातरः सखाः सर्वाश्चैव महाफलाः । तथा
नद्यास्त्रप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येताः सरितो
राजन् ! समाख्याता यथास्मृति । अन्याः काश्चित् नद्याः
कालिकापुराणाक्तास्तच्छब्दे २०११ प्र० दर्शिताः । जम्बु-
द्वीपस्या जनपदाश्च भा०भी०७३० उक्ताः जनपदशब्दे
३०२० प्र० दर्शिताः । क्रमैः विभागशब्दे च तत्स्थानञ्चोक्तम् ।
१ जम्बु(म्बू)द्वीपाकारसंनिवेशयुक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधा-
नादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

“शृणु देवि ! महादानं जम्बु(म्बू)द्वीपाङ्गयन्तु तत् ।
अथाह भगवानद्य पद्मयोनिर्जनार्दनः । पुण्येऽङ्घ्रि
पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्ख्यनादौ च
पक्षे चन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेऽथ वा कुर्याज्जन्मक्षेत्रे
वा विशेषतः । अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमा-
चरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयदिषु । दानं नृद्वे

वा दातव्यं अद्वा वा यत्न जायते । विप्रन्तु वेदविद्वांसं
गुरुं सम्भूञ्च यत्नतः । भूलेपनादि यत्कार्यं सर्वं
विप्रेण कारयेत् । विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिष्या ।
तत्र विंशतिहस्तन्तु लेपयेत्परिमण्डलम् । लवण्येनोदधिं
तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमालं विस्तारादष्ट-
द्रोणेन पार्ष्णति ! । तत्राक्षताङ्घ्रिकिरेत् श्वेतपुष्पैः
समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मूर्त्तं धान्यभारतयेण वै ।
मेरुमहात्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेषु सृक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परागैः ।
पश्चाच्च गारुडतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरगैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवालकतान्वितः शुक्तिशिलातलः
स्यात् । शुक्लान्बराखण्डेषु धरावली स्यात् पूर्वेषु पीतानि
च दक्षिणे तु । वासांसि पश्चादथ कर्पुराणि रक्तानि
चैवोत्तरतोचनानी । ब्रह्मा तु मध्ये कमलासनस्थस्यतु-
सुखः काञ्चननिर्मिताङ्कः । चतुर्भुजश्चात्र निवेशनीयो
दधत् सुचं चात्र कमण्डलुञ्च । तथाचक्षत्रं जपसाधनञ्च
कृष्णाजिनं चोपवीतं च विभ्रत् । गङ्गां चतुर्धा पतितानि
निधाय चतुर्दिशं चोदकपूर्णरूपाम् । रौघान्महेन्द्र-
प्रभृतीन्याष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
द्विजौषानि च राजतानि ऋगाश्च सर्वान् निवेशनीयाः ।
पूर्वेषु मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम् शुक्लान्बरेण परितः
परिवेष्टितान्तः । मन्त्रेषु काञ्चनमयेन दृषेण तद्वद्वीप्येषु
दक्षमृगपत्नियुतो विधेयः । यास्येन गन्धसदनोऽत्र गि-
रिस्तु कार्यो सुदृशैश्च जम्बुतरुणा च हिरण्यमयेन ।
हेमेन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण परितः
परिवेष्टितश्च । पश्चात्तिलाचलमथोपरि कर्पुराभम् वासः
सपिप्पलहिरण्यमयहंसयुक्तम् । आकारयेद्विपुलमल-
सुगन्धपुष्पम् रौघ्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपाञ्चमपि साप-
मयं सुवस्त्रम् । न्यग्रोधदक्षमपि हेममयं सधेनुम्
रौघ्यैश्च शक्तिघटितैश्च शुभं विधाय । मेरोक्ष पुष्पाभरणञ्च
कार्यम् एतोदकं प्रक्षवणञ्च दिक्षु । क्षीराज्यदग्ना
मधुना सरांसि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । हेमा-
दिद्वीपनिषधौ क्रमशश्च यास्ये सौम्ये च नीलसितशृङ्ग-
युतौ क्रमेण । प्रादेशमालं परिनिःसृतास्ते प्रागायता
स्तु परिवस्त्रयुताश्च सर्वे । प्रत्येकमत्र वसनच्छदपर्वतानाम्
भारेण धान्यपरिभाष्यसुशान्तिं सन्तः । शक्ता च रौघ्य-
क्षतपत्नियुताश्च सर्वे सौगन्धपुष्पफलवस्त्रयुगा विधेयाः ।

आनीलनिघायासौ मात्यवद्भन्वमादनौ । तेषां मध्य-
गतो मेरुस्तौ च धान्यविनिर्मित । निघघः पारिपात्रश्च
मर्त्यादापर्वताविभौ । मेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्ध-
मादनौ । गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपश्चाद्याथाविधौ ।
श्वेततण्डुलनिर्माथौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । सितान्तः-
प्रसृष्टाः सर्वे दक्षिणे ऋतुभादयः । शङ्खकुटादयश्चैव
उत्तरे परिकीर्त्तिताः । तांस्त्रीन् केशरशैलाश्च कृत्वा
धान्यमयान् शुभान् । वस्त्रैरावेष्ट्य शैलेन्द्रं मेरुसन्ध्यांश्च
वेष्टयेत् । दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसंघतम् ।
हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः । इलाहृतं हृतं
मेरोश्चतुर्थं दृषमं तथा । रस्यं हिरण्यमयं तस्मात्
कुरवश्चेति चोत्तराः ! भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः
स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः ।
हिमाद्रिमध्ये देवेशं त्रियञ्च विनिवेशयेत् । प्रसादाभि-
सुखावेतौ काञ्चनेन विनिर्मितौ । शङ्ख-चक्र-गदा-
पाणिं पीतवाससमञ्च्युतम् । किरीट-केयूर-धरं श्रीव-
त्साङ्घितवचसम् । पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलो-
चनाम् । प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोन्वसेत् । कै-
लासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च शङ्ख-
रनामानं त्वां च गौरीं वरानने ! । चतुर्भुजं हृदस्थञ्च
जटिलं चन्द्रभौलिनम् । खटाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च
मां न्यसेत् । मङ्गलङ्कगतं त्वां च दर्पणेन्द्रीवरान्विताम् ।
भद्रासने भगवन्तं ह्यरूपसुखं हरिम् । सौवर्ण्यं
स्थापयेद्देवं भारते कूर्मरूपिणम् । वाराहं केतुमाले
वै मत्स्यं कुरुषु चोत्तरे । सौवर्ण्यनिघ वा रौप्यान् स्थाप-
येत्तु यथाक्रमम् । एवं जम्बूद्वीपं कृत्वा चैव
यथाविधि । खड्गपाद्यासनं स्नानं यथावत् स्थापनं
क्रमात् । ब्रह्मादयस्त्रया देवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ।
स्नानाममन्त्रैः पूजाहर्षा नमस्कारान्दीपितैः । गन्ध-
पुष्प-नमस्कार-धूप-दीप-फलै-स्तथा । तथोपहरणायौश्च
पूजयित्वा प्रयत्नतः । भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च
समाचरेत् । स्नानाममन्त्रैर्होतव्यं स्नाह्वाकारसमायुतैः ।
दशोत्तरशतं कुत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा । इतरेषाञ्च
सर्वेषामष्टोत्तरशताहुतीः । स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः
कलशञ्चरसेत् । आदकोदरपुष्पन्तु सङ्कुचं वस्त्रवेष्टितम् ।
बन्धाः सुमनसस्तस्य कुयायान्निवेशयेत् । आश्च त्रयो
विधास्तानि ताश्चात्मावाहयेत्ततः । गङ्गाद्याः सरितः
हृत्वाः सप्तशतं वरांश्च च । आवाप्तु ब्रह्मन्तस्य

हरितकयकारकाः । इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विमलो-
दकम् । अर्घ्यं गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
स्थापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः । अर्घ्यं विरुच-
देवीभिः पावमानोभिरेव च । दानकाले च सम्प्राप्ते
दाता नारी नरोऽथवा । स्थापितो गुरुया तेन सार्द्धं
दानं समाचरेत् । त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुसुमा-
ञ्जलिः । प्रत्येकं पर्वतान् सर्वान् प्रणिपातपुरःसरम् ।
मध्यमं गुरवे दद्यादिदं मन्त्रसुदीरयेत् । कन्धस्यै वा
प्रदातव्यं तस्यानुज्ञामवाप्य च । यथा च भूरादिसमस्त-
लोकास्त्वमि स्थिता भूधरराज ! नित्यम् । अमी सुरा
चसुरा लोकनाथा ब्रह्मादयो देवमथाश्च नित्यम् । त्वत्-
सम्प्रदानादहमप्यशेषैः पापैर्विसृक्तस्तु यथा भवेयम् । अथ-
स्तथा पर्वतराज ! मह्यं कुरु प्रभो ! देववरैश्च सार्द्धम् ।
इतोदसृक्त्वा प्रदत्से मेरुं सकाञ्चनं राजतवस्त्रयुग्मम् ।
प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् प्रागादि दद्यादितरान्
क्रमेण । सुरासुराणामन्वृताथकलयैः त्वया कृतं मन्द-
रशैल ! सत्य ! । तथा च मां रक्ष च सर्वतस्त्वं तव प्रसा-
दाद्विरजा यथाहम् । गन्धाम्बुमादन इतीरितभूवेन्द्र !
वेदोदितस्य गरुडाय नमोऽस्तु त्वभ्यम् । त्वत्सम्प्रदान-
हतपापसमस्तदोषं ज्ञायाचिशैलवर रक्ष च मामजसम् ।
देवालयाय विपुलाय नमोऽस्त्रलाय हंसाय वेदपुरुषाय
नमोऽच्युताय । युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापपराशिं
हंसेन सार्द्धं ममराचल ! पाहि मां त्वम् । वन्दे सुपाश-
ममराचलमप्रमेयश्रेतुञ्च देवसुरभिं प्रथतोऽस्मि
नित्यम् । त्वद्दानमक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य त्वामेव
जामि शरणार्थमवेहि मां त्वम् । श्रीवत्सवत्स-मनादि-
मजं समस्तलोकाधिपं सकलकारणन्युतञ्च । नारायणं
शरणमेमि धराधरेन्द्रैः सार्द्धं त्रिया हिमवतः स्थिति-
मादिमीडे । देवाय देवगणपूजितपादपद्मयुग्माय भक्त-
जनदुःखविनाशनाम् । कैलासशैलिनिलयाय भवाय
नित्यं गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय । चक्रो
त्वनादिनिधनः शरणागतं माम् भद्राश्वनामनि गतो
हरिरच्युतोऽसौ । आस्ते घनाघनवपुः सनकादि-
योगिपुंगवैरभिष्टुतपुरातनकीर्त्तियुक्तः । मध्ये महार्घ्यव-
हिमाचलयोर्निषण्णं कूर्माकृतिं शरणमेमि भवाभवाय ।
पारावरं मथितमत्र सदा दधाति यस्तं नमामि सुर-
पूजितमप्रमेयम् । वाराहरूपिषमनन्तमनन्तकेतुम् बो-
कस्यरूपिसमनेकशिरोक्षिपादम् । वन्दे महीधरसमेय-

मपारकीर्तिं यज्ञेश्मेनि शरणं हरभीषितारम् ।
देवस्तप्तोत्तरज्जुष्वपि नित्यमाक्षो मत्प्रः सुरेन्द्रगणपूजि-
तपादपद्मः । रत्नत्वशेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ संसार-
दुःखचक्षितं शरणागतं माम् । उक्तैवमात्रमघनाशम-
दानमन्त्रं प्रत्येकमेकं द्विजउद्भवानाम् । भुक्त्वा शुभानि
मनसिच्छति यानि वासो गच्छेच्च यत्न न निवर्तयतीह
सर्त्तुः । गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी ।
यानोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् । इत्याह भगवान्
प्रोतः पार्वत्याः परमेश्वरः । अहमथद्रुवं सर्वं युष्माकं
सुनिश्चिताः ।”

जम्बू नदी स्त्री जम्बू फलरसजाता नदी । जम्बू फलरसजाते
नदीभेदे जम्बू द्वीपग्रन्थे २०४२ पु० विवृतिः । २ अश्लोकात्
प्रवर्त्तमानासु सप्तसु नदीषु मध्ये नदीभेदे च “ब्रह्मलो-
कात्प्रक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वसोकसाराः नन्दिनी २
यावनी च सरस्वतीश्च जम्बू नदी ४ च सीता ५ च गङ्गा ६
सिन्धुश्च ७ सप्तमी” भा० भी० ६६० ।

जम्बू मार्गं न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे पुष्करोपक्रमे “प्रद-
क्षिणसुपाहृत्य जम्बू मार्गं समाविशेत् । जम्बू मार्गं
समाविश्य देवर्षिपितृसंघितम् । अश्वमेधमवाप्नोति
सर्वकामसमन्वितः । तत्रोद्य रजनीः पञ्च पूतात्मा
जायते नरः । न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति
चैवैवाम् । जम्बू मार्गादुपाहृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्”
भा० व० ८२ अ० । “जम्बू मार्गं त्विभिर्मासैः संयतः
सुसमाहितः” भा० अ० २५ अ० । “जम्बू मार्गं गमिष्यामि
जम्बू मार्गं वसाम्यहम् । एवं सङ्कल्पयानोऽपि रुद्रलोके
महीयते” हरिव० १४१ अ० ।

जम्बूल पु० जम्बू तन्नामफलं ज्ञानि ता-इ । जम्बू हृद्ये
श्वेतकटुते च मेदि० । “जम्बू जम्बू बृहन्नाथं कटु-
कन्दुभूपितम्” हरिव० ६७ अ० । श्वरकन्यापक्षयोः
परिहासवचने न० नीलकण्ठः ।

जम्बूलमालिका स्त्री इत० । श्वरकन्यापक्षयोः परि-
हासवचनसमूहे । “आशीमिर्नर्त्तयित्वा च देवर्षिः
क्षयमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य वीर्यांसो विवाहः क्रियतां
विभो ! । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ।
ततः प्रहसिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात्” हरिव०
१८८ अ० । “जम्बूलमालिका कन्यावरयोर्दुःखचन्द्रिका”
हारावस्तुकार्थकतया उदा० त० व्याख्यानात् २ तत्कार्ये च ।
जम्बू (म्बू) वनज्ज न० जम्बू वन इव जायते जम-इ ७ त० ।

श्वेतजवापुष्पे । “पारिमर्द्रं घाटला च बकुलं गिरि-
शालिनी । तिष्ठकं जम्बू वनजं पीतकं तगरन्वपि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युताश्चर्ये” यामन पु०
जम्बू वृक्ष पु० कर्म० । जम्बू नामके (जामनाह) हृद्ये स च
हृद्येषुभेदेन द्विविधः यथाह भाव० प्र०

“फलेन्द्रा कथिता नन्दी राजजम्बू र्महाफला । तथा
सुरभिपला च महाजम्बू रपि खता । राजजम्बू फलं
खादु विष्टम्भि सुख रोचनम् । सुद्रजम्बूः सूक्ष्मपला
नादेयी जलजम्बुका । जम्बूः संपाहिष्णी हृद्या
कफपित्ताक्षदाहजित्” ।

जम्बू पु० जम-अश्व-तुम् । श्वेतभेदे । करणे घञ् । २ दन्ते
कर्मणि घञ् । शजम्बीरे । भावे घञ् । ४ सक्षये मेदि० ।
कर्मणि घञ् । ५ अंशे । करणे घञ् । तृथे इह्नौ च
हेमच० । जम्बू दैत्यश्च महिषासुरपिता । स च इन्द्रात्
पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य त्रैलोक्यविजयिपुत्ररूप-
वरप्राप्तौ ऋद्धे गमनात् प्रागेव नारदोपदेशात् इन्द्रेण
युद्धायाहृतः प्लान्च्छलेन शरोऽवगाहकाद्ये महिषीं
वृद्धा तस्यां गर्भमाघाय इन्द्रेण युद्धं कृतवान् तेन
निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० इत्या । कालिकापु०
६१ अ० तस्य रश्मेतिनामेति भेदः । अन्वोऽपि तन्नामाऽसुरो
विष्णुनाहतो यथोक्तं मा० व० १०२ अ० । “असुरश्च
महेष्वासो जम्बू इत्यभिविद्युतः । यज्ञच्छिद्रकररूपस्त्वयैव
विनिपातितः” हरिं प्रति देवानामुक्तिः । ७ राव-
णासुरभेदे “पर्वथः पतनो जम्बूः खरः क्रोधवशो
हरिः । प्रहजसाहजश्चैव प्रघसथैवमादयः । ततो-
ऽभिपततां तेषामदृश्यानां डुरात्मनाम् । अन्नहानवधं
तज्जस्रकारं च विभीषणः” भा० व० २८४ अ० । दमश्चे
सि० कौ० । तत्र मन्वये “इति ते कथयन्ति सा ब्राह्मणा
जम्बूसाधकाः” भा० उ० ६३ अ० । दन्ते “इमं जम्बूसुतं पिवः”
अ० ८।६।२ । “जम्बूसुतं दन्तैरमिषुतम्” भा० सुजम्भा-
हरितजम्भा । जमि-जम्भायां भावे घञ् । ६ जम्भा-
साधु । “जम्भा सुहरितदृशसोमेभ्यः” पा० बृहतीहौ
अनिच् समा० । सुजम्भा हरितजम्भा तथं जम्बो मध्यं
यस्य तस्यजम्भा सोमजम्भा । स्वाधे क । जम्बूक तत्कार्ये
जम-इतुल् । जम्बूक भचके ति० । [जम्बूकायत्न ।
जम्बूका स्त्री जम्बूव स्वार्थे क । जम्भायां राजनि० । पक्षे
जम्बूग पु० जम्भाय मन्वाय मन्वति मम-इ । रावभेदे ।
“देवा मन्वासाप्रा नाता मन्वर्षोऽसुराः । ऋराः

सर्पाः सुपस्मांश्च तरवो जम्भगाः खगाः” तर्पणमन्त्रः ।
जम्भदिप् पु० जम्भमसुरं द्वेष्टि द्विष-क्लिप् । इन्द्रे हेमच० ।
जम्भभेदिन् पु० जम्भमसुरं भिनक्ति भिद-णिनि इत० ।
इन्द्रे अमरः जम्भरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र । मार्क० पु० तन्मूलं
दृश्यम् ।

जम्भर पु० जम्भं भक्षणादिं राति ददाति रा-क । १जम्बीरे
शब्दच० । वा रस्य नः । जम्बल इतत्कार्थे २मुद्गभेदे च
भेदि० । श्रावसीभेदे स्त्री । “समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला
नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
भवेत्” ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जम्भ-जम्भायां भावे अ । जम्भायां राजनि० ।
जम्भारि पु० जम्भस्य भक्ष्यस्य असुरभेदस्य वा अरिः । १वक्रौ
२वज्रे च विश्वः ३इन्द्रे च । “जम्भारिदम्भोलयः” नैष०
जम्भिन् पु० जम्भ-णिनि लुम् । १जम्बीरे शब्दच० तत्कार्थे
न० हेमच० । २जम्भापुत्रो लि० । [२भरुवके भरतः ।

जम्बीर पु० जम्भ-गम्भीरा० ईरन् लुम् च । १जम्बीरे अमरः
जम्भर पु० जम्भ एव स्वार्थे यत् जम्भ-कर्मणि गद्यत् वा
दन्ते । “यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यास्मादिमाः प्रजा अदन्तका
जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभित्दाने
यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वे
एव प्रभित्दाने यस्मादधर एकाग्र्ये जायन्तेऽथोत्तरे यस्मा-
दणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयसी
यस्मात् समा एव जम्भाराः” शत० ब्रा० १११४।१।५। “दंष्ट्राभ्यां
मन्त्रिभून् जम्भारैस्त्वरान्” यजु० ११।७८ “दन्ता जम्भाराः
जम्भार्वर्तिमाश्रिता जम्भाराः” २वेददीपोत्तर्ये च ।

जय पु० जि-भावे अच् । परापेक्षया इत्कर्षलाभे (जित
हृद्योया) २वशीकरणे इन्द्रियजयः । “मौनं सदासनजयः
स्वैर्यं प्राणजयः शनैः” भाग० ३२८।६ । ३शत्रु पराङ्मुखी-
करणे ४संयामादिजये । “सप्त वित्ताममा धम्मप्रां दायो
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपह एव
च” मनुना तस्य धर्म्यस्वत्वेहेतुत्वज्ञत्वं तच्च क्षत्रियस्यैव
“स्वामी ऋकथक्रयसंविभागपरिपहाविगमेषु ब्राह्मणस्या-
धिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विदं वैश्याभ्युदयोरिति”
गौतमस्मृत्येः । “जयो रम्भारिषाम्” रघुः । “समदःख-
सुखे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” गीता । जि-कर्त्तरि
अच् । ५परमेष्ठरे पु० तस्य सर्वभूतजयित्वात् तथात्वं
“भवो जयः सत्त्वसन्धो दाशार्हः स्वात्तां पतिः” विष्णुस० ।
६जयन्ते इन्द्रशत्रुं असुरजयात्तस्य तथात्वं ७युधिष्ठिरे

क्रोधजयात् गुह्यतन्नामकत्वाद्वा तस्य तथात्वं । विराट-
नगरे कृद्भवेन स्यायिनः युधिष्ठिरस्य यथा गुह्यं तन्नाम
तथोक्तं “जयोजयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः । इति
गुह्यानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः” भा० वि० पृ० अ० ।
८अग्निमन्त्रवृत्ते रोगजयात्तस्य तथात्वं । ९दानवभेदे “जयो
निकुम्भः कुपथश्च दानवो ररक्षुरेते दशदानवाधिपम्”
हरिवं० २४२अ० । १०विश्वामित्रसुतभेदे । “मधुच्छन्दा
जयश्चैव देवलश्च तथाटकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्वा-
मित्स्य ते सुताः” २७अ० । ११सोमवंश्ये सृष्टयन्वपुत्र-
भेदे “ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः । दिविजाता
महात्मान आयुधीमानमावसुः” इत्युपक्रमे “स्वायोः
एलास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतन-
यायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नञ्जयः प्रथमं यज्ञे
दृष्टधम्मर्मा ततः परम् । रम्भो रजिरेनेनाश्च त्रिपु लोकेषु
विश्रुतः” इति आयुपुत्रभेदात्तुक्त्वा “अनेनसः सुतो राजा प्रति
क्षत्रो मन्नायथाः । प्रतिक्षत्रसुतस्यापि सृष्टयो नाम
विश्रुतः । सृष्टयस्य जयः एतो विजयस्तस्य चात्मजः”
हरिवं० २८अ० । ऐलस्योर्वशीगर्भजाते १२सुतभेदे । “ऐलस्य
चोर्वशीगर्भात् पञ्चासन्नात्मजा नृप ! । आयुः श्रुतायुः
सत्यायू रथो ह विजयो जयः” भाग० ६।१५।१ ।
दशमे ब्रह्मसावर्ण्यमन्त्रनरे १३द्विजभेदे “दशमो ब्रह्मसाव-
र्ण्यरूपस्योक्तसुतो महान् । तत्सुता भूरिसेनाद्या हवि-
ष्मत्प्रसुखा द्विजाः । हविष्मान् सुकतः सत्यो जयो मूर्ति-
कदा द्विजाः” भाग० ८।१३।१० । १४जनकवंश्ये मैथिले
नृपभेदे । “जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता” इत्युप-
क्रमे “श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः”
भाग० ६।१३।१६ । सोमवंश्ये १५सृष्टयसुते १६सङ्घृति
नृपसुते च । “कुशात् प्रतिक्षत्रवृद्धात् सृष्टयस्तत्सुतो
जयः । ततः सुतः कृतस्यापि जज्ञे ह्यर्थं श्वान् नृपः ।
महदेवस्ततोऽहीनो जयत्सेनस्तु तत्सुतः । सङ्घृति-
स्तस्य च जयः क्षत्रधम्मर्मा महारथः” भाग० ६।१७।१० ।
अत्र जयस्य द्विधा कीर्तनात् तदर्थे द्वौ जयौ १७६सृष्ट्या-
कुवंश्ये विजयनन्दननृपभेदे हेम० । १८विष्णुदौवारिक-
भेदे । जयविजयौ हि विष्णुद्वारपौ भगवद्दृष्टयः
वैकुण्ठगतान् नम्नान् सनकादीन् भगवदभ्यन्तरे गम-
नाय निवार्य वेत्नेष ताडयन्तौ तैरभिज्ञप्तौ हिर-
ण्याच्चाद्यसुरभावेन जातौ तत्कथा भाग० १।१६ अ० ।

“मानसात्मसुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः । चेर्विहा-
यसा लोकान् लोकेषु विगतस्मृहाः । त एकदा भगवतो
वैकुण्ठस्यामलात्मनः। ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्त्नम्”
इत्युपक्रमे ।

“तस्मिन्नेतौ सुनयः षडसञ्जयानाः कक्षाः समान-
वयसावय सप्तमायाम् । देवावचक्षत मृहीतगदौ
पराङ्मुखैरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशी । मत्तद्विरेफ
वनमालिकया निवीतौ विन्यस्तया सितचतुष्टयबाहु-
मध्ये । वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्ते-
क्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ । हास्यैतयोर्निर्विशु-
र्मिपतोरष्टदा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपटिकायाः । सर्वत्र
तेऽविषमया सुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरन्त्यविहता
विगताभिगङ्गाः । तान् वीक्ष्य वातवसनांसतरः कुमा-
रान् दृष्ट्वा दृग्दर्शयदसौ विदितात्मतत्त्वान् । वेत्ते ष
चास्वलतयतामदर्हणांसौ तेजो विहस्य भगवत्प्रति-
कूलशीलौ । ताभ्यां मिषत्स्निमिषेषु निषिध्यमानाः
स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् । ऊचुः
सुहृत्तमद्विद्वित्तमहं ईषत्कामानुजेन सहसा त
उपभ्रुताक्षाः । श्रीसुनय ऊचुः । कोयादहैय भगवत्-
परिचर्य योऽसौ स्तद्धर्मणां निवसतां विमस्त्रभावः ।
तस्मिन् प्रशान्तपुरे गतविषये वां कोशात्मवत्कुह-
कयोः परिशङ्कनीयः । नहान्तरं भगवतीह समस्तकुक्षा-
वात्मानमात्मनि नभो नभसोव धीराः । पश्यन्ति यत्र
युवयोः सुरनिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं
यतोऽस्य । यदा मनुष्यपरमस्य विकुण्ठभर्तुः कर्तुं
प्रकृतमिह धीमहि मन्धीभ्याम् । लोकानितो व्रजत
मन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्तय इमे रिपवोऽस्य यत्र ।
तेषामितीरितसुभाववधार्थं चोरं तं ब्रह्मदण्डमनि-
वारणमस्त्रपूगैः । सद्यो हरेरनुचरावुरु विभ्यतस्मत्-
पादग्रहायपततामतिकारतरेण । भूयादघोनि भगवद्भि-
रकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमयशेषम् ।
साधोऽनुतापकलया भगवत्सृष्टिघ्नो मोहो भवेदिह
तु नौ व्रजतोरबोधः । एवं तदैव भगवानरविन्द-
नामः स्वानां विबुध्य सद्दत्तक्रममार्य हृद्यः । तस्मिन्
यद्यौ परमहंसमहासुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन्
सहस्रीः” । ततः कुमरैः भगवन् दृष्टा कतां तत्-
स्तुतिसुपवर्णोक्तम् ।

“इति तद्गुणतां तेषां सुनीनां योगधर्मिणाम् । प्रति-

नन्द जगदेदं वैकुण्ठनिलयो विभुः । श्रीभगवानुवाच ।
एतौ द्वौ पार्श्वदौ मद्भ्यं जयो विजय एव च । कर्धर्षी-
जय नां यद्वो बहूकृतामतिक्रमम् । यस्त्वेतयोर्धृतो
दण्डो भवद्भिर्भामनुव्रतैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्भुनयो !
देवहेलनात्” । ततः कथाशेषो यथा
“श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य शब्दः
संरम्भसम्भृतसमाध्यनुव्रजयोगौ । भूयः सफाशसुपया-
स्यत आशु योवः शापो मयैव निमित्तस्तद्वैत विप्राः ! ।
श्रीब्रह्मोवाच । अथ ते सुनयोदृष्टा नयनानन्द-
भाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयं
प्रभम् । भगवन् परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रसुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । भग-
वाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तुताम् । ब्रह्मतेजःसम-
योऽपि हन्तुं नेच्छे मतन्तु मे । मयि संरम्भयोगेन
निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् । प्रत्येधतं निकामं मे कालेना-
लीयमा पुनः । द्वाःस्वावादिशु भगवान् विमान
श्रेणिमूषणम् । सर्वातिशयं लक्ष्म्या जुष्टं स्वन्विष्णु-
माविशत् । तौ तु गीर्वाणदृष्टभौ इस्तराद्वरिलोकतः ।
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्त्रयो । तदा विकुण्ठ-
धिष्णात्तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानाकी
द्विमानायोषु पुत्रकाः ! । तावेव ह्यधुना प्राप्नौ पार्श्व-
प्रवरौ हरेः । दितेर्जठरनिर्विष्टं काशप्रपं तेज उस्त्र-
णम् । तयोरसुरयोरद्य तेजसा यनयोर्हि वः ।
आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधत्तुत” ।
भाग० ३।२ अ०-१६ अ० । जयति संसारमनेन । जि-
करणे अच् । १६भारतादौ ग्यम्भेदे । “ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मार्दिशास्त्राणि शिवधर्मोच्च भारत ! । कार्णार्-
ख्यं पञ्चमो वेदो यद्महाभारतं स्मृतम् । सौराश्र
धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” इति “नारायणं नम-
स्त्वय नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो
जयसुदीरयेत्” सर्वपुराणारम्भे पाण्ड्यश्लोकः । २० दक्षिणहारे
मृहे शब्दार्थदि० । षष्ठ्यवर्षमध्ये अष्टाविंशतितमे २१ वत्सरे ।
तत्फलं यथा “क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्तो वरारोहे ! जये सर्वे न संशयः” ज्यो०त० ।
जये कुशलः आकर्षा० कन् । जयक जयकुशले दि० ।
२२कुमारानुचरनागभेदे । “प्रददावन्निपुत्रस्य महापारि-

घटावधौ । जयं महाजयञ्चैव नागौ ज्वलनसूनवे”
भा०श०४६अ० । २३द्रुपद्राजपुत्रभेदे “जघान सुरधं
नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः । पुनः शत्रुञ्जयं नाम सुरध-
स्त्रातुजं रणे । रथानीकं जयानीकं जयञ्चाल निज-
नि-
वान्” भा० द्रो० १५६ अ० । २४अञ्जुने “यदि नोत्तिष्ठति
जयः पिता मे नरसत्तमः । अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये
कलेवरम्” भा०श्राव० ८०अ० । मातरं प्रति बभ्रुवा-
हनोक्तिः । “इत्यज्ञा सोऽब्रवीत् पत्नं मन्धिपरपतिं जयः”
द०अ० । २५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः
शरणास्तथा । ततो दुःशासनश्चैव दुःसहस्रैव भारत ! ।
दुर्मैत्रियो विकर्षाश्च चित्तमैभोपिदिशति । जयः सत्यव्रत-
श्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! । वैश्यापलो युयुत्सुश्च एका-
दग्न मञ्जारथाः” भा० आ० ६३ अ० ।

जयकोलाहल पु० जयस्य कोलाहलो यस्मिन् । १पाशक-
क्रीडाभेदे शब्दच० । ६त० । २जयध्वनौ ।

जयदङ्गा स्त्री जयस्य चिह्ना दङ्गा । वाद्यभेदे ।

जयतीर्थं न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयत्सेन पु० १विराटनगरे द्रुपदवेदिनि नकुले पाण्डवे । जय-
शब्दे दृश्यम् । जयन्ती सेनाऽस्य । २विक्रान्तसैन्धके नृपे ।
३भागधन्वभेदे । “मगधेषु जयत्सेनस्ते प्रामासीत् स
पार्थिवः । यथानां प्रवरास्तेषां कालेयानां महासुराः”
भा० आ० ६७ अ० । ४पुरुवंशे सार्वभौमाख्यनृपपुत्रे ।
“अहंयातिः खलु कृतवीर्यो दुहितरसुपयेमे भानु-
मतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः । सार्वभौमः खलु
जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दानं नाम तामुपयेमे तस्या-
मस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम । जयत्सेनः खलु वैदर्भी
सुप्रेमे सुश्रुतां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः” भा०
आ० ८५ अ० । ५सोमवंशे अहीननृपपुत्रे च । जय-
शब्दे मूलं दृश्यम् ।

जयदत्त पु० इन्द्रपत्ने जयन्ते हेमच० ।

जयदूर्गा स्त्री दुर्गामूर्तिभेदे तन्मूर्त्तिलक्षणं तन्वसारे “कान्ता
धामां कटाक्षेरिकुलभयदां मौनिवज्जेन्दुरेखां शङ्खं
चक्रं कृपायं त्रिशुलमपि (त्रिशूलम्) करैरुहङ्गलीं त्रि-
नेत्राम् । सिंहस्कन्धाधिष्ठादां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूर-
यन्तीं ध्यायेद् दुर्गां जयास्थानं त्रिदशपरिवृतं सेवितं
सिद्धिकामैः” । अस्थाः मन्त्रप्रयोगादिकं तत्रैव दृश्यम् ।
जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुविल्लयामवासिनि
कविभेदे “भावं शङ्करारधारसतमवजयदेवस्य विष्णु-

वचांसि” गीतगो०

[शब्दे दृश्यम् ।

जयद्वल पु० विराटावासे द्रुपदवेदिनि पाण्डवे सहदेवे जय-
जयद्रथ पु० १पौरवे द्रुहन्मनसो नृपस्य यशोदेव्यां जाते पुत्र-
भेदे । तदुत्पत्तिकथा “द्रुहन्मनसो दस्तु राजा नाम्ना
द्रुहन्मनाः । तस्य पत्नीद्वयश्चासीद्देवतेवसते सुभे ।
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते । जय-
द्रथस्तु राजेन्द्र ! यशोदेव्याः व्यजायत” हरिवं० ३१अ० ।
सिन्धुदेशाधिपद्रुहन्मनसुते २राजभेदे । स च हतराष्ट्रकन्यां
दुःशलासुपयेमे । स च सौवीरदेशाधिपः “जयद्रथो नाम
यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः” भा०व०२६४
स च द्रीपदीं हृत्वा पलायमानो विजित्य भीमिनं मृहीनो
युधिष्ठिराज्ञया सुकृत् । ततो निर्वेदमासाद्य तपसा
तोपितात् रुद्रतो वरं लेभे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु संज्ञेय भ्रातराद्दृतायुधौ । प्राधा-
वत्तूर्णमव्ययो जीवितेषुः सुदुःखितः । तं भीमसेनो
धावल्लमवतीर्य रथाङ्गनी । अभिद्रुत्य निजग्राह
केशपञ्चे ह्रमप्रणः । समुद्रस्य च तं भीमो निष्प्रियेव
महीतले । शिरो मृहीत्वा राजानं ताडयामास
चैव ह । पुनः सङ्जीवसानस्य तस्योत्पतितमिच्छतः ।
पटा मूर्द्ध्नि महावाहः प्राहरहिलपिच्छतः । तस्य जातु
ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना । स मोहमगमद्राजा
प्रहारवरपोडितः । सरोधं भीमसेनं तु वारयामास
फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः । भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो
जीवितमर्हति । कृपायास्तदनर्हायाः परिक्षेष्टा नरा-
धमः । किन्तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं हृषी ।
त्वञ्च वानिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे । एव-
रुक्ता सटास्तस्य पञ्च चक्रे हकोदरः । अर्द्धचन्द्रश्च
वाष्पेन किञ्चिदुवतस्तदा । विकल्पयित्वा राजानं
ततः प्राह हकोदरः । जीवितेषु च्छेसे मूढ ! हेतुं मे
गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसृत्सु च
सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामिष युद्धजितो
विधिः । एवमस्त्विति तं राजा कथ्यमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् । तत एनं
विचेष्टन् वद्धा पाथीं हकोदरः । रथमारोपया-
मास विसंज्ञं पांशुगुण्डितम् । ततस्तं रथमास्थाप्य
भीमः पाथीनुगस्तदा । अभ्येत्वाश्रममध्यस्थमभ्यनक्षदु-
युधिष्ठिरम् । दर्शयामास भीमस्तु तदवस्त्वं जयद्रथम् ।

तं राजा प्राहसद् दृष्ट्वा सच्यतामिति चाब्रवीत् । राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं जतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः । तस्यवाच ततो च्छेवो भ्राता सप्रथवं यचः । सुञ्चेनमधमाचारं प्रमाथं यदि ते वयम् । द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिवीक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं सच्यतां राष्ट्रपत्या पञ्चषटः क्षतः । स सुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिविद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंसांश्च दृष्ट्वा सुनीक्षदा । तस्यवाच ह्यगो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना । अदासो गच्छ सुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः पुनः । स्त्रीकामश्च धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् । एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वद्वयः पुरुषाधमः । गतमत्तमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम् । संप्रेक्ष्य भरतश्चेष्टः कृपाञ्चक्रे नराधिपः । धर्मे ते बद्धेतां बुद्धिर्मां चाधर्मे मनः कथाः । साश्वः सरथ पादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ! । एवमुक्तस्तु सत्रोडस्तु स्त्रीं किञ्चिद्वाङ्मुखः । जगाम राजा दुःखार्त्ता गङ्गा-द्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षसमा-पतिम् । तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वषध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वर-ञ्चास्यै ददौ देवः स जप्याह च तच्छृणु । जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डु-वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् । महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चायवध्यांश्च वारपिष्यसि तान् युधि । अनेऽर्जुनं महाबाहू नरं नाम सुरे-श्वरम् । वदर्यां नप्रतपसं नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवेरपि दुरासदम् । मया दत्तं पाशुपतम् दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन् स महाशरान् ” ।

“प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कल्पेन रक्ष्यते । महायः पुरुहरीकाक्षः श्रीमानतुल्यक्रमः । समानस्यन्दने शार्धमास्थाय परधीरहा । न शक्यते तेन जेतुं त्त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो रथे पार्थ विजेष्यते । तमेकं वज्रयित्वा तु सर्वं योधिष्ठिरं बलम् । चतुरः पाण्डवानांजन् ! दिनैकं जेष्यसे रिपुन् । स च भारतयुद्धकाले द्रोणरचितचक्रव्यूहद्वारे स्थित्वाऽर्जुनस्य युधिष्ठिरादीन् चतुरो भ्रातृन् जिगाय । अभिमन्युश्च अध्वान । तद्वप्रकृपितेनाञ्जुनेन चः

सूर्यास्तमयात् प्रागेव त्वां हन्ता तथा त्वामहत्वा स्वयं वा भर्त्सेति प्रतिज्ञाय स निहतः तस्मिन्स कथ्यते तपस्यतस्तत्पितृर्हस्तेऽलक्षितं शरपरम्परया पातितं तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन स्वशिरः शतधा-भूतं तत्कथा यथा भा० द्रो० १४४ च० ।

“एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे । अत्र-वीत् पाण्डवं राजस्वरभाषो जनार्दनः । एष मध्ये क्षतः षड्भिः पार्थ ! वीरैर्महारथैः । जीवितेषु-र्महाबाहो ! भीतस्तिष्ठति सैन्धवः । एताननिर्जित्य रथे षड्थान् पुरुषधम ! । न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यत्तो निर्व्याजमर्जुन । योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति । अस्तं गत इति व्यक्तं प्रेक्ष्यत्येकः स सिन्धु-राट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ! । न गोपस्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र छिद्रे प्रहर्त्तव्यं त्वयास्य कुरुसत्तम । व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्मिति भास्करः । एवमस्त्विति वीभक्षुः केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽष्टजत्तमः कृष्णः सूर्यस्या वरणं प्रति । योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः । सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्मिति भास्करः । त्वदीया जहृपुत्र्यैः पार्थनाशास्त्राधिप ! । ते प्रहृष्टा रथे राजन्नापश्यन् सैनिका रविम् । उदाभ्य वक्रासि तदा स च राजा जयद्रथः । वीक्षमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जय-मिदं वचः । पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवा-करम् । भयं विपुलसुत्सृज्य त्वत्तो भरतसत्तम । अयं कालो महाबाहो ! वधायास्य दुरात्मनः । इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यबधीत्तावकं सैन्धुं शरैर्कीर्णसन्निभैः ” ।

“एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान् । उल्लङ्घार शरं घोरं पाण्डुवोऽनलसन्निभम् । इन्द्रा-शनिमप्रख्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं शश्वद्वन्धमात्पार्थितं सहत् । वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत् कुरुनन्दनः । समादधन्महाबाहूगण्ठीने क्षिप्रमर्जुनः । तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलन-तेजसि । अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्नृपः । कृष्णवीक्ष्य पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः । धनञ्जय ! शिरस्त्रिभ्य सैन्धवस्य दुरात्मनः । अस्तं महीधर-श्रेष्ठं वियासति दिवाकरः । सृष्टुम्वैतश्च कार्षीं ने

जयद्रथवधं प्रति । दृङ्मलः सैन्धवस्य पिता जगति
विश्रुतः । स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्वान्
सुतम् । जयद्रथमभिव्रज । तञ्जोवाच तदा नृपम् । अल-
र्हिता पुरा वाणी मेघदुन्दभिनखना । तवात्मजो मनु-
ष्येन्द्र ! कुलशीलदमादिभिः । युष्मैर्विष्यति विभो ! सदृशो
वंशयोर्ह्ययोः । अत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसु-
कृतः । शत्रुभिर्बुध्यमानस्य संप्राप्ते त्वस्य धन्विनः ।
शिरश्चेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुगालजितो भुवि । तच्छ्रुत्वा
सिन्धुराजश्च ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । ज्ञातीन् सज्जानु-
वाचेदं पुत्रस्तेहाभिनेदितः । संप्राप्ते बुध्दमानस्य
वहते महतीं धुरम् । धरण्यां मन पुत्रस्य पातविष्यति
यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । दृङ्मलो
वनं यातस्तपशोष्पं समास्थितः । स तयते च तेजस्वी
तपो घोरं दुःसासदम् । समन्तपङ्ककादस्माद्वचिर्द्वानरके-
तन ! । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्चित्त्वा महाशुभे ।
दिव्येनास्त्रेण विपुहन् । वीरेणःङ्गुतकर्माणा । सङ्गुण्डलं
निम्बुपतेः प्रभङ्गनतुतानुज ! । उत्सङ्गे पातयाद्यायु
दृङ्मलस्य भारत ! । अथ त्वमस्य मूर्धानं पातविष्यसि
भूतले । तवापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ।
यथा चेदं न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा
कुरु कुरुश्रेष्ठ ! दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न दसोध्यमकार्यं
वा विद्यते तव किञ्चन । समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वास-
वनन्दन ! । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सङ्कषणी परिसंजिह्वन् ।
इन्द्राग्निमसमस्यं दिव्यमन्त्रं भिन्नितम् । सर्वभारसहं
शश्वद्भवमाल्यार्चितं शरम् । विसमज्जीर्जनस्तूर्णं
सैन्धवस्य वधे धृतम् । ततो धनञ्जयः शिरं शरं तं
भास्करत्वियम् । उज्जिहीर्षुः शिरः ज्ञायात् सैन्धवस्य
महात्मनः । स पार्थभुजनिर्मुक्तः शरः श्येन इवायुगः ।
छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तच्छिरः
सिन्धुराजस्य शरैरुद्धमवाहयत् । दुर्हृदामपहृषीय
सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च
पाण्डुरः । योधयामास तांश्चैव पाण्डुरः प्रस्यहा-
रयान् । ततः सुमहदाश्चर्यं तवापश्याम भारत । सम-
न्तपङ्ककाद्वाम् शिरो यद्गृह्णरततः । एतस्मिन्नेव काले
तु दृङ्मलो महीपतिः । सन्ध्यासुप्रास्ते तेजस्वी सन्ध्वी
तव मारिष ! । उपासीनस्य तस्याथ कण्ठकेशं सङ्गुण्ड-
लम् । सिन्धुराजस्य मूर्धानमस्तङ्गे समपातयत् ।

तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तद्वाङ्गुण्डलम् । दृङ्-
मलस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ! । ततोभीतस्य तस्याश्च
दृङ्मलस्य भारत ! उत्तिष्ठतस्तन् सहसा शिरोऽगच्छ-
ङ्गातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धानि भूतलम् ।
गते तस्यापि शतधा मूर्धागच्छदरिन्दम ! ततः सर्वस्य
सैन्धानि विश्वयं जम्बूवृत्तम् । वासुदेवं सर्वभक्तं
प्रमशंसुर्महारथम् । ततो विनिहते राजन् ! सिन्धु-
राजे किरीटिना । तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरत-
पते ! । पश्चाज्ज्ञातं महीपाल ! तव पुत्रैः सहानुगैः
वासुदेवपुत्रेभ्यं मावेति नृपसत्तम ! ।

“जयद्रथवधे राजन् ! दुर्धनधनञ्जयो । सवितारं
निरीक्षते प्रौढा बाला बधूरिव” इत्युतः ।

जयद्रथवधे ३० जयद्रथस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ तस्य
आख्यायिकायां लुपि व्यक्तीचरित्वात् पुंस्त्वम् । भारत-
द्रेणपर्वलगते अवात्तरपर्वभेदे तच्च द्रोणपर्वणि २५ अध्या-
याध्वि १५३ अध्यायपर्यन्तम् “जयद्रथवधः पदे लटोद्-
कचवधस्ततः” भा० आ० अ० अवात्तरपर्वतौ ।

जयद्रथविभीक्षणा न० जयद्रथस्य विभीक्ष्णमधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः अथ तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तीचरित्वात्
स्त्रीपता । भारतवनपर्वलगते अवात्तरपर्वभेदे तच्च पर्व
वनपर्वणि २७ अध्यायात्तकम् । “द्रौपदीहरणं तच्च
जयद्रथविभीक्षणा” भा० आ० अ० अवात्तरपर्वतौ ।

जयध्वजं १० कुरुक्षेत्रानीभेदे । “कमलाक्षः परकाथी जय-
ध्वजां सुदर्शनः । एते त्वामनुदास्यन्ति पत्नीनां युतानि
पट्” भा० द्रो० ११६ अ० ।

जयध्वज १० कार्तवीर्यार्जुनस्य तनये आवन्तरे उपभेदे
“शूरसेनश्च शूरश्च अयोध्याः कृष्ण एव च । जयध्वजश्च
नाम्नासीदावन्त्यो नृपतर्भहान् । कार्तवीर्यस्य तनया
वीर्यवन्ता महाबलाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो
महाबलः” हरिवं० ३४ अ० ।

जयन् न० जि-करणे ल्युट् । श्रुत्यादिसञ्ज्ञाहे “तुरङ्गिणो
जयनयुजय वाजिनः” भाष्ये भावे ल्युट् । जये भेदि० ।
जयनी स्त्री इन्द्रकन्यायाम् त्रिका० ।

जयन्त १० जि-भ् । इन्द्रपत्ने कपसरः षष्ठिने श्वन्द्रे च
त्रिका० विराटावासे कृष्णवेगिनि षष्ठीमे तस्य तथागुह्य-
नामता जयशब्दे दृश्या । ५ विष्णौ “जयन्तः सर्व-
विज्जयी” विष्णुसं० । इन्द्रभेदे “यजैकपादश्चिबुभो
विष्णुपाशोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपेण त्रयम्बकश्च

सुरेश्वरः । सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः”
भा० शा० २०८ अ० । इतीक्षौ “अजैकपादह्रिर्बुधो
विरूपाक्षश्च रैवतः । हरश्च बहुरुपश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः”
विष्णुध० “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ” “त्रिविष्ट-
पश्चैव पतिं जयन्तः” इति च रघुः । ७तालभेदे “आदि-
ताले जयन्तः स्यात् ऋङ्काररससंयुतः । रुद्रसंख्या
क्षरपदं ध्यायुर्द्विकरः परः” सङ्गीतदामोदरः ।

जयन्ती स्त्री जि-भ्र गौरा० लीष् । १दुर्गाशक्तिभेदे
“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा
श्रिया क्षमा धात्री स्वहा स्वधा नमोऽस्तुते” कालिपु० ।
२जयन्तमगिन्यां शक्रपुत्रां शपताकायां च मेदि० ।
३स्वनामख्याते वृक्षभेदे सा च नवपत्रिकानर्गता “कदली
दाडिभी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । विस्वोऽशोको
जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः” दुर्गासप्तशतुक्तेः । तद-
धिष्ठात्री देवता च कार्तिकी मूलं तत्रैव दृश्यम् ।
“जयन्ती मद्गन्धाढ्या त्रिक्ता चैव कटूष्णका । क्षमि-
भूतामजित् ख्याता कण्ठशोषणक्षमता । क्षणा रसा-
यनो तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते” राजनि० । “तच्छाकं विष-
दोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हृद्यम्” राजव० “जयं पुण्यञ्च
कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः । रोहिणीसहिता
क्षणा मासे च श्रावणेऽष्टमी । अर्द्धरात्रादधोर्द्धं कल-
यापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप-
प्रणाशिनी” ति० त० स्कान्दोक्ते ५ श्रावणक्षणाष्टमी
रोहिणीयोगे क्षणाष्टमीशब्दे २२२१ पृ० विवृतिः । “अभि-
जिह्वाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्तोविजयो
नाम यत्र जातो जनार्दनः” हरिवं० ६०अ० “यत्र
खोज्जगतश्चन्द्रो लम्बादेकादशे स्थितः । जयन्तो नाम
योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकत्” ज्योतिषोक्ते ६यात्रायोग-
विशेषे पु० । “प्रभायनीके तनवै जयन्तीः” भाघः । स्वार्थे क ।
जयन्तिका तत्रार्थे संज्ञायां कन् । हरिद्रायां राजनि० ।
दुर्गासखीभेदे च । तद्भेदाश्च काशी० ४७अ० दर्शिता यथा ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका । शुभा-
नन्दा सुनन्दा च कौस्तुभो च यथोर्मिला । यथा
चम्पकमाला च यथा मलयवासिनी । कर्पूरलतिका
यद्ददृशुर्गंधारा यथा शुभा । अशोका च विशेषा च
यथा कमलगन्धिनी । यथा च मन्दिनिःश्लासा यथा
शृगमदीत्तमा । यथा च कोकिलालापा यथा मयूर-

भाविणी । गन्धपद्मनिधिर्यद्वदुक्तञ्चा यथा च सा ।
दृगञ्जलेङ्कितञ्चा च यथा कतमनोरथा । पानचित्तहरा
यद्वत्तथा स्वेपा सुलक्षणा” ।

जयपत्र न० जयसूचकं पत्रम् । राज्ञा दत्ते जयसूचके
पत्ररूपे राजकीयलेख्यभेदे । राजलेख्यं पत्रं च चतुर्विधं
यथाह वशिष्ठः “राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं ससुद्राचिह्नितं
तथा । राजकीयं सूतं लेख्यं सर्वैर्जर्थेषु साक्षिणम् ।
शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् । व्याघ्राप्रख्या-
पनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्” । जयपत्रलक्षणभेदादिकं
वीरमि० दर्शितं तत्राह व्यासः

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।
जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः । जङ्गम
स्यावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिशाप-
सन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् । तस्मै राज्ञा प्रदा-
तव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् । पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्-
प्रमाणपरीक्षणम् । निगदधृतिवाक्यञ्च यथासम्भवं वि-
निश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रं ऽभिलेखयेदिति” ।
प्रमाणस्य पृथग्ग्रहणात् क्रियापादेन प्रत्याकलितमत्र
वृत्तते । परिज्ञानाय प्राङ्ग्रायस्य बोधनाय । भागेऽ-
भिशापे वा सन्दिग्धे । विवादपदमलोपलक्षणम् ।
तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः ।
जयपत्रं राजसुद्राङ्कितं कार्यमित्याह दृष्टवशिष्ठः
“यद्योपन्यस्तसाध्वार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधा-
रणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते । प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं
सुद्वितं राजसुद्रया” । अत्र च राज्ञः सम्यानाञ्च स्वह-
स्तोऽप्यपेक्षितः इत्याह कात्यायनः “सिद्धे नार्थेन
संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् । लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं
तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः । समासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्र-
विदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तन्ददुरेव
ते” । क्वचित्पश्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तैवैव
“अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कारं विदुर्बुधाः । निरस्ता
तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना । पश्चात्कारो भवेत्तत्र
न सर्वासु विधीयते । अन्यवाद्यादिहृत्नेभ्य इतरेषां
प्रदीयते । वृत्तानुवादसंसिद्धन्तश्च स्वाज्जयपत्रकमिति ।”

जयपाल पु० जयं पालयति पालि-व्यण् उ०प०स० । १विश्वौ
२विष्णौ श्भूपाले च शब्दच० (जमाल्गाटा) ३स्वनाम-
ख्याते वृक्षभेदे । “जयपालः कटुः पाके उष्णश्चैव विरे-
चनः । क्षमिभेष्वाभजठरामयहृत् दीपनोमतः” राजनि० ।

जयपुत्रक पु० पुत्र इव पुत्रकः जयसूचकः पुत्रकः । पाशक-
भेदे शब्दर० ।

जयप्रिय पु० विराट् नृपभाट्भेदे । “गजानीकः श्रुतानीको
वीरभद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको
जयप्रियः । विजयो लज्जलक्ष्यश्च जयाशो रथवाहनः ।
चन्द्रोदयः कामरूपो विराट्भ्रातरः शुभाः” भा० द्रो०
१५८ अ० । २कुमारानुचरमाट्भेदे स्त्री “अक्षा-
स्त्रिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी । सुमङ्गला
स्त्रिसमतो बुद्धिकामा जयप्रिया” भा० शल्य० ४७ अ० ।
जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमस्मान् । १राजवाहो हस्तिभेदे
शब्दरत्ना० “चतुर्विंशतिवर्षीः कृष्णः कथितो जयमङ्गलः ।
शङ्करवीरवीरेव तासि चाच्युते च सा” सङ्गीतदा०
उक्ते २ध्रुवकभेदे च ।

जयमङ्गलराम पु० जयेन रोगजयेन मङ्गलं यस्मात् गाह्यो
रमः । वैद्यकोक्ते सर्वेष्वरोगाशके औषधभेदे । “हिङ्गुल-
सम्भवं सूतं गन्धकं टङ्गुयं तथा । ताम्बं यद्गं मालिकञ्च
सैन्धवं मरिचं तथा । सर्वं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्ण-
भस्मकम् । तदङ्गं कालौघञ्च हृष्यभस्मापि तत्समम् ।
एतत् सर्वं विचूर्णय्य भावयेत् कनकद्रवैः । शेफाली-
दञ्जैश्चापि दशमूलरसेन च । किराततिक्तकक्राथैस्त्रिवारं
भावयेत् सुधीः । भावयित्वा तु तत्कार्या गुञ्जाद्वयमिता
वटी । अमुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् । जीर्णं
ज्वरं महाघोरं चिरकालसत्तुङ्गम् । ज्वरमपविधं हन्ति
साध्यासाध्यमथापि वा । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । १भेदोगतं २मांसगतमस्त्रिभस्मज्जाऽगतं
तथा । ५अन्तर्गतं महाघोरं हृष्यस्थञ्च विशेषतः ।
७नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं दशुक्रगतं तथा । निखिलं
ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् । जयमङ्गलनामायं
रसः श्रीशिवनिर्मितः । बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिव-
ह्यः” भैषज्यरत्नावली । अत्र द्विगुणं स्वर्णभस्मकमित्यत्र
सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुणं स्वर्णमिति मुख्यः
कल्पः । प्रत्येकापेक्षया द्विगुणमिति कनिष्ठः कल्पः ।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे । कलिङ्गसुतयुद्धोपक्रमे
“जयरातरथस्याप्य सङ्घः सिंह इवानदत् । जयरात-
मघाक्षिप्यानदत् सव्येन पाणिना” भा० द्रो० १५५ अ० ।

जयवाराहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य जयन्तस्य वाहिनी । १शय्याम्
२द्वाराणां हेमच० । “चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी

जयवादिनीति” पाठान्तरम् । कर्म० । २जययुक्तसैन्ये
स्त्री शब्दार्थचि० ।

जयशब्द पु० जयश्लोकः शब्दः शक्त० । १जयध्वनौ ।
“उद्घुष्टनैकजयशब्दविराविताशाम्” हृष्ट० १० अ० ।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्यस्मृतिनि-
बन्धकारके नृपभेदे ।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य । १मागधे नृपभेदे “श्रुता-
युधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः” भा० स० ४७० ।
व्यायुनृपवंशे २अर्जुनसुते नृपभेदे । “सहदेवस्ततो-
ऽर्जुनो जयसेनस्तु तत्सुतः” भाग० ६।१७।१० ।

जयस्तम्भा पु० जयश्लोकः स्तम्भः । देशान्तरजयानन्तरं स्व-
कीर्तिख्यापनाय राज्ञा कृते जयश्लोकके स्तम्भे । “वि-
कृतमेव ततोऽर्जुनस्तम्भं चकार सः” “गिचखान जय-
स्तम्भान् गङ्गाक्षेतोऽन्तरेषु सः” रघुः ।

जयस्वामिन् पु० कात्यायनकल्पसूत्रव्याख्याभेदे । “तत्र
शिरः कर्णौ चामावृतौ तदप्रतिरिक्तं सर्वं शरीरमा-
च्छादनीयमिति जयस्वामिनः” कात्या० श्रौ० १०.६.२
सूत्रभाष्ये कर्कः ।

जया स्त्री जि-अच् । १जयन्तीवृक्षे अमरः । रोगजयात् तस्या-
स्तथात्वम् । २दुर्गासहचरीभेदे । जयन्तिकाशब्दे दृश्यम् ।
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्क्रमात्”
ज्यो० उक्ते उभयपक्षीयवृत्तयोऽपीत्ययोदशरूपे इतिथि
भेदे ४हरीतक्यां मेदि० । ५विजयायां (भाङ्ग) इनील-
दूर्वायाम् । ७अग्निमन्थवृक्षे राजनि० । ८पताका
भेदे युक्तिकल्पतरुः । “जयः कल्याणवचन व्याकारो
दातृवाचकः । जयं ददाति सा नित्यं सा जया परि-
कीर्तिता” ब्रह्मवै० उक्तानिस्त्रियुक्तायां ६दुर्गायाम् । “जया
त्वं विजया चैव संयामे च जयदा । ममापि विजयं
देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम्” भा० वि० ६७० दुर्गास्तुतिः ।
सा च गौर्यादिषु षोडशसु मातृषु अन्यतमा । यथाह
मरुपरिशिष्टम् “गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री
विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक-
मातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो ह्यने च कुलदेवता” ।

जयाद्रित्य पु० व्याकरणपन्थकारके विद्वद्भेदे ।

जयानीक पु० १द्रुपदपुत्रभेदे जयशब्दे दृश्यम् । २विराट्भ्रातृ-
भेदे जयप्रियशब्दे दृश्यम् ।

जयावती स्त्री जय-अस्यर्थे महत्प मस्य वः संज्ञायां दीर्घः

डीप् । कमारातुचरमातृभेदे । “जयावती माल-
तिका भ्रुवरत्ना भयङ्करी” भा० श० ४७ अ० । कुमा-
रानुचरमातृगणोक्ती ।

जयावहा स्त्री जयं रोमजयभावहति आ+वह-अच् ।
भद्रदन्तीश्चे राजनि० । [राजनि० ।

जयाश्रया स्त्री जयमाश्रयति आ+श्रि-अच् । जरडीतृणो
जयाश्रवः पु० विराटभ्रातरि जयप्रियशब्दे इगप्रम् ।

जयाह्वा स्त्री जयस्याह्वा व्याह्वा यस्याः । भद्रदन्तीश्चे राजनि०
जयिन् त्रि० जि-शीलार्थे इनि । जयशीले । “उद्यता

जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पनः” काव्यप्र-
“जगति जयिन्स्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः” भा० ट० ।
“पीरभ्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी”
रघुः स्त्रियां डीप् ।

जयिषा त्रि० जि-वा० इण् च । जयशीले । “आरुग्णाद्य
यथा वीरा दुराधाराजयिष्ववः” भा० द्रो० ३३ अ० ।

जयुस् त्रि० जि-उसि । जयशीले । “वि जयुषा रथ्या
यातमद्रिम्” ऋ० ६।६०।७ “वि जयुषा ययधुः सान्वहेः”
१।११७।१६ “जयुषा जयशीलेन” मा० ।

जय्य त्रि० जेतुं शक्यः जि-यत् “क्रय्यजयौ” तदर्थे पा० नि० ।
जेतुं शक्ये अमरः । “भोज्यं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जय्योनान्येन कर्मणा” शत० ब्रा० १४ ४३।२४ ।

जर पु० जृ-भावे अच् । जरायां वयोहानौ “द्वादशारं
नहि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रम्” ऋ० १।१६४।११। २विना-
शने च । “त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः” ऋ० २।३४।१०।
“जराय विनाशनाय” भा० ।

जरठ त्रि० जृ-वा० अठ । शक्ये कठिने ऽपाण्डुवृद्धे पु०
भेदि० । शीर्षे त्रि० हेम० ४जरायां विश्वः। “नीरञ्जास्तनु-
मालिखन्तु जरठच्छेदानलपन्वयः” भा० ट० । “अयमति
जरठाः प्रकामगुष्ठीः” भाषः । ५परिणते च । “जरठक-
मलकन्दच्छेदगौरैर्मयुषैः” भाषः ।

जरडी स्त्री जृ-वा अड गौरा० डीप् । गम्भीरिकायां
तृणभेदे राजनि० । “जरडी मधुरा शीता सारिका
रुचिकारिणी । दाहरक्तदोषहृत् सा पम्पना दुग्धदा-
यिनी” राजनि० ।

जरण त्रि० जृ-ल्यु । शीर्षे २जीरके शक्यज्जीरके ४सौव-
र्चलवणे च पु० शब्दर० । ५हिङ्गुनि ६कुठौषधौ न० ।
७कासभेदे पु० राजनि० । टक्कणजीरके स्त्री राजनि० ।
“भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि” ऋ० १०।३७।६ ।

जरायां स्त्री “विप्रस्य जराणासुमेयुषः” १०।३६।८ “प्रात-
र्जरेथे जरणेव कापया” १०।४०।३ । स्तुत्यर्थक-जरते-
युच् । १०स्तुते “वक्त्रा जराणा अनाकतः” ऋ० १।१४।७।
“जराणा स्तुतिः” भा० ।

जराण्डुम पु० नित्यक० । अश्वकर्णदृष्टे ।

जराणि त्रि० जृ-अनि । स्रोतरि । “सन्नि खृधो जराणिप्रा
कष्यथाः” ऋ० १०।१०।१०। “जराणिप्राः स्रोतृणां प्रवित्प्रः”

जराणा स्त्री जरणमर्हति “अन्यावस्था च्छन्दसि च” पा० यत् ।
जरायाम् । “युव वन्दनं निर्द्धृतं जराण्यया” ऋ० १।११।६
७। “जराण्यया जराया” भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्ति-
दर्शिता । जराण्ययेति शब्दकल्पनं प्रामादिकमेव ।

जराण्यु त्रि० जराणं स्तुतिभिच्छक्ति क्यच्-उन् । आत्मनः स्तव-
नेच्छौ “सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः” ऋ० १०।६।१
२२ जरण्युः स्तुतिभिच्छन्” भा० ।

जरत् त्रि० जृ-अतृ । शीर्षे २दृङ्गे जरत्तैयायिकः जरन्ती-
भांसकः जरद्भवः । स्त्रियां डीप् जरतो अङ्गं जरतो ।

जरत्कार्य पु० षड्विभेदे “अग्निहृत्यं जरतः कर्णमावाग्निः” ऋ०
१०।८०।३। “जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानसृष्टिम्” भा० ।

जरत्कारु पु० षड्विभेदे तत्पत्त्रां शमनसादेव्यामास्तीकमातरि
च । तत्कथा “सौतिरुवाच । एतत्सुत्वा जरत्कारुर्ध्वं
शोकपरायणः । उवाच तान् पितृन् दुःखाद्वाप्यसन्दि-
ग्धया गिरा । जरत्कारुवाच । मम पूर्वं भवन्तो वै
पितरः सपितामहाः । तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां
प्रियकास्यया । अथमेव जरत्कारुः क्लिषी भवतां
सुतः । ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरजतात्मनः ।
पितर ऊचुः । पुत्र ! दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन् ! न कृतो दारसंयहः । जरत्-
कारुवाच । ममायं पितरो ! नित्यं हृद्यर्थः परि-
वर्त्तते । अङ्गुरेताः शरीरं वै प्रापयेथमसुखं वै ।
न दारान् वै करिष्ये ऽहमिति मे भावितं मनः ।
एवं दृष्टा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः । मया निव-
र्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात् पितामहाः ! । करिष्ये वः
प्रियं कामं निर्वेज्ये ह्यमसंशयम् । सनास्त्रीं यद्यहं
कन्यासुपलप्स्ये कदाचन । भविष्यति च या काचित्
भैक्षवत् स्वयस्यता । प्रतीयहीता तामस्मि न भरे-
यश्च यामहम् । एवंविधमहं कुर्यां निर्वेशं प्राप्तुयां
यदि । अन्यथा न करिष्ये ऽहं सत्यमेतत् पितामहाः ! ।
तत्र चोत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै । शाश्वताश्चाव्य-

याश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम। स्मृत उवाच। एव-
सक्तौ त्वं स पितृञ्चचार पृथिवीं मुनिः। न च अ-
लभते भार्यां दृष्ट्वाऽयमिति शौनक।। यदा निर्वे-
दमापन्नः पितृभिक्षोदितक्षया। तदारण्यं स गत्वो-
च्चैशुक्रोश्च ऋशुःखितः। स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां
हितकाम्यया। उवाच कन्यां याचामि तिस्रोवाचः
शनैरिमाः। यानि भूतानि सन्नीह स्यावराणि चराणि
च। अर्नर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः।
उभ्ये तपसि वर्त्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्। निर्विश-
खेति दुःखार्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्वैशया-
खिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो
दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः। यस्य कन्यास्त
भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु
चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनास्त्री या भैक्ष-
वच्चोद्यता भवेत्। भरेयञ्चैव यां नाहं तां मे कन्यां
प्रयच्छत। ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समा-
हिताः। तामादाय प्रवृत्तिन्ने वासुकेः प्रत्यवेदयन्।
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रष्ट-
द्धारण्यमगमत् समीपं तत्र पन्नगः। भा०आ० ४६ अ०
इतः परमास्तीकशब्दे ८६२ पृ०दृश्यम्। “यो जरत्का-
रणा जातो जरत्कारौ महायथाः”तत्रैव। [शब्द०।

जरत्कारप्रिया स्त्री इत०। मनसादेव्यामास्तीकमातरि
जरतिन् जृ-अतच् जरतः दतः अस्त्यर्थे इनि। जरायुक्ते
ततःशुभ्रा०अपत्ये टक्। जारतिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०।
जरद्भव पु० कर्म० टच् समा०। १८३८पे अमरः जरन्
गौरिव टच्समा०। २८प्रविशेषे “अज्ञातकुलशीलस्य वासो
देयो न कस्यचित्। साज्जारस्य हि दोषेण हतो दृष्टो
जरद्भवः” हितो०। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मदृष्टः।
शास्त्रप्रतिपादिते क्षीयमाणे शर्मरूपदृष्टे। “नैतस्येह
यथास्त्राकं शश्वच्छास्त्रं जरद्भवः। अलसः क्षुत्परो
मूर्खस्तेन पीवान् शुना सह” भा० अहु० १३ अ०।
“शास्त्रं तत्प्रतिपादितः जरन् क्षीयमाणो धर्मः”
नीलक०। आकाशस्थे ष्वीथिभेदे स्त्री डीप्। “नाग-
गजैरावतदृषभगोजरद्गवमृगाजदहनास्था” इत्युपक्रमे
“जरद्व्यां श्रयणात् तिभं मृगाख्या तिभञ्च भैलाद्यम्”
ह०स०६अ०।

जरदिष् ति० जरतो दृष्टान् वेवेष्टि विष-क इत०।
जरत् विषं जवं यज्ञाद्वा। १जीर्णशुष्कदृष्टव्यापके

२जीर्णोदकके वङ्गौ। “त्वामग्ने कतिथं पूर्वम् सुयन्मार्गं
स्वरसं जरदिषम्” ऋ०५। ८२ “जरदिषं जरतां दृक्षाणां
विषं व्यापकं जीर्णोदकं वा” भा०। [तिका०।
जरन्तु पुंस्त्री जृ-अच् १महिषे स्त्रियां डीप्। २८३ ति०
जरमान पु० ऋषिभेदे ततो गर्गा० गोत्रे यज्। जारमान्य
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां डीप् यलोपः। जारमानी।
जरमान पु० जृ-असानच्। पुरुषे उच्चलदत्तः।

जरा स्त्री जृ-अङ् गुणः। १वयःकृतस्यभ्रमांसाद्यवस्था
विशेषे “क्षणावर्त्तानि शुभान् गणयन्ती जीवनेषु लभ्य-
न्यनुरागम्। आगता वत जरेव हिमानो सेव्यतां
सुरतरङ्गिणी” उद्भटः “मदेकपत्ना जननी जरातुरा” नैष०
२जराहेतौ “या हृदमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणः।
भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या हीतरा जराः” ३जरा-
धिष्ठातृदेवताभेदे। सा ह्यकालकन्या। यथा “कालकन्या
जरा साक्षात् लोकक्षां नाभिनन्दति। स्वसारं जग्दहे
मृत्युः क्षयाय जगतामिह” भागवतम्। जराति-
क्रमोपायाश्च दर्शिता यथा “मृत्यु रोगाः सुताश्चैव
जरा तस्य च कन्यका। जरा च भ्राष्टभिः साईं शश्वद्भ्र-
मति भूतलम्। एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च साम्प्र-
तम्। पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः। चक्षुर्जलञ्च
व्यायामः पादाधस्तौलसेवनम्। कर्णे तैलं मूर्द्ध्नि तैलं
जराव्याधिविनाशनम्। वसन्ते भ्रमणं वद्विसेवा
ऽस्वप्नं करोति यः। बालाञ्च सेवते काले जरा तं
नोपगच्छति। खातशीतोदकक्षायी सेवते चन्दन-
द्रवम्। नोपयाति जरा तञ्च निटाषेऽनिलसेवि-
नम्। प्राष्टडुष्णोदकक्षायी घनतोयं न सेवते। सम-
ये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति। शरद्वौहं
न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत्। खातक्षायी समा-
हारी जरा तं नोपतिष्ठते। खातक्षायी च हेमन्ते
काले वङ्गं निप्रेषते। भुङ्क्ते नवाक्षसप्लवञ्च जरा तं
नोपगच्छति। शिपिरेऽंशुकवाङ्गं च नवाक्षसप्लवञ्च सेवते।
य एवेष्णोदकक्षायी जरा तं नोपगच्छति। सदोसांसं
नवाक्षस्य बालस्त्रीं क्षीरभोजनम्। हतञ्च सेवते योहि
जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते सद्व्रं क्षुत्काले
तृष्णायां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं
जरा तं नोपगच्छति। दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा-
शुभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति।
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कक्षारणं दधि। तं सेवन्तं

जरा याति पकृष्टा भ्राष्टभिः सङ्घ । रात्रौ ये दधि-
सेवने पुंशनीञ्च रजस्वनाम् । तसुपैति जरा हृष्टा
भ्राष्टभिः सङ्घ सुन्दरि ! इति ब्रह्मवैवर्तसंख्ये ४ राजसी-
भेदे जरासन्धशब्दे दृश्यम् । ५ क्षौरिणोवृत्ते शब्द-
च० ६ स्तुतौ निरु० “जराबोध ! तद्विडिडि” ऋ० १।० ७।१०
इत्यस्याम्बुचि निरुक्ते ४।६।३ । “जरा स्तुतिर्जरतेः
स्तुतिकर्मणः” इत्युक्त्वा ।

अजादौ प्रलये परे मुखे गौणे च वा जराया जरस् ।
जरसी जरे जरया जग्सा । “न हस्या अपरं चन जग्सा
भरते पतिः” निरु० १।१३८ “धृता ऋक्” “वृद्धत्वं जरसा
यिना” “सृगैर्जयं” जरसोपदिष्टम्” रघुः गौणे “वीत-
जन्म जरसं परं शुचिः” किरा० निर्जरसम् निर्जरम् ।
“अजरांति च वस्त्राणि धारयन्ति गतकृमाः” भा० अनु०
१२३ अ० । अय्ययीभावसमासे नित्यम् अच् जरस् च मा०
जरायाः अभावः अजरसम् । सङ्घ जरया सजग्सम् ।
७ निषादभेदे । “जरानामनिषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम्”
हरिवं० १६२ अ० । जरेति नाम येषां तेषां निषादानाम्
इत्यर्थः । तत्र स्तुतौ “तासां जरां प्रसृज्येति” । ऋ०
१।४०।८ “अच्छावदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्” ।
१।२८।१३ । [जरातुरा नैष० ।

जरातुर लि० शत० । १ जीर्णे २ जरापक्ते शब्दर० “जननी
जरापुष्ट पु० शत० । जरासन्धे न्ये शब्दर० ।

जराबोध पु० जराया स्तुत्या बुध्यति बुध-अच् । स्तुत्याबोधमा-
नाम्नौ “जराबोध तद्विडिडिभे विश यत्त्रियाय” ऋ०
१।२७।५ । “जरया स्तुत्या बोधमानाम्नेः” भा० तत्र
जराबोधेत्यस्याम्बुचि भवः ऋ । जराबोधीय जराबोधेत्य
स्याम्बुचि गीयमाने साधभेदे “अग्नेः युङ्क्ष्या ह्यियेत चेति
जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कायम्” ताण्ड्य० ४।२।५५ ।

जराभीरु पु० जरातो भीरुः ५त० । १ कामदेवे हेमच० ।
तस्य जीर्णवयसि हीयमानत्वात् तथात्वम् । २ जरातो
भयशीले लि० ।

जरायुगि पु० जराया राज्ञ्या अपत्यं तथा पाल्यत्वात्
बा० फि । जरासन्धे मागधे न्ये शब्दर० ।

जरायु पु० जरासेति इ-जुण् । १ गर्भावरणचर्मणि २ गर्भा-
शये, “जरायुणा सुखे च्छद्रे कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मांसनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति” सुश्रु० । “या
तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते” देवीभाग० ।
३ जटायौ पक्षिणि च मेदि० । ४ अग्निजारद्वजे राजनि० ।

५ कुमारानुचरमातृभेदे । “पञ्चालिका मत्कुण्डिका
जरायुर्जर्जरानना” भा० श० ४७ अ० ।

जरायुज लि० जरायौ जायते जन-ड ७त० । जरायु-
मध्यजाते मनुष्यादौ अमरः । जरायुजभेदाच्च मनुना
दर्शिता यथा “पशवश्च ऋगाश्चैव व्यालासोभयतो-
दतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः”
“पशवः गवाद्याः ऋगा हरिणाद्या व्यालाः सिंहाद्याः”
कुङ्कु० “वाणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डजो-
द्विजसंस्त्रेदजरायुजमथापि वा । चतुर्धा जन्म इत्ये-
तद्भूतग्रामस्य लक्षणम्” इत्युपक्रमे “द्विपादवृद्धपा-
दानि तिर्यग्गतियुतानि च । जरायुजानि भूतानि” भा०
आनु० ४२ अ० । संक्षेपेणोक्ताः । “या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा
जरायुः सा निगद्यते । शुक्रशोणितयोर्वीगस्तस्मिन्
संजायते यतः । तत्र गर्भा भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरा-
युजः” इति देवीभाग० ।

जरासन्ध पु० जरया राज्ञ्या सन्धा देहयोजनस्य ।
वृहद्द्रथभूपसुते मागधे न्ये तस्योत्पत्तिकथा यथा ।
“राजा वृहद्द्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली” इत्युपक्रमे ।
“नाससाद न्यपश्येः पुत्रं कुलविवर्द्धनम् । अथ
काचीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि
आन्तसुदारं चण्डकौशिकम् । यदृच्छयागतं तन्तु वृक्ष-
मूलसुपाश्रितम् । पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नै-
रतोषयत् । तमब्रवीत्सत्यष्टितः सत्यवाग्दधिष्ठतमः । परि-
तुष्टोऽस्मि राजेन्द्र ! वरं वरय सुव्रत ! । ततः सभार्यः
प्रणतस्तसुवाच वृहद्द्रथः । पुत्रदर्शनैराश्याद्वाग्दधिसंदि-
ग्धया गिरा । राजोवाच । भगवन्नाज्यसुतृज्य
प्रस्थितोऽहं तपोवनम् । किं वरेणात्समागस्य किं
राज्येनाऽजस्य मे । कृष्ण उवाच । एतत् श्रुत्वा
सुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः । तस्यैव चाम्रवृक्षस्य
क्षायार्थां सप्तपाविशत् । तस्योर्पविष्टस्य सुनेरुत्सङ्गे
निपपात ह । अयानमशुकादष्टमेकमाश्रफलं किल ।
तत् प्रदृष्ट्वा सुनिश्चेष्टो हृदयेनाभिमन्त्र्य च । राज्ञे
ददावप्रतिभं पुत्ररूपान्निप्रकारणम् । उवाच च
महाप्राज्ञस्तं राजानं महासनिः । गच्छ राजन् !
कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व नराधिप ! । एतत् श्रुत्वा मुने-
र्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च । सुनेः पादौ महाप्राज्ञः
स न्यपः स्वगृहं गतः । यथा समयमाज्ञाय तदा स

ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः । संरम्भं बलिनां
 चो जग्राह कुरुनन्दनः । भीमसेनस्ततः कृष्णसुवाच
 यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया ।
 नायं पापो मया कृष्ण ! युक्तः स्याददुरोधतम् । प्रायेण
 यदुशादूर्ध्व ! बद्धकक्षेण वामसा । एतच्छक्ततः कृष्णः
 प्रत्युवाच वृकोदरम् । त्वरयन् पुरुषव्याघ्र ! जरासन्ध
 वधेप्सया । यत्ते देवं परं सत्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
 बलं भीम ! जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै । एतच्छक्तस्तदा
 भीमो जरासन्धमरिन्दमः । उत्क्षिप्य भ्रामयामास
 बलवन्तं महाबलः । भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां
 भरतर्षभ ! । वभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ।
 करे गृहीत्वा चरणं द्वेषा चक्रो महाबलः । तस्य
 निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः । अभवत्तु सुलो
 नादः सर्वप्राणभयङ्करः । विद्वेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां
 गभीरं सुसुवुः । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ।
 किं तु स्याद्भिभवान् भिन्नः किं तु स्निहीर्यते मही ।
 इति वै मागधा जङ्गुभीमसेनस्य निःस्वनात् । ततो राक्षः
 कुलद्वारि प्रसुप्रमिव तं न्यपम् । रात्रौ गतासुमुत्सृज्य
 निश्चक्रमुरिन्दमाः । जरासन्धवरुणं कृष्णो योजयित्वा
 पताकिनम् । धारोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बाण्य-
 यान् ।”

जरित लि० जरा जाताऽस्य तारका० इतच् । १जातजरि
 इड्डे मन्दपालर्षिकललेऽपक्षिणीभेदे तत्कथा

“तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिशोकसाम् । क
 तु शीघ्रमपत्यं स्याद्दुर्लभं चेत्यचिन्तयत् । स चिन्तयन्नध्य-
 गच्छत् सुवह्दपसवान् खगान् । शाङ्गिकां शाङ्गिको
 भूत्वा जरितां सहपे यवान् । तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो
 ब्रह्मवादिनः । तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां
 प्रति । बालान् हुतानखण्डगतान् सह माता मुनिर्वने ।
 तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत ! । अपत्य-
 क्षेहसंयुक्ता जरिता वद्धचिन्तयत्” “तेन त्यक्तान-
 सन्याज्यान्धपीनखण्डगतान्वने । न जहौ पुत्रशोकात्तां
 जरिता खाण्डवे हुतान्” भा० व्या० १२६ अ० ।

जरित लि० जृ-तृच् । “स्रोतरि निघण्टुः “इमा ब्रह्मणि
 जरिता वो अर्जित्” ऋ० १।१६५।१४ “अभीषु षः सखी-
 नामत्रिता जरितृणाम्” ४।३१। २जीर्णं च स्त्रियां ङीप् ।

जरितारि पु० जरितायां जाते मन्दपालर्षेः ऋषेःपुत्रे जरि-
 तारौ कुबं ह्येतत् ऋषेण प्रतिष्ठितम् भा० व्या० २६ ।

जरिन् लि० जराऽस्यस्य इति । इड्डे जरायुक्ते हेमच०
 स्त्रियां ङीप् ।

जरिमन् पु० जृ-भावे इमिच् । जरायां स् । “इमो न रूपं
 जरिमा मिनाति” ऋ० १०७।१० । “अस्तमिवेत् जरि-
 मायं जगम्याम्” १।११६।२५ ।

जरुथ पु० जृ-जथन् । १।मांसे त्रिका० । २जरणीये च । ग-
 वा० जथन् पृषो० । ३परुषभाषिणि । “जरुथं हन्वन्नि-
 राये पुरन्निम्” ऋ० ७।६६ । “जरुथं परुषभाषिणं
 जरणीयं वा रक्षोगणम्” भा० इगान्धचमधिकृत्य निरु०
 ६।१७ । उक्तं “जरुथं गरुथं मृग्यातेः” । “विश्वो अग्ने !-
 ऽपदहारानीर्येभित्तपोभिरदहो जरुथम्” ऋ० ७।१।७

“येभिर्वैस्तपोभिर्जरुथं परुषशब्दकारिणं राक्षसम्” भा०
 जर्च(र्क) उक्तौ तु० प० सक० सेट् । जर्च (र्क)ति अज-
 र्च(र्क)ीत् ! जजर्च(र्क) । [जजर्च जजर्चः ।

जर्ज उक्तौ भर्त्सने च तु० प० सक० सेट् । जर्जति अजर्जीत्
 जर्जर पु० जर्ज-बा० अर । १शैलजे २शक्रध्वजे ३जीर्णं लि०
 मेदि० । “जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः” भा०
 शा० ५६अ० । “लघु जर्जरं दधिनिभं दृहद्विषं स्थान-
 मपि हैमम्” इ० अ० १२खण्डिते च “कृत्वा पुं वत् पात-
 सुच्चैर्भृगुभ्यो बूद्धिं याव्यां जर्जरा निर्भरौषाः” भाषः ।

जर्जरानना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे । “पृथुवक्त्रा मधु-
 लिका मधुकुम्भा तथैव च । पञ्चालिका मत्कुण्डिका
 जरायुर्जर्जरानना” भा० श० ४७ अ० ।

जर्जरित लि० जर्जरं करोति जर्ज+णिच्-कर्मणि क्त ।
 १जीर्णीकृते २शकलीकृते । “कृष्यो जर्जरिताङ्गस्य कुञ्ज-
 रस्यात्चेतसः” हरिः ८६ अ० । “जराजर्जरितं
 पतिम्” भा० व० १२१ अ० । [२जरातरे च मेदि० ।

जर्जरीक लि० जर्ज-ईक फर्फरीका० नि० । १वृद्धिदृष्टे
 जर्ज उक्तौ भर्त्सने च तु० पर० सक० सेट् । जर्जति
 अजर्जीत् जजर्ज । [हेमच०

जर्ग पु० जृ-नन् । १चन्द्रे २रुचौ च मेदि० । ३जीर्णं लि०
 जर्जित् क जृ-बा० तिक । १वाहीकदेशे । सोऽभिजनोऽस्य अश्
 वहृषु जनपदे लुप । २तद्देशवासिषु व० व० । “जर्जिका
 नाम वाहीकास्तेषां दत्तं सुनिन्दितम्” भा० क० ४४ अ० ।

जर्जिल पु० जृ-विच् नित्यक० । १आरग्यतिने “जर्जिबः
 कथ्यते सङ्गररग्यप्रभवस्तिलः” शब्दार्थचि० । “जर्जिबै-
 र्जु होति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्जिबा अरयव-
 तिवाः” भा० “जर्जिबनिम्नान् गवेधुकासक्तान् अस्मा-

जर्जिबः कथ्यते सङ्गररग्यप्रभवस्तिलः” शब्दार्थचि० । “जर्जिबै-
 र्जु होति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्जिबा अरयव-
 तिवाः” भा० “जर्जिबनिम्नान् गवेधुकासक्तान् अस्मा-

जर्जिबः कथ्यते सङ्गररग्यप्रभवस्तिलः” शब्दार्थचि० । “जर्जिबै-
 र्जु होति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्जिबा अरयव-
 तिवाः” भा० “जर्जिबनिम्नान् गवेधुकासक्तान् अस्मा-

जर्जिबः कथ्यते सङ्गररग्यप्रभवस्तिलः” शब्दार्थचि० । “जर्जिबै-
 र्जु होति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्जिबा अरयव-
 तिवाः” भा० “जर्जिबनिम्नान् गवेधुकासक्तान् अस्मा-

नृपसत्तमः । हाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीस्यं भरत-
 र्षभ ! । ते तदाहं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
 भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया सुभेः । तयोः
 समभवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः
 परां सुदमयाप ह । अथ काले महाप्राज्ञ ! यथा
 समयमागते । प्राजायेतामुभे राजन् ! शरीरशकले
 तदा एकाक्षिवाङ्मचरणे अर्द्धीदरसखस्फिचे । दृष्ट्वा
 शरीरशकले पवेपतुर्भे भृगम् । उद्विग्ने सहसंमन्त्र
 ते भगिन्यौ तदाऽवले । सजीवे प्राणशकले तत्प्रजाते
 सुदुःखिते । तयोर्धर्मौ सुसंवीते ते कृत्वा गर्भसंप्लवे ।
 निर्गम्यान्ःपुरद्वारात् ससुतसृज्वाभिजम्भतुः । ते
 चतुष्पथनिःक्षिप्ते जरा नामाथ राज्ञसी । जयाह
 मनुजव्याघ्र ! मांसमोषितभोजना । कर्तुं कामा सुख-
 वहे शकले सा तु राज्ञसी । संयोजयामास तदा
 विधानबलनोदिता । ते समानोतमात्वे तु शकले पुरुष-
 र्षभ ! । एकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ।
 ततः सा राज्ञसी राजन् ! विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
 न शशाक ससुदोदुं वज्रसारमयं शिशुम् । बालस्ता-
 मृतलं सुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्राक्कोशदति-
 बंरब्धः सतोय इव तोयदः । तेन शस्त्रेण सुभ्रानः
 सहस्रानःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र ! राज्ञा सह
 परन्तप ! । ते चाबले परिन्धाने पयःपर्णपयोधरे ।
 निराशे पुत्रलाभाय सहसेवाभ्यगच्छताम् । ते तु दृष्ट्वा
 तथामूते राजानञ्जेष्टसन्नतिम् । तच्च बालं प्रवर्त्तितं
 चिन्तयामास राज्ञसी । नाह्नीभि विषये राज्ञो वसन्ती
 पुत्रसृष्टिनिः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महा-
 त्मनः । सा तं बालसुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मानसं रूपसुवाच वसुधाधिपम् । राज्ञस्यु-
 वाच । दृष्ट्वाह ! सुतसोऽयं मया दत्तः प्रष्टहताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् । धात्रीजन
 परित्यक्तो मयायं परिरक्षितः । कृष्ण उवाच । ततस्ते
 भरतश्रेष्ठ ! काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्यामु
 प्रस्रवैरभ्यधिष्ठताम् । ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुप-
 लब्ध च । अपृच्छे मगर्भाभां राज्ञसीं तामराज्ञसीम् ।
 राजोवाच । का त्वं कमलगर्भाभि ! मम पुत्रप्रदायिनी ।
 कास्यया ब्रूहि कल्याणि ! देवता प्रतिभासि मे ।

राज्ञस्युवाच । जरा नामासि भद्रन्ते राज्ञसी
 कामरूपिणी । तव त्रेक्ष्मणि राजेन्द्र ! पूजिता न्यवसं

सुखम् । नृहे नृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि
 राज्ञसी । नृहेदेवीति नाम्ना वै पुरा दृष्टा स्वय-
 म्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
 यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनाश्रिताम् ।
 नृहे तव भवेद्दृष्टिरन्यथा जयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठ-
 माना तु पूजिताहं सदा विभो ! । लिखिता चैव
 कुड्येषु पुत्रवैकुण्ठभिराहता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्य-
 भोज्यैः सुपूजिता । साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तया
 स्यनिशं तव । तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ! ।
 संक्षेपिते मया देवात् कुमारः समपद्यत । तव भा-
 ग्यान्महाराज ! हेतुमात्महं त्विह । मेरुं वा खा-
 दितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । नृहे सम्पूजनात्
 तुष्ट्या मया प्रत्यपितस्तव । कृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा
 तु सा राज्ञस्तत्त्वैवान्तरधीयत । स संसृष्टा कुमारं
 तं प्रविवेश नृहं नृपः । तस्य बालस्य यत् कृत्यं
 तच्चकार नृपसदा । आज्ञापयच्च राज्ञस्या ममधेनु
 मजोत्सवः । तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता ।
 जराया सन्वितो यस्माज्जरासन्धो भवत्ययम् । सोऽवर्त्त
 महतेजा मगधाधिपतेः सुतः । प्रमाथबलसम्पन्नो
 कृताङ्गतिरिवानलः । मातापितोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा
 शशी भा० सं० १७।१८ अ० ।

जरासन्धबध पु० जरासन्धस्य बधमधिकृत्य कृतो गन्धः
 अथ आख्यायिकायां तस्य लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
 भारतसभापर्वान्तर्गते अथान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व सभापर्वेति
 १६ अध्यायावधि २७ अध्यायपर्यन्तम् । “जरासन्धबधः
 पर्व तथा दिग्विजयस्तनः” भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित् पु० जरासन्धं जितवान् जि-किप् इत० ।
 भीमे पाण्डवे तज्जयकथा भा० सं० २३ अ०

“कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि । अना-
 हारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत । तदुदृत्तं तु तयोदश्यां
 समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशयान्तु निडतो
 मागधः कृमात् । तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् !
 जगार्दनः । उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्बोधयन्निव ।
 क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय ! लभ्यः पीडयितुं रणे । पीड्य-
 मानो हि कात्स्न्येन जहाज्जीवितमात्मनः । तस्मात्तेनैव
 कौन्तेय ! पीडनीयोजनाधिपः । समसेतेन युध्यस्व बा-
 ङ्गभ्यां भरतर्षभ ! । एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः पर-
 वीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ।

क्षीरमेके" कात्या० श्रौ० १८।१।१। कर्केण तदर्धकतया व्याख्यातम् ।

जत्तु पु० जन-“जनेस्तु रश्च” उणा० ५।४६ सू० तु रश्चान्ता-
देशः । १योनौ तस्यां देहस्य जायमानत्वात् तथात्वम् ।
२हृत्तिनि च उणादिकोषः अत्र शब्दकल्पद्रुमे जनेति
अकारान्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । संचितप्रसारे च लिपि-
करप्रमादकृतमेवाकारान्तत्वम् । [अजक्षीत् । जजत् ।
जत्सि भर्त्सने उक्तौ रश्चणे च भ्वा०पर० सक्त० सेट् । जत्सि ति
जर्भरि त्रि० जृभ-गात्रविनाये अरि, भृ-यङ्लक् इः प्रुषो०
बस्य जः । १गात्रविनामकर्त्तरि रभर्त्तरि च । स्त्रियं
वा डोप् । “सृण्वेव जभरी तुफरी तु” ष्ट० १।१।०६।
६। भाष्ये तथैव व्युत्पत्तितम् निरु० परि० १।५ “इमा-
सृचमधक्य” द्विविधा सृणिः जर्भरि भर्त्सि च कृत्वा च
तयाश्चिनौ चापि भर्त्सि जर्भरी भर्त्सिरो” १ । इमा
सृचमधक्य चावर्त्सिपङ्क्तितम् “तयोदस्य कर्त्सिरो
भण्डधृत्तनिशाचराः जर्भरीतुफरीत्यादि पण्डितानां
वचः सृत्तम् सर्वदं चावर्त्सिदर्शने । स्त्रियं वा डोप् ।
जर्हिल पु० जन्ति ल+प्रुषो० । जर्त्तले आरण्यप्रतिष्ठे राजनि०।
जल आच्छादादने चुरा० उभ० सक्त० सेट् । जालयति ते
अजीजलत् त ।

जल तीक्ष्णो भवने जीवोपयोगिक्रियायां च अक० भ्वा०पर० सेट् ।

जन्ति अजालीत् जजाल जेनतः। ज्वलादि जलः जालः।

जल त्रि० जल-अच् डस्य लोवा । १जडं । २ददकं,
३होवैरे गन्धद्रव्ये, ज्योतिषोक्तं लम्बावधिके ४चतुर्थस्थाने,
५पूर्वापाङ्गान्क्षेत्रे च न०शब्दार्थचि० । जलञ्च पञ्चभूतान्त-
गतभूतभेदः तद्गद्गुणादिकं सुश्रुतोक्तं अम्बुशब्दे ३२६३०
पृष्ठे दर्शितम् घनशब्दे २७८६ पृष्ठे च तस्य विवृतिः ।
“अपां शैलं तथा क्लेदो द्रवत्वं क्लेशसौम्यता । जिह्वा
भिषण्णन्द्वापि भौमानां अपणं तथा । चतुर्थमापो
विक्षेप्यं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते । अधिभूतं रसाक्तं सोम-
स्तवाधिदेवतम्” भा० आश्व०अ०। “तदङ्गं नषण्णन्दजलेन
लोचने” “जलाभिलाषो जलमाददानम्” रघुः । “न
तज्जलं यच्च सुचारुपङ्कजम्” भट्टः ।

“तृषताय रोगिणोऽपि जलं देयं तथा च “पानीयं
प्राणिनं प्राणस्तदायत्तं हि जीवनम् । तस्मात् सर्वा-
स्त्रवस्थासु न कश्चित् वारि वार्यते । अन्नेनापि विना जन्तुः
प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्तः
चणात् प्राणैर्विह्वयते । तृषितो मोहमायाति मोहात्

प्राणान् विह्वयति । तस्माज्जलमवशम् हि दातव्यं
भेजैः समभिति” राजवल्लभः । “पादेन चटसुत्याप्य
भाजने परयेज्जलम् । तज्जलं मदिरातुल्यं भाण्डस्यं
सुरया समम्” इति कर्मलोचनः तस्य दानमाहात्म्यं
यथा । “अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा टप्ता भवन्त्यत ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते । अन्नं चापि
प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना
न किञ्चित् संपवर्त्तते । अन्नोपध्मो मकाराज ! वीर-
धश्च जलं दुग्धः । यतः प्राकभृतां प्राणाः सम्भवन्ति
विशाम्भने ! । तस्मात् पानीयदानाद् न परं विद्यते
कश्चित् । तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते । शलूँशाय-
धि क्रौंचेय ! सट् तिष्ठत तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति
कीर्त्तिं च्छैवेह शाश्वतीम् । प्रेत्य चानन्यमश्नाति पापे-
भ्यश्च प्रसुयते । तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा
महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्
मनुः” भा० शा० दा० अ० हेमाद्रौ टा० खण्डे विज्ञेयो
दृश्यः “पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती” जलदानमन्तः
जलवर्षणज्ञानाय वर्षाधिपराजाद्यानयनं तत्फलञ्च
क्षत्रिसगृहे दर्शितं यथा

“वृष्टिमूला क्षपिः सर्वा वृष्टिमूलञ्च जीवनम् ।
तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत् । ततो वर्षस्य
राजनं मन्त्रिणं मेघमेव च । आदकं सलिलञ्चापि
वृष्टिज्ञानाय शोधयेत् । शकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं
सुनिना (७) हरेत् । भागशिष्टो नृपो ज्ञेयो नृपान्मन्त्री
चतुर्थकः ।” अथ नृपादिफलम् । “चित्तलाङ्के नृपे
वृष्टिर्दृष्टिर्या निशापतौ । वृष्टिमन्दा सदा भौमे चन्द्रजे
वृष्टिरुत्तमा । गुरो च शोभना वृष्टिर्भागवे वृष्टिरुत्तमा ।
पृथिवी घूलिसम्पूर्णं वृष्टिहीना शनौ नृपे । यस्मिन्
संवत्सरे चैव अर्को राजा भविष्यति । शस्यहानिर्भवेत्तत्र
नित्यं रोगय जायते । यस्मिन्नव्दे विधुर्गजा शस्यपर्णा
च मेदिनी । नैरुज्यञ्च सुवृष्टिश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
यस्मिन्नव्दे कुजे राजा ससृगून्या च मेदिनी । नैरुज्य
विनिवृत्तश्च दुर्मिक्षं क्षितिमण्डले । यत्वाव्दे चन्द्रजे
राजा सर्वशस्या च भूभवेत् । धम्मे स्थितिर्भनःस्थैर्यं
वृष्टिकारणमुत्तमम् । यत्वाव्दे च गुरुराजा सर्वा रस-
वती मही । नृपाणां वर्धनं नित्यं घनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैत्यगुरुः कृत्यात् सर्वशस्यं धरातलम् ।
 संप्रमो वातवृष्टश्च रोगोपद्रव एव च । मन्दा वृष्टिः
 सदा वातो राजा संवत्सरे शनिः । शाकस्य कालं
 त्रिगुणीकृतञ्च द्विवाणवस्त्वसमन्त्रिषु । राजा च
 मन्त्री च जनाधिपश्च शस्याधिपः स्थान्मुनिभाजितेन ।
 (शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च पक्षेण युक्तं सुनिना
 हरेत् । सूर्यादि वर्षाधिपतिश्च शेषो मन्त्री चतुर्थो भवति
 प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । यथा वृष्टिफलं प्रोक्तं वत्-
 सरे यद्बभूवतो । तथा वृष्टिफलं ज्ञेयं विज्ञैर्वत्सर-
 मन्त्रिषु । अथ मेघानयनम् । “शाकं वज्रिसमायुक्तं
 वेदेन भागमाहरेत् । शेषं मेघं विजानीयादावर्त्तादि
 यथाक्रमम् । आवर्त्तश्चैव संवत्सः पुष्करो द्रोण एव
 च । चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्त्ताद्या मनोषिभिः ।
 एकदेशेन चावर्त्ते संवत्से सर्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं
 वारि द्रोणे बहुजला मही ।” अथ जलाङ्क-
 निर्णयः । “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनसुच्छ्र-
 तम् । आङ्कस्य भवेन्मानं सुनिभिः परिकीर्तितम् ।
 युष्माज्जगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति ।
 शताङ्कं कं हरिकाम्मुकेऽङ्गं वदन्ति कन्यासृगयोरशी-
 तित्म् । कुलोत्कुम्भालितुलाभिधाने जलाङ्कं प्रस्यवति
 वदन्ति । अनेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य नीरं क्षि-
 कर्म्म कार्यम्” । एतत्सर्वं विंशत्या हरणीयम् ।
 ससृष्टे दश भागांश्च षड्भागानपि पर्वते । पृथिव्यां
 चतुरोभागात् सदा वर्षति वासवः । अथ पौषादि-
 मासीयवृष्टिलक्षणम् । “साङ्गं दिनद्वयं मानं कृत्वा
 पौषादिना बुधः । गणयेन्मासिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिल-
 क्रमात् । सौम्यवारुणयोर्वृष्टिरवृष्टिः पूर्व्याम्ययोः ।
 निष्वाति वृष्टिहानिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुलं जलम् । एकैकं
 पञ्चदण्डेन मासस्य दिवसो मतः । पूर्वाङ्गे वासरी वृष्टि-
 रत्तराङ्गे च नैशिकी । दत्त्वा दण्डे पताकान्तु वात-
 स्थानुक्रमेण च । विज्ञेया मासिकी वृष्टिर्द्विवा वातं
 दिवानिशम् । धूम्लीभरेव शवलीकृतमन्तरीक्षं विद्यु-
 च्छटाच्छुरितवारुणदिग्विभागम् । पौषे यदा भवति
 मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला स्रवते धरित्री ।
 पौषे मासि यदा वृष्टिः कुञ्कटिर्वा यदा भवेत् । तदादौ
 सप्तमे मासि तां तिथिं ज्ञाव्यते मही । अथ भाषादिफलम् ।
 भाषस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा मेघदर्शनम् । तदा संवत्सरो
 धन्यः सर्वशस्यफलप्रदः । सप्तम्यां स्यात्तियोगे यदि पतति

जलं भाषपक्षेऽन्वकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो
 गर्जितो वासरे वा । विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति
 नभो नष्टचन्द्रार्कतारं तावद्वर्षानि मेघाः स्रुतधरस्थितले
 यावदाकार्तिकान्तम् । भाषे बहुलसप्तम्यां तथैव फाल्गु-
 नस्य च । चैत्र शुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि ।
 एतासु चण्डवातो वा तडिद्दृष्टिरथापि वा । तदा स्यात्
 शोभना प्रावृष्ट भवेत् शस्यवनी क्षितिः । धनुर्मकरकुम्भेषु
 यदा वर्षति वासवः । तदादि सप्तमे मासि वारिपूर्णा
 भवेन्मही ।”

अथ चैत्रलक्षणम् । प्रतिपदि मधुभासे भातुवारः
 सितायां यदि भवति तदा स्याच्चित्तना वृष्टिर्वदे ।
 अविरलपृथुधारासान्द्रवृष्टिप्रवाहैर्धरस्थितलमेघं ज्ञाव्यते
 सोमवारे । अवनितनयवारे नास्ति वृष्टिर्न शस्यं कवि-
 गुरुष्टगुजानां वासरे शस्यर्षिः । जलनिधिरपि शेषं
 याति वारेण शौरेर्भवति खलु धरित्री धूमिलालैरदृश्या ।
 चैत्राद्याभागे चित्रायां भवेच्चैत्रिस्तना क्षितिः । शेषे-
 ऽपि चैत्र चाल्यर्थं क्षमा मध्ये बहुवर्षणी ।

अथ वैशाखलक्षणम् । प्रवाहयुक्तनद्यान्तु दण्डं
 न्यस्य जले निधि । वैशाखशुक्लप्रतिपदि चैत्र वृष्टिं निरू-
 पयेत् । व्यों सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् ।
 अङ्कयित्वा तु तं दण्डमङ्कृत्ये जले क्षिपेत् । प्रातस्-
 त्थाय सहसा तदङ्कन्तु निरूपयेत् । समं चैवाधिकं नूनं
 भविष्यज्जलकाङ्क्षया । गतवत्सरवद्धारि वन्या चैव समे
 भवेत् । हीने हीनं भवेद्धारि भवेद्वन्या च तादृशी ।
 अङ्काधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्वन्या च जायते । इदं
 पराधरेणोक्तं भविष्यद्वृष्टिलक्षणम् । सूर्यादये विषुवतो
 जगतां विपत्तिर्मध्यं गते दिनकरे बहुशस्यहानिः । अस्तं
 गते दिनकरे तु तदङ्गं शस्यमैश्वर्यभोगमतलं खलु चार्ज-
 रात्तौ । तदा संवत्सरो धन्यो बहुशस्यफलप्रदः ।

अथ ज्येष्ठलक्षणम् । ज्येष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादौ
 दशकृत्तके । सजना निर्जला यान्ति निर्जलाः सजला
 इव । रेखात्रयं ससृष्टस्य ताभिस्ताश्च विवर्द्धयेत् ।
 त्रिशङ्कं सर्वकोषेषु पर्वतं तत्र दापयेत् । ईशानादि
 दक्षिणाङ्गान् संलिखेदनलादितः । येन येनाजसंक्रान्ति
 स्तेन प्रावृष्टफलं भवेत् । अतिवृष्टिः ससृष्टे स्यादना-
 वृष्टिस्तु पर्वते । कक्षयोश्चित्तना वृष्टिः सुवृष्टिः शैल-
 सन्धिषु । (मतान्तरे । रेखात्रयं कर्त्तव्यं ताङ्गितं वेद-
 सन्धिवैः । ईशानदक्षिणे षडङ्गं लिखेदनलादितः । येन

येनाजसंक्रान्तिस्तेन प्राष्टफलं वदेत । अग्निव्यादौ सप्त-
द्वेषु नक्षत्रेषु द्वयं द्वयम् । कक्षपर्वततीरेषु एकैकं पर-
कीर्तितम् । ”) “चित्रान्वातिविशाखासु ज्यैष्ठे मासि
निरञ्जना । तास्त्रेव आश्वये मासयद्वर्षति, वर्षति ।”
अथ आषाढनक्षत्रम् । “आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपति-
कजुभं वा त वातः, सुष्टिः, शस्यध्वंसं प्रकृत्याद्दहनदश
गते, मन्ददृष्ट्यपेन । नैर्द्व्यां शस्यहानि, वरुण-
दिशि जलं, वायुना वायुकोपः, कौवेर्यां शस्यपर्णां
प्रथयति नियतं मेदिनी, शस्यमीशे । आषाढस्य सिते
पक्षे नवस्यां यदि वर्षति । वर्षत्येव तदा देवस्तत्प्राष्टौ
कुतो जलम् । शुक्लाषाढीनवस्यासुदर्यागरितटीनमेलत्वं
प्रयति स्त्रीयं कालं विधने खरतरकिरणो मण्डला
कारमख्यम् । जोमूतैर्वैष्टोऽशौ यदि भवति रविगन्ध-
सानेऽस्तशैले तावत् पर्यान्मेव प्रथदति जन्तो यावदस्तं
तुलायाः ।”

अथ आश्विननक्षत्रम् । “रोहिण्यां आश्वये मासि
यदि वर्षति वासवः । तदा दृष्टिर्भवेत्तावद्यावन्नो-
त्तिष्ठते हरिः । कर्कटे रोहिणीक्षेत्रे यदि दृष्टिर्न
जायते । तदा पराशरः प्राह हाहा लोकस्य का
गतिः । आश्वये मासि रोहिण्यां न भवेद्दृष्टिं यदि ।
विफलारम्भसंक्षेपास्तदा स्युः क्षिप्रतयः ।”

अथ भाद्रपदनक्षत्रम् । सिंहे च भौमवारे च पर्वफलगुनि
ऋतुके । व्यतीपाते च नन्दायां तुलायां वर्षयेद्विः ।”
अथ सद्योदृष्टिज्ञानम् । जलहस्तो जलस्यो वा निकटे
ऽथ जलस्य वा । दृष्ट्वा पृच्छति दृष्ट्वाथं दृष्टिः संजायते
ऽचिरात् । अकस्मादक्षमादाय उत्तिष्ठत पिपालिका ।
भेकः शय्यायनेऽकस्मात्तदा दृष्टिर्भवेद्भ्रुवम् । विडाला
नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा विलेशयाः । धावन्ति शरभा
मत्ताः सद्यो दृष्टिर्भवेद्भ्रुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गं
ध्रुवीभिः सेतुबन्धनम् । मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्यो दृष्टिः
प्रजायते । अदातवातदुष्टानां नृणामङ्गव्यथा यदि ।
दृष्ट्वाद्यारोहणञ्चाहेः सद्यो वर्षणलक्षणम् । पक्षयोः शोषणं
रौद्रे खगानामन्वुचारिण्याम् । भिक्षीरवस्तथाकाशे
सद्यो दृष्टिः प्रजायते ।”

अथ अहसञ्चारे दृष्टिलक्षणम् । “चलत्यङ्गारके
दृष्टिर्भ्रुवा दृष्टिः शनैश्चरे । वारिपूर्णं सहीं कृत्वा
पञ्चान् सञ्चरते गुरुः । अहाणासुदये चास्ते तथा वक्रा-
तिचारयोः । प्रायो वर्षन्ति जलदा नृपाणासुदयेऽपि

च । चित्रामध्यगते जीवे भिक्षुभाण्डमिव क्षमेत् ।
ततः स्वार्थी समासाद्य महामेघं नृ विमुञ्चति । प्रायेषो-
पचितान्मेघान् स्वातिरेकाऽप्यपोहति । अश्वये जनितं
वर्षं रेवत्याञ्च विमुञ्चति ।”

अथ अनाष्टिलक्षणम् । “भ्रुवे च वैष्णवे हस्तो मूले शक्रो
चरन् कुजः । सद्यः करोत्यनाष्टिं कनिकासु मघासु च ।
कुजपृष्ठगतो भानुर्भानुपृष्ठगतः कुजः । सूर्यश्च च युतो
भौमः समद्रमप शोषयेत् । सद्यो निकलनेद्दृष्टिं चित्रा-
मध्यगता ऋगुः । अङ्गारको यदा सिंहे तदङ्गारमयी
मही । स एव रविणा युक्तः समद्रमपि शोषयेत् ।”

व्यो० त० कश्चिद्दशेष उक्तो यथा

“भुजबलभीषे व्रजति यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव
भिन्नतलो जलं ददाति । अथ भवति दिवाकरायतनोत्
प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् । यावन्मात्तं गृहसूनुश्चरति
धनुरथो मन्थं मीनकन्धे तावद्दुर्मिक्षीडा भवति च
अरण्यं क्षुत्पिपासादघोरम् । उर्वीं निक्षूर्यं शय्या शव-
शिरपटलैर्नर्तयन्ते पिशाचाः पामाः शून्या भवेयुर्नर-
पतिरहिता हस्ति कङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो
धरणीसुतो वा मूलक्षेत्रे मघरेवतिमैत्रभु । क्लोप-
भङ्गपतनादि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौत-
देशः । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत्
काचदक्षमण्डले । तदाङ्गवङ्गान्ककोशलेषु विभागशेषां
कुरुते बहुम्बराम् । तिष्ठेतां यावदेकैर्वाक्रपत्यवनिजौ ।
पदे तावत् सुद्रो गसंयामात् प्रजानां जयमादिशेत् । “आरभ्य
शुक्लपतिपत्तिथिं मार्गान् चैवकं गर्भनीचारेणलदैरिति
प्राष्टपरीक्षणम् । यन्नक्षत्रं गतवति विधौ जायते तत्र
गर्भः पश्चादस्माद्भवतिशतके १६चाङ्गि तस्य प्रकृतिः” ।
गर्भशब्दे च २५५१अम्बु गर्भोद्दृष्टसंज्ञितोक्तो दर्शितः ।
वर्षणसूचकनिमित्तानि व०सं० २४ अ० उक्तानि यथा
“ज्यैष्ठां समतीतायां पूर्वाषाढादिसस्यदृष्टेन । शुभ-
मगुभं वा वाच्यं परिमाणं चाम्भसस्तज्ज्ञैः । हस्त-
विशालं कुण्डकमधिलव्याम्बुप्रमाणनिर्देशः । पञ्चाशत्पल-
मादकमनेन भिनुर्याज्जलं पतितम् । येन धरिणीसुद्रा
जनिता वा विन्द्वस्तृणामेषु । दृष्टेन तेन वाच्यं
परिमाणं वारिणः प्रथमम् । कैचद्यथाभिदृष्टं दश-
योजनमण्डलं वदन्त्यन्ये । गर्गविश्वपराशरमतमेतद्वाद-
शात् परम् । येषु च भेष्वभिदृष्टं भूयस्त्वेष्वेव वर्षति
प्रायः । यदि नाप्या(२०)दिषु दृष्टं सर्वेषु तदा त्वनाष्टिः।

हस्ताय ० सौम्य चित्रापोषण ० घनिष्ठासु षोडश द्राक्षाः ।
 शतभिषगैन्द्र १८ स्वातिषु चत्वारः कृत्तिकासु दश । अथ
 मघानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्थ्याः । फल्गुन्यां पञ्च
 कृत्तिः २५ पनर्वसौ विंशतिर्द्राक्षाः । ऐन्द्राग्नाख्य १६ वैश्वे २१
 च विंशतिः सर्पटभे दश त्र्यधिकाः । २५ अर्द्धिर्बुध्नार्य-
 म् १४ पाजापत्येषु पञ्चकृत्तिः २५ । पञ्चदशाजे ४ पृथे च
 कीर्त्तिता वाजिभ दश द्वौ च । रौद्रे ६ ऽष्टादश कथिता
 द्रोण्या निरूपद्रवेषु । रविरविषुतकेतुपीडिते भे च्छिति-
 तनयत्निवधाङ्ग ताहते च । भवति चि न शिवं न चापि
 दृष्टिः शुभसहिते निरूपद्रवे शिवं च ।”

“वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णयः तत्रैव २८ अ० यथा
 “वर्षाप्रश्ने सलिलनिलयं राशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं
 यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे । सौम्यैर्दृष्टः
 प्रचुरसदकं पापदृष्टोऽल्पमन्मः प्राष्टकाले ह्यजति न
 चिराच्चन्द्रवङ्गागोऽपि । चार्द्धं द्रव्यं स्पृशति यदि वा
 वारि तत्सज्जकं वा तोयासन्नो भवति यद्विवा तोय-
 कार्योन्मुखो वा । प्रष्टा, वाच्यं सलिलमचिरादस्ति निः-
 क्षय्येन प्रुष्ठाकाले सलिलमिति वा श्रूयते यत्र शब्दः” ।

अथ सद्य दृष्टनिर्णयम् “उदयशिशिरसंस्थो दुर्निरीक्ष्यो-
 ऽतिदीप्रा द्रुतकनकनिकाशः क्षिप्रवैदूर्यकान्तिः । तद-
 द्दिनि कुरुतेऽम्भस्त्रोयकाले विवस्वान् प्रतपति याद वोच्चैः
 कं गतोऽतीव तीक्ष्णम् । विरसदकं गोनेत्राभं वियद्दि-
 ग्गला दिशो लवणविक्रितः काकाखण्डं यदा च भवेत्तमः ।
 पवननिगमः षोडश यन्ते भ्रमः स्थलगासिनो रसनसस
 कृन्मण्डूकानां जलागमहेतवः । मार्जारो भृशमवनिं
 नखैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविचगन्धः ।
 रथ्यायां शिशुनिचिताश्च सेतुवन्धाः सम्प्राप्तं जलमचिरा-
 द्निवेद्य न । गिरधोऽञ्जनपञ्जसन्निभा यदि वा बाष्प
 निरुद्धकन्दराः । कृकवाकुर्वलोचनोपमाः परिवेषाः
 शशिनश्च दृष्टाः । विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डो-
 पसंक्रान्तिर्दृष्टव्यायः । द्रुमाधरोहश्च भुजङ्गानां
 दृष्टोर्निमित्तानि गवां ऋतं च । तरुशिखरोपगताः
 ककलासा गगनतलस्थितदृष्टिनिपाताः । यदि च गवां
 रविवीक्षणमूर्द्धं निपतति वारि तदा नचिरेण ।
 नेच्छन्ति विनिर्गमं दृष्ट्वाङ्गुत्वन्ति श्वणान् खुरानपि ।
 पशवः पशुन वृक्कृ ता यदि चान्मः पततीति निर्दिशेत् ।
 यदा स्थिता दृष्टपटलेषु कर्करा भवन्ति वा यदि विततं
 दिवोन्मुखाः । दवा तडिद्यदि च पिनाकिदिग्भव

तदा क्षमा भवति समातिवारिणा । शुक्लपोतविबो-
 चनसंज्ञो मधु नभश्च यदा हिमदीर्घतिः । प्रतिशशी
 च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिराद्विः ।
 स्त नतं निशि विद्युतो दिवा, रधिरनिभा यदि दण्डवत्
 स्थिताः । पवनः परतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदा-
 गमो भवेत् । वल्लीनां गगनतलोन्मुखाः प्रवालाः क्षा-
 यन्ते यदि जलपांशुर्भविच्छुक्कः । सेवन्ते यदि च
 सरीसृपास्तृणापाग्यासन्नो भवति तदा जलस्य पातः ।
 मयूरशुकचापचातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कज-
 द्यतिसुषुप्त सन्ध्याघनाः । जलोर्मिनगनक्रकच्छपवराह-
 मीनोपमाः प्रभतपटसञ्चया न तु चिरेण यच्छन्त्यपः ।
 पर्यन्तेषु सुभाशशाङ्गधवला मध्येऽञ्जनां ललिषः क्षिप्र-
 नैकपटाः क्षरञ्जलकक्षाः सोपानविच्छेदिनः । माहेन्द्री-
 प्रभवाः प्रयान्यपरतः पाक् चाम्बुपाशोद्भवा ये ते वारि-
 सचक्षुर्जलि नचिरादम्भः प्रभूतं भुवि । शक्रचाप-
 परिघप्रतिस्तर्यां रोहितोऽथ ताडितः परिवेषाः । उद्ग-
 माससमये यदि भानोरादिशेत् प्रचुरमन्त्रु तदाशु ।
 यदि तित्तिरिपलनिभं गगनं हृदिताः प्रवदन्ति च
 पक्षिगणाः । उदयास्तमये सर्वतृट्यनिशं विद्वज्जनि
 घना नचरेण जलम् । यद्यमोषकिरिषाः सहस्रगोर-
 क्षभूधरकरा इवोच्छ्रिताः । भूसमं च रसते यदाब्बुद-
 क्षन्महङ्गवति दृष्टलक्ष्यम् । प्राष्टपि शीतकरो भृशु-
 पुत्रात् सप्रमराशितः शुभदृष्टः । सूयसूताक्षवपञ्चमगो
 वा सप्रमगश्च जलागमनाय । प्रायो प्रक्षाणासुदयास्त-
 काले समागमे मण्डलसंक्रमे च । पक्षचये तीक्ष्ण-
 करायनान्ते दृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्धम् । समागमे
 पतति जलं क्षुक्रयोर्जलीवयोर्गुरुसितयोश्च सङ्गमे ।
 यमारयोः पवनहृताशजं भयं न दृष्टयोरसहितयोश्च
 सङ्गहैः । अपतः पृष्ठतो वापि प्रहाः सूर्धावलम्बिनः ।
 यदा तदा प्रकुर्वन्ति सञ्जीमेकार्थवाभिव”

क्षौ केदाराञ्जलमोचनकाल उक्तो यथा “नैरुच्यार्थं
 हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलम तन्तु
 संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं
 धान्यं विविधबाधकैः । प्रपीडितं क्षपाणानां न घत्ते
 फलसुत्तमम्” । क्षपिपराशरः । [हारा०

जलकण्टकं पु० जले कण्टक इव । १२८ टाटके २ कुम्भीरे च
 जलकपि पु० जले कपिरिव । शिशुमारे जलजन्तुभेदे
 (सोसक) हारा० ।

जलकपोत पु० जलजातः कपोतः । जलपारावते राजनि० ।
जलकरङ्ग पु० जलस्य करङ्ग इवाधारः । १नारिकेले, २मेघे
च । जलस्य करङ्ग इव । १पद्मे च मेदि० ।
कालकल्क पु० जलेन कल्क इव । जम्बाले हारा० ।
जलकाक पुंस्त्री जले काक इव कृष्णत्वात् । (पानकौडी)
पक्षिभेदे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
जलकाङ्क पुंस्त्री जलं काङ्कति काङ्क-अण् उप् स० ।
१हस्तिनि त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलाभि-
लाषिणि त्रि० । पा० स्त्रियां टाप् सुगंधो० घण् ईप् ।
जलकाङ्गिन् पु० जलं काङ्कति काङ्क-णिनि । १हस्तिनि
हारा० । २जलाभिलाषिणि त्रि० । स्त्रियां ङीष् ।
जलकान्तार पु० जलमेव कान्तारो दुर्गमवर्त्म यस्य । वरुणे
हेम च० । [भिलाषके त्रि० ।
जलकामुक पु० इत० । १कुटुम्बिनीदम्बे राजनि० । १जला-
जलकिराट पुंस्त्री जले किराट इव । याहे (हाङ्गोर) ।
हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
जलकुक्कुट पुंस्त्री जले कुक्कुट इव । (गाङ्गचिल) पक्षिभेदे
हारा० । “शृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दाल्यूहैर्जलकुक्कुटैः”
भा० व० १०८ अ० । “कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः”
१५८ अ० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
जलकुक्कुभ पुंस्त्री जले कुक्कुभ इव । कोयटिखगे (कोडा
पाख) हेम० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [शब्दार्थचि० ।
जलकुन्तल पु० जलस्य कुन्तलः केश इव । जलकेशे शैवाले ।
जलकुञ्जक पु० जले कुञ्ज इव कायति कै-क । पद्मारे
शब्दार्थचि० । [मेदि० ।
जलकूपी स्त्री जलेन कूपीव । १कूपगत्ते २पुष्करिण्यां च
जलकूर्म्म पुंस्त्री जले कूर्म्म इव । शिशुमारो त्रिका० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
जलकेश पु० जलस्य केश इव । शैवाले हारा० ।
जलकेतु पु० “जलकेतरपि पश्चात् स्निग्धं शिखया परेण
चोन्नतया” इ०स० ११ अ० उक्ते केतुभेदे ।
जलक्रिया स्त्री जलमाध्या क्रिया । पिवादीनां तर्पणे
“काबिन्द्रां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः”
भाग० ६।१६।१४ “कृत्वा वज्यां जलक्रियां” व्या० त० ।
जलक्रीडा स्त्री इत० । नद्यादौ सखिभिः परस्परं जल-
सेचनरूपक्रीडायाम् । “सहिताः भ्रातरः सर्वे जल-
क्रीडामवाप्नुमः” । “ततस्तौ सहिताः सर्वे जलक्रीडा-
मकुर्वत” भा० व्या० १२८ अ० ।

जलखग पुंस्त्री० इत० । जलचरविहगे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । “सुदनी विनाशिनीनां जलखगनखविहगेषु
रस्येषु” इ० स० ४८ अ० ।
जलगर्भ पु० जलसूचको गर्भः । इ० सं० उक्ते मेघनिःसस-
जलसूचके निमित्तभेदे गर्भगर्भे २५५१ पृ० विटतिः ।
जलगुल्म पु० जलस्य गुल्म इव । १जलावत्ते (घुरणो)
२कमठे ३जलचत्वरे च (चातर जल) मेदि० ।
जलङ्ग पु० जलं गच्छति गम-ङ नि० मुम् । महाकाले ओष-
धिभेदे राजनि० । [भरतः ।
जलङ्गम पु० जलं गमयति स्पर्शात् गामि-वा० ख । चण्डाले
जलचत्वर न० जलेन चत्वरम् । (चातरजल) स्वल्पसलिब-
युक्ते देशे मेदि० ।
जलचर त्रि० जले चरति चर-टक् ७त० । याहाटिषू जल-
जन्तुषु । “अशीतास्तरवो माघे—चैत्रे जलचराः सर्वे”
चाणक्य० । “यास्येन वीजजलचरकाननहा वङ्गिभय-
दश्” इ० स० ४अ० “गोट्टप्रजलचरकर्षकशिखोच्चैस्वैस्वर्थ-
सम्पन्नाः” १५ अ० ।
जलचारिन् पु० जले चरति चर-णिनि ७त० । १मत्स्ये
२जलचरमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीष् । “सरांसि च मनोज्ञानि
समन्तात् जलचारिभिः” भा० व० १६८ अ० ।
जलज न० जले जायते जल-ङ । १पद्मे २गङ्गे च मेदि० ।
३शारभेदे राजनि० । ४मत्स्ये पुंस्त्री० शब्दच० ।
५हिल्जलदृष्टे पु० (जलवेत) इवानोरपेते ७शैवाले
च पु० राजनि० । ढकुपीनौ भावप्र० ६जलजौ कर्केट-
मीनौ सकरान्यार्द्धञ्च शिवमते कुम्भः” ज्यो० उक्तेषु
१०कर्केटादिराशिषु । ११जलजातमात्रे कुम्भीरादौ त्रि०
“जलजानां पद्मानां स्थलानाञ्चैव सर्वशः” भा० स०
३अ० । “जलजैः प्राणिभिः कीर्णाम्” “जलजैर्भूषितां
गुणैः” । “जलजैः कुसुमैश्चित्रास्” “जलजैर्हरितोदकाम्”
हरिवं० ६८ अ० तत्र पद्मे “वाचस्पतिस्वाचेटं प्राञ्जनि-
जलजासनम्” कुमा० । शङ्खे “निवेश्य दध्नी जलजं
कुमारः” “जलजासिगदाशाङ्गं चक्रलाञ्छितमूर्तिभिः”
रघुः । मत्स्यादौ “न तथा बलवलः स्युर्जलजा वा स्थला-
हृताः । स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपसागताः”
सुश्रु० । “निषेधमाणो जलजैश्च सत्त्वैः” हरिवं० २४३ अ० ।
११अजे चन्द्रे च तस्य सलिलमयत्वात् समुद्रजातत्वाद्वा
तथात्वम् । [अमरः ।
जलजन्तु पु० जलजातो जन्तुः । दादसि जलजाते प्राणिनि

जलजन्तुका स्त्री जलजन्तु+संज्ञायां कन् । जलौकायां
भरतः ।

जलजन्मन् न० जले जन्म यस्य । पद्मे हेमच० । “निलयः
त्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतेया” भाषः ।

जलजम्बूका स्त्री जलजाता जम्बूका । लुङ्जाम्बुम् शब्दचि०
जलजाजीव पु० जलं जनजन्मत्स्यवधविक्रयादिकमाजी-
वति आ+जीव-अच् । जलचरघातके (जले) शब्दा-
र्थचि० । [हारा० ।

जलजिह्व पु० जना जडा खादे असमर्था जिह्वाऽस्य । नक्तं
जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमत्स्यादिना जीवति जीव-
णिनि । (जले) मत्स्योपजीविनि । “सूत्रजालैर्यथा
मत्स्यान् वृषन्ति जलजीविनः” भा० शा० ००३२० ।

जलडिम्ब पु० जले डिम्ब इव । शम्बूके । (शाम्बूके) हारा०
जलतण्डुलीय पु० जलजातस्तण्डुलीयः । कञ्चटे शाकभेदे
शब्दार्थचि० ।

जलतापिन् पु० जलतां खेदरूपेण जलमयतामाप्नोति
पाककाले क्षाप+णिनि । (इलिग) मत्स्यभेदे शब्दर० ।
स्वार्थे क । जलतापिक तत्पार्थे । संज्ञायां कन् । काक-
माचीवृक्षे च शब्दर० । [(इलिग) मत्स्यभेदे शब्दर० ।

जलताल पु० जलतायै अलति पर्याप्नोति अल-अच् ।
जलतित्तिका स्त्री खल्यं तित्ता कन् तित्तिका जल-
प्रधाना तित्तिका । शङ्खकीवृक्षे राजनि० ।

जलता स्त्री जलात्तायते त्वै-क । शब्दचि० २जङ्गमकटप्राञ्च
हारा० ।

जलवास पु० जनात् तद्दर्शनात् वासः, सोऽस्य वा । दंष्ट्रिणा
दंशनोत्तरं जलं दृष्ट्वा श्वासो २तद्युक्ते त्वि० । “येन
चापि भवेदृष्टस्तस्य चेष्टारुतं नरः । बह्वशः प्रति
कुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति । दंष्ट्रिणा येन दृष्टश्च
तद्रूपं यदि पश्यति । अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शं रिष्टं
तस्य विनिर्द्दिशेत् । तस्ययकक्षाद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा
दृष्ट्वापि वा जलम् । जलवासस्तु विद्यात्तं रिष्टं तदपि
कीर्त्तितम् । अट्टो वा जलतामी न कथञ्चन सिध्यति ।
प्रसृप्तोऽथोत्थितो वापि खस्योऽखस्यो न सिध्यति” सुश्रु०

जलद पु० जलं ददाति दा-क । श्मेघे, श्कर्पूरे च ३जल-
दातरि त्वि० भेदि० । “अनतिचरोज्झितस्य जलदे-
न चिरस्थितवद्भुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्” । “प्रौढ-
ध्वानं दिनमिह जलदाः” भाषः “सन्देशं मे तदनु-
जबद ! ओषप्रसि ओलपेयम्” भेष० ।

जलदकाल पु० इत० । वर्षाकाले “जलदकालमवोधकतं
दिशाम्” भाषः ।

जलदन्त्रय पु० जनदानां क्षयोऽत्र । शरत्काले “सर्वाणि
तनुतां यानि जलानि जलदन्त्रये” हरिवं० ७३२० ।

जलददुर्ग पु० जलं ददुर्ग इव । जलरूपे ददुर्गराद्यभेदे
(तालिदद्या जलवाजान) “अवाद्यंस्ता जनददुर्गरांश्च
वाद्यानुरूपं जगुरेव हृष्टाः” हरिवं० १४८ अ० ।

जलदागम पु० जलदानां मेघानामागमो यत्र । वर्षाकाले ।
जलदाशन पु० जलदैरशयते अश-भोजने कर्म्मणि ल्युट् ।
शाबवृक्षे शब्दच० । तत्पत्नायां मेघैर्भोजनस्य लोका-
प्रसिद्धेस्तस्य तथात्वम् ।

जलदुर्ग न० जलवेष्टितं दुर्गम् । दुर्गभेदे । दुर्गशब्दे विवृतिः ।

जलदेव पु० जलं देवः अधिष्ठात्रीदेवता अस्य । श्रुत्वापादान-
क्षत्रे तस्य जलदैवतत्वम् अस्त्रे पाशब्दे ४६७ पृ० दृश्यम् ।
“मूलेऽम्बुमद्रूपतिर्जलदेवे काशिपोमरणमेति” ह० ११अ०
केतुपहाक्रान्तिनक्षत्रभेदे फलोक्तौ । “इष्टानन्दकलतो वीरो
दृष्टोर्हृदय जलदेवे” ह० स० १०१ अ० वैवाहिकनक्षत्र-
फलोक्तौ । ७त० । २जलस्थिते देवे च । जल-
देवताप्यत्र “अनीयमानो जलदेवताभिर्निषेव्यमाणो जल-
जैश्च सत्तैः” हरिवं० २४३ अ० ।

जलद्राजा स्त्री जले राज्ञेव । शालिङ्गीशाके शब्दार्थचि० ।
जलद्रीणौ स्त्री जलस्य जलसेचनार्थं द्रीणीव । नौकाया
जलसेचनपात्रे शब्दार्थचि० ।

जलद्वीप पु० जलप्रधानो द्वीपः । द्वीपभेदे ।

“गिरिभिर्यं च गम्यन्ते सुवनेन सुवनेन च । यत्रवन्तो
जलद्वीपं सप्रराज्योपशोभितम् । सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्ण-
करमण्डितम् । जलद्वीपसतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।
दिवं स्पृशति शङ्क्रेण देवदानवसेवितः । एतेषां गिरि-
दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च । मार्गध्वं संहिताः सर्वे राम-
पत्नीं यत्रस्विनीम्” रामा० कि० ४० अ० । कश्चित्
पुस्तके यवद्वीप इति पाठः ।

जलधर पु० जलं धरति धृ-अच् । श्मेघे श्मस्तके च अमरः
३ससद्दे हेमच० । ४तिनिशब्दे राजनि० । तस्य रस-
रूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ४जलधारकमात्रे त्वि० । “नभो
जलधरैर्हीनं साङ्गारका इवांशुमान्” भा० अ० १३४अ०
“अप्यन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य काले” भेष० ।

जलधरमाला न० इत० । श्मेघपङ्क्तौ द्वादशाक्षरपादके
२रुन्दोभेदे च । “अध्रष्टाभिर्जलधरमाला स्त्री स्त्री” ह०

२० “या भक्तानां कलिदुरितोत्तमानां तापच्छेदे जलधर-
माला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलिलोला
हरितनुरव्यात् सा वः” छन्दोम० ।

जलधार पु० जलं धारयति धारि-अण् उप० स० । शाकहीपस्ये
गिरिभेदे । शाकहीपोपक्रमे “तथैव पर्वतराजन् । सप्रात्
मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा मद्यस्त्रेषां नामानि मे
शृणु । अतीव गुणवत् सर्वं तव पुष्पं जनाधिप ! ।
देवप्रिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुस्थिते । प्रागायतो मन्ना-
राज ! मनयो नाम पतेतः । यतो मेघाः प्रवर्तन्ते
प्रभवन्ति च सर्वशः । ततः प्रवेश कौरव्य ! जलधरो
महागिरिः । यत्र नित्यसुपादत्ते वासवः परमं जलम्”
भा०भी० ११ अ० २२ नधारके त्रि० ६ त० २ जलसन्ततौ स्त्री ।

जलधि पु० जलं धीयते ऽत्र धा-आधारे कि उप० स० ।
अथौ ससुद्रे “आयेव या स्वर्जलधेर्जलेषु” आत्मा-
नमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्गः भावः । “एकदशशतसह-
स्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं स्वर्निखर्व-
महाशङ्खशङ्खस्तस्मात् । जनधिसान्यं मध्यं परार्द्ध-
मिति दशशुणोत्तराः संख्या” लोलावल्बुक्ते २ संख्याभेदे ।
४ चतुःसंख्यायां च ।

जलधिगा स्त्री जलधिं गच्छति गम-ड । १ नदीमात्रे हेमच०
सर्वासां नदीनां साक्षात् परम्परया ससुद्रगाभित्वात्तथा-
त्वम् अतएवोक्तं “सर्वा नद्यः ससुद्रगाः” इति साक्षात्
ससुद्रगामिन्यां २ गङ्गादिनद्याञ्च । ससुद्रगादयोऽप्यत्र ।

जलधिज पु० जलधौ जायते जन-ड । १ चन्द्रे । २ लक्ष्मणां
स्त्री त्रिका० । ३ ससुद्रजातमात्रे त्रि० ।

जलधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां जलादिनिर्मितायां धेन्वां सा
च नानाविधा तद्विधिः हेमा० दा० उक्तो यथा

“जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया । देवदेवो
हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः । जलकुम्भं नरव्याघ्र !
सुवर्णरजतान्वितम् । रत्नगर्भमशेषैस्तु यास्यैर्धान्यैः
समन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
कृष्णार्सासुरीशोरबालकामलकैर्युतम् । प्रियङ्गुपल-
सहितं सितवस्त्रोपवीतितम् । सच्छतं सोपानत्कं च
दर्भविष्टरसंस्थितम् । चतुर्भिः सहतं भूप ! तिलपालै-
सहृदिशम् । स्थापितं दधिपालेषु घृतसौद्रवता सुखे ।
उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् । पुष्पधूपोपहा-
रैस्तु यथाविभवमाहृतः । सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भं
नमभिपूज्य च । पूजयेद्वत्कलहत् कुम्भं जलमयं बुधः ।

एवं संपूज्य गोधिन्दं जलधेनुं सवत्सिकाम् । सितवस्त्र-
धरः शान्तो वीतरागोविमल्लरः । दद्यात् द्विजाय
राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः । जनशायी जगद्योनिः
प्रीयतां मम केशवः । इति चोद्धार्य भूनाथ ! विप्राय
प्रतिपाद्य ताम् । अपक्ताङ्गाग्निना स्येयमहोरात्रमत्तः-
परम्” । जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र कलसः । सुवर्ण-
रजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
रत्नानि धान्यानि च परिभाषायासक्तानि अत्र यद्यपि
सामान्येनोपदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथात्व-
मितिन्यायादितरधेनुवद्विरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च
सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं रजतस्य खुराकृतित्वं, तिल-
पालाणां ताम्रपालमयत्वं, दधिपालस्य कांस्यपालमयत्वं,
चानुसन्धेयं तथा धान्यानि पार्श्वद्वये, कृष्णादीनि प्राण-
देशे, प्रियङ्गुपलं स्वर्णे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थाप-
येत् । वस्त्रोऽपि चतुर्धाशेन धेनुवत् कार्यः । कश्चिन्नु
“पूजयेद्वत्कं तद्वत् कतं दत्तमयं बुधः” इति पाठात् घृत-
जलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा
चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति । “अनेन विधिना दत्त्वा
जलधेनुं नराधिप ! । सर्वान् कामानवाप्नोति वे दिव्या
ये च मानुषाः । शरीरारोग्यमावाधोपशमः सार्वका-
मिकः । नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः” ।
इति विष्णुधर्मोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

“भानुस्वाच । जलधेनुं पवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेशो मयूखेगः सर्वगः सर्वभावनः” । जलकुम्भं
समानीयेत्यादि विष्णुधर्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु “ततः सं-
पूज्य चादित्यं जलधेनुं सवत्सिकाम् । दद्याद्विप्राय देवाश्च
प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु । आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां
मिहिरः सदा । इति चोद्धार्य तां गान्तु विप्राय प्रति-
पादयेत् । अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महासुने ! ।
सर्वान् दानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः । सर्वपाप
विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् । प्रपितामहं यथा-
पूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम् । आत्मानं ससुतं पौत्रं
तदधस्ताच्चतुष्टयम् । तारयेत् स सुमीन्द्रेह जलधेनुप्रदो-
नरः । यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवंविधाः कुले ।
चतुर्दश तथा चैव ददतश्चासुमोदतः । दीयमानां
प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः । तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः
प्रयान्ति परमां गतिम्” । इति आदित्यपुराणोक्तो
जलधेनुदानविधिः । तोयधेनुदत्तत्वं ।

“यगस्य उवाच । तोयधेनुं शृणु वत्स ! यथा देवी प्रसीदति । कृष्णं तोयसुसंपर्षुं रस्यवस्तयुगा-
न्वितम् । समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि । “दूर्वाञ्जतदधिगङ्गकृष्ण-
मलकचन्दनैः । माल्यच्छत्वसमायुक्तं तिलपात्रैश्च
संयुतम् । दधिक्षीरघृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
वत्सकं कल्पयेत्स्यास्तत्तुरीयमयं बुधः । देवीसम्यक्त्वा
विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् । देवीभक्ते प्रदद्यात्तः स-
वान् कामानवाप्नुयात् । जपेऽरिसूदनं ! देवि ! देवानां
भयनाशिन ! वेदमातङ्गरे ! दुर्गे ! सर्वगे ! सुभगे !
नमः । अनेन वत्स ! मन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा” इति
देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः ।

जलनकुल पु० जले नकुल इव । उद्रे (घाडिया) (उद्दि-
डाल) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका० ।

जलनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा+आचारे कि उप०
स० । ससुद्रे अमरः । “तत्तासौ भगवान् देवः स्वपन्
जलनिधौ तदा” भा० व० २७१ अ० । २ चतुःसंख्यायाम्
“वारे १ शीतकरं तिथौ जलनिधिं ३ भेऽग्निञ्च ३ योगे
द्वयम्” सत्कृत्यसुक्तावली “जलनिधिरशनायाः स्वामितां
याति भूमेः” वृ० सं० १२ अ० ।

जलनिर्गम पु० जनानां निर्गमः । १ नद्यादेर्जलमथो, अधः स्थि-
तस्य २ जलस्योर्द्धगतौ, जलनिःसरणे च अमरभरतौ ।
जलनीली स्त्री जलं नीलयति नील+कृत्करोति णिच्-अण्
उप० सं० गौरा ङीष् । शैवाले अमरः स्वार्थे क । जल-
नीलिकाप्यत्र ।

जलन्धम पु० जलं धमति ध्मा-खण् । दानवभेदे “अष्टदंष्ट्र-
श्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादी जलन्धमः” हरिवं० २४० अ० ।
स्वयभामायां कथाज्जाते २ कन्याभेदे स्त्री “जज्ञिरे सत्य-
भामायां भानुभीमरथः क्षुपः । रोहितो दोषिमाञ्चैव
ताम्रजाज्ञो जनान्तकः । भानुभीमरिका चैव ताम्रपक्षा
जलन्धमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्व-
जात्” हरिवं० १६२ अ० ।

जलन्धर पु० जलं धरति बा० ख सुम् । १ अग्निभेदे तस्य गोत्रा-
यत्यं नडा० फक् । जलन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री ।
२ असुरभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाद्मोत्तरखण्डे दृश्या ।
३ वेगाङ्गे बन्धभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख० ४१ अ०
उक्तं यथा “वभ्राति च सिराजालमधोगामि न भोजनम् ।

एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे
कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च
वायुः प्रधावति” “महासुद्रां नभोसुद्रासुड्डीयानं
जलन्धरम् । मूलवन्धश्च च यो वेत्ति स योगी योग-
सिद्धिभाक्” तत्त्ववाध्याये ।

जलपत्तिन् पु० जलस्थितः पत्नी । जलचरखगे ।

जलपति पु० इत० । १ वरुणे । हेमच० । तस्य जलपतित्व-
कथा काशीख० १२ अ० यथा

“ततस्तं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च । जगाम
तृणं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् । तत्र तप्त्वा तपो
घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शम्भवम् । पञ्च वर्षसहस्राणि
स्थितः पाषाणनिश्चलः । आविरासीनुमहादेवस्तुष्ट-
स्तु तपसा ततः । उवाच काङ्क्षे ! ब्रूहि कं ददामि
वरोत्तमम् । काङ्क्षे मित्रवाच । यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि
भक्तानामनुकम्पन ! । सर्वसामाधिपत्यं मे देहापां याद-
सामपि । इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यधिञ्चत् ततस्तच्च वारुणे परमे पदे । रत्नानामब्धि-
जातानामद्धानां सरितामपि । सरसां पल्लवानाञ्च
बाण्यमुक्नोतसां पुनः । जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चैव
वै दिशः । अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः”
३ ससुद्रे जलं पतिरस्य । ३ पूर्वाधानक्षत्रे च जलनाथा-
दयोऽप्यत्र ।

जलपथ पु० जलमेव पन्थाः अथ समा० । १ जलमार्गं “या-
दोनाथाः शिवजलपथा कर्मण्ये नौचराणाम्” रघुः ।
इत० २ प्रणाल्यां जलनिर्गममार्गं च ।

जलपारावत पुं स्त्री जले पारावत इव । जलकपोते
(पानकौडि) पत्निभेदे राजनि० । स्त्रियां ङीष् ।

जलपित्त न० जलस्य पित्तमिव । १ अणुपित्ते अग्नौ शब्दर०
तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम् ।

जलपिप्ली स्त्री जलजाता पिप्ली । (जलपिप्ली)
पिप्लीभेदे, “जलपिप्ल्यभिहिता शारदी शकुन्नादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता । जल-
पिप्लिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । संप्राहिन्शी
हिमा रूक्षा रक्तदाहप्रणापहा । कटुपाका रसा
रुच्या कषाया वङ्गवर्द्धनी” भावप्र० ।

जलपुष्प न० जलजातं पुष्पम् । कमलादौ ।

जलपूर पु० इत० । जलसमूहे । “दन्दावनविपिने परिषर-
परिगतयमुनाजलपूरे विहरति” गीत० ।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन-ड ७त० ।
शैवाले शब्दच० । [जलदाने तर्पणे ।

जलप्रदान न० प्रेतादिभ्यः जलस्य प्रदानम् । प्रेताद्युद्देशेन
जलप्रदानिक न० जलप्रदानं युद्धतानां प्रेतानामुद्देशेन
जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽस्वस्य ठन् । भारतस्त्रीपञ्च-
नर्गते अत्रान्तरपर्वणि तच्च स्त्रीपर्वणि प्रथमावधि १५
अध्यायपर्यन्तं “जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीविलापस्ततः
परम्” भा० आ० २२० ।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जलदानार्थं प्रपा । जलदानार्थं शाला-
याम् (जलसल) । “यात्रोद्वाहजलप्रपाशिशुसंस्कारव्रत-
ञ्चाष्टका” सु०चि० टी० छतवाक्यम् ।

जलप्रान्त पु० इत० । जलसमीपस्थाने । [अमरः ।
जलप्राय न० जलं प्रायं यत् । जलवङ्कले देशे अनूपदेशे
जलप्रिय पुंस्त्री इत० । १चातकखगे शब्दर० । २मत्स्ये शब्दच०
स्त्रियां जातित्वे ऽपि योपधत्वात् टाप् । ३जलप्रियभावे
त्वि० । [जन्तुभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलप्लव पुंस्त्री जले प्लवते प्लु-अच् । (उद्दिङ्गल) जल-
जलफल न० जलजातं फलम् । शृङ्गाटके भावप्र० ।

“शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि । शृङ्गाटकं
हिंसं खादु गुरु दृष्यं कषायकम् । याहिशुकानिल-
श्लेष्मप्रदं पित्तप्रदाहसुत्” ।

जलबन्ध पु० जलं बध्नाति बन्ध-एल् । जलस्रोतोनिरोध-
के दारुशिलामये ऽमेतौ शब्दर० । भावे घञ् इत० ।
२जलस्य बन्ध च । [विना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम् ।

जलबन्धु पु० जलं बन्धुर्यस्य । मत्स्ये शब्दर० जलं
जजवालक पु० जलं बाल इव यस्य कप् । विन्ध्यपर्वते
हेम० । जलस्य बालिकेव । १विद्युति स्तो हेम० ।

जलविस्व पुंन० इत० । जनस्य बुद्ध्वादे मध्यावकाशयुक्ते
शिशिलसंयोगेन कृत्त्राकारे तोयांशभेदे मेदि० । “जम्बू-
वज्जलविस्ववज्जलजवज्जलालवज्जालवत्” उद्भूतः ।

जलवि(वि)ल्व पु० जलप्रधानो बिल्वइव । १कर्कटे । बिल-
भेदने क । २जनचत्वरं(चातरजल)३स्वल्पजलदेशे हारा०

जलबुद्द न० इत० । जलविम्बे । “मानुष्ये कटली-
सम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो
जलबुद्दबुद्दसन्निभे” शब्दार्थचि० छतवाक्यम् ।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव । हिलमोच्यां त्रिका० ।

जलभू पु० भवत्यस्मात् भू-कपादाने क्तिप् इत० । १मेघे
२तन्नामनामके कर्पूरे च जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य ।

३कञ्जटे शब्दच० । इत० । ४जलाधारभूमौ स्त्री ।

जलभृत् पु० जलं विभर्ति भृ-क्तिप् इत० । १मेघे २तन्नाम-
नामके कर्पूरे च श्लोयधारकमात्रे घटादौ त्रि० ।

जलमञ्जिका स्त्री जलजाता मञ्जिका । तोयजलमौ त्रिका०
जलमण्डुका न० जलं मण्डुकमिव । मण्डूकवाद्यत्वे
करतुनेन तद्वद्विनिकारके जलदुर्दरे “जम्बुर्जलानि
जलमण्डुकवाद्यवल्गु” माघः । “जलमेव पाणिनो
स्थापितमपरेण ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति लोक-
प्रसिद्धम्” मल्लि० । [मत्स्यप्रकृत्यविच्छेदे हारा० ।

जलमद्गु पु० जले मद्गु रिव निरन्तरमञ्जनोन्मञ्जनकारित्वात् ।
जलमधूक पु० जलसन्निवृत्तजातो मधूकः । जलान्जि-
जाते मधूकभेदे मधूलके भावप्र० ।

“मधूको गुडुपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वानप्रस्थो
मधुधीलो जलजोऽत्र मधूलकः । मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं
गुरु वृंहणम् । फलं शीतं गुरु खादु शुक्लं वातपित्त-
रुत् । अहृद्यं हनि तृष्णासदाहश्वासचतुशयान्” ।

जलमय त्रि० जलात्मकः जल+मयट् । १जलात्मके चन्द्रादौ
“सलिलमये शशिन रवेर्दीधितयः” इ०स० तस्य तथात्व-
सक्तम् । २तल्लोकस्ये कर्मिणाममये देहे च । स्त्रियां
ङीप् । “उभे एव जमे वोदुसुभयोर्वीजमार्हितम् ।
सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम” कमा०
शम्भोः त्रिज्याद्यष्टमूर्त्तिकत्वेन तन्मूर्त्तिर्जलमयत्वम् ।
जलस्य ब्रह्मवीजाधारत्वं च मनुनोक्तं यथा “अप एव
ससर्जादौ तासु वीजमवास्तुजत्” ।

जलममि पु० जलं स्वस्थितं तोयं मस्यति क्लिनन्ति
सूक्ष्मांशतया भिनन्ति मस-इन् इत० । १मेघे हारा० ।
२तन्नामनामके कर्पूरे च ।

जलमार्ग पु० जलस्य तदाहस्य मार्गः । १प्रणाल्याम् (पयनाला)
हेम० । जलमेव मार्गः । २जलस्य मार्गं च (जलपथ) ।

जलमार्ज्जरी पुंस्त्री जलनकुले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
जलमाटका स्त्री जलस्थिता माटका । जलस्थिते माटका-
भेदे तद्भेदाः मग्न विधानपा० उक्ता यथा “मत्स्यी कुर्मी
वराही च दर्दुरी मकरी तथा । जलुका जन्तुका चैव
सप्तैता जलमाटकाः” ।

जलमृत् पु० जलानि मृच्छति मृत्-क्तिप् । १मेघे अमरः
तन्नामनामके कर्पूरे च । “शङ्कास्यृष्टा इव जलमृत्स्वा-
दशा यत् जालैः” मेघ० । २जलमोचनकर्त्तारि त्रि० “नात्व-
म्बुदा जलमृचोऽचलसन्निकाशाः इ० १६ ।

जलमूर्त्ति ५० जलं मूर्त्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्त्तिशब्दे
५२० प्र० दृश्यम् ।

जलमूर्त्तिका ५० जलस्य मूर्त्तिः घनीभावो यत्र कप् । कर-
कायाम् उष्णवातसंयोगजते घनीभूते जले शब्दच० ।
तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ प्र० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविनं सुद-स्थि-
च्यम् ७५० सं० । उशीरे (वेणुःरमूल) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्क्षेपणार्थं यन्त्रम् । (फोहारा)
ख्याते १धारायन्त्रे २कूपादितस्तोयोत्यापकयन्त्रभेदे
“विलिप्तगात्रा जलयन्त्रहस्ताः” हरिवं० १४८ अ० ।
जलेन तदाकर्षणेन यन्त्रं घटीयन्त्रम् । शकालजापके
घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे ३७८ दृश्यम् । स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे “हस्तप्रसक्तैर्जलयन्त्रकैश्च प्रहृष्टरूपाः सिपिचु-
स्तदानीम्” हरिवं० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्रं तन्मध्ये इव स्थितम् गृहम् ।
चतुःपात्रं जलयुक्ते जलमध्ये निर्मितमृहे (जल-
टुडि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हाराः १६८० (फोहा-
राघर) २जलयन्त्रयुक्ते मृहे ।

जलयात्रा स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं यात्रा । शुभकर्मसम्पा-
दनाय जलाहरणाय यात्रायाम् । तद्विधानादिक्रमाह
वि०पा० वशिष्ठः “शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना
बुधः । कुरुते यदि वा मोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् ।
तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु । लक्ष्मणेकोटि-
होमेऽयुतहोमे तथैव च । व्रतोत्सर्गमहादाने
यज्ञे वा वितते शुभे” । व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने
इत्यर्थः । “जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठं कर्म समाचरेत् ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् । यत्र-
शालामतिक्रम्य अतिशुभव्रातज्ञैः सह । यजमानः
सपत्नीकः सुहृद्वन्मुजनैर्युतः । अश्वारूढो गजारूढो
वस्त्रालङ्कारभूषितः । गृहीत्वोपस्करं सर्वं गन्ध-
पुष्पाञ्जलादिकम् । जलाशयनतो गच्छेद्गीतवादिनि-
स्सनैः । अगाधं च हृतं गच्छेद्गदीं वाथ समुद्रगाम् ।
सुवासिन्योऽग्रतः कार्यः सर्वानङ्कारभूषिताः । हैमरा-
जतताम्बान् वा मृगमयान् कलशाच्छुभान् । गृहीत्वा
गन्धपुष्पाद्यैरञ्जितान् सुदटान् नवान् । जलाशयं समा-
साद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरस्रीकृते जेत्वे तत्र
स्वस्तिकमालिखेत् । यवैर्वा तण्डुलैर्वपि पद्मपट्टलं लिखे-
दित्यादि” । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले यायते गम्यतेऽनेन या-करणे ल्युट्
७८० । जलेगमनसाधने नौकादौ । “व्यसनार्थवमभ्येति
जलयानैर्यथार्थवम्” भाग० ३।१४।१६ ।

जलरङ्ग पुंस्त्री जले रङ्ग इव । वक्रपक्षिणि हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

जलरङ्ग, पु० जले रङ्गुरिव । दाखू हखगे हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रन्ज-अच् । वक्रखगे हेमच०
स्त्रियां जतित्वात् ङीष् ।

जलर(स)ण्ड पु० जलस्य र(र)ण्ड इव । जलावत्त्वे २तोय-
रेणौ ३भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
उकारयुक्तमध्यः भेदि० ।

जलरस पु० जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रसः ।
१लवण्ये हारा० लवणस्य जलविशेषपात्रेन जातित्वात् तथा-
त्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्वप्रकृतजलरूपत्वं
भवतीति लोकवेदयोः प्रसिद्धम् । ६८० । २तोयस्य रसे च ।
जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहिकानाम्नां
ख्यां गृहीत्वाऽऽकर्षिण्यां लवणाभसि स्थितायां राक्ष-
स्याम् “शतयोजनविस्तीर्णं निहत्वा जलराक्षसीम्” भा०
व० १८१ अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा०
सु० १ अ० उक्तम् ।

“सुवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा
चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी । अथा दीर्घस्य कालस्य
भविष्यास्यहमाशिता । इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वश-
मागतम् । इति संचिन्त्य मनसा च्छायामस्य समाक्षि-
पत् । छायायां गृह्णामाशायां चिन्तयामास वानरः ।
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा षड्भूतपराक्रमः । प्रतिलोसेन
वातेन महानौरिव सागरे । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्ष-
माणस्तदा कपिः । ददर्श स महासत्त्वसुस्थितं लवणा-
भसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास सारतिर्विक्रताननम् ।
कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्वमङ्गुतदर्शनम् । छायायाहि
महावीर्यं तदिदं ज्ञातुं संशयः । स तां बुद्ध्वा र्थतत्त्वेन
सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्धत महाकायः प्राट्पीव
वलाहकः । तस्य सा कायसुदीक्ष्य वर्षमानं महाकपेः ।
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् । घनराजोव
गर्जन्ती वानरं समदृष्टवत् । स ददर्श ततस्तस्या विक्रतं
सुमहन्मुखम् । कायमात्रञ्च मेधावी मर्माणि च महा-
कपिः । स तस्या विक्रते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । संचिप्य
सुहृदरात्मानं निपपात महाकपिः । आस्ये तस्यानिमज्ज

नन्ददृशुः सिद्धचारणाः । यस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्वं
पर्वणि राहण्या । ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माग्युत्कृत्य
वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः” ।

जलराशि पु० इत० । १जससमूहे जलानां राशिरत्न ।

२समुद्रे च “क्षमातलं बलजलराशिरानशे” भाषः ।

जलरुह् न० जले रोहति रुह-क्तिप् ७त० । १पद्मे हेमच० ।

क । जलरुहमप्यत्र हेमच० “जलं तच्छुशुभे क्त्वं फुल्लै-
र्जलरुहैस्तथा” भा० आ० २८८ अ० । २तोयरोहिमात्रे त्रि० ।

जलरूप पुंस्त्री जलस्य रूपमत्र रूपमस्य शुभत्वात् । १मकरे

त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । इत० । २तोयस्य रूपे न० ।

जललता स्त्री जलस्य लतेव सन्ततिमत्त्वात् । तरङ्गलेखायां
हारा० । [त्रणभेदे । हारा० ।

जलवरण्ट पु० जलप्रधानो वरण्टः । (पानिवसन) वसन-

जलवल्कल पु० जलानां बल्कल इव । कुम्भिकायाम् ।

(पाना) हारा० ।

जलवल्गो स्त्री जलजाता वल्गो । शृङ्गाटकलतायां राजनि० ।

जलवायु न० जलं वायुमिव । पाणिताडने वाद्यतन्त्रध्वनि-
युक्ते जले “आकाशगङ्गाजलवाद्यतज्ज्ञाः” हरिवं०

२४८ अ० ।

जलवानीर पु० जलजातो वानीरः । अम्बुवेतसे शब्दार्थचि०

जलवायस पुंस्त्री जले वायस इव कृष्णत्वात् । (पानि-
कौडो) मद्गुखगे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलवास न० जलेन वास्यते सुरभीक्रियते वासि-कर्मणि
अच् । १उशीरे राजनि० । तस्य जलसेचनेन सौर-

भोत्पादान्ध्यात्वम् । ७त० । २तोये वासे । “स चिन्तया-

मास सुनिर्जलवासे कदाचन” भा० शा० २६२ अ० ।

जलं वासयति सुरभीकरोति वासि अण् उप० स० ।

श्विष्णु कन्दे राजनि० ।

जलवाह पु० जलं वहति वह-अण् उप० स० । १वारिवाहे

मेघे हेमच० तन्नामनायके २कपूर्वे च “साद्रिजलधिजल-

वाहपथम्” किरा० । २जलवाहकमात्रे त्रि० “जलवा-

हास्तथा मेघाः वायवस्तनयित्त्वः” भा० स० ७ अ० ।

जलविडाल पुंस्त्री जले विडाल इव । (उड्डिडाल) जल-

नकुले हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जायते जन-ड । यावना-

लीशर्कराभेदे राजनि० । २तोयविन्दुजातमात्रे त्रि० ।

जलविषुवत् न० जलप्रधाने विषुवत् । राशिचक्रस्ये

तुल्याराशिद्वये स्थानभेदे “भचक्रनाभौ विषुवद्वितयं

समसूत्रवगम्” सू० सि० “भचक्रनाभौ भगोबस्य भ्रुव-

द्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं विषुवद्व-

द्वयं समसूत्रवगं परस्परं व्याससूत्रान्तरितं भ्रुवमध्ये

विषुवद्वत्तस्यानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ

तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेघतुलाख्यौ

चेत्यर्थः” रङ्ग० । २विषुवन्तु समाख्यातं तुलामेघभयो-

स्तथा” ज्यो० जन्ते २तत्र रवेः संक्रमे च । संक्रा-

न्तिश्च चलस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा व्ययनसंक्रान्तिशब्दे

३३६ दर्शिता । जलविषुवसंक्रान्तिनक्षत्रतः स्थानविशेषे

स्वनक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं जलविषुवचक्रं ज्यो० उक्तं

यथा । “षड्मूर्द्ध्नि, वदने पञ्च, चत्वारि, हृदये, तथा ।

त्रितयं करणादिषु” पयोविषुवभक्रमात्” त्रितयं त्रितय-

मिति करणादिषु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्थाप्यानि

तत्र स्थानभेदे फलज्ञेयं “मानं वैरं बद्धसुखलाभं भोगं

त्वासं जलविषुवेष” ज्यो० । पयोविषुवाद्योऽप्यत्र ।

जलवृश्चिक पु० जले वृश्चिक इव । (चिद्गङ्गा) मत्स्ये त्रिका० ।

जलवेतस पु० जलजातो वेतसः । अम्बुवेतसे वेतसभेदे राजनि०

जलवैकृत न० विकृतस्य भावः अण् इत० । दूर्निमित्तसूचके

नद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलादिकसूक्तं वृ० स०

४६ अ० यथा ।

“अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण मृन्यतं कुरुते ।

शोषश्चाशोष्यामन्येषां वा ह्युदादीनाम् । स्निहासृङ्-

मांसवहाः सङ्कुलकलुषाः प्रतीपगाश्चापि । परचक्रा-

स्यागमनं सद्यः कथयन्ति घण्टासात् । ज्वालाधूम-

काथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पि-

तानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरखाते

गन्धरसविपर्यये च तोयानाम् । सन्निभाशयविक्रतो

वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम् । सन्निभविकारे कुर्व्यात्

पूजां वरुणस्य वारुणैर्भन्तैः । तैरेव च जपहोमं शम-

मेवं पापमुपयाति” । [त्रिका० ।

जलव्यध पु० जलं विध्यति व्यध-अच् । कङ्कतोडमत्स्ये

जलव्याल पु० जलस्थो व्यालो हिंस्रः । (टोडा) १सर्पभेदे, अमरः ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । क्रूरकर्मणि २जन्तौ च ।

जलग्रय पु० जले शेते शी-अच् ७त० । विष्णौ हेमच०

सप्तम्या वा अलुकि । जलेशयोऽप्यत्र ।

जलग्रयन पु० जलं शयनमस्य । विष्णौ हना० ।

जलग्राधिन् पु० जले समुद्रजले शेते शी-णिनि । नारा-

यणे । “एकार्थवेऽहिशयने योगनिद्रासुपागतः । आसी-

र्थभोगमभजत् कल्यान्ते भगवान् प्रभुः" देवीमा० ।
 जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव । शम्भुके अमरः ।
 जलशूक न० जलस्य शूकमयमिव । शैवाले हेमच० । "वीर-
 युक्ताजलशूकमधुरवर्गे प्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा
 खनुगुप्त्रं निदध्यात्" सुश्रुतः ।
 जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव । कुम्भीरे हेमच० ।
 जलसम्भ पु० धृतराष्ट्रभेदे । "विविक्तविकर्णश्च जलसम्भः
 सुलोचनः" भा०आ०६७० । तत्पुत्रोक्तौ ।
 जलमसुद्र पु० जलमयः सुसुद्रः । लवणादिषु सप्तसु सुसुद्रेषु
 शेषसुसुद्रे "लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्" इत्यु-
 पक्रमे दध्ने द्रव्ये चतुसस्य तस्मात्सद्यस्य च स्वाङ्ग-
 जनस्य चान्यः" सि०शि० । [सरोभेदे ।
 जलसरस न० निव्यस० सरस्+संज्ञायाम् अच् समा० ।
 जलसर्पिणी स्त्री जले सर्पति स्वरूपिणी । जलौकायाम्
 (जोक) हेमच० ।
 जलसूचि स्त्री जलस्या सूचिरिव । १कङ्कलोटमत्स्ये
 २शङ्काके ३गणुमारि ४जलौकायां च मेदि० ५काके
 पुंस्त्री हेमच० ।
 जलस्तम्भ न० जलं स्तम्भतेऽनेन स्तम्भ-करणे ल्युट् । १जल-
 स्तम्भनसाधने मन्त्रादौ । भावे ल्युट् । जलस्य २स्तम्भने च
 जलस्तम्भनविद्या च दुर्ध्याधनविदिता तथा इषायनसुद-
 जलं संस्तभ्य स सुष्वाप तत्कथा भा०शा०३०अ० "एवमुक्त्वा
 महाराज ! पाविष्यन्तं महासुदम् । अस्तम्भयत तोयञ्च
 मायया मनुजाधिपः" इत्यादिका ।
 जलस्था स्त्री जले तनुसमीपे तिष्ठति स्था-क । १गण्डदूर्वायां
 राजनि० २जलस्थितमात्रे त्रि० । [त्रिका० ।
 जलज्ञ न०जलेन ज्ञाने-हन-वा०इत० । खल्यजलयन्त्रगृहे
 जलहरण न०इत० । तोयस्य स्थानान्तरनयने "लघुगुरुकनि-
 यमगतभिन्नं फणितमितमवमतमतिमुखनिगदपदम् टश-
 वसुभुवनैर्यिःरिह यदि भवति हि रसिकजनसुदय-
 विहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणहृतगुणिगण-
 चरणविरामाहितसगणम् कचिदपि गुरुसहितं भवति
 कविहितं छन्दः सुन्दरि ! जलहरणम्" इत्युक्तलक्षणे
 २मात्रावृत्तभेदे । [भेदे । हेमच० ।
 जलहस्तिन् पुं० जले हस्तीव ७त० । जलस्ये हस्तिरूपे जन्तु-
 जलहार त्रि० जलं हरति हृ-अण् उप० स० । जलहारके
 जलवाहके (भारि) प्रवृत्तौ स्त्रियां टाप् पा०सुधवो०षण्
 ईप् । "शिरसा धृतकुम्भाभिर्बद्धैरस्यस्तनास्यरैः । यमुना

तीरमार्गेषु जलहारीभिरावृतम्" हरिवं० ६१ अ० ।
 अत्र पा०गौरा० डीप् ।
 जलहारिन् त्रि० जलं हरति हृ-णिनि । जलवाहके ।
 स्त्रियां डीप् । "याभिरिदं शरीरमाराम इव जल-
 हारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपल्लिह्यतेऽनुगृह्य-
 ते च" सुश्रुतः । [फिने च । त्रिका० ।
 जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात् । १फिने, २ससुद्र-
 जलहीम पु० जले क्षिप्तः होमः ७त० । जले क्षोप्रव्ये वैश्व-
 देवादिहोमभेदे तद्विधिः सं०त० दर्शितो यथा "लौकिके
 वैदिके चैव ह्यतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः
 पञ्चसूनापसुत्तये" ।
 जलहृद् पु० जलप्रचुरो हृद्ः शा० त० । जलवह्ने हृदे
 जलहृदस्येदं तत्र भवो वा शिवा० अण् । जलहृद्
 तत्सम्बन्धिनि तत्र भवे च त्रि० स्त्रियां डीप् ।
 जलाका स्त्री जले आकायति प्रकाशते आ+कै-क । जलौ-
 कायां शब्द० ।
 जलाकाश पु० जलप्रतिबिम्बितः जलावच्छिन्नो वा आकाशः
 शा० त० । जलप्रतिबिम्बिते २जलावच्छिन्ने वा आकाशे
 "जलावच्छिन्नस्त्रे नीरं यत्, तत्र प्रतिबिम्बितः । सम्भ-
 नक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्यते" शब्दार्थचि० ।
 नीरूपस्याकाशस्य प्रतिबिम्बासम्भवेन साभनक्षत्रेति विशे-
 षणम् । एतच्च प्रतिबिम्बवादे नीरूरस्य प्रतिबिम्बासम्भ-
 वमभिप्रेत्य विवरणाचार्यै रवच्छिन्नवादोऽङ्गीकृतः । तन्मते
 जलावच्छिन्नआकाश एव जलाकाश इति भेदः । अव-
 च्छिन्नवादशब्दे ४२० पृ० दृश्यम् ।
 जलानी स्त्री जलमच्छोति व्याप्नोति कारयतया अच्-अण्
 गौरा० डीप् । जलपिप्ल्यां शब्द० ।
 जलाखु पु० जले आखुरिव । जलनकुले त्रिका० ।
 जलाञ्जलि न०जलमञ्चति अन्च-वा० अल्च् ६त० । १शैवाजे
 जनस्याञ्जलिमिव । २स्वतो वारिनिर्गमे (स्वतो निर्गच्छद्वा-
 रिणि) मेदि० ।
 जलाञ्जलि पु० जलपूर्णाऽञ्जलिः । १जलपूर्णाञ्जलौ अञ्जलि-
 पूर्णवारिणि उपचारात् २तद्दानरूपायां पितृणां तर्पण-
 क्रियायाम् । "कुपलमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः" चाण० ।
 जलाटन पुंस्त्री जले अटति अट-ल्यु । १कङ्कपक्षिणि स्त्रियां
 जातित्वात् डीप् । २जलौकायां स्त्री मेदि० तत्र गौरा०
 डीप् । [हारा०स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
 जलाण्टक पुंस्त्री जले अटति अट-ल्यु लृ० प्रथो० । नक्रराजे

जलाण्डक न० जले अण्ड इव कायति कै-क । प्रोताघाने
क्षुद्रे मत्स्याण्डसंघाते जले अणुरिव कायति कैः क ।
जलाणुक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे हेमच० ।

जलात्मक त्रि० जलमेवात्माऽस्य कप् ; १जलमये । २जलौकायां
स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्त्वम् । [नामपगमे च ।

जलात्यय पु० जलस्यात्ययोः यत् । १शरत्काले इत० । २जला-
जलाधार पु० इत० । जलानामाधारे तडागादौ अमरः ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् । तथा-
त्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्” याज्ञ० ।

जलाधिदैवत पुंन० इत० । १वरुणे हलायुधः लिपिकर-
प्रसादकतपाठदर्शनात् पुंस्त्वोक्तिः प्रसादिकी शरवक्लिङ्गं
इन्द्रतत्पुरुषयोः पा० तत्पुरुषे परलिङ्गस्यैव विधानेन
पुंस्त्वोक्तिस्तस्यैवौचित्यात् । जलमधिदैवतमस्य । २पूर्वाशान-
नक्षत्रे न० ।

जलाधिप पु० इत० । १वरुणे । “नाशक्रोदयतः स्थातुं विप्र-
चित्तेर्जलाधिपः” हरिवं० ५२ अ० । जलाधीशदयोऽप्यत्र ।
वत्सरभेदे २जलपतौ रव्यादिग्रहे च जलशब्दे कधि-
पराशरवाक्यम् दृश्यम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयनं
तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा “जीवार्कबुधमन्दारकाव्य-
चन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री जलाधीशः शस्यपोऽङ्घ्रि-
७हृतात् शकात्” । सप्रहृतशकाङ्के एकशेषे जीवो राजा
अर्को मन्त्रीबुधो जलाधिपः शनिः शस्याधिपः । द्वयवशेषे
रव्यादिः । त्रयवशेषे बुधादिः । चतुरवशेषे मन्दादि ।
पञ्चावशेषे भौमादि । षडवशेषे काव्यादि । सप्तावशेषे
चन्द्रादि । सालान्यायेन पुनः जीवादीनां ग्रहणम् ।

जलान्तक पु० जलमेवान्तो भूमण्डलस्य सीमा यत् कप् ।
सप्तसमुद्रान्तर्गते स्वादूदके सङ्घे तदुत्तरं द्वीपान्तरा-
भावेन तस्य भूमण्डलस्यान्तसीमात्वम् । “लवणेक्षुसुरा-
सर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः” त्रिका० । वासुदेवस्य सत्य-
भामायां पत्यां जाते २पुत्रभेदे “जज्ञिरे सत्यभामाया-
मित्युपक्रमे “रोहितो दीप्तिमःस्यैव ताम्रजाञ्चो जला-
न्तकः” हरिवं० १६२ अ० ।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव । कूपे हारा० ।

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् दृषो० । जलौकायां
(जांक) शब्दरत्ना० तद्भेदलक्षणाधिकं सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति
जलायुका जलमासामोक् इति जलौकसः । ता द्वादश
तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः

कृष्णा कर्बुरा अलगहर्दी इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्दना
चेति । ताम्रज्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्ष्म-
मत्स्यप्रावदायता क्रिद्वोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महा-
पार्श्व कृष्णसुख्यलगहर्दी । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चितिता
इन्द्रायुधा । ईषदसितपोतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा
सासुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणु-
सुखी गोचन्दनेति । तामिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति-
मात् कण्डू मूर्च्छां ज्वरोदाहृच्छर्दिर्भेदः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्य-
कर्मादिप्रयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः
सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः । अथ निर्विषाः ।
कपिला पिङ्गला शङ्कुसुखी मूषिका पुण्डरीकसुखी
सावरिका चेति । तत्र मनःशलाकरञ्जिताभ्यामिव
पार्श्वभ्यां पृष्ठे क्षिप्रभुद्वयसां कपिला । किञ्चिद्रक्ता
वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला । यत्कृष्णां शीघ्र-
पायिनी दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्कुसुखी । मूषिकाकृति
वर्ष्माऽनिष्टगन्धा च मूषिका । सुद्वयसां पुण्डरीकतल्य-
वक्त्रा पुण्डरीकसुखी । क्षिप्रघ्ना पद्मपत्रवर्णाष्टदशा-
ङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पशुर्थे इत्येता अविषा
व्याख्याताः । तासां यवनपाण्डुप्रसन्नपौतनादीनि
ज्ञेयानि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो
महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविष-
मत्स्यकीटदर्दुरमूलपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च
सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिककुवलयपुण्ड-
रीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ।
भवति चात्र । ज्ञेयेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुग-
न्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः
सुखाः । तासां प्रमदहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृही-
यात् । अथेनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य
निदध्यात् भक्ष्यार्थं चासासुपहरेच्छैवलं वज्ररमोदकांश्च
कन्दार्शुसूक्ष्मैश्च शय्यार्थं । तत्र सौदकानि च पत्राणि ।
त्रयहातत्रतहाज्ञान्यज्जलं मन्त्रं च दद्यात् सप्तरात्रात्-
प्ररात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र । स्थूल-
मध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्योषा मन्दचेदताः । अथ
हिस्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः । अथ जलौ
कोऽवसेकसाध्यव्याधितसुपवेश्य संवेश्य वा विरक्त्य चरस्य
तमवकाशं सृष्टोमयचूर्णैर्यदासजः स्यात् । गृहीताश्च
ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगालीः सज्जलसरक-

मध्ये स्रुर्त्तस्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा ताभीरोगं
ग्राह्येत् । स्रुत्सगुणार्द्रपिचुम्बोतावच्छन्नां कृत्वा सुखमपा-
द्युयादगृह्यत्यै चीरविन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा
कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राह्येत् ।
यदा च निविशतेऽश्वखुरवदानं कत्वोद्यम्य च स्त्रन्धं
तदा जानीयाद्गृह्णातीति स्त्रहृतीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां
धारयेत्येचेच्च । दंशे तोदकण्डू प्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्ध-
मियमादत्तइति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणित-
गन्धेन न सुबुद्धं सुमस्याः सैम्बवचूर्णनावकिरेत् । अथ
पतितं तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगार्त्वीं तैललवणाभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छं दक्षिणह-
स्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैरनुलोममनुमाजयेदःसुखाहामयेत्ता-
वद्यावत्स्यग्वानलिङ्गानीति । सम्यग् वान्ना सलिलसर-
कन्थस्ता भोक्तुं कामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते
सा दुर्वान्ना तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्नाया व्याधि-
रसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्नां पूर्ववत्त्वन्नि-
दध्यात् शोणितस्य च योगायोमानवेक्ष्य जलौकोत्पणान्म-
धुनावषट्टयेच्छीताभिराङ्गुष्ठ परिषेचयेद्व्रणीत वा व्रणं
कषायमघुरान्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिद्वाइति । भवति
चात् । जेलाणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तद्वाध्यान् स जयेद्ददान्” ।

जलार्क पु० जलप्रतिविम्बितोऽर्कः । जलप्रतिविम्बितसूर्यो
“प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्युधैः । अत्रिका-
रादकचृत्वात् निगुण्यत्वात् जलार्कवत्” भाग० ३।२।१ ।

जलार्णव पु० जलमयः अर्णवः । अन्ये स्त्रादूदके ससृष्टे ।
जलार्द्रा स्त्री जलेनार्द्रा । आर्द्रतालघुने “ध्रुवितं ताल-
घुनं स्यात् तद्वदत्तचेपणञ्च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रां स्यात्”
वैज० २जलार्द्रवस्त्रे न० हारा० २जलेनार्द्रं च लि० ।
“पुष्पासारैः स्त्रपयत् भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः” मेघ० ।

जलालु पु० जलजात आलुः शा०त० । (पाणिया आलु)
आलुकभेदे राजनि० । [शालूके राजनि० ।

जलालुक ग० जलस्यालुरिव कार्याति कै-क । पद्मकन्दे
जलालुका स्त्री जले अलति गच्छति अन्न-गत्यादौ बा०
उक । जलौकायां शब्दर० । [जलौकायां भरतः ।

जलालुका स्त्री जले आलोक्यते आ+लोक-कर्मणि घञ् ।
जलावत्तं पु० आ+वृत्-णिच्-भावे अच् इत० । जलस्य
सतो भ्रमणे जटाधरः ।

जलाशय पु० जले तत्सभीमे आशये आ+शी-अच् । १उशीरे

अमरः २नामज्जके गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । आ+शी-
आधारे अच् इत० । २ससृष्टे हेमच० । ४जलाधारे
तडागादौ “कुशेशयैरत्न जलाशयोपिताः” माघः ।
“न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाने जलाशये” तेनैव
सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुष्पजलाशये”मनुः । तज्जेदादि
जलाशयोत्सर्गशब्दे दृश्यम् । जलमाशय आधारेो यस्य ।
५स्टम्भाटके राजनि० । ६गुण्डालीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

जलाशयोत्सर्ग पु० इत० । कूपार्देजलाशयस्य प्रतिष्ठाकूपे
उत्सर्गं जलाशयोत्सर्गतत्त्वे तस्य भेदलक्षणादिकसक्तं यथा
“अथ जलाशयाः । ते च खननसाध्याश्चत्वारः ।

कूपशापीपुष्करिणीतडागरूपाः । तथाच मत्स्यपुरा-
णम् । “एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । कूप-

वापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च” । कूपोऽहार-

कोगत्तं विशेषः वडसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः ।

वस्तुतो वापीलक्षणं वक्ष्यते । पुष्करिणीतडागावाह

वशिष्टसंहितायाम् “चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तधनुस्तत्ररुत्तरः ।

शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता । एतत्पञ्च-

गुण्यः प्रोक्तस्तडागइति निश्चयः” । धनुर्हस्तचतुष्टयं

चतुर्त्तरश्चतुर्गुण्यहस्तोयस्तत्रधनुः तथाच विष्णुधर्मो-

त्तरे प्रथमकाण्डम् “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खुस्तद्व्यञ्ज

शतः स्रुतः । तत्ररुत्तकं धनुः प्रोक्तं क्रोशोधनुः-

सहस्रकः” । कापिले “चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तधनुर्मिष्ट

करैर्धनुः” । शयोहस्तस्तेन स्वातचतुर्दिक्षु विंशतिहस्ता-

न्यूनतायां चतुःशतहस्तान्यूनान्तरत्वेन पुष्करिणी ।

चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्भस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितय-

हस्तान्यूनान्तरत्वेन तडागः । एतन्नु जलाधारपरं

नतपरितटपरम् । नव्यवर्द्धमानधृतोयशिष्ठः “शतेन

धनुर्मिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्भि-

र्दीर्घः पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी” इति

संहितायामन्तरपदस्युत्तरत्वापि तथावगम्यते । तेन

चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंशद्भस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरा

न्यूनत्वे स दीर्घिका । चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्भस्तान्यून-

तायां षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वे द्रोणः । चतुर्दिक्षु

त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडशसहस्रहस्ता-

न्तरान्यूनत्वेन वापी । करोऽत्र कफोद्युपक्रममध्य-

माङ्गुल्यपर्यन्तः तथाच कल्पतरुत्वाकरयोः “मध्या-

ङ्गुलिपरेयोर्मध्यः प्रामाणिकः करः” । तत्करण-

फलमाहादित्यपुराणम् “सितवन्धरता वे च तीर्थ-

शौचरताश्च ये । तडागकूपकर्त्तारोसुव्यन्ते ते तृषा-
भयात्” । सेतुजलधारणहेतुर्वन्धः । तीर्थशौचं घट्ट-
कपरिष्कारः । तेन सेतुवन्धवट्टपरिष्कारतडागादीनां
करणे प्रत्येकं तृषाभयभोचनं फलम् । विष्णुः “अथ कूप-
कर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृताब्जं विनश्यतीति” ।
तत्प्रवृत्ते कूपादुत्स्यते । विष्णुधर्मोत्तरे “तडागकूपकर्त्तार-
स्तथा कन्याप्रदायिनः । छत्रोपानहृदातारस्ते नराः
स्वर्गगामिनः” । तोयं विना सङ्कुचितप्राणदेशे तु
नन्दिपुराणम् “योवापीमद्यवा कूपं देशे तोयविव-
र्जिते । खानयेत् स दिवं याति विन्दौविन्दौ शतं
समाः” । ततश्च वायादिखनने प्रत्येकजलविन्दुसम
संख्यशतवर्षावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एतत्सङ्गस्या-
नन्तरं वास्तुयागसङ्कल्पः कार्यः । विष्णुः “कूपाराम-
तडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता तु लभते
भौतिकं फलम्” । संस्कारविधौ तु “अजले जलसु-
षाद्य” इति वक्ष्यमाणवचनात् जलसून्यदेशखनन एव-
प्रतिष्ठा नतु पङ्कोद्धारमात्रे । मत्स्यपुराणे “प्रासा-
दभवनदीनां विशेषं विस्तराद्दद । कुर्वीत केन विधा-
नेन कश्च वास्तुरुदाहृतः” इत्युपक्रम्य वायादीनाम-
स्यभिधानात् आदिपदात् कूपदिर्घं ह्यणम् । “प्रासादेश्ये-
वमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते” इत्यभिधानाच्च, तेन वाया-
दिकरणेषुऽपि वास्तुयागः । महाकपिलपञ्चरात्रे “जला-
धारण्यहार्थञ्च यत्सेवास्तुम् विशेषतः । ब्रह्माद्यादिति-
पर्यन्ताः पञ्चाशन्नयसंयुताः । सर्वेषां कुलवास्तूनां
नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्यं हि तान् सर्वान्
प्रासादादीन् कारयेत् । अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयो
धर्मधर्मिणोः” । ब्रह्माद्यादितिपर्यन्ता इति कल्याणरम् ।
देशीपुराणोक्तेशादिकल्पो व्यवहृयते । धर्मधर्मिणोस्तडा-
गादितत्कर्त्तारैः । तद्दिने तटकरणे उत्सर्गदिनेऽपि
वायादौ तत्करणम् । “प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भपरि-
वर्त्तने । पुरवेशप्रवेशे च सर्वटोपापहृत्तये । इति वास्तु-
पशमनं कृत्वा सूत्रेषु वेदयेत् । वास्तुयागमकुर्वीतस्त-
वाहारो भविष्यति” । इति मत्स्यपुराणवचने पुरवेश-
प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनेन प्रासादधर्माति-
देशादत्रापि प्रासादप्रतिष्ठावत् वायादिप्रतिष्ठादिने वास्तु-
यागकरणम् । तदारम्भकालो दीपिकायाउक्तो यथा “पुष्या-
भैरवरोत्तराश्विनरुद्रब्रह्मास्तुपितेन्दुभैः शस्तेऽके शुभयोग-
वारतिथिषु क्रूरेश्वरीयेषु च । पुष्टेन्दौ जलराशिने

दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो
जीवेन्दुपुलोदये” । पुष्यानुराधाहस्तोत्तराश्विनो-
शतभिषारोहिणीपूर्वाषाढामघाशरणिभिः । मातृस्ये
“चन्द्रादित्यबलं जम्बा लग्नं शुभनिरीक्षितम् । सप्तो-
च्छायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्येत् । अश्विनीरोहिणी-
मूलसुत्तराश्विनैन्दवम् । स्वाती हस्तानुराधा च गृह्णा-
रम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिग-
ण्डयोः । विष्णुस्नानगण्डपरिधवर्ज्यं योगेषु कारयेत् ।
आदित्यभौमवर्ज्यं तु सर्वं वाराः शुभावहाः । प्रासादे-
ऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि” । तदुत्सर्गफलम् ।

“संक्षेपात् प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु । पुष्करि-
ण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वधृक्” । जलाशय-
करणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्रगुप्तः “जलाशयार्थं
यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्” । भूमिमिति शेषः ।
कालमाह मत्स्यपुराणे “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि
तडागादिषु यो विधिः । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे
वा माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा
भवेत् । प्राष्य पक्षं शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ।
पुष्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” । अतीते
प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये “माघे च फाल्गुने चैव
चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठाश्राद्धयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्त-
रायणे” । पुष्येऽङ्गि अष्टमचन्द्रादिमूलो ब्राह्मणवाचनं
पुष्याहस्तश्रुद्धिवाचनम् । “पञ्चमी च द्वितीया च
तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा
श्रेष्ठा त्रयोदशी । द्वादश प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला
भवेत्” । मातृस्ये “आषाढे द्वे तथा मूलसुत्तराश्विनमेव
च । ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा । हस्ता-
श्विनी रेवती च पुष्योऽश्विनशरस्तथा । अत्रुराधा तथा
स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते । बुधो हृहस्पतिः शुक्रस्तय
एते शुभावहाः । एतन्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रश-
स्यते । ग्रहतरावलं जम्बा ग्रहपजां विधाय च ।
निमित्तं सबलं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथाऽशुभम् । शुभयोगे
शुभे लग्ने क्रूरग्रहविवर्जिते । लग्ने क्वचो च कुपीत
प्रतिष्ठादिकसुप्तम् । अयने विषुवे तद्वत् षड्दशीतिमुखे
तथा । “सुराणां स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
भविष्ये “प्रतिपञ्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता । सोमो
हृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः

भोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि” । प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहार-
समुच्चयः “कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते” ।
टीपिकायां “पुष्याश्विनशक्रभगदेवतवासवेषु सौम्यानिवेश-
मघरोहिष्मूलहस्तम् । पौष्णानुराधहरिभेषु पुन-
र्वसौ च कार्याभिषेकतत्कूपरघप्रतिष्ठा” । वसवी धनिष्ठा
द्वेष आर्द्रा । “आर्द्रायाञ्चैव सौभाग्यमिति” प्रतिष्ठासमु-
च्चयात् । वापीटानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे
आढ्यकर्मणः “वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्त इत्यभिधीयते । अग्निहोत्रं
तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्ट-
मित्यभिधीयते । यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधी-
यते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
आधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्मे न वैदिके” । वैदिके
वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ दृष्ट-
व्यतिः “पितृव्यशुद्धौहित्वान् भर्तुः स्त्रीयमातृ-
त्वान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः”
एतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरवतारणानुमन्त्रणयोर्धज-
सानकर्तृकोमन्त्रपाठः । तन्नामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरन-
धिकारेण तद्वति त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविर-
हादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम् । मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मण-
द्वारा “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेषु षट्छते”
इति बराहपुराणात् । अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्री-
णामप्यधिकारः । अस्य पूर्त्तत्वाद् द्विषाद्मन्त्राद्यदौ
कर्तव्यम् । यथा गोभिलः “द्विषः पूर्त्तेषु युस्मानाश-
वेत् प्रदक्षिण्यस्यपचारः यवस्त्रिलार्थ इति” । ज्यशीर्ष
पञ्चरात्रे “वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमोत्तमम् । कन्यसं दश-
हस्तान्तु क्रमे शस्तं तथा नव । द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां
पुष्करिण्यां चतुर्दश । द्विषट्कं कर्षीत तडागमण्डपं
शुभम्” । कन्यसङ्कनीयांसम् । सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये
“ष्टहोत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपर्यसुदण्डसुखः । दर्भत्वयं
साग्रमूर्कं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे
षडङ्गस्य पूर्वोदुम्ब्रः साधारणे । चोत्तरास्य रेशान्यां
तज्जलं क्षिपेत्” । मत्स्यपुराणे “प्रागुदकप्लवने
देशे तडागस्य समोपतः । चतुर्हस्तां शुभं वेदीं चतु-
रक्षां चतुर्हस्तोम्” । कारयेदिति शेषः । तथा “भवतः
समवस्थाः स्युः पताकाध्वजयंयुताः” । समवस्थां वक्ष्यमाण-

लोकपालवर्णाः । “अश्वत्योऽदुम्बरप्लवटशाखातानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्ये तानि कारयेत्” । तथा “कुल-
शीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्विज्ञोत्तमः” । स्थापक आ-
चार्य इति रत्नाकरः । तथा “सौवर्णौ कुर्मन्करौ
राजतौ मत्स्यदुग्धुभौ । ताम्बौ कुलीरमण्डपावायसः
शिशुमारकः । एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विज्ञा-
म्यते ! । शुक्लमात्याम्बरधरः शुक्लमन्वानुलेपनः । सर्वौ-
षध्युदकप्लानस्त्रापितोवेदपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः
पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्-
यागमण्डपम् । ततोमङ्गलसङ्घेन भेरीणाञ्च खनेन च ।
रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्षेण तत्त्ववित् । षोडशारं
भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रन्तु परितोष्टत्तं मध्ये
गुणोत्तरम् । वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहाङ्गोक्तपतींस्तथा ।
विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिशु विचक्षणः । भषादीन्
स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः” भषादीन् ।
कुर्मादीन् । “ब्रह्माण्डञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापये-
द्बुधः । विनायकन्तु विन्यस्य कमलामन्त्रिकान्तरा” ।
पूजयेदिति शेषः । मत्स्यपुराणम् “नवग्रहमखं कृत्वा
तत्रः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं
प्राप्यते कश्चित्” । ततः कर्मशेषस्तत्रैव दृश्यः ।
“जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देश्यकृत्वेन प्रकष्टचेतनोद्दे-
श्यकृत्ववदप्रकष्टचेतनोद्देश्यकृत्वागत्वमपि ततश्च कीटादे-
र्ममेदमिति स्त्रीकारयोग्यत्वेन वेदभेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनक-
त्यानरूपत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्ग-
सुप्रक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि “प्राप्नोति तदुयागवलेन भूय”
इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन
नद्यादिवत् साधारणोक्तम् अतएव ‘सामान्यं सर्वभूतोद्दे-
श्याया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि ज्ञानपानाव-
गाहनैः’ इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि
स्वत्वमिति । ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वात्
साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण गौतमोक्तेन दातुः
स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नाना-
दावदोषः । तथाच गौतमः ‘स्वामी ऋक्षकृयसंविभाग-
परिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्यार्त्विज्यं लब्धं क्षत्रियस्य
विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ इति परिग्रहोऽनन्य
पूर्वस्य जलत्वकाशादेः स्त्रीकार इति मिताश्वरा ।
जलाश्रय एव जलमाश्रयोऽस्य । वृत्तगुण्डादृशे राजनि-
रवलाकायां श्मूलीदृशे स्त्री हाराः

जलाप न० जायते जल-उ जः लापोऽभिलापो यत् । १ सुखे
निव० अन्ये च्छानधीनेच्छाविषयत्वात् तस्य तथात्वम् । अ-
स्यर्थे अर्थ० अच् । २ तद्धेतौ लि० "यो अस्ति भेषजो जलापः"
॥ २१३१ ॥ ७ "जलापः सर्वेषां सुखकरः" भा० "गतिभेध-
पतिं रुद्रं जलापभेषजम्" ॥ ४६१४ ॥ ३ जले निघ० ।
जलापाह् लि० जलं स हते सह-श्चि-पूर्वपददीर्घः सुषामादि०
षत्वम् । जलसोदर । सुषामादिगणे अमन्ततयैव पाठा-
दन्त्यत्वं न षत्वम् । जलासाह्यौ । सादौ ऋलि तु "साङ्गेः
षः" साङ्गेषु षत्वम् जलापाट् जलापाड्भ्यामित्यादि ।
जलाशीला स्त्री जलेनाशीला । पुष्करिण्याम् चारा० ।
जलासुका स्त्री जलमेवासवोऽस्याः कप् । १ जलौकायाम् अमरः
जलाह्वय पु० जले आह्वयः शोभमानतया कीर्तनमस्य ।
उत्पले राजनि० । [भरतः ।
जलिका स्त्री जलसङ्घवस्थानत्वे नास्वस्याः ठन् । जलौकायां
जलुका स्त्री जल-उक् । जलौकायां शब्दर० ।
जलूका स्त्री जलमोको यस्याः घृषो० । १ जलौकायाम् हेमच०
"न जलूकादिवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते" तैत्ति० भा० ।
जलीचर पुंस्त्री जले चरति चर-ट वा अलुक् स० । हंसादौ
स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । "यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते
नास्मि पक्षी जलेचरः" भा० व० २१३२० । स तमा-
दाय कौन्तेयो विश्वरुत्नं जलेचरम्" भा० आ० २१३००
जलेच्छया स्त्री जलमेति इ-क्लिप् जलेति श्रेते शी-अच् ।
जलोपेतस्थानरोहिण्यि हस्तिशुशुभ्राह्णे शब्दर० ।
जलीज न० जले जायते जन-उ वा अलुक् स० । वारिजे
१ पद्मे । "उद्गासीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनम्"
भट्टिः । २ जले जातमात्रे लि० ।
जलीजात न० ७ त० । १ पद्मे शब्दरत्ना० । २ वारिजातमात्रे लि० ।
जलेन्द्र पु० ६ त० । १ वरुणे २ महादेवे जम्भलाख्ये ३ पूर्वयज्ञे
मेदि० ।
जलेन्धन पु० जलान्ये वेन्धनानि यस्य । १ वाङ्मनले वाङ्मना-
नलशब्दे दृश्यम् । २ सौरविद्युदादितेजसि शब्दार्थिक० ।
जलीभ पुंस्त्री जलजात इभः । जलहस्तिनि स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । "प्रस्फुरत्तमिजलेमजिह्वगः" वृ० १२३०
जलीयु पु० पूर्वयज्ञे रौद्राश्वत्थपस्थाप्सरोजाते पुत्रभेदे "रौद्रा-
श्वस्य महेश्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्यु पक्रमे "स्थण्डि-
लेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायथाः" भा० आ० ६४ अ० ।
जलीरुहा स्त्री जले रोहित-रुह-क-अलुक् स० । १ कुटु-
म्बिनीह्वरे राजनि० । २ जलरोहिण्यि पद्मादौ लि० ।

जलीलास्त्री कुमारानुचरमाहभेदे "उत्क्राथिनी जलेला च
महावेगाय कङ्कणा" भा० स० ४७ अ० ।
जलीवाह पु० जले तोयाभ्यन्तरे वाहो गतिरस्य । (डुवारि)
ख्याते जलमञ्जलेन तत्स्यपदार्यौ-लके पुरुषभेदे ।
"जलेवाहानथाह्वय बह्वंस्तत्र न्ययोजयत् । ते कृत्वा
परसं यत्नमापुराभरणं न तत्" पाद्मे पा० ख० ।
जलीश पु० ६ त० । १ वरुणे २ ससुद्रे च "कालं गतिं तेऽखिल-
देवतात्मनो दिशश्च कर्षीं रसनं जलेशम्" भाग० ८।७।२०
विराड्-रूपोक्तौ "पातयामास सेनायां जलेशय च
दानवः" हरिवं-२५२ अ० । जलेश्वरादयोऽप्यत्र । "भीमो-
द्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च" नैष० । "यमकुवेरजले-
श्वरवज्रिणाम्" रघुः । २ वर्षभेदे जलाधिपे रव्यादौ च ।
जलीशय पु० जले श्रेते शी-अच् अलुक् स० । १ विष्णौ
"सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम्" रघुः । तस्य
तथात्वं जलशायिशब्दे दृश्यम् । २ जलस्यायिमात्रे लि०
"यस्य हंहितशब्देन क्रुर्माऽप्यन्तर्जलेशयः" भा० आ०
२६ अ० । ३ भत्से पुंस्त्री तिका० । योपधत्वात् स्त्रियां
टाप् ।
जलो(ली)का स्त्री जलमोकोऽस्य घृषो० । (जोङ्क) । जलस्य
सरोरुपभेदे भरतोऽसुं द्विधा पपाठ ।
जलोच्छ्वास पु० जलान्युच्छ्वसन्त्येभिः उद्+श्च-घञ् । १ प्रवृद्ध-
जलस्य निर्गममार्गे २ परोवाहे अमरः । भावे घञ् ६ त० ।
३ अधिकजलस्य सर्वतोवहने च । (क्यलापि) ।
जलोदर न० जलप्रधानसुदरं यस्मात् ५ व० । उदरामयरोगभेदे ।
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विविक्तोऽप्यथ
वा निरुद्धः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य क्षोतांसि
दुष्यन्ति हि तद्दहानि । स्नेहोपचिप्रेष्वथ वापि तेषु-
दकोदरम् पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत् परिहृत्तना-
भिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा वृत्तिः क्षुध्यति
कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरन्तत् । जन्मनैवोदरं
सर्वं प्रायः कच्छतमं मतम् । बलिनरुदजाताम्बुयत्न-
साध्यं नवोत्थितम्" माधवकरस्तनिदानाद्यारम्भ ।
जलीहतगति स्त्री "रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः" वृ० र० उक्ते
हादशाक्षरपादके १ कन्दोभेदे । जलेन उद्धता गतिरस्य ।
२ जलेनोद्धतगतिके लि० "यदीयहसतो विलोक्य विषटं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः" कन्दोम० ।
जलीद्वय लि० जले उद्भवोऽस्य । १ जलजाते २ शुशुभ्राणां
३ लघुब्राह्मीभेदे स्त्री राजनि० जलसङ्घवत्यस्मात् भू अपादाने

अप । िहिमालयस्थे देशभेदे । “ततो हिमवतः पार्श्वं
समभ्येत्य जलोद्भवम् । सर्वमख्येन कालेन देशं चक्रे
वर्षं बली” भा० स० २६ख० । २जलजाते त्रि० “गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्” भा०व० ८४ख० ।
श्लघुब्राह्मणाम् राजनि० ।

जलोद्भूत त्रि०जले उद्भूतः। जलभवे श्लुपभेदे स्त्री राजनि०
जलीरगा स्त्री जले उरगोव दीर्घत्वात् विषवत्त्वाच्च घृषो० ।
जलोकायां सारमुन्दरी ।

जलौकस् स्त्री व०व० जलमोको वसतिरासाम् । (जो०क)
ख्यातायां रक्तपायाम् अमरः । अस्य बद्धवचनत्वं
प्रायिकम् । “जलीरगा जलौका तु जलोका च जलौ-
कसीति” संसारावर्त्तौक्तेः । “अभिहितो जलौकसः”
इति सुश्रुतौक्तेश्च । जलस्थानके जन्तुभावे त्रि० “जलौ-
कसां स सत्वानां बभूव प्रियदर्शनः” भा० अतु० ५०ख० ।
जलौकस पुंस्त्री जलमोकः स्थानसस्यस्याः-अच् । जलौ-
कायां रायसुकुटः ।

जल्य वाग्विशेषे उक्तौ च भ्वा०पर०सक०सेट् । जल्यति अजल्यीत् ।
जल्य तल्ल कथाभेदे “मयि जल्यति कल्पनाधिनाथे रघु-
नाथे मनुतां तदन्यथैव” इति अतुमानशिरोमणिः । कथा-
भावे “अनागमः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्यतः” भा०स०२१
अ० “हसते जल्यते वैरी एकपात्वे च भुञ्जते” हरिवं० २०ख०
अत्र आर्पत्वात् पदव्यत्ययः, भुञ्जते इत्यत्र गणव्यत्ययश्च ।
अनु+कथनोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च “जल्य-
न्यामनुजल्यति” भाग० ४।२५।५८ । [आर० १ख० ।
अभि+आभिमुख्येन कथने “अन्योन्यमभिजल्यन्तः” रामा०
प्रति+प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च । “न चैवोक्ता नवा-
ऽनुक्ता हीनतः परुषा गिरः। भारत ! प्रतिजल्यन्ति सदा
तूत्तमपुरुषाः” भा० स० ७०ख० ।

वि+अति+अन्योन्यकथने शब्दकर्मकत्वात् व्यतिहारे न तड् ।
व्यतिजल्यति” सि० कौ० ।

जल्य पु० जल्य-भावे घञ् । १कथने । “इति प्रियां बलमु-
विचित्रजल्यैः” भाग० १।७।१८ । आर्षेऽस्य क्लीव-
तापि । “तूष्णींभव न ते जल्यमिदं कार्यं” कथञ्चन”
भा० आ० १२६अ० “कैकेयी संश्रितं जल्यं नेदानीं
प्रतिभाति मे” रामा०अयो० ६०ख० । उभयत्र जल्यप्रति
पाठस्तु सम्यक् । परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनरूपे
विजिगीषोः २कथाभेदे च । तल्लक्षणं गौतमेनोक्तं यथा

“यथोक्तोपपन्नस्त्वलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो

जल्यः” गौत० सू० । व्याख्यातञ्चैतत् विश्वनाथेन ।

“यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । मध्यपद-
लोपी समासः । तथा च प्रमाद्यतर्कसाधनोपालम्भः
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः अन्यथा
जल्यस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाद्यतर्काभ्यां तद्रूपेण
ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् आरो-
पितप्रमाणभावेनाभासेऽपि जल्यनिर्वाहात् । यद्यपि
कलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य
परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्वेत्यर्थान्न दोषः। परपक्षद्रूपेण
सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये । उभय
पक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितण्डायाच्चाति-
त्याग्निः “स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः” इत्युत्तरस्त्वत्वात् प्रकृते
उभयपक्षस्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवविनयस्योऽपि लभ्यत
इति वदन्ति । अत्र च कलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशे-
षेण व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकन्तु
वादभिन्नकथास्वमेव तत्र शोक्तवादात्वावच्छिन्नभेदकत्वात्साहा-
दमेदो वा विशेषणमिति कलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं
बोध्यते विजिगीषुर्हि कलादिकं करोति तथाचोभय-
पक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्य इत्यर्थः इत्यपि
वदन्ति । अत्र चार्थं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं
हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सामान्यतो न्यायसिद्ध
इत्यादि विशेषतो वा । प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय
परोक्तसम्भवादेव लाभे उच्यमानस्याज्ञानाप्रमाप्रकाशार्था-
नरनिरर्थकानामलाभे उक्तस्याज्ञानां प्रतिज्ञाज्ञानिप्रबि-
ज्ञानरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थवि-
ज्ञेयमतानुज्ञान्युनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसि-
द्धानानामलाभे पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वा
देवानुपन्यासाङ्गतया यथासम्भवहेत्वाभासेन परोक्तं
दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः । ततो वादिना तृतीय-
कक्षाश्रितेन परोक्तानुन्याय स्वपक्षद्रूपणसुष्ठुत्यानुक्तपाशो-
च्यमानस्याहेत्वाभासातिरिक्तोक्तस्याज्ञानामलाभे हेत्वा
भासेन यथासम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया ।
अन्यथा क्रमविपर्ययेऽप्रामाण्यं चानवसरे दूषणीयेन च
निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यच्छसि चेत् प्रतिज्ञाज्ञानि-
विशेषयति चेद्देवत्वन्तरमिच्छादिप्रतिज्ञाज्ञान्यादिवर्द्धत्वाभा-
सानाहुक्तस्याज्ञानाविशेषेऽपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चर-
मसम्मानमिति” । उच्छादि०अस्यान्तोदात्तता ।

जल्यन् त्रि० जल्य-नन्या० लु । १कथके । भावे ल्युट् ।

२कथने न० । अग्निमित्तमङ्गचलनस्त्रे दाशुनिपातजल्पना-
द्यानिः” ६० सं० ४६ अ० ।

जल्प्याक् त्रि० जल्प-पाक । १वाचाले बद्धकुत्सितवादिनि
अमरः । २कथकमात्रे च स्त्रियां शित्वात् ङीष् । “जल्पा-
कीभिः महाशीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया” भट्टिः ।

जल्पित त्रि० जल्प-कर्मणि क्त । १कथिते अमरः भावे क्त ।
२कथने न० ।

जल्हु ए०दह-बा० छ प्रथो० । अग्नौ “न पापासो मनामहे
नावायसौ न जल्हवः” ऋ० ८।५।१।१। “न जल्हवः
अननयः” भा० ।

जव ए० सौ० जु-भावे अच् । १वेगे । “जवेन पीठादुदतिष्ठ-
दच्युतः” “जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे” माघः ।
“जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्” नैष० । कर्त्तरि
अच् । २तद्वति त्रि० अमरः ।

जवन न० जु-भावे ल्युट् । १वेगे अमरः । “तं मन्ये मेघपुष्पस्य
जवने सदृशं ह्यम्” भा०वि० ४५ अ० । कर्त्तरि ल्यु । २जव-
युक्ते त्रि० “आरुह्य जवनानश्चान् नियन्तुसुपचक्रमे”
हरिवं० १।७ अ० । ततः दृढा०भावे इमनिच् । ३जवनिमन्
जवे ए० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्यदेशे च हेमच० । सो-
ऽभिजनोऽस्य अण् । ५जावन तद्देशवासिनि त्रि० बद्धत्वे
अणो लुक् । ६तद्देशवासिषु व० व० । ७स्त्रीकारीभ्यो
दघोटकमात्रे च पुंस्त्री राजनि० । ८स्त्रीजतिभेदे यव-
नजातौ पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “जवनी नव-
नीत कोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथञ्चित्”
उद्भटः । रघुनन्दनभतेऽयं तालव्यादिः । जवनदेशभव-
त्वादस्य तथात्वम् ।

जवनाल न० जवनयालति षष्ठीप्रोति अल-अच् । (जनार)
फलभेदे । “जवनालं स्रुतं स्वादु शीतं वायुकरं मतम् ।
कफपित्तविनाशि स्यात्” राजवल्लभः ।

जवनिका स्त्री सौ० जु-कारणे ल्युट् संज्ञायां कन् । (कानात्)
(चिक) प्रष्टतौ व्यवधायकवस्त्रादौ अमरः । “रेजु-
जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव स्त्रे नगाः” हरिवं० ८६ अ० ।
“सतां जवनिकानिकामसुखिनाम्” माघः ।

जवनी स्त्री जु-करणे ल्युट् ङीष् । (कानात्) १जवनिका-
याम् २ओषधिभेदे च हेमच० । ३जवनजातिस्त्रियाञ्च ।

जवस् ए० सौ० जु-असुन् । १वेगे । “आ श्येनस्य जवसा”
ऋ० १।६।१।१ । “जवसा वेगेन” भा० ।

जवस न० सौ० जु-कर्मणि अच् । घासे शब्दरत्ना० ।

जवा स्त्री सौ० जु-अच् । १खनामख्याते हृत्से अमरः । “जवा
कटूष्णेन्द्रलुप्रनाशकत् मिषजां मता । विच्छर्द्दिकेच-
निका सूर्यस्याराधने हिता” राजव० । पाटला० पुष्पे-
ऽपि स्त्री” अरण्यो गरुडभ्राता जवापुष्पसमपभः” हरिवं०
२२७ अ० । “जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्यु-
तित्म्” सूर्यनतिसन्तः । “पारिजातवनैश्चैव जवाशोक-
वनैस्तथा भा० व० २३० अ० ।

जवादि न० “जवादि नीरसं स्निग्धमीषत् पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
चातपे बद्धलामोदं राज्ञां योग्यञ्च तन्मत्” इत्युक्त्वलक्षणे
सृगधर्मजाते क्विप्से गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिक ए० जवेनाधिकः । १अधिकजवयुक्ते ऽन्वे अमरः ।
२अधिकवेगयुक्ते त्रि० ।

जविन् त्रि० जव+अस्यर्थे इनि । १वेगयुक्ते हेमच० “सम-
कालमिषुं क्षिप्रमानीयान्यो जवी नरः” याज्ञ० । स्त्रियां
ङीष् । “अजवसो जविनीभिर्विद्वन्” ऋ० २।१।६ ।

जविन ए० जव-बा० इनम् । कौकडहृत्से राजनि० ।

जवीयस् त्रि० अतिशयेन जवयान् ईयसुन् वतोलुक् । अति-
शयितवेगयुक्ते “अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा आ-
प्रुवन् मार्षत्” यजु० ४०।४ । स्त्रियां ङीष् । इठन् जवि-
होऽप्यत् । “अतस्य न्यमन्ये मनसा जविष्ठा” ऋ० ४।२।१ ।

जष बधे स्वा० उभ० सक० सेट् । जषति ते अजाषीत् अज-
षीत् अजषिषत् । अजाष जेषत् जेषे ।

जस मोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जसति इरित् अज-
सत् अजाषीत् अजषीत् जजास जेषत् अजसम् ।
उदित् जसित्वा जस्त्वा । जस्तः । [ते अजीजसत् त ।

जस बधे अनादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । जासयति
उट्+ह्रस्वमे । एतद्योगे कर्मणि षष्ठी । “निजौजसो-
ज्जासमितं जगद्गुहाम्” माघः । “हृत्वा नाथस्य
वैदेहि ! मन्योरुज्जासयात्मानः” भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टुः स्वा० पर० सक० सेट् । जसति अजा-
(ज)षीत् । जसिस्ताडने उपचये च मङ्गवः । जसुरिः ।
जस रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । जंसयति ते अज-
जंसत् त ।

जसु ए० जस-उन् । आयुधे “यदा बलस्य पीयतो जसुम्”
ऋ० १०।६।६ । “जसुमायुधम्” भा० ।

जसुरि ए० जस-उरिन् । १वज्रे उक्त्वबद्धतः २व्याधिते त्रि० “वि
या जानाति जसुरिम्” ऋ० १।६।१।७ । “जसुरिं व्यधितम्”
“जसिस्ताडनकर्म्योपचयकर्म्या वा” भा० १।७।७ उपचययुक्ते च ।

जखन् लि० जस-उपक्षये वनिप् । उपक्षयकर्त्तरि "मा
खजने वृषभ !" ऋ०६।४०।११। "जखने उपक्षयिणे" भा० ।
जहक ति० हा-कुन् द्वित्वञ्च । १। बावे रत्वाग्नि च उज्वल० ।
१। कावे तिका० । ४। निर्मोके संक्षिप्तका० तस्य त्याज्यत्वात्
तथात्वम् । ५। गालसङ्कोचनां स्त्री । "इतरजनाय जहका
वैष्णवी" यजु० २४।१६। "जहका गालसङ्कोचनी" वेददी० ।
जहत्स्वार्था स्त्री जहत् स्वार्थोऽयाम् । १। लक्षणाभेदे, यथा
आयुर्धत्तम् आयुर्धत्तमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात्
स्वार्थस्यायुषस्यागात् तथात्वम् । "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे
द्वे वृत्तौ ते पुनस्त्रिधा" हरिका० । वैयाकरणभूषणे तु
जहति पदानि स्वार्थं यस्यामिति विग्रहो दर्शितः ।
जहदजहलक्षणा स्त्री जहच्च अजहच्च स्वार्थौ यां तादृशी
लक्षणा । वाच्यार्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तौ लक्षणायाम्
यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालैतत्कालरूपार्थत्यागेन
केवलदेवदत्तमात्रार्थबोधनात् वाच्यार्थैकदेशवृत्तित्वात् ।
एवं "तत्त्वमसि श्रेतकेतो !" छा० उ० वाक्ये विरुद्ध सर्वत्र-
त्वात्प्रत्ययार्थत्यागेन चैतन्यमात्रबोधनात् तथात्वम् ।
जहलक्षणा स्त्री जहत् स्वार्थोऽयाम् उत्तरपदबोधे कर्मा० ।
जहत्स्वार्थायां लक्षणायाम् । यथा आयुर्धत्तम् । लक्ष-
णाभेदेदाहरणादिकं वेदान्तपरिभाषायां दर्शितं यथा
"प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिधा जहलक्षणा अजह-
लक्षणा जहदजहलक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमननभाष्य
यत्पार्थानरस्य प्रतीतिस्तत्र जहलक्षणा यथा विधं भुञ्जे-
त्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुमुद्वे भोजननिवृत्तिलक्ष्यते ।
यत्र शक्यार्थमननभाष्यैव अर्थानरप्रतीतिः तत्राजहलक्ष-
णा यथा शुक्लः पट इति अत्र हि शुक्लशब्दः स्वार्थं
शुक्लगुणमननभाष्यैव तद्वति इव्ये लक्षणया वर्त्तते ।
यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे
वर्त्तते तत्र जहदजहलक्षणा यथा सोऽयं देवदत्त इति
अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेकानुपपत्त्या पद-
द्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्-
पदवाच्यसर्वत्रत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरण-
विशिष्टेनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्धार्थं स्वरूपे लक्षणेति
साख्यदायिकाः । वयन्तु ब्रूमः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसी-
त्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न
लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि
विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधायिरोधात् यथा
घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यानित्यत्वायो-

ग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्ता सन्नानित्यत्वान्वयः । यत्र पदा-
र्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितस्तत्रैव स्वातन्त्र्येणोप-
स्थितये लक्षणाभ्युपगमः यथा नित्यो घट इत्यत्र घट-
पदादुपघटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोप-
स्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव तत्त्वमस्यादि-
वाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्व-
पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा गेहे घटः
घटे रूपं घटमानय इत्यादी घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वय-
बोधायोऽन्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्र-
परत्वे लक्षणा च स्यात् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु
आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या । जह-
दजहलक्षणादाहरणन्तु काकेश्यो दाधि रक्ष्यतामित्या-
दिकमेव । तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघात-
कत्वपुरस्कारेण काके काकशब्दप्रवृत्तेः ।

जहा स्त्री जहाति हा-वा०श । सृष्टितिकायां (सृष्टिरी)
शब्दच० । [हेमच० ।

जहानक पु० हा-शोचार्थं शानच् संज्ञायां कन् । प्रलये
जहिजोड् अव्य० जहि जोड् इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर०स० । त्यागजोड्ार्थनियोगक्रियायाम् ।

जहिस्तम् अव्य० जहि स्तम् इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर०स० । त्यागस्तम्ननियोगक्रियायाम् ।

जहु पु० हा+उन् नि० द्वित्वम् । १। अपत्ये "कतानुषङ्ग आ-
सनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह ऋगजङ्गना" भाग०
५। ८। ११। "ऋगजङ्गना ऋगापत्येन" श्रीधरः । २। कुरुवंश्ये
पुष्यवतोऽपत्ये राजभेदे "जन्ते सत्यवतोऽपत्यं पुष्यवां-
सात्सुतो जहुः" भाग० ६। २। १५ ।

जहु पु० भरतवंश्ये व्याजमीड्शब्दपुत्रे ष्टपभेदे । "भरतस्या-
न्वये चैवाजमीडो नाम पार्थिवः । तस्य पुत्रो महा-
नासीञ्जुनाम नरेश्वरः । इहिरुमनुमाप्ता गङ्गा यस्य
महात्मनः" भा० अनु० ४७० । गङ्गायास्तद् इहिरुत्वकथा
रामा० आदि० ४३ अ० ।

"यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ।
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । यतो हि
यजमानस्य जङ्गोरङ्गुतकर्मणः । गङ्गा संभावयामास
यज्ञवाटं महात्मनः । तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जङ्गुश्च
राघव ! । अपिबन्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ।
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविचिताः । पूजयन्ति
महात्मानं जङ्गुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नयन्ति क

इहित्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्रा-
भ्यामसृजत् प्रभुः । तस्माज्जङ्गसुता गङ्गा प्रोच्यते
जाङ्गवीति च" । जङ्गोरपत्यमण् डीप् । जाङ्गवी गङ्गा-
याम् । "जाङ्गवीतीरसन्मृतां स्टदं मूड्नीं विभर्त्ति यः"
प्रा० त० । जङ्गोरियं अण् वेदे टुषो० ह्रस्वाकार-
विपर्वथौ । जङ्गवी जङ्गुसम्बन्धिन्यां प्रजायाम् ।
"व्या जङ्गवीं सुमनसो पराजैः" ऋ० १।११६।१६ ।
"जङ्गवी जङ्गोर्महर्षेः सम्बन्धिनी प्रजा" भा० २विष्णौ च
"सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जङ्गुर्नारायणो नरः" विष्णुस० ।
"जनान् संसारादपङ्गुते व्यपनयतीति जङ्गुः जङ्गात्य
विदुषः स्वभक्ताश्चयति परं पदमिति वा" भा० तद्वगुत्-
पत्तिर्दर्शिता टुषो० साधु ।

जङ्गुकन्या स्त्री इत० १ गङ्गायाम् । "जङ्गोः कन्यां सगरतन-
यस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्" मेघ० "जङ्गनिधिसतुष्टुपं जङ्गु-
कन्यावतीर्त्ता" रघुः । जङ्गुतनयादयोऽप्यत्र ।

जङ्गुसप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लसप्तम्याम् । "वैशाखशुक्लसप्तम्यां
जङ्गुमा सुनिना पुरा । क्रोधात् पीता पुनरुत्क्रान्ता कर्ष-
रन्ध्रात् दक्षिणात् । तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेख-
लाम् । स्नात्वा सम्यग् विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ।
तस्यां सन्निर्षयेत् देवान् पितॄन् मर्त्यान् यथाविधि । साक्षात्
पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्" वराहपु० ।

जङ्गान् न० हा-मनिन् टुषो० द्वित्वान्त्यलोपौ । उदके निष-
उदकनामसु तत्र जन्मोति पाठान्तरम् ।

जा स्त्री जन-ब्रा० ७ । १ सातरि २ देवरपत्न्याम् एकाक्षरको० ।
४ जननकर्त्तरि त्रि० गवादौ उपपदे जन-विट् डा ।
गोजा गविजाते त्रि० ।

जागत त्रि० जगती छन्दोऽस्य अण् । जगतीच्छन्दस्को
मन्त्रादौ । जगत्यां भवः उत्सा० अञ् । २ जगतीच्छन्दसि
भवे सामभेदे न० । ३ जगत्यां पृथिव्यां भवे च त्रि० ।

जागर पु० जागृ-भावे घञ् गुणः । १ निद्राक्षये (जागा)
अमरः "त्रयोदशसमास्तीर्णां जागरेण सुदुःखिताः" भा०
क० ६६ आ० । "रात्रिजागरपरो दिवाशयः" रघुः ।
अन्तःकरणस्य कर्त्तव्यस्तु प्रकाशात्मके शक्तिभेदे ।

जागरक त्रि० जागृ-खल् गुणः । निद्रारहिते ।

जागरण न० जागृ-भावे ल्युट् । १ निद्रारहित्ये ।

जागरित न० जागृ-भावे क्त गुणः । १ जागरणे निद्राभावे
२ इन्द्रियैरर्थज्ञाने स्वप्नदर्शनहेतुकर्त्तव्ये च जागरित-
भागच्छन् स्तोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिवस्तदिन्द्रिय-

विषयाननुभेयांश्च स्थूलान् व्यवहारिकान् सर्वाननु-
भवति यत्तावस्थायां तत् जागरितमित्युच्यते वेदान्तमतम्
जागरितस्थान पु० जागरितं स्थानमस्य । वेदान्तमतसिद्धे
वैश्वानरे आत्मनि । तत्स्वरूपपादिकं सुखकोपनिर्पादि
तद्भाष्ये च दर्शितम् ।

"जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
सुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः" सुखकोप०

"जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिः
स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो
बहिर्विषयेषु प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा
सप्ताङ्गान्यस्य "तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्नि व
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो वल्लो
वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ" अग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वे-
नाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि अस्य
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि
च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्त-
मिति सुखानीव सुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स
एवं विशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थूलान्
विषयान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणाम-
नेकधा नयनाद्विश्वानरः । यथा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वान-
नरः विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् स
प्रथमः पादः" भा० ।

जागरितान्त पु० जागरितस्थानः तत्र विज्ञेयः । जागरित-
मध्ये तत्र विज्ञेये "स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानु-
पश्यति" कठोप० "स्वप्नान्तं स्वप्नमध्ये स्वप्नविज्ञेयमित्य-
त्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्ये जागरितवि-
ज्ञेयं चोभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति
लोकः" भा० ।

जागरित त्रि० जागृ-शीलार्थे तृच् । जागरणशीले अमरः ।
जागरिन् त्रि० जागृ-शीलार्थे णिनि गुणः । जागरणशीले
हेमच० स्त्रियां डीप् ।

जागरूक त्रि० जागृ-जक । जागरणशीले अमरः "स्वपतो
जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव" रघुः । २ स्वकर्त्तव्ये
सावधाने अ. भक्ते च "वर्षाश्चमावेत्तण्जागरूकः" रघुः ।

जागर्त्ति स्त्री जागृ-भावे क्तिन् । जागरणे रायसु० ।

जागर्थ्या स्त्री जागृ-भावे क्यप् गुणः । जागरणे । अ । जाग-
रायत्व स्त्री अमरः ।

जागुड पु० १ देशभेदे सोऽभिजलोऽस्य अण् । २ तद्देशवासिनि त्रि०

“जागुडान् रामठान् ह्यथान् स्त्रीराज्वानथ तङ्गथान्”
भा० । ब० व० । तत्र भवः अण् । इतद्देशभवे त्रि० ।
४कुडुमे न०। “अथनि जागुडकुडुमाभिताम्नाम्” भावः ।
जागृ निद्राभावे अदा० पर० अक० सेट् जञ्जा० । जागृर्त्ति
जायति अजागरीत् । जागराम्-बभूव आस चकार
जजागार । अस्य णपि वृद्धिः तद्विद्धे जिति णिति
च गुणः विन्भिद्धे सर्वत्र आर्द्धधातुके गुणः । जागृत्ते
अजागरि जागरयति कर्म्मणि अजागरि अजागारि इति
भेदः । “कुसुमशरसुजागरयति” उद्भटः । जागरकः ।
जागृत्विः “जागृत्ति लोको ज्वलति प्रदीपः” उद्भटः ।
इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च । “या निशा सर्व-
भूतानां तस्यां जागृत्ति संयमी । यस्यां जायति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः” गीता । “पद्ममगवीगुम्फेषु चा-
जागरीत्” मल्लि० ।

जागृत्ति पु० जागृ-क्विन् न गुणः । इन्द्रे उज्ज्वल० तस्य
स्वकार्येऽप्रमत्त्वात् तथात्वम् । २अग्नौ हेम० शजाग-
रणाशवे त्रि० “समानसज्जमन् पथेति जागृत्विः”
ताण्ड्य० ब्रा० १।७।६ । “जागृत्विः जागरकः” भा०
“विभीदको जागृत्विर्महामच्छान्” ऋ० १०।३४।१ । “जनस्य
गोपा कजनिट जागृत्वरिग्निः” ऋ० ५।१।१ ।

जाग्रत् त्रि० जागृ-शट् । जागरणकर्त्तरि २सावधाने
अप्रसक्ते ३प्रकाशमाने च । “जाग्रत्कलङ्कैरवध्वंसं हस्त-
यते च या सुमनसासुहृत्सिनी मानसे” चन्द्राबोकः ।
स्त्रियां ङीप् । जीवानां श्रोत्रादिभिः ४शब्दादिविषय
ज्ञानावस्थाभेदे सा च त्रिधा “प्रमितिर्जागरे जाग्रद्-
भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता । पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं
जागरणं त्रिधा” शब्दार्थचि० छतवाक्यम् । “एवं स जाग्रत्-
स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्” मनुः । “जाग्रत्स्वप्नः
सङ्कल्पः पापः” ऋ० १०।१६।४। “जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः
सम्बन्धी पापः” भा० । “जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिधामरहितः
प्राज्ञः प्रबोधोदयः” प्रबो० । [रायसुकुटः ।

जाग्रिया स्त्री जागृ-भावे पञ्चो गः रिडादेशः । जागरणे
जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं शैषिकोऽण् ङीप् । इजरो
त्रिका० जघनस्याङ्गं जघनैकदेशे भवः अण् ङीप् । २पुच्छ-
काण्डे “अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति जघनाङ्गं
जाघनी जघनाङ्गं द्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते” शत० ब्रा०
३।२५।६ । “जाघनी बालदण्डः” भा० । “बनिष्ठु जाघनि
चावद्यति” कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनी-

शब्दस्य मतभेदेन कर्केण नानार्थतोक्ता यथा “जाघनी
जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः जाघनी पशोः पुच्छ-
मिति हरिस्वामिना । जाघनी बालदण्ड इति साधवा-
चार्याः । “जाघनी येन मशकानपनयतीति धूर्त्तस्वामिनः ।
जाघनी बालधिरुच्यते इति ज्ञानदीपिकाकारः । क्षुधार्त-
शान्तु मभ्यगाद्द्विधा मितः श्वाघनीम् । चण्डालहस्तादा-
दाय धर्माधर्मविचक्षणः” (मनुः) इत्यत्र श्वाघनीम् श्व-
पुच्छमिति ऋत्तचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् । जाघनी
पशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायाम् तृतीयेऽध्याये । जाघनी
चैकदेशत्वादित्यधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभूतिहरि-
हरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य श्लेषपर्यायत्वात् श्लेषयोश्च
प्रागुक्तत्वादिति अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते
इति । विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गादुच्यते ।

“विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः । क्षुधा-
परिगतो धीमान् समन्तात् पर्यधावत । त्यक्त्वा दाराञ्च
पुत्राञ्च कस्यांचित् जनसंसदि । भ्रष्टाभक्ष्यसमो भूत्वा निर-
ग्निरनिकेतनः” इत्युपक्रमे “स दर्शय श्वमांसस्य कुतन्त्रीं
विततां मुनिः । चाण्डालस्य मृष्टे राजन् ! मद्यः शस्त्र-
हतस्य वै । स चिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्यमितो
मया । न ह्रीदानीसुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ।
आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टञ्च सहीयसः । विप्रेण
प्राणरक्षार्थं कर्त्तव्यमिति निश्चयः । ह्रीनादादेयमादौ
स्यात् समानात्तदनन्तरम् । असम्भवे वाददौ विशिष्टादपि
धार्मिकात् । सोऽहमन्यावसानाय हराम्येनां प्रतिग्र-
हात् । न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वाघनीम्” ।
इति निश्चित्य तां हनुंसुप्रक्रान्तस्य चण्डालेन सह
संवादो यथा “विश्वामित्रस्तु मातङ्गसुवाच परिसान्वयन् ।
क्षुधितोऽहं मनप्राणो हरिष्यामि श्वाघनीम् । क्षुधितः
कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः । क्षुच्च मां दूषय-
त्यत्र हरिष्यामि श्वाघनीम् । अवसीदन्ति मे प्राणाः
श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा । दुर्वचो नटसंज्ञश्च भ्रष्टाभक्ष्य-
विवर्जितः । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्व-
जाघनीम् । अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माक-
मालये । तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वाघ-
नीम्” भा० शा० १४१ अ० । कथागेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भवः जङ्गलप्रायो वा अण् । श्वनप्राये
२जङ्गलस्यपशुमांसे तत्रत्ये इदके च शब्दार्थचि० ।
“अस्योदकदण्डो वस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स च्छेदो

जाङ्गलो देशो बङ्गधान्यादिसंयुतः” कुङ्कुं घृतवाक्योक्त-
लक्षणे षडशभेदे पु० भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणसुक्तं यथा

“आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पानीयपादपः । शमी-
करीरविचार्कपीलुकर्कश्वुसङ्कुलः । हरिणैष्यर्थां प्रुषत
गोकर्णखरसङ्कुलः । सुखादुफलवान् देशो वातलो
जाङ्गलः स्याः” ।

“बङ्गदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् । जाङ्गलो-
ऽप्याङ्गशास्त्री च पित्तासङ्गमारुतोत्तरः” तद्देशगुणा-
स्तोक्ता जाङ्गलानां पशनां विशेषः तन्नांस
गुणाश्च तत्रैवोक्ता यथा “हरिणैष्यर्कुरङ्गर्थां
प्रुषतन्यङ्कुशं वराः । राजीवोऽपि च सुण्डी चेत्याद्याः
जाङ्गलसंज्ञकाः । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कशः
प्रकीर्तितः । कुरङ्ग ईषन्ताम्रः स्यादेणतुल्याकतिर्भ-
वान् । षड्यो नीलाङ्गको लोके सारोह्य इति की-
र्तितः । प्रुषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद् हरिणात् किञ्चिद-
त्यक्तः । न्यङ्कुर्बङ्गविषाणोऽयं शं वरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु षडगो ज्ञेयो राजभिः परितोदृतः । यो षडगः
षडङ्गकीनः स्यात् स सुण्डीति निगद्यते । जाङ्गलाः
प्रायशः सर्वे पित्तसङ्गमहराः स्युताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि
लघुगो बलवर्द्धनाः” । “तत्रैमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा
माद्रेयजाङ्गलाः” भा० भी० ६७० । ५० कपिपुल्लखणे
पु० स्त्री भेदि० स्त्रियं जातित्वात् ङीष् ।

जाङ्गलपथिक वि० जङ्गलस्यः पन्थाः अच् सभा० । तेना-
हृतं तेन गच्छति वा ठञ् । षडङ्गलपथेनाहृते षतेन
गलरि च ।

जाङ्गल न० गम-यङ् लुक् वा० ङुञ् प्रुषो दीर्घः । षडिषे
तस्य कृटिलगनित्वात् तथात्वं २जालिनीफले शङ्करत्वा० ।

जाङ्गुलि पु० गम-यङ् लुक् वा० ङुलि । षडिषेदो शङ्करत्वा० ।

“परीक्षितं समश्रीयात् जाङ्गलिभिर्भिप्रगृहृतः” वैद्यकम् ।

जाङ्गुनिक पु० जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेद् वा तथा
दोव्यति वा ठञ् । विषवैद्यो अमरः । [हेमच० ।

जाङ्गुली स्त्री जाङ्गुलस्य विषस्येयम् अण् । विषविद्यायाम्
जाङ्गि वि० जङ्गाणं भवः तस्या इदं वा वाङ्गादेराकृति-
गणत्वात् इञ् । षडङ्गाभवे षतत्सम्बन्धिनि च ।

जाङ्गिक वि० जङ्गाभ्यां जीवति वेतना० ठञ् । षडावके
(घाञ्जोड़े) षड्पुं स्त्री० षत्रीकारीदृष्टे पु० राजनि० ।

जाजलि पु० कृषिभेदे तस्य तपश्चरणकथादिकं भा० शा० २६२ अ
दृश्यम् “वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः”

इत्यादि । स च प्रवरप्रवर्तकः हेमा० ब्र० दृश्यम् ।

ज. जिन् वि० जज-योधे-ताच्छीत्ये णिनि । योधशीले ।

“जजौजाजजिजिज्जाजौ” माघः ।

जाभा(ट)लि पु० ज(भा)ट-संधाते घञ् । तं लाति ला-
वा-डि । वचभेदे अमरः ।

जाटालिका स्त्री कुमारानुचरमात्रभेदे “जाटालिका काम-
चरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा” भा० शा० ४७ अ० ।

जाटासुरि पु० जटासुरस्यापत्यम् इञ् । जटासुरापत्ये “जाटा-
सुरिर्भैसनिं नानाशस्त्रैरवाकिरत्” भा० द्रो० १७५ अ० ।

जाटिलिका पुं स्त्री जटिलिकाया अपत्यं शिवा० अण् ।
जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियं ङीष् ।

जाठर पु० जठरे भवः अण् । जठरस्थिते षडङ्गौ “जठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः” सुशु० । २कुमारानु-
चरभेदे “विद्युताक्षो धनुर्वह्नौ जाठरो मारुताशनः” भा०
शा० ४६ अ० । तस्येदमण् । २जठरसम्बन्धिनि वि० स्त्रियं
ङीष् । “नानाशनः स्यान्न महाशनः स्यादलोलुपः साधु
भिरागतः स्यात् । यात्रार्थमाहारमिहाददीत तथास्य
स्याच्चठरी द्वारशुभिः” भा० शा० २७० अ० ।

जाठर्थ्य वि० जठरे भवः वा० जप् । जठरभवे रोगादौ
“एतन्नवायसमेतेन जाठर्थ्यं न भवति सन्नोऽग्निराप्या-
यते” सुशु० ।

जाडार पुं स्त्री जडस्यापत्यम् वर आरक् । जडस्यापत्ये ।
जाड्य न० जडस्य भावः घञ् । जडतायां षडौत्थे च हेमच०
“शालस्यश्चमगर्भादौर्जाड्यं जृम्भासिनाटिकत्” सा० ट० ।
“इदं जाड्यमिदं भौटप्रमिदमत्यङ्गुतं वचः” हरिवं० ३०६ अ० ।

जाड्यारि पु० इत० । जम्बीरे राजनि० ।

जात वि० जन-कर्त्तरि क्त । षडत्पन्ने षड्यक्ते च भवे क्त ।
४जन्मनि ५समूहे च भेदि० तत्र षडत्पन्ने “तस्मात् कुमारं
जातं हतं वैवाप्ये प्रतिबेह्यन्ति स्तनं वानुधापयन्ति”
शत० ब्र० १४ ४। १४ “सुवीजं चैव सुज्ज्वले जातं संपद्यते
यथा” मनुः संघे “निःशेषविश्राणितकोशजातम्” रघुः ।
“चतुर्विधस्यूलशरोरजातम्” वेदान्तः । “सर्वेषां धन-
जातानामाददीतात्प्रमपजः” मनुः ।

जातक वि० जान+कार्थे क । षडत्पन्ने “उभौ तौ नाहृतौ
भागं जारजातककामजौ” मनुः । जातं जन्म तदधिकृत्य
कनो ग्रन्थः अण् संज्ञायां कन् । २होरातन्त्रे । तच्च
नानाज्योतिर्विज्ञानानाविधं रचितं तत्र दृक्जातकस्यैव
जातिप्रामाणिकत्वात् तच्छास्त्रप्रतिपाद्यविषया ग्रन्थकता

२५ अ० वराहमिहिरेणोक्ताः प्रदर्शयन्ते । “राशिप्रभेदो
ग्रहयोनिभेदो वियोनिजन्माथ निषेककालः । जन्माथ
सद्योमरणं तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसंज्ञः । कर्माजीवो
राजयोगाः खयोगाश्चान्द्रा योगाद्विपचाद्याश्च योगाः ।
प्रवृज्याथो राशिशीलानि दृष्टिर्भास्वस्तस्मादाश्रयोऽथ
प्रकीर्णः । नेष्टायोगा जातकं कामिनीनां निर्याणं स्यात्त-
दजन्मद्विकारणः । अत्राध्याया विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्म-
न्येतद्यातिकं चाभिधास्ये” ।

“राशिप्रभेदः प्रथमेऽध्याये । ग्रहयोनिभेदः द्वितीये
वियोनिजन्म तृतीये । निषेककालश्चतुर्थे । जन्मविधिः
पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभागः सप्तमे । दशा-
विभागोऽष्टमे । अष्टकवर्गो नवमे । कर्माजीवो दशमे ।
राजयोगा एकादशे । खयोगाः (नाभसयोगाः) द्वादशे ।
चान्द्रयोगाः सुनफाद्याश्चन्द्रयोगास्तयोदशे द्विप हविप्रह-
योगाश्चतुर्दशे । प्रवृज्यायोगा पञ्चदशे । राशिशीलम्
षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टादशे । आश्रय
एकोनविंशततमे । प्रकीर्णफलम् विंशततमे । अविष्ट-
योगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) जातकं द्वाविंशे ।
निर्याणं (मरणं) तद्विरूपणं त्रयोविंशे । नष्टजातकं
चतुर्विंशे । द्रव्याणस्वरूपादि पञ्चविंशे । एवं पञ्चयुक्ताध्या-
यानां विंशतिर्जन्मनि जातके कथिता एतज्जातके उक्ताः ।
जन्मफलं पञ्चमे उक्तं यथा

“पितृजातः परोक्षस्य लग्नमिन्द्रावपश्यति । विदेशस्थस्य
चरभे मध्याह्नवटे दिवाकरे । उदयस्थोऽपि वा मन्दे
कुजे वास्तु ७ समागते । स्थिते वान्तःक्षपानाथे शशाङ्क-
सुतशुक्रयोः । शशाङ्के पापलग्ने वा दृष्टिकेऽंशविभागगे ।
शुभैः खायस्थितैर्जातः सर्पसद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पद-
गते भानौ शैशैर्वीशैः समन्वितैः । द्वितस्तुस्थैश्च यमनौ भवतः
कोशवेष्टितौ । क्व गविंश्चदृष्टैर्लग्ने तत्स्ये सौरैः ऽथवा
कुजे । राश्यंशसदृशं गात्रं जायते नालवेष्टतः ।
न लग्नमिन्द्रुश्च शुक्रनिरीक्षते न वा शशाङ्कं रविष्वा
समागतम् । सपापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं
प्रवदन्ति निश्चयात् । क्रूरार्चं गतावशोभनौ स्वर्यादुत्पून
नवात्मजस्थितौ । वदन्ति पिता विदेशगः स्त्रे वा राशिव-
शादथो पथि । पूर्णं शशिनि खराशिगे सौम्ये लग्नगते
शुभे सुखे ४ । लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता
प्रसूयते । आश्रयोदयमाथगः शशी संपूर्णः समवेक्षतेऽथ
वा । मेघूरणवन्तुलग्नगः स्यात् स्मृतिः सलिले न संशयः ।

उदयोदुपयोर्व्ययस्थिते शुभ्रान् पापनिरीक्षते यमे । अलि-
कर्णियुते विलग्नगे सारे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्दे-
ऽजगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रीडा-
भवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं
प्रेक्ष्य कुजः प्रसूयते रम्ये सितेन्दू शुक्रमिन्द्रोदौ ।
रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति ।
राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्मचरे स्थिरे षट्छे । स्वर्णांश
गते स्वमन्दिरे बलयोगात् फलमंशकर्चयोः । धारार्क-
जयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विद्वृज्यतेऽन्यथा । दृष्टे-
ऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः । पापे-
क्षिते तृहिनगावुदये कुजेऽस्ते त्यक्तो विनशति कुजार्कं
जयोस्तथाये सौम्येऽपि पशुप्रति दद्याद्विधनस्तमेति
सौम्ये तरेषु परहस्तगतोऽथनायुः । प्रिष्टमाहृष्टेषु
तद्वलात्तरुशाखादिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ त
वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते । मन्दर्णांशे शशिन
द्विबुके मन्ददृष्टेऽजगे वा तद्युक्तौ वा तमसि शयने
नीचसंस्थैश्च भूमौ । यद्दृष्टांशं व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु
तद्वत्पापैश्चन्द्रात् स्मरसुखगतैः क्लेशमाहर्जनन्याः ।
स्त्रे हः शशाङ्कादुदयाच्च वर्तिर्दीर्घोऽर्कयुक्तार्चं वशाच्चराद्यः ।
द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैर्ज्ञैश्च यद्दृष्टैर्विशमन्वितैर्वा ।
जीर्णं संस्कृतमर्कजे क्षितिस्तुते दग्धं नवं शीतगौ काषाद्यं
न दृष्टं रवौ शशिसुते तत्रैकशिलथ्युद्भवम् । रम्यं चित्तयुतं
नवं च भृगुजे जीवे दृष्टं मन्दिरं चक्रस्यैश्च यद्योपदेश-
रचनां सामनपूर्वां वदेत् । मेघकुलीरतुलालिषटैः प्राशु-
त्तरतो गुरुसौम्यदृष्टेषु । पश्चिमतश्च दृष्टेषु निवासो दक्षिण-
भागकरौ स्मृत्सिंहौ । प्राच्यादिगृहक्रियादयो द्वौ द्वौ
कोणगताद्विमूलैः । शय्यास्वपि वास्तुवददेह त्प्राद्यैः षट्
त्विनवान्यसंस्थितैः । चन्द्रलग्नान्तरगतैर्षहैः स्वरूप-
स्मृतिकाः । बहिरन्तश्च चक्रार्कं दृष्ट्वाहृष्टेऽन्यथा परे ।
लग्ननवांशपतल्यततुः स्थादीर्ययुतप्रहृतल्यतनुर्वा । चन्द्र-
समेतनवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगात् । कं
दृक् श्योतनसा कपोलचनवा वक्त्रश्च होरादयस्ते कण्ठां
सकृत्वाङ्गपार्श्वं हृदयं क्रोडानि नाभस्ततः । वस्त्रिः शिख-
गुदे ततश्च दृष्ट्यावृत्तं ततो जातुनी । जङ्घाङ्घ्री स्तुभयत्
वामसुदितैर्द्रव्याणामगैस्त्रिधा । तस्मिन् पापयुते व्रणं
शुभयुते दृष्टे च लज्जादिशेत् स्वर्णांशे स्थिरसंयुते च स-
हजः स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः । मन्देऽश्मानिलजोऽग्निशस्त्र-
विषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठचतुष्पदेषु हिमगौ

शुभम् । समनुपतिता यस्मिन् भागे
त्यः सवुवा यद्वा भवति नियमात्तस्यावाप्तिः शुभेषु
भेषु वा । ब्रह्मण्डशुभः षष्ठे देहे तनोर्भसमाश्रिते ति-
लकमसकदृष्टः सौख्यैर्युतश्च स लक्ष्मवान्” ६७० अष्ट-
वर्गफलसूत्रं तच्चाष्टवर्गशब्दे ५२० प्रदर्शितम् । नाभसा-
द्वियोगास्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ।

तन्नोत्रिंशोरिष्टाध्यायो यथा

“लम्नात्पुलकलभे शुभपतिप्राप्तेऽथ वाऽऽलोकिते
चन्द्रादा यदि सम्पत्तिं हितयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भवः ।
पाथेनोदये रवौ रविस्ततो मीनस्थितोदारहा
पुत्रस्थानगतश्च पुत्रसरणं पुत्रोऽवनेर्यच्छति । अग-
ग्रहैः सितचतुरस्रसंस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतनयेऽथत्रो-
ग्रयोः । सौम्यपहैरसहितसंनिरीक्षिते जायाबधोदहन-
निपातपाशजः । लम्नाद्द्वयारिगतयोः शशितम्बरप्रोः
वत्या सहैकनयनस्य वदन्ति जन्म । द्यूनस्थयोर्नव-
मपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारुशान्तिं जातम् ।
कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ बन्ध्यापतिर्यदि न सुत-
र्त्तमिष्टयुक्तम् । पापग्रहैर्व्ययमदलनराशिसंस्थैः क्षोणे
शशिन्यस्तुतकलत्रजन्मक्षोण्ये । असितकुजयोर्वर्गोऽस्तस्ये
सिते तदवेक्षिते परब्रुवतिगस्तौ चेत् सेन्दुस्त्रिया सह
पुंश्चलः । भृगुजशशिनोरस्तोऽभार्थो नरोविस्तुतोऽपि वा
परिणततनूत्स्त्रोर्दृष्टौ शुभैः प्रमदापती । वंशच्छेत्ता
खमदसुखगैश्चन्द्रैर्व्येज्यपापैः शिल्पी तंश्रे शशिसुतयुते
केन्द्रसंस्थाकिदृष्टे । दास्यां जातोदितिसुतगुरौ रिप्फगे
शौरभागे नीचेऽर्कान्दोर्मदनगतयोर्दृष्टयोः सूर्यजेन । पापा-
ऽऽलोकितयोः सितानिजयोरस्त्रस्यबोर्वाध्यरुक्केन्द्रे कर्कट
दृष्टिकांशफमते पापैर्युते सुहृदृक् । शिल्पी रिप्फवनस्थयो-
रगुभयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ चन्द्रे खेऽवनिजेऽष्टमे च वि-
कलो यदार्कजोर्विशगः । अन्तःशशिन्यशुभयोर्दृष्टगणे पतङ्गे
स्त्रासन्नयस्त्रिहकविद्रधिगुल्मभाजः । शोफीपरस्परदृष्टांश-
गयोरवीन्दोः क्षेत्त्रेऽथवा युगपदेकगयोः क्षयो वा । चन्द्रे-
ऽश्विमध्येभ्रमककिन्दृग्माजभागे कुष्ठो समन्दरुधरे तदवेक्षिते
वा । यातैस्त्रिकोणमलिकर्कदृष्टैस्त्रे च कुष्ठो च पापसहितै-
रवलोकिताः । निधनारिधनव्ययस्थिता रथिचन्द्रारथमा
यथा तथा । बलवदुपहृदोषकारथैर्मनुजानां जनयन्त्य-
नेत्वत्पम् । नवमायतृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा
निरीक्षिताः । नियमाच्छ्रयोपघातदा रद्वैकत्यकराश्च
सप्तमे । उदयव्युहमे सुराश्रमे सपिशाचोऽशुभयोस्त्रिको-

खयोः । तमसोपप्लवमण्डले रवानुदयस्ये नयनोपवर्जितः ।
संस्पृष्टः पवनेन मन्दगयुते द्यूने विलम्बे हरौ सोन्मादो
ऽवनिजे स्थितेऽस्तमवने जीवे विलम्बान्श्रिते । तद्वत्सूर्य-
सुतोदयेऽवनिस्तुते धर्मात्मजद्यूने जाते वा ससहस्ररश्मि-
तनये क्षोणे व्यथे शीतगौ । राश्यांशपोष्णकरशीतकराम-
रेज्वनीचाधिपांशकगतैररिभावगैर्वा । एभ्योऽत्यमध्य-
वह्निभिः क्रमशः प्रसूतात्ते याः सूरभ्युपगमक्रयगर्भदासाञ्च
विक्रतदशनः पापैर्दृष्टे वृषाजहयोदये खलतिरशुभक्षेत्रे
लनेह्ये वृषभेऽपि वा । नवमस्तुते पापैर्दृष्टे रवावहृष्टे
क्षयो दिनकरस्तुतेऽनेकव्याधिः कुजे विकलः सुमान् ।
व्ययस्तुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमाननिबन्धनं विकल्पम् ।
भुजगनिगडपाशभृदृक्काणैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत् ।
परुषवचनोऽपस्मारार्त्तः क्षयी च निशापतौ सरवितनये
षक्रालोकं गते परिवेषणे । रविमकुजैः सौम्यादृष्टैर्नभ-
स्यलमाश्रितैश्च तकमनुजः पूर्वोदृष्टैर्वराधममध्यमाः ।”
चान्द्रयोगास्तु ११७० उक्ता यथा ।

“अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिंसंस्थे शशनि विनय-
वित्तज्ञानधीनैपुष्पानि । अह्नि निशि च चन्द्रे स्वाधि-
मिवांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च ।
सौम्यैः स्मरारिनिधनेष्वधियोग इन्दोःस्त्रासिंश्चमपसंभव
क्षितिपालजन्मा सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो
विगतरोगभयाश्च जाताः । हित्वाकं सुनफाऽनफा दुरुधुरा
खान्योभयस्वैर्पहैः शोतांशोः कथितोऽन्यथा तु बह्विभिः
केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केम-
द्रुमो नेष्यते केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः
प्रसिद्धा न तु । त्रिंशत्संस्थाः सुनफाऽनफाख्याः पटल-
यन्दौरुधुरे प्रभेदाः । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते
निवृत्तः पुनरन्यनीतः । स्रयमविगतवित्तः पार्थिव-
स्तत्समी वा भवति हि सुनफायान्दोवनस्थानिमांश्च ।
प्रभुरगदशरीरः शीलवान् ख्यातकीर्तिर्विषयकुखसुखेषो
निवृत्तज्ञानफायाम् । एत्यन्मोगसुखभुग्धनवाहनादप्र-
ख्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः रुष्टयः । केमद्रुमे मलिन-
दुःखितनीचनिःस्त्राः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंश-
जाताः । उल्लाहशौर्यधनसाहसवान् महीजः सौम्यः
पटुः सुवचनो निपुणः कलासु । जीवोऽर्धधर्मसुखभुग्
नृपपूजितश्च कामी भृगुर्बह्वधनो विषयोपभोक्ता । परवि-
भवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बह्वकार्यैः कल्पेशः । अशु-
भकडुडुपोऽङ्गि दृश्यमूर्तिर्गलिततनुश्च शुभोऽन्यथान्यदृष्टाम् ।

लम्नादतीव वसुमान् वसुमांश्चशाङ्गात्सौख्यैरुपचयोप-
गतैः समस्तैः । द्वाभ्यां समोऽल्पवसुमांश्च तद्रूनतायामन्ये-
ष्वसत्स्वपि फलेष्विदमत्कटेन” ।

द्विपहादियोगास्तु १३ अ० उक्ता यथा

“तिग्मांशुर्जनयत्युपेगसहितो यन्नाश्रुकारं नरं
भौमेनाचरतं बुधेन निपुणं धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम् ।
क्रूरं वाक्पतिनात्यकार्यनिरतं शुक्रेश्च रङ्गायुधैर्लब्धस्वम्
रविजेन धातुकशलं भाग्यप्रकारेषु वा । कूटस्तप्रासव
कुम्भपण्यमशिवं मातुः सवक्रः शशी संज्ञः प्रकृतवाक्य-
मर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्तयान्वितम् । विक्रान्तं कुलसुख्य-
मस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितः
क्रयादिकुशलं सार्किकं पुनर्भूतम् । मूलादिस्त्रे चकूटै-
र्व्यवहरति वणिग्वाह्ययोद्धा ससौम्ये पुयेध्यजः स-
ञ्जीवे भवति नरपतिः प्राप्नोति द्विजो वा । गोपो
मङ्गोऽथ दक्षः परयुयतिरतोऽतूतकत् सासुरेज्ये दुःखार्त्तो
ऽसतप्रसन्नः ससविद्यतनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये
रङ्गवरो बहुसतियुते गीतप्रियो न्यव्यवहाम्नी भूगणपः
सितेन मृदुना मायापदलङ्घकः । सहिद्यो धनदारवान्
बहुगुणः शुक्रेश्च युक्ते गुरौ । ज्ञेयः शशुक्रोऽसितेन
बटलज्जाताऽङ्गकारोऽपि वा । अमितसितसमागमेऽल्प
चक्रयुर्वनिसमाश्रयसंप्रद्वित्तः । भवति च लिपिपुस्त-
सितवेत्ता कथतफलैः परतो विकल्पनीयाः” ।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् दृष्टव्यं जातके १६ अ० ।

“प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु सतिमांश्च ।
कृतनिश्चयः सत्यवाग् दक्षः सुखितश्च भरणीषु । बह-
भुक्परदाररतश्च जखी कत्तिकासु विख्यातः । रोहिण्यं
सञ्चगुचिः प्रियंवदः स्थिरमतिः सुरूपश्च । चपलश्चतुरो
भीरुः पटुश्चसाहो धनी मृगे भोगी । शठगर्वितः कृत-
ज्ञो हिंस्रः पापश्च रौद्रजोऽह । दान्तः सुखी सुशीलो दु-
र्भेधो रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते मनुजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंस्तुतः पुष्ये । शठसर्वभक्षः पापः कृतघ्नधूर्त्तश्च
भौजङ्गोऽह । बहुभ्रतधनोभोगी पितृसुभक्तो महोद्यमः
पितृप्रे १० । प्रियवाग् दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको
मार्ग्यः ११ । सुभगो विद्याप्रधनो भोगी सुखभाग द्वितीय-
फाल्गुन्यः । उत्साही धृष्टः पानपोऽष्टमी तस्करो
हस्तः । चित्ताम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति
चितायाम् । दान्तो बन्धुक् कपालः प्रियवाग् धर्माश्रितः

स्वातौ । ईश्वरुर्बुद्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलहक-
द्विशाखासु । आदप्रो विदेशवासी चुधालुरटनोऽनुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न वक्रनिवः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी नहिंस्रः स्थिरो
भोगी । दृष्टानन्दकलतो मानी दृष्टः सौहृदश्च जलदेवे २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिकवृद्धमलः कृतज्ञसुभगश्च । श्रीमान्
अवधे श्रुतवानुदारो धनान्वितः ख्यातः । दाताऽऽदप्र
शूरः गीतप्रियो धनिष्ठासु धननृपः । स्फुटवाग् व्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिषजि दुर्घाहाः । भाद्रपदाश्च-
द्विमः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च । वक्रा सुखी प्रजा-
वान् जितशत्रुर्वाशेको द्वितीयासु । सम्पूर्णान्कः सु
भगः शूरः शुचिरथर्वान् पौष्णे २७ ।
जन्मराशिफलम् तत्रैव १७ अ० ।

“दत्ताताम्बदगुणशाकलधुभुक् क्षिप्रप्रसादोऽटनः कामी
दुर्बलजातुरस्थिरवनः शूरोऽङ्गनावल्लभः । सेवाज्ञः कुनखी
श्रयाङ्कितशिरोमानो सहोत्थाम्रजः शक्तप्रा पाणितले-
ऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये १ । कान्तः खेल-
गतिः पृथुश्चदनः पृष्ठासुपाश्वेऽङ्कितस्यागी क्लेशसहः
प्रभुः ककुदवान् कन्याप्रजः रोह्यजः । पूर्वैर्वन्धुधनात्मजै-
र्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी दीप्राग्निः प्रमदाप्रियः
स्थिरसुहृन्नाध्यान्यसौख्ये गवि २ । स्त्रीलोलः सुरतो-
पचारकृशलस्ताम्बेक्ष्यः शास्त्रविद्वृतः कुञ्चितमूर्द्धजः
पटु मतिर्हास्ये क्षितद्यूतवित् । चाङ्गैः प्रियवाक् प्रभक्ष्य-
रुचिर्गीतिप्रियो न्यव्यवित् क्त्वावेर्वात रान्तं रुच्यतनस-
श्चन्द्रे तृतीयर्त्तगे ३ । आवक्रुद्रुतगः सवन्नकटिः स्त्रीनि-
र्जितः सत्सुहृदैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते
चन्द्रवत् । हस्तः पीनगलः सन्ति च वशं साम्ना सुहृदन्
सलस्तोयोद्यानरतः स्ववेश्मसङ्गिते जातः शशाङ्के नराः
तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालवदनः पिङ्गेषणोऽल्पपात्मजः
स्त्रीद्वेषी प्रियमांसकानननगः कुप्यलकार्ये चिरम् ।
क्षुत्तृष्णोदरदन्तमानसरुजासंपीडितस्यामवान् विक्रान्तः
स्थिरधीः सुगर्वितमना मातृविधेयोऽर्कभे ४ । व्रीडामन्वर-
चारुवीक्ष्यगतिः स्रस्तांसवाहः सुखी लक्ष्णः सत्यरतः
कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्धार्षिकः । मेधावी सुरतप्रियः
परगृहैर्वित्तैश्च संयुज्यते कन्यायां ६ परदेशगः प्रियवचाः
कन्याप्रजोऽल्पपात्मजः । देवब्राह्मणसाधुजनरतः प्राज्ञः
शुचिः स्त्रीजितः प्रांशुशोक्षतनासिकः कृष्णचलद्वालो-
ऽटनोऽर्थाश्रितः । हीनाङ्कः क्रयविक्रयेषु कुशलो देवहि-

नासा सरुग्न्मूनासुपकारकद्विरुषितस्त्वक्तस्तु तैः सप्तमे ७।
 पृथुवनयनवक्षात्र नजङ्कोरुजातुर्जनकगुरुव्युक्तः शैशवे
 व्यावितश्च । नरपतिवृषप्रज्यः पिङ्गलः क्रूरचेष्टो भ्रू-
 कुलिशखगाङ्गच्छन्नपापोऽलिजातः ८। व्यादीर्घास्त्रिशिरो-
 धरः पि रघनतप्रागो कविनीयेगान् वक्ता स्थूलरदम्बोऽध-
 रनसः कर्मोद्यतः शिल्पवित् । कुजांसः कुनखो समसंख
 भुजः भागलभ्यवान् धर्मविद्वन्भुद्दट् न वलात् समेति
 च वसं सान्ना कसाध्योऽश्वजः ९। नित्यं लालयति स्वदा-
 रतनयान् धर्मज्ञोऽधःकशः स्वस्य चामकटिर्गृहीतवचनः
 सौभाग्ययुक्तोऽलसः । शीतालुर्भुजोऽटनश्च मकरे १०
 सत्वाधकः काव्यकृद्भ्यो गम्यजराङ्गनासु निरतः संत्यक्त
 लज्जोऽवृणश्च । करभगलसिरालुः खरलोसशदीर्घतनुः
 पृथुचरगोरुपृष्ठजवनसास्यकटीजठरः । परवनितायेपापनि-
 रतः जघटद्विजितः यिक्तुमादुलेपनसृष्टु घटजा ११ऽध
 सः । परजनधनभोक्ता दारवासोऽनुरक्तः समरुचिर
 शरीरस्तुङ्गनासो वृहत्कः । अभिभवति सपत्नान् स्त्रीज-
 तश्चारुदृष्टिर्दुतिनिधिनभोगी पण्डितश्चान्यराशौ १२।
 वलवति राशौ तद्विपतौ च स्ववलयुतः स्वाद्यदि त
 ह्निनांशुः । वधितफामानिकलदाता शशिवदतोन्वे
 त्वनुपरिचिन्ताः ।

स्वर्थादनितराः फनम् तत्रैव १८०० उक्तं यथा
 "प्रथितश्चतुरोऽटनोऽल्पवित्तः क्रियगेऽत्वायुधभृद्वित-
 ङ्गभागे । गविरे वस्तुमग्नपण्यजीवी वनिताद्विट् कुश-
 लश्च गेयवाद्ये । विद्याज्जातिष्विच्छवान् मिथुनगेश्च भानो
 कुनीरेऽस्यते तीक्ष्णोऽज्ञः परकार्यकच्छमपरः क्लेशश्च
 संयुज्यते । भिङ्गस्येप वनशेखगोकुलरतिवीर्यान्वतोऽज्ञः
 पुमान्, कन्यास्ये ६ लिपिलेख्यकाव्यगणतज्ञानान्वितः स्त्री
 वपुः । जातस्त्रीबिान ७ गौ एङ्कोऽध्वनिरतो ह्यैरप्यको
 नोचकत् क्रूरः साडसिको विपार्जितधनः शस्त्रानगोऽ-
 ङ्गिदस्थिते । सन्पञ्चो धनयान् धनुर्द्धरगतेऽ तीक्ष्णो निष-
 कारको नीचोऽज्ञः कुबिशग्न्सृगे १०ऽल्पधनवाङ्मोऽन्य-
 भाग्ये रतः । नीचो घटे ११ तनयभाग्यपरिच्युतोऽस्वस्त्रो-
 योत्पण्यविभवो वनितादृतोन्वे १२। स०। नचत्वमानवतनु-
 प्रतिमे विभागे लज्जादिशेत्सुहृन्रशिक्षदिनेशयुक्ते । नरपति
 सत्कृतोऽटनश्चमूपवणिक्रसधनाः क्षततदुश्चोरभूरिविषयांश्च
 कुजः स्वदृष्टे ११। युवतिजितान् सृष्टुत्सु विषमान् पर-
 दाररतान् कुहकसुवेषभीरुपक्षान् सितभे २। ७ जनयेत् ।
 बौधे ३। ६ स हस्तनयवान् विमुहृत् क्षतसो गान्धर्वयुक्कुशलः

क्षपणोऽभयोऽर्थी । चान्द्रे ४ऽर्थवान् सलिलयानसमर्जितः
 स्वः प्राज्ञश्च भूमितनये विकलः खलश्च । निस्त्रः क्लेशश्च हो
 वनान्तरधरः सिंहे ४ऽल्पदारात्मजो जैवे ६। १२ऽनैक-
 रिपुर्नरेन्द्रसचिवः स्वातोऽभयोल्पात्मजः । दुःखार्तो
 विधनोऽटनोऽन्तरतस्त्रीक्ष्णश्च कुम्भ ११ स्थिते भौमे
 भूरिधनात्मजो मृग १० गते भूयोऽधवा तत्समः । म० ।
 द्यूतार्थपानरतनास्तिकचौरनिःखाः कस्त्याककूटकद-
 सत्परताः कुजर्चे १। ८। आचार्यभूरिभुतदारधनार्ज-
 नेष्टाः शौक्रे २। ७ वदान्यगुरुभक्तिरताश्च सौम्ये । विक्-
 त्यनः शास्त्रकलाविदग्धः प्रियंवदः सौख्यरतस्तृतीयेश्
 जलाजितखः स्वजनस्य शत्रुः शशाङ्गजे शीतकरके ४ युक्ते ।
 स्त्रीदेष्यो विधनसुखात्मजोऽटनोऽज्ञः स्त्रीबोलः सुपरि-
 भवोऽर्कप्राशिगे ज्ञे । त्यागी ज्ञः प्रचुरगुणः सुखी क्षमा-
 वान् युक्तिज्ञो विगतभयश्च पठराशौ ६। परकर्मजदसः
 शिल्पवुद्धिर्दृष्टवान् विटिकरो बुधेऽर्कजर्चे १०। ११। मृप-
 सत्कृतपण्डिताप्रवाक्यो नवमे ६। १२ऽन्ये जितसेवकोन्व
 शिल्पः" बु० । सेनानीर्वाङ्गवितदारतनयो दाता
 सुभ्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वितः सुरगुरौ स्वातः
 पुमान् कौजभे १। ८। कल्याङ्गः ससुखोऽर्थमिदतनयस्वामी
 प्रियः शौक्रे २। ७। बौधे ३। ६ भूरिपरिच्छदात्मजसृष्टु-
 साविष्ययुक्तः सुखी । चान्द्रे ४ रत्नगुणस्वदारविभवः
 प्रज्ञासुखैरन्वितः सिंहे स्वाट् बलनायकः सुरगुरौ प्रोक्तश्च
 यच्चन्द्रभे । स्वर्चे ६। १२ माखलिको नरेन्द्रसचिवः
 सेनापतिर्वा धनो कुम्भे ११ कर्कटवत् फलानि मकरे १०
 नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी १०। परयुवतिरतस्तद्वेद्यार्द्धत-
 विभवः कृलपांसनः कुजर्चे १। ८। सबलमतिधनो नरेन्द्र-
 पूज्यः स्वजनविभुः प्रथितोऽभयः सिते स्वे २। ७। मृप-
 लयकरोऽर्थवान् कलाविन्मिथुने २ पठगते ६ऽतिनीच-
 कर्मा । रविजर्चे १०। ११ गतेऽमरारिपूज्ये सुभगः
 स्त्रीविजितो रतः कुनार्याम् । द्विभार्योऽर्थी भौरः
 प्रबलमदशोकश्च शशिभे ४ हरौ योषाप्रार्थः प्रवरयुवति-
 र्मन्दतनयः । गुणैः पूज्यः सस्सुरगणसङ्घिते
 दानवगुरौ भटे १२ विद्वानाढ्यो मृपजनितपूजोऽति-
 सुभगः । शु० । मूर्खोऽटनः कपटवान् विमुहृद्यमेऽ जे
 कीटे ८ त वन्धवधभाक् चपलोऽवृणश्च । निर्वृष्टिस्वार्थ-
 तनयः स्वलितश्च लेख्ये रक्षापतिर्भवति-सुख्यपतिश्च बौधे ३
 ६। वर्ज्यस्त्रीटोनवङ्गविभवो भूरिभार्यो वृषस्ये २ऽख्यातः
 स्वोच्चे ७ गणपुरबलपामपूज्योऽर्थवान् । ४ कर्कटस्त्री-

ऽविकलदशनो मातृहीनोऽसुतोऽसुतः विंहेऽनार्यो विमु-
खननयो विष्टिक्तु सूर्यपुत्रे । स्वताः प्रत्ययितो नरेन्द्रभ-
वने सत्पुत्रजायाधनो जीवन्नेतः १० गतेऽर्कजे पुरबल-
यामाचनेताऽथ वा । अन्यस्त्रीधनसंघतः पुरबलपामा-
पयोर्मन्दकस्त्रवेत्तेः ११ । मन्दिनस्यिराथविभवो भोक्ता
च जातः पुमान् । श० । शिशिरकरसमानमीक्षणानां
सदृशफलं प्रवदन्ति लम्बजातम् । फलमधिकमिदं यदत्र
तत्तद्भवनभनाथगुणैर्विचिन्तनीयम्” ।

लम्बतदंशयोर्ष हृदयिफलम् १८०० तत्रैवोक्तं यथा
“चन्द्रे भूपुत्रो नृपोपमगुणी स्तेनोऽधनश्चाजगे निःस्रः
स्तेन नृमान्यभूपधनिनः प्रेष्यः कुजाद्यैर्गविरे । नृस्ये २
ऽयोव्यवहारिपार्थिववृधाभोस्तनुवायो धनी स्वर्त्तैः ४ योद्ध-
कविभूमिपतयोऽयोजीविहृद्भोगिणौ । ज्यतिर्ज्ञाननरे-
न्द्रनापितनृपच्छेभा बुधाद्यैर्हरोत्तद्वहू पचम्यैपुण्युता
षष्ठे ६ शुभैस्त्राश्रयः । जूकेऽभूपसुवर्षकारवयजः शेषे-
क्षिते नैजतो, कोटेऽ युष्मपिता नतश्च रजकोऽव्यङ्गोऽधनो
भूपतिः । द्वात्युदीर्गजनाश्रयश्च तरगेऽ पापैः सदम्भः
शठशायु वीर्गनेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योभूपो नृगे १० ।
भूपो भूपसभोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते ११ हास्यो
नृपतिर्बुधश्च ह्यधगे १२ पापश्च पापेक्षिते । होरेर्षर्च
दलाश्रितैः शुभकरोदृष्टः शशी तद्गतस्त्वयं तत्पतिभिः सु-
हृद्भवनगैर्वा पीक्षितः शस्यते । यत् प्रोक्तं प्रतिराशिवीक्षण-
फलं तद्दादशांगे स्तुतं स्तूर्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिन
हेयं नवांशेषतः । चारक्षिको बधश्चिः कुशलो नि-
युद्धे भूपोऽर्धवान् कलहकृत् क्षितिजांशसंस्थे । मूर्खोऽ-
न्यदारनिरतः सुकविः सितार्थे सत्काव्यकृत् सुखपरोऽ-
न्यकलत्रगश्च । बौधे हि रङ्गचरचौरकवीन्द्रमन्त्री गेयश्च
शिल्पनिपुणः शशनि स्थितेऽंशे । स्वांशेऽल्पगात्रधनलुम्ब-
तपस्त्रिसुख्यः स्त्रीपौष्टिक्यनिरतश्च निरोक्ष्यमाणे ।
सक्रोधो नरपतिसंसतो निधीशः सिंहार्थे प्रभुरसुतोऽति
हिंस्रकर्मा । जीवांशे प्रथितबलो रथोपदेष्टा हास्यश्च
सचिवविकामवृद्धशीलः । अल्पपापयो दुःखितः सत्यपिः
स्त्रे मानासक्तः कर्मणि स्त्रेऽनुरक्तः । दुष्टस्त्रीष्टः कार्यणश्चा-
र्किभागे चन्द्रे मानौ तद्वदिन्द्रादिदृष्टे । वसोत्तमस्त्रपरगेषु
शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभसत्क्रमेण । वीर्या-
न्वितोऽंशकपतिर्निश्चयि पूर्वं राशीक्षणस्य फलमंश-
फलं ददाति” ।

जन्मादिहादशभावस्थसूर्यादियहफलम् तत्रैव २१०० उक्तं यथा

“शूरस्तस्यो विकलनयनो निर्दोषोऽर्के तत्स्ये मेधे
सस्त्रिभिरनयनः हिंहेऽस्ये निशाम्भः । नीचेऽन्यो-
ऽस्रः शशिष्टहृदगते बुद्धुदाक्षः पतङ्गे भूरिद्रव्यो नृप-
हृतधनोवक्त्रोमी द्वितीये २ । मतिविक्रमवान् तृतीय-
शेऽर्के विमुखपोडितमानसश्चतुर्थे ४ । असुतो धनवर्जि-
तस्त्रिकोषे ५ बलवाञ्छलुजितश्च शत्रु ६ याते । स्त्री-
भिर्गतः परिभवं मद्गे ७ पतङ्गे स्त्रलपात्मजोनिधनगे ८
विकलेक्षणश्च । धर्मेऽ सुखार्थसुखभाक् सुतशौर्यभाक् खे १०
लाभे ११ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिपुर्षे १२ । नृ० मूकोन्म-
त्तज्जान्महीनवधिरप्रेष्याः शशाङ्कोदयेः स्वर्त्तौज्यगते
धनो बह्वसुतः सखः कुटुम्बी धने २ । हिंस्रो भ्रातृश्रुते
सुखे सतनये ५ तत्प्रोक्तभावान्वितो नैकारिर्दुकायवर्ज-
मदनस्त्रीच्छोऽलसशारिगे ६ । रैषुर्त्तौत्रमदो मदे ७ बह्व-
मतिर्व्याध्यर्दितश्चाष्टमे ८ सौभाग्यात्मजमित्तवन्धु धनभाक्
धर्मस्थिते शीतगौ । निष्पत्तिं ससुपतिं धर्मधनधीशौथै-
र्युतः कर्मगे १० ख्यातो भावगुणान्विते भव ११ गते चुद्रो-
ऽङ्गहीनो व्यये १२ च० । “लम्बे १ कुजे क्षततनुर्धनगे २
कदन्नोधर्मेऽर्धवान् खरकरप्रतिमोऽन्यसंस्थः । म० विद्वान्
धनी प्रखलपण्डितमन्त्रशत्रुधर्मत्रविश्रुतगुणः परतो-
ऽर्कवज्जे । व० । विद्वान् सुवाक्यः क्षपणः सुखी च
धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च । नीचस्तपस्त्री सधनः
सलाभः खलश्च जीवे क्रमशो विलम्बनात् । ए० खरनिपुणः
सुखितश्च विलम्बे प्रियकलहोऽस्त ७ गते सुरतेऽपुष्टः ।
तनय ५ गते सुखितो नृपगुप्ते गुरुवदतोऽन्यदृष्टे इविशी
स्यात् । शु० । अदृष्टार्थी रोगी मदनवशोऽन्यन्तमन्दिनः
शिशुत्वे पीडार्तः सवितृदुतलम्बेऽन्यलसवाक् । गुरु ६ १२-
ख १० ११ क्षौद्रोऽस्ये नृपतिसदृशो ग्रामपुरपः सुविदांश्चा-
र्वङ्गोदिनकरसमोऽन्यत्र कथितः । श० सुहृदरिपरकीयस्त्र-
चतुर्लक्ष्यितानां फलमनु परिचिन्त्यं लम्बेहादिभावैः ।
सहस्रपचयविपत्ती सौम्यपापेषु सत्यः कथयति विपरीतं
रिपुर्षष्टाष्टमे ५ । उच्चत्रिकोषस्त्रसुहृत्कलु नीचमृहा-
र्कगैः शुभं संपूर्णपादोनदलपादात्मनिःफलम्” ।
आश्रयफलं तत्रैव २१०० उक्तं यथा ।

“कुलसमकुलसुख्यवन्धुपुच्छा धनिमुखिभोगिन्याः
स्त्रभैकदृष्टा । परवभवसुहृत्स्त्रवन्धुपोष्या गणपबधेश
नृपाश्च मित्तमे ५ । जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो मित्तदृष्टः
प्रचुरधनसमेतं मित्तयोगाच्च सिद्धम् । विघनविमुक्तमूढ-
व्याधितो बन्धतप्तो वधदु रतसमेतः शत्रुनीचर्षगे ५ । न

कुम्भलग्नं शुभसाहस्यो न भागभेदाद् यवना वदन्ति ।
 कक्षांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः ।
 यातेष्वसत्स्वसमभेषु दिनेशहोरां स्वातो महोद्यम-
 वलार्थयुतोऽतितेजाः। चान्द्रीं शुभेषु युजि मार्वकानि-
 सोख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः । तास्त्रेव हो-
 रास्त्रपरत्वेषु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः । व्यत्यस्तहोरा
 भवनस्थितेषु मत्तौ भवन्त्युक्तगुणैर्विहीनाः । कल्याण-
 रूपगुणमात्मसुहृदुदकाणे चन्द्रोऽन्वगस्तदधिनाथगुणं क-
 रोति । व्याजोद्यतायुधचतुश्चरणारण्यजेषु तीक्ष्णोऽति-
 हिंस्रगुरुतल्पपरतोऽटनश्च । स्तनो भोक्ता पशुजतादृशो
 नरेन्द्रः क्लीवः स्युरो विटलहासवृत्तिः । पापो हिंस्रोऽ-
 भीश्च वर्गीतमाशेषेषामीशाराशिवद्वादशांशैः। जायान्वितो
 बलविभूषणसत्वयुक्तो जोऽतिसाहस्युतश्च कुजे स्वभागे ।
 रोगी मृतस्ययुवतिर्विषमोऽन्वदारो दुःखी परिच्छदयुतो
 मलिनोऽर्कयुते। स्वांशे गुरौ धनयशःसुखवृद्धियुक्तास्ते जसि
 पञ्चनिकरुद्यमभोगवन्तः । सेषाकलाकपटकाव्यविवाद-
 शिल्पशास्त्रार्थसाहस्युताः शशिजेऽतिमान्याः। खे त्रि-
 शंशे वज्रवृत्त उखारोग्यभाग्यार्थरूपः, युक्ते तीक्ष्णः सुल-
 खितवपुः सुप्रकीर्णोन्द्रियश्च । स्युरस्तत्रौ त्रिषसवधकौ सद्गु-
 णाश्चौ सुखिज्ञौ चार्कज्ञेष्टौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु
 प्रकीर्णकफलं तत्रैव २२अ० उक्तं यथा

“स्वर्गं नृद्वमूलत्रिकाश्याः कण्टकेषु यावन्त आ-
 श्रिताः । सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेष-
 धतः । कर्कटोदयगते यथोद्यमे खोज्ञाः कजयमार्कस्त्र-
 रयः । कारका निगदताः परस्परं लग्नगण्य सकलोऽन्व-
 राख्यगः । स्वत्वकोषोद्यमो हेतुरन्योन्यं यदि कर्मगः ।
 सुहृत्तद्गुणमम्यन्नः कारकश्चापि स सृष्टः । शुभं वर्गो-
 क्षमे जन्म वेगस्थाने च सद्गुणैः । अस्युत्पेषु च केन्द्रेषु
 कारकाख्यगणेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्या
 गुरुजन्मलग्नपाः । पृष्टोभयकोदयर्षगास्त्वन्तेऽन्तःप्रथमेषु
 पाकदाः । दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुष्टगुजौ भव-
 नस्य मध्यधातौ । रविस्तुतशशिनौ विनिर्गमस्यौ शशितनयः
 फलदस्तु सर्वकालम्” ।

स्त्रीजन्मनि विशेषस्तत्रैवोक्तः २४ अ० यथा

“यद्यत्फलं नरभवेऽक्षममङ्गनानान्तद्वदेत् पतिषु वा
 सकलं वधेयम् । तासां तु भर्तृभरणं निधने वपस्तु
 लान्द्रेण सुभगताऽस्तमये पतिश्च । युग्मेषु लग्नशशिनोः
 प्रकृतिस्यता स्त्री सक्तीलभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च । ओज-

स्ययोश्च पुरुषाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतवीक्षि-
 तयोर्युथोना । कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी सभा
 या कुचरितयुक्ता । भूम्यात्मजः।।८८८८ क्रमशोऽंशकेषु
 वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवाणाम् । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा
 कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरपूजितर्षे । स्यात् कापटी
 क्लीवसमा सती च बौधेशः।गुणाद्या प्रविकीर्णकामा ।
 स्वच्छन्दा पतिघातिनी वज्रगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभेः-
 ऽनाचारा कुलटार्कभेषु नृपवधुः पुञ्जेष्टिताऽगस्वगा ।
 जैत्रे(६।१२)नैकगुणाल्परत्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती ।
 दासी नीचरतार्कभे(१०।११)परितरता दुष्टप्रजा स्वांशकैः ।
 शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिंशशाशकैरदम् । वलावब-
 विकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्तयेत् । दृक्संस्थावसित-
 सितौ परस्परंशे शौक्रे वा यदि घटराशिसम्भोऽंशः ।
 स्त्रीभिः स्त्री मदनविपानलं मदीप्रं संशानिं नयति
 नराकृतिस्थिताभिः । ग्रन्थे कापुरुषोऽवलेऽस्तभवने
 सौम्यप्रहावीक्षिते क्लीवोऽस्ते बुधमन्द्योश्चरष्टहे नित्यं
 प्रवासान्वितः । उद्वृष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽ-
 स्तराशिस्थिते कन्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये द्यूने जरं
 गच्छति । व्यान्ते यैर्विधवाऽस्तराशिसहितैर्भित्तैः पुनर्भू-
 भवेत् क्रूरे हीनवलेऽस्तमे स्वपतिना सौम्ये स्थिते
 प्रोच्छ्रिता । अन्योन्यांशगयोः सितान्विनजयोरन्यप्रसक्ता-
 ज्ञाना द्यूने वा यदि शीतरप्रसहितौ भर्तृस्तदारुक्षया ।
 सौरारक्षं लग्नगे सेन्दुशुके माला साङ्गं वधकी पाप-
 दष्टे । कौजेऽस्तांशे सौराणा व्यावियोनिसारुश्रोणी
 वज्रभा सद्गुणत्रांशे । दृष्टो मूर्खः सूर्यजर्षेऽंशके वा
 स्त्रीलोलः स्यात् क्रोधनश्चावनेत्रे । शौक्रे कान्तोऽतीव
 सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्ता नैपुण्यश्च बौधे । मदनवश-
 गतो मृदुश्च चान्द्रे तदशगुरौ गुणधान् जितेन्द्रियश्च ।
 अतिमृदुरतिकर्मलश्च सौर्यै भवति गृहेऽस्तमयास्थितेऽंशके
 या । देवांन्वता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने ज्ञेयोः क-
 लासु निपुणा सुखिता गुणादृष्टा । युक्रतयोस्तु रुचिरा
 सुभगा कलाज्ञा त्रिषमनेकवृष्टीख्यगुणा शुभेषु ।
 क्रूरेऽष्टमे विधवता निधनेश्चरेऽंशे यस्य स्थितो वयसि
 तस्य समे पदिष्टा । सत्सर्धगेषु मरणं स्वयमेव तस्याः
 कन्यालिगो हरिषु चास्यसुतत्वमिन्दौ । सौरे मध्यवले
 वलेन रक्षितैः शीतांशुशुक्रन्दुजैः शेषैर्वीर्यसमन्वितैः
 पुरुषिणी यद्योजगशुद्भमः । जीवारास्तु जिदैन्द्रेण
 वलिषु प्राग्लग्नराशौ समे विख्याता भवि नैकशास्त्र-

निपुणा स्त्री ब्रह्मणादि चपि । पादेऽन्ते नवमगतप्रहस्य
तुल्यां प्रब्रज्यां युवतिरूपै यशस्येन । उद्धाहे वरणविधौ
प्रदानकाले चि नायामपि सकलं विधेयमेतत् । जातक-
पद्धत्यादौ विस्तरो दृश्यः । पञ्चन्दरे ति० चतुर्जातकम् ।

जातकचक्रम् ज्यो० उक्ते जातस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
तच्च चक्रं ज्यो० तं उक्तं यथा

“युद्धजयार्थं यस्मिन् च स्त्रियो भानुस्तटादिवीणि
मस्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे भे स्कन्धयोर्भुजयोर्भुजे ।
द्वे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानु-
युगे द्वे द्वे पादयोर्जङ्घिंषु न्यसेत् । चरणकर्णेषु यो जातः
साऽन्तपायुर्भवति प्रिये ! । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुचो-
स्यात् पारदारिकः । नाभौ खलुपधनो देवि ! हृदये
स्यान्महावनः । पाण्योर्जातो भवेच्चौरौ भुजयोर्दुःख-
भाजनम् । स्कन्धयोर्भागभोगी च सुखे धर्मरतो धनी ।
मूर्द्ध्नि राजा भवेद्देवि ! बालानां जन्मतोवदेत् । स्वरो-
दये । “सुखे शीघ्रं शतं वर्षं नवतिः स्कन्धयोर्द्वयोः । पञ्च-
शोतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् । बाह्वोः
षष्ठ्यष्टवर्षाणि गुह्ये षष्ठ्यष्टका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्वनश्चाख्यजीवनः” ।

जातकस्यैतन् न० जाते कर्म । पुत्रजन्मनिमित्तं पित्रकर्मैव
पुत्रसंस्कारभेदे । तच्च आद्यं म० १।१५।१ दर्शितं यथा ।

“कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी
हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् “प्र ते द्दामि मधुनी
घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघेनाम् । आयुमान्
गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्म-
च्चिति” । म० । “इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारी-
निवृत्त्यर्थम् । ननु कुमारी अपि भवत्येव जातकर्म ।
कृतः। वक्ष्यति “आवृत्तैव कुमारीः” इति, उच्यते । प्रवा-
सादागतस्य विहितं कर्माडता भवति न जातकर्म
अनन्तरत्वात् । एवमेके अन्ये पुरनरावृत्तैव कुमारी
इत्येतदुभयादिभित्ति वदन्ति । तेन कुमारी अपि
जातकर्म भवति । मनुनाथुक्तम् “यस्मिन्तका-
तु कार्येयं स्त्रीणामावृत्तेशेधतः” इति । तर्हि
कुमारग्रहणं किमर्थम् ? अधिकारार्थम् । “अप्ये वर्षे
ब्राह्मणसपनत्रे द्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्नात्
न कुमारी इति । ननु ब्राह्मणमिति पुल्लिङ्गनिर्देशा-
देव न भवियति । न जातिनिर्देशे लिङ्गभविष्य-
चिन्तम् । यथा ब्राह्मणो न ह्यन्य इति ब्राह्मणप्रति

न ह्यन्ये एवमवापि स्त्रियाः प्रसज्यते तद्विद्वन्त्यर्थं
कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमर्थधिकारार्थम् । “गो-
दानं प्रोद्धमे वर्षे” इति जन्मतः प्रभृतिषोडशोद्यथा स्नात्
उपनयनमभ्यति सा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः अन्य-
ग्रहणमनधिकृतात्कृत्वात् प्राक् कर्म कर्तव्यमित्येव-
मर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति । ते हिरण्य-
संसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् सातुरूपस्य आसीनं “प्र ते
द्दामोति” मन्त्रेण नारा० ह० ।

“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । “मेधान्ते
देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधान्ते अश्विनौ
देवावाचतां पुष्करस्रजौ” । म० “अस्य कर्णयोः हिरण्यं
निधाय मेधाजननं जपति मेधान्त इति । उपग्रहणं
तस्य सुखसमीपे आत्मनोसुखं निधाय जपार्थं मेधा
जननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सकृन्मन्त्रः । पर्यायेणोप-
निधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति” नारा०
“गर्भेर्होमैर्जातकर्म चोद्धमोद्धीनिदन्वैः । प्राङ्-
नाभिवर्द्धनात् पृंसो जातकर्म विधीयते” मनुः ।
“नाभिवर्द्धनात् नाभिसन्ध्यात् नाडीच्छेदनात् । वैज-
वापिः “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
देवादीतः कालश्चेत् अतीते सुतके भवेत्” । एवञ्च,
“मदुधुचरत्प्रभेष्टेप्रासदोऽपि वा । गुरौ शुक्रोऽथ वा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” इति ज्योतिःशास्त्रोक्ते
देवात् कालोत्कर्षे वेदितव्यम् । असुतकर्षेऽपि नक्षत्रादि-
नियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभादित्वेन निरव-
काशत्वात् ज्यो० तं ।

जातमात्रं ति० जात एव । सद्योजाने । “जातमात्रं न यः
सत् रोगं च प्रशमं नयेत्” पञ्चत० ।

जातस्य न० जातं प्रशस्तं जातप्राशस्त्ये रूपम् ।
१५ वर्षे २धूसूरवृत्ते पु० अमरः । ३२२ पद्मरूपे ति० ।
“न जातरूपच्छेदजातरूपता” नैम० । ‘कर्मण्डलुसुपा-
दाय जातरूपमयान् शुभान्” भा० स० ४७ अ० ।

जातविद्या स्त्री जाते निपत्रे होमादौ विद्या विद्यने-
ऽनया विद्या प्रायः तत्रापिका वाक् । होमादि
निष्पत्तयः । वसवोवके वाक्यभेदे “ब्रह्मा त्वो
वदति जातविद्याम्” म० १०, ७, १।१० । “जाते जाते
कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विद्या वेदयित्री वाचं वदति
ब्रह्मा त्वि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खजु” भा० ।

जातवेदम् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति विद-

लाभे व्यसुत् । १वङ्गो अमरः तस्य तथात्वञ्च
 ऋ० ३।१।२० उक्तं “जन्मन् जन्मन् निहितो जातवेदाः”
 “जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदाः”
 भा० । जातमात्रस्य जाठरानलसम्पर्कात्तस्य तथात्वम् ।
 २जातानां वेत्तरि च “आदाव जातवेदः” ऋ० १।४४।१।
 हे जातवेदः जातानां वेदितः” भा० निरुक्ते ७।१।६।
 तस्य बहुधा व्युत्पत्तिर्दिशिता यथा

“जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जानाति वैनं विदुर्जाते
 जाते विद्यत इति वा जातविन्दो वा जातधनो जातविदो
 वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशुनविन्दतेति तज्जात-
 वेदसो जातवेदस्त्विति ब्राह्मणम् । तस्मात् सर्वाण्डत्तु पश-
 वोऽग्निमभिसर्पन्तीति च” ३जातप्रज्ञे ४जातधने ५स्युत्थे”
 च “उदु ल्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः” ऋ०

१।५०।१। “जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितारं
 जातप्रज्ञं जातधनं वा” भा० “पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो
 जातवेदसाम्” “विदुद्युते वाडवजातवेदसाम्” भाषः ।
 जातवेदस इदं स देवताऽस्य वा अण् । जातवेदस तत्-
 बन्ध्वित्तिनि ति० । “प्र नूनं जातवेदसमश्रम्” निरु० ७।२०
 वृता ऋक् । तद्देवताके सामभेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव
 निरुक्ते “तदेकमेव जातवेदसं गायत्वं तृचं दशतयोषु
 विद्यते यत्तु किञ्चिद्गान्मेयं तज्जातवेदसां स्थाने युज्यते”
 इत्युपक्रमे “उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते” भा० ।

जातायन पुंस्त्री जातस्य गोत्रापत्यम् अश्वाम् । फञ् । जातस्य
 गोत्रापत्ये स्त्रियास्तु जातायाः अपत्यम् ढक् । जातेय
 जाताया अपत्ये पुंस्त्री ।

जाति स्त्री जन-क्तिन् । १जन्मनि, २अनुगतैकाकारबुद्धि-
 जननसमर्थे, अथवव्यङ्ग्ये सकृदुपदेशव्यङ्ग्ये च ३धर्मभेदे,
 व्याकरणोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ४गोत्रे, ५वेदशाखाभेदे
 च । न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्यार्थां व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां
 वादिवाक्येषु ६द्वयप्रदानरूपे वाक्ये, ७षड्जादिषु सप्तसु
 स्वरेषु, ८अलङ्कारभेदे, ९चूक्याम्, शब्दाद्येचि० ।
 ग्रामलक्ष्यां, १०जातिफले, ११मालत्यां, (चागेली)
 पृथ्वप्रधानवृत्ते च मेदि० १२कार्मिण्ये विश्वः ।

तत्र व्याकरणोक्ते जातिलक्षणं यथा
 “आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदा
 ख्यातनिर्गच्छा गोत्रञ्च चरणैः सह” भा० । अस्यार्थः ।
 आकृतियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानम् । गृह्यते-
 इति ग्रहणं ज्ञानम् । आकृत्या ग्रहणं यस्याः

सा आकृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा संस्थान-
 व्यङ्ग्येत्वर्थः । तेन मनुष्यगोत्रगृहंसादीनां पृथक्
 पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमानत्वात् मनुष्यत्वगोत्रत्वगृहंरुत्या-
 दिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्
 संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यादिति
 लक्षणात्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या
 सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यन्ताद्विचतःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः
 पुमानाख्या” इत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरनेति
 नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभागत्वाभावाज्जाति-
 त्वम् । किन्तु अजातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि
 तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं न शक्यते इति हंसत्व-
 स्यापि जातित्वं न स्यादिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं
 देवदादि संज्ञाशब्दास्यपि सर्वलिङ्गभागत्वाभावाज्जाति-
 त्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वय-
 मपाकर्तुं द्वयोलक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात
 निर्याहोति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्च-
 येन ग्राह्या ऋहीतं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो
 हंसइत्युपदेशे हंसं दृष्टवत्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं
 शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदादि
 संज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात्
 जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः
 पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभागत्वात्
 संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्गादीनां जातित्वानुपपत्ती
 ततीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिक्र-
 मपत्रं गोत्रमिति पूर्वोच्चार्यपरिभाषितं गोत्रमिह
 गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः
 सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दे वेदैकदेश-
 वाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्त-
 त्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य
 जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम् । गार्गादीनां
 यज्यतेति स्त्रीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञाफलन्तु स्वरार्थम्
 तथा गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ
 “जातेऽनेति” पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्या
 चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ “पुंवत् कर्मधारयेति”
 पुनः पुंवद्भावः” “प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युग-
 पद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बहुव्रीह्यां तां जातिं कवयो
 विदुः” इति महाभाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम् ।

ईदृशान्यतमार्थकशब्दानां जातिशब्दत्वेन व्याकरणे व्यव-
ह्रियते उदा० दृश्यते चोपरिष्ठात् ।

अनुगतधर्मरूपजातेर्ब्रह्मरूपत्वम् । हरिणोक्तं यथा
“सम्बन्धभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्यु-
च्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः । तां प्रादिपदिकार्थञ्च
धात्वर्थञ्च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामा-
ह्वस्वतलादयः” इति । प्रतिपादिता च तेनैव अनेक-
व्यक्तीनामनित्यतया जातेरैकरूपत्वात् स्फोटान्तर-
वाच्यता यथा “अनेकव्यक्त्युभिव्यङ्गा जातिः स्फोट
इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रक-
ल्पिताः” इति । अत्र च जातिस्फोटयोः सामाना-
धिक्यरग्यनिर्द्देशात् वाच्यवाचकयोरभेद इति बोध्यम् ।
वैशेषिकमतसिद्धेषु षट्सु भावेषु मध्ये अनुगतबुद्धिनिया-
सकधर्मभेदरूपभावपदार्थसामान्यलक्षणभेदादिकं कणा-
सू० वृत्तौ दर्शितं यथा

“सामान्यं विशेष इति बुद्धिपेक्षम्” । सू०

“पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरभिदानीसुदृष्टस्य सामा-
न्यपदार्थस्य लक्षणमाह सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च
परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य
तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामा-
न्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिविशेषस्य इतिना द्वयमवच्छिद्य
परास्मृश्यते तेन बुद्धिपेक्षमिति नपुंसकनिर्द्देशः ।
वृत्तिकारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु “नपुंसकमनपुंसके-
नैकवचनान्यतरस्याम्” पा० इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता
चेत्याह । बुद्धिपेक्षा निष्कलं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्धि-
पेक्षं तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति
स्वाश्रयान्यःन्याभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्य-
मपरमपि तथा । परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते
तथा द्रव्यभेदं द्रव्यसदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं
गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः । तथा च द्रव्यत्वादीनां
सामान्यानामेव विशेषत्वम् । ननु विधिरूपं सामान्यं
नास्त्येव अनुगतमतेरतद्ग्राह्यत्वैवोपपत्तेः भवति हि
गौरयमिति-प्रतीतेरगोव्यावृत्तौऽयमिति विषयः जाति-
वादिनाऽपि गोत्वाद्विशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्यु-
पगमात् नहि वैशिष्ट्यमनद्ग्राह्ये रन्त्यत्, गवादिपदप्रवृत्ति-
निमित्तमध्यगोव्यावृत्त्यादिरिव । किञ्च गोत्वं कुत्र
वर्त्तते न तावद्गविव गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात्
नायद्गवि, विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत

व्यागत्य गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तस्य
गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वा-
भ्युपगमात् नायन्त्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात्
नच एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कात्स्न्यैकदेश-
विकल्पानुपपत्तेः । नहि क्वचनैकत्वैव वर्त्तते
अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन
जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति नच तत्रा-
सीन्नचोत्पन्नं नचांगवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो-
व्यसनसन्ततिः” इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थान-
मात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति
सगोत्वकलहः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च
व्यासकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां
गोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्ग्राह्यारस्याभ्युपगमात्
काले रूपादिमत्त्वेऽपि कालो रूपावित्यप्रतीतिव्यवहा-
रवत् नच कालो नास्त्येव पञ्चस्रसंज्ञाभेदमात्रमित्य-
भ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् ।
तथाच यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्रस्यमेव गोत्वं तेन सम्ब-
ध्यते जातः सम्बद्धश्चेत्येकः काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन
कीदृश्यान्त्रये वर्त्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र
प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्त्तते इत्युत्तरम् । गोत्ववृत्तेः पूर्वं
स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम् । एवञ्च
“न याति नच तत्रासीत् इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्,
अतद्ग्राह्यत्तिरेव गोत्वमित्यस्य गौरयमिति विधिसुखः
प्रत्यय एव बाधकः । नह्यनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं
“विधजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः” इति न हि
गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते । कात्स्न्यैकदेश-
विकल्पस्तदाभवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कात्स्न्यैकदेश-
देशो वा क्वचनैकत्वान्नेकाशेषता । सा चैकस्मिन्नोपपत्त्या
गौरयमित्यनुभव एवासद्विषयो न वस्तुव्यवस्थापनक्षम
इत्यत्रोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं
सामान्यमाचक्षते तद्यद्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं तदा किम-
पराङ्गं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसाद्यनु-
गतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभात् रूपत्वा-
दिजातिषु न तावद्ग्राह्यभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्,
रूपरसादिव्यक्तोनासनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत्
घटत्वकलसत्वादिवद्वा तुल्यत्वं बाधकं तन्नान्यूनानतिरिक्त-
व्यक्तित्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तित्वत्वात् नीलत्वाद्यपे-
क्षया चाधिकव्यक्तित्वत्वात् स्वतएव न सङ्करः भूतत्वभूत-

त्वत्, परस्परान्वयान्नाभावसामानाधिकरण्यात् सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाथनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिविशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्यान्वितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः निभुवत्त्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदस्वन्वः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव स्वन्वस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजातिबाधकोव्यक्तप्रभेदेऽप्य तथापि यन्मते अत्माद्विनाशशीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम् । अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, (व्यक्तरभेदस्तुलत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरस्वन्वो जातिबाधकसंप्रहः) । विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अवाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकारस्तच्चिन्त्यम्' । उप० वृत्तिः ।

“भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव” । सू०

“सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं तदुपपादयन्नाह । भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथा च विशेषसंज्ञां लभते” । उप० वृत्तिः

“द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च” । सू०

“केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह । चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः अन्वेषणत्वादीनि कर्मगतजातोः सञ्ज्ञिनोति । द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थम् सामान्यानि विशेषाख्यत्वासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतमत्तिसाच्चिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यदौ कथञ्चित्, तन्मत्त्वेऽपि वायाकाशादौ तदसम्भवात् नच गुणत्वावच्छिन्नकार्यसमावायिकारणतावच्छेदकतया तद्विद्विः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्यनुयोगस्य तादृशस्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसमावायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यवच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सति ज्ञेयाऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यवच्छेदकेन भवितव्यं अन्य-

थाकस्मिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायिकारणवत्तया द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणवत्तया विमुच्यतेऽयस्य सर्वसूत्रसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वायौ तृणादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वस्तु संयोगविभागसमायिकारणत्वासमवायिकारणत्वमन्ये सामान्यवति यत्कारणत्वतदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चनतीति-प्रत्ययसाच्चिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोनयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्” । उप० वृत्तिः ।

“ब्राह्मणः चत्त्रिये वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति त पञ्चमः । सर्वेषुषु

तुल्यासु पत्नीष्वन्नतयोनिषु ; आनक्तोऽप्येन सम्भूता

जात्या ज्ञेयास्त एव ते । स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरु-

त्पादितान् सुतान् । सदृशानेव तानाहस्मात्तदोपनिग-

र्हितान् । अनन्तरासु जातानां विधेरेव सनातनः ।

इत्रेकान्तरासु जातानां धम्मत्रं विद्यादिमं विधिम् ।

ब्राह्मणाद्वैश्याकन्यायामस्वशो नाम जायते । निषादः

शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते । चत्त्रियाच्छूद्रकन्यायां

क्रूराचारविचारवान् । चत्त्रिशूद्रवृष्टं न्द्रुषो नाम

प्रजायते । विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णो चैकस्मिन् पण्डितेऽपसदाः स्मृताः । चत्त्रिया-

द्विप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः । वैश्यान्दागधवैदेहौ

राजविप्राङ्गनासुतौ । शूद्रादायोगवः क्रता चाण्डाल-

श्वाधमो नृणाम् । वैश्याराज्यविप्रासु जायन्ते वर्ण-

सङ्कराः । एकान्तरे त्वानुलोऽयदस्वशोऽपौ यथा स्मृतौ ।

चतृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोऽपि जन्मनि । एता येऽन-

न्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरान्मस्तु

सातृदेहात् प्रचक्षते । ब्राह्मणादुपकन्यायामाहतो नाम

जायते । आभीरोऽस्वशकन्यायामाद्येगव्यान्तु धिग्वयः ।

अयोगवश्च क्षत्रा च चाण्डालश्वाधमो नृणाम् । प्राति-

लोभेन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः । वैश्यान्मागधवैदेहौ
 च्छ्रियात्सूत एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदा-
 स्त्रयः । जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
 शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः । क्षत्रु-
 क्षातसथोप्यायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन
 त्वम्बप्राप्त्यन्तो वेष उच्यते । द्विजातयः सर्वर्णां
 जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या
 इति विनिर्दिशेत् । ब्राह्म्यां जायते विप्रात् पापात्मा
 भूर्जकण्टकः । व्यावन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव
 च । भङ्गो मङ्गश्च राजन्याद्ब्राह्म्यान्निष्क्रिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव खसो द्रविडएव च । वैश्यान्तु जायते
 ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य्यएव च । कारुषश्च विजन्मा च
 मैत्रः स्वात्तएव च । व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन
 च । स्वकर्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः । सङ्की-
 र्णयानयो ये तु प्रतिलोमानुबोमजाः । अन्येन्यव्यति-
 पक्षाश्च तान् प्रवक्ष्याम्यग्रेषतः । सूतोवैदेहकश्चैव चण्डाल-
 लश्च नराधमः । मागधः क्षत्रुजातिश्च तथाऽयोगवएव
 च । एते षट् सङ्गान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु । यथा तयाणां
 वर्णानां ह्येतरात्मास्य जायते । आनन्त्यात् स्वयोन्यान्तु
 तथा वाचोऽपि क्रमात् । ते चापि बाह्यान् सुवह्म-
 स्ततोऽप्यधिकदूषितान् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति
 पिर्गर्हितान् । यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वास्यं जन्तुं
 प्रसूयते । तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ।
 प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः । हीना
 हीनात् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु । प्रसाधनोप-
 चारक्षमदासं दासजीवनम् । सैरिम्बं वायुराहृत्तिं सूते
 दस्युरयोगवे । मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं सख्यसूयते ।
 ननु प्रशंसत्यजस्रं मे घण्टाताडोऽरुणोदये । निषादो
 भार्गवं सूते दाशं नौकर्मजीवनम् । कैवर्त्तमिति यं
 प्राङ्गरायां वर्त्तनिवासिनः । मृतवस्त्रध्वजारीषु गर्हि-
 ताद्वाशनासु च । भवन्त्यायोगधीषते जातिहीनाः
 पृथक् तयः । कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 वैदेहकादम्बुमेदो बहिर्गामप्रतिश्रयौ । चण्डालात्
 पाण्डुसोपाकस्वक्सारव्यवहारवान् । आहिण्डकोनिषा-
 देन वैदेह्यामेव जायते । चण्डालेन तु सोपाको मूल-
 व्यसनवृत्तिमान् । पुङ्गवः जायते पापः सदा सञ्जन-
 गर्हितः । निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसा-

यिनम् । प्रसंगानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ।
 सङ्करे जातयस्तेताः पितृमाहृप्रदर्शिताः । प्रच्छन्ना
 वा प्रकाशा वा वेदतव्याः स्वकर्मभिः । सजातिजानन्-
 रजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । शूद्राणां तु सधर्माश्चः
 सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । तपोवीजप्रभावैस्तु ते नञ्चान्ति
 युगे युगे । उत्कर्षज्ञापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मनः ।
 शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । हृषस्रत्वं
 गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकासौद्रद्विष्टाः
 काम्बोजा जयनाः शकाः पारदाः पङ्गवास्त्रीनाः किराता
 दरदाः खसाः । सुखवाहुरूपज्जानां या लोके जातयो
 बहिः । स्त्रेच्छवाच्छार्य्यवाचः सर्वे ते दक्षवः स्मृताः ।
 ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः । ते निन्द-
 तैर्वत्स्येयुर्द्विजानामेव कर्मभिः । सूतानामश्वसारथ्यमन्-
 शानां चिकित्सितम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां
 वणिक्पथः । मत्स्यघातो निषादानां तटिस्त्रायोगवस्य
 च । मेदान्मृच्छुमद्गुनामारमयपशुहिंसनम् । क्षत्रु-
 यपुङ्गसानान्तु विलौकोबधवन्धनम् । धिक्वणानां चर्म-
 कार्यं वेणानां भाण्डवादनम् । चैत्यदुमशशानेषु शैले-
 षूपवनेषु च । वसिष्ठुरेते विष्वाता वर्त्तयन्तः स्वकर्मभिः ।
 चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गामात् प्रतिश्रयः । क्षपपात्माश्च
 कर्त्तव्या धनमेपां श्वगर्दभम् । वासांसि मृतचेतानि
 भिक्षुभाण्डेषु भोजनम् । काष्णायसमलङ्कारः परि-
 ब्रज्या च नित्यशः । न तैः समयमन्विच्छेते पुरुषो धर्म-
 माचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सङ्घैः सह ।
 अक्षमेपां पराधीनं देयं स्याद्भिक्षभाजने । रात्रौ न
 विचरेशुक्ते यामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्यायं
 चिह्निता राजगासनैः । अत्राम्बवः शवश्चैव निहरेयुरिति
 स्थितिः । बध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
 बध्यवासांसि मृच्छीयुः शय्याश्चाभरणानि च । वर्णमित-
 भविज्ञातं नरं कलुषयोनिसम् । आर्य्यरूपमिबानार्थं
 कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् । क्षनार्थं ता निष्ठुरता क्रूरता
 निष्क्रुयात्सता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयो-
 निजम् । पितृत्रं वा भजते शीलं मातृवैभयमेव वा ।
 न कथञ्चन दुर्धीनिः प्रकृतिं स्नां नियच्छति । कुले
 सुखेऽपि जातस्य यस्य स्यात्थोनिंसङ्करः । संश्रयत्येव
 तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा वड्ड । यत् त्वेते परिध्वंसा
 जायन्ते वर्णदूषकाः । राट्टिकैः सह तद्राट्टं क्षिप्रमेव
 विनश्यति । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामा-
 सिकं धर्मं चाहर्षं श्रेयस्रवीन्द्रनुः । शूद्रायां ब्राह्मणा-
 ज्ञातः श्रेयसा चेत् प्रजायते । अश्रेयान् श्रेयसीं
 जातिं गच्छत्यासप्रमादुयुगात् । शूद्रो ब्राह्मणतामेति
 ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातनेवन्तु विद्याद्वैश्या-
 क्षत्र्ये च । अनार्यायां ससृत्पद्मो ब्राह्मणात् यदृच्छया ।
 ब्राह्मणग्राममनार्यात् श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् । जातो-
 नार्यामनार्यायामार्यादार्याभवेद्गुणैः । जातोऽप्यना-
 र्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः । तावुभावय्यसंस्का-
 र्याविति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वसुत्तरः
 प्रतिलोभतः । सुवीजश्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते
 यथा । तथा र्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ।
 वीजक्षेत्रे पशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । वीजक्षेत्रे
 तथैवान्ये तत्रैवन्तु व्यवस्थितः । अक्षेत्रे वीजसुत्त-
 मन्तरैव विनश्यति । अवीजकमपि क्षेत्रं क्षेत्रं स्थण्डिलं
 भवेत् । यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते । अनार्य-
 मार्यकर्मणामार्यं चानार्यकर्मणम् । सम्प्रधायार्य-
 ब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ।”

जातभेदा दृष्टहारितीनाप्युक्ता यथा

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा यथाक्रमम् ।
 आद्यास्तयो द्विजाः प्रोक्तास्तेषां वै मन्त्रसत्क्रियाः ।
 सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । तेषां
 सङ्करयोगाच्च प्रतिभोमानुलोमजाः । विप्रात् सङ्ग-
 रक्तस्तु क्षत्रियायामजायत । वैश्यायान्तु तथास्वडो
 निपादः शूद्रयः तथा । राजन्याद्वैश्याशूद्रोस्तु माहि-
 ष्योग्यौ तु तौ सृताः । शूद्रायां वैश्यात् तु करणस्त्रिधैव-
 तेऽनुलोमजाः । विप्रायां क्षत्रियात् सूतः वैश्याद्
 वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा शूद्रात्सर्वकर्मसु
 गर्हितः । मागधः क्षत्रियायां वै वैश्यात्, क्षत्र-
 शूद्रतः । शूद्रादयोगव वैश्या जनयामास वे सुतम् ।
 रथकारः करगठान्तु माहिष्येण प्रजायते । असत्सन्त-
 तयो ज्ञेयाः प्रतिभोमानुलोमजाः । प्रतिभोमासु वै
 जाता गर्हिताः सर्वकर्मसु” ।

उग्रन साऽप्युक्ता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् ।
 अनुलोमविधानञ्च प्रतिभोमविधिं तथा । सान्तरालक-

संयुक्तं सर्वं संक्षिप्य चोच्यते । नृणां ब्राह्मणकन्यायां
 विवाहेषु समन्वयात् । जातः पुत्रोऽपि निर्दिष्टः प्रति-
 लोमविधिर्द्विजः । वेदानर्हस्तथा चैषां धर्माणामनु-
 बोधकः । सूताहप्रपूस्तायां सूतो वेणुक उच्यते ।
 नृपायामेव तस्यैव जातो यश्चर्मकारकः । ब्राह्मणयां
 क्षत्रियाञ्चैश्यायां रथकारः प्रजायते । उत्तञ्च शूद्रदृष्टस्य
 द्विजत्वं प्रतिप्रध्यते । यानानां ये च वादारस्तोषाच्च
 परिचारकाः । शूद्रदृष्टता तु जीवन्ति न चात्र धर्म-
 साचरेत् । ब्राह्मणयां वैश्यासंसर्गाज्जातो मागध उच्यते ।
 वन्दित्वं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्रियाणां विशेषतः । प्रशंसा-
 र्थिको जीवेद्द्वैश्याप्रमेयकरस्तथा । ब्राह्मणयां शूद्रसंसर्गा-
 ज्जातश्चाण्डाल उच्यते । सीसमाभरणं तस्य कार्णाय-
 समथापि वा । वर्धीं कण्ठे समावध्य भङ्गरीं कञ्चतोऽपि
 वा । सक्तापकर्षणं यामे पूर्वाङ्गे परिशुद्धिकम् ।
 नापराङ्गे प्रविष्टोऽपि तद्विपर्ययाच्च नर्हति । पिण्डोभूता
 भवन्त्यत्र नो चेद् वध्या विशेषतः । चाण्डालाद्द्वैश्या-
 कन्यायां जातः श्वपच उच्यते । यथासंज्ञायां तेषां
 श्वान एव च तद्वत् । नृपायां वैश्यासंसर्गादयोगव
 इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांसोपजीविनः ।
 शीलिकाः केचिदत्रैव जीवन् वक्तु नर्हन्ति । जायोगवेन
 विप्रायां जातास्तासोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां
 जातः स्तनिक उच्यते । स्तनिकस्य नृपायान्तु जाना
 उद्धत्यकाः स्मृताः । निर्णेजश्रेयुर्वस्त्याण्य अम्पश्याश्च
 भवन्त्यतः । नृपायां वैश्यासंसर्गात् पुलन्दः परिकी-
 र्त्तितः । पशुवृत्तिर्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्वकान् ।
 नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुङ्गव उच्यते । कुरावृत्तिं
 समारुह्य मधुविक्रयकर्मणा । कृतकानां सुराणाञ्च विक्रता
 पाचको भवेत् । पुङ्गवाद्द्वैश्याकन्यायां जातो रजक
 उच्यते । नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातो रजक उच्यते ।
 वैश्यायां रजकाज्जातो नर्त्तको गायको भवेत् । वैश्यायां
 शूद्रसंसर्गाज्जातो वैदेहकः स्मृतः । अजानां पालनं
 कुश्यान्मार्ज्याणां गवामपि । दक्षिणीराज्यतक्राणां
 विक्रयाज्जीवनं भवेत् । तैदेहकात्तु विप्रायां जाताश्च-
 र्म्नोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव कुचिकः पाचकः
 स्मृतः । वैश्यायां शूद्रसंसर्गाज्जातश्चक्री स उच्यते ।
 तैर्नपिष्टकजीवी तु लवणं भावयन् पुनः । विधिना
 ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्वकम् । जातः सुवर्ष
 इत्युक्तः सातुलोमद्विजः स्मृतः । अथ वर्षाक्रियां कुर्व-

द्वितीयैमित्तिकी क्रियाम् । अत्रं रथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा नृपाक्षया । सेनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्याज्जीवेत्तु वृत्तिषु । नृपायां विप्रतश्चौर्यात् संजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिप्रकृतपस्यान्नां परिपाल्ये स वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् । नृपायां विधिना विप्राज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेकं च वर्जितः । अभिषेकं विना प्राप्तो गोज इत्यभिधानकम् । सर्वन्तु राजवत्तस्य शश्वते पदयन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृपकालीन एव च । वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्ब उच्यते । कथ्याजीवो भवेत्तस्य तथैवान्नेय वृत्तिकः । ध्वजिनी जीविका वापि अम्बुषाः शस्त्रजीविनः । वैश्यायां विप्रतश्चौर्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुलालवृत्त्या जीवेत्तु नापिता वा भवन्त्यतः । सूतके प्रेतके वापि दीक्षाकालेऽथ वापनम् । नाभेरुर्ध्वन्तु वपनं तस्मान्नापित उच्यते । कायस्य इति जीवेत्तु विचरेच्च इतस्ततः । काकाङ्गौल्यं यमान् क्रौयर्गं स्वपतेरथ हन्तनम् । आद्याक्षराणि संदृष्ट्वा कायस्य इति कीर्तितः । शूद्रायां विधिना विप्राज्जातः पारशवोमतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेयुः पूजकाः स्मृताः । शिवाद्यागमविद्यादौस्त्यामण्डलवृत्तिभिः । तस्यां वै चौरिका वृत्त्या निषादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं सांशविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां गृह्यायां विधिना सुतः । वैश्यावृत्त्या तु जीवेत्तु क्षात्रधर्मं न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चौर्येण बणिजकारः प्रजायते । मणीनां रचनां कृयर्गान्मुक्तानां वेधनक्रियाम् । पुत्रानानाञ्च स्त्रित्वं शाखानां बलयक्रियाम् । शूद्रायां विप्रसंसर्गाज्जात उप्य इति स्मृतः । नृपस्य दण्डधारः स्याद्दण्डं दण्डेषु सञ्चरेत् । तस्यैव चौरसंरुत्त्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टान् समारोप्य शुण्डाकर्मणि योजयेत् । शूद्रायां वैश्यासंसर्गाद्विधिना सूचकः स्मृतः । सूचकादिप्रकन्यायां जातस्तचक उच्यते । शिल्पकर्म्मणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो मत्स्वत्वकः । शूद्रायां वैश्यासंसर्गात् कटकार इति स्मृतः । अशिष्टशापान्तेतायां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित् केचिद्भागवतेन च । नेदशास्त्राबलमास्ते भविष्यन्ति कनौ युगे । कटकारास्ततः

पश्चाद्गारायणगणाः स्मृताः । शाखा वैखानसेनोक्ता तन्मार्गविधिक्रियाः । निषेकाद्याः श्लक्ष्णानानाः क्रियाः पूजाङ्गस्त्रचिकाः । पञ्चरात्रेषु वा प्राप्तं प्रोक्तं धर्मं समाचरेत् । शूद्रादेव तु शूद्रायां जातः शूद्र इति स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्यात् काकवचो ज्ञेयश्चाश्चानां तृणवाहकः । एतत् संक्षेपतः प्रोक्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते संकल्पानि दित एव तु । ”पराशरोक्तादासादजातयस्तत्तच्छब्दे दृश्याः अन्या अपि जातयो ब्रह्मवै० ब्र०ख०१०अ०दर्शिता यथा

”बभ्रुवर्द्धणो वज्रादन्याब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो वाङ्मदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः । ऊर्ध्वशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्करजातेन बभ्रुवर्षसङ्कराः । गोपनापितलोलाश्च तथा मोदकभूजवौ । ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा बणिजजातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशेषस्तु करणोऽम्बुषो वैश्याद्विजान्तोः । विश्वकर्म्मणं च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो बभ्रुवः पुत्राश्च नवै ते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडने शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितस्ते ब्रह्मशापाद्याज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ! । बभ्रुव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः । कश्चिद् बणिक्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः । कुलटयाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः । बभ्रुवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः । अट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति । बभ्रुव कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति । बभ्रुव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति । बभ्रुव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः । तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति । बभ्रुव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः । लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्णरान् । भङ्गं मङ्गं माउरञ्च भङ्गं कोलञ्च कन्दरम् । ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो

जातदोषतः । सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्मादधमो-
ऽशुचिः । तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो बभूव ह ।
चर्मकार्याञ्च चाण्डालात् मांसच्छेदी बभूव ह । मांस-
च्छेद्यां तीवरेण को चश्च परिकीर्तितः । को चस्त्रियान्तु
केवलात् काण्डारः परिकीर्तितः । सद्यश्चाण्डालकन्यायां
लेटवीर्येण शौनक ! । बभूवस्तु द्वौ पुलौ हड्डिक-
शौण्डिकौ तथा । क्रमेश हड्डिकन्यायां सद्यश्चाण्डाल-
वीर्यतः । बभूवः पञ्च पुलश्च भ्रष्टा वनचराश्च ते ।
लेटात्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक ! । बभूव सद्यो-
यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः । गङ्गापुत्रस्य कन्यायां
वीर्येण वेशघारिणः । बभूव वेशघारी च पुलो युङ्गी
प्रकीर्तितः । वैश्यात्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह ।
शुण्डीशोषिति वैश्यात्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्तितः । क्षत्रात्
करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह । राजपुत्रान्तु कर-
णादागरीति प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण वैश्यायां कैवर्त्तः
परिकीर्तितः । कलौ तीवरसंसर्गाद्तीवरश्च प्रकीर्तितः ।
तीवर्यां धीवरात् पुलो बभूव रजकः स्मृतः । रजक्यां
तीवराणापि कोदालो च बभूव ह । नापिताज्ञोपकन्यायां
सर्वस्वी तस्य योषिति । क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान्
स्वगृहसकः । तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवः सप्र-
पुत्रकाः । ते कलौ हड्डिसंसर्गाद्बभूवुर्दक्षवः सदा ।
ब्राह्मण्यास्तृषिवीर्येण क्षतोः प्रथमवासरे । कुत्सितशो-
दरे जातः क्षुद्रस्तेन कीर्तितः । तदशौचं विप्रतुल्यं
पतितो ह्युत्तरोधतः । सदाः कोटिकसंसर्गादधमो जगती-
तवे । क्षत्रवीर्येण वैश्यायास्ततोः प्रथमवासरे । जातः
पुत्रो महादक्षुर्बलवाञ्च धनुर्धरः । चक्रार वागतीतञ्च
क्षत्रियो वारितस्तथा । तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः
प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण शूद्रायास्तदोषेण पापतः ।
बलवत्यो दुरन्ताश्च बभूवुस्ते जातयः । अविद्वक्कन्याः
क्रूरा निर्भया रणदुर्जयाः । शौचाचारविहीनाश्च
दुर्द्धर्षा धर्मवर्जिताः । स्त्रैश्चात् कुविन्दकन्यायां
शराकः परिकीर्तितः । वर्षासङ्करदोषेण बह्वृश्व गठ-
जातयः । हासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं द्विज !
क्षमः । नैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वेद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च प्यास्य-
गुणकाश्च मन्मौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां
ते व्यालपाहिणो भुवि” ।

मोडु शपदार्धमध्ये जातिरूपपदार्धभेदश्च गौ०सू०उक्तौ यथा

“साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः” सू० । विद्वत्तच्चैतत्
विश्वनाथेन । “क्रमप्राप्तं जातिं लक्षयति । साधर्म्यवैध-
र्म्याभ्यामिति सावधारणो निर्देशस्तेन व्याप्तिरिपेक्षाभ्यां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः
यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरेक-
प्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिर्नवान्यतर-
प्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावान्तथापि व्याप्ति-
रिपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्द-
र्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्यावातकत्वं वा दर्शितं तथा च
क्षत्रादिभिन्नदूषणासमर्थसुत्तरं स्वव्याघातकसुत्तरं वा
जातिरिति स्तुतितं साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्वत्वं
तदर्थइत्यपि वदन्ति” ।

तद्गोदाशुर्निर्देशस्ते च गौतमेन दर्शिता यथा

“साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापरकर्षवर्णावर्गविकल्पसाध्यप्राप्ति-
प्राप्तिप्रसङ्गपतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यवि-
शेषोपपत्तुपलम्बप्रतुपलम्बित्यामित्याकार्यसमाः” सू०

“तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते” सू० ।

अत्र च साधर्म्यादीनां कार्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा इत्य-
र्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः अत्र च
जातेर्विशेष्यत्वात् समाशब्दं मन्यन्ते भाष्यवार्तिके काटौ
समाशब्दः अग्रिमस्तत्वेषु तु समशब्दो निर्विवाद एव
तत्र जातिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्यवस्थायापि
प्रतिषेधो विशेष्य इति भाष्यादयः । वयस्तु तद्विकल्पादिति
स्त्वस्यविकल्पस्यैव विशेष्यत्वं विविधः कल्पः प्रकारो
विकल्पः तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एव-
मग्रिमस्तत्वेषुपि । इत्यञ्च जातेर्विशेष्यत्वे साधर्म्यसमेत्य-
पीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः समइति वार्तिकं
यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यक-
त्वमस्तत्रैव अथ वा साधर्म्यमेव समं यत्र स साधर्म्यसमः
एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः” उक्तिः
“साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्त्मविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यप्रसमौ” ॥२ सू० ।

“साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति । उपसंहारे साध्यस्यो-
पसंहारणे वादिना कृते तद्वर्त्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो
विपर्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां
व्याप्तिरिपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवै-
धर्म्यसमावुच्येते तदयमर्थः वादिना अन्येन व्यतिरेकेण
वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहे

तदभावापादनं साधर्म्यसमाः वैधर्म्यप्रमात्रप्रवृत्तहेतुना
तदभावापादनं वैधर्म्यसमाः । तत्र साधर्म्यसमा यथा
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादृष्टवत् व्यतिरेकेण वा व्योम-
वदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यवृत्तसाधर्म्याद्विद्याकाश-
वेधर्म्याद्वाऽनित्यः स्याद्विद्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्यः
स्याद्विशेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वाद्दृष्टवत् व्याकाशवदेति स्थापनायाम् अनित्यवृत्त-
वैधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्य इति अत्र
साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपर्यकमित्य-
भिमानात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे चेमे अनैकान्तिकदेश-
नाभासे इति वार्तिके त्वनैकान्तिकपदं योग्यत्प्रति-
पक्षपरं एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात्” इति ।

“गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः” सू० ।

“अनयोरसदुत्तरत्वे वीजमाह । गोत्वात् गोसिद्धिर्गोव्य-
यहार इति सस्यटायः वयन्तु गोत्वद्भवेतरासमवेतत्वे
सति गोसमवेतात्माह्लादितः, एतेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वे
दर्शिते गोर्गोत्वस्य तादात्म्येन गोरेव वा सिद्धिर्यथा
तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिपक्षधर्मतासहितानित्यत्व-
सिद्धिर्नतु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितत्वात् साधर्म्यमात्रात्, तथा
सति अदूषकसाधर्म्यात्प्रमेयत्वादितस्त्वद्वचनमप्यदूषकं
स्यादित्ययं विशेषः” इति ।

“साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मा विकल्पादभयसाध्यत्वाच्चोक्तधर्मपरिचय-
गर्वावगर्ग्यं विकल्पसाध्यसमाः” ३।४।५।६।७।८ सू०

“क्रमप्राप्तं जातिघटकं निरूपयति । उत्कर्षेण सम
उत्कर्षसमश्चैवमपकर्षसमोऽपि वगर्वावगर्ग्यं साध्यंति भाव-
प्रधानो निर्देशः वगर्वात्वादिना समो वर्णप्रसमादिः ५।६
७।८। अविद्यमानधर्मारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मारोपचयो-
ऽपकर्षः वर्णप्रत्वं वर्णनीयत्वं तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वादि
तदभावाऽवर्णप्रत्वं विकल्पोद्भवविध्यं साध्यत्वं पञ्चावयव-
साधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चाना-
सुखानवीजम् उभयसाध्यत्वादिति पठस्य । तदयमर्थः
साध्यतेऽत्रेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयोरि-
त्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो
धर्मस्य वैचल्यं तच्च क्वचित्त्वं क्वचिदसत्त्वं प्रकृते
साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्त्वाद्योऽ-
विद्यमानधर्मारोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपुरस्कृत्य
पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमान-
धर्मप्रसङ्गनं उत्कर्षसमः इति फलितार्थः । यथा शब्दो-

ऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं
घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा
च विवक्षितविपरीतसाधनाद्द्वेषवस्तु हेतुस्तद्देशना-
भासा चेयम् । एवं आवणशब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वः दृष्टोऽपि
आवणः स्याद्विशेषात् । वस्तुस्तु घटे आवणत्वापादनेऽ-
र्थान्तरमत उक्तलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम् ।
अपकर्षसमायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य
विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभाव-
प्रसङ्गनं तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् व्याप्तिमपुरस्कृत्य
सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसङ्गनमप-
कर्षसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्य-
नित्यसहचरितवृत्तधर्मात् कृतकत्वादित्यत्र शब्दोऽपि
कृतकत्वानित्यत्वसहचरितवृत्तधर्मरूपान्तव्यावृत्त्या शब्दे
कृतकत्वस्थानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्योऽसिद्धिदे-
शना द्वितीये बाधदेशना, एवं शब्दे कृतकत्वसहचरित-
आवणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य
च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावृत्तेति दृष्टान्ते
साध्यसाधनवैकल्यदेशनाभासाऽपीयम् । यत्तु वार्तिके
शब्दोनीरूप इति घटोऽपि नीरूपः स्यादित्यपकर्ष इति
तदसत् घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात् आचार्य-
स्वरसोऽप्येवं यत्तु वैधर्म्यसमाया अत्रैवान्तर्भावः स्यादिति
तत्र उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् वर्णप्रसमायान्तु
साध्यः सिद्धप्रभाववान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा तस्य धर्मः
सन्दिग्धसाध्यकादिदृष्टिहेतुस्तस्य विकल्पात्त्वात् दृष्टान्ते
वर्णप्रत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वापादनं वर्णप्रसमः ५। तद-
यमर्थः पक्षदृष्टिहेतुर्हि गमकः पक्षस्य सन्दिग्धसाध्यक-
स्तथा च सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिहेतुत्वया दृष्टान्तेऽपि स्वी-
कार्यः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् सप-
क्षदृष्टित्वानिश्चयादसाधारण्यो हेतुस्तद्देशनाभासा चेयम् ।
हेतुः सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिर्हि न दृष्टान्ते तदा गमक-
हेत्वभावात् साधनविकल्पो दृष्टान्तः स्यादिति भावः ।
अवर्णप्रसमायान्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यो धर्मो हेतु-
स्तस्य सत्त्वात् पक्षे शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापादन-
मवर्णप्रसमाद् दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव
गमक इत्यभिमानेन एवमापादनं दृष्टान्ते यो हेतुः
सिद्धसाध्यकदृष्टिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात्
स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमाने
स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावा-

टाश्यासिद्धिः अस्मिन्निदेशनाभासा चेयम् । विकल्पसमा-
यान्तु पक्षे दृष्टान्ते च योधर्मस्तस्य विकल्पोविरुद्धः
कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यद्विधिधर्म-
स्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति
धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा
तथा च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्ब्रह्मभारदर्शनेन धर्मत्वावि-
शेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं
विकल्पसमा७ यथा शब्दोऽनित्यं कृतकत्वादयत्न कृतक-
त्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद्गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचार-
दर्शनादनित्यत्वस्य सत्त्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात्
कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचारेदित्यनैकान्तिकदेशनाभासा
चेयम् । पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यत्वतापादनं स साध्य-
समाद तत्रायमाशयः एतत्प्रयोगसाध्यत्वैवानुमितिविषयत्वं
तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसा-
ध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पक्षादेः पूर्वसिद्धत्वे
एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभावाद्भानुमिति विषयत्वं पूर्वसिद्धत्वे
पक्षादेरज्ञानादाद्यथासिद्धिप्रादयस्तद्देशनाभासा चेयम् ।
एतद् घेतु उभयसाध्यत्वात् उभयं पक्षदृष्टान्तौ तद्धर्मा
हेत्यादः तत्राध्यत्वं तदधानानुमितिविषयत्वं साध्यस्यैव
पक्षादेरपीति तुल्यतापादनमिति लङ्गापहितभानमते
लिङ्गासाध्यनुमिति विषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च सा-
ध्यत्वे हेतुमान्दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः” उक्तिः ।
“किञ्चित्साध्यस्यैव दुपसंभारसिद्धेर्धर्मप्रादप्रतिषेधः” उ०
“एतावानसदुत्तरत्वे बीजमाह किञ्चित्साध्यस्यात्
साध्यस्य विशेषात् व्याप्तिरहिततात् उःसंभारसिद्धेः साध्य-
सिद्धेः वैधर्म्यादितिपरीतात् व्याप्तिरिपेक्षात् साध्यस्य-
साक्षात् भवता कतः प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा
प्रमेयत्वरूपासाधकसाध्यस्यात् तद्दूषणमप्यस्यक् स्यादिति
भावः । तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात्
शब्दोऽनित्यत्वरूपसंभारो न तु कृतकत्वः रूपस्यापि व्याप्यं
येन तत्रो रूपमव्यापादनीयं शब्दे, एवं अनित्यत्वं न
रूपव्याप्यं येन रूपभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं
वर्ग्यसमेऽपि किञ्चित्साध्यस्यात् व्याप्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाहेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्ता
प्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणवच्छिन्नो हेतुस्तावदव-
च्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीत्रो दृष्टान्तौ
कर्तव्यः सोऽपि न स्यात् एवमवर्ग्यस्यैऽपि व्याप्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वासाध्यसिद्धिर्न

तु दृष्टान्तदृष्टियावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् । एवं
विकल्पसमेऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्य-
सिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्ब्रह्मभारत् कतः प्रतिषेधो
न सम्भवति नहि यत्किञ्चिद्ब्रह्मभारदेव प्रकृतहेतोः
प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् । एवं साध्यसमेऽपि
व्याप्याहेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्ता-
दयोऽप्यनेन साध्यत्वे तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न
स्यात् त्वदीयदूषणमपि विलीयेत” उक्तिः ।

“साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः” उ० ।

“वर्ण्यवर्ण्यसाध्यसमासु समाध्यन्तमथाह दृष्टान्तो-
पपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः साध्यतिदेशात् दृष्टान्ते हि
साध्यमतिरिश्यते तावदेव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते नत्वशेषो
धर्मः पक्षदृष्टान्तद्वारभेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यसमत्व-
मतेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो दृष्टान्तः पक्षः तस्माद्भिन्ना-
नित्यतः पक्षोक्तीर्नान्तथा च साध्यस्यातिदेशात् साध-
नात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गा-
दिति भावः” उक्तिः ।

“प्राप्य साध्यसमाप्य वा हेतोः प्राप्त्रा अविशिष्टत्वाद्-
प्राप्त्रा असाधकत्वात् प्राप्त्रप्राप्तिरसौ” उ० ।

“क्रमप्राप्तौ प्राप्त्रप्राप्तिरनौ लक्ष्यवत् । हेतोरिति
साधकत्वमिति शेषः प्राप्त्रपक्षे दधनाह प्राप्त्राअवि-
शिष्टत्वा दिति द्वयोरपि प्राप्त्राविशेषे तु किञ्चिद् साधकं
अप्राप्त्रपक्षे दोषमाह अप्राप्त्रा इति अप्राप्त्रस्य साधकत्वे
ऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वञ्चात् कारकज्ञापकसाधारण्यम्
एवञ्च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्यज्ञाप्यलक्षणेन
साध्येन सम्बद्धं सत्साधकं चेत्तदा सत्त्वाविशेषात् कार्य-
कारणभावः सत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वात् ज्ञाप्य-
ज्ञापकभावः प्राप्त्रयोर्न जन्यजनकभावः प्राप्त्रत्वेन लवणो-
दकयोरिवाभेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्राप्त्रा-
अविशेषादनिरुपादानेन प्रत्यवस्थानं प्राप्त्रसमाह । यदि
चाप्राप्त्रं लिङ्गं साध्यवृद्धिं जनयति साध्याभाववृद्धिमेव
किन्ते न न जनयेत् अप्राप्त्रत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्रा
साधकत्वादनिरुपादानमप्राप्त्रसमाह । प्रतिबुद्धतर्कदेशना-
भासे चेमे” उक्तिः ।

“घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः” उ० ।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादितो घटादि-
निष्पत्तेर्दर्शनात् सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वादाभिचारात् श्ये-
नादितः शत्रुपीडने च व्यभिचारात् तदुक्तः प्रतिषेधः

सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना
सम्बद्धमपि तु सदादिना, श्येनादिरप्युद्देश्यतया पोद्धा
जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्यकारणभावोच्छेदे
त्वदुक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति" इति: ।

"दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" ११।१२ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति ।
दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभि-
धानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे
प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं सदुत्तरमेव
तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणांतरमित्य-
नवस्थायाः प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैः "नव-
स्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः" इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्त-
रमित्यवस्थानासि प्रसङ्गसमा एव । पर्यमते तु हेत्वन्व-
स्थादिकं वक्ष्यमाणकृतिगणेषु नर्भूमिति विशेषः । अन-
वस्थादेशनाभासा चेयम् । प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः
प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः १२ एतच्च
सावधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रवलेन प्रत्यवस्थानमर्थः
तेन साधन्यसमाव्युदासः यदि घटदृष्टान्तवलेनानित्यः
शब्दः सदाकाशदृष्टान्तवलेन नित्य एव स्यात् नित्यः किं न
स्यादिति बाधः प्रतिरोधापादनीयः हेतुरनङ्गं
दृष्टान्तमात्रवलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रति-
रोधान्यतरदेशनाभासा चेयम्" इति: ।

"प्रदीपादानप्रसङ्ग नवृत्तिवत्तद्विनिर्दिष्टः" सू० ।

"प्रसङ्गसमे प्रयुत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निर्दर्शनस्थान-
त्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनव-
स्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा । अन्यथा घटा-
दिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रादीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीप-
परम्परा प्रसज्येत त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत" इति: ।
"प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः" सू० ।

"प्रतिदृष्टान्तसमे प्रयुत्तरमाह । अत्रायसत्तरक्रमः
प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं
सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा नाद्यः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे
स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा
चातुल्यबलत्वाच्च बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रति-
दृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्तः
मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतुं
विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभाव-

व्याप्यवत्तान्नाभावात् हेतुपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति
भावः इति" इति: ।

"प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादुत्पत्तिसमः" १३ सू० ।

"क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साध-
नाङ्गस्येति शेषः कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च
साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्य-
नुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः १३ यथा घटोरूपवान्
नन्वात् पटवदित्युक्ते वटात्पत्तगन्वात्पत्तेश्च पूर्वं हेत्व-
भावादसिद्धिः पटे च गन्धत्वच्चेः पूर्वं हेत्वभावेन
दृष्टान्तसिद्धिः एवं आद्यक्षणे रूपाभावाद्वाघञ्च अनु-
त्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं
हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् जातित्वे
सतीति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावच्छेदी घटो
गन्धगानित्यत्र वाघेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः असिद्ध्या-
दिदेशनाभासा चेयम्" इति: ।

"तथाभावादुत्पत्तस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः" सू०

"अतोत्तरमाह । उत्पत्तस्य तथाभावात् घटाद्यात्म-
कत्वात् तत्र कारणस्य हेतोरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कार-
णप्रतिषेधः । अयमाशयः पक्षे हेत्वभावाऽसिद्धिः नत्वनुत्पत्ते
हेत्वभावः सम्भवति अधिकरणाभावात् न हि हेत्वभा-
वमात्रसिद्धिः त्वदीयहेतोरपि क्वचिदभावसत्त्वात् एतेन
दृष्टान्तसिद्धिव्याख्यता यदा कदाचित्हेतुसत्त्वेनैव दृष्टा-
नत्वोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्पक्षे सत्त्वादेव
हेत्वाद्भावो न तु सार्वत्रिकी तदपेक्षित" इति: ।

"सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसा-
धनप्राप्ति संशयसमः" १४ सू० ।

"क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधन्या-
दिति संशयकारणोपलक्षणं तेन सामान्यमर्दर्शनादि-
यत्कञ्चित्संशयकारणवलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशय-
समः १४ अधिकनूदाहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः
कार्यत्वाद्दृष्टवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे
ऐन्द्रियकत्वं त्वत्वं यथा कार्यत्वाच्चिण्णवक्त्रादनित्यत्वं
निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं
सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वाद्यसावर्त्यदर्शनादपि संशयो बोध्यः
तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात्
सत्प्रतिपक्षदेशनाभासियम्" इति: ।

"साधन्यात् संशये न संशयो वैधर्म्याद्भवयथा वा संशयो-
ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यसा-

प्रतिषेधः" गौतमसूत्रस्य पञ्चमाध्याये व्याङ्गिकस्यसूत्रम् ।
 "अत्रोत्तरम् । साधन्यासाधन्यदर्शनात् संशय व्यापाद्य-
 मानेऽपि न संशयो वैधन्याद्वैधन्यदर्शनात् यदि च
 कार्यं त्वरूपविशेषदर्शनेऽपि संशयस्तदाऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः
 संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमि-
 त्याह नित्यत्वेति सामान्यस्य सामानधर्मदर्शनस्य नित्य-
 त्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथा
 सति त्वदीयहेतोरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति
 भावः । सामान्यस्य गोत्वादेर्नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्य-
 त्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वा-
 दिना संशय एव स्यादिति केचित्" इतिः ।

"उभयसाधन्यात् प्रक्रयासिद्धेः प्रकरणसमः १५" सू० ।

"क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाधन्यात्
 प्रकर्षेण क्रिया अन्वयसहचाराद्भूतिरेकसहचाराद्वा प्र-
 क्रिया तत्साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः सत्सिद्धे-
 स्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधिकवत्त्वं नारोपितप्रमाणा-
 न्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः १५ यथा शब्दो-
 ऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं आवणत्वेन नित्यत्व-
 साधकेन बाधात् बाधदेशनाभासा चेयम्" इतिः ।

"प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षो-
 पपत्तेः" सू० ।

"अत्रोत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधक-
 त्वेनाभिस्ताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा सदीय-
 साध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्मानुपपत्तिः
 कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षामेक्षया प्रतिपक्षस्य सदीय-
 पक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः आवणत्वेन पूर्व-
 नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्व-
 साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्कृतकत्वेनानित्य-
 त्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि
 स्यात्" इतिः ।

"तत्रैकाल्यासिद्धे हेतोरहेतुसमः १६" सू० ।

"क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । त्रैकाल्यं कार्य-
 कालतत्पूर्वापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः ।
 अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्तितया कारणं
 तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव
 न घटाद्युत्तरकालवर्तितयाऽपि नवा समानकालवर्ति-
 तया ह्यल्यकालवर्तिनोः सव्येतरविषाणयोत्रिवाविनि-
 गमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया

प्रत्यवस्थानमहेतुसमः १६ कारणमात्रखण्डनेन क्षिप्र-
 हेतोरपि खण्डनाच्च तदसंयहं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
 चेयम्" इतिः ।

"न हेतुतः साध्यसिद्धे स्तैकाल्यासिद्धिः" सू० ।

"अत्रोत्तरमाह । त्रैकाल्यासिद्धे स्तैकाल्येन याऽ-
 सिद्धिरुक्ता सा न, कुतः हेतुतः साध्यसिद्धेः त्वयाऽप्य-
 न्युपगमात्" इतिः ।

"प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्ध्याप्रतिषेधः" सू० ।

"पूर्ववर्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अन्वया त्वदी-
 यहेतोरपि साध्यं न सिध्येदित्याह हेतुफलभाव
 खण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेद्धस्य परकीय-
 हेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः" इतिः ।

"अर्थोपपत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थोपपत्तिसमः १७" सू० ।

"क्रमप्राप्तमर्थोपपत्तिसमं लक्षयति । अर्थोपपत्तिरर्थो-
 पत्त्याभासः तथा चार्थोपपत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाय
 प्रत्यवस्थानमर्थोपपत्तिसमः १७ । अयमाशयः अर्थोपपत्तिर्हि
 उक्तेनानुक्तमाक्षिपति यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्था-
 दापाद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च घटान्तासिद्धिः विरोधश्च
 कृतकत्वादित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यस्माद्धेतोर्विधः
 सत्प्रतिपक्षो वा अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षादित्य
 इति च बाधः विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वमित्य-
 भिमानः सर्वदेशनाभासा चेयम्" इतिः ।

"अनुक्तस्यार्थोपपत्तेः पक्षज्ञानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्ति-
 कत्वाच्चार्योपपत्तेः" सू० ।

"अत्रोत्तरम् । किञ्चनेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थो-
 दापाद्यते उक्तोपपादकं वा आद्ये त्वत्पक्षज्ञानिरप्यापा-
 द्यतां त्वयानुक्तत्वात् अन्ये अस्या अर्थोपपत्तेरनैकान्ति-
 कत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तच्चाक्षि-
 न हि अनित्य इत्यस्योपपादकं नित्यत्वमिति न हि
 विशेषविधमात्रं शेषनिषेधफलकम्, अपि तु सति तात्पर्ये
 कचित् न हि नीलं घट इत्युक्ते सर्वसम्यदनीलमिति
 कचित्प्रतिपद्यते" इतिः ।

"एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोप-
 पत्तेरविशेषसमः" १८ सू० ।

"अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः
 शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्य-
 त्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः
 सद्भावोपपत्तेः सतः सन्धात्वस्य ये भावाधर्माः सत्त्वपक्षे-

यत्वाद्यस्तोषासुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविलयइत्यादि तथा च सन्मा-
तवृत्तिधर्मेणाविशेषापादानमविशेषसमेति १८ फलितसु
अत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सङ्गावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति लक्षणं शेषं व्युत्पादकम् । प्रति-
कूलतर्कदेशनाभासा चेयम्” इति ।

“क्वचिद्वस्त्रानुपपत्तेः क्वचिन्नोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः” सू०
“अत्रोत्तरमाह । तद्वर्त्मस्य हेतोर्धर्मोव्याप्त्यादि-
स्तस्य क्वचित् कृतकत्वादौ उपपत्तेः सत्त्वात् क्वचित्-
सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधाभा-
वोऽसम्भव इत्यर्थः” इति ।

“उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः” १६ सू० ।

“उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः
कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्ति-
मपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसा-
धनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः १६ यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति
तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात्
तथाच बाधः प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्” इ० ।
“उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः” सू० ।

अत्रोत्तरमाह । अयं त्वदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति-
कृतः मत्पक्षे उपपत्तिकारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य
त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन
सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते
कर्तुम् अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न
प्रतिषिध्यते” इति ।

“निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः” २० सू० ।

“उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य
कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यव-
स्थानमनुपलब्धिसमः २० इत्यर्थः । तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रधारणार्थमुच्यते न च तत्सम्भवति
धूमं विना आलोकादितोऽपि वज्रसिद्धेः तथा च न
तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमाद्वज्रिमाने-
वेत्यवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत
एव वज्रिमानेवेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महान-
नसादेरपि वज्रिमतत्वादन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं
वज्रिभूत्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि तद्देशना

भासा चेयम्” अस्य विद्यनाथविरचिता वृत्तिः ।

“कारणान्तरादपि तद्वर्त्मोपपत्तेरप्रतिषेधः” सू० ।

“अत्रोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालो-
कादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्योपलब्धेरुच्छेदः प्रति-
षेधो न सम्भवति । अयमाशयः न हि वयमवधारणार्थं
वज्रिमान् धूमादित्यादिकं प्रयुञ्जमहे अपि तु सन्दि-
ग्धस्य वज्रेः सिद्धार्थम् अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधन-
मपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्” इति ।
“तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेर-
नुपलब्धिसमः २१” सू० ।

“अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेत्यं द्वितीया-
ध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमः २१ जातिरेव-
मिति तत्रातुक्तेरत्र क्रमप्राप्तोऽभिधीयते तत्रायं क्रमः
नैयायिकैस्तावच्छब्दा नित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो
नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलभ्यते न हि घटा-
द्यावरणकुद्यादिवच्छब्दावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति
तत्रैवं जातिवादी प्रतप्रवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धे
रावणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपल-
म्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानु-
पलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यादपि त्वावरणोप-
पत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तं
नन्वनुपलब्धेरनुपलब्धयन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति चेत्
इत्यम् अनुपलब्धेरनुपलब्धयन्तरानपेक्षणे स्वयमेव
स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तथैवानुपल-
ब्ध्यानुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूप-
त्वाभावेऽनुपलब्धत्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्धयन्त-
रानपेक्षणेऽनवस्था स एव इत्यञ्चैवं रूपेण प्रत्यवस्था-
नमनुपलब्धिसमः २१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इति ।

“अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः” सू० ।

“अत्रोत्तरमाह । अनुपलब्धिः आत्मन्यनुपलब्धिरिति
कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेद्भवत्येव स्वविषयिण्यु-
नुपलब्धिरिति चेद्भेदे प्रसक्तं अनुपलब्धेरनुपलम्भात्म-
कत्वात् उपलम्भाभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयक-
त्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या
इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविषयो न भव-
तीति नायं घटः स्वविषयो न भवतीति । नायं घटः
आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् क एव-

माह किन्त्वनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियस्याहत्वादननुपलब्धिपाद्य इत्युपचर्यते अतस्तदनुपलब्धेरनुपलब्धादित्यादिकमहेतुः अन्यथा, त्वत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलब्धात् साधोषमेव स्यादिति" इतिः ।

"ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्" सू० ।

"ननु पुरुषेः स्वस्विकल्पानुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येदत आह अध्यात्मम् आत्मन्यधि ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात् षट् साक्षात्करोमि वङ्गमनुमिनोमि नानुमिनोभीत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुगृहत्वादिति भावः" इतिः । "साधर्म्याच्चुल्लेखमोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः२२" सू०

"अनित्यसमं लक्षयति । यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वात्तेन सह त्वल्यधर्मतोपपद्यते शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसम्भवात् नचेदमर्थान्तरप्रसङ्गमिति वाच्यं सर्वस्यानित्यत्वे व्यतिरेकाग्रहादनुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्वान्वयव्यतिरेकिणएवानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमनित्यसमा२२ साध्यभेदादविशेषसमातोव्यवच्छेदस्तत्र सर्वाविशेष एवापाद्यते नतु सर्वस्य साध्यवत्त्वम् । यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तथा च अन्वर्धलक्ष्यमेव लक्षणमिति तत्र वङ्गमान् भूमादित्यादौ महानससाधर्म्यस्य सत्त्वात्त्वस्य वङ्गमत्त्वं स्यादित्यस्य जात्यन्तरत्वापत्तेः । आचार्यास्तु साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकं यथाकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितिः सर्वमेवानित्यं स्यादित्यत्र लक्षणे यत्किञ्चिदर्थेणैव वाच्यमित्याहुः । अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षादृष्टित्वात् सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किन्वात्मादीनामनित्यत्वं स्यादिति तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" इतिः ।

"साधर्म्यादसिद्धे प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च" सू०

"अत्रोत्तरमाह । यदि यत्किञ्चिन्नाधर्म्यात्त्वस्य साध्यवत्त्वामापाद्यतस्तत्र साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्यसाधर्म्येण प्रवृत्तत्वात्त्वया ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात्सत्त्वादिवत् अत्र च

त्वदीयहेतुस्वत्प्रतिषेधेन सदीयहेतुना कृतकत्वेन सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः स्यात्" इतिः ।

"दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावाच्चाविशेषः" सू०

"यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकमपि तु व्याप्ति-सहितमित्यभिमतं तदा कृतकत्वे तदस्ति नतु सत्त्व-इति विशेष इत्याह । साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्यापकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य तस्य हेतुत्वात्साधकत्वात् तत्र हेतुत्वस्य उभयथा अन्येन व्यतिरेकेण च भावात् सदीयहेतौ सत्त्वात्साधने सत्त्वादिति नाऽविशेष इति यदुक्तं तत्र भवति" इतिः ।

"नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः२३" सू०

"नित्यसमं लक्षयति । अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं तस्य नित्यं सर्वकालं स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं स्यादित्यापादनं नित्यसमा२३ । अयमाशयः अनित्यत्वस्य नित्यमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न, तस्यापि नित्यत्वापत्तिः नहि दण्डाभावदशायां दण्डो-त्युच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपग-न्नव्यं तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन वाधः सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासा चेयम् । एवमनित्यत्वं यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात् नहि रक्तं महारजनं परस्य नीलतां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा तदभावदशायां अनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमहम् । एतदनुसारेण लक्षणमपि कार्यमित्याचार्याः । वयन्तु अनित्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युप-गतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा ज्वितिः सकृत्केवलं अनित्यजितेर्धर्मः सकृत्कत्वं त्वया जितौ नित्यसु-पेयते न वा न चेत् तदा साध्याभावादंशतोबाधः अथ जितौ नित्यमेव सकृत्कत्वं विरुद्धं तद्देशनाभासा चेय-मिति ब्रूमः" इतिः ।

"प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः" सू०

"अत्रोत्तरमाह । प्रतिषेधे भूतत्वे शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वसुप-पद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च तन्नित्यमिति व्याघातात् नच नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्बन्ध

इति वाच्यं सर्वकालमित्यस्य यावत्सत्त्वमित्यर्थात् अतः त्वत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्ये-
ऽनित्यत्वोपपन्ने हेतोस्त्वपायः प्रतिषेधः कृतः स च सम्भवतीत्यर्थः” इति ।

“प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमाः २४” सू० ।

“कार्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्मा-
दनीयस्थानेकत्वात् अनेकविधत्वात् । अयमर्थः शब्दो-
ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने
कीलकादावपि दृष्टान्त द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकं
आद्ये तु अस्मिन् तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभि-
तविशिष्टनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमाः २४ अस्मिन्देश-
नाभासा चेयम् । अथ वा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां
कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्-
युक्तान्यस्य वृत्ताघातकसुत्तरं कार्यसमा तथा चास्या
आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा
त्वत्पक्षे किञ्चिद्गुणं भविष्यतीति शब्दाऽपि शब्दा समा
कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वे ऽनवस्थेत्यनुपकारसमा
इत्यादिः” इति ।

“कार्यान्त्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः” सू० ।

“अत्रोत्तरम् । शब्दस्य कार्यान्त्यत्वेऽकार्यत्वे प्रय-
त्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा
स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणभावरेणादिकसुपपद्यते न
च तच्छब्देऽस्तीत्यर्थः । आकृतिगणपक्षे तु कार्याणां
जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीय-
दूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वं असाधकत्वाभावः उपलब्धेः
कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः
निर्दोषवाक्याधीनोपपादनं तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वव्या-
घातकत्वादित्यर्थः” इति ।

१४सभावे जातिवैरम् जातिखन्दरम् । जातिश्च प्रकार-
विशेषतया वा शब्दशक्तिज्ञानविषयः । तत्र प्राभाकरमते
आकृतिव्यङ्गाया एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिक-
मते तु अनुगतैकबुद्धिनियामकत्वात् नित्यत्वे सति अनेक-
समवेतत्वरूपलक्षणयोगाच्च गुणत्वादीनामपि जातित्वम-
स्येव । “समानप्रसवात्मिका जाति गौःसूत्रभाष्ययोस्त-
थैवोक्तेश्च । जातिशक्तिवादशब्दे च तद्भाष्यं दृश्यम् ।
अतएव “द्रव्यादित्कदृष्टिस्तु सत्ता परतयोच्यते ।
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वा-

दिकजातिस्तु परापरतयोच्यते” भाषायास्तुम् । अन्दो-
भेदश्च । “पद्यं चतुष्पदी चैवं इत्तं जातिरिति द्विधा ।
इत्तमचरसंख्यातं जातिर्भावाकृता भवेत्” अन्दोमञ्ज-
र्युक्तेः सात्कृतं अन्दः । “इयमच्युतलीलादद्या सदु-
दृष्टा जातिशालिनी” अन्दोमः । दृष्टजातिशेषजातिविशेष-
जातिप्रभृतयश्च प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदा लीलाव-
त्यादौ इष्टकर्मप्रकरणे दृश्याः । “सङ्केतो गृह्यते जातौ
गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यपुं । “असम्पादयतः कश्चिदर्थ-
जातिक्रियागुणैः” भाषः । ब्राह्मणादिजातौ “जातया
काममवध्योऽसि चरणं त्विदमुद्धृतम्” वेणिसं । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च संबधे । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं
जातिश्चात्रित्य लक्ष्यते” प्रा०त० । जन्मनि “आचार्य-
स्तस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः । उत्पादयति
सावितृया सा नितया साऽजराऽमराः” मनुः ।
आकारव्यङ्ग्ये “सृष्ट्वस्मिन्सूत्रायः काष्ठवल्कलवास-
साम् । अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणोदमः”
याज्ञ० । १५जातिवाचकशब्दे च “पोटायुवतिस्तोकक-
तिपयष्टिधेनुवशावेहद्वयशीपुवक्रुश्रोतियाध्यापकधूतै-
जातिः” कथ्यतल्यास्या अजात्या” “जात्याख्यायामेक-
स्मिन् बद्धवचनमन्यतरस्यात्” (ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मण-
पूज्यः) “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति च प्रा० ।

जातिकोश(प) पु० न० जातेः जातीफलस्य कोशमिव ।
(जायफल) जातीफले भावप्र० “जातीफलं जातिकोशः
मालतीफलमित्यपि । जातिफलं रसे तित्तं तीक्ष्णोष्णं
रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्धं ह्येष्णानिला-
पहम् । निहन्ति सुखवैरस्यमलदौर्गन्धप्रकृष्यताः ।
कमिकासवमिश्नाशशोषपीनसहृदुजः” भावपुं । हेमचन्द्रे
अयं मूर्धन्यवान् दीर्घमध्यश्च पठितः ।

जाति(ती)कोशी स्त्री जातिं जातिफलं कुष्णाति कुण-नि-
कर्षे-कृष्ण उप०सं०गौरा० लीष् । जातीफले राजनि०
जातिधर्मं पु० ६०त० । ब्राह्मणादीनां धर्मभेदे । स च
भा० शा० ६० अ० दर्शितो यथा

“ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तान् वेद्यामि केवलम् ।
इममेव महाराज ! धर्मसाङ्गः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्य-
सनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते । तच्चेद्विदुस्तुपागच्छेद्वर्त्मानं
स्वस्वकर्मणि । अकुर्वीथं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्प-
तम् । कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य
हि भोक्तव्यं घनं सङ्गिरतीर्यते । परिनिष्ठितकार्यस्य

साध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नैवो
ब्राह्मण उच्यते । क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि
भारत ! । दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत् ।
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो
दस्युबधे रथे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरोजानाः
श्रुतवन्तश्च भूमिपाः । य एवाहवजेतारक्षत एषां लोक-
जित्तमाः । अविद्यतेन देहेन समराद्यो निवर्त्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः । एवं हि
क्षत्रवन्तूनां भार्गवाः प्रधानतः । नास्य कृत्यतमं
किञ्चिदन्यद्दस्युनिवर्हणात् । दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां
क्षेमं विधीयते । तस्माद्वाज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्म-
भीप्सता । स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वां महीपतिः ।
धर्मेषु सर्वकृत्यानि श्रमनिष्ठानि कारयेत् । परिनिष्ठित-
कार्यप्रसू नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यन्न वा
कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते । वैश्यास्यापि हि यो धर्म-
स्तन्ने वक्ष्यामि शाश्वतम् । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन
धनसञ्चयः । पितृवत् पालयेद्दैत्यो युक्तः सर्वान् पशू-
निह । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजा-
पतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् । ब्राह्मणाय च
राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि
यच्च तस्योपजीवनम् । पशुमेकां पिबेद्देहं शताञ्च मिथुनं
हरेत् । लब्धाञ्च सप्तमं भागं तथाऽऽष्टङ्के कलाऽऽखुरे ।
शस्यानि सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः । न च
वैश्यास्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति । वैशे च च्छति
नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्म-
स्तन्ने वक्ष्यामि भारत ! । प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं
शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्यां विधी-
यते । तेषां शुश्रूषणाञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ।
शूद्र एतान् परिचरेत्स्त्रीन् वर्णाननुपूर्वशः । सञ्चर्याञ्च न
कुर्वीत जात शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं लब्धा
वशे कुर्याद्द्वितीयसः । राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं
कुर्वीत धार्मिकः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योप-
जीवनम् । अवशप्रभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ।
कृत्वं वेष्टनसौशीरसुपानद्वाजनानि च । यातयामानि
देयानि शूद्राय परिचारिणे । अघायर्षिणि विशीर्षानि
वसनानि द्विजातिभिः । शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं
हि तत् । यच्च किञ्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

कल्प्यां तस्य तु तेनाहर्द्धत्तिं धर्मविदो जनाः । देयः
पिण्डोऽनपत्याय भर्त्स्यो दृष्टुर्वलौ । शूद्रेषु तु न
हातव्यो भर्त्ता कस्याश्चिदापदि । अतिरेकेण भर्त्स्यो
भर्त्ता द्रव्यपरिचये । न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तृहार्यप्र-
घ्नो हि सः । उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च
भारत ! । स्वाहाकारवधटकारौ मन्तः शूद्रे न विद्यते ।
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् । पूर्णपाल-
मयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् । शूद्रः पैजवनी नाम
सहस्राणां शतं ददौ । ऐन्द्रान्येन विधानेन दक्षिणा-
मिति नः श्रुतम् । यथा हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव
भारत ! । अप्यः सर्वेषु यज्ञेषु अज्ञायज्ञो विधीयते ।
देवतं हि महच्छ्रद्धा पवित् यजताञ्च यत् । देवतं हि
परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् । अयजन्नह सन्नैस्ते
तैस्तैः कामैः समाहितैः । संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु
वर्णेषु सृष्टयः । देवानामपि ये देवा यदुब्रुवुस्ते परं
हितम् । तस्माद्दणैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न कास्यथा ।
अश्वजुःसामवित्पुण्ड्रो नित्यं स्याद्देववर्द्धिजः ।”

सङ्कीर्णजातिधर्मस्तु मन्वाद्युक्तो जातिशब्दे दर्शितः
“उत्साद्यान्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः” गीता ।
जाति(ती)पत्नी स्त्री जातेः(तत्राः) जातीफलस्य पत्नी गौरा-
लीष । (जायत्री) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे “जातीफलस्य त्वक्
प्रोक्ता जाति(ती) पत्नी भिषग् वरैः । जाति(ती) पत्नी
लघुः स्वादुः कटुष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिन्धास-
हृणाक्षमिन्विषापहा” भावप० ।

जाति(ती)फल न० जातिः(ती) तन्नामकं फलं, इत० वा ।
(जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच० ।

जातिवाधक ति० इत० । जातिवाधके प्राचोनैयायिकोक्ते
व्यक्तेरभेदादौ स च जातिशब्दे दर्शितः ।

जातिब्राह्मण ण० जात्या जन्मना ब्राह्मणः । तपःसाध्याय-
रहिते ब्राह्मणे “तपः श्रुतञ्च योनिश्च त्वयं ब्राह्मणप्रका-
रणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः”
शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

जातिभ्रंश न० पापभेदे । तत्स्वरूपपापयश्चित्ते मनुजोक्ते
प्रा० वि० व्यवस्थापिते च यथा ।

“तव मनुः ‘ब्राह्मणस्य रुजः कत्या प्रातिरक्षेयमद्ययोः।
जैह्वप्रश्च मैथुनं पुं षि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्” । जातिभ्रं-
शकरं कर्म कृत्वा न्यतममिच्छया । चरेत् सान्त्वनं कर्णं
पूजापत्यमनिच्छया” । रुजः कत्या पीडाकरणम् । अत्रेयं

अशुनादि जैह्वान् मित्वे कटिबलत्वं पुंषि मैथुनं पुरुषे यास्य धर्मकरणम् । अत्र कामतः सान्निपत्तं तत्र धेनुद्वयम् । अकामतः प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका । एतच्चाभ्यासे बोद्धव्यम् । रुजः कत्ये तत्र त्रयं विशेषमाह मनुः “अवगुर्यं चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने । कच्छातिकच्छं कृवीति विप्रुष्टोत्पाद्य शोषितम्” । तथा याज्ञवल्क्यः “विप्रुदण्डोद्यमे कच्छमतिकच्छं निपातने । कच्छातिकच्छोऽहृक्पाते कार्याऽभ्यन्तरशोषिते” । अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्षयति । अतिकच्छे धेनुत्वयं कच्छातिकच्छे धेनुपञ्चकम् । यमः “कच्छातिकच्छं कृवीति चान्द्रायणमथाचरेत् । दश संख्याश्च गा दद्याद्दण्डच्छेदो यदा भवेत्” । अत्र द्विजाङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाम्च समुच्चयः । विशेषमाह बृहस्पतिः, “काशादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कच्छमाचरेत् । अस्थिभेदेऽतिकच्छन्तु पराकं चाङ्गकर्त्तने” ।

जातिमात्र न० जातिरेव जाति+एवार्थे सत्त्वच् । स्वाध्यायादिहीने जन्ममात्रे “जातिमात्रे च किं कश्चिद्व्यते पूज्यते कश्चित्” इति० । “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः” । “अप्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिपद्यो देयो न शिला तारयेच्छिलाम्” मनुः ।

जातिमाला जातिविशेषज्ञापके पन्थभेदे ।

जातिवैर न० जात्या स्वभावेन वैरम् । स्वभाववैरे यथा अहि-नकूनयोः उपयमशब्दे योनिक्लृप्तकरणे १२५०४०४शत्रुम् ।

जातिशक्तिवाद् पु० जातौ शक्तौवाद् । शब्दानां जातौ शक्तिसमर्थके कथामेदे स च वादः शब्दशक्तिप्र० पूर्वपक्षविषया दर्शितो यथा

“ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिर्कर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वाद्दौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिर्कर्मताकत्वेन बोधस्तु तत्रकालमात्रेणात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्कर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्नाज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवंपञ्चादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादितिवाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य

विषयतासम्बन्धेन शक्त्याये विशेषत्वत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेश-गौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्वयसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो भानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञातनालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्राग-नुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जाते-निर्वचच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्याये विषयतया सुवर्थकर्मत्व्याये च परस्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । न चैवं कावोगोः पदं गौरित्यादि-प्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिशक्ति-तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रमात्वात् गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संख्यानसमवेतत्व-मते संबोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्यैव प्रत्यक्षस्यापि कावोगौरित्यादि-बोधस्य नियमतोगवादाभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवा-च्चेति भट्टमतानुवचिनः ।”

जातिशक्तिवादिप्रभाकरमतं च तत्रैवोक्तं यथा

“प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्ये च गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिपञ्चाच्च गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽति-प्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्द-धीविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरन्वयविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनक-तावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्त-तापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्द-प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरान्-स्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुविशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमका-भावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्द-त्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारकतायामेव लाघवात्, वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्व-शक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्तोस्तुल्य-

वित्तिवेदात्वनियमादेव गोव्यक्तीनाल्लक्ष्यत्वसिद्धेः प्रमाणा-
विरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्तासिद्धेश्च ।
यद्यपि जातिविषयत्वं तत्त्वमवायव्यक्तिविषयतानिरूपित-
मिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिवोधे
च व्यभिचारात् नापि जातेनिरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथा-
त्वनियमः गौरयमिद्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जाना-
मीत्याकारे तथात्वात् तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वा-
दिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्ता-
दृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्श-
मात् गुरुणां गोत्वेन गवयादिवोधस्यालीकत्वात् । अत-
एव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धा-
न्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्ब-
न्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दभतेः शुद्ध-
गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-
स्यार्थः गवादौ तद्गुणहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयु-
क्तोगोशः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्वादौ शक्तिर्न
स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृश्येण गम्यादेर्गम्यादि-
धातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरुणां मतित्वादेः
संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगादाव-
च्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिकरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिपहा-
योगात् सम्बन्धस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
क्रियात्वतावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतासपेक्ष्य लघुतया
तादृशक्रियातावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचि-
त्वात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरसम्बन्धत्वे पत्यादि-
धातुनाम्बव शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । पश्चादिपदानामपि
लोमवक्त्राङ्गूलादिपर्यवसिते प्रशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्त्व-
वृत्तिमहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यालाभात्
लोमादीनां स्नाश्रयद्वयवित्तिवेदात्वस्य लोमवक्त्राङ्गूलवान्
रेण इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिपाङ्कः ।
नैयायिकास्तु तदेतन्मत्तं पूर्वपक्षविधया व्यक्त्रादीनां केव-
लानां शब्दवाचतां निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्वं
व्यवस्थापितं यथा गौः सूत्रे तद्भाष्ये च ।
“तदर्थं व्यक्त्राकतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ।” सू०
“अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु
व्यक्त्राकतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते

किमन्यतमः पदार्थः एत सर्व इति । शब्दस्य प्रयोगशा-
मर्थ्यात्पदार्थावधारणम् न स्यात् भाष्यम् ।

“याशब्दसमूहत्वानपरिग्रहसंख्याद्वयुपचयवर्षसमासा-
नुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्गुक्तिः” सू०

“व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचा-
रादुपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्येति
नेदं वाक्यं जातेरभिधायकभेदात् इत्याभिधायकम्,
गवां समूह इत्यभेदात् इत्याभिधानं न जातेरभेदात्, वै-
दाय नां ददातीति इत्यस्य त्वागो न जातेरभूत्त्वात्
प्रतिक्रमात्तुक्रमात्तुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः,
कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति इत्याभिधाने इत्य-
भेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिधानं तु जातिरिति,
सङ्ख्या दृश मायो विंशतिर्गाव इति भिन्नं इत्थं सङ्घायते
न जातिरभेदादिति, उद्भिः कारवततो इत्यस्यावयवोप-
चयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एते-
नापचयो व्याख्यातः । वर्षः शुक्ला गौः कपिष्ठा गौरिति
इत्यस्य शुक्लादियोगो न सामान्यस्य, समासः मोहितं
गोसुखमिति इत्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः
सरूपप्रजननसन्तानो गौर्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्-
इत्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । इत्थं व्यक्तिरिति हि
नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः” भा० “न तदनवस्थानात्” सू०

“न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृ-
तिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दर्थो वा गौस्तिष्ठति या
गौर्निषस्येति न इत्यमालस्यविशिष्टं जात्या विनाऽभिधी-
यते, किन्तु जातिविशिष्टं, तस्मात् व्यक्तिः पदार्थः
एवं समूहादिषु इत्यस्य । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं
तर्हि व्यक्तावुपचार इति । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुप-
चारो दृश्यते खलु” भा० ।

“सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाध-
नाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणसमूहकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाट-
काक्षपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः” सू०

“अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभि-
धानमिति, सहचरणात् यदिकां भोजयेति यदिकासह-
चरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते इति, स्थानात् मञ्जाः क्रोश-
न्तीति मञ्जुस्याः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटाक्षेषु
वीर्येषु व्यूहमानेषु कटङ्करोतीति, हस्तात् यमो राजा
कुबेरो राजेति तद्वदन्ति इति, मानात् स्याद्वेन मिताः
सक्तवः स्यादकसक्तव इति धारणात् तद्वदा घृतं चन्दनं

तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां जावञ्चरन्तीति
सञ्चिकटोदेशोऽभिधीयते योगात् कृष्णेन रागेश्च युक्तः
शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, घाघनात् अक्षं प्राप्या इति ।
आधिपत्यात् अयं पुरुषः कृष्णं अयं मोक्षमिति तत्रायं
सङ्घरण्यादोगाहा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति
यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तरथोऽस्तु तर्हि ।” भा०
“व्याकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू०
“व्याकृतिः पदार्थः कस्यात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थान-
सिद्धेः । सत्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह
व्याकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्वव्यवस्थानं सिध्यति
अयं गौरयमश्च इति नाम्नामाशयात्, यस्य अहण्यात्
सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽ-
स्यार्धं इति नैतदुपपद्यते तस्य जात्या योगस्तदत्र जाति-
विशिष्टमभिधीयते गौरिति । नचावयवव्यूहस्य जात्या
योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य इत्यस्य, तस्माद्वा-
कृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः” भा०

“व्यक्तप्राकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां सङ्घवके-
जातिः” सू०

“जातिः पदार्थः, कस्यात् व्यक्तप्राकृतियुक्तेऽपि सङ्घवके
प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां
देहीति नैतानि सङ्घवके प्रयुज्यन्ते कस्यात् जातेरभा-
वात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्याकृतिः यद्भावात्
तत्रासम्बन्धः स पदार्थ इति ।” भा०

“नाकृतिव्यक्तपेक्षत्वाज्जात्यभिधेयः” सू०

“जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नाम्नामाशया-
माकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं सङ्घते तस्माच्च जातिः
पदार्थः इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः
खल्विदानीं पदार्थ इति” भा०

“व्यक्तप्राकृतिजातयस्तु पदार्थः” सू०

“तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यं प्रधानाङ्गभाव-
स्थानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशे-
षकृत्तश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु
भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु
व्यक्तप्राकृतौ स्वीकृते तदेतद्वञ्जलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधा-
नभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनश्चायन्ते नानाव्यक्ता-
कृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत्” भा०

“व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः” सू०

“अज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियप्राप्तये न सर्वं इव्यं

व्यक्तिः । यो गुणविशेषायां अर्थानानां सुखसुखमत्-
द्रव्यत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिभाषस्याश्रयो वधासम्बन्धं
तद्द्रव्यम्, मूर्तिः मूर्च्छितावयवत्वादि” भा०

“व्याकृतिर्जातिलिङ्गाख्या” सू०

“यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यावन्ते तामाकृतिं
विद्यात् । सा च नाना सत्वानां तदवयवानाञ्च निवत
व्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्वावयवा जाति
लिङ्गं शिरसा पादेन न गामनुमित्वन्ति । नियते तु
सत्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति । अना-
कृतिव्यक्तिकायां जातौ मृतसुवर्णं रजतमित्येवमादिप्रा-
कृतिनिर्वर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति” भा०

“समानप्रसङ्गात्मिका जातिः” सू०

“या समानां बुद्धिं प्रकृते मिक्षेधधिकरणेषु यथा बह्व-
नीतरेतरतो न व्यावर्त्तते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्ति-
निमित्तं तत् सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुमसिद्धे दं
करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति” भा०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामपि तदेतन्मतं समर्थितं यथा

“जात्यवच्छिन्नसङ्घेतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे

हि सङ्घेताङ्गमेभानं सुदुष्करम्” “यन्नाम जात्य-

वच्छिन्नसङ्घेतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैलाः

सा हि गोत्वचैलत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिप्रमभि-

धत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्घेतित-

मित्याकारक्यहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना मवादेरन्व-

यानुपपत्तेः एकशक्तत्वप्रहसान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्”

ततः परं प्राक्दमितं भङ्गमतं प्रदर्शय दूषितं यथा

“विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिप्रमताकृतेनानय-

नादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गोमूर्च्छतोत्यादौ शुद्ध-

गोत्वे गतिमत्त्वादान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्य-

नुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्यादानुभवस्यासम्भवात्

स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ

साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण

दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-

वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं

गोत्ववृत्तित्वं विनानुपपत्तिमित्यनुपपत्तिधीसङ्घकृतेन गाभि-

त्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिकोगवादि-

व्यक्तबोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां

शब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यासीकृतेन शब्दा-

नुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जगना-

योगाच्च । यत्तु मौज्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोधयते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यत्रभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यादुपपत्तेरपि लक्षणाया वीज-
त्वात् यदाङ्गर्भश्च नाचार्याः "जातेरस्तिवनास्तित्वे न
हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाङ्गक्षणीयाया व्यक्तेरने हि
विशेष्ये" इति तदपि लक्ष्मं व्यक्तिविनाश्रुतायां गोत्वादि-
जातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे
तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्ध-
स्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्यो महिष इत्यादौ
पञ्चस्यर्धेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेदात्वसम्बन्धेन
शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्य एव जातौ मुख्य-
प्रयोगः तत्र पञ्चस्याः स्वार्धेऽवधित्वादौ स्निग्धगोत्वा-
वच्छेदात्संसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयोपकृत्वात्
अन्वया गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्ति-
द्वययोगपदापत्तेः यस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शब्दधी-
प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ
स्वावच्छेदात्त्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटः एव द्रव्यं घट
इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नाना-
त्वोपगमादिति" ।

ततः परं प्राशुपदर्शितं प्राभाकरमतसुत्याय दूषितं यथा

"शब्दमतेर्गवादिशक्तप्रावगाहित्वमवश्यकारणप्रयोज्यं
जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्मिक
साध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनु-
मित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
नौचित्यात् पक्षतादिसहजतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्
प्रकाशस्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः
प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वमिद्वेः । किञ्च गोत्वशक्यत्वं
न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयोधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि
तद्गोचरमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न
वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्यत्वाप-
क्षेप्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभव-
जनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्वया
गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारक-
नित्यसङ्घे तवत्त्वं तादृशसङ्घे तवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्व-
मिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया
न सङ्घेतिनमित्यादिपदेषुपि तस्य यद्वाद्गोत्वेन गो-
रन्वयोधीप्रासङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया

सङ्घेतिनत्वं तथा, तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन
गोत्वप्रकारकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशिष्टस्य
गोरपि विशेषविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो
गवादिर्गवादिपदस्यार्थः" ।

जातिशब्द पु० जातिवाचकः शब्दः । प्रकारविधया विशेष-
विषया वा जातिवाचके शब्दे हंससृग्गादिशब्दादौ ।

"चिह्नैर्वर्णैर्भेदवृत्तौ जातिशब्दोऽपि वाचकः" हेमच० ।

जातिशब्द न० इत० । (जायफल) सुगन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि०
जातिसङ्कर पु० जात्योर्विरुद्धयोः सङ्करः । परस्परविरुद्धयोः
(परस्परभावसमानाधिकरणयोः) । जात्योरेकत्वसमावेष्टे
स च जातिशब्दे जातिवाचकतया वैशेषिकसूत्रोपस्कारे
प्रदर्शितः । २वर्णसङ्करे विभिन्नजातिकाभ्यां मातापितृभ्यां
सङ्कोर्णवर्णं च यथा मूर्धावसङ्गात्संघादि ।

जातिसार न० इत० । (जायफल) ख्याते पदार्थे राजनि०

जातिस्फोट पु० व्याकरणमतसिद्धे स्फोटभेदे वैयाकरणभूषण-
सारे हि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अक्षरसङ्घ-
पदवाक्यस्फोटौ इति वर्णस्फोटः पञ्च वर्णपदवाक्य-
भेदेन जातिस्फोटास्तत्र इत्यपौ स्फोटा उक्ताः । तत्र
जातिस्फोटत्रयं क्रमेषु हरिणा दर्शितं यथा

"शक्यत्वं इव शक्तत्वे जातेर्भावमीच्छताम् । औ-
पाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्" अयं
भावः । वर्णास्त्रावदावश्यकताः उक्तरीत्या च सोऽयं
गकार इति वदु योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार
इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार
इत्यनापत्तेः । किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा
आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णानित्यतावादिभिरनिरिक्त-
गत्वानङ्गीकारात् । तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव
गौरवम् । अन्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायु-
संयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय
इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं असत्त्वासम्भवात् अस्तु
वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यानीन्द्रियत्वं दोष
इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन । तस्यात्यन्त्येव
वर्णाः । परन्तु न वाचकाः गौरवात् । आद्यत्वाधिक-
रणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च ।
इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्ययुपस्थितत्वावच्छेदेन
हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जाति
विशेषस्यावश्यकत्वप्रत्वात् । न च वर्णास्तुप्यैव प्रतीत्यव-
च्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशिष्ट

मृदा आकारादिभिश्चान्यथासिद्धप्रापत्तेः । तच्चात्मा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति । ननु सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह औपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्षानामिति । ननु जातेः प्रत्येकं वर्षेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह । “अनेकव्यक्तप्रभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।” अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्त्वार्थबोधोपापत्तिरित्यपास्तम् । अयं भावः यद्यपि वर्षस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न, तत्र तस्या व्यासव्यवृत्तित्वस्य धर्मियाहकमानसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्व्यक्तयोर्ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे “बुधैर्वैवाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ।

ननु का सा जातिस्तत्राह । “सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयोसताः ।” प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशेषं ब्रह्मैव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं इत्यशब्दवाचप्रमित्यर्थ इति” । “ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भागीति” च । कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातिरेव सत्त्वादनित्यत्वम्, आत्मवैदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अविद्या आविद्यिको धर्मविशेषोवेति पञ्चान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ।

जातिस्मर पु० जातिः अर्थतेऽत्र स्नानादिना स्मृ-आधारे बा०अप् । १तीर्थभेदे “ततो देवहृदेऽरण्ये कृण्वेनाजलोद्भवे । जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः” भा० व०८५ अ० । जातिं पूर्वजन्मदृष्टान्तं स्मरति स्म-अच् । २पूर्वजन्मदृष्टान्तस्मरके ति० । तत् स्मरणहेतुकर्म च मनूनोक्तं यथा “वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च । अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्” । “युभेन कर्मणा तेन जाना जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पादत्र संविम्नारस्ये कालञ्जरे गिरौ” हरिवं २१ अ० ।

जाती स्त्री जन-क्तिच् वा डोप् । मालत्यां पुष्पप्रधानदृष्टे अमरः । पुष्पेऽपि स्त्री “पुष्पे जातीप्रभृतयः स्खलिकाः” इत्यमरोक्तेः । “जातिजाती च सुभना मालती राजपुत्रिका । चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका । जातीयुगं च तित्तोष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोच्छिसुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलासजित्” भावप्र० । “तत् कुङ्कुलं नेत्ररोगत्रयविस्फोटकुष्ठहृत्” राजनि० ।

जातीय ति० जातौ भवः क् । जातिभवे । अस्य किञ्चिदुपदादेव प्रयोगः सजातीयः विजातीयः तुल्यजातीयः । **जातृ** अव्य० जै-ज्ये जन-वा बा० क्तुन् । १कदाचिदित्यर्थे अमरः । “मनस्तु यं नोच्छति जातृ यातृ मनोरथः कण्ठपथं कथं सः” नैष० । “न जातृ वैनायकमेकसुहृत्म्” माघः । “न जातृ कामः कामानासुपभोगेन शास्यति” मनुः २सम्भावनायां शगर्हायाञ्च शब्दर० । गर्हार्थकेन जातृशब्देन योगे अन्यलकारबाधेन सर्वत्र लट् । “जातृ निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्” सुग्ध० । “जातृ तत्रभवान् दृष्ट्वं याजयति” ।

जातृक न० जातृ गर्हितं कं जलमस्मात् । हिङ्कृति शब्दच० **जातृधान** न० जातृ गर्हितं धानमभिधानमस्य । यातृधाने राक्षसे अमरटीकायां रमानाथः ।

जातृप ति० जातृनो विकारः अण् सुक् च । जातृनिर्मिते । “यदाऽश्रौषं जातृषाद्देश्मनस्तान्” भाः आ० १२ अ० । **जातृ** पु० जन-ड जान् त्वति हिनिस्ति तूर्व-किप् पूर्वपद-दीर्घः । वज्रे । “स जातृभर्मा अद्धानः” ऋ० ११०३२ । “जातृ इत्यशनिमाचक्षते” भा० । व्युत्पत्तिस्तथैवोक्ता ।

जातृकर्ण पु० ऋप्रभेदे । स च अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे जातः यथोक्तं हरिवं० ४२अ० “नवमे द्वापरे विष्णोरष्टाविंशे पुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातृकर्णं पुरःसरः” स च उपसृत्तिकर्ता यथोक्तं हेमा० दा० ख० अङ्कुरसा “जाबालिनीचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षि कशत्रुपी । व्यासः सनत्कुमारश्च शतगुर्जनकस्तथा । व्यासः कात्यायनश्चैव जातृकर्णः कपिञ्जलः । वौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपसृत्तय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः” । ततो गर्गा० अपत्ये यज्ञ । जातृकर्णं तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां डीप् यलोपौ । जातृकर्णी ।

जातृशिर ति० जातृ कदाचित् स्थिरः वेदे बा० षत्वं घृषो दीर्घश्च । सर्वदास्थिरे । “जातृशिरस्य प्रवयः सहस्रतः”

॥२११११॥ “जातूदिरस्य सर्वदास्यिरस्य” भा० ।
जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टिः । पुत्रजनोत्तरं श्रुति-
विहिते वैश्वानराख्ये इष्टिभेदे ।

जातेष्टिन्याय पु० जैमिनिपदार्थिते पितृकृतेष्ट्या पुत्रगत-
फलसूचके एकस्य कान्यत्वनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे
स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पादे यथा ।

कास्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन
ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिष्टतैवास्मिंस्ते जो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नक्षाद्यं, यदेकादशपाल-
स्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिन्द्रियमादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्त्रै-
वास्मिन् पश्यन् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
पति स एव पूतो बलवान् तेजस्वी अन्नाद् इन्द्रियावी
पशुमान् भवतीति” । अत्राष्टादिसंख्यासामान्यात् पुरो-
डाशादीनां गायत्र्यादिरूपताकल्पना कृता द्वादशकपालेषु
या संख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावत् संख्यां निमि-
त्तीकृत्याग्निहोत्रादिशब्दत्वात् अष्टाकपालादिशब्दाः कर्म-
नामधेयानीत्येकः पक्षः ।

अयमनुपपन्नः तथा हि द्वादशकपालादिशब्दानां संख्यापराः
किन्तु पुरोडाशद्रव्यपराः द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः
एवमष्टाकपालादिशब्दादयोऽपि तथा सति नामधेयस्य
निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशद्रव्यरूपगुणो विधीयतां
न च द्वादशकपालं निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिगिष्टद्वादशपुरो-
डाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्म-
वर्चसादिविशेषफलाय तद्विधीनामुत्पत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अयमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्य-
भेदापत्तेः न च भिन्नान्येव वाक्यानि, द्वादशकपालं
निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामिष्ट्युप-
संहारेण एकवाक्यत्वावगमात् द्वादशकपाल इतीष्टेनाम-
धेयमिष्टिरंशी अष्टाकपालादिभिरंशैः स्तूयत इति
सिद्धान्तः पक्षः । अत्र च पुत्रजननिश्चयः, पुत्रस्य पूतत्वा-
दिफलकामना चेति संवनिताधिकारः कान्यनैमित्तिक
त्वात् अतः केवलपुत्रजनस्य निमित्तनिश्चयवतः केवलपुत्र
पूतत्वादिफलकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीभिर्विभाव
नीयम्” तत्त्वबो० ।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनता-
ऽपि सूचितता यथा पुत्रकृतप्राज्ञेन पितुः स्वर्गादि फलं
जन्यते एवं पितृकृतेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिफलसिद्धिः ।

अतएव हेमाद्रिणा प्राज्ञकल्पे अयमेव न्यायः पुत्रक-
तप्राज्ञेन पितृरूपकारकत्वे दृष्टान्ततयोक्तः ।

जातोन्न पु० जातः प्राप्तदस्यावस्यः उच्चा टच्समा० युवद्वेषे
इह जातत्वं प्राप्तवर्तीवर्द्धभावत्वं प्राप्तदस्यावस्यत्वमिति यावत्
जात्य त्रि० जातौ भवः यत् । १ कुञ्जीने, २ अष्टे, ३ कान्ते च मेदि० ।
४ सुन्दरे जटाधरः “किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति”
माघः । “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
रघुः । “सर्ववर्णेषु त्रत्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनु-
लोभ्येन संभूता जात्या जातास्त एव ते” मनुः ।

जात्यन्व त्रि० जातौ जन्मन्वैवान् । जन्मान्ने “अनंशौ
क्लीवपतितौ जात्यन्ववधिरौ तथा । उन्नतजङ्गमकाश
ये च केचिद्विरिन्द्रियाः” मनुः ।

जात्यासन न० “अथ जात्यासनं वक्ष्ये येन जातिस्मरो भवेत् ।
हस्ताङ्घ्रियुग्मं भूमौ च गमनागमनं ततः” रुद्रजाम-
लोक्ते आसनभेदे ।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिविधुरसाधस्य वैधस्यार्थिना
उत्तरस् । न्यायोक्ते असदुत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविधं
जातिशब्दे दर्शितम् ।

जान पु० जन-भावे घञ् वेदे वृद्धिः । १ उत्पत्तौ “को वेद जान
मेषाम्” ५।५।११ । “जानसुत्वत्तिम्” भा० । जनस्ये-
दमण् । २ जनसुस्वन्नि त्रि० । “महते जान-
राज्यायेन्द्रस्योन्द्रियाय” यजु० ६।४० । स्त्रियां ङीप् ।

जानक त्रि० जनकस्य पितुः तन्नामन्पस्येदं वा अण् । १ पितृ-
सस्वन्नि २ जनकन्पसस्वन्नि च स्त्रियां ङीप् ।
सा च शरामपत्यां सीतायाम् “सुभोच जानन्नपि जानकीं
न यः” माघः ।

जानकि पु० जनकस्यापत्यम् इज् । भारतप्रसिद्धे ष्टपभेदे ।
“विनाशनस्तु चन्द्रस्य य व्याख्यातो महासुरः । जानकि
नाम विख्यातः सोऽभवन्नसुजाधिपः” भा० आ० ६७ अ० ।
“जानकिश्च सुशर्म्मा च मणिमान् पोतिमत्सकः” भा० उ० ३ अ० ।

जानन्ति पु० ऋग्वेदिभिरुपस्थीये ऋषिभेदे । “जानन्ति
वाहविगाय्ये गौतमशाकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमार्कण्डेयाः”
इत्युपक्रमे “ते सर्वे हपन्त्विति” आश्व० ऋ० ३।४।४ ।

जानपद् पु० जानेन उत्पत्त्या पद्यते पद-अण् । १ जने
लोकमात्रे “कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः”
भा० शा० ८३ अ० । जनपद एव स्वार्थे अण् । २ देशे च
मेदि० । जनपदादागतः जनपदे भवो वा अण् ।
जनपदादागते शकरादौ “स यथा महाराजो जान-

पदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते” शत०
ब्रा० १४।५।१।२० । ४देशभवे च “देयं चौरहृतं द्रव्यं
राज्ञा जानपदाय तु” याज्ञ० । ५वृत्तौ स्त्री ङीष्
जानपदी अन्यत्र ङीष् । स्वरे भेदः । नियमपक्षे टाप्
इति भेदः । वरणा० बद्धत्वे अणो लुक् । जनपदाः ।

जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः ऋषेरपत्यम् “इतश्चानिजः” पा०
ढक् । जनश्रुतेरपत्ये औपविनामके राजर्षिभेदे “औपविनेव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरोढम्” शत० ब्रा० ५।५।१।५ ।

जानायन पुंस्त्री जनस्य तन्नामकर्षे गौतापत्यम् अच्वा० फञ् ।
जननामकर्षे गौतापत्ये ।

जानु न० जन-जुण् । जरुजङ्घयोर्मध्यभागे (कांडु) सार्धे
क अत्तैवाथे अमरः । “निगृह्य पारीसुभयेन जानुनोः”
माघः । “ऊरु अरत्नीं जानुनीं विशोभेऽङ्गानि सर्वतः”
यजु० २७८ “जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च” इ०स०५८अ०

जानुकारक पु० रविपार्श्वगभेदे शब्दार्थचि० ।

जानुजङ्घ पु० न्यपभेदे । “अनरगयो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव
च” भा० अनु० १६५ अ० ।

जानुप्रहृतिक न० जानुना प्रहृतं प्रहारस्तेन निर्हत्तम्
अच्युता० ठक् । जानुप्रहारनिर्हत्ते मङ्गयुद्धभेदे ।

जानुविजानु न० खड्गशुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराच्च द्वाविंशत्
हरिवं० २१३ दर्शिता यथा
तत्र तावसिना युद्धं चक्रतयुद्धलालसौ । भ्रान्तसु-
भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं बद्धिनःसृतम् । आकरं विकरं
भिन्नं निर्मर्यादममानुषम् । सङ्कुचितं कुलचितं सव्यं
जानुविजानु च । आहितं चित्तकं चिप्रं कुद्रवं लवणं
दृतम् । सर्ववाङ्मूर्तिर्निर्वाङ्मः सव्यतरमथोत्तरम् । वि-
वाङ्मनुङ्गवाङ्म च सव्योद्धतमुदासि च । पृष्ठतः प्रथित-
ञ्चैव यौधिकं प्रथितं तथा । इति प्रकारान् द्वाविंशच्च-
क्रतुः खड्गयोधिनौ” ।

जानुहित वि० जनैः हितं परिकल्पितम् पृषो० । जनपरि-
कल्पिते । “एतद्धि वा अस्य जानुहितं प्रज्ञातमवसानं
यच्चतुष्पथम्” शत० ब्रा० २।३।२।७ । “जानुहितं जनैः
परिकल्पितम्” भा० । [एव च ” हरिवं० २६ अ० ।

जान्य पु० ऋषिभेदे । गार्ग्यः पृथुस्तथैवाग्रे जान्यो वामन
जाप पु० जप-चञ् । जपे मन्त्रोच्चारणे कर्मण्युपपदे अण् ।
मन्द्रजापादयः मन्त्रादिजपकर्त्तरि वि० । { धरणिः ।

जापन न० । चु० जप-भावे ल्युट् । १निरसने २निवर्त्तने च
जावाल पु० जवालाया अपत्यम् अण् । सत्यकामे ऋषिभेदे

जवालशब्दे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । २सामवेदी ये
उपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम् । एत-
स्मिन् परे कर्मधारये महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरः महाजा-
वालः । महच्छब्दश्चान्नादात्तः । तदीयस्वर एव न समासस्वरः ।

जाबालि पु० जवालस्यापत्यम् इञ् । ऋषिभेदे स च उप-
सृतिकर्त्ता । जातृकणेशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जमदग्ने
ऋषेरपत्ये परशुरामादौ । “तेजोभिर्गतधीर्यत्वात् जाम-
दग्न्यो जङ्गीकृतः” रामा० बा० ७७।१२ । कखा०
ततोऽण् यलोपः । जामदग्न तच्छात्रे ।

जामदग्नेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणस्य
प्रतिषेधेऽपि आर्षत्वात् “अग्निर्कलिभ्याम्” पा० ढक् ।
परशुरामे “भार्गवं जामदग्नेयं राजा राजविमह्वेनम्”
रामा० बा० ७४ अ० । [दृश्यम् ।

जामल ग० आगनशास्त्रभेदे । तस्य वर्ग्यादित्वमपि रुद्रजामले
जामा स्त्री जम-अदने वा० अण् स्त्रीत्वम् । दुहितरि ।
“अन्यत्र जामया साङ्गं प्रजानां पुत्र ईहते । दुहितान-
न्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते” भा० अनु० ४५ अ० ।
“जामया कन्यया साङ्गं पुत्रः पितृप्रं धनमीहते”
इत्यर्थः नीलक० ।

जामातृ पु० जायां माति मिनोति भिमोति वा निपा० ।
दुहितपतौ, अमरः । २सूर्यावर्त्ते, स्वामिनि च भेदि०
उणादिषु निपातनसिद्धत्वेन तृणन्त्वाभावात् सर्वनाम-
स्थाने परे न वृद्धिः । जामातरौ जामातरः इत्यादिः
“ऋत्विक्स्त्रियजामातयाज्यश्वशुरमातृलाः” याज्ञ० ।
“विष्णुं जामातरं मन्ये” ।

जामि(मी) स्त्री जम-इन् नि० वृद्धिः । १भगिन्यां २कुल-
स्त्रियां, अमरः ३दुहितरि, ४पुत्रायां, ५सन्निहितसपि-
ण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि०, “जामयो यानि गेहानि
शपन्त्यप्रतिपूजिताः” “शोचन्ति जामयो यत्र विनशन्त्याशु
तत्कुलम् । शोचन्ति तु न यत्नैता बद्धंते तद्धि सर्वदेति”
मनुः । “ग्रहपतिर्बद्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियो
जामय इति” कुल्लू० वा ङीप् । तत्रार्थे शब्दर० ।
“मातापितृभ्यां जामोभिर्भ्राता पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्वा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्” भा० शा०
२४३अ० । स्त्री ब० व० । इउदके ७अङ्गुलौ निघण्टुः ।

जा(या)मित्त्र न० “जः(य)मित्त्रं सप्तमं स्थानम्” ज्योतिष-
परिभाषिते लग्नात् सप्तमे स्थाने । “तिथौ च जा(या)

मित्तगुणान्वितायाम् कुमा० उपचारात् त्रियेस्तस्याहिल्यम्
जा(या)मित्तवेध पापात् सप्तमस्थानस्यचन्द्ररूपे योगभेदे ।
उपयमशब्दे दृश्यम् । “सूक्तिकोणनिजमन्दिरगोऽथ
पूर्णे मित्तर्चसौम्यदृग्गोऽथ तदीक्षितो वा जा(या)-
मित्तवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविधं
विघत्ते” ज्यो० त० ।

जामिवत् ष० उदके निघण्टुः जाभीत्यत्र पाठान्तरम् ।

जामिय त्रि० जाभ्या भगिन्या अपत्यम् ढक् । भागिनेये हेम० ।

जाम्बव न० जम्बाः फलं अथ तस्य वा न लुप् । जम्बाः
फले जाम्बवेन निर्हत्तम् अरीहृषा० वुज् । जाम्बवक
तद्भिर्हत्ते त्रि० ।

जाम्बवत् पु० रामायणप्रसिद्धे ऋक्षराजभेदे । तस्यापत्यं
स्त्री अण् डीप् । २तद्दुहितरि श्रीकण्ठपत्नीभेदे “वासुदे-
वस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् । लेभे जाम्बवतीं
कन्याऋक्षराजस्य सम्प्रताम्” हरिवं० ३६ अ० “जाम्बव-
चीवसहितं चारुसद्भावमब्रवीत्” भट्टिः ।

“ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महापद्मः सुदुर्जयः । पिता-
महसुतश्चापि जाम्बवानिति दुर्जयः” रामा० । जाम्बवं
तदाकारोऽस्त्यस्याः सतृप् मस्य वः पृषो० वलोपः डीप् ।
३नागदयन्यां स्त्री राजनि० । [नागदमन्याम् राजनि०]

जाम्बवी स्त्री जाम्बवं तदाकारोऽस्त्यस्याः अण् डीप् ।

जाम्बवौष्ठ न० जाम्बवमिव ओष्ठोऽस्य । सुश्रुतोक्ते ऋषादि-
दहनोपकरणभेदे “अथेमानि दहनोपकरणानि
तद्यथा पिप्पल्यजाशकदुगोदलशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतर-
लोहा, क्षौद्रगुडोहाश्च । तत्र पिप्पल्यजाशकदु-
गोदलशरशलाकास्त्वग्गतानाम् । जाम्बवौष्ठेतरलोहानि
मांसगतानाम् । जम्ब्वौष्ठमथत्र “जम्ब्वौष्ठेनाग्निवर्षेण
तप्रया वा शलाकया” “जम्ब्वौष्ठेनाग्निवर्षेण पश्चा-
च्छेद्यं दहेद्दु भिषक्” सुश्रु० ।

जाम्बीर(ल) न० जम्बीरस्य फलं अण् वेदे रस्य वा लः ।

१जम्बीरफले तदाकारे २जानुमध्यभागे च । “जाम्बीले-
नारगदम्” यजु० २५।३ । “जाम्बीरं जम्बीरतरो, फलं
रबयोरभेदः । तदाकारेण जानुमध्यभागो जाम्बील-
स्तनारण्यदेवं प्रीणामीति” वेददी० ।

जाम्बुवत् पु० जाम्बवत्+पृषो० । ऋक्षराजे हिरूपको० ।

जाम्बूनट न० जम्बूनद्यां भवम् अण् । १स्वर्णे तद्धामनामके
२कनकाङ्घ्रये धूसुरे च राजनि० ।

जम्बूनद्यां तदुत्पत्तिकथा जम्बूद्वीपशब्दे २०४५ पृ०

भाग० व दृश्यम् । “दक्षिणेन तु नीलस्य निषध-
स्योत्तरेण तु । सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीपः सना-
तनः । सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः । तस्य
नाम्ना ससाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः । योजनानां
सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ ! । अत्रो धो दक्षराजस्तु दिव-
स्युक् मनुजेश्वर ! । अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश
पञ्च च । परिणाहस्तु दक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ।
पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति त्रिपुलं स्वनम् । सुञ्चन्ति च
रसं राजन् ! तस्मिन् जतसन्निभम् । तस्याः जम्बाः
फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ! । मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा
सम्प्रयात्युत्तरान् कुर्वन् । तत्र तेषां मनः शान्तिर्न
पिपासा जनाधिप ! । तस्मिन् फलरसे पीते न जरा बाधते
च तान् । तत्र जाम्बूनटं नाम कनकं देवभूषणम्” भा०
भी० ७अ० । “दक्षद्विरभितस्तथै विकचयारिजाम्बूनटै-
र्विनीदितदिनकृमाः कतरुचक्ष जाम्बूनटैः” भाषः “यदिदं
निर्गतं तस्यास्तप्रजाम्बूनटप्रभम् । काञ्चनं धरणीं प्राप्तं
हिरण्यमभवत्तदा” रामा० वा० ३८ अ० ।

जाम्बूनदेश्वरी स्त्री १देवीभेदे २तदीयस्थाने च शब्दार्थेषि०
जायक न० जयति गम्भान्तरं जि-खुल् । पीतवर्षे सु-
गन्धिकाठरूपे गम्बद्रव्यभेदे अमरः ।

जाया स्त्री जायतेऽस्यां जनेयक्यात्वञ्च । १पत्यां विधिनो-
दायाम् अमरः । “पतिभार्यायां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह
जायते । जायायास्तद्वि जायत्वं यद्यस्यां जायते पुनः”
मनुः “पतिः सुक्ररूपेण भार्यायां संप्रविश्य गर्भतामापद्य
तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः
“आत्मा वै पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं
यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते । तथा च बह्वृच ब्राह्मणम्,
“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां
पुनर्नयो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया
भवति यदस्यां जायते पुनः । ततश्चासौ रक्षसीयेत्येत-
दर्थं नाम निर्वचनम्” कुल्लू० । “अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगम्भमाख्याम्” रघुः “कः सन्नद्धे
विरहविधुरां त्वयुपेक्षत जायाम्” मेघः । २ज्योति-
षोक्ते लम्बावधिकसप्तमस्थाने । तत्र स्थाने जायायाः
शुभाशुभचिह्ननोयत्वात् तथात्वम् । बह्वृचो जायाशब्दस्य
निहः । युवतो जायास्य युवजानिः “युवजानिर्धनुष्याणि”
भट्टिः । पतिशब्देन हन्ते तस्याः जम् दस वा भवति ।
जम्बती दम्बती वा पञ्चे जायापती ।

जायाघ्न पु० जायां हनि "नक्षत्रे जायापयोःक" पु० नक्षत्र-
 षि। हन-टक्। जायाहननक्षत्रकनक्षत्रपुत्रो भर्त्तरि।
 "अमनुष्यकृतृके च" पा० टक्। २ तिलकानके सि० कौ०
 तस्य जायाहननक्षत्रकत्वात् तथःत्वम्। एवं च त्रिषोक्ते
 श्वे० भेदे च "वायवः य० पञ्चेष्टामटनसदनमास्तात्रकोनां
 विरामः" इत्युक्तयोगस्य जायानाशकत्वात् तथ त्वम्।
 जायाजीव पु० जायया तद्वर्त्तनकृत्तया जीवति-अच्। मटे
 अमरः। [मटे श्वकथने च मे० द०।
 जायामजीविन् पु० जायया अनुजीवति अनु+ जीव-णिनि।
 जायिन् लि० ज-णिनि। १ जययुक्ते "अफलं जन्म तस्याहं
 मन्ये दुर्जातजायिनः" भा० व० ३५ अ० "जायी तनाम्ना
 प्रवक्तो ह्यविश्वस्य चराभितः। सद्गपातेन तालेन शृङ्गा-
 रेऽनीऽदो रसे" सङ्गीतदा० उक्ते २ प्रुवकभेदे पु०। तत्र
 जायीति पाठ नरम्। शीलार्थे तु इति जयीत्येव।
 जायु पु० जयति रोगान् जि-उष्। १ औषधे अमरः। २ जय-
 शीले त्रि०। "मखाद्यमितो जाययोरणे" १। १। ६। १२।
 "वनेषु जायुर्मत्तैषु" ऋ० १। ६। ७। १।
 जाये(गान्य) पु० जि-वा० ए (या) न्यण्। जयशीले "यो
 हरिमा जायान्योऽङ्गभेदे विशत्यकः" अथ० १। ६। ४। १२।
 तैत्तिरीये तु जायेत्य इति पाठः।
 जार पु० जीर्णत्वेन जृ-करणे घञ्। १ उपपत्तौ अमरः।
 "स्यूहो यदर्थ्यै जारो म षोषमनुमन्ते" यजु० ३२ ११।
 "जारं चौरैर्विभ्रवदत् दायः पञ्चमत्तं दमम्" याज्ञ०।
 वा० कर्त्तरि घञ्। २ जारके च। "रुसारं जारो
 अभ्यति पञ्चात्" ऋ० १०। २। १२। "जारोजरयिता" भा०।
 जारज पुंस्त्री जारात् उपपत्तेर्जा० ते जन-ङ। इति युक्तायां
 स्त्रियां १ उपपत्तिजाते (वेजन्ता) पुत्रे २ तथःभूतकन्यायां
 स्त्री "अस्ते जारजः कुण्डः स्ते भर्त्तरि गोलकः"
 अमरः। जन-क्त पु०। जारजाताद्वोऽप्यत्। "अनि-
 युक्तासुतधैव प्रविण्णाप्रथ देवरात्। उभौ तौ माहृतौ
 भार्गं जारजातककामजौ" मनुः।
 जारजयीम पु० जारजस्य सूत्रको योगः। ज्योतिषोक्ते
 योगभेदे, "न लम्बमन्दुच्च गुणनिरीक्षते न वा शशाङ्कं
 रविष्या समायुतम्। सरापकोऽर्केषु युतोऽथवा शशी
 परेषु जातं प्रवदन्ति निश्चयात्। भग्नपादस्य संयोगात्
 द्विगोश हादशी यदि। सप्रभो चाकमन्दारे जायते
 आरजो भ्रुयम्"। अन्योऽपि योगः बृहज्जातकोक्तः
 जातकस्यद् १०६६ पु० इत्युः।

जारण पु० जारयति जृ-णि-ल्यु। जारके १ द्रव्यभेदे।
 आर्थतेऽनेन जृ-णिच् करणे ल्युट्। २ जारणसाधने
 द्रव्यभेदे। कत्तरि ल्यु। ३ जारके स्त्री ङीप् राजनि०
 भावे-ल्युट्। ४ जीर्णतासम्प दाने न०।
 जारतिनेय पु० स्त्री जारत्या अपघ्नम् ढक् कल्याण्योऽनङ्।
 १ जारत्या अपघने। जारतिनोऽपत्यं शुभ्रः० टक्। २ जारति-
 नोऽपत्ये च। [पोषके।
 जारभर पु० जारं विभर्त्ति पेशयति ष्ट-पचा० अच्। जार-
 जारित लि० जृ-णिच्-क्त। १ शोधिते २ मारिते धात्वःदौ।
 जारी स्त्री जृ-णिच्-ऊच् गौरा० ङीप्। (जाड़ी) स्वार्ते
 ङीष्घभेदे मे० द०।
 जारु पु० जृ-उष्। १ जरायौ। "बीजानीतराणि चेत-
 राणि चागुलजानि च जारुजानि च खेऽजानि च
 चोद्भूजानि" ऐत० उ०। "जारुजानि अरायुजानि
 मनुष्यादीनि" भाष्यम्। २ जारके लि०।
 जारुवि पु० जारुजार्को द्रव्यभेदो धोयतेऽस्मिन् धा-आधारे
 कि लप० सं। सुमेरोः कर्षकाकेशरभूते पर्वतभेदे। "कुरङ्क
 कुरर कुडम्ब वैकङ्क लिङ्गट शिखर पतङ्क रुचक निषध-
 शितशास कपिल शङ्ख वैदूर्ये जारुधि हंसधर्म नाम-
 कानङ्गर नीरदादधो गिरयो मेरोः कर्षिकाया इव
 केशरभूता मूलदेशे परत उपकृप्ताः" भाग० ५। १। ६। २२।
 जारुथी स्त्री जरुथेन अक्षरविशेषेण निर्हता अथ ङीप्।
 नगरीभेदे "जारुथ्यामाहुतिः क्रथः शिशुपालोजनैः सह"
 भा० व० २२ २०। "जारुथ्यां नगर्थ्याम्" नीलक० "जारुथ्या-
 माहुतिः क्रथः शिशुपालश्च निर्जितः" हरिवं० १६ अ०।
 जारुथ्य लि० जरुथं मंसं स्त्री वा तदहंति अत्र। १ मांस-
 दानपुष्टे २ स्तोत्रार्थे च "दशाश्वमेधानाजह्वं जारुथ्यान्
 स निरगन्तान्" भा० व० १। ६। ३०। "जारुथ्यान् लिपुषदक्षिणा
 नित्यर्जुनमित्रः" तद्विन्यं जृभ्यामर्थजल्यथा दस्रत्वे
 ऊथनि जरुथं भांसमिति शाब्दिकाः तथा च भांसमवान्
 मांसार्दद नप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः। जरुथोऽक्षरविशेषः
 इति वेदभाष्यम्। अत्र जरतेः सुसर्षस्य शब्दसारुथादधी
 विगोषाच्च जरुथं स्तोत्रस्य इति जारुथ्यान् स्तोत्रा-
 र्थानित्यर्थः" नीलक०। जारुथ्यशब्दकल्पनं प्रासा-
 दिकमेव।
 जारि पु० न० जल-घाते ज्वला० अ, कु० जल-संवरणे कर्त्तरि
 अच् वा। १ गणद्वलनिमित्तं स्रमामख्याते पदार्थं अमरः
 "अभ्याययुच सं देशं निश्चिता जाचकर्मणः। जारं ते

योजयामासुर्निःशेषेण जनाधिप !” भा० समु० ५०० ।
 २ गवाक्षे ३३ मूहे च अस्फुटफलादौ ४ चारके (जालि) ।
 ३ दम्भे मेदि० गवाक्षो गवाक्षच्छिद्रं तत्र “गवाक्षजाले
 रभिनिष्पतत्यः” भट्टिः समूहे “नीह्वारजालमलिनः पुन-
 रक्तसन्द्राः” “करजालमस्तुसमयोऽपि सताम्” भावः
 “गवाक्षबोधजालपतितं रविभासः” किरा० ६६न्द्रजावे
 हेम० ७ कदम्बच्छे पु० मेदिनिः ।

जालुक पु० जालमिव कायति कै-क । १ गवाक्षे हेमच० ।
 सार्धे क । २ जालशब्दार्थे । “मलिकाः मशकान् केशान्
 जालकानिव पश्यति” सुशु० ३ चारके पु० स्त्री स्त्रियां
 ङीप् शब्दार्थचि० । ४ जालतले मेघलोम्नि च ।

जालकारक पु० क-खुल् इत० । जालस्य मलिकादिपात-
 नाय जालाकारस्य कारके-मकटे (माकडसा) हेमच०
 शाब्देन कालिमस्य २ कर्त्तरि लि० । शाब्देन कृतपदार्थस्य
 स्वरूपाच्छ दकत्वेन जालतल्यकरणत्तस्य तथत्वम् ।

जालिकि पु० त्रिगर्तप्रधानगते वायुध्वजीविभेदे । “आङ्ग-
 स्त्रिगर्तप्रधानस्तु कौशुलोपरथदाण्डिकिः क्रोष्टु किर्जाल-
 मालिच ब्रह्मयुगोऽथ जालिकिः” सि० कौ० ततः स्वार्थे
 ङ । जालकीय तदर्थे । बहुषु लुक् । जालकय इत्येव ।

जालिनी जालमिव कयति कै-क जालकं देहलोम-
 तदक्षय्याः इति ङीप् । १ मेघां त्रिका० २ मेघे ९० ।

जालकीट पु० जावे पतितः कीटोऽस्य । मकटे लूतायां
 (माकडसा) तदीयजाले मशकादीनां पतनात्तस्य तथा-
 त्वम् । जालकीटे भवः पञ्चत्वा० अण् । २ तद्भवे लि० ।

जालकीर्त्थि न० जावे जालके क्षीरं तत्र साधु यत् । क्षीर-
 विषे वृक्षभेदे । स्यावरविषोपक्रमे “कुसुदन्नी क्षुही
 जालकीर्त्थिणि त्रीणि क्षीरविष णि” सुश्रुतः ।

जालगर्दभ पु० क्षुद्ररोगभेदे । क्षुद्ररोगशब्दे २३२२ प्र० दृश्यम् ।

जालगोणिका जालमिव गोणो यत्र कम् हुस्तः । दक्षिण-
 न्यनभाण्डे त्रिका० ।

जालम्बर पु० दैवभेदे “पुरा जालम्बरं दैव” ममापि परि-
 कल्पनम् । पादाङ्गुष्ठस्य रेखातश्चक्रं वृद्धा हरोऽहरत् ।
 तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्मार्चनात् विभोः ।
 सुदर्शनाख्यं चै चक्रं देवचक्रं यमई नम्” काशी० २१ अ०
 भ्रुवं प्रति विष्णोरुक्तिः । २ त्रिगर्तदेशे पु० तद्देशस्य तेन
 कृतत्वात् तथात्वम् । सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिपर-
 म्परया इतद्देशवासिनि । बहुषु तस्य लुक् । ङिच्छपभेदे पु०
 ततः नडा० गोत्रापत्वे फक् । जालम्बारायण तद्गोत्रा-

पत्ये पुं स्त्री० । जालम्बारायणस्य विषयो देशः राजन्वा०
 बुज् । जालम्बारायणक तस्य परिशीलिते देशे पु० ।

जालपाद् पु० जालमिव पादोऽस्य हस्तादि० मान्यलोपः ।
 १ हंसे । “जालपादभुजौ तौ त्र पादयोश्चक्रलक्षणे”
 (नरनारायणौ) भा० शा० ३१४५ अ० । “प्रतदान्
 जालपादांश्च कोयटिनश्चिस्किरान्” मनुः “जाल-
 पादान् खञ्जरीटान्नातांश्च ऋगद्विजान्” याज्ञ० तन्मा-
 सभक्ष्यं निषिद्धवान् । स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपे
 ङीप् पादः पञ्च । जालपदी हंस्याम् वरणादिगण्ये ज्ञान-
 पदीत्यत्र जालपदीति पाठान्तरे जालपद्या अदूरभवो देशः
 वरणा० अण् । जालपद् तस्या अदूरभवदेशे लि० । प्रथो-
 अन्त्य लोपः । जालपाद् हंसे त्रिका० ।

जालप्राया स्त्री जालस्य प्रायो बाहुल्यं यस्याम् । बोह-
 मयाङ्गरक्षिण्यां (साजोया) हेमच० ।

जालमालि पु० वायुध्वजीविभेदे । ततः स्वार्थे ङ । तदर्थे
 जालकिशब्दे दृश्यम् ।

जालवर्चुरक पु० जालाकारो वर्चुरकः । (कांटावावचा)
 वृक्षभेदे । “जालवर्चुरको वृक्षो वातरोगरुक्पापहः ।
 पित्तदाहकरश्चोष्णः कषायश्च प्रकीर्त्तितः” राजनि० ।

जालसरस न० नित्यकं अच समा० । सरोवरभेदे ।

जालद्रुद लि० जलप्रचुरो ह्रुदः तत्र भवः तस्येदं वा शिवा०
 अण् । जलप्रचुराह्रुदभवे २ तत्त्वस्त्वन्नि च स्त्रियां ङीप् ।

जालात्त पु० जालमिवात्ति पच् समा० । गवाक्षे “हेमजाला-
 क्षनिर्गच्छद्भूमेनायुक्कगन्धिना” भाग० ८।५।१६ ।

जालाप न० भेषजभेदे “जालापेणाभिषिञ्चत जालापेणोपनि-
 ष्यत । जालापस्य भेषजं तेन नो ऋद्ध जीवथ” अथ०
 ६।५।७।२ ।

जालिक पु० जालेन चरति पर्या० षन् । जालेन जीवति
 वेतना० ठञ् वा । १ जालजीविनि जालेन २ चारिषि वा
 ३ कैवर्त्ते त्रिका० ४ मकटे हेमच० । ५ जालजीविनि
 वायुरिके ऋगवन्वनार्थं जालपातिनि ऋगयुभेदे अमरः ।
 इति स्त्रियां ङीष् इति भेदः । जालमक्ष्यस्य ठन् ।
 ६ जालोपजीविनि ग्रामजालिनि च लि० हेमच० ।

जालिका स्त्री जाल+अस्त्वर्थे ङन् । १ वृक्षभेदे स्त्रीणां
 सुखावरणवस्त्रे २ गिरिसारे ३ जलौकायां ४ विषवार्था
 योधानामश्लरचितान्तराल्यं (साजोया) च मेदि० ।
 (जालि) ५ चारके शब्दार्थे० ।

जालिनी स्त्री जाल+अस्त्वर्थे इति ॥ चित्तशास्त्रादां हेमच०

१ शोषातक्रीडणे राजनि०। शोषातक्यां रत्नमा०। ४ प्रमेह-
रोगिण्यां पिडकभेदे सुशु०। "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्न-
शरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चातुगतधातोः प्रमेहस्थो दश पिडका
जायते। तद्यथा शरायिका सर्षपिका कच्छपिका
जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका
विद्रुधिका चेति। शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शरा-
विका?। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी?।
बदाहा कूनसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका? बुधैः। जालिनी?।
तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता। महती पीडका
नीला पिडका विनता? स्यता। महत्युत्पाचिता ज्ञेया
पिडका सा तु पुत्रिणी?। मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा
तु मसूरिका?। रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वज्जीव
भवेत्। विदारीकन्दवदुहता कठिना च विदारिका?।
विद्रुधेर्बलैश्चैर्युक्ता ज्ञेया विद्रुधिका?। बुधैः" सुशुतः।

जाली स्त्री जालमसूरस्याः अच गोरा०डीष। १ ज्योत्स्नायां
(भिक्षा) अमरः २ पटोले राजनि०; (जालि) श्चरकै च।

जाल्म त्रि० सु० जल-वा० म०। १। पामरे० क्रूरे ३ अशमीव्यकारिणि
च मेदि० "त्वयि पूजनं जगति जाल्म!" भाषः "क्षयं
विश्रास्यतां जाल्म! स्तन्मस्ते यदि बाधति। न तथा
बाधते स्तन्मो यथा बाधति बाधते" द्रुपदः। "जनान्
योऽभिभवत्यनान् कर्मणा हि स वै पुमान्। न त्वेव-
जाल्मी कापालीं वृत्तिमेषतमर्हसि" भा० शा० १२२ अ०
स्वार्थे क। तत्पार्थे "नितव्रह्मगुरुद्वेषी जाल्मकः सुवि-
गर्हितः" भा० द्रो० १६३ अ०।

जाल्य पु० जल-गत्यत्। शिवे "मत्स्यो जलचरो जाल्यो-
ऽकलः केतिकलः कलिः" भा० शा० २८६ अ० शिवस्तुतौ।

जावन्य न० जवनस्य भावः दृढा० वा ध्वज्। वेगे।
पक्षे इमनिच् जर्वाभात् पु०, तत् जवनता स्त्री, त्व
जवनत्व न० तत्पार्थे। [देशादौ।

जावायनि त्रि० जव+चतुरर्यां कर्णा० फिञ्। जवयुक्त-
जापक न० जापक+पुषो०। जापके कालीयनामगन्धद्रव्ये
अमरटीकायां संसारहन्द्री।

जास्तप्रद पुंस्त्री पक्षिभेदे। "अनिहता जापकमदा गृध्राः
श्रेणाः पतच्छण" अथ० ११। ६। १।

जास्यति पु० जायते जन-ड+जायाः डृङिष्ठः पतिः वेदे
नि०। जामातरि "सदमजास्यति वा" ऋट० १। १८५। ८।
"जाः एतत्रः तासां पतिं जामातरम्" भा०।

जास्यत्य न० जाया च पतिश्च जायापती तयोर्भावः कर्म वा

ध्वज् पुषो०। जायापत्योः १ कर्मणि "मं जास्यत्यं सुवममा"
अ० ५। २८; ३ "जास्यत्यं जायापत्योः कर्म" भा० २२३। ३ च।
जाहक पु० दह-खुल् पुषो०। (घोङ्क) इति ख्याते १ खगे,
२ माळारि, ३ खट्टायां ४ कार्दणिकायां मेदि०। ५ विवेकये
जन्तुभेदे राजनि० "जाहकाहिशयक्रोडुगोधानां
कीर्तनं शुभम्" दृङ्त्सं० ८५ अ०।

जाहुष पु० राजभेदे "परिषिष्टं जाहुषं विश्रुतः" अ०
१। ११६२०। "जाहुषः कश्चित् राजा" भा०।

जाहुषी स्त्री जङ्ग+अण् ङोप्। "जानुद्वारा पुरादानं जङ्गुः
संपीय कोपतः। तस्य कन्यास्वरूपा च जाहुषी तेन
कीर्तिता" इत्युक्तनिर्वचनायां गङ्गायाम्। जङ्गुयञ्जे
१०८। ४० दृश्यम् "ज्यैष्ठे मासि चित्तसुतदिने युक्तपक्षे
दशम्यां हस्ते शैलान्तरगमदियं जाहुषी मर्त्यलोकात्"
ति० त० शङ्खः तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि!। पुण्यं
दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम्। ततस्त्रिंशद्गुणं
पुण्यं रविसंक्रमणे दिने। असायाञ्चापि तत्तुल्यं
द्विगुणं दक्षिणायने। ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चो-
त्तरायणे। चातुर्मासां पौर्णमासात्तमन्तं पुण्यमेव
च। अक्षयायाञ्च तत्तुल्यमेतद्देदिनरूपितम्। अथंस्व
पुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम्। सामान्यदिवसस्नानात्
दानात् शतगुणं भवेत्। मन्वन्तरायां देदिगि! युगा-
द्यायां तथैव च। माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव
च। ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे।। दश-
हरादशम्याञ्च युगाद्यादिसप्तमं फलम्। नन्दासप्त
वारुण्यां महत्पूर्वं चतुर्गुणम्। ततश्चतुर्गुणं पुण्यं
द्विमहत्पूर्वके सति!। पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्य-
स्नानतो हि यत्। चन्द्रोपरागसमये सूर्यो दशगुणं
ततः। पुण्यं ऽप्यङ्गोदये काले ततः शतगुणं फलम्।
सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्ययः" इति ब्रह्मवै-
प्रकृतिसं०। "अपूरयत्सा जलविधौ जाहुषी" भाषः।

जि जने अभिभवे भा० पर० सक० अनिट्। जयति अजेषीत्
जिगाय जिम्यतः जिगयिष जिगेथ। जेता जीयात्
जेजति। जापयति-ते अजीजयत्-त। जिगीषति।
जेता जयी जितः जयः। "जययतिबलो रामो हृच्छण्ड
महाबलः। राजा जयति सुप्रीवो रात्रवेणानुपत्नितः"
रामा० बृहत्सत्तः प्रयोगः। "सर्वद्रव्याणि कुप्यन्त यो
यच्छयति तस्य तत्" मनुः। "दुर्योधनो द्रौपदि! त्वत्सजै-

धीन्"भा० अ० ६५ अ० । "जिगाय तस्य जलारं स रामः
 सर्वद्वौकिकः" भट्टः "गर्जतः नल्लारं वृष्टं सौभाग्येन
 जिगाय सा कुमा । "जोयात् पण्डितगवैर्पर्वतपविः
 श्रीशोपदेवकविः" सुगवने० अस्य तुवन्तुप्याने तिवली ।
 अयति जयन्ति । "जयति जयति देवः" नाटकेषु
 बह्वस्थाने कञ्जुकाद्युक्तः । "नवरसरचिरां निर्मित
 माटधतो भारती कर्देर्जयति" काव्यप० । जयस्य सर्वस्य
 उत्कर्षस्तेन स्वापेक्षयायुतकर्षोवनात् तस्य नमस्कार-
 ष्यप्रकता यथाह काव्यः० "जयत्यर्थेन च नमस्कार
 व्याजियते इति तामसि प्रणत इति" । अभिभव-
 पूर्वकप्रहये अयं हक० । दुहाच पजदगड् रुधि प्रच्छि
 चित्तू शासु जिमस्य रुधासु । कर्मयुक् स्यादक्षयनलथा
 स्याचीहृजवहाम् इत्युक्तेः । शतं जयति देवदत्तम् । सं-
 को० "इन्द्रं वाजं जापयते" यजु० ६।१। "यद त्वध्वर्यव
 व्याजिं जापोयुः" आश्व० ६८ । "इमाञ्च पृथग्भी कन्-
 प्नामेकाहु स व्यजीजयन्" भा० अ० ३० अ० स्वर्धेणच ।
 व्यर्जाजयन् इति पठे पुगभाव आर्षः । "ग तं जिगीषतः
 मादौ बह्वानेऽपि कामिकाम्" भा० अ० २।१०।०५ । "अगा-
 हतः सादगतं जिगीषया" नैम० । जेगीयते । कर्मणि
 अजीयत अजाय । "प्रागजोयत ह्यथा ततो मही" रघुः
 अति+अतश्चयेन जये "विराटियं सुभजा अत्यजैधीत्"
 अथ० १४।२।७४ । [धैर्यं तस्य गच्छतः" भट्टः
 वि+अति परस्परजये आत्म० । "व्यतिजिग्ये सुसुद्रोऽपि न
 अवि+व्यतिक्रयेन जये" सपत्न्याधिजोयास्य भट्टः ।
 अनु+अनुरूपजये पञ्चाजये च । "कौशल्योऽन्वजयत्
 सहाम्" भा० अ० १।२४ अ० ।
 अभि+आ भसुख्यन जये । "ते दान्द्रमससेय लोकमभि-
 जयन्ति" प्रश्नो प० । अथिगते च "वेदधुतिमिराख्या-
 नैरधी" विजिगीषति" भा० अ० १।८६५ ।
 अयन+अधरीकृत्य जये । "अरेर्विधस्य तांशौरानवजित्य च
 तदनम्" भा० अ० ७७६ । "अवजित्य सुगन्धार्थं धनं
 चादाय सर्वगः" भा० वि० २३ अ० ।
 परा+पराक्रमपूर्वकजये आत्म० । पराजयते । "सं परा-
 जयमानोऽसाहस्यया पवनात्मकम्" भट्टः । "पराजितेना प
 क्तौ हरस्य" कुमा० । ग्लानौ अक्र० तत्र "पराजेरसेट्"
 भा० सत्पार्थस्यापादानता । "अध्ययनात् पराजयते
 ग्लायतोऽर्थेः सि० कौ० "तां पराजयमानां सा प्रीते
 रक्ष्यं दानानात्" भट्टः ।

प्रति+प्रतिरूपजये । "दक्षादिकं मायया प्रत्यजैधीत्"
 भा० द्रो० १२५ अ० । "अयं प्रतिजिगापन्नस्य तान्
 समभिद्रुताः" ४२७६ ग्नी० ।
 वि+विशेषेण जये आत्म० विजयते । "येन देवान् मनुष्यांश्च
 पार्था विजयते सृष्ट" भा० वि० १२४५ लो० । "जगादाष्टि-
 रिजिषीष्टाः । "दैत्यं कुलं विजिग्य" भट्टः ।
 जि ति० उच्च+रा० कि । १ अथगीवे २ पिशाचे पु० एकाक्षरको० ।
 तिकन पु० सृष्टिनिबन्धकारके विहङ्गे दे ।
 जिगत, पु० गम-कृत, सत्वञ्च । प्राणवायौ उच्चनट० ।
 जिगति पु० गृ-ना० ति हित्वञ्च । आच्छादके । "जिगति-
 मन्द्रो अपजगुरास्यः" ऋ० ५ ६६।४ "जिगतिं मरम-
 साच्छादयन्तम्" भा० ।
 जिगीषा स्त्री जि-सन् भावे अ । १ जोच्छायां २ प्रकषे,
 ३ उद्यमे च मेदि० । "वैवस्वतजिगीषया" रघुः । "अगा-
 हतासादगतं जिगीषया" नैम० ।
 जिघत्सु, पु० जिघांसु+पृगो० । जिघांसौ । "यो नः अनुत्त
 उत वा जिघत्सुः" ऋ० २।१०।६। "जिघत्सु जिघांसुः" भा० ।
 जिघत्सा स्त्री अनुमिक्षा अद्-सन् षसादशः भावे अ ।
 १ भोजनेच्छायां २ क्षुधायां हेमच० । [अमरः ।
 जिघत्सु ति० अरुमिक्षति अद्-सन्-षसादेशे उ । क्षुधिते
 जिघांसु ति० हन-सन्-उ । हननेच्छो "प्रशान्तेष्टं हरिश्चं
 जिघांसुः" भा० २ रिपो पु० हेमच० ।
 जिघृत्सा स्त्री यद्-सन् भावे अ । यद्दृष्टेच्छायां "पटुरपि
 प्रियकण्ठजिघत्सया" रघुः ।
 जिघ्न ति० प्रा-कर्त्तार य जिघ्नादेशः । प्राणकर्त्तारि "स्वामी
 निश्वसितेऽप्यसृयति मनोजिघ्नः सपत्नीजनः" सा० द०
 "अजिघ्नैः पुण्यगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम्" भट्टः ।
 जिघ्नो स्त्री जिगि-गतौ षणि । (भिङ्गी) क्षतायां भावप्र०
 "जिघ्नो मधुरोष्णा च कषाया योनिशोधिनो । कटुका
 त्रण्डुद्रोगवातातीसारहृत् पटुः" भावप्र० [अमरः ।
 जिज्ञो स्त्री जिगि-गतौ षच् गौरा० लीष् । मञ्जुषायाम्
 जिज्ञासा स्त्री ज्ञा-भावे अ । १ ज्ञातमिक्षायां २ तदर्थविचारे च ।
 "अथातो धर्म्मजिज्ञासां जै० सू० । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासां
 शा० सू० । उभयत्र विचारार्थकताकरे दृग्गा "दुःख-
 त्वयाभिधातात् जिज्ञासा तदवघातके हेतौ" सां० का० ।
 जिज्ञासु ति० ज्ञातमिक्षुः ज्ञा-सन्-उ । १ ज्ञातमिक्षौ
 २ सुसुक्ष्मौ च "चतुर्विधा भजने नाम्- "आर्त्ता जिज्ञासुर-
 चांशी ज्ञानो च भरतर्षभ ।" गीता ।

जिज्ञासि न० अस्त्रः जिज्ञासा राजद० परनि० सालोपश्च ।
अस्यिजिज्ञासायाम् ।

जित् त्रि० जि-क्तिप् । जेतारि । “मारजित् लोकजि-
क्त्विनः” अमरः “स्वर्जिता यजेत” “विश्वजिता यजेत”
श्रुतिः । “यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोधवेन वा” मनुः

जित त्रि० जि-कर्मणि क्त । १पराजिते २पराभते । भावे
क्त । ३जये न० । तदस्यास्ति अच् । ४अर्हदुपासकभेदे
पु० हेमच० ।

जितकाशि पु० जितः अभ्यासपटुतया दृढीकृतः काशिः
सुदर्थेन । दृढसुप्तौ योधभेदे नीलकण्ठः ।

जितकाशिन् त्रि० जितेन जयेन काशते प्रकाशते काश-
शानि । १जिताह्वे, जयिनि हेमच० । “अनिश्चो
रणे बाणो जितकाशी महाबलैः” हरिवं० १७७ अ० ।

जितक्रोध त्रि० जितः क्रोधो येन । १क्रोधमूल्ये २विष्णौ
पु० । “मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः” विष्णुसं०
“वेदमथ्यादां स्थापयन् अक्षरान् हन्ति न तु कोपवशात्”
भाष्योक्तेः तस्यासुरहननाय न कोपः किन्तु वेदमथ्या-
दारक्षार्थ एवेति न तस्य कोपशक्तितेति बोध्यम् ।
जितमन्युरप्युभयत् । “अनन्तरूपोऽनन्तशीर्जितमन्यु-
र्भयापहः” विष्णुसं० ।

जितनेमि पु० जिता नेमिरत्न । आश्वत्थदण्डे हेमच०

जितलोक त्रि० जितः आयत्तीकृतः कर्मादिद्वारा लोकः
स्वर्गादर्थेन । इष्टापूर्त्तादिकर्मभिः आयत्तीकृतस्वर्गा-
दिलोके धार्मिके “स एकः पितृणां जितलोकानामा-
नन्दः अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दः शतं
ब्रा० १४।७।१।३३। “पितृणां दक्षिणमार्गातुयायिनाम्
आङ्गपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो
लोको यैस्ते यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः”
भा० । २अभिभूतलोके त्रि० ।

जितवत् त्रि० जि+क्तवत् । १कृतजये स्त्रियां डीप् सा च
उशीनरन्तपस्य २कन्यायाम् । “अस्ति मे मानुषे लोके
नरदेवात्मजा सखी । नाम्ना जितवती नाम रूपयैव न-
शाजिनी । उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमनः ।
दुहिता कथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा” भा० आ० ६६ अ०

जितव्रत त्रि० जितसायत्तीकृतं व्रतं येन । १आयत्तीकृतव्रते
पृथुवंशे २हविर्धानाह्विर्धानी
विदूरासूत षट् सुतान् । बर्हिषदे गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं
जितव्रतम्” भाग० ४।२३।६ ।

जितशत्रु पु० जितः शत्रुर्थेन । १पराजितरिपुके रिपुजय-
कर्त्तरि । २अर्हतां पितृभेदे पु० हेमच० ।

जिताक्षर त्रि० जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि शीघ्रं
तद्वाचनपाठवादि येन । इष्टिमात्रेण वक्षरवाचनशक्ति-
युक्ते ।

जितात्मन् त्रि० जितो वशीकृत आत्मा इन्द्रियमनो वा येन ।
१जितेन्द्रिये । २आङ्गभागाह् देवभेदे पु० कीर्त्तिसम्बद्धे
००६१४० दृश्यम् ।

जितामित्र त्रि० जितः अमित्रो येन । १शत्रु पराजयकर्त्तरि
२जितकामादिरिपुके च । ३विष्णौ पु० शब्दरत्ना० “अजो
महाहर्षः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः” विष्णुसं०
“जिता अमित्रा आभ्यन्तरा रागादयो बाह्या राव-
णादयश्च येनासौ जितामित्रः” भा० ।

जितारि पु० जिता अरयो आभ्यन्तरा रागादयो बाह्याश्च
रिपवो येन । १बुद्धे त्रिका० २रत्ताहर्त्तृपितरि हेमच०
३जितशत्रौ शत्रुजयकारिणि ४कामादिरिपुजयकर्त्तरि
च त्रि० ५अविचितो नृपस्य पुत्रभेदे पु० “अविचितः
परिचित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् । आदिराजो विराजश्च
शाल्मलिश्च महाबलः । उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चा-
ष्टमः स्रुतः” भा० आ० ६४ आ० ।

जिताष्टमी स्त्री आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजाद्यङ्गभू-
तायां जीमूताष्टम्यां तत्र कर्त्तव्यसुक्तां चमत्कारचि०
भविष्योत्तरे “इधेमास्थसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीयां ख्याता सा जीवपुत्रिका ।
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः । तस्यां पूज्यः
स नारोभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया । प्रदोषसमये
स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः । पुष्करिणीं विधायाथ
प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “पूर्वेद्युर
परेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी । तत्र पूज्यः सदा
स्त्रीभिः राजा जीमूतवाहनः” । तथा च यद्दिने
प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतम् । उभयदिने चेत्
परदिने तिस्रस्यव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ
उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसम्बधौ “लक्ष्मी
व्रतं चाभ्युदिते शशाङ्के यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश ! तदा भवेच्छीवितपुत्रिका
सा” इति अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् “आश्विन-
स्थासिताष्टम्यां वाः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते । स्रुतवत्-
सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेदुधुवम्” वचनात् ।

जिताहव पु० जितः शत्रुराहवे येन । जितकाशिनि हेम० ।

जितेन्द्रिय त्रि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन ।

यद्येदमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधिनि १वशीकृतेन्द्रिये “सुत्वा
स्युद्वाय दृष्टा च मुक्ता प्राप्ता च यो नरः । न हृष्यति
ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः” मनुक्ते हर्षविषाद-
गुण्ये २शान्ते जने । इन्द्रियजपश्च शौचकार्यः व्यात्म-
दर्शनयोग्यत्वे च हेतुः । यथोक्तं पात० सू० भा०

“सत्वगुहिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयामदर्शनयोग्यत्वानि
च” पात० सू० । “भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्वगुहिसतः
सौमनस्य” तत एकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शन-
योग्यत्वं बुद्धिसत्वस्य भवतीति । एतच्छौचस्यैर्वादि-
गम्यत इति” भा० । २कासट्टिहृद्ये पु० शब्दार्थचि० ।

जितु(त्त)म मियुनराशौ “क्रियतावुरि जितु(त्त)म कूलो-
लेय-पाधेय-यूक्तौपीर्याः । तौक्तिक्याकोकरो हृद्रोग-
शान्त्यमं चेत्यम्” ज्यो०त० मेपादिशंज्ञोक्तौ । अतिशयेन
जित् जित्तम २अतिशयजययुक्तौ त्रि० । [काष्ठमयपदार्थभेदे

जित्या स्त्री जि-क्यप् । दृढद्वये कृत्सूमित्सीकारणार्थं
जित्वन् त्रि० जि-कृनिप् । जयशीले । ततः कर्णां चतुरार्यां
फिञ् । जैत्वनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर त्रि० जि-करप् । जयशीले “सुराध्वरे घस्वरजित्वरेण”
“गस्ताणुप्रपायंसत जित्वराणि” भट्टिः “करदीक्षतभूपालो
भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्विषाम्” भावः । करपः टिड्ढाग
जित्वादि” पा० सूत्रे पाठात् स्विदां डीप् । सुमट् । मते
क्वरप् भिन्वात् ईप् इति भेदः । ना च २काशीप्यां
विका० ।

जिन पु० जि-नक् । १बुद्धे अमरः २चर्हसामवौद्धभेदे इविष्णौ
च हेमच० । ४अतिदृष्टे उणा० । ५जित्वरे त्रि० सेदि० ।
तस्येदमण् । जैन जिनसस्वभिर्नि त्रि० “हस्तिना पीय-
सानोऽपि न गच्छे क्लैनमन्दिरम्” । तदीयमते च तच्च
अर्हच्छब्दे १८० पु० दर्शितम् ।

जिनसङ्गन् न० इत० । जिनसङ्घे चैत्ये विहारे हेमच० ।

जिनेन्द्र पु० जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १बुद्धे हला०
= व्याकरणकारके विद्वद्भेदे च । स्वार्थे अण् । तत्कार्ये
“पाणिन्यमरजेन्द्राः जयन्यदादिशाब्दिकाः” कवि-
कल्पद्रुमः ।

जिनेश्वर पु० इत० । बुद्धे हेमच० ।

जिम भजे स्वा० पर० सक० सेट् । जेमति अजेभीत् । उदित्
जेमत्वा जान्वा जितः । “जेमनं लेप आहारः” अमरः

जिरि हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् । जिरिषोति अजिरा-
यीत् । अयं वैदिकः ।

जिज्ञिक पु० दक्षिणस्ये देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
तस्य राजा वा अण् । जैज्ञिक पित्रादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि तद्गृहे च बह्वपु तस्य लुक् । तद्देशवासिषु
तद्गृहेषु च व० व० । “जिज्ञिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृ-
दाननकाननाः” भा० स० ६अ० ।

जिव प्रीषने स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जिन्वति अजि-
न्वीत् जिजिन्व इदित्वात् नोपधानोपः जिन्वते ।
“भूभिं पर्जन्या जिन्वति त्रिं जिन्वन्त्यनयः” ऋ० १।
१६४।११। “इन्द्रेण जिन्वतो मरुतरागमन्” अथ०
६।३।७। “रश्मिरसि जयस्य जयं जिन्व सवितृ-
प्रसूती” तासुद्र० ब्रा० १।६ । “अथां रेतांसि जिन्वति”
ऋ० ८।४।१।६ । “यदा त्वं प्राण ! जिन्वसि” १।१।४।
१४ । वृद्धौ च अक० । देदे अद्य क्वचित् व्यात्म० “स
जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञीरन्” ऋ० ३।२।११। “जिन्वते
वर्द्धते” भा० । वेदे नमस्यस्यैव प्रयोगात् शब्दकल्पद्रुमे
अन्यस्यवानस्येने तस्य निवेगनात् जिन्वतीति प्रयोग-
दर्शनाच्च योऽप्यत्वभ्रान्त्या सत्कृतगच्छस्तोममहानिधौ
जिन्वतीति औष्ठप्रान्ततया रूपप्रदर्शनं प्रासादिक्रमेव ।
कविकल्पद्रुमे अन्तःस्यवानस्य पाठात् धिबिवातोऽरिच
न सध्वत्वस्योचितत्वात् ।

जिवाजिव पुंस्त्री जीवजीव+उपो० । चकोरखगे शब्दर०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।

जिज्जि पु० जू-रिक् रस्यवः । १सनये : खगे च सि० कौ० ।

जिघ सिके स्वा० पर० सक० सेट् । जेपति अजेभीत् ।

उदित् जेपित्वा जिघा । जिघः ।

जिष्णु पु० जिप-गङ् । १विष्णौ हेमच० २इन्द्रे = अज्जुने
च ३जेतरि त्रि० सेदि० । तत्वाज्जुने जयशीले च ।
“यसुनाहृदोपरिगहं समण्डलद्युतिजिष्णु जिष्णुः सृतोष्ण-
वारणम्” “भूसुजय परन्तो कजिष्णवः” भावः “अहं
दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः । तेन देव-
मनुष्येषु जिष्णु नामाऽस्मि विद्युतः” भा० वि० ४४अ० ।
इन्द्रे “जयंश्च जिष्णुः सतिता जयतासिन्द्रेऽदितौ” अथ०
१।१।१८ । विष्णौ “विष्णुर्विक्रमणाहो जयनात्
जिष्णुश्च्यते” भा० उ० ६६ अ० । जिष्णु नामनिकृती ।

जिह्व त्रि० हा-मन् सन्त्वात् आलोपश्च । १कुटिले २मन्दे ३तग-
रहचे न० सेदि० । “सचित्जिह्वीक्षितैः” ऋतसं० ।

“जिह्वं त्यजेयुर्निर्वाभमशक्तोऽन्येन कारयेत्” याज्ञ० ।
 “सुहृदर्धमाहितमजिह्वधियाम्” माघः४कपटे न० “तदाशु
 क्तुं त्वयि जिह्वसद्यते” किरा० “जिह्वं कपटम्”
 मङ्गि० । ५पिहिते त्रि० “जिह्वारमपोरुत” क० ८।४।५।
 “जिह्वारं पिहितद्वारम्” भा० । ६अधस्ताद्वर्त्तमाने
 च । “उच्चावृष्टं चक्रुर्जिह्वारम्” क० १।१११६।११।
 “जिह्वमधस्ताद्वर्त्तमानम्” भा० ७अप्रसङ्गे च । “विधि-
 समयनियोगाद्दोषसंहारजिह्वम्” किरा० “जिह्वम-
 प्रसङ्गम्” मङ्गि० ।

जिह्वग पुंस्त्री जिह्वं कृटिलं मन्दं वा गच्छति गम-उ ।
 १सर्पे स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २मन्दगे त्रि० मेदि०
 स्त्रियां टाप् । “व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्वगानां
 धृतव्रतः” “रु दृष्ट्वा जिह्वगान् सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः”
 भा० आ० ६ अ० । [गच्छर० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
 जिह्वमेहन पुंस्त्री जिह्वं मन्दं मेहति मिह-ल्यु । अके
 जिह्वगन्त्य पुंजिह्वं कृटिलं शल्यमस्मात् । खटिरवृत्ते जटा०
 जिह्वशिन् त्रि० जिह्वं यन्दमश्नाति अश-णिनि । मन्द-
 भोजनि ततः व्यपत्ये शुभ्राः टक् । जैह्वशिनेय तद-
 पत्ये प० स्त्री ।

जिह्वल त्रि० ह्वन-अच् वा० सन्वञ्च जिह्वं जिह्वाव्यापारं
 लाति ला-क वा । भोजनकोलुपे । “आङ्गं कृत्वा पर-
 आङ्गे भुङ्गते ये च जिह्वताः । पतन्ति नरके घोरे लुप्र-
 पिण्डोटकक्रियाः” आ० त० ।

जिह्वा स्त्री लेट्प्रनया लिङ्-स्वादे व“शेषवह्जिह्वेत्यादिना”
 नि० । १रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तद्विधाने गोलके
 (जिव) ख्याते पदार्थे च । तदिन्द्रियस्य जजीयत्वं
 सि० सु० समर्थितं यथा “रसनं जजीयं गन्धाद्यव्य-
 ङ्गकृत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तरसव्यञ्जकोदकवत्
 रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेष-
 षण्योवम् । तस्याधिष्ठाहरेयता च प्रचेताः “दिग्यानाकंप्रचे-
 ऽश्वीत्यादि” आ० ति० २ङ्गे । अग्नेर्जिह्वाश्च सप्त तन्ना-
 भानि “काली कराली च अनोजना च सुलोहिता या
 च सुधूमवर्णा । स्तुर्जिह्वी विष्वरूपो च देवी लोलाय
 माना इति सप्त जिह्वाः” रुद्रहोष० । “तस्याः कफादि-
 दोषात् लक्षणादिकं भाव० प्र० दर्शितं यथा “शाकपत्रप्रभा
 रूक्षा स्फुटिता रसनाभिलान् । रक्ता श्यामा भवेत्
 पित्ताग्निप्राद्री धवला कफात् । परिट्थ्वा खरस्यर्णा कथ्या
 दोषत्वयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा”

अस्य लीयत्वं भरत आह ख । जिह्वलः । इन्द्रिय-
 परत्वे तथात्वमिति तु युक्तम् । श्वाक्ये निधगट्टः
 जिह्वाजप पु० जिह्वया जपः । “जिह्वाजपः स विज्ञेयो
 केवलं जिह्वया बुधैः” तन्वसारोक्ते जपभेदे । “उच्चैर्जपा-
 द्विशिष्टः स्यादुपांशुदैशभिर्युधैः । जिह्वाजपः शतगुणः
 साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्वसा० तत्फलसूक्तम् ।

जिह्वानिलेखन न० जिह्वा निलिख्यतेऽनेन निर+लिख-
 करणे ल्युट् । (जिव व्याचङान) द्रव्यभेदे तल्लक्षणं यथा
 “जिह्वानिलेखनं हेमं राजतं तास्वजं तथा ।
 पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा । तत्काष्ठं
 दन्तधावनयोग्यकाष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन
 जिह्वां लिखेत् सुखम् । तच्चिह्नमलवैरस्मदोर्गन्ध्वा
 जडुताहरम्” भाव० प्र० ।

जिह्वाप पुंस्त्री जिह्वया पिबति पा-क । १कुकुरे २व्याघ्रे
 श्विडाणे ४भल्लूके च शश्वरत्वावली ५चिचकव्याघ्रे
 पिबति । स्त्रियां जातित्वात् सर्वत्र डीप् ।

जिह्वामल इत० । जिह्वास्थितमले कुलुके त्रिका० ।

जिह्वामूल न० इत० । जिह्वाया मूले । तत्र भवः ख ।
 जिह्वाम्लीय अयोगवाहान्तर्गतवर्णभेदे । “जिह्वाम्ली-
 यस्य जिह्वामूलम्” सि०कौ० । स च कक्षयोः परयोः
 विसर्गस्थाने जातः । कवर्गे च “जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः”
 शिवायां कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जिह्वारट्ट पुंस्त्री० जिह्वा रट्ट इव यस्य । पक्षिणि हारा०
 तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
 जातित्वात् डीप् ।

जिह्वारोग पु० सुखरोगान्तर्गतजिह्वागतारोगभेदे । तल्लक्ष-
 णादि भावप्र० उक्तं यथा ।

“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः । उपजि-
 ह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः । तत्र वातजस्य
 लक्षणमाह । जिह्वाऽनिखेन स्फुटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाक-
 च्छदनप्रकाशा । स्फुटिता सनांश्वदीर्घा । प्रसृप्ता रसा-
 नभिन्नतया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमि-
 जातो दुमः तद्वत् कण्टकाचिता । पित्तजमाह ।
 पित्तात् सदाहैरूपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
 कफजमाह । कफेन गुणी बद्धलाचिता च सांसोच्छ्रयैः
 शाकमनिकण्टकाभैः । बडला स्यूला । सांसोच्छ्रयैः
 सांसजकण्टकैः । अलासमाह । जिह्वास्थले यः श्वयधुः
 प्रगाइः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां सरुक्

स्तम्भयति प्रष्टद्धो मूले च जिह्वा भ्रशमेति पाकम् ।
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वा
स्तम्भेन वायुरत्न बोद्धव्यः । भ्रशं पाकेनेति पित्तञ्च व्यत-
स्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वश्चास्य । उपजिह्विका-
माह । जिह्वामरूपः श्वयधुश्च जिह्वासुक्ष्मास्य जातः
कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसा-
वुपजिह्विकेति । जिह्वामरूपः जिह्वापाकतिः भावम् ।
“पकाच्च हरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते” श्रुतात् ।

जिह्वाश्लथ पु० जिह्वायाः श्लथमिवास्त्वस्य अच । खदिरवृक्षे
राजनि० ।

जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयवंशान्तगतर्षिभेदे । “अथ वंश”
इत्युपक्रमे । “जिह्वावतो बाध्योगाञ्जिह्वावा बाध्योगः”
शत०ब्रा० १४।६।१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

जिह्वाखाद पु० जिह्वया खादः । लेहने (चाटा) हेमच० ।
जीति स्त्री जि-क्तिन् वेदे दीर्घः । जये “अजीतयेऽहतये
परस्य स्वस्ये” ऋ० ६।६।६।४ । “अजीतये अजयाय”
भा० लोके तु ज्या-क्तिन् सम्प्रसारणे “अचः” इति
पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घः । २हानौ स्त्री ।

जीन त्रि० ज्या-क्त सम्प्रसा० दीर्घः । जीर्णे अमरः “जीन-
कार्मुकवस्त्रादीन् पृथक् दद्यात् विशुद्धये” मनुः ।

जीमूत पु० जयति नभः, जीयतेऽनिलेन वा । जि-क्त ।
“जेष्टु चोदात्तः दीर्घश्च” । जीवनस्योदकस्य मूतं
बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन ।
मूड् बन्धने कर्म्मणि क्तः पृषोदरादित्वात् साधु ।
ज्यानं जीर्णं ज्या-सं० क्तिप्, जिया वयोहान्या
मूतो बद्ध इति वा जीवनं सञ्चति वा पृषो० ।
१पर्वते २मेघे ३सुस्तायां ४देवताङ्गवृक्षे च अमरः ५इन्द्रे
६भृतिकरे ७घोषकलतायां च हेम०। मेघे “यथा जीमूत-
शब्देन स्त्रोणां तामोऽभिजायते” दुन्दुभिपूजामन्त्रः ।
“जीमूतैरपि हितसानुरिन्द्रकीलः” किरा० । “जीमूतस्येव
भवति प्रतीकम्” ऋ० ६।७।५।१ “प्रतिचरणविद्वरेफाः
स्यु रणार्थव्यालजीमू तलीलाकरोद्दामशङ्खादयः” ह० २०
उक्ते ददण्डकभेदे तथा च एकादशभोरगणैः रचितो
जीमूताख्यो दण्डकः । स्वार्थे क । जीमूतक तेष्वर्थेषु ।

जीमूतकूट पु० जीमूतो मेघः कूटेऽस्य । पर्वते हारा० ।

जीमूतकेतु पु० विद्याधरपतौ राजभेदे जीमूतवाहन
पितरि । नामानन्दे दृश्यम् ।

जीमूतमूल पु० जीमूतस्य सुस्तकस्य मूलमिव मूलमस्य । शब्दां
शब्दरत्ना० ।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने
१इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २रुद्रभेदे जिताष्टमीशब्दे
दृश्यम् । जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३पुत्रे च तत्कथा
नागानन्दे दृश्या ।

जीमूतवाहिन पु० जीमूतं मेघमुद्दिश्य वहति ऊर्ध्वं
गच्छति वह-णिनि । धूमे हेमच० । मेधानां धूमादेवा-
विर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर पु० ज्या-रक् संप्र० दीर्घः । १जीरके, २खड्गे, ३व्यथौ च ।
मेदि०जीरी रक् च’ उणा०सौ०जु-रप्रत्ययः ईशान्ता-
देशः । ४जवशीले एलिपे च उज्ज्वल०जीरदानुः । “उत नः
सुद्योत्मा जीराश्वः” ऋ० १।१४।१।२ । “जीराश्वः क्षिप्राम्”
भा०। संचायां कन् । (जीर) श्वाते पदार्थे मेदिनि० ।
मदनपालनिघण्टौ तस्य क्लीवता तुङ्गेदा गुणा-
सोक्ता यथा “जीरकं दीर्घकं युक्तमजाजीकण-
जीरकम् । जीरकं जरणं कृष्णं वर्षकाली सुगन्धिकम् ।
कालिका वाष्पिका कुञ्जिकारवी चोपकुञ्जिका । पृथ्वीका
सुखवी पृथ्वी स्थूलजायुपकालिका । जीरकत्वितयं
रुचं कटूष्णं दीपनं लघु । संधाहि पित्तलं मेध्यं
गर्भाशयविशुद्धिकत् । चक्षुष्यं पवनान्घ्नान्गुल्मच्छर्दि-
बलासजित्” मदनपालः ।

जीरण पु० जीरक+पृषो० । जीरके राजनि० ।

जीरदानु पु० जीरं क्षिप्रं जवशीलं वा ददाति दा-नु । १जव-
शीलदाने, २क्षिप्रदातरि च “विद्यामेषं वृजनं जीरदा-
नुम्” ऋ० १।१६।१।५ “जीरदानुं जपशीलदानम्”
भा० “जीरदानुरेतो दध्यव्योषधीषु गर्भम्” ५।८२।१
“जीरदानुः क्षिप्रदानः” भा० ।

जीरि पु० जीर्यति जु-वारिक् । १मनुष्ये “रक्षन्ति जीरयो
वनानि” ऋ० ४।५।१।६ “जीर्यन्ति इति जीरयो मनुष्याः”
भा० जु-अन्तभूतयर्थे रिक् । २जारके ३अभिभावके
च त्रि० “पूजोरयः सिद्धते सध्रक् पृथक्” ऋ० २।१७।२
“जीरयो जरयितारः” भा० ।

जीर्ण त्रि० जु-क्त । १जरयुक्ते २पुरातने च अमरः “वासांसि
जीर्णानि यथा विहाय” गीता । “जीर्णमन्त्रं पशुंसीयात्
शस्यञ्च गृहमागतम्” चाणक्यः । २शैलजे न० राजनि० ।
३उदराग्निना कृतपाके त्रि० “अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे
वारि बलप्रदम्” वैद्यकम् ।

द्रव्यभेदे जीर्णतासाधनद्रव्यभेदा जीर्णसङ्ख्यासङ्गा यथा
 'नारीकेनफलेषु तण्डुलमथ चीरं रसाले हितं जम्बोरो-
 त्यरसो हते ससृचित्तः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च
 कर्कटी हिततमा मांसालये काञ्जिकं नारङ्गे गुड-
 भक्षणाच्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः । पिष्टान्ने सलिलं
 पियालफनजे पथ्या सिता माषजे खण्डं चीरभवे तु
 तक्रसृचित्तं कोष्णाब्जु कोलम्बजे । मत्स्ये चतफलं त्व-
 जीर्णशमनं मध्वम्बु पानालये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं
 शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् । मनसि कदलं कदले च हत घृत-
 पाकविधायप जम्बूरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
 लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् । नागिकेलफलतालवीजयोः
 पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति मनयोऽथ
 तण्डुलान् चीरवारि परंपाचयत्यपि । दाडिमास-
 लकताल तन्दुकीबीजपरलवलीफलान्यपि । वाक्त्रेण
 च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकलं खमूलतः । मधूक-
 मालूरन्टपादनानां पक्ष्णखज्जूरकपित्तकानाम् । पाकाय
 मेयं पिचुनर्दवीजं हतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् । गो-
 धूममाषहरिमन्थसतीनसङ्घपाको भवेदिति च मातु-
 लपत्रकेण । खज्जूरिका विसकशेरुसितासु शस्तं
 शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रसुस्तम् । पिशितं मनसोः
 स्यादास्त्रवीजेन पाकः कशरमहिप्रयोषित्चीरयोः
 सैन्धवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपकाभ्या
 मपहरति तुषाम्भो वैटलानामजीर्णम् । कर्पूरपगीफल
 नागवल्लीकाशरीरजातीफलजातकोशम् । कस्तुरिका
 सिद्धकनारिकेलजलं पचत्यासु ससृद्रफेनः । श्यामाक
 नीवारकुसुमत्यर्घनिष्पवकज्जूर्दधमस्तकस्तु । चिञ्चा-
 कुलत्थौ तिलतैलयोगात् जटाञ्जनादस्य निहन्यथास्त्रम् ।
 कशेरुशृङ्गाटज्ज्यालसृष्टी खज्जूरखण्डा अपि
 नागरेण । पलाशभस्माब्जु तथाईजो वा रसो निहन्या-
 द्रसनिचुजातम् । अस्त्रेण केनाप्यथ व्योषणेन कोष्णा-
 म्बुना वा हतमेति पाकम् । तिलादितैलान्यपि का-
 ङ्जिकेन सर्ज्जस्य मज्जा पनसामलक्यौ । किमत चितं
 बद्धमांसमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् । इत्य-
 ङ्गुतं केवलवर्ज्जपक्रमंसेन मत्स्यं परिपाकमेति ।
 कपोतपारावतनीलकण्ठकपिङ्गलानां पिशितानि जग्धुः ।
 काशस्य मूलं परिमेयस्त्रणं सुखी भवेन्ना बद्धमो न
 भूतम् । व्योषैः रसाला सुरभीयवस्तुभण्डेन
 कोष्णेन विपाकमेति । शङ्खस्य चूरेण ह्यारिगारी-

पयोदधिचीररूपैति पाकम् । वटो वेसवाराङ्गवङ्गेन
 फेनी शमं पर्यटः शिपुवीजेन याति । कणामूलतो
 लड्डुका पपकादेर्वपाको भवेच्छस्कुलीमण्डयोश्च ।
 श्वाविज्ञोधागण्डकाश्चित्तैलाद् यावत् चारात् कोल
 कूर्मादयोऽपि । जीर्णान्येवं पायसो सुद्वयूषात् सासु-
 द्रादप्यारनालं सुखाय । तम्रं तम्रं हेम वा तारमन्मौ
 तोये क्षिप्रं सप्तजत्वस्तदम्भः । पीत्वावग्रं दीर्घकालो-
 पपन्नमम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति । पालाङ्गिका
 केसुककारवेल्ली वार्त्तिकुवंशाङ्गुरमूलकानाम् । उपोद
 कालानुपटोलकानां सिद्धार्थको मेचवरस्य पक्ता ।
 शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्गजम्बीरयोः कोद्रवको
 निहन्ता । जराभिरागे रकचन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं
 बद्धशो न भूतम् । पटोलवंशाङ्गुरकारवेल्लीफलान्य
 लाङ्गुनि बह्वनि जग्धुः । चारोदकं ब्रह्मतरोर्नीय
 भोक्तुं पुनर्वीञ्छति तावदेव । विपच्यते शूरणको गुडेन
 तथालुकं तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशा-
 रसोनं रुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति । चञ्चुकसिद्धार्थक
 वास्तुकानां गायत्रिसारकथितेन पाकः । शाकानि
 सर्वाण्युपयानि पाकं चारेण सद्यस्ति लनालजेन ।
 आस्त्रातकोद्रुस्वरपिप्पलीनीं फलानि च मूत्रवटादि-
 कानाम् । स्युः, शमनं पर्युषितोदकेन पियालमज्जा च
 कद्रुणकेन । स्नेहाजीर्णं रोगिणां सुदूर्णं ज्वालां
 सुस्तो हनि वैरेचकानाम् । माषो भूयान्निम्बमूलेन
 पाकश्चिञ्चा मञ्ज्यस्त्रतां चूर्णयोगात् । उष्णेन शीतं
 शिगिरेण चष्णमस्त्रेण च चारगणो गुणाय । स्नेहेन
 तीक्ष्णं वमनातिशये सिता हिता स्यादिति काशिराजः ।
 ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदहते यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा केवलकाङ्जिकेन । सुखाय गण्डूषमसौ विद-
 ध्यात् । शीतोदकं नखजरोमहारि नारीपयङ्गान-
 रग्विनाशि । एलोदकं धूमगटे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपो-
 ऽतिविचनेषु । मृगस्य मांसं अमजेः सुकूर्तं प्रवातसुप्तिः
 सुरतावसाने । क्षीरोषणा सैन्धवसाधितन्तु ऋगाण्ड-
 सुकं सुरतातिरेके । अरण्यप्रणजे तिलतेनतः अरण्य-
 प्रणमेव सुखं विदुः । कवलजेपु गदेष्वथ कारयेत्
 कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः” ।

जीर्णक ति० जीर्णप्रकारः स्थूला० कन् । जीर्णप्रकारे ।
 जीर्णज्वर पु० कम्भधा० । इदशाहाधिककालोत्पन्ने ज्वरे
 तल्लक्षणादिकं भावप्रका० उक्तं यथा ।

“वो द्वादशभ्यो दिवसेभ्यः ऊर्ध्वं दोषत्वयोश्चो द्वि-
गुणोभ्य ऊर्ध्वम् । नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो निषग-
भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः” । जीर्णज्वरश्चैव विशेषं
वातवलासकमाह । नित्यं मन्दज्वरो रुचः शूनः कच्छेण
सिध्यति । सत्वाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ।
वातवलासकी नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठो
बद्धश्लेष्मकः । जीर्णज्वरो नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्धली यतः ।
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यप्यथैः पुनस्तथा । लङ्घयेत्
तत्र तत्पश्चात् पूर्वमेवाचरेत् क्रियाम्” तथा पूर्ववत् ।

जीर्णोदारक पु० नित्यक० । दृढदारकदृक् (विधारा) राजनि०
जीर्णोपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य । पट्टिकालोभ्रे शब्दार्थ० ।
२जीर्णपत्रयुक्ते ति० । बद्धं कप् कापि अत्र इत्त्वम् ।
जीर्णपत्रिका २वंशपत्नीतृषो स्त्री राजनि० ।

जीर्णपर्णा पु० जीर्णाणि पर्णान्यस्य । १कदम्बे । २पुरातनपत्र-
युक्ते ति० । कर्म० । ३पुरातनपत्रे न० । ४पुरातन-
ताम्बूले च । “पर्णमूले भवेद्द्वाराभिः पर्णांघ्रे पायसम्भवः ।
जीर्णपर्णम् हरिदायुः सिरा बुद्धिप्रणाभिनी” वैद्यकम् ।
जीर्णफल्ग्वी स्त्री नित्यक० । दृढदारके दृक्चे (विधारा) राजनि० ।
जीर्णबुध पु० जीर्णं बुधं मूलमस्य । पट्टिकालोभ्रे राजनि०
तदिव कायति कै-क । जीर्णबुधक । (केओटा स्रया)
ख्याते सुस्तकभेदे । [राजनि० ।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव । वैक्रान्तमणौ
जीर्णवस्त न० कर्म० । पुरातनवस्त्रे पटञ्चरे अमरः ।

जीर्णा स्त्री जृ-क्त । स्थूलजीरके राजनि० ।
जीर्णास्थिसृत्तिका स्त्री । कृत्विमसृत्तिकाभेदे ।

“अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिसृत्तिकाकरणं प्रिये ! ।
शिलाजलस्यैव कुर्याद् दीर्घं गर्तं मनोहरम् । निः-
क्षिपेत् तत्र नानास्थिसञ्चयं द्विचतुष्पदाम् । सर्जिचारं
महाक्षारं स्त्रक्षारं लवणानि च । गन्धकोष्णजलं
क्षेप्यं नानासूत्राणि तत्र च । एव कृत्वा मासपट्कं दद्यात्
पापाण्यसृत्तिकास्य । कङ्कास्थ्यूर्ध्वं तदूर्ध्वन्तु कुर्याद्वह्नी-
पकं शुभाम् । त्रिषर्पाञ्जायते सर्वमेकीभूतं दृक्त्-
समम् । ततो निष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्भ-
मेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्रूपणम् । महा-
विषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादि-
संयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि । तत्र क्षिप्तं ज्वर-
विषं पात्रं कृष्यं प्रजायते । एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न

कदाचिद्विषादिकमिति रावणः” शब्दार्थचिन्तामणिः ।
जीर्णा स्त्री जृ-क्तिन् । जीर्णतायाम् । अमरः ।

जीर्णोदार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः दारः ।
१पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भन्मतादौ स्वस्थानादुद्धारि
तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० उक्तं यथा ।

“भगवान् उवाच । जीर्णोदारविधिं वक्ष्ये भूषिदां
क्षपयेद् गुरुः । अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णां परि-
त्यजेत् । व्यङ्गां भग्नां च शैलाढ्यां न्यसेद्व्यां च पूर्व-
वत् । संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः ।
सहस्रं नरसिंहेन कृत्वा तासुद्धरेद् गुरुः । दारवीं दाहये-
द्वह्नौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले । धातुजां रत्नजां वापि अथाघे
वा जलेऽम्बुधौ । यानमारोप्य जीर्णाङ्गं क्षाय वस्त्रा-
दिना नयेत् । वादित्वैः प्रक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत् ।
यत्प्रमाणा च यद्द्रव्या तन्मानां स्थापयेत् पुनः । क्रूर-
वापीतडागादेर्जीर्णोद्धारं भङ्गाफलम्” नि० सि० विशेषो यथा

“अथ जीर्णोदारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते
वा कार्यः । अयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-
दिदुष्टेऽपि न कार्यः । तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति
त्रिविक्रमः । कर्त्ताऽसुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्याहं वाचयित्वा आचार्यं स्तुतिञ्च कृत्वा लिङ्गे
शो व्यापकेश्वरहृदयाय नमः शो व्यापकेश्वरशिरसे
स्वाहेत्येवं पङ्कजं कृत्वाऽधोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं
प्रतिष्ठाप्याधारेण घृतसर्षपैः सहस्रं कृत्वा इन्द्रादिशो
नाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-
मण्डलदेवतानां होमं पूर्वाक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् ।
“जीर्णभग्निमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणाम् । व्यस्रोद्धारो
कृते प्रान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया । जीर्णोद्धार-
विधानञ्च नृपराष्ट्रहितावहम् । तदधिष्ठितां देव ! प्रह-
रानि तवाप्तयेति” । ततः श्रीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिश्वा-
ष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण कृत्वाऽङ्गानां दशांशेन
लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन कृत्वा लिङ्गं
प्रार्थयेत् । “लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम् ।
यायास्त्वं संमितं स्थानं सन्त्यज्यैव शिवात्तया । अत्र
स्थाने च या विद्या सर्वविद्यैश्वर्यैर्युता । शिवेन सह
संतिष्ठेति” मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विस्मयेत् । ततोऽस्त्र-
मन्त्रितेन खनितेण खात्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वाम-
देवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्त्तिं क्षिपेत् । दारजन्तु मधुना-
ऽभ्यज्याधारेण दृहेत् । हेमरत्नादिसयन्तु दग्धं चखिदं

वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं कृत्वा प्रार्थयेत् । “भगवान् भूतभव्येश ! लोकनाथ ! जगत्पते ! ! जीर्णलिङ्गसुद्धारः कृतस्तवाप्तया मया । अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले । प्रायश्चित्ताय देवेश ! अघोरास्त्रेण तर्पितम् । ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति” । ततो यजमानः प्रार्थयेत् । “गोविन्दप्रशिक्षिभूतानामाचार्य्यस्य च अज्वनः । शान्तिर्भवतु देवेश ! अस्मिन् जायतामिदम्” । मूर्त्तौ तु विशेषः । “त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्मापयत्वसौ । वासं कुरु सुरश्रेष्ठ ! तावत्त्वं चाल्मके गृहे । यमनु क्लेशं सहित्वेह मूर्त्तिं वै तव पूर्ववत् । यावत् कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति” । ततो नवां मूर्त्तिं लिङ्गं वा कल्पोक्तविधिना स्थापयेत् ।

भग्नमन्दिरादेः संस्कारे च स च त्रिष्णु धर्मोत्तरे तृतीयाकाण्डे उक्तो यथा “यस्य रात्रस्तु विषये देववेश्म विशीर्यते । तस्य सीदति तद्राज्यं देववेश्म यथा तथा । कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि । द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा” । विष्णुरहस्ये “पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता । विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्” अग्निपुराणे “पतितं पतमानन्तु तदाङ्गस्फुटितं नरः । ससुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्” देवीपुराणे “मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्छीर्णकारकः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णसोद्धारमाचरेत्” । हयशीर्षपञ्चरात्रे “वापीकूतङ्गागानां सुरधाम्नां तथानव ! ! पतिमानां समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि । पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलोद्घ संशयः । प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते । प्रायः श्रीहयशीर्षोत्तरेनुसारेण वैष्णवैः । देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तद्विद्यनेन किम् । श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः । देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा । संस्कार्यं महजानान्तु ससुदायोऽस्य कर्मणा” हरिभक्ति०२० विलासः ।

जीवि पु० जृ-किन् । कुठारे उज्ज्वलदत्तः ।

जीव प्राणने अक्षधारणे भा० अक० प० सेट् । जीवति अजीवीत् जिजीव । ऋदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः जीविका । “संशयं पुनराकृत्वा यदि जीवति पश्यति” हितो “यातः परमधि जीवेज्जीवितनाधो भवेत्स्थाः”

सा० द० “ज्योत् जीवति” का उ० “शतं जीवन्तु शरदः” ऋ० १०।१८।१ । प्राणधारणञ्च प्राणधारणोयोगोपवृत्ति धारणमपि “नक्षत्रैर्यश्च जीवति” मनुः । करणे सक० । “जीवेद्द्वैत्यस्य जीविकाम्” मनुः । जीवेत् कुर्यात् [रघुः । अति+अतिक्रम्य जीवने सक० । “अत्यजीवदमरासकेश्वरी” अनु+पञ्चाच्छीवने अनुरूपजीवने च सक० । “जीवन्तं त्वानु-जीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर !” भा० उ० ४५।१५ श्लो० “यां तां त्रियमस्ययामः पुरा दृष्टा युधिष्ठिरे । अद्य तामनुजीवामः” भा० द्रो० ४११ श्लो० ।

आ+वृत्तिकरणे उपभोगे च सक० । “आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम्” याज्ञ० । “आजीवन् उप-भुङ्क्षानः” भिता० । “ययाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय !” भा० उ० १३३ अ० ।

उद्+उच्छ्वासने अक० । “उदजीवत् सुसिताभूम्रौ ताऽस्तिष्यत्-मायतम्” भट्टिः ।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोच्चीवने ।

उप+आश्रित्य वर्तने सक० । “पूर्ववयसे पुत्राः पितर-सुपजीवन्ति उत्तरवयसे पुत्रान् पिता” शत० ब्रा० १२।२। ३।१ । “शेषास्तसुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा” मनुः । उपजीवी उपजीव्यः ।

जीव पु० जीव-कर्त्तरि क । १ प्राणिनि २ जीवन्तीदृक्ते शृह-स्यतौ च मेदि० । ४ करणे ५ चेतने त्रिका० । भावे घञ् । ६ अक्षधारणे अमरः करणे घञ् । ७ इतौ आजीविकायां मेदि० । मनुष्यादिकोटपर्यन्ते प. प्राणिमात्रे ऽकार्यकारण-सङ्घाते । अनेकान्तवादिनां जीवास्तकायसंज्ञया परि-भाषिते १० पदार्थभेदे । त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धसुक्त-बद्धभेदात् । अत्वानादिसिद्धोऽहं जीवास्तिकायाः । व्यपेतमोहादिवन्द्यो सुक्तः । मोहाद्याद्यतस्तु बद्ध इति । ११ उपाधिप्रविष्टे वाङ्मनःप्राणकरणयामानुप्रविष्टे ब्रह्मणि । षटावच्छिन्नाकाशवत्शरीरत्रितयावच्छिन्ने १२ चैतन्ये । दर्पणस्यसुखप्रतिविम्बवद् बुद्धिस्ये १३ चैतन्य-प्रतिविम्बे १४ साभासाहङ्कारे चित्प्रतिविम्बे । प्राणा-दिकलापस्य १५ धारयितरि “प्राणान् चेतनरूपेण धार-यन् जीव उच्यते” इत्यभियुक्तोक्तेः । १६ लिङ्गदेहे । “एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिदत्त षोडश विस्तृतम् । एष चेत-नया युक्तो जीव इत्यभिधीयते” इति श्रीभागवतम् । पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । त्रिदत्तं त्रिगुणम् । षोडश विकारात्मना विस्तृतमित्यनाद्यभिमानित्वेन दृक्लोक

परलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते । “वालाग्रशत
भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः
स चानन्त्याय कल्पते” श्रुतिः । “वालाग्रशतशोभागः
कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभागो जीवः
सूक्ष्म उदाहृतः” शब्दः । “जीवो नाम देहादिव्यतिरि-
क्तस्वात्मात्तौ त्वम्पदाद्यौ योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति
योऽयं संसारी नतु देहादिजीवः तस्य दृशप्रस्य दृष्ट-
त्वानुपपत्तेः । “अस्ति देवि ! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः
शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः ।
स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः
सच्चिदानन्दस्तदंश जीवसंज्ञकाः । अनाद्यविद्योर्पञ्चता
यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः । देवादुपाधिसंस्पर्शास्ते
कर्मभिरनादिभिः । सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापद्वेषेनिय-
न्विताः । तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगश्च कर्मजम् ।
प्रतिजन्म पुनर्यान्ते तेषामथपरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्ग-
शरीरं तदाभोक्षादकथं प्रिये !” कुलार्णवः । १७ विष्णौ,
“जीवो विनयिता साक्षी सुकुन्दोऽमितविक्रमः”
विष्णुः सहस्रं । तत्र दृश्यते

“जीवः सप्रवद्विपञ्चसगतः” “जीवाकिंभानुज्येज्यानां
क्षेत्राणि सुरजादयः” ज्योतिः १८ पुष्पनक्षत्रे च । तस्य
जीवाधिष्ठाकत्वात् तथात्वम् अक्षे षाशब्दे ४६८ पृ०
दृशप्रम् षट्संवत् आकाशे नोयमाने यथा चटे । चटो
नीयेत आकाशं तद्वत् जावो नभोपमः” आर्हतसप्तसिद्ध-
जीवभेदश्च अर्हच्छब्दे ३८४ पृ० दृशप्रः । स च जीवो
विभुर्गति साङ्ख्यनैयायिकैः प्रकृपातञ्जलं दानिनः ।
अणुपरिमाण इति रामानुजादयः । मध्यपरिमाणः
इति माथ्यमिका । आत्मवृत्त ३७० पृ० दृशप्रम् “हला-
हलिभाक्षिणो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम-
रूपे व्य करवाणि” छां० उ० । “भावनाख्यस्तु
संस्कारो जीवदृष्टी त्विमौ गुणौ” भाषा० जीव-क
१६ जीवनयुक्ते त्रि० “कर्मन्तो लाङ्गलैः पुंसो ब्रह्मि भूमि-
शयान् ब्रह्म । जीवानन्यांश्च सुब्रह्मं तत्र किं प्रतिभाति
ते । आन्याभीजानि यान्याङ्गीवादीनि द्विजोत्तम ! ।
सर्वान्पेतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते । अध्या-
क्रम्य पशुं शपं ब्रह्मि वै भक्षयन्ति च । दृष्ट्वांस्तथौ-
षधीषापि हृदयनि परुषा द्विज ! । जीवाहि बहवो
ब्रह्मन् ! दृष्टेपु च फलेपु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
प्रतिभाति ते । स तैः कृत्वाऽनि जीवन्ति ब्रह्मधा द्विज-

सन्तम ! । प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति
ते । चक्रस्यमाणा जीवांश्च वरणोसंश्रितात् ब्रह्मन् ।
पद्भ्यां ब्रह्मि नरा विप्र ! तत्र किं प्रतिभाति ते । उप-
विष्टाः शयानाश्च ब्रह्मि जीवाननेकशः । ज्ञानविज्ञानवल्लश्च
तत्र किं प्रतिभाति ते । जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं
पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति
ते । अहिंसति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के न
हिंसन्ति । जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसन्त ! ।” भा०
व० २० ७७० अत्र जीवस्य हिंसा देहविधायजनम् ।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्-खुल् । १ अष्टवर्गानर्गते
१ अथोषधिभेदे “जीवकर्मभक्तौ क्षेयौ हिमाद्रिं शिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवृकन्दौ निःशरौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवकः
कूर्चकाकार ऋषभो दृषष्टद्वयत्” तदभावे विदारी-
मूलं प्रतिनिधितया देयमिति” । “जीवकर्मभक्तौ बल्यौ
शीतौ शुक्लकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्यः कार्श्य-
वातक्षयापह्नौ” भावपु० २ पीतसालवृक्षे श्वपणके
च पु० जीव-खुल् । ४ प्राणधारके द्वि० मेदि० ५ सेवके
६ दृष्ट्वा जीविनि त्रि० ७ अहिंसन्ति श्वके पु० मेदि० ।

जीवकाद्यतैल न० चक्रदोक्ते तैलभेदे । तत्र तैलं द्विविधं
लघुदृष्टद्वेदात् यदाह तत्रैव “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा
सिता यष्टी बलोत्पलैः । तैलं नख्यं पयः पक्वं वातपित्त-
शिरोगदे” । लघु । “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा मधुकं मधुकं
बला । नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा । तैल-
प्रस्यं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणैः । जाङ्गलस्य तु
मांसस्य तु लाङ्गस्य रसेन तु । सिद्धमेतद्वेद्यं तैलम-
र्द्धावशेषकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं यक्षशुण्डि-
काम् । वातिकं पै कश्चैव शीर्णमेगं विदच्छति
दन्तचालं गिरः शूलमर्द्धतच्चः पकषीत” दृष्टवत् चक्रद० ।

जीवघन पु० जीव एव घनो मूर्तिरसुः । १ अथपुगभं
तस्य सर्व जीवसमष्टिरुपत्वात् तथात्वं यथा अथपुगभां
स्योम् शब्दे २५६० पृ० तद्वाक्यम् दृष्टवत् । एतस्या-
जीवघनात् परात् परम् ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवञ्जीव+पृष् । च । जीवो ज्ञेयः शब्द-
स्त्रियां जातित्वात् ङोर् । स्वार्थे ङीष् । “दृष्ट्वा
रक्षानि वासांसि जायते जीवजीवः” ।

जीवञ्जीव पुंस्त्री जीवं जीवयति । जीव+ञ् । जीव-वा-
खच् । चकोरपक्षिणि अयमः । जीवञ्जीवित्वात् ङीष् ।
“जीवञ्जीविकरुद्धासायनमुच्छ्रितं जीवञ्जीवित्” भा० उ०

जीवतोक्ता ङी जीवत् तोक्त्वाः । जीवत्प्रतिपादां
स्त्रियां । (जेवोत् पोयाती) हेमच० ।

जीवत्यति ङी जीवन् पतिर्वस्त्राः सपूर्वत्वात् वा न ङीपो ।
सघवावां स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कम् । विद्यमान-
पितृके जने । “अनाम्नानं गयान्नाहं दक्षिणासुखभो-
जनम् । न जीवत्यितृकः कुर्यात् कते तु पितृहा भवेत्”
ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य आह्वयविशेषेऽधिकारः
निर्णयसिद्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

“जीवत्यितृकस्य साम्नेरेव दक्षिणाह्वयेऽधिकारः न तु
निरग्नेः ” न जीवत्यितृकः कुर्यात्पितृकमस्मिन्नुते द्विजः ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् साम्निकः । पितामहे-
ऽप्येवमेव कुर्यात्जीवति साम्निकः । साम्निकोऽपि न
कुर्यात् जीवति प्रपितामहे’ इति चन्द्रिकायां सुमन्लूक्ते-
रित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहुताग्निर्न कुर्यादि-
तीर्षं व्याख्यातम् तत्र “अनाम्निकोऽपि कुर्यात् जन्मादौ
द्विजकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्प-
येदिति” हारीतोक्तेः सौमन्वन्तु दक्षिणाह्वयभिक्षाह-
परमित्युक्तं मदनरत्ने । आह्वयपदं पिण्डपितृव्यस्यपरमित
पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयान्ते तु हारीतीयेऽनाम्निको-
नाहुताग्निभिरप्रेतः पूर्ववचने तु साम्निकः श्रौताग्निः
आर्त्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तत्र
पूर्वोक्तदिया गतिश्चान्नेनाग्निपदस्य आर्त्ताग्निपरत्वे मा-
नाभावात् वक्ष्यमाणानित्यानिन्त्वसंयोगविरोधात् “पितरो
जनकस्येव यावद्भ्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्
स्नान् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो
विरोधात् । अपराकौऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव
नान्दीआह्वं कुर्यादित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु बोधे-
वोऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्यितृकस्य पुत्रमामकम्प्रादौ
न दक्षिणाह्वम् हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्दे न तत्-
प्राप्तावपि “उहाह्वे पुत्रजनने पुनोऽप्यां सौमिके मन्त्रे ।
तीर्षे ब्राह्मण आयाते वेष्टेते जीवतः पितृरिति” मैत्र-
यिरिष्ये उहाह्वे एव तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु
संस्कारादिपदं तदप्युहाह्वदिपरमेवेति तत्र उहाह्वपदस्य
स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् पुत्रविवाहपरत्वे माना-
भावात् “नामकर्मणि वासानां चूडाकर्मादिके तथा”
इत्यादिभिर्नित्याह्वस्य चौडाकर्मादावगतौ नित्यानिन्त्व-
संयोगविरोधात् अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंप्रहः ।

तथा च कात्यायनः “अपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कार-
समेतम् । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्” ।
सुतानां चौडादिसंस्कारेषु पिता अपितृभ्यः पिण्डान्
आह्वम् । “पिण्डदेोऽग्रहरचैवानिति” दयनात् औद्वाहना-
द्विवाहपर्यन्तं दद्यात् विवाहस्य प्रथमः “नान्दीआह्वं
पिता कुर्यादाद्ये पाषिण्यहे बुधः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत
स्वयमेव तु नान्दिकमिति” इत्येतेः तस्य पितृरभावे तत्क्र-
मात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या आह्वयिः पूर्वसंस्कृतैरिति”
यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्दद्यादिति
चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितृरभावे यः पितृव्य
मातृबादिः संस्कार्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृ-
क्रमाद्दद्यात्तु स्वपितृव्य इति व्याचक्ष्वौ । समावर्त्तनस्यापि
विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात्पितृव्येव नान्दीआह्वं कुर्यात्
तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः तदभावे स्वयमेव कुर्यात् ।
उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे-
ऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् ।
यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोक्षिते पतिते वा धर्माधिर्षं तत्पुत्र-
मन्त्रः संस्कार्यात्तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात्
“पितरो जनकस्येव्या यावद्भ्रतमनाहितम् । समाहित-
व्रतः पश्चात्स्नान् यजेत पितामहानिति” पृथ्वीचन्द्रोदये
यमोक्तेः जीवत्यितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः “द्वि-
तीर्षं च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता
दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः” इति । तीर्षं इव प्राय-
श्चिनाह्वनाह्वेऽपि तस्याधिकारः ।

“पितरि जीवति यः आह्वं कुर्यात् स येषां पिता-
कुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां
पितामहः कुर्यात् तेषां कुर्यात् त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात्”
विष्णु०स० “जीवत्पितृकोऽपि” कात्या० श्रौ० सू०
पिण्डपितृव्येऽधिक्रियते च । “जीवान्निर्हृतेऽपि” कर्क०सू०
“जीवपितृकस्य जीवेन पितादिना अन्निर्हृतेऽपि व्यर्हृ-
तेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव “येभ्य
एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः” इति कर्क०सूतेः ।
“जीवपितृकस्य होमान्मनारम्भो वा” सू० ।
“जीवपितृकस्य यजमानस्य होमान्मेव पिण्डपितृव्यस्य
संप्रं कर्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृव्यस्य
वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अत्नानारम्भपक्ष एव युक्त
यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-
नुष्ठानं न घटते । एवं जीवन्निर्हृतेऽपीति पक्षं दूष-

श्रित्वा जीवत्पितृकस्य होमान्निमित्तलोपपत्तिमाह"कर्कः।
 "न व्यवेते जातृकण्ठो न जीवन्ममति ददातीति" सू० ।
 "जीवपितृकस्य होमान्कर्म कुर्वतः यतोजातृकण्ठं
 आचार्यो न व्यवेते जीवता पित्रा व्यवहिते पितामहादौ
 पिण्डदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः 'न
 जीवन्ममति ददातीति' शास्त्रान्तरे अत्रात् अतःप्रधाने
 पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निमित्ते अनारम्भ एव घटते
 न होमानता । आपस्तम्बः "यदि जीवत्पिता न दद्यादा
 होमात् कृत्वा विरमेदिति" मानवे च "यदि दद्याद्येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" काठके "पितापुत्रौ
 चेदाहिताग्नी स्वातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
 पिता प्रेतः स्वात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं
 निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति" कर्क०
 जीवपुत्रोऽप्यत्र । समासान्विधेरनित्यत्वात् न कप् ।
 जीवपितृ इत्यपि तत्रार्थे ।

जीवय पु० जीव-अथ । १ कुर्वे २ प्राये ३ मयूरे ४ भेधे च
 ५ चिरायुष्के ६ घासिके च ७ जीवयति त्रि० उच्चादिको०
 जीवद् पु० जीवं जीवं ददाति द्यति वा दा-दो-वा क ।
 १ वैद्ये २ रिपौ ३ अन्वियपर्वण्डके च मेदि० ४ जीवन्दातरि
 त्रि० । ५ जीवन्तीदृशे स्त्री राजनि० ।

जीवदाह त्रि० जीवं ददाति दा-हच् । १ जीवन्दायनि
 स्त्रियां ङीप् सा च २ षड्विनाभोधधौ ३ जीवन्तीदृशे च
 राजनि० ।

जीवदानु त्रि० जीवं ददाति दा-वा० तु । १ जीवन्दातरि
 "विरिपसञ्जुदादाय प्रथिवीं जीवदानुम्" यजु० १।२८।
 जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा । जीवन्तीदृशे राजनि०
 जीवधन न० जीव एव धनम् । गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०
 जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्ते ऽस्याम् घा+अधि-करणे ल्युट्
 ङीप् । प्रथिव्याम् । "दर्शं गां तत्र सुषुप्तुरप्ये यं
 जीवधानीं स्वयमभ्यधत्" भाग० २।१।२। "जीवधानीं
 सर्वजीवाधारभूतां महीम्" श्रीधरः ।

जीवन न० जीव-भावे ल्युट् । १ इत्तौ २ प्राणधारणे ।
 करणे ल्युट् । ३ जले मेदि० । जलं विना प्राण-
 धारणासम्भवात्स्य जीवनकरणात्स्य अत एव "अद्ययं
 हि सौम्य ! मन् आपोमयः प्राणः" छान्दोग्ये प्राणाभा
 जलमयत्वसङ्गा तस्य तथात्वं समर्थितं यथा ।

"आपः पीतास्तेषा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
 भातस्तन्मूलं भवति यो मध्यमस्तस्योहितं योऽपिष्ठः स

प्राणः" "अपो सौम्य ! पीयमानानां योऽपिमा स अर्द्धः
 सद्यदीपति स प्राणो भवति" "बोधशकलः सौम्य ! पुरुषः
 पञ्चदशाहानि मासीः काममयः पिवापोमयः प्राणो, न
 पिबतो विच्छेत्प्राते" इति छा० उ० । ४ जीवनसाधने त्रि०
 "सर्वोऽर्च्यो जीवनः प्राता" सुगधवो० । ५ हैयङ्गधीने शब्द० ।
 सद्योहतस्यायुर्द्ध द्विकरत्नेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम् ।
 इमञ्जनि राजनि० ७ वातेऽजीवकौषधौ च पु० राजनि० ।
 ८ जुहुकलदृशे पु० शब्द० । १० पुत्रे पु० हेमच० । जीवयति
 जीव-णिच्-कर्त्तरि-ल्यु । ११ परमेष्ठरे पु० "वीरहा
 रण्यः सन्नो जीवनः पर्यवस्थितः" विष्णु स० । "सर्वाः
 प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः" भा० । "प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्" भाषा० "जीवं जीवनं
 हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः । किमाश्चर्यं चारदेशे
 प्राणदा यमदूतिका" उज्जटः । इत्तौ १२ जीविकावाह ।
 "क्षयिः शिल्पं अतिविद्या कुशीदं शकटं गिरिः । सेवा
 रूपं ऋषो भैक्षमापत्तौ जीवमानि तु" याज्ञ० "विद्या
 शिल्पं अतिः सेवा गोरक्षं विपणिः क्षयिः । इति-
 भैक्षं कुशीदञ्च दय जीवन्हेतवः" मनुः । १३ जीवदातरि
 "यीतस्तत्र ववो वायुः सुगन्धिं जीवनः युधिः" भा०
 व० १६८ अ० ।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन् । अच्चे हेमच० ।
 कलो प्राणस्याद्यनतलोक्ता तस्य तथात्वम् ।

जीवनयोनि स्त्री इत० । न्यायोक्ते देहे प्राणसञ्चार-
 कारणे अतोन्द्रिये ऽयत्नभेदे । "यत्रो जीवनयोनिस्तु
 सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परि-
 कीर्त्तितम्" भाषापरि० । "जीवनयोनिर्यत्रो याव-
 ज्जीवनमववर्त्तते स चातोन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह
 शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितमिति । प्राण-
 सञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नतः साध्यः । इत्यञ्च
 प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वात्मानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधा-
 ज्ञातोन्द्रियत्वसिद्धिः । स एव जीवनयोनिप्रयत्नः" सुक्ता०

जीवना स्त्री जीवयति जीव-णिच्-ल्यु । १ मेदोधधौ
 मेदि० ।

जीवनाघात न० जीवनसाघातो यस्मात् । विषे शब्द० ।
 जीवनावास पु० जीवनं जलभावासां ऽस्य । वरुणे शब्द० ।
 इत० । २ प्राणायतने देहे च ।

जीवनी स्त्री जीवत्यनेन जीव-करणे ल्युट् ङीप् । १ वा-
 जोऽस्यां २ शोकां ३ मेदायां ४ मज्जाभेदायां ५ जीवन्त्याञ्च

राजनिः। द्यूथ्यां शब्दः। संज्ञायां कन् । जीविका
हरितक्याम् राजनिः ।

जीवनीय न० जीव-बा० करणे अनीयर् । १जले हेमच० ।
२जीवन्तीहृत्ते स्त्री अमरः। कर्मणि वनीयर् । ३उपजीव्ये
त्वि० । भावे अनीयर् । वृत्तनीये । ४विद्याशिल्पमित्यादिभ-
नुव्याख्यायाम् । “एभिर्दशभिरापदि जीवनीयम्” कुल्लूक० ।
जीवनीयगण पु० औषधभेदे “अष्टवर्गस्य पथि न्यौ जीवन्ती
मधुकं तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनन्तु पुनस्तथा”
वैद्यकम् । [राजनिः

जीवनेत्रो स्त्री जीवं नयति नी-हृच् ङीप् । वै० हल्याम् ।
जीवनीषध न० जीवनस्य अयमाद्यप्रायस्य रक्षणाद्यौ-
षधम् । जीवातौ अयमाद्यस्य प्राथम्येणैव औषधे अमरः।
जीवन्त पु० जीव-कर्त्तरि क् । १प्राचे, २आयुर्विधिषु त्रि० ।
जीव-षिच्-क् । ३औषधे च उच्चा० ।

जीवन्तिका स्त्री जीव-जीव-षिच्-वा अ-संज्ञायां कन् ।
१वन्दायां हृत्प्रोपरिजातकृतायां २शुद्ध्यां ३जीवास्तथाके
भेदि० ४जीवन्तां ५हरीतक्यां च राजनिः ।

जीवन्ती स्त्री जीव-अ गौरा० ङीप् । (जीवद्) ख्याते
(जयाता) ख्याते । १हृत्ते । “जीवन्ती भीतया आडुः
स्त्रिणा दोषत्रयापहा । रसायना बहकरी चक्षुष्या
पाहिष्ठी सः । जीवन्त्याः क्षोभसं पलं क्षिप्तं तक्र-
सुभर्जितम् । हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं क्षिप्त्वा प्रले-
हयेत्” भावप्र० । “क्षयरेणाय जीवन्त्या हृदयेण च
सर्धसः” भा० सं० ४अ० । (चोड़ी) ख्याते गुर्जरदेश-
प्रसिद्धे रक्षताभेदे २श्यां ३शुद्ध्यां ४वन्दायां ५डोद्यां
७हरितक्याम् राजनिः । सा च “हरितकी जीवन्ती
क्षयवर्षिणी” इत्युक्तञ्चक्षणा ।

जीवन्त्याद्यघृत न० चक्रदत्तोक्तो पक्वघृतभेदे “जीवन्ती मधुकं
द्राक्षां फलानि कुटजस्य च । शठीं पुष्करमूलञ्च व्याधीं
गोक्षुरकं बलाम् । नीलोत्पलं चामलकीं त्रायमाणां दुरा-
क्षभाम् । पिप्पलीञ्च समं पिप्पा हतं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्ग्राधिसमूहस्य रोगे शस्यसस्यितम् । रूपमेकादश-
विधं सर्पिरयं व्यपोहति” ।

जीवन्मुक्त त्रि० जीवन्नेव मुक्तः जीवन्नेवात्मज्ञानेन अन्वरहिते
“जीवन्मुक्तो नाम असंस्पृहासंस्पृहब्रह्मज्ञानेन तदज्ञान
बाधनद्वारा असंस्पृहासंस्पृहब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञान
कार्यसंज्ञितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वाद्द्विज-
नन्वरहितो ब्रह्मनिष्ठ” इति वेदान्तशा० । ननु जीवन्मुक्तो

अन्वरति न वा । आद्ये तस्य ब्रह्म विज्ञानत्वात्, द्वितीये
देहस्थानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह ।
“अयन्तु व्युत्थानसमये सांसृष्टोचितमूलपुरीषादिभाजनेन
शरीरेण आन्वयमान्द्रुपद्रुत्वादिभाजनेनेन्द्रियस्थानेषु
अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चान्तःकरणेन
पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुक्त्वमानानि
ज्ञानाविच्छेदान्धारण्यफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात्
परमार्थतो न पश्यतीति” वै०शा० । इदानीं भोक्तव्यं अष्ट-
यति । “यद्येन्द्रजासमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजातं
पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति” न पश्यति । उक्तञ्च “सुषुप्ति-
वच्छायति यो न पश्यति इयन्तु पश्यन्नपि चाऽहवत्ततः।
तथा च कुर्वन्नपि निष्कृयन्न यः स आत्मविद्वान् इतीह
निश्चयः” इति वेदान्तशा० । “वेदविद्याकृतं ज्ञानं देयिकस्य
सहाय्यं स्वयम् । ष्टहीत्याद्योत्तरमतं वै पठन्ति द्विजो-
त्तमाः । प्रारब्धचवपर्वन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते”
तन्मम् । अद्योत्तरमतस्य परिपदात् । २शौचिके च “अन्वा-
साहेत्तराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशक्तिनः । अपरिज्ञानमा-
त्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि । महात्मनःप्रभावेण
कुलाचारप्रभावतः। अन्वाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ता-
हि शौचिकाः” तन्मथास्तम् “दोऽनलव्योमवदत्तः स
जीवन्मुक्त- उच्यते” कुलाचरे ।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा ।
“निर्गुणब्रह्मसात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं” न तस्य
प्राया उत्क्रासनीतिश्रुतेः किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मसंशयं
सुखदुःखे अनुभूय पश्चात्पश्यते । ननु “जीवन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्यादिश्रुत्या “ज्ञानान्तिः
सर्वकर्माणि भक्षसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि” श्रुत्या च
ज्ञानस्य सकलकर्मसंशयहेतुत्वनिश्चये इति प्रारब्धकर्मावस्था-
नमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य “तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ सम्यक्त्यै केवल्येनेत्यादि” श्रुत्या “नाभुक्तं जीयते
कर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादि” श्रुत्या च उद्यादितकार्यक-
र्मव्यतिरिक्तानां अस्मिन्कर्मणामेव ज्ञानविनाश्यात्वात्-
गमात् । अस्मिन् द्विविधं सुकृतं उक्तं तच्च । तथाच
श्रुतिः “तस्य पुत्रादायस्ययन्ति सुखदः साधुकृत्यां द्विपन्नः
पापकृत्यामिति” । ननु ब्रह्मज्ञानान्मुक्ताज्ञाननिवृत्तौ तत्-
कार्यं प्रारब्धकर्मस्योऽपि निवृत्तेः कर्म ज्ञानिनां देह-
धारण्यस्यपपद्यत इति चेन्न अपतितवदज्ञानस्यैवाज्ञाननिव-
र्त्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकदशायाज्ज्ञाननिवृत्ते-

रत्नकीकारात् । “नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकसक्तौ सर्व-
सक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वेनेतद्विद्यतौ क्वचिदपि
संसारायोगादिति चेन्न इत्थत्तेरित्येके । अपरे त्वेत-
होमपरीहारायैव “इन्द्रोभावाभिरिति” ब्रह्मवचनश्रुत्यु-
त्पद्यतेतमविद्यानानात्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्याहुः । अथ्ये त्वेकै-
वाधिया तस्यावाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरण-
शक्तयो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः नत्वन्त्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमाच्चैकसक्तौ सर्व-
सक्तिः । अतएव “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्
इत्यस्मिन्नधिकारये अधिकारिपुरुषाणासुत्यजतत्त्वज्ञाना-
नामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारा-
पादकप्रारब्धकर्म्मसमाप्त्तनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धा-
न्तितम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः “उपासनादिसं-
सिद्धितोषितेश्वरसोदितम् । अधिकारं समाप्यते प्रवि-
शन्ति परम्पदमिति” । एतच्चैकसक्तौ सर्वसक्तिरिति पक्षे
नोपपद्यते । तस्यादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवभावरणभे-
दोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया” ।

शा० सू० भाष्यवोच जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत्
प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिस्तावद्देहादिसम्बन्धः समर्थतो यथा
“यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” १।१।३२ सू० ।
“विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरसुत्यद्यते न
वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ
कैवल्यनिर्वाहः स्याच्च वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि
याकसाधनसम्पत्तावोदो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भ-
वति, नापि भुञ्जानसुत्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना
त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविद्यामपि केशाञ्जित् इतिहासपुराण-
योर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमानाम
वेदाचार्यैः पुराणविद्वेषु नियोगात् कलिहापरयोः
सम्बो ज्ञानहैपादनः सम्भूवेति कारणं, वसिष्ठश्च
ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सस्त्रिभिषापादपगतपूर्वदेहः पुन-
र्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्भूवेति । श्रुत्यादीना-
मपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वरुणे यज्ञे पुन-
रत्यन्तिः अर्थते । सन्तुकारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः
पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्भव ।
एवमेव दक्षानारदाश्रुतीनामपि भूयसी देहान्तर-
ोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ श्रुतावपि
अस्मादेषादयोः प्रायेणोपपद्यते । ते च केचित् पतिते

पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्सु स्थित एव तस्मिन् योषे-
श्वर्यवशादनेकदेहान्तरमन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकल-
वेदायाः अर्थन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पार्लिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं ज्ञेयत
उत्तरसुच्यते । न, तेषामपान्तरमःप्रभृतीनां वेदप्र-
त्तनादिषु लोकास्थितिहेतुत्वधिकारेषु नियुक्तानां अधि-
कारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सह-
स्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदया-
स्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, “अथ ततज्जदं उदेन्न
नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्याता” इति श्रुतेः ।
यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगण्ये कैवल्यमनु-
भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावत् न विभोष्येऽय सम्भ-
त्स्ये” इति श्रुतेः । एवमपान्तरतगःप्रभृतयोऽपीश्वराः
परमेश्वरेण तेषु तेष्वाधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्वपि
सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावचीयकर्माणो यावदधिकारम-
वच्छिन्ने तदवसाने चापहृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सक्त-
प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिवाह-
यन्तः स्वातन्त्र्येण गृह्यादिव गृहान्तरमन्यमन्वं देहं
सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव
देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्माय देहान् युगपत्क्रमेण
वाधितिरन्ति । न चैते जातिश्वरा इत्युच्यते, तएव ते,
इति स्मृतिप्रसङ्गेः । यथा “सुलभा ब्रह्मवादिनी जन-
केन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविष्ट्य
व्युद्य तेन पश्चात् स्वमाविवेश” इति अर्थते । यदि ह्युप-
युक्ते सक्तप्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भाकार-
णमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धवीजं कर्मान्तरं तद्देव
प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पार्लिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं
वा शङ्कोत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्मवीज-
दाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—
“मिद्यते हृदयमन्विम्बिच्छन्ने सर्वसंशयाः । शोचन्ने
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति “स्मृति-
बन्धे सर्वपन्थीनां यिप्रमोक्षः । इति चैवमाद्या । स्मृति-
रपि ‘यथेषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा” । इति-
“वीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञान-
दग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः” इति—चैव-
माद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशवीजस्य
कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशमरोहन्त्युपपद्यते, न

हाग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशमरोहो दृश्यते । पृष्ठ-
फलस्य तु कर्माशयस्य सुक्रेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः
“तस्य तावदेव चिरम्” इति शरीरपातक्षेपकरणात् ।
तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न
च ज्ञानफलस्थानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव
सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तथोपीणां तथा मनुष्याणाम्” इति । ज्ञाना-
न्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः सुर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्य-
क्षयदर्शनेन निर्विस्थाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं
ययुरित्युपपद्यते । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-
सञ्चरे । परस्थान्ते जतात्मनः प्रविशन्ति परं पदम्”
इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहा-
शङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे
स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अनुभवारूढत्वं
ज्ञानफलं “यत्त्वात्तादपरोक्षारूढब्रह्म” इति श्रुतेः, “तत्त्वमसि”
इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि “तत्त्वमसि” इत्यस्य
वाक्यस्यार्थः तत्त्वं सृष्टो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परि-
शेषेणम् । “तद्वैतत् पशुश्रुत् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभव” इत्यर्थः” इति सभ्यगदर्शनकालमेव तत्फलं
सर्वान्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्य-
सिद्धिः भा० । ४।१।पादे च ।

“तदधिगमे उत्तरपूर्वाद्योरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदे-
शात्” १३स्क० ।

“गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते
न वा क्षीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थ-
त्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फल-
दायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तद-
न्तरेणैव फलोपभोगसुपसृद्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च ‘न हि कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति ।
नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष
दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्टदाहेष्ट्रा-
दिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात्
भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधान-
मस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फल-
स्यावशुभोक्तव्यत्वादनर्थात्तः स्यात् । नेत्युच्यते देश-
कालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः

तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाद्योरक्षेपविनाशौ
भवतः, उत्तरस्याक्षेपः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तदु-
व्यपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्य-
मानसम्बन्धस्यामात्मिनो दुरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो
व्यपदिशति “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यते” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद्यथेपीकातूलमन्मौ
प्रोतं प्रदूयेतैव” ह्यस्य सर्वे पापमानः प्रदूयन्ते” इति ।
अथमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भित्तये हृदय-
प्रान्त्यिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मात् दृष्टे परावरे” इति । यदुक्तमनुपमोक्तफलस्य
कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष
दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानी-
महे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण
प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिमद्भावमाले च शास्त्रं
व्याप्यते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म
क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौल्यगर्कं न हि भोगादन्ते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इत्यत एव प्रायश्चित्तादिना
दुरितस्य क्षयः “सर्वं पापमानं तरति” “तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते” । य उच्येनमेव वेद” इत्यादि श्रुति-
सृष्टिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भवि-
ष्यन्ति इति । तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां
दोषनिष्कृतिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्-
पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवदोषक्षयोद्देशेन विद्याविधान-
मस्तीति अत्र ब्रूमः । सगुणस्य तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनि-
वृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्ती-
त्यतः पापमप्रहाणपूर्वकैश्वर्यं प्राप्नोतासां फलमिति नि-
क्षीयते । निर्युथायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति
तथाप्यकर्तात्मत्वबोधोपात्तं कर्मप्रदाहसिद्धिः । अक्षेप इति
चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति
दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं
प्रतिपेदे इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्ते-
स्तान्यपि प्रक्षीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वमसिद्ध-
कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्त-
त्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता
भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति
ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

हृन्नादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे भोक्ताभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो भोक्तः कर्मफलवत्
भवितुमर्हति, क्विनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्माधिगमे उरितक्षय इति
स्थितम्” । भा०

“इतरस्याप्येवमसंज्ञेषः पाते तु” ४।१।१४ सू०

“पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्महेतोरवस्य स्वाभाविकस्याज्ञेप-
विनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशाच्चरूपितौ, धर्मस्य
पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्या-
शङ्क्य तच्चिराकरण्याय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते ।
इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमववदसंज्ञेषो विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः । कुतः, तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन
ज्ञानफनप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । “उभे उहैवैष एतेन
तरति” इत्यादिश्रुतषु दुष्कृतवत् सुकृतस्याऽपि प्रयाश-
व्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृत-
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति
चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमयाकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया
निक्षेपफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः
“नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः” इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृत-
मथनुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्” इत्यविशेषेणैव
प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्ब्रह्महेत्वोर्विद्यासाम-
र्थ्यादस्तेषु विनाशसिद्धेरवशप्रस्थाविनी विदुषः शरीरपाते
सुक्तरित्यवधारयति ।” भा०

“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ।” ४।१।१५ सू०

“पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विना-
शोऽवधारितः, स क्रिमविशेषणारब्धकार्ययोरनारब्ध-
कार्ययोश्च भवत्युत विशेषणानारब्धकार्ययोरैवेति विचा-
र्यते । तत्र “उभे उहैवैष एतेन तरति” इत्येवमादि-
श्रुतिल्लविशेषणव्यादविशेषणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते
प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ते फले एव
पूर्वं जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानो-
त्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते नत्वा-
रब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामितत् ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत्, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षे” इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः,
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात्

ज्ञानप्राप्तिनन्तरमेव क्षेममश्रुती तत्र शरीरपातप्रतीक्षां
नाचक्षीत । ननु वस्तुवलेनैवायमकर्त्तात्मत्वबोधः कर्माणि
क्षययन् कथं कानिचित् क्षययेत् कानिचिद्विषयेषु, न
हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते
केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते,
न तावदनाश्रित्यारब्धकार्ये कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरूप-
पठ्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्या-
ऽन्यत्राले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्,
अकर्त्तात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानवाधनेन कर्माण्यु-
च्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्
संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्तते एव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते
न ध्रियते इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं
देहधारणश्चापरेण प्रतिक्षेपुं शक्येत । श्रुतिस्रुतिषु
च स्थितप्रज्ञक्षयनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादाना-
रब्धकार्ययोरैव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय
इति निर्णयः ।” भा०

“भोगेन त्वितरे क्षयित्वा सम्पद्यते” ४।१।१६ सू०

“अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय
उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षय
यित्वा ब्रह्म सम्पद्यते” तस्य तावदेव चिरं यावच्च वि-
मोक्षेऽयम् सम्पत्स्ये” इति “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति”
इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सस्यगदर्शने यथा
प्राग्देहपाताद्देदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेव प-
श्चादयनुवर्तते । न, निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षयश्च
हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति ।
नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवसुपभोगसारपस्यते । न, तस्य
दग्धवीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावपमं हि कर्मान्तरं देह-
पाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सस्यग-
ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वे तदारब्धकार्यक्षये विदुषः
कैवल्यमवशप्रस्थावीति ।” ४।१। भा०

“यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तच्च निमित्तं फलस्य दग्धमूल-
त्वात् । अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च
मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे “क्लेशमूलः कर्माशयः सति
मूले तद्विपाकः” इति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुत
पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्” आ० ग०
सांख्यकारिकायां तत्त्वकौस्तुभ्यामत्रविशेषो उक्तो यथा
“सस्यगज्ञानाधिगमाद्ब्रह्मादीनामकारणप्राप्त । तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्भृत्शरीरः ।” साङ्ख्यकारिका ।

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयोदग्धवीजभावतया न जात्याद्युपपभोग-लक्षणाय फलाय कल्पने । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मवीजान्यद्भृत् प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-पीतसकलक्लेशसलिलायामुषरायां कुतः कर्मवीजाना-मद्भृत्प्रसवः । तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति व्यकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति । यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमन्तिष्ठति । कालपरिपाकवशा-त्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ । तथाच श्रूयते “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति “तावदेवास्त्र चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति । प्रक्षीयमाणविद्याविषयस्य संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्-तशरीरस्तिष्ठति” तत्त्वकौ ।

सा०सू० भाष्येऽप्युक्तं यथा

“बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः” सू०। “सक्तु सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्य-मविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भव-तीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः” भा० ।

जीवन्मुक्तस्य सू० ।

“जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्तो प्रमाणमाह” भा० ।

“उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः” सू० ।

“शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाच्छीवन्मुक्त-सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति” भा० ।

“श्रुतिश्च” सू० ।

“श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति “दीक्षयैव नरो सुचेत्प्र-तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विपद्ये । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छि-न्नोऽपि भ्रमेद्दृष्टः” । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि” रिति । नारदीयस्मृतितरिपि “पूर्वाभ्यासवशात् काथ्ये” न लोकौ न च वैदिकः । अपुण्यपापः सर्वात्मा जीव-न्मुक्तः स उच्यते” । इति । ननु श्रवणमात्रेणा-

प्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह” साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

“इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्वपरम्परापत्तिरि-त्यर्थः । सामग्र्येणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिं-सिदंशे स्वप्नमेव शिष्यमपि भ्रान्तीकृत्यात् सोऽप्यन्यं सो-ऽप्यन्यमित्येवमन्वपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह” भा०

“चक्रभ्रमणवद्भृत्शरीरः” । सू०

“कुलालकर्मनिष्ठतावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्-कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मांतुल्यतावपि प्रार-ब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः । ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं भानमिति वाच्यम् । “व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभव-प्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम” इति योगसूत्रतत्त्वतिसिद्धेः । चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभि-भावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।” भा०

“संस्कारलेशतत्त्वतिसिद्धिः ।” सू०

“शरीरधारणहेतवे ये विषयसंस्कारास्तेषामत्यावशेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्या-संस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादि-रूपकर्मविपाकारम्भनात्वे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासै-स्तथा व्याख्यातत्वात् । “वीतरागजन्मादर्शनादिति” न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढे-खेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठ-तीत्याह तन्न धर्माधर्मौत्तिसप्रसङ्गात् । अन्वपरम्प-राप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजना-भावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति” भा० ।

जीवन्मुक्ति स्ती जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिष्ठतौ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेष-क्लेशादिरूपस्य निष्ठतौ । तस्या उपायास्तु श्रवणमनन-योगाभ्यासादयः तन्मोक्तकुलाचाराश्च । “जीव-न्मुक्तायुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः” इति तन्मोक्तेः । जीवन्मुक्त इति जीवन्नेव मृतः मृततुल्यः । जीवता कर्तृव्य-कार्यसाकारणात् मृतसमे आत्मभ्रतौ स हि जीवन्मपि वैश्वदेशातिषिभोजनाद्यन्तरेण आत्मनः पोषणेन नित्यका-

यांकरणात् ऋतसमः। अतएवाह दक्षः “जीवन्तो ऋत-
काशान्ये य आत्मभारयो नराः” ।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपूर्वत्वात् वा न
न डीपौ जीवङ्गत् कायां सधवायां “स्त्रीचैतदास्थाय
लभेत् सौभगं त्रियं प्रजां जीवपतिर्यशोगुणम्” भाग०
६।१।२० वा कप् जीवपतिकारयोऽप्यत्र ।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् नः डीप्
च । जीवत्पतिकायां सधवायाम् “ब्राह्मण्याच्च दृष्टायाः
जीवपत्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्” ।
“वाचं विन्देत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति” आश्व०
४० १।७।२१।२१ । “तमेतमवेक्षितकशरं वीरमूर्जवस्तुः
जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरुपासीरन्”
सं०त० गोभिलः ।

जीवपत्रप्रचायिका न० जीवस्य जीवपुत्रकस्य पत्न्याणि
प्रचीयन्तेऽस्याम् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” पा० सं० ।
क्रीडायां प्र+चि-भावे खुल् । उदीचां क्रीडाभेदे ।
“जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीडा”सि०कौ० । प्राचां
क्रीडायां तु पा०सूत्रे प्राचामिति विशेषणात् न पूर्व-
पदस्याप्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः ।

जीवपुत्र पु० जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात् । (जिञ्जापोती)
। दृष्टभेदे । जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः । २जीवसुतायां
स्त्रियां “सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्षिणी” हरिवं०
१३८अ० । जीववत्सादयोऽप्यत्र । “काकवत्स्रा च या नारी
ऋतवत्सा च या भवेत् । बहूपत्या जीववत्सा सा
भवेत्तत्र संशयः” कालीस्तवः । “ऋतपूजा जीवपुत्रा धने-
श्वरी” भाग० ६।१।२१ । २तादृशपुरुषे पु० “कञ्चित् पुत्रा
जीवपुत्राः सुसस्यक्” भाग० उ० २६ ।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव-क जीवः पुत्र इव हर्ष-
हेतुत्वात् इवार्थे कन् । (जिञ्जापोती) दृष्टभेदे । शब्दर०
जीवपुष्या स्त्री जीवयतीति जीव-ण्च् अच्-जीवं जीवकं
पुष्यं यस्याः । दृष्टजीवन्तीदृक्ते राजनि० । जीवः जन्तुः
पुष्यमिव । २जन्तुरूपपुष्ये न० । “अस्माकं शिविरे तावन्-
निशिताः शस्त्रपाणयः । शत्रूणां जीवपुष्पाणि
विचिन्वन्तु नगेष्विव” रामा० सु० ४३४० ।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री-क इत० । १हरितक्याम् ।
राजनि० । इत० । २जीववत्समे ति० ।

जीवभद्र स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५व० । जीवन्तीलतायां
राजनि० । इत० । जीवकुशले न० ।

जीवमन्दिर न० इत० । शरीरे राजनि० तस्य जीवभोगा-
यतनत्वात्तथात्वं जीवमृद्हादयोऽप्यत्र ।

जीवमाटका स्त्री इत० । “कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला
बला । पद्मा चैति च विख्याताः सप्रैता जीवमाटकाः”
विधानपारिजातोक्ते कुमार्यादौ माटकासप्तके ।

जीवयाज पु० जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज-ण्च्
भावे अच् । पशुभिर्याजने । “जीवयाजं यजते सोम-
पादिवः” ऋ० १।२।१।५ । अस्य भाष्ये “याजयतेर्षज् खेर-
निटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्
चजोः कुधिण्णप्रतोरिति कुत्वाभाव इति” यदुक्तं तत्
प्रामादिकं याजयतेर्षजन्तत्वाभावात् घञोऽप्रसक्तेः “एरच्
पा० इवर्णनादचः एव प्रसक्ते च ।

जीवयानि स्त्री जीवा जीवन्वती योनिः । सजीवजनौ
“तिर्यङ्मसुष्यविवुधादिषु जीवयोनिषु” भाग० १।६।२०

जीवरक्त न० जीवोत्पादकं रक्तम् शाक०त० । स्त्रीणामार्त्तवे
शोणिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्स्यजीवोत्पादकत्वं
यथाह सुश्रुतः “आर्त्तवं शोणितं त्वान्नेयमग्नीषोमी-
यत्वाद् गर्भस्य, पाञ्चभौतिकञ्चापि जीवरक्तमाङ्गराचार्याः
विस्मृता द्रवता रागः सन्दनं लघुता तथा । भूस्यादीनां
गुणाद्येते दृश्यन्ते चाल शोणिते” ।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं लाति सेवनात् ला-क । वै-ह-
लीलतायां राजनि० ।

जीवलीक पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम् । १संसारे
“माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जन्मति
कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो प्रजति कर्म पुरःसरो-
ऽयं विश्रामदृक्षसदृशः खलु जीवलीकः । सायं
सायं वासदृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति ।
त्यक्त्वान्योन्यं तस्य दृक्षं विचङ्गास्तद्वत् तद्वज्जातयो
ज्ञातयश्चेति” । “ममैवांशो जीवलीके जीवभूतः सनातनः”
गीता । “जीवलीके संसारोपभोगार्थम्” श्रीधरः । कर्म० ।
२जीवरूपे जने च “महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा
वीरोजीवति जीवलीके” भा०व० ३४४० । “चालोकमर्कादिव
जीवलीकः” रघुः ।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव-ण्च्-अच् कर्म० । जीर-
काकोल्याम् राजनि० ।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः । पाशुपाल्ये हेमच० ।
तत्र जीवरक्षादिना वैश्यादेर्दृत्तिरिति तस्य तथात्वम् ।
जीवे वृत्तिः स्थितिरस्य । २जीवनिष्ठे गुणादौ ति०

“जीववृत्ती त्विमौ गुणो” भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशाक ५० कर्म० । सात्वदेशपुंसिद्वे शाकभेदे । “जीव-
शाकः सुमधुरः दृढश्चो रक्तशाधकः । दीपनः पाचनो
दल्यो दृढ्यः पित्तापहारकः” राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्नेव शुक्ला स्त्री-
काकोल्याम् राजनि० । अन्यस्य पकतायामेव शुक्लत्वमस्याः
पुनर्जीवन्त्या एव तथात्वमिति तन्नामता । [राजनि० ।
जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । षड्विनाभौषधौ
जीवसंज्ञ गुंजीव इति संज्ञाऽस्य । कामद्विदृष्टो राजनि०
जीवसाधन न० जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०
जीवसू स्त्री जीवं जीवनां सूते सू-किप् । जीवत्पति-
कायां स्त्रियां हेमच० । “जीवसूवीरसूभद्रे ! बहुभौष्य-
समन्विता” भा० ध्या० १८६ अ० ।

जीवस्थान न० इत० । मर्मणि चला० ।

जीवहीन ५० “पङ्कुरो जीवहीनः” विश्वसारतन्त्रोक्ते
पङ्कुरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ पृ० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव-ञच् जीवयतेरच् वा टाप् जप्-किप्
संप्रसारणे दीर्घः सा अस्त्वस्य व । १धनुषो गुणे जप्तायां
२जीवन्तिकायाभौषधौ, श्वचायां, ४शिञ्जिते, ५भूमौ
६जीवनोपाये च मेदि० जीव-भावे अ टाप् । ७जीवने
जटा० । धनुराकारत्वेत्यस्य दृत्तस्थोभयरेखादृत्तसंलग्ने
क्षेत्रभेदे तन्मानानयनादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रशब्दे
२४०२ पृ० दर्शितम् । अहस्यदृग्याद्युपयोगिनी
राशिरूपक्षेत्रस्य जीवा तु क्रमज्याशब्दे २५११ पृ० उक्ता
अधिकं ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्पत्तिप्रकारः सि० शि०
उक्तो यथा

“इष्टाङ्गुलव्यासदलेन हनं काये दिग्ङ्गं भलयाङ्कितं
च । ज्यासंख्ययाग्रा नवतेर्त्वा ये तदाद्यजीवा धनुरेत-
देव । द्वित्वादिनिर्गं तदनन्तराणां चापे तु दत्त्वाभयतो
दिग्ङ्गात् । ज्ञेयं तदप्रद्वयवङ्गरज्जोरधं व्यकार्धं निखि-
लानि चैवम् । अथान्यथा वा गणितेन वर्त्तमि ज्याधर्नि
तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकतिर्दोषु षण्वर्गहीना
मूलं तदोयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते
विभज्ये तच्छेषके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये
खलु योऽत्र वाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेदा ।
त्रिज्याधर् राशिय्या तत्कोटिज्या च षट्भागानाम् ।
त्रिज्यावर्गधर्पदं शरवेदांशज्या भवति । त्रिज्याकतीपु-
धातात् त्रिज्याकतिवर्गपद्घातस्य । मूलोनादष्टहृतान्मूलं

षट्त्रिंशदंशज्या । गजहयगजेषु ५८७८ निम्नो त्रिभ-
जीवा वा ऽयुतेन १०००० उभक्ता । षट्त्रिंशदंशजीवा तत्-
कोटिज्याकतेषूणाम् । त्रिज्याकतीपुधातान्मूलं त्रिज्यो-
नितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भव-
त्येवम् । क्रमेत्क्रमज्याकतियोगमन्नाहलं तदर्धंशक-
शिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यानिर्हतेर्दलस्य मूलं
तदर्धंशकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्वलभागकानां
कोटेश्च कोटंशदलस्य चैवम् । अन्यज्यासाधनसुक्तमेवं
पूर्वैः प्रवक्ष्येऽथ विशिष्टमस्मात् । त्रिज्याभुजज्याकति-
हीनयुक्ते त्रिज्याकती तदद्वयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त
त्रिभखण्डयोर्ज्यो कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् ।
यद्दोःकोटयोरनन्तरमित्योर्वत्कोटिज्ययोः शरद्वेदांशज्यामूलम् ।
दोःकोटितं स्याद्दोःकोटयोरविद्योगखण्डस्य जीववमनेकधा वा ।
दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गो दलीकतस्यस्य पदेन तल्ल्या ।
स्यात् कोटिबाह्वोर्विवरार्धजीवा वक्ष्येऽथ मूलस्यद्वयं
विनापि । दोःकोटिकतित्रिज्याधर्भक्ता लब्धविभोर्व्यो-
र्विवरेण तल्ल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्या-
धर्नि वा कानिचिदेवमत्र । स्वगोऽङ्के बुधदंशेन (६५६६)
धर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः क्षुष्या
त्रिसप्तदु- (५७३) विभाजिता । तदैक्यमयजीवा स्यादनन्तरं
पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षट्परिन्यासतस्ततः ।
व्यासार्धेऽष्टयुषाब्जग्नितल्लये युनेवतिर्ज्याकाः । कोटि-
जीवा शताभ्यस्ता गोदस्यतिथि (३५२६) भाजिता । दोःकोटि-
स्याऽङ्कवेदांश (४६७) हीना तद्योगसंभिता । तदयज्या
तयोश्चापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी । तत्सदस्या २२५ नगा-
शोना एवमन्नाद्याशिञ्जिनी । ज्यापरस्परयैवं वा
चतुर्विंशतिमौर्विकाः । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्यो मियः-
कोटिज्याकते । त्रिज्याभक्ते तयोरेक्यं स्यात्त्रापैक्यस्य
दोर्ज्याका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरनन्तरसंभिता ।
अन्यज्यासाधने सव्यगियं ज्याभावनोदता । समास-
भावना चैका तथान्यानन्तरभावना । आद्यज्याचाप-
भागानां प्रतिभागज्याकाविधिः । या ज्यानुपाततः सेट-
व्यासार्धे परिणाम्यते । आद्यादोःकोटिजीवाभ्यामेवं
कार्यां ततो रुद्धः । भावना स्युस्तदप्रज्या इष्टे व्यास-
दले स्फुटाः । स्यूलं ज्यानयनं पाश्चात्तिह तद्वो-
दितं मया । उक्ता संज्ञेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः
रुग्मा च सा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विदृष्टो-
म्यतः” तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि श्लोकपञ्चकं

सुगमम् । अत्र गणितेन ज्याज्ञानार्थं मूलभूतज्याचतु-
ष्कसिद्धप्रकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणित-
क्रियया । त्रिज्यार्धं राशिञ्च्येत्यादि । त्रिज्यार्धेन
१७१६ त्र्यंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः
कोटिज्या षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गाधंपदं पञ्च-
चत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ त्रिज्यावर्गात्
पञ्चगुणात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य मूलेन हीना-
दष्टद ह्येतात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ वा गज-
हयगजेषु ५८७८ निम्नी त्रिज्याऽयुतेन १००००भक्ता षट्-
त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत्
कोटिज्यार्धाच्चतुष्कज्यादंशानां ज्या । तथा त्रिज्यावर्गस्य
पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याचीनं चतुर्भक्तं सदष्टादशभागानां
ज्या भवति । तत्कोटिज्यार्धात् द्विसप्ततिभागानाम् ।
अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमेत्क्रमज्येत्यादि । कोटि-
ज्योना त्रिज्याभुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना
त्रिज्याकोट्युत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य-
योश्च वर्गयोगपददत्तं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् ।
अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातदत्तस्य मूलं तदर्धांशक-
शिञ्जिनी स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमल्पत्रज्याया
अपि कोटिज्या सा तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेव-
मन्यास्तदर्धांशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः ।
तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्यार्धसप्त-
ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या
द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धांशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ ।
तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २
द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयादाद्यं १ त्रयोविंशं च २३ ।
त्रिंशतित्रमाद्दशमं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम्
५ एकोनविंशं च १६ । द्वाविंशादेकादशं ११ त्रयोदशं
च १२ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ
द्वादशात् षष्ठं ६ सष्टादशं च १८ । षष्ठात् तृतीयं ३
मेकविंशं च २१ । अष्टादशाच्चतुर्थं ४ पञ्चदशं च १५ ।
त्रिज्या चतुर्विंशति । एवं किल पूर्वैरन्यज्यासाधन-
सक्तम् ! इदानीं विनायुत्क्रमज्यायाभिनवप्रकारेणाह ।
त्रिज्याभुजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन
त्रिज्याकृतिरेकत्वोऽन्यत्र युता । द्वे चाधिते । तयोर्मूले ।
अद्यं भुजोन्खाङ्गानां दत्तस्य ज्या । द्वितीयं भुजा-
दन्खाङ्गानां दत्तस्य । एवमतोऽन्यन्याः । तद्यथा ।
अष्टमात् षोडशं १६ ज्यार्धम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं

च २० । चतुर्थाद्दशमं १० । चतुर्दशं च १४ । एवं
सर्वाण्यपि । प्रकारान्तरमाह । यद्देज्योर्नरन्तरमित्यादि ।
इष्टदेर्ज्योर्नरन्तरं कोटिज्योश्च यत् तयोर्वैक्यमूलस्य
दत्तं भुजयोर्नरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्योर्-
न्यान्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याष्टमी ८
देज्योर् । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां
प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्योर्नरन्तरवर्गदत्तस्य मूलं
दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात् । तथाष्टमी ८
देज्योर् । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४
स्यादित्यादि । अथ मूलग्रहणक्रियया विनापि दोःके-
टिभागान्तरज्यानयनमाह । देज्योर्कृतिरित्यादि । दो-
ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः । तस्य त्रिज्यायाश्च विवरं
दोःकोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमेव ज्यार्धानि
साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्यार्धानि तत्र
त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् ।
शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षट्त्रिंशज्या द्वादशम् ।
तत्कोटिज्याष्टादशं ज्यार्धम् । अष्टादशभागानां ज्या
षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशति । क्रमेत्-
क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्
पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं
चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टा-
दशाच्चतुर्थमेकविंशं च । एताव्येवनेन प्रकारेण सिध्यन्ति
नान्यानि । अत्र उक्तं कानिचिदेवमेवेति । यद्देज्योर्नर-
न्तरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चममेका देज्योर् ।
नवममन्या । आभ्यां यद्देज्योर्नरन्तरमित्यादिना प्रका-
रेण भुजयोर्नरार्धस्य ज्योत्पद्यते । तच्च द्वितीयं ज्यार्धम् ।
तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमेत्क्रमज्याकृति-
योगमूलादृत्तमित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्या-
च्चतुर्दशं सिध्यन्ति । अथ ज्याभावेना । सा च द्वेषा ।
एका समासभावना । अन्यानन्तरभावना । तदर्थमाह ।
स्वगोङ्गेषुषड्शेनेत्यादि । यत्र किल वस्तुत्रिवेदाग्नि
२४२८ त्र्यंश त्रिज्या नवतिश्च ज्यार्धानि तत्र ताव-
दुच्यते । तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये काचनेष्टा भुजज्या
तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाया । भुजज्या स्वनवषड्द्विषु-
दस ६५६६ विभागेन रचिता कार्या । कोटिज्या तु
दशगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भाज्या । तयोर्वैक्यं तदपज्या ।
अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिंशत्संख्याकं
३० ज्यार्धम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्संख्यम् ।

तस्माद्द्विविंशत्संख्यमित्यादि । अन्तरभावनया त्वेकान-
 विंशमष्टाविंशमित्यादि । पूर्णं दोर्जां कोटिज्रां
 त्रिज्रां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेवं षष्टिः ६० स्यात् ।
 अथ यदि त्रैविंश त्रिज्रा चतुर्विंशतिज्रांनि तदर्धमाह ।
 कोटिजीवाशताभ्यस्तेत्यादि । अत्रापि त्रिज्राधर्ममं
 ज्राधर्मं सा भुजज्रा । षोडशं कोटिज्रा सा को-
 टिज्रा शतगुणा गोदक्षतिथि(१५०६) भाजिता । या तु
 दोर्जा सा तु निजेन सप्ताङ्गवेदांशेन ४६७ हीना कार्या ।
 यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्राधर्मं भवति ।
 यदन्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एवं समासभावनया
 नवमादशमं दशमादेकादशमित्यादि । तथान्तरभावनया
 सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि । एवं प्रथमं सप्तांशो
 नं तत्त्वदश २२मितं भवति । अथवा पूर्णं ० दोर्जां
 त्रिज्रां च कोटिज्रां प्रकल्प्य साध्यते तथार्पितदेव । ततः
 समासभावनया द्वितीयादीन्खिलानि भवन्ति । अथ वा
 त्रिज्रां दोर्जां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्रां च प्रकल्प्य
 साध्यते तदा त्रयोविंशसुत्यद्यते तस्मादन्तरभावनया द्विविं-
 शम् २२ । ततोऽथेकविंशम् २१ । एवमखिलान्यापि
 निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि ।
 इष्टयोश्चापयोर्यं दोर्जां ते कर्णभूमौ स्थाप्ये । तयोरध-
 स्तात् कोटिज्रां च । ततः प्रथमकोटिज्रा द्वितीयदो-
 र्जाया गुण्या । ततो द्वितीयकोटिज्रा प्रथमदोर्जाया
 गुण्या । द्वे अपि त्रिज्रायाभाजे । फलयोः समास-
 चापैक्यभुजस्य ज्रा भवति । अन्तरं चापान्तरस्य ज्रा
 भवति । इयं सिद्धज्रातोऽन्यज्यासाधने भावना ।
 तद्यथा । तुल्यभावनया प्रथमज्याधर्मस्य प्रथमज्राधर्मं न
 सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैवं चतुर्थ-
 मित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः समा-
 सभावनया पञ्चमम् । अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि ।
 अष्टव्यासाधर्मं ज्राज्ञानार्थमाह । आद्यज्राचापभागान-
 नामित्यादि । यावद्भिन्नैरेका ज्रा लभ्यते ते आद्यज-
 ज्राचापांशः । प्रतिभागज्राकाविधिरिति । तिस्र-
 पञ्चभि ५७३ भक्तात्यादिना प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य
 ज्रामानीय तद्भावनता भागद्वयस्यैवं तेषां भागानां
 ज्रा साध्या साभीष्टत्रिज्राया हृता वस्त्रनलाविवर्द्धिभि
 २४२८ भक्ता प्रथमज्रा स्यात् । तस्यास्तयैव सह भाव-
 नया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति” प्रमिताचरा ।

जीवातु पु० जीवति जीव-विच्-कर्त्तरि आत्, जीवत्य-

नेन जीव-करणे वा आत् । १ अत्र २ जीवनौषधे ३ स्मृत-
 संजीवनौषधे च भावे आत् । ४ जीवने । मेदि० “रे हस्त !
 दक्षिण ! स्मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विश्वज यूङ्-
 मुनौ कपाणम्” उत्तरच० । “आर्त्तया पुनर्जीवातवे न
 मर्त्तवे” ताण्ड्य० ब्रा० १।५।१८। जीवितमिति भाष्योक्तेः
 तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्थे तवे वा०
 दीर्घः । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितमित्यर्थकता
 तच्च तवेप्रत्ययान्तमयैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् पु० जीवात्+मत्पु । आयुष्कामेष्टौ देवता-
 भेदे “आयुष्कामेष्टां जीवातुमनौ” आश्व० श्रौ० २।१०।
 २ । “जीवातुमनौ सव्योपर्युपस्था” २।१६।१६ ।

जीवात्मन् पु० जीवति जीव-अच् कर्म । प्राणसञ्चार-
 युक्ते आत्मनि प्राणिनि । “संयोगो योग इत्युक्ते
 जीवात्मपरात्मनोः” योगशा० । “जीवात्मन् ! पर्य भद्रं
 ते मातरं पितरञ्च ते” भाग० ६।१६।२ ।

जीवादान न० इत० । “अयोगसू भयोराध्यानं परिकर्त्तिका
 परिष्ठावाः प्रवाहिका हृदयोपसरणमप्रहोऽभियोगो
 जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति”
 सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापङ्गेदे तच्च वसनविरचनव्या-
 पङ्गेदः यथोक्तं तत्रैव

“अथातो वसनविरचनव्यापङ्गिकित्तं व्याख्यास्यामः।

वैद्यातुरनिमित्तं वसनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वस-
 नस्याधोगतिरुद्धं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यरुभयोः
 सावशेषौषधत्वं जीणौषधत्वं हीनाविदोषापहृतत्वं
 वातशूलनयोगातियोगौ जीवादानमाध्यानं परिकर्त्तिका
 परिष्ठावः प्रवाहिकाहृदयोपसरणं विवस्त्र” इति ।

जीवाधार पु० इत० । हृदये हेमच० । “हृदयं तस्माद् हृद-
 यम्” छा० ७० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जीवान्तक पु० जीवमन्तयति अन्ति-नामधा० खुल् । जीवनार्थं
 प्राणिनाशके शाकुनिके अमरः २ प्राणिनाशकमात्रे त्रि०।

जीवाङ्गपिण्डक पु० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रस्थराशिकलानां
 १८०० शतानामष्टमे मागे २२५ यथाह सु० सि० “राशि-
 लिप्याष्टमो भागः पथमं ज्याङ्गं सुचरते” तत्तद्विभक्ते लब्धो
 नमिष्यते तद् द्वितीयकम् । आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान्
 भक्ता लब्धोनसंयुताः । खण्डकाः सुसुतर्विंशज्याङ्ग-
 पिण्डाः क्रमादभौ” । “एकराशिकलानामष्टादशशताना-
 नामष्टमोऽंशस्तत्त्वान्निमित्तः २२५ प्रथममाद्यं ज्याङ्गं सम्पू-
 र्णजीवाङ्गपिण्डकः कथ्यते तदभिधैः” रङ्ग० । अत्र

जन्ममरणशून्यौ दर्शयति । जातकर्मोद्विधानमपि
देहप्रादुर्भावोपेक्षमेव दृष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य ।
जीवस्य परमात्मात्मनः उत्पत्तिर्विशिष्टादीनामिवास्ति
नास्ति वेद्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ ताव-
ज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन
सूत्रेणावोच्यते” भा० ।

“नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः” सू० ।

“अस्यात्मा जीवात्मनः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफल-
सम्बन्धो, स किं व्याप्तादवदेयोत्पद्यते ब्रह्मण आहो-
स्विदुब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः
कासुचित्त्वुत्पत्तिर्व्यभिक्तव्यभिक्तादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः पर-
मात् ब्रह्मण उत्पत्तिरास्नायते कासुचित्त्वविकृतस्यैव
परस्य ब्रह्मणः कायप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न
चोत्पत्तिरास्नायते इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते
जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । (एकस्मिन्
विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तु-
जातस्य ब्रह्मणोऽपि सति नोपसृष्येत, तत्त्वान्तरत्वे
तु जीवस्य प्रतिपत्तेरुपसृष्येत । न चाविकृतः परमा-
त्मो जीव इति शक्यते सिद्धातं, लक्षणभेदात् । अपह-
तपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि
जीवः, विभागाद्भास्य विकारात्प्रसिद्धिः । यावान् हि
आकाशदिः प्रविभक्तः सर्वो विचारः, तस्य चाकाशादे-
रुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्ड्रापुण्ड्रकर्म सुख-
दुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्-
पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति” भा० ।

अपि च “दद्यान्तेः कुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्ये-
वनेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” इति प्राणादेर्भोग्य-
जातस्य सृष्टिं शिवा सर्वे एते व्यात्मानो व्युच्चरन्तीति
भोक्तृणांमात्मनां पृथक् सृष्टिं प्राप्तिः । “यथा
दृष्टीणात् प्रायकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति
सहस्रपास्तघाचराद्विधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापियन्ति” इति च जीवात्मनासुत्पत्तिप्रलयवोच्येते
सत्तावचनान् । जीवात्मानो हि परमात्मना सहपा-
भवन्ति चैतन्ययोगान् । न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं
वावधितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरोहस्याधिकस्या-
धीस्य सर्वतोपसृक्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरशेषं सति
प्रकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्वयम-
कुर्वत” इत्यदिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवंप्राप्ते

ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः,
न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु ।
ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतोऽप्युक्तं, सत्य-
सुक्तं उत्पत्तिरेव तस्य न सम्भवतीति यदामः । कस्मात्
नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं
स्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न
चैवंरूपस्योत्पत्तिरुत्पद्यते, ताः काः श्रुतयः “न जीवो
स्त्रियते” “स वा एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्म” “न जायते स्त्रियते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः
शाश्वतोऽयं पुराणः” “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
“अनेन जीवेनात्मनानुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
“स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्यः” “तत्त्वमसि” “अहं
ब्रह्मास्मि” “अवगात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इत्येवमाद्या
नित्यत्वादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवञ्चति ।
ननु प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाद्भोत्पद्यते इत्युक्तं
अवोच्यते, नास्य प्रविभाशः स्वतोऽस्ति, “एको देवः
सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्माः” इति श्रुतेः,
बुद्ध्यादुप्राधिनिमित्तं तस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्यैव
घटादिसम्बन्धनिमित्तत्वं । तथा च शास्त्रम् “स वा
अथमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षु-
र्भयः श्रोत्रमयः” इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य
दतोऽप्यैकानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्नयत्वज्ञास्य
तद्विभक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरहासदपत्वं स्तोमयो
जालम् इत्यादिवद्दृष्टव्यम् । यदपि क्वचिदस्योत्पत्ति-
प्रलयश्रवणं तदर्थ्यत एवोपादिसम्बन्धान्नेतव्यम्, उपाध्यु-
त्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति । तथा
च दर्शयति “प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविगच्छति न प्रेत्य संजास्ति” इति । तथो-
पाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव “मा
भगवान्नोहमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न
मेत्य संजास्ति” इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, “न वा अरे
अहं त्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्निधर्मा मा-
त्मासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति । प्रतिज्ञानुपरोधाऽप्यविकृत-
तस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदेऽप्यन-
योरुपाधिनिमित्त एव । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति
च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्या-
नेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । यस्माद्भौवोत्पद्यते प्रवि-

लीयते वेति' शरीरकसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्यः ।
जीवोपाधि ए० इत० । १ स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थासु । तयोः
हि जीवस्योपाधयः । तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कार-
वाहितमज्ञानमात्रसुपाधिः । स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं
निद्राशरीरसुपाधिः । जाग्रदवस्थायां मूक्षशरीरसं-
सृष्टं स्थूलशरीरसुपाधिरिति तत्तदुपाध्य, पञ्चतन्त्रसुषु-
म्नादेरप्युपाधित्वम् । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरीश्वर" इत्युक्तेः अज्ञानस्य २ व्यष्टिशक्तिभेदे च
तस्यास्तु समष्ट्यज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "माद्यो-
पाधिरयं जीवोऽपि तदोपाधिरीश्वरः" इत्यादौ सायावि-
द्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोर्णा स्त्री इत० । जीवतो मेघादेरोमणि "पवित्रम-
स्मिन् करोति शुक्लं जीवोर्णानाम्" कात्या० श्रौ० ९।
२।१६ । "जीवन्मोघरोमनिस्मितस्त्वानिस्मितम्" कर्कः ।
जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १ हरीतक्याम् २ जीवन्त्यां
३ गोक्षुरदुग्धायाम् राजनि० ४ जीवोपाये त्रि० जीव्यो-
पायं तु भगवान् मघ किञ्चित् करोतु सः" हरिवं०
२६३च० ।

जु रं हसि भ्वा० पर० अक० अनिट् । जवति । अजौघीत् ।
जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति ते अजी-
जवत् त ततः सनि० जिजावयिषति । अस्य परस्मैपदत्वं
गतिकर्मत्वञ्च निघण्टुक्तम् "जयति जवति" इत्युप-
क्रमे इत्येते गतिकर्मण इत्युक्तेः । वेदे गणव्यव्यासः
"वृष्टिं ये विध्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।१५।२ । "येन
न पातमपां जुनास" १।१८६५ । अयं घातः ऋ०
भाष्ये सौत् इति साधवः । दीर्घान्तोऽपि । "घातो न
जुतः स्तनयद्भि रध्वैः" ऋ० ४।१०।२ ।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अनिट् । जवते । अजोष्ट ।
जुजुवे । "यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति०
स० ६।१.०।२ ।

जुग त्यागे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अनुङ्गीत्
जुजुङ्ग । कर्मणि इदित्त्वात् जुङ्गति ।

जुगुप्सन न० गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे ल्युट् ।
१ निन्दने अमरः । कर्त्तरि युच् । २ निन्दाशीले
ति० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे च टाप् ।
निन्दायाम् अमरः । सा च वीभत्सरस्य स्थायिभावः
शान्तरसव्यभिचारिभावश्च । यथोक्तं सा० द० "अवि-

रुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातमन्वमाः । आस्तादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । रतिर्हासश्च
शोकश्च क्रोधीत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विज्ञयत्येव-
मद्यौ प्रोक्ताः शमोऽपि च "रसभेदे स्थायिभावभेदात्तुक्त्वा
"दोषेक्षणादिभिर्गर्ह्यं जुगुप्सा विषयोऽङ्गवा" तां लक्ष-
यित्वा "शङ्कराशरीरयोर्हासोवीरे क्रोधस्तथा मतः ।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः"
देहजुगुप्सा च शौचकार्यं यथोक्तं पात० सू० भा०
"शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परेरसंसर्गः" सू० "साङ्गे
जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभि-
षङ्गो भवति किञ्च परैरसं सर्गः कायस्वभाववल्लोकी
स्वमपि कार्यं जिहासुर्ह्यङ्गलादिभिरात्तल्लयन्नपि काय-
शुद्धिपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्यते"
भा० । देहे जुगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्द-
नीयत्वे हेतुः विवेकचूडामण्युक्तो यथा "मज्जास्थिमिदः-
पलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धौतुभिरैभिरन्वितम् । पादोरुवज्रो
भुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन
तु देहसंस्थितिसुपवर्ण्यं "इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य
भोक्षाय लयसौ" इत्युक्तं व्याख्यातं च मित०

"इतीदृशमस्थिसन्नायाद्यारब्धमेतदगुचिनिधानं वर्णास्थि-
रमिति यस्य बुद्धिरसौ कती पण्डितो भोक्षाय समर्थो
भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्षोऽजोपायत्वात्
अस्थिमूलपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत
एव व्यासः "सर्वागुचिनिधानस्य कतन्नस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि कते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नामास्य
कायस्य यदन्तस्तद्विर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं
शुनः काकांश्च वारयेदिति" । तस्मादीदृशकुसितशरीर-
स्यात्यन्तिकदिनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम्" ।

जुगुर्वणि ति० गृ-स्तुतौ यङ्लुकि क्तिपि वेदे नि० वन-
संभक्तौ इत्-णत्वम् इत० स्तोत्राणां संभक्तरि । "मन्द्र-
जिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४।२ । [तत्रार्थे एणाराजनि०
जुङ्ग ए० जुगि-अच् । वृद्धदारकवृजे अमरः । खल् । जुङ्गक
जुङ्गा स्त्री जुगि-अच् । वृद्धदारकवृजे रमानाथः ।

जुट्क न० जट-संहतौ अच् संज्ञायां कन् प्रथो० । जटायां
शङ्कर० । [स्वाते शिखाभेदे शङ्कर० ।
जुटिका स्त्री जट-संहतौ वा० कुन् प्रथो० । (भ्रुंटी)
जुड प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् । जोडयति तं अजुजुङ्गत् ।
जुड वन्ने (जोड़ादेओया) । तदा० कटा० पर० सेट् । जुडति

अजुडोत् जुजोड । अजि जुडः । [अजि जोडः ।
जुड गतौ तु० पर० सक०सेट् । जुडति अजोडोत् । जुजोड ।
जुत दोषो भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोतिष्ट ।
जुजुते । ऋदित् अजुजोतत् ।

जुन गतौ तु० पर०सक०सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।
जुम्ब क्त पु० वरुणे "पृथिवीं त्वा जुम्बकाय स्वाहा" यजु०
२५।६। "जुम्बकाय वरुणाय" वेदो० "प्रत्येव तिष्ठति
जुम्बकाय स्वाहेत्यवश्य उक्तमासाङ्गतिं जुहोति धरुणो
वै जुम्बकः" शत० ब्रा० १२।३।६।५।

जुर्व पु० बधे भ्वा० पर० सग० सेट् । जुर्वति अजूर्वीत् । जूर्नः
जूर्तिः । क्तिप् जूः ।

जुल मेघणे चु० उभ०सक०सेट् । जोलयति ते अजूलयत् त
जुवस ति० सो० जु-वा० असुत् किञ्च । वेगवति । "आ नः
सोमः सहो जुवो रूपम्" ऋ० ६।६।५।६ ।

जुष तृप्रौ अक०तर्के सक० वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर०सेट् ।
जोषयति ते जोषति अजूषत् त अजोषीत् ।

जुष ह्रस्वे अक० सेयादां सक० तदा० आ० सेट् । जुषते
अजोषिष्ट जुजुषे जुषमाणः । ईदित् । जुषः । जीत्
वक्तमाने क्त । जुषः । "पौलस्त्योऽजुषत युचं विपन्न-
बन्धुः" भट्टिः "यत् देवासो अजुषन् विश्वे" यजु०
४।१। "इन्द्र ! जुषस्व प्रवह" अथ० १।५।१। "अजा-
मेकाम्-अजोहोत्य को जुषमाणोऽनुभेते" श्वेताश्वतरोप०
"एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्" भा० व० १०।५।६।६। ६। ०।
"सत्वं जुषाणाय भवाय देहिनाम्" भाग० ८।५।२३।
"परजुषनयान्निवर्त्तमानः" दीधितिः । आर्षे गणव्य
त्समात् कटादित् । "देवा नाश्रद्धानाञ्चि हविर्जुषन्ति"
भा० व० १२।७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः । "पारिजातगुणान्
मर्त्यां जुषन्ति यदि नारद ! । देवानां मानुषाणां च न
विशेषो भविष्यति" हरिवं० ७२।७२ । लेटि जोजिपत्
"सुपेशसंस्करति जोजिपत्ति" ऋ० २।१।१। "जुषी
प्रतिशेवनयोः लेखडागमः । विकरणः सिप् । इडा-
गमश्च" भा० । प्राद्य पनगे पूर्वकात् प्राद्विद्योत्यतत्तदर्थं युक्ते
सेवनादौ ।

जुप्त क्त पु० जु-कृत् ततः संज्ञायां कृत् । यूपे शब्दच० ।
जुट न० जुप-कर्म्मणि क्त । उक्लिष्टे । २सेविते ति० सेदि०
"परजुषनयान्निवर्त्तमानः" दीधितिः । "पुण्यो महाब्रह्म-
समूहजुष्टः" भट्टिः । [सेवने न० ।
जुपत् ति० जुप-कर्म्मणि क्यप् । १सेव्ये भावे क्यप् । २अवश्य-

जुहुराण पु० । ऊर्च्च-सन्-आनच् सनो लुक् क्लोपश्च ।
१चन्द्रे पु० उक्त्वल् । २कौटिल्यकारिणि ति० । "युयो-
ध्यसञ्जुहुराणमेनः" ऋ० ७० । "जुहुराणं कृटिल-
कारिणम्" भाष्यम् ।

जुहुवान पु० ऊ-कर्म्मणि कानच् । १अग्नौ शब्दे च । सं-
न्निप्रसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्थैव तदर्थता
हर्च्चेत्सद्रूपसिद्धेस्तदर्थतोचिख्यात् अतस्तत्र लिपिकर-
प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः
ससुचितः ।

जुह् स्त्री जुहोत्यनया ऊ-क्तिप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यन्निवे
सु गाख्ये पात्वभेदे सा च पलाशघटिता "पालाशी जुह्ः"
कात्या० श्रौ० १।३।३४ । "जुहोत्यनया जुह्ः कृक्
सा च पालाशी पलाशघटिकाश्चिन्मिता" कर्कः । "यस्य
पर्यमयी जुह्मवति न स पापं ह्योक्तं शृणोति" श्रुतिः ।
"पर्यमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः" । एषा चानारभ्याधी-
ताऽपि प्रकृत्यर्था यद्योक्तं ताश्चण्ड० ब्रा० ।

"अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन
क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्मृतीवाध्याये षष्ठपाठस्य
प्रथमाधिकरणे पर्यवाप्यदृष्टाहृत्याभिहितः । "प्रकृतौ
विकृतौ वा राद्यस्य पर्येयमौ विधिः । प्रकृतेरेव वा
तुल्याद्वचनादुभयोरसौ । जुह्माश्रित्य पर्यत्वविधिः
प्रकृतिमात्रगः । चोदकेनोभयप्राप्ते विकृतौ विधिनात्व
किम्" । अनारभ्य श्रूयते "यस्य पर्यमयी जुह्मवति न स
पापह्योक्तं शृणोतीति" । तत्राव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध-
वती जुह्माश्रित्य तत्रेहः पर्येयस्य वाक्येन विधीयते ।
या जुह्ः सा पर्यमयीति वाक्यञ्च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्य-
मेव प्रकृतौ उभयवाच्यमभूताया जुह्माः सत्त्वात् ।
तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते,
ब्रूमः किमयं विधिविकृतौ चोदकात् पूर्वनिवृत्तते
पश्चादा । नाद्यः । आश्रयभूताया जुह्माः चोदकमन्त-
रेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्यत्वमपि जुह्मा महेव
चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः
प्रकृतिमात्रगः" । जुहोत्यस्यां दिशि-आधारे क्तिप् ।
२प्राग्देशे प्राङ्ङुस्त्वयैव होमकरणात् तस्यास्तथात्वम् ।
जुहुरा(वा)ण पु० जुह् र(व)णति र(वण-अण् । १अध्वयै ।
२अग्नौ । ३चन्द्रे विश्वः । [वः । अग्नौ शब्दर० ।
जुह्वत् पु० जुह्पात् होमोद्देश्यतयास्यस्य मतुप वा० मस्य
जुहाति स्त्री जु-पर्यनिर्देशे र्तिप् । होमभेदे "यजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।२।५। इति प्रश्ने यजतिब्रह्मणमुक्त्वा "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" १।२।७ इति लक्षितम् । "उपविष्टेन कर्त्ता होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी । "वरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिःक्रियाः" मनुः ।

जुह्वास्य पु० जुहूरास्यनिवासा । होमीयवक्त्रौ । "हृद्यवाहो जुह्वास्यः" ऋ० १।१२।६ । [जृतः ।

जू गतो सौत्व० सक० प० सेट् । जवति अजाधीत् जुजाव ।

जू स्त्री सौ०जू-गतौ ययायथं कर्त्तुं भायादौ किप् । १२।५। काशे २सरस्वत्यां १पिशाच्यां च ४जघने शब्दरत्ना० ५जवयुक्ते वि० विश्वः । इतरागमने ७गमने च स्त्री मेदि० ।

जूट् पु०जट्-संहतौ अच्-पृथोः। जटासंहतौ वन्धे २जटा-याम् शब्दार्थचि० । "जटाजूटसमायुक्तामङ्गेन्दुकतशेखराम्" दुर्गाध्यानम् । "भूतेशस्य भुजङ्गवद्विवलवसङ्ग-मङ्गजूटाजटाः" सालवीमा० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

जूत वि० सौ०जू-क्त । १गते २आकटे च । "रथो ह वा सृतजाल्यभिजृतः" ऋ० ३।५।८ । "अभिजृतः स्तोत्र-भिराकटः" भा० ३।८।८ च "युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूनम्" ऋ० १।११।८ । "इन्द्रजूनं इन्द्रेण जूनं दत्तम्" भा० ।

जूति स्त्री जु-रंहसि भावे क्तिन् सातिहेतीत्यादिना नि० । १वेगे अयरः । "उत स्मास्य पन्थयन्ति जना जूतिं कष्टि-प्रो अभिमूर्तिमाशाः" ऋ० ४।३।८ । "मनो जूतिर्जुषता माञ्ज्यम्" यजु० २।१६ । "जूतिः जयतेर्गतिकर्मणः" वेददी० अत्र मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः । मेधा दृष्टिर्धृतिर्भक्तिर्भनीया जूतिः सृष्टिः" ऐ० उ० "जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वाभावः" २भाष्योक्ताऽर्थे च ।

जूतिका स्त्री जूत्या कायति कै-क । कर्पूरभेदे राजनि० । जूर वयोहानौ अकः वधे सक० दिवा० व्यात्म० सेट् । जूर्यते अजूरिष्ट । ईदित् । जूर्यः । कोपे च "इच्छाविभङ्गा-कुलमानसत्वात् भक्ते नखेभ्यश्च चिरं जुजुरे" मट्टिः ।

जूर्ण पु० जूर-क्त । (उलुखड्ड) तृणभेदे रत्नमालायां जूर्णांश्चेति तत्पथ्यायै निर्देशात् तस्य तथात्वम् । जूर्णेति आख्या यस्य जूर्णांश्वोऽप्यव ।

जूर्णाह्वय पु० जूर्णमाह्वयते काण्डेन सङ्घर्षे आनह्ने-वा० श । देवधान्ये (देवान्) हेमव० ।

जूर्ण स्त्री ज्वर-रोगे नि०जट् जूर-वेगे वा नि० । १।३।१। रोगे २वेगे । ३श्यादित्ये ४देहे ५ब्रह्मणि च संक्षि०उष्णा० । जूर कोमे नि० । ६क्रोधे निरुण्टुः निरुक्ते ६।४।३। "अस्थानि-रुक्तिरन्या दर्शिता"जूर्णैर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा"तत्र पृथोः । तेन ७वेगयुते दद्रयुते ८तापके च । "क्षिप्त्वा जूर्णैर्न वक्षति" ऋ० १।१२।८ । "जूर्णैर्वेगवती सेना" भा० । १०स्तुतिक्रमणे च । "सृष्टृषां जूर्णैर्होत्रं ऋष्याम्" ऋ० १।१०।७। १० । "जूर्णैः स्तुतिक्रमणः" भा० ।

जूर्ति स्त्री ज्वर-भावे क्तिन् जट् । ज्वरे ।

जूर्ये वि० जूर-कर्त्तरि वा०ण्यत् । १जीये "रसः पुरीव जूर्यः" ऋ० ६।२।७ । "जूर्यः जीर्यः" भा० ३।४।८ च ।

जूष वधे स्वा० उभ०सक०सेट् । जूपति ते अजूतीत् अजूषिष्ट जुजूष ते । जूषः ।

जूष पुंन० यूप+पृथोः । सुद्धादिकाधे भरतः ।

जूषण न० जूप-ल्यु । वृक्षभेदे- (पादफुल्ल) शब्दच० ।

जून्वकारे स्वा० पर० सक० अनिट् । जरति अजापीत् । जजार ।

जृम्भ जृम्भे (हाइतोला) गावशैथिल्ये च स्वा० आत्म०अक० सेट् ईदित् । जृम्भते अजृम्भिष्ट । जजृम्भे । "आत्मान-माधाव मधुर्जजृम्भे" कुना० जृम्भा जृम्भः । जृम्भितः । "जृम्भते सुडरासीना बाला गर्भभारान्सा" सा० द० ।

जृम्भ जृम्भणे स्वा० आ० अक० सेट् । जृम्भते अजृम्भिष्ट जजृम्भे । ईदित् । जृम्भः ।

जृम्भ पुंन०जृम्भि-भावे घञ् अङ्गैर्चा०(हाइतोला)।गावशैथि-ल्यापादके २सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । भावे अ । तत्त्वार्थे स्त्री । जृम्भा च अमगर्भादिजनित्रजाड्यापुत्री यथाह सा०द०"आलस्यमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादि क्त" तत्कारकवायुश्च देवदत्तः । "दिग्जृम्भणे देवाः सुडस्कटिकसदिभः" पदार्थादर्शे योगार्थवः । "जुतोत्तन-नजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः। गुरोरपि च कर्त्तव्य-मन्यथा ब्रह्महा भवेत्"तिथित० । श्विकाशे ४विस्तररे च पु० शब्दच० । "पीत्वैकं श्वारमनिलः पुनस्कृजति वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इति कथ्यते" "जृम्भात्यर्थं सपीरणात् । जृम्भावेगे सुखस्यैव शोभने शयने नरम् । स्वापयेत् दिनं नियमात् जृम्भावेगः प्रशा-स्यति । जृम्भावेगक्षयं याति क्युतेतेन मर्हनात् । भोज-नात् स्वदुभोज्यानां तथा तस्मिन्मच्छणात्"वैद्यकम् ।

जृम्भक वि० जृम्भ-एषुल् । १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे ए०

“पृष्ठतोऽनुययौ यान् वरदं दृषभध्वजम् । जृम्भकैर्यत्र-
रक्षोभिः स्रग्विभिः समलक्ष्यैः । यात्यसोषो महा-
यक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः” भा० व० २३०अ० ।
जुम्भयति जृम्भ-खुल् । शकशाश्वसुनितनये षतद्विष्टिते
अस्त्रभेदे च “कशाश्वतनयखुपाख्यस्त्राणि विश्वाभित्तेषु
रामाय दत्तानि तत्कथा रामा० वा० २८अ० ।

“संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ।
सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं पृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं
नाम पराङ्मुखसमवाङ्मुखम् । लज्जालक्ष्याविभौ चैव दृढ-
नाभसुनाभकौ । दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ।
पद्मानाभौ महानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । जप्तोमिषं
शक्तुनञ्चैव नैरास्त्रविमलावुभौ । यौगन्धरविनिद्रौ च
द्वैत्यप्रमथनौ तथा । शुचिवाङ्गसंज्ञावाङ्गनिष्कलिर्विरुच-
स्तथा । सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ।
पितृव्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ । करवीरं रति-
ञ्चैव धनधान्यौ च राघव ! । कामरूपं कामरुचिं मोह-
मावरणं तथा । जृम्भकं सपेनाथं च पन्थानवरुणौ
तथा । कशाश्वतनवान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।
प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्वभूतोऽसि राघव ! । वादमि-
मित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टे नान्तरात्मना । दिव्यभास्वर-
देहाश्च मूर्त्तिसन्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारशब्दाः
केचिद्भूभोपमास्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्ला-
ञ्जलिपुटास्तथा । रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽग्नवन् सधुर-
भाप्रियः । इमे च नरशार्दूल ! शान्धि किङ्करयाम ते ।
गम्यतामिति तानाह यद्येष्टं रघुनन्दनः । मनसा
कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ । अथ ते राक्षसा-
मन्त्रपुत्रत्वाद्यापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थ
सुहृन्ना जग्मु र्यथागतम्” २८अ० । स्वार्थे क अत इच्चम् ।
जृम्भ्यायां स्त्री (हाइतोला) सा च इन्द्रवृत्तयोर्युद्धे इन्द्रे
वृत्तप्रस्ते देवैः सृष्टा ततः प्रवृत्तिं लोकप्राणवायुसंस्था
यथाह भा० उ० ८अ० “ततो जपाह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः
गतक्रतुम् । अपाहत्यास्त्रिपदु वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितः ।
ग्रन्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्नास्त्रिदिवेश्वराः ; अस्त्रजंस्ते
महाःसत्त्वाजृम्भिकां वृत्तनाग्निनीम् । विजृम्भमाणस्य ततो
वृत्तस्यास्यादपाहतात् । खान्यङ्गान्यभिसङ्क्षिप्य निष्-
क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रवृत्तिं लोकस्य जृम्भिका-
प्राणसंश्रिता” ।

जृम्भय न० जृम्भि-भावे ल्युट् । (हाइतोला) शगलशैथि-

ल्यापादके २सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । “सुहृ-
र्गुहृर्जृम्भयतत्पराणि—अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य
करोति लावण्यरसोत्सुकानि” ऋतुसं० “जगत्सुहृत्सृष्टां
तां जृम्भयाख्यां तनुं प्रभोः” भाग० २१२०।४२ । जृम्भि-
ण्यिच्-ल्यु । २जृम्भयकारिणि २जृम्भकास्त्रे च “जृम्भयं
नाम सोऽप्यस्त्रं जपाह पुरुषोत्तमः । हरं स जृम्भया-
मास क्षिप्रकारी महाबलः” हरिवं० १८४ अ० । “जृम्भयं
पातनञ्चैव त्वाङ्गुष्ठापि सुदारुणम्” २३४ अ० ।

जृम्भिणी स्त्री जृम्भि-ण्यिनि । एलापयर्थांश्च शब्दच० ।

जृम्भित लि० जृम्भि-क्त । १चेष्टिते २प्रवृद्धे च भावे क्त । २जृम्भ्यायां
६स्फुटने हेमच० स्त्रीणां ५करणभेदे न० मेदि० ।

जृ जरायां दिवा० पर० अक० सेट् जोर्यति इरित् ।
अजरत् अजारीत् । जोर्यः । पिप् । जरा । घटादि० ।
जरयति । “या न जोर्यति जोर्यतः” नीतिमा० जोर्यति
रटन् । जरन् । जजार । जरीता जोर्यः । “जरि-
तृष्णां सतां भुवः स्रतये” वामदेव्यगानमन्त्रः ।

जृ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्त्वादि० पादि० अक० सेट् ।
घटा० । जरयति ते अजीजरत् त । जृम्भाति । इरित्
अजरत्-अजारीत् ।

जित् लि० जि-ठच् । जयशीले । “जेता ऋभिः इन्द्रः
एवम्” ऋ० १।१७८।३ । “जेतारं लोकपालानां स्व-
सुखैरर्चितेश्वरम्” रघुः । स्त्रियां ङीप् । २विष्णौ
पु० । “अनघो विजयो जेता” विष्णुसं० । जयत्यति-
शेते सर्वभूतानि” इति जेता” भा० ।

जितव्य लि० जि-कर्मणि तव्य । जेये “जयो यः शक्यते जेतुं
जेयो जेतव्यमात्रके” अमरः ।

जित्व लि० जि-वनिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि तुक् । जितव्ये ।
“अस्याभावे जयत जित्वानि” ऋ० ४७।२६ । “जित्वानि
जितव्यानि” भा० ।

जिन्ताक न० स्वेदसेवनार्थं गृहभेदे (भापरालकोयार घर)
तन्निर्मितप्रकारोऽभिहितेश्वरके यथा

“अथ जिन्ताकं चिकोर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्थां
दिश्युत्तरस्थां वा गुणयति प्रशक्ते भूमिभागे कण्टकैस्तिके
सुवर्णसृष्टिके वा परीवापपुष्परिगयादीनां जलाशयाना-
मन्यतमस्य कूचे दक्षिणे पश्चिमे वा सप्ततीर्थे समसुविभक्त
भूमिभागे सप्ताष्टौ वा चरत्नीनुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुख-
सुदङ्मुखं वाभिसुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्से-
धविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सृष्टत्तं ऋत्-

कर्म सम्यक्मनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्थान्तः सम-
न्ततो भिन्नमरत्नीविस्तारोत्थेर्धं पिण्डिकां कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किकुमाल-
पुरुषप्रमाणं सृष्टमयं कन्दुसंस्थानं बह्वृक्षस्त्रिभङ्ग-
ङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
णामाश्रकण्यादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स
यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतभूतानि अ-
वतप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निमृहं स्वेदयोग्येन चोष्णया
युक्तमिति तत्रैतं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं
प्रवेशयेत् प्रवेशयञ्चैनमनुशिष्यात् । सौम्य ! प्रविश्य कल्प्रा-
णायारोग्याव चेति । प्रविश्य चैनं पिण्डिकामविरुद्ध
पाश्र्वापरमाश्र्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदमू-
र्च्छांपरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आ प्राणो-
च्छ्वासात् । भ्रष्टमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वार-
मनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः
तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन सुञ्चेथाः त्वं यदा
जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसुतस्वेद-
पिच्छं सर्वस्रोतोविसुक्तं लघुभूतमपगतविवस्त्रस्तम्भसुप्ति-
वेदनागौरवमिति । ततस्त्वां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः । निष्कम्बस्य च न सहसा चक्षुषोः परिपाल-
नार्थं शीतोदकसुपसृशेथाः । अपगतसन्नापल्लमस्तु सुहृ-
त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्तोऽश्रीथाः”
अस्य स्वैदार्थकता शब्दकल्पद्रुमे उक्ता चिन्त्या “भूटहेषु
च जैनाके कृष्णगर्भटहेषु च । विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः
स्विद्यति ना सुखम्” इति आधाररूपमृह्यादिषाह-
चर्यात् मृहभेदस्यैवोपक्रमात् । उपसंहारे च इति
जैनाकस्वेद इति कीर्त्तनं सप्तमीतत्पुरुषपरम् । इति
जैनाकः स्वेद इति संविसर्गपाठोऽनाकरः ।

जैन्य त्रि० जि-जन+ण्यिच्-वा बा० डेन्य । १ जयशीले “अग्नि-
र्यज्ञेषु जैन्यो न विशंपतिः” ऋ० १।१२।७ । “जैन्यः जय-
शीलः” भा० । २ उत्याद्ये च “जनिष्ट हि जैन्यो अये
अङ्गाम्” ऋ० ५।१।५ । “जैन्य उत्पाद्याः” भा० ३ जेतव्ये
च “दुग्धं पयो वृषणा जैन्वावह” ऋ० ७।७।३ । “जैन्यं
वसु धनं ययोः । वेदे पूर्वपददीर्घः । “जैन्यावह जेतव्य-
घनौ” भा० । “गतं देवेभिर्जैन्यावह” ऋ० ८।१८।७ ।

जैमन् त्रि० जि-मनिन् १ जयशीले “उदन्यजेव ज्ञेयना मदेरु”
ऋ० १०।१०।६।६ । “जैमना जयशीलो वीस्थाने आच्
कान्दो सो दीर्घाभावः । लोके तु जैमा जैमानौ इत्येव ।

जैतर्भावः इमनिच् तृणो लोपः । २ जैतर्भावे जये च
३ जयसामर्थ्यं पु० । “जैमा च महिमा च मे” यजु० १।८।४ ।
जैमन् न० जिम-भावे ल्युट् । भक्षणे अमरः ।

जैय त्रि० जि-कर्मणि यत् । जेतव्यमात्रे अमरः ।

“देवैरजेया निर्जिताश्चाजुनेन । तदा नाशंसे विजयाय
सञ्जय !” भा० आ० १।४० । “विगृह्य शत्रून् कौन्तेय !
जैयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आ० ६।४० ।

जैष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । जैषते अजेषिट् ऋदित्
अजिजेषत् त । “अपां तोकस्य तनयस्य जैषे” ऋ०
१।११०।११ ।

जैह यत्ने भ्वा० आत्म० चक० सेट् । जैहते अजेहिट् ।
ऋदित् अजिजेहत् त । “पात्रमभवे जेहमानम्”
ऋ० १।११०।५ । “जेहमानं प्रयतमानम्” भा० । निरुक्ते
अस्य गतिकर्मतोक्ता “दृष्टशामपवेर्जेहमानस्य” ऋ०
१०।१।६ । कश्चित् व्याप्रार्थताऽपि “सुगेभिररेणुभिर्जेह-
मानं पतन्ति” ऋ० १।१६।३।६ । “जेहमानं यत्तदेशं व्याप्नु-
वत्” भा० । गत्यर्थकधातोः प्राप्प्रार्थकत्वात् प्राप्प्रार्थतापि ।
“ये ताहृष्टुदेवता जेहमानाः” ऋ० १०।१।५।६ । “जेह-
मानाः प्राप्ताः” भा० । [अदित् जानः ।

जै ज्ञये भ्वा० पर० अक० अनिट् । जयति । अजासीत् ।
जैगीषव्य पु० जिगीषोरपत्यं गर्गा० यञ् । योगविदि मुनि-
भेदे तत्कथा भा० श० ५।१ अध्याये शा० पर्वणि च २३५
अ० इष्ट्या । “अबितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित्” भा०
शा० १।१ अ० । स्त्रियां लोहिता० नित्यं ऋ पिप्त्वात्
ङीष् । जैगीषव्यायणी ।

जैत्र त्रि० जेतैव जेत+प्रज्ञादि० अण् । १ जयशीले अमरः ।
२ पारदे पु० ३ अथीपथे न० राजनि० । “रषाय
जैत्रः प्रदिशन्निव त्वराम्” किरा० । “शरीरिणा जैत्रशरेण
यत्” माघः । “देवसूतमुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः”
रघुः । ततश्चतुरर्थ्यां कर्णा० फञ् । जैत्रायणि जैत्रादूर-
देशादौ त्रि० ।

जैत्ररथ त्रि० जैत्रो रथोऽस्य । जयशीले हला० ।

जैत्री स्त्री जैत्रोव जैत्र+स्त्री अण् ङीष् । जयन्तीहृत्वे ।
शब्दर० । [दुपासके च ।

जैन पु० जिन एव, जिनोदेवतास्य वा अण् । १ अर्हति २ अर्ह-
जैपाल पु० जयपाल+पृषो० । जयपालहृत्वे द्विरूपकोषः

जैमिनि पु० मुनिभेदे ष च सामवेदे वेदव्यासशिष्यः यथाह
भाग० १।१।६।६ । “साम्नां जैमिनये प्राह तथा कन्दो-

गसंहिताम्' स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान् । तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधिकरणमालायां माधवाचार्येण संस्कृता यथा

“धर्मो द्वादशलक्षणा व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः । प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः । ऊहोऽवाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्ग-
श्लोदिताः क्रमात्” । “लक्षणान्याध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणा-
दयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्या-
यानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तानुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तत्वे वनादयः । पञ्चमे क्रमनियतिरि-
धेयत्वादयः । षष्ठे कर्तृरधिकारो नाश्वादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छ्रेतेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोता-
दिनाम्नाहुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौर्यं चरुं निर्दिष्टित्यत्र निर्वापस्तद्वितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौपश्रयत्वमित्यादिलिङ्गे नाम्ने यउरोडाशे-
तिकर्त्तव्यत्वेन नान्यस्थेत्वमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावन्त्रे जुष्टं निर्वापमीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य-
चरावन्त्रपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण च सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वापमीत्येवमादौहः । दशमे कणलेषु चोदकप्राप्-
त्यावघातस्य वितृषीकरणासम्भवेव लोप इत्येवमादिर्वाधः । एकादशे दह्मनामान्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारादानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पशुङ्गपुरोडाशे-
ऽभ्युपकार इत्यादिसङ्गः । पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति” “विध्यर्थवादादस्यतयोनाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमाध्यायगैः पाठेऽहर्भित्तिर्नमीरितम्” “प्रथमे पादे विधिर्ज्ञानावमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादादहम् । अर्थ-
वादो मन्त्रस्य पञ्चक्षणम् । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमभ्युपनक्षयति । चतुर्थे उद्भिद्धित्वादिना-
मरूपम्” “उपेहातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः” ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-
मपूर्वसङ्गान् इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उभोहाती

वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यपवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः” । “श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तिवर्णयन्त्यास्यधी अष्टपादगाः” । “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्व-
बोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यारेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे वज्रप्रधानोपकारकप्रया-
जादीनि । अष्टमे याजमानानि” । “प्रधानस्य प्रयोक्तृ-
त्वमप्रधानप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तयेते चतुर्धगाः” । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामि-
च्छादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचा-
रितम् । द्वितीये त्वप्रधानं ब्रह्मापाकरणं शास्त्राच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुष्टपूर्वम-
धीत्यादेरपापस्योक्त्यवस्थादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाद्युत्पादचिन्ता” । “श्रुत्या-
दिभिः क्रमस्य विशेषो ह्यनारभ्येने । श्रुत्यादेर्वचता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः” । “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निर्दिष्टः । द्वितीये वाजपेय-
गतेषु सप्तदशसु पशुङ्गपुरोडाशमापनमित्यादि क्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेनैकैकश्र-
मित्यादिदृष्टिः । अत्र अग्रजघनचिन्तयेत्पाठचित्तिरित्यादि दृष्टप्रभावः । चतुर्थे क्रमनियतानां श्रुत्यर्थपाठा-
दीनां प्रबलवर्तनभावः । “अधिकारी तस्य धर्माः प्रति-
निध्यर्थलोपने । दीक्षा सप्तं देवदह्नी षष्ठे पाठेऽसमी-
स्थिताः” । षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तृरस्यन्वादेर्नास्ति पितृणा अस्ति दोऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्त्वाधिकारिणां प्रत्येकं कर्तृत्वं फलम् । दर्शपूर्ण-
मासयोः कर्त्तव्यनियमः । काव्यकर्म समापनीयमित्येव मादयोऽधिकारिधर्मो फलः । तृतीये द्रव्यस्य प्रति-
निधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिना निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं वि-
चारितम् । अदत्तनाथे सत्याद्येन यजेत । इडा-
द्यर्थनाथे सति जेभान्नं श्याञ्जनादिकम् । पञ्चमे कावापराधेन चन्द्रोदये नान्यभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।

ज्योतिषोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश-
दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्वाधिकारिणस्तुल्य
कल्पा एव । सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् ।
सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् महाभूमिर्न देयेत्येवमादि-
र्देयविचारः । अष्टमे लौकिकान्नावुपनयनहोमः,
स्वपतीष्टस्यैवेत्येवमाद्याग्निविचारः कृतः” । “प्रत्य-
क्षोक्तप्रतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् । नाम-
लिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः” । “सप्तमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेदनेनेत्यादि प्रत्यक्ष
वचनान्तिदेशः । द्वितीये रथनरशब्देन गानसात्वाभि-
धायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य
शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनामातिदेशः ।
चतुर्थे निर्वापोषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः” । “अष्टलिङ्गा-
दथास्पष्टात् प्रबलादपवादतः । अतिदेशविशेषाः स्यु-
रष्टमाध्यायपादगाः” । “अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे
अष्टमे लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्यचरा-
वतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदे-
वतात्वबोधध्रुवकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलि-
ङ्गानि । द्वितीये त्वस्यैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा
वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽति-
दिश्यते । तत्र लिङ्गमस्यत्तु भीष्मं तदुवृद्धप्रवृत्पाद-
नात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा
अभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतवार्हस्यत्येषु हविःपु-
त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रमसाम्नेयादिविध्यन्ते प्रप्ले-
द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्वाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलं च द्विदेवत्य-
त्वम् अद्रोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्
क्रमस्तु विकल्पितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दविहोमेष्वति-
देशोऽपीत्येते” ।

“जङ्गारम्भोऽथ प्रामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमा-
ध्यायपादेषु चतुर्विंशते प्रकीर्त्तिताः” । “नवमाध्या-
यस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः ।
तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघात-
मन्त्रादिष्वविवक्षितं ब्रीहग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्व-
मात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोद्घातः । सवित्प्रिपूष-
शब्दानां विकल्पेनास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह
इत्यादिकञ्जविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सा-
मोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गा

पतितो विचारः” । “द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यै-
कत्वं संसृज्यः । अहसामप्रकीर्णानि नजर्थेष्टाष्ट-
पादगाः” । “दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतु-
द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयंजता वेदिर्भव-
तीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादका-
नासुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेपु वितुषीकरणरूपस्य
द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेथोक्तस्य
द्वारलोपस्य वज्रभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाध-
कारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादि
दक्षिण्याया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यः । तथा विकर्त-
रूपे भूनास्त्रोकाहे धेतुरूपयासुदेव कार्यम् । ततो
मेन्वा गवाश्चादि दक्षिण्या विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते ।
चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहितता उपहोमाद्योदकप्राप्तौ निरिष्ट-
होमैः सह संसृज्येयत्वं इत्यादि संसृज्यः । पञ्चमे षोड-
शियहः प्रकृतिगामी । स चापयणपात्वादेव यहीतव्य
इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो यहादिविचारः । षष्ठे साम
तृचे गेयमित्यादिर्बाध प्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे
पञ्चङ्गेषु हविर्भेदः । षडहमेधीयमपूर्वकमेत्यादिर्बाध
प्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति
पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध
इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नजर्थेष्टविचारः” ।

“उपोद्घातस्तथा तन्वावापौ तन्वस्य विस्तृतिः । आवाप
विस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः” । एकादशा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे तन्वशोपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये
तन्वावापौ संक्षेपेथोक्तौ । तृतीये तन्वसुदाहरण-
वाङ्मयेन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तधीवावापः प्रप-
ञ्चितः” । “प्रसङ्गस्तन्निर्णीतः संसृज्यवैकल्पने ।
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः” । द्वा-
शाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः सौमिकवेदेऋत्तरकालीनदम्यु प्रसङ्ग इत्यादि
विचारः । द्वितीये सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्निष्पी न प्रकृतः
कन्वारम्भस्थीया विकृतिष्वपि स्यात् न तु प्रकृतावेवे-
त्यादिविचारः । तृतीये त्वन्वासोः संसृज्यः । व्याघार-
गतान्जुत्वसन्तत्वादीनां संसृज्य इत्यादिकं प्राधान्येन
यवब्रीहोर्विन्दत्य इत्यादिकं संसृज्यवापवादत्वेनेत्युभयं
चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावाउस्सत्ययाज्यानुवावपुगणकयो-
र्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन याज्यानुवाक्ययोः संसृ-

अथ इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षडसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संटहीताः । ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽप्ये-
 ऽप्यर्था वृहवस्तत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्त्-
 पादान्भवं इत्याशङ्क्याह । “उपोऽह्नातापवादाभ्यां
 प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः । तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसुच-
 येत्” “यथोक्तपादातिपाद्यादर्थेषु यथोचितं
 कश्चिदुपोऽह्नातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चि-
 दनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्भवं उच्येयः” ।
 जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा
 तन्नामस्मरणे च वज्रपातभयवारणं यथा “जैमिनिश्च
 सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते
 वज्रवारकाः” शब्दकल्पद्रुममष्टपुराणवाक्यात् “सुनेः
 कल्याणमित्यस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युद्गमिभयं
 नास्ति पठिते च मृहोदरे” इत्युक्तेरपि तत्कीर्त्तनस्य
 विद्युद्गमिभयनिवारकता । तत इदमर्थे ह । जैमिनीय
 जैमिनिप्रणीतगास्त्रादौ । “जैमिनीये च वैद्यासे विस्-
 द्धार्यो न कश्चन” सांख्यप्रवचनभाष्यमष्टतपराशरोपपुं ।
 ‘जैमिनीयन्यायमाना श्लोकैः संमृद्यते स्फुटम्’ नाघवः ।
 जैव त्रि० जीवस्योदम् अण् । १ आत्मस्वन्विनि २ उहस्यतिस्-
 स्वन्विनि ३ तच्चेत्ते धनूराशौ मीनराशौ तदधिदेवताके
 ४ पुष्यनक्षत्रे । ५ तदीये पाते च “कृताद्रिचन्द्राः जैवस्य
 विखाङ्गाश्च श्वगोस्तथा” सू० षि० ।
 जैवन्तायन पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ् । जीव-
 न्तर्धेः गोत्रापत्ये । स च यजुर्वेदप्रचारकवंशान्तर्गतः ।
 यथाह “जैवयन्तायनाच्च रैभ्याश्च रैभ्यः” शत० ब्रा०
 १४।१।२६ पद्ये इज् । जैवन्ति तत्रार्थे स्त्रियां डोप् ।
 जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तास्त्रारदेशादि कर्णां चतुरर्थ्यां
 फिञ् । जीवन्तास्त्रारदेशादौ ।
 जैवन्ति पुं जीवन्तस्य राज्ञोऽपत्यम् इज् । जीवन्तव्यापये
 प्रवाहणे “तं ह प्रवाह्यो जैमन्तिस्वाचान्तवहै किल
 ते गानावत्य ! सान” ह्य० उ० ।
 जैवाटक पुं जीवपत्रनेन लोकं जीयति वा आढ-कन्-
 वृद्धिश्च । १ चन्द्रे २ कर्पूरे अक्षरः । ३ पुत्रे रंजिप्रया० ।
 ४ औषधे हेम० ५ दीर्घादुक्ते त्रि० सेदि० । “जैवा-
 टक ! ननु म्रूयते पतिरस्याः मिथिलयायां प्रह्वारवर्ना-
 सीन्” इशकु० । [जीवन्तास्त्रारदेशादौ ।
 जैवि त्रि० जीवन्तास्त्रारदेशादि सुतङ्गभा० चतुरर्थ्याम् जि ।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य गुरोरपत्यं शुभा० ढक् । जीवस्या-
 पत्ये कचनामके सुनौ । जीवाया मौर्ध्या इदम् स्त्री-
 त्वात् ढक् । २ ज्वासन्वन्विनि त्रि० ।
 जैह्लाशिनेय पुंजिह्लाशिनोऽपत्यं शुभा० ढक् दाण्डिना०
 नि० टिलोपः । जिह्लाशिनोऽपत्ये ।
 जैह्लात्र न० जिह्लास्य भावः षृज् । कौटिल्ये । “जैह्लात्रश्च
 मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं मृतम्” मनुः । “निषिद्ध-
 भक्ष्यं जैह्लात्रसुत्कर्षश्च वचोऽन्वतम् । रजस्वलासुखास्वादः
 सुरापानसमानि तु” याज्ञ० ।
 जीङ्ग न० जुङ्गते वर्ज्यते जुगि-वर्जने कर्मणि अष् पृथो० ।
 कालीयके गन्धद्रव्यभेदे हारा० ।
 जीङ्गक न० जुगि-खुल् पृथो० । अगुरुचन्दने अमरः ।
 जीङ्गट पुं जुगि-अटन् पृथो० । गर्भिण्या अभिजापे दोहदे
 (साद) हारा० ।
 जीटिङ्ग पुं जुट- इन् जीटिं गच्छति वा० उ खिञ्च ।
 १ महादेवे २ महाव्रतिनि च त्रिका० । [षि० कौ० ।
 जीड पुं जुड-वन्धने षज् । वन्धने । जहिजोङ्गम्
 जीन्ताला स्त्री जु-विच् तस्मान्मावाति आ+वा+क । देव-
 धान्ये हेमच० ।
 जीष पुं जुष-भावे षज् । १ प्रीतौ २ सेवने च “को वां जोष
 उभयोः” ऋ० १।२०।१ । ३ सुखे न० शब्द० ।
 जीषण न० जुषी-प्रीतिसेवनयोः भावे क्युट् । १ प्रीतौ २ सेवने
 च । स्वार्षे णिच्-भावे डुच् । तत्रार्थे स्त्री “उत्तरे
 निशमाः यथेष्टं जोषया न्यतेः” कात्या०श्रौ० ५।१२।१६ ।
 जीषस् अय्यं जुष-वा+असु । १ तृष्णीमित्यर्थे “इति जोषस-
 वस्थितं द्विषः” मत्स्यः । २ सुखे च अमरः ।
 जीषा स्त्री जोषयति जुष-णिच्-अच् । १ योषिति शब्द०
 ‘चन्द्रेण जुषालोः सप्रययान्तयाऽयं व्युत्पादितः’
 उज्ज्वलदत्तः । [२ योषिति च ।
 जीषिका स्त्री जु-च संज्ञायां कन् । १ जालिकायां शब्द० ।
 जीषित् स्त्री जुष “हृहृहृहिङु(षि)दुषिभ्यः” उणा० इति ।
 स्त्रीभावे शब्द० । हलन्तत्वात् वा टाप् । जीषिता-
 ऽपि तत्रार्थे शब्द० ।
 जीष्टु त्रि० जुष-हच् वेदे वा० इडभावः । सेवके ।
 “उपेतनस्युर्जाडारः” ऋ० ४।४१।६ । “जोडारः सेवकाः”
 भा० । लोके ट जोषित् इत्येव ।
 जीमर न० जुमरेण निर्दत्तः अण् । १ जुमरनन्दिते संवि-
 प्रसाराख्ये व्याकरणे २ तदध्यतेरि त्रि० ।

जीलायन पुंजुलस्यापत्यम् इज् तत्र इज्जन्तत्वात् युनि फज् ।
जुचस्य युच्यपत्ये । ततः रेपुकार्यां विपयार्थे भक्तञ् ।
जीलायनभक्त तदीयविषये ति० ।

जीह्व ति० जुह्वामवदाने योग्यम् जुह्व-अण् । जुह्वपदार्थ-
वदानयोग्येषु हृद्यादिषु “हृदयं जिह्वां क्रोडं सद्य-
सक्थिपूर्वनडकं पाश्वे” यक्कुक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा
ओष्णिरिति जीह्वानि” कात्या० श्रौ० ६।७।६। “जुह्वा-
मवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि” कर्कः ।

ज्ञ पु० ज्ञा-क । १नुधपहे “युगे स्वर्यज्ञपक्षाणां खचत्स्वर-
दार्थवाः” सू०सि०। २परिण्डते “क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-
मासु सत्यं प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः” प्रश्नो०। ३ब्रह्मणि
४मङ्गलपहे च धरणिः । सुपि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-
तरि ति० । “आदेशं देशकालज्ञः” रघुः “विधिसौ
विधिसास्त्राय” ति० तं० । स्वार्थे क । ज्ञञ् ज्ञातरि ति०
स्त्रियां वा अत इत्त्वम् ज्ञका ज्ञिका ।

ज्ञप मारथे, आलोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा०
उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति-ते अजिज्ञपत्-त ।
ज्ञाक्रम इत्यनेनेवैष्टिसिद्धौ ज्ञपपाठञ्चुरादिरुभयवदीति
अते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धात्वप्रदीपः ।
वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमेनेनैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-
ष्टार्थतया ज्ञप्तिरिच्छे ज्ञानम् । अतएव प्रञ्चौ च स्त्रीपुंसे
इत्यत्र अस्त्रैव सनन्तस्य निष्पादितेन स्त्रीपुंसश्चेन ज्ञातु-
मिच्छा प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञानपथ्याये “प्रतिपज्ज्ञप्तिचेत-
ना इत्यमरः” इति दुर्गादासः । ज्ञप ज्ञाने च इति
पाणिनिः । अधिकं ज्ञाधातौ वक्ष्यते ।

ज्ञपित ति० ज्ञप-ज्ञाने क्त नि० वा ट् । ज्ञाते अमरः ।
इडभावे । ज्ञप्नोऽप्यत्र ।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप-भावे क्तिन् । १नुद्धौ अमरः २मारथे
३तोषणे ४तीक्ष्णीतरथे ५स्तुतौ च ।

ज्ञा बोधे क्त्वा० पर० यक० अणित् । जानाति अज्ञासीत् ।
जज्ञौ । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञानिः ज्ञातः जज्ञिषान् ।

अनु+अनुमतौ अनुमतिश्च स्वयंप्रवृत्तस्य निषेधनाभावेन
स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्तनम् । “तं देवाशो अनुजानन्तु
कालम्” तैत्ति० ब्रा० । “अनुप्रवेने यद्दीर कत-
वांस्त्वं पश्चात्प्रियम् । सर्वं तदनुजानानि” भा०शा० २।३३३
अप+निङ्गने आत्म० । आज्ञानरूपज्ञानानः शशमानोऽनय-
द्दिनम्” भट्टिः ।

अभि+सम्यग्ज्ञाने“भक्त्या मामभिजानाति यादान् यथास्मि

तत्त्वतः” गीता । “अभिज्ञाश्चोदपातानाम्” कुमा० अभिज्ञा
च आद्यज्ञानम् अतुभवात्मकम् ।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसं-
स्कारोत्पन्ने सृष्टिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः
इत्यादि ज्ञानम् । “तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं
दृष्टवत्यसि” हरिवं० १७६ अ० ।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने “इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय
वाहकः” भा० व० ७५ अ० ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । “अवजानासि मां यस्मात्
ततस्ते न भविष्यति” रघुः । “अदेशकाले यद्दानमपात्रभ्येषु
दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृतम्” गीता ।
“वसूनि देशांश्च धित्तियिष्यन् रामं नृपः संगिरमाथ
एव । तयावजज्ञे” भट्टिः ।

आ+सम्यग्ज्ञाने नियोगे च “न हि मनसा ध्यायतः
कश्चनाजानाति” शत० ब्रा० ४।६।७।५ । “नियोगश्च
निरुपस्थस्य भ्रत्यादेः प्रवर्तनम् । स्वार्थे णिच् तत्कार्ये ।
“आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्” कुमा० । ज्ञा-प्रेरणे
चौरादिकस्त्रेदं रूपमित्यन्ये ।

उप+आद्यज्ञाने“उप तज्जानीत यथा वयमभिज्ञायसासेति”
शत० ब्रा० ६।२।३।७। “उपज्ञा ज्ञानसाध्यं स्यात्” अमरः ।
निस्+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने । “विदुह्ये विद्युत्त्व दृष्टकमु-
प्रविशति सान्नीधीयते तां न निर्जानिन्” शैत० ब्रा० ।
परि+परितो ज्ञाने “इन्द्रो दत्तं परिजानादहीनम्” ऋ० १०।
१३६।६। “अनुवन्दं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः” जनुः ।
प्र+प्रकटज्ञाने । “यथा धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति” “तस्य प्रज्ञः प्रतिष्ठिता” गीता ।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्देशे आत्मकर्तव्य-
त्वेन कथनभेदे च आत्म० । “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा”
गीत० सू० । साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञेति नदर्धः ।
“प्रतिज्ञे बधं चापि सर्वज्ञस्य भारत !” भा० व० १।१०
अ० ॥ “प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः” रामा० २।१०६
अ० । “तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिज्ञे रघूत्तमः” रघुः ।
“कञ्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रसदासु च । प्रति-
जानन्ति पूर्वाह्ने व्ययं व्यसनजं तव” मा० सु० ५ अ० ।
आर्धत्वात् पर० ।

वि+विशेषश्च ज्ञाने “ज्योतिर्दृशीत तमसो विजानन्” ऋ०
६।३।३।७। “आत्मानं चेद्विजानीयादपमञ्छीति पूरुषः”
शत० ब्रा० १।४।७।२।१६ । “कथमेतद् विजानीयां त्व-

मादौ प्रोक्तवानिति" गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "मोक्षे धीज्ञानमन्यत्न विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः । ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धाः ।

सम्+स्यग् ज्ञाने संज्ञायां चैतन्ये च व्यात्म० । संजानानानु परिहरन् रावणानुचरान् वद्धन्" भट्टिः । "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुल्लस्यैः" भा० शा० १२७६७ । प्रतिज्ञायाम् व्यात्म० "संजानीष स्वमीशा" च सुश्व-
बोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा ज्ञपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति ते ज्ञा प्रेरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त । अस्यैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि । "आज्ञापय ज्ञात-
विशेष । पुंसां" कुमा० ।

ज्ञात त्वि० ज्ञा-कर्मणि क्त । विदिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि "खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि" भाषः । "ज्ञाता-
ज्ञाताः कुले मम" वायुपु० । भावे क्त । २ज्ञाने न० । यावा० स्वार्थे कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हद्भेदे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द-ल्यु १त० । ज्ञातल त्वि० ज्ञातं ज्ञानं ज्ञाति ला-क । ज्ञानयुक्ते तस्या-
पत्यं शुभ्रा० शतशेखल ज्ञातचेति पाठान्तरात् टक् । ज्ञातलेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [न्तन्ने अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-
ज्ञाति पु० जानाति क्तिङ् कुलस्थितिं वा संज्ञायां क्तिच् । ज्ञा-कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १पितरि २पितृवंशे सपि-
ण्डसकुलसमानोदकसगोत्ववाहुर्ये एकगोत्वोत्पन्ने पितृ-
व्यादौ अमरः "ज्ञातिभेदो न नः कार्यः साक्षी त्वं मम नारद !" हरिवं० १२६अ० । ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्रमपुरु-
षपर्यन्तं सपिण्डः । ततश्चिपुरुषपर्यन्तं सुकुल्यः । तत-
श्चतुर्षुपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं सगोत्रजः । ज्ञातिज्ञेहे दोषो यथा "दानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिज्ञेहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । "भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रुश्वशुरदेवैः" । "ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामानाम्प्रोत आद्भ्यः सदा" इति च याज्ञ० । "ज्ञा-
तिभ्यो द्विविधं दत्त्वा कत्याथै चैव शक्तिः" मनुः । ततः परस्य पुत्रशब्दस्य समादे नाशुदात्तता ।

ज्ञात त्वि० ज्ञा-ट् । १ज्ञानशीले २चेत्तरि च ज्ञातर्भावः
अप् । ज्ञात ज्ञातृत्वे न० "सर्विज्ञ से ज्ञातं च मे" यजु० ८, ७ । "ज्ञातं विज्ञानहामर्थम्" वेददी० ।

ज्ञातिय न० ज्ञातेर्भावः कर्म वा टक् । ज्ञातित्वे २ज्ञातिकर्मणि च । "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात्त्रायस्व राघवम्" भट्टिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञः क्षणिति अन्तः कर्म० । १जीवे । भावे ल्युट् । २बोधे न० । ३विशेषेण सामा-
न्येन चावबोधे । वेदान्तिमते षषडार्धप्राज्ञिकायां सनो-
दत्तौ, तच्च ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्र-
द्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादियोतकत्वा-
दनेकधा । संज्ञत्स्यसंशयभ्रान्तिस्पृतिसाहस्यनिश्चयाः ।
जहोऽनध्यवसायश्च तथाय्येऽनुभवा अपि" । इत्यादिभेदे-
नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५सस्यगबोधे । न्यायमते
६ बुद्धिभावे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृति-
श्चैव" भाषा० तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा
च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तन्म-
तियां स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्ययाः
संशयोऽपि प्रकीर्तितः । व्यादो देह व्यात्मबुद्धिः
शङ्कादौ पीततामसिः । भवेन्निरञ्जयरूपा सा संशयोऽथ
प्रदर्श्यते । किंस्त्रिजरो वा स्यात्पुर्वत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाऽप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । स संशयो
भवेद्या धीरेकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं
संशयकारणम् । दापोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु गुणो
भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ।
प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषण्यता समम् । सन्निकर्षो
गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च
परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ
गुणः । शाब्दबोधे योग्यतादायान्यार्थस्याथवा प्रमा ।
गुणः स्याद्, भ्रमनिस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथ वा
तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् । ज्ञानं यच्चिक-
त्साख्यं तदानीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि
ज्ञानं यच्चिकित्त्वम् । प्रजारत्वादिगुण्यं हि सम्बन्धान-
धर्मात् तत् इति भाषा० । ७ बुद्धिदृष्टिनिरोधरूपे योगे
"एतत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः" व्यात्मनो व्यापि-
नस्तात् । ज्ञानमेतदनुत्तमम् इति भा०शा०गोक्षधर्मः । एक-
त्वं बुद्धिभावेणवस्थानम् बुद्धिदृष्टिनिरोध इति यावत् ।
पदेवताध्यानादौ एविकल्पिताने शास्त्राचार्योददेशे पर-
मात्मविषये साक्षान्मोक्षफले १० आत्मनिश्चये तच्चज्ञाने
वेदान्तिमते ११ कविश्वरजगद्भेदभ्रसाधिष्ठानभूते नित्य-
स्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपद्वितीये परमार्थसत्ये,
चैतन्ये । करणे ल्युट् । १२ आत्मानात्मसर्वपदार्थाव-

बोधने विवेकसामर्थ्ये । १३ अहं ब्रह्मेत्युपासने । तत्रोपासनम् "ब्रह्मैवाहं सभः शान्तः सच्चिदानन्दबलक्षणः । नाहं देहोहासद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः । निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमवयवः । नाहं देह इत्यादि । निरामयो निराभासो निर्विकलोऽहमाततः । नाहमित्यादि । निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यसक्तोऽहमव्युतः । नाहमित्यादि । निर्भलो निःशलोऽननः शुद्धोऽहमजरोऽमरः । नाहमित्यादि । वेदान्तशास्त्रोक्तं बोध्यम् । १४ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये । "अमानित्वमदम्भात्वसंहंसा ज्ञान्तिराजैवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदेषानुदर्शनम् । असक्तिरभिषङ्गः पुनरारम्भहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । सद्यः ज्ञानव्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विशिक्तदेशसेमित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति गीतोक्तार्थेषु १५ ज्ञानसाधनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छिन्नकारणम्) । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् काये" सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थवद्वैतञ्च तत् तामससदाहृतम्" । (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः अणुमननाभ्यां परिनिष्यन्ने प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे १६ परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वस्वावगमे आत्मसाक्षात्कारे "लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावद्भवैव जायते । ज्ञानसत्पद्यते पुंसां ज्ञयात्पापस्य कर्मणः" "यथादर्शतलप्रस्थे पश्यत्यात्मनामात्मनि" इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपज्ञानहेतुरुक्तः । १७ साङ्गवेदतदर्थविषयेऽवबोधे । सहावाक्यजन्याखण्डाकारायां १८ बुद्धिदृष्टौ १९ स्वस्वरूपस्फुरणे । सांख्यमते गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपे २० व्यध्ववसाये । ज्ञायतेऽनेन । ज्ञा-करणे त्युट् । २१ वेदे २२ शास्त्रादौ च । तत्र प्रयत्नज्ञानोत्पत्तिकारो मतभेदेन निरूप्यते । तत्र नैयायिकैः "आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण तस्मादध्यक्षम्" इत्युक्तं दिशा प्रत्यक्षं जायते ।

व्याप्तज्ञानपरामर्शोत्तरमनुमितिर्जायते । वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधो जायते । गवादौ गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यादिना अतिदिष्टवाक्यार्थस्य सूत्रौ गवयो गवयवाच्य इत्यादि रीत्या उपमितिज्ञानं जायते इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धभेदाः बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थकारतयावभास इत्यङ्गीचक्रुः" यथोक्तं सर्वद० स०

"बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थोज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तच्छनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्मानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तद्विनाकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामर्थकदेशत्वे पिण्डः-स्यादनुभातकः" इति । तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकधैर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चातुसमाव्यः यद्येद्यते येन वेदनेन, तन्नो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेदान्ते तैश्चीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यथायं ग्राह्यग्राहकसंविचीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् अन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राश्रयादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदासनेव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः । भेदश्च आन्निविज्ञानैर्दृश्ये तेन्द्राविवाहय" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंविन्निभेदेवानिव लक्ष्यते" न च रसवीर्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेदावेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहृताच्छां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपलववासनः सामर्थ्याद्द्वयवस्वोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेदावेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

पाहकाकारविज्ञानम् । तथा कृतव्ययस्थेयं केशादिज्ञानभे-
दवत् । यदा तदा न सञ्ज्ञेया पाहृपाहकलक्षणेति ।
तस्मादुबुद्धिरेवानादिज्ञानावशादनेकाकारावभासत इति”
सिद्धम् ।”

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा ।
“अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति
तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सञ्ज्ञोपपन्नमनियमः
प्रमाणमिति वक्तव्यं वेदावेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभि-
मतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यवृत्तिकत्वात् ।
ननु भेदे सञ्ज्ञोपपन्नमनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्लक्षितया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेश-
त्वेककालत्वलक्षणसहत्वनिदमासम्भवाच्च नीजाद्यर्थस्य
ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्वेदमिति
प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपो
ऽपि नीजाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न
च तत्राहसुक्ते इति । यथोक्तम् “परिच्छेदान्तराद्योऽयं
भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो-
ऽप्युपपन्नः” इति “वदन्तश्चैयत्वं तद्वहिरवदवभासत” इति
च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहि-
र्वेदियुपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वस्तुमत्तो बन्ध्यापुत्रवद-
वभासत इति प्रेक्षावनाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रा-
न्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेद-
प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्तरप्रसङ्गाच्च । अविशंवा-
दाक्षीलतादिभेद संविदानां “बाह्यमेवोपाददते जगत्पु-
च्छन्ते ऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदवाधको
हेतुर्गौमयपायवीयन्याशब्दाभासतां भजेत् अतोबहि-
र्वेदिति वदता बाह्यं पाह्यमेवेति भावनीयमिति भव-
दोय एव वाच्यो भवन्तं प्रहरेत् ।”

“ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्
रुदनुपपन्नम् इन्द्रियसङ्घट्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने
स्वाकारधर्मकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानु-
मेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समयाहि-
षाताम् “भिन्नकालं कथं पाहृमिति चेत् पाहृतां
विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति” ।
तथा च यथा पुच्छा भोजनमनुमीयते यथा च भाषया
देशः, यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण प्रेय-
मनुमेयम् । तदुक्तम् “अद्वैतं घटयत्वेनां न हि सङ्गा-
र्हं रूपनाम् । तस्मात् प्रमेयाधिगतैः प्रमाथं मेयरूप-

तेति” । न हि वित्तिसत्त्वे तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्व-
त्वाविशेषात् तान्तु बाह्यमाविशत् सङ्घर्षयितुं घटवे-
दिति च । तथाच बाह्यार्थसङ्गावे प्रयोगः वे अस्मिन्
सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तषामेषाः यथा
अविवक्षति, अजिगमिषति सति वचनमननप्रतिभासा
विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसामेषाः तथा च विवा-
दाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यव्याख्यविज्ञाने कदाचि-
देव नीजाद्युक्तेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहमा-
स्यदं विज्ञानं नीजाद्युक्तेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथो-
क्तम् “तत् स्यादाख्यविज्ञानं यदुभवेदहमास्यदम् । तत्
स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यद्वीजादिकसङ्घर्षेदिति” । तस्मादा-
ख्यविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहे-
तुर्बाह्योऽर्थो पाहृ एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः
कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।”

वेदान्तिमते । “बुद्धिर्वाचित्चिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ
घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात् घटः स्फुरेत्”
इत्युक्तेरीत्या प्रत्यक्षस्थले इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणस्य
विषयदेशगत्या तदाकारेण परिणामरूपवृत्तौ सत्यां विष-
यगताज्ञाननाशे अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषय-
स्फुरणरूपं पौरुषेयज्ञानं ज्ञायते । वृत्तिरूपज्ञानान्तु मनो
धर्म इति भेदः । यथोक्तं वेदा० प० १ परिच्छेदे
“यथा तद्वागोदकं छिद्राच्चिगथ कुल्यात्मना केदारान्
प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजस
मन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयाकारेण परि-
णमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अतुमित्यादि
स्थले तु अन्तःकरणस्य न वज्रादिदेशगमनं वज्रादेशक्षु-
राद्यसङ्घर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटा-
देस्तदाकारवृत्ते च बहिरेकत्वे देशे समवस्थानात् तदुभया-
वच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरथन्तःकरणवृत्तिघटा-
दिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् ।”

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्रैवोपरि-दर्शितो यथा
“सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्थेकं मतम् ।
तथाहि अविद्योपरिहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधि-
ष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिमान-
प्रसङ्गौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापर-
तन्मवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा
घटादेर्मानप्रसङ्गः अनाहतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भावप्रयो-
जकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातन्त्वे कदाचिदपि

घटाभावं न स्यादिति तद्गुणे वक्तव्ये तद्गुणजनकं न
 चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नापि हत्तुप-
 हितचैतन्यं परोक्षस्थेऽपि तद्विहत्तुपत्तेरिति परोक्ष-
 व्याहृतवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरण
 भङ्गकत्वमित्यावरणाभिधवायां वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धायां
 वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिको जीवोऽपरि-
 च्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-
 परोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटा-
 दिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु
 भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य
 जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बन्धस्य वृत्ति-
 विरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्, असङ्गतत्व
 दृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्तानन्तरमपि सम्बन्धो
 न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां
 जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः
 किन्निर्हि घटादिभासप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च
 सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता
 लक्ष्यः कादाचित्करुत्तदाकारवृत्तिनिवन्धनः । तथा हि
 तैजसमनःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभि-
 व्यञ्जनसमर्थं, घटादिकृतं न तथा स्वच्छद्रव्यत्वात् ।
 स्नाकारवृत्तिसंयोगदशायां नतु वृत्तुभिभूतजाड्यवर्धकतया
 वृत्तुत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्तु-
 दयानन्तरं चैतन्यमभिप्रनक्ति । तदुक्तं विवरणे “अज्ञ-
 करणं हि स्वस्मिन्नेव स्वसंसर्गमदपि घटादौ चैतन्या-
 भिव्यक्तियोग्यतामापाद्यतीति” । इष्ट्वास्वच्छद्रव्यस्यापि
 स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिविम्बस्याहित्वं यथा कुडादे-
 र्जलादिसंयोगदशायां सुखादिप्रतिविम्बस्याहित्वं । घटा-
 देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिविम्बस्याहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्त-
 त्वञ्च तत्र प्रतिविम्बतत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्धि-
 र्भेदेतदुत्तरेपरोक्षस्थे वह्निर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्ष-
 स्थे तु वङ्गादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जक-
 तया नापरोक्षत्वम् ।”

सांख्यादिमते अर्थाकारेण परिणताया बुद्धिवृत्तेश्चेतने
 प्रतिविम्बनात् विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तत्र पौरुषेय-
 बोधे वृत्तिः करणं, वृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति
 भेदः । यथोक्तं सा०प्र०सू० भाष्ययोः ।
 “इयोरेकतरस्य वाप्यसच्चिद्रूपपरिच्छिन्नः प्रमा तस्या-
 धकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ।” सू० “असच्चिद्रूपः

प्रमातर्वनाहोऽनधिगत इति वापत् । एवंभूतस्यार्थस्य
 वस्तुनः परिच्छिन्निरवधारणं प्रमा सा च इयोर्बुद्धिपुरु-
 षयोर्बुधयोरेव धर्मो भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभयस्यैव
 तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं
 तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । अतित्व्या-
 वर्तनायानविगतेति । अत्रव्यावर्तनाय वक्ष्यति । संशय-
 व्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमा रूपं फलं
 पुरुषनिष्ठमात्रस्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि
 च बुद्धिनिष्ठमात्रस्यते तदा तृक्तेन्द्रियसन्निकर्षादरेव
 प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्यैव न प्रमातेति । यदि च
 पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तेश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तृक्क-
 षुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु
 प्रमाणव्यवहारः परस्परयैव सर्वथेति भावः । पातञ्जल-
 भाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषा-
 र्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौ-
 चित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च
 पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम्
 केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति ।
 अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रत्याक्षिकयार्थसन्निकर्षेण लिङ्ग-
 ज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्र-
 यसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशेषबुद्ध्याश्रिता नय-
 नादिगतपित्तादिदोषैः पिताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः ।
 सा च वृत्तिरर्थापरज्ञा प्रतिविम्बरूपेण पुरुषाहृदा सती
 भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वा-
 सम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य
 दुर्बलत्वादिति । तदेतद्व्यति “कुसुमवच्च मणिः” जपा-
 स्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं
 च “वृत्तिसाहचर्यमितरत्नेति” । अतितरपि । “तस्मिन्निर्हर्षे
 स्फारे समप्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिविम्बानि
 सरसीव तटद्रुमाः” इति । योगभाष्यञ्च “बुद्धेः प्रति-
 संवेदो पुरुष” इति प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदन-
 प्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषायां कूट-
 स्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः
 असङ्गतस्य स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां
 यिना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्ये
 बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिपत्तीनामेव
 प्रतिविम्बार्थसामर्थ्यामिति फलवत्त्वात् कल्पते । यथा
 रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं नेतरच्छेति ।

रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्द-
स्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्द-
जन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौ-
हिल्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्ब-
मिथ्यात्वसिद्धान्ततेरिति । प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परि-
णामविशेषो विस्वाकारो जलादिगत इति मन्वयम् ।
केचित् तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं
प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्य-
विषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः ।
तदसत् ; उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयो-
जकत्वात् यिनगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्य-
विषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बसि-
द्धेश्च । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्या-
ऽऽन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्या-
च्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते
ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभिवेन घटविषयकं पटविषयकं
ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु ता-
र्किका अनयैवःनुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः ।
तदसत् अनुभूयमानानामर्थाकारतां विहाय विषय-
तान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि स्वस्वोपाधि-
वृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधि-
वृत्तित्वेनैवानुगमादलसाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न
प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात् । स्वत्वं हि
स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा
च विषयतालक्ष्यस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः ।
तस्मादचैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्न-
न्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्य-
मिति दिक् । अत्रयं प्रमात्वादिविभागः । 'प्रमाता
चेतनः शुद्धः प्रमायं वृत्तिरेव नः । प्रमार्थाकारवृत्तीनां
चेतने प्रतिविम्बनम् । प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव
उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ।
अतः स्थात् कारणाभावाद्बुद्धेः साक्ष्येव चेतनः ।
विप्लवादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ।'
"ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" देवीमां ।
"कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदां । २४ पर-
ब्रह्मणि च "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" श्रुतिः । २५ विष्णौ
"सर्वज्ञः ज्ञानसुत्तमम्" विष्णुसं ।

ज्ञानकृतं वि० ज्ञानेन कृतम् । बुद्धिपूर्वकते तत्र पापस्य

बुद्धिपूर्वकतत्वे विशेषः प्रा० त० लक्तो यथा "गोवधस्य
बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एनां हन्ती-
तीच्छया हन्ति तदा कामनाद्वारेव ज्ञानस्य प्रवृत्तपुङ्ग-
त्वात्" "इत्यञ्च गवयादिभ्यमेव योगोवधस्तत्र गोवधस्य
न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन ज्ञानन्न-
ध्यन्योद्देशेन क्षिप्रनाराचादिना गां हन्ति तदापि न
ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपहाराभावात्" ।

ज्ञानमभ्य पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्म-
भ्याम् । ज्ञानसात्वगम्ये परमेश्वरे ; "उत्तरो गोपति-
गोप्रा ज्ञानगम्यः पुरातनः" विष्णुसं ।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिवास्ति ।
शास्त्रावबोधेन सर्वाथप्रकाशयुक्ते कर्म० । विदुषि २ शास्त्ररूपे
नेत्रे च "सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः ।

ज्ञानदग्धदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य । चतुर्थीश्रमिणि
भिन्नौ तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् सृष्टस्य न
दाहान्तरं कार्यं यद्योक्तं शौनकेन "सर्वसङ्गनिवृत्तस्य
ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोद-
कक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव त्रिले भिन्नोः कलेवरम् ।
प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत्" । [त्रिका०]

ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवास्ति । पूर्वजिने मञ्जुषोषे
ज्ञानदं वि० ज्ञानं ददाति दा-क । १ गुरौ २ उपदेष्टरि
च ३ सरस्वत्यां स्त्री ।

ज्ञानदातृ वि० ज्ञानस्य दाता । उपदेष्टरि गुरौ "पितृदर्श
गुणा माता गौरवेणेति निश्चितम् । मातुः शतगुणः
पुत्र्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो !" तन्त्र० । २ ज्ञानस्य दायक-
मात्रे वि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञाननिष्ठ वि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य । ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि ।
ज्ञानपति पु० इत० । ज्ञानस्योपदेष्टृत्वात् स्वामिनि गुरौ
२ परमेश्वरे च । ततः अथपत्या० अपत्यादौ कण् ।
ज्ञानपत तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम् । तीर्थभेदे "ततो गच्छते
राजेन्द्र ! ज्ञानपावनसुत्तनम् । अग्निशोममवाप्नोति
सुनिलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ० ।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट् । १ परमेश्वरे परब्रह्मणि शशिवे च ।
ज्ञानमुद्रा स्त्री "तर्ज्जन्तुङ्कुष्ठकौ सक्तावप्रतो विन्यसेद्दृष्टि ।
वामहस्ताम्बुजं वामजातुर्भूदिति विन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा
भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी" तन्त्रसारोक्ते रामार्च-
नाङ्के मुद्राभेदे ।

ज्ञानयज्ञ ए० ज्ञानं यज्ञ इवास् । तत्त्वज्ञे । “ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति” इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञ-रूपत्वसूक्तम् । अस्मिन् । अपरे कर्मयोगिनो विलक्षणा संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वंपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यान्तीत्यर्थः । “महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रदोषो जायते स्तः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

ज्ञानयोग ए० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज-करणे षड् ज्ञानमेव योगः । ब्रह्मणाप्रसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे । “लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।। ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्” गीता ।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः । न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनय-शब्दे १२१५ ए० विवर्तितः । मथुरानाथेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा ‘न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञान-लक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताकृततत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयताशालिसुख्यविशेषकप्रत्यक्षत्वेन, यावत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकावटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलघटभानम् । समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकार-कनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः । घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्य-त्वादि सामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारक-घटादिसुख्यविशेषकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्यता-वच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकारित्वञ्चालौकिकं प्राज्ञं तेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादि-विशेषबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्व-सामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेषप्रकप्रत्यक्षे-ऽलौकिकसन्निकर्षमर्थ्यादया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः । न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादि-प्रकारकबुद्ध्यात्मकगवादिविशेषप्रकसमवायसंसर्गकद्रव्यत्व-

प्रकारकस्मरणोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जाय-माने यावद्घटसुख्यविशेषप्रकप्रत्यक्षे उपनयमर्थ्यादया समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम् । यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधक-त्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात् । घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण गोत्वादि-जात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातित्वरूपेण घट-त्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे व्य-भिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारि-ताविशेषणं, यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चिदपि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात् । कालिक-सम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणोत्तरतो जाय-माने विशेष्ये विशेषणमित्ति रीत्या समवायसम्बन्धेन घटा-दिप्रकारकघटवदित्यादापनीतभाने व्यभिचारवारणाय सुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः । उपनीतभाने च घटो न सुख्यविशेष्यः वहिरिन्द्रियस्थत्वे उपनीतं विशेषणतया भासते इति नि-यमात् । सुख्यविशेष्यत्वमयलौकिकं प्राज्ञं तेन कालि-कसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिस्मरणलौकिकसन्निकर्षांश्यां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशाल्यं घट इति घटसुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारक-स्मरणोत्तरजायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकसुख्यवि-शेषप्रकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेष-णतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रका-रकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने व्यभि-चारो दुर्गारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिल-घटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्र-त्यासत्तित्वात् इति चेन्न लाघवात् यथोक्तरूपेण कार्य-कारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिर्न सुख्यविशेषप्रः किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वपुटितो भवन्नेव भासत इत्येव कल्प्यते यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुप-नीतभानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतभाने उपनीतं अत्रस्थं सुख्यविशेषप्रतया भासते इति निदमा-भावात् । असति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्व-विशेषप्रत्यक्षद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात् । एवं स्वरूप-यो दण्डपुरुषोभयविषयकसमूहात्मस्मरणानन्तरं जा-

वमाने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांशे
सुख्यविशेषतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दण्ड-
पुटितः पुरुषः पुरुषपुटितश्च दण्डो भासते इति कल्प्यते ।
न च तथापि योगजधर्मधीनविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषण-
ज्ञानस्याहेतुत्वमत्रे सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामा-
न्यप्रकारकसामान्याश्रयसुख्यविशेषप्रकप्रत्यक्षे व्यभिचारः ।
बोधजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमत्रेऽपि
योगजधर्मेषु सामान्यतदाश्रये सम्यविषयकनिर्विकल्पकं
जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयसुख्यवि-
शेषप्रकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यता-
वच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणत्वात् । ता-
दृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयसुख्यविशेषप्रतया भाते
मानाभावाच्च । अपि च चक्रव्यूहवत् स्तूपकारीभूतसा-
मान्ये प्रकारीभूतैव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात् । अत
एव कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वधारणानन्तरं
विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव
घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतमानं जायते न तु
समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकइत्युक्तावेव व्यभिचार-
वारणसम्भवात् किं जालादिसामान्यलक्षणायाः कार्य-
तावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितसुख्यविशेषप्रत्व-
प्रवेशेन । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेषप्रककार-
णोत्तरं जायमाने विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या घट-
वदितमित्याद्युपनीतमाने व्यभिचारवारणाय तदवश्यं
निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति-
स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया
तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतमानासम्भवात् घटत्वत्व-
घटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमन व्यभिचार-
स्यापि विरहादित्यस्तत्कतत्त्वेपपक्षोऽपि निरस्तः । घट-
वदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्व-
प्रकारकमानसोपनीतमाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये
घटत्वप्रकारकघटविशेषप्रकप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय
तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिह-
पसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः
जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानञ्च न प्रत्यासत्तिरिति
सामान्यपदार्थनिर्वचनावसर एव प्रतिपादितं नन्वेवंरूपेण
कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञाना-
नन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिश्चलजाला एव
प्रत्यक्षं कथं स्याज्जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजाति-

व्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वरूपेण जातिप्रका-
रकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनतो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि
परम्परासम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभा-
वत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव
सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निश्चल-
जात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यन्तराश्रयस्यापि परम्परा-
सम्बन्धेन तदाश्रयत्वात् । यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चित्
जातिप्रकारकशाब्दस्युत्पादिधीस्तथापि मध्ये परम्परा-
सम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतमानानन्तरमेव
जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणविलम्बे अति-
विरहात् । न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिज्ञान-
स्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यात्
न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य सुख्यविशेषप्र-
सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनियमादिति वाच्यं विशेषण-
ज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकल-
जातिविशेषप्रकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणायैव जाति-
मदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेष्टत्वात् । एवं
तद्वृत्तित्वादिरूपेण घटत्वादिज्ञानानन्तरं जायमाने तत्त-
द्वृत्तित्वरूपेण घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पर-
म्परासम्बन्धेन तद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो
घटत्वादिज्ञानसामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तदसंभवे न
दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

“ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकन्तु सामान्यतः
संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशाब्दज्ञानत्वं घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादि-
प्रकारकोपनीतमानोदयात् । विनश्यदस्यलौकिकसत्त्विकर्ष-
जन्यघटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेष-
णम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञान-
नत्वं कारणतावच्छेदकं न चेवं विनश्यदस्यलौकिकसत्त्विक-
र्षजन्यद्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि
प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् सर्वांशे निर्विकल्पकस्यैव
प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदस्य तथापि सर्वांशे
निर्विकल्पकादपि इष्टापत्तेः सुकरणतया कारणतावच्छेदके
सप्रकारकत्वस्य उपदानस्य वैवर्थात् । सविशेष्यकत्वसंसर्ग-
कविषयतताशालित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य-
कारणभावस्यापत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

कन्तु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिसुखविशेषकप्रत्यक्षे-
व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपह्नाय प्रकारिताप्रवेशः ।
प्रकारिता चालौकिकी ग्राह्या तेन निर्विकल्पकजन्यप्राथ-
मिकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । न चैवं ज्ञान-
लक्षणासन्निकर्षो लौकिकसन्निकर्षद्वयमेव यत् वर्तते तत्र
कीटकं ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत्र लौकिकालौकिकोभय-
तत्प्रकारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साङ्ख्य-
स्यादोषत्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने
योगजधर्मजतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं
योगजधर्मजन्यतदवच्छेदकतज्ज्ञानवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्ष-
विशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजधर्मैणापि तत्-
प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकाजनक-
त्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसहकारेण
योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति
वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादि-
सत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकि-
कप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्यकारण-
भावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः । न
चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे
तद्विर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मोत्तत्प्रकारक-
साक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः । न चैवं
तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति
शुक्तिविशेषकमानसम्भवे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्ति-
ज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति
शुक्तिविशेषकमानसम्भवेऽपि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिवि-
शिष्टधीकारणसत्त्वेन यत् कुर्वच्चिद्धमिणि शुक्तिप्रकारक-
त्वनियमात् । शुक्तिज्ञानविरहस्यले शुक्तिप्रकारकज्ञान-
सामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्रीसहि-
ताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात् । न चेदं
रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवे न शुक्तिप्रकारक-
त्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र
तस्याः योगप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिसुखविशेष-
कतादृशमानसम्भवेऽपि तादृशदोषे मानाभावात् लाव-
वाद्यथोक्तरूपेषु ज्ञानलक्षणायाः कार्यकारणभाव-
कल्पने फलत्वेन तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनी-
तमाने उपनीतस्य सुखविशेषप्रतया माने मानाभावः ।
सुखविशेषप्रकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया सामग्र्यास्तत्र

मानत्वासम्भवात् इति वाच्यं सुखविशेषप्रतयस्य कारणानि
यस्यतया बाधकासत्त्व एव सुखविशेषप्रतया मानसम्भ-
वात्, न चैवं मानसोपनीतमानवत् बहिरिन्द्रियजोपनी-
तमानेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वसुखविशेषप्रतयलक्षणाद्विध-
विषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणालौकिकसन्निक-
र्षजन्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियायजतत्तन्मुख्यविशेषप्रक-
त्वस्यानुभवासिद्धतया अलोकितया यावद्द्विशेषसामग्री-
बाधादेव तदुवाधात् मानसस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं
रजतमित्याद्युपनीतविशेषकभ्रमस्य उपनीतशुक्ति-
सुखविशेषप्रकत्वमनुभवसिद्धमतोनालीकत्वं न च तथापि
घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादि-
विशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेसुखविशेषप्रतयापत्तिः लौकिक-
सन्निकर्षरूपविशेषसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् तथाप्यसति-
बाधके घटाद्यंशे घटत्वादेः प्रकारत्वमनुख्यविशेषप्रक-
स्यापीष्टत्वादिति । केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयताशक्ति-
ज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्मजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्या-
सत्त्वजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्विषयता । चालौ-
किकी ग्राह्या तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवञ्च
तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं रज-
तमिति शुक्तिसुखविशेषप्रकमानसम्भवेऽपि न शुक्तिज्ञानं
विना बहिरिन्द्रियजोपनीतमाने उपनीतस्य सुखवि-
शेषप्रतयनिरासथोक्तक्रमेणेत्याहुरिति संक्षेपः ।
मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम् ।
यद्योक्तं वेदा०प०, “न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः” इति । अस्यायमा-
शयः वज्जिष्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य
अनुमितिहेतुतायाः सर्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च
वज्जिविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वज्जिमान् पर्वत इति
ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव साक्षात्तुमितिः न च समानवि-
षयस्यले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमिति-
र्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पन-
स्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञान-
मनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्थानुभूतरजतवि-
षयकमुपनयमर्यादया ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काशीस्थे वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भवादि
कथा काशी० ११ पृ० ।

“घटोद्भव !, महाप्राज्ञ ! श्यु पापापनोदिनीम् ।

ज्ञानवायाः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाऽधुना ।
 अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! । प्राप्तः कुत-
 सिद्देशानश्चरन् खैरमितस्ततः । न वर्धन्ति यदाऽभ्याषि
 न प्रावर्त्तन्ति निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा ज्ञान-
 यानादिकर्मणि । क्षीरस्नादूद्योरेव यदासीज्जल-
 दर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ।
 निर्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् । महाशयनं
 सर्वेषां वीजानां परमपरम् । महाशयनसुप्तानां जन्तूनां
 प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्त्तपतञ्जन्तुतरण्डकम् ।
 यातायातातिसंखिन्नजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेक
 जन्मगुणितकर्मसूत्रच्छिद्वरम् । सच्चिदानन्दनिलयं
 परं ब्रह्म रसायनम् । सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधन-
 सिद्धिदम् । प्रविश्य चेतसेतत् स देशानो जटिलस्तदा ।
 लसन्निशुलविमलरभिसजालसमाकुलः । आलुलोके
 महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाहमहमिकायां
 प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्मयीभिर्सीलाभिः परितः
 परिवेष्टितम् । इन्द्रैर्न्दारकधीणां गणानाञ्च निर-
 न्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्रोमैरर्चमानं निरन्तरम् ।
 गीयमानञ्च गन्धर्वैः सूयमानञ्च चारुणैः । अङ्गहारै-
 रप्सरोभिः सेव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं
 नागीभिर्मण्डीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालं
 कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमित-
 स्ततः । तक्षेशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वा ह्यप्रभवत्तदा ।
 स्नपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलेज्जलैः । च
 खान च त्रिशूलेन दक्षिणांशोपकण्ठतः । कुण्डं
 प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः । पृथिव्यावरणाभ्यांसि
 निष्क्रान्तानि तदा मुने ! भूपमायाद्दशगुणैर्वैरियं वसुधा
 वृता । तैर्जलैः स्नपयाम्युक्ते ढुष्पैरन्यदेहिभिः ।
 तृपारैर्जाड्यविबुदैर्जजपकौवहारिभिः । सम्मनोभि-
 रिवात्यच्छैरनच्छैर्व्योमवर्त्मवत् । ज्योत्स्नावदुज्ज्वल-
 छाद्यैः पावनेः शम्भुनामवत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः
 सुखस्यैर्गवाङ्गवत् । निष्पापधीरकुम्भीरैस्तरुलैः पापि-
 शम्भवत् । विजिताब्जमहागन्धैः पाटलाभोद-
 मोदिभिः । अदृष्टपूर्वलोकाणां मनोनयनहारिभिः ।
 अज्ञानतापसम्प्राणप्राणैर्करिभिः । पञ्चासृतानां
 कलसैः स्नपनातिफलप्रदैः । अद्भोपसर्गिहृदयलिङ्ग-
 वितवहेतुभिः । अज्ञानतिमिराकार्भैर्ज्ञानदाननिदान-
 नकैः । विश्वभक्तुं रसास्पर्शसुखातिष्ठकारिभिः ।

महावभृथसुप्तातमहाशुद्धिविधायिभिः । सहस्रधारैः
 कलसैः स देशानो घटोद्भव ! । सहस्रकलः स्नपया
 मास संहृष्टमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा
 विश्वलोचनः । तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ।
 तव प्रसन्नोऽस्मीशन ! कर्मणानेन सुव्रत ! । गुरुशानन्य-
 पूर्वेषु ममातिप्रोतिकारिणा । ततस्तं जटिलेशान वरं
 ब्रूहि तपोधन ! । अदेयं न तवास्त्वत्त महोद्यमपरा-
 यण । देशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्यो-
 ऽस्म्यहं यदि । तदेतदत्तलं तीर्थं तव नान्नास्तु शङ्कर ।
 श्रीविश्वेश्वर उवाच । तैलोक्यां यानि तीर्थानि भू-
 भुवःस्वःस्थितान्यपि । तेष्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिव-
 तीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमितिब्रूयुः शिवशब्दार्थ-
 चिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ।
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थेनै लोक्यविश्रुतम् । अस्म
 दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शा-
 दश्वमेधफलं लभेत् । स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्व-
 मेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्नर्थं च पिता-
 महान् । यत् फलं समवाप्नोति तद्वत् आङ्गकर्मणा ।
 गुरुपुत्रमिताष्टस्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदाव
 आङ्गकरणाद्दयाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति
 पितृन् सन्नर्थं पुष्करे । तत्फलं कोटिशुणितं ज्ञानतीर्थे
 तिलोदकैः । सच्चिद्व्यां कुक्षेत्रे तमोयसो विदस्वति ।
 यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड-
 निर्वपनं येषां ज्ञानतीर्थे सुतेः कृतम् । सोदन्ते शिव-
 लोके ते यावदाहृतसंभवम् ! अष्टस्याञ्च चतुर्दश्याहुप-
 वासी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वास्मत्स्वन्नलिङ्ग-
 मयो भवेत् । एकादश्यासुषोमप्राथ प्राग्देह यच्चुलुक-
 तवम् । हृदये तस्य जायन्ते तीर्थे लिङ्गान्यसंशयम् ।
 देशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषान् सोमवासरे । सन्नर्थं
 देवर्षिपितृन् दत्त्वा दानं स्वशक्तितः । ततः समञ्चर्त्त
 श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरैः । नवापि दत्त्वा नाना-
 र्थान् कतकत्यो भवेत्तरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत्
 पापं कालकोपजम् । क्षणेन तदपाकत्य ज्ञानवान्
 जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं
 शुभम् । तारकाख्यमिदं तीर्थं मोक्षतीर्थमिदं स्मृतम् ।
 अरण्यादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात्
 स्पर्शनात् स्नानात् पानाङ्गमादिसम्भवः । डाकिनी-
 शक्तिनीभूतमेतवेतालराक्षसाः । महकुम्भाण्डखेटाङ्गाः

कालकृष्णशुभ्रहाः । ज्वरापसारविस्फोटतृतीयक-
चतुर्थकाः । सर्वे प्रथममायाति शिवतीर्थजलोक्षणात् ।
ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नपयेत् सुधीः । सर्व-
तीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संक्षिपितं भवेत् । ज्ञानरूपोऽह-
मेवात्र द्वयमूर्तिं विधाय च । जाड्याविध्वंसनं कुर्या-
कुर्यां ज्ञानोपदेशनम्” इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवा-
न्तरधीयत । कतकत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ।
ईशानो जटिलो रुद्रभूतत्पीत्वा परमोदकम् । अवाप्र-
वान् परं ज्ञानं येन निर्हृतिमाप्रवान्” ।

ज्ञानसाधन न० ६३० । इन्द्रिये रतत्त्वज्ञानसाधने अयण-
मनननिर्दिध्यासनादौ च ।

ज्ञानापीड पु० ६३० । ज्ञानजसंस्कारनाशजे विस्मरणे ।

ज्ञानाभ्यास पु० ६३० । ज्ञानसाधनश्रवणाद्यादृत्तौ “तस्मिन्ननं
तत्कथनमन्वोन्व” तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-
भ्यासं विदुर्बुधाः” इत्युक्तलक्षणे रमननादौ च । बोधा-
भ्यासादयोऽप्यत्र । “सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव
तत्सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम्”
वेदान्तशा० ।

ज्ञानासन न० “अथान्यासासनं कृत्वा सर्वव्याधिविनाशनम् ।
योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-
रुमूले तु वासपादतलं तथा । दक्षपादतलं दक्षपादौ सं-
योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-
शकम् । निरन्तरं यः करोति तस्य मन्यः क्षया भवेत्”
इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमस्त्यस्य इति । ज्ञानयुक्ते ब्रह्मसाक्षात्
कारयुक्ते “चतुर्विधा भजन्ते माम्-व्यार्त्तौ जिज्ञासुरर्था-
धीं ज्ञानी च भरतर्षभ !” । “ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्ग-
तेनान्तरात्मना” गीता शबोधयुक्तभावे त्रि० ज्ञानिनो
मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि
ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः” देवीमा० । ज्ञान+अस्त्यर्थे
सत्पु मस्य वः । ज्ञानवदव्यत्वाथे “बहूनां जन्मानामने
ज्ञानवान् मां प्रपद्यन्ते” गीता । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे ल्युट् ज्ञान
साधनमिन्द्रियम् कर्म० । ज्ञानसाधने इन्द्रिये श्रोत्रादौ
“ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-
न्द्रियार्था विध्याः” शा० ति० । इन्द्रियशब्दे विवृतिः ।
“एतान्याकाशादीनां सात्विकश्रेण्यो व्यक्तभ्यः पृथक्
क्रमेणोत्पन्नानि यथोक्तं देवीभागवते । “पञ्चभूतस्य-

त्वांशैः श्रोत्रादीनां ससद्भवः । ज्ञानेन्द्रियाणां
राजेन्द्र ! प्रत्येकमिति निश्चितम्” । क्रमशो दिग्वातार्क-
प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा-णिच् ल्यु । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा-णिच्-ल्युट् । बोधने ।

ज्ञीसा स्त्री ज्ञप-सन्-भावे अ । ज्ञातृमिच्छायाम् ।

ज्ञीसमान त्रि० ज्ञप-सन्-कर्मणि ज्ञानच् । ज्ञातृनि-
मित्यमाये । “स्नाद्यहुङ्स्याशपां ज्ञीपसमानः” पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा-कर्मणि यत् । बोद्धव्ये । यथा व्याकरणादि
पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि” शा० भा० । ज्ञातृ योष्ये
ब्रह्मणि च । “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽस्त-
तमश्रुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वसादृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-
भोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सृज्यत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-
भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च
तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च । ज्योतिषामपि तज्ज्यो-
तिस्तमसः परसृच्यते” । “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि-
सर्वस्य धिष्ठितम्” गीता ।

ज्या जरायां क्त्वा० पा० पर० अक० अनिट् । जिनाति अ-
ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतुः । जिनः ।

जग्रा स्त्री ज्या-अप्रगा० यक् नि० । जघुर्गुणे अमरः
तस्य निरन्तराकर्षणेन धनुषो जराकरणात्तथात्वम् ।
श्वसुधायां तस्याः प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वात् तथात्वं
श्मातरि स्वप्नसवेन तस्याः ययोहानेस्तथात्वम्
मेदि० । गोलक्षेतान्तर्गते धनुराकारक्षेत्रस्थकेन्द्रस्थानात्
उभयपार्श्वसंलग्ने षसरत्नरेखाभेदे । क्रमजग्राशब्दे ३३३
पृ० जीवशब्दे ३१३५ पृ० दृश्यम् । ताश्च चतुर्विंशतिसंख्यि-
कास्तत्र क्रमज्याशब्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यामानसंख्या-
ङ्काश्च सू० सि० उक्ता यथा “सुमयोरन्वयमनारसषट्का
सुनीश्वराः । इष्टैकारूपपद्दत्ताः सागरार्थकृताशनाः ।
सर्ववेदानयाद्रथार्थदिङ्गनाक्षरार्थकुञ्जराः । ममास्वरवि-
यञ्ज्दारूपधरणिशङ्कराः । शरार्णवकृताशैकाभुजङ्गाक्षि
शरेन्दवः । नवरूपमहीप्रैकागजैकाङ्कनिशाकराः । गु-
णाश्वरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाश्विनः । वस्वर्षवार्थय-

मन्नास्तुरङ्गर्तुनगाश्विनः । नवाष्टनवनेत्राणि पावकैक्य-
मान्मयः । गजाग्निसागरगुणा उत्क्रमच्छार्त्तपिण्डकाः”
जग्राघातवारणं न० ज्याया आघातं वारयत्यनेन वारि-
करणे ल्यु । गोघायां ज्याघातवारणार्थे घान्विनं
उक्तनिबद्धे चर्म्मभेदे अमरः । [त्रि०भेदि० ।
जग्रानि स्त्री ज्या-नि । १वयोहानौ २तटिन्वाम् ३जीर्णे
जग्रायस् ति० अतिशयेन प्रशस्यो हृदो वा प्रशस्य+हृद+वा
द्वयसुन् ज्यादेशः द्वयसुनि आदेरात्त्वम् । १अतिहृद्वे
२जीर्णे ३प्रशस्ये च । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्-
रीक्षाज्जग्रायानेभ्यो लोकेभ्यः” छा० उ० । स्त्रियां ङीप् ।
“ज्यायसी चेत् कर्मण्यस्ते मता बुद्धिर्जनाईन !” गीता
जगु गतौ स्वा० आत्म० सक० अनिट् । ज्यवते अज्योष्ट
जुजुग्वे । [अज्युतत् अज्योतीत् । जुज्योत ।
जगुत दीप्तौ स्वा० पर० सक० सेट् । ज्योतति इरित् ।
जगुत दीप्तौ स्वा० आत्म० अक०सेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट ।
जुज्युते । ऋदिट् । अजुज्योतत् त । जगोतिः ।
ज्येष्ठ त्रि० अतिशयेन हृदः प्रशस्यो वा हृद+प्रशस्य+वा इडन्
ज्यादेशः । १अतिहृद्वे २प्रशस्ये ३अपज्जे भ्रातरि ४अपज्ज-
भगिन्यां स्त्री । ५अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपादि अक्षे पाशब्दे ४६७ पृ० दृश्यम् । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अथ ज्येष्ठी सास्मिन् मासे पुनरथ
संज्ञात्वात् हुस्वः । ६ज्येष्ठ ज्येष्ठमासे भेदि० । गौरा०
ङीप् । ७ष्टहगोधिकार्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।
तस्याः दिग्भेदे रतफलं ति० तं उक्तं यथा
“विक्रं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे उताये
भयं यास्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः सप्तद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां
मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्ष्यं खड्गने । ज्येष्ठीरुते
क्षुतेऽथेवमूचुः केचिञ्च कोविदाः” अथिकं ष्टहगोधिकार्यशब्दे
२६५७ पृ० दृश्यम् । ८मध्यमाङ्गलौ स्त्री हेमच० । ९गङ्गायां
स्त्री राजनि० तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्वम् । १०परिशीते भर्तु रधिकस्त्रे हभाजने नाथि-
काभेदे रतिमङ्गरी । लक्ष्म्याः प्रथमोत्पत्त्यायां ज्येष्ठभ-
गिन्याम् ११अलक्ष्मीदेव्यां स्त्री । तदत्यत्यादिकथा पद्मपु०
उत्त० ख० उक्ता यथा “मां प्रथम्य पुनर्देवा समन्युः क्षीर-
सागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! ।
ज्येष्ठा देवी सप्तमत्ना रक्तस्रन्वाससाहता । उत्पत्त्या सा-
मन्ती देवान् किं कर्त्तव्यं भवेति वै । तामब्रुवन्सदा

देवीं सर्वे देवगणा भृगम् । येषां ष्टहान्तरे नित्यं
कलहं संभवति । तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र
शुभानने ! । यत्र मेहं कपालास्थिभक्षकेशादिचिह्नितम् ।
भाषन्ते परुषं नित्यं वसन्त्यन्तवादिनः । सन्त्याकाशे
च ये पापाः स्वपति मलचेतसः । तेषां वेदस्मिन्
संतिष्ठ उःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभक्ष्णास्थि
दृषाङ्गुराणि यत्र त । तत्र ते वसतिस्थानं भविष्यति न
संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः ।
तं भजस्व सदा देवि ! कल्पेणाहता भृगम् । तस्याङ्गार
कपालाङ्गुवाल्वाकायसचर्मभिः । दन्धावनकर्त्तारो
भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व मन्दिना देवि ! तेषां
वेदसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिष्यु
गृह्यनम् । कृत्वाकं विडु वराहञ्च विस्त्रकोषातकीफलम् ।
अलावुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तत्र स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्य सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवक्त्रभासु । पुनश्च मन्थनं चक्रुः
क्षीराब्धिं सुसमाहिताः” । १२नादजातायां ब्रह्मप्रकृति-
भूतायां देव्यां स्त्री “रौद्री विन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा
वीजादजायत । वामा, ताम्यः ससुत्यन्ना रुद्रब्रह्मरमा-
धिपाः” शा० ति० । १३परमेष्ठेरे पु० “ईशानः प्राणदः
प्राणो ज्येष्ठः अष्टः प्रजापतिः” विष्णु ष० । १४प्राण्ये
“प्राणो वा ज्येष्ठश्च अष्टश्च” छा० उ० । काशीस्थे
१५ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विवृतिः ।
ज्येष्ठतात् पु० तातश्च ज्येष्ठः राज० पूर्वनि० । पितृरपजे
भ्रातरि (जेठा) । [राजनि० ।
ज्येष्ठबला स्त्री ज्येष्ठं बलं यस्याः । सहदेव्यां लतायां
ज्येष्ठवर्णं पु० वर्णानां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा ।
ब्राह्मणे तस्य सर्ववर्णं अष्टत्वात् तथात्वं । २अष्टे
वर्णं च । [स्थानशब्दे विवृतिः ।
ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्थज्येष्ठस्थानस्थे वापीभेदे ज्येष्ठ-
ज्येष्ठवर्ण्यु स्त्री ज्येष्ठा मान्या अश्वरिष संज्ञात्वात् पुं-
ज्ञावः । पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (वसुशाली) हेमच० ।
ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तस्य साम
“मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरन्वत अजातम-
न्मिम् । कविं सन्वाजमतिथिं जनानामासन्नः, पातं
जनयन् देवाः” सामार्चि० १प्र० १अ० २द० ५क० ।
इत्यस्यां गीयमानम् “वामदेव्यं दृहत्साम ज्येष्ठसाम-
रथनरम् । तथा पुरुषसृक्तं च रुद्रसृक्तं ततः परमम् ।

आजप्रदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च ।
पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा” । इति
दानपारिजातपुस्तकवाक्यम् ।

ज्येष्ठस्थान न० । काशोस्थे तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि
कथा काशीख० ६२ ख० ।

“यमनेहसमारभ्य मन्दरादौ विनियंते । कङ्कीन्द्र-
सुतया साङ्गं रुद्रेणोच्छेन्द्रगामिना । तं वासरं पुर-
स्त्वय जप्याह नियमं दृढम् । जैगीषव्या महामेधाः
कुम्भयोने ! महाकृती । विषमेक्षणपादाजं समीक्षिष्ये
यदा पुनः । तदास्त्रुविप्रुषमपि भक्षविषप्राप्तिं चेत्यहो ।
कुतश्चिद्धारणयोगादप वा शम्भुमुपहात् । अनन्तपिबन्
योगी जैगीषव्यः स्थितो सुप्ते ! । तं शम्भुरेव जानाति
नान्यो जानाति कचन । अतएव ततः प्राप्नः प्रथमं
प्रमथाधिपः । ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुराधयोः ।
तत्पूर्वादि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्येष्ठ-
स्थानं ततः काश्यां तदाभूदतिपुण्यदम् । तत्र लिङ्गं
समभवत् स्वयं ज्येष्ठेश्वराभिधम् । तल्लिङ्गदर्शनात्
पुंसां पापं जन्मशताञ्जितम् । ततोऽर्कोदयमाश्वेव तत्-
क्षणादेव नश्यति । ज्येष्ठवास्यां नरः स्नात्वा तर्प-
यित्वा पितामहान् । ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो
जायते भुवि । आश्विनासीत् स्वयं तत्र ज्येष्ठेश्वरसमीपतः ।
सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्येष्ठा नाम समन्ततः । ज्येष्ठे
मासि सिताष्टम्यां तत्र कार्यं महोत्सवः । रात्रौ
जागरणं कार्यं सर्वसम्पत्सम्पदये । ज्येष्ठां गौरीं
नमस्कृत्य ज्येष्ठवापीपरिभुता । सौभाग्यभाजनं भूयाद्
योषा सौभाग्यभागपि । निवासं कृतवान् शम्भुस्तस्मिन्
स्थाने यतः स्वयम् । निवासेश इति ख्यातं लिङ्गं
तत्र परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्व-
सम्पदः । निवसन्ति गृहे नित्यं नित्यं प्रैति पदं पुनः ।
कृत्वा साङ्गं विधानेन ज्येष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्येष्ठां
दृष्ट्वा ददात्येव पितृभ्यो मधुसर्पिणा । ज्येष्ठतीर्थेश्वरे
काश्यां दत्त्वा दानानि शक्यतः । ज्येष्ठान् स्वर्गान-
वाप्नोति नरोभोजस्य गच्छति । ज्येष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं
काश्यां अयोऽर्धभिर्नरैः । ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्य
सर्वज्येष्ठमभीपसुभिः” ।

तत्रत्यं ज्योतिःस्वरूपलिङ्गन्तु ज्येष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य
नितम्बभूतम् यद्योक्तं काशीख० २२ ख० ।

“सर्वेषामपि लिङ्गानां भौलित्वं कतिवाससः । कोङ्का-

कारेशः शिखा श्रेया षोचनानि त्रिलोचनः । गोकर्ष-
भारभूतेशौ तत्कथौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वरावि-
सक्तौ च द्वानेतौ दक्षिणौ करौ । कर्षेशमणिकर्षीशौ
द्वौ करौ दक्षिणेतरो । कालेश्वरकपर्दीशौ चरणा-
वतिनिर्मलौ । ज्येष्ठेश्वरो नितम्बस्य नाभिर्वै मध्यमेश्वरः ।
कपर्दीऽस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेशो
हृदयनस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य तु
केदारः शुक्लं शुक्लेश्वरं विदुः । अर्थाणि यानि लि-
ङ्गानि परःकोटिमितानि च । श्रेयानि नखलोमानि
वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्यं
निर्वाणदौ हि तौ । जलनाममयं दत्त्वा पततां
सोहसागरे” ।

ज्येष्ठामूल्य प० ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमा-
स्याम् ख । ज्येष्ठे मासि तन्मासीवपौर्णमास्यां हि ज्ये-
ष्ठामूल्योरन्यतरस्य योगसम्पत्तस्य तथात्वम् । यथा च
तस्य तथात्वं तथा कार्त्तिकशब्दे १६४८ पृ० दर्शितम् ।
ज्येष्ठाम्बु न०नि०कर्म० । तस्यङ्गप्रचालने जले वैद्यकप०
तस्यातीव श्रेष्ठगुणत्वात्तथात्वम् ।

ज्येष्ठाम्बु प० ज्येष्ठ आश्रमो यस्य । “दक्षात् तयोऽष्वा-
श्रमिणो ज्ञानेनाज्ञेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते
तस्मात् ज्येष्ठाम्बो गृही” मनुक्ते । गार्हस्थ्यश्रममुक्ते
कर्म० । गृहस्थश्रमे च “गृहस्थो ब्रह्मचारी च बान-
प्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वारश्चाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे
गार्हस्थ्यमूलकाः इत्युक्तेऽस्य सर्वाश्रमपोषकत्वेन श्रे-
त्वात्तथात्वम् । ततः इति । गृहस्थश्रमोऽत्यथम् ।

ज्येष्ठ प० ज्येष्ठी पूर्णिमास्मिन् मासे ख । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्तयोगार्हपौर्णमासीघटिते वृषस्यरव्यारब्धे शुक्लप्रतिप-
दादिदर्शान्तरूपे । चान्द्रे मासे “ज्येष्ठे मासि क्षितिस्त-
दिने जाङ्गवी मर्त्यलोके” ति०त० । तथाभूतेऽर्द्धमासा-
त्तके २पञ्चे । ज्येष्ठामूलानक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्वान-
काले गुरोर्दद्यात्सोपलक्षिते श्वाहंस्यत्ये वर्षभेदे च का-
र्त्तिकशब्दे १६४६ पृ० विवृतिः । “ज्येष्ठे संवत्सरे चैव
ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठी
प्रकीर्त्तिता” राजमार्त्त० । ज्येष्ठसंवत्सरश्च । “ज्येष्ठा-
मूलोपगो जीवे वर्षं स्यात् शाक्रदैवतम्” विष्णुघर्मोत्त-
रोक्तः पाद्मः” ति०त० । वृषस्यरविके सौरे ४मासभेदे च ।

ज्येष्ठौ स्त्री ज्येष्ठानक्षत्रेण तत्समीपस्थमूलानक्षत्रेण वा
युक्ता पौर्णमासी ख । ज्येष्ठामूलानक्षत्राभ्य-

तरुचक्रयुक्तपौरुषमास्याम् ज्येष्ठेव सार्धे अणु डीप् ।
२८८ गोलिकायाञ्च । वल्लीशब्दे दृश्यम् ।

ज्येष्ठेनेय पुंस्त्री ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् ढक् इनड् ।
ज्येष्ठाया अपत्ये । “ज्येष्ठो ज्येष्ठेनेयः स्तुवीत” ता०
ब्रा० २।१।२। “कृते कानिष्ठेनेयस्य ज्येष्ठेनेयो विवा-
सितः” महिः ।

ज्येष्ठप्र न० ज्येष्ठस्य भावः छञ् । १ अत्रे इत्वे २ वयसा अप-
जत्वे च । “विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठं चत्विष्याणान्तु बी-
र्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः” मनुः
ज्यो नियमे उपनये व्रतोपदेशे च स्वा० आत्म० सक० अणिट् ।
ज्योवते अज्योस्त । जुज्ये ।

ज्योक् अव्य० ज्यो-वा० उकुन् । १ कालभूयस्ये २ प्रश्ने ३ शी-
घ्रांथे ४ सम्प्रत्यये शब्दादिचि० उच्चत्वत्वे च “सर्वमायु-
रेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति” छा०
७० “ज्योग्ज्वलं जीवति” भा० ।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य । सूर्यादौ “यथाह्यं
ज्योतिरात्मा विवस्वान्” श्रुतिः ।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सावित्रे मण्डले आदित्यः ।
परमेश्वरे “आदित्यो ज्योतिरादित्यः” विष्णुसं०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इगि-गतौ अच् ।
खद्योते शब्दरत्ना० युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यल अमरः ।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः । १ परमेश्वरे
“रुद्रः साङ्गः शतानन्दो नन्द ज्योतिर्गणेश्वरः” विष्णुसं० ।
“तमेव भान्तुमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भाति” इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य
प्रतिपादनात्तथात्वम् । [ग्रन्थः । ज्योतिःशास्त्रे ।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां गत्यादिज्ञानसाधनं
ज्योतिर्मय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राच्युथे वा मयट् ।

ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ ज्योतिःप्रचुरे च ।
“अधीन् ज्योतिर्मयान् सम सञ्चार स्रजशासनः”
कुमा० “न भौमान्येव धिष्णानि हित्वा ज्योतिर्मया-
ग्यपि” रघुः ।

ज्योतिर्विद् पु० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विद्-
किप् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे । “दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वै-
द्याः दद्याद्दृगं काञ्चन महीम्” याज्ञ० । ज्योति-
र्विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसा-
धनं विद्या । ज्योतिःशास्त्रे । [१ खद्योते त्रिका० ।

ज्योतिर्विज्ञ न० ज्योतिषो गगने प्रकाशस्य बीजमित्य ।
ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः आश्रयः । कालचक्र-
प्रवर्त्तकध्रुवल्लोके २ तदधिपे परमेश्वरे च तल्लोकस्थित-
वर्षानं भाग० पु० २ अ० ।

“अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्त-
द्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति । यत्र महाभागवतो
ध्रुव औत्तानपादरग्निनेत्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मैश्च
च समकालयुग्भिः सहवृद्धमानं दक्षिणतः क्रियमाण
इदानीमपि कल्पजीविनामाजोव्य उपास्ते तस्य महा-
नुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां
ग्रहनक्षत्रादीनाम् अनभिषेणव्यक्तं रंघसा भगवता कालेन
भ्रास्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्व-
द्वभासते । यथा मेघोक्तम् आक्रमणपशवः संयोजिता-
स्त्रिभिः सवनेर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं
भगवता ग्रहादय एतस्मिन्नन्वर्चिर्द्योगेन कालचक्र स्यायो-
जिता ध्रुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्यमाणो आकल्याणं
परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो
वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
पतन्ति । केचिदेतन् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन
भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य
पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः
तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छ-
मूले धाता विधाता च कक्षां संप्रपद्यः यस्य दक्षिणावर्त्तं
कुण्डलीभूतशरीरस्य वान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्ष-
त्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा
शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसंज्ञितेऽस्य पार्श्वयोरुभयोरप्य-
वयशाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा
चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोत्रोराह्रा-
स्त्रेण च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे
दक्षिणवामपार्श्ववर्ध्निषु युञ्जीत । तथैव मृगशीर्षादीन्यु-
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोक्येन प्रतियुञ्जीत ।
शतभिषाज्येष्ठे स्तम्भयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्त-
राह्वनावगस्त्यः अघराह्वनौ यमः सख्ये चाङ्गारकः
शनेश्वर उपस्थे दृष्टस्यतिः ककुदि वक्षसादित्यो हृदये
नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यासुशनास्तनयोरश्विनौ
बुधः प्राणापानयोरारुर्गले, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमसु
सर्वे तारागणाः । एतदुच्यते भगवतो विष्णोः सर्वदेवता-

भयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्ष्य-
माद्य उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोक्याय कालायनाय
अग्निमिषां पतयो महापुरुषाभिधोमहीति” ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री “हस्त” शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं
तथा । ज्योतिश्च यज्ञनक्षत्रं ज्योतिर्हस्ता ततः सृता”
देवीपु० ४५ अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम् ।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिर्भिनक्षत्रैर्घटितं चक्रम् । १ भचक्रे
“सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुंगम् । तदर्कांशो
भवेद्वाशिनैवक्षेचरणाङ्कितः” ति० त० उक्ते अश्विन्यादि-
भिनक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायु-
गमित्यनेन तस्य नाशः पतनमात्रं विवक्षितं न गत्यभावः
प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं प्रत्यगगतेः सूर्या सिद्धान्तादा-
वृक्तत्वात् खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(शशा)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादि
ज्ञापकं शास्त्रम् वा शत्रम् । सूर्यादिपञ्चगत्यादिवोधके
कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । “वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता-
यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् काल-
बोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ।
शब्दशः स्त्रं सुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रशुक्तं निरुक्तं च
कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पाद-
पद्मद्वयं कन्द आर्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं सृष्टं
ज्योतिषं सुख्यता चाङ्गमध्यं ऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपो-
तरैः कर्षणासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ।
तस्माद्द्विजैरध्यनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च
तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स मस्यग् धर्माधिक्यामान्
लभते यशश्च” । “ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्” ७० स०
१ अ० । अस्य भेदादि अङ्गशब्दे ७३ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतया-
ऽस्यस्य अच् । ज्योतिःशास्त्रे “ज्योतिषं नयनं विदुः”
शिक्षा । ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा० “ज्योतिषमागमशास्त्रं
विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्” ७० स० ७ अ० । २ तारायां
स्त्री गौरा० डीष् । ज्योतिषं ज्ञेयत्वेनास्यस्य इति ।
ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे ति० क्तिषां डीष् ।
ज्योतिषिक ति० ज्योतिरधीते उक्त्यादि० ठक् संज्ञा-
पूर्वकविधेरनित्वात् न वृद्धिः । ज्योतिःशास्त्राध्यैतरि ।
ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै-क । १ चित्तकृच्छ्रे
“एतान्ये वावाप्य चारकल्पेन निश्चुते पालाशे चारे ततो
विपाच्य फाणितमिव सञ्जातमवतार्य लेपयेत् । ज्यो-

तिष्क फललाक्षामरिचपिप्लीसुमनःपलैवां” सुशु० ।
२ मेथिकावीजे च राजनि० । ३ गणकारिकाष्टके रत्नमा० ।
४ यज्ञतारानक्षत्रादौ ब० व० “तदीशभागे तस्याङ्गेः षड्ङ्ग-
मादित्यसन्निभम् । यत्तत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशु-
पतेः प्रियम्” इत्युक्ते एनेरोः षड्ङ्गभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतींषि विष्टदादयः स्तोमायस्य षत्वम् ।
१ खनामख्याते अग्निष्टोमसंस्थारूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि
ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।६ ।

“यज्ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञसुखनदाङ्गुवन्ति यदुक्त्यो
यज्ञक्रतोरनन्तरयाय यद्वातिः सर्वस्याप्तम्” सू०

“यद्य षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, ऋग्वेदो ज्योति-
ष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति । अथ तदप्रतिरिक्ता-
भिस्तिसृभिः संस्थाभिरवयुज्य स्तूयते । यद्यपि सर्वेषा-
मपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्त्यातिरात्रसंस्थयोः
पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमशब्दे-
नोच्यते । ज्योतींषि विष्टदादयः स्तोमा यस्य स
ज्योतिष्टोमः । तथा च तैत्तिरीयकं लिह्यत्पञ्चदश सप्तदश
एकविंश एतानि ज्योतींषि यत एतस्य स्तोमा इति ।
यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्यो-
तिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था सुख्या, “एष वाव प्रथमो
यज्ञानामिति” श्रुतेः । तत्तेन यज्ञसुखं यज्ञानां सुखभूतम-
ग्निष्टोमं प्राप्य आप्नुवन्ति सविण्यः सष्टद्वा भवन्ति तथा
तस्मिन्नतिरात्रे उक्त्यः पञ्चदशस्तुतशस्त्रसाध्यः क्रतुरन-
र्भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनन्तर-
याय अपरित्यागाय भवति उक्त्यसंस्थायां हि क्रतुः
संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश
स्तात्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसङ्गात्वात् । अग्नि-
ष्टोमस्त्वसंपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्” भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताहेतु-
रुक्तो यथा “यदेतानि सर्वाणि सह इरुपापानि कै-
तेषामुपाग्निरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टो-
मेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्या-
ग्निष्टोमस्य विष्टदृष्टिष्वमानं तद्ब्रतस्य शिरः, पञ्च
दशसप्तदशा उत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ, पञ्चदशं चोत्त-
राज्यं सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत् पुच्छम्”
शत० ब्रा० १०।१।२।७ । “अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योति-
ष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोत्रं तत्रैवाग्निचय-
नादित्यस्योपादानाद् ब्रह्मवादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति ।

मह युगपत् दुरुपापानि आप्तु मशक्यानि सर्वेषां महान्-
तयज्ञानुष्ठाने प्रथोमवाञ्छत्येन ऋत्विक्सम्पादनादेः दुष्कर-
त्वेन चानधिकारात् तन्नाम्निष्टोम इति प्रदेनाम्निस्तव-
नोक्तेरग्निचयनसूक्तमिति मन्तव्यम् । पञ्चाकारस्य महा-
व्रतसाम्नो हि शिरोःपक्षमध्यपुच्छात्मकाः पञ्चावयवाः
शिरो मायत्वं, रथन्तरं दक्षिणः पक्षः वृहदुत्तरः पक्षः
भद्रमस्य पुच्छं राजनसाम ह्यात्मेति तत्सर्वमग्निष्टोमे
सम्पादयति तस्य वा इति षड्कलयात्मकमेकं सूक्तं तादृ-
शानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवायस्य स्तोमस्य तदिदं
त्रिवृद् बहुष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तद्वत् सूक्तकलयात्मकं
बहुष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहुष्पवमान
मपि गायत्रोच्छन्दस्को सृचैर्मातव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदश
स्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रिया-
त्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ होत्रातुशंसनीयं
प्रथममाजप्रस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं
होत्रः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मरूपम् । एकविं-
शत्कार्त्तिकरूपं “यज्ञायज्ञा वो अग्नयः” इत्यत्रोत्पन्नं साम
पुच्छस्थानीयम्” भा० २सोमयागे च “जप्रोतिष्टोम
धर्मो एकाहद्वादशाहयोस्तदुगुणदर्शनात्” कात्या० श्रौ०
१२।१।१ “जप्रोतिष्टोमशब्देन उपान्वादिहारियोजनप-
र्यन्तो ग्रहयज्ञाभ्याशोऽभिधीयते जप्रोतीषि यस्य
स्तोमाः स जप्रोतिष्टोमः स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति ते च
सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् जप्रोतिष्टोमशब्देन सोम-
यागोऽभिधीयते” कर्कः ।

जप्रोतिष्मत् त्रि० जप्रोतिरस्त्यत् मत्प । १जप्रोतिर्युक्ते
प्रकाशयुक्ते श्लताभेदे स्त्री । सा च (मालकाङ्गनी)
इति ख्याता लता । “जप्रोतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफ-
समीरजित् । अत्युष्णा वामनी तोज्ज्ञा वज्रवृद्धिस्मृतिप्रदा”
राजनि० ४रात्रौ राजनि० ५योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने
चित्तवृत्तिभेदे च । “विशोका वा जप्रोतिष्मती” पात० सू० ।
“प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निवन्धिनीति वाक्यशेषः
जप्रोतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो
भूयानतिशयश्च विद्यते यस्याम्” भोजवृत्तिः “प्रसी
टव ते विशोका जप्रोतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः” महावी०
“जप्रोतिष्मतः पथो रज्ज धिया कृतान्” ऋ० १०।५।३६
“जप्रोतिष्मती दीप्रमतः” भा० ६खनिपुय्यांम् अर्चिष्मत्यां
तत्कथा अग्निनोक्तशब्दे ५६ पृ० दृश्यम् । यो-
ऽयमस्य यथाऽनेन प्रापि जप्रोतिष्मती पुरी” काशी० ।

७सूत्र्यं सूक्तदीपस्योऽपर्वतभेदे च शब्दार्थचिन्तामणिः ।
जप्रोतिस् पु० द्योते द्युत्वतेऽनेन वा द्युत-इत्युत् आदेर्दस्य-
जः जप्रुत-दीप्तौ वा इत्युत् । १सूत्र्यं २अग्नौ, मेदि०
३मेथिकावृत्ते राजनि० च । नेत्रकनीनिकामध्यस्थे
४दर्शनसाधने, पदार्थे, शब्दार्थचि० ५नचत्वे, ६प्रकाशे,
शब्दच० ७स्वयंप्रकाशे, सर्वावभासके चैतन्ये च न० ।

दक्षिणोमयागस्य संस्थाभेदे यथोक्तं ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।७

“स एतान् स्तोमानपश्यत् जप्रोतिर्गौरायुरिति वै
लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरसा-
वुत्तम आयुः” मू० ।

“स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन
त्रिवृदादिस्तोमवन्त्यहानि ब्रह्मन्ते । तानि ज्योतिर्गौ-
रायुरिति एतच्चामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निष्टोम-
संस्थः गौरायुषी उक्थमंस्थे जप्रोतिष इयं स्तोमकृत्प्रिः ।
त्रिवृद्बहुष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्य-
न्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भव
एकविंशोऽग्नीष्टोमसामेति । अथ गोष्टोमस्य पञ्चदशो
बहुष्पवमानः त्रिवृदाजप्रानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवन-
मेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहुष्प-
वमानं पञ्चदशान्याजप्रानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेक-
विंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका
वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति दुभुत्वायामाह
अयमेव लोको जप्रोतिः । अयममध्यमः अन्तरीक्षलोको
गौः असावुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः । स्तोमत्रयस्य
लोकत्रयेण सह संख्यासाभ्यात् तच्छब्दता एतैः त्रिभिः
स्तोमैः साधनैस्त्रिभु लोकान् प्राजनयदिति शेषः” भा० ।
६विष्णौ “विज्ञायन्नगतजप्रोतिः सर्ववद् हतमुग् विभुः”
विष्णुस० स्वयं द्योतनात् तस्य जथात्मनः । “अथ यदतः परो
दिवो जप्रोतिर्दीयते । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनु-
त्तयेषूत्तयेषु लोकेषु । इदं वाव तद्यदिदमनःपुरुषे
जप्रोतिः” ब्रा० ७० । एतासधिकृत्य “जप्रोतिःशब्दस्य
परब्रह्मपरत्वं शा० सू० भा० व्यवस्थापितं यथा “जप्रोति-
श्रवणाभिधानात्” १।१।२४सूत्रभाष्यप्रादौ दृश्यम् । “चक्षु-
र्त्तेर्निरोधकं शार्वराटिकं तमः । तस्या एवानुयाहकमा-
दित्यादिकं जप्रोतिरिति” शा० भा० । १०तेजोद्वयमात्रे
तस्य प्रकाशवत्त्वात्तथात्वं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम् ।
“जप्रोतिषामपि तज्जप्रोतिस्तमसः परसुच्यते” । “ज्ञानं
त्रेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् । योऽनःसुखो-

ऽनरारामस्तथान्तजप्रोतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गीता । "हिमक्लिष्टप्रकाशानि
जप्रोतिर्धीव सुखानि वः" "स हि देवः परं जप्रोति-
रुमःपारे प्रतिष्ठितम्" कुमा० । जप्रोतिःसारः जप्रोति
स्त्वत्त्वम् जप्रोतिःसिद्धान्तः ।

जप्रोतिरथ पु जप्रोतिषां सूत्र्यादीनां रथ इवाधारत्वात् ।
ध्रुवनक्षत्रे त्रिकां तदाधारतयैव जप्रोतिश्चक्रस्य सम-
वस्थानात् तस्य तद्रथत्वम् ।

जप्रोत्स्ना स्त्री जप्रोतिरस्यस्याम् न उपधालोपश्च । १कौसु-
द्याम् चन्द्रकिरणे अमरः श्रेणुकानामगन्धद्रव्ये
रत्नमा० । श्रुगायां "प्रभा प्रसादशीलत्वात् जप्रोत्स्ना
चन्द्रार्कमालिनी" देवी० पु० ४५ अ० । "रौद्रायै
नमो नित्यायै गौत्र्यै धात्र्यै नमो नमः । जप्रोत्स्नायै
चेन्दुहृदिपिण्यै सुखायै सततं नमः" देवीमा० । ततः सत्वर्थं
अण् जप्रोत्स्ना तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् जप्रोत्स्नी ।

जप्रोत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुष्कर-
पत्न्याम् "एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रोऽतः पतिः । जप्रोत्स्ना-
कालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः अयम्" भा० उ० ६७ अ०
जप्रोत्स्नादि पु० सत्वर्थं अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० सू०
पठिते शब्दगणे स च नणः "जप्रोत्स्ना तमिस्रा कुण्डल
कृत्तप विसर्प विपादिका" ।

जप्रोत्स्नाप्रिय पुंस्त्री जप्रोत्स्ना प्रियास्य । चकोरे स्त्रियां
जातित्वे ङीप् योपधत्वात् टाप् ।

जप्रोत्स्नावृत्त पु० जप्रोत्स्नाया दीपप्रकाशस्याधारः वृत्तः ।
दीपाधारे (पिलसुच) त्रिका० ।

जप्रोत्स्नी स्त्री जप्रोत्स्नास्यस्य अण् संचापूर्वकश्चरेनि-
त्यत्वात् न वृद्धिः ङीप् । १जप्रोत्स्नायुक्तरात्रौ (भिङ्गा)
२पटोलिकायाञ्च अमरः । श्रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
स्वार्थे क । जप्रोत्स्निका तत्त्वार्थे ।

जप्रोतिषिक त्रि० जप्रोतिषमधीते वेद वा उक्थादि० ठक् ।
१जप्रोतिषगस्तामिन्ने २तदध्येतरि च अमरः ।

जप्रोत्स्ना त्रि० जप्रोत्स्ना अस्यस्य अण् । १जप्रोत्स्नायुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायसुक्तः ।

जि अभिभवे भ्वा० पर० सक० अमिट् । जयति अज्रैषीत् ।
जिजाय जिज्रियत् "आ भानुना पार्श्वानि जयांसि
महस्तोदस्य धृपता ततन्व" ऋ० ६।६६ । "जिमादुपज-
यति सोरपीच्यं पदं यदस्य महथा अजीजनन्" ६।७।१५ ।

ज्यौ वयोहानौ वाचुरा० उभ० पक्षे क्त्वा० पा० प० अक०
अमिट् । जाययति ते जिजायति अजिजयत् त अज्रैषीत् ।
ज्वर रोगे भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वरति अज्वारीत् ।
भित् । ज्वरयति ते ।

ज्वर पु० ज्वर-भावे ष । स्वनामख्याते रोगभेदे । ज्वरस्योद्भव
निदानादि भावप्र० उक्तं यथा ।

"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्राससम्भवः । ज्वरोऽपधा
पृथग्दन्वसङ्कातागन्तुजः स्रुतः । अस्यायमर्थः । दक्ष-
कर्त्तको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्रस्य यो निः-
श्रासस्तस्मात्सम्भव जल्पतिर्यस्य स ज्वरः । क्रुद्धरुद्रनिः-
श्राससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते ।
यत उक्तं चरकेण, क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेण
पित्तोपशमकारिणो चिकित्सा कर्तव्या अतएव वाग्भटः
"उष्णा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्युष्णया विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" रुद्र-
सम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजाहर्त्वं चोपदर्शि-
तम् अतएव वैदेहः "ज्वरः संपूजनैर्वापि सह-
सैवोपशाम्यतीति" । मूर्तिरस्योक्ता सुश्रुतेन "रुद्र-
कोपाग्निर्भूतः सर्वभूतप्रतापनः । विपाङ्गस्यप्रहरणस्त्रि-
शिराः सुमहोदरः । वैद्याघ्नचर्मवसनः कपिलो माल्य-
विग्रहः । पिङ्गेक्षणो हृस्वजङ्घो बीभत्सो बलवान्म-
हान् । पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः ।
तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्वानां परिकीर्त्यते । जन्मादौ
निधने चैव प्रायोविशति देहिनम् । ऋते देवमनुप्राभ्यां
नास्ती विषहते हि तम्" तस्य ज्वरस्य संख्यारूपं सप्ता-
प्रमाह ज्वरोऽपधेति । अएत्वं विदुषोति पृथगिति
वातिकः पैत्तिकः स्रैष्टिकश्चैति त्रयः । दन्वजाश्च त्रयः
वातपैत्तिकः वातस्रैष्टिकः पित्तस्रैष्टिकश्चेति । सङ्कातजः
सन्निपातिक एकः । "द्वुल्लस्यैकोल्लस्यैः षट् स्युहीनमध्या-
धिकैश्च षट् । समश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश"
इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा ।
वातोल्लस्यः पित्तोल्लस्यः । कफोल्लस्यः । वातपित्तो-
ल्लस्यः । वातस्रैष्टिकोल्लस्यः पित्तस्रैष्टिकोल्लस्यः । एवं षट् ।
अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः । अधिकवातो मध्य-
कफो हीनपित्तः । अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति
षट् । त्रुल्लस्य एकः एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोष-
जत्वेन सास्यात्सन्निपातिक एक एव गणितः । आगन्तुज
इति । अत्रागन्तुशब्देनाभिधातादयो हेतव उच्यन्ते ।

कुत्रचिद्व्याधयः कार्यकारणयोरभेदीपचारात् आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथा-
 व्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोऽप्यत्रैक एव मणितः ।
 नन्वागन्तुजोऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं
 दोषजाङ्गनः उच्यते, उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा
 च चरके “आगन्तुजो हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाद्भि-
 द्नादौपैरनुवध्यते” इति । अथ ज्वरस्य विप्रकटकारणक-
 थनपूर्विकां सम्भाषिमाह “मिथ्याहारविहारार्थां दोषा
 ह्यामाशयाश्रयाः) वह्निर्निरस्य कोटाग्निं ज्वरदाः सूर-
 सानुगाः” । मिथ्याहारविहारार्थां अनुचितहारचे-
 टार्थां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशया-
 श्रयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसद्रूपकाः वह्निर्नि-
 रस्य कोटाग्निं कोटगतान्नेरुद्भाषणम् न तु समस्त-
 मग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । वह्निः प्रक्षिप्य
 ज्वरदाः स्युर्ध्वं रकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य
 सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वरूपमाह “अमोऽरतिर्विवर्णत्वं
 वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्देशे सुष्ठुश्चापि शीतवाता-
 तपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवन्त्युत्पत्तिं ज्वरे । सामान्यतो
 विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तत्रयनयोर्दोहः
 कफाद्वाग्नाभिनन्दनम् !” अतो व्यापारं विनैव, अरति-
 रस्वस्थचित्तत्वम् विवर्णत्वं नानगात्तता । वैरस्यं सुख्य-
 स्याऽप्रकतरसता । नयनप्लवः नयनयोरशुपूर्णत्वम् ।
 शीतवातातपादिषु सुष्ठुरिच्छाद्देशौ । आदिशब्दाज्ज्वलने
 जले च । यत उक्तं चरकेण “ज्वलनातपवर्षेण भिन्ना-
 द्दोषावनिश्चिताविति” । शयनादिष्वित्यन्वे । अङ्गमर्दोऽङ्ग-
 मोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाञ्चता ।
 अरुचिर्भोज्ये, तमः तमोमग्नस्त्वेव ज्ञानम् । अप्रहर्षः
 हर्षाभावः । शीतं लगति चकाराद्वलहानिः उपदेश-
 द्वेषादयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्यम् सामान्यत इति
 पूर्वश्लोकाभ्यां ऽन्वयनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्प-
 त्स्यति मविष्यति अमादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः ।
 उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तडभाव आर्षत्वात् । वि-
 शेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अतिशयेन
 जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थनयनयोर्दोहो
 भवति । कफज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थेन नाग्नाभिनन्दनम्
 अन्नाकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामा-
 न्यधर्मात्क्रान्तो विशिष्टोऽभोभवति । इन्द्रजपूर्वरूपमाह,

“रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वं विदुः । अन्यतराभ्यां
 जृम्भानेतदाहाभ्याम् । जृम्भाच्चारुचिभ्यां नेत्रदाहाच्चा-
 रुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः अर्माटभिः द्वन्द्वजं द्विदोषजं
 पूर्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्वरूपमाह, “सर्वलिङ्गसमा-
 वायः सर्वदोषप्रकोपजे । सर्वरूपजे सर्वरूपे सर्वलिङ्गसमा-
 वायः । अतिशयितजृम्भानेतदाहाच्चारुचिसहितानां
 अमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षण-
 माह, “स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गपचरणं तथा ।
 युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति
 वक्तव्ये सन्नापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्नापवोधना-
 र्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । “देहेन्द्रिय-
 मनस्तापीति” । तत्र देहसन्नापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रि-
 यसन्नाप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् “इन्द्रियाणां तु
 वैकल्यं यत्र सन्नापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिग्लानिर्म्मनः-
 सन्नापलक्षणम् इति” । सर्वाङ्गपचरणम् सर्वेषामङ्गानां
 वेदनया पचरणं सर्वाङ्गङ्गानि स्तम्भनगृहीतानीव वा
 भवन्ति । युगपदिति । भिन्नितमेतन्नक्षणम् । प्रत्येकस्य
 व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः कुष्ठपूर्वरूपे । तथा
 सन्नापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गपचरणं सर्वाङ्गरो-
 गाख्यवातव्याधौ । प्रस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह ।
 “रुण्दि चाप्यपां धातुं यस्मान्नाज्जरातरः । भवत्य-
 त्युष्णगात्रश्च स्मृत्यते न च सर्वशः । तस्माज्ज्वरोऽत्र
 भवति सर्वशः स्मृत्यते न च” ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विभेद्य उक्तो धिया

“अतं देयमनुप्रेभ्यो नान्यो विपद्यते तु तम् । कर्मणा
 लभते यस्माद्देवत्वं मानुषाटाप । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गा-
 न्मानुषप्रमनुवर्त्तते । तस्मात्ते देवभागेन सहन्ते मानुषा
 ज्वरम् । शोषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्यग्योना ज्वरादिताः ।
 स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गपचरणं तथा । विकारा
 युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः । दोषैः पृथक् सम-
 स्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः स्रुतस्त्वष्ट-
 विधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रको-
 पनैः । व्याथ देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । दुष्टाः
 स्वहेतुभिर्दोषाः प्राथ्यामाशयमूत्राणा । संहिता रसमागत्त्वं
 रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमाहृत्य मन्दीकृत्य
 ऊताशनम् । निरस्य वह्निरुद्भाषणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् ।
 शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ
 दृष्टिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्यातियुक्तैरपि च

क्षोहादौः कर्मभिर्द्वेषाम् । विविधादभिघाताच्च रोगो-
 त्यानात् प्रयाकृतः । श्रमात् ज्वरादजीर्णाच्च विधात्
 सात्त्यनुपय्यात् । क्षोषधीषुष्यगन्धाच्च शोकाच्चक्ष-
 पोडुनात् । अभिचाराभिघायाभ्यां मनोभूताभिघङ्क्या ।
 स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाऽङ्घ्रितैः । सन्ध्याव-
 तरथे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते । तैर्वैगवद्विवृद्धघा-
 ससुदुभ्यानैर्विभागैः । विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु
 बहिश्चरः । रूणद्धि चाप्यभ्यातं यस्मात्तस्माच्चर-
 तरः । भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्वशः ।
 श्रमाऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनशुभ्रः । इच्छाद्दोषौ
 सुक्ष्मश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाङ्गमदौं गुरुता
 रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्यत्युष्णनि-
 ज्वरे । सामान्यतो विधेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताक्षयनयोर्दाहः कफाद्वाद्वाभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-
 समावायः सर्वदोषप्रकोपजे । हयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं
 द्वन्द्वं विदुः । वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठसुखशोषणम् ।
 निद्रानाशः ज्वरः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरो-
 हृद्गात्ररुग्णवैरस्यं वद्विवृक्ता । जृम्भाध्यानं तथा
 शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रा-
 ल्यत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्नेदश्च
 जायते । प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके स्तम्भ एव च । गौरवं
 शीतसुत्क्रोशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । स्रोतीरोधो रुग्-
 ल्यत्वं प्रसेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्दङ्ग-
 सादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽ-
 ज्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ता-
 ङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं
 हृदि व्यथा । पक्लिश्चरेण दोषाणाद्यन्मादः श्वावद-
 न्ता । रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः ।
 निर्भुग्मकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ । प्रलापः
 स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्नेदमूलपुरीषा-
 णामरुशः सुचिरात् सृतिः । सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेष-
 ज्ञात्वं मे शृणु । नात्युष्णशीतोऽत्यसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी
 हतस्वरः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्नेदविण्मूलवर्जितः ।
 सास्त्रनिर्भुग्महृदयो मक्तदोषी हतप्रभः । श्वसन् निप-
 तितः शोते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिन्यासमित्याङ्ग-
 र्हतौजसमघापरे । सन्निपातज्वरं कृष्णमसाध्यमपरे विदुः ।
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् । संन्यस्तः

गात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे । शोकोविश्रंसते
 यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् । स गात्रस्तम्भशीताभ्यां
 शयने स्यादचेतनः । अपि जायत् स्वप्नं जन्तुस्तन्द्रालुश्च
 प्रलापवान् । संसृष्टरोमा सस्ताङ्गो मन्दसन्नापवेदनः ।
 शोकोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्रमे
 दिवसे प्राप्ते दशमे दादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरौ भूत्वा
 प्रशमं याति हन्ति वा । द्विदोषोऽप्ययलिङ्गास्तु द्वन्द्वजा-
 स्त्रिविधाः सृताः । जृम्भाध्यानमदोक्तम्पर्वमेतपरि-
 क्षयाः । तृट्प्रलापाभितापाः सुज्वरे मारुतपैत्तिके ।
 शूलकाशकफोत्क्रोशशीतवेपथुपीनसाः । गौरवारुचि-
 विष्टम्भा वातस्त्रेणसङ्घवे । शीतदाहारुचिस्तम्भोद-
 मोहमदभ्रमाः । कासाङ्गसादहृद्गात्रा मवन्ति कफ-
 पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरसुक्तानां मिथ्याहारविज्ञानि-
 रिणाम् । दोषः स्वलोऽपि संसृष्टो देहिनामनिर्घोरतः ।
 सन्तान्येदुषलप्राख्यचातुर्धानं सप्रलेपकान् । कफस्थान-
 विभागेन यथासङ्घ्रं करोति हि । अहेरात्रादाहो-
 रात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चाभाशयं प्राप्य
 घोरं कुर्याज्वरं श्लेषाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिण्यं
 प्राणनाशनः । दुश्चिकित्सतमो मन्दः सुकष्टो घातशोष-
 कत् । कफस्थानेषु वा दोषस्त्रिणं द्वित्विचतुर्षु वा ।
 विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कच्छसाधमान् । परो
 हेतुः स्वभावो वा विषमे कश्चिदीरितः । आगन्तुशानु-
 वन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति
 तज्ज्ञास्तुतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । औपात्यके मद्यसु-
 द्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति । प्रलेपकं वातवना-
 सकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छानुबन्धा
 विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वससृथितास्तु । त्वक्स्थौ
 श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशा-
 नयोः पित्तमले दाहं करोति च । करोत्यादौ तथा
 पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ
 कुरुतः शीतमन्ततः । दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संस-
 र्गजौ सृता । दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कच्छसाध्यतमः
 सृताः । प्रसक्तशोभिघातोत्यश्वेतनाप्रभवस्तु यः । रा-
 त्रज्जोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसक्त
 विषमोऽभ्येति मानवं वृद्धघा ज्वरः । स चापि विषमो
 देहं न कदादिदृश्यति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स
 यस्मात् प्रसृच्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति
 लक्ष्यते । धात्वन्तरस्थो लीनत्वाच्च सौक्ष्माद्गुणलभ्यते ।

अल्पदेहेत्यनः क्षीयः क्षीयेत्यन इवानलः । दोषोऽ-
 ल्योऽनिलसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । घातमन्यतमं
 प्रायः करोति विषमज्वरम् । सन्ततं रघरक्तस्यः सोऽन्योऽदुः
 पिशिताश्रितः । मेदेगतसृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः
 पुनः । कुर्व्यान्नातृथकं घोरमनकं रोगसङ्करम् । केचिद्
 भूताभिघङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् । सप्ताहं वा दशाहं
 वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या दोऽविसर्गी स्यात्
 सन्ततः स निगद्यते । अहेरात्वे सन्ततको द्वौ कालावसु-
 वर्तते । अन्योऽप्युक्त्वहेरात्मादेककालं प्रवर्तते । तृतीय-
 कसृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः । वातेनोद्भूयमानस्तु
 यथा पूर्वैत सागरः । वातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्वन्ति वै
 ज्वरान् । यथा वेगागमे वेलां क्वाद्यित्वा महेदधेः ।
 वेगहानौ तदेवास्मत्तत्त्वैवान्निधीयते । दोषवेगोदये
 तद्दुदीर्येत ज्वरोऽस्य वै । मन्त्रहानौ प्रशस्येत यथात्मः
 सागरे तथा । विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्तते ।
 यथा दोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् । श्लाघास्यता
 विषकृते दाहातीक्षारहृदुपहाः । अमक्तकृपिपासा
 च तोदो मूर्च्छां बलक्षयः । ओषधोगन्धजे मूर्च्छां शिरो-
 रुक्क्षयथुक्ताया । कामजे चिन्नविभ्रंशस्रन्दालस्यसमक्त-
 रुक् । हृदये वेदना चाशु गात्रञ्च परिशुष्यति ।
 भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः । अभिचारा-
 भिशापास्यां मोहस्रृष्ट्याभिजायते । भूताभिघङ्गाडु-
 हेगहास्यकम्पनरोदनम् । अमलज्याभिघातेभ्यो देहिनां
 कुपितोऽनिलः । पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरभापादयेद्-
 श्चमम् । रोषाणां तु सस्रत्यानाद्विदाहागन्तुतस्तथा ।
 ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः । दोषाणां स
 तु निङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तते । गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो
 ह्यनदीहेन तृष्णया । आनन्दत्वेन चात्यर्थं श्वास-
 कासोद्भवेन च । हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानसुप-
 द्रुतम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
 चीनमध्याधिकैर्दौर्घैस्त्रिसप्तदादशाहिकः । ज्वरवेगो भवे-
 चीत्रो यथापूर्वं सुखक्रियः । इति ज्वराः समाख्याता
 कर्मटानीं प्रवक्ष्यते ।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुशु० ७० त० उक्तो यथा
 “ज्वरस्य पूर्वहृत्पेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् । पाययेत् हतं
 च्छ्वं ततः स क्षमते सुखम् । विधिसौरुतजेष्वेष
 पैत्तिकेषु विरेचनम् । स्रुद् प्रकृर्दनं तद्दत्तफजेषु विधी-
 यते । सर्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।

अक्षेहनीयोऽशौध्यञ्च संयोज्यो लङ्घनादिना । रूप-
 प्राप्त्पयोर्विद्यादानात्वं वङ्गिधूमवत् । प्रव्यक्तहृत्पेषु
 हितमेकान्तो नापतर्पणम् । आमाशयस्ये दोषे तु सोत्-
 क्लेशे वसनं परम् । आनन्दः स्तिमितैर्दौर्घैर्व्यापन्नं काल-
 भातरः । कुर्व्यादनशनं तापक्षनः संसर्गमाचरेत् । न
 लङ्घयेन्नारुतजे क्षयजे मानसे तथा । अलक्ष्णाद्यापि
 ये पूर्वं द्विदोषीये प्रकोर्त्तिताः । अनवस्थितदोषाग्नेर्ल-
 ङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्कारचिन्नाधव-
 कारकम् । स्रष्टमारुतविष्यमूलं क्षुत्पिपासाऽसहं
 लघुम् । प्रसन्नालोन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ।
 बलक्षयस्तृषाशोषस्रन्दानिद्राभ्रमल्लभाः । उपद्रवाश्च
 श्वासाद्याः सम्भवन्त्यनिलङ्घनात् । दीपनं कफविच्छेदि
 पित्तवातासुलोचनम् । कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितसुष्णाम्बु
 तृष्टिदम् । तद्वि मार्वद्वहोषस्रोतसां शीतमन्ध्या ।
 सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते । पित्तमद्यविषो-
 ल्येषु शीतलं तिलकैः श्रुतम् । गाङ्गेयनागरोशीरपर्प-
 दोदीच्यचन्द्रैः । दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां
 ज्वरापहा । अन्नकाले हृिता पेया यथास्वस्पाचनैः
 कृता । वङ्गदोषस्य मन्दाग्नेः सप्ररात्वात्परं ज्वरे ।
 लङ्घनान्ते यवाभूमिर्द्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं सुख-
 वैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः । कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः
 ससुपाचरेत् । पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे ।
 सचौष्ट्रं पैत्तिके सुप्तकटुकैन्द्रियवैः कृतम् । पिप्पल्यादि-
 कषायन्तु कफजे परिपाचनम् । इन्द्रजेषु तु संस्रष्टं
 दद्यादथ विवर्जयेत् । पीताम्बुर्लङ्घितोमुक्तो जीर्णो
 क्षीयः पिपासितः । स्रुदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु
 मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाञ्चरे देयं तदौषधम् ।
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वचक्षुषम् । हृदयोद्द्वेष्टनं
 तन्त्रालालासु निररोचकम् । दोषाप्रवृत्तिरालस्यं
 विषम्यो वङ्गमूलता । गुरुदरत्वमखेदो न पक्तिः शक-
 तोऽरतिः । स्वापः स्रग्भो गुरुत्वस्य गात्राणां वङ्गिमा-
 र्दवम् । सुखस्याशुद्धिरम्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ।
 लिङ्गैरेभिर्विजानीयाञ्चरमासं विषचक्षुषः । सप्ररात्वात्परं
 कैचिन्नन्यन्ते देयसौषधम् । दशरात्वात्परं कैचिद्द्वैतव्य-
 भिति निश्चिनाः । पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालससु-
 स्थिते । अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः । भेषजं
 क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । शोधनं शमनीयन्तु
 करोति विषमज्वरम् । च्यवमानं ज्वरोत्सृष्टसुपेक्षेत मलं

सदा । अतिप्रवर्तमानञ्च प्राधयेदतिसारवत् । यदा
 क्रोधात्तुगाः प्रका विवद्वः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरि-
 तस्यापि तदा दद्याद्द्विरेचनम् । पकोहनिहृतीदोषो
 देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्थाह्वल-
 व्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमना-
 टिभिः । प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्थापनं तथा ।
 विरेचनं तथा कुर्थाह्वरसश्च विरेचनम् । क्रमेण
 बलिने देवं वमनं क्लैयिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु
 कार्यः प्रशिक्षलाशये । सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदा-
 वने निरुहणम् । कटीष्टमप्यहार्त्तस्य दीपान्नेरनुवा-
 सनम् । शिरोगौरवगूलमिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभि-
 पक्षे शिरसि कार्यं पूर्व विरेचनम् । दुर्बलस्य समाध्या-
 तसुदरं सरुजं दिहेत् । टारुहैमवतीकुष्ठशताह्वरिहृ-
 सैन्धवैः । अस्त्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने हृद्भागते ।
 रुद्धमूलपुरीषाय गुदे वर्त्ति निधापयेत् । पिप्पलीपि-
 प्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् । पाययेत् यवागूं वा
 भारुताद्यनुलोमनीम् । शुद्धस्त्रोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं
 न गच्छति । सशोषदोषरुद्धस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ।
 लशञ्जैवात्यदोषञ्च शमनीचैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्यन्तु
 ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्लिष्टां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्त्तं
 पाययेत्तरुम् । तृच्छर्दिदाहघर्त्तं मद्यं लाजतर्प-
 णम् । सजौद्रमससा पश्चाज्जीर्णं यूषरसौदनम् । उप-
 वासश्चमकते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीपान्निं भोजये-
 त्प्राप्तो नरं सांसरसौदनम् । सुद्वयुषौदनञ्चापि हितं
 कफसुत्थिते । स एव सितया युक्तः शीतः पित्त-
 ज्वरे हितः । दाडिमामलसद्धानां यूषश्चानिलपैक्तिके ।
 हृत्स्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफघातिके । पटोलनिम्बयूषस्तु
 पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरुद्धं
 तृणयार्दितम् । सितार्त्तौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत् च ।
 कफपित्तपरीतस्य प्योष्णेऽसृक्पित्तनक्षया । मद्यनित्यस्य
 न ह्यिता यवागूससुपाचरेत् । यूषैरम्बैरनम्बैर्वा जाङ्गलैर्वा
 रसैर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दाग्नेयं वाद्योपहितं हि-
 तम् । सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीडिते । लशोऽत्य-
 दोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः । विवद्वः सृष्टदोषश्च
 रुद्धः पित्तानिलज्वरी । पिपासार्त्तं सदाहो वा पयसा
 स सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तरुणे हनि मा-
 नवम् । सर्वज्वरेषु सप्ताहं मातावज्जीवनं हितम् ।
 वेगाप्रायेऽन्यथा तद्भि ज्वरवेगाभिषर्जनम् । ज्वरितो

हितमन्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः
 क्षीयते क्षियतेऽथ वा । पूर्वभिद्यन्द्रकाले च ज्वरी
 नाद्यात्कथञ्चन । न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय
 वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं
 संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः ससुपाचरेत् । सुद्वान्मस्रंश-
 णकान् कुलत्यान् समकुष्ठकान् । आहारकाले यूषार्त्तं
 ज्वरिताय प्रदापयेत् । क्षावान् कपिञ्जलानेषान् पृषतान्
 शरभान् शशान् । कालपुष्कान् कुरङ्गांश्च तथैव ऋगमा-
 त्तकाम् । सांसार्थं सांससात्प्रानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
 सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरीक्षथा । गुरुष्ण-
 स्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्साकाः । ज्वरितानां प्र-
 क्रोपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते
 माताकालोपपादिताः । परिषेकावगाहंश्च क्षेहान्
 संशोधनानि च । क्षान्नास्यहृदिवाक्प्रश्रीतव्यायामयो-
 पितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्न बलवान् भवेत् ।
 त्यक्तस्यापि ज्वरेषाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो
 दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानसः । तस्मात्कार्यः परीहारो
 ज्वरसृक्तेन जन्तुना । यावन्न प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः
 प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितैः ।
 निषस्यं भोजयेत् तस्मान्मूलोत्सारौ च कारयेत् । क्षरो-
 चके गालसादे वैवर्ग्येऽङ्गमलादिषु । शान्तज्वरोऽपि
 शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः । न जात तर्पयेत् प्राज्ञः
 सहसा ज्वरकर्षितम् । तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवे-
 ज्वरः । चिकित्सेश्च ज्वरान् सर्वान्निमित्तानां विप-
 र्ययैः । अमलयाभिघातोत्ये मूलव्याधिसुपाचरेत् ।
 स्त्रीषामपप्रजातानां सन्ध्यावतरणे च यः । तत्र संश-
 मनं कुर्थाद्यथादोषं विधानवित्” ।

अत्र विशेषो गरुड़ पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।

“ज्वरोगपतिः पापसा मृत्पुत्राजोऽशनोऽनकः ।
 क्रोधाहृन्नाध्वरध्वंशी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः । तत्सन्नापो
 भाहमयः सन्तापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो
 नानायोनिषु वर्तते । पाकलो गजेज्वमितापो वाजिष्व-
 लर्कः कुक्कुरेषु । ईन्द्रमदो जलदेऽपसु नीलिका ज्योति-
 रौषधिषु भ्रूयामघरो नाम । हृद्भासम्बर्द्धनं काशः
 सन्मः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिडकामात्रो
 दर्दः कफोद्भवे । काले यथासं सर्वेषां प्रष्टित्तिर्द्विरेव
 या । निदानोक्तातुपययो विपरीतोपशाविता । अरु-
 चिश्चाविपाकस्य सन्मभासस्यमेव च । हृद्दाहश्च विपा-

कञ्च तन्द्राङ्गालस्य मेघ च । वस्तिर्विषगंविषयया दोषा-
 यामप्रवर्तनम् । लालाप्रसेका हृत्वासः क्षुद्राशो रसदं
 सुखम् । यञ्च सुष्ठु गुरुत्वञ्च गात्राणां बद्धमूलता । न
 विजीर्णां न वा ग्लानिज्वरस्थामस्य लक्षणम् । क्षु-
 द्धामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्ति-
 रष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्त्रलिङ्गं संसर्गे ज्व-
 रसंसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्तिसूक्ष्मावभिदेहदाहकथलास्य
 शोषारुचिपर्वभेदाः । उद्धिद्रता संभ्रमरोमहर्षा जृम्भाति
 वाक्त्व' पवनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्वशिरो-
 रुक् पीनसञ्चसनकासविबन्धाः । शीतजात्यातिभिर-
 भ्रमितन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतस्तम्भ
 स्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिपित्तकास्यता च क्षीयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य । सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्हीहोऽस्य च सुष्ठुसंज्ञः ।
 तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा
 नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्तन-
 हास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्तनम् । साशुषी कलुषे रक्ते
 भग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्ध-
 पर्व्यास्यरुग्भ्रमः । सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति
 नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्तक्कृष्णजिभा ।
 रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिदृष्ट । कौटानां
 श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्ग्रथा मलसंसर्गः
 प्रवृत्तिरल्पशोऽति वा । क्षिग्धास्यता बलभ्रंशः खरसादः
 प्रलापिता । दोषप्राक्चिराचन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना
 कफरुद्धेन पित्तमलः सुपीडितम् । व्याययित्वाञ्च
 सौख्याञ्च बहिर्भागं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेलत्वं
 सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विद्वद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व-
 संपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवे-
 द्वैकल्यदोऽपि वा । अथ्यञ्च सन्निपातोत्यो यत्न
 पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं
 विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वहातकफो शीतं दाहादि-
 दुस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे सन्धित-
 शोषिते । शीते शान्तेऽपके सूक्ष्मां मदस्त्रुणा च
 जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्वास्वेदवमिक्तभाः ।
 आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिषारतः । चतुर्धा त
 कतच्छेदो दाहाद्यैरभिघातजः । अमाञ्च तस्मिन् पवनः
 प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोकवैवर्ण्यं सरुजं

ज्वरते ज्वरम् । यद्वावेशौषधिषिक्रोधभीयोक्कामजः ।
 अभिषङ्गाद् यद्देषाश्चिकित्सात्त्रासरोदने । औष-
 धी गन्धजे सूक्ष्मां शिरोरुग्मथुः क्षयः । विषात् सूक्ष्मा-
 तिसारास्यस्यावता दाहदृढभ्रमः । क्रोधात् कम्पः
 शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामादुभयोऽरु-
 चिर्हीहो ह्नीनिद्राधीर्धृतिक्षयः । यद्दादौ सन्नि-
 पातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य
 यौ त्वशापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरौ ताव-
 सञ्जातमौ मतौ । तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृषमानस्य
 तथ्यते । पूर्वञ्चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
 सदाहसूक्ष्मैर्पित्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः । इति ज्वरो-
 ऽष्टधा दृष्टः समासाद्विषयस्तु सः । शारीरो मानसः
 सौम्यस्तोऽन्तर्वहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्यो
 ऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्वं शरीरे शरीरे तापो
 मनसि मानसे । पवने योगशाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते
 भवेत् । दाहः पित्तयुते मिथ्यं मिथ्येऽन्तःसंश्रये पुनः ।
 ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलप्रहः ।
 वहिरेव वहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः । वर्षां
 शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः
 रुद्रः साध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् । वर्षांस्तु मारुतो
 दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्यात् पित्तञ्च शरदि
 तस्य चानुबलः कफः । तत् प्रकृया निसर्गाञ्च तत्र
 नानशनाद्भयम् । कफो यसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
 बलवत्सल्यदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्वथा विकृति
 क्षान्ते प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानि-
 बद्धमूलता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णां न क्षुत् सामज्वरा-
 कृतिः । ज्वरवेगेऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
 मलप्रवृत्तिरुक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णता-
 मविषय्यासात् सप्ररातञ्च लङ्घनात् । ज्वरः प्रञ्चविधः
 प्रोक्तोमलकान्तबलावनात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसा-
 ऽप्युपदृश्यते । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 धातुमूलगणदाहिस्रोतसाध्यापिनो मन्त्राः । तापयन्-
 स्तनूं सर्वां तुल्यदृष्ट्यादिवर्द्धिताः । बलिने गुरवस्तद्व-
 द्विषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिदन्दा ज्वरं कुर्युः
 सुदुःसहम् । मलं ज्वरोष्ठा धातुन् वा स शीघ्रं क्षपये-
 ततः । सर्वाकाररसादीनां शृङ्गाऽशुङ्गापि वा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्रदग्धादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति
 मर्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः सृतिः । द्विगुणा सप्रभो (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमथ्यादा मोक्षाय च ब-
धाय च । शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्तते ।
कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अत्योऽपि दोषो दुश्चादेर्लब्धान्यतमतो बलम् । स प्रत्यनीको
विषमं यस्माद्दृष्टिचयान्वितः । सोऽरिपक्षो ज्वरं कुख्या-
द्विषमक्षयद्विभाग् । दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले
ज्वरयन् बली । निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते । लीन-
त्वात् कार्श्यवैवर्ग्यं जाड्यादीनादधाति सः । कामत्र
विद्वतास्यत्वात् स्तोतसां रसवाहिनाम् । आशु सर्वस्य
वपुषो व्याप्तिर्द्वेषेण जायते । सन्ततः सततस्तेन विप-
रीतो विपर्ययात् । विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन
सङ्गवान् । दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्ततं
ज्वरम् । अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सङ्गदन्त्येदुराश्रितः ।
तस्मिन्नांसवहा नाडी भेदेनाडी तृतीयके । याही-
पित्तानिबान् मूर्द्धस्त्रिकस्य कफपित्ततः । स पृष्ठस्था-
निलकफात् स चैकाहान्नरः स्रुतः । चतुर्थको मले-
र्भेदोमज्जास्थान्यतरस्थिते । मज्जासूत्ररैत्यपरः प्रभा-
वमनुदशयेत् । द्विविधं कफेन जङ्वाभ्यां सपूर्वं
शिरसोऽनिलात् । अस्थिमज्जरूपगते चातुर्थकविप-
र्ययः । त्रिधा तत्रहं ज्वरयति दिनमेकञ्च सुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम् । पकानामवि-
पर्यासात् सप्ररावन्तु लङ्घयेत् । ज्वरः स्यात् मनस-
सङ्गत् कर्मणश्च तदा तदा । गम्भीरघातुचारित्वात् सन्नि-
पातेन सम्भवात् । तल्लो भूयिष्ठदोषाणां दुश्चिकित्सा-
श्चतुर्थकः । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूरादूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् । याति देहञ्च
नाशेषं सन्नापादीन् करोत्यतः । क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः
सन्नापो लक्ष्यते ज्वरः । विषमो विषमारम्भः क्षपाका-
लानुसारवान् । यद्योत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ।
कालेनाप्नोति सट्टशान् सरसादींस्तथा तथा । दोषो ज्वर-
यति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च । भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं
कालमेव प्रतीक्षते । अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं
भवेत्तथा । वेगं कृत्वा विषं यद्ददाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्रबलं भूयः काले दोषविषं तथा । एवं ज्वराः
प्रवर्तन्ते विषमाः सन्ततादयः । उत्कृशो गौरवं दैन्यं
भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् । अरोचको वमिः श्वासः सर्व-

स्मिन्सगे ज्वरे । रक्तनिधीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिङ्गको-
द्गमः । दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते । तृङ्ग्लानि-
स्यष्टवर्जस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तथा । दौर्बल्यं गात्रविक्षेपो
मांसस्ये भेदसि स्थिते । स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं
चासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरश्चिरस्थिगे त्वस्थिभेद-
नम् । दोषप्रवृत्तिरुर्ध्वःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् । अन्-
दाहो वह्निःशैत्यं श्वाषो हिक्का च मज्जगे । तमसो
दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तम्भेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्न्युञ्ज
जायते शुक्रसंश्रये । उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये
ते विपर्यये । प्रलिम्बच्चिव गात्राणि श्लेष्मणा गौर-
वेष च । मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो रूचः शीतः कच्छ्रेण गच्छति । स्त-
व्याङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः । हरिद्रामेदवर्णा-
भक्तद्वेषः प्रमेहति । स वै हारिद्रको नाम ज्वरभे-
दोऽन्तकः स्रुतः । कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य
देहिनः । तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वरः । दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोपिते । शरीरे
नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्वरात्रिकः । व्यामाशये
यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते श्लेषःस्थिते । तदाङ्गं शीतलं
देहे त्वङ्गं चोष्णं प्रजायते । काये पित्तं यदा दुष्टं
श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं
करपादयोः । रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसभेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कच्छ्रेस्तैः साङ्गैर्हृतप्रभः । वि-
संज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते । सदोष्णशब्दञ्च
शङ्कदुद्रवं सुञ्चति वेगवत् । देहो लघुर्व्यपगतकूमभो-
तापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् । स्वेदः क्षयः
प्रकृतिगामिमनोऽक्षलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वर-
लक्षणाणि” ।

माधवकरनिदाने वातिकोदीनां लक्षणभेद उक्तस्तत्र
वातिकस्य लक्षणं यथा

“वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षवः-
स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरोहृद्वातरुग्ज्वरैरस्यं
गाद्विटकता । मूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ।
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रास्यत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठ
मुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापो वक्त्रकटुता
मूर्च्छा दाहो मदसृषा । पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके
भ्रम एव च” ।

कफनिमित्तजस्य माधवकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा
“क्षौमित्यं क्षिप्तितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । शुक्ल-
मूलपुरीषत्वं सन्मस्रप्रिरर्थापि च । गौरवं शीतसृक्को दो
रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजे-
ऽच्छोश्च शुक्लता” ।

वातपैतिकस्य लक्षणं यथा “दृष्ट्या मूर्च्छा भ्रमो दाहः
स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठस्थशोषो वमथूरोमहर्षो-
ऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।
वातश्चैषिकस्य लक्षणं यथा

“क्षौमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः
प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्त्तनम् । सन्नापो मध्यवेगश्च
वातश्चैषज्वराकृतिः” ।

पित्तक्षैणिकस्य लक्षणं यथा

“विप्रविक्रान्तता तन्द्रा मोहः कायोऽरुचिसृषा । सुड-
दौहो सुडुःशीतं पित्तक्षैणज्वराकृतिः” ।

साङ्निपातिकस्य लक्षणं यथा

“क्षये दाहः क्षये शीतमस्त्रिसन्निशिरोरुजा । सास्त्रावे
कल्पे रक्ते निरग्ने चापि लोचने । स्वस्वनौ
रुजौ कथौ कण्ठः शुकैरिवाष्टतः । तन्द्रा मोहः
प्रलापश्च कासः श्वायोऽरुचिस्तमः । परिदग्धा खर-
स्पर्शा जिह्वा तस्ताङ्गता परम् । धीवर्नं रक्तपित्तस्य
कफिनोन्मिषितस्य च । शिरसो लोटनं दृष्ट्या निद्रा-
नाशो हृदि व्यथा । खेदमूलपुरीषाणां चिराद्दर्शन-
मत्यशः । कश्चत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।
कीटानां श्रावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूक्त्यं
स्त्रोतसां पाको गुरुत्वसुदरस्य च । चिरात् पाकश्च
दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः” ।

असाध्यस्य साङ्निपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा

“दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः कच्छसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे
प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरौभूत्वा प्रथमं
याति हन्ति वा । सप्तमे द्विगुणा (चतुर्दशी) चैव
नवस्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च
वधाय च । सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः रुंजादन्ते तेन कश्चिदेव प्ररुच्यते” ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा

“त्रिसप्ताहव्यतीतस्य ज्वरोयस्तनुतां गतः । स्त्रीहाग्नि-
श्रादं कुरुते स जीर्णं दति लच्यते” ।

आग्नोलक्षणं यथा “अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गा भ-
शापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्वेद्यः खं तं विभावयेत्” ।

विषमक्षयजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा

“शत्रुवास्तता विषकृते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः
पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया” ।

ओषधीमन्वजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा।

“ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्मथुस्तथा । कामजे चित्त
विभ्रं शस्तन्द्रालस्यमभोजनम्” ।

भवादिजस्य लक्षणं यथा “भयात् प्रलापः शोकाच्च
भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिशापाभ्यां मोह-
सृष्ट्या च जायते । भूताभिषङ्गाद्द्वेगो हास्यरोदन
कम्पनम् । कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं तयो-
मलाः । भूताभिषङ्गात् कुष्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः” ।

विषमज्वरस्य संप्राप्तिर्यथा

“दोषोऽस्योऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । घात-
न्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्” ।

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतं घातवोदृष्ट्यास्तथा हि

“सन्ततो रसरक्तस्य सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । भेदोगत
सृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्याद्वातुर्थकं
घोरमन्नकं रोगसङ्करम् । सप्ताहं वा दशाहं वा द्वाद-
शाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्तः
स निगद्यते । अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावनुव-
र्त्तते । अन्ये द्युष्कस्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते । तृतीयक
सृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः । केचिद्भूताभिषङ्गोखं
ब्रुवते विषमज्वरम् । कर्कषितात् एकग्राही षष्ठाहात
कफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोमाही त्रिविधः स्यात्
तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः । विषम-
ज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः । सध्रे अहनी ज्वरय-
त्यादावन्ते च सुवृत्ति” ।

वातवलासकलक्षणं

“नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः म्यूनकस्तेन सीदति । क्वाब्धाङ्गः
श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी” ।

प्रलेपकलक्षणं यथा

“प्रलिम्पद्विव गात्राणि घर्मेण गौरवेण वा । मन्द्रज्वरो
विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः” ।

विषमज्वरविशेषाः ।

“विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनाहं

शीतलं देहे चार्द्धोष्णं प्रजायते । काये दुष्टं यदा
पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शी-
तत्वं हस्तपादयोः” अत्र मतान्तरम् । “काये श्लेष्मा
यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्रा-
णामुष्णत्वं हस्तपादयोः” ।

शीतपूर्वोज्वरो यथा ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिचौ शीतमादौ जनयते ज्वरे ।
तथोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च” ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतोव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते हीतरौ कुरुतः शीतमन्ततः । द्वावेतौ
दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्युतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कच्छसाध्यतमश्च सः” ।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्यतया रसादिगतदोषज
ज्वराणां लक्षणानि

“गुरुता हृदनेरुक्तेषुः सदनं कर्ष्योरोचकौ । रसस्यो
न्यज्ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्यापजायते” । रक्तनिधीवनं
दाहो नोहृदयेन विभ्रमो । प्रलापः पिडुका तृष्णा
रक्तप्राप्ते ज्वरे तृष्णाम् २ । पिरुकेद्वेदनं तृष्णा दुष्टमूल-
पुरीषता । ज्वान्तदं च विक्षेपो ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरेऽहं ।
भ्रमं खेटं स्रग्मं मूर्च्छां प्रलापमर्कादरेव च । दौर्गन्ध्या-
रोचकौ ग्लानिर्भेदःस्ये चासहिष्णुता ४ । भेदोऽस्यां
कूजनं श्वासे विरक्तमर्कादरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां
मेतदस्मिन्नेते ज्वरे ५ । तपः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं
वमिस्तथा । अलर्दाहो महाश्वसे मर्मच्छेदश्च मज्जगे ६ ।
मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७ । शोफसः
स्तब्धतासोक्तः शुक्रस्ये तु विषेपतः” ।

घटतुभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृताऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोज्ज्वलः । वर्षासु
सारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्थात्
पित्तञ्च शरदि तस्य चारुवलः कफः । तत् प्रकृत्या विद-
ध्याच्च तत्र नानशान्दयम् । कफो वसन्ते तमपि वात-
पित्तं भवेदनु । काले यथास्त्वं सर्वेषां प्रहृत्तिर्द्विरेव वा ।
अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्”

“अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । सव्यस्थि-
मूलमस्त्रेदेः दोषद्वौ विनिग्रहः । अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि
ज्वरस्यैतानि लक्ष्यन्त” ।

वर्हिर्वेगज्वरलक्षणम् “सनाप्तोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च
मार्दवम् । वर्हिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च” ।

आमज्वरलक्षणम्

“लालाप्रसेको हृत्लासहृदयाशुद्रोचकाः । तन्द्रालस्या-
विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । तुच्छाशो बहुमूलत्वं
सम्भता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
तत्र भेषजम् । भेषजं ह्यममदोषस्य भूयो चलयति ज्वरम् ।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्र-
दृत्तिरुत्कृष्टैः पच्यमानस्य लक्षणम्” ।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

“क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोष-
प्रदृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्” ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“बलवत्सख्यदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः” ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

“हेतुभिर्बहुभिर्जाते बलिभिर्बहुलक्षणः । ज्वरः
गात्रान्कटुयश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः । ज्वरक्षीणस्य शून्यस्य
गम्भीरो दैर्घ्यं रातिकः । असाध्यो बलवान् यश्च केश-
सीमन्तकज्वरः” ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहो
न तृष्णया । आनइत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ।
आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घ्यं रातिकः । क्षीणस्य
चातिरुक्षस्य गम्भीरोवस्य हन्ति तम् । विसंज्ञस्तास्यते
यस्तु श्वेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽनुरूपश्च ज्वरेण
श्रियते नरः । यो हृदरोसा रक्ताच्चो हृदि संघातमूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छसितं तं ज्वरो हन्ति मानवम् । हिक्का-
श्वासतृषायुक्तं मूर्ध्निमानलोचनम् । सन्ततोऽक्कासिनं
क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः । हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचक-
निपीडितम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगान्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्” ।

ज्वरस्योपद्रवारक्षितोक्ताः यथा

“श्वसामूर्च्छाऽरुचिर्कर्मर्दिस्तृष्णातीसारविड्युग्हाः । हि-
क्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश” ।

ज्वरस्योपद्रवरूपम् । “दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्प-
विड्भिसंज्ञिता । कूजनश्चास्यवैगम्यमाहतिज्वरमोक्षणे” ।

“ज्वरस्यलक्षणं “खेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाकोसुखस्य
च । क्षयश्चाक्षिपसा च ज्वरस्यलक्षणम्” ।

सुश्रुतगारुडोक्ताद् विशेषज्ञापनाय पृथगुपन्यासः ।

ज्वरितस्य वर्ज्यावर्ज्यानि भावप्र० उक्तानि यथा
 “सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वृतिं निलये वसेत् । निर्वृति-
 मायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः । व्यजनस्थानिब
 स्तृष्णास्त्रेदमूर्च्छाभ्रमापहः । तालवेत्तमयो वात-
 स्त्रिदोषशमनो मतः । वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्त
 प्रकोपनः । चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्तजस्तथा ।
 एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
 नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुष्णवसनादृतः । यथर्तुं पक्वानीयं
 पिबेत् किञ्चिच्चिवारयन् । विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव
 निवर्तते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ।
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः “परिप्रेकान् प्रदे-
 हंश्च स्नेहान् संशोधनानि च । दिवास्वप्नं व्यायञ्च
 व्यायामं शिशिरं जलम् । क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जये-
 चरुणज्वरी” । परिप्रेकः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपना-
 भ्यङ्गादिः । परिप्रेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव
 “शोषं कर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिप्रेकादिसेवनात्” । आदि-
 शब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते । हारीतेन प्रत्येकं सेवने
 फलसक्तञ्च “व्यायामज्वरसंहरिर्व्यायात् स्नानमूर्च्छानम् ।
 ऋतिश्च स्नेहपानादौर्म्मूर्च्छां कर्दिमदोऽरुचिः । शुर्वन्नभो-
 जनात् स्त्रप्राद्विष्टो दोषकोपनम् । अग्निमादः खर-
 त्वञ्च स्रोतसां च प्रवर्तनम्” । ऋतिरिति व्यायादित्यत्र
 संबध्यते । स्त्रप्रात् दिवास्वापात्, ज्वरसक्तावपि वर्ज्या माह ।
 “सज्वरो ज्वरसक्तो वा विदाहोनि गुरुष्णि च । असा-
 त्प्रान्नानि पानानि विरुद्धाध्यशनानि च । व्यायाम-
 मतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत् । तेन ज्वरः शमं
 याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्” । ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह
 चरको वाग्भटश्च “आमाशयस्यो हृत्वाग्निं सामो
 मागान् पिपापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मान् लङ्घन-
 माचरेत्” । तथा “ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये
 तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्वरसक्ते विरे-
 चनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्त्वमीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते
 शोभनं तच्च मूलादन्मूलयेन्नलान्” । चक्रदत्तश्च “नरुणं
 तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् । आमदोषमलिङ्गाद्वा
 लङ्घयेत् यथाविधि, अन्यञ्च “वातः पचति सप्ताहात्
 पित्तं तु दशभिर्दिनैः । श्लेष्मा द्वादशभिर्घन्तैः पच्यते
 वदतां वर !” । “लङ्घनं लङ्घनीयस्य कुर्याद्दोषासुरूपतः ।

त्रिरात्रभेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निर्वृति-
 सेवनात् स्नेदाङ्गुनादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे
 क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्” । आत्रयेषोक्तम् “ज्वरादौ
 लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्वरसक्ते विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः
 सन्मुक्षणाय च । लङ्घितस्याप्यदोषश्चेत् यवागूपानमा-
 चरेत् । शालिषट्कसुदुगानां यूपं वा शक्तमाचरेत् ।
 पञ्चकौलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने । अत्यर्थं
 लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्निर्घणे हितम् । द्राक्षादाङ्गिम
 खर्जूरपियालैः सपरुषकैः । तर्पणार्हस्य कर्तव्यन्तर्पणं
 ज्वरशान्तये” । अत्र लङ्घनशब्देनानशनस्युच्यते । यत
 आह सुश्रुतः “आनङ्गः स्तिमितैर्दोषैर्वान्तं कालमाहुरः ।
 तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्” । आनङ्गः स्तिमितै-
 र्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् । यत
 आह चरकः “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासारोष-
 मारुतो । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।
 चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वसनञ्च विरेचनम् । निरुहणं च व-
 स्तिश्च शिरोविरेचनं तथा । नत्वनुवासनं कार्यं तस्य
 दृंहणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः
 “शरीरलाघवकरं यदुद्व्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्घन-
 मिति ज्ञेयं दृंहणं तु पृथग्विधम्” । लङ्घनात्कर्षणादन्यत्
 शरीरपोषकमित्यर्थः । ननु “आनङ्गः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि
 पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं
 लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि
 चरकवचनाद्वसनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न
 क्रियते । तत्रोच्यते वसनादिकमवस्थ्याविशेषेषु क्रियते
 नतु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः “सोत्कृष्टे बलिने देयं
 वसनं श्लैष्मिकज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशि-
 थिलाशये । सरुजे नीरुजे कार्यं सोदावर्त्ते निरुहणम् ।
 कफामिपक्षे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम्” । अपिच
 सर्वज्वरिभिः पिपासानियन्त्रो न कार्यः । यत आह
 हारीतः । “तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविना-
 शिनी । तस्माद्देयं तेषां च पानीयं प्राणधारणम्” ।
 अतोऽवस्थ्याविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मारुतसेवनं
 न कार्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्ध-
 त्वात् । अतो मारुतसेवनमप्यवस्थ्याविशेष एव युक्तम् ।
 लङ्घनाम्बुयवागूर्भिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तु
 सुखैरस्यदृष्णारोचकनायनैः । ज्वरज्ञैः पाचनैर्हृदौः

कषायैः ससुपाचरेत्” इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्शनपर्यायमिति निर्णीतम् । अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन ज्यं नीते दोषे सन्मु-
क्षितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वं च लुञ्चैवास्थोपजायते” । लङ्घनेन अनशनेन प्रवृत्ते दोषे ज्यञ्जीते । यत आह “आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः” । पचतीति सन्मुक्षितेऽनले आच्छादकदोषे क्षीयेऽग्नौ प्रदीप्ते यथो-
क्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवा-
भावेन लघुत्वम् । लुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः । अन्यच्चाह सुश्रुतः “अनवस्थितदोषान्नेर्लङ्घनं दोष-
पाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षावृत्तिनाशकारणम्” । अनवस्थितदोषान्नेः स्वस्थानादितो गतोदोषोऽग्निश्च
यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अस्माभिलाषः, रुचिः लङ्घने-
नामपाकान्मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सेव
रुचिः शोभा । “रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभोष्टार्था-
भिलाषयोरिति” मेदिनीकारः” सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य
लक्षणमाह “वातमूलपूरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठस्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते । खेदे जातेऽ
रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमाद्देश्यं
निर्व्यथे चान्तरात्मनि” । हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गार-
शुद्धिः सधूमान्दोहाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफानय-
लिप्रत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतसत्वम् । तन्द्राक्लमे
तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिंस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः ।
क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये,
अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि भिलितान्येव
सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम् । हीनस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्लेशः सहृत्तासधीवनं
च सुडसुडः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्थाडीन
लङ्घने” । उपस्थितवमनत्वमपि कफोत्क्लेशः कफस्य
वमनायोपस्थितिः । हृत्तासधीवनं हृदयात्कफनिर्गमः ।
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च
कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा
दौर्बल्यं त्रोलनेत्वयोः । मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वात-
स्तमो हृदि । देहाभिवर्द्धनानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ।
अरतिर्वल्लहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्” । कर्णनेत्वयोः

दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः
भ्रान्तिः । ऊर्ध्वातः उद्गारवाह्यत्वम् । हृदि तमः
अन्वकारप्रविष्टस्वेवाज्ञानम् । वलरक्षणेन लङ्घनं कार-
येदित्याह “बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः” । अयमर्थः ।
एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा
लङ्घनेन उपपादयेत् कृत इति चेत्तत्राह । यदर्थ-
मस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः । केषा-
ञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः “तद्विभारुतदृष्ट्या-
क्षुत्सुखशोषभ्रमान्तैः । न कार्यं शुर्विणीत्रालदृङ्
दुर्वलभीरुभिः । न ज्योध्वश्चक्रोधकामशोषचिर-
ज्वरी” । तत् अनशनम् उल्लापमारुतयुक्तेन ज्वरिणा
न कार्यं भारुतोऽत्र निरामोबोद्धव्यः । सामे भारुते
लङ्घनं कार्यमेव यत आह तन्त्वान्तरे “अवश्यमेव
कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे । लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न
तदूर्ध्वं यथा कफे” । तदूर्ध्वं आमपाकादूर्ध्वम् । अत-
एवोक्तम् “कफपित्ते द्रवौ धातु सहेते लङ्घनं बद्ध ।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्” । आमस्य
लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्नि-
लाघवात् । आमसंज्ञाञ्च लभते बद्धव्याधिसमाश्रयः” ।
तन्त्वान्तरे तु “आमसंज्ञरसं केचित् केचित्तु मल-
सञ्चयम् । प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदायं प्रचक्षते ।
अविपकमसंज्ञं दुर्गन्धं बद्धपिच्छिलम् । सादनं सर्व-
गात्राणामामदत्यामशब्दितः । तेनामेन समायुक्ताः दोषा
दुष्याश्च तादृशाः । तदुद्भवा आमयाश्च साम इति बुधैः
स्मृताः” । तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, “वायुः
सामो विवद्भान्तिः सादतन्द्रान्त्रकूजनैः । वेदनाशोथ
निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पोडयेत् । विचरेद्दुयुगपञ्चापि
मृत्स्नाति कुपितो अशम् । ज्ञेहाद्यैर्दृष्टिमायाति मेघः
सूर्योदये निशि” । विचरेद्दुयुगपत् वायुरामश्चैककालं
विचरेत् कुपितः सामो वायुः अशमतिशयेन
मृत्स्नात्यङ्गानोत्थः । वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह “निरामो विशदे रूक्षो निर्गन्धोऽत्यल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिः स्निग्धैर्जातिविशेषतः” ।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं
भवेदस्त्वं दुर्गन्धं हरितं गुरु । अस्त्रिकाकण्ठहृद्वाहकरं
श्यावं तथा स्थिरम्” । अस्त्रिका अम्बिलता (चुकीति)

शोके । पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । “निरामं पित्तमाताम्रमत्युष्णं कटुकं सरम् । दुर्गन्धिं रुचिहृद्विष्व- लवर्द्धनमीरितम्” ।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह “आलस्यतन्द्राहृद- याविशुद्धिर्दोषापवृत्त्या विह्वूलतामिः । गुरुदर- त्वाश्चिस्रप्रताभिरामान्वितं व्याधिसुदाहरनि । आम- झयेल्लङ्घनकोणपेयालज्वरस्युपौदनतिक्लयुधैः । विरुच- यस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरुर्ध्वमधस्तथैव । तद्धि मारु- तहृष्यायां लङ्घनं कार्यमेव च” । तथा मुखशोष- अभावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्यमेव, गुर्विण्णोवाल्लह्वदादभिरपि निरामैरेव नैव लङ्घनं कार्यं सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव । “क्षये घातक्षये राजयच्छ्लाषि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः । “तपितो मोहमायाति मोहात् प्राणान्विसुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्धारि वर्जयेत्” । हारीतेनेक्तम् “तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्मा- द्द्वयं तृषार्त्तीय पानीयं प्राणधारणम्” । अवश्यं मेय- मपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन् पिबेत् । यत आह सुश्रुत एव । “जीविनां जीवनं जीवो जगत्सर्वं तु नन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद्धारि वारयेत्” । जीवनं जलं क्वचिद् वारयेदेव तथा च, “ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्देऽग्नावदरे तथा । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । त्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्” । मुखप्रसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत् । यत आह “अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः” । तच्च जलं नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः “नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वस्थूले गलग्रहे । सद्यःशुद्धौ तथाऽऽ- ध्याने व्याधौ वातकफोद्भवे । अरुचिपहृणीशुलमन्वाश- कासेषु विद्रुधौ । हिक्कायां श्लेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत्” । अन्यच्च वर्ज्यामाह स एव “सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते” । अत्र शीतं जलं अकथितं निषिद्धम् । तथा सति कथितमायातम् । तत्र कथितस्य विधियु- ग्मश्च “क्वाथ्यमानं तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं च यत् । तत्तोयं कथितं क्षेयं दोषघ्नं पाचनं लघु” । ग्रनैः कथितस्य विधानमाह सुश्रुतः “वातश्लेष्मज्वरात्तौयं हितसृष्ट्याम्बु तृष्यते । दीपनं स्यात्, कफजे वातपि-

त्ताह्वोसनम् । तद्धि मार्दवकहोषक्षोतशां शीतन- न्यथा” । वाम्भटश्च “तृष्णायां प्राप्सृष्ट्याम्बु पिबेद्वातकफज्वरे । तत्कफं विवर्ज्यं नीत्वा तृष्णामायु निवर्त्तयेत् । उदीर्य चान्निं क्षोतांसि सद्गुणस्य विशेष- धयेत् । वातपित्तकफस्यैश्चक्षुस्त्वलाणि सारयेत् । अयोष्णोदकस्य लक्षणं गुण्याश्च “क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं तथा । अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णो- दकमुच्यते । ज्वरकासकफश्चासपित्तवाताप्रभेदस्याम् । नाशनं पाचनञ्चैव पय्यसृष्टोदकं सदा” ।

अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । “त्रिपादशेषं सलिलं पीष्मै शरदि शस्यते” । “अन्धे तु निदाधे तर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशे- धितम् । अष्टमांशवशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते” । ज्वरविषये कश्चिदस्यावज्योदिभेदः चक्रदत्त उक्तो यथा

“ज्वरितं ज्वरसृक्तं वा दिनान्ते भोजयेद्भुघु । श्लेष्म- क्षये विद्वड्भोग्ना बलवाननलसदा । गुर्वभिषग्प्रन्द्रकावे च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्त- म्नायुषे वा सुखाय वा । लङ्घनं खेदनं काये यवाग्व- स्त्रिक्तको रसः । पात्रनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे । आसप्ररात्रं तरुणं ज्वरमाहर्षनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् । पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत् तु तम् । ज्वरितं षड्द्वेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽस्तव्ये सामे श्यात् पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं लब्धे सामे नौषध- माचरेत् । लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्धप्रोचकाः । तन्नालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुदाशो बद्ध- मूत्रं च स्रव्यता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं हृत्रामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । स्रद्धौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम्” । तेन ज्वरो नानाविधः ऐकाहिकादिः नवज्वरः जीर्ण- ज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योक्षेयः । नचत्वभेदे ज्वरोत्पत्तौ अत्युत्प्लोगकालभेदाः सुहृत्तचि- षी० घा० उक्ता यथा

“स्वातीन्द्रपूर्वाशिवसार्पभे सतिज्वरेऽन्यथैत्रे स्थिरता भवेदुजः । यास्यश्रवोवाक्यत्तत्रभे शिवाघक्षा हि पक्षो द्वै- धिपाकवाखवे । मूत्राम्निदाक्षे नव पित्तप्रभे नखा बुध्ना-

यैजेज्रादितिघातमे नगाः” मासोऽखवैश्वेऽथ यमाहि
मूलभे भिन्नेशपित्तप्रो फणित्दंशने ऋतिः । सु० चि०

“स्नातीनि । इन्द्रो जप्रेषा पूर्वास्तिष्ठः शिव आद्री
सार्पभम् अक्षेपा । एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरो-
त्यत्तौ ऋतरेव स्नात् उक्तञ्च वसिष्ठेन” “पूर्वात्यस्नाति-
भुजङ्गरौद्रसुरेश्वरौ च यस्य रोगः । स्याद्भक्तं देव-
चिकित्सकोऽपि क्षितावयक्तः खलु रोगिणं तम्” देव-
चिकित्सको देववैद्यो घनानरिः । अधान्त्यमैत्रे रेवत्य-
नुराघयोर्वा रीत्यत्तौ रक्तो रोगस्य स्थिरता भवेत् बह-
कात्वेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिन-
क्षत्रचतुष्टये शिवा एकादश चक्षादिवसाः रोगस्थैर्यं
स्यात्तदनन्तरं रोगमुत्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इन्द्राधिपं
विशाखा अर्को हस्तः वासवं घनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु
पञ्चः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदाक्षे
मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पित्तप्रभे मघायां
नखा विंशतिदिवसाः नाभैकदेशे नामग्रहणमिति न्या-
येन बुध्नोऽङ्घ्रिबुध्नौ उत्तराभाद्रपदा अर्यभोत्तरा-
फाल्गुनी । ईजप्रादितिघातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु
भेषु नगाः सप्त दिवसाः । अखवैश्वे स्वगोत्तराघादयोर्द्वयो-
सांसिद्धिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह
“कच्छ्रात् स्फुटं प्राणिति मित्पौष्णे धिष्णो च मासाच्छ-
शिविश्चधिष्णो । रोगस्य सुक्तिः पितृदेवधिष्णो वारैर्भवे-
द्विंशतिभिश्च नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः । “पक्षाद्दसुदो-
शकरेषु भेषु मूलाग्निनाग्नित्वये नवाहात् । तोवेश
चित्तान्तकविष्णुभेषु नैरुजप्रमेकादशभिर्दिनेषु । पुष्ये
त्वह्निर्बुध्नौ पुनर्वसौ च ब्रह्मप्रार्थमर्चेषु च सप्तरात्वात् ।

अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शान्तिरथभिहिता
वसिष्ठेन “अक्षेणरूपं कनकेन कृत्वा तस्मिन्मन्त्रैश्च सु-
गन्धिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैश्च गुग्गुलुधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
फलैश्च सम्यक् । पूजनं च कृत्वाभयनाशनाय द्विजाम
दद्यादत्तुलं शिवाय” व्यामयो रोगः । अतुलमपरिमित-
द्रव्यम् मत्वेकनक्षत्रशान्तिर्विशदा नक्षत्रशान्त्यध्याये वसि-
ष्ठे नोक्ता सा तत एव सम्यवधार्या” ।

भैषज्यर० अन्यथा तद्भोगकाल उक्तो यथा

“कृत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पन्नो भवति स्यम् । नवरात्रं
भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च । स्वगशीर्षे पञ्च-
रात्रमाद्र्यायां सृच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्त-
रात्रेषु मोचनम् । नवरात्रं तथाऽक्षेपे प्रसयानान्”

मन्नासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यासुत्तरासु त्रिपञ्च-
कम् । हस्तो च सप्तमे मोक्षश्चिन्तायामर्द्धमासकम् ।
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः । मित्ते
चैव दशाहानि च्छेद्यायामर्द्धमासकम् । सूत्रेण ज्ञायते
मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ
मासौ त्रयण्ये तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासो वारुख्ये च
दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरान् ।
त्रिपञ्चञ्चाहित्रमत्रो च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं
तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गताशुभः । एवं क्रमेण जानी-
यात्तत्तुल्येषु यथोचितम्” ।

रोगिण्यस्काराशुद्धिप्रयुद्धिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि० ऋतु-
रक्तो यथा ।

“रौद्राहिशाक्राण्युपयास्यपूर्वाह्निदेवस्वस्मिन् पाप-
वारे । रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगि-
जनस्य ऋतुः” सु० चि० ।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः स्वर्गभौम-
शनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कन्ददिनं घटी
एतास्तिथयः सर्वत्र विविष्टयोर्भे यस्य रोगोत्पत्ति-
र्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं ऋतुर्भवेत् । उक्तं च देवस्य
मनोहरे “उरगवरुणरुद्रावासेन्द्रत्रिपूर्वायमदहनवि-
शाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषधीद्वादशी
वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः” इति
चतुर्थीपिहणं चतुर्दशुपलक्षकं मत्वा मूले रिक्तापहणं
कृतम् अतएवाह वसिष्ठः “अक्षेभाद्रात्रिपूर्वायमवरुणम-
रुक्कृतारानलाः स्युर्द्वादश्यां स्कन्दरिक्तातिथिषु च
रविजार्कारवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुर-
मचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यथास्वबन्धुव्ययभवन-
गते ऋतुबन्धे च राशाविति” पी० घा० ।

अस्य प्रतिप्रसवः “यद्यत्र चन्द्रस्वस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः ।
तदा नूनं भवेन्नृत्यः सुघासंसिद्धेर्हिन” । इति दीपि-
काटीकाहृतवाक्यम् ।

२ज्वराधिष्ठाहदेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन
युद्धादिकथा हरिवं० १८१ अ०

“भजप्रमानेष्पनीकेषु त्वादकामः समभ्ययात् । ज्वरस्त्रि-
षादस्तिशिराः घट्भुजो नवलोचनः । मरुप्रहरणो
रौद्रः काष्ठान्तकयमोपमः । नदन्नेघसहस्रस्य तस्यो नि-
र्वातनिखनः । निश्चसन् जृम्भमाणश्च निश्रान्तिगततुल्य-

शम् । नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं रुद्धः कुर्वन् भ्रमन्मुहुः ।
संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्रचित्त इव श्वसन् । हृत्वायुध-
मभिक्रुद्धः सार्वेपिमिदमब्रवीत्” । तेन बलरामस्याभिभवे
ततस्तस्य कृष्णेन सह युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“सुत इत्यभिविज्ञाय ज्वरं शतुनिष्कदनः । कृष्णे
भुजबलात्तनु चित्तेपाथ महीतले । रुक्तभातस्तु बाहुभ्यां
कृष्णदेहं विवेश सः । अस्तुक्त्वा विप्रहन्तस्य कृष्णस्याप्रति-
भौजसः । स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिभौजसा ।
कृष्णः स्वलङ्घितुं रुद्धः क्षिप्रौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते
श्वसते चैव स्वलते च पुनः पुनः । रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु
निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः
परपुरङ्गयः । विकुर्वाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ।
ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्वर-
मन्वं तु पूर्वज्वरविनाशनम् । घोरं वैष्णवमत्युत्तं सर्वप्रा-
ण्यभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमवि-
क्रमः । कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्वं शृङ्खीत्वा स्नेन तेजसा ।
कृष्णाय सृष्टः प्रायच्छन्तं जप्याह ततो हरिः । ततस्तं
परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । स्रगात्वात् स्वज्वरेणैव
निरक्रामयन् वीर्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा
कर्तुं सद्यतः । व्याघोषयज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि ।
आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेणामिततेजसा । अशरीरा
ततो वाणी तमुवाचान्तरीक्षगा । कृष्ण ! कृष्ण ! महा-
वाहो ! यदूनं नन्दिशर्द्धन ! । सा वधीर्ज्वरमेतं तु रक्ष-
णीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं सुमोच हरिः
स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कृष्णस्य
पादयोर्मूर्ध्नां शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषी-
केशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द !
विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु
महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो
भवेत् । तत्प्रसादाद्दि देवेश ! वरमेतं दृषोम्यहम् । देव
उवाच । एवम्भवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे ।
वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो
लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मध्ये-
वैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने
ज्वरं प्रति महायशाः । कृष्णः प्रहरतं श्रेष्ठः पुनर्वोक्य-
मुवाच ह । कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा
लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्द्यस्तथा स्यावरजङ्गमे ।
त्रिधा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्-

दान् भजैकेन द्वितीयेन च स्यावरात् । तृतीयो यश्च ते
भागो मातुषेषूपपत्स्यते । त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पञ्चिभुत्वं
भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते भ्रुवम् ।
एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मातुषेषु कपादेन
वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं
शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वानर्थमेव च । पद्मिनीषु
हिमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिकां
भूयाः शिखोद्गेश वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव सत्-
प्रसादाद्भविष्यति । गोक्षपत्कारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां बधमेष्यति । कृते देव-
मनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति” ।

ज्वराश्च नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं १६८ अ० “पिता-
महसुखोद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजा-
स्यैव ज्वरा वै वैष्णवादयः” “स्वेद्यामामजरं प्राज्ञः को-
ऽम्भसा परिषिञ्चति” माघः ।

ज्वरकालकेतुरस पु० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म० ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकञ्च मनःशिलास्कारताल-
कञ्च । विमर्द्रं वज्रीपयसा समांशं गजाह्वयं तत्र
पुटे विदध्यात् । द्विगुणमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्य-
ष्टविधं महीयम् । पुरा भवान्यै कथितो भवेन नृणां
हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः

सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यर० उक्ते
ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्ष्यं तत्रोक्तं यथा
“मूर्च्छितं रसकर्मैकं तद्वर्जं जारिताम्रकम् । तारं ताप्यञ्च
रसजं रसकं ताम्रकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं
गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलाङ्गञ्च पृथक् पृ-
थक् । क्षीरावी सुरवल्ली च शोधनी गण्डिकारिका । क्फाटा-
मला जपोत्क्षिका च सतिक्ता तु सदर्शना । अग्निजिह्वा
पूतितैला मूर्धपथी प्रसारिणी । प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा
मर्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्याखण्डेन चतुर्गुणा-
प्रमाणातः । महाग्निकारको रोग सङ्करघ्नः प्रयोगराट् ।
सततं सन्तान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वान्
निहन्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । काशं श्वासं प्रमेहञ्च
सशोथं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणं क्षयरोगञ्च सर्वोष-
द्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य केशरीव हनृत्वात् ।

“शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं त्रिफलमेव च । जयपाल-
समं कृत्वा शृङ्गतोयेन मर्द्दयेत् । गुञ्जामात्रा वटी कार्या
वालानां सर्षपाकृतिः । सितया च समं पीता पित्त-
ज्वरविनाशिनी । मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरा-
पहा । पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी ।
ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः” भैषज्यर०
उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन-अमनुष्य कर्त्तरि टक् । शुद्ध्याम्,
श्वास्तुके श्वरनाशके त्रि०शब्दार्थः । ४सञ्ज्ञिषायां स्त्री
ङीप् । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरेव दाहकत्वात्
कर्म० । “भवेत् समं सूतससुद्रफेनं हिङ्गूलगन्धं
परिमर्द्य यत्नात् । नवज्वरे वल्लभितं त्रिषस्रमाङ्गिम्बु-
नाऽयं ज्वरधूमकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्णं न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर
इव हिंसकत्वात् कर्म० ।

“लौहाभ्रटङ्गनं ताम्बं तालकं वङ्गमेव च । शुद्ध-
सूतं गन्धकञ्च शिपुवीजं फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा
पाठा वचा च रजनीद्वयम् । उशीरं चित्तकं देवकाष्ठञ्च
सपटोलकम् । जीवकर्षभकाजाज्रस्तालीशं वंशलोचना ।
कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्वयम् । गुडूची
सत्वघ्न्याकं कटुका क्षेत्तपर्पटी । सुजकं बालकं विल्वं
यष्टीमधुसमं समम् । भागाञ्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य
चूर्णकम् । तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभ-
वम् । कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्षमितं
खाद्यं युक्त्या वा रुचिवर्द्धनम् । सन्ततादिज्वरं हनि-
साध्यासाध्यं न संशयः । लयोद्भवञ्च घातस्य कामशो-
कोद्भवं ज्वरम् । भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् ।
दाहशीतज्वरं घोरं घातुर्थादिविपर्ययम् । जीर्णञ्च
विषमं सर्वं श्लेहानसुदरं तथा । कामलां पाण्डुरोगञ्च
शोथं हनि न संशयः । अमं तृष्णाञ्च कासञ्च श्ले-
नाहौ क्षयं तथा । यत्नतं गुल्मशूलञ्च व्यामवातं निहन्ति
च । त्रिकण्टकटीजानुपाश्वानां शूलनाशनम् । अनुपानं
शीतजलं न देयमुष्णवारिणा” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे
ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक० । भैष-
ज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

“ज्वरामयष्टहीतस्य सुटिभिर्नवभिः कृतम् । तखुलै
रोदनं तेन कुर्यात् पुत्तलकं शुभम् । तं हरिद्रावलि-
भाङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णाभिः
पुटिकाभिश्चतसृभिः । मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्यं
विसर्जयेत् । एवं दिनत्रयं कुर्यात् ज्वररोगोपशान्तये”
(ओदनेन पुत्तलं निम्नाय वीरणाचाचिकायां संस्थाप्य
हरिद्राभिरवल्लिष्य चतुःपीतपताकाभिरलङ्कृत्य गन्ध-
पुष्पाद्यैरवकीर्यं हरिद्रारसपूर्णाश्चतस्रः पुटिकाश्चतुः-
कोणे संस्थाप्याः) । पुटिका अश्वत्थपत्ररचितोद्गा ।
अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः ।

ज्वरभैरवचूर्णं न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म० ।

“नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्द्दी दुरालभा । पथ्या
सुस्तं वचा दाह व्याधी शृङ्गी शतावरी । पर्पटं पिप्प-
लीमूलं विशाला पुष्करं शटी । सर्वा कृष्णा हरिदे हे
लोभ्रचन्दनसुष्ककम् । कुटजस्य फलं वलकं यष्टीमधु-
चित्तकम् । शोभाङ्गनं वला चातिविषा च कटुरोहिणी ।
मूषली पद्मकाष्ठञ्च यमानी शालपर्णिका । मरिच चा-
सृता विल्वं बालं पङ्कस्य पर्पटी । तेजपत्रं त्वचं घाती
पृश्निपर्णी पटोलकम् । गन्धकं पारदं लौहमभ्रकञ्च
मनःशिला । एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।
तदङ्गं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् । मातामस्य प्रयु-
ञ्जीत दृष्ट्वा देवलावलम् । चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान्
हन्ति न संशयः । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । इन्द्रजान् सन्निपातोत्पान् मानसानपि
नाशयेत् । प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं साममेव च । ज्वरमष्टविधं
हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । नानादेशोद्भवञ्चैव वारि-
दोषभवं तथा । विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ।
अग्निमान्द्र्यं यज्ञत् श्लेहा पाण्डुरोगमरोचकम् । उद-
राण्यन्तद्विषञ्च रक्तपित्तं त्वगामयम् । श्वयथुञ्च शिरः-
मूलं वातामयरुजां जयेत् । ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं
शुभम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म० ।

“त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम् । जैपालञ्च समं
मर्द्यं श्लेष्णपुष्पीरसैर्दिनम् । ताम्बूलेन समं खादेदङ्गुञ्ज-
मितां वटीम् । सुद्वेषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् । दिनैकेन
निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमातङ्गकेशरिस पु० ज्वर एव मातङ्गो गजसूत्रकेश-
रीव कर्म० ।

“पारदं गन्धकं चैव हरितालं समान्त्रिकम् । कटु-
त्वयं तथा पथ्या चारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य
विषसुष्टेश्च बीजं चित्तकमेव च । एषां भाषमितं भागं
ग्राह्यं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विभाषं कानकफलं विषञ्चापि
द्विभाषिकम् । निगुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत् प्रयत्नतः ।
सार्द्धं रत्निप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना । सर्वज्वरहरी
चैवा भेदिनी दीघनाशिनी । आमाजीर्णप्रशमनी कामला
पाण्डुरोगहा । वज्रिदीपिकरी चैवा जठरामयना-
शिनी । उष्णोदकाहुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरमुरारिरस पु० ज्वरो मुर इवाहुरभेदस्तस्यारिः कर्म० ।

“शुद्धस्त्रतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक् । कर्षप्रमाणं
कर्षाङ्गं लवङ्गं मरिचं पलम् । शुद्धं कनकबीजञ्च पल-
द्वयमितं तथा । तिष्ठता कर्षमेकञ्च भाषयेद्वनिकाद्रवैः ।
सप्रधा च ततः कार्या शुद्धीगुञ्जासृता शुभा । ज्वर-
मुरारिनामायं रसोज्वरकुलानकः । अत्यन्ताजीर्ण-
पर्णे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते । सर्वाङ्गप्रहृषीगुल्मे चा-
मवातेऽस्त्रपित्तके । कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वस-
म्भवे । गृध्रस्यां सन्धिमज्जस्ये वाते शोथे च दुस्तरे ।
यक्ष्मति ह्रीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते । अष्टादश
कुष्ठरोगे विद्धो शुहविनिर्मितः” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरशूलहररस पु० ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हू-अच कर्म० ।

“रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् ।
तत्राधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्य शोषयेत् । पादाङ्गु-
प्रमाणेन चूर्णां ज्वालने तां दहेत् । यामद्वयं ततस्तत्स्यं
रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्भृत्तियुगलं तृतीयं वा
विचक्षणः । ताम्बूलोदलयोगेन दद्यात् सर्वज्वरेष्वसुम् ।
जीरसैन्धवसंनिप्रवक्त्राय ज्वरिणे हितम् । खेदोद्गमो
भवत्येव देवि ! सर्वेषु पापमसु । चातुर्थकादीन् विष-
मान् नयमागामिनं ज्वरम् । साधारणं सन्निपातं जय-
त्येष न संशयः । ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं समुदा-
हृतः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरसिंहरस पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात्
कर्म० । भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे । तल्लक्ष्यं यथा

“पारदं गन्धकं तालं भस्मातकमथैव च । वजीचीर
समायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् । मृत्तिकाभाजने स्थायं
सुदृढिव्यं विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वय
संख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते ।
शङ्कराजरसेरत्र गण्डदूर्वाभवे रसेः । चित्तकस्य रसे-
नापि भावना दीयते पुनः । पञ्चात्तचूर्णयेद् यत्रात्
कूपिकायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे
पुनः । सापैकञ्च रसं देयं तत्क्षणाद्वाशयेज्वरम् ।
ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं सुद्वौदनः पयः । ज्वरसिंह-
रसो नाम सर्वज्वरविनाशनः” ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्-हृच् । ज्वरनाशके
स्त्रियां ङीप् । सा च शमञ्जिष्ठायां राजनि० । [चारा० ।
ज्वरान्ति पु० ज्वरः अग्निरिव सनापकत्वात् । आधिमन्वो
ज्वराङ्गुशरस पु० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्गुश इव प्रति-
रोधकत्वात् कर्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च
नानाविधो यथा

“शुद्धं स्त्रतं विषं गन्धं घूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम् । जम्बीरस्य
च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । ज्वराङ्गुशो रसो
नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै । (व्योषं मिलित्वा
द्विगुणम् ।) (अयं भेदि ज्वराङ्गुशो नाम्ना ख्यातः ।)
अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा “रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्ध-
तल्लयञ्च टङ्कनम् । रसहृत्वं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा
विधात् । कटुफलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् ।
ज्वराङ्गुशो रसोऽपि चूर्णयेदतिचक्षणम् । सापैकेन
निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्” । अत्रानुरूपमात्रं
शर्करादीनां निपीय गिलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ।
अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

“ताम्रकाद् द्विगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रपुटेद्
भूधरे शीते वजीचीरेण मर्दयेत् । प्रपुटेत् भूधरे पश्चात्
पञ्चगुञ्जामितं भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिह-
ननः । ऐकाहिकम् द्विप्राहिकञ्च त्रिप्राहिकं चातुरा-
हिकम् । विषमञ्चापि शीताद्यां ज्वरं हन्ति ज्वराङ्गुशः”
अन्यविधोऽपि तत्रैव “शुद्धस्त्रतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्
बुधः । सहौषधं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम् ।
रसाङ्गं मर्दयेत् खल्ले शङ्कराजरसेन तु । त्रिदिनं भा-
वनं दत्त्वा चतुर्थे वटिकां ततः । कुर्याच्चणकमात्राञ्च
पिप्पलीमधुसंयुताम् । एष ज्वराङ्गुशो नाश विषम-

ज्वरनाशनः” मञ्जुषधादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसा-
र्द्धम् । अन्यविधोऽपि “मरिचं टङ्गुनं शङ्खचूर्णं पारदग-
न्धकम् । शोधितं ब्रह्मपुत्रस्य भागभेकं विनिःक्षिपेत् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह । ज्वराङ्कुशो
रसोऽस्यैष ज्वरमपविधं जयेत्” अन्यविधोऽपि “लि-
भागतालेन हतञ्च तास्यं रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
विषं समं तद्द्विगुणञ्च तास्यं त्रिसप्तवारञ्च दिवाकरातपे ।
संमर्द्यं निम्बुस्तरसेन चूर्णं गुञ्जाप्रमाणं सितया समे-
तम् । ज्वराङ्कुशोऽयं विविधप्रभाषो ज्वरं निहन्यष्टविधं
समपम्” मीनमायुः भृत्स्यपित्तम् । [राजनि० ।

ज्वराङ्गा स्त्री ज्वरस्तद्व्याधनमङ्गमस्याः ङीष् । भद्रदन्तिकायां
ज्वरातिसार पु० । ज्वरयुक्तोऽतिसारः । ज्वरयुक्ते अति-
साररोगे तत्स्वरूपं भैषज्यर० उक्तं यथा । “पित्तज्वरे
पित्तमवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
दोषस्य दुष्यस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिष-
ग्भिः” । “ज्वरातिसारयोर्द्वयमन्योन्यं भेषजं प्रथक् । न
तन्मिलितयोः कुर्यादन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः । प्रायोज्वर
हरं भेदि, स्तम्भनन्वतिसारतत् । अतोऽन्योन्यविरुद्ध-
त्वाद् वर्द्धनं तत्परस्परम् । ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात्
लङ्घनपाचने । प्रायस्तावामसम्बन्धं विना न भवेतो
यतः । ज्वरातिसारे प्रेयादिक्रमः स्यात्कृच्छते हितः ।
ज्वरातिसारी प्रेयां वा पिबेत् सास्त्रां श्रुतं नरः” ।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्थान्तक इव ज्वरमन्यति वा अलि-
खत् वा इत० कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (सोदांल)
राजनि० । ज्वरान्तकरसः ।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्थान्तकः कर्म० ।
“भास्तरोगन्धकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्करञ्च महेश्वरम् । भूनि-
म्बादिगणैर्भाष्यं मधुना गुडिका ददा । चातुर्थकं
तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा । कामज्वरं भूतकृतं सर्व-
ज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अत्र
ज्वररसः, देवी सौराष्ट्रस्तिका, विहङ्गं खर्षमाजिकं,
पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् क्षुण्णम् ।
ताम्बादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् ।
भूनिम्बाद्याष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं
काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य
अनुरूपं लिहेत्”

ज्वरापहा स्त्री ज्वरमपहन्ति अप+हन-ड इत० (वेदशु०)

१ विल्वगुण्डाम्, २ विल्वपत्राञ्च । ३ ज्वरनाशके त्रि० ।
शब्द० ।

ज्वरार्थ्यम् पु० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“कम्भं तास्यं रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
समम् । द्विगुणं घूर्त्तवीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ।
जलेन वटिकां कुर्याद् यथा दोषानुसारतः । कम्भं
ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पैत्ति-
काञ्चैव शुभ्रिकान् सान्निपातिकान् । विषमास्थान् इन्द्र-
जाञ्च घातस्थान् विषमज्वरान् । नाशयेन्नात्र सन्देहो
द्वन्द्वमिन्द्राशनिर्यथा । श्लोहानं यत्नतं गुल्ममग्निमान्द्यं
सशोधकम् । कासं श्वासं तृषणं कम्भं दाहं शीतं वमिं
भ्रमिम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“दरदवलिरसानां शुल्बनागाभ्रकाणाम् शुभ-
विटकशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् । विपिनन्दपद-
लोत्थं भावितं शोषयेत्तम् दिवसदशसमाप्तौ रत्तिकैकाञ्च
कुर्यात् । एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसेयुताम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते । सर्वशूल-
विनाशी च कफपित्तविनाशनः” । भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । सर्वं (सोदांली) पत्ररसेन दशदिनं
भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमाद्रं करसेन देयम्” ।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्थानिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।

“रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं तास्यं समं भजेत् । सर्व-
चूर्णसमं लौहं तत्प्रथमं चूर्णमभ्रकम् । लौहे च लौह-
दण्डे च निर्गुण्डाः स्तरसेन च । मर्दयेत् यत्नतः
पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम् । पर्येन सह दातव्यो रसो
रत्तिकसन्धितः । कासं श्वासं महाघोरं विभ्रमास्थं
ज्वरं वमिम् । घातस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ।
यत्नद्गुल्मोदरश्लेहश्वयथुञ्च विनाशयेत्” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । [ज्वरशब्दे उदा० ।

ज्वरित त्रि० ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच् । १ ज्वरयुक्ते
ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्य इति । ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीष् ।
ज्वल दीप्तौ चलने च भा० पर० अक० सेट् । ज्वलति
अज्वालीत् । घटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वलः
ज्वालः । “ज्वाल लोकस्थितये स राजा” भट्टिः ।
“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति
कौतुकेन । सङ्घर्षमात्रं कुरु नाथ ! धैर्यं बुभुक्षितः
किं द्विकरेण भुङ्क्ते” उद्भटः ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वोत्पार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।
ज्वल त्रि० ज्वल-दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।
ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल-वा० वुन् । अग्निशिखायां
ज्वलति पु० ज्वल-भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । “आ-
जते” इत्याद्युपक्रमस्य एकादश ज्वलतिकर्माणः निघ०
२।६। उक्तम् ।

ज्वलन त्रि० ज्वल-ताच्छील्यादौ युच् । श्दीप्तिशीले, श्वङ्गौ
श्चित्तकृष्टञ्चे च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्रमन् पु० नित्यकर्म० । सूर्यकालमणौ राजनि० ।

ज्वलित त्रि० ज्वल-क्त । श्दग्धे श्दीप्ते च ।

ज्वलिनो स्त्री ज्वल-वा० इति ङीप् । सूर्वालतायां राजनि०

ज्वाल पुंस्त्री ज्वल-ण । श्अग्निशिखायाम् अमरः । श्दीप्ति-
युक्ते त्रि० । श्दग्वाङ्गे स्त्री शब्दच० । भावे घञ् ।

४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद् पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जाल-
गर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाह्यवस्तुलेह-
नसाधनत्वात् । श्वङ्गौ हेम० तन्नामनामके चित्तके च ।

ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽस्यस्य इति
ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा “ओं
नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिवृते ! ऊं
फ्रः स्वाहा” । तत्राङ्गन्यासः । “ओं नमो हृदयं प्रोक्तं
भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा
गृध्रगणपरिवृते ततः । वर्षं स्वाहास्त्रमित्युक्तं जाति-
युक्तं न्यासेत्तनौ । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम
इत्यादि “अभुक्तो नियतञ्चैव जपेन्मन्त्रं जपाञ्जयी ।
जपेदष्टसहस्रन्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने
सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमालेण वै मन्त्रो
रिपून् सर्वान् विनाशयेत्” ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । “ज्वालामुखां महाजिह्वा
देव ! उन्नतभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनौ
जालन्दरे ममेति” तन्त्रम् । श्विद्याभेदे “ज्वालामुखीक्रमं
वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः शुभे । नित्यारूपा मदनानरा
मदमोहापह्नप्रसिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी
महेन्द्रप्रि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी विष्णवी
तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चासुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता ।
शम्भनी जवनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः । ज्वाला-

मुखी च संपूज्या विधादिहरणं भवेत् । गारुड० पु ।
२०४ अ०

ज्वालावक्त पु० ज्वालेव वक्तमस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन पु० ज्वल-णिनि । शिवे “शिखी मुखी जटी
ज्वाली मूर्त्तौमूर्द्धगो वली” भा० अनु० १७ अ० ।

श्विखायुक्तमाले श्दीप्तियुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालिश्वर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्मिते

वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अ

अकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्यस्तस्यो-
च्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन ता-
लुनः स्पर्शः । बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषामहाप्रा-
णश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता ।
अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “अकारं
परमेशानि ! कुण्डलीं मोक्षरूपिणीम् । रक्तविदु-
क्ताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्ति-
सहितं तथा” वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवतारूपं
यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
सन्प्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् । रक्तचन्दन-
लिप्राङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् । चतुर्हंशभुजां देवीं
रत्नहारोच्चलां पराम् । ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपं तां
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभि-
धानतन्त्रे उक्ता यथा “ओ अङ्गारी गुह्यो मागीं अर्भरी
वायुः सखनः । अजेशो द्राविणी नादः पायी जिह्वा
जलं स्थितिः । विराजेन्द्रो घबुर्हस्तः कर्कशः
नादजः कुहः (कुजः) । दीर्घबाह्वरसोरूपं ह्याकम्पितसुच-
ञ्चलम् । दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुच-
मण्डलः । कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसु-
पर्वकः । दक्षहासोऽदृहासश्च पाखात्मा व्यञ्जनस्वरः”
मात्राष्टके तस्य प्रथमविन्यासे फलसूक्तं ढ००टी० “प्रीतिं
जो मित्रलाभं भयमरणकरौ अजौ ठठौ खेददुःखे” ।
अ पु० अट-संहतौ ङ । अञ्जावाते २नष्टे ३जलवर्षणे
शब्द० ४अक्षिटीये ५देवगुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे
८उच्चवाते च भेदि० । [परमेशानि !] कामधेनुत० ।
अकार पु० अ+स्वार्थे कारप्रत्ययः । अस्वरूपे वर्णे “अकारं
अगमगायमानं त्रि० अगमग+अभूततद्भावे श्शशा० क्यङ्-
शानच् । देदीप्यमाने । “मयूरवरगामिनीं सुरदशुब-
र्थात्कटां रण्यत्कण्ठितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्य-
ताम् । प्रभानिकररश्मिभिर्भगमगायमानांशुकां नमामि
शुहसम्भवां त्रिदशशतनिर्णायिनीम्” देवी० पु० ।
अगति अव्य० अटिति+प्रथो० । शीघ्राद्ये शब्दार्थचि० ।
अङ्गार पु० अमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः ङ-घञ् । श्वमरादि-
शब्दे । “मन्दं सद्रितपांशुलः परिपतन् अङ्गार-

अङ्गामरुत्” अमरुश० । ततः तार० इतच् । अङ्गारित
तच्छब्दयुक्ते त्रि० । २जलकणवर्षणे च शब्द० ।
अङ्गारिणी स्त्री इत० । गङ्गायां अक्षिटीशब्दे उदा० ।
अङ्गुता स्त्री तारादेवतायां “अर्भरी अङ्गुता अक्षिणी अरी
अर्भरिका तथा” तारासहस्रनाम ।
अङ्गुति स्त्री अम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कतिः ङ-क्तिन् ।
कांस्यादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि० ।
अञ्जा स्त्री अमिति क्त्वा अटति अट-ङ । १ध्वनिभेदे,
तथः ध्वनियुक्ते २प्रचरणानिले च शब्द० ।
अञ्जानिल पु० अञ्जायुक्तोऽनिलः । प्राद्विजातवाते
त्रिका० अञ्जामरुदादयोऽप्यत्र अङ्गारशब्दे उदा० ।
अट संहतौ स्वा० पर० सक० सेट् । अटति अभाटीत्-अभ-
टीत् । जभाट ।
अटा स्त्री अट-ञच् । १शीघ्रे । २भूम्यासलज्यां शब्दार्थचि०
अटि पु० अट-इन् । लुद्रतणभेदे । (आटि) शब्दार्थ० ।
अटिति अव्य० अट क्तिप् अट् इण-क्तिन् इत० सरादि ।
१शीघ्रे अमरः । “त्यक्त्वा गेहं अटिति यद्यनामञ्जु-
कुञ्जं जगाम” पदाङ्कट्टतम् ।
“अटित्वन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते” “मनः
सान्द्रानन्दं सृशति अटिति ब्रह्म परमम्” सा० द० ।
अटक पुंस्त्री अन्यजवर्णभेदे “प्रपास्वरण्ये अटकस्य ब्रूमे
द्रोग्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च” अलिशं० ।
अणअणा अव्य० अणत् डाच् द्विच पूर्वपदटिलोपः ।
१अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते “सर्वं अणकणामभूतमा-
सीत्तालवनेष्विव” भा०भी० १६अ० १अणत्कारशब्दभेदे च ।
अण(न)त्कार पु० अण(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः ङ-घञ् ।
कङ्क्यादिध्वनौ । “उद्दे लुद्भुजवक्त्रिकङ्कषअण(न)-
त्कारः क्षणं वार्थताम्” कालिदासः । “उद्देजयति
दरिद्रं परसद्भाग्यनअणत्कारः” उद्भटः ।
अम भक्ते स्वा० पर० सक० सेट् । अमति अमसीत् । ज-
भाम । उदित् अमित्वा-आन्त्वा । भान्तः ।
अम्प पु० लम्प+प्रथो० (आपदिद्या पडा) लम्पे स्वेच्छाधीने
संपातपतने जटाधरः । भावे च । तवार्थे स्त्री “पुच्छा-
स्फोटदलत्वससुद्रविवरैः पातालभम्पाश्च ताः” महावीर०
अम्पाक पुंस्त्री अम्पेन आकायति आ+कै+क । १वानरे
शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
अम्पाशिन् पु० अम्पेन जले स्वेच्छया पतनेनाश्रमिति अश-
षिनि । मत्स्वरङ्गपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां ङीष् ।

भम्पिन् पु० भम्प+अस्यर्थे इति । वानरे शब्दर० ।
 भ्रर पु० भ्र-अच् । निर्भरे उल्हाच्चिर्गते जलप्रवाहे ।
 “स तदुच्चकचौ भवन् प्रभाभ्ररचक्रभ्रमिमातनोति यत्”
 नैष० । तस्य स्त्रीत्वं भरत व्याहृततः टाप् गौरा०
 डोष् वा । “विपुलपुलिनाः कल्लोबिन्यो नितान्तपतज्-
 भ्रामसृष्टितशिलाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः”
 प्रबोधच० । रतारिण्यां स्त्री डीष् भङ्गुताशब्दे उदा० ।
 भ्रर्च उक्तौ भर्त्सने च तदा० पर० सक० सेट् । भ्रर्चति
 अर्चति । जभर्च ।
 भ्रर्च्छ उक्तौ भर्त्सने च तदा० प्र० सक० सेट् । भ्रर्च्छति
 अर्च्छति । जभर्च्छ । [अर्चति । जभर्च ।
 भ्रर्भ उक्तौ भर्त्सने च तदा० पर० सक० सेट् । भ्रर्भति
 भ्रर्भर पु० भर्भ-करच् । (भा०) इति ख्याते श्वाद्यभेदे
 २पटहे, श्कलियुगे, ४नदभेदे च । श्वाद्यभेदे स्त्री
 डीष् सेटि० । इवेतिनिर्मितदण्डभेदे पु० “काञ्चनोष्णीषि-
 णस्तत्र वेत्तभर्भरपाणयः” भा०भी०६८ अ० । ७वेद्यायां
 स्त्री त्रिका०टाप् । पतारादेव्यां स्त्री भङ्गुताशब्दे उदा० ।
 श्वाद्यभेदे स्त्रीशब्दर०गौरा०डीष् । १०पाकसाधने लौह-
 मवे (भाभ्ररा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नमा० । भ्रर्भरः
 तद्वाद्यं शिल्पमस्य वा टक् । भाभ्ररिक्त तद्वाद्यशैले त्रि०
 पञ्चे अण् । भाभ्रर तत्त्वार्थे त्रि०स्वार्थे क । भ्रर्भरिका
 तारिण्यां भङ्गुताशब्दे उदा० ।
 भ्रर्भरक पु० भ्रर्भर+संज्ञायां क्तु । कलियुगे त्रिका० ।
 भ्रर्भरावती स्त्री भ्रर्भरः शब्दभेदोऽस्त्यस्य सतृप् सस्य वः
 संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां भ्रराटोशब्दे उदा० ।
 भ्रर्भरिन् पु० भ्रर्भरोऽस्त्यस्य इति । शिवे “त्वं गदी त्वं
 शरी चापी खड्गाङ्गी भ्रर्भरी तथा” भा० शा०२८६ अ० ।
 भ्रर्भरीक पु० भ्रर्भ-रेकन् फर्भरीका० नि० । शरीरे
 उज्वलत्वं । [र्णास्मालने शब्दार्थचि०
 भलज्भला स्त्री ज्वलनं ज्वलति अच् प्रथो० । इति
 भला स्त्री भरा-प्रथो० । १कन्यायाम् श्वातपोर्माँ च सेटि०
 भल्ल पुंस्त्री भर्ह क्तिप् तं लाति ला-क रस्य लः । “भल्लो-
 मल्लश्च राजन्याद् ब्राह्म्याच्चिन्दिर्विरेव च” मनुक्ते सव-
 र्गायां ब्राह्म्यत्विद्याज्जाते जातिभेदे । “भल्लामल्लानटा-
 खैव पुरुषा शस्त्रदत्तयः । द्यूतपायनप्रसक्ताश्च ज्वन्या
 रजसी गतिः” । मनुना तस्य शस्त्रदत्तित्व (नेटाली)
 सक्तम् “तत्र भल्ला यष्टिप्रहरणाः” कुल्लूक० । “तत्र
 भल्लानटा भल्लाः स्त्रता वैतालिकास्तथा” भा०स०४अ० ।

भल्लक न० भर्ह-क्तिप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः ।
 वाद्यभेदे कांस्यनिर्मितकरनाले “शिवगारे भल्लकश्च
 सूर्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीं च
 न वाद्येत्” ति० त० । तत्त्वार्थे स्त्री शब्दार्थचि० ।
 गौरा० डीष् ।
 भल्लकशठ पुंस्त्री भल्लस्तत्स्तरः इव कण्ठः कण्ठस्त्रोऽस्य ।
 पारावते हारा० स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।
 भल्लरा स्त्री भर्भति भर्ज-अरन् प्रथो० । भर्भरवाद्ये
 वाद्यभेदे उड्डुक्ते श्वालककेशे सेटि०४शुद्धे, ५लोदे च
 अजयपानः । गौरा०डोष् । भल्लरीत्ययत्त्वार्थे ।
 भल्लिका स्त्री भर्भ-एवुल् प्रथो० । उद्वर्त्तनमले श्वाद्ये श्वाद्यौ
 च शब्दार्थचि० ।
 भल्लोपक न० हल्लोपक+प्रथो० । ऋत्यभेदे “भल्लोपकन्तु स्वय-
 मेव हस्यः सुवंप्रद्योषं नरदेव ! पार्थ !” हरिवं०१४८ अ० ।
 भल्लोल पु० भर्ह-क्तिप् तथा सन् लोलः प्रथो० । तर्कालासके
 (टो कुशार वाटुल) हारा० । [जभाष भ्रवः ।
 भध वधे स्वा०पर० सक० सेट् । भधति व्यभाषीत् व्यभषीत् ।
 भध ग्रहणे पिधाने च भा० उभ० सक० सेट् । भधति-
 ते व्यभाषीत् व्यभषीत् व्यभषिष्ट । जभाष जभाषे ।
 भध पुंस्त्री भध-कर्म्मणि च । मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जाति-
 त्वात् डीष् “वंशीकलेन वडिगेन भधोरिवास्यान्”
 ध्यानन्दवृन्दाधनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे “भधानां
 मकरवास्त्रि” गीता श्मीनराशौ च “काष्ठकनौलिककन्या
 युग्मलवे भधगे वा” सु०चि० । ४मकरराशौ “काष्ठकं तु
 परित्यज्य भधं संक्रमते रविः” मल०त० । भावे क । ५तामे ।
 कर्त्तरि अच् । इत्थिले, ७वने च न० । दनागवलायां
 स्त्री शब्दार्थचि० । [शब्दार्थचि० । भधकेतनाद्योऽयत् ।
 भधकेतु पु० भधो मीनो मकरो वा केतुर्यस्य । मद्ने
 भधार्ह पु० भधोऽङ्गोऽस्य । १कन्दर्मे उपचारात् शतत्-
 एव अनिरुद्धे च हेम० । [स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।
 भधशन पुंस्त्री० भधमञ्जाति वध-ल्यु । शिशुमारो त्रिका०
 भधोदरो स्त्री भधस्योदरं जन्मस्थानतयास्यस्या अच् गौरा०
 डीष् । मत्स्यगन्ध्यायां व्यासमातरि मत्स्यवत्याम् त्रि-
 काण्डश्रेष्ठः । सा च उपरिचरन्टपस्य शुक्रेण ब्रह्मणः
 शापेन मत्स्ययोनिमाप्रायामङ्गिकायापुस्रोभेदस्य गर्भा-
 ज्जाता तत्कथा भा० व्या० ६३ अ० ।
 “मत्प्रियार्थमिदं सौम्य ! शुक्रं मम गृहं नय । गिरि-
 कायाः प्रयच्छाशु तस्या द्यार्त्तं वमद्य वै” । “गृहीत्वा तु

तदा श्येनस्तूर्णसुत्पत्य वेगवान् । जवं परममास्याय प्रदुद्राव विहङ्गमः । तमपश्यदथायानं श्येनं श्येनस्त-
थापरः । अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वाभिमघङ्क्षया । तुण्ड-
सुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतः । युध्यतोरपतद्रेतस्त
चापि यमुनाभ्रांसि । तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापा-
दराप्सराः । मीनभावमनुपाप्ना बभूव यमुनाचरी ।
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् । जयाह तर-
सोत्पत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदथ मत्स्यी तां
बबन्वुर्मत्स्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा
भरतसत्तम ! उज्जह्नु रूद्रात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मा-
तुषौ । आश्रयभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इभौ राजन् । संभूतौ मातुषाविति । तयोः
पुमांसं जयाह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम
राजासिद्धार्मिकः सत्यसङ्गरः । साप्सरा सुक्तशापा च
क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता सा भगवता तिर्यग्गयोनिगता
शुभे ! । सातुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ।
ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । सन्त्यज्य
मत्स्यरूपं तत् टिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धप्रिचारणपथं
जगामाथ वराप्सराः । या कन्या दुहितृता तस्या मत्-
स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च टाशाय कन्ये-
यन्ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सधैः सहृदिता
गुणैः । सा तु सत्यवती नाम मत्स्यप्रात्यभिसंभवात् ।
आसीत् सा मत्स्यसगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता” ।

भाङ्कृत पु० भामित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन । क्षारभेदे
धरणिः । तत्रार्थे भाङ्कृत इति पाठः प्रामादिकः ।

भाट पु० भट-णिच्-व्यच् । १निकुञ्जे, २कान्तारे, ३व्रणा-
दीनां मार्जने च मेदि० । भूस्यामलक्याम् स्त्री अमरः
४यूथिकायाञ्च शब्दच० ।

भाटल पु० भट-णिच् व्यलच् । घण्टापारुलौ अमरः ।

भाटामला स्त्री भट-व्यच् न मला अमला कर्म० । भू-
स्यामलक्याम् “भ(भा)टामला भटा ताली” इत्यत्र भाटा-
मलेत्येकपदनिमित्ति केचित् अतएव “भाटामला ज्योत्स्निका
च सतिक्ता तु सुदर्शना” भैयञ्चर० उक्तम् ।

भाटिका स्त्री भाटा स्वार्थे क । भूस्यामलक्याम् शब्दच० ।

भामक न० भम-कर्मणि खल् । (भामा) अतिशयपके-
टकायाम् शब्दार्थचि० । [शब्दर० ।

भामर पु० भम-भावे घञ् तं राति रा-क । तर्जुशाये ।

भालि पु० “आश्रयामफलं पिष्टं राजिकाश्रयान्वितम् ।

भ्रष्टं हिङ्कयुतं पूतं घोषितं भालिरुच्यते । भालिर्ह-
रति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठघोषिनी । मन्दं मन्दं
निपीता सा रोचनी वङ्गरोधिनी” भावप्र० उक्ते पदार्थे
भावु पु० भा-इति वाति गच्छति वा-डु । (भाउ)

वृचभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दर० । [शब्दार्थचि०
भिक्षाक न० लिगि-व्याकन् प्रथो० । (भिक्षा) फलभेदे ।

भिक्षिनी स्त्री लिगि-णिनि प्रथो० । १जिङ्गिनीवृत्ते भावप्र०
२उल्कायाञ्च शब्दर० । [भावप्र०

भिक्षी स्त्री० लिगि-व्यच् गौरा० डीष् । जिङ्गिनीवृत्ते (भिक्षा)
भिक्षिनी स्त्री० भिक्षा अस्यस्याः व्यच् गौरा० डीष् ।

भिक्षाम् (भिक्षिणी का) शब्दार्थचि० ।
भिक्षिणी स्त्री भिक्षिणी रटति व्यच् प्रथो० गौ० डीष् ।

(भिक्षिणी) पुष्पप्रधानवृत्ते अमरः ।
भिक्षिणीश पु० शिवे “भिक्षिणीशवन्द्या भङ्गारकारिणी
भर्क रावती” काशीपु० गङ्गास्तवः ।

भिरि स्त्री भिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्याः वा० इन् । चिल्लुप्रां
वा डीष् । तत्रार्थे शब्दर० । [भिक्षाम् शब्दर० ।

भिरिका स्त्री० भिरीति कायति शब्दायते कै-क ।
भिरि पु० भिरितिशब्दं लिशति वा० डि । वाद्यभेदे “घण्टा-
शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो भिरिरेव च । पञ्चानां पूज्यते
वाद्यं देवताराधनेषु च” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

भिल्ली स्त्री० चिल्लति चिल-व्यच् प्रथो० गौरा० डीष् ।
(भिल्लिणी का) कीटभेदे । संज्ञायां क । : आतपरूचौ
श्वत्स्राञ्च मेदि० । ४तारिण्डं च भङ्गृताशब्दे उदा० ।

भिल्लीकण्ठ पु० स्त्री भिल्ली तद्रव इव कण्ठः कण्ठसरोऽस्य ।
मृत्कपोते त्रिकां स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

भिल्लिका स्त्री भिरित्यव्यक्तं रौति वा० रु-कक् । भिल्ल्याम्
शब्दरत्ना० । [च शब्दक० ।

भुसट पु० लुष्ट-व्यच्-प्रथो० । अकाण्डे १दुमे, २स्तम्बे, ३गुल्मे
भुमरि स्त्री रागिणीभेदे प्रायः शङ्करवज्रला माध्वीक
सधुरा मृदुः । एकैव भुमरिलोके वर्षादिनियमो-
ज्जिता । अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषतः ।
इदं हि शालिगं स्रवं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम्” सङ्गीत०दा०

भूलि पु० क्रसकभेदे २दुष्टदैवशुतौ च मेदि० । [जभार अरः।
भृ वयोहानौ दिवा०पर० व्यक०सेट् । भीर्यति अभासीत्
भीड पु० गुवाकभेदे भूरिप्र० । [जुभुवे ।

भ्यु गतौ भ्वा० धात्व० सक० अनिट् । भावते अभापेड ।
इति वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ज

“जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः तस्यो-
त्पत्तिस्थानं नासिकानुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे
जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आस्थानरप्रयत्नः ।
संवारनाद्घोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृका-
न्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यपे न्यास्यता । वर्णाभिधानेऽस्य
वाचकशब्दा उक्ता यथा

“जकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मस्रदोवियत् । कौमारी
नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वक्रः । सर्वेशश्चूर्णितो-
बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः । घर्भैकपादः सुसुखो
विरजा चन्दनेश्वरी । गायनः पुष्पधन्वा च वागात्मा
च विरक्षिणी” । एतदधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा “चतु-
र्भुजां धूस्रवर्णां दक्षिणास्वरविभूषिताम् । नानालङ्कार-
संयुक्तां जटासुकुटाराजिताम् । ईषद्वासासुखीं नित्यां वरदां
भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्यस्वरूपं यथा “सदा ईश्वर
संयुक्तं जकारं शृणु सुन्दरि ! रक्तविद्युत्कृताकारं या
स्वयं परकुण्डली । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधेनु-
तन्त्रम् । तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम्
अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् । [प्राथम्यतौ च मेदि० ।

ज पु० १ गायने २ घर्चरध्वनौ एकाक्षरको० । शृणुषे ४शुके
जकार पु० ज + स्वरूपे कारप्रत्ययः । जस्वरूपे वर्णे
“जकारो बोधनी विश्वा” वर्णाभिधानम् ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते

वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

ट

टकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः अस्थो-
च्चारणस्थानं मूर्धा । अस्थोच्चारणे मूर्धस्थानेन जिह्वा
मध्यस्य स्पर्शः आस्थानरप्रयत्नः । विवारश्चाभाघोषा वाह्य-
प्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यता वर्णा-
भिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “टकारश्च कपाली
च सोमेशः खेचरी ध्वनिः । सकुन्दो विनदा पृथ्वी वै-
ष्णवी वारुणी नरः । दक्षस्फिगर्जचन्द्रश्च जवा भूतिः पुन-
र्भवः । दृहस्पतिर्धनुर्हस्तः प्रमोदा विमला कटिः । राज-
गिरिर्महाधनुर्घाणात्मा सुसुखी मरुत्” । अस्य स्वरूपं यथा
“टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । कोटिवि-
द्युत्कृताकारं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पुण्यत्रय
समन्वितम् । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वरं
सदा” कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा
“ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! । मातृतो-
पुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् । दशवाहसमायुक्तां
सर्वालङ्कारसंयुताम् । परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मरसुखीं
पराम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”
वर्णोद्धारतन्त्रम् । मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः-
फलम् । अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

ट पु० टल-ड । १वामने २पादे इनिःस्वने च मेदि० ।

टक वन्धे चु० उम० सक० सेट् इदित् । टङ्गयति-ते अटट-
ङ्कत्-त । “टङ्कितेनोऽतिपाटने” काशी० गङ्गास्तवः ।
“नाल्लष्टं न च टङ्कितम् न नभितम् नोत्थापितम्
स्थानतः” महाना० । उट्टु + उल्लेखे । उट्टङ्कितम् ।

टकार पु० ट + स्वरूपे कारप्रत्ययः । टस्वरूपे वर्णे टकारश्च
कपाली च” वर्णाभिधानम् ।

टक्क पु० टकि-बा० कक् पृषो० उपधालोपश्च । देशभेदे ।
टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः क् । १वास्तूकशाले त्रिका० ।
२तद्देशभवमात्रे त्रि० ।

टगण पु० मात्रावृत्ते षाण्मात्रिकात्कारे त्रयोदशभेदात्मके
गणभेदे तेषामाकाराधिदेशाच्च अन्तर्गमन्वोक्ता यथा
“(ऽऽऽ) १ शिवः ॥ऽऽ शशी २ (ऽऽऽ दिनपतिः) ३
(ऽऽऽ सुरपतिः) ४ (ऽऽऽ शोः) ५ (ऽऽऽ अहिः) ६
(ऽऽऽ सरोजम्) ७ (ऽऽऽ धातः) ८ (ऽऽऽ कलिः) ९

(॥१॥ चन्द्रः) १० (॥१॥ भ्रुवः) ११ (॥१॥ धर्मः) १२
(॥१॥ शालिकरः) १३ ।

टगर पु० टः टङ्गनो गर इव । टङ्गनचारे (सोहागा)
२हेलाविलासविषये श्लोकराक्षे च त्रि० मेदि० ।

टङ्क पु० टकि-घञ्-अच् वा । १कोषे, २कोषे, ३खड्गे
४पाषाणभेदनेऽस्त्रे च । ५जङ्गायां मेदि० । ६चतुर्माषक-
रूपे परिभाषे वैद्य० ७नीलकपित्थे, ८खनित्थे, ९दर्पे च
पु०न० हेमच० १०परशौ ११राजास्त्रे च शब्दाधिचि०
“दार्यतां चैव टङ्कौचैः खनित्थैश्च पुरी द्रुतम्” हरिवं-
९ःख० । “टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यभाषा” मृच्छ०
“हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्याम्”भट्टिः । “रुोध रामं
शङ्कित्व टङ्कच्छन्नमनःशिलः” रघुः । [सारसुन्दरी ।

टङ्कक पु० टङ्कते घञ् सत्रायां क । (तङ्का) रजतसुद्रायाम्
टङ्ककपति पु० इत० । रूपकाध्यक्षे (टाकशालेर अध्यक्ष)
सारसुन्दरी । [मृहे सारसुन्दरी ।

टङ्ककशाला स्त्री इत० । (टाकशाल) ख्याते ह्यकनिर्माण
टङ्कटीक पु० टङ्क इव टीकते टीक-क । शिवे त्रिका० ।

टङ्कण(न) न० टकि-ल्यु प्रथो० वा णत्वम् । (सोहागा)
ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे । उपरसभेदाश्च भाव०प्र०
उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽङ्गनं
टङ्क(न)णम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्कः
खटो गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकतावोलाश्च
कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अग्नी उपरसाः सूतस्य
किञ्चिद्गुणैः” । “तद्यथा लवणेन सुवर्णम्” छा०
उ० भाष्ये “लवण्येन क्षारेण टङ्कनादिना, खरेषु मृदुत्व-
करं हि तत्” भा० । “टङ्कणं वङ्गिण्डूत्तं कफ-
यातिकपित्तहृत्” भावप्र० । भावे ल्युट् । (टाकादेश्योया
पानिदिया भाला)रघातृनां योजनभेदे । दन्त्यान्तः ३अश्व-
भेदे पु०स्त्री “टङ्कनखरनखरखण्डितहरितालपांशुलेन”
काटः मूर्द्धन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः वृ०स० १४ख० ।
जूर्भविभागे दक्षिणस्यासक्तः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
पक्रमे “ऋडुटटङ्कनंवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा-
भीराः” इत्युक्तेः ।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अच्यर्थे मत्पु मस्य वः । १पर्वतभेदे “टङ्क-
वन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम्” रामा०३।५५अ०

टङ्का स्त्री टकि-अच् । १जङ्गायां मेदि० । २तारादेव्यां
टङ्कारकारिणीशब्दे वक्ष्यम् ।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति अन्-णिच्

खुल् । १ब्रह्मदारुद्वये (वामनगाढा) शब्दच० ।

टङ्कार पु० टमिथ्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् । १ध्वनिभेदे
घनुज्याकर्षणजे शब्दे २विस्मयहेतुके शब्दे च । ३शिञ्जिनी-
ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । क-ण्विनि । टङ्कारिन्
१टङ्कारयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्याम्
टङ्कारकारिणीशब्दे वक्ष्यम् ।

टङ्कारकारिणी स्त्री क-ण्विनि ङीप् इत० । तारादेव्याम् “ट-
ङ्कारकारिणी टीका टङ्का टङ्कारिणी तथा तारासहस्रनाम ।

टङ्कारी इ० स्त्री टङ्कच्छति ऋ-अण् गौरा० । (टकारी)
वृक्षभेदे “टङ्कारी वातश्लेष्मन्नी शोफोदररुजापहा । तिल्ला
च दीपनी लज्जी भिषगुभिः परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

टङ्ग पु०न० टङ्क+प्रथो० । १खनित्थे (टांगि) २परशुभेदे च
३जङ्गायां मेदि० । (सोहागा) ४टङ्कने शब्दच० । ५चतु-
र्माषकमाने वैद्य० ।

टङ्गण पु०न० टङ्कण+प्रथो० (सोहागा) टङ्कणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि-ण्विनि प्रथो० । (आकनादी) पाठायाम् ।
शब्दच० । [ज्येष्ठ्याम् त्रिका० ।

टङ्गनी स्त्री टङ्गेति शब्दं नयति नी-ड गौरा० ङीष् ।
टङ्गरी स्त्री टङ्गेति शब्दं राति रा-क गौरा० ङीष् । १पटह-
वाद्ये २लम्पावाद्ये ३मृष्टावादे च मेदि० ।

टङ्गुर पु० भेरीशब्दे हेमच० ।

टल विभ्रुवै (टला) भ्वा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-
लीत् टटाल टेलहः । ज्वला० टलः टालः ।

टवर्ग पु० ट+प्रातिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः । ट ठ ड ढ य
रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थे क् । टवर्गीयं टादौ वर्णं ।

टा स्त्री टल-ड । प्रथिव्याम् एकाक्षरकोपः ।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रसेन निर्दत्तम् । टङ्करूपनीलकपित्थ-
रसेन निर्दत्ते पद्यभेदे । “पानसं द्राक्षमाषूकं खार्जुरं
तालमैलवम् । माध्वीकं टाङ्कं माहीकर्मरेयं नारिके-
लजम् । सामान्यानि द्विजानीनां मद्यान्येकादशैव च ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यां सर्वेषामधमं सृष्टम्” । पुलस्त्येन
तत्पानं निषिद्धम् । अस्त्रयत इति व्यासवो मद्यानाम-
वस्थाविशेषः सदाःकृतसन्धानेन सञ्जातमद्याभावः यम-
पित्तल इदं पुलस्त्योक्तं प्रायश्चित्तम् । “द्राक्षेक्षुटङ्क-
खर्जूरपनसादेश्च यो रसः । सद्योजातन्तु पीत्वा तं
ब्रह्माच्छुध्येद् द्विजोत्तमः” [नागवटी वृक्षभेदे त्रिका० ।

टाङ्कर पु०टाङ्कं तत्तुल्यरसं राति रा-क टाङ्क+कुञ्जा० र वा ।

टार पु०स्त्री टां प्रथीच्छति ऋ-अण् उप० स० । घोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २२ङ्गे ३लङ्गे च हेमच० ।
 टिक गतो भ्वा० आ० सक० सेट् । टेकते अटिकिष्ट टिटिके ।
 ऋदित् अटिकेत् त ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अत्यन्तशब्दं भणति भण-ड । को
 यटिके(टिटिरि)स्त्रियां ङीष् स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिट्ठीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ड । (टिटिरि)
 कोयटिके स्वगे अमरः स्त्रियां ङीष् । “अनिर्दिष्टां-
 चैकशफांष्टिभ्रिभांश्च विवर्जयेत्” मनुना तन्नांसभक्षणं
 निषिद्धम् । “टिटिभं तदुपेत राव्यध्यानमिवाहुरः”
 भा० शा० १११अ० । कोयटिकशब्दे २२६६ पृ० तन्नांस-
 गुणा उक्ताः । टिटिभक स्वार्थे क । तत्रार्थे पुंस्त्री० ।

टिण्डिनिका स्त्री अम्बुशिरीषिकायां (जौक) भावप० ।
 टिण्डिश पु० रोमशफले (ढाडश) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० ।
 “टिण्डिशो रुचिकत् भेदी पित्तहो भ्राशरीप्रणुत् ।
 सुशीता वातला रुक्षा मूत्रला च प्रकीर्त्तिता” भावप्र० ।
 टिप नोदने चुरा० उभ० सक० सेट् । टेपयति-ते अटीटिपत्-त ।
 टिप्पनी स्त्री टिप-क्लिप् टिपा पन्थते स्तूयते पन-वजर्थे क
 गौरा० ङीष् । टीकायाम् । सा च टीकाव्याख्यारूप-
 तयैव व्यवह्रियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितिव्या-
 ख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च । यथा
 शारीरिकस्त्वभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भामती च ।
 महाभाष्यव्याख्या कैयटकृता इत्यादि । प्रथमव्याख्याया-
 अपि कश्चित् प्रयुज्यते यथा “श्रीमतज्ञाननं नत्वा-
 लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवेद्येन सुत्रोधार्यं क्रियते
 यद्गुरोः श्रुतम्” “टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन
 विधीयते” । [ऋदित् । अटिटीकत् त ।

टीक गतो भ्वा० आत्म० सक० सेट् । टीकते अटीकिष्ट ।
 टीका स्त्री टीक्यते गम्यते मन्यार्थोऽनया । टीक-करणे
 ङञ् ङजर्थे क वा । विव्रमपटव्याख्यारूपे पन्थभेदे ।
 “अपटीको जडो माघे भ्रमं जाड्येन ताड्यते । स च
 किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवक्त्रभः” उद्भटः ।
 “नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थबुद्धये । कुरुते
 दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः” “करोति टीकामिह
 दायभागपन्थावत्रोघाय सदेकरण्याम्” श्रीलक्षणतर्का० ।

टुण्टुक पु० स्त्री टुण्टु इत्यव्यक्तं कार्याति कै-क । (टुण्टु नि)
 १पञ्चभेदे शब्दर० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २शोशा-
 कट्टे अमरः । ३कण्ठस्त्रिरे शब्दच० । तयोः तत्स्वग-
 प्रियत्वात् तथात्वम् । ४कल्बे त्रि० मेदि० । ५क्रूरे

त्रि० विश्वः । इटङ्गिनीष्टे स्त्री शब्दच० ।

टुनाका स्त्री तालमूलीष्टे शब्दच० ।
 टेरक त्रि० केकर+पृषो० (टेरा) केकरनेत्वे । शब्दार्थचि० ।
 टोट त्रि० त्रोट+पृषो० । १अल्बे २हीने च । स्त्रियां
 गौरादिपाठात् ङीष् ।
 टोडलतन्त्र न० तन्त्रभेदे । [इलः टालः ।
 टुल विप्लवे भ्वा० पर० अक० सेट् । इलति अडालीत् ज्वला०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ट

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । टवर्गीयः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्रा-
 कालोच्चार्यः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य
 स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विचारश्चासाधोषा महाप्राणश्च
 बाह्यप्रयत्नः । माह्न्यासेऽस्य दन्तजातुनि न्यस्यता वर्णा-
 भिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ठः शून्यो मञ्जरी
 जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा । वनजो नन्दनो जिह्वा
 सुनन्दाधूर्यकः सदा । वर्तुलः कुण्डलो वज्रिरमृतं चन्द्र-
 मण्डलः । दन्तजानूहभावश्च देवभक्तो वृहदुध्वनिः ।
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्थकः । वृषभो नलिनी
 विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी” । एतदधिष्ठाहदेवतारूपं
 यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
 पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पद्मजेष्णाम् । सुन्दरीं
 घोडशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
 ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् ।
 अस्य ध्येयरूपं यथा “ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली
 मोक्षरूपिणी । पीतविद्युत्कृताकारं सदा त्रिगुण-
 संयुतम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिरहितं सदा” इति काम-
 सेनुतन्त्रम् । मातावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे दुःखं फलम्
 भगवद्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

ठ पु० ट+पृषो० । शिवे २महाध्वनौ ३चन्द्रमण्डले एका-
क्षरकोषः । ४मण्डले ५गुण्ये ६लोकगोचरे च मेदि० ।
शून्यश्चात्र विन्दुरूपवर्णभेदः । "स्मितसुखि ! तदघटद्वयम्
योजयित्वा" कर्पूरस्तवः (ठद्वयं स्नाहा) । "द्विठमेव चेत्यस्य
व्याख्यायां द्विठं विसर्गस्तस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्ग-
शब्देन च लक्षितलक्षणया स्नाहाकारो लक्ष्यते स्ना-
हाशब्देनैव वक्ष्ये त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्याय-
त्वात्" इत्येवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः । [कामधेनुत०]

ठकारं पु० ठ+कार । ठस्वरूपे वर्णे "ठकारं चञ्चलापाङ्गि !"
ठकुर पु० १देवप्रतिमायां, २द्विजोपाधिभेदे च । यथा गोविन्द-
ठकुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता । ३देवतायाञ्च । "सुदामा नाम
गोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः" अनन्तसंहिता ।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ड

डकारो व्यञ्जनवर्णभेदः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्यः
टवर्गीयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्श-
व्याभ्यन्तरयत्नः । संवारनाद्वेषोषा व्यत्ययाश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मात्रकान्यामेषु दक्षपादगुल्फे न्यस्यता ।
अस्य वाचकशब्दा यथा "डः स्मृतिदोरुका नन्दि-
रूपणी योगिनीप्रियः । कौमारी शङ्करस्तासस्त्रिवक्तो
व्यापकोध्वनिः । उरुहो जटिली भीमा द्विजिह्वः
पृथिवी सती । कोक्लगिरिः क्षमा शान्तिनाभिः
स्नाती च लोचनम्" वर्णाभिधानम् । तदघिष्ठा-
तद्देवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु
स्वावहिता मम । जवासिन्दूरसङ्काशां वरामयकराप-
राम् । विनेत्रां वरदां नित्यां परमोत्तमदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" इति वर्णो-
च्चारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा "डकारं चञ्चला-
पाङ्गि ! सदा त्रिशुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राण-

मयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । पीतविद्यु-
क्षताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्" इति कामधेनुतन्त्रम् ।
तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् "डः शोभां
दो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तसु खं यस्तु युञ्जम्" वृ०
२० टी० धृतवाक्योक्तेः ।

ड पु० डी-ड । १शिवे २शब्दे ३त्वासे च एका० को० ।
४वाडयाम्नौ ५डाकिन्यां स्त्री मेदि० ।

डकारं पु० ड+कारप्रत्ययः । डस्वरूपे वर्णे ।

डगण पु० कन्दोपन्योक्ते चतुर्भाषकप्रस्तावे पञ्चभेदभिन्ने
गणभेदे तत्स्वरूपादिकं यथा (११ गजः १) (१११ रथः २)
(११११ रङ्गमः ३) (१११११ पदातिः ४) (११११११ पत्तिः ५)
इति ।

डङ्गरी स्त्री डं त्वासे गिरति गु-अच् पृषो० गौरा० डोष् ।
दीर्घककंश्चाम् (काकङ्गी) राजनि० अण् । डङ्गारीत्यप्यत्रार्थे ।

डप संघाते (राशीकरणे) चु० आत्म० अक० सक० सेट् । डाप-
यते अडोडपत । चुरादित्वेऽपि डित्करणेदफलवत्-
कर्त्तर्यपि आत्म० तेनास्य जित्करणसामर्थ्यात् पाञ्चि-
कचुरादित्वम् पक्षे भ्यादित्वम् । डपते अडपिष्ट ।

डप संघाते उक्तौ डपवत् इदित् । डम्बयते अडिडम्बत ।
पक्षे भ्या० डम्बते अडम्बिष्ट ।

डव लोकने चुरा० उभ० सक० सेट् । डम्बयति अडडम्बवत्
शब्दस्त्रोमे अस्य वा चुरादित्वोक्तिः प्राभादिकी । [त ।

डभ संघे चुरा० इदित् उभ० सेट् । डम्बयति ते अडडम्बत्
डम पु० डं त्वासे माति मा-क । चाण्डाल्यां नेटाज्-
जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु० स्त्रियां-जाति-
त्वात् डीष् । [पलायने हारा० ।

डमर पु० डमेति शब्दं राति रा-घञर्थे क । भीत्या
डमत् पु० डमिति शब्दश्च्यति ऋ-सृगया० कु० नि० । १वाद्यभेदे

जीणमध्ये प्रान्ते दीर्घे, पुटिकाद्वयत्वमेतत् कापाञ्चि-
कयोगिवाद्ये अमरः । तत्रार्थे हारा० न० । "दत्त्वा डमड्-
डमरुडाङ्गृतिहृतभूतवर्गान्तु भगंष्टिहृषीं रुधिरैर्धि-
नोमि" प्रबोधच० । (डमत् डमेति शब्दं कुर्वत्) ।

डमरुका स्त्री "सृष्टिञ्च शिथिलां वहुा ईपदुञ्जितमध्यमम् ।
दक्षिणां तृह्वं सञ्चस्य कर्णदेशे प्रधारयेत् । एषा सृष्टा
डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी" तन्त्र० उक्ते सृष्टाभेदे ।

डम्बर पु० डपि-संघाते वा० अरन् । १सूक्ष्मे अडम्बरे २स्वायो-
जने "अजायुञ्जे ऋषिभ्रात्रे प्रभाते मेघडम्बरः" चाणक्यः ।

शघाहदत्ते कुमारानुचरभेदे । “डम्बराडम्बरो चैव ददौ धाता महात्मने” भा० श० ४७ अ० ।

डयन न० डी-भावे ल्युट् । खगानां नभोगतौ (ओड़ा) करणे ल्युट् । शकणीरथे हेमच० ।

डल्लक न० वंशनिर्मितपात्रभेदे (डाला) “त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्” ब्रह्मवै० ।

डविश्र पु० “डित्यः काष्ठमये हस्ती डवित्यस्तन्मयो मृगः” । सुपयोक्ते काष्ठमये ऽमृगे शब्दव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदे च “द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः” सा०द० । शब्दकल्पद्रु० जेऽयं वर्त्य मध्यतया निवेशितस्तन्मूलं चिन्त्यम् ।

डहु(ळ) पु० दह उ वा जड् मृगव्यादि० नि० । नकुचे (मान्दार) “डहुगुं रुश्च विष्टम्भी त्रिदोषशुक्रदोषहृत्” भावप्र० तद्गुणोक्तिः शब्दरत्नावलप्रामयं दीर्घान्ततया तदर्थे पठितः ।

डाकिनी स्त्री डस्य त्सासार्थम् अकृति अक-वक्रगतौ यिनि डीप् । ऽदेव्या अनुचरीभेदे । “साङ्गञ्च डाकिनीनां च विकटानां त्रिकोटिभिः” ब्रह्मपु० (डान) इति ख्याते दर्शनमात्रेण श्रुतपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे । “डाकिनी शाकिनी भूतप्रेतवेतालराक्षसाः काशीख० ३० अ० ।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी पृथोऽदीर्घकर्कटग्राम् (काङ्गड़ी) राजनि०

डामर पु० शिवप्रोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च प्रद्विधं तेषां मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा

“डामरः प्रद्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः॥ श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशतिःसहस्राणि श्लोकाश्चैव हि संख्यया । एकादशसहस्राणि सङ्गृह्यताः शिवडामरेः॥ श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरेश कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वतेऽथ तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । शरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरेः॥ पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यानि शिवेन तु षट्ः॥ श्लोकसहस्राणि गान्धर्वैर्द्वैडामरो-जमे । श्लोकाश्च षट्संख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिनेति” ।

डालिम पु० दाडिम्ब+पृथो० । खनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे भरतः ।

डाहन पु० त्रिपुरदेशे त्रिका० ।

डाहक पुंस्त्री० डेति ह्यते ह्ये-वा०डूक पृथो० । दाहूहखगे जटा० स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

डिङ्गर पु० डङ्गर+पृथो० । ऽडङ्गरशब्दार्थे श्लेमे श्वने ऽधृत्ते ऽसिवके च शब्दर० ।

डिडिका स्त्री यौवनकालजाते पलिततासृचके रोगभेदे । “यौवने डिडिकास्त्रेव विशेषाच्छर्दनम् हितम्” सुशु० ।

डिडिमा पु० स्त्री सुशुतोक्ते प्रतदे खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् डीष् । प्रतदशब्दे तद्भेदा दृश्याः ।

डिण्डिम पु० डिण्डेतिशब्दं माति । ऽवाद्यभेदे (डेंडरा) अमरः । “आर्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच० “भेरीशास्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः” भा०द्रो० ऽ६६अ० । शकणपाकफले पानीयामलके शब्दच० ।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे । [हेमच० ।

डिण्डिर पु० हिडि-वा० किरच् आदेर्हस्य डः । ससृफेने डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इव मोदकः मोदयति मोदि-ण्वुल् । मृच्चने (गाजा) ख्याते मादक द्रव्यभेदे राजनि० ।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+पृथो० । (टाडश) इति ख्याते रोमशफले वृक्षभेदे । “डिण्डिशो रुचिकण्डे दो पित्तश्चे भ्रा-पहः सृतः । सुशोतो वातलोरुक्षो मूललश्याश्रमरीहरः । निःशेषबीजं सतिवृत्तखण्डं सच्चिद्रूकम् प्रोज्झित-चण्डशब्दम् । स्नेहप्रतप्तं चलदं दण्डं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम्” वैद्यक० ।

डिण्डीर पु० हिडि-ईरच् आदेर्हस्य डः । ससृफेने हेमच० ।

डित्य पु० डवित्यशब्दोक्ते काष्ठमये ऽहस्तिनि एकव्यक्तिमात्र-बोधके शसंज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये श्वश्रभेदे च ।

डिप संहृतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । डेपयति-ते डेपते ऋटित् आडिडेपत् त ।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे हृदा० पर० सक० सेट् । डेपयति-ते अडीडिपत्-त कृटा० डिपति ऋडिपीत् । दिवादित्वमपीच्छन्ति डियति इरित् अडिपत् अडेपीत् ।

डिप संहृतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित् । डिम्पयति-ते डिम्पते । अडिडिम्पत्-त अडिडिम्पत् ।

डिब संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् । डिम्पयति-ते अडिडिम्पत् डिम्पति अडिडिम्पत् ।

डिभ हिंसे संहृतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । इदित् । डिम्पयति-ते अडिडिम्पत्-त डिम्पति अडिडिम्पत् ।

डिम हिंसने सौ० पर० सक० सेट् । डेमति अडेमीत् ।

डिम पु० डिम-क । दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे । “मायेन्द्रजाल-
संयामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । उपरागैश्च भूयिष्ठो
डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः” सा० द० तल्लक्षणसक्तम् ।

डिम्ब पु० डिबि-घञ् अच् वा । १भये, २कलले, ३फुफुसे च
हारा० ४डमरे, अमरः ५भयध्वनौ ६अण्डे, ७ग्रीहनि,
द्विभवे च मेदि० ।

डिम्बाह्व न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाह्वम् युद्धम् ।
युद्धभेदे तस्य नृपतिश्च्युत्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथा-
त्वम् । “डिम्बाह्वहृतानां च विहितं पार्थिवेन च”
मनुना तद्दुयुद्धतस्य सद्यःशौचसक्तम् । जटाधरे
पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आह्वयशब्दान्त्वत् इत्यतत्पुरुषयोः
परवस्त्रिङ्गताविधानात् क्लीबत्वौचित्यात् । “डिम्बा-
ह्वार्दितानाञ्च असुराणां परायणम्” भा०आ०२१ अ० ।

डिम्बिका स्त्री डिबि-एवल् । १कासुकां २जलविम्बे
३शोणाकवृत्ते च शब्दरत्ना० । अच् गौरा० डीप् ।
डिम्बीत्यप्यत्र ।

डिम्भ त्रि० डिभि-अच् । १शिशौ अमरः २मूर्खे मेदि० ।

डिम्भक पु० डिम्भ+स्वार्थे क । १वालके शब्दर० २शाल्वदेशपति
ब्रह्मदत्तसुतभेदे । तत्कथा हरिवं० २६५ अध्यायादौ दृश्या
“हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत्”
“हंसश्च डिम्भकश्चैव तपश्चरतु” महामते !” ।

डिम्भचक्र न० खरोदयोक्ते शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
चक्रशब्दे २८३० पृ० दृश्यम् ।

डी नभोगतौ (ओडा) आ०आ०अक०सेट् । डयते अडयिष्ट
डिञ्चो डोनः । प्राद्युपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे
२४१४ पृ०दृश्याः ।

गतौ दिवा० आ० सक० निघण्टुः । डीयते ।

डीतर त्रि० डी-क्लिप् तत्तरप् । नभोगतियुक्ततरे “तस्मादि-
मा अजा अरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्ति” शत०
ब्रा०४।५।१।५ ।

डीन न० डी-भावे ङ । पक्षिगतिभेदे जटा० । खगगति-
शब्दे २४१४पृ० दृश्यम् । २आगमशास्त्रविशेषे च यथा
“डामरं डमरं डीनं न्युतं क्लृप्तीविलासकम् । सप्त-
कोटिमिता ग्रन्था सम वक्त्रात् विनिर्गताः” सुखड० त० ।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०
दृश्यम् । [दृश्यम् ।

डीमावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०
डण्डुभ पुंस्त्री० डण्डु इत्यनुकरणशब्दं भणति तेन भाति

वा भण-भा-वा ड । (डौं डौ) इति ख्याते सपभेदे
अमरः) स्त्रियां जातित्वात् डीष् । “शयानं तत्र चापश्यत्
डण्डुभं वयसान्वितम्” भा० आ०६अ० । पृषो० अन्य-
लोपे डण्डुरपि तत्रार्थे पुंस्त्री० त्रिका० ।

डण्डुल पुंस्त्री० डण्डु इति शब्दं लाति ला-क । सुद-
मेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क । मेचकभेदे ततः
वरणा० चतुरर्थ्यां य । डुल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

डुलि स्त्री डुलि+पृषो० । कर्मणाम् डुलौ रायसुङ्गतः ।

डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क । खञ्जनाकारे खगभेदे
जटाधरः ।

डोडिका स्त्री (करेरुआ) इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ।

“डोडिका पुष्टिदा दृष्ट्या रूच्या वर्ज्जप्रदा लघुः ।
हनि पित्तकफार्शांसि क्षमिगुल्मविषामयान्” । “वर्त्यं
डोडोफल्मविकलं खिन्नमीषञ्च तोये स्त्रे हे हिङ्गु-
प्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तत्र
कथितनिहितं साधितं रामटेन खादन् खादन् निभृत-
ममृतं निन्दितं भोक्तुं भिक्षत् । सम्भूय युष्कं तरथेः प्रता-
पात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिशकम् । ससैन्धवं रामठ-
दत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि । डोडिका
वातला रूक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुखिन्ना
रोचना हृद्या अखिन्ना कण्ठकर्चरी” शब्दार्थचि०
छतवाक्यम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डोडिकायां लुपभेदे राजनि० । डोडिकाशब्दे

डोम पु० स्त्री खनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां डीष् ।

तस्यास्पृशप्रत्वसक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे १६ पटले
“चण्डालश्चैव डोमश्च खानकश्च तथा यतिः । दण्डीरश्चैव
भण्डीरो भूषण्डश्च वृषाश्रमी । वृथा सुख्डी लिङ्गधारी
समा एते यशस्विनि ! । स्रृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गाय-
त्राप्यशतं जपेदिति” ।

डोर न० दोष्+रा-ड पृषो० । हस्तवाह्यादौ बन्धनसूत्रे
“कोऽनन्त इत्युदीर्याथ एत्वा तत्करणवम् । हस्ता-
दाक्षप्र तड्डोरं क्षिप्रवान् पावकोपरि” भविष्य० पु०
स्वार्थे क तत्रार्थे न० । तत्रैव “चतुर्दशम्यन्युक्तं कुङ्क-
माक्तं सुडोरकम् । स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वाम-
दक्षिणे” । [राजनि० ।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा० डीष् । दृहत्याम्
डुन मिश्रीकरणे च० उभ० सक० सेट् । डालयति ते अडि-

डुलत् त । कात्या० श्रौ० १।१।२० सूत्रभाष्ये “मिअयति
आडाडयतीत्यर्थः” कर्कः । “मेअयतिराडाडनार्थः”
कात्या० श्रौ० १।०।४।७ । कर्कः “पार्श्वेनाज्यं वसां च
मिअयत्याडाडयति” ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यप्रविरचिते
वाचस्पत्ये ङकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गमात्राकालोच्चार्यः सङ्घर्षः
उवर्णोऽयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूढः स्पर्शः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । सवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता ।
वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ढो ढका
निर्णयः शूरो यन्नेशो धनदेश्वरः । अङ्गनारीश्वरस्तोयभो-
श्वरस्त्रिशिखो नरः । दक्षपादाङ्गुलीमूले सिद्धिदण्डो विना-
यकः । प्रहासस्त्रिपुरा सन्निर्निर्गुणो निधनो धनी । विघ्नेशः
पाणिनी तद्गुधारिणी क्रोडपुच्छकः । एतापुरं च दुर्गात्मा
विशाखा भ्रामर्योरतिः” । एतद्विष्टाददेवतारूपं वयो-
द्धारतन्त्रे उक्तं यथा । “रक्तोत्सर्जनिभां रस्यां रक्त-
पङ्कजलोचनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महाभोज-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

“ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुण-
संयुक्तं आत्मादित्तत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युत्कृताकारं ढकारं
प्रणमाम्यहम्” । मातृकहत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशेषा
फलम् उच्यते प्रमाणं दृश्यम् ।

ढ ५ः षड्कायां २शुनि ३श्लक्काङ्गुले च मेदि० । तस्य तदा-
कृतित्वात् तथात्वम् । धनिर्गुणे ५ध्वनौ च एकाक्षरको०
ङकार ५० ङ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ङस्वरूपे वर्णे
“ढकारं प्रणमाम्यहम्” क मधेनुतं “ढकारस्य ढकारे
परं जोपः” सि० कौ० ।

ढका स्त्री ढगिति कायति कै-क । यशःपट्टे (ढाक) ख्याते
वाद्यभेदे अमरः । “न ते ऊडुक्ने न सोऽपि ढकया
न मर्हसैः सापि न तेऽपि ढकया” नैषधम् ।

ढकानादचलज्जला स्त्री ढकाया बाद इव चलञ्जलं
तद्रवो यस्याः । गङ्गायाम् । “ढकानादचलञ्जला”
काशी० गङ्गास्रवः ।

ढकारवा स्त्री ढकाया रव इव रवो यस्याः । तारिषोदे-
व्याम् “ढकारवा च ढकारी” तारसहस्रनाम ।

ढकारी स्त्री ढशिति शब्दं करोति क्त-अण् उपप०स०
गौरा० डीष् । तारिषोदेव्याम् “ढकारवा च ढकारी
ढकारवरवाद्गुका” तारासहस्रनाम ।

दुग्णं पु० मातृकहत्ते त्रिभातिकप्रस्तावभेदे तद्गुदाश्च त्वयः
“तत्स्वरूपादिकं यथा (५) १ ध्वजः । (१५) २ वाचः ।
(॥) ३ ताण्डवम् ।

ढण्टी स्त्री वाक्यभेदे “ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षर-
रूपिणी” रुद्रया० अन्नपूर्णासहस्रनाम ।

ढामरा स्त्री हंसाम् शब्दार्थाच्च० ।

ढाल न० खनामख्याते चर्ममवादी फलके तद्विद्यतेऽस्य
इति ढालिन् तद्युक्ते त्रि० । “ढालिपञ्चजयकरी
ढकारवर्णरूपिणी” अन्नपूर्णास्रवः । स्त्रियां डीष् ।

दुग्ढ अन्वे षणे स्वा० सक० पर० सेट् । दुग्ढति अदुग्ढोत् ।
डुदुग्ढ । दुग्धिः ।

दुग्धि पु०दुग्धि-इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिरुक्तप्रा-
दिकं काशीख० ५७अ०उक्तं यथा “अन्वे षणे दुग्धिरयं
प्रथितोऽस्ति घातः सर्वार्थदुग्धिततया भव दुग्धिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव वि-
नायक ! दुग्धिराज !” तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा “दुग्धे
प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह
काशिवासी । तत्कर्णमूलमविगम्य पुरा दिशामि तत्कि-
ञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन । यः प्रत्यहं नमति दुग्धि-
विनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहृतास्त्रिभुविघ्नसंघः । नो
तस्य जात जगतीतलवर्तिनस्तु दुष्प्रापमल च परत्र च
किञ्चनापि । प्रथमं दुग्धिराजोऽसि मम दक्षिणतो-
क्षनाक् । आदुग्धे सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि” ।
तस्य यात्राविधानसुक्तं तत्रैव यथा “माघशुक्लचतुर्थ्यां
नक्तत्रतपरायणाः । ये त्वां दुग्धेऽर्चयिष्यन्ति तेऽक्षराः स्यु-
रसुरद्विषाम् । विधाय वार्धिकां यात्रां चतुर्थीं प्राञ्च
तापसीम् । शुक्लं शुक्लतलेर्बह्वान् प्राञ्चीयाञ्चङ्कुकां

व्रती । कायां यात्रा प्रयत्नेन चेतसिद्विमभीपुंसुभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै दुष्टे ! सर्वोपसर्गकृत् । तां
यात्रां नात्र यः कुर्याच्चिन्वेद्य तिल्लड्डुकान् । उपवास
सहस्रन्तु स हन्तास्मिन् ममाक्षया । होमं तिलाज्यद्र-
व्येष यः करिष्यति भक्तितः । तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्य
मन्त्रः प्रसेत्स्यति” ।

ढोल पु० गले दोलायमानतया वादनीये स्नानमख्याते
वाद्यभेदे । “ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रभोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी” इति रुद्र-
जामले अक्षर्यांसहस्रनामस्तोत्रम् ।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोली तच्छब्दः प्रियोऽस्याः ।
अक्षर्यांसाम् ढोलशब्दे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

ढौक प्रेरणे गत्याञ्च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ढौकते
अढौकिते ङुढौके । “तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्
वने रात्रिचरी ङुढौके” भट्टिः । “शकुन्तला वक्त्रं
ढौकते” शकु० । अचि ढौकयति ते “राक्षसोऽनर्जयत्
सूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्” भट्टिः । ऋदित् अङुढौकत् त ।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

श

शकारो व्यञ्जनवर्षभेदोऽङ्गं मात्राकालोचार्थः सूङ्गं न्यः
टवर्गीयः । अस्त्रोच्चारणे जिह्वामध्येन सूङ्गः स्पर्शः
नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषाः
अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्ग-
ल्यप्रे न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दावर्णाभिधाने उक्ता यथा
“सो निर्युथं रतिज्ञानं जम्भलः पञ्चवाहनः । जया जम्भो
नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः । द्विसुखं कोटवी
श्रोत्रं सन्द्विबोधनी मता । त्रिनेत्रो मानुषी व्योम
दक्षपादाङ्गुलीसुखम् । माधवः शङ्खिनी वीरो नाराय-

शश्च निश्चयः” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्षोच्चारतन्त्रोक्तं
यथा “ध्यानस्य शकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् ऋषु ।
द्विभुजां वरदां रस्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् । राजीव-
लोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । एतत्स्वरूपं काम-
धेतुतन्त्रोक्तं यथा “शकारः परमेशानि ! या स्वयं परकु-
ण्डली । पीतविद्युज्जताकारः पञ्चदेवमयः सदा । पञ्च
प्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसं-
युक्तं । महामोहप्रदायकम्” । मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोप-
न्यासे मरणं फलम् सूङ्गं उशब्दे दृश्यम् ।

श पु० शश्च-गतौ ङ प्रथो० णत्वम् । श्विन्दुदेवे, श्भूप्रश्ने,
शशुणवर्जिते, श्पानीयनिलये मेदि० । ५ निश्चये, ङ्ज्ञाने
च न० एकाक्षरको० ।

शखु गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोपदेशत्वात् सति निमित्ते
णत्वम् । नश्चति प्रणश्चति । अनाखीत्-अनाखीत् ।
ननाश्च नेश्चतः । एवं खादिधातूनां गणपाठे खादि-
त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम् ।

शष्ट नृत्ये साभिनये नटकार्ये हिंसायामयं न शोपदेशी
भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनटीत् अन-
टीत् । ननाट नेटतः । हिंसायात् प्रनटति । नटः
नाञ्चम् ।

शष्ट नटनृत्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनटीत्-
अनटीत् ननाट नेटतः घटा० । नटयति अननीनटत् ।

“मट नृत्ये । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं
विवेकः । पूर्वपठितस्य नाटप्रमथो यत्कारिषु नटव्यप-
देशो वाक्यार्थाभिनयो नाञ्चम् । घटादौ तु नटत् नृत्यं
चार्थो यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम्
गात्रविक्षेपमात्रं नटत्म् । केचित्तु घटादौ शष्ट नताविति
पठन्ति । गतावित्यन्ये । शोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्य-
कता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्षोपदेश एव” सि० कौ०

शद् व्यञ्जकशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नदति प्रणदति
अनादीत् अनदीत् । ननाद नेदतः नदः । नादः नदन्
नदितम् । सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्त्तिनः न्युपसर्गस्य
णत्वम् । प्रणिनदति परिणिनदति ।

“वासवश्चानदहोरम् रुधिरश्चाभ्यवर्षत” हरिवं० १८३७० ।
“नदति मही गम्भीरम्” हंस० ५४७० । “शब्दं चोरं
नदन्ति” भा० व० २६७७० “शिवाश्चैवाशिवाच्चादात्तदने”
हरिवं० १८३७० । आर्षसङ् । अचि नादयति “नदय-

चेति पृथिवीसुत द्याम्” ऋ०६।६७।१३ । “आ सातु-
शुभ्रैर्नदयन् पृथिव्याः” ऋ०७।७।२ । छान्दसो ह्रस्वः ।
लोके तु न ह्रस्वः । “नादयन्नुद्यधोवेष सर्वाः सविदिशो
दिशः” भा०व० ३५३३ श्लो० । अन्नभूतण्यर्थे तु अस्य
सकर्मकता “नृचावसाने नटराजराजो ननाद टक्कां
नव पञ्च वारान्” शब्देन्दुशेखरघृतवाक्यम् ।

अनु+नादेनानुकरणे सक० । “तथा च तेषां रुदतां महा-
त्मानां दिगं च खञ्जानुननाद निस्सनः” रामा० २।११।१५० ।
अभि+आभिसुख्येन शब्दकरणे । “पुलोति तन्मयतया तर-
वोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ ।

उट्+उच्चैःशब्दकरणे । “कालमेघद्रवोच्चदन्” भा०द्रो० ६८।४
प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक० । “वयं प्रति नदन्तान्”
भा० भी० ४५।१८ ।

णद् भाषे चु० लभ० सक० सेट् । नादयति ते प्रणादयति
अनीनदत्-त । ननाद नेदत्तः ।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते प्रणभते लटित्
अनभत् अनभिट् । नेभे । “नभन्तामन्यक्रेषां ज्याका
अधिधन्वसु” ऋ०१०।१६३। १ । “नभन्तां हिंसयन्ताम्”
भा० आर्षस्तड् । “नाभाकस्य प्रशस्तिभिः” निरुक्तघृता
कृक् । वेदेऽस्य क्वचित् तुम् । “उच्चमय पृथिवीं भिन्वीदं
दिव्यं नमः” तैत्ति०स० २।४।८।२ ।

णभ हिंसे दिशा० क्त्वा० च पर० सक० सेट् । नभ्यति
प्रणभ्यति नभ्राति । अनाभीत्-अनभीत् । ननाम नेभत्तः ।

णम शब्दे अक्र० नतौ सक० भ्वा० पर० अनिट् । नमति
प्रणमति अनं सीत् । ननाम नेमत्तः नेमिथ नमन्थ ।
नतः नतिः नामः नत्वा नन्ता नस्यः चानास्यः । अस्य
अमन्तत्वे न घटादित्त्वे प्राप्तेऽपि अनुपसर्गादिति नियमात्
वा तथात्वम् । नमयति नामयति उपसर्गात्, उच्चमय-
तीत्येव । नतिश्च स्वाकर्मबोधकव्यापारभेदः स च करशिरः
संयोगादिः स्वापकर्मबोधकशानिनः कर्मता । नमति गुरुम्
दुःखदग्द्रे उदा० गयगभावे (नोया) अकर्म० । ततः
कर्मकर्त्तरि न यक्चिथौ नमते अनन्त । “सुप्तेभिरसौ
वसवो नमध्वम्” ऋ० ७।५६।१७ । “एवे द्यूने युवतयो
ऽनमन्” १०।३०।६ । न्यगभावे “अनंसोद्भूभरेणास्य” भट्टिः ।
“उच्चमति नमति वर्षति गच्छति मेघः करोति तिमि-
रौघम् । प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपायनेकानि”
शब्द० “नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उद्भटः “पुष्पभारनता
लता” रामा० २।६६ अ० । “तवाभिधानाद् व्यथते

नताननः” किरा० । यङि ननस्यते । “ननस्यमाना
फलदित्त्वयेव” भट्टिः ।

अभि+आभिसुख्येन नमने । “देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”
अव+न्यगभावे अधोभवने (नीचे नोखोया) अक्र० । “त्व-
यादातुं जलमवनते” मेघ० । णिच् अवनमयति
“अवनामितमेदृश मेद्रे” सुशु० । “शिरः सुक्षणो
जपाह स्वहस्तेनावनास्य च” हरिवं० ६६ अ० ।
केचिच्छराक्षेपभयच्छिरांस्ववननामिरे” भा० आ० १३४ अ० ।
आर्षो न ह्रस्वः आम्बभावश्चार्षः ।

उट्+जङ्गगतौ उच्चभवने उत्याने च अक्र० । “उच्चस्योच्चस्य
तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः । हृदयेषु विस्तीयन्ते विध-
वास्वीस्तनाविष” पञ्चत० । “स्थितः सर्वोच्चतेनोर्नीम्” रघुः
अभि+उट्+आभिसुख्येनोच्चतौ अक्र० । “अभ्युच्चता कुच-
नखप्रभाभिः” कुमा० । “अभ्युच्चता परस्ताद्वगाडा
जघनगौरवात् पथात्” शकु० ।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयसुपस्थितौ अक्र० । “यं सन्निया
दीचोपनमेत” । “अभ्यागो ह यदेनं साधवो धर्मा
या च गच्छे युरूप च नमेयुः” छा० उ० । “यदा तु पर-
वाधयाम् आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो० ।
“मत्संयोगः कथसुपनमेत् स्वप्रजोऽपि प्रियायाः”
मेघ० । “परलोकोपनतं जलःप्लवित्” कुमा० ।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक्र० आत्म० । यथा
दुग्धपरिणामः दधि मृत्परिणामः घटादिः । “तथा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं
गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताककार्थी
त्यादः परिणामः इति” वेदा०प० कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्ते “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमवतिष्ठन्ते” सा०त०कौ० । गजानां तिर्यग्दन्तप्रहारे
सक० “विष्के नागः पर्यथासीत् स एव” भाषः । पर्यथा-
सीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थः । “तिर्यग्दन्तप्रहारैस्तु गजः
परिणतो मतः” वैजयन्ती । शेषताप्राप्तौ अक्र० ।
“दिवसाः परिणामरमणीयाः” शकु० । “ता एवौषधयः
कालपरिणामात् परिणतवीर्या भवन्ति” सुशु० । परि-
पाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुशु० सम्यक्नमने
सक० । “यस्तं परिणमेच्च तत्” भा० उ० ११०७ ।

प्र+प्रकर्षेण नतौ । “प्रणमेद्वृषद्वज्जुमौ” भाग० ६।१६।६।
“प्रणेषुर्भुवि मूर्द्धभिः” भाग० ३। ३।३८ । “उरसा
शिरसा दृष्ट्वा वचसा मनसा तथा । पङ्गुं कराम्भ्यां

जातृभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इष्यते” नृसिंह पु० उक्ते
नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतौ ।

वि+विशेषेण नतौ ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० आत्म० “उट्भावविकारा
भवन्तीति वाङ्मयिणः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते
अपक्षीयते नश्रतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्व-
स्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रवृत्तमानस्य तत्त्वाधिकारं,
वर्द्धत इति स्थाङ्गाभ्युच्चयं, संयौगिकानां वाङ्मयानां, वर्द्धते
विजयेनेति वा, वर्द्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्ये-
तेनैव व्याख्यातः प्रतिशोभं, विनश्रतीत्यपरभावस्यादिमा-
चष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” निरु० १।२।

अन्यविभक्तप्रान्तया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्तप्रान्तया
परिकल्पने “कर्त्तरि शबित्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्तते । तच्च
प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात्
विभक्तौ विपरिणामः” परिभाषा ।

सम्+सस्यग्नतौ । “धीरः संनमेत वलीयसे” भा० उ०
११२० । “संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः”
रामा० व्या० २।१६ अ० । [अनयीत् । ननाय नेयतः ।

ण्य गतौ रक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति
णर्ह् शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नर्हति अनर्हति । ननर्ह
प्रणर्हति । नर्ह नम् नर्हति ।

“दुःशासनस्य इधिरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनर्हं
नर्हतः सम्यक् तदा सूर्यं भविष्यति” भा० उ० १४० अ० ।

“उदपानाच्च नर्दन्ति यथा गोदृषभास्तथा” १४२ अ० ।

“नर्दमानो महानादं प्राडधीव वलाहकः” भा० भी०

१०१ अ० । “मत्ता नर्दन्तु कृञ्जाराः” रामा० २।१०५ अ० ।

णल्ल बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति ।
अनालीत् । ज्वला० नलः जालः ।

णश्र अदर्शने ध्वंसे च दिवा० पर० अक० सेट् । नश्यति प्रणश्यति
अनेशत् पा० अन्यमते नशत् अशान्तत्वे न णत्वम्
ग्रनष्टः । “फलभोग्यो न नश्यति” “ग्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्”
याज्ञ० । “चेष्टा व्यनेशच्चिखिलास्तदास्याः अरेषुपातैरिवता
विपूताः” नैषध० । “एतेन लुडुत्तमपुरुष एव नेशादेशोक्ति-
चिन्त्वा “ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च”
हितो० । “आ पाप ! स्वयं नष्टः परानपि नाशयितु-
मिच्छसि” प्रवो० च० ।

णस कौटिल्ये भ्वा० आत्म० अक० सेट् । नसते प्रण-
मते । अनसिष्ट । नेसे

णह बन्धने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नहति-ते प्रणह-
ति-ते । अनात्सीत् अनह ननाह नेहे । नह्वा नह्वः नह्वी ।

“यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति” ऋ० १०।६०।८ “खर्जूरी-
स्त्वन्धनज्ञानाम्” रघुः । “अमृतोत्पादने नह्वी भुज-
गेनेव मन्दरः” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेशलोपः । पिनहति अपिनहति ।

“वितल गाङ्गा कवचं पिनह्य” भट्टिः । “आसुच्य
कम्बू परिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले”
भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धने च ।

“पिनह्यां धूमजालेन प्रभासित्व विभावसोः” भा० व० ६८ अ०

“वह्यता तु पिनह्याङ्गाङ्गैर्मवच्छिखरैरिव” भा० व्या०
१८५ अ० ।

अव+समन्ताद्बन्धने । “चर्मावनह्यं दुर्गन्धिं पूर्यं मूलपुरी-
षयोः” मनुः ।

आ+सस्यग्वन्धने “वरलायां दास्यंनह्य मानः” ऋ० १०।१०२।८

“आनह्यावरणैः कासैः” भा० भी० ११८ अ० । “आनह्यते

यस्य विपुष्यते च पापच्यते क्लियति चापि नासा” सुश्रु०
परि+आ+परितो बन्धे सक० । “सोमपय्याणहनेन पय्या-
णह्यति” शत० ब्रा० १।२।४।६

उट्+उत्तोल्य बन्धने । “अस्यप्रवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य

मज्जानसुह्यति” “सास्त्रावसुह्यति सांसपिण्डम्”

सुश्रु० अतिबन्धने च । “ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्योन्नद्धाः कतवैरास्त्वया ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उट्+सस्यग्वन्धने । “वलमीकवत् ससुह्यमन्तः कुर्वन्ति

विद्रधिम्” सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अतस्सुप्र

ससुह्यद्वौ पण्डितस्त्वान्यगर्वितौ” अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने

“अश्रुतश्च ससुह्यद्वौ दरिद्रश्च महामनाः” भा० उ० ३२ अ० ।

गर्वे “अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।

विचरत्यससुह्यद्वौ यः स पण्डित उच्यते” भा० उ०

३२ अ० । ससुह्यवे च “परोक्षेण ससुह्यप्रणयौत्कण्ठ

कातरः” भाग० १।१५।४

उप+उपरिवन्धने । “विज्ञावयेत् खिन्नमतन्वितश्च शुद्धं द्रव्यं

चाप्युपनाहयेत्” सुश्रु० । उपानद् क्विपि पूर्वस्वरदीर्घः ।

नि+निबन्धने । “इषधिः पृष्ठे निनह्यः” ऋ० ६।७।५।५

परि+परितो बन्धने । “न तां बध्नी परिणह्येच्छतचर्मा

महातनुम्” भा० व्या० २६ अ० । विस्तारे “परिणह्यो

विशाचता" अमरः । "कपाटवन्दाः परिणद्धकन्धरः" रघुः । किपि घञि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः ।

सम्+सम्बन्धवन्धने कवचादिधारणे च ।

"हृद्यद् कूलं कवरीं च विच्युतां संनहृतीं वामकरेषु वलगुना" भाग० ८।१२।१६ । "कवचेन महाहृद्येण सम-नहृद् हृद्यताम्" भा० वि० १७ अ० ।

णास ध्वनौ स्वा० आत्म० अक० सेट् । नासते प्रणासते अनासिष्ट ननासे । ऋदित् अननासत्-त ।

णिज्ज चुम्बने भा० पर० सक० सेट् । निज्जति प्रणिज्जति । जतुसु वा यत्वमिति पाणिनिः । सर्वत्र वा यत्वम् सुघ० "निज्ज दर्भं सपत्नान् मे" अथ० १६।२६।१ आर्धगणपदयो-वांत्यागः । "याः पात्रे" उपधन्त्यनुनिज्जन्ति पुष्टीः" अथ० ६।८।१५ "प्रणिज्जति नो भूयः प्रनिन्द्रा-स्त्रान् मधून्ययम्" भट्टिः । "किमीदिनं प्रत्यञ्जमार्चया जातवेदो विनिज्ज" अथ० ८।१।२५

वि+नाशने "शिशोते ष्टङ्गे रक्षसे विनिज्जे" ऋ० ५।२।६ "विनिज्जे नाशय" भा० आर्धस्तङ् ।

णिज्ज शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित् । निज्ज्ते प्रणिज्ज्ते अनिज्जिष्ट निनिज्जे । शुद्धौ अक० ।

"अहं राष्ट्रस्याभीवर्षे निजो भयाससुत्तमः" अथ० । १।५।२।(निजः शुद्धः) "यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बद्धसुतः" भा० सं० ५४ अ० । "बुद्धिः सुततमन्वेति च्छायेव पुरुषं निजा" भा० व० ३० अ० । "सुज-न्मनस्तस्य निजेन तेजसा" रघुः । निजेन शुद्धेन ।

णिज्ज शोधने सदा० शुद्धौ अक० जु० उभ० अनिट् । नेनेक्ति प्रथेनेक्ति । नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम् अनेनिक्त इदित् अनिजत् अनिचीत् अनिक्त ।

"शाल्मली फलके ज्ञज्ञे नेनिज्याद्देजकः शनैः" मनुः "सुरो निनिक्त रश्मिभिः" ऋ० १०।१२।६

अव+समन्तात् जलप्रोक्षणेन शोधने । "यद्वाप्यस्यै क्रूरमभूत् तद्वाप्या एतदहापीतसात् पायी अवनेनिक्ति" । शत० ब्रा० १।२।५।२३ ।

"अधोदपालसादायावनेजयति । असाववनेनिज्जेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिज्जेति पितामहमसाव-वनेनिज्जेति प्रपितामहं तद्यथा शिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत्" शत० ब्रा० २।४।२।१६ । "अवनेनिज्जे दास्यमानं पिण्डं भोक्तुमात्मीयौ पायी शोधयेति" भा० । पिण्डदानार्थ-मकृतज्ञे जलप्रोक्षणे तत् प्रकारः आ० ब० उक्तो यथा

"प्रागयोष्य दर्भेषु आद्यामामन्त्रं पूर्ववत् । अपः क्षिपेन् मूलदेशेऽवनेनिज्जेति निज्जिताः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणेयकन्दोग-

परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निज्जित्वाभिधानेनान्वत् सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । "सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अप्रदक्षिणं नेनिज्याद्गोल-नामानुमन्त्रितम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपससवि

पितृतीर्थेन प्रदेशेन्यङ्गयोरन्तरा अपससवि "अप-सव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यपृथग्दद्या-न्तरात् अपसव्यशब्देन पितृतीर्थस्युच्यते असादेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सव्यगपसव्य-सतन्निष्ठा" इत्यादि तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सन्धोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्तकन्दोगपरिशिष्टे आद्यामामन्त्रं पूर्व-

वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् "गोलनामभिरामन्त्रं पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्" इतिवत् । पितृरवनेज्जं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशापदेशयोः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इति कन्दोग-

परिशिष्टात् मातामहादीनामथेवम् । "मातामह-प्रभतींस्तु एतेषामेव वामतः" इति कन्दोगपरिष्ठात् । एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम् । अन्यत्र तु दक्षिणतः कर्तुर्वाभीपचारत्वात् । अतएव पार्श्वे प्रागुक्तब्रह्मपुराणे "अप्रदक्षिणं नेनिज्यादित्युक्तम् । तेन

सतिलपुष्पोदकपालं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन वामान्वा-रब्धेन गृहीत्वा असृकगोलं । पितरसुत्रदेशमसृज-नेनिज्जे ये चाल् त्वामनु यांस त्वमनु तन्नै ते सधा" इति पितृतीर्थेनावनेजयेत् । "अप उपसृश्य जलं सृष्ट्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-

दानस्तत्र जलस्यशनस्तत्र पूर्ववत् व्याख्येयम्" । पिण्ड-पितृयज्ञे तत्प्रकारः काल्या० श्रौ० ४।१।१० उक्तो यथा "उदपात्नेषावनेजयत्यपसव्यं सव्येन बोद्धरसामर्थ्या दसाववनेनिज्जेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्" ऋ० । "उदकस्य पालसुदपालं पूर्णपालादि तेनाध्वर्युः

यजमानस्य पितृप्रभृति पितृरारभ्य त्रीन् पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यं यथा आहस्तस्य सव्यप्रदेशाद्दक्षिणैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात् तथाङ्गुष्ठप्रदेशेन्योरन्तराद्येन अवनेजयति अवनि-

क्तान् शुचीन् करोति पिण्डदानाय । असाविति

सम्बुद्धप्रान्तगोत्रनामादेशपूर्वकम् असुक्रगोत्र ! यजमानस्य
पितरसुक्रशर्मद्वयनेनिच्छेति रेखायामूलमध्यापप्रदेशेषु
दक्षिणसंख्यमवनेजनं कार्यम् । अप्येष देवानां होमः
कनिष्ठिकाप्रदेशेन मनुष्याणाम्, उद्धरणं परिवेषणापर-
पर्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरनरालमेव पितृणां परिश्रियते
अत इदमाह अपसव्यमिति" कर्कः। "अवनेज्य पूर्ववद्वीविं
विस्त्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति" कात्या० श्रौ० १५।
निजेः शुद्धार्थकस्य णिच अवनेजयतीति । अवनेज्येति
प्रयोग इति बोध्यम् । शोधनपरत्वे नेनिच्छादिति
अवनेजने च न तन्त्रता यथाह छन्दोगप० "अर्घ्ये
ऽच्योदके चैव पिच्छदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावाचन एव च" अवनेजनशब्दे ४२६ पृ० कथं
प्रदीपोक्तं मातृपत्नीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम्
अन्ववेदिनामाभ्युदयिकादिविषयज्ञेति बोध्यम् ।

निर्+निःशेषेण चालनेन शोधने "पालाणि निर्योनिजानि"
शत० ब्रा० १।१।१२ "पालाणि निर्योनिक्ते" तैत्ति० स० ।
"अष्टमङ्गिनिर्योक्तं यज्ञ वाचा प्रशस्यते" सतुः "तोय-
निर्योक्तपाणिः" रघुः "तेषामपेतदृष्णानां निर्योक्तानां
शुभात्मनाम्" भा० शा० २७१ अ० ।

शिद्ध सद्भिधाने अक० निन्दने सक० आ० उभ० सेट् ।
नेदति-ते प्रयेदति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे ।

शिष्ट कृत्वने आ० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रणि-
न्दति अनिन्दीत् । क्तस्य वा स्वत्वमिति पाणिनिः ।

सर्वत्र वा स्वत्वम् सुम्भ०

"निनिन्द रूपं हृद्देवेन पार्वती" कुमा०। "निन्दन्तस्व
शापयन्तम्" गीता । "अनिन्द्रं निन्दते यो हि"
भा० व० २५२ अ० । आर्षस्तब् । "न निन्दा निन्द्रं
निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति" भीमांसा ।

शिल दुर्गोष्ठे तदा० पर० सक० सेट् । निन्दति प्रणिन्दति ।
अनेदीत् निनेद ।

शिव सेके आ० पर० सक० सेट् । इदित् । निन्दति ।
अनिन्दीत् । निनिन्द । [अनेगीत् निनेश ।

शिष्ट समाधौ आ० पर० सक० सेट् । नेशति प्रयेशति
शिष्ट सेके आ० पर० सक० सेट् । नेषति प्रयेषति अयेषीत् ।
निनेष ।

शिस अन्वने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित् । णिक्ते
अनिंसिष्ट निनिसे । क्तस्य वा स्वत्वमिति पाणिनिः ।

सर्वत्र वा स्वत्वम् सुम्भ०। निंसे दन्तच्छदं न व० भट्टिः ।

"अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृत्त्ये वा अस्य धाम प्रथमं
हृ निंसते" ऋ० १।१४४।१ "अभि स्वरन्ति बहवो मनोभिश्चो
राजानमस्य भुवनस्य निंसते" ६।८५।१

शी प्रापणे आ० उभ० द्विक० अनिट् । नयति प्रषयति
अनेधीत् । प्रधाने कर्मणि लादयः। अजा यामं नीयते ।
अनेष्ट निनाय निनयिष्य निनेथ निन्ये नेता न्ये प्रप्रति ते
नेतव्यः । नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय ।

"सर्वोक्षेप्रामि वः सदा । वृजिनात्तारयिषप्रामि" भा०
आ० ६०५२ श्लो० "गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्यु-
रङ्गनाः" रामा० बा० ६ अ० । "नयिषप्रामि च वाहि-
नीम्" रामा० ५।६१ अ० । आर्ष इट् । "दैवेन
किलयस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते" भा० वि० २० अ० ।
यापने च "निनाय सात्यर्थाहिमोत्किरानिलाः । सहस्र
राक्षीरुदवासतत्पराः" कुमा० ।

सम्मानने आत्म० "शास्त्रे नयते शास्त्रस्यं सिद्धान्तं शि-
ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्" सि०कौ०
ज्ञाने निचये आत्म० । "तत्त्वं नयते निश्चिनोति" सि०कौ०
अति+अतिक्रम्य नयने । "न खर्गं लोकमतिनयेत्" छा० उ०
वि+अति अपवाहने सक० । "व्यतिनीय कालसुपसदां
चतुर्थम्" आश्व० श्रौ० १२।८।३५ । "व्यतिनीय क्षपोद्ध" नारा०

अनु+स्नाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्ववाक्यादिप्रयोगे सक० । "भवतो-
ऽनुनयाभ्येवं पुरुषराज्ये ऽभिषिच्यताम्" भा० आ० ८४ अ० ।

"प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च सहायशाः । ऋत्विजो-
ऽनुनयामास" भा० आ० २२३ अ० । आर्ष आसुः ।

"अनुनीता त्वमस्माभिश्चरं सान्त्वेन सैधिलि!" रामा०
सु० २५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्वनयने "यत्वं संसप्तकाः पार्थमपनिन्यु-
रणाजिरात्" भा० आ० ५२० श्लो० ।

अभि+२६२ पृ० अभिनयशब्दोक्तार्थे सक० । "गीतानि
रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि"
हरि० ८४४८ अ० । "तदुक्तमभिनीयाभियुक्तैः" वेदा० सा०

आभिसुख्येन नयने च । "दृष्ट्वा शरं क्ष्यामभिनीयमानम्"
भा० व० ७६६ श्लो० । प्रधाने कर्मणि शानच् ।

अव+अधोनयने । "मन्ये सम्पातमवनयेत्" छा० उ० ।
"अवोषे अतिमवनीतसुद्धिन्यथुः" ऋ० १।११६।८ ।

आ+दूरस्थस्थानिकप्रापणे । "दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन" ऋ०
७।१२।२ "रथमन्वानयत्तस्य सुपर्षीच्छ्रुतकेतनम्" भा० द्रो०

१४७ अ० । "पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानाय विद्वान्

क्रतुषु क्रियावान्" (पुरीष्टपुष्टङ्गः) संयोजने च
 "तत्रो पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति" श्रुतिः
 अभि+आ+आभिमुख्येन नयने "दधिमधुसर्पिरातपवधुर्ग्रा
 आपो ऽभ्यानीय" ऐत० ब्रा०
 परि+आ+परित आनयने । "पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा
 रणमूर्द्धनि । पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परम-
 दक्षिणा" भा० आ० १३८ अ० ।
 प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने "प्रत्या-
 नेषप्रति शत्रुभ्यो वन्द्रीमिव जयन्त्रियम्" कुमा०
 एदु+जड्वि नयने "किं सिद्धादित्यसुन्नयति" भा० व० १७३
 अ० । "रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात्"
 भा० आ० ७४ अ० । उद्भावने लिङ्गदर्शनेनानुमाने च
 "नीचासन्नसुदनयः परावृजम्" ऋ० २।११।१२।
 उत्सृजने उत्क्षेपे आत्म० । "दण्डसुन्नयते उत्क्षिपती-
 त्यर्थः" सि० कौ० ।
 उप+उपस्थाने "उपनिन्युर्महाभागं दुहित्वेन जाङ्ग-
 वीम्" हरिवं० १४२१। "महत्या सेनया राजा दमयन्तो-
 सुपानयत्" भा० व० ३०६३ श्लो० । द्विजानामसाधारणे
 संस्कारभेदे आत्म० । आचार्येः शिष्यसुपनयते । "गर्भा-
 एनेऽष्टमे वाऽष्टे ब्राह्मणस्योपनायनम्" "उपनीय ददद्
 वेदानाचार्यः स उदाहृतः" मनुः । "आचार्य उप-
 नयमानो ब्रह्मचारिणम्" अथ० १।१।३ "तथेति तं
 होपनिन्ये" शन० ब्रा० १।१।३।३। "समिधमाहर
 उप त्वा जेषु" छा० उ० । स च संस्कारः वेदाहृता
 प्रयोजकः । तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते
 सम्मानोत्सृजनाचार्यकरणेत्यादिना पा० तड् विहितः ।
 "न हि उपनयनमात्रेणाचार्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन
 "उपनीय ददद् वेदान् आचार्यः स उदाहृतः इति
 ऋतः" इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उप
 नेतरि आचार्यत्वं क्रियते इति" सि० कौ० उक्तम् । "यस्य
 प्रपितामहादेर्नानुसृज्यते उपनयनम्" आपस्तम्बः भृतिदानेन
 सनीपप्रापणे आत्म० । "कर्म्मकरानुपनयते भृतिदानेन
 स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः" सि० कौ० ।
 नि+उत्सृजने । "उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके
 पुनः" मनुः । "निनयेत् उत्सृजेत्" कुल्लू० । "ओष-
 धिभ्यो वृष्टिं निनयति" तैत्ति० २।४।६२१। नितरां
 नयने च "पृथ्वात्समन्वेदि निनयति" तैत्ति० १।७।५।३
 "दाधी कुम्भं वहिर्पामाच्चिनयेद्युः स्ववान्वावाः । पतितस्य

वह्निः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्" "चरितव्रत आयाते
 निनयेरन्नव" चटम्" याज्ञ० ।
 निर+निश्चये अवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्
 प्रकारके ज्ञानभेदे । "देवःपतिर्विदुषि ! नैषधराजगत्या
 निर्णीयते न किम्, न त्रियते भवत्या" नैष० "पुरावृत्तकथो-
 हारैः कथं निर्णीयते परः" हितो० ।
 परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे "पुनः कृत्यां
 कथान्ते हस्तगृह्य पराण्य" अथ० ५।१४।४ ।
 परि+परितो नयने "तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्वाङ्मेषु
 तच्चरैः" मनुः । प्रदक्षिणीकरणे "तौ दम्पतीः त्रिः
 परिष्पीय वङ्गम्" कुमा० । "अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं
 पर्यर्णयं च यत्" रामा० अथो० ४२ अ० । विवाहरूप
 संस्कारभेदे च "वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परि-
 षीय च" भा० आ० ६।३४ श्लो० । "सर्वाः परिणयेत्
 विप्रः" ऋतिः "परिषेपप्रति पार्वती यदा" कुमा० ।
 वि+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च "प्रणीतः
 संस्कृताग्नौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्त्रियाम् । त्रिषु क्षिप्रोप-
 सम्पन्नविहितेषु प्रवेशिते" मेदि० । तत्र क्षेपे "तेन
 सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः" भा० भी० ८७ अ० ।
 विधाने "प्रणोय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० ।
 "सुकृन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणोयते" सुग्व० "स एव
 "धर्मा मनुना प्रणीतः" रघुः "यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा
 दण्डेष्वतन्वितः" मनुः ।
 अग्निसंस्कारभेदे । "अग्निप्रणयनं कृत्वा" ऋतिः ।
 अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम् "महाध्वरे वङ्गिभिः प्रणीतः" भट्टिः ।
 उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः । प्रणयः । प्रणयिजनः । "प्रणयस्व
 यथाशुभं राजन् ! किं कारवाणि ते" भा० व० २।६० श्लो० ।
 "सञ्जये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते । संयोगे
 च वियोगान्ते को तु विप्रणयेन् मनः" भा० शा० ३८६।
 श्लो० "भक्तिप्रोत्तिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतम्" उड्० दू०
 प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्रैव पुनर्नयने ।
 "प्रतिनेतुमयोध्याम्" रामा० २।६० अ० । "तेभ्यः
 एनान् प्रतिनयामि बद्धा" अ० ८।८।१० "भद्रं न सर्व-
 मेतद्विन्नं गृहं प्रतिनेतुं युज्यते" पञ्चत० ।
 वि+अपसारणे "अहं हि ते विनेष्यामि युद्धमङ्गामितः परम्"
 भा० उ० ३४७। श्लो० । भारमेनं विनेष्यामि पाण्डु-
 वानां महात्मनाम्" भा० भी० ५० अ० । शिखाविशेषे
 "विनितैस्तु ब्रजेक्षित्वासायुगैः" "नाविनितैर्ब्रजेक्षुर्धैः"

मनुः । “तपस्विंसंस्वर्गविनीतसत्त्वे” (तपोवने) “वन्त्यान् विनेषप्रचिव इष्टसत्त्वान्” रघुः । “स्वधर्माञ्जितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि” याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः । ऋणादेर्निर्घातने आत्म० । करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः” सि० कौ० । व्यये विनियोगे आत्म० । शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ० । अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्ये क्रियाफले आत्म० । क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्यत्वात् “स्वरितजितः” इत्येव सिद्धे नियमाद्येभिर्दं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्यत्वेऽपि न तद् । कर्तृस्ये इत्युक्तेः शुरोः क्रोधं विनयतीत्येव । सम्+संयोजने । “ब्रह्मगयात्मानं संनयन्” भाग० ६।१०।१ “ओषधिम्योऽध्यात्मन् समनयन्” तैत्ति० ब्रा० २।५।३३स्यापने च “कसे पृषदाज्यं संनीय” इह० उ० ६।४।२४ मिश्रणे ‘दधिमधुहविषा घृतं संनीय’ इह० उ० वैदिकहविः। संस्कारभेदे संनाय्यं हविः “नासोमया संनयेत्” तैत्ति० स० २।५।५।१।

शील नीलताकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । नीलति प्रथीलति अनीलीत् । निनील

शीव स्थौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । नीवति प्रथीवति अनीवीत् निनीव ।

शु स्तुतौ अदा० पर० सक० वेट् । नैति प्रथीति अनावीत् अनीवीत् तुनाव तुनुविथ तुनुविथ । नोता नविता नविषप्रति नोषप्रति नोतव्यं नवितव्यं नुतः । नुतिः नुत्वा प्रणुत्य । “येन तुवन्तमहिंसं पिणक्” ऋ० ६।१७।१० । “द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं तुनाव” कुमा० । “सादरं नौमि तं भक्त्या श्रीगोपीजनवल्लभम्” स्क० पु० । “सैन्यं नीलं तुनाव च” भट्टिः । णिच् नावयति णिच् सन् । तुनावयिषति सन् तुषुषते यङ् नोनुयते ।

आ+सस्यगस्तवने आत्म० । “पतत्त्रिणः शुभामन्दमानुवानास्त्वजिह्वदन्” भट्टिः ।

प्र+प्रकर्षेण स्तवने “एददेवं विद्वानक्षरं प्रणोति” छा० उ० ।

शु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् निघण्टुः । गवते नवते इत्यादि गतिकर्मसु मिरुक्तोक्तेः नवते । “अभीनवन्ते अद्गृहः प्रियमिन्द्रस्य कास्यम्” ऋ० ६।१०।१ । “अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति” भा० । “हरिं नवन्ते अवता

उदस्यवः” ऋ० ६।८।७२७ “नवन्ते गच्छन्ति” भा० । “गावो न घेनवोऽनवन्त” १०।६।६

शुद् प्रेरणे तदा० उभ० सक० अनिट् । शुदति-ते प्रणुदति अनौत्सीत् अचुत्त । तुनोद तुनुदे नोत्ता नोत्स्थति ते नोदनम् नोत्तुम् । तुन्नः तुत्तः । “मन्दं मन्दं शुदति पवनश्चातुक्नो यथा त्वाम्” मेघ० । खण्डने अपसारणे च तुनुदे तनुकण्डु पण्डितः” नैष० । अदस्त्वया तुन्नमनुजमं तमः” माघः । “प्रणुद्यान्ने वृजिनं देवदेवः” हरिवं १३। अ० । “विधिना संप्रणुदितः” भा० व० १ अ० । अनुदात्ते च्चेऽपि इट् आर्षः । नोदं करोतीति णिच् । नोदयति नोदितः नोद्यमानः । “ते नोद्यमाना विधिवत् वाङ्मकेन ह्योत्तमा” भा० व० ७। अ० । “अङ्कुशाङ्कुषनोदिताः” भा० १६ अ० । धातुपाठे स्वरित्सु शुद् प्रेरण इति पाठेऽपि पुनस्तथैवोत्तरत्वात् पाठः कर्त्तृभिर्भाये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः” सि० कौ० ।

अप+अपसारणे “जरां रोगमपनुद्य शरीरात्” साङ्ख्या० ग् ० “आच्छाद्य च महाबाहुर्वलानृष्णानपातुदत्” भा० आश्व० ६२ अ० । “अलक्ष्मी व्यपनोत्स्थथ” भा० व० ११५ अ० । “अभिद्रवार्जुन ! क्षिप्रं कुरुन् द्रोणदापातुद” भा० द्रो० १६० अ० ।

परा+अपसारणे “तन्न पराशुद विभो ! कश्चलं मानसं महत्” भाग० ३।७।७ श्लो० ।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च । “स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य” भा० वि० ६४ अ० अपसारणे “ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः” भा० व० ३३ अ० ।

वि+विशेषणे नोदने । “चोदयामास तानश्चान् विनुच्चाङ्गीभ्रसायकैः” भा० भी० ४८४ श्लो० । णिजन्तसु दुःखाद्यपसारणे “लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिग्गन्तलक्ष्मी” रघुः मङ्गिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह ।

“पुष्यं फलं चार्त्तवमाहरस्य । विनोदयिष्यन्ति नवाभिपङ्गाद्” रघुः । “कथं वा देवी सरजत्वात् विनोदयते” भा० लक्ष्मीविक्रान्तिः । “लोलां विनोदय मनः सुमनोलातासु” । सा० द० ।

शु स्तुतौ ल० कु० सक० प० सेट् । नुवति प्रणुयति अतुवीत् तुनाव “समिन्द्रगर्दभं मृग्य तुवन्तं पापयासुया” ऋ० १।२६।५ “महामनूषत श्यतम्” ऋ० १।६।६ “अनूषत स्तुतवन्तः आर्षः इडभावः । अयं तुखान्त इति वरश्चिः । तुव-

मानाश्च मर्त्ताः" ऋ० १।१६०१ नवमानास्तुवानाः" भा०
वेदे आत्म० गणव्यात्यासश्च ।

ग्रेट् सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते ।
अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

ग्रेप् गवौ भ्वा० आत्म० सेट् । नेषते प्रणेषते । अनेषिष्ट
ऋदत् अनिनेषत् त ।

एते घातवः नादिका अपि सति हेतौ खत्वार्थं गण्ये
षोपदेशितया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः
प्रादियोगे खत्वसुपयान्ति । नन्दनाथनाथनक्तं न्नाटिघात
वस्तु षोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न खत्वसुपयान्तीति भेदः

एय पु० ब्रह्मलोकस्थे सरोवरभेदे

“अथ यदरगयायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह
वै गयश्चार्थवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम-
दीयम्” ऋ० उ० । “तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो
गयश्चार्थवौ ससुह्रौ । ससुह्रावपामिव सरसी तृतीयस्याम्
भुवमन्तरिक्षञ्च पेष्य तृतीया द्यौस्तस्मात् तृतीयस्यामितो-
ऽस्मात्लोकान्तराभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं
इराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुप-
योगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः” शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धभावाकालेनो-
च्चार्यः अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वायस्य स्पर्श आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विवारश्चासाचंभा बाह्यप्रयत्नाः । साटका-
न्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने लक्ता यथा “तः पतना हरिः शुद्धिःशक्तिः
शुक्तिर्जटी ध्वजी । वामस्फिग्वामकञ्चौ च कामिनी
अध्यकर्णकः । आघाटी तण्डुलभञ्च कामिकापृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा । सुगतोर्द्ध-
सुखाब्द्धिं जानुश्च क्रोष्टुपुच्छकः । गन्धो विश्वा मरुच्छल-

खातुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भ्रान्तिरनङ्गमद-
नातरा” । तद्विषाष्टदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां
महाशान्तां महाभोजप्रदायिनीम् । सदा षोडशवर्षीयां
रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषायां सर्वसिद्धि-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । कामधेसुतन्त्रे अस्य स्वरूपसूक्तं यथा “तकारं
चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकृणुष्वली । पञ्चदेवात्मकं
वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिमहितं वर्णम्
आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिविन्दुमहितं वर्णं पीतविद्युत्
समप्रभम्” “तोव्योमान्ललुधर्धनापहरणम्” इति वृ०
२० टी० तस्य व्योमदेवत्वं मातावृत्ते प्रथमोपन्यासे
धनापहारः फलञ्चोक्तम् ।

त पु० तक-हसने सहने वा ड । १चौरे २यस्यते ३पुच्छे
४क्रीडे ५स्त्रेच्छे च मेदि० । ६गर्भे ७शठे शब्दच०
दरत्ने ८सुगते देवे १० गौरविवर्जिते ११क्रोष्टुपुच्छे
च एका० को० । १२तरुणे १४पुण्ये क्ली०स्त्री० मेदि० ।
त्रिवर्णप्रस्तावे आद्यगुरुद्वयके अन्यलघुके (ऽऽ) १२
गणभेदे “सोऽन्नगुरुः काथिताऽन्यलघुस्तः” कन्दोम० ।
तंसु पु० तसि-उन् । पौरवे मतिनारहृते ऋषभेदे “मतिना-
रहृता राज्ञश्चत्वारोऽमितार्थक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो
दुस्तुश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं
वंशसुद्वहन् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च
वसुन्धराम्” । भा० आ० ६४ अ० । स च सरस्वती-
पुत्रः यथा तत्रैवोक्तम् ६५ अ० । “तंसुं सरस्वती पुत्रं
मतिनारादजायत । ईशिनं जनयामास कालिङ्गप्रां
तंसुरात्मजम्” ।

तक हासे अक० सहने सक० भ्वा० पर० सेट् । तकति
अताकीत्-अतकीत् । ततःक तेकेतुः । निरुक्ते अर्थं
गतिकर्मसु पठितः । कर्मिण्य भावे च । यत् न गतत् ।
तक्यं सहनीयम् । [ङीत् ततङ्क तङ्का आतङ्का ।
तक दौस्येरे कच्छजीवने पा०इदिन् प०भ्वा०सेट् । तङ्कति अत-
तक त्रि० तं गौरववर्जितं यथा तथा कार्याति कै-क ।
१निन्दिते । “इयत्तकः कुम्भकस्तकं भिनङ्गप्रशातनी” ऋ०
१।१६।१५ । “तकं कुत्सितम्” भा० । तक-अच् ।
२सहनेशोले च । “तका वयं लुवामहे इदं भुधु” कात्या०
श्रौ० १।१।१०।१२०। ३स्त्वलिते च । “सुतं गायत्रं तक-
वानस्य” ऋ० १।२०।१। “तकवानस्य स्वचित्तगत्रेः” कर्कः ।

तकत् अथ० तक-वा० अति । अत्यल्पे । २तत्सुते मना-
यति तकत्सुते मनायति” ऋ० १।३३।४ । “तकदिति
मनायति अत्यल्पमिदमिति सुष्टु मन्यते” भा० । तद्-टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे वि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्
तकरी स्त्री तं कृत्सितं करोति क-ट डीप् । कृत्सितकारिण्यां

स्त्रियां “ते भिनन्नि तकरीम्” तैत्ति० स० ३।३।१०।१

तकार पु० त+कार । तस्वरूपे वर्थे “एवं ध्यात्वा तकारन्तु”

कामधेनुतः [१धृत् २ औपधे च ३ औपधौ स्त्री उज्वल]

तकिल पु० तक-कच्छजीवने उणादि० इलच् नलोपश्च

तकु वि० तक-गतौ निरु० उन् । गामुक्ते “पुरमेधश्चिन् तकवे

नवं ददन्” ऋ० ६।५।७।५ “तकवे तकतिर्गतिकर्मा औणा-

दिक उन्प्रत्ययः सोममभिगच्छते” भा० ।

तकन् न० तक-कनिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तन्च-रक् न्यङ्गा० कुत्वम् । चतुर्थांशजनयोगेन

दधिमन्यनजाते दधिविकारभेदे (घोल) अमरः । तद्भेदा-

दिकं भावप्रका० उक्तं यथा

“घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्चिच्छिक्कापि च । समरं

निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्त-

सुदश्चिदङ्गं वारिकम् । ऋच्छिका सारहीना स्यात् खच्छा

प्रचुरवारिका । घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्द्वयं रसाब्-

वत्” । मथितं (मज्जया) इति लोके । ऋच्छिका (काच्छ)

इति लोके । “वातपित्तहरं द्वादि मथितं कफपित्तनुत् ।

तक्रं याहि कषायान्नं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं

दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । पृहण्यादिमतां

पथ्यं भवेत्सङ्गाहि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपा-

कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं वृष्यं

प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्द्वौघ्याच्चापि

कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः

प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा

नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदश्चिक्कफकृद्बल्यमामन्नं

परमं मतम् । ऋच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृपा-

हरी । वातनुत् कफकृत्स्वा तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्भृत्तष्टतस्तोकोद्भृत्तानुद्भृत्तष्टतानां तक्राणां गुणाः

“समुद्भृत्तष्टतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्भृत्त-

ष्टतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् । अनुद्भृत्तष्टतं सान्द्रं

गुरु पुष्टिकफप्रदम्”

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

“वातेऽन्वे शस्यते तक्रं शुण्डीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते

स्वादुसितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिङ्गुजीरयुतं
घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शो-
ऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्त्रिशूलविना-
शनम् । म्लक्षच्छे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचितकम्” ।

अथामपक्वतक्रगुणाः

“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनस
श्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ

ह्येतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हन्ति

गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेढोपृहण्यर्शौ मूल-

पृहण्यभगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरा-

रुचौः । श्वितकोष्ठगतव्याधीन् कृष्टशोथतृणान्नीन्” ।

तक्रस्याविषयाः “नैव तक्रं चते दद्यात् नोष्णकाले न

दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमटाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे” ।

अथ गव्यादीनां विशिष्टाः गुणाः “यान्युक्तानि दध-

न्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्” । भावप्र० ।

अधिकं कृताञ्जशब्दे २१८५ पृ० दृश्यम् । “मन्यनादि-

पृथग्भूतस्नेहमर्शोदिकं तु यत् । नातिसान्द्रद्वयं तक्रं

स्वादुस्त्वं तुवरं रसे सुष्ठु” । “स्त्रवकापांसिकखानां

गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः जीरस्य तक्रस्य पानीयस्य

दृश्यस्य च” मनुः । “तक्रनिस्त्रायबद्धं दधिमण्डार्द्र-

श्चित्तकम्” हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पृ० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते

तक्रपिण्ड पु० “दध्ना तक्रोण वा दुष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते

(काना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० कृताञ्जशब्दे २१८२ पृ० उक्ते तक्रोण पाक-

तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अव्यन्तत्वात् वाम+णिच्-ल्यु-

ङ्त्त० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति अट-अच् ।

मन्यानदण्डे हारा० ।

तक्रारिष्ट पु० “यथान्यामलकं पथ्या सरिचं त्विपलांशकम् ।

लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तत्र कंसासुतं

जातं तक्रारिष्टं पित्रेक्षरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-

मेहोदरापहम्” चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तकी वि० तक-गतौ वा० व । गमनशीले । “तको नोता

तदिदपुः” ऋ० ८।६।१२ “तको गमनशीलः” भा० ।

तच्चान् त्रि० तक्र-गौ वनिप् । १ गतिशीले "तक्का न भूर्ध्वना
सिपक्ति" ऋ० १॥६६॥१ तक्र-सहने वनिप् । २ चौरै च ।
"निम्नु च उपसस्तकवोरिव" ऋ० १॥१५१॥५ "तक्कवीः
तक्का स्तोत्रस्तस्य वीः गतिः" भा० ।

तक्कवी त्रि० तक्कानां चौराणाम् वीः । चौराणां गतौ ।
"भगभीष्टे तक्कवीये" ऋ० १॥३३४॥५ "तक्कवीये त-
स्तगाणां यज्ञविघातिनामन्यत्वं गमनाय" भा० छान्दस
इयङ् दीर्घश्च ।

तच्च काश्ये तनूकरणे (चाँचा खोला) व्यापारे वा भ्वा०
पक्षे स्वा० प० सक० वेट् । तच्चति तच्छोति तच्चन्ति
तच्छुवन्ति अतच्छीत् अताच्छीत् ततच्च । तच्चिप्रति
तच्छति । तष्टा तच्चणम् तष्टः तच्च्य तद्वा प्रकाष्ठट् ।
"दारवाणाञ्च तच्चणम्" मनुः "चघालं ये अश्वयूपाय
तच्चति" ऋ० १॥१६२॥६ "बाह्प्रशकलमपतच्छुवन्ति" शत०
ब्रा० १॥७॥१६ ।

तच्च त्वचो ग्रहणे संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् । तच्चति
कार्यं वर्मणा योधा । अतच्छीत् ततच्च ।

तच्च पु० रामाजुजस्य भरतस्य ऽपुत्रभेदे । "तच्चः पुष्कर
इत्यास्तां भरतस्य महीपते !" भाग० ६॥११७ ।
"स (भरतः) तच्चपुष्कलौ पुत्रौ रजधान्योस्तदाख्ययोः।
अभिषेच्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः" रघुः ।
२ तन्नामके राजधानीभेदे च । तच्च भावे घञ् । ३ तनूकरणे
कञ्चादि संवरणे । "उभौ कश्चां सुपार्श्वं तु तच्चवन्तौ च
शिक्षितौ" भा० स० २२ अ०

तच्चक पु० तच्च-एवुल् । ऽभिश्चकर्मणि शब्दर० । २ द्रुमभेदे
हेमच० । "सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तच्चक उच्यते ।
उशनसोक्तो सङ्कीर्णजातिभेदे (कुतार) ऽश्चलधारे कद्दु-
गर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ऽनागभेदे" अनन्तो
वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो
ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ति० त० । "काद्रवेयाश्च बलिनः
सहस्रममितौजसः । सुपर्श्ववशगा नागा जज्ञिरेऽनेक-
मस्तकाः । तेषां प्रजानाः सततं शेषवास्तुकितच्चकाः"
हरि० ३३० । "योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कच्छ-
गतस्य च । स्कन्धे सृतं समास्त्राक्षीत् पद्मगं राजकि-
न्धिषी । तं पापमतिं संक्रुद्धस्तच्चकः पद्मगेश्वरः । ध्याशी-
विषस्तिग्मतेजा सदाक्यवनचोदितः । सप्ररात्रादितो नेता
यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमन्तारं कुरुणासयश-
स्कारम्" भा० व्या० ४१ ।

तेन च परीक्षितो दंशनकथा भा० व्या० ४३३ अ० दशगा यथा
"अथ शुश्राव गच्छन् स तच्चको जगतीपतिम् । मन्त्रै-
र्गदैर्बिभृहुरैरव्यमाणं प्रयत्नतः । सृत उवाच । स
चिन्तयासास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वञ्च-
यितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तापसहृपेण
प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे
नागोऽथ तच्चकः । तच्चक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यथा
राजानं कार्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिप्याह
यितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तच्चकसमादिष्टास्तथा
चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्दुस्तथा राज्ञे दर्भानपः
फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजप्याह वीर्य-
वान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ।
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छङ्करहृदिषु । अमात्यान्
सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै
खाडूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि
सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादात्-
मेच्छत । विधिना सम्ययुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्ष-
यतस्तस्य फलात् क्षमिरभूदगुः । हृत्स्वकः कृष्णनयन-
स्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ! । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवा-
निदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे
भयम् । सत्यवागस्तु स सुनिः क्षमिर्मां दशतामयम् ।
तच्चको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैन-
मन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स
राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । क्षमिकं प्राहसत् तृष्णं
सुमर्षुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तच्चक्रेणान्वेषेत्प्रत ।
तस्मात् फलाद्द्विनिष्कन्य यद्वाञ्छे विनिवेदितम् । वेष्ट-
यित्वा च वेगेन विनष्ट्य च महास्वनम् । अदशत् पृथि-
वीपालं तच्चकः पद्मगेश्वरः" अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम्
"मसूरं निस्वपलञ्च योऽत्ति मेघगते रवौ । अति-
रोषान्वितस्तस्य तच्चकः किं करिष्यति" ति० त० ।
तच्चकनागसङ्घेन्द्रस्य सखा खाण्डववनवासी अज्जु-
नेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्कथा
"निष्टत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं स-
साभाय्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहत-
स्तच्चको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं
गतो ह्यसौ" भा० व्या० २२८ अ० । ५ काष्ठादितच्चककर्तृ-
भावे ति० ।

तक्षकीय त्रि० तक्षा अक्षय नडा० क-कुक् च । तक्षवि-
शिते तक्षिन् भवः अण् विल्लका० क्मात्रस्य लुक्
न कुको लुक् । ताक्षक तत्र भवे त्रि० ।

तक्षण न० तक्ष भावे-ल्युट् । (चाँचा) (कोला) व्यापारे
“तक्षणं दासशृङ्गास्युं गोवाक्षफक्षम्भुवाम्” या०
“दारवाणाञ्च तक्षणम्” मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष-करणे ल्युट् ङीप् । वाश्याम्
(वारस) काष्ठतक्षणसाधने अक्षभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष-कनिन् । शतरि, वङ्गकौ, “आप्तेन
तक्षणा भिषजेव तक्षणम्” माघः । “तक्षोभयथा”
शा० छ० । शिवकर्मणि, च अमरः । शचितानक्षत्वे
तस्य त्वट्टृदेवताकत्वात् नयात्वम् शतक्षणकर्त्तृभावे त्रि०
स्त्रियां ङीप् उपधातोपे तक्षणी । ततः शिवा० अपत्ये
अण् बलन्तात्प्राधान्येः । ताक्ष्य तक्ष्योऽपत्ये पुंस्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुरतक्षन्तपस्य राजधान्यां तक्षशिला-
नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० कञ् । ताक्षशिल पिता-
दिक्रमेण तक्षगरवासिनि त्रि० तक्षशिलाया अदूरभवादिः
वरणा० चतुरथ्यां अजो लुक् । तक्षशिला तक्षगर्यां
अदूरभवादौ व० व० । अनद्यान्तु चतुरथ्यां मध्वा०
मत्तप् मस्य वः । तक्षशिलावत् तत्पुरस्यादूरभवादौ
नदीभिन्ने देशदौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहितोज्ज्वल्य-
निमित्ते पा० ग० सू० उक्ते शब्दगणे स च गणः “तक्षशिला
वक्षोद्धरण केमैदुरक म्यामणी क्गल क्रौट्टु कर्ण सिंहकर्ण
संक्रांचत किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान बर्वर कंस” ।

तग स्वल्पे कम्पे च अक० गती सक० आ० सक० सेट्
इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।

तगण पु० कन्दोऽन्यप्रसिद्धे अन्नलघुके आदिगुरुद्वयके
त्रिवर्णात्मके गणभेदे । “सोऽन्नगुरुः कथितोऽन्नलघुस्तः”
कन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः गृ-कच् । (टगर) इति शब्दे
शब्दर० । शमदनद्वये राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्ड-
तगर) ख्याते, शब्दे न० रत्नमा० शतगरमूलजाते गन्धद्रव्ये
न० । “कालानुसार्य” तगरं कठिनं लघु तन्मतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च वर्हणम् । तगरद्वयस्य
स्यात् खाडु द्विग्वं लघु श्चतम् । विषापसारमूर्त्तौ चिरो
गदोषत्वयापहम्” भावप्र० “प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्लेन
तगरेण च” भा० अहु० १०४ अ० । “तल्लैः पत्त-

तरस्खवालतगरेगन्धः स्मरोद्दीपनः” वृ० स० ७७ अ० ।
तगरं पगलमस्य कसरा० ठन् । तगरिक तङ्गन्धद्रव्य-
विक्रोतरि त्रि० । श्याङ्कल्यकवचे राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमस्य गन्धद्रव्ये
ठन् । नन्द्यावत्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदेः पादेऽमूलेऽस्याः जाति-
त्वात् ङीष् । तगरद्वये शब्दार्थचि० ।

तङ्ग पु० तकि-भावे अच् । शङ्क्रेण जीवने श्रियचिङ्गे
शतापे श्रभये भरतः ! । कर्मणि-षञ् । परिधानवसने
रमानाथः ।

तङ्गन न० तकि-भावे ल्युट् । शङ्क्रेण जीवने ।

तच्छील त्रि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया
प्रवर्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् ।
ताच्छीलिक तच्छीलार्थे पा० विहितप्रत्यये । “आ कोस्त-
च्छीलतद्भ्रमतत्प्राधुकारिषु” पा० ।

तज्ज त्रि० ततो जायते जन-ड । तस्मात् जाते ।

तज्जलान् त्रि० ततो जायते जन-ड तक्षिन् लीयते ली-ड
तेनानिति कन-विच् द्वन्वात् पूर्वं श्रुतस्य तच्छब्दस्य
प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्तप्रान्तयान्वयः । तस्माज्जाते
तक्षिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान् उपधीत” छा० उ० । तज्जलान्,
तज्जत्वात् तज्जत्वात् तदनत्वाच्चेति” शाङ्करभा० ।

तज्जी स्त्री तं निन्दितं जवते जु-क्लिप् गौरा० ङीष् ।
हिङ्गुपत्रां राजनि० । [टोत् । तताट तेटठः । तटम् ।

तट उच्छ्राये आ० पर० सक० सेट् । तटति अताटीत्-अत-
तट आहतौ च० उभ० सक० सेट् । ताटयति-ते अतीतटत् त ।

तट त्रि० तट-अच् । शकुले नद्यादेशीरे अमरः । तीरभूमेश्च
नद्याः प्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । “सिन्धोस्तटा-
वोष इव प्रवृद्धः” कुमा० । स्त्रियां ङीप् । “मालञ्च
श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा” सा० द० । शचुत्ते
न० मेदि० । “निःशेषच्युतचन्दनं स्ननतटं निर्वृष्टरागो-
ऽधरः” सा० द० । स्ननः तटमिव उप० स० । शशिषे
पु० तस्य सर्वोच्छ्रितत्वात् तथात्वम् “नमस्तटाय तस्यास्य
तटानां पतये नमः” भा० शा० २८५ अ० । उच्छ्रिते त्रि० ।

तटग पु० तडाग+टुषो० तडागे द्विरूपको० ।

तटस्थ त्रि० तटे समीपे तिष्ठति स्या-क । शमीपस्य
श्वदिप्रतिवादिभावानापक्षे उदासीने च “तटस्थः शङ्कते”
जागदीश्यादौ भूरिप्रयोगः । श्वक्षयविशेषे यावत्क्षय-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्तके विशेषणो यथा
पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रलये च
लक्ष्यस्थितावपि तत्काले गन्धस्थानवस्थानात् तथात्वम् ।
यथा वा ब्रह्मणो जमत्कर्तृत्वादिकम् तस्य प्रलयदौ
लक्ष्यकाले अनवस्थानात् तथात्वम् । “स्वरूपं तटस्थं
द्विधा लक्षणभ्याम् । स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात् ।
यथा काकयन्तो गृहाः खं विब्रह्म” वेदान्तका ।

वेदा० प० अख्य विवर्तित्यथा

“तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं
ञ्चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मण्यः स्वरूपलक्षणम् । ननु स्वरूप
स्वरूपत्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वरूपे स्वामेक्षया
धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तं विवरणे
“आनन्दो विप्रयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्नि धर्माः क्षय-
यक्त्येऽपि चेतन्यात् पृथग्व्यावभासन्ते इति” । तटस्थ-
लक्षणं नाम यावन्नक्षकालमनवस्थितत्वे सति यद्वाव-
र्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये
धरमाणुषु उत्पत्तिकाले षटादिषु च गन्धाभावात् । प्रकृते
च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्प्रदेन कार्यं जातं
विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नाति-
व्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानच-
कीर्षाकृतिसत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानसद्भावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते” इत्यादियुक्तिर्मानम् ।
तादृशचिकीर्षासद्भावे च “सोऽकाशयज्ञं ब्रह्मं प्रजायेयेति”
श्रुतिर्मानम् । तादृशकृतौ च “तन्मनोऽज्जुक्तेत्यादि” वाक्यम् ।
ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्वित्यं विवक्षितम्
अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अतएव जन्मस्थितिभ्रंसा-
नामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । यवञ्च लक्षणानि नव
सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत्
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । यदा निखिल-
जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वञ्च जग-
दध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिसमभानसायाधि-
ष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं
यद्यमात्मा सञ्चासञ्चाभवत् ब्रह्म स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु
ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यप्रदेशः” तटस्थिते लि० [ग्व्दर०]

तटाक ५० तट-वा० आकम् । तडागे पद्मादियुक्तसंसि

तटाघात ५० तटे आघातः । ट्टादिभिः ऋङ्गादिभिर्भूभा-
गोत्खननरूपवप्रक्रीडायाम् शब्दार्थवः । “अभ्यस्तनि
तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः” कुमा० । “कैलास-
तटाघातघातुषूषिपटलनिव हरष्टभम्” काद० ।

तटिनी स्त्री तटमस्यस्या इति ङीप् । नद्याम् अमरः ।
तट ५० तटस्यैवायमर्हति यत् । शिवे “नमस्तटाय तटाय”
भा० शा० २८६ अ० शिवसहस्रनाम ।

तड दीप्तौ अक० आहृतौ सक० चु० उभ० सेट् । ताडयति
ते अतितडत् त । “ताडयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि
ताडयेत्” चाणक्यः “शिट्प्रथं ताडयेत्ततः” मनुः
ताडया । ताडनम् ताडितः । “ओत्सर्वितन्मीरिव ताड-
साना” कुमा० । “दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ” नेषीसं० ।

तड आहृतौ भा० आत्म० सक० सेट् इदित् । तण्डते अत-
गिड्डत् । ततण्डे ।

तडाक ५० तड-आहृतौ पिनाकादयश्च उषा० आक ।
ऽतडागे । तड-दीप्तौ आक । २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद० ।

तडाग ५० जलैराहन्यते तड-आघाते “तडागादयश्च”
उषा० नि० आग १यन्तकूटके शब्दार्थचि० २जलाधारभेदे
पद्माकरे अमरः । अर्द्धार्च० प्रशस्तभूमिभाषस्तो ब्रह्मसंवत्-
सरोधितः । जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रको-
विदाः” शब्दार्थचि० । ३पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये
च यथा “चतुर्विंशतकूटो हस्तो धनुस्तस्यसत्तरम् ।
शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा । एतत्
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः” नववर्द्धमानधृतो
वशिष्टः । तदुक्तमर्गविधिः सत्स्युप० ८८ अ० उक्तो यथा
“प्राथ पञ्चं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे । पुण्ये-
ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । प्रायस्कप्रवणे
देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रं
चतुर्हस्ताम् । तथा भोडुशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतु-
र्हस्तः । वेद्याश्च परितो गतारत्नमात्रास्तु मेखलाः । नव
सप्राथ वा पञ्च नातिरिक्ता म्पत्तज ! । वित्तपिनात्रा
कोनिः स्नात् षट्सप्राकृतिविभूता । गतौश्चतस्रः संस्ताः
सुस्त्रिपर्वोऽङ्कितमेखलाः । सर्वतस्तु सवर्णाः (बोकपाव-
वर्णाः) स्युः पताका भ्वजसंयुताः । अस्त्योदन्वरगुण-
वटशाखाकृतानि ह । मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराप्येतानि
कारयेत् । शुभास्तलाष्ट होतारो द्वारावावा स्तलाष्ट
वै । अष्टौ तु जापकाः क्वर्णाः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा नन्तविद्विजितेन्द्रियः । कुलशील-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्द्विजोत्तमः । प्रतिगतेषु कञ्चशा
 यज्ञोपकरणानि च । व्यजनश्चामरे शुभ्रे ताञ्चपाले
 सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्षाः स्युश्चरवः प्रतिदैवतम् ।
 आचार्यः प्रक्षिपेद्भुक्तानुमन्त्रं विचक्षणः । तत्ररत्नि-
 मात्नो यूपः स्यात् क्षीरद्वयविनिर्मितः । यजमानप्रभाषो
 वा संस्थाप्यो भूतिभिष्कता । हेमालङ्कारिणः कायाः
 पञ्चविंशती ऋत्विजः । कुण्डलानि च हेमानि क्षेत्र-
 कटकानि च । अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विवि-
 धानि च । पूजयेत् समं सर्वान् आचार्यं द्विगुणैः पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्षीं कूर्म-
 मकरो राजतौ मत्स्यदुग्धुभौ । ताञ्चो कुक्षीरमण्डूका
 वायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्वमादावेव विशा-
 म्यते ! । शुक्लमात्याम्बरधरः सर्वेषु दक्षेस्ततः । संपूर्णैः
 कक्षसैस्तत्र स्नपितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्नोकः
 पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्याग-
 षण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्सनेन च ।
 अङ्गसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्षेण तत्पवित् । घोड्या-
 रन्तश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्हस्तम् । चतुरस्रं परितो दत्तं
 मध्ये सुशोभनम् । वेद्यासोपरि तत् कृत्वा ग्रहान्
 लोकपतीक्षतः । संन्यसेन्नन्ततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विच-
 क्षणः । कूर्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ।
 ब्रह्माण्डं शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विना-
 यकञ्च विन्दस्व कमलासम्बिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व-
 लोकानां भूतपामं न्यसेत्ततः । पुष्पमक्षयफलैर्युक्तमेवं
 कृत्वाधियासनम् । कुम्भान् सजलगर्भास्तान् वासोभिः
 परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरुज्ज्वल्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचौ
 श्रुतः स्थाप्यो दक्षिणेन यजुर्विद्वौ । सासगौ पश्चिमे
 तद्दक्षरेण त्वर्षण्यौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान
 उषाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद् हौत्रिकान्
 पुनरेव ह । उत्कृष्टान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वमिति जाप-
 कान् । एवमादिस्य तान् सर्वान् पर्युज्यान्निं स मन्त्र-
 वित् । जुहुयाद्धारुषैर्मन्त्रैराज्यं च समिधक्षया ।
 ऋत्विग्भिश्चाद्य होतव्यं वारुणैरेव सर्वतः । अहेभ्यो
 विधिवद् कृत्वा तथेन्द्रावेश्वराय च । मरुद्भ्यो लोक-
 पालेभ्यो विधिवद्द्विजकर्मणे । रत्निभूतं च रौद्रं पाव-
 मानं सुमङ्गलम् । जपेद्बुः पौरुषं स्रक्तं पूर्वतो बह्वृचाः
 दृक् । शक्रं रौद्रं सौम्यं च कृशाण्डं जातवेदसम् ।

सौरस्रक्तं जपेन्नन्त्रं दक्षिणेन यजुर्विद्वः । वैराज्यं
 पौरुषं स्रक्तं सौपर्णं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्च नि-
 धनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च । वामदेव्यं दृष्टृसाम
 रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रघोमं
 वयसस्तथा । गायेषुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वार-
 माश्रिताः । अथर्वणश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
 जपेयुर्भनसा देयमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्वोदुरभितो
 रात्रावेवं कृत्वाधियासनम् । गजाश्वरथ्यावलम्बीकात्
 सङ्गमाद्द्रुगोकुलात् । रुद्रमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेत्स्व-
 रात्तथा । रोचनाञ्च ससिद्धार्थां गन्धं सुगुणुमेव
 च । स्नपनं तस्य कर्तव्यं मङ्गलम् (पल्लव) समन्वितम् ।
 प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामति-
 वाह्य विधियुक्तेन कर्मणा । ततः प्रभाते विमले
 सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्टिश्च
 वा पुनः । पञ्चाशदाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ ।
 ततः सांवत्सरप्रोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च
 गार्भवेर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा
 जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाव
 विशास्यते ! । पालीमादाय सौवर्षीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्वशः । धृतां चतु-
 र्विधैर्विप्रैर्वेदेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोपेतां दध्य-
 क्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेतुं जलमध्ये तु
 तारयेत् । आथर्वणेन स्नातां पुनर्गामेत्सधेति च ।
 आपोर्हिष्ठेति मन्त्रेण क्षिप्यागव्यं च मण्डपम् । पूज-
 यित्वा सरस्वत बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि
 होतव्यं चत्वारि क्षिणसत्तमाः ! । चतुर्षीकर्म कर्तव्यं
 देवा तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशाट्ठुल ! वरुण-
 क्षमापर्यं ततः । कृत्वा तु यज्ञपालाणि यज्ञोपकरणानि
 च । ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः ।
 हेमपालीञ्च शय्याञ्च स्थापकाव निवेदयेत् । ततः सङ्घं
 विद्यायासथ वाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति
 पञ्चाशदाथ विंशतिः । एवमेव पुराणेषु तडागविधि-
 रच्यते । कूपवापीषु सर्वेषु तथा पुष्करिणीषु च ।
 एव एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठास्तु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः
 स्यात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अन्नन्वयशक्तावर्द्धेन विधि-
 र्दृष्टः स्वयम्भुवा । अत्येज्वेकाम्निवत् कृत्वा वित्तशाखा-
 दते न्यषाम् । प्राष्टुकावे स्थिते तोत्रे क्षमिरोमफलं
 ऋतम् । शरत्कावे स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम् । वाजपेयातिरात्राभ्यां ह्येनन्ने शिशिरे स्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमये स्थितम् । श्रीश्वेऽपि तत्
स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते । एतान् महाराज !
विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः । स याति
रुद्रालयामाशु एतः कल्पाननेकान् दिवि भोदते च ।
अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुक्त्वा परार्द्धदयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमम्पदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन
भूयः” ।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि सु० चि० पी० उक्तं यथा
‘मित्वाकंभ्रुववासवाम्बुपमघातोयान्यपुष्येन्दुभिः पापै-
र्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ । आथ्ये
सर्वजलाशयस्य खननम्’ सु० चि० ।

‘मित्वोऽतुराधा अर्को हस्तः भ्रुवं रोहिण्युत्तरात्रयं
वासवं धनिष्ठा अम्बुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा
अन्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्हृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः
सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतडागनाम्नां तोयाधाराणां
खननं शुभसुक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “आथ्याम्बुपान्य
पिष्टमित्ववमूत्तराङ्केन्हीज्यभेषु खननं सलिलाश्रयाणा-
मिति” । कः ब्रह्मा तद्देवताकत्वेनाभेदात् रोहिणी ।
अथ जलाशयखनने लग्निविचारः पापैः पापखगैर्वल-
रहितैः सङ्गैः, तनौ लग्ने सुरगुरौ दृश्यतौ ज्ञे बुधे
स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगौ शुक्रे, आथ्ये
जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च
रत्नमालायाम् “लग्ने जीवे ज्ञेऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः
शुक्रे चापि मेघूरणस्ये । आथ्ये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयाणा-
सारम्भाः स्युःसिद्धये निर्विकल्पम्” । कश्यपेनाप्युक्तम्
“गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ । आथ्यमे
जलकार्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः” इति । दीपिका-
यान्तु विशेषः “पुष्ये मित्वाकरोत्तरखवरुणब्रह्मास्वपि-
त्त्रेन्दुभिःशक्तेऽर्के शुभवारयोगतिष्ठिषु क्रूरैष्ववीर्येषु
च । पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदोजीवेन्दुपुत्रोदये । खं ध-
निष्ठा । अन्ये तु वापीकूपतडागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं
मित्तानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र वापीखननमाह
ऋषोच्चयः “स्वात्यन्त्रिपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ ।
रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते” । कूपारम्भमाह
श्रीपतिः “हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च मैत्रं पितृ-
त्रीणि चैवोत्तराणि । माजापत्न्यापि नक्षत्रमाहुः कूपा-

रम्भे अथमाद्या सुनीन्द्राः” । तडागारम्भमाह वसिष्ठः
“मैत्रेन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवारीश्वरवारिभेषु ।
प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन्द्रं शक्यारम्भे” ।
अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तडागा-
रम्भार्थमिदं वचनमवसीयते बहुवचनमाश्रयाभिप्रायेण
सर्वशब्दोपादानं कन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूपतडागनक्षत्रेषु
सदृशनक्षत्रत्यागावधिदानां मेलने तत्रोदय नक्षत्राणि
भवन्ति तत्र संक्षेपकामेन व्यवहारतत्त्वकत्वां सर्वजला-
शयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयत्वसाधस्यादेतानि
त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च मन्यकर्त्तव्यानि । तत्र
वापीकूपतडागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वसि-
ष्ठेनोक्तं “शशाङ्कतोयेशकरार्थमित्वाभ्रुवाम्बुपितृत्रे वसु
रेवतीषु । अद्यानवाप्यादितडागकूपकार्याणि सिद्धन्ति
जलं भ्रुवं स्यात्” । तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तवाक्ये
प्रारम्भणपदोपादानान्न नूतनखननविषयमिति पुनरुक्ति
परिहारः” पी० धा० ।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७१ पृष्ठादावुक्तम् । अत्र
राहुसाम्बुस्थानिषेधः सु० चि० पी० उक्तो यथा ‘देवालये
गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहाङ्कस्तर्कतस्त्रिभे खाते सुखात् पृष्ठविदिक्
शुभा भवेत्” । सु० चि० ।

‘देवालये इति । अत्र यथासङ्गं सम्बन्धः । देवा-
लयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्ववस्थिते सूर्ये
ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्तुं पायव्यादिषु
राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेघदृशराश्ववस्थिते सूर्ये
राहोर्मुखम् ऐशान्याम् । मिथुनकर्कटसिंहराश्ववस्थिते
सूर्ये वायव्यां राहुसुखम् । कन्यातुलादृश्विकस्थे सूर्ये
नैर्ऋत्यां राहुसुखम् । धनुर्मकरकुम्भाराश्ववस्थे सूर्ये
आग्नेयां राहोर्मुखम् इत्यर्थः । एवं गृहप्रारम्भेऽपि सिं-
हाङ्कतस्त्रिराश्ववस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुसु-
खम् । दृशिकादित्ये वायव्यां कुम्भादित्ये नैर्ऋत्याम् ।
दृषादित्ये आग्नेयां राहुसुखं स्यात् । जलाशयारम्भे-
ऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्ववस्थेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां
राहुसुखं स्यात् । मेघादितः त्रिभिर्वायव्याम् । कर्कादि-
तस्त्रिभिर्नैर्ऋत्याम् । तुलादितस्त्रिभिः आग्नेयां राहु-
सुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह खात इति । देवालया-
दिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुसुखा-
क्रान्तदिशः सकाशात् पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवालयविषये मीनादितिरागिस्थितस्वर्यत्वेन ऐशान्यां
 राङ्गसुखम् । तत्पृष्ठविदिक् आग्नेयो तस्यां प्रथम-
 खातप्रारम्भः शुभम् इत्यर्थः । मिथुनादिरागित्यस्ये
 सूर्यो राङ्गसुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां
 खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ
 अपि राङ्गसुखं कस्यां दिव्यस्ति इत्यवधार्य तत्-
 पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः ।
 सर्पेण विदिक् व्याप्रा । यथा । ऐशान्यां सुखम् ।
 वायव्यासुदरम् । नैर्ऋत्यां पुच्छम् आग्नेस्यां पृष्ठम् ।
 ऋतः खाते आग्नेयो सव्यक् । एवमन्यत्राप्युहनीयम्
 यदाह विश्वकर्मा “ऐशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय
 सृष्टिं गणयेद्विद्वान् । शेषस्य वासोः सुखमध्यपुच्छं
 त्वयं परित्यज्य खनेत्सुतुर्थम्” इति । ज्योतिषिन्नामणौ
 “वृषाकर्मादितिकं वेद्यां सिंहादि गणयेदुगृहे । देवालये
 च मीनादि तडागे मकरादिपु” । तदारम्भतदुत्सर्गौ च
 समयशुद्धौ न कार्या कालाशुद्धिश्च तत्प्रमाणं द-
 श्यम् “एतेनाखानि शाखानवनिवह हरित्यर्णपूर्णद्रुमाली
 व्यालीदोपान्तशालव्यथपथकदशां दत्तरागस्तडागः” नैष०
 तडाघात पु० “उच्चैः करिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्घाः”
 इत्युक्ते तटाघाते वप्रक्रीडायाम् शङ्ककल्पद्रुमः ।
 तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तटाघातमित्येव पाठः तड्हेति पाठः
 लिपिकरप्रमादकृतः । [ति० ।
 तडि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । आघाते शतकर्त्तरि
 तडित् स्त्री ताडयत्यभ्रम् चुरा० तड-इति नि० ह्रस्वः ।
 विद्वान्ति अमरः । “अलदास्तडित्तुलितकालकात्-
 खराः” “घनं घनाले तडितां गुणैरिव” भावः ।
 “योगस्तडित्तोयदयोः रिवास्तु” रघुः ।
 तडित्सम्भवादिभ्यु “सुजलजलधिसन्धे वाड्योऽग्निः
 स्थितोऽस्मात् सल्लिभरनिमग्नादुत्थिता धूममालाः ।
 वियति पवननीताः सर्वतस्ता द्रवन्ति द्युमणिकि-
 रणदीप्राविद्यु तत्तत्स्फुलिङ्गाः” । “अकस्माद्द्वैदुतं तेजः
 पार्थिवंशकमिन्द्रितम् । वात्याद्भ्रममटाघाते प्रतिकूचा-
 नुकूलयोः । वायोस्तत् पतति प्रायो ह्यप्रकालप्राज्य-
 वर्षणे । यतः प्राडुषि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तत्
 त्वेषा पार्थिवं चाप्यं तेजसं तडिदुत्थितम् । ततो निर्भ-
 रदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते” सि० शि० टीका । शक्ति
 निघण्टुः शिंसायां निघण्टुः “तडित् आखण्डनेत्यु-
 पक्रमे “त्वयस्त्रिंशत्तुवधकर्माणः” इति तडुक्तेः

तडित्प्रभा स्त्री तडितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुच-
 माटभेदे । “केशयन्वी त्रुटिनामा क्रोशनाऽथ तडित्-
 प्रभा” भा० शल्य० ४७ अ० कुमारानुचरमाटगणोक्तौ ।
 शतडित्तुल्यदीप्रियुते ति० ।

तडित्त्वत् पु० तडित् विद्यतेऽस्य मतप् मस्य वः तान्त्वनेन
 अपदान्तत्वात् न तस्य दः । इमे “चलितचन-
 वर्तमाना गम्भीरविराविणस्तडित्त्वत्तः” वृ० सु० ३२ अ०
 शतुक्तौ च अमरः । शतडिदिशिष्टे ति० स्त्रियां डीप्
 “समुदितन्निचयेन तडित्त्वतीन् । लघयता शरदस्त्वुदसं-
 चतित्” किरा० ।

तडिद्गर्भं पु० तडितो गर्भोऽस्य । मेघे “तडिद्गर्भं ऋतवः
 ससुद्राः” श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तडित्त्वय् ति तडिदात्मकः तडित्+मयट् । तडित्स्वरूपे
 “तडित्त्वयैरुन्मिपितौर्जलोचनैः” कुमा० ।

तण्डु पु० तडि-अच् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गां
 यङ् । तण्डु तण्डोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् ।
 तण्डुप्रायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्डुशब्दस्य
 वतण्डुशब्देन समं इत्थे कीर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृति-
 खरः । भावे अ । श्याहता स्त्री ।

तण्डुक पुंस्त्री० तडि-एवुल् । खड्गने, स्त्रियां डीष् । शफने,
 शसमासप्राये वाक्ये, श्महदारुणि, पुतरुक्त्वन्ने च न०
 मेदि० इमायावड्ढे, उपघातके ति० परिव्कारे पुंन०
 शब्दार्थचि० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० आनु०
 १५ अ० “ऋषिरासोत् कते तात ! तण्डिरित्येव विद्युतः
 दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोभू-
 ज्जनेन तस्योदकं निशामय” इत्यादिका । महादेववराच्च
 तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिनशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्त्-
 तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा “अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता
 दम्भवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसम-
 न्वितः । ऋषीणामभिमग्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव ।
 मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ ! भविष्यति न संशयः” “सूत्रकर्त्ता
 ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्त्तेति
 नीलकण्ठः । [नन्दिनी नन्दिश्वरः” मञ्जिनाघटकोपः ।

तण्डु पु० शिवद्वारपालभेदे नन्दिश्वरे “नन्दी भृङ्गरिटस्फु
 तण्डुरीण पु० तण्डु+अस्त्वर्थे ङरच् तत्र भवः स्तु ।
 इकीटमाले श्वरे ति० तण्डुने भवः ख रस्य लः ।
 शतण्डुलोदके न० मेदि० ।

तण्डुल पुं० तडि-उलच् । निस्तुषधाम्ये । “शस्त्र-
 ज्ञेयगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यञ्च्यते । निस्तुषकण्डुलः
 प्रोक्तः खिन्नमन्नसदाहृतम्” आ० त० । “शालितण्डु-
 लप्रस्थस्य कुर्व्यादन्नं सुसंस्कृतम् । सूर्याय चरकं
 टत्त्वाः सप्रम्याञ्च विशेषतः । यावन्तस्तण्डुलास्तसि-
 द्धैवेद्ये परिसंख्यया । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके
 महीयते” ति० त० । “तण्डुलो मेह जन्यः स नय-
 स्त्वतिदुर्जरः” । वेदा० “भ्रष्टस्तु तण्डुलो रूघो सुगन्धिः
 कफनाशनः । पित्तकारी स विज्ञेयः” राजव० । तस्य
 क्लिप्तशब्देन समानं राजद० पूर्वनि० । हीरकस्य समानभेदे
 “सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या”
 ड० स० ८० अ० ।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा । दिव्यभेदे तद्विधानं
 वीरमि० उक्तं यथा पितामहः
 “तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिमन्त्रणचोदितम् । चोद्ये
 तु तण्डुला देया नान्यलोति विनिश्चयः” इति । चौर्य-
 चक्षुषमर्षेविवादादप्रदर्शनार्थम् “तदर्थार्थस्य तण्डुलाः” इति
 घनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वैद्युर्धत्कर्त्तव्यं तत्
 स एवाह “तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेनान्यस्य
 कस्यचित् । मृगमये भाजनैः कृत्वा आदित्यस्यापतः
 शुचिः । स्नानोदकेन सस्मिन्वान् रालौ तलैव वासयेत् ।
 आवाहनादिपूर्वेण कृत्वा रालौ विधानतः” इति । शुचिः
 प्राङ्विपाकः सूर्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमानं सर्व-
 दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान्
 शालितण्डुलानाम्नाय्य रालावेव कृत्वा तथैव प्रातःकाल-
 पर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकं देवताया इत्याह
 कात्यायनः “देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलमक्षणे”
 इति । प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह “प्रभाते कारिणे
 देया आदित्याभिसखाय त्विति” । कारिणे शोध्याय ।
 देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । मन्त्रणञ्च सोपवासेन सूर्या-
 लयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह बृहस्पतिः “सोपवासः
 सूर्यगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति” । शोध्यानुष्ठेय-
 मनुवादव्याजिन दर्शयति पितामहः “प्राङ्मुखोपधितं
 स्नातं शिरोगोपितपत्रकम् । तण्डुलान् भक्षयित्वा तु
 पत्रे निधीयतेततः” इति । भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा
 जेतुमतोण्जलस्य भक्षेरयं प्रयोगः । पत्रे विशेषं स
 एवाह “भुर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति” ।
 शुशुभ्रवधधारणोपासं स एवाह “शोणितं दृश्यते यस्य

हनुक्तालु च शीयंते । गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं
 विनिर्दिशेत्” इति । बृहस्पतिरपि “शुद्धः स्याच्छुक्ल-
 निधीवी रक्तमिन्त्रे तु दोषभागिति” । कात्यायनोऽपि
 “शुक्लनिधीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति” ।
 “अपोग्निरुदकञ्चैव विषङ्गोपस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव
 दिव्यानि सप्रमत्सप्रमात्रकः ।” इति पितामहकृतिः ।
 “तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्काश्चैव न संशयः” इति
 मिताक्षराधृतकृतिः ।

तण्डुला स्त्री ताडि-उलच् नि० तट्ट ह्रस्वश्च । २महासम-
 झायाम् २विडङ्गे च राजनि० । २तण्डुलीयशाके यव-
 तिकायां स्त्री ४शशाण्डुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० खोष् ।
 तण्डुलाम्बु म० तण्डुलच्छाबितमम्बु-शा० त० । तण्डुल-
 चालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र ।
 “जलमष्टसुषं दत्त्वा दत्त्वा पत्रं कण्डितण्डुलात् । भाव-
 यित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्माणि” वैद्यकपरिभाषा ।
 तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूसायांपदाष्टव्य गच्छे-
 त्तण्डुलिकाश्रमम् । न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च
 गच्छति” भा० व० ८२ अ० । तण्डुलिकाश्रममिति दीर्घ-
 पाठः काश्चित् कः, स च लिपिकरप्रमादकश्च इत्यन्ये ।
 तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पृषो० यलोपः । तण्डुलीयक
 शाके शब्दरत्ना० ।
 तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तद्गुणाय हितं क् । (लुङ्गण्टे)
 (चापान्टे) १शाकभेदे २विडङ्गे च । स्वार्थे क ।
 तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः ।
 “तण्डुलीयो मेघनादः केन्द्रतण्डुलेरकः । भाग्यो-
 रस्तण्डुलीवीजो विषमन्त्रालमारिषः । तण्डुलीयो
 लघुः शीतो रुक्षः पित्तकफासृजित् । सृष्टमूलमनो
 रूच्यो दीपनो विषहारकः” । तङ्गेदः जलतण्डुलीयं
 शास्त्रे कञ्चटमिति प्रसिद्धम् । पानीयतण्डुलीयो
 यस्तत्कञ्चटसदाहृतम् । कञ्चटं तिककं रक्तपित्त
 निरहरं लघु” भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्वम् ।
 तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि० । तण्डुलीवीजो-
 ऽप्युक्तशाके पु० भावप्र० ।
 तण्डुलु पु० तण्डुल+पृषो० । विडङ्गे शब्दर० । [हेमच० ।
 तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे वा० ढ । तण्डुलीयकशाके
 तण्डुलीय तण्डुलात् तत्त्वचालनादुत्तिष्ठति उट्ट+स्था-क ।
 (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि० । तण्डुलाम्बु-
 शब्दे दृश्यम् ।

तण्डुलीष पु० तण्डुलानामोष इव । (वेडवांस) श्वेतवंशे
शब्दच० ६त० । २तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् सुग्र० ।
तत् त्रि० तन+क्तिप् अन्यलोमे तुक् । विस्तारके अमरः ।
तत न० तन-क्त । शीष्णादिवादे अमरः २विस्तारिते
श्व्याप्ते च त्रि० । ४वायौ पु० मेदि० । भावे क्त ।
५विस्तारे ६सन्ताने च न० । तन्यते अन्वयोऽस्मात् तन्-
मान्नि अपाटाने कर्मण वा क्त तक् वा । ऽपितरि ६प्लव
च पु० । “क्वाकरं ततो भिषक्” ऋ० ६।१२।३ तत इति
सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः
पुत्रो वा” भा० इमाश्चमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य
नाम पितृवा पुत्रस्य वा” निरु० । “सततस्त्वमह्नीनं
भिन्नकीकृत्य षड्जम्” माघः । “सततं शीष्णादिवाद्य
सहितम्” मञ्जु० । “सहोवाच पितरं तत ! कश्चै मां
दास्यसीति” कटो० । “हे तत ! हे मात !” भा० “यस्य
निश्चितं वेदा येष सर्वमिदं ततम्” माधवः । ततं
विस्तारितं व्याप्तं वेत्तर्यः ।

ततनुष्टि पु० ततं धर्मसन्ततिं नुदति षटि कामयते कामान्
वा नुद-डु वश-क्तिच् कर्म० शक० । धर्मसन्ततिनोदकधर्म-
सन्ततिकामके । “अपाप शक्रस्तुतनुष्टिमूहति” ऋ०
५।३४।३ ततं धर्मसन्ततिं नुदति षटि कामयते कामान्
ततनुष्टिः” भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा “शक्र-
स्तितनिभुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्युम् ६।१६ । तेन
२तदर्थे च । [कटल्याम् शब्दच० ।

ततपत्नी स्त्री ततं पत्नं यस्याः जातित्वात् ङीष् ।
ततम त्रि० तेषां मध्ये एकस्य निर्धारणे तद्+ङमच् ।
तेषां मध्ये निर्धारिते एकस्मिन् “एतमेव पुरुषं
ततममपश्यत्” ऐत० ७० । [मध्ये निर्धारिते एकस्मिन् ।
ततर त्रि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्धारणे तद्+ङतरच् । तयो-
ततस् अव्य० तद्+सार्वाविभक्तिस्तसिल् । तस्मादित्याद्यर्थे
“ततस्तस्या विनियन्तुमक्षमाः” माघः । प्रथमार्थे ततो
भवान् । द्वितीयार्थे तत्रभवत्तम् । सप्रथमार्थे ततस्या
द्वितीयार्थे “यतोयतः षट्चरणोऽभियर्त्तते ततस्ततः
प्रेरितवामनोचना” शकु० । हेतुभूतयोर्द्वयोर्मध्ये एक-
स्यातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विप्रहोक्तार्थे हेतु-
भूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आसु तमप्च” ततस्त-
साम् विप्रहोक्तार्थे अव्य० । [विनियन्तुमक्षमाः” माघः ।
ततस्य त्रि० ततस्तत्र भवः ल्यप् । तत्र भवे “ततस्तस्या
ततामह पु० ततस्य पितुः पिता “पितरि डामहः” इत्यत्र

पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे “अस्माकं
तावकाममवनतानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानबद्ध
हृदयनिगडानाम्” भाग० ६।६।३६ कश्चित् पुस्तके तता-
महेत्यत्र तततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।

तति स्त्री तन-क्तिन् । श्वेत्यौ हेमच० । २समूहे च ।
“विश्वस्य क्रियतां वराहतिभिः सुस्राक्षतिः पल्लवे” शकु० ।
“विभक्तिं जनयन्नयसुदमपासपायधवला वलाहकततीः”
माघः । “तत्र हेतिततितितितान्ना अमात्याः” दशकुमा०
तत् परिमाणं येषां इति । २तत्परिमाणे त्रि० व० व०
अयञ्च षट्संज्ञकत्वात् त्रिषु समः । “ष्यान्ताः षट्” इति च
पा० तस्य षट्संज्ञा विहिता “षट्संज्ञकास्त्रिषु सभा युष्म-
दस्मिन्निःशब्दाः” अमरः । “बहुगणवत् इति च संख्या”
पा० अस्य संख्याकार्यार्थितदेशः । ततः जसः शसच् लुक्
तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे
धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अव्य० “तावत्तेजस्ततिधा
वाजिनानि” अथ० १२।२।३।२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+ङट् तिथुडागमः
ङीष् वेदे अवशब्दलोपः । तावतीनां पूरणीभूतस्त्रियाम्
“स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नाव-
सुपकल्पप्रोपासाञ्जके” शत० ब्रा० १।८।१।५ । यावतिथीं
तावतिथीमिति प्राप्ते ऋण्डसोऽवशब्दलोपः” भा० ।

ततरि त्रि० त्व-हिंसायाम् कि-द्वित्वं षुषो० । शिंसके
“सद्यो द्युम्ना तिरते ततरिः” ऋ० ६।६।७ । “ततरि
र्हिंसकः । तु-कि द्वित्वं षुषो० । २तारके च “ददृष्टुर्मिला
वरुणा ततरिम्” ४।३६।२ । “ततरिं तारकम्” भा०

तत्कार त्रि० तत् करोति तद्+अहेत्यादावपि क्जः ङः । तत्-
पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्मानकाले शतदात्वे अमरः ।
२तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । शतकालहस्तौ त्रि० ।
“शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कृत्यात्” सृष्टिनिवन्धेषु
कल्पना श्रुतिः । “प्रतिनिधौ तत्कालात्” कात्या० श्रौ०
१।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः
प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव
कालो यो सुखद्वयस्याभावः” कर्कः । “प्रार्थयित्तं तत्-
कालम्” कात्या० श्रौ० १।१।२२ ।

तत्कालधी त्रि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अनिष्टादि
निवारणाय भ्रष्टिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।

तत्क्रिय त्रि० वेदनं विना स्वभावतः सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्मकरे व्यमरः ।
 तत्त्वणं पुं स चासौ क्षणः कालः । सद्व्योऽर्थं हेमच० ।
 “विवक्षितामर्थविदन्तत्त्वणप्रतिसंज्ञताम्” “आप्तेन तज्ज्ञा
 भिषज्जेव तत्त्वणम्” भाष्यः “सैकान्ते सुनिकन्याभित्तत्त्वणो
 जिह्मतद्वचकम्” रघुः ।
 तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्विप् तुक् ततो भावो वा त्व वा
 तन्नोपः । १याथार्थ्यं, २स्वरूपे, ३ब्रह्मणि च व्यमरः ४अन-
 रोपितस्वरूपे, परमात्मनि, “तटिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म
 तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमाने-
 ऽपि तद्वाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमवाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं
 तत्त्वमिति विवरणकाराः । पूर्वलिखिते नृत्यवाद्यादौ,
 ६चेतसि, ७वस्तुनि, ८साङ्ख्योक्तौ पुं प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशती
 पदार्थेषु त्रिकां । “वेदान्ता ब्रह्मतर्ककर्कशमतिप्रस्ताः
 परं मायया भाट्टाः कर्मफलाकुला हृतधियो ह्येते हि
 वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहास्ते तत्त्वतो
 वञ्चितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकसूतं धीरः परं
 संशयेत्” । ९सत्त्वरजस्तमःसु । तत्र याथार्थ्ये इत्येता-
 र्विशतस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” रघुः । श्रौतत्त्व-
 चिन्तामणिः तत्त्वविवेकः । तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका ।
 प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे “तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसाधिगमः”
 गो०सू० “कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च
 तत्त्वतः मनुः । “सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः । सत्
 ‘सत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
 भवति । असत्त्वं ‘असत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
 तत्त्वं भवति” । याज्ञ० प्रस्तावना । प्रकृत्यादिप-
 दार्थे । “एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्ति न मे नाहमित्य-
 परिशेषम्” सां० कौ० । “तत्प्रतिषेधार्थं तत्त्वा-
 भ्यासात्” पात० सू० । १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा
 इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुं न० केचित् । “यस्यापि देवस्य गुणान्
 समग्रान्स्तत्त्वाञ्चतुर्विंशतिमाहुरेके” हरिवं० २७६ अ० ।
 ब्रह्मणि “वदन्ति तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दप्रते” भाग० १।१।११
 अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे ।
 “ग्रन्थं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्य”
 सां० सू० । मतभेदे पदाभिेदा यथा
 “सदसद्भयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं” ग्रन्थमेव
 तत्त्वमिति ग्रन्थवादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादीनि
 चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः । जीवा

जीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः । जीवाकाशधर्माधर्म
 पुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्याहृतैकदेशिनः । जीवा
 जीवास्रववन्धसंवरनिर्जरभोज्याः सप्त तत्त्वानीत्यपरे
 आर्हृतैकदेशिनः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्व-
 मिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्वप्रज्ञाचार्याः । चिदचिदी-
 श्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशु
 पाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः
 नकुलीशाचार्याः शैवाश्च । सङ्घटादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वा-
 नीति सांख्याः । ईश्वराधिकानि तानि चेति, षड्विं-
 शतिस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः । ब्रह्मैकमेव परमार्थ-
 तत्त्वं तदुभिन्नाः सायाकल्पिता इति सायावादिनो
 वेदान्तिनः ।

तत्त्वज्ञानं न० ६त० । १याथार्थ्यं ज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च ।
 “प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
 वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिष्प्रस्थानानां
 तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसाधिगमः” इति गौ० सू० । ३अन-
 रोपितवस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदा-
 नन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् स्पष्टैव आत्मवैकः
 परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दादयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने ।
 ५याथार्थ्यं ज्ञाने । यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति
 ज्ञानम् असति च शशयद्भ्रूदावसदिति ज्ञानम् ।
 “निखिललोकविभोजसुख्योपायं मननोपायमात्मन-
 स्तत्त्वज्ञानमात्मनः” । यथा आत्मा शरीरादिव्यो
 भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति । नेयाविकाः । इतरनिर्दिष्ट-
 पूर्वको ब्रह्मात्मवगम इति सायावादिनो वदन्ति ।
 भगवद्विषयकप्ररोचज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
 साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वात्सर्वसा-
 धनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्या-
 त्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च
 भोजः तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने
 तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात्
 इति तदालोचनं मोक्षार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वव्यापारं पुं तन्त्रोक्ते विष्णुऽजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्त-
 न्तकारे यथा

“नादिकान्तानाद्यार्थाश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् । नमः
 परादेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वाने नमः” इति गौतमीय
 वचनात् सर्वत्र तत्त्वपदयोगः । यथा सं नमः पराय

तथागत पु० तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-
र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सङ्घ-
मेति समासः । १ बुद्धिस्तु नो सुगते अमरः । “यथा गतास्ते
सुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः”
सर्वद० बौद्धागमः । २ पूर्वोक्तप्रकारेण गते लि० । “नलं दृष्ट्वा
तथागतम्” भा० व० ७७ अ० । “अत्रियं तथागतां दृष्ट्वा
ज्वलन्तीभिव पाण्डवे” भा० स० १६ अ० ।

तथाच अ० तथा च च इन्द्रः । उक्तस्य दृढीकरणार्थे
“निरिन्द्रियाहमन्नाश्च स्त्रियोऽन्धतमिति स्थितिः । तथा
च श्रुतयो बद्धो निगीता निगमेष्वपि” मनुः ।

“एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह । विप्राः
प्राञ्जसाथाचैतदो भर्ता सा स्रताऽङ्गना” हितो० ।

तथात्वं न० तथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । “तथात्वं चेदि-
न्द्रियाणासुपघाते कथं स्रतिः” भाषाण० । “स्वरूपान-
न्दस्य तथात्वं” सांख्य० सू० ।

तथापि अ० तथा च अपि च इन्द्रः । यद्यपीत्यनेनाक्षिप्रस्य
समाधानार्थे “तथापि मम सर्वेषां रामः कमललोचनः”
उद्भूतः । “यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभ-
श्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः”
उद्भूतः । “सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारनीला-
विधौ” काव्यप्र० ।

तथाभूत लि० तेन प्रकारेण भूतः भू-कर्त्तरि क्त । तादृशेन
रूपेण भूते । “तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदस्य पाञ्चालननयाम्”
वेणी० । “अरस्ताभूतमयुक्त्तनेत्वम्” कुमा० ।

तथाराज पु० तथेति राजते राज-अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०
तथाविध लि० तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे “तथाविध-
स्तावदशेषमस्तु सः” कुमा० । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथा-
विधे” । “श्रुत्वा तथाविधं श्रुत्युं कैकेयीतनयः पितुः” ।
“प्राथ्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्” इति च रघुः
“तस्य तावच्छतो सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः” मनुः

तथाहि अ० तथा च हि च इ० । १ निदर्शने २ प्रसिद्धमेवे-
त्यर्थे शब्दार्थचि० । ३ उक्ताद्ये दृढीकरणे ।

तथैव अ० तथा+सादृश्ये समस्ये वा तस्यावधारणम् ।
तद्देवेत्यर्थे तत्समस्येवधारण्ये च शब्दार्थचि० । “अस्ति
पुत्रो वशे यस्य भाव्यां भर्तुस्तथैव च” चाणक्यः ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-
वाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

तथ्य न० तथा+साधु यत् । १ यदस्तु यथाभूतं तथाहृपावस्थाने

सत्ये शतद्वये लि० अमरः । “काण्यं वाप्यथ वा
खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्
दाप्योदस्युं कार्षीपणावरम्” मनुः । “अनन्यभाजं पति-
माप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहितता भवेन” कुमा० ।
“भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरुपष्टं ह्यथ” भा० द्रो०
५५ अ० । “यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कौर्त्तयानं नराधम !”
भा० द्रो० १५६ अ० ।

तद् लि० तम-अदि ङिच् । १ पूर्वोक्ते बुद्धिस्ये, २ परामर्शयोग्ये
श्विप्रकष्टविधये । ३ ब्रह्मणि न० । “आं तत्त्वदिति निर्देशो
ब्रह्मणश्चिद्विधः स्रतः” इति गीता । “अदसस्तु श्विप्रकष्टं
तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् ।
बुद्धिस्यलोपलक्षितधर्मावस्थित्येऽस्य शक्तिः । बुद्धिस्यत्वं च
पूर्वाभूतसंस्कारवत्तया, तेन स्रतिविधयत्वेन तथात्वं
बोध्यम् । तदर्ध एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथा-
त्वम् । अतएव “एतत्तदोः सुलोपेऽफोरनञ्समासे हलि”
पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात् । सर्व-
नामकार्यञ्च त्यदादीनामः जसादौ शीभावादि वृत्तिमाले
पुंल्लवादिश्च । स तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन्
इत्यादि । तस्य च टेरकच् सक्रः तसौ इत्यादि च ।
“स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम्” किरा० ।
“तौ गुरुगुरुपत्नी च” रघुः । “ते त्रपहादूर्द्धमाख्याय
चेरुक्षीरपरिपहाः” “ते हिमादयमामन्य” कुमा० ।
“तस्मै शंशस्य प्रणिपत्य नन्दी” कुमा० । “तस्मिन् मघो-
नस्त्रिदशानु विहाय” कुमा० । तस्मात्तान्यत्र वापयेत्”
स्रतिः । दृष्टसंज्ञत्वात् अ “तदीयमातङ्गघटाविषादितैः”
माघः । ततः तत्र तर्हि तदा इत्यादि । ५ हेतौ अ०
खरादेराकृतिगणत्वात् खरादि । “सन्तपानां त्वमसि
शरणं तत् पयोदः प्रियायाः” मेघ० । “तदङ्गमप्यत्र
मघवन् ! महाक्रतोः” रघुः । अहेतावपि ६ सर्व-
नामसमानार्थे न० । “इन्द्रियदोषात् संस्काराज्ञाविद्या”
“तद्दृष्टज्ञानम्” काण्ड० । “तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमा-
नार्थकमविद्यां परास्मयति साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभि-
चारिज्ञानमतस्मिन्सदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिद्य
विशेषप्रकम्” उप० वृत्तिः । ८ तदेत्यर्थे च “ज्यायसी
चेत् कर्म्मक्षते मता बुद्धिर्जनार्ह न ! तत् कर्म्मणि घोरे
नाम् । गीता ६ प्रसिद्धे लि० सर्वनामकार्यञ्च । “तं
केशपार्थं प्रसमीक्ष्य कुर्थुः” कुमा० । तत्र ब्रह्मणि
“तदित्यनभिसन्वाय फलं यत्ततपःक्रियाः । दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" गीता ।
तदिति ब्रह्माभिधानसुव्याय्यं अनभिसन्धाय च कर्मणः
फलमित्यर्थः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
छा० उ० । तत्पदवाच्यार्थश्च तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तः
श्रदा० अव्ययी० अच् समासान् । तस्य समीपम् उपतदम् ।
तदर्थं त्रि० स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्य-
समाप्तौ विशेष्यनिष्पत्ता चेति" वार्त्ति० समाप्तौ वा । १तत्-
प्रयोजनके २तदुद्देश्यके "अन्तेवासी वार्थास्तदर्थेषु धर्मक-
ल्पेषु योजयेद् हेतुः वा" दाव० त० आपस्तम्बः ।
३तस्याभिधेये ४तत्प्रयोजने च ततो भावे व्यञ्ज् । तादर्थ्यं
तत्प्रयोजनकत्वे । "तादर्थ्ये चतुर्थी" सुग्व वो० ।

तदनन्यत्व न० तयोरनन्यत्वम् । तयोर्भेदाभावे "तदभ्यन्त-
मारम्भशब्दादभ्यः" शा० सू० ।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग पु० तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः ।

प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गा-
परपर्याये तर्कभेदे । तत्स्वरूपार्थि "स चायं तर्कः
पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणवा-
धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्माश्रयादीन् लक्ष-
यित्वा जगदीशेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः
प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः । सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको
विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वज्रव्यभि-
चारी स्यात्तदा जन्यो न स्यादिति । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्वाङ्गः स्यान्नर्धूमः स्यादित्यादि" । विषयस्य व्यभि-
चारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम् ।

तदर्पण न० तस्य स्वस्मिन् निक्षिप्रस्वार्पणं प्रत्यर्पणम् । नि-
क्षिप्रद्रव्यस्य निक्षिप्रुर्पणे । ६ त० । तस्वार्पणे च ।

तदा अव्य० तस्मिन् काले तद्+दाच् विभक्तत्वात् अ ।
तस्मिन् काले इत्यर्थे । "तदा विधिः कुण्डलनां
विधोरपि" नैष० ।

तदात्मन् पु० स आत्मा यस्य । १तत्स्वरूपे २तदभिन्ने च ।

तस्य भावः षज् । तादात्म्य अभावे "क्रमिकं यन्नाम-
युगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् । तादात्म्येन भवेदेषः समासः
कर्मधारयः" शब्द० प्र० ।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वरूपसाधारणो धर्मः ।
असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम् । एकमात्रवृत्तित्वञ्च
स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेद-
विशिष्टं यत्तदन्यत्वम् । इत्येकमात्रवृत्तधर्म एव विशेषण-
विभक्त्यर्थः । वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गस्यार्थादया

आधारादीनां स्वस्वकाशीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्र-
स्योत्कर्षे तदूर्ध्वं भाविनां स्वरूपवाक्यवाकादीनां स्वस्वकाशी-
धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुज्ञेयत्वमेव । अभावेदस्य
संसर्गतामते व्येतादृशानुगतभेदस्यैव तथात्वमुचितम् । तत्त-
द्भ्रुक्त्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशेषणं तथात्वे घटो
न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयी-
तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावात् सव भासेरनु नीलादित्प्रति-
योगिताकैकाभावः । तथा सति तादृशैकैकावभाव तात्प-
र्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य
प्रामाण्यं स्यात्" व्युत्प० गदा० "सत्यैक्ये पिथोभेदस्ता-
दात्मम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः" वेदा० प०
"तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तद्विधेधात्मके तदात्मनि
जगत्प्रवेशात् । न हि घटः पटात्मत्वेनेन घटस्वरू-
पादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामा-
भेदाख्यो धर्मः कश्चिदपि स घटपटाद्यधिकरणतया
निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्मान्निविशेषण
तदात्मन्भूतं जगदिति कोऽन्यतराभाव इति" । श्रीह-
र्षखण्डने अन्योन्याभावखण्डने उक्तम् ।

तदात्व न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्व । तत्काले अमरः ।

"तदात्वार्थितसंयुक्तः सन्निर्ज्ञेयो द्विषण्यः । "तदात्वे
शालिकां धीडं तदा सन्धिं समाश्रयेत् "आयत्यं
गुणदोषप्रसदात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः ।

तदादितदन्तन्याय पु० न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्तव्यत्वे शा-

स्वतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे ।
स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा ।
अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति" ।
अत्र प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविप्रप्रासादिते
पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विज्ञताविहापि पशु-
मारणानन्तरं हविप्रप्रासादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च
तिष्ठन्तमिति वचनात् जीषत्येव पशौ अपकथयन्ते ।
तथा सवनीयपशौ अनुयाजानाहुत्कर्षेः श्रूयते यथा अग्नि-
लाभादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । अत्र संशयः । प्रयाजमा-
त्रस्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्कलापस्थापकर्षः अनुयाजाद्य-
ङ्कलापस्योत्कर्षो वा इति । श्रवयोरेव प्रयाजानुया-
जयोरपकर्षोत्कर्षो नतु तदाद्यन्तकलापयोस्तदङ्कप्रयाजा
पूर्वभावनामाधारसाधेन्यादीनां तदाद्यपकर्षेऽन्यन्तव्यव-
हितत्वेन प्रधानकाशीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भासते । तादृशश्च धर्मस्तद्गुणित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्ति-
निष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवर्तित-
मत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तद्गुणभावितानां सूक्त-
वाक्यस्य वाकादीनामुत्कर्षात् प्रधानसन्धिधिर्न विलुप्यते
तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूत्रम् “अङ्गानां
सुख्यकानत्वात् यथोक्तसुत्कर्षः स्यात्” । अङ्गानां सुख्य-
कालकर्त्तव्यत्वानुरोधत्वात् यथोक्तज्ञानुयाजसात्वस्योत्कर्ष
इति प्राप्तौ ब्रूमः । प्रकृतियागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य
कृत्वात् विकृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात्
क्रमरूपपाङ्गबाधस्थान्यायत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदा-
र्थस्थानुपस्थित्यानुष्ठानविधोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वोपोप-
स्थितं कार्यसुत्तरं कर्मचोदनात् । प्राप्तं तदन्वया
भावे क्रमलोपाहिलुप्यते” । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्ग
कनापस्थापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकनापस्थोत्-
कर्षः, इति तत्त्ववै० । अनया दिशा मासिकानां
सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अर्थः तस्मिन् काले-तद्-तदानीम् विभक्तित्वात्
अ । तदेत्यर्थे । “तदानीमपि पार्श्ववर्तिनाम्” भाग०
५।८।३१। तत्र भवः शुल् तट् च । तदानीन्तन तत्र भवे
ति० स्त्रियां ङीप् ।

तदाप्रभृति लि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादित्यस्य तदा-
शब्दस्य सप्रत्ययवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत्
कालादिके “तदाप्रभृत्येव विभक्तिसङ्गः” कुमा० ।

तदामुख लि० तदा मुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् लि० तदेति इण-किप् लुक् । तद्विषयके स्तोत्रे ।

“वयसु त्वा तदिदधाः” ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्तोत्रं
तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं वेष्टाम्” भा० ।

तद्गत लि० तत् गतः । १तत्परे २तदासक्ते च । तद्गतेनैव
मनसा” रामा० वा० २।७। “शुचिसङ्गतमानसः” गीता

तद्गुण लि० तस्य गुण इष गुणोऽस्य । १तत्तुल्यगुणके
२स्वर्थाङ्गहारभेदे पु० १६६ ५० लक्षणादि दृश्यम् । इत० ।
१तस्य गुण्ये पु० । “तद्गुणसारत्वात्” शा० सू० । तत्र
प्रधाने गुणः विशेषणम् । ४प्रधानविशेषणे तद्गुण-
संविज्ञानः ।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र ब्रह्मब्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य
विशेषणस्य संविज्ञानं विशेषप्रारतन्त्येण बोधनं यत् ।
व्याकरणोक्ते ब्रह्मब्रीहिसमासभेदे । भवति च लम्बकर्म-
मानवेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्मस्थायानयने पारतन्त्येणा-

न्यवबोधः । शब्द० प्र० स्मरते तद्वचसादिकसङ्गा
प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा “तदतद्गुणसंविज्ञानौ
हौ भेदौ तदादिमः । विग्रहस्य विशेषणो यत्त-
द्विशेषप्रकबोधकत्” । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुण-
संविज्ञानस्य ब्रह्मब्रीहौ भेदौ । तत्र विग्रह-
वाक्यस्य विशेषप्रविधया प्रत्यायोयोऽर्थस्तद्विशेषप्रक-
बोधकदुवस्तब्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्य
स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेषप्रविधया विज्ञानं यस्मा-
दिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञकत्वात् । तद्विज्ञानात्तद्गुण-
संविज्ञानस्य रमः इत्यर्थाङ्गम्यते । घटस्वरूपः पदार्थः इत्या-
दितोहि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्येते स्वरूपपा-
भिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन
वा विग्रहविशेषणं कलसमेव विशेषप्रविधया बोध्यते
घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेषणं
ततोऽन्येव स्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धित्वेन । कुटादि-
गण इत्यादिरपि कुट आदित्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटा-
भिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन घात्व-
न्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव ब्रह्म-
ब्रीहिः । प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानब्रह्मब्रीहिस-
न्वया निर्वक्ति । “यः स्वार्थघटकार्यस्य स्वार्थान्वयिनि
बोधने । अनुकूलो ब्रह्मब्रीहिः स तयोरथवादिमः” ।
यो ब्रह्मब्रीहिः स्वार्थस्थान्वयिनि स्वार्थघटकस्यान्वय-
स्थान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञान-
नयोरादिमः । लम्बकर्ममानय चारणीव” पश्येत्यादौ
हि ब्रह्मब्रीहिलम्बकर्मसम्बन्धिनः स्वयीवाहृतिहार-
सम्बन्धिनस्य स्वार्थस्थान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकी-
भूतस्य तादृशकर्महारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्त्येणान्वय-
बोधने समर्थ इत्येवविध एव तद्गुणसंविज्ञानसङ्घट्ट
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः । यथा दृष्टसागरमानय
इत्यादाविति

तद्दिन न० कर्म० । “तस्मिन् दिने । तद्दिनं स्यादनध्यायं
व्रतं तत्र न कारयेत्” मल० त० । १दिनमध्ये २प्रतिदिने
च मान्तम् अर्थः शब्दार्थ चि० ।

तद्द्वय लि० तदेव धनं यस्य । १रूपणे हेमच० स हि
सर्वमेव धनमप्यर्थाप्रतयावधार्य आत्मनि तद्द्वयत्वमेवाभि-
मन्यते कर्म० । २तस्मिन् धने न० ।

तद्द्वयं लि० स धर्म यस्य अनिच्छ समा० । तथाभूतधर्म-
शुक्ते । “आके सस्त्रीवतद्धर्मं तत्साधुकारिषु” पा०

तद्धित लि० तस्यै हितम् । इतस्यै हिते । श्याकरणोक्ते
प्रत्ययभेदे पुं० । 'तद्धिताः ४।१।७६ पा० इत्यादिना-
धिकृत्य "यूनस्तिः" इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं
वाच्ये प्रत्यया विहितान्ते तद्धितसंज्ञकाः ।

शब्द० प्रका० तल्लक्षणादिकसुक्तं यथा

"विभक्त्यादिकदादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् । नामप्रक-
तिको नैवमतव्याप्त्यादिदोषतः" । "विभक्तिघात्यंश-
ङ्गोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितः । इच्छक इत्यादौ च्छाद्यर्थकः
कादिरपि तद्धितमेवेति । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषय-
न्यन्ते । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं
विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितराभित्यादौ तरा-
माद्यव्याप्तेश्च । विभजते । "तस्यापत्यं तद्विशेषस्तदक्षेप
युतेन्दुमान् । कालक्षया तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽथ वेत्ति
तत् । अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथायथम् ।
बोधयद्विधानार्थास्तद्धितं स्यादनेकधा" तेनास्य क्लीबत्व-
मपि "तद्धितस्याचामादेः" । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः"
पा० । "समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदेशकम् । गुणप्र-
धानभावे च तस्य दृष्टो विपर्ययः" हरिकारिका । स च
तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्मार्थिकश्चेति भेदात् ।

तद्वल पु० तस्मिन् वलं यस्मात् । इवाणभेदे "जुरप्रतद्वलार्द्ध-
न्दुतारासुखाश्च तद्धितः" हेम० । अस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामा-
दिकी "पुमान्" इत्यधिकारे "देवासुरात्मस्वर्गगिरिससृष्टनख
केश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि"
पा० "पुंस्त्वे सभेदानुचाराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाग्निभेवात्किद्रुकात्वाशिशरारयः" अम० च पुंस्त्वोक्तेः
तद्भाव पु० तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । इतस्यासा-
धारण्ये धर्मं यथा बटे घटत्वम् । गोगौत्वम् । इतद्रूपमाप्तौ
च "अभूततद्भावे चिः" "पयसस्तद्भावात्" कात्या० श्रौ०
४।१।२२ सू० । ७त० तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने
"सदा तद्भावभावितः" गीता ।

तद्राज पु० तस्य राजा टच् । इतस्य नृपतौ इतदर्धविहिते
तद्धितप्रत्ययभेदे च । "ते तद्राजाः" पा० ते अजादय-
स्तद्राजसंज्ञकाः स्युः "जप्रादयस्तद्राजाः" पा० "पूगात्
जप इत्यारभ्य उक्ताः तद्राजसंज्ञका स्युः" सि० कौ० ।
तद्राजस्य वङ्गेषु अस्त्रियाम् लुक् ।

तद्द्र अवसादे मोहे च सौ० पर० अक्र० सेट् इदित् । तन्द्रति
अतन्द्रीत् । तन्द्रा

तद्राश्च(च्) लि० तदञ्चति गच्छति पूजयति वा-अनुच्-गतौ

पूजायां वा क्विप् डेरद्रादेशः पूजार्थत्वे न नञोपः ।
इतद्गामिनि इतत्पूजके च ।

तद्वत् अव्य० तेन तल्यं वा तल्या सा चेत् क्रियेत्यर्थे वति ।
इतत्सदृशक्रियावति । तस्यैव तल्लेव वा इत्यर्थे वति ।
इतत्तुल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्ति-
रित्यादि । "तद्वत्तादृशि च स्थितम्" स्वाङ्गलक्षणम् ।
"चित्तं यथान्यदन्ते स्यात्त्वादिभ्यो विना यथा ऋाया ।
तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्" "पुरुषस्य
मोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्" सा० का० । "अनुवैदे-
हकौ तद्वत् प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि" मनुः । तद् अस्त्वर्थे
मदप मस्य वः । इतद्विशिष्टे लि० "तद्धानपोहो वा
शब्दार्थः" काव्य० प्र० "इत्याणि तद्वनि पृथक्त्वसंस्थे" ।
"अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेषप्रकम्" भाषाण०
स्त्रियां ङीप् । तस्य भावःतल । तद्वत्ता तद्विशिष्टत्वे
स्त्री "पदार्थे तल तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता" भाषा०

तद्विध लि० सा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे "धम्मार्थो
यत्न न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा" मनुः । "क तद्वि-
धात्वं क च पुण्यलक्षणा" कुमा० ।

तन विस्त्रुतौ तना० उभ० सक० सेट् । तनोति तनुते अतानीत्
अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतः तेने । उदित्
तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । "तनोति भानोः
परिवेषकैतवात्" नैष० । "आचार्यस्तनुते विद्वत्तिभिर्मां
दायभागस्य" । दायभागटीका "ततान सोपानपरम्पर-
मिव" रघुः । "यस्य तस्य विना षष्ठीं तेनेति करणं
विना" उद्भटः । "तेनरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः" माघः
"स तर्भो तसोभिरभिरगस्य तताम्" माघः "तन्वता
प्रथमतादृशि रागम्" माघः ।

अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । "तन्ततोऽतितता-
तितत्" माघः ।

वि+अति+अतितहारेण विस्तारे आत्म० "वियति व्यत्यत-
न्वातां मूर्त्तीं हरिपयोनिधी" भट्टिः । [५।१।५।७ अ० ।
अधि+आरोप्य विस्तारे । "घनुरधिगतोति" शत० ब्रा०
अनु+सन्ततविस्तारे पश्चाद्विस्तारे च "परिपाल्यानुतनुयादे-
धर्मः सनातनः" भा० शा० ११२ अ० ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।
अव+सन्ततविस्तारे "विशालसूत्रावततं पवनासोदधारिणम्"
हरिवं० ८८ अ० ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (टाना देवोया) सम्यन्-

विस्तारे च "मौर्वी घनुषि चातता" रघुः । यदुत
पुनरात्मानुपहृतिमोषणं मायाभयभोगैश्वर्यमेवातनुत'
भाग० ५।२४।२२ "इदं ते लोभात्स्वस्य चेष्टितं चेतसि
चमत्कारमातनोति" प्रबोध० च० । [किरणावली ।
वि+धा+विशेषेण विस्तारे । "व्यातेने किरणावलीसुदयनः"
उदु+जहुतो विस्तारे उत्तानः ।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे । "फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः
प्रतायते" भा० शा० ६६।१२ श्लो० । "तदुरीकृत्य कति-
भिर्वाचस्पत्यं प्रतायते" भाषः । पक्षे प्रतन्यते ।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (पङ्कज देखोया) "यथा लूता
आतानवितानाभ्यामिति" वेदान्तप्र० ।

सम्+स्यग्विस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् "सन्तता
शुशुभे भूमिः" रामा० स० १४ अ० ।

तन उपकारे श्रद्धायां व्याघाते च यांचुरा० उभ० पक्षे भ्वा०
सक० शब्दे अक० सेट् । तानयति ते तनति अतीतनत् त
अतानीत् अतनीत् । व्युपसर्गात् दैष्ये अक० दीर्घीक-
रणे सक० । वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति
वा । "वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यसलं यशः" कवि-
रहस्यम् "अयं वेदे गणव्यात्यसात् दिया०" घोषा घोषा-
दिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः" ऋ० ६।१८।२ । "तन्यति
शब्दं करोति" भा० । चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तन-
यित्त्वशब्दार्थे माधवः तनयित्त्वशब्दे दृश्यम् ।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन-कयन् । १पुत्रे । २इहितरि,
३चक्रकल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४इतकुमार्याञ्च
स्त्री टाप् । "अथैनमद्रे स्तनया शुशोच" कुमा० । तन-
याशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंत्वत् । तनया
जाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः ।

५ लम्नावधिकपञ्चमस्थाने पु० । "जनयति तनयभवनसुप-
गतः" ह० स० ।

तनयित्त्वं पु० चु० स्तन-शब्दे इत्तु पृषो० सलोपः अदन्तचुरा०
तन-शब्दे इत्तु माधवः । १अशनी "अग्निं पुरा तन-
यित्त्वरचित्तात्" ऋ० ४।१।१ "तनयित्त्वरशनिः" भा०
२मेघे च "एकपात्तनयित्त्वरणवः" ऋ० १०।६६।११ "तन-
यित्त्वर्षेणः" भा० ।

तनस् पु० तनोति वंशम् तन-असुन् । पौत्रादौ "मा शोषसा
मा तनसा" ऋ० ५।७०।४ । "तनसा पौत्रादिना" भा०

तना स्त्री तन-अच् टाप् । धने निघण्टुः ।

तनादि पु० पा० घातुपाठोक्ते घातुगण्ये । स च घात-

पाठे वोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठितः ।

"तनादिकञ्भ्यः" । "तनादिभ्यस्तथासोः" पा० । तनादौ
गण्ये पठितः उक्त् । तानादिक तद्गुणपरिते धातौ ।

तनिका स्त्री तन्यते घातुनामनेकार्थत्वात् बध्यते अनया
करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम् । बन्धन-
रञ्जौ शब्दार्थचि० ।

तनिमन् पु० तनोर्भावः तनु+इमनिच् । १तनुत्वे, २काश्यों
च । "विरलातपस्त्रनिमानमभजत" काद० । तनयति तनुं
करोति तनु+णिच् इमनिच् डिहङ्गावे टिलोपः ।
श्यकति । "अथ पान्थयोरथ तनिन्तोऽथ वृक्षयोः" शत०
ब्रा० १।८।१।७ । "तनिन्तः यकतः" भा० तस्य तनु-
करणात् तथात्वम् ।

तनिष्ठ लि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इठन् डिह-
ङ्गावः । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ । वेदे
बहुभ्यो निर्वारणेऽपि इठन् । २बहुनां मध्ये एकस्मिन्,
अतिशयेन तनौ च "एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोक-
स्तनिष्ठः" शत० ब्रा० ७।१।२।२० । लोके तु तत्पार्थे
इयसुन् तनीयानित्येव ।

तनीयस् लि० बहुनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः इयसुन्
डिहत् । बहुनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ
"पक्षपुच्छानि तनीयांसीव" शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां
ङीप् ।

तनु स्त्री तनोति कर्म कार्यं वा तन-उन् । शरीरे अमरः
२त्वचि राजनि० । "तनुभिरवतुवस्ताभिरष्टामिरीशः"
शकु० "तनौ मसुस्तल न कैटभद्विषः" "वभार वाष्मैर्द्वि-
गुणीकृतं तनुः" भाषः । वा ऊङ् । तनुः इत्यपि तत्पार्थे
तनुजः । १कशे ४अल्पे ५विरले च लि०भेदि० । "तनुलोम-
केशदशनं ऋद्धीसुहृत्स्त्रियम्" मनुः । स्त्रियां वा ङीप्

तन्वी । "तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः ।

सा च इक्षणभार्याभेदे "शैव्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणा-
पसरसां समाम्" हरिवं० १।१८ अ० । "भूतसुमीनेर्यति-
रिह भतनामतभौ भतनास यदि भवति तन्वी" ह०र०
७क्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७अन्दोभेदे च तनोर्भावः तत्
तनुता कार्ये स्त्री "तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षार्ति" कुमा०

"सर्वाणि तनुनां यान्ति जलानि जलदक्ष्ये" हरिवं०
१८२।५ तनुत्व तत्पार्थे न० । योगशास्त्रोक्तेषु दग्धवीजभा-
वेषु अपरोहापक्षेषु दक्षिणादिषु "अविद्या सत्वसत्तरेषां
प्रसुप्ततद्विच्छिन्नोदाराणाम्" पात० ह० । "दग्धवी-

जानामप्रवरोहस्तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहृताः
 लेशासनवो भवन्ति भा० । तेन प्रतिपक्षभावनया
 अस्मितादिकेशानां तनुत्वात् तनुसञ्चेति तदर्थः ।
 ज्योतिषोक्ते स्त्री एनमन्यस्याने स्त्री० । “तनुनिधनख भेशः
 केन्द्रकोषे त्रिबामे” जातकाल० । स्वार्थे क । तनुक
 तनुशब्दार्थे ।

तनुक्षीर पु० तनु अलं क्षीरं निर्वाहोऽस्य । आस्मातके राजनि०
 तनुच्छद् पु० तनुं देहं छादयति छादेर्घः छुस्वच् । १कवचे
 वर्मणि । “तरुपलाशसवर्षतनुच्छद्ः” “मातलिस्तस्य
 माहेन्द्रमासुभोच तनुच्छद्म्” रघुः ।

तनुच्छाय पु० तन्वी खलाकाया यस्य । १वर्कुरकडके राजनि० । ६त०
 २देहच्छायायां स्त्री । तन्वी अत्या च्छाया यस्य । ३खल्य-
 कायायुक्ते लि० । तन्वी काया कर्म० । ४खल्यच्छायायां स्त्री ।

तनुज पुं स्त्री० । तनोर्देहात् जायते जन-उ ५त० । १पुत्रे
 हलायुधः २कन्यायां स्त्री ३लम्बावधिकपञ्चमस्थाने ज्यो०

तनुत्र न० तनुं त्रायते त्रै-क । वर्मणि “काण्डीरः
 खाङ्गिकः शाङ्गीं रचन् विप्रांस्तनुत्रवान्” भट्टिः ।

“अक्षितारासु विव्याध द्विघतः स तनुत्रियः” माघः ।

तनुत्राण न० तनुस्त्रायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट् । वर्मणि हाश०
 तनुत्वच् स्त्री तन्वी त्वग् वलकलं यस्याः । क्षुद्राग्निमन्ये
 राजनि० । २सूक्ष्मत्वयुक्ते लि० ।

तनुपत्र पु० तनूनि कशानि पत्राणि यस्य । १इङ्गुदीष्टके
 राजनि० । २खल्यपत्रयुक्तदृष्टमात्रे लि० ।

तनुभव पु० तनोर्भवति भू-अच् ५त० । १पुत्रे “दृश्यते तनुभवः
 शिशिरांशो” ह० सं० १७ अ० । २दृष्टितरि स्त्री

तनुभस्त्रा स्त्री तनोर्देहस्य भस्त्रेव । १नासिकायाम् शब्द-
 रत्ना० । कर्म० । क्षुद्रभस्त्रायाम् ।

तनुभृत् लि० तनुं विभर्त्ति भृ-क्लिप् ६त० । देहधारिणि
 “कायाफलं तनुभृतां शुभ्रमादधाति” ह० सं० ६८ अ० ।

तनुमध्या स्त्री तनु कर्णं मध्यं यस्याः । १कशमध्यायां स्त्रियां
 षड्ङ्गपदादके कन्दोभेदे च । “तौ चेत् तनुमध्या” ।
 मूर्त्तिर्धरशतोरत्वङ्गु तदुपा । कास्तां मम चित्ते नित्यं
 तनुमध्या” कन्दोम० । २खल्यमध्यके लि० ।

तनुरस पु० तनो रस इव । घर्भे हारा० ।

तनु(नू)रुट् न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क्लिप्
 ७त० । जोमनि शब्दर० । [जोमनि शब्दर० ।

तनु(नू)रुह न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क् ७त० ।

तनुल लि० तन-उलच् । विस्तृते संक्षिप्तया । [वातस्थाने लि० ।

तनुवात पु० तनुरत्यो वातोऽस्य । १नरकभेदे हेमच० । २खल्य-
 तनुवार न० तडुं देहं दृश्यति दृ-अच् उपस० । कवचे सञ्चाहे
 शब्दार्थचि० । [राजनि० २खल्यवीजयुक्ते लि० ।

तनुवीज पु० तनूनि कशानि वीजानि यस्य । १वीजवदरे ।
 तनुव्रण पु० तनुरत्यो व्रणो यतः । बल्मीकरोगे शब्दर० ।

तनुस् न० तन-उसि । देहे उष्णादिको० ।

तनुसञ्चारिणी स्त्री तनु अलं सञ्चरति सम्+चर-णिनि
 ङीप् । १वालिकायां शब्दार्थचि० । २खल्यसञ्चारयुक्ते लि० ।

तनुसर पु० तनोः सरति स-अच् ५त० । स्त्रेदे घञ्
 शब्दार्थचि० ।

तनुच्छद् पु० तनो-र्च्छद् इव । पाथौ त्रिका० ।

तनू पु० तनोति कुलं तन-ज । १पुत्रे । “ता वां विश्वको तुवते
 तनूकथे” ऋ० ८।८।१।१। “तनोति तनूः पुत्रः” भा०
 तनोति कर्म उन् ऊङ् । २शरीरे अमरः । ३प्रजापतौ
 ४गवि ५अपुष्टु च तनूनपाच्छब्दे दृश्यम् ।

तनूक अतनुं तनुं करोति तनु+अभूततद्भावे चि कञोऽनु-
 प्रयोगः अलोकारण्ये तनूकरोति । “ब्रह्मां ननूकस्य मरेन्द्र-
 कन्या” रघुः । “समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणाद्यर्थश्च”
 घात०सू० । “तनूकङ्घोधि प्रमतिश्च कारवे” ऋ० १।१।१।८

तनूकृत लि० तनूक-कर्त्तृणि क्त । १तडे २खलोक्ते च अमरः ।

तनूज पु० तन्वाः देहात् जायते जन-उ ५त० । १पुत्रे
 २कन्यायां स्त्री । “समादिदेश प्रयतां तनूजाम्” कुमा०
 तनूजनि तनूजात तनूजन्मादयोऽप्यत्रार्थे यथायथं पुं स्त्री

तनूङ्गव पु० तनोरुङ्गवति उह्+भू-अच् ५त० । १पुत्रे २दृष्टि-
 तरि स्त्री । “पञ्चभूतपरित्यक्तं श्रावं तं स्वतनूङ्गवम्”
 हरिवं० २० अ० । [तनूनपात् ।

तनूनप न० तन्वा ऊनं कर्णं पाति-पा-क् । घृते शब्दच०

तनूनपात् (इ) पु० तनूं न पातयति पत-णिच्-क्लिप्
 नभ्राडित्यादिना नजोन नलोपः । तनूनं पाति
 रक्षति पा-शट्, तन्वा ऊनं कर्णं पाति तनूनुङ्
 घृतं तदक्षि अद-क्लिप् वा । ऊनौ, जठरस्थित्या
 भुक्ताद्यादिपाचनादस्य देहापावकत्वम् । शट्पञ्चे तनून-
 पानौ इत्यादि क्लिप् पञ्चे तनूनपादौ इत्यादि भेदः ।
 २घृते न० ६त० । ३प्रजापतिपौत्रे । “नराशंसः प्रतिभूरोमि-
 मानस्तनूनपात् प्रतियत्तस्य धाम” वजु० २०।३७ तनूद-
 पात् तनोति विस्तारयति स्फटिं तनूः प्रजापति
 र्भरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्चपात्मज इत्यर्थः युद्ध
 तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जठरान्निरूप्येति

तन्नपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तन्ः
 शौस्तस्या नपात् पौत्रं दतम् गोः पयो जायते पयस-
 आञ्चमिति दतं तन्नपादाद् वेददी० निरुक्ते अस्त्र
 निरुक्तिर्दीर्घिता यथा “तन्नपादाद्यं भवति नपादित्यन-
 नन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्न
 तन्नरुच्यते तता अस्त्रां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस
 आञ्चं जायते। अग्निरिति शाकपिण्डरापोऽत्र तन्व
 उच्चले तता अग्निरुच्ये, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जा-
 यन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्यैषा भवति।
 “तन्नपात् पय च्छतस्य यानान् मध्वाशमञ्जलस्वदा
 सुजिह्वं निरु० ८।६। अग्न्युद्देश्ये ४ प्रयाजभेदे च।
 तन्नपाद्यागश्च वसिष्ठशुनकात्रिवप्रश्नराजस्यभिधानां
 प्रयाजेषु द्वितीयः वसिष्ठादीनां तु नरांशसो द्वितीय इति
 भेदः यद्योक्तं आश्व० श्रौ० १।५।६ “प्रयाजैश्चरन्ति” पञ्चैते
 भवन्ति” पञ्चवचनं नरांशसः तन्नपादाद् इत्युच्यते
 स्यापि पञ्चैव भवन्ति न षडैवेवमर्थम्। एत इति वचनम्
 अत्र पठिता एवैते तन्नपादाशंशयोरन्यतरेण सह पञ्च
 भवन्ति नाशठितेन सहेत्येवमर्थम्” नारा०। ये यजामहे
 ब्रह्मपूजये “समिधः अग्ने आञ्चस्य ध्यन्तु २ वीशध-
 ङ्ङिति वषट्कारः १५ सू०। “इति प्रथमः” १६ सू०।
 “अथं प्रथमः प्रयाजः” नारा० “तन्नपादन् आञ्चस्येति
 वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वसिष्ठशुनकात्रिवप्रश्नराजस्येभ्यः”।
 २१ सू०। “नरांशसो अग्ने आञ्चस्य वेत्विति तेषाम्” २२।
 सू० “वसिष्ठादीनामथं द्वितीयः” नारा० “इडो अग्ने आ-
 ञ्चस्य व्यन्विति तृतीयः” २३ सू०। “सर्वेषामिति शेषः”
 नारा० “बर्हिर्गन् आञ्चस्य वेत्विति चतुर्थं आगर्थं पञ्चमे
 स्वाहाऽस्य स्वाहासुमिति” २४ सू० इत्यादि। वसिष्ठादिभि-
 दानां समिद्यागतन्नपाद्यागः इडोयागः बर्हियागः स्वा-
 हाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्युच्येयम्। वसि-
 ष्ठादीनां तन्नपात्स्थाने नरांशस इति भेदः। अतएव
 श्रुतौ “समिधो यजति तन्नपातं यजति इडो
 यजति बर्हियं यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः
 वसिष्ठादिभिन्नपरतया व्यवस्थायाः। “बभार वाग्भैर्द्विगुणो
 कृतं तन्नूत्तन्नपाद् धूमवितानमाधिजाः” माघः। “तन्नू
 न पातयति जाठररूपेण धारयतीति” मल्लि०।

तन्नमृ न पातयति नप्ता इत०। वायौ तनोति तन्ः
 परमात्मा आकाशस्तस्य पुलो वायुस्तस्य नप्ता पौत्रः
 वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् ब्रह्मपौत्रः “तस्याद्वा

एतस्यादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः” इति
 श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। “तन्नमृरेव शाकरस्येति
 यो वा अथं पवत एष तन्नपाच्छाकरः सोऽयं
 प्रजानासपृष्टा प्रविष्टसाविमौ प्राणोदानौ” शत० वा०
 १।४।२।५ “तन्वा देहस्य नपातयिता रजको देवस्तन्नमृ
 अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुलः तत्
 पुलो वायुरिति तन्नमृ वायुः स च शाकरः यज्ञः सर्वं
 कर्तुम्”। भा०

तन्नपा पु० तन्नं पाति पा-क्लिप्। इत०। जठरान्मौ
 जठरान्मौ “तन्नपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि” यजु०
 १।१७ जठरानलेन भुक्तान्ने जीर्णं रसवीर्यादिपाके
 सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम्। तन्वमिति
 खान्दसः प्रयोगः। २ देहपालकमाले च “असन्न उग्रो-
 ऽविता तन्नपाः” सू० ४।१६।२० “तन्नपाः इन्द्रः” भा०
 तन्नूरुह न० तनौ रोहति रुह क। १ लोमनि २ पत्विषां पत्ने
 च भेदि०। “तनुसर्वफुल्लतनूरुहीकृतामिति” नैषधम्।
 ३ पुले ४ गृहति ५ लोमनि च पु० हेमच०। “कुक्कुटस्तनु
 तनूरुहाङ्गुलिः” सू० स० ६३ सू०। “तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः” भा० आ० १०० सू०। “वशा-
 हकाञ्जननिभं वराहकतनूरुहम्” हरिवि० ४३ सू०।
 तन्नूर्ज पु० मनुभेदोत्तमपुल्ले नृपभेदे। “औत्तमेयान्
 महाराज! दश पुलान् मनोरमान्। इष जर्जस्तनूर्जस्य
 मधुमाघव एव च” हरिवि० ७७ सू०।

तन्नूरुहविस्र न० वैदिकेषु तनूरुपेषु हविःषु। “हादगा-
 हान्ने तनूरुवीषि निर्वपति” कात्या० श्रौ० ४।१।७।
 “तनूरुवीषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति” कर्कः
 तानि च “अग्नेवे पवमानाय प्रथमा” ८ सू० “अग्नये
 पावकायाम्नये शुचये च द्वितीया” ९ सू० “अदित्यै
 चरुस्तृतीया” १०। इत्युक्तानि

तन्च गतौ आ० पर० सक० सेट्। तद्यति अतश्चोत्। ततश्च
 ततश्चतः तक्तः। तच्यते। उदित्। तद्यत्वा तद्धा।
 तन्च सङ्घोचे रुघा० पर० सक० सेट्। पाणिनीयगण्ये अन्ज
 साहचर्यादयं वेङ्गेव वोपदेवगण्ये उदित्करणं प्रामादि-
 कम् किन्तु अदिदेव। तर्नाक्त अतश्चोत् अताङ्गीत्।
 ततश्च। “तन्चमि व्योम विसृत्तम्” भट्टिः।

आ+आतश्चनशब्दोक्ताद्येषु (दम्बबदेओया) “इन्द्रस्य त्वा भागं
 सोमेनातनचमि” यजु० १।४। “उद्वास्यातनक्ति प्राग्धुत-
 शेषेथेन्द्रस्य त्वेति” कात्या० श्रौ० ४।२।२१ “तां दुग्धस्यासोषस-

रत उद्वाहस्य प्रागुद्यतशेषेण पूर्वदिने कृताग्नि होतशेषेण दध्ना
दग्धमातनक्ति अवशिष्टं दधि दग्धमध्ये प्रक्षिपति
दधित्वसम्पत्त्यर्थम् कर्कः । श्मयहेतुकसङ्कोचे च न्यङ्गा
कुत्वम् आतङ्गः । आतङ्गप्रम् ।

तन्ज सङ्कोचे रुधां परं सकं । पाणिनीयगणे (तन्चू)
इत्यत्र तन्ज इति पाठान्तरम् अयमदिच्त्वात् वेडेव ।
तनक्ति अतङ्कोत् अताङ्कोत् । ततञ्ज । स्थित् अनन्तसीत् ।

तन्तस् दुःखे कण्डूनां अकं परं सेट् । तन्त्यति अतन्-
तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनलोपा-
भावौ । श्दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । “वत्सानां
न तन्त्यस्त इन्द्र” । ऋ० ६।२४।४। “तन्तिनाम दीर्घ-
प्रसारिता रज्ज्वः” भा० लोके तु ततिः तातिरित्येव
क्त्विदापि ऽपि तथा । “साऽसञ्जत शिचस्तन्यां महिषी
कालयन्त्रिता” भाग० ७।२।५२ । श्गवां मातरि च
तन्तिपालः । वा ङीप् तन्ती गवां मातरि “तन्ती
प्रसार्यभाषां वद्धवत्सां चानुसन्नेयेत्यं तन्ती गवां
मातेति गोपथब्रा० ३।६।७

तन्तिपाल पु० तन्तिं गोमातरं पालयति पालि-अण्
उप० सं । श्गोमातरपालके । अथ “गोतन्तियवं पाले”
पा० आद्युदत्तता । श्चङ्देवे च “तेषां गोसंख्यं व्यासं
वै तन्तिपालेति मां विदुः” भा० वि० १० अ० । अत्र
तन्तिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्त्रं वशीभूततां
पालयतीति विग्रहेण तन्तिपालं वचनकरमिति
नीलकण्ठेनोक्तम् “तन्तिपाल इति ख्यात नाम्नाऽहं
बिदितस्तथा” भा० वि० १६ अ० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु पु० तन-तुन् । श्स्त्रे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामन-
पर्वण्योः” नरसिं० पु० “तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव
तन्तुषु” भाग० ६।६।७। “तिरक्कियन्ते कमितन्तुजालैः”
रघुः । श्पाहे हेम० । श्मलाने “तेषामत्यन्ततन्तूनामपत्यं
दायमर्हति” मनुः । “संवेष्टमानं वद्धभिर्भौजात्तन्तुभिरा-
त्मजैः । कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे” भा०
शा० ३३।३३० । [गौरा० ङीष् ।

तन्तुकु पु० तन्तुनेव कायति कै-क । श्मर्षे २नाद्यां स्त्री
तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम् । (तातेर काटि) तन्तु-
वायोपकरणे तन्तुकाष्ठभेदे शब्दर० । [जटाधरः ।

तन्तुकीट पु० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः । (गुटीपोका) कीटभेदे
तन्तुन पु० तन-वा० तुनन् । श्पाहे (हाडोर) ख्याते जल-
जन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाग पु० तन्तुनाग इव । वृहद्दृष्याहे त्रिका० ।

तन्तुनाभ पु० तन्तुनाभावस्य अच् समा० (भाकडसा) लतायाम्
तन्तुनिर्थास पु० तन्तुरिव निर्थासो यस्य । तालवृक्षे ।
शब्दर० ।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः यज्ञोपवीतस्त्रयस्य दानरूपं पर्वं यत्र ।
चान्द्रभावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यज्ञोप-
वीतदानोत्सवः सृष्टौ विहितः । राघवभट्टवृत्तनारसिंह
वचनम् । “शिष्यस्त्रिजन्मादिवसे संक्रान्तौ विषुवायने ।
सत्तोर्थे ऽर्कविधुपासे तन्तुदामनपर्वण्योः । मन्त्रदीक्षां
प्रकुर्वीषो मासर्चादीन् शोधयेत्” । तन्तुपर्वं परमेश्वरोप-
वीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा” रघुनन्दनः ।

इयं तिथिः रक्षासूत्रवन्धरूपोत्सवदिनत्वात्तद्यपि तथा
च तस्यां रक्षासूत्रवन्धनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा
“अत्रैव रक्षाबन्धनसक्तं हेमाद्रौ भविष्ये “संप्राप्ते श्रावण-
स्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । आनं कुर्वीत मतिमान् श्रुति
सृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तव्यधीणां चैव तर्पणम् ।
श्रद्धाणां मन्दरहितं आनं दानं च शस्यते । उपाकर्मणि
कर्तव्यव्यधीणां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्लसमये रक्षापोट-
लिकां शुभाम् । कारयेद्व्यतैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितै-
रिति” अतोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णमासीतिथौ वार्षिकस्यानु-
वादी न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगा
च्छ्रद्धादौ तदयोगाच्च । तेन परेत्युत्पाकरणे पूर्वैद्युरपराह्ले
तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् “भद्रायां हे न
कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति
पामं दहति फाल्गुनीति” संप्रहोक्तेः तत्त्वत्त्वे तु रात्रा-
वधि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयासृते । इदं प्रतिपद्युतायां न
कार्यम् “नन्दायादर्शने रक्षाबलिदानं दशासु च । भद्रायां गो-
कुलक्रीडा देशनाशाय जायते” इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्
भविष्ये “उपलिप्ते षट्त्रयस्य दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् ।
पीठे तलोपविशेद्राजामात्यैश्च तस्य सुसङ्गते । तदनु पुरीषा
नृपते रक्षां वधीत मन्त्रेण” । इदं रक्षाबन्धनं नियतका-
लत्वात् भद्रावर्जं षट्त्रयदिनेऽपि कार्यं होलिकावत् ।
षट्संक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् “सर्वेषामिव वर्षाणां
सूतकं राहुदर्शने” इति तत्कालीनकर्मपरमेव न त्वन्यत्र ।
अन्यथा होलिकायां का गतिः । अतएव “नित्ये नैमित्तिके
ज्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गं षट्त्रयोधेन
विद्यते” इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाक-
र्मासीति तद्दिनभिन्नपरं तत् तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रसु

“येन बड्ढो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि
वध्नामि रक्षे ! सा चल मा चल” । “ब्राह्मणैः क्षत्रियै-
वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्तव्योरक्षणाचारो द्विजान्
संपूज्य शक्तिः” इति ।

तन्तुभ पु० तन्तुना सन्त्या भाति भा—क । १सर्षपे २वस्त्रे च
जटाधरः । “मरीचं पिप्लवं कोषं जीरकान्तुभं तथा ।
संस्कारे च समन्ते च महादेव्यै निवेदयेत्” कालि०
पु० । “तन्तुं सर्षपम्” रघुनन्दन ।

तन्तुवर्द्धन त्रि० तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति
क्षिन्ति वा दृध-दृधौ णिच् ल्यु वर्द्धिं छेदने ल्यु वा ।
१तन्तुवर्द्धके २तन्तुच्छेदके च । ३परमेश्वरे पु० । “शुभाङ्गो
लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः” विष्णु स० । “तन्तुं
सन्ततिं संसारं वर्द्धयति छेदयति वा ज्ञानदानेन” भा० ।
तन्तु(र)ल न० तन्तुर्विद्यते इत्य र-लच् वा । ऋणाले । हेमच०
तन्तुवाप त्रि० तन्तून् वपति वप-व्यण् उप०स० । (ताति)
तन्तुवाये जटाधरः ।

तन्तुवाय त्रि० तन्तून् वयति वे-व्यण् उप० स० । १तन्तुवयन-
कर्त्तरि (ताति) २लूतायां कीटभेदे च व्यमरः । ३सङ्की-
र्णजातिभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । सा च
जातिस्तद्द्रुत्तिश्च मानवोक्ता यथा “न्दपायां वैश्यसंसर्गा-
दायोगव इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वस्तुकांस्तोप-
जीविनः । शीलकाः केचित्तैव जीवनं वस्त्रनिर्मितौ”
“तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्” मनुः ।

तन्तुवायद्गड पु० तन्तोर्वायस्य दग्ङः इत० वायते अनेन
करणे-घञ् वा कर्म० । वेमनि तन्तुवायसाधने
दग्ङे । (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः । कदल्याम् त्रिकां ।
तत्त्वचि हि बहुसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति ।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला । (तातधर) तन्तु-
वयनगृहे हेम० । [[सिञ्चोयान) व्यमरः ।

तन्तुसन्तत त्रि० तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम् । सूतवस्त्रे ।

तन्तुसार पु० तन्त्र इव सारो मञ्जास्य । गुवाकृच्छे । त्रिका०
तन्त्र न० तन्त्रते तनोति वा कर्त्त्रादौ यथायथं घृन् तन्त्रि-
कुटम्बभरणे घञ् वा । १कुटम्बभरणाटिक्ये २सिद्धान्ते
३चौषधे ४प्रधाने ५परिच्छेदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ ८उभ-
यार्थैकप्रयोगे । ९इतिकर्त्तव्यतायाञ्च सेटि० । १०तन्तुवाये
शब्दमाला ११राष्ट्रे १२परच्छन्दानुगमने १३स्वरादृचिन्ता-
याम् हेमच० । १४प्रवन्ते शब्दरत्ना० १५शपथे, धरणिः

१६धने १७गृहे १८वयनसाधने (तात) १९कुले च ना-
नार्थमञ्जरी । २०शिवानुक्तशास्त्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
यथा “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च सन्निर्णय एव च । देवतानाञ्च
संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् । तथैवाश्रमधर्मश्च विप्र
संस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव
निर्णयः । उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तद्वर्णां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च । कोषस्य
कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चा-
ख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् । हरचक्रस्य चाख्यानं
स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म-
स्तथैव च । व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते” । तस्य प्रशंसा ।
“विष्णुवरिष्ठो देवानां हृदानासुदधिर्वथा । नदी-
नाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । व्यस्यत्यः सर्व
दृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा
वर्षाणां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्र
शास्त्रमनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेद
सम्पितम् । कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं श्रद्धानानामिह लोके परत्र च” । तस्य श्लोक
संख्या यथा “न शक्यं विस्तराद्भक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद् वै प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना । दिवि
देवि ! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने । लक्षमात्रं भारते
च क्षितौ तन्त्राणि यानि च । आगमं त्रिविधं प्रोक्तं
चतुर्थमेश्वरं स्मृतम् । कल्पचतुर्विधं प्रोक्तं आगमो
डामरस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक्
पृथक् । सक्तकाव्यं सप्रपञ्चम् सारदाखञ्च नारदम् ।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः । अन्त
शुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा । प्रथमोऽटसहस्रन्तु
श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः । द्वितीयोसक्तकस्तस्य षट्सहस्राणि
संख्यया । श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसह-
स्रकः । शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः । त्रिंशो,
चरसहस्राणि श्लोकानां भासुसंख्यया । प्रपञ्चः प्रथमे
तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया । सहस्राणि तथा श्लोकाः
सप्तविंशतिसंख्यया । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽक्सिहस्र-
कम् । शतद्वयं पङ्क्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा ।
कला १६संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे । विंशतिश्च
सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया । वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्या । त्रयोदश सहस्राणि कलोत्तर
शतत्रयम् । श्लोकसंख्या सप्तद्विंशतौ योगे कश्चि च सं-
ख्याया । वाचसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्याया । श्लोकाश्च
भानु १२ संख्याता सन्तेऽपि च कपिले । अष्टतशुद्धौ
सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र
संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि
परिसंख्याया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु
यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतसंख्याया ।
सिद्धसंवरणोक्तानि ईश्वरेण यथा पुरा । डामरः प्रबुधो
ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्
तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशतिसहस्राणि श्लोकानि
चेह संख्याया । एकादश सहस्राणि संख्याया शिवडामरे ।
श्लोकाः सप्तैव निश्चिन्त्य इश्वरेणैव भाषिताः । भावच्छ्लोक-
सहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया
डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकश-
तानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकी-
र्त्तिताः । सरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षष्टिः श्लोक-
सहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्र-
ह्मणाऽव्यक्तधोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तन्नादावा-
दियामले । द्वाविंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च ।
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिसंख्याया । सहस्राणि
शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि
शतानि परिसंख्याया । विंशतिसंख्याया श्लोकाश्च
विष्णु यामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि
च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले । नव श्लोक-
सहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वाविंशतिसंख्याया श्लोका
गणेशयामलोत्तमे । रविंसंख्यसहस्राणि आदित्याख्ये
तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च
च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामनेश्वरे । त्रयोदश
सहस्राणि द्वे शते विंशतिसंख्याया । श्लोकाः मृत्युञ्जये तन्त्रे
संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्या-
शतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्थोत्तमे ।
दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । साधारण्ये
च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि
तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्याया श्लोका दक्षि-
णामूर्त्तितन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि

च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कालेश्वर्यास्तन्त्रवरेण हस्मृतित्रयं महत् । श्लोकानां संख्याया
चात्र तन्त्रराजे च संख्याया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोक-
शतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि हरगौर्याख्यतन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्त्तिताः ।
वर्कसहस्राण्यसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंश-
तिसंख्याया श्लोकाः संख्यातान्तन्त्रनिर्णये । कुलिकाख्ये महातन्त्रे
श्लोकाश्च दशसंख्याया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि-
मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तद्वैश्व कनिष्ठके ।
वर्कसंख्यसहस्राणि तथा ऋगु शतानि च । तावद्देव्या
महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वाविंशतिः
सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य
संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव
शतानि च । प्रत्यङ्गरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महासहस्राण्य-
स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्त्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि
श्लोकका सप्तसंख्याया । त्रिपुरार्थवे महातन्त्रे लिखिताः
पुरमूर्त्तिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्याया कृते ।
पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविं-
शतिः सहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे । अङ्ग-
संख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सह-
स्राणि तथा नव शतानि च । द्वाविंशच्च तथा श्लोका
योगिन्यस्तन्त्रराजके । द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च
त्रिंशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र
उत्तमे । जन्मिसंख्यासहस्राणि तत्संख्यशतानि च ।
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाश्च तत्संख्याया । वर्षे
संख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्तयश्च
संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि
तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिः संख्याता मृडानी
तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिंशतानि कनि-
ष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याताज्ञातव्यास्तन्त्रवे-
दिभिः । वराहोत्त०

उपतन्त्राणि यथा “सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि
यानि च । अङ्गुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि
च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो-
भार्यवः सिद्धो याज्ञवल्क्योभृगुस्तथा । शुक्रो वृहस्पति-
श्चैव अन्ये ये स्मृतिस्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि
उपतन्त्राणि यानि च । विंसंख्यातानि तान्यत्र धर्मवृद्धि-

र्षहात्मभिः । सारात् सारतराण्येव संख्यातानि
निबोधत । वाराहीतम् ।
शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा “सिद्धीश्वरं महा-
तन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं
फेत्कारीतन्त्रसुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं
सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसाराङ्ग्यं
तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रसुत्तमम् ।
गणेशविमर्षणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चासु-
ख्याख्यं महेशानि ! सुखमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहे-
श्वरं तन्त्रं निरुत्तरसुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि !
कल्पं गाथात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निवन्धाख्यं स्रतन्त्रं
तन्त्रसुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं खलिताख्यं तथा-
शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुत्तमम् ।
इहञ्च श्रीक्रमं तन्त्रं गगानं सुकुसुदिनि ! । विशुद्धेश्वर
तन्त्रञ्च मालिनीपिञ्जयं तथा । समयचारतन्त्रञ्च
भैरवीतन्त्रसुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं पर-
मेश्वरि ! । सन्तुक्कारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणि-
तन्त्रं भावचूडामण्यीयकम् । सन्तदेवप्रकाशञ्च कामाख्या-
नामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं प्रह्ला यामलम् । विश्वसारं
महायन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्गीशं कुञ्जि-
काख्यं अन्वचिन्नामण्यीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि
सकनानि युगे युगे । कालीविलसकादीनि तन्त्राणि
परमेश्वरि ! । कालकल्पे सुसिद्धाणि चक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि अतिकल्पे महेश्वरि ! । सुसिद्धानि
वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु इति महासिद्धिसार-
तन्त्रम् । “चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्ष्वति ।
सकलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु । कल्प
भेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्ड
मोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ! ” विश्वसारतन्त्रम् ।
अन्यत्र च “दैत्यानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्”
तत्र खराङ्गचिन्तायां औषधे च “तन्त्रावापविदा योगैः”
माधः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रसुत्तरसुत्त-
मम्” सुश्रुतः अनेकोद्देन सकृत्प्रयोगे “द्वौ टैवे प्राक् त्रयः
पित्रेषु उदगैकैकमेव वा । मातामहानामध्येवं तन्त्रं वा
रैश्वदैविकम्” याज्ञ० । “पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्व-
दैविकं तन्त्रेण कार्यमिति” मिता० । २१विध्वन्ते अङ्ग-

समुदाये “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य
तन्त्रान्नातत्वात्” चाश्व० श्रौ० १।१।१। तन्त्रमङ्गलसंहतिः
विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्थानादिसंख्याजपानः
प्रधानस्य तन्त्रेणात् तन्त्रमित्युच्यते” कर्कः । तन्त्रल-
क्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा “कर्मणां युग-
पद्भावस्तन्त्रम्” कात्या० श्रौ० १।७।१
“यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः सह प्रयोगः तत्कारा-
दुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं भवति । न
प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्भिः सकृत् कृतं बहूनासुप-
करोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बहूनां मध्ये कृतः
प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां त्रीन् हेतु-
नाह” कर्कः । “शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवाय
श्रुतिभ्यः” २२०० । “प्रधानकर्मणां सह प्रयोगे सति तद-
ङ्गानां सकृदनुष्ठानसुक्तम् । तत् कुतः शक्यत्वात् सकृदप्य-
नुष्ठितैरारादुपकारकैरङ्गैर्बहूनामपि प्राधानानामुप-
कारस्य कर्तुं शक्यत्वात् शक्यवन्ति ह्यारादुपकारकाणि
बहूनामुपकर्तुं, अन्वह्यमाणाविशेषत्वात् प्रदीपवत्
यथा एक एव प्रदीपो बहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषा-
मुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यथाङ्गानां प्रत्येकमेव
विनियोगस्तथापि विधिना तावदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं
भवति यथैव हि षट्सु भावनासु लिङ्गपदेनैव कथम्भाव-
ममेक्षमाणास्तपि सकृदान्नाता एवाङ्गविषयः प्रत्यामपि
प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्याचित् प्रधानो-
त्पत्तिविधिसिद्धौ प्रकरणवशेन अग्निधिर्बाध्यते तथैव
संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्तृदेशकालैक्याच्च
युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्व-
चिकीर्षया कृतत्वात् सन्नमपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा
प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति
त्रयाणां युगपदनुष्ठानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गे-
क्षत्रुधीयमानेषु बाध्यते तस्मात् सकृदेवाङ्गानामनुष्ठा-
नम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यत् सकृदनुष्ठितैरप्यङ्गैः
पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं
फलम् तद्भिः चाग्नेयादिभिरङ्गैः प्रकृतैः क्रियते ह्यारा-
दुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकवटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां
सहैवोपकर्तवन्ति सकृत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति ।
तथा एकार्थसमवायश्रुतेश्चाङ्गानां तन्त्रं भवति एको-
ऽर्थो यस्य एकार्थं एकफलो यः प्रधानानां समवायः
ससूहः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थं समवाये एकफले

प्रधानसमूहे व्यङ्गानां तन्त्रस्युतेः व्यङ्गानां सङ्गतनुष्ठानं
 श्रूयते यतः। तथाहि 'ता एकविंशतिराहुतयोद्वावा-
 धारौ पञ्च प्रयाजा हावाक्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्त-
 द्दशाग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः
 खिष्टकदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाक्य शस्योर्वाक्-
 श्चाय यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रष्टह्नाति समिष्ट
 यजुश्चेति तत्राग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षण एक-
 फले प्रधानसमवाय आहुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते
 सा चाङ्गानां सङ्गत्करणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं
 पृथगनुष्ठानपक्षे। तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सङ्ग-
 देवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रति-
 प्रधानमावृत्तिरिति तु प्रागुक्तमेव। अथ प्रधानानां सह
 प्रयोगे कार्यान्वाहं कर्कः। "फलकर्मदेशकालद्रव्य-
 देवतागुणसामान्ये" इत्यं। यत्रैकेन वाक्येन वहुनि
 प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषा-
 मितरेतराभिप्रायां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः
 तद्यथा मित्राविन्दाश्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्येति वैदेवेन
 प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन समुदाय-
 वचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च
 समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम्। सूत्रार्थस्तु सामान्य
 शब्दः प्रत्येकं संबध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये
 देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः
 सामान्य इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि
 फलान्विसामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति
 फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता त्रयनुयाजतेत्यादि। देशः
 समप्राचीनप्रवर्णादिः। कालः पूर्वाह्णापरार्ह्णादिः। द्रव्यं
 दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु
 तद्देवतावश्वत्सत्वात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः। तद्गुण
 उपांशुत्वाम्नाव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव
 भवति न पृथक् कर्कः "तद्दे भेदः" इत्यं। तेषां
 फलादीनां भेदसङ्गदेः तद्दे तेषां फलादीनां सह
 प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो
 भवति तत्र प्रयोगवचनभेदानुमित्तिविन्दाश्रीतिकासा-
 म्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराष्ट्रकाम-
 मित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः। कर्म-
 भेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रया-
 जता कस्यचिन्नवप्रयाजता यथा च क्रौडिनीया महा-
 हविप्रोक्तन्त्रसङ्गत्वे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रयासेषु
 सारुत्याः क्रौडिनीमहाहविषोश्च क्रौडिन्याः समदेशः
 महाहविषस्तु प्राचीनप्रवर्णः। कालभेदेऽपि सह-
 प्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च "पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या यजेताभावास्यायाममावास्याया यजे-
 तेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात्। यथा वा धानी-
 कवतीसान्पनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्णरूपकालभेदात्तन्त्र-
 भेदः। दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा
 राजसूये त्रयाणां त्रिषंयुक्तानां तेषां सति च
 त्रिषंयुक्तानां त्रयाणामथेकस्मिन्नेवाह्वन्यनुष्ठानम्
 तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथग-
 नुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च
 त्रयाणां वामनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां बभ्रुरिति
 तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तद्दे दान्तुल्यस्य स्वरूपस्य
 भेदः वामनानतर्हि पूर्वं कर्म कर्तव्यम् श्यामानतै-
 रन्तरम् तन्त्रत्वे तुभाभ्यामानता उभयं कुर्युः। तत्र
 दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्यते। तस्मात् प्रतिदक्षिणं
 तन्त्रभेदः। अत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देश-
 कालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः। देवताया
 देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्या
 देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सप्त-
 दशप्राजापत्येषु राजप्रेये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वा-
 दुगुणस्त्रोपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणो-
 च्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति। तथा च
 प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकानुवाक्या भवत्येक-
 याज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच्चागानां
 हविषोऽनूत्रू ह्येति अत्रानुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं
 हेतुं ब्रुवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्श-
 यति। दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च
 देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चाभ्याव्यत्वस्य समानत्वात्त-
 न्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति। देवतायां समानाया-
 मपि देवतागुणस्त्रोपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न
 भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुजापानीषोमीयोः पुरोडाशा-
 ग्नीषोमीयोश्च। इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य
 तन्त्रेणानुष्ठानस्युच्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये
 तन्त्रेण यागानुष्ठानरूपजीव्य भेदो यागस्य भेदेनानु-
 स्थानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य
 इति न पुनरुक्तिदोषादि।" कर्कः।

तन्त्रज्ञानविषयादिकं जैमिनिना एकदशाध्याये न्यरूपे तत एवामन्वयं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे साधवेनोक्तं ११४१ पृ० दर्शितम् । तत्र शास्त्रे “आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बद्धधा कृतं तन्त्रम्” “सप्रत्यां किञ्च योऽर्थाऽर्थाः षट्पतन्त्रस्य” सा० का० । २२नीत्यवयवे । “तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार मनोरमं शास्त्रम्” पञ्चत० । तदवयवाश्च मित्त्रभेदमित्त्रपात्रिकाकोलूकीयसम्प्राणाशपरीक्षितकारकाख्याः । तन्त्रं वेत्ति ठक् । तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरि लि० । तन्त्रं विहितः ठक् । तान्त्रिक तन्त्रविहिते लि० स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोःगत” तन्त्रसा० तान्त्रिको दीक्षा २३वशे च स्वतन्त्रः परतन्त्रः ।

तन्त्रक लि० तन्त्रात् अचिराद्भूतम् कन् । अभिने वे वस्त्रे अमरः पटे पु० शास्त्रं स्त्री इति भेदः । “वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीये तरुत्वचौ” भट्टिः ।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य काष्ठम् । तन्त्रस्यै काष्ठभेदे (तातेरकाटि) प्रभृतौ त्रिका० ।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तल् । अनेकोद्देशेन सक्तप्रवृत्तौ यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्माद्देशेन सक्तज्ञाने कृते सर्वकर्माङ्गज्ञानसिद्धिः । तद्विषयोदाहरणं प्रा० त० उक्तं यथा “अग्नेयाष्टकपालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणामग्नेयाष्टकपालोपांशुयागानीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सक्तत् सक्तदुष्टितेन प्रयाजाद्यङ्गनोपकारः सिद्धप्रति तथा नानाङ्गवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सक्तत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वव्रह्मवधजन्यपापनाशः । तन्त्रतायाहेतुश्च अदृष्टार्थिकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्तादीनां प्रयोगानुबन्धिवैधहेतुभूतानामभेदे च्छेद्यविशेषापहः” इति । एवञ्च “स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते” इति विष्णुक्तम् “अस्नात्वा नाचरेत् कर्मजपहोमादि किञ्चनेति” दक्षोक्तञ्च, क्रियाङ्गज्ञानं कर्त्तृसंस्कारद्वारेण तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्” इति रघुनन्दनः अधिकं तन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रधारक पु० तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिमन्त्रं धारयति धारि-एखुल् इत० । “एकस्तत्र नियुक्तः स्थादपरस्तन्त्रधारकः । तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्” गृह्यपरिष्टोक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके । “तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः” स० त० रघुनन्दनः ।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आर्युर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः । सप्तमोक्ते द्वाविंशद्भेदे युक्तिभेदे । ताश्च यथा “अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । द्वाविंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा । अत्रिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थं च्छेद्यो निर्देशं उपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम् । संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदाहरणं निर्वचनं निर्दर्शनं नियोगो विकल्पः सक्तस्य जज्ञमिति आत्मासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते । वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । भवन्ति चाल्लोकाः । असहादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिहेलनम् । स्ववाक्यानां सिद्धिरपि क्रियते तन्त्रयुक्तितः । व्यक्ता नोक्ताश्च येषां लीना ये चाप्यनिर्मलाः । लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् । यथाभ्युज्ज्वलस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा । प्रबोधस्य प्रकाश्यार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः । यमर्थमधिगत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा । येन वाक्यं युज्यते स योगः २ । यथा तैलं पिबेत्स्नास्यतवङ्गिनस्वहृत्स्वाभयादृष्टकपिप्पलीभिः । सिद्धं वलाभ्याश्च सदेवदारुं च्छितञ्च नित्यङ्गलगण्डरोगी” । सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेव दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः । योऽर्थोभिहितः स्त्रले पदे वा स पदार्थः ३ । अपरिमिताश्च पदार्थाः । यथा स्नेहस्वेदाङ्गनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणांमर्धानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स पञ्चीतस्यो यथा । वेदोत्पत्तिं ध्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायस्यत्तिं विवक्षुरिति । अन्वेदाद्यस्त्रयोवेदास्तत्र पूर्वापरयोगसफलस्य विद-विचारण्ये विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति । आर्युर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः । यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ४ । यथा स्तित्यण्डोऽङ्गिः प्रकृत्यते यथा मापदुग्धप्रभृतिभिर्द्रव्यैः प्रकृत्यते इति । समासकथनसद्देशः ५ । यथा शल्यमिति । विस्तरवचनं निर्देशः ६ । यथा । शरीरमागन्तुकं चेति । एवमित्युपदेशः ७ । यथा “तथा न जागृत्याद्रात्रौ दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्” अनेन कारणेनेत्युपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति । प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ८ । यथा देवदत्तस्थानेन शब्द-

सुद्धृतं तस्माद्युद्धृतस्यार्थयज्ञोद्धरिष्यतीति । प्रकृत-
स्थानागतेन साधनमतिदेशः ६ । यथानेनास्य वायुर्द्वि-
सुपतिवते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अग्निव्याप्यपकर्षण-
मपवर्गः १० । यथा खेद्या विषापस्तृष्टा अन्यत्र कीटवि-
षादिति । येन पटेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-
शेषः ११ । यथा शिरःपाणिपादपात्रं घृष्टोदरोरसाभित्युक्ते
पुरुषयज्ञमपि मन्यते पुरुष एवोक्त इति । यदकीर्ति-
तमथांटापद्यते सार्थापत्तिः १२ । यथौदनं भक्ष्ये इत्युक्ते ऽ-
र्थांटापत्तं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यदुयत्साभि-
हितं तस्य प्रातिलोभ्यं विपर्ययः १३ । यथा कशात्यप्राण-
भीरवो दुश्चिकित्सा इत्युक्ते विपरीतं नृच्यते इहा-
दयः सुचिकित्सा इति । प्रकरणात्तरेण समापनं
प्रसङ्गः १४ । यथा प्रकारचान्तरितोयमर्थोऽसकृदुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः सहाभूतशरीरसमवायः पुरुषस्तस्मिन्
क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्त्यावभावाय भूतविद्यायां
पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः
पुरुष इति स खल्वेवं कमपुरुषश्चिकित्सायासधिकृतः
सर्वत्र । यद्वधारेणोच्यते स एकान्तः १५ ।

“यथा लड्डदुविरिचयति मदनफलं वामयतीति । क्वचि-
त्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः १६ । यथा केचि-
दाचार्यां श्रुयते द्रव्यं प्रधानं केचिद्द्रव्यं केचिद्दीर्घं
केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः १७
यथा कफवातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या
भवन्तीति । तस्मोत्तरं निरर्थयः १८ । यथा शरीरं प्रपीड्य
पश्चादप्रोगत्वा वसामेदोमज्जातुविद्धं मूलं प्रसृजति वात
एवमसाध्या वातजा इति । तथाचोक्तम् “कृत्स्नं
शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अघः प्रकुप्यते वायु-
स्तेनासाध्यास्तु वातजाः” । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् १९ ।
यथान्यो ब्रूयात्प्र रसा इति । प्रकरणात्पुर्व्याभिहितं
विधानम् २० । यथा सकृद्यमस्मार्ग्ये कादशप्रकरणानुप-
व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यमागतावेक्षणम् २१ । यथा
श्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वसक्तं
तदतिक्रान्तावेक्षणम् २२ । यथा चिकित्सेषु ब्रूयात् श्लोक
स्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः २३ । यथा
तल्लहृटयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-
हरमिति । तत्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् २४ । यथेह
पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेद-
तन्त्रेषु भूतादिप्रत्ययारब्धचिन्ता । अन्यशास्त्रासा-

मान्या स्वसंज्ञा २५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रह-
णम् । लोके प्रथितसुदाहरणम् २६ । यथोष्णमयाष्कीतम-
सुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम् २७ । यथायुर्विद्यते ऽ-
स्मिन्नेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । इष्टान्तेमार्थः प्रसाध्यते
यत्र तस्मिदर्शनम् २८ । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे
वृद्धिं गच्छति तथा वातापिक्तकफजोडपन्न इति । इदमेव
कर्त्तव्यमिति नियोगः २९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति ।
इदं वेति विकल्पः ३० । यथा रसौदनः सद्यता यवागुर्वा
इदञ्चेदञ्चेति रुच्ययः ३१ । यथा मांसयगे रेष्येऽरिण-
बावतित्तिरिशारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता
तदुक्तम् ३२ । यथाभिहितमक्षयानविधौ चतुर्विधश्चाक्ष-
पदिष्यते । भक्ष्यं भोक्ष्यं लेह्यं पेयमेवश्चतुर्विधं वक्तव्यं
द्विविधमितिहितमत्रोद्घामिति । अक्षयाने विशिष्य
हयोर्घृहणे कृते चतुर्णामपि यज्ञं भवति किञ्चा-
न्यत् । अक्षेण भक्ष्यमवशुं तस्यसाधन्यात् । पेयेन
लेह्यं द्रवसाधन्यात् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः
प्रसिद्ध इति । द्वाविंशत्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रहारगवेक्षणे ।
मथा सम्यग्निनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः । यो ह्येता
विधिवद्भेत्ति दीपीभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजाहोमै
भिषक् श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्भवत्म् ।”

तन्त्रवाय(प) पु० तन्त्रे तत्र-कर्माणि इन् तन्त्रं
सूत्रं वयति वपति वा वे-वप-वा अण् उ० सं० ।
(ताति) ख्याते ऽसङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां आतित्वात्
डोष् योपधस्य तटाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-
शरपञ्जतावुक्ता यथा “तास्त्रकृष्टाच्छङ्काथ्यां मणिकारश्च
जायते । मणिकारात् तान्त्रकृष्टां मणिवन्धोऽत्र जायते
मणिवन्धान्मणिकाथ्यां तन्त्रवायाश्च जप्तिरे” । मनक-
स्तस्माद्भिन्नः । आधारे षञ् इत् ० । २ तन्त्रे (तात)
पुं० शब्दरत्ना० ।

तन्त्रहोम पु० तन्त्रेण होमः । परिसमूहनवर्हिरास्तरण
युक्ते होमे क्षिप्रहोमशब्दे इत्यम् । तन्त्रमप्यत्र ।
“अङ्गहोमसमित्तन्त्रं शोषन्याख्येषु कर्मसु” छन्दोग०
तन्त्रा स्त्री तत्रि-भावे अ । ईषत्त्रिद्रायां तन्त्रायां द्विरूपको० ।
तन्त्रायिन् पु० तन्त्रे कालचक्रे एतिगच्छति णिनि ७ त० ।
कालचक्रगामिनि सूत्र्यादौ । “तन्त्रायिणे नमोद्या-
वापृथिवीभ्याम्” यजु० १२।१२ तन्त्रेऽनेन तन्त्रं पट-
रचनाय शब्दाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नभस्त्रि
कालचक्रमपि तन्त्रस्यत्यते” वेददी० ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्रयते तन्त्रि-ई ततः स्वार्थे क पूर्वाणो
ह्रस्वः । गुडूच्याम् । अमरः ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि-ई । तन्त्र्याम् तन्त्र्यायां च “अप्येतन्त्रि
धर्मात्मा शक्त्या सत्समयाश्रितः” भा० आनु० १४२ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् । आ-
लस्ययुक्ते “धार्मिको नित्यभक्तश्च पित्रुर्नित्यमतन्त्रितः”
भा० शा० १२७१२ । “मध्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनात-
न्त्रितेन च” भा० आनु० १६२ अ० । “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृक्षकान्” कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० सहदेवे तन्त्रिपालशब्दे वृक्षम् ।

तन्त्रिपालक पु० अयस्त्रयराजे शब्दम् ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि-ई । त्रीणांशुषे २ गुडूच्यां ३ देहसिरायां
भेदि० । “स ददर्श श्रमांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः”
भा० शा० १४ अ० । ४ नदीभेदे ५ नाद्यां इयुवतीभेदे शब्द० ।
अस्य डीबलत्वाभावेन बहुव्रीहौ खाङ्गे भाडीतन्त्र्योः
पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः । बहुतन्त्रीधींवा
बहुतन्त्रीधर्मनी” सि० कौ० । खाङ्ग इत्युक्तेः बहुतन्त्रोका
वीथेतादौ कप् । “सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीथा”
भा० व० ११४ अ० । अस्त्राङ्गत्वेऽपि आर्धत्वात् न कप् ।
७ रज्जौ “न लङ्घयेत् वत्सतन्त्री” मनुः “यस्य वाचा प्रजाः
सर्वा गावस्तन्त्र्येव यन्त्रिताः” भाग० १।१५।८ । दवीषा-
याञ्च “कथञ्चयमानः सततं लोकानटति चञ्चलः । घट्ट-
यानो नरेन्द्राणां तन्त्रीर्वैराणि चैव च” हरिवं० ५७ अ० ।
तन्त्रय न० इत० । तन्त्रूनामप्ये ततो गडा० ङ । तन्त्रयीय
तद्गवादौ लि० ।

तन्त्री(स्थी) अव्य० तन-वा यी । उभ्यांदिगणे तस्थीत्यत्र
पाठान्तरम् पृषो० स्त्रीकारे अस्युपगमे । गतिसंज्ञकत्वात्
समासे तन्त्री(स्थी)कृत्य ।

तन्द्रा स्त्री तन्त्रि-भावे च । तन्त्र्याम् तन्त्र्यायां च आलस्ये च
हेमच० “तमोवातकफात्तन्द्रा” इति वैद्यकम् तन्त्र्यायञ्च
“इन्द्रियाद्यैर्विभक्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव
यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्” साधवः
“शुचिर्गुणैश्चोदयस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः”
“विषयेन्द्रियसंभोगस्तन्त्रालस्यविवर्जनम्” याज्ञ० । निद्रायां
प्रबुद्धस्य क्लमभावः । तन्द्रायां तु प्रबुद्धस्यापि क्लम इत्य-
नयोर्भेदः । तन्द्रा च रुखस्य भाय्यां निद्रायाः कन्या
प्रोतेर्भूमिनी यथाह “निद्राकन्या च तन्द्रा सा प्रीति-
रन्या सुखप्रिये । याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्” शब्दार्थचि०

धृतवाक्यम् शपङ्क्तिवन्दसि न० । “तन्द्रं वन्दः”
यजु० १५।५ । तन्त्रि सादे मोहे च तन्त्रति सीदति
स्थानसंकोचेनेति तन्द्रं श्रेणी “पङ्क्तिर्वै तन्द्रं
वन्दः” इति श्रुतेः” वेददी०

तन्द्रयु लि० तन्द्रामालस्यं याति या-ञ्च पृषो० । आलस्ययुक्ते
“सो षु ब्रह्मैव तन्द्रयुर्भुवो वाजानाम्” ष्ट० ८।६२।३०
“तन्द्रयुरालस्ययुक्तः” भा०

तन्द्रवाप पु० तन्त्रवाप+पृषो० । तन्द्रवाये शब्दार्थचि० ।

तन्द्रालु लि० सौ० तन्त्रि-कालुच् । तन्त्रिद्रायायुक्तेः आलस्य-
युक्ते च जटाघरः ।

तन्त्रि स्त्री सौ० तन्त्रि-क्रिन् । तन्त्रिद्रायायुक्तेः आलस्ये च
उष्णादिको० “विभक्तनक्तन्त्रिवमस्ततन्त्रिया” किरा०। तन्त्रि-ई
तन्त्रीत्यपि तन्त्रार्थे अयं न डीबलस्तेन न सुधीपः। तन्त्रीश्च
अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम् । सर्वाङ्गेन्द्रिय-
विभीषनापादकत्वात् तथात्वम् । “सुधा च तन्त्र्या च
विषयतां गतः” रामा० अयो० ८० अ० । “गततन्त्री-
क्लमो वापि क्षणेनैतो महारथौ” २८ अ०। जिततन्त्रीः
गततन्त्रीः इत्यादौ डीबलत्वाभावाच्च ह्रस्वः न वा कप् ।

तन्त्रिज पु० यदुवश्ये कनवकन्धपुत्रभेदे “तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च
सुतौ कनवकस्य तु” हरिवं० १५ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जातालस्ये “य
इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्त्रिताः” “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृक्षकान्” कुमा० । अतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।

तन्त्रिपाल पु० यदुवश्ये कनवकन्धपुत्रभेदे तन्त्रिजशब्दे इध्यम्
तन्त्रि स्त्री तन्त्रयति नी-वा० डि । (चाकुल्या) चक्रकुल्यायां
रत्नमाला । तन्त्रिरित्यपि पाठः । पृषो० ।

तन्वी स्त्री तनुः क्लया स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा डीष् ।
शक्याङ्ग्यां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० “अप्रभूतमतनीयसि
तन्वी” साधः । शशाङ्गपण्यां (शाङ्गपान) राजनि०

तन्मय लि० तदात्मकम् तद्+मयट् । तदात्मके “तन्मयं विद्धि
मां विप्र ! धृतोऽहं येर्मया च ते” हरिवं० १६६ अ० ।

तन्मात्र न० तदेव एवार्थे मात्रच् सा मात्रा यस्य वा । सांख्या-
दिसिद्धेषु शब्दादिषु नस्वेषां शान्तादिर्विशेषोऽस्ति । यथोक्तं
विष्णुपुराणे “तस्मिं तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता
स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते । न
शान्ता मापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” इति ।
“तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते
स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च” सा० का० ।

तन्यतु पु० तनोति शब्दं तनो वा तन-यत्तुच् । श्वायो
२रात्रौ च उज्वल० । स्तन-शब्दे बा० यत्तुच् सलोपश्च ।
शर्जिते षश्वशनौ च माधवः । “न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्”
ऋ० १।८०।१२ भाष्ये उक्तौ व ध्युत्पत्तिः । तन्यता गर्जितेन
कान्दस्य उत आच् । “आविष्कृषोमि तन्यतुष्टिम्”
हृ० उ० । “तन्यतुः पर्जन्यः” भा० ।

तन्यु त्रि० तन+वा० ल्यु न आनादेशः । विसृते “रजांसि
चित्रा वि चरन्ति तन्यवः” ऋ० १।६३।५ ।

तन्विन् पु० तामसमनोरपत्यभेदे । “तपोरतिरकल्माषस्तन्वी
धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ अ० ।

तप उपतापे सक० रेथ्ये अक० दि० आ० अनिट् । तप्यते अतप्त ।
तेपे तप्ता तप्यते तप्तः तप्तिः ।

अव-अधस्तासि । अवतप्तेनकुलस्थितम्” सि० कौ० ।
आ+सस्यक्तापे । आतप्तजास्व नदभूपिताङ्गः” हरिवं० ६ अ०
अनु+सन्नततापे अनुशोचने च । “अनुतप्ये ऋशं तात ! तव
घोरेण कर्मणा” भा० व० १३७२० श्लो० । “अन्वतप्यत
धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्” रामा० अयो० ४ अ० ।
“वनं प्रस्थाय दुष्टात्मान्वा तप्यत इर्मतिः” भा० व० २७ अ० ।

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट् । तपयति-ते अतीतपत्-त ।
“संप्रत्ययोग्यस्वित्तिरेष देशः कराहिमांशोरपि तापयन्ति”
उद्भटः । “न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया”
ह्रितो० “कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा तापयन् सुचि-
रमेति सम्मदम्” माघः ।

अव+अधोभागे तापने “अथाऽताप्य पृथिवीं पूषा दिवससं-
जये । जगामास्तं सहस्रांगुः” भा० उ० १८० अ० ।

तप दाहे भ्वा० उभ० सक० सेट् । ज्वनने निरु० तपति-ते
अतापोत्-अतपोत् अतपिष्ट । तताप तेपे तपिष्यति ते
“वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः” भा० अहु०
१४ अ० । “त्वमेकैकस्तपसे ज्ञातवेदाः” भा० आ० २२२ अ०
“तपास्यहमहं वर्षं निगृह्णास्युत्सृष्टजामि च” गीता
“तमस्तपति घर्मांशौ” शकृ० । तपःकर्मकत्वेऽस्य
कत्थेयं पि यक् तड् च तप्यते तपस्तापसः ।

अभि+पर्यालोचने “पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं ताङ्गो का-
नन्व्यतपत्” ऐत० ब्रा० अथ्यतपत् पर्यालोचितवान् ।

उद्+शोभौ अक० आत्म० स्वाङ्गकमेकत्वे सक० आत्म० “उत्त-
पते हीयते इत्यर्थः” सि० कौ० । पाणिपुस्तपते ।
स्वाङ्गेल्युक्तेः प० मैत्रस्य पाणिपुस्तपति” अन्यकर्मणि तु
प० । उत्तपति सुवर्णं विज्ञापयतीत्यर्थः” सि० कौ० ।

“तीव्रसुप्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः” भट्टिः ।

“करणं कुसुमेषु रूचपति यद्विशश्वः” माघः ।

उप+पीडाजन्यतापे “आहिताग्निश्चेदुपतपेत्” आश्व० ऋ०
४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुत्पीड्योतेत्यर्थः ।

नि+नितरां तापे । “तदाहर्निशोचति नितपति वार्धप्यति
वा” ऋ० उ० ।

निस्+निःशेषेण तापे पौनः पुन्य न तापे घत्वम् । “दग्धै-
कदेशा बहवो निष्टप्राञ्च तथापरे” भा० आ० २२६ अ० ।
निष्टपति सुवर्णम् आसेवने तु नष्ट त्वं निरुपति सुवर्णं
सुवर्णकारः । “यस्तु सूर्येण निष्टपं गाङ्गेयं पिबते
जलम्” भा० आनु० २२६ अ० । घत्वे उभयतका ऋहृणम् ।

प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च “भासस्तपोधाः
प्रतपन्ति विष्णोः” गीता “सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठः”
भा० वि० ४२ श्लो० “भास्करात् प्रतपिष्यतः” भा० व०
१६० अ० “द्वितीयस्त्वेव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः” भा०
व० २२ अ० ।

वि+उत्तापवत् सर्वम् । “रविर्वितपतेऽत्यर्थम्” भट्टिः दीप्यते
इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रस्य पाणिं वितपति सुवर्णं
वितपतीत्यादि । “वितपन्नरातिम्” अथ० १२।२।४५
सम्+सस्यक्तापे । “दत्त्वापि च धनं काले सन्तपत्युप-
कारिणे” भा० शा० १६४ अ० ।

तप पु० तप-अच् । श्मीमे ज्यैष्ठाषाढात्मके षट्शौ अमरः ।
“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः” माघः । “तपत्तुं पूर्त्ता-
वपिसेदसाम्भराः” नैष० । “तपात्यये वारिभिरुचिता-
नवैः” कुमा० । किञ्चित् कर्मापपदे तापेः खच् हुस्वश्च
इतत्तापके परन्तपः भावे अप् । इतपसि च “अरुणः
कुट्टा निरशना दशपञ्चतपा इमे” हरिवं० ४६ अ० ।

तपः(स्त)कर त्रि० तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः ।
इतपःकारके (तपसी) इतपस्यभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङोष् ।

तपःक्लि शसह त्रि० तपसः क्लेशं सहते सह-अच् । इन्द्रि-
यसंयमादिकारके तपस्त्रिनि अमरः ।

तपःस्थली स्त्री इत० । श्काय्यां त्रिका० । इतपस्यास्थलमात्रे च
तपती स्त्री । सूर्यस्य कन्यायां संवरणवृत्तस्य भार्यायां कुरुरा-
जमातरि । “ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम्”
भा० आ० ६४ अ० । “संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं
नाभोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः” ६५ अ० । १७१ अ० ।
तत्कथा “अर्जुन उवाच तापत्य इति यदाक्यमुक्त्वा-

नशि मामिह । तदहं प्रातुमिच्छामि तापव्याधिनि-
शयम् । तपतो नाम का चैषा तापव्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
वैगम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं घन-
ह्वयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु आश्रयामास वै कथाम् ।
गन्धर्व उवाच । ह्यन ते कथयिष्यामि कथामेतां मनो-
रमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतावर ! ।
उक्तवानस्मिन्नेन त्वां तापव्या इति यद्वचः” ।

“य एष दिवि धिष्णुनेन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य
तपती नाम बभूव सृष्टशी सुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्य-
वरजा विभोः । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ।
न देवी मासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नाप्सरा
न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्ताऽन-
वद्याङ्गी स्तसितायतलोचना । स्नाचारा चैव साध्वी च
सुवेशा चैव मामिनी । न तस्याः सृष्टं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु भारत ! । भर्तारं सविता मेने रूपशीलशुण-
श्रुतैः । सम्प्राप्त्यौवनां पश्यन् देवां दुहितरन्तु ताम् ।
भोपलेभे ततः शान्तिं सम्पदानं विचिन्तयन् । अथर्षुप्लवः
कौन्तेय ! कुरुणाश्रमो बली । सूर्यमाराधयामास
ऋपः संवरणस्तदा । अर्घ्यं माल्योपहारार्तैर्गन्धैश्च
नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ।
शुश्रूषुरनहंयादी शुचिः पौरवणन्दनः । अंशुमन्तं
ससृष्टानं पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं
रूपेण सृष्टं भुवि । तपत्याः सृष्टं मेने सूर्यः
संवरणं पतिम् । दातुमेच्छतः कन्यां तस्मै संवरणाय
ताम् । ऋपोत्तमाय कौरव्य ! विश्रुताभिजनाय च” ।
भा० आ० १७१ अ० ।

तपन पु० तप-ल्युट् । १सृष्टं २महत्ताकष्टञ्चे । श्वग्न्यादौदाह
युक्ते मरकभेदे षपीये च हेम० । ५अर्कष्टञ्चे
६क्षुद्राग्निमन्वष्टञ्चे ७सूर्यकान्तामणौ च राजनि० ।
“पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्” भाषः ।
स्त्रीणां यौवने दसत्वजातावङ्गारभेदे म० सा० ६० ।
“यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशन्निख्यकाः । अल-
ङ्काराः इत्युपक्रमे “विकृतं तपनं मौग्ध्यम्”
इत्यादिना विभज्य “तपनं प्रियविच्छेदे आरावे-
शोऽथ चेष्टितमिति” लक्षितम् । ६अग्निभेदे पु०
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः
शोषणश्चैव तपनश्च महावज्रः । स्नाह्वाकारस्य विषये

विख्याताः पञ्च वज्रयः” हरिवं १८० अ० । १०शिवे पु० ।
“यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च” भा० शा०
२८६अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११तापेन० धरणिः ।
तपच्छद पु० तपनप्रियः कदोऽस्य । दमनकष्टञ्चे राजनि०
तपनतनय पु० इत० । १यमे २यसुनायां, ३शमीष्टञ्चे च
स्त्री राजनि० । ४कर्णे ५सुपीवे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।
तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्यकान्तामणौ राजनि०
तपनात्मजा स्त्री इत० । १गोदावरीनद्यां हेम० । २यसुनायां
च । ३यमे ४कर्णे ५सुपीवे च पु० । [नद्यां हेमच० ।
तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप-ल्युट् ङीप् । गोदावर्यां
तपनीय म० तप-यनीयर् । १खर्णे कनकधूसरे च अमरः ।
“भव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य” भाषः । “असंस्पृशन्तौ
तपनीयपीठम्” रघुः । स्वार्थे क् । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।
तपनेष्ट न० इत० । तास्ते घातौ राजनि० । तद्घातोः सू-
र्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् न० तप-ल्युट् । आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अन्-
त्यामिब्राह्मणभाषेण दृश्यम् । २लग्नावधिक-
नवमस्थाने ज्यो० श्वाश्रमविहितकर्मणि ४वैषल्लो शजनके
कर्मणि । “तपोनानशनात्परम्” । ५क्षुत्पिपा-
साशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने । इचित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनिय-
मोपासनादिकर्मणि । ७मौनादिव्रते” दकायेन्द्रियमनसां
समाधाने ६शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ।
१०कच्छचान्द्रायणप्रजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११शास्त्र-
विहिततपशिवारोहणादी । १२वानप्रस्थस्नासाधरणधर्मे ।
तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “देवद्विजगुरु-
प्राज्ञपूजनं शौचमार्जयम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं
प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप
उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं सौमसात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानससुच्यते” गीता । तदपि
सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह “अज्ञया परया तप्तं
तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तं सात्त्विकं
परिचक्षते । सत्कारमानपजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं च लभध्रुवम् । भूदयाहेत्या-
त्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्थोत्पादनाथं वा
तत् तामससदाहृतमिति” गीता । १३मनसिन्द्रियाणामै-
काग्र्ये “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः”
इत्युक्तेः १४जनोक्तोकादुद्देश्ये लोकाभेदे । “तस्योपरि तपो-

लोकस्ते जोमय उदाहृतः । वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देव
पूजिताः । वासुदेवे मनो येषां वासुदेवाऽर्पितक्रियाः ।
तपसातोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः । ते तपो-
लोकभासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः । शिलोच्छ्रित्तयो
षे वै दन्तोलूखलिकाश्च ये । येऽश्वकुट्टाश्च सुनयः शीर्ष-
पर्णाग्निश्च ये । ग्रीष्मे पश्चाग्निस्तपसो वर्षासु स्थण्डि-
लेश्याः । हेमन्ते शिशिरे वा वै क्षपन्ति सलिले क्षपाः ।
कुशाग्रनीरविन्दूश्च तृपिता यतयोऽपिबन् । वाताग्नि-
नोऽतिक्षुधिताः पाटाकुशाग्रभूसृशः । ऊर्ध्वं हस्ता
रविदृग्गन्धकाक्षिस्थाननिश्चलाः । ये वै दिवा नि-
रुक्त्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे । मासोपवासं कुर्वन्ति
चातुर्मास्यव्रताश्च ये । ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मा-
सोपवासकाः । ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधाराश्वत-
र्षकाः । स्थाणुस्थान्योपसंमप्रा मृगकण्डूतिशौख्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये । प्रहृद्
बल्मीकाङ्गाश्च स्नायुनडास्थिसञ्चयाः । क्षताप्रतानैः
परितो वेष्टितावयवाश्च ये । शस्यानि च प्रहृद्गानि
यदङ्गेषु मञ्जीपते । इत्येतैर्नि यभैर्वै तु क्लिष्टात्मानस्तपो-
धनाः । ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यङ्गतोभयाः । १५ माघे
मासि “तपाश्च तपस्यश्च शैशिराहृतः” यजु० २७।२४
“तपसे त्वा” यजुः ७।३० । तपसे माघाय । तपति सूर्यो
यत्र अस्मिन् तपाः वेददी० । तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः
प्रखरकरता अतएवाह “मकरे प्रखरो रविः” । १६ धर्म
“विनायकदत्तं भूपुरिज्यायै तपसः सुतः” माघः १७ णि-
यमे “ममाधिसमास्याय तपोभिरात्मनः” निगन्ध्य चैनां तपसे
कतोद्दामासु” “तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः” कुमा०
“तपसा कित्त्वपं हन्ति विद्यायाऽऽस्तमश्नुते” वेदान्तप० ।
“तमेतं ब्राह्मणा विधिदिपन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा
नाशकेन” श्रुतिः । “ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःक्षत्रस्य
रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपःशूद्रस्य सेवनम्” मनुः
तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात०सू० भाष्य-
विवरणेषु “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः”
सू० । “नातपस्विनो योगः सिद्धति अनादिकर्मकेश्वा-
सनाचिता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण
तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादन-
कथाधमानमनेनः सेव्यमिति मन्यते” भा० । “व्यतिरेक-
रुद्धेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-
ऽन्तरव्यापारसुपादोपयोगिनं दर्शयति अनादि

कर्म्येति । अनादिभ्यां कर्मकेश्वासनाभ्यां चिता अतएव
प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।
अशुद्धीरजस्तमःससृष्टेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते
सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि
तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं
तदुपाय इति । अत आह । तच्चेति तावन्मात्रमेव
तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः”
विवरणम् । १८ अमौ तपोजाः ।

तपस पु० तप-असच् । १सूर्ये २चन्द्रे त्रिका० । ३खगे सि०कौ०
तपसीमूर्त्ति पु० चतुर्थमन्वन्तरे व्याङ्गिरसे सप्तप्रभेदे तपोर्धृति
शब्दे दृश्यम् । [तस्य इतरतपस्याहे पित्वात् तथात्वम् ।
तपस्तत्त्वं पु० तपस्तच्चति तच्च-अण्य उ० स० । इन्द्रे हेमच० ।
तपस्य तपः करोति तपस+कृतौ क्यच् अक० सेट् ।
तपस्यति अतपसीत् अतपसीत् तपसा । “स्थाणुं
तपस्यन्मधित्यकाबाम्” कुमा० ।
तपस्य पु० तपसि साधु यत् । १फाल्गुने मामि अमरः ।
“तपाश्च तपस्यश्च शैशिराहृतः यजु० १५।५७ “तपस्याय त्वा”
७।३० । २अर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम् । भावे क्य
तपसा । ३तपस्यार्थायां स्त्री । तपसि भवः यत् । ४तपोभवे
ति० “स्त्रियञ्चेत् तपस्याभ्योऽङ्गप्रः स्वाहा” कात्या०
श्रौ० २।१।१।२८ । तपस्य-भावे घञ् । ५तपश्चरणे पु० ।
“अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ” भा० आनु० ६अ० ।
तामसस्य मनोः इषुत्वभेदे पु० “पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य
मनोर्दप ! ऊत्तिस्तपसः सुतपास्तपोऽनस्तपोऽशनः ।
तपोरतिरकल्सापस्तन्वी धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७अ०
तपस्यामत्स्य पु० स्त्री (तपसी) । मत्स्यभेदे शब्दर० ।
तपस्विन् ति० तपस+अस्यर्थे विनि । १तापसे, २चान्द्रायणा-
दिन्नतधारिणि, ३अनुकम्प्ये, ४दीने ५प्रशस्ततपोयुक्ते च ।
स्त्रियां ङीप् “किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी
सा” सा० द० । “नयप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी”
जैमि० । “कस्तपस्विशिक्षेषु चादरः” किरा० ।
“पर्यमाणसद्यग्निप्रत्युदयातैस्तपस्विभिः” रघुः त-
पस्विभ्योऽधिको योगी” गीता इनारदे पु० शब्दरत्ना०
७तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर० । ८वृत्तकरञ्जवृत्ते पु० ६चटके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १०जटा-
मासां ११कटुरोहिण्यं स्त्री हेमच० गौ० ङीप् । १२म-
हाश्रावणिकायाः स्त्री भावप० हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्व-
न्तरे काश्रुपे १३अप्रभेदे तपोर्धृतिशब्दे प्रमाणां दृश्यम् ।

भागवतोक्ते द्वादशमन्वन्तरे १४सप्तभिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रियं पत्रमस्य । दमनकटके राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य षीष्मस्यान्ययोऽवसानं यत्र काले ।

१वर्षाकाले “तपात्यये वारिभिरुचिता नवैः” । कुमा० ।

“तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं मञ्जावनं राष्ट्रपतिर्ददथ” भा०

व० २४ अ० ६त० । २षीष्मस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्थान्तो यत्र । १वर्षाकाले “ववर्ष शरवर्षेण

तपान्ते जलदो यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२षीष्मस्यावसाने च ।

तपित लि० भ्वा० तप-दाच्चे क्त । तप्ते द्विरूपकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ लि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+इष्टन् ढण्योलोपः ।

अतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः”

ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु लि० तप-वा० इष्णु च् । तापकर्त्तरि तपने । “मह-

ता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना स्त्र्यैषोक्तस्तथाऽनघ !” भा० शा० १२० अ० ।

तपीयस् लि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+ईयसुन् ढण्योलोपः ।

१भृशं तप्तरि २तपस्याकारके “अतप्यतास्मिन् किल लोक-

तापनं तपस्तपीयस्तपतां समाहितः” भाग० २।६।६।

तपु लि० तप-उन् । १तापके “तपोष्पवित्वं विततं दिवस्यदे”

ऋ० ६।८।२२ “तपोः शत्रुणां तापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते ३तप्ते च । “तपुय्युस्तु चरुग्नि वा इव” ऋ०

७।१०।४।२ तपुस्तप्तः” भा०

तपुषि लि० तप-उषिन् वेदे नेकारस्य इत् । तापके ।

“ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिसस्य” ऋ० १।२०।१७; ६।५।२।१।

“तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः” निरु० ६।२ स्त्रियां छदि-

कान्तत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उषि । १स्त्र्यै २अग्नौ च उष्णा० । ३तापयुक्ते

४तापये च लि० । “तपुर्जन्म ! यो अस्मभुक्” ऋ० १।

२६।१६ हे तपुर्जन्म ! तप्यमानरश्मियुक्त ! अग्ने !” भा०

“तपुरग्राभिर्क्वडिभिः । १।८।७।२१। “तपुरग्राभिस्तप-

नशोलाप्राभिः” भा० “तपुषि तस्मै ष्टिजनानि सन्तु”

ऋ० ६।५।२।२

तपोज लि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन-उ । १तप-

स्याजाते २अग्निजाते अस्पर्शु स्त्री । “ऋषीस्तपस्ततो मस

तपोजा अपि गच्छतात्” ऋ० १०।१५।४।५ “वाचो

बन्धुस्तपोजाः” यजु० १०।६ “वाचो बन्धुः वाश्या

बन्धुभूताः “यावद्वा प्रायेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुतेः “आपोमयी वागिति” सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा

तपःशब्देनात्वाग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः

अग्नेर्वा धूमो जायते धूमाद्भवन्वाद्वाद्वाग्नेर्वा एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजाः” इति श्रुतेः “वायोरग्निरग्ने-

राप” इति शत०ब्रा० ५।३।५।१७। श्रुत्यन्तरात् वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “पुण्यतीर्थेषु

कलिबं कुरुचेत्वं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धुत्तमस्तपोदानं

जम्बुसार्गमथापि च” भा० आहु० १६५ अ० ।

तपोधन लि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि ।

“तपोधनाभ्यागमसम्भवास्तदः” भाषः तत्प्रियत्वात् २दम-

नकटके पु० राजनि० । ३सुखङ्गीरीकले स्त्री भेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “यत्तु तावदतिक्रान्तं

धर्मद्वारं तपोधनम्” भा० आहु० ५२ अ० । तपोधनं मूल्यं

यस्य । ५तपसा लभ्ये स्वर्गादौ लि० “स्वर्गलवरः स्वर्गे

पारिजातस्तपोधनः” हरिवं० १२८ अ० ।

तपोष्टिति पु० तपसि ष्टितिःसन्तोषो यस्य । १तपोरते तपस्विनि

चतुर्थमन्वन्तरे २भार्गवे सप्तभिभेदे “चतुर्थे चैव सावर्ण्य

ऋषीन् सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “दातिर्वसिष्ठपुत्रश्च

आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी

काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलस्त्यश्च

तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तोषां विक्षेपस्तु तपोष्टितिः”

हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे

कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्विनि “विधेः सायन्तनस्थान्ते स ददर्श तपोनिधिम्”

रघुः । “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः” भाषः ।

तपोभृत् लि० तपो विभर्त्ति भ-क्तिप् लृक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः”

हरिवं० ८ अ० ।

तपोमय लि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं

तदात्मको वा तपम्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्था-

लोचनात्मके परमेश्वरे पु० । “तयोत्तरीधर्ममय-

स्तपोमयः” भाग० २।४।१६। स्त्रियां ङीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यं हनिजुषां तपोमयीम्” हरिवं० २६४ अ० ।

“उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी” ७६ अ० ।

लोकस्ते जोमय उदाहृतः । वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देव
 पूजिताः । वासुदेवे मनो वेधां वासुदेवाऽर्पितक्रियाः ।
 तपसातोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः । ते तपो-
 लोकपासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः । शिलोच्छ्रुत्तयो
 ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये । येऽशसुकुट्टाश्च सुनयः शीर्ष-
 पक्षांशिनश्च ये । ग्रीष्मे पञ्चाग्निस्तपसो वर्षासु स्थण्डि-
 लेश्याः । हेमन्ते शिशिरे वा वै क्षपन्ति सखिषे क्षपाः ।
 कुशाग्रनीरविन्दूश्च हृषिता यतयोऽपिवन् । वाताग्नि-
 नोऽतिक्षुधिताः पाटाकुशाग्रभूसृशः । ऊर्ध्वं हस्ता
 रविदृशस्त्वेकाक्षिस्थाननिशलाः । ये वै दिवा नि-
 रूक्षासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे । मासोपवासं कुर्वन्ति
 चातुर्मास्यव्रताश्च ये । ऋत्वन्ते तोषपाना ये ये घण्ट्मा-
 सोपवासकाः । ये च वर्षानिमेधा वै वर्षधाराभ्यु-
 र्धकाः । स्थाणुसास्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः ।
 जटाटवीकोटरान्तःकतनीडारण्डजाश्च ये । प्रहृद्
 बल्मीकाङ्गाश्च स्नायुनद्वास्थिसञ्चयाः । लतापतानैः
 परितो वेष्टितावयवाश्च ये । शस्यानि च प्रहृद्गानि
 यदङ्गेषु महीपते । इत्येतैर्नियमैरेतं तु क्लिष्टात्मानस्तपो-
 धनाः । ब्रह्मायुस्तपोलोके ते वसन्त्यकृतोभयाः । १५ माघे
 मासि 'तपाश्च तपस्यश्च शैशिराहृत' यजु० २७।२४
 'तपसे त्वा' यजु० ७।३० । तपसे माघाय । तपति सूर्यो
 यत्र असन् तपाः वेददी० । तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः
 प्रखरकरता अतएवः 'मकरे प्रखरो रविः' । १६ धर्म
 'दिनायस्त्रदलं भूषणुरिज्ज्यायै तपसः सुतः' माघः १७ नि-
 यमे 'समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः' निशस्य चैनां तपसे
 कृतोद्यमासु' 'तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः' कुमा०
 'तपसा कित्त्वपं हन्ति विद्ययाऽऽस्तमश्नुते' वेदान्तप० ।
 'तमेतं ब्राह्मणा विधिदिप्रन्ति वेदासुवचनेन यच्चैन तपसा
 नाशकेन' श्रुतिः । 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःक्षत्रस्य
 रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्' मनुः
 तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात०सू० भाष्य-
 विवरणे 'तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः'
 सू० । 'नातपस्विनो योगः सिद्धति अनादिकर्मकेश्वा-
 सनाचिता प्रत्युपस्थितविषयजात्या चाशुद्धिः नान्तरेण
 तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादन-
 रुपाधमानमनेनःस्यमित् सन्यते' भा० । 'व्यतिरेक-
 रूढेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-
 नान्तरव्यापारसुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि

कर्मैति । अनादिभ्यां कर्मकेश्वासनाभ्यां चिता अतएव
 प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।
 अशुद्धीरजस्तमःससृष्टेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते
 सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि
 तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं
 तदुपाय इति । अत आह । तच्चेति तावन्मात्रमेव
 तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यतइत्यर्थः'
 विवरणम् । १८ अन्वौ तपोजाः ।

तपस पु० तप-असच् । १४ यथे २ चन्द्रे त्रिका० । १४ गे सि० कौ०
 तपसोमूर्त्ति पु० चतुर्थमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिभेदे तपोर्धृति
 शब्दे दृश्यम् । [तस्य इतरतपस्याहेपित्वात् तथात्वम् ।

तपस्तत्त पु० तपस्तच्चति तच्च-असच् उप० सं० । इन्द्रे हेमच० ।
 तपस्य तपः करोति तपसु+कृतौ क्यच् अक० सेट् ।
 तपस्यति अतपसीत् अतपसीत् तपसा । 'स्थाणु'
 तपस्यन्तमधित्यकाशाम्' कुमा० ।

तपस्य पु० तपसि साधु यत् । १ फाल्गुने मासि अमरः ।
 'तपाश्च तपस्यश्च शैशिराहृतः यजु० १५।५७ 'तपस्याय त्वा'
 ७।३० । २ अर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम् । भावे अ।
 तपसा । ३ तपस्यर्थायां स्त्री । तपसि भवः यत् । ४ तपोभवे
 ति० 'स्त्रियाश्चेत् तपसाभ्योऽङ्गप्रः स्वाहा' कात्या०
 श्रौ० २५।११।२८ । तपस्य-भावे चञ् । ५ तपश्चरणे पु० ।
 'अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ' ! भा० आनु० ६ अ० ।
 तामसस्य मनोः इ पुत्रभेदे पु० 'पुत्रांश्चैव प्रयज्यामि तामसस्य
 मनोर्दप ! ऊत्तिस्तपस्यः सुतपास्तपोलस्तपोऽशनः ।
 तपोरतिरकल्मापस्तन्वी धन्वी परन्तपः' हरिवं० ७ अ०

तपस्यामत्स्य पु० स्त्री (तपसी) । मत्स्यभेदे शब्दर० ।

तपस्विन् ति० तपसु+अस्यथे विनि । १ तापसे, २ चान्द्रायणा-
 दिव्रतधारिणि, ३ अशुक्लम्प्रे, ४ दीने ५ प्रशस्ततपोयुक्ते च ।
 स्त्रियां ङीप् 'किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी
 सा' सा० द० । 'नवप्रसूतितर्वरटा तपस्विनी'
 जैष० । 'कस्तपस्विविशिक्षेषु चादरः' किरा० ।
 'पर्यसाणमदृश्याग्निप्रत्युद्युतातैस्तपस्विभिः' रघुः त-
 पस्विभ्योऽधिको योगी' गीता ह्यनारदे पु० शब्दरत्ना०
 ७ तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर० । ८ वतकरङ्गवजे पु० ६ चटके
 पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १० जटा-
 मास्यां ११ कटुरोहिण्यटां स्त्री हेमच० गौ० ङीप् । १२ म-
 हाश्रावणिकायाः स्त्री भावप्र० हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्व-
 न्तरे काश्रुपे १३ ऋषिभेदे तपोर्धृतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

भागवतोक्ते द्वादशमन्वन्तरे १४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रियं पत्रमस्य । दमनकृच्छ्रे राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य षीष्णस्यात्ययोऽवसानं यत्र काले ।

१वर्षाकाले “तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः” । कुमा० ।

“तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श” भा०

व० २४ अ० ६त० । २षीष्णस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्र । १वर्षाकाले “ववर्ष शरवर्षेण

तपान्ते जलदो यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२षीष्णस्यावसाने च ।

तपित लि० भ्वा० तप-दाहे क्त । तप्ते द्विरूपकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ लि० अतिशयेन तप्ता तप्तु+इष्टन् टणो लोपः ।

अतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः”

ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु लि० तप-बा० इष्णु च् । तापकर्त्तरि तपने । “मह-

ता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना स्वर्थेणोक्तस्तथाऽनघ !” भा० शा० ३२० अ० ।

तपीयस् लि० अतिशयेन तप्ता तप्तु+इयसुन् टणो लोपः ।

१भृशं तप्तरि २तपस्याकारके “अतथ्यतास्मिन् किल लोक-

तापनं तपस्तपीष्णस्तपतां समाहितः” भाग० २।६।६।

तपु लि० तप-उन् । १तापके “तपोष्णवितं विततं दिवस्यदे”

ऋ० ६।८३।२ “तपोः शत्रुणां तापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते शतमे च । “तपुर्ययुस्तु चरुरग्निं वा इव” ऋ०

७।१०।४।२ तपुस्तप्तः” भा०

तपुषि लि० तप-उषिन् वेदे नेकारस्य इत् । तापके ।

“ब्रह्महिषे तपुषि हेतिसस्य” ऋ० ३।१०।१७; ६।५।२।३।

“तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हनेः” निरु० ६।२ स्त्रियां छदि-

कान्तत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उषि । १स्त्र्ये २अन्तौ च उष्णा० । ३तापयुक्ते

४तापये च लि० । “तपुर्जम्भ ! यो अस्मभुक्” ऋ० ६।

३६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्यमानरश्मियुक्त ! अग्ने !” भा०

“तपुरग्राभिर्हृदिभिः । १०।८७।२३। “तपुरग्राभिरुप-

नशोलाग्राभिः” भा० “तपुषि तस्मै ष्टिजनानि सन्तु”

ऋ० ६।५।२।२

तपोज लि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन-उ । १तप-

स्याजाते २अग्निजाते अस्पर्शु स्त्री । “ऋषींस्तपस्ततो मम

तपोजा अपि गच्छतात्” ऋ० १०।१५।४।५ “वाचो

बन्धुस्तपोजाः” यजु० १०।६ “वाचो बन्धुः वाख्या

बन्धुभूताः “यावद्वा प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुतेः “आपोमयी वागिति” सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा

तपःशब्देनात्वाग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः

अग्नेर्वै धूमो जायते धूमाद्भ्रमन्नाद्दृष्टिरग्नेर्वा एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजाः” इति श्रुतेः “वायोरग्निरग्ने-

राप” इति शत०ब्रा० ५।३।५।१७। श्रुत्यन्तरात् वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “पुण्यतीर्थेषु

कलिबं कुरुत्वेत्वं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धुत्तमस्तपोदानं

जम्बुसार्गमथापि च” भा० आतु० १६५ अ० ।

तपोधन लि० तपोधनं यस्य । तपोमातृकारके १तपस्विनि ।

“तपोधनाभ्यागमसम्भवाद्बुद्धः” भाषः तत्प्रियत्वात् २दम-

नकृच्छ्रे पु० राजनि० । ३सुखङ्गीरीच्छे स्त्री भेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “यत्तु तावदतिक्रान्तं

धर्महारं तपोधनम्” भा० आतु० ५२अ० । तपोधनं मूल्यं

यस्य । ५तपसा लभ्ये स्वर्गादौ लि० “स्वर्गल्लवरः स्वर्गे

पारिजातस्तपोधनः” हरिवं० १२८ अ० ।

तपोष्टति पु० तपसि ष्टितिःसन्तोषो यस्य । १तपोरते तपस्विनि

चतुर्थमन्वन्तरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे “चतुर्थे चैव सावर्ण्य

ऋषीन् सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “दातिर्वसिष्ठपुत्रश्च

आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी

काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च

तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तोषां विक्षेपस्तु तपोष्टतिः”

हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे

कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्विनि “विधेः सायन्तनस्थान्ते स ददर्श तपोनिधिसम्”

रघुः । “पतत्पतङ्कप्रतिमस्तपोनिधिः” भाषः ।

तपोभृत् लि० तपो विभर्त्ति म-क्लिप् तुक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः”

हरिवं० ८अ० ।

तपोमय लि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं

तदात्मको वा तपस्+मयत् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्था-

लोचनात्मके परमेश्वरे पु० । “तथीत्वथीधर्ममय-

स्तपोमयः” भाग० २।४।१६। स्त्रियां ङीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यं हनिजुष्टं तपोमयीम्” हरिवं० २६४ अ० ।

“उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी” ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति पु० तपः व्यालोचनभेद एव मूर्त्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरस्य वा । १ परमेष्ठरे २ तपस्विनि च । इन्द्र-सावर्णिरूपतामसमन्वन्तरे सप्तर्षिसंध्ये षड्षिभेदे च “षड्षयश्च तपोमूर्त्तिस्तपस्त्रग्नीध्रकादयः” भाग० ८। ११। १२ तपोमूल लि० तपो मूलमस्य । १ तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २ पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति लि० तपसि रतिरस्य । १ तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि पु० तपसा रविरिव । १ सूर्य्यतल्यतेजोयुक्ततपस्के चतुर्थमन्वन्तरे पौल्लहे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक पु० तपोनाम लोकः । ऊर्द्धस्थेषु सप्तसु लोकेषु भवनभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तत्कोटि योजनोपरि वर्तते । “चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरिमम्” काशीख० २१ ख० उक्तेः । स च विराट्-पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २। ४। २६। “भूर्लोकः कल्पितः पञ्चरात्रं भुवोलोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः । षोडश्यां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्द्धभिः सत्य-लोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः” ।

तपोऽवट पु० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे लिङ्गा० ।

तपोवन न० इत० । १ तापसस्यै वनभेदे, “वधूर्भक्तिमती चैनामर्च्चितामातापोवनात्” तपोवनाहन्तिपथं गताभ्याम्” रघुः । २ तप्तानके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन पु० चतुर्थमन्वन्तरे सप्तर्षिसंध्ये पौल्लस्वे षड्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् । २ तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य शब्दे दृश्यम् ।

तप्त लि० तप-कृत् । १ दग्धे २ तापयुक्ते च हेमच० । “तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति” श्रुतिः । “स तप्तकर्त्तस्वरभास्वरास्वरः” माघः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निंसंयोगभेदेन विमले काञ्चने ।

“तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्” इगांध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु० तप्तः कुम्भो यत् । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा “अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्तस्तप्त-कुम्भो वज्रज्वालासमाहतः । ज्वलद्भिन्नचयोद्भूत तैलायश्चूर्णपूरितः” मार्क० पु० ।

तप्तकच्छु न० “घट्पलन्तु पिवेदभस्त्रिफलन्तु पयः पिवेत् । पत्रमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकच्छुं विधीयते” श्रुत्युक्ते व्रत-

भेदे, “पयोद्वतसुदकं वायुं तप्तं प्रतिवृत्तं पिवेत् स तप्तकच्छु इति गौतमोक्तेः प्रस्वमपि ।

“तप्तकच्छुं चरन् विप्रो जलक्षीरघटानिलान् । प्रति-वृत्तं पिवेदुष्णान् सकृत्प्रायो समाहितः” मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतद्वादशाह साध्यम् । जलादिपरिमाणसक्तं ब्रह्मपुराणे “तप्त-कच्छुं व्रतं कृत्वा तप्तं सायं पिवेच्छुचिः । घट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते क्षीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिवेत् तप्तहम् । पानं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्विदिनं पिवेत् । वायुभक्षस्यहं चान्यं निर्दहेत् पातकं द्विजः” याज्ञवल्क्यः । “तप्तक्षीरघटाम्बूना मेकैकं प्रत्यहं पिवेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकच्छुस्तु साधनः” एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकच्छुम् प्रा० वि० ।

तप्तप्राणकुण्ड पु० नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत् ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमितोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः “तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिसुद्धरणे शुभम् । कारयेदायसम्पातं तास्यं वा धोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु सृणुमयं वापि मण्डलम्” । कर्ष-धोडशांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्तुल-मिति यावत् । एतादृशं पालं घृततैलाभ्यां पूरयेदि-त्याह स एव “पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिमित्तु तत् । सुवर्णं माषकनसिन्धुं सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकसुद्धरेत्” इति । सुवर्णमाष-कसुद्धरेत्तैलाभ्यां माषमाषम् । सुवर्णग्रहणं कृत्वा माषनिवृ-त्तयम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं तास्यं वा पिण्डी-कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीम-ध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् प्राङ्गुष्ठा-केन घृततैलयोक्तामे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरः पत्वारोपणान् सर्वसाधारणं कर्म विधाय “त्वमग्ने । वेदाश्चतारः” इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-ष्वभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि” मन्त्रेष्वभिमन्त्र्य तप्त-माषसुद्धरेत् । अतएव दृश्यतिः “सुद्धरेत्तैलघटात् सुत-प्तात्तप्तमाषकमिति” । कल्पान्तरमाह स एव “सौवर्णे राजते तास्ये वायसे सृणुमयेऽपि वा । गव्यं घृतसुपा-दाय तद्ग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं तास्यी-मायसीं वा सुगोभनाम् । सलिलेन सकृत्प्रीतां प्रक्षिपे-

तत्र छद्रिकां । भ्रमदोचितरङ्गाद्ये ह्यनस्यस्येगोचरे ।
 परीक्षेदाद्रूपेण चटत्कारसुवोपकमिति” । ततः
 प्राङ्गिवाको धर्मावाहनादिपत्वारोपणानं साधारणं
 कर्म कृत्वा इतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत-
 स्यानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रमन्त्रं
 इत ! त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतो
 भवेति च” । ततः प्राङ्गिवाकः शोष्येन “त्वमग्ने !
 सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा
 सुद्रिकां आह्वयेदित्याह स एव “उपोषितन्तः स्नात-
 मार्व्वासःसमावृतम् । आह्वयेन्मुद्रिकान्तान्तु इतमध्यग-
 तान्तथा । प्रदेगिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः”
 इति । अत्र तर्जन्यैव सुद्रिकोद्धरणं कार्यं । तस्यां
 परीक्षाभिधानात् पञ्चहयेऽपि शुद्धयधारण्योपायं वृहस्प-
 तिराह “करायं योन धुनेयात् विस्कोटो वा न
 जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवधो यधेति” ।
 कालिकापुराणेऽपि “न धुनेयुः करापन्तु यस्य रक्तं
 न जायते । विस्कोटादौस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य
 नोद्धतमिति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य करायं विस्को-
 टादौनोद्धतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्को-
 टकान स्युः शुद्धोऽसावन्वधाऽशुचिरिति” ।
 तत्रुलपरीक्षाद्यन्दे अघिकं वश्यम् ।

तमसुद्रा स्त्री वैष्णवैः शरीरधार्येऽग्निप्रधातुमयसुद्राकृतभग-
 वदायुधचिह्ने तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां हरी शिशयिषौ सति । वैष्णवः
 पारयं कृत्वा तमसुद्राश्च धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
 वैश्यः शूद्रश्चैकान्तर्जये । कुर्वन्नात्मार्पणं तमसुद्राभि-
 देहमद्भवेत्” । तमसुद्राधारणं वाराहे तमसुद्राप्रसङ्गे
 “चक्रादिधारणं पुंसं परं सम्बन्धवेदनम् । पातित्रय-
 निमित्तं हि बलयदिविभूषणमिति” । तमसुद्रा-
 धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तम्रं चक्र-
 मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्य
 सिद्धये” । ब्रह्माण्डे “कृत्वा घातुमयीं सुद्रां तापयित्वा
 स्त्रिकां तनूम् । चक्रादिविहृतां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः” ।
 नारदीयपञ्चरात्रे “द्वादशारन्तु घटकोषं बलयत्रय-
 संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तम्रं धारयेत्तु विचक्षणः ।
 सौपर्णे च श्रीभगवद्गुरुसंबादे तमसुद्राप्रकरणे
 “गुरुत्वाच्चविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा
 क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाद्मे “अग्निहोत्रं

यथा नित्यं वेदस्थाध्यवनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं
 तम्रचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री
 शिवोभासंवादे “शङ्खचक्राङ्गनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहु-
 मूढयोः । कृताग्निनैव सन्त्य सर्वपापापलुप्तये” । “चक्रं
 वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
 विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव
 “अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ।
 न तस्य किञ्चिदस्त्रीयादपि क्रतुसहस्रिणः ।
 सर्वेदविदोवापि सर्वशास्त्रविशारदः । अष्टत्वा
 विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तम्र-
 नैवाङ्गनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि
 सिद्धयर्थं मन्त्रसिद्धौ तथैव च । हरेः प्रजाधिकाराद्यं
 चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्य सिद्धयर्थं भक्त
 सिद्धौ विशेषतः । उपवीतादिवह्यार्याः शङ्ख-
 चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” ।
 श्रुतयश्च “यो ह वै सुशोभसौलेर्धर्माननुतिष्ठमानोऽग्निना
 चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नैमिषंमिना
 तम्रततुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं
 विभक्तिं वपुषाभितम्रं बलं देवानामसृत्तस्य विष्णोः ।
 स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्दुयतयो वीतरागाः”
 इति । ऋक्परिशिष्टे “अतम्रतनुर्नतदामो अश्रुतेऽश्रुता
 सह इहहनस्तत् समासतेति” यजुषि ऋग्वेदीयाश्वलायन
 शःखायाञ्च । “प्रतद्विष्णोरलक्षक्रे हुनम्रे जन्मान्मोहिं
 वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्धधतेऽन्ये पुराणालिङ्गान्य-
 न्यन्ये तम्रान्यायुषान्यर्पयन्ते” इति । छन्दः ऋक् परि-
 शिष्टे “सहोवा च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्महिताय
 प्रेमृणा हरिं भजेत् । सुशोकमं सौलेर्धर्मायक्रेष्वग्नि-
 माधत्ते” इति । शतपथो श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे
 तम्रचक्रादिप्रकरणे “देवासो एवैतेन बाहुना
 सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “देनाङ्किता
 भगवो लोकस्य” इति । वितन्वते ब्राह्मणास्तदह-
 नीति” । पाद्मे तमसुद्राप्रसङ्गे “विष्णु चक्राङ्कितं
 विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णु चक्रविही-
 नन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तमसुद्रा
 प्रसङ्गे “श्रीलक्ष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः प्रशयानतल्यः
 पुरुषोऽथ नारी । दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
 स्नात्वा समर्चेद्धरिमङ्ग सदाः” इति । बह्वृषस्येष्टुटाचार्य
 पादप्रश्नतिभिर्बुधैः । श्रुतयः श्रुतयोहात विख्याता

लिखिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पादौ
 “तत्रचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अथलोक्य
 सुखं तेषां आदित्यमवलोकयेत्” । अग्निपुराणे च दशरथं
 प्रति हतपुत्रविप्रविलापे । “शिलावृद्धिः कृता किंवा प्र-
 तिमायां हरेर्भया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णु भक्तस्य
 कर्हि चित् । तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
 धेन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः” । अथ तत्रमुद्रा
 धारणमाहात्म्यं सौपथे “अशुचिवीथनाचारः
 सर्वधर्मत्रिहृष्कृतः । प्रतप्रशङ्कचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्ति
 पावनः” । वाराहे तत्रमुद्राधारणप्रसङ्गे “स्त्रेच्छेदे
 शुभे वापि चक्राद्भौ यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा
 त्रीणि मम क्लेवं वसुधरे ! । ब्रह्माण्डे “आयुषै-
 वैष्णवैः सर्वैस्त्वापितेः स्वतत् यदि । चिह्नप्रेक्ष्यैषो यस्तु
 स याति परमां गतिम्” । पादौ च “अग्नि-
 तम्रं पवितञ्च धृत्वा तु बाहुमलयोः । त्यक्त्वा यमपुरं
 घोरं याति विष्णोः परं पदम् । उताग्निप्रचक्रेण
 शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि यत्राश्च लभ्यन्ते
 नात्र संशयः । अग्निप्रनेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुम-
 लयोः । अङ्कितत्वा जपन्मन्त्रं संसारान् मोक्षभागभवेत् ।
 अग्निप्रनेन चक्रेण बाहुमलेषु लाञ्छिताः । ते सर्वे
 पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम्” ।
 किञ्च “अप्राकृता महात्मनो विष्णु चक्रेण लाञ्छिताः ।
 विष्णु चिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति
 अत्र निशेधवचनं निर्मूलं सङ्गरनादृतम् । समूलं यच्च तत्
 सम्यग्बिध्यभावादिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः
 “तत्रमुद्राधारणार्थसुपचारैस्तु पञ्चभिः । कृष्णमध्यत्र
 संपूज्य चक्रशङ्कौ तथा तपेत् । तत्र मन्त्रः “सुदर्शन ! नमस्तो
 ऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमध्यर्च्यं मूलेन
 कृत्वा चान्द्राङ्कितोः कृती । चक्रशङ्कगदादीनि शस्त्रा-
 ग्यन्तौ प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैरथावाद्य तान्यभ्यर्च्यं
 प्रणम्य च । रुद्रं कृष्णञ्च संवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदित्दम् ।
 उच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तत्रचक्र-
 गदादीनि तवाङ्गानीश धारये” इति । अथ चक्रादीना
 मावाहनादिमन्त्रः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय
 निर्वाणितसकलरिपुध्वजाय भगवद्धारायणकराम्भो रुह-
 स्यगंडुर्ललिताय । “एहोहि त्वं सहस्रार चक्रराज !
 सुदर्शन ! । यज्ञभागं प्रष्टुह्यस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय गम्भीरधीर-

ध्वन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय त्रिरेखादक्षिणावर्त्तय
 त्रिप्रशस्ताय । एहोहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकर-
 स्थित ! । यज्ञभागं प्रष्टुह्यस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं रं यं मं कं पाञ्चजन्याय नमः । ओं भगवते
 खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय जविने सकल
 सुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलाङ्गिताय । एहोहि खड्ग
 रत्न ! त्वं नन्दकाय सुराङ्कित । यज्ञभागं प्रष्टुह्यस्व
 पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं
 नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भगवद्गुणारकवासुदेवलालि-
 ताय । एहोहि त्वं मदे ! देवि ! कौमोदक्यायुषेश्वरि ! ।
 यज्ञभागं प्रष्टुह्यस्व पूजाञ्चैव नमो नमः । सुशराय
 शार्ङ्गाय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन !
 महाध्यान ! सूर्यकोटिसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं
 विष्णोर्म्मार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्यानध्व-
 क्लपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णव-
 यातिनम् । इत्यसुच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण
 तु । भुजयोश्चक्रपूर्वांश्च कृष्णशस्त्राणि धारयेत्
 कलत्वादिपरीवारान् निजान् सर्वान्श्च वैष्णवः । भगव-
 न्यर्पयन् तत्रमुद्राभिस्त्राभिरङ्कयेत्” । तथा च वाराहे ।
 “अङ्कये तत्रचक्राद्यौरात्मनोबाहुमलयोः । कलत्वापत्य-
 ध्येष्णु पश्चादिषु च सम्पदे” “किञ्च ध्यायसं विधिवत्
 कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः
 प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । ललाटे च गदा धार्या
 मूर्ध्नि चापं शरन्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे
 भुजद्वये” । किञ्च । “दक्षिणे तु भुजे विप्रो विष्टयाद्दे
 सुदर्शनम् । सय्ये च शङ्खं विष्टयादिति ब्रह्मविदो
 विदुः” । अथ चक्रादिप्रतिकृति द्रव्यम् । नवप्रश्नपञ्च-
 रात्रौ “सौवर्ण्यं रजतं ताम्बुं कांस्यमायश्ममेव वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविश्वक्षणः इति ।
 एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः । तत्रमुद्रा भ्रुवं
 धार्यां हारकायां विधेयतः”
 नक्षिप्रेषकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्त्रे
 आर्त्तास्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् एतत् नाश्रुतिर्गन्ति
 विस्तरमयात् नक्षिप्रेषवाक्यानि नोद्भूतानि ।
 तत्रवालुक पु० तत्रा वालुका यत्र नरकभेदे नरकभङ्गे दृश्यम् ।
 तत्ररहसन० कर्म० अच० समा० । तत्रे रचः स्थानभेदे ।
 तत्ररूपक न० नित्यकर्म० शुद्धरजते राजनि० ।
 तत्रशूर्मिकुण्ड पु० तत्रा शूर्मिः लौहप्रतिभा यत्र

तादृशः कुण्डो यत् । नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।
तप्तशूर्पा पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुरक्तः भाग० ५।२६। यथा
“यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषि-
दभिगच्छति । तावत्सुत कशया ताडयन्लक्ष्मिण्या शूर्पा
लोहमथ्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया
शूर्पा” २६ तिस्मया तप्रया शूर्पा प्रतिमया” श्रीधरः

तप्तसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तायनी स्त्री तप्तेन अयतेऽत्र अय-आधारे ल्युट् ङोप् ।
भूमिभेदे “तप्तायनी मेऽसि” यजु० ५।६। तप्तं पुरुषमयति
प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेमरहितोऽह-
मिति सन्नयते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषि इत्यर्थः । यद्वा
तप्तः सन्नरो यस्मानयति सा तप्तायनी ममासि” वेददी०
तप्यतु त्रि० तप-यत्तु । तापके स्त्रियादौ । “स्त्र्यस्तपति
तप्यतुर्दृष्टा” ऋ० २।२४।६ ।

तम खेदे अक० इच्छायां सक० दिवा० शमा० पर० सेट् ।
ताम्यति । इरित् अतमत्-अतमीव् । तताम तेमत्तः एदित् ।
तमित्ता तान्वा तान्तः । “यस्ताम्यति विसंशय येते”
सुशु० । “ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वा यथा पूर्वा” नदीं
नराः । अयगादाह्यविद्वांसः” भा० शा० ६०१० श्लो० ।
“यदा वै तान्तः प्राणं लभतेऽथ सञ्जिहीते” शत० ब्रा०
३।२।२।११ । “न मा तमन्न अभोजत तन्द्रत्” ऋ०
२।२०।७ लुङि रूपम् ।

उत्तु+उत्कर्षेण खेदे । “तस्योत्ताम्यतो बाणमुज्जहार
बलादहम्” रामा० अयो० ६५ अ० ।

नि+अतिशयार्थे अक० । नितान्तम् । “नितान्तदैर्घैर्जनितान्ता
तपोभिः” “गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” कुषा० ।

परि+भृशं खेदे । “संतप्रवक्षाः सोऽत्यर्थं द्रुयनात् परिताम्यति” सुशु० ।

तम न०ताम्यत्यनेन तम-करणे घञर्थे संज्ञायां घ । अन्वकारे
शब्दरत्ना० । २पादापि शब्दच० । शतमोद्युषे राजनि०
धराहौ पु० श्लो० ५ तमालदृजे पु० शब्दच० ।

तमक पु० ताम्यत्यनेन तम वा-वुन् । श्वासरोगभेदे “हृत्खेद-
वमथुप्रायः कण्ठघुर्षुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने
ताम्येत् श्वासः स्यात्तमकोमतः” सुशुतः । “क्षुद्रः साध्यत-
मस्तेषां तमकः कच्छ उच्यते । तयः श्वासा न सिध्यन्ति
तमको दुर्बलश्च च” सुशुतः ।

तमत त्रि० तम-काङ्गायाम् अतच् । तृष्णापरे उज्वल० ।

तमस् न०तम-करणादौ-असुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैः” भाग० १।४।
भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकस्यक्तं यथा
“ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्भक्तं सर्वव्यापि भुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एका
दशपरिक्षेपं मनोव्याकरणः त्रिकम् । बुद्धिस्वामिकमित्ये-
तत्पुरमेकादशं भवेत् । त्रीणि कोतांसि यान्यस्मिन्ना-
प्यायन्ते पुनः पुनः । प्राणेश्चिन्न एतैः प्रवर्तन्ते
गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्
प्रचक्षते । अन्योन्यमिधुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानु-
जीविनः । अन्योन्यापान्त्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानु-
वर्तिनः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजस-
श्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते
तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते । नियम्यते रजो यत्र
सत्त्वं तत्र प्रवर्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं
भोहसंश्रितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ।
प्रहत्यात्मकमेवाहुः रजः पर्यायकारकम् । प्रहृत्तं
सर्वभूतेषु दृश्यत्तत्तिलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं
अद्विधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधु-
सम्भितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतत्त्वान्निबोधत । संभोहो-
ऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्वप्नो भयं
लोभः शोकः स्वप्नतदुपपन्नम् । अश्रुतिश्चाविपाकश्च
नास्तिक्यं भिन्नवृत्तित्वा । निर्विशेषत्वमन्वत्वं जघन्यगुण-
वृत्तित्वा । अकृते कृतमानस्त्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अज्ञेयो विज्ञतीभावोऽज्ञानज्ञा मूढाभावना । अनाच्छं व-
मसङ्गत्वं कर्म पापमचेतना । युक्तं सद्भावत्वमव-
शित्वमवागगतः । सर्वे एते गुणादृष्टास्तामसाः संप्र-
कीर्तिताः । ये चान्ये विज्ञिताभावा लोकोऽस्मिन्
भायसंज्ञिताः । तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा
गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण
निन्दकाः । अत्यागश्चाभिमानश्च भोहो मन्यु सत्थाऽ-
क्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । दृष्टा-
रक्षा हि ये केचिद्दृष्ट्यादानानि यानि च । दृष्टा
भक्ष्यमित्ये तत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽ-
तिविद्या च मात्सर्यं मतिमानिता । अश्रद्धाधानता-
चैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिल्लोके-
ऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्यादास्ते सर्वे

तामसाः स्मृताः । तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः
पापकर्मिणाम् । अवाङ्मनिरयभावाय तिर्यङ्मनिरय-
गामिनः । स्यावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि
च । क्रव्यादा दन्द्यूकाश्च क्षमिकीटविहङ्गमाः ।
अण्डजा जन्वश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः । उन्मत्ता
वधिरामूका ये चान्ये पापरोगिणः । मन्नास्तमसि
दुर्दृताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अथाक्क्षीतस इत्येते
मन्नास्तमसि तामसाः । तेषामुत्कर्षसङ्कोकं वक्ष्या-
म्यहमतः परम् । यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते
पुण्यकर्मिणः । अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विष्टङ्गा ये च
कर्मिणः । स्वकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभै-
षिणाम् । संस्कारेषोर्ह्युभयायानि यतमानाः सलो-
कताम् । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विबुद्धाः स्वेषु कर्मसु । पुनरा-
वृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मातुषाः । पापयोनिं
समापन्नाश्चाण्डालामूकचूचुकाः । वर्णान् पर्यायश-
चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । मूढयोनिमतिक्रम्य ये
चान्ये तामसा गुणाः । स्रोतोमध्यो समागम्य
वर्तन्ते तामसे गुणे । अभिव्यङ्गस्तु कामेषु महामोह
इति स्मृतः । ऋषयो मुनयो देवाश्चान्तेऽप्यसुखेषु
सवः । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोध-
संज्ञितः । मरणं त्वस्यतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध इष्यते ।
वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्वमेत-
त्तमो विप्राः । कीर्त्तितं वो यथाविधि” ।
संख्ये अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्याख्यास्तस्य धर्माउक्तायथा
“अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्यस्तम्” सा० का०
“रजस्तु चलतया परितस्त्रै गुण्यं चालयद् गुरुणा दृष्टता
च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यते
इति ततस्ततो व्यावर्त्यं तमोनियामकसङ्गतं गुरु वरणक-
मेव तमः” संत० कौ० । अयमर्थः तयोर्गुणास्त्रै गुण्यं
सत्त्वादीनि परितः स्वकर्मकरणाय चालयत् प्रवर्त्तयत्
रजः गुरुणा गौरवान्भितेन दृष्टता यत्र यत्र कार्यजन-
नाय तस्य प्रवृत्तिफलं तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा क्वचिदेव
कार्ये प्रवर्त्तयते कर्मज्ञमं क्रियते इति । तथा च तस्मात्
तस्मात् कार्यात् व्यावर्त्यं रजसः प्रवृत्तिं रोषयित्वा तमो
नियामकमिति । अन्योऽपि विशेषस्तत्रोक्तो यथा
“प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनदृत्तयश्च गुणाः” “गुणा
इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकर्मित्वत्वं च सत्त्वा-
दयः क्रमेण निर्द्वेष्यन्ते । तदनागतवेद्येन तन्त्र-
युक्ता वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् । एत-
दुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्री-
तिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः
विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति
दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादत्य-
दिति तान् प्रत्यात्मपहणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः
अपि तु भावाः व्यात्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा
भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।
भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परान्तरापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः ।
स्वरूपमेषासङ्गा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः
अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु
सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियस्येत । तमो-
नियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयति इति भवति तमोनियामकम् ।
प्रयोजनसङ्गा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमि-
धुनदृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
अन्योन्याभिभवदृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशाद्गुणैरेतान्य-
दभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसो अभिभूय शान्ता-
मात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसो अभि-
भूय चोरासु, एवं तमः सत्त्वरजसो अभिभूय मूढा-
मिति । अन्योन्याश्रयदृत्तयः । यद्यथाधाराधेयभावेन
नान्तरायाः घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स
तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्त-
मसो प्रकाशनेपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य
प्रवृत्तमितरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्तौ आश्रित्य नियमेनेत
रयोरिति । अन्योन्यजननदृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं
जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः
अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् ।
नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिधुन-
दृत्तयः अन्योन्यसहचराः अविनाभाववर्त्तिन इति
यावत् चः ससञ्चये भवति चात्रागमः “अन्योन्यमिधुनाः
सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । रजसोमिधुनं सत्त्वं सत्त्वस्य
मिधुनं रजः । तमसश्चापि मिधुने ते सत्त्वरजसो
उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिधुनं तम उच्यते । नैषा-
मादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत” इति । सा०त०कौ०

“गुरुवरणक्रमेव तमः प्रदीपवञ्चार्थतो वृत्तिः” । “ऊर्ध्वं सत्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः” । सा० का० । ‘सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्’ । मनुः । चक्षुर्दृष्टिनिरोधके शर्वरादिके अन्वकारे “अदस्त्वयानुत्तमनुत्तमं तमः” “आसादितस्य तमसा नियतेभियोगात्” भाषः । तच्च स्वपरप्रकाशकतेजः सामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्वकारशब्दे २०६ इत्यत्रम् । काण्वादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च औलुक्यशब्दे १५८८ प्र० दर्शितम् । वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतिपेदिरे यथा विवरणोपन्यासे । तमः प्रकाशवहिरुद्भस्वभावयोरिति शा० भाष्यव्याख्याने “ननु तमः प्रकाशवृष्टान्ते भावाभावरूपत्वसुपाधिः । आलोक्याभावस्तम इति नैयायिकाः । रूपदर्शनाभावरूप इति प्राभाकरा इति चेत् तत्रैव उपचयाऽपचयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात् नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च । ननु भावत्वपक्षे बहुला लोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः बहुलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् सहावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्वसक्तमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्ति तमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्थान्तर्वर्तिवस्तुप्राहकत्वासम्भवः पिहितकर्णस्थान्तरशब्दाहकत्वदर्शनात् । न चैवं गोलकान्तरस्याङ्गनादेरपि निमीलितनयनेन घट्टणप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहितचक्षुर्माह्वनियमात् । अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकपगमे ह्यटिति नोत्पत्तिः कार्यद्रव्याणां द्रव्युकादिक्रमेणैवारम्भादिति तच्च विवर्तवादितां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु मूलाविद्यैव । अथापि तमो न रूपवद् द्रव्यं स्पर्शगुणत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न स्पर्शवान् रूपगुणत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रयत्नविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोक्याभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद् द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शगुणत्वत्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सत्त्वेव सर्वज्ञानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । नच सतः सर्वज्ञानुद्भोऽसम्भावितः । आकारजे सुवर्सादौ सतएव स्वपरप्रकाशकभासरूपस्योणस्पर्शस्य च सर्वज्ञानुद्भवदर्शनात्तदेवं भाव-

रूपतमोवादे न कोऽपि दोषः । नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् तत्रैव दर्शिरूपत्वात् तथाहि किमालोकाभावाभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भेद्यं सविष्टकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाथे वा । तमोबुद्ध्यभावात् । तृतीये सर्वालोकासङ्घिधानमन्तरेण न निवर्तते । रूपदर्शनाभावरूप इत्यप्ययुक्तं बहुलाभावकारसंबन्धतापरकमध्यस्थितस्य वहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात् । तस्मात्प्राभावरूप इति वृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः” । २२ तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां “संह देवः परं व्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्” कुमा० । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” श्रुतिः । “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” “महाभूतादि वृत्तोजाः प्रादुरासीत् तमोतुदः” मनुः ।

सांख्योक्ते अविद्याया २३ अष्टविधे भेदे च । “भेदस्तमसोऽष्टविधः” सा० का० । “तमसोऽविद्यायाया अष्टविधो भेदः । अष्टास्य विधाः अद्यत्तमहृद्धारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मसु द्विरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम्” सा० तत्वकौ० । २४ राहौ पु० न० । तस्य भूलाया रूपत्वात् तथात्वम् । अगुशब्दे इत्यत्रम् । “तमोसुखे चेत् सुखहा ततुस्यां नीलं ता० । २५ विशेषदर्शनविरोधिदोषे २६ कार्यकार्याविवेके च न० शब्दार्थचि० । समुहार्थकारणशब्दे परे कक्षा० विसर्गस्य सः । तमकारणः “क्षपातमस्काण्ड मलीमसं नभः” भाषः । “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” पा० अच् समा० । अवतमसं सन्तमसम् अन्वतमसम् । तृतीयान्तेनानेन ज्ञानस्य समासे तृतीयाया अलुक् । तमसाकृतः तमसाच्छन्न इत्यादि । तमसाकृतस्येदं अण् । तामसाकृत तमःसम्बन्धिनिति० स्त्रियां ङीप् ।

तमस पु० तम-असच् । १ क्रमे २ अन्वकारे च संचिप्रसारः ३ अन्वकारे ४ नगरे न० त्रिका० । ५ नदीभेदे स्त्री । “संप्राप्य तीरं तमसापगायागङ्गासु सम्पर्कविशुद्धिभाजः” । “विगाहितं यासुनमन्वु पुण्यम्” भट्टिः । “यस्याः स्मरणात् ताम्यति पापं सा तमसा” जयमङ्गलः । गङ्गासु सम्पर्कत्वोक्तेः सा गङ्गासङ्गता यस्या चास्याः संचक्र-

दृष्ट्या । सेयं बाल्मीकसुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा०
 आदि० २६ अ० “जगाम तमसातीरं जाङ्गव्यास्त्वविदूरतः” ।
 “स तु तीरं समासाद्य तमसाया स्निहस्तदा । शिष्यमाह
 स्थितं पाश्वे” दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् । अकर्दममिदं तीर्थं
 भरद्वाज ! निशामय । रमणीयं प्रसन्नाम्बु सनुमहप्र
 मनो यथा । न्यस्तान् कलसस्तात ! टीयतां यत्कलं मम ।
 इदमेवावगाह्यो तमसातीर्थसुत्तमम्” । “दृष्ट्वा तमसा
 तत्र वारयन्तीय राघवम् । ततः सुमन्त्रोऽपि रथादि-
 सुव्य आन्तान् हयान् संपरिचर्य शीघ्रम् । पीतोदकां-
 स्तोयपरिष्णुतांस्तानचारयद्वा तमसाविदूरे” रामा० अर०
 ४५ अ० । “ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः”
 ४६ अ० ।

तमस्कारुड पु० इत० । कस्का० विषगंस्य सः । तमः
 समूहे “क्षपातमस्कारुडमलीमसं नभः” भाषः ।

तमस्तति स्त्री इत० । अश्वकारसमूहे ।

तमस्वत् त्रि० तमस्+अस्वर्थे मत्पु मस्य यः सन्
 त्वात् मत्वर्थे न विभर्गः । तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च
 २रात्वौ स्त्री निघण्टुः १हरिद्रायाञ्च ।

तमस्विन् त्रि० तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् मत्वर्थे न
 विभर्गः । इतमोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २रात्वौ
 २हरिद्रायाञ्च अमरः । “अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्या-
 मनिन्दते” भा० वि० २२ अ० ।

तमाल पु० तम-कालन् । खनामख्याते दृक्षभेदे अमरः ।
 “तमालो मधुरो मल्यो हृषप्रश्च शिथिरो गुरुः । कफ
 पित्तवृषाटाञ्जमश्चान्निहरश्च सः” राजनि० ।

तत्पत्वाङ्गित्वात् २तिलके १खड्गभेदे ४वरुणवृक्षे च
 मेदि० । ५कृष्णखदिरे शब्दच० इवंगत्वच भरतः” ।
 ७पत्रके (तेजपात) राजनि० ।

“यत्तन्नालतमालभानसरलव्यालोत्तवल्लीलता” गङ्गाक्षयः
 “अनन्ततानेकतमालतालम्” “तेनोपमीयेत तमालनीलम्”
 भाषः । “एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्तोतस्तमाला
 कुलम्” सा० द० । तमालदले तु पर्युपितत्वदोषो नास्ति
 यथोक्तं आ० त० योगिनोतन्त्रे “विल्वपत्रं च माध्यञ्च
 तमालामलकोदलम् । कङ्गारं तुलसी चैव पद्मकं
 स्निग्धप्रकम् । एतत् पर्युपितं न स्यात् यज्ञान्यत् कलि-
 कात्मकम्” । स्वार्थे क । तमालक त्वार्थे वंशत्वचि च
 तमालवृक्षे पु० म० शब्दरत्ना० ।

तमालपत्र न० तमालपत्रस्थे वाकारोऽस्यस्य अच् । इतिलके

अमरः २पत्रके (तेजपात) इतमालवृक्षे च पु० मेदि० । इत०
 ४तमालवृक्षपत्रे न० । “तमालपत्राक्षरण्यासु रन्तुम्” रघुः ।
तमालिका स्त्री तम-कालन् संज्ञायां क्तु कापि अत
 इत्त्वम् । इताश्चवङ्ग्रां २भूम्यामलक्यां च राजनि० ।
 (तमलुक) इदेशभेदे त्रिका० ।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहुवः सन्यत्र पुष्करा० देशे
 इति ङीप् । इतमोलिप्रदेशे (तमलुक) हेम० । तमाला-
 क्षतियुक्तपत्रत्वात् २भूम्यामलक्यां राजनि० ।

तमाली स्त्री तम-कालन् गौरा० ङीप् । इताश्चवङ्ग्रां
 (पान) २वरुणवृक्षे च राजनि० ।

तमि(मी) त्रि० तम-इन् वा ङीप् । २रात्वौ अमरः ।
 “स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम्” भाषः । २मोहे च
 तमिधीचिः ।

तमिधीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिञ्च-इन् संज्ञायां
 घत्वं प्रथो० दीर्घः । इअप्सरोभेदे । “याः कृन्दास्तमिधी
 चयोऽलकामा मनोसुहः । ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्यो-
 ऽप्सरोभ्योऽकरं जमः” अथ० २।०।५ २वलवति त्रि० “नि-
 रत्नसन् तमिधीचीरभैषुः” अ० ८।४८।११ । “तमिधीची-
 ललवत्यः” भा० । कान्दसः जसः शस् ।

तमिस्र न० तमोऽस्यत्त्व ज्योत्स्नेत्यादि० नि० तमिस्रा रात्रिरा-
 श्रयत्येनास्यस्य अच् वा । इअन्वकारे २क्रोधे च मेदि० ।
 इतमःप्रधानरात्वौ स्त्री अमरः ४दृशरात्वौ
 वाचसतिः । ५अन्वकारततौ स्त्री मेदि० । “सूय्ये
 तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं त-
 मस्रा” रघुः । “यनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसा-
 रिकाः” कुमा० “उज्झतो शुचिमावाशु तमिस्रा” किरा० ।

तमिस्रपक्ष पु० तमिस्रास्यस्य अच् ताडशः पक्षः । कृष्णपक्षे
 “तमिस्रपक्षत्तुटिकुटभक्षितम्” नैष० । “तमिस्रपक्षस्य
 तिथौ शृगोः सुतः” ह० स० १२० । “प्राजेशमाषाढ तमि-
 स्रपक्षे क्षपाकरेणोपगतं समीप्य” २४अ० । [सूक्तभेदे ।

तमुष्टुहीय न० तस्य पु ङि इत्यादिकर्त्तमधिकृत्य प्रवृत्तः गृह्णा०इ ।
तमेरु त्रि० तास्यति तम-एरु । इग्लानियुक्ते “अतमेरुर्गङ्गी-
 ऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्” यजु० । १।२१ “यज्ञो
 यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तस्य ग्लानौ तास्य-
 तोति तमेरुः औषादिकएरुप्रत्ययः न तमेरुः
 अतमेरुः । अस्माच्छादनेन ग्लानिरिहितो भवतु । यज-
 मानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरिहिता भूयात्
 यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं नास्त्वित्यर्थः” वेददी० ।

तमीघ्न पु० तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन-टक् ।
 १ छ्रय्ये, २ वज्रो, ३ चन्द्रे, ४ बोधे, ५ विष्णौ, ६ शिवे च
 भेदि० । मनुष्यप्रकृतौ तु न टक् क्तिन्तु अण् । तमी-
 वात अमनुष्ये तमीनाशके त्वि० तत्र छ्रय्ये
 “आयुगामी तमीघ्नश्च हरिदश्वश्च कीर्त्यसे” भा० व०
 ३ अ० । “यथा तमांस्थ्युदितस्तमीघ्नः पूर्वां प्रतिष्ठां
 समशाय्य वीरः” भा० द्रो० १४६ अ० । [कीटे शब्दरत्न० ।
 तमीज्योतिस् पु० तमसि अन्वकारे ज्योतिरस्य । खद्योते
 तमीनुद् पु० तमीनुदति खण्डयति नुद-क्लिप् । १ छ्रय्ये
 २ चन्द्रे ३ वज्रो ४ दोषे च शब्दरत्ना० ५ अन्वकारनाशके त्वि०
 “एवमुक्तस्तदाऽस्मिन् तमीनुदभवच्छयी” भा० आ० १५६ अ० ।
 तमीनुद् त्वि० तमीऽज्ञानमन्वकारं वा नुदति नुद-क् ।
 १ अन्वकारनाशके २ अज्ञाननाशके ३ ईश्वरे पु० ।
 “वायोरपि विजुर्वाणात् विरोचिष्यु तमीनुदम्” महा-
 भूतादि हृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमीनुदः” मनुः ।
 तमीऽपह पु० तमीऽपहन्ति अप+हन-ड । १ छ्रय्ये २ चन्द्रे
 ३ वज्रो ४ बोधे च भेदि० ५ तमीनाशकमाले प्रदीपादौ त्वि०
 “यद्यते हि तमीऽपरं सुद्धः” माघः । “पुत्रं तमीऽपहं
 लेभे नक्तं ज्योतिरिवीषधिः” रघुः । ६ मोहनाशके “आग-
 मादिव तमीऽपहार्दितः” किरा० । बुद्धेरज्ञाननाशक-
 त्वात् तथात्वम् “तत्ताज्ञानं धिया नश्येत्” वेदान्तका० ।
 तमीभिद् पु० तमी भिनत्ति भिद-क्लिप् । १ शर्वरतमीभेदके
 खद्योते शब्दर० २ तमीभेदकमाले त्वि० क । तमीभिदो-
 ऽयुक्ताये त्वि० ।
 तमीमणि पु० तमसि मणिरिव । १ खद्योते त्विका० । २ गो-
 भेदके मणौ राजनि० ।
 तमीमय त्वि० तमआत्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+
 मयट् । १ अन्वकारात्मके २ अज्ञानात्मके ३ तमःप्रचुरे च ।
 ४ राहौ पु० “तमीमयं सैहिकेयाख्यम्” ह० स० ५ अ० ।
 राहोश्च यथा तमीरूपत्वं तथा अयुगच्छे ४८४ उक्तम् ।
 “विषसर्जात्मनः कार्यं नाभिनन्दन्तमीमयम्” भाग० १ ।
 २०।२२। तमीमयमन्वकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः ।
 तमीऽरि पु० इत० १ छ्रय्ये २ चन्द्रे ३ वज्रो ४ ज्ञाने च “तमी-
 ऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी रुराव काले । पयनाशनाशः”
 सुन्दरसमस्यापूरणम् । तमःशत्रुः शत्रुतयोऽप्यत्र ।
 तमीलिप्ती स्त्री तमसाऽल्यं लिप्यते स्य करणोपपदे लिप-क्त
 उप० स० डोप् । देशभेदे । (तमनुक्) शब्दरत्ना० ।
 तमीविकार पु० इत० । तमसो विकारे निद्रालस्यौ

तमःशब्दे दृश्यम् । तमसेव विकारो यत्र । २ रोगे
 राजनि० । ३ तमिच्चारात्तौ शब्दार्थचि० ।
 तमीवृध् त्वि० तमसि शार्च्चरे, तमसा आवरकेषाज्ञानेन
 वा वर्द्धते वृध-क्लिप् ७ त० इत० वा । १ तमसि रात्रौ
 वर्द्धमाने प्रचुरसञ्चारिणि राक्षसादौ । “न्यर्पयतं
 वृषणा तमीवृधः” ह० ७।१४०।१। २ अज्ञानवृद्धे च ।
 तमीहन् त्वि० तमीहन्ति हन-क्लिप् । अज्ञाननाशके
 “ज्योतीरयं शुक्लवर्णं तमीहनम्” ह० १।१४०।१। तमी-
 हन्तिरि २ छ्रय्ये ३ चन्द्रे च “तमीहा यदि पापेन त्रयेष्वैव
 हि वीक्षितः” ज्यो० त० ।
 तमीहर त्वि० तमीहरति हृ-अच् इत० । १ अन्वकारनाशके
 २ अज्ञाननाशके च ३ छ्रय्ये ४ चन्द्रे च पु० शब्दर० “निर्युषं
 वामभागे च सव्यभागेऽङ्गुता निजा । मध्येनाथ स्वयं
 ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमीहरम्” शब्दार्थचि० ५ तमवाक्यम्
 तम्पा(स्वा) तम्ब-अच् षुषो० वा । सौरभेय्याम् हेमच० ।
 तम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तम्बति अतम्बीत् । ततम्ब
 तम्बिका स्त्री तम्ब-एवल् टाप् कापि अत इत्त्वम् ।
 सौरभेयां हेमच० ।
 तम्बीर पु० तम्ब-वा० ईरन् । “वली राय्यन्तगोऽन्वर्त्तगामी
 दीप्रांशकैर्षुद्धः । दत्तेऽप्यसौ कार्यं करत्तम्बीरोत्तम्ब-
 कार्ययोः” नी० ता० उक्ते योगभेदे ।
 तम्ब त्वि० ताम्यत्यनेन तम-करणे र । ग्लानिसाधने
 “प्रतप्सा अवपत्तमांसि” ह० १०।७१।५ । [तये ।
 तय गतौ रक्षणे च भ्वा० आ० सक० सेट् । तयते अतयिष-
 तर पु० तु-भावे अण् । १ तरये “पयं यानं तरे दाप्यं
 पौरुषोऽर्द्धपयं तरे” “ब्राह्मणाभिर्दिङ्मनश्चैव न दाप्यास्ते
 पयं तरे” मनुः कर्त्तरि अच् । २ क्षणानौ पु० भेदि० ।
 तरत्यनेन करणे अण् । ३ आतरे पण्यादौ । “दीर्घाध्वनि
 यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्” मनुः ।
 तरत्तु पु० तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति भित्तु० डु । नृगा-
 दने क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । “श्वा क्षणकर्णौ गर्दभस्तार-
 क्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय” यजु० २४।४० । अन्वमेधे राक्ष-
 सेन्द्रदेवताकपशुकथनम् । “तरक्षुन्वेषानरान्” हरिवं०
 १६५ अ० ।
 तरङ्ग पु० तृ-अङ्गच् । (टेज) जम्भौ वायुना जलस्य सञ्चा-
 लनेन तिर्यग्ङ्गादिप्लवने अमरः । “समीरन्तोऽथेव तरङ्ग-
 लेखा” रघुः २ वस्त्रे ३ श्चयादीनां ससृत्फाले उष्वादि० ।
 ततः तारका० इतच् तरङ्गत जाततरङ्गे त्वि० । “साग-

रप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गितम्" भा० भी० ८८३० ।
 पुष्करा० देशे इति डीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे लि० ।
 नद्यां स्त्री डीप् ।
 तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इति डीप् ।
 नद्याम् अमरः । "तरङ्गिणीवेणिरिवायता भवः"
 माधः । "गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी"
 भा० भी० ६४ अ० ।
 तरङ्गित लि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । १जाततरङ्गे
 २चञ्चुवे च । तरङ्गशब्दे उदा० इशप्रम् ।
 तरण पु० तृ-करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । १स्रवे (भेला)
 २खर्गे । १स्रवने ४देशान्तरगमने १पारगमने च
 न० शब्दार्थच० "भवति भवार्णवतरणे नौका"
 मोहसुद्धरः । "खप्रनदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु
 तु बहन्कालद्रव्यैकार्थत्वात्" कात्या० श्रौ० १।७।१३
 तरणि पु० तृ-अनि । १स्रव्ये, २भेलके, ३खर्कड्के, च अमरः
 ४किरणे हेमच० इताच्चे च । ७नौकायां, ८हतकुमा
 र्याम् स्त्री मेदि० । वा डीप् नौकायां ६तारके १०शीघ्र-
 गन्तरि लि० । "येवा धूर्ण तरणीन् यो वहन्ति" ऋ०
 ७।६७।८ "तरणीस्तारकान् शीघ्रगन्तुं वा" भा०
 ११शत्रुनुतीर्य वर्त्तमाने "पृच्छ तरणिर्नावा" ऋ०
 १।४६।३ शत्रुनुतीर्य वर्त्तते इति तरणिः" भा०
 "मोऽयं व्याकरणावैकतरणिः" वोपदेवः ।
 तरणिपोत पु० तरणेः पोत इव । काठाम्बुवाहिन्यां जटा० ।
 तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । सूर्यप्रिये १भाणिक्ये राज-
 नि० तरणिमणिप्रसूतयोऽप्यत्र पश्यस्यशब्दे २७६३ष्टु०इशप्रम्
 तरणी स्त्री तरण्यनया तृ-करणे ल्युट् डीप् । १नौकायां
 शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीलतायां शब्दच० । ३पुतकुमार्यां
 राजनि० ।
 तरण्ड पु० न० । तृ-अण्डच् । १वडिगीस्रलवन्धनकाष्ठे, (द्विप)
 २स्रवे पु० । ३नौकायां स्त्री मेदि० स्त्रीत्वपक्षे गौ०
 डीप् । ४कुम्भतुम्बीरम्भादिद्वतस्रवे शब्दरत्ना० ५देशभेदे
 पु० शब्दर० ।
 तरण्डक न० तरण्ड+संज्ञायां कन् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
 यत्तेन्द्रस्य महात्मनः" भा० व० ८३ अ० । २वडिशस्त्र-
 मध्यवङ्गलधुकाष्ठभेदे (फाता) न० । "संसारसागरावर्त्त
 पतञ्जन्तुतण्डकम्" काशीख० ३३ अ० । ३नौकायां स्त्री
 गौरा० डीप् शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात्
 यस्याः । नोकाभेदे शब्दरत्ना० ।
 तरण्य तरण गतौ कण्डूा० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तर-
 ण्यति अतरणीत् अतरण्यीत् ।
 तरत्सम लि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र अच् । पावमान-
 स्रक्ताहर्गते स्रक्ताभेदे तरत्समन्दीयशब्दे दृश्यम् । "शुद्ध-
 वत्थोऽथ कुष्माण्डः पावमान्यस्तरत्समाः" हेमाद्रि
 आङ्गकल्पधृतवाक्यम् ।
 तरत्समन्दीय न० पावमानस्रक्ताहर्गते स्रक्ताभेदे । "जपं
 स्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्व्यहात्" मनुः । "तरत्सम-
 न्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोजपन्" कुङ्कु० । ताश्च ऋचः
 ऋ० ६।५।८।१ प्रभृतयस्ततः ।
 तरतम लि० तरति तमेति प्रत्ययार्थो बोध्यतयाऽस्त्वत्र अच् ।
 नूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूना-
 धिकभावबोधकाविति तदर्धकत्वादस्य तथात्वम् । "तरत-
 मयोगयुक्ताश्च भावानतिरुद्धानतिसिग्धानन्युष्णानति-
 शीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्" सुश्रु० । तस्य भावः
 अच् । तारतस्य न्यूनाधिकभावे न० "तारतस्येन वर्त्त-
 मानः" शा० भा० ।
 तरट् स्त्री तृ-करणे अदि । १स्रवे भेलके । कर्त्तरि अदि ।
 २कारण्डवखगे च मेदि० ।
 तरट्टी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्डप्रते दो-खण्डने
 घञर्थेक गौरा० डीप् । कण्टकयुक्तघञभेदे । राजनि० ।
 "तरट्टी मधुरा तिक्ता शुर्वी बल्या कफापहा" राजनि० ।
 टाप् तरदाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम् ।
 तरहटी स्त्री पक्ताश्वभेदे "द्वतेन मर्दितां दध्ना फेनिक्या मेल-
 येत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या दृते मन्दाग्निना पचेत् ।
 प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः
 समरिचास्तरद्वयस्तु ताः स्रुताः । बल्या पुष्टीकरी
 हृद्या दृष्या पित्तानिलापहा । दुस्निग्धां कफदाऽत्यर्थं
 किञ्चित् सम्भानकङ्किला" शब्दार्थचि० वाक्यम् ।
 तरन्त पु० तृ-अच् । १सस्रटे, २स्रवे, ३भक्ते, ४राजसे च
 ५नौकायां स्त्री गौरा० डीप् । उखादिको० ।
 तरन्तुका न० कुरुक्षेत्रस्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रु कस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८३४ अ० ।
 तरपण्य न० तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुल्कम् ।
 नद्यादेः पारयानार्थे देये शुल्के आतरे (भाडा) अमरः ।

तरवालिका स्त्री करपालिका+प्रभो० । खड्गभेदे हेमच० ।
तरम्बुज न० मध्यजलके फलभेदे कालिङ्गशब्दे २६७ प्र०
तद्गुणादि दृश्यम् ।

“ज्यैष्ठे मासि महेथानि ! पौर्यभासां निशाङ्गके ।
दृष्ट्वातरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने । तज्ज्ञात्वा
ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम् । तत्फलमक्षया-
त्तुप्रा वरदापि हरप्रिया । यो मे दद्यात् फलं रथ्यं
स चिरायुश्चतुर्गुणम्” । उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

तरल पु० तृ-अलच् । १ हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २ हारे, ।
३ तले मेदि० । ४ चपले, ५ काष्ठके, ६ विस्तीर्णे, ७ भास्वरे,
८ मध्यम्युन्वे-द्रव्ये, ९ द्रवीभूते पदार्थे च लि० हेमच० ।
१२ हीरके रत्ने १० यवाग्वाम्, ११ सुरायाञ्च स्त्री घरणिः
तत्र भास्वरे “ताराधितानतरला इव यामवत्यः” किरा०
“व्याधानुसार्यभाष्यतरलतारासृगा” काट० । “उत्क-
ण्ठितासि ! तरले” सा० द० । “तारापतिस्तरलविद्युद्विवा
भ्रष्टन्दम्” रघुः । “वैराधितारस्तरलाः” भाषः । हार-
मध्यमणौ “प्रवालसुक्तास्तरलाश्च हाराः” भा० क० ६४ अ०
१४ अ० । “हारांस्तरलविज्ञाश्च सूर्यभासा विभूषिताः
हरिवं० १५२ अ० । अथ० अभूततद्भावे क्यङ् । तरलायते
“तथापि तरलायते चेतः” उद्भटः ।

तरललीचना स्त्री तरलं चञ्चलं लोचनं यस्याः । चञ्चलनय-
नायां स्त्रियां हेमच० २ चञ्चलनेत्युक्तत्वात् लि० कर्म० ।
१ चञ्चले नेत्रे न० ।

तरलित लि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्लिप्-ण्यिच्
षा क्त । १ आन्दो लिते, २ कम्पिते, ३ घृते, ४ लुलिते च हेम० ।

तरवारि पु० तरं शब्दार्थं गतिं वारयति वृ-ण्यिच्-इन् ।
खड्गभेदे । (तरवार) इति भाषा । हेमच० अक्षिशब्दे
५५१ प्र० तज्ज्ञात्वादिक्कृत् युक्तकल्पतरावत् विशेष उक्तो
यथा “अङ्गं रूपं तथा जातिर्नैवारिणे च भूमिका ।
ध्वनिस्मान्मिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाटकं शुभम् । अभिज्ञे
दृश्यते यादृक् विभिन्ने घटिते तथा । यदेव दृश्यते
चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूप-
मित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्ज्योति-
रिति गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योप-
सृचकम् । तज्ज्ञेत्वमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशा-
रदाः । अङ्गातिरिक्तं खड्गं यच्छुद्धत्वोपसृचकम् ।
तद्विरिचमिति प्राङ्भूमिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे
जायते शब्दो दण्डदन्तादिना हते । स ध्वनिस्तुलना

मानं ज्ञानमपविघ्नित्वदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे
सम्भाव्यन्तेऽपि कलिभाः । अन्यथावकलिभौ ज्ञेयौ
तावेष सहजाविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि
जातयन्तथा । त्रिंशत्त्रैवाणि जानीयादरिष्टानां तदैव
च । भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरपविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संप्रहो मतः” । खड्गस्य
शताङ्गनामानि लौहाख्ये “रूपस्वर्णगजोरुवृकद-
मनस्युलाङ्गकण्ठारुणश्चेताम्भोजगदातिलानलकष्याग्रन्य-
स्थिरातेतिराः । मालाजीवकपटपदोर्द्धमरिचव्यालाश्व-
र्हाङ्गनक्षौद्रक्षुद्रकमक्षिकातुषयवद्रीहिक्षुभासर्षपाः । सिं-
हीतण्डुलगोसिराशिवनखपाहाक्षिकेशोपलद्रोणीकाक-
पालपलतवरीविम्बीफलीसर्षपाः । नीलीरक्तवचारसीनसु-
मनाजिङ्गीशभीरोहितप्रोठीमारिषभागंभीखुरतडिन्नेवाद्दि-
गुञ्जाशराः । दूर्वाविल्लमस्तरुशुटुकथठीमाञ्जूरिकाके-
तकीमूर्ध्वावज्जकलायचम्बकबलाम्यपोधवंशासनाः । ज्येष्ठी-
जाबपीपलिकानलरजःकुण्ठाण्डरोमन्तुहीकर्कन्धुवकुला-
रनालमहिषखल्बुवृक्षा इति । प्रोक्ता लौह-
विशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्” ।
तस्य चत्वारि रूपाणि । “नीलः कष्यश्च
पिङ्गश्च घृष्णश्चेति चतुर्विधः । वर्षप्रकर्षः खड्गानां
कथितो मुनिपुङ्गवैः” । चतस्रो जातयः । “ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः । जातिभेदे विनि-
र्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः” । त्रिंशत्त्रैवाणि ।
“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्धुरङ्कुशः । क्लवं
पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दवः । कुम्भः शूलञ्च
शाहूँलः सिंहः सिंहासनं गजः । हंसो मयूरो
जिह्वा च दशनः खड्ग एव च । पुत्रिका चामरं
शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः । त्रिंशदेतानि नेत्राणां
खड्गानां कथितानि वै” । त्रिंशदरिष्टानि “किह्रं
काकपदं रेखाभिन्नं भेरुश्च मूषिकः । विडालः शर्करा
नीली मशको भृङ्गस्त्रचिके । त्रिविन्दुः कालिका दारी
कपोतः काक एव च । खर्परः शकली क्रोडी कुशपलक
जाबिके । करालकङ्कखर्जूरशृङ्गपुच्छखनितकम् ।
लाङ्गलं वडिशाल्यञ्च मुनिमा तत्त्ववेदना । प्रोक्तान्ये-
तान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि” । द्विविधा
भूमिः “दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्” ।
अष्टधा ध्वनिः । “हंसकांशाभ्रदक्कानां काकतन्त्री
खराश्वनाम् । ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुन

सुनेमताः" । द्विविधं मानम् । "उत्तमाधमभेदेन मानं तद्विद्विधं भवेत् । इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेत्तृपतिपूजितः" सूत्राध्यायः । "तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत" । लौहदीपे "रूप्यपत्वसमा भूमिरङ्गं श्रेयं प्रतीयते । ऊर्ध्वं तत्र महासूत्र्यं रूप्यवज्रसुशान्ति तम् । एष खड्गवरो दद्यात्तन्महीमायुर्गणो बलम् १ । स्वर्णरेखावली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्रमिति प्राञ्जरायुर्लक्ष्मी जयप्रदम् २ । गजशुण्डाकृतिभूमौ कृष्णायामङ्गसम्भवः । गजवज्रमिति प्राञ्जरास्पर्शे तु तद्विशेषः । ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रचालनामस्य । अपिच्छीषोपि भूपालस्तद्दीप्यात् साधनेन्द्राहीम् ३ । एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा । उर्वारुक्मिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः । एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते । महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाङ्गमनीषिणः ४ । अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते । विद्यादमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः । नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी । तस्मिन् पर्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपसम् । तत्प्रभावान् महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत्" ५ । प्राङ्गधरीये "एका स्यूना सिता रेखा भूमिर्नीला दृष्टा यदि । स्यूलाङ्गमङ्गं वज्रं तद्विद्यात्तत्सोयशःप्रदम् । एतत्त्वन्ते भवेच्छोधः स्यूलाश्चरतरस्थितिः । एतं महानामपरे वदन्ति खड्गकोषिदाः ६ । दृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् । अङ्गवज्रं भवेत्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे "निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषन्मणिभञ्ज यत् । दुर्लभं तन्महासूत्र्यं कान्तलौहं प्रचक्षते । कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्कता । कृष्णवज्रमिति प्राञ्जस्तत्त्वन्ते मोह उच्यते । कृष्णा भूमिः सुवर्णाभमीषच्छ्लाङ्गसङ्कतम् । डाङ्गलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ८ । अरुणं सूत्र्यमूर्ध्वेदङ्गं भूमिः सितेतरा । अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिस्तदनम् । स्वर्णांशुस्पर्शमात्रेण वज्ररूपं वहेत् शिखात् । तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोपः स्फुटेद्विशि । दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्वापि लभ्यते । तद्व्योजनसङ्कल्पारिष्टं नाशयति ध्रुवम् ९ । श्वेतास्तिन्नो यदा रेखा

आमूलादुपलक्षिताः । श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यभोक्तृत्वी बलप्रदम् १० । अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा । अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं सुनिपुङ्गवैः ११ । अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा । गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्त्वन्ते शूलसम्भवः १२ । अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवनयशःप्रदम् ! तत्त्वन्ते तिलतैलाभा वसा प्रचक्रवतेऽधिकम् १३ । धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वज्रशिखोपमम् । अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शूलेषां दाहकारकम् । मूल शीतोदकं न्यस्तं तत्र भवति च क्षणात् । शाणे वङ्गं वमद् यस्तु तथा स्वर्णांशुसङ्गमात् । तत्त्वन्ते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ । भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम् । कृष्णवज्रमिदं ज्ञेयमनर्दाहस्तु तत्त्वन्ते १५ । कृष्णा भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते अग्निसञ्चयः । अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् । तत्त्वन्ते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च १६ । शालपर्णी दलाकारमङ्गं कृष्णासिपुत्रिका । स्थिरवज्रमिदं प्राञ्जस्तत्त्वन्ते वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा । एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्त्वन्ते बद्धधेर्म्कम् १८ । वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते । मालाङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवङ्गवेत् । अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्त्वन्ते । एष दाहपरीतानामतिपित्तहतात्मनाम् । भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते १९ । यदा जीवकसङ्काशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । एतत्जीवकवज्रं स्यात् तत्त्वन्ते तत्त्वन्ते ज्वरः २० । भूमिः सिताऽसिता क्षौत्रे साङ्गं भङ्गाभमिष्यते । तत्र चेत् मधु विन्यस्तं शोषामाप्नोति केवलम् । एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्त्वन्ते स्याद्विस्त्रिका २१ । ऊर्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । ऊर्ध्ववज्रमिदं प्राञ्जविष्वेगनिस्तदनम्" । लौहप्रदीपे "ऊर्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शं तस्याऽऽहिनाशनम् २२ । अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा । मरिचाङ्गमिदं वज्रं तत्त्वन्ते कटुरक्तता । तत्प्रचालनतोश्चैन नश्यन्ति पीनसादयः २३ । यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला । भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्त्वन्ते विषवद्भुजा ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विसृज्यते । एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शाक्ति मर्ही न्यपः २४ । यदाऽश्वसुर-सङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला । अथाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् । तस्य संयोगमात्रेण बाजी-मन्दोऽपि धावति । तस्य ज्ञानतोयेन चयानां रोग-नाशनम् । एतत्तन्त्रे अर्धं मूर्च्छां दाहश्च भ्रम एव च २५ । मधुरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा । अर्धाङ्गमिति तं विद्यात्तन्त्रे वान्तिरिष्यते । सर्पाणा-मिह सर्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता । एतदेव न्यपतिभि-भोग्यैः कुत्रापि लभ्यते २६ । भूमिरङ्गनसङ्काशा-धारा चास्य सिता भवेत् । अङ्गनास्यमिदं प्रायः सर्व-देशेषु लभ्यते । लौहप्रदीपे “धारा शुभ्रा भवे-द्यस्य भूमिः कञ्जलसङ्गिभा । कृष्णमङ्गसितं वापि विद्यात् कञ्जलवज्रकम् । मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् । क्षौद्रास्यमिति जानीयात् जय-लक्ष्मीयशःप्रदम्” । शार्ङ्गधरीवे “निम्नकचो भवेद् यत्र रात्रिन्दिर्विलेपितः । मधुरो मधुवर्णमः स खड्गो देववल्गुमः । विशेषाज्ञात् रज्ज्वनि सततं मच्चिकादयः” । “आसीमकोष्ठिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् । क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः । इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्थवे मुनिः । अस्य ज्ञतेषु बलवान् दाहो मदविशेषितः २८ । यदङ्गं मच्चिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । स्नेहं गुणप्रति चैवात् मच्चिकाङ्गं तमादिशेत् २९ । अङ्गं यदा तृपाकारं या च भूमिः सिताऽसिता । तृपवज्र-मिदं स्नातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ३१ । अङ्गं यव-फलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा । यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे कण्डुसन्धवः । एष खड्गधाम-स्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२ । अङ्गं व्रीहि-प्रसूनाभं भूमिर्भूत्वा ज्ञते ऽतिरुक् । तद्ब्रौह्मवज्रं जानीयाच्छ्रूणां भयवर्द्धनम् ३३ । अतसीफलसङ्काश-मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । अतसीवज्रमाह्वयं तत्तन्त्रे शिरसोरुजा ३४ । यदा सर्पपवीजाभमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । खरधारः खरस्पर्शः सर्पपाङ्गः सदु-र्लभः ३५ । सिंहाकारं भवेद्यस्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता । सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तन्त्रे प्रलयेक्षरः । एतद्भाव-तोयेन कासरोगापनाशनम् ३६ । अङ्गं तण्डुल-सङ्काशं भूमिर्भूत्वा सिताऽसिता । तण्डुलाङ्गमिदं

विद्याद्यशःश्रीवलवर्द्धनम् । एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकसङ्गिभम् । अस्य प्रभावानुभवतुजोभ्रष्टं हि लभते श्रियम् ३७ । अङ्गं देगोक्षुराकारं भूमि-राघातनिःसहा । खड्गधाममिदं विद्यात्तुवज्रं नाम नामतः ३८ । सूत्रा दीर्घाः सिराः कृष्णा भूमि-श्चैव सिताऽसिता । सिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गधामं बुधाः ३९ । शिवलिङ्गाकृतिसाङ्गे धारा-चैव सिताऽथवा । शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छ्रूपक्ष-निसृदनम् ४० । यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गवा । नखवज्रमिदं विद्यात् तत्तन्त्रे श्रयथुर्भवेत् । एतदाभिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१ । याह पुच्छोपमन्वङ्गं भूमिर्भूत्वा खराकृतिः । याहाङ्गमिति जानीयाच्छ्रुधंशोपनाशनम् । अस्य स्पर्शनमात्रेण जीयन्मत्स्या जहत्यस्त्रं ४२ । यदा मनुजनेत्राभ-मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । नेत्राङ्गमिति जानीयात् संपामे विजयप्रदम् । एतद्भावतोयेन नूनमन्दोऽपि पश्यति ४३ । अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्भूत्वा सिताऽ-सिता । केशाङ्गमिति जानीयात् क्लेशदुःखभया-पहम् ४४ । निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधाः । एतद्भि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम” । ४५ । पद्म-पुराणे “निरङ्गा निशिता धारा शाये वज्रं वम-त्यपि । श्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६ । अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघाननिःसहा । एष खड्गधामस्याज्यो काकाजो भूतिमिच्छता ४७ । यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शतः खरम् । एतद्भि दुःख-जनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ४८ । तन्वी पत्वा बलीतल्या सुवर्णाङ्गाऽसिपुत्रिका । पत्रवज्रकमाह्वयसमा युवेद्विदो जनाः” । लौहार्थवे “सुपर्णसङ्गिभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते । तत् पत्रवज्रं काकस्य सुपर्णसुपजायते ४९ । त्वरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । त्वरीवज्रमाह्वयं तत्तन्त्रे शिरसो भ्रमः । एष खड्गधामस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५० । विन्वीदलसमा भूमिरङ्गं विन्वीफलोपमम् । विन्वी-वज्रन्तु तद्विद्यात्तन्त्रे तिलसञ्च्यते । पित्तशुभ्रमिका-राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१ । प्रियङ्गुसदृशमन्वङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः । फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाये घृष्णं वमत्यपि ५२ । अङ्गं सर्पपञ्चामं भूमिश्चैव सिताऽ-सिता । एतत् सर्पपवज्रं स्नात् शाये वज्रं वमत्यपि ।

अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् । एतत्-
 प्रसादात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ५१ ।
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् । नीलीवज्र-
 मिदं दृष्टं शाखे वज्रशिखां वसेत् । एष खड्ग-
 वरोन्मथामरिष्टमयनाशनः ५४ । रक्ताक्षिसो महारेखा
 भूमिश्चैव सिताऽसिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्दैरिपस्य
 विनाशनम् । शाखेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वसते
 शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निजन्तति ।
 क्षतेऽस्य रक्तत्रयद्युक्तं वा दाहस्य जायते ५५ । अङ्गं
 वचादलसमं भूमिश्चैव सिताऽसिता । वचावज्रमिदं
 ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साध-
 नीयः प्रयत्नतः ५६ । रघोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य
 दलोपमा । रघोनावज्रं जानीयात् शाखे वज्रं
 वसत्यपि । अस्य धावनतोयेन व्यामवातविनाशनम् ५७ ।
 निरङ्गा निर्मला भूमिद्वारा तीक्ष्णा खरः खरः । सुमना
 वज्रमेतत् स्यादुभवि नात्यन्तदुर्लभम् ५८ । जिङ्गिनी
 सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिङ्गीवज्रमिदं
 नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५९ । अङ्गं शमीपत्रसमं
 भूमिधूर्त्वा सिताऽसिता । शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चर
 सुदावहम् । शाखेषु वसते वज्रं सहते वज्रपीड-
 नम् ६० । रोहितशल्कसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता
 वापि । घृष्णा गम्भीरश्चरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता
 भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्पारिष्टविनाशनम् ।
 वज्रसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिन्निमित्तमायते । इत्ययं
 दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ६२ । शफरीवल्क-
 लाकारमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । प्रोथीवज्रमिदं प्रोक्तं
 न्यस्तं तरति वारिणि । एष खड्गोत्तमो राज्ञां
 विपक्षकुलनाशकः । कदाचिच्छभ्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै
 मही ६३ । अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषम-
 ऋविः । इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् प्रथिव्यां नाति-
 दुर्लभः ६३ । शृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ।
 व्याघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६४ । धारा
 तीक्ष्णा सुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । व्याघातं सहते
 घोरं शाखे वज्रं वसत्यपि । सुराङ्गमिति जानीयात्
 प्रथिव्यां नातिदुर्लभम् ६५ । निर्मला सरला भूमिर्भवे-
 च्चैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्वारा तडिद्वज्रस्य
 लक्षणम् ६६ । नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्ग-
 वत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाखे शीतं भवत्यपि ।

एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिभासनः । भर्तुः
 प्रतापं शमयेद्भूतिविवस्वं यथा घनः ६७ । मन्दा धारा
 भयं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम
 सर्वत्रैवोपलभ्यते ६८ । अङ्गं गुष्णाफससमं भूमि-
 भीर्नदलोपमा । गुष्णावज्रमिदं दृष्टं तप्तं भवति
 घर्षणे । शाखे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासक्तम् ।
 एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते । अस्य
 प्रभावात्क्षान्ति यन्न साधयते नष्टः ६९ । अङ्गं तनु
 शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च व-
 मति शाखे वज्रसमाः शिखाः । शरवज्रमिदं ज्ञेयं
 राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । दूर्वादलनिभा भूमिधारा
 तीक्ष्णा खरः खरः । शाखेन वसते वज्रं दूर्वावज्रं
 सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिता-
 ऽसिता । विल्ववज्रमिदं शाखे नीलपीते वसेच्छिखे ।
 एष खड्गवरोः प्रोक्तः शङ्खणां कुलनाशनः ७२ ।
 मसूरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मसूरवत् । मसूराङ्गमिदं
 शाखे रजो वसति चारुणम् ७३ । शम्भुपुष्पनिभा
 रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शम्भुङ्गमिति जानी-
 यात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमि
 रङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते
 गुणवत्तरम् ७५ । मार्जाररोगसदृशमङ्गं भूमिः सिते-
 तरा । मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
 एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिभासनः ७६ ।
 केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतक-
 वज्रं तत् वाराणससमुद्भवम् ७७ । लौहप्रदीपे “अङ्गं
 सर्वातन्तुनिभं भूमिर्भूर्वाटलच्छविः । शाखेन वसते
 शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत्ततः । मौर्व्यङ्गमिदमुत्कृष्टं
 यशःकीर्तिवलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं
 शाखे यङ्गे वसेत् कथम् । क्षिन्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्ग-
 मिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः
 सिताऽसिता । कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक
 इष्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा
 सिता । शिखां शाखे वसेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
 इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं
 बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । बलावज्रमिदं
 ज्ञेयं नानामात्रं भद्रवेदुतम् । इत्ययं वातरोमाणां नाशने
 परमौषधम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदल-
 ऋविः । वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।

एतस्य स्पर्शमात्रेण नरोसृज्येत सम्पदा ८३ । वंशनीली
समा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्गमिति
जानीयाद्दंशद्विकरं परम् ८४ । भूमिःसालदलाकारा
कङ्कं लघु सितासितम् । सालाङ्ग एष खड्गः स्यात्
पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाखे वनेद्विङ्कं धारा
चाप्य वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता वापि कङ्कं
ज्येष्ठीसमं लघु । ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं
वा हितेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्कं भूमिः
सिताऽसिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि शाखे वनेच्छीलां शिखां वङ्कं वनेच्च वा । तदैष
दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुकः ८७ । अङ्कं
पिपीलिकाकारं भूमिधून्वा तथा सिता । पिपीलिकाङ्क
इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः । स्वयं यदि
भवेद्भूम्बः शाखे पूज्यतमस्तदा ८८ । गलपत्रसमा
भूमिरङ्गन्तकुसुमोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्दुर्लभः
सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दण्डं
दण्डं वनेद्रजः । दृढा धारा भृशं स्पृजा
व्याघातं सहते न च । रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां
विजयावहम् ९० । कुष्माण्डवीजसदृशमङ्कं भूमिः
सिताऽसिता । कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनि-
ग्रहः ९१ । अङ्कं शरीरसदृशं भूमिधून्वा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिङ्गकोट्टमः ९२ । भूमिः
सुहीदलाकारा कङ्कं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
रवस्तीक्ष्णो लघु मानं खरा स्पृशा । सुहीदङ्कः खड्ग
इत्येष तत्क्षते दाहदण्डभ्रमः । सुखात्किंकर्यनासानां
दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-
सुपरि विश्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोलोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कन्धू
दलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् । कर्कन्धूवज्रं जा-
नीयात् तत्क्षते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्याज्यो
जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । अङ्कं वक्रलपृष्ठाभं भूमि-
स्तत्फलसन्निभा । वक्रलाङ्गमिदं पुण्यं शाखे सुरभि-
गन्धवत् । तच्चास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ ।
अङ्कं सम्मिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते । सर्वेषां
दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काञ्चिक-
वज्रः स्याद्वयत्रादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वर्जन्ते
शेषास्त्रिदादयोपि च ९६ । भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्द्वारा
तीक्ष्णा दृढापि च । आघातं सहते वोरं रक्तं स्पर्शेन या

विशेत् । शाखेन वङ्कं वमति घ्रुवं वाप्यतिघर्षणात् वा
महिषाङ्कः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ ।
अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् । धारा
तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः खच्चाङ्कं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऋज्वी ऋज्वाख्यकं तदा ९९ ।
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
च्छतकसहितं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते
लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां
हितकाम्यया । इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र
लक्ष्यते । तस्य दासो भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ।
द्विद्विङ्गमिन्द्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां
मङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् । अङ्गाध्यायः ।
खड्गस्य रूपाणि यथा । “नीलीकलायकुसुमच्छविग्द-
नाभा या चेन्द्रनीलमणिक्काचमणिप्रभा च । भूमिश्च
या सरकतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
वदन्ति । तत्र चेद्भिन्दितान्यङ्गान्यरिपानि बह्वन्यपि ।
दृश्यन्ते बद्धदोषाश्च तथापि गुणवत्तरम् १ ।
या कालकान्बुदमसीरसकालसर्पगाढान्वकारकचभा-
रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरवन्धुसमा-
वभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ।
अत्र नेत्राणि सम्पन्त्यै करिषान्यशुभाय च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या
प्राद्वेषेणमवभेकसमानवर्णा गोमेदरत्नसदृशी च तु यस्य
भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्तु-
र्यशोबलघनक्षयकारणाय ३ । या मन्दधूमसदृशी च
शिरीषपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति धून्मिदं हि रूपं भर्तुर्यशोबल-
घनावलिवर्द्धनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
प्रवदेद्बुधैः । त्रिभोरूपैः समेतस्तु खड्गं त्रिपुरसञ्चितम् ।
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गसुत्तमम् । रूपाध्यायः
“जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्यक्तपि प्रयत्नेन तासां लक्षणसच्यते । शुद्धाङ्कः
शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुखरश्च यः । मृदुस्पर्शः सुसन्धेय-
स्तीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं
प्राह नागार्जुनो मुनिः । अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः
सर्वाङ्गगोचरः । भूर्च्छां पिपासा दाहश्च ज्वरो मृदुश्च
जायते । अष्टदं त्रिफलाकल्कमङ्गरात्रिन्दिवोधि-

तम् । मलिनत्वं न सन्वत्ते निर्मलं कुरुते परम् ।
 तरुणादिव्यकिरणस्पर्शादेव त्वये स्थितः । दहेत् सर्वं
 न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारमात्रेण
 खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्व-
 मरिष्टं नाशयेदुभुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोक-
 मपि साधयेत् । तस्मादेव सनुषप्राणां सुलभो न हि
 भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशदीपे हिमालये ? ।
 भूस्ववर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् । सर्वा-
 घातसहं सर्वनेत्रवर्णस्वराकरम् । खड्गं क्षान्ति-
 जातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः । अस्य क्षते
 भवेद्वाहस्तृपा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते शाखे
 वमेद्द्विक्रमणान् वहन् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे
 नैमेल्यं तस्य लक्ष्यते । शाखेऽप्यशाखे खरता मूर्द्धि
 चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेषन्तरमन्तरम् ।
 अयं खड्गवरः पूज्यो सनुषैरपि लभ्यते २ । नील-
 वर्णः कर्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाखेन खरता
 चास्य खातसुख्यं निकलति । वैश्वजातिरयं खड्गः क्षते
 त्वड्मात्रदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्रै-
 वोपलभ्यते ३ । सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदु-
 स्वरः । संस्कारे चैव मलिनः शाखे चापि खरेतरः ।
 अष्टजातिरयं खड्गः क्षते नास्याऽपि वेदना । दूरा-
 देषोऽधमस्तप्राज्जो यदीच्छे द्वितमात्मनः । प्रायशः
 सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपदृश्यते ४ । इयोर्लक्षणाभ्योक्त्युक्तं जारजं
 खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणैव त्रिजातिं खड्ग-
 मादिशेत् । चतुर्णां लक्षणैवैव जातिसङ्कर उच्यते ।
 अथ त्रिशङ्खेत्वाणां लक्षणानि “चक्राकारं यदा नेत्रं
 खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात्
 भर्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नं
 साधयते महीम् ? । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्म-
 टनोपमम् । यदि या दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं
 मनादिशेत् । अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया २ ।
 ऊर्ध्वा स्थना यदा रेखा गटाकारा प्रतीयते । गदानेत्र-
 मिदं विद्धि सर्वशत्रुनिस्त्रदनम् ३ । शङ्काकारं यदा
 नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्कनेत्रमिदं सर्वदेवाना-
 मपि दुर्लभम् ४ । डमरुप्रतिभं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्यात्विजयप्रदम् ५ । धनुः-
 स्वरूपं यत्नेत्रं धनुर्नेत्रसुश्लि तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण
 सन्दोऽपि प्रसुखायते । अयं निशीथे विजने खड्गो

भनभनायते ६ । यत्नेत्रमङ्कुशाकारं तं विद्याद्गुणव-
 त्तरम् । खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरजोषं कल्याणजनवारणम् ७ । कला-
 कारं यदा नेत्रं कृत्नेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्
 क्षीणोऽपि सातभौमो भवेन्नृपः । दीनोऽपि च सुखी
 भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः
 सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेश्वरक्रवर्ती भवेदत्र न
 संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
 पताकानेत्रमाहस्तं संपामविजयप्रदम् ९ । नेत्रं
 वीणाकृति यदा वीणानेत्रसुगन्ति तम् । निशीथे विजने
 खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात्
 स्वर्गेशू अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति
 यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात्
 क्षितिपः कृत्स्नं साधयते महीम् ११ । शिवलिङ्गसमं
 नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्तुः सर्वार्थसंसिद्धौ शत्रूणां
 नाशनाय च । वामपात्रे तं यात्रायां धर्तव्योऽयं तथा
 रणे १२ । ध्वजाकारं तु यत्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालः समग्रं लभते त्रियम् १३ ।
 यस्याङ्गचन्द्रप्रतिभं नेत्रं स त्वङ्गचन्द्रकम् । तस्य धार-
 णतो भूपोधरां कृत्स्नं लभते वै १४ । यत्नेत्रं कल-
 साकारं कलसाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् सकलां
 भूमिं भूपो लभेत वै १५ । शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वादिष्टाऽनिष्टप्रणा-
 शनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृति-
 नेत्रतः । शत्रुश्रेणीविनाशाय संपामे विजयाय
 च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नं साधयते महीम् १८ ।
 तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे । अस्य
 प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नं साधयते महीम् १९ ।
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य
 प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं
 हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभा-
 वात् भूपालो वशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृतिके
 नेत्रे तच्चैत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावान्
 सनुजः सर्पदर्पाच्चिह्नदयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा
 नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संपामस्पर्शरेखेवं पिबे-
 द्वैरिशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं
 वदन्ति तम् । अयं रिपुगणं मूर्द्धि चर्वयत्यति

भैरवम् २४। खड्गकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति
तम्। अस्य प्रभावानुभवजस्त्रिभोकीं वशयेदपि २५।
मनुष्यपुत्रिकाकारं पुत्रिकानेत्रस्यच्यते। अयं सगैलां
सद्दीपां कृत्वा साधयते क्षितिम्। न चेयं पुत्रिका
किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम्। तस्मान्नायं मनुष्याणा-
मल्पभाग्येन लभ्यते २६। चामराकृतिनेत्रत्वात्तत्रेव-
मिति निर्दिशेत्। अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरो-
द्धृतसम्पदः २७। एकाऽनेकगिखे शैलनेत्रे तद्वेत्-
संज्ञकम्। अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्घटे। स्थिरी-
करोति घरणीं घरणीं पर्वतो यथा २८। पुष्पमाला-
समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम्। अस्य प्रभावात्तु-
षान्ति सहाः सर्वाश्च देवताः २९। भुजङ्गसममे
नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम्। अयं शत्रूगणं हन्ति यथा
मर्त्यं भुजङ्गमः ३०। सर्वार्थमसर्वार्थञ्च तत् सर्वं
द्विविधं भवेत्। सर्वार्थं शान्तिस्मृत्यै रिपुनाशे तथा
परम्। इयोरेकत्र गृष्टे च तत् पुनः द्विविधं भवेत्।
एकं लोके सुखं, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः। मूल-
मध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम्। अये चाग्र-
फलं क्षेत्रं मध्ये मध्यफलं मतम्। मूले फलं
जघन्यं स्यात् प्राङ् नागार्जुनो मुनिः। एकं द्वे
लोषि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः। एकं घर्मं,
स्वर्गकामौ द्वे, लोषि च त्रिवर्गकम्। तत् फलानि
प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो मुनिः। द्विनेत्रमिति
जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः। त्रिनेत्रञ्च त्रिभि-
र्क्षेत्रं बह्वनेत्रमतः परम्। यथोत्तरं गुणवहं खड्गमा-
ङ्गरुत्तमम्। दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-
यिनाम्। तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम्।
यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्टस्य लक्षयेत्। नेत्रेषु
स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः। प्रशस्तान्कोऽपि
यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः। अथ त्रिशदरि-
ष्टानां लक्षणानि “क्षिद्रवहृश्रुते खड्गे स्वभावेन च
लक्ष्यते। क्षिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् १।
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित्। अयं काक
पदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २। रेखाकारं यदा-
रिष्टमूढं वा तिर्यगेव वा। रेखारिष्टमिदं विद्धि
भर्तुर्वीर्यवलापहम् ३। भिन्नभ्रान्तिकरं पापं
भिन्नारिष्टमिदं विदुः। भर्तुः कुलं यथो राष्ट्रं नाहत्वा
न व्रजेत् स्वयम् ४। यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते

क्वचित्। भेकारिष्टमिदं नाम्ना संपामे भयदायकम् ५।
अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टस्यच्यते। अयं खड्गा-
धमः कृत्यात् पत्युः पातालसङ्गमम् ६। विडालनयना-
कारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः। विडालारिष्टमेतत्
स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ७। अरिष्टं शर्कराकारं
यदा स्पर्शेन बुध्यते। शर्करारिष्टमेतत् स्याद्गणबुद्धि-
विनाशनम् ८। यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते
क्वचित्। नीलारिष्टमिदं क्षेत्रं यशोलक्ष्मीविनाश-
नम् ९। अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टस्यच्यते। भर्तुः
कुलं यथो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १०। भङ्गम
प्रतिभो विन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा। भङ्गमारिष्ट
इत्येष धृतिस्मृतिविनाशनः ११। सूर्यरूपमरिष्टञ्च-
दुर्द्धं वा तिर्यगेव वा। सूर्यारिष्टमिदं नाम भर्तुः
कुलविनाशनम् १२। त्रयश्चोद्दिश्यो राजन्। पङ्क्तयो
विषमेण वा। उपर्युपरि वाचोऽवस्त्रिन्वास्त्रमरि-
ष्टकम्। तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् १३।
कालिकारिष्टमित्येतद्विधीष्टमिदं विनाशनम् १४। एकत्र
यदि नक्षत्रे प्रयत्नेनापि संघटतः। दारोनाममहारिष्टं
सर्वाभीष्टविनाशनम्। अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन
दृश्यते १५। कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाङ्गवम्।
भर्तुः कुलं यथो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६।
काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते। अनेन
भर्तुः संपामे भङ्ग एवोपजायते १७। अरिष्टे सर्पर-
कारे सर्परारिष्टस्यच्यते। भर्तुर्वीर्यं बलं वीर्यं बुद्धिं
प्रीतिञ्च नाशयेत् १८। यदान्यल्लोहशकलं लम्नं स्यादिव
लक्ष्यते। शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिस्त्र-
दनः १९। क्रोडीसुखसमाकारं यस्मारिष्टं प्रदृश्यते।
क्रोडारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशनम् २०।
कुशपत्रसमाकारं यत्मारिष्टं तु लक्ष्यते। कुशपत्रा-
रिष्टमिदं भर्तुर्दुःखाय कीर्तितम् २१। यस्त्रि-
भ्रमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित्। जला-
रिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापहम् २२। एकैक-
रेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत्। स्पर्शे नखे करे-
खेदं करालारिष्टस्यच्यते। अयं हि क्षितिपालानो
दृष्टियोग्यो भवेन्न हि। दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मी
जयादयः २३। अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं
तदुच्यते। अस्य स्पर्शनमात्रेण नशप्रत्यायुर्यथो बलम् २४।
खर्जूररूपप्रतिमं यदाऽरिष्टं लक्ष्यते। खर्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भक्तुः कुलधनापहम् २५ । गोष्टङ्गाभ-
मरिष्टञ्चेत् ष्टङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तृर्नशत्रुनि
लक्ष्मीबलकुलादयः २६ । गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे
अरिष्टं संप्रवीच्यते । पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः
सर्वार्थनाशनम् २७ । खनिताभमरिष्टञ्चेत् खनिता-
रिष्टमुच्यते । श्रुत्यामपि हंयामे भङ्गमेतत् प्रय-
च्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रोक्षणीयो न भूमजा । अयमायुः
श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः २९ । अरिष्टं वडिश-
कारं वडिशारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भक्तुः
कुलनिजननम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नाना-
तन्त्रात् प्रयत्नतः । विचार्येतानि मतिमान् खड्गं
कोशे निघापयेत् । दिङ्मात्रमिदं द्विष्टमरिष्टानां हिता-
त्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ।
अरिष्टमेकमेव स्याद्द्विररिष्टं शुभावहम् । अन्योन्य-
मशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा । एकमारभ्य
सप्रान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यथोत्तरं द्विगुणितं
फलमाहर्षनीषिणः । अरिष्टाध्यायः । अथ द्विवि-
धभूमिः । “दिव्यभूमिविभागेन भूमिर्द्विधा
मता । दिव्या दिवि ससृज्ज्वाता भौमा भूमिससृज्ज्वाता ।
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत । देवदान-
वयोर्मध्ये खड्गसृष्टिरभूत् पुरा । ते खड्गाः
पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः” । दिव्यलक्षणं यथा
“ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिवधो निर्मलाङ्गाः
सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवशायसंस्कार-
योगात् । दुर्भेदा दुर्घटाश्च ध्वनिगुणशुरवो यत्कृते
दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो
बुद्धिमायुः” । अथ भौमलक्षणम् । दृहद्वारीते
“पूर्वं महेषेण विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु
विन्द्वः । पुरासूतं चीरससृष्टमध्यादुत्पाद्य संसृष्ट
पपुः सुरेन्द्राः । तद्विन्द्वो यत्न निपेतुरेष युद्धायसा
साकरतां जगाम । ये विपोत्या भृशं कालाः खराङ्गाः
सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोर्कहिका
वभीकराः । येऽसूतोत्थाः कर्षुराङ्गा मन्दाङ्गाः
सम्भवन्ति च । बलीपलितमालिन्यजराव्याधिविना-
शनाः । यत्नैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः” । तद्यथा
“वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्ग-
कलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रकैऽन्यतमध्वन्यमहीविभागे युद्धायसां

कृतिवराः प्रवदन्ति जन्म” । तथा । “वाराणसीयाः
सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसन्धेया
ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा
यूद्धतराङ्गिनः । शुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया
विचक्षणैः । नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
ज्ञेयाः सदङ्गा भलिना लघवः स्थूलधारिणः । कालिङ्गा
शुरवः खच्छा व्यक्ताङ्गास्तुहेतवः । सौराष्ट्रा निर्मलाः
स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः । सिंहलद्वीपजातानां
चतुर्धा भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा शुरवः कर्कशाः
स्निग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा
स्थूलधारिणः । एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विज-
जातयः । सामान्यात् द्विगुणश्रौद्धं कलिर्देशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं मद्रादङ्गं सहस्रधा । वजात् षष्टि-
गुणः पाण्डुर्निरविर्देशभिर्गुणैः । ततः कोटिसह-
स्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते । आसान्तु लौहजा-
तीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्त्रीङ्ग-
धारा भृशमतिशुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित्
साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव । ते
भौमाः कुर्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा ये
ते दुःखं शोकसुप्तं दधति बलकुलश्रीयशोनाशनान्ते” ।
अथाष्टधा ध्वनिः । “ध्वनिरिष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं
सूत्रसंपन्ने । तेषामपि लिखास्यत् सगुणं लक्षणाष्टकम्” ।
तद्यथा । “पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्यदास्तथा ।
विचार्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ।
धीरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः ।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार चञ्चटने मतः । यत्न
हंसरवस्त्वेव खड्गे नखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं
खड्गः सकलार्थप्रसाधनः । कांस्यशब्द इवा-
भाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांस्य-
ध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ ।
मेघशब्द इवाल्लभ्यो यत्न खड्गे हते ध्वनिः । अध-
ध्वनिरयं खड्गो भक्तुः सौभाग्यदायकः । टक्का
शब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । टक्का
ध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहृदनः ४ । काकस्वर
इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकस्वरोऽयं
खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ५ । तन्त्रीस्वरसमो
यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्त्रीध्वनिरयं
खड्गः कुलश्रीधननाशनः ६ । खरस्त्वेव ध्वनिर्द्यत

खरध्वनिरयं मतः । श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजो
विनाशनः ७ । प्रस्तरखेव यस्येह हतस्य ध्वनिरुद्धवेत् ।
प्रस्तरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणम् ८ । गभीरतार-
ध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता
खड्गस्य शुभलक्षणम् । अथङ्गनेवहीनोऽपि खड्गः
सुध्वनिरुत्तमः । अन्यः कुरुषो भतुजो यथा भुवि सुगा-
यनः । सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः । स
निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः । नखेन
वाऽथ दन्तेन तथा लौहशलाकया । लोष्टेन शर्कराभिर्वा
ध्वनिविज्ञानसुच्यते” । अथ द्विविधमानम् । “यन्मानं
द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणसुच्यते । उत्तमाधमभेदेन भेदो
हि द्विविधो मतः । उत्तमं यद्विशालं स्थाङ्गधुमानं
प्रकीर्तितम् १ । अधमं तत्र यत् खर्वं गुरुमानं प्रकी-
र्तितम् २ । तत् प्रमस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्-
भेदतः । यो सृष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो भर्तु-
र्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः । मानेन चाष्टपञ्चकः
स हि खड्गमध्येनातिप्रकृतमतिक्रमफलं ददाति । यो
द्वादशाष्टनवसृष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसर-
तोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽ-
धिको वा खड्गधाधनो धनयशःकुलनाशनाय” । नागा-
र्जुनोऽपि “यावत्सो सृष्टयो दैर्घ्ये” तदङ्गाङ्गुल्यो यदा ।
प्रसरे तत्रतुर्थांशमिति वै मानसुत्तमम् । यावत्सो सृष्टयो
दैर्घ्ये” प्रसरे तत्रिभागिकः । पलैस्तद्वैस्तुलितः स
खड्गो मध्य उच्यते । यावत्सो सृष्टयो दैर्घ्ये” तुर्यांशः
प्रसरे तु तत् । अधमः कीर्तितः खड्गस्तत्समोनाधिकः
पलैः । भौमानामिदसृष्टिदिव्यास्तु लघवो मताः” ।
भोजस्तु “दोषता लघुता चैव खड्गविस्तोर्यता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंप्रहः । खर्वता गुरुता
चैव मन्दता तनुता तथा । सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां
दोषसंप्रहः । इति निखिलसदारसुक्तमल वद्धतन्त्रेषु
निकृपप्र खड्गयष्टेः । नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियसुच्छ्रितां लभेत” युक्तिकल्पतरुः ।

तरस् न० तृ-करणौ यथायथम् अस्यन् । श्वले श्वेगे, श्तोरे,
श्वानरे च । प्रोगे शब्दार्थिच० । “वन्ध्याय चिच्छिदु-
रिभास्तरसात्मनैव” “कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम्”
“तरसाकथ्य करोति काञ्चन” इति च भाषः । “कैलास-
नाथं तरसा जिगीषुः” रघुः ।

तरस न० तृ-असच् । सांसे असरः । “तरसमयाः पूर्वोक्त-

भागाः” कात्या० श्रौ० २४/५/२० । “तरसमयाः
सांसमयाः” कर्कः । तरस्+अस्यर्थे असच् । श्वेगयुक्ते त्रि०
तरसत् पुंस्त्री० तरस इवाचरति तरस+किप् शब्द । ष्टग-
भेदे स्त्रियां ङीप् । “अपस्मत्तरसन्ती न भुञ्जुः”
श्व० १०/६५/८ । “तरसन्नामष्टगस्तस्य पत्नी” मा० ।
तरसान पु० तरत्यनेन तृ-आनच् सुट् च । नौकायां उज्वलद०
तरस्थान न० इत० । आतर(पारेर भाङ्)यद्व्यस्याने जटा०
तरसत् त्रि० तरोऽस्यत्वात् वा मत्तप् मस्य वः मत्वर्थे । सान्-
त्वात् श्वेगयुक्ते भत्वम् श्रोगिण्य च । स्त्रियां ङीप् ।
श्चतुर्थमनोः पुलभेदे । “तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुस्य एव
च” हरिवं० ७५० ।

तरस्विन् पु० तरस्+अस्यर्थे विनि सान्त्वात् भत्वम् । श्वायौ
२गरुडो राजनि० श्वेगवति, श्रूरे च त्रि० असरः ।
“असकदेकरथेन तरस्विना” “निर्जितेषु तरसा तर-
स्विना” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “कौमोदकी विष्णुगदा
तरस्विनी” भाग० ८/१०/३३ । [वहित्वे त्रिका० ।
तरान्धु पु० तरे तरथे अन्धुरिव गभीरत्वात् । नौकाभेदे
तरालु पु० तराय तरणाय अन्वति पथ्यांश्रिति अन्-उन् ।
नौकाभेदे चारा० ।

तरि(री) स्त्री तृ-करणे इ । शौकायाम्, श्वसनपेटके, श्वस-
नदशायाञ्च हेमच० । “जोग्यां तरिः सरिदतीव गभीर-
नीरा” उद्भटः । “संसारसागररवावर्त्ततरिकाशाय विष्णवे”
भा० अनु० ४७ अ० । वा ङीप् । “तरीषु तत्रत्यमफलपु
भाण्डम्” भाषः ।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः बा० ठन् । श्लवे त्रिका०
२नौकायां स्त्री चारा० । तरे तरणार्थं देयशुल्कप्र-
हणेऽधिकृतः ठन् । शतरणशुल्कप्रहणाधिकारिण्यि ।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं ष्टङ्गन् दाप्यः पणान् दश”
याज्ञ० । “तीर्थतेऽनेन तरो नावादिस्तज्जन्वस्
शुल्कं तद्व्यहण्येऽधिकृतस्तरिकः” मिता० ।

तरिणी स्त्री तरस्तरणं कार्यं तयास्त्वस्याः इति ङीप् । नौका-
याम् हेमच० ।

तरिण्य तरिण+गतौ कण्डा० यक् प० सक० सेट् ।
तरिण्यति अतरण्यी(णी)त् ।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इतच् । श्रुतजन्यां
शब्दच० श्टङ्गने । (गाँजा) तन्वम् “संविदा काल-
कूटञ्च ताम्बकूटञ्च धुसुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्ताडिका
तरिता तथा” कुलार्थवतन्वम् ।

तरित् न० तरत्यनेन तृ-इन् । तरणसाधने नौकादौ ।
“अतरित्वानिव जले बाह्मिभर्मासका रणे । पश्यन्सते
परांस्तत्र” भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । अरिते हारा० ।
तरी स्त्री तरि+ङीप् । शतरिष्यार्थे २ध्मे च त्रिका०
इद्रोग्यां जटाधरः । ४वस्त्रदशायां मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसन् ढणो लोपः ।
अतिशयेन तारके “स नभस्तरीयानिषरः परिज्मा” ऋ०
५।४।१२ । स्त्रियां ङीप् इण् । तरिष्योऽप्युक्ताये त्रि० ।

तरीष पुंन० । तृ-ईषन् । शुष्कगोमये शनौकायाञ्च उज्वलद०
शोभनाकारे भेले ४व्यवसाये उषा० ५ससह्रे ६समर्थे च
संक्षिप्तसा० । ७रुर्गे पु० दन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीषन् पु० तृ-ईषन् ऊन्सि नकारस्य नेत्वम् । तरणे
“विश्व आशास्तरीषणि” ऋ० ५।१०।६ “तरीषणि तरणे”
भा० “बहुलवचनात्नानोऽङ्गोपः” माघवः ।

तरु पु० तरन्यनेन नरकमारोपकाः तृ-उन् । शृङ्गे अमरः ।
“तरवोऽभिनेदुः” भाग० १।२।३ “सुनिवनतरुच्छायां देव्या
तया सह शिष्विने” रघुः ।

“तरुषु चुचुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुक्नुवाः” भट्टिः । “उप-
रिजततरुजानि याचमानाः” माघः । शतारके त्रि०
“भूर्भुवःस्तस्तरुस्तारः” विष्णुस० भूर्भुवःस्तस्तरुः लोक-
त्रयतारकः” भा० शतरुविकारे च । “संजर्भुराणस्तस्तरुभिः
सुते गृभम्” ऋ० ५।४।५ “तरुभिस्तस्तरुविकारैर्मृचैः” ।

तरुकूणि पु० तरौ कूणयति कूणि-इन् ७त० । पागुद
स्वगे त्रिका० ।

तरुक्ष त्रि० ङृ-वा० उच्चन् । शतारके शगवाश्वादीनां पालना-
धिकते च । “विप्रस्तरुक्ष आददे” ऋ० ८।४।३२ । “तरुक्षे
गवाश्वादीनां तारके गवाद्याधिकते वा” भा० ।

तरु(ष)खण्ड पु० तरुणां समूहः तरु+ख(ष)ण्ड । वृक्षसमूहे
एवं वृक्षख(ष)ण्डादयोप्यत्र । “द्रुम(ष)खण्डवनं दृष्ट्वा
रामः सुपीयमब्रवीत् । एष मेघ इवाकाशो वृक्षख-
(ष)ण्डः प्रकाशते” रामा० कि० १२ अ० । “तरुख(ष)-
ण्डमध्ये” पञ्चत० । कदलीख (ष)ण्डः । भा० वा०

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव-करणे ल्युट् ६त० ।
वृक्षमूले शब्दच- ।

तरुण न० तृ-उनन् । शुकुञ्जपुष्पे (मैत्रोति) मेदि० २स्य ल-
जीरके शेरण्डवृक्षे पु० राजनि० । ४यूनि ५नवे च त्रि०
मेदि० “स चचार गदापाणिर्ब्रह्मोऽपि तरुणो यथा”

भा० वि० ३२ अ० । “तरुणं सर्वपशाकं नवोदनं पिच्छि-
लानि च दधीनि” ऊन्दोम० । “वासो वसाना तरुणार्क-
रागम्” कुभा० । “अताऽपि तरुणातपं करुणया
हरन्ती ढणाम्” रसगङ्गा० । “तरुणशकलमिन्दोर्वि-
भ्रतो शुभकान्तिः” सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः
इमनिच् । तरुणमन् तरुणभावे पु० । “वतेन्दुवदना-
तनौ तरुणिभोऽहमो मेदते” काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० ।
तन् तरुणता स्त्री ष्यञ् तारुण्य न० तत्रार्थे । “तारु-
णस्य विलासः” सा० ८० ।

तरुणज्वर पु० कर्म० । “आसप्ररात्रं तरुणं ज्वरमायुर्मेनी-
पिणः” इति चक्रद० उक्ते सप्ररात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । “शुष्कं
मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं
निद्रा सद्यःप्राणहराणि घट्” चाणक्यम् ।

तरुणाय अतरुणस्तरुणो भवति भ्रया० अमृततद्भावे क्यङ्
अतरुणस्य तरुणताप्राप्तौ व्यक्तं व्यात्म० सेट् । तरुणायते
अतरुणायिष्ट । “उडुस्वररसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते”
सुश्रुतः । “बसुदेवो जरां त्यक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते”
हरिवं० २७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीष् । श्रुवत्यां
स्त्रियां “व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः” ।
“स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम्” माघः । शतकुमाख्यां
शदलीवृक्षे ४चिडानामगन्धद्रव्ये ५कुलवृक्षे (मेरुती) च
राजनि० ।

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र
प्रियत्वात् । शतिलकवृक्षे राजनि० । ६त० । शतरुणी-
कटाक्षाणां श्रेणौ च स्त्री ।

तरुतल न० ६त० । शृङ्गमूले । “नोच्चैर्यदा तरुतलेषु सह-
स्तदानीम्” माघः । शतरुस्तलमे च ।

तरु(रू)ट् त्रि० तृ-ट्च् “प्रसितस्काभितेत्यादिना” पा० नि०
उट् जट् वा । तारके । “सहावालं तरुतारं रथानाम्”
“तरुतारं तारयितारम्” निरु० १०। ८ । “यो विप्रै-
र्वाजं तरुता” १।१२।६ ।

तरुतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति दोलयति वा तनुम्,
तुल-उन्मितौ तुल-उत्क्षेपे वा खल् टाप् कापि अत-
इत्त्वम् प्रयो० । (वाडुड) खगभेदे हारा० । तस्य वृक्षे
खदेहस्य तो(दो)लनात् तथात्वम् ।

तरुत्व त्रि० तृ-वा० उत् । तारके । “साहवास्तस्वतो

अत्यन्निवृत्तः” ऋ० ४।२।२ “तरुस्तारकः” भा० ।
तरुनख पु० तरोर्नख इव क्षतसाधनत्वात् । कण्टके चाराम् ।
तरुभुज् पु० तरुं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् इत० । (परगाढा)
वन्दाके राजनि० ।

तरुमृग पु० स्त्री तरौ मृग इव तत्र धावकत्वात् । वानरे
शब्दश्च० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [चाराम् ।

तरुराग न० तरुणां रागोरक्तता यस्मात् ५३० । नवपद्मवे
तरुराज पु० तरुणां राजा उच्चत्वात् टच् सभा० ।

१तालवृत्ते राजनि० । २तरुत्रेष्टवृत्तमात्रे च । “देवोप-
भोग्यमेतद्वि तरुराजससङ्गवम्” हरिवं० १२६ अ० ।
आर्षे क्वचित् न टच् । “पारिजातस्य भद्रं ते तरु-
राज्ञोमहात्मनः” हरिवं० १२६ अ० ।

तरुहृहा स्त्री तरुषु रोहति रुह-क । वन्दाके (परगाढा)
राजनि० । २हृहरोहमात्रे लि० ।

तरुरोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह-णिनि ङीप् । वन्दाके
२हृहरोहमात्रे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

तरुवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तरुविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमल्लिकायाम् ।

तरुश लि० तरुः अस्वल्प लोभा० श । तरुयुक्ते [स्त्रियां ङीप्
तरुशायिन् लि० तरौ श्ये शो-णिनि । खगमात्रे चाराम् ।

तरुष लि० तृ-वा० उच्यते । तारके । “भूर्यः पतस्थान्तरस्य
तरुषः” ऋ० ६।१।१ । “तरुषस्तारीता” भा० ।

तरुष हिंसायां बधकर्मसु “बहुष्यति तरुष्यति” निघण्टूक्तेः
दिवा० प० सक० सेट् । तरुष्यति अतरोधीत् । “त्वं त्वर्यं
तरुष्यतः” ८।६।५ । “तरुष्यतो बाधकान्” भा० ।

“बहुष्यतिः हलिकर्मा तरुष्यतिरखेवं कर्मा” निरु० ५।२
“इन्द्रेण युजा तरुषेभ हृत्तमित्यपि निगमो भवति”
निरुक्तधृतश्रुतिः वेदे गणव्यत्ययः ।

तरुष् न० तरुष्यति हिनस्यत्वं तरुष-आधारे क्विप् । युजे
“ननु रूचा तरुषि यत् कण्वैते” ऋ० ६।२।४ “तरुषि
युजे” भा० । [ऋ० १।२।३ “तरुषस्तारकः” भा०

तरुस् लि० तृ-उचि । तारके । “कृत्वा दग्धस्य तरुषः”
तरुसार पु० इत० । १कर्पूरे चाराम् । इत० २हृहसारमात्रे
च । “सुवर्णरजतताम्रायोरोतिदन्तशृङ्गमणितरुसार-
मयाणि” सुशु० । [राजनि० ।

तरुस्था स्त्री तरौ तिष्ठति स्था-क । वन्दाके (परगाढा)
तरुट पु० तरौः उट इव । उत्पलकन्दे “तरुटो गुरविष्टम्भी
शीतलस्य मतो बुधैः” राजवज्रभः ।

तरुषस् लि० तृ-वा० उच्यते । १तरुष्युगवे २आपडङ्गारके
च । “त्वं न इन्द्र राया तरुषोपयम्” ऋ० १।१२।१०

“तरुषसा तरुष्युगवेनास्मानापङ्गु उत्तरीहं शक्तेन” भा०
तर्क दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाञ्च वितर्कै सक० चुरा० उभ० सेट् ।

तर्कयति ते अतितर्कत् त “एतत्तर्कय चक्रवाकसूदयाश्वा-
साय” प्रसन्नरा० । “तथा तर्कयामि यथानेनाचरप्रव्रजि-
तेन भवितव्यम्” मृच्छं० । “दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण
स्त्रिदक्षति । इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति
शत्रवः” भा० वि० ६१ अ० ।

वि+उत्प्रेक्षायां “तच्चूनं मृत्युमाप्स्यतीति वितर्कयामि”
पञ्चत० ।

तर्क पु० तर्क-भावे अच् । १आकाङ्क्षायां २व्यभिचारशङ्कानिव-
र्तके जहभेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थे
जह्ने ३व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसङ्गने । ४आगमा-
विरोधिन्याये ५आगमार्थपरीक्षये ६भीमांसारूपविचारे ।
७मानसज्ञानभेदे । दखबुद्धरोहमात्रे “अचिन्त्याः खलु ये
भावाः न तर्ककेश योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केश गम्भी-
रार्थस्य निश्चयः” वेदानप्र० । “आर्षं धर्मोपदेशञ्च धर्मशा-
स्त्राविरोधिना । यस्तर्केशानानुसन्धत्ते स धर्मं वेदने-
तरः” मनुः “तर्काप्रतिष्ठानात्” शा० सू० । करणे घञ् ।
दध्यायशास्त्रे “प्रायस्तर्कमधीते तनुते कुतर्कास्त्रिवन्ध-
प्यत्वं दीधितिः “सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्य मे” कुञ्ज० ।
“यत्कृतव्यं मधु वर्षिषर्षितपरस्तर्केषु यस्तोक्तयः” नैष० ।
“तर्कै वा भृशकर्मेशे मम समं खीलायते मारती” प्रसन्नरा० ।
“गदाधरविनिर्म्भिता विषमदुर्गतकौटवी” गदा० ६भीमां-
साशास्त्रे १०अर्थवादे कर्कः । “अक्लाः शर्करा उपदधातीति
विधिः श्रूयते । तस्माज्जनसाधनं हतं तैलं वा तन्मध्ये के-
नाक्ला इति संशये तेजो वै हतमित्यर्थवादात् हतेनाक्ला
इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को भीमांसिति
कल्पतरुकारः तर्कलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं
यथा “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञान-
नार्थमूहस्तर्कः” गौ० सू० ।
“अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीये-
ममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मो
विभागेन विवक्ष्यति किं स्वित्दित्यभाहो स्वित्तेत्यमिति
विवक्ष्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भ-
वत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या
स्यादेवमेतन्नोतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञात्वा

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा,
 स किमुत्पत्तिवर्मकोऽनुत्पत्तिवर्मक इति विमर्शः, विमर्श-
 मानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुप-
 पद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिवर्मकस्ततः स्वक-
 तस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्ति-
 दोषमिच्छाज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणसुसरो-
 त्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसाराप-
 वर्गौ, उत्पत्तिवर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु
 ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिदेनाभिः सम्बध्यत इति नास्तेदं
 स्वकृतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नस्य भूत्वा न भवतीति तस्या-
 विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो
 नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोग-
 स्यात्वनं न स्यादिति । यत् कारणमनुपपद्यमानं पश्यति
 तत्रानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षणं जहृक्तं इत्युच्यते ।
 कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति खनव-
 धारणात् अतुजानात्यमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या
 न त्वधारयति न व्यवहृति न निश्चिनोति एयमेवेद-
 मिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्युदृत्ता-
 लक्षणात्प्रसङ्गात्प्रवृत्तात् प्रसङ्गादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्
 तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं
 तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात्
 प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजाना-
 तीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्यय
 यथातथ्यम्” वात्स्यायनभाष्यम् ।

विश्वनाथट्टनी चान्ध्या सूत्रनिर्देशं व्याख्यातं यथा
 “तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित जहृ इति
 लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजन-
 कथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् जहृ
 आरोपः अर्थाद्ग्रापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन
 निश्चीते व्याप्यस्याह्यारोपाद्योव्यापकस्याह्यारोपः स
 तर्कः । यथा निर्वह्नित्यारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः
 स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । हृदो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः
 स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निश्चीत इति ।
 निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्येति
 तद्ग्राह्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति ।
 न चानुमानादितोऽर्थसिद्धे स्तर्कौ व्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयो-
 जकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्य-
 त्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्व-

निर्णयार्थमिच्छार्थः । यत् नाप्रयोजकत्वादाशङ्का तत्र
 नापेक्ष्य एवेति भावः । परे तु जहृ इत्येव लक्षणं जहृ-
 लक्षणं मानसत्वव्याप्योजातिविशेषस्तर्कयामोत्यनुभवसिद्धः ।
 तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह
 कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेणेत्यर्थः
 तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न
 स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरहृद्येन व्याप्ति-
 ज्ञानेनानुमितिरिति परस्परयैवास्त्योपयोग इत्याहुः । स
 चायं पञ्चविधः आत्मान्शान्तोऽन्याश्रयचक्रकानवस्थात-
 दन्यथाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग
 आत्मान्श्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञानद्वारा तेषा यथा
 यद्ययं घट एतद्वृत्तजन्यः स्यात्तदेतद्वृत्तानधिकरणलक्षणोत्तर-
 वर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्वृत्तवृत्तिः स्यात् एतद्वृ-
 त्तव्यापो न स्यात् यद्ययं घट एतद्वृत्तज्ञानाभिन्नः
 स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यादिति
 वा सर्वत्रापाद्यम् तदपेक्षापेक्षित्वनिवन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गो-
 ऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्तेषा । तदपेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षि-
 त्वनिवन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गः चक्रकं चतुःकत्वादावपि स्वस्य
 स्वापेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षित्वसत्त्वाच्चाधिक्यम् । अस्यापि पूर्वव-
 त्तै विध्यम् । अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गो-
 ऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपा-
 लसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् । तदन्यथाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो
 यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः ।
 प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु
 प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारि-
 त्वरूपसाधर्म्यस्यैतथा व्यवहार इति संक्षेपः” ।
 तर्कगत्ये जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा ।
 “स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्मान्शान्तोऽन्याश्रयचक्र-
 कानवस्थाप्रमाणवाधितार्थप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्र
 स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्मान्श्रयः । अपेक्षा च
 ज्ञानावुत्पत्तौ स्थितौ च प्राज्ञा तत्राद्या, यथा एतद्वृत्त-
 ज्ञानं यद्येतद्वृत्तजन्यं स्यादेतद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यादिति ।
 द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृत्त-
 भिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्वृत्तवृत्तिः
 सत्तथात्वे नोपलभ्येतेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिवन्धनः
 प्रसङ्गोऽन्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्वृत्तजन्यः
 स्यादेतद्वृत्तभिन्नः स्यात् इति उपत्तौ स्थितौ च स्वयमुदा-
 हार्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षित्वनिवन्धनः

प्रसङ्गशक्यः पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भावोदा-
हरणम् । अपेक्षा त्वत्वात्साक्षात्परम्परासाधारण्यो प्याह्या ।
अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः ।
यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्य-
वृत्ति न स्यादित्यर्थः । उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाण-
वाचितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपाहको
विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वज्र
व्यभिचारी स्यात्तदा वज्रजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु
पर्वतो यदि निर्वाहः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः ।”

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिर्घटिद्वारा विषयस्य वज्रादेः
निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम् ।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः
तदनुसारेण सर्वे सप्तसप्तमस्यैव चाैकादशविधः व्याघातात्मा-
अथेतरतरान्ययचक्रकानवस्थाप्रतिबन्धकल्पनालाघवकल्पना
गौरवोत्सर्गापवादैजात्यभेदात्” इति व्याघातादीना-
मप्रसङ्गनिरूपणात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविध-
त्वमिति नव्याः । एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां सुख्य-
तर्कत्वनिरासेन भाक्ततर्कत्वसुक्तम् द्रष्टव्यम् ।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिर्वर्तकतयानुमानाङ्गत्वं तच्च
खण्डनखण्डखाद्ये निराकृतं यथा

“नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-
भ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमे मूल-
शैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ अपे न शक्यमिदं
वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽय-
मभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत्कारणकः सन्नित्यः
स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां
व्याघातापत्तेः । तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्कमाने स्व-
क्रियाव्याघाताद्योदोषा नावतरन्तीति लोकमर्थ्यादा
एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् भैवम्
किमित्येवं शङ्कितव्यं तत्रैतत्फलभाव एव न भविष्यति ।
एवं तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरय-
सुदेव्यतीति । न च वाच्यमेव हि सति धूमस्यैक-
जातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनु-
मानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवच्छदुपपत्तेः । तत्रे-
न्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयो-
जकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वसाकक्षिकत्वपरि-
हारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात् ।
धूमेऽपि वज्रे विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितं शक्य-

त्वात् । न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष
इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्थापाततो
हेतुनरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पत्वा
दुपपत्तेः । यदा तु हेतुनरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो
द्रश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनायादुर्निवा-
रत्वात् । अस्यात्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्-
पत्ताविति चेन्न यद्यात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं
स्यादिच्छाद्योऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदृष्टवि-
शेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा
तत्रानुगतं कारणस्युच्यते तदा तदितरत्वापि वज्र-
व्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्क-
तम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् अस्तु दृष्टे तन्निस्यः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत
इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्कित्यते एवं शङ्कमानस्य
भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमाना-
दिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त-
व्येधनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति
चेन्न धूमवद्वज्रेऽपि वज्रकारणविशेषानुमानस्यैव सति
सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामर्थ्यासाध्येन प्रमाऽप्रमावैच-
त्यप्रानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनानां
सत्यापि शङ्कायाश्चानुदये सामर्थ्यां सत्यामपि कार्यानु-
दयात्परप्रतिपत्त्युत्पादानार्थं वचनारिहृषां प्रतिपत्ति-
सामर्थ्योत्पत्त्यादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघात
स्तुल्यः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासाम-
र्थ्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाध्यमिति चेन्न तद्वि
न तावत् आह्वार्यादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूट-
विषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटमिदं प्रसङ्गकः
प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात् ।
तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्ष-
भूतस्युच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्त-
व्यम् तर्काद्वा । यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाथे-
नोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि
व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साध्यं
सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता
प्रथमोपजातशङ्कामवलम्बत्वावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशे-
षस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघात-
सत्त्वकाले तदवलम्बिकया शङ्कयैव शङ्कमानव्यभिचारता
तस्याः शङ्कायाव्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम
 मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्वगमस्तदाहितो
 वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषपावगमतत्संस्कारौ च
 शङ्काविरोधिनौ । ननु स्वरूपेण कचिदपि विशेषस्याव-
 स्थानं तद्येति चेन्न अथावदान्त्रयभाविनो विशेषस्य पूर्व-
 स्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे
 तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयवविपाकपक्षे शुभस्य
 परमाणुपाकपक्षे परस्परया तदारम्भकस्य परमाणोः
 पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भवितया कस्य
 पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च
 शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य
 दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत् । यदि तु व्यभिचारा-
 श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचार-
 स्थापि प्रमित्वापत्तेः । अनादिसिद्धव्याप्तिक्वास्ते तर्का
 इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्म-
 प्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धे-
 श्चोभयत्नाविशेषात् । नापि यद्यत् व्यभिचारः शङ्क्योत
 तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्वाघातावगमः
 व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वा-
 पातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च
 सास्यं शक्यत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेहसु ।
 अथ तर्कस्य व्याप्तिर्भूत्तमूलाभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-
 शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्य-
 नवस्थैव । “तस्मात्स्माभिरर्थास्त्रयै न खलु दुष्प्रता ।
 त्वद्वादेवान्धकारात्तराणि कियन्त्यपि । व्याघातो
 यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघाता-
 वधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ।” अव्यभिचार-
 श्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरात्पथः समकालवदधे नष्टे-
 ऽदृष्टः शङ्क्योत इत्याहः ।
 तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अहुं वि-
 पूर्वपक्षीकृत्य न्यरूपि यथा
 “अव्योच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहजतं सङ्ख्यार-
 दगेनं व्याप्तिप्राहकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च
 कचिदुपाधिचन्द्रेहात् कचिद्विशेषादयेनसहितसाधा-
 रण्यधर्मदर्शनात् तद्विरहस्य कचिद्विपक्षवाधकतयात्
 कचिन् स्वतः सिद्धैव । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानव-
 स्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च
 व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः

तथाहि धूमो यदि वज्रप्रसमवह्निताजन्यत्वे सति
 वज्रममवह्निताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽ-
 वज्रेरेव भविष्यति कचिद्वज्रं विनापि भविष्यति अहेतु-
 कएव बोध्यत इति शङ्का स्यात् सर्वत्र स्वक्रियाव्या-
 घातः स्यात् यदि हि नटहीतान्धव्यवतिरेकं हेतुं विना
 कार्यात्पत्तं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वज्रेः, तृप्तार्थं
 भोजनस्य, परपरिपत्तयर्थं शङ्कस्य चोपादानं नियमतः
 कथं कुर्यात् तेन विनापि तस्मिन्भावात् तस्मात्तत्तदुपादान-
 मेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं,
 नियतोपादाने च न शङ्का तद्विदुस्तं “तदेव स्यात्तदुपादानं
 यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति” नहि
 सम्भवति स्वयं वज्रप्रादिकं धूमादिकार्थार्थं नियमत
 उपादाने तत् कारणं तन्नैत्याशङ्क्यते चेति एतेन
 व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियत इति तत्राप्य-
 नवस्थेति निरस्तं स्वक्रियायाएव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्
 अतएव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
 व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः” इति सखल-
 कारमतमथपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रयतः किन्तु
 स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धकेति न वा विशेषदर्शनात् कचित्
 शङ्कानिर्दिष्टरेव स्यात् न चैतादृशतर्कवितारो भूयोदर्शनं
 विनेति भूयोदर्शनादरः ननु स स्वतएव प्रयोजकः अत-
 एव न तदाहितसंस्कारो न सामान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्
 तच्च न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शङ्कानुमा-
 नाभ्यां तदुपहात् । ननु यद्वाच्यं तद्विचारदर्शनव्यभिचारादर्शनव-
 द्वाभ्युपगम्य शङ्काविरहात्कृततर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारसाधा-
 रण्यमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूपस-
 तोरेव तयोर्व्याप्तिप्राहकत्वात् सत्तर्काद्वाप्तिप्राप्ता तदाभा-
 सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।
 अतरे तु यत्र तर्कं व्याप्तिग्रहभयोर्नूनं तत्र तर्कान्तरा-
 पेया यत्र तु व्याप्तिग्रहणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति
 गानवस्था व्यक्ति च जातमात्राणांमिष्टानिष्टसाधनता-
 मितिहेतुव्याप्तिग्रहणं तदानीं व्याप्तिग्रहणभायकाभावात्
 तन्मूलानुभवसत्त्वात् चाग्रेऽपि व्याप्तिग्रहणपरम्परेति ।
 यत्त्वनादिसिद्धकार्यं कारणभावविरोधादिमूलाः केषिक्तर्का
 इति तत्र तत्र प्रमाथानुपयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात् ।
 नच व्याप्तिग्रहणान्यथापपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
 कत्वज्ञानमिति वाच्यम् अतएवपक्षे रण्यनुमानत्वात् । अन्त्ये
 तु विपक्षवाधकतर्कानौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो

व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणात्वात् । व्यभि-
 चारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसङ्कारो स इति
 चेन्न चनवस्थाभवेन तर्कं विना व्यावातात् यत्र शङ्का-
 विरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु
 योग्यानासुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयो-
 ग्यानान्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह
 इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तत्तुच्छम् अनुमानेन
 तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणात्तरस्याभावात् । ये चानु-
 कूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं
 उदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमान-
 मात्वसुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरानो-
 पाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि महि वयसुपाधित्वेन तस्य
 दोषत्वमाचङ्ग्ये साध्यव्यापकत्वेन तद्ग्रहतिरेकात् पक्षे
 साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य
 वज्रलेपाच्च । अपि च करयङ्गसंयोगः शक्तप्रविरक्तानो-
 द्बिद्यधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकं
 तत्र व्याप्तिग्रह पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम ? तस्माद्विपक्ष-
 बाधकतर्कभावाच्च तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ।
 तर्कं वेत्यधीते वा ठञ् । तार्किकं तर्कवेत्तारि तर्कशास्त्रा-
 ध्येतरि च । “तार्किकशिरोमणिसुतते” दीधितिः ।
 तर्किकं त्रि० तर्क-एवुल् । १तर्ककारके । २याचके हेम० ।
 “कामैः सन्तर्पयामास हृषणांस्तर्ककानपि” भा० शा० ४५ अ०
 तर्कग्रन्थ ए० तर्काधिकृतः ग्रन्थः शाक० तं कर्म० वा ।
 तर्कप्रधाने ग्रन्थे “तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्यत्वात्प-
 ण्डितः” सुश्रुतः ।
 तर्कणं न० तर्क-भावे ल्युट् । तर्कशब्दाद्योक्ते जहभेदे
 “परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कामर्धस्य तर्कणम्” सा० द०
 तर्कमुद्रा स्त्री “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरप्ये भिद्यः संयोज्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसार्य बन्धनं प्राङ्मुखं सुद्रेति तान्त्रिकाः” इत्युक्ते मुद्रा-
 भेदे “वाङ्मं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया” भाग०
 ४।२३ ।
 तर्कविद्या स्त्री इत० । गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां
 षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदा-
 र्थादिविद्यायाञ्च । “आनीलक्षौ तर्कविद्यामसुरक्तो
 निरर्थिकाम्” भा० अह० १७ अ० ।
 तर्कारी स्त्री तर्कसूत्रमिच्छ-अण् ङीप् । जयन्तीवृत्ते । अमरः ।
 तर्किन(ल) तर्क-बा० इन्(ल) वा । चक्रमर्दवृत्ते रत्नमाला
 तर्किन् त्रि० तर्क-णिनि । तर्ककारके पण्डितभेदे । “तैवेद्यो-

हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयश्चात्रमिणः पूर्वं
 परिषत् स्याद्गवावरा” मनुः । [स्वार्थे क । तर्किक तत्पार्थे ।
 तर्कु० पु० क्त-उ नि० (टिको) इति ध्याते यन्त्रभेदे । त्रिका० ।
 तर्कुटं न० क्त-च्छेदने बा० भावे उट् प्रथो० । (काटनाकाटा)
 स्त्रककर्त्तनभेदे त्रिका० । करणे उट् । २तर्कौ स्त्री
 चारा० गौरा० ङीप् ।
 तर्कुपिण्ड पु० ७त० । तर्कुस्थितसृत्पिण्डे (टिकोर वाँटुल)
 जटाधरः । [चारा० ।
 तर्कुपीठी स्त्री खल्यः पीठः ङीप् पीठी इत० । तर्कुपिण्डे
 तर्कुलासक पु० तर्कुं लासयति चालयति लस-णिच्-एवुल् ।
 तर्कुचालके यन्त्रे (चरका) । चारा० ।
 तर्कुशाण पु० इत० । (टिकोरशाण) सामके त्रिका० ।
 तर्कु पु० तरजु+प्रथो० । ऋगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना० ।
 तर्क्य पु० त्वच्-यत् बा० गुणः । यवचारे रत्नमा० ।
 तर्जं भर्त्तने भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्जति अतर्जिन् ततर्ज ।
 तर्जं भर्त्तने चुरा० धा० सक० सेट् । तर्जयते अतर्जत । तर्जां
 तर्जना “सीतामस्यर्थं तर्जितः” “तया तु तर्जिताः सर्वा सुखे-
 भीमा यथागतम्” । “राक्षसोऽतर्जयत्सूतं पुनश्चाहौक-
 यद्रथम्” भट्टिः । बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयाच्च चैनं तर्ज-
 येत्” सुश्रुतः । आर्षत्वात् पदव्यत्ययः ।
 तर्जनं न० तर्ज-भावे ल्युट् । भर्त्तने “तरलताङ्गुलतर्जन-
 विन्धमाः” माघः । चु० तर्ज-युच् । २भर्त्तने स्त्री
 “यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः” माघः । “मधुर-
 वचनैः सम्भू भङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः” सा० द० ।
 तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज-करणे ल्युट् ङीप् । प्रदेशिन्यां
 वृद्धाङ्गुलसमीपस्ये अङ्गुलिभेदे । “तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं
 पिहतीर्थं प्रचक्षते” स्मृतिः । तर्कमुद्राशब्दे उदा० ।
 मुद्राशब्दे भरि उदा० ।
 तर्जनीमुद्रा स्त्री “वामसृष्टिं विधायार्थं तर्जनीमध्यमे ततः ।
 प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा म्युलपाणिना” तन्त्रोक्ते
 मुद्राभेदे ।
 तर्जिक पु० तर्जस्तर्जनमस्यत्वं ठन् । देशभेदे हेमच० ।
 तर्ण पु० तण-अच् । वस्त्रे । एवुल् । तर्णक गोवस्त्रे, अमरः
 “कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिं हन्तोम० । सद्व्योजाते शशिर्गौ
 च हेम० । [२श्लोके (भेला) शब्दार्थकल्पतरुः ।
 तर्णि पु० तरत्याकाशपङ्क्तिं तृ-नि करणे नि वा । १श्रुत्ये
 तर्तरीक न० तृ-करणे ईक फर्तरीका० नि० । २नौकाभेदे
 कर्त्तरि ईक । २पारगे त्रि० सेदि० ।

तर्ह हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्दति अतर्ही ।
 ततर्ह । “सेहे कपो रथाश्वांश्च रिपोस्तर्दं शाखिना” ।
 “सुयीवः प्रवसं नेभे ब्रह्मनामस्तर्दं च” भट्टिः ।
 तर्दू स्त्री तर्द-हृद-वा ज । काष्ठनिर्मितायाम् दर्व्याम् अमरः ।
 तर्दन् पु० तर्ह-तृद् वा मनिन् । १ चपलच्छिद्रापवेधे “द्राङ्कुलं
 त्रुङ्कुलं वा तर्द्वीतिक्रान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।१।३० ।
 “तर्द्वीतिक्रान् चपलच्छिद्रापवेधादतिक्रान्तम्” कर्कः ।
 आधारे मनिन् । २ तर्दनप्रदेशे च ।
 ‘तर्द्वसमूते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव’ शत० ब्रा० ३।२।१२
 तर्द्वसमूते इति यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः सन्ध्वी भवति
 यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भानो जते परस्परं स्यूते भवतः
 तस्यैकस्योपर्यपरमासृणुयात्” भा०
 तर्पणं न० तृप-णिच् वा ल्युट् । १ तृप्ती २ प्रीणने च अमरः
 ३ यज्ञकाष्ठे हेमच० । स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्तव्यं पञ्चमहा-
 यज्ञान्तर्गते ४ महायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः । पितृणां तृ-
 प्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा
 ‘तद्विद्विधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्राद्यमाह शातातपः
 ‘तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
 देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” । विधवामधि-
 कृत्य काशीखण्डम् “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः
 कुशतिलोदकैः । तत्पितृस्तृपितृश्चापि मामगोलादि-
 पूर्वकम्” । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् “नित्यं
 नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवे-
 तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” । तर्पणाकरणे दोषमाह
 योगियाज्ञवल्क्यः “नास्ति क्यभावादुयश्चापि न तर्पयति
 वै सुतः । पिबन्ति देहृक्षिणं पितरो वै जलार्थिनः” ।
 तर्पणसधिल्लय ब्रह्मपुराणम् “तस्मात् सदैव कर्त्तव्य-
 मकुर्वन् महतैरसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेत-
 द्विभक्तिं हि” । शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते
 स्थाने पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् “यच्च
 सर्वाय नोत्सृष्टं यच्चामोक्षनिपामजम् । तद्वर्ज्यं
 सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि” । विष्णुः “स्नात-
 श्चाहं वासा दैवपितृतर्पणमन्मस्य एव कुर्यात् । परि-
 वर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थसुत्तीर्थ” । आत्रापि तीर्थे विशेष-
 माह मत्स्यपुराणे “तिलोदकाञ्जलिर्देवो जलस्यै-
 स्तीर्थवासिभिः । सदा न हृक्तो नैकेन षट्श्रे ब्राह्मं
 समिष्यते” । अत्र जलस्यैरिष्यनेन स्थलस्थानामपि जल-
 स्थत्वं निवस्यते । ततश्च ‘अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव

पूतो भवति । बहिर्रुदके आचान्तो बहिरेव पूतो भवति
 तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
 शुद्धो भवति” इति पैठीनसिपचनात् जलस्यैक-
 चरणकृताचमनेनोभयकम्पाहृत्वात् तर्पणकाले तीर्थे
 जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां
 जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेय-
 पुराणम् “प्रागप्येषु सुरास्तृष्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
 पितृंश्च दक्षिणाप्येषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्” । अशु-
 चिदेशे तु विष्णुः “यथाशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवता-
 पितृन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम्” ।
 बृहस्पतिः “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं
 जपेत् । जप्त्याथ प्रथवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।
 एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कन्दोर्गेतरपरम् । तेषान्तु
 वैश्वणाय धोपनाय इत्यनस्त्रथोपस्थानानन्तरं गोभि-
 लेन तर्पणाभिधानात् । “आज्ञवने तु संप्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम्” । “गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव
 शक्तिः” । आज्ञवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
 तर्पणं कुर्यात् पश्चात् स्नानमेव इथा भवेत्” इति-
 गोभिलीयवचनाभ्याञ्च । दक्षः “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य
 सलिलं माङ्गुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तृष्येत
 पितृन् दक्षिणतस्तथा । अयंस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्
 कुशमध्यतः । पितृंस्तु कुशमूषाये विधिः कौशो
 यथाक्रमम्” । एवञ्च “गोष्टङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्वे
 जलं क्षिपेत्” इति यमवचनस्य गोष्टङ्गपदं प्रादेश-
 मात्रपरम् । उद्धृतोदके तु हारीतः “पात्राद्वा
 जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथ वा
 गत्ते न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यद्वि यदुपक्रमस्य
 स्युतं यच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तल्लैवाङ्गं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्वसमभिव्याहारप्रकरणाभ्या-
 मिति गोतमस्त्वत्वात् तेन पञ्चपुराणीयस्थाने तदुक्तमेव
 तर्पणम् । “तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं
 प्रजापतिम् । देवायक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽ-
 सुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बगाः खगाः ।
 विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च
 ये जीवाः पापे धर्मरताश्च ये । तेषामाध्यायमायैतद्दीयते
 सलिलं मया” । एतेनैकाञ्जलिरिति सर्वेषां मतम् ।
 ‘हतोपधीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यां
 स्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान्धींस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च

हतीयश्च सनातनः । कपिलशास्त्रिश्चैव वोढुः पञ्च-
 शिखस्तथा । सर्वे ते हृदिप्रमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना
 सदा । मरीचिमत्प्रङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठञ्च षट्गुं नारदमेव च । देवान् सर्वान्द-
 धीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा
 सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हवि-
 श्मत्स्तथोग्नपान् । सुकालिनो वर्हिष्टद आज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः । अत्र केचित्
 पित्रधर्मतिदेशात् दिव्यपितृणामपि अञ्जलित्वदानम् ।
 तदसत् “कव्यवालं नलं सौम्यं यमसमर्थमणनथा । अग्नि-
 ष्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिष्टदः सक्तत् सक्तत्” इति
 ऋन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्वा-
 दीन्नामगोत्रे च तथा सातामहानपि । सन्त्यं भक्त्या
 विधिवदिमं मन्त्रसुदीरयेत् । येऽवान्धवा बान्धवा वा
 येऽन्यजन्तानि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये
 चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः” । अत्र ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्र-
 योगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्माहाः ।
 स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्य-
 तामिति वक्तव्यं नान्ना तु प्रणवादिना” । अन्वारब्धेन
 पश्चात्तन्नेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ओं ब्रह्मा तृप्य-
 तामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गा-
 देकाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैका-
 ङ्जलिः एवं पुनरपि । “एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु
 सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वैकै-
 मञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात् । नतु
 द्वौ द्वौ वापि वीपसाश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलि-
 रिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ ससदायपक्षे तृप्तिरु-
 रोधेन तत्रैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्ता-
 न्वारब्धेनेति अत्रणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वै-
 कल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादिपक्षे । पितृपक्षे तु “तौ
 युतावञ्जलिः पुमान्” इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे
 तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः ।
 अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेताः
 “माहसुख्यास्तु यास्तिष्ठस्तानां दद्यात्पितृभ्योऽनीन्” ।
 इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं
 सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं

तथा च परिशिष्टघृतं सामवेदीयघृत्विंशद्ब्राह्मणं
 “मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति” । तथा च
 ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणां
 पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचोमसुराः अपरेषासु-
 दीचीं मनुष्याः” । यत्तु “कृतजप्योऽनर्जानुरुदङ्मुखः ।
 दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
 लिखितसूत्रं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
 विरोधात् शाख्यनरीयम् अशङ्खविषयकम् । उदकेनेति-
 श्रवणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा ।
 यत्तु “निवोतो हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य
 मध्येदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः” लघुविष्णुनाहन्त-
 प्रयोगेण जलदानसक्तं तत् सनकादिप्रयोगेण यथा
 “सनकस्तृप्यतं तस्यैतदुदकं हन्तं” इत्यादौ न तु पद्म-
 पुराणीयमिति तर्पणे “दत्तेनाम्बुना” अनेन दत्तस्य
 पुनस्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन
 “प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्” इति
 विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषितर्पणन्तु
 अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यगमार्थम्” इति यमवचनात् एव-
 ञ्चाध्वदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्म्येण । मरी-
 च्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव
 योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिनि
 विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशे-
 षणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः “सौवर्णेन
 तु पात्रेण ताम्रह्वयमयेण वा । औडुम्बरेण खड्गेन
 पितृणां दत्तमक्षयम् । विना ह्वयसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेण वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोप-
 तिष्ठते” । एतच्च समग्रभावे बोध्यं नतु एकस्याभावे
 शङ्कुः । “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौ-
 डुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना वाप्युदकं
 पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात्” । शङ्कुः सुवर्णकीलकः ।
 “अक्षतोदकैर्वैवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृंस्तथा”
 इति ऋन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्र-
 विधानात् । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् ।
 अपसव्यं प्राचीनाधीतित्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीना-
 वीतित्वञ्चाह गोभिलः “दक्षिणं बाह्वुश्चन्द्रित्य शिरो-
 ऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं
 भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाह्वुश्चन्द्रित्य
 शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं

भवति एवं प्राचीनावीती भवति" इति । प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्विसिद्धिवीतं कण्ठसन्वितम्" इति । "सावित्रीमन्विसंयुक्तं उपवीतं तवाच्युत" इति ब्रह्मपुराणाय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीमन्विरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितमन्विरिति लौकिकव्यवहारः । विद्याकरधृतं "यथा यज्ञोपवीतम्" । इत्यादिवाक्यात् उत्तरोयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं शुद्धितत्त्वे । पित्रादीत्यादिना सातामहादि त्वयपरिस्पृहः । तथाच विष्णुपुराणे "त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् । सातामहाय तत् पित्रो तत्पित्रे च समाहितः । दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् श्रेणुष्वमे" । स्मृतिसारे धृतम् "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । ज्ञानसाध्यञ्चले पात्रे रोमकूपे न कृतञ्चित्" । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामवाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाय सुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अतएव मरीचिः "सुकृहस्तञ्च दातव्यं न सुद्रां दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला यज्ञा सुकृहस्तञ्च दक्षिणम्" । सुकृहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् ! एवं सुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दंशरूपः । सुकृहस्तञ्च दक्षिणम्" इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालीनकल्पतरुः । तथाच नारदीये "अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्थेतरस्थितान् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्" । देवलः । "रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेश मलेन च" । वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् "मेघे वर्षति यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद्भ्रमम्" । तथा "भूद्रोदकेन कुर्यात् तथा मेघादिनिःसृतैः" इति मेघादि दर्शनादिति कौसुदी । योगियाज्ञवल्क्यः "यद्युद्धृतं जलञ्चेत्तु

तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिलायाज्ञा विचक्षणैः" । अत्र शेषार्द्धं मनदपारिजाते लिखितम् । "अन्यथा वामहस्तेन" ततस्तर्पणमाचरेदिति" । वायुपुराणम् । "तिलदर्भैस्तु संयुक्तं अज्ञया यत् प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितृणासृपतिष्ठते" । स्मृतिः "रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आङ्गवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्" । मत्स्यपुराणे "संक्रान्त्यां नाश सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । आङ्गे जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्" । आङ्गे व्याभावास्वार्तिरिक्ताङ्गे "नीचषण्डविमोक्षेण व्याभावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितृणामणुषो भवेत् । व्याभावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रभौडुस्वरं प्राप्य मधुमिश्रं तपोघनाः ! । कृतं भवति तत् आङ्गं रहस्यञ्च सदा भवेत् । विशेषतश्च जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु" । बौधायनः "न जीवत्पितृकः कृष्यैस्त्रिलैर्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च" । स्मृतिः "निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तङ्गवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" । प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः "अयने विष्टुवे चैव संक्रान्त्यां मृहसेषु च । उपाकर्माय चोत्सर्गे युगादौ स्मत्वासरे । सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा" । स्कन्दपुराणम् "तीर्थमात्रे तु कर्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विधायकं भवेत् क्षमिः । विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्" । एतन्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् । "तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्ष्णे । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" इति मदनपारिजातविद्याकरराजपेयधृतमरीचिवचनात् । तिलाभावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् "तिलानामयभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धेत्तु दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा" इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरजतस्युत्तम् । अतएव "सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्" इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वसुक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावः शातातपः "पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिद्धद्यथो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः । गोभिलः “गोत्रं खरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सृष्टति । सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितरक्षय-काले तु अक्षयं तृप्तिमिच्छता । शर्मन्ध्यादिके कार्यं शर्मां तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षयकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्” । काष्णौजिनः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” । योगियात्रवलक्यः “नाम-गोत्रस्वधाकारैस्तथाः स्युरुत्पूर्वशः” । तेन असुकगोत्रः पिता असुकदेवशर्मा लथ्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादौ । एष चासम्बु-द्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धप्रलता-माह ब्राह्मणसर्वस्वे जातृकर्यः “प्रसीतपितृकस्तू-शन्त्वस्त्वेत्यावाह नामगोत्रसुदाहृत्य यावता पितृका-र्यमसावेतत्ते उदकमिति पितृन् पितामहान् प्रपि-तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्धप्रलता प्रतीयते तस्य सम्बु-द्धप्रमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तस्वेऽनन्व-यापत्तेः । ततश्चासुकगोत्र ! पितरसुकदेवशर्मा स्तृप्य-स्त्रैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मातादीनां पश्यां तर्पणानि । हादयानां मध्ये यो जीवति तं विहाय ह्यप्रपिता-महादीन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रजति ते पतिते च । ततो विमातृज्येष्ठमातृपितृव्यमातृलादींस्तर्पयेत् । शङ्खः “वाग्ध्वानां क्त्वा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो भिक्षादयः । भिक्षायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् । “सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च” इति याज्ञवल्क्यीयात् । भीष्मायासवर्णायपि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु वे वर्णादद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृत तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम् अन्येन पितृतर्प-णात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्षज्यैष्ठ्यमिति हलायुधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सक्तत् कर्त्त-व्यम् । ततः क्त्वाञ्जलिः” “भीष्मः शान्तनवोवीर” इत्यादि पठेत् । ततो येष्वाम्बुवा वाग्ध्ववा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियात्रवलक्यः “निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्त्रञ्च तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । तथा “अन्नप्रकरवक्तस्य अपसव्येन पी-डनम् । अन्नप्रकरवत् आङ्गोच्छिष्टसमीपाङ्गविकरणवत् तस्याधोवस्त्रस्य “ज्ञानशाद्यान्तु दातव्या सृष्टिसौष्ठो विशु-द्धये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये सृष्टानं प्रतीयते । योगियात्रवलक्यः “वस्त्रनिष्पी-डितं तोयं ज्ञातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तन्नाङ्गिष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो सृताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ शङ्खः । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-क्रमात् । अञ्जलिहितयं दद्यात् एतत्संक्षेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाहोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयात्राङ्गं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्म-खण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम् । यथा “एवं ज्ञात्वा पितृन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेत्परः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तये दूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपो-ऽञ्जलिम् । त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्त्रीर्ण-वर्हृषि । विधिज्ञास्तर्पणं कुर्यान्नं पाले तु कदाचन । यदपं क्रूरमध्यं तु यदसेध्यन्तु किञ्चन । अशान्तं मलिनं यच्च तत्सर्वमपगच्छतु । गृह्णीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । मञ्जिमेर्हिषि नैर्हृत्वां रक्षोप-हतवे द्रुतम् । अनाञ्जिकन्तु यद्भुक्तं पापाद् यच्च प्रतिपद्यहम् । दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्दाम्नःकायक-र्मभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स वृहस्पतिः । सविता च भगश्चैव सुनयः सनकादयः । आब्रह्म स्तम्बप-र्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ० । तर्पण-विशेषस्तु गारुडे २१६ अ० वज्रपुराणे नित्याञ्जक-ज्ञानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यः । जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिधेयो यथा “दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्पर्पण-
 नेव च । न जीवत्पितृको भूप ! कुर्यात् कृत्वाचमा-
 प्रुयात्” कालिका पु० ८६ अ० ।
 कर्त्तरि ल्यु । पृतृप्रकारके त्रि० । “सुरभिर्प्राणतर्पणः”
 अमरः । “सलर्पणो नाकसदां वरेण्यः” भट्टिः ।
 तर्पणी स्त्री तृप-णिच्-करणे ल्युट् डीप् । गुरुस्कान्दवृत्ते
 शब्दभा० ।
 तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इष उ० नि० २० । १भीष्मे
 शब्दर० । २तर्पणेच्छुमात्रे त्रि० ।
 तर्पिन् त्रि० तृप-णिच्-णिनि । १तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां
 डीप् सा च २पद्मचारिणीलतायाम् स्त्री शब्द० ।
 तर्पिली स्त्री तृप-वा० इल गौरा० डीप् । पञ्चचकारि-
 ग्याम् । कपिलका० रस्य वा लः । तस्मिन्नोतिरूपान्तरं
 तत्रार्थे । स्वार्थे क । तर्पिलिका तत्रार्थे । तत्रापि वा
 रस्य लः । तस्मिन्निकापि तत्रार्थे ।
 तर्वे गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्वति अतर्वीत् । ततर्व ।
 तर्वट् पु० तर्वति सततं गच्छति तर्व-अटन् । १वत्सरे २चक्र-
 मर्दवृत्ते च राजनि० ।
 तर्भन् न० तृ-भनिन् । यूपायभागे अमरः ।
 तर्ष्य पु० ऋषिभेदे । “सदाष्टणो यजते वि द्विपो बधीद्वाञ्छवक्तः
 श्रुतविचर्यः” ऋ० ५।४।१२ “सदाष्टणादयः पञ्चर्षयः”
 इति भाष्योक्तेः ।
 तर्ष्य पु० तृप-भावे घञ् । १अभिलाषे २तृष्णायाञ्च अमरः ।
 “निवृत्ततर्ष्यैः गीयमानान्” भाग० १।८ तर्ष्येच्छेदो न भवति
 पुरुषस्ये च कल्मषान् । निवृत्तते तदा तर्ष्यः पापमन्तर्गतं
 यदा” भा० शा० २०४ अ० । तृ-कर्मणि करणे-वा स ।
 ३रुसुद्रे ४भेलके च उज्वल० ।
 तर्पण न० तृप-भावे ल्युट् । पिपासादां जटाधरः । [त्रिका० ।
 तर्पित त्रि० तर्ष्ये जातोऽस्य तार० इतच् । तृषिते पिपासौ
 तर्पुल त्रि० तृप-वा० उलच् । तृष्णायुक्ते “ज्ञानेन्द्रियाण्यो-
 न्द्रियार्थान् नोपसयन्त्यतर्पुलम्” भा० २।१३ अ० ।
 तर्ष्यावत् त्रि० तृषावत् वेदे ष्टपो । तृष्णायुक्ते । “निरुद्ध-
 चिन्तितस्तर्ष्यावान् गोधा” १।२८।१० “तर्ष्यावान्
 तृषावान्” भा० ।
 तर्हि अय्य० तद्+र्हिल् । तस्मिन् काले इत्यर्थे । “रक्षांसि
 वा एनं तर्ह्यान्भन्ने यर्हि न जायते” ऐत० ब्रा० ।
 “यर्हि वाव वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरा-
 गन्तासि” तै० स० ।

तल प्रतिष्ठायां वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर० अक० सेट् ।
 तालयति ते तलति । अतीतलत् त अतालीत् ।
 तालयाम् बभूय आस चकार । तताल तेलतः तलम् ।
 तल पु० न० तल-अच् । स्वरूपे “शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु”
 कुमा० । “हिमधाम्नि दर्पणतले च सुष्ठः” माघः ।
 “विदाडुर्वन्तु महत्सलं विद्विपदम्भसः” “तलं स्वरूपं
 प्रमाणं वेति” मत्तिना० । २ज्याघातवारणे । ३कानने
 ४कार्यवीजे न० भेटि० । ५गत्ते पु० त्रिका० । ६पादतलस्य
 मध्ये हेमच० । “इदं रसातलं नाम सप्रभं पृथिवी
 तलम्” भा० वि० ३६० अ० । “भुवस्तलमिव व्योम कर्षन्
 व्योमेव भूतलम्” रघुः । ७तालवृत्ते पु० ऽचपेटे (चड्ड)
 ८तुम्बरी ९खड्गगुरुषौ ११मव्यहसने तन्त्रोवादाने पु०
 भेटि० । १२गोधायां पु० हेमच० ।
 तलक न० तल-वा० युन् । पुष्करिण्याम् (तलाञ्जो) हारा० ।
 तलकीट पु० वृक्षभेदे “तलकीटस्य वीजेषु पचेदुत्कारिकां
 शुभाम्” सुश्रुते श्वासचिकित्सायाम् ।
 तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड-कर्मणि घञ्
 डस्य लः । करतलेन वादनीये वाद्यभेदे “आक्षेपयन्
 खैल्यं च तलतालं च वादयन्” भा० व० १७८ अ० ।
 तलत्राण न० तलं करतलं त्रायते त्रै-ल्यु करणे ल्युट् वा ।
 करतलत्राणकारके करतलरत्नके चर्ममये गोशभेदे
 “यत्रैतं सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः” भा० द्रो० ११६
 अ० । “विवद्वापितलत्राणः जातधर्मसमुन्नतः” भा०
 व० ६७ अ० ।
 तलप्रहार पु० तलेन चपेटेन प्रहारः प्र+हृ-घञ् ३त० (चापडु-
 मारा) चपेटाघाते । “तलप्रहारमग्नेः रुद्रां भीमनिस्त्र-
 नम्” रामा० ल० ७६ अ० । [नलमोने अमरे पाठान्तरम् ।
 तलमीन पु० तले जलनिम्बे स्थितो मीनः । (चिह्ण्डि)
 तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम् । चपेटाघातेन युद्धे
 (चड्डाचड्डि) “बालानां तलयुद्धे संग्रामः सतुयुद्धे वा”
 वृ० स० ४७ अ० तलगड् इति पाठान्तरम् ।
 तललीक पु० तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः । पाताले
 “स्वर्लोकपालान् खगलोकपालान् लोकपालान्स्तललोक-
 पालान्” भाग० २।४।४३ अ० ।
 तलव त्रि० तलं हस्तादितलं वाति निहन्ति ताडयति वा-
 गतिर्हंसनयोः क । तलवाद्यवादके । “ताड्यन्नायान-
 न्दाय तलवम्” यजु० ३।२० । “तलवं तलवाद्यवाद्-
 नम्” वेददी० ।

तलवकार ए० सामवेदशाखाभेदे “छान्दोग्ये तलवकारा-
(तलवकारा) दिशाखाभेदेयु विलक्षणागीतिहेतवोऽक्षर-
विकारादय आम्नायन्ते” सा० म० भाष्यम् । तस्यैवो-
पनिषत् “केनेपितं पततोत्यादि” ।

तलवारण न० तले बाहुतले वारयति ज्ञाघातम् वारि-
ल्यु । ज्ञाघातवारणार्थे हस्ततले वङ्गे (चामाटी)वर्मभेदे

तलसारक न० तले वल्लःस्यलाधोभागे सारोबलं यस्मात् कप् ।
अश्वस्य यक्षोऽधोभागे बह्वरज्जुभेदे (तड्) हेमच० ।

तलहृदय न० तल्लस्य हृदयमिय । पादतल्लस्य मध्यस्थाने हेम०

तला स्त्री तलं ज्ञाघातवारणार्थत्वेनास्तप्रस्थाः अच् ।
ज्ञाघातवारणार्थे हस्तवङ्गे चर्ममध्ये पदार्थे (चामाटी)
अमरे पाठान्तरम् तलाऽस्तप्रस्थ इति । श्लोधायुक्ते त्रि० ।
“ततः क्वचधारी च तली खड्गो शरासनी” भा०
उद्यो० १५७ अ० ।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अन्वच-क्लिप् डीप् अङ्गुतेरङ्गोपे
पूर्वाणो दीर्घः । नलनिर्मितकटे (टडमा) हारा० ।

तलातल न० सप्रसू अथोभुवनेषु पातालभेदे “ततोऽधस्ता-
त्तलातले मनोनाम दामवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-
रिणा त्रिलोक्याः संचिकीर्षुणा निर्दग्धस्त्रपुरत्वयस्तत्
प्रसादात्तल्लपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परि-
रक्षितो विगतसुदर्शनमयो महीयते” भाग० ५।२४।१८
“अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-
तलं पातालभितं” भाग० ५।२४।११ । पातालकथने ।

तलिका स्त्री तलं वल्लःस्यलतलं वल्लनस्थानत्वेनास्तस्य
बा० ठन् । अश्वहृदयस्यरज्जुभेदे(तड्)हेमच० ।

तलित् स्त्री तडित्+डस्य लः । विद्युति शब्दार्थचि० ।

तलित म० तल+तारका० इतच् । अष्टमांसभेदे । यथा “शुद्ध-
मांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये
संश्लिष्टं तडितं प्रोच्यते बुधैः । अस्य स्तथाः । “तलितं
बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिहृत् । तर्पणं खसु सु-
स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्” भा०प्र० ।

तलिन न० तल-इतन् । शय्यायां हारा० । श्विरले
इस्तोके षष्ठ्ये त्रि० भेदि० ५दुर्वले त्रि० हेम० ।

तलिम न० तल-वा० इतन् । शकुटिभे (छात) शय्यायां
शङ्खे ५वितानके च भेदि० ।

तलुन ए० तल-उतन् । श्वायो श्युनि त्रि० स्त्रियां डीप् ।
तलेक्षणं पुंस्त्री तले ईक्षणमस्य । शूकरे शब्दार्थकल्प-
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

तलोदरी स्त्री तलं निम्नसुदरमस्या बह्वृक्त्वोऽपि
नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तोः डीप् । कशोदर्यां भार्यायां
शब्दार्थकल्पतरुः । [हारा० ।

तलोदा स्त्री तले उदकं यस्या उदकस्य उदादेशः । नद्यां
तल्ल न० तल-वा० कन् न कित्त्वम् । वने त्रिका० ।

तल्प पुंन० तल-पक् । शय्यायाम्, शङ्खालिकायां, श्दारेषु
च अमरः । “स्वग्विषं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा”
मनुः । “अदुस्वरस्तलो भवति” तैत्ति० १।२।६।५ “सपदि
विगतनिद्रस्तल्पसुष्काङ्गकार” रघुः । “यत्रात्मे दातु-
मिवाधितल्पम्” माघः । “सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु
गुरुतल्पसमं विदुः” । “गुरुतलोऽभिभाष्येनस्तप्ते
सुष्यादयोमये” मनुः । “गुरोस्तलं तलं कलतं यस्य”
प्राय०वि० । “आचार्याणीं स्तां च सुतां गच्छंस्तु गुरु-
तल्पगः” याज्ञ० । “पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे
तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्धान्या निष्कृतिरुच्यते” सर्वज्ञः
“स गृहे गूढं उत्पन्नस्तस्य स्यादास्य तल्पजः” “यस्तल्पजं
प्रमीतस्य लीवस्य व्यधितस्य वा” मनुः । तल्पे भवः यत्
तल्पप्र रुद्रभेदे ए० “नमस्तल्पप्राय गेह्याय” यजु० १६।४४ ।
तल्पे साधुः यत् । तल्पे शय्यासाधौ त्रि० “शतं तल्पे
राजपुत्रा आशापाताः” शत ब्रा० ११।१।६।२ ।

तल्पकीट ए० तल्पे खट्वायां जातः कीटः शा० त० । (कार-
योका) कीटभेदे शब्दार्थचि० ।

तल्पक ए० तल्पे तत्संस्कारेऽधिकतः वा० कन् । शय्या-
रचनायामधिकते दासभेदे । “सूपव्यञ्जनकर्तारस्तल्पका
व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका
अपि” कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने ।

तल्पन न० तल्प इवाचरति, तल्प+क्लिप्-कर्त्तरि ल्यु ।
शुकरिपृष्ठे शृष्टवंशस्य मांसे च हारा० ।

तल्पल न० तल्पं तथाकारं लाति ला-क । करिपृष्ठवंशे
“सान्द्रत्वककास्तल्पलाञ्छिष्टकक्षाः” माघः “तल्पलाः
पृष्ठवंशाः” मल्लि० हारावल्यां तल्पनेत्यत्र तल्पलेति वा
पाठः माघे तल्पनेति वा पाठः । अन्यतरपाठः लिपिकर-
प्रसादकत इत्यवधेयम् ।

तल्ल त्रि० तस्मिन् लीयते ली-ड । शतस्मिन् लीने “तल्लला-
निति शाल उपासीत छान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये
“तल्लत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेत्तुक्तम् श्विले त्रिका०
शजलाधारविशेषे (तलायो हिन्दिभाषा) भेदि० ।

तल्लज ए० तस् प्रसिद्धं यथा तथा लजति लज-कान्तौ अच् ।

प्रशस्ते अयन्तु उत्तरपदस्यः “प्रशंसावचनैश्च” पा० कृष्ण-
सर्पन्नित्यं समस्तः अजहृत्क्षिप्रश्च कुमारीतल्लज इत्यादि ।
तल्लिका स्त्री तल्लिन् लीयते ली-ड संज्ञायां कन् कापि
अत इत्त्वम् (ताली) कृत्त्रिकायां शब्दार्थचि० ।
तल्ली स्त्री तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसति लस-ड गौरा०
डीप् । श्तरुण्याम् मेदि० ।
तल्लकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तल्लकारशब्दे दृश्यम् ।
तवक्षीर न० ल-अच् नित्यकर्म० । (तिखुर) ख्याते
पदार्थे “तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् ।
ज्वयकासकफशासास्त्रदोषं हन्ति सेवनात्” रगन्धलतायां
स्त्री राजनि० । [यथासशकराभेदे राजनि० ।
तवराज पु० ल-अच् तवः पूर्णः सन् राजते राज-अच् ।
तवराजोद्भव पु० तवराजाद्भवति उद्+भू-अच् । यथा-
सगर्कराजाते खण्डभेदे । “तवराजोद्भवः खण्डो दाह-
तृष्णाविनाशनः । मूर्च्छामोहस्य तापस्य चासस्य च
निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च”
राजनि० ।
तवर्ग पु० त+वर्ग । त थ ट घ न रुद्रेषु वर्णेषु । तत्र भवः
वर्गान्त्वान् ङ । तवर्गीय तत्र भवे वर्ण ।
तवस् न० ल-असुत् । श्दृङ्गे रमहति श्वले च निवण्टुः ।
“अल्पादिचिन् तवसा जवन्त्यः” ऋ० ३।१०।८ “तवसा वलेन”
भा० । “तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो !” ऋ० २।३।१ ।
“प्रवाहिनानं तवसं जग्मु रथास्” ऋ० १०।२।७ ।
तवसे वलाय हितं-यत् । तवस्य वल्लिहते वलसाधने
च त्रि० “तस्मै तवस्यमनुदाति” ऋ० १०।२।८ तवोऽस्त्यस्य
मत्तुप् सत्तु वः सान्त्वान्त्वान् सत्वर्थे न विसर्गः । तवस्वन्
बलशुक्ते त्रि० “वीर उगते तवस्तान्” ऋ० ६। ६।७।४६ ।
पक्षे विनि तवस्विन् तवार्थे त्रि० उभयत्र स्त्रियां डीप् ।
तवागा त्रि० तवसा वलेन गीयते गै-कर्मणि क्तिप् प्रथो० ।
प्रद्ववलयुक्ते “सृष्टिः स सुव स्यधिरं तवागाम्” ऋ०
४।१।१० “तवागाम् प्रद्ववलयम्” भा० ।
तविपुला स्त्री चतुर्थवर्णात् परं तगणपदेके विपुलाकन्दोभेदे
“तोऽस्मै स्तुप्रधान्या भवेत्” वृ० १०। अस्मै श्चतुर्थीचरान्
परं तगणश्च त् तपुवा तविपुलानाम् कन्दः इति तदर्थः ।
तवित्र पु० कौ० तव-“तवर्णोद्वा” उणा० टिपच् । श्वर्गे ऽससृष्टे
च “तविपताविप्रावस्त्रं त्रिदिव चाहृत् कचिन्” । “श्वेव-
कन्यायां ऽभसौ पूनद्याञ्च स्त्री उक्त्व० टित्त्वात् डीप् ।
इदृङ्गे ऽमहति त्रि० निवण्टुः । ऽशक्तौ ऽव्ययसाये पु०

सि० कौ० १-वल्लवति च त्रि० । “घनो वलायां तविषो
वभूथ” ऋ० ८।६।१८ “तविषः प्रद्वडो वलवान्वा” भा०
“अहं ह्युपस्तविषस्तुविधान्” १।१।६।६ मेदिन्यां
तवीधेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रमादकतः ह्रस्वम-
ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् अथादिस्त्रले तथैव व्युत्-
पादितत्वाच्च । [ऽयुण्ठिते च ।
तष्ट त्रि० तच्छ-क्त । श्तरुण्येते रद्विधाकते, च । श्ताडिते
तष्टि स्त्री तच्छ-क्तिच् । तच्छये ।
तष्टृ पु० तच्छ-तृच् । श्वट्टरि (कुतार) रजातिभेदे
श्विञ्चकर्मणि ऽथादिशब्दे च रमानायः ।
तस अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे श्वा० पर० सक० सेट्
इदित् । तंसयति ते तंसति अततंसत्-त अतंसीत् ।
ततंस “प्रतिजानामीति ते पिता गर्भं सुष्टिमतंसयत्” यजु०
२।१।४ अयतंसः उत्तंसः । श्वादित्वपक्षे व्यस्य च्वात्तने-
पदित्वं केचिदिच्छन्ति तंसते अतंसिष्ट ।
तस उत्क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । तस्यति इरित्
अतसत् अतसीत् अतासीत् । ततास तेसतः । उदित्
तसित्वा तस्त्वा । तस्तः “यस्य तस्य विना षष्ठीं
तेनेति करणं विना” उद्भटः ।
तसर पु० तन्-कसरन् । (गुटिपोकार सुता) स्त्रलभेदे उणा०
तस्कार त्रि० तत् करोति क-टच् “तद्दृहतोः करप-
त्योः” पा० सुट् दलोपश्च । श्चौरे ऽप्रकाशाके
(पिडिङ्) शाकभेदे पु० रत्तमा० । श्मदनष्टके पु० जटा०
४अवये “व्याहृता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता”
रघुः “तस्कारः कर्णचौरयोरिति” रघुटीकाष्टकोषा-
नरं मङ्गिनाथेन तु व्यस्य न कर्णार्थकतां स्त्रीचकार
किन्तु तस्य स्त्रैकस्वार्थान्तरमाह सा यथा “तस्करता
चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः षड्विपयभूतेभ्यः व्याहृता
सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रद्वत्ता अपहृत्त्या-
भावात् तस्कारशब्द एव व्यपहृतः इत्यर्थः” । प्रकीपनायां
नार्थी स्त्री शब्दार्थकल्प० टिप्यात् डीप् ।
तस्कारस्त्रायु पु० तस्करस्य प्रकाशाकस्यैव स्त्रायुरिव नाडिका
अस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।
तस्थिवस् त्रि० स्या-कसु । स्थितयति “स पाटलायां गवि
तस्थिवांसम्” “तस्थिवांसचतुर्भागे प्राङ्नाकसधि-
तस्युषि” रघुः ।
तस्यु त्रि० स्या-वा० कु द्वित्वञ्च । स्यावरे “देहञ्च सर्व-
संघातो जगत् तस्युरिति द्विधा” भाग० ७।७।३।३।

तस्यस् पु० व० व० स्था-बा० कुसि द्वित्वञ्च । मानवे निघण्टुः ।
 ताक्षण्य पुं स्त्री तच्छोऽपत्यं कारित्वात् गय । तच्छोऽपत्ये ।
 पत्ने "तच्छोऽपत्यं उपसंख्यानम्" पा० अण् पूर्वत्वादनो-
 ऽङ्गोपः । ताक्ष्ण तत्रार्थे पुं स्त्री० ।
 ताच्छोलिक पु० तच्छीलार्थं विहितः ठञ् । तच्छीलार्थ-
 विहिते प्रत्यये । "ताच्छीलिकेषु वा सरूपविधिर्नास्ति" पा०
 "ताच्छीलिकेषोऽण् कृतानि भवन्ति" व्या०प० । [स्त्रभावे ।
 ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः ष्रज् । नियततत्-
 ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षलम्बनानादिनिरु-
 पके ज्योतिषग्रन्थभेदे । "न स्याच्छुभं कचन ताज(जि)-
 कशास्त्रगीतम्" नील० ता० । [शोत्रे निघण्टुः ।
 ताजत् त्रि० तन्ज-सङ्कोचे बा० अदि द्वित्विनलोपौ ।
 ताट(ड)ङ्क पु० ताडते ताडः पृष्ठो वा डस्य टः तथाभूतो-
 ऽङ्कः चिङ्गं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपको० ।
 ताटस्थ न० तटस्थस्य भावः ष्रज् । श्रौदासीन्ये २नैकञ्चै च
 ताड पु० चु० तड-भावे अच् । १ताडने २गुणने च कर्मणि
 अच् । ३शब्दे ४सृष्टिमेयदण्णादौ भेदि० ५पूर्वते हेमच० ।
 ता(ट)डका स्त्री । राजसीभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा०
 बा० २५ अ० ।
 "पूर्वमासीन् महायज्ञः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अनपत्यः
 शुभाचारः स च तेपे महत्तपः । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य
 यज्ञपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड(ट)कां नाम
 नामतः । ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ।
 न त्वेव पुत्रं यज्ञाय ददौ चासौ महायज्ञाः ।
 तान्तु बालां विवर्धनीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भ
 पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् । कस्य
 चित्तत्र कालस्य यज्ञी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दु-
 र्ध्रं यः शापाद्वाचसोऽभवत् । सुन्दे तु निहते
 राम ! अगस्त्यस्तपिसत्तमम् । ता(ट)डका सह पुत्रेण
 प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्तार्थं ज्ञातसंरम्भा गर्जन्ती
 साभ्यधावत । आपतन्ती तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवा-
 न्दपिः । राजसत्वं भजस्विति मारीचं व्याजहार
 सः । अगस्त्यः परमार्थसत्ता(ट)डकामपि शप्रवान् ।
 पुरुषादी महायज्ञी विहता विहतानना । इदं रूपं
 विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृता-
 ऽमर्षा ता(ट)डका क्रोधमूर्च्छिता । देशसुत्सादयत्येन
 मगस्त्याचरितं शुभम् । एनां राघव ! दुर्हतां यज्ञीं
 परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहिताथाय जहि दुष्टपरा-

क्रामम्" । "ताडका चलकपालकुण्डला" रघुः ।

"तां ताडकास्त्रां निजवान रामः" अट्टिः । [रत्नमा० ।

ताडकाफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य ड । दृष्टदेवायां

ताडकारि पु० इत० । रामचन्द्रे तस्य ताडकाहननकथा ।

रामा० अयो० २६ अ० । "तामापतन्तो वेगेन विक्रान्ता-

मशनीभिव । शरेशोरसि विव्याध पपात च ममार च" ।

ताडनीय पु० ताडकाया अपत्यम् ढक् । मारीचे "मारीचः

सुन्दपुत्रश्च ताडकायां व्यजायत" हरिवं २ अ० ।

ताडकायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "महान्दक्षिण कपिल-

स्तार्थिस्ताडकायनः" भा० आतु० ४ अ० । विश्वामित्र

पुत्रकथने ।

ताडघ पु० तालं हन्ति हन+टक् त्रि० उप० सं० । तालवादके

शिल्पिभेदे अशिल्पिनि तु अण् । ताडघात इत्येव ।

ताडन न० चु० तड-भावे ल्युट् । १आघाते "बालने बहवो

दोषास्ताडने बहवो गुणाः" चाणक्यम् । "अवतंसोत्

पलताडनानि वा" कुमा० । २दीक्षाङ्गे दीक्षणीय-

मन्त्रसंस्कारभेदे च । "मन्त्रवर्णां समालिख्य ताडयेच्च-

न्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"

शार०ति० । वायुना यंवीजेन । ३गुणने च ।

ताडनी स्त्री ताडतेऽनया ताडि-करणे ल्युट् ङीप् ।

अश्वादेस्ताडनसाधने कशायां (चावुक) अमरः ।

ताडपत्र न० तालस्य पत्रमिव लस्य डः । कर्णभूषणभेदे

ताडङ्गे हेमच० ।

ताडाग त्रि० तडागे भवम् अण् । तडागभवे जलादौ अप्सु

स्त्री "ताडागं वातलं खाडु कषायं कटुपाकि च ।

हेमन्ते सारसं ताडागं वा सेवेत" सुश्रुतः ।

ताडि स्त्री चु० तड इन् । (ताडियात) १पत्रपदाने दृष्टे

भरतः षङीप् तत्रार्थे स्त्री भेदि० । २आभरणभेदे

दुर्गसिंहः । "प्रक्रोडितचपलकपिलकपिकुलकरतल

ताडनतरलितताडिपुटैः" काद० ।

ताडुल पु० चु० तड-उल । ताडुके संक्षिप्तसा० ।

ताडमान त्रि० चु० तड-कर्मणि शानच् । १ताडनकर्मणि

"श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडप्रमाना" कुमा० । २पट्टे पु०

त्रिका० ।

[ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डुना सुनिना कृतम् अण् । नृत्यशान्ते

ताण्डव न० तण्डुकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादक-

तयास्यस्य व, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति

चीरस्वामी । नृत्ये अमरः "पुंनृत्यं ताण्डवं प्रोक्तं"

स्त्रीन्दत्यं ङास्यस्यते” शब्दार्थचिं० धृतवाक्योक्ते २५-
न्दत्ये च “गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे
शूलपाशेः” मालतीभा० । २७३तन्दत्ये श्दणभेदे च मेदि० ।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालसूदानं शिल्पमस्य ठञ् ।
शिवद्वारपालके मन्दोश्चरे त्रिका० । [प्रियमाले त्रि० ।
ताण्डवप्रिय पु० ताण्डवं प्रियमस्य । शिवे शब्दमा० २न्दत्य-
ताण्डवित त्रि० ताण्डव+कतौ जि कर्म्मणि क्त । नर्त्तिते ।

“अतिप्रशुभ्रकाण्डताण्डवितधौतसितस्त्रस्त्रास्वरसह-
स्रम्” “विकटललाटतटताण्डवितभ्रूकुटिना क्रुद्धेन
महामोहेन” प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० व० व० । ताण्डिनेन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायना-
न्नेवासित्वात् इनि-यलोपः । तण्डिन्निपुत्रताण्डिन्
प्रोक्तशाखाध्यायिषु । तस्य क्वात्तः अष् संयोगपूर्वात्तेनो
न टिलोपः । ताण्डिन तस्य क्वात्ते । स च यजुर्वेदस्य
कल्पसूत्रकर्त्ता तण्डिशब्दे ३२०७ पृ० दृश्यम् ।

ताण्डि पु० तण्डिसुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । तण्डिसुनेर-
पत्ये स्त्रियां ङीष् यलोपः । ताण्डि ।

तात पु० तन-क्त दीर्घश्च । पितरि अमरः । “ईषदी-
पदनधीतविद्याया तातमाहसुदमाविवर्जयन्” कुसुमाञ्जली
हरिदासः “हा तातेति क्रान्दिताकार्थ्यं विषस्यः” रघुः ।
२अनुक्तम्प्रे मेदि०, “नाहं गृह्णामि वस्ताता ! दृष्टीर्नास्मि-
रुषान्विताः” भा० आ० १७६ अ० । “स तात इति वि-
प्रधिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय ! अप-
श्यन्त्याः परन्तप ! । तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं
वचः । अपश्यन्त्यशुपूर्णार्थी शृण्वती तदुवाच ह ।
मा तात ! तात ! तातेति ब्रूहेन पितरं पितुः ।
रक्षसा भक्षितस्तात ! तव तातो वनान्तरे । मन्यसे
यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ ! । आर्य एष पिता
तस्य पितृस्त्वय यशस्विनः” भा० आ० १७८ अ० “ज्येष्ठ-
स्तातो भवति वै ज्येष्ठो सुञ्जति कच्छतः” भा० आ०
३३२ अ० । ३पूज्ये त्रि० शब्दरत्ना० । “तस्मान्मुच्ये यथा
तात ! संविधातुं तथार्हसि” रघुः । पूज्यं वशिष्ठं प्रति
दिवीपसम्बोधनम् ।

तातगु पु० तावस्त्रेव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तत्वात्
गौण्ये ह्रस्वः । पितृभ्रातरि पितृव्ये । २जनकहिते
शब्दार्थचिं० त्रि० ।

ताततुल्य पु० शत० । पितृसमाने ह्यमच० । तातसमादयोऽप्यत्र
तातन ३स्त्री तातं प्रशस्तं न्यति न्यत-ड । खड्गनखगे

त्रिकाण्डशेषः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तातनी ।

तातल पु० तापं जाति लभ-क प्रथो० । १रोगे २पात्रे श्लौह-
कूटे ४मनोजवे च ०मेदि० । ५तप्रमाले त्रि० अजयपालः ।

ताति पु० ताय-क्लिच् । १पुत्रे जटाधरः । ताय-भावे क्तिन् ।
२द्वै स्त्री “तदत्रभवता निष्पन्नाशिषां काममरिषतातिम्
आशास्यहे” वी० च० । तातिलप्रत्यमान्तः अरिषताति
शब्दइत्यन्ये ।

तात्कालिक त्रि० तस्मिन् काले भवः काश्या० व्याप-
दादिपूर्वकालान्तात् ठञ् जिठ् वा । तत्कालभवे
तत्र ठञि स्त्रियां ङीष् जिठि टाप् इति भेदः “कर्त्तु-
स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” शु०त० शब्दः ।
“भवेत् तात्कालिको ग्रहः” ज्यो० । तात्कालिकस्वरच-
क्रम् चक्रशब्दे दृश्यम् “अहर्गणोत्पन्नग्रहस्य तात्का-
लिकत्वात्” सू० सि० रङ्गमा० ।

तात्पर्यं न० तत्परस्य भावः प्रञ् । १वक्तुं रिच्छायाम्,
२अभिप्राये शतपरतायाञ्च । तात्पर्यं शब्दार्थनिरूपणेन
तात्पर्यं ज्ञानस्य शब्दबोधजनकत्वमनुमानचिं० समर्थितं
यथा “तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यम् । तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वम् । पदार्थतत्संस्वयोः शब्दासाध्य-
त्वात् । अथ तद्बोधपरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं
तच्च भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य
प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा लक्षणाकस्य
लक्षणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत्
न तत्परत्वे ऽङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्त्तकत्वं
तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्परान्त्रयात् लक्ष-
णाकस्याननुभावकत्वे ऽपि लक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः
स्वरूपाख्यानमात्रपर्यवसानाच्च । ननु तद्वृद्धिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-
स्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वैः
प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनि-
वृत्ती जनयतीति तत्परस्येत्यत इति चेत् न गौणलक्ष-
णाकयोरननुभावकत्वात् । तद्वृद्धिजनने तत्परत्वमित्य-
न्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तथैकतोच्चा-
रणेन नानार्थं नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च त्वस्यार्थपरत्वं
स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपदाद्यकत्वं तात्प-
र्यं विना न तथेत्लन्योन्याश्रयात् प्रशंसादिवाक्यस्य प्रवृ-
त्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् लक्षणाकस्याप्रतिपादकत्वाच्च ।
अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न मन्नाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे
तात्पर्यात् गङ्गादिपदं सत्स्थादिपरं मुख्यतोरपरञ्च स्यात्
अविनाभावस्य तदेव स्यात् मुख्ये बाधके सतीति चेत् ।
तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छसी-
त्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं
तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च । प्रयोजनत्वञ्च
न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये स्वविष-
यत्वं यस्य वदित्वाविषयस्तं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थ-
साध्यसाधनत्वेनेच्छानियम इति चेत् । न इह घूम इत्यत्र
जन्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्
पुनिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वत् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविष-
यत्वं तत्परत्वं यः शब्दे वक्ता यदित्येव प्रयुक्तः स
तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः
तत्परत्वं मानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थात्त्वैकक्रियाप-
रान्मुख्यवाच्यविषयपदादनादित्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न
त्वेकदेव सकृदर्थपरत्वनियमेनेकलोच्चारणेऽनेकपरत्वाभावा-
दिति सकृत्तात्त्विकैकवाक्यतया वदन्ति तत्र ब्रूमः ।
अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकसुच्चारणं भवत्येव पुनिच्छाया नि-
यन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा अद्वैत्ति-
रपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् ।
अन्यथैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणसोभयपर-
तायामावृत्तिकल्पनं, तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य-
यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव सामप्रास्तु-
ल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यश्चेति नियन्तु-
मशक्यत्वाच्च” ।

“आकाङ्क्षा यत्र रिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्” भाषा०
“तात्पर्यं निर्वक्ति वक्तरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं
कारणं न स्यात् तदा सैश्वर्यमानयेत्यादौ क्वचिद्व्यस्य
क्वचिन्नवणस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यं व्याहृक्-
प्रकरणादीनामेव शब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति । तात्पर्य-
ज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
लाघवात् कारणमस्तु । इत्यञ्च वेदस्यवेऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्पते । न च तत्राध्यापकतात्पर्य-
ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात्
न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्
प्रलयस्थानमप्रतिपाद्यत्वात् । इत्यञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्व-
रोयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विषंवादिशुकवाक्ये तु
शिच्यदिसरेव तात्पर्यस्य ज्ञानं कारणम् । अन्ये तु

नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च
शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शब्दबोधः । वेदे तु अना-
दिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः । सुक्ता०
“ननु माभूदाप्नोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं
तात्पर्यस्य तु स्यात् तद्विशयस्यान्वयबोधेत्तत्वात् अन्यथा
घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्वयमात्रपर-
त्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं
घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मि-
कघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादि
प्रकारेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म-
त्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
परत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यविषयस्तस्यां कारण-
त्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् । वस्तुतः समानानु-
पूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य
घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवा-
क्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा
घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव
तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्च-
यस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वसुपेयं तथा च तत्तद्भेदभू-
तानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनान्तधा-
त्वसुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्तिताकत्वात् । अतएव
सैश्वर्यमानय इत्यादावपि लक्षणपरत्वधीर्न लक्षणाद्य-
न्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजना-
दिप्रकरणस्य प्रतिसम्मानमिति न्यायसिद्धान्तः” शब्द० प्र० ।

तादर्थ्यं न० तदर्थ+चतुर्व० घृञ् । तदुद्देश्यकत्वे ।

तादात्म्यं न० तदात्मनोभावः घृञ् । अन्ते तदात्मशब्दे दृश्यम् ।

तादीक्षा अव्य० तदानीम्+ष्टपो० । तदानीमित्यर्थे “आत्स्यस्य

जनयन् द्यासुपासं तादीक्षा शत्रुम्” ऋ० १।३।४

“तादीक्षा तदानीमित्यस्य ष्टपोदरादित्वाद्दर्शविपर्ययः ।

तादृशं त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-कश्च सर्वनामटेर-
त्वम् उप० सं० । नचुल्यदर्शने ।

तादृशं त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-ट उप० सं० । तच्चुल्य-

दर्शने “क्व तद्विषं प्रेम पतिञ्च तादृशः” कुमा०

“निजुङ्गुवे तादृशमेव दृष्टितम्” भावः । स्त्रियां

ल्लोप् । “यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी”

उद्भटः ।

तादृशं त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-क्लिप् उप० सं० ।

तच्चुल्ये “तादृशगुणा सा भवति सद्गुणेषु निम्नगा”

“तादृशो हति तत्तस्मिन् वीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः” मनुः ।
 तान्त्रि पु० तन-वञ् । इतिस्तारे अत्रतानः सन्तानः । “मूर्त्तौ
 गुडुचीतानैरासीव्येत्” सुश्रुतः । २३ज्ञानविषये शब्दार्थकल्प-
 शगामाङ्गभेदे । “विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेष-
 मन्त्रयाः । तानास्तेऽप्यनपञ्चाशत् सप्तस्वरसप्तङ्गवाः ।
 तेभ्य एव भवन्त्ये क्लृप्ततानाः पृथक् पृथक् ।
 ते स्युः पञ्च सहस्राणि स्वयस्त्रिंशत् शतानि च”
 सङ्गी० दा० “तानप्रदायित्वमिषोपगन्तुम्” कुमा० ।
 “माता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्”
 मङ्गलनाथश्रुतम् । “गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा०स०४४० ।
 तानव न० तनोर्भावं पृथ्वा० पञ्चे अण् । तनुत्वे “तानवं
 तनुता गान्ते दौर्बल्यभ्रमणादिकत्” उज्वलमणिः “अ-
 ङ्गानामतितानवं कथमितं कम्पश्च कक्षात् कुतः” अमरः ।
 तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ् । तनोरपत्ये स्त्रियां
 लोहि० ऋ भिच्चात् ङीप् । तानव्यायनी ।
 तानूनपत्र न० तानूनप्रा देवताऽस्य अण् । तनूनपृ देवताके
 पृषदाज्ये “तानूनपत्रं गृह्णामि कांसे चमसे वा” मा-
 नवसू० । “तानूनपत्रं तेतु” कात्या० श्रौ० ८.१।२४ ।
 “एतदाज्यं तानूनपत्रं संसं भवति” कर्कः । “तदेतत्तानूनपत्रं
 निदानेन” शत० ब्रा० १।४।२।८ “तानूनप्रा च प्रजा-
 पतिः वायुर्वा” तनूनपृ शब्दे दृश्यम् । [त्रिका० ।
 तानूर पु० तन-वा० षरण् । पयसां स्वतोभ्रमे आवात्ते
 तान्त्रि त्रि० तम-क्त । इच्छाने श्कान्ते च । शब्दार्थकल्प० ।
 “स्मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्” “रतिरभसविलासाभ्यास-
 तानं न यावत्” भाषः । “अलसतान्तारकेण” दश-
 कुमा० ।
 तान्त्रि न० तनोर्विकारः अञ् । वस्त्रे “मणिसुक्ताप्रवालानां
 लोहानां तान्त्रि वस्त्रं च” “सर्वं च तान्त्रि वस्त्रं शाण्डौ-
 भाविकानि च” मनुः ।
 तान्त्रि पुंस्त्री तनोः सन्तानस्थापत्यं गर्गा० यञ् । तनो-
 रपत्ये स्त्रियां लोहिता० ऋ भिच्चात् ङीप् । तानव्या-
 यनी ।
 तान्त्रिवायि पुंस्त्री तनुवायस्थापत्यं “उदीचाभिञ्” पा०
 इञ् । तनुवायस्थापत्ये । अन्त्यमते सेनान्तलक्षणका-
 रिभ्यः” पा० गण् । तान्त्रिवाय तटर्धे ।
 तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उच्यते
 ठक् । इज्ञातसिद्धान्तेः शास्त्राभिज्ञे च “एवं प्रयत्नैर्विध्यं
 तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्” भाषा० तन्त्रे विहितः ठक् ।

इतन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी
 सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः” तन्त्रम् । इदमर्थं ठक् ।
 ४शास्त्रसम्बन्धिनि च । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः
 श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी
 च” हारीतः ।

तान्द्रि न० तन्त्रेण पाकयन्त्रभेदेन निर्दत्तम् अण् । तन्द्रि-
 पके मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतवाक्ये यथा
 “अङ्गारपूर्णगते” यदलग्नमवलम्बितम् । संस्कृतं
 पिहितं मांसं पकं तान्द्रिसुच्यते” सुखादु तान्द्रिरन्तु ।
 “पचेद्गतेऽनुरीक्षस्यं लम्बि सम्भारसम्भृतम् । चतुर्दि-
 मण्डलाकारं पार्श्वप्रज्वलितानले । विपकं सुरभि खादु
 तान्द्रिमिति कीर्तितम् । अन्यच्च । “कोथिकायां
 सुसम्भारमलग्नमवलम्बितम् । मांसं पिपाय वाह्याग्नि-
 ज्वालाया स्वेदितम् वरम् । तान्द्रिं रुचिदं बल्यं स्मृदु
 पथ्यतमं श्रुतम् । सद्यो हतं नवं स्युलमन्यथा दोष-
 कारणमिति” ।

तान्त्रि पु० तन्त्राः प्राणाधिष्ठितत्वात् प्राणवत्या अयम्
 “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वात् वेदे न गुणः । तनूजे पुत्रे । “न जामये तान्त्रि-
 रिक्त्यन्” ऋ० १।१।२ । तनुनामकस्य ऋषेरपत्यम्
 प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद्गुणाभावः । २ऋषिभेदे । “सद्यो वि-
 दिष्ट तान्त्रि” ऋ० १०।६४।१५ । तान्त्रो मामर्षिः” भा० ।
 तनु दशापविल्ववस्त्रम् तस्येदम् अण् पूर्ववद्गुणाभावः ।
 इदशापविल्ववस्त्रसम्बन्धिनि “जहृत्सर्माणि तान्त्रि” ऋ०
 ६।१४।४। “तान्त्रि तान्त्रानि हान्द्रि आच्” भा०। स्वार्धे
 अण् । ४दशापविल्ववस्त्रे च । “स्मृत्तान्त्रि रिप विरस्य
 तान्त्रि” ऋ० ६।७८ । “तान्त्रि स्वकीयेन वस्त्रेण” भा०
 पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच् ।

ताप पु० तप-वञ् । क्षीणजनके उष्यादिस्पर्शजन्ये इसन्नापे
 २ऋष्ये च भेदि० । “निदावकाबोल्लणतापयेव”
 कुमा० । “करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च
 टारुणान्” मनुः ।

तापक त्रि० तापयति तापि-एवल् । इतापकारके २ऋरे पु०
 शब्दर० । २रजोगुणे च तथ्यं सत्त्वं तापकं रजः सा०
 शास्त्रे प्रसिद्धम् । “सत्त्वं तथ्यं बुद्धिभावेन हतं
 भावाये वा राजसास्तापकास्ते । तथा भेदप्राहिणी
 तामसी या हृत्तिस्यां तथ्य इत्युक्तं आलोति” सर्वट० ।
 तापत्य पुंस्त्री तपत्याः स्त्र्यकन्यायाः अपत्यम् अलिधत्वात्

ग्य । कौरवे तपत्वफले तपतीशब्दे दृश्यम् । तपत्या
उपाख्यानं प्रपञ्च । २तपत्युपाख्याने न० । तापत्वमथ
वाशिष्ठसौर्व चाख्यानसुत्तमम् भा० व्या० १७० । तदा-
ख्यानं च भा० व्या० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम् ।

तापत्वय न० ६त० । आध्यात्मिकादि वैदिकविद्याभौतिकरूपे दुः-
खत्वये । “आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्वयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्” विष्णु पु० ।

तापदुःख न० तापरूपं दुःखम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे
“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव
सर्वं विवेकिनः” सू० । “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्य-
हेतकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला
इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिक्रुलात्मकं एवं विषय
सुखकालेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिक्रुलात्मकं योगिनः ।
कथं तदुपपद्यते” । “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानु-

विद्वश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापास्तुभव इति । तत्रास्ति
द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः
कायेन वाचा मनसा च परिस्मन्दते ततः परमनु-
ग्रह्यात्पुण्यं वेति परानुग्रहपीड्यां धर्माधर्मा-
वुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्कोहाश्च भवती-
त्येषा तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति
यद्यपि जन्मायुधोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया

तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविन-
स्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मा-
तामालेषु भोगफलत्वमिति मन्व्यं नन्वपुण्यहेतुका जा-
त्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिक्रुलवेदनी-
यत्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतवस्त्वज्जन्ते सुखफलाः
अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चेपि प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता
शक्या सहस्रेणायुमानागमैरपाकुरु, न च ह्लाद-
परितापौ परस्परविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमाने-
नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतु-
कत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्यत आह यथाचेदमिति” विवरणम् ।

तापन न० तप-गिच्-भावे ल्युट् । (तापान) १तापकरणे
हेमच० । तापि-कर्त्तरि ल्यु । २सृष्ट्यं ३कामयागभेदे पु०
जटाध० । ४सृष्ट्यं कान्तमथौ राजनि० । ५अर्कनामनामने
अर्कं वृत्ते च । ६तापके लि० । “ततोऽम्बराञ्चिन्तितमात्-
मागतं मह्यप्रभं चक्रममित्वापनम्” भा० व्या० १९७० ।
“ततस्तु राजानममित्वापनं समीक्ष्यते तस्य नृपस्य
मन्त्रिणः” ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषच्छब्दे १२२२२७ दृश्यम् ।

गोपालतापनीयः ऋसिंहतापनीयः । तपनीयस्य स्वर्णस्य
विकारः अण् । २स्वर्णमये लि० “तापनीये तथा घण्टे
कचोपरिविबन्धिते” हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः
परिभाषे अण् । ३स्वर्णनिष्कपरिभाषे सुवर्णे न० ।

तापश्चित न० तपसि चीयते चि-क्त स्वार्थे अण् । सन्नभेदे
तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा

“तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सररूपसदस्य तथा सुत्याः”
सू० “तापश्चितमिति सत्त्वनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च” इदानीमहान्याह अत्र
सुत्या आह कर्कः ‘गवामयनेनेयुः’ २सू० । गवामय-
नमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अग्निष्टोमेन वा” ३सू० “इयुः
अपूर्वश्चायमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्था-
भावोपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं
कर्त्तव्यम्” कर्कः । शत० ब्रा० १०।२।५।२ तच्चिह्नित्तिर्दृशिता
यथा “एतद्गृह्ये यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वा उपसद-
स्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात् तापश्चितस्तद्वा यावदेवोपसद्भि-
श्चरन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्स-
रप्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदः जुय्यांतावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरि-
तम्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंभिताः” भा० ।

तापस लि० तपस्तत्त्वरणं शीलमस्य ऊत्वा०ण । १तपस्वरणशीचे
स्त्रियां टाप् । तपोऽस्त्यस्य “अथ च” पा० अण् । तपो
विशिष्टे लि० । “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्तिकं भैक्षमा-
चरेत्” मनुः । “सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि”
ह० स० १९ अ० । स्त्रियां ङीप् “अन्नवीक्ष्य स्मरामीति
कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० व्या० ७४ अ० ।

तापसतरु पु० तापसहितस्तरुः शा० त० । इङ्गुदीष्टचे
अमरः । तापसद्रुमादयोऽप्यत्र ।

तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेषु तृत्या निभा० नि०
स० । गर्भदातीक्षुपभेदे राजनि० ।

तापसपत्नी स्त्री तापसप्रियं पत्नमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
दमनकृष्टचे राजनि० ।

तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः व्यायाप्रदत्वात् । १प्रियाञ-
ष्टचे राजनि० । २तापसप्रियमात्रे लि० ।

तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा । १प्राच्यायां राजनि०
२तापसाभिन्नघिते लि० ।

तापस्य न० तापसस्य धर्मः प्रपञ्च । तापसघ्नो “स्त्रीधर्म-
योग तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च । राजस्य धर्ममखिलं

काथीयां च विनिर्ययः” मनुः। “पुरा रामभयादेव तापस्यं
ससुपान्धितः” भा० व० २७६ अ० ।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ-ट । तापनाशके । स्त्रियां
ङीप् ङीबलः । २व्यञ्जनभेदे (ताहरी) भाव० प्र०

“हृते हरिद्रासंयुक्ता मांसानां भर्जयेद्वटीः । त-
गङ्गुलांश्चापि निर्व्वीतान् स ह्येव परिभर्जयेत् । सिद्धि-
योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लवणाद्र्क-
हिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समा-
याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः” । अस्या गुणाः । “भवेत्
तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माश्चमाहरेत् । वृंहणी
तर्पणी रुच्या शुभी तत्र गुणाः स्मृताः”

तापिक त्रि० तापे तापकाले भवं ठञ् । शीघ्रभवे जलादौ न० ।

तापिच्छ (ञ्) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-
वा ड प्रथो० । १तमालवृक्षे अमरः । “अच्छोर्निक्षि-
पदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्” गी०गो० “प्रफुल्ल-
तापिच्छनिभैरभीषुभिः” माघः । २धातुमाक्षिके राजनि०

तापिन् त्रि० तापयति तापि-णिनि । १तापके तप-णिनि ।

२तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । ३बुद्धदेवे पु० त्रिका०

तापी स्त्री तापयति डच् गौरा० ङीप् । विन्ध्याचलस्थे
पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि० । सा च माक्षिकधातु-
ज्ज्वलनिस्त्रिकटा । २यसनायां त्रिका० ।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे व्याकरभेदे जायते जन-
ड । माक्षिकधातौ “एवञ्च माक्षिकं धातुं तापीजम-
वृत्तोपमम् । मधुरं काञ्चनाभासमल्लं वा रजत-
प्रभम् । पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहानाहामयक्षयान्”
सुश्रुतः तापीसम्भवताप्यताप्युद्भवाद्योऽप्यत्र ।

तापिखर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु० ।

ताम पु० ताम्रव्यनेन तम-करणे घञ् । १भीषणे २दोषे च
अजयपालः। ३ग्लानिकारणे त्रि०भावे घञ् । ४ग्लानौ पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रवते हिनस्ति रुङ्-वधे वा० ड
१जले २हृते च भरतघृतरुद्रः ।

तामरस न० तामरे जले सस्ति सस-ड । १पद्मे, ताम्रते-
ऽनेन रक्षते इति रसम् कर्म० । २स्त्रये ३ताम्रे च मेदि० ।
४धुस्तूरे, अमरः “इह वद तासरसं मज्जायः” वृ० र०
५क्ते ६हादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च । “ताम्रतस्ताम-
रसान्तराभाम्” “स्ननवता नयतामरसाननः” “विकच-
तामरसा मृद्वदीधिकाः” रघुः । “नवरतममन्दराग-
तामरसदशः” माघः । ७पद्मिन्यां स्त्री ङीप् । “यथा

गजस्तामरर्षी मदोत्कटः” भारते विराटपर्वणि ७ अ० ।

तामलकी स्त्री तम णिच्-क्लिप् तान् कर्म० । भूम्यामलक्याम् ।

अमरः । “कटुकेन्द्रयवोशीरसिञ्जीतामलकीवनैः” सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक्) देशभेदे त्रिका० । स्वार्थे क ।

तत्वार्थे । स च देशः वृ०स० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्या-

सुक्तः “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “एकपादतामलिप्त-

ककोशलकावर्द्धमानश्च” । गौरा० ङीप् तत्वार्थे स्त्री ।

तामस त्रि० तमोऽस्त्वस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्वस्य वा कृष्ण ।

१तमोगुणयुक्ते २तमःप्रधानगुणके स्त्रियां ङीप् । ३सर्पे

पुंस्त्वो० जातित्वात् ङीप् । ४सखे त्रि० मेदि० ५उल्लूके

पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् । ६चतुर्थे मनौ पु० “सत्या

देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः । पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि

तामसस्य मनोर्नृप । । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमन्त्रस्त-

पोऽशनः । तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।

तामसस्य मनोरेते दग पुत्रा महावलाः” हरिवं० ७अ० ।

“चतुर्थे लङ्मन्त्राता मनुनांस्तान् च तामसः । पृथुः भा-

तिर्नवः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः । सत्यका हरयो

धीरा देवास्त्रिशिखरेश्वरः । ज्योतिर्धर्मादयः सप्त

वृषयस्तामसेऽन्तरे । देवा वैष्टयतो नाम विष्टतेस्तनया

वृष ! । नष्टाः कालेन यैर्वेदा विष्टताः स्वेन तेजसा ।

भाग० ८। १। २४। भागवते अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् ।

तमोऽधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् तमसा कृता या अण् ।

७तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे ८तमसाकृते च

स्त्रियां ङीप् । ताममशास्त्राणि च पद्मपुराणे

पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि

मयैवोक्तं शैवं पाशुपताभिधम् । सच्छक्तप्रावेशितैर्विपैः

संप्रोक्तानि ततःपरम् । कणादेन तु सम्योक्तं शास्त्रं

वैगेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यप्रवृत्त कपि-

लेन वै । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थितः । निरी-

श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । धिषण्येन च संप्रोक्तं

चावर्कमतिगर्हितम् । देवानां नाशनाशाय विष्णुना

बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नमनीलपटार्दि-

कम् । सायावात्मसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं वैश्वमेव च । मयैव

कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुत-

वाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र

च प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नेष्वकर्म्यं तत्र

चोच्यते । परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
णोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतो-
ऽस्यस्य नाशनाशं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं माया-
वादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्”
कूर्मपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वसुक्तं यथा
“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां तु तामसी ।
करालभैरवश्चापि यामसं वाममाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनाथानि तानि तु । मया स्मृतानि
चान्यानि मोहनाथैर्वा भवार्थैः” । तामस पुराणानि यथा ।
“मातृस्यं कौर्म्यं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आन्नेयञ्च षड्देवानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक
पुराणानि यथा । “वैष्णवं मारदीयञ्च तथा भागवतं
शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस
पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने !”
पद्म० उ० ख० ४२ अ० “सङ्कीर्षेण सरस्वत्याः पितृणां
व्यष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवा-
करे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् ।
यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्णयते । सात्त्विक-
केवधिकं तद्दृष्ट्वोभौहात्म्यसुत्तमम् । तथैव योगसं-
सिद्धा गमिष्यन्ति परं गतिम्” मत्स्य पु० ।

तामससुतयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कथादो
गौतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च ऋकण्डश्च
भार्गवश्च दृष्टश्रुतिः । जमदग्निश्च इत्येते सुतयस्तामसाः
स्मृताः” । तामससुतयस्तत्रैवोक्ता यथा “वार्हस्पत्या
गोतमी च सांवर्ती यमनिष्मिता । शाङ्गी चौशनसी
चैव तामस्यः स्मृतयः स्मृताः” । तामसत्रयादिकं गीतायां
१७अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी
कीराजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । यजन्ते सा-
त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतागणां-
चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिक-
मपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयाभं गतरसं
पूतिं पथ्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चासेध्यं भोजनं
तामसप्रियम्” । “विविहीनमस्मृताद्मं मन्त्रहीनमद-

क्षिणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ।
“मूढपाहेष्वात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्
सादनार्थं वा तत्तामससुदाहृतम्” । “अदेशकाले यद्वा
मपालेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञानं तत्तामससुदा-
हृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ।
“यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थ-
वदल्पञ्च तत्तामससुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हिंसा
मनप्रेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामस-
सुच्यते” । “अयुक्तः प्राकृतस्वभावः शठो नैकतिकोऽलसः ।
विषादो दीर्घस्त्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्मं
धर्ममिति या मन्यते तमसाहता । सर्वार्थान् विपरी-
नांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी” । “यथा स्वप्नं भयं शोकं
विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्म्भेषा धृतिः सा
तामसी मता” । “यद्यपि चातुर्वन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामससुदाहृतम्” १८अ० । राजसता-
मसकर्म्मणि यथा “यत् शैवं दैवतं पैतृं वौपदेवं तथा-
ध्वरम् । शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा ।
पौरहित्वं याजनञ्च दैवत्यं यामयाजनम् । विष्णुसेवा-
पराधश्च तथा नामापराधकः । असत्प्रतिग्रहो देवि !
सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिहिननं पातकञ्चोप-
पातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद्
यदपरं कर्म गर्हितञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं
मया च सुनिभिः सदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण षट्स्वित्त्वभिस्तामसै-
स्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते ।
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म
चेदाहृष्टं हिं विद्याञ्च तामसीम्” । “तामसी इच्छिन्नेच्छा-
धिपत्य रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राहोरपत्यम्
अथ । एराहृष्टते तामसकीलः ।

तामसकील पु०तामसः राहृष्टतः कील इव । ए०स०१७०उक्ते
राहृष्टते केतुभेदे । तद्विमित्तोत्पातभेदस्तत्रोक्तो यथा
“तामसकीलसङ्घातः राहृष्टताः केतवस्त्यस्मिंश्चत् ।
वर्षस्थानाकारैस्तान्द्रुष्टाके फलं ब्रूयात् । ते चार्क-
मण्डलगतताः पापफलासन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्गा-
कवन्मप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि । तेषामुदये
रूपाग्यम्भः कलुषं रजोहतं व्योम । नगतर्ह्यश्व-

रविमदीं सशर्करो मारुतचण्डः । ऋतुपिपरीतास-
रुो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशां दाहः । निर्घातम-
हीकम्पादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः । न पृथक् फलानि
तेषां शिखिकीलकराज्जदर्शनानि यदि । तदुदयका-
रणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात् । “यस्मिन् यस्मिन्
देशे दर्शनमायानि सूर्यविविक्त्याः । तस्मिंस्तस्मिन्
व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् । क्षुत्प्रन्धानशरीरा
सुनयोऽप्युत्सृष्टधर्मैश्चरिताः । निर्मांसवाहकृताः
कच्छेणायानि परदेशम् । तस्करविलुप्तचित्ताः प्रदी-
र्घनिःश्वासाकुलताक्षिपुटाः । सलः सन्नशरीराः शोको-
द्भववाष्पसङ्घट्टशः । क्षामा जुगुप्समानाः सन्धपतिपर-
चक्रपीडिता मनुजाः । सन्धपतिचरितं कर्म च
पराकृतं प्रब्रुवन्त्यन्ये । गर्भेष्वपि निष्पन्ना वारि-
सुचो न प्रभूतवारिस्तचः । सरितो यानि तदुत्वं
कवित् कवित्वायते सस्यम् । दण्डे मरेन्द्रस्युर्व्या-
धिभयं स्यात् कवन्वसंस्थाने । ध्वाङ्गे च तस्करभयं
दुर्भिक्षं कीरुकेऽर्कस्थे । राजोपकरणरूपैस्त्वत्तद्ध्वजचा-
मरादिभिर्विद्धः । राजाम्यत्वत्तदार्कः स्फुलिङ्गधूम्रादि-
भिर्जनहा । एको दुर्भिक्षकरो ह्यप्राद्याः सुर्नरपते-
र्विनाशाय । सितरक्तपीतकण्ठसौर्विज्जोऽर्कोऽनुवर्णम् ।
दृश्यन्ते च यतस्ते रविबिम्बक्षीत्यिता महीत्पाताः ।
आगच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन” ।
स्वार्थे क तदार्थे । त्विंशत्प्रधिकाराहोस्ते तामस-
कीलका इति ख्याताः ४० सं० ११ अ० ।

तामसध्यानं न० षट्कभैरवस्य ध्येयरूपभेदे । “तस्य ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः” इत्युपक्रमे सात्त्विक-
राजसे उक्त्वा तामसध्यानसंज्ञं तन्वसारे यथा
“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सुगण्डमालं
सङ्घेयं दिग्वक्त्रं पिङ्गनाभं उमरुमथ स्त्रियं शङ्खमृत्वा-
भयानि । नागं घण्टां कपालं करारशिरुचैर्विभूतं भीम-
दंष्ट्रं सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिसयविलसत्किङ्किणीनूपुरा-
ट्टमम्” “तामसं शत्रु शसनं कल्याभूतगदापहम्” तन्वसा० ।
तामसिकं त्रि० तमसा निर्घृत्तं ठञ् । तमोगुणकार्थं त्रि०
तामसी स्त्री तमांसि भूम्ना सन्त्यस्तां प्रशा० अण् ङीप् ।
अन्वकारवज्जलायां रात्रौ मञ्जाकाल्यां भेदि० । शजटा-
मांसं राजनि० । ४तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ्च ।
तामालीयं त्रि० तामालवृक्षस्यादूरदेशादि सख्या० ठञ् ।
तामालवृक्षस्यादूरदेशादौ ।

तामिस्रं पु० तमिस्रा तमस्ततिरस्यत्र अण् । नरकभेदे ।
“तामिस्रो ह्यन्वतामिस्र इत्युपक्रमे । तद्विदानरूपपादि
भाग० । ५।२६ उक्तं यथा “यस्तु परिचित्तापत्यकल-
त्वाग्यपहरति स हि कालपाशवद्भो यमपुरुषैरतिभयान
कैस्तामिस्रे नरके बन्धान्निपात्यते” “स पथ्यायेण याती-
मान् नरकानेकविंशतिम् । तामिस्रमन्वतामिस्रं महा-
रौरवरौरवौ । नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सस्यतापनम् । संघातञ्च
सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमृत्तिकम् । लोहशङ्कुं सृजीपञ्च
पन्थानं शाल्मलीं नदीम् । अक्षिपत्तवनञ्चैव लोहदा-
रकमेव च” मनुः अक्षोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धा-
पेक्षतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्र स्पष्टं द्विती-
याश्रवणाच्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्तैव नरकविशे-
षवाचित्वात्तस्य पुंस्त्वात् । शब्दकल्पद्रुमे लोवतोक्तिः मनु
वचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वध्वान्त्यैवेति
बोध्यम् । तमिस्रया साध्यमण् । २ द्वेषे । “भेदक्षमसो-
ऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः । “तामिस्रो-
ऽष्टदशधा” सा० का० । “तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशधा
शब्दादयो दशविधया रङ्गनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं
त्वयिणादिकं न स्वरूपतो रङ्गनं किन्तु रङ्गनीयशब्दा-
द्युपायाः । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परैषोपह-
न्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया
भवन्तीति । शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्याष्टादशधेति
तद्विधयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविधत्वाद्दष्टादशधेति”
तत्त्वकौ० द्वेषमूलत्वात् भोगेष्वाप्रतिघातरूपे शक्रोघे
भाग० टी० श्रीधरः ।

तासु त्रि० तम-उण् । स्तोत्रि निघण्टुः ।
ताम्बूली स्त्री ताम्बूली+पृषो० (पान) ताम्बूल्यां “सुझका
शताम्बूल्यारसानाः” गोप० ब्रा० ३।१०।७ ।
ताम्बूलं न० तम-उण् च बुगागमः दीर्घश्च गौ० ङीप् तस्याः
पत्वमण् । (पान) ख्याते शनागवल्लीदले । २ क्रसुके च भेदि० ।
“ताम्बूलं कटूतिक्तहृष्यमधुरं चारं कषयायात्तितं वातघ्नं
क्षमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम् । वक्त्रस्याभरणं
विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे ! त्रयो-
दश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः” कपि चाहुः “ताम्बूलं
विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् । रस्यं तिक्तं
कटु चारं रक्तपित्तकरं लघु । वल्यं क्षौद्रास्यदौर्गन्ध्यमच-
घातश्रमापहम्” भाव० प्र० । “अनिघाव सुखे पर्थं पूवं

स्वादयते नरः । मतिम्भंशो दरिद्रः स्वादन्ते न स्मरते
हरिम् राजनि० । भावप्र० दिनचर्यायास्तुक्तं यथा
“धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगकर्पूर
कस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः । फलैः कटुकषायैर्वा सुख-
वैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा
विचक्षणैः । धूमेन अगुर्वादिधूमेन । अपोह्य कफं
दूरीक्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलव-
ङ्गादिभिः पूगैः क्रसुकैः सुमनःफलैः जातीफलैः
रत्नाहरीतक्यादिफलैः । रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्तं
वान्ते च सङ्करे । सभायां विदुषां रात्रां कुर्यात्ताम्बूल
चर्वणम् । ताम्बूलसक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं
सरम् । तिक्तं क्षारोष्णं कामरक्तपित्तकरं लघु ।
वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातप्रमापहम् । सुख
वैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्टवकारकम् । हनुदन्मल-
ध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । सुखप्रसेकशमनं गन्धा-
मयविनाशनम् । नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु ।
वल्बासजननं प्रायः पल्लवाकगुणं श्लथम् । वङ्गदेशो-
द्भवं पर्यं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकघ्न्यं
कफहरं श्लथम् । पर्यं पुराशयकटु खुल्लकनन्तु पायु-
रम् । विशेषाद् गुणवद्दोषमन्यद्दीनगुणं श्लथम् ।
खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासहत् । संयोगत
स्त्रिदोषं सौमनस्यं करोति च । सुखवैशद्यसौगन्ध्य-
कान्तिसौष्टवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने
खदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्
सदा । आयुरप्ये यथो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादप्यं तथा मूलं मध्यं पर्यस्य वर्जयेत् । पर्यंमूले
भवेद्ग्राधिः पर्यंये पापसम्भवः । जीर्णं पर्यं हरत्यायुः
सिरा बुद्धिविनाशिनी । आद्यं विषोपसं पीतं द्वितीयं
भेदि दुर्जरम् । तृतीयादन्तु पातव्यं सुधातुल्यं रसाय-
नम् । ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ।
देहकृच्छेदनाग्निप्रोत्थवर्णवलक्षयः । शोषः पित्ता-
निबाधं स्वादतिताम्बूलचर्वणात् । विषमूर्च्छामदा-
त्तानां क्षयिणां रक्तपित्तनाम् ।
“विना पर्यं सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति
चण्डालो यावद्भङ्गां न गच्छति” कर्मलोचनम् ।
“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचरारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विभेन्द्र ! गोमांससदृशं भुवम्” इति ब्रह्म-
वे० ब्र० ख० । मार्कण्डेयः “भूयोऽप्याचस्य कर्तव्यं

ततस्ताम्बूलभक्षणम्” वशिष्ठः “सुपूगञ्च सुपर्यञ्च सुचूर्णेन
समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः”
“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जे श्वरात्” नैष०
“ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद्दर्शयन्तीह चेटो” सा० द० ।
२५०७६० स्त्री गौरा० डोष् । “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र
रचिताः पानभूमयः” रघुः । [हेमच० ।

ताम्बूलकरङ्ग पु० इत० । (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे
ताम्बूलद ति० ताम्बूलं ददाति दा-क । १रात्रां ताम्बूल-
दाने अधिष्ठते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च
श्वल् । ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र “जलताम्बूलजुसुम-
गन्धमाख्यादिदायकाः” कामन्दकीये ।

ताम्बूलपत्र पु० ताम्बूलमिव पत्रमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।
कर्म० । ताम्बूलीपत्रे न० ।

ताम्बूलपेटिका स्त्री इत० । ताम्बूलकरङ्गे

ताम्बूलराग पु० ताम्बूलजती रागः शाक० त० । (पानेर
वोब) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो
रक्तता यस्य । २मसूरे चारा० ।

ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली । (पान) नागव-
ल्गाम् अमरः । स्वार्थे क अत्रैवार्थे ।

ताम्बूलिक ति० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य । ताम्बूलर-
चनाधिकते “आदिशब्दात् मात्काररजकताम्बूलिक-
गाभिकादयः” सा० द० ।

ताम्बूलिन् ति० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्यस्य इनि । १ताम्बूल-
विक्रेतरि (तासुलि)ख्याते २जातिभेदे पुं स्त्री स्त्रियां डोष् ।

ताम्बू न० तम-रक् दीर्घः । १घातभेदे (तामा) अमरः २कुष्ठ-
भेदे कर्मविपाकः । ३रक्तवर्णं हेमच० । ४तद्वति ति० ।

घातभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“अथ ताम्बूल्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च । “शुक्रं यत्
कार्तिकेयस्य पतितं घरणीतले । तस्मात्ताम्बूलं ससुप्त-
मिदमाहुः पुराविदः । ताम्बूलोन्मुवरं शुल्वसुदम्बर-
मपि श्लथम् । रविप्रियं श्लेष्मसंघं सुव्यं पर्यायनाम-
कम् । जपाङ्गसुमसङ्गाशं स्निग्धं श्लथुवनक्षमम् । लो-
हनागोज्ज्वलं ताम्बूलं मारणाय प्रशस्यते । कृष्णं कृष्ण-
मतिस्त्वम् श्वेतञ्चापि घनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति
शुल्वं दुष्टं प्रकीर्तितम् । एको दोषो विषे ताम्बू
त्वसम्यग्मारिते पुनः । दाहः खेदो रुचिर्मूर्च्छा
हृदो रेको वमिर्भ्रमः” (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-
धिस्ततोक्तो यथा

“सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्त्रयेद्वुधः । वासरत्नयमन्त्रेण ततः खाते विनिःक्षिपेत् । पादांशं सूतकं दत्त्वा याममन्त्रेण सद्भयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्विद्युद्योने च । गन्धकेनान्त्रवेष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वा च सौनाक्षीं चाङ्गुरीं वा पुनर्नवाम् (चाङ्गुरी चतुष्पत्रान्त्रालोनिक्ताभेदः ।) तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्वृद्धकुलोन्मितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे सरावेण च रोधयेत् । बालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूति लवणासुभिः । दत्त्वा भाण्डसुखे स्रष्टां ततश्चूक्षुरां विपाचयेत् । क्रमद्वद्वाग्निना सस्यग्यावद्यामचतुष्टयम् । स्वाङ्गशीतं ससृङ्खल मर्दयेच्छूरणैः । यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे । स्रष्टा लेपस्तु कर्कशः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः । पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं सूतं भवति निश्चितम् । वसनं च विरेकं च भ्रमं श्वासमथारचिम् । विदाहं खेदस्तुल्लोदं न करोति कदाचन । एवं मारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्रमस्तञ्च पाके कटु सारकञ्च । पितापहं स्नेहहरञ्च शीतं तद्गोपथं स्नाङ्गुष्ठु लेखनञ्च । पाण्डूदराशौज्वर कुष्ठकासश्वासस्रव्यान् पीनसमस्तपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति पाण्डुर्वा हं हृणमल्लमेतत्” ।

“ताम्रमन्त्रेण शुद्धप्रतिभसुः । ताम्रपत्रशब्दे भोजननिषेधः दृतेतरोद्भूतसारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्तवर्णविशिष्टे “ताम्रौषधपर्यन्तरुचः स्मितस्य” “तपस्विने ताम्ररुचा करेण” कुमा० “प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा” रघुः ।

५ द्वीपभेदे पु० । स्वार्थे क । तत्रार्थे ध्रुवः ।

ताम्रकर्णं त्रि० ताम्रो कर्णौ यस्य । रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीषन्तः २पश्चिमदिग् हस्तिन्याम् अमरः ।

ताम्रकार पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति क-अण् उप० स० । ताम्रोपजीविनि सङ्कीर्णजातिभेदे । “आयोगवेन विप्रादां जातास्ताम्रोपजीविनः” कंसकारशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ताम्रकुट्टं पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट-अण् उप० स० । ताम्रकारे (कामारि) संकीर्णजातिभेदे । खुल् । ताम्रकुट्टकं तत्रार्थे अमरः ।

ताम्रकुण्ड न० कुण्-ड किञ्च ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये देवजलाधारे पात्रभेदे “देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्डसुखा स्रुताः” “शाश्वतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्” उज्ज्व०

ताम्रकूटं पुंन० ताम्रस्य कूटमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (ता-

माक) लुपभेदे “संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च धुसुरम् । अहिफेनं खजूरसस्ताडिका तरिता तथा । इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा स्वर्याष्टकं तथा” कुला० त० ।

ताम्रकामि पु० कर्म० । इन्द्रगोपकौटे चाराम् ।

ताम्रगर्भं न० ताम्रं गर्भं इवोत्पत्तिस्थानमस्य । तस्ये (तुंते) राजनि० । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तस्यशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रचूडं पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूडा यस्य । शुकुट्टे (शुकुडा) ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीप् । तद्गुणविशेषफलं ह०स० ८८अ० यथा “भीता रुचन्ति शुकुट्टकिति ताम्रचूडास्यक्त्वा रूतानि भयदान्यपराणि रात्रौ” । शुकुट्टश्च द्विविधः नारिकैलाकृतिः प्राचत्रवाटः, बलाकालकृतिश्च प्रतीचत्रवाटः । तत्र प्राचत्रवाटः बलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारे ताम्रचूडयुद्धाधिकारे । “कथमिव नारिकेलजातेः प्राचत्रवाटशुकुट्टस्य प्रतीचत्रवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाकालकृतिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रति विस्मय इति । “प्रायुध्यत चातिसंरञ्जमनुप्रहारप्रष्टस्यपक्षसक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम् । जितश्यासौ प्रतीच्यवाट शुकुट्टः” दशकु० । शुकुट्टरुद्रमे (शुकुसिमा) राजनि० । तस्य रक्तशिशुत्वात्तथात्वम् । “द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चाप्येन पाणिना । अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकायस्यपल्लवः शुकुट्टं बलिमां वरम्” भा० व० २२४अ० तत्रैव “अरुणस्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधम्” । शुकुमारानुचरमाह्वयभेदे स्त्री “सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडाविकाशिनी” भा० श० ४७ अ० । मातृगणौक्तौ षरक्तशिशुयुक्ते त्रि० ताम्रचूडभैरवः ।

ताम्रजात पु० सत्यभामायां कृष्णाज्जाते पुत्रभेदे । “जज्ञिरे सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमान्शैव ताम्रजातो जलानकः । भान्दभीमिरिका चैव ताम्रपत्ना जलम्बमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्” हरिवं० १६२ अ० ।

ताम्रतपुज पु० ताम्रञ्च तपु च ताभ्यां जायते जन-ड । कांस्ते भावप्र० । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः । गोरञ्च दुग्धायां राजनि० ।

ताम्रद्वीप पुंन० । कर्म० । दक्षिणदेशस्य द्वीपभेदे । “द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रासकं तथा । निमिङ्गलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः” भा० स० ३० अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपक्षा स्त्री सद्यभामासुतायां ताम्रजःक्षत्रे दृश्यम् ।
ताम्रपट्टे न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे
“दद्याद्भूमिं निवन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आ-
गामिभद्रद्वयपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वा ताम्र-
पट्टे वा स्वसद्रूपपरिचिह्नितम् । कभिलेख्यात्मनो
वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिपक्षपरीमाणं
मानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं
कारयेत् स्थिरम्” याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । श्जीवशाके राजनि० ।
२रक्तवर्णपत्रके वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखन-
पत्रे । ४रक्ते टले नवपल्लवे च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्ये नदीभेदे ।

“ताम्रपर्णी तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु
यत् देवस्तपस्तप्तं महद्दृच्छद्भिराश्रमे । गोकर्ण इति
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोथो वज्रजचः
पुण्यस्तात ! शिवः शुभः । हृष्टः परमदुःखापो मानुषैर-
कृतात्मभिः । तत्र वृक्षदृग्णादौ च सम्पन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यगिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं
पर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रम-
श्चैव वज्रमूलफलोदकः” भा०व०८८अ० । तस्याः सिन्धु-
सङ्गमस्थाने सुजाजन्म यथोक्तं “ताम्रपर्णीसमेतस्य सुजा-
सारं मञ्जोदधेः । ते निपत्य टटुस्तस्मै यशः स्वमिव
सञ्चितम्” रघुः “सिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रकताम्र-
पर्णीरुपारशराः” कौवेरपाण्डुप्राटकहैमा इत्याकरा
ह्राष्टौ” ह० स० ८१ अ० सुजाकरोत्तौ । शिलाभेदे च ।
“ताम्रपर्णी शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः” भा०
भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । श्अशोकवृक्षे
राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३रक्ते
पल्लवे कस्त्री ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः
अस्यस्य इति । गर्दभाण्डवृक्षे । रत्नसा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये
पात्रे तत्र तर्षणविधिस्तर्षणशब्दे उक्तः । “मृहीत्वौ-
दुम्बरं पात्रम्” इत्यादि स्मृत्या तस्य संकल्पपात्रतोक्ता
तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा “ताम्रपात्रे न भु-
ञ्जीत भिक्षकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपात्रेषु मृही
भुञ्जैन्दवं चरेत्” । तत्र हतेतरोद्भूतसारगव्यादिभोजन-

निषेधमाह सूत्रिसागरे सूत्रिः “नारिकेलजलं कांश्ये
ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्यं मद्य-
तुल्यं घृतं विना । ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं हतेत-
रत् । आसिप्रन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ।
द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्भूत-
सारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” उत्तरार्द्धानुसारत् “ततश्च
संस्कृते वज्रौ गोजीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते
पात्रे नवे ताम्रमयादिके” शारदानि० वाक्यम् अनुद्भूत-
सारक्षीरविषयम् उद्भूतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात्
पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः “दद्यात्
ताम्रमये पात्रे सुगीतं सुघृतं पयः” । “जनपात्रं तु
ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्” भाव० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः डोष् । हंस-
पद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्यैव रक्तमूलत्वात्तत्त्वम् ।
ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमि-
चम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे ति० । “ताम्रपुष्पैश्च
शिखरैर्दीपमानः सुतेजसा” हरिवं० २१७ अ० ।
कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । रक्तविदिति (लालतेउडि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः डोष् । श्धातकी
वृक्षे श्पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । श्अश्वोटकवृक्षे । राजनि० ।
२रक्तफलयुक्ते वृक्षमात्रे ति० कर्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्या अजादेराकृतिगण-
त्वात् टाप् । श्दुरालभायां श्लज्जालौ च राजनि० ।
३कच्छुरावृक्षे (खिराई) रत्नमान्ता । ४रक्तमूलके वृक्षमात्रे
ति० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते च्यौषधभेदे तद्विधानादि तलोक्तं
यथा “स्याल्यां संमर्द्यं दातव्यो मापिकौ रसगन्धकौ । नख-
क्षुं तदुपरि तश्चुलीयं द्विमाषिकम् । ततो नैपाल-
ताम्नादि पिषाय सुकरालितम् । पांशुना प्रयेदूर्द्धं
सर्वं स्यालीं ततोऽनलः । स्याल्यधो नालिकां याव-
द्द्वेयस्तेन मृतस्य च । ताम्नो ताम्रस्य रत्येका
विफलाचूर्णरत्तिका । तत्रूषणस्य च रत्येका विड-
ङ्गस्य च तन्मधु । हतेनाजोह्य लेह्यं प्रथमे दिवसे
ततः । रत्तिउडिः प्रतिदिनं कार्या ताम्नादिषु त्रिषु ।
स्थिरा विडङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः । तदा

विदुङ्गन्वधिकं दद्यात्तद्व्यं पुनः । द्वाटशाहं योग-
द्विस्ततो ह्यसक्रमोऽप्ययम् । यद्दृष्टीमस्तपित्तञ्च ज्यं
गूलञ्च सर्वदा । ताम्रयोगो जयत्येष बन्वर्णाग्निवर्द्धनः” ।
ताम्रसायनी स्त्री ताम्रसस्य रक्तनिर्यासस्थायनी । गो-
रजदग्धायां जटाधरः ।
ताम्रलिप्त प० देशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा व्यण् ।
तद्देशवासिनि तदृपे च बह्व्यु व्यणो लुक् । स च देशः
प्राचीस्यः । “ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्षटाधि-
पतिं तथा” भा० सं० २६ अ० । भीमप्राचीदिग्विजये ।
“वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः” भा०
सं० १२ अ० । स्वार्थे क । तत्कार्ये “किराताः कर्षराः सिद्धाः
वैदेहास्ताम्रलिप्ताः” भा० भी० ७ अ० । जनपदोक्तौ ।
ताम्रवर्णं पु० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य । १पल्लवाहृष्टके ह्यम्भेदे
राजनि० । २जटायां स्त्री शब्दच० । ३ताम्रवर्णयुतमात्रे
वि० । कर्म० । ४रक्ते वर्णे पु० ।
ताम्रवल्ली स्त्री कर्म० । १मञ्जिष्ठायाम् शब्दच० २चित्त
कूटदेशप्रसिद्धे लताभेदे राजनि० । ३रक्तलतामात्रे च ।
ताम्रवीज पु० ताम्रं बीजं यस्य । १कुलत्ये राजनि० । २रक्त-
बीजके वृक्षमात्रे वि० । कर्म० । ३रक्ते बीजे न० । ४कुलत्य-
कायां स्त्री शब्दार्थचि० । [३रक्तवर्णके वृक्षे पु० ।
ताम्रवृक्ष पु० कर्म० । १रक्तचन्दनवृक्षे २कुलत्ये च रत्नमा०
ताम्रवृन्त पु० ताम्रं वृन्तमस्य । १कुलत्ये, स्त्रीत्वमपि टाप्
विका० । २रक्तवृन्तके वृक्षमात्रे वि० । कर्म० । ३रक्ते
वृन्ते न० ।
ताम्रशिखिन् पु० ताम्रा रक्ता शिखास्यस्य इति । कुक्कुटे
जटाधरः । व० व० । ताम्रशिख इत्यपि तत्र । ताम्र-
शिखायुक्ते च वि० ।
ताम्रसार न० ताम्रं रक्तं सारमस्य । १रक्तचन्दनवृक्षे ।
रत्नमाला । २रक्तसारके वृक्षमात्रे वि० । कर्म० । ३रक्ते
सारे पु० ।
ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप् । १खटिरे
राजनि० । २रक्तचन्दनवृक्षे च । ३तत्कार्ये न० शब्दार्थचि० ।
ताम्रसारिक पु० ताम्रः सारोऽस्यस्य ठन् । १रक्तखटिरे,
२रक्तचन्दने च शब्दार्थचि० ।
ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप् । १सैहित्यां २ताम्रवृक्षयोः शब्दमा० ।
ताम्रास्य पु० उपहीपभेदे शब्दमाला । ताम्रहीपे ।
ताम्राक्ष पु० स्त्री ताम्रे अक्षिणी यस्य षच् समा० । १कीकिले
विका० स्त्रियं धिच्चात् जातित्वाच्च डीप् । २रक्ते व्यण्-

युक्ते वि० स्त्रियं धिच्चात् डीप् । ३विशाला यत्र ताम्राक्षैः
पुष्पचन्द्रनिभाननैः । वर्षाभूः कीर्यते” भा० क० ४६ अ० ।
ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य । १रक्तचन्दने शब्दच० ।
ताम्रा रक्ता आभा यस्य । २रक्तवर्णाभायुक्ते वि० “रुधि-
रोक्षितसर्वाङ्गैस्सैस्तदाद्योधनं वभौ । कवन्वैः संहतं सर्वं
ताम्राभैः स्वमिवावृतम्” भा० द्रो० ११६ अ० ।
ताम्राक्षण न० तीर्थभेदे “ताम्राक्षणं समासाद्य ब्रह्मचारो
समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति”
भा० व० ८४ अ० ।
ताम्राक्षि प० ताम्रस्याङ्गोऽंशभेद इत्यादकोऽस्य । कांस्ये विक्रा०
ताम्रावती स्त्री ताम्रमाधेयत्वेनाऽस्यस्य मतृप् मस्य वः
संज्ञायां टीर्थः । ताम्राकरे नदीभेदे “ताम्रावती नैलवती
नद्यास्तिस्रोऽप्य कौशिकी” भा० व० २२१ अ० ।
ताम्राश्वन् पु० नि० कर्म० । पञ्चरात्रे “ताम्राश्वरश्मिच्छु रितै-
र्नखाग्रैः” मात्रः । “ताम्राश्वनं पञ्चरागाश्वम्” मञ्जिना० ।
ताम्रिक वि० ताम्रं तस्यात्वादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्त्रेदं
वा टञ् । १कांस्यकारे २सङ्कीर्णजातिभेदे पु० स्त्री० स्त्रियं
डीप् । ३ताम्रसम्बन्धिनि वि० । “कार्षिके ताम्रिके पणः”
अमरः । “कार्षीपणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः”
सनुः । “निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः”
मात्र० । ४गुञ्जायां स्त्री टाप् राजनि० । ५वाद्यभेदे शब्दार०
ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः व्यण् डीप् । वाद्यभेदे विका० ।
ताय पालने विस्तारे च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तायते
अर्थाय-अर्थायिष्ट । तताये । ऋदित् । णिच् अतता-
यत्-त । तायितः तातिः “उभौ मायां व्यातायेताम्”
भट्टिः । “सरसि संतायमाने” यजु० ३६।५। घञ् । तायः
वृषा० आद्युदात्तः । ल्युट्-तायनम् “वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः” पा० ।
तायिक वि० ताये वृद्धौ साधु ठञ् । तर्ज्जिकाभिधदेशे हेमच०
तायु पु० ताय-उण् । चौरै स्तेने निघण्टुः “अपत्ये
तायवो यथा नक्षत्रां ऋ० १।५।२ ।
तार पु० तारयति स्वजापकान् संसारार्थवात् तृ-णिच्-अच्
तायतेऽनेन वा तृ-णिच्-करणे अच्, तृ-णिच्-भावे अच्
वा । १प्रणवे ओङ्कारे “तारयेद् यद्वाक्मोघेः स्वजापसक्त-
मानसम् । ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्”
काशीख० ७२ अ० । २वानरभेदे ३शुद्धभौतिके ४सुक्ता
विशुद्धौ मेदि० ५देवीप्रणवे कूर्चबीजे (ह्रौं) तन्त्रमा०
६तारणे विश्वः ७महादेवे “काश्यां विश्वे हरौऽहं गिरि-

पतितनयासंयुतो वामभागे शुक्लाटण्डने दक्षे त्रिपथ-
गतटिनीतीरशुक्लान्बुभागे । मायावीजश्च कर्णे सुर-
सुनिर्मितो ध्यानयुक्तं वटामि पीत्वा लोकस्य तस्मात्
सुरसुनिगणकैरुच्यते तारनामेति” शब्दार्थचिं छत्रवाक्यम्
दृश्यते न० राजनि० एनक्षत्रे न० स्त्री० मेदि० “विपत्तारे गुडं
दद्यात्” तारावनाटिन्दुरधेन्दुवीर्यात्” ज्योति० त० सां०
त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १० गौणसिद्धिभेदे । “जहः
शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च
सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पर्वोऽङ्गुशस्त्रविधः” सा० का० ।
“विहन्यमानस्य दुःखस्य तित्वात् तद्विघातास्त्रय
इति इमा सुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया
त्वितरा गौणप्रः पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः
हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तास्वाद्या अध्ययनादिलक्षणा
सिद्धयो हेतवः सुख्यास्तु हेतुमत्तयः । विधिवद्गुरुस्वादा-
ध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपपञ्चमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-
सुचप्रते” त० कौ० ११ विष्णौ पु० “अशोकस्तारखस्तारः शूरः
शौरिर्जनेश्वरः” भा० अनु० १४६ अ० सहस्रनामकथने ।
१२ उच्चशब्दे पु० ११ शतवृत्ति त्रि० मेदि० । १४ स्फुरितकिरणे
१५ निर्मले त्रि० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य
तारादेशः । १६ तीरे । दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः
१७ उच्चैस्तरे त्रि० १८ नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० “मत्तयेव
धूर्णितमन्दतारया” काद० । “तारैर्बभूवे परभागनाभतः”
भाघः शुद्धसक्ताफले । “तारहेमसहारत्वविमानशत-
शोभितम्” भाग० ४।६।२७ । प्रथमे “तारो सायारमा-
योगो मनोदीपनसुचप्रते” । (ओं श्रीं ह्रीं) दी० त०
“तारं व्योमाग्निमनुयुगटण्डो ज्योतिर्मनुर्मतः” दी०
त० । “हारममलं तरलतारसुरसि दधतम्” जयदेवः ।
“उरसि निहिततारोहारः” अमरः । “तारलोलबलयेन
करेण” सा० द० ।

तारक त्रि० तारयति तृ-णिच्-ण्वल् । १ तारयितरि । “तत्र
हि जन्तोः प्राथे प्रसूकमभाषेण रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे”
जावालोप० । स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् । २ दैत्यभेदे
तत्कथा शिवपुराणे दृश्या । ३ कर्णे ४ भेदके च मेदि० ।
तारैव स्वार्थे क । “तारका ज्योतिषि” पा० अजादि०
टाप् न अत इत्त्वम् । तारका । ५ नेत्रकनीनिकायां स्त्री ।
६ चक्षुषि न० स्त्री० मेदि० । “तस्मिन् विप्रकृताः काले
तारकेण दिवोकसः” कुमा० । “अभिभाव्यतारकम-
दृष्टिहमद्युतिविश्वसस्तमितभातु नभः” भाघः “कुमार-

स्तुतिषु तारकोद्धारणम्” काद० । न टण्डानां नेत्रो-
त्पाटनमित ध्वन्यर्थः । “पतनं तारकादीनाम्” सुश्रु०
“तनुप्रकाशेन विचेयतारका” रघुः । “तारकावर्षमिव
धर्मविनाशपिशुनम्” । “कापि विहृत्य दिवावसाने
लोहिततारका” काद० । “त्र्यधिकदशयतिर्ननौ रौ
भवेतां ररौ तारका, वृत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपा-
दके ७ ऋन्दीभेदे च । [तत्कथा शिवपु० दृश्या ।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि-क्लिप् । कार्तिकेये
तारकात् पु० तारकासुरस्य ताराक्षापरपर्याये पुत्रभेदे
‘निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः
कमलाक्षश्च विदुन्माली च पार्थिव !” इत्युपक्रमे “का-
ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रभासीन्महात्मनः । राजतं कम-
लाक्षस्य विदुन्मालिन आयसम्” भा० क० इत० ।
२ कुमारानुचरभेदे “महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च
भारत !” भा० ग० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म० । रामस्य (ओं रामाय नमः)
पङ्कजरे मन्त्रे । “पङ्कजरं महामन्त्रं तारकब्रह्म-
उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि पङ्कजरम्”
इति अन्योऽपि मन्त्रः पद्मपुर० उक्तो यथा । “सुमूर्धो-
र्मुनिकण्ठान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते
मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओं श्रीरामरामेत्येत-
न्मन्त्रं तारकसुचप्रते । अतस्त्वं जानकोनाथ ! परं ब्रह्म
विनिश्चितम्” ।

तारकादि संजातार्थे इतत्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू०
उक्ते शब्दगण्ये स च गणो यथा

“तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीप, क्षण,
सूत्र, निष्कमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार,
कुक्षल, कण्टक, सुसल, सुकुल, कुसुम, कुण्डल, स्तवक,
किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, सुद्रा, बुभुक्षा,
धेनुध्या, पिपासा, अङ्गा, अक्ष, पुलक, अङ्गारक, वर्णक,
द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि,
वर्षन्त, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
अश्वकार, गर्व, सुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुबलय,
गर्भ, जुध्, सीमल, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा,
कञ्जल, तप, कोरक, कल्लोल, स्पष्ट, फल, वाङ्मुक्त,
शृङ्गार, अङ्कुर, शैवाल, वकुल, श्वभ्र, आराल,
कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, चक्रक, प्रतिविम्ब,
विन्न, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि)” “तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्'पा० इतच् तारकित अस्य
 आर्कतिगणत्वात् अन्ये ऽपि शब्दा यथाप्रयोगमत्वावधेयाः।
तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "औदुम्बरा ह्यविष्णाता-
 स्तारकायणचञ्जुनाः" हरिवं० २७ अ० । विश्वामित्र-
 पुत्रकथने । [तयोऽप्यत्र ।
तारकारि पु० ६त० । कान्तिकेये हेमच० । तारकशत्रु प्रभृ-
तारकित न० तारका संजाता अस्य तार० इतच् ।
 नक्षत्रयुक्ते व्याकाशे "सितनिशादृषद् स्फुटनिष्पतत्क्षणग-
 णाधिकतारकिताम्बरः" नैष० ।
तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इति ङीप् । १नक्षत्रयुक्तायां
 रात्रौ राजनि० २तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
तारकोपनिषद् स्त्री तारयात् ज्ञानदानेन तारि-एवल् ।
 तारिका उपनिषत् । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।
तारक्षिति पु० तारा उच्चा क्षितिर्यत्र । देशभेदे स च देशः
 वृ० स० १४ अ० प्रतीच्यासक्तः "अपरस्थां मणिसान्"
 इत्युपक्रमे "पञ्चनदमठपारावततारक्षितिश्चन्द्रवैशुक्रन-
 कशकाः" कर्म० । २उच्चभूमौ स्त्री ।
तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट् । १भेलके रत्ना० । कूर्त्तरि ल्यु ।
 २तारयितरि त्रि० श्विष्णौ पु० । "अशोकस्तारणस्तारः"
 विश्वसु० । ४भात्रे ल्युट् । ५तारणकरणे इउद्धारणे
 च न० "तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै" भा०
 अ० १३अ० । भावे युच् । तारणा ७नरणप्रापणे स्त्री
 "तारणा पारणं चैव तद्भ्रतं सर्वकामिकम्" हरिवं० १४०
 अ० । षट्त्रिंशस्यो अष्टादशे ऽवर्षभेदे । "अति-
 दृष्टिश्च जायेत धान्यस्थाघ प्रपीडनम् । शस्यं भवति
 सामान्यं तारणे सुरवन्दिते !" ज्यो० त० । "तारणं तटनु
 भूरिवारिदं शस्यदृष्टिसिद्धितञ्च पार्थिवम्" वृ० स० ८अ०
तारणि(णी) स्त्री तार्यतेऽनया तृ-णिच्-अणि । १नौकायां
 चारा० वा ङीप् । ङीवल् । २काशप्रपत्नीभेदे याजोप
 याजयोर्ऋष्योर्भारि तस्या अपत्यम् ढक् । तारण्येय
 तटपत्ये । "तथैव च सहाभागः सोऽपशुच्छसितव्रतौ ।
 याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शास्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिता-
 ध्ययने युक्तौ गोव्रतश्चापि काश्यपौ । तारण्येयौ युक्त-
 रूपौ ब्राह्मणादपिसत्तमौ" भा० व्या० १६७ अ० ।
तारतण्डुल पु० तारः शुद्धमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य ।
 धवलवचनाले राजनि० ।
तारतम्य न० तारतमयोर्भावः छज् । १न्यूनाधिकत्वे "निर्धनं
 निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिसक्तचेतसाम् । बोधनाय

विधिना विनिर्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका" इत्युद्भूटः ।
 "अहो तारतम्यं नराणाम्" मृच्छक० तरतमशब्दे उदा० ।
तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्विवम् ।
 सं० त० उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते "जहः
 शब्दोऽध्ययनम्" इत्यादिवाक्ये "जहस्तर्कः व्यागमावि-
 रोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणे-
 नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते व्यागमिनः ।
 सा तृतीया सिद्धिस्तारतारसुच्यते" त० कौ० ।
तारदी स्त्री तरद्येव स्वार्थे अण् ङोप् । तरदीवृत्ते
 राजनि० तारदीति पाठान्तरं तत्कार्ये । [राजनि० ।
तारपुष्य पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य । कुन्दवृत्ते ।
तारमाञ्चिक न० तारं हृष्यमिव माञ्चिकम् उपधातुभेदः ।
 रजततुल्ये उपधातुभेदे । "तारमाञ्चिकमन्यत् तद्भवे-
 द्रजतोपमम् । किञ्चिद्भ्रजतसार्द्धत्वात् तारमाञ्चिकमी-
 रितम् । अतुकल्पतया तस्य ततो चीनगुणाः स्मृताः ।
 न केवलं हृष्यगुणावर्तने तारमाञ्चिके । द्रव्यानरस्य
 संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः । स्यात् तारमाञ्चिकं
 स्नादु तित्तं हृष्यं रसायनम् । चान्द्रायं वस्तिस्कुक्षुष्ट-
 पाण्डुमेहविधोदरम् । अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रि-
 दोषमपि नाशयेत् । मन्दानलत्वं बलहानिसुखां विष्ट-
 म्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपर्विकाञ्च
 करोत्यशुद्धं रजताख्यमाञ्चिकम्" । शोषनन्तु । "कर्कोटी
 मेघशङ्ख्युत्प्लवैजैस्वीरजैर्दिनम् । भावेदेतापे तीव्रे
 विमला शुद्ध्रिति ध्रुवम् । विमला तारमाञ्चिकम् । मार-
 णन्तु "कुलस्य कषायेण हृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन
 वाऽजमूलेण नियते तारमाञ्चिकम्" भावप्र० ।
तारल पु० तरल एव अण् । १तरले रविटो च शब्दार्थचि० ।
तारवायु पु० कर्म० । अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने ।
तारविमला स्त्री तारोरजतमिव विमला । तारमाञ्चिके
 उपधातुभेदे शब्दार्थचि० ।
तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात्
 जातमलशुद्धिङ्करोति क-ट । सीमके तत्सम्पर्कादि
 रजतस्य मलशुद्धिकोक्तिसिद्धा राजनि० ।
तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।
तारहार पु० तारनिर्मिता चारः । १स्थूलसक्ताहारः "संव-
 द्धिं तोरःस्यन्तारहारः" रघुः ।
तारा स्त्री तारयति संसारर्थेणात् भक्तान् तृ-णिच्-अच् ।
 १दशमहाविद्यान्तर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे । २नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा "इत्ता स्नाती
 श्रवणा अक्षीवे ऋगशरो नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसु-
 पुष्यौ मूलं त्वस्त्रो स्त्रियः शेषाः" अथिकस्त्रजशब्दे १४०० पु०
 दशमम् । "काली तारा महाविद्या घोडुशी भुवनेश्वरी"
 इत्यादि तन्त्रसा० "तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदा-
 यिनी । उद्यापत्तारिणी यस्मादप्यतारा ततः श्रुता"
 तन्त्रसा० तन्नामनिरुक्तिः । श्वेददेवताभेदे ४६ हस्तिभा-
 र्यायाम् भेदि० । ५ सुषेणयानरकन्यायां वालिभार्यायाश्च
 इच्छिडानामगन्धर्व्ये ७ सुक्तायाश्च राजनि० ।
 "हस्तिभेदेः स वै भार्या" तारां नाम यशस्विनीम् ।
 जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरसुतान् । स (चन्द्रः)
 याचमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः स ह । नैव व्यसर्जयत्
 तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा" "ददावङ्गिरसे तारां स्वय-
 मेव पितामहः । तामलः प्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह दृष्ट-
 स्सतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथ-
 क्षुन । अयोनावुत्सृजत्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम् । ईषी
 कास्तम्बमासाद्य ज्वलन्निव पावकम् । जातमात्रः
 स भगवान् देवानामक्षिपद्गुह्यः । ततः संशयमापन्नास्ता-
 रासुचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोम-
 स्थाय दृष्टस्तेः । पृच्छमाना यदा देवैर्नाह सा सा-
 ध्वसाधु वा । तदा तां शम्भारब्धः कुमारो दस्युह-
 न्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् । सा
 प्राञ्जलिस्वाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः । सोमस्येति महा-
 त्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् हरिवं० २५ अ० । "सुषेणा
 दुहिते च प्रमथस्त्रस्त्रविनिश्चये । औत्पतिके च विविधे
 सर्वतः परिनिष्ठता । यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं
 तन्मत्तसंशयम् । न हि तारा मत्तं किञ्चिदन्यथा परि-
 वर्तते" रामा० क्रि० २२ अ० । सा च पश्चात् वालिनो
 मरणानन्तरं सुप्रीवभार्या "तारया सहितः कामी सक्तः
 कपिद्वयस्तदा" ११ अ० "अहल्या द्रोपदी कुली तारा
 मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः अरेन्नित्यं महापातक-
 नाशनम्" तत्र सुक्तायां "तारावल्लीविकरणैर्व्यैरुचन् नि-
 वासाः" भावः कनीनिकायां "लुलितनयनताराः क्षाम-
 वल्लोन्दुविम्बाः" भाषः ।
 ताराश्च अश्विनादयः । ज्यो० त० ताः तद्विशेषादिक-
 श्लोक्तं यथा
 'अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । ऋग-

शीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यप्रकी । व्यञ्जेषा च मघा
 पूर्वफलगुन्युत्तरफलगुनी । हस्ता चित्रा तथा स्नाती
 विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वो-
 त्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभा-
 द्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्र-
 मात्" । "अश्विनमद्रह्नकफलजशशिशूलश्वेदतिजी-
 वफणपितरः । योन्यर्थं मदिनकृत्त्वणुपवनशक्राग्नि-
 मित्राः । शक्रोनिर्हृतिस्तोयं विश्वविरञ्ची हरिर्वसु-
 र्वरुणः । अजपादोऽर्हिवृभः पूषा चेतीश्वरा भामाम्"
 विशाखायाः शक्रान्योर्मिलितदेवतत्वम् अभिजितोभिन्न-
 त्वेन अष्टाविंशतिरिति तस्य वक्ष्यते इति नक्षत्राधिषाः
 "उपः पूर्वमघानका म्रुवगणस्त्रीपयुत्तराणि स्वभर्वाता-
 दित्यहरित्वयं चरगणः पुष्याश्चिहस्ता लघुः । चित्रा नि-
 त्तस्त्रगान्त्यमं ऋदुगणस्त्रीष्णोऽर्हिरुद्रेन्द्रयुक् । मिथोऽग्निः
 सविशाखमः शुभकराः दुर्वं स्वस्वये गणाः" शशाङ्कतारयोः
 शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्म्मसु । यहाणामपि सर्वेषां तच्छुद्धौ
 फलदाहता । श्रीपतिससुद्धये "ताराचन्द्रवले प्राप्ते दोषा-
 सान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिंहं दृष्ट्वा
 गजा इव । जन्मसम्पत् विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको-
 वधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाञ्च पुनःपुनः । सर्व-
 मङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादश्चाङ्ग-
 भैषज्ययात्राजौरादि वर्जयेत् । यात्रायां पथि बन्धनं
 कृषिविधौ सर्वस्य नाशोभवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनि-
 यतं दाहोऽहोहारमथे । जौरे रोगसमागमोवञ्चविधः
 आङ्गोर्धनाशस्तथा वादे बुद्धिनिशानं युधिभयं प्राप्नो-
 त्ययं जन्मभे । पापाख्या तु त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशति-
 स्त्रियुता । सिद्धिफलदा दृष्टिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात्
 कथिता" । "जन्माद्यं कर्म्म ततोपि दशमं सांघातिकं
 घोडुशकम् । ससुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं तयोर्विंशम् ।
 आद्यात्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः षडृक्षः स्यात् ।
 नवनक्षत्रोऽपतितः स्वजातिदेशाभिषेककैः" । जात्यर्चन्तु ।
 "पूर्वालयं सानलमयजानां राजान्तु पौष्णेन सोत्त-
 राणि । सपौष्णमित्त्रं पितृदैवतञ्च प्रजापतेर्भञ्ज कृषीव-
 लानाम् । आदित्यहस्ताभिजितश्चिभानि ताम्यन्यजातेः-
 प्रभविष्णुतायाम्" । (देशमं देशनामर्चम्) । नाशोन्न-
 त्वाणि । "देहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मस्य उपतापिते ।
 कर्म्मर्त्तं कर्म्मर्थां हानिः पीडा मनसि मानसे । मूर्च्छि-
 विषयवन्मूनां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते सासुदयिके

मित्त्वथार्थसंज्ञयः । वैनाशिके विनाशः स्यात् देह-
द्रविणवस्मदास् । नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिभे कुल-
नाशः स्याद्वस्त्रनञ्जाभिषेकभे । देशभे देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं गुभैः शुभम् । यस्मिन्नाजाभिषिक्तो भवति तदाभि-
षेचनिकम् अ इ उ ए क्तिका यो यवि वु रोहिणी-
त्यादिदेशभम् (चक्रगत्रे १२४८ प्र० शतपदचक्रे दृश्यम्) ।
उद्यादिगणादिकार्यभेदः सु० चि० उक्तो यथा

“उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च भ्रुवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं
वोजगोहृगान्यारामादिद्विद्वये । स्वात्यादित्ये सुतेस्त्रीणि
चन्द्रश्चापि चरं चलम् । तस्मिन् गजादिकारोहो वाटि-
कागमनादिकम् । पूर्वात्ये यास्यमघे उयं कूरं कज-
स्तथा । तस्मिन् घाताग्निशास्त्रानि विषगस्त्रादिसिध्यति ।
विशाखाम्नेयभे सौस्त्रो मिश्रं साधारणं स्मृतम् । तत्रा-
ग्निकार्यमिश्रं च दृषोत्सर्गादिसिद्धये । हस्ताश्विपुष्पाभि-
जितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा । तस्मिन् पण्यरतिज्ञानं भूषा-
शिल्पकलादिकम् । मृगान्याचिवात्मिन्सुदु भैवं भृगु-
स्तथा । तत्र गीतान्तरं क्रीडा मित्कार्यं विभूषणम् ।
मूलेन्द्रार्द्राक्षिभं सौरिस्त्रीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् । तत्राभि-
चारघातोद्यभेदाः पशुदमादिकम् । मूलाक्षिमिश्रोयमसो-
सुखं भवेद्दुर्घास्यमाद्द्रुज्यहरितयं भ्रुवम् । तिर्यङ्मुखं
भैत्रकरानिनादितिज्ये शाश्विनानीदृगक्षयमेपु” ।

ताराकूट न० दम्ब्योर्विधाञ्छुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उप-
यमगच्छे १२४८ प्र० दृश्यम् । “यथो वशप्रस्तथा तारा
योनिश्च यज्ञमैत्रकम् । गणमित्त्वं भकूटञ्च नाडी चेते
गुणाधिकाः” सु० चि० । [भेदे तारकाक्षप्रगच्छे दृश्यम् ।

ताराक्ष ५० तारकाक्षपरपर्यायके तारकाक्षुरस्य पुत्रे दैत्य-
ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दौक्ष्णायमन्त्रपुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-
भेदे तस्मिन्पादि चक्रगच्छे ८०६ प्र० नक्षत्रचक्रे दृश्यम् ।

ताराचमन न० तारायाः पूजाद्वङ्गमाचमनम् शा० त० ।
तारादेवीपूजाद्वङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
यथा “ताराभेदेस्त्रिभिः पीत्वा मायया जालयेत् करम् ।
उँ औँ हौँ त्रिं हिंस्त्रुञ्ज्य फ्रुकारैः जालयेत् करम् ।
आस्यं नासे दशौ चात्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् ।
वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते । आचम्य
भैरवो भूत्वा वत्सराज्ञां प्रपश्यति” । ताराभेदेरिति ।
उपतारैकजटानीलसरस्वतीभेदेः । वैरोचनादयस्तु ।
वैरोचन, शङ्ख, पाण्डुर, पद्मनाभ नामक, मामक,
पाण्डव, तारकाऽसिताङ्ग, यमालक, विप्लान्तक, नरा-

न्तकाः, सचतुर्थीप्रणयादिनभोऽन्तकाः” कल्पानन्दतन्त्रसा० ।

ताराधिप ५० इत० । चन्द्रे २ शिवेऽष्टहस्तौ ४ वालिवानरेऽसुपीवे
च । “ततार ताराधिपखण्डधारी” कृमा० । “ताराधिपे
बालिनि लग्नगतेऽथ वास्मिन्” ज्यो० त० । तारापतितारा-
नाथादयोऽप्यत्र । “कठोरतारापतिलाञ्छूनच्छविः” माघः ।
इनक्षत्राधिपेषु अश्विनीकृमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम् ।

तारापथ ५० ताराणां पन्थाः अत्र समा० । आकाशे हला०
तारापीड ५० ताराणामापीडः भूषणमिव । चन्द्रे तिका० ।
ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपान्वेदकसंख्या-
विशेषे स च द्र० सु० ६८ अ० सप्रयोजनसुक्तो यथा

“शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिषियगुणत्वं पञ्चयसु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्थवाग्निरुद्राश्विसुदहनाः ।
भूतगतपञ्चवसवो द्वाविंशश्चेति तारकामानम् । क्रम-
शोऽश्विन्यादीनां कालस्तारप्रमाणम् । नक्षत्रजसुद्धाहे
फलमद्देश्चकारकमितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो
व्यधेरन्यस्य वा वाचुरः” ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः । रात्रौ राजनि० ।
ताराभ्र ५० तारो निर्मलः जलमूत्र्यः अम्बो मेघ इव शुभ-
त्वात् । कपूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणां सौक्ष्णिकानां मण्डलं यत्र । दैव-
मण्डपभेदे शब्दरत्ना० । इत० । २ नक्षत्रमण्डले च ।

तारासृग ५० तारासृगः सृगः सृगशिरः । सृगशिरोनक्षत्रे
“अन्वधावनु सृगं रामो रुद्रस्तारासृगं यथा” भा० व० १०७
अ० “तारासृगं सृगम् तारासृगं प्रजापतिः स्वां दुहितरं
सृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत् तदेव
सृगशिरो नक्षत्रम्” नीलक० । “एष चैव सृगः श्रीमान्
यथ दिव्यो नभयरः । उभावेतो सृगो दिव्यौ तारा-
सृगमञ्जोसृगौ” रामा० अ० ४११ । म० ।

तारारि ५० इत० । शिटमालिके उपधातुभेदे हेमच० ।

तारावती स्त्री ककुत्स्यराजभार्यायां मनोन्वयिन्त्यां जातायां
दुर्गावतारभूतादां कन्यायां शिवावतारचन्द्रशेखरपत्न्याम् ।
तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा ।

“काकुत्स्यो भार्याया सार्द्धं मत्स्यलसुदतोऽभवत् ।
सहजेनाथ हारेण भूमिता सा ककुत्स्यजा । वट्टपे
मन्दिरे तस्य वर्षास्वव सुरापणा । तन्नैव हारचिह्नेन
तस्यास्तारावतीति वै, नामाकरोत् पिता काले यद्योक्ते
वृषसन्म ।” “पतिं पूर्ववरं पुत्री राक्षस्तारावती सती ।
स्वयं सा पावती देवी यत्रे च चन्द्रशेखरम् । वैवाहि-

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः । तारावतीं तदा
भायत्रीं ककत्स्थन्वपतेः सुताम् । संख्यत्रयं ज्ञापयामास
देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः”

ताराघोड़ा स्त्री इतः । ताराप्राङ्गे घोड़ान्यासभेदे
तन्त्रसारे ताराप्रक० इत्यम् । “इति घोड़ा च कथिता

तारायाः सर्वसिद्धिदा” तन्त्रसा० । [ताडिकाशब्दे इत्यम् ।

तारिका स्त्री ताडिका इत्य रः । तालरसजाते मद्यभेदे ।

तारिन् त्रि० तारयति तृ-णिच्-णिनि । १ तारके । स्त्रियां

ङीप् । सा च दशसु महाविद्यासु २ द्वितीयविद्यायाम्

तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा “तारा चोया महोया च

वजा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चासुण्डा इत्यष्टौ

तारिणी गणाः । अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व-

सिद्धिदान् । येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः”

इत्युपक्रमे तः सामभिधानम् । ३ बुद्धदेवताभेदे त्रिका० ।

तारुण्य पु० तरुणस्यर्षेरपत्यं गर्गा० यञ् । तरुण्यर्षेरपत्ये ।

स्त्रियां लोहिते० ष्फ । तारुण्यप्रायण्ये । य्नि तु

तारुण्यप्रायण्य फक् । य्नि तदपत्ये स च गोत्रप्रय-

रान्तर्गतः । [स्त्रियां ङीप् ।

तारुण्य पुं स्त्री तरुणस्यापत्यम् उत्सा० षञ् । तरुणस्यापत्ये

तारुण्य न० तरुणस्य भावः ध्वञ् । यौवने अमरः । “अ-

रान्या गाढतारुण्याः समस्ततरकोविदाः” सा० द० “ततः

स राजा तारुण्यप्रादौरसेन बलेन च” भा० शा० १०५ अ० ।

तारुण्य पु० ताराया अपत्यम् ढक् । अङ्गटे १ बालिपुत्रे । “करि-

ष्यत्ये स तारुण्ये जस्त्री तरुण्योऽङ्गटः” रामा० कि० २२ सर्गः ।

२ इहस्मृतिभार्यायास्तारायाश्चन्द्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कविकारः कोपधत्वात् षञ् । तर्कविकारे

सि० कौ० । [२ तर्कशास्त्राभिधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ढञ् । १ तर्कवेत्तारि

तार्क्ष्य पु० तच्च एव स्वार्थे षञ् । कश्चपि षञ् । “प्रमथ्य तरसा

राजः शाल्वादीश्वैदापत्तगान् । पशुप्रतां सर्वलोकानां

तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव” भा० । २ पातालगुरुडकतायां

स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

तार्क्ष्य पु० तच्चस्य गोत्रापत्यं गर्गा० ढञ् । तच्चस्य गोत्रापत्ये

तार्क्ष्ययथी । ० गुरुडाप्रजे अरण्ये शगरुडे ४ अश्वे ५ सर्पे

पुं स्त्री । इरसाञ्जने च मदि० । ७ शालहृत्ते दक्षस्ये च

गण्डर० ८ अश्वकर्षे हृत्ते १० सन्धने हेमच० । ११ पर्वतभेदे

१२ विहगमात्रे । “अथसुतरात् संयद्गुप्तस्य तार्क्ष्य-

शारिष्टनेमिश्च सेनानीपामण्यौ” यजु० १५।१८ “तीक्ष्णे-

ऽन्नरीचे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः” वेदी० प्रथो० । तत्र

गरुडे “आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले” माघः “भवन्ति

निर्विधाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनान्” पञ्चत० ।

“तस्मिन्ने तार्क्ष्यात् किल कालियेन” रघुः । “दशरत्न-

सुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यं दर्शनसुपपद्यते”

सुश्रुतः । तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः ।

सर्पे “क्षिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्राः विषाखिनः”

भा० भी० १ अ० । [शब्दार्थचि० ।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन-ड । रसाञ्जने

तार्क्ष्यध्वज पु० तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुडध्वजे विष्णौ हेमच०

तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पु० इत० । गरुडे राजनि० तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पु० तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य । अश्वकर्षे हृत्ते राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अष् । रसाञ्जने राजनि०

‘सिन्धुद्वतं चक्रमर्दस्य वीजमिज्जुतं केशरं तार्क्ष्यशै-

लम्” । “लौहं चूर्णं भागधी तार्क्ष्यशैलं तुल्याः काथ्याः

क्षय्यवर्णास्तिलाच” सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यमामन् न० सामभेदे लाञ्छा० १।६।१६ ।

तार्क्ष्यप्रायण्य पुं स्त्री० तच्चस्य ष्पेरपत्यं युवा गर्गा० ढञ् । तच्चस्य

तच्चेति पाठान्तरात् यञ् य्नि फक् अनातीत्युक्ते राप-

त्यस्य बस्य लोपो न । तृण्यर्षेर्युन्यपत्ये । [शब्दरत्ना० ।

तार्क्ष्यं स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अष् । वनजताभेदे

तार्क्ष्यं त्रि० तृणस्येदं शिवा० अष् । १ तृणसम्बन्धिनि २ तृण-

जन्ये वङ्गौ पु० । “तार्क्ष्यतार्क्ष्योभयं नास्तौत्यत्र

तार्क्ष्यत्वमताणत्वञ्च वदित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्य

नैयायिकाः । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आर्यस्थान-

त्वात् शुण्डिका० अष् । २ तृणविक्रयरूपार्थस्थानजे करे त्रि० ।

तार्क्ष्यं त्रि० तृणानि सन्त्यस्मिन् ऋण् कुक् च तार्क्ष्यकीयास्तस्मिन्

भवः विल्लका० क्मात्स्य लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्क्ष्यकर्ष्य पुं स्त्री० तृणकर्ष्यस्यापत्यं शिवा० अष् । तृणकर्ष्य-

स्यर्षेरपत्ये । [नामकर्ष्यगोत्रापत्ये ।

तार्क्ष्ययन पुं स्त्री तृणस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-

तार्क्ष्यं त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अष् । तृतीये “प्रथमस्य

द्वसरस्याङ्गस्तार्क्ष्यं तृतीयं सवनम्” आश्व० श्रौ० १।१।४

तार्क्ष्यीयिक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक् । तृतीये

‘तार्क्ष्यीयिकं पुरारेस्तद्वत्तु मदनश्लोषणं लोचनं वः” मातृ-

तीमाधवम् ।

ताय्यं त्रि० त-कर्मणि ख्यत् । तरणीये । “नौतार्यां तां नदीं तरेत्” भा० शा० १२४६ स्तो० “नाव्यं त्रि-लिङ्गं नौतार्यम्” अमरः । तरे देयम् घञ् । २तर-णार्थे देवे शुल्के च । “भाण्डूष्याणि यानानि तार्यं दाष्यानि चारतः” मनुः ।

ताल पु० तल एव अण् । १करतले शब्दार्थिचि० । ताद्यते तड-आघाते कर्मणि अच् डस्य लः । १हरिताले २तालीगपत्रे न० राजनि० शदुर्गासिंहासने न० हेमच० तालस्येदम् अण् तस्य लुक् । ४तालफले न० अङ्कुष्ठमध्य-मभ्यां मिते ५परिमाणे ६करास्फालने ७कांस्थनि-मित्तवाद्यभेदे (करताल) ८त्वारो खड्गसुप्तौ च पु० मेदि० ९स्त्रनामख्याते वृक्षभेदे भावप्र० ।

‘पक्कं तालफलं पित्तरक्तक्षेपविषर्जनम् । दुर्जरं बद्ध-मूलञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुकदम् । तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्नादकरो लघुः । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सफो ह्यो मधुरः सरः । तालमज्जा तालफलबीजमज्जा । तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्नातम् । अस्त्रीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृतहातदोषहृत्’ भावप्र० । “तालो द्वादशभिर्जातु-परिणाहपरिभ्रमैरिति” लक्ते १०मानविशेषे । हस्तेन जातुमण्डपपरिभ्रमणं यायत्याकालमात्रया क्रियते ताव-तीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांगो ज्ञेयः इत्यर्थः ।

११गीतकालक्रियामाने । अयं खर इत्यत्कालं गेयः इत्य-त्कालं विलम्बित इत्यत्कालं द्रुतम् इत्यत्कालं मध्य-मिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याङ्गुलनप्रसारणाक्रिया-भिर्नर्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः । इदमित्यत्कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकु-ञ्चनादिक्रियामानं ताल इति यावत् । “कालस्य एकद्वि-त्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्यन्दात्त्रि-कायाः परिच्छेदेहेतुस्तालम्” इति मधुसू० । “कालेन नर्तन-मलवादनक्रियायां मानं तालः ताराद्येककालभेदां विरामस्ताल इत्यन्ये” इत्यमरटीकायां भरतः । तद्विरक्तिस्तु गौरीहरयोर्द्वयेन तालो बभूव । तथा हि । हरद्वयस्य ताण्डवं गौर्यान्द्वयस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषन्द्वयस्य ताण्डवं नार्या-न्द्वयस्य लास्यमिति नियमात् । ताण्डवस्याद्याक्ष-रेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मितित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति” संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा ‘चर्च्चत् पुट १ खर पुटः २ श्रुतितापुलकस्तथा । ४उद्धृत्कः

५सन्निपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः । ८राजकोलाहलो ९रङ्गविद्याधर १०शचीप्रियौ । ११पार्वतीलोचना १२राज-चूडामणि १३जयश्रियौ १४वादकाकल १५कन्दर्प १६न-लकूवर १७दर्पणाः । १८रतिलीनो १९मोलपतिः २०श्रीरङ्गः २१सिंहविक्रमः । २२दीपको २३मल्लिकामोदो २४गजनीलस्य २५चर्च्चरी । २६कुहको २७विजयानन्दो २८श्रीरविक्रम २९ट्टेङ्गिके । ३०रङ्गाभरण ३१श्रीकीर्त्ति ३२यननालि ३३चतुर्मुखाः । ३४सिंहनन्दन ३५नन्दीय ३६चन्द्रविव ३७द्वितीयकाः । ३८जयमङ्गल ३९गम्भर्व ४०सकरन्द ४१विभङ्गयः । ४२रतितालो ४३वसनस्य ४४जगन्मयो ४५स्य मारुतिः । ४६ कविशेखर ४७घोषौ च ४८हरवल्लभ ४९भैरवौ ४९। गतप्रत्यागतो ५०मल्लतालो ५१भैरवमस्तकः ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३श्रीङ्गा ५४निःसारवे च । ५५सुक्तावली ५६रङ्गराज ५७भरता-नन्दा ५८ऽऽदितालकाः ५९। सम्पकोटक ६० इत्यादि ताला-भरत संभताः । संज्ञेपतो निगदिता अथेषां लक्षणं तथा । अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघुं स्रुतम् । द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु म्लुतं मतम् ताले चर्च्चत् पुटे ज्ञेयं गुरु द्वन्द्वं लघुः म्लुतः १ । गुरुर्लघुः म्लुतश्चैव भवेच्चारुपटाभिधे २ । गलागलगलाश्चैव स्रुतिता-पुलके मताः ३ । उद्धृत्के तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मतः ५ । चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ । पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते । लघुतुष्कं गण्यौ पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः । यगणस्तु समे ज्ञेय-स्तगण्यो विषमे भवेत् । खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्विन्दु-चतुष्टयम् । सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लघुतुष्कं सयत्यन्तं खल्यं खल्यं लघुः । लघुर्विन्दु-द्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८ । खद्वयं द्वौ म्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ । लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गु-रुणि त्रीणि यत्र वै । म्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः १० । खद्वयं गुरुञ्चौ विन्दुगौ म्लुतौ गौ म्लुतौ पुनः । यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचना-भिधः ११ । राजचूडामणौ विन्दुर्लघुः विन्दुर्लघौ मतो १२ । रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३ । म्लुतौ लघुचतुष्कञ्च नौ द्रुतयुगं लघुः । लघुतुष्कं विना-शब्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४ । द्रुतद्वयं यकारस्य कन्दर्पोऽपि प्रकीर्त्तितः १५ । चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः म्लुतका अपि । लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं मलकू-

वरः १६ । विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः १७ ।
 रतिबोले विधातव्यं लघुद्वयं गुरुद्वयम् १८ । आदौ
 भोज्यं गुरुवो द्वाविंशत्यवस्ततः । चतुःषष्टिर्हुता यत्र
 सोऽयं भोज्यपतिर्मतः १९ । श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाङ्कः
 झुतौ सतौ २० । सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः
 खगौ २१ । झुतौ नश्च झुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२
 ताले स्थान्नाल्लिकाभोदे लघुद्वयं खचतुष्टयम् २३ । लघुद्वयं
 विरामान्त्वं गजलीले प्रकीर्तितम् २४ । अष्टकत्वस्तु चर्चय्यं वि
 विरामान्ते द्रुतौ लघुः २५ । द्रुतद्वयं भवेत्ताले कृष्ण-
 क्वाख्ये लघुद्वयम् २६ । भवेच्च विजयानन्दे लघुद्वयं लघुद्वय-
 यम् २७ । वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लघौ ततः झुतः २८ ।
 टेङ्कका रगणेन स्यादेकेनैव कृतास्पदे २९ । मगणो ग
 झुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३० । श्रीकीर्त्ति संज्ञके ताले
 गुरुद्वयं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्दश लघु द्वौ तु द्रुतो गो
 वनमालिनि ३२ । चतुर्मासिभे ताले यगणानन्तरं झुतः
 ३३ । भश्च झुतो लघौ विन्दुद्वयं गौ नः झुतस्तथा ।
 लघुः झुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च । निःशब्दं च
 चतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४ । गो लघुगौ लघुः
 झुतस्ताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो द्रुतौ नौ झुतद्वयं
 चन्द्रविम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६ । द्रुतद्वयं लघुद्वयं कस्ताले
 स्यात् द्वितीयके ३७ । सकारश्च यकारश्च जयमङ्गल-
 नामनि ३८ । चत्वारो गुरवो विन्दुस्त्वारश्च झुता अपि ।
 विन्दुवो दश षट् लघु ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९ । मकरन्दे
 द्रुतद्वयं लघुद्वयमथो गुरुः ४० । गुरुर्लघुः झुतश्चैव
 त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तितः ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वयं रतिताले
 प्रकीर्त्तितम् ४२ । वसन्ताले कर्त्तव्यो नगणो मगण
 स्तथा ४३ । जगन्मयो गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ४४ ।
 गझुतौ लौ द्रुतौ लघु झुतो मारुतिनामनि ४५ । कविशे-
 खरे झुतः शून्यं नगौ लघु ततो लघुः ४६ । खचतुष्कं
 विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ४७ । हरवल्लभताले च
 झुतो लो गौ च खद्वयम् ४८ । मगणः झुतौ गणौ गयौ
 झुतौ लघुश्च भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताले लो भौ गौ नौ
 प्रकीर्त्तितौ ५० । चतुर्लघु मङ्गताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ५१ ।
 लघौ गौ भौ नगौ गश्च खद्वयं लघुद्वयं पुनः । नचतुष्कं
 विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ
 लघुश्च द्रुतद्वयम् ५३ । एक एव झुतो यत्र क्रीडातालः
 स उच्यते ५४ । द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके
 सतम् ५५ । खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रय-

न्तथा । झुतौ गः खयुगं गश्च यत्र सक्तावली तु सा ५६ ।
 लघौ विन्दुयुगं गौ लौ रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७ ।
 खद्वयं सविरामान्तं गुरुः झुतद्वयं लघुः । यत्र ताले स
 विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८ । आदिताले लघुद्वयं
 इत्याह भरतो मुनिः ५९ । मगणश्च झुताद्यन्तःसंपक्के-
 टकतालके ६० । एकाधिकशते ताले षष्टिर्लघुस्तथा इमे ।
 अथ झुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् । "ताले निष्पात-
 हस्तः झुतमनुष्यद्वेहातमेकं सशब्दं तस्य स्यात् द्वौ च घातौ
 निनदविरहितौ दर्शयेद्वृत्तौ तोऽधः । शुन्यत्वात् पङ्कता-
 लाविति जगति पुनः स्रज्ज्वालो सनन्दा विल्लं घातत्रयं
 तत् त्रिफलतनुवर्द्धिर्बद्धं वेदुर्बलकारम् । एको घातः स-
 शब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः सोऽप्युद्धुं
 याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः । किञ्चो-
 च्चैकैकमात्रा ससुदयिनि लघौ घात एको निनादी घात्यो
 मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन घातः" ।
 संगी० दा० शक्तवकः ।

"आदावष्टकथा रङ्गो मङ्ग इन्द्रचतुर्दशः । दशावतारवन्धा-
 दिव्यनाट्यं ततः परम् ।"

अथाष्टतालभेदाः । "आङ्कः १ दोजः २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखरः ४
 गङ्गानं ५ पञ्चतालः ६ रूपकं ७ समतालः ८ ।"

तत्र रङ्गतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः १ । विषमससुद्रः २
 धरश्च ३ वीरदशकः ४ मण्डूकः ५ कन्दर्पः ६ डाँशपाहिङ्गः ७
 ध्रुवचरश्च ८ दशकोपी ९ गजेन्द्रगुरुः १० कुटका ११ ।"

अथ ब्रह्मतालभेदाः "ब्रह्म १ विरामब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४
 अथेन्द्रतालभेदाः "देवधारः १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरु-
 गान्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ।"

अथ चतुर्दशतालभेदाः "चिह्नतालः १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३
 अर्द्धज्योतिः ४ स्वर्गधारः ५ क्षमाष्टः ६ धराधारा ७ वस-
 न्वाकन्द काककला ८ कीरशब्दा ९ ताण्डवी १०
 हर्षधारिका ११ भाषा १२ अर्द्धमात्रा १३ ।"

क्रमेणैषां लक्षणानि तत्रापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा
 "एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे । सङ्गीते
 प्रथमः चार आङ्कतालः प्रकीर्त्तितः १ । एकतालश्च
 शून्यश्च क्रमेणापि विधा भवेत् । शेषशून्यं कलाभेदे
 दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं
 एक एकस्तथा परे । कलाभेदे मानमेवं ज्योतिश्च
 परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रचन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्र-
 स्तथा परे । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् श्रेष्ठः क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषगुण्यं गञ्जनञ्च सर्वतो सुनिभाषितम् ॥ प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परस्वेकगुण्यकम् । शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७। एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।”

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः १। युग्मतालं तथा गुण्यं तत्परं द्वयतालकम् । शेषे च युगलं तालं समद्विविधं स्मृतम् २ । युग्मतालञ्च गुण्यञ्च एकतालञ्च तत्परे । शेषैकत्र द्विगुण्यञ्च विषमं घरणं भवेत् ३ । एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४ । प्रथममेकतालञ्च तत्परं गुण्यमेककम् । शेषैकत्र द्वितालञ्च मगलकस्य गतिर्यथा ५ । समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । समताले भवेत् गुण्यं कन्दर्पं नास्ति, तत्पुनः ६ । पञ्चतालात् परं गुण्यं षोडशपाङ्क्तिस्तमम् । अत्युद्धृतं भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । शेषैकत्र द्वितालञ्च प्रवचरणभाषितम् ८ । एकतालं एकगुण्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालञ्च वाग्भेदे दशकोपिका ९। युगलं युगलं पश्चात् तदन्त्येकतालकम् । शेषे च युग्मं गुण्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १०। युग्मगुण्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे । कुठकाख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि । “युगञ्च त्रस्तं प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् । ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीतमध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १। युग्मतालं भवेद्द्वस्तं एकतालञ्च तत्परे । शेषे द्वितीयगुण्ये च विरामब्रह्मतालकम् २। प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मगुण्यं तथा परे । शेषैकत्र द्वितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं द्वितालञ्च तथा परे । सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४।”

द्वन्द्वतालभेदलक्षणानि “सविरामं द्वितालञ्च एकगुण्यन्तथापरं । शेषे त्रस्तं द्वितालञ्च देवसार इतीर्यते १। द्वितीयगुण्यं विरामे मयति ततश्च द्वितालानि । शेषेण द्विगुण्यमित्येवं देवचाली २ । प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेक

गुण्यविरामे । शेषे द्वितयतालं भवतीति मदनदोलेति । युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा । अत्युद्धृतं तथा त्रस्तं गुरु गन्धर्व ईरितः ४। आवाणस्य यथा भारा तथा तालो भवेद्गुणः । पञ्चतालान्तरापीति यज्ञालीति प्रकीर्तिता ५। सविरामं चतुस्तालं द्वितालं गुण्यमन्तः । मेघारम्भे यथा क्लेका ह्यन्ते इन्द्रभासितः ६।”

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेण द्वितयं ततः। शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्यते १। एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम् । शेषे त्रीण्ये च गुण्यानि चन्द्रमात्रा भवेत्परा २ । प्रथमं षट्कतालञ्च अत्युद्धृतं भवेत् क्रमात् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं देवमात्रा च सोव्यते ३। चन्द्रगुण्यं द्वितालञ्च विरामेण क्रमेण तु । अत्युद्धृतं भवत्येवमर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४। एकैकतालान्तरयुग्मतालात् गुण्यत्रयं तत्परमेकतालम् । कलाभिदा गुण्यभिदा समाख्या स स्वर्गसाराख्यानधीनतालः ५। युग्मगुण्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् । क्षमाशाख्योऽन्तरे गुण्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवाब्जुदेरासिनि शीघ्रवानं तथा सुसंवल्लसुतानधानम् । युग्मं त्रस्तं क्रमतय तालं शेषे द्वितालञ्च घराघराख्या ७। एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृता ८। सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे । शेषैकत्र द्वितालञ्च भवेत् काकलेति सा ९। द्वितालञ्च भवेद् त्रस्तं तत्परं त्येकतालकम् । शेषेऽपि च द्वितालञ्चेत् कीरशब्दा मषच्छ्रुतेः १०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्वेकं भवेत् क्रमात् । शेषे गुण्यं कलाभेदे ताशुर्वीति भवेत् प्रथक् ११। सविरामं द्वयं तालं युग्मगुण्यञ्च तत्परम् । शेषोद्धृतं द्वितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्तिता १२। चन्द्रगुण्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । अत्युद्धृतं भवेद् त्रस्तं भाषाख्यं तालस्तमम् १३। अत्युद्धृतं द्वितालञ्च द्वयं तालं विरामकम् । इत्यर्द्धसात्रा विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः १४। सङ्गीतदामोदरे षस्तवकम् १५।

तालस्येदम् उक्त्वा० अञ्ज । “पानसं द्राक्षमाधुकं चाक्षुंरं तालमैश्वर्यम्” प्रा० वि० पुस्तक्योक्ते ११ मद्यभेदे न० तालक न० पु० तह-वज् संज्ञायां क लस्य लः । हरिताले राजनि० २द्वारकपाटरोधनयन्ते (तात्रा) हेसच० । इतवरिकायां(अरहर)यद्वर०। सार्थं क १४ताले वचादौ

ताल(लि)कट पु० देशभेदे स च देशः ट० स० १४ अ०
कूर्म विभागे दक्षिणस्यासुक्तः । अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे “का-
लाजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटाः” ।

तालकन्द न० तालस्यैव कन्दमस्य । तालमूल्याम् “कसेरु
कोविदारश्च तालकन्दं तथाभिषम्” प्रा० त० वायुपु० ।
“तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्” रघु० ।

तालकाभ पु० तालकस्यैवाभा यस्य । ?हरितवर्णे हेम०
२तद्वति त्रि० ।

तालकी स्त्री तालकस्यैवम् अथ लीप् । तालजमद्यभेदे(ताड्डी)
तालकेतु पु० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य । भीष्मे । “तासां
प्रसक्ततो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत” भा० उ० १४६ अ० ।

तालक्षीर पु० तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि)
शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । तत्कार्थे ।

तालगर्भ पु० इत० । (तालेर भेति) तालमज्जनि । “अप
पित्तसृग्नाश्वत्तदुग्धैः करिहृत्तच्छिद्ये सतालगर्भः” ट०
स० ५० अ० ।

तालङ्ग पु० ताडङ्ग+ङ्ग लः । ताडङ्गे मूषण्ये शब्दार्थचि० ।
तालचर पु० ?देशभेदे २तद्देशवासिषु शतसृष्टेषु ब० व० ।
अन्नास्तालचरास्यैव चुसुपा रेणुपास्तावा” भा०
उ० १३६ अ० ।

तालजङ्घ पु० ताल इव जङ्घा यत्न । ?देशभेदे २तद्देशवासिषु
शतसृष्टेषु च व० व० । “स हैहयान् ससत्वाद्य तालजङ्घांश्च
भारत !” भा० व० १०६ अ० । “हैहयानासुदावर्त्तौ
नीपानां जनभेजय ! । वज्रस्तालजङ्घानां क्रथाना-
सुइतो वसुः” भा० उ० ७३ अ० । “तालजङ्घं महा-
लक्ष्मीर्वैश्वेकेन नाशितम्” भा० अतु० १५३ अ० । ४प्रह-
भेदे “निर्मांसास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः”
इत्युपक्रमे “एते सहाश्च सततं रजन्तु मम सर्वतः”
हरिवं० १६८ अ० । “कण्ठपृष्ठीवाजङ्घश्च” पा० अस्या-
द्युदात्तता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि०]

तालजटा स्त्री तालस्य जटैव । तालहृत्स्य जटाकारे पदार्थे

तालध्वज पु० तालः ध्वजोऽस्य । बलदेवे “सरस्वत्या-
स्तटे जातं नगं तालध्वजो बली” भा० श० ३८ अ० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली” ५५ अ० ।
“अस्मि तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति” पद्मपु०
क्रियायोगसारीकौ २परीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त० । भार-
युक्तनवम्यां “मासि धावपदे या स्नाह्वयमी बह्वेतेरा ।

तस्यां संप्रव्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्” । संवत्सरकौ०
धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता

तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । ?कर्णभूषणभेदे ताडङ्के ।
अमरः । इत० । २तालस्य पत्रे च । “क्वचित् विधवयेव
उन्मत्ततालपत्रया” काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् संज्ञायां
कन् ह्रस्वः । तालमूलीहृत्ते राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् । मूषिकपट्टीम्
राजनि० । “अपासार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला” सुशु०

तालपर्ण न० स्त्री० ताल इव खड्गमुष्टिरिव पक्ष्मस्य ।
?सुरानामद्रव्ये शब्दच० स्त्रीत्वपक्षे पाककूर्शेति डीप् ।
सा च २मसुरिकायां जटाधरः ।

तालपुष्पक न० तालः खड्गमुष्टिरिव पुष्पस्य कप् । ?प्रपौ-
ण्डरीके शब्दर० । इत० । २तालहृत्कृष्णुमे च ।

तालप्रलम्ब न० ताले हृत्ते प्रलम्बते प्र+लम्ब-कच् । ताल-
हृत्स्य जटायाम् राजनि० । तथा “तालप्रलम्बञ्च भङ्ग-
क्षतरजापङ्कम्” राजनि० । [बलदेवे त्रिका० ।

तालभृत् पु० तालं ध्वजरूपेण विभर्त्ति श्च-किप् इत० ।
तालमर्द ल पु० तालस्य तालार्थं मर्दं ल इव । ?वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्याः डीप् । सुषल्याम् ।
स्वार्थे क । तालमूलिका २दोर्घकन्दायायाम् ।
सुषल्याम् । “तालमूली तु विद्वद्भिर्षु प्रकीर्ति निगद्यते ।
सुसली मधुरा हृष्टा वीर्योष्णा हृष्टणी गुरुः । तिक्ता
रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा” “क्रीञ्चोद्गरासभा-
स्थोनि श्वदंष्ट्रातालमूलिका । अजसोदा कदम्बस्य
मूळं नागरमेय च” सुशु० ।

तालयन्त्र न० सुशुतोक्ते शल्योद्धारणार्थं यन्त्रभेदे ।
“तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कक्ष्यानासानाङ्गीशल्यानामाहरणार्थम्” सुशु० ।

तालरचनक पु० तालेन रेचयति चु० रिच-ल्यु स्वार्थे क ।
नटे शब्दर० । तालवेचनकेति तन्न पाठान्तरम् तत्कार्थे ।

ताललक्षण पु० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य । बलरामे हेमच०
तालवन न० इत० । इन्द्रावनस्यो तालप्रचुरे वनभेदे “गो-
वर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । दृश्यते ततो
वीरौ रम्यं तालवनं महत्” हरिवं० ७० अ० । २तालानां
वने च । “सुखतालवनामीव स चकार रथव्रजान्”
भा० भी० ११७ अ० ।

तालवृन्त न० ताले करतले इत्नं पद्ममस्य, तालस्यैव इत्न-

मस्य वा। व्यजने हेमच० (पात्रा) “तालवृत्तेन किं कार्यं”
लक्ष्मे मलयमार्ते” उद्धृतः। अस्य वायोर्युष्णा यथा।
“विदोषशमनोवायुर्लघुरः अकीर्त्तितः” भावप्र० “ताल-
वृत्तभवो वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः” राजनि०। “न वाति
वायुस्त्यात्रे” तालवृत्तानिलाधिकम्” कुमा०। स्वार्थे क व०
व०कप् वा। तालवृत्तक तत्तार्थे अमरः।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत्। तालू-
च्चार्येषु “इचुयशानां तालु” इत्युक्तेषु वर्षभेदेषु।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे। तालाकटस्य राजा
अण् सोऽभिजनोऽस्य वाऽण्। २ तद्देशवासिजने शतस्रुपे
च वङ्गसु अणो लुक्। “ततः शूपीरकं चैव तालाकटम-
थापि वा। वशे चक्रं महातेजा दण्डकांश्च महाबलम्”
भा० सं० १०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये। अयमेव देशः
तालकटत्वेन ह०स० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः।

तालाख्या स्त्री तालं तत्प्रभिव्याख्यायते आ+ख्या घञर्थे
कर्म्मणि क। सुरानामगन्धर्व्ये शब्दच०। [अमरः।

तालाङ्ग पु० तालस्तालचिह्नितः अङ्गः ध्वजोऽस्य। बलदेवे।
तानादि पु० “तालादिभ्योऽण् वा” पा० विकारार्थे अण्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दसमूहे। स च गणः पा० गणसू० उक्तो यथा
(तालाङ्गनिधि) वाहिण्य इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध
चय, श्यामाक पीयूजा। तालं धनुः पक्षे अज्मयटौ।
तालं तालभयं वा मद्यम्।

तालावचर पु० तालेनावचरति अच+चर-अच्। नटे त्रिका०
तालि स्त्री तल-प्रतिष्ठायां णिच्-इन्। भूम्यामलक्यां वा
ङीप्। तत्तार्थे (ताडियात्) २ स्वार्थे एच्चे भरतः। “व-
र्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः” रघुः।

तालिका पु० तालेन करतलेन निर्दत्तः ठक्। चपेटे (चापड)
(हाततानि)। ताली+स्वार्थे क। २ तालमूल्याम् स्त्री
हेमच०। इलिखितस्य निबन्धने च शब्दर०। ४ चपेटे
स्त्री शब्दर०। ५ तालमूल्यां स्त्री राजनि०। “स्वैरं
हसन्यद्य विधाय तालिकाम्” काशी० ५ अ०।
“उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानौ भवतीभि-
रेषः” नैषधम्। [भाग्ये शृणुषे च अजयपालः।

तालित न० चुरा० तड-क्त डस्य लः। १ तलितपटे श्वाद्य-
तालिन् पु० व० व०। तलेनर्षिणा प्रोक्तमधीयते शौनका-
णनि। तलोक्ताभ्येऽहसु। तालो वाद्यत्वेनास्यस्य इनि।
“दत्तताले त्रि० शशिवे पु० “वैषवी पण्वी ताली खली
कालद्वटः कटः” भा० अ० १७। शिवनामोक्तौ।

तालिश न० लु० तल-श न शिन्त्वम्। पर्वते उष्णादिको०।
ताली स्त्री तालेन तद्विधासेन निर्दत्ता अण्। (ताडी)

१ तालजातसुरायाम्। तल-शयन्तात् अच् गौरा०ङ्गीप्।
(ताडियात्) २ दृक्भेदे, अमरः। ३ तालमूल्याम्,
(भूद्व्यामला) ४ दृक्भेदे राजनि०। ५ अद्यादक्याम्,
(अहर) शब्दरत्ना०। ६ तालीशपताख्ये दृक्भे, रत्नमाला।
७ तालकोट्टाटनयन्त्रे (काटि) कुञ्जिकायाञ्च। हेमच०।
८ ताम्रवल्यां ९ तलप्रचरपादके कन्दोभेदे यथा “ताली सा
निर्दिष्टा। उद्दिष्टो भो यत्” यथा “ज्ञानी ते जानीते।
साख्यं वैख्यम्” कन्दोमञ्जर्याम्। अस्य नारीत्यपि
संज्ञोक्ता।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य। तालीशपत्रे राजनि०।

तालीश न० तालीव रोगान् श्यति शो-ड। स्वनामख्याते
दृक्भे राजनि० “तालीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफा-
निलान्। निहन्त्यरुचिगुल्मामवाङ्गमान्द्रक्षयामयान्”
भावप्र० २ भूम्यामलक्यां मेदि०।

तालीशपत्र न० तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य। १ स्वनाम-
ख्याते दृक्भे, २ भूम्यामलक्याञ्च राजनि०।

तालीशायमोदक पु० चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा “ताली-
शपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा। यथोक्तसंभाग-
दृष्ट्या त्वगेले चार्द्धभागिके। पिप्पल्यदृगुणा चात् प्रदेया
सितशर्करा। श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम्।
हृत्पाण्डुपहृषीरोगघ्नी हृशोषन्वरापहम्। कर्दतीसार-
कासघ्नं मूद्वशातुलोमनम्। कल्पयेद्गुडिकां चैतच्चूर्णं
पक्वासितोपलाम्। गुडिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णांलघुतरा
श्रुता। पैत्तिके व्याहयन्त्येके शुभाय वंशलोचनम्”।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्षाः तू-जुण् रस्य लः। जिह्वे-
न्द्रियाधिष्ठाने (तेलो) स्थानभेदे। “सुखतस्तालु
निर्मिद्धं जिह्वा तलोपजायते। ततो नानारसो
जज्ञे जिह्वया सोऽधिगम्यते” भाग०। “निर्मिद्धं
तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्वरेः। जिह्वे-
यांशेन च रसान् यथासौ प्रतिपद्यते” भाग० १६। १४ श्लो०
तालुनि चैकमस्थि तच्च कपालाकारं यथोक्तं सुश्रुते
अस्थिनीत्युपक्रमे “एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा
कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितस्वां-
सगण्डतालुशङ्कुशिरसु कपालानि” अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च
तत्रैव। तालुनि चैकमित्युक्तम्। “हृषा महत्या परिशु-
ष्कतालवः” ऋतुसं०। स्वार्थे यावा० कन्। तालुकमयत्न अमरः।

तालुक्ष्ण पुंस्त्री० तलुक्ष्णैर्गौत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तलुक्ष्णैर्परपत्ये स्त्रियां ङीप् । अस्मिन्त्वात् ङीप् । तालुक्ष्णायणी ।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यस्य । शक्योरे हेम० । तस्य जिह्वामून्यत्वेऽपि तालुनैव रसास्वादनात्तथात्वम् । स्त्रियां टाप् ।

तालुपाक पु० सुश्रुतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तन्द्केर्येऽधुषो मांसकच्छपोऽवुदं मांससङ्घातस्तालुपुष्पुटस्तालुगोषस्तालुपाक इति । “श्लेष्मासृग्नां तालुमूनात्प्रवृत्तो दीर्घः शोफो ध्यातवस्त्रिक्राशः । तृष्णाकासश्चासक्तु सम्प्रट्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना । शोफःस्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु । शोफः स्तब्धो ङीप् । तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽधुषोरुग्ज्वरादप्रः । क्रमोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्यादृक्तादवुदं प्रोक्तलिङ्गम् । दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तस्यं मांससङ्घातमाहः । नीरुक् स्यायी कोलमातः कफात्स्थान्मोदोयुक्तात्पुष्पुटस्तालुदेशे । शोफोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः स पित्तात् । पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति” तेषां लक्षणान्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुष्पुट पु० सुश्रुतोक्ते तालुगतारोगभेदे तालुपाकशब्दे

तालुशीघ्र पु० सुश्रुतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम् ।

तालूर पु० चु० तल-बा० जर । आवत्ते हेमच० ।

तालूपक न० तल-बा० ऊपक । तालुनि । “अलतालूपके श्लेष्मीफलके च विनिर्दिशेत्” याज्ञ० “तालूपकं ककुदम्” मिता० ।

तावक लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः । त्वत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । “मृगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्यः” ऋ० १।८४।१४ । “तपः क वस्तेः ! क च तावकं वपुः” कुमा० । [त्वत्सम्बन्धिनि ।

तावकीन लि० तवेदम् युष्मद्+खञ् एकवचने तवकादेशः ।

तावच्छस् अव्य० तावत्+संख्यासंज्ञत्वात् वीप्सार्थे+शस् । तावत्तावत्प्रकारे “यावच्छो वै रसः विक्तस्य त्वटा रूपानि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” तै० सं० ।

तावत् अव्य० तद्+वा० ड्वावत् । शक्योरे २अवधौ श्माने ४अवधारणे अमरः ५प्रशंसायाम् ६पदान्तरे शब्दरत्ना०

७संयामे दशधिकारे च मेदि० । एतदेत्यर्थे शब्दार्थिणि० ।

“भर्तापि तावत् क्रथकौशिकानाम्” रघुः तावत् तदेत्यर्थः ।

साकल्ये “तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्” अवधौ “वल्युं न सम्भावित एव तावत्” रघुः “तावत् आलोकनार्ग-

प्राप्तिपर्यन्तम्” मञ्जि० । भानार्थे “त्वमेव तावत् परि-

चिन्तय स्वयम्” कुमा० तावत् इति भानार्थे “यावन्मात्रं

विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः” मञ्जि० । अवधारणे

“इन्द्रप्रस्यगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः” भाषः ।

“मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः” मञ्जि० । तत्-

परिमाणस्य तद्+वत्त्वं “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । १००त-

परिमाणविशिष्टे लि० । “यावानर्थ उदपाने सर्वतः

संश्रुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-

नतः” गीता “जम्बुद्वीपोऽयं तावत्परिमाणविस्तार-

स्तावता क्षीरोदधिना वेष्टितः” भाग० ५।२।२ ।

क्रियाविशेषणत्वे न० । “पुरोऽस्य यावन्न भुवि

व्यलीयत । गिरेस्तडित्यानिव तावदुच्चैः” भाषः ।

स्त्रियां ङीप् “यावती संभवेद्दृत्तिस्तावती दातुमर्हति”

मनुः । अस्य वत्त्वन्त्वात् संख्यावत् कार्यं तावच्छः ता-

वत्कः तावतिकः ।

तावतिक लि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् “वतोरिड्

वा” पा० वा इट् । तत्परिख्यता क्रीते । पक्षे इडभावे

तावत्क तत्त्वार्थे ।

तावतिथ लि० तावतां पूरणः डट् । “वतोरिथुक्” पा०

इथुक् । तावतां पूरणे । “यावत् सामिधेनि वेदेदमहं

तावतिथेन वज्रेणेति” कात्या० श्रौ० १।१।६ ।

ताविष पु० “तवेरिहा” उक्ता० टिप् । स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे

तविषशब्दे दृश्यम् ।

तावुरि पु० वृषराशौ कौर्पशब्दे २२७८ पु० दृश्यम् ।

तासुन पु० तस-बा० उनण् । शण्डत्वे । तस्येदम् अण् ।

तासुन तत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । “सुप्रकाशतासुन्यो

रसनाः” ज्यो० त० गोमिलः । “सुप्रः शरः तासुनः

शणस्तद्गवा रसना मेखला तासुनी” ।

ति अव्य० इति+वेदे पृषो० । इतिशब्दार्थे । “सहोवाचा-

स्तीह प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति”

शत० ब्रा० १।६।१।१ । का प्रायश्चित्तिस्ति इति प्रश्नः ।

तिक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तेकते अतेकिट् ऋट्

श्चिच् अतितेकत् त । तितेके । [अतेकीत् । तितेक । तिक आस्तेन्दे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिहोति

तिक्तं पु० तिक्त-क । ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिक्ता० फिज् । तैकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तस्य तिक्त-कितवादिवात् इन्हे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् वृद्धत्वात् । तिक्त-कितवाः तिक्तकितवधोर्गोत्रापत्येषु । उत्कर्षा० चतुरथ्यां ऋ । तिक्तोय तत्तद्विज्ञप्तेःशादौ लि० ।

तिक्तकितवादि पु० “तिक्तकितवादिभ्यो इन्हे” पा० उक्ते इन्हे वृद्धत्वे गोत्रप्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे । स च गणः पा० गणसू० उक्ते यथा “तिक्तकितवा वङ्करभण्डीरथाः । उपकनसकाः । पफकनरकाः वकनखगुदपरिणद्धाः उज्जककुभाः लङ्गुगान्सखाः उत्तरशलङ्कटा कृष्णाजिन-कृष्णसुन्दराः श्चककपिपलाः अग्निवेशदशेरुकाः” ।

तिक्तादि पु० गोत्रे फिज् प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः पा० ग० सू० उक्ते यथा “तिक्त, कित, संचा, बाला, शिखा, उरसु, शाश्व, सैन्धव, यसुना, हृष्य, ग्राम्य, नील, अमिल, गौकचत्र, कुरु, देवरथ, तैतल, खौरस, कौरव्य, भौरिक, भौलिक, चौपयत, चैटयत, शीक यत, जैतयत, पाजवत, चन्द्रमस, शुभ, गङ्गा, वरेश्य, सुपामन्, अरङ्ग, वसुका, खल्यका, हृष, लोभक, उदन्न, यज्ञ” । “तिक्तादिभ्यः फिज्” पा० उक्ते “तिक्त इत्येव सादिस्योऽपत्येऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक्तं पु० तेजयति तिज-वा० कर्त्तरि क्त । रसभेदे (तेत) अमरः । २पर्पटकोषधौ न० हेमच० । १सुगन्धे भेदि० । ३कृतजष्टके पु० शब्दच० । ५वरुणष्टके शब्द-सान्ना । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम् । इतिक्तरस-युक्ते अमरः । “षड्विधस्तु रसस्तत्र” भाषोक्तैर्यथापि तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपष्टम्भशब्दादेव पार्थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् सुच्यते न्यह्यपि यथा “आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्गुमेकोत्तरपरि-वृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाद्यो रसः परस्परसं-सर्गात्परस्परानुपह्नात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्तु त्वर्थापककर्षांतु पृहणम् । स खल्वायो रसः शेषभूतसंसर्गाद्द्विगुणः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरोऽस्ती लवणः कटुकस्तित्तः कषाय इति । ते च भूयःपरस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते । तत्र भूस्यस्तु-गुणवाङ्मत्यान्मधुरः । भूस्यग्निगुणवाङ्मत्यादन्धः । तोयाग्निगुणवाङ्मत्याङ्गवणः । वाय्वग्निगुणवाङ्मत्यात्क-टुकः वाय्वाकाशगुणवाङ्मत्यात्तिक्तः । पृथिव्यनिलगुण-वाङ्मत्यात्कषाय इति । तत्र मधुरान्धलवणा वातघ्नाः ।

मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः क्ले-
शघ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमान्नेयं क्लेशा
सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रश-
मनाश्च । केचिदाहुरग्नोष्ठीयत्वात्कगतो रसा द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः ।
कटुस्तुलवणा आग्नेयाः । मधुरान्धलवणाः स्निग्धा
शुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः
शीता आग्नेयाक्षीणाः” ।

“सूक्ष्मरूक्षश्चरिशिशिरलघुविशदं स्पर्शवृद्धलभीपत्तिक्तं
विशेषतः कषायमिति वायव्यं तद्वै शब्दलाघवग्लपन-
विरूक्षणाविचारणकरमिति” ।

तिक्तरसलक्षणं तत्रोक्तं यथा “यो गले चोन्नसुत्पादयति
सुखवैशद्यं जनयति भक्तृरुचिं चापादयति हर्षश्च स
तिक्तः । “तिक्तः शीतस्तृषामूर्च्छाज्वरपित्तकफान्
जयेत् । रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यास्यशोषनः ।
वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रूक्षणो लघुः” । रुच्यः
अन्येषु वस्तुषु रुचिसुत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुः यथा
निम्बः स्वयन्न रोचते । अन्येषु रुचिं करोति (अति-
युक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्या-
स्तम्भप्रमार्त्तिकृत् । कम्ममूर्च्छादृषाकारी वसशुक्लकषयप्रदः”
भावप्र० “तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठश्चरापहः ।
दीपनः पाचनो रुच्यः कण्ठु, क्षमिहरो लघुः” आङ्गि-
कत० “पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुला-
वतंस !” नैष सुगन्धे । “नादातुमन्यकरिस्तुतमदान्बु-
तिक्तम्” रघुः तिक्तं सुरभि “कटु तिक्तकषायास्तु
सौरभेऽपि प्रकीर्तिताः” केशवः मल्लि० “भूताङ्गु रसाद-
कषायकण्ठः” मधुरकण्ठ इत्यर्थः । “तस्यास्तिक्तैर्ननगज-
मदैर्वासितं वान्तदृष्टिः” मेघ० । “तिक्तैः सुगन्धिभिस्तित्त-
रसवद्भिश्च” मल्लि० । “तोयक्रोडानिरतयुवती प्राणति-
क्तैर्भरुङ्गः” मेघ० ।

तिक्तक पु० तिक्त+संज्ञायां कन् । १पटोले अमरः २चिरतिक्ते
(चिराता) शब्दर० । ३कृष्णश्चद्विरे शब्दमा० । ४इङ्गुदी-
ष्टके भावप्र० । एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् स्वार्थे क ।
तिक्तरसे पु० तद्वति लि० स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् तिक्तिका
तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् ।
गन्धपत्रायां राजनि० । [शब्दार्थचि० ।
तिक्तिका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै-क । कटुत्वम्प्रां
तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो चेशोऽपि यस्याः । वराह-

क्रान्तायाम् अमरः । तस्याः सर्वत्र तित्तत्वात् तथात्वम्
तित्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जैव तित्ता राजदन्ता० । करञ्जे हारा०
तित्तघृत न० सुश्रुतोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्ततोक्तो यथा

“विफलापटोलपिचुमर्दीट्कृष्णकटुरोहिणीदुरालभावाय
भाण्णापर्यटकाश्चैतेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे
प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कलकपेय्याणीमानि
भेषजान्यर्ज्ज्वलिकानि त्वायामाणासुक्तेन्द्रियवचन्दनकि-
राततित्तानि पिप्पल्यश्चैतानि द्रवप्रस्थे समावाप्य
विपचेदेततित्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुलभागो-
ग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगवि सर्पपाण्डुराशमनं चेति ।

“त्वग्रहात् त्वग्रहाज्ञाप्यपतर्पणान् प्रातस्तयोस्तित्त-
घृतं प्रशस्तम्” सुश्रु० । तित्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न० ।

तित्ततण्डुला स्त्री तित्ततण्डुलोऽन्नःशस्यं यस्याः । पिप्प-
लाम् राजनि० ।

तित्ततुण्डी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बीलतायां राजनि० ।

तित्ततुम्बी स्त्री कर्म० । कटुतुम्ब्याम् (तितलात्) रत्नमा० ।

तित्तदुग्धा स्त्री तित्तं दुग्धं नियोगो यस्याः । श्चोरिण्याम्,
राजनि० । श्चूर्णचोर्याम् जटा० ।

तित्तधातु पु० कर्म० । पिप्पे धातौ राजनि० ।

तित्तपत्र पु० तित्तं पत्रमस्य । (काकरोल) श्ककोटके । श्तिक्त-
पत्रके दृक्षभावे त्रि० कर्म० । श्तिक्ते पत्रे न० ।

तित्तपर्वन् स्त्री तित्तं पर्वं पन्थिर्यस्याः । श्पन्थिदूर्वायाम्
जटा० । श्दिलभोच्यां श्गुडूच्यां श्दयष्टिमधुलतायाञ्च मेदि० ।

तित्तपुष्पा स्त्री तित्तानि पुष्पाण्यस्याः । (आकनादी) श्पाठा-
याम् राजनि० । श्तिक्तपुष्पके दृक्षभावे त्रि० । कर्म० ।
श्तिक्ते पुष्पे न० ।

तित्तफल पु० तित्तानि फलानि अस्य । श्कतकदृष्टे (निर्मात्य)
राजनि० । श्चयतित्तायां श्चार्थार्थचि० श्तिक्तफलके दृक्ष-
भावे त्रि० । श्चवार्त्ताक्यां श्चण्डुभुजायाञ्च स्त्री टाप-
राजनि० । कर्म० । श्तिक्ते फले न० ।

तित्तभद्रक पु० भद्रं करोति शिष्-एषुल् तित्तोऽपि भद्रकः
कर्म० । पटोले श्चर्च० ।

तित्तमरिच पु० तित्तः मरिच इव । कतकदृष्टे राजनि० ।

तित्तयवा स्त्री तित्तः यव इन्द्रियवरसोऽप्यत्र अच् ।
शङ्खिन्यां परस्करगृह्यम् ।

तित्तरोहिणी स्त्री तित्ता सती रोहित रुह-द्विनि कर्म० ।
कटुकायाम् (कटुकी) स्वार्थे क ह्रस्वः । तित्तरोहिणिका ।
तत्तार्थे राजनि० ।

तित्तवल्ली स्त्री कर्म० । श्मूर्वालतायाम् रत्नमा० । श्तिक्ते
लताभावे च ।

तित्तवीजा स्त्री तित्तानि वीजानि यस्याः । श्कटुतुम्ब्याम्
राजनि० । श्तिक्तवीजके दृक्षभावे त्रि० । कर्म० ।
श्तिक्ते वीजे न० ।

तित्तशाक पु० तित्तः शाकोऽस्य । श्वरुणद्रुमे, श्खदिरदृष्टे
श्चतुसुन्दरदृष्टे च मेदि० । कर्म० । श्तिक्ते शाके न० ।

तित्तसार पु० तित्तः सारो नियोगोऽस्य । श्खदिर रत्नमा० ।
श्दीर्घरोहिषदृष्टे न० रत्नमा० । श्तिक्तसारके दृक्षभावे
त्रि० । कर्म० । श्तिक्ते सारे अस्त्री ।

तित्ता स्त्री तित्तो रसोऽस्यस्य अच् । श्कटुरोहिण्यां मेदि०
श्पाठायाम् रत्नमा० श्चयतित्तालतायां श्चण्डुभुजायां
राजनि० । श्चिक्कन्यां भावप्र० ।

तित्ताख्या स्त्री तित्तेति आख्या यस्याः । कटुतुम्ब्यां
राजनि० तित्ताङ्गयेत्यत्र । [याम् राजनि० ।

तित्ताङ्गा स्त्री तित्तमङ्गमस्यस्य अच् । पातालगरुडोलता-
तित्तिका स्त्री तित्ता स्वार्थे संज्ञायां वाक ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
कटुतुम्ब्याम् श्चार्थार्थचि० ।

तिग हिंसायाम् आस्कन्दे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिग्नोति
अतेगोत् । तिगेग । “अग्निं जंभैस्तिगितैरत्ति” ऋ०
१।१४३। “तिगितैर्निशितैः” भा० ।

तिग्म न० तिज-मक् जस्य गः । श्तीक्ष्णे स्वार्थे श्चदति त्रि० ।
अमरः । श्चवज्जे निघण्टुः । “तिग्मवीर्यं विषाह्येते
दन्दशूका महाबलाः” भा० आ० २० अ० ।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजप्राप्तो वाऽस्य ।
श्चसृथ्ये त्रिका० । श्चउपरराजप्राप्तके न्ये च । कर्म० ।
श्चतिग्मे करे पु० ।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य । तिग्मांशौ सृथ्ये ।

तिग्ममन्यु त्रि० तिग्मो मन्युरस्य । श्चउपक्रोधके । श्चिघे
पु० “अहश्चरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः” भा०
अनु० १७ अ० ।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मारश्मयोऽस्य । श्चसृथ्ये । श्चखररश्मिके
त्रि० । कर्म० । श्चखरे रश्मौ पु० ।

तिग्मांशु पु० तिग्मा अंशवो यस्य । श्चसृथ्ये जटाघरः
“तिग्मांशुरस्तगतः” जयदेव० । “तिग्मांशुरश्मिच्छ रि-
तान्यदूरात्” भट्टिः । श्चखरकिरणके त्रि० । कर्म० ।
श्चखरे किरण्ये पु० । [तिघे ।

तिघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । तिघ्नोति अतेघोत् ।

तिज तीक्ष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते
अतीतिजत् त । “कुहूमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः” रघुः
“तेजयित्वा ह्य तत्सेव्यम्” रामा० अर० ३१ स० ।
“तेजिता बलदर्पाभ्याम्” हरिवं० २०८ । “सा मयोक्तेन
तेजिता” ६६४४ स्तो० । तेजः ।

तिज ज्ञानौ जमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् भ्वा० आत्म०
सक० सेट् । तितिचते तेजते । अतितिच्चिष्ट अतेजिष्ट ।
“आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिचस्व भारत !” गोता
“हिमं घृणिं तितिच्चिद्यते” शत० ब्रा० ३।३।१४ ।
“अतिवादांस्तितिचेत” मनुः “आपस्ते पादं तितिचन्ना-
मलमापस्तिचिद्यत्” भा० शा० ८।७० अ० “तिति-
चन्ने अभिशस्तिं जना नाम” ऋ० ३।२०।१ ।

तिजिन पु० तिज-इनच् क्चिच् । चन्द्रे उणा० ।
तिणिग् पु० तिल्वकट्टचे लोभ्रदुमे । “न्ययोभाश्वत्यतिस्वक-
हरिद्रुमयोः” कात्या० श्रौ० सूत्रे “तिल्वकस्तिणिगः”
कर्कः ।

तिष्टी स्त्री तिष्ठति (तेषोऽङ्) शब्दच० ।
तितउ पु० तन-डउ सन्वच् डउ इति निर्देशात् न सन्धिः ।
१ चालन्त्याम् अमरः । २ ऋत्वे न० उज्ज्वलदत्तः । “सुद्रच्छिद्र-
समोपेतं चाञ्जनं तितउ स्मृतमित्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि ।
“सक्तुमिव तितउना पुनन्तः” ऋ० १०।७।२ । “इमाश्च-
मधिष्ठय” निरु० ४।६ । “तितउ परिपवनं भवति तत-
वद्वा तुच्चवद्वातिलमात्रतुच्चमिति वा” क्षन्वया निरुक्तिरुक्ता
क्लीवत्वञ्चोक्तम् ।

तितिच्च त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-अच् । १ शीतोष्णादिद्वन्द्वसो-
ढरि २ ऋप्रभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । तै-
तिच्य तद्गोत्रापत्ये यून्मपत्ये यजनत्वत् फक् । तैति-
चप्रायण तद्गोत्रजे यून्मपत्ये पुंस्त्री० ।

तितिच्चा स्त्री तिज-स्वार्थे सन् भावे अ । १ जमायां शीतो-
ष्णादिद्वन्द्वसङ्घने “सङ्घनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्नाविलापरहितं सा तितिच्चा निगद्यते” विवेकचू० ।
सा संजाताऽस्य तार० इतच् । तितिच्चित ज्ञान्ने
सोढरि जटाधरः ।

तितिच्चु त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-उ । तितिच्चाशीले । “शान्तो
दान उपरतस्तिक्तुः सद्भावान् समाहितो भूत्वा व्यात्म-
न्यात्मानमवलोकयेत्” वेदा० सा० धृता श्रुतिः । “अक्रोधनः
क्रोधनेभ्यो पिशिएस्तथा तितिचुरतितिचोर्विशिष्टः”
भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु० तितोति भणति भण-ङ् । इन्द्रगोपकीटे खद्योते
हेमच० । [स्त्रियां जातित्वत् ङीष् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+ष्टु० । तित्तिरिखगे राजनि०
तितिल न० तिच-क वा० हित्वञ्च । १ नन्दके (नान्दा) ऋणमये
पात्रभेदे २ तैत्तिलकरणे इतिलपिच्ये च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० ड ।
(तितिर) खगभेदे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
“कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविद्वाश्च सर्वशः” “तस्माद्भक्ता-
दिनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव !” भा० उ० ८८ अ० ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० डि । (तित्तिरि)
खगभेदे अमरः । स्त्रियाममनुष्यप्राजित्वात् “इतोऽमनु-
ष्यप्राजातेः” पा० ङीप् । तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु
गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्वर्णदो म्याही चिक्का-
दोपत्वयापडः । आसकासञ्चरहरत्तस्माद्गौरोऽधिदो
शुभैः भाव० प्र० । तित्तिरिरूपयज्ञेन याज्ञवल्क्य-
वान्ययजुर्माहिर्षि सुनिभेदे तत्कथा “वैशम्पायनशिष्या
वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यज्ञे र्वर्जह्यत्याऽहं चपथं
स्वयुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् !
कियत् । चरितेनात्यसाराणां चरिष्येऽहं हृदयम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञानं त्वया । विप्राव-
मन्त्वा शिष्येण मदधीतं त्यजान्श्रिति । देवरातसुतः
सोऽपि ऊर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ सुनयो
ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लो-
लुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्
सुपेशालाः । भाग० १०।६५८

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कृष्ण । तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-
च्छन्दोब्राह्मणाभ्ये तेषु व० व० । तित्तिरिणा अधीता
अण्, ङीप् । तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री ।

तित्तिरीक न० तित्तिरेः पञ्चदाहेन जातम् वा० शक । तित्ति-
रिपञ्चदाहेन जाते अञ्जनभेदे । “अञ्जनं तित्तिरीकञ्च
नलदं पतस्यलम्” सुश्रु० । अत्र तिलिङ्गीकमिति पाठा-
न्तरम् । दग्धतिलिङ्गीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः ।

तिथ पु० तिज-थक् नि० जलोपः । १ वज्रौ २ कामे च सि० कौ०
३ काले त्रिका० । ४ प्रावृट्माले संचिप्रसा० ।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत-इथिन् षु० वा ङीप् । १ पञ्चदशसु
चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २ पञ्चदश-
सङ्ख्यायाञ्च । अस्य निरुक्तप्रादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा
“अथ तिथयोनिर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दस्यनोतेर्ङी-

द्विष्वदः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “तन्यते कलया यच्चात्तस्मात्तास्तिथयः सृताः” इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पद्यते “अमा-घोडुशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यान्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः घोडुशैव वरानने !” इति । अथमर्थः । या महामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा चन्द्रमण्डलस्य घोडुशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-गण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-हारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः घोडुशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मि-न्नेवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृतः । “तस्य रात्रयः पञ्च-दश कला ध्रुवैषास्य घोडुगी कलेति” । एवं सत्यत्र सा-मान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यसूक्तं भवति । तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा घोडुगी कला नद्युक्तः कालस्तिथिमासान्यम् । यास्त्वशिष्टा दृष्टिक्षयो-पेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथि-विशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकं कलां वङ्गप्रादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देयताः क्रमेण पिवन्ति । तत्र वङ्गना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तथा युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छन्देनाभि-धीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशानानां तिथीनां नामान्यवगन्व्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत् पाटवङ्गप्रादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति । ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्या-स्तिथयो भवन्ति । वङ्गप्रादिदेवतानां कलापानं सोमो-त्यसौ पद्यते । तथाहि “प्रथमं पिवते वङ्गद्वितीयां पिवते रविः । विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिला-धिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वासवः । सप्तमीं नृपयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नाति वै कलाम् । दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीसुभा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागयः । तयोर्दशीं धनाध्वजः कुबेरः

पिवते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजा-पतिः । निपीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला-घोडुशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा सोम औषधोः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिव-न्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्वृतं द्विजानिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते” । ज्योतिः-शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता । “अर्कोद्विनिस्तः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चन्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति” । अथ-मर्थः । सूर्यमण्डलस्य अत्रःप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चन्द्र ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तयो-र्गतिविशेषवशात् दर्शं चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-रश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिस्तः शशी प्राचीं याति । त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्य-सुलङ्घ्य गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-भागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-भिधीयते । तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रति-पत्तिश्च भवति । एवं द्वितीयादितिथिजवगन्व्यामिति । तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विस्वष्टमभिहितम् “चन्द्रार्कं गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगणेन समयेण ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्याद्विप्रकष्टस्तु भागद्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते” इति । सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यसुलङ्घितवती प्रथमा चन्द्रकला शङ्क-द्वयोपेतसूर्यरेखाकारा शौक्लप्रीषदुपयाति । उत्तरो-त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतस्यानुसारेण शौक्ल-सुपचीयते । अनयैव रोत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेच-कत्वसुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “उप-चयसुपयाति शौक्लमिन्दोऽस्यजत इनं व्रजतश्च मेच-कत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-विषाणरूपताऽस्येति” । सूर्याचन्द्रमसोर्दौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरेवसानं दर्शपूर्णमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः “यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः साऽमावासेति” नन्वत्र चन्द्रकलानां

सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेव-
तासु । नायं दोषः अस्मादादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य
प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेवतानां तत्कला-
प्रयुक्ता तस्मिन्निवृत्तता । यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ
यदि वा वज्रप्रादिदेवतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव
प्रतिपदादितिथयः । ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च
निर्णयसुपेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव कृतो निर्णयोद्यम इति
चेत् । सन्देहसङ्गावादिता ब्रूमः । न खलु सौरसावन-
दिदिवसयोः सन्देहसङ्गावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात् ।
तच्च ब्रह्मसिद्धान्तोऽभिहितम् “सावनं स्यादहोरात्र-
सुदयादोदयाद्वेः । रवेस्त्रिंशस्तु राश्यंशस्त्रिंशसम्भोग
रेन्द्वमिति” । एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रवि-
वर्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः
तिथिरेका कला तन्मभोग इन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते
तदैन्दवं दिनम् । न चात्र सौरसावनयोरिव चान्द्रोऽपि
दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्यासदृष्टिवशेन सन्देह-
सङ्गावात् । ह्यासदृष्टी च गर्भेण दर्शिते “स्वर्गो
दमस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मवशा-
देवं तिथिक्षेपो विवक्षितेति” । स्वर्गं समतिथिः । दर्पो
दृष्टियुक्ता हिंसापक्षयुक्ता । तस्यैतस्य त्रैविध्यस्य विप-
रियतनविशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्य-
मापद्यते । तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता “प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति
विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति । हरिवासर एका-
दशी । या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः । तत्र
संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ
तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः । “निमित्तं काल-
मादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठान-
योग्यता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति ।
एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति ।
तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चशश्लनास्तिथयः क्रमेण
निर्णयन्ते ।”

कालमाधवीयग्रन्थे विस्तरोद्भव्यः । कारिकाभिश्च
माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषग्राह्यता प्रसङ्गाग-
तमासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा
“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानघ । तदनु-
ष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुं सुद्यतः । अर्थोऽनुक्रम्यते

श्लोकैरखिलो निर्णयनीयतः । तावतैवारुतिथासुर्निःस-
न्देहं प्रवर्त्तताम् । ततो मीमांसुचित्तस्य समा-
धानाय तत् पुनः । विवरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृति
वचोवलात् । पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोहातवत्सरौ ।
प्रतिपच्छ्रुतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः । उपोहाते
कालसन्तं तस्य निर्णययोग्यता । ईश्वरो नित्यका-
लात्मा चिन्तनीयः स कर्मासु । जन्यकालेऽवदसुख्यत्व
सुत्तमेतत्तुल्यम् । स्वदायनर्तुमासाश्च पञ्चः प्रकर-
णान्तरे १। अत्र पञ्चविधशान्द्रो व्रतादौ तिलका-
दिके । सुजन्मादिप्रते सौरो गोसत्वादिषु सावनः ।
त्रयोप्याचार्यसेवादौ विकल्पान्ते निजेच्छया । आयुर्दाये
तु नाक्षत्रो वाहस्यत्योऽधिवत्सरः । चान्द्राणां प्रभवादीनां
पञ्चके पञ्चके युगम् । संपरीदादन्वित्येच्छवत्पूर्वास्तु
वत्सराः । तिथौ यत्रो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽव तु ।
उभे कर्माणि शान्ते च सोऽयने दक्षिणोत्तरे । वसना-
द्युतवो द्वेषा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । चैत्राद्या
अथ मीनाद्या मेघाद्या वा विवसतः । तेषाधानादय-
स्तद्वत् षण्मूर्त्तिव्रतपूजनम् । मासास्तु सावनः सौर-
शान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी । दर्शान्तः पूर्वमान्तो वा चा-
न्द्रोऽसौ विप्रविश्ययोः । सौरोराज्ञः सावनस्तु यत्र
ज्योतिषिके परः । माघादिमासभेदेषु तिलदानादयः
स्मृताः । चान्द्रोऽभिमासोऽसंक्रान्तः सोनर्भवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्यसंप्रत्यादिमः । अयमासो
द्विसंक्रान्तः स चार्हर्षतिसंज्ञकः । एतौ त्याज्यौ विवा-
हादौ संसर्पाहर्षती उभौ । शुद्धौ श्रौते तथा शान्ते
मलमासो विविच्यते । कास्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे
विवर्जयेत् । अारम्भं मलमासात् प्राक्कालेऽसत्त्वादिकं
च यत् । तत्समाप्त्यं सावनस्य मासस्थानतिलङ्कनात् ।
अारम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये चेत् स्यात् मलिनञ्चुचः । प्रवृत्त-
मखिलं कास्यं तदानुष्ठेयमेव तु । कारीर्यादि तु यत्
कास्यं तस्यारम्भसमापने । कार्यकालविलम्बस्य प्रती-
क्षाया अयसम्भवात् । अनन्यगतिकं नित्यमग्निहो-
त्वादि न त्यजेत् । गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि
वर्जयेत् । अगति अहणस्नानं जातेऽपि, गतिसंयुतम् ।
द्वयं नैसर्गिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता । शुद्धमास
मृतानां स्यान्मलिने प्रथमाव्दिकम् । मलमासमृता-
नान्तु मले स्यादाविदकालनरम् । देवे सुख्यः शुक्लपञ्चः
रुण्यः पितृषु विशिष्यते । तृतीये तु १ प्रकरणे

वर्षिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपत्ताम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विशेषेण कृष्णपक्षे विनिःसरेत् । शुद्धा विज्ञा तिथिः शुद्धा हीनातिथ्यान्ययाहनि । उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसुहृत्तैः । सायन् उत्तरया तदनुत्तरया तु न विध्यते । वेध्यापि त्रिसुहृत्तैव न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो दैवे पितृषु च कर्मणि । उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम् । दानञ्च षड्भिर्दैवैः क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पितॄन् द्विवधमौर्यते । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा कृष्णे विज्ञा द्वितीयया । उपोषत्रा प्रतिपञ्चुक्ते सुख्या स्यादापराह्लाकी । तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् । प्रातःसगवमध्याह्नापराह्लाः सायमित्यथौ । अत्राह्ना पञ्चमा भागो सुखो द्वित्रादिभागतः । अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वङ्गुत्सवं च पूर्वदुःखपवासवदाचरेत् । सुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथियेषोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽङ्गिका तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्ति संभवात् । यही तव्या त्वेकभक्ते मध्याह्नव्यापिनी तिथिः । परेदुरेव पूर्वदुरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयलोभयलांशे सास्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ शेषात् गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तव्याप्तौ चैकदेशतः । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेषुताम् । अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्त्वङ्गुत्सुसारतः । उपवास प्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथिव्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वाथवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वथोत्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्नव्यापिनी न प्रदोषगा । अयाचिते तु तिथयः स्त्रीकार्याः उपवासवत् । सोदयत्रिसुहृत्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र तथात्वे तु पूर्वदुःखदुःखितः । परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्वा ग्राह्या तिथिचक्षे । तिथेः सास्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा । अस्सर्षे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नयुक्ता स्यादेकभक्तवत् । एकदेशे समव्याप्तौ चक्षे पूर्वोऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्य पराह्लास्य व्याप्तिरावदिक उतमा । तदभावेऽपराह्लास्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः । चक्षे पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिषे-टपराह्लास्योः । न ग्राह्यतिथिगौ वृद्धिचक्ष्यावृद्धितिषेस्तु तौ । सास्ये त्वर्द्धतिथेर्ग्राह्या परविज्ञैव वृद्धिवत् । न स्यृशत्यपराह्लास्यौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपो वृथा । वैष-

स्ये चैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः । सास्येन चेत् चक्षे पूर्वा परा स्याद्दृष्टिसास्ययोः । वृद्धिसास्यचक्षया ग्राह्य तिथिगा नोर्द्धगा इह । द्वितीयाद्यास्तु परान्तास्तुर्थप्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रतिपक्षयः । क्वचित् क्वचिद्विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते । पूर्वदुरसती प्रातः परेदुस्त्रिसुहृत्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा । रम्भाहतीया पूर्वास्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽङ्गि नास्ति चेत् पूर्वविज्ञायस्तु व्रतान्तरे । सुहृत्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामध्येवं गणयोगप्रशंसनात् । चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाद्यव्रतस्य तु । मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तदन्तागचतुर्थ्यापि । परेदुरेव मध्याह्नव्याप्तौ विज्ञस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्वविज्ञैव माद्योगप्रशस्तितः । पूर्वदुरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा संप्रिया तिथिः नो चेत् सर्षस्य पञ्चम्या योगेऽन्यन्तं प्रशस्यते । गौर्याः शुद्धाजयायुक्ता, नागविज्ञा निषिद्धव्रते । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा । नागविज्ञा स्कन्दव्रते वा निषिद्धा व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविज्ञापि गृह्यताम् । विनाशाहा परेऽभावात् नागविज्ञा न दोषकृत । सप्तमी पूर्वविज्ञैव व्रतेषु निषिद्धेष्वपि । अलाभे पूर्वविज्ञायाः परविज्ञापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽपि कृष्णा पूर्वा शुक्लाऽपि परा । दूर्वाऽपि तु शुक्लापि पूर्वविज्ञा विधीयते । पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठार्चयोगे पूर्वैव ग्राह्या ज्येष्ठव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्द्ध्वं चक्षे चेत् परेदुः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्चभानुवाराभ्यां युक्ताऽस्मति-दुर्लभा । जयन्त्यास्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माऽपि व्रतात् । शुद्धा च सप्तमी विज्ञेत्येवं जन्माऽपि द्विधा । सप्तमी चेद्विधीयात्प्राग्विज्ञा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति सन्देहो विज्ञा च त्रिविधेषु । निशीथयोगः पूर्वदुः परेदुर्वा द्वयोर्हन । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परेवोत्तरपक्षयोः अऽपि रोहिणी शुद्धा जयन्ती वा चतुर्विधा । शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विज्ञाविज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि विज्ञायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकार्यां योगः स्यादेकस्मिन् दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पश्चाद्देव्युत्तमो मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्वदुः सम्पूर्णत्वादुपोषणम् । विज्ञाधिकार्यामथेकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्दृत्ति-

दिन एकस्मिन् भयोनै भयोरिति । एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं
 स्यात् पञ्चयोरन्ययोः परा । बुधे बोधे जयन्ती चेद्द्वारे
 सातिफलपटा । तिथ्युच्चयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं
 भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्तमान्तेऽधमं स्युत्तम् ।
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्त-
 र्भूता जयन्त्यां स्याद्वृत्तयोगप्रशस्तितः ।
 नवमी पूर्वविज्ञैव पञ्चयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी
 पुनर्वसुसमन्विता । आह्ला नैवाष्टमीयुक्ता सनच्चत्वापि वै-
 ष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव व्यवस्थिता । जय-
 न्तीव्रतवर्द्धित्यं कास्यं चैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्र
 वेधः सूर्योदये तथा । उत्तरो द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव-
 स्मार्त्तयोः क्रमात् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि आह्लाऽत्र वि-
 सुहूर्त्तवत् । वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्नोति हि वै-
 ष्णवः । विद्वा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धायाधिक्यसम्भवे । एका-
 दशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं त्याज्य
 सुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेत्पु-
 भयं वर्द्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तं आह्ला
 परं दिनम् । एकादशीमातृद्वौ गृह्यत्योर्ध्वं व्यवस्थितः ।
 उपोषत्रा गृह्यतिभिः पूर्वं यतिभिस्तुत्तरा तिथिः । द्वा-
 दशीमातृद्वौ तु शुद्धाविज्ञे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वो-
 त्तरा विद्वा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः । अत्रणेन युता चेत्
 स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्त्तेश्वोपोषणीया स्यात्-
 त्यजेदेकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यत्रते सार्द्धं सङ्गर्त्तैः ।
 सप्रतिर्दशमीविद्वासेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्व-
 विज्ञैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लतयोदशी पूर्वा परा
 कृष्णतयोदशी । अन्तर्भासे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गलयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापराह्णिकी ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये द्विसुहू-
 र्त्तापि आह्लातन्त्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता
 स्याच्चैत्रावणमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्या-
 दापराह्णिकी । प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति
 सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्तते ।
 तदभावे निशीथे क्वप्याप्रापि परिगृह्यताम् । तस्यासास-
 म्भवे आह्ला प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं
 यामत्वयादर्वाक् समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्य-
 तियुपवासवत् । पूर्वविज्ञैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
 नाद्योऽष्टादश भूतस्य सुखं तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि
 सर्वाणि परेऽहन्त्येव सर्वदा । आह्लाऽपराह्णिकालीनो दर्श

व्यावृत्तकवन्ततः । दिनद्वयेऽप्येकदेशे गृह्यते आह्ला
 महत्त्वतः । तुल्यत्वं चेदेकदेशे चये पूर्वोऽन्यथोत्तराः ।
 कृत्स्नव्याप्तौ द्वयोरङ्गोत्तरस्तिथिर्द्विजितः । साग्निग्नि-
 व्यवस्था स्यात्त चेत् स्यादपराह्णिकोः । पूर्वोद्युः सा-
 ग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युर्निरग्निः । पूर्वप्रतिपदोः सन्धिर्भ-
 ध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः
 सन्धिदिने भवेत् । । ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्ध्यावन्वाधानं
 तु तद्दिने । इष्टं परदिने कुर्यादन्तो वाजसनेयिनः ।
 यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काप्य-
 न्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिश्चेत्
 सङ्गमादूर्द्धं प्राक्चेदावर्त्तनाद्भवेः । सा यौर्ध्वासी विज्ञेया
 सदास्कावविधौ तिथिः । दृष्टिः प्रतिपदोयास्ति तदूर्द्धं
 पर्वणि क्षियेत् । चयस्याङ्गं तथा हित्वा सन्धिर्निशी-
 यतां तदा । बौधायनमते दर्शश्चाङ्गं चेष्टिर्विधिष्यते ।
 द्वितीया तिस्रहूर्त्तां चेत् प्रतिपद् चापराह्णिकी । अन्वा-
 धानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शश्चाङ्गं तथा
 कार्यमिति बौधायनोदितम् । इष्टादिवृत्तितः सर्वा
 पर्वण्येवेति निर्णयः” प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तर-
 भयात्त दर्शितः ।

दर्शादिश्चाङ्गेऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्पराह्ण्यं स्पृशति स दिवसः आङ्गकालोद्द-
 योश्चेदात्तान्त्यो यदासौ यदि भवति समः क्षीयमाणे
 तु पूर्वः । दृष्टौ सान्ये त्वनग्न्युर्वतिष्ठपलयोश्च न
 एवाह्णितान्तेः पूर्वो न कापराह्ण्यं स्पृशति कुत-
 पसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायन्नन्यपरत्वं चेन्मृ-
 ततिथिः सैवावृत्तिके मासिके आह्ला सा इत्पराह्ण्य-
 योर्यदि तदा यत्वाधिका सा मता । तुल्या चेदुभयाप-
 राह्ण्यसमये पूर्वा न चेत् सङ्गये पूर्वैव तिस्रहूर्त्तगास्त-
 समये नो चेत् परैवोचिता” ।

तिथिविशेषकयो खण्डतिथिविशेषकहर्षणं नक्षत्रवदे उक्तं
 वक्ष्यते च । तिथितत्त्वादौ दृश्यम् ।

प्रतिपदातिथिविशेषाणां भयदिनव्याप्रादौ निर्णयः
 निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

“शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा आह्ला युग्मा-
 क्वात् प्रतिपत्सम्मुखी कार्यी या भवेदापराह्णिकीति”
 स्कान्दोक्तेः “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्
 सापराह्ण्ये भवेदिति” दीपिकोक्तेश्च । अपराह्ण्ये
 पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थी भागः । तदभावे सायाह्ला-

पिनी याच्ना "तद्भावे तु सायाङ्गव्यापिनी परिस्फुटता-
मिति" माधवोक्तेः कृष्णा तु परा "कृष्णा तुत्तरतो-
ऽखिलेति" दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्वैवेत्यनन्तभङ्गाः ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्रोत्तरा इति हेमाद्रिः कृष्णा
द्वितीयादिमा "पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति
दीपिकोक्तेः माधवानन्तभङ्गमते तु सर्वापि द्वितीया परा
तथा च माधवः "पूर्वेद्युत्सती प्रातः परेद्युस्त्रिदशतना ।
सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति
तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव तेन युष्म-
वाक्यं रम्भाव्रतविषयम् "रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां
द्विजसत्तम ! अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रगस्यत
इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः
"सुहूर्जमात्रमन्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधि-
कायामथेवं गणयोगप्रशंसनादिति" ।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युष्मवा-
क्यात् "एकादशी तथा षष्ठी समावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः" इति माध-
वोये वृहद्विष्टोक्तेश्च

नागचतुर्थी तु मध्याङ्गव्यापिनी पञ्चमीयुता च याह्या
इति निर्णयास्मते माधवोये चोक्तम् "युगं मध्यदिने यत्
ततोऽधोऽय फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चस्यां पूजयेत् प्र-
यतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति प-
क्षगाः" इति माधवोये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी । पूर्वैव
मध्याङ्गव्यापौ पूर्वा अन्यपक्षेषु परैव पञ्चस्यां पूजोक्तेः
गणेशव्रते तृतीयायुतेव चतुर्थी "चतुर्थी तु तृतीयायां
महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या व्रतभिर्बलम् ! गणनाथ
सुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवोये तु
गणेशव्रते "मध्याङ्गव्यापिनी सुख्या" चतुर्थी गणनाथस्य
मातृश्रीः प्रगस्यते । मध्याङ्गव्यापिनी चेत् स्यात् परत-
थेत् परेऽहनि" इति वृहद्विष्टवचनात् "प्रातः शुक्र-
तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्पु ।" इति "तत्कालेऽभि-
धानाच्च तेन परदिने तथात्वे परा अन्यथा पूर्वेषु युक्तम् वस्तु-
तस्तु यत् भाद्रशुक्रचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याङ्ग-
पूजोक्ता तद्विषयाग्येव प्रायुक्तवचानि न तु सार्वत्रि-
काणि । संकटचतुर्थ्यादौ ब्रह्मा कर्मकालानां बाधापक्षः
तेन सर्वैव गणेशव्रते परैवति सिद्धम् । संकटचतुर्थी तु
चन्द्रोदयव्यापिनी याह्या दिनद्वये तथात्वे स तृतीयोऽस्य
सत्त्वात् पूर्वैवति केचित् । अन्ये तु सुहूर्जमात्रादिरूपस्य

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याङ्गव्यापि-
त्वात् संशयत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तद्भावे तु परैव ।
गौरीव्रते तु परैव । "गणेशगौरीवृद्धलाव्यतिरिक्ताः प्र-
कीर्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीसं-
युता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे कर्मणि
पितृषु च शुक्रपञ्चे तथा सितेति" हारीतोक्तेः
हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा "कृष्णा पूर्वयुता
सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु
हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री-
भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नागपूजाः परसंयुताः"
इति ब्रह्मवैवर्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठी युक्ता
तु नारद !" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् "स्क-
न्दापवामे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषा-
दिति माधवः तद्भागपूजाविषयमित्यनन्तभङ्गनिर्णयास्मता-
दयः । चमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां
कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु लघिता नागा इतरा
सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदन-
रत्नदिवेदासीयथोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वैत्युक्तं
"श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परि-
त्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहितं हिताः" इति संप्रहोक्तेः,
"गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाज्ञागः शुभाशुभः । सित्वा-
मित्ते तयोः पत्ने नागानामाखुर्वर्हिणौ" इति षट्त्रिंश-
न्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुत-
त्वसक्तं तदुपवासादिषियम् । पत्ने वाहने ।

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युष्मवाक्यात्
"नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदचन" इति स्कान्दाच्च
निर्णयास्मते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः ।
योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्य्यकोटिप्रहैः समः" ।

सप्तमी पूर्वैव युष्मवाक्यात् "षष्ठी युता सप्तमी च
कर्तव्या तात ! सर्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा "व्रत-
मात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा" इति
माधवोक्तेः "परद्युक् शुक्लाष्टमी पूर्वद्युक् कृष्णा" इति
दीपिकोक्तेश्च शिवशक्तप्रत्यये तु कृष्णाऽप्युत्तरा
"पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः" इति माध-
वोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्या

बुधवारो भवेत् कश्चित् । तदा तदा हि सा याज्ञा एकमक्ताशने षट् । सन्ध्याकाले तथा चैत्रे पशुमे च जनार्त्ने । बुधादमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्” अन्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् “न कुर्यान्वधमीं तात ! दशम्या तु कदाचन” इति स्कान्दाच्च ।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः “कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशस्येवं व्यवस्थिता” इति माधवः वस्तुतस्तु सुख्या नवमीयुतैव याज्ञा “दशमी तु प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम !” इत्यापस्तम्बोक्तेः यत् “संपूर्णा दशमी कार्या पूर्व्या परयाऽथ वा” इत्यग्निरसोक्तं तन्नवमीयुक्ताऽलाभे औदयिकी याज्ञोत्थेवं नेयम्” ।

एकादशीनिर्णयस्तु कालभाषधीयानुसारेण एकादशीशब्दे १३८८ प्र० उक्तः । सहाद्वादश्यादिनिर्णयः नि० सि० यथा “अथाष्टौ सहाद्वादश्याः तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी उन्मीलिनी? सञ्जा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत्सा वज्रुक्तीर वासरत्वयस्पर्शिनी तिस्रुशाश् अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४। पुष्पार्चयुता जयापु अरण्ययुता विजयापु पुनर्वसुयुता जयन्ती७ रोहिणीयुता पापनाशिनी८ यथाः पापलघुसुक्तकाम उपवसेत् । अत्र मूलं हेमाद्रौ जे-वम् । एकादशीद्वादश्यारेकाहे तन्त्रेणोपवासः, पार्थक्ये तु शक्योपवासद्वयम् “एकादशीसुषोषेयव द्वादशी ससुषोषेदिति विष्णुरहस्यात् अथक्तौ तु द्वादश्यामेव “एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं ससुषोषयेत् । पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति” तत्रैवौक्तेः । यदा त्वत्सा द्वादशी तदोक्तं सात्स्थे “यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने । जषःकाले इयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा । नारदीयेऽपि “सत्यायामय विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः” इति सङ्घटे तु माधवीये देवन्तः “सङ्घटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्-कथम् । अङ्गिस्तु पारणात् कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोष-कृदिति” । सङ्घटे त्रयोदशीत्याहप्रदोषादौ । अत्र केचिदाहुः अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादम-तिक्रम्य पारणं कार्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-वासरसंज्ञितः । तस्मात्क्रम्य कुरीत पारणं विष्णु तत्परः” इति निर्णयाम्बते सदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र केचित् सङ्घिरन्ते यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्भु-

क्तत्वे पारणं कार्यम् “सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति” वचनादिति । अस्मद्भुवस्तु वज्रुनां कर्म-कालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुदग्वचनैश्च अल्प-द्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह एव कार्यम् । प्रातः शब्दस्तु “सायं प्रातर्द्वाजतीनामशनं श्रुतिचोदिनमिति” वदपराह्णवाचित्त्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुन-र्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वं तस्येत्याहुः । प्रसादेन एका-दश्युपवासातिक्रमे अपराकर्षे वाराहे “एकादशी विष्णुता चेद्द्वादशीपरतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदी-च्छेत्परभं पदमिति” कैश्चित्तु वैष्णवं पदमिति पठि-तम् अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वत्रतेषु बोद्धव्याः । अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् द्वादशी तु प्रक-र्तव्या एकादश्या युता प्रभो !” इति स्कान्दाच्च ।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा “त्रयो-दशतिथिः पूर्वः सितोऽस्याऽसितः पश्चादिति” दीपिकोक्तेः “शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति” माधवीयाच्च चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे तु इत्यपि परेति सदनरत्ने ।

पौर्णमास्यमावासे तु सावित्रीव्रतं विना परे याज्ञे “भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णं कदाचन । वर्जयित्वा सनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतसुत्तममिति” ब्रह्मवैवर्त्तित् “अमायां योगविशेषमाहाऽपराके शतातपः “अमा-वस्यां भवेद्दारो यदा भूमिसुतस्य वै । जाङ्गवीक्षान-भालेण गोसहस्रफलं लभेत्” ।

“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्रभो । चतुर्थी भौम-वारेण विषुवत्सदृशं फलम्” तत्रैव व्यासः “सिनीवाली कुङ्कुर्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै सौमिना कृतम्” । हेमाद्रौ दृहन्तुः “अवणाश्वि धनिष्टार्द्रांनागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यती पातः स उच्यते” । नागदैवतम् अश्लेषा मस्तको मृग-शिरः । प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्” ।

सर्वतिथिषु वर्ज्यान्त्याह सूक्तदीपिकायास् “कुष्माण्डं दृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलान्छं तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता शीघ्रं कपालान्वकम् । निष्पा-वांसु मस्तरिकान् फलमथो हन्ताकसंज्ञं सधु द्यूतं स्त्रीग-मनं क्रमात् प्रतिपद दिक्षेवमाषोडशात्” “शीघ्रं नारिके-लम् कपालम् अलावु, अन्व पटोलकम् भूपालः “कुष्माण्डं

वृहतीक्षारं मूलकं पनसं फलम् । धात्री शिरः कपालान्वं
नखचर्मतिलानि च । क्षुरकमांजूनासेवां प्रतिपत्पष्टि
त्यजेत् । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका प्रतिपदादितिथिषु
कुष्माण्डादिभक्ष्यफलं चोक्तं तिथितत्त्वे सूत्र्या यथा

“कुष्माण्डे चार्थज्ञानिः स्याद्वृहत्यां न खरेद्धरिम् ।
वज्रशतुः पटोले स्याद् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्गी
जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरोर-
नाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तस्वी गोमांसतुल्या
स्यात् कलस्वी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता
पतिका ब्रह्मघातिका । वार्ताकौ सुतहानिः स्यात्
चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ।

प्रसङ्गान्तिथिसाधनप्रकारः सि० शि० उक्तो दशप्रति यथा
‘रवि १२ रसे द्विर्वीरवीन्दुलवाहृताः फलमितास्तिथयः
करणानि च । कुरङ्गतानि च तानि ववादितः शकु-
नितोऽसितभूतदलादनु । ग्रहकलाः सरवीन्दुकला
हृताः स्वस्वगजै ८०० स भयोगमितिः क्रमात् । अथ
हृता स्वगतैर्ध्वलिप्रज्ञाः स्वगतमिभश्च गतागतनाडिकाः”
मू० । “व्यर्केन्दोर्भागा द्विष्टाः । एकत्र रवि १२भिर्भा-
ज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः । अन्यत्र रसेर्भाज्याः ।
फलं गतकरणानि । तानि त्रैकोनानि ववादितो
भवन्ति । ऋणचतुर्दश्यादुपरि यान्यवशिष्यन्ते त्रीणि
चतुर्थं प्रतिपत्प्रथमार्धे च । एतानि चत्वारि शकुनितः ।
शकुनिचतुष्यादनागकिन्तु(किंस्तु)ज्ञानीति शेषः । यस्य
ग्रहस्य नक्षत्रं चातुमिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः । तथा
चन्द्रार्कयोगस्य कलाः कार्य्याः । उभयत्र शताष्टकेन ८००
हृते प्रथमस्थाने गतभानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः ।
अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि । तानि स्वस्वह-
रच्युतानि गम्यानि स्युः । तेषां गतानां सम्बन्धिन्यो
विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः । यत्प्रभ्यते ता गतघ-
टिका भवन्ति । यद्येष्याणां विकला भक्तास्तदैव्या
घटिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि व्यर्केन्दोश्चक्रांशै
३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
अत्र त्रिंशतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हरः । अथ
एदि चक्रांशैः ३६० षष्टिः ६० करणानि लभ्यन्ते
तदैभिः किमिति । अत्रापि षष्ट्यावर्तिते जातो हरः
पञ्चमितिः । अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंश-
तिर्भांनि लभ्यन्ते योगा वा तदैभिः किमिति । अत्रापि

सप्तविंशत्यापवर्तने कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्र ।
अथ घटीकरणार्थमनुपातः । यदि गतिकलाभिः षष्टि-
घटिका लभ्यन्ते तदा गतैव्याभिः कलाभिः किमिति
फलं गतैव्या घटिकाः । अथ कलाः षष्ट्या गुणिता
विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ हृताः स्वगतैर्ध्ववि-
लिप्रज्ञा इति सर्वसुपपन्नम्” प्रमि० ।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा

“भभोगोऽष्टशतीलिप्राः खाश्विशैलास्तथा तिथेः । ग्रह-
लिप्रा भभोगाप्रा भानि भुक्त्या दिनादिकम्” सू० सि० ।
“अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गत् तिथि-
भोगमाह । खाश्विशैला इति । तिथेर्विश्वधिकस-
प्रगतमिताः ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य ग्रहस्य
नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य ग्रहस्य राशयस्त्रिंशद्गुण्य
अंशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परि-
भाषया कला नक्षत्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतन-
क्षत्राणि शेषं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य
गतदिनाद्यानयनमाह भुक्त्येति । ग्रहस्य कलात्मिकया
गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषो-
नाज्ञोगाङ्गतिकला भागेनैधदिनादिकं साध्यम् । अत्रोप-
पत्तिः । भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्विन्यादीनि
ग्रहो भुक्त्यतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः
षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदै-
कनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः । एवं
तिथेश्चान्द्रमासत्रिंशंशान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्नरैक-
भगणसिद्धत्वाच्च । त्रिंशत्तिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः
क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७२० ।
अथाष्टशतकलाभिरैकं नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः कि-
मित्यनुपातेन फलमश्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि शेषकला
ग्रहाघटितनक्षत्रस्य गतं भोगाङ्गीं तस्यैषम् । यदि
ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य
गतैर्षट्दिवसाद्यं भवति । एवं चन्द्राद्दिननक्षत्रं
ज्ञेयम्” रङ्गना० । “रवीन्दुयोगलिप्राभ्यो योगा भभो-
रभाजिताः । गता गम्याश्च षष्टिप्रा भुक्तियोगाप्रा-
ङ्किकाः” सू० सि० “सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभा-
षया याः कलास्ताभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोग-
भाजिता भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति । एकै-
कयोगस्य भभोगमितौ भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय
यन्मिताः युद्धास्तन्मिता योगा गताः । यस्य भभोगो

न शुद्धति स वर्त्तमान इत्यर्थः । कला भोगभक्ता
गता योगास्तद्विधो वर्त्तमान इति तात्पर्यम् । तस्य
श्रेयं गतं भोगात् पतितेषु ताभ्यां घटिकाद्यानयन-
माह । गता इति । गता एषाः । चः सङ्घट्टे ।
कलाः षट्शतगुण्यताः कार्यास्तास्यो भुक्तियोगप्रनाडिका
रविचन्द्रकलाद्वयकग प्रोद्योगेन भजनाल्लया घटिका
गतैः प्रप्रा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रयोगमि-
तस्य अहस्य नक्षत्राणि विश्वस्मादिमञ्जानि योगो-
त्पन्नत्वाद्योगा कृतस्तदानयनं पूर्वीकृतम् । अतएव
सूर्यचन्द्रगतयोः गतुल्यतद्गत्या षट्शतानवघटिकास्तदा
गतैः प्रप्रा कलाभिः का इत्युपातेन गतैः षट्शतानयनं
युक्तसक्तम् रङ्गनाम् । अर्कोनचन्द्रनिप्राभ्यास्तथयो
भोगभाजिताः । गता गत्याश्च षट्शतानां भुक्तप्र-
नलोद्भूताः । सूर्ये । “पूर्वाध्याख्यानं पूर्वोक्ता-
पूर्वाङ्गीया ज्ञेयसुत्तरार्द्धं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः ।
“तिथिभोगकलाभिरैका तिथिस्तदा सूर्योचन्द्रकलाभिः
का इत्युपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैः प्रो-
द्योगेन भोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतै-
ः प्रटिकाः पूर्ववत्” रङ्गनाम् ।

कल्पे तिथिमानसक्तं सि० शि० यथा

“विधिदिने दिनकृद्विषाः करेन्द्रियशरेषुभयोऽर्जु ट
संयुगाः । नवनवाङ्कराभ्ररसेन्द्रवः प्रयुतसंगुण्यता
विधुवासराः १५०२६६६०००००००० । अत्रोपपत्तिः, रवि-
वर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्द्वयलः
कल्पे योगास्तावलः किं शशिमामाः । ते तु योगा
भगणान्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् ।
अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमामा भवन्ति । ते त्रिंश-
द्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा ।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह

“चान्द्राः खाटखखयोमखाग्निखर्तु निशाकराः” सू० सि० ।
“अष्टादशिक्रमसमूहोः नगसप्रपञ्चभूमिता युगे सूर्ये सा-
वनदिनमाः । चान्द्रा दिवसा युगतिय इत्यर्थः । अशी-
तिरुत्पत्तयुक्तदिखन्तपा एते त्रिंशद्गुणा चान्द्रमामा
उक्तमायाः । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य-
चन्द्रयोर्भगणान्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्गुण्यता इति
स्पष्टीकृताः” रङ्गनाम् ।

तिथिभेदे देवभेदपूजा षोडशो धा० धृतवाक्येनोक्ता यथा

तत्र नारदः “यद्विनं यत्त देवस्य तद्दिने तस्य संम्यतिः”
अग्निपुराणेऽपि “वर्तितपद्यग्निजा स्यात् द्वितीयायाञ्च
वेषसः । दशस्यामककस्यापि षड्यां पूजा सुहस्य च ।
चतुर्थी गणनाथस्य गौर्दीप्तत्पर्ववासरे । सरस्वत्या नव-
स्याञ्च । सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामेका-
दश्यां शिवस्य च । द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य
च । जोषादीनां फर्णाशानां षड्यां पूजनं भवेत् । पर्वणी-
न्दोस्तिथिद्वारां पञ्चदश्यास्तास्पर्ति” ।

पञ्चदशसंख्यादां सू० सि० उक्ता ।

“स्त्वोत्वे “वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तज्जगं हरश्चमुना”
कुमाः । पुंस्त्वे “निखिलानु निगि र्षिषा तिथीनुपतस्ये-
ऽतथरेकिका तिथिः” दैषः ।

तिथिकल्प न० ७० । तिथिर्विक्रते कार्ये “तिथिकल्पे च
द्वयाद्विद्वेत् शुक्रादिवे च । विवाहाद्यौ स्मृतः सौरः
श्रेष्ठेः सावनो मतः” मन्० तं । तिथिविधेरे कल्पानि
च तिथितत्त्वे कालमाधमीयानिर्णयसिन्धुस्यप्रभृतिनिव-
न्धेषु दृश्यानि ।

तिथिभेदेऽपि कल्पकल्पानि पी० धा० वसिष्ठोक्तानि यथा
“नेहाहयालोपनयप्रतिष्ठासोमलचौलाखिलयास्तुकर्म्म ।
गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्यं हि मासाद्यतिथे
कदाचित्” । मासाद्यतिथौ युक्तपक्षप्रतिपद अतए
द्वयपक्षप्रतिपद्येतानि कर्म्मणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः ।
यद्येतेऽभिप्रायोऽसम्यतः स्यात्तदा पञ्चाद्यतिथाविधि-
ब्रूयात् । “सप्तम्यां चान्द्रानि नष्टस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखर-
मङ्गलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्विती-
यादिवसे सदैव । सङ्कोतविद्याखिलशिल्पकर्म्मसोमल-
चौलाद्यष्टहप्रवेशम् । कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा
गृतीयादिवसेऽपि कार्यं न् । रिक्तानु विद्युद्धवभ्रगस्त-
विषाग्निघातादि च याति सिद्धिम् । यन्मङ्गलानां कृतं
विमूढैर्विमाशमायाति तदारु नूनम्” । रिक्तानु चतुर्थीन-
वसोचतुर्दशीपु० १६ । १६ । “गुमानि कार्याणि चरस्विराणि
चोक्ताव्युक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयान्यासु कल्प-
प्रदानं विनाशदं नागत्यौ विधेयम् । अभ्यङ्गयाता-
पितृकस्तेऽन्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि । षड्यां
विधेयानि रक्षोपयोऽव्यङ्गलानि वस्त्वस्वरभूषणानि ।
द्वितीयायां तृतीयायां षड्यां कथितान्यपि । तानि
विध्यन्त कार्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि । संव्यामयो-
ग्याखिलवास्तुशिल्पनष्टप्रभोदाखिलवेखनानि स्त्रीरत्न-

कार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेशति-
थ्याम् । द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतिथौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा । व्रतो-
पवासाऽखिलधर्मकृत्यं सुरोत्सवाद्याऽखिलवास्तुकर्म । सं-
द्यामयोग्याखिलवास्तुकर्म विश्वे तिथौ सिध्यति शि-
ष्यकर्म । पृथिव्यां यानि कर्माणि चर्मपुष्टिः शुभानि
च । चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवगृहं विना ।
विधाटगौरीभुजगभान्वलकदिनेषु च । उक्तानि तानि सि-
ध्यन्ति तयोदश्यां विशेषतः । यज्ञक्रियापौष्टिकम-
ङ्गलानि संपामयोग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहगित्याऽ-
खिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौरुषमास्याम् ।
सदैव दर्शं पितृकर्म सक्ता नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।
मूढैः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायान्यचिराद्भृङ्ग-
तत्”पी०धा० वसिष्ठवचनम् ।

तिथिचय पु० तिथीनां तिथ्यपन्नक्षितचन्द्रकनानां चयः क्षया-
रम्भो यस्मिन् । दर्शे अमावास्यायाम् शब्दार्थकल्प० ।
६त० तिथीनां नाशे अथमे अवमशब्दे ४३१ पृ०दृश्यम्
दिनक्षयादयोऽप्यत्र । “कौर्मे पाद्मेऽपि “द्वौ तिथ्य-
न्नावेकवारं यत्र स स्थाद्दिनचयः” वशिष्ठः “एकस्मिन्
सावने त्वङ्ग तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” । साहस्रिकं फलमिति
माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिमसे दिनपाते धनुषि
रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कृत्यान्नो मा-
ङ्गल्यं विवाहञ्च” इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिनचये
रघु० तिथिचयानयनञ्च सू० सि० लक्षं यथा
“सावनाहानि चान्द्रेभ्यो दुभ्यः प्रोज्झ्य तिथिचयाः”
सू० सि० । “चान्द्रेभ्यो दुभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः
सकाशादित्यर्थः । तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावन-
दिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम् । यद्वा तिथिग-
ब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति
स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्” रङ्गना० ।
युगे तत्संख्या सू० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे
“तिथिचया यमार्थाश्चिद्गुरव्योमशराश्विनः” १५०२२१५३
एतन्मिता इत्यर्थः ।

तिथिपति पु० तिथिविशेषाणां पतयः । तिथीनाम-
धिपतौ स च सु० चि० उक्तो यथा
“तिथीशावङ्गिकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहोरविः । शि-
वोदुर्गानकौ विश्वे हरिः कामः शिवः शशी” सु० चि०

एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवसिष्ठवचनं यथा

“वङ्गिर्विधाताद्भिसुता गणेशः सर्पो विशाखोऽदितिर्को
महेशः । दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शर्वो निशेगश्च
पुराणदृष्टाः इति स्वानिन इति शेषः” ।

तिथिपतयश्च ६० सं० ६६ अ० अन्यथोक्ता यथा “कमल-
जविधाटहरियमशशाङ्कषड्वक्त्रशक्रवसुभुजगाः । धर्मेश-
सविष्टमन्मथकलयो विश्वे च तिथिपतयः । पितरोऽमा-
वास्यायां संज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्याः । नन्दा
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधाः । यत्र कार्यं
नक्षत्रे तद्देव्यास्तु तिथिषु तत्कार्यम्” । वसिष्ठवराह-
वचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तिथिषु यज्ञेति न विशेषः ।

तिथिप्रणी पु० तिथिं प्रणयति प्र०ना०-क्रिप् । चन्द्रं त्रिका०
तिथियुग्म न० तिथ्योस्तथिविशेषयोर्युग्मम् । द्वितीयादितिथि-
सप्रक्रयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युगमानि निगमे उक्तानि
यथा “युग्मान्नि युगभूतानां षण्णसुन्दोर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण
द्वादशियुक्ता चतुर्दश्या च पृथिभा ! प्रतिपदाप्यमा-
वास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्गुप्तं महादोषं
हृन्नि पुण्यं पुराकृतमिति” । युग्मं द्वितीया । अग्नि-
स्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षड् षष्ठी ।
सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रुद्र
एकादशी । अत्र युग्मान्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथि-
रुत्तरविद्धा यात्रा उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।
वेधश्चात्र तिसृर्त्तयोरैव तदुक्तं कालमा० “अत्र तिथीनां
वेधः पैठोनमिना दर्शितः । “पञ्चहृदयेऽपि तिथयास्तथिं
पूर्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्मूर्त्तौ विध्यन्ति सामान्योऽयं
विधिः स्मृतः” इति पूर्वदुर्दयाननरममावास्या तिसृर्त्तौ
चेत् सा प्रतिपदं विध्यति । परेदुरस्तमयात् प्राक्
द्वितीया तिसृर्त्तौ चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति
तिसृर्त्तौ व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यां तिथिं
समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने
प्रोक्ता तिसृर्त्तौ च या भवेदिति” । शिवरत्नस्यसौर-
पराणयोरपि “या प्राप्यास्तदुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्
तिसृर्त्तिका । धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णानां विदुर्बुधाः”
इति । बृहद्ब्रह्मिणोऽपि “यस्यां तिथावस्तमियात्
सूर्यस्तु तिसृर्त्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्र-
मेत्तिथिमिति” । एवं पैठोनस्यादिवाक्ये तिसृर्त्तत्वेनैव
वेधस्थितेः वङ्गानां योगमात्रेणैव वेधोक्तः साहस-
मात्मम् । वेधकतिथेस्तिसृर्त्तत्वेऽपि विद्वन्तिथेसु चूना-

दिव्यापित्वे ऽपि याज्ञता कालमाचवीये निरर्था यथा ।
 “देवलः “यां तिथिं समनुपाय उदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति” ।
 व्यासोऽपि “उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्विति” ।
 भविष्योत्तरपुराणोऽपि “व्रतोपवासनियमे घटिकैका
 यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृप्रथे चाऽप-
 राह्णिकीति” पद्मपुराणोऽपि “व्रतोपवासनियमे
 घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता
 तु पैत्रके” इति स्कन्दपुराणोऽपि “व्रतोपवासमा-
 नादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्माहा
 विपरीता तु पैत्रके” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “व्रतो-
 पवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्माहा आङ्गादावस्तगामिनीति” बौधायनोऽपि
 “आदित्योदयवेलायां यास्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्वया प्रभूता नोदयं विनेति” नन्वस्त्वेषं कृत्स्न-
 दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविज्ञायास्तिथेर्ग्रहणे कियत्-
 परिमाणसुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र
 बौधायनेनात्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रति-
 भाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति “उदयन्नेवे-
 त्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिका-
 मात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधा-
 यनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते । तथा च पठ्यते
 “उदिते देवतं भानौ पितृषु चास्तमिते रवौ । द्विसुहूर्त्तं
 तिरङ्गस्य सा तिथिर्हव्यकव्यथोरिति” । अस्मार्थः ।
 भानावुदिते सव्यत्तरकावेऽङ्गो सुहूर्त्तद्वयं देवतम् ।
 तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालो नसङ्गो सुहूर्त्तद्वयं पितृ
 देवत्वम् । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति
 सैव क्रमेण हव्यकव्यथोर्याहा । अत्रोच्यते । पौर्वा-
 ण्णिकी इति वचनेन देवे पूर्वाह्णव्याप्तरभिधानात् ।
 पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ
 त्रिसुहूर्त्तं तिथिर्गृहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तम् । त्रिसु-
 हूर्त्तं न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिणी “द्विसुहूर्त्तं
 चापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनीति” । तत्र त्रिसु-
 हूर्त्तव्याप्तेर्वाचकं प्रत्युतोपेक्षकमेव । तथा हि प्रत-
 पेक्षः सर्वत्र प्रसक्तपूर्वकः प्रसक्तश्चाल यथोक्तरीत्या
 पौर्वाह्णिकयाक्यात् त्रिसुहूर्त्तं विधायिपेठो नसिवाक्याहा
 भवति । तत्र प्रसक्तं त्रिसुहूर्त्तत्वं समतिथौ वाचका-

भावात्तत्रैव व्यवतिष्ठते । तिथिज्ञेये त्वधिकव्याप्तिविधित्-
 सया प्रतिषिध्यते । अतस्ताव चतुर्दशसुहूर्त्तस्यार्थिनी तिथि
 र्याहृता । तिथिसाम्यवन्तिषष्टिद्वावपि सुहूर्त्तद्वयमेव
 मुख्यम् । सुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । अतएव सूचयितुं
 द्विसुहूर्त्तौपीत्यपिशब्दः पठ्यते । “अत्राप्येकं सुहूर्त्तव्याप्ति-
 निरूपेत्त्वर्थसिद्धम्
 “द्वितीयादिकयुष्मानां पूज्यता नियमादिषु” व्यासः । अत्र
 प्रतिशवः । “भगवत्याः प्रवेशाद्विसर्गानाञ्च याः क्रियाः ।
 रवेरुदयभीक्ष्णो न तत्र तिथियुक्तता” । “युगाद्या वर्ध-
 ष्टिञ्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयभीक्ष्णो न
 तत्र तिथियुक्तता” ति० त० ।

तिथिसन्धि पु० तिथयोः सन्धिः । तिथयोः पूर्वापरयोः
 सन्धौ तन्मानानयनं सि० शि० यथा “शशितनुविक-
 लाभ्यसन्धुभुक्तोन्दुभान्गोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एता-
 भिरैव । पृथगथ गतियुत्या नाडिका सन्धिराप्ता
 तिथिकरणयोगानां फलं तत्र भिद्यम्” ।
 एवं शशिविम्बकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यन्ते ता भ-
 तिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्युः । सन्धौ भिन्नफल-
 मित्यर्थः । अत्र सन्धिरुभयतोऽपि विम्बस्य स्थितत्वात् ।
 उपपत्तिरप्यत्र सुगमा” । प्रभिता०

तिथ्यर्धे म० इ० । करणे । करणशब्दे १६६० पृ० दृश्यम् ।
 तिनाशक पु० तिनिस+पृषो० । तिनिशब्दे शब्दरत्ना० ।
 तिनिस पु० अतिशयेन नेशति अति+निश-क पृषो० अन्तेर-
 कारलोपः । (सादन) ख्याते वृक्षे अमरः । “तिनिगः
 श्लेषपित्तस्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् । त्वरः श्वित्वाहृष्टो
 व्रणपाण्डु कर्मप्रणुत्” भावप्र० । [० देवभेदे पु० हेमच० ।
 तिन्तिङ् पु० तिनिङी+पृषो० । १७७० (ते तत्र) विश्वः
 तिन्तिङी० स्त्री तिनिङीक+पृषो० । (ते तत्र) वृक्षभेदे
 राजनि० स्वार्थे क । तिनिङीका तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।
 “अश्लिका चुक्रिकाश्ली च चुक्रा दन्तशठापि च । अश्लिका
 च विचिका चिञ्जा तिनिङीका च तिनिङी । अश्लि-
 काऽश्लिका सुर्वीतहरी पित्तकफाश्लकत् । पक्का तु दीपनी
 रूक्षा सरोष्णा कफवानतुत्” भावप्र० । “अश्लिकायाः
 फलं पक्कं मर्दितं वारिष्णा दृढम् । शकेरा
 भरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अश्लिकाफल-
 संभूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित्
 सुख्यं वङ्गबोधकम्” भावप्र० । [अमरः ।
 तिन्तिङीक पु० तिम-ईक अनीका० नि० (ते तत्र) वृक्षभेदे

तिन्तिङीयूत न० तिन्तिङ्या तद्दीजेन द्यूतम् । तिन्तिङी-
वीजेन क्रीडने (कादवोजेरखेला) त्रिका० ।

तिन्तिङि(लि)का स्त्री तिन्तिङीः+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य
लः । (तं लृङ्) तिन्तिङ्याम् शब्दमा० । कामाभवे तिन्ति-
लीत्यथ ।

तिन्दिश पु० दिशिङ्गवृत्ते (डाङ्ग) राजनि० ।

तिन्दु पु० तिज-कृ-सृगयादि० नि० । (तं दु) इत्याते वृत्ते
संज्ञायां कन् । तिन्दु क (गाव) इति ख्याते शब्दे पुंस्त्री
शब्दरत्ना० स्त्रीत्वे गौ०डीप् । श्वर्षमाषे वैद्यकशरिभाषा
पुंन० । “स्यादामं तिन्दुकं यार्हि वातलं शीतलं
लघु । पक्वं पित्तप्रमेहास्रस्रोश्नं मधुरं गुरु । तस्म्यारं
तु भवेद् हृद्यं कर्षुलं चिररोगजित् । विश्वतिन्दुकमथेवं
विशेषात् यार्हि शीतलम्” राजनि० ।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+प्रथो० ह्रस्वः । तिन्दुके वृत्ते शब्दर०
तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकक्षदाकारः फलेऽस्तुस्या इति
डीप् । आवर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ दृश्यम् ।

तिन्दुल पु० तिन्दुक+प्रथो० कस्य लः । तिन्दुकवृत्ते शब्दर०
तिप रक्षणे भ्या० आत्म० सक० सेट् । तेपते अतेपिष्ट अतिप ।
तितेपे । अदित् अतितेपत्-त । [तितेम ।

तिम आर्द्धीभावे भ्या० पर० अक० सेट् । तेमति अतेमीत् ।

तिम आर्द्धीकरणे दिवा०पर० सक० सेट् । तिम्यति अतेमीत् ।
तितेम । “वानरान् तिम्यतोऽवलोक्य” हितो० “ति-
मिताश्चाभयन् सर्वे तत्र ते हरिषूषपाः” रामा० सुन्द०
१ स० । “नद्यश्च तिमितोदकाः” रामा० अर० ५४स० ।
तेमनम् ।

तिमि पु० तिम-इन्-तम-इन्-इच्च वा । १ससृष्टे
त्रिका० । तद्भवे श्मत्सुभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा डीप् ।
“अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम शतयोजनविक्षृतः” भरत-
धृतवाक्यम् । “अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम तथा चास्ति
तिमिङ्गलः । तिमिङ्गलगिणोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
लक्ष्मणः” शब्दार्थचि० धृतारामा० वाक्यम् । “अमी
शिरोभिस्तिमयः सरभ्यैरुद्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्”
रघुः । “अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकहृषिणः” भा० उ०
६८ अ० । शब्दकल्पदुमेऽस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी
अमी तिमय इति नैकहृषिण इति पुंस्येव प्रयो-
गात् कृदिकारान्त्वात् वा स्त्रियां डीप् । शतज्जाति-
स्त्रियां स्त्री भेदः ।

तिमिकोष पु० तिमिः कोष इव । ससृष्टे त्रिका० ।

तिमिङ्गल पु० गिरति-गृ-मूळवि० क रस्य लः “गिणोऽगि-
लस्य” पा०सुम् । महामत्स्यभेदे । तिमिशब्दे उदा०डशप्रम् ।
“तिमिङ्गलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गलाः” भा०व०
१६६ अ० ।

तिमिङ्गलगिल पु० तिमिङ्गलं गिलति गृ-मूळ० क रस्य लः
अगिलस्येति पर्युदासात् न सुम् । अतिवृहन्मत्स्यभेदे
तिमिशब्दे उदा० ।

तिमिङ्गलाशन पु० तिमिङ्गलो मत्स्यः अश्रुते यत्र अश-
आधारे ल्युट् । दक्षिणस्थे देशभेदे “बलदेवपट्टनं दण्ड-
कावनतिमिङ्गलाशनाभद्राः” ह०स० १४अ० कूर्मविभागे
दक्षिणस्थदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अयम् ।
तस्य वृद्धेषु लुक् । शतदेशवासिषु शतस्रृषेषु च व० व० ।
एकवचने तु तैमिङ्गलाशन इति भेदः ।

तिमिज न० तिमितो जायते जन-ड ५त० । सुक्ताभेदे
“तिमिजं मत्स्याच्चिनिभं वृहत्पवित्वं बह्वुषश्च” ह०स०
८। अ० । सुक्ताभेदकथने ।

तिमित लि० तिम-कर्त्तरि क्त । १निश्चले, धरन्शी । शक्ति
(भिजे) अमरः । “सुद इव तिमिनागसंघतः स्तिमि-
तजलोमण्यशङ्कशर्करः” रामा० अयो० ८१ स० ।

तिमिर पुंन० तिम-किरश् अर्द्धचां० । १अन्धकारे श्नेत्ररोग-
भेदे च । “तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः । रश्मि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्” माधवः अक्षिपटलशब्दे
४१श्रु० दशप्रम् । “सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः
कृतः” । “पतिते घनतिमिरसुषिः” माधवः ।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं नुदति खण्डयति नुद-किप् इत० ।
सूय्ये “तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेहः” ह०स० ५५अ० ।
तिमिरभिदादयोऽप्यथ । श्वन्धकारनाशके लि० ।

तिमिररिपु पु० इत० । १सूय्ये हला० । तिमिररिप्रभृत-
योऽप्यथ “तिमिररिस्तमोहनि प्रातःस्वबवभीरवः ।
वयं काका वयं काका इति जल्पन्ति वायसाः”
उद्भटः । श्वन्धकारनाशके लि० ।

तिमिरि पु० तिमिती शब्दं वाचकत्वेन राति रा-बा० डि ।
तिमिमत्स्ये राजनि० ।

तिमिष पु० तिम-इसक् । १आस्यकर्कश्याम्, त्रिका० श्नाटास्त्रे
च शब्दार्थचि० । [स्त्रियाम् ।

तिरश्ची स्त्री तिर्यक् जातिः स्त्री डीप् । पशुपक्षिभ्यां
तिरश्चीन लि० तिर्यगेव स्वार्थे ष । तिर्यग्भूते । “गतं
तिरश्चीनमनूषारथेः” माधवः “तिरश्चीनो विततो

रश्मिरेषामधः" ऋ० १०।१२८।५। २वक्रौ च "इन्द्रभाणः
पापेन तिरश्चोनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।४।

तिरस अथ० त-असृत् खरादि । १अन्तर्हाने २तिर्यग्र्थे च
अमरः । ३तिरश्कारे जोरस्वामी । अस्य कजि वा
७प० ग० । तिरस्कृत्य तिरः कल्पेति "तिरस्कृत्योच्चरेत्
काष्ठेन्यादि मनुः" "तिरस्कृत्यन्ते कर्मितन्तुजालैः" भाषः ।
तिरस्करोति णिच्-सकौपः । तिरयति आच्छादयती-
त्यर्थः । "सुनारिसुखासुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेद-
नाम्" जयदेवः ।

तिरस्कर वि० तिरःकरोति क-ट । आच्छादके । स्त्रियां
ङीप् । "अहो वत स्वयंभुवस्तिरस्करी कुशस्यली
पुण्ययगस्करी भुवः" भाग० १।१०।२८ ।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति क-णिनि संज्ञापूर्वकविधे
रनित्यत्वात् ङङ्प्रभावः ङीप् । (परदा) (काणात्) पठ-
मये आच्छादकपदार्थे अमरः । "तिरस्करिण्यो जलदा
भवन्ति" कुमा० । २आच्छादकमात्रे वि० "सोऽत्यासा-
द्यत तद्देशं तिरस्करिणमन्तरा" रामा० अयो० १५ स० ।

तिरस्कार पु० तिरस्+क-भावे घञ् । १अनादरे ङङा० ।
कर्त्तरि षण् । २अवज्ञाकारके वि० । "लौहस्तिरस्कार
इवात्तमन्युः" किराता० ।

तिरस्कारिन् वि० तिरः करोति क-णिनि इत्० । १आच्छा-
दके (कानात्) २पठभेदे स्त्री ङीप् । ३अवज्ञाकारके ति-
तिरस्कृत वि० तिरस्+क-कर्मणि क्त । १अवज्ञाते अनादरे
२आच्छादिते च अमरः "अविचक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं
भवेद् ध्वनौ । अर्थान्तरे संकर्मितमन्त्रं वा तिरस्कृ-
तम्" काव्यप्र० । ३तन्वमारोक्ते मन्त्रभेदे पु० "यस्य
मध्ये टकारोऽस्ति कवचं मूर्ध्नि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति
मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते" ।

तिरस्कृत्या स्त्री तिरस्+क-भावे ष । १अनादरे २तिरस्कारे
अमरः २आच्छादने च "अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि
जनातिरस्कृत्यां लभते" पञ्चत० । "द्विपद्विधः प्रत्युत
सा तिरस्कृत्या" भाष० । [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)त् ।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्ड् । यक् अन्तर्हाने सक० सेट् ।

तिरिष्ट पु० तृ-वा० इटक् । इक्षुपन्थौ शब्दमा० ।

तिरिम् पु० तृ-वा० इमक् । शालिभेदे राजनि० ।

तिरिप पु० तृ-वा० इषक् । शालिभेदे राजनि० ।

तिरीट न० तृ-ईटक् । लोभ्रष्टे उज्वलद० ।

तिरीटक पु० तिरीट+संज्ञायां क्तु । लोभे अमरः ।

तिरोधान न० तिर+धा-भावे ल्युट् । १अन्तर्हाने भावे
अङ् । तिरोधायक स्त्री ।

तिरोभाव पु० तिरस्+भू-भावे घञ् । १गुप्तभावे २अन्तर्हाने ।

तिरोहित वि० तिरस्+धा-क्त । १अन्तर्हिते गुप्ते २आच्छा-
दिते च "अतिरोहितमन्यत्" तत्त्वकौ० "एष ह वै पुरो-
हितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत० ब्रा०
"न चामारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः
तिर्यक्पातिन् वि० तिर्यक् पतति पत-णिनि । वक्र-
प्रसारिते कुटिलवृत्तौ शब्दार्थवि० ।

तिर्यक्प्रमाण न० कर्म० । विस्तारप्रमाणे ।

तिर्यक्स्त्रोतस पु० तिर्यक् स्त्रोतो आहारासञ्चारो यस्य ।
पशुपक्ष्मादौ तेषामशिताक्षस्य तिर्यक्तया उदरे सञ्चा-
रात् तथात्वम् । तद्भेदाभागे । ३।१०।२१

"तिरश्चामरुमः सर्गः सोऽष्टा विंशद्विधमतः । अविदो
भूरितमसो घ्राणजा ह्युवेदिनः । गौरजो महिषः
कश्यः शुकरो गश्योरुहः । द्विशफाः पशुश्वमे अवरु-
द्रश्च सत्तम ! । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी
तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः ! षड्णु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा षट्गालो वृको व्याधो माळ्कारः शशशङ्खकौ । सिंहः
कपिर्गजः कूर्मो गोघा च मकरादयः । कङ्कटप्र
वकश्येनभासभङ्ग कर्वाहृणः । हंसशारपचक्राङ्गकाको-
लूकादयः खगाः ।"

"तिर्यक्स्त्रोतसं सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्टा-
विंशतिभेदः । तिरश्चं लक्षणम् अविदः श्वस्तनाटिज्ञान-
शून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः
घ्राणेभैवेदमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धान-
शून्याः । तथा च श्रुतिः "अद्येतेषां पशूनाम् अशनापि
पासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति
न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति" । अष्टाविंशति-
भेदानाह गमादय उद्गानाः द्विशफाः द्विखुरा नव
शवादयः चमर्थाना एकशफाः पट् । श्वादयो गोघान्ताः
पञ्चनखादादयः । एवमेते म्चराः सप्तविंशतिः, मकरा-
दयो जनचराः कङ्काटप्रश्च खगाः । अभूचरत्वेनैकी-
कश्च षट्हीताः । तद्देवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति ।
तेषु कश्योरुगौराः षट्गविशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्के
प्राणिनामेतेष्वेव यथयथमन्तर्भावः ।"

तिर्यग्योनि स्त्री तिरश्चं योनिः पशुपक्ष्यादिजातौ
"स त्तिङ्गिनां हरत्येव त्तिर्यग्योनौ च जायते" मनुः ।

“अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहृस्त्रियं ग्योनिगतामपि” ति० त० ।
तिल गतो आ० पर० सक० सेट् । तेलति अतेलीत् । तितेल ।
तिल स्त्रे हे ह० पर० अक० अनिट् । तिलति अतेलीत् ।
तितेल । [तिलत् त ।

तिल स्त्रे हे चुरा० उभ० अक० सेट् । तेलयति ते अती-
तिल पु० तिल-क । खनामख्याते शस्यभेदे । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं

यथा “तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवर्णोऽल्पतिलः स्मृतः ।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्त्वरो गुरुः । विपाके क-
टुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तसुतु । बल्यः केशप्रो-
हिमस्पर्शस्त्वचप्रस्तन्योत्रणे हितः । टन्वोऽल्पमूलकद्-
याही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शु-
क्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्जै-
रक्तादयस्तिन्नाः” ।

तिलप्रतिपक्षनिषेधमाह ब्रह्मपुराणम् “ब्राह्मणः प्रति-
पक्षणीयात् इत्यर्थं साधुतस्तथा । अव्ययमपि मातङ्ग-
तिललौहं च वर्जयेत्” तिलदाने फलमाह विष्णुः ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षुचरुत्तमम्” । महाभारते
“कल्यसत्याय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा । तिल-
पात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रसृजते” । शु० त० स्मृतिः

“प्रेतसृष्टिश्च यो दद्यात् हेमभर्गं स्तिलान्मृष । याव-
नस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते” । सप्तम्यादिवर्जं
तिलैः सदा स्नानं कर्तव्यमाह मार्कण्डेयः “सर्वकालं तिलैः
स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं
कुर्वीतामलकेनरः । रुद्रभी नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्ज-
येत्” जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्याः षड्व्यापाराः कार्याः

यथाह ति० त० “तिलोदत्तो तिलस्त्रायी तिलहोमी
तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट् तिली नावसी-
दति” कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा
निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्यता च तर्पणशब्दे ३०५८
ष्ट० उक्ता । रात्रौ तिलसंबद्धवस्तुभावात्साम्यता “सर्वञ्च

तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” काशी० “तिलाश्चम्पकसं-
क्षेपात् प्राप्नुवन्विधवासताम्” कामन्दकी० “विक्रीणाति
तिलैस्तिलान्” पञ्चत० । २तिलतुल्ये रूल्पप्रमाणे च

‘तिलं तिलं समादाय रत्नाणां यद्विनिर्मिता । तिलो-
त्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० व्या०
७६६६ श्लो० । इतिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते

तिलकालके च “देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप ! जानामि भानुमत्यास्त्रिलं यथा” कालिदासः ।

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनिर्वासे तिलस्त्रे हे
तिलसदृशवस्तुजाते स्त्रे हे च “अदृष्टं सर्पपं तैलं यत्तैलं
पुष्पवासितम् । अदृष्टं पक्ततैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः”
तिथित० । पर्वणि तद्विषेधमाह “स्त्रीतैलमांससंभोगी-
विष्णुमूलनरकं व्रजेत्” ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः
स्मृतौ दृश्यः ।

तिलक न० तिल-कुन् तिल+इवार्थे स्वल्पे वा कन् वा ।

१कोमनि २कृष्णसौवर्चले अमरः ३सौवर्चले मेदि० ।

४तिलदृष्टे, पु० राजनि० । ५अश्वभेदे, पु० स्त्री० मेदि० ।

६रोगभेदे, अमरः । ७मरुवके च हेमच० । खनामख्याते

नासादौ धार्यं ऽचन्दनादिविशेषके पु० न० । तस्य

धारणप्रकारो यथा “द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं

हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं

कृष्णनामभिः । वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽंसे शङ्ख-

चिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्याद्भस्त्राङ्कितं सुने ! ।

ललाटे केशधं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामवाहौ

वासुदेवं सव्ये दाभोदरन्तथा । नाभौ नारायणञ्चैव

माधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पाश्वे वामे चैव

त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णभूले दक्षिणे मधुसू-

दनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरेर्द्वा-

दशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्याद्वैष्णवो

नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलम्बनलसीभव-

काष्ठमालाये द्वादशाङ्गहरिनामकतोर्द्धं पुण्ड्राः । ये कृष्ण-

भक्तिसुदृढा पृथगङ्गचक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्-

यन्ति । तिलकलूङ्गं पुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! ।

यदि कुर्यात्तिलकं तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । खानासा-

मूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुने ! । हरिपादागतं ना-

सामूहमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाधावल्ल-

भीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ।

यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्कितम् । यदूर्द्धं पुण्ड्रं

तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीम-

द्रामानुजं विदुः । श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्धं-

पुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये सविन्दुं स्याद् यदि विप्र ! मनो-

हरम् । हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।

उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्द्धं-

पुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् कृत्विषाणां तथैव च । वैश्या-

नान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाकृतं । अशुद्धमूर्द्धं-

पुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं

शुनः पादो न संग्रयः । दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्र-
मूर्ध्वपुण्ड्रकम् । कार्ण्यः क्षणिकस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेषाच्छा-
दयेन्मुखम् । ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्वेत्तित्यं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् । वर्षुलं
तिर्यग्च्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं नतम् । षष्ठलक्षणसंयुक्तं
तिनकं यत्त्रिरर्थकम् । खनितयष्टिकुक्कूनतिगूलसकुरा-
कृति । त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वचन्द्रञ्च तिलकं यत्त्रिरर्थकम् ।
प्रमाणलूर्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिबद्धनम् । व्यानासा-
मूलभारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्येकाङ्गुलं प्रोक्त-
मायतं द्वाङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे
चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो
भवेत् । भ्रुवोर्भेध्यादधः स्थानं मूलमाङ्गुलीपिण्यः ।
ब्रह्मचारी षट्कस्यश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्यात्
यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा
भूपाश्चेत् वैश्वशूद्रान्यजान्महाः । यदूर्ध्वपुण्ड्रं विश्व-
युक्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवाप्यथ वा नारी यदि
क्षणपथं लभेत् । यत्नतस्तुलसीमाला सन्ध्यायां हरिम-
न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्यात् यत्तिलकं यदि वैष्णवः ।
इदं तच्चितातुल्यं भवेत्तारद ! नान्यथा । दण्डाकारं दि-
रेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्प्राङ्-
रूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् । अधोमुखालकलिकाकारं
तिलकसुतमम् । मध्यच्छिद्रं युष्मरेखमूर्ध्वपुण्ड्रं प्रकी-
र्त्तितम् । तीर्थस्मृद् यत्त्रिकाण्डञ्च विल्लोमलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोप्यदस्य च । जाङ्गी मृत्-
सहानिस्वतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फलगु-
सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु
गोमयम् । धातोमूलस्य षट्गन्धो हरिद्रा गोमृत्कस्य
च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रायान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ।
“गङ्गासृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् । साधोच्चरण
संलग्नं रजोमृद्गोप्यदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृद्गोपी
चन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवा-
हृतमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्द-
नम् । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ।
गन्धकाष्ठं सहानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका । गुरुपादरजो
वारिधुसाध्विङ्गुरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमे-
तेगन्धमृदादिभिः । चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना
वैष्णवैर्भुवंम् । कास्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित्

कर्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं
विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैतृं न तत्फ-
लम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैतृं होमादिकर्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत्” इति
पद्मोत्तरखण्डम् “वीक्ष्यादर्शं जले वापि यो विदध्यात्
प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्”
पाद्मे पातालखण्डे “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्यं
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्” इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता ।
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे “ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायण
मथोदरे । वक्षःस्थले साधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च
दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे
तु वामनं वामपार्श्वके । अधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु
कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कटप्रां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्धनि” किञ्च “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्यात्तम् । ललाटाटिकमेयैव
धारणन्तु विधीयते” इति “एवं न्यासं समाचार्य सम्भ-
दायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्ध्नि सर्वार्थ-
सिद्धये” अथ किरीटमन्त्रः “ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-
मकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्सा-
ङ्घितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्त्रात्मज्योतिर्दीप्तकराय सह-
स्रादित्यतेजसे नमो नमः” हरिभक्तिलालसे ४ विलासः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रशब्दे अधिकं दृश्यम् । एध्रुवकभेदे यथा
“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गुस्तिलको ध्रुवको भवेत् । दृष्टञ्चतु-
ष्टये ताळे रसे वीरे अङ्गुतेऽपि वा” सङ्गीतदा० “सुखे
मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशय” कुमा० । तिलक इव उत्तरप-
टस्यः १० श्लोके “अथं तिलोकी तिलकः स एव” ।
“लोप्रचूर्णतिलकाकृतिः” भावः । स्वार्थं क । ११ तिलकञ्चे
राजनि० । “न तिलकस्तिलकः प्रमदाभिव” रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटञ्च । तिलरजसि ।

तिलकलक पु० तिलस्य कलकः । १ पिण्डाके (खलि) अमरः
“कषायेण श्लोतेनोदकमादाय तिलकलकमधुसर्पिःप्रगाढा-
मौषधयुतां वृत्तिं प्रणिदध्यात्” “तिलकलकः समधुको
इताक्तो वृणरोपणः” सुशु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै-क । हारभेदे
जटा० “सगणहितयं भवतीह यदा रसवर्ष्यपदा तिल-
केति तदा” उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादकेऽरुन्धोभेदे च ।
तिलकालक पु० तिल इव कालकः क्षणः । १२ हेस्ये २ तिला-

कारे चिञ्जे, रोगभेदे च अमरः “कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्” सुश्रु० ।

तिलकाश्रय पु० इत० । ललाटे शङ्करार्थक० ।

तिलकिट्ट न० इत० । तिलपिण्याके “तिलकिट्टं तु रुचं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकत् । विष्टम्भकारणं तद्धि भि-
षग्भिः परिकीर्तितम्” भावप्र० ।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्यर्थे इति । तिलकधारिणि-
“शिखी तिलकी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिबन्धे कल्प्यश्रुतिः ।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप् । तैल-
कन्दे वृक्षभेदे राजनि० ।

तिलचूर्णं न० इत० । चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) श्लाघ्य-
भेदे । २ तिलकल्के च राजनि० ।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै-क ।
श्यालिङ्गने शङ्करमाश्यालिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संज्ञे-
षयुक्तत्वात् तथात्वम् । इत० । २ तिलस्य तण्डुले नि-
स्तुषतिले पु० (भाजातिल) ।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज-अच् ।
लताभेदे “कफजे तिलतेजाद्वा दन्तीखर्जिकचित्रकाः” सुश्रु०

तिलन्तुद त्रि० तिलं तदति तद-अश् सुम् । तैलिके तिल-
पीडके । [दशीभेदे वृत्तशब्दे दृश्यम् ।

तिलदादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता दादशी । दा-
ति नधेनु स्त्री० तिलनिर्माता धेनुः शा०त० । विधानेन
दानार्थं तिलकृतायां धेनौ । तद्विधानं यथा ।

“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! । सुनिः
प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! । षोडशाङ्क-
कैर्धेनुचतुर्भिर्वत्सकी भवेत् । इक्षुदण्डमयाः पादादनाः
पुष्पमया शुभाः । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी
तथा । स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वसोभिर्वीक्षितां शुभाम् ।
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् । सर्वैषधि
समायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् । अन्नं मे जायतां
सद्यः पानं सप्त रसास्तथा । कामं सन्नापयास्माकं तिल-
धेनुसुपाज्जिताम् । गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटु-
म्बार्थं विशेषतः । कुटुम्बकामं कुरुतां तिलोधेनो ! नमो-
ऽस्तु ते । एवं विधानं नरोदत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ! ।
सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः” पु० पु० सू० ख० ।

तिलपर्णं पु० तिलस्येव पर्णं मस्य । श्चीवेष्टे दृष्टे राजनि० ।
२ चन्दने न० राजनि० । इत० । तिलदृष्टस्य श्पले न० ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । श्कचन्दने ।
अमरः २ नदीभेदे स्त्री शङ्करार्थचि० । तिलपर्णी नदी
आकरत्वेनास्यस्या अच् गौरा० ङीप् । २ सिद्धके
गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तिलपर्णिका
रक्तचन्दने हेमच० ।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्कलस्तिलः तिल+पिञ्ज । निष्कलतिले
“वसोरजुं नकाण्डस्य यवस्य ते पलात्या तिलस्य तिल-
पिञ्जरा” अथ० २।८।३ ।

तिलपुष्पक पु० तिलस्येव पुष्पमस्य कप् । विभीतकदृष्टे पार-
स्करनैः । त० । इत० । २ तिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात्
श्नासिकायाम् तन्त्रसा० ।

“पद्मं दृष्ट्वा तथा विम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं
रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जम्बु
च शतशः शुद्धभावतः । पद्मं सुखं विम्बमधरं खञ्जनञ्चतुः
शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं
नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिशूलं त्रिवलीम्” ।
तन्त्रसारः ।

तिलपेज पु० निष्कलस्तिलः तिल+पेज । निष्कले तिले अम० ।

तिलभार पु० देशभेदे “तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः
सुकन्दकाः । भा० भी० ६३ अ० ।

तिलमय त्रि० तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट् । तिल-
विकारे संज्ञायां तु अण् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुं स्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त० ।
(तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तिलरस पु० इत० । तिलतैले ।

तिलग्रस् अव्य० तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थ-
त्वात् वीप्सायां कारकार्थे शस् । तिलं तिलं कृत्वेत्येव-
मादर्थे । “तिलग्रस्तद्रथं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम्”
हरिवं० १८६ अ० ।

तिलशैल पु० दानार्थं कल्पिते दशसु अचलेषु अचलभेदे ।
तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलश्च द्विविधः तिलमय-
प्रधानमेरुः, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविक्रम-
गिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । गुडा-
चलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्
षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो दृतशैलश्च रत्नशैलस्तथा-
ष्टमः । राजतो नवमस्तद्दृशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये
विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे पुण्ये

व्यतोपाते दिनचये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरामे अशि-
चये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशै-
लादयोऽपि देयाः शास्त्रं विजानता इत्युपक्रमे ।
“अतःपरं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः । यत्प्रदाना-
न्नरोयाति विष्णु लोके सनातनम् । उत्तमो दशभिर्द्वीपै
र्मेध्यमः पञ्चभिः स्मृतः । त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिल-
शैलः प्रकीर्तितः । पूर्ववच्चापरान् सर्वान् विष्कम्भा-
नमितोगिरीन् । दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनि-
पुङ्गव ! । यस्मान् मधुवधे विष्णोर्देहस्ते दससङ्गवाः ।
तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छन्नो भवतिह । हव्ये
कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्ष्यम् । भवादुद्धर शैलेन्द्र !
तिलाचल ! नमोऽस्तु ते” । इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्
तिलाचलमनुत्तमम् । स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्ल-
भम् । टीर्षायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते । पितृ-
भिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” मत्स्यपुं ८६ अ० ।
विष्णुस्मरूपतिलाचलस्य यथा । “पश्चात्तिलाचलमनेकसुग-
न्ध्रिपुष्पसौवर्ण्यपिप्पलहिरण्यमयहंसयुक्तम् । आकारयेद्-
जतपुष्पवनेन तद्द्वज्जान्वितं दधिसितोदसरस्तथाप्रे”
मत्स्यपुं ८२ अ० ।

तिलस्नेह पुं ६ त० । तैले शब्दार्थक० । [राजनि० ।

तिलाङ्कितदल पुं तिलेनाङ्कितं दलमस्य । तैलकन्दे
तिलान्न न० तिलमिश्रितमन्नं शा० त० । तिलमिश्रितेऽन्ने कशरे
हेम० । [जीरके शब्दार्थचि० ।

तिलापत्या स्त्री तिचस्येव च्छ्रेः अपत्यं वीजमस्याः । कण्ठ-
तिलित्स पुं तेलनं तिलिर्गर्तितस्त्वं त्वरति कृद्गना गच्छति
त्वर-ड । अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियं जातित्वात् ङीष्
तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे ‘तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो
योषिदुत्तमा । तिलं तिलं ससुङ्गत्य रत्नानां निर्मिता
शुभा’ भा० अ० १४१ अ० । तस्यास्तथानामकरणं यथा
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति
तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ० ।

तिलोदक न० तिलमिश्रितसुदकम् शा० त० । तिलमिश्रिते
उदके ‘तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्’
मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्”
भा० अ० १२६ अ० । “आवाहयिष्ये तान् सर्वान्
दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” वायुपुं ।

नतिलीद पुं न० तिलमिश्रितः स्रोदनः । कशरे हारा० ।

‘दुहित्वा से पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौ-
दनं पाचयित्वा’ शत० ब्रा० १४।६।४।१६ । “तिलमिश्रमो-
दनं कशरमित्यर्थः” भा० ।

तिल्पिञ्ज पुं तिल+पिञ्ज-वेदे डिञ् । बन्धयित्वा “इषीकां
जरतीमिद्वा तिल्पिञ्जं दण्डनं नष्टम्” अथ० १२।२।५४।
तिल्य न० तिलानां भवनं चेतम् यत् । तिलभवनयोग्ये चेत्ये
तिलाय चितं यत् । तिलचित्ते त्वि० ।

तिल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तिल्लते अतिल्लोत् । तितिल्ल ।
तिल्व पुं तिल-स्नेहे “उल्वादयश्चेति” उषा० नि० । श्लो३
अमरः २श्चेतलोपे सुभूतिः शरत्तलोपे क्षीरस्वामी स्वार्थे
क । तत्तार्थे राजनि० । “न्यपोधाश्चत्यतिल्लकहरिद्रुस्फु-
र्जविभीतकपापनामभ्यश्च” कात्या० श्रौ० २।१।३।२० “तिल्लकः
तिष्णिशः” कर्कः ।

तिल्विल त्वि० तिल-स्नेहे वा० कृ तिलुः स्निग्धा इलामूर्धिर्याङ्गान् ।
देवयजने स्थाने “भद्रे चेत्ये निर्मिता तिल्विले वा” ऋ० ५ ।
६२।७ “हे व तिष्ठ निर्मिता तिल्विलास्तामिरावतीं
मध्ये पौषस्य तिष्ठन्तीम्” आ० गृ० १।८८ । “तिल्वि-
लायध्वसुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः”
ऋ० ७।७।५। “तिल्विलायध्वं तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्
कुरुत” भा० ।

तिष्ठद्गु अव्य० तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गु प्रभृतित्वात्
नि० अव्ययीभावः । दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु जपन्
सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनाङ्गशब्दसमूहे स च
गणः पा० गणसू० उक्तो यथा
“तिष्ठद्गु बहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेवुसम्
लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृत-
यवम् संहृत्यमाणयवम् । संहृतवुसम् संहृत्यमाण-
वुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् । दुःसमम्
निषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम्
पुण्यसमम् प्राहृण्यम् प्ररथम् प्रष्टगम् प्रदक्षिणम् अपर-
दक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इचप्रत्ययः समासानः” ।

तिष्ठद्गोम स्त्री तिष्ठता होमो यत् । यजतिरूपे यागभेदे
“यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५
“यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं
को विशेषः को भेद इति प्रश्नः । तत्र यजतीनां विशेष-
माह” कर्कः “तिष्ठद्गोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरो-
ऽनुवाक्यावन्तो यजतयः” ६। उच्यन्त इति शेषः । “तिष्ठता

होमो येषु ते तिष्ठद्वोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावनः पुरोऽनुवाक्यावनश्च ये ते यजतय उच्यन्ते” कर्कः ।

तिथ्य पु० त्वय्यन्यस्मिन् तृष-अप-नि० । १पुष्यनक्षत्रे । त्विप-दीप्तौ यक् अन्नप्रादि०नि० । २कलियुगे न० । तिष्ये नक्षत्रे जातः अष् तस्य लुक् । ३पुष्यनक्षत्रजाते ति० ! तिष्यं नक्षत्रमस्त्यत्र पौषमास्याम् अच् । ४पौषमासे शब्दरत्ना० स्वार्थं क । पौषमासे शब्दा० । तत्र पुष्यनक्षत्रे ।

“यदा सूर्याश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यवृहस्पती । एक-राशौ समेष्वन्ति प्रवक्ष्यति तदा कृतम्” भा० व० १३० ६६ ह्यो० कलियुगे “ततस्तपस्त्रे ऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुर-स्कृते । एकपाटस्थितो धर्मो यत्र तिष्ये भविष्यति” भा० शा० ३४० अ० । “मत्सम्प्रदायप्रथमाय तिथे शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः । उक्तो वृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्करा-चार्यगुरुं तमीडे । ‘तपस्ताडम् क्व वा तिष्ये तिष्ये योगः क्व ताडशः क्व वा व्रतं क्व वा दानं तिष्ये मीच-स्ततः कुतः’ काशीख० ३५ अ० ५ । साङ्गल्ये ति० । शब्दर० ।

तिथ्यपुष्या स्त्री० तिष्यं साङ्गल्यं पुष्यं यस्याः । आमलक्याम् तिथ्यफला स्त्री० तिष्यं साङ्गल्यं फलमस्याः । आमलक्याम् अमरः । “नित्यमामलके लक्ष्मीः” स्मृतेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम् । [क्याम् शब्दरत्ना० ।

तिथ्या स्त्री० तिष्यं मङ्गलं हेतुत्वेनास्त्यस्या अच् । आमल-तिष्ठधन्व न० तिष्ठभिरिष्टुभिर्युतं धन्व धनुः वेदे अच् समा-सान्तः अविभक्तावपि वेदे तिस्रादेशः । तिष्ठभिरिष्टु-भिर्युक्ते धनुषि “तिष्ठधन्वं दक्षिणां ददाति” शत० ब्रा० ११।१।५।१० । “स तिष्ठधन्वमादायापचक्राम” १४।१।१।७ । [४सङ्गावे च संलिसारः ।

तिहन् पु० तृह-अर्दने कनिन् नि० । व्याधौ २त्रीहौ ३धनुषि तीक्ष्ण गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । तीक्ष्णे व्यतीकृष्ट तित्तीके ऋदित् अतित्तीकत् त । शब्दस्तोमे याचनार्थं तीक्ष्णः प्राग्भित्ती पा० गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तेः ।

तीक्ष्ण न० किञ्ज-कृत् दीर्घश्च । १खरे स्यर्गे २विषे ३लौहभेदे (इस्पात) ४युद्धे अमरः ५मरणे ६शस्त्रे ७शीघ्रे इति सारसु० । ८साहस्रवयस्ये ९सुष्कके मेदि० । १०चव्यके राजनि० । ११मरके हेमच० । १२तीक्ष्णायुक्ते ति० । “तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीज्य महीपतिः” मनुः । “तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” भाष्यः । “शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम्” मनुः । “प्रतिभायां

हीरके कटाक्षे दुर्विक्रये नखे लवणे रविकरे” इति कथिकल्पजतायां तीक्ष्णत्वसूत्रम् । १३यवक्षारे पु० मेदि० । १४श्वेतकुशे १५कुन्दुरुके राजनि० । नक्षत्रविशेषगणे न० यथा “शक्राहिशिवमू-लाश्च मन्दाहस्तीक्ष्णादारुणे” ज्योतिषम् । १६आत्मव्यागिनि ति० मेदि० । १७निरालस्ये सुवृद्धौ ति० धरणी० १८यो-गिनि पु० अजयपालः । [राजनि० ।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन् । १गौरसर्पमे, २सुष्कके च तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य । ३धुस्तूरे ४वर्तुरे, ५इक्षुदीर्घजे, ६वशे च जटाध० । ७कन्यारीर्घजे स्त्री टाप् । राजनि० । ८तीक्ष्णकण्टकयुक्ते ति० कर्म० । ९तीक्ष्ण कण्टके पुंन० ।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य । पलाण्डौ राजनि० तीक्ष्णकर्मन् ति० तीक्ष्णं कर्मास्य । १तीक्ष्णार्थकरे आयः-मूलिके तिका० । कर्म० । २तीक्ष्णे कर्मणि न० ।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य । तम्बुलद्वये राजनि० । तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्म० । तारादेव्याम् उपतारायाम् ।

“पीठे दिक्कुरिवासिन्या द्विरूपा वसते शिवा । तीक्ष्ण-कान्ताह्वया त्वेका योप्रतारा प्रकीर्तिता” । “पुरा ललि-तकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! । तस्या लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्” कालि०पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य । १शोभाञ्जनद्वये जटा० । वा कप् । अत्रैवार्थे राजनि० । २रक्ततलस्याम् शब्दा० कुन्दरुनामशब्दद्वये अमरः ।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री० तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः । १वचायां, २राजि-कायाम्, ३कन्यायां, राजनि० । ४जीवन्याञ्च शब्दच० । ५श्वेतवचायां मेदि० । ६सूक्ष्मलायाम्, रत्नमा० । [रत्नमा० ।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः । पिप्पल्याम् तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्नेहः तैलच् । १सुहीचीरे, २स-र्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना० ।

तीक्ष्णदंष्ट्र पुंस्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य । १व्याघ्रे राजनि० स्त्रियां डीप् कर्म० । तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री । “सुतीक्ष्ण-दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” ह० स० ६७ अ० ।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य । १खड्गे “असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीमर्भो विजयश्चैव धर्म-पालो नभोऽस्तु ते । इत्यथै तव नामानि” खड्गपूजा-

मन्त्रः । २तीक्ष्णधारायुक्तभावे त्वि० । “नवनीतं हृदयं
ब्राह्मणस्य वाचि चरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभय-
मेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मनवनीतं हृदयं तीक्ष्णधार-
मिति” भा० आदि० ३ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । शतम्बु रुड्चे राजनि० ।
२तीक्ष्णपत्रयुक्ते त्वि० कर्म० । ३तीक्ष्णेषु पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । श्लवङ्गे । २कैतक्यां स्त्री
टाप् । राजनि० । ३तिष्णपुष्पयुक्ते त्वि० । कर्म० । ४ति-
ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । शतम्बु रुड्चे राजनि० ।
२तिष्णफलयुक्ते त्वि० कर्म० । ३तिष्णे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । शोभाञ्जने २कुलञ्जने च
राजनि० । ३तिष्णमूलके त्वि० । कर्म० । ४तिष्णे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिष्णांशौ शब्दार्थं
“शरत्प्रवृत्तितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोधयन्” हरिवं०
७३ अ० । २तिष्णरश्मियुक्ते त्वि० । कर्म० । ३तिष्णे रश्मौ पु०

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । शयवचारे रत्नमा० ।
२तिष्णरसयुक्ते त्वि० । कर्म० । ३तिष्णे रसे पु० ।

तीक्ष्णलौह न० नि० कर्म० । (द्रुमपात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽयं यस्य । शयवे । २खरशूक-
युक्ते त्वि० । कर्म० । ३खरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । शिशपा-
याम् (शिशु) राजनि० । २तिष्णसारयुक्ते त्वि० कर्म० ।
३खरे सारे पुंन० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । श्वचायां २सपेकङ्कालिकायाम्
रत्नमा० शकपिकच्छं ४महाज्योतिष्णायाम् ५अत्यन्तपस्त्रांम
जटा० । इतारादेय्याम् च । उग्रतारोपक्रमे
“हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्तः । विकटदंष्ट्रे
धीमहि तन्नस्तारा प्रचोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा
गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता” । “पानेषु मदिरा
शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । भोटको नारिकेलञ्च
मांसं व्यञ्जनमैविवम् । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः
परिकीर्त्तिताः । कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णायस न० नि० कर्म० अच् समा० । लौहभेदे (द्रु-
पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम कूटने दिवा० पर० अक० सेट् । तीम्यति अतीमीत् ।
तीर पारगतौ कर्मसमाप्तौ च अद्-चुरा० उभ० अक० सेट् ।
तीरयति ते अतितोरत् न ।

तीर न० तीर-अच् । नद्यादेः इकुञ्जे । २सोमके पु० अ-
सरः । ४वाये पु० त्विका० । ५त्वपृष्णि पु० मेदि० ।

“साङ्ग हस्तशतं यावत् गर्भतस्तोरसुच्यते ; भाद्रकृष्ण-
चतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानी-
यात् तदन्यत्तीरसुच्यते” प्रा० त० उक्ते इगङ्गाः कूलभेदे न०
“गङ्गातीरतरङ्गसङ्गतजलैः स्नात्वा चरो नार्चितः”
सा० द० । “अग्न्यतीरां सुनिसन्निवेशैः” रघुः । “अव-
काशेषु चोक्तोषु नदीतीरेषु चैव हि” मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे “तीरग्रहाः स्वरसेनाः ईजकाः कन्यकाः
गुहाः” भा० भी० ६ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (विहोत) देशभेदे त्विका० ।

तीरु पु० तृ-वा० क्तु । शिवे “नमस्तेऽभीष्टुहस्ताय तीरु-
भीरुहराय च” हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्थं त्वि० तृ-क्त । १ उतीर्थं, २अभिभूते, ३आप्नुते च ।
“तीर्थो हि तदा भवति” श्रुतिः “तीर्थ्याः पूर्णाः कति
न सरितो लङ्घिताः केन शैलाः नाक्रान्ता वा कति वन-
भुवः क्रूरसञ्चारघोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो
नास्ति कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमसीम्हानवक्त्रा दुरीशाः ।

तीर्थपदी स्त्री तरतेः कर्त्तरि क्तः । तीर्थः पादो मूलमस्याः
अन्यलोपः कुम्भपटा० डीषि पङ्गावः तालमूल्याम् शब्दच०
तीर्णा स्त्री प्रतिष्ठाख्यवृत्तिविशेषे यथा “यस्मिन् वृत्ते कर्मः
कर्मः वैदेवर्थैः सा स्यात् तीर्णा” अस्याः कन्येत्यपि
संज्ञा । “गौ चैत् कन्येति” लक्षणात् ।

तीर्थं न० तृ-थक् । १शास्त्रे २यज्ञे ३चोत्वे ४उपाये ५नारीरजसि
६अयतारे ७अपिजुष्टजले टपात्वे ८उपाध्याये ९०मन्त्रिणि
च मेदि० । ११योनौ १०२शने १३चक्रे हेमच० । १४विप्रे
१५ आगमे १६निदाने १७वज्रौ च संक्षिप्तमा० ।
तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं १ मानसं २ स्यावरं ३ च ।
तथा हि “ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धानि मलिनाजनाः । अगस्ति
रुवाच । शृणु तीर्थार्थिण गदतो मानसानि ममानवे ! !
येषु सव्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्यं
तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थसिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया-
तीर्थं सर्वतार्जवमेव च ! दानं तीर्थं दमस्तीर्थं
सन्नोषस्तीर्थसुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च
प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थ-
सुटाहृतम् । तीर्थानामपि तस्तीर्थं विशुद्धिर्नमसः
परा । एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थं लक्षणम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा शरीरस्थोद्देशः केचिन्मोध्यतमाः सृताः । तथा पृथिव्यासुद्देशः केचित् पुण्यतमाः सृताः । प्रभावाटद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहान् सुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता सृता । तस्माद्भौमेऽपि तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् । तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा सुनय ऊचुः । "पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्यायतनानि च । वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ ! श्रोतुं नो वर्त्तते मनः । रोमहर्षणं उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कोत्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचांयमस्त्विन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमनर्गतं दुष्टं तीर्थज्ञानं न शुध्यति । शतशोऽप्यजलैर्धौतं सुराभाण्डमिवायुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनन्ति व्यथितेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्न तत्र वसेत्तरः । तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण सुनिश्चेष्टाः । पृथिव्यां यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ! । सेतुका चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलनया । भृगुलङ्कं हिरण्यराजं भीमारण्यं कुगस्थनी । लोहार्जलं सकेदारं मन्दरारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुक्षेत्रं सर्वपापहरनया । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् । योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं कोकासकं पुण्यं वदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं लङ्ककूटं तीर्थं स्कन्दान्नमनया । सूर्यप्रभं रामतीर्थं सप्रसासद्रकं तथा । धर्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाधप्रस्थाशनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकुञ्जं मध्यकेशवमेव च । चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदण्डञ्च विश्रुतम् । दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सर्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमलिनञ्चैव वदरीसुप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वज्रकुण्डं तीर्थं सत्यपदनया । चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशवारकम् । मानसं स्थूलशृङ्गञ्च स्थूलदण्डं तयोर्वशी । लोकपाली

मरुतकं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचवकं पञ्चधारं त्रिधारकम् । सप्रधारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । विन्दुप्रभं देवहृदं तीर्थं विष्णुप्रभन्तथा । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा । अग्निप्रभं सुपुद्गागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोकपालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापदं दारुवनं व्यायारोहणमेव च । वटावटं भद्रवटं कोषाक्षी च दिवाकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजननया । सारवं गोप्रतारञ्च गोचरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदनया । कन्याश्रमं विष्णुपदं जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययातिपतनं युचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा । नर्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथाकुटम् । पिङ्गुतीर्थं सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम तथा पिङ्गरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनदं रेणुकातीर्थमेव च । पैतामहञ्च विमलं रुद्रापदं तथोत्तरम् । मन्थिमन्थञ्च कामाख्यं कृष्णतीर्थं कुमारिण्यम् । यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मन्थिपूरं तथोत्तरम् । दीर्घसलं हंसपदं तीर्थज्ञानशननया । गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि शङ्खुमानं तीर्थं शक्रावनानितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चस्रवपृथूदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पदं विषयान्तिकम् । कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं पक्षिणीहृदम् । पुण्डरीकं सोमतीर्थं मञ्जुवाटं तथोत्तमम् । वदरीवनमासीमं रत्नमूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च । सूर्यतीर्थं शङ्खिनी च घराभवनमेव च । तीर्थं च यत्तराजस्य ब्रह्मावर्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं माहतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । श्वानहोमायनञ्चैव सांसमशनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोडुम्बरमेव च । सप्रधिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् । इडास्पदं कोटिकूटं किन्नरं किंजपं तथा । कारण्डवञ्च विन्ध्यञ्च त्रिपिष्टपमथापरम् । पाणिन्दारं मिश्रकञ्च मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋष्यभोचनम् । दिव्यञ्च तृणमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपदनया ।

श्रीकृष्णं शान्तितीर्थं नैमिषेयञ्च विस्तृतम् । ब्रह्मस्थानं
सोमतीर्थं कन्यतीर्थं तथोत्तरम् । ब्रह्मतीर्थं मन-
स्तीर्थं तीर्थञ्चैलावनन्तथा । सौगन्धकवनञ्चैव मणि-
तीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवरं पाणिनं पाञ्च-
यत्तिकम् । निभूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् ।
शाकम्भरी देवतीर्थं स्वर्णाख्यं कालियं हृदम् । जीरे-
श्वरं विरूपालं शृगुतीर्थं कुशोद्भवम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्म-
योनिं नीलपर्वतमेव च । कुलाभ्यकं भद्रवटं वशिष्ठ-
पटमेव च । ध्रुमावर्त्तं तथा मेकं वारुणं कपिलञ्च
यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च ।
रुद्रावर्त्तं सगन्धान्धं कपिलावनमेव च । भद्रकर्ण
हृदञ्चैव शङ्कुं हृदकं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थ-
भौशनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव कास्य-
कम् । तत्र सासुद्रिकञ्चैव शतिकञ्च सहस्रिकम् ।
रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमधौजसम् । विश्वेश्वरं वाम-
नकं कक्षं नारायणाश्रमम् । गङ्गाहृदं वटञ्चैव वटरी
पचनन्तथा । रेन्द्रभागमेकरात्रं जीरिकाराममेव च ।
सोमतीर्थं दरवञ्च श्यततीर्थञ्च भोद्विजा ! । कन्याश्रमं
सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पुन्नदी । कोटितीर्थस्यलीञ्चैव
भद्रकालीहृदन्तथा । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तन्तयो-
त्तमम् । अश्ववेदी कुडवनं यसुनाप्रभवं तथा । वीर-
प्रभोजं सिन्धुत्यं शमीकुल्या सकृत्तिका । उर्वशी-
क्रमणञ्चैव मायाविद्योद्भवन्तथा । महाश्रमो वेतसिका-
रूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु वैशासं गङ्गोद्भेदं
सरस्वती । अरुणोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालु-
कम् । तीर्थेञ्चैवाविसृक्ताख्यं नीलकण्ठहृदन्तथा ।
स्वर्गद्वारं किष्कुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाच
मोचनञ्चैव सुभद्राहृदमेव च । कृष्णं विमलदं तस्मात्
तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । अष्टस्थानहृदञ्चैव हरिकेश-
वनं तथा । अजासुखवनञ्चैव घण्टाकर्णहृदन्तथा ।
पुण्डरीकहृदञ्चैव वापीकङ्कोटिकन्तथा । कृष्णं पर्व-
रिकाशय श्यामाकं पञ्चपुण्डरम् । श्मशानशुभकृष्णञ्च
विनायकहृदन्तथा । कूपं सिद्धभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसर-
न्तथा । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोमकम् ।
शृङ्गतीर्थं महातीर्थं श्रेष्ठा चैव महानदी । टिव्यं
ब्रह्मसरः पुण्यं गयाश्रीर्षात्रयं वटम् । दक्षिणञ्चोत्तर-
ञ्चैव गोमयं रूपशान्तिकम् । कपिहृदं शृङ्गकूटं
सावित्रीहृदमेव च । प्रभासनं शीतवनं योनिद्वारञ्च

धेनुकम् । रम्यकं कोकिलाख्यञ्च मतङ्गहृदमेव च ।
पितृकूपं रङ्गतीर्थं शक्रतीर्थं सुमालिनम् । ब्रह्मस्थानं
सप्तकृष्णं मणिरत्नहृदन्तथा । सुहृलस्याश्रमञ्चैव सुहृल्या-
हृदमेव च । तीर्थं जनककूपारख्यं वैश्यं विनशान-
न्तथा । आद्यां विनाशतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा ।
देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्कूपमेव च । जातिश्वरं वाम-
नकं वटेश्वरहृदन्तथा । कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं
श्रेष्ठात्मिका तथा । विश्वेश्वरं कल्याणतं कन्यासायुज्य-
मेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्व-
तीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी ।
कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च । कुम्भकर्ण
पटञ्चैव कौशिकीहृदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं
तीर्थसुहाणकं तथा । दण्डा विमालिनी तीर्थं तीर्थ-
ञ्चैव नरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कार्त्तियं कपिला
लोहितार्णवम् । सोमोद्भवं वंशगुल्ममृधमं काल-
तीर्थकम् । पुण्यतीर्थहृदं तीर्थं तीर्थं वटरिकाश्रमम् ।
रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेय-
वनञ्चैव क्षणतीर्थं तथा वटम् । ध्रुवं स्वरूपं प्रवर-
भिन्द्रयुन्नसरश्च यत् । सातुगर्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं
श्रीवनन्तथा । शृगुतीर्थञ्चैव भञ्ज कावेरीतीर्थमेव च ।
कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । संवत्त-
स्थापिनी स्थानं सप्तगोदावरीहृदम् । वटरीहृदमन्यञ्च
ब्रह्मदृष्णाविकर्त्तनम् । जातिहृदं वेदहृदं कुशप्रवणमेव
च । सर्वदेववृत्तञ्चैव कन्याश्रमहृदन्तथा । तथान्यत् वा
लिखित्वानां सप्तर्षीणां तथा परम् । तथान्यञ्च महर्षी-
णामखण्डितहृदन्तथा । तीर्थेषु तेषु विधिवत् सस्यक्
अद्वासमन्वितः । स्नानं करोति यो सत्यः सर्वपापैः
प्रसुच्यते । अस्यङ्गु देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनी-
लयम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितिष्ठंश्च भो द्विजाः ! ।
प्राप्नोति जयमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंगमम् । यस्मिन्
शृङ्गुयान्त्रियं तीर्थमाहात्म्यसुत्तमम् । पठेच्च आवयेद्वापि
सर्वपापैः प्रसुच्यते” ।

पद्मपुराणे आङ्गे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कस्मिन् वासरभागे तु आङ्गे आङ्गी
समचरेत् । तीर्थेषु केषु वै आङ्गं कृतं बहुफलं
भवेत् । पुलस्त्य उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं
श्रेष्ठतमं स्मृतम् । सर्वेषां द्विजसुखानां मनोरथस्थितं
तथा । यत्र दत्तं कृतं सर्वमनलं सुनिरव्रवीत् ।

पितृणां वल्लभं नित्यस्मृतीणां परमं प्रियम् । नन्द्यु-
ल्ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी तथा । शुभं मितपदं
राजंस्ततः केदारसुत्तमम् । गङ्गासागरमित्याहुः सर्व-
• तीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिना-
ह्वदः । तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गेङ्गे-
दस्तु गोमत्यां यवोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराहस्तु
देवदेवश्च शूलष्टक् । यत् तत् काञ्चनद्वारमटादशभुजो-
हरः । नैमिस्तु धर्मचक्रस्य शीर्षो यत्नाभवत् पुरा ।
तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य
तत्रापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
नारायणपुरं व्रजेत् । कोकासुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्त
जन्मनः । पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्न देवः पितामहः ।
विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम् । कृतं तेन
महापुण्यं सर्वपापनिस्तदनम् । यत्नाद्यो नरसिंहस्तु
स्वयमेव जनाईनः । तीर्थनिजमती नाम पितृणां
वल्लभा सदा । त्वयन्ति पितरो नित्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत् मार्गोऽपि लक्ष्यते । अद्यापि
पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति
ख्यातं पितृतीर्थं नराधिप ! । तथा भद्रसरः
पुण्यं सरोमानसमेव च । सन्दाकिनि तथाच्छेदो विपा-
शाय सरस्वती । पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महासुखम् ।
गोदावरी तथा पुण्या तथा कालझरं शुभम् । वंगोद्-
भेदं हरोद्भेदं गङ्गेद्भेदं महालयम् । भद्रेश्वरं वि-
ष्णुपदं नर्मदाहारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समा-
न्याहर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि
च । स्मरणादपि लोकानां किञ्च आह्वयदायिनाम् ।
ओङ्कार पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम् । कुरुक्षे-
त्राच्छतगुणम् तस्मिन् सुखादिकम्भवेत् । शक्रतीर्थन्तु
विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं खलम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं
फलं कोटिशताधिकम् । आह्वे दाने तथा होमे स्वाध्याये
जपसन्निधौ । कायावरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः ।
श्वतारं रोचयानो ब्राह्मणावसथे शुभे । जातं तत्
सुमहापुण्यं तथा चर्मखतो नदी । नदी च वरणा
तद्वत्तीर्थं ह्यैताशनं परम् । भैरवं भृगुलङ्कञ्च गौरी-
तीर्थमनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं नाम वज्रेश्वरमनुत्तमम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्वती नदी । शूलतापी
पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पदेनापि
नागतीर्थमवल्लभा । तथा वेखा नदी पुण्या महाशा-

लस्तथैव च । महारुद्रो महालिङ्गो दशार्था च महा-
नदी । शतरुद्रागता वापि तथा पितृपदं परम् । युञ्ज-
वाराहिकं तद्वत्तदौ द्वौ शोणवर्धरौ । कालिका च नदी
पुण्यं पितरा च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि
शशुन्ते स्नानदानयोः । आह्वयेतेषु यद्दत्तं तदनन्तफलं
स्युतम् । शनीचाटनदीधारा श्वचीरनदी तथा ।
हारका कण्ठतीर्थञ्च तथाप्युत सरस्वती । नदी मण्डिमती
नाम तथा च गिरिकर्णिका । ध्रुतपापं तथा तीर्थं
समुद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णो गणकर्णश्च तथा च
पुरुषोत्तमः । श्रीशैलं शक्रतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम् ।
महेन्द्रश्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि
सदा आह्वयनन्तफलमश्नुते । दर्शनादपि पुण्यानि सद्यः
पापहराणि च । तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम
नदी सरित् । भीमेश्वरं कण्ठवेखा कावेरी वङ्गुरा नदी ।
नदी गोदावरी पुण्या त्विस्रव्या तीर्थसुत्तमम् ।
तीर्थं त्रैथम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्ततम् । यत्नास्ते भग-
वान् भीमः स्वयमेव तिलोचनः । आह्वयेतेषु तीर्थेषु
दत्तं शतगुणं भवेत् । स्मरणादपि पापानि वृजन्ति
शतधा नृप ! । श्रीपयो च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु-
त्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च ।
भवतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यातीर्थञ्च शाश्वतम् । पुण्यां रासे-
श्वरं तद्वद्वेलापुरमनुत्तमम् । अङ्गारभ्यं विख्यात-
मात्मदर्शननायुधम् । तीर्थं वृत्तेश्वरं तद्वत्तथा कोकासुखं
परम् । गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं पृथुचन्द्रं पृथूदकम् । सह-
स्राक्षं हिरण्यराक्षं तथा च कदली नदी । नामाधि-
पापि च तथा तथा सौमित्रसङ्गतम् । इन्द्रनीलं
महानादं तथा च प्रियमेलकम् । एतान्यपि सदा आह्वे
प्रशस्तान्यधिकानि च । एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं
पद्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम् ।
बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं
पाशुपतञ्चैव नदी परपटिका तथा । आह्वयेतेषु सर्वेषु
दत्तं कोटिशताधिकम् । तथैव पर्वतीर्थञ्च त्रिपुरं स्वाण्डवं
नदी । ध्रुता लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलावहा । जाम-
दग्नस्य सतीर्थं वेदायतनसुत्तमम् । प्रतीकस्याभया
सिद्धा यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यकव्याना-
मपसरोगणसंयुतम् । आह्वयादिदानकार्यञ्च तद्वत् कोटि
शताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरसुत्तमम् ।
सिद्धफला नदी पुण्या यत्न दुःखाहृतः पुरम् । निमेष

प्रकृतमित्थं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः
 आङ्गमनन्तफल्बुद्धं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शाल-
 यामं तथैव च । शौनपातश्च विख्यातो यत्र वैश्वान-
 नरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव
 च । मनन्दुरा नदी पुण्णया कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 विदर्भा चाप्यवेत्याथ पयोष्णी प्राङ्मुखी परा । कावेरी
 चोत्तरागा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु आङ्गती-
 र्थेषु आङ्गमानन्त्यमश्रुते । लौहदण्डं तथा दण्डं चित्र-
 कूटनथैव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कुञ्जाभ्रञ्च तथा तीर्थसुर्वशीपुलिनं तथा । संसारमो-
 चनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् । एतेषु प्रिद्धतीर्थेषु
 आङ्गमानन्त्यमश्रुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्व-
 रमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् ।
 ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डार-
 कञ्च विख्यातं गङ्गोद्धारं तथैव च । खाण्डेश्वरं विश्व-
 कञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च वदरीतीर्थं रामती-
 र्थनथैव च । जयलं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ।
 एतेषु आङ्गटातारः प्रयान्ति परमं पटम् । तीर्थं
 मातृष्टहं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरी-
 तीर्थं सर्वतीर्थेश्वरम् । तत्र आङ्गं प्रदातव्यमनन्त-
 फलमिच्छुभिः । कीकटेष्ु गया पुण्णया पुण्णयं राजगृहं
 वनम् । च्यवनस्याश्रमं पुण्णयं नदी पुण्णया पुनः-
 पुनः । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्त्तिता ।
 गृष्टव्यावहवः पुत्रा यद्यथेको गदां व्रजेत् । यजेत-
 वाचसेधेन नीलं वा वृषत्सृजेत् । एषा गाथा विच-
 रति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे मनुष्या राजेन्द्र ! की-
 र्तयन्तः समागताः । किमस्माकं कृषे कश्चिद्गयां यास्यति
 मत्सुतः । प्रीणयिष्यति ताङ्गत्वा सप्त पूर्वास्तथा
 ऽवरान् । मातामहानासथेव' श्रुतिरेषा चिरन्तनी ।
 गङ्गायाञ्चास्थिनचयं गत्वा ज्ञेयस्ति मत्सुतः । तिलैः
 संप्राप्तभिर्वापि टास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्य
 वितये चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करा-
 रण्यं नैमिषन्तनन्तरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य
 आङ्गं भक्त्या प्रदास्यति । गद्यायां धर्मं पृष्टे वा सरसि
 ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेष्ु चैव पितृणां दत्तभक्षयम् ।
 व्रतं कुर्यान्नरो यस्तु अश्वानं परिसर्पति । नरकस्थान्
 पितृस्तद्वत् स्वर्गं नयति मत्वरः । कुले तस्य न राजेन्द्र !
 भ्रैतो भवति कश्चन । प्रेतत्वभोक्तृभावञ्च पिण्डदाबाञ्च

गच्छति । गद्यायां पिण्डदानस्य नान्यज्ञानं विशिष्यते ।
 एकेन पिण्डदानेन तृप्राप्ते भोक्तृगामिनः । धान्यप्रदानं
 प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा सुनीन्द्राः । तोयञ्च
 तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्धर्महेतुं प्रवरं प्रदिष्टम् ।
 सर्वाघञ्चा सुरुचिरा महावला महानदी । ये तु पश्यन्ति
 तां गत्वा मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजसुखेभ्यः
 प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्यदिच्छति वै मर्त्यस्तत्तत्
 प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो
 मया । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तारत् किञ्च मा-
 नुषाः" पुराणसर्वस्वे ।

शुद्धे तीर्थभेदस्य प्राशस्त्यं विष्णुसंहितायास्तुक्तं यथा
 "अथ पुष्करेषु आङ्गम् जप्यहोमतपांसि च ।
 पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एव-
 मेव गयाशीर्षे अक्षयवट्टे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते
 यत्र कश्चन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्ते वि-
 ल्वके नीलपर्वते कनखले कुञ्जाभ्रे शृगुतङ्गे केदारो महा-
 लये नङ्गनिकायां सुगन्ध्यायां शाकम्भर्यां फलशुतीथे'
 महागङ्गायां त्रिषालिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र
 कश्चन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गा-
 सागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ।
 अगस्त्याश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाञ्च
 सङ्गमे । श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे वड्यायां मत-
 कुवायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावत्यां गोमत्यां
 वेलावत्यां विषाभायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभा-
 गायाम् इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे चौशनसे ।
 एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिहारासु सर्वेष्वपि स्वभावेषु
 पुलिनेषु प्रक्षवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषु पवनेषु गोम-
 योपलिनेषु मनोज्ञेषु"

तीर्थागमने दोषो यथा "अनुषोष्य त्विरात्राग्नि
 तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं भाञ्च दरिद्रो
 नाम जायते" प्रा० त० । तीर्थागमने फलं यथा

"अग्निष्टोमादिभिर्धर्मैरिद्धा विपुलदक्षिणैः । न तत्
 फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुस्मरन्
 धीरः अह्वानः सप्ताहितः । ऊतपापो विशुध्येत किं
 पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्यग्योनिं न वै मच्छेत् कुदेये
 न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गमाक् च भोक्तोपा-
 यञ्च विन्दति" ब्रह्मवै०पु० ।

तीर्थसम्यक्फलभागिनो यथा "यस्य हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च
स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपाहृतः सन्तुष्टो येन
केनचित् । अचङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ।
अदात्मिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्धैः स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽ-
मलमतिः सत्यवादी हृदयतः । आत्मोपमश्च भूतेषु
स तीर्थफलमश्नुते । अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिकोऽ-
च्छिन्नसंशयः । हेतुनिवृत्तश्च पञ्चै तेन तीर्थफलभागिनः ।
इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिग्रहे देधोयथा ।

“तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा ।
स्वकार्येऽपि प्रियकार्येऽपि देवताभ्यर्चनेऽपि वा । नि-
ष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्भनमश्नुते” । “तत्र नारा-
यणचोले कुरुचोले हरिः पदे । वाराणस्यां वद-
र्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करचोले प्रभासे
रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ।
हरसतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्याञ्च
कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं
प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं
प्रमाति च” इति ब्रह्मवै०प्र०ख० । शङ्खः “तीर्थं प्राप्यानुष-
ङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति
तीर्थयात्राफलं न तु” । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च
मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफल-
मश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संक्षयः ।
यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् । हस्तसंयमो-
ऽत्र निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्य-
देशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनि-
वृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलबोधकसञ्ज्ञास्ववेदाद्याधिगम-
रूपा । तपः आभिधादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थ-
गमने धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं सस्यगति शेषः ।
एतच्च हस्तसंयमनादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थ-
यात्रासंप्रक्रान्त्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्माङ्गञ्च, श-
ङ्खेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति
सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसिः
“बोद्धुंशं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अङ्गं
तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” । परार्थेन वेतना-
दिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । “तथा प्रतिगतिं
कृत्वा तीर्थवारिण्य मज्जयेत् । मज्जयेत्तु यस्तद्दृश्य अष्ट-
भागं लभेत सः” ।

तीर्थयात्राविधानं यथा “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु
गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्ते । कृतोपवासः
शुचिरप्रसक्तः संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् । देवान्
पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् विसृज्यन्
प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनश्चैव देवान् पितृन्
ब्राह्मणान् पूजयेत् । एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्थाञ्जाल सन्देह एव” इति ब्रह्मपुराणम् ।
एतदधिकारे प्रा०त० ।

“सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने
कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवतासु संपूज्य
द्विभ्रातृं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलम्ने
यात्रां कुर्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्थुपक्रमादुपवास-
दिने सुखलनमसि । “प्रवागे तीर्थयात्रायां पितृमाह-
वियोगतः । कचानां वपनं कार्यं न वृथा विक्रमोभ-
वेत्” इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थया-
त्रायासिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं
कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च
न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली ।
वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरसंस्तुतप्रवेशे इत्येव वक्त-
व्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरसंस्तुतप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्या-
गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्राशुक्तत्वात् व्यक्त-
माह हलायुधधृतं कूर्मपुराणवचनम् “तीर्थयात्रास
मारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । द्विभ्रातृं प्रकुर्वीत
वज्रसर्पिःसमन्वितम्” । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण
श्राद्धमात्रं संसृजितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति ।
एवं देवान् पितृनित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्यं
नतुपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं
स्यात् । मत्स्यपुराणम् “तिलोदकाञ्जलिर्देवो जलस्यै-
स्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे श्राद्धं समि-
ष्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं
नियम्यते । तथा हि “अन्नरुदके आधानो अन्नरेव
शुद्धो भवति । तस्मादन्नरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा
आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति पैठीनस्युक्तेन जलै-
कचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्माहृत्वात् तर्पणकाले
तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः ।
तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति
स्थलोपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथ वा काले
तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्नोरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं”

पितृतर्पणम् । पिण्डदानं ततः शक्तं पितृणाञ्जातिदु-
र्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।
आङ्गं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्रद्धाङ्ग-
प्रकाशानां नैव दृष्टिहृतञ्च यत्” । श्रद्धाङ्गोदण्डकाकः ।
अत्राकाल इति न रात्रिप्रादाविति पर्युदस्तप्रतिपत्तयः ।
तथात्वे तद्वाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्तोतराप्रशस्तकाल-
परम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्चर्षाः षट् प्रकीर्त्तिताः” इत्यनु-
सारात् । काल इति प्रशस्तापराहृणादिकालपरम् । अत्र
शुचिः प्राप्नुत्तरविहितप्रथमदिन एव आङ्गं तेन पूर्वदिने
राक्षसीवेलादावागमनेऽपि परदिने, आङ्गमविरुद्धम् । तथा
च हलायुधधृतम् “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं आङ्गं तत्प्राप्ति-
हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽथ वा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ।
पूर्वाह्णे सङ्गत्रे पूर्वदक्षिणे अग्निर्कोणे । पिण्डदानमिति
आङ्गासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न पौनस्त्यम् ।
तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणम् “पिण्डांस्तु
गोऽजविभ्रेभ्योदद्यादन्नौ जलेऽपि वा । तीर्थे प्राङ्गे सदा
पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” ।

वायुपुः “उद्यतश्चेद्द्वयां गन्तुं आङ्गं कृत्वा विधानतः ।
विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा यामं प्रदक्षिणम् । ततो याम-
नान्तरं गत्वा आङ्गशेषस्य भोजनम्” इत्युक्तं गयामित्युप-
लक्षणादप्यत्रापि तथा । अन्यत्वं मत्कृतगयाआङ्गादि-
पङ्क्तौ दृश्यम् ।

कूर्मपुराणम् “रेद्यर्थं लोभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो
नरः । निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्दयानं विवर्जयेत्” इति
मत्स्यपुराणम् “संवत्सरं द्विमासोऽनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
सुगण्डनञ्चोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत्” इति गङ्गावा-
क्यावः । तीर्थप्राप्तिनन्तरविधानं यथा ।

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नाथी भोज्य एव हि । सक्तुभिः
पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च । कर्त्तव्यमृषि-
मिर्द्धं पिण्डाकेन गुडेन च । आङ्गं तत्र तु
कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अकालेऽप्यथवा काले तीर्थ-
आङ्गन्तु तर्पणम् । अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समा-
चरेत् । यदङ्गं तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽङ्गः पूर्ववासरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गं आङ्गदो भवेत् । तीर्थोप-
वासः कर्त्तव्यः शिरसो सुगण्डनं तथा । शिरोगतानि
पापानि यान्ति सुगण्डनतो यतः । तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन
स्नानं तीर्थे समाचरेत् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थ-

यात्प्राप्तं न तु” इति काशोखण्डम् । “सुगण्डनञ्चोप-
वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयां गङ्गां
विशालां विरजानथा” इति स्कान्दम् “स्नापयेत्
स्निग्धमिवादीन् ज्ञातीं स्तीर्थे नरोत्तमः । अन्यथापह-
रन्त्येते बलात्तीर्थभवं फनम्” इति स्कान्दम्
“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यंसुदृश्य
निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” इति प्रा०श० मार्क०पु० ।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा “सर-
स्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् । गङ्गाशापेन
कलयी स्वयं तस्यौ हरः पदे । पश्चाद्गङ्गीरधानीता-
मर्ची भागोरथो शुभा । समाजगाम कलयी वापी
शापेन नारद ! । पद्माजगाम कलयी सा च पद्मावती
नदी । भारतं भारतीशापात् स्वयं तस्यौ हरः पदे ।
कलेः पञ्चसहस्रञ्च वर्षान् स्थित्वा च भारते । जम्बुत्साश्च
सरद्रूपं विहाय श्रीहरः पदम् । यानि सर्वाणि
तीर्थानि कार्शीं वृन्दावनं विना । यास्मिन्नि तामिः
सार्द्धं च वैकुण्ठमाज्ञया हरः” ।

“यानादिना गमनदोषो यथा “पुण्यार्द्धं” हरते याने
तदर्द्धं तत्र पादुके । तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्वं हरति
मैथुने” इति कर्मलोचनम् ।

तत्र उपाये षट्के च “कृततीर्थः पयसाभिवागयः” किरा०
शास्त्रे तीर्थकरः । पात्रे । “ब्रह्मचारी धनदायी से-
धावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्यया विद्यां यः प्राह तानि
तीर्थानि षण्मम” विद्यावाक्यम् । १८चात्वालोत्करयोर-
नराले देशे “दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिसपरेण
वा” कात्या०श्रौ० ५।५।११ । “तीर्थेन चात्वालोत्करावन्तरेण
प्रवेश्य वेदचात्वालयोरनरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं दक्षि-
णेनाग्नेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तर-
सुत्तरं वेदिसपरेण चानीय वेद्योरनरालेन दक्षिणस्याग्नेः
पुरस्तदानीय जुहोति” “तेनान्तरेण प्रतिप्रद्यन्ते चात्वा-
नं चैतद्वै देवानां तीर्थम्” षड्विं०ब्रा० कराङ्कलितलेषु ब्रा-
ह्मादितोर्थता यथाह मनुः “ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नि-
त्यकालसुपसृजेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा न पितृण्य
कदाचन । अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । काय
मङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं पितृन् तयोरधः” शास्त्रानुज्ञापि-
धये । “अहिंसन् सर्वाभूतान्यन्यत्र तीर्थस्यः” द्वा० उ० तीर्थं
शास्त्रानुज्ञापिधयः” भाष्यम् । १९मन्वप्राद्याष्टादशम् ।
“कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभि-

विज्ञातैर्वैद्वि तीर्थानि चारकैः भा०स०५५०। 'तीर्थानि मन्त्रिपृष्टनीन्यटाटश यान्यवगाद्य राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्रोः पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः षष्ठमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेगिकस्तथा। कारागाराधिकारी च इव्यसञ्चयकस्तथा। कत्याकृत्येषु चाथानां नवमो विनियोजकः ६। प्रदेष्टा १० नगराध्यक्षः ११ कार्यनिर्माणकस्तथा १२। धर्माध्यक्षः १३ सभाध्यक्षो १४ टण्डपालस्त्रिपञ्चमः १५। घोडशो दुर्गपालश्च १६ तथा राष्ट्रान्तपालकः १७। अष्टवीपालकानानि १८ तीर्थान्यटाटशैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वाम्बनश्च परस्य च। पाषण्डादीन्विज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा खेषु पुरोहितमिति" एषां तीर्थशब्दवाचत्वे हलायुधः "दोनौ जनावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्यपि। पुष्पत्रये तथा पाले तीर्थे स्थादर्शनेष्वपि"। इति परेषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारानन्यैः परस्परं चाविज्ञातांस्त्रींस्त्रीन् प्रयुज्य तत्रत्यां वाक्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात्" नी० क०।

२. जलाशयादरत्नमात्रदेशे आदित्यपुराणे "अरत्नमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्तव्यं यस्मादरत्नमात्रव्यवहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थे जलसमीपत्वात्" आ० त०।

"तीर्थान्मन्वनारणप्रगिरिपर्यतसागराः। सरस्वती भारती च परीति द्रग कीर्तताः" महानि० तन्त्रोक्ते २सन्द्यासिनासुपाधि भेदे। तल्लक्षणं तत्रैव "विवेणीसङ्गमे तीर्थे तन्दमस्यादिलक्षणम्। स्नायात्ततीर्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्रापर्वतौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्यैव भोजने नान्यथा कल्पकोटिभिः" नीलकण्ठप्रवचकम्।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ट। १जिने हेमच०। २शास्त्रकरे त्रि०। ३विष्णौ पु०। "मनोजवस्तीर्थकरः" विष्णुस०। "चतुर्दशविद्यानां वाह्यसमयानां च प्रथेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयग्रीवकृपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपादिशत् वाचाविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति पौराणिकाः कथयन्ति" भाष० स्।

तीर्थकाक पु० तीर्थं काक इव लोलुपत्वात्। तीर्थं काकसदृशव्यवहारिणि लोलुपे। तीर्थध्वङ्गः दयोऽप्यत्र। तीर्थकृत् पु० तीर्थं करोति क-कृप् ६त०। १जिनेदेवे हेमच०। २शास्त्रकरे त्रि०। [हेमच०। तीर्थङ्कर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ख सुम् च। जिनेदेवे तीर्थदेव पु० तीर्थमिव श्रेष्ठः देवः तीर्थे दीव्यति वा दिव-कच् वा। शिवे शिवसङ्घनाम। तीर्थमहाङ्गद पु० तीर्थरूपो महाङ्गदः। स्वनामख्याते तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाङ्गदः" भा० अनु० १६५ अ०। नानातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थं सद्दिशं यात्रा। १तीर्थोद्देशेन यात्रा-याम्। तद्विधिः मत्कृतमया आद्यादिपद्धतौ दृश्यः। भारतान्तर्गते रवनपर्वीऽवान्तरपर्वभेदे "तीर्थयात्रा ततः पर्वं कुरुराजस्य धीमतः" भा०व० १अ०। तच्च वनपर्वणि ८०अध्यायावधिः ५६ अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिशब्दे उदा० तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा ध्वंसमा०। प्रयागे तीर्थे। तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र। अविभक्तौ काश्यां त्रिका० वा ङीप्। निन्दनातत्वात्षष्टितीर्थानामानयनात्तथात्वम्। यद्योक्तं काशी० ६६ अ०।

"सवेरत्नमया रम्या साष्टपरिभूदिह। भूर्भुवःस्वस्त्ये यानि शुभान्यायतनानि हि। सुक्लिदान्यपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः। यतोयच्च समानीतं यत्र यच्च कृतास्तदम्। कथयिष्याम्यहं नाथ! क्षणं तदवधीयताम्। स्याणुर्नाम रुचानिङ्गं देवदेवस्य भोक्तृदम्। कुरुक्षेत्रादिहोद्भूतं कलाशेषोऽस्ति तत्र वै। तदप्ये सद्भिहित्याख्या महाउ-क्करिणी शुभा। लोकार्कपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा। तत्र स्नातं कृतं जपं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः। कुरुक्षेत्राद्भवेत् सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषाद्देवं देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तनं संयुतः। तत्रांशमात्रं संस्थाप्य काश्यामाविरभूद्भिभो!। दुर्गिराजोत्तरे भागे सिद्धिं साधकस्य वै। लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदप्ये कूप उत्तमः। ब्रह्मावर्त्तं इति ख्यातः पुनरावर्त्तकञ्चाम्। तत्कूपान्निः कृतमानो देवदेवं समञ्चरं च। तत्पुण्याच्चैमिषार-मद्यात् कोटिकोटिगुणं स्मृतम्। गोकर्णायतनादत्र स्वयमाविरभून्महत्। लिङ्गं महाबलं नाम शास्त्रा-दित्यसमीपतः। दर्शनात् स्पर्शनाद्यच्च क्षणादेनो महाबलम्। वाताहतस्तुलराशिरिव विद्राति दूरतः। कपालमोचनपुरो दृष्ट्वा लिङ्गं महाबलम्। महाबल-

मवाप्नोति निर्वाणनगरं ब्रजेत् । षष्ठ्यपीचनतः प्राच्यां
प्रभासात् चोत्सम्भवात् । शशिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र
प्रतिष्ठितम् । तल्लिङ्गं सेवनान्मर्त्यैः शशिभूषणतां ब्रजेत् ।
प्रभासचोत्सवायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिकत् । उज्ज-
यिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः । यन्नामस्मरणा-
देव न भयं कलिकालतः । प्रथवाख्यान्कहालिङ्गात्
प्राच्यां कलुषनाशनम् । महाकालाभिधं लिङ्गं दर्श-
नान्मोक्षदं परम् । योगेश्वरलिङ्गं पुष्कराक्षीर्थ-
सम्भवात् । आविरोसीदिह महत् पुष्करेण सदैव तु ।
सत्सोऽयुत्तरे भागे दृष्टाऽयोगेश्वरसूक्तम् । स्नात्वाऽ-
योगेश्वरकुण्डे तु भवात्तारयते पितृन् । महानादेश्वरं
लिङ्गमद्रुहामादिहागतम् । त्रिलोचनादुदीच्यान्तु तद्-
दृष्टिर्मुक्तये सताम् । महोत्कृष्टेश्वरं लिङ्गं मरुत्कोटा-
दिहागतम् । कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धि-
दम् । विश्वस्थानादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम् ।
स्वर्गनात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । महाव्रतं
महालिङ्गं महेंद्रादिह संस्यतम् । स्कन्देश्वरसमीपे
तु महाव्रतफलप्रदम् । इन्दारकषिष्टन्दानां स्तुवतां प्रथमे
युगे । उत्पन्नं यन्महालिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्मिताम् ।
महादेवेति तैरुक्तं यन्मनोरथपुरणात् । वाराणस्यां
महादेवस्तदारभ्याभवच्च यत् । सुक्तिचोत्सवं कृतं येन
महालिङ्गेन काशिका । अविशुक्ते महादेवं यो द्रव्य-
त्यक्त मानवः । शम्भुलोके गमस्तस्य यत् तत् स्तस्य
दिह । अविशुक्ते प्रयत्नेन तत् संसेव्यं सुसुक्ष्मभिः ।
कल्पान्तरेऽपि न त्यक्तं कदाप्यानन्दकाननम् । येन लिङ्ग-
स्वरूपेण महादेवेन सर्वथा । तत्पसादोऽयमत्रलः सर्व-
रत्नमयः शुभः । हिरण्यगर्भतीर्थाच्च प्रतीच्यां जेत-
रक्षिका । वाराणस्यामधिष्ठात्री देवता साभिलाषदा ।
महादेवेति संज्ञा वै सर्वलिङ्गस्वरूपिणी । वाराणस्यां
महादेवो दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक् । तेन त्रैलोक्यलिङ्गानि
दृष्टानीह न संशयः । वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य
सकन्नरः । आहूतसंपूर्वं यावच्छिवलोके वसेन्दुदा ।
पवित्रपर्वण्य सदा श्रावणे मासि यत्नतः । लिङ्गे
पवित्रमारोप्य महादेवेन गर्भभाक् । पितामहेश्वरं लिङ्गं
गयातीर्थदिहागतम् । फलगुणभृतिभिस्तीर्थैः साङ्गं
कोशसंस्मितैः । धर्मैश्च यत्न वै तप्तं युगानामयुतं
शतम् । साक्षीकथं महालिङ्गं श्रीमद्भैरवराभिधम् ।
पितामहेश्वरं लिङ्गं तत्प्राभ्यर्च्य नरोसदा । त्रिःसप्त-

कुलसंयुक्तो सुच्यते नात्र संशयः । प्रयागतीर्थराजस्य
शुभटङ्को महेश्वरः । तीर्थराजेन सहितः स्थित आगत्य
वै स्वयम् । निर्वाणमण्डपाद्रुम्यादवाच्यामतिनिर्मलः ।
प्रासादो मेरुणा यस्य स्पर्द्धितं काञ्चनोज्ज्वलः । देवेनैव-
वरो दत्तो तत्र पूर्वयुगान्तरे । पूज्यो महेश्वरः काश्यां
प्रथमं कलुषापहः । यः प्रयाग इह स्नातो नमस्यति
महेश्वरम् । समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविस्तरैः ।
प्रयागस्नानजात् पुण्यं शुभटङ्कविलोकनात् । स
प्राप्नुयाच्च सन्देहः पुण्यं कोटिगुणोत्तरम् । शङ्कु-
कर्षांन्महाशैलान् महातेज इतीरितम् । लिङ्गमावि-
भूत्वा महातेजोभिष्टद्धिदम् । महातेजोनिषेस्तस्य
प्रासादोऽतीव निर्मलः । ज्वालानजटिलिताकाशो माशि-
क्यैरेव निर्मितः । तल्लिङ्गदर्शनात् स्पर्धात् स्वनाञ्च
समर्चनात् । प्राप्यते तत् पुरं धाम यत्र गत्वा न
शोचते । विनायकेश्वरात् पूर्वं महातेजःसमर्चनात् ।
तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पटम् । रुद्रकोटि
समाख्यातात्तीर्थात् परमपावनात् । महायोगेश्वरं लिङ्ग-
माविशुक्ते स्वयं परम् । पार्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे
सर्वसिद्धिदम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां कोटिलिङ्गफलं
लभेत् । तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिस-
म्मिता । प्रासादरम्भसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्त्तिभिः ।
काश्यां रुद्रस्थलो सा तु पठन्ते वेदादिभिः । रुद्रस्थल्यां
सुता यो वै कर्मकोटपतङ्काः । पशुपत्तिरुगा मर्त्यां
स्नेच्छा वाऽप्यथ दीक्षिताः । तेषां तु रुद्रीभूतानां पुन-
रावृत्तिरत्र न । जन्मान्तरसङ्घेषु यत् पापं सुसुपा-
जितम् । रुद्रस्थलीं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम् ।
अकामो वा सकामो वा तिर्यग्गथोनिगतोऽपि वा । रुद्र-
स्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात् । स्वय-
मेकास्वरात् जेत्यात् कृत्वासा रक्षागतः । कृत्वासासि
लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यस्थितः । अस्मिन् लिङ्गे स्वभक्तानां
सास्वः सर्षिणो विभुः । स्वयञ्चोपदिशेद्ब्रह्म सुतो
श्रुतिभिरीरितम् । चोत्सवं सिद्धिदे प्राप्नुयच्छीथो
मरुजाङ्गनात् । प्रचण्डपापसंघातं खण्डयेच्छतधे-
क्षणात् । पाशपाणिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति ।
चण्डेश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम् । काल-
झराञ्जीलकण्ठस्तिष्ठेदत्र स्वयं विभुः । गणेशात् कूट-
दलाख्यात् समीपे भवनाशनः । नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं
काश्यां यैः परिपूजितम् । नीलकण्ठास्तएव सुस्तएव

शशभूषणाः । काशीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजय-
संज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेशः समर्च-
नात् । ऊर्ध्वरेतास्त्रिदण्डायाः संप्राप्तोऽत्र स्वयंविभुः ।
कुष्माण्डकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्वा व्यवस्थितः । ऊर्ध्वं
गतिमवाप्नोति वीक्षणदूर्ध्वरेतसः । ऊर्ध्वरेतसि ये
भक्ता न हि तेषामधोगतिः । मण्डलेश्वरतः क्षेत्वा-
लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुण्डसंज्ञादुत्तरस्थं
दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ये भक्ताः श्रीकण्ठा एव
ते नराः । नेह श्रिया विद्युज्जले न परत्र कदाचन ।
कागलाण्डान्महातीर्थात् कपर्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाच
मोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्भिः । कपर्दीशं समभ्यर्च्य
न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वाऽ-
त्राप्यवसुत्तमम् । व्याघ्रकेश्वरात् क्षेत्वात् लिङ्गं
सूक्ष्मेशसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चाल् क्षेत्वे वै श्रियसां
पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा
लिङ्गेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभामवाप्नुयात् । संप्राप्तमिह
देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराङ्गणपतेः पुरस्ता-
त्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले
शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्वत्र विजयी भवेत् ।
प्रादुशकार देवेशः श्रीशैलान्निपुरान्तकः श्रीशैलेश्वरं
दृष्ट्वा यत् फलं ससुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्-
फलं हेलयाप्यते । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तक-
मीश्वरम् । संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमावि-
शेत् । सोम्यस्थानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः ।
वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्दर्शनादर्च-
नाच्च करस्याः सर्वसिद्धयः । जलेश्वरान्निम्बुकी च स्वय-
मीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्चितः सर्व-
कामदः । त्रिसन्ध्याक्षेततो देवस्त्रप्रभकोऽस्ति समागतः ।
त्रिसुखात् पूर्वदिग्भागे पूजितस्त्रप्रभकत्वकृत् । हरेश्वरो
हरिश्चन्द्रात्क्षेत्वात्न समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वर-
पुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्वः समायातः
स्थानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो
वायव्यसंस्थितम् । सर्वलिङ्गं समभ्यर्च्य काश्यां परम-
सिद्धिकृत् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् कापि
मानवः । स्थलेश्वरान्महालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्विष्ट ।
यत्र यज्ञेश्वरं लिङ्गं सर्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं
समभ्यर्च्य महाशङ्कासमन्वितः । महतीं श्रियमाप्नोति
लोकेश्च च परत्र च । इह लिङ्गं सच्चिदास्यं सुवर्षा-

ख्यात् समागतम् । यत्र संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः
प्रजायते । शैलेश्वरादगात्रान्तु सच्चिदाक्षेश्वरं विभुम् ।
दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां शतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिता-
ङ्घ्रितं चाल् प्रादुरासीत्तमोहरम् । लिङ्गं हर्षप्रदं
पुंसां दर्शनात् स्थर्शनादपि । महेश्वरसमीपे तु
प्रासादो हर्षितेशितः । तद्विकोकनतः पुंसां नित्यं
हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहा-
जयात् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोके नराः स्फुटम् ।
यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्चितम् । ते
रुद्ररूपिणो मर्त्यां विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश
समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रास्त एव विज्ञेया
जीवन्तोऽपि मृता अपि । आगादिह महादेवो वृषेशो
वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृषदः
सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत्
द्रष्टव्यं प्रतीच्यं च लिङ्गं प्रह्लादकेश्वरात् । ईशा-
नेशं समभ्यर्च्य स्नात्वा तु वरणात्मसि । वसिदीशान-
नगर ईशानसदृशप्रभः । भैरवाङ्गैरवीमूर्त्तिरत्नायाता
मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः ।
पूजनात् सर्वसिद्धौ स प्राच्यां स्वयं विनायकात् । संहार-
भैरवः काश्यां संहरेदेषसन्तितम् । उग्रः कनकलाक्षीर्था-
दाविरासीत् सुसिद्धिदः । तद्विकोकनतो नृणासुप्यं पापं
विनश्रति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां स्वयं विनाय-
कात् । अत्युग्रा अपि नश्रो युरूपसर्गास्तदर्शनात् । वस्त्रा-
पधान्महाक्षेत्राङ्गवो नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डेश्वरः
पूज्यः स देहलि विनायकात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न
पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः ।
भवेश्वरं समभ्यर्च्य भवे नाविर्भवेत्तुरः । प्रभुर्भवति सर्वेषां
राज्ञामाज्ञाकृतामिह । देवदारुवनादृण्डी दण्डयन्
पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाकृति-
र्भवः । प्राच्यां दण्डेश्वरः पूज्यः स देहलि विनाय-
कात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्र-
कर्णं सुदादृण्डो भद्रकर्णं हृदयान्वितः । शिवः साक्षादि-
हायातः सर्वेषां शिवदोऽर्चितः । उदण्डाख्याङ्गणपतेः
प्राच्यां तत्तीर्थं सुत्तमम् । भद्रकर्णं हृदे स्नात्वाऽभ्यर्च्य लिङ्गं
शिवाह्वयम् । सर्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भवविनाशकम् ।
शृणुयात् सर्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । शङ्करश्च
हरिश्चन्द्रात् स्वत्पुरः प्रतिभासते । तत्पूजनाञ्जनानां न
जननीकठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् काबलिङ्ग-

मिह स्थितम् । कलभेश इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन
तु । यमतीर्थं नरः सात्वा भित्वावरुणदक्षिणे । काल-
लिङ्गं समालोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भौम
चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तश्च
यमयात्रां न यास्यति । नेपालाच्च महाक्षेत्रादायात्
पशुपतिस्त्विह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिना
किना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विसृज्ये । तस्य सं-
दर्शनादेव पशुपाशैर्वयुज्यते । करवीरकतीर्थाच्च कपा-
लीश इहागतः । कपालभोचने तीर्थे द्रष्टव्यः स
प्रयत्नतः । तद्विकीकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते ।
उभापतिर्द्विकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतेः
प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरक्षे-
त्रादिच दीप्ये शर्भं चित्तम् । उपोभापति तिष्ठेत्तु
दीप्ये चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीप्ये शं
काशिमध्यगम् । छायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुली-
श्वरः । शिष्यैः परितृप्तस्तथेन्द्रहापःशुपतव्रतैः । द-
क्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । अज्ञान
नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंस्तृतिहेतुकम् । गङ्गासागरत-
श्चागादमरेश इतीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्नं
हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्देवीभीमेश्वरः प्रभुः ।
प्रकाशते लिङ्गरूपी भुक्त्यै सुक्त्यै नृणामिह । नकुली-
शात् पुरोभागे दृष्टा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि
पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भस्म-
गात्रः प्राञ्जराक्षिदिह स्वयम् । भीमेशादक्षिणे भागे
तदभ्यर्च्यै प्रयत्नतः । सस्यक् पाशुपताद्युगादभ्यस्ताच्च
समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माद्भस्मगात्रविलो-
कनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भुरिति विश्रुतः ।
आत्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गाकृतिर्हरः । स्वयम्भु-
लिङ्गं संपूज्य म्नात्वा सिद्धिहृदे नरः । महाकृत्सीश्वर-
पुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा
प्रासादो विद्मः प्रभुः । वाराहस्य महानेष वरणी नाम
एव हि । विन्ध्यपर्व ततः प्राप्नो देवं श्रुत्वा समागतम् ।
सगणं सर्षिदेवञ्च मन्दराद्रत्नकन्दरात् । काश्यां घरणि
वाराहोद्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । आपत्ससुद्रसंमन-
सुद्धरेच्छरणागतम् । कर्णिकाराङ्गणाध्यक्षः कर्णिकार
प्रस्त्रनरुक् । समञ्जोऽयं गटाहस्त उपसर्गसहस्रहृत् ।
तस्माद्धारणिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूज-
यित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटादिह-

पात्रं लिङ्गमत्राविरास ह । महेश्वरादवाच्यं तु
दृष्टं संसारतारकम् । गङ्गाद्वारादिमस्थेशं लिङ्गं हि-
मसमप्रभम् । ब्रह्मनालात् प्रतीच्यां च द्रष्टव्यमिह-
सिद्धिदम् । गणाधिपञ्च कैलासात् गणा अन्ये महावल्गाः ।
कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिभिताः प्रभो ! । दुर्गाण
तैः कृतानीह सप्त खगसमानि च । सद्धारणि सय-
न्वाणि सकृपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटा-
द्यानि सर्वैर्द्विसहितानि च । सुवर्णरूपयत्नात्सैश्च कांस्य-
रीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कान्दानि रत्नान्यप्य
लिहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः
कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मोत्स्योदर्यां जला-
विला । मत्स्योदरी द्विधा जाता वहिरनश्वरी पुनः ।
तच्च तीर्थं महाख्यातं मिलितं गाङ्गवारिभिः । यदा
संहारमार्गणं गङ्गास्यः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी
तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । स्वर्याचन्द्रमयोः पर्व-
तदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपर्वणि तत्रैव सर्वतीर्थानि
तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्वापि मानवाः । कत-
पिण्डप्रदानास्ते न मातृदरेवसाः । अविश्रुतमिदं क्षेत्रं
मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो
परि वीज्यते । मत्स्योदर्यां कतस्नाना ये नरास्ते नरो-
त्तमाः । कत्वापि वज्रपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् ।
किं स्नात्वा वज्रतीर्थेषु किं तप्त्वा दुस्करं तपः । यदि
मत्स्योदरोस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः ! यत्र यत्र हि
लिङ्गानि नृदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सु-
स्नातो भोक्तृभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्ग-
तान्यपि । न समानि परत्नानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ।
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणा-
धिपेन सुमहत्सु महोदरकर्मणा । भूर्भुवःसंज्ञकं लिङ्गं
पर्वताङ्गमादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां
गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःस्वर्भुवः
परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ।
हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपाताल-
तलत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवासुकिमुख्यैश्च
तत्प्रासादो महानिह । भण्णिमाणिक्यरत्नैर्निर्मामयि
प्रयत्नतः । तस्मिन् हि हाटकमयं रत्नमात्राभिरर्चितम् ।
ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽभ्यर्च्य
तस्मिन् नरः स्वैः सृष्टिमान् । त्ना भोगभानसंख्या-

तानन्ते निर्वाणस्य च । व्याकाशात्तारकं लिङ्गं
 ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाप्याः पुरोभागे तद्विङ्गं
 तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमध्येति तद्विङ्गस्य समर्चनात् ।
 ज्ञानवाप्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । कृतस-
 न्यादिनियमः परितर्ष्य पितामहान् । धृतमौनव्रतो
 धीमान् यावद्विङ्गविलोकनम् । सच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं
 प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञाना-
 दिसुच्यते । किराताञ्च किरातेश इह चाविर्भव ह ।
 किरातरूपो भगवान् यत्र देवोऽभवत् पुरा । तत्किराते-
 श्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादह । नमस्कृत्वा नरो जातु
 न मातुरुदरेशयः । लङ्कापूर्याः समागच्छन्मरुतेश्वरसंज्ञकम् ।
 पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं
 जनप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्यैवादिपि । आयातं तच्च
 गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो
 मध्ये गङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः
 शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यसम्भारगौरवात् ।
 श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थान्तोटीश्वरादिपि । कोटि-
 लिङ्गेषु पुण्यं तद्विङ्गस्य निरीक्षणम् । श्रेष्ठं श्रेष्ठे-
 श्वरात्पश्चात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । वडुवास्यात् ससद्भुतं
 लिङ्गमात्मानेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्ववि-
 दिदम् । आगत्य विरजस्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः ।
 लिङ्गे त्वनादिसंसिद्धे ज्ञातस्ये त्विपिष्टपे । पुण्ये
 पिलिम्बिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविश्करो स्वयं
 देव ओङ्कारेऽमरकण्टकात् । तदाद्यं तारकक्षेत्रं यदा
 गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्ग-
 रणाय वै । तदोद्भूति महत्लिङ्गं स्वयमाविरभूततः ।
 महिमानं न तस्यान्यः परिवर्त्तति विभोर्द्धते । एतान्या
 यतनानीश ! आनिनाय महानि च । शेषयित्वांशमात्रञ्च
 तस्मिन् क्षेत्रे निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि
 सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रस्या अश्व-
 लिङ्गा विभो ! । वडुधातुमयाश्रिताः सर्वरत्नमहोज्ज्वलाः ।
 येषां कलसमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्यते । श्रुत्वा च नाम-
 चैतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः
 क्षीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र मयानु-
 ष्ठेय ईशितः ! । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्तव्य
 एव हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं
 देवदेवेश्वरो हरः । सुदा प्रसाद्य शैलादिमिदं प्रोवाच कु-
 म्भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया नन्दिन् !

सदानन्दविधायक ! । विवेहि मे निदेशं च चण्डी-
 व्यापारयाधुना । नव कोशस्तु चासुखडायान्तात्त निवसन्ति
 हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेतासभैरवैः । ताः
 पुरीरक्षन्त्याथैव सवाहनवलायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्ग-
 रूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं
 स निदेश्यापि सृष्टान्या सहितो सृष्टः । ययौ त्वेपिष्टपं
 क्षेत्रं सुक्लिबीजपुरोहनम् । शिलादतनयोऽप्यैशो मूर्ध-
 न्यात्तां विधाय च । आहूय सर्वास्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं
 न्यवेशयत् । निशम्याध्यायमेतच्च पुण्यत्रायतनगर्भितम् ।
 नरः स्वर्गाप्यगौं च प्राप्नुयात् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाष्ट-
 षष्टिमेतां वै महायतनसंभवाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो
 जन्मन्या जठरीदरीम् । [प्रशंसनीयत्वात् । केशे हेमच० ।
 तीर्थवाक पु० तीर्थस्यैव वाको वचनमस्य उक्ताङ्गस्थित्या
 तीर्थश्रीच न- तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादि-
 परिष्कारे । "सैतवन्वरता ये च तीर्थं शौचरताश्च ये ।
 तडागकूपकर्तारो सुचग्रन्ते ते तेषामयात्" । आदित्यपु०
 तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे । "माघवी शुभवक्त्रा च
 तीर्थसेनिश्च भारत !" भा० श्लो० ४७ अ० ।
 तीर्थसेविन् पु० स्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं
 सेव-णिनि । श्वके राजनि० स्त्रियां ङीप् । २तीर्थसेवके त्रि०
 तीर्थं पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमस्तीर्थ्याय च
 कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् ।
 सतीर्थ्य एकगुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्यौल्ये स्का० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।
 तीवर् पु० त-त्वरजनः नि० । १ससृष्टे, २व्याधे, ३श्वर्षसङ्करजा-
 तिभेदे(तेजोर)पु० स्त्री० जातिशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् ।
 तीव्र न० तीव-रक् तिज-वन् दीर्घः जस्य वो वा । १अतिशये
 २तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे षलौहभेदे (इत्यात्)
 ५तीरे इत्पुण्यि च उष्णा० ७लौहभावे राजनि० ।
 ८अत्युष्णे ऽकटौ १०नितान्ते च त्रि० उष्णा० । ११शिवे
 पु० शब्दर० । "विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः" रघुः । "तीव्रो-
 त्यितास्तावदसह्यरहसः" "तीव्रं महाव्रतमिवात्र
 चरन्ति वप्राः" माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च
 तीव्रत्वं पात० सृ० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा
 "ते खलु नव योगिनोऽदुसध्याधिमात्रोपाया भवन्ति ।
 तदुयथा, सृष्टुपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र
 सृष्टुपायोऽपि त्रिविधः सृष्टुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति, तत्राधि-
मात्रोपायानाम् भा० “तीव्रसंवेगानामसाक्षतमः” पात० सू०।
“समाधिनामः समाधिफलञ्च भवतीति” भाष्यम् ननु
अज्ञादयश्चोद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्
फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्य-
चिद्विरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्त्वि-
प्रमित्यत आह, “ते खलु नवयोगिनः” इति । उपायाः
अज्ञादयोऽसुदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादप्यशाद्
वेषां ते तथोक्ताः संवेगोवैराग्यं तस्यापि सुदुमध्यती-
व्रता प्राग्भवीयवासनादप्यशादेवेति तेषु यादृशां ज्येष्ठी-
यसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, “तीव्रसंवेगानामा-
सक्षतमः इति सूत्रम्” वि०।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५३० । सेवनेन कण्ठ-
योद्धके शूरणे (कोल)रत्नमा० तस्य सेवने हि कण्ठोद्दे-
जिता लोकासिद्धा ।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य । शूरणे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यवान्यां राजनि० ।

२तीव्रगन्धयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तीव्रे गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति चद्वेजयति
सेविनम् ज्वल-णञ्-ञच् । १धामक्याम् राजनि० ।
तत्सर्शने हि गाले व्रणजन्म लोकासिद्धिमिति तस्यास्त-
थात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तीव्रायां
ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म० । १तीव्रे दारुणि । तस्य विकारः
रजता० अञ् । तीव्रदारुव तद्विकारे त्रि० श्लियां डीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसयुगे “दैवी सम्पद्-
विभोक्त्याय निवन्ध्यायासुरी मता” गीतायां तामसका-
र्यांसुरसम्पदोऽन्वहेत्त्वोक्ते स्तथात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म० । घोरायां यातनायाम् अमरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म० । तीव्रवैराग्ये तीव्रशब्दे दृश्यम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप् । १गण्डद्वयांयां २कटुरोहिण्युं ३रा-
जिकायां (रादसरिसा) जेदि० । ४नदीभेदे शब्दर० ।
५महाज्योतिष्मत्यां हृतरदीदृष्टे ७तलस्याञ्च राजनि० ।
८तीव्रवेगयुक्तस्त्रीमात्रे च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवश्चहृदनाम ।

तु दत्तौ (द्वौ पा०)अक० हिंसायां पूर्वौ च सक०अदा०पर०
अनिट् । तौति तवीति । अतौषीत् । अत् “नाभ्यस्तस्याचि-
पति सार्वधातुके” ७।१।८७। “सूत्रतः सार्वधातुके इत्य-

स्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि “तुस्तुशस्यमः सार्वधातुके” ७।१।८५
पा०सूत्रे “पुनः सार्वधातुकपृथक्मपिदर्शयति” सि०कौ०।
तेन “उतो दृष्टिर्लु कि हलि” ७।१।८८पा०सूत्रात् हलीत्यस्य
“ब्रुवईट्” ७।१।८३पा०सूत्रात् “ईट् यङो वा” सू०वेत्यस्य
चानुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन तुवीतः तुतः तुवीथः तुषः।
अचि तु न । तुवन्ति । सुग्वबोधकत्तुहलीत्यस्यानुवृत्तिवत्
पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति वन्नाम तेन तन्मते तुत इत्येव
इति भेदः। तुताव । वेदे तुजादि०अभ्यासदीर्घाः “स तुताव
नैनमश्रोत्यं हतिरग्ने !” ऋ० १।८।४।२ “ब्रह्मा हृतोदिन्द्रो
गातुमिहान्” ऋ०२।२।५। तु दृष्ट्वावित्यस्य लङि वङ्गलं
अन्दिषि विकरणस्य श्लुः । अज्ञानमाभावश्च” भा० ।

तु अय्य० तुद-मितद्रु०डु । १पादपूरणार्थे निरर्थके । “निर-
र्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः । २भेदे
३अवधारणे अमरः। ४सप्तम्ये ५पदान्तरे ह्नियोगे ७प्रथं-
सायांऽविनिपद्ये शब्दर०तत्र पदान्तरे “आचारेण तु संयुक्तः
संपूर्णफलभाक् भवेत्” मनुः। सप्तम्ये “उद्भयानं समाह्वय
स्वरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्रा-
णायामेन युध्यति” मनुः । पूजायामेतद्योगे “तुपशत्रु
धशत्रुताहैः पूजायाम्” पा०तिङ्गन् न निहन्त्ये” आदह
सुधाम तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरै” सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी+प्रथो० । वंशरोचनायाम् हेम० ।

तुल्ल त्रि० तुल-वा० कृष । तोषयुक्ते ततः पचा० चतु-
रथ्यां फक् । तोषायश्च तत्सन्निकृष्टेशादौ त्रि० ।

तुला(षार) पु०विन्ध्यपर्वतस्ये जातिभेदे । “वे चान्ये विन्ध्यनि-
लवास्तुला(षा)रास्तुम्बरास्तथा अथर्माश्चयस्तान् । विद्धि
तान् वेचसम्भवान्” हरिवं० ५।४० ।

तुगा स्त्री तुज-वा० घ किञ्च । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगैव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुग्र न० तुज-रक् न्यङ्गा० जस्य गः । अश्विनीकु-
मारयोः शिष्यो राजर्षिभेदे । “तुग्रो ह भुज्यु मश्विनोद-
मेघे रथिं न कश्चिन् मन्वा अवाहाः” ऋ०१।१।६।२ ।
अत्रेयमाख्यायिका । “तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चि-
द्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्त्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुप-
द्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह
नावा प्राहृषीत् । सा च नौमध्ये ससुद्रमनिदूरं गता
वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ
तुष्टाव” भा० । “ता भुज्युं विभिरद्भुः ससुद्रात् तुपस्य
रुनुमूहधूरजोभि” ऋ०६।६।२।६। “ता तौ अश्विनौ युवां

तुपस्य सुतुं मुञ्चं मुञ्चु नामकं सप्तदशमध्या भग्नावाम्”भा०
 तुय्या स्त्री तुज-रक् न्यङ्गा० कुः स्वार्थे यत् । १जले नि-
 चण्टुः । “आवः शमं दृषमं तुपप्रासु” ऋ० १।३१।१५ ।
 •“तुपप्रासु जलेषु”भा० निघण्टौ वुसं तुपप्रमिति पाठा-
 न्नात् । जले न० । तदनुसारेण “पिव स्वधैनवानासुत
 यस्तुपप्रे सचा” ८।३१।२० । वुसं तुपप्रमित्युदकनामसु
 पाठात्”भा० वस्तुतस्तु निघण्टौ वुसं तुपं तुपप्रावर्व-
 मित्येव पाठः सुद्वितपुस्तके तुपप्रमिति पतितम् । तुपस्य
 राजर्षेरपत्न्यं वा० यत् । तुपपुत्रे मुञ्च्यो पु० । “अस्तं
 वयो न तुपप्रम्” ऋ० ८।३१।२३ “तुपप्रं तुपपुत्रम्”भा० ।
 तुग्वन् त्रि० तुज-वा० कनिपु न्यङ्गा० जस्य गः । १हिंसके ।
 “सुवास्ता अधि तुग्वनि” ऋ० ८।१६।२७ ।

तुङ्ग पु० तुजि-हिंसायां घञ् न्यङ्गा० कुः । १पुञ्जागद्वे २पर्वते
 ३बुधस्ये हेमच० । ४नारिकेले ५गण्डके राजनि० । ६उच्चै
 त्रि० । ७अहविशेषस्य राशिभेदे पु० । उच्चयब्दे १५८७०
 दृश्यम् “अजद्वेषमस्त्रगाङ्गनाकुलीरा भषवर्षिजौ च
 दिवाकरादितुङ्गाः । दशमिस्त्रिमसुयुक्तिथोन्द्रयांशैस्त्रि-
 नवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः” । “सूर्याद्युञ्चान्
 क्रियद्वेषमस्त्रोक्तुलीरान्ययुक्ते दिग्वक्त्रीन्द्रइयतिथिशरान्
 सप्तविंशंश्च विंशान् । अंशानेतान् वदति यवनचान्य
 तङ्गांस्तुतङ्गांस्तानेषांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान्-
 सुनीचानिति” ।

तुङ्गस्यपहमेदफलम् “तुङ्गेऽर्कैः शुभसंयुतः शुभकरै
 र्निर्लेशे च दृष्टो यदा देवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरा-
 नेकं द्विकं वा त्रिकम् । वित्तेशः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः
 क्षीणशमान्योऽथवा क्ष्मापात्वाच्चितपादपद्मयुगलो राजा
 त्रिकोणे यदा” । २० । “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि
 ब्रह्मादनदद्युतौ प्रख्यातोऽरिविमर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो
 रूपवान् । क्ष्मापात्वाच्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म-
 शीलो महान् सौम्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमैर्दृष्टे त्रि-
 कोणेऽपि च” । २१ । “यदि भवति ऋगस्यो भूमिपुत्रस्तदा
 वै न दिनकरमयूखादुधधरश्चिर्नरेन्द्रः । अगदतनुरभीतः
 शत्रुदपीपहारी प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्वान्त्रिकोणेऽपि जातः” ।
 २२ । “कन्यास्यः शशबाञ्छनस्य तनयस्त्रिस्त्यंशकैः संयुतो
 दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा भूपतिः ।
 यात्रायां तरुगोष्ठमत्तकरिणां यानैर्भेडी कम्पते स
 क्ष्माभ्रहरणोद्वाविगलिता यानि त्रिकोणेऽपि च” । २३ ।
 “तुङ्गे गुरौ मित्स्वगेन दृष्टो राजा भवेदिन्द्रसमान-

मूर्तिः । गजान्नौकार्थवर्षलक्ष्मीः शुष्णीपतिः स्वस्य
 त्रिकोणोऽपि” । २४ । “तुङ्गे भृगो शुभसङ्घटपयुते च
 दृष्टे देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्संघान् । भूपा-
 धिपो भवति कीर्त्तिकरः प्रधानो दौर्घाश्चसुखभुग्-
 ष्टगुजे त्रिकोणे” । २५ । “तुङ्गे शनौ मित्स्वगेन दृष्टे
 प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । न दृश्यते दिग्गमने च
 शुभे त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्तिः” । २६ । “भवति धर-
 णीपात्तो नीचबुद्धिः प्रतापी ह्यगजधनपूर्वो जाति-
 वर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
 स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः” । २७ । “ऋग-
 पतिद्वप्रकन्याकर्कटस्थे च राक्षो भवति विपुललक्ष्मी
 राजराजाधिपो वा । ह्यगजनरनौकार्थसङ्घटः
 सार्वभौमो नृपतिरभरपूज्यो राक्षतङ्गी चिरायुः” ।
 २८ । “अरिनिघनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत्फलं व्यर्थं
 केन्द्रे त्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम्” इति
 कोष्ठीप्र० । २९ । त्रिकुण्डले नः शब्दार्थचि० । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पुञ्जाग-
 द्वे शब्दरत्ना० २तुङ्गजगद्वर्थे श्वरख्यरूपे तीर्थभेदे न० ।
 “तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । वेदानध्या-
 ययत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेर-
 द्विरसः सुतः । ऋषीणासुत्तरीयेषु स्रष्टविवष्टो यथासु-
 खम् । ओङ्कारेण यथान्यायं सस्यगुञ्जारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं सस्रष्टस्यतम् । ऋषयस्तत्र
 देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिनारायणस्तत्र
 महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह
 महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महा-
 द्युतिम् । ततः स चक्र भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आञ्जभागेन
 तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवाः स्वभवनं याता
 ऋषयश्च यथागतम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राज-
 सत्तम ! । पापं प्रणश्यत्स्विलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा”
 भा० व० ८५ अ० । तत्कथा दृश्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्गं कूटमस्य । उच्चशृङ्गे पर्वतभेदे ।
 तुङ्गनाभ पु० तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गीनासपब्दे
 दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराश्यादयोऽप्यत्र ।
 तुङ्गभ न० कर्म० । सूर्यादीनासुचाराशौ मेघादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र पु० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोक्तकरिषि दक्षिणस्ये
२नदीभेदे स्त्री मेदि० । “शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्राक्षणावेद्ये-
त्यादि” भाग० ५।१६।१८ स्त्रो० भारतस्यनदीकथने ।
“तुङ्गभद्राजलं खादु स्निग्धं प्रोक्तं तथा गुरु ! ।
कण्डूपित्तास्रदं प्रायः सात्प्र मेधाकरं मतम्” राजनि०
तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गवीज न० तुङ्गस्य शिवस्य वीजम् । १पारदे । “तुङ्गवीज-
समायुक्तं गोलयन्तं प्रसाधयेत्” सू० सि० “तुङ्गो महादेव-
क्षस्य वीजं वीर्यं पारद इत्यर्थः” रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे “तुङ्गवेणा क्षणवेणा कपिला शोण
एव च” भा० व० २२१ ख० । “विनदीं पिङ्गलां वेणां
तुङ्गवेणां महानदीम्” भा० भी० ६ख० ।

तुङ्गरस पु० तुङ्गः श्रेष्ठो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे “काला-
गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च” भा० व्या० १२७ ख० ।

तुङ्गशेखर पु० तुङ्गस्यशेखरस्य । १पर्वते शब्दभा० । २उच्चशेख-
रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३उच्चो शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् । १वंशलोचनायां २शस्याञ्च राजनि० ।

तुङ्गिन् त्रि० तुङ्गं मेधादिकं स्थानमाश्रयत्वेनास्यस्य इनि ।
उच्चस्थिते ग्रहे ३महाशतावर्थां स्त्री डीप् राजनि० ।
४प्रधानस्थानस्ये त्रि० । [३रात्रौ शब्दार्थचि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा०डीप् । १हरिद्रायां २वर्षरायां मेदि० ।

तुङ्गीनास पु० तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे ।

“तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठा-
गारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्ध-
पिकोऽवलुगुली शम्बुकस्तथा । अग्निक्वीटश्च चोराः स्यु-
र्द्वाटग प्राणनाशनाः” सुश्रु० ।

तुङ्गीपति पु० तुङ्गाः रात्रेः पतिः । निशापतौ चन्द्रे त्रिका०

तुङ्गीश पु० कर्म० । १शिवे २क्षणे ३सूर्ये च शब्दर०
तेषां प्रधानस्थानस्थित्या तथात्वम् । ६त० । रात्रौशे ४चन्द्रे ।

तुच् पु० त्वच-क्लिप् वा० संप्रसा० तुज-क्लिप् वा पृषो० जस्य
चः । १अपत्ये निघण्टु । “तुचे तनाय तत्सु” ऋ० ८।
१८।१८ । “तुचे पुत्राय” भा० । “तुचे तु नो भवन्तु”
८।७।१४ । “तो जयति पितुर्दुःखादिकमिति तुच् पुलः
तस्मै” भा० । पृषो० जस्य चः इति भेदः । हेमचन्द्रे तु
जान्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तुद-सम्प० क्लिप् तुदा व्यथया छ्यति को-क ।
१पुलाके (तुष) २हीने, उष्णाः । ३शून्ये व्यमरः ४अल्पे
हेमच० । ५शून्ये च त्रि० । “किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन

नश्वरैः । अन्तैरर्थसङ्काशैर्निर्वानन्दधरोदधेः” भाग० ७।७।
३।८।५ नीलोद्वेक्षे तुत्यायाञ्च भावप्र० । ७मन्दे अलीके च त्रि०

तुच्छद्रु पु० कर्म० । एरखड्डके शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म० । (भुसी) पुलाक व्यमरः ।

तुच्छ्य न० तुच्छ-वेदे स्वार्थे इवार्थे वा यत् । १तुच्छशब्दार्थे २तुच्छ-
कल्पे च “तम आसीत्तमसागूढमयेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा
इदम् । तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्तपसकानुमहिना
जायतेकम्” ऋ० १०।१२६।३ अयमर्थः । ननूक्तप्रकारेण
यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ?
जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् का-
रकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो
नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्वावश्यम्भावात् । अथैतद्दोषपरि-
जिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते
कथं तस्य जन्म ? अत आह । तमसागूढमय अये
सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-
गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति
तद्वत् आत्मतत्त्वस्वावरकत्वान् मायापरसं च भावरूप-
ज्ञानमल तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संघृतं
कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आदकात्तस्मात्तमसो
नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते ।
एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यसुत्पद्यत इत्यसहादि-
नोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-
कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं
नासीद्रज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति ।
तमोभावरूपज्ञानं सूत्रकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् ।
यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत
इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवास्थ्यत्वा-
ज्जगत् कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्तृस्तादात्म्यम् ।
तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतमप्रज्ञायमानम् । अय-
मर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्त्तृभावयौक्तिको न
विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां
नामरूपाभ्यां विस्फोटं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ।
अतएव मनुना अर्थते “आसीदितं तमोभूतमप्रज्ञातम-
लक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसृष्टमिव सर्वतः” इति ।
कृतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम् । सल-गतौ ।
श्रौणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं
कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अस्तेर्लडि-
तिपि वज्जलं कन्दसीतीडभावे हल्ङ्प्राबन्ध इति

तिबोपे तियनस्तेः पा० इति पर्युदासाहकाराभावः ।
यद्वा सन्निवसति लुप्तोपमम् । सन्निवसिव । यथा क्षी-
रेणाविभागपद्मं नीरं दुर्बलज्ञानं तथा तमसाऽविभा-
गापद्मं जगद्मं प्रक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । ननु विविधविविचल-
रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमर्तितुच्छेन तमसा क्षीरेण
नीरस्यैवाभिमवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्वलवदित्ये-
वोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवस-
म्भन इत्यत आह तुच्छेनेति । आसपन्नाङ्गवतीत्याभु
तुच्छेनेन । रुन्दसो यकारोपजनः । तुच्छेनेन तुच्छ-
कल्पेन सदसद्विचक्षण्येन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादि-
तमासीत् भाष्यम् ।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । तुञ्जयति-ते अत-
तुञ्जत् । तुञ्जते ।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च भ्वा० पर० सक० बले अक० सेट्
इदित् । तुञ्जति अतुञ्जीत् । ततुञ्ज ततुञ्जतः । “तुञ्जे
तुञ्जेय उत्तरे स्तोमाः” ऋ० १।७।७ । इमान् चमधिकृत्य
“तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने” इति ६।१७
निरुक्तोक्तेः । दाने च ।

तुज हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । तोजति अतोजीत् ।
ततोज । वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः । ततुजानः ।
प्रेरणे च “आ वां तोके तनये ततुजानाः” ऋ० ७।६।७
६ । “प्रायत्तोके तनये ततुजाना” ७।८।५ । “ततु-
जानाः प्रोर्थे माणाः” भा० । “अस्मा इह प्रभया ततुजानः”
निरु० ६।२० छता ऋक् ।

तुञ्ज पु० तजि-बले अच् । वज्जे निघण्टुः ।

तुट कलहे तद० कुटा० पर० अक० सेट् । तुटति अतुटीत्
तुटोट । [च” हरिवं० २७७ अ० ।

तुटितुट पु० शिवे । “नमस्तुण्डाय तुड्याय नमस्तुटितुटाय
तुटम पुंस्त्री० तुट-वा० उभ । उन्दुरौ त्रिका० ।

तुड भेदे त० कुटा० पर० सक० सेट् । तुडति अतुडोत् ततोड ।
तुड निष्पीडने भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । तुण्डते अतु-
ण्डिष्ट । ततुण्डे । तण्डते ।

तुड द्विधाकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडीत्
अदित् । अतुतोडत्-त ।

तुडि स्त्री तुड-इन् क्तिञ् । तोडने ।

तुड्ड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तुड्डति अतुड्डोत् ।
अयं दोषध इत्यन्ये तन्मते किपि तद्-डोषधत्वे तुड्
इति भेदः ।

तुण कुटिलीकरणे त० पर० सक० सेट् । तुणति अतोणीत् ।
ततोण ।

तु(ण्)णि पु० तुण्+सङ्कोचे इष् वा० घृषो० । कुण्डिरोने
अमरटीकायां क्षीरस्वामी २नन्दिहृत्ते राजनि० “तुणी-
हृत्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो याही
हिमो हृष्यो त्रयकुशाक्षपित्तहृत्” भावप्र० ।

तुणिक पु० तुणि-स्वार्थे क । नन्दिहृत्ते राजनि० ।

तुण्ड न० तुडि-तोडने अच् । तुण्डे अमरः । “अयस्तुण्डै-
रलुखलैः” हरिवं० २४५ अ० । “स तेन पतगेन्द्रेण
पक्षतुण्डसुसजतः” भा० आ० ३२ अ० । “दीर्घनख्या
दीर्घान्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत !” भा० श० ४७ ।

तुणिवे पु० तुटितुटशब्दे दृश्यम् । श्रावणभेदे । “तुण्डेन
च नलस्तत्र पटुन्नः पनसेन च” भा० व० २८४ अ० ।

तुण्ड(ण्डि)केरी स्त्री प्रयत्नं तुण्डं(ण्डिः) कन् तद्-रैर-
यति रैत्ते वा रैर-अण् । कापांस्याम् तस्याः फलसुख-
विदारे हि विस्तीर्णसूत्रहेतुकापांसोत्पत्तिः । श्विम्बिका-
याम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि सुखाङ्कोष्ठसादृश्यादा-
नात् तथात्वम् । स्वार्थे क तुल्यः । तुण्ड(ण्डि)केरि-
कायाम् अमरः । संज्ञायां कन् । श्विम्बिकायां राजनि० ।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव-अच्
वा । नृपभेदे तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल् । तुण्ड-
देवभक्त तदीये विषये देशे पु० ।

तुण्डि पु० तुण्ड-इन् । तुण्डे, २चञ्चौ च । श्विम्बिकायां,
४वन्दायां, उष्णा० । पुनाभौ स्त्री शब्दरत्ना० वा
डोप् । स्वार्थे कन् उक्तार्थेषु । इतन्दौ माधवः तुण्डिभ-
शब्दे दृश्यम् ।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृशप्रमख्यस्याः ठन् ।
श्विम्बिकायां तत्फलस्यास्यावयवाधरसादृशप्रामथ्यात्वम् ।
स्वार्थे क । नाभौ शब्दरत्ना० ।

तुण्डि(ण्ड)केशी स्त्री तुण्डे (ण्डौ) मुखे कायति कै-क
तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत्र रैष्टे तत्तुल्यप्रोभाधारणात् रैश-
अच् गौरा० ङीष् । श्विम्बिकायाः (तेलाकुचा) । शब्दच० ।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ सिध्धा० लच् वा ।
तुण्डिभे (भुँडि)युक्ते । अमरः “तुण्डि(ण्डि) वलिव-
टेभः” पा० सू० । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । लानो
२सुखरे उष्णादि० ।

तुण्डिल पु० गर्भोपद्रावके अमरभेदे । “उपेपलंसुदुम्बलं तुण्डि-
लसत शालुडम्” कथ० ८।६।१७ ।

तुतात पु० भीमांसकभेदे । तेन प्रोक्तं ठक् । तौतातिक तत्-
प्रोक्तभीमांसादर्शने । तन्मतञ्च दिङ्भावम् अहंच्छन्दे
३२० पु० दर्शितम् । “नैवात्मावि गुरोर्भतं न क्विदितं
तौतातिकं दर्शनम्” सा० ८० ।

तुतुर्वणि पु० तुतुर्वनिर्भजनमस्य वेदे पृषो० । ?तुतुर्भजने ।
“यज्ञायज्ञायः समानां तुतुर्वणिः” ऋ० १।१६।१। “तुतुर्वणिः
त्वरमाणः संभजमानः” भा० । [त्यत्-त ।

तुथ स्तुतौ ऋट० चु० उभ० सक० सेट् । तुथयति ते अतुत-
तुथ पु० तुद-यक् । ?यावणि उक्ता० । ?अग्नौ संक्षिप्रसा० ।
(तुंते) ?अङ्गनभेदे न० । ?नील्याम् । ?सुहृत्सौलायाञ्च
स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तत्त्वाथे । रश्मनाङ्गनस्य गु-
णादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“तुथं ताञ्चोपधातुर्हि किञ्चित्ताञ्चेषु तद्भवेत् ।
किञ्चित्ताञ्चगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् । तुथकं
कटुकं क्षारं कषायं वासकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं
सञ्जुषणं कफपित्तहृत् । विषाप्रसक्तकण्डूघ्नं खर्पर-
श्चापि तद्गुणम्” भावप्र० अस्य शोधनम् “विषायां मर्दये-
त्तुथं साजारककपोतयोः । दणांशं टङ्गनं दत्त्वा पचेत्
लघुपटे ततः । पुटे दग्ना पुटे जौद्रेद्वेयं तुथविशुद्धये”
भावप्र० “कासीसं रोचनां तुथं हरितालं मनः-
शिलाम्” सुश्रुतः । [?मयूरकण्ठे च राजनि० ।

तुथाञ्जन न० कर्म० । ?अङ्गनभेदे (तुंते) । तदर्थत्वात्
तुथ पु० तु-यक् तुद-यधे ऋक् पृषो० या । ?ङ्गनकर्मरि
“तुथोऽसि जनधारयो नभोऽसि” ताण्ड्यब्रा० १।४।३।
“तुथतेर्वधकर्मणः तुथः रक्षःप्रभृतीनां जना”
भा० । ?अङ्गणि । “तुथोऽसि विश्ववेदाः” यजु० ५।११ ।

“हे ब्राह्मणाः संसिन् त्वं तुथो विश्ववेदाः ससि । ब्रह्म
वै तुथः इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्व-
वेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दर्शयानां
विभागकर्तृ पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः “तुथो ह
अस्य वै विश्ववेदा देवानां दर्शयणा विभजतीति” । “ब्रह्मा
वै तुथः” शत० ज्ञा० ४।१।४।१६ । श्रुतेः । ?दक्षिणावि-
भाजके ब्रह्मरूपे शक्तिमभेदे ।

“तुथो वै विश्ववेदा विभजत्विति ब्रह्म वै तुथस्तेना
ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च
वेद तुथो चास्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नाद-
क्षिणीयाय” । “रूपेण यो रूपनामभ्यां तुथो यो
विश्ववेदा विभजतु” । यजु० ७।४५ “किं च तुथो ब्रह्म-

रूपः प्रजापति र्वा युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विगन्धो
विभज्य ददातु “ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः” वेददी० ।

तुद व्यघने तुदा० उभ० सक० यनिट् । तुदति ते अतौत्सीत् ।
अतुत्त तुतोद तुवदे “तुवदे गदयाचचारोन्” । “अतौत्-
सीत् गदयाङ्गदम्” भट्टिः । “दधुभिरिव मानसं कामिनां
तुदति कुसुमचापः” ऋतु० । “यथा तुदति मन्मार्णि”
भा० ६०२५३० ।

तुदादि पु० शप्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पे
शातुक्त्वेन पठितः । “तुदादिभ्यः शः” पा० ।
आप्तस्यग्व्यघने । “प्रतोदेनातुदन् भृगम्” मनुः । “धनुः
कोटप्रातय कर्णेन वीरम्” भा० आ० १।४० ।
निसन्निष्पीडने । “सृष्टिभिरिव निस्तुद्यते दग्धत इव
पिपीलिकाभिः” । [?य तटपत्ये पुंस्त्री० ।

तुद लि० तुद-क । व्यघके । तस्यापत्यं शुभा० ढक् । तौ-
तुन्द न० तणु अर्दने अर्दा० नि० । उदरे अमरः ।

तुन्दकूपी स्त्री ह्रस्वः कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीय । ?नाभौ
विका० । स्वार्थे क । ?तुन्दकूपकायत्र हेमच० ।

तुन्दपरिमृज पु० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क इत्० ।
?अलसे ?मन्दे । अष् । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानाथः ।

तुन्दमृज लि० तुन्दसुदरं मार्ष्टि मृज-क । ?अलसे ?मन्दे
च हेमच० ।

तुन्दादि पु० “तुन्दादिभ्य इलच्” पा० । अर्द्धे इलच्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दमथे स च गणः । पा० ग० ऋ० उक्ते यथा

“तुन्द उदर पिचण्ड यवब्रीहि (स्वाङ्गाहिह्र, जौ) विवडौ
कण्ठौ वस्य सः कर्णिलः” । चादिनिठनौ मतप् च ।

“तुन्दिनः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान्” सि० कौ० ।
तुन्दिक(ल)(भ) लि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठक् । तुन्दि+भ
तुन्द+इलच् वा । तुन्दियुक्ते (भुँडि) युक्ते ।

तुन्दिकर पु० तुन्दिं करोति क-अच् । (भुँडि) युक्ते तुन्दिने
विका० । [स्त्रियां ङीप् ।

तुन्दिन् लि० तुन्दोऽस्यस्य इनि । तुन्दयुक्ते (भुँडि) युक्ते
तुन्दिलफला स्त्री तुन्दितं हृत्फलमस्याः । तपुष्पाम्

(शशा) राजनि० ।

तुन्न पु० तुद-क्त । ?नन्दित्त्वे (तुंद) अमरः । ?व्यथिते,
?रिद्धे च लि० । स्वार्थे क । अलैवाथे ।

तुन्नवाय पु० तुन्नं क्षिन्नं वयति वे-अष् । ?सौचिके,
=सृष्ट्याजीविनि (टरजी) अमरः । “गैलूणतुन्नवायाद्
कृतप्लसान्नमेव च” मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् ।

तुन्नसेवनी स्त्री तन्नं क्लिप्तं सोव्यतेऽनया सिव-करणे ल्युट्
 डीप् । सूचीभेदे 'प्रवेष्ट्य तन्नसेवन्या सञ्चौ सोव्येत् ततः
 परम्' सुश्रुतः । [तुत्स्यतुः तुत्स्यथ ।
 तुन्प बधे भ्वा० सक०पर० सेट् । त्स्यति अतुस्मीत् । तुत्स्य
 तुन्प बधे सक० क्लेशे अक० तु० पर० सेट् । तुपति-तुत्स्यति
 अत्(पी)स्मीत् । तुत्(प)स्य तुत्(प)स्यतुः तुत्पिथ तुत्स्यथ
 तुन्फ बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तुत्स्यति अतुस्मीत् ।
 तुत्स्य तुत्फ(म्फ)तुः । तुत्स्यथ ।
 तुन्फ बधे सक० क्लेशे अक० तुदा० पर० सेट् । तुफति तु-
 स्फति अतु(त्)स्फोत् । तुत्(त्)स्फ तुत्फ(म्फ)तुः तुत्फिथ
 तुत्स्यथ ।
 तुप बधे भ्वा० पर० सक०सेट् । तोपति अतोपीत् । तुतोप ।
 तुप बधे सक० क्लेशे अक० तुदा० सुचादि०पर० सेट् । तुत्स्यति
 अतोपीत् । तुतोप । पारस्का० सुट् । मस्तुत्स्यति ।
 तुप अर्हने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । तुत्स्यति ते
 अतुत्स्यत्-त् । तुत्स्यते । [अतोपीत् । तुतोप ।
 तुफ बधे सक० क्लेशे अक० तु० सुचा० पर० सेट् । तुत्स्यति
 तुफ बधे भ्वा० पर०सक०सेट् । तोफति अतोपीत् । तुतोफ ।
 तुब अर्हने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर०
 सेट् इदित् । तुत्स्यति-ते तुत्स्यति अतुत्स्यत्-त अत-
 स्वीत् । [लृदित् । अतुभत् अतोभिष्ट । ततुभे ।
 तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लृडि उभ० सक० सेट् । तोभते ।
 तुभ हिंसायां दिवा० क्वा० च पर० सक० सेट् । तुभ्यति
 तुभ्राति अतोभीत् । तुतोभ "संक्रुद्धो सृष्टिनातुम्नाद-
 ङ्गदोऽसु महीदरम्" "अश्वान् विभीषणोऽतस्मात्" भट्टिः ।
 तुम प्रेरणे आहनने च तस्यस्ये माधवः । सक० भ्वा०
 पर० सेट् । तोमति अतोभीत् तुतोम तुम्बः । तोमरः ।
 तुमुर न० तुसुल+लस्य रः । तुसुले अमरटीका ।
 तुमुल पुंन० सौ० तु-सुलन् । ?धरम्परसंघातेन बहुले युद्धे
 =कलिष्टवो मेदि० श्याक्ल्लयुद्धे न० त्रिका० ।
 "बभूव युद्धं तुसुलं जयैषणोः" रघुः ४सङ्खुलमात्रे त्रि० ।
 "उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुसुलेनार्तरवेण वैजिताः" रघुः
 तुम्ब पुंस्त्री०तुम्बति रुचिं तुवि-अर्हने अच् । ?अलाव्वाम्
 भरतः । २४हत्फलायाम्, राजनि० । श्यामलक्यां,
 ४गवि च स्त्री । स्वार्थे क तत्पार्थे शब्दरत्ना० । स्त्रीगव्यां
 अलाव्वां स्त्री त्रिका० टाप् ।
 तुम्बर न०तुम्बं तदाकारं राति-रा आदाने क । (तानपूरा)
 ?वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम् । २तुम्बुर्गम्बुर्वे च ।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्योक्ते चक्रभेदे चक्रस्य २८२४
 घृ० दृश्यम् ।
 तुम्बर पु० गम्बुर्वभेदे । "सुप्रिया चातिवाङ्मय विख्यातौ च
 हाहाङ्गः । तुम्बरश्चेति चत्वारः स्रुता गम्बुर्वस-
 त्तमाः" भा० आ० ६५ अ० ।
 तुम्ब(घ)वन न० देशभेदे स च देशः इ० सं० दक्षिणस्यासक्तः
 "अथ दक्षिणेन लङ्कोत्युपक्रमे" तुम्ब(घ)वनकार्मण्येयक या-
 स्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः" १४ अ० ।
 तुम्बि(स्वी) स्त्री तुवि-रन् । ?अलाव्वां (लाउ) शब्दरत्ना०
 वा डीप् तत्पार्थे अमरः । "तुम्बी गोसांसतुल्या स्यात्"
 ति० त० नवम्यां तद्गुणनिषेधः । स्वार्थे क । तुम्बिका
 तत्पार्थे कटुतुम्बप्राञ्च राजनि० ।
 तुम्बिनी तुवि-ष्णिनि डीप् । कटुतुम्बप्राञ्च राजनि० ।
 तुम्बिपुष्य न० तुम्बेरिव पुष्यमन्त्राः । लताम्बुजे हारा०
 इत० । अलावूपुष्ये च ।
 तुम्बुक न० तुवि उक । अलावूपुष्ये इड्डचन्द्रः ।
 तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । "ये चास्ये विन्ध्यनिच-
 यास्तु(षा)सारास्तुम्बुरासथा" हरिवं०पु०अ० । [मेदि० ।
 तुम्बुरी स्त्री तुवि+वा०उर कौरा०डीप् । ?शम्यां २घन्याक्ते च
 तुम्बुरु पु० ?गम्बुर्वभेदे जटा० । २अर्हदुपाचक्रभेदे हेम० ।
 "गम्बुर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः" भा०
 आ० १२२अ०।१४अ०भेदे । "तुम्बुरुः सौरभः सौरोवनजः
 सासुजोऽम्बुकः । तुम्बुरु प्रथितं त्रिक्तं कटु पाकेऽपि तत्
 कटु । रुक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
 वातश्लेष्मान्निफणौशशिरोरुक्गुरुताक्षमीन् । कुशम्बुला
 रुचिश्चासृग्नीहृलक्ष्णाणि नाशयेत्" भावप्र० ।
 तुम्बु त्रि०तुम-प्रेरणे आहनने च रक् । ?प्रेरणे २हिंसके च
 "सत्ताह्वयं दाष्टुषिं तुम्बुमिन्द्रम्" ऋ० ४।१।७।८ । "तुम्बु
 प्रेरकम्" भा० "आगत्वा तुम्बो वृषभो मरुत्वान्" ऋ०
 ३।५।१ । तुम्बुः आह्वना तुम्बिराह्वनार्थः" भा० ।
 तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट् । तुतोर्त्स अतोरीत् ।
 तुतोर । वैदिकोऽयम् घातुः "अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराथाः"
 ऋ०६।६।५।१। ताच्छील्ये चानश् । अश्यासस्तातोऽत्वं च
 "सहिष्णे तुरतस्तुरस्य" ऋ०६।१।८। "सर्को वा यत्तुरते" तै-
 सं०२।२।१२।४। वेदे नचव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च । अस्यादन्-
 चुरादित्त्वमपि । तुरवति । "तुरयञ्च जियः" ऋ०४२८।७।
 तुर त्रि० तुर-क । वेगवति । "प्र तव्यसो नम उक्तिं तुरस्या-
 हम्" ऋ० ५।४३।६ "नहि त्वा शूरो न तुते न छ-

णुर्न" ६।२५।५ । घञर्थे भावे क वा । २वेगे तुरगः ।
 तुरग पुंस्त्री तुरेष्य वेगेन गच्छति गम-ड । घोटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "तुरगशताकुलस्य परमेकतुर-
 ङ्गजन्मनः" । "उल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः" भाषः
 २चित्ते मेदिनिः । सुम्भबोधे तुरां वेगं गच्छतीति वाक्यम् ।
 तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्याः । अश्वगन्धायां राजनि०
 ६त० । अश्वस्यगन्धे पु० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा० ।
 तुरगदानव ए० तुरगाकारो दानवः शा०त० । केशिदानवे ।
 "यत्नास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः" "कृतं तु-
 रगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता" हरिवं० ८।५० ।
 तुरगव्रज्जचर्य्य न० तुरस्येव ब्रह्मचर्य्यम् । स्त्रिया अलाभे
 तत्प्रागल्भ्ये व्रतभेदे त्रिका० [संगीतदा० उक्तं तालभेदे ।
 तुरगलीलक पु० "दृतं इत्थं विरामानं लघुस्वरमलीलके"
 तुरगातु त्रि० तुरेष्य गातुः गम-वेदे वा० डातु । १त्वरया
 गमनकारके । २तृष्णगमने च "अनच्छेदे तुरगातु जीव-
 भेजदुभ्रुवम्" ६० १।१६४।२० । "तुरगातु खव्यापाराय
 गमनम्" भा० ।
 तुरगानन पु० तुरगस्थानननिधाननमस्य । १किञ्चरभेदे तुरङ्ग-
 वदने । देशभेदे स च देशः ६० स० १४ अ० उत्तरस्या-
 घक्तः । "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "त्रिगर्त तुरगा-
 नमाश्रमस्थाः" ।
 तुरगिन् त्रि० तुरगो वाहमत्वेनाख्यस्य इनि । अश्वारो-
 हिष्ये मच० । तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिभिर्य-
 त्निरुद्धवेगाः" भाषः ।
 तुरगी स्त्री तुरगस्तद्वन्तोऽप्यस्या अच् गौरा०ङीष् । १अश्व-
 गन्धायाम् मेदि० । तुरग+जातौ ङीष् । २तुरगजाति-
 स्त्रियाञ्च ।
 तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेष्य गच्छति गम-ख सुम् वा ङिञ् । घोटके
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २चित्ते न० गम्द्रत्ना० ।
 "नियोज्य तं ह्येभतुरङ्गरक्षणे" रघुः । तुरगशब्दे उदा० ।
 तुरङ्गक पु० तुरङ्ग इव कायति कै-क । १हस्तिघोषाद्वजे
 रत्नमाला० । सार्धे क । २घोटके । [महिषप्रां राजनि० ।
 तुरङ्गद्विषणी स्त्री तुरङ्गोद्विष्यतेऽनया वा० क्यु-ङीष् ।
 तुरङ्गप्रिय पु० ६त० । यने राजनि० ।
 तुरङ्गम पुंस्त्री० तुरं गच्छति गम-ख सुम् । घोटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "अवेहि मां प्रीतस्मते तुर-
 ङ्गमाव्" रघुः । "रसातलं संक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः ।
 तुरङ्गवक्त्र पु० तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य । अश्वाकारस्ये किञ्चरे

जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ ।
 तुरङ्गारि पु० ६त० सेवनेऽश्वनाशके १करवीरे दृष्टे, जात्या
 तद्द्वेभिषि २महिषे च रत्नमा० । [लतायाम् राजनि० ।
 तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽप्यस्याः ठन् । देवदाकी-
 तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्तद्वन्तोऽप्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । १अश्व-
 मन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातौ ङीष् । २घोटकजाति-
 स्त्रियाञ्च । [णी(ण्यौ)त् ।
 तुरण त्वरायां कण्डू० पर० अक० सेट् । तुरण्यति अतर-
 तुरण न० जु० तुर-वा० भावे क्यु । क्षिप्रगमने "सुरेतस्तरणे
 तुरण्युः" ६० १।१२१।५ । "तरणे क्षिप्रगमने" भा० ।
 तुरण्य पु० तुरण्य-कण्डू० भावे घञ् । त्वरायाम् । "उपस-
 स्तरण्यसत्" ६० ४।४।२। "तरण्यसद्वत्तरया सीद-
 तीति" भा० ।
 तुरण्यु त्रि० कण्डू० तुरण्य-उन् । त्वरायुक्ते । "तभ्यं युक्तास
 स्तरण्यसुरण्यवः" ६० १।१२४।५ । "तरण्यवः त्वरायुक्ताः" भा० ।
 तुरम् अद्य० अद० चु० तर-वा० अस्य । त्वरायाम् । "तरं
 यतीषु तरयन्तृ जियः" ६० ४।२८।७ ।
 तुरस् न० अद० चुरा० तर-असन् । त्वरायाम् । "आयस-
 स्तरस्ये" १।६६।८ ।
 तुरायण न० तर-क तस्यायनं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा०
 षत्वम् । १वज्रभेदे सि०कौ० । २असङ्के अमरः त्वरितस्य
 हि गमनमसङ्गवद्भवतीति तस्य तथात्वम् । २सत्वभेदे
 "तुरायणं यैशाख्यगुणपञ्चम्याम्" "चैतस्य वा" कात्या०
 २।४।१।२ । "तुरायणं सत्वनाम" कर्कः तद्विधानं
 तत्रैव उत्तरतो दृश्यम् । अत ऊर्ध्वमिष्टप्रयनानि
 व्या० श्रौ० २।१।४।१। उपक्रमे । "सावत्सरिकाणि"
 २स० । "इष्टप्रयनानि संवत्सरेण संवत्सरैवौ साध्यानि"
 नारा० तुरायणम् ४स्र० तद्विहितं इष्टिभिरयनं
 "तुरायणं हि व्रतमप्यष्टमक्रुधनोऽकरवं त्रिंश-
 तोऽवदान्" भा० आनु० १०२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदमाव-
 र्त्तयति ठञ् । तौरायणिक तद्यज्ञकारके ।
 तुरासाह पु० तुरं त्वरितं साह्यति अभिभवति चु० साहेः
 किप् पूर्वपददीर्घः । १इन्द्रे अमरः अस्य हलादौ सृफि
 हस्य ढत्वे षत्वम् । तुरासाट्-अजादौ तु न षत्वं
 तुरासाहमित्यादि "तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं
 ययुः" कुमा० । "कालेनारिबधात् प्रीतः तुरासाहिव शा-
 र्ङ्गिणम्" रघुः "तुरासाट् विश्वमूर्त्ते सुरायज !" हरिवं०
 २।५६ अ० । इन्द्रस्तुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर-इत् “इगधात् कित्” उणा० किञ्च वा डीप् । तन्त्रवायस्य काष्ठादिनिर्मिते वयनसाधने (माकु) इत्ये “तद्भट्चातुरीतुरीति” नैष० तुरीतन्त्रसंयोगः जगदीशः २ त्वरायुक्तमात्रे । “रुचा नृपतीव तुर्ये” ऋ० १०।१०६। “तुर्ये त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै” भा० ।

तुरीप लि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप-क प्रथो०। तूर्ण व्यापके । “तटा तुष्टा तुरीपोऽङ्गुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्जनी” यजु० २।१०० । तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः” वेददी० । “तच्च तुरीपमङ्गुतम्” १।१४२। “तुरीपं तूर्णं व्यापि” भा० छद्विप्रसूक्ते तुरीयमिति पाठः सुद्रादोषात् भाष्य व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवोचितत्वात् । [अतुरीयीत् ।

तुरीय गतौ स्वा० सक० सेट् गतिकर्मसु निघण्टुः । तुरीयति तुरीय लि० तुरीय-अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+क आद्य-लोपश्च । १ गतियुक्ते २ चतुर्णां पूरणे च । ३ तारके । “तनस्तुरीयमध पोषयितुः” ऋ० २।४।८ । “तुरीयं तारकम्” भा० । “गुहा लीणि निहितानेङ्गयन्ति” “तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” ऋ० १।१६।४।५ । अस्यार्थः भाष्ये वङ्गधा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतुर्थीति निष्कृष्टार्थः तथा हि

“परा प्रग्यनी मध्यामा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सृज्यत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पशुपत्नीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्ष्यं प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान् मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता नाल्लोषादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वाभिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये लीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयान्निर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरोसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । षस्रवधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि “वनवृजतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्था आधारानुपहितताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते” वेदान्तसा० । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत् । यद्यथाकाशस्य वनाश्रयत्वं जनाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचनमिति द्रष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजसप्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम् । “शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते” वेदान्त सारष्टता श्रुतिः

“तुरीयो यज्ञो यत्तु ह्यव्यमिति” । यजु० १७। ५७ तुरीयः चतुर्थः “आदौ यजुर्जपः ततोऽहोवा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयोऽहोमः तथा च श्रुतिः “अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चादहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति वेददी० । “तुरीयः ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्थितः” मनुः स्वार्थे क । तत्रार्थे । “भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्” याज्ञ० ।

तुरीयवर्ण ५० कर्म० । शूद्रे हला० ।

तुर्यश्च ५० तुर-उसिक् स्वार्थे क इत्सुषोरिति षत्वम् । १ गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः २ स्वेच्छजातिभेदे मेदि० ३ पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४ श्रीवासवच्छे विश्वः ।

तुर्फरी लि० त्फ-हिंसायाम् वा० अरि । हलन्ति ।

“सृष्टयेव जर्भरी तुर्फरीत् नैतोयेव तुर्फरी पर्फरीका” ऋ० १०।१०६।६ “त्फ त्फ हिंसायाम् । अस्मान् जनस्य तुर्फरीतारावित्यस्य प्रषोदरादित्वाङ्घ्रिविकारः । यद्वास्माद्वाङ्घ्रिकादौणादिकोऽरीतुप्रत्ययः । उक्तं चात्र नि० १३।५। “द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्तारं च ज्ञाना च तथा द्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारवित्यर्थस्तुर्फरीत् हलारावित्यादि । जर्भरिशब्दे २०६२ प्र० दृश्यम् ।

तुर्फरीतु लि० त्फ-वा० अरीतु प्रथो० । हलन्ति तुर्फरीशब्दे दृश्यम् ।

तुर्य लि० चतुर+पूरणे यत् च भागस्य लोपः । चतुर्थे । “एक एवेश्वरस्तुर्यः भगवान् स्वाश्रयः परः” भाग० ६।५।१० । “तुर्यशब्दस्य वा एकदेशिसमासः तुर्यं भिच्चायाः तुर्य-भिच्चा पक्षे षष्ठोसमासः भिच्चातुर्यम् ।

तुर्यगोल ५० सि० । “दक्षोजतं चक्रमुशानि चापं कोटण्ड-खण्डं खलु तुर्यगोलम्” शि० उक्ते कालज्ञानार्थं यन्त्रभेदे

तुर्यवाह ५० तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह-णिव । चतुर्वर्षं पशौ । “तुर्यवाट् वयोऽनुष्टुप्कन्दः” यजु० १४।१६ । “तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पशुः अनुष्टुप्कन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽपह्नीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप्भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रसुरिति” शत० ब्रा० ८।२।४।१५ श्रुतेः” वेददी० ।

तुर्वं हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वर्वति अत्तर्वीत् । तुर्वंतुः
“इत्वं यादिन्द्र तूर्वसि” ऋ० ८।६६।६ । “तूर्वये
सहस्रच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः” ऋ० ८।६।१३ । तूर्वये ।
हिंसने’भा० ।

तुर्वणि त्वि० तूर्वे वसुते वन् संभक्तौ इन् पृषो० । तूर्प-
संभक्तरि “तूर्वणिरहा विश्वेव तूर्वणिः” ऋ० १।१३०।६ ।
“तूर्वणिसूर्पवनिः क्षिप्रं संभक्ता तूर्वणिसूर्पवनि-
रिति निरुक्तम् (६।१३४) भा० ।

तुर्वश पु० ऋपभेदे । “त्वनाविथ नर्यं तुर्वशं यदम्” ऋ०
१।५४।६ । “नर्यादीन् हि रात्रः” भा० । “उत त्या तुर्व-
शायदू अन्नातारा शचीपतिः” ऋ० ४।३०।१७ ।

तुर्वशे अव्य० अलिके निकटे निघण्टुः ।

तुर्वसु पु० ययातिऋपपुत्रभेदे । “अन्वष्टह्णात् प्रजां सर्वां यया-
तिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेश्वासाः सर्वे ससृदितासुषेः ।
देवयान्यां महाराज ! शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्या-
मजायेतां यदस्तुर्वसुरेव च । इह्युश्चातुश्च पूरुश्च शर्मि-
ष्ठायां प्रजज्ञिरे” भा० आ० ७५ अ० तस्मै ययातिशायकथा
यथा । “तुर्वशे ! प्रतिपद्यस्व पापमानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विभयांस्तव पुत्रक ! । पूर्णं वर्षसहस्रे तु
पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पापमानं
जरया सह । तुर्वसुस्वाच । न कामये जरां तात !
कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं ब्रुद्धिप्राणप्र-
णाशिनीम् । ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजाससुच्छेदं तुर्वशे !
तव यास्यति । सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिशु चान्येषु मूढ ! राजा भविष्यसि । गुरुदार-
प्रसक्तेषु तिर्यग्यैः निगतेषु च । पशुधर्मेषु पापेषु
स्त्वेष्टेषु त्वं भविष्यसि” ८४ अ० । [ऋ० १।३६।१८]

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । “वृहद्रथं तुर्वीति दस्यवे सहः” ।

तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
तोलयति ते तोलयति अत्तुलत् त । “पतिष्यति क्षितौ-
भानुः पृथिवीं तोलयिष्यते” भट्टिः । तुलयतीति तु तुला-
शब्दात् णिच् । “अलः सारं घनतुलयितुं नानिलः शक्यति
त्वम्” “अलस्तीयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रं लिहायाः
प्रासादास्त्वांघन ! तुलयितुमलं यत् तैस्तैर्विशेषैः” मेघ० ।
‘तुलयति अ विभोचनतारकाः” भाषः । “नक्तान्दिनैस्तुलि-
तकालिमभक्तिशोभाः” रघुः ।

उद्+उत्+लिय तोलने । उत्तोलयति ।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा-ड रस्य लः । आशुधजो-
वीरुंधभेदे । ततः दामन्या० स्वार्थे ङ । तुलभीय तदर्धे ।
तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति स्-एणिनि ङीप् ।
तृषे शब्दभा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं स्यति सो-क गौरा० ङीप्
शकन्ध्वा० । स्वनामख्याते वृक्षभेदे । “यस्या देव्यास्तुला
नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता”
शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तनिरुक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
“तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तहृत् । दीपनी
कुष्ठच्छासपार्श्वरुक् कफवातजित् । शुक्ला कृष्णा च तुलसी
शुष्येस्तुल्या प्रकीर्तिता” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः

तुलसामाहात्म्यं यथा । “ब्रह्मोवाच । तुलस्याः शृणु
माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं
तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः । सम्प्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन
जनार्दनः । पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलैः ।
दृष्ट्वा स्मृष्ट्वा तथा ध्याताः कार्तिके नमिताः पुञ्जिताः ।
रोपिताः सेचिताः नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् । अष्टधा
तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम ! । युगकोटिसहस्राणि
ते वसन्ति हरगेर्दहे । रोपिता तुलसी यावत् कुरुते
मूलविकृतिम् । तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः ।
तुलसीदलपुष्पाणि योदद्याद्जरये सुने ! । कार्तिके सकलं
पापं सोऽल जन्मार्जितं दहेत् । रोपिता तुलसी
यावत् वर्द्धते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णु-
लोके महीयते । यत्फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रैश्च यत्-
फलम् । तुलस्यास्तद्भाङ्गेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत् गच्छति मारुतः । द्विषोदश
पुनात्याशु भूतयामांश्चतुर्विधान् । तुलसीकाननोद्भूता
काया यत् भवेन्मुने ! । तत् आङ्गं प्रदातव्यं पितृणां
दम्निहेतवे । तुलसीवीजनिकरो यस्मिन् पतति वै सुने ! ।
तत् स्थानं परमं त्रेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् । यस्मिन्
दृष्टे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका । तत्रैव नोपशर्पन्ति
भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीमृत्तिकालिप्रो यदि प्राणान्
परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं शक्नो सुक्तः पापशतैरपि ।
तुलसीमृत्तिकालिप्रं ललाटं यस्य दृश्यते । कुलं
स्य श्रुति नो तस्य कलिर्भुवि वरोत्तम ! । यः कश्चित्तुलसी-
मूले कार्तिके केशवप्रियः । दीपं ददाति विप्रेन्द्र !
स लभेद्देषुण्यं पदम् । तुलसीकाननञ्चैव दृष्टे यस्यावति-
ष्ठते । तद्गुह्यं तीर्थभूतं हि नायान्ति वसकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गाज्ञानं तथैव च । तुलसीवनसं-
सर्गं सममेतन्नयं स्मृतम् । रोपणात् पालनात् सेवा-
दर्शनात् स्पर्शनाच्चृषाम् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनः
कायसञ्चितम् । तुलसीमञ्जरीभिर्भ्यः कुर्याद्हरिहरार्चनम् ।
न स गर्भंष्टहं याति सर्तुभागी भवेत्तरः । पुष्करा-
द्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवाद्-
योदेवा वसन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु
प्राणान् विमुञ्चति । यमोन वीक्षितं शक्तो युक्तं पाप
शतैरपि पाद्मोत्तरखं । “यत्कस्तुलसीदक्षिणत
द्विजसत्तम ! । तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
केशवः पद्ममध्येषु पद्मान्येषु प्रजापतिः । पद्मदले
त्रिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदेव हि । लक्ष्मीः सरस्वती चैव
गायत्री चण्डिका तथा । शची चान्या देवपत्न्यस्तत्
पुष्पेषु वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरु-
णस्तथा । पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
व्यादित्यादिप्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसवो
मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः । विद्याधराश्च गन्धर्वाः
सिद्धाश्चापसरस्तथा । तुलसीपद्ममाश्रित्य सर्वदा
निवसन्ति वै । चिन्वन्ति दृष्यजातानि तुलसीमूलजानि
वै । तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्क्षणात्परिः ।
प्रीङ्गकावे द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जलेः । तुलसीसेचनं
कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् । चन्द्रातपं वा कृत्वा वा
तुलस्यै यस्तु यच्छति । विशेषतः निदाघेषु स सुक्तः सर्व-
पातकैः । वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्यस्तुलसीं जनः ।
सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः । कदाचि-
न्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद् यो नरोत्तमः । तस्य वेप्रसनि
विप्रश्चै ! लक्ष्मीर्भवति निखला । गोमयैस्तुलसीमूले यः
कुर्यादनुलेपनम् । सम्भार्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं
श्रेष्ठम् । रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह । यद्बर्भकम्
कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमं तुलसीं विना
च । तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ! पद्मेक्षयोऽपि न
हि तृष्यति देवदेवः । यस्य स्यात्तुलसीपत्वं सुखे शिरसि-
कथंयोः । मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तत्र स्वामी न
भास्करिः” पाद्मोत्तरखण्डम् । “स ज्ञातः सर्व-
तीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्नतोये च योऽभिषेकं
समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्नदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति ! । तुलसीतोय-

कथिकां मृत्युकाले च यो लभेत् । रत्नयानं समारुह्य
वैकुण्ठं स प्रयाति च । त्रिकालं तुलसीपत्नं शुष्कं पर्यु-
षितं सति ! । आङ्गे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरा-
र्चने । भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विश्वे सति ! । सुबन्तु
तुलसीपत्नं ज्ञानादन्वकर्मणि” पार्वतीं प्रति शिववाक्यम् ।
तुलसीचयननिषेधकालो यथा । “पूर्वभायामभायाञ्च
द्वादश्यां रविसंक्रमे । तैलाभ्यङ्गे च ज्ञाते न मध्याह्ने
निशि सन्ध्योः । अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वते-
ऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते हिनन्ति हरैः शिरः” ।
हरिभ० । तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
दोषोतथा । “तुलसीं स्पर्शकरे कृत्वा स्त्रीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरो । करोति
मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः । स याति कुम्भी-
पाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ।
तुलसीपद्मचयने मन्त्रो यथा । “भातस्तुलसि ! गोविन्द-
हृदयानन्दकारिणि ! । नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां
नमोऽस्तु ते । कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव त्विन्द्रं चिनोमि त्वामतः शुभे ! । तथा
विना महाभागे ! समस्तं कर्म निष्फलम् । अतस्तुलसि !
देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव । चयनोद्भवदः खं यद्देवि !
ते हृदि वर्त्तते । तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां
नमाम्यहम् । कृताञ्जलिरिमान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो
जनः । करताललयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ।
शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् । यथा न कम्पते
शाखा तुलस्याद्विजसत्तम ! । पत्नायां चयने विप्र !
भग्नशाखा यथा भवेत् । तथा हृदि व्यथा विश्वोदीर्यते
तुलसीपतेः” । पाद्मोत्तरखण्डम् ।
तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा । “तुलसीकाष्ठनिर्माण-
मालां मृच्छति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते
निश्चितं फलम्” ब्रह्मवैवर्ते प्रक० । “सात्वतै-
स्तुलसीकाष्ठमाला कृञ्जससङ्गवा । धार्या नित्यं प्रय-
त्नेन त्वेतद्भक्तस्य लक्षणम्” । हरिभक्तस्य तुलसीकृञ्ज-
काष्ठससङ्गवा । चिद्धार्यमात्मनो माला पुरा हृष्येन
दर्शिता” पाद्मोत्तरखण्डम् । “काष्ठमालाधरं विप्रं यतिनं
यानरोहिणम् । खड्गास्यां विधवां दृष्ट्वा सचेत्तं जलमा-
विशेत्” इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविप्र-
यत्नमिति वैष्णवाः । आर्त्तास्तु विप्रेतरपरत्वं पाद्मोत्तर-
खण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति । तन्मूलञ्च “तुलसीपद्मजातन

माल्येन भव भूषितः । विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां
गलगतं कुरु" इति वाक्यमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति ।
अथ्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारण-
निषेधः । विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति । गणेशपूजने
तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् "पुष्पाणां
सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! । कलांशेन महा-
भागे ! स्वयं नारायणप्रिया । प्रिया त्वं सर्वदेवानां
क्षणस्य च विघेपतः । पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या
च सर्वदा" ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । "अक्षतैर्ना-
र्चयेद्विष्णुं न तुलसा विनायकम् । न दूर्वया यजेद्-
दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्" राघवभट्टवृत्तम् ।

तुलसीपक्षविधिः वायुपुराणे । "अस्नात्वा
तुलसीं हित्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽप-
राधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । तद्वयने
मन्वानारं स्कान्दे "तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशव-
प्रिया । केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने" ।
"त्वदङ्गसम्भवेः पत्नैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु
पवित्राङ्ग ! कलौ मलविनाशिनि" । गारुडे च ।
भोज्यैकहेनो ! धरणीप्रशस्ते । विष्णोः समस्तस्य गुरोः
प्रियेति । आराधनायै वरमञ्जरीकं लुनामि पत्नं
तुलसि ! जमस्य । इत्यङ्गा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिण-
पाणिना । पत्राग्येकैकशोभ्यसेत् सत्पाले मञ्जरी-
रपि । तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे । "मन्त्रेणानेन यः
कुर्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लल-
कोटिफलं लभेत्" । किञ्च "शालग्रामशिलाञ्चार्थं प्रत्यहं
तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्तो करपङ्कवाः" ।
इति । संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः
स्युतौ । परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेपत्रे
हरिभ० तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे
"नोच्छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित्" ।
गारुडे "भातुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं
विना । जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित्" ।
पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यासंवादोयकार्तिकमाहात्म्ये
"द्वादश्यां तुलसीपत्नं धात्रीपत्नञ्च कार्तिके । लुनाति
स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान्" । अतएवोक्तम् ।
"देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधान्ध्या । इन्दुक्षये
न दुष्येते गवार्थं तु नृणस्य च" । "एवं कृत्वा महा-
पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः । क्रमाद् यथा सम्प्रदायं

तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्" । हरिभक्तिविलासे ऽवि-
लासे । तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः "श्रीवशिष्ठ
उवाच । विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा" । "आदावेव
वने वाप्य तुलसीं खण्डहेऽपि वा । वर्षत्रयेण पूर्वमेव
ततो यजनमारभेत् । सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रो-
दये तथा । अथ वा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ।
वैवाहिकेषु ऋतुषु पूर्णिमायां विशेषतः । मण्डपं कार-
येत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः । शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं
मातृणां स्थापनं तथा । मातृआङ्गादिकं सर्वं विवाहवत्
समाचरेत् । ब्राह्मणाञ्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-
पारगान् । ब्रह्मा चादेशकञ्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ।
वैष्णवेन विधानेन बर्द्धनीकलसं यजेत् । मण्डपं
कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् । गृहयज्ञं पुरः
कृत्वा मातृणां यजनं तथा । कृत्वा नान्दीमुखं आङ्गं
धौवर्षं स्थापयेद्भरिम् । कृत्वारोप्य च तुलसीं लवने
त्वक्षमिते रवौ । वासःशतेन मन्त्रेण यस्त्वयुग्मेन
वेष्टयेत् । यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपङ्कवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिप्याहो विधीयते । ततः
कुण्डे समागत्य आचार्यः सङ्घसा द्विजेः । आचार्यो
वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतौः । विवाहकर्मवत् सर्वं
वैष्णवं देशिकोत्तमैः । कर्त्तव्यञ्च ततो होमोवि-
शेषाद्विधिपूर्वकम्" । "यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये
ये शोत्वान्भवाः । प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्याश्चत्वारो
विष्णुना सह । तुलस्याः पाणिपक्षणे वेदिकायां
विभावसौ । शातकृष्णं जपेत् स्तनं पावमानो विशेषतः ।
तथैव शान्तिकाध्यायम् । नवस्तनीं तथैव च । जीव-
स्तनं पुनर्जम्ना तथा वैष्णवसंघिताम् । शङ्खमङ्गरि-
निर्घोषैर्भैरीहर्यस्य निखनैः । गायन्ति मङ्गलानार्थो
माङ्गल्यं विधिमाचरेत् । दद्यात् पूर्णाङ्कितं पश्चा-
दभिषेकविधिं ततः । ब्रह्मणे लुपमं दद्यादाचार्यं
परिधाय च । गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदा-
पयेत् । ऋत्विग्भ्यो दापयेद् वस्त्राग्येषां दद्याच्च दक्षि-
णाम् । एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समञ्जिता
आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति । रोपयेत्तुलसीं
यस्तु सेचयेच्च प्रयत्नतः । प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना
सह मानवः । स मोक्षं लभते जन्तुविष्णुलोकं तथा
चनम् । प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

भोटने" हरिभक्तिविलासे । "तुलसी ब्राह्मणमतेण रूपा भवति सुन्दरी" तन्वशां । [अण् । वर्वर्था (वावुङ्) रत्नमा-
तुलसीदेवा स्त्री तुलसीं देवि त्वत्सङ्गत्वात् सङ्गति द्विप्र-
तुला स्त्री तुल-भटा-अङ् । १ सादृश्ये २माने च गृह्याणां
३दास्यन्वनाद्यर्थपीठिकायां ४पलगतमाने ५भाण्डे च
भेटि० । राशिक्रमस्य द्वादशधा विभक्तस्य ६सप्रमे राशौ
स च ३६० अंशात्मकराशिक्रमस्य १८१ अंशावधि २१०
पर्यायः चित्राशेषाद्वा स्त्रातिविशाखान्तिमपादत्वयात्मकः ।
अस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः । अस्य योगतारादिकम्
अश्लेषाशब्दे उक्तस्य शब्दे च विशेष उक्तः । "तौली-
ना कथितस्तुलाधरः" जातकपद्धतिः । "पुमांश्चर-
श्चित्रसमेदयोमतः प्रत्यक् मरुत् स्निग्धरवोऽथ वन्यः ।
स्वल्पप्रजामङ्गमश्रुद् अथस्तुला द्युवीर्यो द्विपटः समानः"
जातकपद्धत्युक्तस्वभावः । वाटिप्रतिवादिनीलौकिकप्रमा-
णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्तव्ये घटापर-
नामके ७परीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यशब्दोक्तसा-
मान्यविधिपूर्वकं सर्वं कृत्वा कर्तव्या । तद्विधिस्य वीर-
मिलोदये दर्शितो यथा

पितामहः "विशालासुच्छ्रुतां शुभ्रां घटशान्तु
कारयेत् । यत्स्यो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ।
कपाटवोजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । पानीयादि
समायुक्तामश्रुत्यां कारयेन्नृपः" इति । वीजानि यव-
ब्रीह्यादीनि । घटार्थानि काष्ठानि नारद आह
"खाटिरं कारयेत्तत्र निर्वृणं शुष्कवर्जितम् । शांशपलद-
भावं वा सालं वा कोटरैर्विना । "अर्जुननिन्दुकी
सारनिष्णसो रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि
घटार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकः प्राकान्तिष्णसो
रक्तचन्दनम्" इति । माधवीये पाठः । शांशपमिति
शिशुपादल्लसम्बन्धि । "देविकाशिशपेति" पाणिनिस्म-
रणादिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्वस्थाधोदुश्चरा-
देर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम्" । अतएव
पितामहः "छित्त्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्र-
पूर्वकम् । प्रणय्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनी-
षिभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव
चेति" । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन अं ओषधे त्वायस्त्रै-
मित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः "वन-
स्पते शतवल्गोविरोहेति" मन्त्रः । छेदने क्ते इति
शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशा-

त्सिद्धेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सोमदैवत्येनाति
देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्तप्रथम् । अत्र जप्य एव चेति
चण्डस्य वानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य च मसुञ्जयदोत-
कत्वात्सुञ्जय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थ-
त्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यनेन" माघेयव ब्रीह-
यवादिभ्यः" इत्यपरे । पितामहः "प्राङ्मुखो निश्चलः
कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने समायां वा
धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणप्रकारान्तुप्रमाण-
ञ्चाह पितामहः, "चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ
तथाविधौ । अनरन्तु नयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव
चेति" । पादौ तुलाधारकाक्षनामकाधधारणास्थौ
स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अनरं मध्यम् । अर्ध्यर्द्धं
सार्धहस्तद्वयम् । अक्षकाष्ठस्य प्रमाणस्यादस्तम्भमध्य-
प्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् ।
अनरान्तप्रमाणपर्यायोचनया ततः किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं
कर्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशादुपया वृद्धिर्न
निसरति तथा अक्षकाष्ठकार्यमिति सृष्टिचिन्तिका-
याम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भवोश्चतु-
र्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं
निखेयन्तु प्रोक्तं सुखकयोर्द्वयोः । षड्हस्तन्तु तयोः
प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति सुखकौ पादस्तम्भौ ।
हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानान्गण्डुलै-
रेकमङ्गलञ्चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घयोर्जितैर्हस्तश्चतुर्विंश-
तिरङ्गलैः" । इति सृष्ट्यन्तरेऽपि "तियेग्यवोदराख्यष्टा
ऊर्णांशा ब्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गलस्योक्तं वित-
स्तिर्दादृगाङ्गलः" । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गलाद्यं
हस्तान्त्वविदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तं माना-
ङ्गलमितीरितमिति" । हस्तो वितस्तिहितयं चतुर्विं-
शत्यङ्गलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः ।
'यवानान्गण्डुलैरिति' अरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह
पितामहः "चतुरस्रा तुला कार्या दृष्ट्वा ऋज्वी तद्वै
च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति ।
कटकानि लोहमयानि वलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्य-
योर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्ताना-
मुपलक्षणम् । नारदोऽपि "ऋज्वी घटतुला कार्या
खाटिरी तैन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्घटक-
कटकैर्कादिभिरिति" । घटो घटमध्यम् । कर्कटकौ अन्यौ ।
पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावति

स्यैत्ये टार्थम्भवति तावत्येव कार्यी । शिष्टाचारा-
द्विगो चैयः । पादस्तम्भाबुदगदक्षिणसंस्थानौ कृत्वा
तुला प्राग्भारा कार्यी । “पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन् अन्य-
स्मिन् सृत्तिकां शुभामिति” पितामहस्वरणात् । पूर्व-
पश्चिमसंस्थानौ कृत्वाग्भारा वा कार्यी । “धारयेदुत्तरे
घट्टे पुरुषं दक्षिणे शिलाभिति” नारदस्वरणात् ।
घटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमिव्याह पितामहः
‘तोरणे तु तथा कार्ये पाश्चैयोरुभयोरपि । घटादुत्तरे
स्थानाद्द्विजन्द्गभिरङ्गलैः । अदलत्वा तु कर्त्तव्यौ तोर-
णाभ्यामधोमुखौ । सृग्मयौ स्तवस्त्वद्वौ घटमस्तक-
चुस्वनाविति’ । घटारोहणमाह नारदः “शिक्यद्वयं
समासज्य घटककर्त्तव्योदृष्टम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र
तोलयेच्छिनाम्” । “धारयेदुत्तरे पाश्चैयं पुरुषन्दक्षिणे
शिनाम् । पिटकम्पूरयेत्तन्निष्ठैकपायंयुनोष्टकैरिति” ।
इष्टकाभिर्यभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वत्यर्थः । साधराशि-
भिरपि पेटकम्पूरयेत् । ‘साधराशिमयापिवेति’ सृत्त्य-
न्तरवचनात् । पितामहोऽपि “शिक्यद्वयं समासज्य
पाश्चैयोरुभयोरपि । प्राग्ग्रान् कल्पयेद्दूर्भास्तत्र विप्रः
समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन् अन्यस्मिन् सृत्तिकां
शुभाम् । इष्टकाभस्त्रपाषाणकपालास्थिविवजितामिति” ।
अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः ससुञ्चयनिराकर-
णार्था नतु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारद-
वचने तथोरपि विधानात् । “एतेन सृत्तिकापाषाणादीनां
सम्भूय तोलनकर्त्तव्यमित्तमपास्तम् । सृत्तिकाशिलेष्ट-
काट्टानामेकार्थत्वात् “तुल्यार्थास्तु विकल्पेगदिति” न्यायेन
विकल्प इति भिदाक्षरायाम् । विष्णु रपि “अत्रैकशिक्ये
पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलाटोऽति” ।
सरतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विद्वो नियोक्तव्याः । तथा
च पितामहः “परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामान-
विशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव-
चेति” । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः । ‘सुव-
स्तु कारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलाम
स्ववेत्तरेन् तुलाधारणकोविदाः इति” । निरीक्षणं प्रत्याह
पितामहः “कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो
घटः । उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
अस्मिन्न प्रवते तोयं च विज्ञेयः समो घट” इति ।
अवलम्बमः तोरणयोर्नस्वमानौ यौ सृत्तोयाववलम्बौ
तयोः समः । नारदोऽपि ‘प्रथमारोहणे स्यात्

प्रमाणद्विपुणैः सह । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरणन्य-
स्तलक्षणाभिति” । तोलनानन्तरं कर्त्तव्यमित्तमह
आह “तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
धटं तु कारयेद्विषयं पताकाध्वजशोभितम्” । तत आवा-
हयेद्देवान्त्वधिनानेन मन्त्रवित् । वाटित्वत्वर्यनिर्वापै-
र्गन्धमाल्यासुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्-
विवेकस्ततोवदेत्” इति । विवादानुरूपं प्रश्नस्युच्छ-
तीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट् चासौ विवेकश्च
प्राङ्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य
धर्मावाचनादारभ्याभियुक्तशिरसि पतवन्वनान्तं साधा-
रणविधिं कुर्यात् । घटपजायाङ्गन्वाटिविशेषेणनारद
आह “रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्युपपाज्जतादिभिः ।
अर्चयेन् घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति” । शिष्टा
भवशिष्टानिन्द्रादीन् । पतवन्वनानन्तरं मन्त्रयेत् प्राङ्-
विक इत्याह पितामहः “घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन
शास्त्रवित्” । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्विवेकः ।
मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः” “त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परी-
क्षात् दुरात्मनाम् । धकाराङ्गमूर्त्तिं स्वगदकारात्
कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधी-
यसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुष्यैर्नि मानवाः । व्यवहा-
राभिगस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति” । शोध्यस्या-
भिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्यः “तुलाधारणवद्वि-
रभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वा-
ऽवधारितः । त्वत्तुले । सत्यधामामि पुरा देवैर्विनिर्दिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्तां विमोचय । यद्यस्मि
पापकृन्नात ! स्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धचेद्दमयो-
र्द्धम्मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति” । तुलाश्रितः तुला-
माहृष्टः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन सृष्टाट्टना
समीकृतः । रेखां कृत्वावतारणे मास्यचिह्नं कृत्वा
अभिमन्त्रणनिवावतारणानन्तरं कार्यं भूत्वावतारित इति
नृत्तर्गनात्ततः प्राङ् वविकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य
शिरोगतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् । अतएव नारदः
“समयैः परिष्टहाय पुनरारोपयेद्गम् । निर्वाते वृष्टि-
रहिते शिरस्यारोय पत्रकमिति” । समयैः शपथैः परि-
ष्टहा नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । ‘ब्रह्महो
ये सृता लोकाः ये लोकाः कूटसर्जितः । तुलाधारस्तु
ते लोकास्तुलान्धारयतो सृष्टेति” पुनरारोहणकालेऽभि-

मन्त्रणमाह नारदः “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुषीनि मानवाः । व्यवहाराभिप्रेतोऽयं मानवस्तोष्यते त्वयि । तदेनं संशयाच्छुद्धं धर्मतस्नातमर्हसि । देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिधिच्यसे । सत्यमन्वोऽसि भगवन् ! शुभाशुभ-विभावेन । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रातिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति । मन्वोद्धारणानन्तरकर्त्तव्यं पितामह आह “ज्योतिर्विदूत्राङ्गणश्रेष्ठः कुर्यात्काल-परीक्षणम् । विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोवि-दैः । साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोऽनुष्वा नियोक्तव्या न्द्रेण तु । शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी न्ये तदा” इति ।

कानि पुनर्जायपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः “तुलितो यदि वड्डे तं विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इति वड्डे तं उपरि गच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं पितामहेन “तुलितो यदि वड्डे तं शुद्धो भवति धर्मतः । हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः । अल्प-पापः समो ज्ञेयो वरुपापस्तु हीयते” इति । अल्पत्वं व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चौथे तद्देशगमनादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वद्यो-तनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-समयोर्भेदश्चिह्नशेषः । दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयो-र्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम् । “अल्पपापः समो ज्ञेयः” इति वचनं साम्ये संशय-परमेवेत्युक्तत्वात्कल्पनया वाक्यानाज्जवन्त रूपेण्यु-यम् । यत्तु वड्डे, दृष्टस्वतिना “घटेऽभियुक्तस्तुलितो चीनश्चेद्जानिमाप्नुयात् । तत्समस्तु पुनस्तौल्ये वड्डितो विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यसहितं सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कैश्चित्साक्षिणैव प्रयोगे तोलन-मत्तं तन्मन्द्ं प्रधानादृष्टावङ्गादृष्टिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदादृष्टौ देवतावाहनाद्यङ्गाना-मप्यादृष्टौ रेवोचितत्वात् । शिक्षादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह कात्यायनः “शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे

तथा चापि गुणस्य वा । शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरमिति” शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः “तुला-गिरोभ्यासुद्भ्रान्तं विचलं न्यस्तलक्ष्यम् । यदा वायुप्रणु-द्धं वा तदा नैकतरं वदेत्” इति । अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्यक्चलितौ यदा च समताज्ञानार्थन्यस्तं चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति । व्यासोऽपि “कञ्चच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽन्त-भङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्दपः” इति । कर्त्तं शिक्यतलं कर्कटौ तु लोपान्त्यौ शिक्याधारावीषद्वौ कर्कटशृङ्ग-सन्निभौ लोहकीलकौ । अक्षः पादस्तम्भोरुपरिनिहित-स्तुलाधारपट्ट इति मितान्तरा । दाढ्यप्रयोजकः की-लक इति हलायुधः । यत्तु दृष्टस्वतिवचनम् “कञ्चच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽन्तभङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽकस्मिन्नकञ्चच्छेदादिविष-यम् । कात्यायनवचनन्तु दृश्यमानकारणशिक्यच्छेदादि-विषयमिति विज्ञानेश्वराचार्यार्थदयः” वीरमि० । तुलापु-रुपाङ्गतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे दृश्या । मत्कृत-कृततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृश्या ।

दोलने मिता० । “तुलाः स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्दि-शतिस्तुला इत्यमरोक्तेः पलशतमानं तुला । तत्र सादृश्ये “तुलां यदा रोहति दन्वावसासा,” कुमा० “कामया-नसमस्यया तुलाम्” रघुः । तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्येव साधु न तु तृतीया “यतुलोपमाश्याम्” पा० तृतीयाविधाने तयोः पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सहायशब्दाध्याहारेण तद्योगे इति मङ्गि० । तुलाराशौ । “कन्याके च तुलाके च पितृणां आङ्गमिषप्रते” स्मृतिः “तुलायां लोलया सह” ति०त० । “सह भ्रमस्तुलया” ज्यो०त० । तोलनदण्डात्मके माने “अथ स दक्षिणादूरोरुक्त्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत्” भा०व०१८६ अ० । “तुला-मानं प्रतीमानं सर्वज्ञं स्यात् सुलक्षितम् । षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्” मनुः “तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रस्यद्रोणादि तत्सर्वं स्वनिहृपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्” कुङ्गू० “आ-षाढ्यां तुलया वीजतोलने भाविशस्यहानिद्विज्ञापनम् दृ० सं० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनाङ्गतुलानिर्मा-णप्रकाररूपवैविक्ये यथा

“आघाट्यां समन्तलिनाधिवासितानाम् अन्यदुर्घद-
धिकतासुपैति वीजम् । तद्दृष्टिर्भवति न जायते यदूनं
मन्त्रोऽस्मिन् भवति तुलाभिमन्त्रणाय । स्रोतव्या मन्त्र-
योगेन सला देवी सरस्वती । दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये
सत्यव्रता ह्यसि । येन सत्येन चन्द्राकौ प्रहा ज्योतिर्ग-
णास्तथा । उत्तिष्ठन्तीह पूर्वेण पश्चादस्तं प्रजन्ति च ।
यत्सत्यं सर्वेदेषु यत्सत्यं ब्रह्मवादिषु । यत्सत्यं त्रिषु लो-
केषु तत्सत्यमिह दृश्यताम् । ब्रह्मणो इच्छिता चासि त्वमा-
दित्येति कीर्तिता । काश्यपी गोवतश्चैव नामतो वि-
श्रुता तुला । क्षीरं चतुःस्रत्कसन्निवद्धं षडङ्गुलं शिक्य-
कवस्तमस्याः । स्रत्प्रमाणं च दशाङ्गुलानि षडेव कक्षो-
भयशिक्यमध्ये । याम्ये शिक्ये काञ्चनं सन्निवेश्यं
शेषद्रव्याण्युत्तरेऽम्बूनि चैवम् । तोयैः कौष्यैः स्यन्दिभिः
सारसैश्च दृष्टिहीना मध्यमा चोत्तमा च । दलैर्नागा
गोहयाद्याश्च लोम्ना हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्दृष्ट्वा वर्षमाशा दिशश्च शेषद्रव्याण्यात्परिस्थितानि ।
हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खदिरिण कार्या ।
विद्धः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्वि-
तस्तिः । हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य दृष्टिस्तुल्येन तुल्यं
तुलितं तुलायाम् । एतत्तुलाकोशरहस्यसक्तं प्राजेययोगे-
ऽपि नरो विदध्यात्” ।

तुलाकूट न० इत० तुलामानस्य कूटे प्रकृतमानापेक्षया न्यून-
तापादने । तुलायां कूटं यस्य । शतकारिणि पुरुषे च
“मानकूटं तुलाकूटं कण्ठभोष्ठं निपीडय” काशी०८५०
स्वकिङ्करं प्रति यमवाक्यम् ।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कूट-परि-
तापे-इन् वा डीप् । नूपुरे, “तुलाकोटिकायैः कसुमश-
रसुज्जागरयति” उद्भूटः । “स्वबत्तुलाकोटिनिनादको-
मलः” माघः ।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव । तुलायां भाविगस्यहानिदृष्टि-
ज्ञापनार्थतुलारूपे मानदण्डभेदे ह०स०वाक्यं तुलाशब्दे
दृश्यम् । तुलया परीक्षणे च मित० ।

तुलादान न० तुलया स्वदेहमानेन दानम् । तुलापुरुषसंज्ञके
महादाने मत्कृततुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दृश्यः ।

तुलाधट पु० तुलायै तोलनाय धटः । तुलाधारदण्डे तिका०

तुलाधर लि० तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-यच् । शिवाणिकके,
शतलाराशौ, शतलादण्डधारके लि० मेदि० ।

तुलापुरुष पु० षोडशस्य महादानेषु आद्ये महादाने तत्-

प्रकारः मत्स्यपु०२७श्च० उक्तो यथा “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि
महादानानुकीर्तनम्” इत्युपक्रमे । “आद्यान्तु सर्वदा-
नानां तुलापुरुषसंज्ञकम्” महादानानि विभज्य उक्तं यथा
‘मत्स्य उवाच । यानि नोक्तानि गुह्यानि महादानानि
षोडश । तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते । अयने विषवे
पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । युगादिप्रपरागेषु तथा
मन्वन्तरादिषु । सङ्कालौ वैष्टितदिने चतुर्दश-
दशेषु च । सितपञ्चदशीपर्वदादर्शाषट्कासु च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने । द्रव्यब्राह्मण
लाभे वा श्रद्धा वा यत् जायते । तीर्थे वायतने वापि
तडागे रुचिरे तथा । महादानानि देवानि संसार-
भयभीरुणा । अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव
चञ्चलम् । केशेष्वेव गृहीतः सन् मृत्युना धर्ममा-
चरेत् । पुण्यां तिथिमथासाद्य क्त्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
षोडशारत्निमात्रन्तु दश द्वादश वा करान् । मण्डपं कार-
येद्द्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः । सप्रहस्ता भवेद्देदी मध्ये-
पञ्चकरा तथा । तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं
बुधः । कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।
ससेखलायोनियुतानि कुर्यात् सम्पूर्णकुम्भानि सहा-
सनानि । सुताम्नपालहयसंयुतानि सयज्ञपातायि
सुविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहा-
राणि सुशोभनानि । पूर्वीत्तरे हस्तमिताथ वेदी प्रहा-
दिदेवेश्वरपूजनाय । अलाचनं ब्रह्मशिवायुतानां तलैव
कार्यं फलमात्यवस्तैः । लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । द्वारेषु कार्याणि
च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् । द्वारेषु
कुम्भाद्वयमव कार्यं स्रग्भ्रूपास्वरत्नयुक्तम् । शालेकुटी
चन्दनदेवदारुशीपणिविन्वाप्रियकाञ्चनोत्थम् । स्तम्भद्वयं
हस्तयुगावखातं क्त्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च । तदन्तरं
हस्तचतुष्टयं स्यादयोत्तराङ्गञ्च तटङ्गमेव । समानजातिश्च
तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता । दैर्घ्येण
सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्या सा लोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।
युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता सात्यविलेपनाभ्याम् ।
चक्रं लिखेद्द्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पको-
र्यम् । वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पफ-
लोपशोभम् । अथत्विजो वेदविदश्च कार्याः सुरूपवे-

शान्वयशोऽलुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽनुकूजा ये चा-
 र्थ्यं देगप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदानविदार्यं वंशसस-
 ज्ञवः श्रीलकुम्भाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः
 प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कुण्डलहेमस्तल
 केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्वेण ऋग्वेदविदावथास्तां
 यजुर्विदौ दक्षिणतश्च शक्तौ । स्याद्यौ द्विजौ सामविदौ
 तु पश्चादाथर्वणाश्चत्तरतस्तु कार्थ्यौ । विनायकादिप-
 ह्नोक्तपालवस्तकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युते-
 शार्कवेनस्वतीनां स्वमन्त्रतोहोमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
 सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
 होमावसाने कृतदुर्घनादो गुरुर्दृष्टीत्वा वलिपुष्पधूपम् ।
 आवाहयेत्सोक्तपतीन् क्रमेण मन्त्रैरभौभिर्यजमानयुक्तः ।
 एहोहि सर्वाभरसिद्धसाध्यै रभिटुतोवज्रधराऽमरेण ! ।
 संवोच्यमानोऽपसरसाङ्गणेन रक्षाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (रन्द्रस्य) । एहोहि सर्वाभरहव्यवाह ! सुनिप्रवीरैरभितोऽ-
 भिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन साङ्गं ममाध्वरं रक्त
 कवे ! नमस्ते (अम्नेः) । एहोहि वैवस्वत ! धर्मराज !
 सर्वाभरैरर्चितदिव्यभूते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीश ।
 शिवाय नः पाहि महं नमस्ते (यमस्य) । एहोहि
 रक्षोगणनायकस्त्वं सर्वैस्तु वेताक्षपिशाचसङ्घैः ।
 ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्त्वं भगव-
 न्नमस्ते (नैर्हतस्य) । एहोहि वादोगणवारिधीनाङ्ग
 खेन पर्जन्यमहाप्रसरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरनीयमान !
 पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य) । एहो
 हि यत्ने मम रक्षायाम् सृष्टाधिकददः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृह्णाण पूजां भगवन्नमस्ते
 (वायोः) । एहोहि यत्नेश्वर ! यत्नरक्षां विधत्स्व नञ्जल-
 गणेन साङ्गम् । सर्वैः प्रधीभिः पितृभिः सहैव गृह्णाण पूजां
 भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एहोहि विश्वेश्वर ! नक्षत्रभूल
 कपालखड्गाङ्गधरेण साङ्गम् । लोकेश ! यत्नेश्वर ! यत्नसिद्धौ
 गृह्णाण पूजां भगवन्नमस्ते (रिशस्य) । एहोहि पाताल-
 धराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिञ्चरगीयमान ! । यत्नोरेन्द्रा-
 मरलोकसङ्घैरनन्त ! रक्षाध्वरमस्मादीयम् । (अनन्तस्य)
 एहोहि विश्वाधिपते ! सुनीन्द्र लोकेश साङ्गं पितृदेवताभिः ।
 सर्वस्य धातास्त्वमितप्रभाव ! विशाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (ब्रह्मणः) । तैलोक्ये यानिभूतानि स्यावराणि चराणि च
 ब्रह्मविष्णु शिवैः साङ्गं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे । देव-
 दानवगन्धर्वा यत्नराक्षसपद्मगाः । ऋषयो मनवोगावो

देवमातर एव च । सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु सदा-
 न्विताः । इत्यावाहा सुरान् दद्याद्वत्विग्भ्यो हेमभूष-
 णम् । कुण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च ।
 अङ्गुलीयपवित्त्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं
 गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिका-
 ध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् । तत्तोषितास्तु ते सर्वे
 जलवैभवाधवासनम् । आदावने च मध्ये च कुर्याद्-
 ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपु-
 ङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावर्त्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 युक्तमाल्याम्बरोभूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते
 सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जग-
 द्वाप्ती निर्भिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वस्यानि
 तथान्ततशतानि च । धर्माधर्मज्ञानं मध्ये स्थापितासि
 जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।
 मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ-
 तत्त्वाधिपोदेवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽधिष्ठितो-
 देवि ! त्वयि तस्मान्मनो नमः । नमोनमस्ते गोविन्द !
 तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वात्मान्महा-
 संसारकर्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य जलवैभवाधिवा-
 सनम् । पुनः प्रदक्षिणं जत्वा तुलामारोहयेद्बुधः ।
 ससङ्गचर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः । धर्मराजमघा-
 दाय हैमं सूत्र्येष संयुतम् । कराभ्यां बद्धमसृष्टिभ्या-
 मास्ते पश्यन् हरेर्छास्त्रम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसे-
 युर्हि अणुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चन चाति-
 निर्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षण-
 मात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवसुदीरयेत् । नमस्ते सर्व-
 भूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि !
 त्वं निर्भिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्वं कृ-
 स्यावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्ये ! नमस्ते विश्वधा-
 रिणि ! । ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमूर्ध्नि निवेदयेत् ।
 ऋत्विग्न्योऽपरमर्द्धन्तु दद्यादुदकपूर्वकम् । गुरवे स्या-
 रत्नानि ऋत्विग्न्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु
 तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पञ्ज-
 वेदब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गृहे सुवर्षं प्रोज्जितं
 बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्मान्कोक्याधिकरं तृणाम् ।
 शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः । जनेन
 विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने
 प्रतिमन्त्रनरं वसेत् । विमानेनार्कवर्षेण किङ्किणीजाल-

मानिना । पच्यमानोऽपसरोभिश्च ततो विष्णुपुरं वृजेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत्क्षिप्त्वा लोके महीयते । कर्मल-
यादिह पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जित-
पाटपीठः । अद्धान्वितो भवति यच्चसहस्रवाजी दीप-
प्रतापजितसर्वमहीपनीकः । यो दीयमानमपि घश्यति
भक्तियुक्तः कालानरे स्मरति वाचयतीह लोके । यो
वा शृणोति पठनीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम सपुरन्द-
रदेवजुष्टम् । न्यन्विविधानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत्
प्रयोगस्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ दृश्यः ।

• व्रतभेदे । तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिन-
साध्यञ्च यथा ।

“पिन्याकाचमतक्रोटकसक्तूनामुपवासालरितोऽभ्य-
व्यवहारास्तुलापुरुषः” । विष्णु० सं० । ‘पिन्याका-
चमतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च
दक्षः सौम्योऽयमुच्यते’ इत्युपक्रमे “एषां तिरात्व-
मभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष श्रेयः
पञ्चदशाहिकः” । एषां पिन्याकादीनां पञ्चानां क्रमे-
नैकैकस्य तिरात्वाभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः
दक्षो वेदितव्यः । अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुप-
वासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरातिकस्तुलापुरुष
उक्तः “आचाममय पिन्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । तत्रहं
त्रयस्त्रयस्युञ्जानो वायुमक्षस्त्रयहृदयम् । एकविंशति-
रात्रन्तु तुलापुरुष उच्यते इति” ।

तुलाप्रग्र (ग्राह) पु० प्र+ग्रह वा अज् पञ्जे अप् इतः । तुला-
सूत्रे सि० कौ० । [ल्युट्] । तुलादण्डे शब्दार्थचि० ।
तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं मीयतेऽनेन सा-करणे
तुलायष्टि स्त्री इतः । तुलादण्डे । ‘स्तोकेनोन्नतिमा-
याति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदृशी चेष्टा
तुलायष्टेः खलस्य च’ पञ्चत० ।

तुलाव्रीज न० तुलायाः तोलनस्य व्रीजं मूलम् । तुलायासु
तदारभ्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा ‘दर्शोर्द्वागुञ्जं
प्रवर्द्धन्ति मापमिति’ लीलाः [दण्डस्थितसूत्रे प्रपञ्चे अमरः]

तुलामूल न० तुलायां तोलनार्थं सूत्रम् । तोजनार्थं तुला-
तुलि स्त्री । स्तो तुरि(री)+रश्च लः । तुल्यां शब्दरत्ना० ।

तुलिका स्त्री तुल-बा० क्युन् । खड्गनिकायां त्रिका० ।

तुलित लि० तुला+तल्करोति शिच्-कर्मण क्त । उपरमिते
“येऽपीन्द्राणि तुलितवायुवलूनपजाः” माधः । सवर्धीकते
तु त् तुलिनी स्त्री तुल विद्यते फलेऽस्या इति डीप् वा

पृथो० ह्रस्वः । शाल्मलिदृजे रत्नमाला ।

तु(तू)लिफला स्त्री तुलि तुलयुक्तं फलमस्याः वा पृथो० ।
शाल्मलीदृजे रत्नमाला ।

तुल्य लि० तुलया सम्मतं अत् । सवर्षे अमरः । “सकामां
दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयाद्भरः” । “सकामां दूषयं स्तु-
ल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् मनुः” । “कृमिकर्षः कपीन्द्रेण
तुल्यावस्यः स्वसुःकतः” रघुः । [वृद्धिभिरैकत्र पाने अमरः]

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम् । सजातीयै-
तुल्ययोगिता स्त्री अर्थानुद्धारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कार-
शब्दे ३८८५ दृश्यम् । [“विस्वीलोटाञ्च तुल्यशः” सुशु० ।

तुल्यशस् अय० तुल्य+शीप्+माथे शम् । तुल्यं तुल्यमित्यर्थे ।
तुल्वल पु० ऋषिभेदे । तौल्वलिशब्दे दृश्यम् ।

तुवर पु० तवति हिनस्ति रोमान् सौ० ह्र-ध्वरच् नि० गुणा-
भावः । श्रान्यभेदे शकषायरसे च इतदिति लि० ४आङ्-
क्याम् प्रसौराङ्गुलित्तिकायाञ्च स्त्री पिचत्वात् डीप् स्वार्थे
क तुवरिकायत्वैव । रसभेदे पुंस्त्री तद्वति लि० अमरः ।
दृश्यश्चहीने नरे उणा० ।

तुवरयावनाल पु० कर्म० धान्यभेदे राजनि० । “तुवरो
यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । संपाही वातशमनो
विदाहो शोषकारकः” राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्त्रप्रशाः ठन् । शौराङ्गुलित्तिकायां
(फटकिरि) अमरः । श्रादक्या (अरहर) भरतः ।

तुवरी स्त्री तु+ध्वरच् पित्त्वात् डीप् । श्रादक्यां शौरा-
ङ्गुलित्तिकायाञ्च (फटकिरि) राजनि० । (तोरी) इति
श्रान्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तोक्ता यथा “तुवरी
ग्राहणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा
वर्द्धया कण्डूकुष्ठकोष्ठकर्मप्रणुत्” । [चक्रमर्दने शब्दच०]

तुवरीशिव पु० तुवरीयां श्रादक्या इव शिव्वा यस्य । रक्त-
तुवि स्त्री० तुम्बी+पृथो० । तुम्ब्रां । तु-पूर्त्तौ इन् किञ्च ।
श्वङ्गशब्दार्थे निवर्णुट् । “तुविकूर्मिर्कृष्णवान्” ऋ०
३।३०.३। क-मि वेदे गुणे अकारस्योत्त्वम् “तुवियामं
तुविकूर्मिं रभोटासु” ऋ० ६।२२।५ । “ग्रहेऽस्य ।
तुवियामं वज्रपाहकम्” भा० “तुवियुष्म ! तुवि-
क्रतो !” ऋ० ८।६।२ वा डीप् । “सहस्रेषु तुवीमघ !”
ऋ० १०।६।१ । तुवीमघ कथञ्चन “उ इहासं तुवीरवम्”
ऋ० १०।८।६ ।

तुविस् न० तु-दृङ्गो पूर्वौ वा इति किञ्च । इद्वौ सप्रज्ञायं
श्वने अ । “यः सप्रश्नश्च प्रभस्तुविधानु” ऋ० २।१२।

१०। "तुविद्यान् वृद्धिमान् बलवान् वा" भा०। "भीमस्तु-
विद्यान् चर्षभ्यः" १।५।५। "तुविद्यान् प्रज्ञावान्
बलवान् वा" भा०। बलेन प्रज्ञया च वृद्धेः पूर्त्तं च सम्भ-
वात् बलप्रज्ञयोस्तथात्वम् ।

तुवीरवत् त्रि० तु वी मत्वर्थीयोरः ततो मतुप् मस्य वः ।
बहुस्तोऽयुक्तो । "रथा कविस्तुवीरवान्" ऋ० १०।१६४।
४। "तुवीरवान् बहुस्तोऽयुक्तो भवति । मत्वर्थीयप्रत्यया-
दृत्तिः । यद्वा तुविगञ्जस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुल्ययु-
क्तदेवैः संहितो भवति" भा० ।

तुश वषे भ्वा० आ० सक० सेट् । तोशते अतोशिष्ट तु तुशे ।
"इन्द्रिन्द्राय तोशते नितोगते" ऋ० ६।१०।६।२२ "इन्द्रुः
सोम इन्द्रायेंद्रार्थं तोशते" तोशते हन्यते व्यभिष्यते ।
नितोगते नितरामभिष्यते । तोशतिवैधकस्मात्" भा०
कर्मकर्त्तरि तङ् । यगभावस्कान्दसः । "सत्वात्
पुरुषत् एको वृत्वापि तोशसे" ऋ० ८।१।११ । तोशसे
हिनश्च" भा० ।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० लृदिच् अक० सेट् । तुषति
अतुषत् । तुतोष । जीदिच् वर्त्तमाने क्तः तुषः ।
तुषिः । तोषः "तुषश्च द्रौपदि ! मा क्रुध" भा० व०
१।०६ ऋ० "तुषन्ति च रमन्ति च" भा० आनु०
१२७६ ऋ० "तुतोष पश्यन् विद्वेषान्तरालाः" भट्टिः ।

तुषु पु० तुष-क । श्विभीतकृत्वे (वयडा) रधान्यत्वचि खनाम-
खाते द्रव्ये च अमरः । "वीचीन् जिहासति
सितोत्तमतगडु लाद्यान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान्
ह्रिताधी" प्रबो० च० । "तुषेषापि परित्यक्ता न प्ररो-
हन्ति तण्डुलाः" हितो०। "सतुषं धान्यसुच्यते" आ० त० ।

तुषग्रह पु० तुषेण गृह्यते सङ्घ-कर्मणि अप् । वज्रौ त्रिका०
तुषज त्रि० तुषे जायते जन-ड । तुषजाते वज्रादौ ।
अस्य "दीर्घकाशतुषवट् जे" पा० आद्युदत्तता ।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा० त० । तुषावृते सतुषे
धान्ये । "तुषधान्यतोऽण्मन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः" । पर-
धनहरणानिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजश्च" । इ० स० १५ अ० ।

तुषसार पु० तुषं सरति अनुसरति सृ-अण् ! वज्रौ शब्दमा०
तुषानल पु० तुषस्थानलः । तुषजाते अग्नौ । तुषाम्वा-
योऽप्यत्र ।

तुषाम्बु न० तुषोदकशब्दार्थे "तुषाम्बु दीपनं पाण्डु
कर्मरोगगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पिप्परक्तकद्वि
शूलहृद्" भावप्र० ।

तुषार पु० तोषयति तुष-अन्तर्भूतगद्यार्थात् आरन् किञ्च ।
१देशभेदे । (तुखार) शब्दे दृश्यम् तत्र तुखारा इत्यत्र
तुषारा इति पाठान्तरम् । २हिमकणभेदे नीहारे
हेमच० । ३शीतलस्यर्षे अमरः ४तद्वति त्रि० ।

"अपं हि तप्राय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते
तुषारा" नैष० "प्रपतत् तुषारो हेमनकालः" ऋतुस०
५कपूर्वभेदे राजनि० । "जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव"
"सूपनवारितुषारभृतस्तनाः" माघः । "आचचाम सतु-
षारशीकरः" रघुः । "पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम्"
कुमा० । "लघुतुषारतुषारजलस्रुतम्" किरा० ।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽप्य । श्चिमकरे चन्द्रे
तुषारकिरणादयोऽप्यत्र । "कलयता तुषारकिरणस्य
पुरः" माघः । २कपूर्वरे च ।

तुषारगिरि पु० इत० । श्चिमात्रये "तुषारगिरिकूटाभं
सिताम्बुशिखरोपमम्" भा० आनु० १४ अ० । तुषाराच-
लादयोऽप्यत्र ।

तुषित पु० तुष-वा० क्तितच् तुष-सम्प० क्तिप् ततः
तारका० इतच् वा । १गण्यदेवताभेदे ते च द्वादश । किन्तु
मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा "चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्
ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
सृताः" हरिवं० ३अ० । तथा च आदित्यरूपा द्वादश २
"प्राणापानावुदानञ्च समानो व्यान एव च । चक्षुः
श्रोत्रसाम्राणस्यर्षे बुद्धिर्मनश्चया । द्वादशैते तु तुषिताः
देशाः स्वारोचिषेऽन्तरे" सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वा-
दश २ "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिहस्यतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाहा सुदेशो रोचनो द्विषट् १२ । तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे" शब्दार्थचि० धृत-
वाक्योक्ता द्वादश इति षट्त्विंशत् । ये च द्वादशैति
मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशैति वर्णयन्ति ।
सप्तश्रुभिप्रायेण षट्त्विंशदिति विवेकः । तदभिप्रायेणैव
"षट्त्विंशत्तुषिता मताः इत्युक्तम् । २विष्णो पु० । "तु-
षित ! सहातुषितेत्यादि" भा० शा० ३४ अ० । विष्णुस्तुतौ ।
तुषीत्य न० तुषादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क ३त० । १तुषीदके
राजनि० ।

तुषीदक न० तुषनिश्चितसुदकं शा० त० । १काञ्चिकभेदे
हारा० । तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "तुषो-
दकं यवैरामैः सतुषैः शफहीकृतैः" । यवैरुदकसंहितैः
सन्धानवर्गोक्तत्वात्" । तुषाम्बु शब्दे तद्गुणादि दृश्यम् ।

तुष्टि त्रि० तु ष-कर्त्तरि क्त० । सन्नोपयुक्ते । “तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीषिते प्रीषितं जगत्” पुरा० । २ विष्णौ पु० “परस्मिन्ः परमस्तुष्टुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः” विष्णुस० “परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा० । तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्च सन्नि धर्मा अष्टयत्वेऽपि पृथग्विवायभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु दुःखाभावस्यैवानन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्तीति भेदः ।

तुष्टि स्त्री तु ष-भावे क्तिन् । १ तोष्णे २ भोजेष्णे तावतात्त्वमिति बुद्धौ श्वधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ “तुष्टिर्नरकतार्थस्य कतार्थोऽस्तीति या मतिः” इत्युक्ते ३ बुद्धिभेदे वा च नवविधा इति सांख्याचार्याः यथोक्तं सा० का० त० कौ० च ।

“तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति । “आध्यात्मिकव्यस्तस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः” का० ।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अत्रणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिकस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्मिंश्चदुपदेशः (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिष्वासभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्त्विति)। सेयसुपदेशव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अन्ध इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्माङ्गवति सा भूत्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यासुपादटीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुञ्जन्तित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सन्निलसुच्यते । “या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकभवेच्छ सिद्धिर्न विधास्यति अलसुत्तप्रतया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते । “या तु न कालात् नायुपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव सदासपाप्यानि अतिवाचानि सात्वरूपदेशमात्मादेव विवेकख्यातिमन्ति सुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते । बाह्या

दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात् पञ्च याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्देराग्याग्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरस्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्जुनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्तौ च सेवकादीन् दुःखा कुर्वन्ति । इत्यदुरीश्वरहाःस्यहृत्कटजचण्डाङ्गचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारसुच्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विमङ्गुतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारसुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुञ्जमानं क्षीयते इति तत्प्रचयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपरसुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासादङ्गले कामास्तौ च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमान्म उच्यते । एवं नानुपहृत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमान्म उच्यते । एवमाध्यात्मिकीभिर्यतस्त्वभिर्वाङ्माभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमतः” । भाष्यप्रकृता अन्वया तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा” सा सू० “आध्यात्मिक्यादिभेदात्तत्रविधा तुष्टिः” भा० । “इदं स्तत्रं कारिकया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्य इत्यादि अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्कान्तमधिकृत्य वर्त्तन् इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयस्तस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा । साक्षात्कारपर्यन्तः परिष्वासः सर्वोऽपि प्रकृतिरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पृथं इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरन्ध इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सन्निलमित्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां बद्धकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः ।

वाचाः पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनर-
क्षययभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । ताश्च
तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमान्
उत्तमान् इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां
कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा विवेकसाक्षा-
त्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं
दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या ।
प्रवृत्त्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तुष्टिः सोपादानाख्या । इतिसन्नप्रासस्यापि कालेनैव
मोक्षो भविष्यत्यलसद्देहेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या ।
भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं
कृतकं वा तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तन्न ।
तदप्राख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरि-
भाषानौचित्यादिति ।

तुष-कर्त्तरि क्लिप् । ५ गौर्यादिषु षोडशसु मात्रेषु
मध्ये साष्टभेदे । कुलदेवताशब्दे २१३० पृ० दृश्यम् ।
६ अन्नदेवपत्न्याञ्च । “अन्नपत्नी तुष्टिश्च पूजिता
वन्दिताऽभवत् । यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे
लोकाश्च सर्वतः” देवीभा० । “या देवी सर्वभूतेषु तुष्टि-
रूपेण संस्थिता” देवीमाहा० । “आचारश्चैव साधूना-
मात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुः ।

तुष्टिमत् त्रि० तुष्टिरस्तस्य मत्सु । तोषयुक्ते । स्त्रियां
ङीप् । २ उपसेनात्मजे कंसश्चातरि पु० “कंसः सुनामा
न्ययोधः कङ्कः शङ्कुः सुङ्कस्तथा । राष्ट्रपालोऽथ
सुष्टिश्च तुष्टिमानुपसेनजाः” भाग० ६।२४।१४ ।

तुष्टु पु० तुष-वा० तुक् । कर्षस्यमथौ शब्दच० ।
तुथ पु० तुष-कर्त्तरि क्यप् । १ महादेवे तुष्टितुष्टशब्दे दृश्यम्
तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तोषति अतोषीत् ।
ततोष ।

तुस पु० तुष+प्रथो० । तुषे धान्यत्वचि रमानाथः ।
तुस्त न० तुष-क्त वा० इडभावः । १ रेणौ चमरे वुक्तेत्यलं
तुक्तेति पाठं मत्वा सारसुन्दर्यां व्याख्यातम् ।

तुह अर्द्धने बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोहति । इरित्
अतहत् अतोह्नीत् । ततोह ।

तुह(हार) पु० तुह-वा० करन् कारन् वा । कुमारपरिषद-
भेदे । “तुहरश्च तुहारश्च चित्तदेवश्च वीर्यवान्” भा०
स० ४६ अ० । कुमारपरिषदोक्तौ ।

तुहिन न० तुहतेऽनेन तुह-इनन् ह्रस्वश्च । १ हिमे अमरः

२ चन्द्रतेजसि उज्ज्वल० “दृष्टान्तलम्बैस्तुहिनैः पतङ्गिः”
ऋतुस० “सान्द्रस्तुहिनानरितः” प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोऽस्य । १ चन्द्रे तुहिनांशुप्रभत-
योऽप्यलं । २ कर्पूरे च ।

तहिनांशुतैल न० इत० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तुहिनाचल पु० इत० । हिमालये तुहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यलं ।

तुहुण्ड पु० दनुवंशो दानवभेदे । “अश्वपीवश्च सुच्छश्च
तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहो-
टरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कृपटः कपटस्तथा । शरभः
शलभश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनो-
र्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः” भा० आ० ६५ अ० ।
२ धतराद्रिपुत्रभेदे “नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डोविक-
टस्तथा” १८६ अ० ।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तूडयति अतूडीत् ।
तूड । ऋदित् । णिच् अतूडित् ।

तूष् सङ्कोचे अट् चुरा० उभ० सक० सेट् । तूष्णयति ते ।
अतूष्णत् ।

तूष् सङ्कोचे चु० उभ० सक० सेट् । तूष्णयति ते अतूष्णत् ।
तूष् पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूष्णयते, अतूष्णत् ।
तूष् पु० तूष्णयते पर्य्यते वाच्यैः तूष्ण-पूरण्ये कर्मणि घञ् ।
इषधौ वाणाधारे अमरः ।

तूष्क न० “तूष्कं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः” दृ० र०
टीकोक्ते पञ्चादशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

तूष्णधार पु० तूष्णं धारयति धारि-अण् उभ० स० । तूष्णधा-
रिणि धातुक्ते । अस्या नियुक्तत्वात् “अणि नियुक्ते” पा०
न आद्युदात्तत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूष्णव पु० तूष्णस्तदाकारोऽस्तस्य केशा० व तूष्णं तदाकारं वाति
वा-क वा । तूष्णाकारे वाद्यभेदे । “सैषा वाग् वनस्य-
तिष्ठु वदति या इन्दुभौ या तूष्णवे या वीष्णायाम्” तै०
स० ६।१।४।१ । “वीष्णावाट क्रोशाय तूष्णवध्नामवरस्य-
राय” यजु० ३०।१६ । “तूष्णवं वाद्यभेदं धनमिति तथा-
भूतम्” वेददी० । “वीष्णावाट पाणिप्लवं तूष्णवध्नां ता-
दृत्तायानन्दाय” यजु० ३०।२० ।

तूष्णवत् त्रि० तूष्ण+अरुच्यर्थे मत्सु मस्य वः । १ तूष्णयुक्ते
धातुक्ते “सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूष्णवन्तः संमार्गिणाः”
भा० व० ६ अ० । ठन् । तूष्णिक इति तूष्णिन् तत्कार्थं
त्रि० इत्यलस्य स्त्रियां ङीप् । तूष्णिन् । नन्दिहृत्ते पु०
राजनि० ।

तूणी स्त्री तूणप्रते पूर्यते शरैः तूण-पूरणे घञ् गौरा०
डोष् । १३४धौ २तूणे ३नील्यां शब्दार्थचि० । ४तूणे
स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूणीक पु० तूणीव कायति कै-क । नन्दिहत्ते राजनि० ।

तूणीर पु० तूणप्रते पूर्यते शरैः तूण-पूरणे वा० ईरन् ।
१तूणे इधुधौ अमरः ।

तूतक न० तूत्य+पृषो० । तूत्ये (तूँतिया) शब्दच० ।

तूतुजान पु० तूजि-बले कानच् तूजा० अभ्यासदीर्घः वा०
नलोपः । १क्षिप्रं निघण्टुः । २प्रोथ्यमाथे च तूजधातौ
दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तूजि-बले दाने वा कि द्वित्वे तूजा० अभ्यास-
दीर्घः नलोपः । १क्षिप्रं निघण्टुः । २टातरि च ।
“जज्ञेऽतूतुजिं चित्तूतुजिरगिअत्” ऋ० ७,२८२ ।
“तूतुजिदाता” भा० ।

तूतुज्यमानास पु० तूजि-बले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यास-
दीर्घः वा० नलोपः तथाभूतः असति दीप्यते अस-
दीर्घो अच् कर्म० । क्षिप्रं निघण्टुः ।

तूतुम लि० तूज-अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः पृषो० । १तूणे
साधवः “सवना तूतुमा कथे” ऋ० १०।५०।५ । “एता
विश्वा सवना तूतुमा कथे” ऋ० १०।५०।६ । “तूतुमा तू-
णांनि” भा० ।

तूद पु० तूद-घञर्थे कर्मणि क पृषो० । १तू लट्त्वे राजनि० ।
अत्रत्याकारे (पार्श्वपिप्पन) ख्याते वृत्ते भावप्र० “तूदं
पकं गुरु स्तम्भि हिसं पित्तानिलापहम् । तदेवामं सुम-
धुरं संशोषि रक्तपित्तहृत्” ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ढक् । तौदेय पित्रा-
दिकमेण तूदीदेशवासिनि लि० ।

तूपर पु० शृङ्गहीने १पशौ । स्त्रियां टाप् । तस्य शृङ्ग-
हीनत्वकारणं यथा

“तासान्वेव वाऽत्रुवक्षामहा एवमौ द्वादशौ मासौ
सं संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु माःसु शृङ्गाणि
प्रावर्त्तन् ताः सर्वमन्नाद्यमात्रुवंस्ता एतस्तू परास्तस्मात्ताः
सर्वान् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमात्रुवन्”
ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।० । “तृशब्दो वैलक्षणप्रद्योतनार्थः, तासां-
गवां मध्ये काश्चिद्गवन् किमिलुच्यते, यौ द्वादशौ द्वाद-
शसंख्यापरत्वावेव शिष्टावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ आ-
सामहा एवं अनुष्ठायैत्रं अनुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं
समापयामेति व्यवहितान्नेति समित्यस्य व्यवहितेन

सम्बन्धः, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु माःसु
मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन् प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्ति-
लक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरशृङ्गया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन्
अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः,
तथा चैतरेयकम् “अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत
तासामशृङ्गया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्नेति” । एतास्तूपरा
इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वसु भवमन्नाद्यमट-
नीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते
तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रमच्छन्ति
ईर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं
गच्छन्ति शृङ्गिणो महिषादयस्तु कशा भवन्ति, तस्मा-
दित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्य-
मात्रुवन् तस्मात् सर्वसुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-
यकम् “जहुं त्वमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरसृत्तिष-
न्तीति” भा० । “प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामत्परान्
वस्तान्” कात्या० श्रौ० १४।२।१३ “अथस्तूपरो गौर्द्वे
गस्ते प्राजापत्याः” दृजु० १२।४।१ ।

तूवर पुंस्त्री० सौ० तू+किप् तूः वृ-हृत्वां कच् कर्म० ।
तूपर+पृषो० पस्य वो धौ । १तूपरे कालेऽजातशृङ्गे पशौ
२कालेऽजातशृङ्गशुके पुरुषे श्चव्यक्तपुरुषलक्षणे च “जहि
तूवरकं क्षिप्रं कर्षस्य बलमादधत्” भा० द्रो० १३३च०
“तच्च तूवरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम्” भा० ८.
१५६ अ० । २कषाये रसे पु० २तइति लि० । ४आदृक्यां
५सौराष्ट्रवृत्तिकायां स्त्री गौरा० डोष् ।

तूय न० तोय+पृषो० । १जले निघण्टुः । तू-भावे
सम्भ० किप् तां याति या-क वा । २क्षिप्रं न० “देव
हरिभिर्यांहि तूयम्” ऋ० ३।४३।३ “तूयं क्षिप्रम्”
भा० । ३क्षिप्रतायुक्ते लि० । “अद्रिण्या ते मन्दिन इन्द्र !
तूयान्” ऋ० १०।०८।३ । “तूयानविलम्बितान्” भा० ।

तूर हिंसे, सक० वेगे अक० दिवा० व्यात्म० सेट् । तूर्यति
अतूरिष्ट । तूतूर ।

तूर् लि० तूर-कर्त्तरि किप् । १वेगयुक्ते । भावे सम्भ० किप् ।
२वेगे स्त्री “प्रभिसीयेन विहितान्भिरदृश्यतूभिः” भा० २।
७।३८ । “अदृश्यतूभिः अलक्ष्यवेगाभिः” श्रीधरः ।

तूर न० तूर्यते ताड्यते सुखमारुतेन तूर-घञर्थे कर्मणि क ।
१वाद्यभेदे (सानाद्) हेमच० । २ताड्यमाने पटहादौ
शब्दार्थचि० ।

[घूस्तुरे भावप्र० ।

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्यसाः अच् गौरा० डोष् ।

तूष्मि न० खर-संश्रमे भावे क्त पक्षे इडभावः ऊट् तस्य नः।
 १शीघ्रे कर्त्तरि क्त । २त्तरायुक्ते लि० अमरः। “अभ्या-
 जतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्” भाषः। “चूर्णमानीयतां
 तूर्णं पर्णचन्द्रनिभानने !” पष्णानि खर्णवर्णानि सीद-
 न्याकर्णलोचने !” उद्भटः।

तूर्साश न० तूर्णमश्रुते अश-अच् । १उदके। “प्रतिश्रुताया
 वो वृषन्नूर्सां न गिरेरधि” ऋ० ८।३२।३। “तूर्सांश-
 सुदकं भवति तूर्समश्रुते” निरु० भा०।

तूर्गि पु० खर-नि नि० ऊट् । १मनसि उज्ज्वलदत्तः शब्दकल्प-
 द्रुमे मन्वार्थोक्तिः नकारस्थाने लकारभ्रमात् । भावे-
 नि । २त्तरायां हेमच० । ३श्लोके संक्षिप्तसारे उणा०
 ४क्षिप्ते निवगटुः । ५तद्वति लि० । “प्र यतत्स्तोता
 जरिता तूर्गर्थः” ऋ० ३।५।५। “तूर्गर्थः त्वरित-
 गमनाः” भा० “विगाहं तूर्णं तविपीभिरावृतम्” ऋ०
 ३।३।५। “तूर्णं क्षिप्रगामिनम्” भा०।

तूर्त न० खर-क्त ऊट् वेदे न तस्य नः। १क्षिप्ते “यद्वै क्षिप्रं
 तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्प्रतूर्त्तम्” शत० ब्रा०
 ६।३।२।२।

तूर्थ्य न० तूर्थ्यते ताडयते तूर-यत् । वाद्यभेदे “होभावसाने
 कृततूर्थ्यनादः” मत्पु० तृत्तापुरुषदानविधौ “तत्र मुक्त्वा
 पुनः किञ्चित् तूर्थ्यघोषैः प्रहर्षितः” मत्पु० । एतत्परस्य
 मानस्य गिरिनद्या० न यत्त्वम् तूर्थ्यमानम् “सतूर्थ्य-
 मेनां क्षपयाम्भुवः” जुमा०।

तूर्थ्यखण्ड पु० इत० । वाद्यभेदे उगड्वाद्यो हारा० ।

तूर्व न० तूर्व अच्-रेफे पूर्वाद्यो दीर्घः । १क्षिप्ते तूर्थ्ये “तूर्व-
 याद्यो गूर्त्तवचस्तम्” ऋ० १०।६।२। “तूर्थ्याद्यस्तूर्थ-
 गमनः” भा० । “रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणम्” ऋ०
 १।१०।३। [ऋ० ६।४।३।

तूर्वि न० तूर्वे-इन् दीर्घः । १क्षिप्ते “वाहधानाय तूर्वये”

तूल प्रण्ये चुरा० आ० सक० सेट् । तूलयते अतूलयत ।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्काशने भ्वा० पर० सक० सेट् ।
 तूलति अतूलीत् । तूलन ।

तूल न० तूलयति प्रयति तूल्यते वा तूल-अच् । १सर्वव्या-
 पके आकाशे मेदि० २अश्रुत्याकारे तूदे वृक्षे भावप्र०
 तूदशब्दे दृश्यम् । कापीसादिबीजजाते(तूला) । ख्याते
 पदार्थे । “सर्वं दहति गङ्गासम्पन्नराशिभिवानलः” प्रा०
 त०। अद्यधीभावेऽस्य “कूनतीरतूलेत्यादिना” पा० आद्यु-
 दात्तता उपतूलम् । तूलशब्दे परे ईषिकाशब्दस्य षष्ठो

तत्पुरुषे वृक्षः । ईषिकतूलं सुष्ठुषीकातूलम् । “कञ्चुकं
 तूलगर्भञ्च तूलिकाम् स्तूपवीतिकां मञ्जिष्ठाकूपवासंसि
 तथा तूलवतीं पटीम् । अर्णमयानि वासांसि यतिभ्यो-
 ऽपि प्रदापयेत्” काशी० ४ अ० ।

तूलक न० तूल-स्वार्थे क । तूले हेमच० ।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम् । तूलस्फोट-
 नार्थं धनुषि (धुनखरा) तूलचापाद्योऽप्यत्र शब्दच० ।

तूलनालि(ली स्त्री० तूलनिर्मिता नाली । पिङ्गिकायाम्
 (पादज) स्वार्थे क । अत्रैवार्थे स्त्री तिका० ।

तूलपिचु पु० पिच-मर्दने कुन् तूलमघानः पिचुः । तूल-
 वृक्षे (तुलारगच्छ) भरतः । [राजनि० ।

तूलवृक्ष पु० तूलसाधनं वृक्षः शाक०त०। गाल्मलिद्वजे ।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव । कापीसवीजे रत्ना० ।

तूलसेवन न० इत० । तूलस्य कर्त्तने (काटनाकाटा) शब्द-
 मा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः ।

तूलि(ली) स्त्री तूल-इन् वा डीप् । चित्तसाधने खनाम-
 ख्याते पदार्थे सि० कौ० ।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क । १नील्यां श्वर्त्तौ च शब्दर०।
 तूलीशब्दार्थं श्लेख्यकूर्चिकायां ४वीरणादिशलाकायाम् ।
 ५आवर्त्तितसुवर्णादेर्वाधारपात्रभेदे(सुचि) तूल अख्यस्य
 ठन् कापि अत इत्त्वम् । ६(तोषक्) शय्याभेदे तूलशब्दे
 उदा०। “उन्मीलितं तूलिकवेव चित्तम्” जुमा०। “तूलिका
 कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” विश्वः । तूल-
 प्रितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः ।

तूलिनी स्त्री तूलोऽख्यस्या इनि डीष् । गाल्मनीवृक्षे
 भावप्र० । २लक्ष्मणाकन्दे राजनि० । ३तूलयुक्ते लि०
 स्त्रियां डीप् तूलिफला । [रत्नभा० ।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः । १गाल्मनीवृक्षे
 तूवर पु० सौ० तू-वा० वरच् दीर्घेव । १तूवरशब्दार्थं शकषाये
 रमे अमरः। ३तद्वति लि० अमरः ।

तूवरिका स्त्री सौ० तू-वा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि
 अत इत्त्वम् । १आढक्याम् (अचरचर) २सौराष्ट्रवृत्ति-
 कायाञ्च भरतः । [कायाञ्च (फिट्करि) भरतः ।

तूवरी स्त्री तूवर+गौरा० डीष् । १आढक्याम् २सौराष्ट्रवृत्ति-
 तूप तृष्टौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तूर्षति अतूषीत् । तूतूष ।

तूष्णीशीलः लि० तूष्णीं शीलं यस्य । १मौनावलम्बिनि ।

तूष्णीक लि० तूष्णीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् मलोपच ।
 मौनावलम्बिनि अमरः ।

तूष्णीकाम् अयं तूष्णीम्+अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः वाचि० काम् मित्रादन्यादचः परः । तूष्णीं शब्दार्थे । “तूष्णीकामास्ते” सि०कौ० ।

तूष्णीङ्गङ्ग अयं तूष्णीं गङ्गा यत् “अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्” पा० वङ्गव्रीह्यर्थे अव्ययी० । १देशभेदे । “अपां-सुदं च पुग्याख्यं ष्टगुङ्गं च पर्वतम् । तूष्णीं गङ्गे च कौन्तेय ! सामान्यः ससुपस्यृश” भा०व० १३५अ० । तूष्णीङ्गङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न अम ।

तूष्णीम् अयं तूष्णीं बानीम् स्तरादि । १मौने(चुपकरा) अमरः । “यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी । भुञ्जमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लभ्यमुर्हति” मनुः । “परैवां कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः” भा०शा० १०३अ० । तूष्णींशब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः” क्लाणसुलो तूष्णीं भूय तूष्णीं भावम् । “तूष्णींभूय भयादासाञ्ज्जिरे स्तगप-क्षिणः” भट्टिः । क्ला च इति” पा०वा समासाभावेतूष्णीं भूत्वा । तूष्णींश्राव पु० तूष्णीम्+भ्-वञ् । तूष्णींश्रावने मौनावल-म्बने “अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयस्तत्र” शा० द० “तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा० शा० १०३अ० ।

तूस्त न० तूस्-वा० तन् दीर्घश्च । १रेणौ । २जटायाञ्च मेदि० ३पापे षष्ठ्यस्ते च शब्दच० ।

वि+तूस्त-खिच् । तूस्तस्य हनने । वितूस्तयति तूस्तं केश इत्येके जटीभूताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ० ।

तृहण न० तृह्-भावे ल्युट् । हिंसने । [या तत्र पाठः तत्रार्थे ।

तृकान् पु० स्तेने निघण्टुः । रिक्तोत्पन्न पाठान्तरम् । तृका त्रिकेति

तृत्न गतौ स्वा० पर०सक० सेट् । तृत्नति अतृत्नीत् तृत्न ।

तृत्त पु० तृत्-अच् । काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गर्गा० यञ् ।

तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहगमात्रे च तार्क्ष्यं शब्दे दृश्यम्

तृत्ताक पु० तृत्-आकन् । ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।

तार्क्ष्यक तदपत्ये ।

तृत्ति पु० तृत्-इन् । तृत्तदस्योः पुल्ले ऋषिभेदे । “वेभि-स्तृत्तिं दृषणा त्रासदस्यवम्” ऋ० दा२२।७ । “त्रासद-स्यवं तृत्तदस्योः पुलं तृत्तिमेतन्नामकम्” भा० ।

तृत्त न० तृत्-क प्रथो० । जातीफले ।

तृत्(तृ)च न० तिसृष्याश्चत् समाहारः तिस्र ऋचो यत्र वा अचसमा० वा सस्मसारणम् । १समानदेवताकानां समान-ऋन्दस्कानामृचं त्रये २तद्युक्ते अनुवाकस्त्रतादौ लि० ।

“सधुवाता तृचं जमेत्” हेमाद्रिश्चाङ्कस्यः । “यावोष-

घोरिति तृचैवपत्युदपात्रवत्” कात्या० श्रौ० १७।१।२ । ऋकपरत्वे न० “गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते” निरु० १२।४० । वा संप्रसारणाभावे तृचमप्यत्र ।

टण भवे तना० उभ० सक० सेट् । टणोति तर्षीति टणुते-तणुते । अतर्षीत् अतर्षिष । उदित् तर्षित्वा-टण्टा ।

टण न० तृच्-नक् हलोपच । १नडादौ, खटे (खड्) ।

अमरः । “तृच्येन वात्येव तयाऽनुगम्यते” नैष० । “लघु-र्वङ्गतृचं नरः” भाषः । तृचस्यायं शिवा० अण् ।

तार्ष्यं तृचजन्ये वङ्गौ पु० “तार्ष्यातार्ष्याभयं नास्तीति”

जगदीशः । तृचसम्पन्निमात्रे लि० । घोषादि० उत्तर-

पदस्ये तृचशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । यामतृचमित्यादि ।

समूहार्थे पाशा० य । तृचया तृचसमूहे स्त्री तत्र

भवः । उत्तरा० मत्वर्थे छ नडा० कुक् च । तृचकीय

तृचभवे लि० ।

स्वल्पं तृचं कन् । तृचक स्वल्पतृच्ये “क्रोशीषेतास्तृच-

केनापि राजन् !” भा०शा० ६१अ० । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

टणकर्ण पु० तृचमिव कर्णाऽस्य । ऋषिभेदे ततः शिवा०

अपत्यादौ अण् । तार्ष्यकर्णं तद्गोत्रापत्ये । यस्का० वङ्गेषु

अथो लुक् । तृचकर्णास्तद्गोत्रापत्येषु ब० व० ।

टणकाण्ड न० तृचानां समूहः दूर्वा० काण्डश्च । तृचसमूहे

टणकुङ्कुम न० तृचजातं कुङ्कुमम् । सुगन्धद्रव्यभेदे

राजनि० । “तृचकुङ्कुमं कटूप्यं कफपित्तविना-

शनम् । वातशोकपामकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम् । परमं

भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” राजनि०

तद्गुणा उक्ताः ।

टणकुटी स्त्री तृचाच्छादिता कुटी शा०त० ! तृचाच्छादिने

मृचे त्रिका० । तृचकुटीरादयोऽप्यत्र (कुङ्केर) ।

टणकूर्म्म पु० तृचमयः कूर्म्मः । तूस्वप्नं शब्दमा० ।

टणकेतु पु० तृचेषु केतुर्विव श्रेष्ठत्वात् अक्षारत्वाद् वा । १वंश-

दृचे, २नालदृचे, तृचद्रुमतृचध्वजावप्यत्र । राजनि० ।

स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

टणगण्ड पु० तृचमिव गण्डोऽस्य । उच्चिङ्गटे (उच्चिङ्गडा)

कीटभेदे मेदि० । [२तृचजस्तीकायाञ्च ।

टणगोधा स्त्री तृचमिव गोधा । १गोधाकलासे मेदि०

टणगौर न० तृचमिव गौरं पीतम् । तृचकुङ्कुमे राजनि० ।

टणग्रन्थि स्त्री तृचमिव ग्रन्थिरस्य । स्वर्णजीवन्याम् राज०

टणग्राहिन् पु० तृचं गृह्णाति ग्रह-ऋषिनि इत० नीलमणौ

राजनि० ।

तृणचर पु० तृणेषु चरति चर-ञच् । १गोमेदमणौ
२तृणचारिभावे लि० ।

तृणजम्बन् लि० तृणं जम्बो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्बोद-
नोऽस्य “जम्बा सुहरित तृणकोमेभ्यः” पा० कृतसमासान्
नि० तृणमन्त्रके तृणतुल्यदलयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे व्यद-
नोक्तिः प्रामादिकी पा० सू० नान्ततयैव निपातनात् ।

तृणजलायुका स्त्री० तृणाकारा तृणजाता वा जलायुका
जनौकाभेदे । “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्थानं
गत्वात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निह-
त्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसंहरति” शत० ब्रा०
१४।७ २।४। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री “यथा तृणजलूकेयं
नापयात्यपयाति च” भाग० ४।२६।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजनौकायाः यथा अपरदेशसंयोगान-
न्तरं पूर्वदेशवियोगस्तत्तुल्ये जीवस्यापरदेशसंयोगेन पूर्व-
देशपरत्यागरूपे न्याये । स च नैयायिकानां तृणजल-
युकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः । तदेतन्मतं शा०भा०
आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्व प्रदर्शयति दुषयित्वा का० उ०
पञ्चाम्बिविद्युक्तोऽश्रुतेः अन्यविध एव संस्मरणप्रकार उक्तः ।
यथा “नन्वन्या श्रुतिः तृणजलौकावत् पूर्वदेशं न सुञ्चति
यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा
तृणजलायुकेति, (तृणजलायुकाशब्दे दर्शिता)
तत्राप्युपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त-
व्यदेशविषयभावनानीर्वाभावभावत्वं तृणजलूकयोपभोयत
इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे
सति याः पुरुषमतिप्रमथाः कल्पनाः” इत्युप-
क्रमे ‘ताः सर्वा एवानादतव्याः श्रुतिविरोधात्’ ।
“नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽङ्गिः सहगतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्ति-
रित्युक्तम् । यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा
पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं
त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते नन्वेति । इहैव
कर्मोपस्थापितभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा
पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति
समाधत्ते, तत्रापिति भावनाया दीर्घभावो भाविदेह-
विषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः सृष्टोपाधि-
गत्या लोकात्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्वि-
रोधादन्त्याः कल्पनाः अन्यादतव्या इत्यन्वयः” रत्नप्र० ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः । उलपादौ (खड्ग) ।
तृणज्योत्स्निम् न० तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मतः । रात्रौ

प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां लतायाम् शब्दार्थचि० ।

तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय-क्लिप् । १धनुषि तृणस्य
भावः तन्त्र । २तृणत्वे च मेदि० ।

तृणद्रुम पु० तृणमिव द्रुमः असारत्वात् । १नारिकेले, २ताले,
३गुवाके, ४ताल्यां, ५केतक्यां, ६खजूरे, ७हिन्नाले,
८खजूर्यां च । “फलसुद्वेगमेते च हिन्नालसहितारुह्यः
(तालनारिकेलगुवाकाः) खजूरः केतकी ताली खजूरी
च तृणद्रुमाः” अमरः ।

तृणधान्य न० तृणमिव धान्यं अकटोत्पत्तत्वात् शाक० त०।
१नीवारे, अमरः २श्यामाकादौ च ।

तृणध्वज पु० तृणेषु ध्वज इव । १तालवृक्षे २वंगवृक्षे च अमरः
तृणनिम्ब पु० तृणाकारः निम्बः । नेपाळमिच्छे किंरात-
तिक्ते (चिराता) राजनि० ।

तृणप पु० तृणं पाति -पा क । गम्भ्रभेदे । “युगपस्तृणपः
कार्णिकेर्नन्दश्चित्ररथसथा” भा० आ० १२३४०। गम्भ्रैः कौ ।

तृणपञ्चमूल न० तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कथेरुशररा-
मवाणककटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि० ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्यैव पत्रमस्यस्याः उतृ । इत्युदभायां
तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा० डीप् । गुग्गु-
शिम्यां राजनि० ।

तृणपदी स्त्री तृणस्यैव पादोऽस्याः अन्यलोपः कुम्भप० डीप्
पङ्गावः । तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम् ।

तृणपीड न० तृणस्यैव पीडा यत् । युद्धभेदे “तृणपीडं यथा-
कार्यं पूषयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ
परस्परम्” भा० स० २३४० ।

तृणपुष्प न० तृणजातं पुष्पम् । तृणकुङ्कुमे १गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । तृणमिव पुष्पमस्याः डीप् । २सिन्दूरपुष्पीवृक्षे
स्त्री राजनि० । [स्वार्थे क] तृणपुलिकाऽप्यत्र स्त्री मेदि० ।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली । चञ्चायां (चञ्च) हारा०
तृणमणि पु० तृणप्राङ्को मणिः शा० त० । तृणप्राङ्गिण्य
मणिभेदे हारा० ।

तृणमन्क्वण पु० प्रतिभुवि (जासिन्) त्रिका० ।

तृणमय लि० तृणस्य विकारः शरा० मयट् । तृणविकारे
“कुर्व्यात् तृणमयं चापं शयीत मृगभायिकाम्” भा०
आ० १४५ अ० । स्त्रियां डीप् । [तालवृक्षे अमरः ।

तृणराज पु० तृणेषु राजते राज-ञच् इत० टच् समा० वा ।

तृणवल्जजा स्त्री तृणरूपा वल्जजा । वल्जजायां राजनि० ।
तृणविन्दु ऋषिभेदे “जयद्रथेन पापेन यत् कथ्या क्लेशिता

वने । यातेषु स्रगयाञ्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम्" भा०
श० ६२ अ० । "तृणविन्दुप्रसादाच्च धौस्यस्य च महात्मनः"
भा० वि० १३ अ० । "द्वीपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दो-
रनुज्ञया" भा० व० २६३ अ० । "चरतः किल दुश्चरं
तपः तृणविन्दोः प्रतिशङ्कितः पुरा" रघुः ।

तृणविन्दुसरः इत० तृणविन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्-
स्थानं भारते उक्तं यथा "मरुभूमिः शिरः स्थानं तृण-
विन्दुसरः प्रति" भा० द० २५७ अ० ।

तृणवीजं न० इत० । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणशीतं न० तृणेषु शीतम् । शकृत्तृणे गन्धतृणे रत्नमा० ।
= जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणशून्यं न० तृणमिव शून्यं फलरहितम् । केतकीपुष्पे = म-
ल्लिकायाञ्च मेदि० तयोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन
शून्यम् । तृणशरार्चिते वि० ।

तृणशुक्ली स्त्री तृणं शून्यमिव नीलान्तरं यस्याः गौरा०डीप् ।
नानाभेदे । "सुरस्यास्तृणशुल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च"
(पुष्पाणि) सुश्रु० ।

तृणशोषकं पुं स्त्री तृणमपि शोषयति शुष-णिच्-अण् उप०
स० । राजिमत्सर्पभेदे । अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्
तृणशोषिका स्त्री तृणेषु शोषिका । लघुकैतकीवृक्षे ।
पारस्करनिघण्टुः । [हारा० ।

तृणषट्पदं पु० तृणमिव षट्पदः । (बोलता) वरोले
तृणसारा स्त्री तृणस्यैव सारोऽस्याः । शकदल्याम् हारा० ।
तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंहं पु० तृणे-सिंहं इव । कुठारे शब्दार्थिक० ।
तृणसोमाङ्गिरसं पु० तृणवृक्षस्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे
"उन्मुचुः प्रमुचुचैव स्वस्त्यात्वे यस्य वीर्यवान् । दृढव्य-
दोर्हृवाञ्छश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा । सित्त्वावरुणयोः
पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजत्विजः सप्र-
दक्षिणां टिगमास्थिताः भा० अ० १५० अ० ।

तृणस्कन्दं तृणमिव स्कन्दति स्कन्द-अच् । तृणवृक्षलन-
स्वभावे "तृणस्कन्दस्य तु विशः" ऋ० १।१०.२।३ ।

तृणहृष्यं पुंन० तृणव्याप्नो हृष्येः । तृणव्याप्नो हृष्ये हारा०

तृणाङ्गिपुं तृणरूपोऽङ्गिपुः । मन्थानतृणे राजनि० ।

तृणाग्निं पु० तृणजातोऽग्निः शा० त० । तार्णे वङ्गौ त्रिका० ।
"ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शास्यति" मनुः ।

तृणाञ्जनं पु० तृणमिवाञ्जनं । लकृन्नासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी । तृणमध्ये वने हेम० ।

तृणाढ्यं न० तृणेषु आढ्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।
तृणादि पु० चतुरथ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः
पा० ग० सू० उक्तो यथा

"तृण, नडु, मूल, वन, पथ्यं वर्ण, वराण, विल, पुल,
फल, अर्जुन, अर्थ, सुवर्ण, वल, चरण, वसु," ।

तृणास्त्रं न० तृणेषु अस्त्रम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणियाय पु० तृणस्थारण्येषु वज्रिजनने यथा परस्पर-
निरपेक्षतया कारणत्वमेवं स्वातन्त्र्येण कारणतासूचके
न्यायभेदे ।

तृणावर्त्तं पु० तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+वृत्-णिच्-अण् ।
श्रुवात्यारूपे वातसमूहे(घूर्णा) तद्वज्जनभ्रामके कसुरभेदे पु०

तृणासृज् न० तृणेषु अस्त्रगिव रक्तत्वात् । तृणकुड्डुमे राजनि०

तृणेषु पु० तृणमिच्छुरिव समुदररसत्वात् । वल्लजायां राजनि० ।

तृणोद्गं पु० तृणमिद्गं इव । तृणराजे ताले वृक्षे । "हली-
वल इति ख्याता भविष्यति धराधरः । त्रिशिरास्तस्य
देवस्य शतकुम्भमयो दुमः । ध्वजस्तृणोद्गो देवस्य भवि-
ष्यति रथाश्रितः" भा० आनु० १४७ अ० ।

तृणोत्तमं पु० तृणेषु उत्तमः । उखले तृणे राजनि० ।

तृणोद्भवं पु० तृणेषुद्भवति उद्+भू-कच् । शनीवारे धान्यभेदे
राजनि० । तृणजाते वङ्गौ च तृणजातमात्रे वि० ।

तृणोल्का स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायासुल्कायाम्
"न हि तापयितुं शक्यं सागराश्च तृणोल्कया" हितो०
"तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं" इत्तेन भद्रो व्यवहारेण
साधुः" भा० उ० ३४ अ० । [घर] । हेमच० ।

तृणोक्त्तं न० तृणनिर्मितभोकः । तृणनिर्मिते गृहे (खडेर
तृणोपधं न० तृणात्मकमौपधम्) एतवानुकाख्ये गन्धद्रव्ये
शब्दच० ।

तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।

तृतीयं वि० त्रयाणां प्रथमः द्वितीयत्वेः संप्रसारणञ्च । त्रयाणां
प्रथमे । "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्वान् धिग्दण्डं तदनन्त-
रम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्" "मातुः
प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितु-
स्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः" मनुः ।

तृतीयकं पु० तृतीयेऽङ्गि भवः रोगः कन् । तृतीयदिनमवे
ज्वरभेदे स च "दिनमेकमति क्रस्य यो भवेत् स तृती-
यकः" इत्युक्तलक्षणः । "वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च" सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

पेक्षया तृतीये प्रकारे नपुंसके अमरः । तत्र तृतीया-
प्रकृतिरिति व्यस्तं पदं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव
स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्दक-
ल्पनं प्रामादिकम् ।

तृतीययुगपर्यय पु० तृतीयस्य युगस्य द्वापररूपस्य पर्ययः
परिवर्त्तो यत्र काले । द्वापरयुगस्य परिवर्त्ताधारे कलिसन्ध-
रूपे काले “द्वापरे समस्तुप्राप्ते तृतीययुगपर्यये” भाग०
१।४।१५ श्लो० । इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्देहे
जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः ।

तृतीयसवन न० स्रयते सोमोऽस्मिन् कर्म० । कालत्रये सवन-
त्वयोपेताग्निहोमादेः तृतीये सवने । तद्विधानादि
ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा
“तृतीयसवनारम्भादित्यप्यहमाचरेत् । आर्भवेण सुवी-
ताथ पञ्चकैः प्रचरत्यथ । सावित्वैश्वदेवाख्यौ ग्रहौ
सौम्यचरुस्तथा । पात्नीवतपचाद्दृष्ट्वै यज्ञायज्ञायसं-
स्तवः । अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् गृह्णीयात् हारियो-
जनम् । समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवश्वर्थं ततः ।
कुर्याद्दुदयनीयेऽपिनूवन्व्यां यजेत गाम् । देविकानिर्व-
पेहेवसुवासापि यजुष्यथ । उपोष्य वेदिमाग्नेयमिष्टा-
ग्निहोमसंस्थितिः” “प्रातः सवने नोच्चैः कर्माणि”
कात्या० श्रौ० ६।६।१८ “प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्माणि
प्रौषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्याणि
“मन्त्रं प्रातः सवने चरन्तीति” शास्त्रान्तरात् । अतश्चा-
ग्नीदग्नीन्विहरेत्वाद्यः प्रौषा आम्नावणाद्यश्च प्रथमस्वरे-
णैव प्रयोज्याः” कर्कः । “मध्यमेन माध्यन्दिने” १६८०
“माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचैर्यानि चोच्चैस्तान्यु-
भयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्याणि शास्त्रान्तरे तथा
श्रवणात्” कर्कः । “उत्तमेन तृतीयसवने” २०८० “तृतीयसवने
यानि नीचैर्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि
मर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्याणि तथैव शास्त्रा-
न्तरे श्रुतत्वात्” कर्कः ।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप् । १ चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकला-
क्रियायां २ तदुपलक्षिते कालभेदे ३ तत्र व्रतादिकालव्यव-
स्थादि तिथिशब्दे ३२६० पृ० दर्शितम् । जन्मनक्षत्रामेषयथा
३ तृतीयद्वादशैकविंशत्यकनक्षत्ररूपविपचारायाच्च ।

तृतीयाकृत त्रि० तृतीय+डा+कृ-कृत । १ त्रियुष्णं कष्टे
त्रिवारकष्टे जेलादौ ।

तृतीयाश्रम पु० न० कर्म० । वानप्रस्थाश्रमे । “उपित्वैव

गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम् । बलीपलितसंयुक्त
स्तृतीयन्तु समाश्रयेत्” संवर्त्तस० ।

तृतीयिन् त्रि० तृतीय+अस्यर्थे इति । तृतीयभागाहं ।
“सर्वेषामर्द्धिनो सुख्यास्तद्वर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिन-
स्तृतीयांशाश्चतुर्थींशाश्च पादिनः” मनुः । दक्षिणागोशत-
विभागे ।

तृत्सु त्रि० तृद-वा० सुक् । हिंसके । “गव्या तृत्सुभ्यो अज-
गन्तुधा नृन्” ऋ० ७।१८।७ । “तृत्सुभ्यो हिंसकेभ्यः” भा०
२ राजर्षिभेदे “व्यानवस्य तृत्सुवे गयम्” ऋ० ७।१८।१३।
तृत्सुं राजर्षिभेदम्” भा० । [प्रतर्द्धिनः ।

तृद् हिंसायां भ्वा० प० सक० सेट् । तर्द्दति अतर्दीत् ततर्द्द ।
तृद अनादरे रू० उभ० सक० सेट् । तृष्णति तृन्ने । इरित् अत-
र्दीत् अतर्दत् अतर्द्दिष्ट । उदित् तर्द्दिता-तृत्त्वा । “भूतिं
तृष्णति यक्षाणाम्” भट्टिः “ऋतस्य श्लोको विधिरा
ततर्दं” ऋ० ४।२३।८ “ततर्दं तरसा विष्णुर्वाणैः
शत्रुबलार्द्धिनः” हरिवं० १३४ अ० । “सेहे कपोरथाश्वांश्च
रिपोस्ततर्दं शास्त्रिणा” “अतर्दीञ्चैव श्रुतेन कुम्भकर्षः
स्रवङ्गमान्” भट्टिः ।

तृदिल त्रि० तृद-वा० किलच् । १ भेदके २ भिक्षु च । “तृदिला
अतृदिलासः” ऋ० १०।६४।११। “तृदिला भेदकाः
अतृदिला अभिक्षाः” भा० ।

तृत्प(स्य) प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृप्ति तृप्ति अ-
तृप्तीत् अतृपीत् । ततृप्स्य ततृप ।

तृत्फ(स्य) प्रीणने तृ० प० सक० सेट् । तृफति तृफति
अतृफ्पीत् अतृफीत् ततृफ्फ ततृफ ।

तृत्ह हिंसरे तृ० प० सक० सेट् क्ता वेट् । तृहति तृदित्
अतृहत् । ततृह ततृहतः ततृहतः ।

तृप प्रीणने स्वा० पर० सक० सेट् । तृप्ति अतृपीत् । ततर्प ।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर०
सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अतर्पत् त अतीतृपत् त ।
अतर्पीत् । ततर्प ततर्पथ ।

तृप प्रीणने दि० पर० सक० वेट् इरित् । तृपति अतर्पीत् अत्वा-
प्सीत् अर्ताप्सीत् अतृपत् । ततर्प ।

तृप प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पीत् ।
“तृपत्सोमं पाहि” ऋ० २।११।१५ ।

तृपत पु० तृप । चन्द्रे उषादि० । [संक्षिप्तसा० ।

तृपाना स्त्री तृप-कानच् । १ लतायाम् २ उषा० ।

तृपल न० तृप-कलच् । १ उपले प्रस्तरे । “अपां तमस्य स्तृपलप-

भर्मा" ऋ० १०।८१।५ । तृपलप्रभर्मा यावादिभिः क्षिप्र-
प्रहारी" भा० । २।त्रिफलायाञ्च ।

तप्त त्रि० तृप-क्त । १।तृप्रियुक्ते । "नित्यं तृप्ता गृहेयस्य
देवायज्ञस्य धर्मात्" भा० व० ५।८५ । "स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता
आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन स्विदानेन गृही
यतिः" पु० ।

तप्ति त्रि० तृप-क्तान् । भोजनादिना व्याकाङ्क्षितानिष्टसौ
"वाचीणस्य मासेन तृप्तिर्द्वादश्याधिकी" मनुः । "तस्या-
लमेधा क्षुधितस्य तृप्ति" रघुः ।

तप्तिमत् त्रि० सुखाञ्च स्वर्थे इति तृप्तिमनेन इटादि० इति वा ।
१।तृप्रियुक्ते स्त्रियां डीप् । २।उदके निघण्टुः ।

तप्त्र त्रि० तृप-क्तु । तृप्रिशीले ।

तप्त्र पु० तृप-रक् । १।पुरोडाशे उज्वलद० । २।तर्पके त्रि० "न यं
शुक्रो न इराशीर्न तृप्ताः" ऋ० ८।२।५ "तृप्तास्तर्पकाः" भा०
३।दुःखे न० ततः अश्नन्ने व्यालु । तृप्तालु तदश्नन्ने । "तृपं
दुःखमिति माधवः" सि०कौ० । ४।एते न० उणादि० ।

तृफ प्रीणने हृदा० पर० सक० सेट् । तृफति अतर्फीर्त् ।
ततर्फ । तृफतेरपि कलच् इत्युज्वलदत्तः । दुर्गादासस्तु
अयं सुचादित्वभ्रान्त्या तृफतीत्युदाजहार । तच्चिन्त्यं
पा० सुचादिमध्ये तृफधातोरनुक्तीर्त्नात् उज्वलदत्तेन
तृफते रिति निद्देशाच्च । सुचादयश्च सि०कौ० १।५।६२ आदौ
दृश्याः । तृफादिशब्दे दृश्याः ।

तृफला स्त्री तृफ-कलच् । त्रिफलायास् उज्वलद० ।

तृफू स्त्री तृफ-कू । र्पजातौ उणादि० ।

तृम्फादि "तृन्फ तृन्फ तृन्फ इन्फ ऋन्फ शुन्फ उन्फ
शुन्फ पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।

तृष तृष्णायां द्वि० पर० सक० सेट् । तृषप्रति इरित् अतृषत्
अतर्षीत् । ततर्ष । "तृषित्वे वानिधं स्वाडु पिबन् स्रितां
पयः" । "सुमूर्च्छुर्ष्वभूरक्तं तत् प्रुशोभये भटाः" "रक्त-
मञ्जोतिषुः सुस्माः क्षताश्च रूपयोऽतृषन्" भट्टिः ।

तृप्(षा) स्त्री तृष-सम्प० क्तिप् वा टाप् । १।व्याकाङ्क्षायां २।पि-
पासायां ३।कामकन्यायाञ्च शब्दर० । ४।लाङ्गलीदृष्टे शब्दच०
"लोभो जनयते तृषां तृषासौ दुःखमाप्नोति" हितोप० ।
"क्षपा हि मे सुमन्हती त्वां दृष्ट्वा तृषमाश्रितम्" भा०
आश्व० ५।५ अ० । "न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः" ऋत० ।

तृषाभू स्त्री इत० । तृष्णाधारे लोमनि शब्दच० तृष्णाशब्दे चर-
कवाक्ये लोभस्तृष्णान्तं दृश्यम् । [(मौरी) स्त्री शब्दच०

तृषाह न० तृषां हन्ति हन-ड । १।जले २।मधुरिकायां

तृषित त्रि० तृषा जातास्य तार० इतच् । १।तृष्णान्विते हेमच०
"तृषितान्याह्वे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृगम्" हरिवं
६० अ० । [गञ्च० ।

तृषितोत्तरा स्त्री तृषित उत्तरः यस्याः । अश्नपण्यं
तृषु न० तृ-तृ-वा सुक् प्रुपो० । १।क्षिप्रं निघण्टुः । २।तद्वति
त्रि० स्त्रियासुदन्तगुणचलनत्वात् डोप् । "तृष्ठीमनु
प्रसितिं दूष्णानोऽस्तासि" ऋ० ४।४।१ । "तृष्विति क्षिप्र-
नाम भरतेर्वा त्वरतेर्वा निरु०" भा० । "तृषु यदक्षा
तृषुषा" ऋ० ४।७।११ ।

तृष्ट त्रि० तृष-क्त वेदे वा० इडभायः । १।दाहजनके
"बृष्टमेतत् कटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४ । "तृष्टं दाह-
जनकम्" भा० ।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं दाहममयति गमयति अम णिच्-अच्
१।नद्याम् "तृष्टामया प्रयमं यातवे" ऋ० १०।७५।६ ।
"तृष्टामया नद्या" भा० ।

तृष्णज् त्रि० तृष नजिक् । १।लुब्धे अमरः । "अधिर्षु त्सं
गोतमाय तृष्णजे" ऋ० १।८५।११ ।

तृष्णा स्त्री तृष न किञ्च । १।पिपासायां, २।लोभे, ३।अप्राप्ति-
लापे च अमरः ४।रोगभेदे । तच्चिदाभादि भावप्र०
उक्तं यथा

"भयश्चमाभ्यां बलसङ्ख्यादा ऊर्जं चितं पित्तविवर्द्ध-
नैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जमयेत्
पिपासाम् । स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृष्टं सम्भ-
वतीह जलोः । तिस्रः स्रतास्ता क्षतजा चतुर्थी क्षया-
त्तयान्यामससङ्ख्या च । भुक्तोद्भवा मप्रसिक्तेति तासां
बिबोध जिह्वान्यतृषुर्वशस्तु" । नराणां चितं स्वस्थान
एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कङ्कणोष्णादिभिः
कुपितम् । भयश्चमाभ्यां बलसङ्ख्यादापवासादेश्च वातः
कुपितः । तद्द्वयं ऊर्जं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां
जमयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति
किन्तु जलवाहिंस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतः
स्त्रित्यादि । नन्वत्र वज्रयश्चनमयुक्तम् । यतो जलवहे
हे स्रोतधी सुशुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रता-
नयोगाच्च दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादे-
रथुपलक्षणम् । यत आह चरकः । "रसवाहिनीश्च
धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुलोम च । संशोध्य नृणां देहे
कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति" । सङ्कृतासाह
तिश्च इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

‘सततं यं पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । सङ्घः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णाहृतमादिशेत् । वातजायालक्ष-
णमाह । क्षामास्यता मासृतसम्भवायां तोदस्तदा शङ्क-
शिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभि-
रङ्गश्च विद्वद्भिमेति” । शङ्कशिरःसु शङ्कयोः शिरसि च ।
स्रोतो निरोधः । पित्तजामाह “मूर्च्छांक्षविद्वेधविलाप-
दाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दो सुख-
तिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च” । विलापः प्रलापः
प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दः शी-
तेच्छा । परिधूपनं कण्ठाङ्गमनिर्गम इव । कफजामाह ।
“वास्यावरोधात् कफसंहतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेच्चरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्हितः शुष्यति चाति-
मात्वम्” । अग्नौ जठराग्नौ । कफसंहते स्फकारण
कुपितेन कफेनोपरिष्ठादाच्छादिते । वास्यावरोधात् अग्ने-
रुष्णावरोधात् । अवरुद्धानलोष्णगाम्बुवहस्रोतःशोषणात्
बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तथा तृष्ण्या
अर्दितः पीडितः शुष्यति लशो भवति । क्षतजामाह ।
“क्षतस्य रुक्शोष्णितनिर्गमास्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा
मता ह” । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा । क्षय-
जामाह । “रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तथाभिभू-
तस्तु निशादिनेषु । मेपीयतेऽग्निः स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केचिदाहुः । रसक्षयोक्तानि च लक्ष-
णानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्” । रसक्षयलक्षणानि
सुश्रुतेनोक्तानि “रसक्षये हृतपीडा क्रम्यः शोषः शून्यता
तृष्णा चेति” । व्यवस्येत् जानीयात् । क्षामजामाह ।
“विदोषलिङ्गामसङ्गवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकती” ।
भुक्तोद्भवामाह । “स्रग्धं तथाञ्च लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्न
सेवासु तृषां करोति” । लवणञ्चेति चकारात् कटु च ।
उपसर्गजामाह “क्षीणस्वरः प्रताप्यं दीनाननहृदय-
शुष्कगन्तालुः । भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा
शोषिणी कटा” । शोषिणी घातुशोषिणी । उपसर्गनाह ।
“ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्यं कास एव च । बहि-
निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः” । तद्दुयुक्तायां अरिष्ट-
त्वञ्चाह “ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम् ।
सर्वास्त्वितिप्रसक्तारोग कश्चानां वसिप्रसक्तानाम् । घोरो-
पद्रवयुक्तास्तृष्णा सरणाय विज्ञेयाः” । आदिशब्दादती-
सारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरो-
पद्रवयुक्ताः अतीव सुखशोषादियुताः ।

तृष्णाशब्दस्य वरुतीशब्देन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकृतिरूपः ।
तृष्णाक्षय्य पु० तृष्णायाः क्षयो यत् । १शान्तिगुणे हेमच० ।
इत० । २पिपासानाशे च ।
तृष्णारि पु० इत० । १पर्वटे राजनि० । २तृष्णानाशके च ।
तृष्णालु लि० तृष्णा+अक्षप्रथे आलु । तृष्णायुक्ते । “तृ-
ष्णालुर्भवति पूतनाट्टहीतः” सुश्रु० ।
तृष्य लि० तृष-ङ्ङुपधत्वात् क्यप् । १लोभ्ये २यषणीये । भावे
क्यप् । श्लोभे न० तृषप्रमत्तस्य महति वेदे दीर्घः ।
तृषप्रावत् । तृष्णायुक्ते । “अभ्यवधीत् तृषप्रावतः प्राट-
प्रागतायाम्” ऋ०७।१०१।१ तृषप्रावतस्तृष्णायतः” भा० ।
तृहृ हिंसे त्त्वं पर० सक० वेट् । तृहृति अतर्हीत् अतृहृत् ।
तृहृ हिंसे वा चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट् ।
तर्हृयति ते तृष्येति अतर्हृत् त अतीतृहृत् त अतर्हीत्
अतृहृत् । “तृष्येद्दु रामः सह लक्षणेन” भट्टिः ।
तृ तरणे लवने अभिभवे च भ्वा० प० सक० सेट् । तरति अ-
तारीत् । ततार । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते” तरति शोकमात्मविद्” श्रुतिः शत० ब्रा० १४।७।१।२
“ततार ताराधिपखण्डधारी” कुमा० “क्रमेण
तस्मिन्नथ तीर्थदृक्पथे” नैष० । तेरहः । तरीरिता
तरि(री)ष्यति । तीर्यात् । तरीहं तरिहं तीर्त्वा
तीर्यते । तारयति तितोर्षति । “तितोर्षुर्दुस्तरं
मोहात्” रघुः । “ताञ्च तर्तुं प्रयच्छामीमित्यलार्थः इडभावः ।
अति+अतिक्रम्य गमने । “स्वर्गानतितरन्ति ते” हितो० ।
“न यस्य कश्चातिर्तितर्त्ति मायाम्” भाग० ८।५।१०। यङ्-
लुङोरूपम् ।
वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धि-
र्व्यतितरिष्यति” गीता । [नीम्” भा० द्रो० २८०।
अभि+उल्लङ्घने । “कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकि-
अव+अवनमने । “अथोसदेशादवतार्य पादम्” कुमा० ।
अवतारः । “अवतरतः सिद्धिपरं शब्दस्य मनोरथस्य वा”
मालविकाग्नि० ।
उट्+उत्थाने अक० । “सपल्लवोत्तीर्णवराहयूथम्” रघुः ।
उल्लङ्घने सक० । “उदतारीडुदन्वन्म्” “उदतारिषु-
रन्मोधिम्” भट्टिः । [१५५६६ ज्ञो०।
निस्+निःशेषेण तरणे । “कथञ्च निस्तरयास्यात्” भा० व०
वि+दाने । “तडिल्ले खालच्छीर्वितरति पताकावलिरीयम्”
“ज्योत्स्ना शङ्कामिह वितरति” १ किरा० ।
सम्+सम्पत् तरणे (सातार देओया) ।

ते अख्य० तम-वा० डे । त्वयेत्यर्थे त्रिका० । २ नौथ्यां तेन शब्दे इति प्रमु
तेगा स्त्री तिज-पुंसि घ जस्य गः । अपसिद्धदेवताभेदे । "शादं
दङ्गिरवकां दन्तमूलैश्च दं वस्त्रैस्ते गां दंष्ट्राभ्याम्" यजु०
२५।१ । "देगां देवतां शादाद्योऽपसिद्धा देवाः आदि-
त्यादयः प्रसिद्धाः देवाः" वेददीपः । [अतेजीत् । तितेज ।
तेज निशाने पालने च भा० पर० अक० सेट् । तेजति
तेजःफल न० तेजसे फलमस्य तेजः फलति-फल अच् वा ।
(तेजवल) वृक्षभेदे "तेजःफलः कटुस्त्रीच्छः सुगन्धिर्दी-
पनो मतः । वातश्चेन्मार्चिस्तेजश्च बालरक्षाकरः स्मृत
इति" भावप्र० ।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रमग्निं वा तिज-णिच्-ल्यु । १ वंशे
२ सुष्ठे च अमरः संज्ञायां कन् । ३ शराभिधे तृष्णे, करणे
ल्युट् । डीप् । ४ मूर्वायां, ५ ज्वोतिश्रत्याञ्च स्त्री डीप् ।
राजनि० । ६ शस्त्रे अमरः ।

तेजपत्र न० तेजयति तिज-णिच्-अच् तेजं पत्रमस्य । (तेज-
पात) ख्याते वृक्षभेदे । "तेजपत्रं वराङ्गं स्यात् त्वचं
चोच तथोक्तम् । त्वचं लघुष्णं कटुकं स्वादु तित्तञ्च
रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डुमार्चिनाशनम् ।
हृद्द्विस्तरोमवातार्शःक्षमिपोनसशुक्रहृत्" भावप्र० ।

तेजल पु० तिज-करणे कलच् । कपिञ्जलपक्षिणि राजनि० ।
तेजस् त० तिज-भावे करणादौ अस्तुन् । १ दीप्तौ २ प्रभावे
३ पराक्रमे ४ रेतसि च सेदि० । ५ देहजकालौ ६ नवनीते
७ वज्रौ च हेमच० । ८ सुवर्णे ९ मज्जनि १० पित्ते च
राजनि० । सा० द० उक्ते सात्त्विके अधिष्ठेपायमानादेर-
सहनरूपे ११ नायकगुणभेदे यथा

"शोभा विभासो माधुर्यं ज्वाल्मीथं धैर्यं तेजसी ।
लज्जितौदार्यं मिलिष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः" इत्युद्दिष्टम्
"अधिष्ठेपायमानादेः प्रयुक्तस्य परेषु यत् । प्राणालयेऽप्य-
सहनं तत्तेजः ससदाहृतम्" सा० द० लज्जितम् । १२ सारे
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् सत्वो-
जस्तदेव बलमित्युच्यते" सुश्रु० १३ प्रागल्भ्ये १४ पराभिसव-
सामर्थ्यं । १५ परैरनभिभाव्यत्वे । १६ अप्रतिहताज्ञत्वे ।
१७ चैतन्यात्मके ज्योतिषि । १८ स्त्रीबालकादिभिर्भूतैरनभि-
भाव्यत्वे । १९ सत्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २० हयवेगे ।

"तेजोनाम दर्शपरानामा सत्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तः
सारविशेषः । यथाह भोजराजः "तेजोनिर्गमजं
सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेया-
स्त्वयोऽपि सहजा गुणाः" । तच्च द्विविधम् । सततोत्थितं

भयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव "धारासु योजिता-
नाञ्च निर्गमात् प्रेरणं विना । अविच्छिन्नमिवाभाति तत्
तेजःसततोत्थितम् । कशापादादिघातैर्यत् साध्वसात्
स्फुरितन्तु तदिति" । शब्दस्यैतन्मात्रं संहिताद्रूपतन्मा-
त्वादुत्पन्ने शब्दस्यैरूपगुणे २१ तृतीये महाभूते । यथा
"तृतीयं ज्योतिरित्याह्यश्चतुरध्यात्मस्यते । अविभूतं ततो-
रुधं सूर्यं सत्ताधिदैवतम्" भा० आश्व० उषस्यैरूपतेजः ।
"तद्विद्विधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् ।
अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविष-
यभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपप्राहकं चक्षुः
क्षणतारापवर्ति विषयस्तुविधः । भौमादिव्यौदर्यौकरजभे-
दात् । भौमं वज्रादिकम् । अविभूतं दिव्यं विद्यु-
दादि । भुक्ताक्षस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं
सुवर्णादि" तर्कसंग्रहः "स्यैरुषणस्तेजसस्तु स्याद्रूपं
शुक्रभास्वरम् । नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्व-
वत् । इन्द्रियं नयनं वङ्गस्वर्णादिर्विषयोमतः" इति
भाषाप० ।

उपचारात् २२ तेजस्त्रिणि च । "त्रिणि तेजांश्चि
नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन" "अग्निं गां ब्राह्मणं
चैव" भा० आनु० ५० १७ श्लो० । स्वपरप्रकाशकं तेजः
अन्वकारविरोधि तल्लक्षणञ्च शुक्रभास्वररूपसमानाधि-
करणद्रव्यत्वव्याप्यजातिसत्त्वम् । तेजसो गुणादिक-
मग्निशब्दे ४८ प्र० दृश्यम् । "सामानाधिकरण्यं हि
तेजस्तिमिरयोः कुतः साधः । भुक्ततेजसः कार्यञ्च का०
८० दर्शितं "तेजोऽग्निं त्वेधा विधीयते तस्य यः
स्पर्शविधो धातुस्तदस्य भवति यो मध्यमं स मज्जा यो-
ऽग्निष्ठः सा वाक् । "अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाग्गति च" तेजोभूतञ्च वायुकार्य-
मपां कारणञ्च । यथोक्तं "अग्निः सौम्य ! शुक्लेन तेजो-
मूलमन्विच्छ" का० श्रुतिः २३ रजोगुणे तेजसशब्दे दृश्यम्
तेजसा निर्दत्तः अणु तेजोजन्ये त्रि० । तेजसं + अस्त्वर्थे
विनि । तेजस्त्रिन् मत्तृप् मस्य वः तेजस्त्रत् । तेजोविशिष्टे
त्रि० स्त्रियां सर्वत्र डीप् । तेजसी तेजस्त्रिणी तेज-
स्त्रती । २४ वीथ्ये च । [द्रव्ये स्त्रियां डीप् ।

तेजस्कार त्रि० तेजः करोति छ-हेत्वाद्दौ ट । तेजोहेतौ
तेजस्य त्रि० तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने "यावामिन्द्रा-
वरुणा सहस्रा रक्षसा तेजसा तनूः" तै० सं० २।३।१।१ ।
तेजस्त्रत् त्रि० तेजसं + अस्त्वर्थे मत्तृप् मस्य वः । तेजोयुक्ते

“तेजस्वदस्तु सखम्” तैत्ति० १।७.७।३। स्त्रियां ङीप्
सा च २ गजपिपपल्यां शब्दरत्ना० शचविकायां रत्नमाळा
४ मङ्गलान्तिस्रियां राजनि० । अत्र संज्ञात्वेन सान्तत्वात्
सस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे ।

तेजस्विन् लि० तेजस्+अस्त्रार्थे विनि । तेजोयुक्ते “तेज-
स्विमध्ये तेजस्वी दशियानपि गग्यते” माघः । स्त्रियां
ङीप् । सा च २ ज्योतिष्मतीलतायां शब्दर० । ३ मङ्ग-
लान्तिस्रियां लतायाम् राजनि० । “तेजोस्विनी कफ-
दासकाशाऽऽस्वामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ताश्च-
चिर्वाङ्गप्रदोपनी” भावप्र० ।

तेजित लि० तिज-णिच्-क्त । शशिते तीक्ष्णीकृते अमरः
तेजिष्ठ लि० तेजस्विन्+अतिशये इष्टन् विनेर्लुकि ङिङ्गावः ।
अतिशयेन तेजस्विनि । “तेजिष्ठिया तिथिष्वस्य वर्तनी”
अ० १।५.३.८ ।

तेजीयस् लि० तेजस्विन्+अतिशये ईसुन् विनेर्लुकि ङि-
ङ्गावः । अतितेजस्विनि । “तेजीयसां न दोषाय वक्त्रैः
सर्वभुजो यथा” भाग० १०।३३।२६। स्त्रियां ङीप् ।

तेजियु पु० रौद्राश्वत्थस्य पुत्रभेदे । “रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्
सरसि सम्भ्राः” इत्युपक्रमे । “तेजियुर्वलवान् वीमान् स-
त्ये युष्मन्द्रविक्रमः” भा० आ० ६४ अ० ।

तेजीनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम् । [रत्नमा० ।
तेजीमय्य पु० तेजो मध्याति मन्त्र-अण् । गणिकारिकायाम् ।
तेजीमय्य लि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट् । १ तेजः-
प्रचुरे २ तेजोविकारे ३ ज्योतिर्मये च । स्त्रियां ङीप् ।
“तेजीमयी वाक्” इति का० ८० स्तुतिः । “तस्य तेजीमया
लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः” मनुः ।

तेजीमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांशः । इन्द्रियेषु
भूतानां सात्त्विकांशेभ्य एव तेषासत्त्वित्तः सांख्यसिद्धा ।
तेजीमूर्ति पु० तेजसो जस्यती मूर्तिर्यस्य । १ स्वयं २ तेज
आत्मके ३ तेजःप्रचुरे च लि० । “स गच्छति परं स्थानं
तेजीमूर्तिपयजुना” मनुः ।

तेजीरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य ।
ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि “अशरीरं विग्रहवदि-
न्द्रियवदतीन्द्रियम् । यदसाञ्चि सर्वसाञ्चि तेजीरूपं नमा-
म्यहम्” ब्रह्मवै० पु० । इत० । २ तेजसो रूपे च अग्नि-
शब्दे तद्रूपं दर्शितम् ।

तेजीवत् लि० तेजस्+अस्त्रार्थे मत्पृ मस्य वः बा० न पदत्वम् ।
तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च (तेजस्वत्) शब्दोक्तार्थेण ।

“तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्” मत्स्यपु०। अग्निप्रावाहनमन्त्रः ।

तेजोविन्दु पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।
तेजोवृत्त पु० तेजोयुक्तः वृत्तः शा० त० । क्षुद्राग्निमन्त्रवृत्ते
तेजोवृत्त न० तेजसः वीर्यस्यातुरूपं वृत्तम् । वीर्यातुरूप-
चरिते । “इन्द्रास्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं ऋषयरेत्” मनुः ।

तेजोह्वा स्त्री तेजः ह्वयते सार्द्धं ते ह्वे-क । तेजस्विन्यां लता-
याम् भावप्र० । “कस्मिन्नकं ससिन्दूरं तेजोह्वा दृष्य-
काङ्क्षये” सुश्रु० । [२। “तेदनीं देवतां प्रीषामि” वेददी० ।
तेदनी स्त्री देवताभेदे “तेदनीमधरकराष्टेनापः” यजु० २५ ।
तेन अ० तद्+वा० एन । १ तद्देतुनेत्यर्थे भरतः । ते इति न इति
शब्दौ यत्र । २ गानाङ्गभेदे पु० । “तेनेति शब्दस्तेनः
स्यान्मङ्गलानां प्रदर्शकः । ते शब्दे नोच्यते गौरी नशब्दे-
नोच्यते हरः । तेन माङ्गलिकशायं शब्दस्तेन इति
स्मृतः” सङ्गी० दा० ।

तेप कम्पे, च्युतौ च भ्वा० आ० अक० सेट् । तेपते अते-
पिष्ट । तितेपे । ऋट् । अतितेपत् त ।

तेम पु० तिम-घञ् । आर्द्राभावे । अमरः ।
तेमन न० तिम-ल्युट् । १ आर्द्राकरणे । कर्मणि ल्युट् । २ व्यञ्जने ।
अमरः । आधारे ल्युट् ङीप् । ३ च्छ्नीभेदे हेमच० ।

तेलु पु० ऋपभेदे ततः राजन्या० विषये देशे वुञ् । तैलवक तेलु-
ऋपविषये देशे । [तितेवे । ऋट् । अतितेवत् त ।

तेव क्रीडने भ्वा० आ० अक० सेट् । तेवते अतेविष्ट ।
तेवन न० तेव-भावे लुपट् । १ क्रीडायाम् । आधारे लुपट् ।
२ केलिकानने हेमच० ।

तैडः पु० तिङां व्याख्यानः ग्रन्थः अञ् । तिङां व्याख्याने ग्रन्थे
तैजस न० तेजसो विकारः अण् । १ इति, २ घातुर्ब्रह्मभावे च ।
साङ्ख्योक्ते ३ रजोयुष्मोत्पन्ने लि० । “वैकारः सात्त्विको नाम
तैजसः राजसः स्रुतः । भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक्
तत्त्वान्यवास्तुजन्” पदार्थादर्शघटतयाक्यम् ।

“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैजतादहङ्कारात् । भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” सा० का० । “ननु यदि
सत्त्वतमोग्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कतमकिञ्चित्कारेण
रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं
गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति
तथापि सत्त्वतमसो स्वयं क्रियासमर्थं अपि न स्वस्वकार्यं
कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्व-
कार्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं
रज इतित० कौ० । तैज निशाने इत्यस्मादसुन् तेन तेज-
सा कृतः तैजसः रजसश्च सत्वतमसोः स्वस्वतेजकार्यसम-
र्थत्वकरणरूपतैजस्रकरणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता
इति तदाशयः “तैजसादिन्द्रियाण्यासन्” शा० ति० । सत्त्व-
गुणस्य प्रकाशकत्वात् “तैजसमन्तःकरणमिति” वेदान्तप० ।
४तीर्थभेदे न० “तैजसं नाम तत्तीर्थं यत् तीर्थं स्रपां
पतिः । अभिधितः सुरगणैर्वैरुणो भरतर्षभ !” भा० श० ४७
अ० एतद्गुण्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति । तेजोम-
यान्तःकरणोपहितत्वात् “वेदान्तसारोक्ते ५ चैतन्यभेदेपु० ।

तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धात्वद्रव्यमावर्त्त्यतेऽत्र आ-एत
षिच्-आधारे ल्युट् ङीप् । मूषायाम् । (सुची) अमरः
तैतल पु० ऋषिभेदे ततः तिका० अपत्ये फिज् । तैतला-
यनि तदपत्ये पुंस्त्री ।

तैत्ति त्रि० तितित्त्वा शीलमस्य ऋत्वादि० ण । तितित्वाशीले ।
तैत्तित्य पुंस्त्री० तितित्कस्य ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा-
यञ् । तितित्कप्रिगोत्रापत्ये तस्य ऋत्वाः कणा० अणि
यञो ङोपः । तैत्तिः तैत्तित्यस्य ऋत्वाेषु ब० व० ।

तैतिर पुंस्त्री० तैत्तिर श्रुषो० । (तितिर) खगे राजनि० ।
स्त्रियां ङीष् ।

तैतिल पु० शृगण्डकपशौ । श्रवणादित्तत्त्वे करणे न०
भेदि० । श्तेवे च । “शक्तिसङ्घेन दानेनावाधितधर-
णीतलतैतिलगणः” दशकु० । तैतिलशब्दस्य कद्रुशब्दे-
न समामे पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरः ।

तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकधिगणस्यप्रवरभेदे ।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूह अण् । तित्तिरखगसमूहे ।
तित्तिर+स्वार्थे अण् । (तित्तिर) खगभेदे पुंस्त्री राजनि० ।
गण्डकपशौ च भेदि० ।

तैत्तिरि पु० कुक्कुरवंशयन्त्रभेदे । “कुक्कुरस्य सुतो घृण्यु-
र्घृण्योऽस्तु तनयस्तथा । “कपोतरोमा तस्याथतैत्तिरि-
स्तनयोऽभवत्” । हरिव० २८ अ० २ ऋषिभेदे । आद्यः
कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः” भा० शा० ३२ अ० ।
२ कण्ययजुःप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ।

तैत्तिरीय पु० व० तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते ऋण् । श्रुत्ति-
रिप्रोक्तशाखाध्येतृप् स्वार्थे क । तैत्तिरीयकास्त्रार्थे ।
यजुःशाखाभेदे । तन्नामनिर्दिष्टः यथा ।

“देवरातसुतः सोऽपि ऋदित्वा यजुषां गणम् । ततो
गतोऽथ सुनयोददशुस्तान् यजुर्गणान् । यजुषि तित्ति-

राभूत्वा तल्लोलुपतया ददुः । तैत्तिरीया इति यजुः
शाखा आसन् सुपेशलाः” भाग० १२ ।

तैत्तिडीक त्रि० तिन्नीडिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् ऋण् ।
तिन्नीडिकसंस्कृतव्यञ्जनादौ । तस्य विकारः कोपधत्वात्
ऋण् । २ तैत्तिडीकविकारे च ।

तैमिर तिमिरमेव ऋण् । नेत्ररोगभेदे “रैमिं हृन्वामिन-
त्ताम्यकाचान् नीलीरोगं तैमिराञ्जनेन” सुशु० ।
तैमिरो रोगोऽस्यस्य ठन् तैमिरिकः । तिमिररोगके ।
“न वामयेतैमिरिकोर्द्धवातगुल्मोदरप्लीहकृमिश्चमात्तान्”
सुशु० । “तैमिरिका इयादूरदर्शिनम्” काद० ।

तैर न० तीरे भवः अण् । कूलत्ये राजनि० ।

तैरणी स्त्री तीरे नमति नम-वा० ड ततः स्वार्थे अण् गौरा०
ङीष् । कुनीत्यां रागदे लुपभेदे । [तिर्यग्जातिसम्बन्धिनि
तैरस्य त्रि० तिरश्चामिदम् तिर्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः ।
तैर्य त्रि० तीर्थं दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । श्रुतीर्थे देशे
२ तीर्थकार्ये च तीर्थत्वात् व्यायस्थानादागतः शुण्डिका०
अण् । तीर्थरूपायस्थानादागते द्रव्यादौ च ।

तैर्यक त्रि० तीर्थं देशे भवः ध्मा० वुञ् । तीर्थदेशभवे ।

तैर्यिक त्रि० तीर्थं सिद्धान्तनिश्चयं नित्यमर्हति केदा० ठञ् ।
श्रुतीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं
वेत्ति ठञ् वा । २ सिद्धाभिज्ञे । तीर्थं भवः ठञ् । श्रुतीर्थभवे ।
“तैर्यिकामुञ्जते यस्तु मण्णिनागसू” भा० व० ८५ श्लो० ।

तैर्य त्रि० तीर्थं चतुरर्थ्यां सङ्का० ग्य । तीर्थसमीपादौ ।

तैर्यगयनिक त्रि० तिरश्चाभयनं सत्वभेदः तदेव ठञ् ।
सत्वभेदे । “अष्टादशमिज्यायानादित्यः संवत्सर एव
तैर्यगयनिको भवति । आदित्यः खलु शश्वदेकदा ऋण्-
सासानुदङ्ङेति नव चाहानि तथा दक्षिणा” श्रुतिः ।

तैर्यग्योन त्रि० तिर्यग्योनेरिदम्+अण् । तिर्यग्योनीनां
पञ्चादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे ।

“अष्टविकृत्यो देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य-
श्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः” सा० का० तैर्य-
ग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरात्मकः”
त० कौ० । तत्र भवः अण् । तद्योनिभवे । “निन्दन्त्यवमता
मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च” मनुः ।

तैल न० तिलस्य तल्लङ्गस्य वा विकारः अण् । तिलस्रर्षपादि-
जनिते स्त्रे हृदयभेदे । तल्लक्षणादिकं भावप्र० लक्षं यथा
“तिलादिस्त्रिष्वस्तूनां स्त्रे हृत्तैलस्रटाहृतम् । तन्नु-
वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् । अथ तिलतैलशुष्याः

“तिनतैलं गुरु स्वैर्यं वनवर्षकरं सरम् । दृष्यं विकाशि
विशदं मधुरं रसपाकयोः । सूक्ष्मं कषायानुरसं-
तिक्रं वातकफापहम् । वीर्येणेषुं हिमं स्वर्गं दृंहणं
रक्तपित्तकृत् । लेखनं बहुविष्मूतं गर्भाशयविशो-
धनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेघनुत् ।
ओज्योनिशिरःगूलनाशनं लघुताकरम् । त्वयं
केय्यञ्च चक्षुयमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा । किन्नभिन्नच्यु-
नोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छे । भग्नस्फुटितविद्धाम्नदग्ध-
विलिष्टदारिने । तथाभिहितनिर्भुंने सृगव्याघ्रादि
विज्ञते । वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपरणे ।
सैकाभ्यङ्गावगाहेषु तिनतैलं प्रगस्यते । ननु दृंहण
लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आह । ‘हृन्ना-
दिदुष्टः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यक्वहन-
कार्यं कृत्याद्द्रक्ताद्यवर्द्धयन् । तेषु प्रवेष्टुं सरता सौक्ष्म्य
स्निग्धत्वमार्दवैः । तैलं क्षमं रसं नेतुं कशानां तेन-
दृंहणम् । व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णेषु सरत्वैर्भेदसः क्षयम् ।
गनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् । द्रुतं पुरीषं
वध्नाति स्वन्नितं तत्प्रवर्त्तयेत् । पाहकं सारकञ्चापि
तेन तैलमुदीरितम् । दृढमव्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं
प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्” ।
सर्षपतैलगुणाः । “दीपनं सर्षपं तैलं कटुपाकरसं
लघु । लेखनं सर्षपवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृदूषकम् ।
कफमेदोऽनिलाशौर्नं शिरःकर्णामयापहम् । कण्डुकुष्ठ-
क्षमिन्निवकोष्ठदुष्टक्षमप्रणुत्” ।
राजितैलगुणाः । “तद्वृद्धाजिकयोस्तैलं विशेषान्मूलकच्छ-
कृत्” । राजिकयोः (कण्णारारं) (आरक्यारं) द्वयोः ।
तुवरी(नोरी)तैलगुणाः “तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु पाहि
कफासृजत् । विद्वज्जिह्वानुत्कण्डुकुष्ठकोष्ठक्षमप्रणुत् ।
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोधकरं परम्” । अतसीतैल-
गुणाः । “अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं वल्यं वातहरं गुरु । मलकद्रुसतः
स्वादु पाहि त्वग्दोषनुद्घनम् । वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे
नस्ये कर्णस्य परणे । अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं
वातशान्तये । वररोः तैलगुणाः “कुसुम्भतैलमसृष्टं स्वादुष्णं
गुरुविदाहि च । चक्षुभ्यामिहितं वल्यं रक्तपित्तकफप्र-
दम् । अथ (खाखस) वीजतैलस्य गुणाः । “तैलं तु
खसवीजानां वल्यं दृष्यं गुरु मृतम् । वातहृत्कफहृच्छीतं
स्वादुपाकरसं च तत्” । परण्डतैलगुणाः । “परण्डतैलं

तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु । दृष्यं त्वयं वयः-
स्थापि मेधाकान्निबन्धप्रदम् । कषायानुरसं सूक्ष्मं
योनिशुक्रविशोधनम् । विघ्नं स्वादु रसे पाके सतिलं
कटुकं सरम् । विषमच्चरहृद्रोगपृष्टगुहादिगूलनुत् ।
हृन्नि वातोदरानाहगुल्माशीलाकटीपहान् । वात-
शोणितविह्वल्यव्रणशोथामविद्रुधोन् । आमवातग-
जेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एव निहन्नायमेर
खण्डे हकेशरी” । राजितैलगुणाः । “तैलं सर्जरसोद्भूतं
विस्फोटव्रणनाशनम् । कुष्ठपाम्कृमिहरं वातक्षेपामयाप
हम्” । सर्षपतैलगुणाः । “तैलं स्वदोऽनिगुणकृद्दाम्भेनास्वन्नं
मतम् । अतःशेषस्य तैलस्य गुणास्तेयास्वदोऽनिवत्” ।
“प्रातः स्नाने द्रते आह्वे हादस्थानं पचणे तथा । मद्य-
लेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्” कर्म्मलोचन० ।
“दृढञ्च सर्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । खदुष्टं पक्व-
तैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” तिथ्या० त० वारवि-
शेषे तैलपचणफलं यथा ।
“अर्कं नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे भौमे
स्वत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः । अर्धग्लानि-
र्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गाननयमरुषं
सूर्यजे दीर्घमायुः” ज्यो०त० । “दृतादृष्टगुणं तैलं मर्दयेत्
तु खादयेत्” वैद्यक०। कल्पे कन् । तैलक स्वल्पतैले न० ।
तैलकन्द प० तिलस्यायम् अणु तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव
कन्दोऽस्य । तिनचित्तपत्रके दृष्टभेदे “तैलकन्दः कटूष्णश्च
लौ हृद्रावकरोमतः । भारतापस्मारविषशोफनाशकरश्च
सः । रसस्य बन्धकारी च देहगुहिकरस्तथा” राजनि०
तैलकल्कज पु० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन-
ड । तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि० ।
तैलकार पु० तैलं करोति क-अणु (तेली) (कलु) इति
प्रसिद्धे वर्षसङ्करे चाक्रिके तैलनि। स च कोटकस्त्रीगर्भं
कम्पकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०
तैलकिट्ट न० इत० । तैलमले (काट) इति ख्याते ।
तैलकीट पु० कीटभेदे राजनि० ।
तैलक्य न० तिलकस्य भावाटौ पुरोहि० यक् । तिलकभावे ।
तैलङ्ग पु० “श्रीगैलं तु समारस्य चोलेशान्धध्यागतः। तैलङ्ग-
देशो देवेशीयुक्ते १देशे । २तत्वस्ये जने व० व०। शब्दरत्ना०
तलचौरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर-एवन् पृषो० । तैल-
पायिकायाम् (तेलापोका) । पृषो०। तैलचौरिकास्त्रे ।
तैलद्रीणी तैलपूर्णा द्रीणी शा०त० । “कण्डपर्यन्तमञ्जनाधे

तैलपुष्पे काष्ठादिनिर्मिते पात्रविशेषे । अत्रावस्थिति-
गुणाः । वातरोगव्याधिक्षुधरोगपङ्कवाधिर्यमिन्धनगद्द-
हन्वङ्गस्तम्भप्रचलितपवनगात्रकम्पपाटीसीवामङ्गाप-
तन्त्रलयरुधिरभवमूलकच्छ्वस्त्ररोगेषु हितत्वमिति”
राजभङ्गमः ।

तैलधान्य न० तैलोपयोगि धान्यं सतुषं शस्यम् । “तिलोऽ-
तमी च तोरी (डी) च त्रिविधश्चापि सर्षपः । द्विधा
राजी स्वमञ्जैव बीजं कौस्तुभसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु ।

तैलपत्रक पु० तैलं पिबति पा-क स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटे । तैलहरणे तज्जातिप्राप्तिर्भुनोक्ता यथा
“मांसं गृध्रोवपां मङ्गुस्तैलं तैलपत्रकः खगः” [भावप्र०]

तैलपर्णिक पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप । ग्रन्थिपर्णहृत्ते
तैलपर्णिक न० तैलपर्णो गिरिभेद उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्दस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्यस्य ठन् वा । शरिरचन्दने
अमरः । तिजपर्णः हृत् उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्य ठन् ।
= चन्दमभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णो गिरिस्तत्र भवः अण् डीप् । चन्दने
= श्रीवामे शक्तिं च मेदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका
तत्रार्थे । “कान्तिकादुक्ताश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः”
हरिवं० २३१५० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा-क । (तैलापेका) कीटभेदे ।
तैलपायिका स्त्री पा-ण्डुल् ६त० । (तैलापेका) (आर-
सुना) कीटभेदे अमरः ।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा-णिनि । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटभेदे । “तैलहृत् तैलपायी स्यात्” याज्ञ० ।

तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तोव पिपीलिका । पिपीलीकाभेदे
तैलपीत त्रि० पीतं तैलं येन व्याह्रि-परनि० पीततैलके ।

तैलफल पु० तैलं फले यस्य । इङ्गुटोहजे राजनि० ।

तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वामयति भू-णिनि डीप् ।
तैलवासके जातीपुष्पहृत्ते राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन मालः सम्बन्धो यस्याः गौरा०
डीप् । अर्त्ति कायां दीपटशायां गज्जमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽत्र ज नि०सुम् च । श्वधा-
याम्, २तदुपलक्षिते आक्षेपे च अमरः ।

तैलयन्त्र पु० तैलमर्द्भायें अन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड-
नार्थे अन्त्रभेदे (कलुरधारिण्य) “अमीमांस्यानि शौचानि
तैलयन्त्रं च्युयन्त्रयोः” स्मृतिः “रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-

चक्रवत् भ्रमत्” भागवते पू० २१।१६ श्लोकः ।

तैलवक पु० तैलवृक्षस्य विषयो देशः राजन्या० युञ् । तैल-
वृक्षविषये देशे । [रनि० ।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तोव वल्ली । लघुशुतावर्यां पारस्क-
तैलसाधन न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध-ण्य च
साधि-ल्यु । कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच० । [मिदे हेमच० ।

तैलस्फटिक पु० तैलाक्तः स्फटिक इव । लणमणौ गो-
तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द-अच् । श्वेत-
गोकर्णो २काकोल्यां पारस्करनिघण्टुः ।

तैलागुरु पु० तैलाक्तमिवागुरु । दाड्यागुरौ राजनि० ।

तैलाटी स्त्री अटति अटं तैलेनाटं विषमस्याः गौरा०
डीप् । वरटायां तैलस्पर्शे तद्विषनाशात् तस्याः तथात्वम् ।

तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव पेयमस्याः । तैलपायि-
काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिक त्रि० तैलं पण्यं यस्य तैलं शिल्पमस्य वा ठक् ।
= तैलार्थं तिचनिष्पीडने (कलु) “खलमखिलनीच-
तैलिकाविहीनसत्त्वोपहतपुंस्त्वा” ह०स० १६५० । २तैल-
विक्रेतरि च “ससुद्गामी वन्दो च तैलिकः क्लृट-
कारकः” मनुः तिलविक्रेतरपाङ्क्तोयसुक्तम् ।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनास्यस्य इनि । शैलकारे
हेमच० २तैलयुक्ते त्रि० स्त्रियां डीप् डीवल् । ३तैल-
कीटे राजनि० ४दशायां वत्तौ शब्दमा० । [हेम० ।

तैलिशाला स्त्री इत० तैचनिष्पीडनार्थे गृह्णे (घाञिष्ण)।
तैलीन तिलानां भवनं जेतं खञ् । तिलभवनयोग्ये जेतो
अमरः । [रुसम्बन्धिनि स्त्रियां डीप् ।

तैत्रदारव त्रि० तीव्रदारुणइदम् रजता० अञ् । तीव्रदा-

तैष पु० तिष्णचक्रयुक्ता पौर्णमासी अर्णि यलोपे डीप् ।
तौषी साङ्खिन् मासे अण् । पौषे मासि धनुःस्यरव्यारब्धे
युक्तपतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदोय
पुष्पिमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यगृह्णेन तत्समीप-
नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न
क्षतिः = तदीयपौर्णमास्यां स्त्री “साखिन् पौर्णमासी”
पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पुष्पिमायामेव तद्योगे साधुत्वेन
पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । “तैष्या नधीतपूर्वा-
णाम्” आश्व० श्रौ० ८. १४।२२ ।

तौक न० मौ० तु-क तस्य नेत्वम् । श्वपत्ये पुत्रे, इ-
हितरि च अमरः । “नित्ये नोके दीदिवंसम्” २।२।११
“पञ्चे तोकाय तनयाय जीवसे” ऋ० १०।३५।१२ “नोकेन

जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रै मासिकस्य च पदा शक-
टोऽपष्टतः भागं २।७।२८ ।

तीक्ष्ण पु० तक स पृषो० अत ओत्त्वम् । हरिद्वर्णं अपक-
यवे अमरः । २ हरिद्वर्णं हेमच० । शक्यमले न० हेम० ।
४ सेचे पु० अजयपालः । ५ नवप्रहृष्टे यवे यवाङ्कुरे न० ।
“मायण्योयस्य तोक्मानि” यजु० १६।१३ । “तोक्मानि नव-
प्रहृष्टयवाः” वेददी० । “पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदा-
रुभिः । गन्धनिर्वासमस्त्रास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते
भाग० १०।२२।२५ “तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः” श्रीधरः तेन
इतदर्थेऽपि च ।

तीक्ष्णन् न० तक-मनिन् पृषो० अत ओत्त्वम् । नवप्रहृष्टयवे
२ अपत्ये न० निघण्टुः । “भेषजं तोक्मभिः” यजु० २१।
२० । “तोक्मभिर्नाजैर्महःस्त्रलः” यजु० २१।४२ ।

तीटक न० द्वादशाक्षरपादके ऋन्दोभेदे । “इह तोटकमन्वु-
धिसैः प्रथितम्” इ० र० । [ऋदित् । णिच् अतुतोडत् त ।
तोड अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अताडोत् ।
तोडल न० तन्त्रभेदे ।

तीतस् अथ० तु-वा० तसि । १ कलत्रे २ त्वयीत्यर्थे च । “मा
वयं रायस्योपेणवियौष्म तोतो रायः” यजु० ४।२२ । तोतः
शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो
धमानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामने-
कार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पवर्गायः । तोतः त्वयि रायः
सन्तु” वेददी० ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । १ भेदने २ टारणे ३ हिंसने च ।
तोडो(री) स्त्री तुड-यच् गौरा० डोष् वा डस् रः । स्व-
नामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तीच न० तुद्यतेऽनेन तुद-करणे ष्ट् । गवादिताडने दण्डे
तीद पु० तुद-भावे वज्र् । व्यथायां रत्नमाला । “हीनदग्धे
तोटकण्डूजाद्यानि व्याधिवृद्धिश्च” सुशु० । “दंशे तोद-
कण्डूपादभ्रैर्जातोयात्” सुशु० । कर्त्तरि अच् । २ व्यथके
त्रि० । “ताडो वातस्य ह्यर्थोरीशानः” ऋ० ४।१६।११ ।
“तोदतोदकः” भा० ।

तीदन न० तुद्यतेऽनेन करणे ल्युट् । १ तुण्डे सुखे अमरः । भावे
ल्युट् । २ व्यथायाम् भेदि० कर्त्तरि ल्यु । ३ व्यथके त्रि० । “क-
षायं मधुरं कृत्वां तोदनं कफघातजत्” सुशु० ४ श्रीरिवृत्तभेदे
पु० । “क्षीरवृत्तफलजान्बवराजादनतोदनतन्दु कवकुलधन्व-
नाश्रुलकाशुकर्षफलगुणरूपकगङ्गे रकीपुष्करवर्त्त विश्व-
विम्बोऽभृतीनि । फलान्ये तानि शीतानि कफपित्तहराणि

च । संपाहकाणि कृत्वाणि कषायमधुराणि च” सुशु० ।
तीदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० डोष् । कुत्-
सिते धान्यभेदे ।

“कोरदूपकश्यामाकनीवारशालसुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गु म-
धूलिकानान्दीसुखकुरुविन्दुगवेधुकववरुकतोदपर्णी सुकुन्द-
कवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” सुशु० ।

तीमर पुं न० तु-विच् तौगती च्चियतेऽनेन न्ट-करणे अच् ।
१ हस्तक्षेपे शल्यापे दण्डाकारेऽस्त्रभेदे (रायवा० ग)
अमरः । तीमरलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा ।
औशनसधनुर्वेदे । “शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति
यत्स ! निबोध यथापशुसुच्यमानम् तत्र दण्डान्वितं
सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तच्च तीमरं
सदण्डं लक्ष्यायतं भवेत् तोमरं सर्वायसं तद्वाय्यं
प्रयोजयेत् । तच्च निकष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमा-
णतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकष्टं सार्द्धं चतुर्हस्तं
मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां
चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा द्व्यङ्गुलमध्ये द्व्यङ्गुल-
कलितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् ।
मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्यानकलनया तृतीयं स्यात् ।
सार्द्धमेकं निकष्टं, तयोमध्यमं षडङ्गुलं कलनायास्तथा
तीमरास्तस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्द्धं प-
ञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां
देशानां तदः ऋन्दाः । ऋदनात्तथा आवन्योभागधो दाक्षि-
णाल्यश्चेति । तत्रावन्यतोमरं तत्क्षणसंस्थानं भवति
मागधं तोमरं योनिर्संस्थानं भवति दाक्षिणाल्यं तोमरं
वृत्तं भवति । तेषां सुखानि तद्देशाच्छन्दतः इति इत्यादि ।
२ नवाक्षरपादके ऋन्दोभेदे “प्रथमं सकं विनिधाय
जगण्दयञ्च निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराज-
वल्गुविहारि” तल्लक्षणम् । [मराक्याहृणि ।

तीमरग्रह पु० तोमरं न्टहृणाति यह-अच् न अच् । तो-
तीमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच् । वज्रौ शब्दार्थक०

तीमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आटक्याम् शब्दर०

तोय न० सौ० तु-विच् तवे पुत्थ्यै याति या क । १ जले २ पूर्वा-
षाढानक्षत्रे च । “जङ्गल्य सेचैस्ततः एव तोयम्” भाषः ।
“नृतोयैः शुध्यते शोध्यं नदीवेगेन शुध्यति” मनुः ।
पूर्वाषाढानक्षत्रस्य जलदैवतत्वात् तथात्वम् । ३ शग्ना-
वधिचतुर्थम्याने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चित्त-
नीयत्वात् तथात्वम् ।

तीयकर्म्मन् न० तोयेन कर्म्म । तर्पणे "तीयकर्म्मणि चारव्ये-
राज्ञासुटकदानिके" भा० व्या० १५० ।

तीयकाम पु० तोयं कामयते कम-अच् । १जलवेतसे जटा-
धरः । २जलाभिन्नापुके त्रि० ।

तीयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैवाले पारस्करनिघण्टुः ।

तीयकच्छु न० जनमातृपानरूपे माससाध्ये व्रतभेदे ।

"यदा तु विल्वानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मास-
स्थीयन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते । यथाह
म. क. स्रुतेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकच्छो मनोषिमिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षरपरस्तथा । मासेनाम-
मलकैरेव श्रीकच्छमपरं स्मृतम् । पलैर्मतः पलकच्छः
पथ्यं सत्कच्छ उच्यते । मूलकच्छः स्मृतो मूलेस्तोयकच्छो
जनेन तु" इति । "इति पर्णकच्छमेकादशविधम्" मित्ता० ।

तीयडिम्भ पु० तोयस्य डिम्भ इव । १मेघोपले करकायां
चारा० ।

तीयद् पु० तोयं ददानि दा+क । १मेघे, २सुस्तके च । ३एते
न० भेदि० । ४विधिना जलदातरि त्रि० । "तीयद-
त् प्रमाप्नोति" पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दान-
धर्मं यथा
"अन्ने दत्ते जरेष्वेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्दि
परमं न दानमिह विद्यते । अन्नं वापि प्रभवति पानीयात्
कुरुक्षत्रम् ! । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रव-
र्त्तते । अन्नौषध्यो महापराज ! वीरुषञ्च जलोद्भवाः । यतः
प्राणभृतां प्राणाः सम्भ्रान्ति विशास्यते ! । तस्मात् पानीय-
दानाद्दैनं परं विद्यते क्वचित् । तच्च दद्याच्चरोनित्यं
यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यशस्यमायुष्यं जल-
दानमिहोच्यते । गत्वैवाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति
तोयटः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवैह शश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुज
व्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति
लोकानित्यम्रवीन् सत्वरिति" ।

तीयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १मेघे भेदि० । २सुस्तके
च "नीला इवातपाल्यथे तोयं तोयधरा घनाः" रामा०
वा० ६३ अ० ।

तीयधार पु० तोयानां धारा यत् । १मेघे २सुस्तके च ।
धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३जलवर्षणे
पु० "घनवत्तोयधारेण वर्षणं कनकाम्बुभिः" हरिवं०
११३ अ० । ३त० । ४जलसन्ततौ स्त्री । "शरान् व्यसृजतां

शोषं तोयधारा घना इव" भा० वि० ३२ अ० । "गिरिः
प्रस्रवण इव तोयधारा" रामा० व्या० २५ स० ।

तीयधि पु० तोयानि धीयन्ते ऽप्यत्र धा-कि उप० स० । १ससृष्टे
जनधिप्रभृतयोऽप्यत्र । ३चतुःसंख्यायाञ्च । "समनाम्बे र-
मध्यात् तु तुन्योभागेषु तोयधेः" सू० सि० ।

तीयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीयाति प्री-क । १जलवृत्ते शब्दच० ।

तीयनिधि पु० तोयं निधीयते ऽस्मिन् नि+धा-कि उप० स० ।
१ससृष्टे २चतुःसंख्यायाञ्च । "पूर्वापरौ तोयनिधी वगात्त"।
कृमा० ।

तीयनिवी स्त्री तोयं ससृष्टोदकं नीवीव यस्याः स्वार्थे न
कप् । १पृथिव्यां "तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यनिष्पृङ्गजा-
ङ्ग्रे" भाग० १।१५।२८ लोके तु कप् तोयनीविका
तत्पार्थे । [लाङ्गत्याम् अमरः ।

तीयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीय । (काचडु) शाकभेदे
तीयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजलदानेन पुष्पागम्यस्याः । १पाटला-
दत्ते शब्दमाला ।

तीयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-श्चिच्-
ल्यु । १कतके (निर्माङ्गि) । फलपरत्वे न० रत्नमाला
"तोयप्रसादात्प्रसादादयोऽप्यत्र "फलं कतकहजस्य
यदात्प्रसादाकम्" मनुः ।

तीयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः । १द्वारौ कर्कटीभेदे
राजनि० । [२सुस्तके च ।

तीयमुच पु० तोयं सञ्चति मुच-किप् इत० । १जलसचि मेघे
तीययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थे षटीयन्त्रभेदे
षटीयन्त्रशब्दे २७८१ पृ० दृश्यम् । (फोचारा) इति
ख्याते २जलयन्त्रभेदे च ।

तीयराज पु० तोयेषु राजते राज-किप् । १ससृष्टे "यदीच्छेत्सु-
गरः किञ्चिदत्सृष्टमिह तीयराट्" हरिवं० २२६ अ० । २वक्रणे च

तीयराशि पु० तोयानां राशिरिव । १ससृष्टे । इत० ।
२जलसमूहे च "तोयराशिसम्भवापि तस्यां संवर्द्ध-
यति" काट० । [रत्नमा० स्वार्थे क । तोयवृत्तिकार्यत्वं ।

तीयवल्ली स्त्री तोयसञ्चितस्थाने वल्ली । १कारवेक्रे (उच्छे)
तीयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा० त० । जलशुक्ति-
कायां राजनि० ।

तीयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैवाले पार० नि० ।

तीयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षं सूचयति रवेण सूच-
खुल् । १भेके शब्दार्थक० । स्त्रियं जातित्वात् स्त्रीषु ।
२जलवर्षणसूचके योगभेदे त्रि० । जलशब्दे १०६५ पृ० दृश्यम् ।

तोयविम्ब न० तोयोत्थितं विम्बम् अर्द्धडिम्बाकारं वस्तु ।
जलविम्बे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे ।
अयं शब्दः तोयवल्लीशब्दात् परं पाठः ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् ।
ऽपरमेश्वरे, “यस्य केशेषु जीमूताः । नद्यः सर्वाङ्गमन्विषु
कञ्चौ समुद्राच्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः” विष्णुस्तुतिः ।

तोयाधार पु० इत्त० । १जलाशये । जलाशयोन्मर्गशब्दे ३०७५
पृ० तद्भेदादि दृश्यम् । “तोयाधारपथाच्च वल्कलनिखा-
निष्यन्दरेखाङ्कितः” शकु० ।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोयं तोयाद्रीं देशमधिवासति
अधि+वास-णिनि डीप् । पाटलादृक्ते रत्नमाला ।

तोयेश पु० इत्त० । १वरूपे तदधिदेवताके शतभिषानजले
च । तोयं जलमधिदेवोऽस्य । २पूर्वाषाढानजले न० ।

तोरण पुंन० । तुर-युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन
तुल-उन्माने करणे-ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते
ऽद्वारे । “अथोच्चकैस्तोरणमङ्गमङ्गते” “गणो नृपा-
णामुथ तोरणादुवहिः” माचः । “भामोज्ज्वत्काञ्चन-
तोरणानाम्” कुमा० । तच्च द्वारात्के निखातस्तम्भो-
परिनिबद्धो धनुराकारः (फटक्) इति ख्यातः
पदार्थः । यागादौ मण्डपादुवहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य
काटविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं सत्कृततुलादा-
नादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः । २कम्पार्यायं न० हारा० ।

तोरश्रवस पु० अङ्गिरोसुनौ ।

तोल पुंन० । च० तुल-कर्म्मणि क्च् । अशीतिरत्तिका-
माने ऽकर्षे । “एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोल-
कम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते भ्रूवम्”
आगमः । स्वार्थं क । तदार्थे “पलं तु लोकिकैर्मानैः
साष्टरत्तिद्विसापकम् । तोलकत्वितयं ज्ञेयम्” तिथित० ।

तौल्य लि० तुल+उन्माने कर्म्मणि-ण्यत् । १तोलनीये । भावे
ग्लत् । २तोलने न० । “जीवानां वयसां मौल्ये तौल्ये
वर्षस्य हेमनि” लौला० ।

तोश पु० तृष-वधे भावे चञ् । ऽहिंसायाम् । कर्त्तरि अच् ।
ऽहिंसके “त्वे राय इन्द्र ! तोशतमाः” ऋ० १।१६।१ ।
“तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवर्हयतीति तज्जामसु
पाठात् तोशतमाः नाशयितमाः” भा० । “तोशा इत्वहृणा
ङ्गवे” ऋ० ३।२।४ । “तोशा बाधकौ” भा० ।
औस्थाने आच् । [भा० ७०३६अ० ।

तोष पु० तृष-भावे वञ् । सलोपे । “तोषपरो हि लाभः”

तोषण न० तृष-भावे ल्युट् । १सलोपे । तृष-णिच् भावे
ल्युट् । २सलोपोत्पादने । “एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृद-
यतोषणम्” भा० ६०।१६अ० । कर्त्तरि ल्यु । ३सलोपजनके
ति० “पश्यन् हृदयतोषणान्” भा० ७० ८३ अ० ।

करणे ल्युट् । ४तोषसाधने स्त्रियां डीप् तोषणी ।

तोषल न० तोष लूनाति लू-त्रा० ड । अस्त्रभेदे १सुषलेऽस्त्रे
“कृष्णस्तोषलसुद्यस्य गिरिकूटोपमं वली” हरिवं० ८७अ० ।

तौजिक पु० धनुराशौ दीपिका कौर्ष्यशब्दे २२७८पृ० दृश्यम् ।
तौतातिक न० तुतातभट्टेन निर्दत्तम् उञ् । तुतात-
भट्टकतशास्त्रे “नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं
दर्शनम्” प्रबोधच० ।

तौतिक न० १सुक्तायां २शुक्लौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विषनाशके ओषधिभेदे इतकुमार्याम् । “तौदी ना-
मामि कन्द्या इताची वा अस्मि” अथ० १६।४।४२ ।

तौश्वरविन् पु० व०व० । तुम्बुरुणा कलायन्लेवासिना प्रोक्त-
मधीयते इति । कलायन्लेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्त-
शाखाध्येष्टु ।

तौर न० यागभेदे । “संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत” लाघा०
श्रौ० ३०।२०।१ । “दार्घदतौरयोर्ब्रतानि” १०।१८।१० ।
तलैव ।

तौरयान न० तूर्णं यानमस्य पृषो० । तूर्णगमनयुक्ते ।
“स तौरयान उपयाहि यज्ञम्” निरुक्ते ५।२५। स्तुतिः
तौरयानः तूर्णयानः “तौरयान इत्यपि” निगमो भवति”

तौरश्रवस न० तौरश्रवसाऽङ्गरसादृष्टं साम अण् । सामभेदे
“तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तटावपनश्रुतेः” कात्या०
श्रौ० २५।१।१। “तौरश्रवसे सामनी” कर्कः ।

तौर्य न० तूर्ये सुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । सुरजादि-
ध्वनौ ।

तौर्यत्रिक न० त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्योपलजितं
त्रिकम् । ससृदिनेषु नृयगीतवाद्येषु अमरः । “वनेऽपि
तौर्यत्रिकमारराध तम्” नेपथम् । “तौर्यत्रिकं वृथाव्या-
कामजो दृशको गणः” मनुः ।

तौल न० तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इत्युक्तेः देवता-
दिवत् लीयता । सामभेदे १तुलायाम् २उन्मानदृष्टे
१तुलाराशौ च व्यो० ।

तौलिक पु० तुल्या जीवति तुली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।
तौलिकिक पु० तुलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौल्लिन् पु० तुल्लैव तौलं तत् विद्यतेऽस्य इति । तुलारागौ
 “तौल्लिन् चित्रान्यार्हं स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः”
 वृ०स०१०३५०। अस्य क्लीबत्वमपि “ग्रन्थे तौल्लि क्लृताशनेऽ-

निधनधी यास्ये सृगो नैर्द्धते” ज्यो०रात्रिलग्ननिर्णयः ।
 तौल्य ति० तुलया परिच्छिन्नम् षञ् । तुलया परिच्छिन्ने
 त्रिका० । तुल्यमेव स्वार्थेऽण् । २तुल्ये न० ।

तौल्ललि पु० तुल्ललस्यापत्यम् इज् । तुल्ललोर्धरेपत्ये “सर्वेभ्य
 एव निष्ठणीयादिति तौल्ललिः क्रियागुणत्वात्” आश्व०
 श्रौ० २।६।१७ “अभक्षणाभितरेषां तौल्ललिः कृता-
 धत्वात्” ५।६।०४ । ततः इज्जन्त्वात् यृनि फक् तौल्ल-
 ल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्लतायन-यृनि
 तटपत्ये ।

तौल्लल्यादि पु० “न तौल्ललिभ्यः” पा० सूत्रोक्ते युवप्र-
 त्ययस्य लुकि पत्युर्दस्ते श्रद्धगणे स च गणः पा०ग०सू०
 उक्तो यथा

“तौल्ललि धारणि, पारणि, रावणि, टैलीपि,
 टैवति, वाकलि, नैवकि, टैवमति, टैवयजि, चाफट्टकि,
 वैल्लकि, वैडि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरो-
 हति, आनुति, प्राटोहनि, नैमिन्नि, प्राडाहति, वा-
 न्मकि, वैशीति, आसिनासि, आहंसि, आसुरि, नै-
 सिषि, आसिवम्बकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वै-
 रकि, वैहति ।

तौवरक ति० तुवर्या इटस् अण् स्वार्थे क । तुवरोम-
 स्वन्निनि षस्त्रेहादौ “हृते भङ्गातकस्त्रेहात् स्त्रेहा-
 नौवरकात्तथा” सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क ।
 २तुवरके । “आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् ।
 उष्णं क्षमज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्” सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ज्वेलयावाय-
 मैलव ऐकयोत्” अथ० ६।१६।३ ।

तौषायण् ति० तुषस्यादूरदेशादि पञा० चतुरर्थ्यां फक् ।
 तुषस्यादूरदेशादौ ।

तौषार ति० तुषारस्येडमण् । तुषारसम्बन्धिनि जले
 राजनि “तत्त्वान्निर्द्धं धारं कारं तौषारं हैममिति”
 आन्निर्द्धजनविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि
 उक्तं यथा “अपि नद्याः मसुद्रान्ते वज्जिगपश्च तद्भवाः ।
 धूमावयवनिर्द्धास्तौषाराख्यास्तु ताः सृताः । अपय्याः
 माणिनां प्रायो मूर्च्छाणान्तु ता हृताः । तुषाराम्बु-
 हिसं सृजं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भ-

कण्ठाग्निभेदोगण्डादिरोगसुत्” । नदीमारभ्य मसुद्र-
 पर्थन्तं वज्जिरान्ते तद्भवा वज्जिभवाः धूमावयवनि-
 र्द्धाः धूमंशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि “त्मनमूर्जं न
 विश्वधत्तध्वै” ऋ० १।६।१८ । त्मनमात्मानम् ।
 “आडोऽन्यत्वापि छन्दसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
 आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दुपधादीर्घा
 भावः” भा० । “त्मने तोकाय तनयाय सृड” ऋ०
 १।११।६ । “उप त्मन्या वनस्पते” ऋ० १।१८।१०।
 ‘त्मन्या आत्मना” भा० । तृतीयास्थाने वा । “अश्वो
 हृतेन त्मन्या” यजु० २६।१०। “वनस्पतिरवसृष्टो न
 पाशैः त्मन्या” २०।४५ ।

त्यक्त ति० त्यज-कर्मणि क्त । कृत्यागे उत्तृष्टे मसुञ्जिते
 अमरः “अट्टाष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्त्रीकारः प्रतिपद्यः” मूलपाणिः
 त्यजधातौ उदा०।२त्यक्तुसुद्यते च “मदर्थे त्यक्तजीविताः”
 गीता “इत्युक्तः कर्णं वाक्यं वानरैस्त्वक्तजीवितैः,
 रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति
 अत्याचीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्त्वा
 त्यागी । “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे प्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
 प्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्ये पृथिवीं त्यजेत्” चाणक्यः
 “योऽत्याचीत् संयुगं भयात्” भा० द्रो० ६५ अ०
 “तं तत्याजाहितं पुत्रम्” रामा० २।३६ अ० । “नैव
 नीलिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते” पञ्चत० । (शूराः) “मदर्थे
 त्यक्तजीविताः” गीता “प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्नि-
 वाङ्मुषिस्तथा” मनुः “न माता न पिता न स्त्री न
 पुत्रस्त्यागमर्हति” मनुः “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्ग-
 मनीषिणः । यत्तदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे”
 गीता “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतकक्षणाः” मनुः
 “चतुष्पदाः स्वयुधेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु” वृ०स०६० अ० ।
 वेदे तु नि०। णिनि तित्याज “यस्मित्याज सचि विदं सखा-
 यम्” ऋ०१०।७।६ । त्यागश्च स्वत्वध्वंसान्कूनव्यापारः न
 ममेदमित्याकारः । स च मूर्च्छव्याणानेव भवति अमूर्त्त-
 जीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वो-
 त्यार्थयुक्त्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० त्यज-भावेऽसुन् । १त्यागे “इन्द्रश्च न त्यजसा वि-
 क्षुण्णाति” ऋ०१।१६।१०। “त्यजसा त्यागेन” भा०कर्त्तरि-
 असुन् । २त्यागकर्त्तरि ति०। “चिद्धारयातेमहि ! त्यजः” ऋ०

१०।१४४।३। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिम्रं
चन त्यजो न” ऋ० ८।४७।७। करणं अस्तु । शक्रो धे च
क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं सृच्यते इति तस्य तथात्वम् ।

त्यद् त्रि० त्यज-“त्यजितनियजिभ्यो ङित्” उ० अदि
ङित् । १।प्रसिद्धे । अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्यम्, सः
त्यौ त्वे त्यस्यै त्यस्मात् त्वेषां त्यस्मिन् । स्त्रियां स्या त्वे
त्याः । क्लीबे त्यद् त्वे त्यानीति भेदः । २।सर्वदा परो-
क्षाभिधानार्हे वस्तुनि ।

‘हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चास्त्वत्तञ्च
स्थितञ्च यञ्च सञ्च त्यञ्च । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्वा-
न्नरीक्षाञ्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यै-
तस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष
तपति सत्यो ह्येष रसः । अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदस्त्वत्तमेतद्वेदेतन्मर्त्यस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्त्वत्तस्यैतस्य यत
एतस्य त्यस्येष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य
ह्येष रस इत्यधिदैवतम्’ इ० उ० । ‘ते एते हे वाव
वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणो पर-
मात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्या-
रोपणाभ्यां के ते हे । मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च । तथा
अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतिस्वात्मविशेषणे
मूर्त्तामूर्त्तं हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशे-
षणानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यं मरण-
धर्म्यं तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
यत् स्यात् । यञ्च यातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतम् । सञ्च सदित्यन्वेष्यो विशेष्यमाणासाधारणध-
र्मविशेषवत् । तञ्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षा-
भिधानार्हेम् । अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तसृच्यते । वायु-
श्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदस्त्वत्तममूर्त्तत्वा-
दस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदस्त्वत्तममरणधर्मं तद्यत्
स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादादेतदन्येष्योऽप्र-
रित्युज्यमानविशेषमत्तस्तत्प्रत्यङ्गिति परोक्षाभिधानार्हेमेव
पूर्ववत् । तस्येतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्त्वत्तस्यैतस्य यत एतस्य
त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः
प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं
हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृता-
त्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसो

यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवन्न मण्डलसारस्य
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवङ्गेतपा-
दानं त्यस्य ह्येष रस इति” पा० भाष्यम् “सूतो
वा सूतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवास्यहम्” वेणी० ।
अव्ययीभावे श्दरा० अच् समासान्तः । उपत्यद्म् ।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
“त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद्
भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अन्वविधौ
द्विपर्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेणः ।

त्याग पु० त्यज-भावे घञ् । उत्सर्गे मूर्त्तद्वयस्य स्वत्वध्वंसा-
त्तूकूनव्यापारे न समेदमित्याकारे । “न माता न
पिता न स्त्री न पुत्रस्तप्रागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं
क्लीवमवीरं पापरोगिणम् । न त्यागोऽस्ति द्विष-
न्याश्च न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्वयस्य श्वि-
योगमात्रे च । त्यागश्चात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः ।
यथाह गीता “नियतस्य तु सन्नप्रासः कर्मणो नोपप-
द्यते । भोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशमयात् त्यजेत् । स
कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यसि-
त्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा
फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” । विशेषणाभावात्
विशेषप्राभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्तप्रागः
त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः । स च सात्त्विकत्वा-
दादेयः । सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः ।
स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्ययसिन् कृतस्ता-
मसः इति भेदः । द्विविधोऽपि हेयो भवति । फलाभि-
सन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । स च कर्मानधि-
कारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः । सोऽपि साधनफलभेदेन
द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानु-
ष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य
आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिस-
न्धिरहितस्थान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः
स एकः साधनभूतो विविदिषासन्नप्रास उच्यते ।
जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदा-
वेतोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकत्वस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्नप्रास इत्यु-
च्यते । “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् । त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो भोजनमयो यतः । त्यागेन युक्ता दिवसुत्यतन्नि त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचिं० धृतवाक्यम् ।

त्याग्निं ति० लज-घिगुन् । १ दातरि, २ शूरे, ३ वर्ज्जन-शीले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्टकृशकं कर्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिद्धसंग्रहः । न हि देहभृतर शक्यं त्यक्तुं कर्माण्य-श्रेयतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता “आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया” मनुः ।
त्यागिमन् ति० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन् । त्यागेन निर्हृते ।

त्याज्यं ति० लज+णत् कृत्वाभावः । १ वर्ज्जनीये “तीरे प्रतियहस्तप्राज्यस्तप्राज्यो धर्मस्य विक्रयः” प्रा० तं । >दातुं योग्ये च । “त्याज्यो ह्यः प्रियोऽप्यासीदङ्गु लीवो रगच्छता” रघुः । “सा त्वाप्यान्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनो । महापातकदुष्टा च पतिगर्भविना-शिनी” व्याससः ।

तक् गतौ स्वा० आत्म+सक०सेट् । तक्ते अत्वकिष्ट । तक्के । तख् गतौ स्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । तखति अत्व-खीत् अत्वाखीत् । तत्वाख । [अत्वङ्गीत् । तत्वङ् । तख् गतौ स्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । तखति अत्वङ्गीत् । तत्वङ् । अयं दिवा० धातुपाठः । तखति । तख् पुंस्त्री त्वगि-अच् । पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उद्गङ्गे पतिमार्गके त्रिका० ।

तद् चेष्टायां स्वा० पर० अक० सेट् इदित् । तदति अत्व-न्दीत् । तत्वन्द् ।

तप लज्जायां स्वा० या० अक० सेट् । तपते अत्वपिष्ट अत्वप् त्रपे । णिच् वा घ० । तपयति त्वापयति । षित् तपा । “कालया कालसंधोगे किमकारि नबोद्धया । अत्वापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धसूत्र० । “अपेक्षाभिन्नायामपि किमपि चेतस्त्वपयति” शालिश० । अप-अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्द्वैतैरपलेपे” भट्टिः । “लज्जा सापत्वपान्यतः” अमरः ।

तपा स्त्री तप-भावे अङ् । १ लज्जायाम् अमरः । कर्त्तरि अच् । >सलज्जे ति० । २ कुलटायां स्त्री सेटि० । ३ कुले ५ कीर्त्तौ च शब्द० ।

तपाक पुंस्त्री० तप-आक । स्त्रोच्छजातिभेदे उष्णादि० ।
तपारण्डा स्त्री तपायां रण्डा । लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा० शब्दक० वस्तुतः तपारण्डेति नामद्वयं सेटिनौ तपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वात्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसि-द्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात् ।

तपिष्ठ ति० अतिशयेन तपः अतिशयने इष्टन् प्रियादि० तपादेशः । तपतरे । [स्त्रियां ङीप् ।

तपीयस् ति० अतिशयेन तपः इयसुन् तपादेशः । तपतमे तपु न० अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते इव तप-उन् । १ सीमके २ रङ्गे च सेटि० तस्य विकारः अण् “तपुजतुभोः सुक् च” पा० सुक् च । तापुष तद्विकारे ति० । “तास्नायःकांस्तरै-त्यानां तपुणः सीसकस्य च” मनुः । “सुवर्णस्य सनं ह्ययं ह्यस्यापि सनं तपु । ज्ञेयं तपुसत्वं सीसं सीसस्यापि सनं मनसु” भा० उ० ३८ अ० । [लताभेदे ।

तपुकर्कटी स्त्री तप इव शुभा कर्कटी । (मसा) इति ख्याते तपुटी स्त्री तप-वा०-उटक् गौरा० ङीप् । सृज्सीलायाम् । रत्नमाला ।

तपुल न० तप-घा० उल । रङ्गे द्विरूपकोपः ।
तपुष(स)न० तपस्याः(प्राः)फलम् अण् फले तस्य लुप् । तपु-षी(सो)फले । “तपुषं(ष) लघु नीलञ्च नवं तट्कमटाञ्-जित् । स्नादु पित्तापहं शीतं रक्तापित्तहरं परम् । तत्-पकमस्तसुष्णं स्यात् पित्तलं कफघातनुत् । तद्दुःहन्मूलनं शीतं हृत्तं पित्तास्रकच्छ्राजित्” भावप्र० ।

तपु(ष)स न० तप-वा०-उस(ष) । १ रङ्गे द्विरूपकोपः । गौरा० ङीप् २ माहेन्द्रवारुणां कर्कटीभेदे (मसा) लताभेदे । सा च पीतपीप्या काण्डानुः वृष्टफला तुन्दिलफला कण्टकफला सुधावासा च ।

तप्सा स्त्री घनीभूतस्त्रे श्वाटौ । “कमिकीटपटकेपैटू प्रिता यत्र सेटिनी । तपसया कर्षणैः जिप्रा वान्त्वौर्वा दृष्टतां व्रजेत् । नखटण्डतनूजत्वक्तुपपांशुगजोसलैः । भृशपङ्कटशैर्वापि प्रच्छन्ना सलिना भवेत्” “तपसा घनीभूतस्त्रे श्वाटि” शु० त० ।
तप्सा न० घनेतरटधनि अमरटीकायां विश्वादिनीटः ।

तय न०स्त्री तयाणामवयवन् अयच् । तितये १ तित्वसंख्यायाम् “वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वर्गतीति च” मनुः । स्त्रीत्वपच्चे ङीप् । “व्याघोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखिलयी” भाषः तयोऽवयवा अस्थ अयच् । २ तित्व-संख्यान्विते ति० स्त्रियां ङीप् । “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । तयं सुविदितं कार्यं धर्म-

शुद्धिमभीपसताः” मनुः डीपनः “ऋग्यजुःसामरूपे
 ३वेदत्रये त्वित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अक्षरः “एत-
 द्वेदन्तोविद्वांसस्त्रयीनिष्कर्मन्वहम्” “विद्येभ्यस्त्री
 विद्यादृग्ङनीतिञ्च शान्त्वतीम्” मनुः । “ब्रह्माऽथ पुरुषो
 रुद्रस्तयमेतत् त्रयीमयम् । सर्गादादृङ्मयो ब्रह्मा
 म्यितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रः साममयोऽन्नाय तस्मात्
 तस्याशुचिर्धनिः” मनुः । १४३५३। ५ सुमतौ स्त्री विश्वः
 ६ सोमराजीह्वे स्त्री श्वट्च० । ७ भवान्याम् दुर्गावाम् ।
 यथा “ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या । त्रयीति
 पठ्यते लोके दृष्टा दृष्टार्थसाधनीति” देवीपु० ।

त्रयःपञ्चाशत् स्त्री त्रप्रधिका पञ्चाशत् त्रिगन्धस्य त्रय
 आदेशः। (तिपाञ्च) त्रप्रधिकापञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्या-
 न्विते च वज्रत्वेऽप्येकत्वम् । एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रय-
 स्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रथमतः त्रप्रधिकादशादिसंख्यायां
 तत्संख्ये ये च । इयंस्तु भेदेः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-
 दादौ वा त्रय आदेशः । तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि
 तत्रार्थे अशीतौ नेति त्रशीतिः ।

त्रययाय्य पु० त्रयं जन्मत्रयं याति या-वा० आय्य । जन्म-
 त्रयप्राप्ते “स्रुनुर्न त्रययाय्यः” ऋ० ६।२।७। “त्रययाय्यो
 जन्मत्रयं प्रापः । जन्मत्रयं अर्हते । मातरग्रेऽधि-
 जननात् द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया
 इति जन्मत्रयं स्मृतमिति” तादृशः पुल इति भा० ।

त्रयस्त्रिंशत् त्रि० त्रयस्त्रिंशत्+ररणे डट् । त्रप्रधिकात्रिंशत्-
 संख्याप्ररणे स्त्रियां डीप् ।

त्रयस्त्रिंशत्पति पु० त्रयस्त्रिंशतो देवानां पतिः । १इन्द्रे
 हेमच० । प्रजापतौ च तयोः त्रप्रधिकात्रिंशतो देवानां
 पतित्वात् तथात्वम् । देवानां त्रयस्त्रिंशत्त्वं तु

“अदौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एष
 द्याया पृथिवी त्रयस्त्रिंशदौ त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजा-
 पतिश्चतुस्त्रिंशत्तदेनं प्रजापतिम्” शत० ब्रा० ४।५।६।२ ।
 “कृतमेते त्रयस्त्रिंशदित्यदौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
 दित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति”
 शत० ब्रा० ११।६।१५ । तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-
 र्धारणसप्तम्यासमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-
 स्तेषां मध्ये अष्टत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम् ।
 “आदित्याश्च वसुश्चैव रुद्राश्चैवाग्निनावपि” रामा० ३।
 २० । अन्यथा संख्योक्ता ।

त्रयस्त्रिंशस्तीम पु० त्रयस्त्रिंशत् स्तीमा अष्ट प्रणे० यत्र-

भेदे । “त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शीघ्रः सात्वासाहः पाञ्चालो
 राजा । तदेतद्वाथयाऽभिगीतम्” “सात्वासाहे यजमाने
 अश्वमेधेन तौर्जिगाः । उदीरते त्रयस्त्रिंशः षट् सहस्राणि
 वर्मिणाम्” शत० ब्रा० १३।५।४।१६ ।

त्रयस्त्रिंशत् न० त्रयस्त्रिंशत् षट्चः सन्त्यस्त्रिन् इति
 डिच् । त्रयस्त्रिंशद्दृग्ङिगीयमाने सामभेदे । “त्रयस्त्रिंश
 नाम साम माध्यान्दिने पथमाने भवति” तैत्ति० १।२।२।४
 त्रयीतनु पु० त्रयी वेदा एव तनुरस्य । १सूर्यो हला० ।
 “स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्याया भगवन् त्रयीमयं सूर्यमात्मानं
 यजन्ते” भाग० ५।२०।७। तस्य त्रयीमयत्वोक्तात्तथात्वम् ।
 त्रयीधर्मं पु० त्रय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक० ।
 वैदिके धर्मे ज्योतिषोमादौ अक्षरः ।

त्रयीमय पु० त्रय्यात्मकः मयट् । १सूर्यो त्रयीतनुगच्छे उटा०
 २त्रयीधर्मात्मके त्रि० । “एवं सुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशत्तल-
 योजनान्येष्टताधिकानि सौरौ रथस्त्रयीमयोऽसौ चत-
 रुषु परिवर्त्तते पुरीषु” भाग० ५ २१।१७। “त्रयीमयं
 रूपमित्तु शौकरम्” इत्युक्ते वाराहे ३रूपे न० तद्रूपवि-
 हतित्तत्वेव “सुक्तेषु आसीत् सुवईग ! नास्योरिडो
 दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्रागित्सास्ये यसने ग्रहास्तु ते
 यच्चैवं ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षानुजन्मोपसटः
 शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्त्य स्तव-
 शीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
 रेतः सवनान्यवस्थितिः संख्याविभेदास्तव देव ! धातवः ।
 सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्तं सर्वेयज्ञक्रतुरित्त्वम्भनः।
 नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने”
 भाग० ३।११।४०। ४परमेश्वरे च पु० । “म एष आत्मात्मव-
 वतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः” भाग० २।४।१६।

त्रयीमुख पु० त्रयी मुखेऽस्य । विप्रे हेमच० ।

त्रयोदशन् त्रि० त्रयश्च दश च० त्रप्रधिका वा दश शाक० त्रय
 आदेशः । १त्रप्रधिकादशसङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च ।
 “क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सराः क्वचित् त्रयोदश मासाः”
 श्रुतिः स०त० । ततः प्ररणे डट् । त्रयोदश तत्प्ररणे त्रि०
 “ज्यैष्ठे ज्यैष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्” ज्यो-
 स्त्रियां डीप् । सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके
 तिथिभेदे सा च अक्षरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः । “त्रयो-
 दशी पञ्चदशी च माघे” मन्वादिग्रन्थे “वरुणेन समायुक्ता
 मञ्जौ लक्ष्णा त्रयोदशी” वारुणीकथने च ति०त० ।

त्रय्यारूण पु० साम्नातृवंशे त्रिधर्मणः सुते नृपभेदे “राज-

स्त्रिधर्मणशासीत् विद्वांस्यथ्यारुणः सुतः” हरिवं० १२ अ० ।
 तस्र मतो ग्रहे निधे च चुरा० उभ० सक० सेट् । तस्यति
 ते अतितसत् त ।

तस्र भासे वा चुरा० उभ० पत्ने स्वा० पर० अक० सेट्
 इदित् । तंस्यति ते तंसति अततंसत् त अतंसीत् ।

तस्र भये वा दिवा० पत्ने स्वा० पर० अक० सेट् । तसति अत्वा-
 सीत् अत्वसीत् त्वास फणा० त्सतः तत्वसतः ।
 इदित् तस्रः । तस्य दिवादित्ये सार्धधातुके श्यत् ।
 तस्यति । “त्वसन्ती चलगफरीविप्रद्वितोरुः” माघः “तस-
 न्नु राद्रिसुनाससंभ्रमस्त्रयंपद्मास्त्रे वसुखेन निप्रक्रियाम्”
 “सुद्धरत्वसिद्धिरपि यत्र गौरवात्” माघः । “तस्यन् वै जा-
 यमानेभ्यः” भट्टिः । “ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रे सु-
 परिद्विदेविरे” भट्टिः । “कपेरत्वासिधुनांटां नृगाः
 सिंघ्रध्वनेरिय” भट्टिः । “राक्षसस्य न चात्वासीत् प्रनष्टु-
 स्यतिश्च च” भट्टिः ।

उट्+उत्कटत्वासे । “बालानुत्तत्वासयन्ति च” हरिवं० ३२७७ ।
 तस्र लि० तस-भये आधारे घञर्थे क । १७ने विक्रा० तस-
 गतौ अच् । २जङ्गमे लि० अमरः । तसरेणुः ।

तस्रस्यु ए० मान्वात्पौत्रभेदे । “तस्यास्त्याद्यामास मा-
 न्वात्त द्वौ सुतौ नृप ! । पुरुकुत्सश्च धर्मज्ञं सुचक्रन्दश्च
 धार्मिकम् । पुरुकुत्सदुतस्त्वासीत् तस्रस्युर्महीपतिः”
 हरिवं० १२ अ० । [श्वासयुक्ते लि०]

तस्र न० तस-भावे ल्युट् । १भये २उद्देशे कर्तरि ल्युट् ।
 तस्र ए० तस-अरन् । तन्तुवाद्योपकरणभेदे (तासनी) अमरः ।
 तसरेणु ए० चसः चलो रेणुः कर्म । “जालान्तरगते भानौ
 स्रज्जं यदृष्टयते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणाणां तसरेणुं
 प्रचक्षते” मनुक्ते गवाक्षान्तर्गतस्रज्यं किरणेषु १दोष्यमाने
 रजसि २परमाणुघटकात्मके द्वयणुकत्वयात्मके रजसि “पर-
 माणुद्वयेनाणुस्रसरेणुस्तु ते त्वयः” ब्रह्मवै० । “जालान्तरगते
 स्रज्यं करे ध्वंषी विलोक्यते । तसरेणुस्तु विज्ञेयः
 त्रिंशता परमाणुभिः” इति वैद्यकपरिभाषया शक्तिंशत्-
 परमाणुरूपे रजसि च । ४स्रज्यं पत्नीभेदे स्त्री विक्रा० ।

तसुर लि० तस-उरच् । भीरो मन्त्रिप्रसारः ।

तस्र लि० तस-क्त । १भीते २चकिते । ३शोघ्रे न० । “तस्रौ
 समासञ्चक्रेणुस्रजात्” “तस्रः समस्तजनहासकरः
 करेणुः” माघः “जुमोपात्मानमत्वस्तः” रघुः ।

तस्रु लि० तस-क्त । भीरो त्वासर्गान्ने अमरः । “सीतां
 सीसिलिष्ठा त्यक्तां स श्रीचीं तस्रुमेकिकाम्” भट्टिः

“अत्र तस्रुभिर्युक्तधुरं तरङ्गैः” रघुवंशकाव्यम् ।

त्रा पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदोश्वरः । त्राते
 अत्वात् । “कान्तारे ब्राह्मणान् गाश यः परिव्राति
 कौशिकः !” भा० अ० ७३ अ० । आर्धत्वात् पदव्यत्ययः ।

त्राण न० त्रै-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा । १रचणे ।
 कर्मणि क्त वा तस्य नः । २रचिते लि० श्वायमाणात्तायां
 न० मेदि० तत्रार्थे स्त्री राजनि० । “न कुर्यादात्मनस्त्रायं
 गोरकत्वात् शुक्तिः” मनुः । [भावे क्त । ३रचणे न० ।

त्रात् लि० त्रै-कर्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः । १रचिते
 त्रापुष लि० त्रपुषानिर्दत्तम् अण् सुक् च । २रुमये पात्वादौ ।
 त्रामन् लि० त्रै-पालने मनिन् । ३रचके “तत्र त्रामभिरिन्द्र !
 त्रैवयानम्” ऋ० १।५।३।१० ।

त्रायन्ती स्त्री त्रै-सम्भ० भावे क्तिप् त्राः तामयति गच्छति
 स्वा० इ गतौ शट्-डोष् । त्रायमाञ्चालतायाम् अमरः ।
 “त्रायन्ती तुवरा तित्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वर-
 हृद्दोगगुल्मास्रभ्रमस्युलविषमशुत्” भावप्र० । “कलसी
 दृष्टती द्राक्षा त्रायन्ती निम्बगोक्षुरीः” सुश्रु० ।

स्वार्थे क । त्रायनिका तत्रार्थे “प्रियङ्गुनन्नायुधका
 पद्मात्रायनिकालोहितकाम्बुदादाङ्गमत्वकशालपर्णीपद्म-
 द्वाकेशरधातकीवकुलशालम्लीश्रीवेटकभोचरसेन्द्रिएतानय-
 स्कतीर्बं हानासवान् कधीतं सुश्रु० ।

त्रायमाण् त्रि० त्रायते त्रै-कर्मणि शानच् । १रक्ष्यमाणायां
 (बाळा)ख्यातायां २लतायाम् अमरः । स्वार्थे क । तत्रार्थे
 स्त्री राजनि० । [दशमिभवे ।

त्रायोद्गश् त्रि० त्रयोद्गशां भवं सन्निवेला० अण् । त्रयो-
 तास ए० त्रस-भावे वच् । १भये “त्रासाकुलः परिपतन् परितो
 निकेतान्” माघः । २मणिकोषभेदे च मेदि० ।

त्रासन न० त्रस-णिस् भावे ल्युट् । १भयोत्पादने कर्तरि ल्युट् ।
 २भयोत्पादके त्रि० ।

त्रि त्रि० व० व० त्र-डि । त्रित्वसंख्याविशिष्टे । “इति
 वेदास्त्रयस्त्रयी” अमरः । “न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्” कुमा०
 “त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमदृढहृत्” मनुः । स्त्रियां

मौग्ये सख्ये च विभक्तौ परतः त्रिस्रादेशः । त्रिस्रः
 अतित्रिस्रा केषितु प्रियत्रिमेल्युटाहृतम् तच्चित्त्यम् “त्रिस्र-
 भिस्तमवस्थाभिर्महिमानसुदीरयन्” कुमा० । त्रयाणां
 वेदे तु कश्चित् त्रीणांभिति रूपं “सहि ! त्रीणांभयो-
 ऽस्तु दुक्तं सितस्वार्यमणः” ऋ० १०।१८५।१ ।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट् । त्रिंशत्पूरणे त्रिंशत्तमे

“विंशंगकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।
 विंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वुन् डिञ्च । त्रिंशत्संख्यान्वित-
 द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

विंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणस्य नि० । त्रिंशत्सं-
 ख्यायां २ तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये “निमेषा दश
 चाष्टौ च काशाः त्रिंशत् ताः कलाः। त्रिंशत् कला रुद्धतः
 स्यादहोरात्रन्तु तावतः” “त्रिंशद्वर्षे वहेत् कन्यां हृद्यां
 द्वादशवर्षिकीम्” मनुः “संख्यायां “तत्रिंशता भवे-
 न्नासः” सू० सि० ।

त्रिंशत्क त्रि० त्रिंशत्परिमाणस्य कन् । त्रिंशत्परिमाणे
 व्यवहरे कन् । २ तत्संख्यायाम् “व्यमावास्याः पृथक् तेषां
 त्रिंशत्कं परिचक्षते” कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+प्रयोगः । त्रिंशत्संख्यायां २ तत्संख्येये
 च । “पञ्चकं मण्डलं जय्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः” काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप् । त्रिंशत्संख्यापूरणे
 स्त्रियां डीप् । “तत्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्”
 शत० ब्रा० १०।४।२।२३ ।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्प-
 मस्य । त्रिंशत्पत्रे शब्दमाला ।

विंशांश पु० त्रिंशत्संशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे
 भागे षट्कलात्मके भागे षड्वर्गान्तगतानां राशिभेदे
 तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० चत्ता यथा ।

“पञ्च पञ्चाह्नद्विवाशा विषमे त्रिंशदंशकाः । माहे-
 यशनिजीवजशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे” । विषमराशौ
 कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टमपञ्चमितान्त्रिंशां-
 शकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां
 विपर्ययेण त्रिंशांशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः
 तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-
 शपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांश-
 पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ज्ञानविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-
 पर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिं-
 शांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः ।
 मिथुनसिंहतलाधनुःकुम्भेष्वेवम् । समराशौ व्युत्-
 क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा श्मशोः ।
 ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांश-
 पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः
 कुजस्य त्रिंशांशाः । एवं कर्ककन्यादृश्चक्रमकरमीनेष्वपि
 बोध्याः। त्रिंशदंशका इत्यत्र वृत्तौ विभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशन् त्रि० त्रिंशत् प्रमाणस्य इति डिञ्च । त्रिंशत्प्रमाणे
 स्त्रियां डीप् ।

त्रिक न० त्रयाणां संघः कन् । त्रित्वमङ्गुत्रायाम् २ पृष्ठवंशावो-
 भागे, २ कटिभागे, ४ त्रिफलायाम् (चरितक्यामन्नकीवयस्या-
 फलत्रये) ५ त्रिकटुनि, (शुद्धोपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-
 तादिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कैःक । इगोचुरे पु०
 अमरः । ७ त्रिपथसंस्थाने हेम० । दत्त्रिमदे “गुडुची-
 सारसंयुक्तात् त्रिकतयसमन्वयात् । वातरक्तं नि-
 ह्न्यायु सर्वरोगहरन्त्वथः” सुखबोधः त्रिकतयं त्रिकटु-
 त्रिमदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः । “युगं सखत्कारवि-
 वर्तितत्रिकः” मासः । “व्यपोडपाश्चैरपवर्तितत्रिका”
 किरा० । “त्रिफला तु फलत्रिकम् “कश्चिद्विद्वत्त्रि-
 कभिन्नहारः” रघुः । “एकं द्विकं त्रिकं चैव
 चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । ततोयेण रूपेण
 षड्दशं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ६ तृतीयके
 त्रि० । त्रयः अधिकाः शुलकं लाभो वृद्धिर्वा यत्र शतादौ
 १० त्रिधिकलाभादियुक्ते शतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
 पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं षट्स्त्रीयात् वर्षाना-
 मनुपूर्वशः” मनुः । (शतकरा तिनटाका सुदे) “स्त्रिमस्योः
 पृष्ठवंशास्योर्यः सन्धिसूत्रिकं स्रुतम्” इत्युक्ते
 ११ सन्धिनदे न० ।

त्रिककुद् पु० त्रीणि ककुदत्तानि षट्क्षारण्यस्य ककुदस्य
 अन्यलोपः समा० । त्रिकुटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत
 एवास्य अन्यलोपः नान्यत्र । तत्र त्रिककुद तद्दुयुक्ते
 त्रि० । २ विष्णावपि पु० वा अन्यलोपः । “तद्येवासं
 त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत् तेन विख्यातः
 शरीरस्य प्रमापणात्” भा० शा० ३४४ अ० । ३ दशरातृ-
 साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्यलोपः । “त्रिककुदा एष
 यज्ञो यद्दशरातृः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्तय-
 स्त्रिंशो य एधं विद्वान् दशरातृण यजते त्रिककुद एष
 समानानाम्” तै० सं० ७।२।१।२ । “चतुष्टोमात् समष्टौ
 त्रिककुदः शस्त्रम् अथ महात्रिककुदश्च, छन्दोमतिककुदश्च”
 सा० श्रौ० १।१२।६।१४ । “यत्र वा इन्द्रो वृत्तमहंसास्य
 यदज्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत्” शत० ब्रा० २।१।३।
 १२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुत्तम ते पिता अथ० ४।६।८।

त्रिककुम् पु० त्रेधा कं पीतसुदकं स्फुञ्जातिः स्फुन्म क्विप्
 क्कान्दसः सलोपः । उदाने वायो “उदानो वै
 त्रिककुपक्कन्दः” शत० ब्रा० ८।१।२।४। २ नवरातृसाध्ये यज्ञे-

भेदे । त्रिककुम्भोऽप्यत्र । त्रिककुम्भश्चर्द्धः पृष्ठप्रः । महात्रिक-
कुम्भं व्यूढो नवरात्रिः । समूहत्रिककुम्भसमूहः ” आश्व० श्रौ० १० ।
३० । नवरात्र इत्यनुवर्त्तते, नारा० “चतुष्टोम त्रिककुम्भवध्य-
होऽभिप्लवः एतेष्वहर्भिः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत ।
२२ एतैस्त्रिककुम्भहात्रिककुम्भसमूहत्रिककुम्भचतुष्टोमत्रिक-
कुम्भः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्वान-
र एव भवति । कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते ” नारा० ।

त्रिककुम्भधामन् पु० सूड्वीत्रोमध्याभेदेन त्रिसृष्ट्यां ककुम्भां
दृशां समाहारः त्रिककुम्भं तत् धाम आश्रयो यस्य ।
विष्णो विष्णु सं० । [गोक्षुरहृक्षे शब्दर० ।

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आट्थोति अच् ।
त्रिकटु न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । मिलितेषु
शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम० । “विश्वोपकुल्यामरिचं
त्रयं त्रिकटु कथ्यते । त्रूपषणं दीपनं हृन्नि श्वासकास
त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्यौल्य मेदस्त्रीपदपोनसान्”
भावप्र० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य । गोक्षुरे २क्षु ही-
हृक्षे, च रत्नमा० (टोड्डरा) ३मत्स्यभेदे शब्दर० । ४पल्लवुमे
शब्दच० । हृक्ष्यग्निदमनोदुःस्पर्शात्मके ५द्रव्ये राजनि० ।

त्रिकण्टक पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि० ।
२कण्टकत्वये स्त्री । ततः परिभाषे रजता० अच् । त्रैक-
ण्टक तत्परिभाषे । त्रयः कण्टका अस्य । ३गोक्षुर-
कटके पु० हेमच० । ४कण्टकत्वयान्विते त्रि० ।

त्रिकटुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्ये तन्नामके “अभिप्लवाहृत्तिके
“अभिप्लवत्तृहं पूर्वं त्रिकटुका इत्याचक्षते ” आश्व० श्रौ० ११ ।
१११ त्रिकटुकेषु पाहि सोममिन्द्र ! ” ऋ० २११११० “त्रिकटु-
केषु ज्योतिर्गौरायुरित्ये तन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहः स्युः
भा० “त्रप्रहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ” कात्या०
श्रौ० २४।१।६ त्रिकटुक इति ज्योतिरादीनां सप्तदितानां
संज्ञा सव्यवहारार्थां कर्कः “त्रिकटुकाः पृष्ठावलम्ब्य
इति पशुकामस्य ” आश्व० श्रौ० ११।१।१६ ।

त्रिकर्म्मन् पु० त्रीणि कर्म्मणिष्यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा
दानप्रतिपत्तौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्म्म धर्मभाग
द्विजः ” भा० अयु० १३१ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्म्मसु
मध्ये हृत्त्यश्रयाजनप्रतिपत्तौ अध्यापनसंज्ञाद्वयैदाने-
ज्याध्ययनरूपकर्म्मकारिणि द्विजे । “तैर्विद्यो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्म्म त्रिपरिक्रान्तो
• मैत्र एष स्यतः द्विजः ” भा० अयु० १४१ अ० ।

त्रिकश्र न० त्रिसृष्ट्यां कशानां तदाघातानां समाहारः । कशा-
घातत्रये । कशाघातत्रिकश्च कशशब्दे १८३६ पृ० दर्शितम् ।

त्रिकशूल न० इत० । वातजन्ये त्रिकस्ये व्यथाभेदे । “स्त्रि-
गश्लोः पृष्ठवंशाश्लोर्थः सन्ध्विस्तत्रिकं स्यतम् । तत्र
वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ” भावप्र० ।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्य जलोद्धारके
त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादि-काण्डभूमि-
वर्गादि-काण्डसामान्यकाण्डरूपत्वेकं नामानि ज्ञानुशासने
अमरविंशकते १कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरु-
पो तमकृतः यथा ह तदुपोहते “अनौकिकत्वादमरः स्वकोपे
न यानि नामानि सन्निहितेषु । विलोक्य तैरप्यधुना प्रचा-
रमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ” । २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं
तञ्जातुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैगण्टुं
काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समा-
स्त्रायस्त्रिधा मतः ” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङीप् ।
त्रिकाण्डो ३काण्डत्रये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण-
मस्य भातृच् द्विगोस्तस्य लुकि चोत्परत्वे ङीप् त्रिकाण्डो
चोत्परत्तः । त्रिकाण्डमिने रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ-
अपादाने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्धिक न० कर्षाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तक-
फानां कार्धिकम् । नागरातिविषासुस्तारूपे भिल्लिते
श्लेषभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समा-
हारः । १भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालत्रये च । “त्रिकालं पूजयेद्देवीम् ” इति तन्त्रम् ।
त्रिकालज्ञः । त्रयः काला अस्य । ३कालत्रयवर्तिनि-
ति० । साम्प्रतकालं वाचां त्रिकालमाभ्यलनं करणम् ”
सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिसाधनत्वं
यथा “नटीपुरभेटाटभृद्दृष्टः, अस्ति धूमादम्निरिह नग-
निकुञ्जे, असत्यु पचातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणान्निविद्यति
दृष्टिरिति । तदनुरूपाश्च सङ्ख्याभिमानाध्यवसाया
भवन्ति ” सा० कौ० ।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा-क ।
१सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र । २भूतभविष्यद्वर्त्तमान-
कालाभिज्ञे त्रि० । “युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादि-
स्यते त्रिकालज्ञः ” इ० सं० १७ अ० । त्रिकालवेत्तायु भवत्यत्र ।

त्रिकालदर्शिनं पुं त्रिकालं तद्वर्तिवस्तु पश्यति दृश-णिनि ।
१३३० चारा० । २ त्रिकालज्ञे त्रि-“प्रध्वंसिन्यपि काले
त्रिकालदर्शी कलौ भवति” इ० स० २१ अ० ।

त्रिकूट पुं त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुरावारे पर्वतभेदे अमरः । “तैरुहे केशरिक्काल-
त्रिकूटशिखरोपमा” भावः “स सागरमनाष्टमतिक्रम्य
महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः खस्यो ददर्श
ह” रामा० सु० २ अ० । स आकारत्वेनास्यस्य अच् । २ तद्भवे
सासुद्रलवणे न० । ३ सुमेरुसुते क्षीरोदसमुद्रतीरस्थे
पर्वते च तत्कथा वामनपुः “सर्वरत्नमयः श्रीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
द्यूतः । क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणमेवितः” इत्युपक्रमे
“तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः । नानापुष्प-
समायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् । द्वितीयं राजतं
शृङ्गं सेवते यद्विशाकरः । पाण्डुराम्बुदसंकाशं
तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन्
दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गसुतमम् । न
तत् कतन्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्र-
तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य सासुमतः
शृङ्गे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहं-
सोपशोभितम् । गजोत्तचलसंकाशो मटाञ्जलितलो-
चनः । तृषितः पातुकाभोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ।
संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् । नृहीतस्तेन रौद्रेण
ग्राह्येणाव्यक्तभूर्त्तिना । गरुडस्यो जगन्नाथो लोका-
धारस्तपोधन ! । ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं
ललाशयात् । उज्ज्वलाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
म्यलस्यं दारयाभास ग्राहं चक्रेण साधवः । मोक्षया-
भास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्” ।

त्रिकूटलवणं न० त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् । द्रोणी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पुं त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य सतृप् मस्य वः । त्रि-
कूटपर्वते । “हिमवान् पारिपालञ्च सद्यः कृष्णस्त्रिकूट-
वान्” भा० आशमेधिकप० अष्टपर्वतकथने” ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्वसा० ।

त्रिकूर्चकं न० सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ प्र०
दृश्यम् । “विशेषेण बालवृद्धकुमारभीरुनारीणां रात्रां
राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्राययेत्” सुश्रु० ।

त्रिकोणं त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पदार्थं
“विन्दुत्रिकोणवस्तुकोणदशारयुग्मम्” तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ ।
ज्योतिषोक्ते लग्नात् २ नयमपञ्चमस्थाने न० । “त्रिकोणं
नवपञ्चमम्” दोषिणं “त्रिकोणगान् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्ण-
फलप्रदः” ज्यो० त० । ३ भोक्ते शब्दकल्पतरुः । ४ त्रिभुजे
क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३६१ प्र० समत्रिकोणविषमत्रिको-
णादिस्वरूपादिकसूक्तम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोयां समा-
रभ्य यार्वाहृक्करवासिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च
कतिचित् कविकल्पलतायां संक्षिप्य दर्शिताः । “हल-
हरनेत्रकामाख्यावङ्गिमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनि-
रूपाः” ।

त्रिकोणफलं न० त्रिकोणं फलमस्य । १ शृङ्गाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफले “लम्बगुणं भूम्यङ्गं स्पष्टं त्रिभुजे
फलं भवति” लीला० । [काञ्चारयवचारटङ्गण्यचारेण ।

त्रिचर न० त्रयाणां चाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-
त्रिचर पुं त्रीणि चुराणीवाप्याण्यस्य । कोकिलाख्यहृत्चे रत्ना० ।
त्रिख न० त्रिधा स्वमाकाशोऽवकाशः फलेऽत्र । त्रुपे शब्दच० ।
त्रिखटुं न० त्रिखटां खटुानां समाहारः । खटुत्वये । ततः
वा ङीप् । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्वं पुं सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि “तामेतान्निखर्षो उपा-
सते तस्मात्ते स्यर्द्धमाना न वृष्यन्ते” ताण्ड्यब्रा० २।६।१ ।
“तामेतां दशसप्त्यां विदुति त्रिखर्षाः शाखिन उपा-
सते प्रयुञ्जते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्गा अयं त्रिस्रो गङ्गा नद्यो यत्र बङ्गव्रीह्यर्थे “नदी-
भिश्च” पा० अव्ययी० । १ तीर्थभेदे । “सप्तगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गं च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत्
भोक्तुं यो नरो जायते पुनः” भा० अतु० २५ अ० ।

त्रिगणं त्रि० इत० । १ त्रिवर्गे अमरटोकायां नीलकण्ठः
“न वाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्” किरा० ।

त्रिगन्धकं न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १ त्रि-
जातके त्रि० नैवशटु पारस्करः । त्रिगन्धकमथल ।
त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीरं पुं त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः
शिशुः शुभः” काशी० ११ अ० । उक्ते शुभलक्षणयुक्ते
“त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिषु च घटुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः” इत्युप-
क्रमे “नाभिः स्वरः सत्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतच्चतुर्थं
नराणाम्” इ० स० ६८ अ० ।

त्रिगर्त्तं पु० त्रीणि गर्त्तानि यत् । १जालम्बरे देशे हेमच० ।
 स च देशः व०स०१४ख० कूर्मविभागे उत्तरस्यासक्तः “उत्त-
 रतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्दीपत्रिगर्त्ततरगा-
 ननाश्वसुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राज्ञा वा
 अण् । त्रैगर्त्तं पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्गृहे च
 बद्धपु अणो लुक् । २तत्तार्थे व०व० “द्विविद्धास्वष्टत्रिगर्त्त-
 सौराष्ट्रान्” व० स० ६५० । “सुशर्मा च नरव्याघ्र !
 त्रिगर्त्तः प्रस्यन्नाधिपः” भा० द्रो० १७ख० । आर्षत्वात्
 एकत्वेऽपि अणो लुक् । “मद्रराजश्च बलवान् त्रिगर्त्ताना-
 धीश्वरः” हरिवं० ६१ अ० । स्वार्थे क । तत्तार्थे त्रिका० ।
 त्रिगर्तेषु पु० व० व० त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो यस्य । १आयु-
 लीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आह-
 स्त्रिगर्त्तं षष्ठंस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकी । क्रौष्टुकिर्जाल-
 भालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालिकः” “दामन्यादितिगर्त्तं ष-
 षाह्वः” पा० स्वार्थे तेभ्यः ङ । कौण्डोपरथीय इत्यादि ।
 त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः । कासुक्यङ्गनायां
 भेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या भैशुनाचरणे त्रि-
 योनिकतुल्यत्वात्तथात्वम् ।
 त्रिगुणं न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समा-
 हृता वा त्रयो गुणाः त्रयोगुणा अस्य वा । सांख्यमतसिद्धे
 साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकि-
 विषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं
 त्रयो गुणाः सुखदुःखभोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन
 सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्” त०कौ० “शब्द-
 स्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्यो-
 निरनादिप्रभावययम्” विष्णुपु० “सत्त्वरजस्तमसां साम्य-
 वस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च
 तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष
 इति पञ्चविंशतिगणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि
 न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वा-
 दिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुण-
 शब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषप्रशुबन्धकत्रिगुणात्मकमह-
 टादिरज्जु निमाटत्वाच्च युज्यन्ते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां
 या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनानधिकभावेना-
 संहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अका-
 र्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते
 वैशेष्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम
 इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जनोरस्थाः पारे

परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च ।
 सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावृत्तेनाय
 गुणेति । महदादिद्रव्यावृत्तेनाय चोपलक्षितान्त्वमिति ।
 महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरण-
 तथा गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपभेदोक्तम्
 भाष्यम् २सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्मेव चात्मानं
 सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतृषु शनैः
 पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-घञर्थे
 क । इतिभिर्गुण्यते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि
 तस्य दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” रघुः “प्रताय
 सौष्टीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं
 षट्स्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्यादन-
 स्थानां यतीनां चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयोगुणा अस्याः ।
 ४भायायां स्त्री ५तन्नामके (ह्रीं) वीजभेदे च “वेदाद्यं त्रि-
 गुणां रसामय वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्री-
 विद्यामन्त्रभेदोक्तौ इतिगुण्ये त्रिगुण्ये “त्रिगुणपरि-
 वारप्रहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिगुणः परिवार
 आकारो यस्य” मङ्गि० । कर्षशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे
 दीर्घत्वम् त्रिगुण्यौ कर्षौ अस्य । त्रिगुणाकर्षं तथा
 लक्षणयुक्ते त्रि० । “पदैस्त्रिभिर्विर्विद्भो रागादि त्रिपदाय
 वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादितिगुणा मता”
 देवीपु० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा ङङ् डाच् ङ-कृत । त्रिधा-
 हलेन ङङ्ङे चोत्तादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मकं न० त्रयो गुणाः तेजोबद्धरूपा आत्मानोऽस्य ।
 अज्ञाने । “गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजो-
 बद्धेष्वयान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्यगत-
 त्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा
 रजःसत्त्वतमोलक्षणस्त्रयोगुणास्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनो-
 रभेदत्रिवक्ष्या त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । त्रिराहते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्नेऽस्याः गौरा० । विल्लवृत्ते
 तस्य पतस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धार्यं” त्रि-
 गुणाः सवितरि विगुणे, चौरिकामूलमिन्दौ ज्यो० “त्रि-
 गुणी श्रीफलवृत्तः” प्रसिवा० ।

त्रिचक्रं पु० त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विनोकुमारयोः रथे ।
 “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीवाश्वो अश्विनो
 र्यात् सृष्टुतः” ऋ० १, १५ ७।३ ।

त्रिचक्षुः पु० त्रीणि चक्षुष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षुः
गन्धुरेकस्व विभुर्दामोदरोऽपि च” भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थं बद्धं उच्यते ।
विकल्पेन त्रित्वचतुश्चसंख्यान्विते (तिन वा चार) अर्थे । “सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषस्तुडी गत्वा जयात्
त्रिचतुराणि पटानि सीता” सा०द० ।

त्रिचित् पु० त्रिन्+च्यम्नीन् चिनोति च् चि-भूते क्तिप् ।
अतीताग्निप्रयत्नचयनकर्तारि ।

त्रिचित् पु० त्रिभागोत्सेधाभिरिष्टाकाभिः चितः । गार्ह-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमन्त्रके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागोत्सेधा
इष्टका इति सम्प्रदायः। अस्मिन् च पक्षे प्रथमचितिः लोकां-
ष्टयानां पूरणं मृग्यम्” कर्कः । “उपर्येव चितित यात्कं
चिनोति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः
तं हेके त्रिचितं चिन्वन्ति” शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः ।
सर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “तस्यां त्रिविधजगतो
जनको जनन्याः” भाग० दाना१६ श्लो० । त्रिजगत्त्र-
यत् स्त्री “अन्तराल एव त्रिजगत्वास्तु दक्षिणस्याम्”
भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिस्रो जटा यस्याः । रावणपालयस्ये सीतापच-
पातिराक्षसीभेदे “सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां
नदा । राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्” ।
“एवमुक्त्वास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः” रामा०२७
अ० “हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीता-
यास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्जितम्” ३० अ० ।
“सीतां मायेति शंसली त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२शिवे पु० । “त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिभ्रूलायुधपा-
णिने । त्रिभ्रूलाय त्रिनेत्राय त्रिपुरनाय वै नमः” भा०
अनु० २८६ । श्विस्तवृत्ते पु० । “श्वेण देवि !
प्रवक्ष्यामि रक्षसं त्रिजटोत्तमम् । पत्वं ब्रह्ममयं देवि !
व्यडुतं वरवर्षिणि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः
श्रीनिकेतनः । विष्णु प्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ।
ब्रह्मविष्णु शिवाः पत्ने हन्ते च शक्तिरूपिणी । हन्तमूले
तु वज्रं स्यात् पत्वं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पत्नैर्हरं वा हरिमन्त्रयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्ति-
प्रजा विशेषतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६५० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं

संज्ञात्वात् कर्म० । शतव्यभागे त्वगेलापत्वरूपे निबन्धिते-
सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्त्वार्थे “त्वगेला-
पत्वरूपे सुगन्धिद्रव्ये त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० “एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं
त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापहम्”
“शीतं त्रिजाताक्तमथो विस्मद्या योगारुरूपा गुटिकाः
प्रयोज्याः” “व्योषं त्रिजातकं सुप्ता विडङ्गामलके
तथा” सुशु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-
३४३८ संख्यारूपे ज्याङ्काररूपे पदार्थे “लम्बज्याङ्ग-
त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः” सू० सि० । “त्रिव्य-
या गजाग्निवेदराम ३४३८ सितवा भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिजप्रादयोऽप्यत्र । “तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रि-
जप्रादन्यकर्ष्योः” सू० सि० “त्रिव्यादन्यकर्ष्योस्त्रि-
राशिज्याद्वितीयशीर्षकस्योः” रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रय+ण+प्रथो० । त्रयशब्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रयश-
ब्दव्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति
उच्चलद० । “उत्क्षिप्तत्रिणपत्रमांशुविहृगः सौम्यस्वनः
पूजितः” वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् ।
१धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । अत्रसंज्ञायां
न णत्वमिति भेदः । “स्वयुषैराफलमाप्ते राक्षस्य गणिका
इव । कासुकानिव मालीकास्त्रिणताः सहसाऽसृचन्”
माघः । वेश्यानां मध्यमेषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
त्रिणतत्वं श्लेषे णनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रि-
णस्य भावः तत् । शब्दभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्तानव उच्यते संज्ञात्वात् णत्वम् ।
सप्तविंशत्ये सामस्तोमभेदे । “त्रिणवतृयस्त्रिंशो स्तोमौ
हेमन्तशिशिरावृत्तः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवस्तोम एव
मान्नातः “नवभ्यो हिं करोति स त्रिष्टुभिः स पञ्चभिः स
एकया” नवभ्यो हिं करोति स एकया स त्रिष्टुभिः स
पञ्चभिः, नवभ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स त्रिष्टु-
भिर्वजो वै त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमां
त्रिगांयेत् मध्यमां पञ्चकत्वः उत्तमां सक्तत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमां सक्तत्वायेन्मध्यमां त्रि, रुत्तमां पञ्चकत्वः तृतीयपर्याये
प्रथमां पञ्चकत्वो, मध्यमां सक्तत्, उत्तमां त्रिगांयेत् सोऽयं
त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः”
वेददी० । “त्रिणवान्युक्त्यानेकविंशानि पृष्ठानि पट्ट-

विंशाः" शतपथब्राह्मणे ११।५।४।२० । अध्यायादि ।
 त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्वेन पृषो०
 संज्ञात्वात् णत्वम् । कथ्यर्थभेदे "कायातपौ ब्रह्मविदो
 वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः
 "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्याः षडङ्गवित्" मनुः ।
 त्रित पु० १४६६।६७ पृ० एकतशब्दोक्तो अग्नौ इदेवभेदे ब्रह्म-
 णो मानसपुत्ररूपे ऋषिभेदे च त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु
 तायमानः ताय-ड । त्रिषु विस्तीर्णतमे षडख्यातकीर्त्तौ च
 त्रि० "यस्य त्रितो व्योजमा एतं विपर्वमर्दयत्" ऋ० १।
 १८७।१ । [तच्छां त्रितये । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।
 त्रितत्त्व न० स्त्री त्रयाणां तच्छां समाहारः अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ।।
 त्रयशब्दार्थे १ त्रित्वसंख्यायाम् "ब्रह्महत्याव्रतं वापि
 ब्रह्मरत्रितयं चरेत्" याज्ञ० "उदूढलोकत्रितयेन साम्प्र-
 तम्" माधः । "वरभाप स दिष्टपिष्टपतितयानन्यसदृग्-
 युणोदयाम्" नैष० । स्त्रियां ङीप् । २ तत्त्वह्युपान्विते
 त्रि० । "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषु
 च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु" एङ्गटः । "त्रितयं
 ज्ञानमयेन चतुष्पा" रघुः । "प्रणवव्याहृतिभ्यां च
 गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्
 प्रतिष्ठितः" यो० याज्ञ० । [विभौ त्रिकाधिदेविकरूपे दुःखतये ।
 त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १ चतुरङ्गुलगो-
 बालवेष्टनादन्योन्यसंबद्धे षतेर्दण्डतये । २ वाङ्मनःकाय-
 दण्डतये च । तदस्यास्तीति अच् । ३ संन्यासाश्रमे पु० ।
 त्रिदण्डशब्दे इत्यम् । "यस्त्वसं हतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डसुपजीवति" भाग०
 त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इति । सन्यासाश्रमे । "या-
 ग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते नि-
 र्हिता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते । त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य
 सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयस्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति" मनुः । "त्रिदण्डयज्ञादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अह्नये कादग्ं प्राप्ते पार्षणन्तु विधीयते"
 लिखि० सं० तस्यापि पार्षणं आङ्गं विहितम् ।
 त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्नं यस्याः । (गो-
 बालिया) १ गोधापदोलतायाम् जटा० । २ विल्लवृक्षे पु० ।
 त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्नेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्त्वम् । चर्म कपालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पु० त्रिस्रो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धि
 परिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य । त्रीन् तापान् दशति
 वा दश-चजर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा । इदेव अमरः ।
 अथ वा त्र्यधिकास्त्रिराष्टताश्च दश परिमाणेषां ङच्
 समा० शाक० अधिकाष्टतशब्दलोपः एकस्यैव त्रिगण्यस्य
 तन्त्रतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम् । त्र्यस्त्रिंशन्मुख्य-
 गणवत्सु इदेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश
 चेति छान्दोग्ये ऽभिहितत्वात् त्र्यधिकाष्टतपरताद्योतन-
 तार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः
 "अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 विति । अश्विनोऽनुमारे विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा
 द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणं त्र्यस्त्रिंशत्पतिशब्दे मूलं
 इत्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुषा० ।
 "त्रिदशैर्दिशे नमः" माधः । त्रिस्रो दशा जायदाद्यवस्था
 यस्य । २ जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे इत्यम् ।
 त्रिदशगुरु पु० इत० वृहस्पतौ । "धूमामेऽनाष्टदशगुरौ
 नृपवधो दिवा वृष्टे" वृ० सं० ८ अ० ।
 त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रत्नकोऽस्य
 तस्य वर्षाभवत्वात् । इन्द्रगोपकौटे "अहृष्टे त्रिदशगोपमा-
 त्रके" रघुः । [आदयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशदीर्घिका स्त्री इत० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-
 त्रिदशपति पु० इत० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात्
 न कप् । तुलस्याम् राजनि० ।
 त्रिदशबधू स्त्री इत० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र
 "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ० ।
 त्रिदशवर्त्मन् न० इत० । नभसि शब्दार्थेचि० । [नैष० पा० स्कारः
 त्रिदशसर्पेण पु० त्रिदशप्रियः सर्पेणः । इदेवसर्पेण सर्पभेदे
 त्रिदशाङ्गुश पु० इत० वजे शब्दार्थेचिन्तामणिः ।
 त्रिदशाचार्य्य पु० इत० । वृहस्पतौ हलायु० ।
 त्रिदशाधिप पु० इत० । शक्रे ।
 त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुस० ।
 अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा "गुणावेशेन संजाता-
 स्त्रिस्रो दशा अवस्थाजाग्रदादयस्तासामध्यक्ष इति
 त्रिदशाध्यक्षः । त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वर्गा" ।
 त्रिदशायन पु० त्रिदशानामवनं यत् । विष्णौ "नारायणाया-
 त्मभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरि० १५४ अ० ।
 त्रिदशायुध न० इत० । १ वज्रे त्रिकाण्ड० । २ इन्द्रधनुषि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गुतडिङ्गुणसं-
युतम्” रघुः ।

त्रिदशारि इतः । असुरे शस्त्ररत्नाः ।

त्रिदशालय पु० इतः । स्वर्गं अमरः । सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० इतः । स्वर्गं हला० । सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । असुरे सुधायां हलायु०

त्रिदशेश्वर पु० इतः । इन्द्रे इदगायां स्त्री डीप् । “सु-
राह्वास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न-
न्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी” देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्यृश्र पु० त्रिदिनं सृश्रति सृश्र-किन् । इन्द्रस्यृश्रं
क्षयाहे अथमदिनभेदे यथा “तिय्यन्तद्वयमेको दिनवारः
सृश्रति यत्र तद्भवत्यथमदिनम् । त्रिदिनस्यृक् दिनत्रय-
स्यर्गनादङ्गः” इति ज्यो० त० । अथनशब्दे ४३१ पु०
तदानयनादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् ऋलि पदान्ते
च कृत्वम् ।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्माद्यो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क,
त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽत इव-क वा
तृतीया द्यौः दृत्तिविषये संस्थाशब्दस्य पूरणात्त्वात्
पृथो० । लोकात् पुंस्त्वम् । स्वर्गे, अमरः शब्दाकाशे,
हेमच० । शनभसि ४सुखे न० शब्दार्थचि० । पुनदीभेदे
स्त्री भेदि० । “न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः” । “त्रि-
दिवस्त्रेऽपि निस्पृहोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघुः । “अमं किल त्वं त्रिदिवादवातरः” माघः ।

त्रिदिवाधीश पु० इतः । इन्द्रे हेम० । देवमात्रे च । त्रि-
दिवेश्वराद्योऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश पु० इतः । देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः । इक्षु चैलायां
राजनि० । रगङ्गायाञ्च । स्वर्गभवमात्रे त्रि० ।

त्रिदिवीकस्य पु० त्रिदिव व्योको यस्य । देवे अमरः । “यस्या-
स्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवीकसः” मनुः पृथो०
त्रिदिवीकसोऽपि तत्रार्थे ।

त्रिदृश पु० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश-कर्त्तरि क्तिप् वा । त्विनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयोषां दोषाणां वातपित्तकफजानां सहाहारः ।
इवातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत्र ।
त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन-ड । दोषत्रयजाते
वातादिसन्निपातजे रोगभेदे “चिरज्वरे वातकफोत्वथे

वा त्रिदोषजे वा दृशमूलमिन्द्रः । किराततिक्तादिगणः
प्रयोज्यः शुद्धप्रदिने वा त्रिदोषविमिश्रः” चक्रद० । अस्य
पूर्वरूपं “सर्वलिङ्गसमवायः” भावप्र० । ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे “सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वर्मांशश्चासीद्विद्वांस्यथारुणः
सुतः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्त्ति-
विभिदे त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पाति धा-तुन् ।
इगण्ये त्रिका० । समा० द्विगुः । रधातु त्रये न० ।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि
सत्त्वादीनि वा यस्य । शिवे, शिव्यौ, शिव्यौ च ।
शब्दार्थकल्पतरुः । समाहारद्विगुः । धामत्रये न० स्त्री-
त्वपक्षे वा डीप् । “स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसम्प्राप्त्युक्तं
वहते वै त्रिधाम” भा० आतु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्” हरिवं० २७१ अ० ।
इत० । ५ त्रिसंख्यान्विते त्रि० ताति च कर्त्तचित् संज्ञिष्य
“त्रिगुणोक्तसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रसूते”
इत्युपक्रमे “त्रिपुष्करं स्वरान् देवीब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । वङ्गकालत्रयं शक्तित्रयं दत्तित्रयं महत् ।
नाड्योत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” शा०
ति० उक्तानि । अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूप-
मूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि० तिस्रो धारा अस्याणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्र-
वाहा अस्य यस्या वा । इधारात्रयान्विते रगङ्गायां स्त्री
तस्याः स्वर्गमर्त्य पातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् रक्षु ही-
दृक्षे च शब्दार्थचि० । तस्य अग्रत्ववत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अस्याण्यस्य कप् संज्ञायां कन्
वा । गुण्डप्रथे राजनि० ।

त्रिधारसुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कम्प० ।
(तेकांटासिजु) सुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः पु० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्य-
रूपे विशेषे “सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः
त्रिधा विशेषाः स्युः” सां०का० । “सूक्ष्मशरीरमेकः साता
पितृजो द्वितीयः सहामूतानि तृतीयो विशेषः । तेषां

मध्ये सूक्ष्मानियताः मातापितृजा निवर्तन्ते कीटाना
वा भस्माना वा विडुन्ता वेति" तं कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिकारः सर्गः । १भूतादिसर्गं । "अष्टविकल्पो
दैवसैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समा-
सतोऽयं त्रिधासर्गः" सां०का० "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः
पैतवः गान्धर्वः यान्तः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः
सर्गः । पशुसृष्टयश्चैकसरीसृष्टयस्यावरा इति पञ्चविधसैर्य-
ग्योनः सर्गः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यवानरजातिभेदा-
दिवक्ष्या संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्" सा०तं०कौ० ।

तिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः"
पा० ण्यत्वे प्राप्ते लुक्त्वा० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे
"योग्यस्य तिनयनलोचनास्त्रिः" "शोभं शुभतिन-
यनदृष्टोत्स्रातपङ्कोपमेयासु" भावः । २पार्वत्यां स्त्री
"लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णन्दुसदृशाननाम्" तद्व्याने तस्या
नेत्रत्रयोक्तेः । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० "विभ्राणां विंशदभं
तिनयनं वाग्देवनामाश्रये" साहकासरस्त्रीध्यानम् ।
तिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः तिनेत्रशब्दस्य
महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् ण्यत्वे प्राप्ते गिरि-
नद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य
तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अहु० १० १४० । यथा

"सेवन्ती हिमवताश्च" हरपार्श्वसुपागमत् । ततः
स्त्रयन्ती पाणिभ्यां नमस्त्रिं चारुदगेना । हरनेत्रे शुभे
देवी सङ्गमा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां
तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वपट्कारं जगद्वै स-
हसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्वाससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टस्यै इवाभवत् । ततो विति-
सिरो लोकः ज्ञणेन समपद्यत । ज्वालना च सङ्गती दीप्ता
ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादि-
त्यसन्नभम्" इत्युपक्रमे उमोवाच "भगवान् सर्वभूतेश्च
शुक्रपाणे ! सङ्गमत् ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्र-
संस्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ।
किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्यस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसं-
च्छन्नः कतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे
संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनन्दिते । नष्टालोकस्तथा
लोकः ज्ञणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते
नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्नं सृष्टं मे रक्षता
प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं स्थितो गिरिः ।

त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्यः पुनः कृतः" । दुर्गायाः
तिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नर्व
सम्भार्गधर्मत्वं दृष्टौ तिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० ।
"पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजतिनेत्रत्वाव-
तरत्वबोधिकासु" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं
मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृ-
ष्टत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जामरणवर्जिताः । कामं
सृजन्नमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा
भवेत् सृष्टिर्जामरणवर्जिता" ।

तिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० तं० । १त्र्यधिक-
नवतिसंख्यायां २तत्संख्ये च । ततः पूरणे इट् । ति-
नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । तिनवतितम तत्-
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय-
च्चादेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या"पा०
तिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिसरः । त्रय च्चादेशोऽन्तो-
दात्त इति ।

तिनाक पु० नास्ति धकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः ।
तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् ।
१तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्वानुकामं चरणं ति-
नाके" ऋ० ६।१।१।२। "तावत्तिनाकं नष्टपः शशास"
भाग० ६।१।१।२ श्लोकः ।

तिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ
"तिनाभाय विष्टुष्टाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।
१७।० । विष्णुस्तुतौ ।

तिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् ।
त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञ् उत्तरपदस्य ङाङ् ।
तिनैष्किक तत्रार्थे त्रि० ।

तिनेत्रचूडामणि पु० इतं । चन्द्रे त्रिका० ।

तिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य ङत्तौ पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये पक्षे "पक्षे सासि त्रिपक्षे वा" आ० तं० ।

तिपञ्च त्रि० व० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते
"त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

तिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चाटशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तद्-
ङ्गानि च "यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता ।
आसनं मूलवन्धश्च देहसायश्च ढक्स्थितिः । प्राणसंयम-
नञ्चैव प्रशास्त्रारश्च धारणा । व्यात्मध्यानं समाधिश्च प्रो-
क्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा०त० । १। त्र्यधिक-
पञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । ततः पूरणे ड् ।
२। त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि। पञ्चे तमप् । त्रिपञ्चाश-
त्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियासुभयतो ङीप् । पञ्चे तय आदेशे ।
तयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु ।

त्रिपटु पु० काचे पारस्करनिवटुः ।

त्रिपताक न० तिस्रः पताका इव यस्मिन् । पताकाकारवलि-
तयान्विते १। ललाटे, हारा० मध्यमानामिकामङ्कोचेना-
वशिष्टाङ्गनिवटुत्वेन २। त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताकां करं कृत्वा” इत्यादि सा० द० जनान्तिकशब्द-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत्त पु० त्रीणि त्रीणि पत्ताणि प्रतिपत्तं यस्य सप्तच्छट्त्रत्
संख्याशब्दस्य दृत्तौ वीपसार्धत्वम् । १। विल्वदृत्ते । तदीय-
पत्तेषु ब्रह्मादीनां स्थितिकृता यथा “ऊर्जुपत्तं हरो
त्रेयः पत्तं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्तं च
त्रिपत्तदन्वित्युत” इह ३३३ पु० ११ क० । २। पुत्तत्वयुक्ते
त्रि० । समा० द्विपुः । ३। पत्तत्वे न० ।

त्रिपत्तक पु० त्रिपत्त+संज्ञायां कन् । १। पलाशदृत्ते राजनि०
त्रयाणां पत्ताणां समाहारः संज्ञायां कन् । “तुलसी
कुन्दमालूरपताय्याङ्गस्त्रिपत्तकम्” देवीपु० उक्ते २। तुल-
सादिपत्तत्वे न० ।

त्रिपथ न० त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० । “पथः
संख्याव्यापारेः” पा० लीवता । १। मार्गाणां त्रितये । त्रयः
पन्थानो यत्र अच् समा० । २। त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा
पथ) इति ख्याते स्थाने । “पून्थागारे प्रसगाने वा नि-
र्जने वा चतुष्पथे । विल्वधात्रीद्रुमस्थान्स्त्रिपथे वा
भजेक्षिणि । स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः
गुप्रसाधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० तेन
गच्छति गम-ड । गङ्गायाम् । त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता” रामा० वा० ४४
अ० “तराम सरितां अर्थां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्” ४५
अ० “तन्वी भरन्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ
रुचिरचञ्चलखण्डरीटी” अमरुशत० “त्रिपथगां भु कृति-
ञ्चास्य दृष्टशुर्दानवा रणे । ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां
त्रिपथगामिव” हरिवं० २३५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन प्रावयेत्कोकपावनी । कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता

सरिदुत्तमा । त्रिपु लोकेषु धर्मज्ञ ! कर्मभिः कैः सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्त्रीान्तरम् रामा०
आ० ३६अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । षिनि ङीप् ।
त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्यलोपः समा० ङीपि पङ्गावः।
१। त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २। गायत्रीच्छन्दश्चित्तस्या अष्टा-
क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुर्विचक्रमे तेषा निदधे पदम् । समूह-
सस्य पांसुरे” ऋ० १। २। १७। “गायत्रस्येकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पदसि न हि पद्यसे” शत० ब्रा० १। १। ८।
१५। १० । ३। हस्तिनां पादब्रह्मनाथरज्जुभेदे “नाससत्-
करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४। अर्घ्याधारपाद-
भेदे (तेपाइ) तन्त्रसा० ५। गोधापदीलतायां रत्नमा०। स्वार्धे क
त्रिपदिकापि तत्रार्थे । भाषाकवितायां ६। छन्दोभेदे तल्ल-
क्षणं यथा “पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिण-
तमात्वा किञ्चरगीतस्तदिति नीवितिः स्यात्समाक्षर-
गात्वा । (स्यःपदान्तः) । येषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः
किञ्चराख्यिका । सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति
परिश्रुता” इति काव्योदयः । “ढाट्टचि” पा० टापि
भत्वात् पङ्गावः । त्रिपद ७। गायत्रास्यचि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ-
न्दस्के ऽच्छब्दमात्रे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं
ब्रह्मणो मुखम्” मनुः । “द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा
याश्च षट्पदाः” यजु० २। ३। ३४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्याः “इतिपदशब्देन समासः” वेददी० ।
त्रिविक्रमे ऽपरमेश्वरे पु० त्रीणि पदानि विचक्रमे
इति श्रुतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशङ्कः
कृतान्कन्” विष्णु स०। ६। अथर्ववेदश्रमभारुपपदत्वयुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्रिः पुरुषो दशपदो द्वादशा-
ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१। ६। ८। २। “पञ्चारत्रयो यस्य सः पञ्चभिररत्रिभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्रपादीनां लक्षणस्थानुक्तत्वे-
नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो
भागः सोऽरत्रिः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वा-
दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिपु इत्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेटमानः ।
याजनाध्यापनप्रतियग्रहूपजीविकाव्यनिरते ब्राह्मणे ।
“त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रि-

कर्मा विपरिक्रान्तो भैव एष सूतो द्विजः” भा० अ०
१४१ अ० ।

त्रिपर्ण पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्वं पर्णान्यस्याः । १।किंशुके ।
२वनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् डीप् वा ।
३शालपगर्वाम्, लतार्यां ४पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री डीप्
भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दालौ “त्रि-
पर्णी मधुरा शीता श्वासकासविघ्नप्रणान् । विनाशयति
सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्” राजनि० । समा० द्विगुः ।
५ पर्णात्रये स्त्री डीप् ।

त्रिपाठ पु० इत० । त्रयाणां पदक्रमसंज्ञितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंज्ञितारूपग्रन्थान् पठति
पठ-णिनि । वेदानां पदक्रमसंज्ञितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकत्वः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ
सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकत्वःपायिते
१सूत्रभेदे २वलकले च “तार्थ्यं परिधापयति”
कात्या० श्रौ० १।५।१७। “तार्थ्यशब्दं स्वयमेव व्या-
करोति “लौमस्” ८। जुमा अतसी तस्य विकारः ।
“त्रिपाणम्” ६ । त्रिःकत्वः पायितं वा सज्जदिति
विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते
सूत्रम् तत्तृणम् तस्य विकारस्तार्थ्यम् त्रिः पायितैस्तन्तु-
भिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः “कर्कः

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्
विधेरनित्यत्वान्नान्यलोपः । १परमेश्वरे “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यास्त्वं द्विवि” का० उ० । भाष्य-
कारस्य “त्रिपात् अस्यास्त्वं द्विवि” क्त्वा त्रिपाद्
त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्माह ।
“नमो द्विशेषेण त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे” भाग०
८।१६।२६ । भवात् पादस्य पङ्गावः । २ज्वरे च “ज्वर-
स्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नव लोचनः” हरिवं० १८।अ०

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वाद्गुणलोपः १। त्रि-
क्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयश्चैवाव्रवीदेनं
वामनं वटुकृपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्त्वे पादैस्त्रि-
भिरनुत्तमम् ; क्तस्त्रां ददाभि ते विप्र ! पृथिवीं सागरै-
र्हताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कतस्त्रां
सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिपुत्रो मे वरो
दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्विति
बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः । पदानि त्रीणि
देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते

वामनोऽभूद्वामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ।
भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पा-
दाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं०
२६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तना-
न्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । वि-
ष्णोरभितवीर्यस्य वटन्तुर्वेवं द्विजातयः” २६३ अ०
“क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च
बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपिष्टपं न वै तृतीयाय
तदीयमखपि । उरुक्रमस्याङ्गुरूप्युपर्युषो महजे-
नाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलि-
रुवच “यद्युत्तमज्ञोक्त ! भवन् समेरितं वचो व्यलीकं
सुरवर्थ्य ! मन्यते । करोस्यु तं तन्न भवेत् प्रत्नम्भनं पदं
तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” ८।२२।३। “इदं विष्णु-
विचक्रमे त्वेषा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे” ऋ०
१।२२।१७। ३परमेश्वरे च त्रिपादशब्दे का० उ० वाक्यं
दृश्यम् । ४लोतायुगधर्मरूपे हृषे “राघवः शिथिलं
तस्यो भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हं-
सपटीकतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पितादित्यो-
द्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे “ततः प्रश्नति संक्रान्ता-
नुपरागादिपर्वेषु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं
सृताहनि” श्रा० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः डीप् ।
२पितादुद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिव पु० त्रिभिः कर्षाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति
जलं पा-क । वाधीनसे लप्कर्मणं कागभेदे यथाह
निगमे “त्रिपिवन्विन्द्रियलीणं श्रेत वृद्धमजापतिम् ।
वाधीनसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि” । “नद्यादौ-
पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च
त्रिभिः पिबतीति त्रिपिवः” कृष्ण० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातानामपेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं
भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् परणार्थता । १स्वर्गे
अमरः “तत् त्रिपिष्टपमङ्गाशमिन्द्रप्रस्यं व्यरोचत” भा०
श्रा० २०६ अ० । २आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) षीटति सट-किप् । देवे
त्रिपु पु० स्तोत्रे निघण्टुः । तदुपरिच्यत्वात् पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १कलायभेदे २शरे,
३तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गोक्षुरहृत्ते

रत्नमा० । ७मल्लिकायां दम्बुक्षौलायां द्दिव्यविति
(त्रिपुटि) च स्त्री मेदि० । १०कण्ठस्फोटनतायां ११स्यु-
नैलायां १२रक्तविवृति च स्त्री राजनि० । १३देवी-
भेदे च स्त्री "ऋषिः सम्मोहनम्बन्दो गायत्री देवता
पुनः । त्रिपुटास्या द्विकृत्तैस्त्रीजैरङ्गानि षट् क्रमात्"
तन्त्रमा०तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४विवृति एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् । १६त्रयाकार-
भेदे "तत्रायञ्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वत्रयसमासः"
सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । त्रिवृति
वैदले "सुश्रुतसङ्गणनायमकुष्ठमस्त्रमङ्गुल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेखाङ्गीप्रभृतयो वैदलाः" सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इति । एरण्डवृत्ते शब्दमा०
त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।
विवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृत्ते चारा०
त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां इत्यवदाकाराणां समाहारः ।

१ललाटस्य त्रिथ्यग् रेखात्रयात्मके, "वक्राः ललाटगा-
स्त्रिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्" इत्युक्ते तिलकभेदे "विना
भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्रचमालया । पूजितोऽपि सहा-
देवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्" ति०त० प्रज्ञाण्डपुराणम् । "ऊर्ध्वपुण्ड्रं
सृष्टा कथ्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना मृदा । तिलकं वै द्विजः
कथ्यात् चन्द्रेण यदच्छया । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कथ्यात्
न त्रियथ त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्तु-
लशुक्रयोनिजः" व्या० त० । "शिवगणेशे दानितेस्तु धार्थ्यं
त्रिथ्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुगणेशे टीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्" इति नागोजीभट्टप्रवृत्तसूत्रमङ्गिता
"सुतस्त्रया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं हिन्दुसंयु-
तम् । ललाटे तिलकं कथ्याद्वायव्यावद्विक्रान्तः" इति
सहानिर्वाणतन्त्रम् "येषां वपुसनुप्रणाणां त्रिपुण्ड्रेण
विना स्थितम् । शशगानसङ्गं तत् स्थान्ने पेल्यं पुण्यं
हृज्जनैरिति" देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव
ते । त्रिथ्यं चैवाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा सुखं न कुर्यान्ति त्रिपुण्ड्रकमिति" ।

त्रिपुर स्त्री त्रिपुण्ड्रिताः पुरः समानान्तविधेरनित्यत्वात् चार्थे

न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं
दृश्यम् । "दटाङ्ग तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो ऋषिः"
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । चतुराणां ३पर-
त्रये । तत्परकथा भा० क० प० ३३ अ० ।

"ततस्ते सङ्घिता राजन् ! संप्रधार्यामकङ्कड । सञ्जोके-
श्वरं वाक्यं प्रणव्येऽमथात्रुवन् । कस्माकं त्वं वरं
देव ! प्रयच्छेभं पितामह ! । वयं पुराणि त्रीण्येव
अमास्याय मङ्गीममास् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् स्वत्-
प्रमादपुरस्कृताः । ततो वर्षमहच्छे त् स मेघ्यामः परस्पर-
रम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चेत्त्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा
देववरः स नो सृष्ट्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु लक्ष्मवराः प्रीताः
संप्रधार्य परस्परम् । पुरत्रयविष्टदृष्टं मयं वद्रुर्म्म-
चासुरम् । विश्वकर्माणसजरं दैत्यदानवपजितम् ।
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनसेकं वै रौथ्यं कार्णायसं तथा । काञ्चनं
दिवि तत्रासीदनरीक्षे च राजतम् । आवसञ्चामभव-
ज्जीमं चक्रस्यं पृथिवीपते ! ! एकेकं योजनशतं विस्तार-
वायामसङ्गतम् । गृह्णाद्दालकसंयुक्तं वृहत्प्राकारतोर-
णम् । गृह्णतपरसंवाधमसम्वाधमहापथम् । प्रासा-
दैर्विधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपगोभितम् । पुरेषु चाभवन्
राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य
चित्तमासीन्महात्मनः । राजतं कमलान्तस्य विद्युन्मा-
लिन आचरुम् । त्रयोस्तो दैत्यराजानस्त्वो म्लो कानाशु
तेजसा । आक्रस्य तस्यु रूचुश्च कश्च नाम प्रजापतिः ।
तेषां दानवसुख्यानां प्रयुतान्यर्हुदानि च । कोक्यञ्चा-
प्रतिवीराणां समाजस्युस्ततस्ततः । सांसादाश्च सुहृदाश्च
सुरैर्विनिहताः परा । महदैत्र्यमिच्छन्स्त्रिपुरं दुर्ग-
माश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वदोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे वत्तयन्त्यङ्गुतोभयाः । यो हि
य मनसा कामं दध्यात् विपरसंश्रयः । तस्यै कानं
मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षमुतो वीरो
हरिर्नाम सञ्जावतः । तपस्तपे परमकं येनातुष्यत्
पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्वैवं वापी भूपतु नः परे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्राः सुहेलवचाराः । स कु-
लध्या वरं वीरस्तारकाक्षमुतो हरिः । सञ्जजे

तत्र यापीं तां स्तनसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन रूपेण
 दैव्यास्तु येन योगेन चैव ह । स्तनास्तदां परिच्छिन्ना-
 स्तादमेनैव जजिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान्
 लोकांन् ववाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भवव-
 र्जनाः । न तेषामभवद्वाजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन । "संगी-
 यमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा० । "गङ्गैव त्रिपुरद्विषः" रघुः
 "त्रिपुरदाहकृमापतिसेविनः" किरा० । त्रीणि पुराणि
 त्रेषाम् । तारकाजसुतहर्ष्यादिषु अहुरभेदे पु० व० २० ।
 त्रीन् धर्माधिकारान् पिपत्तिं पृ-क । श्देवोभेदे स्त्री ।
 "वैष्णव्याः सन्त्रसुख्येपु त्रिपुरावास्ततः शृणु"
 तन्त्रसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्या-
 यास्तु पूजनम्" बालकापु० ६० अ० । शतदिनगर्थां
 त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री डीप् हेमच० ।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन-टक् । महदेवे तस्य

त्रिपुरहननकथा भा० क० ३४ अ० ।

"मूर्त्तिं सर्वां समाधाय लोकैकस्य ततस्ततः । रथं
 ते कल्पयिष्यामि देवेश्वर ! सङ्गोजनम् । तथैव बुद्ध्या
 विहितं विश्वकर्माकृतं महत् । ततो विषुधशार्ङ्गलास्तं
 रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं ऊताशञ्च तस्मैपुं
 समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वभूवास्य भङ्गः सोमो विगा-
 म्यते ! । कुङ्कनञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निप्रवरे तदा । बन्धुरं
 पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् । सर्वतवनद्वीपां
 चक्रुर्भूतधरां तदा । मन्दूरः पर्वतञ्चार्जं जङ्घा तस्य
 महानदी । दिशश्च प्रतिशश्वैव परिवारो रथस्य ह ।
 तेषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् । क्रूरश्च रथ-
 स्यार्मादासुः क्रिभुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिम-
 वान् त्रिभ्यपर्वतः । उटथास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः
 सुगोत्तमाः । ससृष्टमक्षमसृजन् दानवालयरुत्तमम् ।
 सप्तप्रभगडलञ्चैव रथस्याभीत् परिष्करः । गङ्गा सर-
 यती सिन्धुर्धरसाकाशसेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः
 स्वर्गं निम्नगाः । अहोरात्राः कलाञ्चैव काशाश्च
 ऋणवस्तया । अनुकर्षं यथा दीप्ता वरुथञ्चापि तारकाः ।
 धर्माधिकारमयुक्तं त्रिवेणुं दासुवन्धनम् । ओषधीर्षी
 कषकत्व नानापुष्पफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा
 चक्रौ रथवरोत्तमे । पत्नी पर्वोपरौ तत्र कने रात्रिहनी
 शुभे । दश नागपतीनीशं धृतराष्ट्रसुखान् ददन् । द्यां
 युगं युगचर्माणि संवत्सै कवनाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च
 मेषाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च । अहनक्षत्रताराभिश्चर्मा

चित्तं नभस्तलम् । सुरास्तु प्रेतविज्ञानां पतीक्तौ-
 केश्वरान् हयान् । कान्तपृष्टोऽय नक्षत्रः कर्कोटकधन-
 ज्ञयी । इतरे चाभवद्वागा हयानां बालवन्धनाः ।
 दिशश्च प्रतिशश्वैव रथस्यो रथवाजिनाम् । वपट्कारः
 प्रतोदोऽभूत् गायत्रौ शीघ्रवन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं
 कुङ्कं राकाञ्च सुव्रताम् । योक्तारिण चक्रुर्वाहानां
 रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहि-
 तास्तत्र रथस्यः । अधिष्ठानं मनद्यामीत् परिवर्या
 सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्वाश्च पताकाः पवनेरिताः ।
 विद्युदिन्द्रधनुर्नदं रथं दीप्तं व्यदोपयन् । यो यज्ञे
 विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनु-
 स्तद्वै सावित्री ज्या महात्मना । दिवश्च वर्मा विहितं
 महार्हरत्नभूषितम् । अनेद्यं विरजस्कं वै कालचक्र-
 वहिष्कृतम् । ध्वजयटिर्भूम्नेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
 पताकाश्चाभवन्नेषास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्यु-
 मध्यस्था ज्वलन इव पायकाः । क्रुप्रन्तु त रथं दृष्ट्वा
 विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजसि दृष्ट्वाकस्यानि
 मारिष ! । युक्तं निवेद्यामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ।
 एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैस्मिन्-
 जशार्ङ्गल ! द्विपतामभिर्मदने । खान्यायुधानि दिव्यानि
 न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयटिं विथत् कृत्वा
 स्थापयामास गोवृषम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रूद्रद-
 ण्डस्तथा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशसु-
 द्यताः । अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहास-
 धनुर्वदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
 परिपार्श्वं चराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! पप-
 ट्कारस्तथैव च । ओं कारश्च सुखे राजेन्द्रिती शोभा-
 करोऽभवत् । विचित्रस्तुभिः पङ्क्तिभिः कृत्वा संवत्सरं
 धनुः । ऋष्यासिवात्मनश्चक्रौ धनुर्ज्यामक्षयारणे । कालो
 हि भगवान् रूद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्द्वौ द्वौ
 कालरात्रिर्ज्यां कृत्वा धनुषोऽजरात् । इदृश्यास्याभवद्विष्णु-
 र्ज्वलनः सोम एव च । अग्नीप्रोमं जगत् कृतम्
 वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्या-
 मिततेजसः । तस्माद्भुज्यामंस्पर्शं न विप्रेच्छेर्हरस्य ते ।
 तस्मिन् शरे तस्मिन्नुसुं सोचाविषहं प्रभुः । ऋग्विज्जि-
 रोमन्नुभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो
 धूमः कृत्तिवासा भयङ्करः । आर्द्वन्यायुतसङ्काशस्तेजः-

ज्वालाहतोऽज्वलत् । दुश्प्रायश्चप्रावनो जेता ज्जला
ब्रह्मद्विषं हरः । नित्यं ताता च ज्जला च धर्माधर्मा-
श्रिताक्षरान् । प्रसाधिभिभीभवत्सैभीपरूपैर्मनोजवैः ।
विभाति भगवान् स्याणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि
समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं
राजन् । शुशुभेऽङ्गुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं
कञ्ची स भरासनी । वाणमादाय तं दिव्यं सोमवि-
ष्णुग्निस्त्वभयम् । तस्य राजस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे
प्रभोः । पुण्यगन्धार्हं राजन् । शसनं देवसत्तमम् ।
तस्मास्थाय महादेवस्तासयन् देवतान्यपि । आरुगेह
तदा यत्नः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुजुं देवेशं
तुष्टुतुः परमप्रियः । गन्धर्वां देवसंघाश्च तथैवाप्सर-
साङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिःस्तूयमानो बन्द्यमानश्च बन्दिभिः ।
तथैवाप्सरसांष्टन्दैर्त्यङ्गुत्तैर्त्यकोविदैः । स शोभमानो
वरटः खड्गी वाणी भरासनी । हसन्निवात्रवीद्वेवान्
सारथिः को भविष्यति । तन्नब्रुवन् देवगणा यं भवान्
संनियोज्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न
रुंशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः अष्टतरो हि
यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यसक्तं महात्मना । गत्वा
पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा
तन् कथिता देव ! त्विदं सारथिनिग्रहे । तथा च कृतम-
स्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः । रथश्च विहितोऽ-
स्माभिर्विचित्राधुषसंघतः । सारथिञ्च न जानीमः कः
स्यात्तस्मिन् रथोचमे । तस्माद्दिधीयतां कश्चित् सारथि-
देवमत्तम् । सफलं तां गिरं देव ! कर्तुमर्हसि ।
नो विभो ! एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि ।
हितं कर्तास्मि भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि । स
देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाण्णाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽप्य योद्वा विभीषयन् दानवानु-
द्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो हयाद्यप्रा धरा सञ्जला
च रथो महात्मनः । नक्तवशांशुगतो वरुधी हरो
हि योद्वा सारथिर्नाभिलक्ष्यः । तत्र सारथिरेष्यः भवै-
रैतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्वा
तथैव च । क्वचानि सगस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ! ।
त्वामते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि
सर्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं तूर्णमा-
रुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्विदंशानां

वधाय त्विदंशानाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिभो-
केशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति
नः श्रुतम् । पितामह उवाच । “नात किञ्चिन्मृषा
वाक्यं यदुक्तं त्विदिवोकसः । संयच्छामि हयानेष
युध्यतो वै कपर्दिनः” ।

इत्युपक्रमे “तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राञ्चिपत् प-
ञ्चिसार्थिवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा” भा०क०३४अ०
भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्वयोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्धौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः ।
पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः । अक्षं
कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिभोचनः । चक्रं
कृत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकधृक् । अर्षीं कृत्वैत
पत्तञ्च पुष्पदन्तञ्च त्रिभुवकः । युगं कृत्वा तु भलयम-
वनाहञ्च तत्तकम् । योक्ताङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा
शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कृत्वाथ चतुरशतरोऽश्वात्मा-
हेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकतृयेश्वरः ।
गायत्रीं प्रयत्नं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः । कत्वो-
द्धारं प्रतोदञ्च ब्रह्माण्डेव सारथिम् । गाण्ड्डीवं
मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरो-
त्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कृत्वाथ
वाजाभ्यां पुच्छे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वाथ निर्याणं
मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
वमयं शिवः । त्रिपुरस्य वधार्थं स्याणुः प्रहरतां
वरः । असुराणामन्तककरः श्रीयमानतुल्यवक्रमः । स्तूय-
मानः सुरैः पार्थ ! ऋषिभिश्च तपोधनैः । स्थानं महे-
श्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत् स्याणुभूतः
स सहस्रं परिवत्सुरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्त-
रीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिगल्येन तदा तानि
विभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितम् ।
शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णु सोमसमायुतम् । उगाणि
दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म० । त्रिपुरास्वदेवी-
भेदे “आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजवाद्यं प्रकीर्तितम्” इति
“चिन्त्येद्वरदां देवीसिवं त्रिपुरभैरवीम्” इति च तन्त्र शा०
त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पूर्याणि यस्याः कर्म० ।
त्रिपुरमल्लिकापुष्पदन्तभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पु० त्रिपुरस्थानं करोति अल-खिच् खुल् ।
शिवे अमरः ।

त्रिपुरारि पु० इत० । शिवे "त्रिपुरारिगरचारि" गङ्गास्त्वः ।

त्रिपुररूप न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । इतिपितादि-
पुरुषत्वये । "क्रमात्त्रिपुरुषागता" स्मृतिः । त्रयः
पुरुषाः पितादयो भोजारो यस्य । भोगभेदे पुं० त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स
विज्ञेयः त्रिपुरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेक-
पुरुषः" व्यव०त० । त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः उन् तस्य
लुक् । इपुरुषत्वपरिमिते त्रि० "अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते" शत०ब्रा०१०।२।१२ । वा ङीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादित्योषान् पुष्पाति पुष-क ।
कण्वतिउति (कालतेओडि) शब्द० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । इपुष्करत्वये
ब्रह्मकृततीर्थभेदे ऽज्येष्टमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिपु पुष्क-
राभिधृष्टेषु । शनक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु० । "वाराः
• क्रूरास्तिथिभेदा नक्षत्रं भग्नपाटकम् । जातेऽत्र जारजो
योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः" ज्यो०त०। स्वार्थे न व्यण् ।
त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु० "भद्रातिथोरविजभुतनयार्कवारं
द्वीशार्थमाजचरणादिति वक्रिञ्चै । त्रैपुष्करो भवति
सृष्ट्युविनाशद्वौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकहसुतर्चिचान्द्रे"
सु० चि० ।

"अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाच
भेदेत भद्रानंजिका तिथिः द्वितीया मप्रमी द्वादशी
तथा शनिभौमस्त्वय्यवारंषु तथाद्वीशं विगाखा अर्धभौ-
त्तराफालगुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः
पुनर्वसुः वक्रिः क्षतिका विश्वसुत्तराषाढा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । सृष्ट्युविनाशद्वौ-
त्रैगुण्यदः तद्दिने ददि कश्चिन् श्रियेत तदा तदोद्यास्तन्
सहितस्त्वयो श्रियेरन् ददि किञ्चिदस्तु विनष्टं तदा
तस्य वस्तुत्वयनाशः तथा किञ्चिदस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-
तदस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन । "रविरविज
भौमवारे भद्रायां विषमपाटसृष्टञ्चेत् । त्रैपुष्कराख्य-
योगः त्रिगुणफलो यमलभैर्द्वैगुणः" । नारदेनापि ।

"अर्कभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्गुभम् । त्रिपुष्करः
त्रिगुणदो द्विगुणो यमलाङ्गुभे" । अत्र यस्मिन्नक्षत्रे
प्रथमपाटान्ते तृतीयपाटान्ते वा राशिसमाप्तिस्तद्विष-
मपाटसृष्टञ्च्यते तदेव स्पष्टं द्वीशार्थमेत्यादिनोपनिबद्धम्
अथ वासवोचनिष्ठा तत्रा चित्रा चान्द्रं स्वगः एतानि
भानि भद्रास्तियथः रविजभुतनयार्कवाराश्च अत्रापि
विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं
सृष्ट्युविनाशद्वौ द्वैगुण्यदन् सृष्टे नष्टे द्वौ द्विगुणतां
करोतीत्यर्थः "द्विगुणो यमलाङ्गुभे" इत्युक्तेः यच्चक्षत्रे
द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तदायमलाङ्गुभं तच्च स्वग-
चित्राधनिष्ठारूपमेव । अथ त्रैपुष्करादिके तिथि-
वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भव-
स्तादा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः "त्रि-
तयं गवां हि दद्याद्दोषस्थापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं
द्विपुष्करेऽपि च तिलपटैर्विप्रसुखेभ्यः" । द्वितयं गदा-
मिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्गु-
भे यमलाङ्गुभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
अमुसर्थं स्पष्टमाह नारदः "प्रदद्याद्दोषनाशाय गतयं
मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वय दद्याच्च दोषस्त्वृत्तमावतः"
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचदृष्टस्यतिवारो-
ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः "भद्रा तिथिः शनाज्यारवारे
चोद्विषमाङ्गुभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्वि-
ष्टुभे स्मृताविति" इदमेव दद्यात्प्रीतिनाप्युक्तम् ।
"विषमचरणं धिष्णात् भद्रा तिथिर्यदि जगवन् सुरगुरुश-
निच्छापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुनिभिरुदितः सोऽयं
यागः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो दृष्टौ नष्टे हृत्वे
च सृष्टेऽप वा" । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः
कर्तुं भर्हन् । कश्यपवाक्ये स्मृताविति पदोपादानान्म-
रण एवायं विचारो न तु नष्टे दृष्टौ च यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेऽपि "धनिष्ठापञ्चके जीवो सृष्टो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करं वास्यने च कुलजान्मारयत् ध्रुवम् । तदानि-
ष्टादिनाशार्थं विधानं ससुदीरवादात्" पी० धा० ।

त्रिपुष्ट पु० त्रयः प्रस्मार्थकामाः पुष्टा अस्तु । प्राजापत्ये
राजभेदे हेमच० । [स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकानां पुष्टः समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपीरूप त्रि० त्रीन् पितादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अग्न-
उत्तरपटदृष्टिः । पितादिक्रमेण पुरुषत्वव्यापकं
भोगादौ । त्रिपुष्टशब्दे दृष्टम् । स्त्रियां ङीप्

यस्य वेदस्य वेदी च उत्सन्ना त्रिपौरुषी स वै दुर्वा-
द्वरणः" कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १दिग्देश-
कालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधि-
कारेण सि० शि० उक्तं यथा "जगुर्विदोऽदः किल
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नाम्न प्रचुरोक्तधाम्नि" । सू० सि० "शिलातलेऽम्बु-
संगुद्धे" इत्यादिभोक्ता "इति त्रिप्रश्नाधिकारः" इत्युक्तम्
'दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिनाम्न-
त्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोणयास्योत्तरशङ्कानां साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलमालम्बादि साधनं देश-
निरूपणं नियतम् । अयाचरादि साधननियतम् ।
कालसाधनं तद्विच्छायादि साधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः" रङ्गना० ।

त्रिप्रस्तुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रस्तुतः भेद्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु क्षरितमदे मत्तमजे गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा
प्रस्तुततां मद्म्" भा० व्या० २२१ अ० । "त्रिप्रस्तुतमदः
श्रीप्री पट्टिपर्षीमतङ्गराट्" १५१ अ० । "करात् कटाभ्यां
भेद्राच्च नेत्राभ्यां च मद्स्तुतिः" । पालकाव्ये तु मद्-
प्रस्तावस्य सप्रस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं
बोध्यम् ।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशविष्टतिः । "अथष्टयमभ्यवयन्ति
यसुनां त्रिप्लक्षवहरणं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।३६ ।
"यथा त्रिप्लक्षवहरणस्याज्येन यसुनामथष्टयमभ्युपैति
तत्र च यसुनां प्राथ त्रिप्लक्षहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम
जनपदं प्राथ तत्रैव यसुनायामथष्टयमभ्युपैति तत्रैव
हि देशे दृष्टवती मनुष्येभ्यस्त्रोभवति । बहूदकापि
सती तत्रैवान्वर्हिता भवतीत्यर्थः" कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
"पथ्या विभोतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा"
इत्युक्ते हरीतक्यादित्ये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
"फलत्रिफलं त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तहो मेहकुष्ठहरा सरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या
विषमज्वरनाशिनी" ।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा
"त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्रनिधित्तं करोति गरुडोपमञ्जुक्तुः" अन्यदपि
"त्रिफलाकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं घृतम् । त्रिभि-
राण्युचिराङ्गानि पीतमेतन्निशासुखे" ।

त्रिफलादिलीह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लीहभेदे यथा
"त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा । चित्तकं
मधुकञ्चैव पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् । अयश्चूर्णपलान्यष्टौ
गुमगुल्फोस्तावदेव हि । आलोद्य मधुनोपेतं पलद्वादश-
केन च । प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णं तस्मिन् जयेद्गुजः ।
दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णान्न
सम्भवं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्"

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा

"फलत्रिकं भीरुकपायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य
युक्तम् । सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं
तिभिरं प्रष्टुम्" महत् यथा

"त्रिफलाया रसप्रस्यं प्रस्यं शृङ्गरसस्य च । दृषभस्य
रसप्रस्यं यथावर्थाश्च तत्समम् । अजाक्षीरं गुडुच्याश्च
आमलक्यारसन्तथा । प्रस्यं प्रस्यं ससाहृत्य सर्वैरभि-
घृतं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रि-
फला नीलसुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
वन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्त-
दुष्टे च रक्ते चातिक्षुतेऽपि च । नक्ताभ्ये त्रिभिरे
काचे नीलिकापटलाबुदे । अभिघ्नान्देऽधिमन्ये च
पक्षकोपे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु
च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्वतो
वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरदृक् । गृह्णदृष्टिकरं सद्यो
बलवर्णमिन्द्रियम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं
महद्घृतम्" ।

त्रिःफलीकृत त्रिः त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः ।
त्रिधा वितुषीकृते तस्युत्तमैः । "दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
यिभ्यां त्रिःफलीकृतं सङ्गुलान्स्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत्"
गोमिन्नः "त्रिःफलीकृतान् त्रिधा विहृषीकृतान् संत०
रघुनन्दनः ।

त्रिवन्धन पु० हृथ्यश्वपौत्रे इन्द्रभेदे । "हृथ्यश्वपत्सुतस्या-
सीदुर्गोऽथ त्रिवन्धनः" भाग० ७।४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । रजाप्रदाद्यवस्थात्वयुक्ते जीवे पु० ।

त्रिवली (लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)बलिः । १ उदरस्थे
वर्तव्ये “त्रिवलीवलयोपेतां भ्रुकुटीभीषणाननाम्”
दुर्गाध्यानम् । त्रिमृगां बलीनां समाहारः । २ त्रिवलि
तत्पर्यं न० उच्चनदत्तः । [तस्य बलीवलयवत्त्वात्तथात्वम् ।

त्रिवलीक न० तिस्रो बल्लो यत् कप । पायौ हेम० ।

त्रिवाह्य पु० त्रयो वाहवोऽस्य । १ रुद्रानुचरभेदे “त्रिवाह्य”
पञ्चवाह्य व्याघ्रवक्तः सिताननः” हरिवं० २७७ अ०
२ अश्विन्युद्धाकारभेदे । “त्रिवाह्यस्तुद्रवाह्य च” हरिवं० ६१६
अ० । खड्गशब्दे २४६० इत्यम् ।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः । १ रुद्रादि-
राशित्रये । “त्रिभं त्रिभं लम्भमतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां
रात्रिदिनेषु तेषु” नील० ता० । २ राशित्रयमात्रे च ।
“इतिभय हजक्रान्तिभागनाः क्षेपलिप्रिकाः” सू० सि० ।
तीर्थे भाति नक्षत्राणि यत् । ३ नक्षत्रत्रययुक्ते “कार्त्तिके-
क्यादिषु संयोगे कर्त्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यौ
पञ्चमय त्रिभं सासत्रयं स्मृतम्” सू० सि० । “यत् कार्त्तिक-
कस्यादित्वेन चहादन्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः
फाल्गुनः । सासत्रयं त्रिभं स्मृतम् । रेवत्यश्विनीभर-
णीतिनक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्र-
पदेति ऋक्षत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति
ऋक्षत्रययोगात् फाल्गुनः” रङ्गना० ।

त्रिभङ्गी स्त्री “प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु-
निकामं वसुकम् । वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयङ्गमहृषि-
तभुजङ्गमन्दपतिसकम् । त्रिंशद्विकलासुविहितनि-
वास सततविलासं हृदयसुदेति सद्दुदितभुजङ्गी मोहन-
रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः” इत्युक्ते मातावृत्ते
कन्दोभेदे ।

त्रिभजीवा स्त्री इत० राशित्रयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम्
विज्यायां विज्याशब्दे दृश्यम् । “गङ्गुः सत्रिभजी-
वाप्तः” सू० सि० । त्रिभज्याष्वत् । “त्रिभज्याया भवे-
च्छुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्” सू० सि० ।

त्रिभरणी स्त्री त्रीन् वातादितोषान् भण्डति भण्ड-परि-
भाषणे अञ् । त्रिटति (तेकोडि) अमरः ।

त्रिभद्र न० त्रिषु दलक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत् ।
सुरते त्रिका० ।

त्रिभाग पु० त्रयो भागः वृत्तौ संख्याशब्दस्य प्रथमार्थ-
त्वम् । तृतीये भागे “त्रिभागेषासु निशासु च क्षणम्”
कुर्यात् । “अथयुक्क्षणपक्षे तु स्याद् कुर्यात् दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा” ११४० ब्रह्मपुरा
त्रिभानु पु० त्वर्द्धमेव वा ११४० ब्रह्मपुरा
त्रिभानु पु० त्वर्द्धमेव वा ११४० ब्रह्मपुरा
त्रिभानु पु० त्वर्द्धमेव वा ११४० ब्रह्मपुरा
त्रिभानु पु० त्वर्द्धमेव वा ११४० ब्रह्मपुरा
त्रिभानु पु० त्वर्द्धमेव वा ११४० ब्रह्मपुरा

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य । त्रैकालिके पदार्थे तस्य
भावः कर्म वा व्रात्तणां अञ् । त्रैभाव्य तद्वावादौ न० ।
त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य । (नारदत) देशभेदे त्रिका० ।
त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत् । त्रिवाह्ये त्रिकोणे क्षेत्रभेदे
क्षेत्रशब्दे दृश्यम् । “त्रिभुजे भुजयोर्द्यौगस्तदन्तरगुणो भू-
वा हृतो लब्धा” । “स्यत् त्रिभुजे फलं भवति” लीला० ।
“योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः” अथ० ८।६ । अत्र योनिं
त्रिभुजमिव कर्त्तव्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम् । अतः त्रिभुज्
इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः
पात्रा० न डोष् । त्रिनोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-
लेषु । “त्रिभुवनजये सा पञ्चेशोः करोति सहायनाम्”
सा० द० । “त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डोच्चरस्य” मेघ० ।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्ध्वोपमध्यस्था अस्य अश्-
समा० । (तेताला) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे लूतासु द्विविधा सृताः “तामा-
सद्यै कच्छमाध्यावज्ज्वास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा
श्वेता कपिला पितिका तथा । आलम्बविविधा रक्ता
कमला चादमी सृता । ताभिर्दृष्टे शिरो दुःखं कण्डू-
र्दशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गटाः क्षौण्णिक
वातिकाः” । “त्रिमण्डलयो दंशेऽहं कृष्णं स्रवति
दीर्यते” इति च सुश्रु० ।

त्रिमद् पु० त्रिगुणितो मद्ः संज्ञात्वात् कर्म० । “विद्यामदो-
धनमदस्तथैवाभिजनो मद्ः । एते मदा मदान्धानां
त एव हि सतां दमाः” इत्युक्ते गर्बत्रये “नूनं नृपाणां
त्रिमदोत्-पथानां सहीं सुखान्वयतां चर्मभिः” भाग०
३।१३ । > सुस्ताचितकविदुक्तेषु च वेदाकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म० । “दुग्धं शिता
मान्दिकञ्च विज्ञेयं मधुमदयम्” इत्युक्ते । दुग्धादित्ये ।
> अग्नेर्वैक्रेतेषु ए० इतद्भवत्भेदे तदाचरणेन ष्वद्वेदाध्या-
यिनि पु० नित्या० “मधुवाता इति त्रयः मधुमद्भा यत् ।
मधुवाता इत्यादिके पञ्चकृत्ये पु० । “वेदार्थवित् ज्योष-
सामा त्रिमधुस्त्रिहृषणकः” याज्ञ० । “त्रिणाचिवेत स्त-
मधुस्त्रिहृषणः षडङ्गवित्” मनुः । इमधुषड्त्रये च

“गायत्रीं त्रिः सप्तदापि जपेद्ग्राहृतिपूर्विकाम् । मधु-
वाता इति त्र्यं च मध्वत्ये तत् त्रिकं जपेत्” इति पार-
स्करः । ७ अक्षयप्रवृत्तितान्वये न० “कमलैश्च त्रिमध्यक्तै-
र्हृत्नेटोत्तरं शतम्” तन्त्र० ।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म० । दुग्ध-
सितामाक्षिकरूपे मधुरत्वये त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेणाध्यक्ष्येन्द्रागान्” वृह० ४८ अ० ।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विदथेषु सच्चाट्” ऋ० ३५६ ५ अ० ।

त्रिमात्र पु० तिस्रः सात्वा उच्चारणकालेऽय । म्लुतस्वरे
“एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
त्रस्तु म्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चाङ्गमात्रकम्” शिञ्जा० “प्रणवस्य
अप्रिब्रं ह्या देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्रञ्च भवेच्छन्दो
नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारभ्य
सर्वकर्मणाम्” संवर्त्तः । भोजदेवेन तु तस्य साङ्ग-
त्रिमात्रकतोक्ता यथा “तज्जपस्तदर्धभावनम्” पा० सू०
“तस्य साङ्गं त्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः” वृत्तिः । युक्त-
ञ्चैतत् ओकारस्य म्लुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वाद् साङ्गमात्रत्वेन साङ्गं त्रिमात्रत्वं संवर्त्त-
वचने त्रिमात्रपदं साङ्गं त्रिमात्रे लक्षणिकमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः मकारान्तत्वे साङ्गं त्रिमात्रत्वम् अनुस्वरान्तत्वे
त्रिमात्रत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया
जपफलं प्रज्ञोपनिषद्युक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-ड । १ गङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गनावीचिर्विमर्शनीतः” रघुः । “कन्व-
र्थसंज्ञैव परं त्रिसागेगा साधः । गम-षिनि । त्रिसार्ग-
गाभिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । १ गङ्गायां “त्रिसार्गयेव
त्रि दिवस्य मार्गः” कुमा० । (तेमाता) २ पयि । “त्रयाणां
मार्गाणां सप्ताहारः । ३ मार्गत्वये स्त्री डीप् । [हेमच० ।

त्रिमकुट पु० त्रीणि सुकृटानीव मूङ्गाणि यस्य । त्रिमकुटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि स्रगानि अस्य । १ शाक्यसुनौ त्रिका० ।
गायत्रीजपाङ्गे चतुर्भिः शतिसुद्रान्मते सुद्राभेदे तल्लक्षणं
पिधानपागिजाते उक्तं यथा “संस्र्खासक्तयोः प्रागल्होः
कनिडाद्वययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् सुद्राः
स्युर्द्विसुखदयः” “संस्र्खासक्तपागयोः कनिडाद्वय-
योगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुद्वयसारभ्यानाभि-

कान्तं यावत् द्विसुखत्रिसुखचतुर्षु खपञ्चस्र्खाः सुद्राः
स्युः” तदग्राख्या । तथा चाङ्गुष्ठतज्जनीनां वैरल्ये त्रि-
सुखसुद्रा । २ बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां सुनीनां समाहारः । पाणिनिकाव्या-
यनपतञ्जलिद्वये सुनित्वये । त्रयो सुनयो वंश्याः “संख्या-
वंश्येन” पा० सू० । पाणिन्यादिसुनित्वयप्रणीते व्याकरण्ये
विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् “वंशश्च जन्मना
विद्याया वा तत्र भवः वंशः” इति सि० कौ० ।

त्रिमूर्त्ति पु० त्रिसो मूर्तयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्त्तित्व-
ययुक्ते परमेश्वरे । “नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केव-
लात्मने” कुमा० । त्रिमूर्त्तयः सर्गस्थितिविलयकर्माणि
तनुते” चिन्तामणिः २ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्त्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काच्यु०
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्”
शङ्करार्थचि० पृ० वाक्यम् । ३ बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य प्र समा० । मूर्द्धत्वययुक्ते ।
“बद्धमूर्धो द्विमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहतां ऋधे” भट्टिः ।

त्रियम्बक पु० त्रौण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य । “बन्दस्युभयथा”
पा० वा इयङ् । त्रिनेत्रे । कच्चिकोकेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बकं संयमिनं ददर्श” कुमा० तदग्राख्यायां मन्त्रिनाथेन
महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतथोक्तः ।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य । कण्ठले ‘सर्षपाः षट्-
यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककण्ठलम्” मनुः ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात् ।
(ज्ञेतापापङ्ग) १ जपभेदे रत्नमा० । तिस्रो यष्टयो यस्य ।
२ त्रिगुच्छे हारभेदे पु० । [खल् । पापे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतगण्यर्थे यम-

त्रियामा स्त्री त्रयो याभा अस्याः आद्यान्त्ययोरङ्गयामयो-
श्चेटाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । १ निभायाम् अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राञ्जस्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां,
तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ति० तं० । “२ त्रियेत
क्षणाभिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” सेष० । “कच्चिदसमेत-
परिच्छदक्षियामाम्” रघुः । “ज्योतिर्भिरुदङ्गिरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायाम् अमरः । कण्ठत्वात् ३ यम-
नायां ४ नील्यां ५ कण्ठविद्यति च उष्मादिभ्यो० ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य । १ यज्ञपुरुषे
तस्य कतयुगे आविर्भावभावात् कलौ वृक्षत्वात् वा ।
“इत्यं ऋतियं गृह्णित्वैवभावावतारैर्लोकान् विभाजयसि

हंसि जगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पाप्मि युगा-
नुवृत्तं क्वः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्” भाग०
७।१३८ “कलौ तु तन्न करोसि यतस्तदा त्वं क्वोऽ-
भवः यतस्त्रियुगं युगेष्वविर्भावात् स एवस्मृतस्त्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकाल-
तये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १०।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रादृषि शरदि च ।
वेददी० ।

त्रियुह पुंस्त्री कपिलाश्चे हेमच० स्त्रियां डीप् ।

त्रिरात्र न० त्रिदृष्ट्यां रात्रीणां समाहारः अच् समा० ।
“अङ्गाहानाः स्त्रीडुभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्वये २तदुप-
लक्षिते दिनत्वये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं चपयं
स्मृतम्” “अतिक्रान्ते दगाहे तु त्रिरात्रसशुचिर्भवेत्”
मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्दत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्वि-
तार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्वयोवावसाध्ये व्रतभेदे
न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा०
वि० धृतवचनम् । रात्रित्वयसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४।१७० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-
त्रिरूप पु० त्रिस्रो रेखा यत्र । १शङ्खे हेमच० । समा० द्वि० ।
२रेखात्वये न० । [“त्रिलोनीऽष्टौ” व० र० ।

त्रिल पु० त्रया त्वाः लघुवर्णा यत्र । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलसु त्रि० त्रयो लघवः यत्र । अन्दोद्यन्यप्रसिद्धे नगणे
“त्रिलघुश्च नकारः” अन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षण-
भेदान्विते स्थानत्वयसुखे पुरुषे “त्रिष्टुलघुगम्भीर”
इत्युद्देशे “श्रीवाजङ्गामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीडितः”
काशी० १।१५० । व०स० ६८अ० त्रु चतुर्ह्रस्वैव शुभत्वसक्तं
यथा “ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं श्रीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत्र ह्रस्वे प्रष्टात्रिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण्य न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्वा० न
डीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवञ्च विडञ्चैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणत्वये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादित्रिङ्गत्वयुक्ते
शब्दे । समा० द्वि० डीप् । २लिङ्गत्वये स्त्री “त्रिलिङ्गां

त्रिधिति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्वादीनि लिङ्गानि
अनुभाषकान्यस्य । २श्चङ्ङारादौ त्रि० “रजःपधानान्म-
हतास्त्रिलिङ्गो देवनोटितात् जातः ससर्ज भूतादिर्विय-
दादीनि पञ्चमः” भाग० १२०।१४ । ४वातादिवातदोषजे
रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ-सम्प०
भावे क्तिप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनात्कूचप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णु स० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगु-
घटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विपः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसङ्गागोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः व्यात्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषो वा ।
१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः डीप् । स्वर्गम-
र्त्यापातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैष० । “त्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटित-
स्तत्पुरुषः । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० ।
२सूर्य्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलो-
चनैकांशतया दुरासदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तासुपचक्र-
मे च” कुमा० । २काशीस्ये चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तन्नाहात्मन् च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“सुखेन पूर्णन्दुनिभस्त्रिलोचनः” माघः । ४दुर्गावां स्त्री ।
“लोचनत्रयसंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैः षडण्णाष्टम्याम् “ज्यैष्ठे-
मासि षडण्णष्ट ! षडण्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संवत्सरकौस्तुभतन्त्रविष्य-
पुराणम् । “ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च नष्टेश्वरि ! ।
शिवार्चने च तल्लोक लभते नात्र संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलोहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत्र कर्पुसंज्ञायां
कन् वा । सुवर्णरजततान्त्रभये पात्वादौ ।

त्रिलोही स्त्री त्रीणि लौहानि साधनत्वेनाख्यस्याः
 गौरा० डीष । सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते
 सुद्राभेदे “अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलोही सुद्रा
 निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सूर्यर्षा लौहत्वयं
 तथा । रौप्यमिन्दुः ऋतो हेम सूर्यस्ताम्रो
 ह्युताशनः । लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षर-
 संख्यया । तैर्लोहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ।
 एषु स्वराः ऋताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः ।
 आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वराः
 षोडश विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश
 ते कामधनधर्मप्रदायिनः । साष्टं सहस्रं संजय स्यूद्वा
 तां जुहुयात्ततः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व-
 संख्यया । निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामिष्टिकेकोक्त
 वर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीसपचारैर्विधानतः । अमि-
 षिचत्र विनीताय दद्यात्तां सुद्रकां गुरुः । इयं सुद्रा
 क्षुद्रोमविषमज्वरनाशिनी । व्यालचौरशृगादिभ्यो
 रक्षां कुर्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
 मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
 धारयन् मनुजो नित्यं देवतस्यो भवेद्भुवि” तन्त्रसा०
 त्रिवत्स पु० । त्रयो वत्सा वत्सरा वयोयस्य पृषो० । त्रिवर्ष
 वयस्के वृषे । स्त्रियां तु टाप त्रिवत्सा । “त्रिवत्सश्च मे
 त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा
 यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी मौस्त्रिवत्सा”
 वेदटी० । “सोमक्रयश्चस्त्रिवत्सः साण्डः” कान्या० श्रौ०
 २।२।४० । “त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त
 ऋषभः” कर्कः ।
 त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः । धर्मार्थकामरू-
 पेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २ त्रिफलायां, ३ कटुत्रिके, मेदिनि०
 साङ्गोक्ते षष्ठस्वरजस्तमोहरूपगुणत्वये । “त्रयःस्थानं च
 दृङ्क्ष्व त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरोक्ते राज्ञामायव्यय-
 दृष्टिरूपेषु ५ पदार्थेषु च । “त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्”
 भट्टिः । “धर्मार्थावुच्यन्ते त्रयः कामार्थो धर्म एव च ।
 अर्थ एवेह तु त्रयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः” । “तं
 राजा प्रषयन् सत्यक् त्रिवर्गेषामभिवर्द्धते” मनुः ।
 त्रिवर्णक न० त्रयो वर्णाः पुष्पेभ्यस्य कप् । १ गोक्षुरे । २ त्रि-
 फलायां, ३ त्रिकटौ । समा० द्वि० पात्वा० स्वार्थे कन् ।
 ४ त्राक्ष्यश्चक्षयवैश्वरूपे द्विजातिवर्णत्वये न० मेदि० ।
 ५ श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्वये च ।

त्रिवर्चु न० त्रिषु वसनादिषु ऋतुषु वर्चते वृत्त-उन् । वस-
 नादिक्ते ऋतुत्वये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्चमाने
 आदित्यतेजसि । “त्रीणि वा आदित्यस्य तेजसांसि वसन्ते
 प्रातर्धीर्घ्ने मध्यन्दिने शरद्व्यपराह्णे” इति श्रुतेस्तस्य वस-
 नादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथा-
 त्वम् “त्रिवर्चु ज्योतिःस्वमिष्टत्र क्षे” ऋ० ७.१.१।२
 “त्रिवर्चु त्रिष्वृत्तुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्” भा० ।
 त्रिवर्त्मन् पु० त्रीणि वर्त्मान्यस्य । देवयानपटयानटक्षि-
 णायानरूपमागतययुक्ते जीवे “स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रि-
 वर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः” श्वेता०
 ५।७। त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अख्येति
 त्रिवर्त्मा धर्म्मार्थमज्ञानमागभेदान् अर्हति वा” भा०
 २ गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्म । ३ स्वर्गमर्त्यपातानस्य
 मार्गे “ऊर्ध्वावर्तो महापुण्यां मधुवर्ती त्रिवर्त्मगाम्” ।
 भा० आनु० २६ अ० ।
 त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिवर्षवयस्के १ प्राश्निनि ।
 “न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया” मनुः । २ त्रिहा-
 यण्यां गवि स्त्री “त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः” अमरः ।
 स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्रार्थे । त्रिगुणितो वर्षः शा० त० ।
 ३ वर्षत्रये पु० न० “न सिद्धप्रत्यर्हितं वाटं त्रिवर्षं वपनस्य
 च” सुश्रुतः ।
 त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भवः गङ्गा० क् । त्रिवर्षभवे “एकैकं
 वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुभा सह” भा० आनु० ६३ अ०
 त्रिवार त्रि० त्रयो वारा अस्य । १ वारत्रययुक्ते । २ गरुडात्मजभेदे
 पु० । “त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिदीपकस्तथा” भा०
 ल० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ ।
 त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पाटन्यासा अस्य । १ विष्णौ
 अमरः त्रिक्रमशब्दे दृश्यम् । “आनन्दो नन्दवानन्दः
 सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः” विष्णुस० । “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लो-
 केषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः “त्रीणि पदानि
 त्रिक्रमे” श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति
 वा । “त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता सुनिसत्तमैः ।
 क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रमो जनार्दन !” विष्णुष्टं-
 भाष्यद्वयहरिवंवाक्ये तद्वाम निरुक्तिर्दर्शिता । इतः ।
 २ लोकत्रयक्रमणे पु० “त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदेव्यवधे
 पुरा” रामा० ल० ७६ अ० ।
 त्रिविद्य पु० त्रिस्रो विद्याऽस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।
 त्रिविध त्रि० त्रिस्रो विधा अस्य । त्रिप्रकारे “अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सां० सू० । "त्रिविधदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् । "देवत्वं सात्त्विकं यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः" मनुः । परद्रव्ये-
ष्वभिध्यानं मनसाऽनिरुचिन्ननम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्" मनुः । नित्यं नैमित्तिकं कास्त्वं त्रिविधं स्नानमिषप्रतं" दत्तसं० । सात्त्विकादिभेदेन अज्ञादित्वैविध्यं गीतायास्तुक्तं यथा

"त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेत् तं शृणु । सत्त्वानुरुपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविहितं धोरं तपन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरामवला-
न्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतधाममचेतसः । सां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वन्प्रासुरनिश्चयान् । व्याहार-
स्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्यपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु । आयुःसत्त्ववहारोम्यसुख-
प्रीतिविवर्द्धनाः । रसाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आ-
हाराः सात्त्विकप्रियाः । कटुत्तलवणाल्पुष्पीच्छुद्ध-
विदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामव-
प्रदाः । यातयामं गतरसं पृतिपर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् । अफला-
काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यद्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः । असिद्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् । विधिहीनमष्टष्टाच्चं मन्त्रहीनमद-
क्षिणम् । अज्ञाधिरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देव-
द्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । असुहृद्गकरं वाक्यं सत्यं प्रिय-
हितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं भौनसात्मनिश्चयः । भावसंशुद्धिरित्ये तत्तपो मानससुचरुते । अज्ञया परवा-
तप्रं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सा-
त्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चरमभ्रुवम् । मूढपाद्मेष्टात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परसोत्-

सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देये काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । यन्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुदृष्ट्य वा पुनः । दीयते च परिकल्पितं तद्दानं राजसं स्मृतम् । अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमव-
ज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् । यो तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । तदित्यनभिसम्वाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः प्लव्यं । युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदधीयं सदित्येवाभिधीयते । अशुद्धया कृतं दत्तं तपस्तपं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह" १७३० ।

"सत्प्रासस्य सहायाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्वा-
गस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिसूदन ! भगवानुवाच । कात्यानां कर्मणां न्यासं सत्प्रासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
त्वागं प्राङ्मुख्याणं विचक्षणैः । त्वाज्यं दोषवदित्येवे कर्म प्राङ्मुखनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्वाज्यमिति चापरे । निश्चयं शृणु मे तत्र त्वागे भरतसत्तम ! । त्वागे हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः । यज्ञदान-
तपःकर्म न त्वाज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि ब्रह्मं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पाथे ! निश्चितं मतसत्तमम् । नियतस्य तु सत्प्रासः कर्मणो नोपपद्यते ! मोहात्तस्य परिव्यागस्तामसः परिकीर्तितः । दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेशभयात्तपोजेत् । स कत्वा राजसं त्वागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सद्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सा-
त्त्विको मतः । न हि पृथक्कृतं कर्म कुशले नातुष्यते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी द्विजसंशयः । न हि देह-
भ्रता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यल्लेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते । अतिरुचिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित् । पञ्चेमानि सहायाहो ! कारणाणि निबोध मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अविधानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
 पृथक् चेष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
 र्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्यायं वा विपरीतं वा पञ्चते
 तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।
 पश्यत्यलतवुद्धित्वाच्च पश्यति स दुर्मतिः । यस्य नाह-
 ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमा
 ल्लो कान् न हन्ति न निवध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
 त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः
 कर्मसंपदः । ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिवैव गुणभेदतः ।
 प्रोचते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि । सर्वभूतेषु
 येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
 विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
 पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
 सम् । यत्तु कृत्स्नशदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
 अतत्पार्थिवदस्यञ्च तत्तामसमिति सृष्टम् । नियतं सङ्ग-
 रहितमरागहेषतः कृतम् । अफलप्रप्सुना कर्म यत्तत्
 सात्त्विकसुच्यते । यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
 वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्वाजससृष्टाहृतम् ।
 अतुल्यं चयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादार-
 भ्यते कर्म यत्तत्तामससुच्यते । सक्तसङ्कोऽनहंवादी धृत्यु-
 ख्साहसमन्वितः । सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक
 उच्यते । रागी कर्मफलप्रप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः । अयुक्तः
 प्राकृतः सत्वः शठो नैकतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री
 च कर्ता तामस उच्यते । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रि-
 विधं श्रेणु । प्रोचमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय । ।
 प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्यं भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च
 या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । यया धर्ममधर्मञ्च
 कार्यञ्चाकार्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः
 सा पार्थ ! राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
 तमसादृता । सर्वार्थान् विपरीतरंश्च बुद्धिः सा पार्थ !
 तामसी । हृत्वा यथा धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाद्यभिचारिरया धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।
 यया तु धर्मकामार्थान् हृत्वा धारयतेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन
 कलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी । यया रूपं
 भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा
 धृतिः सा पार्थ ! तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
 श्रेणु मे भरतर्षभ ! । अथासाद्रमते यत्र दुःखान्त्र

निगच्छति । यत्तदप्ये विषमिव परिष्णामेऽसृष्टोपमम् ।
 तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिमसादजम् । विषये-
 न्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽसृष्टोपमम् । परिष्णामे विष-
 मिव तत् सुखं राजसं कृतम् । यदप्ये चानुबन्धे च
 सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोद्यं तत्तामस-
 सृष्टाहृतम् । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतजैर्भुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः” १८७० ।
 त्रिविधार्थश्च विष्णुक्तोऽर्धशब्दे ३६७ पृ० उक्तः ।
 अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
 एत्यातशब्दे एत्यातत्रैविध्यसुक्तम् । तस्य भावः प्रज् ।
 त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इत्युच्यते” भाषा० । “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
 विधा मता” सा० द० ।

त्रिविष्टप न० विद्यन्त्यस्मिन् सुकृतिनः विषय-कपन् तट-
 पत्तञ्च । “विटपविष्टपविशिपोलपाः” उक्ता० उज्ज्वल-
 दत्तेन विष्टपेत्स्यत्त पिष्टपेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
 ट्पादितया येतुः । “यत्र ब्रह्मस्य विष्टपसिद्ध्यादि-
 प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरशब्दे विष्ट-
 पेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रवृत्तिसम्मतत्वाच्च । एतौत्रं
 विष्टपम् इतौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ।
 १३३० अमरटीकायां स्वाभी । “त्रिविष्टपस्यैव पतिं
 जयन्तः” रघुः । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
 शिरः” भा० ख० १७० । समा० हि० । २ त्रिभुवने न०
 त्रिविष्टपसद् पु० त्रिविष्टपे स्वर्गं सीदति यद्-किप् । देवे
 हला० ।

त्रिविष्टप न० त्रीणि विष्टपानि यत्र । त्रिदण्डरूपे अय-
 प्तमत्रये “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टपं च यो
 हरेत् । वाससापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” ।
 “त्रयीञ्च नाम वार्ताञ्च त्यक्त्वा एतान् ब्रजन्ति ये । त्रि-
 विष्टपञ्च वासञ्च प्रतिस्पृह्यन्त्यबुद्धयः” भा० शा० १८ अ० ।
 त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्णकर्ममूल्यान्यनर्हेति ठक्
 तस्य वा लुक् । स्वर्णकर्मत्वमूल्याहे । सुगभावे त्रैविस्तक
 तत्त्वार्थे त्रि० ।

त्रिविस्तीर्थ पु० त्रिभिः विस्तीर्थः । शुभलक्षणभेदान्विते
 पुरुषे । “त्रिपृथुज्जगन्मीरो हातिं शङ्खवर्णमिति” ऊप-
 क्रमे “ललाटकटिवच्चोभिस्त्रिविस्तीर्थौ यथाहादौ ।
 सर्वतेजोऽतितमैश्वर्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी०
 ११७० । त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र ए० सं० ६८ अ० तु “चरो

ललाटं वटनञ्च पुंसं विस्तीर्णमेतच्चित्तयं प्रशस्तम्”
 विस्तीर्णचल्लक्षप्रशस्ततयोक्तमिति भेदः । [साके राजनि० ।
 त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि वीजानि प्रतिफलं यस्य । श्रा-
 त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् दृणोति दृ-क्लिप् त्रिभिरव-
 यवैर्दंता वा । १(तेजोवि) औषधिभेदे, अमरः “श्वेता
 त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरूणा सभोरहृत् । रूक्षा
 पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापह्ना । श्वेतकृष्णभेदेन
 द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्रामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा
 तीव्रा विरेचिका । सूक्ष्मादाहमदभ्रान्तिकरुष्टोत्कर्षण-
 कारिणी” भावप्र० । वर्तनं हृत् त्रिः तिस्रः वृत्तो यत् ।
 एकस्य त्रिशब्दस्य त्रिवारे त्रिसंख्यानिते च वृत्तिः
 तन्त्रोच्चारणात् । २विधात्रिगुणिते त्रि० “विषस्योर्द्ध्वं वृत्तं
 त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितस्त्वत्प्रत्ययस्यैवोपवीतरूपत्वा-
 न्प्रथमता । त्रिवृत्ते हृत्-क्लिप् । मिश्रितेषु श्तेजोजलाक्षेपु
 च । “तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि” छा० उ०
 ४त्रिगुणिते “यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोधमेन वा ।
 अभिजिह्विजिह्विदुभ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा” मनुः ।
 त्रिभिर्द्व्यजुःसामभिर्वर्जिते हृत्-कर्त्तरि क्लिप् । ५यज्ञे
 पु० । “यः सुपर्णो यजुर्नाम रुन्दोगात्स्त्रिवृच्छिराः”
 भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक०
 त्रिस्त्रिवर्तते सुजगर्भस्य त्रिशब्दस्य वीप्सार्थत्वम् ।
 ६स्त्रिभेदाणां नवके । यथोक्तं सामसंज्ञिताभाष्ये
 “लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृत्तादेः समत्वतः । उभौ
 विध्यर्थवाक्ये क्वाक्यत्वादास्त्वहान्निभः । “त्रिवृद्वृत्तिष्ण-
 वमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धौ-
 ऽर्थः वाक्यशेषादक्-प्रत्यात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां वृत्ति-
 ष्ववसानात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्षमाणां “उपास्यै गा-
 यता नरः (उ० प्र० १२, ३६०) इत्यादीनामृत्तां नव-
 केषु र्थः तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थ-
 निर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावधौ विक-
 ल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—मेवम्, लौकिकार्थ-स्वी-
 कारपक्षे विधिववाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
 स्तोत्रियाणां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्विध-
 करगत्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तो-
 त्रियाणां नवकमेव विधिववाक्ये नियतोऽर्थः” ।
 त्रिवृत्करणं न० हृत् । तेजो जलाक्षानां त्र्यात्मककरणे
 तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा
 “तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति श्वयं देवते-

मास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरोत् । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोद्यथा
 नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्तदेकैका भवति
 तन्मे विजानहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
 यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा
 रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
 यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां,
 यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचार-
 रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
 यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां,
 यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्व वाचाररम्भणं विकारो
 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो
 रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्यापागाद्विद्युतो वित्युत्वं वाचाररम्भणं विकारो
 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
 “सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽ
 व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतोत्तित्वा नासाञ्च तिसृषां
 देवतानामेकैकां त्रिवृत् त्रिवृत्तं करवाणि एकैकस्याः
 त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं इयोदयोगुणभावोऽ
 न्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु
 तिसृषां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोवच्चानां
 पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा व्यापोऽन्वमित-
 मिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यव-
 चारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा श्वयं देवते
 मास्तिस्रो देवता अनेनैव यथाक्तेनैव जीवेन सूर्याविभ्व-
 वदनः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च
 पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौ-
 नामायमिदं रूपं इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन
 त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोत् कतवती देवता । त्रिवृत् ताव-
 द्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तेजोवच्च-
 मयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः
 पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्तदेकैका भवति तन्मे मम
 निगदतो विजानीहि विस्मयमवधारयोदाहरणतः ।
 यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणसुक्तं तस्मैवदाहरणसुच्यते ।
 उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसुदाहृत्यत
 इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्तस्य रोहितं रूपं
 प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि ।
 तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अतिवृत्कृ-
ताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्वव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्वसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप् पृतयविवेकविज्ञानाद्याग्निवृद्धिरासी-
त्तेजसाग्निवृद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान
रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति
शब्दबुद्धयोः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेक
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्तते
तद्विवेकविज्ञानसद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप् पृतयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं
रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । मैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्नि
र्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं
नाममात्रमित्यथोऽतोऽग्निवृद्धिरपि सृष्टैव । तर्हि किं तत्
सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपतृय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यच्चन्द्रनभो यद्विद्युत् इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येर्मास्तिखो देवतास्त्रिष्टयैकैका भवति
नन्वे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नावन्नयोर्मुदाहरणं दर्शितं
त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अथर्वविषयाख्युदाहर-
णान्येवमेव च दृष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदा-
हरणसुपलम्बार्थम्, रूपवत्त्वात् स्वार्थत्वोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरमुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरमुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्य-
ग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागा-
ज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽन्नस्यापि अप्सुशुद्धत्वादाप
इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम् । तथापामपि तेजः-
शुद्धत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सच्छुद्धत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो
विवक्षितः । ननु वायुन्नरित्त्वे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृति-
धनन्तभूतत्वाद्विशिष्यते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाच्चा-
वशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वं मन्यद्विज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपव-
द्व्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्भवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलम्भादायुन्नरित्त्वयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः
सङ्गावोऽनुभोयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान-

भावे इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽवधानां त्रिवृत्करण
प्रदर्शनेन सर्वं तदनभूतं सद्विकारत्वात्त्रीत्येव रूपाणि
विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि सर्वं रूपवत् इव्यं
प्रत्याख्याय वायाकाशयोस्तद्गुणयोग्यत्वरसयोर्वा अक्षय-
कस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य
सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति" भाष्यम् ।

चित्त्वादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेषा विभागे द्वितीयाङ्गस्य पुन-
र्द्वेषा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्द्धयो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् "द्वेषा वि-
धाय चैकैकं द्वेषा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्यो-
जनात् त्रयात्मकाश्च ते" इत्युक्तरीत्या कल्प्यम् ।

त्रिवृत्कर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्धते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोष-
त्रयं पर्थमस्याः । (हेलङ्गा) हिलभोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिरावृत्ता । त्रिवृत्ति अमरः । त्रि-
रावृत्ते त्रिगुणे त्रि० "त्रिवृत्ता (मेखला) यन्मिनेकेन
त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" मनुः ।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । त्रिवृत्ति
राजनि० । त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिवृद्दे पु० ऋगाद्यात्मना त्रिवर्तते त्रिवृत् कर्म० । त्रय्यां
वेदत्रये तदुत्पत्ते २प्रणवे च । "ऋचो यजूंषि चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्देदो
यो वेदेनं स वेदवित् । आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गृह्योऽन्यस्त्रिवृद्देदोयस्तं वेदं स
वेदवित्" मनुः ।

त्रिवे(रि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः सं-
युक्ता वा यत्र ततः इदन्तत्वात् वा ङीप् । गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे त्रिदक्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च
यथा "प्रद्युम्नस्य हृदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्वृत्तिप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता" प्रा० त० ।
त्रिवेग्या इदम् शिवा० अण् । त्रिवेण । तदीये त्रि० ।

त्रिवेणु पु० त्रयो वेणवी यत्र । रथसुखस्येऽवयवभेदे शब्दार्थ-
चि० । "अथांस्त्रिवेणुं तस्यश्च तिलशोयधमच्छरैः"
भा० व० २४१अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० सं० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य कञ् वा । श्वेदत्रयवेत्तरि । “नाय
न्द्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांगी सर्वविक्रयी” मनुः ततः
स्वार्थं ब्राह्मणं ध्वञ् । त्रैवेद्या तदर्थे “त्रैवेद्याः शुच-
योदान्ताः” गीता । त्रिगुणितो वेदः शा०त० । श्वेदत्रये
श्रद्धिहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ०
२५।१।३। “श्वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः” कर्कः ।

त्रिवेला स्त्री तिको वेला सीमानोऽस्याम् । त्रिवृति (तेजोऽङ्गि)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । श्कालीतारात्रिपुरारूपे
तन्त्रोक्ते देवीतये “त्रिशक्तिविषये देवि ! क्रमदीक्षा
प्रकीर्तिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे शक्तित्रये
प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां शक्तित्रये । व० ब्री० ।

४त्रिगुणात्मके प्रधाने च ।। [१] प्रभेश्वरे २विजिगीषुन्दे च ।

त्रिशक्तिधृत् पुं त्रिशक्ति इच्छादिशक्तित्रयं धरति धृ-क्तिप् ।
त्रिशङ्कु पुं त्रयः शङ्कुव इव यत्र । श्माञ्जारे शश्वत्
मेदि० । श्चातकखगे शब्दच० । ४खद्योते शब्दमा० ।
५सूर्यवंशे नृपभेदे । तस्य नामनिर्दिष्टः हरिवं० १३५०
दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वका-
मदुष्टान्दोर्ध्वीं ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च
भोहाच्च भ्रमाच्चैव क्षुभार्दितः । दशधर्मगतो राजा
जघान जनमेजय ! । सन्तः प्रसन्त उन्मत्तः आन्तः क्रुद्धो
बुभुक्षितः । त्वरमाश्वश्व भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वासित्वस्य चात्मजान् । भोजया-
भास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुडस्तु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर ! तव शङ्कुमसंग्रहम् । यदि ते द्वाविभौ
शङ्कु न स्यातां वै पुनः कृतौ । पितृश्चापरितोषेण गुरो-
र्दोर्ध्वीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
क्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कुनि तानि
दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन
स स्मृतः” । तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा० आ० ५७म०

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
कभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अत्रवीत्
स महात्मानः सर्वानेव क्षताञ्जलिः । शरणं वः प्रपन्नोऽहं
भरण्यान् शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो
वशिष्ठेन महात्मना । यष्टु कामो महायज्ञं तदनुज्ञा-
तुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां
भवन्तः सिद्धार्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो
यथाहं वै देवलोकमवाप्तुयाम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिसन्यां तपोधनाः ! । गुरुपुत्रान्दते सर्वान्नाहं
पश्यामि काञ्चन । इच्छाकृष्णं हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो देवतं मम” ।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधममन्वितम् । ऋषि-
पुत्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽसि
दुष्मेधो ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य
शाखान्तरमुपेयिवान् । इच्छाकृष्णं हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्य-
वादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवान्ऋषिः ।
तं वयं वै समाह्वन्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्च न । वालि-
शस्त्रं नरच्छ्रेष्ठ ! गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवान्
शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! । अवमानं कथं कर्तुं तस्य
शक्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुला-
क्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यं गतिं
गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ! । ऋषिपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं चोराभिसंहितम् । शेषुः परमसंकुडा-
शङ्खालत्वं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
स्वं स्वमाश्रमम् । अथ राक्षसां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्त-
मूर्ध्वजः । चितामाल्याङ्गरागश्च आयमामभरणोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
प्राद्वन् संहिता राम ! पौरा येऽस्यानुगामिनः । एको
हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दृष्टमानो
दिवारात् विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा
राजानं विकलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः
कारुण्यमागतः । कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परम-
धार्मिकः ! इदं जगाद् भद्रं राजानं घोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्यं ते राजपुत्र ! महावल ! । अयोध्या-
धिपते ! वीर ! शापाच्चण्डालताङ्गतः । अथ तद्वाक्यमा-
कर्ण्य राजा चण्डालताङ्गतः । अत्रवीत् प्राञ्जलिवाक्यं
वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽसि गुरुणा
गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो
विपर्ययः । सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! ।
मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तद्वाप्यते फलम् । अन्तं

नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कच्छेष्वपि गतः
सौम्य ! क्षत्रधर्मेण ते शपे । यच्चैर्वज्रविधैरिष्टं प्रजा-
धर्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः श्रीलवत्तेन
तोषिताः । धर्मो प्रयतमानस्य यज्ञं चाहन्तुमिच्छतः ।
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । देवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । देवेनाक्रम्यते सर्व्वं देवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रलो दैवोपहृतकर्मणः । नान्यं
गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । देवं पुरुषकारेण
निवर्त्तयितुमर्हसि ५८ स० ।

“उक्तवाक्यं तु राजानं कथया कुशिकात्मजः ! अत्र-
वीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालताङ्गतम् । इत्याको !
स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्म्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भैषीष्टं पपुङ्गव ! । अहमामन्वये सर्व्वान्-
न्महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाहकरान् राजंस्ततो
यज्यसि निष्टैतः । गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वत्ति
वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यस्त्वं कौ-
शिकमागस्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः
पुत्रान् परमधार्म्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । सर्व्वान् शिष्यान् स चाह्य
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्व्वान्दृष्टीन् सर्वाशिष्ठानानयध्वं
ममाप्तया । शिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुवज्रसुतान् ।
यदन्यो वचनं ब्रूयान्महाक्यवलनोदितः । तत्सर्व्वमखिले-
नोक्तं ममाख्येयमनाहतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाज्ञया । व्याजगुरव्य देशेभ्यः सर्व्वेभ्यो ब्रह्म-
वादिनः । ते च शिष्याः समागस्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । ऊचुश्च वचनं सर्व्वं सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा
ते वचनं सर्व्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्व्वदेशेभ्य व्याग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्व्वं
क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्व्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ! । क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचन-
नैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशाहूँल !
सर्व्वे सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वेषां मुनि-
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्दूष-

यन्यदुष्टं मां तप उषं समास्थितम् । भक्षीभूता दुरा-
त्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपाशेन नीता
वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव षटप्रा सम्भवन्तु
ते । श्वमंसनियताहारा सुष्टिका नाम निर्दण्डाः ।
विक्रियाश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वभी । महोदयश्च
दुर्बुद्धिर्भामदुष्यं ह्यद्रुषयत् । दूषितः सर्व्वलोकेषु निषा-
दत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोश-
ताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयि-
ष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विर-
राम महातेजा ऋषिमध्ये महासुनिः” ५९ स० ।

“तपोवलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अय-
मिच्छाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च पदा-
न्यश्च मां चैव शरणं गतः । खेनानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व्व एव महर्षयः । ऊचुः समे-
ताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं मस्य-
गेतत् कार्थ्यं न संशयः । अग्निक्लेशो हि भगवान्
शापं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सश-
रीरो यथा दिवि । गच्छेद्विष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्व्वे समभितिष्ठत ।
एवमुक्त्वा च ऋषयः संजहुस्ताः क्रियास्तदा । याज-
कश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानु-
पूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वा-
मित्तो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व्व-
देवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं ताश्च देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महासुनिः । सुव-
सृष्टस्य संक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण
नयामि स्वर्ममोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः
फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं ब्रज ।
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं
गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्व्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ ! पत भूमिसमाकुशिराः । एवसक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः । विश्क्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजसो प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षी-नपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये सहायशाः । वृक्ष नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं ससुपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षि-सङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः साधुनयं वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशापपरिच्यतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हस्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां स्तुतिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरसु भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नान्यतं कर्तुं सत्सहे । स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शश्वतः । नक्षत्राणि च सर्षाणि मामकानि भुवागयुत । यावन्नोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातमर्हथ । एवसक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यचूर्षुनि-पुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रमे तिष्ठन्वेतानि सर्वशः । गगने तान्येकानि वैश्वानरपयादुर्विहः । नक्षत्राणि स्तुतिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् । अवाकशिरास्त्रि-शङ्कस्य तिष्ठत्वमरसद्मभः । अनुयास्वन्ति चैतानि ज्योतीषि नृपसत्तमम् । कतार्थं कीर्त्तिमन्तश्च स्वर्गलोक-गतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्म्मात्मा सर्वदेवैरभिपुतः । ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जन्मुर्यथागतं सर्वं यज्ञस्थाने नरोत्तम ! ।” ६० सं

त्रिशङ्कोरपत्न्यम् अण् । त्रिशङ्कव हरिश्चन्द्रे “तस्य (त्रिशङ्कोः) सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकलमथम् । स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः” हरिवं० १३३० (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन-ड । हरिश्चन्द्रे नृपे त्रिशङ्कु याजिन् पु० त्रिशङ्कु याजयति यज-णिनि । विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ; “चतुर्विंशतिमंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्रुतम्” कामन्दकी । “नरकं त्रिशतं प्राप्य स विद्यासुपजीवति” भा० अयु० १०१ अ० । समा० हि० डीप् । २शततये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० । त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणता शर्करा शा० त० । मिहितगुडो-त्पन्नाहिभोत्या मधुरेति मधुरत्विके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मात्रभेदे हेमच० । त्रिशख त्रि० तिस्रः शाखा अप्याणि यस्य । शिखाकाराप-त्यययुते । “कत्वा त्रिशखां भ्रुकुटीं नलाटे” भा० कर्ण० ८५ अ० । [बिल्वे राजनि० ।

त्रिशखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य । त्रिशण त्रि० त्रयः शणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण्-तस्य वा लुक् । त्रिशणपरिमिते २तत्क्रीते च । पक्षे न लुक् । त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशण्य तत्रार्थे एवं द्विशण्यद्विशण्य द्वैशाण्य द्विशण्यक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यना-भास्ये वास्तुभेदे तत्फलदिकं ङ० सं ५१ उक्तं यथा “उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् । प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्वं दृष्टिदं वास्तु । यास्याहीनं चुम्बी त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पञ्चमपरया-वर्जितम् सुतद्धं सवैरकरम्” ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । त्रिशिखे अस्त्रभेदे २किरीटे च हेमच० । शशिखात्रययुक्ते त्रि० ।

“त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चस्य टडशुर्दानवा रणे” हरिवं० २२५ अ० । “त्रिशिखां भ्रुकुटीं कत्वा सन्दशु टशन-च्छदम्” भा० आ० १६३ अ० । ४रावणपुत्रे राजसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इति तादृशं दलमस्य । मालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । शकुन्तले हेमच० । २राव-णपुत्रभेदे शखरमेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्के ४ज्वरे च । “त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येत ते मञ्जवराङ्गयम्” भा० श० १० अ० वाणयुङ्गे । अस्य अदन्तत्वमपि “सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः “खरत्रिशिरदूषणसुख्यवम्बून्” भा० ग० १०१ । “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवल्लोचनः” हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीय यस्य । ५जैवे रथे पु० । “सवन्मुक्तस्य रथस्त्रिषुक्त्रस्त्रिषुक्त्रा-स्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः” भा० आयु० १८८ अ० । नील-

कण्ठस्तु "वृहच्छिराश्चतुरश्रस्त्रिनाभिः" इति पठित्वा
"चतुरश्रः कालादृष्टेः श्रेष्ठास्त्रसंकल्प्याश्चत्वारोऽश्वा अ-
स्येति" व्याचक्षौ । "अतीव हि त्रिशिरसं समुच्छिन्द्यात्
कृतत्वरः" कामन्दकी । त्रिशोर्षकादयोऽप्यत्र । तच्च
त्रिशूले न० हेमच० ।

त्रिशुच् पु० तिस्रः शुचो दीप्रयः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्तरिज-
पृथिवीस्पदीप्रितययुते चर्म । "धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-
राजा" यजु० ३८।७ । "ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा "या ते चर्म ! दिवा शुभ्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा
त आष्यायतां निष्ट्रायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते चर्म-
ान्तरिजे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त आष्यायतामित्यादि
या ते चर्म पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या । सा त आ-
ष्यायताम्" इत्यादि । २ आध्यात्मिकादिशोकत्वयुक्ते च ।

त्रिशूल न० तीणि शूलानीव अयाणि यस्य । खनामख्याते
अस्त्रभेदे हेमच० । "त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं
क्रमादधः" दुर्गाध्यानम् । "त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृतिं
वसानम्" शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे "त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पि-
तृदेवाञ्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न सं-
शयः" भा० भ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्तस्याः कर्म० । मुद्राभेदे
"अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु त्रिणा शिष्टाङ्गुलीतयम् । प्रसारये-
त्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता" तन्त्र० तल्लक्षणसूक्तम्

त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमस्तस्य इति । शिवे "त्रयोऽभेदास्त्रि-
शूली च दृषकेतुर्महाबलः" स्कन्दपु० शिवस्तवः । २६-
गायां स्त्री डीप् । "त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुर-
घातिनीम्" हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशुङ्ग पु० त्रिोणि शृङ्गाण्यस्य । त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना० ।
"त्रिशुङ्गः पर्वतश्चैव कुमारो च सरिद्धरा" हरिवं० २२७
अ० । २ त्रिकोणे । "कुरङ्गेण हीनस्त्रिशुङ्गस्तदनः" सा-
रसमुच्चयः । [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः ।

त्रिशुङ्गिन् पु० त्रिोणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इति । रोहित-
त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिका इयः शोका अस्य । १ जीवे
२ कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च । "अनु त्रिशोकः शतमावह-
न्नु" ऋ० १०।२६।२ । त्रिशोको नामर्षिः" भा० । "या-
भिस्त्रिशोक उभ्रिया" ऋ० १।११।१२ "कण्वपुत्रस्त्रिशोक
ऋषिः" भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति कन्दसीति
चातुष्टौ "पूर्वपदात्" पा० वा वेदे षत्वम् । त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते षट्भिभेदे । "रेन्द्रावैष्णवं चक्रं, वैष्णवं त्रिक-
पालं वा पुरोडाशं चक्रं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते"
शत० ब्रा० ५।२।५।१ । "त्रिषंयुक्तेषु" कात्या० श्रौ० १५।
२।११ । "त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्" संय०
व्याख्या । २ त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । "दक्षिणेऽग्नौ
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः" शत० ब्रा० १२।६।

• २३।१२ । लोके तु न षत्वम् ।
त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा
षत्वम् । त्रिवर्षसाध्ये सच्चभेदे । "त्रिषंवत्सरं षट्पिटी-
क्षम्" कात्या० श्रौ० २५।५।३।१२ "त्रिषंवत्सरं सत्वं तच्च
षट्पिटीक्षं भवति" सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः २ त्रिवर्षे
च । "महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसक्तम्" कात्या० श्रौ०
२५।५।६ । "त्रयः संवत्सरा उपसदो दत्त" कर्कः । लोके
तु न षत्वम् । ३ त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा षत्वम् । १ त्रिषन्धियुक्ते
"चातुर्मास्थानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि तस्यादिमानि
पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि" शत० ब्रा० ११।५।
२।७ । "त्रयः सन्धयोऽनुरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा
येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि सुनासीरीयवैश्वदेव
योः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
थ्याव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वथ्यां सप्तस्तानि सं-
न्धिनि पादतलादधस्तनोपरितनसन्धोरुभयोः प्रत्यास-
न्नत्वाद्द्विसप्तत्वम्" भा० । [पाठान्तरम् ।

त्रि(ह)षम त्रि० ह्रस्वे निषण्टुः मायुप्रेत्यत्र तथा, त्रषमेति च
त्रिषवण न० सूयते सोमोऽत्र सु-आधारे ल्युट् "पूर्वपदात्" पा०
वा षत्वम् । त्रिकाले प्रातर्मध्यह्नसायाह्नरूपे काले उपसृ-
शंस्त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । दानस्त्रिषवणस्यायी
निदृष्टश्च प्रतिग्रहात्" "कुर्यात् त्रिषवणस्यायी कर्त्तुं
चान्द्रायणं तथा" याज्ञ० । पत्वाभावे लोके च त्रिषवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुल्येऽपि एकवन्तृधिका षटिः शा० त० । १ तृ-
धिकषष्टिसंख्यायां २ तत्संख्येये च । "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा
वर्षाः सम्भवतो सताः" शिञ्जा । पक्षे त्रय आदेशे त्रयः षटि-
रप्यत्र । त्रयश्च षटिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे । "संख्याः"
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसर इति भेदः । इयांस्तु
भेदः त्रय आदेशे कलोदात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि
ह । त्रिषष्टि त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि० ततः पूर्ये तमपु ।

त्रिषष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां डीप् । पूरणे डट् । त्रिषष्ट त्रयःषष्ट त्रिषष्टि पूरणे त्रि० । स्त्रियां डीप् ।

त्रिषु(सु)पर्णं पु० त्रयः सुपर्णास्तदाचक्रशब्दा यत् । १बहु-
चवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्यो-
गात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे “त्रिणाचिकेतः पञ्चा-
ग्निस्त्रिषु(सु)पर्णः षड्भिनवित्” मनुः । वा कप् ।
तत्रार्थे “वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिषुपर्णकः” याज्ञ० ।

त्रिष्टुम् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुम्-क्तिप् पत्वम् ।
एकादशाक्षरपादके वर्षष्टके कन्दोभेदे “गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुप् च दृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव”
वृ० र० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । “एकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप् गायत्री जत्रं त्रिष्टुप्” शत०ब्रा० १।१।५।५। “तथैव
माध्यन्दिनं सवनमतन्वत” इत्युपक्रमे “एकादशाक्षरा
त्रिष्टुम् तस्मादाहस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति”
शत०ब्रा० १।१।५।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाश्च ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभसुदजयत्” यजु० ६।३० ।
“इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण कन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्
कन्दोऽभिमानिनीं देवतासुदजयत्” वेददीपः । प्रसङ्गात्
कन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्तमणिकायां ४ अ० उक्ताः
प्रदर्शयन्ते । “अथात्मकन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुष्णिगः सविताऽनुष्टुभः सोमोदृहत्या दृहस्यतिः, पङ्-
क्तोर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो
मितः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो
वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
कचः चान्नेयः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे
मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां
ततो उविर्ह्वयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
उविर्न जुपन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्वदैवतज्ञः
सोऽसृष्टिन् लोके देवैरपीड्यते । तस्माच्च देवता वेदा
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थम-
धिगच्छति” । शब्दब्रह्मात्मनः सांसात् तस्या उत्पत्तिः
भाग०श।२।२६ स्त्री० उक्ता यथा “तस्योष्णिगासीक्लोमभ्यो
गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्सांसात् स्तुतोऽनुष्टुज-
ल्यस्यः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना दृहती
प्राणतोऽभवत्” ।

त्रिष्टोम पु० त्रयः स्तोमा यत् पत्वम् । अत्रर्धतयत्रस्य उ-
भयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “अत्रर्धतिः” कात्या०श्रौ० १।५।६।
२४ सू० “तसुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ” २५ सू० ।
“एके तं अत्रर्धतिसुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति”
सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिषु चक्रेषु त्रिष्ठति स्या-क च्चस्वास्वेत्यादिना
पत्वम् । चक्रत्वयस्थिते रथे । “त्रिष्ठं वां सुरे दुहितारु-
हद्वथम्” ऋ० १।३४।५ । “त्रिष्ठं चक्रत्वयेऽवस्थितं
रथम्” भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु त्रिष्ठति स्या-वा० इति
सुशामः० पत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । “उत् कूनिकूचे-
भ्यस्त्रिष्ठिन्” यजु० ३।१४० । “त्रिषु विद्यादिषु स्थितं
शीलयन्तम्” वेददी० ।

त्रिस् अयं त्रि+वारे हुच् । त्रिवारे “येन त्रिःसप्तकत्वो नृपव-
हलवशामांसस्तिष्कपङ्केति” प्रबोधच० । “अनेन विधिना
आहं त्रिवदस्य हि निर्वपेत्” मनुः । “त्रिर्जपेद्वधमर्षणम्”
स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सम्बन्धोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः ।
(फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा मित-
ऽमिता रक्ता च । समा०इ० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्र न० समाहारइ० । प्राह्लपराह्लमध्याह्नरूपे स-
न्ध्रप्रातये । “सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्रं कुरुनन्दन”
भा० व० ८२ अ० । “करैस्त्रिसन्ध्रं त्रिदशैर्दिशे नमः”
साधः । “त्रिसन्ध्रव्यापिनी या तु सैव प्रज्या सदा
तिथिः । न तत् युग्मादरणमन्यत् हरिवासरत्” ति०त०
पराशरः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्रकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्रं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-
त्रिसप्तति स्त्री एकयन्त्रप्रधिका सप्ततिः शा०त०त्रयश्च सप्ततिश्च
द्वन्द्वसंवा । १त्रिप्रधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येयं च पक्षे वा
त्रयश्चादेशे त्रयःसप्तति तत्त्वार्थे । तत् तं पूर्वप्रकृतिस्वरः
त्रयश्चादेशे अन्नोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् ।
त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां डीप् ।
पूरणे डट् । त्रिसप्तत तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां डीप् ।
“भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः” भा०ग०२३अ० ।
त्रिसप्तत्या युतं शतादि ड । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।

त्रिसप्तन् त्रि० व०व०त्रियुणितः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम्
२तत्संख्येये च । “विह्वा चैनं त्रिसप्तभिः भा०ग०१३अ० ।
“त्रिसप्तकतः पृथिवीं योजिगाय भृगूत्तमः” हरिवं०२०४अ० ।

तिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरगुडरूपे पदार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २वर्षत्रये न० ।

तिसर पु० कसर+प्रथो० । कशरे हेमच० ।

तिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपानानां समाहारः पात्वा० न डीप् वा । त्रिवारे मधुपाने "प्रातिभं त्रिसरकेणं गतानाम्" माघः ।

तिसर्ग पु० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां सर्गे । "यत्र तिसर्गौ ऋषा" भा० १।१।१ ।

तिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य । १परमेश्वरे । "तिसामा सामगः साम त्रिवर्णो भेषजं भिषक्" विष्णु सं० । "त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तैस्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा" भा० वेदव्रतसामानि च । "अधिपताइ मित् ! पताइ सुरपताइ" इत्येवमादीनि त्रीणि सामानि । २महेन्द्राद्देः ज्वरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप् शब्दार्थचि० । "ऋषिकुल्या तिसामा कौशिकी इत्यादि" भाग० ५।१६।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

तिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणस्य अथ उत्तरपददृष्टिः । त्रिभिः सहस्रैः १परिमिते । स्त्रियां डीप् । "तिसाहस्रमुत्तमा" कात्या० श्रौ० १७।७२३ । "उत्तमा चितः तिसाहस्री लोकम्पृथानां भवति" कर्कः ।

तिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा० त० । त्रिशर्कराशब्दार्थे राजनि० । [सीतया कृष्टेते अमरः ।

तिसीत्य न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकृत्वः

तिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । "त्वमेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इत्युक्ते तुल्यभागे एलादित्रिके राजनि० । "पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकतिसुगन्धियुक्तम्" सुश्रुतः ।

तिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे व्यवनरूपे वज्रौ "अग्निराङ्गिरसश्चैव चव्यवनस्त्रिसुवर्चकः" भा० व० २१६ अ० ।

तिसौपर्ण न० त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् वृत्तौ त्रिशब्दस्य सुजर्थता उत्तरपददृष्टिः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।

"सुपर्णो नाम तदृषिः प्राप्नवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्मसुत्तमम् । यस्मात्तस्माद्ब्रतं स्येत् तत्र तिसौपर्णमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्वि दुश्चरम् । सुपर्णाश्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जलदायुधा । वायोः सकाशात् प्राप्नश्च ऋषिभिर्विषसाश्रिभिः । ततो

महोदधिञ्चैव प्राप्नवान् धर्मसुत्तमम् । अन्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः" भा० शा० ३५० अ० । सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत् । ऋग्वेदे १० । ११४ । ३ । ४।५ । मन्त्रतिके । ते च मन्त्राः "चतुष्कपदां युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतृयत् देवा दधिरे भागधेयम्" । २ "एकः सुपर्णः स ससृद्र-माविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता ह्येव उ रेह्ये मातरम्" । ४ "सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरैकं सन्तं बद्ध्वा कल्पयन्ति । कन्दांसि च दधतो अध्वरेषु यजान् सोमस्य भिमते दादश" । ५ सुपर्णपदघटिते मन्त्रे विदितं अण् उत्तर-पददृष्टिः । ३परमेश्वरनामभेदे "तिसौपर्णं" तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्" भा० शा० २८६ अ० । "तिसौपर्णं विदितं नाम तिसौपर्णमिति तदर्थः" श्रीधरः । तिसौपर्णेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्त्वन् न० त्रयः स्त्वन्वा इवावयवा यस्य । ज्योतिःशास्त्रे ६० स० १ अ० तस्य स्त्वन्वयसुक्तं यथा

"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्त्वन्वययाधिष्ठितम् तत्-कार्तृस्त्रोपनयस्य नाम सुनिभिः सङ्कीर्त्यते संज्ञिता । स्त्वन्वेऽस्मिन् गणितेन या सहगतिस्त्वन्वाभिधानस्त्वसौ होराऽन्वोऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्त्वन्वसृतीयोऽपरः" । तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यासस्य त्रयः स्त्वन्वाः ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत् । त्वहसाध्ये यज्ञे प्रथमायासुपसदि दोह्यात्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे "त्रिस्तनं प्रथमायां दोह्यति" कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना अस्या डीप् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री "त्रिस्तनी-मेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा० व० २७६ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः । "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा० अच् समा० टिलोपः समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणे-ऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः" इत्येव सि० कौ० ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समा-हारद्वि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके । तदधिकृत्यैव त्रिस्थलीसैहनामा अन्यः अनन्तभङ्गेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १स्वर्गमर्त्यपातालस्थे परमेश्वरे २जापदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि जीवे च ।

त्रिस्रोतस् स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः । गङ्गायाम्
“त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ” कुमा० । “कृताभिषेकै-
दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्रभिः” रघुः ।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा०
डाप् । स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे “तथा ससुहाश्चत्वारः ।
नदी भागोरथी च सा” इत्युपक्रमे “लघन्ती गोमती
चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा” भा० स० ६अ० । वरुण-
सभास्यतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिस्रुशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने
दिने स्रुशति स्रुश-क । एकादशीभेदे “यदा
पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी सत्या ततो द्वादशी
रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिस्रुशा” रघु०
“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र
क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्” एका० त० धृत
वचनम् । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिस्रुशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति” संवत्त-
वचनम् । अष्टसु महाद्वादशीषु वासरत्रयस्पर्शिन्यां
द्वादश्याञ्च द्वादशीशब्दे दृश्यम् ।

त्रिज्ञान न० त्रिषु कालेषु ज्ञानमत्र । त्रिकालज्ञानाङ्गे
व्रतभेदे । तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यं
कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा “वनवासः पयो-
मूलनीवारफणवृत्तित्वा । प्रतिपद्यज्ञनिवृत्तित्वा त्रिज्ञानं
व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-
वासिनः” द्वितीयन्तु त्रिष्वणशब्दे दर्शितम् । [चेत्त्रे अमरः

त्रिहृत्य न० त्रिः हृलेन कृष्टं चेत्तम् । त्रिवारं हृलेन कृष्टे
त्रिहायणं त्रि० त्रयो ज्ञायना वयोऽस्य णत्वम् । त्रिवर्षं
गवादौ “अथ संस्कारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्”
भा० व० २११ अ० । स्त्रियान्तु डीप् । “त्रिहायणी
त्रिवर्षां गौः” अमरः । “वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः
पञ्चवर्णा राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिणङ्गप्रः
सारङ्गप्रः” कात्या० श्रौ० २२।६।१२ । २द्वोपद्यां ब्रह्मवै०
“कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-
दो च्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी” जन्मखण्डम् ।

वीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणमस्य कन् तस्य लुक् । १इषुतय-
मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत् कप् । २वाण्यतययुक्ते
घनुषि न० । “वीषुकं घनुर्दक्षिणा” कात्या० श्रौ० २५।४।
४७। अस्यां त्रिहृद्विष्कायाभिर्दो त्रिभिरिषुभिरूपेतं घनुर्द-
क्षिणेत्यर्थः” सं० व्याख्या ।

त्रीष्टक पु० त्रिस्तः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-
भेदे “स एष त्रीष्टको अग्निः। ऋगेका यजुरेका सामैका
तदां कां चानचोपदधाति रक्ष एव तस्या आयतन-
मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना
पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकम्” शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

तुटु क्केटने वा टिवा० पञ्चे तदा० कृ० पर० अक० सेट् । तुटुच्यति
तुटुति अतु(लो)टोत् । तुटोत् । क्केटश्चात्र अत्रयवद्विधा-
भाव मात्वम् “यावन्ने दन्ना न तु अन्नि” हितो० “तुटुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय” सा० द० । “तुटुटित इव
सुक्तामणिसरः” उत्तर० ।

वि+विरुजीकरणे सक० । “कण्टकैरेना विरुजेयुः” कात्या०
श्रौ० २३।१।२२ । “विरुजेयुः विलुञ्जेयुः” सं० व्याख्या ।

तुटु क्केटने चुरा० आ० सक० सेट् । तुटुटयते अतुत्तुटुटत ।

तुटि(टौ) स्त्री कुटा० तुटु-इन् वा डीप् ।
१स्त्रुत्सैलायां २अल्पे ३संशये ४कालभेदे च अमरः
स च “थोऽङ्गोर्निमेषस्य स्वरामशंभागः स तत्परस्त-
च्छतभाग उक्ता । तुटिर्निमेषेष्टेतिऽदभिश्च काष्ठा तन्नि-
शता सद्दशकैः कलौक्ता” सि० शि० उक्तेः तत्परस्य
शतभागकालरूपः । “अणुदयात्मकः कालस्तु टिरिति’
भरतः तन्मूल्यं सृग्यम् । तदपेक्षया क्षणस्य भाग०
अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा
हि “प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्तु ट्राद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः”
छ० सि० “तुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणा-
न्तर्गतत्वात् तत्परदादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवचारायोग्यत्वे-
नास्यामूर्त्तवम् । माग० ३।१।५, ६। अन्यथा मानसुक्तं
यथा “अथ ह्यौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्तयः स्रुतः ।
ज्वालाकरश्मप्रवगतः स्वमेवानुपतन्नगात् । त्रसरेणुतयं
मुङ्क्ते यः कालः सः तुटिः स्रुता । शतभागस्तु वेधः
स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लयः स्रुतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय
साम्नातक्ते तयः क्षणः” । “मरुतः सह पजेन्त्याः
कलात्तुटिलक्षणाः” हरिवं० १६८अ० । “शुक्लस्तं बह्वलस्तु
कला काष्ठा तुटिस्तथा” मा० आ० २५ अ० । “प्राण-
तुटितु अत्रयवाद्यकालस्य चेतस्य च वेत्ता” ए० सं० २अ० ।
२कुमारानुचरमाहभेदे “केशयन्ती तुटिर्मां क्रोशना
तु तद्धितप्रभा” भा० ग० ४७० माहगणोक्तौ । भावे
इन् । ३अत्रयवादिहीनतायाम् ।

तुटिबीज पु० तुटिरस्य बीजमस्य । कचौ मूलभेदे शब्दभा०

वृटिशस् अयं वृटि+वीपसार्धे शम् । वृटिस्तु टिरित्वा-
दर्थे । “वृटिशो लवशशापि गग्यते कालनिश्चयः” भा०
८० ११८ अ० ।

तुन्प(म्प) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्पति अतुम्प्योत् ।
नीपधत्वे क्विपि तुप् तुपौ भोपधत्वे तुन् तुम्पौ इति
भेदः ।

तुन्फ(म्फ) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्फति अतु-
म्फ्योत् । नीपधत्वे क्विपि तुप् तुपौ भोपधत्वे तुन्
तुम्फौ इति भेदः । [(फीत्) तुलोप (फ)

तुप(फ) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुपो(फ)ति अतोपी-
त्रेता स्त्री त्रित्वमिता प्रथोऽ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया-

त्तके समुदिते अग्निप्रये, सत्ययुगामन्तरवर्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रोडासाधनस्याक्षय यस्मिन् पाश्वे त्रयोऽङ्का-
स्तस्य पार्श्वस्य उत्तानतया उपतने, द्यूतविशेषे वराट-
कानां मध्ये त्रयाणासुत्तानतया उपतने च “त्रेतया
द्यूतसर्वस्वः” इति ऋक्कटिका । अथयच्छे ३३४८० इत्यम्

“त्रेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ
सन्ध्या ३०० । अन्ते सन्ध्यांशः ३०० मिलिताः
३६०० । वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२६६०००
वर्षाः । यथाह मनुः “चत्वार्यष्टः सहस्राणि वर्षा-
यान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यां-
शश्च तथाविधः । इतरेषु ससन्ध्याेषु ससन्ध्यांशेषु च
त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च” । सिं-
शिं “स्वखाभ्यदन्तसागरैर्युगान्नि युग्मभूगुणैः । क्रमेण
स्वर्यवत्सरैः कृतादयोषुगाङ्कयः । स्वसन्ध्याकातदंशके-
र्निजाकेऽभागश्चस्मितैः । युताश्च तद्युता युगं रदाभ्ययो-
ऽयुताहताः” । स्वखाभ्यदन्तसागरैः ४३२००० अङ्कैस्त्रिभि-
र्युग्मितैस्त्रिभिः तान् वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सन्ध्या-
मानं ३०००० त्रेतामानं ३००००० वर्षाः । त्रेतान्ते
सन्ध्याशमानस ३००००० । मिलित्वा १२६६०००
वर्षाः त्रेतामानम् । स्पष्टसुक्तं ब्रह्मवै० प्र० ख० “द्वि-
षट् लक्षपरिमितं पश्यति सहस्रसूक्तम् । त्रेतायुगं परि-
मितं कालविद्धिः प्रकीर्तितम्” ।

“दृग्दनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते । चतुर्थसंश-
रुत्सृज्य तदा त्रेता पवर्तते । अशुभस्य चतुर्थसंशस्त्री-
नंशाननुवर्तते । कष्टपच्यैव पृथिवी भवन्तप्रोषधय-
स्तथा” । “राजा कृतयुगकृष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य

कारणाद्वाजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः कारणा-
द्वाजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते” भा० शा० ६६ अ० । तद्वर्षाश्च
“त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनर्ता गतः । अत्य-
क्ते शान्तिता लोकाः केचित्, केचिद्दयाशयाः । विष्णु ध्यान-
रता लोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः
सुखिनः सुस्यचेतसः । जला भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे
ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-
रगाः । प्रतिग्रहनिष्ठत्वाच्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । तपो-
व्रतपरा नित्यं दातारो विष्णु सेविनः । कालवर्षी तडि-
त्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुध्वरा च शस्यादृपा
पुत्राश्च पित्रसेविनः” इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः ।

“अत्राहाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा । कृते
व्यतीते त्रेतायां दृष्टा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्माभि-
सन्ध्यां न शक्ताः स्वेषसाधने । बद्धलोशकरं कर्म वैदिकं
भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमा-
नसाः । त्वक्तुं कर्तुं न शार्हन्ति सदा कातरचेतसः ।
वेदार्थयुक्तशास्त्राणि अतृतिरूपाणि भूतले । तदा त्वं
प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् । लोकानतारयः
पापात् दुःखशोकमयप्रदात् । त्वां विना कोऽस्ति जी-
वानां घोरसंसारसामरे । भर्ता पाता समुद्रत्तां पिष्टवत्
प्रियकृत् प्रभुः” इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारण-
हेतवे सदाशिवं प्रति जगन्नाथः वाक्यम् । तस्मिन्
युगे पुरुषायुषकालश्च त्रिशतवर्षो मनुनीक्तो यथा “चतुष्पात्
सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । नाधर्मेनागमः कश्चि-
न्मनुष्यान् प्रतिवर्तते । इतरेष्वामाङ्गर्षः पादशस्त्वप-
रोपितः । चौरिकान्दतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षयतायुषः । कृते त्रेता-
दिषु क्षोषामायुर्हंसति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नामाशिशस्त्रैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभा-
वश्च शरीरिणाम्” ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तकाल उक्तः अतएव “दश-
वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इत्यादि सङ्गच्छते ।
तपसा व्यायुःकालाधिक्यमिति न मनीषाविरोधः इति
तु न्यायम् ।

“धर्मादो हि यथा त्रेता वङ्गस्तेता तथैव च । तथैव
पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्तेता किलाक्षयः” भा० आश्व० ६०
अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा “विधा
प्रथीतो ज्वलनो हनिभिर्वेदपारगैः । अतस्तेतात्वमा-

पक्षो यदेकस्त्रिविधः कृतः" हरियंशे २१३ अध्याये ।
 लैताय पुंलैतानामकोऽयः । द्यूतभेदे कतायशब्दे दृश्यम् ।
 लैतिनी स्त्री लैता अस्तप्रत् इति डीष् । लैताग्नि-
 साध्यक्रियायाम् "जहुं यत्ने लैतिनी भूत्" ऋ० १ ।
 १०५।६।

लैधा अव्य० लि+प्रकारे एधाच् । लिप्रकारे "इटं विष्णु-
 विचक्रमे लैधा निटधे पटम्" ऋ० १।२।१७ "एक-
 स्त्रैधा विहितो जातवेदाः" अथ० १८।३।११ "तभ्यं
 लैधा स्थितात्मने" कुमा० ।

लै पाञ्जने भ्यांभ्यां सक० अन्दिट् । लायते अलास्त । लायः
 त्रातः । "हृत्पोरात्मानं लायते" शत० ब्रा० २।०।४।७ ।
 "गायन्तं लायते यस्मात् गायन्ती तेन कीर्तिता"स्तुतिः
 "पद्मान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं लायते सुतः" मनुः ।
 "जातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् लायस्व राघवम्"
 भट्टिः । [लिंशटध्यायपरिभिते ब्राह्मणभेदे ।

लैश न० लिंशटध्यायाः परिमाणस्य ब्राह्मणस्य ड ।

लैककुट्ट न० लिक्कुट्टु नास पर्वतः तत् भवः अण् । सौरा-
 ङ्गने । "इत्यस्येव्यव्यावर्तन्ति लैककुटाङ्गनेनाभावेऽन्यदुद्दिट्-
 लिखं लिखन्तरं पराकम्पत्सकम्पन्तः शरेषीकया सागया"
 कात्या० श्रौ० ७।२।२४ । "अध्वर्युः सागया शरेषीकया
 शरस्यायशलाकया त्रैककुटाङ्गनेन सौवीराङ्गनेन यज-
 मानस्य अख्यौ चक्षुषो अक्षिणी पराक् अनादृत्तमनक्ति-
 नेतथासुतश्च तत्र टक्षिणं चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं त्रिवा-
 रम् । तत्राङ्गनमन्त्रः सकृत् सकल्पठनीयः । लिक्कुत्
 पर्वतस्तत्र भवमङ्गनं लैककुट्टं सौवीरमिति यत् प्रसि-
 द्धम् । लैककुटाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कञ्जलादि ।
 व्यापस्तव्यः "इत्यस्य कनीनिकासीति लैककुटेनाङ्गनेनाङ्गते
 यदि लैककुट्टं नाधिगच्छेदोनैव केनाङ्गनेनाङ्गीतेति"
 कर्कः । "लैककुट्टं भवति । यत्र वा इन्द्रो इत्यमहंस्तस्य
 यदृष्टासीत्" गिरिं लिक्कुट्टमकरोत्तद्यदुल्लैककुट्टं भवति
 चक्षुष्यैवैतच्चक्षुर्दधाति तस्माच्चैककुट्टं भवति यदि लैक-
 कुट्टं न विन्देदस्यलैककुट्टमेव स्यात् समानी सौवाङ्गनस्य
 वक्ष्यता" शत० ब्रा० २।१।२।२ ।

लैकालिक लि० लिकाले भवः ठञ् । भूतभविष्यद्वर्तमान-
 कालवर्तिनि "लैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तद्ये-
 परिणमम्" भा० शा० २४२ अ० । २।३।२।२।२।२ ।

लैकाल्य न० लिकालन+स्वार्थे घञ् । भूतादिषु लिप् कालेषु ।
 "वर्णालाय काशाय कलास्त्रैकाल्यमेव च" हरियंशे

४१ अ० । "लैकाल्यसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं विप्रण-
 श्यति" याज्ञ० ।

लैगत्तेक लि० लिगतस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरस्र्यां
 करीहणा० वुञ् । लिगतं देशस्यादूरदेशादी ।

लैगुणिक लि० लिगुणार्धे द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति । "तत्
 प्रयच्छति गर्हम्" पा०ठक् । लिगुणमादाहमेकगुण-
 द्रव्यप्रयोक्तारि वाङ्मुषिकभेदे ।

लैगुण्य न० लिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे घञ् तेन नि-
 र्दत्तं वा । १।सत्वादिगुणत्वये २तद्भावे ३तत्वाध्ये संसारे च
 "लैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्योभवाजुन !" गीता ।
 "अविवेक्यादेः सिद्धिस्तैगुण्यत्तद्विषय्यवेऽभावात्" "पुरु-
 षवद्भवं सिद्धं लैगुण्यविषय्यथाज्ञैव" सा० का० ।

लैत पुं लीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन-ब्रा० ड लितो
 गर्भभेदस्तत्र भवः अण् । युगपच्छन्नाधायकगर्भजाते पशौ ।
 "रूपेस्यैवावरुद्धे सौमापौष्यं लैतमालभेत पशुकामो
 द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव हावभिजायेते जर्जं पुष्टिं
 ततीयः" तै० स० २।१।१।६ "त्वयाणां वत्सानां युगप-
 ज्जातानां तः समुदायस्त्वतः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्य-
 तमः इत्यर्थः । त्वयाणास्यत्तौ प्रयोजनमेवसुक्ष्मे यस् अजाया
 स्तावदुद्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं
 द्वौ वत्सौ जायेते माहूरुपायामजायां येयमूर्कं पयःसारं
 या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं स्थापयितुं ततीयो
 वत्स उत्पन्नः हावेव हि सर्वत्र जायेते ततीयस्तु क्वचि-
 देव तथा सति यस्यां ततीयो जातस्तस्याः शरारं वीर्या-
 धिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चासीति लज्जयितुं शक्यते" भा०
 अत्र माघे समुद्रेत्यस्मिन् इत्याधारे क्वचि गर्भपरतेति
 बोध्यम् ।

लैतन पुं अत्यलनिर्दये दामभेदे । "गिरो यदस्य लैतनो
 वितच्छत् स्वयं टासः" ऋ० १।१५।८।१ । "लैतन एतन्ना-
 मको टासोऽत्यलनिर्दयः" भा० ।

लैदृशिक न० लिटशा देवता अस्य ठञ् । देवे अङ्गुल्यमरुपे
 तीर्थे । "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालरुपस्युशेत् ।
 कायत्रैदृशकाभ्यां वा न पितृण कटाचनं मनुः ।

लैधम् अव्य० लि+प्रकारे धसञ् । लिप्रकारे "ब्रताशक्तौ
 वा लैधं तण्डुलान् विभज्य" काला० श्रौ० २५।४।४०
 "सर्वमेव चट्टेनैके देवैर्नैके वटन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं
 किञ्चित्ते धमेतद्विरुच्यते" भा० व० २२ अ० ।

लैधम्री ल० लयाणां वेदानां धर्मान् हौत्वध्वर्थवौडात्मान-

र्हति षण् । ऋगाद्वेदसम्बन्धिहोताध्वर्यवौद्गाताहं
ज्योतिष्टोमादौ काव्यकर्मणि ।

लैधातवी स्त्री षट्सानीयाख्ये इष्टभेदे “तस्य योनि-
राशय आस । तमनु परावृष्ट्य संन्याच्छिनत् सप्रेष्टिर-
भवत् तदादेतस्मिन्नाशये लिधातरिवैधाविदापेत तस्मा-
त्त्रैधातवी नाम” शत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वा इष्टी-
रपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसूतो वा एधे-
ष्टिर्यत्रैधातवी” ११ । “लैधातव्युद्वसानीयासावेव
वञ्चुः” शत० ब्रा० १३।६।२।७ । “लैधातव्युद्वसा-
नीया सर्वत” कात्या० श्रौ० १३।४।८ ।

लैधातवीय न० लिधातवी+गङा० ङ । इष्टभेदाङ्गकर्मभेदे
“सर्वे वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयम्” तैत्ति०स० २।४।१।२।

लैधातुक लि० लिभिः धातुभिः स्वर्णरौथताम्रैः निर्वृत्तः
ठञ् । स्वर्णादिधातुत्वयनिष्पाद्ये ।

लैनिष्किक लि० लिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । लिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । लिनिष्क व्यप्यत्व ।

लैपारायणिक लि० लिः पारायणभाववर्तयति ठञ् । लि-
वारं वेदपारायणकारके ।

लैपुर पु० लिपुर+स्वार्थे अञ् । श्लिपुरदेशे हेमच० । लि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । श्लिपुराधिक्रमेण
तदासिनि श्लिपुराधीशे च बहुषु अणो लुक् । “सिल-
कैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।
व्यापत्वात् बहुषु अणो न लुक् । लिपुरं पुरत्वयमस्यस्य
अण् । लिपुरस्वामिषु अञ्चुरभेदेषु लिपुरशब्दे दृश्यम् ।
“येनोद्भूतास्त्रैपुरा सायिनो वै दग्धाघोरेण वितथान्ताः
शरेण” हरिवं० १३१ अ० ।

लैपुरुष लि० लीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् व्याधे” पूर्वपद-
दृष्टिः । लिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् !
हन्युस्त्रैपुरुषं कुनम्” भा० आनु० ६० अ० । लोके तु
उत्तरपददृष्टिः लिपौरुष इत्येव ।

लैफल न० लिफलानां तदाद्यद्ब्रह्माणामिदम् अण् ।
चक्रदत्तोक्ते इतभेदे । यथा “लिफलानां त्रूपण्यं
दानां सधुकं कशुरोहिणीम् । प्रणौखडरोकं सूक्ष्मैलां
पिडङ्गं नागकेसरम् । नीलोत्पलं शारिरे द्वे चन्दनं
रजनीह्वयम् । कार्षिकं पयसा तुल्यं विगुणं लिफला-
रसम् । इतप्रस्यं पचेदेतत् सर्वमेतदृजापहम् । ति-
मिरं दोषमास्त्रावं कामलां काचमर्बुदम् । वीसर्पं
प्रदरं कण्डू रक्तं श्वयुमेव च । खालित्यं पक्षित-

ञ्चैव केशानां पतनन्तया । विषमञ्जरमर्माणि शुक्र-
ञ्चाणु व्यपोहति । अन्ये च बहुषो रोगा नेत्रजा ये च
वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिदधिभिः काश्यापादिभिः ।
इष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् लैफलं इतम्” ।

लैवलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीपक्षैबलिश्च पण्यादौ वर-
जातुकः । मौञ्जायनो वायुभञ्जः पाराशर्यश्च सारिकः”
भा० स० ४ अ० ।

लैमातुर पु० तिसृषां मादणामपत्यम् अण् मातुरत् ।
तिसृषां कौशल्याकेकयीसुमित्वाणां स्नेहभाजनत्वेन
तदीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे “लैमातुरः
कृत्स्नजितास्त्रशस्तः” भट्टिः । “सहि सुमितया,
स्वांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याञ्च जनितः” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रति-
श्लोथाः पुलीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः
पायसाङ्गं ददौ तदा । अर्वाद्दत्तं ददौ चापि सुमि-
तायै नराधिपः । कैकेयै चावशिष्टाङ्गं ददौ श्लार्थ-
कारणात् । प्रददौ चावशिष्टाङ्गं पायसस्यान्तदोपमम् ।
अनुचिन्त्वा सुमितायै पुनरेव महाभतिः । एवन्तासं
ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् । ताश्चैव पायसं
प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं मेनिरे सर्वाः
प्रहर्षो दितचेतसः । ततस्तु ताः प्राप्य तमुत्तमस्त्रियो
महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । कुताशनादित्यसमानतेज-
सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेटिरे तदा” आ० १६ स० ।

लैमासिक लि० लिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया प्राणः
“तमधीष्टो भूतो भावी” पा० ठञ् दृत्तौ विशदस्य पुरष्वा-
र्धत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन “द्विगो-
लुगिनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्त्वोद्य-
मासव्यापके लिमासवयस्के “तोकेन जीवहरणं यदु-
लूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पटा शकटोऽपहृतः” भाग०
२।७ ७८ । २ लिमासभवे च ।

लैमास्य न० लिमास+स्वार्थे अञ् । लिमासे “अङ्गमास-
मासत्रैमास्यप्राणमास्ये चैके” का० श्रौ० २०।३।६ ।

लैयम्बक लि० लियम्बको देवता अण् । “लियम्बकदेवताके
ऽपशुभेदे । “पृषलस्त्रैयम्बकाः” यजु० २४।१८ । “विंशे
यूमे लियम्बकदेवताकाः पृषलः” वेददी० । २ होमभेदे पु०
“लैयम्बकान् यज्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१०।१० । “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ धनुर्विद्याभेदे च । “वेदं षडङ्गं वेदाह-
मर्थविद्याञ्च मानवीम् । त्रैयम्बकमथेवस्वमस्त्राणि
विविधानि च” भा० द्रो० १७ अ० । ४ रुद्रदेवताके
ब्रह्मादी त्रि० “निशायां नैत्यकं चैरैशं त्रैयम्बकं
बलिम्” भा० द्रो० ७६ अ० ।

त्रैयाहावक त्रि० त्रयाहावे देशभेदे भवः घूमा० वुञ् । “न
खाभ्यां पदानाभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्” पा० वृद्धिनिघंठात्
ऐच् । त्रयाहावदेशभवे ।

त्रैराशिक त्रि० त्रीन् राशीन् अधिपत्य प्रवृत्तम् ठञ् ।
लीलावत्युक्ते राशिप्रयाधिकारेण अतुपातरूपे गणित-
भेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा
“त्रैराशिके करणसूत्रं वृत्तम् । प्रमान्धभिच्छा च
समानजाती धाद्यन्तयोक्तः फलमन्यजाति । मध्ये,
तद्विच्छाहतमाद्यहृत् स्याद्विच्छाफलं व्यस्तविधिविभोमे ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्र-
मलवैस्त्रिभिर्भयदि । प्राथमे सपदि मे वणिग्वर ! त्रूहि
निष्कनयकेन तत्कियत् । न्यासः २/७ । ५/२ । ८/१ ।
लब्धानि कुङ्कुमपदानि । ५२ । कर्षी । २ ।
अपि च प्रकृष्टपूर्वपलत्रिपट्टा चेद्व्यथ्यते निष्कचतुष्क-
युक्तम् । शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्य
सखे ! विचिन्त्य । न्यासः ६३/१ । १०४/१ । ४६/४ ।
इच्छागुणितम्फलम् । ५०६६/४ । छेदभक्तम् । १२७४ ।
आद्येन । ६२ । हृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् ।
१४ । षोडशगुणितम् । २२४ । आद्येन भक्तं जा-
ताइन्माः । ३ । एवं पथाः । ८ । काकिण्डः । २ ।
वराटकाः । ११ । भागाश्च १/६ । पुनश्च ।
द्रुमद्वयेन साष्टांशा शालितण्डुलखारिका । लभ्या चेत्-
पन्चसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेच्छयोः
सजातीयकरणार्थं द्रुमद्वयस्य पण्योक्तस्य न्यासः
३३/१ । ६/८ । ७०/१ । लब्धे स्वाथ्यै । २ । द्रोणाः ।
७ । आटकाः । १ । प्रस्यौ । २ । इति क्रमत्रैराशिकम् ।
अथ व्यस्तं त्रैराशिकम् । इच्छाहृद्वौ फले ह्रासो ह्रासे
वृद्धिश्च जायते । व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र चौर्यं गणित-
कोविदैः । यत्र इच्छाहृद्वौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले
वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां
वयसोभौत्ये तोत्ये वर्षस्य हेमनि । भागहारे च
राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् । जीववयोमूल्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वानि-

शतं विंशतिवत्सरा किम् । द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कसुचा
प्राप्नोति धूःषट्कवत्सदा किम् । न्यासः । १६ । १२ । २० ।
लब्धं २५/२/५ । द्वितीयन्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं
१/१/२ । वर्षीयसुवर्षतोत्ये उदाहरणम् । दशवर्षं
सुवर्षं चेद्रद्यानक्रमवाप्यते । निष्केष तिथिवर्षन्तु तदा
वद क्रियन्वितम् । न्यासः १०/१ । १५ । लब्धं २३/२/२ ।
राशिभागहरणे उदाहरणम् । सप्रादकेन मानेन
राशौ शस्यस्य मापते । यदि मानशतं जातं तदा
पञ्चादकेन किम् । न्यासः ७/१००० । ५ । लब्धम् १४० ।

“अस्ति त्रैराशिकं वीजं पाटी च विमला मतिः ।

किमघ्रातं सुवर्द्धीनामतो मन्दार्थसुच्यते” लीला० ।
त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः घृञ् । त्रिधा रूपे “चात् यत्
तेन त्रैरूप्यम्” सि० कौ० ।

त्रैलिङ्ग न० त्रीणि सत्वरजसनांसि पुंस्त्रीस्त्रीवरूपाणि वा
लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा व्यञ् । त्रिलिङ्गप्रधानकार्ये ।
“पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्गं प्राकृतं स्युतम् । न वा-
ऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्गीत्यभिधीयते” भा० शा० ३०७ अ० ।
त्रैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे घृञ् । स्वर्गमन्त्रपाताल-
लोके । “तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्”
मनुः । “त्रैलोक्ये यानि रत्नानि शास्त्रतं भान्ति ते षट्हे”
देशीमा० । “प्रसूतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्”
रघुः । अपरे तु कश्चित् स्वार्थे व्यञ् । त्रैलोक्यं तत्त्वार्थे ।
“तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम्” भा० शा०
२८२ अ० ।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति सृष्ट-णिच्-ल्यु ।
तन्मोक्ते ताराकवचभेदे । “तारापुजा श्रुता नाथ !
विद्याश्च सकलास्ततः साम्प्रतं श्रोतृमिच्छामि कवचं मन्त्र-
विग्रहम् । त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्विनिवारकम् ।
पुरैव सूचितं नाथ ! कृपया मे प्रकाशय” भैरव उवाच
“देवदानवविद्याष्टकपूजिते ! प्राणवल्लभे ! । त्रैलोक्यमो-
हनं नाम कवचं स्यूयतां वरम्” । इत्युपक्रम्य दर्शितम् ।
त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं
करोति वि+जि-व्यच् । भङ्गायाम् (भाड) शब्दच० ।

त्रैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्वयस्येदम् शिवा० अथ त्रिवणसम्ब-
न्धिनि सोऽस्यास्तीति उल्कारा०ञ् । त्रैवण्यी तद्युक्ते त्रि०
त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य कृषेरपत्यम् इञ् । त्रिवणस्यर्षे-
रपत्ये । “त्रैवण्येस्त्रैवण्यः” शत० ब्रा० १४ । ५ । २१ ।
त्रैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं बा० ठञ् । १३वर्गिकाम-

साधने कर्मादौ । “संख्यां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैव-
र्गिकञ्च यत्” भा०ग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । “सिद्धि-
स्त्रैवर्गिकी यतः” भा०ग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः
ठञ् । ३। त्रिवर्गरते । “त्रैवर्गिकास्ते प्ररुषा विमुखा हरि-
मेधसः” भा०ग० ३।२२।१४ ।

त्रैवर्ग्यं त्रि० त्रिवर्गे साधुः षण् । त्रिवर्गसाधने घनादौ
“त्रैवर्ग्यार्थे यतो नित्यं कृतान्तभयसयुतः” भा०ग०
४।२।१२२ ।

त्रैवर्णिकं त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १। ब्राह्मणा-
द्विषयरूपद्विजातिधर्मे । स्वार्थे ठञ् । २। द्विजातौ च
“त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-
द्विजनिते स्त्रीसङ्गारादौ मात्रे” कुल्लू० । “त्रैवर्णिकाना-
मधिकारः” ककः ।

त्रैवर्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
पा०नोत्तरपदद्विः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि “त्रैवर्षिकं
तापश्चितं तस्य सोम्यं संवत्सरः” आश्व० श्रौ० १।२।५।
१२ । अभविष्यति तु त्रैवर्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्य-
त्वात् उत्तरपदद्विः । १। त्रिवर्षेभूते २। तत्र भवति वा ।
“यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पश्यामि भृत्यवृत्तये” मनुः ।
“त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः” याज्ञ०

त्रैविक्रमं त्रि० त्रिविक्रमस्येदम् अष् । १। त्रिविक्रमसम्बन्धिनि ।
“त्रैविक्रमं मादमिबेन्द्रयत्” रघुः २। त्रिविक्रमावतारे
च । “वर्ज्यस्य महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा”
हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्यं पु० त्रिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्वजुःसामरूपा-
स्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अष् । १। वेदत्रयाभिधे ।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मापाठकः । त्रयसाध-
मिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा” व्यव० न० नारदः ।
“इत्यारो वेदधर्मज्ञाः पर्षद् त्रैविद्यमेव वा” “राजा
कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणाभ्यस्य तत्र त्रि । त्रैविद्यं हृत्ति-
मदुज्ज्यात् स्वधर्मः पाल्यतामिति” याज्ञ० । त्रिदृषां
विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अष् । २। त्रिदृषु
विद्यासु । “धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणान्नयम्”
भा०ग० ६।२।२४ । ताश्च तिस्रो नानारूपाः “ऋचो यजूंश्च
सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति” सा०ग०द्वि० “स्वाध्यायेन
व्रतैर्होमैश्चैव विद्योनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” मनुः “कर्षकाणां कषिष्टंतिः

पगलं विपणिकीविनाम् । गावोऽस्त्राकं परा हृत्तिरेत-
त्रैविद्यमुच्यते” हरिवं० ७१ अ० “त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-
स्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः” हरिवं० १६८ अ० “त्रयो
लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्वयम्” मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अष् । देवे गन्द्रार्थिचि० ।
“त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भा०ग० १।१।७ ।

त्रैविष्टपेयं पु० त्रिविष्टपे वसति वा० ढक् । देवे “गन्धर्व-
सिद्धासुरयज्ञचारण्यत्रैविष्टपेयादिषु नानुविन्दत” भा०ग०
८।८।१३ ।

त्रैवृष्णं पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं वा० अष् । राजभेदे “त्रैवृष्णो
अन्ने दशभिः सहस्रैर्वैशानर ! त्रवृष्णश्चिकेत” ऋ०५।
२७।१ ।

त्रैवेदिकं त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेद-
त्ववाध्ययनार्थं व्रतादौ । “षट् त्रिंशदाव्दिकं अर्थ्यं
शुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्” मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अष् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्क-
त्रैशोकं न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम । “विश्वापृतना,
इत्यादिकायाश्च गेये ब्रह्मज्ञोत्तके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० त्रैशुसुवंशे गोभासुसुते ऋषभेदे “गोभानोस्तु
सुतो राजा त्रैशानुरपराजितः । करम्वसस्तु त्रैशानो-
र्भरुत्तस्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रैस्वर्थ्यं न० त्रिस्वर+चतुर्व० स्वार्थे षण् । उदात्तात्तदात्त-
स्वरितरूपस्वरितके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्ता-
त्तदात्तशब्दयोर्दत्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप-
वादः एकश्रुतिशब्दे १४८४४० उक्तः ।

त्रैहायणं त्रि० त्रिहायणस्येदम् हायनानन्तात् अष् । १। त्रि-
वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अष् । २। तद्भावे न० ।

त्रोडकं त्रि० त्रोडयति चु० त्रुट-एवुल् । १। ऋदके । “सम्ना-
एनवपञ्चाङ्गं दिव्यमातुषसंशयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राङ्कः
प्रत्यङ्गं सविदूषकम्” सा० ८० उक्ते २। दृश्यकाव्यभेदे
प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वात् ऋङ्गारोऽत्वाङ्गीति बोध्यम् । तत्र
सम्नाङ्गं स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट-इ वा ङीप् । १। ऋट्फले.
२। चञ्चाम्, (पक्षिर ठोठ) ३। च्चभेदे ४। मन्त्रभेदे च
भेदिनि० । [खगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

त्रोटिहस्तं पु० स्त्री त्रोटिहस्त इव यज्ञसाधनं यस्य ।
त्रोटिल न० १। त्रोटिलतन्त्रे (त्रोटिला) २। स्वलहाक्ये त्रि० ।

त्रोत्रं न० त्रायतेऽनेन त्रै-उत् । प्राजने तोदने गवादेः

पेरणसाधने षडङ्गभेदे (पाचनी) अमरः। अथर्वे वि-
कौ० । श्वाहूपक्रियायाम् षड्वाधभेदे च संक्षिप्तमा०
लौक गत्वां चुरा० आ० सक० सेट् । लौकयते अदिष्
अतलौकत ।

त्राश पु० तृतीयोऽंशः । श्रुतये अंशे । “सर्विकान् विधु-
गापयुक्तनुलवावर्द्धं निशाङ्कोर्धर्तात्राशं वै कुनवांशकं
पञ्चणतः पूर्वं दिनानां त्वयस्” सङ्ग० । इतिशुषितेऽंशे च
“त्राशं दायार्हृ हरेद्विप्रो द्वावशौ क्षतियासुतः” मनुः
त्राक्ष पु० त्रीण्यक्षीगयस्य ष समा० । विनेत्रे शिवे त्रिका०
“त्राक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः पतिः” हरिवं०
३७६ अ० । २नेत्रकययुक्तमात्रे त्रि० । “चेदिराजकुले
जातस्त्राक्ष एष चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं ररास च
ननाद च” भा० स० १२ अ० । स्त्रियां डीष् । “द्वृक्षी
त्राक्षी लडाटाक्षी दीर्घजिह्वामज्जिह्वाम्” भा० व०
२८६ अ० । राक्षसीभेदोक्तौ । आर्षे कचित् न ष
समा० । त्राक्षि शिवे । “त्राक्ष्ये पूष्यो दत्तभेदे वाम-
नाय शिवाय च” भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुती ।

त्राक्षर पु० त्रीण्य अकारोकारमकाररूपान्य अक्षराणि
यत् । १प्रणवे “आद्यं यत् त्राक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्
प्रतिष्ठिता । स गृहोऽन्यस्त्रिष्टद्वे दो यत्सं वेद स वेदवित्”
मनुः । त्रीण्यरक्षारि वर्यां यत् । मध्यानामके
२रुन्दाभेदे न० । “विष्णु स्त्राक्षरेण (रुन्दा) त्रीङ्को-
कानुदजयत्” यजु० ६।३१ । “विष्णुस्त्राक्षरेणाक्षर-
त्रयःत्तकेन रुन्दा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्”
वेदटी० । त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते श्मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरि-
प्रयोगः । ४विद्यायां स्त्री गौरा० डीष् । ५वर्षावयुक्त-
मात्रे त्रि० । “तदेतत् त्राक्षरं सत्यमिति स इत्येक-
मक्षरं त्रिषु कसक्षरमसत्ये कसक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मध्यतोऽन्तं तदेतदन्तं सत्येन परिगृह्यते सत्य-
भूयमेव भवति नैवंविद्वांससन्तं हिनस्ति” शत० ब्रा०
५४ ८।४।२ । इष्टके त्रिका० । [३३श्वरे पु० हेमच० ।
त्राङ्ग(ङ्ग)ट न० । १शक्यभेदे २धौताङ्गने च वेदि० ।
त्राङ्ग न० त्रीण्य अङ्गान्यस्य । सौविष्टकते हविषि “मध्यं
जुह्वं हेधा कृत्वाऽवद्यात्यणिम त्राङ्गेपु” शत० ब्रा०
३।२।१८ । “त्राङ्गप्रस्य दोष्यो गुदं हेधा कृत्वावद्यति
त्राङ्गप्रयै ओथेरश्च हिरण्यशकलाववदधाति” १६ ।
त्राङ्गाय हितं यत् त्राङ्गप्र तत्साधनद्रव्ये ।
त्राङ्ग ल त्रि० त्रिषोऽङ्गुल्यः प्रमाणस्य तद्वितार्थदि० इयसच्

तस्य लुकि अच् समा० । इकङ्कनित्यमिते “द्वृङ्कनं
त्राङ्कल वा तद्योतिक्कानं यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।
२।१।२।२तद्योतिक्कानं त्वित्वां टाम् सा च मोम-
यक्षस्य वेदिः । “त खनन् इवानीपुस्तं त्राङ्कलेऽन्वितं
सखात् त्राङ्कला वेदिः स्यात्तद्वापि पाञ्चिस्त्राङ्कलामेव
सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे” शत० ब्रा० १।२।५।६ ।
“पाञ्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्राङ्कलखातामेव मेने” भा०

त्राङ्गन न० समा० द्वि० । कालाङ्गनरसाङ्गनपुष्पाङ्गनरूपे
मित्ति अङ्गनत्वमे राजनि० ।

त्राङ्गल(लि) न० त्रयाणामङ्गलीनां समाहारः वा टच्च्
इसमाहृते अङ्गलितये “तृभिरङ्गलिभिः क्रोतः तद्वितार्थ-
द्विगो तु तद्वितलुकि न टच्च् । त्राङ्गलि इत्येवेति
भेदः षि० कौ० ।

त्राधिष्ठान पु० त्रीण्य मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य
तिसृणां जायटादीनामधिष्ठानं वा इत० । जीवे तत्पुरुष-
पक्षे न० “तस्येह त्रिाधिष्ठानाणि त्राधिष्ठानस्य देहिगः”
मनुः जायटाद्यवस्थाः त्रयसाक्षिणि कूटस्थे चैतन्ये न० ।

त्राध्वगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम-इत० । यद्वादास्य
त्रिका० ।

त्रानीक पु० त्रीण्य अक्षवर्षशीताख्यानि धनीकानि गणः
अस्य । संवत्सराभिमानिदेवभेदे त्रिपालस्यो वृषभो विश्व-
रूप एत त्रुधा पुरुष प्रजावान् । त्रानीकः पत्यते मा-
हिनावान्त्वरेतोषावृषभः शशतीनाम्” ऋ० २।५।६।२ ।
“त्रानीकस्त्रिभिरक्षवर्षशीताख्यै रनीकैशु खैरुमेतः” भा० ।
२हस्तप्रश्नरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री ।

त्रासृतयोग पु० त्रयाणां त्रिधवारनक्षत्राणामसृततल्लो
योगः । त्रिधिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे । स च योगः
ज्योऽङ्को यथा नन्दा भौमार्कवारं अक्षवर्षशतभिर्धातृान्य-
चित्राग्निमूलासापैर्भेदा समेता, शशनि ऋषुसुते फल्-
गुशुभोद्गुष्मैः । सीम्याहे वै जया स्थान्द्रु गयुक्हरिभेन्दा-
श्रियास्याभिजिह्वीर्षे रिक्ता च विश्वादिदिवरुणविशा-
खानुराधामशभिः । सौरै पष्पा धनिष्ठाकरकमलजन्तु-
युक्ता यदि स्याद् योगं प्राङ्गस्त्रिष्वं सततशुभकरं चा-
सृताख्यं सनीन्द्राः” ।

त्रास्रक न० त्रीण्य अस्वकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां
लोकानां अस्वकः पितृति वा, त्रीन् वेदान् अस्वते
शब्दायते वा अवि-शब्दे ओष्ठप्रोपधः कर्मयण्य
संज्ञावाप्तिति कः त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अस्वः

शब्दो वेदत्रयस्यो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। तयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अस्येति वा, तीणि पृथिव्यनरीक्षद्युलोकास्थानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। शिवे अमरः “तृम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् यजु० ३।६० “जडो जतस्त्र्यम्बकवीक्षणो” महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः” रघुः। २दुर्गायां स्त्री “सोमस्यर्थांनन्नाजित्वात् तृम्बका सा अृता बुधैः” देवीपुरा०।

त्र्यम्बकसख पु० इत० टच् समा०। कुबेरे अमरः कुबेर-शब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्र्यरूप पु० त्रिवृष्णपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैवृष्णशब्दे ऋ० वा-
त्र्यरूपि त्रि० त्रीणि अरुधीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुपुष्टपार्श्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठादिवययुक्ते गवादौ। “त्र्यरूपीणां दश गवां सहस्रा” ऋ० २।४६।२२।

त्र्यवि पु० षष्मसात्प्रत्ययः कालः अविः त्रिस्रोऽवयवोऽस्य। अष्टादशमासवयवके पशौ। “त्र्यविव्यस्त्रिष्टुप्कन्दः” यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव-रक्षणादिषु इन्। वेददी० “तस्यो त्र्यविं रेरिहाणा” ऋ० १।५५।१४। “त्र्यविं सार्द्धं संवत्सरयस्को वत्सस्त्र्यविरुच्यते तत् प्रमाथमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा” भा० उक्तेः २तैलोक्यव्यापके च।

त्र्यद्व न० समा० हि० पात्वा०। १वर्षतये त्र्यद्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महृणो व्रतम्” मनुः। तयोऽव्वावयोमानं यस्य तद्वितार्थद्वयुः आर्क्षीयवज् अर्ध्यज्ञेत्यादि पा० तस्य लुक्। २तत्रवर्षवयवके त्रि०।

त्र्यशीति स्त्री त्र्यधिकाऽशीतिः शाक० त० त्र्यश्च अशीतिश्च समा० इ० वा। (तिराशी) त्र्यधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। त्र्यशीत तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां डीप् तमम्। त्र्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। त्र्यशीत्या युक्तं गतादि ड। त्र्यशीत तद्युतयतादौ।

त्र्यष्टकं न० सुश्रुतोक्ते जलनिक्षेपस्थानभेदे। पञ्च निक्षेपस्थानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं सुश्रुतलय उदकमञ्जिका शिख्यश्चेति सुश्रु०।

त्र्यष्टन् त्रि० त्रिगुण्यिताः अष्ट। १चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। “त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धम्मो सीदति सत्वरः” मनुः।

त्र्यस्र न० तिस्रः अक्षयः कोष्ठा यस्य अच् समा०। १ति०कोषे

राजनि०। “प्रथमतृप्ते द्वितीयतृप्ते इत्यादि” काली-पूजापद्धतिः।

त्र्यह पु० त्रयाणामङ्गां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाङ्गादेशः। “अङ्गाङ्गाः पुंस्त्रिः” पा० पुंस्त्वम्। दिनत्रये। उत्तरपदद्विगौ तु अङ्गादेशः त्र्यहप्रिय इत्यादि। “त्र्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राजोश्च स्तुतके” “त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाङ्गीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः।

त्र्यहस्यर्षि पु० त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं सृशति सृश-अण्। श्रित्थितयस्यर्षिन्वे कसावनदिने त्र्यहस्यर्षिनि २दिनजये च

त्र्यहस्यर्षि पु० “एकं दिनं यत् श्रित्थितयं च सृशेत्तमाहुर्धनयोऽवमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् सृशेत्तटाह्निदिनसृशन्तु” इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्यर्षिनि एकस्मिन् तिथौ “त्र्यहस्यर्षिं नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्नः कर्त्तव्यमिषेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्मसर्वं न कार्यं त्रिदिनसृशं तु” ज्यो० न०। किन्तु त्र्यहस्यर्षिं किञ्च नन्वात् ऋषि पदान्ते च कुः। तत्रार्थं “तिथिर्वारत्रये चैका त्र्यहस्यर्षिं सद्यदाहता”। “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्यर्षिं तदहो रात्रसुपोष्या सा सदा तिथिः” स्मृतिः। [क्रतुभेदे।

त्र्यहो न पु० त्रिभिरहोभिः निर्दत्तः ख। त्रिदिनसाध्ये त्र्यहैहिकं त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवंठण् ऐहिकम् धनादि-त्र्यहपथ्यैर्प्रैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनशालिनि। “त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः।

त्र्यक्षायण पु० त्र्यक्षस्य युवाऽपत्यम् फज् ऐहिकारिगण्ये “द्वाक्षायण त्र्यक्षायण्येति निर्देशात् “न खाभ्यां पदान्नाभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्” पा० सूक्तोक्तं कार्यं” न। त्र्यक्षस्य शिशुपालहरादेर्यून्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुकाभक्तम्। त्र्यक्षायणभक्त तृतीये विषये।

त्र्यायुष न० त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराश्यामायुषां समाहारः वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुस्त्रये। “त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्” यजु० ३।६३।

त्र्यार्षिय पु० त्रयः आर्षेयाः अक्षयः अत्र। त्रिपर्वरे १गोत्रभेदे आर्षेयगण्डे दृश्यम्। अक्षयम् उक् आर्षेयः अक्षि-धर्मः त्रयः आर्षेया धर्मायेषाम्। २अश्वविधरभूक्तेषु तेषाम् यथा अक्षिधर्मवत्त्वं तथा समर्थितं तत्त्वबोधिन्याम् यथा एतन्न्यायमूलक एव तिर्यक्पङ्कलाप्येदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्र्यार्षेयास्त्रयः अक्षि-

धर्मा अन्वत्ववधिरत्वमकत्वानि येषां ते ऋषीणां हि पर-
द्रव्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनाया चक्षुर्नि-
मीलनेनाम्बलं, परनिन्दाश्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण
वधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्यसंयमनाम्बोक्तम् ।
अन्वादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-
म्भसामर्थ्यात्” ४ “अङ्गहीनाश्रोत्रियपरलुप्तवर्जम्” कात्या-
श्री० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कष्याख्या
“अङ्गहीनाश्रोत्रियपरलुप्तान् वर्जयित्वा मनुष्याणा-
मधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्वपङ्कमकर्वाधिरादयः
अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः परलुप्ता नपुंसकाः शूद्राश्च
नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनु-
वर्तते न चेतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारम्भं कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न सन्ध्यावेक्षणं कर्तुं
शक्नोति मूकश्च मन्धोच्चारणम्, पङ्कुश्च विष्णुकर्मम् ।
वधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते
स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति परलुप्तो नपुं-
सकः तस्याप्यनधीतवेदत्वाद्द्रव्यत्वाद्गुचित्वाच्च नाधि-
कारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः । आज्यावेक्षण-
भिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव । ननूक्तम्
अशक्याङ्गरहितकर्मनुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षत इत्यादीन्वङ्ग-
याक्यानि स्नातन्व्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-
गेषत्वात्तेषाम्, तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः
ऋतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिज्ञायते तेनाम्बलं ऋतुरेवाविहितो न त्वाज्या-
वेक्षणमेवाविहितमितरञ्च विहितमिति मन्तव्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-
भावाद्भि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-
सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत् तत्र प्रधान-
वाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथार्थ-
प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-
कर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव
अवादीनामिवाज्यादीनामप्यधिकारभावसिद्धेः किमर्थं
पुनरङ्गहीनादियर्जयित्वुक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-
मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव
न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि
ऋतुर्थं अनधर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एव-

मन्वादिरेपि यद्योषधिशस्त्रादिनाम्बत्वादिर्कं स्फोटयितुं
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वाव-
स्थायामाहिताग्निश्चेत् पश्चाद्दोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
काश्चेत्तधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कुर्व-
न्नधिक्रियते एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव”
तीर्थेण आर्षेयाणि यस्य । श्विगोत्वोत्पन्ने माधवः ।
अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् तत्रार्षेयशब्दस्यान्वादि-
परत्वकल्पनं सूत्रभाष्यविरुद्धम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च
तद्गर्भा” ६।१।४१। जै० सू० “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-
हीनं प्रति सन्देहः किम् अस्वार्थधिक्रियते, एत न इति ।
तत्राप्यधिकरणातिदेशः । व्यसमर्थः इति क्त्वा पूर्वः पक्षः
शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तद्विदम अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तद्गर्भा । किं धर्मा अद्रव्यधर्मा” श्य०भा० ।
“उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै० ६।१।४२ “यस्य तु
अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-
क्रियते न, इति पूर्वधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्तप्रभावात्
न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यद्युम्, तस्मात्
तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन,
विना विष्णु क्रमैः पङ्कुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च वधिरः,
एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति
यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते
ऋतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य
च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वा संयोगान्तरात् (१।४।१२) इत्यत्र । तैश्च विना
विगुण्यं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य
अनधिकारः” भा० “अत्रार्षेयस्य स न स्यात्” जै० ६।१।४२
“दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं दृष्यते एकं दृष्यते
द्वौ दृष्यते त्रीन् दृष्यते न चतुरो दृष्यते पञ्चाति
दृष्यते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्रार्षेयस्य अधि-
कारः एत न इति किं प्राप्नोति । अत्रार्षेयोऽप्यधि-
क्रियते” इति कुतः आर्षेयं दृष्यते इति सामान्यवचनम्
तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा तच्च दर्शयति एकं
दृष्यते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो दृष्यते इति ।
न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अत्रार्षे-
योऽप्यधिक्रियेत ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न तत्रार्षेयः स न अधिक्रियते ।

कृतः ? त्रीन् दृषीते इति विशेषवचनात् विधिस्य व्य-
प्राप्तत्वात् । ननु एकं दृषीते इत्यापि विशेषवचनमस्ति ।
न इत्युच्यते, विधाधिक्याया विभक्तेरभावात् । ननु
स्तुत्या विधास्यन्ते यथा त्रीन् दृषीते इति । उच्यते
तयाणामेव स्तुतिः सा त्वित् विधास्यति । एकं दृषीते
इत्यवयुल्यवादोऽयं तयाणामेव, तत्रापि त्वित्वमेव श्रूयते
विधातुम् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति
इति । न चतुरो दृषीते न पञ्चातिदृषीते इति
नित्यानुवादे भविष्यति । तस्मात् त्रार्थेयस्य अधिकारो
नान्यस्य इति यवभा० न्यायमात्रायां माधवस्तु “अधि-
गोत्रपवर्तकः कश्यपभरद्वाजादक्षस्य सम्बन्ध आर्षेयस्य
दृषीते उच्चारयति कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽहं-
मिति एवम् उपमन्युर्वशिष्ठगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चार-
णम् । आङ्गिरसवाह्येस्य भरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रि-
गोत्रोच्चारणम्” । एवञ्च स्रजभाषादिपत्रेषु त्रार्-
थेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जात्यन्वादेः स्रजान्तरेण
अनधिकारस्य प्रतिपादनात् त्रार्थेयशब्दस्य न अन्वादि-
परत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

त्राशिर तिस्रः दक्षितक्रपयोरूपा आशिरः अधिभ्रपश-
साधनभूता यस्य । अग्नेर्दक्षभेदे । “यस्य सा पक्षाः
शतसुद्वयं यन्त्युक्षणः । अश्वमेधस्य० दानाः सोमा इव
त्राशिरः” ऋ० ५।२७।५ ।

त्राहण पुंस्त्री त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन-अच्
पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम् । विस्कारे पक्षिभेदे । “चको-
रकलविङ्कमयूरककरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपलकतित्तिरि-
कुररशाङ्ककयवलपश्टयस्त्राहनाविष्किरालघवः शीत-
मधुराः कषायादोषशमनाश्च” सुश्रुतः ।

त्राहाव पु० देवभेदे तत्र भवः वुञ् । त्रैयाहावक तत्रार्थे
त्राहिक त्रि० त्रह्णे भवः ठञ् । आर्षत्वात् त्रार्थावयवेति
निर्देशाद्वा व्याभ्यां पूर्वं न ऐच् । त्रह्णभवे ज्वरादौ ।
“ऐकाहिको द्वार्हिकश्च त्रार्हिकश्चातृथिकेत्यादि व्य-
पराजितास्तोत्रे । त्रह्णपर्याप्तं धनं अणु त्रार्हम् तद-
स्यास्ति ठन् । त्रह्णपर्याप्तधनयुक्ते त्रि० “कुशूलकुम्भी-
धान्योवा त्रार्हिकोऽश्वस्तनोऽपि वा” याज्ञ० । लोके तु
व्याभ्यां पूर्वमैजेव त्रैयाहिक इत्येव त्रह्णभवे वस्तुनि ।

त्रुदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य । सोमाख्ये
इत्ये । “त्रुदयं देवाहितं यथा वः” ऋ० ४।३७।३ ।

त्रुधन् पु० त्रिभिः वसन्तशरत्तमनैर्ऋतृभिरूपोऽस्य अन्ध-

हृत्स्य । वसन्तादिरूपोभोयुक्ते वत्सरूपे दृषभे । “उत
त्रुधा पुरुध प्रजावान्” ऋ० १।५६।३ ।

त्रु(त्र)षण न० त्रयाणासुषणानां समाहारः पृषो० वा
दोषः । मिलितगुण्टोपिप्लीमीरचित्तिके अमरः भर-
तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ ।

त्रुच न० त्रिसृष्यान्वृचां समाहारः अच् समा० । ऋक्तये ।
“उदितृषा वा वारुण्या त्रुचेनावटैवतेन वा”
“अथ त्रुचं जपेद्वृद्म्” मनुः । पक्षे संप्रसारणे त्रच-
मयत्व ।

त्रेणी स्त्री तीणि एतान्यस्य सि०कौ० त्रिषु स्थानेषु एतः
कर्तुरो यस्याः ब०व०माधवः। “वर्णादनुदात्तात्” पा० ङोप्
तस्य नञ् णत्वम् । त्रिषु स्थानेषु कर्तुरायां स्त्रियाम् ।
“तत्रेणी शलनी भवति लोहः क्षुरः सा या त्रेणी
शलनी सा तथै विदायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो
रूपमग्निर्हर्षे ब्रह्मणो हित इव ह्यग्निस्तस्मात्लोहः क्षुरो
भवति” शत० ब्रा० २।६।४।५ । “त्रेणीति त्रिषु
स्थानेषु एतः चेतः वर्णो यस्याः सा त्रेणी” भा० ।
“अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लपदेन त्रेणया च शलन्या”
आश्व० ग्टे० १।१४।४ । तीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेणी
शलनी । एतः युक्त इत्यर्थः” नारा०

त्व त्रि० तन-विच् अन्तश्च वः । श्मिन्ने अन्यार्थे
सर्वनामकार्यं सर्वनामगणे त्वत्त्वमसिमिति पठित्वा
“त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायो एक उदात्तोऽपरो-
ऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान् इत्यपरे” सि० कौ० उक्तेः
तान्त्वमपि तच्च त्रिपि तुकि रूपमिति विवेकः । “ऋचां
त्वः पोषमास्ते पुष्वान् गायत्वं त्वो गायति शक्न-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य सातां
विमिमीत उत त्वः” ऋ० १०।७।११ । त्वशब्दः
सर्वनामस्य पठितः एकशब्दपर्यायः भा० उक्ते २एक-
शब्दार्थे माधवः । “प्रजायै त्वस्यै यदशित इन्द्र !”
ऋ० १०।५।४।१ । “त्वस्यै एकस्यै प्रजाये” भा० । “उत
त्वः पश्यन्न ददर्श वाचसुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्यै तन्वं वि सस्ये जायेव पत्य उशती सुवासाः”
ऋ० १०।७।१।४ । “त्वशब्द एकवाची । एकः । उत-
शब्दोऽप्यर्थे । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
न ददर्श दर्शनफलभावाच्च पश्यति । त्व एकः
शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलभावात् ।
इत्यनेनाज्ञेनाविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह । त्वस्मा एकस्मा अपि तन्वमात्मीयं शरीरं
 वि सन्ने, स्वयं वाग्विविधं गमयति” भा० । अस्या
 एव ऋचामर्षव्याख्याने ऋग्वेदोपहादे माधवः त्वशब्दस्य
 अन्यायेतामभिप्रेत्याह, यथा “त्वः अन्यः कश्चिदर्थाज्ञानाय
 व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि सीमांसाराहिव्यादेनां
 वेदरूपां वाचं न सन्यक्तं शृणोति” अत उभयायेता
 “विश्वं मृशन्तीमभिरूपां विराजं पशुन्ति त्वे न त्वे
 पशुन्त्येनाम्” अथ० ८।६.६ । सर्वनामत्वात् जसः सोभावः
 त्वक्कण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा-क । व्रणे हारा० ।
 त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्यस्याः व्याकरणत्वेन
 अच् । १वंशरोचनायां । २तत्त्वार्थे गौरा० ङोष् राजनि० ।
 “सिताजगन्धा त्वक्क्षीरो विदारो विवृता समा” सुशु०
 त्वक्कुट्ट पु० त्वगेव कुट्टोऽस्य । क्षीरीशब्दे (क्षीरकञ्चुकी)
 प्रसिद्धे वृत्ते रत्नमा० ।
 त्वक्तरङ्ग पु० त्वचः तरङ्ग इव । कण्डुपदार्थे पार० निघण्टुः ।
 त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । “न्यपोधोऽस्वराश्वत्यशि-
 रीश्रृण्वपाटपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्-
 पञ्चकं मतम्” इत्युक्ते न्यपोधादिवल्कले । केचित्तु
 शिरोषस्थाने वेतसं परे पारिशसु वदन्तीति शेषः “त्वक्-
 पञ्चकं हिमं ग्राहि त्रणशोयविसर्पजित् । विष्टम्भा-
 ध्यानजित् तिक्रं कपायं लघु लेखनम्” भावप्र० ।
 त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि)
 ०तेजपत्रे च अमरभरतौ । “चन्दनागुरुसख्यानित्वक्-
 पत्राणां वनानि च” भा० शा० १७०अ० । शङ्खपत्रग्राम्
 स्त्री गौरा० ङीप् अमरः ।
 त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत् । शुकदोषनिमित्ता
 टश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते” इत्युपक्रमे “त्वक्पाकः
 शोणितार्बुदम्” इत्यादिना च तान् विभज्य “पित्तरक्तगतो
 ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्” सुश्रुतोक्ते शुकदोषनिमित्ते
 व्याधिभेदे ।
 त्वक्पाकस्थ न० त्वचः पाकस्थं कठोरता । त्वचः काठिन्ये
 “तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पाकस्थमकस्मात् रोमच्छर्षः” सुश्रुतः ।
 त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाञ्चे तिका० २किन्नासे
 (कुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा०
 ङोष् । शकिन्नासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका
 किन्नासे तिका० ।
 त्वच्च तनूकरणे आ० पर० सक० सेट् त्वच्चति अत्वचीत् । “त्वष्टा
 त्वचमश्नुते इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वां स्यात् त्वच्चतेर्वां स्यात्”

निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते ।
 “प्रत्वक्षाणो अतिविद्या महंसि” ऋ० १०।४४।१ । “प्रत्व-
 चाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्” भा० ।
 त्वत्सु न० त्वच्चतेऽनेन त्वच्च-करणे कस्युन् । बले निघण्टुः ।
 “सप्रविक्षा त्वच्चसा ज्यो दिवस” ऋ० १।१००।१५ ।
 “त्वच्चसा बलेन” भा० ।
 त्वक्षीयस् त्वि० अतिशयेन त्वक्षिता इयस्युन् वृथो ङोपः । दोषे
 “मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्” ऋ० २।३३।३ ।
 “त्वक्षीयसा दीप्तेन” भा० ।
 त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंशे अमरः । त्वगेव सारो-
 ऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्द० ।
 ३शोणवृत्ते ४रन्ध्रप्रधानवंशे (तलतावांश) राजनि० ।
 “त्वक्साररन्ध्रपरिप्रणलक्ष्यगीतिः” भा० । “चण्डा-
 लात् पाण्डु संपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्” मनुः । “शि-
 म्भूनां शस्तभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्-
 सारादिचतुर्वर्गे छेदे भेद्ये च बुद्धिमान्” सुशु० ।
 त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्रस्याः कच् । ५वंशरोच-
 नायां स्त्री राजनि० । ङीप् । सुद्रचञ्चु वृत्ते राजनि० ।
 त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनन्ति भिद-श्विन
 त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नागरङ्गे
 (नेत्रु) भेदे भाव० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री
 शब्दाद्येचि० । [त्वचि शब्दार्थेचि०]
 त्वक्साही स्त्री त्वचि साही । (दारचिनि) ख्याते गुड-
 त्वग गतौ आ० सक० पर० सेट् ईदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत्
 तत्वङ् ।
 त्वगङ्गुर पु० त्वचः अङ्गुर इव । रोमाञ्चे हारा० ।
 त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं स्वल्पक्षीरं यस्याः गौरा०
 ङोष् । वंशरोचनायाम् जटा० ।
 त्वगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०
 त्वगज्ज न० त्वचो जायते जन-ङ् । १रोमाणि २रुधरे च
 राजनि० ।
 त्वग्दीघ पु० त्वचं दूषयति दुष-णिच्-अण् । कोठरोगे
 राजनि० “श्वथं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाचिताम्”
 सुशु० । “प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः” भा०
 ८०।४८अ० । ततः अस्वर्थे इनि तदुक्ते त्वि० । “देवापिस्तु
 महान्तेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः !” भा० ३० । १४८अ० ।
 त्वग्दीघापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन-ङ् । वाङ्-
 चाम् राजनि० ।

त्वग्दीपारि पु० इत० । हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दीपान्ती-
ऽप्यत् । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक् ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्
त्वच्(चा) स्त्री त्वचाने संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-
व्रियति वा देहम् त्वच-क्विप् । शुङ्खलचि
(दारचिनि) २ वल्कले शर्माणि च मेदि० । ४४ सर्ग्याहके
वाञ्छोन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता सूक्ष्मा-
वायोः सन्वाग्नेनोत्पन्ना वाताभिष्ठादेवताका वेदा०
सा० इत्यम् । तत्र “उद्धृतसर्गवद्रव्यं गोचरः सोऽपि
च त्वचः । रूपान्यच् चक्षुषो योम्यं रूपमत्रापि कार-
णम् । इव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्”
भाषा० चर्मान् प्रष्टे २६०३ पृ० इत्यम् ।

चर्माणि “त्वचं समेभ्यां परिधाय रौरवीम्” रघुः
“व्यायूषि त्वलु निर्भेद्य प्राभञ्जनिरभोचयत्” भट्टिः ।
“त्वगुत्तरासङ्गततीमधीतिनीम्” कुमा० । वल्कले “भुजत्वचः
कुञ्जरविन्दु शोभाः” कुमा० । शुङ्खलचि “त्वनेलापलकै-
स्तुल्यैः त्विसुगन्धि त्विजातकम्” राजनि० । हलन्तत्वात्
वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचापलम् । “सक्तत्वच
इधोरगः” भा० शा० २५० अ० । “श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष
जर्हुरोमा महच्चचः” हरिवं० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच-अच् । वल्कले “त्वचवेष्टितमस्थिपङ्कुरम्”
उज्ज्वलट० । शुङ्खलचम् इत्यादि । प्रशस्ता त्वग्रस्य अच् ।
२ त्वरूपत्वे न० । “त्वचं लघूष्णं कटुकं खादु तित्तञ्च
रूचकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमाहृचिनाशनम् ।
हृद्वास्तिरोगवातार्थः कृमिपीनसशुक्रहृदिति” । [त्वचयति ।
त्वच त्वचं करोति सत्यपाश्रयोऽदि० पा० स्वार्थे-णिच् नामधातुः ।
त्वचम् न० त्वच-असुन् । त्वचि । त्वचसि हितम् यत् । त्व-
गिन्द्रियहिते “यत्सं त्वचस्यं ते वयम्” अथ० २।३।७ ।
त्वचापत्र न० त्वचा त्वक् पत्रमिवास्त्व । (दारचिनि) त्वक्-
पत्रे शब्दार्थचि० ।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वग्वान् इडन् मतपो लुकि न
पदान्तकार्यम् । अतिशयत्वग्युक्ते । ईयसुन् त्वचीयस्
तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्रस्था न
लुक् । वंशे अमरः । [त्वायाम् हारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् समा० । सुष्टे-
त्वच्य त्रि० त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्यम् । त्वचि-
हिते । “त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकम्” सुश्रु० ।

त्वत् त्रि० तन-क्विप् अनो वः लुक् च । अन्वार्थे सर्वनामा-
यम् । त्वग्रे वृष्यम् । सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वक्तु ।
इति बोध्यम् । [काशादित्याद्यर्थे “त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते” ।
त्वत्तस् अन्व० एकार्थत्वेः युद्धदः तस्मिन् त्वदादेशः । त्वत्स-
त्वदीय त्रि० तत्र इदम् त्वदादित्वेन वृद्धत्वात् क्व त्वदादेशः ।
एकवचनार्थवृत्तियुद्धदर्थसम्बन्धिनि । “पितृस्त्वदीयस्य मया-
ऽपहारितः” रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् ।
त्वत्वञ्च । उदित् । त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वा-
ङ्गीत् मतान्तरे उदित् । क्त्वा वेट् । अन्यत्वे सेट् । त्वक्तः ।
त्वहिध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वत्तदर्थे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादि-
व्यञ्जुपाध्युपहितपाधारभूते अनुपहितप्रत्यगानन्दरूपे
हारीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः] वेदान्तप्र० ।
त्वम्पदवाच्य त्रि० इत० । त्वम्पदाभिधे । “देहादिभिः परिच्छिन्नो
त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वम्पदार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-
तात्पञ्जत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च ।
एतन्नयं तन्मायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्यो जीवे
“आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तः-
करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः” इत्युक्तेः ।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृषो० । त्वया दत्ते इत्यर्थे “मन इन्द्र !
त्वयताया इषे” ऋ० ७।२०।२० । “त्वयतायै इषे त्वया
दत्तायै इषे अज्ञाय” भा० अज्ञाय अज्ञं भोक्तुमित्यर्थः ।

त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिष्ट ।
घटा० । णिच्-त्वरयति । पितृ त्वरा । जीत् त्वरितो-
ऽस्ति । “गच्छावः सहितौ तत्र समाधि त्वरते मनः”
रामा० आर० ७८ स० । “यस्य वा त्वरते बुद्धिः”
भा० स० १५५ श्लो० “दूता हि त्वरयन्ति माम्” रामा०
वा० “अतस्त्वरञ्च तान् योद्धुम्” भट्टिः ।

त्वरा स्त्री त्वर-अङ् । वेगे, २ अभीष्टलाभाय विस्तम्बासहन-
े च “औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
ह्रिया” रत्नावली ।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य णत्वम् । त्वरासक्ते अमरः
त्वरायस् त्वरथे कण्ठ्या० आक्षतिगणः पर० अक० सेट् ।
त्वरायस्यति ।

त्वरि स्त्री त्वर-वेगे भावे इत् । त्वरायां हेमचन्द्रकोषः ।
त्वरित न० त्वर-कृ । शीघ्रे । रतद्वति त्वि० । “पथोऽभि-
सञ्चुस्वरितं चमूचराः” माघः “त्वरितगतिर्त्रजयुवतिः”
दन्डोम० । श्देवीभेदे स्त्री “अथाभिधास्ये त्वरितां
त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्त्वसा० तद्भ्रानादिक-
सक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै-क ।
ब्रीहिभेदे (तोरी) ऋणब्रीहीत्याद्युपक्रमे “त्वरितक-
कुक्कुटाशङ्कित्यादि” सुशु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगैः” ऋ० म० उक्ते
दशच्चरपादके वर्षद्वत्तभेदे । [वचसि अमरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरक्षे
त्वलग पु० जलग+पृषो० । जलगर्षे पारस्करनि० ।

त्वष्ट्र त्वि० त्वञ्-तनूकरणे क्त । तनूकृते तदशब्दाच्चै अमरः
त्वष्टि पु० “मत्स्वाधातो निषादानां त्वष्टिस्वायोगवस्य च”
मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्वस्याः मत्पुं पृषो० ।
त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् “स्त्रीपुरुषमिष्टुनरूप्याणां
पशुमनुग्रहादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्न्यु-
पस्थानप्र० अयते “यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” तादृशस्य
त्वष्टुरनुग्रहोपेता” भा० ।

त्वष्ट्र पु० त्वञ्-टच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो
विष्णु रूचते” भा० आ० ६५ अ० उक्ते १द्वादशादित्य-
मध्ये १आदित्यभेदे । “निर्मिच्छे अक्षिणी त्वष्टा लोक-
पालोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूप्याणां प्रतिपत्ति-
र्यतो नृणाम्” भाग० २१६१४ श्लो० । उक्ते स्तस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २देवशिल्पिभेदे अमरः “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते ज्ञायुधं बद्ध” हरिव० ३१६ अ० ।
“आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च” रामा०
वा० ६१ स० । “त्वष्टा तद्यैवोर्जितविश्वकर्मा” हरिवं०
२४३ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्याय-
यता । ३ तद्देवताके चित्तानक्षत्रे । ४ स्रष्टवधरे
तच्चके वर्णसङ्करभेदे च । ५ तच्चणकर्तार त्वि० स्त्रियां
डोप् । ६ पशुमनुग्रहादीनां गर्भान्तःस्थरेतो रूपविकारकारके
देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्ट्रमत् त्वि० त्वष्ट्र+अस्त्वर्थे मत्पुं । वीर्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते
“त्वष्ट्रमन्तस्वा समेन” यजु० ३७।२० । “त्वष्टा रेतसामधि-

ष्ठाता तत्सृष्टिताः । सैधुनार्थोपसर्गे वीर्याधिष्ठाता-
पेक्षितोऽत एतद्युताः” वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वा कामयते कम्-ण्डि-अण् वेदे द्विती-
यायाः न लुक् । त्वामभिलषन्त्याम् । “अग्ने ! त्वांका-
मया गिरा” ऋ० ८।१।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु त्वि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्त्वदादेशे क्यच्छ-
न्दसि’ पा० उ । आत्मनः त्वां मथमाने । “सुता
इमे त्वायवः” ऋ० १।३।४ ।

त्वावत् त्वि० तवेव दर्शनमस्य युष्मद्+वत्पुं प्रकरणे “युष्मद-
अङ्गां रुन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्” उक्तेः सादृश्ये
बहूप् त्वादेशः “आ सर्वान्मः” पा० आ । त्वत्सदृशे
“आ घ त्वावान् त्मानाप्रः” ऋ० १।३०।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं बहुव्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० आ ।
त्वया व्याप्ते । लोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम् । “तृष तृष्टौ स्रुतो धातृस्तस्य तृष्टी-
निपातने । सृजत्येषा प्रजास्रुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकी-
र्तिता” देवीपु० ४५ अ० ।

त्वाष्ट्र त्वि० त्वष्ट्र देवता अस्त्व अण् । त्वष्ट्र देवताके १आच्यादौ
२चित्तानक्षत्रे स्त्री । त्वष्ट्रः आदित्यभेदस्य रूपत्वम् अण् ।
३विश्वरूपे षट्त्वासुरे च । “त्वाष्टस्य चिद्विश्वरूपस्य गोना-
माचक्राणः तीर्थ शीर्षापरायके” ऋ० १०।८।६। “विश्वान-
र्यमा पूषा त्वष्टाश्च सविता तथा” इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां
वंशमभिधाय । “त्वष्टुर्देवाभवत् भार्या रोचना नाम
कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपस्य वीर्यवान् ।
तं वज्रिरे सुरगणाः स्वस्त्रीयं द्विषतामपि” भाग० ६।६।३
३३ श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्तासुरोत्पत्तिकथा च
“हृत्पुत्रस्तस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शतृवे । इन्द्रशत्रो !
विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्” इत्युपक्रमे तदुत्-
पत्तिसुपवर्ण्य “येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमू-
र्तिना । स वै वृत् इति भोक्तः पापः परमदारुणः”
भाग० ६।६ अ० दृश्या । त्वष्ट्रः स्त्रूपत्वम् अण् डोप् ।
संज्ञानामनि षड्स्वर्यपत्त्यां स्त्री शब्दरत्ना० । आयाशब्दे
२६८५ पृ० दृश्रम् । ५ च्छुद्धरथे त्रिका० । ६ सामभेदे ।
“इन्द्रो वृत्ताद्विभ्यङ्गां प्राविशत् तं त्वाष्ट्रेऽब्रुवन् जन-
यामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चमीश्रुत्वा० ।

त्विष दीप्तौ स्वा० उभ० अक० अनिट् । त्विषति ते । अत्वि-
चत् अत्विचत । तित्वेष तित्वेषे । त्विषीष्ट । “ओजस्त-
दस्य तित्विषे” ऋ० ८।६।५ । “समचत्रन् वज्रनाति

त्वचन यत्" ऋ० ५।५४।१२। "अग्निरिव मन्यो !

त्वचतः सहस्र" ऋ० १०।८४।२।

त्वच(वा) स्त्री त्वि-सम्भवात् क्विप् । दीप्रौ । "निशीथ-
दीपाः सहसा हतत्वचः" रघुः । "रुचिधानि भर्तारि
परलोकमन्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेत-
रथा" "चयस्त्रिधाभित्वचधारितं पुरः" भाषः । हलन्त-
त्वात् वा टाप् । ततार्थं शब्दगत्वा० ।

त्विषामीश पु० इत० अलुक् सवा० । १सृष्ट्यै हेमच० २सृष्टि-
वृत्ते च । [वृत्ते च ।

त्विषाम्पति पु० इत० अलुक् स० । १सृष्ट्यै अमरः २सृष्टि-
त्विषि पु० त्विष-इत् । किरण्ये हेमच० ।

त्विषित त्रि० त्विष् जातास्य तार० इतच् । ज्वलिते ।
"अग्निरिव मन्यो त्विषितः" ऋ० १०।८४।२ ।

त्वेषथ त्रि० त्विष-अथच् । दीपे । "सूरस्तेव त्वेषथा दीपते
वयः" ऋ० १।१४।१८ । [अथः" ऋ० १।६।१।११

त्वेषम् त्रि० त्विष-अथच् । दीपे "अस्येड् त्वेषमारन्त सि-
त्वै अथ्य० त्वच-वा० डै । १विशेषे २वितर्के च शब्दार्थचि० ।

त्वोत त्रि० त्वया जनः वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थे ।
"त्वोपसो न्यवेता" ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वदूत इत्येव

त्सर ऋजुगतौ स्वा० पर० सक० सेट् । त्सरति त्सारीत् ।
"यस्त्वा स्वपत्नीं त्सरति यस्त्वाः द्विषमति जाग्रतीम्" अथ०

८।६।८ । "लो हैनं पाप्मा मायया त्सरति न हैनं सो-
ऽभिभवति" शत० ब्रा० १०।१६।१० ।

त्सरु ७० त्सर-उत् । खड्गघटौ । "मा मां पट्टेन रपमा
विदत् त्सरुः" ऋ० ७।५।०।१ । "खड्गं च कनकत्सरुम्"

भा० व० १।५२७ स्त्रो० । "ट्टहीतखड्गचर्माणस्तता
भूयः प्रहारिणः । त्सरुमागान् ययोद्विष्टांश्चेरुः सर्वास्तु
भमिषु" भा० आ० ५०।४३।स्त्रो० ।

त्सारुक् त्रि० त्सरौ तद्युद्धे निपुणः आकर्म० कन् ततः स्वार्थे
अण् । अग्निशुद्धिपुण्ये । "तथाऽतिपुरुषानन्त्यान् त्सारुगौ

यसजावभौ" भा० आ० १०२-अ० ।

त्वार्दस्युष् पु० त्वार्दं जैववर्षत्वयं सृष्टि सृष्टि क्त्वा जैव-
वर्षत्वयुक्ते लुप्रसंश्रुतसरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविर्षे

सौरवर्षद्वयापमानं चेत् । त्वार्दस्युष्गेवमेतं विलुप्रवत्सरं
प्राङ्कः" यशोधरजतन्त्रम् । "शुक्लवर्षयुष्मवत्समा गदिता सा
नन् सुप्रसंज्ञिता" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दाथेऽसङ्कलनम् ।

थ

थकारः तत्रगीर्धद्वितीयवर्षे व्यञ्जनवर्षविशेषः अस्मि-
न्चारणस्थानम् टनमूलं तद्दोषाद्ये दनमूलेन सह
जिह्वाग्रस्थस्यर्षः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्पर्शवर्षता ।
बाह्यप्रयत्नास्तु विवारन्वासाधोषामहाप्राणश्च । अस्य
वाचकशब्दा वर्षारंभधाने उक्ता यथा

थस्त्रिधासी महाग्रन्थिर्पन्थिपाहो भयानकः ।
थिली थिरसिजो दनी भद्रकाली शिलोच्चयः । कृष्णो
बुद्धिर्विकर्षा च दक्षिणाशाधिपोऽमरः । वरदा भोगदा
केधो वामजङ्घाऽलसोऽनलः । नोज्जयिनी पृथुर्गुह्यः
शरच्चन्द्रो विदारकः" । मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां
न्यासः । अस्याधिष्ठातृदेवीध्वेयस्वरूपं यथा "नीलवर्षा"
तिनयनां षड्भुजां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां
सदा सिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं
दशधा जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ।
तरुणादित्यशङ्कां थकारं प्रणमाम्यहम्" अस्य
स्वरूपं यथा "थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्ष-
रूपिणी । त्रिशक्तिरहितं वर्षं त्रिविन्दु रहितं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्य-
शङ्कां थकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुतन्त्रम् । का-
व्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे युद्धं फडम् "थस्तु युद्धम्"
ह० र० टीकोक्तेः ।

थ पु० थुङ्-थुर्व वा ड । १पठते २भयत्वायके त्रि० ३मङ्गले
४भये रक्षणे न० मे ढ० । [पाङ्गि !] कामधेनुत०

थकारं पु० व+स्वरूपे कार ! थस्वरूपे वर्षं "थकारं चञ्चला-
थर्वं चरणे स्वा० पर० सक० सेट् । थर्वत अथर्वीत् ।

तथर्व "अङ्गीरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वर्षो भृगवः
सौम्यामः" निघण्टुधृता श्रुतिः "अथर्वर्षोऽचरन्सर्व-

तिथरतकर्म तत्प्रातःप्रेषः" निरु० ११।८ । लोकेऽपि
मतिशून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।

थुड संश्रुतौ त० कु० पर० सक० सेट् । थुडति अथुडोत् ।
तथोड । [करणे शब्दभेदे ।

थुत्कार पु० थुत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः । निषीवनत्याघातु-
थुयुक्तं थुथु इत्यव्यक्त शब्दात् निषीवनत्यागानुकरणाशब्दात्

चि-कजोलुप्रयोगः । थुयुकरोति । "थुयुक्तव्य वमद्भि-
रध्वजजनैः" स्वर्णकर्णामृतम् ।

थुयुक्तत् स्त्री थुथु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्यम् क-वा०
आधारे क्विप् । होलाकाभां पारस्कारनिच० ।

धुन्वै वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । धूर्वति अयू० । तूर्ध्वं ।
 ध्येयै अय्य० धे-धै इयव्यक्तशब्दात्तुकरणशब्दभेदे संगीतदामो० ।
 धो(धु)ङ्गन न० धुङ्-भावे ल्युट् कृटादित्वे ऽपि वा० गुणः ।
 संवरणे । वस्तुतः धुङ्गनमित्येव तत्तार्थं साधु शब्दकल्प
 दुमे धोङ्गनशब्दकल्पनं प्रासादिकमेव । [शब्दार्थच० ।
 धौणिय ति० स्थूणायां हितार्दि ढक् प्रथो० । स्थूणाहितार्दौ

इति वाचस्पत्ये धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तत्रगीर्णवृत्तीयवर्णः व्यङ्गनवर्णभेदः अस्थो-
 च्चारणस्थानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-
 योश्च स्पर्शनादस्य लज्जावर्त्यत्वात् स्पर्शवर्णता । अस्थो-
 च्चारणे बाह्यभयलाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । तस्य
 वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

“दोऽद्वीभोधातक धाता दाता दासः कलत्रकम् ।
 दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा । सुषुम्णा
 योगिनी सद्यःकुन्तलो वामगुल्फवः । कात्यायनी शिवा
 दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी । स्वस्तिकः कुटिलारूपः क्रण्यः
 श्यामा जितेन्द्रियः धर्मज्ञहामदेवश्च अमरेहः सुचञ्चला ।
 हरिद्रापुरवेदी च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः” अस्याधिष्ठादेवता
 ध्यानादि यथा “ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते श्रेणु पार्वति ! ।
 चतुर्भुजा पीतवस्त्रां नवयौवनसंश्रिताम् । अनेकरत्न-
 घटितहारनुपूरशोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारन्तु
 तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिवि-
 न्दुमहितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
 स्यहम्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “दकारं
 श्रेणु चार्वाङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । यज्ञदेवमयं वर्णं
 यज्ञप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दु
 सहितं सदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ।
 रक्तविद्युत्कृताकारं दकारं हृदि भावयेत्” कामधेनुतन्त्रम् ।
 काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं
 सुदं नः” एतत् २० टी० उक्तेः । मातृकाव्यासेऽस्य
 वामगुल्फे न्यासः ।

द पु० देप्-गुञौ दा-दाने टो-खण्डने वा क दट्-दाने
 वा० ड वा । ऽपर्यन्ते ऽदत्ते ऽदातरि च सेदि० ।
 षकलत्वे न० एकाक्षरकोषः । टो-खण्डने सम्भ० भावे
 क्तिप् । ५ खण्डने इरक्षणे च स्त्री सेदि० ।
 “दाददोडदुदुहादोदादादोदूददोददोः । उहादं दददे उहै-
 ददाददददोऽददः” माघः अस्य मङ्गनाद्यवाख्यायामर्थ
 विशेषा बोध्याः । “स्मरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुम्भा०
 “करिणां सुदे सनलदा नलदाः” किरा० । “स्यादस्या-
 नलदं विना न टलने तापस्य कोऽपि क्षमः” “दे !
 वःपतिविदुषि नैषधराजकन्याः” नैषधम् । हे विदुषिदे
 विद्वज्जने दाति ! वो वरुणः इति वरुणपक्षे छोटः ।
 दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा । (डाश) प्रसिद्धे कीट-
 भेदे ऽसङ्घट्टने (वर्मणि) ऽदंशने च सेदि० । षदोक्ते
 इक्षपक्षते च विश्वः क्रण्ये घञ् । ७ टलो पु० हेमच०
 “सर्वञ्च दंशमशकं स्यावरञ्च प्रथग्विधम्” “खेटजा दंश-
 मशकं यूकामलिकमत्कृणम्” मनुः । “कच्छूयनेर्दंश-
 निवारणैश्च” रघुः । गौरा० डीप् लुङ्देदंशः अल्पार्थ
 डीप् वा । दन्तुददंशे (मशक) भेदे स्त्री कमरः ।
 दंशक पु० दन्श-खुल् । (डाश) ऽमच्छिकभेदे हारा० ।
 ऽदंशनकर्त्तरि ति० ।
 दंशन न० दन्श-भावे ल्युट् । (कामडान्) (ङ्गलवसान)
 ऽदन्नादिना खण्डने “दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दामीर्कर्वन्ति
 योषितः” सा० द० ऽवर्माणि न० । “ष्टटुन्महत्वा तु
 न विभोज्यासि दंशनम्” भा० क० ५७ अ० ।
 दंशनाशिनी स्त्री दंश नाशयति नाश-शिनि-डीप् ।
 तैत्तिकीटभेदे राजनि० ।
 दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।
 दंशमूल पु० दंशते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य । शिष्यौ
 (सजिना) राजनि० ।
 दंशित ति० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । ऽकृतसच्चाहे
 धृतवर्मणि “स्त्रियां यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
 दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कश्चैतद्गुरुत्तमम्” भा०
 वि० ४२ अ० “कृत्वाणि च विराजन्ते दंशितानि सि
 तानि च” हरिवं ५४५४ श्लो० ।
 दंशूक ति० दन्श वा० अक । दंशनशीले । “तस्मात् क्लीवाः
 दन्दंशूका दंशूकाः” तैत्ति० ब्रा० १।७.८।२ ।
 दंष्ट्रा स्त्री दंश-एन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात्
 पिस्वात् डीभोऽनित्यत्वात् टाप् । ऽस्थूलदन्तभेदे । दन्-

पङ्क्तिप्रदाने चत्वारो दनभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।
द्विगुणाक्षतदलावलिखितेके "दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि"
गता । "दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिस्तताधीशः पदे रो-
टसी" भा० ८० । "दंष्ट्रासयूचैः शकलानि कर्षन्" रघुः
दंष्ट्रानखविष पु० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य ।

माज्जाराटो यथाह सुश्रुतः ।

"तत्र दृष्टनिश्चासं दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुकलानान्तं वसुख-
मन्दं शविशक्तिं तदुदास्थिपित्तस्यूकशवानीतं" विषस्थानो-
पक्रमे "माज्जाराटो यथाह सुश्रुतः" रघुः
शम्बूकप्रचलाकमृदुगोषिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः ।

दंष्ट्राल त्रि० दंष्ट्रा+अस्त्वर्थे चूडा० ल । दंष्ट्रायुक्ते "धूमकेतो
हरितशम्बुर्दंष्ट्राक्षौटपुठाननः" हरिवं० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष पु० दंष्ट्रायां विषमस्य । १भौमे सर्पे "भौमास्तु
दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

"विषन्तु लालानखमूलदंष्ट्राजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
सप्रकारं विस्वजनि लूतास्तदुपमध्यावरवीर्यं युक्तम् ।
सकण्ठकोठं स्थिरमत्वमूलं लालाक्षतं मन्दरुजं वदन्ति ।
शोफञ्च कण्ठञ्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखापदशे ।
दंशन्तु मूलेण सङ्गणसम्यग् सरक्तपर्यन्तमवेच दीर्घम् ।
दंष्ट्राभिरुपं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च" ।
लालाविषादयोऽप्यत्र । [युधादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्वमिवास्त । वराहे शब्दार्थचि० । दंष्ट्रा-
दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
दाडिकायां दंष्ट्राशब्दार्थे । दंष्ट्रा+त्रीह्या० वा ठन् ।
दंष्ट्रायुक्ते त्रि० ।

दंष्ट्रिन् पु० दंष्ट्रा अक्षप्रथे त्रीह्या० इति । शूकरे अमरः
२सर्पे शब्दर० । ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि० "दंष्ट्रिभिः शक्तिभिर्वापि
हतास्ते च्छैश्च तस्करैः" शु० त० अग्निपु० ।

दंसना स्त्री चु० दन्स-भावे युच् । १कर्माणि निरुक्ते दंशस्
इति शब्दस्य कर्मपर्यायतोक्ते सार्थात्त्वम् । "तव क्रत्वा
तव तहंसनाभिः" ऋ० ६।१७।६ । "दंसनाभिः कर्माभिः"
भा० । "शची वस्तव दंसना" ऋ० १।२।२।

दंसस् न० दन्स-असुन् । कर्माणि निघण्टुः "चारुतम-
मन्ति दंसः" ऋ० १।६।२।६ । "अवर्जयो वलिनो अस्तु
दंससा" १०।१२८ । "दंससा कर्माणां" भा० । "सजोषा-
वश्विना दंसोभिः" यजु० १२।७४ ।

दंसि पु० दन्स-इन् । कर्माणि । "कुत्वाय मन्सस्यश्च दं-

सवः" ऋ० १०।१२८। "दंसयः कर्माणि" भा० "दं-
सयः कर्माणि दंसयत्ये नानि" निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ त्रि० दन्स-इन् दंसयिता अतिशयेन सः इठन्
इणो लुकि णिञोपः । १अत्यन्तकर्मकर्त्तरि । "दस्ता
दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ० १।१८२।२। "दंसिष्ठा अति-
शयितकर्माणां" भा० औस्थाने चाच् । २दर्शनीयतमे
३अतिशयेन शत्रुहिंसके च । "येना दंसिष्ठ ! कल्पने"
ऋ० ८।२४।२५ । "हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यहा शत्रुणां
क्षपयितः !" भा० । अत्र दृशेः दंसे वा धातोर्दृष् प्रथो० ।
दक न० उदक+प्रथो० दैप्-शोभे क ततः संज्ञायां कन् वा ।
जले त्रिका० दकोदरम् । दकार्गन्तम् ।

दकोदर न० दकं जलस्फोतसुदरं यत् । सुश्रुतोक्ते
जलोदरापरनामके उदरोगभेदे यथा "यः स्त्रोहपीतो-
ऽप्यनुवाचितो वा दानो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद-
हानि । स्त्रोहोपलिप्तोऽप्यथ वापि तेषु दकोदरं पर्ववद-
भ्युपैति । द्धिग्धं महत्सम्परिहृत्तनाभि भयोद्धतं
पूर्वाभिवाम्बुना च । यथा इतिः क्षुभ्यति, कम्पते च शब्दा-
यते चापि दकोदरं तत् । "नाभेरधसतरङ्गुले सेवन्वा
वामपाश्वे दकोदरे" विध्याः सिरा बहुविधा मूलदृष्टि-
दकोदरम्" सुश्रु० ।

दक्ष इद्री शीघ्राद्ये च स्वा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते अद-
क्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । "त्वमिनो शतहिमासि दक्षसे"
ऋ० २।१।११ ।

दक्ष इत्यर्थे (गतौ वधे च) स्वा० आत्म० सक० सेट् । दक्षते
अदक्षिष्ट ददक्षे । सित् तत्कारणसामर्थ्यात् अतुषधाया
अपि दीर्घे षिण् अदाक्षि अदक्षि अक्षि
दक्षं दक्षम् दानं दाक्षमिति रूपं पित् भावे अ । दक्षा ।
दक्ष पु० दक्ष-कर्त्तरि अच् । १तास्त्रुद्धे दक्षसंहिताकर्त्तरि
२सुनिभेदे ३शिवदृषभे ४दक्षभेदे ५अमनौ च विश्वः ।
६महेश्वरे शब्दरत्ना० । अक्षुणो दक्षिणाङ्गजाते ७प्रजा-
पतिभेदे । दक्षतरे ज्ञेयेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु
सद्य एव ज्ञातं कर्त्तव्यं च समर्थे पटौ त्रि० मेदि० ।

"दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाङ्गवान् ऋषिः । अ-
क्षुणः प्रथिवीपाल ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजा-
यताङ्गुष्ठाङ्गायां तस्य महात्मनः । तस्मां पञ्चाशतं कन्धाः
स एवाजनयन् सुनिः । ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्गः कन्याः
कमललोचनाः । पुलिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा-

पतिः” भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनाशकथा दक्षसुत
शब्दे दृश्यम् हरिवंशे २ अ० तु तस्य प्राचेतसत्वसक्तौ यथा
“उपगम्याब्रवीदेतानथ सोमः प्रजापतीन् । कोपं
यच्छत राजानः ! सर्वे प्राचीनवह्निपः ! । हृत्पुन्या कृता
पृथ्वी शास्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता च कन्येयं
हृत्पायां वरवर्चिनी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता
गर्भेण वै मया । मारिषा नाम कन्येयं हृत्पायामिति
निर्मिता । भार्यावोऽस्तु सहासागा सोमवंशविर्द्धिनी ।
युष्माकं तेजसोऽङ्गेन अस चाङ्गेन तेजसः । अस्यासुत्-
पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । स इमां दग्धभू-
यिषां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निमसो भूत्वा
प्रजाः संवर्द्धयिष्यति । ततः सोमस्य वचनाञ्जगदुक्ते
प्रचेतसः । संहृत्य कोपं हृत्तेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ।
मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्रचे-
तोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षोजज्ञे सहातेजाः
सोमस्यांशेन भारत ! । पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशवि-
र्द्धनान् । अचरांस चरांसचैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ।
स हृदा मनसा दक्षः पश्चादथसृजत् स्त्रियः । ददौ स
दश धर्माय कश्यपाय तयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञे-
ऽथ नक्षत्राख्या टयौ प्रभुः । तासु देवाः खगा गावो
नागा दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जप्तिरेऽन्याश्च
जातयः । ततः प्रभृति राजेन्द्र ! प्रजा मीथुनसम्भवः ।
सकल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा” ।

सनयोर्वीरोधमागङ्गु कल्पभेदाद्विरोधः भङ्गात्
तत्रैव समाहितो यथा

“जनमेजय उवाच । देवानां टानवानाञ्च गन्धर्वैरग-
रक्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च सहात्मनः ।
अङ्गुशाद् ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ !
वामाङ्गुलात्तथा च तस्य पत्नी व्यजायत । कथं प्राचे-
तसत्वं स पुनर्लभे सहानपाः । एतन्मे संशयं विप्र !
सम्यगाख्यातमर्हसि । दौहित्यश्चैव सोमस्य कथं श्वशुर-
तःकृतः” । वैशम्पायन उवाच । “उत्पत्तिश्च निरोधश्चिन्तौ
भूतेषु पार्थिव ! । अग्रयोऽत्र न सुहृत्प्रान्ति विद्वांसश्चैव
ये जनाः । युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृपाः ।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांसत्वं न सुहृत्पि । अथैत्रं कानि-
एत्रमथेषां पूर्वं नासीञ्जनाधिप ! । तप एव गरीयोऽभूत्
प्रभावश्चैव कारणम्” हरिवं० २ अ० । ६ औशीनरपुत्रवृत्त-
भेदे “गिविर्भवः क्विर्दक्षत्वारौशीनरत्नजाः” भाग० ६ ।

२३।४ । ६ टक्षिणभागे वामतो जानकी यस्य दक्षभागे च
लक्ष्मणः । मारुतिः पुरतो यस्य” रामकवचम् । १० विष्णौ
“उद्यः संवत्सरो दक्षः” विष्णु स० । “जगद्रूपेण ब्रह्ममा-
नत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः” भा०
तत्र कुगले “दक्षमिष्टमधुवासरसारम्” “उपवनपवनानु-
पातदक्षैः” माघः “रभ्रान्तेषु दक्षाणां द्विषामासिपतां
ययौ” रघुः । “मेरौ स्थिते दग्धगि दोहदक्षे” कुमा० ।
दक्षर्हिंसे करणे घञ् । ११ बले निघण्टुः ।

“स दक्षाणां दक्षपतिवैभवं” ऋ० १।६५।६ । दक्षाणां
बलानाम् मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिः”
भा० । १३ वीर्यं न० “खैर्दक्षैर्दक्षपितेः सौद देवा-
नाम्” यजु० १४।३ । “खैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः
सह, दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । दक्षपिता दक्षं वीर्यं
पातीति पालयिता” वेददी० ।

दक्षकन्या स्त्री इत० । दक्षस्य सुतासु ताश्च षष्टिः । यथाह
सत्सुप० ५ अ० ।

“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः । वै-
रिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा । प्रादात् स दश
धर्माय कश्यपाय तयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रो-
ऽरिष्टनेमये । हे चैव श्वशुराया हे कशाशाय धीमते ।
हे चैवाङ्गिरसे तद्वत्सहानामानि विस्तरात्” । “तांचैव
नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । षष्टिं ततो-
ऽसृजत् कन्यां वैरिण्यामिति नः श्रुतम् । तांस्तदा प्रति-
जयाह भार्यां कश्यपः प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरव्य !
तथैवान्ये महर्षयः । ददौ स दश धर्माय कश्यपाय
तयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने । हे
चैव वृष्टपुत्राय हे चैवाङ्गिरसे तथा । हे कशाशाय वि-
दुपे तासां नामानि मे शृणु” हरिवं० ३ अ० । २ सतीना-
म्नां भवपत्न्यां दुर्गायाश्च तत्कथं प्रसूति मानवीं दक्षः
उपयेमे ह्यजात्मजः । तस्यां ससर्ज दुहितुः षोडशाम-
लनोचनाः । तयोदशाऽदाङ्गर्माय तथैकासग्नये विभुः ।
पिश्ये एकं युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे” भाग० ४।१ ।
“यथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविष्टुद्रेहा कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र ।
दक्षक्रातु पु० इत० । दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञ-
भेदे । तद्यज्ञकथा काशी- ८७ अ० यथा

“अहं यियन्तुर्यं मे यज्ञसाहाय्यकारिणः । भवन्तु
यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वरान्विताः । श्वेतक्षीपमथो गम्या

चक्रं चक्रियमच्युतम् । सहाक्रतुपदेष्टारं यज्ञपूरुष-
मेव च । तस्यैर्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
प्रावर्त्तत ततस्तस्य दत्तस्य च महाध्वरः । दूरादेव
निकायाञ्च तस्मिन् दत्तमहाध्वरे । अनौश्वरात्ततो
वेधा व्याजं कृत्वा षट्त्रयं ययौ । दधीचिरथ सर्वोऽस्य सर्वो-
ऽस्त्रैर्लोक्यवासिनः । दत्तयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविव-
र्जितान् । प्राप्ससम्मानसम्भारान् वासोऽलङ्कृत्किपूर्वकम्
इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दत्तस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवार्त्विज्यं भजन्ति ये । एको
रद्वो न द्वितीयः संविदानाव्यपीति हि । प्रावर्त्तन्त्तर्षयो-
ऽन्येऽपि गौरवान्तव च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं
ऋषोषि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं
तं समाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ कतोऽप्यकृत एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकसाक्षिणि । तवापि
चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जडानि वी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अर्धहीना यथा वाणो धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा षट्हाः
दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं
यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा
सम्पत्तिर्नहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जप्त्वाह
वचनं न तत् । दत्तो दत्तोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायावि-
मोहितः । प्रोवाच च ऋषं क्रुद्धः का चिन्ता तव
मे क्रतोः । क्रतुसंख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह ।
अयथार्थविधानेन सिद्धयेत् कर्माणि नेशितः ।
स्वकर्मसिद्धये वाद्य सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः
कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्याच्च कुतचित् । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टान्त्या-
भ्यहम् । जडान्यपि च वीजानि कालं संप्राप्य चात्मना ।
अङ्कुरयन्ति कालाञ्च पुष्पानि च फलन्ति च । विना-
ऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण ते-
नात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिरवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिश्रुत्याञ्च

सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेच्छाबलात् कर्म कृतमप्यविधा-
नतः । संसिद्धेत्तदधीनाश्च कथं सर्व इहेश्वराः । सासा-
न्यसाक्षिवक्ष्येः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदस-
न्दिम्बं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिसङ्घेण विद-
ध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत्
स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्ता महेशिता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण
तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्तेऽत्र ये
च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किन्तैरत्र
तवान्तिके । उत्तरादुत्तरञ्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीचौ चुक्रेऽत्यन्तं दत्तो गवीं हताश्रया । आदिदेश
समीपस्थानालोक्य परितस्त्विति । ब्राह्मणाप्रसदं चासुं
परिदूरयताशु वै । अक्षुणादध्वरश्चेष्टादनादिष्टान्नाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां
दूरयसे मूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च
सर्वैरेभिः समं भ्रुवम् । अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव
मूर्ध्नि पतिष्यति । महेशितुस्त्रिजगतीपुरीशास्तुः प्रजा-
पते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः ।
तस्मिन्निर्गतां निर्यातो दुर्वासाश्चप्रवरो महान् । उत्तद्
उपमन्युश्च ऋचीलोहालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च
गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदाऽन्येऽपि दत्त-
यज्ञादिनिर्ययुः” । दत्तयज्ञादयोऽप्यत्र । दत्ताः कुश-
लाः क्रतवः संकल्यायेषाम् । रचचुरादीन्द्रियरूपेषु
प्राणेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दत्तक्रत-
वस्ते नोऽवन्तु” यजु०४ ११ । “ये देवा ईदृशाः दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चतुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः ।
“इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ भित्वाव-
रुषौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति” शत०
ब्रा० १।२।१२ श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः
दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस एतत्पद्माः इच्छोत्पत्तौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपा-
दिप्रतिभासाभावात् । यथा स्वप्रावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुजः । तथा दत्तक्रतवः दत्ताः कुशलाः क्रतवः
संकल्याः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण्य इत्यर्थः । ते देवा
नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविप्लपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः
प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं कृतमस्तु” जेददी० ।
दत्तक्रतुष्वंसिन् ५० दत्तक्रतुं ध्वंसयति ध्वंस-विच-

शक्ति । इमहादेवे तदंशाविभूते रवीरभङ्गे च तत्कथा
कृतध्वंसिन् शब्दे २२८४ प्र० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन-ड । सतीरूपायां । दक्षक-
न्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २४श्विन्यादौ च । दक्षजा-
तादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० इत० । शिवे २८८ च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री इत० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि श्वश्रिन्यादौ
२दुर्गायाम् । श्वेदिरूपायां भूमौ च । “अदितिर्जनित
दक्ष ! या दुहिता तव” ऋ० १०।७।५ । दक्षस्य भूमि-
जत्वेऽपि तज्जनकत्वाद्यन्वयमाशङ्क्य निरु० १।१।२ ।
समाहितं यथा “अदितेर्दक्षो अजायत” “दक्षाददितिं
परीति” च तत्कथस्यपद्येत ? समानजन्मानौ स्थातानि-
स्त्वपि वा देवधर्मेषुतेरतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती ।
शृणो० दक्षतनायत्र “दक्षस्य पितरं तना” ऋ० १।२।७।८
“दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया” मा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य स-
बाह्यान्वविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातमा-
न्वाभिमानिदेवे “ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः
दक्षपितारस्तो नः पान्तु” तैत्ति० १।२।३।३। दक्षपितार इत्यत्र
गौरवत्वात् षड्विः । अक्षुरादिप्राण्यभिमानिनो वे देवाः सन्ति
तेऽस्मान् पयःपानरूपप्रतानुषायिनोऽन्तर्बर्हिच युञ्जि-
सन्मादनेन प्राप्तयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले
ममसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि ममसा युज्यन्ते ।
पथ्यममस्कस्य चक्षुरादिभिः सञ्ज्ञिहितविषयाणामप्यनव
नमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः”
भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री ।
दक्षस्य धीर्यस्य पिता मालक ! । श्वीर्योत्पादके दक्षशब्द-
शेषे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री । गीतिकाभेदे । “अग्गाथा माशिका
दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणा-
न्कोत्ससंज्ञितम्” बःप्र० । “अग्गाथाद्यासतस्त्री गीतिकाः”
मिता० । २दक्षकृते त्रि० ।

दक्षम् न० दक्ष-करणे अक्षन् । बवे । “दृष्या दक्षसे यशः”
ऋ० २।२।१।२ । “दक्षसे ब्रह्मय” भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनो । “नवमो दक्षसावर्णि
मनुर्दक्षसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीपिकेतुरित्याद्यास्तनुस्तना
व्यप । परे ष्टीचिदभाद्या देवा इन्द्रः ऋतः स्युतः । द्युति-

मत्प्रसुखाः सप्त भविष्यन्तु प्रथमतः । आयुष्मतोऽशुधा-
रायान्ममभो भगवान् किल । भविता येन संराज्ञं
तिलोकीं भोक्ष्यते ऽङ्गुतः” भाग० ८।१२।८ । “दसावर्णि
दक्षसावर्णि १०र्ब्रह्मसावर्णि कस्ततः । १।१धर्मसावर्णिको १२
रुद्रपुत्रो १२ रौच्य १४ भौत्यकः” पराणान्तरम् । हरिवंशे
तु नवमस्य रोहितत्वदृष्टत्वं यथा “व्यवनस्यैव दाशिक
आनैयो ह्यव्यवाहनः । पौबहः सत्य इत्येते सनयो
रोहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र तव एव नराधिप ! ।
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्तो रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । धृष्टत्रया भूरिधामा
अवर्णोऽष्टहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेनैव पुत्रा म-
हौजसः” ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० इत० । श्वेदे शब्दार्धचि० ।

देवस्य दक्षस्यत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण
दक्षावामादितावुत्पत्त्येन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वाच्च तत्सुत-
त्वम् यथाह हरिवं० २ अ० ।

“प्रजाः कृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः सयम्भुवा । यथा
ससर्ज्य भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव
भूतानि पूर्वमेवास्मजत् प्रभुः । अक्षोन् देवान् सगन्धर्वान-
सुरानथ राक्षसान्” । २ हर्ष्यश्वादिषु तत्कथा “दक्षस्य
पुत्रा हर्ष्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता अजा-
वीर्या नारदस्तानुवाच ह । वाञ्छिशा वत ययं
वै नास्या जानीय वै भुवः । प्रमाशं स्रष्टु कामा वै
प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तर्द्वि मधुस्यैव कथं स्रक्ष्यथ
वै प्रजाः । ते तु तदचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः ।
अद्यापि न निवर्तन्ते सस्रष्ट्रेभ्य इवापगाः । हर्ष्य-
श्वेजथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरगत्यामेव
पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्तु तु शव-
लाश्रवाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चो
दिताः । अन्योन्यमुचुस्ते सर्वे सम्यगाह महास्रनिः ।
भ्रातृणां पदवीं ज्ञातुं गन्धर्वं नात्र संशयः । ज्ञात्वा
प्रमाशं पृथ्वाश्व सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकायाः
स्रक्ष्यमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण
प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्तन्ते सस्रष्ट्रेभ्य
इवापगाः । नष्टेषु शवलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसति च । तदा प्रवृत्ति वै
भ्राता भ्रातरन्वेष्ये व्यप ! । प्रयातो नश्चति जिप्रं तद्
काश्वं विपश्चिता । तांथैव नष्टान् विज्जाय पुत्रान् दक्षः

प्रजापतिः । षट् ततोऽष्टजत् कन्यां वैरग्यामिति न
श्रुतम् ।

श्वन्विन्यादौ च स्त्री "तमोऽपहं दक्षहता इवावभुः" रघुः ।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षसाध्वरं ध्वंसयति ध्वंस-षिच-
ण्वल् । शिवे २वीरभट्टे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र ।

दक्षाय पु० दक्ष-आय । षण्डे २२प्रश्ने च उषादिष्टौ
सि०कौ० । दक्ष-वृद्धौ अन्नभूतगर्थे ण्वल् । श्वर्कके

वि० । "मितो दक्षायो अयं मेवासि सोम !" ऋ० २।६२।३।

"दक्षायः सर्वेषां वर्ककः" भा० ।

दक्षिण वि० दक्ष-इनन् । १परच्छन्दानुवर्तिनि पराभिप्रा-
यानुवर्तिनि २शरत्वे । ३दक्षभागस्थे च मेदि० ।

४अवामे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिह) ख्याते भागे
हेमच० । "एषु त्वनेकमहालासु समरागो दक्षिणः

कथितः" सा० द० उक्ते पनायकभेदे यथा "स्नाता
तिष्ठति कुलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्सुद्यूतै राति-

रिर्यं जिता कमलया, देवी प्रासाद्याद्य च । इत्यन्तः पुर-
सुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिप-

त्सिमुदमनसा द्विजाः स्थितं नाडिकाः" । स्वामेक्षया मेरु-
निरितो विप्रकटायां इदिशि स्त्री ७वर्द्धिनि वि० ।

प्यञ्जदानान्ते दाने ६प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञा-
दान्तदक्षिणानामनिश्चितः" इत० ब्रा० २।२।२।२।

"स एष यज्ञो हनो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरद-
क्ष्वंस्तदादेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तथादक्षिणा नाम तद्यदे-

मात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ
समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति" । दक्षि-

णाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा
भविष्यपुराणे "अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव क्षपोत्सम ।।

विफनं तद्विजानीयाद्भस्मनीव कुतं हविः" । षट्त्रिंश-
त्सतात् "अहायुक्तः युचिदानीं दानं दद्यात् स-

दक्षिणम् । अदाक्षिणन्तु यद्दानं नत् सर्वं निष्कलं
भवेत्" । मैत्रायणीयपरिशिष्टम् "दक्षिणासामे सुवानां

अख्यायां ददाति न त्वेवं यजेत्" । तथा शतपथ-
श्रुतिः "तस्मात्तदक्षिणं हविः स्यादिति" । भविष्योत्तरे

"काव्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्पममं सुखावहम् । अक्ष-
मक्षन्तु दोषाव भवतीह परत्र च । तस्मात्त दक्षिणा-

हीनं विधानविकलं न च । देयं दानं महाराज ।
दमय फलकाङ्क्षया । अन्वथा दीयमानं तदपकाराय

क्षेत्रम् । प्रत्यक्षतयार्थं हानिनं च तत् फलदं भवेत्" ।

आह भगवान् व्यासः "सुवर्षं परमं दानं सुवर्षं
दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्षं दक्षिणं-

ध्यते ।" एतच्च, विशेषविहितगोवस्तादिदक्षिणकदान-
वर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि

परा चोच्यते इति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां
निराचष्टे अानन्वार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्षस्य प्रकृतत्वात्

सर्वदानेषु सुवर्षं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि
पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योच्यं

यन्तु श्रूयते "अन्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्षं दक्षिणा
स्यता । सुवर्षं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्युते"

इति तदेतच्छ्रौतस्मै न्यं परिज्ञाय अज्ञातव्यम् । "सुवर्षं
रजतं तावत् तण्डुला धान्यमेव च । नित्यप्राङ्

देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्" । स्कन्दपुराणे । "देव-
द्रव्यतृतीयं दक्षिणां परिकल्पयेत् । अनुक्तदक्षिणे

दाने दशंशं वापि शक्तितः" । तुलापुरुषादिदानानि
अधिकृत्य लिङ्गपुराणे "दक्षिणा च शतहार्दं

तद्वर्षं वा प्रदापयेत् । ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दय
निष्कान् प्रदापयेत्" । भविष्योत्तरे "ज्ञेयं निष्कशतं

पार्थ । दानेषु विधिस्तमः । मध्यमस्तु तद्वर्षं न तद्वर्षं-
नाघमः स्मृतः । मेषप्राञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्-

प्यपि । एवं वृद्धे तथा हे च धेनोः कण्ठाजिमस्य च ।
अशक्तस्यापि कृप्रोऽयं पञ्चसौवर्षिको विधिः । अतो-

ऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराघमः । प्रतिष्टह्नाति वा
तस्य दुःखयोक्तावहं भवेत्" ; जयाभिषेकसदाहृत्य लिङ्ग-

पुराणे "अष्टमिष्टपलोन्मानं दद्याद्दक्षिणां गुरोः ।
ज्ञोतयाञ्चैव सर्वेषां त्रिशत्पलसदाहृतम् । अथ्येनृणां

तद्वर्षं न द्वारपानां तद्वर्षं तः" । एतेनाम्यत्रापि, गुरो-
रर्षम्, ऋत्विजां तद्वर्षं, जापकानां तद्वर्षं द्वारपा-

नानां तद्वर्षमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः । अन्या
अपि दक्षिणाः तत्र तलोक्ता वेदितव्याः । यज्ञभेदे दक्षि-

णाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः
विशेषतोऽदृश्यः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे

त्र दोषा दक्षिणावामनिश्चितसहिता उक्ता यथा ।
"कार्त्तिक्यां पूर्वमायान्तु राशे राधामहोत्सवे । अकि-

र्भता दक्षिणांवात् कण्ठस्य तेन दक्षिणा" । यज्ञो दक्षि-
णया शार्दं प्रलेण च फलेन च । कर्मिणां फलदात्री

चेत्त्वेवं वेदविदो विदुः । कत्या कर्म च तस्यैव तृणं दद्याच्च
दक्षिणाम् । तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरक्तमिदं सुते ! ।

कर्ता कर्मणि पूर्णं च तत्क्षयं यदि दक्षिणाम् । न
दद्याद्ब्रह्मणेभ्यश्च दैवेनात्तानतोऽथ वा । सङ्कर्तं
समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ब्रुवम् । एकराले व्यतीते
तु भवेत् शतगुणा च सा । तिराले तद्दशगुणा सप्ताहे
द्विगुणा ततः । मामे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाम्
वर्द्धते । संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा
भवेत् । कर्म तद्व्यजमानानां सर्वञ्च निष्कलं भवेत् । स च
ब्रह्मस्वापहारो न कर्माहोऽस्तुर्चिर्नरः । दरिद्रो
व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी । तदुद्वेगद्वयाति
लक्ष्मीश्च शायं दत्त्वा सुदारुणम् । पितरो नैव गृह्णन्ति
तदहं त्रिदशतर्पणम् । एवं सुराश्च तत्पूजां तद्विज्ञा-
नमिनाञ्जतिम् । दाता न दीयते दानं प्रहीता च न
याचते । उभौ तौ नरकं यातम्ब्रह्मरञ्ज्युर्यथा घटः ।
नार्पयेद्यजमानश्चेदुयाचितृषु च दक्षिणाम् । भवेद्ब्रह्म
स्वापहारो कुम्भीपाकं ब्रजेद्ब्रुवम् । वर्षलक्षं वसेत्तत्र
यमदूतेन ताडितः । ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-
युक्तो दरिद्रकः । पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-
जन्मतः” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे । प्राथिरूप-
दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राथिरव्य-
ग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह व्याश्व० श्रौ० सू०
५।१३।१५ । “क इदं कक्षा अदात् कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतिप्रहीता कामं ससृष्टमाविश कामेन त्वा-
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु प्रथिवी
प्रतिगृह्णात्वित्यतीतास्त्रुमन्त्रयेत् प्राणि” । सू० “वि-
हारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणि-
द्रव्यं तदेतेनातुमन्त्रयते” नारा० । “अभिमन्त्रेदप्राणि”
सू० “तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमन्त्रेत् नारा० । सा च
यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा
सर्वत्र पूजिता । यथा विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म
तु निष्कलम्” भाग० २।१।२।२८। १० नाथि-
काभेदे स्त्री यथा “या गौरवं भयं प्रेम सद्भवं
पूर्वनायके । न सञ्चल्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणाबुधैः”
इति विष्णुपु० टीकायां स्त्री” १।१।विष्णुपु० । “अक्रूरः
मेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणान्तरः” विष्णुसु० । अस्य
दिग्देशाद्व्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-
यकाः अन्यत्र दक्षिणाः (कुशलाः) इत्येव । “दिशः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणोयमवगम्य पङ्क्तिशः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् । दक्षिणः क्षितिपति-

व्यशिश्रयहृद्विणाः सदसि राजसूयकीः” भाषः ।
अन्ततादौ दक्षिणकर्णसर्जनं पराशरो विधत्ते । “क्षुते
निधीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्तते । पतितानाम्
सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
सोमः सूर्योऽनलस्तथा । ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णं
विप्रस्य दक्षिणे” । १२व्याचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे
दृश्यम् । १२दक्षिणाग्नौ पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्
व्याश्व० गृ० ४।२।३ ।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका । १शिवहृदये न्यस्त-
दक्षिणपादायां कालिकायाम् ।

दक्षिणगोल पु० कर्म० । विष्णुवरेखातो दक्षिणस्थिते
तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० “ससोम्यगोलो भद्रं
यदाद्यं यास्योऽपरं सायनभागभानोः” दक्षिणायनशब्दे
रङ्गनाथ व्याख्या दृश्या ।

दक्षिणतस् अयं दक्षिणा-तसिल् सर्वनाम्नोदन्तिमात्रे
पुं वङ्गावः । १दक्षिणस्यां दिशि । २दक्षिणभागे च “पितृभ्यो
बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत्” मनुः ।

दक्षिणतस्तर्पणं ति० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-
देचूडा अस्य । दक्षिणभागचूडायुक्ते “श्वित्वञ्चो मा
दक्षिणतस्तर्पणः” ऋ० ७।३३।२। चूडाकर्मणि दक्षिणतो
वर्षणानामिति स्मर्यते” भा० । [दक्षिणस्थितेरे ।

दक्षिणतौर न० कर्म० तौरस्य तारभावः । नद्यादे
दक्षिणता स्त्री दक्षिण+वेदे नि० ता । दक्षिणभागादौ ।
“धिष्व वज्रं हस्तं वा दक्षिणतारभिः” ऋ० ६।२८।६ ।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक् । स्वापेक्षया मेरुतो वि-
प्रकटदिशि । तदधिपः भौमः यथाह

“सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिशमन्ती च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः” ज्यो०त० ।
तत् बलिनो यज्ञौ भास्करभूमिजौ यथाह
तत्रैव “प्राच्यां भौम्यदुराचार्यौ वास्यां भास्करभूमि-
जौ । प्रत्यक् सौरिरुदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ”
तद्विष्णुपतिः शक्रः “इन्द्रो बह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो
मरुत् । कुबेर ईशः पतञ्जः पूर्वादीनां दिशं क्रमात्”
इत्युक्तेः । तद्विष्णुबलिनो राशयश्च अजहपट्टमसिंहाः ।
“इन्द्रे मानुषराशयस्तु पशवो यास्ये सधीय्योऽबलि-
वोरुणं बलयुक् तथैव बलिनः णनीयजाशोत्तरे” ज्यो०
त० उक्तेः । तद्विष्णुपतिराशयः वृषकन्यामकरराशयः
यथाह ज्यो० त० “प्रागादिककुम्भां नमथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् । मेघाद्याराशयो ज्ञेयास्त्रिराष्टत्या परि-
भ्रमात् ॥ तद्दिङ्मुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम् ।
“कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वोदौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्”
ज्यो० त० उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्या देशाश्च क्रमवि-
भागश्चष्टे षट्सं० १४७० उक्ताः “अथ दक्षिणेन लङ्का”
इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् अयं दक्षिणस्याः परायाश्च दिग्ः अनुराला
दिक् बद्धं स्याति परस्य पश्चादेशः । प्रथमापञ्चमी
सप्तम्यर्धवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैर्ऋतकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिगोऽनुराला-
दिक् । “दिग्नामान्यनुराले” पा० बद्धं पुं वत् । १ नै-
र्ऋते कोणे । “जम्बुभरतशार्दूल ! दिग्ं दक्षिण
पश्चिमात्” भा० सहाप्र० १ अ० । २ तद्देशवर्तिनि त्रि०
“दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्” आश्व० गृ० १।२।१३ ।

दक्षिणपूर्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिगोऽनुराला दिक्
बद्धं पुं वत् । १ अग्निकोणे २ तद्दिग्भागस्ये त्रि० “दक्षि-
णपूर्वे उद्भूतान् आह्वनीय” निदधाति” आश्व० गृ० ४।२।१३ ।

दक्षिणमानस न० गद्यास्थिते तीर्थभेदे “तस्य दक्षिणभागे
तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्वय-
सदाहृतम्” वायुपु० गद्यामा० ।

दक्षिणमार्गं पु० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे २ पितृयाचे मार्गभेदे
“निर्विखोऽहं दक्षिणमार्गंश्च गतागतलक्षण्येन”
३ शोपनिषद् भाष्यम् । [लवणास्फुडौ ।

दक्षिणसमुद्रं पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे
दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्या-क ७ त० ।

१ दक्षिणभागस्थिते २ सारथौ पु० अमरः ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमा-
द्यर्धवृत्तके दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति
रमणीयं वा “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” यजु० २३।५५

दक्षिणांसत्रिणं पु० दक्षिणांसे दक्षिणस्थे ब्रह्मोऽस्तस्य
इति । दक्षिणस्थस्यत्रिणयुक्ते “पितृस्त्रिभिगमनात्
दक्षिणांसत्रिणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजा-
दानेन शक्तिः” पराशरः ।

दक्षिणाग्निं पु० दक्षिणोऽग्निः । अन्वाहार्यपचनास्थे यज्ञा-
ग्निमध्येऽग्निभेदे । “अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति”
काद्या० श्रौ० १।५।२७ “हीनं यज्ञस्थान्वाहरतीत्यन्वा-
हार्यः अध्वर्युर्न्वाहार्यसन्नकं दक्षिणार्थं तण्डुल-
रूपभोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णां नृत्विजां

तृप्तिर्दावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं
वान्वाहार्यभोदनं कुर्यात्” कर्कः ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमा-
नीयं विट्कुलाद्विस्रवतो वैक्योनय इत्येके ध्रियमाणं
वा प्रज्वाल्यारण्यमन्नं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहव-
नीयं ज्वलन्सुद्धरेत्” आश्व० श्रौ० २।२।१ “उत्सर्गे
अजस्त्रीत्सर्गे अग्निहोतृहोमार्थं विहरेत् नाजस्त्रेषु ।
होमस्त्वजस्त्रेषुपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरण-
सहितमग्निहोतृहोमयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्त-
वान् । अत्रापराह्णशब्देन अह्नवर्धमागो गृह्यते ।
विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षि-
णाग्निं वैश्वगृह्यादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य
द्रव्यवतो वा गृह्यात्, गार्हपत्याद्वा । धार्यं चोत् प्रज्वल-
येत् । काले काले यदि निर्भन्व्यः तदा मन्येत् । एषां
प्रकाराणासुत्पत्तिवशाद्भवस्या । तेषामन्यतमप्रकारेण
दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्मग्नि-
माहवनीयार्थसुद्धरेत् पातान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः”
नारा० । तस्य स्थापनञ्च नैर्ऋतकोणे “दक्षिणपश्चिमे
दक्षिणम्” आश्व० गृ० ४।१३ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्रं पु० दक्षिणस्यामग्रस्य । दक्षिणदिग्भागस्याग्रे
कुशादौ “अथ यान्यन्युदीचीनाग्राणि तृष्णानि भवन्ति
दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्वमेवैतत्करोति”
शत० ब्रा० १२।५।१।१२ । “उदग्र्यान् दक्षिणाग्रान्
करोतीति श्रुतेः” कात्या० श्रौ० ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचलं पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेमच०
दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचारं पु० कर्म० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे । “स्वधर्मनि-
रतो भूत्वा पञ्चतन्त्रेण पृजयेत् । स एव दक्षिणाचारः
शिवो भूत्वा शिवां यजेत्” आचारभेदतन्त्रम् । इयांस्तु
तत्र भेदः मद्यास्थाने विजयारसः । “चतुर्भकाराः
सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः” इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षि-
णस्यां चारो गतिरस्य । २ दक्षिणदिग्गतिशालिनि
दि० । “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिग्ं वेनाजयत् प्रभुः”
भा० वि० ५ अ० ।

दक्षिणाज्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य ।
पञ्चोदने ऋगभेदे । “योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणाज्यो-
तिषं ददाति” अथ० ६।५।२२।२३।२४।२५।६ । तद्दान-
फलसक्तम् ।

दक्षिणात् अथ० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे ऋति ।
प्रथमाद्यर्थे तौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आ-
गच्छति वरुति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “षड्विधभेदेषु समे कलास्ताश्च समे
स्तुर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतान्त्रीयेऽन्ते
रक्तौ गुरुः” इत्युपक्रमे “तृतीययुग्मदक्षिणान्तिका
समस्तपादेषु द्वितीयतः” इ० र० उक्तलक्षणे वैतान्त्रीयभेदे
मात्रावृत्तभेदे । “समस्तपादेषु द्वितीयतः यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं
वैतान्त्रीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम च्छन्द इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा० ।
देशभेदे तद्देशवर्षान् भा० व० ६१ अ० यथा

“एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अवन-
न्तीन्दक्षवन्नञ्च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महा-
श्रेष्ठः पयोधरी च सहस्रद्वारः । आश्रमाश्च महर्षीणां
बहुमूलफलान्विताः । एष पन्था विदर्भाणापथी ग-
च्छन्ति कोशलात् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” । “दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरा-
न्मृकाः । गुह्याः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह”
भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं
नकुञ्जारुजः । तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० सं० १० अ० । “तथापरे जनपदा दक्षिणा-
पथवासिनः । पाण्डुराश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव
च । सेतुका सुष्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवराट्टा
माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कावेराश्च सङ्घैषी-
कैराटव्याः शबरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदर्भा-
दण्डकैः सह । कुलीयाश्च सिराभाश्च रूपसास्तापसैः
सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्नरनर्मदाः । भातुकच्छाः
समाह्वेयाः सह सारस्वतैस्तथा । कच्छीयाश्च सुराट्टाश्च
आनर्त्ताशार्तुदैः सह” मत्स्यपुरा० । २दक्षिणास्थितमार्ग-
मात्रे पु० । “क्षणाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं
यान्ति” आश्व० श्रौ० ५।१।१२ । दक्षिणापथोऽस्यस्य
स्वामित्वेन व्यावासत्वेन सम्बद्धत्वेन वा ठन् । दक्षिणा-
पथिक तद्देशेऽन्ते तत्र वासिनि तत्सम्बद्धे च । “एते
चान्ये च बहवो दक्षिणपथिकान् पथः” हरिवं० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽनराभा दिक्
१नेर्त्तकोशे “दक्षिणपूर्वस्थां दिशि दक्षिणपरां वा”

आश्व० श्रौ० ४।१।६ । २तत्संस्थिते त्रि० “पुनर्दक्षिणापरे-
ऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः” कात्या० श्रौ० ८।५।१६ ।
दक्षिणायां परः । ३यज्ञपूर्त्यर्कद्रव्यदानरूपदक्षिणा
तत्परे त्रि० ।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्थां प्रवणं
निम्नम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने आद्यादिदेशे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्रौ० २२।१।६ । “दक्षिणाप्रवणं
देवयजनं भवति” कर्कः “सुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनो-
पयेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपाटयेत्” मनुः ।
“दक्षिणाप्रवणमप्यत्र परिश्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे
तथा” याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुय्यांमेक्षया प्रकष्टं देशमश्नोति प्र+अश-
क्तिच् प्रष्टो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः । धुय्य-
मध्ये दक्षिणस्थे पुष्टाङ्गे प्रकष्टदेशस्थे वा अश्व-
भेदे “दक्षिणाप्रष्टिं जत्रो यस्त इति” कात्या० श्रौ०
१।४।१।८ । “रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुय्यांमेक्षया प्रकष्टं
देशमश्नोतीति प्रष्टिर्वाहो युग्यः” सं० व्या० । दक्षिणस्थां
श्च इव इति विपद्ये २दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशेऽश्वे च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा” शत० ब्रा०
५।१।४।९ । “प्रष्टिर्नाम पादलघोमेतो भोजनपात्रादिका-
धारः” (तेषां) भा० ।

दक्षिणावन्ध पु० दक्षिणायां वन्धः अतुवन्धः । गृह-
स्थादीनां दक्षिणानुवन्धभेदे यथा “दक्षिणावन्धो नाम
गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां कामभोहोपहतचे-
तसानभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्ध इत्यु-
च्यते” तत्त्वसारः ।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्थाभिमुखमस्य ।
दक्षिणदिङ्मुखे । “दक्षिणाभिमुखो रालौ सन्प्रयोश्च
यथा दिवा” व्याङ्गि० त० । दक्षिणासुखादयोऽप्यत्र ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशसं दक्षिणासुखः” ।
“उदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणासुखः” मनुः ।
“यद्देष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः” मनुना
श्राद्धीयविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्थां
सुखम् । दक्षिणदिक्स्थे सुखे न० । “अमाश्राद्धं गथा-
श्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् । न जीवन्मृतकः कुय्यात्
हते च पितृहा भवेत्” त्रि० त० ।

दक्षिणामूर्त्तिक (क) पु० दक्षिणा अन्तकृत्वा मूर्त्तिरस्य वा
कश् संज्ञात्वात् न पुंत्वत् । शिवमूर्त्तिभेदे तद्ब्रह्मात्मदिकं

यथा "प्रोद्यत्वास्मन्हावट्टु मतले योगासनस्य प्रभुं प्रत्यक्-
तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्दीप्यमाणाननम् । सुद्रां
तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं ऋद्यालः कलये
स्फुरन्तमनिशं त्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "नित्यशो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः । शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं
लभन्ते वत्सरास्त्रे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम् ।
ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा-
ऽयनं रवेः । रवेः स्थाधिष्ठितस्थानापेक्षया १ दक्षिण-
दिग्ममने २ दक्षिणगोलरूपतलादिशाशषट्के गमने
तदुपलक्षिते ऋतुत्वयात्मके ३ कालभेदे च तत्राद्यार्थे
"ऋतुत्वयज्ञाययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते । कर्कटादिस्थिते
भानौ दक्षिणायनसंज्ञिते" मल० त० विष्णुपु० ।
द्वितीयार्थे "दैवे रात्र्युहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तलोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनुः ।
अयनशब्दे ३५३ पृ० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ०
खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दासंज्ञोक्तप्रायत्वेऽपि
दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिक्रमलोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
स्थाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः
कल्पयति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च
दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । "सौरेश दुनिशोर्गमं
षड्शीतिमुष्मानि च । अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः
पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान्
मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासान् उत्तरादित्य
हति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
र्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षष्मासान् दक्षिणेनैति
षष्मासान् उत्तरेष्वेतीति तैत्तिरीयश्रुतेः आदित्यगतिमुपजी-
व्यं वायनशब्दप्रदत्ते च । तेनादित्यगतिनिष्पत्त्यात्तस्य
सौरत्वम् । उभयविषदक्षिणायनस्य किमवधिकस्य मनुक्तं
रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र "मेषादौ देवभागस्थो
देवानां याति दर्शनम् । अक्षराणां तत्रादौ तु सूर्यस्तद्भा-
गसञ्चारः" सू० सि० ।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसम्भौ परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तस्य-
सङ्घट्टेणाकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदत्तं षड्भा-
न्तरेण स्थानद्वये लम्बं तन्मेषतलास्थानं प्रवहवायुना
विषुवदृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुव-
दृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः । मकरादिस्थानं विषुव
दृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरं दक्षिणतः । तत् स्थाने प्रवह-

वायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिदत्तप्रदेशाः स्वस्थाने प्रवह
वायुना भ्रमन्ति । तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च
तत्रापि देवाक्षरविभागदिति" पूर्वोक्तेः । तत्रस्थो मेषा-
दिकन्यानां राशय उत्तरगोलः । तत्रस्थः सूर्यो मेषादौ
मेषादिप्रदेशे देवानां भेरोत्तरायवर्तिनां दर्शनं षष्मा-
स्थानान्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुव-
दृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां भेरोर्दक्षिणाय-
वर्तिनामित्यक्षराणामित्युक्तेनैवोक्तम् । तद्भागसञ्चारो
दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्थास्तुलादिभोगान्ता रा-
शयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चारो गमनं यस्य त्वेतादृशसूर्य-
स्तुलादिप्रदेशे तृकारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः तेषामपि विषुवदृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना० ।
"देवाक्षरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । पश्यन्त-
न्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि० ।
"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्य पश्यन्ति
विषुवदृत्तस्य तयोः स्वस्थानान् भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं वे वामसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्री भवतः ।
अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
र्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां
क्रमेण दिनरात्री । देवानां वामसव्यभागे दक्षिणोत्तर-
गोलौ दैत्यानां दिनरात्री । अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये
इत्यनयोः सङ्गताधीनुपपत्तेः । अतएव पूर्वं मेषादा-
वित्याद्युक्तमिति" रङ्गना० । अथ पूर्वोक्तोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्यशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनशब्देन तदर्थं लोकाभ्यां
विशदयति ।

"मेषादार्षादितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदयुत्तरम् । सञ्चारन्
प्रागर्धर्मध्यं पूरयेन्मेषवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चार-
कहदङ्गः पश्चार्धमेव सः । तत्रादींस्त्रीन्सुगादींश्च
तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि० ।

"मेषादौ विषुवदृत्तस्यक्रान्तिदत्तभागे रेवत्यासञ्च उदितो
दर्शनतां प्राप्नः सूर्य उत्तरं यद्योत्तरं क्रमेणेति यावत्
तीन् राशीनुदयुत्तरभागस्थान् मेषद्वयमिधुनान् सञ्चार-
तिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागर्धर्मध्यं प्रथमं
दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतित्यर्थः । मिथुनान्ते सूर्यं मेरु
स्थानां मध्याङ्गं स्यादिति फलितार्थः । कर्कादीन् तीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः । अतिक्रामन्
सन् स सूर्यो दिवसस्य पञ्चाधेभ्यपरदलम् । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः । परदेत् । कन्यान्ते सूर्ये मरुस्यानां
सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह ।
तृतादीनि । सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणावर्तिनां दैत्यानां
मित्यर्थः । तृतादींस्तीन् राशींस्तृतावृत्तिकधनुराख्यान्
ऋगादींस्तीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेण्यति-
क्रामन् सूर्यः । चकारस्तृताऋगादिक्रमेण पूर्वापरार्ध-
मित्यर्थः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं
पर्यतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मोनान्ते
सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । रङ्गना० ।

“अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरा-
त्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषाम-
यनान्ते विपर्ययात् । उपर्धात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति
सुरासुराः” इति सि० ।

“एतेषां देवदैत्यानामयनान्ते ऽयनसन्धौ विपर्ययाद्याद्या-
साहिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां
मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने
यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धं तत्र देवानां क्रमेण
रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः । अत्र हेतुमाह ।
उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणावर्तिनोऽन्योन्य-
मात्मानं खलुपरिभाग ऊर्ध्वभागे कल्पयन्तुर्ज्ञीकुर्वन्ति ।
वस्तुतो भूमिगोलत्वेन सर्वत्र तल्लत्वाद्भिरपेक्षोर्ध्वार्धो-
भागयोरनुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यापेक्षोर्ध्वस्थत्वं
मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्थाना-
पेक्षोर्ध्वस्थं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः ।
एवं च देवदैत्ययोर्वपरीतावस्थानाहिनरात्र्योर्वपरीत्यं
युक्तमेवेति भावः” रङ्गना० ।

तत्र उत्तरगोलरूपेणैवादिराशिषट्कस्यरविककालस्य
देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपेणैवादिराशिषट्कस्यरविक
कालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिन-
रात्रिकालनोक्तिः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपयोगिनी रवेः स्वा-
विष्टतस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यव-
हित्यते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा
“दिनं दिनेगस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोहन्तुरदर्शने
इति । कुष्टमानां द्युनिशं यथा नृणां, तथा पितृणां
यशिष्टवासिनाम्” । इदानीं संहितोक्तस्याभि-
प्रायमाह । “दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं नियेतरत्

संहितिकैः प्रकीर्तितम् । - दिनोन्मुखेऽकं दिनमेव
तस्मिन् निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इत्यान्म
रोहति यैः क्रमेण तैरेव उत्तरवरोहतीनः । यत्रैव
दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ?” ।
“संहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेधादेरुर्ध्वं मिथु-
नान्ते यावद्यै उर्ध्वैरेवारोहणं कुर्वन्पि देवैर्दृष्टैरेव
पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति” प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

“ऋगादिराशिद्वयभाजुभागात् षट्कर्त्तव्यः स्युः शिशिरो
वसन्तः । शीघ्रश्च वर्षां च शरच्च तदहङ्गमन्तनामा कथितोऽत्र
षष्ठः ॥ शिशिरपूर्वऋतुत्वयसुत्तरं ह्ययनसाह्यरहश्च तदाम-
रम् । भवति दक्षिणमन्यद्वत्त्वयं निगदिता रजनी मरुतां
च सा । ऋहप्रवेशदिशप्रतिष्ठाविधाहचौलव्रतवन्ध-
पूर्वम् । सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु
दक्षिणे च” ।

एतदभिप्रायेणैव च सञ्ज्ञतः—“देवतारासवाध्यादि-
प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फल-
मवाप्नुयात्” इत्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठाद्यै
विधिनिषेधावाह । अतएव सि० शि० “भानोर्भकरसं-
क्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात्
षण्मासादक्षिणायनम्” इत्युक्तम् । अतः स्वापेक्षया
दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो
दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम् । तेन
भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्यो प्रागुक्त-
सत्यव्रतवाक्ये क्वाक्यत्वात् । विधाहव्रतवन्धादिचूडासंस्कार-
दीक्षणम् । यच्च ऋहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने” मन्त० भविष्य-
पु० । तत्रावपादः कालमा० वेदानसंहितायां यथा
“माहभैरववाराहनरसिंहविक्रमाः । संहितासुरहन्ती
च स्थाप्या वै दक्षिणायने”

इतदभिमानिदेवताभेदे च “भूमौ रात्रिस्तथा ह्यस्यः
षण्मासादक्षिणायनम्” गीता । “आतिवाहिकास्तज्जि-
ज्ञात्” शा० भा० भूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वमर्थ-
नात् । एतदक्षिणभागस्ये प्राये च ‘दक्षिणस्यो यदा
प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम् । पञ्चभूतात्मकास्तत्र
तुस्थाः पञ्चोदयन्ति वै” पदार्थादर्शं धृतप्रयोगसार-
वाक्यम् ।

दक्षिणारण्यं न० दक्षिणस्यसरग्व्यम् । अरण्यभेदे ।

दक्षिणाहम् पु० दक्षिणे भागे अक्षरं षमस्य । व्याघ्रतदक्षि-
णाङ्गके ऋगे अक्षरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणाहं पु० दक्षिणामर्हति अहं-अष् उप०स० । दक्षिण्ये
दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा+अस्त्वर्थे मत्तम् मस्य वः । दक्षि-
णायुक्ते अन्वाहार्यं गङ्गे २२० पृ० दृशप्रम् ।

दक्षिणावर्त्तं त्रि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+उत-अच् ।
१दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “मृतकुम्भवाङ्कारम्प्रपिधान-
रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तं शङ्खोऽयं हन चूर्णीकृतो मया”
षा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते उत-अच् ।
२दक्षिणदिकस्थे त्रि० । “दक्षिणावर्त्तं आदित्य एतन्मे
मनसि स्थितम्” भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कावति कौ-क
गौरा० ङीष् । दक्षिणावर्त्तं राजनि० । [दक्षिणावर्त्तते ।

दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिकतो वहति वह-अच् ।
दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा आवर्त्तते उत-क्विप् । दक्षिणा-
वर्त्ते । “तस्मादिदं लोकं दक्षिणावत् समुद्रः पथ्येति”
शत० ब्रा० ७ । १ । १२२ ।

दक्षिणाशापति पु० इत० । १यमराजे २भौमे पथे च ।
दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे
दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृथगे । दक्षिणस्थामित्या-
दाथे । “प्रदक्षिणित् इरिवो मा वि वेनः” ऋ० ५ । २६ । ४ ।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति ऋ । दक्षिणाहं ऋत्विजि ।
“ऋतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणा-
शोपवर्त्तन्तां यथार्थं सवयाजिनाम्” हरिवं० ४६ अ० ।
दक्षिणेन अव्य० दक्षिण+एनप् । मप्रस्यर्थवृत्तौ १दक्षिणस्यां
दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीवाधिका
द्वितीया । “तत्रागारं धनपतिमृद्धान् दक्षिणेनासदी-
यम्” मेघ० । “जम्भतर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ”
भा० व० २७८ अ० ।

दक्षिणेष्मिन् पु० दक्षिणे ईष्मिन् व्रणं अस्य नि० अचिच् ।
व्याघ्रतदक्षिणयुक्ते दक्षिणाङ्गके ऋगे अक्षरः । “ऋगयुजिव
ऋगोऽथ दक्षिणेष्मिन्” भट्टिः ।

दक्षिण्य त्रि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणाहं ऋत्विगादौ
“दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजिनैः” भट्टिः ।

दक्षेश्वर न० काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा
“यत्तवया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य
संशेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्दे-
हस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः” काशीख० ८६ अ० ।

दगा(का)र्गल न० दक्ष जलहाररोधस्वार्गलमिव नमध्य-
पाठे पृथो०कमध्यपाठस्तु सस्यक् । ५४ अ० वराहसंहि-
तोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

“धर्म्यं वयस्यं च वदास्यतोऽहं दगा(का)र्गलं वेन
जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि
प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्षेन रसेन, चास्माद्युतं
नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्षतां च
गतं परीक्ष्यं क्षितिस्तुल्यमेव । पुरुङ्गतानलयमनिर्हृति
वरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः
प्राच्यादीनां दिशां पतयः । टिक्पतिसञ्ज्ञाञ्च सिरा
नयनी मध्ये महासिरानास्ती । एताभ्योऽन्याः शतशो
विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वसिराः
शुभाञ्जलार्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदियुत्या न शुभाः
सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि नेतसोऽम्बुरहिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्धं पुरुषे तोयं वहति
सिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चाहं पुरुषे मण्डूकः
पाण्डुरोऽथ ऋत् पीता । पुटभेदश्च तस्मिन् पाथास्यो
भवति तोयमघः । जम्बाशोदग्मस्तैस्त्रिभिः सिराधो
नरद्वये पूर्वा । ऋद्धोऽहगन्धिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र
मण्डूकः । जम्बूद्वयस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समी-
पस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्नातु ।
अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसञ्जिभश्च पाथास्यः ।
ऋद्धवति चाल नीला दीर्घं कालं बद्ध च तोयम् ।
पश्चाद्दुग्धरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धं । पुरुषे
सितोऽहिरश्मप्रञ्जनोपभोऽघः सिरा सुजला । उदगर्जु-
नस्य दृशप्रो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्भस्तैः । त्रिभि-
रस्य भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता
गोधाधनरे पुरुषे ऋद्धू सिरा ततः कृष्णा । पीता श्वेता
सञ्जिता ततो जलं निर्दिशेदसितम् । वल्मीकोप-
चितायां निर्गुण्डां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये
सपादे स्नातु जलं भवति चाशोषम् । रोहितमत्स्यो-
ऽधनरे ऋत् कपिन्धा पाण्डुरा ततः परतः । चिकता
सशर्कराथ क्रमेश्च परतो भवत्यम्भः । पूर्वेषु यदि
वदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभि-
रादेश्यं श्वेता मृद्गोधिफार्धनरे । सपत्नाशा बदरी
चेद् दिशप्ररस्यां ततो जलं भवति । पुरुषद्वये सपादे
पुरुषेऽत्र च दुग्धु भिचिह्नम् । विल्वोदुग्धरयोगे विज्ञाव
हस्तस्यं तु यास्येन । पुरुषैस्त्रिभिरस्य भवेत् कृष्णो

उभेनरे च मण्डूकः । काकोदम्बरिकायां वल्मीको
 दृश्यते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्वये सपादे पश्चिमदिक्स्था
 वृत्ति सा च । आपाण्डुपीतिका स्तु गौरसवर्षेण
 भवति पाषाणः । पुरुषार्धे कुसुदिनी डट्टिपथं मूषिको
 याति । जलपरिहीने देशे दृश्यः कम्पिलको यदा दृश्यः ।
 प्राच्यां हस्तत्वितये वृत्ति सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
 स्तुनीनोत्पलवर्णा कापोतो चैव दृश्यते तस्मिन् । हस्ते-
 ऽजगन्धिमत्सो भवति पयोऽल्पं च सञ्चारम् । शोणा-
 कतरोरपरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य । कुसुदो
 नाम सिरा सा पुरुषत्वयवाहिनी भवति । आसन्नो
 वल्मीको दक्षिणपाश्वे विभोतकस्य यदि । अर्धधे
 तस्य सिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् । तस्यैव पश्चि-
 मायां दिशि वल्मीको यदा भवेत्तस्ते । ततोदग्भवति
 सिरा चतुर्भिरर्धधैः पुरुषैः । श्वेतो विश्वम्भरकः
 प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्वा । अपरस्यां दिशि च
 सिरा नश्रुति वर्षत्वयेऽतीते । सकृशासित रेशान्यां
 वल्मीको यत्र कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमै
 स्तोयमसोभ्यम् । प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-
 सन्निभो मही रक्षा । कुरुविन्दः पाषाणसिद्धान्येतामि
 वाच्यानि । यदि भवति सप्तपथी वल्मीकस्तुत्तरे
 तोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि ।
 पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूय ।
 पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाम्बुवृष्टा ।
 सर्वेषां वृक्षाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः । तस्मा-
 द्भक्ते तोयं चतुर्भिरर्धधैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
 नकुलो नीला स्तु पीतिका ततः श्वेता । दर्दुरसमान-
 रूपः पाषाणो दृश्यते चात्र । यदाहिनिलयो दृश्यो
 दक्षिणतः संस्थितः करझस्य । हस्तद्वये तु याम्ये
 पुरुषत्वितये तु सिरा सार्धे । कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं
 चोद्भूयते सिरा पूर्वा । उदगन्या स्वादुजला हरितो-
 ऽश्वाधस्ततोयम् । उत्तरतश्च मधुकादहिनिलयः
 पश्चिमे तरोस्तोयम् । परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धधै-
 योरुषे प्रथमम् । अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा घाली
 कुलत्ववर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा वृत्ति स-
 फेनं सदा तोयम् । वल्मीकः क्षिप्रो दक्षिणेन तिल-
 कस्य सकृगदूर्ध्वेत् । पुरुषैः पञ्चभिरस्को दिशि वारुण्यं
 सिरा पूर्वा । सपांवासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षि-
 णेन जलम् । परतो हस्तत्वितयात् प्रहृभिः पुरुषैस्तुरी-

योनैः । कौबेरी चात्र सिरा वृत्ति जलं बोहबन्धि
 चाक्षोभ्यम् । कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे दक्षिणा
 पीता । वल्मीकसंघतो यदि तानो वा भवति नारि-
 केलो वा । पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरेऽस्तुभिः सिरा याम्या ।
 याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदगजलं वाच्यम् । सप्त
 परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च । कर्बुरको-
 ऽहिः पुरुषे कृष्णा स्तु पुटभिर्दिपि च पाषाणः । श्वेता
 स्तु पश्चमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति । अश्वत्थकस्य
 वामे वदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा । षड्भिर्हृदक्
 तस्य करैः सार्धे पुरुषत्वये तोयम् । कूर्मः प्रथमे पुरुषे
 पाषाणो धूसरः सषिकता स्तु । आदौ सिरा च
 याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च । वामेन हरिद्रवरो-
 र्वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्वे । हस्तत्वितये पुरुषैः सप्तप्रैः
 पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजगः पुरुषे स्तु पीता मरकतो-
 पमश्याश्या । कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणेन
 नान्दा । जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चि-
 ह्नानि । वीरखट्वां स्तुद्वयं यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ।
 भार्गी तिष्ठता दनी स्तुकरपादी च लज्जसा चैव ।
 नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
 क्षिप्रः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्मभाः समीपजलाः ।
 सुपिरा जर्जरपला कृष्णाश्च जलेन सन्त्यक्ताः । तिल-
 काकातकवरुणकभङ्गातकभिल्वितन्दुकाङ्गोलाः । पिण्डा-
 रशरीषाञ्जनपरुषकावञ्जलातिबलाः । एते यदि क्षि-
 प्र्या वल्मीकैः परिहृतास्ततोयम् । हस्तैश्चिभिरुत्तर-
 तश्चतुर्भिरर्धेन च नरस्य । अतृषी सतृषा यस्मिन् सतृषे
 तृष्यवर्जिता मही यत्र । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वल्लभ्यं
 वा धनं तस्मिन् । कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्बु-
 क्षिभिः करैः पश्चात् । खात्वा पुरुषत्वितयं विभागयुक्तं
 धनं वा स्यात् । नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता
 जलं तस्मिन् । सार्धैश्चिभिर्मतुष्यैः कौबेरी तत्र च
 सिरा स्यात् । वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति
 पाण्डुरा वा स्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं
 त्रिपुरुषं खात्वा । फलकसुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वं
 सिरा त्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः
 क्षितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते
 सितैः कुसुमैः । तस्यास्तेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्ध-
 पुरुषे च । खजूरी दिशिरस्ता यत्र भवेत्तलविवर्जिते
 देशे । तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि ।

यदि भवति कर्षिकारः सितकु सुमःखात्पलाशदृष्टो वा ।
 सद्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वये भवति । जम्भा
 यस्यां घातत्रां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे-
 प्त्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेतो-
 द्वेये जातं सस्यं विनाशसुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं
 वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा
 यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । श्रीवा करभाणामिव
 भूतलसंस्थाः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोरेयदि
 वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा
 विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिङ्गं दर्दुर आदौ मृत
 कपिलातः परं भवेद्भरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्वा
 तस्य तले वारि निर्देशम् । पीलोरेव प्राच्यां वल्मीको-
 ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि यास्यायां तोयं वक्तव्यं
 सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्त-
 भातमूर्त्तिश्च । दक्षिणतो वृहति सिरा सचारं भूरि
 यानीयम् । उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं
 खाडु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽल मण्डूकः ।
 रोहीतकस्य पश्चादह्निवासोऽस्तिभिः करैर्याम्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा सचारां पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो-
 र्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा
 सुवर्णनाम्नक्षरोर्भेहासतो भुजङ्गदृष्टम् । हस्तद्वये तु
 यास्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽल नकुलो
 ऽर्धमानवे तास्यसन्निभश्चापला । रक्ता च भवति वसुधा
 ब्रह्मि सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितदृष्टौ
 सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्
 षोडशभिर्मनवैर्भवति । सुरसं जलसादौ दक्षिणा
 सिरा वृहति चोत्तरेणान्या । पिष्टभिः पाषाण्यो
 मृच्छेता दृष्टिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्दरी त्रिभिः
 करैः पश्चिमेन तत्रास्मः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुसमेता बदरी हस्तद्वय-
 सन्निभे दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणांशोष्य-
 मन्धोऽल सचारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र
 ककुभत्रिलौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्करैर्भवेत्यञ्चविंशत्या ।
 वल्मीकमूर्त्तिनि यदा दूर्वां कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
 क्रूरो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या । भूमिःकदम्बक-
 युता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेण यास्ये
 नरैर्जलं पञ्चविंशत्या । वल्मीकत्वयस्य रोहीतक-

पादपो यदा भवति । नानादृष्टैः सहितस्त्रिभिर्जलं
 तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलै-
 रुद्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाप्रसातः सिरा
 भवति । गन्धिप्रचुरा यस्मिञ्क्षुभी भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
 पश्चात्पञ्चकरान्ते शतार्धमञ्चुरैर्नरैः सचिबम् । एकस्याः
 पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छेतः । तस्मिन् सिरा
 प्रदिष्टा नरषष्टा पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्टा । अर्धनरेऽह्निः प्रथमं
 सवालुका पीतमृत परतः । वल्मीकेन परिहतः श्वेतो
 रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेषु हस्तमात्रे सप्तत्या
 मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकवज्रला यत्र शमी दक्षिणेन
 तत्र पथः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहर्नराधे च ।
 मरुदेशे यच्चिङ्गं न जाङ्गुले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बू-
 वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्वियुगाः । जम्बूस्त्रिहता
 सूर्यां शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो
 वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । सुकरिकासाप-
 पथीव्याघ्रपदाश्चेति यदाहर्निलये । वल्मीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनूपे वास्यं जाङ्गुल-
 भूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे
 सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही लणतखल्-
 मीकगुलमपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति
 धरित्वां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्विदि वा । स्निग्धतरुणं यास्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं
 प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विकृतो वस्तुनात्तद्वदेव
 वदेत् । नसते यत्र धरित्री सार्धं पुरुषेऽम्बु जाङ्गुल-
 नूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि ।
 लप्या शीता च मही शीतोष्णास्यस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
 इन्द्रधनुर्मतस्थो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मी-
 कानां पङ्क्त्यां यदोकोऽभ्युच्छ्रितः सिरा तदधः ।
 शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्रास्मः ।
 न्यपोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वट-
 पिप्पलसमवाये तद्द्विद्वयं सिरा चोदक् । आग्नेये
 यदि कोशे यास्यस्य पुरस्य वा भवति क्रूपः । नित्यं
 श्व करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्कृत-
 कोशे बालक्षयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्तायमेत्यङ्गा
 शेषासु शुभावहाः क्रूपाः सारस्वतेन सुनिना दगा(का)-
 गलं यत्कृतं तद्रवचोक्रय ! आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तरपि

मानवं वक्ष्ये । क्षिप्त्वा यतः पादपगुल्मवक्ष्यो नि-
 श्चिद्रूपत्वात् ततः सिरास्ति । पद्मक्षुरोशीरकुलाः स-
 गुण्डाः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूर-
 जम्बुर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवक्ष्यः ।
 क्लेभनागाः शतपत्नीपाः स्युर्नक्तमालाश्च सविन्दुवाराः ।
 विभीतको वा सदयन्तिका वा यत्नास्ति तस्मिन् पुरुष-
 त्वयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्वापि मूले
 पुरुषत्वयेऽम्भः । या मौञ्जकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला
 च सृष्ट्वा यत् ससर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
 कृष्णायवा यत् च रक्तसृष्ट्वा । ससर्करा तास्त्वमहो
 कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां
 लवणं प्रदिष्टं सिद्धं पयो नीलवसुन्वरायाम् । शाकाश्व-
 कर्षाजुं षण्डिलसर्जाः श्रीपर्यां रिष्टाधवशिंशपाश्च । द्विद्वैश्च
 पथैर्द्रुमगुल्मवक्ष्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
 सूर्याग्निभक्षोद्भ्रखरातुवर्णां या निर्जला सा वसुधा प्र-
 दिष्टा । रक्ताङ्गुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता घरा
 चेच्छलभशमनोऽधः । वैदूर्यसुह्रास्वदमेचकाभा पाको-
 न्मुखोद्भ्रखरासन्निभा वा । शृङ्गाङ्गनाभा कपिलाय वा या
 क्षेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रहतोपमा
 वा क्षौमस्य वक्ष्यस्य च तल्यवर्णां । या सोमवक्ष्यार्थैः
 समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताश्च
 समेता वृषतैर्विचित्रैरापाण्डुभक्षोद्भ्रखरातुवर्णा । शृङ्गो-
 पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिककेशेरूपा याश्चेन्द्रनील-
 मणिश्चिद्भ्रुलुकाङ्गनाभाः । सूर्यादयांशुहरितालनिभाश्च
 याः स्युस्ताः शोभना सनिषचोऽम्बु च दत्तमेतत् । एता
 क्षमेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
 येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति रात्रां तेषामष्टदिग्भवेत्कदा-
 चित् । भेटं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः
 स्रष्ट तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वात्नलमग्निवर्णां सुधा-
 स्वसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृतं मीलकभक्षना वा
 यत्प्रकृत्यः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
 प्रस्फोटनं वक्षिषितापितायाः । तत्क्रकाङ्गिकसुराः सक्तु-
 लत्या योजितानि वदराणि च तस्मिन् । सप्ररात्रसुषि-
 तान्यभितप्तं दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैस्वं पत्नं
 त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची ।
 गोमूत्रेण स्थावितः क्षार एषां षट्कत्वोऽस्तस्तापितो
 भेद्यतेऽश्लक्ष्णः । आकं पयो ह्युविषासमधीषमेतं पारा-

वतासुगृहता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमघितस्य ततो-
 स्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विवातः । क्षारे
 कदल्या मघितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
 सन्यक् शितं चाश्लक्ष्णं नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि
 तस्य कौष्ठप्रभम् । पाली प्रागपरायताम्बु क्षुचिरं धत्ते
 न यास्योत्तरा कल्लोक्षैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः
 प्रेरितैः । तां चेद्विद्वति सारदाक्षभिरपां सम्पातमावार-
 येत् पाषाणादिभिरैव वा प्रतिचयं कुस्यं द्विपाश्वादिभिः ।
 ककुभवटाश्वज्जकदम्बैः सनिचुलजम्बु वेतसनीपैः । कुश-
 वकतालाशोकमधुकैर्बकुलविभिश्चैवाहृततीराम् । द्वारं च
 नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिखासञ्चितवारिभागम् ।
 कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिराव-
 पेत्तम् । अङ्गनसुक्षोशीरैः सराजकोशतकामलकक्षुषैः ।
 कतकफलसमायुक्तैर्यौगैः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं
 लवणं विरसं सलिलं यदि वायुभग्नसि भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं ससुगन्धिं गुणैरपरैश्च युतम् । हृत्को
 मचातुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराण्य रोहिण्यः । शतभिधगित्या
 रन्ध्रे कूपानां शस्यते मगस्यः । कृत्वा षष्ठ्यस्य वनिं
 यद्वेत्तसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमेर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य
 निघापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं
 ज्येष्ठामनीत्य बलदेवमतादि हृष्टा । भौकं दगा(का)र्गं च
 मिदं कथितं द्वितोयं सम्बन्धराहभिचिरेण सनिप्रसादात् ।
 दग्ध लि० दह-क्त । कृतदाक्षे ऽभक्षोलेते "दशा दग्धं
 मनसिजं जीवयन्ति दृष्टवै याः" शा० ट० । "सर्वं
 स्याद् दग्धमाभिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्थान्निदाह-
 भेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्ध्वं मितरया दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र
 क्षिग्धं हृत्तं वा श्लिष्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निमन्त्रो
 हि क्षेहः स्रक्क्षिरानुसारित्वात्पवगाटीनसुपविश्याशु
 दहति । तस्मात् क्षेहदग्धे ऽधिका हृजो भवन्ति । तत्र
 सुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्र यद्विषयं सुष्यतेऽतिमात्रं तत्सुष्टम् ।
 यत्नोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिरा-
 क्षोपशास्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाद् तान्-
 फनवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे सांसा-
 वलम्बनं गात्रविक्षेपः सिरास्त्रायुसस्यस्थिव्यापादनमति-
 मात्रं ज्वरटाहपिपासाभ्रुक्ष्णोपद्रवा भवन्ति त्रयस्यास्य
 चिरेण रोहति हृदश्च विषयैर् भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणात्मकप्रसाधकं भवति । भवति चाल ।
अग्निना कोपितं रक्तं अशं जलोः प्रकुप्यति । ततस्ते-
नैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते । त्वत्वीर्यं उभे ह्येते
रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृष्या च
विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्रष्टृणा च
वर्द्धते" सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते श्चन्द्राश्चिनराशौ पु० । "स्वर्गसिंहौ
हतीयायां प्रथमायां तुलास्वर्गौ । पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ
सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां
शुरोर्गृहे । दृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्तमी
स्वहाः । दग्धसंज्ञानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनशति"
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "यास्यं
स्वाङ्गं वैश्वदेवं धनिष्याम्यं ज्येष्ठान्यं रवेर्दग्धं
स्यात्" ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री "एकादशी
चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी दृष्टस्तेवारे तृतीया
बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । प-
ञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः" नारदः । "द्वा-
दश्यां कादशी नागश्रीस्त्वन्द्वसुष्यपि नवम्यां दग्धयोगा-
ख्या मानुवारादितः क्रमात्" वसिष्ठः । पृथ्व्यं चन्द्राक्रान्त-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्त्तं षष्ठे "द्वितीया
मीनधनुषोश्चतुर्थी दृषकुम्भयोः । मेघककटयोः षष्ठी/कन्या-
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी दृषिके सिंहे द्वादशी मकरे
तुले । आद्या धनुषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे
दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्त्तिके च तथा कुम्भे
मेघे युग्मे हरौ षष्ठे । एषु युक्ता द्वितीयाद्याः दग्धाः
क्षणा भ्रमादिषु । राशिशुभ्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेघादिषु च
राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे क्षणाः प्रकी-
र्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसम्भो भवेत् ।
त्रिवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं
क्षिप्रानिज्यं विद्यारम्भे च सूखता । गृहप्रवेशे भङ्गः
स्याच्चूडायां मरणं प्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कथ्या-
द्विचक्षणः" । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं
यथा "षष्ठी मेघकलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे
दृषिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चापे
चाथ भ्रमे द्विका यदि दृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्या-
स्त्रिधयो वदन्ति कुनयस्याख्या सदा कर्मसु" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यस्यांभेदे फलभेदः सु० चि० उक्तो यथा

"वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा
मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः ।
दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पद्मादिलिप्ते न स-
द्रक्षोऽंशे, तदुरांशयोः शुभससत् सर्वांशके प्रान्ततः" त-
दुक्तं श्रीपतिना "कर्दमकज्जलगोमवल्लिपे वाससि दग्ध-
वति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्नष्ट-
मनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोषे
मनुजाः पार्श्वं दद्यान्मध्ययोश्च । अग्रेऽपि च रक्षसां
त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकाश्च चैवम् । भोमप्राग्निर्दे-
यतांशे, नरांशे पुलाग्निः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वांशेष्वनिष्टं तथा स्यात् ह्युष्टे वस्त्रे नूतने साध्व-
साधु" । इत्यर्थ्याधिष्ठितदिशि स्त्री । ७ दग्धरुहायां दृष्टे
च स्त्री प्संतमे लि० । [स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।
दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच०
दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म० । "वज्रिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य
मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्र-
सारोक्ते मन्त्रभेदे । [२६४६ पृ० तद्ग्रदाहकथा दृष्ट्या ।
दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथगन्धर्वे चित्ररथगन्धर्वे
दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह-क । शतलकदृष्टे,
२ भस्मरुहायाञ्च स्त्री राजनि० ।
दग्धिका स्त्री कुक्षिता दग्धा कुक्षिते कन् । (पोडाभात)
१ दग्धाङ्गे भरतः । दग्ध+स्तार्थे क । अतद्वचम् ।
२ दग्धरुहाङ्गत्वे राजनि० ।
दग्धेष्टका स्त्री कर्म० । भ्रामके (भ्रामा) हारा० ।
दग्ध त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्कति
अटङ्कित् १ टटङ्क ।
दग्ध घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दङ्गति अदाघीत्-अद-
घीत् । ददाघ देघत्तः । गतौ दिवा० निघण्टुः । दव्यति
इति भेदः । "पश्चा स दध्या यो अघस्य" ऋ० १।१२३।
५ । "दध्याः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पश्चाद्ध्य-
रथ्यो विभागे" ऋ० ७।५६।२१ ।
दग्ध दग्धपातने दमने च अद०चुरा० उभ०सक०सेट् । दग्धयति
ते अददग्धत्-त । दग्धः दग्धः दग्धनीयः दग्धितः ।
अदग्धपूर्वकशासने द्विक० । "प्रजाः शतं दग्धयति
राजा । दुहा० शीघ्रे कर्माणि लकारादयः । गगर्गः
शतं दग्धने । दग्धगन्धर्वे उदा० "अदग्धान् दग्धवन्
राजा दग्धांश्चैवाप्यदग्धयन्" मनुः ।

दण्ड पुं० दण्ड-अच् कर्माणि पुंसि च वा दमेर्डी वा ।
 १ लघुर्दे (जाटि) ख्याते पदार्थे २ विप्रदण्डोद्यमे „कच्छ
 मतिकच्छं निपातने । “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् कुक्षो
 नैव निपातयेत्” मनुः । दण्डधारणगुणाः “सुलतः
 संप्रतिष्ठानं शस्त्रणाञ्च निषेधनम् । अवष्टम्भानमायुष्यं
 भयन्नं दण्डधारणम्” वैद्यकम् ।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणरसवृ-
 योक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि
 दण्डो विधेयः । क्त्वाङ्गदण्डस्तु “समवृत्तदण्डयुक्तम्” वृ०
 वृ० ७१ अ० उक्तः । चाभराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२ अ०
 उक्तो यथा “अध्वर्जं हस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ
 वा रत्निसमोऽथवान्यः । काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद्
 रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्” ।

ब्रह्मचारिष्यार्थे काष्ठमये लघुङ्गाकारे २पदार्थे, वर्षाभेदेन
 तत्प्रमाणाटि मनुनोक्तं यथा “ब्राह्मणो वेल्लपालाशौ-
 चत्रियो वाटस्मादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्रो दण्डा-
 नर्हन्ति घर्भतः । केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
 प्रमाणातः । ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको
 विधः । ऋजवस्तो तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
 अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाभिनूषिताः । प्रतिगृह्यो-
 षसितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् । प्रदक्षिणं परी-
 त्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्तो यथा
 “हारीतः “कुटीचको बद्धको हंसश्चैव हतीयकः ।
 चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः” । व्याटः
 पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषाय
 वासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा
 मुञ्चान आत्मज्ञो भवेत् एतदत्यन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु
 बन्धुन् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः
 स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः “एकन्तुवैष्णवं दण्डं
 धारयेन्नित्यसादरादिति” स्कान्दात् विष्णुरपि “वज्रोप-
 वीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परि-
 ग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः” । चतुर्थोऽपि
 स्कान्दे “परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जु” गोवाननिर्भि-
 त्तम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्मपरित्यजेत् ।
 अयमप्येकदण्डः एव । ये तु शिखोपवीतादित्याग-
 निषेधाच्चे कुटीचकादिपराः । यन्तु मेधातिथिः
 “यावत् सुस्त्रयो दण्डास्त्रावदेकेन वर्त्तयेदिति”

तदपि तत्परमेव । यच्चातिः “चतुर्धा भिक्षुः प्रोक्ताः सर्वे
 शैव त्रिदण्डिनः” इति तद्धान्दण्डादिपरं न यद्विपरम्
 “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते
 नियता दण्डाः स त्रिदण्डोति चोच्यते” मनुक्तेः । तस्मात्
 परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि
 नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति
 परमहंस” इति महोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्य दण्ड” इति
 वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः “काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वांगी
 ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् चोरान् महारौरवसं-
 ज्ञकानिति” तद्वैराग्यं विना जीवनाद्येकतसन्ध्यासपरम्
 “एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके
 रौरवे घोरे कर्मत्यामात् पतन्ति ते” इति स्मृतेः यच्चान्य-
 मेधिके “एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखासुखित एव वा ।
 काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति” तस्यापि
 पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया” ।

भावे अच् ; १ दमने “वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्ड-
 स्तथैव च” मनुः । “शरणागतसंज्ञायं भूतानामर्थाहंस-
 नम् । बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते” भा०
 भोजधर्मोक्ते ४ शरणागतज्ञाणादित्तिके । दण्ड इवाच
 रति दण्ड+किप् ततो भावे चञ् । ५ दण्डत्वत्स्यतौ
 (दाङान) सारसुन्दरी दण्ड-यथायथं कर्मभावकरणादौ
 अच् । ६ पकाण्डे ७ अश्वे ऽकोषे ८ मन्यने १० सैन्ये ११ भूमि-
 मानभेदे (काठा) “हस्तैश्चतुर्भिर्भवतो ह दण्डः” लीला० ।
 गोचर्मशब्दे २६६५ प्र० दृश्यम् “दण्डहस्तो न दण्डे न”
 इति पाठान्तरम् । १२ स्मृत्यं पारिषदभेदे १२ यत्ने १४ अभि-
 माने च मेदि० । १५ दण्डाकारे यज्ञभेदे हेमच० यज्ञशुद्धा-
 टकशब्दे २७६६ प्र० दृश्यम् । १६ इक्ष्वाकुन्दपपुत्रभेदे ।
 तत्कथा जनस्थानशब्दे ३०२४ प्र० दृश्या । स्वार्थं क ।
 तत्कार्ये । “धृणु कश्चात्स्वरोपय दण्डकश्चेति ते त्वयः ।
 अश्वकार महात्मा वै दण्डकारण्यसुत्तमम्” हरिवं० १० अ० ।
 षट्पलनात्मके दिनषट्पिभागरूपे षटिकापरपर्याये
 १७ कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च षटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः ।
 श्रीपतिनाम्नो यथा
 “गुल्फस्य टिग्भिर्विचित्रं पलैर्वत् घट्टुल्लोच्चद्विगुणा-
 यतास्यम् । तदम्भसा षट्पलैः प्रपूर्यं पालं घटाङ्ग-
 प्रतिसं घटी स्यात् । सत्वप्रंशमाषत्वनिर्भिता वा
 हेमः शलाका चतुरङ्गुका स्यात् । विद्धं तथा प्राक्तनफल
 पालं प्रपूर्यते नाङ्किकाम्बुना तत्” “षट्पण्डात्मिका-

यास तियेर्निष्क्रमणं परे”। “दण्डैकरत्रनीयोगः” ति० त०।

१८व्यूहभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

“मण्डलासंहतौ भागो दण्डास्ते बद्धधा ऋणु ।
तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोमोऽन्या वृत्तिरेव च ।
मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः । प्रदरो दड-
कोऽसह्यः चापो वैकुञ्जिरेव च । प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च
ग्रन्थो विजयसङ्गथौ । विगाथो विजयः सूचो स्थूणा-
कर्णचमसुखौ । सर्पासो बलयश्चैव दण्डभेदाच्च दुर्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः क्रष्ट्याभ्याञ्चैकक्षपक्षतः । अति-
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां तयोऽन्वो तद्विपर्यये । पक्षोरस्यैरति-
क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्वो विपर्ययः । स्थूणापक्षो धनुःपक्षो
द्विस्यूषो दण्ड ऊर्ध्वगः । द्विगुणोऽयस्वतिक्रान्तपक्षो-
ऽन्यस्य विपर्ययः । द्विचतुर्दण्ड इत्येते त्रेया लक्षणतः
क्रमात् । गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा”

१९राज्ञासुपायभेदे चतुर्थोपाये । ते चोपायाः सामदा-
नभेददण्डाः सर्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ० ।
अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयासोक्ता यथा

“साम दानं च भेदश्च दपेण्डोऽन्वैजालकम् ।
सायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान् । चतुर्विधं
ऋतं साम उपकारानुकीर्तनात् । मिथः सम्बन्धकथनं
ऋदूर्ध्वं च भाषणम् । आयाते दर्शनं वाचा तवाह-
मिति चार्पणम् । यः सम्राज्यमनोऽर्हं उत्समाधमम-
ध्यमः । प्रतिदानं तदा तस्य ऋहीतस्यानुभोदनम् ।
द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंपाहप्रवर्तनम् । देयश्च प्रति-
भोजश्च दानं षड्विधं ऋतम् । स्नेहरागाधनयनं संह-
र्षोत्पादनं तथा । मिथो भेदश्च भेदचैर्भेदश्च त्रिविधः
ऋतः । बधोऽर्षहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः ।
प्रकाशशाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः” । “दण्डस्य
दर्शनाद्दुष्टान्, पुत्रभ्रातादि, सामतः । दानभेदेषुसूखान्
योधान् जनपदादिकान् । सामन्तादविकान् भेददण्डा-
भ्यामपराङ्कान् । देवताप्रतिमानान् पूजयान्तर्गतैर्नरैः ।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाङ्गुतदर्शनः । वेतासोल्-
कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता । कामतो रूपधा-
रित्वं शस्त्रान्प्रश्लाब्धुवर्षणम् । तमोऽनिजोऽनजो
मेव इति साया झामाणी । जवान कीचकं भीम आ-
स्थितः स्त्रीस्वरूपताम् । अन्वाये व्यसने सुहृ प्रवृत्तसा-
निवारणम् । उपेक्षेयं ऋगा म्नातोपेक्षितश्च हिडि-
म्बया । मेघाम्कारदृष्टमिषर्षताङ्गुतदर्शनम् । द्रस्थान्

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् । द्विपपाटितभि-
क्षानां संवृतानां च दर्शनम् । इतीन्द्रजातं द्विपतां भी-
त्सर्षसुपकल्पयेत्” । २०विष्णौ पु० “घनुर्हरो घनुर्वदो दण्डो
दमयिता दमः” विष्णुसं० २१शिवे “शत्रुन्दमाय दण्डाव
पर्षचीरपटाय च” भा० शा० २८६ अ० । २२दण्डाकारे
ऋजौ सूर्यपरिवेधभेदे “परिधिस्तु प्रतिस्वयोर्दण्डस्तु जु-
रिन्द्रचापनिभः” वृ० स० १६ अ० । २३दण्डवत्स्थिते
रविकरादेः संघाते “रविकिरणजलदमरतां सङ्घातो
दण्डवत्स्थितो दण्डः । स विदिकस्थितो नृपायाम-
शुभो दिक्षु द्विजातीनाम् । शस्त्रभयातङ्करो दडः
प्राङ्मध्यसन्निधु दिनस्य । शुक्लाद्यो विप्रादीन् बदिभि-
सुसस्तां निहन्ति दिशम्” २० अ० ।

२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तन्स्वरूपपादि भा०शा० १२१ अ०
“ऋणु कौरव्य ! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः ।
यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः । धर्मसंस्था
बहाराज ! व्यवहार इतीर्यते । तस्य लोपः कथं न
स्यात्तुकेष्ववहितामनः । इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-
निवृत्ते । अपि चैतत् पुरा राजन् ! मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रथीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । प्रजा रक्षति
यः सत्यक् धर्म एव स केवलः । यद्योक्तमेतद्वचनं
प्रागेव मनुना पुरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ! ब्रह्मणो
वचनं महत् । प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं
विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानान्द्रवहार इहोच्यते ।
दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रथीते प्रवर्तते । देवं हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरित्योत्थितः । नीलोत्पलदक्ष-
श्यामश्चतुर्दंष्ट्रसुभुजः । अष्टपादकनयनः शङ्कुकर्णो-
र्ध्वरोमवान् । जटी द्विजङ्गलास्त्रासो ऋगराजतनु-
ऋदः । एतद्रूपं विभक्तुं यं दण्डो नित्यं इराधरः ।
असिर्दनुर्गदा शक्तिस्त्रिभुजं सुभ्ररः शरः । सुषलं परशु-
सक्रं पाशो दण्डर्षितोमराः । सर्वप्रहरणीयानि सन्नि-
यानीह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा लोके
चरति मूर्त्तिमान् । भिन्दन् हिन्दन् रजन् जनन्
दारयन् पाटयंस्तथा । घातयश्चभिधावंश्च दण्ड एव
चरत्युत । अस्मिन्विश्वसने धर्मस्त्रीः श्ववर्णा इराधरः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः । शास्त्रं
ब्राह्मणमन्नाश्च शास्ता माम्बदतां वर ! धर्मपाशोऽधरो
देवः सत्यगो नित्यगोऽपजः । असक्तो बहूतनयो मनु-
ऋर्षः शिवद्वारः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारा-
यणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्विभ्रमहापुरुष उच्यते ।
तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दत्तिः सरस्वती । दण्ड-
नीतिर्जगद्वाती दण्डो हि वहुविप्रहः । अर्षानर्थौ
दुःखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च
पुण्यापुण्ये गुणगुणौ । कामाकामाहतुर्मांसः शर्वरी
दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो-
दमः । देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसा-
हिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्त्यादिश्च
मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मटः प्रमादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयो । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
व्याव्यथौ । विनयश्च विषर्गश्च कालाकालौ च भारत ! ।
अन्तं ज्ञानिता सत्यं अज्ञानञ्चै तथैव च । क्लीवता
व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता ऋदुता
मृदुरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्या-
कार्यौ बलाबले । असूया चानसूया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपत्यमानपत्ये ह्येव सम्पत्तिपत्यम् ।
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्कृत्कृतचवद्विता । एवं
दण्डश्च कौरव्य ! लोकोऽस्मिन् बहुरूपता । न स्याद्यदीह
दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं
ज्वलि चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राज-
द्वहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिदं लोकं नरेश्वर ! ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेऽवर्तितधते । धर्मयुक्ता
हिजम्बेष्टा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञः प्रीत्याति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुष्टुप्सृष्टिमाः
प्रजाः । प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्त्रे प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ।
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः
स जागर्ति नित्यं स्ववर्द्धितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः
प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं
नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददद्दण्डमेवास्मै प्रुवमैश्वर्यं
मेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं
बहुधनामात्याः प्राज्ञाः प्रीक्ता बलानि तु । आहार्य-
मष्टकैर्द्वैवैलमन्यदुधिष्ठिर ! । हस्तिभोऽश्वा रथाः
पत्तिर्गायो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तद-
ष्टाङ्गं वक्त्रं स्रुतम् । अथ वाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो

हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रस-
दाश्च वे । भिक्षुकाः प्राड्विषाकाश्च मौहृतां दैवचिन्तकाः ।
कोपो मित्राश्च धान्यञ्च सर्वौषकरणानि च । सप्र-
प्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्ड-
मेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः सम्मनात्मा दण्डो
हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः
प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
महं प्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः
सुहितो दृष्टो महं प्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल ! शास्त्रोक्तश्च
तथाऽपरः । एतौ यश्चापि दण्डोऽसौ महं प्रत्यय-
लक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्रुतः । व्यवहारः
स्रुतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स
धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृता-
त्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! ।
तीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यव-
हारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः
स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्यधः । ब्रह्मा पितामहः
पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्वेषां
सहारासुररक्षसाम् । समनुष्णोरगवतां कर्ता चैव स
भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं महं प्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता
च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति ।” तत्रैव १५ अ० ।

“दण्डः शास्त्रि प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्वुधाः । धर्मं
संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते
दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं
धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वज्जुपादस्व भावं पश्यस्व
लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके
पापाः पापं न कुर्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति
परस्परम् । अन्धे तमसि मञ्जेयुर्वदि दण्डो न पाब-
येत् । अस्माददानान्दमयत्यथिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नादृदण्डनाञ्चैव तस्माद्दृदण्डं विदुर्बुधाः । वाचा
दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दान-
दण्डाः क्षुद्रता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंभो-
हाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता
लोके दण्डसंज्ञा विशास्यते ! । यत्र श्यामो लोहिताञ्चो
दण्डश्चरति सृद्यतः । प्रजास्तत्र न सुहृन्ने नेता चेत्-
साधु पश्यति । ब्रह्मचारी ऋद्धस्यश्च वानप्रस्थश्च
भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दाहमिच्छति ।
नीभतः पुरुषः कश्चित्त्वमेव स्थातुमिच्छति । नमिच्छत्वा
परमस्मार्पिण नाहत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्य-
धातीव प्राप्नोति सहर्तीं श्रियम् । नाम्नतः कीर्त्ति-
रस्तीह न हतं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो हत्वधेनेव
सहेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हृत्नारस्तान् लोको-
ऽर्चयते ऋशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्नि-
वैरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा सृष्ट्युर्वीयुर्वैश्रवणो
रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! ।
यतान्देवानामस्थानि प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं
न धातारं न पूषार्थं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु
दानान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्-
प्रशस्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवनं लोके
कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बल-
वत्तराः । नकुलो मूपकानन्ति विडालो नकुलं तथा ।
विडालमन्ति श्व राजन् श्वानं व्यालसृगस्तथा । तानन्ति
सुरपः सर्वां पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं जङ्गमं स्यावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्र
विद्वान्न सुद्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितु-
मर्हसि । विभीतक्रोधहृषीं हि सन्दा वनसुपाश्रिताः ।
विना वर्धं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणवापनम् । उदके
वह्वः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न
शान् हन्ति किमन्यत्प्राणवापनात् । स्रद्धायोनीनि भूतानि
तर्काग्न्याश्च कारिचिन् । पक्ष्माणोऽपि निपातेन वेपथं
स्थात् स्तन्यपर्यायः । सामान्निष्यस्य सुनयो विगत-
क्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिभो-
हिताः । भूमिं भित्तौषधींश्चिक्त्वा हृत्तादीनण्डजान्
दम्यन् । मनुष्यास्तन्वने यज्ञास्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वं सिध्यन्त्युपक्रमाः कौन्तेय !
सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेत्लोके

विनश्ये युरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्थानिवापक्ष्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वसक्तं दण्डः प्रजा
रक्षति साधुनीतः । पशुपान्नयश्च प्रतिगास्य भीताः
सन्निर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अम्वलम इवेदं
स्यान्न प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेत्लोके विभजन्
साध्वसाधुनी । येषपि सन्निभमर्यादा नास्तिका वेद-
निन्दकाः । तेषपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपी-
डिताः । सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्तते । चातुर्वर्ण्य-
प्रभेदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधाता विहितो
धर्माधीनभिरक्षितम् । यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयांसि
श्चापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि
हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत
गाम् । न कन्योद्धनं गच्छेदादि दण्डो न पालयेत् ।
विश्वलोपः प्रवर्त्तते भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्तापि
तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्वृत्तिषावन्ति यदि दण्डो
न पालयेत् । अरेयुर्नाशमे धर्मं ययोक्तं विधिमा-
श्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पालयेत् । न चोद्गा न बलीवर्ही नाश्वाश्वतरगर्दभाः !
युक्ता वहेयुर्दानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या
वचनं कुर्युर्द्धं वाला जाह्नु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृ-
मती धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो
मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र क्रूटं पापं
वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चर-
त्यरिधिनाशनः । हविः श्वाऽपि निहेद्दृष्ट्वा दण्डश्चे-
न्नोदातो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पालयेत् ।”

मनुनाथ्युक्तं यथा “दण्डः शास्त्रि प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभि-
रक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
समीक्ष्य स हतः सम्यक् सर्वं रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य
प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणवेद्वाजा दण्डं
दण्डेष्वतन्द्रतः । शूले मत्स्थानिवापक्ष्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिद्या-
द्विस्तथा । सास्यञ्च न स्यात् कश्चिञ्चित् प्रवर्त्तेताध-
रोत्तरम् । सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचि-
र्जरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगणेश्वरी रक्षांसि पतगौरगाः । तेऽपि भोगाय
कल्पन्तं दण्डेनैव निपीडिताः । दुष्प्रोद्युः सर्ववर्णाश्च
निन्देरन् सर्वसैतवः । सर्वलोकप्रकोपय भवेद्दण्डस्य
विश्वमात् । यत्र श्यामो लोहितोऽथो दण्डश्चरति
पापहा । प्रजास्तत्र न सृष्टिः नेता चेत् साधु
पशुप्रति । तस्याङ्गः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीप्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकौविदम् । तं राजा
तपयन् सत्यक् त्रिवर्गेषामभिवर्द्धते । कामात्मा विषमः
क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्ते । दण्डो हि सुमहातेजा
दुर्गेश्वाकृतात्मभिः । धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव
सवाश्ववम् ।” तस्य स्थानानि च सनूक्तानि

“दश स्थानानि दण्डस्य सनुः स्वायम्भुवोऽब्र-
वीत् । त्रिपु वर्णेषु यानि स्युरन्ततो ब्राह्मणो
व्रजेत् । उग्रस्थसुटं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अनुवन्तं
परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य
दण्डं दण्डोषु पातयेत् । अथमदण्डनं लोके यशोन्नं
कीर्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यञ्च परत्वापि तस्मात्तत् परि-
वर्जयेत् । अदण्डान् दण्डयनाजा दण्डान् शैवाप्यदण्ड-
यन् । अयसो मन्दाप्रोति नरकञ्चैव गच्छति । वाग्-
दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं
धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् । वधेनापि यदा त्वे
तान्निप्रहीतं न शक्नुयात् । तदैषु सर्वमथेतत् प्रयु-
ङ्गीत चतुष्टयम् ।”

तस्योक्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा सनूक्ता यथा
“पणानां हे शते साङ्गे प्रथमः साहसः स्रुतः ।
मध्यमः पञ्च निक्षेयः सत्सङ्गत्वेव चोत्तमः” ।

विवादभेदे तद्वेदाः स्वल्पुक्ताः क्रमशो दर्शयन्ति ।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निङ्गवे निङ्गुतद्रव्यतुल्यम् ।
वादिना निव्याभिवोने अभियोगप्रयधनात् द्विगुणं धनं
वादिनो दमः । निङ्गवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्
समम् । निव्याभिवोयोद्विगुणमभियोगात् धनं हरत्”
याज्ञे । सनुनात्र विशेष उक्तः यथा

“कण्ठे देवे प्रतिज्ञाने पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गवे
तद्द्विगुणं तन्मनोरसुशासनम्” ।

“दः साधयन्तं कृत्स्नेन वेदयेत् धनिकं नृपे । स राजा
तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वनम्” सनुः ।

प्रतिपक्षार्थस्य राजा दापने अधमार्थस्य निङ्ग-

वाभावे दशकं शतं साधितद्रव्यस्य दशमभागो दमः ।

“राज्ञाऽधमार्थिको दाप्यः साधितादशकं शतम् याज्ञे” ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दमभेदो याज्ञे उक्तो यथा

“भेषसेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्”

आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तत्रापि सोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिकेष्वयं विधिः” ।

अत्र विशेषो सनुनोक्तो यथा “यो निक्षेपं नार्पयति
यश्चानिक्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा
तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
तस्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः” ।

अथना उक्त्वोचमहर्षे सनुनोक्तो यथा “उपधाभिश्च यः
कश्चिन् परद्रव्यं हरेन्नरः । समहायः संहनव्यः
प्रकाशं विविधैर्वधैः” । “करचरणशिरश्छेदादिभिर्ना-
नावधैः बधोपायैः स दस्यः” कुङ्कु० ।

कौटसाज्ये सनुनोक्तो दधो यथा

“लोभान्नो ह्यज्ञयान् सैतप्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानादुवालभावाच्च साज्यं वितयसुच्यते । एषामन्य-

तमे स्थाने यः साज्यमन्वतं वदेत् । तस्य दण्डविशेषास्तु

प्रयत्न्यास्तुपूर्वशः । लोभात् सत्स्रं दण्डुस्तु मोहात्

पूर्वोक्तं साहसम् । भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ सैतप्रात् पूर्वं

चतुर्गुणम् । कामाद्दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं

परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्व्यं चाग्निष्वाच्छवमेव तु ।

एतानाङ्गः कौटसाज्ये प्रोक्तान् दण्डान् समीपिभिः ।

धनेस्वाव्यभिचारार्थमधर्मनिधनाय च । कौटसाज्यन्तु

कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्ड-

यित्वा ब्राह्मणन्तु विवासेयेत्” । अत्र विशेषमाह याज्ञे

“यः साज्यं द्वावितोऽन्येभ्यो निङ्गुते तत्तमो वृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासेयेत्” ।

साज्यादाने दममाह याज्ञे । “अत्रुपन् हि नरः साज्य-

मृगं स दशवन्धकम् । राजा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्

पृच्छत्वरिणकेऽहनि । न दद्याति च यः साज्यं जान-

क्षपि नराधमः । स कुटनाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन

चैव हि” ।

नष्टस्थानिकद्रव्यविषये दमो सनुनोक्तो यथा “ससेदमिति यो

ब्रूयात् सोऽनुवोज्यो यथाविधि । संवाद्य रूपसंख्यादीन्

स्वामी तद्रव्यमर्हति । अवेद्यानो नष्टस्य देशं कालञ्च

तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति” ।

“हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्ताद्वाप्रुयात् । अग्नि-

वेद्य नृपे दण्डः स तु पशुवतिं पश्यान्” मनुः ।
 “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पशुवन्वो
 दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” याज्ञ० । “पशुवन्वः
 पशुमांशः” मिता० ।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा “अवह्वार्यो भवेच्चैव सान्वयः
 षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्वाञ्चौर-
 क्लिषम्” । “एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्राता-
 दिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि
 अवह्वार्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न
 भवति अन्पसरश्च स्यात् अपसरत्वनेनास्मात् सकाशाद्दम-
 मित्यपसरः प्रतिपञ्चक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धि-
 पुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वह-
 मनोय इत्यर्थः” कुल्लू० “नान्यदन्ये न संस्वरूपं विक्रय-
 मर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”
 मनुः । “कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य
 न विक्रोत्यव्यं न चासारं सारमित्त्वभिधाय न च तुला-
 दिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना-
 स्थापितरूपम् अत्रास्वामिविक्रयसादृश्याद्स्वामिविक्रय-
 दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा । “यस्तु दोषवतीं
 कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान् नृपो दण्डं
 स्वयं पशुवतिं पश्यान् । अकन्येति च यः कन्यां ब्रूया-
 द्दोषेण मानवः । स शतं प्राप्तुवाद्दण्डं तस्या दोषमद-
 र्शयन्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा “गृह्णात्यदेयं यो लोभाद्
 यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रती-
 च्छकः” । तत्सममित्यर्थः ।

अभ्युपेत्याशुभ्र प्रायां “शिक्षयन्तमसन्दुष्टं य ध्याचार्यं परि-
 त्यजेत् । बलाहासयितव्यः स्यात् वधवन्धौ च सोऽर्हति”
 नारदः । “बधोऽत्र ताडनो दोषस्याख्यत्वात्” मिता० ।

संविद्वृत्तिक्रमादौ ‘गणद्रव्यं चरेद्यस्तु संविदं यश्च लङ्घयेत् ।
 सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “अथञ्च
 दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये दृष्टव्यः । अनुबन्धाद्यत्यत्वे तु
 “यो यामदेशसङ्घानां कृत्वा सन्धेन संविदम् । विसंवदेन-
 रो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निमृञ्च दापयेदेनं समय-
 व्यभिचारिणम् । चतुःसुसर्षं एस्मिच्छं शतमानञ्च
 राजतमिति” मनुः । निर्वसिचतुःसुसर्षनिष्कशतमानानां
 चतुर्णामन्यतमो जातिशक्तप्राद्यपेक्षया कल्पनीयः” मिता० ।

वेतनादाने “भृत्यो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यद्योदितम् ।

स दण्डप्रः कृष्णलान्यथौ न देयं तस्य वेतनम्” मनुः ।

द्यूतसमाह्वये “राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः”
 याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राज्ञा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
 कण्ठेऽक्षमालामासञ्च स ह्येषां विनयः स्मृतः” नारदः
 यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरानि । “द्यूतं
 समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान्
 घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि
 कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषय-
 तथा च योज्यानि” मिता० ।

स्वामिपालविवादे मितान्तरोक्ता दमा यथा “भाषानष्टौ तु म-
 ह्निषी सस्रघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौ-
 स्तर्द्धं मजाविकम्” याज्ञ० । परसस्विनाशकारिणी मह्निषी
 ऋष्टौ माषान् दण्डनीया । गौस्तर्द्धं चतुरो माषान्
 अजामेषञ्च माषद्वयं दण्डनीयम् । मह्निष्यादीनां घन-
 सन्ध्याभावात्तस्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषस्यात्र
 तास्विकपणस्य विंशतितमो भागः “माषो विंशतितमो
 भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति नारदस्मरणात् ।
 एतद्भाषानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पणस्य पादौ
 द्वौ गां तु द्विगुणं मह्निषीं तथा । तथाऽजाविक-
 वत्वानाम्पादौ दण्डः प्रकीर्तितः” इति स्यत्यनरोक्तं
 दृष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “माषङ्गान्दापयेद्दण्डं
 द्वौ माषौ मह्निषीं तथा । तथाजाविकवत्वानां दण्डः
 स्यादर्द्धमाषिक” इति । तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेष-
 भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्य-
 माह “भक्षयित्वोपविष्टानां यद्योक्ताद्द्विगुण्योदमः” याज्ञ० ।
 ‘यदि पशुवः परत्वे सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः
 शेरते । तदा यद्योक्ताद्दण्डाद्द्विगुण्यो दण्डो वेदितव्यः ।
 “वसतां द्विगुण्यः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुण्य” इति वचनात् ।
 क्षेतान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह “समेषां विवीतेऽपि
 खरोष्ट्रं मह्निषीसमम्” याज्ञ० । विवीतः प्रचुरदृष्टकाष्ठो-
 रव्यमाषः परग्रहीतो भूपदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्-
 दण्डसमन्दण्डमेषां मह्निषप्रादीनां विद्यात् । खरा-
 शोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्मह्निषीसमं मह्निषी यत्र यादृशेन
 दण्डेन दण्डप्रते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि
 प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः
 प्रत्येकं मह्निषीतुल्यत्वादुदमस्य चापगधातुसारित्वात्
 खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । परसस्यनाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं चेतस्वामिने फलमथ-
सौ दापनीय इत्याह “यावत्सस्य” विनश्येत्तु तावत्
स्यात् चेतस्यः फलम् । गोपस्ताद्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं
दण्डमर्हति” याज्ञ० । सस्यप्रहणं चेतोपचयोपलक्ष-
णार्थम् । यस्मिन् चेतो यावत्प्रकालधान्यादिकं गवादि-
भिर्विनाशितं तावत्चेतस्फलमेतावति चेतो एतावद्भवतीति
सामनैः परिकल्पितं तच्चेतस्वामिने गोमी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य
ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डमर्हतिमेव पालदोषेण सस्यस्य
नाशे द्रष्टव्यः । “या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि
नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तदुदण्डमर्ह-
तीति” वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यानाशं
पूर्वोक्तं दण्डमेवाहतीति न ताडनम् । फलदानं पुनः
सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिष्प्रादिक्षीरोपभोग
द्वारेण तच्चेतस्फलभोगत्वात् ।

“चेतस्विशेषेऽपवासाह “पथि यामविधीतान्ते चेतो
दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति”
याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्तिनि चेतो यामविधीत-
समीपवर्तिनि च चेतोऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोप-
गोमिनोद्दयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च
दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च ।
कामचारे कान्तचारे चौरवत् चौरस्य यादृशी दण्डः
तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानाहतचेतस्विषयम् ।
“तत्रापरिहतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र
प्रस्येद्दण्डं नृपतिः पशुगन्धिषामिति” दण्डाभावस्या-
नाहतचेतस्विषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आहतते पुन-
सौर्गादिचेतोऽपि दोषोऽस्येव । उतिकरणञ्च तेनै-
षोक्तम् “उतिञ्च तत्र कुभीत यासुष्टो नावलोकयेत् ।
उद्वं निवारयेत्सर्वं शूकरसुखानुगमिति” । पशु-
विशेषेऽपि दण्डाभावमाह “महोच्चोत्सृष्टपशवः
स्वतिकागन्तुकभयः । पालो येषां न, ते मोच्यादैव
राजपरिव्युताः” याज्ञ० । “महंशासावृक्षा च महोच्चः ह्यः
मेता । उत्सृष्टपशवः हृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन
न्यक्ताः । स्वतिका प्रसूता अर्निर्दशाहा । आगन्तुकः
स्वयथास्परिभ्रष्टोदेशान्तरादागतः । एते मोच्याः ।
परसस्यमजण्येऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न
विद्यते तेऽपि देवराजपरिव्युताः देवराजोपहृताः
सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिप्रहणात् हस्य-

चादयो गृह्यन्ते । ते चोशनयोक्ताः “अदण्ड्या
स्वतिकागन्तुकाः प्रजापाला हि ते स्युताः । अदण्ड्यो
काणकुलौ च ये शयत्कतकक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुको
गोस्य स्वतिका चाभिसारिणी । अदण्ड्याशोत्सवे गावः
आह्नकाले तथैव चेति” । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्डप्रत्वासम्भवात् दण्डानार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो
न दण्ड्या एवं महोच्चादय इति” मितो० ।

“पथि चेतो परिहते यामान्तीयेऽथवा पुनः । सपालः
शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशुन्” मनुः ।
चेत्वादिषीमाविवादे मनुक्तो दमो यथा । “चेतस्सुपतडा-
गानामारामस्य गृहस्य च । सामन्प्रत्ययो ज्ञेयः
सीमासितुविनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ
विवदतां नृणाम् । सर्वं पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्य-
मसाहसम्” । “मर्वदायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
चेतस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः” याज्ञ० । “अनेक-
चेतस्व्यच्छेदिका साधारणी भूमिर्वादा तस्याः प्रकर्षेण
भेदने सीमातिक्रमणे सीमासतिलङ्घनं कर्षणे चेतस्य च
मयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा
वेदितव्याः । चेतस्प्रहणञ्च गृहारासाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्त्रीयभ्रान्त्या चेत्यादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो
वेदितव्यः । “गृहं तडागमारामं चेतं वा भीषया
हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादज्ञानाद्द्विगतो
दमः” मनुक्तैः । अपहृत्तयमाश्चेत्वादिभूयस्त्वप्यर्थोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह “बधसर्व-
स्वहरणं पुराजिर्वांसनाहने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहस इति” मितो० ।

वाक्पारुष्ये दमो मनुक्तो यथा “शतं ब्राह्मणमाक्रुष्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्षितं द्वे वा मृद्रस्तु
बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्याः क्षत्रियस्याभि-
शंसने । वैशेऽस्य दण्डं पञ्चाशच्छूरे द्वादशकोदमः ।
समवर्षे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववच-
नीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिद्विजातीस्तु
वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं
जवन्यप्रभवो हि सः । नामजातिप्रहन्त्वेषामभि-
द्रोहेण कुर्वतः । निःसेषोऽयोसवः शङ्खुर्जलदास्ये
दशाहुलः । धर्मोपदेशं दर्शय विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तन्प्रमासिच्येत्तैलं यत्ने श्रोत्रे च पार्थिवः । श्वतं देशञ्च
जातिञ्च कर्म शारीरमेव च । वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

दायः स्याद्विगतं दमम् । काणं वायथ वा खञ्जमन्यं
वापि तथाविधम् । तथेनापि ब्रुवन् दायो दण्डं
काशीपण्यावरम् । मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं
गुरुम् । आचारयन् शतं दायः पन्थानं चाटददुहुरोः ।
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे
साहसः पूर्वेः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्पूद्रयोरेव-
मेव सजातिं प्रति तत्त्वतः । केद्वर्जं प्रणयनं दण्ड-
स्येति विनिश्चयः ।

“सन्धासत्यान्यथास्तोत्रैर्नानुद्वेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं
करोति चेदुदृग्द्यः पणानर्हत्वयोदश । अभिगन्तास्मि
भागिनीं मातरं वा तवेति च । शपन्तं दापयेद्राजा
पञ्चविंशतिकं दमम् । व्यङ्गोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु
च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्षजात्युत्तराधरैः । प्राति-
क्षोभ्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणादमाः । यथानामातुलोभ्येन
तस्माद्द्विर्द्विजानितः । वाङ्मयीयानेत्वसक्थिविनाशे वा-
चिके दमः । शत्रुस्तद्विकः पादनासाकर्गकराऽदुषु ।
कथञ्चस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा शक्तः
प्रतिभुवं दायः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे
दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दायः प्रथम-
साहसः । त्रैविद्यान्तपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिप्रमानां प्रथमो पामदेगयोः” याज्ञ० ।

दण्डपादेषु दण्डा मनुक्ता यथा “येन केनाचदङ्गेन हिंसा
ज्ञेत् श्रेष्ठमन्यजः । केनच्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरतु-
शासनम् । पाणिस्तदस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासन-
मभिप्रेषुस्तु कटस्थोपकण्ठजः । कट्यां कृताङ्गो नि-
र्वस्यः स्थिरं वाऽस्थावकचयेत् । अवनिधीवतो दर्पात्
हावांशो केद्वेक्ष्यः । अवनम्वयतो सेदमवशर्जयतो गुदम् ।
केगेषु गृह्णतो हस्तौ च्छेदयेद्वचचारयन् । पादयो-
र्द्वाङ्कियायान्तु पीवायां द्वेषयेत् च । त्वग्भेदकः शतं
दण्डो लोहितस्य तु दर्शकः । मंसभेत्ता तु पस्यन्कान्
प्रवासास्तस्त्रिभेदकः । वनस्थतीनां सर्वेषामुपभोगो
यथा यथा । तथा तथा दमः कार्यो हिंसाश्रानिति धा-
रणा । मनुप्राणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कृत्यात्तथा तथा । अङ्गा-
दपीडनायाञ्च प्राणशोणितयौक्तया । ससुखानव्ययं दायः
सर्वं दण्डमर्थापि वा । द्रव्याणि हिंसात् यो यस्य ज्ञा-
नतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तक्षोत्पादयेत्तुष्टिं राक्षो

ददाच्च तत्समम् । यमेचार्थिकभाण्डेषु काठकोट-
मयेषु च । मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ।
यानस्यैव तु यातश्च यानस्त्रामिन एव च । दशाति-
यर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते । क्लिप्तनास्ये
भिक्षुयुगे तिर्यकप्रतिस्वहागते । अक्षमङ्गे च शान-
स्य चक्रमङ्गे तथैव च । केदने चैव यन्त्रायां योक्ता-
रश्मोक्तथैव च । अक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं
मनुरवधीत् । यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य
तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विगतं दमम् ।
प्राजकस्येद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युस्यस्याः
प्राजकोऽनाप्तो सर्वे दण्डप्राः शतं शतम् । स श्वेत्तु पथि-
संरुद्धः पशुभिर्वी रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभ्यतस्तत्र
दण्डोऽविचारतः । मनुष्यमारथे क्षिप्रं चौरवत्
कित्विधी भवेत् । प्राणभ्यत्सु महत्स्वर्जं गोगजोद्-
धयादिषु । सुदकायां पशूनाञ्च हिंसायां द्विगतो
दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्द-
भाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः । साप-
कन्तु भवेद्दण्डः शूकरनिपातने । भायां एतच्च
दासश्च शिष्यो भ्राता च होदरः । प्राप्तापराधा
साक्षाः शू रज्जा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य,
नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः
स्याच्चौरकित्त्वम्” । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

“भस्मपङ्कजःसर्गं दण्डो दशपथः स्मृतः । अमे-
ध्यपाणिं निष्पूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेत्वेवं पर-
स्त्रीषु द्विगुणान्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदा-
दिभिरदण्डनम् । त्रिप्रोडाकरं केदमङ्गमब्राह्मणस्य,
तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तद्विकः । उद्-
गूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ । परस्परन्तु
सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुककरोऽङ्क-
नेषु पणान् दश । पीडाकर्षांशुकात्रेपपादाध्यामे शतं
दमः । शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् क्रांटादिभिर्नरः ।
हातिं शतं पणान् दायो द्विगुणं दर्शनेऽस्त्रजः । कर-
पादततो मङ्गे च्छेदने कर्षनासयोः । मध्यो दण्डो
ब्रयोद्भेदे स्मृतकल्पहते तथा । चेष्टाभोजनवायोधे
नेत्रादिप्रतिवेदने । कराङ्गु बाह्यसक्याञ्च मङ्गे मध्यम-
साहसः । एकं भ्रतं बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।
कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः । दुःखसुतपा-
दश्रेद्यस्य स ससुखानजव्ययम् । दायो दण्डश्च यो

वस्त्रान् कलङ्गे ससदाह्वयः । अभिवाते तथा च्छेदे भेदे
 कृत्वावपातने । पणान् दायः पञ्चदशविंशतिद्वयं तथा ।
 १. कोन्दादि गृहे द्वयं क्षिपन् माणहरनथा । षोड-
 शायः पणान् दायो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च
 श्रायितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः कुट्टपशू-
 नाञ्च द्विपणमभ्ति क्रमात् । लिङ्गस्य च्छेदने च्छ्यौ
 मध्यमो मूल्यमेव च । सहायस्युनाभेतेषु स्थानेषु द्विगुणो
 दमः । परोहशाखिनां शाखास्तन्वसर्वविदारणे । जप-
 लीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यस्यशान्ती-
 मासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो
 हजेऽथ विद्युते । गुल्मगुच्छे पनताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।
 पूर्वस्रुतादङ्गदण्डः स्थानेषु कृत्तने ।

विक्रयासम्प्रदाने "वसानस्तीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु
 परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दण्ड ।
 पितापत्नविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः । अनरे च
 तथोर्थः स्यात्तस्याप्यटगुणो दमः । तुलाशासनमानाना
 कुड्कनाणकस्य च । एभिश्च व्ययकर्ता यः स टापी
 दण्डमुत्तमम् । कूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।
 स नाणकपरीक्षी तु दाय उत्तमसाहसम् । भिषङ्-
 भिध्या चरन् दायस्त्रिच्युत्तमं दमम् । मानुषे
 मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् । अचन्यं यश्च दह्नाति
 वन्यं यश्च प्रसृजति । सप्राप्तव्यवहारञ्च स दायो
 दण्डमुत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशमदमकं
 हरेत् । दण्डं स दायो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पि-
 तम् । भेषजस्त्रे हलवषण्वधनान्यगुडार्द्रिषु । पण्येषु
 प्रक्षिपन् हीनं पणान् दायस्तु षोडश । ऋत्विग्मणि-
 स्त्रिणायःकाष्ठवलकलवाससाम् । कजातौ जातिकरणे
 विक्रयाटगुणो दमः । समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभागुडञ्च
 कतिमम् । आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ।
 भिन्ने पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते । द्विपण्ये
 द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् याज्ञञ्जो दमः ।

"अन्यहस्ते च विक्रीते दण्डं वाऽदुष्टवद् यदि । वि-
 क्रोणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्" याज्ञ० ।

साहसे याज्ञञ्जो दमो यथा "सामान्द्रव्यप्रसभहरणात् साहसं
 स्युतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तं चतुर्थः ।
 सः साहसं कारयति स दायो द्विगुणं दमम् । यश्चैव-
 सहाऽहं दाया कारयेत् स ऋतुर्गुणम् । अर्थाक्रोशाति-
 क्रमङ्गद्वाराभ्यां प्रहारकः । सन्दिग्धाप्रदाता च

समुद्रदृष्टभेदकम् । सामन्कुलिकाटीनामपकारस्य का-
 रकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ।
 स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनाभिधावकः । अकारणे
 च विक्रोष्टा चण्डालशोचनान् स्मृशन् । शूद्रः प्रत्र-
 जितानाञ्च दैवं पितृषु च भोजकः । अयुक्तं शपथं
 कर्त्तव्याभ्यांऽयाम्यकर्मकृत् । वृषळद्रुपशुनाञ्च पुंस्त्वस्य
 प्रतिचातकृत् । साधारणस्यापलापी दासोर्गर्भविनाश-
 कृत् । पितृपुत्रस्त्वभ्याऽदम्पत्याचार्याशिक्षकाः । एषा-
 मपतितानां तु त्यागो च शतदण्डभाक् ।

चौर्ये दण्डो मनुक्तो यथा । "यस्तु रज्जुं घटं कूपादरे-
 द्विन्द्याच्च यः प्रप्राप् । स दण्डं प्राप्नुयात् भाषं तच्च
 तस्मिन् समाहरेत् । धान्यं दशभ्यः कृष्ण्यो हरता-
 ऽभ्यधिकं बधः । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दायस्तस्य च तद्व-
 तम् । तथा अरिममेयानां शताब्ध्यधिके बधः । सुवर्षे
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वारुसाम् । पञ्चाशत्स्वभ्यधिके
 हस्तच्छेदनमिष्यते । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं
 प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेष-
 धतः । सुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति । महा-
 पशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालसामाद्य
 कार्ये च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । शेषु ब्राह्मणसंस्थसु
 ऋत्विक्कादाञ्च भेदने । पशूनां हरणे चैव शय्याः काथ्यो-
 ऽर्द्धपादिकः । स्त्रिवकापार्श्वकिष्णानां गोमयस्य गुडस्य
 च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तप्यस्य च ।
 देभुवैदलभागुडानां लवणानान्तयेव च । मृत्स्यमया-
 लाञ्च हरणे ऋदो भक्षण एव च । मत्स्यानां पलिन्वा-
 ञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधुजस्यैव यद्धान्यत्
 पशुसम्भवम् । अन्येषाञ्चैवमादीनां सदानामादनस्य
 च । पक्वान्नाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ।
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । सन्धेर्व्यपरि-
 पूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकण्ठजः । परिपूतेषु धान्येषु
 शकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं
 दमः । स्यात् साहसं तन्वयवत् प्रसभं कर्म युक्ततम् ।
 निरन्वयं भवेत् स्त्रीयं कृत्वापङ्कुरते च यत् । यस्त्वेतान्यु-
 पल्लुप्रानि द्रव्याणि स्तेभयेन्नरः । तसाद्यं दण्डदेहाज्जा
 यश्चास्मिं चारयेद्दण्डहात् । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो
 न्द्रुपिचेष्टते । तत्तदेव हरितस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ।
 अन्यत्र च चौर्यादिनानामिष्ये मनुनोक्तो दमो यथा ।
 "न हीदेन विना दोरं घातयेद्दार्मिको नृपः । सु-

होदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् । ग्रामेष्वपि च
ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डावकाशदायैव
सर्वीस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्ता-
यैव चोदितान् । अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरा-
निव द्रुतम् । यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाङ्क्षार्थाद्भि विच्युतम् । ग्रामघाते
हितामङ्के पथि भोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिघावन्तो
निर्वास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्त्ताश्च प्रतिबुद्धेषु
च स्थितान् । घातयेद्विघैटेण्डुरीणाञ्चोपजापकान् ।
सन्निहित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । अङ्गुली
प्रत्यभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे यहे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये बध्नन् हति । अग्निदान् भक्तदायैव तथा शस्ता-
वकाशदान् । सद्भिधात्रुश्च भोषस्य हन्याञ्चौरभिवेश्वरः ।
तडागभेदकं हन्याटपसु शुद्धभेन वा । तद्वापि प्रति-
संस्कार्यादुदाप्यन्तुत्तमसाहसम् । कोषागारायुधागार-
देवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहृत्सु च हन्याः देवाऽवि-
चारयन् । यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरत् ।
आगमं वाष्प्यां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्वसाहसम् ।
ससुतस्य जेद्रजसामं यस्तु कथ्यमनापदि । स द्वौ कार्पा-
पणौ दद्यादभेदस्य शुकु गोवयेत् । व्यापहतोऽथवा दृष्टो
गर्भिणी वाल एव वा । परिभाषणमर्हति तच्च गोध्य-
मिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्वेषां सिध्या प्रचरतां
दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रम-
ध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिकुर्त्याश्च तत् सर्वं
पञ्च दद्याच्छतानि च । अद्रुपितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने
तथा । मणीनामपवेषे च दण्डः प्रथमसाहसः । रुमैर्ह
विषमं यस्तु चरेद्भै मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयाद्दुर्धमं
पूर्वं नरो मध्यममेव वा । बन्धनानि च सर्वाणि राज-
सामे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दण्डेन विजिताः पाप-
कारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परितः षाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्गकारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अभिचारेषु
सर्वेषु कर्त्तव्यो दिशतो दमः । मूल्यकर्मणि चानाम्नैः
लत्यासु विविधासु च । स्वयोजिविक्रयो चैव वीजोत्-
कृष्टन्तयैव च । मर्यादाभेदक्यैव विजितं प्राप्नुयाद्बधम् ।
सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमान-
मन्याये क्खेदयेत्तदशः क्षुरैः । मीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणा-
भौषधस्य च । काञ्चामाद्य कार्यञ्च राजा दण्डं प्रक-

ल्पयेत् "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विघैर्बधैः । सचिद्धं
ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत्" या० । अङ्गुल-
विशेषो मनुनोक्तो यथा "गुरुतल्ये भगः कार्यः सुरा-
घाने सुराध्वजः । सोये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महृद्यशिराः
पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः
सर्वं वर्णा यथोदितम् । नाह्ना रात्रा ललाटे तु दाप्या-
स्तुत्तमसाहसमिति" मितो० । "घातितेऽपहृते दोषो
ग्रामभर्त्तरनिर्गते । विधीतमर्तुं तु पथि चौरो-
द्धर्तरवीतके । स्वसीम्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र
गच्छति । पञ्चपामो बहिःक्रोशादुदमप्यस्य वा पुनः ।
बन्दिप्राहांस्रथा वाजिकुञ्जाराणाञ्च हारिणः । प्रसह्य-
घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकपन्धिभेदौ
करसन्दंशहीनकौ । काथ्यौ द्वितीयापराधे करपादैक-
हीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतोदमः ।
देशकालवयःशक्तिं संचिन्य दण्डकर्मणि । भक्ताव-
काशान्यदकमन्तोपकरणव्ययान् । दत्त्वा चौरस्य
हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुष-
स्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।
सेतुभेदकरीञ्चापसु शिवां बद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां
पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा
गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्यासु कञ्चहं सुत-
बाण्डवाः । प्रष्टव्या योषितस्यास्य परपुंसि रताः पृथक् ।
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह । मृत्यु-
देशसमासजं पृच्छेद्वापि जनं शनैः । क्षेत्तवैश्वनर्याम-
विधीतखलदाहकाः । राजपत्न्याभिगामी च दग्ध-
व्यास्तु कटाग्निना" यात्त० "तथं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं
वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि मृद्धानो हस्त-
च्छेदनमर्हति" मितो० धृतवचनम् ।

स्त्रीसंप्रहे मनुनाक्तो दमो यथा "परदारभिमर्षेषु प्रहृत्तानुनू-
महीपतिः । दद्वे जनकरेर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ।
परस्य पत्न्या पुरुषः सन्नाषां योजयन् रजः । पूर्वमाज्ञा-
रितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योभि-
वदेत् तीर्थेऽरस्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-
ग्रहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकैलिः स्वर्गो भूषणवा-
ससाम् । सह सदासनञ्चैव सर्वं संप्रहणं तथा ।
क्षिप्रं सृष्टेदेशे यः सृष्टो वा मर्षवेत्तथा । परस्त्रिया-

सुभते सर्वं संप्रहणं स्युतम् । अत्राङ्गणः संप्रहणे
 प्राणान् दण्डमर्हति । न सम्भाषं परस्त्रीभिः प्रति-
 षिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्ड-
 मर्हति । नैष चारणदारेषु विधिर्नातोपजीविषु । मज्ज-
 यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च । किञ्चिदेव तु
 दाप्यः स्यात् सम्भाषं ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत्
 कन्यां सद्यो बधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं
 प्राप्नुयात्तरः । कन्यां भजन्तीसुत्कण्ठं न किञ्चिदपि
 दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेदुदृष्टे ।
 उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति । शुल्कं दद्यात्
 सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । अभिसद्म तु यः
 कन्यां कुर्व्याद्देषेण मानवः । तस्यायु कर्त्तृदङ्गुल्यौ
 दण्डश्चाहति षट् शतम् । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्ग-
 षिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिष्ट-
 णवे । कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात् तस्याः स्यादुद्विशतो दमः ।
 शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दण्ड । या तु कन्यां
 प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौख्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव च
 छेदं खरेणोद्दहनं तथा । भर्त्सारं लङ्घयेद्या तु
 स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने
 बद्धसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त चायसे ।
 श्वभ्यादभ्युक्ष काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संवत्-
 सराभिगस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । प्रात्यया सह
 संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्सगुप्सं वा दे-
 ज्ञातं वण्येमावसन् । अगुप्समङ्गसर्वस्वैर्युग्मं सर्वेण हीयते ।
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं
 श्रित्यो दण्ड्या मौख्यं मूलेण चार्हति । ब्राह्मण्यो
 यद्यपुमान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशत
 कुर्व्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् । उभावपि तु तावैव
 ब्राह्मणया गुप्तया सह । विस्तृतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ
 वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मण्यो दण्ड्या गुप्तं विप्रा
 बन्धादुत्तमजन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादच्छन्त्या सह
 सङ्गतः । मौख्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधी-
 यते । इतरेषान्तु वक्ष्यानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।
 न जातु ब्राह्मण्यं हन्यान् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राट्पा-
 देनं बहिः कुर्व्यात् समप्रधनरुक्ततस् । न ब्राह्मणवधाद्
 भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य बवं राजा मनसापि
 न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तं वैश्यं वा क्षत्रियो
 ब्रूवेत् । यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तादृभौ दण्डमर्हति ।

सहस्रं ब्राह्मण्यो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां
 क्षत्रियविशोः साहस्यो वै भवेदुदमः । क्षत्रियायामगुप्तायां
 वैश्यो पञ्चशतं दमः । मूलेण मौख्यमिच्छेत् क्षत्रियो
 दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्यो शूद्रां वा ब्राह्मण्यो
 व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यात् सहस्रन्व-
 न्यजक्षियम् ।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे
 द्वयोर्दण्डो यथा संप्रहणे तथा । खजातावुत्तमा दण्ड
 स्यानुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये बधः पुंसः स्त्रीयां
 नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यासुत्तमस्त्वन्यथा-
 ऽधमम् । दण्डं दद्यात् स्वर्णसु प्रातिलोभ्ये बधः स्युतः ।
 खकाम स्वतुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु
 करच्छेद उत्तमायां बधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे
 तु मिथ्य भिंशने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां
 स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवरुद्धासु दामोषु भुजिष्यासु
 तथैव च । गम्यास्तपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पर्यन्तं
 दमम् । प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डो दशपण्यः स्युतः ।
 बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । गृहीतवे-
 तना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते सप्त
 दाप्यः पुमानथेवमेव च । अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं
 वापि मोहृतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
 गमे । अन्याभिगमने त्वङ्गुः कुवन्धेन प्रवासयेत् । शूद्र-
 स्तथाम्य एव स्यादन्वस्यायांगमे बधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनीक्तो दमो यथा

“जनं वाप्यधिकं वापि निखेदु यो राजशासनम् ।
 पारदारिकचौरं वा सञ्जतो दण्ड उत्तमः । अमक्ये च
 द्विजं दुष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं
 वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य
 च विक्रयो । तत्रङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्योत्तम-
 साहसम् । चतुष्पादकरो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः ।
 काष्ठलोद्रेषु पाषाणबद्धयुग्यकतस्तथा । अङ्गनस्ये न
 यानेन तथा भग्नुगादिना । पञ्चाक्षैवापसरता हिंसने
 स्यात्स्यदोषभाक् । शक्नो ज्ञानाचयन् स्वामी दंष्ट्रिणां
 श्लाङ्गणां तथा । प्रथमं साहसं दद्यात्तिक्रुष्टे द्विगुणं
 ततः । जारं चौरैर्यभिवदत् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
 उपजीव्य धनं सञ्चक्षेदेवाष्टगुणीकृतम् । राजोऽग्निष्ट-
 मवत्कारं तस्यैवाक्रोशककारिणम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं
 जिह्वां कृत्वा प्रवासयेत् । सृताङ्गबन्धविक्रोतुर्गुरो-

स्ताड्वितस्तथा । राजयानासनारोदुर्दण्ड उत्तमना-
हसः । द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकतस्तथा । विप-
त्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽपगतो दमः । दुर्दण्डस्तु पुनर्दण्डो
व्यवहारान्नुपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्डग्रा वि-
वादाद्विगुणं दमम् । यो मन्येताजितोऽस्कीति न्याये-
नापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं
दमम् । याज्ञवल्क्यवचनानि अतुपदमेषां मानवत्वोक्तिः
प्रामादिकी ।

सामान्यतोदमविधिः “पिताचार्याः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति । कार्षीपणं भवेद्दण्डो यत्नान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्डः सहस्रमिति धारणा । अष्टापाद्यन्तु
शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वा-
विंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पुण्यं वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्विगुणविविद्धि सः ।
यानस्यत्यं मूलफलं टाड्यन्पुण्यं तथैव च । तत्र च
गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् । योऽदत्तादायिनो
हस्ताङ्गिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि
यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविक्तु इ
च मूलके । आददानः परस्तेवान्न दण्डं दातुमर्हति ।
असन्धितानां सन्धिता सन्धितानाञ्च मोक्षकः । दासाश्च-
रथहर्ता च प्राप्नः स्याच्चौरकिल्बिषम्” ।

“क्षत्रिजं यस्त्यजेताज्यो याज्यञ्चत्विक् त्वजेदादि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्तृपागमर्हति । त्यजन्नपतिता-
नेतान् राज्ञा दण्डः शतानि षट्” मनूक्तो दमः ।

‘अग्निपु० २२६ अ० सर्वावपये दमभेद उक्तो यथा

“चौरैरभूधितो यस्तु मूषितोऽस्कीति भाषते । तत्प्रदा-
तरि भूषाले स दण्डो तावदेव तु । यो यावद्विप-
रीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत् तम् । तो नृपेण
ह्यधर्मज्ञो दायौ तद्विगुणं दमम् । कूटसाध्यं तु कुर्वा-
णांस्त्रीन् वर्षांश्च प्रमापयेत् । विधासयेद्ब्राह्मणन्तु
विधिरेष न हीतरः । निक्षेपस्य समं मूल्यं
दण्डाः निक्षेपमुक्तं तथा । वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ ! तथा
धर्मो न हीयते । यो निक्षेपं घातयति यश्चानि-
क्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छासौ दण्डौ वा
द्विगुणं दमम् । अज्ञानादाः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य
विक्रयम् । निर्दोषो ज्ञानं पूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डग्रा एव सः ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन् नृपः । श्रुतिं नृप
न कुर्याद्यः कर्माटौ कृष्णला दमः । अकारे तु
त्यजन् नृप्यं दण्डः स्यात्तावदेव तु । क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चिदास्येहास्तुशयो भवेत् । सोऽनर्दशा-
हात्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च । परेण तु दशाहस्य
नादद्याच्चैव दापयेत् । आददद्भि दृष्टवैव राज्ञा
दण्डः शतानि षट् । वरे दोषानविख्याय यः कन्यां
वरवेदद् । दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्डः शत-
द्वयम् । प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सस्यच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । मत्व-
ङ्कारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम् । लुब्धोऽन्यत्र
च विक्रोता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्याद्भेतुं न यः
पानो नृहीत्वा भक्तवेतनम् । स तु दण्डः शतं
राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता । धनुःशतं परीणाहो
प्यामस्य तु समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । हतिं तत्र प्रकुर्वीत यास्यो नावलोक-
येत् । तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ।
नृहन्नागमारामं क्षेत्वं वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्यादज्ञानात् द्विशतो दमः । अर्थादा-
भेदकाः सर्वे दण्डग्राः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
माक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विशतं
राम ! शूद्रस्तु बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो
दण्डः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्यो चाप्यर्द्धपञ्चाश-
शूद्रे द्वादशको दमः । क्षत्रियक्षेपको वैश्यः
साहसं पूर्वमेव तु । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वन्
दण्डभाक् । श्रुतदेशादिवितथी दायो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमः साहसस्तस्य यः पातैरुत्तमान् क्षिपेत् । प्रमा-
दाद्यैर्भयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति । मातरं पितरं
ज्येष्ठं स्नातरं श्वशुरं गुरुम् । अकारयञ्छतं
दण्डः पन्थानं चाददद्गुरोः । एकजातिर्हिजातस्तु
येनाङ्गेनापराभुयात् । तदेव च्छेदयेत्स्य क्षिप्रमेवावि-
चारयन् । अवनिधीयतो दर्पाद् द्वावोष्टौ छेदयेन्नृपः ।
अपमूत्रयतो मेदमपशर्दयतो गुदम् । उत्कृष्टासनसंस्थस्य
नीचसाधोनिक्लन्तम् । यो यदङ्गं च रजयेत्तदङ्गलस्य
कर्त्तयेत् । अर्द्धपादकराः कार्या गोगजाश्चोपघातताः ।
दृक्चतु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जज्ञाशये । द्रव्याणि यो
 हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्य
 त्रुटिन्तु रात्रौ दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जुं वटं
 कुगाङ्गरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान् माघं
 दण्डः स्यात् प्राणितान्दने । धान्यं दण्डस्यः कुम्भेभ्यो
 चरतोऽप्यधिकं वधः । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं
 प्रकल्पयेत् । सुवर्णजतादीनां नृस्त्रीणां हरये वधः ।
 येन येन यथाङ्गेन स्तनो न्युप विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेद्यस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः । ब्राह्मणः शाकधान्यादि
 व्यक्तं गृह्णन्न दोषभाक् । गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्या-
 द्दुष्टं वधोद्यतम् । गृह्णन्नेवापहर्त्तारं तथा पत्य-
 भिगामिनम् । अग्निं गरुं हन्यात्तथा चाभ्यु-
 द्यतायुधम् । राजगण्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता-
 विनम् । परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेषेण हि ।
 अटण्डा स्त्री भवेद्वाजा वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
 उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो वधमर्हति । भर्तारं
 कङ्कयेद्या तां शभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम् । सर्वणदूषितां
 कुर्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम् । ज्यायसा दूषिता
 नारी सुण्डनं समवाप्नुयात् । वैश्यागमे तु विप्रस्य
 क्षतियस्यान्यजागमे । क्षतियः प्रथमं, वैश्यो दण्डः
 शूद्रागमे भवेत् । गृह्णीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र
 गच्छति । वेतनद्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा ।
 भार्यां पुत्राय दामास्य शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 कृतापराधास्ताः सूरज्वा वेणुदलेन वा । पृष्टे, न
 मस्तके हन्याच्चौरस्त्राप्तोति क्लिप्तियम् । रक्षास्त्रधकृते-
 देस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
 कुर्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः
 कार्याणि कर्मिणाम् । निष्पेणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान्
 कारयेन्नृपः । अमात्यः प्राङ्निवाको वा यः कुर्यात्
 कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवास-
 येत् । गुरुत्वमे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेषु चपदं विद्याद् ब्रह्महत्याशिरः पुमान् । शूद्रा-
 टान् घातयेद्वाजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत् । महा-
 पातकिनं वित्तं वरुणाद्योपपादयेत् । यामिष्वपि च
 ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डारकोषदायैव
 सर्वान्पि घातयेत् । राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् साम-
 नान् पापिनो हरत् । सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
 कृन्ति तस्कराः । तेषां क्षित्वा न्यो हस्तौ तीक्ष्णौ

शूले निवेशयेत् । तडागदेवतागारभेदकान् वातयेन्नृपः ।
 ससत्सृजेद्राजमार्गे दम्भमध्यमनापदि । स हि कार्पा-
 पणन्दण्डास्तममेध्यञ्च शोषयेत् । प्रतिमासङ्क्रमभितो
 दद्युः पञ्च शतानि ते । समेषु विप्रसं यो वा चरते
 मूल्यतोऽपि वा । समान्प्रयाद्वरः पूर्वं दमं मध्यममेव
 वा । द्रव्यमादाय वर्णिजामनर्षेणावर्ण्यताम् । राजा
 पृथक् पृथक् कुर्याद्दण्डमुत्तमसाहसम् । द्रव्याणां
 दूषको यश्च पतिच्छन्दकविक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
 दण्डं कूटकर्त्ता तद्योत्तमम् । कलहापहृतं देयं दण्डञ्च
 द्विगुणस्ततः । अमध्यमज्ञे विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णनो
 दमः । तुलाशामनमानानां कूटजन्नाणकस्य च ।
 एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दायो दममुत्तमम् । विप्र-
 ग्निटां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरना-
 सौधीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् । जेत्वेष्वसनग्रामवि-
 टाहकास्तथा नराः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्तु
 कटाग्निना । जनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राज-
 शासनम् । पारजायिकचौरौ च सुञ्चतो दण्ड उत्तमः ।
 राजयानासनारोदुर्दण्ड उत्तमसाहसः । यो मन्ये-
 ताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं
 पराजित्य दण्डयेत् द्विगुणं दमम् । व्याह्वानकारी वध्यः
 स्यादनाहृतमयाह्वयन् । दाण्डिकस्य च यो हस्ताद-
 भिसक्तः पलायते । हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्-
 टाण्डिको धनम् । “दण्डो दमयतामस्मि” गीता ।
 “दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
 कुलालचक्रार्थं “कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमि-
 कारिता गुणः” नैष० । दण्डप्रतोऽनेन करणे चञ् ।
 २५ देहे दण्डपारुष्यशब्दे मितान् । २६ द्वापरोद्भवे
 न्यपभेदे । “क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः” भा० व्या०
 ६७ अ० । “वधः पाण्डुस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महा-
 त्मना । दण्डमेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा” भा०
 व्या० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-ञ्च । २७ न्ये
 दण्डनीतिशब्दे कामन्द० । अथ्य शब्दस्य शब्दकल्पद्रुम-
 दृष्ट्या शरणागतताणार्थतोक्तिः प्रासादिकी तत्प्रमा-
 णवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः । लिपि-
 करप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
 दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दण्डक पु० दण्ड-सार्थं क । इत्याकुराजपुत्रभेदे ‘दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनभेजयः” कामन्दकी ।
 जनस्थानशब्दे दण्डप्रश्नम् । हस्तो दण्डः अत्यार्थं कन् ।
 ० हस्तखलगुडे (सोँ टा) । श्वड्विंशत्यक्षराधिकपाठके चण्ड-
 प्रयातादौ कन्दोभेदे । “यदिह नयुगलं ततः सप्र-
 रेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ०र० । ४दण्डनृप-
 क्तते सन्निवेशे पु० । “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भक्तिः
 पुंस्त्वेन वज्रवचनात्तया जयसङ्कलः पपाठ । “परा-
 क्रमान् जिगमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अयो० २१स०
 ६४ श्लो० । “प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः ।
 तद्गमिषरत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्तां
 यौ” इति पपाठ उदाजहार च “कायोध्यायाः पुनरुप-
 गमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम् । तच्च वनं वृ०
 स० १४० अ० कूर्मवि० दक्षिणस्थासुक्तं यथा “बलदेवपट्टन-
 दण्डकावनतमिडिनाशना भद्राः” । [कन्दे राजनि०]
 दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप् । भूमि-
 दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव क्षणत्वात् काकः ।
 (डॉड) काकभेदे हेमच० । [वृहत्सिनी भा० व० ४३ अ० ।
 दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “एवंगी मिश्रकेशी च दण्डगौरी
 दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति यद्-अण् उप० स० ।
 दण्डधारके ततः रेवत्या० अपत्यादौ ठक् । दण्डग्राहक
 तदपत्यादौ पुंस्त्री० ।
 दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन जन्ति हन-क । देहेन घातिनि
 दण्डपारुष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डज्ञौ स राजा
 शक्रलोकभाक्” मनुः । [वाद्यभेदे त्रिका० ।
 दण्डटका स्त्री दण्डा प्रकाण्डा टका । (दामामा) ख्याते
 दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्दृत्ता अण् डीप् दण्डा प्र-
 काण्डा ताम्री । ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर० ।
 दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः । दण्डद्रव्यदाना-
 सामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे
 “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणैः । पैतृको
 दण्डदासश्च संप्रैते दासघोनयः” मनुः । “दण्डादिधन-
 गुण्यर्थं स्वीकृतदासभावः” कुल्ल० ।
 दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लघुहं वा
 धरति धर-अच् इत्० । १यमे अमरः २न्देपे । ३लगुड-
 धारके त्रि० । “अमरुदं मनुदण्डधरान्वथम्” रघुः ।
 “देवो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः” मनुः ।
 “नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २३ अ० ।
 दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ-अण् उप० स० । १यमे २न्देपे

च भेदि० । ३लगुडहस्ते त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव य-
 स्त्वन्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स आ-
 सीन् नृपतिः क्षितौ” भा० आ० ६७ अ० उक्ते ४न्दपभेदे पु०
 ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवची निषङ्गी दण्डो दण्डधारो
 धनुर्ग्रहः” ६७ अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-ण्वल् इत्० । १सेनान्याम्
 हेमच० । दण्डप्रणेतारि २न्देपे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे क्तिन् । वि-
 द्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिसु विद्येत्यौशनसी स्थितिः ।
 तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः सद्युदाहृताः” । “दण्डो दण्ड
 इति ख्यातस्तात्पर्याद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीति-
 र्दण्डनीतिर्नयनाद्धीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
 विषयविभामादि भा० शा० ५६ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे खबुद्धिजम् । यत्र
 धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः । त्रिवर्ग इति
 विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो भोज इत्येव
 पृथग्गणः पृथग्गुणः । भोजस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
 सत्त्वं रजस्तमः । स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव
 दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चापुपायाः कालमेव च ।
 सहायाः कारणञ्चैव षड्गुणो नीतिजः स्मृतः । तयो
 चान्नीजिज्ञी चैव वार्तां च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च
 विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः । अमाल्यरक्षा प्रणिधी
 राजपुत्रश्च लक्षणम् । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
 पृथग्विधः । साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ! ।
 उपेक्षा पञ्चमी क्षाल कार्त्तस्त्रे नैवसुदाहृता । मन्त्रश्च
 वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्य एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
 सिद्धिमिच्छोश्च यत् फलम् । सन्विश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो
 मध्यस्तद्योत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्तस्त्रेण परि-
 वर्णितम् । यावाकावाञ्च चत्वारिस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
 विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव
 विजयस्तथा कार्त्तस्त्रेण वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य
 त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽय परि-
 शब्दितः । प्रकाशोऽर्थाविधस्तत्र गुणस्य च सुविस्तरः ।
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विदित्वा विश्व-
 राशे च दैशिका इति चाष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्य !
 प्रकाशानि वलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूरीयोगा
 विप्रादयः । अर्थे चास्थवहाय्ये चायुषांशुस्त्रिविधः
 स्मृतः । अरिर्मित्सुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।

कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्म-
रक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेषणम् । कल्पना विविधा-
श्चापि नटनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या
विचित्रं युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-
लायितम् । शस्त्राणां पावनं ज्ञानं तथैव भरतप्रभ ! ।
वनव्यसनसुक्तञ्च तथैव ब्रह्महर्षणम् । पीडातापदकालश्च
पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा खातविधानञ्च योगसद्धार
एव च । चौरैराटविकेशोर्मैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ।
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । अग्नीमुख्योपजा-
येन वीरुधम्बेदनेन च । भूपथेन च नागानामातङ्गा-
जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपाज्जनेन च ।
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्यसदृशो समञ्जसम् । कृतसाम-
र्थ्ययोगाच्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । अरिमध्यस्थमित्थाणां
सत्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अयमर्हः प्रतीघातस्तथा चैव
बलीयसासु । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
अमो व्याघ्रयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः । अमृतता-
नाञ्च भरणं मृतानाञ्चान्वेषणम् । अर्थस्य काले दानञ्च
व्यसने चाप्रसङ्गता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-
गुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
दुष्टे प्रसितञ्च विविधं वृत्तिसौवानुवर्तिनाम् । शङ्कित-
त्वञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्द्धनम् । अलक्षणाभो, लक्ष्यस्य
तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पाल्येभ्यो विधि-
वत्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्माद्यैः कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्मानुवर्षितम् । क्रोधजानि
तयोप्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ !
व्यसनान्यत्र चैव ह । मृगयाज्जास्तथा पानं स्त्रियश्च भर-
तप्रभ ! । कामजः न्याडराचार्यः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।
वाक्पूरुषप्र' तथाप्यत्र दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहो-
ऽयात्मनस्व्यागमर्थदूषणमेव च । दन्तानि विविधान्येव
क्रियास्तोषाञ्च वर्षिताः । अयमर्हः प्रतीघातः केतना-
नाञ्च भञ्जनम् । चेयद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनम् ।
अपस्करोऽथ गमनं तयोपायाश्च वर्षिताः । पणवान-
कशङ्कानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपार्जनञ्च द्रव्याणां
परिमर्दश्च तानि षट् । लक्ष्यस्य च प्रथमं सताञ्चैवाभि-
पूजनम् । विद्विडिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालम्बनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहार-
ओजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च
यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरं गिरः । एत्वानां समाजानां

क्रियाकेतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-
करणेष्वय । वृत्ते भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्वेषणम् ।
अदण्डात्त्वञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् । अनु-
जीविस्त्रजातिभ्यो गुणेष्वय सहजः । रक्षणञ्चैव पौराणां
राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मण्डलस्य च या चिन्ता
राजन् ! द्वायशराजिका । हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्षिताः ।
धर्मश्चाथश्च कामश्च मोक्षज्ञानानुवर्षितः । उपायसार्ध-
लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्मक्रिया चान्त्र
सायायोगश्च वर्षितः । दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्षितं च
स्थिरगम्भसाम् । यैर्यैरुपायैर्लौकस्तु न चलेत्तार्थवत्कनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेऽभिर्वर्षितम् । एतत्
कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवादेवाश्च
संहृष्टः सर्वोऽहकपुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रि-
वर्गस्यापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभा-
विता । दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते
चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता
तीक्ष्णोक्तानतिवर्त्तते । पाण्डुगुण्यगुणसारीषा स्यात्सत्यमे
महात्मसु । धर्माधिकाममोक्षाश्च सकृला ह्यत्र
शब्दिताः । ततश्चां भगवाञ्जीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहुहपो विशालाक्षः शिवः स्याणुरुमापतिः । प्रजा-
नामायुषो ह्यसं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चितेप
ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । विशालाक्षमिति
प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो
महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चितेप पुरन्दरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात ! यदुक्तं वाङ्मदलकम् । अध्या-
यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः । सञ्चितेपशुषो
बुद्ध्या वार्हस्पत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः
सञ्चेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममृतप्रज्ञो योगाचार्यो मञ्जा-
यशाः । एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षेपमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्यसमेव च ।

२दुर्गायाम् “नयानयगता लोके विकल्पनिन्दयामला ।
दण्डनादनयनाद्वापि दण्डनीतिरिति ख्यता” देवीपु० ४५ अ०
भावे क्तिन् । ३दण्डप्रणयने स्त्री ।

दण्डनेतृ न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी-लच् इत० ।
दण्डप्रणयायके नृपे । “सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव
च” मनुः ।

दण्डपुं० दण्डेन पाति पा-क । दण्डेन पानके ऋषे
तस्यापत्यं नडा०फक् । दण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री ।
दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः अधमः ।
हारपाणि शब्दर० ।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे “विश्वेशं माधवं दुर्गिदं दण्ड-
पाणिञ्च भैरवम्” स च पूर्णभद्रयक्षसुतो हरिकेशनामा
आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वम-
वाप । यथाह काशीख० ३० अ० “इति श्रुत्वा वचः
पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्” इत्युपक्रमे “अन्ववेत्प्रथ
कालेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्रो
हरिकेश इति द्विज !” इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य
शिवाराधनसुपवर्ग्यं तपसाप्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं
यथा “भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेदेदौ हरो वराणां निकरं
तदा सुदे । जेतस्य यज्ञस्य मम प्रियस्य भो भवाधुना
दण्डधरो वरान्मम । स्थिरस्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताञ्च भूतप्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान् ।
त्वत्सात्वकतत्त्वैवरेऽद्या यक्षराट् कस्त्वामनाराध्य सुसु-
क्तिभाजनम् । सभाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समर्चा
मम भक्त आदरात् । मङ्गलियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत । गणेषु देवेषु हि मान-
वेषु तदपमान्यो भव दण्डपाणे” । काश्यां तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा “त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्ड-
पाणे ! सदैव मे नेत्रममक्षमत् । त्वं दण्डयन् प्राण-
भृतो डुरीहानिहास निखानभयं दिशन् वै” ।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम् । व्यवहारविषय-
भेदे “तत्सखरुपञ्च नारदेनोक्तम् “परगात्रेष्वभिद्रोहो
हृत्पादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो दण्ड-
पारुष्यमुच्यते” इति । “परगात्रेषु स्यावरजङ्गमात्मक-
द्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिप्रहणादुपावादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदि-
प्रहणाद् रजःपङ्कपुरीषादीञ्च य उपवातः संस्पर्शनरूपं
मनोदुःखोत्पादनलभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डात्तस्मि-
नेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्ग-
मादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम्” मिता० ।

तद्गोदादिकं वीरसि० उक्तं यथा

“तस्य त्रैविध्यमाह नारदः । “तस्यापि दण्डत्रैविध्यं

हीनमध्योत्तमक्रमात् । अथगोरणनिःशङ्कपातनक्षत-
दर्शनैः । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
तीगव्येव साहसान्याहस्तत्त्व कण्टकशोधनमिति” । अथ-
गोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रह-
रणम् । तीगव्येव साहसानि त्रिप्रकाराख्येव सहसा-
कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाह
परिशिष्टकारः । “दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं क्षेदनं भेदन-
न्तथा । कुर्याद्द्वयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । स्यावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखा-
दिना क्षेदनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्य-
मुच्यते इत्यर्थः । व्यासोऽपि “भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च करादिना आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । आदिप्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशु-
मलादि द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषा-
णेषुकायुधादि द्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जु-
शङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिताः । “विधिः पञ्चविधस्तूक्त
एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादत्यन्ते
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वर्त्तते । पूर्ववमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयो-
रापन्नयोस्तु ह्यमनुवभ्राति यः पुनः । स तयोर्दण्ड-
भाशेति पूर्वं वा यदि चेतरेः । पारुष्यदोषाद्वतयो-
र्युगपत्सम्प्रहन्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्यते विनयः स्यात्
समस्तयोः । हृत्पाकप्रण्डचारुण्डालव्यङ्गेषु बधटत्तुषु ।
हृत्पापत्रात्यदासेषु सुवार्चान्देषु च । मर्यादातिक्रमे
सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्त्तन्ते
सन्नञ्जनं ऋषु । स एव विनयं कुर्यात् न तद्विनय-
भाङ्गः । मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्म-
कम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डये-
दिति” । अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्यदोषभयोरपि
द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं
दण्डाभाव एव किन्तु पुण्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च दृढवैरातुसंख्यातुरेव
दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरि-
ज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्वपचादिभिरार्थांशानप-
राधे कृते सज्जना एव दण्डेन अधिकारिणस्तेषा-
मशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु वृहस्पतिवचनम् “आक्रुष्टसु समाक्रोगं तर्द्धितः प्रतिताडयन् । हृत्वापरार्द्धिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्रेवंपरञ्च तद्दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यं स्वरूपमन्टेहे निष्प्रायकमाह याज्ञवल्क्यः “असा-
जिक्रुहते चिह्नैर्युक्तिभिर्यागमेन च । द्रष्टव्यो व्यव-
हारस्तु कूटचिह्नकतो भयादिति” । यदा कश्चिद्दण्ड-
हमनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्त्राणा-
दिभिस्तुस्वरूपगतैर्लङ्कैः युक्तिभिः कारणप्रयोजन
पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-
दिव्येन वा कूटचिह्नकतसम्भावनभयात् परीक्षा
कार्योत्पद्यते ।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि-अण्
उप० सं० । (डाडिकोष्ण) मत्स्यभेदे चारा० तद्भोजिनो
रोगिणो देहस्यास्यप्रजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां
कृत् । दण्डपालकं शकुलमत्स्यभेदे चारा० । उभयमपि
दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्थदेशभेदे
“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे ए० सं० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवकवचदारुदण्डपिङ्गलकाः” उक्तः ।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर०
तस्य बाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु त्रि० दण्ड इव बाहुदरस्य । दण्डाकारबाहुयुक्ते
शकुमारानुचरभेदे पु० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० शं० ४६ अ० कुमारानुचरोक्ता ।

दण्डभृत् त्रि० दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा विभर्ति भृ-
क्त्विप् । यष्टिधारके २यमे त्रिका० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे शकुलमत्स्ये ।
“दण्डमत्स्यो रमे तिलः पित्तकं कर्कं हरेत् । वात
साधारणः प्रोक्तः युक्तो बलवर्द्धन” राजव० ।

दण्डमान(ण) व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्त-
शब्दात् “दण्डमान(ण)वान्नेवासिषु” पा० न वुञ् ।
दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दण्डमातङ्ग पु० पिण्डतगरे पारस्करनिचण्टुः ।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पत्न्याः शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमार्थं धावति ठक् । दण्डमाथिकं तत्रधावके णि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तानोद्धृष्टा मथ्या

सरला बद्धमुष्टिका । दण्डमुद्रा समाख्याता” तन्त्रसा-
रोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाराणां वा
यात्रा । शिगीषोयात्रायां २सम्यग्गमने श्वरयात्रा-
याञ्च भेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम-वा० कर्त्तरि यम-घञ् ।
१यमे २टिने । दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य ।
३अगस्त्ये सुनौ च भेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा-क गौरा०
डीष् । (डङ्गरा) इतिनामके वृक्षे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद-
णिनि । श्वारपाले चारा० २दण्डवक्त्रारि प्राड्विकाटौ च ।
दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस-
णिनि । श्वारपाले त्रिका० । २एकग्रामदण्डनेऽधिकते
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्यानदण्डं विश्वस्नाति वि-
स्तान्भ-अण् उप० सं० । (बोलमओयार सुं टि) तक्र-
मन्यनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्यानवन्धनहेतौ
स्तम्भभेदे अमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पत्वादिहीनत्वात् वृक्षः । सु-
ही-
वृक्षे । स्वार्थे क । सु-हीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
न्यूनत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डशब्दे
व्ययम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शक्येन वा”
मनुः । “दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू० । यत्राप्ये
बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्समीपे चोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन या-
तव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तट्टर्षः ।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः । दुष्टनिग्रहादौ राज्ञा
सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सुहृत्क-
माराटविकाः सामन्तकाट्याश्चेति” सा० ट० उक्तः ।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्कम्भेनसृते नृपभेदे विष्कम्भेनस्य
पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो मञ्जीपतिः” हरिवं० ००० अ० = दाप-
रयुगीये नृपभेदे च । बधः पाण्डस्य च तथा अश्वत्थाम्ना
सहात्मनः । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा”
भा० अ० १ अ० ।

दण्डस्थान न० इतः । मनुस्मृत्यु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डश्लेषादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।
दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो दृन्मस्य । तगरपुष्पो राजनि० ।
दण्डाक्ष न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । “तथा चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८५ अ० । दण्डार्त्तमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डाजिनञ्च समा० इ० । १दण्डचर्मयोः
समाहारे । तत् कृत्वेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् । २शाठ्ये
शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम्
“क्रियाव्यतिचारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्पर-
दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न० “दण्डादिभ्यो यत्” पा० अर्द्धार्थे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा “दण्ड,
समल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेघा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग” ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्यार्कषः । दण्डाकर्षणे अर्धसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्या-
केषे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा
“भुङ्गीतामरश्चात् ज्ञानोति” वचनेन जाताधिकारायाः
पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्न्यभावोक्तानां पूर्वधन-
स्वामिटावग्राहिण्यां दुहित्वादीनां धनाधिकारस्य
दर्भितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहित्तदौहित्ययोरधिकारे
दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः” “स्वावरपदाद्दण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-
दण्डापूपवदाचरिते पदाथे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः । पुत्राणामेव तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा० ।
“यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्यार्कषः तथा अपुत्र-
संक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
वाहधनावशित्वविशेषस्याप्यार्कष इति भावः” श्रीकृष्णः ।

दण्डार त्रि० दण्डस्य अस्ति अ-अश् उप० सं० । दण्डप्राप्ते ।
२सत्तच्छिनि शब्दर० । ३कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे
५वाहने पु० भेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे “अथ चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८३ अ० । दण्डार्त्तमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्वितो
भृगं वायुस्त्वास्त्रेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भव-
वति कच्छो दण्डापतानकः” ।

दण्डासन न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्यानयञ्चाऽऽहतम् । (घोले) मन्यन-
दण्डेनालोडिते तत्रो अमरः ।

दण्डिक त्रि० दण्डोऽस्त्रस्य ठन् । १दण्डधारके (डाडिकोष्ठा)
२मत्स्यभेदे राजनि० । ३हारभेदे स्त्री जटाधरः । ४रज्ज्वां
सुपद्मव्या० उक्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्त्रार्थं इति । १यमे, हेमच० । २दण्डे,
३द्वारपाले, ४मञ्जुवाघे, ५रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि०
६जिनभेदे, त्रिका० ७दमनकण्ठे, राजनि० दचतुर्थांश-
मविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि एकविभेदे च । “जाते
जगति वाल्मीके कविरित्त्वभिधीयते । कवी इति ततो
व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि” उद्भटः । १दण्डधारके
त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे पु० । “दण्डिने सोमक-
र्षाय दण्डदण्डाय वै नमः” भा० शा० २८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि शिबे “गुह्यकेशनखशस्त्रः पात्नी दण्डो
कुसुम्भवान्” १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।
दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा शुद्ध्या० इमनिच् ।
दण्डभावे दण्डकर्माण्य च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तघृतपलमिव । १दण्डभेदे, (डानिकोष्ठा)
२मत्स्यभेदे राजनि० । तत्रार्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्डप्र त्रि० दण्ड-कर्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । २दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्
दत् पु० दत्+घृषो० । १दत्ते शब्दरत्ना० । “दत् दतो
दतः नासाकस्य दतो भङ्ग” मनुः । दत्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दत्तशब्दस्य शशादौ दत्त आदेशे तत्सिद्धेः
शुद्धादेः परतः दत्तस्य तु दत्तादेशे शुद्धदन् लोडकुण्डलः”
भट्टिः । “सुदतीजनमञ्जनार्तितेः” नैष० ।

दत्त त्रि० दा-कर्मणि क्त । १त्यक्ते कतदाने उत्सृष्टे
“स्रहस्तदत्ते सुनिभासने सुनिम्” माघः । दत्तं च
सप्रविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २अथैरनसृयागर्भ-
जाते दत्तान्वियापरनामके विष्णुवताररूपे पुत्रभेदे पु० ।
आलोच्यशब्दे ३६२ घृ० तत्सम्भवकथा दृष्ट्या “कपिलो
नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः” भाग० ४।१।६ ।
३अग्निशिंहनन्दने जिनभेदे हेमच० । ४सालत्ववंशे भज-
सानान्वयजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनीं शो-
 षाश्वः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च
 शत्रुजित् । श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सन्वभूवतः”
 हरिवं०३६अ० भावे क्त । पदाने न० “दत्तभुक्तफलं धनम्”
 दायभा०भारतवाक्यम् । “शरणागतसंज्ञायां भूतानां चा-
 यच्छंसनम् । वृद्धिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते”
 भा० शा० उक्ते । शरणागतादितिके अत्र दण्डमिति
 लिपिकरप्रसादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डगण्डस्य
 शरणागतत्वाद्याद्यर्थकतोक्ता तद्दृष्ट्वैवास्माभिः दण्ड-
 शब्दस्य तदर्थकता पाशुजा प्रसादकतैव अर्थपर्यायोच-
 नया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव समुचित-
 त्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते ७गौप्यपुत्रभेदे । स च
 कलियुगेऽपि कर्तुं शक्यते “दत्तौरसैतरेषान्तु पुत्र-
 त्वेन परिग्रहः” कलिवज्जत्रे आटिल्यपु० “दत्तपदं
 कृत्विमस्यायुपलक्षणं” औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्विम
 एव च” कलिधम्मो पराशरः इति दत्तकमीमा० ।
 अन्यैस्तु क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्विम-
 पदस्य दत्तकविशेषणत्वं सत्त्वा द्वयोरैव कलौ पुत्र-
 त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । तद्व-
 क्षणं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
 भवेत्” मनुषि “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
 पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः”
 इति । “आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरथं प्रति-
 षेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयाद्देति” वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भा-
 वेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
 भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे सुख्यत्वात्”
 मिता० ।

अथ दत्तकप्रज्ञप्ताधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
 तच्चेह प्रदर्शयते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।” अत्रिस्य
 “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
 क्रियाहेतोर्वस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
 पुत्रेण मृतपुत्रेण वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं
 समुपेय च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
 “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृशाम-
 न्दपश्चैव स तस्मान्मुमुक्षुर्हतीति” मनुवचनावगते ऋण-

परीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्र-
 करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
 लक्षणम् तयोरपि पिण्डदातृत्वव्यंशकरत्वाविशेषात् ।
 अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
 ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
 सवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुत्रैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
 तथा विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वौ नैकः प्रति-
 ग्राह्य इति तु न देश्यं द्वापुत्राद्ययणस्य द्वाभ्यां परि-
 ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तुरनुत्तया तदधि-
 कारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयाद्दान्यत्वात्तुज्ञानाद्भर्तुरिति” । प्रतिनिधि-
 रिति । स च क्षेत्रजादिकेकादशविधः । यथाह मनुः
 “क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति
 निधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” । दृष्टव्यतिः
 “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना वेऽनुपूर्वशः । सन्तान-
 कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । व्याज्यं विना
 यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
 पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनु-
 ज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
 न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्नैरिति” वचनात् ।
 “दत्तौरसैतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिधाय
 “इमान् धर्मान् कलियुगे वज्जर्तानाहुर्मनीषिणः” इति
 दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विवेच्यते ।
 तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः
 पुत्रसंग्रहः । तद्भावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
 कारयेत्” । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समाना-
 समानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
 सगोत्रस्तद्भावे भिन्नगोत्राऽपि ग्राह्या इत्याह शाकलः
 “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
 द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
 पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्वं भागिनेयञ्च मातृश्वसृ-
 सुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्म-
 णातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्याव-
 र्त्त्यते” यदाह मनुः । “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
 पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः
 सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं स-
 जातीयम् । यत्तु “सदृशं न जानितः किन्तु कुलानु-
 रूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो बुज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिसन्धिः औरसा-
 सन्धे चन्द्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकादनर्ह-
 त्वेऽपि नामसंकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वसत्यदाते
 एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वयोपकारतया यासाच्छादनमात्र-
 भागित्यं यदाह कात्यायनः “असवर्षांतु यासा-
 च्छादनभागिनः” इति । तथा शौनकः “यदि
 स्यादस्यजातीयो षट्श्रोतोऽपि सुतः कश्चित् । अंग
 भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ।”
 याज्ञवल्क्येनाऽपि पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे
 परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तानयेषु मयाविधिः ।
 सजातीयस्य पिण्डदाहत्वांशहरत्वे विहिते न तु
 विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञ-
 वल्क्यः “सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स
 रिक्छभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्रुतः
 “यासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदकथिन” इति । वस्तु-
 तस्तु सुनिवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता
 परत्वं तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्षस्य च वि-
 भागासम्भवात् । “दौहित्यो भागिनेयश्चेति” दौहित्य-
 भागिनेयनिषेधः श्रुतिरिक्तविषयः तथा च शौनकः
 “क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु । सर्वेषामेव
 वर्णाणां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्यो भागिनेयश्च
 शूद्रेस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः
 सुतः कश्चित्” । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां
 प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः “पौरोहित्यान्
 राजन्यविशां प्रवृणोति इति” सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र-
 भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्त-
 कात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु
 सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः
 “सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
 तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्” । इहस्पतिः
 “यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि
 सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्रुताः” इति । अत्र वचन-
 द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कर्षाच्चत्तु सम्भ-
 वति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न
 चापत्तुसत्यादयितव्यमिति निव्योह्यं विधिः स यथा
 कर्षाच्चत्तु पावनीयस्तत्र भ्रातृभ्यो पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुन-
 स्तत्र प्रवृत्तिरत एवास्तस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
 “अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत आर्द्धपिण्डोदकाक्रियामिति” इहत्परामर-
 षरणात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
 वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
 साधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं
 तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
 सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आर्द्धा-
 दिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
 श्वेतजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
 वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्रो मातामहकोन
 दद्यात् पिण्डं हरेद्वनमिति” वचने दौहित्येऽपि पौत्रा-
 तिदेशसत्त्वात् दौहित्यसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तका-
 द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तका-
 द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे “बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव
 विधिः स्रुत” इति इहस्पतिवचने “सर्वेषामेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत्” सर्वास्ता स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती-
 र्मातुरिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन
 सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा “तत्र
 पर्यसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
 वाजिनम्” इत्यात्मिचार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यभूतामिक्षापचारे
 अमिक्षा पुरुषं प्रवर्त्तयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेना-
 प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पितृादितिकस्य
 पार्श्वे कृते मातामहादिआर्द्धाय न पुनः पार्ष्णारम्भः
 तस्य पितृआर्द्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्तृरनुज्ञा-
 शास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
 तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदु-
 पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
 ऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां अनुदृष्टस्पतिवचनद्वयं सपत्नी-
 पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारआर्द्धोपादकं, भर्तृ-
 वंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं
 चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति स-
 पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वा-
 भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकाद्य इत्येतावान्
 परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
 वश्यकभावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रभक्त तदसम्भवः ।
 “नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषामिति" वशिष्ठस्मृत्यादिति चेन्न एतस्य द्वास्तुभ्या-
यथेतरविषये सावकाशत्वात् द्वास्तुभ्यायथे च हेतुवन्नि-
गददर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतानस्य च भैरवपुत्र-
पुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा "ततः
कदाचिदुर्वेश्यां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनया-
मास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रौ तनयं वेता-
नांऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गति-
मवापतुरिति" ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः

"नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्काह बहुपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ, प्रोषिते स्त्रिये वा
तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्वासुज्ञानाद्गर्तुरिति" ।
अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषेधं परमत-
मनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञ-
वल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यास्तृष्टष्टयोरन्यतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनको-
ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंघहसुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं ससुपोषणं च । संग्रहं संघहणविधिम् ।
सुपोषणं महण्यात् पूर्वदिने कृतोपवासः । वृद्धगोतसः
"वाससी कुण्डले दत्त्वा अण्योपञ्चाङ्गनीयकम् । आ-
चार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । सधुपर्केण
सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्" । राज्ञो विप्रकृत्व
ग्रामस्वामिनम् "बन्धूनाह्वय सर्वास्तु ग्रामस्वामिनमेव
च" इति स्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्यं वसिन्
कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थम् । "वर्हिः
कुशमयञ्चैव पालाशं चेषुमेव च । एतानाह्वय बन्धून्
ज्ञातीनाह्वय यत्नतः । बन्धूनन्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाच्योत्पवनान्तकम् ।
शतः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने
समर्थो दातास्मै "ये यज्ञनेति पञ्चमिः" (१) । दद्यादिति
शेषः । बन्धूनात्ममातृपितृबन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् ।
तदाज्ञानं दृष्टार्थम् बन्धूनाह्वयान् ब्राह्मणान्, पूर्व-
दतान् । चकारात् आह्वयान्, ज्ञातींश्च बन्धोऽप्येत्यर्थः ।

तथा "देवस्यत्वेति" (२) मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गं च (३) जपत्वा आश्राय शिशुमूर्धनि । वस्त्रा-
दिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसा-
दृश्यं नियोगादिना (४) स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् ।
तथा "न्यमीतैश्च वाटौश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृह-
मध्ये तमाश्राय चक्रे कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेष्टृषा (५)
चैव तुभ्यमप्येष्टृ चैक्या (६) । सोमोऽदृष्टदियेताभिः (७)
प्रत्युचं पञ्चभिस्तथेति" ।

(अत्र प्रतीकस्मृतिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्व-

रूपज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्शयन्ते ।

(१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समज्ञा इन्द्रस्य सख्यमष्ट-

तत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-

गृह्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ० १०।६२।१ । "य उदाजन्

पितरो गोमयं वसृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुस्त्वमङ्गिरो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमे-

धसः । २ । य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन्

पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मातरं

सुमेधसः । ३ । अयं नामा वदति वलगु वो मृहे देव-

पुत्रा ऋधयस्तच्छृणोतन । सुप्रज्ञण्यमङ्गिरसो वो अस्तु

प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विरूपाक्ष इदमयस्त

इन्द्रमीरवेधसः । ते अङ्गिरसः स्तनयस्ते अग्नेः परि-

जज्ञिरे" ५ । (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्गोवी-

रुह्यां पुण्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" यजु० १।२ ।

(३) "अङ्गादङ्गं सम्भवासि हृदयादधिजायसे । आत्मा

वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतम्" । (४) "नियो-

गादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः । उहितृभगिनी-

प्रभृतोनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ

विरुद्धसम्बन्धोपलक्ष्यार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यत्वा-

भावस्त्वार्थं मृदादेदौचित्यादिति सम्भवार्यञ्जातस्तेषां

पृथगुपहणमिति बोध्यम् । (५) ("यस्त्वा हृदा

कीरिष्या मन्दमानोमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जात-

वेदो यशो अज्जासु भेहि प्रजाभिरग्ने अस्तत्व-

मानश" ऋ० ५।४।१० । (६) "तुभ्यमप्ये पर्यवहन्तूष्यां

वहन्तना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया

सह" ऋ० १०।८५।३८ । (७) "सोमोऽदृष्टदियेताभिः" ऋ०

१०।८५।४१ । "इहैव स्तं मा वि वौष्टं विश्वमाशुर्व्य-

श्रुतम् । क्रीलन्तौ पुत्रं नेष्टुमिसोऽदानो स्ते मृहे" ४२ ।

“आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्षत्र्यमा ।
अदुर्मङ्गलोः पतिनोऽक्रमाविश शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे” ४३ “अघोरचक्षुरपतिप्ररोधि शिवा पशुभ्यः
सुमनाः सुवर्षाः । वीरसूद्रेवकासा स्तोना शं नो भव
द्विपदे शं चतुष्पदे” ४४ “इमां त्वमिन्द्रसीढः सुपत्नां
सुभगां कणु ! दशास्यं पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं
क्षत्रि” ४५ ।

दृङ्गौतमः । “पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च
होमयेत् । “प्रजापते न (८) त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजा-
पतिमिति” । (“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा
रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयोरयीषाम्” (८) यजु० १०।२०।)
वशिष्ठः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् वन्मनाह्वय राजनि
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्द्धत्वा अदूर-
बान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने
दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते हेतुकेन बद्ध-
जायते इति” । (सृष्टितपुस्तके बद्धं स्थायते इति पाठस्तु
संहितासंवादी अनन्वितशैत्युपेक्षितः । बद्धं स्थायते”
मीमांसाष्टतपाठः । एकेन पुल्लेण बहवः पित्राटय-
स्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं
मत्वा बद्धरिति जसः स्थाने सुप् इति त्वायते इति
वचनव्यत्ययः” मीमांसाशयः) । निवेशनं गृह्यम् । सन्देहे
इति दूरावस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना
कनशीलादिदसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न
व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविधिराव-
ग्रहः । ततश्च शौनकः “दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा
शक्ति द्विजोत्तमः । ऋषो राज्याह्मेवाथ वैश्वो
वित्तशततयम् । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्-
यथावत्तम्” । राज्याह्मेव राज्ञोत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् ।
“प्रदद्याद्द्वै राज्ञोत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं धनमिति” दृङ्गौतम-
स्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
तास्त्राणामिति ज्ञेयम् । “शतत्रयं नाशकानां सौवर्णमथ
राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति”
दृङ्गौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षभृतिन्नक्षत्रमिति यावत् ।
तैत्तिरीयाणान्तु विधिविगेषमाह बौधायनः “अथ
पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते
इव वाससी इव कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्यञ्च वेदपारगञ्च
कुगमयं वरिहः, पश्चमयमिन्द्रमित्यथ बन्धूनाह्वयनिवेशनस्य

मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मण-
वागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा यद्देवयजनोक्तेष्वप्रभृति आग्रशीताभ्यः कृत्वा
दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिजेत ददानीती-
तर आह तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णासि
सन्तत्यै त्वा परिगृह्णासि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभि-
रलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पत्न्या जुहोति
यस्त्वाहृदा कीरिष्याः मन्वमान(६) इति” पुरोऽनुवाक्या
मनूय “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद” इति (१०) याज्वल्क्य
जुहोत्यथ व्याहृतीर्द्धत्वा स्वर्षिभृत्प्रभृति सिद्धमा-
धेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले
एतच्चक्षुरीयकं य एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे
सम्भवतीति आह आ बौधायनः” इति । (६) प्राग्वत्
(१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमन्ने ! कणवः
स्त्रोणम् । अश्विनं पुल्लिखं वीरन् गोमन् रविं नशते
स्वस्ति” ५।४।११) । एवमुक्तविध्यभावे परिगृह्णीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वमिति
वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः
सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” ।
एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिणस्य
स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च
गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् “संस्तुय्यात् स्वसुतान् पितेति”
स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य सं-
स्काराः प्रतिग्रहीत्वा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि ऋवर्त्तनीयाः “एवमेतः शं याति वीजगर्भ-
सुसुप्तमिति” । “चित्तं कर्म यथानेकैरङ्गैरस्मील्यते शनैः
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिवपूर्वकैरिति” मनुवच-
नबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्य-
धानस्य च जातत्वेन तदाहृतौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा
“अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता
कुर्वीतदन्यो वा तस्यः भावोऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुंस-
वनसीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चायुक्तं असा-
म्प्रदायिकत्वात् । किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन
संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाषिषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीत-
रनधिकार एवायति कालाभावात् । यदि च तत्-
पूर्वभावोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भ-
दोषनाशावशप्रकृत्येन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्वैव ते
समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेषुऽपि प्रतिग्रहीत-

दत्तकपुत्रसिद्धिः । “अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोप-
नायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशास्त्र-
भागिति” विशिष्टस्मरणत् । एतच्चाष्टमाब्देऽप्युत्पन्नस्य-
कालाभ्यन्तरवर्तिपरिपद्ये बोध्यम् अन्यथा सुखकालेऽधि-
कारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि-
रिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्वोक्तभयोरपि पुत्राभि-
सन्धाने सति दत्तकस्य द्वास्तुष्ट्यायणत्वोभयगत-
भागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना
पठन्ति । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूडान् न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाया
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तन-
यास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो
यदि वातीतशेषवः । यद्यपि पञ्चमाहर्षात् पुत्रेऽपि
प्रथमं चरेदिति” । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि यज्जन-
कगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न यहीतः पुत्रत्वं
यहीत्वैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृत-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षी वा याह्यो भवति न तदास्य पुत्रत्वं
सम्भवतीति च विद्वेषन्ति तन्न असुवादापत्तेः । पञ्च-
वर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिष्टानु-
भोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं यहीतरि स्मृते
तच्छास्त्रानधिकारापत्तेश्च । किन्त्वयं वचनार्थः जनक-
गोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्धं प्रति-
ग्रहीता पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिपद्यतम् । ततश्च
कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च यहीता चूडादिकरणात्
पूर्वं दासत्वात्तेपात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् ।
अकृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव
तत्प्राप्तं तच्च विततम् । अथवा जनकेन चूडान्तं सं-
स्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च
श्रुतां यातीति हेतुरपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
चूडाया इत्यतद्गुणसंविज्ञानवच्चद्वीहिण्या द्विजातीना-
मुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । “अन्यशास्त्रो-
द्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्त-
विधिना स स्वशास्त्रभागिति” प्रायुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्च-
माहर्षादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थविप्राभिप्रायं “ब्रह्मवर्चस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” इति मनुवचने तत्कामस्य
पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनसुखकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदानींनस्वाष्टमाब्दादिति । अत्रियादेरप्युपनयनतत्त-

न्मुख्यकालादरः । सुखकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव
गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् । चूडायां
गौणकालेऽपि वचनबलादेव । पुत्रेऽपि नित तत्र वर्ष-
त्रयस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेऽपि पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं
सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति
संवेदनवद्यम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तभावीवैव
पुत्रपरिग्रहविधानसुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्ध-
त्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्त-
कस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतसाधारण्यं लब्धम्
उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरावयोरयं
पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम् । अयमेव द्वास्तुष्ट्या-
यणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च । ननु क्षेत्रजस्यैव
द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, “जोवति क्षेत्रज-
माहुरस्मातन्वप्राणुते द्वास्तुष्ट्यायणं अशुभवीजत्वात्
वीज्यापि क्रियाभ्युपगमात्तद्विपितृको भवतीत्याह मनुः,
“क्रियाभ्युपगमात्त्वं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनो दृष्टौ वीजी चोत्तिक एव चेति” । अपुत्रवीज-
चोत्तिकयोर्भेदो ज्ञेयः तत्र वीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्-
पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृश्ये पिण्डदाता च
धर्मतः” इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत “गोत्र-
रिक्ते जनयितुर्न चरेद्विभः सुतः” इति प्रायुक्तमन्-
वचनं तद्विपरीतार्थप्राप्तमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिर्षापि
“सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कुर्यादिकृपा हि ते स्मृताः” इति त्रैधायनवचनेन
क्षेत्रजधर्मलाभात् । हे आह्ने कुर्यादिकृपाहे वा पृथग-
स्तुद्दिश्य एकपिण्डे वा हावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं
चोत्पादवितारम् वा तृतीयात् पुरुषादिति” शास्त्रायनप्रव-
राध्याये सामान्यतोऽर्गनाञ्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्व-
सिद्धिः । अतएव सत्याघाहोऽपि “नित्यानां द्वास्तु-
ष्ट्यायणानां द्वयोरिति” स्वगोत्रेण नित्यद्वास्तुष्ट्यायणानां
क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धसद्भावात् दत्तकादीनां द्वा-
स्तुष्ट्यायणवदिति सूत्रेण तद्भौगतिदृष्टः । विद्वत्सूत-
द्वाप्रकारैः “नित्यद्वास्तुष्ट्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाञ्च
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरसन्ततो प्रथमेनैव
संप्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वेति” ।

दत्तद्वारा प्राप्तं चोत्तमं उभयोरभिसम्भौ दत्तकस्योभ-
यगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोत्रभागित्वं न गृहीतगोत्रभागित्वं पृच्छीत्वा सं-
स्कारकरणे तु उत्तरस्य पृच्छीतः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरसन्तर्गोत्रमिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकृत्विमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाद्येण येऽत्र
जातास्तेऽसङ्गतकुलीना इन्द्रासुषुप्रायणा भवन्तीति” ।
आर्षेण ऋषुक्तेन परिग्रहेण जनकपृच्छीतोः स्त्रीका-
रेण इन्द्रासुषुप्रायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तसुक्तम् “इन्द्रासु-
षुप्रायणका ये सुदत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनू-
दाहः सुहृद्भैशिरयोर्वथेति” । न च दत्तकस्य इन्द्रासुषुप्र-
ायणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यसुपपत्तेरिति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” इत्यादौ स्वमात्रस्वत्व-
नाशकसर्वभूतोद्देशकत्यागादेयं नद्यादिवत् साधारण्योक्ते
जले स्वात्मिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशभि-
सन्निपूर्वकारेण दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकस्याङ्गनिर्णयः । तत्र पितुः सपि-
ण्डीकरणान्तपोड्यश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि
सत्यौरसे नाधिकारः । “औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्येष्ठे न विद्यते” इति देवलेन ज्येष्ठत्वप्रतिपे-
धात् । “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वत्रौरसवत् । “क्षयाहे
तु विशेषमाह जातूकर्णः, “औरसश्चेत्तजो पुत्रौ वि-
धिना पार्षणेन तु । प्रत्यह्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता
दश” । इतरे दश दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृगतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणामेकोद्दिष्टं ज्येष्ठेऽहनीति” अनेकगोत्राणां द्वि-
गोत्राणाम् । औरसश्चेत्तजयोरपि सामान्योरेव पार्षणा-
धिकारः “पार्षणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति”
जावालमन्स्यपुराणैक्याक्यत्वात् । औरसश्चेत्तजव्य तरि-
क्तानान्तु साम्निनिरग्निसाधारणानामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । इन्द्रासुषुप्रायणस्यैतिकर्तव्यतायां विशेषमाह
साङ्ख्यानसूत्रम् “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकस्निन् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्निन् पिण्डे उभौ जनकपृच्छीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, “पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीत-
रेव भवन्ति अथ यदेषां भाव्यांस्वपत्वं न स्यात् तदा
रिक्तं हरेशुः पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यदापि
स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्यवचनं हे श्राद्धे कुर्यादे-
कश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा दानकीर्त्तयेत्
प्रतिपृच्छीतारं चोत्पादयितारं आ तृतीयात् पुरुषा-
दिति” । पृच्छीतः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च न द्विपितृकत्वमत्यर्थः ।
अत्र श्राद्धभेदाभेदयोर्विकल्पः । न चेदं चोत्तमविषयं
मत्याषाढेन दत्तकादीनां इन्द्रासुषुप्रायणवदिति सूत्रेण
दत्तकेऽपि तद्धर्मस्यातिदेशः । तथा चारीतः, “तेषासुत्-
पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्
एकपिण्डे वा दानकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाण आ सप्रमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्थेयं चोत्तमो द्वितीय-
मिति द्विप्रवरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीष्माध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकश्राद्धे वौद्वावपुत्रश्चेत्” इत्या-
पस्तस्ववचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे इन्द्रासुषुप्राय-
णस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे इन्द्रासुषुप्रायणस्य पौत्र
इति । यदि पृच्छीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय
पश्चादुपृच्छीत्वे दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्राद्वा वो भवेद्विधवासुतः । पिण्डं श्राद्धविधानञ्च
चोत्तमो प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
चोत्तमो जीवति चेत् कश्चित् । वीजिने दद्युरादौ तु
मृतं पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । चोत्तम्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
नोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्षणं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन माहभेदेऽपि इन्द्रा-
सुषुप्रायणदत्तकस्य “पितरो यत्र पृच्छन्ते तत्र मातामहा
भुवम्” इत्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिपृच्छीत्वा या माता तत्पितृणां ।
शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिपृच्छीत्वा एव मातुः पित्रादपिण्ड-
दानं तस्य तन्मात्रस्वधाकरत्वादिति । एवञ्च “स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषामिति” हेतुवच्चिगदस्वरमाह्नकं एतं दद्या-
दिति निषेधो इन्द्रासुषुप्रायणातिरिक्तविषयः सन्तान-
विच्छेदाभावः दित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्डम् । जनककुले स्वययवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह
 काव्याजिनिः “यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भित्त-
 कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह। द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-
 समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेव त्रिपौरुषीति”।
 अस्यार्थः दत्तकादयो पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां
 पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्वासुधुप्रायणत्वे वा
 यावन्तः पितृवर्गाः त्वयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः तत्र प्रतिग्रहीतादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वासु-
 धुप्रायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीतादयस्त्रय
 इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्षणे येषां देव-
 तात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व-
 मिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिग्रहीता तत्पितृणां तयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रही-
 तृभ्यां चहीतृः पितृणां तयाणां मध्ये एकेन चहीतृः
 पितृतेति यावत्तत्र च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पितादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 चतुर्थे विग्रहः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सा-
 पिण्डप्रव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेति। एषा
 सपिण्डता। तथाच “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पितृाद्याः
 पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्रमत्तो षां सापिण्डप्रं
 साप्रपौरुषमिति” मत्स्यपुराणोक्तसाप्रपौरुषसापिण्डप्रस्य
 सामान्यस्थानेन विशेषेण बाध एव। अतएव हारी-
 तेन “लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः आ सप्रमादित्येके”
 इति पदान्तरसुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संगृह्यान्वतो-
 क्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डप्रं स्यान्नपौरु-
 षम्। जनकस्य कुले तद्वद्वृत्तं रति धारयेति”।
 यदित्युक्तमयत् त्रिपौरुषसापिण्डप्रामिधानं तत् द्वासुधुप्र-
 णामिप्रायेण, तस्य त्रिकहयेन सपिण्डनविधानात्।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्ररिक्छे जनयितुर्न हरेद्दत्तमः
 सुतः। गोत्ररिक्छानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति”
 प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल
 सापिण्डप्रमिति। यत्तु वृद्धगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयोः सुताः। विधिना गोत्रतां
 यान्ति न सापिण्डप्रं विधीयते”। सगोत्रेषु मध्ये
 कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 तेषु सापिण्डप्रं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्डप्र-
 सुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्डप्रानुत्पत्तिरिति।
 तत्र पुत्रान्तरवत् साप्रपौरुषसापिण्डप्रसक्तौ निषेधकं
 सापिण्डप्रप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्डप्रनिषेधसुक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्वासुधुप्रायणस्य तु
 उभयत्वैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकश्च स्वय-
 न्दत्तः कृतिमः क्रीत एव च। अपविद्याश्च ये
 पुत्रा भरणीयाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथग्वंशकराः सुताः। जनने मरणे चैव
 त्र्यहाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिन्नगोत्रः
 सगोत्रो वा नीतः संख्यस्य चेच्छ्रया। जनने मरणे
 तस्य त्र्यहाशौचं विधीयते”। तथा “शौरसं वर्जयित्वा
 च सर्ववर्षेषु सर्वदा। क्लेशजाटिषु पुत्रेषु जातेषु च
 मृतेषु च। अशौचन्तु तिरात्वं स्यात् समानमिति
 निश्चयः”। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्र-
 स्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकचहीतृगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्र्यहाशौचसुक्तं युक्त-
 मेव। तथा दत्तके अकतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याप्यजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्डप्रविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वासुधुप्रायणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरस्परया विवाहः, मैवं “अस-
 पिण्डा च या सातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रथस्ता
 द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”। अनुवचने चकारात्
 पितुरसपिण्डा च इति चहीतृमातृगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितृरिति
 पटोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्त-
 कत्वे तन्नपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिविवाहः केन वार्यते
 पितृसापिण्डप्रसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्डप्रसपुत्रयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपञ्चे साप्रपौरुषं सातामहपञ्चे पाञ्च-

पौरुषञ्चेति न काव्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र दृष्टव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र दृष्टस्थितिः “एक एवौरसः पुत्रः पुत्रास्तु वसुनः प्रभुः । प्रेषाणामान्दयस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्” । प्रेषाणां ये तत्रांशभागित्वेन निधिद्धास्तेषाम् । आन्तशंसं दया । प्रजीवनं भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता सुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्वन्मुदायाटाः षड्दायाद्वान्धवाः । स्वयमुपादितस्ते को द्वितीयः जेज्वजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवस्यतर्थास्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदृश दत्तः कृत्विम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यज्ञोपनयते स्वयम् । इत्येते षड्गोत्पन्नाः षड्दायाद्वान्धवाः” नारदः । औरसः जेज्वजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदृश गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । तेषां षड्वन्मुदायाटाः षड्दायाद्वान्धवाः । १० पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने । ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्रुयात्” । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां दृष्टिपार्श्वत्वमित्यर्थः । औरसजेज्वजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोदृजदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्नकचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः अयान् स एव दायहरः स चान्यान् विभ्रयात्” । औरसपुत्रिकापुत्रजेज्वजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्विमस्वयंदत्तसहोदृपविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” मनुः “न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा “अयसः अयसोऽभावे यवीदान्दकथमर्हति । बह्वश्वेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरसत्वजेज्वजत्वाद्युपाधिना वा । अयस औरसादेः । यवीयान् न्यूनः जेज्वजादिरित्यर्थः । तथा “औरसजेज्वजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्वयमुत्पादितः जेज्वजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नश्चेति बन्धुदायाटाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोदृजः स्वयमुपागतः सहोदृशश्चेत्यवन्धुदायाटाः” ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्थायश्रुवो मनुः । तेषां षट् बन्धुदायाटाः षड्दायाद्वान्धवाः । औरसः जेज्वजश्चैव दत्तः कृत्विम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च द्वाद्वान्धवास्तु षट् । कानीनश्च सहोदृश क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च गूढश्च षड्दायाद्वान्धवाः” । बौधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं जेज्वजं दत्तकृत्विमौ । गूढञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोदृदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परास्त्व पुनर्विशेषः “यस्य तु सर्वेषां वन्धानां न कश्चित् दायदः स्यादेते तस्य भागं हरेयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रजेज्वजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोदृपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकक्रीतानभिधाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्त्वर्थसदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा । तेषां षड्वन्मुदायाटाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्यां विशिष्यते । सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्येष्ठः न विद्यते । तेषां सर्वर्था ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । चीनास्तसुपजीवेयुर्गामाच्छादनसम्भृताः” कात्यायनः, “उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सर्वर्था असवर्थास्तु गामाच्छादनभागिनः” । चतुर्थांशहराः स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । विशिष्टः, “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रतिगृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविधसुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहार्थमेवं व्याख्यायते दृष्टस्थितिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्थजेज्वजदत्तकादिविषयं, देवलकात्यायनवचनेकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च औरसाद्याभावे जेज्वजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पन्नो तदौरसचतुर्थांशविधिविशिष्टो दत्तकविषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरत्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयो वाच्यः । “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दत्तमः । म हरेतैव तद्विष्णुं संप्राप्तोऽप्यन्य-
 नोक्तः” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्या-
 चारैः । “समपधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जपन्यजः ।
 त्रिभागं चेतजो मुहुक्ते चतुर्थं प्रतिकास्यतः” इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । चेतजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन सादायादत्वमुक्तम्
 तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितृरिव बन्धुनां स-
 पिण्डानामपि दायहरत्वादुबन्धुदायादत्वं पितृमातृदा-
 यहरत्वात् स्वबन्धुदायादत्वम् “तेषां बन्धुबन्धुदायादाः
 पूर्वोऽन्ये पितृरेव प्रश्नः” इत्यत्र पितृरेवेत्येवकारश्चवणात् ।
 एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तवैषम्यं
 गुणगुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचितंशभाग-
 त्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे दत्तपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वाद्दत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति
 वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृयादृशांशः शास्त्र-
 सिद्धस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
 रोतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । ननु चेतजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते ।
 यथा “औरसः चेतजश्चैव दत्तः कृत्विम एव च ।
 गूढोत्सोऽपविद्धश्च भागार्हस्तनया इमे । कानिनास्य
 सहोदृश क्रोतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च प-
 ङ्क्तिमे पुत्रपांशुनाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 धेचवेत् । पौनर्भवः स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्” ।
 तथा “न चेतजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
 पितृणां साधवेन्द्रत्वभौरसे तनये सतीति” उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 घवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तानरदादिवचनैकवाक्यतया समप्र-
 राज्ञामेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्वौरसे चेतजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णचेतजदत्तकादिविषयं
 वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन

वचनेन चेतजदत्तकादीनां सत्वौरसे स्वस्वोचितांशो नि-
 षिष्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिषेकं निषिध्यौरसस्य
 राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च चेतजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तमंगं लभन् एव तत्सद्बोधकाभावात् ।
 न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव “भा-
 गार्हस्तनया इमे” इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टी-
 कृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं
 राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथग्निधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं चेतजदत्तकादीनामौ-
 रसेन शब्द विभागप्रकारः । स तु शूद्रस्य न सम्भवंति तस्य
 तु “दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः” इति मनुवचनेन
 “जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । सते
 पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागनम् । अभातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते” इति याज्ञवल्क्यीयेन च
 दासीपुत्रस्याथौरसेन समांशाभिधानेन पितृरनन्तरं
 भ्रातृरुचितस्य तस्यैव दोहितेण सह विभागदर्शनेन
 दण्डापूर्पायितः सति पितरि चेतजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः असति तु तद्वर्द्धांशः । अन्यथा यत्तु च चेतज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत् तदपेक्षया अत्यन्त-
 विपक्षस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति मद्दृष्टस्य
 स्यात् । एवं सत्सु चेतजादिषु सत्वोश्च पत्नीकन्ययोर्दो-
 हिताधिकारे लूमाधिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दोहि-
 तपर्यन्ताधिकारिषु लूमायानं तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव “दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितृवित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनौ” इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव यो-
 जनीयम् । तथा “शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्यापदि-
 शते । तस्यां जाताः समांशाः सूर्यर्द्धि पुत्रशतं भवेत्”
 इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्यात्पद्धानां सर्देषां समांशमभि-
 धाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणांमपि
 समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्परत्वे पूर्वोचैतत्-
 प्राप्ता पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । ह्यसुषुप्रायणदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिग्रहीतोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्त्य-
 हरत्वं सत्वौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं प्रहणा
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसाईहरत्वं
 प्रहीतुरसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः प्राक्कीयः तद्वर्द्ध-

हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः । “यद्येषां स्वासु भार्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्त्वं हरेयुरिति” । तथा नारदः “द्वाष्टप्रायणका ददुर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्त्वाद्द्वां शमादद्युर्वीजिञ्जे त्रिकयोक्तथा” । वीजिञ्जे-त्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीतृभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभिहितम् ।

अथान्वपङ्कप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-रसत्वे त्वजयोरेव पितामहधनभागित्वस्युतेर्न तदुद्वेही-तदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः । किन्तु भरण्यामात्रम् अन्वादिभार्याणां भरण्याविधानेन तद्भरणस्य दण्डापूपा-यितत्वात् । तथा हि, “अन्वपङ्कादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह “सौरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भाग-हारिणः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात् कृता” याज्ञ० । एवं यद्दण्डानन्तरस्यसौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे ष्टहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिष्टहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्व’ तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितरङ्गमा” । तथा मनुः “अ-विधाय विधानं यः परिष्टह्णाति पुत्रकम् । विवाह-विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनम्” इति । अन्व-जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्वादन्य-जातीयो ष्टहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकभीषांसोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाह्रियते । “पुत्रानुमत्या पुत्रवतोऽपि पुत्रपहणेऽधिकारः “यज्ञः पिता संजानीति तस्मिंस्त्रिषामहे वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुम्भहे त्वामन्वञ्चो ययं च हीति” श्रौतलिङ्गात्” । “अपुत्रे चेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रति-ग्रहमन्तानधिकारेण तद्ग्रहणानधिकारः इति वाच-स्यतिमतं तद्द्रुपथित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन भर्त्तृपुत्रया तासामप्यधिकारः इति” व्यवस्थापितम् । “एकत्वविवक्षया द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न यहीतुं शक्यते द्वाष्टप्रायणविधिसं जनकपरिग्रहीतृद्वयविषयकः न प्रतिग्रहीतृद्वयविषयक इत्यविरोधः” इति । अत-श्चन्द्रिकामतात् वैलक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-करणे बहूनामपि सिलितानां युगपदेवाधिकारः । “तद्व्यं निर्गलितोऽर्थः । ससानगोत्रः सपिण्डो सुख्यः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः स-पिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि त्वल्यकक्षौ एकै-कविशेषणराहित्यादुभयोक्तथापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् सापिण्डप्रवर्त्तकपुरुषस्य सच्चिहितत्वेनाभ्याहितत्वं तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव याह्यो मातामहकुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि समानोदकः अ-चतुर्द्वाशस्वमानगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असमानोदकः सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्ड-श्चेति तदाह शाकल्यः “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रज-मथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परि-कल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्” इति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रो ष्टहीते । अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्प्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह वशिष्ठोऽपि “अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकटमेव प्रति-ष्टह्नीयात्” इति । अस्यार्थः अदूरश्चासौ बान्धव-श्चेत्यदूरबान्धवः सच्चिहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सच्चि-ध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो सुख्यस्तदभावे बड्ढपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमा-नगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकटः सपिण्डः बन्धुनां सपिण्डानां सन्निकटः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सन्निकटो द्वि-विधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपि-ण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां स-पिण्डो सुख्यस्तदभावे बड्ढपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः स-पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-म्भवे समानगोत्र ऐकविंशात् याह्यः । “तदभावेऽसमान-गोत्रोऽसपिण्डोऽपि याह्यः । “तदभावेऽसपिण्डो वेति” शौ-नकोयात् “सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थाप-येत्” इति वशिष्ठलिङ्गाच्च । “दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरबान्धवः गोत्रसापिण्डाभ्यामसच्चिहित इत्यर्थः । स-न्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डोऽस-गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते” । सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा “तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः । “भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेनपुत्रेण पुत्रिणो सतुरव्रवीत्” इति । अत्र भ्रा-तृणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् प्राज्ञत्वाभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पिता एकस्यां मातरि जातानामेव
गृहातृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते ।
स्वतृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च
सोदराणां भ्रातृभगिनीनामपि परस्परपुत्रपत्नीत्वा-
त्वाभावोऽवगम्यते । तदाह उद्भगौतमः “ब्राह्मणादि-
त्ये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति” भागिनेयपदं
भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न
ग्राह्य इत्यर्थः सिद्धप्रति ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि
निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्र-
दानं न कार्यम्” न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीया-
द्वेति” वशिष्ठभरण्यान् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च
परप्रतिग्रहं विनापुत्रोत्तमस्याच्चिपति तेन प्रतिग्रह-
निषेधोऽपि अनेनैव सिद्धप्रति । अतएव वशिष्ठः “न
त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्वेति” उक्त्वा तत्र हेतु-
माह “स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” सन्तानार्थत्वाभि-
धानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्निप्रत्यवायो बोधितः । स
च दानप्रतिग्रहणीतोरुभयोरपि उभयमेपत्वात्” ।

मातापितृर्मध्ये पितृनिर्पेक्षतया स्त्रियास्तु भर्त्स-
नुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ तत्रोक्तौ यथा

“वक्ष्यते पुत्रोऽपि पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदान-
प्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” नैरपेक्ष्यश्रवणात्
भर्त्सनुज्ञाने तस्या अर्थविकारः । तथा च वशिष्ठः
“अन्यतानुज्ञानाद्भर्त्सः” इति । यत् “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्या-
तामिति” सातः पितृममकक्षतयामिधाने तदपि
भर्त्सनुज्ञानविषयमेव । न चैवं विधवाया आपद्यपि
पुत्रदानं न स्यात् भर्त्सनुज्ञानासम्भवात् परिसहवर्दिति
यत्सम् । मानवीयनिर्णयनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यक-
त्वश्रवणाच्च स्त्रीनिर्पेक्ष्यैकस्यापि भर्त्सनाधिकारः ।
“दद्यात् माता पिता यं वा । “माता पिता वा
दद्यातामिति” सातृनिर्पेक्षैकपितृनिर्देशात्, बीजस्य प्रा-
धान्यात् “अथोनिजा अपि पुत्रा इत्यन्त” इति बौधाय-
नीयच्छेत्तृशेनाच्च । भारतेऽपि “माता भस्त्रा पितुः पुत्रो
येन जातः स एव हि” इति । श्रुतिर्गपि “आत्मा वै
जायते पुत्रं इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकता-

श्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः “यु-
क्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदान-
विक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः” इति । बौधाय-
नीऽपि “मातापितोरेव संशर्गसाध्यात्” इति । अतएव
“माता पिता वा दद्यातामिति” मनूना सातृभर्त्सनुज्ञान-
सामेवत्वात् जघन्यत्वं स्त्रानुज्ञाननैरपेक्ष्यात् पितृर्मध्यम-
त्वं जनकतासाध्यात् उभयोस्तु ख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वास्व-
रसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेत्सकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पसङ्गतः
तस्मात् कल्पतयमेव । अतएव योगीश्वरः “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदसुदा-
लकार । तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्न इति । प्रकटो
यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल
एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्वनप्राप्तता तत्रोक्ता यथा

“कालिकापु० “दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसुद्भवाः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचू-
डानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्करा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्या-
स्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वन्तु
पञ्चमाद्वर्षात् न दत्ताद्याः सुता नृप ! । न्दहीत्वा पञ्च-
वर्षीयं पुत्रेऽपि प्रथमद्वरेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जात-
मात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवदोमं जातमात्रस्य
तस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकस्मादि
कान् नरः । कृते पौनर्भवदोमे ततः पौनर्भवः सुतः
इति” । अन्यवीजसुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया
निजगोत्रेण प्रतिग्रहीता स्वगोत्रेण सम्यक् स्वस्वतो-
क्तविधिना जातकस्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रति-
ग्रहीतः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह
वशिष्ठः “अन्यशास्त्रोद्भवा दत्तः पुत्रश्चैवोपनामितः ।
स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशास्त्रभागिति” दत्ताद्या
इत्यादिपदेन कृतिमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्रज-
श्चैव दत्तः कृतिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सञ्ज्ञोदश्च क्रीतः
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च घडिमे पुत्रपांशुलाः ।
अभावं पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वय-
न्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति” पूर्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स खौरस-
व्यतिरिक्ताभाव एव “अभावे पूर्वपूर्वप्रामित्यस्यैवानेनापवा-
टात् सखौरसे तु राज्याभावस्य “न चेतृजादींस्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेद्विद्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । सखौरसे चेतृजादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितृणां नित्यं आद्यादि च
नैव साधयेत् न कारयेद्विद्यः । गोत्रेणैति यद्यपि जात-
कर्मणादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते वृद्धिआद्ये तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
“शिक्षा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्थसङ्ग्रहेत”
स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामाह पितृगोत्रेणैति । यः पुत्र आचूडानं
चूडान्तः संस्कारैः पितृजनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिसन्धिः ।
कृतचूडस्य परिग्रहोऽतः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधा-
रणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात् । गृहीत्वैतस्य च कृतचूडविषय-
त्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
द्वारासुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यप्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
कर्मणादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वसक्तम् ।
आचूडमिति वक्तव्ये यदन्वयहृष्यं तदकृताधिपसमसङ्ग्रह
शिक्षस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं प्रधाननिष्पत्त्या पुत्र-
नार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातक-
र्माद्यसम्बन्धे कथमित्यत आह चूडाद्या यदिति । यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतगोत्रेण
कृता वैशङ्कोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेषु पौन-
रुक्तप्रापातात् । अनेन जातकर्मणाद्यज्ञप्राशनानानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथा च अकृत-
जातकर्मणादिर्हृष्यः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धति ।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृतिमादिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-
मपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
दाम उच्यते इति विपक्षवाधकात् । अन्यथा चूडाद्य-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अथ पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितम्
तत्रावध्यपेक्षायामाह ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि
पञ्चमादूर्ध्वं न याद्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः ।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्वृत्तिकेषामभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “स्वका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तित” इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
मारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य सुखकालता
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वदित्युपसंहारे वर्षश्रवणाच्च अत्रापि
चूडाद्यञ्चस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते । अन्यथा
उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वदित्यनेन
विरोधात्” । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाद्यञ्चतृतीय-
वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्ध्वन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम् ।

“यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयञ्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिच्छवः” । दाराः पुत्राश्च” इत्यनिच्छूनां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्धिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम् । यच्च “सदृशन्तु प्रकृत्यात् यमिति” वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्धिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण न तु बालम् “बाल आ षोड-
शादूर्ध्वत्” इति लक्षणविशिष्टं न कृत्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृताभावे कथमित आह
अहीत्वेति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रोऽपि मिति । अयमत्राभिसन्धिः “अग्नेये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-
शमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजन-
यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः
श्रूयते तत् यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाव्या यत्र त्वत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्पते प्रकृतविध्यन्यथानुप-
पत्तेः । तच्च दासत्वापनोदनमृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्भा-
कत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्थात् । यदि च संस्कारै-

रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्ज्ञेयं तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि
तुल्यं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वास्तु कुर्यात्
संस्कारान् जातकर्मादिकाक्षरः” इत्यनेऽभिधानाच्च ।
तस्मात् पुत्रेऽप्या पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व-
कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति
स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-
वधीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवधीयस्यैवेति
नियमार्थत्वात् नियमसाक्षरपञ्चपूर्वकब्रह्मवर्षसफ-
लकीपनयनप्राप्त्यर्थः । नचायान्नयमः पूर्ववाक्येनैव
सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन
प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः
प्रागित्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो
नेष्यते, गृहीतेति साङ्गाया षड्विधभावनायाः
क्लाप्रत्ययेन पूर्वकालतावगमात् । पुत्रेऽप्या पूर्वसंस्का-
रापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति” ।

पुत्रच्छायावहमित्यस्याधर्षत्वेनैवोक्तो यथा

“पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयसु-
त्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य,
नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चि-
द्वेनेनोपनिमन्व्यतामिति” स्मरणेन निमन्वणसम्भवात् ।
ततश्च भ्रातृपितृयमातृलदं हित्वाभागिनेयादीनां निरासः
पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रैत्योक्तमप्ये तेनैव “दौ-
हित्यो भागिनेयश्च श्रद्धाणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादि-
त्वये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चिदिति” । अत्रापि
भागिनेयपदं पुत्रासदृशानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्ध-
सम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना
स्वयसुत्पादनायोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-
गृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्भिर्धः पितृमातृ-
सास्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्दुहिता
पितृव्यपत्नीस्वसा चेति” । अत्रार्थः यत्र दम्पत्योर्वधू-
वरयोः पितृमातृसास्यं बध्ना वरः पितृस्थानीयो भवति
वरस्य वा बधूमातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो
विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्यास्वसु-
र्दुहिता श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यगत्या
भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो बर्ज-
नीय इति एतौ रतियोग सम्भवति तादृशः कार्य
इति यावत् ।

“परिग्रहविधये विशेषमाह मनुः । “अविधाय

विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं
तं कुर्यान्न धनभाजनमिति” । परिग्रहविधिं विना
परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः
किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य
पुत्रत्वानुत्पादात् । अतएव वृद्धगौतमः “सगोत्रेषु
कृता ये स्युदेतक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति विधिनैव गोत्रतां
यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणात्-
र्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यद्योक्तं “यमाङ्गः पुत्र-
मापदि” । अत्रपञ्चसकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च
प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्व-
माह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दबल्लोकतोऽर्थातिशयात्
शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भाष्यार्थदिव्यवहारवत् पुत्रत्व-
व्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण” । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् ।
दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति” ।

दत्तकस्य जनकपत्नीतोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश-
निर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः
“ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
प्राप्तौ किं मानमित्यत आह वृद्धमनुः । दत्तक्रीतादि-
पुत्राणां वीजवम्पुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत्
गोत्रं तत्पालकस्य चेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीज-
वम्पुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि सा न निव-
र्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपदेय-
त्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय
इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपैति दटतः स्वधेति” अप-
गभावममात् । सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षाया-
माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां प्रथमी पञ्चमी पञ्च-
पुरुषव्याप्त्यर्थः एवं सप्तमी । गोतमोऽपि “ऊर्ध्वं
सप्तमात् पितृवन्धुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्च-
मादिति” । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वे-
षामपि संग्रहार्थं न केवलं चेतृजोत्पादकस्यैव ‘य
एतेऽभिहितः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते
वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” मनुस्मरणात् ।
तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं “पुत्रान् द्वादश
यानाह” इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतृत्वर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयतापि सापिण्ड्यमास्तां प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युदत्त-क्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति दृढगौतमस्मरणविरोधात् । ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्तित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यते इत्यर्थः । सगोत्रेषु पि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । युक्तञ्चेत् पितृरश्वत्वेन भर्ता सहैकशरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयतापि सापिण्ड्यं सिद्धमिति न तथा दत्तके पितृरश्वत्वेऽपि प्रतिग्रहीता सहैकशरीरारम्भकत्वाभावात् । तत् चायमर्थः धर्माय स्वस्थालोकतापरिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेषु जनकामेजया भिन्नगोत्रेषु अपि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्यते ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसापिण्ड्यविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव सांप्रदायिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्गोत्र्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोरभावात् न चात्र निषेधकं वचनसुपलभाभङ्गे प्रत्युत “सावित्रीं यस्य वो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकत्” इत्याद्यानुक्तमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिक्षाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति । अत्र कैश्चिदुच्यते “असापिण्ड्या च या सातरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैद्युने” इति मनुवाक्ये स्वसापिण्ड्येति वक्तव्ये यत् पितृरसापिण्ड्यावचनं तद्वत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्याया विवाहो सा प्रसाङ्गीदित्वेवमर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठाः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सापिण्ड्यत्वेन असापिण्ड्यताऽभावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” इत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिक्षाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठाः

कन्यायाः पितुः सापिण्ड्यत्वेन अविवाहपुत्रप्रसङ्गादिति वाच्यम् “सापिण्ड्यता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितृमूलपुरुषात्सापिण्ड्यत्वेन षष्ठाः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठाः सप्तमस्य च पितुः सापिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुपपत्तिः ७ । तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पसहत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति । नाद्याः द्वेषा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा, दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेहोभयमप्यस्ति अनुपलम्भात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नाथन्यः पितृपदे युगपद्द्विद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां भीमचाषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्पर्याद्वाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमिति” वचनान्तरेकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरसपरत्वे कूटस्थात् अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनुद्वाहत्वरमङ्गः पितृरसापिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् तस्य पितृरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेन अदूषणत्वात् । अतएव योगेश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकसंसिद्धयोग्यादत्तः तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशब्दायाम् “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति” गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तत्रापरे आहुः “जेतजाटीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियानोपान्दनीपिणः” इत्यत्र वाक्ये जेतजाटीनां पुत्रप्रतिनिधित्वमिधानात् “प्रतिनिधिसिद्धिर्मा स्यादिति” न्यायेन सकलौरससम्प्राप्ता प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनं सेतस्यतीति । तच्च “न सापिण्ड्यं विधीयते” इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्ता तदवर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनसिद्धिरित्यपास्तम् “न तौ पशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् ध्वनन्वगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अस्युपगन्त-

व्यक्ति। चेत्तुते। द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवा-
न्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य
दत्तके प्रत्यक्षव्यवहारेण हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपा-
दाय दत्तकादीनां प्रतिष्पहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं
व्यवतिष्ठितम् ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अशौचाविवाहात्वा-
दिप्रयोजिका त्रैपौरुष्येव सापिण्ड्यता, न‘लेपभाजस्यत-
र्थाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः समसस्तेषां
सापिण्ड्यं साम्नपौरुषमिति’ मातृस्थाभिहितं साम्न-
पौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” ।
“एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण “दत्तकानान्तु
पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य
कुले तद्दत्तकहीतरिति धारयेति” । यदिदकभयत् त्रिपुरुष-
सापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यासुष्यायणाभिप्रायेण तस्य
तिक्रम्येन सह सापिण्ड्यीकरणाभिधानात् शुद्धदत्त-
कस्य तु प्रतिष्पहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
सापिण्ड्यं जनककुले साम्नपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति ।
तद्वत् सापिण्ड्यतावत् गोत्रमपि वीजवपुर्जनकस्य न
केवलं जनकस्य अपि तु तत्यालकस्य च दत्तकादेव्यः
‘मालकस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन
सापिण्ड्यतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सापिण्ड्यता
जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरपि तदिति ।
न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्व्यासुष्यायणे दत्तक-
विभेदे । तथा हि द्विविधा दत्तकाटयो नित्यवद्-
द्व्यासुष्यायणा अनित्यवद्द्व्यासुष्यायणाश्चेति । तत्
नित्यवद्द्व्यासुष्यायणं नाम ये जनकप्रतिष्पहीतृभ्यामाव-
योरकं पुत्र इति सम्प्रतिपन्नाः अनित्यवद्द्व्यासुष्याय-
णस्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनया-
दिभिश्च प्रतिष्पहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात्
द्व्यासुष्यायणत्वं परन्वनित्यं जातमात्रस्यैव परि-
यत्ने गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिष्पहीतृ-
गोत्रमेव ; तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां
द्व्यासुष्यायणानां हयोरिति” सूत्रेण नित्यद्व्यासुष्या-
यणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धहृत्वा तमेवानित्येष्वप्यति-
विश्रितिः “दत्तकादीनान्तु द्व्यासुष्यायणवदिति” सूत्रेण ।
व्याख्यातञ्चैतत् प्रवरस्वामिभिः द्व्यासुष्यायणप्रसङ्गे-
नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्तौ प्रथ-
मेनैव संस्काराः परिष्पहीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येषु भ्रातृव्येषु
चैकार्षेय्ये वे जातास्ते परिष्पहीतृवेति” । अस्य भाष्य-
स्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरसन्तः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारण-
मित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्यैव संस्कृत-
त्वात् । संस्काराश्च चूडान्ताः । “पितृगोत्रेषु यः
पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्रः
स पुत्रतां याति चान्यतः” इति कालिकापुराणात् ।
व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां
न याति किन्तु द्व्यासुष्यायणो भवतीति । प्रथमेना-
संस्कारे कथमित्यत आह परिष्पहीत्या चेदिति ।
परिष्पहीतृवै जातकर्म्मार्दिसर्वसंस्कारकरणे चूडादि-
संस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिष्पहीतृरेव गोत्रम्
तत् हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्व्यासु-
ष्यायणसन्तौ दत्तकसन्तौ चापेक्षितं गोत्रमाह
तेनैवेति । परिष्पहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्तर्गतिसुभ-
यत्वापि । सगोत्रपरिष्पहमाह तथेति । जनकपरि-
ष्पहीतृरेकगोत्रत्वेऽपि परिष्पहीतृवै व्यपदेशः परि-
ष्पहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिक्त्ये जनयितु-
र्न भजेद्दत्तमः सुत इति तत्परिष्पहीतृवै जातकर्म्मार्-
दिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवद्द्व्यासु-
ष्यायणादत्तकादयस्ते षां गोत्रद्वयम् । “द्व्यासुष्यायणका
ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यतद्वाहः शुद्धशै-
शिरयोर्द्वयेति” पारिजातघृतस्मरणात् । गोत्रद्वये जनक-
गोत्रे परिष्पहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्व्यासु-
ष्यायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्व्यासुष्यायणाना-
मिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरसङ्ख्या-
मन्वयेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रीतक्रीतमपुत्रिकापुत्रा-
दीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरसस्तीति” एतावता
द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति” ।

शाखायां विशेषस्तत्रोक्तो यथा

“शाखापि प्रतिष्पहीतृरेवेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखो-
द्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशा-
खोक्तविधिना स स्वशाखमिति” । स्वस्य प्रतिष्प-
हीतृः शाखा वस्मिन् कर्म्मणि तत् स्वशाखं कर्म्म
तद्भजतीति स्वशाखमिति प्रतिष्पहीतृशाखीयमेव कर्म
तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि
प्रतिष्पहीती या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

भातामहेवपि समानत्वात्” दत्तकभीषांसाङ्गत् ।

आङ्गीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्ततोक्तो यथा

“एवं प्रतिग्रहीतृकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रही-
नृजनककुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च दत्तासुप्रायणाय न दातव्यं
“सपिण्डाय सगन्ताय आङ्गीयं नैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति” हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आङ्गीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम्” ।

दत्तदुहित्वाऽपि ग्रहीतृं शक्यते यथोक्तं तत्रैव

“औरसपुत्रस्यैव औरसपुत्रा अथपचारे जेत-
जाद्याः पुत्रः प्रतिनिधयो भवन्ति । “सुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति” न्यायात् । सुख्यत्वज्ञाया दानादि-
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधिताया द्रव्यार्जनविधिना अर्जितस्य द्रोहादेः
क्रतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्त्वन्यायेन “ऋत्वि-
यात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वयात् प्रजां विन्दते”
इत्याद्यर्थवादोच्चीते “ऋताऽपेयात् तस्मिन् संविशेत्”
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंस-
योरेव प्रजाशब्दाच्चत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य, शुक्र-
शोणितसास्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव
“अनधोत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अग्निहा
विविधैर्यज्ञैर्ऋक्षमिच्छन् पतत्यधः” इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्य-
त्वमिति सन्ततिः प्रजापत्यर्थ एव । “प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने” इति कोषात् । एवम् “अपत्यार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री चेतं वीजिनो नराः । चेतं वीजवते
देयं नावीक्षी चेतमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः “अपत्यं कश्चादपतनं भवति नानेन
पततीति” यास्कस्मरणात् । “आत्मजस्तनयः स्रुतः
स्रुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी । आङ्गुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं
तांकां तयोः समे” इति कोषाच्च । यद्यत्र “पुमान्
पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति” यास्कोक्त्या पुंपदं वज्र-
जपरं तदा पुंसतेर्वेति” तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः “मिथुनाः
पितृदायादा” इति । तदेतद्वक्तुं श्लोकाभ्यामप्युक्तम् ।
“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादाधजीवसे । आन्ना वै
पुत्रनामासि स जीव शरदां शतमिति” । “अविशेषे

पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः । मिथुनानां विस-
र्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽभवोत्” इत्यत्र पुत्रपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रस्युपा-
परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्या-
सङ्गतेः । “न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत” इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्गतेश्च । यच्च “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ
पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । “आतृपुत्रौ स्वर्द्धुहितृ-
भ्यामिति” पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषस्मरणात् ।
एतेन “अपुत्रेष्वैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा” इत्यादा-
वपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गमग्रे वक्ष्यते । अतएवोक्तम् “तत्समः पुत्रिकासुत”
इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति”
च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा
क्षणप्रतिपच्छाङ्गादिना तत्सम्पादनं कार्यं क्षणचतु-
र्थीश्राङ्गादिना पुत्रादृष्टस्येव” । यत्तु गमनकरिचकाया-
मेव भावनायास् “एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति” पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मध्ये पुत्रस्य तदाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट-
त्वानुवादः पुत्राधिप्रवृत्त्यर्थः । गुणाश्च युग्मनिशाशुक्रा-
धिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौम्यपुंसवनामूपादयो योगिमन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः । आश्वलायने-
नापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रोर्गुणफलत्वं प्रकटितम् ।
“गृह्णामि ते सौभगताय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव स्पृक्षीयात्
यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरक्षित्य-
ङ्गुलीरेय, स्त्रीकामोरोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमभयकाम
इति” । एतेन “स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु” इत्यपि व्याख्या-
तम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकनृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन
सिद्धे सुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधियुक्त एव ।
“दुहिता दुरहिता दूरे हिता दोग्धा” इति निरुक्त्या
दुहितृर्दुहितृद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
मनुरपि “पौत्रदौहितृयोर्लौकिके विशेषो नोपपद्यते ।
दौहितृोऽपि ह्यसुत्वैर्न सन्तारयति पौत्रवदिति” ।
महाभारते मात्वार्युक्तिश्च “एका शताधिका बाला
भविष्यति नरीयसी । तेन दौहितृजाह्नोऽकान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः” । अन्यत्रापि “दुहितर एव माता-
पितोः किमोरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो यथा-

तिर्दौहित्रैरुद्धृतः पदमिति" । दौहित्रैरुद्धृतैः कानीनेर्मांगधीश्वरैः । एवञ्चौरसदुद्धृतभावे दौहित्र-
कृतनोक्रमाप्रार्थं जेवजाटिदुद्धृतगणमपि प्रतिनिधि-
त्वोपादानं सिद्धमेव । न च दौहित्रप्रतिनिधित्व-
इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्तृपचारे देवरस्येव
भार्यापचारे श्यानिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन सौसाहश्यादिति चेन्मैत्रेयम् नहि श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन भार्यापादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-
स्त्रीत्वेन, न च तत् श्यानिकायामस्ति । यत् च
कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-
निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकसुखेन योगेश्वरः ।
“मत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । सव-
र्णासु विधौ धर्मो ज्येष्ठ्या न विनेतरिति" । तस्मात्
सिद्धभासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्" ।

“दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपल-
भ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं
प्रति सुमन्वस्य सनत्कुमारोक्तमविष्यानुवादो लिङ्गम् ।
“इच्छःकृणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाच्चा
दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्यं तस्या-
ङ्गराजेन भविष्यति सहात्मना । कन्या चास्य महा-
भागा शान्ता नाम भविष्यति । अणुत्वस्वङ्गराजो वै
लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति
भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं मम दीय-
ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्षिणी ।
ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते
तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपय मः । प्रतिगृह्येत् त-
तां कन्यां स राजा विगतञ्जरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं
प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तान्द्रप्रशङ्काय प्रदास्यति
स धीर्यवान्" इत्यादि" ।

“तत्रैव ऋषप्रशङ्कं प्रति लोमपादवाक्यम् । “इयं
राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं
समानेन दत्तेयं वरवर्षिणी । याचमानस्य मे श्रद्धन् ।
शान्ता प्रियतमा मम । सोऽयं ते श्वशुरो धीरः । यद्ये
वाहं तथा नृपः" इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-
गृह्येत् दत्ताशब्देर्हानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्यु-
पक्रमस्य पुत्रार्थ इत्युपसंहारान् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रपि
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते" ।
एवं कलिमादिपुत्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकाशौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं ना-
स्थेव । “गोत्रिकृष्टे जनयितुर्न भजेद्वृत्तमः सुतः ।
गोत्रिकृष्टानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा" इति
सनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादि-
सकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तोभूतगोत्र-
रिक्तयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्याशौचपर्वका-
लत्वनियमात् तदस्य पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थ-
सिद्धैव । “अमशोत्रः रुगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा
पुमान् । प्रथमेऽह्नि योः दद्यात् स दगाहं समाप-
येत् । प्रथमह्नि नैव स्यात् कर्तुः स्त्रिति तथापि
च । यावदशौचदृक् पिण्डसेकञ्च दद्यात्" इत्यादिवाक्य-
पर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिरिति तस्मात्
दत्तकतज्जनकाटोनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु
“वैजिकादिपि सन्ध्यादनुसन्ध्यादुघ तत्र ह्यमिति" तदपि
“व्यपैति ददतः स्वधा" इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्त्रे
तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्र-
सापिण्डयोर्मिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाने
न तन्निमित्तमशौचादि । तथा च शङ्खलिखितौ “म-
पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्रपौरुषी । पिण्डोदो-
कदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति" ।

प्रतिपत्तिपितृपितादीनान्तु दत्तकादिमरणे तिरात्वम-
शौचम् । तदाह वृहस्पतिः सन्ध्याश्रितेषु टारिषु पर-
पत्नीसुतेषु च । स्तेषामुत्थय शृङ्गान्ति तिरात्वेण
द्विजोत्तमाः" । इदञ्च तिरात्वाशौचविधानं यत्-
प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव । विपरुषः
नन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु श्रयगाह मरीचिः
“सूतके सूतके चैव तिरात्वं परपत्नीवोः । एकाहस्तु
सपिण्डानां तिरात्वं यत्र वै पितुः" इति । यद्यपि
दत्तकार्त्तनासुत्तमानानेव स्वीकारात् परिपत्तितुस्त-
दुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं
घटत एवेति सूतकनिर्देशः । इदमपि समानजाती-
यानामेव पुत्राणाम् । तथा च ब्रह्मपराणम् ।
“औरसं वर्ज्यं कृत्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । जेवजादिषु
पुत्रेषु जातेषु च स्तेषु च । अशौचन्तु तिरात्वं स्यात्
समान इति लिख्यते" इति । सर्वदा सर्वकाले उपनयना-
न्तरमपि । “अन्याश्रितेषु टारिषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रियः स्नानशुद्धाः स्युस्तिरात्वेणैव तच्चवित्" इति ।
यद्यपि प्रतिपत्तिपितृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोलत्वयोर्भित्तयोरभावात् अशौचविशेषज्ञा-
हत्व नोपलभ्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ-
मेघं समाचरन् । प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण
सुद्वृत्तीति” मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्यकरण-
निमित्तदशाहाशौचसक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द आचा-
र्यादिरूपः । गुरुत्वमत्वात्पि उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-
शौचं सिद्धमिति अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात् ।
एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृस्त्रिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डमरणे
एकाहः “एकाहस्तु सपिण्डानाम्” इति पूर्वोक्तमरीचि-
वाक्यात् । शोदकसगोलयोर्मरणे स्नानमात्रम् । “अन्या-
श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च” इति पूर्वोक्तप्रजापति-
वाक्यात्” ।

अन्येऽपि मीमांसदौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकातुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता मीमां-
सातुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्यदेशप्रचलितेति भेदः ।

वीरमित्तेदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि ऋते स्त्रिया दत्तको
ग्रहीतुं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

“न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाहान्यत्वानुज्ञाना-
द्भर्त्तरिति” । अत्र भर्त्तरुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-
ग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि ऋते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वाप्य-
क्षतेः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्या-
भावाच्छास्त्रोक्तानुमतेः सर्वतावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
समुच्चोः, पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाद्वाप्या
यदि स्त्रपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात् । तथा हि “सर्वा-
सामेकपत्नीनामेका चेतृपुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पु-
त्रेण प्राह पुत्रवतीर्भर्त्तरिति” । पुत्रकार्यं आहारेः सपत्नी-
पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्तरुज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्यः ।
उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्त्तरि स
क्षौरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद्गौण इति तादृश्या
भर्त्तरुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्प-
र्यार्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृशामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्
भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रियो मरुत्रव्रीदिति”
वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भ-
वेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताचरा-

ऋतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्यया
स्नातन्त्येण तदनहुमत्या न पुत्रीकरणेय इति भर्त्तरु-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । ऋते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति
दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुज्ञे ऋतेऽपि
भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम् । अनुवचनद-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताचरादावेवोक्ता” ।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।

द्वैश्वस्योपाधिभेदे “शर्मा देवस्य विप्रस्य वरमां त्वाता च
भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्दा० त० । [हरिवं० ३६ अ० दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवन्दपुत्रभेदे दत्तशर्मापि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुक्तो वा तवाहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यन्तौ दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-
मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वयर्थो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्त्वक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्वयर्थेद्यस्तु स्वय-
न्दत्तस्तु स ऋतः” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-
णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-
तृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः । योगाचार्यो अनुसूया-
गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवदवतारभेदे । आत्रेयशब्दे
तस्योत्पत्तिकथा दृश्यते “षष्ठमत्तरेपत्यत्वं हतः प्राप्नो-
ऽनुसूयया । आन्वित्तिकीमलकाय प्रह्लादादिभ्यः स
जन्तवान्” भाग० १।१।२। तेन च स्वसंज्ञितायां योगो-
ऽनुश्रुष्टः कार्तवीर्याय च तेन वरो दत्तः कार्तवीर्य-
शब्दे दृश्यः ।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “भीष्मकेशवना-
मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम् । दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आ-
दिगदाधरः” काशीख० ३३ अ० ।

दत्तानपकर्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म यत् । दत्ताप्रदानि-
काख्ये व्यवहारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्यक्तया दत्तत्वात् पुन-
राप्रदानं ग्रहणमस्यत्वं उक्तम् । अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-
हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी० मि० उक्तं यथा
नारदः “दत्त्वा इत्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति” । अस्म्यक् अशास्त्रीयमार्गान्मयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
 देयादिभेदेऽस्तुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
 दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
 ष्टुर्विधः” इति । तत्र तावद्देयस्य स्वरूपभेदानाह
 उच्यते : “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वस्यासयाचि-
 तम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति” ।
 सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्यपि हि
 कटासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहाराचार्या
 यज्ञान्यश्चै प्रतिश्रुतमिति” । साधारणं ब्रह्मस्वामिकं
 रिक्त्यादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्या
 सम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानमेक
 पुत्रविषयं तद्दाने सन्नतिविच्छेदप्रसङ्गात् । अतएव
 विष्णुः, “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिनि-
 त्तस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
 नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय
 पूर्वेषामिति” । अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्वनु-
 शासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः”
 इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
 टकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि
 मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः । अतएव कात्या
 यनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्मुरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्रा
 न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगा-
 निच्छवे न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 न नेयाः स्मुरनिच्छव इत्ये तटनापद्विषयम् । “आपत्कानि
 तु कर्तव्य दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
 इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभि-
 धानात् । मातापि पत्यनुत्तया देयमित्याह विष्णुः
 “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्पुत्रानाङ्गत्-
 रिति” । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमथदेयम् । अतएव
 दत्तः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
 अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्स्यपि
 न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
 मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिश्रु-
 तं च दण्डमाह मनुः । अदेयं यश्च गृह्णाति यथादेयं

प्रयच्छति । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहस
 मिति” । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव
 नारदः । “गृह्णात्यदत्तं यो भोहादाचादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीच्छितेति” । अदत्तादेय
 ग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
 अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धिभावात्परस्वत्वानुत्पत्ते-
 रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।
 “कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयमुप-
 हृत्यान्यन्न तद्दोषमवाप्नुयादिति” । अन्यदुपहृत्य भक्त्य
 कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरोक्तञ्च भोजनाच्छादनादि-
 राहित्यनिवन्धनतोऽत्वाभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधन-
 वैकल्यनिवन्धनः । अतएव उच्यते : “कुटुम्ब भक्त-
 वसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति” । भक्तं भोजनं पसनम्
 आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः ।
 याज्ञवल्क्योऽपि” स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
 दते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभ-
 रणावशिष्टं सन्देयमित्यर्थः । स्यावरविषये देयमाह तः
 प्रजापतिरुच्यते “सप्तागमाद्गृह्णेत्याद्यत्तत्तत्तत्तत्
 प्रदीयते । पितृं वा स्यंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
 क्षितमिति” । सप्तागमात्पूर्वोक्तसप्तविधागमयुक्तात् ।
 चेत्यग्रहणमुपलक्षणम् । पितृं वंशपरम्परायातम् ।
 स्यंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितृस्यंप्राप्तयोरुपादानं
 क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम् । पितृं वा स्यंप्राप्तं वा
 यद्गृह्णेत्यादिकं प्रदीयते तत्सप्तागमान्विताद्गृह्णेत्या-
 दुक्तं दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्ता-
 गमाद्गृह्णेत्यादित्यभिधानं गृह्णेत्यादित्दानं कुटुम्ब-
 पर्याप्ते सागमके गृह्णे चेत्याद्यन्तरे सत्येव नान्य-
 थेत्येवमर्थम् । दत्तं कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
 वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्द्रव्यं तत् स्वकन्देय-
 मदेयं स्यात्ततोऽन्वयेति” । तद्गृह्णाद्यन्तराभावविषयम् ।
 स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हेद्रव्यमिति यावत् ।
 स्यंप्राप्तं त्वविभक्तवनेभ्यस्तृभिरननुज्ञातमपि देयम् ।
 “स्वेच्छादेवं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति
 उच्यतेऽस्मिन् । स्वेच्छादेयं भ्रात्याद्यनुज्ञान्तरेणापि
 देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिकरूपेण देयमित्यर्थः ।
 यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्वावरे
 समाः । एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति ।
 तत् सप्तानाधिकाविभक्तस्वावरविषयम् । आधसनसा-

धीकरणं विभक्ता अपि स्यादरे समाः क्लृप्ताविभक्ता ।
 इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो
 निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं सूत्रान्तरे “एकोऽपि
 स्यादरे कृष्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं
 धर्मार्थं च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्याव-
 रविषयं संप्रानधिकस्यावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वा-
 र्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुम-
 ल्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्वारं
 द्विपटञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान्
 सर्वाङ्ग दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च
 ये च गर्भे व्यवस्थिताः । हृत्तं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति
 न दानञ्च च विक्रयः” इति । अत्रोत्तरपद्यं पूर्वपद्य-
 दर्शितवृत्तस्यतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन वृत्ती-
 करणार्थम् । किञ्चिद्वृत्तं पत्रप्रनुज्ञातमेव देयम् ।
 किञ्चिन्मुस्येनापि भ्राताद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा
 च वृत्तस्यतिः “सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्तं
 च यज्जवेत् । स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
 यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने
 लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातस्मितृ-
 पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्दे-
 यम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानञ्च विद्यते” इति
 तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं
 दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्या-
 वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति
 यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेषे लक्ष्णे वसिष्ठेन ।
 “पुत्रं परिग्रहीष्यन् वस्त्रनाह्वय राजनि चावेद्य निवे-
 शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वाऽदूरवान्मवमसन्निकृष्टमेव
 ष्टञ्छोयादिति” । अदूरवान्मवं सन्निकृष्टमातृत्वादिवास्त्र-
 वम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव
 प्रतिष्टल्लीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकं सङ्गा प्रकृतमप्याह याज्ञ-
 वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति ।
 इदन्ते ढास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्देवश्रुत् तस्मै दातव्यं
 यदि धर्मं प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं
 “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरण्यात् ।
 “दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेषु यत् दत्तं सप्र-
 विधमपि पुनर्नपहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवातुमन्तव्यमित्य-
 त्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति दत्तं वाऽपहरेति
 तस्य दोषमाह ह्यारोतः “प्रतिश्रुताधीदानेन दत्तस्य द्वेद-

नेन च । विविधाक्षरकान् दाति तिर्यग्द्योने च
 जायते । वाचेय यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
 ऋणं तद्धर्मसंयुक्तनिष्ठ लोके परत्वं च” इति । यद्वनं
 धर्मसंयुक्तं प्रतिष्टहीतः प्रष्टन्तधर्मसम्पत्त्यर्थं वाचा
 प्रतिज्ञातञ्च पद्यादर्पितं तदिह परत्वं च ऋणवद्वापैती-
 त्वर्थः । प्रतिश्रुतमदृष्टाज्ञा तद्वाप्यो दण्डाद्येत्याह का-
 त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
 न दद्यादृणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्” इति । मत्स्य-
 पुराणेषुऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत्तृपः”
 इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्रविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्रविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशालकम्” इति । तत्
 दत्तभेदानाह स एव । “पण्यमूल्यं ष्टितस्तुष्ट्या स्नेहात्
 प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः”
 इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । ष्टितस्वरूपं कात्या-
 यनेन दर्शितम् । “अभोपसितोपलब्धार्थं दानं यत् निरूपि-
 तम् । उपलब्धिक्रियालब्धं सा ष्टितिः परिकीर्त्तता” इति ।
 प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं ष्टितरिष्यत इत्यर्थः । तदप्रा-
 परितोषेण वन्द्यप्रश्रुतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्
 प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय
 प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः
 “भयलाणोपरजायांतथाकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना
 लब्धं भयलाणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
 मिति यावत् । स्त्रीशुक्लं विवाहार्थं कन्यावन्मुभ्यो-
 दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिवत्वा-
 द्यात् कुलाप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति
 दर्शयितुन्नारद आह “मातापितृगुरौ मित्रे विनीते
 चोपकारिणि । दीनानाद्यविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भ-
 वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलार्तिशयो-
 मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्रविधं दत्तमेव दान
 विदोविदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृत्तस्यतिरपि
 “ष्टितस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुक्लमुपकारिणे । अज्ञासुग्रह-
 संप्रीत्या दत्तं सप्रविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्श-
 यति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगदृग्गन्तैः ।
 तथोक्तेचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढा
 स्तन्त्वात् सत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममायं कर्मेति
 प्रतिभाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये
 न धर्मसंज्ञिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

तत्कृतमिति” । रुक् उपतापः भयादिकृतोय उपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
वर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि-
याहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां
पुत्रभ्रातादीनां भयं कर्तुमिदरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
विद्योगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्वयमन्वयश्चै ददाति अन्योऽपि स्त्रीयन्वयश्चै ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । छलयोगतः शतदानमभिसम्भवाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण
दत्तं मूढेन लोकेवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण
दामादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहृतेन दत्तम् ।
मत्तेन धुस्तुरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्देकादिना चलिताधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमङ्गुर्विषयाय
दत्तम् । अप्राप्तायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूता-
दिकर्माणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकार-
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तस्यैव इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः “काम-
क्रोधासतन्त्रार्त्तक्रीडोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरि-
चाराय यहस्तन्त्यु नर्हरेत् । या तु कार्यप्रसिद्धार्थ-
सत्कोचा स्यात्प्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया
स्यात्कथञ्चन । अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदायस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गागौथमानवाः”
उत्कोचस्वरूपमाह स एव । “स्तेयसाहसिकोद्-
दत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनादृष्टत्तनष्टस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्तनात् । प्राप्तेतेस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोष-
भागिति” एतदुक्तं भवति यदि मद्भयं न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तोयादि कथयामीति भीतिस्तत्पाद्य स्तोयादि-
कर्तुः सकाशाद्धनमादत्ते । तथा त्वं यदि धनं मद्भयं
प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिस्तत्पाद्य
पलायिनः सकाशादात्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि
स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
त्कोचाख्यं तत्राद्या दाने दायम् उत्कोचापादकग्राहकौ
च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति दृष्टव्यमिति-

रथाह प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशुद्ध्या । काव्ये
वाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्तुयादिति” । आर्त्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्या-
यनः “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु नृते दायस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति ।
मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह “योगावसनविक्रीतं
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिष्यत्येत्तत्सर्वं विनि-
वर्त्तयेदिति” । योग उपाधिः येनागाभिनोपाधिविशे-
षेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ।

दत्तामित्त्र पु० सौवीरे नृपभेदे । “दत्तामित्त्र इति ख्यातं
संग्रामे कृतनिश्चयम् ! सुमित्त्रं नाम सौवीरमञ्जुनोदम
यज्ञरैः” भा० आ० १३६ अ० । [दत्तिभिः] रघुः
दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने “अनुगृह्णीत्र निवाप-
दत्तिक त्रि० अलो दत्तः ठक् । अल्पदत्ते । दत्तान्तशब्दात्
मनुष्यनाम्नः घन् इलच् ठ क वा । देवदत्त+यज्ञदत्त+
स्वार्थाद्यर्थे घादौ पूर्वपदलोपे दात्तय, दत्तिल दत्तिक
दत्तक देवदत्त यज्ञदत्त सोमदत्तादौ ।

दत्तिय पु० स्त्री० दत्ताया अपत्यम् ढक् । १ दत्ताया दत्तककन्याया
अपत्ये २ इन्द्रे पु० हेमच० दन्नेयेति वा तत्र पाठः ।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यसुनौ विष्णुपु० ।

दत्त न० दा-वा० कलन् । १ धने “इन्द्र ! यत्ते मार्त्तं न
दत्तम्” ऋ० ३।३।६ । “दत्तं धनम्” भा० । “दत्ते
विश्वे अधिया इन्द्र ! कृषीः” ऋ० ४।१७।६ । “दत्ते
धने” भा० । २ हिरण्ये निरु० “यो दत्तवा उषसो न
प्रतीकम्” ऋ० ६।५।८ ।

दत्त्रिम त्रि० दानेन निर्दत्तः दा-क्ति-क्तेर्मच् च । १ दान-
निर्दत्ते । “निष्ठां गते दत्त्रिमसभ्यतोषे” भट्टिः ।
“माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं
प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः” इत्युक्ते २ दत्तक-
पुत्रे पु० ।

दद दाने धृतौ च भ्वा० व्या० सक० सेट् । ददते अददित्
दददे । “विटविटपमसं ददस्व तस्यै” माघः । [तदार्थे] ।

दद त्रि० दा-वा० श । दातरि । पक्षे आदन्तगवात् षः दाय
ददन न० दद-भावे ल्युट् । दाने षड् ।

ददि त्रि० दा-कि द्वित्वम् । दानकर्त्तरि । [विदारणशीले ।

ददत् त्रि० दीर्यति दृ-किप् ह्रस्वः द्वित्वं तुकम् । दीर्यति ।

ददशान त्रि० दश-शानच् । इष्टे “अस्य शुभ्रासो ददशानपवे-

जे हमानस्य" ऋ० १०।३। "दृशमानपवेः दृश्यमानाद्युधस्य"

भा० अत्र दृश्यमानेति विवरणं कालाविवक्ष्येति बोध्यम्
दधि(ग्धि) अन्वयाच्चजायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ये ।
दद्द् पु० ददते कण्डून् दद-इ । रोगभेदे । "सकण्डू रागपिडकं
दद्दु मण्डलसुद्वतम्" भावप्र० । उद्वतं उच्छूनम्
कुष्ठशब्दे २१५४ पु० दृश्यम् । स्वार्थे क । द्दुक तत्वाथे
शब्दर० । [अमरः २हाकुचे रत्नभा० ।

दद्दुन्न पु० दद्दुं हन्ति हन-टक् । १चक्रमर्दके (दादमर्दन) ।
दद्दुण्ण त्रि० दद्दु+पामा० अस्त्यर्थे न ह्रस्वश्च । दद्दु रोग-
युक्ते अमरः । [भेदे (दाद्दु) ।

दद्दु स्त्री दरिद्राल्यनयाङ्गम् दरिद्रा-ऊ नि० । त्वग्रोग-
दध दाने धारणे च आ० आ० सक०सेट् । दधते अर्धदधिप ।
दधन्वत् त्रि० दधि-मत्तप् वेदे नि० दधन्नादेशे मस्य वः ।
दधिविधिपे । "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"
ऋ० ६।४८।१८ । 'दधन्वतः दधिमतः' भा० ।

दधि त्रि० धा-कि द्वित्वम् । १धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वे न
तद्योगे न कर्माणि षष्ठी "सृष्ट्वा दधिं सारुकमेतदचकान्"
सुग्ध० । दध-इन् । २दुग्धविक्रितिभेदे, (दद्दु) श्वस्ते
च न० हेमच० । दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दधुष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु ।

पाकेऽन्तं श्वासपित्ताक्षथोथमेदःकफपदम् । मूलकच्छ्रे
प्रतिश्याये पीनसे विषमज्वरे । अतीसारेऽरुचौ
काशे शस्यते . बलगुक्रकृत् । अथ दधिभेदाः ।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वादन्तञ्च ततः
परम् । अन्तञ्चतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चधा ।
अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च । मन्दं दुग्धं
यदव्यक्तं किञ्चिद्भ्रमं भवेत् । मन्दं स्वात् सृष्ट-
विष्णुमूलं दोषत्रयविदाहकृत् । यत्प्रत्यग् घनतां यातं
व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् । अव्यक्ताश्चरसं तत्तु स्वादु विज्ञै-
रुदाहृतम् । स्वादु स्वादल्यभिष्यन्दि दृष्यं मेदःकफा
पहम् । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ।
स्वादन्तवान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वादन्तस्य
गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जनैः । यत्तिरोहितमाधुर्यं
व्यक्ताश्चत्वं तदन्तकम् । अन्तन्तु दीपनं पित्तरक्तक्षेप
विवर्द्धनम् । तदत्यन्तं दन्तरोमर्षकण्टादिदाहकृत् ।
अत्यन्तं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्" । गोदधिगुणाः
"गव्यं दधि विशेषेण स्वादन्तञ्च रुचिप्रदम् । पवित्तं दीपनं
हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम् । उक्तं दग्नामशेषाणां

मध्ये गव्यं गुणाधिकम् । माहिषदधिगुणाः ।
माहिषं दधि सुस्निग्धं क्षेपणं वातपित्तकृत् । स्वादु-
पाकमभिष्यन्दि दृष्यं गुर्वसूद्रप्रकम्" । कामीदधि
गुणाः "आजं दध्युत्तमं माहिष लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकाशार्शःक्षयकार्येषु दीपनम्" । पक्वदुग्ध-
दधिगुणाः । पक्वदुग्धमव रूच्यं दधि स्निग्धं गुणो-
त्तमम् । पित्तानिलापहं सर्वघातत्वनिबलवर्द्धनम् ।
निःसरदुग्धदधिगुणाः । असारं दधि संग्राहि शीतलं
वातलं लघु । विष्टन्नि दीपनं रूच्यं पक्ष्मणोरोग-
नाशनम् । गालितदधिगुणाः "गालितं दधि सुस्निग्धं
वातघ्नं कफकृद्गुरु । बलपुष्टिकरं रूच्यं मधुरं नाति-
पित्तकृत् । शर्करादिसहितदधिगुणाः । सशर्करं दधि
श्रेष्ठं तृष्णापित्तारुदाहजित् । सगुडं वातनुद्गुप्त्रं
हृंहृणं तर्पणं गुरु" । अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः ।
न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यष्टतशर्करम् । नामुद्गुक्षपं
नाक्षौद्रं नोष्णं नाभलकैर्विना । अयमर्थः । रात्रौ
दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अष्टतशर्करमसुद्गुक्षपं
क्षौद्रसुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत । तेन एत-
शर्करादियुक्तं दधि रात्रौ वापि भुञ्जीतेत्यर्थः । तथा च ।
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुष्टान्वितम् । रक्त-
पित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत् । तदम्बुष्टा-
न्वितसपि । अथर्वविशेषेण विधिनिषेधौ । हेमन्ते
शिःशरे चापि वर्षासु दधि शस्यते । शरद्वर्षावसन्तेषु
प्रायशस्तद्विगृहीतम् । अथाविधिना दधिसेवने दोष-
माह ज्वरास्तृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुमयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात् कामनाञ्चोप्यां विधिं हित्वा दधिप्रियः ।
अथ सरस्य मस्तुनञ्च लक्षणं गुणाश्च । दग्नास्तूपरि यो
भागो घनः क्षेपणसमन्वितः । स लोके सर इत्युक्तो
दग्नामण्डस्तु मस्त्विति । सरः स्वादुर्गुरुहृद्यो वात-
वृद्धिप्रणाशनः । साम्बोवस्तिप्रशमनः पित्तक्षेप-
विवर्द्धनः । मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफत्रणानिलापहम् । अष्टपत्रं
प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्" ।

"दधि सुक्तेषु भोक्तव्यम् सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः ।

"विना लवणतोयाभ्यां दधि भासेन जीर्यतिः" "कफ-
पित्तकरं दधि" इति वैद्यः ।

दधिशब्दस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीबत्वेन तदर्थे उक्त-
पुंस्त्वभावात् टादावचि न पुं वद्भावः । धारणकर्त्त-

हृषार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तमास्यात् उक्तपुंस्त्वत्वात्
ह्रस्वत्वेऽपि वा पुंस्त्वत्त्वं दधने कुलाय इत्यादि ।
अस्य उरःप्रवृत्तिषु पाठात् वृद्धनीहौ नित्यं कप् वृद्ध-
दधिको यच्च इत्यादि ।

दधिकूर्चिका स्त्री “दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात् सा
दधिकूर्चिका” इत्युक्तलक्षणायांमिच्छायां ।

दधिक्रा पु० दधिः दधन्त्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट्
अनस्यात् । अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिक्रासु
दकद्युर्विश्वकष्टिम्” ऋ० ४।३८।२ । उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये
दर्शिता । “आ दधिक्राः शवसा पञ्च कष्टीः” १०।३।२ चश्चे
निषः । तन्नामनिरुक्तिः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा “तत्र
दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च
निगमा भवन्ति” । अतो देवाशंतापीति गम्यते” च चाम्नि-
रूपः दधिक्रावन् गच्छे माधववाक्ये दृश्यम् ।

दधिक्रावन् पु० दधिः दधत् क्रामति क्रम-वनिप् अनस्यात् ।
अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे । “दधिक्राव्णो अकारिपं
जिष्णोरश्वस्य वालिनः । सुरभि नो सुखाकर्तुं प्राथ
आयूँषि तारिषत्” तास्रजु० ब्रा० १६।१७ । “दधिः दध-
धारयन् क्रामतीति दधिक्रावा क्रमेर्वनिपि विद्वनोरनु-
नासिकस्यादिति” मकरास्याकारः, तस्य दधिक्राव्णः
एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य” भा० अत्र द्राष्ट्यायणः,
“आग्नीधीयं गत्वा दधिमञ्चं भक्षयेयुरससुपङ्क्य दधि-
क्राव्ण इति । अत्र यद्यप्यश्विन् मन्त्रे दधिक्राव्ण इति
अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिगच्छयोगात् सामान्येन दधिमन्त्रेण विनियोग इति
दृष्टव्यम्” भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिवर्म पु० दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे । “दधिवर्मेण
चरन्ति प्रवर्ग्यांश्चेत्” आश्व० श्रौ० ५।१३।१। दधिवर्मो
नाम कर्मविशेषः” नारा० । स च कात्या० श्रौ० उक्तो
यथा १०।३।२० । “सप्रवर्ग्ये दधिवर्मः” ऋ० दध्या-
हरेति प्रेषितो दधिवर्मार्थं दध्याहरति तच्च यागार्थ-
त्वात् साक्षात्प्रवर्ग्येण वत्सापाकरणादिना सखाय्यं
नत्र दध्नो हृत्प्रसाध्यत्वात् पूर्वविश्वद्वहनि प्रातःसवनिक
दध्यर्धदो हाननरं दधिवर्मः दध्यर्धमपि रात्रौ दोहं चात-
ञ्चनान्तः कर्तव्यः । तत्सम्बन्धिनो वत्सापाकरणादयो-
ऽयमेवैव क्रमेण कर्तव्याः प्रवर्ग्ये बन्धे वायं दधिवर्मः”

कर्कः । तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरसूत्रैराह यथा “उप-
विश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां
पहृषं यथोक्तम्” २१ ऋ० । तत् प्रतिप्रस्थात्वात्तदधि
उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य
सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां शाखापवित्रे चाम्निहो-
त्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा
पहृषं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्तो स्थालीमुखेनै-
वान्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव” कर्कः विसरः तदुत्तरसूत्रेषु दर्शितः । तादृश-
कर्मसमुदायस्य दधिवर्मशब्दार्थः ।

दधिचार पु० दधि चारयति चालयति चर-विच्-अच्
उप० ष० । मन्यानदण्डे चारा० । [२दधिजातमात्रे त्रि० ।

दधिज न० दध्नो जायते जन-ड । नवनीते राजनि०
दधित्य पु० दधोव तद्वर्णवत् इवे तिष्ठति स्या-क ष्टो० ।
कपित्थे अमरः तद्वृक्षस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम् । “दधि-
त्यरसधंयुक्तां पिप्पलीं मात्सिकान्विताम्” सुश्रु० ।

दधित्यास्य पु० दधिमाख्याति आ+ख्या-क । सरत्तद्वे
(लोवान) रत्नमात्रा ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकुम्भनिर्मिते धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्महाराज ! विधानं श्रेष्ठं साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! । गोचर्म-
मात्रन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम् । कुशैरास्तीर्य वसुधं
कृष्णाजिनकृतास्तराम् । दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्रदान्यस्य
चोपरि । चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णसुखसंयुतम् ।
प्रशस्तपत्न्यवर्णां सुक्ताफलमयेक्षणां । चन्दनागुरुशुद्धीं
च सुखं वै गन्धमाजिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राणं श्रीखण्डकं तथा । फलमूलमया दन्ताः सित-
सूत्रस्य कम्बलाः । तास्रष्टुषा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं
तथा । स्वर्णशुद्धीं रौप्यसुरीं नवनीतमयस्त्रनीम् । इक्षु-
पादां सुसंख्यं सर्वभरन्ध्रभूषिताम् । आच्छाद्य वस्त्र-
युग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् । ज्ञान्नाय कुलीनाय
साधुवृत्ताय धीमते । समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-
दापयेत् । पुच्छदेशोपविष्टाय सुदृिकाकर्णमात्रकैः ।
पादुकोपानहौ क्वं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् । दधि-
क्राव्णेतिसन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिमयीं
धेनुं दत्त्वा राजर्षिसन्तम् ! । एकाहारो दिनं तिष्ठेद्भ्रा-
तृ च नृपनन्दन ! । यजमानो वसेद्भ्राजन् ! त्रिदिवं च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वान् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम् । विष्णु लोकमवाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् । दाता च दापका-
श्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत् सधुवचा नद्यो यत् पायसकर्तृनाः । ऋषयो मुनयं सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या भ्रात्र्येहापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति” । एतधेनु-
विधिवत् सर्वमत्र कर्म ।

दधिपयस् न० द्विव० दधि च पयश्च । “जातिरप्राणिनाम् पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते “न दधि-
पय आटीनि” पा० तन्निषेधः दधिपयसी ।

दधिपयत्रादि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगण-
भेदे । स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी सर्पिर्मधुनी सधुसर्पधी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परित्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकण्ठी इध्वावर्हिणी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलसुसले आद्यवसाने अज्ञामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् क्त इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । कोर्लाशिव्त्रां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपक्कः पपः । अपूपभेदे । “शालिपिष्टं युतं दग्ना मर्दयित्वा हते पचेत् । वेष्टयेत् पक्कखण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्दृष्यो दृंहणोऽग्नि-
लपित्तहा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् रुचिकारकः” पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपिले अमरः तद्द्रवस्य दधित्वान्तरमत्वात् तथात्वम् । [रत्नशाचा ।

दधिमण्ड पु० इत० । दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोदक पु० दधिमण्ड इवोदकमत्र उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः” हेमा० ब्र० तद्भ्रानम् । “उत्तरेषु च कौरव्य ! द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतश्च निषेध मे । एततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथाण्यो जल-
सागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० १। रामसेनापतिवानरभेदे “श्रीमान् दधिसुखो

नाम हरिद्वहोऽतिवीर्यवान्” भा० व० २८२ अ० । १। नागभेदे “सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः” भा० आ० १५ अ० । सर्पनामोक्तौ दधिवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

दधिवत् लि० दधि अक्षत्रत्वं महत्त्वं वेदे मस्य वः । दधि-
युक्ते “अपूपवान् दधिपांश्चरेषु सीदतु” अथ० १८ ।

४। १७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप्
दधिवामन न० १। शालग्राममूर्तिषु वामनमूर्तिभेदे ब्रह्मवै-
प्रकृतिसं० तल्लक्षणसूक्तं यथा । “अतिशुभ्रं द्विचक्रञ्च ।
नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृह्णियाञ्च
सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २। दध्योदनेन
हवनीये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा
सुच्येत दुर्गतः । कृत्वा त्रैविक्रमं रूपं जपेन्नन्वमन-
न्वधीः” तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत० । दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकन्दपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानासीत्
राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रघोऽभवत्” हरिवं० ११ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुलो
दिविरथस्तु भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशील पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय्य पु० दधि स्थिति सो-आय्य षत्वम् । १। हते षत्वम् ।
“दधिषाय्यः” उखा० सू० सि० कौ० दत्तौ “दधातेराय्यः
द्वितमिष्वं सुक्च इत्युक्त्वा “मितावसो दधिषाय्य” इत्यु-
दाजहार” ।

दधिसक्त पु० व० व० । “दध्युपसिक्ताः सक्तवः “अक्षे न
व्यञ्जनम्” पा० समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । “कन्दु-
पक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः” ति० त० ब्रू० ५० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिसिंह पु० इत० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगात्रेण दधीच्छति क्यचिक् अष्ट
सुक् वा । अतिगात्रेण दधीच्छायायां ष० अक०
सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्वेद पु० दध्नः स्वेद इय । तन्ने (घोल) जटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अथर्वसुनेरौरसे कर्दमप्रजापतिकन्यायां
शान्तिनाम्न्यां जाते मुनिभेदे । इन्द्र्याचितेन तेन च प्रा-
णांस्यक्त्वा स्वदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रे च च तैर्वज्रं
निर्माय दत्तासुरो निहतः तत्कथा

“अतेऽस्यभिर्दधीचस्य न हन्तुं त्रिदशदिवः । तस्मा-

इत्वा ऋषिषो याच्यतां सुरसत्तमाः । दधीचास्थीनि
 देहोति तैर्विध्यामहे रिपुन् । स च तैर्याचितोऽस्थीनि
 यत्नादधिवरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुष्वेष्ट । चकारैवा-
 विचारयन् । सलोकांनक्षयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।
 तस्यास्थिमिरयो शक्रः संप्रहृतमनास्तदा । कारवामास
 दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । वज्राणि चक्राणि
 गदा गुरुन् दण्डान् च पुष्कानान् भा० शल्ल० ५२ अ० ।
 “गते शतधृतौ क्षत्तः ! कर्हमस्तेन चोदितः । यथोचितं
 सुदुहितः प्रादात् विश्वसृजां ततः” इत्युपक्रमे “अथ-
 र्वयोऽददाच्छान्तिं यथा यत्नो वितन्वते” भाग० १।२४।२४
 अ० । “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वस्मार्भेद्यं मदात्मकम्”
 भाग० ६।६।५१ । तस्याथर्वणकर्हं सुदुहितशान्तिजातत्वा-
 दाथर्वणत्वविशेषणम् । “ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचः
 सुमनास्तदा” अग्निपु० दध्यन्चशब्दे व्युत्पत्तिर्ह्यत्रा ।
दधीचास्थि न० इत० । तज्जातत्वात् १वज्जे २तज्जामनामके
 हीरके च त्रिका० ।

दधृष् ति० धृष-क्तिन् नि० १धृष्टे क्लिन्नत्वात् भक्ति पदान्ते
 च क्तत्वम् । २धर्षके च । “वाजेषु दधृषं कवे” अ० १।४२।६ ।
 “दधृषम् शल्लूणासमिभावकम्” भा० ।

दधृष्वणि ति० दधृगवाचरति दधृष+क्तिप् ततो वा०
 वनि । धर्षके । “सासङ्घिमधृष्टं चिद्दु दधृष्वणिम्”
 अ० ५।६।१३ । [लाय परमेष्ठिने] यमतर्पणमन्त्रः ।

दध्न पु० दध-बा० न । यमभेदे । “यौडुम्बराय दध्नाय नी-
दध्यन्सु पु० दधिं धारकमञ्जति अन्च-क्तिप् । अथर्वर्षिपुत्रे
 दधीचौ सुनिभेदे “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे” भाग० ६।६।५१ ।
 “स वा अधिगतो दध्यङ्ङाश्विभ्यां ब्रह्म निष्कानम्”
 भाग० ६।६।५५ । “यामथर्वां मनुष्यिता दध्यङ्घियमन्त्रत
 इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते तु १।२।३३ अन्या निरुक्तिरुक्ता
 “दध्यङ्प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
 वा” । “दध्यङ्ङं यन्मध्याथर्वणो वामश्वस्य शीर्षां प्र य-
 दौसुवाच” अ० १।१।६।१२ । आथर्वणः अथर्वणः पुत्रो
 दध्यङ् एतत्संज्ञं ऋषिरश्वस्य शीर्षां युवात्सामर्थ्येन
 प्रतिहितेन शिरसा वा युवाभ्यामोभिर्मां मधुविद्यां यद्
 यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
 सन्धानलक्षणं पुनर्मातुषस्य शिरसः प्रतिषन्धानलक्षणं
 च यजुवदीयं कर्म तदाविष्कम्भोमीत्यर्थः । अत्रैयमा-
 न्यायिका “इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां
 चोपदिश्य यदीमानकै वक्ष्यसि शिरसो ह्येतस्यामी-

त्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्य्क्त्वा दधीचः शिरः-
 प्रच्छिद्यान्त्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च
 दध्यङ् ऋचः सामानि यजूर्भि च प्रवर्ग्यविषयाश्चि
 मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास ।
 तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ
 तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति । शास्त्रायन-
 वाजसनेययोः प्रपञ्चोक्तम् । तस्य टादावजादौ दधीचः
 दधीचा इत्यादि । ततः स्वार्थं अश्व इज् वा पृष्टो०
 वृहत्रभावे । दधीच दधीचि इति रूपमित्यवधेयम् ।

दध्यन्न न० दध्युपसिक्तसन्नम् “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
 दध्युपसिक्ते अन्ने “दध्यन्नं पायसं चैव युद्धिषि” समो-
 दकम्” याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु० । दध्योदनं ह्यियसूयम्”
 याज्ञ० य हवत्युक्तौ ।

दध्याकर पु० इत० । दधिससुद्रे शब्दार्थकत्वात्ततः ।
दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसमानयति आ-नी-क गौरा०
 डीष् । (सुदर्शनयुञ्जु) सुदर्शनायाम् रत्नमाला ।

दध्युत्तर न० इत० । दधिस्त्रे हे शब्दच० । “पयसः सर्पिष-
 श्वैव दध्नीदध्युत्तरस्य च” हरिवं० ७।६३ अ० ।

दध्युत्तरग न० दधु उत्तरं गच्छति गम-ड । दधिस्त्रे हे
 रत्नमाला । [जटाधरः ।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवाव्य वा उदादेशः । दधिससुद्रे
दनायुम् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे
 दध्यम् । “दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च
 परिजम्बुहस्तस्माद्दानव इत्याहुः” शत० ब्रा० १।६।ता ६
 “दनायुषः पुनः पुत्राश्वत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विचरो
 बन्धुरी च वृत्तश्चैव महासुरः” भा० अ० ६।५ अ० ।

दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपसर्पिपत्नी दानवमाता ।
 “प्रज्जिरे महाभागा दक्षकन्यास्तदोदश । अदिति-
 र्द्विर्दनुः काना दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा
 च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च मनुज-
 व्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत । एतासां वीर्यं सम्मन्त्रं
 पुलपौत्वमनन्तकम् । “चत्वारिंशद्दनुः पुत्राः ख्याताः
 सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्ति-
 र्महायशः । सन्वरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
 असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयः०
 शिरा अश्वशिरा अश्वशुश्च वीर्यवान् । तथा
 गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भरुश्वो-
 ऽश्वपतिर्दक्षपत्यांजकस्तथा । अश्वग्रीवश्च सृष्टश्च तुङ्ग-

खलु महावजः । एकपादेकवक्रश्च विरूपाक्षमहो-
द्रो । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता
दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः । अन्यौ तु खलु
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ कृतौ । अन्यौ दानवसुख्यानां
सूर्यचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्व-
वन्तो महावजाः । दनुपुत्रा महाराज ! दश दानव-
वंशजाः । एकाक्षोऽस्यतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शक्रतपनः शठश्चैव महाराजुरः । गविष्ठश्च
वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः सृता-
क्षोर्षं पुत्राः पौत्राश्च भारत ! भा०का०६५अ० । दनो-
रपत्यम् अणु । दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां डीप् ।
दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दशप्रम् । अयं शब्दः दना-
युम् शब्दात् प्राक् पाठः ।

दनुज पु० दनोर्जायते जन-ड । दनोरपत्ये असुरे अमरः ।
दनुजद्विष् पु० दनुजान् द्वेषे द्विष्-क्रिप् । देवे हेम० ।
दनुजारिभ्यतशोऽप्यत् ।

दनुसूनु पु० ६त० । दानवे जटाधरः ।

दन्त पु० अन्तर्भावितगर्भे दन्-तन् । १सुखान्तःस्यचर्चण-
साधनेऽस्यभेदे (दांत) २कुञ्जे, ३पर्वतनितम्बे ४सासुनि,
५हातिशतसंख्यायाञ्च मेदि० । अत एव नैषध० दन्तानां
द्विगुणितघोडगपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या हातिशतं
वर्णितं यथा । “उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधो-
दितैः घोडगभिः पदार्यैः । आन्विकिर्की यद्दशनहिमालीं
तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः” । ६शैलशब्दे त्रिका०
(155) रूपे ७पञ्चमात्राप्रभेदे कन्दोऽयं सदन्ततया जन्मनि
जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो०त० उक्तं यथा
“जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं विहन्त्यात् प्रथमे तु
मासे । अस्वां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभका-
रकः स्यात् । मिष्टान्नभोजी सुभगः सुतास्ये ५ षष्ठे सुखी
परिष्ठितकल्पवृद्धिः ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दुनास्ये ७
मासेऽपि वित्तसुखैर्विहीनः । सुरप्रतापी नवमे मृत्युश्च
दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ।
अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा । खोतःसु
संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः । स्नानं संक्र-
मणस्याधः शम्भोर्हर्शनमन्ततः । होमं विप्रार्चनञ्चैव-
मशुभे दन्तदर्शने” । “स्नान्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्ण-
दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” ६०सं०६७अ० । दन्तमूलप्रादुर्भावश्च

गर्भोपनिषदि गर्भे सप्रममासे जायते इति प्रतिपादितम् ।
दन्तकालि० दन्ते दन्तमार्ज्जने प्रसितः कन् । १दन्तमार्जनप्र-
सिते । दन्त इव कन् । २शैलशब्दे गिरेः प्रदेशाद्बर्हिनि-
गते शपाशाणभेदे च हेमच० । स्वार्थे क । ३दन्तशब्दार्थे पु० ।
दन्तकर्षणं पु० दन्तान् कर्षति कष-ल्यु । जम्बीरे शब्दर० ।
दन्तकाष्ठं न० दन्तधावनार्थं काष्ठम् । १दन्तधावने काष्ठे ।
तत्काष्ठमस्तत्र साध्यतया अच् । २विकङ्कतवृक्षे पु० राजनि० ।
सफलतत्काष्ठभेदाः ६० सं० ८५ अ० उक्ता यथा

“वृक्षीलतागुल्मतरुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो
यैः । फलानि वाच्यान्यतितत्प्रमङ्गी मा भूदतो वच्यथ
कामिकानि । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यान्
पत्रैश्च समन्वितानि । न युष्मपूर्वाणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा । वैकङ्कतश्रीफल-
काश्रमरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः । वृद्धि-
वर्देऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधुके कङ्कभे
प्रियत्वम् । बद्धीः शिरोपे च तथा करञ्जे मूलेऽर्थ-
सिद्धिः समभीषिता स्यात् । मान्यत्वमायाति
जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्वत्तरौ वदन्ति । आरो-
ग्यमायुर्वदरीवृहत्प्योरैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सविल्वे । द्रव्याणि
चेष्टान्यतिसुक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे ।
निम्बेऽर्थाग्निः करवीरेऽक्षलम्बिर्भाण्डीरे स्याद्विदमेव
प्रभूतम् । शस्यां शत्रूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां
च द्विप्रतामेव नागः । साेऽश्वकण्ठे च वदन्ति
गौरवं समद्रटारावपि चाटरूपके । वास्तव्यमायाति
जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसज्ज्वटाङ्गिभैः । उदङ्-
मुखः प्राङ्मुख एव वावटं कामं यथेष्टं हृदये
निवेश्य । अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्य
जहाञ्च शुचिप्रदेशे । अभिसुखपतितं प्रशान्तदिकस्यं
शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत् । अशुभकरमतोऽ-
न्यथा प्रटिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमञ्जम्” ।

आ० त० नरसिंहपुराणे च “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि
समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः
क्षीरिणश्च यशस्विनः” । महाभारते । “तिक्तं
कषायं कटुकं सुगन्धं कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्ष-
गुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने” । निषिद्धकाष्ठानि यथा
“गुयाकतालङ्गिलानास्तथा ताडो च केतकी । खजूर-
नारिकेलौ च सप्रंते तण्डराजकाः । तण्डराजमिरा
पत्रयैः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्भवति चाण्डालो याव-

द्वान् न पश्यति । तस्य स्यौख्यं परिभाषञ्चाह विष्णुः
 “कनिष्ठापसमं स्यौख्यं रुक्मं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा
 च यतयाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्” मरीचिः द्वादशाङ्गु-
 लञ्च वैद्यानां शूद्राणाम् षडङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन
 नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रभवानाम् षडङ्गुलसदा-
 हृतम् । दन्तधावनदन्तपवनशब्दे ऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०
 दन्तकाष्ठकान० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । व्याकृत्यष्टके
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमक्षमिव चर्व्यत्वात् यत् । संयामे
 नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान-
 जयद्दन्तकूरे” भा० उ० २१ अ० । “अयं कषाटेन क्षयान
 पश्यन्” तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द” ४७ अ० ।
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरा यत् । देशभेदे २ तच्चृपे च नीलक० ।
 “ब्रह्मविषाद्याय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनर-
 न्यानि जग्राह दन्तकूरं जपान ह” भा० द्रो० ७० अ० ।
 दन्तघर्ष पु० इत० । दन्तानां परस्परघर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
 तस्य हृदयं बाधते बुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः
 स्रुतो बुधैः” मार्क० पु० ।
 दन्तचाल पु० दन्तानां चालयनमत्र । सुप्तोत्थिते आत-
 रोपद्रवभेदे (द्रातनडः) । आतरोपद्रवोपक्रमे “नेत्रस्तम्भं
 निमेषञ्च तृणां कासं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च
 ताम्भानन्यानुपद्रवान्” ।
 दन्तच्छद पु० दन्ताख्वाद्याने ऽनेन रुद-ण्चि-व ह्रस्वः ।
 ओडे (ठौट) चलायुधः । “निम्नो दन्तच्छदं न वा”
 भट्टिः । “दन्तच्छदैः सद्रणदन्तचिञ्चैः” ऋतुसंहारः ।
 दन्तच्छदीपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयते ऽनया अङ् ।
 विम्बीकतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलेन हि
 ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम् ।
 दन्तजात त्रि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठानत्वात् परनिपातः ।
 ऽजातदन्ते “दन्तजातेऽनुजते वा जतचूडे च संस्थिते”
 मनुः । दन्तजननं तज्जननयोः ग्यकालज्ञोभयमपि दन्तजात-
 शब्दे नोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्रममासे दन्तजननकाल-
 श्लोकत्वात् तत्र देवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकाल-
 त्वात् दन्तजनन इवागौचनिमित्तिता” युजित० ।
 दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्षां जाह । दन्तमूले ।
 दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश्य-ण्चि-ल्युट् । युद्धसादौ
 योधानां प्रतियोधं प्रति स्रदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने
 (द्रातन्नास्रुटि) “दन्तदर्शनमारोहजतो युद्धं प्रवर्तते”
 भा० व० प० ७ । अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति योधयति धाव-ल्यु ।
 १ खदिरहृत्वे, २ गुञ्जकरञ्जे, राजनि० १ वक्रत्वे गञ्च० ।
 एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४ दन्त-
 मार्जने तत्प्रकारो यथा “प्रातर्भूत्वा च स्रहृत्वं कषायं
 कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यबाधयन् ।
 तस्य काष्ठानि यथा “केऽप्यत्र करवीरास्वकरञ्जवकुलास-
 नान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कष्टकिनोऽभ्यधुः ।
 खदिरश्च कटुश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिलिङ्गो वेणु-
 गृहञ्च व्याखनिम्बो तदैव च । क्षपामार्गश्च विल्वश्च
 अर्कशोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावन-
 कर्मणि” । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “शुभाकृतालङ्घि-
 न्नालखजूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताद्या च न
 कुर्याद्दन्तधावनम्” । तस्य दिग्भेदस्य भेदे शुभाशुभफलं
 यथा “स्रत्युः स्याद्दक्षिणास्थेन पश्चिमास्थेन चाभयः ।
 पूर्वास्थेनोत्तरास्थेन सम्पदो दन्तधावनात्” । तस्य तिथि-
 विशेषे निषेधो यथा “प्रतपद्दर्शपृषीषु नवम्ये कादशीषु
 च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दृहत्यासप्रमं कुलम्” । दन्त-
 घर्षणानन्तरं चक्षुःशैचनं यथा । दन्तानुर्ध्वमधो दृष्ट्वा
 प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णसुखस्नेन दृष्टिरासु
 प्रसोदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “अर्दित-
 कर्णशूची च दन्तरोमो नवच्चरी । शोषी काशी च
 मूर्च्छार्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्” । तस्य गुणा यथा
 “निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आतोम्यं
 रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवल्लभः ।
 “जतशौचस्ततः प्राञ्जः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया
 मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो
 भूत्वा पश्चिमाभिसुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्यात्
 कुर्याच्चैच्चारकी भवेत् । मध्यमामिकाभ्याञ्च दृष्ट्वाङ्गु-
 लेन च हिजः । दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्ज्ज्या न
 कटुचन । अश्लयवटविल्वानां धाव्याः काष्ठिकया बुधः ।
 न दन्तधावनं कुर्यात्तन्नेन्द्रसुरसस्य च । नित्यक्रिया-
 फलं प्रेषुस्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राञ्जः
 सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदये हिजश्च । यः कुर्याद्दन्त-
 धावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।
 यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
 निराश्याः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षवः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः । तस्य
 पुत्रं न सृष्ट्वानि देवताः पितरो जलम् । स्नानकावे

पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः स
चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति । भगवत्युदिते
सूर्ये यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठं पितरो
भुङ्क्ता मच्छन्ति दुःखिनः । उपवासदिने विप्र ! पितृ-
श्राद्धदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन
कचरः । प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्याद्दादश विप्रेन्द्र ! कवचानि जलेर्बुधः । उपवासे
पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! । दन्तधावनकर्मण्यः
संपूर्णं लभते फलम् पाद्रे क्रियायोगसारः ।
“उपकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथावत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । सुखे पर्यु-
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् । कदम्बविल्वखदिरकर-
वारवटाकुर्नाः । तगरं दृहली जातीकरञ्जाकांति-
मृत्तकाः । जम्बू मधूकापामार्गशरीषोडुम्बरासनाः ।
शीरिक्कण्टकिडच्छाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्त-
कषायश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुङ्क्ता च
शुचौ देशे त्यक्त्वा तटाचमेत् । अमावास्यां तथा पञ्चां
नवम्यां प्रतिपद्यपि । वर्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तद्यैवार्कस्य
वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादश गण्डर्षैः कुर्वीत सुखशोधनम्” इति
भारुडे २१४ अ० “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” मनुः ।
दन्तपत्रं न० दन्त इव पत्रमत्र । दन्ताकरपत्रयुक्ते कर्ण-
भूषणभेदे शब्दर० । “विलासिनीविश्वमदन्तपत्रम्” रघुः
“कर्णावसक्तामलदन्तपत्रम्” कुमा० दन्तः मज्जदन्तः तद्वि-
र्मितं पत्रम् । २ गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे
च “अहृदये ! मृच्छाण्य निर्यतितं दन्तपत्रम्” भाद० ।
दन्तपत्रकं न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य कर्ण । कुन्दपुष्पे
शब्दच० । खल्यार्थे ज्योषि चत इत्थम् । दन्तपत्रिका
अस्ये तत्रार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका” भाघः
दन्तपवनं न० दन्तं पुनाति अनेन प्रकरणे ल्युट् । दन्त-
काष्ठे । भावे ल्युट् । २ दन्तधावने च । तत्प्रकारो भावप्र०
उक्तो यथा
“तदादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिका-
परिणः हृत्स्वयथितमवस्यम् । अयुष्मयन्त्रि यच्चापि
प्रत्ययं गन्तमूमिजम् । अवेक्ष्यत्सुञ्च दोषञ्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् । अणयं सधुरं तिक्तं कटुकं मात-

वृत्तितः । निम्बश्च तिक्तको श्रेष्ठः कषाये खदिर-
खाथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
चौद्रव्योषधिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च । चूर्णेन
तेजोवर्त्यां च दन्तान्नित्यं विभोवयेत् । एकैकं वर्षयेद्दन्तं
मृदना कूर्चकैश्च च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्ध-
बाधयन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति ।
वैशद्यमन्दाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्द-
लताल्लोष्ठजिह्वारोगससृज्जवे । अथास्यपाके श्रासे च
कासहिक्कावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो
मदपीडितः । शिरोरुगान्तस्त्रुषितः आन्तःपानकृमा-
न्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च वर्जयेत्”

दन्तपातं पु० इत० । १ दन्तानां पतने । २ वर्षभेदे अन्तानां खतो
दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च इ० सं० इ० इ० चत्तो यथा
“षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति ह्ययशिशुसैः कषायैर्द्विवधः
सन्दर्भमैध्यमान्यैः पतितससुदितैस्त्र्यवदपञ्चावदिकोऽश्वः ।
सन्दर्भानुक्रमेषु त्विकपरिगताः कालिकापीतशुक्राः
काचा साक्षीकशङ्कावटचलनतो दन्तपातश्च विद्धि”

दन्तपाली स्त्री इत० । दन्तापे “ताल्लोष्ठदन्तपालीजिह्वा-
नेवान्तापायकरचरथैः । रक्तैस्तु रक्तशारा वज्रसुख-
वनिताद्यैः पुत्रयुताः” इ० सं० इ० अ० ।

दन्तपुष्पटकं पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।

दन्तपुष्पं न० दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य । १ कुन्दे, २ कतकफले
च शब्दच० ।

दन्तफलं न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य । १ कतकफले शब्दच०
दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य । २ कपिले पु० ३ पिप्पल्याम्
राजनिं स्त्री टाप् ।

दन्तभागं पु० दन्तसम्बन्धी भागः । मज्जस्य सुखात् स्वम्-
पर्यन्ते अयभागे अमरः ।

दन्तमलं न० इत० । दन्तलम्बोदे चारा० ।

दन्तमांसं न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसे (भिद्धे)
ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूलं न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कर्ण । दन्ती-
इत्थे राजनि० । [दृश्यम् ।

दन्तमूलीयं पु० दन्तमूले भवः इ । तवर्गादौ । दन्त्यशब्दे

दन्तरीमं पु० इत० । सुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगतौ रोग-
भेदे इ च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

“अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । मुख-

रोगाः पञ्चदशः सप्रव्यायतनेषु तत्रायतनाद्योषो
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः “सर्वोष्ण
चेति । तत्राष्टावोषयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ
दन्तेषु, इति चोपक्रमोक्तं यथा ।
‘दन्तमूलगतास्तु शीतादो? दन्तपुष्पटको? दन्तवेष्टकः? ३
शौषिरो ४ महाशौषिरः ५ परिदर ६ उपकुशो ७ दन्तवेष्टको ८
वर्द्धनो ९ अभिमांसो १० नाड्यः ११ पञ्चेति’ इत्युद्दिष्टम् “शोष्णितं
दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते । दुर्गन्धोनि सकृत्पानि
प्रक्रीडीनि सृष्टूनि च । दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति
च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशो-
ष्णितसम्भवः? । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः स रजो
महान् । दन्तपुष्पटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः २ ।
अवन्ति पृथग्धिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशोष्णितसम्भवः ३ । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजा-
यान् कफरक्ततः । लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डू-
मान् शौषिरो गदः ४ । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तासु चाप्य-
वदीर्यते । दन्तमांसानि पचन्ते मुखञ्च परिपी-
द्यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ५ ।
दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् धीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ६ । वेष्टेषु
दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । * आघट्टिताः
प्रचूर्वालि शोष्णितं मन्दवेदनाः । आध्मायन्ते स्मृते
रक्ते सुखं प्रति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स
स्यात्पित्तरक्तगतो गदः ७ । दृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो
जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वेष्टेभ्यो-
ऽभिवातजः ८ । सारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्र-
वेदनः । वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रक्च प्रशा-
स्यति ९ । हातव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महा-
रुजः । लालास्रावो कफगतो विज्ञेयः सोऽभिमांसकः १० ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यष्टेरिताः ११ । “दन्त-
गतास्तु टालनः? क्रिमिदन्तको? दन्तहर्षो? भङ्गवकः ४
दन्तशर्करा ५ कपालिका ६ श्यावदन्तो ७ हनुभोजश्चेति ।
टाल्यन्ते बद्धधा दन्ता यस्मिंस्त्रीव्रुगन्विताः ।
टालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कृष्ण-
श्चट्टी चलः स्रावी संसंरम्भो महारुजः १ । अग्नि-
मित्तरजो वाताद्भिज्ञेयः क्रिमिदन्तकः २ । दग्नाः शीत-
कृष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यत्र तं दन्तहर्षन्तु
व्याधिं विद्यात्समीरणात् ३ । वक्तं वक्तं भवेद्यस्मिन्

दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातगतो व्याधिः स भङ्गन-
कसंज्ञितः ४ । शर्करेव स्थिरीभूतो मलोदन्तेषु यस्य
वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ५ ।
दन्ति दन्तमूलकानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया
कपालिका सैव दग्नानां विनाशनी ६ । योऽसृग्म-
श्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतं नीलतं
वापि गतः स श्यावदन्तकः ७ । यातेन तैस्त्रैभ्योऽस्तु
हनुसंभ्रविसंहतः । हनुभोज इति ज्ञेयो व्याधिर-
र्दितलक्षणः ८ ।

दन्तलेखक त्रि- दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख-
“संज्ञायाम्” पा० एवुन् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः”
पा० नित्यम० । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । “अज्ञे-
जीविकार्थे” पा० पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

दन्तवक्र प० कण्डपाधिमे दापरयुगोद्भवै हिरण्यकशिपोरव-
ताररूपे नृपभेदे “हिरण्यकशिपुर्याऽसौ दैत्यराजोऽभवत्
पुरा । पृथुकीर्त्यां तु संजज्ञे तनयो इहशर्मणः । कण्ड-
पाधिपतिर्पीरो दन्तवक्रो महाबलः” हरिवं० ३५ अ० ।
“अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम् । जिगाय कर-
दञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्” भा० सं० ३० अ० । सहदेव-
दक्षिणादिभिव्रजयोक्तौ “दारवत्यां नियसता यदुसिहेन तेन
वै” इत्युपक्रमे “दन्तवक्रश्च कारुधो निहतो दक्षिणापथे”
हरिवं० १७२ अ० । दारकायासकाले कृष्णेन बधो वर्धितः ।
“मातृष्वस्त्रे योवचैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! । पार्षदप्रवरौ
विष्योर्विप्रशापात् पदच्युतौ” भाग० ७, ३३२ इत्युपक्रमे
हिरण्यक्षादिजन्मनाशोक्तप्रनन्तरम् “तावेव क्षत्रियौ
जातौ मातृष्वस्त्रात्मजौ तव । अधुना शापनिर्मुक्तौ
कृष्णचक्रहतां हसौ” ४४ “कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्यां
कौसोदक्या सनान्तरे । गाढनिर्मिच्छदय उदमन् रुधिरं
सुखात् । प्रसार्य केशान् बाह्वुर्द्वीन् परगयां न्यपतद्वृष्टः ।
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्” भाग० १०, ७७ । ७

दन्तवल्क प० दन्तस्य वल्कमिव । दन्तावरकचर्मरक्तके संस-
भेदे “दन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह” सुश्रुतः ।
दन्तवर्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्तिः । “दन्तैर्हस्तिवराहोद्-
गवाश्चाजखरोद्भवैः सशङ्खमौक्तिकाभ्योऽधिकेनैर्भिरच-
पादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्तिर्निवर्त्तयेत्”
चक्रदत्तोक्ते वर्तिकाभेदे । [ओष्ठे हेम० ।

दन्तवस्त्र न० दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात् । दन्तवासि
दन्तवासस् न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठे त्रिकः

“तृणं यदारोहति दन्तवाससा” कुमा० । [राजनि० ।
 दन्तवीज(क) पु० दन्त इव वीजमस्य वा कप् । दाडिमीवृक्षे
 दन्तवैष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तशङ्कु पु० “वडिष्ठो दन्तशङ्कु खानतापो तीक्ष्णकण्ठकप्रथम-
 यवपत्रसुखे” सुश्रुतोक्ते अस्त्रभेदे ।
 दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-अच् । १जम्बीरे
 २कपिल्ये ३कर्भरङ्गे, ४नागरङ्गे च । पूचाङ्गेभ्यां
 ६चुक्रास्त्रिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अस्त्रे हेमच० ८जुद्रा-
 स्त्रिकायाम् स्त्री राजनि० ।
 दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे
 दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।
 दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिकण्णताहेतुत्वात् (मिषि)
 दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शीर्ष-
 रोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलपङ्के” भा० शा०१०५ अ०
 दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्बुदे (दातेर व्याव)
 राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।
 दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत् । (मेढ्रे) ख्याते दन्ताधो-
 दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-ण्वल् । जम्बीरे
 जटाधरः । [दन्तापीय तद्भवदौ त्रि० ।
 दन्ताग्र न० इत० । दन्तस्याग्रे ततः गृह्णां भवादौ क् ।
 दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति व्या+हन्-अण् उप० सं० ।
 १निम्बूके । भावे घञ् । २दन्तैराहने राजनि० ।
 “दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्”
 गणेशव्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्तनयो-
 र्गण्डयोश्चैव कोष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्तव्यः
 कामिनीनां सुखावहः” कामशास्त्रम् ।
 दन्ताद् पु० “केशरीमनखादाश्च दन्तादाः चिक्रशा-
 स्तथा । कुष्ठजाश्च परोसर्पाज्ञेयाः शोणितसम्भवाः”
 सुश्रुतोक्ते दन्तखादकक्रमिरोगभेदे । “दन्तादानां ससु-
 द्दितं विधानं सुखरोगिणाम्” सुश्रु० ।
 दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्
 इच् समा० पूर्वाणोदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण
 प्रवृत्ते युद्धे “कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि”
 भा० कर्ष्य० ४६ अ० । [जातित्वात् ङीष् ।
 दन्तायुध पुंस्त्री० दन्ता युधमिवास्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
 दन्तार्बुद पु० दन्तशार्बुदमिव । दन्तरोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पथ्यां-
 प्रोति अल+ण्वल् । वल्गयाम् । (लागाम) त्रिका० ।
 “दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मम्” । (वङ्गवपाळम्)
 माघः । अण् गौ०ङीष् दन्ताब्धी तत्रार्थे वैजय० । [अमरः।
 दन्तावल पु० दन्त+अस्तार्थे वल्च पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि
 दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः ।
 दन्तीवृक्षे अमरः ।
 दन्तिजा स्त्री दन्तिका+ष्टुषो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।
 दन्तिन् पु० दन्त+अस्तार्थे इनि । हस्तिनि अमरः “अनि-
 वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “पिष्टाद्रिष्टुष्टास्तरसा च
 दन्तिनः” माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।
 दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽस्तुष्टुः मूले इनि ङीष् ।
 दन्तिमद इत० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।
 दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः
 कप् कापि अत इत्त्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।
 दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा०ङीष् । १उदुम्बरपथ्यां, प्रत्यक्-
 पथ्यां मोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्यस्याः
 अच् गौरा०ङीष् २स्वनामख्याते वृक्षे भावप्र० “लघुदीर्घ-
 पभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च
 कटु दीपनम् । गुदाङ्गु राश्रस्यमूलासकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ।
 तीक्ष्णोष्णं हृन्ति पिप्पलासकफशोथोदरक्रभीनु” भावप्र०
 तद्गुणा उक्ताः ।
 दन्तीवीज न० दन्त्या इव वीजमस्य । जयपाले राजनि० ।
 दन्तुर त्रि० उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उन्नत-
 दन्तयुक्ते, उन्नतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० ।
 “शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-
 भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । “कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः
 कदाचिन्नोमशः सुखी । कदाचित् तन्दिबो दुःखी कदा-
 चिच्चञ्चला सतीति” सासुद्रकम् । “अमलमणिशलाका
 दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः” काद० । “करयन्त्यश्चदन्तु-
 रानरं” नैष० ।
 दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः ष्ट० सं० १४ अ० कूर्मावि-
 भागे अथ पूर्वस्थामित्युपक्रमे “मिथिलसमभटोद्गाश्च-
 वटनदन्तुरकाः” । पूर्वस्थात्तुक्तः । [राजनि० ।
 दन्तुरच्छद् पु० दन्तुर उन्नतानतः हृदो यस्य । वीजपूरे
 दन्तोलखलिक पु० दन्ता एव उल्लखलः कण्डनसाधनं
 विद्यतेऽस्य ठन् । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव व्रीह्यादीन्
 कण्डयित्वा खादति । “दन्तोलखलिकः काष्ठपक्षाशी

वासकृदुकः" याज्ञ० । "अशकृदुो भवेदापि दनोलूख-
लिकोऽपि वा" मनुः । दनि । दनोलूखलीख्यत्व ।

दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च ओष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तौष्ठानां
समाहारे । ततः शरारावयवत्वात् भवादौ यत् । दन्तोष्ठत्र
तदुच्चार्ये दन्त्यवकारे "दन्तोष्ठयोः स्ततो बुधैः" शिच्चा०

दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत् । दन्तदन्तमूलयोर्जाते
ःतवर्गादौ वर्णः । "लृत्तलसानां दन्ताः" सि० कौ० । "दन्त्या-
लृत्तलसाः स्तताः" पा० शि० । शेषरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भन्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः ।
दन्तोभ्यो हितः यत् । २दन्तहितकारके लि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्तौषधे । चक्रद-
त्तोक्ते अर्शोन्ने औषधभेदे ।

'दन्ती चित्रकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । त्रिपलं
त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् । तृत्वां गुडस्य
तत्तिष्ठेन्मासाद्' इतभाजने । तन्मातया पिबेच्चित्त्य-
मर्शोभ्यो विप्रसृच्यते । अहशीपाण्डुरोग्नं वातवर्जै-
ऽनुलोमनम् । दीपनश्चारुचिप्लश्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः" ।

दन्द्शूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्श-गर्हादिं यञ्-ऊक ।
शराजसे, "दन्द्शूकान् जिघांसौ" भट्टिः २सरीसृपे,
२सर्पे च मेदि० । "दन्द्शूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः" याज्ञ० ।

दन्द्भ्यमाण लि० दम्-यञ् शानच् । कुटिलगतियुक्ते ।

दन्म् दम्भे खा० पर० अक० सेट् । दम्भेति अटदम्भत् ।
दम्भत्वा दम्भा । दम्भः । सनि वेत् इङ्भावपक्षे नलोमे
धीप्सति धिप्सति दिट्दम्भपति ।

दन्म् संवाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अटदम्भत् ।
दन्श हिंसने रदकारणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान)
भ्या०पर०सक०अनिट् । दशति अटाङ्गीत् दंश । "करौ
निरोद्धुं दशति स केवलम्" "कटुकीटान् दशतः सतः
कचित्" नैष० । टट् दंश ।

दम् प्रेरणे च० उभ० सक० सेट् इदित् । दम्भयति ते अटद-
म्भत् ।

दम् न० दम्भ-रञ् । १अत्ये २तद्वति लि० अमरः २सहद्रे
इ० उणः "अदम्भदंभमिधिशय स स्यलीम्" किरा० ।
३उत्तरस्यां टिशि स्त्री निष्णटुः । "अ सिदम्भश्च चि-
दुवः" ऋ० १०१२ ।

दम् अथः दम्-विच् । कलत्रे यद्वापचिः ।

दम् शये दण्डे च दिवाः शमाः अक० सेट् । दाम्भति

अदमत्-अदमीत् ददाम देमत्तः । शिच् दमयति ते
अदिदमत् त टित् दमथुः दमितः दान्तः । अदिद्
दमित्वा दान्त्वा । "यमो दाम्यति राज्ञान्" "जातु-
भ्यासदमञ्जान्" "दमित्वापरिसंघातान्" "अदानां
स्तिदशैरपि" भट्टिः । दमः दम्यः दमनः ।

दम पु० दम-भावे घञ् । १दण्डे, २वाहोन्द्रियाणां स्वस्व-
विषयेभ्यो निवर्त्तने, "निग्रहो बाह्यदृष्टीनां दम
इत्यभिधीयते" इत्युक्ते वाहोन्द्रियव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि दमनसः स्यैत्ये, "कुत्सितात् कर्मणो
विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कौर्त्तितो दम"
इत्युक्ते ३कुर्मभ्यो मनसो निवारणे, ५कर्दने, मेदि०
६दमने च । ६भीमन्टपपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दण्डम् ।
७विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दण्डम् ।

दमघोष पु० श्रुतस्त्वोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे
"ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुन्तीञ्च
पाण्डोर्भिक्षिणीं देवतामिव भूचराम् । भाय्याञ्च दमघोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभासु" हरिवं० ८५ ७० ।

दमघोषज पु० दमघोषाज् जायते जन-ड । शिशुपाले "सुदमो
दमघोषजः" माघः ।

दमघोषसुत पु० इत० । शिशुपाले "दमघोषसुतो वीरः
शिशुपालो महासतिः" भा० आ० १८७ अ० दमघोष-
तनयादयोऽप्यत्व । [क्लेशसङ्घने च ।

दमथ पु० दम-भावे षष्ठा० अथच् । १दण्डे २तपः-
दमथु पु० दम-भावे अष्टु । १दमे दमने अमरः ।

दमन न० दम-भावे ल्युट् । १दण्डे २दन्द्रियादीनां बाह्यदृष्टि-
निरोधे । कर्त्तरि अच् । (दोना)ख्याते ३पुष्यचामरे पुष्य-
प्रधाने वृक्षभेदे "दमनस्तु रजे तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुग-
न्धकः । अहशीविपकुशाक्षच्छेदकण्डूतिदोषजित्" भावप्र० ।
दमनारोपणोत्पन्नं नि० हि० उक्तो यथा "चैत्रशुक्लादश्यां
दमनोत्पन्नः "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्पन्नः ।
औषधनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति" रामा-
चनचन्द्रिकोक्तेः "जर्जे ब्रतं मधौ दोला आवष्टे तन्तु-
पूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमङ्गवाणो ब्रजत्यधः" इति
तत्रैव पाण्डवचनञ्च । शिवमहादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः "तत्र स्नात् स्त्रीवर्तिष्यु वज्रादेर्दमनार्थम्"
इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि "स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां
मन्त्रसंग्रहणे तथा । पवित्रदमनारोपे याज्ञा तत्तत्तत्ति-
वृधैः" । तिघयस्तु "विक्रिर्विक्रिर्विर्गिरिजा गणेशः

फण्यो विशाखो दिनकन्महेणः । दुर्गालको विश्वहरिः
स्वरश्च शर्वः शशी चेति त्रितीयं पूज्याः” इत्युक्ताः
आगबोक्तदीक्षावतो दमनरोपणविधिः रामाचनचन्द्रिका-
याम् । तद्विधस्तत्रैव दृश्यः । ४ उपशाले पूवीरे शङ्करे
इन्द्रदत्ते राजनि० । ७ ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् ।
“यदरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः ।
“दमनादमानाक् प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगरस्तपोधनात् ।
वरमाप” नैष० । दमयति-दम-णिच्-ल्यु । ८ शः सनकर्त्तरि
त्रि० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । ९ विदर्भाधिपभीम-
नृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । स्वाधिकारात्-
प्रमाद्यन्तीः प्रजाः दमयितुं भीलमस्य युच् । १० परमेश्वरे ।
“मरीचिर्दमनो हंसः” विष्णु स० । “वैवस्वतादिहूपेण दम-
यित्वात् वा” भाष्योक्तस्तथात्वम् । भावे ल्युट् । ११ दमने
न० “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” माघः ।

दमनक पु० स्वार्थे क । १ दमनदृष्टे “द्विगुणनगणमिह वित-
नुहि । दमनकमिति गदति युचि हि” इत्युक्ते २ षड्-
क्षरपादके ऋन्दोभेदे ३ षकादशाक्षरपादके ऋन्दोभेदे च ।
“द्विजवर ! युगन्ममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम् ।
फण्यपतिवरपरिगतं दमनकमिदमतिललितम्” ह० र० टी०
दमनी स्त्री दम्पतेऽग्निरनया-करणे ल्युट् ङीप् । अग्निद-
मनीदृष्टे राजनि० ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन-क्यच् वेदे अन्त्यलोपः
दमनकर्तृत्वव्याचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदम-
न्यीत् । “षड्क्षं त्रिशीर्षां दमन्यत्” ऋ० १० । ६६ ।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा
भा० व० ५५ अ० यथा

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । भूरः सर्वगुणै-
र्बुक्ताः प्रजाकामः स चापजः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
सुसमाहितः । तमभ्यागच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत !
तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । महिष्या
सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभायार्थं वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारान्च त्रीनु-
दारान् सहायशाः । दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुव-
र्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु
च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमां । भा० व० ५ त० अ० ।
वा च पुण्यलोकनन्दराजकन्यत्वम् यथोक्तं तत्रैव ५७ अ० ।

“सा समीप्य त तान् देवान् पुण्यलोकञ्च भारत ! ।

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेश पाण्डव ! । विश्वज्जमाना
यस्मान्ते जयाहायतलोचना । स्तब्धदेशेऽसृजत्तस्य सजं
परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्षिणी”
“पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः । दमय-
न्याश्च सुदिताः प्रतिजम्भ्युर्ध्यागतम् । गतेषु पार्थिवे-
न्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं कारयामास
दमयन्या नलस्य च । उष्यत् तत्र यथाकमं नैषधो द्विपदां
वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्तकम्” ।
“त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चित्तं
किल” नैष० । [“दण्डो दमयिता दमः” विष्णु स० ।
दमयित् त्रि० दम-णिच्-तृच् । १ शः सनकर्त्तरि २ विष्णौ पु०
दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्-आत्मनोदमनेच्छायां पर०
अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “ऋष्यो वीर ! उष-
स्यं दमायन्नमन्य मतिने नीयमानः” अ० ६ । ४७ ।
१६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १ । ४ । २ ।

दमित त्रि० दस्यते अ दम-णिच्-क्त वा दान्तेत्यादि
इट् । इतदमने दृषादौ ।

दमिन् त्रि० दम-शमा० शीलार्थे षिणुन् । १ दमनशीले स्त्रियां
ङीप् । २ सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न०
शतप्रवर्तकर्षभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणसुपाहत्य गच्छेत् भरत-
र्षभ ! । तीर्थं कुर्वन् श्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मा-
दयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
च रुद्रदेवगणैर्दत्तम् । जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य
प्रणश्रुति । दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्वदेवैरमिदुतः ।
तत्र स्नात्वा नरव्यात्र ! हयमेधमवाप्नुयात्” भा० व० २२ अ० ।

दसु(नू)नस् पु० दम-जनसि दृष्टोवा ह्रस्वः । १ अम्बौ, अमरः
२ शुक्राचार्ये उणा० निरुक्ते ४ । ५ । “जुष्टो दमूना अति-
थिर्दूरोणाः” अक्षमधिकृत्य अस्य अम्बा निरुक्तिरुक्ता यथा
“दमूना दमसना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृह्य-
नाम तन्मनाः स्नान्मना मनोतेः” । ३ दसवितरि त्रि० ।
“दमूना गृह्यपतिर्दम आ” अ० १ । ६० । ४ । “दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः” भा० ।

दसे अश्व० दम-वा० के । गृहे निघण्टुः ।

दम्पती पु० हि० व० । जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जाया-
शब्दस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः ।
“तौ दम्पती वशिष्ठस्य सुरोर्जम्भतराश्रमम्” रघुः ।

“मुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दस्यती” मनुः ।
“दस्यत्योर्मध्यगं धनम्” दायभा० । तयोरिदं पत्यन्तत्वात्
यक् । दाम्पत्य तत्सम्बन्धिनि लि० ।

दम्भ पु० दन्भ-धञ् । १कपटे २शास्त्रे अघार्मिकेणात्मनो
धार्मिकत्वस्य ख्यापने षडोमवञ्चनाभ्यां विहितकर्मानुष्ठाने
पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने । “द्वेषं दम्भं च मानं
च क्रोधं तैश्चापि च वर्जयेत्” मनुः । “सत्कारमान-
पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्” गीता । न्यायसूत्रवृत्तौ
तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वसक्तं यथा
“तद् द्वैराग्रं रागद्वेषभोहान्नाभिवात्” गौ० सू० । “तत्र
रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः”
इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामोऽव्याप्तेः मत्सरः
स्वप्रयोजनप्रतिसम्भानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा
राजकीयादुदपानान्नोदकं मेघम् इत्यादि । एवं परशुण-
निवारणेच्छाऽपि । स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा
इदं मे न स्त्रियतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धन-
रक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन
परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-
कात्वादिना स्तोत्रकर्षणख्यापनेच्छा दम्भः” गौ० वृ० ४।३
कामादिकदम्भानानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे
अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते ।

दम्भक पु० दन्भ-खुल् । प्रतारके । “धर्मध्वजी सदानुस-
म्बन्धिको लोकदम्भकः” मनुः ।

दम्भन पु० दन्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे २भोहने च । “व्रतेन
पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशुद्धदम्भनम्” मनुः ।

दम्भिन् लि० दन्भ-णिनि । दम्भकर्त्तरि । “दम्भिहेतुक-
पाषण्डवकट्टींश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्भोद्भव पु० १सर्वभौमे न्यपभेदे । “राजा दम्भोद्भवो नाम
सर्वभौमः पुराऽभवत्” भा० उ० ६१ अ० । इत्युपक्रमे
तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्वो निहतस्तत्कथा तत्रै-
वाध्याये दृश्या । “दण्डको न्यपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
मेजयः । लोभादैबस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ।
पौबन्धो राक्षसो मानात् सदाद्दम्भोद्भवो न्यपः । प्रयाता
निघनं ह्येते शत्रुषुर्ध्वगमाश्रिताः” काम० । दम्भ उद्भवो
यस्य । २दम्भसस्यै कर्मादौ लि० [२हीरके अमरः ।

दम्भोलि पु० दम्भोति खेदयति दन्भ-ओलि । १वज्जेऽस्त्रे ।
दस्य लि० दम्भ-पवर्गान्त्वात् यत् । १प्राप्तभारवहनयोग्यावस्थे

वत्सतरे २अनडुहि च अमरः । २दमनीये षडमनाहे
लि० । “अप्राप्तदस्यवस्थः” प्रा० त० । “धुर्येषु दस्यः
सदृशं विभक्तिं” रघुः ।

दय गतौ बधे, दाने पालने च भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।
दयते अदयिष्ट अदयिष्टम् अदयिध्वम् अदयिद्धम् । दयाम्
बभूव आस चक्रे । “न वा पलायाञ्चक्रे विद्विद्याञ्चक्रे
न राक्षसः” भट्टिः दया दयितः । “व्रजन्ति तेषां दयसे न
कस्मात्” । “स चापि रुधिरैर्मर्त्तः स्वेषामथदयिष्ट न” भट्टिः

दया स्त्री दय-भिदा० भावे अङ् । १दुःखितेषु भूतेष्वनुक-
म्पायाम् । २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम् । ३पर-
दुःखप्रहरणेच्छायाम् । “यत्रादपि परक्लेशं हर्तुं वा
हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्चेष्ट ! सा
दया परिकीर्त्तितेति” । आत्मवत् सर्वभूतेषु यो
हिताय शुभाय च । वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा
दया स्रुता । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-
पि ते तथा । आत्मोपस्थेन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
निष्कलाश्च यथा विना” देवीभागवते ६स्क० १अ० । यत्र
मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्दया मोहपत्नीति “अहिंसा
परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः । दया सर्वत्र कर्त्तव्या
ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र विम्रेन् ! न हिंसा या-
ज्ञिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या
यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा
भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
“या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसा
मेव तं विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निवेभाविति” मनु-
स्मृतेः । “तृणं वाप्यविधानेन ह्येदयेन्न कदाचनेति”
कुलार्णवीकेशे । षडक्षकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
तदपत्यम् अमयम् धर्मशब्दे दृश्यम् । “धनुर्धतोऽप्यस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । “तव धर्मः सदयोदयोऽज्जलः”
नैष० सा च शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा०
द० । शान्तरसोपक्रमे “रोमाद्वाद्याः स्वानुभावास्तथा
स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव । बुद्धे हेम० ।

दयालु लि० दय-आलुच् । कपायुक्ते । “दयालुरपि स
कृष्णः” इत्युद्भटः । “यशःशरीरे भव मे दयालुः”
“निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयावीर पु० दश्या वीरः । । दवावर्हिते वीरे रसे शतद्युक्ते
 नायकभेदे च वा० द० वीररसचक्षुषसङ्गा “स च
 दानधर्म्युद्धेदेववा च समन्वितसङ्घर्षां स्यात्” स च
 दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः”
 इति विभक्त्य “दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।
 “त्रिरासुखैः सन्त एव रक्तमद्यापि देहे सम मांस
 मज्जि । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं
 भक्षयान्” विरतो गह्वरान्” । एषापि विभावादयः
 पूर्वोदाहरणवद्दृष्ट्याः” उदाहरणम् ।

दयित पु० दय-कृ । शपथो अमरः । श्रमयनात्वे लि० ।
 शमाख्यायां स्त्री । “दयिता दयितानाम्बुजं दर-
 भीलक्षयना निरीक्षते” रसगङ्गा । “न मजा नगजा
 दयिता दयिताः” भट्टः ।

दयित्वा लि० दय-इत् । दयावीरे ।

दयू लि० देव-कृप् अट् । देवनकर्त्तरि ।

दर अन्व० टृ-भवे अप् । ईषददं । शभवे, शमते च पुं० ।
 अमरः “दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे” नैषधम्
 “दरभीलक्षयनानिरीक्षते” रसगङ्गा । “न जात-
 हाई न न विद्विषादाः” किरा० । ४कन्दरे पुंस्त्री०
 स्त्रीत्वे ङीप् । “दरीश्ट होत्सङ्गनिषक्तभासः” । “दरीशुक्लो
 स्थितेन समीरयेन” कुमा० । ५शब्दे शब्दार्थचि० । “स
 उच्चकाशे धवलो दरोदरोष्पु रुक्तमस्थाधरोषोषोऽपि-
 मेति” भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक लि० दर+भवे “कजादिभ्यो वुन्” पा० वुन् । भीरो
 दरकण्टिका स्त्री दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् कापि अत
 इत्सम् । शतावस्थां राजनि० ।

दरखि पुंस्त्री टृ-अनि । नद्यादेः कूडभङ्गे (भाङ्गन)
 शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० टृ-विदारे “टृमिदमिभ्यश्च” उज्ज्वलदत्तधृ-
 त्त्वात् अथ । शिबु प्रथरे २गत्ते च उज्ज्वलदत्तः ।

दरद् स्त्री टृ-विदारथे “शुद्धभसोऽदिः” उणा० षट् ।
 शब्दार्थे २कूले च उज्ज्वलद० । टृ-भवे षट् । शपर्वते
 ४प्रपाते ५भवे च पु० षेदि० । ६शब्दार्थचि० । अमरटीका ।

दरद लि० दरं भयं ददाति दा-क दर ईषत् दायति शुध्यति
 दैप-शोषे-क वा । शभयदावके शिबुके पु० न०
 भावप्र० तङ्गेदादिकृत्तं यथा “शिबुके दरदं
 ष्टे अमिङ्गलधूर्णपारदम् । दरदक्षिविधः प्रोक्त-
 समारः युक्तवृत्तः । हंसपादसूतीयः स्यादुद्यु-
 वाहुनरोत्तरम् । चर्माः शुद्धवर्णः स्यात् सपोतः शुद्ध-
 तण्डकः । जवाकुसुमसङ्गायो हंसपादो महोत्तमः ।
 तिलं कषायं कटुहिङ्गुलं स्यात्तन्नामयज्ञकृत्पित्तहारि ।
 हृत्वाशकुत्प्यरकामलांशु श्लिहाणवातो च गरुडिहनि ।
 ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु उभयव्यन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य
 स्रतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत् । श्देशभेदे पुंश्च च देशः इ०श्च०
 १४ अ० ऐशान्यासुक्तः ऐशान्यामित्युपक्रमे अभिषार-
 दरदतङ्गुलुतसैरिव्वनराडाः” “शुद्धाभीराश्च दरदाः
 काश्लीराः पक्षिभिः सह” भा० भी० ६ अ० । प्राच्यो-
 दीच्यदेशोक्तौ । शोऽभिजनोऽस्य तस्य राणा वा अथ ।
 दारद पित्तादिक्रमेण तद्देशवासिनि तस्य मे च । बह्वु-
 लो लुक् । “नृहीत्वा तु वलं शारं फाल्गुनः पाण्डु-
 नखहनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः ।
 प्रायुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याचित्य दक्षवः । निवसन्ति
 वने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः” भा० अ० २६ अ० ।
 आर्षे कश्चिदेकत्वे ऽपि अथो लुक् । “शालराजश्च दरदो
 विदेहाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६१ अ० । ३शब्दे-
 जतिभेदे । ५भवे शब्दरत्ना० । ६शब्देः क्रियालोपात् शूद्र-
 त्वापत्ते अत्रियभेदे च । “शनकैस्तु क्रियालोपादिषाः
 अत्रियजातवः” इत्युपक्रमे “पारदापङ्कवाशीनाः कि-
 राता दरदाः असाः” मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शब्देषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शब्दे
 श्रीधरः । “दधौ दरवरं तेषां विषाद शमयन्निव” भाग०
 ११११२ ।

दरसान पु० टृ-विदारथे असानच् । द्योते उज्ज्वलद० ।
 दरि(री) स्त्री टृ-विदारे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शब्द-
 रत्ना० । शतककुलजे सपभेदे पु० “पूर्णाङ्गदः पूर्वशुभः
 प्रहासः शकुनिर्दरिः” भा० आ० ५७ अ० ।

दरित लि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभवे हेमच० ।

दरिद्र लि० दरिद्रा-क । श्दुर्गते शनिःखे अमरः । “प्रथीय
 दरिद्रप्रदरिद्रतां न्यपः” नैष० । “स्त्रीवालोकनक्षत्रान्
 दरिद्राश्चाञ्च रोगिणाम्” मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः
 “अनुपोष्य त्रिरात्रांश्च तीर्थान्यनभिगम्य च । अदन्वा
 काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते” प्रा० त० । “दरिद्रो
 यस्त्वन्तुष्टः क्षयश्चो योऽजितेन्द्रवः” भाग० । “अयं
 पटः स्रज्जदरिद्रतां गतः” शृङ्ग० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० अक० षेट् । दरि-
 इति जच्चा० दरिद्रति अदरिद्रोत्-अदरिद्राशीत् । दरि-

द्राभास बभूव चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्येके ।
 दरिद्रिता दरिद्रात् । दरिद्रियति । दरिद्राणः ।
 सनि । दिदरिद्रियति दिदरिद्रासति । [शोले च ।
 दरिन् त्रि० दृ-भवे विदारे वा इनि । शीरो श्विदारण-
 दरोदर पु० इरोदर+प्रथो० । पाशके “आन्वित्य इगं
 गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्प्रसृष्टिन् सततं दरोदरम्”
 “यमकात् दरोदरो निरुकारः इति गोवर्द्धनः” उज्ज्वलद०
 दत्तृ त्रि० दृ-विदारे वेदे इडुभावः । दारयितरि “स
 व्रजं दत्तां पार्थे अथ द्योः” ऋ० ६।६।६।८ । “दत्तां
 दारयिता” भा० । लोके तु दरी(रि)ता इत्येव ।
 दर्तु पु० दृ-विदारे वा० तु इडुभावश्चान्दसः । दारके ।
 “यत् पुरां दर्तुमारत्” ऋ० ६।२०।१ “दर्तुं दारकम्” भा०
 दर्दर पु० दृ-यञ् अच् प्रथो० । श्रुते । ररपल्लभभाजने
 च मेदि० ।
 दर्दरार्द्रं न० व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।
 दर्दरीक न० दृ-विदारे फर्करीका० नि० । श्वाद्यभेदे ।
 दर्दुर न० इष्पाति कर्षणै शब्देन उरच् नि० । श्मेके श्मेवे
 श्वाद्यभेदे षपर्यतभेदे “शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयलः”
 भावः “कौषेयं तित्तिरिहृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः”
 मनुः “स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ” रघुः ।
 “हिमवान् पारिपालश्च विम्बुशैलासमन्दराः । मलयो
 दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः” भा० स० १० अ० ।
 “निर्याय तस्माद्देशात् पश्यामो लवणान्मसः । समीपे
 सद्यमलयौ दर्दुरश्च महागिरिम्” भा० व० २८१ अ० ।
 “मलयान् दर्दुराश्चैव चन्दनाशुक्लसञ्जयान्” ५। १ अ० ।
 दर्दुरः पर्वतः सञ्चिह्नतयास्त्यस्य अच् । ५तत्सञ्चिह्ने
 देशभेदे च । स च देशः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
 पक्रमे “गिरिनगरवनादर्दुरसहेन्द्रमालिञ्जमरुक्काः”
 वृ० स० १४० अ० दक्षिणस्यासक्तः । इराक्षभेदे सञ्चिप्र-
 सारः । उच्यतेकायां स्त्री मेदि० ।
 दर्दुरेक पु० दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दावते वा
 कै-क । श्वाद्यभेदे शब्देन मेघप्लचके श्मेके । स्वाधे
 क । ३२३ रशब्दार्थे । [रस्करनिघण्टुः ।
 दर्दुरच्छदा स्त्री दर्दुर इव ह्यो यस्याः । ब्राह्मणां पा-
 दर्दु(दृ) पु० दरिद्रा-दरिद्रातेर्बोपश् उच्चाञ्ज उवा इका-
 राकारयोर्बोपश् उज्ज्वलदत्तः । इद्वुरोगे भोजदेवशब्दा-
 नुशासने तु “दरिद्रातेर्बोपश्चेति तिपानिर्देशात्
 रिञ् आच्चेति संज्ञितापाठेर्बोपश्चेति दृष्ट् इत्यपि

साधितम् । तथा रञ् इञ् आच्चेत्वन्यसदेशद्वितीयरेफ-
 बोपेन दर्दुरित्त्वपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयमिति ।
 सि० कौ० ।
 दर्दु(दृ)न्न पु० दर्दु(दृ) हलि हन-ठक् । चक्रमर्द्धके शब्दर० ।
 दर्दु(दृ)नाशिनौ स्त्री दर्दु(दृ)नाशयति नञ्-अच् षिनि
 ङीप् । तैत्तिनीहृत्वे राजनि० ।
 दर्प पु० इप-भावे षञ् कर्त्तरि अच् वा । श्वहृङ्कारे पराव-
 धीरणाहेतौ शुरुन्टपाठतिक्रामके श्चित्तदृष्टिभेदे । गर्व-
 भेदे श्चर्द्धजन्मगर्भे षष्ठ्यगमदे मेदि० । ५जञ् षिनि त्रिका० ।
 इउज्ज्वलत्वे उधर्ममस्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्ष्य
 श्वविषयभेदादिकं ब्रह्मवैव० जन्मस्य० उक्तं यथा
 “श्वहृङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् । ब्रह्मा-
 ख्येषु च सर्वेषां गर्वपर्यालसृष्टतिः । येषां येषां भवेत्तु
 ब्रह्माण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां
 शालाहमेव च । जुष्टाणां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत्
 प्रिये ! । एवंविधमहं तेषां चूर्णोभूतं करोमि च ।
 चकार दर्पमङ्गलञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः । ब्रह्मण्यच
 तथा विष्णोः श्रेष्ठस्य च शिवस्य च । धर्मस्य च तमस्यापि
 शम्भस्य चन्द्रसूर्ययोः । गरुडस्य च वक्रेश्वरोर्दुर्वासस-
 स्तथा । दौषारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।
 सुरायामसुरायाञ्च भवतः कामशक्रयोः । लक्ष्मणस्या-
 र्जुनस्यापि वासस्य च श्योस्तथा । कुमेरोश्च समुद्राणां
 वायोश्च वरुणस्य च । सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च
 भुवस्ताथा । सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव
 च । प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राञ्चतोऽपि च ।
 प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा । हत्वा
 दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः” ।
 दउत्साहे मल्लिना “तेजो विहीनं विजहाति दर्पः”
 किरा० “दर्प उत्साहः” मल्लि० ।
 दर्पक पु० दर्पयति इप-हर्षभोजनयोः षिच्-ण्वुल् । मोहका-
 रके इकन्दर्पे अमरः । श्वहृङ्कारभोजयोः कारके त्रि० ।
 दर्पण पु० च्चु० इप-सन्दीपने ल्यु । श्वादर्शे (आयना) ।
 सजुरे अमरः श्नेत्वे न० जटा० श्पर्वतभेदे षुनदभेदे च ।
 “ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्वतः । कुमेरो
 यत्र वसति धनपालैः समं सदेति । यस्मिन्नास्ते मध्य-
 भागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः । यस्मिन् बोहादिकं
 स्युः स्रष्टंतीं याति तत्क्षणात् । तद्भानिदूरे ख्वति
 दर्पणो नाम वै नदः । हिमाद्रिममवो नित्यं क्षौहित्व

सदृशः फले । सदृश्यं हि बौद्धित्वं सर्वैर्देवगणै-
र्हरिः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ।
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः । तेनायं दर्पसो
नाम पुरा देवगणैः कृतः । अस्मिन् स्नात्वा नदवरे
योऽन्तरेद् दर्पसाचले । कुबेरं प्रतिपत्तित्यां कार्तिके
युक्त्वपन्नतः । स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्बुतः”
इति काशिके पु० ८१ अ० । “दर्पसाचलेषु पतिते
घनतिमिरसुषि” भाषः ।

“भूयो बभौ दर्पणमादधाना” कुमा० । “बोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति” चाण० ।
दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यक्तसुसुखादिमोहजनक-
त्वात् दर्पणत्वम् ।

दर्पदृ लि० दर्पं ददाति दा-क । १गर्वदायकपदार्थे । २विष्णौ
पु० “दर्पहा दर्पदः दृग्” विष्णुसूत्रे “घर्मवर्तानि
वर्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः” भा० ।

दर्पहन् लि० दर्पं हन्ति हन्-क्लिप् । १गर्वहारणे २विष्णौ
पु० दर्पदशब्दे इत्यम् । [२१४३ पु० उक्तम् ।

दर्भ पु० दम-घञ् अच् वा । कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशशब्दे
दर्भट न० दम-संदर्भे वा० अटन् । निभृतस्य हे लि० का० ।

दर्भपत्र पु० दर्भस्यैव पत्रमस्य । काशे राजनि० ।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिशब्दे सुश्रुतवाक्यं इत्यम् ।

दर्भमय लि० दर्भात्कः शरा० मयट् । कुशनिर्मिते ब्राह्मणादौ
दर्भमूला स्त्री दर्भस्यैव मूलमस्याः पाककर्षेति ङीष् ।
चौषधीभेदे । [द्वारदेशादौ ।

दर्भर लि० दर्भस्य सच्चक्रदेशादि दर्भ+अश्ला० रः । दर्भा-

दर्भान्प पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संचालेऽपि कुम्भादिपाठात्
पञ्चे पूर्वपदात् न चत्वम् । दर्भप्रचुरोऽनूपे देशभेदे ।

दर्भाद्वय पु० दर्भसाहच्ये सादृश्यात् व्या+ङ्-श । सङ्गे
तृशभेदे राजनि० । [भा० व० ८३ अ० ।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीर्णाख्यं तीर्थं तेन निर्मितं यथाह
“अर्द्धकीर्णस्य तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्भव” । “विप्रा-
धामनुकम्पार्थं दर्भिषा निर्मितं पुरा । प्रतोपनयनाभ्या-
स्नाप्युपवासेन चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः
स्नात्र संशयः । क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा
नरर्षभ ! । चीर्षत्रतो मवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ।
वसुद्राद्यापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिषा । तेषु स्नात्वा
नरन्धेष्ट न दुर्गतिमवाप्नुयात् । फलानि गोवहृत्सायां
चतुर्थां विन्दते तु सः ।

दर्भ लि० दृ-विदारो वा० स । दारके । “पुरां दर्भो जपा-
मजः” ऋ० १।४५।२ । मनि दर्भान् तत्रार्थे “दर्भो
दर्भेति विभक्तः” ऋ० १।१२।६ ।

दर्भ्य लि० दरस्य हितम् नवा० वत् । दरहिते भवत्सामने ।

दर्भ्यं पुंस्त्री दृ-व । १राजसे उज्ज्वलद० । किर्यां ङीष् ।
२उशीनरपत्नीभेदे स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजर्षि-
वंशजाः । स्वगा लामिर्नवा दर्भा पञ्चकी च इत्यहती”
“नवायास्तु नवः पुत्रो दर्भावाः सुव्रतोऽभवत्” हरिवं०
११ अ० । १३३ अ० लि० । घञ् । ३किंसायां पु०

दर्भट पु० दर्भय किंसायै अटति अट-अच् अक० । दक्षिण-
दिशि हारा० । [श्वादाभेदे सञ्ज्ञित्वा० ।

दर्भरीक पु० दृ-विदारो फर्फरीकादि० नि० । १इन्द्रे श्वाते
दर्भि(र्षी) स्त्री दृ-विन् वा ङीष् । व्यञ्जनदारके (हृता)
ख्याते पदार्थे खजाकायाम् ।

“इन्द्रजातीयमिन्द्रार्धप्रमाणं मेघचं मनेत् । इत्तं
चाकृष्टपृथ्व्यपमवदानक्रियाद्यमम् । एवैव दर्भो यत्नस्य
विशेषकामहं त्रुवे । दर्भो इन्द्रपृथ्व्यप्या तरीयोनस्तु
मेघचम्” कात्या० स० । “भासर्षादर्भोपरिघट्टनेन”
भा० व० चक्षुप्रश्ने । २अहिफलायां शब्दरत्ना०
दर्भोकरः । [तत्रार्थे द्विरूपकोषः ।

दर्भिका स्त्री स्वार्थे क । दर्भ्यां रायसुकुटः । दर्भक पु०

दर्भि(र्षी)होम पु० इत० । दर्भोपाधने होमभेदे “दर्भोहीमाह-
पादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतुन्” भा० स० १२ अ० ।

दर्भोकर पु० दर्भो फला कर इवास्य । सर्पे अहिशब्दे इत्यम् ।

दर्भोसंक्रमण न० तीर्थभेदे । “दर्भोसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं
त्रैलोक्यपूजितम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकाच्च
गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।

दर्भ्य पु० इत्यनेन शास्त्रवदप्रा सूर्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्न ।

इत्य-आधारे घञ् । १अर्थेन्दुसङ्गमकाले अभावासा-
त्तयो “एकत्रसौ चन्द्रसूर्यौ दर्शनात् दर्भं लभ्यते”
मत्स्यपु० कुङ्कुशशब्देऽस्य विवृतिः । स निमित्ततवा-
ऽस्त्वस्य अच् । २दर्शकालकर्त्तव्ये वागभेदे । आम्बे वा-
टापाभेन्द्रदध्यैन्द्रपयोर्वपयामत्वयात्मकोदर्शवागः । कातो-
यशब्दे तद्विनिकर्त्तव्यता इत्यत्रा । “सर्वेभ्यो दर्शपोर्ष-
मासौ” श्रुतिः भावे घञ् । दर्शने श्चाक्षुषज्ञाने ।

दर्भक लि० पश्यति इत्य-खल् स दर्शयति इत्य-षिच् खल्
वा । १इदरि २प्रधाने शनिपुञ्जे जेद्वि० । ३हारापत्ते
पु० अमरः स हि हारदेशे समागतान् मिषेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तद्यात्मम् ५ दर्शयितरि च । "कर्षाधार
 दवापारे भगवान् पारदर्शकः" भाग० १।११।२८ । तुमर्षे
 च्चुत् । इन्द्रुमित्त्वर्थे । अनिमन्त्रितो न मन्त्रेत यज्ञं मन्त्रेत
 दर्शकः" भा० अतु० १०४ अ० । दर्शकः द्रष्टुमित्त्वर्थः
 एतद्योगेन कर्माणि न घटीत्यतः यज्ञमित्त्वत् द्वितीया ।
 दर्शत पु० दशप्रतेऽथौ दिवि दश-कर्माणि अतच् । १३४४
 २ चन्द्रे च सि० कौ० । ३ दर्शनीये वि० । 'ब दर्शतश्रीर-
 तिमिन्दहे न्हे" अ०।१।२।२ । 'दर्शतश्रीः दर्शनीयवि-
 भूतिः" भा० ।
 दर्शनं न० दश-भावकरणादौ ल्युट् । १नेने २स्त्रे ३बुद्धौ
 ४धर्मे ५दर्पणे ६शास्त्रे मेदिनि० ७दृष्ट्यायाम् अजयपा०
 ८वर्षे त्रिकाण्ड० ९निभातने ङटाध० । दशप्रते यथावर्तय
 प्रायते पदाथौ;नेन करणे ल्युट् । अध्यात्मावेदके १-शास्त्र-
 भेदे तानि च नास्तिकबौद्धजैनवैष्णवास्तिकादिमत-
 भेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंप्रदये तत्तन्मत-
 प्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्रास्तिकदर्शनानि षट् तत्र
 गौतमेन न्यायदर्शनं, कषादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं,
 पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाध्यासेन वेदा-
 न्तदर्शनम् प्रथीतम् । तत्र वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमापि
 बहुभिर्विद्वद्भिः हैताहैतविशिष्टाहैतशुद्धाहैतप्रभेदेन
 नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्योपदेशकत्वेऽपि विनेयानां बुद्धि-
 वैचित्र्यात् स्वस्वबुद्धप्रतुमारिपदार्यकल्पनया योगाचारमा
 ध्यनिकादिभेदा उपजाताः । एवं वेदान्तस्यापि "बहूदर्श-
 नानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदन्त-
 यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः । एतान्येव कुबस्यापि षट्
 ङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मदात्मकं कौबसहं कौबात्मकः
 प्रिये !" तन्मशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा
 "नन्द उवाच । "वेदाञ्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
 तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे । श्री भगवान्
 उवाच । सुभ्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
 देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्त्रायी भवेत्तरः । सूर्यस्य
 दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा । सस्रप्रासिनां यती-
 नाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या नवाञ्च वज्रीनां
 गुरुणाञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेता-
 श्वानां तथैव च । शूकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनानां
 गधेव च । हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपल्लिणाम् ।
 वसुधप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च । पतिपुत्रवती-
 नाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् । प्रदीपानां सुवर्षाणां

मशीनाञ्च विशेषतः । सुक्तानां हीरकाणाञ्च माण्डि-
 क्यानां महाशय ! । तुलसीपुष्पपुष्पाणां दर्शनं पाप-
 नाशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि दत्तं दधि मधुनि च ।
 पूर्णकुम्भञ्च साजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मा-
 लाञ्च शुक्लपुष्पाणां दहा पुण्यं लभेत्तरः । गोरो-
 चनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पि-
 तञ्च दहा पुण्यं लभेत्तरः । देवाङ्घ्रितं देवघटं सुगन्धि-
 यवनं तथा । शङ्खञ्च इन्दुभिं दहा सद्यः पुण्यं लभेत्तरः ।
 शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कस्तूरीं
 कुङ्कुमं दहा मन्द ! पुण्यं लभेत्तरः । पताकामञ्चयवट
 तत्रं देवोत्थितं शुभम् । देवालयं देवस्नातं दहा पुण्यं
 लभेत्तरः । युक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुयमूकम् ।
 गङ्गासदं कुशं ताम्रं दहा पुण्यं लभेत्तरः । पुराञ्च
 पुस्तकं शुद्धं सवीर्यं विष्णुयन्त्रकम् । स्निग्धदूर्वाक्षतं
 रत्नं दहा पुण्यं लभेत्तरः । तपस्विनं विद्वन्मन्त्रं
 सस्रं लण्णसारकम् । यज्ञं महोत्सवं दहा सुपुण्यं
 लभते नरः । गोभूषं गोमयं दुग्धं गोघृष्टं गोष्ठ
 गोसदम् । परशस्यान्वितं ज्योत्सं दहा पुण्यं लभेत्तरः ।
 रुचिरां पद्मिनीं स्यासां न्यपोषपरिमण्डलाम् । सु-
 वैशिकां सुवचनां दिव्यभूषणभूषिताम् । मेघां 'ज्येसहूरीं
 मन्वं सदूर्वाक्षततण्डुलम् । सिद्धाक्षं परमाक्षञ्च
 दहा पुण्यं लभेद्भुवम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च रा-
 धिकाप्रतिमां शुभाम् । संपुञ्ज दहा नत्वा च करोति
 जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाऽप्यामिषे मांसि सिते
 शुभे । श्रीदुर्गाप्रतिमां दहा करोति जन्मखण्डनम् ।
 शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । हत्तो-
 पवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमी-
 दिने भक्तो दहा मां विन्ध्यमाधवम् । प्रणम्य पूजां कृत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य ब्रह्मभूमौ च
 भाण्डोरीं मातृतीर्थने । संपुञ्ज राधां मां चैव करोति
 जन्मखण्डनम् । पौषे मांसि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले
 नरः । पद्मायाः प्रतिमां दहा करोति जन्मखण्डनम् ।
 सप्रजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौलो धनेत्तरः । उपोष्यैकादशीं
 स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दहा काश्यामञ्चपुष्पां
 करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पिच्छं विष्णुं
 यञ्च विलोकयेत् । पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्म-
 खण्डनम् । प्रयागे सुखण्डनं कृत्वा यञ्च पितृन् प्रतर्पयेत् ।
 उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे । संपूज्य दद्यात्
 मामेव करोति जन्मखण्डनम् । सिद्धां कृत्वा च वदरीं
 भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे । दद्यात् मत्प्रतिभां नन्द ! करोति
 जन्मखण्डनम् । दोलायमानं गोविन्दं दद्यात् वृन्दावने
 च माम् । दद्यात् संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ।
 भाद्रे दद्यात् च मन्वस्यं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य
 नत्वा भक्त्यु करोति जन्मखण्डनम् । रथस्यश्च जग-
 द्नाथं यो दृश्यति कलौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे
 स्नानमाचरेत् । संपूज्य दद्यात् मामेव करोति जन्म-
 खण्डनम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दद्यात् मत्प्रतिभां
 शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्ड-
 नम् । चन्द्रभागासमीपे च साध्याञ्च मां नमेत् शनैः ।
 राधया सह मां दद्यात् करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
 श्वरं सेतुबन्धे व्याघ्रादूर्णमादिने । उपोष्य दद्यात्
 संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
 लोलाके चोत्तरायणे । उपोष्य दद्यात् संपूज्य करोति
 जन्मनः क्षयम् । ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविद्धे सु-
 गङ्गरे । विख्यन्ते राजकोष्ठे नन्दके पुष्यभद्रके ।
 पार्वतीप्रतिभां दद्यात् कार्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं
 शङ्करं दद्यात् करोति जन्मनः क्षयम् । त्रिकूटे मणि-
 भद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ । सप्तोष्य दधि प्राश्यात्
 मां दद्यात् सुक्तिमाप्नुयात्” ब्रह्म० वै० जन्म० ख० । शकुन-
 भेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम् ।

दर्शनप्रतिभू पु० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
 भाव्ये च विधिः स्यात् पूर्वो दत्तः” यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
 दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वध-
 नादृश्यम्” मनुः । वीरभिमं विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा
 “अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासाथं
 पुरुषान्तरेण सह समयः । तद्धेदानाह दृश्यतिः
 ‘दर्शने प्रत्यये दाने ऋषिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः
 प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः” । प्रथमो
 विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थापणम् । ऋषिद्रव्या-
 र्पणम् ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम् ।
 चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं
 दर्शयति स एव “आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरो-
 ऽब्रवीत् । दाताहमेतद्द्रव्यमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्” ।
 एको दर्शनप्रतिभूहमेनं पत्न्यायनप्रवृत्तं दर्शयि-

ष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्न त्वां प्रता-
 रयिष्यति यतोऽयं अनियतलोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नो
 यामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति ।
 दानप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदा सट्टिककर्मणमहं
 दातेति । अपरः ऋषिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति
 तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथय-
 तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शना-
 पेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
 भूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्” । यस्मिन् देशे काले
 च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अघमर्षमिति
 शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स मो-
 क्तव्य इत्युत्तराङ्गेनाह स एव । “यद्यसौ दर्शयेत्
 तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूभवेत्” । एवं प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि
 तद्विसंवादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं
 दाप्या इत्याह तः कात्यायनदृश्यते “यो यस्य प्रतिभू-
 स्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तन्मन्त्रे प्रयच्छेत्
 स्वधनादृश्यम् । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदि-
 तं धनम् । उत्तरो तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ
 तथा” । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवान्त्रैविध्यमेवोक्तम् ।
 ‘दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते” तद्दानार्पण-
 थोरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यौ तु वितथे दाप्या
 वितरस्य सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
 संवादे इतरस्य सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानाच्च
 पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्प-
 णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्व-
 धनलाभे लभयतो न विशेषः अतएव सूक्ष्मभेदविवक्षया
 पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः । “अभये
 प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्त्रेषु प्रकारेषु
 ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः” अभयसप्तद्वारण्यम् । उप-
 स्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीवार्पणं न दर्शनं
 तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्त्रित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु
 सप्तभिर्विधयैः सप्तप्रकारं प्रतिभुवमाह । “लेख्ये कृते
 च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतवन्मोपस्थाने
 ऋषिद्रव्यार्पणे तथा” । प्रतिभूर्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतम् ।
 कात्यायनोऽपि “दानोपस्थानवादेषु विश्वासपथाव च ।
 लग्नकङ्कारयेदेवं यथायोग्यं विपर्यये” । वादोविवादस्तत्र
 प्रतिभूगृहणम् । “उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य-
 निश्चय” इति । योगीश्वरेणाप्युक्तञ्च प्रागेव व्याख्या-

तम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथं सर्वेभामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्तेष्वप्याय कात्वाविधिर्देव इत्याह । वृहस्पतिः “नष्टस्थान्तेष्वप्ये कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी । देशान्तरूपतः पञ्च मासं सार्द्धं मासमपि वा” । सार्द्धं मासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः “नष्टस्थान्तेष्वप्यर्थन्तु देवं पञ्चत्ययं परम् । यद्यप्यौ दर्शयेत्तत्र भोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काळे प्रतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । स तस्यैर्षं प्रदायः स्यात् प्रीते चैव विधिः स्मृतः” । परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽन्तेष्वप्याय परिकल्पिते, प्रीते चैव विधिरिति धारणिके मृते प्रतिभूस्त्वर्षं प्रदाय इति विधिः कात्वाविधिविधेस्तान्त्वयवाधात् । एतदपि देवराज-कृतप्रतिवन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः “दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काळे न दर्शयेत् । निवन्धमावहेत्तत्र देवराजकृतादृते” । निवन्धमव्ययम् । देवकृतो दीर्घरोग-भरणादिरूप ऋणदानप्रतिवन्धः । राजकृतो बन्धनासेध-दस्तादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह नारदः “ऋण-धप्रतिभूर्भवेत्तु प्रत्यये वाच्यं हापिते । प्रतिभूस्तद्वत् दद्या-दनुपस्थापयंस्तपेति” । ऋणप्रधर्मण्येव प्रतिभूर्भवेत्तु स्वसाध्येषु निर्वृत्तत्वादिना ऋणमप्रत्ययत्त्विति दानप्रतिभूविष-यम् । प्रत्यये विश्वासे हापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयञ्चृ णिनमदर्शयञ्चृ-णिनः सकाशादाधिरूपं पर्याप्तं तद्वन् वीक्ष्यमाणान-पेयचित्ति दर्शनद्रव्यार्षणप्रतिभूविषयमिति विवेकः” ।

दर्शनीय लि० दृग्-कर्मणि अर्चद् वा अनीयर् । मनोहरे, =दर्शनयोग्ये च धरणिः । “दर्शनीयतमो नृणांमिदं वच-नमब्रवीत्” भा० सू० ७५ अ० ।

दृग्प ए० दर्शनेन दर्शनेन पिबन्ति पा-क । दर्शन-मात्रेण पात्रेषु देवेषु “न वै देवा अन्नमिति पिबन्ति एत-देवास्तं दृष्ट्वा तप्यन्ति” ऋ० उ० दर्शनमात्रेण तेषां त्विच्छेत्तुपानसम्भवस्योक्तेस्तथात्वम् । “गुह्याश्च नि-स्मात्परतास्त्वदेवाः स्पर्शाशना दर्शना व्याज्यपाच” भा० अनु० १६ अ० । [रात्रौ हेमच० ।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शयैव यामिनी । अन्वकारयुक्तायां दर्शयिष्ट लि० दृग्-चिच्-त्च् । इत्यनकारके दृशके “पञ्चः सुनेर्देश्यितारः ईश्वराः” रघुः २प्रतीहारे द्वारपात्रे पु० दर्शयिषट् पु० दर्शे अभावाख्यायां विषट् नाशोऽदर्शनमस्य । अन्दे त्रिका० । [दिते च हेमच० ।

दर्शित लि० दृग्-चिच्-त्त् । प्रकटिते २प्रकाशिते ३प्रतिपा-दर्शिन लि० दृग्-चिनि । इष्टरि २विवेचके श्वा-चात्कारके च । “तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः” कुमा० । “तस्यै सुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी” रघुः । मन्त्र-दर्शभिरुच्यते” मनुः । स्त्रियां ङीप् । प्रतीपदर्शनी ।

दर्शिवन् लि० दृग्-“अन्येऽपि दृश्यन्ते” इति पा० इवनिप् । इष्टरि । “कुक्षुपां पाण्डुवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्” भा० आ० ६ अ० । “अन्यो न त्वामृते केत्ता विद्यते सर्वदर्शिवम्” सू० षि० । “अत्र दर्शिवस्” इति शब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

दल भेदे स्वा-पर-अक० भेदने सक० सेट् । दलति अदाचीत् षिचि वा षटा० दलयति दालयति । ददाल देलतः दलितः । दला “ददाल भूर्भोरक्तं गोपदप्रं वर्षे च” “ददाल भूः उपूरे द्यौः कपीनामपि निखनैः” “अदालिषुः शिलादेहे चूर्ण्य भूवन् महाकुपाः” भट्टिः “दलति शतधा यज्ञं हृद्यम्” अमरः ।

दल भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । दालयति-ते अटोऽनन्त् त । “सुष्टिनाऽदालयत्तस्य” “दालयत्यटो कृत्स्नाश्चतः” अनधरा० । भेदथे ह द्विधाकरणं विक्रमनञ्च तत्र विक्रमने । “दरविदलितमल्लोवलिचञ्चुत्परागे” गीतगो० ।

दल न० दल-अच् १उत्सेधे २खण्डे ३पत्ने ऋदे मेदि० । ४धने शब्दर० । ५तमालपत्ने राजनि० । ६अर्जे लीलावती “माप्रापराधास्ताद्याः सूरज्वा वेणुदलेन वा” मनुः “ताम्बूलीनां दलेस्तत्र रञ्जितापानभूमयः” रघुः “वा-पीष्वन्लीनमहानोदलासु” साधः । “अङ्कुरः स्वल्पश-युक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ” लीला० ।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य । कुन्दपुष्पवृक्षे शब्दमा० । तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलट् लि० दल-वा अटन् । द्विधाकारके । तेन निर्वृत्तं अरी० वुञ् । दालितक तन्निर्दत्तादौ लि० ।

दलनिर्मीक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्मीक इव यस्य । भूर्जपत्रवृक्षे शब्दशाब्दा । तस्य हि वल्कलस्य निर्मीका-कारत्वात्तथात्वम् ।

दलन न० दल-करथे ल्युट् । इदलनकारथे (डेल) रलोङ्गे स्त्री० ङीप् रत्नावली । तथाभूतस्त्रियां स्त्री “प्रति-पक्षपक्षदलनी” विद्वन्मनो० ।

दलप न० दल-कपन् । इष्टरथे उज्ज्वलट् । २विदारक-मात्रे लि० श्चर्षे उखादि० दलं पाति पा-क । ४दक्षपतौ

दनाधिपद्वपत्वाद्योऽप्यत्र पु० । [हि दनाकार पुष्पां
दलपुष्पा स्त्री दल द्व पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि० सा
दलमा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्बध्नाति मल-स्थिति
मनते शल-स्थिति वा । कञ्जु कयाके पारस्करनि० । [रत्नमा०
दलसारिणी स्त्री दले पत्ने सारोऽस्यस्या इति । केसके
दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके चारा० ।
दलस्रसा स्त्री इत० । पलसिरायाम् हेमत्त० ।
दलाढक पु० दलेनाढक इव । स्वयंजाततिलहृत्ते, २पृत्राम्,
शैरके ४फने, ५खातके, इनागकेशरे, ७महचरे, मेदि०
८कुन्दे, ९करिकर्षे, १०शरीषे, ११वात्वायाञ्च हेमच० ।
दलाढ्य पु० दलेन द्वैधेनाढ्यः । पङ्ककर्वटे (दलदलिया) कर्द-
मभेदे त्रिका० । [३दमनहृत्ते च पु० शब्द० ।
दलामल न० दलेनामलम् । १मरुके मेदि० । २मदनहृत्ते
दलास्त्र न० दलेनास्त्रम् । चुके (चुकापालङ्क) राजनि० ।
दलि स्त्री दल-इन् । १लोङ्गे उज्ज्वल० तत्पार्थे पुंस्त्री
रनिदेवः । संज्ञायां कन् । दलिक शकाङ्गे हेमच० ।
दलित त्रि० दल-क्त । १विकशिते । २खण्डिते शब्दार्थिते ।
“व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता बाधे तयोः
स्याताम्” लीला० । [हीप् ।
दलिन् त्रि० दल-सुखा० मत्वर्थे इति । दलबुक्ते स्त्रियां
दलीगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या क्लृक् ।
सप्तम्यदहृत्ते (कानिम गाः) त्रिका० ।
दलीङ्गव त्रि० दलादङ्गयति उद्+भू-ञञ् ५त० । दलजाति
२मधुभेदे न० । “कृद्दिमेहप्रशमनं मधु रुचं दलीङ्गवम्”
सुशु० ।
दलभ पु० दल-भ । १अभिभेदे २चक्रे च उज्ज्वल०ततो गगौ०
अपत्ये घञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह वको
दाल्भ्यो विदाञ्चकार” छान्दो० ।
दल्लि पु० दल-मि । १इन्द्रे २वज्रे उज्ज्वलद० । ततो
मत्वर्थे भद्रप यवादि० भोपकत्वे ऽपि न मस्य वः । दल्लि-
मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दल्ल्यादूरदेशादौ ।
दल्य त्रि० दल्ल्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
द्व गतौ भा० पर० सक० सेट् इदित् । दल्यति अदन्वीत् ।
ददन् । क्विप् दन् ।
दव पु० दुनोति दु-ञञ् । १वने, २वनानले च अमरः । भावे
अप् । ३उपतामे । “अतिमात्रं दववहृत्त्रायि” भाषः ।
दवथु पु० दु-उपतामे भावे अथुञ् । उपतामे । “स दवथु
वपुर्वचोविषम्” भाषः “केचिद्द्वेपथुमासेदुरन्ये दवथु-

सुत्तमम्” भट्टिः ।

[रोहिणहृत्ते राजनि० ।

दवद्वधक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै-क ।
दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दालोनवे ।
“सरःसव्ये ऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः” उद्भटः । “कि-
ञ्चात्तजविज्ञे भञ्जरदवदहनशिक्षाभिः” भाग० ५ । ८ । २७ । ३० ।
“दवान्निप्रभृतयोऽप्यत्र” दशम दृष्ट्यापि विना दवान्निः,
रघुः ।
दवि दूरीकरोति दूर+विच्-स्य लट् रेत्यादिना दवादेशः
नामघातः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदी(द)दवत् ।
“दवयदतिरयेच प्राप्तृणीवभागम्” भट्टिः ।
दविष्ठ त्रि० इदमेधामतिभवेन दूरम् इवन् दवादेशः । दूर-
तमे । इयसुन् दवीयस् तत्पार्थे त्रि० । “तेजस्त्रिमध्वे
तेजस्वी दवीयानपि गम्यते” भाषः स्त्रियां हीप् । “नैव
सृक्तरपि दवीयसी” किरा० । [श्वत्-त ।
दश दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट् इदित् । दंशयति ते अदद-
दश दंशने चुरा० आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत
दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ग्राम् ।
“धृतिः क्षमा दमोऽक्षयं शौचमिन्द्रियनियमः ।
धीर्वैद्या मल्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” । “सृगया
ऽचो दिवाक्षप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं
दृषाट्प्रा च कामजो दशको गणः” मनुः ।
दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १रावये हेमच० ।
दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि-क्विप् । १रासे
त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिसुक्
विदुर्बुधाः” रघुः ।
दशकम्बर पु० दश कम्बरा यस्य । रावये हेमच० । ३पो-
रलोमे दशकम्बोऽप्यत्र “दशकम्बराजहन्वोक्तथा युद्ध
मभून्महत्” भा० व० २८९ अ० । [त्रिका० ।
दशकम्बरजित् पु० दशकम्बरं जयति जि-क्विप् । रासे
दशकम्बेन् न० दशविधम् कर्म । गभीधानादिश्लथानान्ते
दशविधे संस्कारकर्माणि । दशकर्मपद्व्यादौ तद्विहित-
र्हस्या ।
दशकुलवृत्त पु० दशस्थितः कुलवृत्तः संज्ञात्वात् कर्मधा०
या व० व० । तन्लोक्ते कुलवृत्तदशके कुलवृत्तदशकं च
तन्वसारोक्तं यथा “ल्लोकातकः करञ्जस्य विस्वाश्वत्य-
कदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरौ च घाती चिञ्जा
दश स्मृताः” “साधकः प्रातस्तथाय कुलवृत्तं प्रणम्य च” ।
दशचीर न० दशविधं चीरम् । ऋगीगर्हभीचीरसहिते

“गव्यमाजं तथा चौष्टाविकं माहिषञ्च यत् । अन्वा-
याञ्चैव नायाँश्च करिषूनां तथैव च” इत्युक्त्वाष्टविध-
चीररूपे चीरदशके “पुनः पचेत् दशचीरं शिता-
मधुकचन्दनौ सुशुतः ।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तद्वियोगादि मनुनोक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च । ग्रामे दोषान् सप्त-
पदान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेदुग्रामदशेशय
दशेशो विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय
निवेदयेत् । शंसेदुग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ।
यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपाने-
न्वनादीनि ग्रामिकस्तान्यग्राम्यात् । दशो कुलन्तु मुञ्जीत
विंशो पञ्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्रा-
धिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक त्रि० दश ग्रामा अधिष्ठतत्वेन सन्त्यस्य ठन् ।
तस्यादूरदेशादि कक्षां चतुरर्थ्यां षच् वा । १दशग्रामाधिपे
२तस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थां कात्या०
ठञ् जिठो वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
त्रि० ठञ् स्त्रियां ङीप् जिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् पु० दश ग्रामा अधिष्ठतत्वेन सन्त्यस्य इनि ।
दशग्रामाधिपतौ । “स्वशीन्नि दद्यात् ग्रामस्तु पदं
वा यत्न गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
वा पुनः” याज्ञ० ।

दशग्रीव पु० दश ग्रीवा अस्य । १रावणे ।

“पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भ-
कर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि” । “दशग्रीवस्तु सर्वेषां
श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः” भा०व० २७४ अ० । २असुरविशेषे “दश-
ग्रीवश्च बाली च मेघवासो दशारवः । टिट्ठिभो विट-
भूतश्च संह्लादश्चेन्द्रतापनः” भा० व० ६ अ० । ३दशग्रीवस्य
पुत्रभेदे । “शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽधोपदिशो बली ।
सर्वाङ्गकुशलो वीरो वीर्यवान्नो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे ग०
पु० ८७ अ० “एकैकस्त्रिशकस्तेषां गन्धाश्चेन्द्रश्च वै षडः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातविधप्रति” ।

दशज्योति(सु) पु० सुभ्राजः पुत्रभेदे । “सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः
प्रजावन्तो ब्रह्मन्तः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-
ज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राश्चि दशज्योतेर्महात्मनः”
भा० आ० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य इति । दशानां वर्गे-दशके दश-
सङ्ख्यायाम् । “स वै दक्षिणा नयन् । । बन्वूना
दशतो नयेद्यथा एकां दास्यन् स्याद्दशस्यस्तेभ्यो दशत-
सुपावर्त्तयेद्यत्नै द्वे दास्यन् स्यात् पञ्चस्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यत्नै तिस्रो दास्यन् स्यान्त्रिस्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यत्नै पञ्च दास्यन् स्याद्वाभ्यो तभ्यां दशतसुपावर्त्तये
देवमा शतात्तयो हास्यैमान्युना विराडसृष्टिं लोके काम-
दुषा भवति” शतब्रा० ४।५।८।१६। “या प्रथमा दशदयं स
लोको या द्वितीयान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सप्तमेव
लोकं प्रथमया दशतारोहन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं
तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोक प्रथमया दशता
रोहन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया” ८।५।१०।१५ ।
“एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै वीर्यं”
त्रिष्टु विन्द्रियस्यैव वीर्यं स्यात्वरुद्रा एकादश दशत आल-
भते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव
पश्यन्सुखमर्जयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय त्रि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तयप् । १दशसंख्यायां २तत्संख्यान्विते त्रि० स्त्रियां
ङीप् । “अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य ऋतव आम्नावैष्णवं हविने त्वक्संस्तविको दश-
तयीषु विद्यते” निरु० ७।८ । “तदेकमेव जातवेदसं
गायत्रं त्वचं दशतयीषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशाहत्ता दश नि० दशाहत्तदशके शतसंख्यायां
“कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश । जनया-
मास विप्रेन्द्र !” भा० आ० १६ अ० । यथा “दशाहत्ता
नव नवतिः तथा दशाहत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाञ्च
“कोद्धारसाथ जायन्ते सृतयो दशतिर्दश” भा० उ० १०७ अ०

दशदशिन् त्रि० दशाहत्ता दश परिमाणमस्य इति । शत-
गुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दश्याम् ।
दशधर्मं पु० दशविधो धर्मः । सर्ववर्षसाधारण्ये सनूक्ते
दशधा कव्यं दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गायत्रीं
दशधा जप्त्वा ततः सन्ध्यां समाचरेत्” मल्ल० त० । “ऋते
सर्वं रिक्तजातं दशधा परिकल्प्य च” मनुः ।

दशन् लि० दन्त्य बा०—कनिन् । संख्याविशेषे ऽद्विगुणितपञ्चके
इतत्संख्यानिते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे
उक्ताः “दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहर्दशपूर्यं
शतानि । दशैव सासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशैरेका
दश दाशा दशाहर्जाः” भा० व० १३४ अ० । आसमन्तादी
रयन्ति उद्यदिशन्ति एरका उपदेष्टारः दशोप-
निषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन
तेषां दशत्वम् ।

दशन् न० दशतेऽनेन वा दन्त्य-भावे करणादौ वा ल्युट् नि०
नखोपः । ऽकवचे वर्मणि २ शिखरे पु० मेदि० । ३ दन्ते पु० न०
अमरः । “बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनीद्भवा”
रघुः । “तनुत्तोमकेशदशनां स्रद्धङ्गीस्रद्धहेत् स्त्रियम्” मनुः ।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसकत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद् पु० दशनान् दनान् आदयति आदि-घञ् छत्सः ।
ओष्ठे “दशनो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद् न० दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्के
“दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०

दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठ-
माले अमरः ।

दशनवीज पु० दशन इव वीजमस्य । दाडिमीदृक्चे पारस्करनि०
दशनाङ्ग पु० इत० । दशनचते । [(चुकापालङ्) शब्दच० ।
दशनाद्या स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां
दशनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत् । अधरादिचुम्बने
“रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे हशौ” माघः । २ निश्वासे
पु० इत० । ३ दन्तोच्छिष्टे लि० मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा-क । दश्यामी
रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तच्चयोगादिकं भा० शा०
८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्थाधिपतिः कार्यो दशग्रामास्तथाऽपरः । द्वि-
गुण्यायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान्
ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपा-
यासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्हत्तं
जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रीयात् ।
दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुण्याधिपः । ग्रामं ग्राम-
शताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान् भरतश्चेष्ट !
सुस्मीतं जनसङ्घम् । तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति
भारत ! । शाखानगरमहंस्तु सहस्रपतिरुत्तमः । धान्यं

हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयवृद्धतः । तेषां संग्राम-
कृत्यं स्याद् ग्रामकृत्यञ्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्
तत् प्रपश्ये दतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वर्ङ्गेषु च तपो
यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाम्भितपञ्चारिणि । “अबभचो
वायुमक्षश्च दन्तोब्रूखनिकस्तथा । अश्वत्थकुट्टो निरशनः
दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [बुद्धे । हेमच०
दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्बलैः पारमितोऽध्वरो वेन ।
दशपुर न० दश दिशः पिपत्ति पृ-क । १ कैवर्त्तीसुक्तके अमरः ।
दश पुरो यत्र अच् समा० । २ मालवदेशकच्छब्दे मेदि०
स च देशः इ० सं० १४ अ० अथ दक्षिणेन लङ्कालुपक्रमे
“दशपुरगोनर्द्ध कोलकाः” दक्षिणस्यासुक्तः । “पालीकुर्वद्
दशपुरवधूनेत्कौतूहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके ।
“यो माहतः पितृतश्च दशपुरुषं समहृष्टिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्योपासुभयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः”
आश्व० श्रौ० ६।३।२० । “वेषां माहतः पितृतश्चोभयतो ये
दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्यया तपसा पुण्यैः प्रति-
षिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्था-
नम्, अपि च अत्राह्मण्यं न निनयेयुः निश्चयेना
ब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अत्राह्मण्यगमनं नाम श्रुत्या-
मपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तद-
र्थज्ञानश्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानम् । पुण्य-
कर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेर्विधान् पुरुषाननुपस-
र्पयेयुः, एतदुक्तं भवति माहतः पितृतश्चोभयतः पूर्वं
दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च
श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः
श्रुत्यामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेर्व-
विधान् पुरुषाननुपसर्पयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा
इत्यर्थः । नारा० । “मातापितोर्वैश्च वश्यः श्रौतियो
दशपुरुषः” भा० अतु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यात-
श्रौतियाणां महाकुलम्” सूतिः ।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर-अच् । कैवर्त्तीसुक्तके
अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु० दशभिः पुरुषैश्चमसं पेयसत् । यागभेदे । “संस्पे-
ष्टिभश्चरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।३।१७ ।
“संस्पेष्टयो नाम सप्तेष्टयः आग्नेयादयः, ताभिः
सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

ऋतुः" नारा० । "तत्र दश दशैकैकं चमसं भक्षयेयुः"
१८, "तत्र दशपेवे एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति"
नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च
बलानि "दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" [बाह्ययुक्ते त्रि०
दशबाहु स्त्री दश बाह्वोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-
दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिवृत्तं पुरा
कल्पे मनोः स्नायन्मुवेऽन्तरे । स्वाविर्भूता दशभुजा देवी
देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिवलेषु गच्छति गम-ड ।
बुद्धे हेमच० । [त्रिका० ।

दशभूमिश पु० दशानां दानादीनां भूमिनामीशः । बुद्धे
दशम त्रि० दशानां पूरणे उटि नालत्वात् मट् । दशसं-
ख्यायाः पूरणे । "दशमस्त्वमसि" वेदानपरिभाषा । "नवमे
दशमे मासि प्रवृत्तैः स्मृतिभारतैः" याज्ञ० । "अरदो-
ताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्पुत्रः । दशमं द्वादशं वापि
सतां धर्ममनुत्सरन्" । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यपु-
त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाहृष्टाच्छूद्रापुत्राय
घर्मतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतायुर्वै पुरुषः"
इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतमंख्यकतया तस्य दश-
भिर्विभागे नवतेरुद्धे दशवर्षावच्छिन्दे २काले पुरुषाव-
स्यादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि
दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः
स्त्रियाः । स्नातकस्य च राजस्य पत्न्या देयो वरस्य च" मनुः ।
चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा काकभेद-
रूपे इति धिभेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु
नवम्या युता याहृत्वा । "सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया
परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो
सखी" । यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्वाधीति
विकल्पे व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे
तिथिर्गार्हा यस्यामभ्युदितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्गार्हा
यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्मां दशमीञ्च यावत्"
तिथितः । "कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः ।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिलगनांशविशेषान्तीतेषु तन्वादि-
द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा ।
'पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिधोरिषट्ठीविही-
नम् । दिवानिधोरिषट्ठीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्व-

परं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसं-
शुष्यात् । खोदयात् खाग्निबलं यत् भुक्तं भोग्यं रवे-
स्यजेत् । रटनाङ्गीपसेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं
खलप्राहतं भुक्तमशुद्धेन लवादिक्म् । अशुद्धं 'शुद्धमे
हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम् । एवं बद्धोदयैर्भुक्तभोग्यं
शोध्यं पक्षीकृतात् । पूर्वपश्चाच्चतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं
भवेत्" । जातकोपयोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थचि-
उक्तं यथा

"दशमात् प्रवृत्तिमाज्ञां कीर्त्तिं दृष्टिं प्रवासपूर्तादीन् ।
मानं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्दीमान् । कर्मा-
धिपे हीनबले सपामे कर्मादिविकल्पस्यन्ति तज्ज्ञाः ।
कर्मे शवागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यज्ञकरा भवन्ति ।
शुभपक्षेर्दृष्टिसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यज्ञविशेषमाहुः ।
दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुक्लाः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
माहुः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाशास्तद्युक्तराशेरधिपात्र
नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी
स्नानस्यन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा ससौम्ये
भौमान्विते वा भविता च सुक्तिः । जलक्षेत्रे पूष्यशशाङ्कजीवे
मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने शुरौ शुक्रयुते च
केन्द्रे खोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने शुक्रयुते
सजीवे केन्द्रोच्चग्रे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यवे वा यदि वा
तदीये खोच्चान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
श्वरे केन्द्रयुते जलक्षेत्रे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे
सजीवे यदि वा सभूमि प्राकारकन्मण्डपगोपुरादीन् ।
मानस्थिते तद्दृष्ट्यनाशयुक्ते करोति जीर्णोद्धारणादि
तत्र । करोति कूप्यादितटागमूमिं कर्मे श्वरे गोपुरभागयुक्ते ।
स्तदंशके वा शुभदृष्टियुक्तमान्ये श्वरेणापि निरीक्षिते वा ।
चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविवर्जिते-
ऽस्मिन् । सौम्ये क्षिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्त्ता स
भवेत् तदानीम् । कर्माधिपेऽस्मिन् यदि सोमपूत्रे खोच्च-
स्थिते वा यदि घर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखराङ्क-
पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिपे खोच्चगते
सपामे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विज्ञो भवत्येव
मखस्य तस्य क्रूरादिपक्षांशगतेऽपि चैवम् । तद्दृष्टस्थिते
सोमसुते तदीये खोच्चान्विते सोमसुतेन दृष्टे । शुभे-
क्षिते वा स बुधे खराशौ यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् ।
आज्ञास्थानाधिपे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश-

गते वापि जातस्वाज्ञाधिपो भवेत् । आज्ञास्थानगते सूर्ये
भूमिपुत्रेऽथ वा युते । केन्द्रान्विते तदीयेऽपि क्रूराभाज्ञां
करोति सः । आज्ञाधिमे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते ।
क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूराभाज्ञां करोति सः । माना-
धिमे केन्द्रयुते शुभयुक्तेष्वितेऽपि वा । क्रूरषष्ठांश-
संयुक्ते सौम्याभाज्ञां करोति सः । राज्ञमन्दयुते माने
रन्ध्रे राशौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावेणे क्रूरा-
भाज्ञां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरी-
क्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् ।
तदीये शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणा-
मंशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिमे
सौम्ये खोज्ज्वलितस्ववर्गणे । सौम्यषष्ठांशके वापि सत्-
कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीये देवलोक्तस्थे सिंहांशे शुभ-
नायके । बलपूर्णे विलम्बेने सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् ।
पापघृणां सम्बन्धे माननाथे बलक्षये । क्रूरषष्ठां-
शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । व्यपकीर्त्तियुतो जातः
कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदष्टे पापमध्य-
गतेऽपि तत् । शुभघृणां सम्बन्धे मानतन्त्रावकेऽपि
वा । खोज्जे वा खम्टहे वापि जातो मानी दृढव्रतः ।
दृक्कृतज्ञोऽपि मानी स्थान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीये
शुभसम्बद्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदष्टे
तदीये नीचराशिगे । पापराश्रंशके वापि मानहीनो
भवेन्नरः । मानाधिमे चरांशस्थे सञ्चारसहितो भवेत् ।
स्विरांशस्थे र्थसंद्भे मृगयात्र द्विदेहगे । षष्ठे कर्म-
राशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासी
दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्थांशपतौ शनिसम्बन्ध-
संयुते । षष्ठाधिपस्य सम्बन्धे बद्धदासान् विनिर्दिशेत् ।
शुभघृण्य संदष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा
युक्ते बद्धदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-
प्रप्ते पूर्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जातुदौर्ब-
ल्यमादिशेत् ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील०ता० उक्तं यथा
“सबलेऽवृत्तपतौ खस्ये राज्ञार्थसुखकीर्त्तयः । स्था-
नान्नराग्निरन्ध्रान् केन्द्रे ष्टहसुखाप्रयः । इत्यं
बली रविः खस्यः पूर्वाजितपदाग्निकत् । एकादशेऽस्मिन्
सख्यं स्याच्च पाभाव्युष्णोत्तमैः । रविस्थानेन्यहा जन्मे
खे वा राज्ञाग्निसौख्यदा । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपा-
दुग्धवधं दिशेत् । सिंहे रविर्बली खस्यः स्थानलाभमन्दापा-

त्रयः । स्थानान्नराधिकाराग्निः इन्दुः सारपदे बली ।
खेशलम्ने शवर्षे शेत्यशाखे राज्यदायकः । वर्षेशे राज्ञ-
सहमेऽर्केत्यशाखे महाक्षुपः । शनिस्थाने कुजः पश्यन्
सुयहां पापकृन्ततः । नृपभीतिं वित्तनाशं दद्याद्दृशमगो
यदि । ईदृशे त्रिनवस्थेऽस्मिन् दग्धे नष्टेऽथसञ्चयः ।
मन्दोऽवृत्तोऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मद्विदः । तस्मिन्
दग्धेऽपि नष्टे च पापक्षुभनिन्दकः । ईदृशीदृक्फलं
सूर्ये गुरावित्यं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुस्थहा पुण्या-
गमपापं खलाश्रयात् । सूर्यो खेशे रवौ खस्ये वर्षे-
सुयशिलं यदि । जन्माधिमेन राज्ञाग्निरुक्ता वीर्यानुमा-
नतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यक्षयावहौ ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाष्टता महाविद्या । “काली तारा
महाविद्या मोक्षशी भुवनेश्वरी । भैरवी विद्वन्मता च
विद्या प्रभावती तथा । वगन्ता सिद्धविद्या च मातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिभेदेषु ।

दशमालिका पु० देशभेदे शतचूषे शतहासिजने च ब०व० ।
“तथैव रमणाचीनास्तथैव दशमालिकाः” भा०भी०६ख० ।
दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान्
व्याथ गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय
पाठ्यसूक्तयं ष० दर्शितं यथा ।

“यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्वतः । एवा
ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः” ऋ० ५।७८।७ । “यथा
वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्यः
सहवेहि जरायुषा” ८ । “दश मासाञ्छयानः
कुमारो अधिमातरि । निरैतु जीवो बलतो जीवो
जीवन्त्या अधि” ९ । “एतदाद्युक्तयं गर्भस्त्राविष्युपनि-
षत् । एतदाद्युक्तयेणासौ सप्तवभिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनाहभिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं
सर आदिकं सर्वतः समिद्धयति सख्यं चालयति
एवैवं तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु ।
दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु
“वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा
समुद्रश्चलति चाल्यते वाय वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं
गर्भोत्पलेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातृजरायुज-
स्ततः प्रतेत् । दशमासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् लि० नवतेरुद्धं दशमी साऽवस्थाभेदोऽस्त्वस्य

परणार्थात् इति । नवत्यूर्ध्ववयस्को अतिदृष्टे अपरः ।

दशमीस्थ त्रि० दशम्यासवस्यायां तिष्ठति स्या-क ।

अतिदृष्टे दशमशब्दे उदा० । २स्वरकृतानां कामिनां दशानां मध्ये नाशरूपं दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश मुखान्यस्य । १रावये "गत्वा चोर्द्ध्वं दश-
मुखभुजोच्छ्रामितप्रस्थसन्धेः" मेघ० । २महाकालीरूपे-
देवीभेदे स्त्री "नीलाग्रस्तटु तिस्रास्तपाददशकां सेवे महा-
कालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वा-
त्तथात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० इत० । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपु-
नीपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाहारा । दशानां
प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोद्रुमातुषमातु-
षीणां मूले । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णं सचारत्वान्न वातलम् । लघ्व-
ग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् । मूलगुल्मोदरा-
नाहविरैकास्यापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च १गव्यं मूलं
प्रयोजयेत् । दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आ-
नाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषमू२ । कासश्वासा-
पहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वितं क्षागर्भी-
षन्मारुतकोपनम् । कासघ्नीहोदरश्वासशोषवर्चोपहे हि-
तम् । सचारनिक्तकटुकसुष्णं वातघ्नमाविकमू३ । दीपनं
कटुतीक्ष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्व५ कफहरं
मूलं क्मिदद्गुषु शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं
पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं६ मूलं
प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गर्दभं७ मूलं क्मिवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-
दरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं८ मूलं
भातुषन्तु९ १०विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाहारः पात्वा० न वा
होत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विलम्बिनाकगान्धारी
पाटलाग्विकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलभेदं
महत् । शालपर्णीशुश्रुण्डीहृत्तीक्ष्णगोक्षुरम् । वात-
पित्तहरं दृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु
सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्व-
भूषे च शस्यते । पिपलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाश-
नम्" । अत्र वा होत् । दशमूलरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सक्षारे-
र्हति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफ-
व्याधीन् श्लोहानं चापि पाण्डुताम्" । २तलोक्ते कास-
घ्ने घृतभेदे च । "दशमूलकषायेण भागीकल्कं पचेत्
घृतम् । दक्षितित्तिरिनिर्गृहे तत्परं वातकाशनुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं
प्रदायैव बाधिर्यं परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलकषट्पलप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः । सक्षारैः
पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पाशू-
लघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राह-
यन्ति भिषगवराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलाद्यके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराङ्ग-
शटीविल्लसुरसव्योषहिङ्गभिः । मेयातुपानं तत् देयं कासे
वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च"
दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विवाहादौ वक्ष्ये
दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिक्म उपयमशब्दे १२६८
श्ल० दृश्यम् । अयं दशयोगमङ्ग इत्यन्वये । २दशहराशब्दे
वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्यवंशे अजन्तपालजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे
भेदि "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादृशरथोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० ।

दशरथसुत पु० इत० । रामे दशरथात्मजादयोप्यत्र ।

दशरथशिशुत पु० दश रथिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्ये
"दशरथशिशुतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रवम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्हृतः ठञ् तस्य लुक्
तद्वितार्थद्वि० अच् समा० । १दशरात्रसाध्ये यागभेदे
स च यागः कात्या० २५ ११ १७ औ० उक्तः । दशानां
रात्रीणां समाहारः । २रात्रिदशके न० । अथ रात्रान्त-
त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् लीवता । "प्रतिभेदेः
समं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्छेषं दशरात्रस्य ताव-
देवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेदशरात्रं सन्निपतेत्
आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-
त्वेन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिब्रह्मप्रतिपादकपन्थभेदे ।

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि विभक्तिं च-
किप् । मत्स्यादिदशाक्षतिधारके विष्णौ शब्दार्थकं ।
दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप् । धम्मो "दश लक्षण-
को धर्मः सेवितव्यः प्रदत्तः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यम-
क्रोधो दशकं धम्मलक्षणम्" मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । षचन्द्रे हेमच० ।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदैवतम्" चन्द्रध्या० ।

दशवार्षिक लि० दशसु वर्षेषु भवः उञ् उत्तरपददृष्टिः ।
दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप् । "पश्यतोऽब्रुवतो हानिभू-
मेर्विशतिवार्षिकी । परेषु भुज्यमानाया धनस्य दशवा-
र्षिकी" याज्ञ० ।

दशविध लि० दश विधा प्रकारा यस्य । दशप्रकारे "भेदस्त-
मसोऽष्टविधो दशविधो महाभोहः" शा० का० । दश-
विधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत् । सत्वभेदे । "तदेतच्छाक्तानां
दशवीरभेषां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति" ता० ब्रा०
२५।७।४ । "तदेतदुक्तं सत्वं शक्तानां दशरीरं वीरयन्त्य-
मिवाति विराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो
ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा ।
जायन्ते" भा० । [भिवंशं दशप्रजम्" ऋ० ८।८।२०

दशप्रज पु० ऋषिभेदे । "याभिः कण्वं मेधातिथिं यज्ञं या-
दशप्रत न० दशगुणितं शतम् । षसहस्रसंख्यायां शतसं-
ख्ये च । "गवां दशशतं धनम्" भा० व० ६८ अ० ।

दशशतरश्मि पु० दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सूर्ये हेमच० ।
दशशताङ्घ्रि स्त्री दश शतमङ्घ्रयोऽस्य । शतमूल्यां शतता-
वर्याम् पारस्करनि० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ । सान्नो
विन्द्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा०
भाष्ये दर्शितं यथा ।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्तास्या विष्टुतिः । सा
द्विःप्रकारा । सप्तास्थितेव्यपरा सा च द्विःप्रकारा ।
ततः पञ्चम्यस्तिष्ठभ्यो नवम्यश्चेत्वेकः । तत उद्यती
ततो मन्वेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त
विष्टुतयः । तद्याद्यां दशसप्तास्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा० ।
"पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया,
पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,

सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
देशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः" ता० ब्रा० २।७।१ । "स्यार्थाः ।
आदितो द्वाभ्यां पञ्चम्याभ्यां हिङ्करोति पर्यायाभ्यां दश ।
उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तोयं
सप्तदशस्तोमस्य विष्णुतिः" । तदुत्तरत्र खण्डादौ
उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणस्य व्युत्-
त्तरपददृष्टिः । षदशगुणितसहस्रमिते व्ययुते शतसं-
ख्ये च "भूतानां दशसाहस्रं परिघेष सभाहृतम्"
हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिक लि० दश सहस्राणां प्रमाणस्य उञ् उत्तरपद-
दृष्टिः । व्ययुतमितभागादौ । "दशसाहस्रिको भागस्तेषां
धात्रा प्रकल्पितः" हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य लि० दशं दानमिच्छति यक् सुक् च नामधातुः दाने-
च्छायां प० अक० सेट् दशस्यति अदशस्तीत् । "एवा नो
अन्ने विन्वा दशस्य" ऋ० ७।४।५ । "इरावती धेनुमती
हि भूतं "सूयवसिनी मनुषे दशस्या" ७।६।१२ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट । गङ्गाजन्मदिने
ज्यैष्ठ्यशुक्लदशम्याम् ।

"ज्यैष्ठ्ये मासि क्षितिस्तदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरति च तिथौ सा दशेत्याङ्कारायाः पुण्यं दद्यादपि
शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति" शङ्खः । अपि च "अदत्ता-
नासुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च
कार्यिकं त्रिविधं स्रुतम् । पादुष्यमन्तं चैव पैशुन्य-
ञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतु-
र्विधम् । परद्वयैष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्रुतम् । एतानि दश-
पापानि हर त्वं सम जाङ्गवि ! । दशपापहरा यस्मात्
तस्माद्दशहरा स्रुता । "ज्यैष्ठ्ये मासि क्षिते पक्षे दशम्यां
बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे हृषे
रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते" इति
स्तन्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन
व्यवस्था ज्ञेया । श्वेतवन्धराश्वरयोः प्रतिष्ठादिने
यथोक्तं स्नान्दे सेतुमाहात्म्ये "ज्यैष्ठ्ये मासि क्षिते
पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्या-
चन्द्रे हृषे रवौ । दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् । अतो-

ऽस्यां तु विशेषेण पूजा कार्या हिताधिभिः'। अत्र
ज्ञानाङ्गसङ्ख्य उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा । "अद्य
इक्षो तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते । दशपापहरा-
वाञ्च अदत्तादानकल्मषम् । विरुद्धाचरणं हिंसा पर-
दारोपसेवनम् । पारुष्याहृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम् ।
परद्रव्याभिधानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशावधा-
ताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति" ।

दशा स्त्री दन्व-अङ् नि० नलोपः । श्ववस्यायां शोपव-
त्वात्, मेदि० "अपेक्षन्ते न च स्त्री हं न पात्वं न दशान-
रम् । परोपकारनिरता मण्दिपा इवोत्तमाः" इत्युद्भूतः ।
श्चित्ते, अजयपालः । ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भवास-
जन्मादिवाल्यायौवनदिहृपावामवस्यायाञ्च । ताश्च "गर्भ-
वासः १जन्मस्वास्थ्यं २ कौमारं ३ पौगण्डम् ४ यौवनं ५ स्था-
विरता ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः" । नीलकण्ठे नोक्ताः
दश वेद्याः । १५कामकृते विरहिण्यां नेत्ररागाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन
६भोग्यकाले च । तत्र अरकृतदशाश्च "नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनि-
वृत्तिस्त्वपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृत्तिरित्येताः अरद-
शाश्चैव स्युः" । ग्रहाणां स्वस्वस्वचितफलविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र "कलौ नाक्षत्रिकी-
दशा" इत्युक्तेः नक्षत्रस्वचितैव दशा याद्या साऽपि
नानाविधा षट्त्रिंशदधीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिकासूर्यादिनवग्रहैर्विपच्यमानफलात्मिका च तत्र
योगिनीदशा तु "शुभं संबोज्य जन्मर्षे वसुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्यास्त्रिराट्ता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः" ।
"मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का मिद्धा सङ्गटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्" इत्यु-
क्तानुसारेण ज्ञेया । तदानयनञ्चान्यत्र "आर्द्रा
दिभिस्त्रिराट्ता ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादम् । मङ्गला
पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का
सिद्धा सङ्गटा च एकैकोत्तरवत्सरा । अश्विन्यादित्यं
तत्र आमर्यादित्येऽधिकम् । सिद्धायां रोहिणी शेषे
सङ्गटायां मृगः परः । मङ्गलायाः पतिसन्द्रः पिङ्ग-
लाया रविस्तथा । धन्यायास्तु बुधः स्वामी भ्रामर्या
धरणीसुतः । भद्रिकायाः पतिर्जीवि उल्काया रवि-
नन्दनः । सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्गटायास्तु दानवः"

इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया । तासां सुखेन ज्ञानाय
योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम	म	पि	ध	भ्रा	म	उ	सि	सं०
तदीयाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
तानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	४	५
नक्षत्राणि ।		१	२	३				

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशाका-
लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं
सर्वतः ।

विंशोत्तरीयदशा तु "रविश्चन्द्रस्तथा भौमो
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः भृशुश्चेति कृत्तिकादौ
त्रिधा भवेत्" । दशावर्षाश्च "षट् सूर्यस्य दशा वर्षाः
दिङ्मिता रजनीपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टा-
दशैव तु । गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश ज्ञेया केतुनां सप्त कीर्त्तिताः । भृगोर्विंश-
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः" ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेशाः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	७	२०	
जन्मनक्षत्रा-	२	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	१	२

त्रैराशिकेन प्राग्बुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम् ।
एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामन्त्रावुक्तानि यथा

"दशानुरोधेन फलं वर्द्धन्ति सुनीश्वरा जातशुभाशुभं
तत् । शारं सङ्कृत्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीप्तः १ स्वस्थस्तु सुदितः २ शान्तो ३ हीनो ४-
ऽतितुः ५ स्वितः ६ विकलश्च ७ खलः ८ कोपी ९ नवधा खेचरो
भवेत् । उच्चस्थः खचरो दीप्तः १ स्वस्थः २ स्वखेत्तगो मतः ।
सुदितो ३, मितमे ४ शान्तः समगो हीनको ५ अधरः । शत्रुभे-
दः स्वसंयुक्तो ६ विकलः ७ पापसंयुतः । खलः ८ पराजितो-
ज्ञेयः कोपी ९ स्यादकंसंयुतः । पृथक् पृथक् फलं तेषां दशा-
काले विशेषतः । तत्र नामानुरोधेन परिपाके वर्द्धन्ति
हि । पाके प्रदीप्तस्य धराधिपत्यसम्पत्ताह शौर्थं घनवाह-
नञ्च । स्त्रीपुत्रलाभं सुखवस्तुपूजां चितोश्वरान्मानसुपैति

विद्याम् । स्वस्थस्य खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपा-
 क्षमधनादिसौख्यम् । विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताश्च
 दारार्थभूम्यात्मजधर्ममेति । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
 वस्त्रादिभूगन्धसुतार्थधैर्यम् । पुराशधर्मश्रवणादिगान-
 दानादियानाम्बरभूषणाग्निम् । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
 शान्तस्य भूपुत्रकलत्रयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
 शास्त्रं बहुर्धदेशाधिपपूज्यताश्च । स्थानच्युतिर्बन्धुवि-
 रोधिता च हीनस्य खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
 कुत्सितहीनदृष्ट्या त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
 दुःखान्वितस्यापि दशाविपाके नानाविधं दुःखसुपैति
 नित्यम् । विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनशौरादिभूपैर्भयमाप्र-
 पन्नः । वैकल्यखेटस्य दशाविपाके वैकल्यतां याति
 मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
 त्रयानाम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
 खलस्य खेटस्य पितृवियोगम् । शत्रुस्त्रानाम्भ्रनभूमि-
 नाशसुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि
 दशाविपाके पापं समायाति बह्वप्रकारैः । विद्यायशः
 स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञाश्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी ।
 अथ परभोज्यादिगरविदशाफलानि । भानोर्दशायां परभो-
 ज्यस्य भूम्यर्धदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
 सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोष्ठीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
 र्दशायां गोद्विधान्यार्धपरिभ्रमश्च । संसारयुग्बन्धुजनैर्वि-
 रोधं देशाद्देशश्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेष्ट्यागमनं चि-
 त्तीशादुपैति हर्षं रतिकैलिमानम् । रुदङ्गभेरीरवयुक्तया-
 वमन्योन्ववैरं लभते मनुष्यः । आरोग्येष्ठी वाचरनाय-
 कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिशौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
 रभूमिगोवाजिमातङ्गकषिक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
 नायकस्य कषिक्रियावित्तच्छेदनाशम् । चोराग्निपीडितं
 कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
 स्यापि रवेर्विपाके सानार्थनाशं क्षितिपालकोपात् ।
 स्वयन्मुनाशं सुतमित्तरैः पित्रादिकानामपकीर्त्ति-
 मेति । अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति मृह-
 च्युतिश्च । विदेशयानं मरणं गुरुणां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
 कर्षेर्विनाशम् । मूलतिकाशस्वरवेर्विपाके चेतार्थदारात्मज-
 वन्धुसौख्यम् । राजाश्रयं गोधनभिल्लाभं स्वस्थानया-
 नादिकमेति राज्यम् । स्वच्छेत्तस्यापि रवेर्दशायां
 स्वयन्धुसौख्यं कषिवित्तकीर्त्तिम् । विद्यायशःप्रार्थित
 राजपूजां स्वभूमिन्नाभं सुसुपैति विद्याम् । दशाविपाके

ह्यधिशत्रुमस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः । गोभिलपिता-
 दिशरीरकष्टं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्नात् । सपत्न-
 राशिस्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपान्नि
 चोरेर्विपदं विषादं पितोर्विरोधश्च दशान्मेति । स्वमि-
 त्तराशिस्थितसूर्यदाये स्वभृत्यभित्तात्मजराजपूजाम् । स्वगे-
 हवासं स्वजनस्य सञ्जादु यानादिभूषाम्बरताम्रलाभम् ।
 अत्यन्तमित्तर्गतस्य भानोर्दशाविपाके ह्यतिशौख्यमेति ।
 स्त्रीपुत्रधान्यार्धमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि । स-
 मर्त्तगस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनैः स्यात् कषिभूमिधान्यम् ।
 गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रश्मिपीडितः
 स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचाहुदृष्ट्या कुन-
 खी कुशीलः । स्त्रीपुत्रधान्यार्धपशुक्रियादिमनोविकारं
 सुसुपैति हेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
 लभते स्वदृष्ट्या । तीर्थभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
 कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दुष्मत्वेर्विपाके नित्यं
 मनः क्लिश्यति हेयबुद्ध्या । कुभोजनं कुत्सितवस्त्रपानं
 कुशीलदृष्ट्या त्वधनं कथत्त्वम् । दिनाधिनायस्य शुभान्वि-
 तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । इष्टैर्विलासं
 स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जाह्नविनोदगोष्ठीम् ।
 पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु
 दुःखम् । पितोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूषासङ्गतं
 कथत्त्वम् । करोति भातुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशस्वी
 सुतवाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकैलिशौख्यं
 पितोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
 दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम् । स्थानच्यु-
 तिवन्धुवियोगमेति भङ्गः कर्षेर्वित्तपरिभ्रमश्च । त्रिकोश-
 संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननश्च । शौखा-
 दिहानिं निधनं पितृश कर्मादिवैकल्यसुपैति काले ।
 उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति हर्षं नित्यं प्रतापजनितं
 महतीं श्रियञ्च । नानाविनोदललितं रतिकैलिशौख्यं
 स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्गनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
 रवेर्दशायां भार्यार्धभूपुत्रविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्वन्धु-
 विकृत्सितस्तु मनोविकारं ज्वरमेहरोगम् । आदौ सूर्य-
 दशायां दुःखं पितरोगकृतक्षयशाधिः । मध्ये पशुधन-
 हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च । दशाविपाके धनहानि-
 मेति घष्ठस्वभानोरतिदुःखजाहम् । शुभमद्योद्भूत-
 पवितरोगं मूत्रादिकच्छं त्वथवा प्रमेहम् । रजस्यमानो-
 रपि वा दशायां देहस्य कष्टं त्वषवान्निचिह्नम् ।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्यु-
 त्तु । भानोर्द्वादशस्य चेष्टादि दशा क्लेशार्थहानिं क्षयं
 स्त्रीवन्धुत्वजभूमिनाशमथ वा पित्तोर्विनाशं कलिम् ।
 स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विषकृतं रात्रोभयं पादरुक्
 विद्यावाद्द्विनोद्गोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् ।
 पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्र कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्लेश-
 वन्धुविद्योग दुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
 नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानास्वरं सर्वं नाश-
 सुपैति तत्र शुभयुक्तं वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्वि-
 क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
 र्थाग्निं भ्रातृवैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्देशायां
 भोगार्थभूत्वकलत्रहानिम् । ज्ञेयादिनाशं स्वपदच्युतिं
 वृ यानच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारात्स्वितस्यापि
 रवेर्देशायां कलत्ररोगस्त्वथ वा सृतिर्वा । कुभोजनं कुत्-
 सितपाकजातं चौरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थि-
 तस्यापि रवेर्देशायां राज्यार्थलाभं ससुपैति धैर्यम् ।
 उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च ।
 व्यायस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाग्निं शुभकर्म-
 लाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषा-
 म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यसक्तं कर्मा
 जीवे यस्य यज्ञोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च
 तत्त्वत्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्ये स्थानबलाधिके
 क्षप्रधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
 धनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तृपाके शयनाम्बरादि लभते
 सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणामिष्टबन्धुसहितं तीर्थाभि-
 षेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तृपाककाले
 बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशाद्विदेशं
 ससुपैति दुःखम् । दिग्वीर्यं युक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्त-
 राक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्नोयथोऽर्थभूमिर्नो
 चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्सुते ब्रलिष्ठे
 रवौ विपाके क्षप्रभूमिविच्छे । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाच्च
 हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वसुपैति
 कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्यं युक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
 सौख्यं हीने रवौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टा-
 धिकवीर्यं युक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य
 मानं सुतदारसौख्यं ज्ञाप्यादियानाम्बरमत्र हीने ।
 रवौ स्वगानां बलहृष्टयुक्ते त्वचिन्तयित्वा सकलं च
 सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने

सकलं विनाशम् । क्रूरादिषष्ठांशरिवेर्देशायां स्थान-
 च्युतिं वा नृपचरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं
 च पित्तादिनाशं त्वथवा तदीयम् । सृष्टंशषष्ठांशरवे-
 र्देशायां सृष्टंशपानाम्बरभूषणाग्निम् । नामद्वयं राजसु
 पजितञ्च वेदानशास्त्रःशमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यंश-
 युतस्य भानोर्देशाविपाके महतीञ्च कीर्तिम् । बन्धु-
 देशाधिपमाननं च पत्नादिसंभितकलत्रलाभम् । स्त्रीञ्चा-
 दिजन्यं फलमाह्वरादौ पश्चात् फलं खेवरहृष्टजन्यम् ।
 मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापग्रहाणामिह योज-
 यन्ति । भुजङ्गमत्रप्रशयुतस्य भानोर्देशाविपाकेऽहिभयं
 विषाहा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूत्वंप्रश-
 युतस्य चैवम् । स्त्रीञ्चस्योऽपि दिनेशो नीचांगे चेतकलत्र-
 धनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पित्तादीनां तथैव
 सुनिवाक्यम् । उच्चांशकयुतो भानुर्नीचस्योऽपि महत्-
 सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं क्षयम् ।

अथोच्चादिगचन्द्रशाफलानि "व्यत्युच्चगस्यापि निशाक-
 रस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्र-
 लाभं धनायतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्न-
 पानाम्बरभूषणाग्निं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । आरो-
 हिस्यो चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
 करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवाङ्गनं भूसुरतर्पणञ्च ।
 निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्ताम्बरसौख्यहा-
 निम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूषेः पतनं
 तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
 विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोवि-
 कारं ससुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये
 नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
 लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोभम् । स्वत्वेगस्यापि
 निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेश्या-
 गमनं क्षितीयात् संमाननं स्त्रीसुतबन्धुसौख्यम् । निशा-
 करस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् ।
 कुवक्षतां कुत्सितभोजनञ्च चेतार्थदारात्मजतापयानम् ।
 यानाम्बरालङ्कारणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् ।
 देशान्तरे आस्मति बन्धुहीनो दुःखी परिक्लिष्टप्रति शत्रु-
 नेहे । भित्तर्चगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षिति-
 पालभैत्रीम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं चित्ताम्बरा-
 भूषणवाग्बिलासम् । सुधाकरस्याप्यतिभित्तराशिं गतस्य

दाये त्वतिशौख्यमेति । विद्याविनोदाङ्गितराजपूजां
 श्लोकात्पारात्प्रजासनाभम् । दशाविपाके समराशिस्य
 कलानिधेः काञ्चनभूमिनाभम् । किञ्चित्सुखं बान्धवरोग-
 पीडां विदेशय नं लभते मनुष्यः । नीचस्थितस्य हि दशा
 विपदं महात्तिं क्लेशथेदुःखवनवाससुपैति काले ।
 काराण्डहं निगडपादकृशाङ्गहीनशौराग्निभूपतिभयं
 सुतदारजेपम् । श्लोकेन्दुपाके सकलं विहीनं रात्र्यार्थ-
 भूपुत्रकलत्रमित्रम् । उन्मादचितं स्वजनैर्विरोधन्वित-
 मायाति कुशीलवृत्त्या । पूर्व्येन्दुपाके परिपूर्णमेति विद्या
 विनोदाङ्गितराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रभ्रष्टार्थमनोविलासं
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि श्लोक्तस्यवियञ्चरेष
 युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मद्गाभिरासं
 स्त्रीपुत्रभ्रष्टादिविनोदगोपीम् । यापान्वितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितिपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्मुहानिं विदेशयानं त्वशुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौख्य
 यद्वस्युतस्य प्राप्नो दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहिर-
 पद्याम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारशौख्यम् । पापे-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कृत्यितभोजनञ्च सातर्वियोगं स्वयया तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं
 च कीर्त्तिम् । इष्टार्थवन्मुगमभूपमानं जलक्रियावस्तमनो
 विलासम् । मूलतिलकोशगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुवह-
 कोयः । बद्धपत्नशान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य सातर्वियोगं सुख-
 यानभूमिम् । क्लेशधनापिं स्टहकर्मलाभकीर्त्तिं स्वना-
 माङ्गितपद्यजाचम् । दारावन्वितस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राप्रिसदाहरनि । सुपुत्रशौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रमे-
 हमत्वादिक्लमं मनोरुक् । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्त्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माप्रमनेक-
 शौख्यं भूपुत्रयानाम्बरवन्मुपूजाम् । नीचांगगस्यापि दशा
 ददाति रोमं महत्तरं चेन्दोः । पादाङ्गिरोगपीडां युक्तेषु
 पराजयं गतोत्साहम् । उच्चांगस्यापि दशा ददाति
 शौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधघनलाभं भूपति-
 बन्धानदेहदृष्टिं च । चन्द्रदयायानादौ नरपतिसम्मानन-
 कीर्त्तिशौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं स्टहघनशौख्याम्बरं
 चाने । प्रहस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । शौराग्निभूपात्तभयं जलेन मूलादिकलहं
 जननाशसाङ्गः । रन्वस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य

कार्यं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं सख्यैर्विरोधं
 कुभोजनं माञ्जनेषु नाशम् । रिपुफगचन्द्रदशायां प्राप्नो
 क्षतिनाशनं कुरुते । रात्रोऽन्तधनभाम्यं स्थानविनाशं
 महत्तरं दुःखम् चन्द्रस्य वित्तस्थितपाककाले वित्ताम्बर-
 स्त्रीसुखभोगभाम्यम् । मिष्टान्नपानं रतिकेचिसौख्यं
 घनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । ततोयराशिस्यनिशाकरस्य
 दशा महत्शौख्यमनेकवित्तम् । मनो हृदं श्लाघजनादि-
 शौख्यं कषत्रुयानाम्बरभूषणापिम् । लाभस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्नो दशायां विविधार्थलाभम् । स्टहस्य-
 पानाम्बरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् ।
 दिनेश्वरेषाहतचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं स्वजनैर्विरोधम् ।
 भावाँल्यं भूपुत्रपान्निचोरेमाँतर्वियोगं क्लिपाम्बनाशम् ।
 चन्द्रे स्थानबलाधिके घनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देव-
 प्राङ्गणतर्पणं नृपधनाम्याप्नोति भूमिं घनम् । स्त्रीरत्ना-
 म्बरभूषणं क्लिपघनं नोविक्रियासेवनं मिष्टान्नादिरसायनं
 फलयुतं दध्याम्बमात्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्वि-
 हीने स्थानार्थनाशं स्वपद्व्युतिञ्च । स्वबन्धुनाशं त्वथ
 या वियोगं क्लेशधनाशं ससुपैति काले । निशाकरे दिग्-
 बलसंयुतेऽस्मिन् दिग्मलरादागतवस्तु चिह्नम् । विद्यागमं
 भूपतिमिताञ्च स्वबन्धुपूजां गजवाजिभूमिम् ।
 चन्द्रे तथा कालवसान्वितेऽस्मिन् तरङ्गयानं क्लिपगो-
 महीय । विद्यादिघोषं नखकेशदन्तचर्माम्बरालङ्कृतवा-
 हनञ्च । निशर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निशर्गतस्यापि करोति
 शौख्यम् । जयलतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां बद्ध-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्ययुक्ते कृपाकटाक्षेण
 नरेश्वरस्य । समस्तभाम्यं ससुपैति शौख्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिघटांशसमान्वितस्य दाये
 शशाङ्कस्य बद्धत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाशं क्षितिपालकोषं
 विद्याविवादं कलहं जनैश्च । स्टहशषटांशसमान्वितस्य
 चन्द्रस्य दाये बद्धपुत्रलाभम् । श्लोकात्पारात्प्रजासनाभं विजयं
 सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावताद्यं-
 शसमान्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्त्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च शौख्यं देवाचनं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरश्रेष्ठाण्यस्युक्तचन्द्रो दिशति रोमिताम् । कार्यं
 पापसमायुक्तं गोत्राङ्गणनिपीडनम् । खादौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानजन्तं ततः फलम् । अशोद्धवं फलं
 पद्मादुपहजातफलं तथा” ।

अशोद्धादिमभौमदशाफलम् । “अनुसूभूम्यदशाव-

काले क्षेत्रार्थलाभं समरे जयञ्च । व्याधिक्रमन्वेति नरेश-
मानसहोदरस्त्रीसुतवाग्विलासम् । उच्चकृतस्य हि दशा
धरणीसुतस्य प्राप्नोति राज्यमथवा क्षितिपाञ्च वित्तम् ।
भूमध्यदारसुतबन्धुसमागमं च यानादिरोहणविशेषविदे-
शयानम् । आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यन्न-
नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्धैर्यमनोऽभिलाषं भास्योत्तरं
मोगजवाजिसङ्घम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थ-
नाशं कलिकोपदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चो-
राग्निभूषैर्मथमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य
दाये कुट्टत्या खलनादिरक्षाम् । कुभोजनं मोगजवाजि-
नाशं स्वबन्धुनाशं नृपवृद्धचौरैः । मूलत्रिकोणस्थित-
भौमदाये मिष्टान्नपानास्वरभूषणार्पितम् । पुराणधर्म-
श्रवणं मनोऽन्नं भ्रात्रादिशौख्यं कृषिभूमिमेति । स्वसेव-
गस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्धं भूमिम् । स्था-
नाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखा-
र्पितम् । धरासुतस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहा-
दिदुःखम् । नरेशकोपं स्वजनैर्विरोधं भूस्यर्थदारात्मज-
मित्तरोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशिस्य दशाविपाके
समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूपाळविषैः प्रमादं पी-
डातिलच्छादियुदाक्षिरोगम् । मित्तर्चगस्यापि कुजस्य
दाये मित्तत्वमायाति सपत्नसङ्घैः । चोराग्निमान्द्याक्षि-
विषाद्भूमिं कपेर्विनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य
दाये त्वतिमित्तराशिं गतस्य भूपाळकृतार्थं भूमिम् ।
वस्त्रादियन्त्रादिविवाहृदीक्षासुपैति देशान्तरलब्धभाग्यम् ।
धरासुतस्यापि समर्चगस्य नृहोपकार्यं स्वधनप्रमाणात् ।
स्त्रीपुत्रभ्रयात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्नि-
पीडाम् । नीचपहेषापि समन्वितस्य धरासुतस्याति-
मनोविकारम् । प्रेष्यत्ववृत्तिं परकीयमन्नं स्त्रीपुत्रनाशं
नृपवृद्धचौरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं लक्ष्णेण
वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य
दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये
पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवहिजानां पशुदे-
वतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गवृत्त्या । शुभान्वितस्यापि
कुजस्य दाये केचित् सुखं देहकथाङ्कुरोगम् । भूपैर्विवादं
समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षित-
धरासुतनोदर्ये भूस्यर्थनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते
त्वत्तन् शोभनं भवेत् । वारस्य पापप्रह्वीक्षितस्य प्राप्नो-
दशायां बड्डदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलत्रमित्तो देशा-

नरस्यः क्षितिपाळकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषा-
भ्यासुपैति दुःखानि । कलहो वारविरोधं लभते देशान्तरं
याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधि-
ताञ्च । चोराग्निपीडां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे
प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूल-
कच्छम् । सगोचरस्यस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत्
फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मदिवैक-
ल्यसुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वपकीर्त्तिमेति विद्या
सुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगभौमदशायां दधानि शोकं
स्त्रिया विरोधं च । राज्याच्च्युतिं विपक्षाद्देशाद्देशान्तरं
याति । वित्तगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिसुपयाति ।
स्वकुलाट्यात् लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोगञ्च । भ्रा-
तृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं
वित्तसुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थान-
गतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जाह्यतां शत्रुसेवगतस्य भूमि-
सहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्यधरासुतनोदर्ये
कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव
वा । मरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके ।
स्फोटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नव-
मस्यधरासुतनोदशापाके पदच्युतिम् । गुरुणां च
तथा कष्टं तपोविघ्नं महद्भयम् । आयस्यभौमदाये
करोति राज्यार्थभूषसम्मानम् । समरे जयप्रतापं वा-
गुपकारं मगोजवं कीर्त्तिम् । व्यथगतभौमदशायां प्राप्नो-
धनहृतं नृपाङ्गीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृणां
विदेशयामञ्च । उच्चयसंयुक्तधराजकाले मनोभिलाषं
विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतरां
याति सुगन्धपदम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽत्यन्त-
कर्मवैकल्यम् । धनहानिभूषदण्डः शिन्नोदरपरायणो-
ऽशीलः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमान-
हानिं च । मध्येऽग्निभूषचौरैर्भीतिं तत्र विनि-
दिशेन्नित्तमान् । अन्ते आह्वियोगं सुतधनदारान्नि-
गुल्ममूलादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेन्नोचरयुक्ते विशेषतः
कथयेत् । भौमस्य संस्थानब्रह्मन्वितस्य दशाविपाकेऽर्ध-
कलत्रसौख्यम् । स्थानादिनामं सुखकीर्त्तिशौर्य-
सुदोगसिद्धिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुरुते
स्वपदच्युतिम् । कुजः कुषीदवृत्त्या च जीवनं भवति
ध्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखवार्ध-
रश्मप्रतापम् । गोभूमिकल्पस्वरयानलाभं दिग्गन्तरा

क्रान्तयशःप्रतापम् । काबवीर्ययुतभौमदशायां कास्य-
नान्विरति सौख्यमुपैति । पट्टवस्तमसिभौक्तिकलाभं
चित्तवस्तुन पगोजजलाभम् । निसर्गवीर्यान्वितभौमदाये
कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभार्यात्मजमित्त-
वम्बु गोभूमिभूषास्वरदेहसौख्यम् । निसर्गतः स्थान-
धनाक्षिनाशं पिताधिकं कुत्सितभोजनञ्च । कुजस्य
दाये कुनखी पितृघ्नः सञ्जोदराणामपि देहपीडा ।
वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चौरान्नि-
सर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दृग्वीर्ययुक्तस्य
कुजस्य दाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्त-
भार्यात्मजमित्तवम्बु गोभूमिभूषास्वरदेहसौख्यम् । क्रूर-
पठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशञ्च
समस्तविभवक्षयम् । सौम्यपठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं
भवेत् । विवाहदीक्षायाश्च च सर्वेषामुपकारकम् ।
पारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूम्यर्षदार-
सम्पत्तिधनवाहनभोजनम् । क्रूरदेहाण्यसंयुक्तकुज-
दाये मनोव्यथा । निगडं विषभीतिं च पाशवन्धनमेव
च । उच्चस्योऽपि धरास्त्रनुनीचांशकसमन्वितः । तत्-
पाके आतृसरणं नृपवङ्गिवाङ्मयम् । भूमिपुत्रोऽपि
नीचस्यः स्रोत्रभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदारार्थ-
पुत्रमित्तविवर्द्धनम् कुजदशा ।

अथ बुधदशा । “अत्युच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः
स्वातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्त्तिं जननायकत्वं
स्त्रीपुत्रभूम्यर्थमहोत्सवञ्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-
नोर्देशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टि-
र्धनधान्यपुत्र गोवाजिमत्तेभस्त्रकृपादम् । धारोद्दिश्यो
सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजिसङ्घम् । नृहस-
भूषास्वरयानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम् ।
शशाङ्कनोस्वरौचिणी या दशा महत्कष्टतरञ्च
दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भव-
मत्र कष्टम् । नीचस्यचन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन
हीनं स्वजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं वन्द्यु विरोधितां च
विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलतिलकोणान्वितसौम्य
दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्त्तिम् । विद्याविद्यासं-
निवृत्तार्थशीलं पुराणधर्मप्रवणादिपूतः । स्वचेतन-
स्यापि शशाङ्कनोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत् ।
वाञ्छितगोभूमिद्वयार्थदारानृहस्रपानान्तरभूषणाग्निः । श-
शाङ्कनोस्वरैराशिस्य शलोर्भवं भूपतिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कुलहीनसेवां कुभोजनं दार-
सुतार्थनाशनम् । शशाङ्कनोरतिशतुराशिं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं
यज्ञादिविघ्नं शुभकर्मनाशम् । मित्तचेतदशायां शशाङ्क-
नोर्धनायतिः सौख्यम् । नामद्वयसंप्राप्तिः स्वनामा-
द्वितगद्यपद्यानि । अतिमित्तराशिस्य दशा प्रपन्ना
महत्त्वतां याति । भूपतिमैत्रं सौख्यं धनसुतदाराश्च
वन्द्युसम्मानम् । समर्त्तगस्यापि शशाङ्कनोर्देशा सुखं
धान्यसुतास्वराणि । करोति राज्यच्युतिमत्रविधुं
विज्ञानहीनं पिटकादिरोगम् । नीचस्येचरसंयुक्त सौम्य-
दायेऽतिकष्टताम् । पदध्वंसं वन्द्युनाशं कर्मनाशं मनो-
रुजम् । उच्चस्येचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् ।
भाम्योत्तरं सुविद्यां च वाञ्छित्यं भोज्यक्रियाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । अज्ञेयार्थ-
दारपुत्रादिकृषिगोभूमिनाशनम् । विदः सौम्यसुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्त्तिं
दारपुत्रनृपात् सुखम् । सौम्येक्षितस्यापि शशाङ्कनो-
र्देशाविपाके महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविद्यासौख्य
राजपजां ज्ञानिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षित-
स्यापि शशाङ्कनोर्धन्यक्षयं वन्द्युजनैर्वियुक्तम् । विदेश-
यानं स्वपदच्युतिं च प्रेषानुष्टत्या कलहोऽतिकष्टम् ।
केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्तधन-
धान्यकलत्रपुत्रान् । यज्ञादि कर्मनृपमानयशःप्र-
लब्धिं नृहस्रपानशयनान्तरभूषणानि । लभ्यं गतस्य
हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं कृषिख्यभान्वम् ।
भेरीरवादि परिषोधितयानमार्गं तीर्थोभिकेकमद्यवा
जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्त्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रथमतां
याति । तृतीयराशिस्यितचन्द्रनोर्देशाविपाके क्षुद्रतां
समेति । उदुमानभाजीवनगुल्मरोगमत्तार्त्तियोने नृप-
माननञ्च । शशाङ्कनोर्द्विवुक्स्थितस्य दशा प्रपन्ना
नृहधान्यनाशम् । सौख्यादिहीनं ह्रिवुक्शेष्टस्य-
सुद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्यशशिनन्दनस्य
या क्रूरवृद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनहृत्तिरपि राज-
सेवया कष्टलक्षधनमेति सम्पदम् । प्रशासमान्वस्थित
सौम्यदाये त्वग्दोषजातं वक्ररोगमेति । विश्वर्चिका
पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्भयं क्लेशत्वम् ।
देहाङ्गवैकल्यकलत्रवन्द्युविद्वेषं भूपतिदत्तकोपम् । आक-

किं मूलभवं प्रसादं रिपुस्थितस्यापि शशाङ्क-
 स्त्रनोः । दारस्थितस्यापि शशाङ्कनोर्दशा विपाके
 सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमन्नाम्बरं च नाम-
 हयं भूपतिमिवताञ्च । भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्क-
 स्त्रनोर्भाभ्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थोभिषेकं जप-
 होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्ननुषङ्गः । कर्मस्थितस्यापि
 शशाङ्कनोर्दशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वना-
 माङ्कितगद्यपद्यं नामहयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
 देवमहीरुहायां साय ज्वलाभं जननायकत्वम् । कवित्व-
 मार्गं ससुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात् । उपा-
 न्धराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तसुपैति काले । दा-
 नेन वा भूपतिमाननाद्वा कृपेण वाणिज्यविचारतो वा ।
 उद्यांशसंयुक्तशशाङ्कनोर्दशाविपाके सुतभूषणाग्निः । मनो
 विखाद्यं नयनाभिरामसुखाद्दृष्टैर्वा च जलाभिषेकम् । नी-
 चांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम् । प्रेषणं परि-
 चारं च दशायाञ्च करोति तत् । सौम्यदशायामादौ लभते
 धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्धे स्वजनविरोधं मध्ये दाये
 नरेशसम्मानम् । अर्कगसौम्यदशायां लभते विविधापदं
 मनोदुःखम् । स्वकुलजन्तुपविरोधं निन्दामयं वाणिक्य-
 रोमञ्च । स्थानवीर्यं युते सौम्ये तत्पाके कीर्तिराश-
 दम् । मनोवैर्यं मनोह्रासं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् ।
 तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहद्भवम् । विदेशवासं दुःखं
 च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्यसहिते सौम्ये
 दिग्गन्ताङ्किकः सुधीः । सामन्तराजमित्तत्वं मन्त्र-
 माल्यस्य लेपनम् । कालवीर्यं युतसौम्यदशायां देहसौख्य
 क्लृप्तादिवियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोय-
 परिपूततनुः स्यात् । निसर्गवीर्यांश्वितसौम्यदाये निसर्गत-
 स्यापि शुभादि कर्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातृ-
 विद्योमं स्वधवा तदीयम् । वक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्य
 दारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिषुसुदृष्टानमाचरेत् ।
 दम्बत्वेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रति
 केचिच्च राजपुत्रभाग्यसम्पत्तम् । क्रूरपठंशसौम्यस्य
 दशापाके महद्भवम् । चोराग्निभूषैर्भीतः स्याच्छुभदृग्-
 जोभवर्जिते । नृदंशादियुते सौम्ये राज्ञलाभं महत्
 सुखम् । मार्दवं सर्वभूतेषु कृपिपुत्रार्थसम्पदम् । सौम्ये
 वैशेषिकशस्ये विशेषाद्वाजपूज्यताम् । सुनन्वाम्बरमाल्यं
 च विद्याभोषीरुह्यताम् । क्रूरद्रेष्ठासंयुक्तसन्-
 द्रहृदंदा वदा । चोराग्निभूपतिमयं स्थाननाभं मह-

द्भवम् । उच्चराशिगतः सौम्यो नीचभागमतो वदि ।
 राज्यं सुखं महत्कीर्तिम् विनाशयति तत्क्षणात् ।
 चन्द्रात्मजोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसम्पत्तः । अशुभं
 फलमादौ तु शुभमन्त्ये प्रयच्छति ।

अथ गुरुदशा “गुरोर्दशायां परमोच्चमस्य राज्यं
 महत्सौख्यसुपैति कीर्तिम् । मनोविलासं मजयाजिसङ्घं
 नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्द-
 शायां भाग्योत्तरं भूपतिमाननाद्वा । विदेशयानं मह-
 दाधिपत्यं दुःखैः परिक्रान्ततनुर्मनुष्यः । आरोहिणी
 देवगुर्भेहत्त्वं दशा प्रपञ्चा कुरुन्धर्मभूमिम् । गानक्रिया
 स्त्रीसुतराजुषां स्वीर्यतः प्राप्नयशःप्रतापम् । जीवदशा-
 यामारोहिण्याभोयो मखुलादिनायो वा । द्विजभूपाल-
 स्वध्वनो मेधाधो कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य
 दशावरोहा करोति सौख्यं सद्भवे नाशः । सद्भयः
 कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सद्भवे याति । अतिनीच-
 भागभाजो गुरोर्दशायां प्रभस्मन्तुपुञ्जः । अन्धोन्महृद-
 यवैरं कृपिनाशं याति परभयः । मूलविकोचनिचयस्य
 गुरोर्दशायां राज्ञार्थं भिसुतदारविशेषसौख्यम् । याना-
 धिरोहृषमपि स्वलाप्रवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपाद-
 पीठम् । गुरोर्दशायां स्वगृहं मतस्य राज्ञोऽर्थमूषान्य-
 सुखाम्बरञ्च । मिष्टान्नगोराजिनोविखासं काव्यादि-
 पुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्दशायामतिशतुराशिं गतस्य
 दुःखं ससुपैति शोकम् । विघाटभूष्यर्धकलत्रनाशं नृपा-
 भिनचोरैर्वैरुदुःखपीडम् । गुरोर्दशायामरिराशिगस्य
 ज्ञेयादिवित्तं शयनाम्बरञ्च । नरेशसम्मानसुपैति नित्यं
 स्त्रीपुत्रभत्यात्मसहोदरार्तिम् । प्राप्नो दशायामतिमित-
 राशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदङ्करोरिव-
 यानघोषं दिगन्तराक्रान्तसम्पत्तभाग्यम् । मित्तर्कगस्यापि
 गुरोर्दशायां नरेशसैर्भी ससुपैति कीर्तिम् । विद्याविवादे
 जयमदसौख्यसुगन्धस्वदस्त्रपरोपकारम् । समर्कमस्यापि
 गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । जपार्थगो-
 भूमिमनोविलासं मित्वाम्बरासङ्कृतिमूषणाग्निम् । नीच-
 खेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमेषुप्राणवादञ्च
 पुत्रायाञ्च विरोधिताम् । उच्चखेचरसंयुक्तगुरुदाये महत्-
 सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पा-
 पान्वितस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं नृदयान्त्र-
 स्त्रम् । मूढं बहिः पुरुषकर्म विशेषात् भूष्यर्धदारा-
 त्तजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेशवासं

ष्टदुःखान् च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिसंसा-
 र्गविशेषनाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्देशायां प्राप्तं सुखं
 किञ्चिदुपैति धैर्यम् । क्वचिद् यशः कुत्रचिदाप्तसौख्यं
 क्वचिद्धनं नाशमुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
 र्देशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवार्चनं भूधुर-
 तर्पणञ्च तीर्थभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
 राज्यं भूदारराजसम्मानम् । विविधसुखानन्दकरं
 बहुजनरक्षां प्रधानतां याति । लग्नकृतस्य हि दशा-
 पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलास्वरभूषणाग्निम् ।
 यानाधरो ह्यष्टद्विगुणारवैश्च मत्ते भवाजिभटसङ्कयुतं
 करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्वयं भूपतिमत्व-
 भावम् । भूपालयोगादि हि भूपतित्वं नीचेत्तदा तत्सदृशं
 करोति । कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं
 प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं शरव्रह्मणि
 पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याप्रमाह-
 र्त्सं नयस्तदानीम् । भूपालयोगे त्वथ वार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसु
 राजयोगम् । पञ्चमस्यगुरोर्दाये मन्त्रोपाक्षिप्तं हृत्सुखम् ।
 सुताग्निं राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम् । त्रिकोणसं-
 स्थस्य गुरोर्देशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्धविवेकमुद्धिम् । षट्दश-
 पांनास्वरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चां-
 शसंयुक्तगुरोर्देशायां भागप्रोत्तरं राजसमानमेति ।
 प्रवालसुक्तामशिरत्नलाभं सर्वेषु सख्यं ससुपैति सौख्यम् ।
 नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाङ्गयं गुल्मविचर्चि-
 कादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च षट्पाग्निचौरैः
 स्वकुलोद्धवैश्च । अर्कगजीवदायां सहसा ज्वरपीडितो
 भवेत् क्षीणः । ऊर्ध्वाङ्गरोमतप्तो दुःशरीलत्वप्रभग्नसंसारः ।
 आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
 स्त्रीपुत्रलाभात् चान्ते कष्टं विनिर्दिशेत् । धनस्थित-
 स्यापि गुरोर्विपाके धनायतिं भूपतिमाननञ्च । विद्या
 विवादाङ्घ्रिनाराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
 षट्पञ्चतबहुमानं भूतृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनैर्वा
 दत्तगोभूमिवित्तम् । कृशनयसनभूषागन्धमाल्यास्वराणि
 परकृतसुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम् । तृतीयस्यगुरो-
 र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं
 गन्धमाल्यास्वरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं
 लम्बाद्रिपुस्तस्य गुरोर्देशायाम् । आदौ भवेदेवमथान्य
 पाके दारार्थचौरादिभयं सरोगम् । जीवोभरथ-
 श्दस्यः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभ
 गजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभसुपयाति । बहुर्ध-
 दारपुत्राङ्गुपविरोधं स्वबन्धुविहेयम् । व्ययगतजीव-
 दशायां प्राप्तौ वाहनादि सुसुपयाति । लभते विदेशयानं
 नानाक्लेशैश्च परिभूतः । पाके स्थानबलान्वितस्य च
 गुरोः चेत्तार्थदारालजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकं
 चित्तास्वरं भूषणम् । दिग्धीर्धान्वितदेयनायकगुरौ
 लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपबधूसम्मानि
 तां याति सः । निसर्गवीर्यान्वितजीवदाये निसर्गत-
 श्चातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं
 भागीरथीतोयज्जताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्देशायां
 महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपति-
 भित्तां च सुगन्धजातास्वरवागविलासम् । दिग्धीर्द-
 युक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षैश्च महीपतीनाम् ।
 समस्तभाग्यं ससुपैति नित्यं देशान्तरे भ्रमस्यति किञ्चि-
 देव । क्रूरपश्यांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
 कोपावमानादीन् लभते नात्र संशयः । सौम्यपश्यां-
 संयुक्तगुरोर्दायेऽतिशौख्यताम् । वाहनं बन्धुसम्मानं
 यज्ञवैवाहिकं शुभम् । पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके
 महत् सुखम् । षट्दशपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम् ।
 पापद्रेक्षाणयुक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम् । काराष्टह-
 प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुनीच-
 राश्यांशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्तृष्णा-
 देव नश्यति । नीचस्थो देवपृच्छोऽपि स्त्रीपुत्रांशकसम-
 न्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः” ।

अथ शुक्रदशा । “अथ षट्गुरोर्देशायां मन्त्रविलास-
 प्रियार्थभोगी स्यात् । साल्याच्छादनभोजनशयनस्त्री-
 पुत्रधनयुक्तः । स्त्रीक्षिप्तस्यापि भृगोर्देशायां स्त्रीसङ्ग-
 नार्थविरुद्धधर्मम् । पित्रोर्विनाशं ससुपैति दुःखं शिरो-
 रुजं भूपतिमाननञ्च । आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना
 धान्यं बरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रदृत्तिसिद्धिं स्वजनै-
 विरोधं सात्वादिनाशं परदारसङ्गम् । भृगोः सुतसौख्य-
 वरोहकाले प्रचख्खवेष्ट्यागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्रवन्धा-
 र्त्तिमनोविकारं हृच्छूलरोगं मदनार्त्तिमेति । उद्देगरो-
 गतप्तः कर्मसु विफलैश्च सर्वदाभिरतः । अतिनीचग-
 तस्य दाये शुक्रस्यात्तार्थदारपुत्रार्त्तिम् । मूलविकोख-
 भालो भृगोर्देशायां सचाधिपत्यं स्यात् । प्रविक्रयकुश-
 लधनवान् कीर्त्यन्वितो विधिज्ञश्च । स्वर्जगशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्थनशौचम् । नित्योत्साहं द्वेषं परोप-
कारं महत्त्वञ्च । भृगोर्दशायामतिशयशुभं नतस्य
पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभग्नसंसारविशोर्षदेहं गुल्मा-
क्षिरोगं यद्दृश्यीप्रकोपम् । शत्रुक्षेत्रदशायां भृगोरप-
त्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपतिरोषं कुरुते मत्तविद्याशा-
र्यपापकर्माणि । मित्तक्षेत्र दशायां परोपकारो कलावि-
धिसञ्च । पूगारामकविः स्याद्देवमनुष्येश्वरोद्भूतार्थश्च
अतिमित्तशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समर्चगस्यापि
भृगोर्विपाके प्रमेहगुल्माक्षिरुदप्ररोगः । किञ्चित् सुखं
भूपतिवङ्गिचौरैः भयं स्नानमाङ्कितगद्यपद्यम् । नीचस्त्रे-
चरसंयुक्तभृगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्माभिः । स्त्रोच्चस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके
राज्यं महत्त्वसमराधिपतित्वमेव । हेमाश्वरादिमणि-
भूषणयानलाभं भेरीमृदङ्गपणवानकवाद्यघोषैः । पापा-
न्वितस्यापि भृगोर्दशायां स्थानच्युतिं वञ्चुजनैर्विरोधम्
आचारहीनं कलहप्रियत्वं लघ्वर्थभूम्यात्मजदारनाशम्
शुभान्वितस्यापि भृगोर्दशायां सौभाग्यमिवात्मजधान्य-
लाभम् । नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालसुक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भृगोर्दशायां मानार्थहानिं
लभस्येति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके
धनाम्बरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रमिवात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा
भृगुनन्दनस्य यानाम्बरदिमणिभूषितदेहकान्तिम् । रा-
ज्यार्थभूमिद्विषवाहनवस्त्रशस्त्रदुर्गादियानवनवासजलाभि-
षेकम् । लम्बगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकषिलाभं परापवादं महोत्साहम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यसुप्तैति यानम् ।
कषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्त्तिजा-
लम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं स्वधवा
विदेशम् । प्रमेहगुल्माक्षिरुदशरीररोगं प्रभग्नवित्तात्मजवन्धु-
राज्यम् । कर्मस्थशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेश-
पूजे । भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः
प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
नरेशपूजाम् । प्रवालसुक्तामणिसङ्घशुक्तिगोभूमियानाम्ब-
वस्त्रलाभम् । पञ्चमस्थभृगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् ।
कीर्त्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वेषामुपकारकम् । त्रिकोणस्थ-

गतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यज्ञकर्मादिनाभञ्च
शुचिपत्नोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमा-
ङ्घ्रिनावृत्तिं चापि । अन्नसुखं वाग्बन्धसं परोपकारं नरे-
शसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोत्साह-
मदीनसत्त्वम् । चित्राम्बरालङ्कृतिवाहनाग्निं सहोदरायां
बहुभागप्रलाभम् । भृगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्या-
र्धवह्नात्मजसोदराशाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च
शत्रोर्भयं भूपतिवङ्गिचौरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि भृगोर्वि-
पाके शस्त्राग्निचोरक्षतमित्तविपन्नम् । कश्चित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिद्वरेणप्रपयशः प्रतापम् । लाभस्थित-
स्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बराच्छपूजाम् ।
पुत्रार्थसौख्यं कषिक्रियसङ्घदानं स्नानमाङ्कितपद्यजालम् ।
व्यवगतशुक्रदशायां लभते धान्याधराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविद्यासञ्च । जीवर्चगतस्य
भृगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विप्लो
जननील्लेशान्वितो मनोदुःखी । अर्कगशुक्रदशायां जी-
वोत्सहवासः शुभावरोधश्च । लभते दारविवाहं भ्रातृ-
वियोगञ्च कलहञ्च । सिंहगशुक्रदशायां लभते विविधा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोभतप्रः कर्मसु विफले तु सर्व-
दाभिरितः । शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावाद्दिव्यादगोष्टिरसिकं नामहृद्यं संभ्रमम् । तस्मिन्
दिक्प्रवल्बान्विते बहुयशःपुत्रार्थदाराम्बरं शुक्रे कालव-
लान्विते सुखधनं कीर्त्तिः स्नानमाङ्किता । निसर्गवीर्य-
युक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कषिगोभूमिविचारि
भ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि भृगोः सुतस्य
दशाविपाके त्वितराजपूजाम् । मृदङ्गभेरीरवयुक्तयानं
वित्तवस्त्राभरणानि राजपूजम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य भृगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले । विद्याविलासं
शयनाम्बरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरघटां-
शयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभीतिः
स्यात् कषिगोभूमिनाशनम् । सौम्यघटांशयुक्तस्य भृगो-
र्दाये महत् सुखम् । कूपाराभतटागानां निर्माणं देव-
पूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम् ।
वाहनं भूषणम्भानं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरद्रेष्काण-
संयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम् । काराट्टहमहत्कष्टमनलं
चोरपीडनम् । उच्चक्षेत्रेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽति-
कष्टः । करोति राजपूनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा ।
उच्चैशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कषिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्" शुक्रमहादशाफलम् ।
 अथ शनिदशा । "मन्दात्युत्तुदशायां ग्रामसभा-
 मण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं
 बन्धु कलहं च । खोत्तुदशायां कुर्वते देशभ्रंशं मनोरुजं
 दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं क्षयिहानिं नृपविरोधञ्च ।
 आरोहिणी व. सरनाथसूत्रोद्देशा विपाके नृपलब्धभा-
 गम् । वाणिज्यप्रनाभं क्षयिभूमिनाभं गोवाजियानं सुत-
 टारलाभम् । दिनेशसूत्रोत्तुदशायां राजपुत्र्युतिं
 टारसुतार्थनाशम् । भाग्युत्तुयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेक्ष्यत्व-
 भायाति गुदाक्षिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशसूत्रो-
 दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षयिं
 च नीचानुदृष्ट्या सप्तपैति इत्तिम् । मूलत्रिकोष्णिल-
 यस्य शनेर्दशायां देशान्तरादिवनवाससप्तपैति काले । नाम-
 हयं यदि सभानगराधिपत्यं विद्वेष्यं सुतकलत्रजनादि-
 भिर्वा । सन्नेत्रगस्य च दशा दिवसेशसूत्रोद्देशं करोति
 बलपौरुषकीर्तिं जालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
 लाभं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । शने-
 र्दशायांमतिशत्रुगस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च ।
 चोरादिभूषैर्भयमत्र विद्मं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति ।
 दिनेशसूत्रोत्तराशिगस्य वैश्याङ्गनं प्राप्य तु भूमिना-
 शम् । कर्षेर्विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं सभायाति
 शरीरकच्छम् । मिलित्तोदशायां मन्दस्य तु शिल्पकर्म-
 वेत्ता । ज्ञानवलं प्रतापं ददाति दुःखं महत्तञ्च । अधि-
 मित्तमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतवन-
 दारविशेषात् परशुक्रमहिषादिवाणिज्यम् । समर्त्त-
 गस्यापि शनेर्दशायां सभानबुद्धिः सुतदारमित्ते । भृत्या-
 पदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं लयवातपित्तैः । नीच-
 खेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च
 नीचदृष्ट्यानुजीवनम् । खोत्तुखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत्
 सुखम् । किञ्चिद्वाज्यं कर्षेर्लाभं भयवर्गार्थनाशनम् ।
 पापान्तिस्थापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति
 काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
 विदारम् । शुभान्तिस्थापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञान-
 सप्तपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभाग्यं कृष्णानि धा-
 न्यान्ययसाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्थापि शनेर्दशायां भृत्या-
 र्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं सभायाति परापवादं
 कुभोजनं कुत्सिगम्यमाल्यम् । शुभेक्षितस्थापि शनेर्द-
 शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थसप्तपैति काले । पञ्चादुपैत्यत्वं मह-

स्वकष्टं गोभूमिवाणिज्यप्रकषेर्विनाशम् । केन्द्रान्तिशने-
 दाये कलत्रायासपीडनम् । पुत्रमित्तार्थदारादिबन्धुनां
 मरणं घृणम् । लभ्यगतशनेर्दाये देहकच्छसप्तपैति च ।
 स्थानच्युतिं प्रयासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्थ-
 शनेर्दाये मातृतद्दृग्नाशनम् । नृहृदाहं पदभ्रंशं चो-
 रार्तिं नृपपीडनम् । दारराशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरि-
 पीडनम् । मूलकच्छं महाहृषं स्त्रीहेतोर्मरणम् वा ।
 दशमस्थशनेर्दाये कर्मनाशसप्तपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं
 निगर्हं राजपीडनम् । द्वितीयस्थशनेर्दाये वित्तनाशमथाशि-
 रक् । राजकोपं मनस्तापमन्त्रेषं मनोरुजम् । तृतीय-
 स्थशनेर्दाये क्षयिगोधनसम्पदः । मनोजाश्रमसुखाहं
 भ्रान्ततद्दृग्नाशनम् । पञ्चमस्थशनेर्दाये पुत्रनाशं मनो-
 रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् ।
 षष्ठस्थरविस्त्रोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोर-
 विषैर्वाधां महत्क्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्यो मन्दः
 करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गो-
 महिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनाशं
 शरीरकषैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातेर्विनाश-
 सप्तपैति । लाभमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
 सम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविद्यासं क्लेश
 लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूष-
 कृष्टम् । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च ।
 अर्कगतमन्ददशायां स्वजनहृषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
 पत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
 नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेक्ष्यत्वं धन-
 सुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उत्तुर्शिमन्ददाये विविध-
 सुखानन्दभोगभाग्यादीन् । कुर्वते विदेशयानं ग्रामसभा-
 मण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायांमतिदुःखं मातृ-
 नाशनं कुर्वते । मध्ये विदेशयानं परगृहवासं पराङ्गभुक्
 चान्ते । स्थानवीर्यं युतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्तिश्च-
 पैति । चोरशत्रुनृपवर्द्धभयं वा बन्धुनाशमथवाञ्छिशुदा-
 र्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्यं युतस्य दाये दिग्गन्तरादाप्रस-
 खार्थकीर्तिम् । भूष्यार्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धु-
 जनैर्विरोधम् । कालवीर्यं युतमन्ददशायां कालकूटविष-
 भीतिसप्तपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिक्षयि-
 वाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलं
 क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
 क्रूरपठंशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पटभ्रंशं कारान्दहनविशेषम् । सौम्यपठंशसंयुक्त-
शनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धु-
विग्रहम् । वैषेधिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति
च । विशेषाद्राजसम्मानं विचित्रास्वरभूषणम् । क्रूर-
श्रेष्ठाश्चसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । उद्धन्वनं विधा-
द्भीतिं नृपचोराग्निजन्मयम् । नीचराशिगतो मन्दः
स्वोच्चांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते
कष्टदो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसम-
न्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टदो भवेत् ।”

अथ राहुदशा । “राहोर्दशोऽपि केतोस्तु
दृशिकस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलत्विकोणं कुम्भाच्च क्रियो
मित्रमभ्युच्यते । एतत्प्रमराशित्तु केतोमूलत्विकोण-
भम् । षष्ठाष्टरिपुफगो राहुस्तदाये कष्टदो भवेत् ।
उच्चस्यः सैहिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं
करोति मित्राग्निं धनधान्याभिवर्धनम् । राहुनीच-
स्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्धन्वनं विधा-
द्भीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निपीडनम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवास-
ज्यं ध्रुवम् । लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विधाग्नि-
शस्त्रादौः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं
समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चिन्त-
हरते विशेषात् । कुभोजनं कुम्भितराजसेवा मनो
विकारं त्वन्दं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराहुकाले
पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं कर्षेन्नन्मनाधिपत्यं
विदेशयानं नरपालपूजाम् । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले
भातुर्विनाशश्चयथा तदीयम् । जेतार्थनाशं नृपतेः
प्रकोपं भार्यादिपातित्यभनेकदुःखम् । चोराग्निबन्धार्ति
मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
राशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दशा-
विपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूषै-
र्भयमाप्ननाशम् । प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वग्दोषरोगं
त्वथवा मृत्तिञ्च । कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं
रुष्टपैति शीघ्रम् । विदेशयानं कृषिभागप्रहानिं सर्पा-
ज्यं नृत्यसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य
यमालयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूषैः स्वकुली-
ज्जैश्च भयं मृगैर्वा वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां

नवमस्थितस्य पितोर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
गुरुबन्धुनाशं क्लानं ससृष्टस्य सुतार्थनाशम् । मान-
स्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रदृष्टिं लभते मनुष्यः ।
पुराणवर्षेऽथवादिभिश्च गाङ्गेयतोषैरपि शुद्धदेहः ।
सौम्यर्तुगश्चेत्फलमेवमेव पापक्षेत्रे च तथा भवेद्भि ।
भोक्तं फलं यत्कलं तदेव सौम्यर्तुगश्चेत्फलमन्यथान्यत् ।
पापक्षेत्रगतो राहुः कर्मस्यः पापसंयुतः । स्वभिगस्त-
स्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीडनम् । व्याघराग्निगतो राहु-
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारलाभञ्च गृह-
क्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनो-
रुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं कृषिपशुधनं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेप्रयुतस्य राहोर्दशाविपाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभृत्या-
त्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाश्रयुतस्य राहोर्दशाविपाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दगावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षेत्रसंयुक्तफलीन्द्रदाये देहस्य
कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाङ्ग्यं वञ्चनतोऽग्निभीतिः
प्रमेहकासचयमूलकच्छम् । शुभदृष्टियुतो राहुः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननसर्थाग्निं बन्धुनां मरणं
ध्रुवम् । पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीडनम् । उच्चगेह-
युतो राहु राजप्रलाभं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचप्रहयुतो राहुनीचवृत्त्यानु-
जीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा ।
दशादौ दुःखमाप्नोति दशमध्ये सुखं यथा । दशान्ते
स्वाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपते-
भ्रान्तिर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनाग्निमित्ररहितं रोगा-
ग्निमित्रं भयम् । यानारोह्यपातनं विषजलैः शस्त्रा-
दिभिर्वा भयं देशादेशविवासनं कालरुचिं वस्त्रादि-
भिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनस्तापं चोराग्निकृषिनाशनम् । केन्द्रस्थस्य
दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दाये महद्भयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च स्यासकादि
विषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम् ।
वाक्पारुष्यं मनोदुःखं कुम्भिताम्रं मनोरुजम् । तृतीय-
राशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

भायाति भ्रातृभिर्द्वेषं परम् । चतुर्धराशिंगस्यापि
केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभग्न्दारपुत्रादिदृष्टे धान्य
प्रहर्षितः । पञ्चमस्यस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् ।
बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्त्रि-
गतस्यापि दशाकाले महङ्गयम् । चोराग्निविषभीतिः
स्याद्देशान्तिं ससृपैति च । कलत्रराशिंसंयुक्तकेतोर्दाये
महङ्गयम् । दारपुत्रार्थनाशञ्च मूलकच्छं मनोरुजम् ।
केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महङ्गयम् । पितृदृष्ट्युत्पास-
कासपहृण्णादिक्षयान्वितः । नवमस्यस्य केतोस्तु दशा-
पाके पितृविपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म-
विनाशनम् । कर्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाद्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिसौख्यञ्च यत्तदारोदिवर्धनम् । रिःफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशमभ्यो
महङ्गयम् । दशान्ते राजभौतिञ्च देहजाग्रमथापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्रार्थं दृष्टशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-
हान्श त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्यो०त० उक्ता यथा ।

“षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च ।
अष्टाङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्रुताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकानवविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-
रथेकविंशतिः । दिक्षु त्वयं त्वयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । क्तिकादि प्रदातव्यं दिग्मन्वरमता दशा ।
कत्तिकादित्वये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्वित्वये
भौमोबुधो हस्तचतुष्टये । अतुराधात्वये सौरिर्गुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्वित्वये राहुः शेषे शुक्रः प्रकी-
र्त्तितः । सूर्योपप्लवभौमार्कदशातिकष्टदा नृषाम् ।
शुक्रञ्चन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशाकावदात् प्रत्यवद् पञ्च वासरान् ।
तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च क्षताश्विनौ । दण्ड-
पलविपलान्यनुपलानि च सावने । यद्भयित्वा ऋक्षशेष-
भोग्नात्तु गणनक्रमात्” । अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्व-
दशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता । अङ्कैर्हत्वा दिनं

लब्धं तच्छेषे षट्पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया
दण्डास्तदन्तरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्नजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
जुजस्य, ज्ञस्य रुद्रास्तु मासा दिक्दिवसाः शनेः । ऋतु-
मासाद्युविंशच्च गुरोर्वर्षां द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टका
ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं पचाथासमन्येषामुच्चा-
श्चैवान्तरोदयाः । यद्दृष्यहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्नुवान् । तत्संख्यं स्थान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयाः । स्थान्तरेपहृण्ये स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलन्तु । “उद्विग्नचितपरिखेदितवित्तनाशक्लेश-
प्रवासगदपीडितपक्षघातैः । संक्षोभितस्वजनबन्धु वि-
योगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । र ।
“सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापवलवीर्य-
शुभान्वितञ्च । मिष्टाक्षपानशयनासनभाजनानि चान्द्री
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्कम्” । च । “शस्त्राभिघात-
वधवम्बनरेन्द्रपीडाक्षिणाज्वरं विकलताञ्च दृष्टे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापघनहा च
दशा जुजस्य” । म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजपट्पदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-
गमकोपदृष्टिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशास्तु हितार्थसिद्धिः” ।
बु । “मिथ्यापवादावधवम्बनकार्यं हानिर्मातृसूर्ययुक्-
प्रियसुखद्विविधैर्विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति
वैरयुक्तः कष्टास्तु पापददशास्तु शनैश्चरस्य” । श । “रथ्यं
दृष्टं विनयसञ्चयमानर्हद्भिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगयच्छूपयुक्तं यावत्
दृष्टस्यतिदशा पुरुषोहि तावत्” । व । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविघाति-
रोगम् । सन्नापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । रा । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रम-
दाविलासः श्वेतातपत्रन्दपूजितदेशलाभः । हृष्यश्च-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-
राजलक्ष्मीः” । शु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयाक्षोक्तम् ।
“सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्वेतायां योगिनी मता ।
द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-
नाम्ना पठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशमेव नाक्षत्रिकी
दशेत्याहुः । वराहेश त नाक्षत्रिकी दशामनादत्यैव दृष्ट-
ज्जातके वलिष्ठलग्नकेन्द्रस्थादिदशा प्रतिपादिता यथा
“उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिस्थाः प्रथमवर्षे

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वभापोक्तिमे-
ऽपि । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । सास्ये बहूनां बह्ववर्षदस्य तेषां च
सास्ये प्रथमोदितस्य । एकैर्लगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु
सन्त्यंशं त्रिकोणवृहगः खरगः खरांशम् । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः स होरास्त्रेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्थानान्यद्यैतानि सवर्णयित्वा सर्वाण्यधश्चेह विवर्जि-
तानि । दशावृत्तपिच्छे गुणका यथांशं केन्द्रदैक्येन
दशाप्रभेदः” ४ सू० ।

“उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कचन्द्रो मनः एषा-
सुदयरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्बलवशा
त्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः विभक्तिं तस्यादिदशेष्यते सा शेषा-
स्ततः शेषबलक्रमेणोति” उदयश्च रविश्च शशाङ्कसौदय
रविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरवि-
शशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थासुदयरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्तिमेषु स्थिता
ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्यैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
ये पणफरस्थास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्तिम-
स्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्तिमस्थाः
फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं ससुपैति पूर्वम्” । अथ
यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां ग्रहाणामभावे असम्भवे
सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे
मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
यदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्तिमस्थाः अथ केन्द्रस्थान
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव
वयसि आपोक्तिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपक्तिः पूर्वभापोक्तिमेऽपि इति एवभापो
क्तिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः । आपोक्तिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्था-
स्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य
प्रथमं दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्या पणफरस्थानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परभापोक्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामप्यभावे
आपोक्तिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्तिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्थानां परिकल्प्या पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्तिमस्थाश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्तिमस्थाना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः । अथाऽपोक्तिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः । तथा च स्वल्पजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्तिमोपशानां बलाच्छेषाः” १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रस्थानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रवज्रयाह “आयुः कृतमिति शोध्यन्तेपविशुद्धमायुर्थाव-
र्द्धप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र “लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तद्दशा भवेत् प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया येषां च
केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्माद्बलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा जनवला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्या ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्तिमगानाम् अनेनैव क्रमेणोति । सास्ये बहूनासिति
केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसास्ये सति बह्ववर्षदस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं यद्वाणां बलसाम्यं भवति यद्
 हावपि स्वसुहृत्त्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण
 बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्
 चेटाकालबलप्रहर्षनादिवलानि यावद्दृष्टानविधिनैकी
 क्रियन्ते तावद्बलसाम्यं भवति यद्वाणां यथा सा-
 मान्ये नोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्वयेण संयुक्तो
 भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबल-
 बत्वाद्बलसाम्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
 साम्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां साम्येऽपि वर्षत-
 ल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कम-
 ण्डलाद्य उदित उदितस्तस्य । यदा बलसाम्यं न भवति
 तदा बलवर्षेऽपि यद्दृष्टे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
 बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाम्ये
 प्रथमोदितस्येत्त्वत् द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रम-
 वशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रक-
 र्षेण उदयो गणितस्त्वन्वोक्तकालांशकवशाज्ज्ञेयः अत्र
 च भगवान् गार्गीः “बली लग्नेन्दुसूर्याणां दशासादां
 भ्रमच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु ।
 तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्रास्ये वज्रदायकाः । तत्रास्ये-
 ऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविर्विच्युताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां जातायामन्तर्दशायाञ्च यद्दृष्टानं
 वसन्ततिलक्तेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धमितं दशापतिना सहैक-
 र्त्तगोपचः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्ता-
 न्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य खैरात्म्यैः दशा-
 गुणैः परिपाचयति । तत्रांशं त्रिकोणगृहगः दशापतेस्त्रि-
 कोणगृहगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्तर्दशा-
 कालात् तत्रांशं तृतीयभागमपहृत्य खैरात्म्यैः दशागुणैः
 परिपाचयति । ऋरगः ऋरांशमिति दशापतेः ऋरगः
 मप्रमस्थानमः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् खैरांशं सप्र-
 मभागमपहृत्य खैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
 चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
 दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य खै-
 र्तर्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
 संहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः खैः
 खैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः
 मकाशादेककर्त्तृदिगो यद्दो यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति-
 तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
 ल्पनां कृत्वा यद्वादेककर्त्तृदिगतानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यौ

भाग आनच्छति तदनुसारेणाद्वादयो भागाः । परिषेषाणां
 भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो यद्वा भवन्ति
 तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
 नान्ये । कथमेतद्भवत्येते उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्त्त-
 गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं
 मिहिराचार्यैकवचननिर्देशः कृतो यावत् स्वल्प-
 जातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तगोऽर्द्धं तत्रांशं त्रिको-
 णयोः सप्रमे तु सप्रमं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
 गतो यद्दृष्टः स्वगुणैरिति” गर्गादीनामथेकवचननिर्देशो-
 ऽस्ति तथा च भगवान् गर्गः “एकर्त्तं संगतश्चार्द्धं
 विभागन्तु त्रिकोणमः सप्रमस्यः खैरांशन्तु पादन्तु
 चतुरस्रगः । लग्नेन संहिताः सर्वे ह्यन्योन्यं फल-
 दायकाः” यवनेश्वरश्चाथेवम् “कालोऽर्द्धं भागैकयद्वा-
 श्वितस्य तदर्द्धं भागं लभते चतुर्थे । विभागभागी च त्रि-
 कोणसंसात्तदर्द्धं भागं स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्रमे
 सप्रमभागभागी स्थितो यद्दृष्टारवशात् यद्दृष्टः” एवं सर्व-
 त्कवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो
 भवति न सर्व इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं
 तथार्द्धं खोच्चसप्रमं भागम् । एकर्त्तं नवपञ्चमचतुर्थनिध-
 नास्तसंस्थानम् । ददुर्यद्वा यद्वाणां स्वदशास्वन्तर्दशा-
 ख्यानाम् । फलकालान्मिद्विधक्रमेण भेदाच्च तेऽथे-
 वम् । एकर्त्तगेषु बलवान् भागहारो मित्ततो रिपोर्वपि
 मित्तञ्च” । एष्वलफलं तस्मिन् काले रिपोर्निवं तथा च
 मयः “एकर्त्तपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
 एकः स एव कर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहगाः” । इति
 लग्नेऽपि यत्रांशपहारित्वं प्राप्नुस्तत्र च लग्ने यदा
 यद्दृष्टः स्थितो भवति तदा लग्नपहृत्योर्वो बलवान् स
 एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
 नामन्तर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
 दृष्टोत्वा तं भागमेककर्त्तृगतानां भागीकृत्य तद्भागांश-
 मिच्छन्ति” ३ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह स्थाना-
 नीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चा-
 र्द्धादिकानां भागानां स्ववर्णना कार्या स्ववर्णना सदृशच्छे-
 दता ततः स्ववर्णयित्वा क्केदसादृश्यसत्पादा ततस्तानि
 सर्वाणि स्थानानि अथः खैः खेदैः विवर्जितानि कार्याणि
 खेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं
 प्रत्यंशं गुण्या कार्या भवन्ति खेदः तदैक्येन संक्षेपेण

केदो भामहारो भवति । कश्चिन् गुणके को भागहार इत्याह दशावर्षसमूहे दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावदान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्यु केदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति ४ भट्टो० ।

“सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतो” ५ सू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतच्च ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतो पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णा नाम्नी भवति सम्यग्बलिनइत्युक्त्वा पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णयां दशायामन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यघनद्विभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदुनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यस्य शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले घनघानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अथ च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया घनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशितस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया घनारोग्यविनाशिनी । सोऽन्वाराशितस्य च किञ्चिदुनबलगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया घनद्विकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्धविवर्द्धिनी” ५ भट्टो० ।

“अथ स्वतुङ्गाद्वारोहि संज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेऽप्यधमा भवेत् सा” ६ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अथस्तेति तुङ्गात्परमोच्चादुच्चस्थस्य च्युतस्यावरोहि संज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्वान्तरे यद्वाशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा आरोहिणी संज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चादुच्चस्थः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अथरोहि संज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्माद्भवति “संज्ञानुरूपानि फलान्यथैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मितांशकस्येन दत्ता दशा मध्यानाम्नोऽव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशकस्येन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ सोऽन्ववांशकस्येन दशा मध्यैव । आरोहिणीति ; निम्नान्नीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्वान्तरे यद्वाशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा आरोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचादुच्चस्थः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोच्चमिति । आरोहिणी च अष्टफला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यां शोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्येन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् क्रमेतदित्यत्रोच्यते अथरोहिणीशत्रुनवांशकस्येन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवात्ममिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञा लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णैति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्याद्वरोहिणी । तस्यामत्यमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः । मित्रोच्चस्वांशकस्यस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्चमध्यमसोक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यां शकस्य तु । अथरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णै परिकीर्तितेति” ६ भट्टो० ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शक्ते गृहे मिश्रफला प्रदिष्टा । संज्ञानुरूपानि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकवाह नीचारीति शस्तानि गृह्याणि सोऽन्वमूलविकोणात्मत्वमिन्द्रोक्षेणापि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यां शकैरिभांशे शत्रु-

नवांगके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशानर्दशा वा-
सा मिश्रफलानाम्नेव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति व्याधिसमेतमथार्गममेवमादिशेत् अर्थादेवाशस्त-
राशिंगतेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्नेन खोच्च-
मित्त्वमूलविकोणात्मवर्गेत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र-
फलैव भवति सञ्चारुपाणि नामसदृशानि फलानि
दशाखनर्दशासु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽखल-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलदा
अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारो । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अथैषां दशास्विति अथशब्दः आनन्त्ये
एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम्
उत्तरत्वं वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यानर्दशायां किं फलसुपयुज्यते” ७भट्टो०

“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काणेश्वरभेषु चोत्-
क्रमात् । अशुभेषुसमाः स्थिरे क्रमाद्दोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८भू० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह उभये
इति । उभये द्विसभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा-
मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेषुसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम-
द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे दृष्टा श्रेष्ठा तृतीये
द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्दृष्टिकृती पञ्चाशदेषां क्रमाच्च-
न्द्रेन्दुजशुक्रजीवदिनकृद्द्वैवाकरणीणां समाः । खैः
खैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्षिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९भू० ।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं पञ्चाशदां शार्दूलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि
वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः
परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
बुधस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा-

त्रिंशत् । ततः परं छतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरैः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिषेषु ग्रहेषु
बलवत्स्वरूपचयशब्दितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशा-
फलानि भवन्ति ह्रीनबलेष्वनुपचयस्येष्वशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्विसंवाद इति तथा
च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिनो वयः खम् भौमस्य
विद्याद्दशानानुजन्म । बौधन्तु शिचापदकालमाङ्गरभैथुनेच्छा-
ललितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाद्देव-
गुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽङ्गीत्यरमन्यमस्मात् सौरैर्जरा दुर्भग-
कालमाङ्गरिति” नैसर्गिकस्यदशाकालस्य प्रयोजनमाह
खैः खैरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनो पूर्वविधिना
कृता दशानर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग-
कथितवर्षैः खैः खैः आत्मीयैः युज्यते स्वदशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशादय-
स्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशानर्दशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्षिः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्तते तावच्छुभफलैर्लभ्यः । अत्र
केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
च्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः “खेष्टा दशा खे वयसि
ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकावृत्तिकः शशी त्र्यवृत्तिकः
कुजो द्वादशावृत्तिकः सौम्यः द्वाविंशद्वृत्तगुप्तो गुरुस्तु
कथितः शतस्यार्द्धं ५० । सप्तत्यवृत्तः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनेश्वरोऽवृत्तगतः । वयसोऽनराशि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः
कालः । खं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम् ।
भक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः सूर्यघासंख्यम्” । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकद्विंशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन
लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकद्विंशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तद्वर्षकालस्यान्यपक्षपरि-
गृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ वान्दः कश्चिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकत्वात् शतादधिकं यस्यादुर्नास्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति । उच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततरभ्यधिकं नास्ति यस्या-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्ध नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एतन्मेषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः त्वैराशिकाद्यमश्वादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तादा मीनलग्ने द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदा न्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेषे धन्वंशके मतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षष्ट्यां शतद्वयं षोडशधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्रधिकं भवति । नन्वेतावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्मादवल्ले लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाद्धोक्तं द्वेष्याण्यवशादुक्तम् उभयेऽधमसम्प्लिता इति यस्मादवल्लेहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्रेष्काण्यवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या व्यन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु क्रिमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः व्यन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् लब्ध्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः “व्यन्ते लग्नदशा शुभेति” यवनानैतद्वद्भूतानां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्त्यसमये सास्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणसुपन्यस्तं तच्च दुष्टमते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽनर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्” भट्टो॥

“पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्थसौम्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भाभेषु वा पाकके । मितोच्चोपचयतिकोष्णमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्-

फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा” १००० ।

“अथ दशानर्दशाशुभाशुभज्ञानं शार्दूलविक्लीरुतेनाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनाकौभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्रधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां षट्कापञ्चदशकेन साङ्गेन भवति । सावनसुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवाकोदयः सावनसहोरात्रं तच्च षट्षटिकसहोरात्रं अहोरात्रं त्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्रधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुः-पञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वमानेन षष्ट्रधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेषु चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षसुक्तञ्च “रव्यंशगोऽहोरात्रः सौरचान्द्रमसस्त्रिभिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः । स सावनो षट्षट्यासुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्यन्तेपविशुद्धमायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्युधिको मासः सावनस्त्रिंशत्त्रयः चान्द्रोऽभास्यानिकः, नाक्षत्रो रेवत्यनिकः । सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवसरान्तेन सावनं भवति चान्द्रं सावटनाक्षत्रम् उक्तञ्च “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम् । अवमविहीनं सावनसैन्दवमवदान्वितं वर्षमिति । एवं शोध्यन्तेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च सूर्यरचितकगगवान् गार्गीः “आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्वाणामथुपासनम्” । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावद्सहोरात्रं तत् पुलिशतन्वे सौरसहोरात्रं पठ्यते । “षट्षट्यासुसप्तमरूपनवसुनिनर्गतिययः शतगुणाश्च सौरैखेति” एतच्च पुलिथ एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्वं वर्ज्यमित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिसासयुक्तं चान्द्रमवसरान्तेन सावनं भवति एवं शोध्यन्तेपविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्वसिद्धान्तसु

चाकोदयादारभ्याकोदयं यावदादहोरात्रं तत्त्वावनमहो-
 रात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च
 “सावनेन कृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः” तथा
 श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः “सावनरुद्रयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
 जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि-
 च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सबन्ना यथा कृतास्तथा
 दशान्तर्हंशावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
 व्यम् । कथञ्चनृते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
 लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्दर्शाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
 योजयेद्दर्शाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य
 त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि क्षिपेत् । एवं कृते
 दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
 हर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्राद्यो
 यद्वटिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्त्तरात्रात्परतो
 गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूर्येण
 द्युगणोऽधोभवगुणितो द्विनवरसाप्तावधिकचान्द्रः चा-
 न्द्रोऽधरत्वेदानाग्राप्तः अघिमासदिनेर्हीनः इति अथ
 वसुगुणतिरात् सुनिगुणितः द्विनवरसाप्तः पृथग्रसख-
 दिग्भिः लब्धं खरामगुणितं शुद्धात् सैकोरविद्युगणः
 एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
 इत्याह शाकोऽगवसुशरोऽर्केगुण्यं चैवादिमास्युक्तः
 त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति । अ- वष्ट्रधिकेन शतत्रयेण
 भागमपहृत्यावाप्तं करणाद्दाः शेषास्त्रिंशद्भक्त्याचैत्रसि-
 ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तथयः कर-
 त्वावदेष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
 शक्रे तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
 दशाप्रवेशः पुनरप्यन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
 योजयेत् एवं यावत्तोऽन्तर्दशा भवन्ति तावत्तोऽनेनैव
 प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत्
 अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् “आदित्ये क्रियमाणे
 यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
 गतावदाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
 कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का
 भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्यभगणानीतात् शुक्र-
 शब्दं कृष्णफलं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते
 एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्थान्तर्हंशाप्रवेशः
 स पाकस्वामी तावत्सासौ पाकस्वामी यावत् तस्थान-
 र्दशामेव । स च पाकस्वास्थ्यन्तर्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य सम्बन्धिन्यन्तर्दशा प्रारब्धा शुभदा
 शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वा-
 मिनो यत् सुहृन्मित्रं तस्मिन्पि दशा प्रवेशकाले लग्नगे
 शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
 यो वर्गः तस्मिन्पि लग्नगे शोभना । अथवात्यस्मिन्
 सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनेव ।
 अथवा पाकपे दशाघियतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नान्त्रिदश-
 षड्भाभेषु तृतीयषट्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्ये शो-
 भनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा
 शुभदा दशा तथापि “अधिशतुदशं शतोः प्राप्तो
 ऽनष्टफलप्रदः । अधिमित्तोऽपि मित्तस्य दशं प्राप्तो-
 ऽतिशोभनः । समः समदशामेव यथोक्तफलदो हि सः” ।
 एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
 न्तर्दशा भवति तदा शुभैव आन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
 फलायामन्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
 फलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्दिने एवमशुभाया-
 मन्तर्दशायामशुभफलावप्तिरित्युभयत्र सन्देहस्युदासार्थ-
 माह भित्तोज्ञोपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रति-
 राशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्तं तत्क्षेत्रस्थित-
 चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
 केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषड्का-
 दशदशस्थानानामन्यतमस्थानस्यत्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्च-
 मस्थानगतोऽपि तथा मदनस्यः सप्तमे च स्थितः एतेषु
 निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलायां दशायां
 सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
 त्तोज्ञोपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य
 चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदु-
 ङ्गूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
 मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शतु
 ष्टहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय-
 चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्यो भवति तदा
 शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
 स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुङ्गूतं फलं बोधयति वि-
 शे- षेण दशापठितमपि अनेष्टमप्यष्टकवर्गोङ्गूतं च मि-
 त्तदशायां भित्तोज्ञोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते
 शतु नीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
 गार्गिः “यद्वाशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः ।
 सराशिर्जन्मकाले त्व यो भावस्तत् कृतञ्च तत्” । शरीरादि-

कृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति” १० भट्टो० ।

“दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञासुशुभानि चैवम् । मित्रासु मित्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्” १६ मू० ।

“अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्याभिचयत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिसंज्ञमूर्त्तयः स्पष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्या हता रूक्षाः स्वल्पमूर्त्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभक्तिं तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्त्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकश्चेद्वादि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । अथैषा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य खोज्ज्वितात्कालबलाश्रिताश्चेत् । मूलविकोणात् स्वग्रहाच्च मध्या मित्वाश्रिताऽल्लग्नग्रहाश्रिताऽहा । नीचारिभांशोपगताञ्जिता” हा गृहात् परिध्वस्तविवर्णरूक्षा । जन्मेशशतोर्निधनारिभेशाद् वा वायते सा बद्धदोषदा स्यात्” । एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलवृत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञासुशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मित्रासु दशासु मित्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्मृतमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभवेण संस्थिताः सव्यगाः सुमूर्त्तिधराः, अथैषां फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमात् स्नां दर्शा प्राप्य अन्यैर्निहता रूक्षाल्पमूर्त्तयोस्तुपचयवर्द्धसंस्थासु स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति” होरायाः लग्नस्थान्दर्शाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तुल्यम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रेक्षाणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मित्रायासुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् “प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौम्याधि-

मितवर्गस्यो मृत्युकृत् न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्नात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च भ्रुवम् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं खोज्जाटिषु च संश्रिते इति” १६ भट्टो० ।

“संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यसक्तं कर्माजीवो यस्य यस्त्रोपदिष्टः । भावस्थानालोकयोगोद्भवञ्च तत्तत्त्वं तस्य योज्यं दशायाम्” २० मू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्त्रितदेशं मालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्द्रव्यम् ताच्च स्थान्नाणि हेमेत्यादिना, अन्ये नोक्तं कथितं तस्य तद्द्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । यच्च कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः “अर्थाग्निः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाग्निर्भविष्यति । भावफलं वक्षति “सूरस्तत्र” इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “प्रथितस्वतुरोऽटन” इत्यादि तथा “मेघे सखस्तिमिरनयन” इत्यादि । आलोकनफलं दृष्टिफलम् “चन्द्रे भूपवुधौ” इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नाभसयोगाः सकलदशास्त्रपि फलप्रदाः वक्ष्यति च “इति निगदिता योगाः सार्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्त्रपीति” । एवमादि यद् यद्दत्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो० ।

“छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशाभवाथ । कस्मिन्निवास्वस्वरजान् गुणान्च नासास्यदकत्वञ्चवणानुमेयान्” २१ मू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतां मिति पूर्वसक्तम् “शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वर्गिनो भूमिस्तुतादयः क्रमेणेति” तत्तादित्यचन्द्रौ वज्रसुत्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामालीयदशामवाथ महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च “सच्छायोऽयं विच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते श्वमात्मोयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कस्मिन्निवास्वस्वरजान् गुणान् कुः पृथिवी अम्बुर्वरुणः अग्निः ऊताशनः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्यन्ना सा
 ऋया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य
 दृक्त्वक्त्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासानुमेयं प्राणोनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तन्नासानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा
 ज्ञेया तथा रसस्योपलब्धेः आस्यप्रकृतं चान्न हृत्तानु-
 रोधात् कतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृष्टानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गनुमेयं स्पर्शोनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी-
 च्छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशु-
 क्रकृताप्या ऋया ज्ञेया । यदातीव्ररूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी ऋया ज्ञेया । यदा
 स्पर्शेन शृदुर्भवति तदा धनैश्चरकृता वायवी ऋया ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभसी ऋया ज्ञेया । ऋयाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “ऋया शुभाशुभफलानि
 निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यप्रपुण्ड्रिषु लक्षणज्ञैः । तेजो
 गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्मुखरोमकेशा ऋया सुगन्धा च
 महीसद्युत्या । त्वष्टृर्धलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्यहनि प्रदृष्टिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिरासा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या ऋयाफलं तनुभृतां शुभ-
 माददाति । चण्ड्या पृथ्वा पद्महेमाग्निवर्णा युक्तं तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्यात्क्या-
 य क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपुरुषकृप्या
 पापमन्त्रानिलोत्था जनयति बधवन्धं व्याध्यनर्थायनाशम् ।
 स्फटिकसङ्घट्टरूपा भाग्ययुक्तान्युदारा निधिरिव जग्ज्जोत्था
 श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१भट्टो ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(स्या) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्क्येद्वर्त्त-
 मानां परिणमति फलाग्निः स्वप्नचिन्तास्वधीर्थैः” २२भू०
 “अत्र च वायवीं ऋयां वर्जयित्वा सर्वास्वैव
 ऋयासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभ-
 फलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मनः स्व-
 रूपं मालिन्याह शुभफलददति शुभं फलं ददाति यः

स शुभफलदः शुभफलदस्य प्रहस्य या दशा तस्याम्
 अन्तरात्मा स्वदेहस्यः परमात्मा चित्तस्वरूपः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य ऋयादर्शितप्रहदशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरा-
 त्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितप्रहदशाया स्त्वचिता
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति “निमि-
 त्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्य
 त्रिकालफलवच्चृणाम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 वमिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतच्च
 मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जायन्नाह” इति कथितफलविपाकै-
 रिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि
 कथितान्युक्तानि नानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तदुत्प्रहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य प्रहस्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तते इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशान्तर्क्येत्सुद्वेदित्यर्थः । एवं ऋयाव-
 शेनान्तरात्मवशेन फलपक्तिवशेन वा गणितस्य जात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां
 व्यङ्ग्यसुक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्ग्यत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्धभाह परिणमति फलाग्निरिति अवीथ्यैः बलहीनैः
 ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलाग्निः फलप्राग्निः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायामन्तराख्यानदर्शा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थागममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्दर्शा असौख्यमनर्थाग-
 मञ्च बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदि-
 द्यते यस्मादुक्तम् “एकत्रगोर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्दर्शापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमाद-
 पाठेन विना ऋयां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमानेत्

न शक्यत इति" २२भट्टोत्पलजतं तद्व्याख्यानम् ।

“एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्त्रां स्त्रां दशासुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः” २३०० ।

“कथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि यन्त्रिरेव भवतीत्येतद्वसन्तिल्लक्षणेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभयवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्गुणात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यतोच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्वया युक्ता अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टफलभावफलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेणेति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरोधे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहरानिरिति यदधिकं परिपच्यते तत्र एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोः मध्यादयदधिकं तत्परिपच्यते । यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वाच्चहानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारीप्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वात्पहरत्येव । अथवा सुवर्णापहारी रूपदस्य तथापि द्वे असदृशे कसदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूपदस्य भवति इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यस्य सुवर्णापहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति अन्येनैतदुक्तं भवति । यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्दरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मिकायां दशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्षफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि प्रामः इति” २३भट्टो.

ताजकोक्तवर्षदशा हीनांशदशास्था तु नीलउक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “सप्तान् सप्तान् सप्तान् विधाय राशीन् विनाऽत्यल्पं तु पूर्वम् । निवेश्य तस्मादधिकाधिकं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रभोऽव्दे । जनविशोऽधिकाधिकतः क्रमेणांशान् विशुद्धांशकशेषकैक्यम् । सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु भाज्या । शुद्धांशकांशान् गुण्येदनेन लब्धं भ्रुवाङ्केन भवेद्दशायाः । मानं दिनाद्यं खलु तद्ग्रहस्य फलान्यथैषां निगदेत्तु शास्त्रात् । शुद्धांशसाम्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साम्येऽत्यगतेऽस्तु पूर्वा । साम्ये विदग्धस्य बलेन चिन्त्यं बलादिकं लम्पतेर्विचिन्त्यम्” ।

तत्फलादिकं “दशा रवेः पूर्वबलस्य दत्ते” इत्यादिना ततोक्तं दृश्यम् । पाश्चात्यैः वर्षकाले सदृशा दशा व्यवहियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मसंयुताङ्कृता क्रमेष रवितो दिनानि । विंशोत्तरीयासुतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विषोः १०वर्षां वर्षे ३० दिनानि । कुजस्य ७वर्षां वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८ वर्षां वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षां वर्षे ४८ दिनानि । शनेः १६वर्षां वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १७वर्षां वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि । शुक्रस्य २० वर्षां वर्षे ६० दिनानि । एवं १६० दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्वे तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्धिकी ३नाक्षत्रिकी ४साम्बिकी ५सुहा ६विंशोत्तरा ७विंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह तदानयनादिकं नोक्तम् ।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयान्तम् वराहसु दृष्ट्यातके एतदनादुत्थैव कलौ साम्बिकी दशा दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशाशब्दे विंशोत्तरीयदशान्तर्दशा नयने “स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव पाठः । तत्र वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम् ।

महादशावर्षाः	र६	व७	म१०
ख०३१८	ख०१०१०	ख०४१२७	
च०६१	म०७१०	रा१०१८	
म०४१६	रा११६१०	जी०१११६	
रा०१०१२४	जी११४१०	म१११८	
की०६१८	म११७१०	ब०११२७	
म०१११२	ब११५१०	क०४१२७	
बु०१०१६	क०१७१०	गु११२	
के०४१६	गु११८१०	र०४१६	
गु११०१०	र०६१०	व०७१०	

समष्टिवर्षाः	६	१०	७
महादशावर्षाः	रा १८	की १६	म १८
ख२१८१२	ख२१११८	ख२०१२	
जी२१४१२४	म२१६१२	बु२१८१८	
म२११०१६	बु२१३१६	क१११८	
बु२१६१८	क१११६	गु२१०	
के११०१८	गु२१८	र०१११२	
गु२१०१०	र०६१८	व११७१०	
र०१०१०	व११४	म१११८	
च११६१०	म०११६	रा२११६	
म११०१८	रा२१४१२४	जी२१६१२	

समष्टिवर्षाः	१८	१६	१८
महादशावर्षाः	बु १७	के ७	गु २०
ख०२१४१२७	ख०४१२७	ख११४	
के०११२७	गु११२	र११०	
गु२११०	र०४१६	च११८	
र०१०१६	च११५	म११२	
च११५	म०४१२७	रा११०	
म०११२७	रा१०१८	जी२१८	
रा२१६१८	जी०११६	म१२१	
जी२१३६	म११६१८	बु२१०१०	
म११८१८	बु११२७	के११२	

समष्टिवर्षाः	१७	७	२०
--------------	----	---	----

अष्टोत्तरीयान्तर्दशाचक्रं ज्योतिषात्त्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम् ।

पूर्वभक्त्या यो गिन्यान्तर्दशाचक्रमत्र प्रदर्शयते

योगिन्यान्तर्दशाचक्रम् ।

महादशावर्षाः	म११	पि२१	ध२१	आ३१	म४१	म५१	म६१	म७१	म८१	म९१	म१०१	म१११	म१२१	म१३१	म१४१	म१५१	म१६१	म१७१	म१८१	म१९१	म२०१	म२११	म२२१	म२३१	म२४१	म२५१	म२६१	म२७१	म२८१	म२९१	म३०१
अन्तर्दशावर्षाः	म११	पि२१	ध२१	आ३१	म४१	म५१	म६१	म७१	म८१	म९१	म१०१	म१११	म१२१	म१३१	म१४१	म१५१	म१६१	म१७१	म१८१	म१९१	म२०१	म२११	म२२१	म२३१	म२४१	म२५१	म२६१	म२७१	म२८१	म२९१	म३०१

दशाकर्षं पुं दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कष-क्यच् ।
 १प्रदीमे श्वस्त्राङ्गुले पुं स्त्री० पुंस्त्रे व०व० । हारा० ।
 षिनि दशाकर्षित्वात् प्रदीमे हारा० ।

दशाक्षरं न० दश अक्षराणि पादेऽत्र । १पङ्क्तिनामके
 ब्रह्मभेदे । "वक्रयो दशाक्षरेण विराजसदजयत्" यजु०
 ६।३६ । २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।
 "दशाक्षरा वै विराट्" य० ब्रा० १।१।१।२२ । शतन्त्रोक्ते
 स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्थं आद्याचि गौरा०ङीष् ।
 "एषा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी" तन्त्रसा० ।

दशाङ्गधूपं पुं त्रिदोषघ्ने अथवा दशाचारादिनाशके धूप-
 विशेषे यथा "वासवेद्या दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अथवा दशाचाराः । पञ्चांशा
 गन्धपाषाणात् तावन्नाह्वयगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च
 जटासांघी च तावती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-
 देव हि रावकम् । अशीरन्तु द्विभागं स्यात् घृते भृष्टं
 नखं समम् । कर्पूरी सृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्तितौ ।

एष दशाङ्गधूपस्तु क्लृप्तापि मनोहरेदिति" शब्दार्थचिं
 धृतवाक्यम् । पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने श्रुपविशेषे यथा
 "मधु सुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् । सरलं सिद्ध-
 सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यश्च । कर्पूरं
 कण्ठमगुरु गुग्गुलुर्भलयोद्भवम् । केशरं बालकं पत्रं
 त्वक् जातीकोपसुतमम् । सर्वमेतदुदृतयुतं दशाङ्गधूप
 इरिति" इति ।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
 १खवुजे फलभेदे भावप्रान्तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
 सिरासत्त्वात् तथात्वम् । तद्गुणाः खवुजशब्दे २४६६
 ४० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
 ठञ् तस्य लुक् अच्समा० । २दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
 त्वि० "निःश्लेषोऽयोमयः शङ्खुर्ज्वलन्नास्य दशाङ्गुलः"
 मनुः । सहस्रशोषेत्यादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" ऋ०
 १०।६०।१ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्
 कतिक्रम्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति ५० इत० ज्योतिषोक्ते १दशापती रव्यादिपक्षे
 दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदान्यध्रुवत्ते राजनियुक्ते
 २सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते कार्या
 द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम्" भा०शा०१००अ० ।

दशानन ५० दश आननान्यस्य । रावणे शब्दर० "दशानन
 किरोटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसप्रियः" रघुः । "ध्वंसितोद्धत
 दशाननाम्" (लङ्काम्) भाषः । दशास्यादयोऽप्यत्र ।

दशानिक ५० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
 आनिकः । दन्तीवृत्ते शब्दच०

दशान्त ५० इत० । १वाङ्मके २वर्तिकाले च । "निर्विष्ट-
 विषयस्ते हः स दशान्तसुपेयिवान् । आसीदासन्ननि-
 वार्षः प्रदीपार्चि रिवोषसि" रघुः ।

दशामय ५० दशामया यस्मात् । इद्रे हेमच० ।

दशापवित्र न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्रमिव । आङ्गादिदेये
 वासःखण्डे । "दशापवित्रनामको यो वस्त्रखण्डो नो-
 द्रतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः
 शोभयेत्" "दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां स्रुवं सोम
 धारास्त्रावणार्थं यजमान आब्रूति, सा नाभिरित्युच्यते ।
 उदीचीनदशमवाचीननाभि च 'दशापवित्रं' कृत्वा
 द्रोणकलशस्योपरिष्ठादुद्गात्वाद्यस्ततो वितनुयुः । वितन्य
 च दशापवित्रस्य कोषान् धारयेयुः" ता० ब्रा०१।२ भा० ।

"अथ दशापवित्रस्यसृष्टयुः हिङ्करोति" शत० ब्रा०
 ४।२।२।११

दशाहृहा स्त्री दशसु दिव्यु आरोहति व्या+रुह-क ।
 कैवर्त्तीसुस्तके राजनि० ।

दशार्ण ५० दश अर्णानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
 यत्र "प्रवृत्सेत्यादिना" पा०ट्टिः । १देशभेदे स च
 देशः वृ० सं० कूर्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यासुक्ती यथा
 "आग्नेयां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि
 पुरिकदाशार्णाः" । स्वार्थे अण् । "तलाधरेऽवन्यपरान्य
 साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकक्षपांश्च" ५ अ० । "सप्र-
 व्याधा दशार्णेषु" आङ्गे पाठ्यादिगथा । तद्वाक्यशब्दो
 यत्रानुवाकेऽध्याये अस्ति विसृक्ता० अण् । दशार्णं दशार्णे-
 शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
 राजा वा अण् । दशार्णं पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि
 तन्नृपे च "तत्र दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
 कृतवान् भीमसेनेन सहस्रदुर्जनिरायुधम्" भा०स०२८ अ० ।
 भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थं क । बहुप्रु अणो लुक् ।
 "पूर्वभागस्कृतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः" भा०आ०
 १।२अ० । "विजित्यात्वेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः ।
 प्रतीचोस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
 स जित्वा च प्रतस्ये पाण्डुनन्दनः" भा०स० ११ अ० ।
 नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा०भी० ६अ० "अतजङ्घं
 जनपदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दशा-
 र्णाश्च मेकलास्योत्कलैः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्वं
 पूर्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्ता "जठराः कुक्कुराश्चैव
 सदशार्णाश्च भारत ! । पुनरन्यो निर्विशेषस्यो दशार्णदेश
 उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-
 न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-
 दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्स्थाने कतिपयदिनस्थायि
 हंसा दशार्णाः" मेघ० ।

दशार्णियु ५० पौरवरौद्राशब्दपस्य पुत्रभेदे "दशार्णियुर्जले-
 युञ्ज स्थलेयुञ्ज महावलः" हरिद्वं०३१अ० ।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम् । १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्येये च
 "अश्वत्थोमात्रा विनाशिन्यो दशाङ्गीमान्नु याः स्मृताः"
 मनुः । "क्षिप्रेण यन्त्रस्य समर्पयश्च" शरैः शितैर्व्योमच-
 रैर्दशाङ्गैः" भा०आ० १२५ अ० । दश बलानि अश्रोति
 अश्र-अण् । २दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम् ।
 दशार्द्धं ५०क्रोष्टृवंशस्यदृष्टपस्य पुत्रभेदे "दृष्टस्य जजिरे उवाकयः

चरमधार्मिकाः । आचरन्त्यश्च दशार्हश्च वरुणी विषहरश्च यः”
हरिवं १७ अ० क्रोष्टु वंशोक्तौ । भाग० ६।२४।१ उक्ते
२४ विष्णुवृत्तपौत्रे च । “ऋषस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् दृष्ण
सस्यैव निर्हतिः । ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः
सुतस्ततः” । उपचारात् १२४ श्रेष्ठे ४२४ तदधिकृतदेशे च
“वैश्वस्य भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णाश्च दशार्ह
सिंहः । उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्नः किरौटी
सुदितः कृतास्तः । प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्ह-
भर्ता सहितः सुहृद्भिः” भा० व० १२३ अ० १५ विष्णो पु० “विज-
योजयः सत्यसन्धो दशार्हः स्वात्पतां पतिः” विष्णु० सं० ।
शङ्करभाष्ये तु दशार्ह इति पठित्वा दशोदानं तमर्हति
दशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा व्याख्यातम् । दश-
र्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । दशार्ह यदुवंशप्रमात्रे
कृष्णादौ लिङ्गिण्यां ङीप् । दशार्हस्तंहाचकशब्दोऽस्मत्प्रत्य
अध्याये अनुवाके वा विष्णुक्ता० अण् । दशार्ह दशार्ह-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । ६ आयुषजीविसंभवे च ।
ततः स्वार्थे षष्ठी० अण् । दशार्ह आयुषजीविसंभवे ।
प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । दशार्ह यदुवंशे नृपमात्रे च ।

दश्यावतार उ० दश्या अवतारा अस्त्व । विष्णो दश्या अवताराश्च
अवतारशब्दे दश्या अन्वेष्येपि दश्यावताराः भूत्स्युप० उक्ता
यथा “धर्माद्वारायश्चक्षांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे । यज्ञश्च
वर्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य अज्ञा
ज्ञासीत् पुरोहितः । युनाख्यायाञ्चतर्थांस्तु आपन्नेषु
सुरेषु वै । संभूतः च ससद्गान्ते हिरण्यकशिपोर्बधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये इदो ज्ञासीत् पुरोहितः । वलि-
संस्थेषु लोकेषु ज्ञेतायां सप्रभं प्रति । तृतीये वामनस्वार्थे
धर्मण तु पुरोधसा । एतास्त्रिस्तः ऋतास्तस्य दिव्याः
संभूतयो द्विजाः । मानुषाः सप्र येऽन्वेषे तु शापजा-
स्तास्त्रिभोधस । ज्ञेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थीये मार्कण्डेयपुरःसरः । षष्ठमः
पञ्चदश्यान्तु ज्ञेतायां सम्भव ह । सान्नाता चक्रवर्ती
तु तस्यौतथ्यपुरःसरः । एकोनविंश्यां ज्ञेतायां
सर्वज्ञत्वान्कृद्भिः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्र
पुरःसरः । सप्तविंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्रभो रावणस्वार्थे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमे हापरे
विष्णु रष्टाविंशे पराशरात् । नन्दव्यासस्तथा जज्ञे
जातुकर्णपुरःसरः । कुन्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां
प्रस्थापनम् । तिस्रे नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणे ।

देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः । तस्मिन्नेव युगे
क्षीणे सत्यप्राणिने भविष्यति । कल्की विष्णुयथा
नाम पाराशर्यपुरःसरः । दशयो भाव्यसंभूतो बाण-
वल्क्यपुरःसरः ।”

दश्याश्च पु० दश्या अन्वेष्येऽस्य । चन्द्रे शब्दरे० “रथ-
स्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो
युक्ता दश तेन चरत्सवौ । वीथ्यान्वयाणि कृष्णाणि
ध्रुवाधारेण वेगिना । ह्यासद्विक्रमस्तस्य राशोनां
सवितुयेथा । अर्कस्त्रेव स्थितस्यान्नाः सद्युक्ता वदन्ति
ते । कल्पमेकं सुनिश्चेष्ट ! वारिगर्भससद्भवाः” पुराण
सर्वस्वे विष्णु० पु० ।

दश्याश्चमेध (धिक) न० काशीस्थतीर्धमेदे तन्महात्म्या-
दिकथा काशी० अ० ५२ अ० उक्ता यथा

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः ।
रयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः । अद्यापि
होमधूमोधैर्यद्ग्राप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति नै-
वेह नीलिमानं जहात्सदः । तीर्थं दशान्वमेधाख्यं
प्रथितं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्वासीदारास्यस्यं
शुभपदम् । पुरा इन्द्रसरो नाम तत्तीर्थं कलसोद्भवम् ।
दशान्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् । खड्गुन्मथ
ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् । अतीव पुण्यवज्जात
मतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशान्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य
तत्र वै । स्थितवान् न मनोऽद्यापि कापि कार्शे
विहाय तु । रात्रौ धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च
किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः ।
ज्ञेताप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । अज्ञोऽश्वरं
च संस्थाप्य विधिस्तत्रैव संस्थितः । परा तनुरियं
काशी विश्वेशस्येति निश्चितम् । अस्याः संवेवना-
च्छम्भुर्न कुप्यति पुरा मयि । कः प्राप्य कार्शे दुर्मेधाः
पुनस्तुक्तुमिच्छेते । अनेकजन्मजनितकर्म्मनिर्मूल-
लक्षणात् । विश्वसन्नापसंहर्तः स्थाने विश्वपतेस्तुतः ।
सन्नाप्यते परं काश्याविज्ञेधजमहात्मिना । प्राप्य
कार्शे त्वजेदास्तु समस्ताघौघनाशनीम् । नृपशुः
सं परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वाणलक्ष्मीं
यः काङ्क्षेद्भङ्गन् संसारदुर्मतिम् । तेन कार्शे न
सन्त्याज्या यद्याप्रैशादनुग्रहात् । यः कार्शे संपरि-
त्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्मतिः । तस्य हस्ततलाङ्गच्छेत्त-
वर्गफलोदयः । निवर्हणीमघौघस्य सुपुण्यपरिदृष्टि-

शीम् । कः प्रायः कार्शीं दुर्भेदास्यजेन्नोत्सुखप्रदाम् ।
 सत्यलोके कृतं सौख्यं क्व सौख्यं वैष्णवे पदे । यत्
 सौख्यं लभ्यते काश्यां निमेषार्द्धनिषेवणात् । वारा-
 णसीगुणगणाच्चिर्णीय द्रुहिणस्तिति । व्याडत्य
 मन्दरगिरिं न पुनः प्रथगान्मुने ! । स्कन्द उवाच ।
 भित्तावरुणयोः पुत्र । महिमानं ब्रवीमि ते । काश्यां
 दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमण्येः । दशाश्वमेधिकं प्रायः
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् क्रिञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 ज्यमिहेरितम् । स्नानं दानं तपो होमः साध्याद्यो
 देवतार्चनम् । सन्त्रोपास्तिर्नृपणञ्च आङ्गं पितृसम-
 र्चनम् । दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 वृद्धा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठ्ये मासि
 सिते पक्षे प्रायः प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके
 स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वितीयायां
 स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव
 मुच्यति । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायान्नरोत्तमः ।
 अथा शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावहृत्सृजेत् । तिथिं दश-
 हराम् प्रायः दशजन्मावहारिणीम् । दशाश्वमेधिके
 स्नातोयामीं पश्येन्न यातनाम् । लिङ्गं दशाश्वमेधेशं
 वृद्धा दशहरातिथौ । दशजन्माजितैः पापैस्त्वज्यते
 नात्र संशयः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेत्किञ्च-
 न्तमम् । भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्मृषेत् ।
 ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे पञ्चं रुद्रसरे नरः । कुर्वन्मै
 चार्चिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभ्यते । दशाश्वमेधावध्वदैर्यत्
 फलं सम्यगाच्यते । दशाश्वमेधे तत्तूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । स्वर्गुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् ।
 नं दुर्दृशमवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित् । यत्
 काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मेश्वरं
 वृद्धा ब्रह्मलोके महीयते । इति ब्राह्मणवेशेन वारा-
 णस्यां महाधिया । द्रुहिणेन स्थितं तावदावहिषेरा-
 गमः । द्विषोटासोऽपि राजेन्द्रो वृद्धब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 बभूवे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तदावसङ्गो म
 ब्रह्मणोर्भैरिनाद्यन् ।”

दशाहं पु० दशानामह्यं समाहारः टच् समा० समाहारत्वात्
 नाह्वादेशः “अह्नाः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । दशदिन-
 समुदाये । “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”
 “कृतिकान्ते दशाहं तु तिरात्-मशुचिर्भवेत्” मनुः ।

दशिन् त्रि० व० व० दश संख्याः सन्ति येषाम् द्विनि ।
 १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या यामाः अधिगतत्वेन सन्त्यस्य
 द्विनि । २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च “दशी कुलन्तु
 भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं येषाम् द्विनि । ३दशसंख्याप्रमाणके त्रि० । “तां
 दशिभिः प्रायुङ्क्त” शत० ब्रा० ११।१४।२। दशा वर्तिके का
 वस्त्राञ्जलं वा व्यस्तस्य द्विनि । ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे
 वस्त्रे च त्रि०

दशीविदर्भं पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपटा
 इत्युपक्रमे “दशीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ६ ख० ।

दशैश्वर्यं पु० दशा वर्तिकैव इश्वर्यं यस्य । प्रदीपे त्रिका० ।

दशैर त्रि० दशश-एरक् । हिंस्रे त्रिका० ।

दशैरक पु० दशैर-संज्ञायां कन् । १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य
 तस्य राजा वा व्यण् । दशैरक पितृादिक्रमेण तद्देश-
 वासिनि तद्गृहे च । बह्वेषु क्षणो लुक् । २दशैरक
 तत्कार्ये व०व० । हेमचन्द्रे दशैरक इति पाठान्तरम् ।

दशेश पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिपदे । दशानां
 यामाणामीशः । २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च । “शं-
 सेह यामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकाशिक त्रि० एकादशाद्येत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासान्तोऽकारः । “प्रयच्छति गर्ह्यम्” पा०
 दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थं “कुसीददशैकादशात् इन्द्रश्चा
 विति पा० ४च् । शतं प्रति दशकृपां वृद्धिं यज्ञोतरि
 वाङ्मुषिकभेदे क्षियां पितृत्वात् ङीष् ।

दशोष्णि पु० दश बहवः उष्णयोऽस्य । बह्वृहविष्के “दशोष्ण्ये
 कवये तर्कसातौ” ऋ० ३।२०।४ “दशोष्ण्ये बह्वृहविष्कात् कवये
 मेधाविनः पञ्चस्यर्थे चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० । दशविधे
 औषधकाले स च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा
 “अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमनराभक्तं समक्तं वा
 सक्तं रुद्धसंज्ञ्यासं यासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधसुपयुज्यते । वीर्यविधकं
 भवति भेषजमज्ञहीनं हन्यात्तथासयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्वालवृद्धयुवतीन्द्रोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुप-
 यान्ति बलवयश्च । प्राग्भक्तं २नाम यत्तु प्राग्भक्त-

स्योपयुज्यते । शोभं विपाकसुपयाति बलं न हिंसा
दद्यादतं न च सुहृद्वदनाच्चिरिति । प्राग्भक्तसेवनमयो
बलमादधाति दद्याच्च वृद्धिशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः । अधो
भक्तं शनाम यद्भुक्तान् पीयते । पीतं यदन्नसुपयुज्य
तद्दृष्ट्वा काले हन्याद्गदान् वल्लविधांश्च बलं दधाति ।
मध्ये भक्तं शनाम यद्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतसुपहन्त्यविशारिभावाद्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्नराभक्तं शनाम यदन्नरा पीयते पूर्वापर-
योर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरमवय दीपनीयं पय्यञ्च
सम्पद्यति चान्नरभक्तमेतत् । सभक्तं ७नामौषधेषु यत्-
साध्यते भक्तम् । पय्यं सभक्तमवलंबयोर्ये हिं नित्यं तद्द्वे-
षिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च । सासुहृद्वदनाम यद्भुक्त-
स्यादावन्ते च पीयते । दोषे द्विधा प्रतिच्छते तु ससुहृ-
द्वदनादान्त्योर्दशनस्य निरेष्यते तु । सुहृद्वदनामद
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुहृद्वदनामपयुज्यते । शशि
सुहृद्वदनामपि काले हिंसावभीषु च वदन्त्युप-
योक्तव्यमेतत् । आसं शनामकवलनम् (फलस्य सुद्विपुस्तके
पतितम्) आसानरं १०नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । आसा-
नरेषु धितरेहमनीयधूमान् शशादिषु प्रथितदृष्टुणांश्च
लेहान् । श्वमेते दशौषधकालाः ।

दस उत्क्षेपे उपक्षेपे च अपक्षेपे अकं दि० पर० सकं सेट् ।
दस्यति । इरित् अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् ।
दसित्वा दस्यत् । “तेषां दिशोऽदसन्” तै० स० १।६।१
१३ “त्वां त्वारो दसमाचो भगमीदृ तक्षीये” ऋ० १।
१२४ ५। आषेत्सुङ् गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।३०।१५ “अत्रच्छताविदसाम” यजु० १०।२२
दस दर्शने दंशने च चु० आ० सकं सेट् इदित् । दस-
यते अददंसत दंसशब्दे दृश्यम् ।

दस पु० दस उपक्षेपे वेदे भावे अच् । उपक्षेपे “मनुं चक्रु-
रपरं दसाय” ऋ० ६।२।१२। दसाय शलूणासुपक्षेपाय”
भा० लोके तु घञ् दास इत्येव तत्कार्यं उत्क्षेपे च ।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थं मरुदेशे “दसेरकाः केकयाः
सकैकेयाः वृ० स० ४५० । सोऽभिजनोस्यस्य तस्य राजा
वा अण् । दसेरक पितृदिक्मेण तत्र वासिनि तन्नृ मे
च वृद्धेषु अणो लुक् । तत्कार्यं “आवन्यान् दाक्षिणा-
त्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्” भा० द्रो० १।१५०। दसेरक
पृषो० १२ गङ्गे मे पुंस्त्री० “यास्त्रिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैषोद्
दसेरकाः” भा० क० १०५० । अयं तान्त्रव्यमध्यश्च त्रिका० ।

दस्य लि० दस उपक्षेपे मक् उपक्षेपे “शुद्धिं दस्यो निरि-
याति व्यज्जैः ऋ० १। १४८। “दस्य उपक्षेपयिता” भा०
दस दर्शने कर्मणि मक् । दर्शनीये “राजेव दस्य ! निष-
दोऽभिवाह्ये” ऋ० १०। ४१२। “हे दस्य ! दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दस्यत् कणोषध्वरम्” १।७४। ४ । दस्यत्
दस्य दंशनदर्शनयोः इषियुधीन्धोत्यादिना मक् । “दस्य-
मित्यत्र सकारस्य वर्षव्यत्ययेन तकारः” भा० “एतेनास्य
तान्त्रव्यकल्पनम् प्रामादिकम् । “जुजोषदन्द्रोदस्य-
वर्णाः ऋ० १।१७३। “दस्यवर्णाः दर्शनीयतेजाः” भा०
श्यजमाने षचौरे पूज्यताशने च मेदि० । स्वार्थे यत्
दस्यत् दर्शनीये लि० । “दुपुक्षाव दस्यत् वचः” ऋ० ८।
२४। २० ।

दस्यु पु० दस-युच् असुनासिकत्वात् नानादेशः । शमहासाहसिके
(डाकाइत्) २खले च शब्दार्थिच० “शभिर्हंतस्य यन्मांसं
शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्थान्यंश्चडात्ताद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखवाहूरुपक्षानां या लोके
जातयो बहिः । स्त्रीच्छवाचस्वार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः
स्युताः” मनुक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिक्षे श्जातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारसमदासं दासजीवनम् । सैरिन्द्रं
वागुराहति स्मते दस्युरयोग्ये” मनुः । षकर्मवर्जिते च ।
“मर्द्धते दस्युजूताय स्वान्” ऋ० १। २४। ८ ।
“दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५ उपक्षे-
पके लि० ६ अक्षुरे पु० “चेतले दस्युतर्हणा” ऋ० ६।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रभृद्दस्यु-
हा भीम उच्यः” ऋ० १।१००। १२ दस्युहा “दस्युनासुपक्षेप-
यित्थामसुराणां वहन्ता” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा
साति । तस्कराधीने भूतादौ “अन्नाश्चाकाल एव
स्युर्लोकोऽयं दस्युसाङ्गवेत् । पतेयुर्नरकं घोरं यदि
राजा न पालयेत्” भा० शा० ६८ अ० ।

दस्युपुंस्त्री० दस्यति पांस्त्रन् दस उत्क्षेपे रक् । १ गङ्गे मे
स्त्रियां आतित्वात् ङीष् । दस्यति रोगान् क्षिपति दस
उपक्षेपे । २ अश्विनीकुमारयोर्हयोः द्वि० व० । तत्तुल्य-
संख्यत्वात् ३ द्वित्वसंख्यायां षतत्संख्येयं च तदधिष्ठातृ-
कत्वात् ५ अश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । “अनुसस्यत्-
समथ दस्योः सुतौ” माघः । तयोर्मध्ये विशेष
वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं “नासत्यश्चैव दस्युश्च सुतौ
द्वापश्विनामपि । मार्त्तं गङ्गस्यात्मजावेतावदस्य महा-

तनः" भा०शा०२०८ । "देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ
 भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दसश्च स्रतौ द्वावश्विनाविति"
 हरिव० ६ अ० । नासत्यदस्योर्द्वन्वचारित्वात् द्विवच-
 नान्ता ह्रिञ्छे लि० । ७शिशिरे न० संक्षिप्रसारः ।
 दस्रदेवता स्त्री० दस्रौ देवता अस्त्र । अश्विनीतारायां हेम० ।
 अश्विनमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्रद्वैवत्यमनुषन्वेयम् ।
 दस्रसू स्त्री० दस्रौ सूते सू-क्लिप् । सूर्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
 संज्ञायाम् लि० । अश्विनीकुमारशब्दे दशग्रम्
 दह दोषौ अक० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दं हयति
 ते अदं हत् त ।
 दह दाहे भस्मीकरणे सक० भ्वा० प० अत्रिट् । दहति अघाचीत्
 ददाह देहलः । दग्धा दह्यात् षष्पति । दग्धः
 दग्धः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः
 दहनम् । दाहयति अददौहत् दिधञति
 "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्"
 हितो । "क्रुद्धं कुलं ध्वस्यति विप्रवङ्गः" भट्टिः पृथ्वान-
 ङ्गारकारीयं सैनान् धाचीः समूलकान्" भा०स० । ६० अ०
 "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा०द० "देहं
 धारणायान्मेत्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग०
 "दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" सनुः । "कर्माणि दह्यते
 अदाहि देहे । "दह्यते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे
 लडा मतेचरा" भट्टिः दंदह्यते । "दंदह्यमाना शोकेन"
 भट्टिः ।
 दहदहा स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे "ख्याता दहदहा चैव
 तथा धमधमेति च" भा० श० ४७ अ० दह दहेति वक्ति
 मयूरव्य० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः
 एवं धमधमेत्यत्रापि बोधग्रम् ।
 दहन पु० दह-ल्यु । १अमनौ, "ददहनस्तुहिनदीधि-
 तिस्रस्य" सा०द० "दह दहन ! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्"
 श्रीतोक्तिः । २चिलकष्टके, ३भङ्गातके, ४दुष्टचेतसि च ।
 ५कपोते पुंस्त्री० राजनि०स्त्रियां जातित्वात् लोष । ६दा-
 हकृमात्वे लि० । लोकादहन ! मनो दहन इत्यादि । ७रुद्र-
 भेदे पु० । "एकादश सुताः स्याथोः ख्याताः परमतेजसः ।
 स्रगव्याधस सर्पश्च निर्द्धृतिश्च महायशाः । अजैकपा-
 दह्रिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽधेश्वरश्चैव
 कपाडी च महाद्युतिः, स्याणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा
 एकादश स्रताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
 पञ्चकान्तान्त्वत्वे "दहनविधिशतास्त्रामैतभं सौम्यारै"

ज्जो० त० । भावे ल्युट् । एदाहे न० । "अपरो दहने
 स्वकर्माणां वष्टते ज्ञानमयेन वज्जना" रघुः ।
 दहनकीतन पु० न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच० ।
 दहनप्लुष्ट लि० दहनादिव प्रुष्टं श्लोषणं यच्चात् । वैद्यकप्रसिद्धे
 (वेलेक्षारा) पदार्थे अग्निप्लुष्टदयोऽप्यत्र । तत्प्रदाने
 हि देहे वज्जेरिव श्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।
 दहनप्रिया स्त्री इत० । स्वाहायामग्निभार्यायाम् लि० ।
 दहनर्त्त न० इत० । कृत्तिकान्तत्वे "यदा विशाखासु महेन्द्र-
 मन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्त्तयातः" उ० ष० । १० अ० ।
 दहनभादयोऽप्यत्र ।
 दहनसारथि पु० इत० । वायौ । "दक्षिणदहनसारथिरयाह-
 तचञ्चलधूतकलिके" दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।
 दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुश्च राजनि०
 दहनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य वक्षिणाश-
 कत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।
 दहनोपल पु० दहनाय बहुषे हितः उपलः (खातसी)
 सूर्यकान्तमथौ हेम० । सूर्यकिरणसम्पर्केषु हि ततो
 वज्जेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।
 दहनोल्का इ० । विष्णुलिङ्गरूपायास्तुलायाम् लि० ।
 दहर पु० दह-अर । १मूषिकायां २खले ३भ्वातरि ४बालके
 च मेदि० । ५अतिसूक्ष्मे इदुर्वोषे च "अथ यदिदं दहरं
 पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नराकाशस्तस्मिन् ददन्-
 सदन्ये एव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" का० उ० ।
 तत्र खले "नेष्टा पत्नीमानेषु प्रु न कौशं वासः परिधाप-
 यति चण्डातकं दहरं वा" कात्या० श्रौ० १४ । ५ । २
 "परिधापयतीति कारितत्वाद्धेप्रुषणात् भवति चण्डा-
 तकं चलनक उच्यते एवं ह्यभियुक्तोपदेशः अत्रोर्दकं
 विलासिन्या वासश्चण्डातकं विद्ः" दहरं तु कौपीनम्
 दहरशब्दस्यात्यवाचकत्वात्" कर्कः । २नरके श्वरूपे च
 उपादि० ।
 दहराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।
 दह्र पु० दह-रक् । १दावान्नौ २जठरे च । "सोऽन्यजन्नि
 दह्नाग्निर्विभ्रवाश्च महातपाः" भाग० ४ । १ । ३० "दह्नाग्निः
 जठराग्निः" श्रीधरः खल्पाधिस्यैवात् कर्मधारयः जठरस्य-
 स्याग्नेः खलत्वात् इत्यन्ये ।
 दा दाने भ्वा० पर० सक० सेट् ष इत् । यच्छति प्रणियच्छति
 अदात् । ददौ ददलः । देयात् । दासति । देयम्
 दानीयं दातव्यं दनः दातुम् दत्त्वा ।

दा दाने जहो उभ०सक०सेट् । ददाति दत्ते प्रथिददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददात् ददत्त देहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अददात् अदत्त । अदात् अदित । ददौ ददिय-ददाथ
 ददिव । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्-अदिषाताम् ।
 दासीष्ट-दायिषीष्ट दास्यते-दायिष्यते । दाषयति ।
 दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रत्तम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । “यो ददाति स कुकूदः”
 अमरः । “मूर्ध्नि मूर्ध्नाभिषिक्तस्य ददति स विधानतः”
 रामा०अयो० २६५० “दद्याच्चैवासनं स्वकम्” “सोऽन्-
 र्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवादीत वा” मनुः । “देहि
 युद्धं नरपते ! ममाद्य रणमूर्ध्नि” भा० उ०१६३अ०
 “ददौ स दश घर्माय” मनुः । “अवकाशं किलोदन्वान् रामा-
 यास्वर्धितो ददौ” रघुः । “पाण्डवानां सभामधेऽदुर्योऽधन
 उपगतः । तस्मै गाञ्च हरिगयञ्च” विदग्धम् । “न दा-
 स्यामि सभादातुं सोमं कश्चिदप्यहम्” भा० आ०२४अ०
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “देयं
 दारसुतादृते” याज्ञ० । “दत्तभुक्तफलं धनम्” दाय-
 भागधृतभारतम् “दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः” मनुः “सुता
 ददे तस्य सुताय मैथिली” भट्टिः । “आददानः परचेत्वात्”
 न टण्डुं दातुमर्हति” “स त्रेयः दत्तिसः सुतः” मनुः
 “तेषां दत्त्वा तु त्रिषु सपवित् तिलोदकम्” स्युतिः ।
 “अदित्यन्तं दापयति प्रजानन्” यजु० ६।२४ । “दायादानपि
 दापयेत्” मनुः । “तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णाणि
 दापय” रामा०अयो०३२ स० । “स दायः प्रथमं दमम्”
 याज्ञ० “अस्मभ्यमिदं दिक्षुषि” ऋ०१।१७०।२ “दित्यन्तं
 भूयो यजमानश्चिकेत” ऋ०२। १४।१०।
 अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । “न जीवन्मति-
 ददाति” कात्या० ४।१।२७ । “अतिदाने बलिर्बद्धः” चाण०
 अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । “न
 दूढेऽनुददासि वांसम्” ऋ०१।१६०।५ । “सूरश्चिदस्मा अनु
 दादपस्याम्” ७।४५।२ “यः शर्धते नानुददाति श्रेष्ठ्याम्” २।
 १२।२०
 अभि+आभिमुख्येन दाने “तथैव चैनसङ्गा वासपार्थिवमभ्य-
 दात्” भा० व० १६७अ० गद्यम् ।
 अव+अधीदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः
 यथाह सि० कौ० “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च विदत्तमिति वेद्युते” चशब्दाद्यधामाप्रम् ।
 आ+अहणे “दद्याच्चैवादीत वा” । “शुभां विद्या
 माददीतावरादपि” मनुः । “स्वं चादास्यामि भूयोऽहं”
 पापमानं जरया सह” भा०आ०८४अ० । “शरीरमात्तं
 मृत्युना” आ० उ० “आददानः परचेत्वात्” मनुः ।
 अप+आ+अपेक्ष्य अहणे । “मृत्युपिण्डमपादाय महा-
 वीरं करोति” शत०ब्रा० १४।१।२।१७
 उद्+आ+उदस्य अहणे “उदादाय पृथिवीं जीवानुम्”
 यजु० १। २८। [रघुः ।
 उप+आ+सासीयेन अहणे “उपात्तविदो गुरुदक्षिणार्थी”
 परि+आ+परिवर्त्य अहणे “पर्याददानं चास्त्राणि भीम-
 धन्वानमर्जुनम्” भा०उ०४८अ० “तस्मिन्निधीनादधीत-
 प्रत्तं पर्याददीत च” भा०शा० ८६अ०।
 प्रति+ग्रा+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । “शुभाशुभं
 कर्मजनं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे” भा०शा० २०२
 अ० “न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्” भा०आ०३अ०
 वि+आ+अङ्गादेःप्रसारणे आत्म०स्वाङ्गप्रसारणे तु पर०। “व्या-
 दायास्यं महारक्षसो दृष्ट्वाऽथ ह्यधावत” हरिवं० ३।७
 अ० । “मक्षयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः”
 भा०व०६४अ० । “नभःसृष्टं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
 दीप्तविशालनेलम्” गीता ।
 परि+उपरिस्थापने । “तिते दुःखप्रप्तं सर्वमाप्ते परिदक्षुषि”
 ऋ० ८।४७।१५ “परिदक्षुषि उपरि दक्षुषि वयं तिताः
 परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा तिते मयि यद्दुःखप्रप्तं
 दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदक्षुषि
 अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः” भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । “प्रदानं स्वाभ्यकारणम्”
 मनुः । “प्रत्तं जलं द्वाञ्जलमनिकोऽपाम्” भट्टिः ।
 “नष्टं विनष्टं क्षमिभिः श्रुतं विषमे स्थितम् । हीनं
 पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु” मनुः ।
 अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । “एते श्वासानुप्रदाना अत्रोषाञ्च
 विदृण्वते । कण्ठम्” शिखा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनर्पणे “राज्यं प्रतिप्रदा
 स्यामि” भा० उ० ५५२५ श्लो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । “तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय
 यथाविधि । गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्थमेव च” भा०
 स०५अ० । “अहन्यहनि चाथेव” याचतां सम्प्रदीयते” भा०
 व०८५३श्लो०। अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति-प्रतिरूपदाने प्रत्यर्पणे च । “सत्यङ्कारकतं द्रव्यं
द्विगुणं प्रतिदापयेत्” याज्ञ० । “प्रतिदास्यामि भगवन् !
पुंलिङ्गं तव सुव्रत !” भा० उ० १६१ अ० ।

“शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः । अशपत्
पततां देहो निभे ! पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
ददौ शपत् गुरवे धर्मवर्जिने । तवापि पततां देहो
लोभाद्दर्ममजानतः” भाग० ६।१३।५

दा लवने अदा० प० सक० अनिट् पित् तेन न पुसंज्ञा ।
दाति अदासीत् दायात् । “अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः”
ऋ० १०।६५।४ “दाति क्तिन्नात् दाप् लवने अदादित्वाच्छपो
लुक्” भा० “कुविदङ्ग यवमन्नो यवं चिदाथा दान्यनु-
पूर्वं विद्युय” १०।१३।२ “स हि भ्रा धन्वाक्षितं दाता न
दात्या पशुः” ५।७।७ “अहिंसन्तु औपधीर्दान्तु पर्वन्”
अथ० १२।१।२१ “वर्हिर्देवसदनं संदामि” कात्या० श्रौ०
कर्कष्टतश्चरितः । [उज्वलद० ।

दाक् पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा-क न कित् । यजमाने
दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि मखादौ “भागी-
यसं भागभादात्तुमिच्छन् मही दाक्षो येन कतोऽन्यथा-
वत्” हरिवं० १३१ अ० दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्षणं
वा इज्जनात् अण् । २दाक्षिससुदाये ३तदङ्के च पु०
४तत्क्षत्रेण न० “परम्परासंबद्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम्”
सि० कौ० टाक्षोः क्षात्वाः “इज्ज” पा० अण् । ५दाक्षोः क्षात्वे पु
ब० व० । दाक्षेरागतः अण् । ६दाक्षेरागते त्रि० गोत्र-
चरणात् वुञ्जि प्राप्ते “न दण्डमानवानो वासिष्ठु” पा०
पर्युदासात् अण्वेव । ७दाक्षोः दण्डप्रधानमानवेषु दक्ष-
नो वासिष्ठु च तेन तद्दण्डेषु दाक्षकः । तेषु तु दाक्षा-
दण्डमानवाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ्ज् । १दण्डमान
वानो वासिष्ठिन्ने तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अण्वेव । दाक्ष-
शब्दे दृशप्रम् । दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्ज् ।
=दाक्षो विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज्ज “यजिजोष” पा०
यूनि फक् “इजः प्राचामिति” पा० विशेषणात् न युव-
प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
१दक्षस्ययूनि गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः तेषु
कार्या० मङ्गल । दाक्षायणमङ्गल तदीये देशरूपे विषये पु० ।
दक्षस्येदम् दाक्षं तच्च तदयनञ्चेति । २सुवर्णादावलङ्कारे
अ । “दाक्षायणं दक्षिणा” कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते” कर्कः । “यो विभर्त्सि दाक्षायणं
हिरण्यम्” यजु० ३४।५१ । “दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः”
वेददी० उक्तेः ३भूपणे च । तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये “यदावभ्रान्
दाक्षायणा हिरण्यम्” यजु० ३४।५२ । स्त्रियां ङीप् ।
“भोः कशप्रस्य एलोऽहं माता दाक्षायणी च मे”
भा० शा० १०० अ० “दाक्षायणोऽश्विनीत्याद्याः” अमरः ।
दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात्
पूर्वपदास्यत्वम् । ४दक्षकते यज्ञभेदे स च यज्ञः यन० व्वा०
२।४।४।२ उक्तो यथा

“प्रजापतिर्हं वा एतेनापे यज्ञेनेजे प्रजाकामो बद्धः
प्रजया पशुभिः स्त्र्यां श्रियं यच्छ्रेयं यश्चस्त्रेवमन्नादः
स्यामिति । स वै दक्षो नाम । तदादनेन सोऽ-
यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तद्विधिर्यथा
“दाक्षायणयज्ञः प्राजापश्चयशस्त्रामस्य” कात्या० श्रौ०
४।४।१ इत्यादिषु १० सूत्रेषु क्तः । “तत्रैवं प्रथमं पौर्यमास्यां
आङ्गान्वारम्भाणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य
संनान्यवदुपक्रमः । प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेने-
त्क्षेपे दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । मांसमैथुन
वर्जनसङ्कल्पः । पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपद्दिने एवेन्द्रा-
ग्नेयागः पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुणयाः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुणया च यागो यथोक्त
पक्षे आदित्यशरः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीय
यागः । ततः पुनरुद्धृत्यादिदधियाः उपक्रमः । प्रातस्त्-
तीयायामाग्नेयसंनान्ययागः पक्षे वैश्वधः । तदानी
मेपोद्धृत्यैन्द्राग्नेयागः । पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुणया उपक्रमः
तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवमकारेण संवत्सरं यावत्
प्रत्यहं कर्त्तव्यम्” कर्कः । तत्पुद्गतस्य तत्र भाष्ये
दृश्या । “अन्ते एतापयणञ्चैव चातुर्मासैः क्षानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” मनुः ।
सुवर्णे “दाक्षायणी व्रद्धसूती वेणुमान् सकमण्डलुः”
याज्ञ० “दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति इति । दाक्षा-
यणी” मित्ता० ।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्रप्रपत्यम् इजि फक् ङीष् ।

१अश्विन्यादिताराषु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० “सापि दक्षाय
सुमोषो गौरी दक्षाथ ब्रह्मणा । इहिलत्वे पुरा याहि
रुद्रेषोढा महात्मना । सा च दाक्षावणी देवी पुनर्भूत्वा
व्यपोत्तम !” वराह० पु० । २रेवतीनक्षत्रे हेम० । ४दनीतक्षे
रत्नमा० । ५अदित्यां कश्यपपत्याम् “दक्षञ्च तेषामारभ्य प्रजाः

सत्यग्विबर्हिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-
 सवासवाः । यस्वोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्यमरुतस्तथा ।
 दाक्षायणीपति पु० इत० । शिवे रचन्द्रे च त्रिकाण
 दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यमदितौ भवः बा०यत् । आदित्ये
 “प्रलोभतस्तथा देवो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य
 त्तथादित्यो मनुश्चादित्यतस्तथा” भा० अ० १४७७
 दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये घोषादिषु
 परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्या दाक्षि-
 हृद् इत्यादि । संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वककन्यायास्तत्पुरुषे
 “तत् पुरुषे शालाया नपुंसके” “कन्या च” पा० क्लीव-
 त्वप्राप्तावर्षि संज्ञायां कन्योशीनरेषु” पा० उशीनरत्वाभावात्
 न क्लीवता । उशीनरदेशकन्यायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदा-
 त्तता । “कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-
 कन्यादिभ्यः भवादौ छ । दाक्षिकन्यीयं दाक्षिनगरीयमि-
 त्यादि । “कूलसृष्टस्यलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्
 परस्यकूलादीनामादिरुदात्तः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।
 एतौ च व्याप्तविशेषमाचिनौ । अस्य वृद्धत्वात् प्रस्यशब्दे
 परे नाद्युदात्तता । दाक्षिप्रस्यः ।
 दाक्षिण्यं त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अच् । ऋतग्रहाङ्गहोम
 भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति”
 शत० ब्रा० ४।३।४। इत्युपक्रमस्य दर्शितः “इडां भक्षयित्वा
 शालाहाय्यं दाक्षिण्यहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः
 शालाहाय्यं दाक्षिण्यहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिण्यहोम इति
 संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति”
 ऋतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्” कर्कः ।
 दाक्षिण्यक पु० दक्षिण्यायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रि-
 यायां प्रसृतः दक्षिण्यसार्गेश्च चन्द्रलोकं गच्छति वा
 वुज् । श्दक्षिणातत्यरे इष्टापूर्त्तेन रचन्द्रलोकगामिनि च
 उपचारात् दक्षिण्यसार्गेश्च गामिनो रचन्वे च । “विप-
 र्ययादत्तत्वज्ञाना दप्यते वन्वः स च त्रिविधः प्राकृति-
 कोवैकृतिको दाक्षिण्यकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-
 दाक्षिण्यकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी
 कामोपहतमनावध्यत इति” सा० श्रौ० । [लायां भवे ।
 दाक्षिण्यशाल त्रि० दक्षिण्यशालायां भवः अज । दाक्षिण्यशा-
 दाक्षिण्याल्य त्रि० दाक्षिण्या भवः “दक्षिण्यापञ्चात्पुरसस्यक”
 पा० ल्यक् । श्दक्षिण्याभवे रनारिकेले पु० राजनि० ।
 दाक्षिण्यापथक त्रि० दक्षिण्यापथे देशे भवः धूमा० वुज् ।
 दक्षिण्यापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिण्यस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः अज् ।
 श्चातुकूल्ये श्पटुतायाम् । “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् सुनि-
 रक्लिष्टकर्मकृत् । दाक्षिण्यदानुरोधाच्च दत्तवाचात्तल संशयः”
 हरिवं० १२६७० । “तस्य दाक्षिण्यरुदने नाम्ना मगध-
 वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचि-
 त्तानुवर्त्तनम्” सा० द० उक्ते श्नाटकलक्षणभेदे च ।
 दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इज् । “इतो मनुष्यजातेः”
 पा० ङीष् । श्दक्षस्य स्त्र्यपत्ये श्पाणिनिमुनेर्मातरि च
 दाक्षीपुत्र पु० इत० पाणिनिमुनौ हेमच० ।
 दाक्षेत्र पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिमुनौ हेमच० ।
 दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म वा अज् । श्कौशले सहसा-
 प्रत्युत्पन्नकार्येषु अय्याभौहेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-
 वेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं
 सद्यःफलदं यदयतः” माघः ।
 दाघ पु० दह-भावे घञ् न्यङ्गा० क्तुः । दाघे शब्दार्थवि० ।
 दाडक पु० दल-एवल् बस्य डः । दले शब्दार्थक० ।
 दाडिम त्रि० दल-विशरण्ये भावे घञ् दालेन निर्दृष्टः भावात्
 इमप् लस्य डः । स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि०
 “तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वादुश्च केवलान्धकम् । तत्र
 स्वादु श्द्विदोषघ्नं तड्दाहश्चरनाशनम् । हृत्कण्ठसुख-
 रोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु । कषायानुरसं ग्राहि क्षिप्र
 मेधावलावहम् । स्वादुश्च श्ददीपनं रुच्यं किञ्चित्
 पित्तकरं लघु । अम्लन्तु श्पित्तजनकसुषुं वातकफापह-
 मिति” भाव० प्र० श्एलायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा०
 ङीष् । “विद्योमिनीमैलत दाडिमोमधौ” नैष० “रक्ता दन्ता
 भविष्यन्ति दाडिमोक्तुमुपोपमाः” देवी० । एतत् स्थिता
 दुर्गा रक्तदली । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण
 वृष्ट्या मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वसूक्तेः ।
 दाडिमप्रतक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् ।
 रोहितकवृक्षे श्राजनि०
 दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । श्रोहितक
 वृक्षे इत० । श्दाडिमस्य पुष्पे न०
 दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । श्शुक्रखगे
 श्दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०
 दाडिममक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । श्शुक्र-
 खगे शब्दच० । श्दाडिमफलभक्षके त्रि० भक्ष-भावे
 ल्युट् इत० । श्दाडिमफलस्य भक्षणे न०
 दाडिमादिचूर्णं न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे । “इ

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रि
हुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । दञ्चूर्णं मात्रया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात्
पीनसज्वरकासजित्” वैद्यः ।

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः षष्टकं पलाष्टकं यत्र ।
दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तृगाक्षीरी
चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाटी
यन्धिव्योषं पालांशुकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सिताया
शैकतः कृतः । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमा-
ष्टकः” चक्रद०। कर्पित्थाष्टकञ्च १६६०८० उक्तम् तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमीरस पु० “दाडिमं दृढमल्लम् तत्र पात्रे विनिः-
क्षिपेत् । ततः पक्वः पटे पूत इति स्याद्दाडिमीरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमदृक्त्वे राजनि० । [दृक्त्वे शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु० दा-डाडिम्ब इत्यनेत्त्वम् । (डालिम) । ख्याते
दाडि स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल-कर्म्मणि घञ् गौरा-
डीष् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरितक्यादि चेति”
प्रकृतिबिङ्गत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढा स्त्री दैर् शोषे दा-दाने सम्प्रदा०भावे क्तिप् दे शुद्ध्रै
दानाय वा ढौकते ढौक-बा०ड । १दन्तभेदे दंष्ट्रायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे २पार्श्वनायां ३समूहे च” शब्दा-
थेकल्य० । स्वार्थे क कापि व्यत इत्त्वम् । दाडिका
तत्रार्थे हेम० । दाड्यायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाडिका (दाडि) श्मश्रुणि । “केशेषु नृहृतो हस्तौ
क्षेदेदेविचारयन् । पादयोर्दाडिकायां च” मनुः ।
“दाडिकायां श्मश्रुणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु० स्त्री दण्डस्य दक्षाक्षपुत्रभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
१दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० ।
वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे ।
दण्डानां समूहः अञ् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “वाङ्मन्त्रिगर्भपठंश्च कौण्डोपर-
यदाण्ड(ण्ड)की । क्रोष्टु किर्जातमालिख ब्रह्मपुत्रोऽथ
जातकिः” सि० कौ० उक्ते त्रिगर्भपठे आयुधजीविसङ्घभेदे
ततः स्वार्थे ङ् । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्रार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “यास्यां क्रिया-

याम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां जः । दण्डमात्रस्यतिथिभेदे ।
दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थानन्वि-
च्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डिनायनस्थलम् । ग्रामभेदे
“कूबसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्थस्थ-
लशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० व०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।
दाण्डिनायन पु० स्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक्
दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनो गो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्मणि क्त । १लवने, २क्षिप्ते । दैर्-शोषे
कर्त्तरि क्त । १शुद्धे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री० दैर् शोषे दाप् लवने भावे क्तिच् । १शुद्धौ २क्षेदने
दा-दाने बा०ति । ३दाने षदत्ते च “मरुतो दातिवारः”
ऋ० १।१६७।८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरथीय-
क्षविलक्षणाधनो वा” भा०

दातु न० दा-भावे लृत् । १दाने “कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ”
ऋ० १०।६६।१ “कद् दातु किं दानम्” भा० “सहस्र
दातु पशुमद्विरग्यवत्” ऋ० ६।७२।६ । २दातरि त्रि० ।

दात त्रि० दा-दाने लृच् । १दानकर्त्तरि २दानशीले च १दाता
मे भूमतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति” कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिपहीता कामैतत्ते” यजु० ७।४८ स्त्रियां
ङीप् । शीलार्थे लृचि तु न कर्मणि घञौ “स हि आ
धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७ । दात-
धर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातृह पु० स्त्री० दाप्-लवने क्तिन् दातिमूहते जह-अण्
दो-खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह-क जठ् दितृप्रहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशमेत्यादिना आप्तवम् ।
१कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० ।
३चातके मेदि० ४मेघे पु० शब्द० । जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां
ङीप् । “सारसं रज्जुवालं च दातृप्रहं शुक्रसारिके”
मनुः “क्रव्यादपक्षिदातृप्रहशुकप्रहदट्टिमान्” याज्ञ० ।

दात्यौह षुं स्त्री दात्युह+ष्टपो० । दात्युहे खगे शब्द०
 दात्र न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे षुन् । क्सेदन
 साधने लविते (दा) अस्त्रभेदे अमरः । “क्षुरैः क्षुरप्रैर्भ-
 क्तैश्च दात्रैरञ्जलिक्सेतया” हरिव० २३७ अ० “दात्रेण
 धान्यं लुनाति” व्या० । दा-दाने कर्मणि ल । दातव्ये ।
 “दात्रं यत्रोपदक्षति” ऋ० ८।४३।१२ “दात्रं दातव्यम्”
 कर्त्तरि ल । शदानकर्त्तरि “सोमस्य दात्रमधि”
 यजु० १०।६ “दात्रं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल ।
 षदाने “तदां दात्रं महि कीर्त्तन्यम्” ऋ० १।११।६।६
 “दात्रं दानम्” भा० ।

दात्र षुं दा-दाने लृन् । शदात्रि २यत्तकर्मणि च उज्वल० ।
 दाद् षुं दद-भावे घञ् । दाने “दत्त्वा च विविधान् दादान्
 पूजयित्वा च वै द्विजान्” भा० श० ३७ अ० “तत्र दत्त्वा
 बहून् दादान् विप्रान् संपूज्यमाधवः” ४० अ० ।

दाधिक लि० दग्नि दग्ना वा संस्कृतः दग्ना चरति दग्ना
 संस्कृष्टं उपसिक्तं वा ठक् । शदग्नि संस्कृतद्रव्ये शदग्नाचा-
 रिणि शदग्ना संस्कृष्टे शदग्नापसिक्ते च “वीजपूररघोपेतं
 सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दाधिकं नाम गुल्म-
 हृत् श्लेष्मण्डजित्” सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५ औ-
 षधभेदे न० ।

दाधित्य न० दाधित्यस्य विकारः अतुदात्तादित्वात् अञ् ।
 दाधित्यस्य कपित्यस्य विकारे । तस्य परिमाणम् । तत्-
 प्रत्ययात् पुनरञ् । शदाधित्यपरिमाणे न० ।

दाष्टवि स्त्री ष्वि-यङ् लुक् इन् । धरित्प्रां माधवः
 “पुत्रा यांशो नु दाष्टविभरध्वै” ऋ० ६।६।३। “दाष्टविध-
 रिती” भा० ।

दाष्टमि लि० ष्वि-यङ् लुक्-इन् । अत्यन्तधर्मके “ब्रह्मणा
 यामि सवनेषु दाष्टमिः” ऋ० २।७।७ “दाष्टमिधर्मकः”
 भा० “सत्वाहणं दाष्टमिं त्वमिन्द्रम्” ऋ० ४।१।६।८ “दाष्ट
 प्रिमत्यन्तधर्मकम्” भा० ।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० भ्वा० स्वार्थे षन् ।
 क्सेदने तु न षन् । दीदांसति ते अदीदांसोत् अदीदां
 मिए क्सेदने तु दानति ते । अदानीत् अदानिए दीदां-
 सयाति दानयति । दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
 दानति काष्ठं क्षिन्तीत्यर्थः ।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने टैप् शोधने वा भावादौ ल्युट् ।
 शगजमदजले शदीयमाने लि० श्धने न० “दानं ददत्यपि
 जलैः सहसाधिरुष्टे” साधः “सेनाचरीभवदिभाननदान-

वारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरखन्धीः” नैष० “आशी-
 दनाविष्कृतदानराजिः” रघुः । षपालने ५ क्सेदने इषुडौ
 च खसत्वत्यागादकूलव्यापारभेदे खत्वाभिषम्भाना
 पूर्वकखत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च
 शुद्धि० तं यथा

देवलः “अर्थानामुदिते पाले अङ्गया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानस्य वक्ष्यते” अर्थो-
 द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अङ्गा देवलोक्ता यथा
 “सत्कृतिश्चानस्यया च सदा अङ्गेति कीर्त्तिता” । अतएव
 भगवद्गीतासु “अप्रङ्गया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतन्तु
 यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नेह
 च” । हरिवंशे वनिं प्रति भगवद्वाक्यम् “अत्रो-
 त्रियं प्राङ्गमधीतमग्रतं त्वदक्षिणं यत्तमन्वत्विजा कृतम् ।
 अप्रङ्गया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षड्ङ्गेते तव दैत्य-
 पुङ्गव !” । प्रतिपादनं स्त्रीकरणं पात्रायतीकरणमिति
 यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
 दानम् । ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
 तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं
 निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु “प्रदानं
 स्वाभ्यकारणमिति” मनूक्ते दानमात्रात् सम्प्रदानस्य
 तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वसुत्पद्यते पितुः
 स्वतोपत्प्राप्तज्ञाने गर्भस्थस्येव । तेन शास्त्रोक्तसम्प्र-
 दानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम् । तथाच दत्तस्य
 प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति । व्यक्तमाह
 कात्यायनः “पित्वा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
 यति” आदाय प्रतिगृह्यततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः । “दत्त्वान्ते स्वस्तिवाच-
 येत्” इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति । अतएव मरीचिः
 “वङ्गगोषु यथा नष्टं मातरं लभते सुतः । मनसा
 यस्य बहून् तद्वि तस्योपतिष्ठते” । नचैतत्तर्पणमात्रपरं
 बङ्गगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामा-
 न्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
 आङ्गादावपि तथा । “एकत्र निष्पीतः” इति न्यायाच्च ।
 अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्वन-
 खाभिक्रमे प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिष्टतधौस्यः “परोक्षे
 कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा
 दद्यात् नदभावेऽस्य बन्धुषु” । दानकल्पतरौ नारदः
 “ब्राह्मणस्य च बहून् सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य वस्तुषु । यदा तु न
 सकल्यः स्यात्तत्र सम्बन्धिवान्भवाः । दद्यात् सजाति-
 शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यसु निःक्षिपेत्” अतएव आङ्गीया-
 चस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
 सुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो
 दानस्यान्तो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
 नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत् तु
 पात्रविशेषानुद्देश्यकृत्तानं तत्र दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात्
 तदधीनसम्भदानविशेषनिर्हृपितस्वत्वं त्यागादेव जायते ।
 तत्र प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं
 धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात्
 शोकव्याधिकरं नृणांम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः
 प्राप्नोति पुस्तकम्” । “संप्रोक्षितं पात्रसुद्दिश्य त्यक्तमिति”
 हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे “तस्मात् सर्वोत्तमा
 पात्रे दद्यात् कनकसुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्षं
 नरकार्णवे । प्रसादतस्तु तद्वत् तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
 अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्भस्मप्रदत्ते विनाशिनः” । तद्धेम
 ब्राह्मणाद्योत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
 दिनापक्षियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
 दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
 याजयेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-
 चर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
 विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
 दायभागः । नतु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौस्य-
 नारदीयवचनविरोधात् । सम्भदानस्वीकारात् पूर्वं
 त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च ।
 एवञ्च दाने सम्भदानस्य कारणाद्योद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
 मतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रसमुद्दिश्येत्यत्र
 व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाच्चिद्वत्तमपि दातुः स्वत्वं
 संप्रदानायहृणादसस्यकत्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
 स्वत्वस्यत्ययते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसस्यग्यः
 पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदै
 हि तत्” असस्यकत्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा व्यय-
 याधदानाद्वा सम्भदानस्यान्यादिना वा पित्राद्यसम्भत्या-
 दिना वा दातुरेवागुह्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
 स्यतिभिन्नाः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिग्रहीता च
 भद्रा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-
 तासि षड्विदुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
 तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम्” ।
 प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतरूपाङ्गाभावादसस्यकत्वम् ।
 दत्तदाप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति
 विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञार्थं याचकाय धनं दत्त-
 मपि तेन तदकरणे पुनस्तदग्रहणमाह मनुः “धर्मार्थं
 येन दत्तं स्यात् कश्चिद्दद्यात्ते धनम् । पश्चात्त च तथा
 यत् स्यात्त देयनस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-
 स्थापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायाम् तथेति ।
 उपेक्षया स्वत्वहानिमाह ढहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
 येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थनम् । तस्य तत् सिद्धि-
 साप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिग्रहीत-
 स्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारोतः “प्रति-
 श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य क्षेदेनेन च । विविधान् नरकान्
 याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं
 कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनं ऋणसंयुक्तम् इह लोके
 परत्र च” । दत्तस्योक्षेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीत-
 दानविक्रयादिकं विना क्षेदं बलात् स्वीकरणं नतु
 तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि युधि-
 शिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता मह्यं ताञ्च भूमिं
 ददास्वहम् । चरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु
 ते यतः” इति कात्यायनः “सुस्थेनार्त्तेन वा दत्तं
 आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दायस्त्व-
 ल्लुतोनात् संशयः” । आर्त्तेन जन्मप्रवर्ति महारोगि-
 व्यतिरिक्तरोगिण्येत्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
 मध्ये तु यः कुधी गर्हितः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्त-
 मविष्णुपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुमूर्षु दत्तस्य यद्दानो-
 पसर्गत्वाभिधानं तद्धर्मार्थेतरदानपरम् । ऋतिः
 “स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा
 वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र आङ्ग-
 वक्त्रेपितदेशाभिधानात् “यज्ञोदानं तपोजयं
 आङ्गञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-
 कोटिगुणं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-
 तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे “शिवस्य
 विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्” । लिङ्गपुराणे
 “शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र
 दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । यत्र भूर्लोकं
 भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । “पादगम्यञ्च यत् किञ्चि-

इस्वस्ति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः” पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शालग्रामस्य पात्राद्यावस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ शालग्रामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्खलिखितौ “आहारं मैथुनं निद्रां सम्व्राकाले विवर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ” । स्मृतिः “गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्द्धकम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “सीदते द्विजसुख्याय योऽर्घिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुत्रे द्विनैरकायोपपद्यते” । यमः “आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । मातृग्रे “अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु ऋत्तुना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां शां दशगुर्दद्यात् दृश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बह्वङ्गोधनः” । व्यासः “ग्रामादङ्गमपि ग्राममर्थिभ्यः किञ्च दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति” । तथा “भुङ्क्ता दानं न शस्यते” । अतएवाग्निपुराणम् “घाससृष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति” । देवलः “अपारोगी धर्मात्मा दित्रसुरव्यसनः शुचिः । अनिन्याजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते” अनिन्याजीवकर्मा अग्रहितजीवनीपायः । तथा “अपरावाध-सक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते” अपरावाधं परपीडारहितम् अक्लेशं पात्रक्लेशजनकम् । तथा “यत् यज्ञं दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां त्रैलोक्ये न चान्यथा” देवलः “इष्टं दत्तमधोतं वा विनश्यत्पुनः कीर्त्तनात् । स्नाधानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभियते । तस्मादात्मकतं पुण्यं दद्यात् न परिकीर्त्तयेत्” इष्टं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं स्नाधा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनन-शक्तिहीनं दद्यात् रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते” । प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत् दत्तमिसे चोभे ब्रह्मि पात्रं प्रचक्षते” । दत्तमाचारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“दतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” । महाभारते “पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्राक्षं यस्य नोदरे” । अत्र साक्षाच्छूद्रदत्ततण्डुलाद्यानुपयोगीति दानसामरः । शूद्रस्वत्वाश्रयाच्चाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुस्तु रुमूर्धुप्रकरणाभिहितशूद्राद्यानुपयोगोत्तरः । याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । बृहस्पतिः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आर्द्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु” । विवादिचिन्तामणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृ-निमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः सुरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व-समात्मन्येव तु योजयेत् । व्याप्तकाले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थ-निश्चयः” । एवं भरसासामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः “दत्तं विज्ञानमाधर्म्यां दायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः । जयः संग्रामादेः । प्रयोगः कुशीटं, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । बृहस्पतिः “कुटुम्बमक्तवसना-द्देयं यदतिरिच्यते । मध्वासादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽ-न्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्याप-वादमाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चात्रमात्मनोभूतिभिच्छता” । अतएव भविष्यपुराणे “स्वल्पे महति वा तुल्यं फल-सायदरिद्रयोः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्” । हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमा-स्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहुर्दृष्टिं विद्याञ्च ताम-सोऽस्मी” । तामसो दृष्टिञ्चैव ऋत्विग्भिराजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसोयज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गधोर्जन्म क्रूर-राज्यं श्रिया युतम् । सात्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्विकैस्तथा । सात्विकं भावमास्थाय सात्विको यज्ञ उच्यते । सात्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा । देवलोकं भुवं वासो देवसायुज्यमेव च ।
 मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्णे कर्मणा
 विद्धि तामसस्य तथा फलम्” इत्याद्यामपि तत्तद्देवमाह
 नारदः “पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यदुयत्तत् लक्ष्णं समुदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पात्रतया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 आर्त्यां परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्विभरत्नादिना, साह-
 सेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेशेन
 शूद्रादिना । लक्ष्णं तामसं इति रत्नाकरः । “कुशीद-
 लप्रिवाण्यज्यशुक्लशालानुवृत्तिभिः । लतोपकारादाप्रश्न
 राजसं समुदाहृतम्” अतुवृत्तिः सेवा । “शुतशौर्य-
 तपःकन्याशिश्रयाज्यान्वयागतम् । घनं सप्तविधं शुद्धं
 सुनिभिः समुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण
 जयादिना तपसा जपहोमदेवास्त्रनादिना कन्यागतं
 कन्यया सहागतं श्वगुरादेर्लब्धं शिश्रयागतं गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं स्यात्विज्यलब्धम् अन्ययागतं दायादि-
 भ्यो लब्धं शुद्धं सात्त्विकम् । अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूप-
 अर्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चौर्योपात्तद्व्येऽपि यद्ये-
 विनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते
 भवदेवमदृशन्मतोऽयं पक्षः । यत्तु “द्रव्यमस्मान्निविक्रीतं
 पूर्वस्वामी समश्रुयात्” इति याज्ञवल्क्येन चौर-
 विक्रीतस्यास्वामिविक्रीतत्वसक्तं तत्रास्वामिपदमप्रशस्त-
 स्वामिपरं “अप्रागश्च्यं विरोधश्च नञार्थाः षट् प्रकी-
 र्त्तिताः” इति प्रागुक्तत्वाच्च स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्त-
 नारदवचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण
 कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्वत्वभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः
 बुभुक्षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमत्राङ्गणाङ्गरेत्” । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्भ्रमता । अश्व-
 स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याभ्यां तत्र हो-
 पवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 तदस्य बलिवेश्वदेवाहृता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवासे षड्भोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यत्वया त्रिरात्रोपवास एव सिद्धयति ।
 अतः षड्भोजनस्य पाञ्चिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूल) । व्यक्तं हरि-
 वंशीयसप्तव्यासोपाख्याने “ते नियोगादुगुरोक्तस्य गां

दोग्ध्रीं समपालयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै
 हंसितं तदा । पितृभ्यः कल्पयित्वैनासुपभुञ्जीत
 भारत ! । सृष्टिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां जाल्यन्तरेऽभवत्” ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा आर्जेन चौराणामपि जातिभरत्व-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वत्वं प्रतीयते । एतत्तु अन्यन्ता-
 शक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निं ब्राह्मणं
 शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः । मातरं पितरञ्चैव वै
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामूर्ध्वगमनमेवमाह
 प्रजापतिः । परस्वं हरते यस्तु पश्याद्दानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
 हारोतादिवचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरौ
 “सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासप्रभं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः
 “यस्य चैकष्टहे मुखो दूरे चैव बद्धश्रुतः । बद्धश्रुताय
 दातव्यं नास्ति मुखे व्यतिक्रमः” । शातातपः “मन्त्रपूर्वञ्च
 यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निष्क्रिय हस्तं तद्भो-
 क्तुर्जिह्वां निकलति । न ददस्तीति यो ब्रूयात् देवान्गौ
 ब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाश्वालेष्वभि-
 जायते” । वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमपयर्थाप्रस-
 क्तम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्षन्वतिष्ठते” । उप-
 यार्थाप्रं स्वकार्याक्षमम् । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं
 यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव
 परिवर्त्तते” । अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादफल-
 माप्नोतीत्यर्थः । महाभारते “पङ्कजवधिराम्काव्याधि-
 नोपहताश्च ये । भर्त्तव्यास्ते महाराज ! न तु देयः
 प्रतिग्रहः” । व्याधिना यच्छादिना । व्यासः “माता-
 पितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृवन्तुषु । आत्मजेषु च
 यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
 सहस्रं मातरेव च । अनन्तं दुहितृदानं सोदथे
 दत्तमक्षयम्” । विशेषयति नारदः “सात्त्वित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं प्रहृणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्व्यु-
 नांविभक्ताः परस्परम् । योऽसद्भूः प्रतिग्रह्यापि पुनः
 सद्भूः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते
 हि सः” धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति ।
 शेषाङ्गं स्वान्दे विशेषः । गोतमः “अन्तर्जानु करं कृत्वा
 सकुशन्तु तिबोदकम् । फलांशमभिसन्वाय प्रदद्याच्छ्रद्धया-
 न्वितः” । उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः “तस्मादङ्गिर-

वीक्ष्यैतद्दद्यादाद्य एव च” इति अथोच्ये प्रोच्येति रत्नाकरः । अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हृत्तेन प्रोक्ष्यं सप्तदाहृतम् । न्युजेनाभ्युक्ष्यं प्रोक्तं तिरश्चावोक्ष्यं स्मृतम्” इति वर्द्धमानछतेन विरुद्धम् । अतएव कुसुमाञ्जली प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि “यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां देवतसुचार्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणाद्व्याख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् । अत्रापि पाणिना स्मृद्वा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति । अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे यज्ञे नोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ । अन्वाहार्यममावस्याश्चाह एवञ्चापस्तम्बस्त्वं कवाक्यत्वात् यथाश्रुति वीहारेः इति जैमिनिस्त्वऽपि श्रुतिस्त्वत्तवाक्यं शास्त्री व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथाश्रुतः स एव विनियोगवाक्ये प्राज्ञ इति स्त्वार्थः । नतु श्रुतेरेव शब्दविकारचना कार्योत्तरार्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च । ततश्च सङ्ख्यादिवाक्ये सङ्ख्यविषयोभूतसार्थस्याभिलष्यमानत्वादिभिर्भाषे तु तदाचक्रसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिर्भाषो न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदानजन्यफलधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुमताभिर्भाषो न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानाश्रुतिभिर्नानामान्युक्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नाम्नैवोक्तेष्वेव । तथाच मत्स्यपुराणम् “सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितवहाः” । याज्ञवल्क्यः “सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रः वृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः” अत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादानं तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्भुविभिर्भयैर्नामाभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिसत्त्वैव तात्पर्यं प्रतीयते । एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्य देवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्रसम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन “मितोधाता-

भगवत्पुत्रा पूषार्थं मांशुरेव च । पर्यायनामभिश्चैव एक-एव निगद्यते” तथा । “वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रकीर्तते” इत्युक्तम् । अतएव मनुः “वाग्देवत्वैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्तस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्” । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्देवत्वचरुणा सरस्वती यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात् । तेऽसत्त्वचने सम्भाव्यमाने सूद्रवित्त्वक्षियविप्रवधविषयान्तादिस्त्वितिः । स्मृतिः “नामगोत्रे समञ्चार्यं प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत्” । देवकीर्तनादिति ल्यबन्तोपे पञ्चमी देवकीर्तनं कल्पेत्यर्थः । ततश्च दातासुकदैवतं विष्णुदैवतं वा वक्तव्यमिति ।

देयद्रव्यदेवा विष्णुध० उक्ता यथा “अभयं सर्वदैवत्यं भूमिं विष्णु-देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ; प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदैवतः । तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् । महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्कृतो भवेत् । रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ह्यग आग्नेय उच्यते । भेषन्तु वारुणं विद्याहराहो वैष्णवः स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः । जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् । कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । सप्तद्रुजानि रत्नानि शसुद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वाणमपि च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगन्धानि मांस्यर्वाणि विचक्षथैः वारुणस्य स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पत्न्यस्य तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्तिताः । विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा तु देवतम् । द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः । मत्स्यमंसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । क्वं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् । औत्तानाङ्गिरसं त्वे तत् प्रतिगृह्णीत मानवः । पार्थिव्यञ्च तथोशीरं वर्म-शस्त्रध्वजादिकम् । व्रनोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम् । गृह्णन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम्” । देवकीर्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति पट्टिंशन्मते पाठः व्याख्यातश्चेमा-
द्विणा “देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरथं श्रुतः” । व्यासः
“नामगोत्रे सकृच्चार्थं प्रदद्याच्छुद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रददे” इति । सम्प्रदानवाक्येऽहं-
प्रयोगमाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य दीयते” एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्या-
त्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
षाण्डिनिसंस्तरसात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सकृदाह ददा-
नीति” मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सकृत्त्वाभि-
धानसप्रयोजकमिति । आद्यादौ फलभागिनां गोत्रा-
द्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तथोक्तेष्वुच्चारः ।
हारीतः “अथासदृष्टद्रव्यदानमस्त्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परि-
नश्यते तद्धं दानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यत्रावितमल्यं यज्ञा-
पात्राय ददाति अग्निददानं स्रवति यज्ञादत्त्वा प्रकी-
र्त्त्यते अयदानं यज्ञाद्विद्यया ददाति क्रोधाद्वाचधं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं प्रैशचं
यज्ञावज्ञानं ददाति दत्त्वा वावजानीते सुमूर्खोऽस्मानसं
यज्ञाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपलुष्टः दानमप्र-
सिद्धमस्त्वर्ग्यं मयश्चसमभुवफलं भवत्यक्षफलं वेति” । तर्हि
त्यागानन्तरकाले, हृत्कार्पणसम्भवेऽप्यदानं समर्पणम् ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मावापित्त्रोर्युरौ मित्त्रे विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तस्मात् यथोक्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सकृच्च अन्यत्रावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अग्निददानं शत्रुवे दानं, अयोमान-
भेदः अप्रकृतोभयादिमान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
भयक्रोधकामशोकशान्तिः । बालमूढास्तन्त्रार्त्तमत्तोन्म-
त्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म” इति प्रतिज्ञाभेच्छया च
यत् । “प्रतिज्ञाभेच्छया सोपाधिदत्तसुपाध्यसिद्धौ” इति विवाद-
चिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दानं च दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा

“अथ दानाङ्गनिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीत इव्य-
कालदेशप्रज्ञासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ग्रहीता इव्यञ्च कालो देशश्च पावनः । तत्रा च
सालिकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिग्रहीतपात्रनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे देवीं
प्रति ईश्वरवचनम् “श्रुतीनामाकाराद्योते रत्नाना-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रय-
त्नतः” । विप्राधिपः चन्द्रः तदन्मुखं यस्याः सा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत्र वेदविदो विप्रा न
प्राञ्चन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविरश्रान्ति
कर्हिचित्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतोऽब्दे
देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि” ।
“विदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापञ्चे श्रुतः । दिवं
सम्प्रापयन्थेते दातुन् विप्रास्ततः श्रुताः । अपि
नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽग्निः शिखी । तद्-
दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषं
प्रसादसुखम-मायु-धर्मः सुखं धनम् । श्री-र्यशः-स्वर्ग-
वासस तान् विप्रांश्च वेदबुधः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वानुवाच “ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भृत्सितैश्च निर्भृत्स्ये तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा मतिर्भ्रष्टां यस्तान् पूजयते वृष ! । तमहं
स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । काष्ठाः कुण्ठाश्च
अस्त्राश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममैव ते” । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तपत्वास्तुजङ्गला ब्राह्म-
णान् वेदगुण्ये । तत्प्रार्थं पितृदेवानां धमसंरक्षणाय
च” । सत्स्यः “नास्ति विप्रसभो देवो नास्ति विप्र-
सभो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । वज्रपुराणम् “न जातिर्न कुलं राजन् !
न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणाणि द्विजत्वस्य वृत्तमेव
तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
उभयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
प्राज्ञं पठनं हि विशास्यते ! । वृत्तमन्विष्यतं तात !
रक्षोभिः किं न पश्यते । बहूना किमधीतेन नटस्येव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । द्रव्यं
स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्माद्विद्धि
महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । चतुर्वेदोऽपि तु वृत्तः

शुद्धादत्यतरः स्मृतः । सत्त्वं दम-स्तपोदानमहिंसेन्द्रिय-
निग्रहः । इत्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति
स्मृतः” । वशिष्ठः “अं न सन्नं न चासन्नं नाश्रुतं
न बद्धश्रुतम् । न सुदत्तं न दुर्दत्तं वेद कश्चित्स
ब्राह्मणः” । सन्, वशिष्ठः असन्, तद्विपरीतः । अत्र
चात्मोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः “अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असन्निह्यार्थमर्थ्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आशिषोऽ-
र्थार्थं पूजाञ्च प्रसङ्गाच्च करोति यः । निवृत्तो लोभ-
मोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः” । ‘आशिषः’
आशीर्वादान्, ‘अर्थार्थं’ धनलाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । “सत्त्वं दानं क्षमा शीलमान्दण्डं दया दृष्ट्या ।
इत्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् देवा ब्राह्मणं विदुः” ।
यमशातातपौ “तपोधर्मो दया दानं सत्त्वं शौचं श्रुतं
दृष्ट्या । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्” ।
बौधायनः “विद्या तपस्य योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः” ।
वशिष्ठः “ये ज्ञानदानाः श्रुतपूर्वकर्षां जितेन्द्रियाः
प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिपद्ये सङ्गुचिन्ताप्रवृत्तास्ते
ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः” । यमः “विद्यावन्तश्च ये
विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुननि दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः
संगतिं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्त्युः
परमं गतिम् । दत्त्वा हिजाय शुद्धाय दाता याति शुभां
गतिम् । विद्यातपःशीलवांस च च तारयते नरः” ।
कूर्मपुराणे “स्वाध्यायवन्नो ये विप्रा विद्यावन्नो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजो-
त्तमाः ! । श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तपूर्वकम्” । संवर्तः
“श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्धने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तच्चै तद्दानं शुभकारकम्” । श्रोत्रियस्तु, यमे-
नोक्तः “ओंकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीयश्च विन्दति ।
चरितब्रह्मचर्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते” ओंकारपूर्विका
महाव्याहृतोरिति शेषः” । याज्ञवल्क्यः “सर्वस्य
प्रभवोविप्रा श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः
श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः” । पद्मपुराणे “यथाहि

सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पूज्यो निर्भयोनिष्करिष्यहः” । मत्स्यपुराणे
“शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संख्यवहारतः । प्रज्ञा
संकथनात् ज्ञेया विभिः पात्रं परीक्ष्यते” । भविष्य-
पुराणे “ज्ञानि-सृष्टा-दया-सत्त्वं-दानं शीलं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रलक्षणम्” । वशिष्ठः
“स्वाध्यायाद्यु योनिमन्नं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीहं
बहुत्रम् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरगलं व्रतैः
ज्ञानं तददृशं पात्रमाहुः” । योनिमान् * प्रसक्तकुलो-
द्भवः । वैतानस्यः अग्निहोतादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरगलः गोशुश्रूषारतः” ।
यमः “विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदानः
सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरगलो
दाता यच्चा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । स्वाध्यायवान्
नियमवांस्तपस्वी ध्यानविज्ञ यः । ज्ञानो दानः
सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते” महाभारते
“साङ्गंस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजधमः ।
षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रसृष्टयोविदुः” । ‘पात्रं’
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः “किञ्चिद्देवयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
शुद्धाच्च यस्य नोदरे” । वृहस्पतिः “किञ्चिद्देवयं
पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारमः । पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्राच्च यस्य
नोदरे” । व्यासः “किञ्चिद्देवयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति” । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि
पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्दि पात्रं प्रकीर्त्त-
तम्” । देवलः “मात्रस्य ब्राह्मणस्यैव श्रोत्रियस्य
ततः परः । अनूचानस्तथा भ्रूष-अधिकस्य ऋषि-
मुनिः । इत्येतेऽप्ये सप्तद्विष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः । द्वाह्मणानां
कुले जातो जातिमत्तो यदा भवेत् । अनुपेतः क्रिया-
हीनो मात्र इत्यभिधीयते” । अनुपेतः उपनयन-
रहितः । “एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्दजुः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निश्चतः सत्यवाग्दृष्टी” । एक-
देशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिच्चूनस्याध्ययनम् । निश्चतः

शान्तः । “एकां शाखां सकलां वा षडभिरङ्कुरैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रिय-वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-साध्यायमन्त्रितः । भ्रूय इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः । आश्रमस्यो वशी नित्यसृष्टिकल्प इति स्मृतः” । लौकिकम् अर्थाजनादिज्ञानम् । “जङ्घ-रेतास्तपस्युषो नियताशो न संशयी । शार्पातुसहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदपिः । निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः काम-क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्यो निष्क्रियो दानस्तुल्यसृत्-काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निप्रद्वक्त्राभ्यकर्मभ्यः । नि-ष्क्रियः अर्थाजनादिक्रियारहितः । “एवमन्वयविद्याभ्यां दृष्टेन च ससृच्छ्रुताः । त्रिगुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु” । सवनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिपह-समर्थोऽपि कृत्वा प्रियो यथाविधि । निस्तारयति दाता-रमात्मानञ्च स्वतेजसा । समर्थोऽपि, समर्थएवेत्यर्थः । “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अश-क्यञ्च हिजेन्द्राणां नास्ति दृत्तवतामिति । योक्तव्यो ह्यव्यक्तव्येषु त्रिगुक्तो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तदोषैः सृष्टश्च नेषुते” । अभिभूतः अपहृष्टः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः “पात्रस्य हि विशेष्ये अर्हदानस्तथैव च । अल्पं वा बहु वा प्रीत्य दानस्य प्राप्यते फलम्” । दत्तः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल-विशेषः स्थाङ्गिंसायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेद-मारगे” । “अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शाता-तपः । “अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शतातपोऽब्र-वीत् । आद्योराजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्थात् चतुर्थो यामयाजकः” । बहुवी याज्या यस्य स बहुयाज्यः । “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां यामस्य नगरस्य वा” । यामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-गतान्तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमां । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” । “ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्ते” । व्याचार्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्रव-

दन्ति मनोविषयः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गाद्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति ह्यन्यर्धसुपाध्यायः स उच्यते । निषे-कादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ! । सम्भावयति चाङ्गेन स विप्रोगुरुश्चरते । आमन्त्राभेयं पाक्यज्ञा नग्निष्टोमादिकं तथा । यः करोति दृतो नूनं स तु स्याद्विजो द्विजः” । यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । प्राधीतः, पारब्वाध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूता-नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्दे-दपारगः” । दृहस्यतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्ये द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिषि” । विष्णु-धर्मोत्तरे “अमानुषे समं दानं गोषु क्षेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्षसहस्रे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवन्द्यौ तदेव तु ! हात्विंशद्गुणं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परं । शतघ्नं तद्विनिर्द्दिष्टं प्राधीते लक्ष-सम्पितम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे” । एतेषु, षोडशद्विब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्वादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । “मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृष्य हस्तं तद्गोक्तुर्जिह्वां निकृषति” शातातपवचनात् । “उपरुदन्ति दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाञ्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अज्ञदानविषयम् । “कृताक्षितरेभ्यः” इतिगौतमवचनात् “अन्नं सर्वत्र दातव्यमिति” वष्य-माणत्वाच्च । दत्तः “व्यसनापदव्याधञ्च कुकुम्भार्धञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वर्थं विधिः” । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । ‘आपत् उर्भिचादिपीडा । ‘आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः “सान्त्वानिकं यज्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । सुर्वर्थं पितृमातर्यं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद्-ब्राह्मणान् धर्म्मभिचुकान् । ‘सान्त्वानिकः, सन्तान-प्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः । ‘अध्वगः’ अत्र धर्मार्थं प्रचलितः । सार्ववेदसः सर्वसदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उप-तापी, व्यधिपीडितः “निःस्त्रे स्वोदेयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजायेभ्यो देयमन्नं
सदक्षिणम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताञ्जल प्रदीयते ।
विद्याविशेषत इति अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय
बहुत्वर्थः । बोधायनः सुब्राह्मण-श्रौतिय-वेदपारगभ्यो
सुर्वर्ध-निर्वैशौषधार्थ-वृत्तिशीघ्र-यज्यमाणायध्ययनाध्वसंयोग
वैश्वजितेषु इव्यविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि
भिक्षमाणेषु कृताञ्जलितरेषु । निर्वेशः, विवाहः ।
वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजितागः । बहि-
र्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्वेदापि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
भ्यस्तु अन्तर्वेदेव धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृताञ्ज-
लैव । आपस्तम्बः “भिक्षमाणो निभिक्ष-माचार्यो
विवाहो यज्ञो मातापितृभूषणं भूर्धनं नित्यमादिशोपः ।
तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु
भिक्षमाणमनिभिक्षं न तथाद्रियेत” । “बुभूर्धनं भरणेच्छा ।
अर्हंतश्च नित्यमादिशोप इति, अधिकारिण्यव्यवश्यक-
कर्मविधिलोपप्रसङ्गः । यमः “वेदेभ्यनससृष्टेषु कृतं
विप्रस्रस्त्राग्निषु । सन्नारयति दातारं महतः किल्विषा-
दापि” । पद्मपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
अद्भयान्वितः । तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र
संशयः” । शातातपः “वेदपूर्णस्रस्त्रं विप्रं सुभुक्तमपि-
भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं षड्भ्रातृसुपवासिनम्” ।
व्यासः “यत् सिद्धं वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः
शुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ।
वेदविद्याव्रतस्नाते श्रौतिये षट्कभागते । क्रीडन्त्यौषधयः
सर्वा वास्यासः परमां गतिम्” । ‘औषधयः, अन्नानि ।
महाभारते “तद्भक्तान्कृत्वा राजा जन्तुः कृत्वा कृत्वा पाश्र्वाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृष्यन्ते । अथवा
तदेव दीयमानं भक्तमदनीकं येषां ते तथा एवं तद्भना-
दिशब्दा अपि । “तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां
युधिष्ठिर ! । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
फलम् । हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंभवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित्र्य-
नियता राजन् ! ये कथाः कथञ्चनः । अर्थिनश्चोपग-
च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अवुत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु
पाषण्डसभयेषु च । कथग्राणाः कथाकारास्तेषु दत्तं
महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये !
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “अक्रोचना धर्मपराः शान्ता दमदमे
रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । सृष्टयन्ति सुभ-
क्तानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपराशरौ
“सन्निक्रमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
चैव दाने च दहत्यासप्रभं कुलम्” । भविष्यपुराणे
यस्वासन्नमतक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं
भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् । तस्मात्पतिक्रमेत्
प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
स्वगृहाददूरवर्तिगृहान् । “सम्बन्धिनस्तथा सर्वान्
दौहित्रं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुन्
धराधिप ! । नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते ! ।
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
जाभाता । सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदान-
विषयम् । हिरण्यदादाने तु, सन्निक्रितमूर्खव्यतिक्रमे
दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबोधायनशातातपपरा-
शरैः “यस्य चैव षट्हे मूर्खो दूरे चापि बद्धश्रुतः ।
बद्धश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
ण्यतिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्नि-
स्रुतसृज्य न हि भस्मनि ह्यते” । महाभारते “यदि
स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिर्भिर्युतः । तस्मै यत्नेन
दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निक्रमम्” । विष्णुः “पुरोहित-
स्त्वात्मन एव पात्रं स्वसृष्टिदण्डपुत्रजामातरश्चेति” ।
“यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता
अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि । व्यासः “माता-
पितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च । जायापत्योस्तु
यदत्तं सोऽनिन्द्यः स्वस्ति संक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
सहस्रं मातृरुच्यते । अनन्तं दुहितृदानं सोऽर्थ्ये
दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्वे दत्तं
दानमक्षय्यसुच्यते । उपाध्यायार्त्विजोश्चैव गुरावपि च
मानवैः । वस्त्रपिञ्जा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति” ।
उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
“मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा । मातामही
भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च । दौहित्रो विट्पतिश्चैव
तेषु दत्तञ्च अक्षयम् । श्रीभट्टे यत्तथा दत्तं तदक्षय-
सुच्यते ! मातापितृगुरौ भित्ते विनीते चोपकारिण्य ।
दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्त-

दानाज्जदन्ते परमाभ्योपजीविनः” । उपकारिणि परोपकारपरे । विशिष्टाः शुष्णातिशयश्चास्मिन् । ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुर्व्याद्दानं पूजनमर्चनम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् । यद्दत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिकापुराणम् “यद्दत्तं वेदविद्विप्रे यद्दत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिधेस्तु यद्दत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षणमप्यपि । अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेण वै द्विज ! । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सुगुणेऽपि गुणावहम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसङ्गानामन्नदानं भङ्गाफलम्” । तथा “दत्त्वा नृपतिभीतानामृषिनाम्ना तथा धनम् । तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयसुच्यते यियन्नतं तथा दत्तं व्यसनं तर्कुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् । विवाहमेखलाबन्धप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपत्तेषु तु यद्दत्तमक्षयं तदुदाहृतम्” । संवर्त्तः “दानान्धेतानि देवानि तथान्यानि च सर्वशः । दीनान्धकपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेण धीमता” । पद्मपुराणे “दीनान्धकपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जडुवामनपङ्गुषु । रोगान्तेषु च यद्दत्तं तत्स्याद्दण्डफलं धनम्” । अथ अपात्रनिरूपणम् । तत्र मनुः “शोरचक्रान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषत्रान् वाङ्मुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकमेभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नान्द्रग्नान्धृषो भवति न बणिग्न् कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः । अन्नताह्वानधीयाना यत्र भैत्यचरा द्विजाः । तं प्राप्तं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः” । वसिष्ठः “उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिद्दन्मयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः” । अन्वासते कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यशसे दद्यान्न भयाद्धोपकारिणि । न न्यत्यगोतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” । उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । महाभारते “यस्तु प्रेषत्रान् द्विजान् शूद्रो योजयेत्स्वव्यक्तव्योः । न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः” । यमः “अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नेषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छिलाम् । अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । इविशं नैव दातव्यं सततं पापकर्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः । शूद्रस्याध्यापनाद्विपः पतत्यत्र न संशयः” । तथा “राजधानी यथा शून्या यथा कूपस्य निर्जलः । यथा कुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽन्धे” । वसिष्ठः “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्धविदांशो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते । व्यथनार्हाऽस्मिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्” । व्यासश्चाततपौ “नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । कुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः । ऊपरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि ऋयते । क्रियाहीनेषु यद्दत्तं त्रिषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् । भस्मन्यपि कुतं इव्यं तद्ददुदानमसाधुषु” । पूर्वत्र पात्रशुष्ककथने कतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभागजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः “पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहसु । अस्तसु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत्” । असदसु, निषिद्धेषु द्युतादिषु । दक्षः “विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति” । मनुः “अनर्हते यद्ददाति न ददाति यद्दहते । अर्हानर्हपरिज्ञानाद्गनाद्गमार्हं हीयते” । यमः “यस्तु लिङ्गचिदां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः” । भविष्यपुराणे “नाब्रह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणत्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्” । व्यासः “ब्रह्मजीजसस्त्यक्तो मन्त्र-संस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मविद्वच्छाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अन्नतौ वैश्याजन्तौ शूद्रश्चाब्राह्मणास्त्रयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणत्रुवः” । यमः “यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः” । कूर्मपुराणे “न वार्ष्णिपि प्रयच्छेत् नास्तिके ह्येतेकेऽपि वा । न पाषण्डिषु सर्वेषु नावेद्विदि धर्मावित् ।

नास्तिकः, परलोकवासनाग्रन्थः। हेतुकः हेतुभिः
 परलोकं निराकरिष्युः। मनुर्विष्णुश्च “न वार्थं पि
 प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे। न वक्रव्रतिके पापे नावे-
 दविदि धर्मावित्। लिख्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं
 धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्वादातुरेव च”। अनर्थः प्रत्य-
 वायः। “यथा ज्ञवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दाह-
 प्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः”। यमः “यः कारणं
 पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्या
 वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्धञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा
 लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमालरितं रक्षेद्दुर्गैडालं नाम
 तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं मत्वा प्रत्यवश्येत्तु यः पुनः।
 यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्”। विष्णुः
 “धर्माध्वजी सदा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः। वैडाल-
 व्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिषम्भकः। यश्च धर्मध्वजी
 नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छदानि च पापानि
 वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसा-
 धनतत्परः। शठा मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः।
 ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च आजारैरलिङ्गिमः। ते पतन्त्य-
 श्रुताभिस्ते तेन पापेन कर्मणा”। चतुर्विंशतिसतम्
 “रोदियञ्चं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। अश्रो-
 त्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः”। कात्यायनस्त्वन्य-
 याह “यः स्वाध्यायाग्निमालस्याहेवादीर्क्षैर्निरि-
 श्वान्। निराकर्त्तारानीनां च विज्ञेयो निराकृति-
 रिति”। शातातपः “नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिषञ्च वा-
 र्जुषौ। यश्च वाणिकके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह”
 दत्तः “धूत्ते वन्दन्ति मन्त्रे च कुर्वेद्ये कितवे शठे।
 चाटचारणचौरेश्चो दत्तं भवति निष्कलम्”। स्कन्दपुराणे
 “देवपतिवह्नीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु
 कीर्त्तितं यच्च देवाग्निव्याग्ने तथा। अन्यायोपार्जित-
 धनेर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। सुरवेऽन्ततवन्नो च स्तेनाय
 पतिताय च। कृतघ्नाय च यदुदत्तं सवेदा ब्रह्मविहिषे।
 याजकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा। परिचाराय
 भत्याय सर्वस्य पिण्डनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र !
 वृथादानानि षोडश। गर्भस्योऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते
 वृद्धो न यौधने। तदुदत्तस्येह नाप्नोति सर्वथा रिपु-
 ह्नुदनं”। तदीयफलमिति शेषः। विष्णु धर्मात् “पर-
 स्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आरूढ-
 यतिते चैव अन्यायात्तैर्ज्ञैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते तस्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिस्त्रनके कृतघ्ने
 यामवाजके। वेदविद्वायके चैव वस्य चोपपतिर्दृष्टे।
 स्त्रीभिर्जितेषु यदुदत्तं ब्यालपादे तथैव च। ब्रह्मवन्धौ
 च यदुदत्तं यदुत्तं वृषलीपतौ। परिचाराके च यदुदत्तं
 वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पङ्कजवधिरा कूका
 व्याधिनोपहृताश्च ये। भर्तृव्याक्ते महाराज ! न तु
 देयः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीटनिष्पणम्।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गसूच्यते। तत्र देयनिष्पणम्। भविष्य
 पुराणे “यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत्।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्”। वज्रपुराणे
 “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं
 फलमाप्नोति सुदुर्लोऽपि यथा पुरा”। शुभोपात्तेन न्या-
 योपार्जितेन। लघुना स्वल्पेन द्रव्येति शेषः। देवी-
 पुराणे “न्यायतो यानि प्राप्नानि शाकान्यपि नृपोत्तम !।
 तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोपितां सदा। तद्गुणेषु
 च वित्तेषु अपरेषु च नित्यशः” विश्वपुराणे “यदु-
 यदित्तमं लोके यज्ञस्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते
 देयं तदेवाक्षयमिच्छता”। महाभारते “विशेषतो महा-
 राज ! तस्य न्यायार्जितस्य च। अज्ञया विधिवत् पाले
 दत्तस्थानो न विद्यते”। गौतमः “स्वामी ऋक्थक्रय
 संविभागपरिग्रहाधिमन्त्रेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, अ-
 त्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यगृह्योरिति”। ‘अप्रति-
 बन्धः दायैव ऋक्थम्। संविभागः सप्रतिबन्धो-
 दायः। परिग्रहः, जलदण्डकाष्ठारैरनन्वपूर्वस्य स्त्री-
 कारः। अधिममः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमि-
 त्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् असाधारणम्। निर्वि-
 ष्टम् कृष्यादिना द्विजशुश्रूषादिना च यत्कथम्।
 “निर्वेशो ष्टिभोगयोरिति” स्मरणात्। मनुः “सप्र विन्ता
 गमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयो-
 गश्च सत्प्रतिग्रह एव च”। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं
 द्रव्यप्रयोगः। कर्मयोगः आर्त्विज्यम्। नारदः “धनमूलाः
 क्रियाः सर्वा यत्रस्तस्यार्जने सतः। रक्षयं वर्द्धनं
 भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं
 शुक्लं शवलमेव च। कृष्णञ्च, तस्य विज्ञेयो विभागः
 सप्रधा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्र सप्र भेदा भवन्ती-
 त्वर्थः। “सुतशौर्थ्यतपःकन्यायाज्यशिशुप्राप्त्यागतम्
 धनं सप्रविधं शुक्लरुदयोऽप्यस्य तद्विधः”। आगतशब्दः
 सुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

बराहृहीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् आर्त्विज्या-
दिलब्धम् । शिष्यगतम् । गुरुदक्षिणादि । अत्र च
यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य शु-
क्लमित्यर्थः “कुशीदकषिवाण्यज्यशित्यशुल्कानुवृत्तितः ।
कृतोपकारादापन्नञ्च शबलं समदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्रव्यप्रयोगः कुशीदम् । शिल्पं कारुकादिकर्म । आक-
रादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्वक
द्यूतचौर्यार्त्तिं प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं
यत्तत् सर्वेषां कण्यमुच्यते” । पार्श्वकोपार्जितं उल्कोचादि-
लब्धम् । आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लब्धम् । प्रतिरूपकं
मणिसुवर्णादिः प्रतिरूपकरणम् । साहसं स्वप्राणात्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपः
प्रभृति । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमज्ञोति
स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन शुक्लेन कण्येन
शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, शबलेन, मिश्रम्, कण्येन
असुखोदयम् । पद्मपुराणे “शुक्लेन वित्तेन कृतं
सुखं बद्धफलं भवेत् । शबलं मध्यमफलं कण्यं हीन-
धनं फलम्” । ब्रह्मसूत्रे “शुक्लवित्तेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् अज्ञयान्वितः । तीर्थं पालं समासाद्य देवत्वे
तत् समश्नुते । राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्नुते । तभोवृत्तस्तु यो
दद्यात् कण्यवित्तेन मानवः । तिर्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्दादशविधं
प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् । साधारणं स्यात्त्रिविधं श्रेष्ठं
नवविधं स्मृतम्” । धर्मप्रमित श्रेष्ठः । प्रतिवर्णाश्रयान्न-
वविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्नञ्च सह भार्याया । अवि-
शेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
ज्ञेयं ब्राह्मणस्य तिलक्षणम् । प्रतिग्रहेण संलब्धं
याज्यतः शिष्यप्रतस्तथा । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राङ्गैशे-
षिकं धनम् । युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः” ।
कारः वत्यादिः । “वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि तिल-
क्षणम् । क्षत्रिगोरक्षत्राण्यज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्तुग्रहात्” ।
यभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्मो-
धनागमः । विपर्यायादधर्मैः स्यान्न चेदापन्नरीयसो” ।

एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं
देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्वं कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दारसुतादृते । नान्वये सति सर्वस्वं यज्ञान्यसौ
प्रतिश्रुतम्” । अन्वये सन्ताने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो वृहस्पतिना “कुटुम्बभक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यते । भध्वास्वादो विषं पश्चाद्दात-
व्यं स्मोऽन्यथा भवेत्” । भक्तं यज्ञम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः परजने
दाता स्वजने दुःखजीविनि । भध्वापानो विधास्वादः स
धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्वं गृहवर्ज्यं न्तु
कुटुम्बभरणाधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतो-
न्यथा” । तथा “संप्रदात्वाद्गृहक्षेत्वात् यद्यात् क्षेत्वं
प्रचीयते । पित्वा वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” ।
संप्रदात्वादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तद्दात-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्मात् “तस्मात्त्रि-
भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्मार्थ-
मित्यं जीवितं यतः” । अथेषवित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्मार्थं
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकं गां दशगुर्दद्यात्
दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वे तस्य-
फलाः स्मृताः” । नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वादिषमभागपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां द-
द्यादिति वचनाद्दशगुरगोर्द्विनोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुयोग्यधनपरत्वे तु उपलक्षणपक्षा-
ङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थं तस्मान्नाधिककल्पयोः कृपणो-
टाराधिकारविधयतयैव व्यवस्येति सुस्थम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादनाह व्यासः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय सहात्मने । दानव्यं
मित्येव चाज्ञमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्प्रतिश्रुत्यादिवि-
षयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं
वन्वाचारेण वन्वकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । वन्वक आधिः तद्वन्वाचारेणाधिकरूपेणैव दे-
यम् । यद्दिवाहलब्धं तत्तस्यां भार्यायां स यां सर्वमदेयम् ।
यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यंप्राप्नञ्च यज्ञवेत् । स्त्रीज्ञाति
स्नास्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्” । सौदायिकं

विवाहलक्ष्यं तद्धार्यायानुज्ञातम् । क्रमायातम् अविभक्त-
धनेर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । अथ्येन सता युद्धेन लक्ष्यं स्ना-
मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याजवल्क्यः “देवं प्रतिश्रुत-
ञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यच्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनमृषसंयुक्तमिह
लोके परत्वं च” ऋषसंयुक्तम् अथासमर्पणजन्यदोषसं-
युक्तमित्यर्थः । “सप्ताजाताक्षरो हन्याद्वर्तमानांस्तु सप्त
च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं सप्तश्रुति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्वयमाह्वय भिक्षार्थं कथयति नम् । पश्चाद्वास्तीति यो
ब्रूयात्तं विद्यादुद्रुघ्नघातकम्” तथा “संश्रुत्य यो न
दिक्षते याचित्वा यस्य नेष्यति । उभावन्दतिकावेतौ
मृषा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य
स्वल्पं वा यदि वा बद्ध । आशास्तस्य हताः सर्वाः
ह्रीवस्यैव प्रजाफलम् । न निरोक्षेत संक्रुद्ध आशया
पूर्वजातया । प्रदहेत हि तं राजन् ! कङ्कमक्षयभुम्यथा ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य वन्सुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यात्त
च सन्वन्वि-वान्स्ववाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तद-
भावेऽप्यसु निक्षिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मासुत्तारयेदितः । सर्वस्वन्ने प्रदास्त्रामीत्युक्तेऽपि
न तथा भवेत्”

अथ फडातिशयप्रतिपादानार्थं पात्रविशेषेषु देयविशेषाः । भवि
ष्यपुराणे “मोभूतिर्लहरण्णादि दद्यात्तिलमतन्द्रितः ।
तथा द्रव्यविशेषाञ्च दद्यात् पात्रविशेषतः । आर्त्तानामन्न-
दानञ्च मोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां
क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्द्ध-
रेतसाम् । कन्याञ्चैवानपत्यानां दत्तां नतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मोत्तरात् “युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ।।
पण्योपयोनि तद्देह्ये शूद्रे शिल्पोपयोनि च । यस्त्रोपयोनि
यद्द्रव्यं देवं तस्यैव तद्भवेत् । येन येन च भाण्डेन
यस्य दत्तिरुदाहृता । तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः ! कमण्ड-
लुम् । धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वेतान् ब्रह्मचारिणे ।
वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्मं वेषसपरिच्छदम् । मृह-

स्वायं तु तद्वत्तं ज्ञेयं बद्धफलं सदा । नीवारं वल्कलं
शाकं फलं मूलञ्च गौरसम् । वानप्रस्थाय यद्दत्तम-
नलं परिकीर्त्तितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं
तथा हितम् । गन्धमाङ्गल्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहृत्ते तु नान्यथा । प्रोक्तं
संप्रहृणं ह्येतद्गुप्तं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रय-
ञ्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले
तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-
मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बद्धफलं
भवेत् । बाले क्रीडनकं दत्त्वा मृष्टमन्नं तथैव च । फलं
मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् । मृष्टान्नं
मानवो दत्त्वा मृष्टान्नानि तु काङ्क्षताम् । अक्षयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविहीने तथा
दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ! । वस्त्रं शुभं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्मनि
तिष्ठता । कार्ये सत्युद्यमं कृत्वा परेषां सप्तपस्थिते ।
अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्यो विचारणा । यवसानं
प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु । लवणानाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमक्षयमप्नुते । पशवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तभयेषु
च । नददानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपात्रमघार्त्तने । फलमक्षयमाप्नोति
नात्र कार्यो विचारणा” । अङ्गिराः “देवतानां गुरुणाञ्च
मातापितृस्तथैव च । पुण्यं देवं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं क्वचित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ
सहस्रशः । तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमातृगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् । तल्लक्षगुणितं
विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” वज्रपुराणे “द्वाविभौ
पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दाताक्षस्य च दु-
र्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः”

अथ अदेयनिरूपणम् । देवलः “अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां
पृथिवीमपि । अद्वावर्जमपात्ताय न कारिञ्चिद्भूतिमाप्नु-
यात्” । वज्रपुराणात् “अन्यायोपागतं द्रव्यं मृहीत्वा
यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ।
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं
विभेभ्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो
धनं लब्ध्वा निरंशकः । रत्नगोहान्तस्नानः

कलुषां योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयमुद्धिर्हि लोभमोह
वशगतः । इहैजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।
स पापकर्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा ।
“एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया यास्तु पिशाचाश्चैव देवतम्” । इहयातातपः “द्रव्ये-
षान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्धदेहिकम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानलङ्घनभङ्गणात्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थ-
कस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपथ्याग्-
नसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रैर्भ्यस्त्वन्यवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपथ्याग््नं स्वकायार्थ-
क्षमं जरद्गवादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यज्ञार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च स्त्री-
वादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्र
तत्तथा निर्विदमिति पाठे वेदविक्रयाल्लब्धमित्यर्थः । स्त्रीषु
यज्ञार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लब्धम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित् दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वसञ्चान-
व्यये सति । आपत्स्वर्षिण न देयानि नव वधूनि प-
श्चिदतैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तोयते नरः” ।
सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं
याचित्वानीतं पश्चालङ्कारादि । गृहस्वामिने अद-
र्थयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणोयमिति गृह-
जनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः ।
दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं
अनुना “अध्वग्नप्रध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्वग्नि
अग्निममक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवा-
हकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु संस्वन्नेन
भर्तारपितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् ।
आप्तवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमाहपितृपतिप्राप्तमध्वग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
दारान्तरमिच्छता भर्तारं यदुदत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य
हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु प्रश्नादन्वस्य हस्ते

स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्था-
पितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च
न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” स्वकीय-
दानविक्रयेच्छु दारादिविक्रयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्-
स्वर्षिण न देयानीति” दक्षेणादेयत्वमुक्तं तत् सदानविक्रया-
निच्छु दारादिविक्रयम् । वशिष्ठः “शुकशोषितधन्मवः
पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्नानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्प्राप्तानुदानानुदानुः” । इहस्यतिः
“कस्यचित्प्राप्तमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् । पश्चाच्च
न तथा तत् स्थाप्य देयं तस्य तद्भवेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
मानाय यदुदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा दत्तञ्चै-
व न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि
गौर्यं हं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणाद्धोता दातारं
तारयति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथ-
ञ्चन । दातृविक्रयमापन्ना दहत्यासप्रभं जुलम्” । वि-
क्रोतुरैवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातृरिति । औप-
कायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देवं यद्गोस्त्रियादिकम् ।
तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः
“न व्यङ्गां रोगिणीं बन्धुप्रां न कशां मृतवस्त्रिकाम् ।
न वामनां वेहतञ्च दद्याद्दिप्राय गां नरः । वेहत्
गर्भोपघातिनी । देवदः “विवह्यां रोगिणीं कृष्णं
स्थविरां शृङ्गभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दन्वा
दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां
मर्हीं दद्यात् कथञ्चन । न श्लशानपरीताञ्च न च
पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रदयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्षां तथा व्याल-
वतीं भुवम् । न दद्यात्तु द्विजश्रेष्ठो या च सन्निषु
सस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो
लक्षगुणं सदा । तस्माच्च दद्यान्नेषावी पातकं जातं
कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भूवः को दुःखमपरं सख्यो
दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवं दुःखं स
विन्दति । तस्माच्च कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखमोक्षणा” ।

“अथ प्राज्ञविशेषे अर्पेयस्यते । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्बुं यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते” । परिवर्त्तः विपर्ययः एवशब्दः अर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातव्यं पि परिवर्त्तते धर्म-विपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये काञ्चनं दत्त्वा दातायि नरकं व्रजेदिति” । देवलः “पक्कमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः । वृत्तिश्च भिक्षु-वृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । वृत्तिः भिक्षातिरिक्तवर्षानम् । तथा “न शूद्रासु हविर्देद्यात् स्वस्ति चौरं तिलान् मधु । न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नञ्चिदेदेत् । गारसं काञ्चनं चेलं गास्त्रिणा मधुसर्पिणी । तथा सर्वान्सांश्चापि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्त्रेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । तेषामपि चौरादीनां क्रयार्थमन्यत्प्रयं निवेद्येदित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “ह्यारं पायसं यावं दधिमधुकण्ठाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यान्नोपाकृतं किञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं घेनुमथाश्वञ्च रत्नानि कनकनथा । तिलांसं कुञ्जरं दद्याच्चाविज्ञातगुणगुणान्” अतः परं याद्याप्याहाइत्ये विस्तरेणोक्ते ते च आद्या-याहाइत्ये प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथमसुक्तस्तत्रैव ।

भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा ससुदा-हृता । प्रतिपादिता पदे पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे “आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकण्ठा । दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलस्यते” । पद्मपुराणे “वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षमा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-दानादिकर्मसु” । भविष्यपुराणे “श्रिया शान्ता सुखा राजशतधीं त्रिविधा सृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला श्रिया लोकेषु पूजिता । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उप-वासो जपस्तथा । भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो-न्दपः । मासमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी मञ्जीपते ! । सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयस्यते । यदा शुक्लचतु-र्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् । तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्या-मन्तयस्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशीरे मासि श्रावणे या च प्रज्ञमी । ज्ञानदाने बह्वफला नाम-

लोकप्रदायिनी” । भविष्यपुराणे “येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्त-यस्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवे-दादि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्यु-ल्लेभामवाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्दकरी स्मृता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयस्यते” । आदिपुराणे “देवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं शत-साहस्रमिति प्राज्ञ दिवाकरः । भविष्यपुराणे “पौषे मासि यदा देवि ! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तदा तु सा महापुण्या महावृद्धेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महा-दानं तर्पणं विप्रभोजनम् । मत्प्रोतये कृतं देवि ! शत-साहस्रिकं भवेत्” । महाभारते “अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तसदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिशिरयोश्च-तुष्णीमपरपक्षाणामष्टमीषष्टका” इति । तथा शातपथ-श्रुतिः “द्वादश पौर्णमासो द्वादशाष्टका द्वादशमावासा” इति । द्वादशापि कथास्य इत्यर्थः । देवीपुराणे “आश्विनस्य तु मासस्य नवमी, शुक्लपक्षमा । जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नरतपिप ! । गरुडपुराणे “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संबत्सरसुखी स्मृता । तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां चिते पक्षे पुण्यं यत्र सत्तम ! । तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् ससद्दस्य जनार्दनम् । होमो वा क्रियते तस्यामन्तयं कथितं फलम् । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासि महाफला । फलं दत्त-हृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भाग्यर्चसंयुता चैव द्वादशी स्यान्महाफला” । भाग्यर्चं पूर्वफलगुनी । “हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वासि-संयुता । ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे वैष्णवे श्रावणे मासि । “तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता । आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता” । व्याजर्चः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये क्तिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे ऋग-शिरोपेता माघे चादित्यसंयुता” । आदित्यः पुनर्वसुः ।

मेरे । विषुवन्तुये द्वायणं सौम्यं सूर्ये ।” पूर्व-
 लोकेष्वीत्यातमेतत् । “अयनांशकतल्येन कालेनैतत्
 स्फुटं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ।
 स्तगकर्कादिने सूर्ये यास्योदगयने सति । तदा संक्रान्ति-
 टाने स्युरक्ता विष्णुपदादयः ।” अयमर्थः राशिं प्रति
 त्रिंशद्भागं भवन्ति सूर्यश्च प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते
 तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य भोग्य-
 कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
 यथा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
 न्ते द्वादशभिर्दिनैरर्वाकं पुण्यकालो भवति अस्मिंश्च तत्-
 संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
 क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमणसमये
 पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे
 पुण्यकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
 राशोरविशंक्रमे स्युरर्वाकं परत्वापि रसेन्दुनाद्यः ।
 पुण्यप्राप्त्येन्दोस्त्रिधरापलैर्युता एकैव नाडी मुनिभिः
 शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः
 पलविंशत्युक्ताः । साङ्गार्धनाद्याः पलसप्तत्युक्ताः गुरोस्तु
 शुक्रे सपलाश्चतस्रः । द्विनागनाद्याः पलसप्तत्युक्ता शनैश्च-
 रस्याभिहितः सुपुण्याः । आद्यो तु मध्ये जपदानहोमं
 कुर्वन्नुवाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
 राशिनक्षत्रगमने अर्वाकं परतश्च षोडश घटिकाः पुण्य-
 कालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका-
 पलानि तयोदश अर्वाकं परतश्च पुण्यकालः । एवं
 मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकञ्च पुण्यकालः । तथा
 बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतस्रश्च पलानि पुण्यकालः । बृह-
 स्पतेरपि साङ्गार्धतस्रो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः ।
 शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः । शनैश्च-
 रस्यापि द्वयोर्घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकाल इति ।
 अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
 ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्ति-
 वैधृतिस्तथा । दिनक्षयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् ।
 द्वयने विषुवदुयुग्मं षड्शीतिसुखन्तथा । चतस्रो
 विष्णुपदाश्च पुत्रजन्मादि चापरम् । आदित्यादिग्रहा-
 षाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं
 ज्योतिर्विज्ञेयविचार्य च । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
 पुण्यप्रदये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनक्षय
 उक्तः पद्मपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तानेकवारं यस्मिन् स सा-

दिनक्षयः ।” षशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् षायने त्विज्ञ
 तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साह-
 सिकं फलम् ।” दिनच्छिद्रमवमञ्चमाह श्वशुः “तिथ्यर्द्धति-
 थियोगक्षेदेदौ शशिपर्वणः । षड्शीत दिवसच्छिद्रसमाख्यौ
 प्राह भागवतः । अयमर्थः तिथ्यर्द्धं करणं करणतिथियो-
 गनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्वकालः सोमग्रहणतल्यः स
 च दिनच्छिद्रसञ्ज्ञ इति । क्षेदेकालमानमप्युक्तं तेनैव
 “क्षेदादिकालः कथितस्त्रिथिद्वयोर्घटीद्वयम् । नागवज्र-
 पलोपेतं तद्धे तत्त्वपलैर्युक्तम् । पलैः षोडशभिर्युक्तं
 नाडिकाद्वितयं युतेः । क्षेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-
 फलप्रदः ।” कतिः करणम् । नागः अष्टौ । वज्रयः
 त्रयः । भं नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । युतिः
 योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिकरणयो-
 रादान्ते घटिकाद्वयसदृशत्वं पलानि पुण्यकालः । नक्ष-
 त्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योगस्यापि
 षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अथमलक्षण-
 माह विष्णुः “तिथितयं सूर्यत्येको वारः स्यादवमं
 हि तत् । त्रिवारस्य क्व तिथिर्यत्र दिनस्य क्व च तदु-
 च्यते ।” अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथि
 हयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः । यत्र तिथिहयाव-
 सानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते
 “एकादश्यामवसाया पूर्णमा पुत्रजन्म च । वैधृतिश्च व्यती-
 पातो भद्रा चावमवासरः । युगमन्वाद्यस्ते स्युरिन्दु-
 पर्वसमानकाः । क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भग-
 मस्तथा ।” भयमः राशिनक्षत्रेषु समनम् । देवी
 पुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षड्शीतिसुखन्तथा ।
 क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः । संक्रा-
 न्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिद्विदिनक्षयः । इत्यादिः पुण्य-
 कालस्तु होमदानादिकर्मणः ।” स्कन्दपुराणे “ग्रहणं
 चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणसप्तमम् । विषुवं सव्यतीपातं
 षड्शीतिसुखन्तथा । दिनच्छिद्राच्च संक्रान्तिज्ञेयं
 विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्य-
 विवर्द्धनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि
 च । अनन्तफलदानि स्युः स्वर्गभोगप्रदान्यपि । आह
 ज्यवनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवावनषड्-
 शीतिसुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणानं स एव पुण्य-
 कालः । “अयने षड्शीतौ च चन्द्रसूर्यपदे तथा ।
 युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाण्डयम् । आह

शातातपः “अयनेषु तु यद्दत्तं षड्शीतिसंख्येषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः
“विशाखासु यदा भातुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स
योगः पद्मको नाम पुष्करेणतिदुर्लभः” ।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ “आहारं सैधुनं निद्रां
सम्प्राकाले तु वर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्तव्यं कदाचिदपि केनचित् । हरन्ति राक्षसा यस्मात्
तस्माद्दातुर्भयावहम् । विशेषतो निशीथे तु न शुभं
कर्म शर्मथे । अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महा-
निशाम् । तथा “स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽव्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” ।
आह ज्योतिःपराशरः “अन्नप्राप्तये प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानाद्य
भिग्रहान् । साङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठादण्डसुखे रवौ । दक्षिणाशा-
सुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् । बाले वा यदि वा
हृद्वे शुके वास्तसुपागते । मलमासद्वैतानि वर्जये
द्यात्ततः सदा” ।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेषु पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राज्यदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययदृष्टिषु । स्नान-
दानादिकं कुर्यान्निशि कास्यजत्रेषु च” । हृद्ववसिष्ठः
“पक्ष्णोद्वाहसंक्रान्तियात्रादिप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तदिष्टप्रते” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्त्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा ज्ञेयं गवासुक्तञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वमयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
द्विजश्रेष्ठा ! दीपमत्र प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र न कुर्वीत कास्यनैमित्तिकादृते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे षटिके रात्रौ मध्यमयामयोः । नैमि-
त्तिकन्तथा कुर्याच्चित्यन्तु न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पालं सर्वशुदाहृतम् । अभयस्य
प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा । तदैव दानकालस्तु
यदा भयसुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो ह्यो दीय-
न्नाने प्रतिश्रये । तदैव दानमस्योक्तं यदा पान्थसमागमः ।
न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तेषान्विते । अन्नोदकं
सदा देवसिद्ध्याह भगवान्भारुः” । स्कन्दपुराणे ‘अर्ज-

प्रसृतां गां दद्यात् कालादीनविचारवन् । कालः स
एव ग्रहणे यदा सा द्विसखी तु गौः” । व्यासः
“वासन्नस्युना देवा गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै । तदा यदि न शक्नोति
दातुं वैतरणीन्तु गाम् । शक्नोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “व्यतीपातोऽथ
संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा
स्युत्पस्थितः । तदा गोभूहिरण्यप्रादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं सुते जाते न नाड्यो
द्विद्यते नृप ! । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं
समम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे
जाते द्विजोत्तमाः ! । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
प्रकीर्त्तितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते वित्तं
चित्तं अद्वासमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ देशाख्यं दानाङ्गसुपवर्णनम् । तत्र देवीपुराणे “सर्वे
शिवान्त्रमाः पुण्याः सर्वा नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पवासादिफलदाः सततं नृपाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
स्तेच्छदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न हीयते यत्र धर्मसंश्लेषात् सकलो द्विज ! । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यप्रदो मतः । विद्वद्भिः सेवितो
यस्य यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विप्रेन्द्र ! स
देशः परमो मतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे ऋगः
दृष्टस्तस्मिन् धर्माच्चिबोधत” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“सहस्रस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्या-
मपि कृतस्त्रायां स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
द्वारे प्रयागे च अविच्छिन्ने च पुष्करे । नगरे चाट्टहासे
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽमर-
कण्ठके । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषागरकण्ठकम् । श्रीपर्वतमहा-
कालं मोक्षार्थं वेदपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः
सुरसिद्धनिधेविताः । सर्वे शिबोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्याः
ससागराः । गोविन्दसुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्थानन्यकङ्कवेत्” ।
पद्मपुराणे “गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

सती । तत्र क्रतुशतं पुत्रं च ज्ञानदानेषु सुव्रतम् ।।
 लिङ्गं वा प्रतिष्ठा वापि दृश्यते यत्र कुलचित् । तत्
 सर्वं पुण्यं याति दानेषु च महाफलम् ।। ब्रह्मोक्ते
 “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि । दत्तं
 शतगुणं प्राञ्जलं च मादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्विष्णोश्च
 सन्निधौ दत्तमक्षयम् । तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
 वेदघोषपवित्ति । शिवायतनसंस्थाने यदस्यमपि दीयते ।
 तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्रानुभावतः” । मत्स्यपुराणे
 “शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्कमण्डिता । यत्र
 तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । द्वारवत्याः शिला
 देवि ! छद्मिता मम सुद्रया । यत्वापि नीयते तत्प्रा-
 तीर्थं द्वादशयोजनम्” । तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
 पुष्पेष्वायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुष्प-
 वनेषु च” । व्यायतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
 पुराणे “क्रोधमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
 प्राणानात्म पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
 कृतानाञ्च जननं परिकीर्तितम् । मनुजैः स्थापिते
 लिङ्गे क्षेत्रे मानसिदं कृतम् । स्वयम्भुवि सहस्रं
 सादार्पणं चैव तदर्द्धकम्” ।

अथ अज्ञास्यं दानाङ्गसुच्यते । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
 प्रयत्नेन अज्ञापूतमत्न्द्रितः । अज्ञाकृतं स्वल्पमपि
 दानमानन्त्यमश्रुते । अश्रद्धयापि यद्दत्तं सर्वस्वमपि
 सत्तमम् । न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्” ।
 देवलः “प्रदाय शकसृष्टिं वा अज्ञाभक्तिसमुद्यताम् ।
 मङ्गते पालभूताय सर्वाभ्युद्यमाप्नुयात्” । महाभारते
 “अज्ञया साध्यते धर्म्मो महज्जिनांश्वराशिभिः । निष्कि-
 श्चनास्तु मनयः अज्ञावन्तो दिवं गताः । धर्म्मविक्राम-
 मोक्षाणां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामश्रद्धानानां
 न धर्म्मो नापि तत्फलम्” । वज्रपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
 सर्वधर्म्माः अज्ञामध्यान्तसंस्थिताः । अज्ञानिष्ठाप्रतिष्ठाञ्च
 धर्म्माः अज्ञैव कीर्त्तिताः । श्रुतिभास्वरसाः सुच्छ्वाः
 प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञामालेण गृह्यन्ते न वाक्येन न
 चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
 धर्म्मः सम्प्राप्यते सुच्छ्वाः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
 धर्म्मः परः सुच्छ्वाः अज्ञा ज्ञानं कृतन्तपः । अज्ञा स्वर्गस्य
 मोक्षस्य अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितञ्चापि
 दद्यादश्रद्धया यदि । नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् अश्रद्धान-
 नक्षतो भवेत्” । वेदव्यासः “अज्ञा वै सात्विकी देवी

शूर्यस्य दुहिता रूप ! । सपत्नी प्रसपत्नी च जीव-
 विश्वासिनी तथा । वाग्दृष्टं ज्ञायते अज्ञा मनोदृष्टञ्च
 भारतम् । महाभारते “क्रियावान् अश्रद्धानश्च दाता
 प्राज्ञोऽनस्यकः । धर्म्मधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-
 रम्” । स्कन्दपुराणे “अज्ञा मातेव जननी ज्ञानस्य
 सुकृतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्”
 मनुः “अज्ञयेदञ्च पूर्णञ्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
 कृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः” । याज्ञवल्क्यः
 “दातव्यं प्रत्यहं पाले निमित्तेषु विशेषतः । याचि-
 तेनापि दातव्यं अज्ञापूतन्तु यत्कृतः” । बृहस्पतिः “मन्त्रा
 ज्यदोषाङ्गोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्याच्च-
 दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कश्चित्” ।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादानेव प्रपञ्चितम् । इह तु
 पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव
 प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
 निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादन-
 मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेष्वानुपपत्तेस्तैर्नैव
 तदाक्षेपात् । एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
 “अथ सामान्ये नैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मायत्तोदिविशेषलाभार्थं”
 तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषला-
 भार्थनिरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगता-
 ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्याक्षेपात्, शुचि-
 त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यनिधानपक्षे
 तु प्रथयोपात्तभावनयैवासाधारण्येन तदाक्षेपात्त देश-
 दिशान्यम् । एवमादिक्षेपपर्यालोचनया षडङ्गं दान-
 मिति वदता देवदेव तु निरूप्यतएव तथा हि
 “दाता प्रतिपद्यतीता च अज्ञा देयञ्च धर्म्मयुक् । देशकालौ
 च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति” । तल्लक्षणं
 प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे । न तु अज्ञा-
 दिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयेव
 यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
 मन्वितम् । पाले प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्म्मलक्षणम्” ।
 इति उपायः इतिकर्त्तव्यता ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्म्मः । भविष्य-
 पुराणे “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
 निष्कामेण महावीरः ! काम्यं कामान्वितेन च । व्याचार
 युक्तः अज्ञावान् प्राज्ञोयोऽध्यात्मवित्तमः । कर्मणां
 फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः” । समाङ्कं प्रथम

कल्यादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
वित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् ।
न्यायार्जितधनः स्वदत्त्यर्जितधनः । आपस्तम्बः
“प्रयोजयितानुभन्ना कर्त्तव्यं स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदिष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चिदाप्नोति कुशमात्रं हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं
तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” । साम्प्रदायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञानविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्त्य-
सुरासंख्यं भूदस्य ह्यकृतात्मनः” । भविष्योत्तरे “कास्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः” । गरुडपुराणे
“प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
र्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सदो
सृक्तिमेषुप्रति” । देवीपुराणे “शुचिना भावपूतेन
जान्तिषत्यन्नतादिना । अपि सर्षपमात्रोऽपि दातारं
तारयेद्विह” । दत्तः “दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि
क्षुद्रम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ।
गुणवत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रवच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः
सहाश्रुते । परञ्चाहुपहल्ये ह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अत्रुपहल्य
पीडामनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । स्वज्ञया
हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषभावहेत्” । शातातपः “अभि-
गम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागर-
स्यान्तस्तस्यान्ती नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरहंजतम् । तपांसि च सुगुणानि तेषां फल-
मनन्तकम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुप्ताधरायी गुप्तदाता
गुप्तप्रजाभिषत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शत-
क्रतुः” । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय
दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारस्यपतिष्ठति” ।

दृष्टस्वतिः “कृते प्रदीयते गत्वा त्वेतायां दीयते” नृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते” । प्रतिपत्नी-
तृष्टं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रति-
पत्नीतारं स्वदृष्टमाह्वयं यद्दीयते तत् त्वेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि । वज्रपुराणे “तमो-
ष्ठस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु
तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च । ईशमन्युमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स बालत्वे तदश्रुते । देशे काले च पात्रे च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदश्रुते । वैश्वदेवविहीनं च सम्प्रोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु दृढकाले चमश्रुते” । आह मनुः
“न विक्षयेत तपसा, वदेदिष्ट्यां न चान्दतम् । नात्तै-
विप्रवेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यज्ञोऽन्तेन
क्षरति तपः क्षरति विष्णवात् । आयुर्विप्रापवादेन
दानन्तु परिकीर्त्तनात्” । यमः “आशां दत्त्वा ह्यदा-
तारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु
तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः
शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः” । आह प्रचेताः “ज्ञातोऽधि-
कारी भवति देवे पित्रेषु च कर्मणि । पवित्राणां
तथा जायते दाने च विधिचोदिते” । वायुपुराणे
“क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्ति लः ।
भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । शाश्या-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
रूढपादस्तु जान्त्वोवां जडघयोस्तथा । कृतावसकथि-
कोयश्च प्रौढपादः स एचप्रते” । वशिष्ठः “यज्जले शुक्ल-
वस्त्रेण स्थले चैराद्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवार्चनानाद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जपे” । द्विजवाचनके द्विजस्वस्तिवाचनादौ । शातातपः
“सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशमृताम्बरः । एकवस्त्रन्तु तं
विद्यात् देवे पित्रेषु च वर्जयेत्” । श्लोकगतमः “ज्ञाने
दाने जपे होमे देवे पित्रेषु च कर्मणि । बध्नीयाद्वासुरीं
कक्षां शेषकाले यथास्वचित् । याज्ञवल्क्यः “परिधानाङ्घ्रि-
कक्षा निवृद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विद्विर्ब्रह्म-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कल्पेत्यर्थः” ।

मनुः “न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा । व्याचरन्मभिषेकन्तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् । सन्ध्योर्भयोर्जये भोजने दानधावने । पितृकार्ये च टैवे च तथा मूलपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “ज्ञाने दाने जपे होमे टैवे पित्रे च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपवितौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अश्रुन्त्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनो-दकम् । असंख्यातञ्च यज्जपं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते मन्तारः सर्वकार्यसाधनानासात्सिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति मन्त्रा देवतास्तदा एवंसिद्धमन्त्रवत् करोति देववत्-करोति यद्दाति देवताभिरेव तद्दाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्नामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवता-स्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भयन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्गिर-योव्य दद्यादात्म्य वा” । अथोच्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युद-कपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” वीहारे यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः । वराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्रुतः । सङ्गो-दकहस्तस्य ददाभीति तथा वदेत्” । गौतमः “अन्नजातु-करं कृत्वा सङ्गश्रुत् तिलोदकम् । फलानि चाभिसन्वाय प्रदद्यात् अङ्गयान्वितः” पात्रासन्निधाने तु नारदीयपु-राणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रसृष्टिश्च जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थान्तो दानस्थान्तो न वि-द्यते” । धौस्यः “दातृकाले तु सस्याप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । षट्त्रिंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्यु विनिः-क्षिपेत्” । अभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्त्वोक्तः “द्रव्यपात्रविकर्षणं परोक्षं दातृसुदतः । तत् ध्यायेद्दे-भुवं पात्रं द्रव्यभादित्यदैवतम्” । धौस्यः “परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे ज्ञातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राङ्मनस्यफल्दायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोत्रजेश्वस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु । परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूर्वेषु चेतसा । गुरुमित्रद्विजातिभ्यस्तत्तु दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्यचरविवर्जितम् । इच्छते सागरस्थान्त-स्थान्तो नैव इच्छते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्युदाहृत्य-यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । तस्मात्सु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः । तिस्रः साङ्गास्तु कर्तव्या मातास्तत्पार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न श्रुतं कुर्यात् न संशयः” इति-वशिष्टः “नामगोत्रे ससुचार्यं सस्यदानस्य चात्मनः । सस्यदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्ययम् । पुंस्यय-मिति प्रपितामहादिपुरुषत्वयमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दी-सुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दातृहोसजपानु कुर्व-न्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तु लभते प्राङ्-सुखीनरः” । सत्यन्तरात् “नामगोत्रे ससुचार्यं सस्यक्-अङ्गान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्यं देशकालादि तभ्यं सस्य-ददे इति । न समेति सस्यत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्त-येत्” षट्त्रिंशन्मतात् “प्रणीते तु सनिष्ठेऽग्नेौ जुष्ट-याद्वाहृत्तितयम् । उदग्येषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् । प्रागप्येषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यसृष्टिश्च दक्षिणां प्रतिपादयेत् । ससस्ता व्याहृ-नीकृत्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं पशुपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दा-तव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नाहति” । एतच्च विहित्वाङ्गभूतहोमकेषु होमानुवाद-पुरःसरस्यदर्शितं तत्तद्गुणविधिपरम् । अन्यथा स्रुतधा-दृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । ततःपरं प्रतिपत्तीदधर्मास्तत्रोक्तास्ते च प्रतिपत्तीद-शब्दे इच्छाः ।

दातृप्रतिपत्तीत् भूमधर्मास्तत्रोक्ता यथा गरुडपुराणे “दैवं वा कर्म्मं पितृन् वा नाशुचिः कर्त्तमर्हसि । ज्ञानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्रु-तम् । अतः ज्ञातोर्हतामेति दाने चैव प्रतिपद्ये । कृतमस्त्रायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्मगुप्तप्रै पथिलमसृजत्पुंरा । रक्षोघ्नमेतत् परमं सुनिभः कल्पितं सवे । तस्मात्तत्करयोर्द्वार्यं ददात प्रतिगृह्णता । ज्ञानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । संत्यज्य

धैर्यं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । सक्तत् प्रदक्षिणी-
 क्तय पवित्रमभिधीयते । वायुपुराणे “दानं प्रतिग्रहो
 होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्यम-
 सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसङ्गताङ्गु-
 ष्ठेन । “एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।
 अन्तर्जानु विधेयानि तद्ददाचमनं नृप !” । बौधायनः
 “भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहि-
 र्जातु न कार्याणि तद्ददाचमनं स्मृतम्” । ब्रह्माण्डपुराणे
 “नाधिकारी सक्तकच्छो सक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-
 ग्रहे सञ्चे ब्रह्मण्यज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं
 हि तच्च पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं
 प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
 अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-
 गृह्णन् दध्यादहतमेव च” । वराहपुराणे “सुज्ञातः
 सम्यगाचानः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च
 पापखण्डसर्गवर्जितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता
 च शक्यते” तथा “प्रभृते गोल्लपुरुषे सूतके वा समा-
 क्रमे । दशरात्मनर्हः स्यात् कर्तुं दानप्रतिग्रहौ ।
 पिण्डोदकादि स्तके दातुं प्रेताय युज्यते । अर्चि-
 क्षायां तथा नाद्यां दानार्हौ स्तकस्तके” । विष्णुधर्मोत्तरे
 “शुचिर्वायुशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
 शुचिना वापि प्राह्या भय उपस्थिते” । रुद्रोगपरिशिष्टे
 कात्यायनः “कुशोपरनिवष्टेन तथा यज्ञोपवी-
 तिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
 व्याहृ जातकर्णप्रः “बोद्धारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च” ।
 स्कन्दपुराणे “प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादरेव च ।
 एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयसुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-
 सुज्ञार्थं कार्यौ दानप्रतिग्रहौ” यमः “योऽर्चितं प्रतिगृ-
 ह्णाति योऽर्चेयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं
 विपरीते विपर्ययः” । लिङ्गपुराणे “दद्याद्दानं यथा
 शक्नोति सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-
 ङ्गत्तदा दत्तं प्रतिग्रहम्” । शातातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
 यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति
 ब्राह्मणसदनन्तरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
 मनुवाकं वा यदि त्वमस्त्रलितं पठसि तदा तएतावद्द-
 टामीत्युक्त्वा तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
 व्यासः “अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
 तावुभौ नरके मन्त्रौ वसेतां शरदां शतम्” । शातातपः

“कार्यलोभेन योदद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
 दाताप्ये नरकं याति ब्राह्मणसदनन्तरम्” । विष्णु-
 धर्मोत्तरे “प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो
 योविधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्यः
 श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र” ।

अथ भिक्षुधर्मः । नन्दिपुराणे “दाने विधिभिक्षाय न हि
 तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निग्रयमश्नुते ।
 सावज्ञं प्रतिगृह्णानो यहीतापि पतत्यधः । किन्त्वं
 वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् । सोऽपि घृष्टः
 स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
 पठसि तदा त्वभ्यमेतद्दटामीति साक्षात् परीक्षणमत्र
 निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनु-
 मतमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं
 संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं
 परीक्ष्यते” । संकथनं शुद्धमावेन विद्याकथा । वराह-
 पुराणे “अपि सर्षपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता ।
 मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः
 प्रतिगृह्णन् यतो लोभमयादिना । नाप्नोति श्रेयसा
 योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
 कालविधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रही-
 तश्च गृहीतमसतः सदा” । घटलिङ्गनात् नामगोत्रे
 समुच्चार्थं प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
 दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादित देयकीर्त्त-
 नोत्तरकालं दत्त्वैत्यर्थः । “प्राक्पत्यगाशा वोहाहे दातृ-
 याहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव
 विधिः सदा” । यत्तु कीर्त्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-
 दिवाहे तु विपर्ययः” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठान-
 विकल्पः, तत्राप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यमस्ति देवानु-
 षेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
 गृह्णीयादुत्तरासुखः । आयुर्विवर्द्धते दातृर्गृहीतः
 क्षीयते तु तत्” ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमाद्रः खः दर्शिता यथा तत्र
 कपिलायाः मातृस्थे “कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयामि
 रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
 शङ्खस्य “पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाम् मङ्गलम् ।
 विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 उग्रस्य “धर्मस्त्वं उग्ररूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्त्तरधि-
 ष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेमः “हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम वीजं विभावसोः । अनन्त-
दुष्प्रफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वास्तुदेवस्य वल्लभम् । प्रदाना-
त्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
श्वेताश्वस्य “यस्माद्दिणु खरूपेण यस्मादस्मृतसम्भवः । चन्द्रार्क-
वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
धेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
लोहस्य “यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
लाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
रामस्य “यस्मात्त्वं राम ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
श्वेतवस्त्रस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
प्रदानादस्य मे सूर्यो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
लक्ष्मणस्य “धर्मराजेन विधृतं लक्ष्मणस्य सुशोभनम् ।
सर्वकेशविनाशाय लक्ष्मणस्य ददाम्यहम्” ।
कन्नस्य “अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्मा-
खिलत्वाणमस्तु मे जन्मजन्मनि” ।
सोपदंशदध्यक्षस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राम्बुजसमप्रभम् ।
दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्नं च
सोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो
हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।
सपानीयदध्यक्षस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् ।
समचितं तत् सफलं सदक्षिणं गृह्याण दध्योदनपात्रकं
मम” ।
कसरान्नस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
नारायणः प्रसन्नः स्यात् कसरान्नप्रदानतः” ।
पायसान्नस्य “पायसं परमान्नञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
सर्वदेवतयोग्यञ्च श्रेयःप्रदं प्रयच्छतु” ।
अपूपान्नस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिभ्रष्टकरं परम् ।
तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपसत्तमम्” ।
सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तूवो यत्तर्कमणि ।
तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।
रजतस्य “अक्षरेषु ससङ्गुतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य
प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम” ।
तान्त्रपात्रस्य “परापवादपैशुन्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

तत्प्रजातञ्च यत् पापं तान्त्रपात्रं प्रशाम्यतु” ।
कांस्यपात्रस्य “यानि पापानि काम्यानि कामोद्यानि
कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफल-
प्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तकाङ्क्षे संस्थितेरहम्” ।
दर्पणस्य “दर्शनेन त्वमादर्श ! नृणां मङ्गलदायकः । शौर्य-
शौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्भलज्ञानदो भव” ।
सक्तानाम् “तान्त्रपर्यर्थावोत्पन्ना वर्णाद्याकल्पवर्षिताः । कृताः
शुक्लुङ्गवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम” ।
सुवर्णपद्मस्य “त्वदुङ्गवो जगत्सृष्टुर्वेधसो हेमपद्मजः । पद्मा-
वासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।
सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु
न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।
अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं शौवर्णमङ्गुलीयकम् ।
धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।
वलयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिमुखप्रदम् । विभूषणं
प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।
कुण्डलद्वयस्य “क्षीरोदमघने पूर्वसङ्गुतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया
सह यदुङ्गुतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।
तलस्य “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिसक्तामयानि च । तल-
शीपत्रदानस्य कलां नार्हेनि भोजयिष्ये । तलशीपत्र-
दानाद्वा ब्रह्मण्यः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
सर्वे सन्तु मनोरथाः” ।
दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं शौभाग्यवर्द्धनम् ।
जीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
नवनीतस्य “कामधेनोः ससङ्गुतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
नीतं प्रदास्यामि त्वं पुष्टिञ्च देहि मे” ।
आज्यस्य “कामधेनुससङ्गुतं देवानामुत्तमं हविः । आयुर्वि-
वर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।
तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अमा-
ङ्गल्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
पादुकायाः “कण्टकोच्छिष्टपाषाणहस्तिकादिनिवारणम् । पादुकां
सम्पदास्यामि विप्र ! प्रीत्य मन्दह्यताम्” ।
चामरस्य “शशाङ्करसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
प्रोक्षारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ !” ।
चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! बृन्दारकाञ्चित ! ।
चन्दन ! त्वत्प्रसादान्ते सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।
चन्दनाद्यसुषेपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकपूर्कसूरीकुङ्कुमा-

नितम् । विभेषनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम” ।
 कस्तूर्याः “समस्तोभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतामि सुरासुरैः ।
 विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम” ।
 कर्पूरस्य “कन्दर्पदो यस्मात् कर्पूर ! प्राणतर्पण ! । अम-
 मात्रभवन्तापस्त्वहानादपसर्पत” ।
 गोपीचन्दनस्य “यद्भूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविभेषनम् । जल-
 क्रोडासु गोपीनां हारवत्यां जलापिर्णितम् । गोपीचन्द-
 नमित्युक्तं सुनीन्द्रैः कित्तिषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन
 विष्णुर्दिशत वाञ्छितम्” ।
 शिवप्रतिमायाः “त्वया सुराणाममृतं पिपासं हलाहलं
 संहतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरञ्च दग्ध
 मेकेषुणा लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
 दोषैर्विसुक्लस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
 प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद” ।
 उषामहेश्वरयोः “प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तियासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितो देवोजगदुत्पत्तिकारकः” ।
 शिवलिङ्गस्य “शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् ।
 तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
 मौरीशो भगवान् भगनेत्सुभित् । चराचरात्मको लिङ्गरूपी
 दिशत वाञ्छितम्” ।
 मरकतलिङ्गस्य “इदं मरकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम् ।
 धान्यैर्द्वादशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम् । सम्प्रदायां वि-
 धानेन यद्योक्तं फलमस्तु मे” ।
 काश्मीरलिङ्गस्य “काश्मीरलिङ्गपत्ने तु इदं काश्मीरजं वदेत्” ।
 वसुधभूमेः “सर्वभूतान्त्रया भूमिर्वराह्येण ससृजता । अन-
 नसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 ऊर्ष्यायाः “ऊर्ष्यां मेघससृजता शीतवातभयापहा । यस्मात्तु-
 षारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 ऊर्ष्यापदस्य “ऊर्ष्यापदमनुष्येयं स्वर्णवोजं तव प्रभो ! । दत्तं
 गृह्णाथ देवेश ! पापं संहर सत्वरम्” ।
 धान्यस्य “धन्वं करोषि दातारमिह लोके परत्र च ।
 तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 गोधूमानाम् “यस्मादन्नमद्योजन्वृद्धीषो गोधूमसम्भवः । गान्धर्व-
 सौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 सुह्रानाम् “सुह्रवीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धयत मे सदा” ।
 चणकस्य “पुरा गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभक्षिताः । चणकाः
 सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।

लवणस्य “रसानामपजं त्रेढं लवणं बलवर्द्धनम् । अङ्गुष्ठा
 निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 यवानाम् “धान्यराजासु माङ्गल्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।
 तिलानाम् “तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहससृजवाः ।
 तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !” ।
 शर्करायाः “अमृतस्य कलोत्पन्नाः इक्षुधाराशर्करा । सूर्य-
 प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 खसुडस्य “मनोभवधनुर्मध्यादुङ्गूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
 प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः” ।
 गुडस्य “प्रसवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
 रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा” ।
 मधुनः “यस्मात्पितृणां श्राद्धे त्वं पीतं मध्वस्तोद्भवम् ।
 तस्मात्तव प्रदानेन रत्न मां दुःखसागरात्” ।
 उदकुम्भस्य “वारिपूर्वचटोपेतं देवत्वयमयं यतः । प्रीयतां-
 धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः” ।
 उपानहोः “उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्” ।
 व्यजनस्य “ध्रुवित्वा सर्वजन्तूनां शैलानन्दकरी शुभा । पि-
 तृणां त्विन्द्रा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 शालग्रामस्य “महाकोपनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्त्र
 देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः” ।
 शिवनाभस्य “महाकोपनिवासी ते महादेशो महेश्वरः ।
 प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 वैतरण्याः “यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
 तान्तर्तु कौमोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्” ।
 घेनोः “यस्मात्तव प्रीतिं सर्वं घेनुवैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 उत्क्रान्तिघेनोः “मृत्युक्रान्तौ प्रहत्तस्य सुखकान्तिविहङ्गये ।
 त्वभ्यं सम्प्रददे नाम्ना मां ससृत्क्रान्तिसंज्ञिताम्” ।
 मेघाः “वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत्
 सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्” ।
 शूलस्य “भगवन् ! शूलहस्तेषु ! दक्षाध्वरविनाशन ! । तवा-
 युधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा” ।
 लोहपात्रस्य “यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च ।
 लोहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा” ।
 रौप्यपात्रस्य “अगत्यागमनं चैव परदारभिमर्षणम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
 सहिरण्यतिलानाम् “तिलः स्वर्णसमायुक्ता दुरितत्रयका-
 रकाः । विष्णु प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी” ।
 सहिरण्यतिलपात्रस्य “तिलः पुष्पाः पवित्राश्च सर्वकाम-
 कराः शुभाः । शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णु गात्रस-
 सङ्गताः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
 कुम्भाण्डस्य “ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 कुम्भाण्ड ! ब्रह्मवीजात्मकतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
 फलस्य “इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतस्तव । तेन मे
 सफलवाग्निर्भवेच्छान्निजन्मनि” ।
 मण्डकानाम् “आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।
 मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।
 स्वर्णपात्रस्य “जन्मान्तरबहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया ।
 स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे” ।
 आरोग्यार्थाञ्ज्यस्य “या याऽलक्ष्मीर्दङ्केषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।
 तत् सर्वं शमयाज्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय” ।
 पापक्षयार्थाञ्ज्यस्य “आज्यं तेजः सद्गुदित्पमाज्यं पाप-
 हरं सृजन्म् । आज्यं सुराणांसाहार आज्ये देवाः
 प्रतिष्ठिताः” ।
 आयुधस्य “त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा” ।
 भक्ष्याणाम् “केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भु ब्रह्मार्कितुष्टिदाः ।
 पृथिविवापूपकाद्याः यच्छन्तु बलभौरसम्” ।
 काष्ठानाम् “सोमोज्ज्वानि दाक्षिण्यं जातवेदःप्रियाणि च ।
 तस्माद्देवां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो !” ।
 कुलस्य “अग्निवणोद्भवो नाम बलकीर्तिप्रवर्द्धनः । कु-
 लस्यः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 कष्टशैलस्य “सदा रोहनि वीजानि काळे कष्टे महीतले ।
 तव प्रदानात्सफला मम सन्तु मनोरथाः” ।
 संक्रान्तिशूलस्य “सर्वग्रहक्षतारेश ! सर्वेश ! त्वं हि भा-
 स्कर ! । संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर !” ।
 पुस्तकस्य “सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम् ।
 पुस्तकं सभयच्छामि प्रिया भवतु भारती” ।
 तण्डुलानाम् “अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
 तण्डुला वैश्वदैवत्याः पाकेनान्नं भवन्ति ये । पावनाः
 सर्वेयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्म्मणि । तस्मात्तण्डुलदानेन
 प्रीयन्तां विश्वदेवताः” ।

पुष्पाणाम् “आश्रयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः
 सृताः । दत्ता ददतु मे नित्यमत्याङ्गादधुतां श्रियम्” ।
 जीरकस्य “जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्म्म सु । त-
 स्माञ्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम” ।
 ताम्बूलस्य “ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णु शिवात्मकम् ।
 अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्” ।
 ताम्बूलकरस्य “पूरितं पूगपूरेण नामवतीदलान्वितम् । पूर्णेन
 पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च । सपूगसङ्गणनं दिव्यं
 गन्धर्वांपसरसां प्रियम् । करङ्ग ! त्वं गुणाधारन्वत्
 प्रदानात् कुर्वन् मम” ।
 हरिद्रायाः “लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवदुवसनप्रिया ।
 सौभाग्यलहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे” ।
 सौभाग्यवस्त्रयुग्मस्य “कस्तुरीवस्त्रयुग्मैश्च तथाकण्ठीवतंसकैः ।
 कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी” (सीता) ।
 शूर्पस्य “रामपत्नि ! महाभागे ! पुष्पशूर्पे ! निरामये । ।
 गृहाणोमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !” ।
 कमण्डलुयोः “कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः ।
 अर्पितस्ते महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव” ।
 यज्ञोपवीतस्य “ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् ।
 ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्” ।
 अक्षमालायाः “अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजिता मया ।
 अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक !” ।
 स्वर्णनागस्य “विधुन्तुद ! नमस्तुभ्यं सिंहकानन्दनाव्यय ! ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजात्ययात्” ।
 इक्षुदण्डस्य “इक्षुदण्डं महापुष्पं रसालं सर्वकामदम् ।
 तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः” ।
 गन्धद्रव्यस्य “कर्पूरः कदम्बोभूतो देवदेवप्रियः सदा । भाग्योत्तमो
 नृपाणाञ्च तद्दानात् सुखमश्नुते । जटानां सुङ्गवं
 देवीमण्डिनामिससङ्गवम् । भक्तप्राहं संप्रदास्यामि मम
 सन्तु मनोरथाः” ।
 सूर्यमूर्तेः “ददाति भानुर्भवनं सर्वोपस्करसंयुतम् । मनोऽभि-
 लषितावाग्निं करोतु मम भास्करः” ।
 गणेशप्रतिमायाः “यमासनन्ति त्रिशंशं विश्वनाथसुपासुतम् ।
 विघ्नेशं तं विप्रवर ! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्” ।
 गोसातस्य “गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवमानि चतुर्दश । यस्मात्
 तस्माच्छिवं मे स्याद्विह लोके परत्र च” ।
 शय्यायाः “यस्मात्तण्डुलं शयनं केशवस्य शिवस्य च । शय्यां
 ममाप्यग्न्यास्तु तस्माज्जन्मनिजन्मनि” ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः । तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भस्मे: “यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशोम् । दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाङ्गवत्यहम्” ।

दास्या: “इदं दाषी मया तुभ्यं श्रीवत्स ! प्रतिपादिता । तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे” ।

रथस्य “रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मायै । विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः” ।

कलस्य “इहासुतोभयत्राणं कुरु केशव ! मे प्रभो ! । कलन्त्वत्- प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।

शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन् ! दत्तयानया । प्रभो ! शिविकया देव ! प्रीतो भव जनार्दन ! ।

गृहस्य “इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्कारसंयुतम् । तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

आश्रयस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगद्भिधे !” । तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

कन्यायाः “गौरीकन्याभिषां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मेणे तुभ्यं विप्र ! त्वं तां समाश्रय” ।

महिष्याः “चन्द्रादिलोकपादानां या राजमहिषी शुभा । महिषीदानमाहात्म्यादास्तु मे सर्वकामदम् । धर्म्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।

मृत्युमहिष्याः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम् । रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जयेक्षरः” ।

शेषस्य “रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरथैः शुभः । जगतः, सम्पदहोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्” ।

अजायाः “देवानां योसुखं हव्यशासनः सर्वपूजितः । तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः । अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोत्यन्तु यन्मम । तत्त्वं नाशय क्षिप्रं जठ- राग्निं विवर्द्धय । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परा । त्वत्पश्यत्युत्थिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।

तुनापुरपादीनं देयद्रव्याणां मन्वास्तु तन्नच्छद्दे दृश्याः । अन्वद्रव्यदानमन्वा अपि केचित् क्वचिदुक्ता अनुसन्धेवाः ।

दानकृ न० कृतितं दानम् ‘दान कृतिते’ पा० ग० सू० व्यावा० कन् । कुत्सिते दाने ।

दानकाम त्रि० दानं कामयते कर्म-स्वार्थं षिङ् अश् । दानशीले “गौतमस्त्रोमेन यदीच्छेदानकाशा मे प्रजा

स्यादिति” आश्र० श्रौ० ६।१।१४ ।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवरर्षिभेदे कार्त्तिकी० वाश्वशब्देनास्य इत्थे पूर्वपदे प्रकृतिसवरः वाश्वदानच्युताः ।

दानधर्म पु० दानरूपो धर्मः । दानात्मके धर्मे स च भारते आशुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु विश्वरेणोक्तः । अन्यत्र “अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म- मनुत्तमम् । अर्थानामुचिते पात्रे अज्ञया प्रति- पादनम् । दानन्तु कथितं तज्जैर्भुक्तिस्तुक्तिफलप्रदम् । न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज- नञ्च उचित्विप्रे प्रतिपद्यः । रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्ति- रुदाहृता । कुशीदं क्षत्रिणाञ्छिव्यं वैश्यवृत्तिः सुभाषजा । यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् । नित्यं नैमित्तिकं र कास्यं विमलं दानमीरितम् । अह्न्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तत् स्थात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरनुचि- तम् । अपत्याविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते । दानं तत् कास्य(३)नाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः । ईश्वरप्रीण- नाथाय ब्रह्मवित्तु प्रदीयते । चेतसा सत्वशुक्लेन दानं तत् विमलं सृजतम्” इत्युपक्रम्य गारुडे ५।१७० उक्तः ।

“दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते” तत्रैवाध्याये दानपति पु० इत० । १ अक्रूरे यादवभेदे । “गच्छत्ययं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो- पाञ्च करदान् मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।

“शंसद्भिः सन्दिनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२ अ० । २ वज्रपदे, त्रि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना- न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ असुरभेदे पु० ।

“रथोत्कटो दानपतिः शैलध्वं षीकुलाकुलः” हरिवं० २४० अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम् दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति- चित् फलभेदा वज्रि० पु० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद- नन्फलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! । तमोदृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधान्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु । ईश्यामन्युमनाश्चैव द्रव्यार्थं चाधकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाक्ये तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्धोपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तस्मै दृङ्काले तदश्नुते । दृष्याजन्तानि

दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो- पाञ्च करदान् मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।

“शंसद्भिः सन्दिनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२ अ० । २ वज्रपदे, त्रि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना- न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ असुरभेदे पु० ।

“रथोत्कटो दानपतिः शैलध्वं षीकुलाकुलः” हरिवं० २४० अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम् दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति- चित् फलभेदा वज्रि० पु० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद- नन्फलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! । तमोदृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधान्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु । ईश्यामन्युमनाश्चैव द्रव्यार्थं चाधकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाक्ये तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्धोपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तस्मै दृङ्काले तदश्नुते । दृष्याजन्तानि

दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो- पाञ्च करदान् मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।

“शंसद्भिः सन्दिनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२ अ० । २ वज्रपदे, त्रि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना- न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ असुरभेदे पु० ।

“रथोत्कटो दानपतिः शैलध्वं षीकुलाकुलः” हरिवं० २४० अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम् दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति- चित् फलभेदा वज्रि० पु० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद- नन्फलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! । तमोदृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधान्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु । ईश्यामन्युमनाश्चैव द्रव्यार्थं चाधकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाक्ये तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्धोपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तस्मै दृङ्काले तदश्नुते । दृष्याजन्तानि

दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो- पाञ्च करदान् मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।

“शंसद्भिः सन्दिनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२ अ० । २ वज्रपदे, त्रि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना- न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ असुरभेदे पु० ।

“रथोत्कटो दानपतिः शैलध्वं षीकुलाकुलः” हरिवं० २४० अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम् दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति- चित् फलभेदा वज्रि० पु० उक्ता यथा

सत्वारि वृथा दानानि भोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वगः । अपुत्रस्य? वृथाजन्म धर्मवाद्या नराः२
सदा । परपाकं सदान्निश् परतापरताश्च वे । देव
पितृविहीन? यत् ईश्वरेभ्यः स्वदोषतः२ । दत्त्वानुकीर्त-
नाञ्चैव? वेदाग्निव्रतत्याग्निने४ । अन्यायोपार्जितं दानं
व्यर्थं ब्रह्महृष्ये ६ तथा । गुरुवेऽन्तवक्त्रे ७ यत् स्तेनाय-
पतिताय ६ च । कृतघ्नाय? च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
द्विषे ?? याचकाय? च सर्वस्य वृषल्याः पतये? तथा ।
परिचारकाय? ४ श्रुत्याय? ५ सर्वान् पिशुनाय? ६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथा दानानि भोडश ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य
दनोरपत्ये । १दानवाश्च भा०आ०६५अ०उक्ता यथा चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रचिन्तिर्महायशः । शंवरौ नसुचिश्चैव पुलोमा
चेति विश्रुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा अश्वगङ्गुश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भातुरशोऽश्व-
पतिवृषपर्वाजकक्षया । अश्वपीवश्च सृक्षश्च तुङ्गण्डश्च
महाबलः । एकपादेकवक्त्रश्च विरुपाक्षमहोदरौ ।
निचन्द्रश्च निशुम्भश्च कुपटः कपटक्षया । शरभः शल-
मश्चैत स्वर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दान-
वशाः परिकीर्त्तिताः ” “दानवांश्च विबुधा विजिग्यिर”
भाषः । दानवस्येदम् अण् । २दानवसम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ङीप् । “मायाचाञ्चै ददौ सर्वाः दानवीः काम-
भोजिता” हरिवं० १६३अ० ।

दानवगुरु पु० ६त० शुक्राचार्ये

दानवज पु० दैवे गाम्भर्वे च वैश्वजातिके अश्वभेदे । “देव-
गम्भर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंजसः । पुरा कृतं महेंद्रस्य
वज्रं हतनिवर्हणम् । दग्धा शतधा चैव तच्छीर्षं हत-
सूर्जनि । ततो भागोक्ततो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोकै यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः सृष्टा । वज्र-
पाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं सृष्टम् । वैश्या वै
दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन
अब्रध्या वाजिनः सृष्टताः । रथाङ्गं वडवा सृष्टे पुरा-
श्वाश्वेषु ये मताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः सह-
स्रस्थिताः । इति गम्भर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते ह्याः”
भा०आ०१७०अ० ।

दानवारि पु० ६त० । १देवे श्विष्यौ च । दानं गजमदक्षं
वारि । २गजमदक्षे न० । “सेनाचरीभवदिभाननदान
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः” नैष० “कटस्थल
प्रोषितदानवारिभिः” भाषः ।

दानवीर पु० १वीररसभेदे तदान्वये शनायकभेदे च । “स च
दानधर्मयुद्धै देयया च समन्वितचतुर्धा स्यात्” । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्रसङ्ग-
सृष्टितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” अत्र परशुरामस्य
त्यागे लक्षाङ्गः स्यादौ भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरा-
न्नाम्बनविभावैः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दोषनविभावै
विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षभृत्यादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते” सा० द० ।

दानवेय पु० टन्वाः अपत्यं दनु-स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् उङ् ।
ततः “स्त्रीस्यो ढक्” पा० ढक् । दनुनाम्ना दक्षकन्याया
अपत्ये “देतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्”
हरिवं० २२१अ० “विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु ते हताः”
भा०क०७३अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । वज्रदातरि
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्” भा०
मी० १२० अ० ।

दानशील लि० दाने शीलः दक्षः । वज्रप्रदे अमरः
“निर्गुणोऽपि विद्युसो न भूपतेर्दानशीलमनसः पुरो-
ऽभवत्” भाषः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यामनानादीनां भोड-
शानां पदार्थानां प्रत्येकं भोडशसंख्यानिते देयद्रव्यभेदे ।
“यः कश्चित् कुरुते देवि ! यद्दृष्टे दानसागरम् । वृषोत्-
सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले” कामधेनुत०
२५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार
इव । २तलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके सृ-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० ६त० । दानशुद्धोक्ते दानस्य पाले ।

दानीय लि० दीयतेऽच्चा दान-बा०सम्प्रदाने अनीयर् । १सम्प्र-
दाने । “दानीयः प्रभवो लयः” सुघ० । दानमर्हति यत् ।
२दानयोग्ये दानपाले च ।

दानु लि० दा-दाने दो-खण्डने वा कर्त्तरि लु । १दातरि
२विक्रान्ते भेदि० श्यायौ ४सुखे च संक्षिप्तसा० लया०
५दानवे च । “दातुं शयानं स जनस इन्द्रः” ऋ०

३।१२।११। “दानुं दानवम्” माघवः भावे तु । इदानीं
७वर्षयोद न० “यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना” ऋ०१०।
४३।७ “दानुना दानेन वर्षणेन वा” भा० “आदित्या दानु-
नस्यतो” ऋ० १।१६।३। “दानुनः दानस्य” भा० क-
र्मणि तु । ददेवे धने च । “करत्तिसोमघवा दानुचिवाः”
ऋ०१।१७४।७ “दानुभिर्देवैर्धनेस्त्रिवाः” भा०

दान्त त्रि० दम-कर्त्तरि क्त । श्वहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि
“शान्तोदान्त उपरतस्त्रितिक्षुः अज्ञावान् समाहितो भूत्वा-
त्तन्यात्मानमवलोकयेत्” वेदान्तसारधृता श्रुतिः । दम-
णिच्-क्त नि० २दमिते शिञिते वलीवर्दादौ त्रि०
४दमनकठञ्जे पु० राजनि० । [न्द्रियनिग्रहे च ।

दान्ति स्त्री दम-क्तिन् । शतपःकेशादिसिंहिष्णु तायां श्वाद्यो-
दापित त्रि० दा-णिच्-कर्मणि क्त । २साधिते २दण्डिते
दापितघनके २प्रतिवाद्यादौ च ।

दाप्य त्रि० दा-णिच्-कर्मणि यत् । १दण्ड्यो २दापनीये च ।

दाम न० दो-खण्डने बा० करणे मन् । १पश्चादिबन्धनरज्ज्वौ
“अगदाभैरिव चित्रिता” भा० भो० ७अ० । “सन्तानमा-
ख्यदामं च तेरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं० १४५ अ० ।
भावे मन् २सन्धाने । दस्यते अत्रुशिश्रुते दम-कर्मणि
चञ् बा० दीर्घः । लोके विश्वसंधारे दामोदरशब्दे दृश्यम् ।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्मिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
दामकण्ठि तदीये यूयपत्ये ततः उपका० इत्ये अहन्ते
च बह्वेषु युवप्रत्ययस्य लुक् । कलशीकण्ठदामकण्ठाः
दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्-
स्योऽन्नवीराजा शतानीकं जवन्यजम् । कङ्कवक्त्रभगोपा-
बादामग्रन्थिश्च वीर्यवान् । युध्योयुरिति मे बुद्धिर्वि-
र्त्तते नात्र संशयः” भा० वि० ३१अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदचन्द्रस्य पुत्रभेदे “छष्टदुम्नः शिखण्डो
च दौर्घ्यं खिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा
ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-
जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्” भा०
द्रो० १५८ अ०

दामन् न० स्त्री दो-खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन
काले पश्चादिपादबन्धनरज्ज्वौ (काँदनदड़ि) २मात्रायां
शरज्जुमात्रे अमरः बह्वप्रयुक्तो एकस्मिन् यत्र पशवो
बध्यन्ते (दोका) स्वार्थे ४पदार्थे च “भाति अ दामापपदी-
नमस्य” माघः स्त्रियां नान्तत्वे ऽपि मनन्तत्वात् न ङीप् ।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप् । दामे दामा इत्यादि
दामनपर्वन् न० दमनस्ये दमण्य् दामनं पर्वं यत् । दमन-
भङ्गनतिथौ १चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २तस्मासीयद्वादश्या-
दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । “सत्तीर्थे ऽर्कविष्णुस्ये
तन्तुदामनपर्वण्योः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इज् । १दमनस्यापत्ये २आयुध-
जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० ङ । दामनीय
तत्कार्ये बह्वल्वे तु तद्ग्राजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव
दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः
ङीप् । पशुबन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च
केचित् कायावलम्बिभिः । कीर्त्तैरारोप्यमाथैश्च दाम-
नीपाशपाशितैः” हरिवं० ६६अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादित्तिगर्त्तप्रघादेः” पा० छप्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० छलोक्ते शब्दगणे स च गणः
“दामनि औलपि वैजयापि औदकि औदकि आच्यु-
तन्ति आच्युतदन्ति शाकुलकि आकिदन्ति औडवि काक-
दन्ति शालुनपि सार्वसेनि विन्दुवैन्दवि तुलम मौञ्जा-
यन काकान्दि सावित्रीपुत्र” ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक) हेम०

दामलिह् पु० दाम-लेटि लिह-क्तिप् । १दामलेहके । तमा-
त्तन इच्छति क्यच् दामलिहति ततः क्तिप् । २आत्मनो
दामलेहकेच्छौ “दादेर्घातोर्घः” पा० उपदेशे दादेरिति
विशेषणत्वात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि० कौ० ।

दामाञ्जन न० दान्नः अञ्जनम् । अन्वादेः पादबन्धन-
रज्ज्वौ (पिळाडि) हेमच० दामाञ्जलमयत्वार्ये चारावली
“दामाञ्जलखलितलोलपदं तरङ्गाः” माघः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स
एकदेशत्वेनाख्यस्य “संज्ञायां सन्नाभ्याम्” पा० इति
ङीप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम बन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-
नन्दने कण्ठे तत्कथा “ततो यशोदा संक्रुद्धा कण्ठं
कमललोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-
पुनः । दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यवभ्राडूदूखले । यदि
शक्रोपि गच्छेति तच्छक्ता कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे
“स च तेनैव नाम्ना तु कण्ठो वै दामबन्धनात् । घोषे
दामोदर इति गोपिभिः परिगीयते” हरिवं० ६४अ०
“विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सहः” विष्णु० च० ।
शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

“दमादिषाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्या तथा गम्यत इति दामोदरः । “दमाद्दामोदरं विदुरिति” महाभारते यशोदया दामोदरे बद्ध इति वा “दामानि लोकनामानितानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरस्त्वित्श-मान्श्रितः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्वो दामः तस्येदमित्यथ क-गताविति धातोर्भावे “अदोरप्” पा० अपि शुभे रपरत्वे च अरः अयगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-सुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्कृष्टः अरः अयगतिः साक्षात्काररूपस्येति दामोदरः । उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिसपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिषा-धना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । “तवैर्भि-ध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामवन्धनादिति” ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः । २ अतीते अर्द्धे दे हेमच० वर्जमानपुरसङ्गच्छे इन्दभेदे च । ४ शाकप्यामभूर्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा “स्यू लो दामोदरो ज्ञेयः सृष्ट्वाचक्रो भवेत्तु यः । चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा” । ब्रह्माण्डपुराणे “दामोदरस्तथा स्यू लो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित इत्यत्र प्रकीर्तित इति क्वचित् पाठः । “दूवीभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तथैव चेति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यर्धश्च चक्रे द्वे नातिदीर्घं सुखे विबुधम् । मध्ये च रेखा लम्बिका च च दामोदरः स्रतः” । अन्यत्र “स्यू लो दामोदरो ज्ञेयः सृष्ट्वाचक्रो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्ये पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवैवर्तसंखण्डे “द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्” । मत्स्यसूत्रे “विश्वकर्णेनमतिस्फुलं लघु दामोदरं स्रतम्”

दामोष्णीष पु० गोलव्यावर्तकप्रवरधिभेदे “दामोष्णीषस्त्रै-मलिन्य पर्णादो वरजानुकः” भा० सं० ४ अ० युधिष्ठिर-समासभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वीण्य । दामोष्णीषप्र-तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । इदम्पति सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २ दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च “ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मण्यस्यतिम्” इत्युपक्रमे “वि-द्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्याधुसर्मां सतीम्” भाग० २।१।८। दम्पतिक वि० दम्भेन चरति धर्मं ठक् । लोकेषु कीर्त्यादि स्वापनार्थं धर्मेचारिणि श्वैडालप्रतिनि, २ दम्भयुक्ते

च । “पापरोम्बभिश्चक्षुष दाम्भिको रसविक्रयी” मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम् । “दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत्” भा० व० २।५ अ०। श्वकपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने भा० आत्म० सक० सेट् । दायते अदायिष्ठ अदा-यिदम् अदायिध्वम् । अदित् णिच् अददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे घञ् । इदानीं “मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा यद्दः । अस्मानिना कृतो यस्य दायो विक्रय एव वा” मनुः । दीङ्ङ्ये भावे घञ् । २ लये कजयपालः इस्थाने मेदि० । दो-खण्डने भावे घञ् । ४ खण्डने गञ्-रत्ना०५ सोलुण्डनभाषणे मेदि० । तस्य परोक्तस्य खण्ड-नरूपत्वात् तथात्वम् । दा-दाने कर्मणि घञ् । इदये घनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेश्वराः” भा० आ० १८४ अ० । “संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्त-दायाः शुभाशयाः” काम० नीति० “दायन्तु विविधं तस्यै श्रेणु मे गदतोऽनघ ! यज्ञार्थं राजभिर्हृत्तं महान् धन सञ्जयम्” भा० सं० ५।१०० । ७ विवाहकाले कन्यायै दीय-माने यौतुकादिघने कन्यादानकाले जापामादिभ्यो ददेये घने ब्रतान्निष्ठादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो ऽदीयघने घने च १० विभागार्हपत्नादिघने च दायभागशब्दे इत्युक्तम् ।

दायक वि० दा-दाने षुल् । इतरि “तावतां तोषहृत्तायां फलं प्राप्नोति दायकः” भा० व० १८३ अ० । “चौराणां भक्त-दायकाः” मनुः । दो-खण्डने षुल् । २ खण्डके च । दायेन घनेन कायति कै-क । इदायादे “गृह्णा इति प्रमाख्याता वजपानस्य दायकाः” गृह्णसु दायका दायदा इत्यर्थः ।

दायबन्धु पु० दाये बन्धुः । आतरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत् । अष्टादशविवादा-न्तर्गते विवादपदभेदे तन्निरूपणं जीमूतवाहनकृते दायभागे यथा “अथ दायभागो निरुध्यते तत्र नारदः “विभागो-र्धस्य पितृस्य पुत्रैर्यत् प्रकल्पते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः” । प्रिष्टत आगतं पितृं तन्न पिष्ट मरथोपज्ञातस्त्वसुच्यते । पितृस्येति पुत्रैरिति च हयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्ष्यं सम्बन्धिमात्रेण सम्ब-न्धिमात्रघनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् कृतएव दायभागं विवादपदस्यपक्षस्य नारदोऽपि शास्त्रादिघन-

विभागस्य पदार्थितवान् तथा मरुरपि पित्रादिपद-
मदत्त्वेव "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
व्यापद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रम्य
यावत्सम्बन्धिधनविभागसुक्तान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च मौखः नृ-
तप्रव्रजितादिस्वत्विनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाध्यात्
न तु ऋतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र इव्ये स्वत्वं तत्र
निरूढो दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
वयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न
समेदं विभक्तं स्वं भ्रातरिदमिति प्रयोगात् । न च
सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्य-
विशेषे व्यवस्थायनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धन्तर
सद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग-
स्वत्वापादकत्वात् अतस्त्वपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्प-
न्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन विशेषिकव्यवहारा
नहेतया अव्यवस्थितस्य शुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वप्रापनं वा विभागः ।
यत्रापि चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि
तत्कालविशेषे बहूनादोहनफलेन स्वत्वं व्यञ्जते ।
तदाह बृहस्पतिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथा-
शेन गृहे गृहे । उद्धृत्य कूपवाप्यम्बन्धनुसारेण गृह्यते ।
युक्ता विभजनीयं तदन्वधानर्थकं भवेत्" । इदं श्लोका-
र्त्तित्वं नानास्थानस्य न तु क्रमिकम् । मनु "पित-
र्युक्ते गते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितरिति" नारदवच-
नात् पितृजनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्व-
न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धिधनेऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पित्रादिनिध-
नानन्तरमेवास्मादीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्व
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्जयिष्यव्यापारोऽर्जनम्
अर्जनाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मैर्वाजनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां
तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अतएवोक्तं "क्वचिच्छन्मनैव
यथा पित्रे धने" । नैतत् मन्वादिविरोधात् । यथा

मनुः "जङ्घं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैटकं रिक्थमनीयास्तु हि जीवतोः" जीवतोरपि
पित्तोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्क्याभिदक्षत्तरं
तदानीमस्वामित्वादिति । न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवत्
अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणा-
भावात् भार्यादिपुत्र यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति
स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपात्ते-
ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुति
विरोधः स्यात् । देवत्वश्च पितृधने अस्वास्थ्यमेव स्पष्ट-
यति यथा "पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।
अस्वास्थ्यं हि भवेद्देषां निर्दोषे पितरि स्थिते" । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितृ-
रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः श्रुतावनधि-
यमात् । क्वचिच्छन्मनैवेति च जन्मनिवन्धनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृभरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्प-
रया वर्णनम्" ।

अस्य मते च पुत्राणां पित्राद्युपरमादावेव तद्धने स्वत्वं
तच्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च ससुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरमिश्रोदये जीभूतवाहनमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

"यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः । विवदन्ते
दायभागः स प्रवन्धेन वर्णयते" । तच्चक्षणाच्च नारदः
"विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुलैर्यत्र प्रकल्पयते । दायभाग
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं ब्रुवैरिति" । पितोरयं पितृग्रम्
इति कृतैकशेषार्थस्य शब्दादात् अथे माहधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृस्य पुलैरिति च इयमपि
सम्बन्धिमात्रोपलक्षणात् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तन्निरूपणात् । अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादि
पदज्ञोपात्तम् । "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति
संहितः । व्यापद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति" ।
"दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रोतस्तस्यैवाथे लक्ष्य
कथनपूर्वकान्दिरूपणात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुञ्जर्भो-
विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतए-
वाथे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दाय-
शब्दायं स्वामिसम्बन्धमात्रं लक्ष्यस्वत्ववद् इव्यं वहति ।

तथा च निघण्टुकारः “विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दाय-
माहुर्मनीषिणः” इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धि-
मात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं
विभागाहर्त्तमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्वामिने विभा-
गाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूत-
वाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गौणः स्तुतप्रजितादिस्वत्वनिष्ठत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिफलसाम्यात् । न तु स्तुतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
तत्र पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये-
ऽन्यस्य स्वत्वं तत्र निरूढोदायशब्द) इत्युक्तं, तत्र सुन्द-
रम् निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगौषण्यो-
पन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरू-
ढत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थवाचस्य स्वयमेवो-
पन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वाम्योपरमे इति च । जन्मानपि स्वत्वस्योपपादयिष्य-
माणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां
द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेष-
नियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य सत्वव्यञ्जनादस्वेक-
देशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उद्धृत्य कूपपाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते” । “युक्ता विभ-
जनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदिति” च दृष्टस्वत्वादिवचनेषु
बह्व्यसाधरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विषयोऽ
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव स्वत्वपि स्वामिनः पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्वाशंसिद्धिर्नोऽपुत्रस्य स्तुतस्य
भ्रात्रादीनां तद्वनरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामि-
सङ्गावस्थ प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गावे पुत्रा-
दीनामपि जन्मकालेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं
स्यात्तद्गुण्यत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेश्च साधारणमिति तदनु-
मतिं विना द्रव्यसाधेष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधि-

कारापत्तौ “जानपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति” स्तुति-
विरोधः । किञ्च विभान्नात् प्राक्पित्रादिप्रसाद-
लक्ष्यस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तच्च पित्रा
पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग
प्राप्त्रभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु
साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यानुमति
मन्तरेण स्यादीनामपि भर्त्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । “भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं
स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममञ्जीयाह-
द्याहा स्यावराहते इति” वचने यथाकाममञ्जी-
याह्याह्वेत्त्वेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलक्ष्यस्य यदभिहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यद्वत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै स्यावरञ्च
प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितव्योजनाप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्प-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायसापत्न्ये ।

अथ “मणिसुक्ताप्रवालानां सर्वेष्वेव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
“पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्यभरणानि च । स्याव-
रन्तु न भुज्येत प्रसादे सति मेढक इति” वचन-
मवश्यं विभागप्राक्काशीनस्यावरप्रसाददानप्रतिषेध-
परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं
तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मान पुत्रादीनां स्वत्वान्वाधि-
सुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
स्यावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, मैवम् तस्य पितामहो-
पात्तस्यावरविषयत्वात् । स्तुतीति पितामहे तत्स्वाम्य-
नाशाश्रयतापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि
स्यावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदर्थात् ।
यत्तु गौतमवचनम् “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्या-
चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे भिताश्रयता
प्रमाणत्वेनोपन्यस्तान्दायभागदायतत्त्वज्ञता व्याख्यातमेव ।

पितृस्त्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्तिमात्सम्बन्धे-
नान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वनं
पुत्रोत्पत्तेरनाम्यः सम्बन्धीत्यार्या मन्यन्त इति । न
तु पितृस्त्वो विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्त्वमिति तदर्थः ।
नारददेववचनविरोधात् । “पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्द्धनस्मिन्निति” नारदः पितृर्द्धनमित्वाह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावध्यत् । “पितर्युपरते
पुत्रा विभजेयुर्द्धनस्मिन्नः । अस्त्रास्यं हि भवेदेषां
निर्दोषे पितरि स्थिते इति” । देवतोऽपि पितृर्द्धन-
मित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्त्रास्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्त्व-
न्तत्वे हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापग-
मकदोषरहिते । मरुरपि “ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य
भ्रातरः समम् । भजेरन् पैटकं रिक्थमनीशास्ते हि
जीवतोरिति” जीवतोऽस्मात्पातितोक्तधने पुत्राणाम-
स्त्रास्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु शङ्खबिखितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्थमभजेरन् । यद्यपि स्त्रास्य-
स्यत्वाद्भिगतन्तैरनर्हं एव पुत्रा ऊर्ध्वधर्मयोरस्वातन्त्र्या-
दिति” श्रुतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-
स्यमधिगतं प्राप्नन्त्यापि जीवति पितरि तद्वनं तद्विष्णं
विना न विभजेरूर्ध्वधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्या-
द्विभागकरणेऽनर्हंः पुत्रा” इति । तेनानेन वचनेन
जन्मना पुत्रादीनां पितृादिस्वामिकधने स्वत्वमिति” तदपि
न मन्वादिवचनानां बहूनामस्त्रास्यप्रतिपादकानामनु-
रोधेनास्त्रान्यथास्य वर्षणोक्तत्वात् । वर्णितञ्च कल्पतरौ
“यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्वास्यन्तथापि तत्राप्यस्त्रास्यञ्जीवति
पितरि, किञ्च पितृधने ऊर्ध्वधर्मयोक्तेषां पितरि जीव-
त्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र
च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनातुक्तेऽर्जन्मना
स्त्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भार्यादिवचनम्
“भार्यां पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः श्रुताः । यत्ते
समधिगच्छन्ति यस्तैते तस्य तद्वनमिति” । पारतन्त्र्य-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्त्रास्यवचनान्दपीत्वपास्तम् । भा-
र्यादिवध्यन्प्रादिवचनैः कर्त्तानादिषाधनकत्वेन स्वा-
मित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा श्रौतादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतान्तेषामधिकारित्वमपि विरु-
द्धेति । अत्र तु प्रयुत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणा-

भावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्धनम् । किञ्च यदि स्वत्वं
लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् “स्वामी
रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगसेषु ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”
गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वाच्च हि पाकादो-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र
सच्यते । तस्य हि वचनस्यावमर्थः । रिक्थं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यञ्जकोविभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादि
साधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाषादेः स्वीकारः ।
अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्वत्वहेतुषु सत्त्वं स्वामी भवति । जातेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारण-
रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र
सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं क्षत्रिगोरक्षणादिभूति-
लब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुभ्रूषादिभूतिलब्धम् । निपूर्वस्य
विशेषं भूतिवाचकत्वम् “निर्वैशो भूतिभोगयोरिति”
त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्ष्यत्वा-
दन्वेषामथतुलोभजप्रतिबोभजातानां “सूतानामश्व-
सारथ्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संवृत्तं सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्तास्त्रिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्नेनस्तथैव सः” । इत्यदत्ता-
दायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिसर्वत्वापि धनमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे ।
स्वत्वत्प्राप्तिर्यतो निरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदाहकयाजनादावेतद्वचनदेव
स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानस्यपपन्नतरम् । अपि च मम स्व-
मनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे
अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्ध-
त्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकत्वात्
सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहकृतास्य स्वमिदमस्य वेत्स्यपि
सन्देहो न स्यान्नर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संप्रहकारेण ।
“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्य
स्वमन्यहस्तेषु चौर्यादौः किञ्च दृश्यते । तस्मात्स्वत
एव स्यात् स्वस्यं नानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्षि-
 पृथक् पृथगिति । शास्त्रे "स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ" साधा-
 रणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथगवर्षि-
 तस्तथा विदितो' लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं शास्त्रो-
 कविदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्षामिति स्मृति
 चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ
 यदयस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धे र्य-
 थेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गत्वात्
 चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्द्विनियोगकाले त्वासादि-
 दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादित्य-
 त्वाभावात् स्वत्वस्य । भैवम् व्यसम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य
 कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोग-
 विशेष्यत्वस्य कुत्वाप्यप्रसिद्धेः । तदथाह संसृष्टकारः श-
 ङ्कोपन्यासपुरःसरम् "न च स्वसृच्यते तद्यत् स्वेच्छया
 विनियुज्यते । विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
 म्यते इति" । अत्र पूर्वाहं शङ्कोपन्यास उत्तराहं
 तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यै वार्थस्वामित्व-
 मिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्व-
 हेतुत्वोक्तः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
 धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति
 वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-
 त्वात् । इदमेवाभिसम्वाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैक-
 समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । क्वपि च । जीव-
 त्वपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्दने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया-
 मपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनान्-
 ज्ञैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं
 भवेदप्रवृत्तारस्तु सिद्धो देव । यथा पित्रादिभिः सृष्ट
 पुत्रादिभिश्चतुष्पादप्रवृत्तारैः प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
 अयोविघातमात्रं शिष्येः पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ
 इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
 सकलनिवन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थ-
 निखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
 मरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परस्परया वर्धनीयम् ।
 किञ्च । ऊर्द्धं पितृत्वेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां
 स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
 च्छया विना न विभागः ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषे-
 धार्थं तदिति वाच्यं तन्नान्याथ्यम् अस्वास्यपरत्वापत्तेः ।
 न च पितृरुपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थ-

त्वादिभागस्योपमयाप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधि-
 विभागस्य "एवं सृष्ट वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाम्यया" इति
 मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितृ पर-
 मानन्दरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य-
 वाधोऽयं स्यात् । जातेऽप्यवजातप्राणवियोगापत्तिस्वरूप
 विशेषविरोधस्यात्राभावात् । अतो जीवतोः पितृस्त-
 द्दने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोक्तयोरिति वत्काचीना-
 स्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यप्रा-
 क्ताचीन इच्छाप्राप्तेऽनुद्यते । तथा चैतद्दहनविरोधादपि
 न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्पतितत्वादि-
 कर्मपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात्
 पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्दने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्-
 स्वत्वसमकाचीनमिति स्वास्यादिसङ्गावस्य सर्वत्र प्रति-
 बन्धकत्वात् सर्वोऽपि समतिवन्ध एव दाय इति द्वैविध्य-
 मनुपपन्नमिति । अतोचरते । यदि स्वत्वापगम एव
 पुत्रादीनां तद्दने स्वत्वं तांहे निर्दोषे पित्रादौ जीवति
 तेषां धनसाध्यवैदककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्रः
 कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि स्मृतिविरोधस्तुल्यः स्व-
 कपोलकल्पितहेत्वाभासमर्थितस्तुल्यार्थानुरोधेन स्मृति
 सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्नाविष्टप्रश्नमयज्ञे पित्रादौ
 जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रदन्त्यविशेषात् । सकल-
 याज्ञिकश्रितानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । ज्ञानपुल्लक्षणा
 केशपदाभ्यां वयोदृष्टानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोर-
 ध्ववस्थितयोः स्वरूपेणोति विरोधाधिकरण्ये भाध्यवन्ति
 कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या पितृर्भव-
 न्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
 दानुमत्येति वाच्यम् । यतो हयोरपि मते पितुः
 स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्प-
 त्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-
 मतेश्च स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् ।
 वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-
 न्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यप्रा-
 दित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा
 पूर्त्तादिभ्रतादौ भर्तादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात् ।
 अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैशुभ्यं वा कर्माणि न
 तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पाद-
 कल्पञ्चैतदनुरोधात्कल्पप्रमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । त-
 स्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संपन्न आवश्यकः स्तुति
स्तुतिपुराणश्रिताचारविद्वस्य निर्दोषे जीवत्यपि पितादौ
पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु
लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्मात्सामेव पुत्रादीनां
पितादिधने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्वेषामपीति साधयि-
ष्यामः । यच्च पितादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारण-
स्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तमदनु-
मतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्मिकादीनां न
तदनुमत्यपेक्षा किञ्चतानुमत्ययोग्येति परिहृतप्रायमेव
तद्विधिबन्धादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
चार्यः । अतश्चोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य
यज्जीभूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्परिक्तोत्पत्तिस्वत्वहेत-
त्वेन व्याख्यानं कृतमदपि व्यथेमेव । यत्तु शङ्खवचन-
नस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्त्यास्त्वैव साधीयसी । कल्प-
तरुक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारोऽनुपस्थितभूयः-
यदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वा-
द्याक्षेपस्थितेरत्याध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युप-
व्यञ्जितानुरोधान्नुनारददेवतादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य-
परत्ववर्णनमुचिततरम् । यद्युक्तं प्रीतिदत्तस्यावि-
भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्ना-
नीति । तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरापीति-
दानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
तरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
वचनम् "स्यावरं हिपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्वान् दानञ्च च विक्रयः" इति ।
मणिसुक्ताप्रबालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्व-
पक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
मात्रविषयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
इति द्वयपहणात् । पितामहस्य हि स्वीर्जितमपि पुत्रे
पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वज्ञ-
मयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रबालादीनां पैता-
महानामपि पितरैव स्वत्वन्तस्मरणत्तथास्मिन् मते-
ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितु-
र्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैत्रके पैतामहे च
द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितु-
रावश्यकेषु धर्मकल्पेषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्ब-
भरणापदिभोक्षादिषु च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वीर्जितेऽपि
पितादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं द्रव्यमेव ।
"स्यावरं हिपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय
सुतान् सर्वान् दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्य-
जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । उत्तिष्ठन्तेऽभिका-
ङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः" इत्यादि वचनात् । अस्वा-
भ्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
च्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानभिधानात्
कथञ्चनना पुत्रादीनामिवादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेयापि गौतमा-
दिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां च्छेच्छा-
दीनामपि मम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्त-
कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तत्रोपपद्योऽनुमान-
वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वादुज्जीवादिषु इत्यन्वयदृष्टान्तः ।
आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकि-
कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेना-
न्वयव्यतिरेको हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागा-
दिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तद्व्यति-
प्रमाणाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपे-
येति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न
क्रयादिसाधनत्वमपि द्व स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना
भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्व्यालौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादि
क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादि
स्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादाकल्पेनानर्थक्यापत्तिरिति
वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावना-
दियाचकत्वतद्भावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्यैव तस्यो-
पपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे स्तोतदवस्थितं यत्सङ्कीर्ण-
व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं
शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभि-
र्भाषितेत्यादिविधान्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमपि
तथा च नयविवेके भवनाथः "लोकसिद्धाजलञ्ज-

न्नादि अतएवानिन्द्यं प्रथमलोकत्रीविषयव्यवस्थितं तद्विषयव्यवस्थितं अतिव्याकरणदिष्टविवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिपदेषु । व्याकरणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासासुद्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं अत्यधिकरणे व्याख्यानचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । अतिचन्द्रिकाजता तु रिक्थं पित्रादिघने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिघने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दे व्याख्यातस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । सुख्यासुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैकल्याणपत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्यः 'विभागशब्दज्ञानेकसाप्तिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहणीयविषय इति' । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिघनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धान्तुवात्कत्वमिति सकलनिबन्धभिरभिधानात् । नियतौघायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोयुरोरपि संमतम् । लिप्सानये हि ततोवे वर्षके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यलौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तौन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रसपितमिदङ्केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति मन्येन । अस्यार्थटीका कृता विदित एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्दा नियमानां स्वतोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्त्रेण च स्वत्वत्यागात्कथानासम्भवात् कस्येह द्रव्यार्जननियमाभेदुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रसपित-

नित्याद्युत्तरस्तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुतायां लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापाराच्चिद्यमानां क्रत्वर्थत्वमेव गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनसुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्यार्थ एव विदितः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्दा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रवृत्ता पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्धिप्रधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः रागप्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्वीकृत्यत् पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वकशेषतया शक्यं विज्ञातम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्योपामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावभ्युपयुञ्जत इत्येतावान् विशेषः । न तु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवनलोपात् क्रतुरेव न प्रवर्त्तेतीति प्रसङ्गेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वद्विरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वस्य एतरेमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवश्च दृष्टार्थमवति । नियमस्तु दृष्टाभावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयत् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिचर्चां लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वतोपायत्वमनन्द तदतिरिक्तोपायनिष्ठत्वात् तात्पर्यार्थेन विषयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्गिमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारो दाहरणच्चिद्यमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तु भयसम्मतमिति निष्कर्षः । तच्च दृष्टमभूषणादि तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्वादिनि यत्संप्रकारधारेभ्याम् स्तव्यं लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि पराक्षम् । चौर्यादिषु स्वतो-
पायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदन्नास्त्वेषं व्य-
चारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
वान्यस्य वेत्ताकारोनाहपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति
न ब्रूयादपहृतेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्षम् । यज्ञोक्तं
संप्रहृता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणा-
द्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया कापि
नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि वयस्यै-
च्छिकविनियोगोपाहृतत्वं ब्रूमोऽपि तु तदहंत्वमात्रम् ।
अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र विनि-
योगेच्छानिच्छादयोरस्य स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिनिवन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्य-
त्वेच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदहंत्वस्यानपायात् । अतएव
दुर्दत्तेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदहंत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् ।
“तत्र तस्य तदहं यद्येनार्जितमिति” । तदहं यथेष्टवि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिप्रश्नाद्दुरुमजनयतोऽपि कुसु-
मस्यबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्गुरोत्पादवाहंत्वमिव । वस्तु-
तस्तु बीजत्वाद्गुरार्हत्वयोरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्ह-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहंतावच्छेदकाऽपरिचयेऽहं-
ताया दुर्बिहूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमित्त्र स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवेत्युक्तिविनाशशालि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसक्तं शास्त्रैक-
समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यदहंतेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्तमैश्च शुद्धानि दानेन तपसैव
च” इत्यादिस्वरथादसत्प्रतिपत्त्यादि यस्य यदज्जेनो-
पायत्वेन निषिद्धनदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्यादार्जित-
वत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदार्जितेऽपि पितृः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयित्वादेव प्रतिषेधातिक्रमनिमि-
त्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मो-
पायतत्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तगमा
धर्म्या दायो दामः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

सत्प्रतिपत्त एव चेति” मनुस्वरथात् । प्रयोगो
वृद्धार्थेन्द्रव्यप्रयोगः कर्मयोग आर्त्विज्यादिकरत्वम् ।
तत्र दायदीनां त्रयाणां वर्षचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य
अनियं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म-
त्वम् अस्वयंकृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह “स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिपत्त्यादिनिषेधो न स्वत्वात्तत्पादकता-
न्नेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “आपहृतः सम्प्रदहन्तु भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न हिष्येतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुशोर्दं
कृषिबाण्यज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् । आपत्काचे स्वयं
कुर्याच्चैनसा युज्यते द्विजः” इति वचनैरेनसा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदिप्रत्यवाय-
स्यैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौ-
चित्वात् । अतएवानापदि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौर्यादिवद्वाज-
दण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिपत्त्यादौ । तेनासत्प्रति-
पत्त्यादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वतोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तदार्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति
नेतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः ।
शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्यादि-
निषेधस्य स्वत्वात्तत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वप-
रता । तथाऽसत्प्रतिपत्त्यादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-
दुपाधिना “तथैव सप्रमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
अश्रुतनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च
तत्तच्छै पृच्छते यदि वृच्छतीत्यादि” प्रतिप्रसवबलाच्चौर्ये
तन्त्रितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिपत्त्यादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
त्वापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्भवेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेऽनेनावश्यवक्तव्य-
त्वात् अपरथा प्रतिषेधात्तुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे
च विकल्पाप्रतिभया “दीक्षितो न जुहोतीत्यादिव-
ज्ञाप्यकारभतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्वाध्यबाधकभावोऽपि वा सतान्तरे-
वेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिपत्त्यादेस्तु प्रसक्त-
ब्राह्मणादेरक्येनेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

प्रेषावध्युपपन्नतरौ । तर्ह्यसत्प्रतिग्रहस्वर्यं कृतवाञ्छिज्या-
दायनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
इशापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः
कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित् सामान्यरूपेणोक्त एव
गृह्यते क्वचिद्विशेषादानात् इत्यन्यदेतत् । अतएवालो-
किकस्वत्वादिन इदमप्यपरदूषणम् । चौर्यादिनिषेधस्य
त्रितयप्रयोजकतागौरवम् । पर्युदासात्वादिस्वीकारगौर-
वञ्च लौकिकस्वत्वादिनस्तु दण्डप्रत्यवायभावपरत्वम् ।
तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे
पर्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति बाधवमिति । तस्मा-
च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्त-
दर्जिते पितृः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्याद्यर्जितपि-
तृधनविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् ।
लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदनुपायत्वात्
सिद्धं तद्विभाज्यमिति मितान्तरोक्तं साध्वेव प्रयो-
जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्याद्यर्जित-
पितृधनस्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तं
भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जिततदुपपत्त्येऽपीत्यपि
प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो-
चितत्वात् । इदन्विह विचार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे
चौर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-
पदि यच्चौर्यमनुमतत्वेन चोरिते स्वत्वस्य दाने न वा ।
नाद्यः लोकेऽनुपायत्वे नावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तु-
मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि
जनादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्तेन
पञ्चमहायज्ञादिप्रदानानिष्पत्तेः । न च सुत्प्रतिघात-
भावमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् ।
शिष्टाचारविरोधात् न हि "शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्या-
कृत्वा तदुपयुज्यते "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य
देवताः" इति स्मरणञ्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-
जावनीं श्वपचट्टहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा
भाष्यामीति मनसि कृत्य यदा यथादैवतन्नागांस्त्वक्तुं
प्रवृत्तस्तदा तद्वैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः कृष्टा शस्यञ्च तत्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रचौर्यादेरपि
स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न विरुद्धो । लौकिकस्वत्वतद-
नुपायवादिनस्तुभयतः पाशारञ्जुरियमिति । अत्र प्रति-
विदधः । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव षड्भक्तानशनकाले षड्भक्तानशिनो
विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-
द्धत्वमतजज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधोदण्डपापमात्रबोधक एव ।
चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तोर्न तदभावपरः । यथा
ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-
यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
यथाह्यराचार्याः "एतावन्नात्मान्निवृत्तागमिकं प्रत्ये-
तव्यम् न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्य
इति" । तथापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्य-
मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय
व्यञ्जके ज्ञानवत्सत्तादृश्यत्वात् ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव
व्यक्तिप्रत्यक्षप्रसङ्गजातिप्रत्यक्षसामर्थ्यसम्भारादित्यपि व-
दन्ति । इह तु चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्व-
पहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते ।
न च प्रत्यक्षविरोधः । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रे-
णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् न ह्यनुत्पादकत्व-
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक-
गम्या स्वत्वस्य चौर्यापायकता नावगम्यत इत्येतावत् ।
तथा च पुत्रेणादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता
यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दण्डोपायान्तरजन्यतायामपि,
तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दण्डोपायभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र-
तिबन्धदाहादिजनकता यथोक्ते जकमन्नापामधर्वादि
शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् एते जनकतायाश्च प्रति-
बन्धकप्रतिबन्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यात्वात् ।
शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यस्तु जन्मना
स्वत्वात्प्राक्कृता जीमूतवाहनेन 'क्वचिच्चान्दनेनेति
जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृभरणस्य
च कारणत्वात्परम्परया प्रथमसिति' प्राचीनलिखनाभि-
प्रायसक्ता कथसत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्व-
त्वोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तं 'अन्वव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वम-
विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । इदञ्च लोकेऽपि दाने हि
चेतनोद्देशकत्वागादेव दाहव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये
स्वामित्वम् । न च स्वीकारात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तस्य
फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं
कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतस्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्यु-
 ष्यते तद्वदत्वापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रस्रक्षि-
 ष्येत्यादिशास्त्रे स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
 ननु ग्रहणं स्त्रीकारः स्रक्षेपतद्भावे चिप्रयोगादस्रं स्रं
 कुर्वन् व्यापारः स्त्रीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्रत्वम् ।
 उच्यते । एतन्नमपि स्रत्वं स्रक्षदानव्यापारेण समेद-
 मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहाराहं क्रियते इति स्त्रीकार-
 शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
 नयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणा-
 दानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनस्त्रीयनमेव वा
 पुत्रस्रार्जनस्रविष्यति । किञ्च । आत्मादिधने तन्मर-
 ष्यात्तन्मरुषकालीनजीवनाहा भ्रातृनरादेः स्वत्वम-
 कामेनापि वाच्यमिति दृष्टव्यमिति । तदेतदुक्तानमिति
 विलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्
 स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टस्य
 लोकेऽपीत्यादि तदव्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रही-
 तस्य स्त्रीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वस्य दाने । पात्रविशेषोद्देशेन
 त्यागे तेनास्त्रीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
 पादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्त्रीकर्तुरेव दातृत्वापत्ते-
 रिति तदव्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दान-
 त्वात्स्रक्षदानस्त्रीकारानुक्तानुमानादिव्यापारस्य दान-
 पदार्थत्वात्तत्फलपेक्षितता तु तस्य स्रक्षदानस्त्रीकार-
 मन्तरेण न सम्भवतीति स्रक्षदानव्यापारस्तुष्टकः । न तु
 स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा हीत्यादि तदपि
 न यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात् ।
 यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
 चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽर्घ्यादिभिक्षात्वापि विविक्तकर्तृक-
 त्वाद्यथास्वन्नहप्रवहारविरोधात् । अन्यत्तस्य प्रक्षेपपर
 होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः सकृत्कोऽ-
 न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिदोषः ।
 अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु
 तदपेक्षेव । दानस्य तु प्रतिग्रहीत्वव्यापारसामेक्षतेव
 तदभावे दानपदार्थानिष्यत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
 तदपि यत्किञ्चित् एतन्मार्गैव तत्र विधानात् न तु
 दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
 तस्मानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावा-
 प्रसङ्गे तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेष स्यात् । अत-
 स्तत्र जस्रप्रक्षेपरूपः प्राज्ञोद्देश्यक उद्देश्येव ददातिना

विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य स्रक्षदानकर्तृकस्त्रीकारे
 सत्येवेति परसार्थः । अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र स्रक्ष-
 वाक्यं शिष्टानाञ्चत दास्ये इति स्रक्षददे इति वा । अतः
 प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि स्रक्षदानस्य स्वत्वमिति
 प्रतिग्रहस्रार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि
 व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अतएवाह प्रभाकरः प्र-
 पितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
 तिप्रक्षमिति । अस्य अन्यः प्रागेव विवृतः । किञ्च ।
 प्रतिग्रहस्य समेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
 त्त्वोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य
 तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
 पूर्वसुक्ता । तदस्त्रीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्य-
 स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्पाधारण्य
 स्रक्षदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि । अपरथै-
 तत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परि-
 ग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्त्रामिकतृष
 काष्टादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसङ्गश्च । तथा
 मन्त्रेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यककत्यागे पात्रविशेषस्यो-
 त्पन्नमपि स्वत्वन्नदस्त्रीकारे नश्रत्यन्यस्य स्त्रीकारात्तत्स्वत्व-
 दान इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासा-
 धारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण्य
 स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणापेक्षी नैव स्त्रीक्रियते
 गौरवाच्च । किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वाप-
 गमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्यत्ते-
 र्विधिशिरस्कफलाधिनिः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्व-
 रूपं स्वत्वमस्यैव । यथा कृते हविषि मन्त्रसाङ्गावा-
 वधि अस्य श्रुत्यर्थादिनिषेधान्प्रयत्ननिमित्तदोषप्रवणानु-
 रोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरि-
 ग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
 पादनरूपस्तन्मूलकएव । न चोत्तर्गमात्रस्य तत्र त्वया
 वक्ष्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएव न स्यादिति वाच्यम् ।
 तादृशोत्तर्गस्यैव विधित्वात्पर्यविषयत्वात् । होमस्यलेऽ-
 प्यन्यथा मन्त्रसाङ्गावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
 साहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमे-
 वार्जनत्वमिति । तदव्यवोधात् । तत्र हि वे वे द्विज
 प्रथतीनाम्नागास्तेषान्तेषान्तेभ्यो भृतिरूपमेवैव दक्षिणा-
 काले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यतएव
 "स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिस्वत्वादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिज-
निका भृतिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तत्सन्नीपजननोमध्ययनान्तेऽ-
प्येयन्ति । नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनसुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिपद्वाङ्मृतिशब्दवाच्यनिर्वे-
शाच्च पृथग्भिधानसुभयमिच्छितत्वात् । तेन तयोरपि
सुखमेवार्जनत्वम् । दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव अति-
गध्यापकदेये । यदपि भ्रात्रादिघने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वो-
त्पादकत्वन्निघनस्य तत्काळीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा
कृमृमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिघनन्तत्काळीनजीवनं
वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वकृमृं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वावशप्रकलोपपादनादेव
परिहृतम् । यज्ञोक्तं जड्वृश्मिस्तुत्यादि मनुवचनमपि
जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे
तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्प्रतिरि-
ति मातरि च सत्यान्तज्जनस्वाम्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेकज्जनस्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव
तदाच्यमिति । तदत्युत्तानाभिधानम् अस्वार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्मात्तन्प्रेष कालविधिपरत्वे-
नाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेऽप्येवमिदं विरोधादि
निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरण्येव विभागः
प्रसज्येतेत्यप्यपत्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वात्प्रधानाच्च । अन्यथा निमित्ते इति नैमित्तिक-
स्यावशप्रकत्वात्पितृकृद्भिर् विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः स्वद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव मातृनिर्हत्ते रजसोत्याद्यापि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
विभागनिषेधाच्च आत्मादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरश्चानपगत एव
पितृस्वाम्ये पितृरिच्छेति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मिता-
शरोक्तं विभागकालत्वमं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
शृङ्खलोपरमेः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च

इति स्वत्वे तद्विच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणांस्मृतृघने स्वत्वोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः पितृस्वत्वप्रतिपादकवचनैः
सह न विरोधः । अस्वस्य विभागसम्भवात्कथन्लोषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोक्तं पितृस्वत्वेनेन विव-
क्षितोऽतएव अतपदम्परित्यज्योक्तं मित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोक्तमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमस्य तद्विधानादिव-
त्तस्य पतितत्वनिशृङ्खलाभ्यामपीत्यादि स्वपत्ये पूर्वापर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्य हत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मृतृघने भवतीति ज्ञापनादयमेकःकाल इति उक्तम्
तत्राप्युपरतस्य हत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि
विवक्षितस्तर्हानपगते पितृस्वत्वे तद्विच्छादपरः काल इत्य-
भिधानं विशुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवन-
स्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे इति पुत्राणा-
न्तज्जने स्वत्वस्वीकारः कथम् । न ज्ञानात्प्रमित्यमातृरजोनि-
दृष्टिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन-
न्तस्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरुद्धोदायशब्द
इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभाग
स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुस्य इत्यादि वक्तव्यं व्याकुली-
स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-
सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मिताशरोक्तम् पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र घने तदेव दायशब्दवाच्य-
मित्युक्तञ्च तु पूर्वस्वाम्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः । तद्विद्मं
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताशरोक्तम् विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यान्तरेकदेशेषु
व्यवस्थापनमिति विभागशब्दाद्यः । न च सम्बन्धावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वघनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरसङ्गाव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेवैव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वा-
पादकत्वात् । अतस्त्रपितृघनमतस्वत्वोत्पादविनाशकत्वना-
गौरवात् । यथेष्टत्रिनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । “एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरगत्या-
दावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रभावाभावेन दैशैमिक-
व्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य शुटिकाघातादिना
व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्तेरुक्तम्” । तद्दायतत्वकतोपन्यस्य

दूषितम् “यत्नास्य स्वत्वन्त्रैव गुटिकापात इति कथं
वचनाभावाच्चित्तेत्यम् । यत् हि पितृनिधनानन्तर-
दीयाश्वरोरकमादाय भ्रात्रा यदर्जितन्तार्जकस्य द्वौ
भागवपरस्यैकः सर्वसम्पत्तः । तत्र यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चात्तद्वस्तदा-
प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादशस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोऽस्वस्तदा तेनार्जित-
धनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्वायासेनापरस्या-
श्वयासेनार्जकत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कर्तृधनगतस्व-
त्वात्पादविनाशावप्यगत्या कल्पेते । संसृष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकर्तृधनस्वत्वोत्पादविनाशाविव । तच्च “वि-
भक्तो यः पुनः पित्वा भ्रात्रा वैकल्य संस्थितः । पितृव्ये-
ष्याथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते” इतिवृहस्पति-
वचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता-
महोपार्जितद्रव्येषां विभक्तं स्वहृत्यन्तितः सम्भवति ।
तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागः
एव यत्तव धनं तन्नामपि यन्नाम धननक्तवापीत्ये कस्मिन्
कार्ये एकहृत्पतया स्थितास्ते संसृष्टाः नत्वेवंरूपाणा-
न्वनसंसर्गभाले स सम्भूयकारिणां त्रिणजामपि संसृ-
त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गभालेण । प्रीति
पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहृत्कृतम् । साधारणस्वत्वादेव हि “बन्धूनामविभ-
क्तानाम्भोगक्षैव प्रदापयेत्” इति कात्यायनवचनं यथा
श्रुतमेव संसृच्छते । वाक्छुक्तधनभाले स्वस्वत्वस्यापि
रुत्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एवञ्च ।

“साञ्जित्वस्मात्तभाव्यञ्च दानं यद्दृश्यमेव च । विभ-
क्ताभ्रातरः कृत्युर्द्धाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक-
एव । दानादेः पूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्वादेः स्वत्व-
सन्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भागित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणामविभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्” । व्यासोऽपि “स्यावरस्य समस्तस्य गौत्रसाधार-
णस्य च । नैकः कृत्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना” ।
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कर्तृधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वस्वीक्रियते । तस्मात्तु ल्यधनसम्बन्धात्परस्वत्वेन
सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्त्यनं यत्तव समापीति स-
म्बन्धिनां प्रतीयते तद्विमतौ दानादिकं प्रतिषिद्धं
स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामनेकस्वास्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति वदतो मिताक्षराज्ञतोऽप्यभिमतमिति ल-
क्ष्यते । इदन्विह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं
स्वामिगतं स्वायम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्युर्हृत्त प्रत्येकहृत्त वा । नाद्यः एकैक-
स्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे तद्वाशस्यावशिष्टसमुदायगततद-
त्यन्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा-
रविसंवाटापत्तेश्च । न द्वितीयः विभागे सति तावता-
द्वाशोत्पादकल्पनापत्तेः । स्वस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति पन्थविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः ।
प्रत्येकहृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वास्यानि च सन्त्येव ।
परस्परविभागागते । परस्परस्यान्यान्यद्वैयद्रव्ये तानि
नश्रुन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काथनु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यधैकदेश उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्व-
त्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र
वास्तवं सम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी-
नश्रौतस्मात्तलौकिककर्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्त्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तद-
त्पादविनाशकल्पनागौरवं यन्त्वया मिताक्षरामतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानु-
पयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यसा
साध्ये कदेशगत स्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरंगत्वा ।
अनयोश्च मतयोर्दुक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्
“देशानां जातिसंघस्य धर्मोऽयमस्य यो ष्टगुः । उदितः
स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्” ष्टगुवचनम् ष्टगु-
राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्वत्व अच् ।
२जीमूतवाहनादिकते दायस्य विभागज्ञापके ग्रन्थे पु०
दायभागप्राहितस्य च उत्तराधिकारिशब्दे १०६६ शु०
उक्तः ।

दायाद् पु० दायं विभजनीयघनमादत्ते आ+दा-क । दाय-
मत्ति चद-अच् उपपदसमासो वा । १सापिण्डे २पुत्रे च
अमरः । “न तं भजेरन् दायादाः” मनुः । “सञ्जीता-
भरणात् ज्ञान्ना दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” कात्या० । शदाया-
धिकारिणि लि० “तेषां षट् वन्मुदायादाः” मनुः स्त्रियां
टाप् “पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री” निरु० कप्रत्य-
तान्स्त्रैवेदं रूपम् सुश्रवो धमते षण्णात् ङीप् स्यात्
दायादीति भेदः । सा च षकन्यायाम् शब्दार्थकल्प० पुत्रे
“त्वया दायादवान्नि त्वं मे वंशकरः सुतः” भा० व्या०
७५ अ० ।

दायाद्य न० दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ध्वञ् । १सापिण्डे
दायरूपमाद्यम् । २सापिण्डे निवन्वने धने च “दा-
यस्य प्रदानञ्च” मनुः “स एष पाण्डुरोदायादां यदि
प्राप्नोति पाण्डुवः” भा० व्या० १४१ अ० । “स्त्रीणां सपनि
दायाद्यसुपभोगफलं स्रुतम्” भा० अतु० ४७ अ०

दायित लि० दायं दानं करोति दायि-कर्मणि-क्त ।
कतदाने दायिते भरतः एतन्मूलं मूल्यम् ।

दार पु० व०य० दारयति भ्रान्तुं दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि
अच् । भाष्यीयां “दारांश्च कुरु धर्मेण सा निषज्जीः
पितामहान्” भा० व्या० १०३ अ० “दाराणां हरवैरिणो
रतिपतेर्सातस्त्रिलोकजितः” धनञ्जयवि० । “पाण्ड्यह-
णिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” मनुः । “सदृशा-
नाहरेत् दारान्” यमः । करणे षञ् । २औषधभेदे । भावे
षञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक लि० दृ-श्वल् । १विदारके शबालके “चाण्डालदारके-
षानुगम्यमानम्” काद० “एकैव त्वमिहामच्छ तिष्ठन्त्य-
त्वेव दारकाः । तच्छ्रुत्या वचनं तस्यास्त्रैवाधाय दार-
कान्” भा० व्या० १२६ अ० । “सुदुगरांश्च महाघोरान्
समरे शत्रुदारकान्” मा० द्रो० १५६ अ० ३पुत्रे “कुमारो
मर्त्तुदारकः” अमरः । षकन्यायां स्त्री “सन्तानसन्धिर्वि-
ज्ञेयः दारिकादानपूर्वकः” कामन्दकी० “पूतनां दैत्य-
दारिकाम्” हरिवं० ४२ अ० १प्रथमश्लोके पुं स्त्री राजनि० ।
तस्य भूमिदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकस्मिन् न० दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भाष्यीत्व
सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे लि० का० “सा प्रशस्ता
द्विजातीनां दारकर्मिण्यै मथुने” । “सवर्णायै द्विजातीनां
प्रशस्ता दारदर्शिण्यै” मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री “पुन-
र्दारक्रियां कुर्वीत् पुनराधानमेव च” मनुः “दारक्रिया

योग्यदशसु पुत्रम्” रघुः । “स्त्रीवे दारक्रिया वादकं
भा० स० ३६ अ० ।

दारग्रहण न० दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे “तेन भाष्यीत्वसम्पा-
दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्त्रीकाररूपज्ञानविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व
कर्मत्वे अतएव “कन्यापुत्रविवाहेऽपि” विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भाष्यीत्वस्य स्वरूपसद्विशेषत्वेन नेतरे-
तराश्रयदोष इति उद्गा० रघु० “तद्दारग्रहणे यत्र
सन्तानं च मनः कुरु” भा० व्या० १३ अ० । दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र “अतः परं समाहृतः कुर्वीद्दारपरिग्रहम्” मनुः

दारण न० दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले
शब्दर० । तस्य जलकालुष्य दारणात्तथात्वम् २दारकमात्रे
लि० “समाधत्त शितं वाष्पं गिरीषामपि दारणम्” भा०
क० ४८ अ० करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ लि०
स्त्रियां ङीप् । “नमस्ये शुभ्रहननीं निगुम्भ हृदि दार-
णीम्” हरिवं० १६६ अ० भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने
“दारदारणपथैः समाहृतम्” “तद्दुदारदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्यात्” लीला० । द्वौषधकरणे त्रयादिसोदन-
साधके ५औषधभेदे तस्य सुश्रुतेनोक्तं यथा
“चिरविल्लोऽग्निर्को दनी चित्तको ह्यमारकः । कपोत
मधुकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । चारद्द्वार्याणि
वा यानि चारो वा दारणं परम्”

दारद न० दरदि देशभेदे भवः श्लिष्ठा-अच् । १विषभेदे अमरः
२पारदे श्लिष्णुले च भेदि० । दरदो देशस्य सञ्चितः
अण् । ४ससुद्रे चारा० ।

दारवलिभुज् पु० दारेण चञ्जुपुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते
भुज-क्तिप् । वक्पक्षिणि लि० का० ।

दारव लि० दारुणः विकारः रजता० अच् । दारुविकारे
काष्ठमये पदार्थे “दारवाणां च तक्षणम्” मनुः ।
“अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्” सू० सि०
दारि लि० दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्त्वम् । कन्यायाम्
जटाध० दारकशब्दे उदा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ध्वञ् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनादिराहित्ये “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०
दारिद्र्यवर्धनं मृच्छकटिकायां यथा
“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्मुकारेष्विव दीप-

दर्शनम् । सुखान्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरी-
रेण स्रुतः स जीवति । दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ।
वयस्य ! न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य “एतत्तु मां
दहति यद्दृग्दृग्मन्दीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्ज-
यन्ति । संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव धमनः कालात्यये
मधुकराः करिण्यः कपोलम्” । सत्त्वं न मे विभवनाश-
कृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यान्ति । एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृ-
दादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्भिन्नमेति
ह्यीपरिमतः प्रभ्रगृते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभवार्त्तवैदमापद्यते । निर्विस्त्रः शुचमेति,
शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो
निधनता सर्वापदामास्यदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य ।
निवाहचिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा
मितायां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धि-
भवति च कलत्वात् परिभवो, हृदिस्यः शोकाग्निर्न च
दहति सन्नापयति च” । तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्निष्ठते, सुस्निग्धा
विषुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः । सत्त्वं
ह्यसस्रपैति श्रीलक्ष्मिनः कान्तिः परिच्छायते, पापं
कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सद्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाव्यते नादरात् सम्प्राप्तो ष्टह-
स्रत्सुवेष्टु धनिनां सावज्ञमालोक्यते । दूरादेव महाज-
नस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाम-
मपरं षष्ठं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भव-
न्ममेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युशिता । विपन्नदेहे मयि
सन्दर्भाभ्ये, भमेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम्” ।
तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतां बुक्ता यथा “समस्तपाप-
स्त्रे चरैर्युतेहितं धनामिधम् दरिद्रताविधायकं वि-
प्रेषतः कुशानुना” । “बुधगुरुकवयश्चेद्विज्ञा वित्तनाशं
विदधति यद्वि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “क्षोणः शशी
ज्ञेन विहोकितोऽर्थे पूर्वजितार्थस्य विनाशदः स्यात्” ।
“नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविधनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के
पाङ्कशके स्त्रे धननाशदः स्यात्” । नामनयोगशब्दे वक्तव्य-
लक्षणान्तरयुगमोलकयोगैर्दारिद्र्यताभिः दृग्ज्जा-उक्ता यथा
“विधनश्च भूले” “धनविरहितः पाषण्डो वा युगे त्वष्ट गो-
लके विधनसन्निधन” इत्यादि “पुष्पवन्तार्कियोगे स्यान्मुखो
धूर्त्तः धनोऽज्जितः” “तपनारार्कपुत्रायां योगे निःस्त्रोऽति

दुःस्त्रितः” । “वृषतेर्वज्रातोऽपि वैमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःस्त्रितो नीचो निःस्त्रोदाहः खलो भवेत्” ।
अस्य अपवादः “बन्नादिधोर्वा दृष्टिस्यैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाभ्यां चेद्वास्ति दरिद्रता” ।
जातकपद्धतिः ।

दारित त्रि० दृ-षिच्-क्त । विदारिते क्षमरः ।

दारौ स्त्री दारवति दृ-षिच्-इन्-ङीप् । कुद्रोगभेदे ।
तल्लक्षणं सुप्तते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायु-
रत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते दारौ स्रज्जां तत्र
संश्रिताम्” ।

दारु पु० दीर्यति दृ-जण् । काठे क्षमरः “प्रतिष्ठस्त्वह
विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्यत्वं सूक्ष्मफलं
दारुगन्धं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुञ्चैव द्विदलं
दारुमेव च” हरिवं० २०१अ० । शिचले २देवदारुणि
मेदि० । शिचिलिनि ४दारुके त्रि० धरणिः । दा-दाने
दो-खण्डने वा ह । ५दानशीले हृखण्डनशीले च त्रि० ।

दारुक न० दारु+सार्थं क । १देवदारुणि राजनिः । दारु+
संज्ञाया कन् । २क्षणस्य सारथो पु० । “रथेष्वतिरथो
यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११६अ० । “रैवतश्च
गिरिं देवो गत्वा दारुकमग्नवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं
ग्रहायेहैव दारुक !” १२२अ० । “अतुक्त्वरं दारुक
इत्युवाच” भाषः तस्यापत्यं फिञ् । दारुकि तदपत्ये
“शिचितो दारुकिस्तादा” भा०व०१८अ० ।

दारुकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छानदेशवाचिवात् वुञ् ।

दारुकच्छक तद्भवे त्रि० । [२यनकदल्यां च राजनिः ।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १काठकदल्यां

दारुका स्त्री दारुणा कायति कै-क । दारुणः प्रतिक्रतिवां
इवार्थं क । काठमयपुच्छिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न० वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु० । [भेदे राजनि० ।

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः । (चोड़ा) गन्धद्रव्य-

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काठकदल्यां चारा०

दारुचिनी स्त्री खनामस्वातायां गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुचीर्णक न० गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन-ड । १काठजाते २कर्दले
वाद्यभेदे पु० शब्दर० ।

दारुण पु० दारयति भीषयते चिचं दृ-भये षिच् “कृतदा
रिभ्य उन्नन्” उणा० उन्नन् । शिचलद्वये २भवानकरसे

अमरः । शतद्विभयानके दुःसहे भीषणे ४भयहेतौ त्रि०
 “हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः” सा०६०। उज्ज्वल
 दत्तस्तु दृ-विदारो इत्यस्यैव णिजलस्य रूपमिदमित्याह ।
 प्रौरौद्रसंज्ञकनक्षत्रगणे ज्योः। “उपेन्द्र ! वज्रादपि दारु-
 णोऽसि” गीत० “दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः
 प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा दारुणया क्षिपन्” मनुः ।
 द्विदारुके त्रि० ततः भृशा० अमृततद्भावेऽर्थे कण्डु दारु-
 णायते “वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे” नैष० ७विष्णौ
 पु० ‘सुधन्वाखण्डपरगुटीरुणोद्भविणप्रदः’ विष्णुस० ।
 “सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः”
 भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे क्षुद्ररोगशब्दे २३८३४०
 दृश्यम् । “सिरां दारुणके विद्धा क्षिप्रसिद्धस्य मूर्धनि”
 सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री तृतीयाऽक्षयसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता”
 इत्युक्ते ऽतिथिभेदे । २नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च
 शब्दार्थचि०।

दारुतीर्थे न० दारुवनभेटरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रा-
 याम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्रायां राजनि०।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्नमिव पत्नमस्याः ङीप् ।

दारुपात्र न० दारुणः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे
 ‘अलावुं दारुपात्रञ्च ऋणमयं वैदलं तथा । एतानि
 यतिपात्राणि मनुः स्थायभुवोऽब्रवीत्” मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां
 राजनि० । [चारा०।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्रिकायाम् ।

दारुमुख्याह्वया स्त्री दारुसुख्यमाह्वयते आ+ह्वे-श । गो-
 धायां राजनि० । आ+ह्वे-क । दारुसुख्याह्वाऽप्यत्र
 शब्दार्थ० । [श्लेषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते
 दारुयन्त्रे दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अस्रतन्त्रो
 हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः
 केचिदेव यदृच्छया” भा० उ० १५८ क० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा ।
 शकाष्ठपुत्रिकायां शकाष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । “जल-
 विन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम्” भावः । “इन्दुमणिः चन्द्र-
 कान्तशिखा सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा”

मल्लि० दारुस्त्रीदारुपत्नीदारुपुत्रिकाद्योऽप्यत्र ।
 दारुवह न० दारु वहति वह-अच् “इको वहेऽपोल्यादिभ्यः”
 या०पील्वा०न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके जलादौ ।

दारुसार पु० दारुसु सारः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दार्थचि० ।
 दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां
 गुडत्वचि । “त्रेया दारुसिता खाही तिक्ता चानिर्वापत्त
 हृत् । सुरभिः युक्तञ्चवल्क्यसुखशोषतृषापचा” भावप्र०
 तद्गुणा उक्ताः। [हरिद्रायाम् रत्नमाला ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । स्वनामख्यातायाम्
 दारुहस्तक पु० दारुणोहस्त इव “इवे प्रतिज्ञतौ” पा०
 कन् । काष्ठमयद्वीभेदे अमरः ।

दार्वसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् “देविकाशिशमेत्या” पा०
 आद्यच्च आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्व्यं न० दृढस्य भावः ष्यञ् । दृढत्वे “उत्साहो वाग्मिता
 दार्व्यं मापत्केशसहिष्णुता” कामन्दकी० ।

दार्तीय त्रि० दतौ भवादि ढञ् । ऽदृतिभवे शतत्वस्ये च ।

दार्दुर पु० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्यस्य प्रज्ञा०
 ण । ऽदक्षिणावर्त्तशङ्खभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुर
 स्त्रेदम् अण् । २दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां
 ङीप् । “चालितो गुरुपत्नेषु भागवोऽङ्गिरसेन वै ।
 प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनादृष्टिं चकार ह” हरिवं०
 ४३३ क० । दर्दुरश्च ह राजसः तेन दार्दुरी राजसी

दार्दुरिक त्रि० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ढञ् । ऋत्पात्र
 भेदकारके (कुमार) कुलात्ते ।

दार्भं त्रि० दर्भस्त्रेदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भिं पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दर्भभिर्गोत्रापत्ये
 आयायणे तु तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्व्यं त्रि० दर्भे भवः कुंवां० ण्य । दर्भभवे ।

दार्वं पु० देशभेदे स च देशः ट०स० क्रूरविभागे १४ अ०
 शैशान्यासुक्तः “शैशान्यां मेरुकनपराज्येत्पुपक्रमे ब्रह्म-
 पुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौशिन्याः” । “कोलि-
 सर्पाः समहिषा दार्वीशोलाः सकेरलाः” हरिवं० १४
 अ० । शतत्वस्ये २नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादि० ढक् ।
 दार्वेयं तदीयजलादौ त्रि० दार्वेषु भवः वङ्गवचनाथै
 वुञ् । दार्विक दार्वजनपदेषु भवे त्रि०।

दार्वाट न० दारु इव निचलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थ-
 मटन्त्यत्र अट-वजर्थे क । ऽचिन्तामृद्धे, २मन्त्रमृद्धे च ।
 चारा० ।

दार्ष्टं पंक्ती दार-इय कठिनोऽब्धोऽस्य । मयूरे शब्दाय-
कल्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दार्ष्टाघाट पंक्ती दार आङ्गिणि आ+ङ्गन-अण् "दारावा
हनोऽण् अलस्य च टः संज्ञायाम्" वार्त्ति-अण् नस्थाने
टः । (काटठोकरा) पञ्चिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । "पुरषश्चगसन्द्रमसो गोधा-कालका-दावां
घाटाक्ते वनस्पतीनाम्" यजु०२४।१५ । असंज्ञायां तु
न टान्नादेशः । दार्ष्टाघात काष्ठाघातभावे त्रि० । स च
दार्ष्टाघातश्चगे शब्दरत्ना० अत्रार्थे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्ष्टिका स्त्री दारयति दृ+उल्लादित्वात् साधुः ङीष् दार्ष्टी
दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्ष्टी अभेदोपचारात् स्वार्थे
क । १दारुहरिद्राकाथोद्भवे तुल्ये अमरः २गोजि-
ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्ष्टिपत्रिका स्त्री दार्यां दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-
स्यस्याः ठन् संज्ञायां ऋञ्जः तत् तदाकारः पत्रेऽस्त्वस्या
वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमात्रा ।

दार्ष्टी स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारणस्य अययव-
विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीष् दृ+उल्ला०नि०
ङीष् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्ष्टीकाथोद्भव न० दार्यां दारुहरिद्रायाः काष्ठादुद्भवति उद्+
भू-अच् । १रघाञ्जने राजनि०२कृत्तिमरसाञ्जने रत्नमा०

दार्ष्टं त्रि० दर्शं भवम् स्वार्थे ठञ् बाधित्वा अण् । १दर्शभवे
"दार्ष्टमस्कन्दयनर्ष्वपौर्षमासञ्च योगतः" मनुः । लोके तु
कात्वात् ठञ् । दार्ष्टिक इत्येव । दृशि नेत्रे भयः अण् ।
२नेत्रभवे त्रि० ।

दार्ष्टपौर्षमासिक त्रि० दर्शे पौर्षमास्यां च भवः ठञ् ।
दर्शपौर्षमासोभवे । "दार्ष्टपौर्षमासिकैतिकर्तव्यता"
कात्या०श्रौ० ५।६।११। चत्वारः कर्कः ।

दार्ष्टदं त्रि० दृषदि पिटः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे
पिटो सक्तुप्रभृतौ

दार्ष्टद्वत न० दृषदत्वा नद्यास्तीरे कर्तव्यम् अण् । सत्वभेदे
तद्विधानादि यथा "दार्ष्टद्वतस्त्विगाचार्ययोरन्यतरस्य
गा रत्नेत् संवत्सरम्" कात्या०श्रौ० २४।६।१२ इत्या-
दिभिः "एत्य च दृषद्वतीतीरेण" इत्यन्तैः स्त्रैरुक्तैः तस्याव-
भ्यविशेषस्तत् उत्तरस्त्रुतेषु दृश्यः । "दार्ष्टद्वतमेतत्सञ्चं
सत्वमभिधीयते" कर्कः ।

दार्ष्टान्तिक त्रि० दृषान्तेन युतः ठञ् । दृषान्तयुक्ते उपभेदे

"स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्" ह०उ०शङ्करभाष्यम्
दाल न० दले सञ्चितम् अण् । पुष्पात् पतिते दलसञ्चिते
१मधुभेदे भावप्र०उक्तलक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्द्रनी-
लदलनाकारस्त्रुक्ष्मपक्षिकोत्पन्ने २दृषकोठरान्तर्भवे मधुनि-
च राजनि० । ३कोद्वे धान्यभेदे पु०हेमच० ।

दालन पु० दालयति दल-णिच्-ल्यु । दलनते रोगभेदे रोग-
शब्दे ३४६६ पु०दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्यावर-
दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । महाकाले किम्पाके
दृक्ते भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्कार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल) इति ख्याते दलिते १शमीधान्ये
शब्दार्थचि० । दाडि इत्यलः । दाडिस्त्वशब्दार्थे च स्त्री
त्वात् वा ङीष् तत्कार्थे सा च श्देवटालीलतायां राजनि०

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमदृक्ते भरतः

दालभ पु० व०व० । दालभ्यस्य दलभगोलजस्य कात्वाः अण्
यलोपः । दालभ्यस्य कात्वेषु

दालभ्य पंक्ती दलभस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । दलभर्धि-
गोत्रापत्ये वके ङनिभेदे । "वकोदाम्भ्रः स्यूलशिराः
कृष्णद्वैपायनः युक्तः" भा०स०४अ० दलभशब्दे कान्दो०
वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल-
भ्यायनि दलभ्यस्य यून्यपत्ये । २पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे ।

"दालभ्यघोषश्च दालभ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौ-
न्तियानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः ख्या-
यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः" भा०व०८०अ०

दालि पु० दल-णिच् वा०मि । इन्द्रे लिका०

दाव पु० इनाति इ-कर्त्तरि ण । १वने २वनभवेऽनले च
अमरः । "ददर्थं दावं दद्वानं महानं गच्छने वने"
भा०व० २६०श्लो० "वनमिव दावपरीतम्" ह०स०२४अ०
"ददमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति" भा०श्रौ०
२२२अ० "दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरा-
त्यये" भा०श्रौ० २६४२ श्लो० "अधिव्यधन्वा विचचार
दावम्" रघुः । भावे घञ् । ३उपतापे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावदौ उष्णा०वनि । १देहे २दाने च
"निवृत्तता रथेनायाहि दावने वायो मखस्य दावने"
श्रौ०१।१३।१ "दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय
पुनः किमर्थं दावने अस्त्रभ्यमभिमतदानाय । उभयत्र
ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौष्वादिर्को वनिः ।
कान्दसः नोपधालोपः" साधवः । लोके तु दावे इत्यादि ।

“अतो मनिन्कनिबनिपथ” पा० सुषुपसर्ग उप-
पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि वल्लदातरि । अयं
कन्दस्त्रेव लोके तु न पाणिनिः सुषुवोषे तु लोके-
ऽपीत्युक्तम् ।

दावप पु० दावं वनवङ्गिं पाति पा-क । पुरुषभेदे “अर-
ग्याय दावपम्” यजु०३०।१६ पुरुषभेदे एकादशयूमे
आलभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अङ्गिरसो सुनौ पञ्चमाष्वाम्ना०

दावाग्नि पु० इत० वनानवे दावानलाद्वोऽप्यत् । “दा-
वाग्निषदयो मेऽद्या दन्दहीति शुभां तनुम्” हरिवं०
१५३२० “जन्वात् चान्मिददो दावाग्निरिव निर्द्वयः”
भा० वि० १४०० ।

दाविक लि० देविकायां नदीभेदे भवः अथ “दाविकाशिशये-
त्यादिना” आद्यच्च आत् । देविकानद्यां भवे । एवं
देविकाञ्च भवः अथ । दाविकञ्च तत्कृत्तमने
शाल्यादौ ।

दाश(स) हिंसने स्त्री पर०सक० सेट् । दाशो(सो)ति
अदाशी(सो)त् अयं वैदिकः । “यस्ये दाशोति नम
उत्तिभिः” ऋ०८।४।६ “दाशहाशुभे हन्ति वल्लम्”
ऋ०२।१।६४ “यस्यै त्वं सुद्विषो ददाशो अनागास्त-
मदिते !” ऋ०१।६।१५

दाश दाने चु० उभ०सक० सेट् । दाशति-ते अदित् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-
दाशः” शत० ब्रा०१।६।२।५

दाश दाने भा० उभ०सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदा-
शित् अदित् अदिदाशत्-त । “वस्तुभ्यं दाशान् तमं
हो अश्रवत्” ऋ०२।२३।४ “तभ्यं दाशतः स्वामः” ७।१४।३

दाश(स) पुंस्त्री दाशो(सो)ति मत्स्यान् दस(श)ति मत्स्यान्
वा चञ् नि०नलोपः दाश(स)ते दीयते मत्स्यास्य मूल्यमशौ
घञ् वा । शमत्सोपजीविनि शीवरे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । “दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोऽजनेन च । वायुना
चातुकृत्वेन तृषं पारमवाप्तु यात्” भा० आ० ५८७५ ऋ०
“क्षे हात् संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा”
भा० आ० १२६५ ऋ० “एष नौयायिनासक्तो व्यव-
हारस्य निर्वहः । दाशापराधतप्तोये दैविके नास्ति
निपहः । यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशोर्वेतापराधतः ।
तद्दाशोरेव दातव्यं समानम्य स्वतोऽशतः” । “निषादो
भार्गवं स्रते दा(श)सं नौकर्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं

प्राङ्गुरावर्तनिवासिनः” इति च मनुः स्वार्थे च ।
तत्त्वार्थे । ततः परं पुत्रवन्द्याद्यादासस्तत्पुरुषे दाशक-
पुत्रः । दाशते अतिरथैः २४० (चाकर) पु०रमानाकः ।

दाशग्राम पु० दाशग्रामानो ग्रामः । शीवरग्रामे ग्रामे ततः
चतुरर्थ्यां कुसदादि०ठञ् काश्रादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
ग्रामिक तस्य मन्त्रितदेशादौ लि० स्त्रियां ठञ्जिठौ
जोठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी लि० दश अवयवा वस्य तस्य दशतयः ततः
स्वार्थे प्रज्ञा० च । दशवयवके ऋग्भेदार्थहितायां स्त्री
तस्याः दशमण्डलात्कृत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नदिनी स्त्री इत० व्यासनातरि कल्पवल्गां शीवरे
कन्यायाम् । कालीयन्दे २०२१ पु० दशग्रम् ।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(सा)न् कैवर्त्तान् पिपूर्त्तिं पाठ
यति पू-क । पूरयति पूर-अथ वा । कैवर्त्तौतुस्तके
शीवरेस्वामी [विभेदे वन्द्यार्थात्] ।

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रिवं कल्पवल्गाः ङीष् । औष-
दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः इ०स० १४० उत्तरतः
कैलाश इत्युपक्रमे “दौषेय दाश(स)मेय यत्रानाकाःश्चे
मधुसौंश्” उत्तरस्यासक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अथ । श्रीरामे “प्रदीवतां दाश-
रथाय मेयिषीति” मङ्गनाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-
दम् अथ । शदाशरथिसम्बन्धिनि लि० “अजीगन्दाशरथं
न वाक्यम्” भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इज् । दशरथस्यापत्येषु
श्रीरामादिषु चतुर्षु । “जलधिं विलङ्घ्यु शशिदाशरथिः”
“एष दाशरथिभूयमेव च” “अरसदोदाशरथि-
भवनं भवान्” मातः । “सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रथभू-
मेर्वलिङ्गमम्” रघुः ।

दाशराज लि० दशानां राजानिदं तद्विस्तार्थदिभोः अथ ।
उपधातोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरात्रिक लि० दशरात्रेषु निर्दत्तः ठञ् । दशरात्र-
साध्ये शतभेदे २दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रसम्बन्धिनि
“दाशरात्रिकाख्याहानि ह्यर्हाद्विषकोक्त्वेन” कात्या०श्रौ०
२१।१।५ “देवेभ्यो दशरात्रं दिनभ्यो दाशरात्रिकं पृष्टम्”
शत० ब्रा० १२।१।२।३

दाशु लि० दाश-दाने च्नु । शदातरि २दत्ते च “यं युवं
दाशधराय देवाः” ऋ०६।६८।६ “दाशधराय दत्तहवि-
व्याव” भा० ।

दाशरि लि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसके । “स्रयं चित्त
मन्थते दाशुरिः” ऋ० ८।४।१२। “दाशुरिर्दाशान्” भा०
दाशेष पुंस्त्री दाश्या धीवर्था अपत्यम् ढक् । धीवर्था
अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सन्व-
वत्तां शब्दर० “अभिमन्योपसंस्त्रहा दाशेयीमिदमत्रु वन्”
भा० ७० । १७२ ऋ० । [स्त्रियां टाप ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् ऋद्रा० ढक् । धीवर्था अपत्ये
दाशेरक् पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । श्माभवदेशे
श्तदधिपे ऋपे पितादिक्रमेण श्मद्देशवाचिषु ष० ।
“दाशेरकगणैः सह” भा० भो० ५० ऋ० ।

दाशौदनिक पु० दश षोडशा यत् यज्ञे तस्य व्याख्यानो
ग्रन्थः ढक् । श्मदौदनवज्रव्याख्याने ग्रन्थे । दशोदन-
यज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ढक् । श्मदाख्ययज्ञ-
दक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाशय लि० दश-क दशस्य दशकस्यादूरदेशादि बहुधाशा-
चतुरर्थां यत् । दशकादूरदेशादौ ।

दाशय लि० दाश-वन् वा० इडभावः । दातरि ङटाघ० ।
तत्र दाशय इत्येव पाठो न्यायः ।

दाशयस् लि० दाश-दाने कसु “दाशान् वाहानित्वादिना” पा० नि०
ऽदसवति । दाश-हिंसने कसु । श्हिंसितवति । दाश
घातौ (दाशुषे) इत्युदाहरणम् । “पीपरो दाशायम्” ऋ० ४।
२।८ “दाशायं हविर्दसवन्तम्” भा० “तस्य सुनिर्दोरद-
विक्रदशीं दाशान् सुपुत्राश्रिषित्तु वाच” रघुः । “पुंसां
पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यस्थितानामतुल्यम् दाशुषे”
भा० २।४।१२

दास-दाने भा० उभ० षक० षेट् । दासति ते अदाशीत् अदा-
सिष्ट । अदिस् सिच् अदासत् त । हनने च “ओ नः
कदाचिदपि दासति ऋहः” ऋ० ७।१०।४।७। दासति हलिं
भा० “स्वादिगणयोऽप्येष दाशघातौ दशयः ।

दास लि० दन्व-दशने “दंसेटनौ नस्य षात्” उषा०
ऽज्ञातात्तानि श्मद्देशे श्धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दास्यते अतिरञ्जं दासति ददात्यङ्गं साभिने उपचा-
राय वा दास्य षच् वा । षभत्ये (चाकर) । दास-दाने
सम्प्रदाने घञ् पदानपाले सम्प्रदाने श्मद्देशां नामान्त
प्रयोक्तोपाधिभेदे “शम्भान् ब्राह्मणस्य षात् वम्भान्
क्षत्रियस्य तु । शुभ्रदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्याशूद्रयोः”
उद्वाह० त० । दासशब्दनिश्चिन्तादिक् वीरमित्योदये
दर्शितं यथा

“शिवग्रान्नेवासिष्ठतकाधिकर्मकरेभ्यो दाशानांश्चेद-
न्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनसुखेनाह कात्यायनः “सतन्त्र
स्यात्कनोदानाहासत्वं दारवद्भृशुरिति” । “यथा मर्तुः
सम्भोगार्थं सशरीरदानाहारत्वम् । तथासतन्त्रस्यात्कनः
परार्थत्वेन दानाहासत्वमिति श्मदुराचार्योमन्थत इत्यर्थः ।
“अनेनात्कनपारार्थमासाद्य शुश्रूषका दासाः । पारा-
र्थमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थं तु तेषाम्भवति यैः
स्वपुरुषार्थदृष्टिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति अस्ति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव “लिषु
वर्षेषु विशेषं दास्यं विप्रस्य न कश्चिदिति” तेनैवाभिघा-
नात् । अनेन दाशानां जातितो भेद उक्तः । विप्रतरे-
ष्वपि दास्यमातुलोभ्येनैव भवति “वर्षानामातु-
लोभ्येन दास्यञ्च प्रतिबोधतः । राजन्ववैश्याश्च द्राव्यान्त्य-
जताञ्च सतन्त्रतामिति” तेनैवोक्तत्वात् । सतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपारार्थ्यञ्च जतामित्यर्थः । न प्रतिबोधत
इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽयतिभ्योऽप्यन्यत्र इत्यव्यम् । अ-
तएव नारदः “वर्षानां प्रातिबोध्येन दासत्वञ्च विधी-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मतेति” ।
“यद्योत्तमवर्षं प्रति हीनवर्षां स्ववर्षां वा भावां भवति न
पुनर्हीनवर्षं प्रत्युत्तमवर्षां तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रब्रज्जावसितो हीनवर्षस्यापि दासोभवतीत्य-
भिधानं क्षत्रियवैश्याप्रब्रज्जावसितविषयञ्च तु ब्राह्मण
प्रब्रज्जावसितविषयम् तस्य निर्वासत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वासत्वं दर्शितं कात्यायनेन “प्रब-
ज्जावसिता यत्र त्वयो वर्षां द्विजातवः । निर्वासं कारये-
द्विषं दासत्वं क्षत्रिये श्मदुरिति” । “कारयेद्दार्जेति शेषः
क्षत्रिये विट् च क्षत्रिये सर्वोद्भवो विभाषैकवङ्गवनीति वचन-
देकवङ्गावः । निर्वासनञ्च श्रपदेनाङ्कयित्वा कर्त्तव्यमित्या-
हर्तुर्दक्षनारदौ” “पारिव्रज्यं श्मदीत्या तु यः स्वध-
र्मं न तिष्ठति । श्रपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवेदिति” । न चैवं सति “राश एव तु दासः स्यात्
प्रब्रज्जावसितो नरः । न तस्य प्रतिबोध्योऽस्ति न विगुहः
कथञ्चनेति” नारदेन प्रब्रज्जावसितोराश एव दासो नान्य-
स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्वेति यत्तेनैवोक्तं
तच्चिन्तिष्यन्तीति वाच्यम् । यतोऽवेच्छधिकरणन्यायेन
क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र उच्यन्त्या प्रजापा-
तस्य पश्यत्वात् प्रजापातकत्वञ्च राज्याधिक्येते वैश्यादानपि

सम्भवाद् यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् । केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तन्न पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवत्याहुतौ षष्ट-दोषदृष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् । “दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति” निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सर्ववर्णं प्रति दासत्वं प्राप्तं तद्विषेधार्थमाह कात्यायनः । “सर्ववर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वञ्चैव कारयेदिति” यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मज्जते तदाऽसावशुभङ्गं न कुर्यादित्याह स एव “श्रीलाध्ययनस्य च तदूनं कर्म-कामतः । तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्यात् द्विजोत्तमः” इति । “यस्मात्परोपकारः कर्तव्य इति विधिः तस्यैवातूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वोक्तस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभङ्गं गृह्यदारशोधनादिकं तन्न कुर्यादित्युत्तरार्थाभिः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः “क्षत्रियञ्च वैश्यञ्च ब्राह्मणो-वृत्तिकर्षितौ । भिद्यदादन्तश्चेन स्वामी कर्माणि कारय-ति” । आन्तश्चेन अक्रौर्येण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । वृत्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति । वनाहासो-करणे दण्डमाह मनुः “दास्यन्तु कारयन्तोभ्रा-ह्मण्यः संखतान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वात्सा-दास्यः शतानि षडिति” । “प्रभोः भावः प्रभावस्-तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे अज्-वक्तव्य इति वार्त्तिकेऽहम् । द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्र-विषय इति दर्शयति । अत एवाह “शूद्रन्तु कारये-दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि दृष्टोऽसौ-ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति” । स च दासः पञ्चदशप्रकार-इत्याह नारदः “गृहजातस्तथा क्रीतो बन्धोदाया-दुपागतः । अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः । भोजितो महत्सर्णात् युद्धप्राप्तः पथे जितः । तवाह-मित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विप्रै-व-

स्यथैव बद्धवाहृतः । विक्रतो चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्यताः” इति । गृहजातः स्वयच्छे दास्या-ज्जातः । क्रीतो मूल्यान स्वाम्यन्तरात् प्राप्तः । बन्धः तत एव प्रतिपदादिना । दायादुपागतः रिक्तप्रार्थित्वेन बन्धः । अनाकालभृतोदुःर्भित्ते यो भरण्याहासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना ऋणदातव्यार्थितां नीतः । ऋणभोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पथे जितः दासत्वपथके दूतादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽ-स्तीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातशुभृतः । कृतः एतावन्तं तव दासोभवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालस्यार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावन्ते मूल्यादारेण ददामि तावदास इत्यभ्युपगत इति स्युतिचन्द्रिका । वचुवाहृतः बद्धवा गृह-दासी तथा हृतस्तस्मिन्नेन तासुहास्य दासत्वेन प्रविष्टः । यश्चात्मानं विक्रीणीति असावात्मविक्रतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्युता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीतबन्धोदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव “तत्र पूर्वसत्त्वैर्गे-दासत्वाच्च विमुच्यते । प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्य-मेषां क्रमागतमिति” । आत्मविक्रतेरपि दासत्वं स्वामि-प्रसादादान्वतो नापैतीत्याह स एव “विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानमन्तराधमः । सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दा-स्याच्च मुच्यत इति” अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रतेरपि गृह-जातादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्याच्च विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रतेपञ्चमाः स्वामिप्रसा-दात्कालभृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्गप्रा-दर्शितमिति मन्यव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजाताद-योऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव “यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति” । एषा-मिति निर्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु “ध्वजाहृतोभक्तदासो गृहजः क्रीतश्चिन्मौ । पैटके-दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्वसक्तत्वेनां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंस्वार्थम् । ध्वजा गृहदासी । एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमन्तं प्रव्रज्यावसितभिन्नदासेषु दृष्टव्यम् ।

तस्य दासत्वोक्तोक्तभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः
 "प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदास आभरन्वानिकम्" इति । राज्ञो-
 दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल
 भ्रतादीनां प्रव्रज्यावसिताकालविक्रोदव्यतिरिक्तानाज्ञवा-
 नान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः "अनाकाल
 भ्रतोदास्यानुष्ठयते योयुगन्दत् । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्वामी यदोनसुहरेत् । अथं तु सोदयं दत्त्वा ऋषी
 दास्यात् प्रसूच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रथे-
 जितः । प्रतिश्रीर्षप्रदानेन सुचेरंस्तुस्वमर्षणा ।
 कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विदुश्चरते । भक्तस्योत्-
 क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रसूच्यते । निपहाङ्गुडवायास्तु
 सुचरते बद्धाभ्रतः" इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-
 नेन कारितो दासो गोयुष्मार्पणानुष्ठयते । आहित
 दासस्तु स्वामिना ऋणीते ऋषे प्रत्यर्पिते इति उत्समर्थ-
 दास्याद्विदुश्चरते । अथदासस्तु सक्तस्यैव वेनोत्समर्षाय
 यावद्द्वन्द्वत्वापाकतं तस्यै तावद्द्वन्द्वं सहस्रिकं दत्त्वा
 विदुश्चरते । तवाहमित्युपगतादयस्त्रयोदासाः स्व-
 निर्भर्त्स्यस्त्रीव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विदुश्चरन्ते ।
 कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-
 लस्वातिक्रमणाद्विदुश्चरते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-
 क्षेपणाद्भक्तभक्त्युत्समर्षणाद्विदुश्चरते । ऋदासीजो-
 भेन दासत्वं प्राप्तस्यैवस्योगत्यामाद्विदुश्चरत इति । व-
 क्तवदासीकृतानान्वाभमाह याज्ञवल्क्यः "बलाहासी-
 कृतचौरैर्विक्रीतस्यापि सुचरते" इति । अपिशब्देन
 दत्ताहितौ ऋणीते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो
 दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
 दत्तो वा स यस्तु पार्थे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रायुक्त
 मोचनश्रेष्ठमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
 तेन लोभादिदशादसो न सुकृतादा राज्ञा मोचयितव्य
 इत्याह नारदः "चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता
 बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासस्त्वेषु हि नेष्यते"
 इति । चौरेषापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः ।
 यस्तैकस्य दास्यं पूर्ववक्त्रीकृत्यापरस्वापि दासत्वमङ्गीक-
 रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति च एवाह ।
 "तवाहमिति चात्मानं योऽस्सतन्मः प्रवच्छति । न च
 तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति" । अस्सतन्मः
 परदासत्वेनास्सतन्मः कामं नूतनस्वापिदास्यं काम्यमानम्
 इतरदासीभवनं दास्यं पूर्वस्वामी ऋणीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतदासमधिकृतोक्तनक्षत्रं दास्यामपि इत्यानुव्याव-
 त्वाद् योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह
 कात्यायनः "स्वामिं दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूया च भवे-
 त्ततः । अवेक्ष्य वीजं काव्यां स्याददासी इत्यानया तु
 चेति" । सक्ततगर्भोधानमनुसन्वाय सा दासी इत्यान
 सहिता दासत्वविभोक्तविधिना सक्ततगर्भोदासीत्वपरि-
 हारार्थं अदासीत्वेन काव्यां स्यादित्यर्थः । कः पुन-
 दासत्वविभोक्तविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः
 "स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्वन्दा-
 दादाय तस्यासौ भिन्यात् कुम्भं सहाभसा । साक्षताभिः
 सपुष्पाभिर्भूर्त्न्यङ्गिरवाकिरेत् । अदास इति चीक्या
 तिः प्राङ्मुखनमधोत्सृजेदिति" । अत्रापि दासशब्देन
 दास्या अपि गृह्यते । लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन
 गृह्याधिकरणन्यायेनाविबक्षितत्वात् । एवमस्यैव सति
 यद्भवति तदाह स एव "ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-
 न्यनुपहृपाक्षितः । मोच्याज्ञोऽप्यप्रतिपाज्ञो भवत्यभि-
 मतः सतामिति" । स्वाम्यनुपहृष्य दास्यापाकरश्चरुषेच
 यक्तव्यः सन्नामसाहः । अदास्या अपि दासेन परि-
 चीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः
 "दासेनोटा स्वदासी या सापि दासीत्वप्राप्नुयात् ।
 यथाङ्गतां प्रभुक्तस्थाः स्वाम्यधीनः प्रभुवर्तः" इति ।
 दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव "दासस्तु
 तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः सतः" इति । आङ्ग-
 यथादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः "आदद्याद्
 ब्रह्मार्थी यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं
 कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते । कामान्तु संश्रितां
 यस्तु कुर्व्याहासीं कुलक्षियम् । संक्रामयन् तथान्यत्र
 दण्ड्याः स्यात्कृतमवेत् । बालधात्रीभदासीश्च दासीमित्य
 भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहृष-
 यिति" । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
 राज्ञा दण्ड्याः स्यु रित्यवः । विश्वरुपि "यत्तुत्समवर्षं
 दास्यो नियोजयति तस्योत्समसाहृषोदण्ड" इति । कश्चि-
 हासीविक्रयश्चे दण्डमाह कात्यायनः "विक्रोषमानां
 यो भक्त्यां दासीं विक्रोत्समिच्छति । अनापदित्यः यक्तः
 सन् प्राप्नुयात् द्वियतं दममिति" । द्वियतं पशानामिति
 शेषः । भक्त्यामित्यनेन दुष्टाय विक्रयश्चे दण्डमाह
 इति दर्शितमिति" ।

"शुद्धाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रे च वै कृताः । दत्ता-

दासनयासो खुरन्यथा दास उच्यते काविकापुरा-
सोक्ते निजगोत्रेष संस्कारं विना गृहीते उदत्तकादौ
च तेषां च दासवद्भरणायतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं
दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास-उपक्षेपे अच् । उप-
क्षेपके लि० । एतन्नासुरे पु० दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १० दसौ
च दासवेशशब्दे दृश्यम् । दासस्त्रापत्यं नङ् । फक् ।
दासायन दासापत्ये पुंस्त्री० । दास+भृश० अमृतद्वावे
क्यङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं
दासं करोत्यर्थे चि कजाद्यनु प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासीकरोती-
त्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकर्मिभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अश्वा० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

दासपत्नी स्त्री व० व० । दासयति दास-उपक्षेपे अच् दासोऽ-
न्नासुरः पतिर्वासाम् । १४ पृष्ठ । “दासपत्नीरहिगोपा
कतिष्ठन्” ऋ० ११२१ । “दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वलः
पतिः स्वामी यासामपं ता दासपत्नीः । दासपत्नीः
दसु उपक्षये दासयतीति दासोऽस्यः पचाद्यच् ।
चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्वासं “विभाषा स-
पूर्वस्व” पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः बद्धनीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्” भा० “अश्विनाविन्दुमस्यं दृष्टभूयो
निरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः” भा० आ० १२० । इत०
दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाञ्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० इत० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काश्या० ठञ् जिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ लि० ।
स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् । दासमित्रिस्त्रापत्यम्
इज् । दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री० । ततः ऐषुका० विषये
देशे भक्तम् । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न० ।

दासमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मिमते मान-
यन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासन्यस्तासु भवोवा ऋ । १ दशमदे-
शभवे २ गृहस्थशूद्राभिरतस्त्रीजाते च । “ब्राह्मणानां
दासमीयानां वाही कानामयज्वनाम्” भा० क० ४४ स० ।
नीलकण्ठे नोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः । दसुनाये “पृक्षये च
दासवेशाय चावहः” ऋ० २११२८ “दासवेशाय दासानां
दसूनां वेशाय नाशाय” भा०

दासी स्त्री दास+गौरा० ङीप् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीप् । १ परिचारिकायां कर्मकर्त्यां दासशब्दे दृश्यम् ।
“जातोऽपि दासां शूद्रेष कासुतोऽश्चरो भवेत् । नृते

पितरि कुर्यं स्तं भ्रातरस्त्वर्ष भामिकम्” वाचस्प० २ शूद्रकैवर्त्त-
योर्भाय्यायां शतज्जातिस्त्रियाम् । ४ काकजङ्घायां
प्रीनीवास्थाने इनीवभ्रिगुष्टाञ्च राजनि० । ७ पीतभ्रिगुष्टां
रत्नभा० दवेद्यां विश्वः । दासाः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्यादित्वाच्चान्यकोपः । दासीपाद दासतस्यपादयुक्ते लि० ।
स्त्रियां कुम्भपद्या० ङीप् पादस्य पद्भावश्च । दासीपदीत्वेव
“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बन्धुना बहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे ज्ञात्युत्विग्गुरुबन्धिधौ । दासी
घटमपं पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा” मनुः । अत्र शब्द-
कल्पद्रुमे दासीघटे त्वेकपदकल्पनं प्रासादिकं तत्र दासाः
कर्मत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन भिक्षुपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिषित्ते शब्दशब्दे
स च पा० ग० ऋ० उक्तो यथा “दासीभारः देवहृतिः ।
देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः व्योषधिसन्द्रपाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संघातः “सभाऽराजसमुद्य पूर्वो”
“अशाला च” पा० ङीवता । दासीसंघाते अमरः दासा
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे ङीवता य-
द्कल्पद्रुमे विग्रहे दासाः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रासादिषी
एकस्याः संघातासम्भवात् शालार्थत्वे च ङीवताप्रसङ्गे ।

दासेर पुंस्त्री दासाः अपत्यम् कुरुत्वात् ढक् । दासा
अपत्ये १ शूद्रे २ कैवर्त्ते च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दासां भवे लि० । दास-वा० एरच् । १ उद्रे पुंस्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे ङ । दासेरक
उद्रे राजनि० दासीपुत्रादौ च हारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा षण्ज् । दासस्य १ कर्मणि
२ तस्य भावे च । “निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भिक्षुलक्ष-
णम्” ब्रह्मसूत्रे प्रकृतं “पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्तनाम्” मनुः । दासशब्दे उदा० दृश्यम् ।

दास्य न० दसौ देवते अस्य अयम् । अश्विनीनक्षत्रे ।

दाह पु० दह-भावे षण्ज् । १ भस्मीकरणे “दाहशक्तिरिव
द्वेषवर्त्मनि” रघुः “दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः” शु० त० स्मृतिः । “पांशुवर्षे निशां दाहे” मनुः ।
यत्र दाहप्रकारः कन्दोमपरिशिष्टे उक्तो यथा

“दुर्वलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंघृतम् । दक्षिणा-
शिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् । एतेनाभ्यक्तमा-
हाय्यं सुवस्त्रसुपवीतनम् । चन्दोन्नितसर्वाङ्गं सु-
मनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशकलान्यस्य चिह्ना किङ्के-
सप्लस । मुखेऽथ पिपायैः निहरेयुः सुराद्वयः ।

आमपात्रेऽन्नमादाय प्रोतमन्निपुरःसरम् । एकोऽनु-
गच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि । अर्द्धमादहनं
प्राप्त आसीनोदक्षिणासुखः । सव्यं जान्वाचत्र शनकैः
सतिलं पिण्डदानवत्” । “अथ पुत्रादिराहृत्य कु-
र्याद्द्वारचयं महत् । भूपदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्वादि
लक्ष्यम् । तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं सुखे ।
आञ्जपूर्णां क्षुञ्चं दद्याद्दक्षिणापं नक्षि क्षुवम्” । इ-
ताक्तस्यात्यावने विशेषमाह वराहपुराणम् “दक्षिणा-
शिरसं कृत्वा सचेत्तन्तु शवं तथा । तीर्थस्वावाहनं
कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् । मयादीनि च तीर्थानि
वे च पुण्याः शिलोद्भवाः । कुरुक्षेत्रञ्च मङ्गाञ्च यमुनाञ्च
सरिहराम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
शिनोम् । भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा ।
नेषवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां
वानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा । ध्यात्वा तु मनसा
सर्वे कृतघ्नानं गतायुषम् । देवाश्चाम्निमुखाः सर्वे
सृष्ट्वा तु कृताशनम् । सृष्ट्वा पाणिना चैव
मन्त्रमेतसृदीरयेत्” । ओम् “कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म
जानता वाय्वजानता । न्यलु कालवशं प्राप्य नरं पञ्च-
त्वभागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभभोहसमाहतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव-
सृक्ता ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं
तथा वज्रं शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ण्येषु संस्थान-
सेवं भवति पुत्रिके !” । साम्निक्दाहप्रकारस्तु नारायण
भक्तान्योऽपिद्वैतौ दृश्यः ।

२ कृपितपिचेजदेहसन्तापभेदे यथाह पितृकोपकारणसृक्ता
विदाहिलक्षणे भावप्रः “विदाह इव्यसद्धारमन्त्रं
कुर्यात्तथा त्वषाम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकङ्कच्छति
सञ्चिरात्” । “असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते” ।
“अतिदग्धे दाहपाकरामसावाङ्गमर्द्धं कर्मपिपासामूर्च्छाः
स्युर्भरणं वा । पाकान्ते च गलताल्लोऽथोऽपदाह-
सन्तापान् जनयति” इति च सुश्रु०

दाहकं त्रि० दहति दह-शुल् । !दाहकर्त्तरि “वेत्तवेषस
वनपामविधीतखलदाहकः” याज्ञ० स्त्रियां लोपि क्त
इत्वम् । दाहिका “शक्तिर्यथात्मो खलु दाहिका स्थिता”
ब्रह्म० वै० पु० । २३ स्त्री पु०श्चित्तके षच्चे च षरक्तचित्कवृच्चे
पु०राजनि० वज्रौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति शीमां-
सकाः । तन्मत्तं च अतुसानचिन्तामथौ अतिरिक्तशक्तिनाद-

निरासे उत्थाप्य दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्भावत् दह्यते यथा
“खादेतत् ईश्वरवत् काव्ये” चैव शक्तिरभ्यनुमीयते तथा
हि यादृशादेय करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशा-
देय सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्या-
भायस्तदङ्गादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भा-
वानुपपत्तेर्व्यतिरेकसुखेन शक्तिरिद्धिः । न चादृष्टवैशुष्यं
दृष्टसाङ्ग्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृष्टदृष्ट-
दृष्टमपि चक्रं न आस्येत । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो
यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे
एकत्र फलतारतम्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बे हि न तद्भा-
शानुत्पादौ मग्यपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् ।
किञ्च नियमतो मणिसृज्जावे कार्याभावस्तदभावे कार्य-
मिति दृष्टत्वात् मग्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्यं स्यात् बन्ध्या
संप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः ।
अदृष्टञ्च कश्चित् साक्षात्जनकम् अन्यथा परम्परया हेतु
रपि न स्यात् । न च समप्रसयोः समञ्च निरपवादमभ्य-
स्यतोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति-
भनामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे
तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन
सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमन-
कारणत्वे न न स धर्मः श्येनापूर्ववद्विभिन्नफलकत्वेनान-
र्थत्वात् । दाहप्रतिक्रमादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न
तस्योक्तेजकाभावसहितमग्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततस्तदुत्पादकादेव दाहाभाव
इति नियमस्यादृष्टे न प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति-
बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचम-
नादेश साधारणस्यात्रायन्वयः स्यात् । अणुचेरेव तदुत्-
पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य
तत्त्वे, अदृष्टे सति मग्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्नि-
मकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात् । अस्तु
तद्युक्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेका-
भ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोक्तेजकसृज्जावे उभयसन्ते उ-
भयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मग्याद्यभावत्वेन, न
तु प्रतिबन्धकाभायत्वेनेति नान्योन्याशयः । एवं प्रति-
बन्धकत्वाभिमतमण्यप्रादीनामभावञ्च एव कारणं तेन
सन्निधिसृज्जावे मण्यप्राद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरि-

क्लाभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिधिकृत्य हे-
तुत्वम् । न चाभावो न कारकं, भाववदुपाहृतौख्यात् ।
दृष्टञ्च कुत्रसंयोगाभावस्य गतौ, अतुपलम्भस्याभाववि-
ज्ञाने, विहितकारणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रा-
माण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः । नैवं विशिष्टं हि ना-
र्थात्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष-
ण्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेष-
ण्यस्याभावः क्वचित् मध्यप्रभावः क्वचिदुभयं कारणमिति
व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभे-
दादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते
अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपामावेऽवगतेऽपि वायौ रूप-
संशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदृश्यसङ्घाते, द-
श्यपुरुषसङ्घाते, ह्याभावे च विशेषणविशेष्योभयाभाव-
प्रयुक्तः केवलरूपस्याभावोऽनाधितानुगतव्यवहारवशात्
प्रतीतिबिम्बः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषण-
स्योत्तेजकाभावस्याभावे ह्याभावे च केवलप्रतिबन्धका-
भावो विशेष्यविशेष्योभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाह-
कारणमस्तु । अथ विशेषणवाद्यभावादेव केवलरूपमा-
भावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अतुनतव्यव-
हारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेः चातीन्द्रियत्वात् ।
अथोत्तेजकप्रयोगकाले मध्ये कोऽभावः ? न तावत्
प्राग्भ्रंसाभावो तयोः प्रतियोगिसमानकारत्वात् न च
श्रामोऽवमासीदित्यत्र यथा श्रामभ्रंसप्रयुक्तश्रामघ-
टत्वे न पक्वघटस्य भ्रंस एव, तथोत्तेजकाभावभ्रंसप्रयुक्त
उत्तेजकाभावत्वे न अग्निभ्रंस एवेति वाच्यं भ्रंसस्थान-
नन्त्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्व-
न्नाभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा
दृश्योपनयापनयदशायां केवलरूपस्याभाव उत्पादवि-
नाशवान् अबाधितकेवलरूपस्याभावतदभावव्यवहारयो-
रुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनय-
दृष्टत्वायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः त-
स्य न्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्ववैधर्म्यात्तत्र
नान्भवंति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि
कृत्प्रविशेषणमेव सामान्यबाधो, विशेषान्तरभादाबापि तस्य
सम्भवात् अन्यथा कृत्प्राणादिसंसर्गाभाववैधर्म्ये च भ्रं-
सोऽपि न सिद्धोत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तस्यैव सोऽव-
स्थायां समोक्तवद्वा न तत्र शक्तिवादः । अस्तु वा
भ्रंस एवासी संसर्गाभावविभागे अन्यभावत्वेन भ्रंसस्य

विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः,
परिभाषाया अपर्यन्तयोज्यत्वात् । यद्वाऽत्वन्नाभाव ए-
वासी तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकायांनु-
दयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषण-
भावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्वन्ना-
भावसत्त्वादिति तन्न यदि प्रतीतविशेषणवाच्यत्वेन
विद्यमानस्यैव विशेषस्य भ्रंसः स्यात् तदा अक्षररूपाती-
तविशेषणवाच्यत्वेन प्रतिबन्धं घटस्य विनाशः स्यात्
इति अक्षरभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य किन्तुत्वे चाप्रतीतेः
शिक्षा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधित
प्रत्यवाञ्च न विशेषणमावेऽपि विशेष्यभ्रंसः श्रामोऽ-
वमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशे-
णप्रवृत्ति श्रामकैवल्यभ्रंस एव प्रतीयते भ्रंसस्य भ्रं-
सानुपपत्तेः न विद्यमानस्य भ्रंसः । एतेनोत्तेजकस-
ङ्घाते सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमचेदत्पक्षभ्रंसस्य उत्तेज-
कापनयसमये भ्रंसो जातोऽप्यस्य सः कारणमिति न
विफल उत्तेजकापनय इत्यप्याह, विद्यमानभ्रंसस्य भ्रं-
साभावात् । न च भ्रंसात्त्वः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव
इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्यवेहेतुतया
ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टप्रत्यवापत्तेः । नापि वि-
शिष्टाभावोऽत्वन्नाभावः । तथा हि स एव क्वचित्विशेष-
णाभावसञ्चितः क्वचिद्विशेषणभावसञ्चितो दाहकारण-
मिति अननुमनसदस्य एव विशेषणविशेषणभावयोः
प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्ट-
विरोधित्वं विशेषणविशेषणभावयोरनुगतं तदवच्छेद-
कमिति तयोश्च सत्य एव विशिष्टात्वन्नाभावसत्त्वादिति
चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टा-
भावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु क्वतं तदुप-
जीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्य-
मानात्वन्नाभावानुवृत्तावच्छुत्तेजकापनये उत्तेजकाभाव-
व्यक्त्या जाना तदवच्छिन्नमचेरभावो न तत्रेति तदा
न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमचेरभावकूटस्य
जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावागमनानुगतत्वे-
नानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वे-
नानुगतेऽतिप्रसङ्गः । अथ विशेषणविशेषणभावयोर्वि-
शिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्व-
तराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरे-
भाव इति सञ्ज्ञानवस्थाननिमग्नस्य विरोधस्यानुभवसिद्ध-

त्वादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरह-
रूपतया विशेषणविशेषग्राभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभाव-
तया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च
विशेषणविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य
नत्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं
विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावा-
द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरहव्या-
प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेषग्राभावस्य विशिष्टा-
भावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयो-
रभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-
दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेषग्रा-
भावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन
नदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात् ।
विशेषणविशेषग्राभ्यान्तरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-
भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेषग्राभावो
विशेषणव्याप्यविशेषग्राभावो न विशिष्टाभाव इति ।

“अतोचरते विशेषणविशेषणयोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-
व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार
इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न
हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे
सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत् सम्बन्धः
स एव तस्य तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावो विशेषणा-
भावाद्विशेषग्राभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां
व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डो
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्र-
सङ्गावे दण्डपुरुषसङ्गावे च केवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः
सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवल्यपुरुषतो व्यवहारः । एवञ्च प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च
प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे
चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-
स्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत् प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावो
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-
भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धाभावात् सर्वत्र
स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तच्चापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च
प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभया-
भावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च
प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव

स्वरूपसम्बन्धस्योर्घटवद्भूतत्वं च त्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्र-
त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्यया-
नुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्र-
त्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति
प्रतिबन्धके च त्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः ।
तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-
त्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव । यद्वा अदण्ड-
पुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-
भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसङ्गावेऽपि
दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति । तस्मात्
केवल्यपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि
सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति
युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः । तथा
केवल्यप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्गततः प्रतिबन्धको न
तु प्रतियोगी तस्य केवल्यत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-
न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसङ्घटितप्रतिबन्धक-
सत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति
नाननुगमः उत्तेजकापनये केवल्यप्रतिबन्धकोऽस्तीति न
तदभाव इति दाहो न भवति । ननु न प्रतिबन्धका-
भावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योत्पत्त्यात्
न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्येऽपि
कार्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वे न हेतुत्वं अन्यो-
न्याः प्रायात् किन्तु तत्तन्मण्डलाद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वे-
ऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावसङ्घटहेतु-
त्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-
भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-
बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्यापिकारण-
त्वयोर्भेदे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्
अन्यथा सामर्थ्याव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च
कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-
भावे व्याघातात् । किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-
रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावसादाव शक्तिरूपप्रसङ्गः ।
न च स दुर्बलः न वा प्रागभावत्वादिनानुगतमव्यभिचारो ।
प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स
संसर्गाभावः भूतत्वं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतत्वे घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्
प्रतियोगिनमधिकरणे सभारोष्य निषेधागमः स संसर्गा-
भावः यत् चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकभारोष्य
निषेधावगमः सोऽन्वोन्वाभावः भूतत्वं न घट इत्यत्र
भूतत्वस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।
आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् सा भूत्तावदन्यथा,
इदमिह, नेदमित्यत्राधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र
मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकत्वान्नाभावो न हेतुः
तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्य-
त्वान्नाभावः तत्संयोगाल्पान्नाभावो वा मध्येः स्वावयव-
वृत्तित्वात् संयोगस्य चाध्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्-
प्रध्वंसप्रागभावो हेतुः तयोः करादावदत्तेः गुण्यकर्मा-
देश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेश्च तस्य जन्मघर्मान्नाश्रयत्वेन तत्र
तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात्
न च समयावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथै-
वान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभावप्रध्वंस-
स्यले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्व भावाभावे
क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्य-
मानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैल-
क्षण्यात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु
भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्य-
न्ताभावेनैकेन समर्थितमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गा-
भाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणभावाविशेषप्रभावतदु-
भयाभावघटितसामपीत्ययमेवास्तु हेतुः दाहे च जाति-
त्वयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजा-
त्यस्य योग्यानुपलब्ध्वाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जाति-
योग्यत्वं मानं योग्येऽयोग्यत्वात्वाभावात् । ननु प्रहरं
सा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्
न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः
संकल्पनाशसमयस्य स्तोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृशमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफल
नाश्रयत्वेनाप्ये दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक-
स्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृशजनकत्वात् । तदाचार-
स्याविगतत्वेन शुद्धाद्यनुभावकत्वादिति चेत् सैवम् उद्दे-
शप्रदानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धकत्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रा-

दीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिशक्तिः । न च कार्यानु-
त्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकाल
संसर्गः तस्य मन्त्राद्युज्ज्वलत्वात् इति चेन्न मन्त्रादीनाम-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोज्यारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् सार्थिककथ-
प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धकस्य सावधीविरहः
मन्त्राद्युभावघटितसामपीविरहः स च मन्त्रादिविरह तदभा-
वाभावस्य तत्त्वात् । नञ्चास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति
तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवृद्धेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्
साक्षात्कारोक्तव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धे-
ऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेद्योऽस्ति यथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नैत्याहुः । तत्र वद्विप्रति-
बन्धकाभावयोरन्यव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कार-
णत्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्य कारणत्व-
मायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्येऽयोग्यव्यव-
च्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तत्र सहकारि-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्युच्यते । अन्यथा चक्रसहित-
दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यदर्थ-
मवगत्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-
मिव । सहकारो तु न तथा । ननु सा भूत् अर्थापत्तिः
शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी
जनकदशाविशिष्टवज्रजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कुष्ठकुठारात्तौल्यकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवृद्धे-
दाह्यासंयुक्तवृद्धित्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशा-
व्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि
शक्तेर्भावेहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्त-
विशिष्टाया सख्यत्वम् यदा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न
च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि लौहविशेषघटित-
कुठारे विलक्षणच्छिदाक्रयारूपकार्यबलादतीन्द्रियत्व-
सिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वज्रः कार्यानुत्पन्न-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् चात्मवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं
वा परं सत् वा प्रत्यक्षिद्धेः सुयोगादिप्रयुक्तजनकत्वाना-

विप्रत्ययैन्द्रियकाश्चापि । तथापि संयोगाद्यन्तर-
प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वसमयवादिषु अन्व-
नरञ्च तदन्यान्त्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः ।
न च वज्रौ स्थितिस्थापनेनार्थान्तरं तत्र तदभावात्
क्रियाया वेनेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, नचात्मत्वं
नित्यत्वं वोपाधिः स्वशैकत्वादिति इत्युक्ते साध्या-
व्यापकत्वात् यदा पितृहीनोवज्रिः दाहात्कूवाती-
न्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् । नचा-
र्थत्वसुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुक्तत्वेनादृष्टसाध्याव्यापक-
त्वात् । अथ वा करवज्रसंयोगः कार्यानुकूनातीन्द्रिय-
धर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् इत्युक्तवञ्च । न
चात्मत्वं इत्यन्तं वोपाधिः इत्युक्तैकत्वस्यार्थो साध्या-
व्यापकत्वात् । यदा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसक-
दाहहेतुसमवहितोदाहजनकोवज्रिर्जनकदशादृष्टिकायां-
तुक्त्वभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्डवत्
यदा तथाभूतोवज्रिः दाहजनकदशादृष्टिदाहानुकूल-
भावभूतधर्मशून्यः दाहजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवज्रि-
वत् अतुक्त्वत्वं कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व
कारणतदवच्छेदकसाधारणं दृढदण्डत्वेन कारणत्वदृ-
त्वाभावादपि कार्याभावदर्शनादिति । अच्यते । साध्यं
विनाशुभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
वात् विपक्षबाधकामात्रेणानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च
सहचारदर्शनव्यभिचारार्दर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
प्तिप्रवृत्तदा शक्तिविद्युत्प्रानन्तरं तेनैव हेतुना शक्नोति-
रिक्तत्वज्ञेपेश शक्नोतिरिक्तदाहानुकूनातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रज्ञेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्त-
तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मं वि-
नापि प्रथमानुमितशक्नोति जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशा-
नन्तसिद्धिरिति चेत् हलैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः
किं शक्नोति । यत्कीश्वरानन्ववञ्च शक्नोतिानन्वमित्युक्तं
तदवोधात् कार्यमाले हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नलो-
श्वरत्वेन द्विकर्तृत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः
समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यादृष्टत्वेनैव प्रयोजकत्वं
न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य-
मात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्नोति तथात्वात्
शक्नोतुकूवा शक्नोतिपरा समवायिकारणे मन्त्रव्या एवं
ह्यापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे
शक्नोतिवस्था । किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूप-

वोम्यत्वं वज्रौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्यानुप-
धानं तथा च तदुपधानदशावामपि वज्रौ शक्तिः कुठारे
तैश्चप्रमिति बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च । लौहयिषेमात्रेण
सातिशयच्छिदाजनकत्वभूतोनातीन्द्रियतैश्चप्रसिद्धिः । अ-
स्मिन्मन्त्रेषु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वसुपाधिः तुल्यवोगक्षेप-
त्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च जनक-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी
न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात्
न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः
अन्ये सिद्धार्थस्याप्रमाणात्वात् । न च परार्थसंख्यायां
साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैक-
नेत्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्षहीत-
मशक्यत्वात् । एतेन पश्चात्पूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपाप्ता ।
स्यादेतत् तृषारश्चिन्मन्त्रिणां वज्रौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्व-
सुखेयमेकता एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिव-
भात् । वज्रप्रवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति
चेत् वज्रजातीयत्वसाक्षात्कृततापत्तेः कारणगतैकवृ-
मसंहार्य कार्यगतवज्रतररूपकल्पने गौरवात् तृषा-
रश्चिन्मन्त्रप्रभववज्रित्वावान्तरजातेरुपलब्धिसिद्धिवाधितत्वाच्च ।
यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदाहदहनादौ वैजात्य-
मनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिरूपत्वमपि नास्ति, किञ्च
गोभयदृष्टिकप्रभवदृष्टिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-
दृष्टिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-
ष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-
कार्यजनकत्वनिवयभात् । न च तयोर्नोको दृष्टिको
बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यां
शक्तिः समवेयात् न कार्यं विशेषात् कारणविशेषः तद-
भावात्तदभावः काप्यनुभूयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-
मतोऽन्यथादपि तत्त्वापत्तिरसम्भवादिति चेत् वज्रदृष्टि-
कादावेवमेतन्निरूपितनिवयवज्रप्रादिकारणत्वे घूमादौ
कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृषास्य
वज्रविशेष इव वज्रित्वेन घूमविशेष एव कारणत्वं न
तु घूममाले तृषादिप्रभवत्वपहानन्तरं वज्रप्रवान्तर-
जातियदृष्टवत् वज्रि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं घूमावान्तर-
जातियदृष्टो भविष्यतीत्यप्याशङ्कते । बाधकं विना घूमं
प्रति घूमत्वेन वज्रिकार्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना घूमं प्रति
वज्रित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् । यत् तृषात्वेन कार-
णत्वप्रदृष्टोपजीव्यत्वात्तदकार्यं वज्रौ जातिविशेष एव

कल्पते इति तत्र वज्रत्वेन कार्यत्वप्रज्ञात्तद्व्यर्थं
 तृणादी शक्तिकल्पनौचिन्वात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
 तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्तोरपि
 परस्परसहकारित्वेन वज्रतुक्कृतत्वं तथैव कार्यदर्शनात्
 एवं तृणारण्यमणिफुत्कारनिर्मन्व्यनतरण्यकिरणानां
 वज्रतुक्कृतशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणा-
 देव, निर्मन्व्यनेनारण्येव प्रतिफलिततरण्यकिरणैर्मन्वे-
 रेवान्युत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कार-
 शक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफुत्-
 कारादिस्तोमत्वये विशिष्टे शक्तिरिति तत्र तृणत्वेन
 प्रहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारण्य
 मणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतु-
 ज्ञानन्वशक्तिस्रोकारे गौरवं तावदनन्व्यक्लिजन्वावान्तर-
 वज्रव्यक्तिषु जातित्वयकल्पने बाधवमिति तदेव कल्पते
 न च जातौ योग्यानुपलब्धबाधः गोमयप्रभवदृष्टिक-
 प्रभवदृष्टिकयोर्षां पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्य-
 क्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावज्रिषु तृणजन्यत्वज्ञानान-
 न्तरं मणिजन्यव्याहृत्याऽस्तुगतबुद्धिरस्ति । जातिविषया
 तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनास्तुगत-
 बुद्धेः साहज्यजातिविषयत्वनिवृत्त्यात् न च । गोमयदृष्टिक-
 प्रभवदृष्टिकजातिपरस्परायामननुगततात्वापत्तिः गोमय-
 जन्यदृष्टिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वज्रिमात्रे च दाह-
 स्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिस कारणानि न तु
 तृणादिकं विनापि, तदत्यन्तप्रसङ्गः विशेषसामपीमादा-
 यैव सा, साध्यसामप्रयोजनकत्वात् । ननु तृणारण्य-
 मणीनां वज्रौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं
 तदुग्रहस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । व्यधारण्य-
 मग्रहभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वज्रव्यतिरेकः
 तृणान्वयवज्रित्वन्यव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदि-
 तरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वज्रिरिति नियता-
 न्वयेन राशभादिव्याहृत्तेन तृणाकारणत्वग्रह इति
 चेन्न तृणं विनापि वज्रिरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्ति-
 त्वस्य कारणस्य प्रहीतमशक्यत्वात् । तृणजन्येवज्रौ मण्येः
 कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वज्रौ तृणजन्यत्वाग्रहे
 तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वज्रिमात्रस्यैव उपजन्यत्वाच्च । न च
 मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्यामयात् ।
 यत्तु यत्र कारणताप्याहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्त-
 प्यपरिपन्थीति तत्र अबाधितनिवृत्तपूर्ववर्तिताभावग्रहे

तदुग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुत्पादिति-
 उच्यते उक्तप्राहकैवेऽनिष्टकार्यतानि रूपितकारणताव-
 न्हेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणमिष्टनिरूपितकार्यताव-
 न्हेदकरूपवत्त्वं वज्रैर्वाऽकार्यकारणव्याहृतं परिच्छि-
 द्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वज्रत्वेन वा कार्यत्वं
 तद्विभयथापि सम्भवति वज्रत्वेन कार्यतया तदनु-
 कूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वज्रत्वावान्तर-
 जातिविशेषेण कार्यतया वा व्यक्तं च विनिगमकसक्तमेव ।
 अथ तृणारण्यमणीनामभावत्वयेण कार्यमित्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्याम् अभावतयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति
 न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति
 चेत् अभावतयाभावाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकेऽप्येक
 एव सत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्योऽभावस्य कारणत्व-
 मिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य
 नारण्यमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तेः ।
 एतेनाभावत्वये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् ।
 दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य । दाहागुह्यस्य
 गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन-टक् । देहदाहनाशहे
 औषधादिभेदे तच्च चक्रद० उक्तं यथा ।

“शतधौतघताभ्यक्तं दिह्याहा यवशक्तुमिः । कोला-
 मलकयुक्तेर्वा धान्यास्त्रैरपि बुद्धिमान् । द्वादयेत् तस्य
 सर्वोङ्गभारनालाहं वाससा । लामञ्जेनाथ शुक्लेन
 चन्दनेनालुलेपयेत् । चन्दनाम्बु कणास्यन्दितालहृत्तोपवी-
 जितः । सुधाट्टाहार्दितोऽम्बोजकदन्दीदलसंस्कारे । परि-
 षेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं तोयं
 तष्णादाहोपशान्तये । क्षीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुगीतै-
 सन्दनान्वितैः । अन्नदाहं प्रशमयेदतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
 कुशादिशान्पथीभिर्जीर्णिकाद्येन साधितम् । तैलं हतं
 वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् । फलिनीकोप्रसेवान्बु-
 ह्नेमपत्वं कुटस्रटम् । कालीयकरसोपेतं दाहे शक्तं
 प्रलेपनम् । ह्यीवेरपद्मकोशीरचन्दनस्रोदवारिणा । सं-
 पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः” ।

दाहज्वर पु० दाहप्रधानो ज्वरः । देहज्वालाविशेष-
 रूपदाहकारणे ज्वरभेदे “पीतं दृष्टिकमूलन्तु पर्युमित
 जलेन वै । सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेस्वर !”
 मारुहे ? ६३ अ० ।

दाहनागुरु नः दाहस्य दाहनाय अगुर । दाहागुरुषि
नखद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रि० दाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने अ्वरादौ । “तत्र
दाहमयत्वे भूमीच्छः दयः” वा० ६० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ ह-आधारे अण् । इत्युक्ते
दाहहरणं न० दाहो ह्ययतेऽनेन ह-ल्युट् सिच्-कर्त्तरि ल्यु
वा । १वीरसूत्रे (वेचारसूत्रे) शब्दच० । २ दाहनाशके त्रि०

दाहागुरु न० दाहस्य दाहार्थमगुरु । खनामख्याते गम्भ-
द्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गम्भोत्पादनात्
तस्य तथात्वम् । [गरदः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रि० दहति दह-शित् । दाहके “अगारदाही
दाहक त्रि० दह-ना० उकञ् । दाहके “नास्यामिदाहको ।
भवतीति विज्ञायते” आश्व० सू० २।८।१०

दाह्य त्रि० दह-कर्त्तृषि क्यत् । १ दहनीये दग्धव्ये २ दाहाहं
च । “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्रेद्योऽशोष्य एव च” नीता
दिक् पु० दिक्षु कायते कै-क । विंशतिवर्षवयस्के करिष्यावके
करमे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिग् एव कन्याः । १ दिक्षु पकन्यावाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरेर्वीज्यमानः” भारतरत्नम् । दिग्
एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि
तासां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा
“ष्टसु राजसुवहितः प्रजापाल ! कथाभिन्नाम् । यथा
दिग्ः सस्रत्पन्नाः शोभेभ्यः प्रथिवीपते ! । ब्रह्मणः
सृजतः सृष्टिमादिषमे सस्रस्थिते । चिन्ताभूनाहती
को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य
अवकाशं ब्रजत्वह । प्रादुर्बभुवुः शोभेभ्यो दग्ध कन्या
महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा
तथा । अर्द्धाश्चैव प्रथमस्थाः कन्या ज्ञासंस्तदा
अप । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभाग मास्मीर्ये च समन्विताः ।
ता जसुः प्रथयाहेव प्रजापतिमकल्पमपम् । अ-
काशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे
सर्वा भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयथ महाभाग !
देहि नोऽव्यक्तमन्धर ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत्
सुशोभ्यः ! शतकोटिप्रविस्तरम् । वस्यान्ते खेच्छया
तदा उच्यतां मा विदम्बथ । भर्तृषु वः प्रथमामि
सृष्ट्वा ह्यपस्त्रिनोऽनघाः ! । यद्येष्टं मस्यतां देशो यस्या यो
रोचतेऽपुना । एवमुक्त्वा च ताः सर्वा यद्येष्टं प्रथयुक्तदा ।

ब्रह्मा सर्वज्ञं त्वर्षं तान् लोकपालान् महावसान् । इमा
व लोकपालास्तु ताः कन्याः पुनराङ्कयन् । विवाहं
कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकाभिन्नाय च
प्रादादम्नयेऽन्यां यमाय च । निरुक्तय च देवाय
वरुणाय महात्मने । वायवे घनदेशाय ईशानाय च
सुव्रतः । अर्द्धं स्वयमघिष्ठाय शेषायामो व्यवस्थि-
ताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशं
पुनः । दशमीं भर्तृनास्त्वस्तु अर्द्धनास्त्रोद्धरन् प्रभुः ।
ततः प्रथति ता देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ।

दिक्रर पु० । दिशं स्त्रीसुखदंशनं करोति क-उच् । १ युनि
त्रिका० २ शिवे च दिक्ररवासिनीशब्दे ढणप्रम् ।

दिक्ररवासिनी स्त्री दिक्ररे शिवे वासिनी । देवीभेदे
“एवं दिक्ररवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं श्रुत्वा
नागुभं किञ्चिदाप्नोति अत्रथे रतः । दिक्ररस्वरुषः
प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्ररः । तस्मिन्नुपस्थिता देवी
तस्माद्दिक्ररवासिनी” कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्रिका स्त्री १ नदीविशेषे । तत् वा “अस्ति नाटकशैले तु
सरो मानससञ्जिभम् । यत्र शार्ङ्गं शैलपुत्रा जल-
क्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशादूँल ! स्वर्णपङ्कज-
शोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरिच्छयम् ।
अवतीर्थं प्रवात्येव दक्षिणं शामरं प्रति । तस्य पश्चिम
भागे तु नदी दिक्रिकाङ्गवा । दिग्गजसेलसंज्ञाना
तेन दिक्रिका स्मृता” कालिका० पु० ८२ अ० । दिक्
दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २ युवत्यां
स्त्री दिक्ररिन्शब्दे उदा० ।

दिक्ररिन् पु० दिक्षु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे
“परिषत्तदिक्ररिकास्तटीर्विभर्त्ति” भाषः । ते च पूर्वा-
दिक्कमेष स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुण्ड्रदन्तः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” । दिक्षु स्थिताः मजाः दिग्गजाः
इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च
“करिण्योऽश्वमुकपिवापिङ्गुबाहुपमाः क्रमात् । तास-
कशीं शुभदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती” समरोक्ताः ।

दिक्ररी स्त्री “दिग् दष्टे वक्तुं वाकारे करिका नखरेषिका”
वैजयन्तम् क्रोः दिग्ः वक्तुं वाकारा दन्तक्षतभेदा करी च
नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्ररः युवा
ततः “वयसि अचरमे” वा० तद्वचनयोवाचित्वात् स्त्रियां
ङीप् वा । २ युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० इत्० । दिशां पत्नीं इन्द्रादौ दिक्पत्या
शब्दे दृश्यम् । "पवनोदिक्पतिर्भास व्याकाशः खचरा-
मराः" संकल्पप्रारम्भमन्त्रः "वितरसि दिक्षु रणे दिक्-
पतिकमनीयम्" गीतगो० । "सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः
सैहिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्वादिदि-
गधीश्वराः" इत्युक्तेषु रश्म्यादिप्रहेषु ।

दिक्पाल पु० दिशं पावति पालि-अण् उप० स० । दिक्-
पतौ इन्द्रादौ "यत्प्राज्ञं यन्नि विधिना दिक्पालांशैव
कर्म्मिणः" पद्मपु० । कलशशब्दे १७८१ पृ० उदा० ।

दिक्शब्द पु० दिशं दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
रादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वा-
चकत्वात्प्रात्ययम् "अन्वारादितरते दिक्शब्दाच्चूत्तरपदा-
जाडिशुक्ते" पा० "दिशं दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति" सि०कौ० ।

दिक्शूल न० दिशं दिग्भेदे गतौ शूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
गमने निषिद्धवारभेदे । "शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
न चो कुजे चोत्तरां मन्वेन्दोश्च दिने न शक्रककुभं
याभ्यां गुरौ न व्रजेत् । शूलानीति विलङ्घना यान्ति
भनुजा ये वित्तलाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि
ते शक्रेण तस्या अपि" ज्योतिःसारसंप्रहः ।
केषाञ्चिन्मते "बोधे गुरौ दक्षिणाम् । ईशाने ज्वलने
चैव नैर्हते मारुते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
तीच्यां रविशुक्रयोः" इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञान
साधने उपायभेदे तच्च कुण्डलार्के दर्शितं यथा
"नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन स्त्रलेष्य वा वृत्तवरं वि-
लिख्य । रव्यङ्गुलं शङ्कुमसुष्य मध्ये निवेशयेत् खाचि
मिताङ्गुलीभिः । चतुर्भिताभिश्च ऋजुत्तमाभिः संस्पृष्ट-
शीर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्कुमा यत्न विशेषेण वाद-
वृत्ते क्रमात् सो वरुणेन्द्रकाष्ठे" नृपाङ्गुलैः परिमितेन
कर्कटेन स्त्रलेष्य वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
दृढस्रच्ययं स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिश्चतस्रभिः
ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
वृत्तस्थाभिः संस्पृष्टमस्रकम् एवं शङ्कुसमत्वं साधयित्वा
तादृशस्य शङ्कुश्लेष्वाया पूर्वाङ्के यत्न यञ्चिन् प्रदेशे
वृत्ते प्रविशति यत्न वापराङ्के वृत्ताङ्कचिह्नैरपैति तत्र
चिह्नयोः क्रमात् प्रतीची प्राची च भवत इति
अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् "वृत्तेऽस्याः सुसमी-

कतचित्प्रगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणात् । तत्र
असार्द्धज्ञोऽस्योपपत्तिः यमि० उक्ता यथा "दोःकोट्योर्नाम
भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिपर्वणोपपदं कर्षः ।०
वृत्तपरिधिस्पृष्टदिगनाच्छङ्कुषु यावन्नीयमानावृत्तस्रः
शलाकाः कर्षा भवन्ति समे देशे शङ्कुं निश्चाय शङ्कु
समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्न शङ्कुपक्षावा
वृत्तति सा प्राचीति" अत्र शङ्कुसंमितवत्सुपल-
क्ष्यं तेनाधिकवापि रज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । अ-
न्यथा यत्नाक्षमा षडङ्गुला तत्र षडःसंक्रान्तौ द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कुश्लेष्वायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्याद-
क्षाभिः षोडशङ्गुलश्लेष्वा वृत्तं कारितं तथा वृत्ते
कृते लाघवं चैकेनैव वृत्तेन शङ्कुसमत्वमाधनं दिक्साधनं
च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी "शङ्कुमानाधिके
व्यासदले वृत्ते विशेषादि" इत्याह एवं शूलप्राचीसाधनं
कृत्वा अक्षरमपि शालिन्याह । "कर्के कीटे नोऽस्ते युक्तया
सा द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भान्तिकेऽपि । यां वै काशं
भानुमान् याति तस्यां चाल्या इन्द्रे कारुके चालनं न ।"
सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृत्तिकसंक्रान्तौ इत्यनेन
मकरसंक्रान्तौ एकया युक्तया चाल्या सूर्यस्थायनवशात्
उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
कुम्भान्तिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेघसंक्रान्तौ
च द्वाभ्यां युक्ताभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनघनुः-
संक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वाथो-
त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह "रज्ज्वुं द्विप्रां
मध्यचिह्नं सपाशां प्राचीं शङ्कुं पश्चिमे चापि दत्त्वा ।
कर्षेऽस्मीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्चिह्ने स्यादक्षिणा-
चोत्तरा दिक्" । कुण्डलमण्डपयोगीयान् विस्तारस्तद्वि-
गुणकतमध्याङ्गाडुभयतः पाशवती रज्ज्वुर्न्यस्या तां प्राची
प्राचीचतुर्दत्तशङ्कुर्विन्यमेत् नतो मध्याङ्के धृत्वा
रज्ज्वुं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा
उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति । अथ
रात्रौ दिक्साधनोपायं वक्ष्यन्माजिकयाह "निशि
वा अथशोदये दिगैन्द्रीं गुरुमस्योदयनेऽथ वज्रिभस्य ।
शरवर्षं किवायुमान्तरालेऽप्यसुतः साधय पूर्ववत्तु यास्याम्"
अथवा रात्रौ अथशोदये प्राची अथ वा पुष्यशोदये
प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवर्षं किस्वटा
वायुस्योर्भं चित्वास्वात्सौ तथोरन्तराले प्राची । असुतः
प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा यास्यां दक्षिणादिये

साधयेदिति "कृत्तिका श्रवणः पुष्यचित्रास्वातो-
र्वदनरम् । एतत् प्राच्यत्रा दिशो रूपं युगमातोदिते
पुरः" इति । अथ चित्रास्वातोर्वदनरे प्राचोत्पुङ्गं
तन्मध्ये तुर्विचैयत्वात्तदुपायमनष्टुभाह "चित्रां विष्णु-
कया स्वातीमन्ययापि शलाकया । तिर्यक्स्थानरचिद्भात्
त द्विमूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक् । एकया षड्ज्वा शलाकया
चित्रां विष्णु कन्यया तादृशैव शलाकया स्वातीं विष्णु-
तयोः शलाकयोरुपायं दक्षिणोत्तरा मध्याह्नात् द्वितीयां
शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्भूलम्
एकीकृत्य तृतीयां मध्याह्नाद्भवसंपातं यावत्तुथीं
शलाकां प्रान्ते रज्ज्व प्रोतलम्बद्वयवतीं पूर्वापरायतां
दद्यात् यत्र लम्बकौ भूयान् पतितौ तत्राङ्गयोः पूर्वापर-
स्त्रत्वदानात् स्रष्टा प्राचीत्यत्र स्रष्टा युक्तिरिति ।
अथ प्रकारान्तरेण लघुपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानदशे सप्ताङ्गुलच्छायापतो हि यत् । शङ्कु मूले नीय-
मानं स्त्रम् स्यादुत्तरा दिशा । तिथिपलाद्गुणितताहा
दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते
दिनाङ्गे मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायापं लगति
तस्याच्छङ्कु मूलं यावन्नीयमानं स्त्रम् दक्षिणोत्तरस्त्र-
मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्कोर्गणितगतमाध्याङ्गिक-
छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदप्राच्छङ्कु मूले
नीयमानं स्त्रम् दक्षिणोत्तरेति । अत्र युक्तिस्तस्मिन्
समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परे साध्ये एव दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-
णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानक्याह "दिग्लशङ्कु-
द्वयम द्विपायं विस्तारतुल्यं तं गुणं दलाह्ने । कोषे प्रकर्षं
दिति वेदकोषेणैवं चतुःकोणमतीव साधु" । दिग्लयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरवोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयोः
शङ्कुद्वयगं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
स्त्रम् अर्द्धचिह्ने छत्वा कोषे आकर्षयेत् । एवं चतु-
र्ध्वपि कोषेऽपि छत्ते साधु चतुरध्वं स्यादिति तद-
व्याख्या । अधिकं दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम् ।

दिक्स्त्राणि न० दिक्कोषे । "दिक्स्त्राणि पुरुषमात्रं मीयते"
कात्या० श्रौ० २०।३।३।३। "दिक्स्त्राणि दिक्कोषम्"
संयह व्याख्या ।

दिगंश पु० ७त० । सि०शि० उक्ते दिक्स्थे अंशभेदे यथा
"चक्रांशकाङ्के क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्क्षितिजाभीष्ट
दिशस्तु मध्ये । वेदशाः स्थितास्तेऽत्र दिगंशकाः स्वास्त-

स्त्राणां दिग्ज्ये न्यपरे विभागे" सि०शि० "कदाचिदक्ष-
भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छकः पृच्छति तत्र कालेऽर्को-
परि न्यस्तस्य दिग्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते वा-
भीष्टा दिक् तस्याः प्राक् क्षितिजस्य चान्तरे क्षितिज-
वृत्ते वेदशास्तेऽत्र दिगंशका ज्ञेयाः । तेषां च्छा दिग्-
ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र०मि०

दिग्लत पु० ६त० । शदिशामन्ते । दिग्लतविश्रान्तरघोहि-
तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिग्लतसम्पदाम्" रघुः ।
शशास्त्रीयज्ञानकर्मयुतजननाधिष्ठितमध्यदेशादतिरक्ते देशे च
दिग्लतर न० दिशामन्तरभवकाशः । शदिशामवकाशे "सञ्जा-
रपूतमनि दिग्लतराणि" रघुः । अन्धा दिक् मयूर० ।
प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न० ।

दिग्लम्बर पु० दिक्मन्व्यम्बरं यस्य । शिवे श्चैनभेदे पु०
तन्मतमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते । "दि-
ग्लम्बरा मध्यमत्वमाहारापादमस्तकम् । चैतम्यव्याप्तिरुदृष्टे-
रान्छापयन्तरेपि" । अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदभिन्ना
भाषधी । अस्य स्वरूपन्तु गल्लम्बलपङ्केन पिच्छिलबी-
भस्त्रदुष्प्रेक्ष्यदेहच्छविलुक्षितचिकुरो सुक्तवसनो वेश-
दुर्दर्शनः शिखिशिखरुपिच्छिकाहस्तः इति । एतन्मन-
सिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा०सू० भाष्ययोर्नि-
राकृतं यथा

"श्वश्यात्माऽकात्स्न्यम्" सू० । "शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहंता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणायां
च सत्यामकृतज्ञोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादि-
वदन्त्यत्यमात्मनः प्रसृज्येते । शरीराणाञ्चानवस्थित-
परिमाणात्मानुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मविपाकेण हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नं
पुत्तिकाशरीरे सम्पीयेत । समान एव एकस्त्रिंशपि
जन्मनि कौमारयौवनस्थात्रिरेषु दोषः । स्यादेतत्, अन-
न्नावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अस्य शरीरे शङ्कु-
चेयुर्महति च विक्रान्तयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येते वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावदानन्नावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्पीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येवावयवदेशत्वोपपत्तेः
सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
वामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ प्रथमेषु

इहृच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदुपगच्छन्ति इत्युच्यते तत्रा-
 च्युच्यते भा० । “न च पर्यायादव्यविरोधो विकारा-
 दिभ्यः” सू० । “न च पर्यायेष्वप्यवयवोपगमापगमा-
 भ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
 शक्यते कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमा-
 पगमाभ्यां ह्यनिश्चयापूर्थमाद्यस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य
 विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च कर्मा-
 दिवदनित्यत्वं प्रसज्यते, ततश्च बन्धभोक्षाभ्युपगमो
 नाध्येत, कर्मादकपरिवेष्टितस्य जीवस्यान्तर्भवत् संसार-
 सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादुद्द्वर्गामित्वं भवतीति ।
 किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्जावयवानामागमोपाधिधर्म-
 यत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-
 दवयवी आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते
 अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्त्येते जीवावयवाः
 कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्त्यश्च क्व वा लीयन्त इति
 वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेषुः भूतेषु च लीये-
 रन् अर्थात्कत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-
 ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारे निरूप्यते प्रमाणा-
 भावात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपस्यैव सत्त्वात्मा स्यात्
 आगच्छतामपगच्छताञ्जावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
 अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेष्वप्यवयवोपगमाप-
 गमावात्मन आनयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेषु सूत्रेषु
 शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-
 तावकात्सङ्घर्षप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः
 पर्यायेषु परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
 न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-
 वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विद्विचिचानां (विवसनानाम्)
 अपीत्याशङ्कानेन सूत्रेषोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताव-
 दवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकार-
 आदिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति” ।

शब्दे लि० “दिग्भस्वरत्वेन निवेदितं वस्तु” । कुमा०
 स्त्रियां गौरा०डोष । “तथा चैव दिग्भस्वरी” काशी-
 ध्यानम् “सूत्रोपाऽपि दिग्भस्वरी त्रिजगतां माताऽपि
 स्वयंभवा” काशीस्तवः । दिग्भस्वरम् । ४दिग्भूमे अम्बरे
 दिक् च अम्बरम् समा०ह० । ५दिग्भस्वरमहारे च
 न० आच्छादितावतदिग्भस्वरसङ्घर्षैर्गाम् माघः । ६तमसि
 न० चेदि० आर्षे० क । दिग्भस्वरक अपत्यके हारा० ।

दिग्गादि पु० “दिग्गादिभ्योऽयत्” षा० विहितवत्त्वयनिमित्ते
 शब्दगणभेदे स च गन्धः पा०ग०सू० उक्तो यथा “दिक् धर्म
 पूग गण पक्ष धाव्य मित्त मेधा अनर पथिन् रहस्
 अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्न सुख जघन मेघ
 यूथ (उदकात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश” ।
 दिग्गीश्वर पु० ६त० । इन्द्रादौ दिक्पात्रे २सूत्र्यादिग्रहे च
 “दिग्गीश्वरा भास्करशुक्रभौमा राङ्गाकिंचन्द्रसुरार्चिताः
 स्युः” ज्यो०त०दिग्गीशादयोऽप्यत्र “दिग्गीश्वरान्दंशविभूत
 रीशिता” नैष० [उदयाचनादौ ।

दिग्गुपाधि पु० ६त० । दिग्गुं प्राच्यादिद्व्यवहारोपाधौ
 दिग्गुज पु० दिशि स्थितो गजः । दिग्गु स्थिते शिरावतादौ
 गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम् । “नदत्वाकाशगङ्गायाः
 स्रोतस्युद्गामदिग्गुजे” रघुः । “चिरस्य याधार्थंमन्त्रमि
 दिग्गुजैः” माघः ।

दिग्गुजय पु० दिग्गुं तत्स्थलोकन्धपाशां जयः । जिगी-
 पुकृते युद्धेन इदिक्स्थितन्धपजये विद्याया इदिक्स्थ-
 लोकादिजये च । दिग्गुजयादयोऽप्यत्र

दिग्गुज्ञान न० ६त० सि०शि० उक्ते दिग्गुं प्राचीत्वादिज्ञान-
 साधने प्रकारभेदे स च तलोक्तो यथा

“इत्तेऽम्भःसुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-
 द्वाप्यं यत्न विश्लेषैति च यतस्तत्पारैन्द्र्यौ दिग्गु ।
 तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्षमित्वा हताम्बुच्याप्र-
 मिताङ्गुलेरवनदिशेन्द्री स्फुटा चालिता । तन्मत्प्रादप
 याभ्यसोस्यककुभौ सौम्या भ्रुवे वा भवेदेकसादिपि भापतो
 भुज्जमिनां कोटीमिमां शङ्कुतः । न्यसेदुद्यत्सङ्कुं तथा
 भुवि यथा यच्छ्रपयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति
 कते वाङ्मय यास्योत्तरा” मू० “उदकेन समीकृतायां भूमा-
 विष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे हादशाङ्गुलशङ्कुं
 निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्न प्रविशति पूर्वाङ्गे वा
 अपराङ्गे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किञ्च
 भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो आतो यस्मिन्
 काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरेकयोः क्रान्तिव्ये साध्ये ।
 तयोरन्तरात् तस्याम्बुकायायाः कर्षेन गुणितान्बुक्त्वया
 भक्तादुयत्नमङ्गुलादि फलं तेनेन्द्रे दिग्गुत्तरतश्चालिता
 स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविवर्त्तते तदा उत्तरतः यदि
 दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्वया
 स्यूतेत्यर्थः । तन्मत्प्रादुयाभ्यसोस्यो दिग्गु । अथ प्रकारा-
 न्तरेणाह । भ्रुवमवसम्बन्धेषु विद्या भ्रुवाभिसम्बन्धी-

ब्रह्मः सौम्या । सख्यानकीलको वास्या । तन्मत्प्रात्
पूर्वापरे । प्रथमं भास्वायायदर्शने दिग्ज्ञानसुप्तम् ।
इदानीमथवैकस्यादपि भायतः । तच्चैवम् । अमीष्ट-
काले शङ्खोर्भायं चिह्नयित्वा तस्यास्कायाया वक्ष्यमाण-
प्रकारेश्च भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शङ्काके
च्छेत्वा शङ्खं मुन्नादुद्यथादिग्गतां कोटिशलाकां क्षाया-
प्याद्गुप्तदिग्गतां भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेदुद्यथा
शलाकापयोः संयुतिः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः
प्राच्यपरा दिग्भवति । बाह्वश्च यास्योत्तरा । अत्रो-
त्थपत्तिः । अहोरात्रदत्ते इदानीमुत्तघटिकानामप्ये
पूर्वाह्णे समनखलेन यावदनरं तावदेवापराह्णे तावती-
नां घटोनामप्ये भवति । अतस्तच्छायायपिन्दुभ्यां
दिग्ज्ञानसुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदकंक्रान्त्यनरं
तेनान्तरितं भवति । अतस्तत् सन्धेयम् । तच्चैवम् ।
तस्मिन् काले यानि कर्षट्तापाङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि
चापराह्णे तेषामनरं कार्यम् । तत्र चापवार्धं तत्काल-
क्रान्त्योरेवानरं कृतम् । ततोऽप्याकरणायानुपातः ।
यदि लम्बज्याकोद्या त्रिज्या कर्षसादा क्रान्तिज्यान्तरेण
किमिति । अत्र लम्बमपानरम् । ततोऽन्योऽनुपातः ।
यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदनरं तदा कर्षव्यासार्धे
किमिति । अत्र तल्लत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे
कृते सत्युपपन्नं तत्कालापमजोऽयोस्तु विवरादित्यादि ।
अद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्खोर्भायं
दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चान्वनीयम् । अत उपपन्न-
मैन्द्री स्फुटा चालितेति । भुजकोटीनासुपपत्तिरप्ये ।
सन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्” प्रमि०

दिग्ज्या स्त्री दिग्मंशगन्धे दर्शिते सि० सि० उक्ते दिग्मंशभेदे ।

दिग्दर्शनं न० दिशो दृश्यान्तेऽनेन दृश-करणे ल्युट् ।

१ दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे (कम्पास) इत० २ दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः । ट० ष० २१ ष० उक्ते उत्पातभेदे

तच्छुभाशुभादिकं तलोक्तं यथा

“दाहो दिशां राजभयाय भीतो देशस्य नाशाय

ऊताशयर्षः । यथादृशः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं

स करोति इष्टः । योऽतीव दीप्या कुर्वते प्रकाशं क्षाया-

मपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः । राशो महद्देवते भयं सः

शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्व-

राणां प्राग्दक्षिणे शिखिकुमारपीडा । याम्ये सहोप्यैः

प्रश्नैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भू प्रमदाश्च कोषे । पश्चात्तु

भूदाः क्षत्रिजीविनश्च शौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्क्षे ।
पीडितं प्रजन्युत्तरमत्र विप्राः पाषण्डिनो वाषिष्ठकाश्च
शाव्याम् (शैवान्याम्) । नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रद-
क्षिप्तं वाति सदागतश्च । दिशां च दाहः कनका-
वदातो ह्रिताय लोकस्य सपार्थिवस्य” ।

दिग्देवता स्त्री दिशां तनुमर्थादानां देवता साक्षिभूतेव ।
दिशां मर्त्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् “दिग्देवता अतिर-
जस्रलभतितर्न विजानाति” भाग० ४।१४।९

दिग्ध पु० दिह-क्त । १ विषाक्तवाप्ये अमरः “हृदये दिग्-
दशरैरिवाहतः” कुमा० । २ व्यनो इच्छे च पु० हेमच० ।
४ प्रबन्धे अजयपालः । ५ लिप्ते लि० मेदि० । ६

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं यद्वास्याम् बलम् । लग्नादौ
स्थितयद्वासां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे
“लग्ने सौम्यसुराचार्यौ कुजाकौ दशमे तथा । द्यूने
शौरिचतुर्थे तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ” । अत्र
कोणदिग्बलिनिरासाय लग्नादशमद्यूनचतुर्थपदैः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादनम् । लग्ने स्थितौ
बुधगुरु पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनासदयो लग्नात् उद-
यस्तु पूर्वदिग्बले भवति । लग्नात् दशमे स्थितौ कु-
जाकौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव
दक्षिणदिशि तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-
मदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरेव तिष्ठति । अत्राशु
पश्चिमदिग्बले भवति । तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्र-
चन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तर-
दिग्भागे तिष्ठति । तद्वलान्वितो यद्वा दिग्बली लुच्यते”
एतच्चायुर्दौयादिषु बलमप्यनोपयोगि । यात्रादिषु
यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षयैव यद्वासां दिग्बलित्वं ज्यो० त०
उक्तं यथा “प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्कर-
भूमिजौ । प्रत्यक् शौरिरेदीप्यान्तु सितेन्दू दिग्-
बलान्वितौ” ।

दिग्बलिन पु० दिग्बलमख्यस्य इति । १ दिङ्निमित्तबल-
युक्ते ष्टहे दिग्बलमन्त्रे इत्यम् । २ तादृशे राशिभेदे च
“शेन्द्रां मानुषराशयस्तु पश्यवोयास्ये सवीर्यां अक्षिर्वा-
रुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीवजासोत्तरे” ज्यो० त०

दिग्बदन न० दिग्भेदे वदनं यस्य । प्राच्यादिदिग्भेदेन
तत्रस्थितसुखके राशिभेदे । “लग्ने दिग्बदनेऽतिदक्षलग्ना-
मनं प्राच्यादि शुभं विना” ज्यो० त० राशीनां दिग्-
भेदेन सुखसुक्तं तत्रैव । “मेधाद्यास्त्रिभ्रमत् त्रैयाः

प्रागादिदिङ्स्त्रिंशत्तमी" तथा च मेघः प्राग्वदनः, दृषो-
याभीवदनः, मिथुनः पश्चिमासुखः, कर्क उचिरासुखः एव
सिंहादयः धनुरादयश्च । दिङ्नादादयोऽप्यत्र ।

दिग्बन्धः पुं दिग्पुं वस्त्रमस्य । शिवे रजिनभेदे च
रन्ने लि० "दिग्बन्धवस्त्राञ्जीमण्यसकटाद्यैर्युता-
टोमजिह्वा" रक्षाकालीध्यानम् । दिग्बन्धनादयोऽप्यत्र ।
दिग्वारण पुं दिग् स्थितो वारणः । दिग्गजे रेरावतादौ ।
"दिग्वारणमदाविलम्" "प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा"
कुमा० ।

दिग्विजय पुं दिशां तत्स्यन्दपञ्चोक्तानां विजयः ।
विष्णुयायुज्ञेन वा दिक्स्थितपल्लोकजये "पाण्डवदिग्-
जयः भीमदिग्बन्धजयः शङ्करदिग्बन्धजयः" इत्यादि ।

दिङ् पुं दिङ् इति कार्यात् शब्दायते कै-क । उत्कृष्टदिङ्मे
शब्दकल्पः । तत्स्फोटने हि दिङ् इति शब्दो जायते
इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्मन्त्र न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं मन्त्रम् । "कृत्ति-
काद्यास्तु पूर्वादौ मन्त्रं सप्तोदिताः क्रमात् । यादृशप्रं
यस्य मन्त्रत्वं तत्र तस्य शुभं गृहम्" ज्यो० त० उक्ते मन्त्रभेदे
दिङ्नाग पुं दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां
पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० दिङ्नाग
मदगन्धु" कुमा० ।

दिङ्गण्डल लि० इतः । दिशां मण्डले रमण्डलाकारे तस्यमूले
च । "उज्जादास्युद्वर्जिताम्वतमसप्रभ्रष्टदिङ्मण्डले"
उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिशेव मात्रम् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता० ।
दिङ्मूढ लि० दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां
यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्ममः तद्युक्ते दिशामवधारण-
ज्ञानयुक्ते ।

दिङ्गि पुं डिङ्गि+प्रुषो०वाद्यभेदे ।

दिङ्गिर पुं दिङ्गिर+प्रुषो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दित लि० दो-खण्डने क्त इत्थम् । क्रिच्चे द्वैधीकृते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिच् वा डोप् । इत्य-
मातरिकशपपत्त्याम् । "प्रज्जिरे महाभागा दक्षकन्या-
स्त्वयोदश । अदितिर्दितिः दनुःकाला" भा० व्या० ६५५ ।
ताश्च कशप्रपस्य पत्न्यः "ददौ स दश धर्माय कशप्रपाय
त्वयोदश" हरिवं० ६५० । भावे क्तिन् न डोप् ।
खण्डने च ।

दिनिज पुं दितेर्जायते जन-ड । असुरे "इजोऽ दितिज

सञ्चानाम्" भा० अतु० १४५० । "दितिजसहस्रगणैर्निषेव्य-
मायम्" हरिवं० २२२५० "एकएव दितेः पुत्रो हरिण क-
शिपुः सृष्टः" भा० व्या० ६५५० । उक्तरेकस्यैव तत्सुतस्येऽपि
तद्वंशजानानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पुं इतः । दैत्ये दितिनन्दनदितिसुतादयोऽ-
प्यत्र । "नखे दितिसुताधीशः पदे रीदधी" सा० इ० ।

दित्य पुं दितौ भवः यत् । इत्यसुरे शब्दार्थकल्पः । दितिं
खण्डनमर्हति यत् । शब्देदनाहं-धान्यादौ लि० ।

दित्यवाट् पुं दित्यं वेदनाहं धान्यादिकं वहति वह-षिव ।
दिवर्षवयस्ये पशो । "दित्यवाट्योविराट् कन्दः" यजु० १४
१४० । "दो अथखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति
दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा दिवर्षः पशुर्दित्यवाट्
विराट् कन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा
पचीत् "दित्यवाहं वयसाप्रोहिराट् कन्दः विराड्-
भूत्वा दित्यवाहं उच्चक्रसः" शत० ब्रा० ८. २। ४। १२। श्रुतेः,
वेददी-द्विधां डीपि वाह्यौः । दित्यौ हीत्वेव । "दित्यवाट्
च मे दित्यौ ही च मे" यजु० १८। २६। "द्विसंवत्सरो
वृषोदित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौ ही" वेददी० ।

दित्या स्त्री दातृभिच्छा दा-सन् इत् अभ्यासलोपः भावे च ।
दानेच्छायाम् ।

दित्यु लि० दातृभिच्छुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दित्युः
सुतां योधहरैस्सुरद्वैः" मट्टिः कश्चित् आर्षे त नाभ्या-
सलोपः "संप्रहृष्टो यदा गत्यो दिदित्सुरपि जीवितम्"
भा० उ० ७५० ।

दित्वा स्त्री द्रष्टुभिच्छा दृश-सन्-भावे च । दर्शनेच्छा-
याम् । "द्वौपदीं प्रार्थयन्सो स्वयंवरदिदृश्या" भा० व्या०
१५० । "एकस्यसौदर्यादिदृशयेव" कुमा० ।

दित्त्तु लि० द्रष्टुभिच्छुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुभिच्छौ "को-
पितोद्दामि मया दित्त्तुणा" रघुः । "अवहारानु
दिदृत्तुस्तु ब्राह्मणैः सह पाथिवः" मनुः ।

दित्त्वेण्य लि० द्रष्टुमेष्टव्यः दृश-सन् केन्व । "द्रष्टुमे-
ष्टव्ये । "दिदृत्त्वेण्यः परि काषासु जेन्वः" ऋ० १। १४। ५।

दित्त्वेय लि० दिदृत्त्वामर्हति बा० ङक् । दर्शनीये "दिदृ-
त्त्वेयः सूतवे भास्त्रजीकः" ऋ० १। १। २। "दिदृत्त्वेयः
सर्वेदर्शनीयः" भा० ।

दियु पुं दिद्युत्+प्रुषो० । इवज्जे निघण्टुः "रुजदस्ता प्र-
मता दिद्युमन्त्रे" ऋ० १। ७। ५। "पाहि मा दिद्योः" यजु०
१। २०। इवाये च "अलायां अलापतिरेध्वति दिद्युन्

पाहि" वजु० १०।१७। दो अर्धखण्डने द्युनि खण्डवनि
दिद्यो वाचाः "दधो वै दिद्यव इधुवधमेवैनमेतदति
नयतीति" शत० ब्रा० ५।४।२।२।

दिद्यन् लि० द्युत-किप् नि०। १दीप्रिशीले २वज्जे पु० निघ०।
दिधिषाय्य न० दधात्याह्ण दम् धा-आय्य नि० हित्वं षुक्
च । १मद्ये २आरोपितवन्नुभावे ३धारके लि०। "मित
इव यो दिधिषायो भूददेव" ऋ० २।४।१। "दिधिषायो
धारयिता" भा० उक्त्वत्तस्तु दिधिषाय्य इति ऋत्वं
पठत्वा दिधिपूर्वकादस्यतेरायः इति व्याचख्यौ ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इष-किप् शकुन्त्या०।
द्विरूढायाः स्त्रियाः पत्न्यौ पुनर्भूयतौ अमरः ।

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिष्यते वा धा-धिष-वा ऊ अ-
न्डन्नुभ इत्यादिना नि० वारहयविवाहितयां स्त्रियाम् ।
"ज्येष्ठायां यदानूदायां कन्यायास्तृतेऽनुजा । सा चा-
योदिधिषूर्जेया पूर्वा त दिधिषूः स्यता" देवलोक्त्यायां
ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहकुत्त्यायां २कनिष्ठायां
भगिन्याञ्च ।

दिधिषूपति पु० इत०। "आतुर्न्तस्य भाष्यांयां योऽतुरज्येत
कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्येयो दिधिषूपतिः"
मनुक्ते विधवायां भ्रातृभाष्यायां रते भ्रान्तरे ।

दिधिषू स्त्री दिधिषू-पृषो० । दिधिषूशब्दाद्यै शब्दरत्ना० ।

दिन पु० न० द्यति तमः दे-खण्डने दी-ज्ये वानक् चुसः ।
१सूर्यकिरणवच्छिन्ने काले तद्देवादिकं अह्नं शब्दे ५७ इ
ष्ट० दृश्यम् । २षट्पण्डितात्मके मानुषे अहोरात्रे चान्द्रे
इतिविरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैत्र्ये कालभेदे सौ-
रवर्षरूपे ५द्वैत्रे कालभेदे ब्राह्मणे इकल्परूपे काले च
"अजगोपतियुष्मच्च कर्कषन्विष्टगास्तथा । निशासंज्ञाः
स्यताश्चैव शेषान्ये दिनाख्यजाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते
७राशिभेदे । "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष०
"दिनानि दीनोद्धारोचितस्य" "दिनेषु गच्छतुस्य मितान्
नपीवरम्" रघुः । "प्रौढध्यानं दिनसिद्धि जलदाः"
माघः जीमूतवाहनस्तु सूर्यकिरणवच्छिन्नं षट्पदां
मात्मकं दिनमित्याह "दिनं दिनेषस्य यतोऽहं दर्शने
तमो तमो हन्तुरदर्शने सति । कृष्टगानां द्युनिशं यथा
तथा पितृणां शशिष्टवासिनाम्" सि० शि० दिनमानशब्दे
दृश्यम् "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति क-ट, दिने करः किरणोवाच ।
१सूर्ये २अर्कदृष्टे च "दिनकराभिसुखा नक्षरेणवः"

रघुः । "ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिन-
करस्य करप्रसारः" सू० सि० ।

दिनकरतनय पु० इत० । अर्कनन्दने १शनौ २यमे च
"चारवशात् द्वितीयन्दृष्टे दिनेतनये" उ० सं० १०४ अ० ।
दिनकरसुतादयोऽप्यत्र २कर्णे ४सुपीवे ५तपत्यां ६वसु-
नायां च स्त्री । ["दिनकर्ता न दृश्यते" हरिवं० १३२ अ०।
दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-टच् । १सूर्ये २अर्कदृष्टे च
दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-किप् । सूर्ये हेमच०।

"शुक्राः करा दिनकरो दिवादिमध्याह्नगामिनः स्त्रियाः"
उ० सं० १० अ० । २अर्कदृष्टे च [शब्दर० ।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात् । अन्वकारे
दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः । तिथिक्षये । "एकस्मिन्
सावने त्वङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मन्त्रभा० त० वशिष्ठः । तिथि-
क्षयशब्दे दृश्यम् ।

दिनचर्या ७त० । भावप्र० उक्ते दिने कर्त्तव्यभेदे यथा
"मानवो येन विधिना स्वस्यस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव
कारयेद्देवो यतः स्वास्त्रं सदैपुषितम् । दिनचर्यां
निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुरुषः
स्वस्यः सदा तिष्ठति नान्यथा" । तत्र स्वस्यस्य स्वच्छ-
माह सुश्रुतः "समदोषः समान्निष सनधातुमल-
क्रियः । प्रसन्नात्तन्द्रियमनाः स्वस्य इत्यभिधीयते" ।
क्रियात्त कर्म तेन समक्रियः शरीरानुरुपकर्मा । तत्र
दिनचर्यामाह ब्राह्मणे सङ्घते बुद्धयेत स्वस्यो
रक्षाधमायुषः । तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं खरेडि सप्तसु-
दनम् । दध्यन्नदर्शसिद्धार्थविल्वगोरोचनास्रजाम् ।
दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् । स्वमाननं
घृते पश्यत् यदीच्छेत् चिरजीवितम् । आयुषसुषसि
प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदत्र कृजनाध्यानोदर-
गौरववारणम् । आदिशब्देन वातमूलादीनां यज्ञश्चम् ।
आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तयोर्द-
वातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषकेगोऽभिहिते
नरस्य । परिकर्त्तिका शुदे परिकर्त्तनवत्पीडा ।
पुरीषस्य सङ्गो निरोधः । जडवातः उद्गाढवाह्यस्य ।
वातमूलपुरीषाणां सङ्गाध्याने क्लमो रजा । जठरे
वातजाज्ञान्ये रोगाःस्यु वातनियह्यात् । वस्त्रमेहनयोः
शूलं मूलकच्छं शिरोरजाः । विनामो वङ्गुषानाहः
स्थाब्धिङ्गं मूलनिपटे । विनामः शरीरस्य नक्षता वङ्ग-

यानाहः वङ्गव्याकर्षणवस्तीडा । न वेमितोऽन्व-
 कायः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात् । कामशोकभ-
 यक्रोधान् मनोवेगान्धारयेत् । गुदादिमलमागीर्णां
 शौचं कान्तिबलप्रदम् । पत्रित्वकरमाख्यातमलच्छीकलि
 पापहृत् । प्रखालयं मतं पाययोः पादयोः शुद्धिकार-
 णम् । मलत्रमहरं द्रुष्यं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
 दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वेगन्धं तथाऽत्रथम् । एकैकं
 चर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्-
 मांसान्यवाधयन् । क्षौद्रित्तिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन
 वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्त्रिव्यं विशोधयेत् । तेजो-
 वती (तेजवलकल) इति लोके प्रसिद्धा । मधुको मधुरे
 श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बं स्यात्तिलके श्रेष्ठः
 कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु सभासोक्य दोषञ्च प्रकृतं
 तथा । यथोचितैरसैर्वीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
 तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्य
 लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः
 करञ्जे विजयो भवेत् । मुञ्चे चैवार्थसम्पत्तिर्वेद्यां
 मधुराशनम् । खदिरे सुखसौगन्ध्यं विले तु
 विपुलं धनम् । उद्वरे तु वाक्शिविराश्च त्वारोम्यमेव
 च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे
 धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः
 कज्जुभे कुटजे तथा । जातीतगरमन्दारैर्दुःखप्रञ्च विन-
 श्रुतिः । गुड्ढाकातालहिन्तालं केतकश्च दृढच्छरः ।
 खजूरं नारिकेलञ्च सप्तैते दृष्टराजकाः । दृष्टराज
 सप्तत्यस्रं वः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरसाण्डालबोनिः
 स्यादावद्गङ्गाच पश्रुतिः । न खदिरेद्द गलतालोठजिह्वा
 दन्तगदेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च श्वाशकास
 वशीषु च । उर्वलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदा-
 म्बितः । शिरोरुजात्तस्तृपितः श्रान्तः पानकसान्वितः ।
 अर्हितः कर्णशूलो च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ष्मवेद्दन्त-
 काष्ठन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
 भुक्तं यस्य सः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
 तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपलसयं तथा । तत्
 काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु खिम्बं
 तेषु जिह्वां लिखेत् सुखम् । तन्निह्वासलवैरस्यदुर्गन्ध
 जङ्गलाहरम् । गण्डुपमपि कुर्वीत शीतेन प्रयसा

सुष्ठुः । कफदृष्ट्यामिलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ।
 सुखोष्णोद्दकगण्डुषः कफाहचिमलापहः । दन्त-
 जाद्यहरश्चापि सुखलावकारकः । विषमूर्च्छामदा-
 त्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्ताक्षिपनशील्य
 हृत्वाणां च न शस्यते । सुखोष्णेदकगण्डुषो यथा
 “सुखप्रदानश्च शीतप्रयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
 काशोधनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
 प्रयसास्यविशोधनम् । कफवातहरं खिम्बं सुख-
 शोषविनाशनम् । कटुतैलादि नखाद्यैः नित्याभ्यासेन
 योजयेत् । प्रातः क्षौद्राणि मध्याह्ने पित्ते शायं समी-
 रणे । सुगन्धवदनाः खिम्बनिःस्त्रना विमलेन्द्रियाः ।
 निर्बलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
 नित्यं हितमच्छोस्रतो भजेत् । लोचने भवतस्तेन
 मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । सौवीरं (चेतसुरमा) इति लोके
 प्रसिद्धम् । सोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भ-
 वम् । इष्टे कण्डूयनहरं दाहक्रेदरजापहम् ।
 कञ्जोरूपावहञ्चैव सहते सारतातपौ । नेत्रे रोगा न
 जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । सोतोऽञ्जनं (कश्यपसुरमा)
 इति लोके । विशुद्धं शोषनं विनापि । सिन्धुसम्भवं
 सिन्धुनाम पर्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
 श्रान्तः कर्हितो मुक्तवांसथा । ज्वरातरः शिरःस्त्रातो
 नाञ्जोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राचक्षुस्त्रकेशरोसाणि
 कर्त्तयेत् । केशशशुनखादीनां कर्त्तनं सस्यसाधनम् ।
 पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सस्य-
 साधनम् शोभाजनकम् । उत्पाठयेत्तु लोमानि
 नासायाः न कदाचन । तदुत्पाठनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं
 त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
 केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शा-
 लोकरं प्रोक्तं साङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
 नल्यमायुष्यं पापालच्छीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
 सासर्थ्यं विभक्तधनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च
 व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याघिनोस्ति
 कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा मुक्तं शीघ्रं विप-
 ल्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । मधेनं
 सहस्राक्षस्य जरा समधिरोहति । न चास्ति दृढशक्तेन
 किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम् । स सदा शुच्यमाधत्ते बलिनां
 खिम्बभोजिनाम् । पशन्ते शीतसमये दूतरां च हितो
 मतः । अन्धदापि च कर्त्तव्यो दशाङ्गेन यथाभवम् ।

हृदयस्यो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखञ्च शोषं चभते तद् बलाद्दृश्यं लक्षणम् । किं वा ललाटे नासायां मातृसन्निधौ कक्षयोः । यदा सञ्जायते खेदो बलाद्गन्तु तदादिशेत् । भुक्तवान् कृतसम्भोगः काशो श्वासी कृशः-क्षयी । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात् कदाचन । अतिव्यायामतः काशो ज्वरः कर्हिः श्रमः क्लमः । तृष्णा-क्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारये-च्चित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शोचयेत् । सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्प-वासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्प्रति कदाचन । गन्धतैलम् गन्धद्रव्यायामगुर्वादीनामग्नियोगेन निष्का-शितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्षस्त्वृत्वायुः कुरुते देहपुष्टिकत् । अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । इष्टिपुष्टि-करो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बद्धतां दार्ढ्यं त्वृत्तां दीप्ततां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्या-च्छिरसः पूर्णतामपि । न कर्ष्यो गान्ध मलं न च सन्या-हनुपहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्यं स्वास्त्रियं कर्ष-प्ररथात् । रसाद्यैः पूरणं कर्षं भोजनात् प्राक् प्रश-स्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्षं भास्करेऽस्तसुपागते । पादाभ्यङ्गश्च तन्मुख्यैर्यं निद्रादृष्टिप्रसादकत् । पादसुप्ति-श्रमस्तम्भसङ्कोचस्त्वृत्नप्रशुत् । व्यायामस्तुस्वपुषं पङ्ग्रां संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः । लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्बल-साधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । व्यङ्गिः संसिक्तमूलानां तरुणाम्बुवाद्यः । वर्द्धने हि तथा नृषां स्नेह-संलिङ्गघातवः । नवज्वरी अजोषी च नाभ्यङ्गेत कथ-ञ्चन । तथा विरिक्तो वान्धश्च निरुद्धो यश्च मानवः । निरुद्धः दत्तो निरुद्धवक्तिः यश्चै सः । पूर्वयोः कच्छता व्यधिरेसाध्यत्वमथापि वा । शोषाणां नत्विह प्रोक्ता ब्रह्मिणादादयो गदाः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्षि-मस । उद्धतं नङ्गफहरं मेदोन्नं युक्तदम्बरम् । बल्यं शोषितकृत्वापि त्वकप्रसादस्त्वृत्त्वत् । सुखलेपात् इहं चक्षुः पीनोगण्डप्रथाननम् । कान्तमव्यङ्गपिडकं भवे-त्कमलसंनिभम् । दीपनं दृष्टमायुष्यं ज्ञानभोजो बलप्रदम् । कण्डूमलश्रमखेदतन्द्रादङ्गुदाहपाकवृत् । बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरुष्णानयीति पीडितः । नरस्य ज्ञातवाप्तस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा ज्ञानं

रक्तपित्तप्रशान्तिकत् । तदेवोष्णेन तोत्रेण बल्यं वात-कफापहम् । शिरःज्ञानमचक्षुष्यप्रमत्पुष्णे नाम्बुभा सदा । वातस्त्रेभ्रप्रकोपे तु हितलक्ष प्रकीर्तितम् । “अशीतेनात्मसा ज्ञानं पयःपानक्षवाः स्थियः । एतद्वो मानवा ! पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-स्यैतत् । यः सदा मलकैः ज्ञानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेदुर्वर्षतन्धरः । ज्ञानं ज्वरेऽ-तिसारे च नेत्रकर्णांनिर्वात्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्ष-भुक्तवत्सु च गर्हितम् । ज्ञानस्थानन्तरं सम्यक्स्त्रेणा-ङ्गस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगुदोष-नाशनम् । कौशेयौर्णिकवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रनक्षैव च । वातस्त्रेभ्रहरन्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं पट्टाम्बरम् तसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतस्मित्पत्रं कषायं वस्त्रसुच्यते । तद्वायेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते । कषायं (कोसुकी) इति लोके कषायरागरक्तं वा । युक्तन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च च वा शीतलत्तु वर्षासु धारयेत् । वशश्चङ्गास्वमायुष्यं शोभ-दानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मल-मन्बरम् । कास्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः सङ्गिर्धार्थ्यस्मलिनमन्बरम् । तत्तु कण्डूकामिकरं ग्लान्य-लक्ष्मीकरम्बरम् । अलक्ष्मीः अयोभा हरिश्चन्द्र । कुङ्कुमचन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । लष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्टप्रते । चन्दनं घनसारेण बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतसुष्णकाले प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं ह्रीवैरम् । चन्दनं घुस्त्रयोपेतं त्वृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा शीतं वर्षाकाले तदिष्टप्रते । दुस्वप्यं कुङ्कुमम् । त्वृग-नाभिः कस्तूरी । अनुलेपस्तृष्णामूर्च्छादुर्गन्धस्त्रेद-दाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वर्षाप्रोत्थोजोबलवर्द्धनः । स ज्ञानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-पुष्पपत्राणां धारणञ्जान्तिकारकम् । पापरक्षोपहृहरं कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं कृतम् । अहरिष्टिहरं पुष्टिकरं दुःसप्तनाशनम् । पापदोर्भाग्य-शसनं रत्नाभरणधारणम् । सात्त्विक्यन्तरथेः सुजात्य-ममलं सुक्ताफलम् शीतगोमर्ह्येयस्य च विद्रुभो निगदितः सौम्यस्य गार्हत्ततम् । देवेज्जस्य च पुष्परागमसुरा-चार्यस्य वज्र, शनेः नीचजिर्मलमन्ययोश्च गदिते मोमेद-

वातरजोऽपहम् । हिमन्नं हितसञ्जोषं माङ्गल्यमपि
कीर्तितम् । सत्वोत्साहवत्स्यैर्यैर्धैर्यैर्तेजोविवर्द्धनम् ।
अथष्टम्भकरञ्चापि भयन्नं दण्डधारणम् । कर्षाच्छाटन
संयुक्ता शिविका सर्ववृक्षभा । तस्यामारोहणं नृणां
त्रिदोषशमकं मतम् । वातश्चेद्भ्रगदात्तानामर्हिता
भ्रमकत्तरिः । पित्तानिलकरो हृस्वी लज्जप्रायुःप्रति-
वर्द्धनः । घोटकारोहणं वातपित्तान्निभ्रमकन्मतम् ।
मेदोवर्षकफपञ्च हितं तद्धृत्तिनां परम् । आतप
खेदमूर्च्छासपित्तदृष्ट्याक्लमशमान् । दाहं विवर्णतां
कुप्यादितान् ज्ञाया व्यपोहति । दृष्टिदृष्ट्या हिमावस्था
निद्रालस्यविधायिनी ।”

दिनज्योतिम् न० ६त० । आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनसृष्टिशत्रुः खितः उत्कण्ठितः ।
चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । रात्रौ हि स्त्रीविर-
हेण दिनार्थसत्कण्ठा युक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा-क । १सूर्ये हारा० २अर्कदृष्टे
३सूर्यादिषु वारेषु च “दिनाव्दमासहोरात्र्यामधिपान
समाः कुतः” इति मयस्य प्रश्ने “मन्दाद्धः क्रमेण
सुश्रुतार्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च
प्रकीर्त्तिताः” सू० सि० । “शनेः सकाशाद्धः क्रमेण
चतुर्थसङ्ख्याका यद्वा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति यथा
शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः” रङ्ग०
“सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा । मध्यम-
ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० ।

दिनपति पु० ६त० । १सूर्ये २अर्कदृष्टे च श्वारेशसूर्यादौ
च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र ।
३दिनप्रवेशलम्ने शो दिनप्रवेशलम्नेश्वरादिषु मध्ये तल्लग्न
दर्शनि अधिकवलयुक्ते प्रपहभेदे च दिनप्रवेशशब्दे
दृश्यम् । “दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम्” भाषः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः ।
दिनक्षये “अधिवसे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि । चक्रिणि सुप्ते कुप्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च”
भौमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० ६त० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी पु० दिनं प्रथयति करोति मन्थी-क्रिप् । १सूर्ये
२अर्कदृष्टे च ।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-
दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील० ता० उक्तं

यथा “मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्तिकेषु सङ्गान्तरम् ।
कलीकल्यार्कगत्याप्रदिनाद्येन युतोनितम् । तत्
पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्कं ऽधिगृहीतके । तद्वा-
राद्ये मासवेशो दिवसेऽप्येव भवेत्” । अयमर्थः
मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यांशकालाविकलादि-
युक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-
भूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः । तस्य तदासन्नपङ्क्तिकेषु
पाश्यान्देशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्रिकास्यस्यट-
ग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत्
कलात्मकं कृत्वा तद्द्वितीयराशिगत्या तद्द्वितीयस्फुट
सूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्कः !
वारादिना युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यदि मा-
सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तरोत्था युते वारादौ
मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति
तदा जनितं कार्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो
भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-
कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् ।
द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिनार्क
इति विपरिणमनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने
द्वितीयादिदिनार्को भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ
स्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्द्वितीया-
र्थगत्या कृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-
रादिकं युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यद् अंशादिकं
भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं
कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे
वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः
तत् अंशादिसंहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति ।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

“तत्र मासतनोर्नाथो सन्नेशोजन्मपस्तथा । त्रिराशिपो
दिननिशोरवीन्दुभपतिस्रथा । अथ्प्रवेशलग्नेश एषु
वीर्याधिकस्तनुम् । पश्यन् मासपतिज्ञेयस्ततो वाच्यं
शुभाशुभम् । अपरे दिनलग्नेशं तथा प्राचुर्विचक्षणाः ।
मासघने शयोर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्बुधैः” नी० क० इत्युप-
क्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा

“दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-
शकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः । चतुष्कान्निवेशादि
दिनमासाव्दलम्नपाः । एषां बली तत्र पश्यन् दिनेशः
परिकीर्त्तितः” । इन्निवेशादिचतुष्कम् दिनप्रवेशः जन्म-

सम्भवे, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनभासावृत्त्याः दिन-
प्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशकल्पे शास्त्रयः इति सम्प्रानां मध्ये
योऽधिकबलवान् दिनप्रवेशकल्पदर्शी च स दिनपतिरिति
बोध्यम् । इदन्त्ववधेयं सन्त्या हि राश्यां शादियुतं
जन्मलम्भमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य
राश्यान्तरे गच्छति तेन तस्या भासे त्रैराशिकेन सा-
र्वद्वयभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव स-
न्त्यायाः राश्यादिकल्पनया तदधीश्विनरूपणम् । “त्रिको-
णकेन्द्रायगताः शुभाश्चेत्तन्नात्तनोर्वा बलिनः खलास्तु ।
पञ्चन्यागास्तत्र दिने सुखानि विनासमानार्थयशोयुतानि ।
षडपरिपफोपगता दिनावृत्तमासेन्विष्टेयाः खलखेट-
युक्ताः । गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोषायगताः
सुखापन्नैः । लम्बांशपः सौम्यस्वगैः समेतो दृष्टोऽपि वा
मिलदृष्टोऽपि । नैरुच्चराज्यादिशरीरपुष्टिर्मांसोक्त-
वद्दुःखमतोन्वयात्वे । यदंशपः सूर्ययुगोचितो वा
स्निग्धेक्षणह्लावजसौम्यकृत् सः । दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्व-
यात्वे सर्वेषु भावेष्वयमेव रीतिः । षष्ठांशकः सौम्ययुतो
रोगदः पापयुक् शुभः । व्यथांशः शुभयुगदृष्टः सद्गुण्यः
पापतस्त्वसन् । जायांशः सौम्ययुगदृष्टः स्वस्तीसौख्य-
विनासकृत् । पापैर्ग्रहेः कलिर्दुःखं पापानःस्ये मृतिं
वदेत् । शुभमध्वस्थिते स्त्र्यंशे बल्लवं कामिनोसुखम् ।
स्वस्यां रतिगुरावन्यस्वगैऽन्त्यासु रति वदेत् । मृत्युंशे
मृत्युगैः सौम्यैर्युगदृष्टे मरणं रथे । मिश्रैर्मिश्रं
खलैः सौम्यं वर्षलम्नानुसारतः । द्विहादशे खला हानिं
व्यथे सौम्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं
करोति शुभजा शुभम् । लम्नेऽष्टमे वा क्षीणेऽष्टम्युदः
पापदृष्टयुतः । रोगो वा ग्रहणं वापि रिपुतः, शस्त्रभी-
रपि । चन्द्रे सभौमे निघनारिसंस्वे न्दशां भयं शस्त्र-
कृतं पशोर्वा । पापैः सुखस्यैः पतनं गजाश्वानात्ततः
स्याद्बल्लवा च पीडा । शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्धे
सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्यार्थराजगौरवकीर्त्तिदाः ।
दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्त्रायां तु यादृशि । तदवस्था
तुल्यसर्वो फलं दत्ते न संशयः । विहाव राशिं चन्द्रस्य
भागा द्विधाः शरोद्धृताः । लब्धं गता अवस्थाः सुभो-
म्यायाः फलसादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिना-
शेऽर्धनाशस्तु नष्टोपगे मृत्युभीतिः । मृतावस्थिते स्त्रा-
ज्यायां जयस्तु विनासस्तु हास्योपगे कामिनीभिः ।

रतौ स्यादितिः क्रीडिता सौख्यदानी प्रसन्ना च निद्रां
कलिर्देहपीडाम् । भयं तापराशिः सुखं खान्तु भुक्ता
ज्वराकम्पितासु स्थितासु क्रमेण” ।

दिनबन्धु पु० इत० । १२४४० हेमच० । २२४४० च

दिनबल पु०दिने बलं यस्य । १२४४० राशिषु । ते च राशयः
दृष्टव्याः भद्रोत्पलयोदक्ता बधा

“होरा खामिगुरुक्षत्रीजितयुता नान्यैश्च वीर्योत्कटाः
केन्द्रस्या द्विपदादयोऽङ्गि, निशि च प्राप्ते च सन्त्याह्वये”
भू० “वीर्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पद-
कीटाः यथाक्रममङ्गि, निशि, प्राप्ते च सन्त्याह्वये वीर्यो
त्कटाः भवन्ति अङ्गि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ
चतुष्पदाः, सन्त्याह्वये कीटाः । अत्र न केवलं दृष्टिकं
कीटः यावदाप्याः कीटग्रहणेषु च ज्ञेयाः । तत्र च श्री-
देवकीर्तिः “मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवावला धन्विनश्च
पूर्वाङ्गम् । अजदृष्टसिंहा रात्रौ मृगश्रययोः पूर्वपञ्चाङ्गम् ।
दृष्टिकमीनकुलोरा मकरान्याङ्गं च सन्त्यायाभिति,
भद्रो० । एवं स्थिते शस्त्रक० पञ्चपञ्चादिराशीनां यद्दिन
बलकृतं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने बलं यस्य । २२४४० गुरु-
युक्तेषु ग्रहेषु यथाह दृष्टव्याः “निशि शशिकुजसौराः
सर्वदा ज्ञोऽङ्गि, चान्ये, बल्लवसितगताः स्युः क्रूर-
सौम्याः क्रमेण” “शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि
रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले
निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुक्षिता अङ्गि दिने
बलिनः” भद्रो० ।

दिनमणि पु०दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १२४४० हारा०
२२४४० च “दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवस्वण्डन !
गोतगो० । “महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ
मणकोत्तरगोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद
विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते” सि०शि०

दिनमयूख पु०दिने मयूखोऽस्य । १२४४० २२४४० च दिन-
किरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । सूर्यदर्शनकालस्य मानभेदे
तन्मानभेदे कारणं सि०शि० उक्तं यथा

“अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुर्व्यस्त-
मतश्च यान्ये । दुरात्वदृष्टे चित्तिजादधःस्थे रात्रिर्यतः
स्याद्दिनमानमूङ्गम् । सदा समत्वं तुनिशोर्निरुक्ते नोन्मण्डलं
तत्र कुजादृयतोऽन्यत् । षट्पट्टिभागभ्यधिकाः पलांशा
यत्नाथ तत्वास्त्यपरो विशेषः । लम्बाधिका क्रान्तिरुदक्

च यावत् तावद्दिनं चलतमेव तत्र । यावच्च यास्यां सततं तमिस्रा ततश्च मेरो सततं समाह्वम् । विधुवद्वृत्तं द्युषदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्वानाम् । उत्तरयास्यौ क्रमयो मूर्धोर्द्ध्वगतौ भुवौ वतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्वहुरा असव्यमं यास्ये । दिनं दिनेषु यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तरदर्शने सति । कुप्टवगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां ऋषिपृष्ठवासिनाम् । दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांस्कृतिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इत्यान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव हृत्तरवरोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं च दैवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ? । विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितमासनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् । भार्गान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्षमास्याम् । कथं रविः पक्षदलेऽस्युदेति शुक्लेऽस्तमित्यर्थत एव सिद्धम् । यदतिदूरगतो दृष्टिषः क्षितेः सततमाप्रलयं रविभीक्षते । भवति तावदयं शयितश्च तद्गुणसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः । यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितो द्यात्प्रदयं तथास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वं संस्थोऽनल्पेन सोऽस्माद्दद्या न तुल्याः । य उद्गमे यास्यता नृणाद्याः सस्त्रापमेनापि निरक्षदेशे । वास्यान्तस्तेऽतिनतत्वमाप्रा एतानि कालेन ततोऽल्पकेन । कर्कादयः सौम्यता हि वेऽत्र ते यान्ति यास्यान्वशादजुत्वम् । कालेन तस्माद्बहुनोदयानो तदन्तरे स्वं चरन्वहमेव । अचक्रपादास्त्रिधनास्त्रिकाभिः पृथक् सस्यद्वानि निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्निशक्तिमितरेव । मेघादेर्मिथुनान्तो नाडीभक्तिधिमिताभिरुद्वृत्ते । लगति कुजे तद्विषये प्रथमं ताभिश्चोनाभिः । कन्यानाडुभुषोऽन्तस्त्रिधिमितनाडीभिरुद्वृत्ते । लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् ताभिश्चरादप्राभिः । तद्द्विधिमिथुभिः कन्यान्तो वा भृगुन्तो वा । चरन्वहमेवमादप्रास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिजेऽजार्दि क्त्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्तमनुक्तं चान्यस्त्रिध्याणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति सपथेन तेन तत्रप्रमोऽस्तसुपवाति तेन च । राशिर्द्ध्वं सपमण्डलं कुजादधमेव सततं वतः स्थितम् ।

यत्र चण्डजलया २४जिनोनाकास्तलं नोदयचराद्यसुक्तवत् । नान्यसंस्थिततयान्यधोदितं येन नैव विषयो ऋगोपरः । यत्र लम्बपमण्डलं कुजे तद्वृत्ताद्याभिश्च लम्बस्यति । प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलम्बकं मध्यलम्बमिति दक्षिणोत्तरे । दिनमुख न० इत० । अहर्षु खे प्रभाते । [त्रिका० । दिनमूर्ध्वं पु० दिनस्य मूर्ध्वं याद्यस्यानत्वात् । उदयाचले दिनथीवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थचि० दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । इत्यर्थे हेमच० २ अर्कहृत्ते च । दिनराशि पु० इत० । ज्योतिषोक्ते । अहर्षु खे "यथास्वभक्त्या भ्यक्षो दिनराशिः कुवाशरेः । विभाजितो मध्यगत्वा भगवादिर्षु हो भवेत्" सू० सि० । २ दिनसंज्ञके षष्ठादौ राशौ च राशिषब्दे दृश्यम् । दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्कालावधायकहृत्तस्य व्यासः । सू० सि० उक्ते अहोरात्रहृत्तव्यासे "कालो क्रमोत्क्रमव्ये द्वे क्त्वा ततोत्क्रमकव्या । हीनातिष्ठा दिनव्यासद्वं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू० "दिनव्यासद्वमहोरात्रहृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग० । दिनांश पु० इत० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य । प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २ प्रातःसहवादौ च "प्रातःकालो सुहूर्त्सांस्तीन् सङ्गवन्तावदेव त्र । मध्याह्नस्त्रिहूर्त्सः स्यादपराह्लकतःपरम् । सायाह्नस्त्रिहूर्त्सः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत्" तिथित० । दिनागम पु० इत० । प्रभाते "नृशब्दात्तुगमक्रुवः स कदाचिद्दिनागममे" हरिवं० ८१ ख० । दिनादि पु० इत० । प्रभातकाले राजनि० । दिनान्त पु० इत० । सायाह्ने "क्त्वा दिनान्ते निवृत्ताय गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानोत्सु क्त्वा लवत्सा" रघुः । [त्रिका० । दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्त+चित्+क्त्वा । अन्तकारे दिनारम्भ इत० । प्रभाते दिनार्धे पु० दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्कालावधायकम् । दिवाभागस्याहं "एवं विधुवति काया स्वदेशे वा दिनाहं जा" सू० सि० । दिनिका स्त्री दिनं तत्रगतं कर्महेतुतया व्यञ्जितं भूतौ उन् । दिने कर्मकरणभूतौ (एकदिनेरमजुरि) रत्नमात्रा । दिनेश पु० इत० । इत्यर्थे हेमच० । २ अर्कहृत्ते दिनप्रवेशद्वोक्ते दिनप्रवेशसंज्ञेशादिषु मध्येऽधिकनचयुते तत्र-

दक्षिणि श्यहे षष्ठ्यादौ वारेणे च दिनेश्वरादयोऽथल ।
दिनेशात्मज पु० इत् । शनौ श्यमे श्कषे षष्ठ्योवे च
५ तपत्वां ह्यसुनायां च स्त्री ।

दिन्भ सघाते चु० आत्वं सक० सेट् । दिम्भयते अदिदिम्भत
दिप्सु लि० दम्भ-सन् उ-हान्दसः न भष् । दम्भेच्छौ ।
“न यं दिप्सुनि दिप्सुवः” ऋ०१।२५।१४। “लोके तु
धिप्सन्ति धिप्सुः” इति भेदः । [दिम्भत्-त ।

दिभ नोदने चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दिम्भयति ते अदि-
दिम्भ संघाते कुरा० उभ० सक० सेट् । दिम्भयति ते अदिदि-
म्भत्-त । [८।१६।३७।

दिय लि० देव+पृषो० । देवे ‘भुवइसुर्दिवानां घतिः’ ऋ०
दिरिपक्व पु० कन्दुके तिका० ।

दिलीप पु० सूर्यवंशे । नृपभेदे । सूर्यवंशे दिलीपौ च द्वौ
जातो एकः कण्ठमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनाभा । अपरोड-
बिडहस्य पुत्रः रामहृदप्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे
१५ अ० “सुतः पञ्चजनस्याषोडशुमाञ्जाय वीर्यवान् ।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विस्तृतः । येन स्वर्गादि-
हामत्व सङ्गर्तं प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्विता लोका
नुत्तया सत्वेन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायदो महा-
राजो भगीरथः” । “अनन्तसुतो राजा विद्वान् दुर्ल-
भोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ।
दीर्घवाङ्मूर्द्धिलीपस्य रघुनाम्नाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुतोजस्रो
अजाह्वरघोऽभवत् । रामो दशरथात्मजो धर्मात्मा
सुमहायशाः” हरिवं० १५ अ० रामस्य प्रपितामहः तस्य
हृदप्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरि “दिलीप इति
राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” रघुः । [तिका० ।

दिलीपराज पु० दिलीप एव राट् राजा । दिलीपन्दपे

दिलौर न० दल-वा० र् र प्रभो० । गिलीच्छे हारा० [न्वीत् ।

दिव प्रीतो भा० पर० सक० सेट् इदित् । दिन्वति अदि-

दिव जिगोषायां क्रीडायां च अक० पञ्चे व्यवहारे इच्छायां
स्तुती च सक० दिवा० पर० सक० सेट् । अस्य करणस्य वा कर्म-
संज्ञा । अक्षरान् वा दीव्यति अदेवीत् दिदेव । देवित्वा
द्यूत्वा देवनं दिदिवान् दुयूगान् “अदीव्यद्रौद्रमल्लुचम्”
भट्टिः । “उवाच दीव्याव पुनर्वक्त्रवित्तं मयाऽर्जितम्”
भा० व० ७८ अ० “दिव्याभि शक्तने । त्वया” भा० व० ७४ अ०
“ततस्तु याते वाप्ये ये पुण्यज्ञोऽकस्य दीव्यतः” भा० व० ६१ अ० ।
“तदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः” भा० व० ६५ अ० । आर्षे

तु कश्चित् तद्ध् । “प्रप्रच्छायेव दीव्यते विना दुर्द्युतदे-
विनम्” भा० वि० १८ अ० “अचातुल्या पुनर्द्युतमेहि
दीव्यस्य भारत !” भा० व० ७४ अ० । “के त्वान्ये कितवा
दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६० अ०
“दिवस्तदर्थस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति क्षौती
त्वर्थः षि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्युनः
जिगीषाशून्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देवयति ते
अदिदिवत् त । “तेनादुद्यूषयद्भामं नृगेण नृगलोच-
ना” भट्टिः । देदिवीति देवोति
उपसर्ग पूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थयुक्ते तदर्थे ।

दिव कूजने चु० आत्वं सक० सेट् । देवयते अदिदेवत् ।

दिव अहे चु० उभ० सक० सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।

दिव् स्त्री दीव्यत्यत्र दिव-वा० आधारे ङि वि । । स्रगे
२ आकाशे च अक्षरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युम्याम्
द्युम् । इदने “सौरेश द्युनिशोर्वाभम्” स्र० षि० “मनीषितं
द्यौरपि येन दुग्धा” रघुः “य इत्यमस्तास्युग्रमहर्दिवं
दिवः” “दिवीव चक्षुराततम्” ऋ०१।२१।५

दिव न० दीव्यत्यत्र घञर्थे आधारे क । । स्रगे । दिवौकसः
त्रिदिवः । २ आकाशे मेदि० । इदने षवने च हेमच० ।
तत्र स्वर्गे “लोकपालैर्भेहाभागैर्दिवं देववरैरिव” भा० व०
१६१ अ० इदने “शुशुभेऽभ्याधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-
र्गशैरिव” हरिवं० ६२ अ० ।

दिवङ्गम लि० दिवभाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव-वा० स्रच्
सुच् । । आकाशगामिनि । “दिवं प्रतिष्ठमानानामस्तु
शब्दो दिवङ्गमः” भा० व० ४८ अ० । २ स्वर्गगामिनि च
“दिवङ्गमं करोषाथ मार्गं भीमस्य कारणात्” भा० व०
१४६ अ० ।

दिवन् न० दिव-वा० अप्रतिपूर्वादपि कनिन् उज्ज्वल० ।

स्रगे त्रिदिवौकसः । अस्य भत्वे उपधाऽङ्गोपस्य दीर्घ-
विधौ स्थानिवच्चाभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि

दिवस पु० दीव्यत्यत्र दिव-अस्रच् कश्च । “नाडीप्रहितम-
स्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेस्तु
दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौषो
भूपरिधेर्भतः” इत्युक्तेषु सावनादिषु दिनेषु । “दिवसाः
परिष्कारमश्वीयाः” शकु० । “अयोजयत् स धर्मात्मा
दिवसे दिवसेऽत्र च” भा० उ० १८२ अ० ।

दिवसकर पु० दिवसे करोऽस्य दिवसं करोति अ-अच्

वा । १सूर्ये हेमच०२अर्कवृत्ते च । “दिवसकरणचोऽस्य ध्यानमन्त्रं हेम” माघः । क-किप् दिवसकंदयत् ५० ।
दिवस्यति ५० दिवः पतिः अलुक्स०रोःसत्सम् । १इन्द्रे अमरः । “इन्द्राणोमानयिष्यामो यजेच्छसि दिवस्यते !” भा०उ०११अ० ।

दिवसुत्र ५० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुरु लायते तै-क प्रथो०वा । १दुलोकप्रिये २दुलोकपालके वा सूर्ये । “दिवसुत्राय सूर्याय शंसत” यजु० ४।३५ “दिवसुत्राय दुलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय दुलोकान्नि सूर्यो जायते दिवः पुरु लायते स इति दिवसुत्राय दिवःपाल-कायेति” वा वेददी० ।

दिवसृथिवी स्त्री द्वि०व०द्यौश्च प्रथिवी च “दिवसश्च प्रथि-व्याम्” पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य इत्वं (कापि) मा भूदित्येतदर्थम्” सि०कौ० । रोदस्योः द्यावाभूयोः हेमच० “तं देवा बुभु रजसः सुदंसं दिवसृथिव्योररतिम्” ऋ० २।२।१

दिवसृशृ ५० सृशति सृश-किन् इत० । पादेन स्वर्गं स्पर्शति १परमेश्वरे “दिवसृक् सर्वदृग्व्यासः” विश्वसु० । “दिवःस्पर्शनादिवसृक्” भा० “पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यासृते दिवि” आ०उ० तस्य पादस्य दिविस्वत्वात् त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २आकाशस्पर्शति शब्दादौ च ।

दिवा अय्य० दिव-का । दिवसे अमरः “दिवा मातयुं अ-चरणयुगलध्याननिरतः” कर्पूरस्तवः “पश्चिमान्तु समा-सीनो मलं हनि दिवाकृतम्” मनुः ।

दिवाकर ५०-दिवा करोति क-ट । १सूर्ये २अर्कवृत्ते च “दि-वाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” ति०त० “दिवा-कराद्रक्षति यो युहाह” “दिवाकरान्मुष्टविभूषणास-दाम्” कुमा० ।

दिवाकरसुत ५० इत० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुयीवे च प्रवसुनायां तपस्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् । “गङ्गादिवाकरस्तज्जन्तुश्चाह्वाराम्” ह०सं०४२ अ०

दिवाकीर्त्ति ५० दिवैव कीर्त्तिः क्तव्यं यस्य रात्रौ क्षुर-कर्मनिषेधात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० । तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । “दिवा-कीर्त्तिसुदक्याश्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्यु-दिनं सृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति” मनुना तस्यास्युत्पात्-तवत्त्वम् । दिवाऽकीर्त्तिर्भवति । उलूके मेचके हेमच० ।

दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तस्य भक्ष्यद्रव्ये तिक्तता जायते इति लोकसिद्धत्वात् तन्नाम्नो न दिवाकीर्त्तनीयता ।

दिवाकीर्त्त्ये न०-दिवा दिवसे कीर्त्त्ये कीर्त्तनीयम् । वर्षसाध्ये गवामयने सत्ने हयोर्मांसघट्कयोर्मध्ये विषुवत्सामके एकस्मिन्नहनि गेये सामभेदे तच्च ता०ब्रा० ४।६।१ दर्शितं यथा “विषुवानेष भवति” पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर्मध्येऽनुषेयं गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अस्मिन्न-हनि सामानि विधत्ते” भा० । “दिवाकीर्त्त्ये सामा भवति” ता०ब्रा० ४।६।१२ । “दिवाकीर्त्त्यानि शुक्रियाणि सा-मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्ये सामा अयं विषुवान् दिवाकीर्त्त्ये सामा कार्यः” भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

“स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यन्मसाविध्यत्तस्य देवा दिवा-कीर्त्त्ये तमोऽपान्नन् यद्दिवाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवास्मा-दपन्नानि रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्दिवाकीर्त्यानि रश्मिभिरैव तदादित्यं साक्षादारभन्ते” ता०ब्रा० ४।६।११ “आसुरेषु स्वर्भानुना तमसाविध्यत्तस्य वा-धकं तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपान्नन् व्यनाशयन् अतो यद्दिवाकीर्त्यान्यास्मिन् भवन्ति तेन तम एवास्मादादित्यादपन्नानि । कथमेषां साम्नां तमसो-हननसामर्थ्यं मिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्ये सामानोति यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभि-रेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सतिषो विषु-वति दिवाकीर्त्यानि प्रयुञ्जत इत्यर्थः । दिवाकीर्त्ये सामभिस्तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विदुष्योति” भा० “भ्राजाम्भ्राजे पवमानसुखे भवतो सुखत एवास्य तमोऽपन्नानि” ता०ब्रा० ४।६।१४ “पवमानसुखे माध्य-न्दिनाभिवयोः पवमानयोर्सुखे प्रसुखे भ्राजाम्भ्राजे सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण भवत इत्यर्थः । अस्य प्रज्ञामनुश्रुतमिति तच्चे गान्तव्यं साम्भ्राजं, तस्माध्यन्दिने पवमानसुखे, परिस्नानोत्तरिष्ठा इत्यस्मिन् गेयं साम आम्भ्राजं तदाभिवपवमानसुखे” भा०

दिवाचर त्रि० दिवा दिवसे चरति भ्रमार्थम् चर-ट । पक्षिभेदे स्त्रियां ङोप् । “दिवाचरो न शर्वयीं न च नक्तश्चरो दिवा” ह०सं० द० २३चण्डाले तस्य रात्रौ यामनगरे चारनिषेधेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

हितत्वात् तथात्वं यथा "रात्रौ न विचरेयुक्तो यामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्यार्थं विद्धिता राज-शासनैः" श्यामाखगादौ च दिवासञ्चरशब्दे दृश्यम् ।

द्विवाचारिन् त्रि० दिवा चरति चर-चिनि । दिवससञ्चारिणि भूते । "स्नाहेत्यथ बलिचरणम्" इत्युपक्रमे "सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा" आच०म्-१।२।६६० ।

द्विवाटन पुंस्त्री० दिवाऽटति अट-ल्लु । १।काके शब्दार्थ-कल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २।दिवागतियुक्ते त्रि० ।

द्विवातन त्रि० दिवा भवः टुप् ष्ट् च । दिवाभवे । "शशिन इव दिवातनस्य लेखा" कुमा० । स्त्रियां ङीष् । "पट्टजानां दिवातनीम्" भट्टिः ।

द्विवातर न० अतिशयेन दिवा प्रकाशकम् तरप् । अल्पप्रकाशके दिवसे । "यः सुदूर्गतरो दिवातरात् प्रायुषे दिवातरात्" ऋ०१।१०७।५

द्विवाभ्य पुंस्त्री० दिवा दिवसे अन्वः । १।पेचके त्रिका०२।दिव-साभ्यप्राणिभाते च । "द्विवाभ्याः प्राणिनः केचित् रात्रावभ्यास्तथाऽपरे" देवीमा०श्वल्गुलीखगे स्त्री राजनि०

द्विवाभ्यकी स्त्री द्विवाभ्य-स्वार्थे क गौरा० ङीष् । कुकु-न्द्याम् पुराणम् ।

द्विवाभीत पुंस्त्री० दिवा दिवसे भीतः । १।पेचके "लीनं दिवाभीतमिवाभ्यकारम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २।कुपुदाकरे श्चौरे च पु० भेदि० ।

द्विवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १।पेचके शब्दर० । २।दिवसभीतियुक्ते त्रि० । [इत्थे च ।

द्विवामणि पु० दिवा मणिरिव । १।सूर्ये शब्दर० २।चर्क-द्विवामध्य न० इत० । मध्याङ्गे हेमच० ।

द्विवावसु पु० दिवा वसुः किरणोऽस्य । १।सूर्ये २।चर्कदृष्टे च दीव्यति दिव-क्लिप् द्यौः आवसुः हविरस्य दिव-सावसति आ+वस-उन् वा । १।दीप्लङ्घिष्के २।दुलीक वासिनि वा इन्द्रे । "दिवं यद्य दिवावसो !" ऋ०८.३४।१।

द्विवाशय पु० दिवा दिवसे श्येते-शी-अच् ७त० । १।द्विवास्वा-पयुक्ते २।दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च "न मे दिवाशयाः पुत्रा न रात्रौ दधिभोजिनः । पुर्विर्णी नादृगच्छति न स्युश्चिन्ति रजस्रत्नाम्" जैमि० भारतम् । "आरुह कुसुदाकरो-पमां रात्रिजागरपरोद्विवाशयः" रघुः ।

द्विवासञ्चर त्रि० दिवा दिवसे सञ्चरति सम्-चर-ट । दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः इ०सं०द०अ०कति-

चिदुक्ता यथा "श्यामाशेनशशन्नवकु नशिखिस्त्रीकर्ण चक्राङ्गयाथायाण्डीरकसञ्जरीटकमुकध्वाङ्ग्याः कपोला-स्ययः । भारद्वाजकुनालकुक्कुटखरा हारोतम्बप्रौ कधिः फेण्टः कुक्कुटपुष्पकुट्टचटकासोक्ता दिवासञ्चराः" ।

द्विवास्वप् पु० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तद्दोषा-दिकं दिनचर्याशब्दे भावम०उक्तसप्तम् । सुषुप्ते च "सर्वेभ्यो दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र श्रीष्वात् । प्रतिषिद्धेष्वपि तु बालदृष्टस्त्रीकर्णितसतस्त्रीणमद्यनित्ययानवाचनाध्व-कर्मपरिचान्तानामभुक्तयतां सेदःस्वेटकफरसरक्तची-षामामजीर्णनाञ्च सङ्घर्त्तं दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं रात्रा-वपि अ गरितवतां जागरितकालादङ्घ्रिमिष्यते दिवा-स्वप्नः । विद्वतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतानधर्मः सर्वदोषप्रकोपस्य तत्प्रकोपाच्च कामश्वासप्रतिश्रायभिरा गौरवाङ्गनह्रीऽरोचकज्वरान्निद्रौबल्यानि भवन्ति" । "सृगयाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य-त्रिकं दृषाट्प्रा च कामजो दशको गथः" व्यसनोक्तौ सतुः "रसाभियुक्तमसं वा दिवास्वप्नश्च सेवते । अप-क्कासगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्" भा०आच०१७३०

द्विवास्वाप पु० ७त० । १।दिवसनिद्रायाम् । दिवास्वप्नशब्दे दृश्यम् । दिवास्वापोयस्य । २।उलूकादौ च तेषां रा-त्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वं यथोक्तं इ०सं०द०अ० "लोमाशिकापिङ्गनास्त्रिपिकास्थौ वल्गुल्लुलूकौ शशकश्च रात्रौ" श्वल्गुलीखगे स्त्री राजनि० ।

दिवि पु० दीव्यति दिव-वा० कि । चाषखगे शब्दमा०

दिविचिन्ति त्रि० दिवि चयति वसति चि-क्लिप् अलुक्स० । स्वर्गवासिनि । "सूर्यामासाविचरन्ता दिविचिन्ता" ऋ०१०।६२।१२ । "दिविचिन्ता दिविवसन्तौ" भा०चौ-स्थान्ये वेदे आच् । "नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविचिदुभ्यो लोकास्त्रुभ्यः" आ०उ०

द्विविज पु० दिवि जायते जन-ड अलुक्स० । दुलीकजाते "तामेवातिदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रती दिविज सनुजमनोनयनाङ्गाऽट्टुवैर्मतिविहारविनयावलोकसुखरा-ज्जरावयवैः भाग०५।२।७ "व्युषा आषो दिविजा ऋते नाविप्लवणाना" ऋ०७।७५।१ "जे विभाषा" पा० पक्षे लुक् दुजोऽप्यत्र

द्विविजत् दी०प्रमत्+पृषो० । दी०प्रियुक्ते "महाराजे दि-विक्रते" ऋ०४।३१।११ "द्विविक्रते दी०प्रमत्ते" भा०

द्विविता स्त्री दीप-वा० इतच् पृषो० । दीप्तौ "यावाचो

वाचा दिविता दिवित्ता' ॥१०७६॥ "दिवितायां दीप्रिमत्तायाम्" भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युलोकेस्थितानिन्द्रादीन् यजते यज-
किप् अलुक्च० । द्युलोकेस्थितदेवयाजिनि "हेतारो
न दिवियजो मन्द्रतमाः" ॥१०६७०२६ "देवानिन्द्रा-
दीन्स्वुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युलोकेस्थितानिन्द्रा-
दीन् देवान् यजन्तः" भा० ।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्यु सुते ऋषभेदे "ततो दिविरथो-
नाम भूमन्योरभवत् सुतः" भा० ॥१०६७०२२७३३ राजपुत्र
दधिवाहनपुत्रो ऋषभेदे च "अङ्गपुत्रो महानासीद्
राजैन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतल्यपराक्रमः"
हरिवं० २१७० ।

दिविष(स)द् पु० दिवि वीदति सद-किप् अलुक्च० वा
पत्वम् । देवे अमरः । "पृथिवीसदं त्वानरिषसदं दि-
विषदं देवसदं नाकसदम्" यजु० १।२ "इन्द्रानन्द
पुरन्द्रादिदिविषदुष्टन्दैरमन्दादराद्" "द्वयदानवदूयमा-
नदिविषदुदुर्वारदुःखापदाम्" गीतगो० ।

दिविष्टि त्रि० दिवमिच्छति दध-कर्त्तरि क्तिच् । द्युलोके-
च्छायुक्ते "इमा उ वां दिविष्टयः" ॥१०७१७४१ "दिवि-
ष्टयो दिवमिच्छन्त्यः" भा० ।

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्या-क अलुक्च० पत्वम् । इकल-
रीचस्थे २ स्वर्गस्थिते च "दिविष्ठस्य भुविष्ठस्य सर्वाभूतो
मम प्रियः" भा० ॥१०६७०१०॥

दिविस्त्र्युश् त्रि० दिवि स्त्र्युति किन् "न रपरति" पा० पशुदासात्
न पत्वम् । द्युलोकेस्थितिनि "आ हि स्वाधो दिविस्त्र्यु-
शम्" ॥१०६७१६१४ किञ्चान्तात् अलि पदान्ते च कुः

दिवी स्त्री दिव वा० ई० । उपजिह्विकाकोटे चारा० ।

दिवेदिवे अय्य० दिव-वा० के द्वित्वञ्च । दिवसे निरु० ।

दिवोकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा षोकोयस्य । इदेवे
२ चातकखगे च मेदि० ।

दिवीजा त्रि० दिवो जायते जन-ङ् । वा० अलुक्च० । द्युलो-
काज्जाते "एषा स्या नो दुहिता दिवोजा" ॥१०६१६५॥

दिवोदास पु० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यश्च । वधशस्य पुत्रभेदे
"वधशानुमिधुनं यद्ये मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च
राजर्षिरहत्या च यशस्विनी" हरिवं० १२७० । मत्त-
वन्धे रिपुञ्जवाह्ये २ ऋषभेदे च तत्कथा काशीख० ४७७०॥
"ततश्चिनवत्स ऋषा उष्टो राजर्षिसत्तमः । अवि-

सक्ते महाशक्ते तपस्वित्त्वचेन्द्रियः । अनोरन्वयजो वीरः
अलोधर्मद्वोदितः । रिपुञ्जवेति विख्यातो राजा परपुर-
ञ्जयः । अथ ब्रह्मा तमासाद्य बङ्गगौरवपूर्वकम् । उवाच
वचनं राजन् ! रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पादय
भूपाल ! सस्रष्टाष्टिकाननाम् । नागकन्यां नागराजः
पत्न्यर्थन्ते प्रदास्यति । अनङ्गमोहिनीनाम्ना यास्तिकः
शीलभूषणाम् । दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कुशु-
मानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिच्छम् ।
दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाणस्यसि । मत्-
प्रसादाच्च ऋषते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः
श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बङ्गयः स्तुत्या
वाक्यञ्चेदुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महा-
मान्य ! त्रिलोकीकरणजम ! । कथयान्ये च राजानो
मे कथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मोवाच त्वयि राज्ञं
प्रजुर्वीथे देवोऽष्टिं विधास्यति । पापनिष्ठे च वै राक्षि
त देवो वर्धते पुनः । राजोवाच यद्यहं पृथिवी-
नाथः सर्वलोकपितामह ! । तदा दिविसदो देवा दिवि-
तिष्ठन्तु मा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भू-
तले । अस्रपत्नेन राज्येन प्रजा बोध्यमवाप्स्यति ।
तथेति विश्वस्वकर्मोक्तो दिवोदासो नरेन्द्रः । पटहं
घोषवाञ्छके दिवो देवा प्रजन्वति । मयि प्रशासति
चौर्णो सुराः खस्या भवन्त्विति । नागच्छन्विह्वे नागा
नराः सुस्था भवन्त्विति" इत्युपक्रमे
दिवोदासस्य काशीनो निर्वाचनान्तकथा तत उत्तरेषु
अध्यायेषु दृश्यते । इधन्वनरेरवतारे काशीराजभेदे
आयुर्वेदशब्दे तत्कथा ७८६२० सुश्रुतप्रादुर्भावे भाव० प्र०
उक्ता दृश्यते ।

दिवोद्भव त्रि० दिवे स्वर्गे उद्भवति उद्+भू अच् । आकाश
स्वर्गयोर्जाते । २ एलायां स्त्री शब्दार्थकत्वं ।

दिवोल्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभ-
सश्चुतायासुल्कायाम् । "सधूमा न्यपतत् सार्चिर्दिवोल्का
नभसश्चुता" भा० ७०००७० ।

दिवीकस् पु० दिवं स्वर्ग ओकोयस्य दिवा कोकोयस्येति दि-
वन्शब्दे उज्ज्वलदन्तः । देवे "पथि व्यजृम्भन् दिवोक-
सामपि" । "वचोनिशम्बाधिपतेर्दिवीकसाम्" रघुः ।
"कोर्त्तयन्निव दिवोकसां प्रियम्" भावः "तारके च दिवो-
कसः" कुमा० ।

दिवीकस् पु० (ओकस्य) शब्दोऽदन्तोऽन्वयस्त्वोऽन्वयदन्तोः

दिव्यमोक्षोऽस्य । देवे "वसुधाभिह संप्राप्तेः सर्वैरेव दिव्यो-
कथैः" हरिवं० २१३० ।

दिव्यं त्वि० दिवि भवः यत् । १ स्वर्गभवे २ आकाशभवे ३ उ-
पातभेदे पु० "संस्त्रयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौमास्तदुत्पाताः"
ह० सं० उक्तम् उत्पातशब्दे ११३१६०६३३म् । ४ यमे ५ युग्-
गुलौ च पु० राजनि० कालीविद्यासतन्त्रोक्ते ६ भावभेदे
"शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपपुत्रमात् । दिव्यस्तु
देववत्प्रायो वीरशोद्धतमानसः । सत्यत्वेतार्द्रपथेनं
दिव्यभावविनिर्णयः । त्वेताहापरपर्यन्तं वीरभाव
इतीरितम् । मद्यं घृतस्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेव
च । शृणुशानसाधनं भद्रं ! चितासाधनमेव च । एतत्ते
कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति
कालिकाले सुलोचने !" ७ नायकभेदे रघुमञ्जरी इन्द्रादयो
दिव्यनायकाः । ८ लवङ्गे न० भेदि० ९ हरिचन्द्रे न० राज-
नि० । १० मङ्गलवादिस्पर्शपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो
वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशोच्चानिनां वरः । मङ्गलातोयं करे कृत्वा
स्त्रीकारश्च चकार चः । मङ्गलातोयसुपस्थं श्रुत्वा यद्वि
षदेष्जनः । च याति कालस्यतश्च यावद् वै ब्रह्मणोवयः" ।
ब्रह्म० वै० प्र० अ० "तथा मङ्गोटकं तावत् गोमयं गोरज-
जाया । इत्थं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः ।
कृतां च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः
पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्ति-
व्याघ्रनृकरयोनिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा
तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्" इति
गायत्रीतन्त्रे ५५८०० व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय
वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्तव्ये ११ श्लौकिकसाध्या-
दिप्रमाणासङ्गावे ललादिपरीक्षाभेदे । तद्गोदादिः तत्र
त्यसामान्यविशेष वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा
"तत्र दिव्यस्वाम मानुषप्रमाणाभावे यद्विर्णायकं
यत् तदुच्यते । यत्तु श्रुतितत्त्वे एवकारस्यले अपिशब्दं
दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वे ऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्वापि
तद्भवतीति प्रयोजनसूक्तं तदयुक्तम् "प्रमाणन्यतमाभावे
दिव्यान्यतममिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणहीने वादे
तु निर्दोषा देविकी क्रियेति" वदता वृहस्पतिना च "यु-
क्तिष्वप्यसमर्थांस्तु शपथैरेनमर्देयेति" नारदेनापि मानुष-
प्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र वृहस्पतिः
दिव्यभेदानाह "घटोऽग्निवृद्धकश्चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । घटन्तु तप्यन्तुः प्रोक्ताः सप्तमन्त्रप्रमाणकम् ।

व्यष्टमे कालमित्युक्तं नवमन्त्रमजन्तथा । दिव्यान्येतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" । नारदः "युक्ति-
ष्वप्यसमर्थांस्तु शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थकालवलापेच
मग्न्यन्वु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निवृद्धकं चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महा-
त्मभिः । सन्दिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां परीक्षायां महात्म-
नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्तविशुद्धये" इति ।
अर्देयेत्पीडयेत् । अर्थोपेक्षत्वं सिद्धार्थविषयार्थस्यात्य-
सहत्वात्पुनरुपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मानुष-
प्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि
नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः "तत्र दिव्यं नाम
तुलाधारयं विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारयमिष्टापूर्त-
प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति" । तांश्च शपथानाह
वृहस्पतिः "सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।
देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांश्च च । एते च शपथाः
प्रोक्ताः सत्यार्थं सुकराः शदेति" । नारदोऽपि "सत्य-
वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापिष्ट-
पादांश्च इत्तानि सुकृतानि च । स्पृशेच्छिरांश्च पुत्राणां
दाराणां सुहृदानथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान-
मथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प-
कारणे" इति । सत्यम् । सत्य समनन्तरभाविनिर्णय-
निमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटा-
दीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णय-
निमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथनेषु पृष्टव्यमिति
चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठोपहाभियोगविषयकत्व-
साध्यात् सावदन्त्याभिवोगविषयत्वसाध्याच्च । वस्तुस्तु
शपथानामपि नारदादिवचनात्साराद्गोबलीवर्देत्यायेन
दिव्यत्वात्पु पममेन नवशब्दस्योपलक्ष्यत्वात् । तथाच
नारदः "युक्तिष्वप्यसमर्थांस्तु शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थ-
कालवलापेचमग्न्यन्वु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निवृद्धक-
श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि
विशुद्धार्थं महात्मभिः" । दिव्यं नाम तुल्यारोहणम् ।
विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारयमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च
शपथान् कारयेत् । मनुः "असाक्षिषु त्वर्षेषु मिथो
विवदमानयोः । अविदकत्ततः सत्यं शपथेनापि लभ्य-
येत् । अग्निं वाहारेयेदेनमपस्तु चेनञ्जिमञ्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाथेनं शिरांश्च स्पर्शयेत् प्रथक् । यज्ञा-
देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः । परस्परविशुद्धार्थं

तस्माद्दिव्यानि नामतः । असाक्षिकैश्चित् मानुषप्रमाण-
रहितेष्वित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यः नोह विगुह्ये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि । इत्या
वान्यतरः कुर्त्यादितरो वर्त्तयेच्छरः” । अत्राग्निशब्देन
तप्रायःपण्डादयो मृच्छन्ते । शीर्षकं लक्षणया जय-
पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा इत्या
इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः
शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्त्रीकुर्वीदित्यर्थः । ननु “कोश-
मलेऽपि दापयेत्” इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानोति चेन्न तस्य तुला-
दिषु पाठोऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेष्वेति नियमार्थः । “अन्यथा कोशस्य शङ्का-
भियोग एव प्राप्तिः स्यात् । “अवष्टम्भाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्का-
स्त्रेणैव नियम्य चेति पितामहस्मरणत्वात् । अवष्टम्भाः
शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति स्मृतितत्त्वे ।
यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्ती यदा न
स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने
दिव्येषु परिकीर्त्यते । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्दर्शनात्” । कात्यायनोऽपि “न कश्चि-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवादं इत्यावान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “परियोक्ता शिरःस्थाने सर्व-
त्रैकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्त्यादितरो वर्त्तये-
च्छरः” इति । कश्चिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कुर्त्या-
न्मृपद्मोऽथ पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्म-
हत्यादौ । कात्यायनोऽपि “पातकेः शङ्कितानाञ्च
निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं
देयं शिरो विनेति” । कालिकापुराणेषु “परदाराभि-
प्राप्ते च चौर्यागम्यागमेषु च । महापातकशस्त्रे च
स्वाहिव्यं ऋषसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्षस्य
स्वापने कृते । तत्रैव स्वापनेऽहिव्यं शिरःपूर्वं मही-

पतिः । परदाराभिप्राप्ते च बहवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनश्चवेदिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति” । विप्रति-
पत्तौ परदारगमनादाभियोगरूपायां, विवादे ऋष्या-
दानादिविषये अर्वाऽपवादः । परदाराभिप्राप्ते चेति
चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः “राजद्रोहे साहसे
च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह संप्रहकारः “घटादीनि विधानानि गुरु-
त्वेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अवष्टम्भाभि-
युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च
शङ्कास्त्रेणैव नियोजयेत् इति” । कात्यायनः “शङ्का-
विश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा । क्रियासमू-
हकर्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासमूह
कर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्वस्मै सर्वशङ्कासु सम्भिकायै” तथैव च । एषु
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविगुह्ये । शिरःस्थापि
विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत् । घटादीनि विधा-
नानि कोश एकः शिरः श्रुतः” इति । तण्डुलानां
विषयं स एवाह “चौर्ये” त तण्डुला देया नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्त्रीसंप्रहारादौ न तु
दत्तापङ्कवे “तदर्शस्य तण्डुला” इति वक्ष्यमाण-
कात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदस्म-
चौर्यशङ्कायां वेदितव्यम् । “चौर्येऽभिगङ्गायुक्तानां
तप्राप्तौ विधीयते” इति महाचौर्यशङ्कायां तप्रा-
प्तौ तत्रैव विधानात् । इत्यसङ्कृपया दिव्यविशेषा-
नाह विष्णुः “अथ शपथाक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-
कामनिक्षेपस्योत्प्रेषणप्रमाणादिति” । शपथो दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं निक्षे-
पादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । बृहस्पतिरपि “विषं
सहस्रेऽपहृते पादोने च ङ्गताशनः । विभागोने च
सलिलमर्द्धं देयो घटः सदा । धनुःशनाभियोगे तु
दातव्यस्तप्राप्तकः । तिगते तण्डुला देयाः कोशश्चैव
तदर्शके । शतहृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं सदाः कालावच्छेदनम् । एषा सङ्कृपा
निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा कृता । चतुर्गुणोत्तमा-
नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति” । धर्मशोधनम् । धर्मज्ञ
दिव्येन शोधनम् । निकृष्टानां जातिगुणवर्धनैः मध्य-
मत्वसुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु “नाहृन्नाडुदरेत् फाचञ्च

विषं न तुलां तद्येति" याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तम-
 पुत्रविविधयम् । यत्तु "सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्राङ्गे
 तथायसम् । स्रद्धाङ्गे तु सलिलं तस्याङ्गे तु विषं
 स्रुतमिति" पितामहवचनं तद्व्यत्यायद्रव्यापहारे
 पातित्वं भवति तद्विषयम् । एतत्कोयसाहसविषयम्
 दत्तापङ्कजे तु कात्यायनः "दत्तस्यापङ्कजो यत् प्रमाणं तत्
 कल्पयेत् । कोयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ।
 सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाण-
 युक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्घर्षां सुव-
 र्णानां शतनाशे विषं स्रुतम् । अशीतेस्तु विनाशेऽथ
 दद्याच्चैव कुताशनम् । पश्चात् नाशे जनं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधी-
 यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदङ्गाङ्गस्य तण्डुलाः ।
 ततोऽङ्गाङ्गं विनाशे हि स्रुतेषुत्पादिमस्तनान् । ततो-
 ऽङ्गाङ्गं विनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्रुता । एवं
 विचारयन् राजा धर्माधीश्वरं न हीयते" इति । अत्र
 सुवर्णशब्दः षोडशमाप्राप्तकः । नाशोऽपङ्कजः । विंश-
 द्दशविनाशे विंशद्दिनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका ।
 पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् ।
 तदङ्गाङ्गस्य सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽङ्गाङ्गस्य अष्टमाधेन
 सुवर्णाङ्गप्रभृतेः । ततोऽङ्गाङ्गस्य विनाशे स्रद्धासप्तमाधे
 नसुवर्णाङ्गप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकाश्च क्रियाः ।
 अपङ्कजे तव दशगुण्यो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः ।
 अशब्दः आर्त्तशपथसंप्रहार्यः । अतएवाह विष्णुः
 "सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च क-
 ष्णलोने मृद्मं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विकण्णलोने तिल-
 करम्, त्रिकण्णलोने जलकरं चतुःकण्णलोने सुवर्णकरम्,
 पञ्चकण्णलोने सीरोद्भृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णाङ्गैर्ना
 काशो देयः मृद्मं ततः परं यथाहं घटाग्न्युदकविषा-
 क्षामन्यतमं द्विगुण्यार्थं यथाभिहितं समयक्रिया ।
 वैश्वस्य त्रिगुण्येऽर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जश्चतुर्गुण्येऽर्थे ब्रा-
 ह्मणस्य कोशन्द्यात् अन्यत्वागामिकालसमयनिबन्धन-
 क्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मण्यं सीरोद्भृतमहीकरमेव शा-
 पयेत् । प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतम-
 मेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्चरितं न महत्त्वर्थेऽ-
 पीति" । सीरोद्भृतमहीकरं लाङ्गलोद्भृतलोष्टहस्तमि-
 त्यर्थः । जनपदहृषमधिके शापनिष्ठत्यर्थं शापे तु विशे-
 षमाह मनुः "सत्येन शापयेद्विद्वं क्षत्रियं वाचनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वस्यं मृद्मं सर्वैस्तु पातकैरिति" अद्याह-
 मर्षापङ्कजी स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्कलः
 स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मण्यं वाचयेत् । एवं क्षत्रिया-
 दीनां वाचनादीनि निष्कलानि स्युरित्यादीत्यर्थः ।
 पादसर्शादीनां विशेषः सत्यन्तरे दर्शितः "निष्के तु
 सत्यवचनं द्विनिष्के पादसम्भनम् । जनतिके तु पुष्पं
 स्यात् कोशपानमतः परम्" इति । अत्र निष्कशब्देन क-
 र्णचतुर्थांशो सद्रासद्रितः प्रतिपाद्यते क्वचिद्देशे तत्रापि
 निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राज-
 तपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् तत्र सत्यव-
 चनविधौ चतुर्गुण्येऽर्थे ब्राह्मण्यस्येति विरोधः स्यात् ।
 दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् ग्राह्यमिति
 दृश्यतिराह "सङ्घर्षा रश्मिरजोमूला मनुना समुदा-
 हृता । कार्षापणात्वा वा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति" ।
 संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वसरेणादिका । विनये
 दण्डे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह "लोकसं-
 व्यवहारार्थं वाः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तास्वरूप्यसु-
 वर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जानान्तरगते भानौ
 यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानान्तरसरे-
 णुस्यचक्षते । त्वसरेणुषोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परि-
 माणतः । ता राजसर्षपसिद्धस्ये त्वयो गौरसर्षपः ।
 सर्षपाः षड्व्यवो मध्वस्त्रियवन्त्वे कलणलम् । पञ्चकण्णलको
 माषस्ये सुवर्णस्य षोडश । पञ्च सुवर्णाश्चत्वारः पञ्चानि
 धरणन्द्य । द्वे कण्णले समष्टे विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराण्यैव राजतः । धरण्यानि
 दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयः
 कार्षिकस्तास्त्रिकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञे-
 यस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र तास्वरूप्यसुवर्णानामिति
 तास्वरूप्ययोरत्यत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः ।
 पञ्चानि धरणन्द्येत्वेन सुवर्षपरिमाणाभिधानात् ।
 चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमा-
 णाभिधानम् । अवशिष्टेन तास्वरूप्यपरिमाणाभिधानम् ।
 जानान्तरप्रविष्टे सूक्ष्मरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्
 त्वसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्वसरेणवो लिङ्गा तास्त्रिकः
 राजसर्षपः । त्वयो राजसर्षपाः गौरसर्षपः । षड्गौर-
 सर्षपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यम-
 यवस्य परिमाणसंज्ञं मिताक्षरायाम् मध्यशब्दः पाद-
 पूर्यार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणसंज्ञमिति मनु-

भाषेत् । तयो यवाः कृष्णकम् । माषः पञ्च कृष्णानानि
सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णसत्वारः । धरणन्द्य
पलानि । कृष्णमाषो द्वे कृष्णने । रजतस्य धरणं
षोडश कृष्णमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञानरम् ।
राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञा-
यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति”
याज्ञवल्क्यस्मृत्यात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको
राजतनिष्कः । कार्ष्णिकः कर्षसंमितः तास्त्रिकस्तास्त्र-
विकारः कार्ष्णिको विस्रोयः । पण इति च संज्ञा व्य-
स्यैव विस्रोयेत्यर्थः । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव वृह-
स्पतिः “निष्कं सुवर्णसत्वारः कार्ष्णिकस्तास्त्रिकः पणः” ।
तास्त्रिकर्षकता सदा विस्रोयः कार्ष्णिकः पणः । स एव
चन्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतसस्तु धानकाः । ता द्वादश सुव-
र्णस्तु दोनाराख्यः स एव त्व” । इति कर्षः पलचतु-
ष्टयः । “ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलङ्घ्वचतुष्टयम्
इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष इति
च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिभाष्यवचन-
त्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह
“पलं सुवर्णसत्वारः पञ्च यापि प्रकीर्तितम्” । इति
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्भागा तत्परिमितः कार्ष्ण-
िकः । अतएव कात्यायनः “भाषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः
कार्ष्णिकस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य
चेति” । राजतेऽपि कार्ष्णिकोऽस्तीत्याह नारदः “का-
र्ष्णिको दक्षिणस्यान्दृशि रौप्यः प्रवर्त्तते” इति । व्यासस्तु
निष्कस्य प्रमाणमाह “पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णसत्-
वारदश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”
वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य
घटो देयः क्षत्रियस्य ङ्गताशयः । वैश्यस्य सलिलं देयं
शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो
अनीलिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला
स्यता” इति । अनित्या चैयं व्यवस्था “राजन्येऽग्नि-
घटं विधे वैशेष्यं तोयं निद्योजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं
वा विषयज्ञैर्द्विजोत्तमैः” इति कात्यायनस्मृत्यात् । व्य-
वस्थापज्ञे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह
नारदः “क्लोवात्वरान् सत्वहीनान् परितश्चार्दिताद्ग-
रान् । बालवृद्धातरांस्त्रीषु परीक्षेत घटं सदा । स्त्री-
ष्वान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्यतम् । घट-
कोशादिभिक्षासाधनसत्त्वं विचारयेत् । नार्त्तानान्धो

शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोषिणाम् । श्वितप्रन्थजन-
कादीनां शान्तिर्कर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री-
बाला धर्मशास्त्रविषयक्यैः । रोगिणो वे च वृद्धाः सुः
पुमांसो वे च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्रिडा-
दातांस्त्रोत्रे विमज्जयेत् । सद्यो अथने मज्जनः
स्वल्पप्राणा हि ते स्यताः । साहसेऽध्यामतानेताश्चैव
तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदमित्तं विषेषं विशो-
धयेत् यज्ञवल्क्यः “तुला स्त्रीबालवृद्धाभ्यपङ्कवाङ्म-
णरोषिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य
चेत” । स्त्रीबालजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण ।
बाल आषोडशाहर्षांजातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽ-
शीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्कः पादवि-
कृतः । ब्राह्मणोजातिबालम् । रोगी व्याधितः ।
एतेषां शाधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मांसमूर्ध्वैर्देवै-
शःखेषु स्त्रादीनां सर्वदिव्यप्रचक्षौ तुल्यैवेति नियम्यते न त्व
सर्वकालं स्त्रीषां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्नि-
मालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
एवाथै शूद्रस्य विषस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणसत्त्वत्वा
भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं
मेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पितान-
सहः “ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य ङ्गताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति ।
कात्यायनोऽपि “न लोहगिह्यिनामग्निः सलिलं नास्व-
ज्ञेविनाम् । मन्त्रशोमविदाश्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् ।
तशुल्लैर्न नियुञ्जीत व्रतितं सुखरोगिणाम्” इति ।
व्रतितं पयोव्रतादिनिवमस्यम् । चारीतोऽपि “कुष्ठिनां
यज्ञेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां
नित्यं विषं च परिवर्जयेत्” इति ।
विष्णुरपि “न श्लेष्मकारिणां व्याधितानां भोक्तृणां
श्वासकासिकानामस्वुभेविनासदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति”
पितामहोऽपि “कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वास-
कासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ।
सद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां द्रव्यैव च । कोशः प्राज्ञे
न द्रातव्यो वे च नास्ति कष्टतयः” इति । यत्तु पिताम-
हेनोक्तम् “सर्वतानां श्वासात्तानां व्याधितानां तपस्वि-
नाम् । स्त्रीषाञ्च न भवेद्व्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”
इति तुल्यतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । “घट-
कोशादिभिक्षासाधनसत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदग्न्यन्व-
विषयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्योऽस्य
पुंस्त्रियोर्विवादे रूढ्या वान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे
स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणा-
मित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
घटकोशादिभिरसासामन्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः
स्यादिति पाङ्कः । कात्यायनः “गोरक्तकान् बाणिककां-
स्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषान् वाहुंषिकाञ्चैव पाहये-
च्छूद्रवद्विजान्” । कालिकापुराणेऽपि “वर्णान्यस्य सदा
देवं भाषकं तद्गृहेमजमिति” । वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः
तस्यैत्यर्थः । नारदोऽपि “महापराधे निर्द्धमे कतन्ने
स्त्रीवकुलिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शत्रूनां तु विव-
र्जयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “मातापितृद्विज-
गुरुद्वन्द्वस्त्रीबालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्ति-
कानां विशेषतः । लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोग-
क्रियाविदाम् । वर्षेसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्ति-
नाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्तितः ।
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नि-
युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्र
तत्र शोभ्याः स्वकैरैरिति” । साधूनां दिव्यमर्हति
राजा कल्पयित्तमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं
कारणीयमिति द्रष्टवित्तमाह स एव “महापातक-
युक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देवं तेषु दिव्यन्तु
पापाभ्यासरते भृगुः । देषु पापेषु दिव्यानि कर्त्त-
व्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सञ्जनैस्त्वानि नाभिशक्तं
त्यजेच्चर इति” । तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनं
प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः ।
यत्तु तेनैवोक्तम् “असृष्टाप्रमदासानां स्त्रोच्छानां
प्रापकारिणाम् । प्रातिलोस्यप्रसृतानां निन्दयो न तु
राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशे-
दिति” । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्-
प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामप्य-
क्षामर्थे प्रतिनिधिमभ्युपजानाति स एव “काल-
देशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन चारये-
दिव्यं विधरेष विपर्ययः” । सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये
विशेषमाह चारीतः, “राजन्तोऽग्निं घटं विधे वैश्वे
तोयस्त्रिवोजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे
क्षुत्तम् । कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ।

एतदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्” इति ।
अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः “यो यस्य विहितः कालो
विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादि-
नस्य बलावलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव
च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ।
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः
शिशिरहेमन्वर्षांस्तु परिकीर्तितः । शरदुपोष्णे च
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति” । विष्णुरपि स्त्री-
ब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देवा न वाति
वायौ न कृष्णसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरदुप्रीधयोश्च
न कुटिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देवं प्रादृषि च । न
ह्यैश्विकाणां व्याध्यार्दितानां भीरूणां श्वासकाशिना-
मम्बुजीविनासुटकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्त-
निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-
ऽपि । मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
नारदोऽपि “विचार्य धर्मेनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् । वर्षांस्तु
समये वज्रहेमन्तशिशिरे तथा । योष्णे सलिलमित्युक्तं
विषं काले तु शीतले । न शीते तोयगुडिः स्यान्नोष्ण-
कालेऽग्निशोधनम् । न प्रादृषि विषं दद्यात् प्रवाते न
तुङ्गां तथा । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदा-
चनेति” । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
अतएव पितामहः “पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-
यसता । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति” । अत्र
विषस्य वर्षांस्तु निषेधात् सिंहरवावेव परीक्षामाल
निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षांस्तु कुर्वन्ति । अतः
“यान्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेदत्यस्य न विष-
यः । तथा च ज्योतिषे “सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे
चास्त्रमिति भृगौ । मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
काङ्क्षिणा” । तथा “रविगुडौ गुरौ चैव न शुक्ले-
ऽक्षंगते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते
बुधेः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
उ परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत्” । रविगुडौ
गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम्
“न शुक्रास्तेऽस्तेऽर्के गुरुसहितरथौ जन्ममासेऽस्तेऽर्के

विष्टौ मासे मन्वाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु
चाथ । नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्यं परीक्षा दिनतुचरपङ्कशोदये शस्तबन्ने” ।
इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
श्रुताचारादादित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मितान्त-
रायाम् । अथ दिव्यदेशः तत्र पिनामहः । “प्राङ्मुखो
निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । घटपङ्कणं
दिव्यान्तरस्थाप्यपञ्चक्षणम् । इन्द्रस्थानपङ्कणञ्च प्रसिद्ध-
देवतायतनान्तरस्थाप्यपञ्चक्षणम् । अतएव दिव्यमात-
सुपक्रस्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे” ।
विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः
“इन्द्रस्थानेऽभिगस्तानां महापातकानां नृणाम् । नृप-
द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोभ्यप्रवृ-
त्तानां दिव्यं देवचतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
सभामध्ये विदुर्बुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्व-
स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंबदतीत्याह, नारदः
“अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च । व्यभिचारं
सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः” । वासो जननिवासस्तस्मा-
द्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अतएव
पितामहः “प्रत्यक्षं दापयेद्विद्यं राजा वाघिकृतोऽपि
वा । ब्राह्मणानां न्यतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति” ।
ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाम्प्रेत्यन्वयः ।
अथ दिनव्यसाधारणविधिस्तत्र दृष्टव्यमिति : “स्त्रोहात्
क्रोधाङ्गोभतो वा भेदमायांनि साक्षिणः । विधिदत्तस्य
दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति” । विधिश्च पितामहेन
दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्विवाकः समा-
चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः शोपवासो नृपाक्षया ।
तत्र आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित् । वादित्
तुर्यचोपैश्च गन्धमाख्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलि-
भूत्वा प्राङ्विवाकस्ततो वदेत् । एहोहि भगवन्धर्म !
अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वा-
दित्यमरुद्भ्यः । आवाह्यं तु घटे धर्मं पश्चाद्भानि
विन्यसेत्” । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
च ततस्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । घट-
पङ्कणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति
मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाम्यस्य । “इमं
मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपसंहरता तेनैवोक्त-
त्वाच्च । अङ्गानि कानीयाकाङ्क्षायां स एवाह, “इन्द्रं
पूर्वं तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव
सुवर्णभः । तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रश-
स्यते । ईशानस्तु भवेद्भक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पाश्वे वस्त्रनास्यापयेद्बुधः । धरोभ्रुव-
स्तथा सोम आपश्चैवानलौऽनिलः । प्रत्युषश्च प्रभा-
तश्च यस्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदि-
त्यानां तष्ठाऽयनम् । घातार्थमा च मित्रश्च वरुणांशो
भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः
ऋतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जवन्वजः ।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश ऋताः । धीरभद्रश्च
शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः । अजैकपादङ्घ्रिर्ब्रह्मः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
विशाम्भतिः । स्याणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश
ऋताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च साहस्यानं प्रकल्पयेत् ।
ब्रह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही
चैव माहेश्वरी चासुरगडा गणसंयुता । निर्वर्तेरुत्तरे
भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां
स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिक्तो मरुतस्तथा ।
प्राग्धाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । घट-
स्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः । एतासां देवता-
नान्तु स्नानान्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा-
चर्षादिकं क्रमात् । अर्षादि पश्चाद्भानां भूषान्तसुप-
कल्पयेत् । गन्धादिकानं निवेद्यानां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्षव्यो वेदपारगैः । आच्येन
हविषा चैव समिद्धिहोमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवे-
नाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्” । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
दुर्गानानाम् अर्षादुपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन ।
तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः । किन्तु
पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्त्रेन्द्रा-
दिदुर्गानानाञ्च गन्धादिपरिचर्ये विप्रकल्पयेदिति । मायवीं
प्रणवादिक्तासञ्चार्यं पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्तसञ्चार्यं
समिदाच्यचर्षभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसङ्ग्रा यत्र स्यात् शतसप्तोत्तरं चतुर्भिः” अर-
थादित्यर्थः । होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह “यमर्थम-
भियुक्तः स्याद्विहित्वा तन्तु पत्रके । मन्त्रोपानेन सहि-
तन्तु कार्यञ्च शिरः क्रमाम्” । मन्त्रश्च, “आदित्यधन्दा-
वनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च
रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य उक्तमिति”
एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
तथा च नारदः “अहोरात्रोपधिते ज्ञाते आर्द्रवाससि
मानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” !
एतत् प्राङ्गुलिकाकोपवासोपधितनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् तथा
च नारदः “प्राङ्गुलिकास्ततो विप्रो वेद्वेदाङ्गपारगः ।
शुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमल्वरः । सत्यसन्धः
शुचिर्दक्षः सर्वप्राणहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः
क्षतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा
यथाविधि” । कर्तृरुपवासोपधितमाह “विरात्रो-
पधितोयः स्यादेकरात्रोपधितस्तु वा । नित्यं देवानि
दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
“सचेलं ज्ञातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्-
सर्वदिव्यानि ऋष्याङ्गसन्निधाविति” । अत्र सूर्योदय-
पदेन पूर्वाह्णे एव याज्ञः “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” नारदवचनानुरोधत् । विरा-
त्रोपधितोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन वप्रवस्था ज्ञेया ।
दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
प्रयोगं कारयितुः रात्रः फलञ्चाह पितामहः “सङ्गः
परिहृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । अतिक्रुपरो-
हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्त्तिमाप्नोति
ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथञ्च विधिः सर्वदिव्य-
साधारण इत्याह स एव “इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्व-
दिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परि-
कीर्त्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पला-
रोपणान् सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः” दिव्यशास्त्रिका ।
१२जलभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
नौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं शुभाधिकम्” भाव०प्र० ।
१३ज्ञानभेदे न० “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तप्राद्यमे-
क्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिद्विच्छन्ति स्वरयः ।
मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुण्यं
मानसञ्चैव सप्तज्ञानं प्रकीर्त्तितम् । “आपोहिष्ठेति” वै

मान्त्रं, ऋदासम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भक्षना ज्ञानं,
वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यस्तु सात पवर्षेण ज्ञानं
तद्विद्युसुच्यते । वारुण्यञ्चावगाह्यञ्च, मानसं विष्णुचि-
न्तनम् । समस्तं ज्ञानमुद्दिष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्” योगि-
याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा
ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत् । “दिव्यश्च देवताप्रायः
शुद्धानःकरणः सदा । इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूत-
समः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलक्यां
स्त्री मेदि० । १६बन्ध्याकर्कोटक्याम् १७शतावर्थांम्
१८महामेदायाम् १९त्राङ्गाम् २०स्थूलजीरके २१श्वेत
दूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३पुरायाम् २४गन्धवत्याञ्च
स्त्री राजनि० । २५दैवे दिने २६तदीये माने च न०
दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्द्वयम् । २७द्युलोकाज्जाते
२८मनोज्ञे २९लोकातीते दिव्यदर्शने दिव्यचक्षुः त्रि० ।
दिव्यकट न०प्रतीचोस्थे पुरभेदे “कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवा-
मरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पु-
रम्” भा० स० ११अ० नकुलप्रतीचीजये ।
दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थलोभकशैलपूर्वभागस्थे कुण्ड-
विशेषे । “यथा तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभकोनामना-
मतः । तस्मिन् गिरी शिलापृष्ठवङ्गो देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिसखरूपिणी । एकत्र
पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् । स्थिता रमयितुं
तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा । तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता
नाम महानदी । दक्षिणं सागरं याति प्रथमां चोत्तर-
स्रवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम् ।
संस्थितस्तत्र ज्ञात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
कुण्डे नरः ज्ञात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
न्महाभागः स योनौ न हि जायते” । कालि०पु०८, अ०
दिव्यगन्ध पु० कर्म० । १मनोज्ञे गन्धे । दिव्योगन्धोऽस्य ।
२गन्धके श्लवङ्गे च न० ४स्थूलैलायां महाचञ्चुशाके
च स्त्री राजनि० ।
दिव्यगायन पु० कर्म० । गन्धर्वे अमरः ।
दिव्यचक्षुस् पु०दिव्यं चक्षुर्यस्मात् पु० । १मर्कटे शब्दमाला ।
(चक्षुः) ख्याते २पदार्थे च ३शुगन्धभेदे ४सुलोचने च ।
दिव्यमन्त्रीजभूतं चक्षुरस्य । ५अग्ने त्रि०मेदि० । कर्मधा०
५खलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० “न च सां शक्यसे
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददाति ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्" गीता । दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य । ७ तथाभूतनेत्रयुक्ते त्वि० "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे" नीलकण्ठस्तवः ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५ व० । १ भ्रातृजीवता-
याम् । २ चङ्ग ततेजस्के त्वि० ।

दिव्यदर्शिनं त्वि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश-णिनि ।
अतीन्द्रियार्थदर्शके । "व्याजहार सभामध्ये दिव्य-
दर्शी महातपाः" भा० आश्र० २० अ० । दृश-क्त्वि ।
दिव्यदृग्गम्यत्व ।

दिव्यदिनं न० दिवि भवम् यत् कर्म । देवे दिने "मासैर्द्वा-
दशभिर्वर्षं दिव्यं तदहर्ब्रुवते" सू० सि० तन्मानसकृतम् ।

दिव्यदीहृद् न० "यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-
द्धये । उपयाचितकं दिव्यदीहृदं तद्विदुर्बुधाः" हारा०
उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० आकाशमङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु स्वर्गशाश्वाम् दिव्यस्त्री प्रथमतयो-
ऽथत्व । "दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संधीज्यमानः
कटा" गङ्गास्तवः ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनं समा-
हारः कर्म० । निबलितगव्याज्यदधिचीरमधुसितात्मके
पदार्थे राजनि० ।

दिव्यपुष्पं पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य । १ करवीरे २ महाद्रोण्यायां
राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतएवम् । दिव्यपु-
ष्पिका रत्नपुष्पकार्कण्ये स्त्री रत्नमात्रा ।

दिव्यप्रश्नं पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । "उच्चावचं दैव-
युक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः सुगचक्रा सुहृत्ताः । जयं कृत्वा नानं
कुरुहृद्भयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च" भा० उ०
४७ अ० ।

दिव्यमानं न० कर्म० । देवे माने "सुरासुराणामन्योन्य-
महोरात्रं विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानो
भमण्यपूरणात्" । "युगानां त्रिचनं यातं तथा हतयुगं
त्विदम् । प्रोज्झ्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसं-
ख्यया" । "त्राह्यं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं गुरो-
स्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्त्तं मानानि वै नव"
सू० षि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपीठस्य दमनिकाया
नद्याः पूर्वभागस्थे नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे

गङ्गैव फलदायिनी । माघन्तु सकलं मासं तस्यां
स्नात्वा नरोत्तमः । तथा दमनिकायाञ्च परं निर्वाण
माप्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदु-
त्तमा । महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिससङ्गता दक्षिणोदधिगामिनी । तस्यान्तु
कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि० पु० ८१ अ०

दिव्यरत्नं न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थकं ।

दिव्यरथं पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरसं पु० नित्यकर्म० । १ पारदे राजनि० । २ मनोज्ञे
रसे पु० दिव्योरसोऽस्य । ३ रुचिररसयुक्ते त्वि० ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । १ मूर्वालतायाम् राजनि० २ मनोज्ञे
लतामात्रे च ।

दिव्यवस्तु पु० दिव्यं वस्तुं यस्मात् । १ सुव्यपकाशे शब्दरत्ना०
इत० । २ भास्वरवस्तुयुक्ते त्वि० कर्म० । ३ मनोज्ञे वस्त्रे न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशमङ्गायाम् "व्योम्नि दिव्यस-
रिदम्बुपङ्क्तिः" माघः ।

दिव्यसानुं पु० १ विश्वदेवभेदे "विश्वे चाग्निमुखा देवाः" इत्यु-
पक्रमे "पाणिं ज्येष्ठासमूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च"
भा० आश्र० ६१ अ० विश्वदेवोक्तौ । २ दिव्यसानुके गिरौ च ।

दिव्यसारं पु० दिव्यः सारोऽस्य । शालहृत्के राजनि० ।

दिव्यादिव्यं पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म० । नायकभेदे रसम-
ञ्जरी यथा कर्जुनादयः । २ नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौ-
पद्यादयः । ३ उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

दिव्यासनं न० "अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तेन बन्ध-
येत् । एकहस्तमध्यदेशं भूमिहृत्तश्च नासया" रुद्रजा०
उक्ते आसनभेदे ।

दिव्ये लकं पु० सर्पभेदे "त्वयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्ये लक-
लोभ्रपुष्पकराजिचित्रिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णौ
दर्भपुष्पोवेक्षितकः सप्त तेषामाद्ययोरजिलवत् शेषा मण्ड-
लिवत्" सुश्रु० ।

दिव्यादकं न० कर्म० । १ अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भावः
प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृश्यम् । अस्त्वु शब्दे विवृतिः ।

दिव्योपपादुकं पु० उपपद्यते माहृपित्वादिदृष्टकारणमनपे-
क्ष्यैव अदृष्टसहकृताणुभ्य एव उत्पद्यते उप+पद्-उकञ्
कर्म० पिशाचादिव्यादृष्टये दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च
माहृपित्वादिदृष्टकारणामेक्षाभावेऽपि दिव्यत्वाभावाच्च
तथात्वम् । देवे अमरः ।

दिव्यौषधं पु० तन्त्रोक्ते शुरुभेदे । "महादेवो महाकाञ्चि-
नः

पुरश्चैव भैरवः । दिव्योवा गुरुवः प्रोक्ताः सिद्धौवान्
कथयामि ते” । इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “अथ तारा-
गुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् । ऊर्ध्वकेगो व्योमकेयी
नीलकण्ठोदृष्टध्वजः । दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स !
शृणुष्वान्वितो मुदा” । “शृणु वत्स ! महादेव !
गुरुन् दुर्गामनङ्गवान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी
शुभोदयः । कृष्णकाल ! कालनाथो दिव्योवा भैरवादि-
काः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तद्गोदा उक्ता २रुचिरौघधौ च
दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म । १मनःशिलायाम् शब्दार्थचि०
दिश दाने आक्षापने कथने च तु० उ० भ० सक० अनिट् । दिशति
ते अदिक्षत् न दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः । दिष्टा आदिश
“मान्निषः सन्नि मेत्युक्ता दिशेत्युक्ता दिशेन्न यः”
सनुः । दाने “इष्टं गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
आनु० १८४३ स्त्री० आक्षापने “महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्य
नराधिप !” भा० व० १०६ अ० । “दिदेश तस्मै प्रयतां
तनूजाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयसङ्गुत्प्राप्तविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे
१०० प्र० दृशाम् । “यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं
हृत्वा तद्वातिदिशप्रानेन जुहुयात्” कात्या० श्रौ० २५।
२।४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिशप्रानेनः
पदम्” भाग० ४।६।२८ ।

अनु+पश्चात्कथने । “यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स०
१।५।४।३ “रामश्चाप्यनुदिशताम्” रामा० ब्रह्मा० ८८६ स०
अप+कलने यथाधीकृते अपदेशशब्दे दृशाम् । “पश्चिम-
क्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिशन् मन्त्रिणः ।
सम्भृते शिखिनि गूढभादधुः” “तस्य निर्दयरतिशमा-
लसाः भित्तकल्पमपदिशन् पार्श्वगाः” रघुः ।

वि+अप+संज्ञाभेदे “भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं
प्रभुम् । घनेश्वरं व्यपदिशन्” भा० व० २८० अ० । “मित्रं च
खां व्यपदिशस्वपरं च यासि” मृच्छक० “ईश्वर इति
व्यपदिशते” वेदा० सा० “निमित्तसङ्गावाहिशिष्टोऽपदे-
शोऽसुख्यव्यवहारोऽपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे ।
अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां यामभ्यदिशत् सैनमकाम-
यत” पञ्चमीश्रव्णा० १२।११ ।

आ+आक्षायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” वृ० उ०
“आदिक्षदादीप्रकृत्यानुकल्पम्” भट्टिः । आदेशशब्दे
२।६ प्र० उक्ते अर्थे च “वातोः स्थाने इवादेशम्”
रघुः ।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २।६ प्र०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “अजु
प्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैरनभभाषणाया” “अन्नः
शरीरेऽपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशावित्ययं विनेता”
रघुः “किसहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०
वि+आ+विशेषेऽपदेशे । “समोरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिशते केन ह्यनाशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूर्भवित्नी” कुमा० ।
उद्+खरूपकथने “उद्देशोलक्षणं विभागः परोक्षा चेति”
न्यायसमयः । उद्देशशब्दे १।७० उक्तेऽर्थे च । तच्छब्दे
उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२।१० प्र० उक्तेऽर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” सा० द०
“उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा० उ० १७४ अ०
प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
क्ष्यामः” सुशु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकसुपदिशते
मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे
वाचा” माल० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अनुपत् पीठभासने निर-
दिक्षन्न काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिशन्मान-
स्यादेशा भवन्ति” व्या० परिभाषा “अच्छलं निर्दिशन्मान-
नसुञ्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निघ्न+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भाष्यलक्षणं
प्रतिनिर्दिशते” । येन पदेन उद्देशको नैव पदेन पुनः-
कथने । उद्देशप्रतिनिर्देश्योरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भग्नप्रक्रम-
तादोषः यथाह सा० द० “एवमुक्तो मन्त्रिसुखैरावणः
प्रत्यभाषत” अत्र वचघातुना प्रकृतान् प्रतिवचनमपि तेनैव
वक्तुमुचितं तेन आवणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः ।
एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देशप्रति-
निर्देशप्रत्यतिरक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोरुद्देशप्रतिनिर्देशप्रत्यत्वं यथा

“उदेति सविता तावन्ताव एवास्ममेति च” इत्यत्र ।
यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थे इव
प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति । यथा वा
“ते हिमालयमामन्त्रन् पुनः प्रेक्ष्य च मृच्छिनम् । सिद्ध-
श्चासौ निवेद्यार्थं तद्विस्मृष्टाः खसुदायुः” अत्र अर्थे

इति इदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्त्वमानाभ्यामितददःश-
ब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा
“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” अत्र
“मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः ।
प्रति+प्रतिरूपदेशने । “भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकत्वः” भा०
शा० ३६७ अ०

सम्+सस्यकक्षणे सस्यकृतयादेशे वाचा कक्षणे च “अभिदूति
काचिदिति संदिदिशे” भाषः “ननु सन्दिशेति सुदशो-
दितया त्रपया न किञ्चन किलाभिमिदधे” भाषः “ददौ
स दयितां आत्मे मालाद्याप्यां हिरण्मयीम् । रात्र्यं
सन्दिशत् भोगांश्च समार ब्रण्णपीडितः” भट्टिः “अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्” कुमा०

दिग् स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिग्-किन् । आशयायाम्
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काशायाम् । “कृत्यैकमवधिं
तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति निर्दिशते देशो
यथा सा दिगिति सृतेति” उक्तेस्तस्या दैशिकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम् । सा चैका नित्या विन्वीचेति
“कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषा० ।
दिक्परीक्षा च कलाट स्रुतोरूपस्वरयोर्यथा

“इत इदमिति यतस्तदिग्” लिङ्गम् सू० । “काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-
माथ आह । दिग् इदं दिग्” दिगनुभाषकम् इतो-
ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरण्यादिदं
संयुक्तसंयोगात्पीयस्त्वाधिकरणपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा
दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामत्पीयसां वा पिण्डयोरूपनयनायकमन्यदास्ति
न च तदुपनयसन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-
यान्तु काशोरकुङ्कुमपङ्कुरागं कार्पाटकामिनीकुचकलसं-
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिग्स्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रा-
मकतवैव सिद्धत्वाच्चातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात्

पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम्
अस्मादपस्तदिदम् अस्मादुपरिपादिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमित्यनेन संयुक्तीताः एतेषां प्रत्ययानां निमि-
त्तान्तरासम्भवात् । किञ्च नियतोपाध्युत्पायकः कालः
अनियतोपाध्युत्पायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिग्प्राची तु नैवं
नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिदक्षिण वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगात्पीयस्त्वं ते
च सूर्यसंयोगात्सूर्यांशो भूयांसो वा दिग्पुनयेयाः ।
एवं प्राच्यभिसस्रुपुखवामप्रदेशावच्छिन्ना दिग्प्राची, ता-
दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्व-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अथः ।
अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिग्गुह्यं ।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्णयतिवर्णवायुसोमेशाननागजन्तुाधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिग् इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्” उप० सू० । “द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुना व्याख्याते”
सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदिदाह ।
“गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः” सू० ।
एकत्वमितिदिग्नाह । “तत्त्वभावेन” सू० । “दिग्-
लिङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथक्त्वम्” सू० । ननु यदोकेव दिक् कथं तर्हि
दश दिग् इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । “कार्य-
विशेषेण नानात्वम्” सू० । “कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः” सू० । तमेव कार्यभेदं दर्शय-
न्नाह । “आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वोद्भवित्यतो भूताच्च प्राची”
सू० । “प्राक् अस्यां सविता अञ्जतीति प्राची तथाच
यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरु-
षाभिसन्निभेदमाश्रित्य कालतयोपवर्णनम्, भवति हि
कस्याचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्याचित्परेशुरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्नाय प्राचीव्यवहारः

कस्यचिद्दिग्नीं अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभि-
 सन्ध्याय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्माणि क्रम-
 त्वयः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाष्यादित्यसंयोगो नास्ति
 रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध-
 तीति भावः” उप० वृ०। दिग्नरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 नतिदिशज्ञाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदिची च” सू०।
 “तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तनमादिना सहादित्यसंयोगाद्भूत-
 पूर्वाङ्गविषयतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदि-
 च्छोरपि व्यवहार उच्येयः। वास्तवदक्षिणत्वे निरुक्ते
 एव” उप० वृ०। दिग्नररात्रव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 नतिदिशज्ञाह “एतेन दिग्नरात्रानि व्याख्यातानि” सू०।
 “प्राचीदक्षिणयोर्दशोर्लक्षसाङ्ख्येषु दक्षिणपूर्वां दिगिति
 व्याहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वैस्त्रयसु
 एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येषोपनीयन्ते सा
 दिगिति कथादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० वृ०।
 अत्रिपदाने च क्तुः। दिक् “दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं सुखेन”।
 “प्रसन्नदिक् पांगुविविक्तवानम्” कुमा०। सा चोपाधिभेदात्
 दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा।
 वायवी चोत्तरीयानी जह्वी चाधोदिशोदयेति” वराह-
 पुराणम्। आशाशब्दे तत्त्वत्वे प्रमाथं प्राच्यादिभेदे उपा-
 धिस्वरूपञ्च २५४८०८३३म्। “यथा दिशा भावति वेधसः
 सृष्ट्या” नैम० “परस्पररात्रापभिवामला दिशः” किरा०
 भागुरिमते वा टाप् दिशास्यत्। दिशागज दिशापाल-
 यन्त्रे दृश्यम् दिशाञ्च यात्राद्युपयोगिसंज्ञाभेदः ज्यो० त०
 उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्निर्विवप्रयुक्ता यस्यां
 रत्रिस्तउति वा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति यां
 दिनेशः शेषाः प्रशन्नाः शुभदाश्च ताः स्युः”। “यत्र
 पूर्वोदिकाश्यायां ह्यमराश्यादिगोरविः। सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः। यात्रा बुद्धं विवादश्च द्वारं
 प्रासादहर्ष्ययोः। न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिसुखं
 नरैः”। “अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्।
 स आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयोद्वैवहतो नरः” ज्योति० त०
 दिक्करशब्दोक्ते रदन्वद्यते च वैजयन्ती रदशसंख्यायाम्
 अतत्संस्थान्ति च। “दिग्भिर्गुणैरष्टभैः शरैवैः” नील०
 ता०। ५ अत्रोत्पत्तिदिव्यताभेदे “दिग्गतात्कप्रचेतोऽधि
 ब्रह्मोन्द्रोपेन्द्रस्युक्ताः” शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः
 दिग्भिर्भवं दिगांयत्। दिश्य दिग्भवे त्रि० दिशा निर्व-
 त्तम् ठञ्। दैशिक दिक्कते त्रि० दैशिकपरत्वापरत्वे।

दिश्य त्रि० दिशति दिश-क। रदेशके। रनिष्ठाः पु० चतुरस्रो
 गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः” विष्णुस०।

दिशस् स्त्री दिश-वा० कसन्। दिशि रमानाथः।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे “नामान्
 दिशागजसुतान् दिवप्रानपि च भारत!” हरिवं० १४५ अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। “वातवेगो दिशाचक्षुः
 निर्निषोऽनिभिवस्तथा” भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तौ।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि-अथ्य उप० स० इन्द्रादौ
 रदिकृपात्वे रत्रज्ञानियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां
 पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४
 अ० यथा “एवं विभज्य रात्र्यानि क्रमेण स पितामहः।
 दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत!। पूर्वेखां दिशि
 पुत्रन्तु वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुघन्वानं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कदमस्य
 प्रजापतेः। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत्।
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमभ्युत्तम्। केतुमन्
 महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्बभं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तैरियं पृथिवी सर्वा समहीपा
 सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते”।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलक स०। दिशो-
 ऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य त्रि० दिशि भवः दिगा० यत्। दिश भवे। “त्रे
 सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्षा वे दिव्या वे दिश्यास्तेष्व
 इमं बलिमहार्घम्” आश्व० सू० २।१।६।

दिष्टि त्रि० दिश-कर्माणि क्त। उपदिष्टे रकषिते। संज्ञायां
 कर्त्तरि क्त। शभास्वे न० अमरः। “न दिष्टमिष्टं कुरुते
 न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णु पु०। ४ काले पु० अमरः।
 वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। “नरिष्यन्तोऽथ नाभासः सप्रभो
 दिष्ट उच्यते” भाग० ८।१।१ वैवस्वतमनुपुत्रकथने।
 इशारहरिद्रायां शब्दभावात्

दिष्टान्त पु० इत०। शभास्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते रमरचे च।
 “ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन्” भा० आ०
 ४६ अ० “दिष्टान्तमापस्यति भवानपि पुत्रशोकात्” रुचः

दिष्टि स्त्री दिश-भावे क्तिन् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा।
 र्हर्षे रपरिमाणे च मेदि०। रकथने उपदेशे
 अत्रुत्सवे “तथाचास्य दिष्टिद्विभिव शुचाव” काद०।
 ५ भास्वे च “राजकुले दिष्टिद्विभिव भोजनानभूत्” काद०।

दिष्ट्या अयं दिव-सम्पदांभावे किप् दिवं देवनं ह्यावति
 क्यै-ञ्चै-वा किप्, अत्रादि०नि०वा । । ह्रषे १मकृते
 भाष्यार्थकदिष्टशब्दस्य तृतीयानस्य रूपमित्यन्वे तेन
 १भागेनेत्यर्थे । “अन्वोऽन्यतसौहार्दा दिष्टादिष्टेप्रति
 चात्रुवन्” भा० आ० १२६५०

दिष्टु ति० दा-गिष्णु । दातरि उच्चादि० ।

दिह लेपने अदा० उभ० सक० अनिट् । दिग्घि दिग्घे अधि-
 क्षत् अधिक्षत्-अदिग्घि अधिक्षत् अदिहत् । । दिदे ह
 दिदिहे । दिग्घा धेच्यति दिग्घः । “अदिहंसन्दनेः
 शुभैः” मट्टिः । “स चन्दनोशोरसृष्याचदिग्घः” मट्टिः ।
 उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पत्त्युक्तलेपने । प्रथिदिग्घि
 “दत्तास्तपसाभिदिग्घाः” अथ०५।१८८ “दत्तरजसाव-
 दिग्घि” कौ०त०ब्रा०२१ “कवचैः शोषितादिग्घैः” भा०भी०
 १२८४ श्लो० “जर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीक्षा
 अदिहहन्ति यज्ञलभोक्तम्” तै०आ०५।२।२८ “लोहानां च
 मणीनां च मन्त्रपङ्कोपदिग्घता” काम०नी० “शिरोगलं
 कफोपदिग्घम्” सुश्रु० “यथाधो भूमौ निदिग्घं तदस्यया
 स्यादेवं तत्” शत०ब्रा० १।७।२।१२

दी क्षये दि० आत्म० सक० अनिट् । दीयते अदास्त । दिग्घे
 अदिद् दीनः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पत्त्युक्तये
 ‘अध श्येनो जवसा निरदीयम्’ ऋ०४।२७।१ “आपो
 नमू एतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यज्ञीः”
 ऋ०२। १५।१४

दीक्ष भौण्डे प्रागे उपनयने नियमव्रतयोरदेशे च आ०
 आ०सक० सेट् । दीक्षते अदीक्षे । दिदीक्षे दीक्ष-
 षत्ते । “दीक्षस्व मञ्ज रामेण त्वरितं हरणाध्वरं” मट्टिः
 “यज्ञादुच्च वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत०ब्रा०२।२२
 “कथं नोमध्येऽदीक्षे” ऐत०ब्रा० २।१६ “ब्रह्मषतेण
 दीक्षिष्यमाणाः” भाग० १।१।६ क्वचित् वेदे पदत्वयः
 “ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चभी०ब्रा०२४।१८ षिच् ।
 दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्वात्यये तदा” भा०
 आ० २०१७ श्लो० ।

दीक्षण न० दीक्ष-भावे ल्युट् । यज्ञाद्यर्चनयसभेदे । “बन्ध
 भोजनसखदीक्षणेऽपि” राजसार्कशब्दः ।

दीक्षणीय न० दीक्षणाय हितार्दि क् । दीक्षासाधने हवि-
 र्भेदे । “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हृदो दीक्षणीयं हवि-
 र्भवति” शत०ब्रा० १।१।४।२। १ इतिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
 याप्रायश्चीयातिथ्यदेवता” कात्या०श्रौ०५।४।१० “दीक्षणी-

यादीनां सकृच्चानामिष्टीनां उदेवताकानाहृपांशुत्वम्”
 कर्कः “वाग्नेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरांनीचैस्तरा-
 मितरे” कात्या०श्रौ० ७।२।२१ “अथ वा वाग्नेन उक्त-
 मवा वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे हे इतो प्राय-
 षीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां,
 प्रायश्चीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-
 नातिथ्येति” कर्कः । १शौमिके इतिभेदे हेम० । ४वाज-
 पेवाङ्गभूते इतिभेदे । “वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां
 दीक्षणीयाप्रायश्चीयादीनामादिषु सकृदुच्यते हीतात्वं
 जुहोति” यजु० ६।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे क् । १नियमे २उपनयनसंस्कारे
 “दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवाचना । तेन दीक्षेति
 सा प्रोक्ता सुनिमित्तस्त्ववेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते १अभीष्ट-
 देवमन्त्रपङ्कथे ४तदपदेशे । यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या
 अपरिमिता वा यथाह कात्या०श्रौ०७।१।२६५० “द्वादश
 दीक्षाः “अत्राग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः । “अपरिमिता
 वा” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
 भवन्ति “अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति” परिशिष्टकारः
 अतस्तत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
 द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शास्त्रान्तरादेते
 दीक्षापक्षाः । आपस्तम्बः “द्वादशमवरार्थं दीक्षितो
 भवति मासं संवत्सरं वा यदा कश्चिद्द्विष्यत्परं विज्ञा-
 यते च यदा वै दीक्षितः कश्चो भवत्यथ मेध्यो भवति
 यदाश्चिन्नर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
 कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि
 संधीयतेऽथ मेध्यो भवति षीया दीक्षेते कश्चो यजेत यद-
 स्याद्द्वानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
 कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” ११५०
 “तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः
 पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिर्ज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते
 सुदिने भवन्ति यतएवं स्वरन्ति “आभ्युदयिकः पदार्थः
 पुण्येऽहनि कर्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
 तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मल०त० उक्तं यथा
 “अथ दीक्षाकालः सा च मलभासे न कार्या यथा-
 ऽमस्त्यसंज्ञितायाम् “यदा ददाति सन्नुष्टः प्रसन्नवदनो
 मनुम् । अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः । वि-
 शुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सुकृत्यो
 शोभ्य कर्त्तव्यमङ्गुरारोपणं सुने । कुर्याच्चान्दीसुखं

आहमादी च स्वस्तिवाचनम् । सप्तश्लोकप्रकारेण
 तदेतद्विदधीत वै । अधुमासे भवेद्दुःखं साधने रत्न-
 सञ्चयः । सरसं भवति ज्यैष्ठ्ये चाणादे मन्त्रुनाशनम् ।
 सप्तद्विः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे ज्ञयः । प्रजानाथा-
 श्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्तिके
 कौस्त्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयी माघे
 भवेन्नेषात्रिवर्द्धनम् । फाल्गुनेऽपि विद्विः स्यान्मलमासं
 विवर्जयेत् । गुरौ रवौ दिने शुके कर्त्तव्यं बुधसो-
 मयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेभु च ।
 ज्यैष्ठ्योत्तराश्वेभ्यो वं कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
 कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्वभा पञ्चमी चैव
 द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता
 सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदरे शशितारयोः ।
 गुरुशुक्रोदये शुद्धे लम्बे द्वादशशोधिते । चन्द्रताराशु-
 क्लृते च शक्यते सर्वकर्मसु । सूर्यश्चरहणकालेन समानो
 नास्ति कश्चन । तत्र यद्व्युत् कृतं सर्वभनन्फलदं भवेत् ।
 न मासतिथिभारादिशोधनं सूर्य्यर्पणेषु । द्वातीष्टं
 षट्हीतं यत्तस्मिन् काले गुरोर्दृष्टु । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
 विनायासेन सेवतः । मनु मन्त्रम् । अङ्कुरारोपणमा-
 नमप्रमिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति अधुमासे इत्यादि ।
 पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे ।
 तथाच महाकपिनपञ्चरात्रम् “एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
 करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभा-
 वहः” । सोदरे शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरानु-
 कूलसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तभवे । एतत्तु
 समयशुद्धमन्त्रोपलक्षणम् । (अकालशब्दोक्ते “गुरोर्द-
 गोरस्तबाल्ये” इत्यादिके वचने “परीचारामकूपान्च पुर-
 चरणादीक्षणे” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जित्व-
 सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानसा-
 क्षायाम् “रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य चरहणे तथा” ।
 तथा “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन” ।
 दीक्षातन्त्रे “यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराप्तातुल्यपतः ।
 न तिथिर्न व्रतं हीमो न ज्ञानं न जपः क्रिया ।
 दीक्षायाः कारणं किञ्चित् खेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ” ।
 सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ ! दीपिकायाम् “भ्रुवस्त्रु-
 नक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा ।
 स्थिरलम्बे शुभचन्द्रे केन्द्रे कोषे शुभे गुरौ घर्मे” ।
 भ्रुवाणि तीण्युत्तराणि रोहिणी च । सद्गुनि चित्वा-

हुराधाष्टमशिरोरेवतः । केन्द्रं लम्बचतुर्धसप्तदशकम् ।
 कोषं नवपञ्चकम् । धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे “रोहिणी
 श्रवणाङ्गा च धनिष्ठा चोत्तराश्वयम् । पुष्यः शत-
 भिषगर्को च दीक्षानक्षत्रभिषगृते” । अर्को हस्तः ।
 रत्नावल्याम् “योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो-
 ष्टितः । दृष्टिर्भुवः सुकर्मो च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः ।
 वरीयांश्च शिवः सिद्धो मृगा इन्द्रश्च षोडश” । तथा ।
 शुभाभि करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्त्यादीनि
 शिष्टेषु विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्त्यादीनि शकुनिना-
 गचतुष्पदकिन्तुजानि । कृष्णेऽप्यस्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
 क्षुदिने तथा” । कृष्णे कृष्णपक्षे । काबोत्तरे “भूतिकामैः
 सिते सदा” मन्त० दीक्षायां प्रतिप्रसवः “रावभभृष्टतसा-
 रसंश्रुष्टे शिष्यस्त्रिजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने ।
 सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदानमपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकृ-
 र्वाणो मासर्चादीन् न शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेष्ठरोपवीत
 दानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा । दानमपर्व दमनभङ्गनति-
 थिश्चैतशुक्लचतुर्दशी । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
 वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकैऽस्मिन् विवि-
 धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामधी ।
 करालभैरवश्चापि यामलं वाससाश्रितम् । एवंविधानि
 चान्यानि मोक्षार्थानि तानि तु । मया स्मृदानि चा-
 न्यानि मोक्षार्थेषां भवार्थवे” । तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृति-
 विरुद्धे वर्तानि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अथोदि-
 दुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां काम-
 मयापि वा । क्षिप्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दुष्टमण-
 यिस्तुक्त्रे । तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति ।
 यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धप्रति । भुवने-
 श्वरीपारिजातेऽपि “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
 प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायावीजोऽम्बली-
 कतः । मायावीजात् भवेत् प्राणोवीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ।
 नारदीये “यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं कृष्णनापि हठेन वा ।
 पलेक्षितं वा मायाश्च तस्यपेत्न त्वनर्थकत् । प्रविश्य
 विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रसा-
 रोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते

तन्त्रधारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कथावत्प्र-
 कता दर्शिता यथा
 “दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं वा निह-
 ष्यते दिव्यं ज्ञानं व्रतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य हन्त-

यम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वयेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः क्षालनात् पापसन्ततेः । ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वयेदिभिः । सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च “दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परत्तमः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुलाश्रमे वसन्” । शूद्रस्य निषेधमाह तन्मानरे “प्रथवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा । ध्यातमन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रज्ञाजपसंज्ञकम् । स्नाह्याप्रथमसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं टटद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्प्रयोगतिम्” । ऋषिं ह्यज्ञापरनीये “सावित्रीं प्रथवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं शूद्रो यद्विजानीयात् स स्तोत्रधोगच्छति” । लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहोतन्त्रे “नोपास्यस्य मनुर्दंभो भवेत्स्यस्यपि पादजे । तत् पठ्याद्यापि सूर्यस्य गणेशस्य चतुस्ताया” ।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्मन्त्रे

“अदीक्षिताये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति त्विष्ये तेषां शिलावाद्यप्रवीजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन युक्त्या दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरुचे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् । कल्पे दद्यात् सन्त्रं वै यो स्मृत्वाति नराधमः । मन्त्ररत्नसङ्घेऽपि निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । अतः सद्गुरोराहृतदीक्षः सर्वकर्मणि साधयेत् । श्रोविन्दुन्द्वाने “अदीक्षितस्य मरुचे प्रेतस्यं न विसृजति” । नवरत्नेश्वरः “सर्वाणामपि दीक्षायां सुक्तिः क्लृप्तस्यसिद्धतम् । अविरोधाद्भवत्येव प्रासङ्गिक्यस्य मुक्तयः” । दीक्षा कास्या च यथा कुलाश्रमे “उपपातकस्यस्यैव महापातककोटयः । क्षमाहृति देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाज्ञानमोक्षागमपदार्थमाह मामले “आगतः शिववक्त्रो गतश्च गिरिजानने । मन्त्रस्तस्या हृदयोजे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन क्लौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति क्लौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा ज्ञानमोक्षैः श्रेष्ठु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभोटं नभेश्वरः” तन्मन्त्रे

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० दृश्यः ।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकृत्तं यथा

रुद्रजामले “ददाति शिवतादात्म्यं क्षिप्रोति च मलत्रयम् । अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षानन्वार्थवेदिभिः” । सप्तकल्पश्लोके च “दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः । तेन दोक्षोच्यते तन्त्रे सागमार्थवनावलात्” । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि “दीयते ज्ञानमन्त्रार्थं क्षीयते पाशवन्धनम् । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्त्वचिन्तकैः । मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं ससुपार्जितम् । तेषां विज्ञेयकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी । तृतीया सुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते” । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च “अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठुष्व कर्मज्ञानने ! । यस्य विज्ञानमात्रेण देवस्य लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सप्तता” । अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रजामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले “देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरुचे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्” पञ्चदशपटले “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलावाद्यप्रवीजवत्” कल्पसूत्रटीकापुस्तकान्वयतन्त्रे “रसेन्द्रेण यथा विद्वन्मयः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविद्वक्तृशैवात्मा शिवस्य लभते प्रिये ! दीक्षाभिदग्धकर्मणो पाशाद्विच्छिन्नवन्धनः । गतस्तस्य कर्मबन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत् । गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभिक्षे जातिभेदो न विद्यते । शिवलिङ्गे शिलानुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं अरन् नत् पापमाप्नुयात् । दार्विश्मन्त्रैश्च शूद्रजजातिविद्वत् प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण चात्रज्ञभुवनान्तकम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । पञ्चमखण्डे षष्ठोक्ताऽपि “गवां सर्पिः शरीरस्यं न करोत्यात्मपोषणम् । स्वकर्म चरितं दत्तं पुनस्तानेव पोषयेत् । एवं सर्वशरीरस्यं सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना चोपासनाद्देवि ! न ददाति फलं त्वयाम्” । पुराणरत्नसोक्तासे प्रथमपटले “न च दीक्षा-

परं ज्ञानं न च दीक्षापरं तपः । न च दीक्षापरं
 फलं तस्माद्दीक्षा गीरयसी”
 तत्र देशकालादि तन्त्रसारे निर्णीतं यथा
 “दृष्टे सिंहे च कन्यायां धनुर्भीनाख्यलम्बके । चन्द्र-
 तारातुक्त्रे च कुर्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम् । स्थिरलम्बं
 विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरः शुभः । द्विःस्रभावगतं
 लम्बं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते । त्रिषडायगताः पापाः
 शुभाः केन्द्रा त्रिकोणगाः । दीक्षायान्तु शुभाः सर्वे
 रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः” । गुरुपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्ण-
 ऽथवा पञ्चमाहिनात्” । निषिद्धमासेऽपि तत्तद्दिशेषो सनि-
 भिरुदितः रत्नावल्याम् “षष्ठी भाद्रपदे मासि तथा
 कृष्णा चतुर्दशी । कार्तिके नवमी गुरुका मार्गे गुरु
 तृतीयिका । पौषे च नवमी गुरुका मार्गे गुरुचतुर्थिका ।
 फाल्गुने नवमी गुरुका चैत्रे कामचतुर्दशी” । तयोद्देशीति
 केचित् । “वैशाखे साऽक्षया चैत्र ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
 आषाढे नवमी गुरुका श्रावणे कृष्णपञ्चमी । एतानि
 देवपर्वणि तीर्थकोटिफलं लभेत् । अत्र दीक्षा
 प्रकर्त्तव्या न माघञ्च परीक्षयेत् । न वारं न च नक्षत्रं
 न तिथ्यादिकद्रुषणम् । न योगकरणञ्चैव शङ्करेण
 च भाषितम्” । अन्यञ्च । “चैत्रे तयोद्देशी गुरुका
 वैशाखेकादशी सिता । ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे
 नागपञ्चमी । श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसंयुता-
 टमी । आश्विने च महापुण्या महादम्बयभीष्टदा ।
 कार्तिके नवमी गुरुका मार्गशीर्षे तथा सिता । षष्ठी
 चतुर्दशी पौषे माघेऽथेकादशी सिता । फाल्गुने च
 सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः” । योगिनोतन्त्रे
 “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । रवि-
 संक्रान्तिदिग्से युगाद्यायां सुरेश्वरि ! । मन्वन्तरासु सर्वासु
 महापूजादिने तथा । चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्याटमी
 तथा । तिथयः शुभदाः प्रोक्ताः” इत्यादिवचनात् चतु-
 र्दश्याटमीति शक्तिविषयम् चतुर्थीति गणेशविषयम्
 तत्तत्कल्पोक्तत्वात् “निन्दितेष्वपि कालेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे
 शुभा । सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ।
 विशेषतो महादेवि ! दीक्षायग्रहणकर्मणि । तत्र यद्यत्-
 क्तं सर्वमननफलदं भवेत् । रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य
 ग्रहणे तथा । तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं
 कथञ्चन । रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
 न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपर्वणि” । एवं चन्द्रग्रहणे-

ऽपि तथा च ब्रह्मसंहये “न कुर्यात्कात्तिकी दीक्षासुप-
 रक्ते विभावसौ । न कुर्याद्द्वैष्णवीं तान्तु यदि चन्द्र-
 मसो ग्रहः” । एतच्च गोपालश्रीविद्योतरविषयम् ।
 “अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” गौतमी-
 यात् । सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्”
 इति योगिनीहृदयाच्च । वस्तुतस्तु “श्रीपराकाञ्चीवी-
 जानि लोपादौर्गंघ यो मनुः । सूर्यस्योपग्रहे लब्धे
 लब्धं शीघ्रफलप्रदं” उक्तवचनानुरोधात् पूर्ववचने
 शक्तिमन्त्रपदं श्रीविद्याद्यतिरिक्तशक्तिमन्त्रपरमित
 साध्यदायिकाः । “अभावाद्या सोमवारे भौमवारे चतु-
 र्थिका । सप्तमी रविवारे च सूर्यग्रहणतैः समा । शिथ्या-
 नाह्वय गुरुणा कृपया दीयते यदि । तदा लग्नादिकं
 किञ्चिन्न विचार्यं कथञ्चन । तथा “सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे
 नक्षत्राणि च राशयः । यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे
 शुभावहाः” । योगिनोतन्त्रे “ग्रहणे च महातीर्थे
 नास्ति कालस्य निर्णयः” । अथ वक्ष्यामि दीक्षायाः
 स्थानं तन्नाह्वयारतः । गोशाखायां गुरोर्गृहे देवागारे
 च कानने । पुण्यक्षेत्रे तथोद्याने नदीतीरे च मन्त्र-
 वित् । धात्रीविल्वसमीपे च पर्वताग्रगुहासु च । गङ्गाया
 स्तु तटे वापि कोटिकोटिगुणं भवेत्” । दीक्षायां नि-
 षिद्धदेशमाह “गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ।
 चण्डाले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च । न म्-
 ह्नीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्श्वेति” । वाराहोतन्त्रे
 “गुक्तोऽसौ यदि वा दृढो शुर्वादित्यो भवेद्यदि । मेघ-
 दृक्किञ्चिद्ग्रेषु तदा दोषो न विद्यते” । महाविद्यासु
 सर्वासु कालादिविचारो नास्ति तदुक्तं सुखलभाज्ञातन्त्रे
 “कालादिशोधनं नास्ति न चानित्यादि द्रुषणम्” ।
 प्रकर्मणि च “विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् गुरुः” “विवाह-
 दीक्षातिबन्धकं चकार” रघुः नियमे “एताञ्चान्यासरेदेव
 दीक्षा विप्रो वने वसन्” मनुः ।

दीक्षागुरु षु दीक्षायां गुरुपदेष्टा । मन्नाद्युपदेष्टरि ।
 दीक्षान्त षु दीक्षायाः प्रधानयागस्य अन्नः अन्नोपलक्षितः
 तत्रमापको यागभेदः । अत्रष्टधन्धानरूपे यागभेदे अमरः ।
 दीक्षापति षु इतः । दीक्षापालके सोमे । “दीक्षां जे
 दीक्षापतिर्भन्यतामनु” यजु० ५।६ । “दीक्षायाः पतिः
 पालकः सोमः” वेददी० । दीक्षापालादवोऽत्सल ।
 दीक्षायूप षु न० दीक्षाङ्गं रूपः । दीक्षाङ्गपश्चादिमारणां
 काष्ठमये पदार्थभेदे “रणवत्तदीक्षायूपेन” काद०

दीक्षित वि० दीक्ष-कर्त्तरि क्त दीक्षा जाताऽस्य तार० इतच्
वा । १। सोमादियानाङ्गव्रतभेदधारिणि २ संजाततन्त्रोक्त
टीक्षे च दीक्षाशब्दे उदा० । “वर्षानां ब्राह्मणशासि विप्रेष
टीक्षितो द्विजः” भा० चतु० ६१८ स्तो० । “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकन्वेनम-
भिभाषेत धर्मवित्” “नाक्रामेत् कामतन्त्रायां बभ्रु यो
टीक्षितस्य च” मनुः । १। काष्मिण्जनगरस्यविप्रभेदे तत्कथा
“आसीत् काष्मिण्जनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः । दी-
क्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । वेदवेदाङ्ग
वेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः । राजमान्यो बह्वधनो वदान्यः
कीर्तिभाजनम् । अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः”
काशीख० १३७० । स दीक्षितः अयनं यस्याः गौरा०
ङीष् । दीक्षितायनी तत्पत्न्यां स्त्री, सहापतिव्रतां सत्यक्
पत्नीं प्रोवाच तामथ । दीक्षितायनि ! कुत्वासि क ते
गुणविधिः सुतः । अथ तिष्ठत् किन्तेन क सा मम
शुभोर्भिका । अङ्गोद्वर्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलितो
हृता । नवरत्नभर्यो शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे । इति
श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी काशीख०
१३७० यज्ञमात्रे ४ संजातटीक्षे च । “संप्रामाध्वर-
दीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता” वैयास० “दीक्षितो
न ददाति” श्रुतिः ।

दीक्षित वि० दीक्ष-शीलार्थे युचं वाधित्वा ढच् । दीक्षाशीले
दीति स्त्री दीप-क्तिन् वेदे पलोपः । दीप्तौ “सुदीतिरस्या-
दित्येभ्यः” ता० ब्रा० १६। ११ “सुदीतिः सुदीप्तिरसि” भा० ।
दीदि पु० दीप वा० दि-पृषो० । द्योतमाने । “अश्विना
पित्रतं मधु दीद्यन्नी शुचिव्रता” ऋ० १। १५। १० दीद्यन्नी
द्योतमानाग्निशुक्तौ” भा०

दीदिवि पु० दिव-क्तिन् अभ्यासे तस्य दीर्घः वलि वलोपः ।
१। स्वर्गं २ भव्यं च उज्ज्वलं । ३ अक्षे अस्त्री अमरः । पुनः-
पुनर्भवं वा दीव्यति दिव-यङ्लुक् इन् न गुणः
अभ्यासदीर्घः । ४ पुनःपुनर्भवं वा द्योतने वि० “राज-
न्मध्वराणां गोपास्तस्य दीदिविम्” ऋ० १। १। ८ “दीदि-
विम् पुनःपुनर्भवं वा द्योतकम्” भा०

दीधिति स्त्री दीधी-क्तिन् यद्वादित्वादिट् “वीवर्षयोदीधि-
वेव्योः” पा० इकारलोपश्च । १। किरण्ये “सलिलमये
शशिनि रवेदीधितयो मूर्च्छितास्तमोनेशम् । क्षपयन्ति
दर्पण्योदरनिहिता इव मन्दिरस्थानः” छ० ६० “बुपोष
वृत्तिं हरिद्वदीधितेः” रघुः “अमृतदीधितिरं विदर्भजे” ।

नैष० । “स्वाधःसुधादीधितिमानन्ति” सि० शि० २ रघुनाथ-
शिरोमणिकृते चिन्तामण्ण्टीकाभेदे ३ अक्षुषो निषण्डुः ।

दीधितिक्त्वात् पु० दीधितिं क्त-क्तिप् । चिन्तामण्ण्टीकाभेद-
कारके रघुनाथशिरोमण्ण्टीकाभेदे

दीधितिमत् पु० दीधितयः भूम्ना सन्त्यस्य मत्पु । १। अर्थे
“सरसां सुप्रपन्नानां प्रातर्दीधितिमानिव” । “शरद्-
नात् दीधितमानिवोच्छः” कुमा० । २ अर्कहृत्ते च ।

दीधी देवने दीप्तौ च अदा० जच्चा० आत्म० अक० सेट् ।
दीधीते अदीधिष्ट । दीध्ये दीध्याञ्चक्रे । दीधिता
दीधिष्यते दीधितिः । “दीधीवेवीसमः कश्चिदुष्णदृष्टो-
रभाजनम्” शा० २० ।

दीन वि० दी-क्त तस्य नः । १। इःखिते अमरः । २। भीते च ।
३। शतरुष्ये न० ४। मूषिकायां स्त्री मेदि० । “यद्वासुदेवे-
नादीनमनादीनवभीरितम्” साचः । “दिनानि दीनो-
त्तरथोचितस्य” रघुः ।

दीनदयालु पु० दीने दयालुः । इःखिते १। दयालौ “दीनद-
यालुतयाऽवनिपालः” नैष० ।

दीननाथ इत० । इःखितजनभर्त्तरि ।

दीनार पु० दी-आरक् ढट् च । १। स्वर्णभूषणे २। शत्रुघ्नयां ३। सुवर्ण-
कर्षद्वये ४। निष्कमाने अमरभरतौ । “दीनारोरेषकैर-
ष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः । सुवर्णसप्रतितमोभागोरोपक
उच्यते” विष्णु शुभोक्ते सप्तसांशाधिकश्रेणरक्तिकाकूप-
रोपकैरष्टाविंशत्या परिमिते ५। द्वाविंशत्तिकाभिने
छेन्नि च प्राय० त० रघुः ।

दीप दीप्तौ दि-आत्म० अक० सेट् । दीप्यते अदीपि-अदीपिष्ट ।
दिदीपे दीपः । णिच् अदीपिपत्-त अदिदीपत् त ।
दीप्तिः । दीपनं दीपकः दीपः । “दीप्यमानः स्वतेजसा”
मनुः । “पुनर्दिदीपे मदुर्द्विर्नञ्जी” रघुः “देवाह्वेष्व-
दीपिष्ट” “सधूमदोप्राग्निरुचीनि रेजुः” भट्टिः “ततः
शकुनयो दीप्राः ऋगाश्च क्रूरमाधिष्णः हरिवं० १७१ अ० ।
“हिंस्रेषु दीप्रास्त्वधरः कुमारः” भट्टिः “यावत् कर्माणि
दीप्यन्ते तावत् संसारवासनाः” कुलार्थ० । उपसर्गपूर्वकस्य
तत्तदुपसर्गदोषार्थयुक्ते तदर्थे “आदिचदादीपकशा-
लुकल्पम्” भट्टिः “यस्य यद्देतसः प्रथमसुदीप्यत” शैत० ब्रा०
१। १४ “क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिजस्याधिष्ठिते” भा०
शा० २०३६ स्तो० आर्षेः पदव्यत्ययः । “ते श्वराः स्वस-
स्येन प्रदीप्राश्चित्वाह्वना” भा० ८०। १८। अ०

दीप पु० दीपयति स्वं परश्च दीप-णिच्-अच् । स्वपर-

प्रकाशके तैलादिस्त्रोत्रयोरेण श्रुतिंकादाहकशिखान्विते
प्रदीपे कार्तिके तद्दानप्रशंसा पाप्मे उत्तरख०
यथा “शृणु दीपस्य साहाय्यं कार्तिके च हरिप्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने नतिर्भवेत् । सूर्य्यग्रहे
कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे । तुलादानस्य यत् पुण्यं
तद्गुणं दीपदानतः । एतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन
वा पुनः । ज्वालयेन्मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ।
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं
कृतं येन कार्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्जन्ति पापानि
देहेऽस्त्रिन्दु निरसत्तम ! । यावत् कार्तिकमासे न दीपदानं
कृतं भवेत् । तावद्गर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मन्त्रे रसा-
तले । यावत्तु ज्वलते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ।
अथ तेऽत्रापि पितृभिर्गाथा गीता महासुने ! । भवि-
ष्यन्ति कुलेऽस्त्राकं कदाचित्ते सुता भुवि । कार्तिके
दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् । अपि नष्टो भवि-
ष्यन्ति कुले सुचरिता पुत्रैः । दीपदानं कार्तिके ये
दीप्यन्ति हरित्पिष्टम् । मयायां पिण्डदानेन कृतं
नः प्रीक्षणं सुतेः । येषापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टि
करो हरिः । दीपं दास्यन्ति ते पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपा-
श्विनः । कार्तिके तैर्हनिश्रेष्ठ ! नरकाडुडृता वयम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन ! । व्रतं सम्पूर्ण-
तां यातु कार्तिके दीपदानतः । अनेनैव हि मन्त्रेण
दीपं सङ्कल्पयेन्मुने ! । मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्तिके मुनि
पुङ्गव ! ” । वामनपुराणे च “दास्यते देवदेवाय दीप-
पुष्पानुलेपनम् । अपि नः स कुले भूयादेकादृश्यां
तिथौ नरः । करिष्यन्त्युपवासन्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्यं पितृणां वचनं श्रुत्वा नृपतिरसत्तमः । ददौ च
दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने वलिः । सुगन्धतैल-
संपूर्णान् दीपान् सदततैलकान् । सर्षपस्य सुतेलेन
अधुकातसिषम्भैः । दीपप्रदानाच्चरकानन्धतामिस्रसंज्ञ-
कान् । तीर्त्वा स भार्यया व्रजन्तु ! विष्णुलोकमगात्ततः”
वराहपुराणे दीपं स्पृष्ट्वा वैधर्म्यकरणे दोष उक्तो यथा
“दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्भै मूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः । तच्छृणुष्व
महाभागे ! कथ्यमानं मया नचे ! । जायते षष्टिवर्षीय
कुडो गतिपरिमुतः । चारुद्वालस्य गृहे तत्र एवमेव
न संशयः । एवं मुक्त्वा तु तत्कर्म मम चेत्वे न्ततो
यदि । मङ्गलश्चैव जायेत तत्रैव तत्रैव । प्राय-

चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि । तरन्ति मनुजा
येन कष्टं चारुद्वालयोनिषु । यस्य कस्यापि मासस्य
गुरुपक्षे च द्वादशौ । चतुर्वर्षमाहारमाकाशशयने
स्वपेत् । दीपं दत्त्वापराधाद्भै तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिभूत्वा यथान्वायं मम कर्मपथे स्थितः । एतत्ते
कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु । संसारशोधनञ्चैव
यत् कृत्वा लभते शुभम् । वर्तिस्यन्त्वलदग्निशिखा हि
दीपः तदङ्गस्त्रे हादिनियमो यथा वङ्गपुराणे “एतं तैलञ्च
दीपार्थं स्त्रे हान्यन्यानि वर्जयेत्” । दीपभेदाद्दशाभेदाच्च
कालिका० पु० ६८ अ० उक्ता यथा “पुरश्चरणकत्याञ्च दीपं
श्लेषिह भैरव ! । दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजो-
मयः स्मृतः । चतुर्वर्गप्रदेदीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये”
इत्युपक्रम्य “एतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सर्षपः फलनिर्यासजातो वा राजकोद्भवः । दधिज-
साणुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः । पद्मसूत्रभवा दर्भ
गर्भसूत्रभवाऽथ वा । शण्डजा वादरी वापि फलकोषो-
द्भवाऽथ वा । वर्तिका दीपकत्वेषु सदा पञ्चभिदाः स्मृताः ।
तैजसं दारवं लौहं भार्त्तिक्यं नारिकेलजम् । त्वय-
ध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते । दीपदत्ताच्च कर्तव्या
तैजसादीश्च भैरव ! । दृष्टेषु दीपोदातव्यो न तु भूमौ
कदाचन । सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यं पादघातञ्च दीपतापं तथैव च । तस्माद् यथा
तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्महादेव्यै
अन्येभ्योऽपि च भैरव ! । कुर्वन् पृथिवीतापं यो दीप
सत्सृजेन्नरः । स तात्प्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ।
सुदृत्तवर्तिसंज्ञेऽप्यात्वेऽभन्ने सुदर्शने । सृष्ट्यमये
दृक्कोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः । लभ्यते यस्य
तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् । न स दीप इति ख्यातो
ह्योषवद्भिस्तु स स्मृतः । नेलाह्लादकरः सार्चिर्दूरताप
विवर्जितः । सुशिशुः शब्दरहितो निर्धूमो नाति
ह्रस्वकः । दक्षिणावर्त्तवर्तिसु प्रदीपः श्रीविष्टव्ये । दीप-
दक्षस्यते पात्रे सुदृक्त्वे ह्यप्रूरिते । दक्षिणावर्त्तवर्त्यां
तु चारुदीपः प्रदीपकः । उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वदृष्टि
प्रदायकः । दृक्क्षेप वर्जितो दीपो मध्यमः परिकी-
र्त्तितः । विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ।
शाणं वा वादरं वास्त्रं जीवं मलिनमेव वा । उप-
युक्तान्तु नो दद्यात् वर्तिकाधन्तु साधकः । उपादद्यान्तु
नूतमेव सततं श्रीविष्टव्ये । कोपजं रोमजं वस्त्रं

वर्तिकार्षं न चाददेत् । न मिश्रीकश्च दद्यात् दीपं
 स्नेहान् घटादिकान् । क्त्वा मिश्रीकतं स्नेहं ता-
 मिस्रं नरकं व्रजेत् । वसामञ्जास्थिनियौषैः स्नेहैः
 प्राण्यङ्गसम्भैः । प्रदीपं नैव कुर्यात्तु क्त्वा पङ्के
 विषीदति । अस्थिपालेऽथ वा गन्धे दुर्गन्धाद्युपवाशिनि ।
 नैव दीपः प्रदातव्यो विषुषैः श्रोविट्शुषे । नैव निर्वा-
 पयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः । सततं लक्षणेपेतं
 देवार्थमुपकल्पितम् । न हरेज्जनतो दीपं तथा लो-
 भादिना नरः । दीपहर्ता भवेदस्यः काण्डो निर्वापको
 भवेत् । उद्दीदीप्रदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः । विस्व-
 भ्योद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् । उल्मकं नैव
 दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सृजेत् । प्रसन्नार्थन्तु तं दद्या-
 दुपचाराङ्गिः कृतः । एवं वां कथितो दीपो धूपञ्च
 श्रेणुतं सुतौ ।" अङ्गे वस्त्रवर्तियुक्तदीपनिषेधो यथा
 'दीपं वर्जित्व वस्त्रवर्तिप्रत्यक्षं तैलमेव च' । योगिनी०त०
 २४ भागे ५ पटलः ।

पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा । "दीपनिर्वापणात्
 पुंसः कुम्भाण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेष्वैव कालेन
 वंशनाथो भवेद्भ्रुवम्" ति०त० । देवदत्तदीपस्य तु निर्वा-
 पणम् विधानपारिजाते उक्तं यथा "स्वयं निर्वापितं
 दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः । तस्मात्निर्वापयेद्दीपं देवानां
 प्राण्यतुष्टये" । कार्तिकेकक्षयचतुर्दश्यां नरकनिवृत्तये
 दीपदानं यथा "नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः"
 तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ।

"स्नाने घूमे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं
 प्रकृवीत तथा नीराजनेऽपि च । विधानपारिजातोक्तः
 दीपदाने घण्टानादोविधेयः । शिवालये दीपोद्दीपनमा-
 चात्म्यं काशीसु १३ अध्याये दृश्या दिङ्मात्रमनोच्यते "स
 दीपवासनायोगात् बहून् दीपान् प्रदीप्य वै । अलकायाः
 पतिरभूदुरत्नदीपशिखाश्रयः" । दीपवर्तिश्च कर्पूरगर्भिणी
 कार्या "वर्त्यां कर्पूर गर्भिण्या सर्पिष्वातिलजेन वा ।
 स्यारोप्य दर्शयेद्दीपानुचैः शौरभशास्त्रिनः" शारदाति० ।
 तन्त्रसारे "कर्पूरादिद्युता वर्तिः सा च कार्पाश ।
 निर्मिता । सप्राहता सुसंस्कृतो दीपः स्यात्तुरह्वलः"
 कार्तिकीर्थप्रियार्थदीपविशेषस्तु कार्तिकीर्थदीपस्य १६८४
 पृ० उक्तः । दीपदानफडादिकम् भा० अनु० ६८३ उक्तं यथा
 "दीपदाने प्रवक्ष्यामि फडयोगमनुत्तमम् । यथा
 वेन यदा चैव प्रदेया यादृशाच ते । ज्योतिस्तेजः प्र-

कायं वाऽयं दृग्गङ्गापि वर्ण्यते । प्रदानं तेजनां तस्मा-
 त्तेजो वर्ण्यते शृणाम् । अम्वनमस्तमिस्रञ्च दक्षि-
 णायनमेव च । उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दीपं प्रश-
 स्यते । यस्माद्दूर्ध्वगमित्तु तमसश्चैव भेषजम् । तस्मा-
 द्दूर्ध्वगतेर्दीता भवेदनेति निश्चयः । देवास्तेजस्त्रिनो य-
 स्मात् प्रभावन्नः प्रकाशकाः । तामसा राक्षसाश्चैव
 तस्माद्दीपः प्रदीयते । आलोकदानाञ्चक्षुष्मान् प्रभावुक्तो
 भवेन्नरः । तान् दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाश-
 येत् । दीपहर्ता भवेदस्यस्यनोगतिरसुप्रभः । दीपप्रदः
 स्वर्गलोके दीपमालेव राजते । हविषा प्रथमः कल्पो
 द्वितीयश्चौषधीरसैः । वसामेदोऽस्थिनियौषेनैर् कार्यः
 पुष्टिमिच्छता । गिरिप्रपाते गहने चैयस्थाने चत-
 ष्पथे । दीपदाता भवेद्विद्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 कुबोद्योतो विद्युद्भासा प्रकाशत्वञ्च गच्छति । ज्योतिष्वा-
 च्चैव सलीक्यं दीपदाता नरः सदा" दीपस्य शुभाशुभ-
 लक्षणम् पृ० सं० ८४ अ० उक्तं यथा

"वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्तिः क्षिप्रं
 नाशं व्रजति विमलञ्छे हवत्यं न्वितोऽपि । दीपः पापं
 कथयति फलं शब्दान् वेपनश्च व्याकीर्त्तार्चिर्विशलभम-
 रुद् यश्च नाशं प्रयाति । दीपः संहृतमूर्त्तारायततनुर्नि-
 र्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिण्यगतिर्वैदूर्यं
 हेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति रुचिरं यच्चोद्यतं
 दीप्यते शेषं लक्षणमग्निबलक्षणमं योज्यं यथायुक्तिनः"
 "प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्" निशीथदीपाः रुचसा
 हृतत्विषः" रघुः । दीपयत्वर्यान् वा । २ प्रकाशके
 यथा चित्रदीपादयः पञ्चदश्याम् ।

दीपिका पु० ति० दीपयति स्वं परञ्चार्थं दीपि-एणुत् । स्वपर-
 काशके स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् दीपिका । षट्कर्मदीपिका
 ज्योतिषदीपिका २ प्रदीपे पु० ३ यत्र द्वारभेदे अत्र द्वारबन्धे
 ३६६ पृ० दृश्यम् । ४ यमान्यां रत्नमाला ५ लोचमस्तके दृष्टे
 शब्दरत्ना० अन्धयोरग्निदीपकत्वात् तथात्वम् इकुङ्कुमे
 न० ७ अग्न्याहृत्ति(वाज)(सिकरा) प्रसिद्धे खगे पुं स्त्री
 हेमच० समावाहत्तभेदे "तुरगैकसुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय ।
 इह दीपकमवेहि लघुमलमवधेहि" तल्लक्षणम् । ८ रागभेदे
 पु० स च हनूमन्तते द्वितीयोरागः स्वर्धनेत्वाच्चिर्गतः
 षड्जस्वराश्रयः सीमात्तौ मध्याङ्गे जेयः । सुद्वोदीपः क्षीप् ।
 स्वार्थे-क ह्रस्वः । दीपिका सुद्वोदीपे "स शंवरारवेत्ति-
 दीपिका इव" नैष० ।

दीपकलिका स्त्री दीपस्य कलिकेव । १दीपशिखायां शुभ-
पाणिहते २यात्रवलक्यभङ्गिताटीकाभेदे च ।

दीपकिट्ट न० इत० । कज्जले शब्दार्थकल्पतरुः ।

दीपकूपी स्त्री दीपस्य कूपीव । दीपवर्तिकायाम् दीप-
दशायाम् शब्दमा० ।

दीपखोरी स्त्री खोर-गत्याघाते षिच्-ञच् गौरा० डीप् ।
इत० । दीपवर्तिकायां (शुन्ते) शब्दमाला ।

दीपध्वज पु० दीपस्य ध्वज इव । कज्जले जटाध० ।

दीपन लि० दीपयति वृद्धिम् दीप-षिच्-ल्यु । १तगरभूले
रत्नमा० = कूडुमे तिका० । २भयूरशिखादृष्टे ३शाबि-
ञ्जशाके च पु० शब्दच० पूकासमर्दे ४पलाण्डौ च पु०
राजनि० । ७दीपकमाले लि० । भावे ल्युट् । दप्रकाशने
न० ६याज्ञमन्त्रसंस्कारभेदे च “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते
संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पञ्चात्ताडनं
बोधनं तथा । अघाभिषेको विमलीकरणायथायने
तथा । तर्पणं दीपनं शुभ्रिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रयाः ।
“तारभायारभायो गो मनोदीपनसुच्यते” शारदाति० ।
दीप्यतेऽनया दीपि-करणे ल्युट् डीप् । दीपनी १०मेधि-
कायां ११पाठायां १२यवान्वाञ्च स्त्री राजनि० । १३दीप-
नसाधने लि० स्त्रियां डीप् । “लिफला कफपित्तघ्नी
मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी” “निहत्याद्दीपनं
शुभ्रमपीनसाग्न्यस्यतामपि” । “कटुकोदीपनः पाचनो
रोचनः शोधनः” इति च सुश्रु० ।

दीपनीय पु० दीपमाय अठारानलोद्दीपानाय हितः क ।
१यवान्यां राजनि० औषधवर्गभेदे “पिप्पली पिप्पली-
मूलं चव्यचिक्वकनागरम् । दीपनीयः स्रुतो वगैः कफा-
निलगदापहः” चक्रपाण्डित्तः । दीप-षिच्-ञनीयर् ।
२ ज्वालनीये लि० ।

दीपपादप पु० दीपस्य पादप इव आश्रयत्वात् । (पिलसुज)
दीपाधारे शब्दार्थकल्प० दीपदृष्ट्यादयोऽप्यत्र ।

दीपपुष्प पु० दीपः तत्कलिकेव पुष्पमस्य । चम्पके राजनि० ।
दीपभाजन न० इत० । दीपपात्रे तज्ज्वालनतैलाधारे
पात्रे “वामनार्चिरिव दीपभाजनम्” रघुः ।

दीपमाला स्त्री दीपानां माला । श्रीषीभूते प्रदीपसंघे “उ-
द्वुद्धं च जगद्गालीं पुत्रयेद्दीपमालया” ति०त० ।

दीपवत् लि० दीप+अस्त्वर्थे मत्पु मस्य वः । १दीपयुक्ते
मृहादौ स्त्रियां डीप् डीवनलः २कामस्यापीठस्ये नदी-
भेदे “शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।

तस्याः पूर्वं समाख्याता नदी दीपवती मता । एषा
च हिमवज्जाता हिन्दुनी दीपवत्तमः । तेन देवम-
नुष्येषु नदी दीपवती स्मृता । दीपवत्याः पूर्वतस्तु
मृहादोनाम पर्वतः” कालिका० पु० ८२श्ल०

दीपशत्रु पु० इत० । कीटभेदे (जोनाकीपोका) पारस्करनि०
दीपशिखा पु० इत० । १प्रदीपज्वालायाम् उपचारात् तज्जाते
२कज्जले च शब्दार्थचन्द्रिका ।

दीपशृङ्खला स्त्री दीपानां शृङ्खलेव । दीवावल्यां हारा०
दीपान्वित लि० इत० । १दीपयुक्ते मृहादौ प्रशयानचत्व-
रादिषु देयदीपयुक्तायां सुख्याश्विनस्य गौणकार्तिकस्य
२चमावास्यायाम् स्त्री तत्कर्त्तव्यादि यथा
भविष्यपुराणे “वेयं दीपान्विता राजन् । ख्याता पञ्च-
दशी भुवि । तस्यां दद्यात्त चेद्दत्तं पितृणां वै महा-
लये । प्रदीपसमवे चक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपदृष्ट्यास्तथा कार्या भक्त्या देवमृहेष्वपि । चतुष्पथे
प्रशयानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु
मृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रय-
भूमयः । दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतान् भोक्तव्यं नवयस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्घृ-
विदग्धैश्च वाग्वैश्वैर्तकैः सह” तिथित० ।

निर्णयसिन्धौ तत्र विशेष उक्तो यथा
काणादये “प्रत्युष अश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।
भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये” अस्य व्याख्याने
आदिशब्दात्प्रत्युषयुग्दर्शानादेरुपसंग्रहः तदुक्तं पद्मपुरा-
णाय “स्वातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्वातिगतो मवेत् । पञ्च-
त्वयुग्दर्शायै कृताभ्यङ्गविधिर्नरः । नीराजितो महाल-
क्ष्मीमर्चयन् श्रियमश्नुते । अश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः
प्रत्युषे स्वातियुक्ततिथिपरः तदुक्तं ब्राह्मे “जर्जे
शुक्लद्वितीयायां तिथिषु स्वातिकृत्तये । मानवो महाल-
क्ष्मायै नैव लक्ष्म्या वियुज्यते” । तत्रैव “इमे भूते च दर्शे
च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्वातो तदाभ्यङ्गज्ञानं
कुर्याद्दिनोदये” । कश्यपसंहितायां तु दीपान्वितदर्शं प्रकस्य
“इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये । तत्राभ्यङ्गो
न दीपाय प्रातः पापापनुत्तये” इति । स्वातियोगं विना-
श्वभ्यङ्ग उक्तः । मातृस्ये “दीपैर्नीराजनादत्र भेषा दी-
पावली स्मृता” । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये “दिवा
तत्र न भोक्तव्यमृते वावाहुराज्जनात् । प्रदीपसमवे

लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपवृक्षाश्च दातव्याः ।
शक्त्या देवदृष्टेषु च' तत्रैवाभ्यङ्गमभिधाय "एवं प्रभा-
तसमये त्वमावास्यां नराधिप ! । कृत्वा तु पार्वण्यम्नाडं
दधिक्षीरहृतादिभिः । दीपान् दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं
पूज्य यथाविधि । स्वलङ्कृतं न भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशो-
भिना" । अयं प्रदोषव्यापी याज्ञः "तुजासंस्थे सह-
स्नांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः
पितृणां मार्गदर्शनम्" इति ज्योतिषोक्तेः "दिनद्वये
तस्य सत्त्वे परः "दण्डैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्, परे-
ऽहनि । तदा विज्ञाय पूर्वैस्तुः परेऽङ्ग सुखरात्रिका"
इति तिथतत्त्वे ज्योतिर्वचनात् । टिकोदासीये तु प्रदोषस्य
कर्मकालत्वात् "अङ्गरात्रे भवत्येव लक्ष्मीराश्रयितं
मृद्वान् । अतः स्वलङ्कृता लिप्ता दीपैर्जापञ्जनोत्सवाः ।
सुधाधवलिताः कार्याः पुष्पमालोपशोभिताः" इति ब्राह्मो-
क्तेश्च । प्रदोषाङ्गरात्रव्यापिनी सुख्या, एकैकव्याप्तौ परैव ।
प्रदोषस्य सुख्यात्वादर्घरात्रेऽनुष्ठेयोभावाच्च । यत् "अप-
रात्रे प्रकर्त्तव्यं आङ्गं पितृपरायणैः । प्रदोषसमये
राजन् ! कर्त्तव्या दीपमालिका" इति क्रमः स सम्पूर्णति-
थावैव प्राप्तेरनुवादो न विधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तैर्बल-
वत्त्वात् सम्पूर्णतिथौ प्राप्ता खण्डतिथावप्राप्ता विध्य-
नुवादाविरोधाच्च लुक्तम् । अत्रैव दर्शेऽपररात्रेऽलक्ष्मी
निःसारणसक्तं मदनरत्ने भविष्ये "एवं गते निशीथे
तु जने निद्रार्द्रलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पण्डि-
गिडमवादनैः । निष्काश्र्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वन्हा-
ङ्गणात्" । दीपावली (देशोयाली) इति ख्याता तत्रार्थे

दीपीय लि० दीप+अप्+प्रा० द्वितार्थे पच्चे क् । दीपहिते
पच्चे यत् । दीप्य तत्रार्थे लि० ।

दीपीत्सव पु० दीपैरुत्सवः । १दीपहेतुके उत्सवे उपचारात्
२दीपान्विताभावास्यावाच्च भविष्यपु० ।

दीप्त लि० दीप-क्त । १प्रकाशान्विते २ससज्जलिते च मेदि० ।
"ममिद्व्यगण्या दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा" भट्टिः । ३स्वर्णं
शङ्खज्ज्वलितं च न०राजनि० । ५निष्कूके पु० ६सिंहे पुंस्त्री०
राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ७ज्योतिष्मत्यां (शा-
तला) स्त्रीरत्नमाला दलःकृत्स्निष्ठश्चे स्त्री टाप् । "शुण्ठी
पाटमिता कणाशेवमिता दीप्तायमान्योःक्रमात्" वैद्यकम् ।
१०नासारोगभेदे पु० "नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिन्तु तं दीपप्रदाहरन्ति" सुश्रुतः नासारोगभेदोक्तौ ।
"दीप्ते रोगे पैतृकं संविधानं कुर्यात् सर्वं स्वाद् यच्छी-

तलञ्च" सुश्रुतः स्वार्थे क । दीप्तक स्वर्णं न० राजनि० ।
दीप्तकीर्त्ति लि० दीप्ता कीर्त्तिर्व्यस्य । १प्रकाशमानयशस्के
२कार्तिकेये पु० । "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिर-
नानयः" भा०व० २२१अ० कार्तिकनामोक्तौ । कर्म० ।
३दीप्ते यशसि स्त्री ।

दीप्तकेतु पु० १द्वपभेदे । "धृष्टकेतुर्वहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरा-
मयः" भा०व्या० १अ० नानाद्वपोक्तौ । २दक्षसावर्षि-
मनुपुत्रभेदे । "नवमो दक्षसावर्षिर्मनुर्वह्णसम्भवः । धृष्ट-
केतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तसुता द्वप !" भाग०८।११।६
३दीप्तः केतुरस्य । ३दीप्तध्वजके लि० कर्म० । ४दीप्ते
ध्वजे पुंन०

दीप्तजिह्वा स्त्री दीप्ता जिह्वा अस्याः । उल्कासुख्यां स्त्र-
गाल्यां हारांतस्या रात्रौ जिह्वातोऽग्नेः स्वतः स्फुर-
णात्तथात्वम् ।

दीप्तपिङ्गल पुंस्त्री दीप्तं स्वर्णमिव पिङ्गलः जटायाम् ।
स्वर्णपिङ्गलजटायुक्तत्वात् सिंहे राजनि०स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् ।

दीप्तमूर्त्ति लि० दीप्ता मूर्त्तिरस्य । १प्रकाशान्वितमूर्त्तिके
२विष्णौ पु० । "विश्वमूर्त्तिर्महामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिर्नर्मूर्त्तिमान्"
विष्णुसं० "ज्ञानमयी स्वेच्छया वा तैजसी मूर्त्तिरस्येति"
भा० । [रात्रौ स्वयं ज्वलनात्तस्य तथात्वम् ।

दीप्तरस पु० दीप्तो रसोऽस्य । किञ्चुलके शब्दच० तद्रसस्य
दीप्तरामन् पु० विश्वदेवभेदे । "जितात्मा सनिवर्षश्च दीप्त-
रोमा भयङ्करः" भा० असु० ६।१अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दीप्तलोचन पुंस्त्री० दीप्तं लोचनं यस्य । विडाले राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [२ज्वलिते श्लोहे च ।

दीप्तलोह न० नित्यकर्म० । १कांक्षे राजनि० कर्म० ।

दीप्तवर्ण लि० दीप्तं स्वर्णमिव वर्णोऽस्य । १स्वर्णतल्यव-
र्णके २कार्तिकेये पु० "शिशुः शोभः शुचिश्चण्डो दीप्त-
वर्णः शुभाननः" भा०व० २३१अ० कार्तिकनामोक्तौ ।

दीप्तशक्ति लि० दीप्ता शक्तिरस्य । १प्रकाशमानसामर्थ्ये
दीप्ता शक्तिरस्त्रविशेषोऽस्य । २कार्तिकेये पु० "दीप्त-
शक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः" भा०व० २३१अ०
स्कन्दनामोक्तौ ।

दीप्तांशक पु० कर्म० । ताजकोक्ते स्त्रियां देरंशभेदे । "तिथ्य-
कादनगाङ्गशैलखचराः स्त्रियांदिदीप्तांशकाः" नील०ता०
र।५। च।२। म८। बु७। ह६। शु७। ग६। स्त्रियांदिः एत-
दंशमध्यपरिचिनि यचान्तरे इत्यशाचादियोगः, लिप्ताङ्गै-

नरात्वे तु पूर्वैस्तथातः तदूर्ध्वं तैराग्निकेन फलकल्पना ।
दीप्तांशु पु० दीप्ता अंशवोस्य । १२२० "यथा हि दिवि
दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा" भा० आ० १७१ अ० ।
० अर्कवृत्ते च ।

दीप्ताक्ष पुंस्त्री० दीप्ते अक्षिणी चस्य षच् । १ विहाले त्रिका०
स्त्रियां ङीष् । २ दीप्ते चोचनान्विते न्दपराक्षसादौ त्रि० ।
"वाङ्मः सुन्दरवंश्यानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः" भा० उ०
७१ अ० स्त्रियां ङीष् । "एतास्यान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभो-
क्तमूर्ध्वाजाः" भा० व० २७६ अ० ।

दीप्ताग्नि पु० दीप्तेऽग्निरस्य । १ अगस्त्ये सुनौ त्रिका० तेन
भुङ्क्ते पीतमात्रेण वातापिससुद्रयोर्जठरानलेन जारणात्
तस्य तथात्वम् । २ दीप्ते जठरानलयुक्ते त्रि० "बलिनः खर-
भक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नेयो नराः" । "सात्त्वितोऽल्पतया
वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च" सुशु० कर्म० । ३ दीप्ते वज्रौ
पु० "सधूमदीप्ताग्निश्चोनि रेजुः" मट्टिः "शब्दान् दीप्ता-
ग्निश्चङ्गायान्" भा० व० १७३ अ० ।

दीप्ताङ्ग त्रि० दीप्ते मङ्गमस्य । १ दीप्तिवृत्तदेहके । २ मयूरे पुंस्त्री
शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दीप्ति स्त्री दीप-भावे क्तिन् । १ त्विषि प्रभायाम् "एवं दीप्ता
योजनं भाति सन्ध्या" इ० सं० ३१ अ० २ अविद्यत्तौ च
ज्ञानाभिव्यक्तिरूपदीप्तेः कारणानि पात० सू० भाष्ययोर्-
क्तानि यथा

"योगाङ्गानुष्ठानदशुद्धिद्वये ज्ञानदीप्तराविवेकख्यातेः" सू०
"योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यप्रमाणानि तेषामनुष्ठानात् पञ्च-
पर्वणो विषयस्याशुद्धिरूपस्य क्षयोनाशस्तत्क्षये सस्यगज्ञान-
स्याभिव्यक्तियेषा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा
तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च-
क्षयक्रमासुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्द्धते सा खल्वे-
षा विवर्द्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेरा गुण-
पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । १ योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धे वि-
योगकारणं यथा परशुः क्षेद्यास्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्ति-
कारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यकारणम् । कति चैतानि
कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह तद् यथा
"उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्रयः । वियोगान्य-
त्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्" इति । ततोत्पत्ति-
कारणं मनोभवति ज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरु-
षार्थता शरीरस्थेवाहार इति अभिव्यक्तिकारणं यथा
रूपस्थानोक्तस्था रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो

विषयान्तरम् यथाग्निः पाक्यस्य, प्रत्ययकारणं धूमज्ञान-
मग्निज्ञानस्य, प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः
वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः कान्यत्वकारणं, यथा सुवर्ण-
कारः सुवर्णस्य, एवमेकस्य प्रत्ययस्याविद्याभूढत्वे द्वेषो,
उःखल्वे रागः, सुखल्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृति-
कारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्य महाभूतानि
शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषाम् । तैर्यं भ्योनमा-
नुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि
तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि" भा०
स्त्रीणां यौवने अयत्नसाध्ये गुणभेदरूपे शसत्वजेः लङ्कारे
च "यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । खल-
ह्वारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च
दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता" इत्युपक्रमे "रूपयौवन
लालित्यभोगादौर्लभ्यभूषणम् । शोभा प्रोक्ता, सैव का-
न्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविस्तीर्णा
दीप्तिरित्यभिधीयते" सा० द० लक्षयित्वा उदाजहार यथा
"तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदोहासः ।
धरश्चितलस्याभरणं युवजनमनसोवशीकरणम्" । दीप-
कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । ४ लाक्षायां ५ कांक्षे च
राजनि० । विश्वदेवभेदे पु० "उष्णीनाभो नभोदश्च वि-
श्वयुर्दीप्तिरेव च" भा० अ० ६१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दीप्तिक स्त्री दीप्ता कायति कै-क । दुग्धपाषाणवृत्ते
राजनि० ।

दीप्तिमत् पु० दीप्तिरस्यस्य मत्तप् । दीप्तिवृत्ते "तद्व्योक्ति
शतधा भिन्नं दृश्ये दीप्तिमन्मुखम्" रघुः । उदक्स्थो
दीप्तिमान् स्थूलो जवी यास्येऽपि यो बली" सू० सि०
"दिवश्चतुर्भू रतिदीप्तिमङ्गिर्नक्तं यद्देवौ रमलप्रदीपैः"
भा० क० ६४ अ० । जगस्य सत्यभामायां जाते २ पुत्रभेदे
पु० लक्ष्येत्पुपक्रमे "जजिरे सत्यभामायां भानुभौ-
मवरः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमांश्चैव तान्त्रजाचो जला-
नकः" हरिवं० १६२ अ० ।

दीप्तिद न० दीप्तिदकं यत् उदकस्योदादेशः । तीर्थभेदे
"गच्छ पुत्र! नदीं पुण्ड्रं वधूसरकताह्वयाम् । ततोप-
सृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवापस्त्वसि । दीप्तिदं नाम तत्तीर्थं"
यत् ते प्रपितामहः । शृष्टुर्देवयुगे राम ! तप्तवानुत्तमं
तपः । तत्तथा कृतवान् रामः कौन्तेय ! वचनात् पितुः"
भा० व० ६६ अ० [कान्तमणौ (सातसी) राजनि० ।
दीप्तिपल पु० दीप्तेः सूर्यकरसंज्ञात् ज्वलितः उपलः । सूर्य-

दीर्घस्य लि० दीर्घाय दीपनाय हितम् गवा०यत् । दीर्घिहिते ।
दीर्घस्य पु० दीर्घाय अग्निदीपनाय हितम् अपूपा०पद्ये यत् ।
१यमान्यां २जीरके च राजनि० । ३रुद्रजटायासु अमरः
४प्रदीपितादौ लि० ।

दीर्घक पु० दीर्घ+संज्ञायां कन् स्वार्थे क वा । १यजमोहायां
२यमान्यां ३मयूरशिखायां ४रुद्रजटायाञ्च मेदि० ।

दीर्घ लि० दीप-र । दीर्घिणीने "हिंक्षेपु दीर्घास्तधरः कुमारः"
"त्रातीनव्याब्दीर्घास्तः सुत्वनः परिपूजयत्" भट्टिः

दीर्घे पु० टू-विदारे बा०घड् चस्य नेत्वम् । १आयते (लम्बा)
परिमाणभेदयुते दीर्घत्वञ्च परिमाणभेदे इति क-
थादाः महत्त्वान्तरभेद इति सांख्याः । तथा हि
कथादा सू० उपस्करदन्तौ च परिमाणसत्तां व्यवस्थाप्य
सकारणं महत्त्वादिकं व्यवस्थापितं यथा
"अथोर्महतसोपलब्धुपलब्धौ नित्ये व्याख्याते" सू० ।
"नित्ये इति विशेषेण विशेष्येण नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्धाध्यायसुपलक्षयति उपलब्धुपलब्धौ इति यथायोगम-
न्वयः "येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः" न्यायान्
तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विशेषस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन
परमाणुपर्यन्तं परिमाणसङ्गीयते इत्यन्तञ्च किञ्च इत्य-
प्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि
महत्त्वमन्तरेण इव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच इव्यप्रत्यक्ष-
कारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निश्चीयते, यदि हि घटादिसरूपं परिमाणं स्यात् तदा
महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथा च प्रैषसंप्रतिपत्ती
विरुद्धप्रेयातासु, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परि-
माणपदाद्वा घट इति । मानव्यवहारसाधारणकारणत्वं
इत्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा महत्त्वत्वं
मानव्यवहारोऽत्र हस्तवितस्त्रादिव्यवहारो न तु पल-
सङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं
दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभु-
चतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी
अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्रणुवर्तिनी त्वसरेणुमारभ्य
महावयवविषयत्वं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वाण्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति । विलामलकादावणुत्वव्यव-
हारः समिदिन्दुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः,
भक्तिशाल प्रकर्षभावाभावः । आसलके यः प्रकर्षभावस्त-
स्याभावः कुवचे, विले यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आस-

लके, स च गौचसुखोभयभागित्वादुभक्तिपदवाच्यः
दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्तेते इत्येके, परिमाणे एव
ते न भवत इत्यपरे, महत्त्वं दीर्घमानियतामितिवत्
महत्त्वं वर्तुलं त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणवन्ना-
द्वर्तुलत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं
परिमाणकारणानि परिसृष्टे "उप०ट्ट०," "कारणवृद्धत्वाच्च"
सू० "चकारोमहत्त्वप्रचयौ ससृष्टिनोति, परिमाणसहस्यद्यते
इति सूत्रशेषः, तत्र कारणवृद्धत्वं केवलं तद्रणुके मह-
त्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तकारणेऽभावात् तच्च
वृद्धत्वमीश्वरापेक्षावृद्धिजन्यं तद्वृद्धेरनेकविधयत्वेऽप्य-
दृष्टविशेषोपपत्तौनियामकः । एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं
द्रणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचि-
ताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं वृद्ध-
त्वप्रचययोस्तत्त्वाभावात् । यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिञ्जाभ्यां
तूलकपिञ्जारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः का-
रणं वृद्धत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र
कारणं तदा न दोषः तदुक्तम् "द्वाभ्यामिकेन सर्वैर्वा"
इति । प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिसुख-
किञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिसुखकिञ्चिदवयवसं-
योगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिक्षलसंयो-
गापेक्षः परिमाणजनकः गुणकनारम्भे सापेक्ष इति
वचनात्" उप०ट्ट० ।

"एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" सू० "अणुत्वमहत्त्व-
प्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति । ह्रस्वत्वदीर्घत्वे
अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती । महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वो-
त्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात्
कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः
यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्व-
मित्याद्यतिदेशार्थः" उप०ट्ट० । "अनित्येऽनित्यम्" सू० ।
"इदानीं विनाशकमाह एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं
विनाशिनि इव्ये वर्त्तमानमाश्रयनाशादेव नशप्रति न तु
विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परिमाणं विनशप्रति
कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभि-
चेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावशप्रकत्वात्
न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्रणुके नष्टे तदा-
श्रितस्य त्वसरेणोत्पादश्रितस्य चूर्णशर्करादेरविनाश इति
युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिचेति चेत्,

सैवेयं दीपकविक्रमेति प्रत्यभिज्ञानवदभ्रान्नित्वात् । प्रदी-
पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रकैव, ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परस्यत्वादविनाश-
शालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुप-
पत्तेरुक्तत्वात् । तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपदिवत्
परमाणुगतमणुत्वं शब्दनुच्चादिवदाकाशादिगतं महत्त्व-
मपि नशप्रतीत्यत आह उप० ह० । “नित्ये नित्यम्” सू०
“नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं
तन्नित्यं विनाशकाभावात्” उप० ह० ।

सांख्यसूत्रभाष्ययोस्तु परिमाणद्वैविध्यं व्यवस्थापितं यथा
“न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्” सू० ।
“अणु महदीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति ।
द्वैविध्यं त वरुत एव द्वाभ्यां तद्योगात् द्वाभ्या-
मेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः ।
महत्परिमाणाभ्यां वान्तरभेदादेव हि ह्रस्वदीर्घौ । अन्यथा
ऋवादिरूपैः परिमाणानन्यप्रसङ्गादिति । तत्रास्मिन्नेऽ-
णुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वर्जितत्वा भूते-
न्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मनव्यम् । अन्यत्र
यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्परिमाणानि तानि
च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति” ।

दीर्घत्वे कारणञ्च पार्श्वतोयोजितायववाङ्मत्यादिकम् स्थूलत्वे
त उद्गांधःस्थितायववाङ्मत्यादिकमिति भेदः । कालस्य
दीर्घत्वप्रजोजकं तदुपाधेर्वङ्कालस्यायित्वं तदभिप्रेत्यैव
“दीर्घकालनैरनन्यांश्चरसेवितात्” योगशास्त्रे “दीर्घं यामा-
नियामा” इति काव्ये च प्रयोगः । २ व्याकरणपरिभाषिते
द्विमात्रकालेनोच्चारणे (आ ई ऊ) प्रथमतो वर्णे च ।
“ऊकालोऽजह्रस्वदीर्घसुतः” पा० “एकमात्रो भवेद्
ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु भ्रुतो
त्रयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्” शिखा । “गुहानिवद्ध-
प्रतिशब्ददीर्घम्” रघौ शब्दस्य गुणत्वेऽपि दीर्घत्वं वङ्क-
कालस्यायित्वेन भाक्तम् । एवं “हृदयकुसुमशोषी दा-
रुणोदीर्घशोकः” “सा दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः
क्षामा मुजावन्नरीम्” सा० द० शोकरोदनयोदीर्घत्वं वङ्क-
कालस्यायित्वाद् भाक्तमेव । श्रुताशास्त्रे ४ इत्युक्ते पु०
रत्नमात्रा । ५ रामशरे पु० ६ उद्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । “दृशिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः”
ज्यो० त० उक्तेषु ७ सिंहकन्यातलादृशिकराशिषु पु० ।

दीर्घकणा स्त्री नित्यकर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

दीर्घकण्ठक पु० दीर्घः कण्ठको यस्य । वर्दुरे (वायला) राजनि० ।

दीर्घकण्ठ पुंस्त्री० दीर्घः कण्ठो यस्य । १ वक्त्रे शब्दच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ दानवभेदे पु० ३ आयतक-
ण्ठकमात्रे त्रि० “विष्णोरोदीर्घकण्ठश्च मदापो भारताशनः”
हरिवं० २४० अ० कर्म० । ४ आयते कण्ठे पु० । व कृष् ।
दीर्घकण्ठक । वक्त्रे शब्दच० ।

दीर्घकन्द न० दीर्घः कन्दोऽस्य । १ मूलके । दीर्घः कन्दो यस्याः
कप् सत इत्त्वम् । दीर्घकन्दिका २ मूषल्याम् स्त्री
राजनि० ।

दीर्घकन्धर पुंस्त्री दीर्घः कन्धरोऽस्य । १ वक्त्रे राजनि० ।
स्त्रियां ङीष् । २ दीर्घकन्धरयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे
कन्धरे पु० ।

दीर्घकाण्ड पु० दीर्घः काण्डोऽस्य । १ गुण्डलत्वे २ पातालग-
रुडीलतायां श्रुतज्ञाङ्गायां स्त्री राजनि० ।

दीर्घकील पु० दीर्घः कीलो यस्य । १ अङ्गुलके वृक्षे वा कप् ।
दीर्घकीलक तत्रैवार्थे कर्म० । २ दीर्घे कीले पु० न० ।

दीर्घकूर न० दीर्घः कूरम् । आन्ध्रदेशोद्भवे शालिभेदे राजानो
राजनि० ।

दीर्घकेश पुंस्त्री० दीर्घः केश इव लोमास्य । १ मङ्गुके राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ आयतकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां
स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् । “दीर्घकेशी सुमध्या” दृहञ्जाटकम्
४० सं० १४ अ० कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिक्स्थे ३ देशभेदे
च यथा “एकविंशोचनशूलिकदीर्घपीथास्यकेशाश्च” ।

दीर्घकोशि(षि)का स्त्री दीर्घः को(शो)प्रो यस्याः कप्
सतत्त्वम् (भित्तुक) इण्यमायाम् अमरः । तालव्यम-
ध्योऽपि भरतः ।

दीर्घगति पु० दीर्घा गतिरस्य । १ उद्रे राजनि० तस्य पाद-
विक्षेपस्य बद्धदेशान्तरितत्वात्तयात्वम् । [राजनि० ।

दीर्घग्रन्थि पु० दीर्घो ग्रन्थिः पर्व यस्य । गजपिपल्याम् ।

दीर्घग्रीव पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवा यस्य । १ उद्रे राजनि० २ नील-
कौञ्चे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३ पश्चिमो-
त्तरदिक्स्थे देशभेदे पु० दीर्घकेशशब्दे दृश्यम् । [मात्रा ।

दीर्घघाटिक पुंस्त्री० दीर्घा घाटाऽप्यस्य उन् । १ उद्रे शब्द-
दीर्घचञ्चु पु० दीर्घा चञ्चुरस्य । खगभेदे पारस्करनि० ।

दीर्घच्छद पु० दीर्घाच्छदा यस्य । १ रजौ शब्दार्थवि० । २ दीर्घ-
च्छदके त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे छदे पु० ।

दीर्घजङ्गल पुंस्त्री० नित्यकर्म० । मङ्गानमत्स्ये (भाङ्गन)
शब्दमात्रा स्त्रियां ङीष् ।

दीर्घजङ्घ पुंस्त्री० दीर्घा जङ्घा यस्य । १ उद्रे जटाघ० ।

०३के त्रिकाण्ड० स्त्रियां ङीष् । ३दीर्घजङ्गायुक्ते
असुरादौ त्रि० कर्म० । ४दीर्घायां जङ्गायाम् स्त्री

दीर्घजिह्व पुंस्त्री० दीर्घां जिह्वा यस्य । १सर्पे हेमच०स्त्रियां
ङीष् । इतानवभेदे पु० “गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः” भा०आ० ६५अ० ४राक्षसभेदे स्त्रियां टाप् ।
“द्वार्त्नी वृत्ती ललाटार्त्नी दीर्घजिह्वामजिह्वकाम्”
भा०व० २७६ अ० । ५कुमारानुचरमाहमभेदे “जाटा-
लिका कामचरी दीर्घजिह्वा वलोत्कटा” भा०श० ४७अ०
दीर्घजिह्वी च कन्दसि” पा०नि०पुंस्त्रिपि ङीष् ६ककुरे
च “अप श्वानं लघिष्ट न सखायो दीर्घजिह्वाम्” ऋ०
६।१०१।१।

दीर्घजीविन् त्रि० दीर्घं वृद्धकालं जीवति जीव-णिनि ।
वृद्धकालजीविनि । “तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घ-
जीविनः” मनुः ।

दीर्घतन्तु पु० दीर्घास्तन्वः स्तुतयोऽस्य । प्रभूतस्तुतिके देवादौ
‘दीर्घतन्तुर्हृद्दुजा यमग्निः’ ऋ० १०।६६।७ ०दीर्घ-
कालव्यापिसन्तानके । कर्म० । ३दीर्घे तन्तौ पु० ।

दीर्घतपस् त्रि० दीर्घं वृद्धकालव्यापकं तपोऽस्य । १वृद्ध-
कालव्यापकतपस्के २आयुर्व्यये ऋभेदे पु० “काश्यस्य
काश्यपः एते राजा दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो
धन्वात् धन्वन्तरिः सुतः” हरिवं० २६ अ० आथु-
वंगोत्रौ ।

दीर्घतमस् पु० उत्थयर्धेः एते गुरुशापात् अन्वतां प्राप्ते
ऋषिभेदे तत्कथा उत्थयर्धे १०७५ पृ० उक्ता दृश्या
“म वै दीर्घतमा नाम शापादहिरजायत । दृहस्यतेर्ह-
ज्जलोर्नेर्हृदस्यतिरिवौजसा । जाल्यन्वो वेदवित् प्राज्ञः
यतीं लेभे स विद्याया” भा०आ० १०४अ० “ऋषिर्दीर्घतमा
नाम जाल्यन्वो गुरुशापतः । त्वत्प्रसादाच्च चक्षुष्मां-
स्तेन सत्येन मोक्षय” हरिवं० २६३अ० “दीर्घतमा-
सामतेयो जजुर्वान् दशमे युगे” ऋ० १।१५८।६

दीर्घतरु पु० नित्यकर्म० । तालवृक्षे शब्दार्थकल्प० । २दीर्घं
उज्जमात्रे च । [शब्दमाला ।

दीर्घतिमिष स्त्री तिम-वा क्तिप् नित्यकर्म० । कर्कट्याम्
दीर्घतुण्डा स्त्री दीर्घं तुण्डमस्याः । १कुङ्कुन्द्यां भावप्र० ।

०दीर्घस्रयुक्ते गजादौ पुंस्त्री० कर्म० । ३दीर्घं तुण्डे न०
दीर्घतुण्ड पु० दीर्घं तृणमत्र । १पल्लिवाहे राजनि० कर्म० ।

०दीर्घे तृणे न०
दीर्घदण्ड पु० दीर्घो दण्ड इव काण्डेन । १एरण्डवृक्षे २गो-

रक्ष्यां स्त्री भावप्र० गौरा० ङीष् । ३गोरचीवृक्षे स्त्री टाप्
राजनि० ।

दीर्घदर्शिनृ पु० दीर्घं दीर्घात् वा पशुप्रति दृश-णिनि ।
१भाविकार्य्यञ्चे २पण्डिते च अमरः । ३दृष्टे पु० शब्द-
रत्ना० । ४भङ्गुके राजनि० । ५दूरात् दर्शके त्रि० ।
“स हि धर्मं पुरस्त्वय दीर्घदर्शी परं हितम्” भा०स०
४८अ० [येन ३३० । २दूरधीचक्षे यन्त्रभेदे हला०

दीर्घदृष्टि पु० दीर्घां दृष्टिरस्य । १पण्डिते । दीर्घां दूरतो दृष्टि-
दीर्घदृष्टु पु० नित्यकर्म० । १तालवृक्षे शब्दच० कर्म० । २दीर्घे वृक्षे
दीर्घद्रुम पु० नित्यकर्म० । शालमलिवृक्षे (शिसुल) राजनि० ।
दीर्घनाद पु० दीर्घां दूरगामित्वात् विस्तीर्णो नादाऽस्य

क्षुभ्ना० न शत्वम् । १शङ्खे राजनि० २वृद्धकालस्यायि-
शब्दयुक्ते घण्टादौ त्रि० । कर्म० । ३श्यायते शब्दे पु० ।
दीर्घनाल पु० दीर्घं नालं यस्य । १यावनाले हेमच० गुण्ड-
तृष्ये २दीर्घरोहिणके न० राजनि० ।

दीर्घनास त्रि० दीर्घा नासाऽस्य । १दीर्घनासिकान्विते । “वक्त्र-
घातो दीर्घनासो दद्यात् गां धवलप्रभाम्” शातातपेन
तत्कर्मविपाक उक्तः । कर्म० । २दीर्घायां नासायां स्त्री
दीर्घनिद्रा स्त्री नित्यकर्म० । १सुरयो कर्म० । २चिरकालव्या-
पिन्यां निद्रायाञ्च “अकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वप्नो वृथा
भवान् । रामेष्टुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः” रघुः ।

दीर्घपत्र पु० दीर्घां पत्रौ यस्य । १कलिङ्गखगे शब्दच० ।
०दीर्घपत्रयुक्ते खगमात्रे पुंस्त्री० ।

दीर्घपटोलिका स्त्री कृत्रिता पटली कन् कर्म० । (धुँधुल)
ख्यातायां लतायाम् राजवृक्षमः ।

दीर्घपत्र पु० दीर्घं पत्रं यस्य । १राजपलाण्डौ २विष्णुकन्दे
३हरिदमे ४कुन्दरे ५तालवृक्षे च राजनि० ६कुपीली
भावप्र० कपुसंज्ञायां कन् वा । दीर्घपत्रक ७रक्तलगुने
८एरण्डे ९हृज्जले १०वतसे च राजनि० ११करीरवृक्षे
शब्दच० १२जलजमधुके जटाध० १३लगुने हेमच० कापि
अत इत्त्वम् । दीर्घपत्रिका १४श्वेतवचायां १५शालपत्र्यां
१६घतकुमार्याञ्च स्त्री राजनि० ।

दीर्घपत्रा स्त्री दीर्घं पत्रं यस्याः । १चित्तपर्णिकायां (चाक्-
लिया) भेदे २हृस्वजम्बुवृक्षे रत्नमाला ३गन्धपत्रायां
४केतक्यां ५टोरीवृक्षे च राजनि० । गौरा० ङीष् दीर्घपत्रो
६पलाशीलतायां ७महाचञ्चुशाके स्त्री राजनि० ।

दीर्घपर्णी स्त्री दीर्घं पर्णं यस्याः गौरा० ङीष् । १शिश-
पर्ण्याम् राजनि० ।

दीर्घपल्लव पु० दीर्घः पल्लवोऽस्य । शृणुवृत्ते राजनि० श्चायत
पल्लवुक्ते त्रि० । कर्म० । श्चायते पल्लवे पुंन० ।

दीर्घपाद पु० दीर्घः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० कङ्कप-
पञ्च शब्दर० समासान्तविधेरनित्यत्वात् दीर्घपादोऽप्यत्र
हेमच० २ दीर्घपादयुक्ते त्रि० [कर्म०] ३ दीर्घे वृत्ते पु० ।

दीर्घपादपु पु० नित्यकर्म० । शतावृत्ते २ पूगे च राजनि० ।

दीर्घपृष्ठ पु० स्त्री० दीर्घे पृष्ठमस्य । सर्पे कर्मः स्त्रियां डीप् ।

दीर्घप्रज्ञ पु० श्वापरयुगीये वृषपर्वीसुरावतारे ऋषभेदे "वृष-
पर्वति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।" भा० आ० ६७ अ०
"अभितौजसे तथोपाय हाहिक्यायाहकाय च । दीर्घ-
प्रज्ञाय मुराय रोचमानाय वा विभो ।" भा० उ० ३ अ० ।
२ दूरदर्शिनि त्रि० "काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पोव्य
वश्रुत । तद्युवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः" भा०
व० ११ अ० ।

दीर्घफल पु० दीर्घाणि फलान्यस्य । श्चारमवधे (सोम्याल)
संज्ञायां कन् । दीर्घफलक । अगस्त्यवृत्ते पु० । वा कप
कापि अत इत्त्वम् । दीर्घफलिका शकपिलद्राक्षायां,
० जतुकायाञ्च स्त्री राजनि० [चमर्थ्यां राजनि० ।

दीर्घवाली स्त्री दीर्घः बालः केशो यस्याः स्नाङ्गत्वात् डीप् ।

दीर्घवाहु पु० दीर्घौ बाहु यस्य । श्शिवानुचरभेदे "तस्याप्ये
सप्तपदान् भूतसंघाः सञ्चलयः" इत्युपक्रमे "दीर्घरोमा
दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः" हरिवं० २७७ अ० ।

० धतराष्ट्रपुत्रभेदे "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्द्वारुः कनका-
ङ्गदः" भा० आ० ६७ अ० । श्चायतबाहुयुक्ते त्रि० "दीर्घ-
बाहुर्द्वितीयस्य रघुर्नाम्नाऽभवत् सुतः" हरिवं० १५ अ० ।

दीर्घभुज पु० दीर्घौ भुजो यस्य । श्शिवानुचरभेदे दीर्घबाहु
शब्दे दृश्यम् । २ दीर्घबाहुयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे भुजे पु० ।

दीर्घमारुत पु० स्त्री दीर्घो मारुतो वेगवायुरस्य । गजे त्रिका०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

दीर्घमूल पु० दीर्घं मूलं यस्य । श्मोरटालतायां । ० विल्वभेदे
च राजनि० । श्लामञ्जके न० । कर्म० संज्ञायां कन् । ४ मू-
लके राजनि० । ५ श्यामालतायां शालपपर्णाञ्च स्त्री टाप्
रत्नमाला । इदुरालभायां स्त्री डीप् शब्दमाला ।

दीर्घयज्ञ त्रि० दीर्घः ब्रह्मकालव्यापको यज्ञो यस्य । श्ब्रह्मका-
लव्यापकयज्ञकारिणि । श्वापरयुगीये अयोध्याधिप
राजभेदे पु० "अयोध्यायान्तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् ।
अजयत् पाण्डवश्चेन्नो नातितीक्ष्णं कर्मणा" भा० ३६ अ० ।

दीर्घयात्र त्रि० या-कर्मणि थ । दीर्घकालेन यात्रः गन्तव्यः ।

दीर्घकालेन गन्तव्ये "वृथाऽसृजत् पथिभिर्दीर्घयात्रैः"

ऋ० १८३ "दीर्घयात्रैर्दीर्घकालेन गन्तव्यैः" भा० ।

दीर्घरद पु० स्त्री दीर्घो रदोऽस्य । श्शूकरे त्रिका० स्त्रियां
डीप् । २ दीर्घदलयुते त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे दले पु० ।

दीर्घरसन पु० स्त्री दीर्घा रसना जिह्वास्य । सर्पे शब्दच०
स्त्रिया डीप् । [५ व०] हरिद्रायाम् राजनि० ।

दीर्घरागा स्त्री दीर्घो ब्रह्मकालस्याधो रागो रञ्जनं यस्याः

दीर्घरात्र न० दीर्घा ब्रह्मो रात्रयः सन्त्यत्र अर्थशा० अच् ।

१ चिरकाले त्रिका० कर्म० । सुश्वोषमते अ समा० । २ दी-

र्घायां रात्रौ "रात्राह्वाहाः पुंसि" पा० उक्तेः पुंस्त्वम् ।

दीर्घरोमन् पु० दीर्घाणि रोमाण्यस्य । श्भङ्गुके शब्दार्थकल्प० ।

२ शिवानुचरभेदे दीर्घबाहुशब्दे दृश्यम् । ३ धतराष्ट्रपुत्रभेदे

च "प्रमथश्च प्रमाथो च दीर्घरोमा च धीर्यवान्" भा० आ०

११७ अ० अत्र सर्वे नान्ता अदनाः सुरित्युक्ते रदन्तताप्यस्य

दीर्घरोहिषक न० नित्यकर्म० कर्तृथे सुगन्धवृषभेदे राजनि०

दीर्घलोचन त्रि० दीर्घमायतं लोचनमस्य । श्चायतनेत्वके

२ शिवानुचरभेदे पु० "एते चान्ये च बहवो दीर्घासा दीर्घे

लोचनाः" हरिवं० २७ अ० ३ धतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "अमाष्टयः

कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा० आ० ६७ अ० ।

४ धतराष्ट्रपुत्रोक्तौ । कर्म० । ४ श्चायते नेत्रे न०

दीर्घवंश पु० दीर्घो वंश इव । नन्दवधे राजनि० कर्म० ।

२ सन्तते कुले च ।

दीर्घवक्त्र पु० स्त्री दीर्घं वक्त्रमस्य । श्गजे शब्दमा० स्त्रियां

जातित्वात् डीप् । २ श्चायतमुखयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्नाङ्ग-

त्वेऽपि टाप् कर्म० । श्चायते मुखे न०

दीर्घवच्छिका स्त्री दीर्घवत् दीर्घेण तल्लं शीकते सिञ्चित

शीक-क प्रथो ह्रस्वः । कुभीरे शब्दार्थकल्प० ।

दीर्घवर्षाभू पु० स्त्री नित्यकर्म० । श्वेतमनर्थवायाम् पारस्करनि०

दीर्घवल्गो स्त्री नित्यकर्म० । श्पलाश्यां, श्पातालगण्डुडीच-

तायां श्माहेन्द्रवारुणाम् राजनि० कर्म० । ४ श्चायतायां

लतायाञ्च [स्करनिघण्टुः ।

दीर्घवृत्त पु० नित्यकर्म० । श्शालवृत्ते श्तालवृत्ते च पार-

दीर्घवृन्त(क) पु० दीर्घं वृन्तमस्य । श्योनाके वृत्ते । वा

कप् । तत्त्वार्थे । २ इन्द्रचिर्मट्टां स्त्री टाप् अमरः ।

संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् दीर्घवृत्तिका । एलापपर्णां

स्त्री रत्नमाला ।

दीर्घशर पु० नित्यकर्म० । यदनाले राजनि० ।

दीर्घप्रास पु० दीर्घां शाखा यस्य । शाखद्वये संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्त्वम् । २एलापण्यम् स्त्री राजनि० । वा
कप् अत इत्त्वम् । दीर्घशाखिका शनीलान्नाग्राम् राजनि० ।
दीर्घशिविका स्त्री दीर्घां शिवी यस्य कप् हुसः । जवे
(नाकखिक्नी) दृक् राजनि० ।

दीर्घशूक पु० दीर्घः शूकोऽपमस्य । शालिभेदे संज्ञायां कन् ।
दीर्घशूके राजान्ने राजनि० कर्म० । शदीर्घं शूके न० ।

दीर्घश्रवस् पु० दीर्घं श्रवोऽस्य । दीर्घतमसः पुत्रे कृपि-
भेदे "श्रीशिलाय त्रिणजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १।१।२।११
"वशिकु संज्ञा दीर्घतमसः पुत्रो तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा-
नाम कश्चिद्विरनादृष्टौ जीवनार्थमकरोत् बाणिक्यम्"
भा० २दीर्घकर्णयुक्ते त्वि० कर्म० । शदीर्घं कर्णे न० ।

दीर्घसत्र न० कर्म० । शदीर्घकालिके यत्रभेदे इव० । शतकर्तृरि-
त्वि० । "हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः" रघुः ।
दीर्घाणि सत्राणि कृतानि यत् । शदीर्घभेदे "ततो गच्छेत्
धमेत् । दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्रसुपासने दीक्षिता नियत-
व्रताः । गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम् ! । राज-
स्यवाग्भेदाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत !" भा० व० ८२२७० ।
ध्यावज्जीवकतव्ये अग्निहोत्रे न० "दीर्घसत्रं ह वा त
उपयन्ति योऽग्निहोत्रं जुहुयते ह वै जरामयं सत्रं
यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना
वा" शत० ब्रा० १२।४।११२

दीर्घसत्रिन् पु० दीर्घसत्रमन्वयस्य इनि । शब्रुकालिकसत्र-
कारके श्यावज्जीवकतव्याग्निहोत्रिणि च "यदेतस्य दीर्घ
सत्रिणोऽग्निहोत्रं जुहुतोऽन्तरेष्वाग्नी युक्तं वा विया-
यात्" शत० ब्रा० १२।४।११२

दीर्घसुरत पुं स्त्री दीर्घं ब्रह्मकालव्यापकं सुरतमस्य । शुकुतुरे
त्विका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कर्म० । श्यायते
सुरते न० ।

दीर्घसूक्तम् पु० कर्म० । पात० ऋ० भाष्योक्ते प्राणायामभेदे
तत्संस्कारादि तत्रोक्तं यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणा-
यामः" सू० । "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं
श्वासः । कोष्णस्य वायोनिःसारणं प्रश्वासः तयोर्गति-
विच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा० । "बाह्या-
भ्यन्तरकाम्पद्विदेशकालसङ्ख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्तः"
सू० । "यत् प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत् श्वास-

पूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः ततोऽन्तःकाम्पद्विदेशो भ-
याभावः सङ्कल्पयत्वाद् भवति यथा तस्मै न्यस्तसुपले जलं
सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा ह्ययोर्युगपद्बल्यभाव इति ।
तयोऽप्येते देशेन परिहृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति ।
कालेन परिहृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः
प्रथम उद्घातसङ्घत् विच्छेदोत्स्यै तावद्भिः द्वितीय उद्घातः
एवं तृतीयः एवं चतुर्थे मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्या-
परिहृष्टः स खल्वयमेवमभ्यको दीर्घसूक्तः" भा० ।
"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू० । "देशकान-
सङ्ख्याभिर्वाह्यविषयः परिहृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः
परिहृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्तः तत्पूर्वको भूमि-
जयात् क्रमेषामभयोर्गत्याभावसदर्थः प्राणायामः । तृती-
यस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सङ्कारक्षय्य देश-
कालसङ्ख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्तसदर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयावधारणात् क्रमेषु भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको
गत्यभावसदर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषः" भा० ।

दीर्घसूत्र त्वि० दीर्घेण चिरकालेन सूत्रमीप्सितव्यापारो यस्य ।

शचिरकालेन प्रारब्धकर्मानुष्ठातरि क्षमरः । "दीर्घसूत्रस्य
व्यापत्प्राम्पिरिति हाससुखेन" भा० शा० १३७३० दर्शिता तथा
"अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । हावेव
सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्रुति । अत्रैव चेदमव्ययं
शृणुष्वस्त्वनसुत्तमम् । दीर्घसूत्रसुपासित्व कार्याकार्य
विनिश्चये । नातिमाधे जलाधारे सुहृदः शकुनास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय ! बभूवुः सहचारिणः । तत्रैको
दीर्घकालस्य उत्सन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रस्य तत्रैक-
स्ययासां सहचारिणाम् । कदाचित् तं जलाधरं
मत्स्यबन्धाः समलतः । निःस्त्रावयामासुरथो निस्त्रेषु
विविधैर्षस्त्रैः । प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलाधारं भयागमे ।
अन्नवीर्हीर्षदर्शी तु तावभौ सुहृदौ तदा । इयमापत्
सहस्रद्वारं सर्वेषां सन्निवौकसाम् । शीघ्रमन्यत् गच्छामः
पन्था यावन्न दुष्यति । अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः
प्रवाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोचतां भो ब्रजामहे ।
दीर्घसूत्रस्तु यस्मात् सोऽब्रवीत् सत्यगुण्यते । न तु कर्म्या
त्तरा तावदिति मे निश्चिता मतिः । अथ सम्प्रतिपत्तिज्ञः
प्राब्रवीर्हीर्षदर्शिनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चि-
द्विनायतः परिहासते । एवं श्रुत्वा निरक्तामहीर्ष-
दर्शी महामतिः । जगाम ह्येतदा तेन गम्भीरं

इतिवाशयम् । ततः प्रच्युततोयन् प्रसमीक्ष्य जला-
शयम् । वदन्तुर्विधेयोर्गैर्भूतस्थान् मत्स्योपजीविनः
विजोद्यमाने तस्मिंस्तु च्युततोये जलाशये । अगच्छ-
द्वन्मनं तत्र दीर्घं स्त्रलः सहापरैः । उदाने क्रियमाणे
तु मत्स्थानां तत्र रज्जुभिः । प्रविशप्रान्तरमेतेषां स्थितः
सम्प्रतिपत्तिमान् । तद्वन्मेव तदुदानं गृहीत्वा तं तथैव
सः । सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्पथितानिति । ततः
प्रचाल्यमाणेषु मत्स्येषु विपुषे जले । सक्त्वा रज्जुं
प्रसक्तोऽसौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् । दीर्घं स्त्रलस्तु
मन्दात्मा हीनबुद्धिरधेतनः । मरणं प्राप्नवान् मूढो
यथैवोपहृतेन्द्रियः । एवं प्राप्नतमं कालं यो भोहा-
न्नावबुध्यते । स विनशति वै क्षिप्रं दीर्घं सूत्रो यथा
भ्रमः । आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्तीति यः
पुमान् । स संशयमवाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । हावेव सुखमे-
धेतेदीर्घं सूत्रो विनशति' कर्म० २ दीर्घं स्त्रले न० ६ व०
२ दीर्घं तन्तुके त्रि० "दीर्घं स्त्रलं मकरोत् परिधानम्" भाषः ।

दीर्घं सूत्रिन् त्रि० दीर्घं स्त्रलं कर्तव्यव्यापारोऽस्त्यस्य इति ।
चिरक्रियावति । "अयुक्तः प्राकृतः भ्रमः शठो नैकतिका-
ऽलसः । विषादो दीर्घस्त्रली च कर्ता तामस उच्यते"
गीता । "यदज्ञा कार्यं तस्मात्तेनापि यो न सस्यादयति
च दीर्घस्त्रली" आ० त० रघु० ।

दीर्घं स्त्रम्य पु० दीर्घः स्त्रम्यः काण्डोऽस्य । तालहले राजनि०
दीर्घा स्त्री दीर्घ+टाप् । पृथिपयणाम् राजनि० ।

दीर्घाध्वग पु० दीर्घमायतमध्वानं गच्छति गम-ड इत० ।
(धाषोडिया) स्वाते मलवाहकभेदे ।

दीर्घायु त्रि० दीर्घमायुः यस्य । चिरकाञ्चीविनि "जीवात्तु
दीर्घायुत्वं मे" यजु० १८ । ६ "दीर्घायुत्वाव प्रति रतं
न आयुः" ऋ० ८ । ५ । ७

दीर्घायुध पु० नित्यकर्म० । कुलास्त्रे त्रिका० दीर्घं दलह-
ममायुधं यस्य दीर्घायु आयुष्यते आ+युध-क । १ शूकरे
पुंस्त्री शब्दा० ।

दीर्घायुथ यु० दीर्घमायुधं यस्य । श्वेतमन्दारकृष्टे २मा-
कंठे च राजनि० । श्वायतायुयुक्तेषु चिरजीविशब्दा-
योक्तेषु त्रि० कर्म० । २ दीर्घं वल्लकाव्यापके आयुषि तत्-
कारणसक्तं मनुना । "अथवा दीर्घसन्ध्यात् दीर्घमा-
युरवायुः" ।

दीर्घायुस् पु० दीर्घमायुस् । १ दीर्घायुष्युक्ते २ चिरजीविश-

द्वोक्तार्थे च । "दीर्घायुक्ते औषधे ! अनिता" यजु०
१ । २ । १००

दीर्घालर्क पु० दीर्घोऽलर्क इव । श्वेतमन्दारकृष्टे राजनि० ।
दीर्घास्य त्रि० दीर्घमास्यं यस्य । १ श्वायतमस्ये २ च्छक्तिनि च
३ शिशुचरभेदे दीर्घलोचनशब्दे दृश्यम् दीर्घमास्यं यत्र
देशे । ४ पांचमोत्तरदेशभेदे दृ० सं० १४४ सं० वाक्यं दीर्घपीव-
शब्दे दृश्यम् ।

दीर्घाहन् पु० दीर्घाण्यहानि यत्र । निदाघसमये इह "हल्-
ज्जादि" पा० सुलोपे प्रत्ययलक्षणेन "रोऽसुपि" पा०
रकारनिषेधेन वृत्त्यासिद्धत्वात् न नान्तलक्षणे उपधा-
दीर्घः" सि० कौ० । दीर्घाह्ना इत्यत्र "अङ्गोऽदनात्" पा०
नत्वम् कर्म० । "राजाहःसखिभ्यः ठच्" पा० ठच् ।
दीर्घाह् दीर्घदिवसे पु० ।

दीर्घिका स्त्री दीर्घैव स्वार्ये क कापि अत इत्वम् । १ ज-
लाशयभेदे तत्प्रमाणं जलाशयोत्सर्गतत्वे यथा
नव्यवर्द्धमानधृतवसिष्ठः "शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी ।
त्रिभिः शतैर्दीर्घिका, चतुर्भिर्द्वीषः पञ्चभिस्तडागः । ।
द्वौषाद्दृश्युणा वापी" इति संहितायामनरपदश्रुतेरत्वापि
तथावगम्यते । तेन चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंशद्दक्षान्पुनस्तायां
द्वादशशतहस्तान्तरान्पुनत्वेन दीर्घिका "शङ्काहतं
क्रोशति दीर्घिकायाम्" रघुः । २ अलाशयमात्रे "स्वर्णदी-
सुरदीर्घिका" अमरः दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तया पुष्क-
रिणीभिर्हि" भा० आ० १२८ अ० ।

दीर्घीर्वाक् नित्यकर्म० । डङ्करीलताभेदे राजनि० । [४ भवे च न०
दीर्घी त्रि० दू-क्त । १ विदारिते २ भीते च भावे क्त । श्विदारे
दीस त्रि० दी-क्षये क्पि तां स्मृति सो-क । अयनाशके गवा-
दिगणे दीर्घेत्यत्र दीर्घेति पाठान्तरात् हितादौ यत् ।
दीस्य तद्धितादौ त्रि० ।

दु गतो आ० पर० अक० अनिट् । दवति कदौषीत् केचिच्च
वेद्यमित्यास्तस्येन अदावीदित्यपि । इदाव वेट् क्तत्वेऽपि
लिटि नित्ये ट् इडुविव । दूनः । "पित्तेन दूने रसने
सितापि" नैष० ।

दु उपतापे स्वा० य० स० सेट् । उपतापः पीडनम् । इनोति-
अदावीत् अदौषीत् लिटि नित्ये ट् इडुविव । दुतः । "स्व-
दुतया दुतया" भाषः । "इनोति निर्गन्धतया क्व चेतः"
कुमा० "स भस्मसाक्षकारारिन् इदाव च कृतान्तवत्" भट्टिः
"मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम्" रघुः कर्मकर्तरि रूपं दू-खेदे
देवादिकस्य वा रूपम् ।

दुःक(दुष्क)र्णं इ० वा पत्वम् । छतराडुत्तमेदे "दुर्मर्षोदुर्मुखश्च
दुष्कर्णः कर्ण एव च" भा० आ० ६७४० तत्प्रतीकौ ।

दुःख दुःखकरणे कण्डा० पर० अक० सेट् । दुःख्यति अदुः-
ख्यीत् अदुःखीत् । [अदुःखत् त ।

दुःख तत्क्रियायाम् अद-चु० उभ० अक० सेट् । दुःखयति ते
दुःख न० इष्टानि खानि यस्मिन्, दुष्टं खनति खन-ड,

दुःख-सूच वा । सांख्यादिमतसिद्धे प्रतिकूलवेदनीये रजः
कार्ये इच्छितादिधर्मभेदे । न्यायमते रक्षात्मधर्मभेदे "बुद्ध्या-

दिष्टकं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्माँ गुणा
एते व्यात्मनः स्युस्तदर्थे । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रति-

कूलं सचेतसाम्" भाषा० "अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य-

कारणभावः । प्रतिकूलं, दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभा-

विकविषयः प्रतिकूल इत्यर्थः सि० सु० । "इच्छाद्वेषप्रयत्न

सुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ० सू० "यज्जाती

यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् । तज्जातीय

मेवार्थं पश्यन्नुपादात्तमिच्छति सेवमादात्तमिच्छा एकस्या-

नेकार्थदर्शनोदर्यनप्रतिसम्भवाद् भवति लिङ्गमात्मनः,

नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रेण सम्भवति देहान्तर-

वर्दति । एवमेकस्थानेकार्थदर्शनोदर्यनप्रतिसम्भवाद्दुः-

खहेतौ हेतुः । यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्त-

ज्जातीयमर्थं पश्यन्नादात्तम् प्रयतते, सोऽयम् प्रयत्न एक-

मनेकार्थदर्शनं दर्शनप्रतिसम्भवात्तारमन्तरेण न स्यात्

नियतविषये बुद्धिभेदमात्रेण न सम्भवति देहान्तरवर्दति

एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखस्यत्वा

चायं तत्त्वाधनमाददानः सुखसुपलभते दुःखसुपलभते

भावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टा-

निष्कारणविशेषात् इष्टम् इष्टमात्रं सकच्चन्दनवनितादि

अनिष्टमनिष्टमात्रमहिक्कण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य

विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यभावश्चकं

यतः । भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानस्यस्यत्वात्

नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारा-

दनयोः कार्यभेदं भेदकं सञ्चिनोति, तथाहि अनुपज्ञा-

भिन्नङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यसुखमात्रिन्यादि

दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशशा-

चार्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं समाद्यभिप्रेतविषयसा-

न्निध्यं सति इष्टोत्पन्नधीन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तदुपेक्षा-

दात्मनसः संयोगाद्यदुयदनुपज्ञाभिन्नङ्गनयनादिप्रसा-

दनजनकसत्ययते तत् सुखम्" इति, तदिदमतीतेषु सक-

चन्दनादिषु स्यतिजम्, अनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये

सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय, सुखमपि दुःखत्वेन भा-

वयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति" उप० ह० । "नन्वासातां

सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानाटभिन्ने स्यातां स्यत्सुभ-

ववदित्यत आह उप० ह० "संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञाना-

न्तरत्वे हेतुः" सू० "सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभि-

न्नत्वे संशयनिर्णयवान्तरत्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः,

तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा

स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः - कोटिद्वयासुखेस्त्वित्वात्, न

द्वितीयः एककोट्यसुखेस्त्वित्वात्, तथा च यावद्विशेष-

बाधात् सामान्यबाधः, हावेवहि ज्ञानस्य विशेषो सं-

शयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च, सुखे दुःखे च बाधि-

तमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम् । चकारादनुभवबाधं

सञ्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखो दुःखोति मानसोऽ-

नुभवो नत्वहं जाने सन्देहि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव

इति । भेदकान्तरमाह उप० ह० "तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षसै-

द्धिकाभ्याम्" सू० "तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिस्तु-

प्रतिः प्रत्यक्षात्तिङ्गाच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामपी-

जन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैष्विकं

मानोरथिकम् आभिमानिकमाध्यासिकञ्च, तत्र त्रया-

ण्यामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्वैव । प्रथममिन्द्रियार्थस-

न्निकर्षजन्यत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येऽप्येव

कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कावसाधा-

रण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्नि-

कर्षादुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं

वा, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यवि-
शेषणभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात् । किञ्च सुखदुःखयो-
रव्यस्यवेदात्वात् ज्ञानस्वाव्यस्यवेदात्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।
लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैधायिक्यत् । दृष्टिकलनस्तु तयो-
र्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिक-
ज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रिय-
जम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति
व्याचक्रुः । उप० ह० । “अभूदित्यपि” सू० । “लैङ्गिकज्ञानाद्
सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह इति शब्दः प्रकारे,
अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पर्वते
वङ्गिरभूजविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो-
दृश्यते न चैवं प्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानसुपल-
लम्बम्” उप० ह० । “सति च कार्यदर्शनात्” सू० । “चशब्दः
भेदकान्तरं समुच्चिनोति । सति इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षे सति
च व्याप्तिप्रसङ्गतादिप्रतिप्रसन्नाने कार्यस्य सुखस्य दुः-
खस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गि-
कमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न
भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुभूतिरूपं
वा इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षे सक्कन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभ-
वाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुभूतौ वङ्गप्राद्यनुभूतौ
वा सुखत्वदुःखत्वान्यतराननुभवात् । एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनु-
भूतिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति”
उप० ह० । “एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्” सू० ।
“भेदकान्तरमाह सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति
एकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि, धर्माः, सुखे
रागः, सुखकारणेषु, तदुपादानयत्नः, अक्चन्दना-
दिज्ञानम् । दुःखं प्रति तु अधर्माः, अनिष्टकष्टकादि-
ज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः,
ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापे-
क्षत एव, सविकल्पकत्वपेक्षते विशेषज्ञानं तत्र कारणा-
न्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु
साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि सृष्टिः संस्कारमसाधा-
रणपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटसिद्ध एवेत्यनुभवमादाय
भेदचिन्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिप्रसङ्गतादि-
ज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः । तदयं
प्रमाणप्रयोगः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकर-
णसजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् सृष्टिवदाद्यशब्द-
वच्च उप० ह० ।

सांख्यास्तु तस्य रजःकार्यत्वम् चित्तस्य विषयात्वाच्च धर्मत्वं
तत्रैविध्यस्योररीचक्रुः । तथा हि “दुःखत्वयाभि-
घातादित्यादि” सः का० तत्त्वकौमुद्यासुक्तं यथा
“दुःखानां त्वयं दुःखत्वयं तत् खलु त्विविधम् आध्या-
त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्साध्यात्मिकं द्विविधं
शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
मित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेषु प्रीतिविषादविषयवि-
शेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादा-
ध्यात्मिकं दुःखम् । नाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेषा आ-
धिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्साधिभौतिकं मातृषपशुप-
त्तिसरीसृपस्यावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यत्प्राणसवि-
नायकप्रहारेण निबन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं
रजःपरिष्कारभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
दुःखतिकेषान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतया-
भिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता प्रतिकूलवेदनी-
यत्वं जिहासाहेतुरक्तः । यद्यपि न सञ्चिद्यते दुःखं
तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्ठाच्चिदैवियप्रते”
“भोग्ये हि सुखदुःखे अतुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्या-
त्ममनुभूयेते । तेनानयोरतुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च
केनचिदयस्येन भवितव्यं नचातुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया
वा बुद्धप्रादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मानि दृष्टि-
विरोधात् । तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा योऽतुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयो वा स चात्मेति” सा० प्र० भा० ।
सर्वेषां त्रिगुणात्मत्वात् विषयस्यापि सुखदुःखात्मकत्वं
त० कौ० व्यवस्थापितं यथा

“अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वा-
तुररूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्तेव निमित्तानि कल्प-
यन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावात्मानात्वम् ।
तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलश्रीलसम्पदा स्वामिनं
सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुख-
रूपसुखत्वात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य
हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसुखत्वात् । एवं
पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ?
तत् प्रति तस्या मोहरूपसुखत्वात् । अनया च स्त्रिया
सर्वं भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुकत्वं स्वात्मकं
सत्त्वं, यत् दुःखहेतुकत्वं स्वात्मकं रजः यन्मोहहेतुक-
मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युग्म-
दङ्गुतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव

विरोधिभरेकैकगुण्यत्तिभिः सुखप्रकाशसाधनेन निमित्त-
भेदा उच्यते एवं दुःखोपपन्नप्रवर्तकत्वैरेवं मोह-
शुक्लावरणैरिति सिद्धं त्वैगुण्यमिति ।

दुःखादीनाञ्च सा० प्र० भा० विषयगतत्वं यद्वर्णितं तच्च
आनन्दशब्दे ७२२ पृ० दृश्यम् "मीलप्रतीतिविषादा-
दौर्गुण्यानामन्योन्यवैधर्म्यम्" सा० सू०

"गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःख-
विषादादौः साधर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । मोहादिकं
च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽन्यः करणोपादानत्वा-
दन्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्रादिशब्दाद्याः पञ्च-
शिखाचार्यैरुक्ताः यथा "सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिन्न-
प्रोतितितिक्षासन्नोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्म-
कम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो
दुःखात्मकम्" सा० प्रवचनभाष्यम् ।

दुःखस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वम् शङ्करभाष्ये उक्तम् तच्च
अज्ञानशब्दे ६४२ पृ० दर्शितम् ।

कविकल्पलतायाञ्च लोकादिज्ञानि कतिचित् दुःखकार-
णानि दर्शितानि यथा

पारतन्त्र्यं? आधिः२ व्याधिः२ मानच्युतिः४ शत्रुः५
कुमार्याः६ नैःसम् ७ कुपामवासः८ कुस्मानिसेवनम् ९
बहुकन्याः१० दृढत्वः११ परमदृढवासः१२ वर्षाप्रवासः१३
भार्याद्वयम्१४ कुम्भत्वः१५ दुर्हृत्करणकक्रमिः१६
वराहपुराणे दुःखतराणि कतिचिदुक्तानि यथा

"दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ! । उचिते-
नोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् । सहस्रारजतो नित्यं
नरा मोहेन चाट्टताः । ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । सर्वांशी सर्वविक्रता नमस्कारविव-
र्जितः । ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
सर्वाज्ञानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत् । अवैश्व-
देवं योऽन्नाति ततो दुःखतरङ्गु किम् । प्राप्तकाले वैश्व-
देवे दष्टं हृत्प्रतिधिमागतम् । अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते
ततो दुःखतरङ्गु किम् । असन्तुष्टस्तु वैश्वे परदारोभि
मर्दकः । परोपतापो मन्दात्मा ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
अज्ञानायुर्वलं कर्म षड्भे संवसते नरः । अत्युक्तवशं
प्राप्तसतो दुःखतरङ्गु किम् । हृत्प्रसन्नध्यानानि ग-
ण्मानानि पशुति । न वै तस्यापतः पृष्ठे ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । अज्ञानि पिशितं केचित् दृष्टशालिसम-
न्वितम् । गुण्काञ्च केचिदज्ञानि ततो दुःखतरङ्गु किम् ।

वरवस्त्रावृतां शय्यां समासेवन्ति भूमिताः । केचित्
दृष्टेषु शेरन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । विद्वान् कतो
गुणस्य सर्वशास्त्रविशारदः । केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते
ततो दुःखतरङ्गु किम् । विद्यमाने घने केचित् लपन्ता
भोगवर्जिताः । दरिद्रो जायते दाता ततो दुःखतर-
रङ्गु किम् । पुरुषस्य तु द्वे भावौ तयोरेकां प्रशंस-
येत् । एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
बद्धा तु मानसी संज्ञा पञ्चभूतसमन्विताम् । भाषिव
न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । बद्धा नान्नाश्व-
भावन्तु तयो वर्षाः सुमध्यमे । । पापकर्म्मरता ह्यासं-
स्ततो दुःखतरङ्गु किम् । एतस्ते कथितं भद्रे ! दुःखकर्म
विनिश्चितम् । सर्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपु-
ष्क्यते" । "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवा-
हिताः । निन्दन्स्त्वं सामर्थ्यं ततो दुःखतरङ्गु किम्"
गीता । "मा जीवन्तु यः परावसादुःखदग्धोऽपि जीवति"
माघः । "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते" मृच्छं । दुःख-
मनुभवति दुःख+कण्डः दुःखायते दुःखमनुभवतीत्यर्थः ।
"दुःखायते जनः सर्वः सएवैकः सुखायते" भट्टिः ।

दुःखग्राम पु० दुःखानां ग्रामोऽत । संसारे शब्दार्थचि० ।
६त० । २दुःखसमुदाये च ।

दुःखजात लि० जातं दुःखमस्य परनि० । संजातसुखे
"जातिकावसुखादिभ्यः" इत्यादिना पा०अस्यान्तोदात्तता
६त० । २दुःखसमुदाये न० ।

दुःखत्वय न० ६त० । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपे
दुःखतिके दुःखशब्दे सा०का० त०को०वाक्यं दृश्यम् ।

दुःखद्वि पु० दुष्टः खद्विः वा शत्रुत्वम् । महासारे खटि-
रभेदे शब्दार्थचि० । [हेमच० ।

दुःखदोह्या स्त्री दुःखेन दोह्या । दुःखेन दोह्यायां गवि ।
दुःखशील लि० दुःखं शीलयति शील-अण् उप० दुःखा-
नुभवशीलनकर्त्तरि "कामेकपत्नी व्रतदुःखशीलाम्" कुमा० ।

दुःखित लि० दुःख+तार० इतच् । संजातदुःखे "दुःखिता
यत्र दृश्येरन् विक्रताः पापकारिणः" महुः ।

दुःखिन् लि० दुःख+ह्रस्वा० गत्वर्थे णि । दुःखान्विते
दुःशकुन न०दृष्टं शकुनं वा रोः शः । अशुभसूचके निभि-
त्तभेदे "बन्ध्याचर्मतृषास्य सर्पलवणाङ्गारेऽनन्तीवविट्-
तैलोनसवसौप्रधारिजटिलमत्राट्टव्याधिताः मन्माभ्य-
क्तविद्युत्तकोपपतित व्यङ्ग्युच्चात्ता अखट् स्त्रीपुण्यं शर-
दः स्तनेहृदहनं माजोरयुक्तं क्षुत्तम् । काषायी शुङ्-

भक्तपङ्कविषयाः कुजाः कुटुम्बे कलिर्वस्त्रादेः स्वचनं
 लुलापसमरं कृष्णानि धान्यानि च । कापीर्षं वमनञ्च
 गर्दभरवो दक्षेऽतिरुट् गर्भिणी सुगण्डाद्रांस्वरदुर्वचोन्म
 वधिरोदक्या न दृष्टाः शुभाः । कृष्णाम्बरा कृष्णविलेपनाञ्चा
 कृष्णसज्जं मूर्द्धनि धारयन्ती । दृष्टा प्रकोपा यदि कृष्ण-
 वर्णा नारी नरैस्तद्विपदो भवन्तीति" गन्धार्थचिन्धृतवाक्यम्
 दिग्भेदादिभिः शकुनभेदे फलभेदेः ष० सं० ८६३० उक्तो यथा
 "अन्यजन्मान्तरकृतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् । यत्तस्य
 शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् । यासारगत्याम्बुभू-
 व्योमद्युनिशोभयचारिणः । रतयातिच्छतोक्तेषु याद्याः
 स्त्रीपुत्रपुंसकाः । पृथग्जात्यनवस्थानादेशां व्यक्तिर्न
 लक्ष्यते । सामान्यलक्षणोद्देशे स्त्रीकाष्ठप्रकृताविभौ ।
 योनोद्धतविपुलांसाः पृथुमीवाः सुवक्षसः । खल्वगम्भीर-
 विरुताः पुसांसः स्थिरविक्रमाः । तनूरस्कशिरोमीवाः
 स्रच्छास्यपदविक्रमाः । प्रसक्तमृदुभाषिण्यः स्त्रियोऽतो-
 ऽन्यत्रपुंसकम् । यासारग्यप्रचारायां लोकादेवोपलक्ष-
 येत् । सञ्चिक्लिप्सुरहं वध्मि यात्रामालप्रयोजनम् ।
 पथ्यात्मानं नृपं भैन्वे पुरे चोद्दिश्य देवताम् । स्वार्थे
 प्रधानं सास्यं स्याज्जानि विद्यावयोऽधिकम् । सक्तप्रार्थ-
 दकांसु फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारिदीप्तभूमिन्वसाश्च
 शान्तास्ततोऽपराः । तत्पञ्चमदिशां तुल्यं शुभं त्वैकाल्य-
 मादिगेत् । परिशेषयोर्दिशोर्वाच्यं ययासन्नं शुभा-
 शुभम् । शीघ्रमासन्ननिम्नस्थैश्चराद्भ्रतदूरगैः । स्थान-
 दृष्ट्युपघाताच्च तद्दृष्ट्युयात्फलं पुनः । क्षणतिथ्युडुवाता-
 केर्देवदीप्तो यथोत्तरम् । क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वर-
 विचेष्टितैः । दशधैवं प्रशान्तोऽपि सौम्यस्त्वणफलशनः ।
 सांभामेध्याशनो रौद्रो विमिश्रोऽज्ञाशनः स्रुतः । हस्य-
 मासादमङ्गल्यमनोच्चस्थानसंस्थिताः । अष्टा सधुरसलीर-
 फलपुष्पद्रुमेषु च । स्वकाले गिरितोयस्या बलिनो दु-
 निशाचराः । क्लीवस्त्रीपुरुषासैषां बलिनः स्युर्वधोत्तरम् ।
 जवजातिबलस्थानहृषेसत्स्वखरान्विताः । खभूमावसुको-
 भाश्च तदूनाः स्युर्विजिताः । कुकुटेभपरिल्यश्च शिखि-
 वङ्गुलकिङ्कराः । बलिनः शिंहनादश्च कूटपूरी च पूर्वतः ।
 क्रोष्टुकोलुकहारीतकाककोककर्षपिङ्गवाः । कपोतरुदि-
 ताक्रन्दक्रूरशब्दाश्च यास्यतः । गोशशक्रौञ्चलोमाश-
 हंसोत्क्रोशकपिङ्गवाः । विड्ढाकोत्सवधादिवगीतहासाश्च
 वारुणाः । शतपलजुरङ्गासुहृगैकशफकोकिलाः । चाप-
 शल्यकपुष्पग्राह्यगृष्टाशङ्करवा उदक् । न यास्योऽरगल्यगो

याद्यो नारण्यो ग्रामसंस्थितः । दिवाचरो न शर्वरी
 न च नक्तचरो दिवा । इन्द्रो गान्धितवस्ताः कलङ्गा-
 मिषकाङ्क्षिणः । व्यापगान्धिता मत्ता न याद्याः श-
 कुनाः क्वचित् । रोहिताश्राजवालेयजुरङ्गोद्भृष्टगाः
 शशः । निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिलौ ।
 न तु भाद्रपदे याद्याः सुकरश्चकादयः । शरद्यजा-
 टगोकौद्याः श्रावणे हस्तिचातकौ । व्याघ्रचवानर-
 ङ्गीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमन्ते निष्फला ज्ञेया
 बालाः सर्वे विमानुषाः । रेन्दानलदिशोर्मध्ये विभागेषु
 व्यवस्थिताः । कोशाध्यक्षानलजाजीवितपोयुक्ताः प्रद-
 क्षिणम् । शिल्पी भिक्षुर्विस्त्रा स्त्री यास्यानलदिगन्तरे ।
 परतश्चापि मातङ्गगोपधर्मसमाश्रयाः । नैर्द्धतीशरूपी-
 मध्ये प्रमदास्तितस्कराः । शौण्डिकः शकुनी हिंस्रो
 वायव्यपश्चिमान्तरे । विषवातकगोस्वामिकुहकजास्ततः
 परम् । धनवानीक्षिकश्च मालाकारः परं ततः ।
 वैष्णवश्चरकश्चैव वाजिनां रक्षणे रतः । एवं द्वाविं-
 शतो भेदाः पूर्वदिग्भिः सहोदिताः । राजा कुमारो
 नेता च दूतः अष्टौ चरो द्विजः । गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः
 क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम् । गच्छतस्तिष्ठतो वापि दिशि
 यस्यां व्यवस्थितः । विरौति शकुनो वाच्यस्तद्दिग्जेन
 समागमः । भिक्षुभैरवदीनार्तपरुषक्षामजर्जराः । स्वरा
 नेष्टाः शुभाः शान्ता हृष्टप्रकृतिपूरिताः । शिवा श्यामा
 रत्ना कुक्कुः पिङ्गवा मृहगोषिका । सुकरी परपुष्टा
 च पुञ्जामानश्च वामतः । स्त्रीसज्जता भासभषककपि-
 श्योर्कर्षचिङ्कराः । शिखि श्योकण्टपिप्पीकरुशश्रेनाश्च
 दक्षिणाः । त्वेडास्रोऽटितपुष्पग्राहगीतशङ्खाम्बुनिःखनाः ।
 सतृर्थाध्ययनाः पुंवत् स्त्रीवदन्या गिरः शुभाः । यामौ
 मध्यमषड्जौ तु गम्भारश्चेति शोभनाः । षड्जामध्यम-
 गम्भारा षड्भश्च स्वरा हिताः । रतकीर्तनदृष्टेषु भार-
 द्वाजाजवर्हिणः । धन्या नकुलचापौ च सरटः पापदो-
 ऽप्यतः । जाह्नकाहिशशक्रोडगोधानां कीर्तनं शुभम् ।
 रतसन्दर्शनं नेष्टं प्रतीयं वानरर्षयोः । व्योजाः प्रदक्षिणं
 शस्ता मृगाः सनकुलाण्डजाः । चापः सनकुलो वापो
 मृगुराहापराहृतः । किङ्करः कूटपूरी च पिरिडी
 चाङ्गि दक्षिणा । अपसव्याः सदा शस्ता दक्षिणः सवि-
 लेशयाः । अष्टे ह्यसिते प्राच्यां शवसांसै च दक्षिणे ।
 कन्यकादधिनी पश्चाद्दृग्गोविप्रसाधवः । जालशुचरण्यौ
 नेष्टौ प्राग्यास्यौ शस्त्रघातकौ । पश्चादा सवषट्को च

खलासनहृत्वायुदक् । कर्मसङ्गमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गये ।
यानव्यस्रगता याज्ञा विशेषशक्तं वक्ष्यते । द्विवा प्रस्थान-
वदुप्राज्ञाः कुरङ्गरुवानराः । अङ्गस्य प्रथमे भागे
चाप्रवञ्जुलकुक्कुटाः । पश्चिमे शर्वरीभागे नमृकोलक-
पिङ्गलाः । सर्व एव विपर्यस्ता याज्ञाः सार्धेषु योषि-
ताम् । ऋषसन्दर्शने याज्ञाः प्रवेशेऽपि प्रयाणवत् ।
गिर्यरण्यप्रवेशे च नदीनां चावगाहने । वामदक्षिणगौ
शक्तौ यौ तु तावन्नष्टगौ । क्रियादीप्तौ विनाशाय
यातुः परिघसञ्ज्ञितौ । तावेव तु यथाभागं प्रशान्त-
रुतचेष्टितौ । शकुनौ शकुनद्वारसञ्ज्ञितावर्धसिद्धये ।
केचिन्नु शकुनद्वारमिच्छन्त्युभयतः स्थितैः । शकुनैरक-
लातोयैः शान्तेष्टाविराविभिः । विसर्जयति यद्येक
एकश्च प्रतिषेधति । स विरोधोऽयुभो यातुर्पात्रो
वा बलवत्तरः । पूर्वं प्रावेशिको भूत्वा पुनः प्रास्थानिको
भवेत् । सुखेन सिद्धिमाप्ते प्रवेशे तद्विपर्ययः । वि-
सर्ज्य शकुनः पूर्वं स एव निरुणद्धि चेत् । प्राह यातु-
ररेष्ट्युं डमरं रोगमेव वा । अप्रसव्यास्तु शकुना
दीप्ता भयनिवेदिनः । वारम्भे शकुनो दीप्तो वर्धन-
रुद्धयङ्करः । तिथिवाय्वर्कमस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम् ।
धनसैन्यबलाङ्केष्टकर्मणां स्युर्भयङ्कराः । जीमूतध्वनि-
दीप्तेषु भयं भवति मारुतात् । उभयोः सन्ध्योर्दीप्ताः
गस्तोद्भवभयङ्कराः । चित्तिकेशकपालेषु स्तुत्युत्पन्नध-
प्रटाः । कगटकीकाष्ठभस्त्राः कलहायासदुःखदाः ।
अप्रसिद्धिं भयं वापि निःसाराश्लव्यवस्थिताः । कुर्वन्ति
शकुना दीप्ताः शान्ता यावत्फलास्तु ते । असिद्धिसिद्धिदौ
ज्ञेयौ निर्हादाहारकारिणौ । स्थानाद्गुणं जजेद्-
यातां शंसते त्वन्यथागमम् । कलहः खरदीप्तेषु स्थान-
दीप्तेषु विग्रहः । उज्जमादौ खरं कृत्वा नीचं पञ्चाञ्च
घोषकत् । एकस्थाने रुवन्दीप्ताः सप्तःचाट्यामघातकत् ।
पुरदेशनरेन्द्राणास्त्वहर्षयनवत्परात् । सर्वे दुर्भिक्षकर्तारः
स्वजातिप्रशिताशनाः । सर्पमूषिकमाज्जीरपृथुरोमविव-
र्जिताः । परवोनिषु गच्छन्तो मैथुनं देशनाशनाः ।
अन्यत्र वेसरोत्प्लेष्टैः चाजातिमैथुनात् । वज्रघात-
भयानि स्युः पादोरुमस्तकान्तिकैः । अश्वपिप्रशिताज्ञा-
दैर्बभेसोपक्षतयज्ञाः । क्रूरोयदोषदुष्टैश्च प्रधानन्दपष्टकैः ।
चिरकालैश्च दीप्ताद्यास्वागमो दिदु तद्गुणास् । सद्रव्यो
बलवाञ्च स्थावद्रव्यस्वागमो भवेत् । द्युतिमान् विनतप्रेक्षी
सौम्यो दारुणश्चकत् । विदिकस्यः शकुनो दीप्तो वाम-

स्तेनातुवाशितः । स्त्रियाः संग्रहणं प्राह तद्दिगाख्यात-
योनितः । शान्तः पञ्चमदीप्तेन विरुतो विजयाग्रहः ।
दिग्गमकारो वा दोषकतद्विपर्यये । वामसव्यरुतो
मध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम् । मरणं कथयन्त्येते सर्वे
समविराविष्णुः । उज्जामध्वमूलेषु गजाश्वरधिकगमः ।
दीर्घाङ्गसुषितायेषु नरनौशिविकागमः । शकटेनोद्धत-
स्ये च ज्ञायास्ये कृतसंयुतः । एकत्रिपञ्चसप्तःचाट्
पूर्वाद्यास्वनरास्तु च । सुरपतिस्तुतवहयमनिर्घृति-
वरुणपवनेन्दुशङ्कराः । प्राच्यादीनां पतयो दिशः पुमांसो-
ऽङ्गना विदिशः । तस्मिन्निविदन्तस्मिन्निजशरचर्म-
पट्टलेखाः स्युः । हातिंशुत्पिभक्तो दिक्चक्रे तेषु
कायांश्च । व्यायामशिखिनिकूजितकलहाम्भोनिगड-
मन्मगोशङ्गाः । वर्णाश्च रक्तपीतकलष्पसिताः कोष्ठा
सिन्धवाः । चिह्नं ध्वजो दग्धमय इमशानं दरी जलं
पर्वतयज्ञघोषाः । एतेषु संयोगभयानि विन्द्यात् अन्यानि
वा स्थानविकल्पितानि । स्त्रीणां विकल्पे उद्धती
कुमारी व्यङ्गा विगन्वा त्वथ नीलवस्त्रा । कुक्षी प्रदीर्घा
विधवा च ताश्च संयोगचिन्तापरिवेदिताः स्युः ।
पृच्छास्तु हृत्पकनकातुरभामिनीनां मेधाव्ययानसखगोकुल-
संश्रयास्तु । न्ययोधरक्ततरोध्रककीचकाख्यास्तुतद्रुभाः
खदिरबिल्लनराजुनाश्च ।

अन्यानि शुभाशुभशकुनानि ततोक्तानि तत्तच्छब्दे उक्तानि
दुः(दुःश)शला स्त्री धृतराष्ट्रकन्यायासु वा रोः शः । दुःश-
लाप्यत् “कुण्डजस्त्रिकश्चैव दुःशला च शताधिका”
भा० व्या० ६७ख० । [दुःखेन शिष्यमाणे ।

दुःशास त्रि० दुःखेन शिष्यप्रतेऽसौ शास-कर्मणि वेदे खल् ।

दुःशासन त्रि० दुःखेन शिष्यप्रतेऽसौ “भाषायां शासियुधि
दृशिष्टिषट्पिभ्यो युच्” पा० भाषायां युचो विधानात्
कर्मणि युच् । दुःखेन शिष्यप्रमाणे दुर्धोषनादमध्यो
२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० । “दुर्धोषनोयुयुत्सश्च राजन् !
दुःशासनस्तथा” भा० व्या० ६७ख० ।

दुः(शी)शील त्रि० दुष्टं शीलमस्य वा रोः शः । दुष्टशीले
“पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति” भा० स० २०ख० ।

दुःशोध त्रि० दुर्+शुध-कर्मणि खल् । दुःखेन शोधनीये
प्रतीकार्यं च त्रि० “तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्
ज्वारकर्मणा” सुशु० । [वा षः । दुष्टे सन्धौ

दुः(दुष्)धन्वि पु० दुष्टः सन्धिः सुधामा० पत्वे विसर्गस्य
दुः(दुष्)धमस् अन्व्युदष्टं समसत्वे तिष्ठन् । अन्व्युदष्टो पत्वे

रोवां घः । गह्रायाम् अमरः ६३०। अक्षयम् । अक्षय-
असे त्रिका० ।

दुः(दुस्स)सह त्रि० दुःखेन सहतेऽसौ सह-खल् वा रोः
घः । १३ःखेन बोढ्ये “यो दुःसहासो वसुधा” अ०
६.६१। “तेषामापततां वेगः करिषां दुःसहोऽभवत्”
भा०व०६५अ० “दुःसहेन हृदये निशाचरो” रघुः “भव-
त्पनिषादपि नाम दुःसहात्” कुमा० । २नागदमन्यां
स्त्री राजनि० । [भावे क्त । २दुष्टे स्वप्ने न०।

दुःष(सु)प्त त्रि० दुर्+सुप-क्त-वा पत्वम् । १दुष्टस्वप्नयुक्ते
दुःप्रति त्रि० दुष्टा स्मृतिः रोवां घः । दुष्टायां स्मृतौ ।

दुः(दुष्प्रे)षेध त्रि० दुर्-सिध-खल् सुषामा० षत् रोवां
घः । सेडुमसाध्ये । [दुष्टवक्ष्ययुक्ते ।

दुःसकथ(किय) त्रि० दुष्टं सकथि यस्य वा अच् समा०।

दुःसाध(ध्य) त्रि०दुःखेन साध्यतेऽसौ खल् तत्त्वाद्ये घञ् वा ।
साधवित्तमशक्ये “कन्दोनुष्टुप्तिदुःसाधा” भावः “किं नाम
मम दुःसाध्यं शत्रुणा निग्रहे रथे” हरिवं० २६७अ०

दुःसाधिन् त्रि० दुष्टं साधयति साधि-णिनि । १दुष्टसाधके
२दौवारिके पु० शब्दमाहा ।

दुः(दु)स्त्री स्त्री दुष्टा स्त्री प्रा०स० वा विसर्गलोपः । दुष्टायां
स्त्रियां तस्याभावः कर्म वा अण् । दौस्त्रीय तस्याभावे
कर्मणि च न० ।

दुः(दु)स्थ त्रि०दुष्टं तिष्ठति स्या-क वा विसर्गलोपः । १दुर्गते
२मूर्खे ३दुष्टं स्थिते च मेदि० ४लुब्धे शब्दार्थचि० ।
“दुःस्थ तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्त्सासि तत् श्रोत्रप्रसि”
अमरः ।

दुः(दु)स्पर्श त्रि० दुःखेन स्पर्शतेऽसौ दुर्+स्पर्श-कर्मणि
खल् वा विसर्गलोपः । १स्पर्शुमशक्ये मेदि०। “दुर्माहो
सुष्टिना वायुः दुस्पर्शः पाणिना शशी” भा०व्यानु०२३अ०
१दुरालभायाम् स्त्री अमरः २लताकरञ्जे राजनि० ४क-
पिकच्छाम् ५आकाशवल्गुं ६कण्टकाय्याम् च स्त्री रा-
जनि० [कर्मणि खल् । २दुष्टे ब्रह्मे च व्यञ्जनादौ हेमच०।

दुः(दु)स्मोट पु०दुष्टं स्मोटयति स्मोट-अच् वा विसर्गलोपः ।

दुःस्वप्न पु० दुष्टः स्वप्नः प्रा०स० । अणुमस्त्वचके स्वप्नभेदे
स च कान्दोम्योः “अथ स्वप्ने कण्ठदन्तं पुरुषं पश्यति
स एनं हृनि” इत्युक्तः ।

कर्त्तव्यत्वं दुःस्वप्नभेदाच्च ब्रह्मवैवर्तजन्मख० उक्ता यथा
‘सर्वं श्रुतं महाभाग ! दुःस्वप्नं कथय प्रभो ! । उवाच
तच्च भगवान् ! श्रूयतामिति तद्वचः । श्रीभगवानुवाच

स्वप्ने हसति यो हर्षोद्दिवाहं यदि पश्यति । नर्त्तनं
गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । दन्ता अस्व विपी-
द्यान्ते विचरन्तश्च पश्यति । धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा
चापि शरीरजा । व्यथितस्तस्य तैलेन यो मच्छेदेषिषां
दिशम् । खरोद्गमहिषाहृदो मृत्युस्तस्य न संशयः ।
स्वप्ने पूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् । विपत्ति-
स्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति । नग्नां कण्ठां क्लि-
नासां शूद्रस्य विषवां तथा । कपर्दकं ताडफलं दृष्ट्वा
शोकमवाप्नुयात् । स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोप-
संयुताम् । विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्वाति मृदाद्भु-
वम् । वनपुष्पं रक्तवर्षं पलाशञ्च सुप्रथितम् । का-
पीषं रक्तवस्त्रं च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । गायत्रीञ्च
हसन्ती वा कण्ठाम्बरधरां स्त्रियम् । दृष्ट्वा कण्ठाञ्च विषवां
नरो मृत्युमवाप्नुयात् । देवता यत्र मृत्युनि गायन्ति
च हसन्ति च । आस्मोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विन-
श्रुतिः । वानं मूलं पुरीषञ्च रैलं रत्नं सुवर्षकम् ।
प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् । कण्ठाम्बर-
धरां नारीं कण्ठमाल्यानुलेपनाम् । उपगृह्णति यः
स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति । मृतवत्सञ्च सुप्तञ्च मृतस्य
वानरस्य वा । यः प्राप्नोत्यस्थिमालां च विपत्तिस्तस्य
निश्चितम् । व्यथितस्तस्य तैलेन हृदिषा मधुनाऽपि वा ।
तक्रोथैव गुडेनापि पीडा तस्य विनिश्चितम् । यतितं
नखकेशञ्च निर्वाणाङ्गारमेव च । मच्छूर्षां चित्तं
दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च । मसोञ्च किञ्चित् कण्ठं वा
दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् । पादुकाफलकं रक्तपुष्पमाल्यं
भयानकम् । भावं ममूरं सुह्रं वा दृष्ट्वा सद्यो ब्रह्मं
भवेत् । करटं सरटं काकं भङ्गुकं वानरं परम् ।
पृथगात्ममलं स्वप्ने केवलं व्याधिकारणम् । भग्नभासुं
क्षतं शूद्रं यत्कुष्ठैश्च रोगिणम् । रक्ताम्बरञ्च जटिलं
शूकरं महिषं खरम् । मृत्पाकारं महाघोरं मृत-
जीवं भयङ्करम् । दृष्ट्वा स्वप्ने योनिभिर्द्वं विपत्तिं लभते
भुवम् । कुवेशरूपं स्त्रोच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् । पाश-
हस्तं पाशशस्त्रं दृष्ट्वा मृत्युं लभेद्भुवः । ब्राह्मणो ब्राह्मणी
बाला बालको वा सुतः सुता । विदार्यं कुरुते कोपात्
दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । कण्ठपुष्पञ्च तन्माल्यं शस्य-
स्त्रास्त्रधारिणम् । स्त्रोच्छाञ्च विजताकारं दृष्ट्वा मृत्युं
लभेद्भुवम् । नाट्यञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तवास-
सम् । मृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् ।

प्राणव्यक्तं स्तं दृष्टा स्तव्यं लभते भुवम् । मत्स्यादि-
धारणं यो हि तद्भ्रातृभरणं भवेत् । क्लृप्तं भयङ्करं
वापि विकृतं सुक्तकोशिनम् । क्षिप्तं स्तव्यं कुर्वन्
दृष्टा स्तव्यं लभेत्तरः । स्तवो वापि स्तवा वापि कृष्णा
स्तेष्वा भयानका । उपगूहति यं स्वप्ने तस्य स्तव्यं
निनिश्चितम् । उपगूहति यं स्वप्ने शङ्कितो दंष्ट्रियो-
ऽपि वा । बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाङ्गयम् ।
क्लिष्टदृष्टं पतनञ्च शिलादृष्टं तुषं चुरम् । रक्ताङ्गारं
भस्मदृष्टं दृष्टा दुःखमवाप्नुयात् । यद्दं पतनं शैलं
वा घूमकेतुं भयानकम् । भग्नं स्तन्यं तरोर्वापि दृष्टा
दुःखमवाप्नुयात् । रथगेहृष्टशैलगेहृष्टितरगोऽन्व-
रात् । भूमौ पतति यत्स्वप्ने विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
उच्चैः पतन्ति गर्जेषु भस्माङ्गारचितासु च । चारकु-
श्लेषु चूर्णेषु स्तव्यं स्तोत्रं न संशयः । बलाद्गृह्णाति
दृष्टञ्च क्लृप्तञ्च यस्य मस्तकात् । पितृनाशो भवेत्तस्य
शुरोर्वापि नृपस्य वा । सुरभी यस्य गेहाञ्च याति तस्मा
सयत्निका । प्रयाति पालतस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुधरा ।
पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृह्णीत्वा प्रयान्ति च । यमदूताश्च
ये स्तेच्छास्तस्य स्तव्यं निनिश्चितम् । गणको ब्राह्मणो
वापि ब्राह्मणो वा गुरुस्तथा । परिरुष्टः शपति यं
विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । विरोधिनश्च काकास्तु कुक्कुरा
भङ्गुकास्तथा । पतन्त्यागत्य यद्वात्वे तस्य स्तव्यं न संशयः ।
महिषा भङ्गुका उष्ट्राः शूकरा गर्दभास्तथा । रूपा धा-
वन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत् ।

अस्य शान्तिस्तत्रोक्ता यथा

“रक्तचन्दनकाष्ठानि धृताक्तानि च यो जुहोत् । गायत्र्या
च सहस्रेण तेन शान्तिर्दीधीयते । सहस्रधा जपेद्
यो हि भक्त्या सां मधुसूदनम् । निष्पापो हि भवेत्
सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् । अच्युतं केशवं विष्णुं
हरिं सत्यं जनार्दनम् । हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामा-
ष्टकं शुभम् । शुचिः पूर्वसुखः प्राज्ञो दशकत्वश्च यो ज-
पेत् । निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत्” । स्नापसमयलग्ने दुःस्वप्नसूचकपहयोगभेदः
नीलं तं उक्तो यथा

“लम्नांशपेऽकं तद्गुण्ये वाऽस्मिन् दुःस्वप्नभीजेत यथा
र्कविम्बम् । रक्ताम्बरं वज्रिमथापि चन्द्रे इत्येवमादि” ।

“प्रोक्षते भस्मते वापि पिशाचासुरवायसैः । भूतैः
प्रेतैः शुभिर्गर्भैर्गौमायुखरभ्रकरैः । सरभैः करभैः

कीर्णैः श्योनैरश्वतरैर्दकैः । स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा
वर्षान्ते यमभीक्षते । गन्धपुष्पांशकैः शोषैः स्नान्तुं
भूषिताम्बरः । यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽपि मासानि-
त्यहो” काशीखण्डाधिकं कालचिह्नशब्दे १६६७७०३३३३
दुकूलं न० दु-जलञ्च कुक् च दुष्टं कूरति कूड-आवरणे क
वा प्रयो० । १चौभास्वरे २सत्त्ववस्त्रे ३शुद्धवस्त्रे च
मेदि० “गोपवधूटीदुकूडचौराय” भाषा० “अथ सवल्ल
दुकूडकुषादिभिः” भट्टिः । “वधूदुकूडं कलहंसलक्ष-
णम्” कुमा०

दुकूलं न० दुकूड+प्रयो० । दुकूडार्थे पट्टवस्त्रे हेमच० ।

दुग्धं न० दुह-क्त । १पयसि क्षीरे स्तोजातिस्तननिष्पन्दिद्रव-
द्रव्ये । कर्मणि क्त । २कृतदोहायां धेन्वादौ स्त्री ३प्रपू-
रिते त्रि० मेदिनी० भावे क्त । ४दोहने न० क्षीर-
वर्गशब्दे २१०७७० अस्य विवृतिः । तत्रानुक्तं भावप्र-
उक्तं किं चिदत्राभिधीयते

“रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यय्यासाकरणात्तथा । प्राभा-
तिकं तदा प्रायः प्रादोषाद्गुरु शीतलम् । दिवाकरकरा-
वातात् व्यायामानल्लसेवनात् । प्राभातिकानु प्रादोषं
लघु वातकफापहम्” । अथ दुग्धसेवने समयविशेषे
गुणमाह । “दृष्ट्वा दृष्ट्वा मन्दिदीपनकरं पूर्वाह्नकाले
पयो मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीप-
नम् । बाले दृष्ट्वाकरं क्षये क्षयकरं दृष्ट्वा रेतोवहम्
रात्रौ पथ्यमनेकदोषशमनं क्षीरं सदा सेव्यते । वटन्ति
मेयं निशि केवलं पयो भोज्यं न तेनेह सद्योदनादि-
कम् । भवत्यजीर्णं निशि पीतशर्करा क्षीराल्पपानस्य न
शेषसुखजेत् । विदाहोन्यक्षपानानि दिवा भुङ्क्ते हि
यस्मिन् । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पि-
बेत् । दीपानले कथे पुंसि वातदृष्टे पयःप्रिये । मतं
हिततमं पथ्यं सद्यः शुक्लकरं यतः” । अथ मथितस्य
दुग्धस्य गुणाः “क्षीरं गव्यमथाजं कोष्यं दग्धहा-
हतं पिबेत् । लघु दृष्ट्वा ज्वरहरं वातपित्तकफा-
पहम्” । अथ गोजदुग्धगुणाः “गोजदुग्धप्रभवं किं वा
कागीदुग्धससङ्गवम् । तद्भवेत्त्रिदोषघ्नं रोचनं बलव-
र्जनम् । वज्रदृष्ट्वाकरं दृष्ट्वा सदासृष्ट्वाकरं लघु ।
अतीसारोऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते” । अथ
निन्दितदुग्धम् “विवर्णं विरसं चाक्षुं दुग्धं अश्वितं
पयः । वर्जयेदक्षुलवणयुक्तं बुद्ध्यादिदृष्ट्वायतः” ।
अजादिदुग्धगुणादिभेदादिकं तत्रच्छब्दे उक्तम् ।

“केऽप्याविकं पथ्यतमं शतोष्णं क्षीरं त्वजानां शतशोत
भाङ्गः । दोहानशीतं महिषोपयस्यं गव्यन्तु धारो-
ष्णमिदं प्रशस्तम् । दृष्यं दृं ह्यणमग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाङ्गपीतं पयो मध्याङ्गे बलदायकं रतिकरं लच्छय
विच्छेदनम् । बाह्ये वङ्गिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं
बाह्ये रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा ।
क्षीरं सुहृत्तितयोषितं यदतप्रमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
प्रस्थान्तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितो दशानाम् ।
जीर्णञ्चरे कफे क्षीणे क्षीरं स्याददृष्टोपमम् । तदेव त-
रुणे पीतं विषवर्द्धनि मानुषम् । क्षीरकाथगुणः ।
“चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्राद् यदावर्त्तितसुत्तमं
तत् । सर्वमयज्ञं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमति
प्रशस्तम् । गव्यं पूर्वाङ्गकाले स्यादपराङ्गं तु माहि-
षम् । क्षीरं शशकरं पथ्यं यद्वा सात्क्यञ्च सर्वदा ।
क्षीरं न भुङ्गीत कदाप्यतप्रं तप्रञ्च नैतल्लवणेन साईम् ।
पिष्टाञ्चसन्धानकमापसुद्धकोशातकीकन्दफलादिकैश्च” । तथा
“मत्स्यभांसुगुडसुद्धमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं
षयः । शाकजाम्बरवैश्च सेवितं मारयत्युषमायु
सर्पवत् । स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दीपान्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यन्तो-
प्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यन्ति घातवः
मर्गं बलपूष्टिविवर्द्धनम् । क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं
नवप्रसूतानाम् । रुक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं
कुरुते । मधुरं त्रिदाशशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ।
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यम
वयसां सुक्लमिदं दुर्बलन्तु दृढानाम् । तासां मास-
त्वयादूर्ध्वं शुर्विषीनाञ्च यत् पयः । तद्वाहि लवणं
क्षीरं मधुरं पित्तशोषकम् । दुग्धाच्च शीतलं स्वादु
दृष्यं वर्षकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं दृं ह्यं
बलवर्द्धनम्” राजनि० ।

दुग्धतालीय न० दुग्धस्य तालाय प्रतिषायै हितं क ।

१दुग्धाच्च २क्षीरफेने च मेदि० ।

दुग्धपाचन न० दुग्धं पाच्यतेऽनेन पाचि-करणे ल्युट् ।

दुग्धपाकपाले हारा० ।

दुग्धपाषाण पु० दुग्धं निर्यासः पाषाण इव यस्य । (शिर-
गोबा) ख्याते दृक्षभेदे राजनि० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

दुग्धपुष्पी स्त्री दुग्धमिव शुभ्रं पुष्पं मञ्जरी यस्याः गौरा०

डीष् । (दुग्धमेवा) ख्याते दृक्षभेदे २सेवकालौ शब्दच० ।
दुग्धफेन पु० दुग्धस्य फेनो यत् । शर्करासहिते क्षीरहिच्छीरे
राजनि० । गौरा० डीष् । दुग्धफेनी श्लुपभेदे स्त्री ।
स्वार्थे क तत्रार्थे पु०

दुग्धमन्थ पु० दुग्धार्थं मन्थः । दुग्धदोहनाद्यं गोवन्धे “पीत-
दुग्धा तु धेनुष्या संस्थिता दुग्धमन्थकैः” हेमच० ।

दुग्धवीजा स्त्री दुग्धमिव वीजं शस्यवीजं यत् । यावना-
लाद्यतण्डुलचिपटे राजनि० ।

दुग्धसमुद्र पु० दुग्धोदके क्षीरसमुद्रे त्रिका० । दुग्धसिन्धु
प्रश्नतयोऽप्यत्र । “लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा-
ददृष्टमदृष्टतरश्मिं श्रीश्च यस्मात् बभूव” सि०शि०

दुग्धाङ्ग पु० दुग्धमिव शुभ्राऽङ्गः चिह्नभेदोऽस्य । उपल-
भेदे शब्दार्थक० । [दृक्षे राजनि० ।

दुग्धासन पु० दुग्धं निर्यासः अस्मा इव । दुग्धपाषाण-

दुग्धाम् न० दुग्धपक्वाम् नम् । दुग्धतालीये राजनि० ।

दुग्धिका स्त्री दुग्धं क्षीरमिव निर्यासोऽस्यस्याः ठन् । (दुधि
(क्षीरा) इति ख्याते दृक्षभेदे । “दुग्धिकोष्णा गुरु-
रुक्षा वातला पुतदायिनी । स्वादुक्षीरा कटुस्निग्धा
सृष्टमन्थमला पटुः । साद्दी विष्टम्भिनी दृष्ट्या कफकृष्ट
क्षमिप्रणुत्” भावप्र० । २गन्धिका इति प्रसिद्धायासुत्तमफ-
लिन्याम् शुष्मफलायाम् रत्नमा० ।

दुग्धिनिका स्त्री दुग्धमन्थस्य इति दुग्धनि निर्यासे-
कायति कै-क अलुकस० । रक्तापाषाणं राजनि० ।

दुग्धी स्त्री दुग्धमिव निर्यासोऽस्यस्याः अर्थे स्वाद्यश्च गौरा०
डीष् । १दुग्धिकायाम् (दुधि) १क्षीरावीलतायां मेदि० ।
२दुग्धपाषाणे राजनि० ।

दुग्ध ति० दुग्धि-दुह-क हस्य घः । दोहनकर्त्तरि “काम-
दुवा गौः” सि०कौ० । अस्य कश्चिदुपपदे एव साधुत्वं
नान्यथा । “कामदुघाङ्गिपस्य” भाग० ३।२।१५

दुच्छक पु० दु-सन्तापे सस्य० भावे क्लिप् तस्यै उपतापाय
तद्विदत्तये शङ्कोति शक-स्यच् । सुरानामगन्धद्रव्ये
विहाराद्यवकाशके च मेदि० ।

दुच्छून पु० दुष्टःश्वा प्रा०स० प्रथो० । दुष्टकुक्षुरे “आरेवोपस्य
दुच्छुनाम्” यजु० १६।१८ “दुष्टाश्च ते श्वानश्च तेषाम्” वेददी० ।

दुच्छून ति० दुष्ट उच्छूनः प्रा०स० प्रथो० । दुष्टे उच्छूने ततः
भ्रशा०क्यङ् । दुच्छुनावते वाधते इत्यर्थः । “किमश्नान्
दुच्छुनावसे” ऋ० ७।५।१२ “दुच्छुनावसे वाधसे” भा० ।

दुडि स्त्री दुडि+लस्य डः । दुड्याम् रायसुजुटः ।

दुग्धु क्व ति० दुग्धु भ इव कावति कै-क पृषो० भजोपः ।
दुष्टचित्ते शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुग्धु भ पुंस्त्री० दुग्धु भ+पृषो०। (ढोडा) सर्पभेदे अमरः ।
“शरमीनां महारौद्रां प्राशशक्त्या ष्टि दुग्धुभाम् । मज्जा-
मांस महापङ्कान् कवम्बावर्जितोडुपाम्” भा०टो० १५६ख० ।

दुग्धुभि पु० दुन्दुभि+पृषो० । दुन्दुभिश्चाथे “दुग्धुभेर्भू-
षिकाणां च कीटानां कल्प एव च” इति सूत्रस्थाने प्रति-
ज्ञाय सुश्रुतेन कल्पस्थाने दुन्दुभिस्वनीयाध्याय उक्तः
अतस्तयोरेकार्थता ।

दुत् ति० दु उपतापे क्त । पीडिते “दुत्तया दुत्ता” माघः ।
दुगतौ इत्यस्य तु “दुग्धोर्वच” पा० नत्वे दीर्घश्च दूत
इत्येव सि०कौ० ।

दुखीत्यद्वीय पु० नील० ताजकोक्ते वर्षप्रवेशे योगभेदे
“वीर्योनिनितौ कार्यविलग्ननाथौ स्वप्नादिकेनान्यतरो-
युनक्ति । अन्वौ यदा द्वौ बलिनौ तदान्यसहायतो वीर्यं
सुशन्ति सन्तः” तल्लक्षणम् ।

दुद् पु०पर्वतभेदे । “शृङ्गवान् मन्दरो नीलो निषधो दुर्दुर्द-
क्षया” भा०अनु० १६५अ०। दुर्दुर्दक्षया इत्येव पाठः साधुः
दुदुह पु० अतुर्वश्ये न्यपभेदे । “अनोस्तु पुलोचनोऽभूदुदुह-
स्तस्यात्मजोऽभवत् । इतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य
चात्मजः” हरिवं० ३२ख० ।

दुदुम पु० दुष्टो दूमः प्रा०स०। हरित्पत्रे पत्रायडौ अमरः ।
दुध हिंसने प्रेरणे च भ्वा०पर०सक०सेट् । दोषति अदोषीत्
दुदोष दुधितम् “नेशक्तनो दुधितं रोचत” ऋ० ४।१।१७
“दुधिः प्रेरण कर्मा” भा० ।

दुधि ति० दुधियांसाकमेति भाष्योक्तेः दुध-हिंसायां कि ।
शंङ्घके “स्युम ग्भमे दुधयेऽर्क ! ते” ऋ० ६।१६।२ “दुधवे
हिंसकाय” भा० उपचारात् २दुधरे च “दुधेर्युक्तस्य
द्रवतः सहानसा” ऋ० १०।१०२।६ दुधेर्दुर्जरस्य” भा०

दुध्र ति० दुध-वा० रक् दुष्टं वा धारयति ध्र-मूल०क मृषो०।
शंङ्घके २प्रेरके शदुर्दरे ४दुध्रं ५दुष्टानां व्यवस्थापके
च । “दुध्र व्यभूष रामयन्नि दाननि” ऋ० १।५।६।२ “दुध्रः
दुष्टानां घृतां व्यवस्थापयिता वा” भा० “दुध्रकतो मरुतो
आजदुष्टयः” ऋ० १।६।१।१ “दुध्रकत् दुध्रं दुष्टं ना-
म्यैर्दुर्दुर्धं वा आत्मना” भा० “विद्ये दुध्रवाचः”
ऋ० ७।२।२ “दुध्रवाचः दुर्दुर्दुर्धं वा” भा० । [शब्द० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं मषति मष-ड । दुन्दुभिवाद्ये
दुन्दु पु० १वसुदेवे तिका० २दुन्दुभिवाद्ये शब्दरत्ना० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं शब्दं मषति मष-ड । दुन्दुभि
वाद्ये शब्द०। इन्दुम इति पाठान्तरम् ।

दुन्दुभि पु० दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देनोभति पूरयति उभ-पूरणे
कि शक०। इच्छुड्ठकायाम् अमरः । “दुन्दुभे ! त्वं सप-
त्नानां घोषाद् हृदयकम्पनः” दुन्दुभिपूजामन्त्रः “विजय
दुन्दुभितामयुरर्षवाः” रघुः “दुन्दुभिश्च तदा देवैस्ता-
डितो देवकिङ्करैः” भा०अनु० २६ज्ञो० । १वसुदेवे २दैत्य-
भेदे मेदि० ३राक्षसभेदे पु०शब्द० ४विषे हेमच० ५पाशके
स्त्री अमरः स्वर्णशृङ्गादिमये चतुःपार्श्वे विन्दुयुक्ते द्यूतो-
पकरणे (पाशटी)ख्याते इपदार्थे स्त्री ७गन्धर्वीभेदे स्त्री
वा डीप् । “तेषां समचं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम ना-
मतः । शशास वरदोदेवो गच्छ कार्यार्थासङ्घये । पिता-
महवचः सुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभी ततः । मन्वरा मानुषे
लोके कुञ्जानामाभवत्तदा” भा०व० ३७५ ख० दुन्दुभि-
नीमासुरभेदश्च मायाविनामासुरपिता तत्कथा
रामा० कि० ६सर्गे “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दु-
न्दुभेः सुतः । तेन तस्य महद्वैरं बालिनः स्त्रीकृतं
पुरा” “यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
प्रतिकालयते बाली मलयं प्रतिपर्वतम् । तदा विवेश
महिषो मलयस्य गुहां प्रति । विवेश बाली तत्रापि
मलयं तल्लिघांसया” रामा० कि० ४६ ख० ४ज्ञो० ।
“दुन्दुभिं नामेति अत्र दुन्दुभिश्चन्द्रेण तत्पुत्रो
मायाविनामा दानव उच्यते तद्दुत्तान्तस्यैवाप्ये वक्ष्यमाण
त्वात् “मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्वजः सुतः”
इति प्रोक्ते स्तस्य तत् पुत्रत्वं पितृमहिषाकारत्वात् तत्-
पुत्रस्य तदाकारत्वमिति च बोध्यम्” तट्टीका

दुन्दुभिक पु० कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम् ।
दुन्दुभिनिर्झाद् पु० दुन्दुभे रिच निर्झादोऽस्य । दानवभेदे
स्कन्दपु० । [न्यपभेदे ।

दुन्दुभिपिण पु० दुन्दुभिः सेनायां यस्य सुप्रामा० घत्सम् ।
दुन्दुभिस्वन पु० इत० । १दुन्दुभिश्चन्द्रे दुन्दुभेर्वाद्यभेदस्य
स्वनो यत्र विष्विकित्वायाम् । सुश्रुतोक्ते विष्विकित्वाभेदे
“अथातो दुन्दुभिस्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यासः धवाश्च-
कर्णतिनिशपलाशपिचुसर्दपाटलिपारिभद्रकास्त्रोडुम्बरकर-
हाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनक्षेत्रातकाङ्कोटामलकप्रपञ्च-
कुटजशमीकपित्याश्रुनकाकैचिरविल्वमहाहृष्टाश्वकारारालु-
मधुकनधुशिष्टुशाकगोजीधामूर्वातिलकेतुरकगोपवश्वारि-
भेदानां मथान्याहृत्स गवां मूत्रेषु चारकलीन परि-

स्वाय विपचेद्दद्याच्चैव पिप्यलीमूलतश्चुलीयकराङ्ग-
 चोचक्रमाङ्गकारिङ्गकारिङ्गकारिङ्गकारिङ्गकारिङ्गकारि-
 वाविडङ्गट्टहृषमानन्तासोमसरकावाङ्गीकयुहाकोशाश्व-
 हतेतसर्पपवण्यलवण्युच्चिन्नुन्नवर्जमानवङ्गुलपुलश्रेणी-
 सप्रपर्यदन्दकेनबालुकनामदन्त्यतिविषाभयाभद्रदाङ्कुर-
 हरिद्रावचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि ततः चार-
 वदागतपाकभवतार्यं लोहकृष्णे निदध्यात् । अनेन
 दुन्दुभिं लिम्बेत् पताकातोरणानि च । श्रवणाद्दूर्ग-
 नात् स्वर्गात् विधात् सम्मतिश्चप्रते । एष चारागदो
 नाम शर्करास्वस्त्रीषुच । अर्घ्यःसु वातयुल्लेषु काश-
 गूलोदरेषु च । अजीर्णे पङ्कषीदोषे भक्तदोषे च दा-
 रुणे । एष सर्वविषाचूर्णानां सर्वधैवोपयुज्यते । तथा तच्च-
 कसुख्यानामयं दर्पोङ्गुशोऽगदः ।

दुन्दुभ्य पु० दुन्दुभी दानवभेदे विषे वाद्यभेदे वा भवः पशुतो
 वा यत् । १६२३ भेदे "नमो दुन्दुभ्याय वन्वाय च" यजु०
 १६।३५ दुन्दुमये तद्वादानाय साधु यत् । २दुन्दुभिवादन
 साधने मन्त्रभेदे "रेन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः"
 कात्या०श्रौ० १४।१।१२ "क्षत्रियस्य चक्रारोहणे दुन्दु-
 भेवाँदनमन्त्रा रेन्द्रा भवन्ति" कर्कः ।

दुन्दुमार पु० धुन्दुमार+प्रभो० । धुन्दुमारदेशे शब्दार्थकल्पः।
 दुफानिकुल्य न० नी० ता० उक्ते वर्षप्रवेशे योमभेदे तद्व-
 क्षणं ततोक्तं यथा 'मन्दः शुभोच्चादिपदस्थितश्चेत्
 पदेनशीघ्रेण कृतं त्यशालः । तत्रापि कार्यं भवतीति
 वाचं प्रवक्रादिनिर्वैर्यपदेन चेत् स्यात्' ।

दुस्वक् पु० (दुम्बा) इति ख्याते मेघभेदे शब्दार्थार्थः ।

दुर्(स) अव्य०दु-इक् सुक् वा । १दुष्टे रनिन्दायां शनिभेदे
 ४दुःखे च पुरुषोत्तमः ५ईषदर्थे ६कृष्णार्थे ७अशे
 दससम्पत्तौ ८सङ्घटे च गणर०दुर्जीवनः दुर्बलः दुर्दिनम्
 "सुदुरोरधिकरण्ये" पा०दुष्कृतम् । क्रियायोगेऽस्त्रोपसर्गता
 उपसर्गशब्दे १२२५ष्ट० दृश्यम् ।

दुर् स्त्री दृ-क्तिप् । द्वारे "दुरोद्यूतान्यक्षरम्" ऋ०१।१८८।५
 "या दुरः यज्ञट्टह्वारः" भा० दुरो मानुषी देव आ च"
 ऋ०५।१५।१ "मानुषीर्मनुष्य सम्बन्धिनोर्दुरः द्वारः" भा०

दुर् लि० दु-बा० कुर । दातरि "दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र
 मोरसि दुरो यवस्य वसुन इलस्यतिः" ऋ०१।५।१२ "दुरो
 दातासि" भा०

दुर्त्त पु० दुष्टोऽश्वः प्रा०स० । १कपटपाशके २दुष्टनेत्रे च
 "अरुर्वै पुरुषस्यासि प्रशान्तमेति ह आह वाचवल्क्यो

दुर्त्त इव हास प्रयोहैवास्व दूषीका ते एवैतदनश्च-
 रोति यदव्यावनक्ति" शत०ब्रा० ३।१।१।० "दुर्त्तमेव
 अज्ञनेन नाशयति" भा०६व० दुष्टमसि यस्य षच् समा ।
 २तद्युक्ते लि० "अश्वः शुक्ल उ दुष्टसख इवाथो ह दुरोभोभाव
 कस्तसु" शत०ब्रा०७।१।१।१४ दुष्टोऽश्वो यत् । ४दुष्टद्यूते

दुरतिक्रम लि०दुःखेनातिक्रम्यतेऽश्वौ दुर्+अति+क्रम-कर्मणि
 खल् । १दुःखेनातिक्रमण्ये २दुर्लङ्घ्ये "सर्वेन्तु तपसा-
 साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्" मनुः । श्विष्णो पु० "समा
 दृप्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णु०सं०

"भयहेतुत्वात्स्यात्सा स्रव्यादयोनातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः
 "भवादिन्द्रश्च वायुश्च स्रव्युर्धवति पञ्चमः" इति मन्त्रव-
 ण्यात्" भा० "तस्याज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दुरत्यय लि०दुःखेनातीयते इर्+अति+इ-खल् । १दुरतिक्र-
 मण्ये २दुस्तरं च । "स्वर्गमार्गपरिषो दुरत्ययः" रघुः ।

दुरत्ये तु लि० दुर्+अति+इ-कर्मणि-त्सन् । दुरतिक्रमण्ये
 "ता भूरि पाशावन्तस्य सैत दुरत्येत् रिपवे मन्वीय"
 ऋ० ७।६।१२ "दुरत्येत् दुरतिक्रमण्यौ" भा०

दुरदृष्ट न० दुष्टमदृष्टम् प्रा०स०। दुर्भाग्ये पापे ।

दुरघ्नो स्त्री अद-भावे मनिन् वा डोप् दुष्टा अघ्ननिः
 (नी) प्रा०स०। दुर्भोजने । "पाहि दुरघ्न्या अविधं नः
 पितृम्" यजु० २।२०। "अदनमघ्नी दुष्टा अघ्नी दुरघ्नी
 दुर्भोजनम् ततः मां पाहि चतुर्थी पञ्चमर्थे" वेददी०।

दुरधिग लि० दुःखेनाधिगम्यतेऽश्वौ दुर्+अधि+गम-वा०
 कर्मणि ड । १दुष्प्रापे २दुष्टे च । "दिव्याश्चरैर्दुरधि-
 गात्प्रप । विक्रियाभिः" भाग० ३।२३।८ ।

दुरधिगम लि० दुःखेनाधिगम्यते दुर्+अधि+गम-कर्मणि
 खल् । १दुष्प्रापे २दुष्टे च । "द्रव्यदेशकालमन्त्रवि-
 ग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्"
 भाग०५।२३।२ "इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः" किरा०।

दुरधीत न० दुष्टमधीतम् प्रा०स०। वर्षानां दथास्थानातु-
 च्चारणेन यथास्वारतुच्चारणेन च अक्षयने "दुष्टः शब्दः
 स्वरतो वर्धते वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
 वाक्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-
 धादिति" दुष्टांशब्दान्ना प्रयुक्तोहीत्यर्थे व्य-
 करणम् महाभाष्योक्तेः "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
 शब्दप्रते। सोऽनभ्याविव शुक्लैधो न तच्छब्दति कर्हिचित्
 ऋतेत्याध्ययनस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । [अधोऽतमशक्ये

दुरध्यय लि० दुःखेनाधीयते कृष्णार्थं इर्+अधि+इ-खल् ।

दुरध्व पु० दुष्टोऽध्वा प्रा०सं०अच् समा० दुष्टवर्त्मनि अमरः ।
दुरन्त त्रि०दुष्टोऽन्तोऽवसानं यस्य प्रा०व० । १।दृग्गयादूतपाना-
दिषु अस्मिन्नेषु गृह्यार्थि० । तानि हि प्रथमं सुखयित्वा
अन्ते दुःखाकुर्वन्ति । “असन्नानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विव-
र्जयेत्” मनुः । दुर्ज्ञेयोऽन्तः परिच्छेदो यस्य । २।दुर्ज्ञेये
१गभीरे ४दुरतिक्रमणीये च “नृत्यति युवतिजनेन
समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो०। कप् ।
दुरन्तक असह्यमर्यादे प्रथिवे पु० “दुर्विज्ञेयो महादेवो
दुराधारो दुरन्तकः” भा० अनु०४१७० ।

दुरन्वय त्रि०दुःखेनान्वीयतेऽसौ दुर+अनु+इ-कर्मणि खल् ।
दुःखेनानुगमनीये “दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं दुरभि-
क्रमम् । सर्वं वै तपसाभ्येति” भा०अनु० १२२७०

दुरभिग्रह पु०दुःखेनाभिसुखेन गृह्यतेऽसौ दुर+अभि+खल् ।
१।अपाभागं २दुःखेन पाद्ये त्रि० । ३।दुरालभायां४कृषि-
कच्छ्राञ्च स्त्री राजनि० ।

दुरवग्रह त्रि० दुःखेनावगृह्यते निगृह्यतेऽसौ दुर+
अव+ग्रह-कर्मणि खल् । कच्छ्रेणानिपाद्ये “वंशागतो
रिपुर्वस्तु विचलेत् दुरवग्रहः” कामन्दकी० [स्यायाम् ।

दुरवस्था स्त्री इष्टा अवस्था प्रा०सं० । दारिद्र्यादौ इष्टाव-
दुरस्य इष्ट+अच् “दुरस्युर्द्विष्यस्युर्धिषण्यति” पा० वेदे नि०।
दृष्टीभवने पर०अक० सेट् । दुरस्यति अदुरस्यीत् ।
“अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि योनो दुरस्यति”अथ०१।२।२
लोके तु इष्टीयति इत्येव । [उष्णादिको०।

दुराक पु० दुर+अक+संज्ञायां कर्तरि षञ् । स्त्रेच्छेदेभेदे
दुराचर त्रि०दुःखेन आचर्यते दुर+आ+चर-कर्मणि खल् ।

१।कच्छ्रेणाचरणीये “सोऽयं चतुर्षामितेषामाश्रमाणां
दुराचरः” भा०शा०६।५६।श्लो०। आर्षत्वात् कर्तरि षष्ठी ।
दुष्टमाचरति अच् । २।दुष्टाचारयुक्ते त्रि० “समीरणः
अत्रोगतोऽन्यथाचरः । समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथा अमाहृतः स कर्णशूलो कथितो दुरा-
चरः” सुश्रु० ।

दुराचार पु० दुष्ट आचारः प्रा०सं०। दुष्टे आचारे “प्राप्ते
कलिद्युगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः । दुराचाररताः सर्वे
सखवाचांपराडुन्खाः” अध्यात्मरामा० । घाच्याभावे-
श्रीडा वदनानमनादिक्त्व दुराचारात्” सा०द० । दुष्ट
आचारो यस्य प्रा०व०। ३।दुष्टाचारयुक्ते त्रि० “दृष्टवानि
दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः” भट्टिः “दुराचारो
हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः” मनुः ।

दुराट्टाङ्कर त्रि० दुःखेन आट्टं क्रियते “कर्तृकर्मणोश्च
भुक्तजोः” पा०कट्टं कर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भुक्तजोः
खल् स्यात् यथासह्यं नेष्यते कट्टं कर्मणो घातोरव्यवधा-
नेन प्रयोक्तव्ये ईषदायस्तु (ईष दुः सु)ततः प्राक् । “कट्ट-
कर्मणोश्चूर्थयोरिति वाच्यम्” वार्त्ति० सि०कौ० कर्मणि
उपपदे खल् सुम् । दुःखेन अनाट्टे आट्टे करणीये
दुरात्क्यभव न० दुःखेन अनाट्टेनाट्टेन भूयते दुर+
चव्यर्थे आट्टे कर्तरि उपपदे भावे खल् सुम् । दुःखेन
अनाट्टाट्टाट्टभवने ।

दुरात्मन् त्रि० दुष्ट आत्मा अन्तःकरणं यस्य । इष्टान्तःकरणे
“यस्तु धर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्याच्चराधिपः । अचि-
रात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः” । “यस्तु दोषवर्ती
कन्यामनाख्यायोपपादयेत् । तस्य तत् वितर्षं कुर्यात्
कन्यादातुर्दुरात्मनः” मनुः ।

दुराधन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “अपराजितः पण्डितको
विशालाक्षो दुराधनः” भा०आ० ६७७० धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ
दुराधर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । अपराजितः कुण्डशायी वि-
शालाक्षो दुराधरः” भा०आ०१।७७० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुराधर्ष पु० इष्टान् राक्षसान् आधर्षति दुर+आ+धृष अच् ।
१।श्वेतसर्पे तत्क्षेपणे हि वेतालादीनामपसर्षणं स्रतौ
दर्शितम् । दुःखेन ईषदपि धर्षयित्तमशक्यम् दुर+
आ+धृष-कर्मणि खल् । २।धर्षयित्तमशक्ये त्रि० ।
“जगन्नाथो दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति” भा०अनु०
५८७० “स प्रभावात् दुराधर्षो महाबलपराक्रमः”
भा०व० २०२७०। ३।कुटुम्बिनीटके स्त्री राजनि० ।

दुराधार पु० दुःखेनाधार्यते दुर+आ+धारि-कर्मणि खल् ।
दुःखेन १।आधारणीये २।चिन्तनीये त्रि० ३।महादेवे पु० ।
दुरन्तशब्दे दृश्यम् ।

दुरानम त्रि० दुःखेनानस्यते दुर+आ+नम-णिच्-कर्मणि
खल् । दुःखेन आनमनीये । “स विचिन्त्य च घञ्ङं रा-
नमम्” रघुः ।

दुराप त्रि० दुःखेनाप्यते दुर+आप-खल् । १।दुष्पाप्ये ।
“स्त्राकृष्णां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” रघुः
“अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापम्” रघुः सम्बन्धविवक्षया
कर्तरि षष्ठी । भावे खल् । २।दुष्प्राप्तौ न० ।

दुरारिहा पु० दुष्टमियति दुर+अ-णिनि दुरारी दुर्गाभी
अमरः तं हन्ति हन्-क्तिप् । विष्णौ “दुरावाचो इ-
रारिहा” विष्णुसं० भाष्ये उक्तौव व्युत्पत्तिरुक्ता ।

दुरारुह पुं दुःखेनारुहप्रतेऽसौ दुर्+आ-घञर्थे कर्मणि क ।

१ विल्ले २ नारिकेलवृक्षे च । ३ खजूरीयां स्त्री राजनि० ।

४ दुरारोहणीये त्रि० “सुपुष्पितः स्यादफनः फलवान्
स्याद्दुरारुहः” भा०षा० १४०७० ।

दुरारोह पुं स्त्री० दुःखेनारुहप्रते दुर्+आ+रुह-खल् ।

१ सरटे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ श्रीवत्स्रां स्त्री
राजनि० ३ शालम्बिवृक्षे स्त्री त्रिका० । ४ दुरारोहणीये
त्रि० “दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम्” कामन्द०
भावे खल् । ५ दुःखेनारोहणे पु० ।

दुरालभा(म्) स्त्री दुःखेनालभ्यते स्मृ य्यते असौ दुर्+आ+

लभ-खल् आगमविधेरनित्यात्वात् वा स्रम् । (आलङ्करी)

१ चतायाम् राजनि० । “दुरालभा कटुस्निग्धा क्षारोष्णा
मधुरास्निग्धा । वातगुणमप्रमेहाणां नाशिनी परिकी-
र्तिता” राजनि० । “यवासश्च युष्मेस्तुत्या बुधैरुक्ता
दुरालभा” भावप्र० २ दुःस्पर्शनीयमाले त्रि० । “पूर्णं
श्यामा लिङ्गिणी कटी सस्ता दुरालभा” सुश्रु० “तीक्ष्ण-
वीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः” भा०अनु०
६८७० । [कल्पतरुः ।

दुरालाप पु० दुष्ट आलापः प्रा०स० । गालिवचने शब्दार्थ-

दुराव्य न० अत्र-गत्यादौ भावे यत्त्वं दुष्टमाव्यं मतिः प्रा०स० ।

दुष्टमती “सुविततस्य मनामहेऽतिसेतुं दुराव्यम्” ऋ०

६।४।२ “दुराव्यं दुष्टमतिम्” भा० ।

दुराशय पु० प्रा०स० । १ दुष्टे आशये स्फुटनिर्मिन्नदुराशयो-

ऽधमः भावः । दुष्ट आशयो यस्य प्रादि० व० । २ दुष्टाशय-

युक्ते त्रि० “उभेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदु-

षाङ्प्रिपस्य” भाग० १।२।१।५ ।

दुराशा स्त्री प्रा०स० । दुस्सूरायामाशायाम् ।

दुरासद त्रि० दुःखेनासद्यतेऽसौ दुर्+आ+सद-कर्मणि

खल् । १ दुष्प्राप्ते २ दुग्म्ये “त्रिलोचनैकांततया दुरा-

सदः” “स बभूव दुरासदः परैः” रघुः । “सन्ध्यायानमपि

यद्दुरासदम्” भाषः । “पापाटव्या दुरासदाया

दवतः” नलोदयः ।

दुरित न० दुष्टमितं गमनं नरकादिस्थानप्राप्तिरस्मात् । १ पापे

२ तद्वति त्रि० अमरः । “दुरितैरपि कर्तृमात्रसात् प्रथ-

तन्ने न्यपसूनवो हि यत्” रघुः “महानदीप्रवाहमिव

सर्वदुरिततापहरम्” काद० “कामीवाद्वापराधः स दहते

दुरितं शास्त्रविवः शरानिः” व्यनरुश०

दुरितदमनी स्त्री दुरितं दम्यतेऽनया दम-करणे ल्युट्

ङीप् । १ शमीवृक्षे राजनि० २ पापदमनसाधनमाले त्रि०

स्त्रियां ङीप् ।

दुरितारि इत० १ दुरितनाशके । २ जैनानां शासनदेवताभेदे च ।

“चक्रेश्वर्यजिता बाला दुरितारिश्च काल्बिका । महाकाली

श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका । आकाशा मानवी चरुहा

विदिता चाङ्गुली तथा । कन्दर्पनिर्वाणबला धारिणी

धरणिप्रिया । नरदत्ताऽथ गान्धर्व्यम्बिका पद्मावती तथा ।

सिद्धार्थिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः” हेमच० ।

दुरिष्ट न० दुष्टमितं यज्ञः । अमिचारार्थं यज्ञे । “देवद्विज

पितृद्वेषा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभक्षे

वै क्षमीशे च दुरिष्टकदिति” विष्णुप०

दुरिष्टि स्त्री दुष्टा इष्टिः प्रा०स० । अशास्त्रोये यागे “पाहि

दुरिष्ट्यै” यजु० २।२० । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।

दुरीश पु० दुष्ट ईशः प्रा०स० । निन्दिते प्रभौ

दुरीषणा स्त्री दुष्टा ईषणा प्रा०स० । शपे शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुरु पु० पर्वतभेदे । “शङ्खवान् मन्दरो नीलो निषवोदुर्-

र्ददक्षया” भा०अनु० १६५अ० । दर्दुरक्षयेत्येव पाठः साधुः ।

दुरुक्त न० दुष्टसक्तं प्रा०स० । दुष्टवचने “दुरुक्तभाषाभिहितैः

प्राप्नुवन्ति सुदुष्कृतम्” भा०अनु० ५०२श्लो० ।

दुरुच्छेद त्रि० दुःखेन उच्छिद्यतेऽसौ दुर्+उद्+च्छिद-कर्मणि

खल् । १ दुर्वारे भावे खल् । २ दुःखेन वारणे पु० ।

दुरुत्तर त्रि० दुःखेनोत्तीर्यतेऽसौ दुर्+उद्+तर-कर्मणि

खल् । १ दुत्तरे “दुरुत्तरे पङ्क इवान्कारे” भट्टिः ।

भावे खल् । २ दुःखेन शरणे पु० । दुष्टसुत्तरम् प्रा० स० ।

४ दुष्टे उत्तरवाक्ये न० ।

दुरुदाहर त्रि० दुःखेनोदाह्रियते दुर्+आ-ह-कर्मणि

खल् । दुःखेन वचनीये “अनुष्कितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो

दुरुदाहरः” भाषः । प्रा०स० । २ दुष्टे उदाहरणे पु०

दुरुधुरा स्त्री जन्मकाले चन्द्रात् द्वितीयद्वादशस्थिते रवि

भिन्नपहरूपे चान्द्रयोगभेदे तत्स्वरूपभेदफलादिकं

वृहज्जा० भट्टोत्पलव्याख्यानयोर्दशितं यथा

“हित्वाकं सुनफाऽनफादुरुधुराः स्वान्योभयस्यैर्य हैः

शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बह्वभिः केमद्रुभोऽन्यैस्त्वसौ ।

केन्द्रे शीतकरेऽथ वा पचयुते केमद्रुभो नेष्यते । केचित्

केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न वा । विश्वरूपाः

सुनफाऽनफाख्याः षष्टितयं दौर्घुरे प्रभेदाः । इच्छावि-

कलैः क्रमशोभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः” वृहज्जा०

“यथ सुनफानफादुरुधुराकेमद्रुमाख्यं योगसदृष्टयं

शाद्वैतविक्रीडितेनाह हित्वाकर्मिति । अर्कमादित्यं
 हित्वा त्वत्त्वा यदाऽन्यः कश्चिदप्यहो भौमादिकः शीतांशो
 चन्द्रात् स्वान्योभयस्यो भवति द्वितीयस्यो, द्वादशस्यो, वा
 द्वितीयद्वादशस्यो वा द्वौ भवतस्तदा सुनफानफादुरु
 घुराख्यं योगत्वयं भवति एतदुक्तं भवति अर्कं हित्वा
 यदाऽन्योपहः कश्चिच्चन्द्रात् द्वितीयस्थाने भवति तदा
 सुनफानामयोगो भवति अथाकं वर्जयित्वा चन्द्रात् द्वा-
 दशगो भवति कश्चित्तदा अथनफानामयोगो भवति एवं
 चन्द्रात् द्वितीयद्वादशगो पक्षौ भवतस्तदा दुरुघुरानाम
 योगो भवति योगत्वयेऽप्यादित्यो यदि द्वितीये द्वादशे
 वा स्थाने भवति तदा योगमङ्गलमिति । किन्तु योगक-
 र्त्तृणां मध्ये न गच्छते । एते योगाः वज्रभिराचार्यैः
 कथिताः अन्यथा तु वज्रभिः केमद्रुमः उक्तः । अ-
 थास्य योगत्वयस्याभावे वज्रभिराचार्यैः केमद्रुमाख्योयो-
 गोऽभिहितः एतदुक्तं भवति चन्द्राच्च द्वितीये न द्वादशे
 कश्चिदप्यहो भवति तदा केमद्रुमाख्योयोगो भवति
 अन्यैस्त्वसाविति अन्येषां गर्गादीनामेवं शतं केन्द्रे
 जन्मलग्नकेन्द्रे शीतकरे चन्द्रे वा भौमादिपहयुते
 भौमादिपहविरहितयोरपि चन्द्राद्द्वितीयद्वादशस्था-
 नयोः केमद्रुमो न भवति केन्द्रे पहयुते इत्यत्र कैश्चि-
 च्चन्द्रकेन्द्रमेव केवलं व्याख्यातम् तच्चायुक्तम् चन्द्रकेन्द्रे
 पहयुते चन्द्रमसोऽपि योगोऽनभविती शीतकरे पहयुत
 इत्येतदपार्थक्यं स्यात् अत्र च भगवान् मार्गिः “व्ययार्थ-
 केन्द्रगश्चन्द्रादिना भानुं न चेदप्यहः । कश्चित् स्यात् वा
 विना चन्द्रलग्नात् केन्द्रगतोऽथ वा । योगः केमद्रुमो-
 नाम तदा स्यादित्यत्र गर्हितः । भवन्ति निन्दिताचारा दा-
 रिद्राप्राप्तिसंयुताः” तथा च सारावल्याम् “सुनफानफा
 दुरुघुराः क्रमेण योगा भवन्ति रविरहितैः । विज्ञान्योभ-
 यसंस्यैः कैरववनवान्वादिचरैः एतेन “यदा योगाः केन्द्रे
 पक्षवर्जितः शशाङ्कः । केमद्रुमोऽतिकक्षः शशिनि च
 सर्वयहाहृष्टे” । अन्ये आचार्याः नेच्छन्ति वराहमिहि-
 रस्तु पुनरिच्छन्त्येव अत्रिद्वये तस्यैव तदाक्यम् अन्यथा
 केमद्रुम इति एवसङ्गा परमतसुक्तम् अन्यैरसौ इति
 “केन्द्रे शीतकरेऽथवा पहयुते केमद्रुमो नेष्यते” खल्वजा
 तकेऽपि । तेन सुनफानफादुरुघुराऽभावे केमद्रुमसुक्तः
 तथा च “रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रद्वितीयगैः सु-
 नफा । उभयस्थितैर्दुरुघुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः” ।
 अन्येऽपि सुनफानफादुरुघुराभावे केमद्रुमः तथा च

“सुनफा त्वनफायोगोदोरुधुरचन्द्रसंस्थितक्षेत्रात् । प्राक्
 पृष्ठतो ग्रहेन्द्रैरभयगतैस्तेषु रविवर्जम् । केमद्रुमोऽत्र
 योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गर्हितं जन्म” केचित् केन्द्रनवांशके-
 ष्विति केचिदाचार्याः केन्द्रेषु केचित् नवांशकेष्वेतदो-
 गत्वयं वदन्ति यथा चन्द्राद्द्वितीयद्वादशोभयस्यैः पक्षैः
 सुनफाद्या योगाव्याख्याताः तथा कैश्चिच्छ्रुतकीर्तिलीव-
 शमप्रवृत्तिभिः केन्द्रवशाच्चनवांशकवशाच्च व्याख्याताः एत-
 दुक्तं भवति तारापहैश्चन्द्राच्चतुर्थस्थानस्यैः सुनफा
 दशमस्थानस्यैरनफा चतुर्थदशमस्थितैः दुरुघुरा अतो-
 न्यथा केमद्रुमः तथा च श्रुतकीर्तिः “चन्द्राच्चतुर्थैः
 सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विज्ञेः । उभय-
 स्थितैर्दुरुघुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यथा योगः” केचित् नवांश-
 केषु वदन्ति यत्र तत्र राशौ यद्वाशिसम्बन्धिनवांशके
 चन्द्रमा भवति तस्माद्वाशेः यो द्वितीयो राशिः तत्र यदि
 तारापहो भवति तदा सुनफा अथ चन्द्रनवांशकराशे-
 र्द्वादशे तारापहो भवति तदाऽनफा अथ चन्द्रनवांशक-
 राशेः द्वितीये द्वादशे च यदा पक्षौ भवतस्तदा दुरु-
 घुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः । तथा च चन्द्रनवांशकराशि-
 तोद्वादशराशौ यदि ग्रहरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः
 तथा च जीवशर्म “यद्वाशिसंज्ञे शीतांशुनवांशे जन्मजि-
 स्थितः । तद्द्वितीयस्थितैर्वेगः सुनफाख्यः प्रकीर्तितः ।
 द्वादशैरनफा ज्ञेया ग्रहेर्द्वादशस्थितैः । प्रोक्तो दुरुघुरा
 योगोऽन्यथा केमद्रुमः स्मृतः” । उक्तः प्रसिद्धा न सा
 येषामेवंविधं मतं तेषामुक्तिः लोके न प्रसिद्धा तन्मतं
 हृद्योतिप्रिकैः नाङ्गोक्तमित्यर्थः । अथ सुनफानफा
 दुरुघुराख्यप्रकारज्ञानमिन्द्रवज्रयाह त्रिंशत्संख्या इति
 संख्याः सैकाः त्रिंशदेकत्रिंशत् सुनफाख्यायोगाः तावन्तं
 एवानफाख्याः प्रष्टित्ययमशीत्यधिकं शतं दुरुघुराप्रभेदान-
 नाम एषां पूर्ववदिकल्पगणितम् । इच्छाविकल्पैरित्यादि ।
 एतच्छ्लोके लोपुकप्रस्तारः पूर्वमेव नाभसयोगाध्याये
 व्याख्यातः इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाद्याऽन्यत्र लोपु-
 कमभिनीय नीते निवृत्तिः कार्या पुनः भूयोऽन्यनीति-
 रित्यन्यत्र स्थानान्तरे चालनम् । अथ सुनफादयो भौम-
 बुधशुक्रसितासितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यन्ते तस्मादिच्छाविकल्प्याः
 पञ्च तेषां न्यासः अत्र प्राग्बत् पूर्वेषु पूर्वेषु गणितेन
 युक्तस्थानं विनान्यं प्रवदन्ति संख्यामिति कृत्वा ज्ञातम्
 ५ ४ ३ २ १ अथवा प्राग्बत् सैव संख्या जाता । एव-
 १ २ ३ ४ ५ मेकविकल्प्याः पञ्च, द्वित्रिकल्प्या दश, त्रिवि-

कल्या दश, चतुर्विकल्याः पञ्च, पञ्चविकल्याः एकः, एव-
मेकत्रिंशत् ५।१०।१०।५।१ तद्यथा द्वितीये चन्द्राङ्गोमः१
बुधः२ दृष्ट्यतिः३ शुक्रः४ सौरः५ एवमेकविकल्याः
पञ्च । अथ द्विविकल्याः भौमबुधो१ भौमजीवो२ भौम-
शुक्रो३ भौमसौरौ४ बुधजीवो५ बुधशुक्रौ६ बुधसौरौ७
जीवशुक्रौ८ जीवसौरौ९ शुक्रसौरौ१० एवं द्विविकल्याः
दश । अथ त्रिविकल्याः भौमबुधजीवाः१ भौमबुधशु-
क्राः २ भौमबुधसौराः ३ भौमजीवशुक्राः ४ भौम-
जीवसौराः ५ भौमशुक्रसौराः ६ बुधजीवशुक्राः ७
बुधजीवसौराः ८ बुधशुक्रसौराः ९ जीवशुक्रसौ-
राः१० एवं त्रिविकल्या दश १० । अथ चतुर्विकल्याः
भौमबुधजीवशुक्राः१ भौमबुधजीवसौराः२ भौमजीव-
शुक्रसौराः३ भौमबुधशुक्रसौराः४ बुधजीवशुक्रसौराः५
एवं चतुर्विकल्याः पञ्च ५ । अथ पञ्चविकल्पः भौमबु-
धजीवशुक्रसौराः१ एवं पञ्चविकल्प एकः । एवमेकत्रिं-
शत् ३१ । सुनफायोगाः उत्पादिता अनेनैव प्रकारेण ।
द्वादशस्थैः अन्तर्भावेदाः एकत्रिंशत् । अथ दुरुधरावि-
कल्याः एषां षोडशप्रकाराभावात् खनुद्गा दृक्काविकल्पैः
क्रमशोभिन्नीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः । एको द्वितीये,
द्वितीये (अन्यः) द्वादशे, एको द्वादशे द्वितीये (अन्यः)
द्वितीये, यथा भौमबुधो१ बुधभौमो २ । भौमजीवो३
जीवभौमो४ भौमशुक्रौ५ शुक्रभौमो६ भौमसौरौ७
सौरभौमो८ बुधजीवो९ जीवबुधो १० बुधशुक्रौ११
शुक्रबुधो१२ बुधसौरौ१३ सौरबुधो१४ जीवशुक्रौ१५
शुक्रजीवो१६ जीवसौरौ१७ सौरजीवो१८ शुक्रसौरौ१९
सौरशुक्रो२० । अथैको द्वितीये द्वादशे द्वौ, द्वितीये द्वौ
द्वादशे चैकः तद्यथा भौमः बुधजीवो१ बुधजीवो
भौमः२ । भौमः शुक्रबुधो३ बुधशुक्रौ, भौमः४ । भौमः,
बुधसौरौ५, बुधसौरौ, भौमः६ । भौमः जीवशुक्रौ७
जीवशुक्रौ, भौमः८ । भौमः जीवसौरौ९ जीवसौरौ,
भौमः१० । भौमः शुक्रसौरौ११ शुक्रसौरौ, भौमः१२ ।
बुधः भौमजीवो१३ भौमजीवो, बुधः १४ । बुधः भौम-
शुक्रौ१५ भौमशुक्रौ, बुधः१६ । बुधः भौमसौरौ१७ भौम-
सौरौ, बुधः १८ । बुधः जीवशुक्रौ१९ जीवशुक्रौ,
बुधः२० । बुधः, जीवसौरौ२१ जीवसौरौ, बुधः२२ ।
बुधः शुक्रसौरौ२३ शुक्रसौरौ, बुधः२४ । जीवः
भौमबुधो२५ भौमबुधो जीवः२६ । जीवः, भौमशुक्रौ२७
भौमशुक्रौ, जीवः२८ । जीवः भौमसौरौ २९ भौमसौरौ

जीवः३० । जीवः बुधशुक्रौ३१ बुधशुक्रौ जीवः३२ ।
जीवः बुधसौरौ३३ बुधसौरौ, जीवः३४ । जीवः शुक्र-
सौरौ३५ शुक्रसौरौ, जीवः३६ । शुक्रः भौमबुधो३७
भौमबुधो, शुक्रः३८ । शुक्रः भौमजीवो३९ भौमजीवो,
शुक्रः४० । शुक्रः भौमसौरौ४१ भौमसौरौ, शुक्रः४२ ।
शुक्रः बुधजीवो४३ बुधजीवो, शुक्रः४४ । शुक्रः बुधसौ-
रौ४५ बुधसौरौ, शुक्रः४६ । शुक्रः जीवसौरौ४७
जीवसौरौ शुक्रः ४८ । सौरः भौमबुधो४९ भौमबुधो
सौरः५० । सौरः भौमजीवो५१ भौमजीवो, सौरः५२ ।
सौरः भौमशुक्रौ५३ भौमशुक्रौ सौरः५४ । सौरः
बुधजीवो५५ बुधजीवो, सौरः५६ । सौरः बुधशु-
क्रौ५७ बुधशुक्रौ, सौरः५८ । सौरः जीवशुक्रौ५९
जीवशुक्रौ सौरः६० । एवमेकत्रिंशत् ३१ । अथैको
द्वितीये, द्वादशे त्रयः, त्रयो द्वितीये, द्वादशे चैकः, तद्यथा
भौमः बुधजीवशुक्राः१ बुधजीवशुक्राः भौमः२ । भौमः
बुधजीवसौराः३ बुधजीवसौराः, भौमः४ । भौमः बुध-
शुक्रसौराः५ बुधशुक्रसौराः, भौमः६ । भौमः जीवशुक्र-
सौराः७ जीवशुक्रसौराः, भौमः८ । बुधः भौमजीवशुक्राः९
भौमजीवशुक्राः, बुधः१० । बुधः भौमजीवसौराः११ भौम-
जीवसौराः बुधः१२ । बुधः भौमशुक्रसौराः१३ भौमशुक्र-
सौराः, बुधः१४ । बुधः जीवशुक्रसौराः१५ जीवशुक्रसौराः
बुधः१६ । जीवः भौमबुधशुक्राः१७ भौमबुधशुक्राः, जीवः
१८ । जीवः भौमबुधसौराः१९ भौमबुधसौराः, जीवः२० ।
एकत्रिंशत् ३१ । जीवः भौमशुक्रसौराः१ भौमशुक्रसौराः,
जीवः२ । जीवः बुधशुक्रसौराः३ बुधशुक्रसौराः, जीवः४ ।
शुक्रः भौमबुधजीवाः५ भौमबुधजीवाः, शुक्रः६ । शुक्रः
भौमबुधसौराः७ भौमबुधसौराः, शुक्रः८ । शुक्रः भौम-
जीवसौराः९ भौमजीवसौराः, शुक्रः१० । शुक्रः बुधजीव-
सौराः११ बुधजीवसौराः, शुक्रः१२ । सौरः भौमबुध-
जीवाः१३ भौमबुधजीवाः, सौरः१४ । सौरः भौमबुधशुक्राः
१५ भौमबुधशुक्राः, सौरः१६ । सौरः भौमजीवशुक्राः१७
भौमजीवशुक्राः, सौरः१८ । सौरः बुधजीवशुक्राः१९
बुधजीवशुक्राः, सौरः२० । एवमेकत्रिंशत् ३१ । अथ द्वितीये एको
द्वादशे चत्वारः, चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः तद्यथा
भौमः बुधजीवशुक्रसौराः१ बुधजीवशुक्रसौराः भौमः२ ।
बुधः, भौमजीवशुक्रसौराः३ भौमजीवशुक्रसौराः, बुधः४ ।
जीवः भौमबुधशुक्रसौराः५ भौमबुधशुक्रसौराः, जीवः६ ।
शुक्रः भौमबुधजीवसौराः७ भौमबुधजीवसौराः, शुक्रः८ ।

शैरः भौमबुधजीवशुक्राः ६ भौमबुधजीवशुक्राः, शैरः १० ।
 एवमेकत्र १३० अथ द्वौ द्वादशे, द्वावेव द्वितीये तद्यथा
 भौ०बु०, जी०शु० १ जी०शु०, भौ०बु० २ । भौ०बु०, जी०सौ० ३
 जी०सौ०, भौ०बु० ४ । भौ०बु०, शु०सौ० ५ शु०सौ०, भौ०बु० ६ ।
 भौ०जी०, शु०बु० ७ शु०बु०, भौ०जी० ८ । भौ०जी०, बु०
 सौ० ९ बु०भौ०जी०सौ० १० । भौ०जी०, शु०सौ० ११ शु०
 सौ०, भौ०जी० १२ । भौ० शु०, बु०जी० १३ बु०जी०,
 भौ०शु० १४ । भौ०शु०, बु०सौ० १५ बु०सौ०, भौ०शु० १६ ।
 भौ०शु०, जी०सौ० १७ जी०सौ०, भौ०शु० १८ । बु०जी०,
 भौ०सौ० १९ भौ०सौ०, बु०जी० २० । एकमेकत्र १५० ।
 भौ०सौ०, बु०शु० १ बु०शु०, भौ०सौ० २ । भौ०सौ०, जी०शु० ३
 जी०शु०, भौ०सौ० ४ । बु०जी०, शु०सौ० ५ शु०सौ०, बु०जी० ६ ।
 बु०शु०, जी०सौ० ७ जी०सौ०, बु०शु० ८ । जी०शु०, बु०सौ० ९
 बु०सौ०, जी०शु० १० । एवमेकत्र १६० । द्वौ द्वितीये तयो द्वादशे,
 द्वादशे द्वौ तयो द्वितीये तद्यथा भौ०बु०, जी०शु०सौ० १
 जी०शु०सौ०, भौ०बु० २ । भौ०जी०, बु०शु०सौ० ३ बु०शु०-
 सौ०, भौ०जी० ४ । भौ०शु०, बु०जी०सौ० ५ बु०जी०सौ०,
 भौ०शु० ६ । भौ०सौ०, बु०जी०शु० ७ । बु०जी०शु०, भौ०
 सौ० ८ । बु०जी०, भौ०शु०सौ० ९ । भौ०शु०सौ०, बु०जी० १० ।
 एवमेकत्र १७० । बु०शु०, भौ०जी०सौ० १ भौ०जी०सौ०,
 बु० शु० २ । बु०सौ०, भौ०जी०शु० ३ भौ०जी०शु०,
 बु०सौ० ४ । जी०शु०, भौ०बु०सौ० ५ । भौ०बु०सौ०,
 जी०शु० ६ । जी०सौ०, भौ०बु०शु० ७ भौ०बु०शु०, जी०
 सौ० ८ । शु०सौ०, भौ०बु०जी० ९ । भौ०बु०जी०, शु०सौ० १० ।
 एवमेकत्र १८० ।

एवं दुरुधुरायोगभेदाः शतसमथीत्यधिकं प्रदर्शितम् भट्टो ।
 “सम्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनादप्रस्वागान्वितो दुरुधुरा
 प्रभवः सुभक्त्यः । केमद्रु मे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः
 प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः” वृहज्ज्ञा० ।
 अस्य पुंस्त्वमपि । “प्रचुरधनसमेतो भोगसौख्यान्यवितः
 स्याद्गजहययथमुख्यैर्वीहनैरन्वितश्च । बद्धवितरण
 नञ्जाप्रापिताखण्डनद्रुं दुरुधुरजनितो ना नृपवर्गैः
 प्रपृष्यः” जातकपद्धतौ पुंस्त्वाक्तेः । “दधतेव योगसुभय-
 यज्ञान्तरस्थितिकारितं दुरुधुरास्वमिन्दुना” भाघः ।

दुरुफ पु० नी०ता० उक्ते योगभेदे । “तस्मीरकृत्यो दुरुफश्च
 योगः स्युः षोडशैषां कथयामि लक्ष्म” इत्युद्दिश्य
 “उभ्नात् षष्ठेऽष्टमेऽन्त्ये रिपुररिन्दृहगो वक्रगो नीच
 गामी क्रूरैर्बुक्तोऽस्तगो वा यदि सुप्रथिनी क्रूरनीचा-

रिभस्यैः । अनीचमाणस्तुमस्तभागे स्थितः शुभो-
 ज्ञादिपदैश्च गूढ्यः । क्रूरेशराफी न स वीर्ययुक्तः कार्यं
 विधातुं न विभुर्व्यतोऽसौ । चन्द्रः सूर्याद्द्वादशे वृश्चि-
 काद्ये षष्ठ्ये नेष्टोऽन्त्ये तुलायां विशेषात् । राशीशेना-
 दृष्टमूर्तिर्न सर्वैर्दृष्टो ज्ञेयः गूढ्यमार्गः पदोनः । क्षीणो
 भान्ते नो शुभो जन्मकाले पुच्छायां वा चन्द्र एवं वि-
 चिन्त्यः । शुक्ले भौमः कृष्णपक्षेऽर्कस्तुतः सुदृष्टश्चन्द्रुं
 वीक्षते नो शुभोऽसौ । शुक्ले दिवा न्यट्टहगोऽर्कस्तुतः
 शशाङ्कं कृष्णे कुजो निशि समर्त्तगतः प्रपश्येत् । दोषा-
 ल्यतां वितनुतेऽपरथा बद्धत्वम् प्रप्रेऽथ वा जनुषि
 बुद्धिमतो हनीयम्” ।

दुरुहृह त्रि० दुःखेन जहते दुर+जह-कर्मणि खल् । दुर्वि-
 तक्ये । “जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्ये दुरुहृहृते”
 गीतगो० ।

दुरेर्वा त्रि० दुर+इ-बा० व । दुःखेन गम्ये “प्रादेवीर्भायाः
 सहते दुरेवाः” ऋ० ५।२।१८ “दुरेवाः दुःखगमनाः” भा० ।

दुरोक्त त्रि० दुष्ट चोक्तः समवायोऽत्र प्रा०व० । दुःसेवे “दुरो-
 क्तमनिरायवे शुशोच” ऋ० ७।४।३ “दुरोक्तं दुःसेयम्” भा०

दुरोण पु० मृहे निघण्टुः । “नि दुरोणे व्यसृतो मत्प्रीतं
 राजा ससाद् विदथानि साधनं” ऋ० ३।१।१८ २यस्रमृहे
 च । “काव्यो राजा नेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे”
 यजु० १३।७२ “दुरोणे यत्स्रमृहे” वेददी० “असि दिव-
 स्यायुर्दुरोणयुः” ऋ० ८।६०।१९ “दुरोणयुर्वजमान-
 मृहस्य मिश्रयिता” भा० यु-मिश्रण्ये वा० कु । “हंसः
 शुचिषहसुरन्तरिक्षसङ्गोता वेदिषद् तिथिर्दुरोणसत्”
 कठोप० ।

दुरोदर पु० दुष्टम् अत्र समन्तादुदरस्य । १दूतकारे २पथे
 मेदि० । ३खले ४दूते न० अमरः । “दुरोदरच्छद्मजितां
 समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः” किरा० । “न
 मृगयाऽभिरतिर्न दुरोदरम्” रघुः ।

दुर्ग पुंन०दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर+गम-बा०ङ् । (गङ्) (केह्ला)
 प्रसिद्धे राजानाश्चण्ण्ये १कोट्टे । तत्प्ररूपभेदादिकं
 मत्स्यपुराणे २१६ अ० उक्तं यथा
 “एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावभेत् । तत्र दुर्गं
 नृपः कुर्यात् षष्ठांशेकतमं बुधः । धन्वदुर्गं मही-
 दुर्गं नरदुर्गं तथैव च । वार्चं चैवाभ्युदुर्गं च गिरि-
 दुर्गं च पार्थिव ! । सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रश-
 स्यते । दुर्गं च परिशोभेत् वप्राङ्गुलकसंयुतम् । शत-

द्वीयन्मसुख्यैश्च शतशश्च समाहृतम् । गोपुरं सक्रपाटञ्च
तत्र स्यात् सुमनोहरम् । सपताकङ्कजारूढो येन राजा
विशेत् पुरम् । चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्रायतवीथयः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यप्ये देववेश्म भवेद्दृढम् । वीथ्यप्ये च
द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्माधिकरणं कार्यं
वीथ्यप्ये च तृतीयके । चतुर्थे, त्वथ वीथ्यप्ये गोपुरञ्च
विधीयते । आयतञ्चतुरस्रं वा द्दत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यं तथैव च । आयतञ्चतुर-
स्रं वा द्दत्तं वा कारयेत् पुरम् । अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति
नदीतीरेषु तद्वसन् । अन्यत्तत्र न कर्त्तव्यं प्रयत्नेन
विजानता । राज्ञा कोशमृहं कार्यं दक्षिणे राज-
वेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाप्युदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते । महानसञ्च
धर्मज्ञ ! कर्मशास्त्रास्तथापराः । मृहं पुरोधसः कार्यं
वामतो राजवेश्मनः । मन्त्रिवेदविदाञ्चैव चिकित्साकर्तु-
रेव च । तत्रैव च तथा भागे कोषागारं विधीयते ।
गव्यं स्थानं तथैवात्र हरगाणां तथैव च । उत्तराभि-
मुखी श्रेणी हरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाथ
परिशिष्टास्तु गर्हिताः । हरगास्ते तथा धार्याः प्रदीपैः
सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटाञ्च विशेषतः ।
घारयेदश्वशालासु सवत्यां धेनुमेव च । अजाश्च धार्यां
यत्नेन हरगाणां हितैषिणा । गोगजाश्चादिशालासु
तत्पुरीषस्य निर्गमः । अस्तं गते न कर्त्तव्यो देवदेवे
दिवाकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सा-
रतः । दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः । योधानां
शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः । दद्यादावसथान् दुर्गे
कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यान्श्वेद्याञ्च गजवैद्यां-
स्तथैव च । आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रवला रुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते । न बहू-
नामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र
कर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः । सहस्रघातिनो राजं-
स्तैस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्दाराणि गुप्तानि कार्या-
स्तपि च भूमजा । सञ्चयन्त्यात्र सर्वेषामायुधानां प्रश-
स्यते । घनुषां क्षेपणीयानान्मोरणां च पार्थिव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च । लघुडानां
गुडानाञ्च उडानां परिधैः सह । अश्वनाञ्च प्रभूतानां
सङ्गराणां तथैव च । त्रिशूतानां प्रद्विशानां कुठाराणाञ्च

पार्थिव ! । प्रासानाञ्च सन्तानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ।
परश्वानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह । कुहालचुर-
वेलाणां पीठकानान्तथैव च । तुषाणाञ्चैव दात्याणामङ्गा-
राणाञ्च सञ्चयः । सर्वेषां शिल्पिभाग्डानां सञ्चयश्चात्र
चेष्यते । वादिताणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः । गुडस्य सर्व-
तैलानां गोरसानान्तथैव च । वसानामथ मज्जानां क्षा-
यूनामस्थिभिः सह । गोचर्मपट्टानाञ्च घान्यानां
सर्वतस्तथा । तथैवाभ्रपट्टानाञ्च यवगोधूमयोरपि ।
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः । कलायसङ्ग-
माघाणाञ्चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्वशस्त्रानां
पांशुगोमययोरपि । शण्डसर्जरसं भूर्जं जललाक्षा च
टङ्कणम् । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यज्ञान्यदपि किञ्चन ।
कुम्भाश्चाशीविषैः कार्यां व्यालसिंहाद्यस्तथा । मृगाश्च
पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् । स्थानानि च
विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्त्तव्यानि महा-
भाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता । अज्ञानि चाप्यनुज्ञानि
राजद्रव्याप्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हित-
काय्या । जीवकर्मभक्ताकोलमामलक्याट्कणकान् ।
शालपर्णीं पृथ्वीपर्णीं सुद्वपर्णीं तथैव च । माषपर्णीं
मदी द्वी च सारिवे द्वे बलात्प्रयम् । वारा श्वसन्ती दृष्या
च दृहती कण्टकारिका । शङ्की शङ्काटकी द्वेषी वर्षा-
भूर्दर्भरेणुका । मधुपर्णीं विदार्यं द्वे महाक्षीरा महा-
तपाः । धन्वनः सहदेवाह्वा कटुकैरण्डकं विषः । पर्णीं
शताह्वा मृहीका फलशुस्रूर्जरयष्टिकाः । शुक्राति-
शुक्रकाशस्यं क्वातिच्छत्रवीरणाः । इक्षुरिक्षुविकाराश्च
फाषिताद्याश्च सत्तम ! । किंही च सहदेवी च विश्वे-
देवाश्चरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधू-
लिका । शतावरीमधुके च पिप्लवं तालमेव च । आळ-
गुप्ता कटुफलाख्या दार्विका राजशीर्षकी । राजसर्षप
धान्याकण्ड्यप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशकं पद्मवीजं
गोवल्ली मधुवल्किका । शीतपाकी कुवेराक्षी काकजिह्वो-
द्वपुष्पिका । पर्वतलपुष्पी चोभौ गुप्तातकपुनर्नवे । कसेरु
कारुकाश्लीरी बल्या शालूककेसरम् । तुषधान्यानि
सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि । क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं
मज्जा वसा द्रवम् । नीपसारिष्टकाक्षोड्ढातामसोमबाष्प-
कम् । एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरोगणः । राजा
सञ्चिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः । दाडिमाम्नातकौ चैव

तिन्निडीकान्धवेतसम् । भव्यकर्कशं वक्रचक्रमर्दकरूपकम् ।
 बीजप्रकण्डलुरे मालतीराजवन्धुकम् । कोलकद्वय-
 पर्णानि द्वयोरान्नातयोरपि । पारावतं नागरकं प्राची-
 नोलकमेव च । कपित्थामलकं चुक्रं फलं दन्तशठस्य च ।
 जाम्बवं नवनीतञ्च सौवीरकरुषोदके । सुरासवञ्च मद्यानि
 मण्डतक्रदधीनि च । शुक्रानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमान्ध-
 गणं द्विज ! । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरे । सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यषासुद्रलोपकम् । कुथ-
 सौवर्चलविडं बालकेयं यवाङ्गकम् । और्वं चारं काल-
 भस्म विज्ञेयो लवणोगणः । एवमादीनि चान्यानि राजा
 सञ्चिनुयात् पुरे । पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरम् ।
 कुवरकं मरीचकं शिपुमन्नातसर्षपाः । कुषाजमोदा-
 किण्णिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् । कारवीरुञ्चिका याज्या
 सुसुखा काकमाचिका । फणिज्जकोऽथ लघुनं भूतृणं
 सुरमन्धरा । कायस्या च वयस्या च हरितालं मनः-
 शिला । अमृता च रुदनी च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
 जया एरुडकाञ्जरीरं सल्लकी हञ्जिका तथा । सँ-
 पिप्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च । फलानि चैव
 हि तथा सृष्ट्या ला हिङ्गुपत्रिका । एवमादीनि चान्यानि
 गणः कटुकसंज्ञितः । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन
 न्यपोत्तम ! सुप्तं चन्दनञ्चैवैरजतमालकदारवः । दरि-
 दानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् । दूर्वा पटोलकटुका
 दीर्घत्वक् पत्रकं वचा । किराततिक्तभूतस्त्री विषा चाति-
 विषा तथा । तान्नीशपत्रतगरसप्रणयविकङ्कताः । काको-
 दम्बरिका टिव्या तथा चैव सुरोज्जवा । षड्भन्था रो-
 हिणी मांसी पर्यटश्वाथ टनिका । रसाञ्जनं शङ्कराज
 पतङ्गी परिपेलवम् । दुःस्यशं गुरुषी कामा श्यामाकं
 गन्धनाकुन्डी । रूपपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गुला ।
 गन्धा चैवाङ्गुरास्कोता तालास्कोता हरेणुका । वेत्वाप्य
 जेनसस्तुम्बी विषापी लोभ्रप्रमिणी । मालतीकरलष्णाख्या
 वृषिका जीविता तथा । पर्णिका च गुडुची च स गण-
 स्तिसंज्ञकः । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरे । अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम् । प्रियङ्गु-
 धातकीपुष्पं मोचाख्या चार्जुनासनाः । अनन्ता स्त्री
 लवणिका श्योना च कटफलं तथा । भूर्जपत्रं शिलापत्रं
 पाटलापत्रलोभकम् । समझा लिटतामूलकार्पासगैरिका-
 ञ्जनम् । विद्रुमं समधुक्किष्टं कुम्भिका कुसुदोत्पलम् ।
 ज्योषोदम्बरान्धत्यकिंशुकाः शिंपुपा शमी । प्रियाञ्-

पीनुकासारिशिरीषाः पञ्चकं तथा । विल्वोऽग्निमन्धः
 लक्ष्म श्यामाकश्च वको घनम् । राजादनं करीरञ्च
 धान्यकं प्रियकस्तथा । ककोलाशोकवदराः कदम्बखटि-
 द्यम् । एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि काषायाख्यो मतो रसः । प्रयत्नेन
 न्यपन्नेषो राजा सञ्चिनुयात् पुरे । कीटाश्च मारुणे
 योग्या व्यङ्गतायां तथैव च । वातधूमाश्च मार्गाणां
 दूषणानि तथैव च । धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि
 वक्ष्यामि पार्थिव ! विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन
 महीभुजा । विचित्राश्चाङ्गदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः । कालवटिश्च
 पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः । भीतान् प्रमत्तान् कुपि-
 तांस्तथैव च विमानितान् । कुम्भत्यान् पापशीलांश्च न
 राजा वासयेत् पुरे । यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समस्य-
 धान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् । वणिगजनैश्च हतमावसेत दुर्गं
 सुपुत्रं न्यपतिः सदैव । मनुस्यांश्च । रक्षोघ्नानि विष-
 ग्नानि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्ष्ते
 तानि धर्मभृतां वर ! सत्प्र उवाच । विल्वाटकी
 यवचारं पाटला वाह्लिकाषयाः । श्रीपर्णी शल्लकी-
 युक्तो निक्वाथः प्रोक्षणं परम् । सविषं प्रोक्षितं तेन
 सद्यो भवति निर्विषम् । यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनो-
 दकम् । कवचाभरणं क्लृप्तं बालव्यजनवेश्मनाम् । शेलुः
 पाटलातिविषा शिपुमूर्वा पुनर्नवा । समझाट्टमूलञ्च
 कपिलवृषशोषितम् । महादन्तशठलङ्घत् प्रोक्षणं विष-
 नाशनम् । लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा समभेला हरेणुका ।
 यट्प्राङ्गा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिता । निखने-
 न्नोविषाणस्यं सप्ररात्रं महोतले । ततः कृत्वा मण्यं
 हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् । संसृष्टं सविषं तेन सद्यो
 भवति निर्विषम् । मनोहृया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेत-
 सर्षपाः । कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन सृष्ट्यकल्पिताः ।
 शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याक्षिप्रोऽपरोगदः । विष-
 जित् परमं कार्यं मन्थिरत्नञ्च पूर्ववत् । मषिका जलका
 चापि हस्ते बद्धा विषापहा । हरेणुर्मांसी मञ्जिष्ठा
 रजनी मधुका मधु । अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्वित्तं
 पूर्ववद् मुवि । वाटिलाणि पताकाञ्च पिष्टैरैतैः प्रलेपिताः ।
 श्रुत्वा वृद्धा समाश्राय सद्यो भवति निर्विषः । त्रूपयं
 पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् । सृष्ट्या ला लिटतापत्रं
 विडङ्गानीन्द्रवास्या । मधुकं तैतसं चौरं विषाण्ये च

निधापयेत् । तस्मादुष्णाम्बुना मातृं प्रायुक्तं योजये-
त्ततः । शुक्लं सर्जरसोपेताः सर्षपा एलाबालुकैः । सुवेगा
तस्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य ह । धूपो वासुदेहे हनि विषं
स्यावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न विषं दूर्धुरा न
सरीसृपाः । न कृत्वाकर्मणाञ्चापि धूपोऽयं यत्र दहते ।
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशशृङ्गुमवलकलैः । भूवेलावालुसर-
खानाकुलीतण्डुलीयकैः । काथः स विषकार्येषु काक-
माचीयुतो हितः । रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान्
वहन् । विषैर्न वाध्यते स्याच्च नरनारीन्दपप्रियः ।
सूर्ये हरिद्रामञ्जिष्ठाकिण्विहीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्वि-
षतामेति गात्रं सर्वविषादितम् । शिरीषस्य फलं पत्रं
पुष्पं त्वङ्गमूलमेव च । गोमूलदण्डं हृत्प्रगदः सर्वकर्मकरः
स्मृतः । एकवीर ! महौषध्यः शृणु चातः परं नृप !
बन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका । सोमा-
पिण्डा निहा चैव तथा दग्धरुहा च या । स्थले कम-
निनी या च विशाली शङ्खमूत्रिका । चण्डाली हृष्टि-
स्रगधा गोऽजापथी करम्बिका । रक्ता चैव महारक्ता
तथा वर्हिशिखा च या । कोशातकी नक्तमालं प्रिया-
लञ्ज सुलोचनी । वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धना-
कुली । ईश्वरी शिवगन्धा च शमला वंशनालिका । जतु-
काळी सह्या श्वेता श्वेता च मधुयष्टिका । वज्रकः पारि-
भद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः । जीवानन्दा वसुच्छिद्रा
नतनागरकण्डका । नालञ्जु जाली जाती च तथा च
वटपत्रिका । कार्तखरं महानीला कुन्दुरुहं सपादिका ।
मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके । सर्पाक्षी
लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा । रुजापहा वृद्धिकरी
तथा चैव विशल्यदा । पत्रिका रोहिणी चैव नक्तमाला
महौषधी । तथामलकवन्दाकं श्यामचित्रफला च या ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । केशिनी
वृश्चिकाली च सङ्गानागा शतावरी । गरुडी च तथा
वेगा जले कुसुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च
महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराजी सर्व-
रत्नानि पार्थिव ! । विशेषान्तरकतानि कीटपक्षं विषे
षतः । जीवजाताश्च मन्थयः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः ।
रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कल्पितेनालनाशनाः । विशेषाच्च
नागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः । सर्पतिक्षरमोसायुवस्त्र-
मण्डकजाश्च ये । सिङ्घ्याध्रुमाजरीरद्दीपिवानरसंभवाः ।

कपिञ्जला गजा वाजिमहिषैश्चमवाशये । इत्येवमेतैः
सकलैरुपेतन्द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरक्षितम् । राजा
वसेत्तत्र गृहं सुशुभं गुणान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् ।
मन्त्रवाच "राजारक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारवेद्वा महीभर्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि च । मत्स्य-
लवाच । शिरीषोदुम्बरशमीवीजपूरं द्रुतम् । क्षुदोगः
कथितो राजन् ! मासार्द्धं तु पुरातनैः । कशेरुफल्-
मूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् । दूर्वाक्षीरदतैर्मण्डः सिद्धो
ऽयं मासिकः परः । नरं शङ्खहतं प्राप्नो न तस्य
मरणं भवेत् । कल्माषवेषुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ।
गृहे विरपसव्यन्तु क्रियते यत्र पार्थिव ! । नान्योऽग्नि-
ध्वंलते तत्र नात्र कार्या विचारणा । कार्पासास्या भुज-
ङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्वासने धूपः प्रशस्तः
सततं गृहे । सासुदुर्गैश्चयथा विदुर्गृह्णा च मृत्तिका ।
तयानुलिप्तं यद्देश्यं नाग्निना दहते नृप ! । दिवा च
दुर्गे रक्ष्योऽग्निं वर्ति वाते विशेषतः । विषाच्च रक्ष्योऽन्वप-
तिस्तत्र युक्तिं निबोध मे । क्रोडानिभित्तं नृपतिधार-
वेन्द्रगृपक्षिणः । अन्नं वै प्राक् परीक्षेत वज्रै चान्यतरे
च । वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा । नाप-
रीक्षितपूर्वन्तु स्पृशेदपि महामतिः । स्याच्चासौ वज्रसन्तपः
सोद्देश्यं निरीक्षते । विषदोऽथ विषं दत्तं यच्च तत्र
परीक्षते । ससोत्तरीयो विमनाः सन्मज्जुद्यादिभिक्षया ।
प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा । भुवं विलि-
खति यीषां तथा चालयते नृप ! । कण्डूयति च
मूर्ध्निं परिलोडाननन्तथा । क्रियासु त्वरितो राजन् !
विपरीतास्त्रपि ध्रुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य
परीक्षेत् । समानैर्विचिपेद्वज्रै तदन्नं त्वरयान्वितैः ।
इन्द्रायुधसवर्णन्तु हृत्तं स्त्रोऽसमन्वितम् । एकावर्तन्तु
दुर्गं च भद्रशुभचटायते । तद्भूमसेवनाञ्जलोः शिरोरो-
गश्च जायते । सविषेऽन्वे विलीयन्ते न च पार्थिव !
सञ्जकाः । निक्लीनाश्च विषदन्ते संस्पृष्टे सविषे तथा ।
विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम ! । विक्रितश्च
स्त्रो याति कोकिलस्य तथा नृप ! । गतिः स्वलति
हंसस्य भृङ्गराजश्च जूजति । क्रोडो मद्मघास्येति
कृकवाकुर्विरौति च । विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका
वसते ततः । चामीकरोऽन्यतो याति मृत्पुं कारण्डव
सथा । मेहते वानरो राजन् ! ग्लायते जीवजीवकः ।
हृष्टरोमा भवेद्भ्रुः प्रपतश्चैव रोदिति । हर्ममायाति च

शिखी विषसन्दर्शनाच्चृप ! अक्षय्य सविषं राज्ञिचरेण
 च विपद्यते । तदा भवति निःस्त्राव्यं पक्षयुषितो-
 पमम् । व्यापन्नरुग्मन्त्रं चन्द्रिकाभिरुत्थायुतम् । व्यञ्ज-
 नानान्तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः । ससेन्ववानां द्रव्याणां
 जायते फेनमालिता । सस्यराजिश्च तासां स्यात् नीला च
 पयसस्तथा । क्रीकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम !
 धान्यान्तस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च । मधुश्यामा
 च तक्रस्य नीला पीता तथैव च । इतस्योदकसङ्काशा
 कपोताभा च सत्तनुः । हरिता मात्तिकस्यापि तैलस्य च
 तथाऽरुणा । फलानामप्यपकानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
 प्रकोपश्चैव पकानां मात्स्यानां स्नानता तथा । मृदुता
 कठिनानां स्यात् मृदुनाश्च विपर्ययः । सूक्ष्माणां रूप-
 दलनं तथा चैवातिरक्तता । श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां
 वै तथैव च । लोहानाञ्च मण्योनाञ्च मलपङ्कोपदिग्घता ।
 अनुलेपनगन्धानां मात्स्यानाञ्च नृपोत्तम ! । विगन्धता च
 विज्ञेया तथा राजन् ! जलस्य तु । दलकाष्ठत्वचः
 श्यामास्तनुसत्वास्तथैव च । एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि
 नृपोत्तम ! । तस्माद्राजा सदा तिष्ठेत् मणिमन्त्रौषधी-
 गणैः । उक्तैः संरक्षितो राजा प्रसादपरिवर्जकः ।
 प्रजातरोर्मूलमिहावनीशस्तद्द्रव्याद्वाप्युपैति वृद्धिम् ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्वेषु कार्या रविवंशचन्द्र !”
 दुर्गशुभाशुभलक्षणञ्च कालिकापुराणे ८५ अ० यथा
 दुर्गांस्तु सततं कुर्यात् प्राकाराद्बालतोरणैः ।
 भूषिताक्षमराद्राजा दुर्गे दुर्गाश्रयं चरेत् । दुर्गं बलं
 नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते । शतमेको योधयति
 दुर्गस्यायी धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं
 प्रशस्यते । जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
 अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम् । दुर्गं कार्यं
 नृपतिना यथायोग्यं स्तद्वेशतः । दुर्गं कुर्वन् एतं कुर्यात्
 त्रिकोणं धनुराकृति । वर्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा
 नगरं चरेत् । मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम् ।
 यथा राजसराजस्य लङ्का दुर्गाजिता पुरा । बलेः पुरी
 शोणितारखा तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् । यतस्तत् व्यज-
 नाकारमतो भ्रष्टः श्रियो बलिः । सौभाग्यं शाल्वरा-
 जस्य नगरं पञ्चकोणकम् । दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च
 भ्रष्टं भविष्यति । यज्ञायोध्याङ्गयं भूप ! पुरमिच्छाकुभ-
 भुजात् । धनुराकृति तस्मापि ततोऽमूहजयप्रदम् ।
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांचैव द्वारतः । पूजयित्वा

विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् । अतो दुर्गं नृपः
 कुर्यात् सततं जयद्वये” । अधिक् दुर्गकर्मशब्दे दशमम्
 २ अक्षरभेदे तत्कथा काशीख० ७० ख०
 “दुर्गेनाम महादैव्यो रुद्रदैव्याङ्गजोऽभवत् । यतस्तथा
 तपस्वीत्रं पुंभ्योऽजेयत्वमाप्नवान् । ततस्तेनाखिला
 लोका भूर्भुवःस्वर्गं स्थापि । स्वसात्कृता विनिर्जित्य
 रणे स्वभुजसारतः !” इदेवीभेदे स्त्री
 दुर्गासुरहननात् देव्या दुर्गेति नामाभूत् यथाह तत्रैव
 ७२ ख० “अद्य प्रष्टति मे नाम दुर्गेति ख्यातिमेष्यति ।
 दुर्गदैव्यस्य समरे घातनादतिदुर्गमात्” दुर्गासुरस्यैव
 नामान्तरं दुर्गम इति । तत्रैव च वधिष्णामि दुर्गसाख्यं
 महासुरम् । दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भवि-
 ष्यति” देवीमा० । तत्र-शाकम्बरीप्रादुर्भाययुगे स च
 वैवस्वतमन्वन्तरे चत्वारिंशत्तमयुगकालः यद्योक्तं अक्षो-
 तन्त्रे वैवस्वतमन्वन्तरसङ्का “तस्मिन्नेयान्तरे शक्र !
 चत्वारिंशत्तमे युगे” शताक्षीशाकम्बरीवतारसङ्का
 तत्रैव दुर्गासुरवधेन दुर्गानामताप्राप्तिरुक्ता । तेन
 श्वेतवराहकल्पे साऽद्यापि न प्रादुर्भूता कल्पान्तरे
 तस्याः प्रादुर्भावेण तस्या इदानीमर्चनीयतेति बोध्यम् ।
 दुर्गाशब्दस्यान्यापि निरुक्तिरन्यत्र दर्शिता प्रसङ्गादि-
 होच्यते यथा
 “दुर्गा दैव्ये ४ महाविघ्ने ५ भववन्त्रे ५ कुकर्मणि । ७ प्रोक्ते
 ८ दुःखे च ९ नरके १० यमदण्डे च ११ जन्मनि । १२ महा-
 भयेऽतिरोगे १३ चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान् ह-
 न्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता” । अपिच “दैव्य-
 नाशार्थवचनो द्कारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-
 नाशस्य वाचको वेदसम्मतः । रेफो रोगप्लवचनोगश्च
 पापप्लवचकः । भयशत्रुप्लवचनश्चाकारः परिकी-
 र्तितः । स्रत्युक्तिप्रवणाद् यस्या एते नश्यन्ति निश्चि-
 तम् । ततो दुर्गां हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता” ।
 “दुर्गेति दैव्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः । दुर्गं नाश-
 यते या तु सा दुर्गा परिकीर्तिता” । विपत्तिवाचको
 दुर्गेशाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधै-
 दुर्गां प्रकीर्तिता” । अस्याः स्थानं कृष्णावेनातुङ्गभद्रयो
 र्मध्यभागे सहाद्रेरीपत्प्राच्यां प्रसिद्धम् । “सर्वस्वद्विपथी
 शक्तिः सा दुर्गेति च पठ्यते” यथा सृष्ट्युत्पत्त्यायाम्
 “भूतानि दुर्गा भुवनानि दुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरा
 सुरादिकम् । सद्व्यङ्गि इश्यं खलु सैव दुर्गा दुर्गासह-

पादपरं न किञ्चिदिति" शब्दार्थचिन्तामणिधृतेषु महा-
विघ्नादिषु च पु० १३गुग्गुलौ राजनि० १४दुर्गममाले
लि० १५दुर्गेये १६परमेश्वरे पु० "दुर्लभो दुर्गसो दुर्गे
दुरावासो दुराधरः" विष्णु सं०। "अनुरायप्रतिहतेर्दु-
रायते इति दुर्ग" भा०

दुर्गकर्मन् नन्दुर्गार्थं दुर्गे वा कर्म कार्यम् । भा०शा०८६अ०

लक्ष्णे दुर्गमाघनकर्मभेदे यथा

"तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा
विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः । षड्विधं दुर्गमास्थाय पु-
राख्यथ निवेशयेत् । सर्वसम्पत्प्रधानं यद्वाङ्मल्लञ्चापि
सम्भवेत् । धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गं ऋदुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् । यत् पुरं
दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम् । दृढप्राकारपरिखं
हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् । विद्वांसः शिल्पिनो यत्न निच-
याश्च सुचिन्तिताः । धार्मिकश्च जनो यत्न दाव्यसुत्तम-
मास्थितः । ऊर्जस्विनरनागाश्च चत्वरापण्यशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम् । सुप्रभं शान्त-
नादञ्च सुप्रशान्तनिवेशनम् । शूराढ्यजनसम्पन्नं ब्रह्म-
बोधानुनादितम् । समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदे-
वतम् । वश्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमाविशेत् ।
तत्र कोषं बलं मित्तं व्यवहारञ्च वर्द्धयेत् । पुरे जन-
पदे चैव सर्वदोषान्निवर्त्तयेत् । भाण्डागारायुधागारं
प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वांस्तथा
मन्त्रायुधाबयान् । काष्ठबोहतुषाङ्गारदाकृष्टङ्गास्थि-
वैणवान् । मज्जास्त्रैश्चसाक्षौद्रमौषध्यासमेव च ।
शयं सर्जरसम्भाम्यायुधानि शरांस्तथा । चर्मस्त्रायुं
तथा वेत्तं सुश्लवल्जवन्धनान् । आशयाश्वेदपानाश्च
प्रभूता सन्निभाकराः । निरोढव्याः सदा राज्ञा क्षीरि-
शश्च महीरुहाः । सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यत्विक-
पुरोहिताः । महेश्वासाः स्वपतयः सांत्वत्यरचिकित्-
सकाः । प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बद्धश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु । पूजयेद्वा-
भिकान् राजा निष्टह्नीयादधार्मिकान् । नियुञ्ज्याश्च
प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चैव पौर
जानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म
प्रयोजयेत् । चरान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्न प्रतिष्ठितम् । एदावी
नारिमितायां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव

ज्ञातव्यं चारचक्षुषा । तत्क्षेपं विधातव्यं सर्वमेवा-
प्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निष्टह्नीता ।
यदव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाध्यपीडया । प्रजानां
रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकम् । कपयानाथ-
दृष्टानां विधवानाञ्च योषिताम् । योगक्षेमञ्च दृत्तञ्च
नित्यमेव प्रकल्पयेत् । आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजन
भोजनम् । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत्
प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट सर्वदा । सर्वार्थत्यागिनां राजा
कुले जातं बद्धश्रुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासन-
भोजनैः । तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याञ्चिदा-
पदि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः । तस्मिन्
निधीनादवीत प्रज्ञां पर्याददीत च । न चापि तीक्ष्णं
सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् । अन्यः कार्यः खराष्ट्रेषु
परराष्ट्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
तेषु मत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्रा-
टवीषु यथा स्वीयषु तथा । ते कस्याञ्चिदवस्थायां
शरणं शरणार्थिने । राज्ञे द्युर्विधाकामं तापसाः संश्रि-
तव्रताः । एष ते लक्षणेद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्त्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति" ।

दुर्गकारक पु० दुर्गं करोति वेदनेन क-एवुब् । १६लभेदे ।
२दुर्गकर्त्तरि लि० ।

दुर्गत लि० दुर्गच्छति दुर्+गम-कर्त्तरि क्त । १दरिद्रे २दै-
न्यङ्गते च अमरः । "समाश्रयिषि केनाहं कथं प्राणिसि
दुर्गतः" भट्टिः । "निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः"
सा०८० ।

दुर्गतरणी स्त्री दुर्गं तीर्थतेऽनया तृ-करणे ल्युट् ६त०
ङीप् । देवीभेदे "सावित्री दुर्गतरणी वीणा सप्रविधा
तथा" भा०स० ११अ० ब्रह्मसभावर्षने । २दुर्गतरणसाधने लि०

दुर्गति स्त्री दुष्टा गतिः प्रा०स० । नरके अमरः । २दारिद्र्ये
भेदि० । "न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा०शा०
५५८३स्रो० दुःस्थिता गतिरस्य प्रा०ब० । २तद्युते लि० ।

दुर्गतिनाशिनी स्त्री दुर्गतिं नाशयति नाशि-शनि ६त०
ङीप् । दुर्गादेव्याम् । "ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य
प्रजापतिः । ऋषिच्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिना-
शिनी" ब्रह्मवै०गण०ख० । २दुर्गतिनाशके लि०स्त्रियां ङीप् ।

दुर्गन्ध पु० दुःस्थितो गन्धोऽस्य प्रा०ब० । १सौवर्चल्लवच
हेम० २दुष्टगन्धयुक्ते लि० प्रा०स० । ३दुष्टे गन्धे "मांस-

मेदोऽस्थिदुर्गम्वा” हरिवं ५३५० “सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं
दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्”, सुश्रुतः ।

दुर्गम्वाङ्ग त्रि० दुर्गम्बोऽङ्गे यस्य । पूतिगन्धान्वितदेहके स्त्रियां
ङीप् । शाता० सौगन्धिकपुष्पाहरणेन तथाङ्गतेत्यु-
क्तम् यथा “सौगन्धिकस्य हरणान् दुर्गम्वाङ्गः प्रजायते”
दुर्गम्बिन् त्रि० दुर्गम्बोऽस्थस्य नित्यदोने इति “तेन न कर्म-
धारयान् मत्वर्थीयो वङ्गव्रीहियेऽथेपतिपत्तिकरः” इत्यस्य
न प्रवृत्तिः । १दुर्गम्बयुक्ते त्रि० रावसुकुटः “चर्माव-
नङ्गं दुर्गम्बे पूर्णं मूलपुरीषयोः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दुर्गपति पु० इत० । १दुर्गरक्षके दुर्गाध्यक्षभेदे । २दुर्गस्वामिनि
च । “वयं जयेम हेलाभिर्दस्सून् दुर्गपतिर्वथा” भाग०
३।१४।१८

दुर्गपाल पु० दुर्गे दुर्गे वा पालयति पालि-कण् उप० ष० ।
१कच्छपालके ‘यत्त्रोऽसुराणांममि दुर्गपालो विश्वाभि-
वन्द्यैरभिवन्दितः’ भाग० ८।२३।५। २दुर्गरक्षके च
दुर्गपुष्पी स्त्री दुर्गं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । (केशपुष्पा)
ख्याते ह्यक्षभेदे शब्दच० ।

दुर्गम पु० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्+गम-कर्मणि खल् । १दुर्ग-
नामासुरभेदे “दुर्गमास्त्रं महासुरम्” देवीमा० । २दुर्गम-
नीये त्रि० । “कालारोवर्त्म दुर्गमम्” अमरः । ३दुर्गेये च
४परमेश्वरे पु० दुर्गशब्दे दृश्यम् “दुःखेन गम्यते ज्ञायते
इति दुर्गमः” भाष्ये तच्चात्मनिर्दिष्टः ।

दुर्गल पु० दुःस्थितो गलो यत् लोकानाम् । देशभेदे “दुर्गलाः
प्रतिमास्याश्च कुन्तलाः कोशलास्तथा” भा० भी० ६५०
जनपदोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य, तस्य राजा वा कण् ।
दौर्गल पित्वादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्चृमे च । वङ्गपु-
त्रयो लुक् । दुर्गला इत्येव ।

दुर्गलङ्घन पुं स्त्री० दुर्गं लङ्घयतेऽनेन लङ्घि-करणे ल्युट् ।
लङ्घे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दुर्गसंस्कार पु० इत० । प्रतिपक्षस्य युद्धार्थोद्योगे रात्रा सदु-
र्गस्य मग्नप्रायस्य पुनर्नवीकरणे “अतो दुर्गसंस्कारे
आरब्धव्ये किं कौसुदीमहोत्सवेन” इति सुहारा०

दुर्गसञ्चार पु० दुर्गं सञ्चर्यतेऽनेन सम्+चर-करणे क्त्वाप् ।
(सांके) संक्रमे हेमच० चञ् । दुर्गसञ्चारोऽस्य ल् अमर-
टीकायां क्षीरस्वामी

दुर्गसिंह पु० कलापपरिशिष्टकारे विद्वङ्गेदे

दुर्गा स्त्री दुर्गशब्दोक्तौ १देवीभेदे तच्चिरुक्तप्रादिकं तत्र दर्शि-
तम् । २नीलोत्तरे भेदि० । ३चपराजितायाम्

शब्दच० ४श्यामाश्वमे राजनि० । ५हिमालयकन्यायाश्च
“सा दुर्गा मेनकाकन्या देव्यदुर्गतिनाशिनी” ब्रह्मवै०पु०

दुर्गाट त्रि० दुर्+गाह-कर्मणि क्त । कच्छेष्टावगाहो “दु-
र्गाटो नयमागौऽयमित्याहुस्तद्विदो जनाः” हरिवं० २२६५०
दुर्गाध्यक्ष पु० इत० । दुर्गरक्षके सेनाभेदे “अनाहार्यश्च
शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः । दुर्गाध्यक्षः स्वतो राक्ष
उद्युक्तः सर्वकर्मसु” मत्स्यपु० तद्वक्षणसक्तम् ।

दुर्गानवमी स्त्री दुर्गाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् नवमी ।
कार्तिकशुक्लपक्षीयनवम्याम् । दुर्गाया इयम् कण् ङीप् ।
दौर्गो तत्पूजयाङ्गनयमीतिथौ “आवण्यो दौर्गनवमी
दूर्वा चैव कृताशनी । पूर्वविवैव कर्तव्या शिवरात्रिवि-
दिनम्” ति०त० । तत्पूजाविधानादि योगिनीतन्त्रे यथा

“कार्तिकेऽमलपक्षे च नवम्याश्च विशेषतः । उद्बुद्धां
तु जगद्धात्रीं पूजयेद् दीपमालया” तन्त्रान्तरे “त्रिकालं
पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण (३)व । नानावस्त्रविधानेन
गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकस्य षिते पक्षे नवम्याश्च
विशेषतः । क्तवैवं साधकश्चेदो लभेद्राज्यमकण्टकम्”
कुजिकातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद-
स्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद् भक्त्या धर्मकामार्थेषु च ।
शक्तिसङ्गमतन्त्रे “कार्तिकस्य षिते पक्षे नवम्यां जगदी-
श्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ।
निर्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः । पूज-
यित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् । एवं कृत्वा चक्र
वर्ती भवेत् साधकसत्तमः । पुत्रपौत्रघनैश्वर्यसंयु-
तास्य भवेत् पुरी । दासदासीगणैर्युक्तो सक्तः ख्यात्
पापसङ्कटात् । विशेषतः वसुयुतां नवमीं प्राप्य सा-
धकः । पूजयित्वा सृष्टमर्थी तां लभते वाञ्छितं फलम्”
भविष्ये “मासैस्तर्हिर्भर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य चखि-
काम् । तत् फलं लभते धीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ।
अधिकं जगद्धात्रीशब्दे २००४४००दृश्यम् ।

दुर्गास्मरण न० “दुर्गां जगदिदं सर्वं दुर्गां सर्वस्य कार-
णम् । अहञ्च दुर्गेत्वेवं यत् तद्दुर्गास्मरणं विदुः”
इत्युक्ते चिन्तनभेदे ।

दुर्गाह पु० दुर्गां आह्वाय । भूमिजगुम्गुलो राजनि० ।

दुर्गभि त्रि० दुःखेन सृष्टतेऽसौ दुर्+पह-वा० कर्मणि
किं सम्भारणम् वेदे हस्य मः । दुर्गाद्ये पक्षी-
तमशक्ये “न शृङ्गादविषाय दुर्गभिः” ऋ० १।१४।६
“वृत्तस्य अत्प्रवेशे दुर्गभिश्चनः” १।५।२।६ “दुर्गभिश्चनः

दुर्घं ह व्यापनः" भा० अथु व्यापनौ वा० वन शक० ।
दुर्गोत्सव पु० इत०। दुर्गाया देवीभेदस्य पूजानिमित्ते उत्सवे
स च शारदिकः वासनिकश्च ।

दुर्घं ह ति० दुःखेन च्छतेऽसौ दुर्+घट-कर्मणि खल् ।
दुःखेन याज्ञे २दुर्ज्ञेये ३दुरासदे "दुर्गाणि दुर्घं हा-
स्यासन् तस्य रोजुरपि द्विषाम्" रघुः । ४अपामार्गे
स्त्री शब्दार्थाच्च० ।

दुर्घाञ्छि ति० दुर्+घट-कर्मणि खल् । यद्द्विदशमशक्ये दुः-
खेन याज्ञे "जयाह तद्भूरत्नं दुर्घाञ्छं दैवतैरपि"
हरिवं० ८४अ०।

दुर्घट ति० दुर्+घट-कर्मणि खल् । घटयित्तमशक्ये दुः-
संपादो । "कोऽन्यथो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभाशत्"
भाग० ६।६।३४

दुर्घोष पुं स्त्री० दुष्टो घोषोऽस्य । १भद्रूके राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २दुष्टशब्दयुक्ते ति० स्त्रियां टाप् ।
प्रा०स०। ३दुष्टे शब्दे पु०

दुर्जन पु०दुष्टो जनः प्रा०स०। खलपुरुषे "दुर्जनः परिहृत्तव्यो
विद्यया भूषितोऽपि सः । मन्थिना भूषितः सर्पः किमसौ
न मयङ्करः" चाण० "शास्त्रेत् प्रत्यपकारेण नोपका-
रेण दुर्जनः" कुमा० "पानं दुर्जनसंघर्गः पत्न्या च विरहो
टनम्" मनुः अशा०चूर्णे क्यङ् । दुर्जनायते अदुर्जनो
दुर्जनो मवतोत्तर्यः ।

दुर्जय ति०दुःखेन जीयतेऽसौ दुर्+जि-कर्मणि खल् । १जे-
तमशक्ये दुःखेन जेतव्ये । २परमेश्वरे पु० "समाहृतो
निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णु सं०। "कृशांच
विविधांस्तान्मानुं शब्दुमेव च दुर्जयम्"मनुः ३शाक्तवीर्य-
वंशे जननद्वयपुत्रो न्यभेदे कूर्मपु०

दुर्जयन्त पु० न्यभेदे । विष्णु पु०

दुर्जर ति० दुःखेन जीर्यति जृ-अच् । दुःखेन जीर्यति
"ग्राहिणी वातला ह्या दुर्जरा तक्रूर्चिका" सुशु०
"कफप्रकोपि तन्मद्यां दुर्जरञ्च विशेषतः" सुशु० । २च्यो-
तिश्रुतीलताशाम् स्त्री राजनि०

दुर्जाति न० दुष्टं जातम् प्रा०स०। व्यसने "दुर्जातवन्धुरय-
न्तु हरीश्वरोमे" रघुः । २असम्यग्जाते ति०भेदि०
३असमझसे ति० त्रिका०। "यो न यातयते वैरमत्यस-
त्वोद्यमः पुमान् । अपफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जात-
जायिनः" भा०व० ३५अ० "दुष्कृतेयस्तथा मूढो दु-
र्जातः शत्रु ! इत्येते" भा०शा० ८१२०श्लो०

दुर्जाति ति० दुःस्थिता जातिरस्य प्रा०स०। निन्दितवंशे
"दुर्जातेः स्रतपुत्रस्य शत्रुनेः । सौवर्णस्य च"भा०उ० ४८
अ०। दुःस्थिता जातिर्जन्म यस्य प्रा०स०। २निन्दितजनिके
ति०"रदितशरणा दुर्जातीनां सङ्घस्य रणां फलम्" अम-
रुश० दुष्टा जातिः प्रा०स०। ३दुष्टायां जातौ तत्र भवः
इ । दुर्जातीव दुष्टजातिभवे । "दुर्जातवेन येन स्वमी-
दशोजनितः सुतः" हरिवं० ८०अ०

दुर्जीवि ति० दुःस्थितो जीवो जीवनोपायो यस्य प्रा०स० ।
१परभक्ताद्युपजीविनि । "यथा च मन्ये दुर्जीवमेव" न
सुकरं भुवम्"रामा०२५६अ०। दुर्+जीव-भावे खल् ।
२निन्दितजीवने न० "सुजीवं निवृत्तस्यस्य यः परैरु-
पजीव्यते । राम ! तस्य तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति"
रामा०२।१०५।५ दुःखं जीवति दुर्+जीव-अच् ।
३परायत्ततया जीविनि ति० "सर्वं परवशं दुःखमिति"
मनूक्तेः जीवनस्य पराधीनत्वे दुःखहेतुत्वात् तच्जीवनस्य
तथात्वदुक्तः ।

दुर्ज्ञेय ति० दुःखेन ज्ञायते ज्ञा+कर्मणि यत् । ज्ञातमशक्ये
दुःखेन ज्ञेये "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः"मनुः ।
दुर्ज्ञेय पु० दुष्टो नयः प्रा०स० खलम् । १दुष्टायां नीतौ
दुःस्थितौ नयोऽस्य प्रा०स०। २तदुति ति०। "चल्लब्धोमम
दृष्टस्य दुर्ज्ञेयस्य फलोदयः" हरिवं० ५१०अ० अत्माशत्व-
मेव न्यायम् पूर्वपदात् संज्ञायामेव अत्वविधानात् दुर्+
नी-अचि तु अशत्वमेव अत्वविधौ दुरः प्रतिषेधात् ।
दुर्ज्ञेय ति० दुःखेन नश्यति दुर्+नश-अच् वेदे अत्वम् ।
अच्छ्रेण नष्टे "परएकेन दुर्ज्ञेयं चिदवाक्" अथ० ५।
११।७ लोके तु दुर्ज्ञेय इत्येवाशत्वयुक्तः ।

दुर्ज्ञानीमन् स्त्री दुःस्थितं नामास्य पूर्वपदात् संज्ञायां अत्वे
प्राप्ते क्षुम्भादेराकृतिगणत्वात् न अत्वमित्येके वेदे तु
अत्वसध्यपाठो दृश्यते । दीर्घकोपिकायां (भित्तुक) ख्याते
१पदार्थे अमरः २अर्थाङ्गो च राजनि० तद्रोगस्यातिपा-
तकशेषत्वात्कीर्तनीयत्वेन निन्दितत्वात् तथात्वम् "अभी
वा यस्ते गर्भं दुर्ज्ञानी योनिमाशये" अ० १।१६३।१।
"दुर्ज्ञानीमेवजं वजं दुर्ज्ञानीमाशयतनम्" । "दुर्ज्ञानी
च सुनामा चोभा संदृष्टमिच्छतः" अथ० ८।६।१। वा डाप्
दुर्ज्ञानी उपधातोपित्वात् यक् ङीप् उपधातोमे दुर्ज्ञानी
दुर्दम ति० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दम-कर्मणि खल् ।
दमयित्तमशक्ये "सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दु-
र्दमाः"भा०शा०८८अ०। २रोहिणीगर्भजाते वसुदेवात्मजभेदे

“पौरवी रोहिणी नाम बाह्लीकस्यात्मजाऽभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराज ! दयितानकदुन्दुभेः । लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं शारणं शठमेव च । दुर्दमं दमनं श्वभ्रं पिण्डारकसुशीनरम् । चित्रां नाम कुमारीञ्च रोहिणी-तनयान् दश” हरिवं० ३६अ०

दुर्दमन् त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ बा० युच् दुःखेन दमनं यस्य वा । १ दुःखेन दमनीये २ जनमेजयवंशजे कलियुगीये शतानीकात्मजे नृपभेदे । “तिमेहं हृदयस्तस्माच्छ्रुतानीकः सुदासजः । शतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः” भाग० ६। २१२६

दुर्दृशं त्रि० दुःखेन दृश्यतेऽसौ दुर्+दृश-कर्मणि खल् । द्रष्टुमशक्ये दुःखेन दर्शनयोग्ये । “सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम” गीता । “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं युहापतिं गङ्गरेष्ठम् पुराणम्” कठो० वेदे तु दुःखेन दर्शोदर्शनमस्येत्वेव वाक्यम “भाषायां शासियुधिर्दृशि-ष्टमिष्टमिभ्यो युच्” पा० भाषायामेव युचो विधानात् । भाषायां तु युच् । दुर्दर्शनं तत्रार्थे त्रि० “विशेषतश्चात् दुर्दर्शनानि परुषाणि” सुशु० ।

दुर्दान्तं त्रि० दुःखेन दान्तः दमितः दमि-क्त वा त्रि० । दुःखेन दमनीये १ अशान्ते “एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते” भा० शा० २४अ० । २ कलङ्गे श्वत्स-तरे च राजनि० ४ शिवे पु० “दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तोऽन्तनाशनः” भा० शा० २८६अ० शिवनामोक्तौ दुर्दिनं न० दुःखं दिनम् प्रा० सं० । १ मेघाच्छन्ने २ दिने अमरः दिनस्य प्रकाशकत्वेन मेघावरणेन तथात्वाभावात् तस्य दुष्टत्वम् । “शघनाम्बकारे ४ दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः” साङ्गः । “दिनस्य अहोरात्रपरत्वेन च रात्रे-रपि दुर्दिनशब्दाच्च्यता । तत्र घनाम्बकारे “अनभि-ज्ञानमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० वर्षये “द्विषां विषह्य काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनम्” । “न प्रसेहे निरुद्धाकर्मधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ५ दुष्टे दिनमात्रे “यद्व्युत्कथालापसपोष्यवर्जितम् । तद्दिनं दुर्दिनं प्रोक्तं मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्” शब्दार्थचि० ४ तम् ।

दुर्दुरुटं त्रि० दुर्+दुर्ल-उत्क्षेपणे कूट प्रभो० ण्यलोपः लस्य रः । १ नास्तिके जटा० “कुत्सितानि कुत्सनैः” पा० अस्य समासे परनिपातः मीमांसदुर्दुरुटः नास्तिकमीमांसक इत्यर्थः तस्मैश्वरप्रतिषेधेन नास्तिकत्वात् निन्दनीय-त्वेन तद्वाचकशब्दस्य परनिपातः ।

दुर्दृशीकं न० दुर्+दृश-वा० कर्मणि ईकक् । दुर्दर्शनीये विषे “अजकायं सुदुर्दृशीकं तिरोदधे” ऋ० ७. ५. ०। २ “सुदुर्दृशीकं सुदुर्दर्शनम् विषम्” भा० ।

दुर्दृष्टं त्रि० दुष्टं दृष्टम् । रागादिदोषेण दृष्टे “दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणन्दमम्” याज्ञ० “दुर्दृष्टान् स्त-त्याचारप्राप्त धर्मोक्तज्ञानेन रागलोभादिभिरसम्यक्त्वचारि-तत्वेनाशङ्क्यमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक् विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसहिताः प्रत्येकं विवादे यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दायाः । अप्राप्तजेष्ट दण्डविधिपरत्वाद्दचनस्य रागाक्तोभादित्यादिश्लोकेन अपौनरुक्तम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्ड्याः न जयी नापि सभ्याः यदा तु राजानुसत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वन्दासर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । “पादो गच्छति कर्तरि पादः साक्षिणश्च्छति । पादः सभा-सदः सर्वान् पादो राजानश्च्छति” इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनम् न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय, यथोक्तम् “कर्तृसमवायिफच-जननस्यभावत्वादपूर्वस्य” मित्ता० ।

दुर्दैव न० दुष्टं दैवम् । इरदृष्टे दुर्भाग्ये पापे दुर्दैवत न० दुष्टं द्यूतम् प्रा० सं० । १ कपटद्यूतक्रीडायाम् । “भ्रातरं च विगहं च ज्येष्ठं दुर्दैवतदेविनम्” भा० व० ८० अ० “अहं हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्दैवतदेविनाम्” भा० आश्र० ८ अ०

दुर्द्रिंता स्त्री खण्डितलताभेदे जटा०

दुर्द्रुमं पु० दुष्टो द्रुमः प्रा० सं० । पलायणौ राजनि०

दुर्धरं त्रि० दुःखेन धार्यते दुर्+धृ-कर्मणि खल् । १ नरकभेदे २ अष्टमौषधौ मेदि० ३ पारदे ४ मल्लान्तके राजनि० “दुर्धरं दुर्मुखञ्चैभौ शरैर्निन्ये यमश्चयम्” देवीमा० उक्ते ५ सच्चिदा-सुरसेनापतिभेदे पु० ६ परमेश्वरे पु० “दर्पहा दर्पदो द्रुपो दुर्धरोऽन्धापराजितः” विष्णु० सं० “न शक्यधारणा यस्य मणिघानादिषु सर्वोपाधिनिर्घृत्तत्वात्तथापि तत्प्रसादतः कैश्चित् दुःखेन हृदये धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावना योगात् तस्माद्दुर्धरः “क्लेशोऽधिकतरस्तो धामव्यक्तासक्तचे तसाम् । अव्यक्ता हि मतिर्दुःखं देहवह्निरवाप्यते” भग-वद्ब्रह्मवचनम्” भा० “सुभुजा दुर्धरो वाक्मी” विष्णु० सं० अस्य चान्या व्युत्पत्तिः भाष्ये दर्शिता यथा “प्रथिव्यादीन्यपि लोकधारकायन्त्यै ईरयितुमशक्यानि धारयन्न केनापि

धारयितुं शक्यत इति दुर्जरः । दुःखेन ध्यानसमये सुसु-
क्ष्मभिर्हृदये धारयत इति वा दुर्जरः" भा०। तेन व्युत्पत्ति-
भेदाज्ञानभेदोपपत्तेः सहस्रसंख्यापूर्तिर्दृष्टव्या । "वन्ये-
भदानानिचगन्धदुर्जरा" भाषः । "दण्डो हि सुमह-
त्तजो दुर्जरश्चाक्षतात्मभिः" रघुः ।

दुर्जरीतु पु० दुर्+धृ-बा० कर्मणि ईत्तन् । दुर्जरणीये ।

"अग्निमीले भुजां यविष्ठं शासा मित्वं दुर्जरीतम्"
ऋ०१०।२०।२ "दुर्जरीतम् दुर्जरणीयम्" भा०

दुर्धर्मं त्रि० दुःस्थितो धर्मो यस्य प्रा०ब० समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् धार्धं न क्वचित् अनिचसमा० । दुष्टधर्मयुक्ते
"कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत्" भा० क०
४४ अ० । लोके तु अनिचसमा० । दुर्धर्मन् इत्येव
तत्कार्यं

दुर्धर्षं त्रि० दुःखेन धृष्टतेऽसौ दुर्+धृष-कर्मणि खल् ।
धर्षयितुमयस्य दुःखेन धर्षणीये "संशितात्मा सुदुर्धर्ष
उपे तपसि वर्तते" भा०व्या०७१अ० भाषायां तु युच्
दुर्धर्षण तत्कार्यं त्रि० "सहि दुर्धर्षणो वाली नित्यं सम-
रकर्मसु" रामा०कि० ५५ श्लो० २ राजभेदे विन्दानुविन्दौ
दुर्धर्षः सुबाहुः दुष्धर्षणः" भा०व्या० ६७अ०

दुर्धा स्त्री दुर्+धा-भावे ख । दुष्टधाने । "दुर्धां दधाति
परमे व्योमन्" ऋ० १०।१०।६।४ "दुर्धां दुर्धानम्" भा०
व्यामन् व्योम्नि सप्रत्या लुकि न नलापः ।

दुर्धाव त्रि० दुर्+धाव-खल् । दुःशोधानीये ।

दुर्द्धितं त्रि० दुर्+धा-कर्मणि क्त वेदे न धाञो हिः । दुष्टं
स्थापिते "इदमपे सुधितं दुर्धितादधि" ऋ०१।१४।११
"दुर्द्धितात् दुष्टं स्थापितात्" भा० लोके तु दुर्द्धित
इत्येव तदर्थे त्रि० ।

दुर्द्धी त्रि० दुःस्थिता धीर्यस्य प्रा०ब० । दुष्टदुर्द्धियुक्ते "अनु-
स्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्द्धिया" भा०उ०१३४अ०
अत्र "गतिकारकेतरपूर्वस्य यष् नेष्यते" वार्त्ति० न यष् ।
"प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोपः" वार्त्ति० दुःस्थि-
तशब्दस्य उत्तरपदलोपे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वं
नास्ति किन्तु लुप्रस्थितशब्दं प्रति, अतोऽस्य गतिपूर्वक-
त्वाभावात् न यष् इति बोध्यम् । दुष्टं ध्यायति दुर्+
ध्यै-क्विपि दुर्द्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वात् यष् दुर्द्धी
इत्यादि । अत्र संयोगपूर्वकत्वेऽपि धात्ववयवसंयोग-
पूर्वकत्वाभावात् न इयङ्ः प्रदत्तिरिति बोध्यम् ।

दुर्द्धुर त्रि० दुर्+धुर्व-हिंसने कर्मणि क्विप् । दुःखेन हिंस्ये

"वथा गावो न दुर्धुरः" ऋ० ५।५।६।४ "दुर्धुरो दुःखेन
हिंस्याः" भा०

दुर्धु रूट त्रि० दुर्+धुर्व-जट प्रथो। युक्तिं विना गुरुवाक्य
समन्यमाने "मीमांसकदुर्धु रूट इति पाठान्तरे तत्त्वबोधनी
दुर्धु रूट इति च तत्र पाठान्तरे दुष्टकर्मकर्त्तरि रूटोऽयं
शब्द इत्यन्ये ।

दुर्नय पु० दुर्+नी-अच् । नीतिविरुद्धाचरणे दुःखेष्टायां
"अस्विके ! तव पौत्रस्य दुर्नयात् किल भारताः । भानु-
बन्धा विनङ्गुनि" भा०व्या० १२८अ० "संचिन्त्यत्र दुर्नयं
घोरं सुतानां द्यूतजन्म यत्" भा०व० ५।१०अ०।

दुर्नामिक पु० दुष्टं नामास्य कप् । अशौरोगे अमरः ।

दुर्नामारि पु० इत० । अशौत्रो अरुणे राजनि०।

दुर्निमित्तं त्रि० दुर्+नि+मि-लोपश्चे क्त । दुष्टं क्षिप्रं
सम्भवादुत्क्षिप्रं "पदे पदे दुर्निमित्ता गच्छन्ती" कुमा०

दुर्निमित्तं न० दुष्टं निमित्तम् प्रा०ब० । भाविरिष्टच्छक्रे
शकुनभेदे "दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन्"
भा०स० २०अ० ।

दुर्नियन्तु त्रि० दुर्+नि-यम-तन् । दुःखेन नियन्तव्ये ।
"सुखस्यैव रश्मयो दुर्नियन्तो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः" ऋ०
१।१३।६ "दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः" भा०

दुर्निष्प्रपतर न० दुःखेन निष्प्रपतति दुर्+निर्+प्र+पत-
अच् । अतिशयेन तत् तरप् वेदे तकारलोपः । दुःखेन
निष्प्रकान्तरे । "अतो वै खनु दुर्निष्प्रपतरं भवति" ऋ०
उ० । "दुर्निष्प्रतरमिति तकारणको लुप्रो द्रष्टव्यः" भा० ।

दुर्नीतं न० दुर्+नी-भावे क्त । नीतिविरुद्धाचरणे "यस्य
प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्ताःश्च भरतर्षभ !" भा०वि० २०अ०
दुर्+नी-कर्त्तरि क्त । शतयुक्ते त्रि० । भावे क्तित् ।
दुर्नीति दुष्टे नये स्त्री ।

दुर्बुद्धं त्रि० दुष्टं बुद्धः । यथादेशावन्धनात् दुष्टतया बुद्धे ।
"दुर्बुद्धे नानुमिच्छे च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत्" सुशु०।

दुर्बलं त्रि० दुःस्थितं बलमस्य प्रा०ब० । स्वल्पबलान्विते "श्रुते
मत्स्थानिवापच्यन् दुर्बलान् बलवत्तरान्" "योऽघार्थो
दुर्बलेन्द्रियैः" मनुः "तत्र नैव क्षते दद्यात् नोष्णकाले
न दुर्बले" सुशु०। २३श्लो ३ शिष्ये च "स्वार्योपपत्तिं प्रति
दुर्बलायः" रघुः । दुःस्थितं बलं यस्याः प्रा०ब०। ४अश्व
शिरीषिकायां स्त्री भावप्र०। दुर्बलस्य भावः घञ् । दौर्बल्य
न०, तत् दुर्बलता स्त्री, तत् दुर्बलत्व न० स्वल्पबलत्वे

दुर्बलं त्रि० दुष्टो बाहोऽस्य । दुर्धर्मरोगयुक्ते २ खचतो

शुक्तिबलकेषु च मेधातिथिः “जटिलञ्चानधीयानं दुर्बालं कितवं तथा” मनुव्याख्याने तद्यार्थमयस्य तेनोक्तत्वात् ।
दुर्वीरणं न० दुष्टं वीरणम् प्रा०स० । दुष्टे वीरणे वृषभेदे
‘शस्र्मूख्यौपपञ्चाणि दुर्वीरणानि जायन्ते’ शत०ब्रा०
११।४।१।६ दुर्वीरणानि दुष्टवीरणानोवेति लुप्रोपमा भा०
दुर्वीधं त्रि० दुःखेन बुध्यते दुर्+बुध-कर्मणि खल् । बोधु-
मशक्ये दुःखेन ज्ञेये “आतिदुर्वीधगिरः शिरोमण्येः”
गदाधरः “निसर्गदुर्वीधमबोधविक्रवाः” किरा०

दुर्वीक्षणं पु० दुष्टो ब्राह्मणः प्रा०स० । “यस्य वेदश्च वेदी च
एतश्चान्ना च विपौरुधी । स वै दुर्वीक्षणो ज्ञेयः, इति
धूर्त्तस्वामिनोक्ते निन्दितब्राह्मणभेदे तस्य व्यावश्यकवेद
पाठविहितज्ञेययोस्त्रिपुरसूत्रसूत्रत्वात् दुष्टत्वम् । “प्रव-
ञ्जराद्दुर्वीक्षणस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य” व्यापस्तम्बः “यो
दुर्वीक्षणः सोमं पिपासति” तैत्ति०स०२।१।१०।१

दुर्भगं त्रि० दुःस्थितो भगो भाग्यमस्य प्रा०स० । दुष्टभाग्यान्विते
“दुर्भगाऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः” हरिवं०१२६अ०
पतिज्ञे ह्यन्यायां (दुःखा) ख्यातायां स्त्रियां स्त्री
‘कर्मणिः स्वकृतेः सा तु दुर्भगा समपद्यत’ भा०सा०१६६
अ० प्रियादिषु पाठात् एतस्मिन् परे पूर्वस्थितस्त्रीलिङ्ग-
शब्दस्य कर्मधारये न पुंवल्लवः ।

दुर्भाग्यं न० दुष्टं भाग्यम् प्रा०स० । दुष्टरष्ट्रे पापे । दुःस्थितं
भाग्यमस्य प्रा०स० । २दुष्टभाग्यान्विते त्रि०

दुर्भिन्नं अ० भिन्नायाः अभावः । भिन्नाया अभावे । दुर्लभा
भिन्ना यत् प्रा०स० । यद्देशे यानि शस्यानि जायन्ते
तद्देशे तद्दृश्यस्यानुत्पत्त्या २तद्दृश्यालाभसमयभेदे न० तत्-
समयभेदसूत्रकाञ्च घटिसंवेत्तरान्तर्गतं वर्षभेदाः ज्योति०
त० भविष्यपु० उक्ताः संवत्स्र दृश्यन्ते यथा

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिन्नं तस्करैरुपपीडनम् । जानी-
याद्विषहं घोरं प्रमाथिनश्च वरानने । “दुर्भिन्नं जा-
यते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनादृष्टिः समाख्याता
व्ये२० संवत्सरे प्रिये !” । “क्वचिद्वर्षेति पर्जन्यो देशे सं-
क्षिप्तमण्डलः । दुर्भिन्नं सर्वरीवर्षे ३४ व्यवहारे
विपर्ययः” । “दुर्भिन्नं जायते सर्वा मेदिनी दुष्यति
प्रिये ! । सुवे३५ सुवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि” ।
“दुर्भिन्नं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् । अनले५०
च समाख्याता नाम कार्यां विचारणा” । “देशभङ्गः
सुदुर्भिन्नं समासात् कथयाम्यहम् । पिङ्गले५१ चारु
पद्माणि ! दुर्भिन्नं नर्षदातरे” । “दुर्भिन्नं मध्यमं प्रोक्तं

व्यवहारो न वर्तते । भवेद्द्वै मध्यमा वृष्टिर्दुर्मतौ ५५
ससुपस्थिते” । “दुर्भिन्नं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड-
नम् । पापरोगो भवेद्देवि ! रत्नाक्षे५८सरवन्दनम्” ।
“रोगो मरणदुर्भिन्नं विरोधोपद्रवाकुलम् । क्रोधे५९ त
प्रियं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !” । ५९ “मेदिनी
चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च दुर्भिन्नं
क्षये संक्षीयते प्रजाः । सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे
कोङ्कणे तथा । दुर्भिन्नं जायते घोरं क्षये६० संवत्सरे
प्रिये !” । क्वचिदद्भुतोत्पातेऽपि दुर्भिन्नं भवति यथा

“मांसास्थिनी समादाय प्रशयानाद् गृहप्रवायसाः ।
श्वा शृगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्राविशन्ति चेत् । विक्रि-
रन्ति गृहदादौ च प्रशयानं सा मही भवेत् । चौरस्य
हन्यते लोकः परचक्रसमागमः । संयामश्च महा
घोरो दुर्भिन्नं मरकस्तथा । अङ्ग तानि प्रसूयन्ते तत्र
देशस्य विद्रवः । अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्”
इति ज्योति०त० । तत्र कालेऽशौचिभ्यो भिक्षायज्ञस्य
दोषाभाव इति चारुताप्रभृतयः । कौर्मै “सद्यः-
शौचं समाख्यातं दुर्भिन्ने चाप्युपलभे । डिम्बाह्वे
हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः । सद्यः शौचं समा-
ख्यातं शापादिसरणे तथा” इति सु०त० “दुर्भिन्नयुक्तराष्ट्रे
च सृत्के सूतकेऽपि वा । नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्म-
रतेष्वपि । दीक्षिताश्चाभिषिक्ताश्च व्रततीर्थेपरास्तथा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्वाराभ्यां निर्मान्वते । पूर्वसङ्क-
ल्पिते चापि नाशौचं सृत्सूतके” इति गारुडे २०६अ०
“शकटः शाकिनी गावो जालमास्तन्दनं वनम् । अनूपः
पर्वतो राजा दुर्भिन्ने नव वृत्तयः” चाणक्याः “द्वाविमौ
पुरषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दातानस्य तु दुर्भिन्ने
सुभिन्ने वस्तुहेमदः” । “एकमाने चतुःसाले दुर्भिन्ने राष्ट्र
विप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरःशुक्रो न दुष्यति”
ज्यो० त० ।

दुर्भिन्दं त्रि० दुःखेन भिद्यते दुर्+भिद-कर्मणि वज्रर्थे क ।
दुर्भेद्ये भेत्तुमशक्ये । “गिरिमासाद्य दुर्भिन्दम्” भा०
श्री० ३५ अ० खल् । दुर्भेदं तत्पार्थं त्रि० गयत् । दुर्भेद्यं
तत्पार्थं त्रि० ।

दुर्भिषज्यं त्रि० दुर्+भिषज्-कण्डा० यक् कर्मणि गयत्
यलोपः । १दुःखेन चिकित्स्ये । माने गयत् । दुःखेन
२चिकित्सायाम् “दुर्भिषज्यं चासौ भवति यमेष न प्रति-
पद्यते” व०उ० “तमिन्द्रिवहारदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादाव

प्रसूतस्मिन्दिश्यदेशमेव आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदा-
चिद् व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आन्ध्य-
बाधिवर्षादिदोषप्राप्ती दुर्भिक्षं दुःखभिषक्कर्मता हास्यै
देहाय भवति दुःखेन चिकित्सीनीयोऽसौ भवतीत्यर्थः” भा०
दुर्मृत्यु पु० दुष्टोऽसन् भ्यः । भ्रष्टगच्छे वक्ष्यमाणभ्य-
गुणविहीने निन्द्ये भ्ये तत्स्वरूपं शुक्रनीतिशास्त्र-
प्ररिगिष्टे २७० उक्तं यथा

“विपरीतगुणैरेभिर्भक्तोनिन्द्य उच्यते । ये भ्रष्टा-
हीनभक्तिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः । शठाश्च कातरा
कृत्वाः सनक्षोऽप्रियवादिनः । मनोव्यसननिश्चार्ता उत्-
कोचेष्टाश्च देविनः । नास्तिकादात्मिकाश्चैव सत्यवा-
चोऽप्यसूयकाः । ये चापमानिता वेऽसद्वाक्यैर्मर्मणि
भेदिताः । रिपोर्मितसेवकाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः ।
चण्डाः साहसिका धमेहीना नैते सुसेवकाः । नीचो
विवर्द्धितो राज्ञा राज्यनाशाय संभवेत् । वीर्याधिको
नीचकुलो दुःसङ्गेन समेषितः । महाजनैः स्पृह-
मानो हन्ति राष्ट्रं सराजकम् । सदर्शवदनर्षं तु सदर्शं
त्वय्यनर्थवत् । कृत्वा स्वबुद्धिमाहात्म्यात् महान-
मपि निन्दति । वञ्चयित्वात्यसर्वस्वं विश्वासेनाह-
रत्यनम् । स नीचस्तुङ्गुणान् वक्तुं ब्रह्मापि खलु का-
तरः । संक्षेपतस्तु कथितं सदसदृष्टश्लक्षणात्” ।

दुर्भ्रातृ पु० दुष्टो भ्राता प्रा० स० । दुष्टे भ्रातरि “दुर्भ्रातृ-
स्तस्य चोपस्य राजन् ! दुःशासनस्य च” भा० व० २७३०
तस्य भावः युवा० अण् । दौर्भ्रातृ तद्भावे न०

दुर्मति स्त्री दुष्टा मतिः । विवेकोत्पत्तिप्रतिबन्धरूपाभेन १ म-
लिनबुद्धौ “निषीदन्नो व्यपदुर्मतिं जहि” यजु० ११।
४७। “देवीरपां मतिं दुर्मतिं बाधमानाः” १७।५४
दुःस्थिता मतिर्यस्य प्रा० ६३० । २तद्युक्ते त्रि० “न साम्प्र-
रायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” मनुः दुःस्या मति-
रत्र प्रा० ७त०। षष्ठिवर्षमध्ये श्वत्सरभेदे “दुर्भिक्षं मध्यमं
प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवेद्द्वै मध्यमा षष्टि-
दुर्मते ५५ सप्तपस्थिते” ज्योति० त० भवि० पु०

दुर्मदं त्रि० दुःस्थितो मद्रो यस्य प्रा० व०। उन्मत्ते “दुर्मदं
गन्धर्वाप्सरसोभ्यः” यजु० ३०.८। “कुमारान् क्रीडमानां-
क्षान् दृष्ट्वा राजा च दुर्मदान्” भा० आ० १२.६३०। २.६४त०
राष्ट्रवृत्तभेदे “दुर्मदो दुःप्रघर्षश्च विविक्तुर्विकटाननः”
भा० आ० ६७३० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुर्मनस् त्रि० दुष्टं मनः प्रा० स० । २दुष्टे मनसि “प्राय

दुर्मनसा वीर ! गर्वेश च विशेषतः” रामा० अयो० ३१.२०
दुःस्थितं मनोऽस्य प्रा० व० । २दुःस्थितमनस्को श्वाकु-
लचित्तो त्रि० “नापैति हृदयाहातो दुर्मनाः स हयोऽ-
भवत्” भा० आ० १६६ अ० ततो अशा० अर्थे क्यङ्-
सङ्कोपश्च दुर्मनायते । [तस्य नाम” अ० १०।१२।६।

दुर्मन्तु त्रि० दुर्+मन-तन् । दुष्टं मन्यमाने “दुर्मन्तुत्वात्-
दुर्मन्त्रित त्रि० दुर्+मन्त्र-क्त । १दुष्टं मन्त्रिते मन्त्रणाविषये
“त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत !” भा० अ० १२.७
अ० । भावे क्त । २दुष्टमन्त्रणायां न० पराभवो द्वैत बने
य आसीत् दुर्मन्त्रिते घोषयात्वागतानाम्” भा० उ० ११.७ अ०
दुर्मन्त्रिन् पु० दुष्टो मन्त्री प्रा० स० । मन्त्रिलक्षणगुण-
रहिते दुष्टे मन्त्रिणि । मन्त्रिलक्षणञ्च व्यभाव्यशब्दे
३०१ प्र० उक्तम् । तद्वैपरीत्ये मन्त्रियो दुष्टत्वम् ।
“सन्नापयन्ति कमपथ्यभुञ्जं न रोगाः दुर्मन्त्रिणं कस्यप-
यान्ति न नीतिदोषाः” पञ्चत०

दुर्मर त्रि० दुष्टो मरोऽस्य प्रा० स०। १दुष्टे मृत्यौ दुःखेन
जियते दुर्+मृ-अच् । २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० ।
३दूर्वायां स्त्री जटाध० दुःखेन मरो मरणं यस्य ।
४दुःखेन मृत्युयुक्ते त्रि० “दुर्मरत्वमहं मन्ये नृणां
कच्छेऽपि वर्तताम् । यत् कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजत्
जीवितं नृपः” भा० क० १३३० । ल्युट् । दुर्मरणमप्यत्र ।
मरणस्य दुष्टत्वं चण्डालादिहृतत्वादिना भवति यथोक्तं
त्रि० सि०

अङ्कराः “चण्डालादुदकात्सर्पाद्व्राह्मणाद्द्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्ड-
दानं च प्रोतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्-
रित्से विनश्यति” । षट्त्रिंशन्मतेष्वेवम् ब्राह्मणेपि, “शृङ्गि-
दंष्ट्रिनखव्यालविषवृद्धिक्रियाजलैः” । व्यालोगजः “सदूरा-
त्परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् हतस्याप्यथ विद्युता । निन्दहीतः स्वयं राज्ञा
चौर्यदोषेषु कुलचित् । परदारान् हरन्श्च द्वेषात्
पतिभिर्हताः । असमानैश्च सङ्घीर्षैश्चण्डालादौश्च वि-
ग्रहम् । कृत्वा तैर्निहतास्तद्वृत्तण्डालादीन् समान्निताः ।
शस्त्राग्निगरदासैव पाखण्डा क्रूरबुद्धयः । क्रोधात्-
प्रायं विषं वद्विं शस्त्रसङ्ग्रहान्नं जलम् । गिरिद्वज्रप्रपातं
च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशल्यजीविनो ये च सून-
लङ्कारधारिणः । सखे भगवस्तु ये केचित् स्त्रीवप्राया
नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणै-

हंताः । महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्येषिर्नास्ति सद्भयः । न
चाश्रुपातः पिच्छो वा कार्यं आडादिकं क्वचित् ।
एतानि पतितानां तु यः करोति विभोहितः । तम-
कच्छदयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा” ।

तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि तत्तोकं यथा
“तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादिकायं तच्च विश्वप्रकाशादौ
दर्शितं यथा

शातातपीये च “व्याघ्रेण निहते विप्रैर्विप्रकन्यां
विवाहयेत् । सर्पदंटे नागवलिर्जैवः सर्पश्च काञ्चनः ।
चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजेर्हते । राज्ञा विनिहते
दद्यात् पुरुषं तु हिरण्यमयम् । चौरैश्च निहते धेनुं
वैरिणा निहते हृषम् । हृषेण निहते दद्याद्यथा शक्त्या
तु काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूचीसमन्विता ।
निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समविष्टिता । शौचहीने
मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च
मृते कुमारसुपनाययेत् । निष्कत्रयस्वर्णमितं दद्यादशं
हयाहते । गुना हते चोत्तपालं स्थापयेच्चिजशक्तितः ।
सूकरेण हते दद्यान्निहृषं दक्षिणान्वितम् । कृमिभिश्च
मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्चखारिकाः । हृलं हृलहते
दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन हते दद्याद्दृश्यं
सोपस्करान्वितम् । श्वगुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्षतम् ।
अग्निना निहते कार्यसुदमानं स्वशक्तितः । दारुणा
निहते चैव कर्तव्या सदने सभा । शस्त्रेण निहते दद्या-
न्निहृषीं दक्षिणान्विताम् । अश्वजना निहते दद्यात्स्वत्वां
गां पर्यास्त्रिणीम् । विषेण च मृते दद्यान्कोदिनीं हेम-
निर्मिताम् । अट्टवन्धनेन च मृते कर्पिं कनकनिर्मितम् ।
मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद्द्विनिष्कजम् । विष्णुचिका-
मृते स्वाडु भोजयेच्च शतं द्विजान् । हतधेनुः प्रदातव्या
कण्ठाक्षकवले मृते । कासरोगेण च मृते अष्टकच्छं
व्रतं चरेत् । कृत्तिसारमृते लघं गायत्र्याः प्रयतो
जपेत् । शाकिन्यादिप्रहयस्ते जपेद्दुदं यथोदितम् ।
विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् । अन्तरिक्ष
मृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सञ्ज्ञासुपुत्रकं दद्या-
दसुश्रयस्वर्गतो मृते । पतिते च मृते कुख्यात् प्राजा-
पत्यांस्तु षोडश । मृते चापत्यरहिते कञ्छायां
नवतिं चरेत् । एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्व-
देहिहकम्” । अनन्तमृतेन तु दुर्मरणप्रकाराश्चतःषष्टि

प्रकारा उक्तास्ते च तदुक्तान्त्येषिपद्यतौ दृश्याः ।
दुर्मर्ष पु० दुःखेन मृष्टप्रते दुर्+मृष्ट-कर्मण्य खल् । दुःखेन
मर्षणीये दुःखेन सहनीये “यच्छुश्रूया इमं हवं दुर्मर्षं
चक्रिया उत्रं ऋ० ८।४५।१८

दुर्मर्षण पु० दुर्+मृष्ट-भाषायां खलं बाधित्वा युच् । दुः-
खेन सहनीये २विष्णौ पु० “अजो दुर्मर्षणः शास्ता”
विष्णु सं० मर्षितं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः”
भा० ३४तराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्मर्षणो विकर्षश्च चित्तसेनो
विविंशतिः” भा० व्या० ६३० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्म(स्त्री)ल्लिका स्त्री दृश्यकाव्यरूपे उपरूपकभेदे सा० द० यथा
“नाटिका लोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्र-
स्थानोद्गायकाव्यानि मेङ्गलं रासकं तथा । संला-
पकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका
प्रकरणी हृल्लीशोभाशिकेति च । अष्टादश प्राङ्-
रूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म
नाटकवन्मतम्” इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकृतं यथा
“दुर्मल्लो चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा । अगभां
नागरनरा न्यूननायकभूषिता । त्रिनालिः प्रथमो-
ऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडाश्रयो भवेत् । पञ्चनालिर्द्वितीयो-
ऽङ्को विदूषकविलासवान् । षष्थालिकसृतीयस्तु पीठ
मर्दविलासवान् । चतुर्थो दयनालिः स्यादङ्गः क्रीडित
नायकः । यथा विन्दुमती” ।

दुर्मायु लि० दुष्टान्यायुधानि भिन्वन्ति मि-क्षेपे उष् ।
दुष्टायुधक्षेपके “दुर्मायवोदुरेवामर्त्यासः” ऋ० १।२०।१५

दुर्मित पु० दुष्टं मितम् प्रा० सं० अमितवत् पुंस्त्वम् । विरो-
धिलक्षणया १अमिते शत्रौ । दुःस्थितं मितं यस्य ।
२दुष्टमितके लि० । “दुर्मितासः प्रकलविन् मिसानाः”
ऋ० ७।१८।१५ स्त्रियां टाप् । दुर्मिताया अपत्यम् बाह्वा०
इज् । दौर्मिति तदपत्ये पुंस्त्री०

दुर्मितिय लि० दुर्मिताय अमितत्वाय साधु च । अमि-
तत्वेनावस्थिते । “सुमितिया न व्याप ओषधयः सन्तु
दुर्मितियास्तस्यै सन्तु” यजु० ६।२२ । “दुर्मितिया अमित-
त्वेनावस्थिताः” वेददी०

दुर्मिलका स्त्री माताहृत्प्रभेदे यथा “हात्रिंशन्नात्वं फण्य-
पतिजलितसकलविभूषणहृत्प्रवरम् दशवसुभुवनैर्वातिरत्न
प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कल
गणनिर्मितपदमिति दुर्मिलकानामपदं नरपतिवरतोषण
वन्दिविभूषणभुवनविदितसन्नापहरम्” ।

दुर्मुखं त्रिदशं ह्यसं तद्ग्रापारो वाऽस्य प्रा० व० । १अथ
 हेमच० । श्वानरभेदे श्रावसभेदे "रक्षःपतिस्तदवबोक्त
 निकुम्भकृष्णसूत्राक्षरान्नरान्नकादीन्" भाग०८।
 १०।८ ४नागभेदे मेदि०। "नागत्रये दुर्मुखश्चाश्वरीपः
 स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन्" भा०मौ०४०४
 ५ मङ्घ्रिपासुरसेनानीभेदे "दुर्जरं दुर्मुखं चोभौ शरै-
 र्निन्दो यमवयम्" देवीमा० ह्रिषिणे "नन्दिसुखो भीम-
 रुखः सुसुखो दुर्मुखोऽसुखः" भा०गा०२८६३० शिवना-
 मोक्तौ । ६धृतराष्ट्रपत्न्यभेदे "दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च
 तथा परः" भा०आ०६७३०। ७नटपभेदे । "संयामजिदु-
 दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान्" भा०स०४३० युधिष्ठिरस-
 भागतन्टपोक्तौ ८यज्ञभेदे ब्रह्मण०। ९अपिष्यवादिनि त्रि०।
 ११रामस्थानःपुरचारिणि चरभेदे "युद्धान्तचारो दुर्मुखः
 स मया पौरजानपदानपसर्पितं प्रयुक्तः" उत्तररामच०।
 १२उत्तरद्वारमन्त्रे ६०वर्षमध्ये १३वर्षभेदे "तुपधान्यत्रयो
 देवि ! सर्वशस्त्रमहाघता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे
 दुर्मुखाः प्रजाः" ज्यो०त०भवि०पु०

दुर्मुहूर्तं च० निन्दितो मुहूर्तः प्रा०स०। अमशक्तो मुहूर्तः
 "नक्षत्रेष्वसुरेष्वन्ये दुस्त्रिधौ दुर्मुहूर्तजाः । संपतन्त्या-
 सुरी योनिं यत्प्रसववर्जिताः" भा०शा०१८०४०

दुर्मुख्यं त्रि० दुःस्थितं मूल्यं प्रा०स० । १दुःस्थिते मूल्ये
 २महाघे यस्य यन्मूल्यं क्लृप्तं तत आधिक्ये मूल्यस्य
 दुःस्थितत्वमिति बोध्यम् प्रा०व०। २तदुक्ते त्रि०

दुर्मधस् त्रि०निन्दिता मेघास्य अमिच्छ समा०। १निन्दितमतौ
 विवेकासनये २धारणवर्जितबुद्धिके "न किञ्चिदुक्ता दु-
 र्मेधास्तस्यौ किञ्चिद्वान्मुखः" भा०व० १०अ० "प्र-
 त्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः" २८१अ०। आर्षे तु समा-
 सान्निधेरनित्यत्वात् कश्चिन्नामिच्छ समा०। "त एव वेदा
 दुर्मेधैर्वाग्नेने पुरुषैर्वथा" भाग० १।४।२५ "अन्वहृषा-
 नान् निःसत्वान् दुर्मेधान् हृषितायुषः" भाग०१।४।१८

दुर्मीहं पु० निन्दितं रुद्रत्वनेन सुहृ-करणे घञ् । १काक-
 तृह्यां राजनि०। २काकादन्वां स्त्री शब्दार्थचि० ।

दुर्यं पु० दुरं द्वारं वाति या-क दुरि द्वारे भवः यत् वा ।
 १मन्त्रे "देवी दुर्यं आसुर्मा" शत०ब्रा० ३।५।१।१८
 "सं गोम भावदत्तं देवी ! दुर्यं यजु०।१७। दुर्यशब्दो
 मन्त्रवाची "दुर्मा वै मन्त्राः" इति श्रुतेः वेददी० । द्वारे
 भवेत्यप्ये च । "निरैके पञ्चेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः"
 ऋ०१।५।१।१४

दुर्यशस् न० निन्दितं यशः प्रा०स० । विरोधिर्लक्षणाया १क-
 कोक्तौ "त्वदप्रसूचीसचिवः स कामिनोर्मनोभवः स्त्री-
 व्यति दुर्यशःपटौ" नैष० । दुःस्थितं यशोऽस्य प्रा०व० ।
 २दृष्टयशस्के त्रि०

दुर्योगं पु० दुष्टो योगः प्रा०स० । १दुर्भाग्यसूचके ग्रहयोग-
 भेदे २दुष्टकौशले च "दासीभूतास्त्रि दुर्योगात् सपत्न्याः
 पतगोत्तम !" भा० व्या० २७अ० तस्या दास्ये च सर्पाणां
 यथा कौशलभेदः तथा तत्रैवाध्याये दृश्यः ।

दुर्योणं न० दुष्टा योनिः स्थानमस्त्वस्य अर्थ० अच् संज्ञा-
 त्वात् णत्वम् । संयामे "नि दुर्योणं आदृण्डः सुभवाचः"
 ऋ०५।२८।१० "दुर्योणः संयामः" भा० [योधनीत्रे ।

दुर्योधं पु० दुःखेन युध्यतेऽसौ दुर+युध-कर्मणि खल् । दुःखेन

दुर्योधनं पु० दुर+युध-भाषायां युच् । १धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठे
 पुत्रे । "जलेरंशस्तु सपञ्चे भुवि दुर्योधनो नटपः ! ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुष्यामयशस्करः । जगतो वस्तु
 सर्वस्य विद्वेषा कलिपूरुषः । यः सर्वां घातयामास
 पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्क-
 रणं महत्" भा०आ०६७अ० "स जातमात्र एवाथ
 धृतराष्ट्रसुतो नटप ! । रासभारावसदृशं कराव च ननाट
 च । तं खराः प्रत्यभाषन् मन्त्रगोमायुवावसाः ।
 वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा । ततस्तु भीत-
 वद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । समानीय बहून् विप्रान्
 भीष्मं विदुरमेव च । अन्यांश्च सुहृदो राजन् ! कुरुन्
 सर्वांस्तथैव च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुल-
 वर्द्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्य-
 मस्ति नः । ज्यन्तवनन्तरस्मादापि राजा भविष्यति ।
 एतद्भिर्ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता भुवम् । वाक्यस्यै-
 तस्य निधने दिक्षु सर्वास्तु भारत ! । क्रव्यादाः प्राणदन्
 घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः । लक्षवित्वा निमित्तानि
 तानि घोराणि सर्वशः । तेऽनुवन् ब्राह्मणा राजन् !
 विदुरश्च महाभतिः । यथेमानि निमित्तानि घोराणि
 मनुजाधिप ! । उद्यितानि सुते जाते ज्येष्ठे तु पुरुष-
 र्धम ! । व्यक्तं कुलान्करणो भवितेषु सुतस्त्वव । तस्य
 शान्तिः परित्यागे शुभावपनयो महान् । शतमेफोन-
 मप्यस्तु पुत्राणान्ते महीपते ! । त्वजैनमेकं शान्तिञ्चेत्
 कुलस्येच्छसि भारत ! । एकेन कुरु वै ज्येष्ठं कुलस्य जग-
 तस्तथा । त्वजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्वजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्वजेत् । स तथा

विदुरेषोक्तस्तैश्च सर्वैर्हि जोत्तमैः । न चकार तथा राजा
 पुत्रस्त्रे हसमन्वितः" भा०आ०११५ अ० २दुर्योधनीये ति०
 दुर्योनि स्त्री निन्दिता योनिः प्रा०अ० १निन्दितायां जातो
 दुःस्थिता योनिरस्य प्रा०अ० । २निन्दिताजातिके ति०
 "न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति" मनुः ।
 दुर्लभिका स्त्री दुष्टा जतैव स्वार्थं क प्रा०अ० १निन्दितायां
 लतायां २कन्दोभेदे च "वसुभिश्च रश्मैरथ दिग्भिरुदी-
 रितसद्गतिका विहिता हि सगन्धाटकभूषितसञ्चरणा-
 व्जितदुर्नय ! दुर्लभिकेति तदा । फणश्चतुकुलमङ्गलनाम-
 कनागवरप्रथता सुकतां सुखदा यशवन् ! धराधिप !
 गौडकुलोज्ज्वल ! तामवधेहि हृदये सदा" हरत्ना०

दुर्लभ ति० दुःखेन लभ्यते दुर्+लभ-कर्माणि खल् । १लभ्यम-
 शक्ये कच्छेण लभ्ये २दुष्प्राप्ये मेदि० ३अतिप्रशस्ते
 शब्द०४प्रिये हेमच० । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र
 सुदुर्लभा" सा०द० "अप्रियस्य च पत्यस्य वक्त्रा श्रोता
 च दुर्लभः" रामा० "दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेम-
 कत् सुतः । दुर्लभा सद्यो भार्या दुर्लभः स्वजनः
 प्रियः" चाणक्य० ५कचूरे पु० मेदि० ६कचूरे पु०
 राजनि० ७दुरात्मभावां पश्येत्कण्टकायांश्च स्त्री रा-
 जनि० । ८विष्णो पु० "दुर्लभो दुर्जयो दुर्गः"
 विष्णुसं० । "दुर्लभया भक्त्या लभ्यत इति दुर्लभः
 "जन्मान्तरसङ्घेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां
 क्षीणपापानां कृष्ण भक्तिः प्रजायतेः" इति व्यास-
 वचनात् "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति"भगवद्भजनात् भा०"सा-
 न्धयोः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम्" मनुः ।
 "मत्पुत्रं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया" रघुः "कुसु-
 मायुधपति ! दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद् भविष्यति"
 कृमा० ।

दुर्ललित न० दुर्+लभ-ईप्सायां भावे क्त । दुष्टेच्छायां दुर्ल
 भवस्तुवाञ्छायाम् (आव्दार) तस्या अन्यलाभाविषयत्वे न
 दुष्टत्वम् । २दुष्टेदिते च "स शशाप ततो रोषान्दु-
 निर्दुहितरं तव । अतिदुर्ललितैः कन्या शत्रुहस्तं
 गमिष्यति" हरिवं० १४६ अ० कर्त्तरि क्त । ३तथाविधे
 च्छायुक्ते ४दुष्टेष्टान्ते प्रचपले च ति० "बाहस्य मे
 प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवसति समचक्षुदायुषो-
 ऽसौ" वेणी० ।

दुर्लसित न० दुर्+लभ-क्त । दुष्टेष्टायाम् ।
 दुर्लभि पु० दुर्+लभ-वच् । दुःखेन लभे । "जोत्तमैर्हि-

भविष्यं वलवासुखसागरम्" भा० शा० ३०२ अ०।
 दुर्लेश्य न० दुष्टं वेष्टम् । गर्हिते वेष्टयत्ने । "देशान्तरस्थे
 दुर्लेश्ये नष्टोऽष्टे ह्यते तथा । मित्रे दग्धे तथा क्विप्ते
 वेष्ट्यमन्यन्तु कारयेत्" नार० सर्वैरेतैर्विशेषभैर्विचारा-
 क्षमता विवक्षिता । दुष्टं लिप्यक्षरपरिचोपेनावाचकतया
 वा यक्तेष्वं तत्तु दुर्लेश्यं, नष्टं सर्वथा नाशस्यपमतम्
 उन्मृष्टं मसोदोषादिना ऋदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि
 दग्धमपि नष्टमेव तथापि काबलात्मकता शीर्षता नष्ट-
 पदेनात् विवक्षिता । पत्नान्तरकरणस्यार्थिप्रत्यक्षिकोः पर-
 स्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्नापचयनाय
 कावो देवोऽध्यापेक्षया, व्यवहारो वाऽप्रवर्तनीयः दुर्ल-
 श्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्नान्तरकरणमन्वया व्यवहार
 स्याप्रवृत्तिरेवेत्यवसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः" ।
 तथाच नारदः "वेष्ट्ये देशान्तरस्थे तु शीर्षं दुर्लिखिते
 ह्यते । सतस्तत्कालकरणमसतो ब्रूष्टदृग्भक्तिं वीरसि०
 दुर्वं बधे भ्वा०पर०सक०सेट् । दुर्वति अदूर्ति० । ईदित् । दूर्तः
 दुर्वच ति० दुःखेन उच्यते दुर्+वच-कर्माणि खल् । दुःखेन
 कथनीये वक्तुमशक्ये । "अपि वागधिष्यस्य दुर्वचं वचनं
 तद्विदधीत विस्मयम्" किरा० । स्वार्थयोमे कर्त्तरि षष्ठा
 निषेधेन सम्बन्धविवक्षयाऽत्र षष्ठी" सौभराजसुभेत्वाऽह-
 मयोचं दुर्वचं वचः" भा० उ० १७७ अ० ।

दुर्वचस् न० दुष्टं वचः प्रा०अ० । गर्हिते वचने वचसो दुष्टत्वम-
 प्रियावेदकत्वेन "असह्यं दुर्वचो ज्ञातेर्भेषान्तरितरौद्रवत्"
 उद्ग० "नारीं जित्वा विरुत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः"
 भा०द्रो० १४८ अ० । दुःस्थितं वचोऽस्य प्रा०अ० । २दुष्ट-
 वचनवक्त्रि ति० ।

दुर्वराह पुंस्त्री० गर्हितो वराहः प्रा०अ० । १गर्हिते वराहे
 विष्टुराहे साम्यगूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "त्वयो ह
 वापशयोऽनेध्या दुर्वराहरेडकः श्वा" शत० ब्रा०१२।४।१।४

दुर्वर्षं न० निन्दितो हेमापेक्षया निकष्टो वर्षोऽस्य । १रजते
 क्षमरः । "दुर्वर्षमिन्निरिह सान्द्रसुधासकषी" भावः
 १एकवालुके मेदि० । २निम्बवर्षयुक्ते ति० । "न तत्र
 कश्चिद्दुर्वर्षो व्याधितो वापि दृश्यते" भा०अ० १६६ श्लो०
 ३श्वेतकुष्ठिनि तस्य रजतवर्षेणुत्पत्त्यात् दुर्वर्षत्वम् । "दु-
 र्वर्षः कुनखी कुष्ठी मायाकी कुण्डभोसकौ" भा० अ०
 १६६ अ० । दुष्टोवर्षः प्रा०अ० । ६निन्द्ये ब्राह्मणदिवसे
 च । "दुर्वर्षोऽस्य आटव्यः" तेत्ति०अ० २।१।४।६ दुष्टे
 इत्यक्षरे पु०

दुर्वर्त्तुं त्रि० दुर्+वृ-कर्मणि तन् । दुर्वारि "दुर्वर्तुःश्चा मवति
भीम कृत्स्नम्" इ० ४।३८। "दुर्वर्तुः दुर्वारः" भा० ।

दुर्वस त्रि० दुःखेनोपप्रतेऽत्र दुर्+वस-वा० आधारे खल् ।
कृष्णेण वासयोष्ये वस्तुमयक्ये "त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः
कृष्णात् परमदुर्वसः" भा० वि० १३० ।

दुर्वसति स्त्री दुःखेन वसति । दुःखेनावस्थितौ "रोगोप-
सृष्टतनुदुर्वसति" सुसुप्तुः" रघुः ।

दुर्वह त्रि० दुःखेनोद्यतेऽसौ दुर्+वह-कर्मणि खल् । दुःखेन
वहनीये वोदुमयक्ये । "न दुर्वहन्नोषिपयोधरात्ताः"
कुमा० "अनुपवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम्" रघुः ।
"दुर्वहो निग्रहो दण्डो हिरण्यवकुलसुधा" भा० शा०
६।१६० श्लो० ।

दुर्वाच् स्त्री गर्हिता वाक् प्रा० स० । इनिन्द्रे वाक्ये दुः-
स्थिता वागस्य प्रा० व० । इनिन्द्रे वचनान्विते त्रि० "शय्या-
सनमलङ्कारमस्यपानमनार्थताम् । दुर्वाग्भरं रतिश्चैव ददौ
स्त्रीभ्यः प्रजापतिः" भा० अतु० ४०४० "अतीव जल्पन्
दुर्वाचो भवतीह विहेटकः" भा० आ० १०७६ श्लो० ।

दुर्वाच्य न० निन्द्यं वाच्यम् प्रा० स० । अपवादे इच्छकीर्त्तौ
"क्रोडानिषित्तं न श्रुत्वा दुर्वाच्यं न भविष्यति" रामा० सु०
१।२४ श्लो० । २कृष्टेन वाच्ये च ।

दुर्वाद पु० दुष्टो वादः प्रा० स० । अकीर्त्तौ स्तुतिपूर्वकाप्रिय-
वाक्ये इत्यपवादे जटाध० इनिन्दितवाक्ये च ।

दुर्वान्त न० दुष्टं बालं प्रा० स० । इविधानातिक्रमेण वमने
दुःस्थितं बालमस्य प्रा० व० । इदुष्टवमनयुक्ते त्रि० । "दुर्वा-
न्तस्य तु वसत् क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्वयधुकुण-
पीडकाञ्जराङ्गमर्दनिसोदमनि कुर्वन्ति" सुश्रुतः ।

दुर्वारि त्रि० दुःखेन वार्यतेऽसौ दुर्+वारि-कर्मणि खल् ।
दुःखेन वारणीये वारयित्तमयक्ये "किञ्चायमरिदुर्वारः
पाशौ पाशः प्रचेतसः" कुमा० "सा दुर्वारं कथममपि
परित्यागदुःखं विभेहे" रघुः ।

दुर्वारिण त्रि० दुःखेन वारयन्मस्य । इदुःखेन वारणीये "संर-
क्ष्य शरानसन्तु द्रोणं दुर्वारिणं रणे" भा० द्रो० १।६३३ श्लो० ।
इशिवे पु० दुर्विपहृशब्दे दृश्यम् ।

दुर्वारि त्रि० दुःखेन वारिवारयन्मस्य । कम्बोजदेशीये
वोधभेदे "एते दुर्वारयो नाम कम्बोजा यदि ते श्रुताः"
भा० द्रो० १।१२ श्लो० । [दुष्प्रवृत्तौ ।

दुर्वार्त्ता स्त्री गर्हा वार्त्ता प्रा० स० । अप्रियावेदकवार्त्तायां
दुर्वार्त्तना स्त्री दुष्टा वासना प्रा० स० । प्रविष्टमयक्ये आयास

दुर्वासस पु० सुनिभेदे स च महाराजेशाले रनस्यवागमलः ।
तदुद्भवकथा आलेख्यशब्दे ६६२ अ० दृष्ट्या तन्नामनिश्चित्य
यथा "निगूढनिश्चयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः" भा०
अतु० ४७ श्लो० । "नमांशसु क्षितितले महाभागो द्विजो
समः । दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयि-
ष्यति" भा० आ० २२३ श्लो० शिववाक्यम् । तस्य रुद्रां-
शजत्वेन क्रोधनत्वं यथाह "दुर्वासाः क्रोधनः श्येनस्यथा
दीर्घतमा सुनिः" भा० स० ७ श्लो० "शिव्यायुतसमीपेतेतो
दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य सुनिं परमको-
पनम्" भा० व० २६१ श्लो० तस्य क्रोधशीलत्वेन विशेषणम् ।
दुःसाध्यं वासः श्दहे वासनमस्य इति वा व्युत्पत्तिः ।
श्दहे तदीयवासनस्य दुःसाध्यत्वात् दुर्वासस्तं यथोक्तं
भा० अतु० १५६ श्लो० यथा "अवसनुमे श्दहे तात ! ब्रा-
ह्मण्यो हरिपिङ्गलः । चीरवासा विल्लखच्छो दीर्घशशुः
कथो महान् । दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।
सर्वान् सञ्चरते लोकान् वे दिव्या वे च मातृधाः । इमां
गाथां गायमानश्चरत्परेषु सभासु च । दुर्वाससं वासवेत्
को ब्राह्मणं सत्कृतं श्दहे । रोषणः सर्वभूतानां सृष्ट्ये-
ऽप्यपकृते कृते । परिभाषाञ्च मे श्रुत्वा कोऽतुदद्यात्
प्रतिश्रयम् । यो मां कश्चिदासवीत न स मां कोपये-
दिति । यथाहिद्रावते कश्चित्ततोऽहं समवासवम् । स
अ भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामस्यमेकदा । एकदाकाल्यकं
भुङ्क्ते न चैवेति पुनश्चैवान् । अकस्माच्च प्रहसति
तथाऽकस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः प्र-
थिव्यामभवत्तदा । अथ सावसथं मत्वा स शय्यास्यार-
णानि च । कन्यासालङ्कृता दग्धा ततो व्यपगतः
पुनः । अथ मामत्रवीङ्गुयः स सुनिः संशितव्रतः ।
कृणु ! पायसमिच्छामि भोक्तुं मित्रैव सत्वरः । तदैव तु
मया तस्य चित्तघ्नेन श्दहे जनः । सर्वाण्यज्ञानि
मानानि मच्छासोद्भावचाक्षया । भवन्तु सत्कृतानीह
पूर्वमेव प्रचोदितः । ततोऽहं जायमानं वै वासवं
प्रत्नवेदयम् । तं भुङ्क्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमत्र-
वीत् । क्षिप्रमज्ञानि लिम्पस्य पावसेनेति स अहं ।
अविष्टमत्रैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छि-
ष्टेन मातामि शिरश्चैवाभ्यक्षयम् । स दर्शय तदा-
श्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तासपि अयमानः स
पावसीनाभ्यलेपयेत् । सुनिः पायसदिग्धाक्षीं रवे
तूर्णमयोजयत् । तमाहृत्वा रथञ्चैव निर्वायी च श्दहान्-

मम । अग्निवर्षोऽज्ज्वलन् धीमान् स द्विजो रथधूर्य-
वत् । प्रतोदेनाहृददाहान् रुक्मिणीं मम पश्यतः । न च
मे स्तोत्रमप्यासीदुदुःखमीषप्रार्थितं तदा । तथा स राज-
मार्गेण महता निर्ययौ बहिः । तदुदहा महदाश्चर्यं
दाशाह्वां जातमन्यवः । तथाऽजल्यन् मिथः केचित्
समाभाष्य परस्परम् । ब्राह्मणा एव जायेरन् मान्यो
वर्षः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः
पुमानिह । आशीविषविषं तोच्छन् ततस्तीक्ष्णतरो
द्विजः । ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिन्निकृत्तकः ।
तस्मिन् व्रजति दुर्विषं प्रास्वन्नद्रुक्मिणीं पथि । तन्ना-
मर्षयत श्रीमालतस्तूर्णमचोदयत् । ततः परमसंक्रुषो
रथात् प्रस्कन्द्य सद्द्विजः । पदातिरुत्यथेनैव प्राह्वद्विच-
प्यासुखः । तस्युत्पथेन धावनमन्वधावः द्विजोत्तमम् ।
तथैव पयसा दिग्धः प्रसीद भगवन्निति । ततो विज्ञोक्य
तेजस्वी ब्राह्मणो मासुवाच ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण !
प्रकृत्यैव महाभुज ! । न तेऽपराधमिह वै इष्टवानस्मि
सुव्रत ! । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द ! इषु कामान् यथेप्-
सितान् ।

दुर्विगाह् त्रि० दुर्+वि+गाह्-कर्मणि खल् । इदुःखेन गा-
हनीये ष्टतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दुर्मदोदुर्विगाहश्च विवित्-
सुर्विकटाननः” भा०शा०११७अ० ।

दुर्विदग्ध त्रि० दुष्टो विदग्धः प्रा०स० । गर्विते “अचो-
क-वेगदुर्विदग्धं गरुत्तनम्” काद० ।

दुर्विदत्त त्रि० विद-लाभे विद-ज्ञाने वा वा०ष्यत् विदत्तं लभ्यं
धनं ज्ञानं वा ततः प्रा०स० । इदुर्धनके २दुर्ज्ञानके च “आ-
रे मन्तुं दुर्विदत्तस्य धीमहि” ऋ०१०।३५।४ । “दुर्विदत्ता
निर्द्धर्तिते” ऋ०१०।३६।२ ।

दुर्विध त्रि० दुस्सा विधाऽस्य प्रा०स० । दरिद्रे क्षमरः ।
(दमयन्तीक्षणे) “अपि खञ्जनमञ्जनास्त्रिते विदधाते रुचि-
मर्भदुर्विधम्” नैष० “विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः” माघः ।
२खवे मेदि० ३मूखे शब्दर० । “शास्त्रेष्वन्येषु कुवियो
विद्यमानेषु दुर्विधाः । बुद्धिमान्तीक्ष्णिकीं प्राप्य निरघान्
प्रवदन्ति ते” रामा० २।१०।६।२

दुर्विनय पु० दुर्+वि+नी-भावे षच् । विनयराहित्ये ।

दुर्+वि+नी-क्तिन् । दुर्विनीति तन्नाथे स्त्री

दुर्विनीत त्रि० दुर्+वि+नी-कर्त्तरि क्त । श्विनयाकर्त्तरि
विनयान्त्वो २अशिक्षिताश्चे पुंस्त्री०हेमच०स्त्रियां जाति-
त्वात् स्त्री ।

दुर्विमोचन त्रि० दुःखेन विमोचनं यत् । इदुःखेन मोच-
नीये ष्टतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्तवाञ्छित्तवर्षां सुवर्षां
दुर्विमोचनः” भा०शा०११७अ० । तत्पुत्रोक्तौ तु ६७अ० ।
दुर्विमोचन इति पाठान्तरम् । सोऽपि तत्पुत्रभेदे

दुर्विवाह् पु० निन्दितो विवाहः प्रा०स० । ब्राह्मणादिचतुष्क-
भिन्नेषु आसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु ब्राह्मणादीनष्टौ
विवाहास्तुक्ता मनुनोक्तं यथा

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशत्युत्पत्तयः । ब्रह्म-
वर्चस्विनः प्रजा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः । रूपसत्त्वगुणो-
पेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिणा
जीवन्ति च शतं वषाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसान्त-
वादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिषः सुताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितै
निन्दिता नृणां तस्माच्चिन्त्यान् विवर्जयेत्”

दुर्विष पु० दुःस्थितो विषोऽस्य प्रा०स० । विषकृतविकारान्त्वो शिषे
“दुर्विषो दुष्प्रकाशश्च दुर्विषो दुर्जयोऽजयः” भा०शा०
२८६अ० शिवनाभोक्तौ । तस्यास्तमन्वन्काले विष-
पानेऽपि तत्कृतविकारराहित्यात् विषविकारस्य तं
प्रति दुःस्थितत्वात्तस्य तथात्वम् । दुष्टो विषो वा पेयत्वे
नास्त्यस्य षच् वा । दुष्टविषपानाहा तस्य तथात्वम् ।

दुर्विषह् त्रि० दुःखेन विषह्यतेऽसौ दुर्+वि+सह्-कर्मणि
खल् । इषोदुमशक्ये दुःखेन सहनीये “सैषा दुर्विषहा
माया देवैरपि दुरासदा” हरिवं० ४६अ० २शिशे पु०
“दुर्वीरयो दुर्विषहोदुस्सहोदुरतिक्रमः” भा०शा०२८६
अ० । ष्टतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्वीधनो दुर्विषहो दुर्मुखो
दुष्प्रघर्षश्चः” भा०शा०१८६अ० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्वृत्त न० दुष्टं वृत्तम् प्रा०स० । निन्दिते आचरणे “दु-
र्वृत्तं धार्तराष्ट्राणासुक्रवान् भगवान्दधिः” भा०शा०१०अ०
दुःस्थं वृत्तमस्य प्रा०स० । २दुर्जने “दुर्वृत्तवृत्तमनः तव
देवि ! शीघ्रम्” देवीमा० “चाटुतस्कर दुर्वृत्तमहासा-
हसिकादिभिः” याज्ञ०

दुर्वेद त्रि० दुःखेन विद्यते लभ्यतेऽसौ दुर्+विद+लाभे-क-
र्मणि खल् । इत्थुमशक्ये दुःखेन लभ्ये “ये एव के च
माख्यौ स्वातां दुर्वेदे एव वशा वृत्तिर्यदि वशां वृत्तिं
न विन्देदपि” यत०ब्रा० ५।१।१३ दुर्बल्यज्ञो वेदोऽस्य
प्रा०स० । २वेदपाठरहिते च । “दुर्वेदा वा सुर्वेदा वा
प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्वया भस्मा-
न्वया इवाम्नयः” भा०स०१६६अ०

दुर्व्यवहार ए० दुर्दृष्टो व्यवहारः प्रा० व० । दुर्दृष्टशब्ददर्शिते
रागबोधभादिनाऽसहस्यनिर्णीते व्यवहारे तच्छब्दे दृश्यम् ।

दुर्नृजित न० गर्हितं व्रजितम् प्रा० व० । निन्दितगतौ “दुर्व्या-
हृताच्छ्रमाना दुःस्थिता दुरवेक्षितात् । दुरासिताद्
दुर्नृजितादिद्विताध्यासितादर्पि” भा० व० २२२ व०

दुर्ह(ण)न लि० दुःखेनाहन्यतेऽसौ दुर+हन-कर्मणि खल् ।
हन्तुमयक्ये दुःखेन हन्ये “प्रकल्पस्यति च तस्यार्थो
निकृन्ने दुर्हने हते” भट्टिः वेदे तु षत्वम् । “भो षु षः
परापरा निर्वृत्तिदुर्हणा वधीत्” ऋ० १।२८।६ “त्वं
नो अस्या इन्द्र ! दुर्हणयाः” ऋ० १।१२।११४

दुर्हणायु लि० दुष्टं हनननिष्कति क्यच् दुर्हणाय-उन्
वेदे षत्वम् । दुष्टहननेच्छौ “स्त्रियं बट्टुर्हणायुवम्”
ऋ० ४।२०।८ “दुर्हणायुवं दुष्टहनननिष्कलीम्” भा०
आन्दस्य उवङ् ।

दुर्हणु लि० दुःस्थो हनुरस्य प्रा० व० दुर+हन-उन् वा,
वेदे षत्वम् । दुःखेन हननीये २दुष्टहस्तयुक्ते च “तदा
रभस्य दुर्हणो !” ऋ० १०।१५।१। लोके तु दुर्हणु
इत्येव दुष्टहस्तके लि० ।

दुर्हल(लि)लि० दुष्टो हलिरस्य वा अच् समा० । दुष्टहलियुक्ते
दुर्हित लि० निन्दितो हितः प्रा० व० । विरोधिलक्षण्या
शतौ “न दुर्हितः स्यादप्ये न पापया” ऋ० ८।१।२६

दुर्हुतं न० निन्दितं हुतम् प्रा० व० । अफलजनके होमे “सदैव
याचमानेषु तथा दम्भान्तिषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता
दावान्नाविव इङ्कृतम्” भा० शा० १८ व०

दुर्हणायु लि० दुष्टं हृषोयते क्रुध्यति लज्जते वा दुर+
हृषो+क्रोधे लज्जावाञ्च कण्डू० यक् तत एन् अल्लो-
पयलोपो प्रथो० वर्यव्यत्यासे ईकारस्याकारः, ऋगञ्जा०
वा नि० । दुष्टक्रोधने २दुष्टं लज्जमाने च ।

“दुर्हणायुस्त्रिस्तानि वसवो जिघांसति” ऋ० ७।५।८

“दुर्हणायुरशोभनं क्रुध्यन्” भा० “ऋतस्य शिमीवतो
भामिनो दुर्हणायून्” ऋ० १।८।१६

दुर्हृत् लि० दुःखं हृदयमस्य प्रा० व० “सहृदुर्हृदौ मित्रा-
मितयोः” पा० निपा० । अमिते शतौ । दुः-
स्थितं हृदस्य प्रा० व० । २दुःस्थितहृदये लि० “अश-
वारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः” भा० व० ११२ व० । तस्य
भावः युवा० अण् द्विपदद्विः दौहाई दुष्टान्तःकरणत्वे
शतुत्वे च न० ।

दुर्हृदय लि० दुःखं हृदयमस्य प्रा० व० अशतुत्वेन न

निपा० । दुष्टान्तःकरणयुक्ते । दुष्टं हृदयम् प्रा० व० ।
२दुष्टे मनसि न० ।

दुल उत्क्षेपे (दोषान्) चुरा० उभ० सक० सेट् । दोषयुक्ते
अदुलत् । “नारी पदद्वयं स्यात् कान्तसोरुद्वयोपरि ।
कटिं चेद्दोलयेदाशु वन्यः कन्दर्पश्चकलः” रतिमञ्जरी
“आन्दोलत् क दोषने” कविकल्पद्रुमः । अथ वा चुरा-
रत्वमपि । दुल-कि “दुलिः अम्बादुली नितलीरश्च-
यनी” तैत्ति० ४।४।५।१ दुलीति उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।

दुलि ए० डल-कि । इतिभेदे शब्दार्थचि० । २कच्छपस्त्रियां
स्त्री वा लीम् । इत्क्षेपके लि० ।

दुलितुह ए० दिक्षीपन्त्पितरि अन्मित्तसुते “अन्मित्त
सुतो राजा विद्वान् दुलितुहोऽभवत् । दीक्षिपस्तनयस्तस्य
रामस्य प्रपितामहः” हरिवं० १५ व० [शब्दार्थचि०

दल्ललि लि० इ+किप् इतं ललति लल-अच् । रोमये
दुवस् परिचरये उपतामे च कण्डू० नाम० यक् पर० सक०
सेट् । दुवस्यति अदुवस्यीत् “अनेहसः सुभ इन्द्रो दुव-
स्यति” ऋ० १।५।१२ “याभिविचजानिं दुवस्यतः” ऋ०
१।१२।१५ “समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन्” ऋ० २।१।२

दुवस् न० दुवस् परिचरये कण्डू० दुवस्य-किप् अल्लोपयलोपो ।
इहविधि २परिचरये च “शेभिरग्ने दुवोगिरोविश्वेभिः”
ऋ० १।१।८ “दुवः परिचर्याम्” । दुव इच्छति क्यच् वा
अनङि दुवन्यति “स त्वा भरिषो गरिषो दुवन्यसम्”
ऋ० ४।४०२। दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवन्याः तत्र
सीदति दुवन्यसम्” भा० कर्मणि ल्युट् अन्तर्भावे पक्षे
अल्लोपयलोपो दुवसन परिचरणीये “श्वेनासो न
दुवसनासः” ऋ० ४।६।१ “दुवसनासः परिचरणीयाः” भा०

दुवस्य लि० नाम० दुवस्य-शक्यार्थं यत् अल्लोपयलोपो । “परिच-
र्याहे” “आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारः” ऋ० १।१६।५।
१४। “दुवस्यात् परिचर्याहौत् दुवसे परिचरणाथ” भा०

दुवस्यु लि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् “क्याच्छन्दसि”
पा० उन् । परिचरणेच्छायुक्ते “गोसूतुर्पति पर्यपं
दुवस्युः” ऋ० १०।१००।१२ वेदे कश्चिदस्य स्त्रियासुवङ् ।
“स न ईबानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा” ऋ० ८।१०२।२

दुवस्तत् लि० इवोह्विः परिचरणं वास्यस्य मत्तम् मस्य वः
सान्तवान् न पदकार्यम् । इहवियुक्ते २परिचरणयुक्ते
च “अवस्युरसि दुवस्तान्” यजु० ५।१२ “सोमनेतेभ्यो
देवेभ्य उपरिसङ्गो दुवस्तङ्गः स्नाहा” ६।१५ “दुवस्ता-
च्छम्भे” १८।४

दुवोयु ति० दुःखः परिचर्यामिच्छति क्वचि वेदे वा पदकार्यम्
उन् । परिचरयेच्छौ । “स तु शुचि शुद्धा यो दु-
वोयुः” ऋ० ६।१६।५। “दुवोयुरसादीयं परिचरणमा-
त्तन इच्छन्” भा० पञ्चे दुःखस्य तत्पार्थे

दुश्चर ति० दुःखेन चर्यते दुर्+चर-कर्मणि खल् । चरित-
मशक्ये । दुःखेन चरणीये “चरतः किल दुश्चरं तपः”
रघुः “स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्” कुमा० “अहं प्रजाः
सिद्धन्तुस्तु तपस्तथा सुदुश्चरम्” मनुः । दुःखेन दुष्टं वा
चरति चर्+ञ्च् । शुश्रुक्ते हारा० २ भङ्गूके पुंस्त्री०
राजनि० ।

दुश्चरित न० दुष्टं चरितम् प्रा०७० । शुद्धकृते पापे “इह-
दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरा-
त्मानो नरा रूपविपर्ययम्” । “यथा महाहृदं प्राप्य
क्षिप्रं कोष्ठं निमज्जति । तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे लिखति
मज्जति” मनुः । दुःखेन चरितम् । शुश्रुक्ते कृते ति०
दुश्यं चरितं यस्य प्रा०७० । शतदुक्ते ति० ।

दुश्चर्मन् पु० दुःस्थितं चर्म यत् प्रा०७० । शुभभावतोऽना-
वृतमेद्रे रोगभेदे । “हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरु-
तल्गः” याज्ञ० । शकौठरोगे राजनि० ।

दुश्चारित न० चरितमेव स्वार्थं व्यञ् चारितं दुष्टं चारितम्
प्रा०७० । दुष्टे चरिते पापे । दुःस्थितं चारितमस्य
प्रा०७० । शुद्धचरितयुक्ते ति० “शुद्धो राजन् ! भवति
ब्रह्मवन्द्युर्दुश्चारितोयश्च घर्मादपेतः” भा०शा० ६।३३० ।

दुश्चिकित्स्य ति० दुर्+कित-स्वार्थे सन् कर्मणि यत् ।
दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्ये रोगे । सुश्रुतोक्ताः ते च
रोगा अव्यवहारणीयशब्दे ४४८५० दर्शिताः ।

दुश्चिक्य न० लज्जात् ततोये राशौ “लितिकोणश्च तत्रवर्षं
दुश्चिक्यं स्यात् ततोयकम्” ज्यो०त०

दुश्चप्रवन पु० दुःसहं व्यवनं चाकनमस्य दुःसहश्चप्रवनः शिषो
येन वा प्रा०७०, दुर्+च्यु-ल्यु, “कुन्दसि गल्ग्रेभ्यः”
पा० युच् वा । इन्द्रो व्यमरः “युत्कारेण दुश्चप्रवनेन
ष्टणुना” ऋ० १०।१०।२२ “दुश्चप्रवनेनान्यैरविचाल्येन”
भा० बह्मकाकानन्वरं स्वस्थानात् पत्रनात् तस्य
तथात्वम् । एकैकमन्वरे हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति
एकसप्रतिमहायुगस्य मन्वनरकालस्य चतुर्दशभागः किञ्चि-
दधिकपञ्चसहस्रयुगात्मकस्तत्कालस्ततोऽनन्तरं तस्य पत-
नात् तथात्वम् । चतुर्दश इन्द्राश्च कल्पभेदेन भिन्ननामानः
इन्द्रशब्दे ८४५५० दर्शिताः । व्यवनेन शिवेनाभिभूतत्वात्

तस्य तथात्वम् “सहयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवर्जं सन्मयामास तं बाहुं परिवोपमम्” भा०अनु०
१६०० “बाहुं सवर्जं शक्रस्य क्रुद्धसाक्षमायत् प्रभुः”
मङ्गिनाथष्टतपुराणम् ।

दुश्चप्राव ति० दुःखेन व्याव्यतेऽसौ दुर्+च्यु-श्चिच् कर्मणि
खल् । दुःखेन व्यावनीये । २महादेवे पु० “दुश्चप्राव-
चप्रवनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः” भा०क० ३४००

दु(दुः)श्रुत्व न० दुःखेन श्रुयतेऽसौ दुर्+ञ्च्-खल् वा रे-
फस्य चुत्वम् । श्रुतिदुःखावहे परुषवर्षयुक्ते काव्य-
दोषभेदे “दुःश्रवं त्रिविधाज्ञोबानुचितार्थप्रयुक्तता” इत्यु-
पक्रमे परुषवर्षतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वमिति
सा०द० लक्षयित्वा यथा “कात्तार्थं यातु तन्वङ्गी” इत्यु-
दाहृतम् । तस्य चापरनाम श्रुतिकटुरिति चन्द्रालोके
उक्तम् “भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्षः श्रवणोद्भजेने पटुः” । अत्र
स्वषट्कवर्षस्यैव परुषत्वेन तद्व्यटितकाव्यस्य तथात्वं
“पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते” सा०द०
सामान्यतो दोषाणां पञ्चधोत्वकीर्त्तनेऽपि श्रुतिकटुदोषस्य
पदतदंशवाक्येष्वेव सम्भवः इत्येव विशेषः ।

दुष्प वैकते दिवः पर०अक० अनिट् । उष्यति इरित् कटुषत्
अदुष्पत् उदोष दोषा दोष्यति । “श्लघानेष्वपि तेजस्वी
पावको नैव दुष्यति” मनुः । “भेदं प्रजापते रेतोऽदुष्पत्”
शे०ब्रा० १।१२ “राहुवे पटुस्त्रलो च सृष्टीविज्ञं न
दुष्पति” सृष्टिः । वैकतश्च यस्य यथास्वरूपं तद्वैपरीत्ये,
यथा हेतोः साध्यानुभापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम्
अशुद्धत्वञ्च । यथा मलादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम् । अशु-
द्धिश्च स्वरूपतः यथा मालिन्यादिना, शास्त्रविधुक्त्वा-
त्कृते इरदृष्टजनकत्वेन वा । यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः
शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्धारणे इरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम् ।
एवमन्यत्वाप्यहम् “दुष्घातोऽरिवाक्काकं दोषसम्पत्तये
शुष्कः” उद्भटः दोषः । दुष्टः । “अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः
कस्य न वल्लभः” पञ्चर० दोषी । श्विचि । दूषयति
चित्तविकारे तु दोषयति दूषयति वा चित्तम् । “न च
किञ्चिदेवांगं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकटादयो दोषाः,
किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्” सा०द० । “दोषोविचारसुलभो
यदि दूष्यते तद् व्याख्या मम प्रथममेव न दूषणीया”
काव्यप्र०व्या० सचेत्तरः “यः सौहृदे पुत्रं स्थाप-
यित्वा पशुदेनं दूषयते स बाह्वः” भा०स० ६२ अ०
“यथा क्रतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम्” कुला-

र्षवतन्त्रम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूष्य ।

उपसर्गपूर्वकः तत्तदुपसर्गयोस्तार्थयुक्तविकारे

दुष्कर ति० दुःखेन क्रियते दुर्+क-कर्मणि खल् । कर्तु-
मशक्ये । दुःखेन करणीये “अपि यत् सुकरं कर्म तद-
प्येकेन दुष्करम्” मनुः “सुखे ! दुष्करमेतदित्यतितरा
सुक्ता सहासं बन्नात्” स्वमन्त्रेण । श्वाकाशे न० शब्दार्थ-
कल्पतरुः तस्याजन्वत्वेन दुष्करत्वात् । भावे खल् । ३दुः-
खेन करणे न० ।

दुष्कर्त्तु न० दुष्टं कर्म प्रा०ष० । १पामे । दुष्कर्म्मभिश्च नष्टपो
नाशं यास्यति दुर्भतिः” भा०उ० । १२४० “दुष्कर्म्मजान्दृष्ट्यां
रोगा यान्ति चैव क्रमत् शमम् । जपैः सुरार्चनैर्हो-
मैर्दानैस्तेषां क्षयोभवेत्” शातातपः । दुःस्थितं कर्म्मस्य
प्रा०ष० । २पामकर्मकारके ति० “ततो वसति दुष्कर्म्मं नरके
शश्वतीः समाः” भा०उ० । १११४० ।

दुष्काल पु० दुष्टः कालः प्रा०ष० । निन्दिते काले । यस्य यः
कालोविहितस्तस्य ततो वैजल्ये कालस्य दुष्टता
२प्रलये च । दुःसहो कालः कलनमस्य प्रा०ष० । शशिवे
“सकालव्यातिकालश्च दुष्कालः कालएव च” प्रा०शा०
२८३ अ०शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुल न० दुष्टं कुलम् प्रा०ष० । निन्दिते कुले “अन्त्यादपि
परं धर्मं स्तोरत्रं दुष्कुलादपि” मनुः । दुःस्यं कुलमस्य
प्रा०ष० । २निन्दितकुलजाते ति० “मदपूर्वताभिमाना
दुष्कुलनैश्वर्यसंयुक्ताः” सा०द० दुष्कुले भवः पक्षे
ख । दुष्कुलीन, इक् दौष्कुलेय निन्द्यकुलभवे ति०

दुष्कृत न० दुष्टं कृतम् प्रा०ष० । १पामे “दातव्यं दुष्कृतं
किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिप्रद्यते । निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्-
कृतायेन क्षिप्यते” मनुः २तज्जनके कर्मणि च “यथा यथा
मनश्चस्य दुष्कृतं कर्म गच्छति” मनुः तदस्यास्ति इति ।

दुष्कृतित् न० दुष्कृतं “पुनःपुनर्दुष्कृतितं निनिन्द” रघुः ।

दुष्कृति ति० दुष्कृता कृतिरस्य प्रा०ष० । दुष्कर्म्मकारके “पादस्स-
र्षसु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्” मनुः प्रा०ष० । २पामे स्त्री

दुष्क्रीति ति० दुष्टं क्रीतम् प्रा०ष० । रूपसंख्यादिक्रमपरीक्ष्य
क्रीते क्रीतानुशयशब्दे इक्ष्यम् “क्रीत्वा मूल्येन दो
ह्यं दुष्क्रीतं मय्यते क्रीवी” नारदः । [अमरः ।

दुष्कृदिर पु० दुष्टः कृदिरः प्रा०ष० । कालखान्दे सुदृशकृदिरभेदे

दुष्ट ति० दुष्-कृ । दुर्बले २अधमे विश्वः । ३दोषाश्रिते
च दोषशब्दे वक्ष्यमाणव्यभिचारादीनामन्यतमयुक्ते
४हेतौ । ५पित्तादिदोषयुक्ते ज्ञानकारणे नेतादौ यथा

कथञ्चित् इदोषयुक्ते च लि० ७कुपे न० (कुड) ख्याते
शब्दच० । “त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्” रघुः “दुष्टः
शब्दः खरतो वर्षतो वा” महाभाष्यप्रुष्टता श्रुतिः ।

दुष्टचारिन् ति० दुष्टं चरति चर-णिनि । दोषयुक्तकर्म
कारिणि “अथ यत्नैनासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः”
भा०वि० ४४० ।

दुष्टगज पु० नित्यकर्म० । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच० ।

दुष्टनु ति० दुस्या तनुरस्य प्रा०ष० वेदे षत्वम् । दुस्यदेह
युक्ते “क्षुधा किञ्च त्वा दुष्टनो ! जञ्चिवान्ख न हूरुपः”
अथ० ४।७।२ लोके तु दुस्तनु इत्येव तत्तार्थे

दुष्टयोग पु० कर्म० । वैष्टित्यतीपातादि योगे तस्य स्नानदा-
नाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्ज्यत्वमशुभसूचकत्वञ्च सू०शि०नाना-
स्थाने उक्तं यथा

“तस्यांशुजातसम्पत्तात् तयोस्तु प्रवहाहृतः । तद्-
इत्कोप्रभवो वङ्गिर्बौकाभावाय जायते । विनाश-
यति पातोऽस्मिन् लोकानामसकटं यतः । व्यतीपातः प्र-
सिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैष्टितः । स कृष्यो दास्यवपु-
बौहिताद्यो सहोदरः । सर्वातिष्ठकरो रौद्रो भूयो
भूयः प्रजायते । आद्यान्कालवोर्मध्यः कालोत्रेयोऽति-
दास्यः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ।
एकायनगतं यावदके शोर्मण्डलान्तरम् । सन्भवस्त्वाव-
देवास्य सर्वकर्मविनाशकत् । व्यतीपातत्वयं घोरं गच्छा-
न्त्वितयं तथा । एतद् भसन्त्वितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्”
२अरिष्टशुचके गोचरविज्ज्ञादिस्थमृहयोगभेदे च

दुष्ट(स्त)र ति० दुःखेन तीर्यतेऽसौ कर्मणि खल् वेदे
सुशामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् । “चर्तव्यं मरुतः पत्-
सु दुष्टरम्” ऋ०।५।४।१४ लोके तु न षत्वम् “तीतीषु-
दुस्तरं सोहादुडमेनासि सागरम्” रघुः ।

दुष्टरक्तइक् ति० दुष्टा रक्ता च इगस्य । पितादिदोषजरक्त
नेत्रके । “दीक्षितः स्त्रीप्रसङ्गेन ज्ञायते दुष्टरक्तइक्”
शातातमेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीतु पु० दुर्+त-तन् वेदे इट् दीर्घश्च षत्वम् । दुःखेन
तरणीयेऽर्हिस्ये “तद्विषये वङ्गये दुष्टरीतवे” ऋ०।२।२।।
२। लोके तु दुस्तर् इत्येव ।

दुष्टवृष पु० कर्म० । शक्यत्वेऽपि अर्धुर्नहे वृषे (गडिद्या) ख्याते
हेमच० । [शब्दे इक्ष्यम् ।

दुष्टव्रण पु० नित्यक० । अचिकित्सनीये व्रणभेदे द्वित्रिणीय-
दुष्टमास्त्रिन् पु० कर्म० । नारादाद्युक्ते असाञ्चितप्रयोजकदोष

युक्तो साक्षिणि । साक्षिणोदोषाच्च नारदेनोक्ताः यथा
 "वस्त्रात्तदोषदृष्टत्वादस्य इव लक्ष्यते । स्थानात् स्था-
 नान्तरं गच्छेदेकैकानुधावति । कासत्यकस्याच्च भ्रम-
 भीच्छं निःश्रुतियपि । विलिखत्यवनीं पद्भ्याम्बाहू वास-
 घ्नयेत् । भिद्यते सुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।
 शोषमागच्छतशोषाबुद्धुं तिर्यङ्करीचते । त्वरमाद्य
 इवावङ्गमष्टो बद्ध भावते । कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं
 धापं विनयेदुष्टशम्" । अवङ्गमसम्बद्धम् । विनयेच्छ्रुयेद्
 यथा कौटसाख्यादुविभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः ।
 प्राक्तनवैकतिकविकारविकस्य दुःशक्यत्वात् सम्भावनाभा-
 वेण च दण्डनस्यान्यायत्वादिति मितोऽं उक्तम् । मदन-
 रत्ने त्वावङ्गमिति पठित्वा च्छात्रुलमिति व्याख्यातम् । श-
 च्छलिखितावपि "मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणं या-
 द्यनिर्यक्त्रे चते समन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मूलं
 पुरोत्रं विसृजति देशदेशं गच्छति पाणिना पाणिं पी-
 डयति नखाच्चिह्नन्ति सुखमस्य विवर्षतामेति प्रसि-
 द्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्ज्ञं च वाचं प्रतिपूजयत्य-
 कस्माद्दति, प्रशंसति पुनः पुनरन्वयमपवदति बहिर्नि-
 रीचते शस्त्रं परान्दधति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुजति
 खड्गयो ररिरेडि अतिविक्रितः कर्मस्वमहत्स्वपि श्चुबो
 संहरति तृष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एव
 मादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत् प्रकृतिशी-
 लादिति" अकस्मादिति तृष्णीमिति च यथायोगमनेकत्वं
 सम्बन्धनीयम् । अन्यत्वं प्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्या
 स्वभावात् शीलनिर्यक्त्रेणैवादिधर्मो यस्य स तथोक्त-
 क्ततोऽन्यत्वेतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि, एते अवान्तरवै-
 क्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्त्ववधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वानुसर-
 णङ्करणीयमिति सूचितम्" वीरमि०

सुनिवाक्ये अन्येऽपि साक्षिदोषा असाक्षिलक्षणोक्त्या
 वीरमि० भङ्गादर्थिता यथा

मनुः "गार्धसम्बन्धिनो नाम्ना न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः वर्त्तव्या न व्याध्यात्तां न दूषिताः । न साक्षी
 नृपतिः कार्यो न कारककुशीलवौ । न श्रोत्रियो न
 लिङ्गस्थो न सङ्गैभ्यो विनिर्गतः । व्याध्यधीनो न
 वक्तव्यो न दृष्टुर्न विकर्मकत् । न हृदो न शिशुर्नैको
 नाम्नो न विकसेन्द्रियः । नात्तो न मत्तो नोन्मत्तो न
 सुकृष्णोपपीडितः । न अमात्तो न कामात्तो न क्रुद्धो
 भापि तस्करः" इति । "अत्र सर्वैर्विशेषैरसत्यसम्भावना

विस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव दृष्ट
 विकसेन्द्रियविकर्म्मकृतस्करादीनां गोष्ठपन्यायेन पुन-
 रूपादानम् । अत्र बहवः शब्दाः स्युषार्थाः । अन्ये
 मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उक्तम-
 णांधमर्थाद्याः उक्तमर्थाह्वयमर्थवचनेन पराजीयमान
 क्तदानीमेव रोधाविष्टोऽधमर्थाह्वयं प्रत्यादातं प्रवर्तेतेति
 तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्थस्य तदनुगुणकौटसाख्यहेतुत्वेन संभा-
 व्यते । उक्तमर्थां निर्धनेऽधमर्थं स्वसाक्षितया घनं प्राप्य
 स्वस्यै तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणयादी सम्भाव्यते ।
 तथार्थः प्रयोजनन्तुसम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्वयर-
 ष्याद् येषां सप्रयोजनं सिसार्थयिषितन्ते ऽभ्युपकारगन्वाच्च
 साख्यार्हा इत्यादि । सर्वत्र कौटसाख्यसम्भावनोक्तेषा ।
 दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाख्याः । व्याध्यात्तां वचनवि-
 संवादापादकव्याधिपीडावन्तः । दूषिता अभिशक्ताः ।
 नृपतेरसाक्षित्वमकृताभिप्रायेणातो न प्राक्तननारदोक्ति
 विरोधः । लिङ्गस्थोऽपत्यादिः । सङ्गैभ्यो विनिर्गतः
 परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् हृद्धानुपसेवनादस्या-
 ऽसत्यसम्भावना । व्याध्यधीनो वन्द्यकीलतः तस्य तदाज्ञा-
 वशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्यदम् विकर्मकत् अधर्मा-
 भीरुः । दृष्टविकसेन्द्रिययोर्वाङ्मखभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन
 भेदः । आर्त्तः शोकेन । नारदोऽपि "दास्यनैःकृतिका-
 न्नदृष्टवकीवालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तं कितव-
 यामयाजकाः । महापथिकसास्रवणिकप्रव्रजितातराः ।
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्रीवकुशीलवाः । नास्तिकत्रा-
 त्यदारान्नित्राग्निोऽयाज्ययाजकाः । एकस्यालोसहा-
 यारिचरज्ञातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषशैलूपविषलीव्य-
 हित्तिल्लकाः । गरदाग्निदकीनाशम्भ्रापुत्रोपपातितः ।
 ज्ञानसाहसिकान्निधूताग्न्यवसायिनः । भिद्यहृत्ता-
 समाहृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनचल
 सूचकाः । अधशंखात्मविक्रोहहीनाङ्गमहृत्तयः । कुनशी
 श्यावदन् श्वितो मित्तधुकुशुशौण्डिकाः । सेन्द्रजाति-
 कलुषोपश्रेथी गणविरोधिनः । बधकश्चिह्नकत् शङ्की
 पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्करो राज-
 पुरुषः । मनुष्यप्रसुर्भासास्त्रिमधुक्षीरास्यु सर्पिषाम् ।
 विक्रोता प्राङ्मुखश्चैव द्विजो वार्षुषिकश्च यः । च्युतः
 स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः । पित्रा विवद-
 मानश्च भेदज्ञज्ञेत्वसाक्षिणः । श्रेयादिषु तु वर्गेषु
 कश्चिद्दृष्टेप्रतामियात् । तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं

स्याद्वेदः सः सर्व एव ते" । नैतिकः पराधकारशीलः ।
 चाक्रिकसौत्रिकः । प्रसक्तः सदाऽनवर्हितः । महापथको
 महापथगामी । सासुद्रवणिग्वहिववाही । एकः श्रो-
 त्रियो द्वयोरननुमतः । एकः, श्रोत्रिय इति पृथग्वा प्रा-
 यज्ञोक्तं च प्रागेव तत् । अपराकेण तु युग्मेकेति पठित्वा
 युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्यालीसहाय एक-
 पाकभोजीति । सहायान्यतरसाहायकारो, मिश्रचण्डे-
 श्वरौ । मदनरत्नाकरस्तु एकस्यालोः सहाय इति
 विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य एकस्याली स्यात्प्रधिकरणकः
 पाकोलक्ष्यते । स एको यस्त्व्येकस्यालीति व्याचक्ष्यौ ।
 समासान्विधेरनित्यत्वादेकस्यालीत्यत्र "नदृतश्चेति" पा० न
 कप् । अर्द्धपिप्लवीत्यादिवच्च ह्रस्व इति च समाधे ।
 अरिचरः भूतपूर्वः शत्रुः । भूतपूर्वं चरत् । कल्पतरौ
 त्वस्त्रधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम् । ज्ञा-
 तयः समोक्षाः सनाभयो मातृलतत्सुतमाहृष्ययादयः ।
 शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता । कुशीलवस्तु रङ्गापजीवी
 नट इति भेदः । विषजीवी विषक्रयजीवीति मदनरत्ने ।
 विषवदोपजीवीति रत्नाकरे । अहितुण्डकः सर्प-
 क्रीडोपजीवी व्यालग्राही । कीनाशः कर्कशः क्षुद्रो वा ।
 कपण इति तु मदनरत्ने । उपपातित उपपातकीति
 कल्पतरुः । मदनरत्ने तुपपातक इति पठितम् । उप-
 समीपं पातकं यस्वेति विष्टहृत् पातकयुक्त इति व्या-
 ख्यातम् । ज्ञानोऽतिखिन्नः श्रान्तोऽनवरतकर्मका-
 रीति मदनरत्ने । अशान्त इति पठित्वाऽद्योग्यकर्मका-
 रीति रत्नाकरे । निर्धनो बान्धवैस्वयं इति मदन-
 रत्ने । ग्रामराजकुलश्चेत्यादिभिर्निःसारित इति रत्ना-
 करे । मूलिकः लोकाभयशून्य इति भवदेवः । मूलं विप्रल-
 म्भस्तकारीति तु युक्तम् । अपराकेण तु पौपिक इति
 पठित्वा पौपिकः पूपादिविक्रयीति व्याजतम् । वर्षस्त्र-
 चको वर्षशकुनवेदो । नक्षत्रसूचको ज्योतिषिकः । अ-
 वशसी परकीयपापपकाशकः । जीनाङ्ग उचितपरिमा-
 ण्यनूनाङ्गः । व्यङ्गस्तु खिन्नाङ्गत्यादिरिति भेदः ।
 भगवतिर्भार्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खी वृष-
 भनर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहको दा-
 षिकः । प्रत्यवसितः प्रत्रय्यादिच्युतः । कुलिको राज्ञा
 व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः । अस्य च साहित्य-
 करणे निषेधो, विधिस्तु कृतसाध्य इति कल्पतरुः । म-
 नरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणसदधिकारी कुलिक इति

व्याख्यातम् । सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वसौ-
 त्तवेदने नियुक्तः । भेदकन्मितादिप्रोतिभङ्गकर्त्ता ।
 श्रेयादिधित्यस्यार्थः । वेधु श्रेयादिषु यस्मै कोऽपि
 द्वेषप्रतां शत्रुताभासस्तदीयविवादे तच्छ्रेयादिनिविष्टाः
 सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्द्वेदः सर्वे एव त इति
 तच्छ्रेयान्गर्गतैकद्वेष्यतरोधकतवैरनिर्यातनाथमन्यथावा-
 दित्वसम्भवात् । अतएव नारदः "बाहोऽज्ञानादसत्यात्
 स्त्री पाथ्याभ्यां स्याच्च कूटकृतं । विब्रूयाद्वान्धवः स्नेहा-
 द्वैरनिर्यातनादरिरिति" । कात्यायनः "तदुदृत्तजीविनो
 ये च तस्मै वाहितकारिणः । तद्वन्मु सुहृदो भव्या आ-
 प्राप्ते तु न साक्षिणः । मातृलस्य सुताश्चैव पित्रलस्य
 सुतास्तथा । मातृलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातृलाः ।
 एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत् । कुल्याः
 सम्बन्धिनश्चैव विवाहो भगिनीपतिः । पिता बन्धुः पितृ-
 व्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा" । तथा बृहस्पतिः "मातृ-
 पिता पित्रव्यश्च भार्यावाम्नाहमातृलौ । भ्राता सखा
 च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः । परस्त्रीपानसक्ताश्च
 कितयाः सर्वदूषकाः । उन्मत्ताः साहसिका नास्ति-
 काश्च न साक्षिणः" इति । अत्र मातृलसाक्षिणानां स-
 म्बन्धित्वादर्थप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो
 न साक्षिणः सम्बन्धिनो स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति
 ध्येयम् । शङ्खलिखितौ "शुल्कशुल्काधिकृतौ दूतो वेष्टि-
 तशिराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परित्राजकवानप्रस्थनि-
 र्ग्रन्थाः शङ्खिनः व्यालग्राहिणः" इति अत्राऽसाक्षिणः
 इति प्रकृतम् शुल्काधिकृतः शुल्कप्रहणस्यानाधिकारी ।
 शुल्कः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः ।
 वेष्टितशिराः उद्धतवेधोमूर्खव्याध्यभिभूतो वा इतरं
 प्रसिद्धा व्याख्यातराश्च । अनेन प्रपञ्चेन लोभाद्-
 कमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् । यथाह मनुः
 "लोभान्नोहाङ्गयात् क्रोधान्मैत्र्यात्कामात्तथैव च ।
 अज्ञानादुवालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति ।

दृष्ट अयं दुर्+स्था-कृ तुषामा० भत्वम् । इनिन्दायाम् अमरः ।
 श्चयिनीते त्रि० उणादिको० तनः उङ्गात्वा० भावे अण् ।
 दौष्टव अविनये न० ।

दुष्यतन न० दुष्टं पतत्यनेन दुर्+पत-करणे ल्यट् । अपशब्दे
 त्रिका० । अपशब्दप्रयोगस्य दुरदृष्टजनकतया पतनहे-
 तुत्वात् तथात्वम् । "नापभाषितवै न नेच्छितवै न्नेच्छो
 ह वा नाम यदपशब्दः" इत्यादिश्रुत्या हि अपशब्दप्रयो-

गस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम् ।

भावे ल्युट् । २दुःखेन पतने न० ।

दुष्पत्र प०दुःसहं पत्रमस्य प्रा०व० । चोरनामगन्धर्व्ये अमरः
दुष्पद् वि० दुःखेन पदाते दुर+पद्-कर्मणि खल् । दुःखेन
प्राप्ये प्राप्तुमशक्ये “श्रुतो चि चक्रोण रथ्या दुष्पदा
दृणक्” ऋ० १।५।३।६ “दुष्पदा दुष्पदेन प्राप्तुमशक्येन
चक्रोण” भा० वृत्तियास्थाने खान्दस आच् ।

दुष्पराजय वि० दुःखेन पराजीयतेऽसौ दुर+परा+जि
कर्मणि खल् । १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २घृतराष्ट्र
पुत्रभेदे पु० “उपश्रवा एगमेनः सेनानीर्दुष्पराजयः”
भा०आ० १।१७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुष्परिग्रह वि० दुःखेन परिग्रह्यतेऽसौ दुर+परि+ग्रह-
कर्मणि खल् । १परिग्रहीतुमशक्ये “लोकाधाराः स्थियो
राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः” कामन्द० । प्रा०स० । २निन्द्य-
भाष्यायाञ्च । दुःस्थितः परिग्रहो भार्या यस्य प्रा०व० ।
३दुष्टभार्यके पु०

दुष्परिहन्तु वि० दुर+परि+हन-खलये तन् । १दुःखेन
नाशयितव्ये २दुष्परिहर्षे च “यच्छता नो दुष्परिहन्तु
गम्भ” ऋ०२।२।३।६ “दुष्परिहन्तु हन्तुमशक्यम्” भा०
दुष्पर्षि वि० दुर+स्पर्श-कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः । १दुःखेन
स्पर्शनीये स्पर्शुमशक्ये २दुरालभायां स्त्री अमरः तत्रार्थे
पु० भरतः ।

दुष्पान वि० दुःखेन पीयतेऽसौ “आतो युच्” पा० खलये
कर्मणि युच् । दुःखेन घेये १पातुमशक्ये । भावे युच् ।
२दुःखेन पाने न० ।

दुष्परुष पु० प्रा०स० । निन्देत् पुरुषे ततः ब्राह्मणां स्वार्थे
भावे कर्मणि वा षञ् । दौष्परुप् तदर्धे १ तद्भावे
तत्कर्मणि तु न० ।

दुष्पूर वि० दुर+पूरि-कर्मणि खल् । १परयितुमशक्ये दुः-
खेन पूरणे । “काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदा-
न्विताः” गीता २अनिवार्ये च “कामरूपेण कौन्तेय !
दुष्पूरेशानखेन च” गीता

दुष्प्रकाश वि० दुष्टः प्रकाशः प्रा०स० । विरोधिलक्षणया अन्ध-
कारे “पापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःखं
शोकमूयिष्ठमेव” भा०शा० ७।३३० ।

दुष्प्रकृति वि० दुःस्या प्रकृतिरस्य प्रा०व० । १दुष्टस्वभावे
“तन्तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेऽप्यभोविटः” भा०क०
१०अ० । प्रा०स० । २निन्द्यायां प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्प्रजस् वि० दुस्या प्रजाऽस्य अर्षिच् समा० । १निन्द्य-

प्रजायुक्ते । प्रा०स०नाशिच् । दुष्प्रजा २निन्द्यप्रजायां स्त्री

दुष्प्रज्ञान वि० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर+प्र+ज्ञा-खलये
कर्मणि युच् । १ज्ञातुमशक्ये । दुष्टं प्रज्ञानं प्रा०स० ।
२निन्द्ये ज्ञाने न० “दुष्प्रज्ञानेन निरयाः बहवः ससु-
दाहृताः” भा०शा० १२७अ० ।

दुष्प्रधर्षि वि० दुष्करः प्रधर्षोऽस्य प्रा०व० । १धर्षयितुमशक्ये
दुःखेन धर्षणीये “सा दुष्प्रधर्षी मनसाऽन्यहंभैः” रघुः ।
२दुरालभायां ३खजूर्धाञ्च स्त्री राजनि० । ४घृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्तुर्विकटः समः” भा०
भी० ६।४अ० । तत्र दुष्प्रधर्षश्चेति पाठान्तरम् भा०आ०
६।४अ० तत्पुत्रोक्तौ तथोक्तेः

दुष्प्रधर्षिण वि० दुर+प्र+धृष-भाषायां युच् । १दुःखेन धर्ष-
णीये धर्षयितुमशक्ये । “विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुवा-
हृर्दुष्प्रधर्षणः” भा०आ० ६।७ लक्ते २घृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०
३शार्त्तक्याम् स्त्री अमरः गौरा० ङीप् ।

दुष्प्रधर्षिणी स्त्री दुष्प्रधर्षोऽस्यस्याः इति ङीप् । १कण्ट-
कार्यां राजनि० २दृष्टत्याम् भावप्र० ।

दुष्प्रवृत्ति स्त्री प्रा०स० । दुष्टायां प्रवृत्तौ वाचायां “तेषां
सुर्षनखै वैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत्” रघुः ।

दुष्प्रवेश वि० दुष्करः प्रवेशोऽस्य प्रा०व० । १दुःखेन प्रवेश्ये
प्रवेशुमशक्ये “महर्षिगणसम्वाधं ब्राह्मणा ज्ञप्स्यन्ता
समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज ! नरैर्धर्मवर्जि-
षक्तैः” भा०व० १।४५अ० । २कन्यारीष्टले स्त्री राजनि० ।
दुष्प्रहर्षि वि० दुष्करः प्रहर्षोऽस्य प्रा०व० । १दुष्कारप्रहर्ष-
युक्ते २घृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० दुर्मते दुष्प्रहर्षश्च विवित्तु-
र्विकटः समः” भा०आ० ६।७अ० तत्पुत्रोक्तौ

दुष्प्र(श्च)न्त पु० १पौरवे भरतपितरि राजभेदे “उपटानवी
सुतान् लेभे चतुरस्रैर्लिकात्मजान् । दुष्प्रन्तमथ सुष्प्रन्तं
प्रसीरमनघं तथा । दुष्प्रन्तस्य तु दायादो भरतो नाम
वीर्यवान् । स सर्वदमनो नाम नागायुतवलो महान् ।
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्प्रन्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां
भरतीयस्य नाम्ना स्य भारताः । दुष्प्रन्तं प्रति राजानं
वागुवाचाशरीरिणी । माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन
जातः स एव सः । भरत्स पुत्रं दुष्प्रन्त ! माऽवसंस्थाः श-
कुन्तलाम् । रेतोषं पुत्र उच्चयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
त्वञ्चास्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला” हरिवं०
३२अ० । अस्य शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलाशब्दे दृश्या

दुर्वेषुर्वशमरुत्तकन्यायां सम्प्रतायां संवत्तर्षेः जाते
 षष्ठभेदे तत्कथा हरिवं० ३२ अ० । त्वेवेषुर्वशवर्षेने यथा
 “अन्वक्ताविक्रितो राजा मरुतः कथितस्तव । अन्प-
 ल्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहित्वा
 सम्प्रता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः ! । दक्षिणार्थं तु
 सा दत्ता संवत्तीय महात्मने । दुग्धं पौरवञ्चापि
 लेभे पुत्रमकल्पयम् । एवं यदातः शापेन जरासंक्र-
 मणे तदा । पौरवं त्वेवसोर्वशः प्रविवेश नृपोत्तम ! ।
 दुग्धस्य तु दायादः कस्त्यामः प्रजेऽवरः” । तस्यापत्यम्
 इज् दोग्धनि भरते कस्त्यामे च षष्ठभेदे

दु(दुः)स्य ति० दुर्+स्या-क वा विसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते
 “कल्याणदुःस्या वसुधा तथोहे” भट्टिः । कुक्कुटे २ कुक्कुरे
 च पुंस्त्री शब्दार्थचि० स्त्रियां जातित्वात् ङोष् ।

दु(दुः)स्पृष्ट न० दुर्+स्पृष्टम् प्रा०स० वा विसर्गलोपः ।
 जिह्वापादिना वर्षोच्चारणस्थानस्य ईषत्स्पर्शरूपे व्याभ्य-
 न्तरे वर्षोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् ।
 २तेनोच्चारणवर्षे च “अचोऽस्पृष्टायणस्त्रोषत् नेमस्पृष्टाः
 शबलथा” “दुस्पृष्टश्चेति वित्तो यो लकारः झुत एव
 च” पाणिनिशिक्षा । लकारस्य लकारादित्वेन दुस्पृष्ट-
 त्वमिति आकरे स्थितम् । [अदृष्टत् । इदोह इहितः ।

दुह वधे स्वा०पर०सक०सेट् । दोहति हरित् अदोहीत्
 दुह दोहने अन्ःस्थितद्रवद्रव्यस्याकर्षणेन बहिर्निष्कारणे
 छम०अदा०द्विक०अनिट् । दोग्धि इग्धे दुह्यात् अघोक्
 अदुग्ध । अघुचत् अदुग्ध अघुचल अघुच्छाडि अदुग्घि
 इदोह । दुदोहिह्य इदुहिह्य इदुहे । इह्यात् धोञ्छति ते ।
 दोग्धव्यं इह्यं दोह्यम् । दोग्धा दोह्यं इग्धम् । दोग्धुम्
 दुग्ध्या संदुह्य । “यं सर्वशैबाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ
 स्थिते दाग्धरि दोहदत्ते । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
 पृथूपदिशं इदुद्धर्षिरितीम्” कुमा० “यः पयो दोग्धि पा-
 षाणम्” “पयोवटोघ्नोरपि मा दुहति” भट्टिः एक-
 कर्माविवक्षायां अष्टौकर्मकत्वमपि “दुदोह यत्तसिद्धार्थं
 मृत्सुतुःसामलक्ष्यम्” मनुः “दुग्ध्या पयः पत्रपुटे मदीयम्”
 रघुः । निःसारणभावे च “दुग्धेऽस्मै सर्वं कामं यो
 याचो दोहः” छा०उ० “न कर्मफलमाप्नोति योऽधमं
 दोग्धुमिच्छति” भा०व० ११३ पञ्चो “यत्त धर्मदुघा
 भूमिः सर्वकारदुघा सती । दोग्धि स्नाभीपसितानयान्
 यजमानस्य सर्वदा” भाग० ४।१६।७ दुघुचति । अस्य
 गौशकर्मणि लकारादि “प्रधानकर्षणार्थे वादी-

नाह्नि कर्मणाम् । अपधाने दुहादीनां गत्यन्ते कर्तृश्च
 कर्मणः” इत्युक्तेः । “तेषु तेषु तु पालेषु दुहमाना
 वतुन्वरा” हरिवं० ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्त्तरि गौशक-
 मणः कर्तृत्वविवक्षायां केवलं तड् न यक् । गौःपयो
 दुग्धे । वा चिष् । अदोहि अघुचत् अदुग्ध सि०कौ०
 दुहादि पु० गौशे कर्मणि लकारविधानार्थं धातुसमूहे स च
 “दुह्यात्पज्दुग्धुर्धिमिच्छि चिञ् शार्त्तुजमन्य सुषाम् ।
 कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात् नोहृक्षध्वहाम्” व्या०
 कारिकायां पठितः दुहप्रभृतिः सुप्रपर्यन्तः धातु-
 संघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्मापयो-
 गिनः कर्मसंज्ञा “दुह्याच्चिद्धिमिच्छिभिच्चिञ्छामुप-
 योगनिमित्तमपूर्वविधौ । ऋविशासि गुणेन च यत् सचते
 तदकीर्तितमाचरितं कविना” महाभाष्यकृतोक्तेः । [उदा०।

दुहि पु० इह-धातुनिर्देशे इक् । इहधातो इहादिशब्दे
 दुहितुःपति पु० इत्० षष्ठा वा अलुक् स० । जाभातरि
 पचे लुक् । दुहितपतिरप्यत्र ।

दुहित स्त्री दुह-दह वा लच् । “नमृनेष्टृत्वष्टृहोह
 पोहभ्राहजामाहमाहपिहदुहित” उणा० नि० । स्वज-
 न्यस्त्रियां स्त्रीसन्ततौ षट्दन्तत्वेऽपि स्वस्त्रादित्वात् न
 ङीप् । ह्यनन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न वृद्धिः
 इहितरौ इहितर इत्यादि प्रियादिषु पाठात् अस्मिन्
 शब्दे परे पूर्वस्थितस्य अक्त पुंस्त्वस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य
 न पुंवत् जातादुहितकः । “मातुर्दुहितरः शेषस्त्र्या-
 साभ्य षट्तेऽन्वयः” याज्ञ० । “मात्वा स्वस्त्रा इहित्वा वा
 न विविक्तासनो भवेत्” मनुः । कन्याशब्देऽनुक्तं तद्धान-
 पात्रफवादिकमधिकमुच्यते ।

“कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृथोति कामिनी वरम् ।
 वराय युवहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय
 च मूर्खाय रोगिणे कुम्भिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय
 चात्यन्तदुर्मुखाय च । जडाय चैव मूर्खाय क्लृप्त-
 तल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां
 ददाति च । शालाय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि
 च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत्” ।
 कन्याविक्रये दोषो यथा “यः कन्यापाचनं कृत्वा
 करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुम्भीपाकं
 स गच्छति । कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पा-
 तनी । क्षमिभिर्दंशितः काकैर्वैविदिन्द्राश्चतुर्दश । नृ-
 तश्च व्याधयोनी च स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीत

मांसभारं वहत्येव दिवानिशम्” कन्यादानफलं यथा
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय वा । वेद-
 ज्ञाय पवित्राय चापतिग्रहशालिने । सन्ध्यावते वेद-
 पाठकारिणे सत्यवादिने । अस्त्रे प्रदत्ता कन्या च दश
 वापीफलप्रदा । तिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृह-
 शालिने । वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी ।
 प्रतिग्रहगृह्णीताय सन्ध्याह्नीनाय नित्यशः । सूखाय
 दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी । परदारगृह्णी-
 ताय याजकाय द्विजाय च । शठाय सन्ध्याह्नीनाय
 वाथेकफलदा सुता । त्यक्तसन्ध्याय गायत्रीविही-
 नाय शठाय च । विप्रोज्ञवाय दत्ता सा वाथेकफलदा
 सुता । पापिने स्यूद्जनाताय विप्रलेत्रोज्ञवाय च । दत्ता
 चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा । विष्णुभक्ताय
 विदुषे विप्राय सत्यवादिने । जितेन्द्रियाय दत्ता या
 निशदापीफलप्रदा । षट्षिर्वसहस्राणि दिव्यरूपं
 विधाय च । एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णु मन्दिरे ।
 दत्ता कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथ वा । नारा-
 यणस्वरूपञ्च भवेदेव सुतो सुतम् । विष्णुभक्तो यदा
 कन्यां ददाति विष्णु प्रीतये । स लभेद्भिरदास्यञ्च भ्रुवं
 विप्रोज्ञवाय च” ब्रह्मवै० प्र० ख० ।

दु(दीह्य) ति० दुह-गौषे कर्मणि वा क्यप् पक्षे गत्यत् ।
 ऽटोहनगौषकर्मणि गव्यादौ गौषकर्मविवक्षायां दोह-
 नप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च ।

दु(दु)ह्यु पु० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे । “अन्वग-
 ह्लात् प्रजां सर्वं ययातिरपरजितः । तस्य पुत्रा
 महेष्वासाः सर्वे ससृदिता गुणैः । देवयान्यं महाराज !
 शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसु
 रेव च । दुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” मा०
 आ० ७५ अ० हरिवंशे त्र ३० अ० दुह्युरिति अणुरिति
 पाठः । निपिकरप्रसादात् द्विधा पाठः “तेषां ययातिः
 पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम् । देवयानीसुशनसः सुतां
 भार्यामवाप सः । शर्मिष्ठायासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्यणः ।
 यदुश्च त्वर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत । दुह्युश्चाणुश्च
 पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्षापार्वणी” ।

तस्य राज्यदेशश्च तत्रैव अ० उत्तरो यथा

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् । व्यभ-
 जत् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाड्यप्रसादा । दिशि दक्षिण
 पूर्वस्थां त्वर्वसुं मतिमाचृपः । प्रतोच्यासत्तरस्याञ्च दु-

ह्युश्चानुश्च नाड्यप्रः । दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु यदुं अष्टं
 न्यव्योजयत् । मध्ये पूरुश्च राजानमभ्यपिञ्चत् स नाड्यप्रः ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । यथाप्रदेशन-
 द्यापि धर्मेण परिपाल्यते” । तद्वंशवर्णनञ्च तत्रैव ३२ अ०
 यथा “दुह्युश्च तनयो राजन् ! बभूवुः सेतुश्च पार्थिवः ।
 अङ्गारः सेतुपुत्रश्च मरुतां पतिरुच्यते । यौवनाश्वेन
 समरे लक्ष्मणे निहतो बन्धी । युद्धं सुमहदस्वासीन्
 मासान् परि चतुर्दश । अङ्गारस्य तु दायादौ गान्धारो
 नाम पार्थिवः । ख्यायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो
 महान् । गान्धारदेशजाश्चैव तरुणा वाजिनां वराः” तस्य
 पितुर्ययातेर्जराया अपहृषे शापकथा भा० शा० ८४ अ०
 “ययातिरुवाच । “यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः खं न
 प्रयच्छसि । तस्माद्दुह्युः ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
 कश्चित् । यत्नाश्वरथसुखानामश्वानां स्याद्गतं न च ।
 हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्तथैव च । वस्तानाञ्च गवा-
 ञ्चैव शिविकायास्तथैव च । उडुपुत्रसन्तारो यत् नित्यं
 भविष्यति । अराजशब्दभाजनं तत्र प्रापस्यसि सान्त्वयः”
 दू खेदे दिवा० आत्म० अ० सेट् । दूयते यद्विष्ट । दूदुवे । यो-
 दित् दूनः कविकल्पद्रुमः पा० दुनोतेरेव नत्वदीर्घे
 इति भेदः । “तया ह्रीनं विधातर्मां कथं पश्यन् न दूयसे”
 रघुः । “न दूये सात्वतीस्तुतुर्यन्वहमपराध्याति” माघः ।
 उपसप्तोकरणे सक० “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः ।
 दूडभ ति० दुःखेन दभ्यतेऽसौ दुर्+दन्भ-कर्मणि खल् ।
 “दुरो दाशनाशदमध्ये मन्त्रसुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च” प्रथो०
 पा० गणसुत्रे षोक्तकर्म नि० नलोपः । दुःखेन दम्बनीये
 दूडाश ति० दुःखेन दाशते दुर्+दाश-कर्मणि खल् ।
 दूडभशब्दोक्त पा० ग० सुत्रेण सिद्धम् । दुःखेन हिंसनीये
 दूढी ति० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै-चिन्नायां कर्त्तरि सम्भ०
 भावे वा क्तिप् । दूडभशब्दोक्तकार्यम् पा० म० सुत्रे
 ध्यायतेर्धातोर्निर्देशत् । ऽदुष्टं ध्यायिनि २दुष्टायां बुद्धौ
 स्त्री “अस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढः” अ० १।६४।८।
 “वधैर्दुःशंसा अप दूष्यां जहि” (६) [ध्म् । दुष्टं ध्यायिनि
 दूष्य ति० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै-क । दूडभशब्दवत् सा-
 दूणाश ति० दुःखेन नाशते दुर्+नाशि-कर्मणि खल् दूड-
 शब्दवत् साध्यम् । ऽदुःखेन नाशनीये । “दूणाशेयं
 दक्षिणा पार्थिवानाम्” अ० ६।२७।२८ “दूणाशा दुर्नाशा
 क्रानापि नाशयितुशक्या” भा० २ चातुर्मास्याङ्गे तृतीये
 सप्तदशे उत्तरे अक्षभेदे पु० “दिनामोत्तरो बह्निहरयो

दूषाशयेति" कात्या०श्रौ०२२। ८।२६। "उत्तरस्तृतीयः
सप्रदशः द्विनामा भवति बह्वहिरग्य इत्येकं दूषा-
शय द्वितीयं नाम" संय० । तस्य च तथादक्षिणायुक्तत्वात्
अर्थ० अचि तथात्वम् ।

दूत लि० दु-गतौ "दुतनिध्यां दीर्घश्च" उणा०त कित् दीर्घश्च
दू-परितामे कर्त्तरि क्त वा दीर्घान्तस्य न नत्वम् "दुम्बो-
दीर्घश्च" पा० सूत्रेण दुनोतेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात् ।
।सन्देशहरे अमरः । २उपतप्ते च

"चारेक्षणे दूतसुखः पुरुषःकोऽपि पार्थिवः" माघः
तत्र साधारणदूतब्रह्मणं तद्भेदाच्च सा०द० उक्ता यथा
निष्कृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः । कार्य-
प्रेष्यस्त्रिधा दूतो दुल्लक्ष्यापि तथाविधाः" तत्र कार्यप्रेष्यो
दूत इति ब्रह्मणम् । तत्र "उभयोर्भावसुद्धीय स्वयं
वदति चोत्तरम् । सुल्लिप्तं कुरुते कार्यं निष्कृष्टार्थस्य
स स्यतः" उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।
"मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः" ।

न्यपतितदूतब्रह्मणं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

"परेङ्गितज्ञः परयाम्बुङ्गप्रार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्मन्नमतिधीरो दूतः स्वात् पृथिवीपतेः । दूतञ्चैव
प्रकुर्वीति सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं
दक्षं सत्कुलसम्भवम् । अनुरक्तः शुचिर्दक्षः सृष्टिमा-
न्देशकालवित् । यपुत्रान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः
प्रयस्यते । दूत एव ह्यसम्भक्तो भिनन्त्येव हि सङ्ग-
तान् । विस्त्व्याथो मितार्थश्च तथा शासनहारकः३ ।
दूतास्त्रयोऽमान्यगुणैः समैः पादाङ्गवर्जितैः । विस्त्वप्रार्थं
कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१ । मितार्थः२ कार्य-
भातोक्तौ स कुर्यादुत्तरोत्तरम् । यथोक्तवादी सन्देश
हारको लेखहारकः३ । तत्र दूतो ब्रजज्ञेव चिन्त्येदु-
त्तरोत्तरम् । वाचांविशेषं भूपाय भ्रष्टित्येवान्यवेश्मनि ।
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णोता वा विनिर्णयम् ।
पृच्छप्रमानोपि न ब्रूयात् स्वामिनः कापि वैशसम्"
कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्भेदचरब्रह्मणं चोक्तं यथा
"ततमन्वस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम् । यात-
व्याय प्रह्विणुयाद्दूतं दूत्याभिमानिनम् । प्रगल्भः
सृष्टिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः । अथ्यस्त-
कर्मा न्यपतेर्दूतो भवितुमर्हति । निष्कृष्टार्थो मितार्थश्च२
तथा शासनवाहकः३ । साभयार्थात्पादतो हीनो दूतस्तु
त्रिविधः स्यतः । स भर्तुः शासनाङ्गच्छेद्वनव्यस्यत्तरो-

त्तरम् । खराङ्गपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्त्यन् ।
अन्तःपालांस्तु कुर्वीति मित्रागत्याटविकांस्तथा । जल-
स्थलानि मार्गांश्च विद्यात् स्वबलसिद्धये । नाविज्ञातः
पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि । कालभीक्ष्णेत कार्याधि-
मनुज्ञातश्च निष्पतेत् । सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्ति-
मेव च । छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषभित्तवचानि च ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । रागाप-
रागौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि । भ्रष्टपक्षस्य चा-
पायं कुर्याद्वनतिलक्षितः । पृच्छप्रमानोऽपि न ब्रूयात्
स्वस्वामिप्रकृतित्युतिम् । ब्रूयात् प्रसूतया वाचा सर्वं
वेद भवानिति । फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च
महीयसा । कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पञ्चयोरुभयोरपि ।
विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लेषोभयवतनैः । भ्रष्टपक्षञ्च
जानीयात्तद्गुह्यं च विचेष्टितम् । तीर्थान्मार्गाश्रयस्थाने
शास्त्रविज्ञानहेतुना । तपस्विष्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह
संवसेत् । सन्नापं कुलमैश्वर्यं त्यागसुत्यानसौधवम् ।
अनुदतां भद्रताञ्च भर्तुर्भेदेषु दर्शयेत् । सहेतानिष्ट-
वचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् । नान्यैः शयीत, भावं स्व
रक्षेद्दद्यात्परस्य च । काले व्रजति मेधावी न खिद्ये-
तात्मसिद्धये । क्षिप्रमापञ्च बुध्येत कालं नानार्थ-
लोभनैः । एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ।
पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति । स्वान्तः-
प्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तमः । सस्यारेः संग्रहं
कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियाम् । स्वपचाभ्युदयाकाङ्क्षी
देशकालावुदीक्षते । तत्र यात्रास्वयं चित्तमाश्वास्यैव
समीहते । यात्राकालव्यार्थो वा तत्र चायं विब्रम्भते ।
काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः । कार्यकाल-
विपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् । तिष्ठन् वाचां-
विशेषार्थान् भर्तुः सर्वाङ्गिभेदयेत् । रिपोः शत्रुपरि-
च्छेदः सुहृद्वन्धुविभेदनम् । दुर्गकोषबलज्ञानं भ्रष्टपक्षोप-
संग्रहः । राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ।
युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्मेति कथ्यते । दूतेनैव नरेन्द्रस्तु
कुर्वीतारिविकर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात् परदूत-
विचेष्टितम् । तर्कहितज्ञः सृष्टिमान् सृडुर्लघुर्परिक्रमः ।
क्लेशयाससहो दक्षश्चरः स्वात् प्रतिपत्तिमान् । तपस्वि-
लिङ्गिनो घूत्तः पण्यशिल्पोपजीविकाः । चराचरैर्युः
परितः पिबन्तो जगतां मतम् । निर्गच्छेयुर्विशेषेयुश्च
सर्ववाचांविदोऽन्वहम् । चराः सकाशात्पृपतेसञ्चूर्ण-

तरं हि ते । सृष्ट्वां सृष्टप्रचारेण पश्येद्वै विनिचेष्टितम् । स्वपक्षपि च जागर्त्तं चारचक्षुर्महीपतिः । विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयात्कोकषम्मतेः । चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पत्तेन भूयसा । अनेनासम्पत्तन्मौद्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि । सर्वसम्पत्सदयं सर्वावस्थविचेष्टितम् । चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च । प्रकाशशामकाशश्च चरस्तु द्विविधः सृष्टः । व्यप्रकाशोऽयसृष्टिः प्रकाशो द्रुत उच्यते । चरेण प्रचरेद्राजा सृष्टेणत्विगियाधरे । द्रुते सन्धानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता । तीक्ष्णः प्रसृजितश्चैव सती यनग एव च । एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । संस्थानवलयः संस्थाश्च कार्याः कार्यप्रसिद्धये । तिष्ठेयुः पार्श्वे सञ्चाराः परिचर्यापवादिनः । बानः कषोवन्तो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा । संस्थाः सुखारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः । सर्वस्मितल सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः । स्वपक्षे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम् । जायदपि कुमुदोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते । कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्यते स्वपरिग्रहे । पापानकारणक्रुद्धान् स्तूयन्तीं दण्डेन साधयेत् । ये तु कारणतः क्रुद्धान् वशीकृत्य संयमेत् । शमयेद्दानमानाभ्यां क्रिद्द्वय परिपूरयेत् । अणुनापि विजयते क्रिद्रेण बलवत्तरम् । निःशेषं मज्जयेद्द्राघ्रं पानपातमिवोदकम् । जडमकाशव्यविरच्छद्भानः षण्डकास्तथा । किराता वामनाः कुजास्तद्विधा ये च कारकाः । भिक्षुकाश्चाराणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अन्नःपुरगतं वात्तांमाहुरेयुरलक्षिताः । कृत्वव्यजनभृद्भारयानवाहनधारिणः । सञ्चामात्रे बहिर्वात्तां विदुरन्वे च तद्विधाः । सृष्टव्यञ्जनकर्तारस्तत्प्रका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः । कर्त्तव्याश्च सदा हृते ये चान्योऽभ्यासवर्त्तिनः । सञ्ज्ञाभिर्मूर्च्छितैर्लेखैराकारैरिङ्गितैरपि । समञ्जरेयुर्व्यप्राश्चराश्चर्यां परस्परम् । समापिवन्तो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूयर्थादाः । अनेकगित्याध्ययनप्रवीणाश्चाराश्चरेयुर्वल्लिङ्गिरूपाः । येन प्रकारेण परातुषेयात् परापरज्ञश्च सृष्टिहेतोः । तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञैर्वियुज्यमानं परतो हि विद्यात् । श्रेष्ठ्यभावे त्वि० ततः भावे कर्मणि च “द्रुतवर्णिगभ्याश्च पा० यत् । द्रुत्य तद्भावे तत्कर्मणि च “द्रुत्य

तद्भावकर्मणोः” अमरः । कामन्द० वाक्ये उदा० षड् द्रुत्य तत्कार्यं “न प्रयाति च द्रुत्येन” हितो० “द्विषां हसैदीं यपथः सितीकतः” नैप० लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्रुतीशब्दादपि यत् षड् च । द्रुत्य द्रुत्य द्रुतीनां कर्मणि भावे च । स्वार्थे क । द्रुतक तत्कार्ये स्थियं कापि अत इत्त्वम् द्रुतिका द्रुत्याम् । भावे क्त । ४उपतापे न० । [पुष्प्रां शब्दच० ।

द्रुतघ्नो स्त्री द्रुतं खेटं हलि हन-उक् ङीप् । कदम्बद्रुति स्त्री दु-वा० ति दीर्घञ् उञ्चनद० । प्रेषणायां स्थियां “तां कामिनो द्रुतिसदाहुरन्ति” वर्षविवेकः वा ङीप् द्रुती तत्कार्ये “उत्तिष्ठ द्रुति ! यामोयामो यातस्तथापि नायातः” सा०ट० “रतिद्रुतिपदेषु कोकिलाम्” कुमा० “प्रतिकृतिरचनाभ्यो द्रुतिसंदर्शिताभ्यः” “तेन द्रुतिविदितं निघेदुषा” रघुः द्रुतीभेदलक्षणो सा०ट०उक्ते “द्रुत्यः सखी नटी दामो धालेयो प्रतिवेशिनी । बाला प्रसृजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा । कला कौशलसत्याहो भक्तिश्चित्तज्ञता सृतिः । साधुर्यं नर्मविज्ञानं वाञ्छिता चेति तद्गुणाः । एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः”

द्रुन पु० दु-उपतापे क्त “द्रुवोदीर्घञ्” पा०तस्य नः दीर्घश्च । स्रग्ध० द्रु-खेटे ओदित्वात् तस्य नः । १अध्व०दिशान्ते २उपतप्ते ३दुःखिते च “पित्तने द्रुने रघुने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस !” नैप० ।

द्रु(र) स्त्री द्रुप शुद्धौ वा० कू । प्राणरूपे देवताभेदे “सा वा रषा देवता द्रुनां दूरं हस्यास्युर्दूरं ह वासानुस्रुत्सुर्भवति य एवं वेद” शत०ब्रा० १४।४।१० “उपासक शरीरस्या प्राणरूपा देवता द्रुनां दूरित्वेव” ख्याताऽतः शुद्धाभा०यत् शुद्धेति विशेषणात् द्रुपघातो रूपमिति स्थितम् । ब्राह्मणे तु दूरसम्बन्धात् नत्सिद्धिरुक्ता तथा च दूरं करोति स्रुत्सुपासकस्य दूर+कृत्यर्धे णिच् वा० न द्वादेशः क्तिप् णिलोपः रान्तोऽयमिति तु युक्तम् ।

द्रु(र) त्वि० दूर+इण-“दुरीणो लोपश्च” उष्वा० रक् वातो रिकारलोपे रेके परे पूर्वाणो दीर्घः । १विप्रकृते महतान्तरेण स्थिते देशिकपरत्वयुक्ते अमरः । “दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या टिगुच्यते” भाषा० “दूरत्वमन्तिकत्वञ्च देशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तद्दुर्ज्ञेयसाधारणं वीजं दिगेव” सि०सुक्ता०अतिदूरत्वञ्च प्रत्यक्षं नोत्पादयति यथा ह

“अतिदूरात् साभीप्रादिन्द्रियजातानुमनोऽनवस्थानात् । सौख्यप्रादुर्भावनादभिभवात् समानाभिहाराच्च” सांका० “अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं विंहावबो-
कितन्यायेनानुपञ्जनीयम् यथा उत्पतन् वियति पतन्ती अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते” तंका० । “त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे” शकु० “न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति वञ्चजनोदितैः” भावः । भावप्राधान्यात् दूरत्वे च “दूरानिकार्थेभ्यो द्वितीया च” पा० अस्त्वचचने प्रातिपदिकार्थे एभ्योद्वितीया चात् पञ्चमीऽतीये स्तः” सि०का० “ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अस्त्वचचने इत्यनुवृत्तेर्नञ्च दूरः पन्थाः” सि०का० “रामाद्दूरस्य यो दूरम्” सध्वो० “नेत्रे दूर-
मनञ्जने पुच्छकिता तन्वी तवेयं तनुः” सा०द० “या तस्य कर्मनिर्दत्तैः दूरं पश्चात् कृता फलैः” रघुः “दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः” भावः “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् धनञ्जय !” गोता “स्तुतिभ्योऽच्युत ! रिच्यन्ते दूरेण चरितानि ते” रघुः एतच्छब्दयोगे पञ्चमी षष्ठी च । ‘दूरं ग्रामस्य ग्रामाद्वा’ सि०का० अतिशयने इष्टन् दशादेशे दविष्ट ईयसुन् दशैयस् अतिशयेन दूरस्थिते त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप् । “तेजस्त्रिमध्ये तेजस्वी दशैयानपि गम्यते” भावः । दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दन-
यति । “दवयदतिरयेण प्राप्सुवी विभागम्” भट्टिः ।
दूरङ्गम त्रि०दूरं गच्छति गम-वा० वेदे ख सुष् च । दूरगा-
मिनि “दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्” यजु०३४।१।
लोके तु इ दूरग इत्येव
दूरत्व न० दूरस्य भावः त्व । दैशिके परत्वे तच्च भ्रमविशेषे
कारणम् यथोक्तं “दोषोऽप्रमायाजनकं प्रमायास्तु
युषो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः
स्ततः” भाषा० “कचिच्चन्द्रादेः सत्यपरिमाणभ्रमे दूरत्वं
दोषः” सि०सक्ता० ।
दूरदग्निं पुंस्त्री०दूरात् पश्यति दृश-ल्यु । इष्टधो राजनि०
जातित्वात् स्त्रियां ङीष् २पण्डिते पु० दृश-भावे
ल्युट् । इदूरतोवीक्षणं न० । दूरतो दृश्यतेऽनेन दृश-
करणे ल्युट् । इदूरवीक्षणे यन्त्रभेदे (दूरवीन)
दूरदग्निं त्रि० दूरात् पश्यति कार्योत्पत्तैः प्राक् पश्यति
जानाति वा दृश-णिनि । इदूरदर्शके २पण्डिते पु०
अमरः इष्टधो पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।
दूरदृश्यं त्रि०दूरात् पश्यति दृश-कित् । इदूरदर्शिनि २पण्डिते

शब्द० इष्टधो हेमच० कित्तनत्वात् भक्तिपदान्ते च कुः ।
दूरमूल पु०दूरपर्यन्तं मूलमस्य । सुञ्जटये (सुञ्ज) । राजनि०
दूरवेधिन् पु० दूरात् वेधोऽस्य साध्यतया इनि ।
दूरात् लक्ष्यभेदके
दूरापात त्रि० दूरमापतति आ+पत-कर्त्तरि ज्वला० ष ।
दूरपातिनि अस्त्रे णिनि दूरापातिन् तत्कार्यं हेमच० ।
दूरूढा स्त्री० दूर+रूढ-क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुस्यतया
रूढे जाते जुहुरोगशब्दे इष्टधु पु०दृश्यम् ।
दूरेऽग्निं पु० दूरेऽग्निः शत्रुर्यस्य वेदे सप्तम्याः अलुक्
प्रकृतिभावः । एकोनपञ्चाशन्मरुन्मध्ये मरुद्भेदे । ते च
यजु० १७अ०१ मन्त्रादौ ८० मन्त्रान्ते शुक्रज्योतिषेत्या-
दयोदर्शिताः । “अग्निमित्तं दूरेऽग्निमित्तं गणः” दम०
दूरेत्य त्रि० दूरे भवः एत्य । दूरभवे
दूरेपाक त्रि० दूरे पचति पच-ण न्यङ्गा० कृत्वम् स-
प्तम्या अलुक् स० । दूरे पाचके स्त्रियां टाप् । तत्रैव गणे
स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् विष्णुविशिष्टपरिभाषाया अनि-
त्यत्वं ज्ञापितम् । [पाचके ।
दूरेपाकु त्रि० पच-उण् न्यङ्गा० कृत्वम् अलुक् स० । दूरे-
दूरेरितेक्षण त्रि० दूरे ईरितमीक्षणं वेन । दूरपर्यन्तपरित-
दर्शने केकरे (दुरा) शब्दमात्रा ।
दूरोह पु० दुःखेन रुहतेऽसौ दूर+रुह-कर्मणि खल्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुःखेन रौहणीवे रोदुमशक्ये
आदित्ये लोके तस्य निष्कामज्योतिषोमादियज्ञप्रयास-
जानज्ञानेन साध्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम् । “असौ वे
दूरोहो योऽसौ तपतीति” ऐत०४।३० श्रुतेस्तस्य तथा-
त्वम् । इदूरारोहमात्रे त्रि० ।
दूरोहणं त्रि० दुःस्कारमारोहणमस्य प्रा०व० आदित्ये दूरोह
शब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् इच्छन्भेदे न० । असौ वा
आदित्यो दूरोहणं कन्दः” इति श्रुतिः । “दूरोहणं
कन्दः” यजु०१०।५ आन्दसं लीवलम् । इदूरारोहणीवे
त्रि०दुःखेन रोहणं वा । इदुःसाध्ये रोहणे ५तच्छन्दस्क
मन्त्रस्याभ्यासभेदे च यथोक्तं आश्व०श्रौतसूत्रे
“हंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धशस्त्रिपद्या चतुर्थ
मनवानसक्ता प्रणुत्यावस्येत् । पुनस्त्रिपद्याऽर्धशशः पच्छ
एव सप्तमम्” पा०२।१४ “एतासृचमित्यं शंसेत् । प्रथमं
पच्छः द्वितीयमर्धशशः । तृतीयं त्रिभिः पादैरवसाय
उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थमनवानसक्ता प्रणवेनाव
सेत् । एतदारोहणम् । अथावहोरणम् । पुनस्त्रि-

पद्योत्थेवमादिनोक्तं पञ्चमम् । अर्धचर्चः षष्ठं, पुनः पञ्चः
सप्तमम् । एतत् दूरोहणं भवति । सप्तमवाननिय-
मेन ऋक् सप्तमत्वोऽभ्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञापनार्थम् ।
एवकारः पौनर्वचनिकः” नारा० “एतत् दूरोहणम्”
८।२।१५ दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं
दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन स्वर्गकामस्य चतुरभ्य-
स्तेन दूरोहणं भवति” नारा०

दूर्य न०दूरे उत्सार्यम् दूर+यत् । १पुरीषे विषायाम् शब्द०
“ततः कल्पं ससृज्याय हुयान्मैत्रं नेश्वर । नैर्द्धत्वा
मिषुविष्णेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णु पु० तस्येवविष्णेप-
स्थानार्तिक्रमेण त्यागविधानेन दूरोहणार्थत्वात् तथात्वम् ।
दूराय रोगदूर्करणाय साधु यत् । २शय्याम् राजनि० ।
दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अनिष्टं वा दुर्व-हंसायाम् अच्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १स्वनामस्थाने घासभेदे तङ्गदा-
दिकं भावप्र० उक्तं दथा

“नीलदूर्वां रुहानता भार्गवी शतपर्जिका । शय्यं
सहस्रवीर्यां च शतवल्ली च कीर्तिता । नीलदूर्वां हिमा
तिक्ता मधुरा त्वरा हरेत् । कफपित्तास्रवीसर्प
दृष्टादाहत्वगामयान्” । श्वेतदूर्वा “दूर्वा शुक्ला तु
गोलोमी शतवीर्यां च कथ्यते । श्वेतदूर्वा कषाया स्यात्
स्नाही जण्ड्या च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पास्रदट्ट
पित्तकफदाहहृत्” । गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वां तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः । गण्ड
दूर्वां हिता लोहद्राविषी पार्श्वि लघुः । तिक्ता क-
षाया मधुरा वातकृत् कटुपाकनी । दाहदृष्ट्यावला-
साक्षकुशपित्तज्वरापहा” । तस्या उत्पत्तिकथा भवि-
ष्योत्तरे “क्षीरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽस्तुतार्थिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विष्टव्य मन्दरं गिरिम् । भ्रमता
तेन वेगेन लोमान्यावर्धितानि वै । ऊर्ध्वभिस्तानि रो-
माणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे । अजायत शुभा दूर्वां
रम्या हरितशाङ्गजा । एवमेषा ससृज्जा दूर्वां विष्णु
तनुङ्गवा । तस्या उपरि विन्यस्तं मथितास्तसृजत्तमम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः । तत्र येऽस्तुतकु-
म्भस्य निपेतुर्वारिविन्दवः । तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्वां
चैवजराऽभरा । वन्द्या पविता देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता
तथा” । “दूर्वां दहति पापानि धात्री हरति पात-
कम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्वयम्” विष्णु-
धर्मोत्तरे । दूर्वां पूज्यत्वेनाप्यस्याम् अर्थ० अच् । २भाद्र-

शुक्लाभ्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम्
“श्रावणी दौर्गन्वमी दूर्वां चैव ह्यताशनी । पूर्वविद्धैव
कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वेदिनम्” कालमाधवीयधृतवाक्यम्
व्रतशब्दे दूर्वाभ्योव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम् । ततः समूहे
काण्डच् । दूर्वाकाण्ड दूर्वासमूहे न० “दूर्वाकाण्डमिव
श्यामा” मट्टिः । दूर्वया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतेर्नाच-
येत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेत्
दुर्गां नोन्मतेन दिवाकरम्” व्यासः । दूर्वायै
अर्घ्यानर्वात्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम् ।
जनमेजयवंश्ये श्वेतपभेदे पु० “श्वेतपञ्जयस्ततो दूर्वास्तिमि-
स्तस्याञ्जनिष्यति” भाग० ६।२२।२६

दूर्वाची स्त्री वसुदेवभ्रातृभेदस्य एकस्य पत्न्याम् “तच्छुष्कर-
मालादीन् दूर्वाक्ष्यां एक व्यादधे” भाग० ६।२४। २३श्लो०
दूर्वाद्यधृत न०चक्रदत्तोक्ते धृतभेदे तत्प्राक्विधिस्ततोक्तो यथा
“दूर्वां सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका । सिता
शीतसुशीरञ्च सुखं चन्दनपद्मकौ । विपचेत् कार्दिके
रेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना । तण्डुलाश्च त्वजालीरं
दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् । तत्पानं वमतो रक्तं ज्ञावनं
नासिकागते । कर्पाभ्यां यस्य मच्छेत् तु तस्य कर्णं
प्रपूरयेत् । चक्षुःसाविष्णु रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषोः ।
मेढ्रपायुप्रवत्से” तु वस्तिर्कर्मसु योजयेत् । रोमकूपप्रदत्ते
तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्” ।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् अष्टमी । भाद्रशु-
क्लाभ्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “श्रावणी
दौर्गन्वमी दूर्वां चैव ह्यताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या
शिवरात्रिर्वेदिनम्” ति०त० धृतवचनात् । दूर्वापूजा-
प्रकारश्च त्रिविधः हेमा० व्रतख० उक्तः व्रतशब्दे दृश्यः ।
गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः ।
दूर्वासोम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यथोक्तं
तत्र चत्तरतन्त्रे

“अंशुमान्मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः । दूर्वा-
सोमः कनीयांश्च श्वेता कनकप्रभः । प्रतानवांस्ताल-
दहनः करवीरोऽश्वानपि । स्वयम्भो महासोमो यथापि
गरुडाहृतः । गायत्रस्त्रैः शुभः पाङ्क्तो जागतः
शाङ्करस्तथा । अम्बिष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ।
गायत्र्या विषदा युक्तो यथोक्तपतिरुच्यते । एते सोमाः
समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिःपुनः । सर्वेषामेव चैतेषामेको
विधिरुपासने । सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु

वक्ष्यते" । "अतोऽन्यतमं सोमसुपयुयुक्षः सर्वप्रकारपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तेषु विद्वतमगारं कारयित्वा हृतदोषः
प्रतिसंस्तरः प्रशस्तेषु तिथिकरणसङ्गर्जनक्षत्रेषु अशु-
मन्नादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिघृतमभिद्धतं चालरान्तरा-
कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसृष्ट्या विदार्य पथोऽह्नीया-
स्योवर्षे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सङ्घेवोपयुञ्जीत नास्वा-
दयंस्तत उपसृष्ट्य शेषमपस्त्रवसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं
संधोञ्च वाग्यतोऽभ्यनरतः सुहृद्गिरुपास्यमानो विहरेत्" ।

दूर्वेष्टका स्त्री यत्राङ्गे चितिरूपेष्टकाभेदे "तमन्निरत्रवीत् ।
उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्ट
कवाह तदुवाचैषा वाव पश्विष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात्
प्रथमायै स्वयमाहत्याया अनन्निर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते
तस्मादस्या अनन्निर्हिता ओषधयोऽनन्निर्हिताः पशवो
ऽनन्निर्हितोऽन्नरनन्निर्हितो ह्येष एतयोपैत्" शत०
ब्रा० ६।२।१२ ।

दूलाश त्रि० दूडाश+डस्य वा लः । दुःखेन हिंसे ।
दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्त्वस्याः अच्, दू-खेदे सम्भ०भावे क्तिप्
तां राति ददाति वा रा-क रस्य लः डुरे खेदाय-
लायते ष्टह्यते ला-क घञर्थे क वा गौरा० ङीप् ।
नील्यां शब्दर० । "शृणुष्वेह महावाहो नीलीरक्तस्य
घारणात् । वाससोगणशार्दूल ! गदतो मम कृत्स्नशः ।
पालनादिक्रयाच्चैव तद्दृत्तेरुपजीवनात् । पतितस्तु
भवेद्विप्रस्त्रिभिः कञ्चैर्विशुध्यति" भविष्यपुर० तस्यावपन-
क्रयादेर्निषेधेन दूरीकार्यत्वात् तथात्वम् तदुपजीवने च
पापोत्पादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्वम् ।
स्वार्थे क । दूळिका तत्कार्यं

दृश्य न० दू-खेदे सम्भदा०भावे क्तिप् तां श्यायते गमयति
अनर्भूतण्यर्थे श्यै-गतौ क । वस्त्रनिर्मिते ष्टहे (तां)
सारसुन्दरी ।

दूषक त्रि० दुष-णिच्-खुल् । श्दोषजनके "दूषकतावी-
जानिरुक्तेः" सर्वदर्शसंग्रहः "वेदविक्रयिष्यश्चैव वेदानां
चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः"
भा० अतु० १६४४ श्लो० । "पाषण्डाऽदूषकाश्चैव समजा-
नाञ्च दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः"
भा० अतु० १६४६ श्लो० । "कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृती-
नाञ्च दूषकान्" (हन्यात्) मनुः । २खले च त्रिका०

दूषण न० दूषि-भावे ल्युट् । सदोषतासम्पादने "दूषणस्या-
दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः । अर्थस्य नोति-

तत्त्वचरैरर्धदूषणसुच्यते" काम०नी० दूषि-कर्तरि ल्यु ।
२दोषजनके त्रि० "पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो-
ऽटनम् । स्वप्रधान्यमृहे वासो नारीणां दूषणानि च"
मनुः । श्रावणभेदे पु० खरशब्दे २४६६ ष्ट० उदा०

दूषणारि पु० इत० । श्रीरामे शब्दरत्ना० तस्य रामेश
वचकथा खरशब्दे २४६६ ष्ट० दृश्या ।

दूषयित्वा त्रि० दूषि-शीलार्थं इत्थुच् । दूषणशीले [ङीप् ।
दूषि(षी) स्त्री दूषि-इन् । नेत्रमले (पिचुटि) शब्दभा० वा
दूषिका स्त्री दूषि+स्वार्थे क खुल् वा । नेत्रमले (पिचुटि)
रत्नत्रिकायां मेदि० । श्दूषणकञ्चूर्णं स्त्रियाञ्च । दूषी+
स्वार्थे क वा न चुक्षः । तत्कार्ये "वयसा पुत्रा अशु-
भिर्हृदिनीर्दूषीकाभिः" । यजु० २५।६ "शाल्मली
कण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका
यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका" सुश्रुतः "स्त्रियास्तथाऽपचा-
रिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका" भा०शा० ३४अ० पुंसि
तु खुल् दूषक इत्येव । "नद्याहं प्रकृतिद्वेषी नाहं
प्रकृतिदूषकः" हरिवं० १८६अ०

दूषित त्रि० दूषि-क्त । श्दत्तदूषणे २प्राप्तदूषणे श्कभिश्चते
मैथुनापवादयुक्ते षमपकन्याभावायां स्त्रियां स्त्री
शब्दरत्ना० ।

दूषीविष न० दूषयति दूषि-वा० ई कर्म० । सुश्रुतोक्ते घात
दूषके विषभेदे यथा "यत् स्यावरं जङ्गमल्लिभं वा देहा
दशेषं यदनिर्गतं तत् । जीर्णं विषमौषधिभिर्हितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविष-
हीनं विषं हि दूषीविषतासुपैति । वीर्यात्मभावाच्च
निपातयेत्तत् कफाहतं वर्षगुणानुबन्ध । तेनार्हितो
भिन्नपुरीषवर्षो विगन्धवैरश्चसुखः पिपाषी । मूर्च्छन्
वमन् गद्गदवाग्विषस्यो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः । आ-
माशयस्ये कफवातरोगी पक्षाशयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपलस्तु यथा विहङ्गः ।
स्थितं रसादिष्य वा यथोक्तान् करोति घातप्रभवान्
विकारान् । कोपञ्च शीतानिचदुर्दिनेषु यात्यागु पूर्वं
शृणु तत्र रूपम् । निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विक्षेप-
हर्षावयवाङ्गमर्हः । ततः करोत्यङ्गमदाविपाकावरो-
चकं मण्डलकोठमेहान् । घातचयं पादकरास्योफं
दकोदरं अर्दिमथातिसारम् । वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरा-
न्वा कुर्यात् प्रष्टव्यां प्रवर्णा लषां वा । उन्मादमन्यज्ज-
नवेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् । प्रगाढमन्य-

ज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बद्धप्रकारान् । दूषितं
देशकालान्न दिवास्त्रैरभीक्षणः । यस्माद्दूषयते भा-
तन् तस्माद्दूषीविषं श्रुतम्”

दृश्यं त्रि० दूषि-कर्मणि गत्यत् । १दूषणीये “दूष्यं वचो मम
पुनर्निपुणं विभाव्य” यनुमानदीधितिः । “राज्योपघातं
कुर्वन्ना ये पापाचारवक्त्रभाः । एकैकशः संहता वा
दूषत्रांस्तान् परिचक्षते” कामन्दकी० उक्ते राजप्रोप-
घातके । श्वस्ते ४वस्त्रम्भे न० मेदि० पूष्ये न० हेमच०
६हस्त्रिवस्त्रवाम् स्त्री हेमच० ।

दृश्युदरं न० दूषिभिर्दोषैः कृतसुदरं तन्नाम रोगः । सुश्रुतोक्ते
दोषकृते उदररोगभेदे तन्निदानादि तल्लोक्तम् उदरशब्दे
११४६प्र० दर्शितम् “प्रकीर्तितं दूष्युदरन्तु चोरम्” सुश्रुतः
दृ आदरे त० आ० सक० अनिट् । द्रियते अदत । अयमाङ्-
पूर्व एव प्रयुज्यते । “निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः
कथां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि” नैष०
आदतः आदरः । “दरादराभ्यां दरकस्मिनी पमे” नैष०
“न जातहाहे न न विद्विषादरः” किरा० “आदत्यज्ञेन
दृत्ये न” भट्टिः ।

दृ वधे स्वादि० पर० सक० अनिट् । दृषोति अदाभीत् ददार
स्वादिगणे कन्दसीत्यविकारे “विच्चि जिदि दाश इ-हिं-
सायाम्” पा० उक्तेः कान्दसोऽयम् । “क्षिणोतिर्भाषा-
यामपीत्येके” सि०कौ० उक्तेः अन्यस्यापि कश्चिद्भाषायां
प्रयोग इति गम्यते मत्स्यखातिनि धीवरे दाशशब्द-
योगात् । [संक्षिप्तसारे

दृक् न० दृ+विदारे बा० कक् च्चुस्त्वस्य न कित्त्वम् । द्विद्रे
दृक्काणं न० ज्योतिभोक्ते राशेःकृतौये दशांशरूपे अंगे द्रेक्काणे
“तिंगत्यभे विंशतिरुच्चमे स्त्रे हद्देऽन्विचन्द्रादशकं दृकाणे”
नील०ता० पञ्चवर्गीवलकथने दृक्काणशब्दे विवृतिः ।

दृक्कर्णं पुं स्त्री० दृक् नेत्रमेव कर्णोऽस्य । सर्पे हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

दृक्कर्मन् न० दृगर्थं दृष्यर्थं कर्म । यहाणां दर्शनयोग्यता-
ज्ञानार्थं स०सि० उक्तेः कर्मभेदे तच्च यहनचत्वयोगा-
द्युपयोगि संस्कारभेदरूपं यथाह तत्र

“नक्षत्रपञ्चयोगेषु यहास्तोदयसाधने । शृङ्गोन्नतौ तु
चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविद् श्रुतम्” स०सि० “अत्र निमित्तस-
प्रती यहनचत्वाणां बद्धत्वाद्वबद्धवचनम् । नक्षत्रपञ्च-
योग्युत्थर्थं नक्षत्रपञ्चयोरिदं द्वयं दृक्कर्म श्रुतं प्रागुक्तम्
स्यादे प्रथमं कार्यम् । ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्य-

कार्यः । अत्र नक्षत्रपञ्चकाणामायनदृक्कर्मसंस्कृतानामै-
कोत्तत्वादायनं दृक्कर्म व कार्यमिति ध्येयम् । यहा-
णामस्तोदयो नित्यस्तोदयो सूर्यसाक्षिध्यानितस्तोदयो
च यहाणासुपलक्षणात्वाच्चत्वाणामपि । तयोः साधन-
निमित्तं यहास्य नक्षत्रस्य वा देयम् । अत्राचदृक्कर्माद्यं
श्रेयलः शरः साध्यः । न तु दिनमानरात्रिसाननतोन्नते
साध्ये । क्षितिजसम्बन्धेन दृग्पञ्चरूपेदयास्तलम्बनस्या-
वश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तायनपरिणामस्य व्यर्थत्वात्
युतौ तु सम्प्रोतचलदत्ते युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्या-
वश्यकत्वात् । शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य । तकारः
सप्तत्रयार्थकश्चकारपरः । अत्रापि श्लोके पूर्वाङ्गीकृताच्च-
दृक्कर्म संस्कार्येति ध्येयम्” । रङ्गना०

दृक्कर्म द्विविधम् आयनमक्षजञ्च तत्रायनदृक्कर्मायनशब्दे
७०१प्र० सि०शि० उक्तेः दर्शितम् अक्षजं दृक्कर्माच्यते

“इदानीमक्षजं दृक्कर्माह प्रथि० “स्फुटास्फुटक्रान्ति-
जयोश्चराधयोः समान्वादिक्तेऽनुरयोगज्ञासवः । पलोद्भव-
वाक्त्वा भनभःसदां शरे महत्यथात्वे यदि वा स्युरन्यथा ।
आशेषुरक्षवलनेन हतो विभक्तो लम्बज्यया रविहृतोऽ-
क्षभवा हतो वा । लब्धं हतं त्रिभगुणेन हृतं द्युमौर्व्यां
स्युर्वाऽसवः पक्षभवा अथ नैः शरे तु । यास्योत्तरे क्रम-
विर्भावविधानलम्बं खेटात् कतयनफलादुदयास्यलम्बम् ।
सौम्ये क्रमेण विपरीतमिषौ तु यास्ये भाषार्थिकात्
खण्डतोऽस्तविलम्बमेवम्” मू० । “यहास्य स्फुटक्रान्तिरे-
स्फुटक्रान्तिश्चराधं साध्ये । यदि स्फुटास्फुटक्रान्ती
तस्यदिक्ते तदा चराधयोरनन्तरं कार्यम् । यदि भिन्न-
दिक्ते तदा योगः । एवं येऽसवो भवेयुक्ते पलोद्भवा
ज्ञेयाः । यहास्य भस्य वा सदा महान्परस्परदैवम् ।
यदात्यसादान्यथा वा पलोद्भवसवः साध्याः । यहास्य
स्यष्टः शरोऽक्षवलनेन गुण्यो लम्बज्यया भाव्यः ।
अथ वा अक्षभया गुणितो द्वादशभिर्भाज्यः । यल्लब्धं
तत् त्रिष्वयानु गुण्यं द्युज्यया भाव्यं फलं पलोद्भवा
असवो भवन्तीत्यनुकूलः । अथ कतायनदृक्कर्मकं यहां
रविं प्रकल्प्य तैः पलोद्भवसुभिर्लम्बं साध्यम् । यदि
यहास्य यास्यः शरसदा क्रमविलम्बम् । यदि सौम्यः
सादा विलोपलम्बम् । एवं कते सति यहास्योदयलम्बं
भवति । अथ तमेव यहां सभाषं रविं प्रकल्प्य तैरेवा-
क्षभिर्हृत्तरे शरे यत् क्रमलम्बं यास्ये विलोमं क्रियते
तद्गृहस्थाक्षचक्रम्” । “अत्रोपपत्तिः । अत्र गोष्ठे विषु-

बन्धुलं स्वाक्षांशैर्विज्ञासितं तावदुन्मण्डलसुत्तरगोले
 क्षितिजादुपरि लगति यास्येऽधः । यतस्तलस्थो ग्रहः
 स्वचरार्धभूमिरुत्ति नतिं च गतः । अतस्वराज्ञस्य या
 वासना सैव पलोद्गवाहनाम् । स्फुटास्फुटक्रान्तिजयो-
 श्वरार्धयोरनरे यावन्तोऽसवस्तावन्तः शरभवा इत्यर्धा-
 ज्ञातम् । यतस्तयोरनरं शर एवं तल्यदिक्ते । यदा
 अहता शरैर्यान्दिक्ते नैता क्रान्तिस्तदा शरस्यैकं
 खण्डसुत्तरतोऽन्यदृक्ष्यतः । तयोर्योगे यतः शरो
 भवति । अतस्तज्जनिताश्वरार्धयोर्योगे शरजनिताः प-
 लोद्गवाहवः स्युः । एवं हि महति शरे । अयात्से ।
 ग्रहः किलोत्तरगोले उत्तरश्च तस्य शरस्तदाश्वराश्व-
 रेण ग्रहस्य तदुत्तरमनं तत् तैराशिकेन साध्यते । यदि
 लम्बज्या कोट्याऽश्वरान्तस्थो भुजस्तदा स्फुटशरत-
 ल्यया किमिति । अत्र यत् फलं तदुत्तरदुत्तराहते
 ज्यारूपं भवति । अथ वा लघुना खेलेष्वनुपातः ।
 यदि द्वादशाङ्गुलकोट्या पलभा भुजस्तदा स्फुटशरकोट्या
 किमिति । फलं तल्यमेव । अथ लिङ्गाहत्त परि-
 यामायानुपातः । यदि दुष्प्राहत्त एतावती ज्या तदा
 लिङ्गाहत्ते कियतीति । फलस्य धनुः कर्तुं युज्यते ।
 तच्छरस्यात्सत्वाच्चोपपद्यत इति न ज्ञातम् । आयनदृक्-
 र्मण्यस्फुटावचेपादस्यैव साधिताः इह तु स्फुटात् ।
 तत्र कारणसुच्यते । तेन दृक्कर्माणां निरुद्धेश्चि-
 त्तजस्यो ग्रहः कृतः । तत् क्षितिजस्यदेशे उन्मण्डलम् ।
 शरभूले यदुत्तराहत्तं शराप्ये च यत् तयोर्दृत्तयोर्दृक्-
 खण्डले यावदनरं तावान् स्फुटः शरः । स तु कोटि-
 रूपः । अतोऽत्र कोटिरूपेण पलोद्गवा असवः साधिताः
 कृतायनदृक्कर्माणां ग्रहोऽश्वराश्वत् प्रागुदित उदेष्यति वा
 तैरसुभिस्तोऽत्र पलोद्गवास्याः । अथ यास्ये शरे तैर-
 सुभिः क्षितिजादधःस्थो ग्रहो यावदुपरि क्षितिजं नीयते
 तावत् कृतायनदृक्कर्माणां ग्राह्यतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे
 लगति । यदि सौम्यः शरस्तदा तैरसुभिः क्षितिजादु-
 परिस्थो ग्रहः क्षितिजं यावदधे नीयते तावत् कृता-
 यनदृक्कर्माणां ग्राह्यत् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति ।
 अत उक्तं शरे यास्योत्तरे क्रमावलोमविधानलम्बमि-
 त्यादि । एवं कृते उदयलम्बं जातम् । अस्मादुदय-
 लम्बसाधनाद्गुणमस्तलम्बसाधनम् । यतो तैरसुभिर्वि-
 क्षेपेण प्राचत्रां ग्रहः क्षितिजादुत्तराश्वत् तैरेव प्रतीच्यां
 नास्यते । यैर्नास्यते तैरेवोत्तराश्वत् । अथ प्रतीच्यां

अपेऽस्तं गच्छति प्राच्यां यत्तन्मण्डलेति तदस्तलम्बम् ।
 अतो भाषार्थिकात् खचरत इत्युक्तम् । इदं सर्वं
 गोलेपरि खण्डगृह्यते” ।

दृक्काणं न० ज्यो० उक्ते राशेर्दशांशरूपे तृतीयांशे द्रेक्काण्ये तथा
 च एकैकराशौ त्रयो द्रेक्काण्यस्तेन द्वादशराशिषु १६
 द्रेक्काण्य भवन्ति मेघादिराशिस्थानां तेषां घट्क्षिंशतः-
 क्रमेण स्वरूपाणि दृक्काण्य० १६ श्लोकैरुक्तानि यथा
 “कक्षां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितम् ।
 रौद्रः परशुं ससृद्यतं धत्ते रक्तविशोचनः पुमान् ॥
 रक्ताम्बराभयभयश्चिन्ता कुम्भाकृतिर्वाजिसुखी त्वभात्तां ।
 एकेन पादेन च मेघमध्ये दृक्काण्यरूपं यवनोपदिष्टम् ॥
 क्रूरः कलाहः कपिलः क्रियाधीं भग्नव्रतोऽभ्युद्यत
 द्युल्लङ्घनः । रक्तानि वस्त्राणि विभक्तिं चण्डो मेघे
 तृतीयः कश्चिन्नक्षिभागः १ । कुञ्जितलूनकचा घटदेहा-
 दग्नपटा तृषिताशनश्चिन्ता । आभरन्त्यान्वभिवाञ्छति
 नारी रूपमिदं दृग्मे प्रथमस्य ४ । क्षेपेधान्यदृग्मेसु-
 कलाहो वाक्पुत्रे सशकटे कुशलस्य । खन्धसुदहति
 गोपतितल्यं सुमरोऽजदगो मन्ववासाः ५ । द्विपसमकायः
 पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्गुः पिङ्गलमूर्तिः । सुविस्मग-
 लोभ्याकुलश्चित्तो दृग्मभवनस्य मानगतोयम् ६ । स्रज्या-
 न्ययं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विता ऽऽभरन्त्यकार्य-
 कृतादरा च । हीनप्रजोऽङ्गुतभुजर्तमती त्रिभाग-
 माद्यं तृतीयभवत्स्य वदन्ति तज्ज्ञाः ७ । उद्यानसंस्थः
 कवची घनुष्मान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननस्य । क्रोडा-
 त्तजालङ्करणाश्रिणिनां करोति मध्ये भिद्युनस्य राशेः ८ ।
 भूषितो वरुणवदुन्मण्डरलो वज्रतुण्यकवचः सघनुष्कः ।
 न्यत्ववादनकलासु च विद्वान् काव्यकान्तिथुनराश्वयसाने ९ ।
 पलमूलफलभृद्द्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्गुः ।
 क्रोडतल्यवदनो हृदयकण्ठः कर्कटे प्रथमरूपस्यलि १० ।
 पद्मार्चिता मूर्त्ति भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारय्यगता
 विसैति । शाखां पलाशस्य समाश्रिता च मध्ये स्थिता
 कर्कटकस्य राशेः ११ । भाषार्थभरणाश्रयार्थं नौस्यो गच्छति
 सर्पवेष्टितः । हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्यगतस्य
 कर्कटे १२ । शास्त्रमण्डपपरि ऋद्धजम्बुको श्वा नरस्य
 मलिनाम्बराश्वितः । रौति मातृपितृविप्रयोजितः सिं-
 हरूपमिदमाद्युच्यते १३ । हयावतिः पाण्डुरमाल्य-
 गेखरो विभक्तिं कक्षाजिनकम्बलं नरः । डुरासदः
 सिंह इवात्तकाङ्को मत्पापनासो ऋगराजमध्यमः १४ ।

कृद्धानो वानरतुल्यचेष्टो विभर्त्ति दण्डं फलमामिषं
 च । कूर्ची मनुष्यः कुटिलैश्च केशैश्च गेश्वरस्यान्तगतस्त्रि-
 भागः१५ । पुष्पप्रपर्णेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बर-
 संघृताङ्गी । वस्त्रार्थसंयोगमभीष्टमाना गुरोः कुलं
 वाञ्छति कन्यकाद्याः१६ । पुरुषः प्रगृहीतलेखनिः श्यामो
 वस्त्रधिरा व्ययायकत् । विपुलं च विभर्त्ति कार्मुकं
 रोमव्याप्तनुच मध्यमः१७ । गौरी सुधौताग्रदुक्च-
 गुप्ता ससिञ्छिता कुम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता
 प्रहृता वदन्ति कन्यान्यगतान्निभागम्१८ । वीथ्यन्तरा-
 पण्यगतः पुरुषस्तुलावानुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः ।
 भाण्डं विचिन्त्यति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः
 प्रथमं तुलायाः१९ । कलयं परिष्टञ्च विनिःपतितं
 समभीपसति गृध्रमुखः पुरुषः । क्षुधितस्तृषितश्च कलत्र-
 सुतान्मनसैति तुलाधरमध्यगतः२० । विभीषयन् तिष्ठति
 रत्नचित्रितो यने मृगान् काञ्चनतृणवर्मभृत् । फला-
 मिषं वानररूपभृद्गरस्तुलावसाने यवनेरुदाहृतः२१ । यस्मै-
 विहीनाऽऽभरौश्च नारी महासखद्रात् सस्रपैति कूनम् ।
 स्थानन्युता सर्पनिबद्धपादा मनोरमा दृष्टिकराश्रिपूर्वः ।
 स्थानसुखान्यभिवाञ्छति नारी भर्तृकृते भुजगाद्यतदेहा ।
 कच्छपकुम्भसमानशरीरा दृष्टिकमध्यमरूपसुशान्तिः२२ । पृथु-
 लचिपिटकूर्मस्तुल्यवक्त्रः श्वमृगशराहृष्टगालभीषकारी ।
 अर्वाति च मलयकरप्रदेशं मृगपतिरन्यगतस्य दृष्टि-
 कस्य २४ । मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो धनुर्विगृह्याय-
 तमान्मसस्यः । क्रतूपथोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष पूर्वा
 धनुषस्त्रिभागः २५ । मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने
 तिष्ठति मध्यरूपा । सस्रद्वरत्नानि विषद्वयन्ती मध्यवि-
 भागो घनुषः प्रदिष्टः२६ । कूर्ची नरोहाटकचम्पका-
 भोवरासने दण्डधरो निषस्यः । कौशेयकान्युदहतेऽ-
 जिन्नं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः२७ । रोमचितोम-
 करोपमदंष्ट्रः स्रकरकायसमानशरीरः । योक्तृकजालक-
 बन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु २८ । कलाखभि-
 चाज्जन्मायताक्षी श्यामा विचित्रास्थि च मार्गभाषा ।
 विभूषणालङ्कृतलोहकणां योषा प्रदिष्टा मकरस्य
 मध्ये २९ । किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूणचापकवचैः
 समन्वितः । कुम्भसद्वहति रत्नचित्रितं स्कन्धनं मकर-
 रराशिपश्चिमः३० । स्त्रीहमदाजबभोजनाममव्याकुली-
 कृतमनाः सकम्बलः । कौशकारवसनोऽजिन्नान्वितो गृध्र-
 तुल्यवदनो घटादिगः३१ । दग्धो शकटे सयालभले लो-

हान्याहरतेऽङ्गना वने । मलिनेन पटेन संघृता भाण्डै-
 मूर्ध्नि गतैश्च मध्यमः३२ । श्यामः सरोमचवणः किरीटी
 त्वक्पत्रनिर्यासफलैर्विभर्त्ति । भाण्डानि लोहैरति-
 भिन्नितानि सञ्चारयत्यन्तगतो घटस्य३३ । सुगुभाण्ड-
 सुक्तामणिशङ्कुमित्रे व्याक्षिप्रहस्तः सविभूषणश्च । भार्या-
 विभूषार्थमपां निधानं नावा ज्वत्वादिगतो भ्रमस्य३४ ।
 अत्युच्छ्रितध्वजपताकस्रपैति पोतं कूलं प्रयाति जलधेः
 परिवारयुक्ता । वर्षेन चम्पकसुखा प्रमदा त्रिभागो
 मीनस्य चैष कथितो मुनिभिर्द्वितीयः३५ । श्वभ्रान्तिके
 सर्पनिवेष्टिताङ्गोवस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम् । चौरा-
 नलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्योपगतो भ्रमस्य३६ ।
 एतेषां स्वरूपोत्कीर्त्तनेन नष्टजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः
 तथा षट्पञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसा-
 रेण कार्यमित्युक्तम् यथा “अंगकाज्जायते द्रव्यं टक्-
 कायैस्तस्करास्तथा” “होरानवांशप्रतिभं विलग्नं लग्ना-
 द्रवियावति वा टकाये । “तस्माद्देत्तावति वा विलग्नं
 प्रष्टुः प्रसूताविह शस्त्रमाह” इहज्जा० राशिभेदे तद-
 धिपाश्च “स्वपञ्चनवमानं ये राशीनामधिपाः ग्रहाः । ते
 द्रेक्काषाधिपा राशौ द्रेक्काषास्त्रयएव हि” ज्यो०त०
 यथा मेघस्य स्वामी कुजः । द्रेक्काषेशः । तत्पञ्चम सिंह-
 राशेः स्वामी रविः स मेघस्य । द्रेक्काषेशःमेघतः
 नवमो धनुराशिस्येशः जीवः मेघस्य । द्रेक्काषेशः एवं
 दृषादेह्यम् । द्रेक्काष द्रेक्काष द्रेक्काषा अपि तत्रार्थे
 टक्तेप इत० । इदृष्टिपति स्त०सि० उक्ते २दम्बृत्तजगान्तरा-
 लस्यशरूपे लोपे च यथा

“अथाभ्यासपयुक्तं टक्तेपं लम्बनोपयुक्तां दम्बति
 चाह” रङ्ग० “मध्योदयज्ययास्यस्ता त्रिज्याप्रा वर्गितं
 फलम् । मध्यज्यादुर्गविज्ञप्तं टक्तेपः शेषतः पदम् ।
 तन्त्रिज्यावर्गविज्ञेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः” सू० पूर्वा-
 ऋभध्वज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया । अस्या ज्यारू
 पत्वादृग्ज्ययेत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं
 वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञानो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्यं
 इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विज्ञप्तं हीनं वर्गितं फलं
 कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्तेपः तत्त्रिज्ययोर्धौ वर्गौ तयो-
 रन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिमञ्चो
 भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभो-
 नलम्बस्य दृग्ज्यानयनार्थं ज्ञेयम् । मध्यलम्बदृग्ज्या
 कर्णस्त्रिभोनलम्बस्य यास्योत्तरलुत्तात् प्रागपरस्थितत्वे न

तत् खस्त्रिकान्तरस्थिततदीयदृक्त्तप्रदेशांशज्या कोटिः ।
 मध्यलम्बत्रिभोनलम्बान्तरांशज्या क्रान्तिदृक्त्तस्यो भुजः ।
 अत्र भुजानयनं चोदयलम्बस्यक्रान्तिदृक्त्तप्रदेशः । प्राक्-
 खस्त्रिकात् तदपान्तरेषोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्त-
 लम्बप्रदेशः परखस्त्रिकादक्षिणोत्तरः । तददुरोधेन च
 त्रिभोनलम्बप्रदेशक्रान्तिदृक्त्तीययास्योत्तरदृक्त्तपतदृग्त्वृत्त-
 क्षितिजसम्पातात् तदपान्तरेष लम्बमवश्यां भवति ।
 चतस्त्रिजग्राह्यसमध्यलम्बदृग्ज्या लम्बायातुल्यो भुजस्त-
 दाभीष्टतदृग्ज्या क इत्यनुपातेन स फलः ज्ञः । तद-
 गौनान्मध्यलम्बदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलम्बस्य दृग्ज्या
 दृक्त्तेपाख्या । एतदगौनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनल-
 म्बशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः । अत्र दमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधि-
 कारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलम्बस्य शङ्कुदृग्ज्यो दृग्गति
 दृक्त्तेपतुल्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्त्तेपाभ्यां
 क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलीकर्मणानुभवात् ।
 अत आनीतोऽयं दृक्त्तेपस्त्रिभोनलम्बदृक्त्तमण्डलस्थितोऽपि
 न त्रिज्यातुल्यः । किन्तु फलवर्गो न त्रिज्यावर्गपदरूपविल-
 क्षणदृक्त्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्-
 ज्यायास्त्रिज्यातुल्यत्वेन त्रिज्यादृक्त्तपरिणतो दृक्त्तेप-
 स्त्रिभोनलम्बस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्त्तेपरूपा । अस्यास्त-
 त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलम्बशङ्कु-
 रूपा । एतदनुक्तिः स्वस्थान्तरत्वाद्दृक्त्तसुखार्थं कृपालुना
 कृता । त्रिप्रश्नाक्रियागौरवमिथैतन्मार्गान्तरं लाघवाद्दृक्त्त-
 मिति दिक् । अथ लाघवाद्दृक्त्तेपदृग्गती गणितसुखार्थं
 लोकार्धेनाहं रङ्गं नतांशवाङ्कुकोटिज्ये स्फुटे दृक्त्तेप-
 दृग्गती । एकज्यावगतम्बे दो लम्बं दृग्गतिजीवया स्फुटं ।
 “दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूननवतिरूपयोर-
 नयोज्ये” क्रमेण दृक्त्तेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यत्तु
 स्फुटे प्रायुक्ते दृक्त्तेपदृग्गती विज्ञाय गणितलाघवार्थं
 दशमभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये” तत्स्थानापन्ने प्राप्ते ।
 तत्तूदयज्याभावे नतांशवाङ्कुकोटिज्ये दृक्त्तेपदृग्गती स्फुटे
 इति तच्च उक्तप्रकारेणैतस्मिन्नेस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात् ।
 अतोपपत्तिः । त्रिभोनलम्बस्य दशमभावासञ्चलने दश-
 मभावस्य यास्योत्तरदृक्त्तस्यत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव
 त्रिभोनलम्बं प्रकल्प्य तच्चतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभो-
 नलम्बदृक्त्तेपः । उच्चतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमति-
 स्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलम्बं दशमभावपर-
 तथा व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम् । प्रयास-

साधितदृक्त्तेपदृग्गती प्रायुक्ते सूक्ष्मे व्यथितस्थूले इति
 ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलम्बस्य दिनार्धजाते
 नतोच्चतज्ये यदि वा सुखार्थम्” इति यदुक्तं तदस्मात्
 सूक्ष्ममिति ध्येयम्” रङ्गं । [तीर्थदृक्त्तेपधे” नैष० ।
 दृक्त्तपथ पु० इत० । दृष्टियोग्ये स्थाने । “क्रमेण तस्मिन्मध्य-
 दृक्त्तप्रसाद स्त्री दृशं प्रसादयति अङ्गनेन प्र+सद+णिच्
 अण् दृशः प्रसादो यस्याः वा । कुलत्यायां राजनि०
 तदङ्गनेन नेत्रयोः प्रसादनात्तस्यास्तथात्वम् ।
 दृक्त्तप्रिया स्त्री दृशं प्रीणाति प्री-ल । शोभायां राजनि०
 शोभादर्शने हि, दृशोक्तद्वारात्मनः प्रीणनात्तस्यास्तथात्वम्
 दृक्त्तशक्ति स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः । ?प्रकाशरूपे चैतन्ये
 रतद्युक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च “दृग्दर्शनशक्त्योरे-
 कात्मतेवासिता” पात०सू० “पुरुषोदृक्त्तशक्तिर्बुद्धिदर्शन-
 शक्तिः” भा० ।
 दृक्त्तश्रुति पु० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य । चक्षुःश्रवसि
 सपे इत्या० । [धिष्ठात्त्वेन तदप्यन्तत्वम् ।
 दृग्मध्यक्ष पु० इत० । सूक्ष्मे शब्दार्थकल्पतरुः । तस्य नेत्रा-
 दृगल न० दृशे दर्शनायालति अल-पर्याप्तौ अच् । शकले
 खण्डे “पुरा दृगलं प्रत्तमिन्द्रामितः” आश्व०श्रौ० १।७।२
 “दृगलं शकलम्” नारा० ।
 दृग्गति स्त्री इत० । ?दृशोर्गतौ स्फु०सि० उक्ते अहस्यदोप-
 योगिनि ?दृशोर्गतिभेदे दृक्त्तेपशब्दे दृशप्रम् ।
 दृग्गोल न० खगोलानगते गोलभेदे यथोक्तं सि०सि०
 “बहुा खगोले नलिकाद्वयं च भ्रुवद्वये तत्तलिकास्यमेव ।
 बहिः खगोलाद्द्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्य-
 माणम् । भगोलदृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञो-
 ऽपमण्डलाद्यैः । द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र चेतं
 हि दृग्गोलमतो बदनं” । “तस्मिन् खगोले भ्रुवचिह्नयो-
 नलिकाद्वयं बहुा तत्तलिकाधारमेव खगोलाद्बहिर्दृक्त्त-
 त्वयान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलदृत्तैर्वक्ष्य-
 माणैर्भगोलदृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबन्धयेत् स
 दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थाह । द्वि-
 गोलजातमित्यादि । यतोऽप्राकृत्यासमण्डलाद्यक्षेत्राणि
 द्विगोलजातानि भगोलदृत्तैः खगोलदृत्तमितितैस्तान्-
 न्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलवन्द्ये सम्बद्धं नोपलभ्यन्त इति
 दृग्गोलः कृतः” प्रसि० ।
 दृग्ज्या स्त्री स्फु०सि०उक्तायां दिनमानादिज्ञानार्थं शङ्कुस्थायो-
 पयोगिन्यां दृष्टियोग्यायां दृग्त्वृत्तक्षेत्रस्यजीवायाम् यथोक्तं

तत्र "त्रिज्योदकचरजायुक्ता यास्यायां तद्विवर्जिता । अन्यथा नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्द्धसङ्ख्या । त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्यागोऽथ भाजितः । त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुसङ्घर्षं परिशोधयेत् । त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या क्रायाकर्णौ तु पूर्ववत्" सू०शि० "उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्येत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति सङ्कोक्तेः । युक्ता त्रिज्यान्या स्यात् । यास्यगोले तथा चरज्ययोना त्रिज्यान्या स्यात् । नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयाहिनगतघट्टो दिनशेषघट्टो वा दिनार्धान्तर्गता उच्चतसंचाक्षाभिहूतं दिनार्धं नतकान्तो घट्टात्कालस्तस्याद्युभ्यो त्रिप्रासात्तयसैरित्यादिविधिना सुनयो रस्वयमन्वा इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डज्योर्वत् क्रमज्या । पञ्चदशघट्टधिकनते तु पञ्चदशघट्टूननतस्य क्रमज्याखण्डैः क्रमज्या तथा युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति । तथा हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रार्द्धसङ्ख्या । गृहीतचरज्यासम्बन्धहोरात्रदृष्टव्यासाधं द्युज्या तथा गुणितता त्रिज्यया भक्ता फलं द्वेदसंज्ञः स्यात् । अथानन्तरं द्वेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्धगं त्रिज्यावर्माच्छो-
 षयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । आभ्यां क्रायाकर्णौ तु पूर्ववत् पूर्वोत्तरीया भवतः । अत्र क्रायाकर्णौ त्विति कोणच्छायाकर्णसाधनज्ञोकान्तभागस्य ग्रहणात् तच्छोकोत्तरीयाभीष्टशङ्कुदृग्ज्यास्थां क्रायाकर्णौ आ-
 ध्यावित्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तरदृष्टोर्ध्वभाग-
 ग्रहाधितद्वुरात्रदृष्टसम्पातात् क्षितिजद्वुरात्रदृष्टस-
 म्पातद्वयवद्भोदयास्तस्य क्षितिजसम्बन्धयास्योत्तरदृष्टस्य ल-
 सम्पातपर्यन्तमहोरात्रदृष्टे स्यत् त्रिज्यातुल्यमन्या ।
 सा तत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चर-
 ज्ययोना त्रिज्या उन्नमण्डलयास्योत्तरस्य लावध्यहो-
 रात्रदृष्टव्यासाधं त्रिज्यात्वात् उन्नमण्डलस्योत्तर-
 दक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वध्वस्तत्वेन तदयास्योत्तरस्य ल-
 योर्मध्ये चरज्यात्वाच्च । ग्रहाहोरात्रदृष्टे यास्यो-
 त्तराहोरात्रदृष्टसम्पातादुभयत्र नतप्रच्यनरेषु स्थाने
 तत्स्यत् नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्मध्यादूर्ध्वस्यत्
 शररूपं नतोत्क्रमज्या । तथा हीनान्या ग्रहस्थाना-
 दहोरात्रदृष्टे उदयास्तस्य पर्यन्तस्य युक्तं त्रिज्यातु-
 ल्यमित्याह । तदुक्त्वा यास्योत्तरोर्ध्वव्यासस्य लान्तर्गता
 वा द्युज्याप्रमाणासाधितेऽहृतिः । द्युज्यागुणा त्रि-

ज्याभक्ता फलं द्वेदः । अस्मात् त्रिज्याकर्णं लम्बज्या
 कोटिस्तदेष्टवृत्तिकर्णं काकोटिरित्यनुपातेऽष्टशङ्कुः ।
 अस्माद्दृग्ज्याच्छायातत्कर्णो उक्तरीत्या त्रिज्यालीत्युक्त-
 पपन्नम्" रङ्गनाथः ।
 दृग्लम्बन न० सि०शि० उक्ते ग्रहदृग्दर्शनोपयोगिनि दृक्-
 कोलस्य लम्बभेदे यथा
 "इष्टापवर्तितं पृष्ठीं कक्षे च शशिसूर्ययोः । भित्तौ
 विनिश्चयं तन्मध्ये तिर्यगेखां तयोर्ध्वं गाम् । तिर्यगेखा-
 युतौ कक्ष्यां कक्षायां क्षितिजं तथा । अर्धरेखायुतौ
 सार्धं दृग्ज्याचापांशुर्नतौ । क्त्वार्केन्दु ससुत्पत्तिं
 लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यतः स्यत् नयेत्स्यत्तंशु-
 मण्डलम् । दृष्टुर्भूषुष्टगान्दन्दुष्टदृष्टत्वं तदुच्यते ।
 कक्षायां स्यत्तयोर्मध्ये यास्ता लम्बनक्षितिजाः । गर्भस्यत्वे
 सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समक्षितिगौ । दृक्क्षत्वात्क्षितिज-
 द्द्रस्तेन तद्वम्बनं स्यत्तम् । दृग्गर्भस्यत्तयोरेक्यात् स्यत्तये
 नास्ति लम्बनम्" । "यत्र तत्र गतादकां दधस्यन्द्रावलम्ब-
 नम् । तद्दृग्दृक्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं च तत् ।
 पूर्वापरं च यास्योदृग्जातं तिनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं
 प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्ब-
 नाख्यं तदनरम् । यदान्वोत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदु-
 च्यते । नतिसिद्धा भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः ।
 कथन्नरपदं कोटिः स्फुटलम्बनक्षितिजाः । परलम्बन-
 क्षितिजा त्रिज्याया रविदृग्ज्यका । दृग्लम्बनकलाज्ञाः
 स्युरेव दृक्क्षेपतो नतिः । गत्यन्तरस्य तिर्यगः परल-
 म्बनक्षितिजा । नतियोजनतिर्यगः कुदलस्य यतो
 मितिः । स्युर्लम्बनकला नाद्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः ।
 प्रागप्यतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवस्थितः" सि०शि० ।
 दृग्विषु पुंस्त्री द्विषि विषमस्य । दृष्टिविषे संप्रभेदे श्वेमच० ।
 स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 दृग्वृत्त न०दृशः प्रचारस्थानं दृक्तमिव । इष्टाकारे दृक्प्रचा-
 रस्थले । "दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतदृक्ताकारत्वे क्रान्ति-
 दृष्टे ततोऽन्तराभावाद् लम्बनाभावः । यास्योत्तरमन्तरं
 दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना । दृग्वृत्ताकारक्रान्तिदृष्टे तु
 दृग्लम्बनमेव क्रान्तिदृष्टे तयोरन्तरमिति लम्बनस्यपपन्नं
 नत्यभावश्च । तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतदृक्ताका-
 रत्वे त्रिभोनलम्बनस्थानेऽसौ भवति नदृक्तास्य क्रान्ति
 दृष्टयास्योत्तरत्वे नोदयास्तलम्बनमध्यवर्तित्वेन लम्बनस्थानात्
 त्रिभान्तरित्वात्" सू०शि०टी० रङ्गना० २६६-मण्डले च

तस्य खगोलवम्बप्रकारो दृङ्मण्डलसङ्घे वक्ष्यते
दृङ्नति स्त्री षि० शि० पञ्चदशदर्शनोपयोगितया दर्शिते
दृङ्प्रसारस्य नतिविशेषे यथा

“विभोनलम्बस्य रवेश्च शङ्कोर्वा दृङ्प्रयोर्वर्गवियोग-
मूलम् । सादृङ्नतिर्वेदगुणा विभौर्व्या भक्ताथवा
लम्बननाडिकाः स्युः” मू० “विभोनलम्बस्य यः शङ्कुः सा-
घितस्तथा दर्शनकाले रवेः खोपकरणैर्यः शङ्कु रूतपद्यते
तावनष्टौ स्थापयित्वा तयोश्च दृङ्जेत् साध्ये । अथ
तयोः शङ्कोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृङ्प्रतिसंज्ञं भवति
प्रथमप्रकारोऽयम् । अथ दृङ्नेर्हितीयः प्रकारः । तयो-
र्दृङ्प्रयोर्वर्गान्तरपदं दृङ्प्रतिसंज्ञं भवति । अथ दृङ्-
नतेर्लम्बनस्य च्यते । दृङ्प्रतिसंज्ञं विज्ञप्त्या भक्ता
फलं लम्बननाडिकाः स्युः । अत्रोपपत्तिः सैव । यदा
विविधलम्बनं स्वमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्ति-
दृक्तम् । विभोनलम्बनार्कयोर्द्वान्तरजग्रा सैव तदार्कस्य
दृङ्जग्रा । सा चतसृषुषा विज्ञप्त्या मध्यमं किल
लम्बनं भवति । तदेव स्फुटम् अर्धस्थितत्वात् क्रान्ति-
दृक्तम् । अथ यदा विविधलम्बनं साधार्धतमम्
तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिदृक्तम्, तदा तत् प्राच्यपरया
स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति । तच्च विविधलम्ब-
नशङ्कनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम् । तत्
कथमिति चेत् तदर्थं च्यते । मध्यलम्बनानयने विज्ञेष
विविधलम्बनशङ्कुः । ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वि-
विधलम्बनशङ्कुः स दृङ्प्रोपमण्डले कोटिसदृशजग्रा भु-
जस्त्रिजग्रा कर्कः । विविधलम्बनस्य यद्दृङ्मण्डलं तद्-
दृङ्प्रोपमण्डलमिति गोले कथितम् । अतस्त्रिजग्रापरि-
णतया नतजग्रा यदा नीतं तज्जातं कर्करूपं तत्
कोटिरूपस्य विविधलम्बनशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीत-
मित्युपपन्नम् । यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुप-
पन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम् । रवेर्दृङ्मण्डले
या दृङ्जग्रा सा कर्करूपिणी । विविधलम्बनस्य या
दृङ्जग्रा स एव दृङ्प्रोपः स भुजरूपः । यतः क्रान्ति-
मण्डलप्राच्याः मध्यगच्छिषोत्तरं साधार्धविविधलम्बनोप-
रिगतं दृङ्प्रोपमण्डलम् । तत्र विविधलम्बनस्य या
दृङ्जग्रा स दृङ्प्रोपः । तज्जनिता नतिकलाचन्द्रार्ककच-
योर्द्वयोर्द्वयान्तरं यत्सर्वत्र तुल्यमेव दृष्टा पश्यति । य-
थाक्तं गोले । “कचयोर्द्वयान्तरं यत् स्याद्विदिमे सर्वतोऽपि तत्”
एतः “नतिलिप्ता भुजः कर्को दृङ्प्रोपमण्डलस्योः । त

त्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः” । “यत् इदं
लम्बनोत्तमतो दृङ्प्रोपार्कदृङ्प्रयोर्वर्गान्तरपदतल्या
दृङ्प्रतिभवित्रमर्हति । परं यथा स्थिते गोले चोप-
रीयं न दृश्यते । यतो विविधलम्बनार्कयोर्द्वयान्तरजग्रा
विविधलम्बनशङ्कुव्यासाद् परिणता सती दृङ्प्रतिभवति ।
अत एवानेनापि प्रकारेण क्षितिजस्योऽर्के परमा दृङ्-
प्रतिविदिभलम्बनशङ्कुतल्या भवति । अतोऽयमपि प्रकारः
पूर्वतल्य एव । किन्तु दृङ्प्रोपार्कदृङ्प्रयोस्तुल्ये श-
लाके भुजकण्ठे समयां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे को-
टिरूपां दृङ्प्रति दर्शयेत् । एयमनेकविधान्युपपत्त्यनु-
सारेण चोत्राणि परिकल्प्य ध्रुवीकर्मापसंहरसाध्याः
कुर्वते । अथ प्रस्तुतस्य च्यते । अत्र किल विविधलम्बनस्य
रवेश्च दृङ्प्रयोर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्कोरपि
भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अत्र स्वस्य-
ङ्कुवर्गोत्थनौ विज्ञप्त्याद्वर्गौ दृङ्प्रोपवर्गौ भवतः । तयो-
रन्तरे कृते विज्ञप्त्यावर्गयोस्तुल्यात्वाद्गतयोः शङ्कुवर्गान्तर-
मेवावशिष्यते । एवं यत्र कुत्रचिद्व्यासाद्दृङ्प्रि भुजजग्रा-
योर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिजग्रायोर्वर्गान्तरं भवतीति ।
अत उक्तम् “विभोनलम्बस्य रवेश्च शङ्कोर्वा दृङ्प्र-
योर्वर्गान्तरपदं दृङ्प्रतिसंज्ञं भवति” इति । अत्रोपपत्तिरपि तत्रोक्ता यथा
“अथ यास्योत्तरायां त्रिभक्तौ पूर्वोक्तमालिखेत् । ये
कक्षाभण्डले तत्र रवे दृङ्प्रोपमण्डले । विभोनलम्ब-
नमज्या या स दृङ्प्रोपो द्वयोरपि । तज्जापार्श्वेनतौ विन्दू
कृत्वा विविधमसंज्ञौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्बद्धेयास्ता
नतिलिपिकाः । कचयोर्द्वयान्तरं यत् स्याद्विदिमे सर्वतोऽपि
तत् । यास्योत्तरं नतिः सा च दृङ्प्रोपात् साध्यते
ततः” “इदमेव केदाकं यास्योत्तरायां भिक्तौ पूर्वपाशे
लिखित्वा नत्युपपत्तिर्दर्शनीया । ये तत्र कक्षाभण्डले
ते दृङ्प्रोपमण्डले । दर्शान्ते विभोनलम्बस्य या दृङ्प्रोपा
स दृङ्प्रोपः द्वयोरपि तावान् । अत्रोपपत्ते तत्र तज्जा-
पांशा विविधलम्बनशङ्कोरनुपातदृङ्प्रोपपांशाः स्युः ।
तयोर्द्वयान्तरयोः साधार्धत्वं साधार्धदृङ्प्रोपपांशेनतौ विन्दू
कार्यौ तौ च विविधमसंज्ञौ । ततः प्राग्बद्धमज्याद्
भूषणं कृत्वा प्रसाधे लम्बनलिपिका चोत्रास्ता नतिलि-
पिकाः नतिनाम चन्द्रार्ककचयोर्द्वयोर्द्वयान्तरमन्तरम् । तद्-
विविधलम्बनस्थाने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति ।
अतो दृङ्प्रोपात् साधिता नतिः” ।

दृङ्गल न० दृशः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सि०शि० उक्ते
गोलबन्धान्गते वलयकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र
“ऊर्ध्वधरस्त्रिककीलयुग्मे प्रोतं स्वयं दृग्वलयं तदनः ।
कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं यद्गो गच्छति यत्र
यत्र । ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रच-
येत् तथाष्टौ । दृङ्मण्डलं विविभलम्नकस्य दृक्षेप-
दत्ताख्यमिदं वदन्ति” खस्रस्तिके चापःस्त्रिके चान्तः-
कीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्वयं दृग्वलयं कार्यम् । तत्तु
पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्मूनं कार्यम् । यथा खगोलान्भ-
वति । यद्येक एव यद्गोलस्यैकमेव दृङ्मण्डलम् ।
यो यो यद्गो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परि-
भ्राम्य विन्यस्य दृङ्मण्डलादिकं दर्शनीयम् । अथ वा
पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत् । तथाष्टमं वि-
विभलम्नस्य तच्च दृक्षेपमण्डलम् दृग्वलयमप्यत्र

दृढ त्रि० दृहृ दृहि वा दृष्टौ क्तः “स्त्रुवलयोः” दृढभावः दृदि-
तोऽपि नि० नलोपः । १स्युत्वे २अशित्थिखे प्रगाढे श्व-
लवति च भेदि० ४कठिने अमरः ५डौष्टे न० शब्दच० ।
भावे क्त । ६अतिशये न० अमरः । क्रियाविशेषणत्वे
ऽस्य क्लोवता “दृढभक्तिरिति जप्ते” रघुव्या० “दृढं
भक्तिरस्येति विश्वः” मल्लिना० । “दृढा भक्तिश्च
केशवे” विष्णुस्तवः । दृढत्वं च काठिन्यं तच्च अर्थव्याप्यं
जातिभेदः, अशित्थिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अति-
शयश्च । “दृढकारी मृदुर्दानः क्रूराचारैरसंवसन्”
मनुः “दृढग्राही करोमीति जष्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति” भा०शा०
१६७अ० दृढस्य भावः दृढमिच्छं दृढिमन् तद्भावे पु०
“वधानं द्रागेव दृढिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गालहरी
त्र दृढत्व न० तत्र दृढता स्त्री षण्ज् दाढेऽपि न० स्यौल्ये
अतिशये च । अतिशयेन दृढः दृढन् अतोरः दृढिष्ठ
ईयसुन् दृढीयस् अतिशयेन दृढे त्रि० ईयसुनि स्त्रियां
ङीप् । दृढं करोति षिच् अतोरः । दृढयति “वियोगो
वैराग्यं दृढयति च” प्रबोधचन्द्रो० त्रयोदशमनोः रुचेः
७प्रत्यभेदे पु० । “त्रयोदशस्य प्रत्यासौ विज्ञेयास्तु रुचेः
सुताः । चित्तसेनो विचित्रश्च नयो धर्मश्चतोऽधुतः । सुनेलः
अत्रनुद्विष सुतपा निर्भयो दृढः । रौच्यस्यैते मनोः
प्रत्या अन्तरे तु त्रयोदशे” हरिवं० ७अ० ८धृतराष्ट्र-
प्रत्यभेदे पु० “प्रत्यासौ ऽभ्यर्दयन् भीमं दश दाशरथेः
समाः । नागदत्तो दृढरथो वीरवाङ्मरयोभुजः ।

दृढः सुहृत्तो विरजाः प्रमाथसोपयायपि । तान्
दृष्टा चुक्रुधे भीमोजन्तुहे भारसाधनान् । एकमेकं
सद्यद्विष्य पातयामास मर्मसु । ते विद्धा व्यसवः पेतु
स्यन्दनेभ्योऽमितौजसः” भा०द्रो० १५७अ० ६विष्णो पु०
“वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कण्ठो दृढः सङ्घर्षणोऽप्युतः”
विष्णु सं० “स्वरूपसामथ्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः”
भा० १०रूपकभेदे पु० “दृढः प्रौढोऽथ स्वचरो विभव-
चतुरक्रमः । निशाङ्कः प्रतितालः कथिताः सप्त
रूपकाः” इत्युद्दिश्य “दृढाख्यः स्याद् लघुद्वन्द्वं तावेष्वत्र
हंसनीलके । चतुर्दशाक्षरयुतः षट्कारे परिकीर्तितः”
सङ्गीतदा० बीला० उक्ते १ःकृत्कगणितभेदे कुट्टकशब्दे
दृश्यम् । [ष्टकयुक्ते दृक्षभेदे शब्दर०]

दृढकाण्डक पु० दृढः कष्टकोऽस्य । (धला आकड़ा) क्षुद्रक-
दृढकाण्ड पु० दृढः कठिनः काण्डः स्वन्धोऽस्य । १वंशदृष्टे
२दीर्घरोहिषके च राजनि० ।

दृढज्ञात्र पु० धृतराष्ट्रभेदे “दृढवर्मा दृढज्ञात्रः सोमकीर्ति-
रनूदरः” भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढक्षुरा स्त्री दृढं क्षुरमिवायं यस्याः । वल्लजायाम् दृष-
भेदे राजनि० ।

दृढगात्रिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कश्चापि अत इत्त्वम् ।
मत्स्वरूपां फाणिते शब्दच० ।

दृढग्रन्थि पु० दृढो ग्रन्थिः पर्वस्य । १वंशे राजनि० २कठिन-
ग्रन्थियुक्तभावे त्रि० ।

दृढच्छद् न० दृढः ऊदोऽस्य । दीर्घरोहिषकेदृष्टे राजनि० ।

दृढच्युत पु० परपुरञ्जयन्दपात्मजायां जाते अगस्त्यसुनिपुत्रे
दृष्ट्वाहापरनामके सुनिभेदे “उपयेमे वीर्यपणां वैदभी”
मलयज्वजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पारुल्लः परपुर-
ञ्जयः । तस्यां संजनयाञ्चक्रे आत्मजामसितेक्ष्णाम् ।
यवीयसः सप्त सुतान् सप्त द्रविडभूभृतः । अगस्त्यः
प्राग्दृष्टितरसुपयेमे धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात
दृष्ट्वाहात्मजो सुनिः” भाग० ४।२८।२८ पादपुरणार्थः
सन्धिरार्थः । अयं गोत्रप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।
दृढतर पु० नित्यकर्म० । धवदृष्टे राजनि० । दृढदृष्टोऽप्यत्र
दृढदृष्टण पु० दृढं कठिनं तृणमस्य । १सुञ्जतृषे श्वल्लजायां
स्त्री राजनि० ।

दृढत्वच् पु० दृढा त्वगस्य । यावनालशरे राजनि० ।

दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्तश्च-खुल् । (हाङ्गर)
स्याते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकस्य० । स्त्रियां ङीष् ।

डोष । २दृढं शनकारिभावे त्रि० स्थियां टाप् कापि
अतद्व्यभिक्ति भेदः ।

दृढधन पु० दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य । शाक्यमुनी
बलितवि० । दृढधनुरप्यत्र । समाधानविधेरनित्वात्
नानङ् ।

दृढधन्वन् पु० दृढं धनुरस्य अन्ङ् समा० । १दृढधनुष्के
“राजानं दृढधन्वानं दिक्षीपं सत्यवादिनम्” भा०द्रो०
१३१अ० । २पौरवे ऋपभेदे “दक्षिणस्यश्च कम्बोजो दृढ-
धन्वा च पौरवः” भा०आ० १८६अ० ।

दृढनिश्चय पु० दृढः कुतश्चैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः
निश्चयः अहमकर्म भोक्तृसंसारिसञ्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मा-
स्मीत्यध्यवसायोऽस्य । स्थिरप्रज्ञे संसारादुपरते अहं
ब्रह्मास्मीत्यध्यवसाययुते विदुषि ।

दृढनीर पु० दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य । नारिकेले
राजनि० । तस्य जलस्यैव क्रमशः कठिनशस्यरूपेण
परिणतत्वात् तथात्वम् ।

दृढनेमि पु० अजमीढवंशे सत्यष्टतिष्ठपुत्रो ऋपभेदे ।
“अजमीढस्य दायदः” इत्युपक्रमे “जज्ञे सत्यष्टतेः पुत्रो
दृढनेमिः प्रतापवान्” हरिवं० २०अ० । दृढा नेमिरस्य ।
२दृढनेमिके रथे पु० । [गौरा० डोष ।

दृढपत्र पु० दृढं पत्रमस्य । १वंशे २वल्लजायां स्त्री राजनि०
दृढपाद् त्रि० दृढः पादः पदनं ज्ञानमस्य । १दृढनिश्चये २वेधसि
पु० “बहुत्वादृढदृढपादश्च विश्वात्मा जगतां पतिः” हरिवं०
२०४० स्त्री० । दृढः पादो मूलमस्याः समाधानविधेरनि-
त्यत्वान्त्वलोपः समा० । २यवतिक्तायां स्त्री ३भूम्या-
मलक्यां स्त्री राजनि० डोष ।

दृढप्ररोह पु० दृढः प्ररोहः अङ्गुरोऽस्य । वटवृक्षे राजनि०

दृढफल पु० दृढानि फलानि यस्य । नारिकेले राजनि० ।

दृढवन्धिनी स्त्री दृढं बध्नाति यध्नाति स्थाययं स्थिति ।
१श्यामालतायां शब्दच० । २अग्निधिलबन्धकारके त्रि० ।

दृढभूमि पु० दृढा भूमिरवस्था यस्य । दीर्घकालनैरन्त्यार्दरा-
सेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणार्थं अभ्यासभेदे
“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” पात०सू० “चित्तस्याऽऽवृत्तिकस्य
मशान्वाहिता स्थितिः प्रयत्नः वीर्यसम्बाहः तत्संपिपा-
दयिषया तन्वाधनानुष्ठानमभ्यासः” भा० “स तु दीर्घकाल-
नैरन्त्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” सू० “दीर्घकालासेवितः
निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्याया अज्ञया च
संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्कार-

रेषानभिभूतविषय इत्यर्थः” भा० “ननु व्युत्थानसंस्कारे-
षानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै
कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्त्यसत्का-
रासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोयमभ्यासो विशेषेण एवं
सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभि-
भूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमभ्यास्य
कालोपरमेत ततः कालपरिपाकेषाभिभवेत् तस्मिन्प्रोपर-
न्व्यभिक्ति भावः” विवरणम्

दृढमुष्टि पु० दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य । १खड्गादौ हेमच० ।
दृढं बद्धः दानार्थमप्रसारितो मुष्टिरस्य । १कृपणे त्रि०
दृढो मुष्टिस्तदाघातोऽस्य । दृढमुष्ट्याघातकारिणि “निष्ट-
हीतः कन्वरायां शिशुना दृढमुष्टिना” हरिवं० २०अ० ।
दृढमूल पु० दृढं मूलमस्य । १सुञ्जतृणे २मन्वानकतृणे च
राजनि० ३नारिकेले शब्दार्थकल्प० ।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रङ्गनं यस्याः ५त० । स्फुट्यां
(फटकिरी) राजनि० । तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति
तस्यास्तथात्वम् ।

दृढरथ पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढ-
रथश्च यः” भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ अस्त्वैव नामान्तरं
दृढरथाश्च इति तत्र पाठान्तरम् । २कच्छे युवंध्ये ऋपभेदे
तदुवंशवर्धने “दृढन्मनासु राजेन्द्रो जनयामास वै
सुतम् । नाम्ना जयद्रथं वीरं यस्माद्दृढरथो ऋपः ।
आसौदृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय !” हरिवं०
३१३अ० ।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य । १स्थिररागयुक्ते २कुण्डी-
पपतेर्हिरण्यरेतसः प्रैयव्रतस्य पुत्रभेदे कुण्डीपशब्दे
२१४५ दृश्यम् ।

दृढलता स्त्री नित्यकर्म० । पातालगण्डुलीबतायां राजनि०

दृढलोमन् त्रि० दृढानि लोमान्यस्य । १कठिनलोमयुक्ते
त्रि०स्थियां डाप् डीप् वा दृढलोमा दृढलोमनी ।
२शूकरे पु० शूकर्यां स्त्री शब्दच० ।

दृढवर्षान् पु० दृढं वर्षं यस्य । १दुर्भेदसद्वाहयुक्ते २धृतरा-
ष्ट्रपुत्रभेदे दृढवातशब्दे दृश्यम् ।

दृढवल्कल पु० दृढं वल्कलमस्य । १पूगवृक्षे २अम्बुषायां
स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि० । ३कठिनवल्कल-
युक्ते त्रि० ।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कलमस्याः । अम्बुषायां राजनि० ।

दृढवीज पु० दृढं वीजमस्य । १वदरे २चक्रमर्दे ३श्वरुरे च

राजनि० एतेषां कठिनवीजकत्वात्तयात्वम् षकठिनवी-
जयुक्ते त्रि० कमे० । ५ कठिने वीजे न० ।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे “दृढव्यवोर्द्धुवाञ्छश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा”
भा०अनु० १५०अ० ।

दृढव्रत त्रि० दृढं प्रतिपद्येत्तच्छाब्दयुतमशक्यं व्रतमस्य । १अन-
रायैरचाल्यसङ्कल्पके फलपर्यन्तं प्रारब्धकर्मात्यागशीले
भगवानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राप्राप्तमाग्यश-
ङ्कामृत्युसंकल्पके २विदुषि च । तत्र प्रथमार्थे “एवं दृढ-
व्रतोनित्यं व्रज्जचारि समाहितः” मनुः द्वितीयार्थे
“अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः” भा०व०
६८१०बौ० श्स्थिरसङ्कल्पयुक्ते च “स्थेयान् निगूढ-
मानोधीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” सा०द० ।

दृढसन्ध त्रि० दृढा सन्धाऽस्य । १स्थिरसन्धाने २धृतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “जरासन्धो दृढसन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक्”
भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढसन्धि त्रि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य । निष्कृद्गतया
संज्ञते क्षमरः । [सूर्वाजनायाम् शब्दच० ।

दृढमृत्तिका स्त्री दृढं मृत्तं यस्याः कृप क्षत इत्त्वम् ।
दृढसेन पु० कलिगुणये जनमेजयवंश्ये मृगभेदे “क्षेमोऽथ
सुव्रतस्तस्माद्धर्मस्तत्र समन्ततः । दृढसेनोऽथ सुमतिः
सुवचो जनिता ततः” भाग० ६।२२.३० जनमेजयं
प्रति तद्वंशप्रभविष्यन्तृपोक्तौ ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य । क्षीरिष्ठके जटाधरः ।
दृढस्य पु० अगस्त्यर्षेर्जोपासुद्रागर्भजाते इन्द्रवाहापरनामके
ऋषिभेदे इन्द्रवाहशब्दे ६२८पृ०दशमः ।

दृढहनु पु० आजमीढवंश्ये ऋगभेदे “आजमीढादृढहृदिषु
क्षस्य पुत्रो दृढहनुः । दृढहृत्कायस्तस्यस्य पुत्रश्चाधी-
ज्ययद्रथः । तत्सुतोविशदस्तस्य सेनजित् समजायत ।
रुचिराश्वो दृढहनुः काशप्रोवत्सश्च तत्सुताः” भाग०
५।२१।१७।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य । १खड्गादि-
धारणे दृढहस्तके योषे २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दृढहस्तः
सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ” भा०आ० ६७अ०तत्पुत्रोक्तौ
दृढाक्ष पु० राजभेदे “एकलव्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः”
हरिवं० ६६अ० ।

दृढाङ्ग त्रि० दृढमङ्गमस्य । १कठिनाङ्गयुक्ते २हीरके न०राजनि०
तस्यावयवस्य इतरामेक्षयाऽतीव कठिनत्वात्तथात्वम् ।
दृढादि पु० “वर्षदृढादित्यः षण्ज् च” पा० “चात् इमनिच्”

सि०कौ० उक्ते भावे षण्ज् इमनिचोर्निमित्ते षण्ज्गणे स
च गण्यः “दृढं दृढं परिदृढं भ्यश्च लय वक्र शुक्र षुक्त्”
आन्व लक्ष्य लवण्य ताश्च शीत लण्य जडं बधिरं पण्डित
सधुरं मूर्खं मूकं (त्रेयांतलातमतिमनःशारदानाम्) (समो
मतिमनसोः) जवन” दृढादिः । गुणवचनत्वादेव सिद्धे
इमनिजर्थं वचनम् ।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सावर्णस्य पुत्रभेदे “संवर्त्तगः सुग्रमां
च देवानीकः पुरुवहः । क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः
पण्डको मनुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव
सुताः” हरिवं० ७अ० । उर्वशीगर्भजाते ऐनन्दपुत्र-
भेदे च “षट् सुता जज्ञिरे त्रैलादायुधीर्मानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च यतायुश्चोर्वशीसुताः” भा०आ० ७४अ०

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य । दृढायुधव्यापारके
“दृढायुधो ध्रुवपातो युद्धे च कृतनिश्चयो” (नकुल-
सहदेवौ) भा०व० ५।१अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “अप्या-
युधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः” भा०आ० ६७अ०
तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढाश्व पु० धुम्भुमारन्वपुत्रभेदे “धौम्भमारिर्दृढाश्वश्च हर्यश्च-
स्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२अ० ।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे “दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्ति-
मान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः”
भा०अनु० १५०अ० ।

दृढेषुधि पु० दृढं बद्धं द्रुषुधियेन । दृढतया बद्धतृणके १योषे
२राजभेदे “अविचिञ्चपलोधूर्तः कतवन्मुहृदेषुधिः” भा०
आ० १अ० ।

दृढेति त्रि० दृढं १आदरयुक्ते आदतः दृढ-विदारे क्त वा०
ह्रस्वः । २विदीर्घे “दृढे दृढं मन्वित्वस्य” यजु०
३६।१८ “दृढे दृढे विदारे विदीर्घे जराजर्जरितेऽपि शरीरे”
वेददी० श्जीरके स्त्री शब्दच० ।

दृढीति स्त्री दृढ-विदारे ति कित् ह्रस्वश्च । १चर्ममयपाले २म-
तस्थे च मेदि० । “इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरती-
न्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दतेः पात्वादिवोदकम्”
मनुः “कपाले यद्ददापः स्युः श्वदतो च यथा पयः । आश्र-
यस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा मृतम्” भा०शा० १२२४ श्लो० ।
दृढो भवः दृढं दात्तं च दृढिभवे स्त्रियां ङीप् । मत्स्ये
“मांसादप्युष्णा दृढिः” अञ्जलसद-धृतवाक्यम् । श्रोमश
चर्मणि षगलकम्बले च “सवत्यां पीवरीं दृप्त्वा दृढि-
कण्ठामलङ्कृताम्” भा०अनु० ७६अ० । “दृढिकण्ठां

प्रबन्धमलकम्बलाम्" नीलकण्ठः "दतिकच्छमनद्वाहं
सर्वरत्नैरलङ्कृतम्" तत्रैवाध्याये । ५ मेघे निघण्टुः ६ सत्व-
विशेषकारके यजमानभेदे दृतिवातवतोरयनशब्दे दृशप्रम् ।

दृतिधारक दृतिं दृत्याकारं धारयति धारि-ण्वुल् इत् ।
(आकनपाता) ख्याते दृष्टे शब्दच० ।

दृतिवातवतोरयन न० अच्युक् स० । सत्वभेदे "दृतिवातवतो-
रयनमेकैकेन पृच्छस्तोमेन मासं मासम्" कात्या० श्रौ० २४।
२४।१६ "दृतिवातवतोरयनमिति सत्वस्य संज्ञा" कर्कः ।
ताण्ड्या० २५।१ । १ वाक्यादौ अथ विदृतिः । "अथ
दृतिवातवतोरयनमाह भा० "अतिरात्रस्त्रिदशता मासं,
पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं,
त्रिंशत्तरेण मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, महाव्रतं, त्रयस्त्रिं-
शेन मासं, त्रिंशत्तरेण मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन
मासं, पञ्चदशेन मासं, त्रिदशता मासमतिरात्रः" ।
१ "प्रथमं प्रायश्चित्तोऽतिरात्रस्तत्रस्त्रिदशदित्रयस्त्रिं-
शान्ताः आदितः षण्मासा अप्रव्याः विषुवतः
स्थाने महाव्रतं भवति तत्र त्रिदशदिमासा उत्त-
रस्त्रिंशत् पञ्चसि द्वादशादिषण्मासान्ताः षण्मासाः
स्युः तत उदयनीयसहः एतानि त्रिपञ्चसुत्तरशतत्रय-
महानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरङ्गोः व्यवस्थाविषये सत्व-
कारः दृतिवातवतोरयने द्वानेकोनौ मासौ सुनुयुस्त्रि-
दशतिवति गौतमस्त्रयस्त्रिंशतिवति धानञ्जयः उभौ वा
त्रिंशिनौ स्थातां यथैतद्ब्राह्मणमिति त्रयस्त्रिंशाने-
कोनविति कल्पकारस्य मतम् । अथैतदयनं कर्तृद्वारा
प्रशंसति भा० । "एतद्द्वै दृतिवातवन्नौ खण्डव उपेतो
विषुवति वातवानुत्तिष्ठति, समापयति दृतिस्तस्मात्तनीयां-
शोवातवता भूयांसो दार्त्तयाः" ६ "एतत् सत्वायणं
दृतिश्च वातवांश्चेत्युभौ यजमानौ खण्डवे वने उपेतः
अन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले व्यत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः
एवमुत्तरयोरप्याख्यातयोर्दृष्ट्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं
किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातवान् विषुवति महा-
व्रते सम्पूर्णं उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सत्वं समापितवान्
दृतिस्तु द्वादशपि मासानास्याय समापयन् यस्मादेवं
तस्माद्वातवता वातवतोर्वंश्यास्तनीयांसः कत्यर्थं तत्रैव
ऋशा अभवन् दार्त्तया दृतिर्वंश्यास्तु भूयांसो, वृद्धत्व-
स्मानुष्ठानं प्रशस्तफलवदित्युक्तं भवति । अत्र विदृतिभिः
ऋषभम् इति वातवतोरयनमात्रिण्येभ्यस्त्रिदशत्र उद्धर-
त्युक्त्यानि पञ्चदशेभ्यः षोडशेनमित्यादिकं दृष्टव्यम्" ।

दृतिहरि पु० दृतिं चर्ममयं द्रव्यं हरति दृती+उपपदे हृ-
पशौ कर्त्तरि इन् । कुक्कुरे उज्व० । पशोरन्यत्र अथ
दृतिहार चर्महारके ।

दृत्य त्रि० दृ-कर्मणि क्यप् । १ आदरणीये भावे क्यप् ।
२ आदरे न० आडि आदत्य तत्रार्थे "आदत्यन्तेन
दृत्येन" भट्टिः ।

दृप्र न० गवां निर्गमनद्वाररोधके "ते गव्यता मनसा दृप्र-
सर्वम्" ऋ० ४।१।१५ भाष्ये माधवः ।

दृन् अच्य० १ हिंसायाम् सि० कौ० । २ दृङ्गार्थे शब्दार्थचि० ।

दृन्फ क्लेशे तृ० प० अक० सेट् । दृफति दृम्फति अदृम्फोत् ।
क्लेशने सक० । दृन्फूः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ-कू नि० न नञोपः । १ सर्पजातौ श्वज्जे च
मेदि० दृन्भू तत्रार्थे सि० कौ० ।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः क्तिप् । १ वज्जे २ रुद्धे
हेमच० । ३ इत्ये शब्दच० ४ अन्तके संक्षिप्तसार "दृन्कर
एनःपूर्वस्य भुवो यथ् वक्तव्यः" वार्ति० अजादौ यथ् ।
दृन्भौ दृन्भ इत्यादि दृभू तत्रार्थे सि० कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने तृ० पर० सक० सेट् । दृपति अदृपीत् । दर्पं ।
दृप सन्दोपने वा चुरा० उभ० पञ्चे भा० पर० सक० सेट् । दर्प-
यति ते दर्पति । अदीदृपत्-त अददर्पत्-त अदृपीत् ।

दृप हर्षे गर्वे च अक० दिवा० वेट् दृष्यति "दृष्यहानवद्वयमा-
नदिविषदृदुर्वारदुःखोपमाम्" गौतमो० इति अदृपत्
अह्राप्सीत् अदृपीत् केचिदिदं अदृत् मन्वन्ते दर्पि-
ष्यति दृपस्यति अस्य रधादित्वात् वेट् कत्वम् । तेन
रूपे न वैलक्षण्यम् दर्पः दृपः । जीत् दृपः । शब्द-
स्तोमे अदृचोक्तिः मतभेदेन ।

दृप्त त्रि० दृप-गर्वे हर्षे च वर्त्तमाने क्त । १ गर्वान्विते २ ह-
र्षान्विते च श्विष्णौ पु० "दर्पदो दर्पको दृप्तोदुर्हरोऽ-
न्यापराजिनः" विष्णु सं० "दृप्तवाडाकिर्हानूचानो गार्भ्यं
आस" शत० ब्रा० १४।१।१

दृप्र त्रि० दृप-बाधने रक् । बल्युक्ते उष्वादि० ।

दृफ क्लेशे तृदा० सुचादि० अक० पर० सेट् । दृम्फति अद-
भीत् क्लेशने सक० । राजा चौरं दृम्फति क्लिञ्जातीत्यर्थः ।

दृव्य त्रि० दृभ-मन्वन्ते कर्मणि क्त । १ गृथिते त्रि० अन्तरः । दृभ-
भये कर्त्तरि क्त । २ भौते भावे क्त । ३ पञ्चने भये च न०

दृभ मथने वा चुरा० उभ० पञ्चे तृ० पर० सक० सेट् । दर्भयति
ते दृभति अदीदृभत्-त अददर्भत् त अदृभीत् । ईदित् ।
दृभः दृभवान् । दर्भः

दृभ भये वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० चक्र० सेट् । दर्भवति-ते
दर्भति । अदीदभत् त अददर्भत् त । अदर्भीव् ईदित्
द्वयः दृभवान् ।

दृभौक पु० दभ-वा० ईकङ् । अहुरभेदे “अध्वर्वो यो
दभीकम्” ऋ० २।१४।२ “दभीको नामाहुरः” भा०

दृभिचण्डे श्वर न० मत्स्यपुराणोक्ते शिवलिङ्गभेदे

दृवन् लि० दृ-विदारै कनिष् वा० वेदे ह्रस्वः । विदारके
“दृवाणि रव्यानि क्षुमाश्चि” यजु० १।०८

दृश कालुषज्ञाने भा० पर० सक० अन्टि । पश्यति इरित्
अदर्शत् अद्राक्षीत् । दर्श ददर्शथ दद्रथ ददर्शिव
द्रष्टा दृश्यात् दृष्यति । दर्शनीयं द्रष्टव्यं दृश्यः द्रष्टा
दृष्टः द्रष्टुं दृष्टिः दृक् दृष्टा प्रदृश्य । “ततोष पश्यन्
वितथान्नराज्ञाः” भट्टिः पश्यतो हरः । “न तु सां

शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वपक्षुषा । दिव्यं ददासि ते
चक्षुः पश्य से योगमैश्वरम्” । “अपश्यद् देवदेवस्य
शरीरे पाख्खवस्तदा” गीता “दर्शं दूनः स्थलपद्मिनीं
नक्षः” नैष० मानसज्ञाने च “शान्तोदान् उपरतस्तिक्तुः
अज्ञावान् समाहितोभूत्वा आत्मन्यात्मानं पश्यति”

श्रुतिः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” ह० उ० श्रुतिः अष्टल्
“तं विप्रदर्शं हतघातयत्ना” भट्टिः “दृशेरनालोचने
कङ् च” पा० कर्त्तरि कङ् अन्यादृशः कोदृशः चात्

किन् कश् च अन्यादृक् अन्यादृक्षः । श पश्यः “अपास्य
पश्यन् निजदृश्यरुहेटात्” नील० ता० “अग्रभ्यश्रा-
कुलेऽरण्ये” भट्टिः दर्शयति ते अदर्शत् अदीदृशत् त ।

श्विचि कर्मणः कर्त्तृत्वे तङ् दर्शयते भवो भक्तान्
भक्तैर्वा आत्मानमिति शेषः । एवं विषये दृशोः कर्त्तृर्वा
कर्मसंज्ञा “सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणम्”
सुगन्धवो० सनि तङ् द्रिदृक्षते । “द्रिदृक्षमाणः परितः
ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च” भट्टिः द्रिदृक्षा कर्मणि

दृशते “एकधा बह्वधा चैव दृशते जलचन्द्रवत्”
श्रुतिः “जालान्नरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृशते रजः”
मनुः “अदर्शि सङ्कोष्य कदाप्यवीक्षितः” “रूपमदर्शि
ष्टनोऽसि यदर्शम्” नैष० अस्त्रार्थे क्वचित्तङ्पि । “यं यं
हि दृशे सेयं तं तं मेने नलं नृपम्” भा० व० २२०२ श्लो० ।
दर्शनयोग्ये प्रकाशे च अक० “मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः”
कुमा० दर्शनार्थत्वे तङ् स्यादिति बोध्यम् ।

अह+अनु+रूपदर्शने “रथे विलम्बाविव चन्द्रसूर्यौ धनान्तरेखा-
सुदर्शं लोकः” भा० वि० १६६ श्लो० दृशिशब्दे पात० अत्र

उदा० दृश्यम् । “बहुविधमनुदृश्यं चार्थहेतोः क-
पथमिहार्थमनार्यमाश्रयन्तम्” भा० शा० १७६ अ०

अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने “तदा प्रथति कौ-
न्नेय ! नरा गिरिमिभं सदा । नाशक्तु वक्षमिदृष्टुं कुत-
एवाधिरोहितम्” भा० व० ६६८२ श्लो०

अव+नीचतया दर्शने “यथा जलस्य आभासः स्थल-
स्येनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्येन टिवि-
स्थितः” भाग० ३।२७।२

आ+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने आदर्शः । “उत्कलादा-
र्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ” रघुः ।

उदु+नीचस्थोच्चतया दृष्टौ उदुप्रेक्षणे च

उप+सामोषेन दर्शने । “चतुष्पादु व्यवहारोऽयं विवा-
देषूपदर्शितः” याज्ञ० ।

नि+दृष्टान्ततया साम्मुख्येन वा दर्शने । “द्रष्टुमिच्छामि ते
रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय” भा० आश्र० १५८८ श्लो०

निदर्शनालङ्कारः “निदर्शवामास विशेषदृश्यम्” रघुः
परा+विपरीतदर्शने यस्य यथारूपं ततोऽन्यरूपेण दर्शने
“धूममग्निं परादृश्या मित्राङ्गुत्स्ना दधतां भयम्” अथ०
८।८।२। “तीन् स्तानातुपेयुक्तं परादृशुः । द्वौ स्तना
उपेयुक्तो दीयसः परादृशुः” शत० ब्रा० ६।५।१।२।४।

परि+परितः समन्ताद्वा दर्शने “परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा-
चैव मया नृप !” भा० आश्र० ७३३० परिच्छिन्नतया
दर्शने च । “वाह्याभ्यन्तरस्तम्भदृष्टिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” पा० सू० । दीर्घसूक्ष्मशब्दे ३६१
४४० दृश्यम् ।

प्र+सस्यगदर्शने “मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते”
भा० आश्र० १६३० “अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः
प्रदर्शितः” भा० अनु० ७२११ श्लो० एकदेशदर्शने च ।
प्रदर्शनार्थमिदृशकम् । “योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्नं राज्ञां
प्रदर्शितम्” भा० आश्र० ५१० श्लो० ।

प्रति+तुल्यरूपदर्शने “हताभ्यङ्गः शोषितेन रुद्रवत् प्रत्य-
दृश्यते” भा० भी० ४६७६ श्लो० “निमित्तलक्षणं ज्ञानं
शाकुनं स्वप्रदर्शनम् । अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां
प्रतिदृश्यते” रामा० अयो० ५८१५ श्लो०

वि+विशेषेण दर्शने “विदर्शयन्तोविविधान् भूयस्त्रिंशं नि-
र्करान्” रामा० अयो० ४८८० १३ श्लो०

सम्+सस्यगदर्शने “संद्रष्टान्ति नराशान्ये स्वरूपेषु विना-
शनम्” भा० शा० १०६८ श्लो०

दृश्व लि० कश्चिदुपपदे दृश-किन् भवति पदान्ते च कुः ।
 शततत्पदार्थदर्शके “वायुमच्चो दिवा तिष्ठन् रातिं
 नीत्वापसु सूर्यदृक्” याज्ञ० “रेन्द्रदुम्ने ! यत्तदृशा-
 विहायां विवञ्जु वै जनकेन्द्रं दिदृञ्जु” भा०व०१०६२४श्लो०
 अनुपपदेऽपि किन् । २३६रि “दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते-
 वाकिता” पात०सू० भावे किन् । ३दर्शने ऽज्ञानमात्रे
 च स्त्री “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम्” सा०सू०
 “प्रतिबन्धोव्यापिप्रव्यापिप्रदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्”
 भाष्यम् । करणे किन् । ५नेत्रे स्त्री “दृशा दृग्धं मन-
 सिजं जीवयन्ति दृशैव याः” सा०द० । “ज्ञत्वकोपदृह-
 नार्चिषं ततः सन्देहे दृशसदृप्रतारकाम्” रघुः ६द्वित्व-
 संख्यायाञ्च ।

दृशति स्त्री दृश-वा० भावे अतिक्र० दर्शने “स्वरो न
 यस्य दृशतिररेपाः” ऋ० ६।३।३ “दृशतिदर्शनम्” भा०

दृशद् स्त्री दृशद्+पुषो० । शिवायामभरे पाठान्तरम्
 “तथा दृशत्पुत्रञ्च” गोभिलः “दृशत् पेषयाधारशिला,
 पुलं पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयतीत्यर्थः”
 सं०त० रघु० ।

दृशद्गती स्त्री दृशद्गती+पुषो० । श्वार्यावर्त्तेशीमास्थे नदी-
 मेदे २कात्यायन्याञ्च मेदि० । [काङ्क्षम् ।

दृशा स्त्री दृश+ङलन्त्वात् वा टाप् । नेत्रे शब्दच० दृशा-
 दृशाकाङ्क्ष लि० दृशया आकाङ्क्षम् । पद्ये शब्दच० ।

दृशान पु० दृश-ज्ञानच् किञ्च । श्लोकपाले उज्ज्वल० श्विरो
 चने पु० श्व्योतिषि न० मेदि० । ४आचार्ये पु० उष्णा-
 दिकोषः । ५त्राङ्गणे ६उपाध्याये च पु० संक्षिप्रसारः ।

दृशि(शी) स्त्री दृश-भावे कि वा स्त्रीप् । १दृष्टौ २प्रकाशे च
 “द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपद्यः” पात०सू० । “द-
 शिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणेन परादृष्टेत्यर्थः । स
 पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सद्रूपोनात्यन्तं विरूप
 इति न तावत् सद्रूपः कस्मात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्
 परिणामिनी हि बुद्धिसत्त्वाच्च विषयगवादिषटादि
 ज्ञातज्ञातज्ञेति परिणामित्वं दर्शयति । कस्मात् ?
 न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याददृष्टीता चेति
 सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व-
 मिति । किञ्च परार्था बुद्धिः सङ्ख्यकारित्वात् स्वार्थः
 पुरुष इति । तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा
 बुद्धिस्त्रिगुणत्वाद्चेतनेति गुणानान् पृष्ट्वा पुरुष इत्यतो
 न सद्रूपः । अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः,

कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ पश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव
 प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृ
 शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्राम्येव तदु-
 दृत्तिमनुपपत्ति । तस्याश्च प्राप्नुचेतनानुग्रहरूपाया
 बुद्धिदृष्टेरनुकारमात्रतया बुद्धिदृष्टविशिष्टा हि ज्ञान
 दृष्टिरित्याख्यायते” भा० सूर्यप्रकाशयोरेव दृष्टदृशयो
 धर्मधर्मिणोरैक्यात् श्चेतने पुरुषे च “दृशिस्वरूपो गग-
 नोपसोमतः” । “तद्भावात् संयोगाभावोऽज्ञानं तद् दृशेः
 कैवल्यम्” पात०सू० “मिथ्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरु-
 षसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत-
 द्ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यं पुरुषस्याभिधीभावः पुनरसंयोगो
 गुणैरित्यर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो ज्ञानं
 तदा सद्रूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्” भा० दृश-इक्ष्ण
 ४दृशधातौ “दृशेरनालोचने कञ् च” पा०

दृशीक लि० दृश-कर्मणि वा०ईकक् । १दर्शनीये २शोभने च
 “शोभं दृशाय दृशीकम्” ऋ० १।२।७।१० “दृशीकं दर्श-
 नीयं समीचीनम्” भा०

दृशन्य लि० दृश-कर्मणि केन्यन् । दर्शनीये ‘दृशेन्यो महिना
 समिद्धः’ ऋ० १।१८।७ “दृशेन्यः दर्शनीयः” भा०

दृशीपम न० दृशाया उपमा यत् । श्वेतपद्मे शब्दमात्रा ।

दृश्य लि० दृश-कर्मणि क्यप् । १दर्शनीये २मनोरमे च
 “चित्तं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्त्तिर्वदते न
 दृश्या । बभूव तच्चित्ततरलयापि विश्वैकदृशयैव वदस्य
 मूर्त्तिः” । “आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्याः स्वरो नेति
 पुराणवाच्यी” नैप० “तमेकदृशयं नयनैः पिबन्त्योनायो
 न जन्मद्विषयान्तराणि” कुमा० “निदर्शयामास विशेष-
 दृशमिन्दुं नवोत्यानमिव” रघुः । ३ज्ञेयमात्रे ४प्रकाशये
 च “द्रष्टृदृशयोः संयोगो ज्ञेयहेतुः” पात०सू० “द्रष्टा
 बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्वोपाकृता
 सर्वे धर्माः, तदेतद् दृशयमयस्कान्तमणिकल्पं सच्चि-
 धिमात्रोपकारि दृशयत्वेन स्वभावति पुरुषस्य दृशि-
 रूपस्य स्वामिनः । अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वस्व-
 पेण प्रतिबन्धात्मकं स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम्
 उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्धकृतः संयोगो ज्ञेयहे-
 तुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः” भा० “प्रकाशक्रियास्थिति
 शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृशयम्” पात०सू०
 “प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं
 तम इति एते गुणाः परस्परपरिपक्षप्रविभागाः परिष्ठा-

मिनः संयोगविभागधर्माः इतरेतरोपाश्रयेष्वोर्जित
 मूर्त्तयः परस्परान्नाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नगतिप्रविभागास्तुल्य
 जातीयाऽस्तुल्यतीयशक्तिभेदानुपातिनः । प्रधानवेला-
 यासुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमालेणा-
 प्रधानान्तर्नीतानुभितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्या अय-
 खान्तसणिकल्याः प्रलयमन्तरेण एकतमस्य वृत्तिमसु-
 वर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतद्दृश्यप्रमि-
 ल्युच्यते । तदेतद्भूतन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना
 सृष्ट्यस्य लेन परिणमतं तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सृ-
 ष्ट्यस्य लेन परिणमत इति । तत्तु नाप्रयोजनम् अपि तं
 प्रयोजनसुरीकृत्य प्रवर्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तत्
 दृश्यं पुरुषस्तेति तलेऽनिष्टगुणरूपावधारणम् अविभा-
 गपञ्च भोगोभोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयो-
 रतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति भा० ग्रहाणां नक्षत्राणां च
 कालांशविशेषेण सूर्यसाक्षिणे अदृश्यत्वं सू० सि०
 उक्तम् अस्तशब्दे ५६३२० दर्शितम् उदयशब्दे ११४४।४५
 पृ० दृश्यत्वं च दर्शितं ततएवावगन्तव्यम् ।

दृश्य(ष्ट) जाति न० लीला० उक्ते इष्टकर्मरूपे गणित-
 भेदे इष्टकर्मन् शब्दे ६६७ पृ० तत्प्रकारो दृश्यः ।

दृश्यादृश्य ति० दृश्यञ्च अदृश्यञ्च इत्थं । ?दृश्ये अदृश्ये च
 “अष्टादशशताभ्यस्तादृश्यांशाः खोदयासुभिः । विभज्य
 लब्धाः क्षेत्वांशैस्तेऽष्टादशश्रुताथ वा” सू० सि० “दृश्या
 चासौ अदृश्या च” कर्म० । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली”
 अमरोक्तेः किञ्चिदंशेन दृश्याचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन
 अदृश्याचन्द्रायाम् स सिनीवालयां स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्श-
 नादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम् । इतदभिमानिदेवतायाञ्च
 सा च अङ्गिरससूतीयकन्या यथाह भा०व० २१७अ०
 “यां कपर्दिस्तुतामाहृष्टश्रादृश्याति र्दृष्टिनः । तदुत्वात्
 सा सिनीवाली ततोयाऽङ्गिरसः सुता”

दृशन् ति० दृश-कनिप् । दर्शके “विवेकदृशप्रत्वममात्
 सुराणाम्” भट्टः “अनाकष्टस्य विषयैर्विद्यानां पार-
 दृशन्ः” । “युर्वैश्वसथीं श्रुतपारदृश्या” रघुः ।

दृष्टक्षार न० दृष्टः सारमिव । सुण्डायसे राजनि० ।

दृष्टस्त्री दृ-अदि पुक् ह्रस्वश्च । ?शिलायां २पेषणशिला-
 याञ्च भेदि० तत्र शिलायां “गुर्वीरजस्रं दृष्टः समन्तात्”
 भावः । “दृष्टो वासितोत्सङ्गा निषसृष्टगनाभिभिः”
 कमा० “तत्र व्यक्तं दृष्टदि चरणन्यासमङ्गेन्दुमौलेः” मेघ०
 पेषणशिलायाम् “पश्चादन्नेर्दृष्टमश्मानं प्रतिष्ठाप्य”

आश्व० गृ० १,७।३ “अपामग्नेः सुरेशस्य दृष्टदोलूख-
 लस्य च । चतुर्देवानि चत्वारि दाराणि विदुधुश्च ते”
 हरिवं० ११६अ० । दृष्टदोलूखलमित्यत्र राजदन्तापूर्वमि० ।
 दृष्टदि पिष्टाः अण् । दाष्टद, दृष्टदि पिष्टे ति०

दृष्टदिमाषक पु० माषः शुल्कत्वेन दीयते कन् दृष्टदि
 पेषणव्यवहारे राज्ञे देयः माषकः “कारनाम्नि च
 प्राचां हलादौ” पा० अलुक् सभा० । पेषणव्यवहारे
 राजदेये माषरूपे करे ।

दृष्टदत् ति० दृष्टदः सन्त्यस्मिन् भूम्या मत्तुप मस्य वः । ?दृष्ट-
 द्युक्ते स्त्रियां डीप् । सा च २नदीभेदे “सरस्वतीदृष्ट-
 द्वयोर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं
 प्रचक्षते” मनुः “प्रययुञ्जाम्नीकृत्वात् कुरुक्षेत्रं महा-
 नुगाः । सरस्वतीदृष्टद्वयौ यद्यनाञ्च निषेव्य ते । ययु-
 र्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्” भा०व० ५अ० ।
 “कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृष्टद्वती गो-
 मती” भाग० ५।१६।१८ भारतवर्षस्यमहानदीकथने ।
 “दक्षिणेन सरस्वत्यादृष्टद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरु-
 क्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटपे” भा०व० ८३अ० । इष्टपभेदे पु०
 “संवातिः खलु दृष्टद्वतो दुहितरं वराङ्गी नामोपयेमे
 तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः” भा०आ० ६५अ० । विश्वामि-
 तस्य षपत्नीभेदे स्त्री “दृष्टद्वतीसुतस्यापि विश्वामित्वात्तथा-
 ऽष्टकः । अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जङ्गुगणो मया”
 हरिवं० २७अ०

दृष्ट ति० दृश-कर्मणि क्त । ?दर्शनकर्मणि विबोद्धिने
 “दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वात्कष्टसेतनः” देवीमा० “दूतमेतत्
 पुराकले दृष्टं वैरकरं महत्” “तस्येह भागिनी दृष्टौ
 वीजी क्षेतिकएव च” मनुः २ज्ञातमात्रे च “दृष्ट-
 वदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः” सा० का०
 “दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णा वशीकारसंज्ञा वैरान्यम्”
 पात० सू० “दृष्टं श्रुतञ्चेत्युपासीत” का०उप० । भावे
 क्त । ?दर्शने षराज्ञां श्राद्धस्यात् चौरादेर्भये ५पररा-
 द्वात् दाहविलोपादेर्भये च न० अमरः । ?साक्षात्कारे न०
 “दृष्टमनुमानमाप्रवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं
 प्रमाणमिष्टम्” सा०का० उद्दिश्य तल्लक्षितं यथा

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमा-
 ख्यातम्” सा०का० “अत्र दृष्टमिति लब्धनिर्द्देशः
 परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदोल्-
 क्षणार्थः । अवयवार्थस्य विषयवन्ति विषयिणमनुभवन्ति

स्त्रेण रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः
 पृथिव्यादवः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मा-
 त्वलक्षणा योगिनामूर्द्धस्रोतसाञ्च विषयाः । विषयं
 विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियवृत्तिश्च
 सन्निकर्षः अर्थसन्निकर्षमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसाय-
 स्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम् ।
 उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभि-
 भवे सति यः सत्वसद्वृत्तेः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति
 ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम् । अनेन
 यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमाबोधः । बुद्धि-
 तत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्य-
 चेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परि-
 णामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्याननुषङ्गी चेतनः
 सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्ब-
 तस्तच्छायापत्तया ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनो-
 ऽनुग्रह्यते चितिच्छायापत्तया चाचेतनापि बुद्धिस्तद-
 ध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति । तथा च वक्ष्यति
 “तस्मात्तत्त्वयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुण-
 कर्तृत्वेऽपि तथा कर्तृव भवत्युदासीनः” इति । अत्रा-
 ध्यवसायप्रहृष्येण संशयं व्यभिचिनन्ति संशयस्य अनवस्थि-
 तप्रहृष्येणानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्य-
 नर्थान्तरम् । विषयप्रहृष्येण चासद्विषयं विपर्ययमपा-
 करोति, प्रतियहृष्येण चेन्द्रियार्थसन्निकर्षरचनादनुमान-
 स्तत्यादयः पराकृता भवन्ति । तदेवं समानासमान-
 जातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य
 सम्पूर्णं लक्षणम्” तत्त्वकौ० ।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिर्यस्य । १ज्ञातराग-
 लोभादिरूपदोषके “न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यास्तां
 न दूषिताः” सात्त्विकरणनिषेधे मनुः । दृष्टो दोषो
 मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत् । २ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवा-
 सनायुक्तविषये “दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वात्तदचेतनः”
 देवीमा० दृष्टो ज्ञातो दोषोयेन । शक्तिहायलोकके रिपौ
 दृष्टपृष्ठ त्रि० दृष्टम् प्रतियोधैः पृष्ठमस्य । पलायमाने शब्दा-
 र्थचि० रणात् पराङ्मुखस्य शत्रुभिः पृष्ठस्य दर्शनात्
 तथात्वम् ।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन प्रत्ययः विश्वासो यस्य । अन्यत्र
 दर्शनेन कृतदृष्टनिश्चये ।

दृष्टरजस् स्त्री दृष्टं रज आर्त्तवं यथा । १दृष्टरजस्कायां

नायां अमरः । २तदुपलक्षितायां मध्यमायां प्रौढायाम्
 स्त्रियां राजनि० ।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदोयत् । गौ० सूत्रोक्तेषु
 षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तल्लक्षणं तलोक्तं यथा
 “लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः” सू०
 “लोकसामान्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बु-
 द्धप्रतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केश्च प्रमाथैरर्थं
 परीक्षितमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा
 परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि
 प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
 स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु षोडाहरणाय
 कल्पत इति” वात्स्या० भा० । २तलोक्तावयवमध्ये उदा-
 हरणं च तल्लक्षणं तलोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४
 पृ० दर्शितम् अधिकमत्र तत्फलभाष्यं प्रदर्शयते यथा
 “साध्यसाधन्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम्” गौ० सू०
 “साध्येन साधन्यं समानधर्मता साध्यसाधन्यात् कारणात्
 तद्धर्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य
 साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः
 शब्दस्थानित्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः
 शब्द इति, इहोत्तरन्तद्गृहणेन गृह्यत इति कक्षात् ?
 पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्त-
 द्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्य-
 साधन्यात् तद्धर्मभावो भवति स षोडाहरणमिष्यते तत्र
 यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति सात्मानं
 जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं
 साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् इयोधर्मयोः
 साध्यसाधनभावः साधन्याद्भवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते
 उपलभमानः शब्दोऽथनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म-
 कत्वादनित्यः स्यात्त्वादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः
 साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्” भा० “तद्विपर्ययाद्वा
 विपरीतम्” गौ० सू० “दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्य-
 वैधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्यः
 शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि
 सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादत-
 द्धर्मभावो योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भव-
 तीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावाद्-
 नित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमि-
 नोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साध-

स्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्तमानो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्वर्तमानो दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्योऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्वैत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतुदाहरणयोः साध्यं परमसूक्ष्मं दुःखत्रोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति भाष्यम् । अन्यत्र च “वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्था दृष्टान्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात् महानसवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः । स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः । आद्यः पर्वते वज्रसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः । द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महासुदः । श्वर्षालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १८८ पृ० दृश्यम् “दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः” साधः ४शास्त्रे १मरणे च मेदि०

दृष्टि स्त्री दृश्य-भावे क्तिन् । १दर्शने चाक्षुषज्ञाने “नान्वा-दृष्ट्या चक्षुःशतानुपलम्बः” सा०सू० अक्षिपटलशब्दे ४३७ अक्षिशब्दे ४५ पृष्ठे च दृश्यम् । २ज्ञानमाले मेदि० “तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः” । “विदितवन्कारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्” सा०सू० । ३प्रकाशे च “न दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोऽस्ति” श्रुतिः । अहदृष्टिभेदादिकं प्रहृष्टदृष्टिशब्दे २७५२/५३ पृ० दृश्यम् । करणे क्तिन् । ४नेत्रे अमरः । “अक्षैस्तावन्सुहृदपचितैर्दृष्टिरालुष्यते मे” मेघ० “दृष्टिर्गणितनीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला” शृङ्ग० “दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं मलय-ग्रहीत्” रघुः “दृष्टा दृष्टिमधो ददाति” सा०द० ।

दृष्टिकृत् क्तिं दृष्टिं करोति कृ-क्त्विप् । २दर्शने २स्यलपञ्जे न० शब्दच० तस्य शोभया लोकानां दृष्टिसम्पादकत्वात् तथात्वम् ।

दृष्टिकृत न० दृष्टिकर्तृकानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परिणयः । १स्यलपञ्जे शब्दरत्नावली । २कृतदर्शने क्ति०

दृष्टिवेष पु० दृष्टेः क्लेषः । १दृष्टिपाते ।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः । १नेत्रविषये ।

७त० । २नेत्रगते रोगभेदे अक्षिपटलशब्दे ४३७ पृ० दृश्यम् ।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुण्यतेऽभ्यस्यतेऽत्र चु० गुण-अभ्यासे आधारे अच् । १शाब्दादिशब्दे शब्दमाला तस्य दृष्ट्यैव

शरादिक्षेपणाभ्यासनात् तथात्वम् इत० । २नेत्रगुण-रूपादौ ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं धिबति पा-क । देवगणभेदे “गणा देवाना मूषपाः सोमपाश्च, लोकाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च” भा० आहु० १८७

दृष्टिवन्सु पु० दृष्टेर्नैत्रस्य नन्वुरिव सादृश्यापादनात् । १सद्योते शब्दर० अक्षिपटलशब्दे ४३ पृ० उक्तेन “खद्योतविरु-लिङ्गाभासिति” सुश्रुतवाक्येन दृष्टेः क्तुल्यत्वस्योत्कीर्तनेन तस्य तत्सादृश्यापादकतया तथात्वम् ।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बौद्धानां वादरूपकथा भेदे “दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्विषयिपटकाह्वया । प्रति कर्मसूत्रपूर्वानुयोगो पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च सुर्दृष्टिवाद-भेदाः पूर्वांश्च चतुर्दशापि पूर्वगते” ।

दृष्टिविधेय पु० दृष्टिसदृशकदेशस्य विधेयः । १कटाक्षदर्शने हला० इत० । २दृष्टिपाते १दर्शनान्तराये च

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः । नेत्रविलासभेदे “वि-वर्तितम्भूरियमद्य शिञ्जते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्” शकु० २दर्शनभ्रान्तौ च

दृष्टिविषय पु० स्त्री दृष्टौ विषयोऽस्य । १सर्पभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “दृष्टीविधैः सर्पशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरङ्गुतैः” भा० व० २२४ अ० । दृष्टीविधैरित्यत्र आर्षो दीर्घः । “ते चा-ब्रुवन् नङ्गुषो घोररूपो दृष्टीविषयस्य विभीम देव !” भा० उ० १५ अ० ।

दृष्ट् दृष्टौ आ० पर० अक० सेट् । दर्शति अदर्शीत् ददर्हं । अय-मिदिञ्च तत्र दं हति अदं हीत् । “तमेतैः स्तोमैः सप्त-दशैरदं हन्” ताण्ड० ब्रा० ४।५।६ इदित्वात् नलोपाभावः दं हति दं हितः “दिग् दं ह दं हिता दं ह्येन” तैत्ति० २।८।३८ “दं ह्येनाय खनामसि” अथ० ६।१३।१ अनि-दितस्तु दृष्टते दृष्टितः इत्यादि ।

दृ भवे आ० पर० सक० सेट् । दरति अदारीत् वटा० णिच् दरयति । दरार दरीता दरिता । दीर्घः ।

दृ विदारे दिवा० पर० सक० सेट् । दीर्यति अदारीत् । दरार दरीता दरिता दीर्घः । [दरिता । दीर्घः । भगन्दरः

दृ विदारे क्त्वा० पा० पर० अक० सेट् । दद्याति अदारीत् दरीता दे० पालने आ० आत्म० सक० अनिट् । दयते अदास्त ददे दाता दास्यते दातुम् दत्तः ।

द्वय क्तिं-दा-कर्मणि यत् । १दातव्ये “स्व-कृतुम्बाविरोधेन देयं दारुतादते । नान्ये सति सर्वस्वं यद्दान्यस्यै प्रतिश्रुतम्”

याज्ञं वचनोक्तनिविद्धभिन्ने रदानार्हे दत्ताप्रदानिक-
शब्दे ३४५.५.५६ पृ० दृश्यम् ।

देव देवने आ० आत्म० अक० सेट् । देवते अदेविष्ट । अ-
देविष्टम् अदेवि(ङ्)ध्वम् दिदेवे ऋदित् । देवयति ते अदि
देवत् त । देवनिमिह रोदनमिति भङ्मसङ्गः ।
परि+त्रिलापे । “त्रिलापः परिदेवनम्” अमरः । “खर-
द्रुषणयोश्चात्तोः पर्यदेविष्ट सा पुरः” भङ्गिः ।

देव पु० दिव-अच् । १ अमरे सुरे नाट्योक्तौ राजनि
अमरः । ३ न्दपे ४ भेधे पु० ५ इन्द्रिये न० सेदिनि० ह्पारदे
पु० राजनि० । ७ ब्राह्मणानामुपाधिभेदे “ततश्च नाम
कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि
शर्मवर्मादि संयुतम्” इति भवि० पु० । “नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म-
युतम् । “शर्मा देवश्च विषय्य वर्मा त्वाता च भूमजः ।
भूतगुप्तश्च वैश्वस्य दासः स्युद्रस्य कारयेत्” इति यम-
वचने ससञ्चयोपलब्धेः । “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्”
इति शातातपीयेन शर्मानता च । ददेवदारुणि श-
ब्दार्थचि० । ६ पूज्ये १० दीप्ते च त्रि० ११ परात्मनि पु०
“एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः” श्रुतिः । “भर्गोदेवस्य” गायत्री
“दीव्यते क्रीडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि । तस्मा-
द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः” योगियाज्ञ०
“उद्भवः क्षोभणो देवः” विष्णुसं० “यतः क्रीडति
सर्गादिभिर्जिगीषते शत्रून्, व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-
तया, द्योतते स्तूयते स्तूयैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात्
देवः” भा० सुराश्च यद्यपि बह्वस्तथापि प्राधान्यात्
तयस्त्रिंशत्संख्यया तयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५.६ पृ०
दृश्यः तत्र सुरे “देवा अयस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-
काङ्क्षिणः” गीता । “देवान्दधीत् मनुष्याश्च पितृन् मृ-
द्गाश्च देवताः” मनुः । न्दपे “देवाकर्णय सुश्रुतेन चरक-
स्योक्तेन जानेऽखिलम्” नैष० नाट्योक्तौ न्दपे “यथाऽऽ-
ज्ञापयति देवः” भूरिनाटकेषु । मेघे देवो गर्जति देव-
गर्जनम् देवे वर्षति । “देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च”
कर्मदेवशब्दे १७२८ पृ० दृश्यम् ।

देवकृप भ० नित्यकर्म० प्रकृतिवद्भावः । कश्यपकन्यायां
धर्मस्य पत्नीभेदे भानौ जाते पुत्रे दशधर्मायैत्युपक्रमे
“भानुर्लम्बा ककुजाभिर्विश्वा साध्या मरुत्वती । वसुध-
हृतां सङ्घो धर्मपत्यः सुतान् शृणु । भानोस्तु
देवकृपम इन्द्रसेनस्ततो न्दप !” भा० ६।५।४।५

देवकृषि पु० देवानाकृषिः, पूज्यत्वत् प्रकृतिवद्भावो वा ।
देवर्षौ नारदादौ “अथ देवकृषी राजन् ! संपरेतं
नृपात्मजम्” भाग० ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरयत्न । वृह-
स्यतेर्हत्कीर्त्तदेवर्षीर्विद्धि भारत” भा० आ० ६७ अ० ।

देवक त्रि० दिव-एवल् । १ क्रीडके रगन्धर्वपतिभेदे ३ अश्ल-
• ष्यस्य मातामहे आङ्ककपुत्रे न्दपभेदे च पु० “वस्त्रासी-
द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
क्षितौ जज्ञे नराधिपः” भा० आ० ६७ अ० तस्यैव देवक-
नाम्ना कलावतारः इत्यर्थः । “आङ्कस्य तु काश्यायां द्वौ
पुत्रौ सम्भूवतुः । देवकश्चोपसेनश्च देवगर्भसमावभौ ।
देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देववानुपदेवश्च
सन्देवो देवरक्षितः । कुमार्यः सप्त चास्यासन् वसुदे-
वाथ ता ददौ । देवकी शालिदेवा च सन्देवा देवर-
क्षिता । एकदेव्युपदेवी च सुनास्त्री चैव सप्तमी” हरिवं०
३८ अ० । ४ तत्कन्यायां स्त्री ङीष् । देवकीशब्दे दृश्यम्

देवकर्दम पु० देवप्रियः कर्दम इव । श्रीखण्डागुरुकूर्पर
कुङ्कुमैर्मलितैः कृते कर्दमरूपे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

देवकात्मजा स्त्री इत० । देवकन्वपुत्रायां देवक्यां प्राधान्यात्
शब्दरत्ना० ।

देवकार्य न० देवप्रियार्थं कार्यम् । १ देवप्रियार्थं होमपूजादौ
कार्यं “देवकार्यात् हिजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते” मनुः ।
देवानामभिलषितं कार्यम् । २ देवाभिलषिते कार्ये च
“अनुष्ठितदेवकार्यम्” रघुः कतरावणवधादिरूपदेवकार्य-
मित्यर्थः । देवकर्मादयोऽप्यत्र “देवकर्माकृतश्चैव युक्ताः
कामेन कर्मसु” भा० शा० १६७ अ०

देवकाष्ठ न० देवप्रियं काष्ठमस्य । देवदारुवृक्षे रत्ना० ।

“मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ लिफलोषणम्” सुश्रु० ।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भार्याभेदे रागिणीभेदे तद्रागस्य
रागिणीभेदाः तत्स्वरूपञ्च सङ्गीतदा० उक्तं यथा
“ललिता मालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघ-
रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः” । अस्या स्वरूपं
यथा “भवन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता
देवकिरी ह्येषा करारिपितसखीकरा” देवगिरिति दा पाठः ।

देवकिल्बिष न० देवेन कृतं किल्बिषमनिष्टकर्म । देवकने
अनिष्टे कार्ये यथा वरुणकृतपाशवन्धनं यमकृतपाटवन्ध-
नमित्यादि । “सञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुणयादुत । अथो
यमस्य पद्भ्यो गात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्” ऋ० १०।६७।१६।

देवकी स्त्री देवक+पुंयोगे ङीष् पुंयोगश्च न देवश्च डा-

म्यत्यलक्षणः किन्तु जन्यजनकत्वाटिरूपोऽपीति हरदत्तः
तेन केकयीति सिद्धम् । देवकराजकन्याभेदे देवकशब्दे
दृश्यम् । देवकी च कशप्रपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तं
हरिवं० ५६अ० “तस्य (कशप्रपत्न्य) भार्या इवञ्चैव अदितिः
सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः”

देवकीनन्दन पु० इत० । वसुदेवपत्न्या देवक्यानन्दने श्रीकृष्णे ।
“नन्दगोपस्य जायैशा वसुदेवस्य चापरा । तस्यकालं
हि गर्भिस्त्वौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं
यशोदा तान्त्तु कन्यकाम् । सुहृत्तेऽभिजिते प्राप्ते माङ्ग-
रात्रे विभूषिते” हरिवं० ६०अ० “देवकीनन्दनः सदा
क्षिताशः पापनाशनः” विष्णुसं० “गृहीत्वा हरणं प्राप्ते
कण्ठे देवकीनन्दने” भा०आ० १अ० संज्ञात्वात् डोप्रो
ह्रस्वः । [नुशिष्टः कुक् च । देवसम्बन्धिनि ।

देवकीय ति० देवस्त्रोदम् गङ्गा० क “देवस्य च” पा०ग०तद-
देवकीपुत्र पु० इत० । १श्रीकृष्णे “वृद्धवान् चैव दास्यामि

देवकीपुत्रमाश्रितः” हरिवं० १४२अ० २पुरुषयज्ञदर्शन-
विद्यायां घोरनाशकाङ्गिरसस्य शिष्यभूते कृष्णे च । यज्ञ-
दर्शनसुपक्रम्य “तद्देवतद्वोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकी-
पुत्राद्योक्तोवाचाऽपिपास एव स बभूव साऽन्तर्वेलाय
भेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणशंसितम-
सीति” छा०उ० ३।१७।६ “तद्देवतत् यज्ञदर्शनं घोरना-
शतः आङ्गिरसो गोततः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्या-
द्योक्तोवाच तद्देवतत्रयमित्यादि व्यवहितेन रुच्यन्वः । स
चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ।
इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत् कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति
घोर आङ्गिरसः कृष्णाद्योक्तोवा विद्यां किमुवाचेति तदाह
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तर्वेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अक्षितमजोगमजगतं
वाऽमीत्येकं यजुः” भा०अत्र परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य
अन्यशिष्यत्वानुपपत्तौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ
सूत्रेः यनादिप्रवाहकूपतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया
जनकयाज्ञवल्क्योरिव कल्पान्तरस्ययोरिवभास्यायिका
स्तुत्यर्थेत्यन्ये । देवकीसुतादयोऽपि वासुदेवे । “अथ
भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अटाविंशतिमे
जातः कृष्णोऽसौ देवकीपुत्रः” ति०त० ब्रह्मपु० “न्याधा-
यिपातामभिदेवकीसुतम्” माघः ।

देवकीमातृ पु० देवकी माता यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न

कप, देवकीं भिनोति प्रकृतित्वेन सा—लघ् वा । वासु-
देवे श्रीकृष्णे । “पशुरैतान् देवकीमातर्मुसूत्रं नद्या संयुगे”
भा०द्रो० १८अ० प्रथमे विषुहे सर्वनामस्थाने परे गुणः
देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवकतं कुण्डम् । देवखातके सुभूतिः

देवकुम्भा स्त्री महाद्रोण्यां राजनि० ।

देवकुल न० कुल-संज्ञतो क देवार्थे कुलमत्यद्वारतया सं-
ज्ञतम् । अत्यसुखे (शुभ्र) ख्याते देवगृहभेदे हारा० ।
देवानां स्वर्गे इत्यमूहे च

देवकुल्या स्त्री देवकता कल्या अल्पसरित् । १देवसरिति ग-
ङ्गायाम् इत० । मरोचः कन्यायाः पूर्णमासः २कन्या-
याञ्च “पत्नी मरोचेस्तु कला सुषुवे कर्देमात्मजा ।
कशप्रपं पूर्णमासञ्च यथोरापूरितं जगत् । पूर्णमा-
सुत विरजं विश्वगञ्च परन्तप । देवकुल्यां हरिः पाद-
शौचाद् याऽभूत् सरिद्विः” भाग०४।१।१२। सा च भर-
तवंशस्य भूम्नः पत्नीभेदः यथाह भाग० ५।१५।६ “भर-
तस्यात्मजः सुमतिर्नाम” इत्युपक्रमे “प्रतिहृतः स्तुत्याम-
जभूमानावजनिष्ठाताम् । भूम्न ऋषिकुल्यायासुहोयः ततः
प्रस्तारा देवकुल्यायाम्” ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । लवङ्गे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्वमेधसन्निकटस्थे तीर्थभेदे “तवाश्वमेध-
शिष्यस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तवाभिषेकं कर्षाणो
वाजपेयमवाभूवात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणमे-
वितम्” भा०व० ८४अ० ।

देवक्षत्र पु० क्रादुवंशे नृपभेदे “तस्मात् करम्भः कारम्भि-
र्देवरातोऽभवत्कूपः ! । देवक्षत्रोऽभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महा-
यगाः । देवर्षिगणो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः” हरिवं०
२०अ० देवानां क्षत्रं बलं यत् । २यज्ञे च “उच्छन्त्यां भि
यजता देवक्षत्रे रुशद् गवि” ऋ० ५।६।७ “देवक्षत्रे
यज्ञे” भा० ।

देवखात न० देव खान्तं खन-क्त । १अक्षतिमे = जलाशो
७त० । २देवसमीपस्थे खाते च “नदीषु देवखातेषु तडागेषु
सरित्सु च । स्नानं समाचरेद्विद्यं गर्भप्रसवणेषु च”
मट्टः स्वार्थे क तदार्थे अमरः । ३गुहायां भरतः ।

देवलातविल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु० इत० । १देवसमूहे “उदर्कस्तय कल्याणि ! तयो देव-
गणेश्वरः” भा०भी० १२२अ० देवगणाञ्च त्वयस्त्रिंशत्पति-
शब्दे ३३५६ पृ० उक्ताः वस्त्रादीसुक्ता “त्वयस्त्रिंशत्

इत्येते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं संभवत्यामि पक्षयः
कुलतो गयान्” इत्युपक्रमे “एते देवगणा राजन् !
कीर्तितास्तेऽनुपूर्वशः” भा०श्र०६६अ० उक्ताः । देवसंज्ञ-
कोगणः । २नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५० पृ० गणकूटे
दशमसु ६त० । ३देवपक्षे ४देवानुचरादौ

देवगणग्रह प० सुदुतोक्ते देवादिगणरूपे ग्रहे देवानाञ्च
गुणस्वभावत्वात् ग्रहत्वासम्भवाशङ्क्य तद्गणानामेव
ग्रहत्वं च तत्रोक्तं यथा

“गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सङ्घिष्णुता । क्रिया वा-
ऽम्राहपी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते । अशुचिं भि-
न्नमर्थार्थं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहा-
रार्थं सत्कारार्थमथापि च । असंख्येवा ग्रहगणा प्र-
हाधिपतयस्तु ये । व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते
तथापि । देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वदक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजाति
रेषोऽपि देवगणग्रहाख्यः । सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्ट-
गन्धमाल्यो निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्तुतप्रभाषी । तेजस्वी-
स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देव-
जुष्टः । संखेदो द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगत-
भयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चाङ्गपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः । हृष्टात्मा पुलिनवना-
न्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिणीतगन्धमाल्यः । न्यत्यन्
वा प्रहसति चारु चाल्यग्रहं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो
मनुष्यः । तास्त्राजः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो-
द्गुतगतिरत्यवाक् सङ्घिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं द
दामि कस्मै यो यत्प्रहपरिपीडितो मनुष्यः । प्रेतभ्यो
विस्तृजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलसर्पि चाप-
मव्यवस्त्रः । मांसेषुस्निग्धगुडपायसाभिकामस्तङ्गको भ-
वति पित्र्यहाभिभूतः । भूमौ यः प्रसरति सर्पवत्कटा-
चित् सृक्कथ्यौ विलिङ्गति जिह्वया प्रसक्तम् । निद्रालु-
गुडनसुदुग्धपायसेषुस्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेव जुष्टः ।
मांसास्त्विविधसुराविकारलिपुस्निग्धोऽज्जोऽशमतिनि-
ष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विह्वलवति च रक्तसा नृहीतः । उद्वक्तः कृशप-
रुप्रश्चिरप्रलापी दुर्गन्धोऽशमशुचिस्तथातिबोलः । व-
ह्वाशी विजनहिमास्त्रुरातिसेवी व्याचेष्टं भ्रमति रुदन्
पिशाचजुष्टः । स्यूनाक्षस्त्ररितगतिः स्वफेनलेही नि-
द्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यथाङ्घ्रिद्विरदनगा-

दिविच्युतःसन् संस्तुष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः । देव-
ग्रहः पौरुषमास्यामासुराः सन्ध्यदोरपि । गन्धर्वः प्राय-
शोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ । कृष्णपक्षे च पितरः
पञ्चस्यामपि चोरगाः । रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां
विशन्ति च । दर्पणादीन् यथा ह्याया शीतोष्णं प्रा-
प्तिनो यथा । स्वमणिभास्वराचिश्च यथा देहं च देहि-
नः । विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्विहारीणम् ।
तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रतानि धर्मो नियमश्च
सत्यम् । गुणास्तथापि तेषु नित्या व्यक्ताः समस्ताश्च
यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा म-
नुष्यान् कचिदाविशन्ति । ये वाविशन्तीति वदन्ति भो-
हान्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परि-
चारका ये कोटीसङ्ख्यायुतपद्मसंख्याः । अस्त्वसामां
सुभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तसाविशन्ति । निशा-
चराणां तेषां हि ये देवगणसंस्तुताः । ते तु तत्सत्त्वसं-
र्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते
शुचयश्च ये । देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत्” ।

देवगणिका स्त्री इत० । सर्वेऽप्यायाम्पसरःसु ।

देवगन्धर्व प० देवानां गन्धर्वः गायनः । १देवसमीपे गायने
गन्धर्वभेदे । देवगन्धर्वाश्च सौनेयाः प्राधेयाश्च गन्धर्वगर्जे
२५२८ पृ० उक्ताः । [राजनि० ।

देवगन्धा स्त्री देवपियोगन्धोऽस्याः । महाभोटयामोषघ्नौ
देवगर्भे पु० देवात् गर्भोयस्य । देवाहितगर्भके देवपुत्रे १नरादौ
“प्रतिजप्याह तं राधा विधिवद्विद्युत्पिणम् । एतं
कमलगर्भं देवगर्भं श्रियादृतम्” भा०श्र०३०८अ० ।
“देवकश्चोत्पन्नस्य देवगर्भसमाद्भौ” हरिवं० ३८अ० “स
तस्यां जनयासास देवगर्भोपमं सुतम्” ११६अ० २कुश-
द्वीपस्य २नदीभेदे स्त्री “रसकुल्या मधुकुल्या मित्राविन्दा
श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां प
योभिः कुशद्वीपौकसः” भाग० ५।२०११

देवगान्धार प० देवप्रियः देवयोग्यो वा गान्धारः । खरभेदे
“ततस्तु देवगान्धारं कानिक्यं अश्वगान्धारम् । भौम-
स्त्रियः प्रजगिरे मनःश्रोत्रसुखावचम्” हरिवं० १५२अ०
२श्रीरायस्य रागिणीभेदे स्त्री “गान्धारी देवगान्धारी मा-
लवी श्रीश मारवी । राम(गि)किर्यपि रागिण्यः श्रीरा-
गस्य प्रिया इमाः” सङ्गीत०दा०

देवगायन प० इत० । गन्धर्वं हेमच० ।

देवगिरि प० देवानां प्रियः गिरिः । १पर्वतभेदे स च

भारतवर्षीयः स्वनामख्यातो गिरिः "भारतेऽप्यस्मिन्
वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे "सद्यो देवगि-
रिर्कष्यस्वः श्रीशैलः" भाग० ५।१६।१७ उक्तेः श्रीरागस्य
श्रागिणीविशेषे स्त्री लीप् देवगान्धारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु पु० इत० । सुराचार्ये वृहस्पते हेमच० देवानां पि-
तरि २कश्यपे च "अपश्यन् कश्यपं तत्र सुनिं दीप्तं
तपो निविम् । आद्यं देवगुरुं देवम्" हरिवं० २५७ क०

देवगुहो स्त्री गुह-बा० कि लीप् देववत् गुहो गुह्या ।
सरस्वत्याम् "देवगुह्यां सरस्वत्यां सर्वाभौम इति प्रभुः"
भाग० ८।११।८

देवगुह्य ति० इत० । देवानामतिरहस्ये । "एकमासीनमे-
कान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्" हरिवं० ११६ अ० "श्रुतार्था
देवगुह्यस्य भवान् यत्र वयं स्थिताः" तत्रैवाध्याये "तस्मिन्
आतृणां विग्रहे देवगुह्ये" भा० ५।१५० २मरणे न० ।
शब्दार्थाच० । तद्वि प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देवै-
र्गायते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगुह न० इत० । देवालये तल्लक्षणं मण्डप० ४७ अ० यथा
"चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम् । चतु-
ष्कोणं चतुर्भित्तिं द्वाराणि सूर्यसंख्यया । चत्वारिंशा-
ष्टमिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । ऊर्ध्वं चोत्तममा
जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णा
शूकाया च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन
वा पुनः । निर्गमस्तु शूकायाया उच्छ्रयः शिखरार्द्धतः ।
चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् । चतुर्थे
पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि समं वास्तुं
कृत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ
गर्भन्तु कारयेत् । भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिक-
ल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ।
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिख-
रार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु
तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः । पञ्चभागेन संभक्ष्य
गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं मण्डलीत्वा तु निर्गमं
कल्पयेत् पुनः । गर्भस्तलसमो भागादपतो मुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यसदृष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्ग-
मानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् । द्विगुणेन
भवेद्गर्भः समन्ताच्छोनक ! ध्रुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्ति-
जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घाया
चैव शौनक ! । पीठं गर्भावरं कुर्यात् तन्मानेन शूका-

यकाम् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु । लि-
ङ्गमानं स्तृतं ह्येतद् द्वारमानमथोच्यते । कारायं वेदवत्
कृत्वा द्वारं भागादकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं
द्विगुणं वेच्छया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं गु-
धिरकं भवेत् । पादिकं शैषिकं भित्तिद्वारार्द्धेन परि-
पृच्छात् । तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।
शूकाया पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे
मानमेतत्तु स्वरूपञ्चापरं वदे । त्रैवेदं कारयेत् क्षेत्वं
यत्र तिष्ठन्ति देवताः । इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभाग
विनिर्गतम् । नेमिः पाशेन विस्तीर्णा प्रासादस्य सम-
न्ततः । गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेम्यामानं भवेद्विह ।
स एव भित्ते रूढे घो द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादा-
नाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । वैराजः पुष्प-
काख्यश्च कैलासो मालकाङ्कयः । त्रिपिष्टः पञ्च पञ्चैते
प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमसत्तरको हि द्वितीयस्तु तदा
यतः । वृत्तो वृत्तायतस्यान्योऽष्टास्रश्चैव च पञ्चमः ।
एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सर्वप्रकृति
भूतेभ्यश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च
तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनस्तथा ।
नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेल्यभी । चत्तरस्तात् सस-
ङ्गता वैराजादिति गम्यताम् । वडभी म्हराजश्च
शालागृहश्च मन्दरम । विशालश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं
भवनं तथा । उत्तमं शिविका वेरु नवैते पुष्पकोट-
भवाः । बलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः ।
वर्द्धनोऽध्वन्य लणीष शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरवृक्षका-
स्यान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो
गर्हः सिंहनामकः । भूसुखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृ-
थिवीधरः । वृत्तायतससङ्गता नवैते मालकाङ्कयात् ।
वज्रं चक्रं तथान्यञ्च स्वस्तिकं वज्रसंज्ञितम् । चित्रस्व-
स्तिकश्चङ्गो च गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो ना-
मतश्चैते त्रिपिष्टपससङ्गताः । त्रिकोणपत्रमर्द्धन्तु
चतुष्कोणं द्विष्टकम् । यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं
मण्डपस्य तु । राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ।
पुत्रचामः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाङ्गवेत् । कुर्यात्
ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भमण्डलान्तथा । मण्डपः सम
संख्याभिर्युजितः स्रवतस्तथा । मण्डपस्य चतुर्थांशाद्-
भद्रः कार्यो विज्ञानता । स्रद्धागवाक्षकोपेतो निर्ग-
वाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धं भित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा पुनः । भित्तेर्द्वैगुण्यतो वापि कर्तव्या मण्डपाः
 क्वचित् । प्रासादे मञ्जुरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ।
 परिमाणानिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । आधारस्तु
 चतुर्द्वारचतुर्भण्डप्रशोभितः । शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रा-
 साद उत्तमः । मण्डपास्तस्य कर्तव्या भद्रैस्त्रिभिरल-
 ङ्कृताः । घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
 कियन्तोयेषु साधारानिराधाराश्च केचन । प्रतिच्छन्द-
 कभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते । अन्योन्यसङ्करा-
 स्तोषा घटना नामभेदतः । देवतानां विशेषाय प्रासादा
 बहवः स्रुताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्वय-
 म्भुवाम् । तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् -
 चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः । चन्द्रशाखा-
 न्विताः कार्या भेरीशिखरसंयुता । पुरतो वाङ्गना-
 नाञ्च कर्तव्या लघुमण्डपाः । नाञ्चशाखा च कर्तव्या
 द्वारदेशसमाश्रया । प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु
 विद्विष्यन्ति । द्वारपालाश्च कर्तव्या सुखाङ्गत्वात् पृथक्
 पृथक् । किञ्चिद्द्वारतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ।
 प्राहता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता । प्रासादेषु
 सुरान् स्थाय पूजाभिः पूजयेत्तरः । वासुदेवे सर्वदेवान्
 स्वर्गभाक् तदुष्टहादिकत्

प्रासादसामान्यलक्षणसुक्तमग्निपुराणे १०४७० यथा

“ईश्वर उवाच यक्ष्ये प्रासादसामान्यलक्षणं ते शिखि-
 ध्वज ! । चतुर्भागीकृते क्षेत्रे भित्तेर्भागेन विस्तरात् ।
 अङ्गिभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तरात् । पञ्च-
 भागीकृते क्षेत्रे द्वाभ्यां गते पिण्डिका । सुषिरं भागवि-
 स्तीर्णं भित्तयो भागविस्तरात् । भारी द्वौ मध्यसे गर्भे
 ज्येष्ठभागद्वयेन तु । त्रिभिस्तु कन्यसो गर्भः शेषो भित्ति
 रिति क्वचित् । षोढाभक्तेऽथ वा क्षेत्रे भित्तिर्भागेन विस्त-
 रात् । गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका ।
 विस्तराद् द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा । अङ्गी-
 र्द्धिगुणो वापि त्रिगुणः क्वचिदुच्चयः । जगती विस्त-
 राङ्गेन त्रिभागेण क्वचिद्वेत् । नेमिः पादोनविस्तीर्णो
 प्रासादस्य समन्ततः । परिधिस्त्रयशको मध्ये रथकां-
 स्तत्र कारयेत् । चासुण्डभैरवं तेषु नाञ्चेशं च निवे-
 शयेत् । प्रासादाङ्गेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा ।
 प्रदक्षिणं बहिः कुर्यात् प्रासादादिषु वा न वा । आ-
 दित्याः पूर्वतः स्थाप्याः स्तन्दोऽग्निर्वायुगोचरे । एवं
 यमादयो न्यास्याः सखां सखां दिशि स्थिताः । चतुर्धा

शिखरं कृत्वा शुक्रनासा द्विभागिका । तृतीये वेदिका
 त्वग्रे सकण्ठा मलसारकः । वैराजः पुष्पकशान्यः कै-
 लासो मालकस्तथा । त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुमूर्धनि
 संस्थिताः । चतुरस्रस्तु तत्राद्यो द्वितीयोऽपि तदायतः ।
 दृत्तो दृत्तायतश्चान्यो ह्यष्टास्रश्चापि पञ्चमः । एकैको
 नवधा भेदैश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । प्रासादः प्रथमो मेरु-
 र्द्वितीयो मन्दिरस्तथा । विमानश्च तथा भद्रः सर्वतोभद्र
 एव च । रुचको नन्दको नन्दवर्द्धनश्च तथापरः ।
 श्रीवत्सश्चेति वैराजान्वयाये च संस्थिताः । बलभी
 ष्टहराजश्च शालाष्टहञ्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा
 ब्रह्ममन्दिरं भुवनस्तथा । उत्तमः शिविका वेश्म नवैते
 पुष्पकोद्भवाः । बलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मक एव च ।
 वर्द्धनो वान्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरद्वच-
 कशान्योः दृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ दृष्टमो हंसो
 गत्मान् सिंहनामकः । भूसखो भूधरश्चान्यः श्रीजयः
 पृथिवीधरः । दृत्तायतात् ससङ्गता नवैते मालकाङ्गयात् ।
 वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्वस्तिकं वज्रस्वस्तिकम् । चित्रं
 स्वस्तिकखड्गश्च गदा श्रीद्वज एव च । विजयो नाम-
 तश्चैते त्रिविष्टपससङ्गवाः । नगराणामिमाः सञ्ज्ञा
 लाटादीनामिमास्तथा । श्रीवर्द्धेनोद्धतस्रुलं पृथुलञ्च
 विभागतः । दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्तम्भविस्तरः ।
 त्रिभिः कण्ठं तु कर्तव्यं चतुर्भिस्तु तदण्डकम् । दिक्षु
 द्वाराणि कार्याणि न विदित्तु कदाचन । पिण्डिका
 कोणविस्तीर्णो मध्यमान्ना ह्युदाहृता । क्वचित् पञ्चम-
 भागेन महतां गर्भपादतः । उच्छ्राया द्विगुणासो धाम-
 न्यथा वा निगद्यते । घञ्जाधिकात् समारम्भ अङ्गुलानां
 शतादिह । उत्तमान्यपि चत्वारि द्वाराणि दशहानितः ।
 त्रिगुण्येव मध्यमानि स्युस्तीर्ण्येव कन्यसान्यतः । उच्छ्रा-
 दाङ्गेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्त्रिधा । चतुर्भि-
 रष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णो
 विशाखास्तदुदुम्बरे । विस्तराङ्गेन वाङ्गुल्यं सर्वेषामेव स्त्री-
 तितम् । द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम् । अष्ट-
 शाखा चतुर्थशे प्रतोहारौ निवेशयेत् । मिथुनैरथ-
 वल्लीभिः शाखाशेषं विभूषयेत् । स्तम्भविद्धेऽष्टयता
 स्यात् दक्षविद्धे त्वभृतिता । कूपविद्धे भयं पूगद्वज
 विद्धे धनक्षयः । प्रासाददृष्टशालादिमार्गविद्धेषु बन्ध-
 नम् । सभाविद्धे तु दारिद्र्यं वर्षाविद्धे निराकृतिः ।
 उलूखले च दारिद्र्यं शिलाविद्धे तु शत्रुता । कायाविद्धे

तु दारिद्र्यं वेधदोषे हि जायते । छेदादुत्पाटनाद्वापि
तथा प्राकारलङ्घनात् । सीमाया द्विगुणत्यागाद् वेध-
दोषो न जायते” ।

देवस्तद्दृष्टप्रसादे विशेषस्तत्र ४२ ख० उक्तो यथा

“मानेन प्रतिमाया वा प्रसादमपरं श्रेणु । प्रतिमायाः
प्रसाथेन कर्तव्या पिण्डिका शुभा । गर्भस्तु पिण्डिका-
द्धेन गर्भमानास्तु भिन्नयः । भिन्नेरायाममानेन उल्ले-
घन्तु प्रकल्पयेत् । भिन्न्युच्छ्रायान्तु द्विगुणं शिखरं कल्प-
येद् बुधः । शिखरस्य तु तृतीयं अमथं परिकल्पयेत् ।
शिखरस्य चतुर्थेन अमथतो सुखमण्डपम् । अष्टमांसेन
गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः । परिधेर्युग्मभागेन रथकां-
स्तत्र कल्पयेत् । तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्ग-
मम् । वामत्वयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा । शिख-
रार्थं हि छत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् । शुकनासो-
र्द्धतः छत्रं तिर्यग्भूतं निपातयेत् । शिखरस्यार्द्धभा-
गस्यं सिंहं तत्र तु कारयेत् । शुकनासां स्थिरीकृत्य
मध्यसन्धौ निधापयेत् । तदूर्ध्वन्तु भवेद्देदी सकण्ठा म-
लसारकम् । स्तम्भमन्त्रं न कर्तव्यं विक्रमालं तथैव च ।
ऊर्ध्वं च वेदिकासामान्तु कदम्बं परिकल्पयेत् । विस्तार-
ाद्द्विगुणं द्वारं कर्तव्यं तु सुशोभनम् । अटुम्बरौ
तदूर्ध्वं च न्यसेच्छाखां सुमङ्गलैः । द्वारस्य तु चतुर्थांशे
कार्यौ चण्डः चण्डकौ । त्रिभुजसेनवत्सदृशौ शिखोर्द्धो-
म्बरे त्रियम् । दिग्गजैः स्नायमानानां घटैः सालां
सुसूपिकाम् । प्रसादस्य चतुर्थांशैः प्राकारस्योच्छ्रयो
भवेत् । प्रसादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका । गरुडं म-
ण्डपं चाप्येकं भौमादिधाम च । कुर्याद्वि प्रतिमा-
यान्तु दिक्षु चाष्टासु चोपरि । पूर्वं वराहं दक्षे च न-
मिहं श्रीधरं जले । उत्तरे तु हयस्योवमान्मेथ्यां जाम-
दग्न्यकम् । नैर्ऋत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेव-
कम् । ईशे प्रासादरचना देया वस्त्रककादिभिः । द्वा-
रस्य चाष्टमादांशं त्यक्त्वा वेधो न दोषभाक्” ।

ह०सं० ५७ख० कश्चिद्विशेषोऽप्युक्तो यथा

“कृत्वा प्रभूतं उल्लिखमारामान् विनिवेश्य च । देवता-
यतनं कुर्याद्यशोधर्माभिदृश्ये । इष्टापूर्तेन लभ्यन्ते ये
लोकास्तान् बुभुषता । देवानामालयः कार्यो हयमथल
दशप्रते । सच्चिदेव्यानयुक्तेषु कतेष्वलतकेषु च । स्थाने-
ष्वेतेषु सच्चिद्विद्युपगच्छन्ति देवताः । सरःसु नबिनोक्ते-

त्निरस्तरविरश्मिषु । हंसंसाक्षिप्रकृष्णारवीचीविमल-
वारिषु । हंसकारण्डवक्रौचुचक्रवाकविराविषु । पर्व-
न्निचुलच्छायाविश्रान्तजलचारिषु । क्रौञ्चकाञ्चीक-
लापाच कलहंसकलस्त्रनाः । नद्यन्तोयांशुका यत्न यफ-
रीकतमेखलाः । फुल्लतीरद्भुमोत्तंसाः सङ्गमत्रोत्थिम-
ण्डलाः । पुडिनास्युज्जता रम्या हंसहाशाच निष्पन्नाः ।
वनोपाननदीशैलनिर्कारोपान्तभूमिषु । रमलो देवता
नित्यं पुरेषुद्यानवत्सु च । भूमयो ब्राह्मणादीनां वाः
प्रोक्ता वास्तुकर्मणि । ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतने-
ष्वपि । चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा । द्वारं
च मध्यमं तत्र समदक्ष्यं प्रशस्यते । यो विस्तारो भवे-
दास्य द्विगुणा तत्सुसुजातः । उच्छ्रायाद् यस्तृतीयोऽंश-
स्तेन तस्या कटिर्भवेत् । विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भिन्नयो-
ऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारद्विगुणस्योच्छ्र-
तम् । उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णं शाखा तद्वदुम्बरः । वि-
स्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः षट्पदम् । त्रिपञ्चसप्त-
नवभिः शाखाभिस्तत्प्रशस्यते । अथःशाखाचतुर्भागे
प्रतीहारौ निवेशयेत् । शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीदृष्टस्त-
स्त्रिकैर्घटैः । मिथुनैः पञ्चवह्नीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत् ।
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्थाप्यपिण्डिका । द्वौ भागौ
प्रतिमा तत्र तृतीयांशस्य पिण्डिका । मेरुमन्दिरकैलासवि-
मानच्छन्दनन्दनाः । ससुदृपद्यगरुडनन्दिवर्द्धनकृष्णराः ।
मृहराजो हृषो हंसः सर्वतोभद्रको घटः । सिंहो वृत्त-
सत्स्योः षोडशाष्टमयक्षया । इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः
प्रासादाः संज्ञया मया । यथोक्तातुक्रमेणैव लक्षणानि
वदास्यतः । तत्र षड्भिर्देहांशमौषो विचित्रकुहरस्य ।
द्वारैर्यु तस्यत्तर्भिर्देवांशमौषोऽश्वस्तविस्तीर्णः । त्रिंशद्विस्तारामो
दशमौषो मन्दरः शिखरयुक्तः । कैलासोऽपि शिख-
रवान् अष्टाविंशोऽष्टमौषस्य । जालगवाक्षकयुक्तो विमा-
नसंज्ञस्त्रिसप्तकायामः । नन्दन इति षड्भौषो द्वात्रिंशः
षोडशाण्डयुतः । वृत्तः ससुदृपनामा यद्यः पद्माकृतः
शयानष्टौ । शङ्खैकैकैव भवेद्देकैव च भूमिका तस्य ।
गरुडाकृतस्य गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।
कार्यस्य सप्तमौषो विभूषितोऽस्यैव विंशत्या । कुञ्जर इति
गजपुत्रः षोडशहस्तः समन्ततो मुञ्जात् । मृहराजः
षोडशकलिचन्द्रशाखा भवेद्दलभी । हृष एकभूमिः षड्भौ-
दादशहस्तः समन्ततो वृत्तः । चंषी हंसकारो घटो-
ऽष्टहस्तः कक्षरूपः । द्वारैर्यु तस्यत्तर्भिर्देवांशमौषो भ-

वति सर्वतोभद्रः । बह्वचिरचन्द्रशब्दः प्रह्वंशः पञ्च-
भौमश्च । सिंघः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोषोऽष्टहस्तवि-
कीर्णः । चत्वारोऽङ्गनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ।
भूमिकाङ्कुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् । सार्धं हस्त-
त्रयं चैव कथितं विश्वकर्मेणा । प्राङ्गः स्वपतयञ्चाल
मतमेकं विपश्चितः । कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति
तल्लताम् । प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाद्गर्भेण
यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् । मन्वादिभिर्विरचितानि
पृथूनि यानि तत्प्रसृतिं प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः” ।
तत्प्रतिष्ठाविधिश्च मठप्रतिष्ठाग्रन्थे वक्ष्यते ।

देवग्रह पु० देवगणग्रन्थे सुश्रुतोक्ते पञ्चभेदे ।

“यः पश्यति नरो देवान् जाग्रदा श्रयितोऽपि वा ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवपक्षं विदुः” भा० व० १४५ अ०

देवज्ञम लि० देवं गच्छति मन-वेदे ख । देवगामिनि “अस्यां
राभ्रोत्त होत्रायां देवज्ञमाय” शत० ब्रा० १।६।१।१२
लोके तु क्षिनि देवनाभीत्येव ।

देवचक्र न० सत्वाङ्के १ अभिज्ञवभेदे “परि यद्वा एतद्देवचक्रं
यदभिज्ञवः” ऐत० ब्रा० ४।१५ “देवचक्रे वा एते पृथग्-
प्रतिष्ठिते । यजमानस्य पापमानं त्वं हतो परिज्ञवेते
स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्त्वं कीर्तय-
त्येते हास्य देवचक्रे शिरस्मिन्नो दशरात्र उद्भिः पृथग्-
भिज्ञवौ चक्रे” शत० ब्रा० १।२।२।२ याभलोक्ते देवता-
भेदोपासनाज्ञापके २ चक्रभेदे यथा

“पूर्वपश्चिमभेदेन पठरेखां समालिखेत् । वासादि
दक्षिणान्तश्च रेखा दश समालिखेत् । पञ्चगेहे पूरकाङ्कः
सर्वाधोहारकाङ्कान् । तन्मध्ये रचवेदङ्कं देवतामृह-
संयुतम् । पूरकाङ्कमाद्यगेहे सप्तर्षियुतमालिखेत् । तद्-
क्षिण्ये द्वादशञ्च दक्षे च नवमन्मथा । तद्दक्षेऽष्टादशकं
तद्दक्षे षोडशकं ततः । पूरकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्याङ्कस्य
दक्षतः । इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम् ।
धर्मगेहे शून्यसप्तयुगलं विलिखेत् बुधः । अनन्मन्दिरे
नाथ ! शून्याष्टवसुरेव च । कालीमृहं शून्यवेदरामाङ्कं
विलिखेत्ततः । धूमावतीमन्दिरे च शून्यखेपुनिशापतीन् ।
इन्द्राधो दक्षतो लेख्या अङ्कासन्नाधिदेवता । शून्यषष्ठच-
न्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो विलिखेत् । तथाश्विनीकुमारौ च
शून्यान् नयुगमेरुकौ । तत्पश्चात् सूर्यगेहे च सहस्राक्ष
समन्वितम् । तारिणीमन्दिरस्याङ्कं शून्यवेदप्रहात्म-
कम् । वगन्तास्योहेहस्यं शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् ।

ततश्चन्द्रमृहस्याधो वायुगेहं मनोरमम् । रन्ध्रवेदात्मकं
गेहं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । राङ्कगेहं महापापं शून्य
शून्यमणिप्रियम् । पञ्चादकमृहस्यञ्च शून्ययुगला-
त्मकम् । षोडशीमन्दिरे शून्यषष्ठचन्द्रसमाहितम् ।
सातङ्कीमन्दिरे शून्यरन्ध्रचन्द्रसमन्वितम् । वायोरधोव-
रुणस्य मृहं सप्तशशिप्रियम् । तारिणीगेहमध्ये च
शून्याष्टकसमन्वितम् । बुधगेहस्थिताङ्कञ्च शून्यचन्द्र
युगात्मकम् । भवनेशीमन्दिरस्यं शून्याष्टचन्द्रमण्ड-
लम् । प्रत्यङ्करामन्दिरस्यं शून्यषष्ठशशिप्रियम् ।
वक्र्याधः कुबेरस्य मृहस्यं षष्ठयुग्मकम् । आनन्दभै-
रवीगेहे दशकं परिकीर्तितम् । धरणीमृहमध्ये च
शून्ययुग्मेन्दुसंयुतम् । भैरवीगृहमध्येस्यं शून्यं यु-
गलचन्द्रकम् । बालाष्टहस्यं शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयु-
तम् । कुबेराधः सुखं चक्रस्थिताङ्कं सर्वसिद्धिदम् । ईश्व-
रस्य मृहस्यञ्च सप्तशून्ययुगात्मकम् । तिरस्कुरिया
गेहस्यं सहस्राङ्कसमन्वितम् । किङ्किणीमन्दिरं पञ्चा-
दष्टचन्द्रसमन्वितम् । क्षिप्रमस्तामृहं पश्चात् शून्याष्टचन्द्र
मण्डलम् । वागीश्वरीमृहं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्ड-
लम् । महाफलप्रदातारं धर्मं धरति तस्य न । ईश्व-
रस्य द्वाधोगेहे वटुकस्य मृहं ततः । शून्याष्टमास्यं स्व-
मृहं धर्मार्थकामभोजदम् । तत्पश्चात् डाकिनीगेहं स्वशून्य
सुनिसंयुतम् । हनि साधकसुखं हि क्षणादेव न संशयः ।
स्वमृहे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् । भीमादेवी
मृहं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्डलम् । भयदं सर्वदेशे तु
वर्जयेत् मृहान्तरम् । ब्रह्मवर्णं विलिखेत् शेषमृहयोः
पण्डितोत्तमः । इन्द्रगेहावधि धीरो ककारादिकवर्ण-
कम् । लकारानं विलिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः ।
पूरकाङ्कमूर्द्धदेशे हारकाङ्कमधोविलिखेत् । निजनामा-
क्षरं यत्र तत्कोशाङ्कं महेश्वर ! । नीत्वा च पूरवेदि-
द्वान् स्वस्वगेहोर्द्धदेशकैः । अङ्कैस्ततो हरेन्नाथ ! अघोऽ-
ङ्के हार्यं शेषकम् । विस्तारश्चेवतानां तदङ्कः शुभदः
स्रतः । अत्यस्वशुभदः प्रोक्तः साधकस्यासुखावहः ।
एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेत् च । स्त्रीवाङ्कः
शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो ! । तदा नैव शुभं वि-
द्यादशुभाय प्रकल्पते । एके धनमवाप्नोति द्वितीये राज-
वल्गमः । तृतीये जयसिद्धिः स्यात् चतुर्थे मरणं भ्रुवम् ।
पञ्चमे पञ्चवाणः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटाणि च । देवानां
शक्तिवर्माणामित्यङ्काः परिकीर्तिताः । वैष्णवानां विशेषो-

एत पञ्चमाहुो निषेधकः । येषां यासां देवतानामिच्छा
तिष्ठति चेतसि । तन्मन्त्रप्रहृषादेव अष्टैश्वर्ययुतो भवेत् ।
यद्देवताश्रिताये तु तदुच्यतेहाहुं हरन्ति ते । अहुोङ्गेन
पूरयित्वाहाधोङ्गेन हरेत् सदा” ।

देवचर्या स्त्री इतः । १देवचरिते अङ्गुते २देवार्थं चरये
होमादौ च “श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम्”
(आश्रमम्) भा०व० १४५ अ० ।

देवचिकित्सक पु० द्वि०व० इतः । स्वैद्ययोरश्विनीकुमारयोः
हन्ता । आयुर्वेदगङ्गे ७७६ एतयोस्तथात्वकथा दृश्या ।
२द्वित्वसंख्यायां तदधिष्ठातृके ३अश्विनीनक्षत्रे च

देवच्छन्द पु० देवैश्चन्द्यते प्रार्थ्यंते छन्द-कर्मणि घञ् ।
शतयष्टिके हारे अमरः । “शतमष्टयुतं हारो देवच्छ-
न्दोद्गाथीतिरेकयुता” दृष्ट०सं० उक्ते २हारे च ।

देवच्छन्दस न० देवप्रियं छन्दः टच् समा० । वैदिके श्रौतिये
छन्दोभेदे ।

देवज्ज् त्रि० देवाज्जायते जैन-ड । १देवजाते २सामभेदे न० ।

‘तस्मादाहुः सत्यं साम देवजं सामेति’ शत०ब्रा०३।४।

२।१६। कथासुहोदरे स्वर्यवंशे ३संयमन्टपपुत्रभेदे पु० ।

“तत्पुत्रात् संयमादासीत् कथाश्वः सहदेवजः” भाग० ६।

२।२२ देवजेन सह वर्त्तमानः कथाश्वः । स्वर्यसम्पादिते

४४तौ पु० “सप्रथमाहुरेकजं षड्दुयमा ऋषयो देवजाः”

ऋ० १।१६४।१५। “सप्रानान्दृष्टानां मध्ये सप्रथं सप्रम-

न्तम् । “यट् च छन्दसि” पा० इति यट् । एकजमेके-

नोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां

मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति । अ-

धिकमासेनैक उत्पद्यते सप्रमन्तः । न च तादृशो मास

एव नास्तीति मन्व्यम् । “अस्ति त्रयोदशो मास इत्या-

हुञ्जरिति” श्रुतेः । तदेषोच्यते । षड्दुयमाः । इच्छब्द एव

कारार्थः । षडैव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गन्तारः ।

ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः ।

सप्रमधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । “निः स्वर्यो-

ऽधिकमासो हि मण्डलं तपते रवेरित्यादि” श्रुतेः । तस्मात्

षडैव देवजाः अदेवज एकः” भा० “स्वर्यसंक्रान्तिरहि-

तत्वाङ्गः स्वर्यकत्वं तेन ऋतूनां चान्द्रत्वमपि गम्यते ।

देवजग्ध् त्रि० इतः । १देवभक्षिते २कचृणुषे न० हेमच०अल्पाथे

कन् । देवजग्धकम् अल्पकचृणुषे अमरः ।

देवजन पु० देवहृषोजनः । देवहृषे जने “भक्षयित्वाभ्यात्म-

नपः क्षुचा निनयते त्रिः सर्वदेवजनेभ्यः स्नाहेति” आश्र०

श्रौ०२।४।१२। देवानां जनः । २उपदेवे तदुपकरणभूते
गन्धर्वादौ । [शब्दार्थाच०]

देवजनविद्या स्त्री इतः । गन्धर्वविद्यायां नृत्यगीत्यादौ

देवजात त्रि० १देवेभ्यो जातः । देवेभ्यो जाते “यद्वाजिनो

देवजातस्य सप्तेः” ऋ० १२६२।१ इतः । २देवानां गण्ये

न० “यान्येतानि देवजातानि गण्यश आख्यायन्ते वसवो

रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुतः इति” शत०ब्रा०

१४।४।२।२६

देवजामि स्त्री देवानां जामिरिव । १देववन्धौ “अयामि घोष

इन्द्र ! देवजामिरिरज्यन्” ऋ० ७.२३। “देवजामि-

देवानां वन्धुः” भा० इतः । २देवानां वध्यां च “विश्व

ते खप्र ! जनित्वां देवजामीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः”

अथ० ६।४६।२

देवट् त्रि० दिव-अटन् । शिल्पिनि उषादिशेषः

देवट्टी स्त्री देवं देवशब्दमदृष्टे अतिक्रामति अट्ट-अच्छ् उप०स०

शक० गौरा० ङीष् । गङ्गाचिचङ्गाम् हारा० ।

देवतर त्रि० अतिशयेन देवः दीप्तः देवको वा तरप् । १अति-

शयदीप्ते २अतिदेवके च ततः शुभ्रा० टक् । देवतरेय

तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।

देवतरु पु० देवप्रियस्तवः । १मन्दारादिदृष्टे “पञ्चैते देव-

तरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च

पुंसि वा हरिचन्दनम्” अमरः २चैत्यदृष्टे च शब्दार्थाच०

देवता स्त्री देव+स्वार्थे तल् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः

प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते” भाष्योक्तेः पुंस्त्वाति-

क्रमेण स्त्रीत्वम् । देवे निर्जरे । देवतात्वञ्च “वदमेयत्यागो-

द्देशत्वम् उद्देशत्वञ्च तस्योदमित्यारोपज्ञानविषययत्व-

मिति” आङ्गविवेकः । तच्च मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितृ-

नामप्यस्तीति आह्लादौ तेषां देवतात्वम् । मन्त्रेण द्यो-

त्यत्वं वा देवतात्वं यथाह ऋग्वेद भाष्योपेक्षाते माधवः

“तथा देवनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाह्ला-

यते । “देवनाह्नैर्देवोऽभूदिति तद्देवानां श्वेत्यमिति” अतो

दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । “यस्य यस्य

तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवे-

त्तस्य श्वेतत्वं देवतोच्यते” योगियाज्ञ० । वैदिकमन्त्रभेदे देवतान-

भेदाः सर्वानुक्रमिकायास्तुक्तास्तएवावसेयाः । तन्मूलं

हेमा०ब्र०ख० उक्तमिह विस्तरभयानोद्भूतम् । मन्त्राणां

तज्ज्ञाने फलमज्ञाने निन्दामाह हेमा०ब्र० योगियाज्ञ०

‘आर्षं छन्दो देवतञ्च विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्याद्
यजनाध्ययनं जपम् । होममन्त्रजले दानं तस्य चात्य-
फलं भवेत् । तथा 'यो विजानाति मन्त्राणामार्घं क-
न्द्वय देवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म
च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि बन्द्योऽज्ञातिथिवद्भवेत् । देव-
तायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्र-
कारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य
रहस्यादिषु कर्मसु' । ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागेन
सह वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्र विनियोगब्राह्मण-
योश्चेत्यतया निर्देशात् । तद्विरुद्धरपि तेनैवोत्तरत्र
दर्शिता यथा "नेरुक्त्रं यस्य मन्त्रस्य विनियोग
प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।
एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुसरत् । होमे चान-
जले योगे स्नाध्याये यजने तथा" इति । २प्रद्वयद्वय-
स्याधिपतौ च दानशब्दे ३५। ६ प्र० तद्विशेषो दशप्रः ।
देवताभेदाश्च निरुक्ते देवतकाण्डे उक्ता यथा

"अग्निर्देवपत्न्यन्तं देवताकाण्डस्य च्यते । वाय्वादयो
भगानाः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः । सूर्यादिदेवपत्न्याना
दुस्थाना देवता इति" । त्वयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५६ प्र०
देवतानां प्राधान्यतस्तयस्त्रिंशत्पतिशक्तं किन्तु स्वस्वगण-
पत्नीसहितानां तासां त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं य-
थोक्तं पद्मपुराणोत्तरखण्डे "सदारा विबुधाः सर्वे स्नानां स्नानां
गणैः सह । तत्रोक्त्ये ते त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽ-
भवन्" । तेषां गणभेदाश्च गणदेवताशब्दे ३५०२ प्र० उक्ताः
दशप्रः । तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा "या
यस्याभिपता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्य
विशेषेण पूजिता चेष्टा नृशाम् । विशेषात् सर्वदा नायं
नियमोऽन्यथा नृप ! । नृपाणां देवतं विष्णुस्तथैव च
पुरन्दरः । विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाक-
धृक् । देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशून्धत् ।
गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याध-
राणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः । रक्षसां
शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती । ऋषीणां देवतं
ब्रह्मा महादेवश्च शून्धत् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा
विष्णुः समास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै
ब्रह्मचारिणाम् । वैश्वानसस्यान्विका स्यादु यतीनाञ्च महे-
श्वरः । भूतानां भगवान् रुद्रः कुम्भास्युनां विनायकः ।
सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भग-

वान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत" इति कूर्मपुराणे देवानां
वर्षभेदा भांशां भोजनार्थं

"आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशञ्च मरुतस्यथा । अश्विनौ
च सप्तौ शूद्रौ तपस्युषे समास्थितौ । सृतास्वाङ्गि-
रसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्वदेवानां
चातुर्वर्ग्यं प्रकीर्तितम्" । वैष्णवानां गणेशादानन्तरं सन-
कादिशैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वसङ्कटं यथा

"यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः । विश्वक्-
सेनं ससनकं सनातनमतः परम् । सनन्दं सनत्कुमा-
रञ्च पञ्चैव पूजयेत्ततः" पद्म० उत्तरखण्डे । देवपटकं यथा
"गणेशञ्च दिनेशञ्च वरुणं विष्णुं शिवं शिवाम् । देव-
पटकञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः" ब्रह्मवैवर्तके भाष-
विशेषे देवताभेदपूजा मन्त्रमहोदधायुक्ता यथा

"अन्येष्वप्युपरागाद्बौद्धयथास्यायनादिषु । कुर्यादल-
भ्ययोगेषु विशेषाद्देवताचरनम् । यथा यथेष्टदेवेषु नृपाणां
भक्तिः समेधते । माप्यते तैरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा
तथा । शुचौ तत्तद्देहे कुर्याद्देवप्रसन्नोत्सवम् । ऊर्जे
तथैव देवानामुत्थापनविधिं सुधीः । माघकृष्णचतुर्दशप्रं
विशेषाच्छिवपूजनम् । आश्विनाद्यानवाहेषु दुर्गा पूज्या
यथाविधि । गोपालं पूजयेद्दिवाऽत्रमः कृष्णाष्टमीदिने ।
रामं चैत्रे सिते पक्षे नवम्यामर्चयेत् सुधीः । वैशाखाद्या
चतुर्दशप्रं नरसिंहं प्रपूजयेत् । यजेज्जुक्कचतुर्थ्यान्तु
गणेशं भाद्रमाघयोः । महालक्ष्मीं यजेद्दिवान् भाद्र
कृष्णाष्टमीदिने । माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विशेषाद्दिना-
यकम् । या काचित् सप्रभो शुक्ला रविवारयुता यदि ।
तस्यां दिनेशं संपूज्य दद्यादर्घ्यं पुरोदितम् । तत्तत्-
कल्पोदितानन्यान् देवताप्रीतिवर्जानान् । विशेषनिय-
मान् कृत्वा भजेद्देवमनन्यधीः । आषाढीकार्तिकी-
मध्ये किञ्चिन्नियममाचरेत् । देवसम्प्रीतये विद्वान् जप
पूजादितत्परः । एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणा-
धिपम् । भास्करं अक्षया नित्यं स कदाचिन्न सोदति" ।

देशनादेशितचतुर्थ्यान्पदनिर्देश्यत्वं देवतात्वम् अग्नये
स्नाहेत्यादिमन्त्रेषु देवतेति भीमांसकाः । तन्मन्त्रञ्च
पूर्वपक्षविधया शब्दचिन्ना दूषितं तच्च अविद्यहगण्डे
४५६ प्र० दर्शितम् । देवतानां चैतन्ये विप्यहवत्वे वा
मन्त्राणामेव देवतात्वं आक्षेपिणो समर्थितं यथा

"विप्यहवत्वं चेन्द्रादीनामपि तिर्यगधिकरण्ये दर्शितं देव-

तात्वं हि तथाविधानां नेष्टमिति । नन्विन्द्रादीनां वि-
ग्रहवत्त्वे किं प्रमाणम् ? अर्थयाद इति चेन्न तस्य सिद्धे-
ऽवैऽप्रामाण्यत् । कथं वा विग्रहवतामदेवतात्वम् ? ऐन्द्रं
हविरत्यादौ तद्धितादिभिः प्रत्यर्थस्य देवतात्वबोधनात्
इन्द्रादिपदानि च सहस्रचक्षुरादिमतीषु व्यक्तिसु सुखानि
मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । उच्यते ऐन्द्रादिपदका-
माधिकारिकविधवाक्यस्यकामिभ्युत्तरत्वं प्रमाणम् अन्यथा
स्वर्गशरीरेऽप्यनाश्वसः स्यात् । यत्रार्थवादादैन्द्रादिपद-
प्राप्रवृत्तिः तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्त्वस्यायएव
प्रमाणं विग्रहवतामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षवाधि-
तत्वेन तथाविधानां पूज्यत्वाम्भवात् अगत्या तदाकार-
तया ध्यातस्य मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम् ।
इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रप्रीतिरभ्युपपन्ना । तथा च
योगिवाप्तवल्क्यः “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च
देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” इति ।
ननु देवानां विग्रहवत्त्वे तेषामेवाराधितानां फलदाहत्वं
कुतो न भवेत् ? अत्रमपूर्वकल्पनया । तथा च भविष्यपुराणे
“यदादृश्यं नरोऽमृष्टमादित्याय प्रयच्छति । तत्तस्य शत-
साहस्रसुतादयति भास्करः” याज्ञवल्क्यः “आयुः पूजां
घनं विद्यां स्वर्गं सोमं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा
राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” । तथा च देवताधि-
भरणसिद्धान्तविरोधः स्यात् । उच्यते देवानामिन्द्रादीनां
पितृणां वस्त्रादीनां युगमन्वन्तरादिभेदेन नानास्वावगमात्
फलोदयकाले पूर्वस्य न्युत्ताधिकारत्वेन फलदाहत्वा-
शक्तेः । अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदाहत्वायोगात्
तत्रापूर्वं शब्दशक्तौ वाचकशब्दसङ्गावात् सर्वत्रैव तदधि-
धानम् अतएव काव्ये ऋष्याः कर्त्तृणादिर्नित्ये निषेधे
चापूर्वमाहेत्युक्तम् । एवञ्चापूर्वानुपवेशात् सहकारितया
यदि देवतापि फलदात्री न क्वचित् कोऽपि विरोधः” ।

देवताजित् पु० देवतां जयति जि-किम् । १ देवजयिनि अमु-
रादौ भरतपुत्रसुमतेः २ पुत्रभेदे च “भरतस्यात्मजः सुम-
तिनाम” इत्युपक्रमे “तस्माद्भृशेनायां देवताजिज्ञाम
पुत्रोऽभूत्” भाग० ५।१५।२।

देवताड पु० देवः दीप्तः तालः उल्लसः । (देताड)
स्याति १ दृष्टे अमरः । २ चोषकलतायाम् विश्वः । देवौ
आदित्यचन्द्रौ ताडयति ताडि अण् उप०स० । ३ राहौ ।
देवनाय दीपनाय ताड्यतेऽसौ ताडि-कर्मणि अच् ।
४ वङ्गौ च भेदि० । तस्मोद्दीपनाय ताड्यमानत्वात् तथा-

त्वम् । देवताडक स्वार्थे क । देवताडटच्चे रत्नमाला ।

देवतात पु० तन-क्त वा डा ततएव तातः स्वार्थे अण् वा
देवार्थे तते १ यज्ञे निव “एवा देव देवताते पवस्” ऋ०
६।६७।२७। इत० । २ देवजनके कश्यपे च । तेनादि-
त्याभादित्यादीनासुत्यादनात्तथात्वम् । श्मरीच्यादिषु “एते
(शरीच्यादयः) मनूस्तु सप्रान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षीं चाभितौजसः” मनुः ।
४ हिरण्यगर्भे च “कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्
प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं सृष्ट्वाम्” मनुः ।

देवताति पु० देव+स्वार्थे तातिच् । देवे “स आवाह देव-
तातिं यविष्ठ !” ऋ० १।४६।४ देवतातिं देवं स्वार्थे
तातिच्” भा०

देवताधिकरण न० देवता कर्मसु तदधिकारित्वमनधिकारि-
त्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत्र अधि+क्त-आधारे लुट् ।
देवतानां यज्ञादावधिकारित्वतद्भावबोरोन्वतरसाधके
न्यायभेदे । यज्ञादौ देवतानामनधिकारः इति भीमां-
शकाः । तच्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्” सू०
“इदमामनन्ति, दर्शयन्मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादि । तत्र सन्देहः
किं यावत्किञ्चित् सत्, तत् सर्वम् अधिक्तत्वं एतदु-
च्यते, एत समर्थम् अधिक्तत्वं ? इति । किं प्राप्तम् ?
सर्वाधिकारः, अधिशेषात् । ननु दृष्टादयो न किञ्चित्
कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात् ? उच्यते,
मा भूत् अचेतनानाम्, तिरस्सु अधिक्तत्वं यजेत इति
ब्रूयात् । ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते । न
इति ब्रूमः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, चर्मो-
पतप्राः ळायाम् उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् ।
आह, ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान्-
रफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्मणि । उच्यते,
कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लक्ष्यन्ते, शुनः चतुर्द-
शग्राम् उपवसतः पशुग्रामः, शत्रूनांश्च अष्टस्याम् । न
चैषां व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहाराणा-
मपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि अन्य-
स्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति, देवा
वि सत्त्वमासत इत्येवमादीनि “देवतानाम् ऋषीणां वन-
स्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति । ननु कात्स्न्येन वि-
धिम् उपसंहर्षम् न शक्नुवन्ति इति अनधिकताः ।

उच्यते, यागं कर्तुं शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णु क्रमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति । तत्र योऽनुपदिष्टविष्णु क्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः ? इत्यपरिग्रहोऽपि देवग्रामः, हस्तिग्रामः, ऋषभस्य ग्रामः इति उपचारात् अथैव तस्मात् अमनुष्याणामपि शक्नुवताम् अधिकार इति भा० “कर्तुं वां श्रुतिसंयोगाद्दिधिः कात्स्न्येन गम्यते” सू० वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि ? यः समर्थः क्त्वा कर्म अभिनिर्वर्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः क्त्वा कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते कर्तुं, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भ्रग्व्यादयो भ्रग्व्यादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चेषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् (देवानां देवतान्तरभावादिति येषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषांचयमभ्युक्तो धन्वः, शक्यते हीन्द्रापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविष्यक्तुम् । तस्मात् अर्थमेव देवताभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तन्मन्त्रत्वं) । यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्प्रमासत इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु वा, इत्यं नाम सत्प्राणि आशितव्यानि, यत् कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः” भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्वमिति वेदान्तिनः तच्च शां० सू० भाष्येभ्यः समर्थितम् तच्च अविग्रहशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम् ।

देवतानुक्रम इत० । देवानामुद्देशे “नामधेयानि मन्त्रश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च । देवतानुक्रमः कस्यः संकल्पस्तन्ममेव च” भा० २।६।२६

देवताप्रतिमा स्त्री इत० । देवतानां प्रतिमूर्त्तौ तदङ्गमानभेदादिकं सामान्यविशेषतः ४० सं० ५८ अ० उक्तं यथा “देवागारद्वारस्थाष्टांशोनस्य यस्तृतीयोऽंशः । तत्पिण्डकाप्रमाणं प्रतिमा तद्द्विगुणपरिमाणा । खैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वा-

दशविक्रीर्णमायतं च सुसम् । नमजिता त्व अतर्दय दैर्घ्येण द्राविडं कथितम् । नासाबलाटचिबुकपीवाचरङ्गुलास्तथा कर्णौ । हे अङ्गुले च हस्तके चिबुकं द्वाङ्गुलं विस्तृतम् । अष्टाङ्गुलं बलाटं विस्ताराद् द्वाङ्गुलात्मरे शङ्खौ । अतरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्वाङ्गुलं प्रथमौ । कर्णोपान्तः कार्योऽर्द्धपञ्चमे भ्रू समेन स्रलेष । कर्णोत्तः सुकुमारकं च नयनप्रवन्धसमम् । अतरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तर्कथयोर्विवरम् । अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्यार्धनोत्तरोऽंशः । अर्धाङ्गुला तु गोच्छा वक्त्रं अतरङ्गुलायतं कार्यम् । विपुलं तु सार्द्धमङ्गुलं मध्याक्षत्रङ्गुलं व्याप्तम् । द्वाङ्गुलतल्ल्यौ नासापटौ च नासा पटापतो ज्ञेया । स्याद् द्वाङ्गुलसुच्छ्रायश्चतरङ्गुलमन्तरं चाच्छोः । द्वाङ्गुलमितोऽङ्गिकोशो द्वे नेत्रे तच्चिभागिका तारा । इक् तारापञ्चांशोनेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति । पर्यन्तात्पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्द्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा । अमध्यं द्वाङ्गुलकं भ्रूद्वैर्घ्येणाङ्गुलचतुष्कम् । कार्या तु केशरेखा भ्रूवन्धसमाङ्गुलाङ्गुलविक्रीर्णा । नेत्रान्ते करवीरकसुपन्धसेदङ्गुलप्रमितम् । द्वात्रिंशत्परिष्ठाहाश्चतर्दशावामतोऽङ्गुलानि शिरः । द्वादश तु चित्तकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः । आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नमजित्प्रोक्तम् । ग्रीवा दशविक्रीर्णा परिष्ठाहाद्द्विंशतिः शैका । कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयाद्याभिश्च तत्प्रमाणेन । नाभिमध्यान्ते दानरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् । उरु चाङ्गुलमानैश्चतुर्थ्युता विंशतिस्तथा जङ्घे । आनुकपिच्छे चतरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ । द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतथा च पादौ त्रिकायताङ्गुलौ । पञ्चाङ्गुलपरिष्ठाहा प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा । अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाङ्गुलयः क्रमेण कर्तव्याः । स चतुर्थभागमङ्गुलसुत्सेषोऽङ्गुलकस्योक्तः । अङ्गुलस्य नखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्जैः । शेषनखानामर्द्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा । जङ्घाग्रे परिष्ठाहाश्चतर्दशोक्तस्तु विस्तारः पञ्च । मध्ये तु सप्त विपुला परिष्ठाहाच्चिगुणिताः सप्त । अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिष्ठाहः । विपुलौ चतर्दशोक्त मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः । कटिरष्टादशविपुला चत्वारिंशच्चतुर्थ्युता परिधौ । अङ्गुलमेकं नाभिर्वेधेन तथा प्रमाणेन । चत्वारिंशद् द्वियुता नाभी मध्येन मध्यपरिष्ठाहः । क्षनयोः षोडश चान्तरमूर्द्धं कञ्च षडङ्गुलिके । कार्यावष्टावसौ द्वादश बाहू तथा प्रवाह

च । बाहू षड्विंशतीं प्रतिवाहू लङ्कुचतृष्कम् । षोडश
बाहू भूवे परिव्राहाद्वाद्यापहसो च । विस्तारेण कर-
तलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्ये च । पद्माङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी
मध्यपर्वद्वह्वीना । अथवा तस्या चानामिका कनिष्ठा त्र
पर्वीना । पर्वद्वयमङ्गुलः शेषाङ्गुलयस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।
नक्षपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्धेन । देशातुल्य-
भूषणवेषाभङ्गारभूतिभिः कार्या । प्रतिमा लक्षणयुक्ता
सङ्ग्रहिता दृष्टिदा भवति । दधरघतनयो रामोवलिश्च
वैरोचनिः शतं विंशत् । द्वादशह्वान्या शेषाः प्रवरसम-
न्यूनपरिमाणाः । कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्वि-
भुज एव वा विष्णुः । श्रीवत्साङ्गतवचाः कौस्तुभम-
ण्डिभूपितोरस्कः । अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिव-
सनः प्रसन्नमुखः । कुण्डलकिरीटधारी पीनमलोरःस्य-
लांसभुजः । खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदक्ष-
र्षकरः । वामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ।
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरचान्यः ।
दक्षिणपार्श्वे द्यौं वामे शङ्खश्च चक्रश्च । द्विभुजस्य तु
शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः । एवं विष्णोः
प्रतिमा कर्तव्या मूर्तिमिच्छति । बलदेवी हस्तपाणिर्म-
दविभ्रमलोचनश्च कर्तव्यः । विभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खे-
न्दुष्टपालगौरवपुः । एकोनांशा कार्या देवी बलदेवक-
ण्णथोर्मध्ये । कटिसंस्थितवामकरा वरोजमितरेण चो-
द्वह्वी । कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सपुस्तकं
कमलम् । द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्धष्वलक्ष्मणं च ।
वामेऽष्टभुजायाः कमण्डलुचापमन्त्रजं शास्त्रम् । वर-
शरदर्शययुक्ताः सव्यभुजाः शाल्मल्यश्च । शाम्बश्च
गदाहस्तः प्रयुक्त्यापभृत् स्वरूपश्च । अनयोः स्त्रियौ
च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधरिण्यौ । ब्रह्मा कमण्डलुकर-
चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च । स्कन्दः कुमाररूपः शक्ति-
धरो बर्हिर्केतवश्च । सुकृतविषाणो द्विपो भङ्गेन्द्रस्य वज्र-
पाणित्वञ्च । तिर्यग्बलाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं
चिह्नम् । शम्भोः शिरसीन्दुकला दृषध्वजोऽस्त्रि च
तृतीयमयूहम् । मूलं घट्टः पिनाकं वामाङ्गे वा गि-
रिसुतार्धम् । पद्माङ्गतकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः सुनी-
चकेशश्च । पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धः ।
आजानुबन्धवाङ्गः श्रीवत्साङ्गः प्रशान्तमूर्तिश्च । दिग्वा-
साकरवो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः । नासाललाट-
जङ्घोदगण्डवचांसि चोन्नतानि रवेः । कुयौददीच्येषं

गूढं पादादुरो वायत् । विम्बाणः सकररुहे पाण्डिभ्यां
पङ्कजे सुकुटधारी । कुण्डलभूपितवदनः प्रबन्धहारो
वियङ्गुतः । कमलोदरद्व्युतिमुखः कङ्कुकगुप्तः क्षितप्र-
सन्नमुखः । रत्नोज्ज्वलप्रभासखलनश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ।
सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
क्षेमसुमित्राय भवेत् लिचतर्हस्तप्रमाणायाम् । नृपम-
यमलङ्कायां हीनाङ्गायामकल्पिता कर्तुः । शतोदर्यं
सुद्वयम् अर्धविनाशः कृशार्थां च । मरुतं तु सञ्जायां
शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः । वामावनता पत्नीं
दक्षिणविनता हिनस्यायुः । अश्वत्वमूर्ध्वदृष्ट्या करोति
चिन्तामधोस्रष्टी दृष्टिः । सर्वप्रतिमास्त्वेवं शुभाशुभं
भास्करोक्तसमम् । लिङ्गस्य दत्तपरिधिं दैर्घ्येणास्त्रत्वं
तत् लिघा विभजेत् । भूवे तस्मिन्मन्त्रे मध्ये त्वष्टाश्च
दत्तमतः । चतुरस्रमवनिष्ठाते मध्यं कार्यं तु पिण्ड-
काश्रभे । दृष्टोच्छ्रायेण वामा समन्ततः पिण्डिका
श्रच्चात् । कृशदीर्घं देशज्ञं पार्श्वविहीनं पुरश्च नाशाय ।
वस्य अतं भवेन्नसके विनाशाय तस्मिन्मन्त्रे । मातृगणः
कर्तव्यः स्नानादेवातुल्यरूपकतचिह्नः । देवतोऽन्वाङ्गो
स्रगयाक्रीडादिपरिवारः । दण्डो यमो महिषगो हंसा-
रुदश्च पाशभृद्दक्षः । नरवाहनः कुबेरो वामः किरीटो
दहृत्कुक्षिः । प्रमथाधिपो गजमुखः प्रबन्धजठरः कुठार-
धारी स्यात् । एकविषाणो विभ्रन्मूलककन्दं सुनीलद-
लकन्दम् ।

देवभेदेन मूर्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ ख० उक्तानि
तत्राङ्गभेदमनानि यथा

“भगवानुवाच । वासुदेवादिप्रतिमालक्षणं प्रवदामि ते ।
प्रासादस्थोत्तरे पूर्वस्रष्टीं वा चोत्तराननाम् । संस्थाप्य
पूज्यं च बलिं दत्वाथो मध्यस्त्रलकम् । शिलां शिली
तु नवधा विभज्य नवभेदं शके । सूर्यमूर्तिः शिवायां
तु भागं स्वाङ्गुलस्यते । इत्यङ्गुलं गोबकं नाम्ना
कालनेत्रं तदुच्यते । भागमेकं त्रिधा मङ्गा पाणिं भागं
प्रकल्पयेत् । भागमेकं तथा जानौ यीवायां भाममेव च ।
सुकुटं तालमात्रं स्यात्तालमात्रं तथा सुस्रम् । ताले-
नैकेन कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा । नाभिमेदान्तरनालं
हितालावूरुको तथा । तालद्वयेन जङ्गा स्यात् सुलाश्चि
ष्टणु साम्प्रतम् । कार्यं सुलद्वयं पादे जङ्गामध्ये
तथापरम् । जानौ सुलद्वयं कार्यपूर्वमध्ये तथापरम् ।
मेद्रे तथापरं कार्यं कस्यां सुलतथापरम् । मेसला-

बन्धसिद्धार्थं नाभ्यां चैवापरन्तथा । हृदये च तथा
 कार्यं कण्ठे स्त्रलद्वयं तथा । ललाटे चापरं कार्यं
 मस्तके च तथापरम् । स्रुतुटोपरि कर्त्तव्यं स्त्रलमेकं
 विश्वस्यैः । स्त्रलाग्युद्धं प्रदेयानि सप्तैव कमलोद्भव ! ।
 कक्षात्रिकान्तरेष्वेव षट् स्त्रलाणि प्रदापयेत् । मध्यस्त्रलं
 तु सन्त्यञ्च स्त्रलाग्येव निवेशयेत् । ललाटं नाशिका
 वक्त्रं कर्त्तव्यञ्चत्तरङ्गुलम् । श्रीवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ
 आयामाञ्चत्तरङ्गुलौ । द्वाङ्गुले हस्तके कार्ये विस्तार-
 रात्रिवकनथा । अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकी-
 र्त्तितम् । परेषु द्वाङ्गुलौ शङ्खौ कर्त्तव्यावलकान्तिता ।
 चत्तरङ्गुलमाख्यातमनारं कर्षनेत्रयोः । द्वाङ्गुलौ
 पृथुको कर्णौ कर्णापाङ्गाङ्गुलपञ्चमे । भ्रूसमेन तु स्त्रलेण
 कर्षन्तोतः प्रकीर्त्तितम् । विष्वं षड्ङ्गुलं कर्षमविद्वञ्च-
 त्तरङ्गुलम् । चिबुकेन समं विद्वमविद्वं वा षड्ङ्गुलम् ।
 गन्धपालं तथावर्त्तं शङ्खुर्ली कल्पयेत्तथा । द्वाङ्गुले-
 नाधरः कार्यस्तस्याङ्गुलानोत्तराधरः । अर्द्धाङ्गुलं तथा
 नेत्रं वक्त्रन्तु चत्तरङ्गुलम् । आयामेन तु वैपुल्यात्
 शङ्खमङ्गुलसुच्यते । अव्याप्तमेवं स्यादङ्गुलं व्याप्तं त्वङ्गु-
 लसुच्यते । नासावंशसुच्छ्रावं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम् ।
 उच्छ्रावो द्वाङ्गुलं चाप्ये करवीरोपमा स्रुता । अनारं
 चक्षुषोः कार्यं चत्तरङ्गुलमानतः । द्वाङ्गुलं चाक्षिकोणं
 च द्वाङ्गुलं चान्तरं तयोः । तारा नेत्रत्रिभागेण दृक्
 तारापञ्चमाशिका । त्र्यङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्रोणी चा-
 र्द्धाङ्गुला मता । तत्प्रमाणा भ्रुवोर्बेखा भ्रुवो चैव समे
 मते । भ्रुमध्यं द्वाङ्गुलं कार्यं भ्रुदैर्ध्यं चत्तरङ्गुलम् ।
 षट्त्रिंशदङ्गुलायामस्तकस्य तु वेष्टनम् । मूर्त्तीनां केश-
 वादीनां द्वात्रिंशद्वेष्टनं भवेत् । पञ्चनेत्रा त्वधोपीवा
 विस्ताराद्वेष्टनं पुनः । त्रिगुणं तु भवेद्दूर्ध्वं विस्तृताष्टाङ्गुलं
 पुनः । श्रीवात्रिगुणमायामं श्रीवाबाङ्गुलनरं भवेत् ।
 स्त्रन्वावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंसकौ शुभौ । सप्त-
 नेत्रौ स्रुतौ बाहू प्रवाहू षोडशाङ्गुलौ । त्रिकलौ
 विस्तृतौ बाहू प्रवाहू चापि तत्समौ । बाहूदण्डो-
 ष्टौ चोयः परिष्णाहः कला नव । सप्तदशाङ्गुलौ
 मध्ये कूर्परौर्द्धं च षोडश । कूर्परस्य भवेत्तहाहः
 त्रिगुणः कमलोद्भव ! । नाहः प्रवाहूमध्ये तु षोडशा-
 ङ्गुल उच्यते । अपहस्ते परीष्णाहो द्वादशाङ्गुल
 उच्यते । विस्तारेण करतलं कीर्त्तितं तु षड्ङ्गुलम् ।
 दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्यं मध्या पञ्चाङ्गुला मता । तर्ज-

न्यनामिका चैव तस्यादूर्द्धाङ्गुलं विना । कनिशाङ्गुलकौ
 कार्यौ चत्तरङ्गुलसम्मितौ । द्विपवाङ्गुलकः कार्यः
 शेषाङ्गुल्यस्त्रिपरिकाः । सर्वासां पर्ययोऽङ्गुलं नखमानं
 विधीयते । वक्षसो यत् प्रमाथन्तु जठरं तत्प्रमाथतः ।
 अङ्गुलैकं भवेत्तामी वेधेन च प्रमाथतः । ततो मेढ्रा-
 नारं कार्यं तालमात्रं प्रमाथतः । नाभिमध्ये परी-
 ष्णाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । अनारं स्तनयोः कार्यं
 तालमात्रं प्रमाथतः । चिबुकौ यवमानौ तु सङ्गुलं
 द्विपदं भवेत् । चतुःषष्टाङ्गुलं कार्यं वेष्टनं वक्षसः
 स्फुटम् । चतुर्दशञ्च तदधोवेष्टनं परिकीर्त्तितम् ।
 परिष्णाहसथा कक्षां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः । विस्तार-
 शोहमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः । तस्यादभ्याधिकं
 मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात् । विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु-
 त्रिगुणा परिष्णाहतः । जङ्गामध्ये तु विस्तारः सप्ता-
 ङ्गुल उदाहृतः । त्रिगुणः परिधिसास्य जङ्गाम् पञ्च-
 विस्तरम् । त्रिगुणः परिधिसास्य पादौ तालप्रमा-
 थकौ । आयामादुत्थितौ पादौ चत्तरङ्गुलमेव च ।
 गुल्फात् पूर्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाथाञ्चत्तरङ्गुलम् । त्रिकलं
 विस्तृतौ पादौ त्र्यङ्गुलौ गुच्छकः स्रुतः । पञ्चाङ्गु-
 लस्तु नाहोऽस्य दीर्घां तद्वत् मर्देशिनी । अष्टमाष्टांशतो-
 न्यूनः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु । सपादाङ्गुलसुत्सेध-
 मङ्गुलस्य प्रकीर्त्तितम् । यनोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुलस्य
 नखं तथा । अर्द्धाङ्गुलं तथान्यासां क्रमात् न्यूनं तु
 कारयेत् । त्र्यङ्गुलौ दृष्यौ कार्यौ मेढ्रं तु चत्तर-
 ङ्गुलम् । परिष्णाहोऽत्र कोषाय कर्त्तव्यञ्चत्तरङ्गुलम् ।
 षड्ङ्गुलपरीष्णाहो दृष्यौ परिकीर्त्तितौ । प्रतिमा
 भूषणाद्या स्यादेतदुद्देशलक्षणम् । अनयैव दिशा कार्यं
 लोके दृष्टा तु लक्षणम् ।

वासुदेवस्य “दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च !
 वामे शङ्खं गदाधस्ताहासुदेवस्य लक्षणम् । त्रीपटी
 चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्तिता । अरुमात्रोच्छ्रिता-
 यामे मान्नाविद्याधरौ तथा । प्रभामण्डलसंख्यौ तौ
 प्रभा ह्रस्वादिमपथौ । पद्मामं पादपीठन्तु प्रतिमाखव-
 नाचरेत्” ।

मत्स्यादिलक्षणानि तत्र ४६७० उत्तानि यथा
 भगवानुवाच “दशावतारं मत्स्यादिलक्षणं प्रवदामि ते ।
 मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्पः कूर्माकृतिर्भवेत् ।
 नराङ्गो वाथ कर्त्तव्यो भूवरः हो गदादिभ्यत् । दक्षिणे

वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा । श्रीर्वामकूर्परस्या
 तु स्नाननौ चरणातुगौ । वराहस्वावनाद्वाज्यं भवा-
 ल्बितरश्चं भवेत् । नरसिंहो विदत्तास्यो वामोरुत्तदानवः ।
 तद्वसोदारयन्माली स्फुरश्चक्रगदाधरः । क्लीं दण्डो
 वामनः स्यादत्र वा स्यात्तुर्भुजः । रामस्वापेषुहस्तः स्यात्
 खड्गी परशुनाम्बितः । रामस्वापी शरी खड्गी शङ्खी
 वा द्विभुजः स्मृतः । गदाबाहुधारी च रामो वाथ चतु-
 र्भुजः । वामोर्ध्वं बाहुलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् ।
 सुषलं दक्षिणोर्ध्वं तु चक्रञ्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा
 लम्बकर्णश्च गौराङ्गस्वाम्बराहतः । ऊर्ध्वपद्मस्थितो बुद्धो
 वरदाभयदायकः । धनुस्तस्थान्वितः कल्की श्वेच्छो-
 त्पादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्र-
 शरान्वितः” । “लक्ष्मणं वासुदेवादिनवकस्य वदामि ते ।
 दक्षिणोर्ध्वं गदा वामे वामोर्ध्वं चक्रसुत्तमम् । ब्रह्मेशो
 पार्श्वगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी च वरदो
 वाथ द्विभुजो वा चतुर्भुजः । बाहुली सुषली रामो
 गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं भागे
 धनुः करे । गदानाभ्याहतः प्रोत्था प्रद्युम्नो वा धनुः-
 शरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्नानथा नारायणो विभुः ।
 चतुर्ध्वं खड्गवर्षाङ्गं हृत्कण्ठरमखड्गलः । लम्बकूर्ध्वं जटा-
 युक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहनः । दक्षिणे चाक्षयलस्य
 सुषं वामे तु कुण्डिकाम् । आञ्जस्याली शरसती
 सावित्री वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्ये करे खड्गस्तु
 दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्मुकखेटके ।
 चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्ध्वरसिंहश्चतुर्भुजः । शङ्खचक्र-
 धरो वापि विदारितभङ्गासुरः । चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषः
 पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमला-
 धरः । पादलम्बा धरा कार्या पदा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
 त्रैलोक्यमोहनस्त्राख्ये खड्गबाहुस्तु दक्षिणे । चक्रं
 खड्गं च सुषलं अङ्गुशं वामके करे । शङ्खशार्ङ्ग-
 गदापाशा पद्मवीणासमन्विते । लक्ष्मीः शरसती
 कार्थे विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । सुद्वरं च तथा पाशं
 शक्तिशूलं शरं करे । वामे शङ्खश्च शार्ङ्गश्च गदां पाशं
 च तोमरम् । बाहुलं परशुं दण्डं कुरिकां चर्म-
 ज्ञेपणम् । विंशहास्तसर्वज्ञो दक्षिणस्थोऽथ वामके ।
 त्रिनेत्रो वामपाशेन श्रियतो जलशायपि । श्रिया
 धृतैकचरणो विमलाद्याभिरौदितः । नाभिपद्मचतु-
 र्भुजो हरिश्चक्रको हरिः । शूर्पाधिधारी दक्षे च

गदाचक्रधरः पदे । ब्रह्मेयवचक्ष्माङ्गो गौरीलक्ष्मी-
 समन्वितः । शङ्खचक्रगदानेदपाणिचाश्रयिरा हरिः ।
 वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्मपृष्ठगः । दत्तात्रेयो
 द्विबाहुः स्याद्दामोत्कृते श्रिया सह । विश्वकृतेनचक्र-
 गदो हली शङ्खी हरेर्गर्भः” ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव ५००० उक्तानि यथा

“भगवानुवाच चण्डो विंशतिबाहुः सङ्घिभती दक्षिणैः
 करैः । शूलाशिशक्तिचक्राणि पाशं खेटाशुभाभयम् ।
 डमरं शक्तिकां वामेर्जांगपाशस्य खेटकम् । कुठारा-
 ङ्कुशचापांश्च घण्टाध्वजगदास्तथा । स्यादर्शसुद्वरान्
 हस्तैश्चण्डो वा दशबाहुका । तदधो महिषान्मिक्तसमूर्ध्वं
 धातितमस्तकः । शङ्खोदातकरः क्रुद्धस्तदुपीवासम्भवः
 पुमान् । शूचहस्तो वमद्वक्तो रक्तभूमूर्ध्वजेष्ठः ।
 सिंहेनास्त्राद्यमानस्तु पाशवद्धो गले भ्रमम् । व्याख्या-
 ध्यात्मानसिंहा च सव्याङ्घ्रिनीवगासुरे । चण्डिकेयं
 त्रिनेत्रा च सशस्त्रा रिपुमर्हिनी । नवपद्मात्मके स्थाते
 पूज्या दुर्गा स्वमूर्त्तितः । आदौ मध्ये च तन्मादौ नवत-
 प्वात्मभिः क्रमात् । स्यादाश्रमभुजेका तु दक्षे सुखडं च
 खेटकम् । स्यादर्शतर्जनीचापं ध्वजं डमरकं तथा । पाशं
 वामे विभ्रती च शक्तिसुद्वरशूलकम् । वज्रखड्गगङ्कुश-
 शरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेवायुधैर्बुद्धा शेषाः
 षोडशबाहुकाः । डमरं तर्जनीं त्र्यङ्गा ब्रह्मचण्डादयो
 नव । ब्रह्मचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । सय-
 चण्डा च मध्यस्था रोचनामाऽऽख्याऽसिता । नीला
 शुक्ला धूमिका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महि-
 षोऽथ पुमान् शक्ती तत्कचपहस्तिकाः । आलीडा नव
 दुर्गाः स्युः स्याद्याः पुत्रादिद्वये । तथा गौरी चण्डि-
 काद्या कुण्डलाररदाग्निष्टक् । सैव रम्भावने सिद्धाऽ-
 ग्निहीना ललिता तथा । एतन्मूर्ध्वकरा वामे द्वितीये
 धृतदर्पथा । यास्ये फलाङ्गलिहस्ता सौभाग्या तत्र
 चोर्द्धिका । लक्ष्मीयाम्यकराम्बोजा वामे श्रीफल-
 संयुता । पुस्तान्मालिकाहस्ता वीणाहस्ता शरसती ।
 कुम्भाजहस्ता श्वेताभा मकरोपरि जाङ्गवी । कूर्मगा
 यमुना कुम्भकरा श्यामा च पूज्यते । सवीचस्तुम्बुरः
 शुक्लः शूली मातृपतो हृषे । गौरी चतुर्भुखी ब्राह्मी
 लक्ष्मालासुरान्विता । कुण्डाक्षपातिश्वी वामे हंसा
 शाङ्करी सिता । शरचापौ दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

धनुर्द्वये । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता
 दिवाङ्किका । चक्रशङ्खधरा सव्ये वामे लक्ष्मीर्गदाङ्क-
 ष्टकम् । दण्डशङ्खासिग्दया वाराही महिषस्यिता ।
 ऐन्द्री वामे वज्रहस्ता सहस्राक्षी तु सिद्धये । चासुण्डा
 कोटराक्षी स्यात्सिर्मांसा तु त्रिलोचना । निर्मांसा
 स्यस्यारारा वा ऊर्ध्वकेशी जगदीश्वरी । द्वीपिर्धर्मधरा
 वामे कपालं पट्टिं करे । शूलं कर्त्री दक्षिणेऽस्याः
 शवाहृदास्थिभूषणा । विनायको नराकारो दृष्टकुचि-
 ज्ञाननः । दृष्टकुचुलो ह्युपवीति सुखं सप्रकलं भवेत् ।
 विस्ताराद्दृष्ट्यैतच्चैव शुण्डं प्रदत्ति शदङ्कुलम् ।
 कला हादय नाडी तु यीवा सार्द्धं कलोच्छ्रिता । षट्-
 त्त्रिंशदङ्कुलं कण्ठं शुङ्गमध्यर्द्धं मङ्गुलम् । नाभिहृद
 हादय च जङ्घे पादे तु दक्षिणे । खदलं परशुं वामे
 लङ्कुलकञ्चोत्पलं शये । सुसुखी च विद्यावाची पाश्वे
 स्कन्दो भयूरगः । स्वामी शाखी विशाखच द्विभुजो
 बालरूपष्टकम् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षष्-
 ठसुखः । भङ्गुजो वा हादयभिर्यामिरेरथो दिवाङ्किकः ।
 शक्तीषुपाशनिश्चिंशतोत्सर्जनीयुतः । शक्त्या दक्षि-
 ष्यहृजोषु षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छमनुः
 खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकर्तरीशूलपाशभट्ट
 याम्यशौष्ययोः । मज्जमर्भट्टध्वंसापादा स्यात् रुद्रच-
 ण्डिका । सैव चाष्टभाजा देवी गिरोडमरुत्कान्तिता ।
 तेन सा रुद्रचासुण्डा नाटेऽथैव न्यतती । इयमेव महा-
 लक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्द्वयी । नवाक्षिमहिषेमांशं खा-
 दन्ती च करे स्थितान् । दशवाङ्गुलिनेत्रा च शस्तासि-
 डमरुत्किकम् । विश्वतो दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च
 खेटकम् । खटाङ्गं च त्रिशूलञ्च सिद्धचासुण्डकाङ्गया ।
 सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका । एतद्रूपा भवे-
 दन्वा पाशाङ्कु शयुताङ्गया । भैरवीरुपविष्टा तु भुजै-
 र्द्वादशभिर्युता । यताः श्मशानजा रौद्रोच्छ्वाष्टकमि-
 दं स्मृतम् । क्षमा शिवाहता इडा द्विभुजा विद्यतानना ।
 दन्तरा लेभकारी स्याद्भूमौ जातुकरा स्थिता । वक्षिण्य-
 स्तम्बदीर्घाक्षाः शाकिन्धो वक्रदण्डयः । पिङ्गाक्ष्यः स्यु-
 र्महारस्या रूपियथोपसरसः सदा । सल्लभाक्षी त्रिशूली
 च नन्दीशो द्वारपालकः । महाकाबासिष्ठण्डी स्या-
 च्छूलखेटकषांस्तया । जयो भङ्गी च न्यत्यन् वै कुशा-
 यडस्य लखर्ववान् । मज्जकोर्खवक्त्राद्या वीरभद्रादयो
 गणाः । चक्राकर्षोद्गादशदोः पापरोमं विदारयन् ।

वज्रासिद्धयुक्तकेषुसुप्रबाहुशुभ्ररान् । दक्षिणे तर्जनी
 खेटं शक्तिं सुखञ्च पाशकम् । चापं घण्टां कुठारञ्च
 हाभ्याञ्चैव त्रिशूलकम् । घण्टाभावाकुलो देवो विष्णो-
 टकविमर्दनः” ।

स्त्र्यादिप्रतिमाव्ययानि ५१५० तत्त्वोक्तानि यथा
 “भगवानुवाच । ससप्तश्रे सैकचक्रे रथे स्रुर्वो द्विपद्मष्टकम् ।
 मयीभाजनवेखन्धौ विश्वत् कुण्डी तु दक्षिणे । वामे तु
 पिङ्गलो द्वारि दण्डभट्टं च रवेर्मथः । बालव्यजनधा-
 रिण्यौ पाश्वे राक्षी च निष्प्रभा । स्यवाश्वसमारुहः
 कार्य एकस्तु भास्करः । वरदा ह्यजिनः सर्वे दिक्पा-
 लास्त्रकराः क्रमात् । सुभ्रशूलचक्राज्जन्तोऽन्यादिवि-
 दिक्स्थिताः । स्त्र्याद्युवमादिरघोन्ताचतुर्हस्ता द्विपद्वे ।
 वरुणः स्रुर्वनाभा च सहस्रांशुसुधापरः । घाता तपन-
 संज्ञश्च सविताच गभस्तिमान् । रविचैवाथ पर्जन्यस्वरा
 मिलोऽथ विष्णुकः । मेधादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्ति-
 कान्तगाः । ज्यो रक्तो मनायक्तः पीतः पाण्डुरकः
 शितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुकाभो भवत्सया । भूषो
 नीलः क्रमाद्गुणैः शक्तयः केशरापनाः । इडा सुपुम्बा
 विश्वार्चिरेन्दुसंज्ञा प्रमर्दिनी । प्रहर्षशी महाकाक्षी
 कपिला च प्रमोघनी । नीलाम्बरा घनान्ता च स्रु-
 तास्या च शक्तयः । वरुणादेश्च तद्वर्णाः केशरापेषु वि-
 न्यसेत् । तेजस्रण्डो महावक्रो द्विभुजः पद्मसङ्घट्टम् ।
 कुबिज्जाजयमाक्षीन्दुः कुजः शक्त्यात्मसिद्धिः । बुधवा-
 याक्षपाशिः स्याज्जीवः कुण्डलात्मसिद्धिः । शुक्रः कु-
 ण्डलात्मसिद्धिः स्यात् किङ्किणीसुखवाङ्गुलिः । स्रुर्वचन्द्ररो
 राहुः क्रैतुः स्रुर्वगी च दीपभट्ट । अनन्तसप्तकः कर्कः
 पद्मो महाजः शङ्कः । कुलिकः स्रुर्विषः सर्वे फल-
 वक्त्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजाहृदम्ब्यागमोऽग्निश्च
 शक्तिमान् । यमो दण्डी च महिषे नैर्द्धतः स्रुर्वगवान्
 खरे । भकरे वरुणः पापी वायुर्ध्वजधरो रुमे । मदी
 कुबेरो मेघस्य ईशानश्च जटी वृषे । द्विवाहवो लोक-
 पाला विश्वकर्माचस्रुत्तम् । हनुमान् वज्रहस्तः स्यात्
 पद्भ्यां सम्योहिताश्रयः । वीणाहस्ताः किन्नराः सुम-
 ताविद्याधराश्च खे । दुर्वाङ्गाः पिशाचाः सुर्वेताला
 विक्रताननाः । क्षेत्त्रपालाः शूलवनः प्रेता सहोदराः
 जयाः” ।

६४योगिनी प्रतिमाव्ययं ५२५०
 “भगवानुवाच योगिन्यष्टाष्टकं वक्ष्ये ऐन्द्रदीशानतः क्र-

मात् । अक्षीभ्या ऋक्षकर्षी च राजक्षी क्षपया क्षया ।
पिङ्गाक्षी चाक्षया क्षेमा बाला लीला लया तथा । लोला
लङ्का च लङ्केशी लालसा विमला पुनः । कुताशा च
विशाखाक्षी कुङ्कारा वलवाकुक्षी । हाहारवा मङ्गाक्रूरा
क्रोधना तु भयानना । सर्वज्ञा तरला तारा कण्ठा
क्षेव हयानना । तथैव रससङ्ख्याक्षी शवरा तालु-
जिङ्गिका । रक्षाक्षी सुप्रसिद्धा तु विदुञ्जिङ्गा कर-
ङ्गिणी । मेघनादा प्रचण्डोपा कालकर्षी वरप्रदा ।
चन्द्रावली चन्द्रहासा प्रपञ्चा प्रलयान्तिका । शिशुवज्रा
पिशाची च पिशिताशा च लोलुपा । धमनी तपनी
क्षेव वासनी विह्वतानना । वायुवेगा दृढतकुक्षिर्वि-
ह्वता विश्वरूपिका । यमजिह्वा जयन्ती च दुर्जया च
यमानिका । विडाक्षी रेवती क्षेव पूतना विजयनिका ।
अष्टहस्ताश्वत्थिस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः” ।

भैरवप्रतिमाक्षयानि यथा ५२५०

“भैरवचारकंक्षः स्यात् कूर्पराखी जटेन्दुभृत् । अङ्गा-
ङ्कुशठारोभुविश्राभयभृदेकतः । चापलिशूलसटाक्षुपाश-
काङ्कवरोद्यतः । गजचर्मधरो ह्याभ्यां कृत्तिवासीहिम्-
षितः । प्रोतासुनो माहमध्यो पूष्यः पञ्चाननोऽथ वा ।
अविन्दोबाष्मिपर्यन्तं दीर्घाटकैकभेदितम् । तत् पङ्कानि
जात्यन्तरितं च क्रमाद् यजेत् । मन्दिरान्निदवा-
रुठं सुवर्षरसकान्वितम् । नादविन्दुसंयुक्तं माह-
नाथाङ्गदीपितम् । वीरभद्रो वृषाकटो मात्मने च चतु-
र्भुजः । गौरी तु द्विभुजा त्र्यम्बा शूलिनी दर्पणा-
न्विता । शूलं गलनिका कुण्डली वरदा च चतुर्भुजा ।
अक्षया ललिता स्कन्दगणादर्शयन्ताकया । चण्डिका
दशहस्ता स्यात् अङ्गुलशूलारिर्गण्डिका । दक्षे वामे
नागपाशं चमोङ्कुशकुठारकम् । धनुः सिंहे च महिषः
शूलेन प्रहृतोपतः” ।

लिङ्गलक्षणसूक्तं तत्र ५२५०

“भगवानुवाच । लिङ्गादिब्रह्मणं वक्ष्ये कमलोद्भव ! तच्छृणु ।
दैर्घ्याङ्कं वसुभिर्भङ्गा त्वङ्गा भागमयं ततः । विष्कम्भं
भूतभागैस्तु चतुरस्रन्तु कारयेत् । आद्यामं मूर्तिभिर्भङ्गा
एकद्वित्रिक्रमान् न्यसेत् । ब्रह्मविष्णु शिवांशेषु वर्द्धमानोऽ-
वस्यन्ते । चतुरस्रेऽस्य वषाङ्कं शुद्धकोशेषु बाण्डयेत् ।
अष्टापदं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः । षोडशाक्षं
ततः कुर्वाद्वालिंशाक्षं ततः पुनः । चतुःषष्ट्यक्षकं कृत्वा
वर्द्धकं साधयेत्ततः । कर्त्तव्येदं लिङ्गस्य शिरो वै देवि-

कोत्तमः । विस्तारमथ लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत् ।
भागार्द्धान्तु सन्यस्य कलाकारं शिरो भवेत् । त्रिषु
भागेषु सट्टममाद्यामं यस्य विस्तारम् । तद्विभागसमं लिङ्गं
सर्वकामफलप्रदम् । दैर्घ्यस्य तु चतुर्थेन विष्कम्भं देव-
पूजिते । सर्वधामेव लिङ्गानां ब्रह्मणं श्चतुःसाम्यतम् ।
मध्यसूत्रं समासाद्य ब्रह्मरुद्रान्तिके बुधः । षोडशा-
ङ्कुललिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यथा । तद्वै यमनसू-
त्राभ्यां मानमनुरस्यते । यवाष्टसुत्तरे कार्यं शेषाक्षं
यवहानितः । अधोभागं त्रिधा कृत्वा त्वर्द्धमेकं परि-
त्यजेत् । अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा अर्द्धभागमयं त्य-
जेत् । ऊर्द्धं च पञ्चभाङ्गागाद् भ्रास्य रेखां प्रलययेत् ।
भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत्तयोः । एतत् साधा-
रणं प्रोक्तं लिङ्गानां ब्रह्मणं मया । सर्वसाधारणं वक्ष्ये
पिण्डिकानां निबोध मे । ब्रह्मणामप्रवेशञ्च ज्ञात्वा
लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् । न्यसेद् ब्रह्मणिलं विद्वान् सन्य-
स्यैर्षिबोपरि । तथा ससूक्ष्मं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रवि-
भाजयेत् । द्विभागसूक्ष्मं पीठं विस्तारं लिङ्गसन्नि-
तम् । त्रिभागं मध्यतः खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् ।
कृमानार्द्धत्रिभागेण बाहुल्यं परिकल्पयेत् । बाहुल्यस्य
त्रिभागेण मेखलामथ कल्पयेत् । खातं स्यान्मेखलातल्यं
क्रमादिचक्रन्तु कारयेत् । मेखला षोडशशंशेन खातं वा
तत्प्रमाथतः । अक्षुद्राय तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु
कारयेत् । भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकैकेन पिण्डिका ।
कच्छं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेनैकेन पट्टिका । द्वंशेन
चोर्द्धं पट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः । भागं भागं प्रवि-
ष्टन्तु यावत् कच्छं ततः पुनः । निर्गमं भागमेकं तु
यावद्द्वै शेषपट्टिका । प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रि-
भागतः । मूलेऽङ्गुल्यपविस्तारमप्ये त्र्यंशेन चार्द्धतः ।
इषद्विचक्रन्तु कुर्वीत खातं तच्चोत्तरेण वै । पिण्डिकाव-
हितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्” ।

लिङ्गभेदादिकथनं तत्रैव ५४५०

“भगवानुवाच । वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु ।
वक्ष्ये सवर्षजं लिङ्गं षट्कं बुद्धिर्वर्द्धनम् । भूतये व-
स्तुलिङ्गन्तु लिङ्गान्तात्कालिकं विदुः । पक्षापकं स-
स्यमयं स्यादपक्वात् पक्कजं वरम् । ततो दारुमयं पुण्यं
दारुजात् शैलजं वरम् । शैलाद्वरं तु सुक्ताजं ततो
सौहं सुवर्षजम् । राजतं कीर्तितं ताकं पैतलं मुक्ति-
शक्तिदम् । रङ्गजं रसलिङ्गञ्च मुक्तिशक्तिप्रदं वरम् ।

रसजं रसलोहादिरत्नगर्भन्तु वर्द्धयेत् । मानादि नेष्टं
 सिद्धादि स्यापितेऽथ स्वयम्भुवि । वामे च खेच्छया तेषां
 धीठप्रासादकल्पना । पूजयेत् सर्व्यविम्बस्यं दर्पणे प्रति-
 विम्बितम् । पूज्यो हरस्तु सर्वत्र लिङ्गे पूर्णार्चनं भ-
 वेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चल-
 मङ्गुलमानेन द्वारगर्भकरैः स्थितम् । अङ्गुलाद् गृह-
 लिङ्गं स्याद् यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । द्वारमानात् तिस-
 ह्यार्कं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं
 धाम्नि च पूजयेत् । एवं लिङ्गानि षट्त्रिंशत् त्रैयानि
 ज्योत्स्नानतः । मध्यमानेन षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदधमेन
 च । इत्यमैक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । एका-
 ङ्गुलादिपञ्चानं कन्यसञ्जलस्यते । षडादिदशपर्यन्तञ्च
 लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्यात् ज्येष्ठं
 पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं महारत्ने रत्नैरन्यैर्नवाङ्गु-
 लम् । रविभिर्हंससारोखं लिङ्गं शेषैस्त्रिपञ्चभिः ।
 षोडशंशं च वेदंशं युगं लुप्तोर्ध्वदेशतः । द्वात्रिंशत्
 षोडशंशंश्च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्निवेशनात्
 कण्ठो विंशतिस्त्रियुगैस्तथा । पार्श्वीभ्यां तु विलुप्तभ्यां
 चललिङ्गं भवेद्दरम् । धाम्नो युगत्तनागांशैर्द्वारं ही-
 नादितः क्रमात् । लिङ्गद्वारोच्छ्रयादर्वाग् भवेत् पादोनतः
 क्रमात् । गर्भाङ्गनाधमं लिङ्गं भूतांशैः स्यात् त्रिभि-
 र्वरम् । तयोर्मध्ये च स्रवाणि सप्त सम्पातयेत् समम् ।
 एवं स्युर्नव स्रवाणि भूतस्रवाण्यै मध्यमम् । इन्द्रो
 वामवामश्च लिङ्गानां दीर्घता नव । हस्ताद्विर्वर्ते हस्तो
 यावत् स्युर्नव पाणयः । हीनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं
 त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्ये षु त्रीणि त्रीणि च
 पादशः । लिङ्गानि षट्शेड्डीमान् षट्सु चाष्टोत्तरेषु च ।
 स्थिरदीर्घप्रभेदात्तु द्वारगर्भकरात्मिका । भाग्येशञ्चाय-
 नीशञ्च देवेज्यन्तुल्यसंज्ञितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि
 विष्कम्भेण तु लक्षयेत् । दीर्घमायान्वितं कृत्वा लिङ्गं
 कुर्यात् तिरूपकम् । चतुरष्टाष्टक्षत्रं तत्त्वत्रयगुणात्म-
 कम् । लिङ्गानामीपसितं दैर्घ्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि
 वै । ध्वजादायैः स्वरैर्भूतैः शिखिभिर्वा हरेत् कतिम् ।
 तान्याङ्गुलानि यच्छेषं लक्षयेत् शुभाशुभम् । ध्वजाद्या
 ध्वजशिङ्गेभद्राः श्रेष्ठाः परे शुभाः । स्वरेषु षड्ज-
 गाञ्ज्वारपञ्चमाः शुभदायकाः । भूतेषु च शुभाः भूः
 स्यादग्निष्वाहवनीयकः । उक्तायामस्य धार्पणं नागां-
 शैर्भाजिते क्रमात् । रसभूतांशप्रष्टांशत्रैशाधिकशरैर्भ-

वेत् । आढ्यानाढ्यसुरेज्याख्यतुल्यानाञ्चतरस्रता । प-
 ञ्चमं वर्द्धमानाख्यं व्यासान्नाहप्रद्वितः । द्विधा भेदो
 बह्वन्त्यल वक्ष्यन्ते विश्वकर्मतः । आढ्यादीनां त्रिधा
 स्यौल्यादावधूतं तददधा । त्रिधा हस्ताज्जिनाख्यञ्च
 युक्तं सर्वसमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नाट्यो देवा-
 र्चिते तथा । पञ्चसप्तभिरैकत्वाज्जिनैर्भक्तैर्भवंति हि ।
 चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलवि-
 स्तारो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणाङ्गुलस्यैस्त्रिंशत्
 कोणानि स्रवकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्याथ्यं
 वा मध्यतस्त्रयम् । विभागादूर्ध्वमष्टाको इष्टाष्टाः स्या-
 त्त्रिंशत्शकः । पादाज्जान्मन्को ब्रह्मा नाभ्यन्तो विष्णु रि-
 त्यतः । मूर्ध्नीन्तो भूतभागेशो व्यक्तोऽव्यक्तो च तद्वति ।
 पञ्चलिङ्गव्यवस्थायां शिरो वर्तु लक्ष्यते । कृत्वाभं कुक्कु-
 टाभं वा बालेन्दुप्रतिमाकृति । एकैकस्य चतुर्भेदैः का-
 ख्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु
 कारयेत् । अर्द्धभागं चतुर्धा तु विस्तारोच्छ्रायतो भ-
 जेत् । चत्वारि तत्र स्रवाणि भागभागानुपातनात् ।
 पुण्डरीकन्तु भागेन विशालाख्यं द्विलोपनात् । त्रिशा-
 तनात्तु श्रीयस्यं शतकवेदलोपनात् । शिरः सर्वसमे
 श्रेष्ठं कुक्कुटाभं सुराङ्गये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्वापुं
 द्वयलोपनात् । अनाद्यस्य शिरः प्रोक्तमर्द्धचन्द्रं शिरः
 श्रेष्ठम् । संशात् प्रान्ते युगांशैश्च त्वेकहान्यामृताक्ष-
 कम् । पूर्वबालेन्दुकुसुदं द्वितिवेदक्षयात् क्रमात् । चत-
 स्त्रिरेकवदनं सुखलिङ्गमतः श्रेष्ठम् । पूजाभागं प्रक-
 र्तव्यं सूर्यमिपदकल्पितम् । अर्कांशं पूर्ववत् त्यक्त्वा
 षट् स्थानानि विवर्तयेत् । शिरोन्नतिः प्रकर्तव्या ललाटं
 नासिका ततः । वदनं चिबुकं शीवा युगभागैर्भुजा-
 लिभिः । कराभ्यां सुकुलीकृत्य प्रतिमायाः प्रमाणतः ।
 सुखं प्रति समः कार्यो विस्तारादष्टमांशतः । चतुर्मुखं
 मया प्रोक्तं तिस्रस्रञ्चोच्यते श्रेष्ठम् । कर्षपादाधिका-
 सस्य ललाटादीनि निर्दिशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागैस्तु
 कर्तव्यौ पश्चिमोर्जितम् । विस्तारादष्टमांशेन सुखानां
 प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्यं पूर्वस्यां सौम्यलोच-
 नम् । ललाटनासिकावक्त्रयोवायाञ्च विवर्तयेत् । भुजाञ्च
 पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्तयेत् । विस्तारस्य षडंशेन
 सुखैर्निर्गमनं हितम् । सर्वेषां सुखलिङ्गानां त्वापुं वाच
 कुक्कुटम् ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्तिलक्षणं हेमाद्रिप्रतखण्डे विष्णुध-

गणेशस्य "विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रचतुर्भुजः । स्थल-
कञ्चाक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । पात्रञ्चोदक-
पूर्णञ्च परशुश्चैव वामतः । दन्तश्चास्य न कर्त्तव्यो
वामे रिपुनिस्सदन ! । पादपीठगतः पाद एक आस-
नगो भवेत् । पूर्णं चोदकपात्रे च करान्तस्य
कारयेत् । लम्बोदरस्तथाकार्यं स्तम्भकर्णश्च यादव ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरः सर्पयज्ञोपवीतवान्" । स्थलकं,
गजदन्ताकारम् ।

सरस्वत्याः "देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता । चतुर्भु-
जा सा कर्त्तव्या तथैव च सस्युत्थिता" । (सस्युत्थिता, ऊर्द्धा)
पुस्तकञ्चाक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोश्च
तथा कार्या वैष्णवी च कमण्डलुः । समपादप्रतिष्ठा च
कार्या सौम्यसुखी तथा" । वैष्णवी, भीष्मा

लक्ष्म्याः "हरेः समीपे कर्त्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ! ।
दिव्यरूपाम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता । गौरी शुक्लाम्बरा
देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि । पृथक् चतुर्भुजा कार्या
देवी सिंहासना शुभा । सिंहासनस्या कर्त्तव्यं कमल-
ञ्चारुकरिणिकम् । अष्टपत्रं महाभाग ! करिणिकायान्तु सा
स्थिता । विनायकवदासीना देवी कार्या महाभुजा ।
दृक्चालङ्करे कार्यं तस्याश्च कमलं शुभम् । दक्षिणे
यादवश्रेष्ठ ! केयूरं प्रान्तसंस्थितम् । वामेऽष्टतपटः का-
र्यस्तथा राजन् ! मनहोरः । तस्याश्च द्वौ करौ कार्यौ
विल्वशङ्कुधरौ द्विज ! । आवर्जितघटं कार्यं तत्पृष्ठे-
कुञ्जरद्वयम् । देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्यं मनो
हरम्" ।

त्रियः "पद्मस्या पद्महस्ता च गजोत्क्षिप्रघटसुता ।
श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च" ।

महालक्ष्म्याः विश्वकर्मशास्त्रे "क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महा-
लक्ष्मीर्यदोच्यते । लक्ष्मीवत् सा तदा कार्या" रूपाम-
रणभूषिता । दक्षिणाधःकरे पात्रमूर्द्धं कौभोदकी ततः ।
वामोर्द्धं खेटकं धत्ते श्रीफलनदधः करे । विभ्रती
मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभ्रतये" ।

भद्रकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे "अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली म-
नोहरा । आलीढसासनस्या च चतुःसिंहे रथे स्थिता ।
अक्षमाला त्रिशूलश्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव ! । वाणचामे
च कर्त्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च । सुकुक्षुवौ च तथा
कार्यौ तथोदककमण्डलू । दण्डशक्ती च कर्त्तव्ये कृष्णा-
जिनस्तथाशनौ । हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् या-

न्तिकरः करः । एकश्चैव महाभाग रत्नपात्रधरो
भवेत्" ।

चण्डिकायाः "निगद्यते ह्यथो चण्डी हेमाभा सा सुहृ-
पिणी । तिनेत्वा यौवनस्या च क्रुद्धा चोर्द्धस्थिता
मता । कृष्णमध्या विशालाक्षी चारुपीनपयोधरा ।
एकवक्त्रा तु सुभीवा वाङ्मन्त्रिंशतिसंयुता । गन्धासिंशङ्क-
चक्राणि बाणशक्तिपवीनपि । अमयण्डमरुश्चैव
कृत्तिकां दक्षिणे करे । ऊर्ध्वादिक्कस्योगेन विभ्रती
सा सदा शुभा । नागपाशनथा खेटं कुठाराङ्कुशका-
सृकम् । घण्टा, ध्वज, गदाद्वर्गं, सुद्वरं वाण एव
च । तदधीर्महिषांश्चन्द्रमूर्द्धा पतितमस्तकः । शस्त्रो-
द्यतकरस्तम्भः तदुपयोवासम्भवः पुमान् । शूलभिन्नो वम-
द्रकोरक्तभ्रूमूर्द्धजेक्षयः । सिंहेन खाद्यमानश्च पाश-
वद्धो गले शृगम् । यास्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्या-
ङ्घ्र्यालीढगासुरे । चण्डी चोद्यतशस्त्रे वज्राशेषरिपुना-
शिनी" (अष्टुरे, महिषे)

दुर्गायाः "शक्तिं वाष्पं तथा शूलं खड्गश्चक्रश्च दक्षिणे ।
चन्द्रविष्वमधो वामे खेटमूर्द्धं कपालकम् । शूलं त्रक्रश्च
विभ्रणा सिंहाकृटा च द्विगभुजा । एषा देवी ससु-
हिषा दुर्गा दुर्गापहारिणी" । द्विगभुजा, दशभुजा
नन्दायाः "नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दजा । वर-
पाशाङ्कुशा-जानि विभ्रती च चतुर्भुजा" ।

"गौरवर्णा गजस्या वा खड्ग खेटवराभया" ।

कम्बायाः "अम्बा कुसुदवर्णाभा पाशाजामीतिपातिणी" ।
सर्वमङ्गलायाः "चतुर्बाहुः प्रकर्त्तव्या सिंहस्था सर्वमङ्गला
अक्षस्तम्भं कजं दत्ते शूलकुण्डलीधरोत्तरे" ।

कालरात्रेः "एकवीणा जया कर्णपूरा नग्ना खरस्थिता ।
वङ्गोत्था कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तशरीरिणी । वामपादे
लसन्नोहकृत्यकण्टकभूषणा । वर्जयन्मूर्द्धजाक्षया काल-
रात्रिभयङ्करी" ।

ललितायाः "शङ्खसुगन्धकरादर्शं विभ्रती वामपार्श्वतः । आस्ये
फलाङ्गनीहस्ता ललितोर्द्धा सुभूषणा" ।

ज्येष्ठायाः "तद्गनासा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी ।
आलोहिता स्रुता हेत्रेषा ज्ज्येष्ठा लक्ष्मीरिति त्रिये ।
एतलाभयहस्तोयं द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

ज्येष्ठाभेदस्य "रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतवार्पितपा-
दिका । भूतलं स्रुयते दोर्भ्यां द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

गौर्याः "गौरी कुमारिका रूपा ध्यायमाना सहेष्टुरैः ।

वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा श्रेयसे सदा । अक्षस्रता-
भये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः । गौर्यां मूर्तिश्चतुर्बाहुः
कर्तव्या कमलासना” ।

भूतमातुः “श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीराक्षणिभानना । दि-
भुजा विभ्रती लिङ्गं चर्म शस्त्रन्तु दक्षिणे । सिंहा-
सनोपविष्टेयं सुक्ताभरणमूर्द्धजा । भूतप्रेतपिशाचाद्यैः
सेविता तु विशेषतः । इन्द्रयज्ञैश्च गन्धर्वैः सिद्धविद्या-
धरादिभिः । अश्वत्थाम्यधो देवी भूतमातेति विश्रुता” ।
सुरभेः “सुरभिर्गोसुखी देवी सुररूपा सर्वभूषणा । घाम-
सुष्टिं तथा कुण्डलीं विभ्राणा भूतिपुष्टिदा” ।

योगनिद्रायाः “निद्रा तु शयनाकृता सुसौम्या सुकुलेक्षणा ।
पानपात्रधरा चेयं द्विभुजा परिकीर्तिता” ।

मातृणाम् “अथातः सप्रवक्ष्यामि मातृरूपाणि ते जय” ।
ब्राह्मिणीः “तत्र ब्राह्मिणी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता ।
पिङ्गला भूषणोपेता श्वगचर्मोत्तरीयका । वरं स्रुतं
क्षुवं धत्ते दक्षवाङ्मये क्रमात् । वामे तु पुस्तकं कुण्डलीं
विभ्रती चामयप्रदा” ।

साक्षेय्याः “साक्षेय्यरी वृषाकृदा पञ्चवक्त्रा त्रिजोचना ।
गुक्तेन्दुभ्रज्जाज्जटा गुक्ता सर्वसुखप्रदा । षड्भुजा वरदा
दक्षे मूलं उमरुकं तथा । शूलधराटाऽभयं वामे सैव
धत्ते महाभुजा ।

कौमारीयाः “कौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्वक्त्रा साङ्कलोचना ।
रविवाङ्मयूरस्या वरदा शक्तिधारिणी । पताकां विभ्रती
दण्डद्वयं वाणं च दक्षिणे । वामे चापमधो घण्टां
कमलं कुक्कुटं त्वधः । परशुं विभ्रती तीक्ष्णं तदध-
स्त्रभयान्विता” ।

वैष्णव्याः “वैष्णवी तार्क्ष्यगा श्यामा षड्भुजा वनमा-
लिनी । वरदा गदिनी दक्षे विभ्रती चाम्बुजस्रजम् ।
शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं विलसद्भुजा” ।

शाराद्याः “कण्वर्णा तु वाराही शूकरास्या महादरी ।
वरदा दृष्टिनी खड्गं विभ्रती दक्षिणे सदा । खेट-
पाशाभया वामे सैव चापि लसद्भुजा” ।

“इन्द्र्याः रेन्द्री सहस्रदक् सौम्यहेमाभा गजसंस्थिता ।
वरदा स्रतिषी वज्रं विभ्रत्यूर्ध्वं न्तु दक्षिणे । वामे तु
कलसं पात्रं त्वभयं तदधः करं” ।

वासुदेवायाः “वासुदेवा प्रोतगा रक्ता विक्रतास्याहि-
भूषणा । दंष्ट्राया क्षीणदेहा च गर्ताक्षी भीमरूपिणी ।
दिग्वाङ्मः चासकुक्षिश्च सुसलं कवच शरम् । अङ्गुशं

विभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वथ वामतः । खेटं पाशमनु-
दण्डं कुठारं चेति विभ्रती” ।

चण्डिकायाः “चण्डिका श्वेतवर्णा स्यात् शवाकृता च
षड्भुजा । जटिला बहुलत्रय्या वरदा शूलधारिणी ।
बर्षिकां विभ्रती दक्षे पानपात्राभयान्वतः । इत्येवं
मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया” ।

नान्दीसुखमातृणाम् गौर्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराण्ये
निरूपिताः । “गौरी पद्मा-शची-सेधा सायिली विजया
जया । देवमाता स्वधा स्वाहा तथान्या लोकमातका ।
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह । पूज्या
शिवेऽधवाङ्मयां वरदाऽभयपाणयः” ।

नवदुर्गाणाम् “नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः स्वमूर्तिताः ।
आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात् । अष्टाद-
शभुजैका तु पीनवज्रोहोरुका । सर्वालङ्कारसंयुक्ता
सर्वसिद्धिप्रदायिनी । मूर्ध्जं खेटकं घण्टामादर्यं
तर्जनीं धनुः । ध्वजं उमरुकं पाशं विभ्रती वाम-
पाणिभिः । शक्तिघ्नर शूलानि वज्रं शङ्खमथाङ्गु-
शम् । शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः ।
जयमिच्छुङ्गिरिलेताः पूजनीया महात्मभिः । शेषाः
षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं त्रिना । रूद्रचण्डा
प्रचण्डा च दण्डोपा चण्डनायिका । चण्डा चण्ड-
वती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । नवमी क्षोपचण्डा
च मध्यस्था वज्रसन्निभा । रोचनाभाऽरूपा कृष्णा नीला
गुक्ता च धूमिका । पीता च पाण्डुरा ज्ञेया चाली-
टस्या हरिस्थिता । महिषस्या सशस्त्रीका दैत्यमूर्ध्ज-
सुष्टिका । पद्माक्षती रथ स्याम्या इत्युक्तं स्कान्दयामले” ।

वामायाः “वृत्तस्या जटिला त्रय्या वज्रज्ज्वालाममप्रभा ।
कपालाभयहस्तोपा वामा वामफलप्रदा । दिवाङ्करेक-
वक्त्रेण विधातव्या विपश्चिता” ।

ज्येष्ठायाः “पाठनाभा भवेदष्टाकपालशरधारिणी । उर्या स-
हावला भूत्यै शत्रुघ्नी शेषपूर्वजा” ।

रौद्र्याः “रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा । शेष-
पूर्वा तु विज्ञेया कण्ववक्त्रा सुभीषणा” ।

काल्याः “वनश्यामा ततः काली ताम्बरकनिभानना । कपाल
कर्षिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी” ।

कलविकर्षिकायाः “नीलशुभ्रा महादेवी विकर्षी कलपूर्विका ।
कपालशक्तिहस्तोयं भयहृच्च शुभप्रदा” ।

वलविकर्षिकायाः “वभ्रुवर्णा विशाखाक्षी कपालं जपमात्रिकासम् ।

विभ्राणा शान्तिदा भूयै बलपूर्वा विकर्षिका ।
 बलप्रमथन्याः “तात्राभा श्रुतवर्णा भ्यात् बलप्रमथनी
 शुभा । कपालपाशिनी चैर्यं सर्वशक्त्युच्यङ्करी” ।
 सर्वभूतदमन्याः “जत्राकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी ।
 कपालवज्रिणी भूतदमनी सर्वपूर्विका” ।
 मनोन्मन्याः विश्वकर्माशास्त्रात् “नीलताम्बाराभासा पृथुवक्त्रा
 मनोन्मनी । कपालखड्गिनी भूयै शक्त्यां भयव-
 र्जनी” ।
 क्षणायाः मार्कण्डेयपुराणे “अक्षतश्च कुण्डली च हृदयापे
 ष्टाञ्जलिम् । पञ्चाग्निकुण्डमध्यस्था क्षणानामनुधारयेत्”
 उभायाः “अक्षतश्च कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उभा
 विभर्त्ति हस्तैस्तु पूजिता त्रिदशैरपि” ।
 पार्वत्याः “अक्षतश्च शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्नि-
 गुण्डहयं पार्श्वे पार्वती पर्वतोद्भवा” ।
 महाकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरात् “मा भिक्षाञ्जनसङ्काशा
 दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनु-
 मध्यमा । खड्ग, पात्र-शिरः खेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
 कवचहारशिरसा विभ्राणां हि शिरःस्रजम्” ।
 वारुणीचासुण्डायाः विष्णुधर्मोत्तरे “लम्बोदरी तु कर्त्तव्या
 रक्ताम्बरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा मुजप्रहरणा
 तथा । कापीसकलुषा देवी वारुणी चातिसुन्दरी ।
 दृक्क्षणा च कर्त्तव्या बहुबाहुस्तथैव च । चासुण्डा
 कथिता चैव सर्वसत्वशङ्करी” ।
 शिवदूत्याः मत्स्यपुराणे “तथैवार्त्तसुखी गुप्ता गुम्फकाया
 विशेषतः । बहुबाहुयुता देवी मुजगैः परिनेहिता ।
 कपालमालिनी भीमा तथा खड्गाङ्गवारिणी । शिवदूती
 तु कर्त्तव्या शृगालवदना शुभा । आलीढासनसंस्थाना
 तथा राजंचतुर्भुजा । अक्षकपालधरा देवी खड्ग-
 शूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथाकार्यस्तु शान्तिः”
 कात्यायन्याः मयदीपिकायाम् “कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं
 दशभुजं तथा । तयाशासपि देवानामनुकारातुषारिणीम् ।
 जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकतलक्षणां । लोचनत्वचसंयुक्तां
 पूर्व्येन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां
 सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
 सुचारुदर्शनां, तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थान-
 संस्थानां महिषासुरमर्हिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दध्यात्
 खड्गश्चक्रं तथैव च । तीक्ष्णवाचं तथा शक्तिं वामतो
 विनिबोधत । खेटकं पूर्व्यपालञ्च पाशमङ्कुत्रमेव च ।

खड्गाश्च परशुश्चापि चामरं सन्निवेशयेत् । अथस्तान्म-
 हिषं विद्याहृदिशिरस्कं प्रदर्शयेत् । शिरश्छेदोद्भवं
 तद्दानवं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं
 निर्यदन्तं विभूषणम् । रक्तारक्तीकताङ्गञ्च रक्तविस्तारि-
 तेक्षणम् । वेष्टितं नामपाशेन भृकुटीभीषणाननम् ।
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्बेधा । यमद्रुधिरव-
 क्तञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्” ।
 कल्बिकायाः लक्षणसङ्ग्रहे “सिंहाकूटान्विका तत्राभा भूषिता
 दर्पणोद्भवा” । (वामभुजे दर्पणोद्भवा दक्षिणे वरशुक्ता
 यदन्तम् । “दक्षिणे तु करे प्रोक्तोवरः साधारणः सदा”)
 खड्गखेटधरा द्वाभ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा” ।
 योगेश्वर्याः “दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्तप्रसिडामरुम् ।
 विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे षण्डाञ्च खेटकम् । खट्वा-
 ङ्गञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी मता” ।
 भैरव्याः विश्वकर्माशास्त्रात् “एवंरूपा भवेदस्या पाशाङ्कुश-
 युताश्वा । भैरव्यास्वा यदीष्टा तु भुजैर्द्वैदशभिर्युता” ।
 रत्नायाः देवीपुराणे “कमण्डलुलक्ष्मणे च विभ्रती वज्र-
 मङ्कुशम् । गजासनस्थिता रत्ना सुरूपा सर्वकामदा” ।
 शिवायाः “शिवा वृषासना कायी त्रिनेत्रा वरपाशिका ।
 उमरुगधारी च त्रिशूलाऽभयदायिका” ।
 कीर्तिः “सुमध्याङ्गारेव् कीर्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् ।
 सर्वाभरणभूषाङ्गीं कलशोत्पलधारिणीम् । मदिरौदन-
 नन्वाट्या महाघर्मणिभूषणा” ।
 सिद्धेः “सिद्धिदेवी प्रकर्त्तव्या सिद्धार्थकवरप्रदा । सित-
 चन्दनन्वाट्या सितपङ्कजभूषिता । सितानसस्थिता
 देवी प्रतिहारोपशोभिता ।
 कङ्केः “सुन्दरीङ्गारेव्द्विं पर्यङ्गासनसंस्थिताम् । दर्पणा-
 लोकसुरतां तिलकाञ्चकभूषिताम् । मालाचामरशोभाट्यां
 वैष्णवीणासदाप्रियाम्” ।
 क्षमायाः “क्षमा तु सुसुखी कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।
 पद्मासनकताधारा वरदोद्यतपाशिका । शूलमेखलसंयुक्ता
 मशान्ता योगसंस्थिता” ।
 वैष्णव्याः “सुसिद्धा वैष्णवी कार्या शङ्खचक्रगट्याम्बुजा । द-
 नमालाकतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता” ।
 ऐन्द्याः “ऐन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरिस्थिता ।
 वज्राङ्कुशधरा देवी हारकेयूरभूषिता” ।
 यास्यायाः “वैवस्वती प्रकर्त्तव्या दुर्ङ्गरा महिषोपरि । शूक-
 रास्या कपालेऽसृक् पिबन्ती दण्डधारिणी” ।

क्षीमे: "तेजोऽधिका प्रकृतव्या दीप्तिश्चन्द्रासनस्थिता" ।

रते: "कमनीया रतिः कार्या वसन्तोऽन्वलयभूषणा । नृत्य-
माना शुभा देवी समस्ताभरणैर्युक्ता । वीणावादनशीला
च मदकपूरचर्चिता । दण्डाक्षस्रवधरा च व्रतस्था-
योगसंस्थिता" ।

श्वेताया: "श्वेता पूर्वेन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता" ।

भद्राया: "भद्रा सुभद्रा कर्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता । नीलो-
त्पलफलहस्ता शूलस्रवाक्षधारिणी" ।

मङ्गलाया: "सिंहासनस्थिता देवी जटासुकुटमण्डिता । शू-
लाक्षस्रवधरा च वरदाभयचापधृक् । दर्पणं शरखेटञ्च
खड्गचन्द्रधरा शिवा । सुहृपा लक्ष्मणेता सुस्तनी
चारुहासिनी । सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता" ।

जयाविजययो: "जयाञ्च विजयां कुर्यात् शूलपद्माक्षधारि-
णीम् । वरोद्यताञ्च सिंहस्थां सर्वकर्मप्रसाधिनीम्" ।

काल्या: "काली करालरूपा च चण्डपाशोद्यता भवेत्" ।

घण्टाकर्ण्यो: "घण्टाकर्णी प्रकृतव्या घण्टातिशूलधारिणी" ।

जयन्त्या: "जयन्ती सुन्दरी कार्या कुलशूलासिधारिणी ।
खेटकव्ययहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः" ।

दिते: "दिक्दिदैत्यनुता देवी सदा पूज्या महाहने ! । दण्डा-
सनस्थिता भद्रा सर्वाभरणभूषिता । फलनीलोत्पलकरा
चोत्सङ्गिशिशुभूषिता" ।

अरुन्धत्या: "अरुन्धताऽरुन्धती देवी सितवस्त्रा व्रतस्थिता ।
पत्रपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्चिता" ।

अपराजिताया: "अपराजिता च कर्तव्या सिंहारूढा महा-
बला । पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी ।
विनेतेन्दुजटाभारा कतवासुकिकङ्कणा" ।

कौमायां: "कौमारी चैव कर्तव्या मयूरासनशक्तिभृत् ।
त्रिदण्डिकाक्षरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा" ।

चतुःषष्टियोगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१ अक्षोभ्याया: "वज्रास्याऽभयभृद्यास्ये करे सा खेटभृत्ततः ।
हेमभूषणभूषा सौदलोभ्या करिसंस्थिता" ।

२ ऋक्षकण्यो: "ऋक्षकर्णी तु गौराङ्गी कन्धवाष्पामयावहा ।
धनुःकपालभृत् सौम्ये ऋक्षस्या तर्जनीस्थिता" ।

३ राक्षसा: "राक्षसी हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री दृष्यस्थिता ।
कुठाराशनिभृद्यास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

४ क्षपणाया: "क्षपणा चम्पकच्छाया दक्षिणे सुहृराङ्कुशौ ।
कपालञ्च फलं सव्ये धत्ते कुञ्जास्थिसंस्थिता" ।

५ क्षयाया: "क्षया कूर्मस्थिता गौरी जपस्या सा घटान्विता । वामे

कपालपिण्डाभृत्स्रवालङ्कारभूषिता" । (जपस्या जपपरा)

६ पिङ्गाक्ष्या: "पिङ्गाक्षी स्याद्बभ्रुवर्णा विनेता च ह्य-
स्थिता । कौशेयपाशभृद्यास्ये वामे चाङ्कुशखेटिनी" ।

७ अक्षयाया: "अक्षया हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री दृक्स्थिता ।
कुठारखड्गभृद्यास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

८ क्षेमाया: "क्षेमा तु शवगा पीता शक्तिभिन्दीधनुःकरा ।
यास्ये डमरुशूलेषुवस्तभृत् स्तम्भस्थिता" ।

९ बालाया: "शक्तिखड्गधरा तत्रक्षा खेटपाशकपालिनी ।
रक्ता वङ्गस्थिता बाला क्रीडनी दहनैः सह" ।

१० लीलाया: "लीला लीलावती रक्ता दक्षपाणिजयान्विता ।
विभ्राणा पट्टिशम्भाशं वामे मस्तार्द्धमम्बुजम्" ।

११ लयाया: "दृषारूढा जया रक्ता यास्ये दण्डासिधा-
रिणी । कर्त्तरीकार्द्धभृद्दामे तर्जन्यासक्तसिक्थका" ।

१२ लोलाया: "कर्त्तरी मार्जनी यास्ये सौम्ये पीडनकङ्करे ।
शूलं रुरुयुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा" ।

१३ लङ्काया: "वामे लुलापसुखड्गञ्च तत् पिबन्धसृक्कर्त्तिका ।
लङ्के शोरःस्थिता लङ्का खादन्ती पिशितङ्गनम्" ।

१४ लङ्केश्वर्या: "त्रिफलाशाकखेटोदामोदकाशी च दक्षिणे ।
शोषा लङ्केश्वरी कुम्भे डिम्बसुचौ विभ्रती" ।

१५ लालसाया: "दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकङ्करे ।
विभ्राणा कोलगा रक्ता लालासृग्गालसा मता" ।

१६ विमलाया: "द्वीपिस्था विमला रक्ता तत्रक्षाऽलङ्कारभू-
षिता । कर्त्तरीकुम्भभृद्यास्ये वामे पाशकपालिनी" ।

१७ उताशनाया: "कृष्णा उताशनाजस्या ज्वालनी दक्षिणे
शुभा । वामे त्वभयहस्ता स्याद्विहराज्यघटान्विता" ।

१८ विशालाक्ष्या: "शूकरास्या विशालाक्षी त्रिसन्ध्यस्या सिते-
तरा । घण्टावाद्यधरा सौम्ये यास्ये कर्त्तरिकाभया" ।

१९ उड्डाराया: "उड्डारा मीनवक्त्रा स्यात् मीनगा साक्षमा-
लिनी । सुफलं विभ्रती वामे सौम्ये तु फलपङ्कवौ" ।

२० बडवास्त्या: "अङ्गाभ्यां विभ्रती बालौ पर्यङ्के बडवा-
स्त्यी । समत्सुकूर्मभृद्यास्ये कृष्णा नीलधरान्वितः" ।

२१ हाहारवाया: "तर्जन्यभयभृत्सौम्ये यास्ये दण्डकपा-
लिनी । कृष्णा हाहारवा क्रूरा रासभस्या खरक्षिता" ।

२२ महाक्रूराया: "लुलापास्या लुलापस्या महाक्रूरा सिते-
तरा । वामेऽस्याः पाशमालाजं दक्षिणे दण्डलेखनी" ।

२३ क्रोधनाया: "असिता क्रोधना यास्ये खादन्ती मांसम-
ण्डकम् । वामे विद्युज्जिह्वा क्रूरा सव्ये शीरकपालिनी" ।

चक्रस्थाऽऽकण्ठमदिरां विभ्रती जम्बुकस्थिता" ।

- २४ भयाननायाः “कृष्णा भयानना षट्प्रीदं प्रोयास्थिविभू-
षणा । यास्ये स्यात् शिखरं शूलं चर्वरं लेलिहान्यतः” ।
- २५ पूर्वजायाः “त्रिभूलपृष्ठद्वामे सुखं डमरुं शवम् । वि-
भ्राणा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता” ।
- २६ तरलायाः “जानुचिप्रौ करौ कृत्वा उदानी तरलायते ।
शूलडमरुहस्ता च गोधास्या तरलाऽसिता” ।
- २७ तारायाः “तारा नारगुणैर्युक्ता कौशिकस्या सितेतरा ।
धत्ते शवाङ्गके सौम्ये शूलसङ्करमन्यतः” ।
- २८ कृष्णायाः “कृष्णा पद्मस्थिता दत्ते ज्ञानसुद्राक्षमालिनी ।
वद्वेदं वामतो धत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्” ।
- २९ हयाननायाः “रौद्रा कृष्णा तरङ्गास्या कवन्वस्या हया-
नना । सुखदुर्गधरा यास्ये सौम्ये संहारिकाङ्कभृत्” ।
- ३० रससंयाद्याः “क्षिप्रहस्ता शवाङ्गा सारा स्थूला जटा-
धरा । खट्वाङ्गं डमरुं सौम्ये शूलोत्के विभ्रती ततः ।
शवस्या रससंयाही न्यतनी जटिलाऽसिता । कुमूलान्
चक्रकङ्काडान् विभ्रती चर्मवासिनी” ।
- ३१ शवरायाः “सवेदनद्विजातक्ता वरिष्ठा शवराऽलिभा ।
वामे करोपधानामिधरा उलकाधरान्यतः” ।
- ३२ तालुजिह्विकायाः “स्फटिकाभा गरुडस्या सुकान्ता तालु-
जिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताया यास्ये खस्तिकखड्ग-
भृत्” ।
- ३३ रक्ताक्ष्याः “रक्ताक्षी वाहमाखुटा रक्तपाना शशिप्रभा ।
गदाखड्गधरा यास्ये वामे पाशकपालभृत्” । [दृश्यम् ।
- ३४ सुप्रसिद्धायारूपवाक्यं सुद्वितपुस्तके पतितं मयदोषिकायां
- ३५ विद्युज्जिह्वायाः “विद्युज्जिह्वाऽसिता क्रूरा सव्ये सीरक-
पालिनी । चक्रस्या चक्रकर्तरीधारिणी दक्षिणे करे” ।
- ३६ करद्विग्याः “प्राङ्स्या चामरच्छत्रदृष्टतिद्वयसंयुता ।
कुम्भपाशधरा श्वेता क्रोधयुक्ता करद्विणी” ।
- ३७ मेघनादायाः “मेघनादा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधा-
रिणी । जालैर्हता वनाखुटा तडित्वाण्डसन्निभा” ।
- ३८ प्रचण्डोपायाः “प्रचण्डोपा तु नक्रस्या यास्येऽस्याः कर्त्त-
रीफलम् । कपालं सुखदमन्यत्र शत्रुघ्नीः स्फटिकप्रभा” ।
- ३९ कालकण्ठीः “शुक्ला वृषासना रौद्रा विभ्रलजाक्षत्रकम् ।
कालकण्ठी जगत्स्थिता कर्णिकारविभूषणा” ।
- ४० चन्द्रावल्याः “चन्द्रावली तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता ।
यास्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽब्ज-ध्वजधारिणी” ।
- ४१ चन्द्रहासायाः “चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदास्या दोर्दयोः
क्रमात् ! कमण्डलुश्च शय्या मन्त्रमालाश्च चान्विता” ।

- ४२ वरप्रदायाः “कर्त्तरीमभयं वास्ये धत्ते श्वेता वरप्रदा ।
दृपदंशुषाखुटा पूर्वपालधरान्यतः” ।
- ४३ प्रपञ्चिकायाः “फलस्रगन्विता यास्ये कुल-कुण्डोधरा-
न्यतः । रौक्ममाला प्रपञ्चिका गौरी विश्वप्रपञ्चिका ।
- ४४ प्रलयानायाः “मर्कटस्या प्रलयाना विभ्रती करदोर्दयोः ।
खादन्याम्फलं हृष्टा गौराङ्गी वानरानना” ।
- ४५ शिशुवक्त्रायाः “शिशुवक्त्रा खगाखुटा पिङ्गमा वास्यसौ-
म्ययोः । भिन्दीपालकखेटाभ्यां पाशासिभ्याश्च संयुता ।
- ४६ पिशाच्याः “काकास्या श्येनगा गौरी पिशाची रक्तम-
ण्डिता । कङ्काब-कर्त्तरीखड्गं विभ्रती वास्यसौ-
म्ययोः” ।
- ४७ पिशिताशयाः “फल-तृणधरा वामे सौम्ये-शङ्खासि-
धारिणी । खड्गस्या वभ्रुवर्षा स्यात् पिशिताशानि-
दुर्वला” ।
- ४८ खोलुपायाः “खल्यनी खोलुपा पीना खरस्या वास्यसौ-
म्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशञ्चैव तु विभ्रती” ।
- ४९ धमन्याः “धमनी पुष्पकस्या स्यात् गौरी यक्षगणान्विता ।
गदापट्टिशस्यौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः” ।
- ५० तपन्याः “तपनी सर्पमा गौरी वराङ्गी पद्ममानना । ख-
कर्णवानयोर्भोगे न्यस्तहस्तोपरूपिणी” ।
- ५१ वामन्याः “पीता महाखुगा सा स्यात् वामनी विभ्रती
करे । कुठारं लघुडं वामेऽक्षमालां वनचलतः” ।
- ५२ विक्रताननायाः “शूलभिसुलुषापास्या सिंहाकण्ठशरीरिणी ।
जिह्वे द्वे विभ्रती चैव चतुर्दोर्विक्रतानना” ।
- ५३ शायुवेगायाः “शङ्खपूरणिका द्वाभ्यां वृकामयधरा
द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका” ।
- ५४ वृहत्कुक्षेः “भासस्थिता वृहत्कुक्षिः सौम्ये सुखकपाल-
भृत् । गौरी महातनुयांस्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा” ।
- ५५ विक्रतायाः “वृष्टस्या विक्रता गौरी मयलद्विक्रतानना ।
तृणञ्च डमरुं यास्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्यकम्” ।
- ५६ विश्वरूपिकायाः “खेटक खड्ग्द्वामे गदा-चक्राखण्ड-
ततः । वनमालावती पीता तार्क्ष्या विश्वरूपिका” ।
- ५७ यमजिह्वायाः “ससलं सुद्वरं यास्ये परशुम्बन्धनं ततः ।
विभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराबा महिप्रस्थिता” ।
- ५८ जयन्याः “न्यतनी खरगा श्वेता वास्ये डमरुतृणभृत् ।
सदैवशैलसुखोपा जयनी वामहस्तायोः” ।
- ५९ दूर्जहायाः “श्राखुटा दुर्जहा श्वेता रौद्री भूतगणाहता ।
खड्गकुल्लोद्यतकरा दुर्गकाननवासिनी” ।

६० वमानिकायाः “असक्तु खेटिनी दोर्भां चतुर्दोर्भान्यसौ-
स्ययोः । शूलबाणधरा याम्ने घृत्तःशक्तिकरान्यतः ।

शकटस्थातिवोरास्या क्षीरवर्षा यमानिका” ।

६१ विडाल्याः “माज्जारस्या विडाली च विडालाक्षी भवेत्
सिता” ।

६२ रेवत्याः “वामे तृणञ्च खटाङ्गं शूलं टङ्गञ्च विभ्रती । जया
पिशाचवक्रोपा कपालस्या च रेवती” ।

६३ पूतनायाः “कुशुब्धयष्टिद्वामे भिन्दीपालकपालभृत् ।
कुण्डामा पूतना लज्जा विक्रतास्या शवस्थिता” ।

६४ विजयनिकायाः “कर्त्तरीशूलभृद्यास्ये वामे सुखकपा-
लिनी । श्वेतवर्षां वृषाकृदा विजया विजयप्रदा” ।

ब्रह्मणः विष्णुधर्मोत्तरात् “ब्रह्माणं कारवेद्विद्वान् देवं सौम्यं
चतुर्भुजम् । बद्धपद्मासनन्तुष्टं तथा जणाजिनाम्बरम् ।
जटाधरं चतुर्बाहुं सप्तहंसरथस्थितम् । वामे न्यस्तो-
तरकरन्मुखैकन्दोर्युगं भवेत् । एतस्मिन् दक्षिणे पाणा-
वक्षमाला तथा शुभा । कमण्डलुं द्वितीये च सर्वाभरण-
धारिणम् । सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्श्विणम् ।
पद्मपलदलाग्रामं ध्यानसंभोषितेक्षणम् । अर्द्धयाङ्गा-
रवेदेवं चित्ते वा वास्तुकर्मणि” ।

आदित्यपुराणे तु “पद्मपत्मासनस्थश्च ब्रह्मा कार्यचतुर्भुजः ।
सात्रिणी तस्य कर्तव्या वामोत्सङ्गता तथा” ।

ब्रजापतेः “आदित्यवर्षं धर्मज्ञ ! साक्षमालाकरं तथा । रूपं
पूर्वोदितं कार्यं रूपमन्वज्जगतपतेः” ।

शोकपालब्रह्मणः “हंसयानेन कर्तव्यो न कार्यश्च चतुर्भुजः ।
ब्रह्मास्त्रमपरं रूपं सर्वकार्ये प्रजापतेः । अक्षरत्वं
पुस्तकञ्च घत्ते पद्मं कमण्डलुम् । चतुर्वक्त्रा तु सावित्री
श्रोत्रियाणां स्टेहे हिता” ।

विश्वकर्मणः “विश्वकर्मा तु कर्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः । सन्द-
शपाणिर्हि भुञ्जस्तेजोमूर्तिधरो महान्” ।

धर्मस्य “चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः । सर्वाभरण-
वान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता । दक्षिणे चाक्षमाला
च तस्य वामे च पुस्तकम् । मूर्तिमान् व्यवसायस्तु कार्यो
दक्षिणभागतः । वामभागे ततः कार्यो वृषः परमरूप-
वान् । कार्यो पद्मकरो मूर्ध्नि विन्यस्तो तु तथा तयोः” ।

श्वन्वेदस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “श्वन्वेदः श्वेतवर्षः स्यात् द्विभुजो
रासभाननः । अक्षमालाधरः सौम्यः प्रीतश्चाध्यवनोदतः” ।

शामवेदस्य “नोलोत्सलदलाभासः सामवेदो हयाननः । अ-
क्षमालान्वितो दक्षे वामे क्रमूधरः श्वतः” ।

यजुर्वेदस्य “अजासुः प्रीतवर्षः स्यात् यजुर्वेदोऽक्षरत्नधृक् ।
वामे कुलिशपाणिस्तु भूतिदो मङ्गलप्रदः” ।

अथर्ववेदस्य “आथर्वणामिधो वेदो धवलो सर्कटाननः । अक्ष-
रत्नञ्च खटाङ्गं विधाणोऽयं जयप्रियः” ।

शिक्षायाः “शिक्षा शुभाभयकरा ज्ञानसुद्रान्विता शुभा । सा-
क्षरत्ना सकुण्डलीका द्विभुजा दण्डपङ्कजा” ।

कल्पस्य “कल्पस्तु कुम्भदाभासो वायसास्यो महोदरः । दण्डो
कुण्डलीधरोऽङ्गस्यो मेखलाकुण्डलान्वितः” ।

व्याकरणस्य “सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं घटोदरम् ।
वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्” ।

निरुक्तस्य “इन्दुवर्द्धिर्मलं शान्तं वक्त्रं जयोदरम् । पाश-
पङ्कजहस्तं स्याच्चक्षरत्वं सपुस्तकम् । नरुक्तमिति
निर्णीतं कन्दोनिर्णीयितेऽधुना” ।

कन्दस्य “जवाकुसुमसंकाशं कन्दो ज्ञेयं विपश्चिता । चकोरा-
स्यञ्जपाक्षन्तु शक्तिं विभ्रन्निखान्विताम् । लोहकुण्डल-
कोपेतं प्रवालगतकुण्डलम्” ।

ज्योतिषस्य “ज्योतिषं तु विडालास्यभिन्द्रोपनिभं शुभम् ।
अक्षरत्वं कजं विभ्रन्निखयोर्दक्षवामयोः” ।

मीमांसायाः “मीमांसानिसमाभासं मीमांसाशास्त्रसूक्तमम् ।
अक्षरत्वं दधह्वे सुवापूष्वघटं करे” ।

न्यायस्य “अतशीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता । सिं-
हास्यो दक्षिणे शूलं ध्वजं वामकरे दधत्” ।

धर्मशास्त्रस्य “धर्मशास्त्रं सितं शान्तं चाधवक्त्रं कजासनम् ।
सुक्ताजपाक्षरत्वे तु साहसन्तु वामतः” ।

पुराणस्य “पुराणं चम्पकाभासं शुक्लवक्त्रं चतुर्दलम् । अक्ष-
रत्वं ह्ये ज्ञेयं नानाभरणभूषितम्” ।

इतिहासस्य “इतिहासः कजाभासः शूकरास्यो महोदरः ।
अक्षरत्वं घटं विभ्रत् पञ्चजाभरणान्वितः” ।

घनुर्वेदस्य “प्रीतवर्षो घनुर्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः । रत्न-
मालावलिं घत्ते सक्तो भूषिता जटा” ।

आयुर्वेदस्य “आयुर्वेदो हरिद्राभो वानरास्यो विशालदृक् ।
अक्षरत्वं सुधाकुम्भं विभ्रदारोम्यदो भृगुम्” ।

नृत्यशास्त्रस्य “नृत्यशास्त्रं सितं रम्यं श्मश्रुवक्त्रं जटाध-
रम् । अक्षरत्वं त्रिशूलञ्च विधाणञ्च त्रिलोचनम्” ।

पञ्चरात्रस्य “पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवळं वृषभाननम् । अक्ष-
रत्वं हस्तं घत्ते वनमालाविभूषितम्” ।

पाशुपतस्य “शास्त्रं पाशुपतं शुभं व्यालवक्त्रं जयोदरम् ।
क्षत्रपालधरं मीमं व्याघ्रचर्माम्बराहतम्” ।

पातञ्जलस्य "पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्पवक्त्रं सुतेजसम् । अ-
क्षरं प्रदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्" । (प्रदाकुः
सर्पः) ।
साङ्ख्यस्य "साङ्ख्यं तत् कपिलं बभ्रुवक्त्रसुज्वलतुन्दिलम् ।
जायदण्डधरं दीर्घनखलोमजटाधरम्" ।
अथशास्त्रस्य "अथशास्त्रं भवेद्गौरं सारिकावदनं शुभम् ।
अक्षरं फलं विभ्रदक्षहारं कमण्डलुम्" ।
प्रसङ्गाद्देवादीनामधिदेवताः ततोक्ताः प्रदर्शयन्ते विष्णुधर्मा-
त्तरात् "अग्रेदस्तु कृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः ।
सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत् । शिखा प्र-
जापतिर्नैवः कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्तितः । सरस्वती व्या-
करणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । इन्दो विष्णुस्तथैवाग्नि-
श्वोतिषं भगवान् रविः । नीमांसा भगवान् सोमो
न्यायदेवः समीरणः । घर्मश्च घर्मशास्त्राणि पुरा-
णञ्च तथा मनुः । इतिहासः प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः श-
तक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः ।
कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः
पञ्चरात्रं रूद्रः पापुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तस्य सा-
ङ्ख्यञ्च कपिलो मुनिः । अथशास्त्राणि सर्वाणि धना-
ध्यक्षः प्रकीर्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो
जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्माणि
प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्यञ्च देववत्" ।
ऋषीणाम् मयसंपन्ने "उदासीना सोपवीताः कमण्डलुवक्ष-
त्रियः । जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ताः आसीना ध्यानतत्
पराः । सप्तधैवो वसिष्ठश्च कार्यो भार्यासमन्वितः । गौत-
मश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः । जमदग्निर्वसिष्ठोऽपि
सप्त वैवस्वतेऽन्तरे । मरीचिरत्प्रङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः । प्रचेताश्च वसिष्ठश्च भृगुरौरद एव च । जटिलाः
श्मश्रुलाः शान्ताः कशा धमनिसन्तताः । कुसुभाक्षधराः
कार्यां सुनयो हिमजा दश" ।
नारदस्य "नारदो देवगन्धर्वः साक्षरुलकमण्डलुः । सेव्यो वै
वीणया वामभुजमूलोपगूढया" ।
सुनीनाम् भविष्योत्तरात् "प्रहत्या काञ्चनं कृत्वा यथा शक्तप्रा
तु शोभितम् । पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटामञ्जुल-
धारिणम् । कमण्डलुकरं शिष्यैर्दृग्गैश्च परिवारितम् ।
मृत्पुष्पुग्विषहृत्नारं दर्भहस्तं वरं सुनिम्" ।
भृगूणाम् "कर्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः । भुवनो
भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । क्रतुः सुवः स्वसुर्नाम

व्यजश्च व्यसुनस्तथा । प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षो द्वादशक-
स्तथा । भृगवो नामनिर्दिष्टा देवा द्वादश यज्ञियाः" ।
अङ्गिरसः "जीवरूपेण कर्तव्या देवाश्चाङ्गिरस्तथा ।
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षः परप्राणस्तथैव च । हृदियश्च
गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च तेजसः" ।
विष्णोः विष्णुधर्मोत्तरात् "देवदेवं यथा विष्णुं कारवेद्वर-
डस्थितम् । कौस्तभोज्ञासिनोरक्तं सर्वाभरणधारिणम् ।
सजलाम्बुदसञ्चायं पीतदिव्याम्बरं तथा । सुखानि
चास्य चत्वारि बाहवो द्विगुणास्तथा । सौम्येन्दु-
वदनं पूर्वं नारसिंहन्तु दक्षिणम् । कपिलं पश्चिमं
वक्त्रं तथा वाराहसुतमम् । तस्य दक्षिणहस्तेषु वाया-
रिस्तुषलाभयम् । चर्मशरीरवराविन्दुर्वासे च वनमा-
लिनः । कार्याणि विष्णोर्द्वैर्भङ्ग ! वामहस्तोऽप्यनुक्रमात्" ।
(अरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः) ।
लोकपालविष्णोः "एकवक्त्रो द्विराङ्गश्च गदाचक्रधरः प्रभुः ।
वासुदेवस्य "एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः । पीता-
म्बरश्च मेघाभः सर्वाभरणभूषितः । कण्ठेन शुभदे-
शेन कम्बुतुल्येन राजता । वराभरणयुक्तेन कुण्डलो-
त्तरभूषिण्या । अङ्गदी वङ्गकेयूरो वनमालाविभूषणः ।
उरसा कौस्तुभं विभ्रत् किरिटं शिरसा तथा । शिरः-
पद्मस्तथैवास्य कर्तव्यशार्कर्थिकः । पुष्टिस्त्रिष्टायतभुज-
स्तुस्ताम्बनखाङ्गुलिः । मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सु-
चारुणा । स्त्रीरूपधारिणी क्षौणो कार्यां तत्प्रादम-
ध्यगा । तत्करस्याङ्गु युगला देवः कार्यां जनार्दनः ।
तालान्तरपदन्यासः किञ्चिन्किञ्चान्तदक्षिणः । अमुदृश्या
मही कार्यां देवदर्शितविस्मिता । देवश्च कटिवासेन कार्यां
जान्ववलम्बिना । वनमाला च कर्तव्या देवजान्ववल-
म्बिनी । यज्ञोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशसुपागतम् ।
उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे । वामपाणि-
गतं शङ्खं शङ्खाकारन्तु कारयेत् । दक्षिणे तु गदा
देवी तनुमध्या सुलोचना । स्त्रीरूपधारिणी सुग्धा
सर्वाभरणभूषिता । पश्यन्ती देवदेवेशं कार्यां चासरधा-
रिणी । कुर्यात्तनुमूर्ध्नि विन्दुस्तं देवहस्तन्तु दक्षिणम् ।
वामभागगतश्चक्रः कार्यां लम्बोदरस्तथा । सर्वाभरण-
संयुक्तो वृत्तविष्कारितेक्षणः । कर्तव्यशामरकरो देव-
वीक्षयतत्परः । कुर्यात् देवकरं वामं विन्दुस्तं तस्य
मूर्ध्नि ।
सङ्कर्षणस्य "वासुदेवस्वरूपेण कार्यः सङ्कर्षणः प्रभुः । स तु

शुक्लवपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तम ! । गदास्थाने च
सुसलक्ष्मकस्थाने च लाङ्गलम् । कर्त्तव्यो तनुमध्यो तु
नृरूपो रूपसंयुतो” ।

प्रद्युम्नस्य “वासुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् । स तु
दूर्वाङ्गुरश्यामः सितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवे-
च्चापो गदास्थाने तथा शरः । तथाविधौ तौ कर्त्तव्यौ
यथा सुसलक्ष्माङ्गलौ” ।

अनिरुद्धस्य “एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् । पद्मपत्ता-
भवपुषो रक्ताम्बरधरस्य तु । चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदा-
स्थानेऽसिरेव च । चर्म स्याच्चक्ररूपेण प्रांशुः खड्गो
विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्वं सुदर्श-
येत् । रम्याण्यायुधरूपाणि चक्रादीन्वेव यादव ! । वाम-
पार्श्वगताः कार्या देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताका-
युता राजन् ! यदृष्ट्यास्ते यथेरितम्” ।

बद्धीनारायणयोः विश्वकर्मशास्त्रात् “बद्धीनारायणौ कार्यौ
संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्या विभोर्मूर्त्तिर्बद्धी-
मूर्त्तिस्तु वामतः । दक्षिणस्य कण्ठबन्धोऽस्या वामो हस्तः
सरोजमृत् । विभोर्वामकरो बद्ध्याः कुक्षिभागस्थितः
बदा । सर्वावयवसंपूर्णा सर्वालङ्कारभूषिता । सुशु-
नेत्रकपोलास्या रूपवयवनसंयुता । सिद्धिः कार्या समी-
पस्या चामरपाहिणी शुभा । कर्त्तव्यं वाहनं सव्ये
देवाधोभागं सदा । शङ्खचक्रधरो तस्य द्वौ कार्यौ
पुरुषौ पुरः । वामनो हारदेयूरकिरीटमणिभूषणौ ।
उपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्ब्रह्मशिवात्मकौ । रथनां
योगपट्टञ्च शिखामङ्गलिमास्थितौ” ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंहितायाम् “पद्मासनसमासीनः किञ्चिन्मी-
लितलोचनः । घोषाम्रे दत्तदृष्टिश्च श्वेतपद्मोपरिस्थितः ।
वामदक्षिणगौ हस्तौ उत्तानावेकभागगौ । तत्करद्वय-
पार्श्वस्थौ पङ्केरुहमहागदे । ऊर्ध्वं करद्वये तस्य पाञ्च-
जन्यः सुदर्शनः । योगस्वामी स विज्ञेयः पूज्यो मोक्षा-
र्थियोगिभिः” । [तिमूर्त्तिशब्दे २८७८८० दर्शितानि
चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां लक्ष्याणि विष्णुधर्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-
हंसमत्स्यकूर्माणाम् “हंसोमत्स्यस्तथा कूर्मः कार्यास्तद्रूपधा-
रिणः । शङ्गी मत्स्यस्तु कर्त्तव्यो देवदेवो जनार्दनः” ।

“वराहस्य “ऐश्वर्यमनिरुद्धस्य वराहो भगवान् हरिः । ऐश्व-
र्यशक्त्या दंष्ट्रापससुदृष्टतवसुन्वराः । न्वराहोऽथ वा
कार्यः श्रेयोपरिगतः प्रभुः । शेषसत्त्वर्भुजः कार्यः
चासरत्नफणान्वितः । आश्वर्योत्फुल्लनयनो देवकीचण-

तत्परः । कर्त्तव्यौ शीरसुसली करयोस्तस्य यादव ! ।
सर्पभोगश्च कर्त्तव्यस्तथैव रक्षिताञ्जलिः । आलीढस्या-
नसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् । वामारत्निगता
तस्य योषिद्रूपा वसुन्वरा । नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या
द्विभुजा शुभा । यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्ख-
करो भवेत् । अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्मचक्रगदा-
धराः । हिरण्वाक्षशिरस्खेदचक्रोदृष्टकरोऽथ वा ।
सृतोद्धृतहिरण्वाक्षः सुसुखो भगवान् भवेत् । मूर्त्तिम-
न्तमनैश्वर्यं हिरण्वाक्षं विदुर्बुधाः । ऐश्वर्यं षाविनाशेन
स निरस्तोऽरिमर्दनः । न्वराहोऽथ वा कार्यो ध्याने
कपिलवत् स्थितः । द्विभुजस्तथ वा कार्यः पिण्डनि-
र्वपनोद्यतः । सम्यक्क्रोडरूपेण बद्धानवमध्यगः ।
न्वराहोवराहश्च कर्त्तव्यः ज्ञाविदारणः” ।

नरसिंहस्य “य एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः । ध्यान-
विधिः स एवोक्तः परमज्ञानवर्द्धनः । पीनस्कन्धकटि-
पीवः क्षयमध्यः क्षयोदरः । सिंहाननो न्दरेहस्य नील-
वासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्वाभरण-
भूषितः । ज्वालाभासाकुलसुखो ज्वालाकेसरमण्डलः ।
हिरण्यकशिपोर्वेचःपाटयज्ञस्वरैः स्वरैः । नोलोत्पलाभः
कर्त्तव्यो देवजातुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्देवस्तमज्ञानं
विदुर्बुधाः” ।

वामनस्य “कर्त्तव्यो वामनो देवः सङ्कटैर्गतिपर्वभिः । पीनगा-
तश्च कर्त्तव्यो दण्डो चाध्ययनोद्यतः । दूर्वाश्यामश्च कर्त्तव्यः
क्षणाजिनधरस्तथा” ।

त्रिविक्रमस्य “सजलास्तदसङ्काशस्तथा कार्यं स्त्रिविक्रमः । दण्ड-
पाशधरः कार्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्र-
गदापद्माः कार्यास्तस्य स्रुपिणः । निर्देहास्ते न कर्त्तव्या
श्रेष्ठं कार्यन्तु पूर्ववत् । एकोर्ध्ववदनः कार्यो देवो विस्फा-
रितेक्षयः” ।

परशुरामस्य “कार्यंस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दृशः ।
हस्तोऽस्य परशुः कार्यः क्षणाजिनधरस्य तु” ।

रामादीनाम् “रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्ष्मणलालितः ।
भरतो बद्ध्याणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशसः । तथैव सर्वे
कर्त्तव्याः किन्तु मौलिविवर्जिताः” ।

क्षणास्य “क्षणाशक्रधरः कार्यो नोलोत्पलदलच्छविः । इन्द्रीवर-
धरा कार्यो तस्य साक्षाद्द कर्त्तव्यौ” ।

बलभद्रस्य “शीरपाण्डिर्वलः कार्यो सुसली चैव कुण्डली ।
श्वेतोऽतिनीलवसनो सदादक्षितलोचनः” ।

प्रद्युम्नस्य "चापवाणधरः कार्यः प्रद्युम्नस्य सुदर्शनः । राज-
सिन्द्रमथिग्यापः श्वेतवासा मदात्कटः" ।
कामस्य "कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाप्रतिभो भुवि । अष्ट-
बाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापवाणकर-
श्चैव मदादक्षितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्मद-
शक्तिस्तथोच्चला । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्न्यो रूप-
मनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भावार्त्तनो-
पगाः । केतुश्च मकरः कार्यः मञ्जुवाचसुखोमहाज्ञः" ।
अग्निहोत्रस्योः "कर्तव्यश्चानिहोत्रोऽपि अह्मश्चर्मधरः
प्रभुः । सान्धः कार्यो मदाह्वयः सुहृत्पथ विशेषतः ।
शाम्बानिहोत्रो कर्तव्यो पद्माभौ रक्तवाससौ" ।
देवक्याः "पद्मपद्मायगौराभा कर्तव्या देवकी तथा" ।
यमोदायाः "मधुकपुष्पसम्प्राया यमोदापि सदा भवेत्" ।
गोपालस्य "गोपालप्रतिभं कुर्यात् केषुवादनतत्पराम् ।
वर्हापीडं चनश्यामं हिमुजामूर्द्धसंस्थिताम्" ।
बुधस्य "काषायवस्त्रसंवीतः स्वान्यसंशक्तधीवरः । पद्मास-
नस्यो हिभुजो ध्यायी बुधः प्रकीर्तितः" ।
कल्किनः "अहोद्यतकरः क्रुद्धो हवाहूटो महाबलः ।
श्वेच्छोच्छेदकरः कल्की हिभुजः परिकीर्तितः" ।
नरनारायणहरिकृष्णानाम् "दूर्वाश्यामो नरः कार्यो हिभु-
जश्च महाबलः । नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः ।
तयोर्मध्ये तु वदती कार्या फलविभूषणा । वदयामवनो
कार्यावत्तमालाधरासुभो । अष्टचक्रो स्थितौ याने मृत-
युक्ते मनोरमं । कृष्णाजिनधरो दानौ जटामण्डल-
धारिणौ । पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन
च जातुगेन । कार्यो हरिश्चाल नरेण तस्यः कृष्णोऽपि
नारायणतल्यमूर्तिः" ।
हयपीथस्य "मूर्तिमान् पृथिवीहस्तन्यस्तपादः सितच्छविः ।
नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयशिरोधरः । विन्द्यात्
सङ्घर्षांशेन देवो हयशिरोधरः । कर्तव्योऽष्टभुजो देवः
तत्करेषु चतुर्षथ । शङ्खं चक्रं गटं पद्मं स्वाका-
रङ्गारयेद्बुधः । चत्वारश्च कराः कार्या वेदानां देहधा-
रिणाम् । देवेन मूर्तिं विन्द्यात् सवाभरणधारिणः" ।
कपिलस्य "प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यात् कापिलीं तनुमास्थितः ।
मध्ये तु करकः वार्द्धस्तस्योत्पलगतः परः । दोर्बुर्गं
चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासभोपविष्टश्च
ध्यानसंमीलितेक्षुषः । कर्तव्यः कपिलो देवो जटाम-
ण्डलमण्डितः । वातुसंरोधपीनांश्च पद्माङ्गुचरश्चद्वयः ।

कृष्णाजिनधरो राजन् ! प्रमथुवप्रोपशीतवान् । विभु-
र्भन्तमहापद्मकविकासंस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन महा-
तुभावो ध्यानस्थितः स्वम्परभं पदनत् । ध्यायंस्तथासो
भुवनस्य मोक्षा शाङ्खप्रयक्ता पुराणः पुराणः" ।
व्यासस्य "कथः कृष्णतनुव्यांसः पिङ्गलोऽतिजटाधरः । सुमन्तु-
जैमिनिः पैलो वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त-
व्याश्चत्वारः पारिशर्चिकाः" ।
बाल्मीकेः "गौरस्तु कार्यो बाल्मीकिकृष्णोमण्डलदुर्द्वयः ।
तपस्यभिरतः शान्तो न कथो न च पीवरः" ।
दत्तात्रेयस्य "बाल्मीकिकृष्णं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्" ।
धन्वन्तरेः "धन्वन्तरिः सुकर्तव्यः सुहृत्पथः प्रियदर्शनः । कर-
हयगतस्यास्य सासृतः कलसो भवेत् ।
जलशायिनः "जलमध्यगतः कार्यः शेषपद्मनतल्लगः ।
फण्यपुष्पमङ्गारत्नदुर्निरीक्ष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त-
व्यस्तत्र गुप्तचतुर्भुजः । तथापरश्च कर्तव्यः शेषभो-
गाङ्गसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्तव्यो अक्षयु-
त्सङ्गतः प्रभोः । तथापरश्च कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसा-
धितः । कर्तव्यो नाभिदेशस्यस्तथा तस्यापरः करः ।
तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः । इन्नान-
मञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीधरसिखम्भूते
कसले तस्य यादव ! । सर्वपृथ्वीमयो देवः प्राश्वत्कार्यः
पितामहः । नाभिलम्बो च कर्तव्यो पद्मस्य मधुकैटभो ।
वृक्षधारीणि भुजङ्गस्य कार्यागल्यकास्त्राणि तथा
सभीमे । एतत्तवाप्ये यदुपुङ्गवोक्तं देवस्य रूपं पर-
मस्य तस्य" ।
गङ्गस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "तास्त्र्यो मरकतप्रख्यः कौशिकाका-
रनाधिकः । चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो दृत्तनेत्रसुखस्तथा ।
शुभ्रोऽजातुचरणः पञ्चहयविभूषितः । प्रभासंस्थानसौ-
वर्णकलापेन विराजितः । क्वान्तु पुरंजुम्भश्च करयो-
स्तस्य कारयेत् । करहयन्तु कर्तव्यं तथा विरचिता-
ञ्जलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे क्लृप्तसुधरो करो ।
न कर्तव्यो तु कर्तव्यो देवपादधरो शुभो । किञ्चिद-
श्वोदरः कार्यः सर्वाभरणभूषितः" ।
रुद्रस्य "देवदेवं महादेवं वृषाहृदन्तु कारयेत् । तस्य वज्राणि
कार्याणि पञ्च यादवनन्दन ! । सर्वाणि सौम्यरूपाणि
दक्षिणं विकटं सुखम् । कपालनालिकं भीमं जगत्संहा-
रकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्वाणि यदनं तत्तरं विना ।
जटाकलापे महति तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

एतद्वदनं पञ्चमन्तु विधीयते । यज्ञोपवीतं च तथा
वास्तुकिं तस्य कारयेत् । दशबाहुस्तथा कार्यो देवदेवो
महेश्वरः । अक्षमालान्निशुलञ्च चर्मदण्डमधोत्पलम् ।
तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्तव्यानि महाभुज ! । वामे च
मातृबाहुञ्च चापादर्शं कमण्डलुम् । तथा चर्म च
कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः । वर्षस्तथास्य कर्तव्यचन्द्रांशु
सदृशप्रभः' ।

ईशानादीनाम् ईशस्तत्पुरुषाघोरवामजातक्रमेण तु । सित-
पीतकण्ठरक्ताशतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः । पञ्चवक्त्राः श्रुताः
सर्वे दशदोर्दण्डभूषिताः । खड्गखेटधनुर्बाणकमण्डल-
लक्ष्मिणः । वराभयकरोपेताः शूलपङ्कजपाणयः' ।
वामो, वामदेवः । जातः, सद्योजातः ।

मूर्त्यै एकस्य "शर्वो भीमो महादेवः रुद्रः पशुपतिर्भवः ।
उप ईशान इत्यष्टौ मूर्तयः शिवसन्निभाः । शृगा-
ह्नुचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः । त्रिनेत्रा वर-
खटाङ्गान्निशुलवरपाणयः' ।

अङ्गनारीश्वरस्य "अङ्गं देवस्य नारी तु कर्तव्या शुभल-
क्षणा । अङ्गं तु पुरुषः कार्यः सर्वलक्ष्मणभूषितः ।
ईशराज्ञे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् । उमाङ्गे
तिलकं कुर्व्यात् शीमन्लसलकं वधा । भस्मीदूषितमङ्गं तु
अङ्गं कुङ्कुमभूषितम् । नागोपवीतितं चार्द्धमङ्गं
हारविभूषितम् । वामाङ्गे तु रुनं कुर्व्यात् घनं
पीनं सुवर्तुलम् । उमाङ्गे तु प्रकर्तव्यं सुवस्त्रेण
च वेष्टितम् । मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैदूर्यभूषिताम् ।
अङ्गं चिह्नं महेशाङ्गं सर्पमेखलमण्डितम् । पादञ्च
देवदेवस्य समपद्मोपरिस्थितम् । सावक्तकं श्रुतं वाम-
मञ्जनेन विभूषितम् । त्रिशूलमक्षरुलञ्च भुजयोः सव्ययोः
श्रुतम् । दर्पणशूलं कार्यं भुजयोरपसव्ययोः' ।

दक्षिणार्धतः "दक्षिणे सुद्रां प्रतिपादयन् सितान्ध्रुलं च
तथोर्ध्वभागे । वामे च पुष्पाम्बुजामाद्यां विष्णो-
मङ्गलं सुधाधरं च । सिताम्बुजस्य सितवर्णभोगं सित-
म्बरात्पद्ममिन्दुसौचिम् । ज्ञानं सुनिभ्यः प्रतिपादयन्
तं दक्षिणार्धमूर्तिस्तदाहरति" ।

उमामहेश्वरयोः "युष्मं स्त्रीपुरुषं कार्यं उभयो दिव्यरूपिण्यौ ।
अष्टवक्त्रं तु देवेशं जटाचन्द्राङ्गभूषितम् । द्विपाणिं
द्विभुजां देवीं सुमध्यां सुपयोधराम् । वामपाणिन्तु
देवस्य देव्याः स्तम्भे नियोजयेत् । दक्षिणन्तु करं शम्भो-
रुत्पलेन विभूषितम् । देव्यास्तु दक्षिणं पाणिं स्तम्भे

देवस्य कल्पयेत् । वामपाणौ तथा देव्या दर्पणं दाप-
येच्छुभम्" ।

हरिहरस्य "कार्यं हरिहरस्यापि दक्षिणार्धं सदा शिवः ।
वाममङ्गं हृषीकेशः श्वेतनीलाकृतः क्रमात् । वरनिशुल-
चक्राञ्जघारिण्यो बाहवः क्रमात् । दक्षिणे उभयः पाणौ
वामभागे विहङ्गराडिति" ।

विद्येश्वराणाम् विश्वकर्मशास्त्रात् "दिव्यर्षां जटिलाः त्रायाः
शरत्रिशूलधारिणः । घटाञ्जलिकराः सर्वे विश्वेशाश्चैव
वक्त्रकाः । अन्नन्तश्च त्रिमूर्तेश्च शूलः श्रीकण्ठ एव
च । शिवः शिखण्डो कनेत्र एकदण्डश्च ते क्रमात्" ।

शुद्धभेदानां तत्राजस्य "अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुभोज्यका-
न्वितान् । अजनामा महारुद्रो घत्ते शूलमथाङ्कुशम् ।
कपालं उमरुं सर्पं सुद्वरञ्च सुदर्शनम् । अक्षरुलमधो
दले तथा वामे कराटके । तर्जनीमूर्द्धं तत्राल खटाङ्गनदधः
करे । गदां च पट्टिं चण्डां शक्तिपरशुशुण्डिकाः" ।

२ एकपादस्य "एकपादाभिधो विभत् खोडादः साहचर्यं शरम् ।
चक्रं उमरुकं शूलं सुद्वरं तदधोवरम् । अक्षरु-
लमधो वामे खटाङ्गशोर्ध्वं हृदके । धनुर्वण्डं कपालञ्च
कौस्तुभं तर्जनीं घटम् । परशुशुक्रमाघत्ते क्रमात्
बाहुटके त्विति । अनेकभोगमर्मात्तं कुर्वते यजनात् सदा" ।
शक्तिर्बुधस्य "अहिर्बुधो गदां चक्रं चासिं उमरुसुद्वरौ ।
शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दशोर्ध्वधःकरैः क्रमात् । गोमरं
पट्टिं चर्म कपालं तर्जनीं घटम् । शक्तिं परशुकं
वामे दक्षवद्धारयत्वधिसु" ।

४ विरूपाक्षस्य "विरूपाक्षस्ततः खड्गं शूलं उमरुकाङ्कुशौ ।
सर्पं चक्रं गदामक्षरुलं विभत् कराटके । खेटं शृटा-
ङ्गकं शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । चण्डाकपोलकौ
चेति वामोर्ध्वादिकराटके" ।

५ रेवतस्य "रेवतो दक्षिणे चापं खड्गशूलं गदामहिम् ।
चक्राङ्कुशाक्षमालास्तु धारवसूत्रमादितः । धनुः खेटञ्च
खटाङ्गं चण्डातर्जिकां गतः । परशुं पट्टिं पाणं
वामबाहुकेऽर्कवत् । सर्वसम्पत्करोत्पेन जायते वार्धना-
ङ्कुशम्" ।

६ हरस्य "हराख्यो सुद्वरश्चैव उमरुं शूलमङ्कुशम् । गदा-
सर्पाक्षरुलाश्च धारवन्तु दक्षिणोर्ध्वतः । पट्टिन्गोमरं
शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम् । खटाङ्गं पट्टिकाश्चेति
वामोर्ध्वादिक्रमेण तु" ।

७ बहुरूपस्य "बहुरूपोदधक्षणे उमरुञ्च सुदर्शनम् । सर्पं

शूलाङ्कुशौ चैव कौस्तुभौ जपमालिकाम् । घण्टाकपाल-
खट्वाङ्गं तर्जनीं कुण्डिकां घनुः । परशुं पट्टिशं चैव
वामोर्ध्वादिकराष्टके ।

८ त्र्यम्बकस्य “त्र्यम्बकोऽपि दधञ्चक्रं उमहं सुहरं शरम् ।
शूलाङ्कुशाहिजायञ्च दक्षोर्ध्वादिक्रमेण हि । गदाख-
ट्वाङ्गपालाणि कार्मुकं तर्जनीवटौ । परशुं पट्टिशं
चेति वामोर्ध्वादिकराष्टके” ।

९ सुरेश्वरस्य “सुरेश्वरोहि उमहं चक्रं शूलाङ्कुशावपि ।
शरञ्च सुहरं चापं टलबाह्वष्टके त्विति । पङ्कजं परशुं
घण्टां पट्टिशं तर्जनीं घनुः । खट्वाङ्गं कारयेत्प्रातः
वामेऽष्टकरपङ्कजे” ।

१० जयन्तस्य “जयन्तो दशमो रुद्रोऽप्यङ्कुशं चक्रसुहरौ । शूला
हि उमहं वाणमक्षत्रं यमे त्विति । गदा-खट्वाङ्ग-
परशुं कपालं शक्तिं तर्जनीम् । घनुः कुण्डली-मथोर्ध्वादि
वामबाह्वष्टके दधत्” ।

११ अक्षराजितस्य “अथाक्षराजितो दक्षे तोमरं खड्गमङ्कु-
शम् । शूलाहिचक्रउमहमक्षमालां दधत् क्रमात् ।
शक्तिं खेटं गदां पालं तर्जनीं पट्टिशङ्कुजम् । घण्टास-
त्तरतश्चाथ धारयन्कुर्वादिभिः । अजैकपादहिर्भ्रमः
विरूपाक्षश्च देवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चाक्षराजितः” ।

स्कन्दस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “कुमारः प्रणम्यः कार्यः शिख-
ण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कायेऽभ्युदयवाहनः ।
कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका
वैजयन्ती च शक्तिः कार्या च वामयोः” ।

भैरवस्य “अथातो रूपनिर्माणं वक्ष्ये ऽहं भैरवस्य तु । लम्बो-
दारन्तु कर्तव्यं दत्तपिङ्गललोचनम् । दंष्ट्राकरालवदनं
फुल्लनासाशुटन्तथा । कपालमालिनं रौद्रं सर्वतः सर्प-
भूषणम् । व्यालेन त्वासयन्तश्च देवीं पर्वतनन्दिनीम् ।
सज्जबाल्मुदसङ्काशं गजचर्मोत्तरच्छदम् । बहुभिर्वाङ्ग-
भिव्याप्तं सर्वायुधविभूषणम् । उच्चैः सालप्रतीकाशैस्तथा
नीलानसैः शुभैः । साचीकृतनिदं रूपं भैरवस्य प्रकी-
र्तितम्” ।

महाकालस्य “महाकालस्य कथितमेतद्भैरवस्य सुखम् ।
देवीत्वासनकक्षास्य करे कार्यश्च पद्मगः । न चास्य पु-
रतः कार्या देवी पर्वतनन्दिनी । शूला न कार्यास्य
तथा न रक्ता समीपतो मातृगणप्रधाने । कार्यं तथा
यत् परिवर्द्धमस्य गणाश्च कार्यां बहुरूपरूपाः” ।

नन्दिनः “नन्दी कार्यस्त्रिनेतसु चतुर्बाहुर्भद्राभुजः । सि-
न्दूराक्षसङ्काशो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । त्रिशूलभिन्दि-
पालौ च करयोक्तस्य कारयेत् । शिरोगतं तृतीयन्तु
तर्जयन्तं तथापरम् । आलोकयानं कर्तव्यं दूरादाग्नि-
नञ्जनम्” ।

वीरभद्रस्य “अनेनैव तु रूपेण वीरभद्रं विदुर्बुधाः” ।
ज्वरस्य विश्वकर्मशास्त्रात् “ज्वरस्त्रिपादः कर्तव्यस्त्रिनेतैर्वदने-
स्त्रिभिः । भस्मप्रहरणो रुद्रस्त्रिबाहुर्व्याकुलेक्षणः” ।

१२ वसुधां विश्वकर्मशास्त्रात् तत्र धरस्य “अथातः संप्रवक्ष्यामि
वसुधापाणिं ते जय ! । पद्माक्ष-मालिके तस्य दक्षकामक-
रद्वये । सीरशक्ती दधानोऽयं धरास्वो वसुधादिभ्यः ।
२ भ्रुवस्य “मालां पुष्करवीजोत्थां चक्रं शक्तिं कमण्डलुम् ।
दक्षाधरादिसिक्येन यस्य स्युः स भ्रुवो मतः” ।

३ सोमस्य “सक्ताफनकतामाला पङ्कजं शक्तिरङ्कुशः । स
वसुः कीर्तितो वसु सोमनामेति वै बुधैः” ।

४ अथास्य “सव्यशामोर्ध्वगौ यस्य करौ क्षः शक्तिरङ्कुशौ । सी-
राङ्कुशान्वितो चाथः स भवेदापसंज्ञकः” ।

५ अग्निवस्य “अक्षमालोपवीत्यङ्कुशे श्चि शक्तिकरावधः । यस्य
क्षः सोऽनिवाख्यः स्याच्छुभदः पञ्चमो वसुः” ।

६ नलस्य “क्षुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिरूपेण च । सव्यो-
र्ध्वादिक्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः खतः” ।

७ प्रत्युषस्य “खट्वाङ्कुशधरः सव्ये शक्तिखेटकरोऽन्यतः ।
प्रत्युषाख्यो वसुश्चायं सप्तमः परिकीर्तितः” ।

८ प्रभासस्य “सव्ये दण्डकपालोऽसौ वामे तु श्चि शक्तिः ।
शुभदः कीर्तितश्चायं प्रभासो-वसुरष्टमः । एते सर्वे
समाख्याता नवकाञ्चनसन्निभाः । धरोभ्रुवस्य सोमः स्या-
दापस्यैवानिलो नलः । प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ
प्रकीर्तिताः” ।

९ द्वादशादित्यानाम् “श्रेणु वसु ! प्रवक्ष्यामि स्वर्गभेदांस्तु ते
जय ! । यावत् प्रकाशकः सूर्यो जायते मूर्तिभिर्यथा” ।

१० अथातः “दक्षिणे पौष्करी माला करे वामे कमण्डलुः ।
पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा ख्यता” ।

११ शिवस्य “शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च । मैत्री
नाम त्विनयना कुशेशयविभूषिता” ।

१२ स्वर्गस्य “प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कौस्तुभौ ।
मूर्तिरार्यमणी ज्ञेया सपद्मैः पाणिपङ्कजैः” ।

१३ रुद्रस्य “अक्षमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् । सा
मूर्त्ती रौद्री ज्ञातव्या प्रधाना पद्मभूषिता” ।

५ वरुणस्य "चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशः सुशोभनः ।
सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यकरद्वया" ।
६ सूर्यस्य "कमण्डलुर्दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् । सा
भवेत् सम्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता" ।
७ भगस्य "यस्या दक्षिणतः शूलं वामहस्ते सुदर्शनः । भग-
मूर्तिः समाख्याता पद्महस्ता शुभा जय ।" ।
८ विवस्वतः "अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्रुतम् ।
विवस्वन्मूर्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलक्षिता" ।
९ पूषणः "पूषाख्यस्य भवेन्मूर्तिर्द्विभुजा पद्मलाञ्छिता । सर्व
पापहरा ज्ञेया सर्वलक्षणलक्षिता" ।
१० सवितुः "दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्म-
व्यपा तु सावित्री मूर्तिः सर्वार्थसाधनी" ।
११ त्वष्टुः "सुचं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्त्वाष्ट्री भजेत् सा स्यात् पद्मरुद्धकरद्वया" ।
१२ विष्णोः "सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । एषा
स्यात् हादशी मूर्तिर्विष्णोरभिततेजसः । धाता मितो-
ऽर्थमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान्
पूषा च सविता दशमः स्रुतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
विष्णुर्द्वादश उच्यते" ।
मरुताम् "अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपाणि मरुतां तव" ।
१३ मरुतस्य "अक्षमालाखुजे दक्षे वामे कुण्डलीध्वजान्वितः ।
श्वसनाख्यो भवेदेवं साधकानां सुसिद्धिदः" ।
१४ सूर्यनस्य "चक्राक्षमालिकापात्रध्वजयुक्त सूर्यनाभिधः" ।
१५ वायोः "कपालध्वजपाशाजधारको वायुनामकः" ।
१६ मातरिश्वनः "मातरिश्वा कपालाजध्वजपात्रकरो मतः" ।
१७ सदागतेः "ध्वजाक्षस्रुतपात्राजं विभ्राणः स्यात्सदागतिः ।
हमहावल्बस्य "ध्वजाक्षस्रुतपात्राणि धारयन्तु महावल्बः" ।
१८ बलवर्द्धनस्य "ध्वजपाशकपालाक्षिसंयुतो बलवर्द्धनः" ।
१९ प्रथमस्य "पात्राक्षस्रुतपाशाजधारकः प्रथमस्य" ।
२० गन्धर्वस्य "अक्षस्रुतगदाकम्बुध्वजो गन्धर्वनाभिधः" ।
२१ गन्धर्वाहकस्य "कपालध्वजपात्राजहस्तको गन्धर्वाहकः" ।
२२ अनिलस्य "ज्ञानसुद्राक्षस्रुतध्वजहस्तोऽनिलो मतः" ।
२३ आशुगस्य "अक्षमालासुनीलाजध्वजकम्बुध्वगाशुगः" ।
२४ सुसुखस्य "ध्वजत्रायधनुःकुण्डलीकरयुक्त सुसुखो भवेत्" ।
२५ कर्करस्य "ध्वजाजपात्रसुद्राश्च धारयेत् कर्कराभिधः" ।
२६ समीरणस्य "अक्षमालिकापात्रध्वजहस्तः समीरणः" ।
२७ समीरणस्य "ध्वजपात्रधनाजानि विभ्राणस्तु समीरणः" ।
२८ अतुल्यस्य "अक्षस्रुतध्वजाजानि सुखं विभ्रत्यनुत्तनः ।

२९ मारुतस्य "अक्षमालाध्वजाजानि धारयन्मारुताभिधः" ।
३० नागयोनिजस्य "पव्यक्षस्रुतपाशाजसंयुतो नागयोनिजः" ।
३१ जगत्पाणस्य "ध्वजसुखलाक्षपात्री स्याज्जगत्पाणाभिधः
स्रुतः" ।
३२ पवनस्य "ध्वजस्रुतपाशाजसंयुतः पवनाभिधः" ।
३३ वातस्य "खट्वाक्षध्वजखेटानि विभ्राणो वातसंज्ञकः" ।
३४ मञ्जनस्य "ध्वजाक्षस्रुतपात्राणि धारयन्तु मञ्जनः" ।
३५ पवस्य "अक्षस्रुतध्वजाजानि पात्राणि युक्त पवनामकः" ।
३६ नभस्वतः "शूलाजध्वजपात्राणि नभस्वानिति धारयन्" ।
३७ अतिवल्बस्य "ध्वजाक्षु शाक्षसुखानि विभ्राणोऽतिवल्बो मतः" ।
३८ अतरस्त्रिनः "सध्वजाक्षु जपात्राक्षस्तरस्त्री नाम कीर्तितः" ।
३९ द्रावणस्य "दण्डसुखलाक्षध्वजाजानि धारयन् द्रावणो मतः" ।
४० देवयन्त्रस्य "ध्वजाक्षतर्जनीपात्राणि युक्त देवयन्त्रकः" ।
४१ गात्रजाहस्य "अक्षमालाकुठाराजध्वजयुग्गात्रजाहकः" ।
४२ अश्वरस्य "घण्टाक्षध्वजसुखानि धारयन्अश्वराभिधः" ।
४३ जङ्घदृशः "वीजिपल्लवस्रुतलाजध्वजहस्तः सदेर्द्धक" ।
४४ गतिरोधनस्य "अक्षस्रुतध्वजाशोकापात्रयुक्त गतिरोधनः" ।
४५ पाणिकस्य "पाणिको नाम विज्ञेयो वाणाक्षध्वजसुखयुक्त" ।
४६ साधकस्य "ध्वजाक्षवटपात्राणि धारयन् साधको मतः" ।
४७ विश्वपूरकस्य "वीजपूरध्वजाक्षसंयुतो विश्वपूरकः" ।
४८ जगदाश्रयस्य "घण्टाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः" ।
४९ विश्वातिरिक्तस्य "विश्वातिरिक्तकोनाम ध्वजलाञ्छनपाशयुक्त" ।
५० कुजागरस्य "अक्षमालाकुजे घण्टाध्वजो विश्वत् कुजागरः" ।
५१ विश्वोदरस्य "विश्वोदरो भवेदेष शङ्खमूलघटध्वजो" ।
५२ अग्रहस्य "अग्रहो नाम विज्ञेयो स्रुतवाणधनुर्घटी" ।
५३ तीव्रकस्य "श्रीफलाक्षध्वजपात्राणि धारयन्तीव्रको मतः" ।
५४ सुवहस्य "शक्तिसुखलाक्षध्वजपाशो सुवहोऽयं प्रकीर्तितः" ।
५५ वीजवर्द्धनस्य "अक्षस्रुतध्वजपात्राण्युक्त वीजवर्द्धनः" ।
५६ भद्रजवस्य "ध्वजपाश-कपालाजैर्युतो भद्रजवो मतः" ।
५७ पुष्करोद्भवस्य "दण्डपाश-ध्वजाजानि धारयन् पुष्करोद्भवः" ।
५८ अजिनीपतेः "पलाशपत्रपाशाजध्वजहस्तोऽजिनीपतिः" ।
५९ अक्षमूर्तेः "जम्बुवीज-ध्वजा-जात्रापात्रियुक्तमक्षमूर्तिकः" ।
६० विश्वगस्य "परिघाक्षध्वजाजानि धारयन् विश्वगो मतः ।
सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेया युवानः कुटिलभ्रुवः । सव्योर्द्धा-
दुत्तरोर्द्धान्क्रमेणायुधधारिणः । रक्ताक्षाश्च महावीर्याः
सर्वभूषणभूषिताः । धूम्रवर्णा भृगाहृदाः सर्वे ते शर्वज्ञा-
शुकाः । इति तेषु समाख्याता शुभदास्तु मरुहस्याः
संख्यैकेनपद्माशत् सर्वरोगापनुत्तये" । स्कन्दपुरा०

सःश्यानां ब्रह्माण्डपुराणे “साध्याः पद्मासनगताः कमण्ड-
लचसृष्टिणः । धर्मपत्नी महात्मनो द्वादशामरपूजिताः”
विष्णु धर्मोत्तरे “मनोवृमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्यवान् ।
वित्तिहेर्यो, नयश्चैव हंसो नारयणस्तथा । प्रभवो वि-
ष्णु विश्वस्य साध्या द्वादश जन्मिरे” ।

अश्विनोः “पद्मपत्रसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ । द्विभुजौ देव-
भिषजौ कर्तव्यौ देहसंयुतौ । सर्वाभरणसम्पन्नौ विशेष-
षाद्धारुलोचनौ । तयोरौषधयः कार्या दिव्या दक्षिण-
हस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीये तथा नटप ! ।
एकस्य दक्षिणे पादौ वामे चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं
प्रकर्तव्यं सुरुपद्मारुदर्शनम् । तयोश्च नामनी प्रोक्ते
रूपसम्पत् तथाकृतिः । मधूकपुष्पसङ्घाशा रूपसम्पत् प्रकी-
र्तिता । आकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिभा तथा ।
रत्नभाण्डकरे कार्ये चन्द्रशुक्लाम्बरे तथा” ।

रेवन्स्य “गृधस्यः सूर्यवत् कार्यो रेवन्स्य तथा प्रभुः” ।
यक्षाणां मयसंघे “तुन्दिला द्विभुजाः कार्या निर्धि-
र्हन्तो मदीकटः । गदी वैश्ववणः प्रोष्ठो नृपावस्व-
ष्टमो वरः । सिद्धार्थो मणिमद्रश्च सुमना नन्दनो
यथाः । कण्डूतिः पाञ्चकः शङ्खो मणिमान् पद्म-
रामकौ । सर्वलभाजौ पिङ्गाक्षश्चतुरो मन्दराश्रयः ।
शुभद्रचन्द्रप्रद्योतमेधवर्षजयावहाः । द्युतिमान् कौलमान्
श्वेतोभौलिमान् विजयाकृतिः । पद्मवर्ण-महाघास-प-
ष्यदन्ताः सुदर्शनाः । पूर्णमास-चिरगयाञ्ज-शतजिह्व
बलाहकाः । बलाकविपुत्रौ पद्मनाभः कुसुदधीरकौ ।
सुगन्ध इत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः” ।

राक्षसादीनां मयदीपिकायाम् “रक्तवस्त्रधराः कृष्णा
नखदीर्घाः सद्दृष्टिकाः । कर्त्तौखट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा
घोररूपिणः । हेतः प्रहेतिः यज्ञज्ञः शङ्खुश्च सनिव-
न्धनः । विद्युत्सर्जसमुष्यादपौरुषेयसुकेशिनः । उग्र-
साबोध्यमी प्रोक्ताः प्रधाना राक्षसाः क्रिब । भूता-
स्तथैव दानाश्च दीर्घवक्त्राः पिशाचकाः” ।

गन्धर्वरूपमाह विश्वकर्मा “वरदो भक्तलोकानां किरौटी
कुण्डली गदी । कार्यस्तु रूपी गन्धर्वो वीणावाद्य-
रतस्तथा” ।

वासुकेस्तत्रैव “अनन्तो रक्तकायश्च सितपङ्कजमालिकः । शत-
साहस्रभोगोऽहिः शिरःकुवलयान्वितः” ।

तत्रकादिनागरूपमाह मयः “श्वेतदेहश्च कर्तव्यः स्फुरन्भौ-
क्तिकसन्धिभः । रक्ताङ्गः स्वस्त्रिकोपेतः सुतेजास्त्रयको

महान् । कृष्णः कर्कोटक कण्ठे शुक्लरेखात्रयाश्रितः ।
रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशुक्लः सविद्रुमः । शङ्खवर्णो
महापद्मो मस्तके कण्ठशूलधृक् । हेमाभः शङ्खपालः
स्यात् सितरेखाधरो गले । कुम्भिको रक्तदेहस्तु चन्द्रा-
र्द्धकतमस्तकः । द्विजिह्वा वाङ्मयत्सप्रफण्यामणिसम-
न्विताः । स्वस्त्रलधराः सर्वे कुण्डिकापुच्छसंयुताः ।
एकभोगास्त्रिभोगावा ह्येतज्जाताः सुतादयः” ।

पितृणाम् विष्णु धर्मोत्तरे “कुशपद्मविष्टरस्थाः पितरः पिण्ड-
पालिणः” । ते च वायुपुराणोक्ता यथा
“आभास्वरा बर्हिषदो आम्निप्राप्तास्तथैव च । क्रव्यादाः
सोमपाश्चैव आच्यपाश्च तुकास्त्रिनः” ।

विश्वदेवानाम् “ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको घुरिलोचनौ ।
पुङ्खरवा भाद्रवाश्च विश्वे देवा दश स्मृताः । विदेहास्तु
प्रकर्तव्या दक्षिणे वायुपाणयः । कर्तव्या वामभागे
तु शरासनपरायणाः” ।

प्रसङ्गादस्त्ररूपार्थपि नत विश्वकर्मात्तानि यथा

“षड्विंशदङ्गुले खड्गशक्ती तालाधिकौ मतौ । शूल-
पाशौ पद्मशङ्खौ तालमालौ प्रकीर्तितौ । गदा द्वि-
ताला पाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः । वाणो द्वितालको
दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः । कपालं पङ्कजं चर्म पार्श्वं
खड्गोऽङ्गुली मतः । डमरुसुखना षण्टा कुरिका
षोडशाङ्गुला । वज्रं तत् पुरुषसूत्रं पट्टिशोऽतिदृढो
बली । शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहितार्द्धी वृकाश्रिता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ।
खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः । पाशः
अप्रफण्यः सपेपुरुषः पुच्छसंयुतः । ध्वजस्तु पुरुषः पीतो
व्याघ्रतास्यो महाबलः । गदा पीतप्रभा कन्या सुपीन-
जघनस्थला । त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः सभ्रूः श्यामकले-
वरः । शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शुक्लाङ्गः शुभलोचनः ।
हेतिर्बड्ढतिथी सा स्त्री भिन्दिः श्यामतनुः पुमान् । शरः
स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः । घट्टः स्त्री
पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापभृत् । एवमस्त्राणि प्रतानि
जानीयात् परमेश्वरे । उक्तानां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्त्रायु-
धलाञ्छनम् । भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ स्तम्बजम्बौ सदा
बुधैः” ।

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणाम् “धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च
तथैव हि । सितरक्तपीतकृष्णसिंहरूपाः प्रकीर्तिताः” ।
पृथ्व्याः विष्णु धर्मोत्तरे “शुक्लवर्णो महो कार्या दिव्यामर-

भूमिपता । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांगुसदृशाम्बराः ।
रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् । पद्मं करे च
कर्तव्यं भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णाञ्च
कार्यां पृष्ठगता तथा । सर्वोपधिभुता देवी शुक्लवर्णा ततः
स्यता” ।

लवणोदस्य “लवणोदः प्रकर्तव्यो द्विभुजः सर्वसिद्धये । घत्तेऽ-
ञ्जमालिकां दत्त्वे वामे पात्रं तु रत्नभृत् । सोत्तरीयो
पवती च पाटलाभः सुवस्त्रधृक् । बर्हिःपवित्पाणिस्तु
लाभदो भूतिमण्डितः” ।

क्षीरोदस्य “क्षीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः । मकर-
रस्योऽम्बुजन्दन्ने वामे तु कलसं दधत्” ।

दधिमण्डोदस्य “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः ।
दण्डं शङ्खं च बिम्बाणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः” ।

हतोदस्य “हतोदः कपिलो ज्ञेयः कुक्षीरस्यो जटाधरः ।
कशेरुपीतं पात्रञ्च घटं विभ्रान्तु दोर्हये” ।

इन्दुदस्य “इन्दुदोऽत्र प्रकर्तव्यो गोमूत्रसदृशच्छविः । दर्दुरस्यो
घटं दण्डं विभ्रान्तो गीलकुण्डलः” ।

सुरोदस्य “सुरोदो गण्डकान्तस्यो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः ।
सुरं कुण्डिकां विश्वत् द्विभुजो भूतिवर्द्धनः” ।

स्नातूदस्य “स्नातूदो मौक्तिकाभासो दर्दुरस्यो सुवेशधृक् । सु-
क्तास्त्रार्द्धपात्रे च धारयन् सर्पभूषणः । वैदूर्यसदृशाः
सर्वे द्विभुजाः कलसाम्बिताः । पङ्कजस्थाः प्रकर्तव्याः
देवतास्त्रपनाय तु” ।

द्वीपादीनाम् विष्णु धर्मोत्तरात् “द्वीपवर्षवर्षाः सर्वे कामरूपधरा
यतः । प्रेष्टायुधान्दिताः कादरीः स्वस्वच्छिन्नवरा नराः” ।

दिशाम् “पूर्वाः गजगता बाला रत्नवर्णा तु दिग् भवेत् ।
पङ्कजस्था प्रतिज्ञेया करेणुक्रतुहस्तका । वृहद्वक्त्रा
वृहत्काया पद्माभा पूर्वदक्षिणाः । रथस्था दक्षिणाः
पीता तथा स्यात् प्राग्प्रथैवना । चन्द्रगा कृष्ण-
पीता च तरुणी टाम्पपश्चिजः । औषणाद्विच्युता
कृष्णा पश्चिमाः तरुणस्थिता । आसन्नपलिता नीला
सृग्गा तदनन्तराः । श्वेता नरगता वृद्धा तथा भवति
चोत्तरा ७ । अतिवृद्धा वृषस्था च शुक्ला र्धोत्तरा ८ भवेत् ।
अधस्तात् ९ पृथिवीतुल्या चोर्द्धा १० गगनरन्निभा” ।

श्टिक्रपतीनाम् तत्वेन्द्रस्य “चतुर्दन्ते गजे सक्तः श्वेतः कार्यः
सुरेश्वरः । वामोत्सङ्गता कार्या तस्य भार्या शची
नृप ! । नीलवस्त्रा सुवर्णाभा सर्वाभरणवांस्तथा ।
तिर्यग् ललाटकस्ताब्धः कर्तव्यश्च विभूषितः । शक्रश्च-

तुर्भुजः कार्यो द्विभुजा च तथा शची । पद्माङ्गुशौ
च कर्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः । वामं शचीपृष्ठगतं
द्वितीयं वज्रसंयुतम् । वामे शच्याः करे कार्या रस्याः
सन्तानमङ्गरी । दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य
कारयेत्” ।

रश्मनेः “रक्तं जटाधरं वज्रं कारयेद्भूस्ववाससम् । ज्वाला-
मालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम् । चतुर्बाहुं
चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुसारथिम् । चतुर्भिश्च शुकैर्बुक्ते
धूमच्छिन्नरथे स्थितम् । वामोत्सङ्गता स्वाहा शक्रस्यैव
शची भवेत् । रत्नपात्रकरा देवी वज्रेर्दक्षिणहस्तयोः ।
ज्वालात्रिशुले कर्तव्ये त्वक्षमाल्यञ्च वामके” ।

श्यमस्य “सज्जाम्बुदसच्छायः तप्तचासीकरान्वरः । महिष-
स्यश्च कर्तव्यः सर्वाभरणवान् यमः । नीलोत्पलाभां
धूम्रोर्णां वामोत्सङ्गे च कारयेत् । धूम्रोर्णां द्विभुजा
कार्या यमः कार्यश्चतुर्भुजः । दण्डखड्गानुभौ कार्यौ
यमदक्षिणहस्तयोः । ज्वाला त्रिशूला कर्तव्या त्वक्ष-
माला च वामके । दण्डोपरि सुखं कार्यं ज्वालामाला-
विभूषणम् । धूम्रोर्णादक्षिणो हस्तो यमपृष्ठगतो भवेत् ।
वामे तस्याः करे कार्यं मातृलाङ्गं सुदर्शनम् । पाशुं तु
दक्षिणे तस्य चित्रपुत्रं तु कारयेत् । व्यापीच्येषं स्वा-
कारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनी तस्य वामे
पात्रं तु कारयेत् । वामे पाशधरः कार्यः कालो विकट-
दर्शनः” ।

निर्हृतेः “विहृपाक्षो विहृतास्यः प्रांगुर्दंष्ट्रोऽम्बुजाननः । ऊर्ध्वं
केशो खरस्यश्च द्विबाहुर्भीषणाननः । कर्णेन कृष्णरक्ताङ्गः
कृष्णान्वरधरस्तथा । सर्वाभरणवान् दंष्ट्रासङ्घैर्दण्ड-
धरस्तथा । भार्याशतस्रः कर्तव्या देवी च निर्हृतस्तथा ।
कृष्णाङ्गी कृष्णवदना पाशहस्ता तु वामतः” ।

वरुणस्य “सप्तहमे रथे कार्यो वरुणो यादसाम्प्रतिः । क्षि-
म्ववैदूर्यसंकाशः श्वेताम्बरधरस्तथा । किञ्चित्प्रलम्बजठरो
सुक्ताहारविभूषितः । सर्वाभरणवान् राजन् ! महा-
देवश्चतुर्भुजः । वामभागगतं केतुं मकरं तस्य कार-
येत् । क्लृप्तं तु सुषितं मूर्ध्नि भार्या सर्वाङ्गुन्दरी ।
वामोत्सङ्गता कार्या मध्ये तु द्विभुजा नृप ! । उत्पलं
कारयेत् वामे दक्षिणे देवपृष्ठगम् । पद्मपाशौ करे कार्यौ
देवदक्षिणहस्तयोः । शङ्खञ्च रत्नपात्रञ्च वामयोस्तस्य
कारयेत् । भागे तु दक्षिणे गङ्गा मकरस्था सचाभरा ।
देवी पद्मकरा कार्या चन्द्रगौरी वरानना । वामे तु

यसुना कार्यां कूर्मसंस्था सचामरा । नीलोत्पलकरा
सौम्या नीचनीरजसच्चिभाः” ।

वायोः “वायुरम्बरवर्णस्तु तदाकाराम्बरो भवेत् । काष्ठपू-
रितचक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः । गमनेच्छुः शिवा
भार्या तस्य कार्या च वामतः । कार्योऽष्टहीतचक्राङ्कः
कराभ्यां पदनो द्विजः । तथैव देवी कर्तव्या शिवा
परमसुन्दरी । व्याहृतास्तथा कार्यो देवोव्याकुल-
मूर्ध्जः” ।

धनदस्य विष्णुधर्मोत्तरेत् “कर्तव्यः पद्मपत्नाभो वरदो नर-
वाहनः । चामीकराभो वरदः सर्वाभरणभूषितः । ल-
म्बोदरश्चतुर्बाहुर्वामपिङ्गलोचनः । व्यापीच्यवेषः कवची
हारभारी मनोहरः । हे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्तव्ये
शस्त्रधारिणः । वामेन विभवा कार्या भौलिस्तस्यारि-
भर्तृन् । वामोत्सङ्गता कार्यां हृदिदेवीं वरप्रदा ।
देवपृष्ठगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् । रत्नपात्र-
धरं कुर्यात् वामं रिपुनिस्सदनम् । गदाशक्तो च कर्तव्ये
तस्य दक्षिणहस्तयोः । सिंहाकैलक्षणं केतुं, शिविका-
मपि पादयोः । शङ्खपद्मनिधौ कार्यौ सरूपौ निधि-
संस्थितौ । शङ्खपद्माङ्गलिक्तान् वदनं तस्य पार्श्वयोः”

ष्वाकाशस्य “नीलोत्पलामं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्राकैहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्” ।

व्योम्नः “चतुरस्रं भवेन्मूलं ततो वृत्तं महाभुज । तत्तुल्य-
चतुरस्रञ्च मेरुवत् संस्थितं शुभम् । भद्रपीठमयः प्रोक्तो
व्योमभागस्तृतीयकः । स्रग्भ्रवत्तुरस्रस्य मध्यभागः
प्रकीर्तितः । भद्रपीठवदन्त्यच्च तत्र पद्मं निवेशयेत् । सु-
भाएतलं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः । पत्नाएके
न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतोदिशः” ।

भ्रुवस्य “विष्णुरूपधरः कार्यो भ्रुवो ग्रहगणेश्वरः । चक्र-
रश्मिकरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः” ।

रवेः मत्स्यपुराणात् “रविः कार्यः शुभशस्त्रः सिन्दूराखण-
सुप्रभः । व्यापीच्यवेषः स्वाकारः सर्वाभरणभूषितः । चतु-
र्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंहृतः । कर्तव्या रशना चास्य
पानीयाङ्गेति संज्ञिताः । रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामद-
क्षिणहस्तयोः । जङ्घे स्रग्दामसंस्थाना सर्वपुष्पचिता
शुभा । स्वरूपरूपः स्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गले भागे कर्तव्याश्चातिपिङ्गलः । व्यापीच्य-
वेषो कर्तव्यो तावुभावपि यादव ! । तयोर्मुनिं च वि-
न्यस्तौ करौ कार्यौ विभावसोः । लेखनीपत्रके कार्ये

पिङ्गलश्चातिपिङ्गलः । चर्मशूलधरो देवस्तथा यत्नादि-
धीयते । सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारश्चास्य कर्तव्यास्तनयास्तस्य पार्श्वयोः । रेवन्तश्च यम-
श्चैव मनुद्वितयमेव च । ग्रहराजो रविः कार्यो य-
हैर्वा परिवारितः । राज्ञी सवर्णा छाया च तथा देवी
सुवर्चसा । चतस्रश्चास्य कर्तव्याः पत्राश्च परिपार्श्वयोः ।
एकचक्रे च सप्ताश्वे षडश्वे वा रथोत्तरे । उपविष्टस्तु
कर्तव्यो देवोद्धारणसारथिः” ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदलद्वयः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः” ।

चन्द्रस्य मत्स्यपुराणे “चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः
प्रभुः । चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणभूषितः । कुसुदौ
च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः । कान्तिमूर्त्ति-
मती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे । वामे शोभा तथा
कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं
वामपार्श्वेऽर्कवङ्गवेत् ! दशाश्वे च रथे कार्योद्विचक्रे
वरसारथौ” । विष्णुधर्मोत्तरे तु
“श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणि-
द्विर्बाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी” ।

भौमस्य मत्स्यपुराणात् “भौमोऽग्निहस्त्यः कर्तव्यस्त्वशास्त्रे
काञ्चने रथे” । विष्णुधर्मोत्तरे

“रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो
मेघगमो वरदः स्याद्भ्रातृवत्” ।

बुधस्य “विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमहस्त्ये तथा रथे” ।

“गुरोः “तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च दृहस्पतिः । पुस्तकं
चाक्षुमालाञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । सर्वाभरणयुक्तश्च
तथा धीताम्बरो गुरुः” ।

शुक्रस्य “व्यष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोरमे । शुक्रः
श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा । द्वौ करौ कार्यतौ
तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ । दशाश्वे वा रथे कार्यो राजते
श्वेत्पुनन्दनः” ।

शनेः “क्षणावासास्तथा क्षणः शनिः कार्योऽसिताननः । दण्डा-
क्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः । काष्णायमे रथे
कार्यस्तथैवाष्टरङ्गमे” ।

राहोः “रौष्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो विचक्षणैः ।
कम्बलं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् । करमेकन्तु
कुर्याच्च शस्त्रगून्यन्तु दक्षिणम्” ।

केतोः “विशुकसंज्ञात् “भौमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं

विजानता । केवलं चास्य कर्तव्याः दश राजंस्सुरङ्गमाः ।
 शुकपक्षस्य प्रतिपदः “तिथयोद्घातुनोच्यन्ते प्रतिपद् द्विभुजा-
 रूपा । मेघमा शक्तिपात्रा सा सितपद्मादिमा मता” ।
 द्वितीयायाः “द्वितीया हंसगा शुभ्रा पात्रपुस्तकधारिणी” ।
 तृतीयायाः “तृतीया वृषगा गौरी शूलपात्रधरा मता” ।
 चतुर्थ्याः “नीलोत्पलदलाभासा चतुर्थी मूषकस्थिता । परशुं
 विभ्रती पात्रं पीतवस्त्राऽहंसयुता” ।
 पञ्चम्याः “पङ्कजस्या प्रवालाभा फणामस्तकभूषणा । शङ्खं
 सुद्रीं तथा पाशं विभ्राणा पञ्चमी मता” ।
 षष्ठाः “मयूरगाऽरूपा धरो पात्रकुक्कुटधारिणी” ।
 सप्तम्याः “ताम्रवर्णाजपात्रा सा हयस्या सप्तमी मता” ।
 अष्टम्याः “अष्टपात्रधरा गोस्या गोल्लीरधवलाऽष्टमी” ।
 नवम्याः “नवमी सिंहगा शुभ्रा पाशपात्रधरा शुभा” ।
 दशम्याः “कृष्णवर्णा लुलापस्या दशमी दण्डपात्रिणी” ।
 एकादश्याः “एकादशी ऋगाजस्या तुला-कर्त्तरिकायुता ।
 सिंहाननाऽरूपागला-तुन्दला लासिनी परा” ।
 द्वादश्याः “द्वादशी गरुडाकृदा मेघवर्णारपात्रिणी” अरं, चक्रम्
 त्रयोदश्याः “चापबाणधरा गौरी मकरस्या त्रयोदशी” ।
 चतुर्दश्याः “अजस्या पाटलाभा सा पलपात्रसुरामृता ।
 नीलकण्ठेन्द्रगोपामलोचनेयं चतुर्दशी” ।
 पौर्णमास्याः “शशगा पूर्णिमा शुभ्रा भौक्तिकाभरणान्विता ।
 सुधापूर्णघटा धीर ! वामदक्षिणबाहुका” ।
 कृष्णप्रतिपदः “धूसरा कृष्णपद्माद्या मारसंस्था चतुर्मुखा ।
 अक्षसूत्रं सुवं पुत्रीं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा” । [खण्डिका] ।
 कृष्णद्वितीयायाः “द्वितीया कुसुदाभासा अक्षस्या साक्षकु-
 कृष्णतृतीयायाः “तृतीया तार्य्यागा नीला शङ्खपात्रधरा
 द्विदोः” । [धत्तेऽक्षमालिकां दण्डं पाशं पात्रञ्च दंष्ट्रिणी” ।
 कृष्णचतुर्थ्याः “चतुर्थी कञ्जलाभा सा महिषस्या चतुर्भुजा ।
 कृष्णपञ्चम्याः “माहस्या चन्द्रगौराभा पञ्चमी साक्षकुखण्डिका” ।
 कृष्णषष्ठाः “त्र्यम्बकी मयूरगा रक्ता शक्तिकुक्कुटधारिणी ।
 राकास्या द्विभुजा प्रथी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल-
 कण्ठा सा जटाखण्डेन्दुभूषिता” ।
 कृष्णसप्तम्याः “इभस्या सप्तमी गौरी द्विभुजा वज्रपात्रिणी” ।
 कृष्णाष्टम्याः “प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णपीवा सितानुशुका ।
 अक्षं खड्गं तथा खेटं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा” ।
 कृष्णनवम्याः “सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पात्रतर्जनी” ।
 कृष्णदशम्याः “सिंहासनस्थिता शुभ्रा दशमी पीतकुण्डला ।
 ज्ञानसद्राक्षपात्रेयं पीतवस्त्राक्षमालिनी” ।

कृष्णैकादश्याः “एकादशी वृषस्याजनीलशुभ्रारशूलिनी” ।
 कृष्णद्वादश्याः “ताम्रवर्णा रघाकृदा पात्रखेटासिपङ्कजा ।
 द्वादशी शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता” ।
 कृष्णत्रयोदश्याः “अशोककलिकाबाणचापपात्रा त्रयोदशी ।
 मेचकाजासना श्यामा हरिद्वस्त्रा मदालसा । गदापात्र-
 धरा गौरी निधिस्था वा त्रयोदशी” ।
 कृष्णचतुर्दश्याः “द्विभुजा तुरगाकृदा कृष्णवर्णा चतुर्दशी ।
 खड्गभङ्गधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा” ।
 अमावस्यायाः “अमावास्या विधातव्या द्विदोर्भरकतप्रभा ।
 दर्भासनस्थिता चेयं दर्भपिण्डधरा कृशा” ।
 नक्षत्राणाम् अश्विन्याः “अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि
 समासतः । तत्रादावश्विनी ज्ञेया पद्मपत्रनिमा शुभ्रा ।
 अशुवक्त्रास्वजाकृदा द्विभुजा च सिताम्बरा । दक्षे
 द्विबोधोपात्रं विभ्रती पुस्तकं करे” ।
 भरण्याः “भरणी महिषाकृदा गजवक्त्राङ्गनप्रभा । दण्ड-
 पाशधरात्वया रक्तदक् परिकीर्तिता” ।
 कृत्तिकायाः “कागस्या कागवक्त्रास्या पिङ्गभ्रूकेशलोचना । सुत्रं
 शक्तिञ्च विम्राणा पीनाङ्गजठराऽरूपा । कृत्तिका कीर्तिता
 चेयं स्वर्णमालाविभूषणा” ।
 रोहिण्याः “रोहिणी तृहिनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा ।
 सुत्रकुण्डोधरा देवी कीर्तिता हारभूषणा” ।
 ऋगशीर्षायाः “ऋगानना हयास्या वा नागवक्त्राऽऽपहायर्णा ।
 गृध्रस्या चन्द्रगौराभकुण्डलाजपमालिनी” ।
 आर्द्रायाः “शुशुखी कृष्णवर्णा तु रक्ताद्रां शूलपात्रिणी । नील-
 वस्त्रा वृषाकृदा चास्थिमालाविभूषणा” ।
 पुनर्वसोः “शूकरास्यो विडालस्यो गौरवर्णः पुनर्वसुः । सुत्र-
 वज्राङ्कुशाभीतीर्विभ्राणः परिकीर्तितः” ।
 पुष्यस्य “कागाकृदश्च मेघाभः पुष्योऽयं मधुपिङ्गदक् । अक्ष-
 चण्डासनीकुण्डलीं दधानोऽत्र चतुर्भुजः” ।
 अश्लेषायाः “कोकास्या वा विडालास्या रक्ताऽश्लेषा चतुर्भुजा ।
 अक्षकुण्डोधरा हाभ्यां सर्पलिङ्गनधारिणी” ।
 मघायाः “कपिवक्त्रा मघा श्यामा कशाङ्गी च महोदरा ।
 दर्भपिण्डधराऽजस्या द्विभुजेयुदतीरिता” ।
 पूर्वफाल्गुन्याः “पूर्वा हृक्षिसुखा स्तस्या शुकनासाइयाऽ-
 रूपा” । स्तः खड्गः चक्रं वा ।
 उत्तरफाल्गुन्याः “व्याघ्राननोत्तरा गोस्या शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा ।
 द्व्यक्षिणी सुत्र-खट्वाङ्गधारिणी परिकीर्तिता” ।
 हस्तस्य “गौरास्यो लुलापास्यो हस्तनामा हयस्थितः ।

अक्षयज्जुभुजदन्वो भूषितः परिकीर्तितः । ललापो महिषः
 चित्रायाः “व्याघ्रास्या महिषाकूटा चित्रा गौरी चत-
 र्भुजा । अक्षकुण्डली सपुत्री च सुधापूर्णवटान्विताः” ।
 खात्याः “महिषस्या रुद्राकूटा गौरी श्यामायवा मता ।
 पीना चतुर्भुजा खाल्यत्वाद्गुशध्वजपालिणी” ।
 विशाखायाः “हृद्यक्षवदना रक्ता नाभिपादान्हेमभा । मेघ-
 क्कामस्थिता सेय विशाखाद्गुशध्वजिणी । वामे, शक्ति-
 मधः पात्रं विभ्राणा हेमभूषणा” ।
 अतुराधायाः “हरिस्था च विडालास्या द्विभुजाञ्जव-
 जिणी । मूर्ध्नादिनाभिपादान्श्यामगौरी क्रमेष त ।
 अतुराधा परिज्ञेया पद्मरागविभूषणा” ।
 ज्येष्ठायाः “श्रीतवर्णा गजाकूटा भक्तास्या वा रुद्रानना ।
 अक्षसूत्रं पवित्र्यते वामे ज्येष्ठाङ्गु शं शये” ।
 मूलस्य “मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुण्डलमहन्म । खड्ग-
 खेटधरं चोपं द्विभुजञ्च वृकाननम्” ।
 पूर्वाषाढायाः “कुम्भीरवदना नीला सर्कटस्या चतुर्भुजा ।
 अक्षसूत्रं कजं पायं पात्रं या विभ्रती सदा । पूर्वा-
 षाढा ससृष्टिषा पीतवस्त्राञ्जभूषणा” ।
 उत्तराषाढायाः “सर्पगा चोत्तराषाढा गौरवर्णा सुह-
 मिणी । नागवज्रजटाजूट-स्पर्शकुण्डलभूषिता । अक्ष-
 नागधरा दक्षे वामे पुत्री सकुण्डिका” ।
 अश्लिजितः “अभिजित् कुसुदाभासा नक्रवक्त्रा त हंसगा ।
 वरम्बु कपुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा” ।
 एवणस्य “नीलरक्तं तुरगाकूटः प्रवणो सर्कटाननः । शङ्ख-
 चक्रगदाजानि विभ्राणः स्वर्णभूषणः” ।
 धनिष्ठायाः “तम्रचामीकराभासा निधिस्या पद्मजासना ।
 पद्मविम्बाधरा तन्वो पीनोन्नतपयोधरा । दीर्घवेणी
 सपुष्पा सा मौक्तिकाभरणान्विता । चारुनेत्रा सुवे-
 षाढ्या द्विभुजा वसनाख्या । वराभवान्विता सौम्या
 धनिष्ठा परिकीर्तिता” ।
 शततारायाः “शुभ्रा मकरगाङ्गास्या द्विभुजा पाशपालिणी ।
 पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्तिता शततारका” ।
 पूर्वभाद्रपदायाः “पूर्वा भाद्रपदा शुभ्रा गोवक्त्रा क्कामगा-
 मिनी । मेघशीर्षधरा सेयं वीधुपात्रञ्च विभ्रती” ।
 उत्तरभाद्रपदायाः “गर्वाभासा वृषाकूटा सिता भाद्रपदो-
 त्तरा । पात्रञ्च उमरन्वत्ते द्विभुजेयसृदीरिता” ।
 रेवत्याः “रेवती करभास्या स्थात् द्विभुजा हस्तिगामिनी ।
 प्रसूतं कुण्डिकां धत्ते श्रीतवर्णा महास्रना” ।

योगानां विष्कम्भस्य “विष्कम्भः प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु
 षड्भुजः । रक्तासो नीलकण्ठस्तु वृत्तनेत्रः सुभीषणः ।
 विशालभालो दीर्घाङ्गस्तुङ्गनासो जटाधरः । लम्बकर्ण-
 न्दूनीलोत्पलस्पर्शरत्नजकुण्डलः । सुस्रनीवेन्द्रगोपाभवसनः
 स्वर्णभूषणः । रुद्रं प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीमिह ।
 तृतीये कुलिशं पाण्यौ वामाद्यो टङ्गमेव च । श्रुतवक्त्रं
 द्वितीये च तृतीये चासूतं घटम् । विभ्राणः पूजनी-
 योऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः । कार्यं निष्पत्तये नून-
 मन्यथा विघ्नदायकः” ।
 प्रीतेः “प्रीतिनामा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसन्निभः । श्रुतवक्त्रो
 विशालाक्षो लम्बकर्णन्दुःखरुडलः । भावेऽलितिलकंपेतः
 सौम्यो सुक्ताविभूषणः । श्रुतवक्त्रो जटामौलिरष्टबाहु-
 र्दकौदरः । वन्द्युजीवोत्पुष्पाङ्गमल्लिकामार्दिमं यमे ।
 द्वितीये मोदकं पाण्यौ तृतीये कदलीफलम् । चतुर्थे
 पद्मजञ्चैव वामाद्यो चासूतं घटम् । द्वितीये चात्र वै
 पात्रं सोमपूर्णं मनोहरम् । तृतीये कुलिशं हस्ते चतुर्थे
 चात्र वैश्वजम् । दधानो भूतये प्रीत्यै सर्वतापनिवृत्तये” ।
 आयुष्मतः “आयुष्मास्तु तृतीयोऽयं मौक्तिकाभोऽरुणोदरः ।
 श्रीमवस्त्रान्वितश्चैव सुक्तासौवर्णभूषणः । द्विभुजः
 प्रथमे दक्षे चाक्षसूत्रञ्च मौक्तिकम् । दूर्वामत्र द्वितीये वै
 तृतीये चूतपल्लवम् । चतुर्थे पद्मजञ्चैव पञ्चमे चातपत्र-
 कम् । सुधाकुम्भन्तु वामाद्यो वीजपूरपरिधानकम् । पात्रं
 दध्यक्षतोपेतं द्वितीये करपल्लवे । तृतीये श्रीफलं हस्ते
 प्रतुर्थे पविमेव च । पञ्चमे चामरं हस्ते स्वर्णदण्डं
 सितं शुभम् । धारयन्नेष वै पूज्यो भोगायुष्यविवृद्धये” ।
 सौभाग्यस्य “सौभाग्याख्यश्चतुर्थोऽत्र स्फटिकाभस्त्रलोचनः ।
 श्कन्वारणो महासलः सुन्दरः कुसुदाम्बरः । दशत्राञ्ज
 रयञ्जाकौ (यमे) प्रथमे श्रीफलं करे । अक्षसूत्रं प्रवा-
 लोत्थं द्वितीये करपल्लवे । तृतीये कमलं हस्ते चतुर्थे वा-
 णवारकम् । पञ्चमे शक्तिमत्रैव वामाद्यो पात्रमेव च ।
 द्वितीये चासूतं कुम्भं तृतीये तु प्रकीर्णकम् । चतुर्थे
 दर्पणं हस्ते वेणुदण्डञ्च पञ्चमे । विभ्राणः सौम्य
 सौभाग्यदृश्ये चायुषे शिवे” । (पूजनीय इति शेष)
 शोभनस्य “शोभनः पञ्चमो योगः श्रुतवक्त्रो वशी बली ।
 शेषारुणः कशाङ्गश्च प्रवालकृतकुण्डलः । शोणसुक्ताम्बर-
 श्चैव सुक्ताविभूषणः । अक्षसूत्रं सुहृभोत्थं प्रथमे
 दक्षिणे करे । द्वितीये पद्मजं हस्ते तृतीये श्रीफलं
 यत्रे । तृर्थे शक्तिं कराम्भोजे वामाद्यो वै कण्ठजम् ।

द्वितीये स्वर्णजं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम् । चतुर्थे चामरं पाणौ धारयन्नष्टदोरिति । पूजनीयो महाभक्तप्रा सोख्यभौभाग्यद्वये” ।

अतिगण्डस्य “अतिगण्डाभिधयाथ षष्ठो योगः प्रतीयते । गण्डारुणश्चितः क्रूरः कृष्णवक्त्रोऽर्कभूषणः । स्थूलो विद्वन्मुक्तिस्तुङ्गनासिकोऽरुणभूषणः । पिङ्गशस्त्रजटामौलिः षड्भुजः कटिस्तम्बवान् । अक्षस्तम्बं यमादिस्ये लोहजं करपङ्कजे । एषां मृगं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम् । पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च । पताकान्तु तृतीये वैदधानः कृष्णलोहिताम् । पूजनीयो महाभक्तप्रा दृष्टभीतिनिवृत्तये” ।

सुकर्मणः “चतुर्भुजः सुकर्म वै श्वेतवाङ्मरुतः । नील-शुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः । रुद्राश्रमालिका-माकौ (यमे दत्ते) प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये क्रमलं पाणौ वामादौ दण्डमेव च । पताकामत्र वै हस्ते द्वितीये सु-मनोहरा । विभ्रान्तु द्वये नृणां कर्मरम्भशुभप्रदः” ।

श्रुतेः “धृत्वाख्यश्चाष्टमो योगः कथ्यते वसुवाङ्कः । भाला-रुणस्तु सर्वाङ्गे श्वेतवर्णोऽरुणाम्बरः । स्वर्णसुक्तेन्द्री-लाट्टो विद्रुमान्वितभूषणः । सुक्ताक्षमालिकां दत्ते प्रथमे रत्नसुद्विके । द्वितीये श्रीफलं पाणौ तृतीयेऽशो-कपङ्कजम् । चतुर्थे हेमजं दण्डं वासाद्ये वै कमण्ड-लुम् । द्वितीये चास्त्रतं पात्रं तृतीये चास्त्रजं करे । पताकामत्र वै तुर्यं विभ्राणः श्रीविद्वये” ।

शूलस्य “नवमः शूलनामाथ कथ्यते व्यक्तभागतः । तास्वा-रुणगलश्चैव श्वेतवर्णः कभोरः । भालरेखात्रयश्चैव त्रिजटो नीलकुन्तलः । अर्कहस्तो यमादिस्ये त्रिशूलं चातिभीषणम् । द्वितीये सुहरं पाणौ तृतीये चाक्ष-स्तम्बकम् । चतुर्थे शङ्खलामत्र पञ्चमे दण्डमेव च । षष्ठे चैवाम्बुजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे । दृङ्गं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम् । सन्दंशन्तु करे तुर्यं पञ्चमे चैव दर्पणम् । पताकामत्र वै षष्ठे धारयन्नेष पुजितः । भवेदतिदद्याथाय वैरविध्वस्तये नृणाम्” ।

दण्डस्य “गण्डाख्यः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमत्र हि । गण्डः शुभारुणाङ्गस्तु षड्भुजो मेचक्राम्बरः । हरि-न्नाग्निविभूषाट्टो नीलविद्रुमकुण्डलः । अक्षस्तम्बं यमा-दिस्ये द्वितीये चन्द्रहासकम् । तृतीये वारिजं नीलं वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये खेटकं हस्ते पताकाञ्च तृतीयके । दधानो यज्वनस्तुष्टौ रोगानिद्विद्वत्तये” ।

दृङ्गः “एकादशस्तु दृङ्गाख्यः कथ्यते । इरसचन्द्रोः । पाटा-रुणोऽपरश्वेतो भालविक्षीर्णमण्डलः । विचलवसनो-पेतो सुक्ताशौवर्णभूषणः । अक्षस्तम्बं यमादिस्ये द्वि-तीये चास्त्रतं षट्म् । तृतीये नन्दकं पाणौ चतुर्थे बाणमेव च । पञ्चमे सुहरश्चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे कम्बुमत्रैव पङ्कजश्चाष्टमे शये । कुण्डिकाभादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्त्तिकम् । पञ्चमे दृङ्गमत्रैव षष्ठे चैव विषाणकम् । सप्तमे चापमत्रैव पताकामष्टमे करे । विभ्राणः अथसो दृङ्गौ चायुर्गोत्रधनस्य च” ।

ध्रुवस्य “द्वादशो ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते । वक्षः-स्यलारुणश्चैव श्वेतसर्वाङ्ग एव च । साङ्गिधवसनोपेतो हेमसुक्ताविभूषणः । चतुर्दशभुजोपेतो दक्षिणाद्येऽ-क्षस्तम्बकम् । द्वितीये तु कजं खड्गं तृतीये चैव सुहर-रम् । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चैव पङ्कजम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं शये । पात्रं शौल्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम् । दृङ्गं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्त्तिकम् । पताकामत्र वै हस्ते पञ्चमे वरलक्षणे । षष्ठे मनोहरादयं सप्तमे चक्रमादधत् । पूजनीयो महाभक्तप्रा लक्ष्मीस्यैर्थादिहेतवे” ।

व्याघ्रातस्य “कथ्यते चाधुना योगो व्याघ्राताख्यस्तयोदशः । नाभ्यङ्गं लोहितशायं श्वेतपूर्वस्त्रिलोचनः । अन्त-श्चेतारुणप्रान्तवसनः स्तूर्यकुण्डलः । गले स्फटिकमालो-ऽशौ शेषरुद्राक्षभूषणः । मणिवन्धेऽलिवर्णस्तु षड्भुजः कुटिलाननः । पङ्कजं प्रथमे दत्ते द्वितीये परशुं शये । तृतीये चात्र वै पाशं वामे पात्रमिच्छादिमे । द्वितीये चास्त्रतं कुम्भां तृतीये चाङ्गुशं शये । विभ्राणोऽयं महापुण्यः कार्यभ्रंशनिवृत्तये” ।

हृष्येणस्य “सधुना कथ्यते योगो हृष्येणख्यस्तदशः । जानूङ्गं लोहितशायं तत्पूर्वं श्वेतएव च । पाटलाभांशुकोपेतो सुक्ताशौवर्णभूषणः । भुजद्वादशकोपेतो लम्बकर्णो वि-शालदम् । कौस्तुभं प्रथमे दत्ते द्वितीये चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे बाणमेव च । पञ्चमे श-ङ्खमत्रैव षष्ठे पाशं कराभुजे । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चास्त्रतं षट्म् । तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्त्तिकम् । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे चैवाङ्गुशं शये । विभ्राणः अथसि भूल्यै मानोन्नत्यै सुखाय च” ।

वज्रस्य “अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रसंज्ञकः । श्वेताहि-

काङ्क्षी विश्वाणः लक्षणपीवोऽरुणाननः । रोचनावसनो-
मेतो विद्धकर्णस्त्रिलोचनः । वज्रवैदूर्यभूषाट्टः कटि-
स्त्रवसमन्वितः । जटां त्रिवलयं विश्वत् दिग्भुजः प-
रितो बली । अक्षस्रत्वं यमादिस्थे द्वितीये बाणमेव
च । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये । पञ्चमे
परशुं पाणौ वामाद्ये चास्रत्वं घटम् । द्वितीये कार्मुकं
चैव तृतीये पात्रसुत्तमम् । चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे
पाशमेव च । विश्वद्विजयसौख्याय लक्ष्मीसन्धानद्वये” ।

सिद्धे: “कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः । पाद-
जङ्कारुण्योर्द्धं श्वेतवर्णः शुभाननः । दिग्भुजो लो-
हितपीवो लोहितनिहितास्वरः । सुक्ताहारमणि-
स्तरुर्भूषणः सोमकुण्डलः । श्रीफलं प्रथमे दक्षे द्वितीये
चैव पङ्कजम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे बाणमेव
च । पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पात्रमिहादिमे ।
द्वितीये चास्रत्वं कुम्भं तृतीये चैव चामरम् । चतुर्थे
चैव कोदण्डं पताकामिह पञ्चमे । दधानः सिद्धये नृणां
वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः” । (अस्यासृगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य “व्यतीपाताभिधश्चैव योगः सप्तदशस्त्रिह । क-
स्रुहेन लोहितश्चायं श्वेतपीवोऽलिभाननः । शुद्धमा-
ञ्जिष्टवसनो नीलस्तरुर्भूषणः । अष्टादशभुजो देवो
शुक्रटीकुटिलाननः । दातृमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये षोड-
शभेदनम् । अक्षस्रत्वं तृतीये तु तृये बाणं मनोहरम् ।
पञ्चमे शङ्खलां लौहीं षष्ठे कवचमेव च । सप्तमे सु-
द्वगरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे । कुहालं नवमे हस्ते
शङ्खकामादिभोत्तरे । पात्रं द्वितीयके चैव स्वरुक्कुम्भं
तृतीयके । चतुर्थे कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्तिकामिह ।
सुसलन्तु करे षष्ठे सप्तमे टङ्कमेव च । अष्टमे च ध्वजं
हस्ते नवमे प्राङ्कुटं शये । दधानो वैरिवर्गस्य ध्वस्तये
चैव स्त्रिये । यज्वनः पुत्रमन्त्र्यै लक्ष्मीभोगसुखाय च
परीयसः “अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः । आ-
कण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितपीव एव च । श्वेतवक्त्रो वि-
शालालो लम्बकर्णेऽर्ककुण्डलः । स्वर्णभरणभूषाट्टो
लक्षणाभेकसंयुतः । अक्षस्रत्वं यमादिस्थे द्वितीये वीज-
पूरकम् । चन्द्रहार्मं तृतीये तु तृये बाणं कराम्बुजे ।
पञ्चमे शङ्खमत्त्रैव षष्ठे परशुमेव च । सप्तमे सुद्वरं हस्ते
चाष्टमे दातृमेव च । नवमे चात्र वै शङ्खं दशमे
कमलं करे । एकादशे पविञ्जात्र हादशे हलमेव च ।
दण्डं तयोदशे हस्ते शक्तिमस्तं चतुर्दशे । कर्जं पञ्च-

दशे हस्ते षोडशेऽथ त्रिभुलकम् । घटं वामादिमे पाणौ
पात्रमत्र द्वितीयके । तृतीये खेटकञ्चैव तृये कार्मुकमेव
च । चक्रन्तु पञ्चमे हस्ते षष्ठे चैव कुठारकम् । सप्तमे
टङ्कमत्त्रैव चामरञ्चाष्टमे शये । नवमे डमरुञ्चैव दशमे
चात्र वल्लकीम् । एकादशे शृङ्गिञ्चैव द्वादशे सुसलं
शये । तयोदशे तु वै पाशं गटामत्र चतुर्दशे । दर्पणं
तिथिमे हस्ते ध्वजमत्त्रैव षोडशे । दधानः श्वेतसे
भूयै सर्वभोगसुखाय च” ।

परिषस्य “एकोनविंशकञ्चात्र कथ्यते परिषोऽनघ ! । पादजा-
न्वन्तशुभ्रोऽसौ श्रुतवक्त्रो जटावरः । मध्यारुणोदरे
नीलरेखासंयुत एव च । नीलास्वरो महासत्वो हेम-
रत्नजकुण्डलः । सुवर्णभूषणोपेतो षड्भुजः क्रूर-
दर्शनः । गटामाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये परिषं शये ।
तृतीये कमलं पाणौ वामाद्ये पात्रमेव च । द्वितीये
पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम् । विश्वाणः शत्रु-
नाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये” ।

शिवस्य “अथ विंशतिभो योगः शिवाख्यञ्चात्र कथ्यते ।
शुभ्रवर्णस्त्रिनेत्रस्तु सौक्तिकाभरणान्वितः । दक्षिणे प्र-
थमे हस्ते वीजपूरं मनोहरम् । अक्षस्रत्वं द्वितीये
च तृतीये कम्बुमेव च । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे
चन्द्रहासकम् । सुद्वगरञ्च करे षष्ठे सप्तमे परशुं शये ।
कुहालमष्टमे पाणौ नवमे दातृमेव च । दशमे चात्र वै
शङ्खं पविमेकादशे त्विह । द्वादशे पञ्चशाखां वै
षोडशभेदनमेव च । तयोदशे हलञ्चैव शक्तिमस्तं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाम्बुजं त्विह ।
त्रिगुलं सुनिचन्द्रे (१७) च वसुचन्द्रे (१८) च तोमरम् ।
वामादिमे शये पात्रं द्वितीये चास्रत्वं घटम् । तृतीये
चक्रमत्त्रैव चतुर्थे वै शरासनम् । पञ्चमे खेटकं हस्ते
षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे । कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्कुट-
ञ्चाष्टमे त्विह । नवमे चामरं शुभ्रं दशमे डमरुन्त्रिह ।
शृङ्गिमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम् । अष्टादशे
शये कुलं विश्वाणः शान्तिद्वये” । (अत्र तयोदशादिसप्त-
दशान्त्वामहस्तानां चिह्नवाक्यानि सुद्वितपुस्तके पतितानि
विश्वकर्मशास्त्रे दृश्यानि) ।

सिद्धस्य “एकविंशोऽधुना योगः सिद्धिनामाभिधीयते । जवा-
कुसुमसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः । जटाभिरष्टभिस्तस्य
सुकटः खण्डचन्द्रयुक् । शोणशुभ्रंशुकोपेतः स्फाटि-
काभरणान्वितः । वसुपञ्चभुजः २८ सौम्यस्तुन्दिलः सर्व-

लक्षणः । तोमरश्चादिमे दक्षे द्वितीयेऽत्र त्रिशूलकम् ।
तृतीये पङ्कजं पाणौ तुर्ये दण्डं सुवर्षजम् । पञ्चमे
तु करे शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये । सप्तमे कुलिशं
हस्ते शङ्खमत्रैव चाष्टमे । नवमे दातृमत्रैव दशमे तु
परश्वधम् । सुद्वरं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम् ।
त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमत्र चतुर्दशे । कुम्भं वामा-
दिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये । पात्रन्तु नवमे हस्ते
दशमे वै कुठारकम् । दण्डमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव
खेटकम् । त्रयोदशे शये चापं चक्रमत्र चतुर्दशे । धार-
यन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यश्रिये जये" । (अत्र तृतीया-
द्याष्टमाल्पवामहस्तचिह्नवाक्यानि सुद्विपुस्तके पतितानि
विश्वकर्मशास्त्रे दृश्यानि) ।

साध्यस्य "साध्यो द्वाविंशकश्चैव कथ्यते योग एव सः । शुभ-
वर्णां विशालाक्षो वज्रिरेखगलाननः । कौसुम्भवसुनो-
पेतो वज्रवैदूर्यकुण्डलः । वेदवज्रभुजोपेतो मेखलाने-
करत्रयुक् । अक्षमूलं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम् ।
तृतीये शक्तिमत्रैव तुर्ये चैव त्रिशूलकम् । पञ्चमे
मायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे पङ्कजं
पाणौ दण्डमत्रैव चाष्टमे । नवमे तोमरं पाणौ
दशमे शक्तिमेव च । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शङ्ख-
मेव च । त्रयोदशे शये खड्गं परशुन्तु चतुर्दशे । करे
पञ्चदशे रस्ये सुद्वरं कठिनाङ्गुली । षोडशे दातृमत्रैव
शङ्खं सप्तदशे त्विह । वामादिमे करे कुण्डलीं द्वितीये
पात्रमेव च । तृतीये चाभयं हस्ते तुर्ये डमरुमेव च ।
पञ्चमे कार्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्गुशं शये । सप्तमे
तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च । नवमे कुन्तमत्रैव
दशमे तु गदामिह । सुसलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव
चामरम् । त्रयोदशे करे खेटं कुठारन्तु चतुर्दशे । दण्डं
पञ्चदशे पाणौ षोडशे चैव दर्पणम् । चक्रं सप्तदशे
हस्ते दधानः श्रीविद्वज्ये" ।

शुभस्य "शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चात्रैव कथ्यते । नील-
कालिकशोणस्तु सौक्तिकाभस्त्रिलोचनः । शोणरेखा-
ङ्कितपीवः शोणशुभ्रांशुकवृत्तः । सुक्ताविद्रुममाणिक्य-
भूषणः स्वर्णकुण्डलः । दातृशङ्खाङ्कसंयुक्तो जटाकपि-
लमण्डलः । वरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षमूल-
कम् । तृतीये च त्रिशूलं वै तुर्ये बाणं कराम्बुजे ।
पञ्चमे पङ्कजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च । सप्तमे शक्तिम-
त्रैव दण्डं वै चाष्टमे करे । नवमे तोमरं हस्ते दशमे

शङ्खिकाभिह । हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमत्र हि ।
दातृं त्रयोदशे हस्ते सुद्वरं च चतुर्दशे । शङ्खं
पञ्चदशे पाणौ षोडशे तु परश्वधम् । अभयं चादिमे
वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये पात्रमत्रैव तुर्ये
कार्मुकमेव च । पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्गुश-
मेव च । सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे ।
नवमे पानपात्रञ्च दशमे कुन्तमेव च । गदामेकादशे हस्ते
द्वादशे चैव खेटकम् । चामरं मन्मथे १३ पाणौ दण्डमत्र
चतुर्दशे । चक्रं पञ्चदशे चैव षोडशे तु कुठारकम् ।
विभाषो मुक्तये पुष्यः सौन्दर्याय सुखाय च" ।

शुकस्य "चतुर्विंशतिमशाल शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना । चिबुके
लोहितशायं चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । जटासुकुटख-
ण्डेन्दुनीलरेखासुधाधरः । सिन्दूरवदनोपेतो भाला-
लितिलकाङ्कितः । प्रवालमौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्ठकौ-
स्तुभः । खवज्जिह्वाङ्कसंयुक्तो रत्नचन्द्रासमन्वितः । शूर्पा-
क्षमालिकां यान्ये प्रथमे करणज्वे । द्वितीये च त्रिशूलं
वै तृतीये बाणमेव च । परश्वधं करे तुर्ये पञ्चमे
शङ्खमेव च । सुद्वरं चात्र वै षष्ठे सप्तमे दातृमेव च ।
अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम् । दशमे
शङ्खमत्रैव तोमरं रुद्रमस्ति । द्वादशे तु करे दण्डं
शक्तिमत्र त्रयोदशे । चतुर्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे
कजम् । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये पात्रमेव च ।
तृतीये कार्मुकं पाणौ तुर्ये चैव कुठारकम् । पञ्चमे
चक्रमत्रैव षष्ठे दण्डं कराम्बुजे । सप्तमे चामरं पाणौ
खेटकं चाष्टमे शये । नवमे तु गदामत्र दशमे चाऽष्टतं
घटम् । कुन्तमेकादशे हस्ते द्वादशे पात्रमेव च । त्रयो-
दशे शृङ्गां चैव दर्पणञ्च चतुर्दशे । ध्वजं पञ्चदशे
हस्ते दधानस्तु मन्त्राय च" ।

ब्रह्मणः "पञ्चविंशतिभो योगो ब्रह्मनामा प्रतीयते ।
शोणोरः पाण्डुराभेषु चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । नील-
कालिकशोणस्तु श्रीवासुदेवस्त्रिलोचकः । जटालयप्रल-
म्बोऽसौ सौम्यः प्रहसिताननः । ताम्बवर्णांशुकोपेतः
कण्ठरुद्राक्षमालिकः । सुक्तामाणिक्यहेमोत्थभूषणः सोम-
कुण्डलः । विद्यह्वारण्यभुजोपेतः किङ्किणीजाकसेखलः ।
सौम्याक्षमालिकां दत्ते प्रथमे तलशोभने । द्वितीये तु
वरं पाणौ खड्गमत्र त्रयोदशे । हलं चतुर्दशे हस्ते
शङ्खं पञ्चदशे त्विह । षोडशे चैव लोहासिं सुनि-
रस्ये च तोमरम् । अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेको.

नविंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्वेकविंशे शये कजम् ।
 द्वाविंशे चमसं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्जुदम् । चतुर्विंशतिमे
 पाणौ सुदृढं लोहभेदनम् । पञ्चविंशे तु रक्षास्त्रं
 वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाभयं हस्ते तृतीये
 चात्र वै ध्रुवम् । त्रये खड्गक्रमेवैह कुहालं चैव पञ्चमे ।
 षष्ठे शरामनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिशं
 हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे वीजपूरं वै पाशसे-
 कादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयो-
 दशे । चतुर्दशे कुठाराख्यं डमरुनिधिसंज्ञिते । षोडशे
 चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे मदात्म
 सुसलं नन्दचन्द्रः १६मे । अङ्गुलं विंशके हस्ते पाशञ्चैवैक-
 विंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभ्रं वीरभद्रन्त्वपचमे ।
 जिने २४ सुनिर्मलादर्शं पञ्चविंशेऽजिनं शये । दधानो
 यज्वनो गोत्रपरमायुर्विद्विभे” । (अत्र द्वातीयादित्योद-
 शान्दक्षहस्तचिह्नवाक्यानि सुदृढपुच्छके पतितानि
 विश्वकर्माशास्त्रे दृश्यानि) ।

इन्द्रस्य “इन्द्रः षड्विंशकश्चात्र कथ्यते तत्र शास्त्रतम् ।
 हस्तपादारुणश्चायं शेषशुभायतेक्षणः । धम्मिल्लम-
 ल्लिकामाल्यचन्दनाद्यानुलेपनः । भालाकितिलकश्चैव कर्ण-
 कुण्डलमचक्रः । मुक्ताहारोज्ज्वलोरस्कः सर्वरत्नविभूषणः ।
 शुभ्रशोणेन्द्रनोलाभमसनः सर्वलक्षणः । युग्मवाणप२भुजो-
 प्रेतो मनागरुणलोचनः । शक्तिमाक्यादिमे हस्ते द्वितीये
 मौक्तिकरुजम् । तृतीये कमलं पाणौ चतुर्थे शक्तिका-
 विह । सुवन्तु पञ्चमे षायौ षष्ठे चात्र त्रिशूलकम् ।
 सप्तमे चैव लोहार्मिं कुहालं चाष्टमे करे । नवमे
 पत्रिकाञ्चैव दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे हलं हस्ते
 द्वादशे श्टङ्गमेव च । तोमरं मन्त्रये १३ पाणौ दण्डं चैव
 चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं षोडशे कुलिशं
 शये । चक्रञ्च सुनिचन्द्राङ्गो १७ वसुचन्द्रे १८ परशुधम् ।
 एकोनविंशके कम्बुं विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्वेक-
 विंशे वै द्वाविंशे चैव सुदूरम् । चमसन्तु त्रयोविंशे
 चतुर्विंशे त्विहार्जुदम् । पञ्चविंशतिमे हस्ते लोह-
 भेदनमेव च । षड्विंशे च तुरष्कास्त्रं वामाद्ये चाभयं
 शये । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये वीजपूरकम् ।
 त्रये वामे दतं पात्रं पञ्चमे सुवमेव हि । षष्ठे खट्वा-
 ङ्गमेवैह सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्गुटं पाणौ
 नवमे चैव कामुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्रे चैव
 कुठारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुलमत्र त्रयोदशे ।

मदां चतुर्दशे चैव सुसलनिधिसंभिते । अङ्कुर्यं
 षोडशे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिशं यस्तुच-
 द्राङ्गो १८ चक्रन्त्वं कोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्र-
 च्चैवैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे
 ध्वजन्त्विह । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्प-
 णम् । अजिनं चात्र षड्विंशे विभागः श्रोविद्विभे” ।

वैष्टते: “वैष्टत्याख्यस्तु वै योगः सप्तविंशतिर्मास्त्रिह । शुभ्र-
 वर्णा महारौद्री ग्रीवाशोणः सिताननः । जटापञ्च
 प्रलम्बस्तु मेचकारुण्यकुण्डलः । नीलशोणसुवर्णोत्प-
 भूषणो मेचकास्त्ररः । वेदवाणप४ भुजोपेतो दृहतकुलिः
 सुमन्यरः । अत्रस्त्रत्वं यमादिस्थे द्वितीये वरमेव च ।
 तृतीये चैव सन्दंगं त्रये शक्तिं ससुदजाम् । पञ्चमे
 पङ्कजं पाणौ षष्ठे चात्र सुवन्तथा । सप्तमे सायकं
 पाणौ द्वात्रिंशदङ्गसिहाष्टमे । नवमे चैव कुहालं
 दशमे च त्रिशूलकम् । श्टङ्गमेकादशे हस्ते द्वादशे
 हलमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोमरन्तु चतु-
 र्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे शक्तिमेव च । यज्ञं सप्त-
 दशे पाणौ कवचं वसुचन्द्रमे १८ । परशुं नन्दचन्द्राङ्गो १९
 विंशके चार्जुदं करे । एकविंशे शये चैव लोहभेदन-
 मेव च । द्वाविंशे वै तुरष्कास्त्रं त्रयोविंशे तु शङ्ख-
 कम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् ।
 षड्विंशे सुदुगरं पाणौ चमसं सप्तविंशके । वामा-
 दिमे करे कुण्डोमभवन्तु द्वितीयके । मीनं तृतीयके
 हस्ते चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव षष्ठे
 चैव सुवं करे । सप्तमे कामुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे
 करे । नवमे प्राङ्गुटं हस्ते खट्वाङ्गञ्चैव दिक्करे ।
 चामरं रुद्रमे चैव द्वादशेऽत्र कुठारकम् । खेटं त्रयो-
 दशे चैव कुलमत्र चतुर्दशे । गदां पञ्चदशे पाणौ षो-
 डशे सुसलन्त्विह । श्टशं सप्तदशे हस्ते पाशमष्टादशे
 करे । पट्टिशं नन्दचन्द्राङ्गो १९ वीरभद्रन्तु विंशके । एक-
 विंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै
 चक्रं कवचं जिन २४ हस्तेके । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे
 दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन् दुष्टवा-
 नरुत्” ।

करपाणां वयस्य “करपाणानामथो वक्ष्ये रूपसम्बन्धिलक्षणम् ।
 ववाभिधन्तु वै पीतं जटिलं रत्नकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु
 रुद्राक्षभूषणं कस्तुरपाङ्गुरम् । चतुर्दशभुजोपेतं पिङ्ग-
 भूचोवनलयसु । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये बाण-

मैव च । तृतीये कुलिशं पाण्यौ चतुर्थे चैव पङ्कजम् ।
सुदुर्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे चाङ्कुरं
दिव्यं पञ्चशाखे सहोदरे । प्रथमे चामरं वामे द्वितीये
तु शरासनम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे सुकुरं शये ।
टङ्कन्तु पञ्चमे पाण्यौ षष्ठे कर्तारिकाभिह । करे तु
सप्तमे चात्त नागपाशं दधच्छ्रिये” ।

बालवस्य “बालवाख्यन्तु वै रक्तं नीलपीवं सहोदरम् ।
श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तुङ्गनासिकम् । कण्ठरुद्रा-
क्षमालं तङ्गतिरुक्तालपाण्डुरम् । रसचन्द्रोऽङ्करोपेतं
कलात्मनकरण्डकम् । प्रथमे मोदकं हस्ते दक्षिणे सु-
भनोहरं । द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च ।
चतुर्थे पङ्कजं पाण्यौ पञ्चमे वै सुदर्शनम् । षष्ठे सवैयासं
बाणं सप्तमे कुलिशं करे । सन्दंशमष्टमे हस्ते पात्रं
वामादिमे त्विह । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये चैव
पट्टिशम् । वीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च ।
कोदण्डमत्र वै षष्ठे सप्तमे कुलिशहरे । अष्टमे पुस्तकं
विश्वदृश्याय विजयाय च” ।

कौलवस्य “श्वेताङ्गकर्णिकाभासं तृतीयं कौलवामिधम् ।
रक्तकण्ठं पिकास्यं वै नीलध्वं तारुण्यम्बरम् । सुक्ता-
द्राक्षधौवर्णभूषणं चन्द्रनीलकम् । अष्टादशभुजोपेतं कि-
ङ्किणीकटिस्तम्बकम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये
चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये स्वर्णजं दण्डं चतुर्थे चैव पुस्त-
कम् । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दंशमेव च ।
सप्तमे डमरुं पाण्यौ वज्रमत्रैव चाष्टमे । नवमे शृङ्गा-
कामत्र शोणगुह्याद्यनामिकाम् । अमयं चादिमे वामे
द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये चासवं पात्रं तुर्ये
चाम्भोजसुत्तमम् । पञ्चमे चामरं शुभ्रं षष्ठे दात्रं
कराम्बुजे । सप्तमे वज्रकीमत्र शृण्णिं चैवाष्टमे करे ।
नवमे कदम्बीपत्रं दधत् सम्भृतसुखाय च” ।

तैतिलस्य “चतुर्थं तैतिलं नाम श्यामवर्णं लघोदरम् ।
शोणवस्त्रं जवापुष्पमालिकं तैत्तिराननम् । विद्यत्यन्त्रं
भुजोपेतं घण्डावदनितम्बकम् । प्रथमे दक्षिणे हस्ते
श्रीफलं सुभनोहरम् । खड्गमत्र द्वितीये वै तृतीये चैव
पुस्तकम् । अक्षस्तम्बं करे तुर्ये पञ्चमे बाणमेव च ।
षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कुलिशं त्विह । अष्टमे
तु ऋवं पाण्यौ नवमे चैव सुदुर्गरम् । दशमे चाङ्कुरं
हस्ते पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये खेटकं चैव
तृतीये वारिजं शुभम् । चतुर्थे कुण्डिकामत्र पञ्चमे

चैव कार्मुकम् । षष्ठे भनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं
सितम् । ऋवं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमत्र हि ।
दशमे तु करे पाशं विधाणं यज्वनः श्रिये” ।

गरस्य “पञ्चमं चात्त विद्येयं करणन्तु गराभिधम् । गौमुखं
चित्रितपीवं धूसरं लोहिताम्बरम् । पञ्चपञ्चरभुजो-
पेतं कतपद्याक्षभूषणम् । आदिमे दक्षिणे शक्तिं द्वि-
तीये चक्रमेव च । तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे चैव
पङ्कजम् । पञ्चमे पुस्तकं रस्यं षष्ठे बाणं भनोह-
रम् । सप्तमे गोदृषं शृङ्गं कुलिशं चाष्टमे करे ।
नवमे वज्रकीमत्र दशमे वीरभद्रकम् । एकादशे तु
सन्दंशं पञ्चशाखे भनोहरे । अर्धमितिस्तुरादिस्ये द्वि-
तीये शङ्खमत्र हि । पात्रमत्र तृतीये वै चतुर्थे चैव चा-
मरम् । पञ्चमे डमरुं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम् ।
सप्तमे कुण्डिकामत्र चाष्टमे दशचक्रकम् । नवमे तु
करे वंशं दशमे चैव दर्पणम् । एकादशे तु रुद्रास्त्रं
विश्वत् कीर्त्तिसुखाश्रिये” ।

बणिजः “वानरास्यं बणिक् धूस्त्रं पीतवस्त्रं दृषासनम् ।
जिनश्चक्रयुतं चेदं षष्ठं कनकभूषणम् । वरमाकर्षादिमे
हस्ते द्वितीये चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये शुकिकाामत्र मो-
दकन्तु चतुर्थे के । पञ्चमे कुलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं क-
राम्बुजे । सप्तमे वैष्णवं दण्डं खड्गमत्रैव चाष्टमे ।
नवमे पाशमत्रैव दशमे चैव वै ध्वजम् । एकादशे तुर-
व्कास्त्रं द्वादशे वै सुदर्शनम् । शौभ्यादिमे करेऽर्धमितिं
द्वितीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं
चतुर्थे के । पञ्चमे पञ्चवक्त्रात्वं षष्ठे चैव तु पट्टिशम् ।
सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये । नवमे
चाङ्कुरं पाण्यौ दशमे हलमेव च । एकादशे करे
रस्यं दर्पणं चातिनिर्मलम् । द्वादशे धारयत् शङ्खं
लक्ष्मीसौभाग्यद्वये” । (पञ्चवक्त्रात्वं पञ्चमुखरुद्राक्षम्)

भद्रायाः “व्याघ्रचर्माम्बरा भद्रा श्वेताभा गर्दभानना ।
सप्तबालसमायुक्ता त्रिपदा लोहभूषणा । कर्तिकामादिमे
टङ्के द्वितीये तु गदामिह । तृतीये सायकं हस्ते
चतुर्थे चन्द्रहासकम् । खेटमूर्द्धं करे वामे तदधश्चैव
कार्मुकम् । पात्रमच्छादधो वामे धारयन्ती रिपोर्भिवे”
शकुनेः “अष्टमं शकुनिप्रस्थं करणं हरितप्रभम् । प्रवालभू-
षणोपेतं शक्रनोपनिभाम्बरम् । रसपञ्चरभुजोपेतमेख-
वक्त्रं हकोदरम् । आदिमे रविजे चक्रं द्वितीये वरमेव
च । अक्षस्तम्बं तृतीये तु तुर्ये चैव तु पङ्कजम् । प-

चुमे मोदकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराब्जुजे । सप्तमे तो-
मरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे हस्तिजन्दनं
दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चा-
ङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र शङ्खं वामादिमे करे ।
अभयन्तु द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं
करे त्रये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे कराब्जुजे शङ्खं
सप्तमे कुन्तमेव च । परिषं चाष्टमे हस्ते दण्डन्तु नवमे
करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुरेकादशे शये । द्वादशे
पात्रमत्तैव त्रिशूलन्तु त्रयोदशे । दधानं त्रयेसे भूत्यै
विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शूलूणां विशेषेण
समर्चितम् ।

चतुष्पदस्य "चतुष्पदाभिवं चाल नवमं कथ्यते जय ! । क-
ण्ठवर्षं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । मनुष्यास्तन्तु
वै पूर्वं दक्षिणं चैव गोसुखम् । अजास्यं पश्चिमन्तस्य
चोत्तरं शूकराननम् । मनुष्याकारवत् सर्वं त्रिकपुच्छ-
विनिर्गतम् । पीतवस्त्रं बृहत्कुक्षि नीलसुक्ताविभूषणम् ।
वसुपत्न्यं भुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये
करे शक्तिं द्वितीये चाक्षतकम् । सुदर्शनं तृतीये तु
चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे सुदूरं चैव षष्ठे मोद-
कमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्कुशं शये ।
नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे
दन्तं द्वादशे शक्तिमत्र हि । त्रयोदशे शये चाल तो-
मरं सुदृढं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामाद्योऽभीति-
मेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च ।
चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं सु-
धापर्णं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमत्तैव
नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे
करे । द्वादशे पट्टिशं पाणौ कुन्तमत्र त्रयोदशे । शङ्खं
चतुर्दशे विभ्रद्गोलदृष्टौ सुपूजितम् ।

नागस्य "नागास्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् ।
मनुष्याकारमेवैतन्मत्तकन्यस्ततत्फलम् । विषदुग्धुश्च
भुजोपेतं सुत्तारुद्राक्षभूषणम् । प्रथमे मोदकं दक्षे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षतकं तृतीयेऽत्र वरन्तये
कराब्जुजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रन्तु वै शये ।
सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे सो-
ज्वलं दन्तं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते
द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र तुरकास्यं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दातं वामे पात्रन्तु चा-

दिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् ।
चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे करा-
ब्जुजे शङ्खं सप्तमे कुन्तसुत्तमम् । पट्टिशं चाष्टमे हस्ते
नवमे दण्डमत्र हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुरेकादशे
करे । द्वादशे पात्रमत्तैव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चतु-
र्दशे दशास्यं वै करे पञ्चदशेऽर्बुदम् । दधानं विजया-
रोग्यं कुर्वीताभयदं नृणांम् । (दशास्यं दशसुखरुद्राक्षम्)

किन्तुप्रस्य "एकादशन्तु किन्तुत्वं करस्यं कथ्य-
तेऽधुना । गोक्षीरधवलं चैतत्पीतवस्त्रं हयाननम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं हातिंशुद्राक्षसंयुतम् । वरञ्चैवा-
दिमे दक्षे द्वितीये चाक्षतकम् । तृतीये सोज्वलं
चक्रं त्रये चाङ्कं कराब्जुजे । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे
वै कुलिशं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चा-
ष्टमे । नवमे गजदन्तञ्च दशमे खड्गसुत्तमम् । एका-
दशे तु वै बाणं द्वादशे शृण्णमेव च । त्रयोदशे ग-
दामत्र डमरुञ्च चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुर्ली परशु-
ञ्चैव षोडशे । अभयञ्चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्ड-
लुम् । शङ्खमत्र तृतीये वै चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे
चासवं पात्रं षष्ठे शङ्खं मनोहरम् । सप्तमे कुन्तम-
त्तैव चाष्टमे पट्टिशं शये । नवमे वैष्णवं दण्डं दशमे
खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमत्र
हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै टङ्कमत्र चतुर्दशे । वीणा-
मिष्त्रीन्दुःपृहस्ते च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्द-
रिणां ध्वस्यै पूजनीयं विपश्चिता । विद्यालाभाय
मन्तुष्टिविजयादिस्तुखार्थिना । किन्तुप्रसिति वा पाठः ।
राघोर्नां मेघस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "मेघवक्त्रो नरो रक्तो द्विभुजः
पङ्कजासनः । ज्ञानसुद्राकरः पीतवसनः कनकाङ्गुदी" ।
दृषस्य "दृषाननो नरः शुभो रक्तवस्त्राक्षतुण्डकः" ।
मिथुनस्य "पुमान् गदी सवीणा च योऽपि मिथुनं सितम्" ।
कर्कटस्य "कर्कटः कपिलः श्वास्यः कूर्मसुद्राधरो नरः" ।
सिंहस्य "सिंहवक्त्रोऽरुणोऽजस्यो द्विभुजोऽभयपात्रयुक्तः" ।
तन्यायाः "शुक्लामिभृत् सिता कन्या द्विभुजा पङ्कजासना" ।
तन्नायाः "तुन्नाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः" ।
दृषिकस्य "दृषिकस्यो नरः पिङ्गो द्विभुजो मर्कटाननः ।
दक्षे दृषिकमालाधृक् वामे पात्रं सुरायुतम्" ।
धनुषः "अश्ववक्त्रो नरश्चापी व्याकषकरदक्षिणः" ।
मकरस्य "अचक्रणुडीधरो नीलो नृगवक्त्रो नरो हि सः" ।
कुम्भस्य "मकरास्योऽसितोऽजस्यो रिक्तकुम्भो नरो घटः" ।

मीनस्य "मत्स्ययुग्मस्थितः श्यामो मत्स्यहस्तो महोदरः ।
मत्स्यवक्रो नरो मीनो हरिश्चाखिविभूषणः" ।

काबस्य विश्वकर्माश्वात् "काबः कराबवदनो नित्यमथ
विभीषणः । पाशहस्ताश्च कर्तव्यः सर्पवृत्तिकरोमवान्" ।
निमेषस्य "निमेषस्तु भवेदत्र मेघकाभोऽर्द्धनीलवक्त्रः । अक्ष-
स्त्रत्वं करे दक्षे ज्ञानसुद्रामयोत्तरे । दधानो योगसं-
सिद्धेऽत्र पूजनीयो विपश्चिता" ।

काश्यायाः "नीलवर्णो भवेत् काशा पीतवस्त्रा त्रिलोचना ।
अष्टादशभुजोपेता ज्ञानपुस्तोसमन्विता" ।

कलायाः "शुक्लवर्णा कला ज्ञेया नीलवस्त्रा त्रिलोचना ।
व्योमवज्राङ्गुराक्षकण्ठबन्धितमालिका । सुक्ताक्षमा-
लिकादक्षा वामपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञा-
नविज्ञानहेतवे" ।

कण्यस्य "क्षणाभिधो भवेत् पीतः सुनिपत्तः सुभौक्तिकः । ज-
टात्रिभौक्तिकोपेतस्यन्दनालिकपाण्डुरः । सुक्तास्त्रार्किह-
स्तोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः" ।

सुहृत्तानां तत्र दिने रौद्रस्य "सुहृत्तान्धुना वस्त्रि नामलक्ष्म-
पृथक्फलैः । तत्रादिमस्तु रौद्राख्यः श्यामश्चेतारुणच्छविः ।
श्वेतवस्त्रो महातुङ्गो दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पात्रं
सुधापूर्णं चुद्रकर्मसिद्धये" ।

ससितस्य "सिताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो महादयः । श्वेत-
शोणाभवस्त्रोऽयं श्वेतसुक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं
शुभ्रं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु श्रियै पूज्यो
योगवृद्धेऽत्र सुखाय च" ।

श्वजपस्य "तृतीयोऽथाजपाख्यस्तु कृष्णः शुभ्रो महातनुः ।
दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाफलम् । विभ्रद्वि-
पुलभोगाय पूजनीयो महाधिया" ।

श्वार्थभटस्य "तृतीयोऽथाजपाख्यस्तु नीलः शुभ्रो महोदरः ।
दक्षिणे पुस्तकं हस्ते वामे दैव त्रिशूलकम् । दधानः
श्रिये भूयै विजयाय सुखाय च" ।

श्वारवित्स्य "अधुना चैव शारवितः पञ्चमः कथ्यते जय ! ।
श्वेतवर्णोऽश्ववक्रस्तु मेघकवसनान्वितः । पुस्तकं दक्षिणे
हस्ते वामे कुण्डलुं निर्वाणम् । दक्षोऽगविनाशाय पूज-
नीयोऽप्यहर्निशम्" ।

श्वैराजस्य "श्वैराजश्चात्र वै षष्ठः श्यामवर्णो जटाधरः ।
दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव क्लृप्तं करे । विभ्रद्व-
द्वत्रै च शौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः" ।

श्वगन्धर्वस्य "सप्तमश्चात्र गन्धर्वश्चाक्षर्यः अशोदरः । दक्षिणे

वक्रकीं पाशौ वामे शक्तिश्च धारयन् । शौख्यवृद्धेऽत्र
यशोवृद्धेऽत्र पूजनीयो विपश्चिता" ।

दक्षमिजितः (कुतपस्य) "अधुना चाभिजित्नाम कथ्यतेऽष्टमः
शुभः । पीतवर्णोऽतिहृत्स्वस्तु ताक्षवर्णो महोदरः ।
तृणहस्तादयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव कुतपो
नाम विज्ञातव्यो मनीषिभिः । पितृणां हृदिप्रियश्चैव
पिण्डहस्तोऽथवाप्ययम्" ।

ऽरौहिणेयस्य "नवमो रौहिणेयाख्यो सुहृत्तः कथ्यते जय ! ।
शुभ्रवर्णो विशालाक्षो नीलवस्त्रोऽर्द्धकुण्डलः । दक्षिणे
पङ्कजं पाशौ वामे मोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्त्यै
विजयारोग्यवृद्धये" ।

ऽबलस्य "अधुना कथ्यते दश ! दशमस्तु बलाभिधः । गौरवर्णो
ऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे शङ्खं
वामे पङ्कजमादधत्" ।

ऽविजयस्य "एकादशोऽधुना ज्ञेयो सुहृत्तो विजयाभिधः ।
हेमवर्णो वृहद्भ्रातः कृष्णश्चेतारुणांशुकः । अक्षस्त्रत्वं
करे दक्षे वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रजासुखार्थाय
पूजनीयो विपश्चिता" ।

ऽनैर्दृत्तस्य "द्वैतारुणोऽधुना ज्ञेयो द्वादशस्तु सुहृत्तकः ।
नीलवर्णोऽत्यलसौलिः पीतवस्त्रो महाबलः । दक्षिणे तु
करे चक्रं वामे चाभयमादधत्" ।

ऽसन्तमसस्य "त्रयोदशो भवेदत्र रक्तः सन्तमसाभिधः । ता-
क्षवस्त्रो महौजस्त्रो रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्क-
जदक्षस्तु वामकुण्डलीसमन्वितः" ।

ऽवरुणस्य "सुहृत्तः कथ्यते चात्र वरुणाख्यसुतर्दशः । सु-
क्ताफलनिभश्चैव सुक्ताहारविभूषणः । धनुर्वाणधरश्चैव
पूजनीयः सुखाप्तये" ।

ऽसुभगस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरित्प्रभः" ।

ऽरालौ अतिरौद्रस्य "अथो निशाचरान् ब्रूमो सुहृत्तान् ति-
थिसंख्यकान् । तत्रादिभोऽतिरौद्राख्यः कृष्णवर्णोऽरु-
णांशुकः । चतुर्भुजोमहाकूरः सास्यसङ्घटकोबलः ।
आदिमे दक्षिणे विभ्रत् कौशिकश्चातिभीषणम् । द्वितीये
तु करे सर्पं वामोर्द्धे त्वय वै करे । सन्दंशं तदधः पात्रं
विभ्राणः सर्वविघ्नहा" ।

ऽमहागन्धर्वराजस्य "महागन्धर्वराजाख्यो द्वितीयस्तत्र चैव
हि । कृष्णशुभ्राक्षर्यशीवो नीलवस्त्रो महाबलः । चतु-
र्भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोर्द्धे मे कीरं

तदस्थे तु पात्रकम् । धारयन्निष्पत्त्यै पूजनीयो
विचक्षणैः ।

३. द्विविण्यस्य "तृतीयः कथ्यते चाथ रात्रिजो द्विष्याभिधः ।
तप्तचाभीकराभासः कृष्णनीलारुणांशुकः । दक्षिणे
प्रथमे पद्मं हेमजञ्जातिशोभनम् । द्वितीये तु करे वीणां
वामोर्द्धे वीजपूरकम् । दधानः सर्वसम्पत्तिस्तुष्टायुः-
श्रीविष्टयै" ।

४. श्रावणस्य "श्रावणाख्यस्तस्तुर्यो नीलवर्णोऽर्ककुण्डलः ।
नीलारुणांशुकोपेतः कण्ठनीलाङ्गमालिकः । दक्षिणाद्ये
करे खड्गं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वल्लकीमूर्द्धगे वामे
पात्रमन्नादधःस्थिते । दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञान-
सिद्धये" ।

५. वायोः "सहूर्तः कथ्यते चाथो वायुसंज्ञस्तु पञ्चमः । हरि-
द्वर्णो जवाकर्णः श्वेतवस्त्रो महाबलः । कीरमाकर्णादिमे
हस्ते द्वितीये तु ध्वजं शये । वामोर्द्धे करे शीरं
द्वितीये पात्रमादधत्" ।

६. अग्नेः "अग्निर्दक्षस्तः षष्ठो जवाकुसुमसद्भिभः । कृष्ण-
नीलांशुकोपेतः शिखारुद्राक्षसंयुतः । दक्षिणाद्ये करे
पात्रं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे कीरं
द्वितीये शीरमेव च । दधानः कीर्तये भुक्त्यै विज-
यायुःप्रदयै" ।

७. राजसस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! राजसख्यस्तु सप्तमः ।
नीलवर्णोऽपदंष्ट्रस्तु नीलशुभ्राङ्गांशुकः । दक्षिणाद्ये
करे पद्मं द्वितीये तु त्रिभूलकम् । खटाङ्गसुन्दरे वामे
पात्रमन्नादधःस्थिते । दधद्वैरिविधाताय पूजनीयस्तु
साधकैः ।

८. धातुः "धाता चैवाष्टमः पीतवर्णः पाटलभांशुकः । कर्ण-
स्फाटिकसौवर्णकुण्डलः कम्बुकम्धरः । पुष्पोमाकर्णादिमे
हस्ते द्वितीये चैव विष्टरम् । वामादिमे करे दण्डं
द्वितीये अर्णकुण्डलम् । दधानः प्रीतये भुक्त्यै विज-
याय सुखाय च" ।

९. सौम्यस्य "नवमः सौम्यनामाथ शुभवर्णो विशालहृत् । पीत-
वस्त्रो महातेजा सक्तासर्वाङ्गभूषणः । आदिमे दक्षिणे
शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये शीरमेव च । दधानस्तुष्टये भुक्त्यै पूजनीयस्तु
शक्तिदः" ।

१०. ब्रह्मण्यः "दशमश्चात्र विज्ञेयो सङ्कर्तो ब्रह्मसंज्ञकः । पीत-
वर्णः शुक्लवस्त्रो जटासकुटसंयुतः । कण्ठरुद्राक्षमालोऽयं

मालपाण्डुरचन्दनः । सुवर्णकुण्डलोपेतः कटिसूतो-
त्तरीयवान् । अक्षस्तलं यमादिस्थे द्वितीये चैव
पङ्कजम् । वामोर्द्धे तु शुकं हस्ते पुस्तकनदधःकरे ।
दधत् सौवर्णसुक्तानां वामाय विजयाय च" ।

११. वाक्पतेः "एकादशोऽधुना ज्ञेयो वाक्पतिर्नाम नामतः ।
सुवर्णवर्ण एवायं कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः । कुण्डलोमाकर्णा-
दिहस्ते तु द्वितीये शीरमेव च । वामादिमे करे कीरं
द्वितीये नीरजं दधत् । प्रजालाभकरश्चैव कार्यनिष्पत्ति-
साधकः" ।

१२. पौष्णस्य "द्वादशश्चात्र विज्ञेयो पौष्णनामा सुलोहितः । पीत-
वस्त्रो जटामौलिर्निष्पन्नतश्चरतिः । त्वन्दिलः शोष-
वीती च नीलकीलकपाण्डुरः । दक्षादिमे करे वीज
पूरकं शुभवर्णकम् । द्वितीये वारिजं पाण्यो पात्रं
वामादिमे करे । सन्दंशन्तु द्वितीयेऽयं धारयन् वैदि-
तापदः" ।

१३. वैकुण्ठस्य "जयाधुनात्र वै कथ्यो वैकुण्ठाख्यस्तयोदशः । पाद-
जान्वन्तशुभ्रोऽयं कण्ठान्नाक्ष्यवर्णकः । अलिवर्णस्तु
केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः । दक्षिणाद्ये करे पुष्पो-
मस्तुजन्तु द्वितीयेके । केकिपिच्छन्तु वाषाद्ये द्वितीये
चातपत्रकम् । दधानः कीर्तये भुक्त्यै पूजनीयः सिता-
म्बुजैः" ।

१४. समीरस्य "त्रयोदशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरणः ।
जलनीलनिभश्चैव शुभसारकतद्युतिः । पीतनीलारुण-
प्रान्धवसनः स्निग्धलोचनः । तालपत्रं यमादिस्थे द्वितीये
नीलनीरजम् । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलरुक्म-
लम् । दधानो यज्वतो भूयै बालहृष्टैः सुखाय च" ।

१५. नैर्ऋतस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयो सङ्कर्तो नैर्ऋतोऽरुणः ।
मेघकामतिनेत्रस्तु दंष्ट्रावान् वसनारुणः । स्वर्णेन्द्र-
नीलभूषाट्टः शोषालितिलकान्वितः । आदिमे दक्षिणे
वाणं द्वितीये कमलं करे । वामादिस्थे धनुर्हस्ते द्वितीये
चैव वारिजम् । दधन्वान्त्यै सुभोगाय वलाय विज-
याय च" ।

अहोरात्रस्य "एते निशाचराः ख्याता सङ्कर्ताः सकलास्तव ।
अहोरात्राभिधस्तात् कृष्णपीवादिमूर्जजः । कण्ठपादा-
न्तशुभ्रोऽयं द्विभुजो दीर्घगोघ्नकः । सार्द्धचन्द्रजटा-
मौलिः पिङ्गलश्शुलोचनः । अक्षस्तलमालिकोपेतः
कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः । अर्कं दत्ते दधानोऽयं वामे चैव
विधुन्दम् । इटापूर्तप्रसिद्धार्थं पूजनीयो मनीषिभिः" ।

शुक्लपक्षस्य "शुक्लपक्षो नरः शुक्लो जटासुकुटसंयुतः । शोण-
वस्त्रो विशालाक्षो भालालितकान्वितः । सूर्यमाकौ
दधानोऽयं वामे चन्द्रजविव्वकम् । पूजनीयो महाभक्त्या
प्रतिपक्षं सिते सिते । अस्त्र हादय भेदाः सुविज्ञेया
वर्षभेदतः । पूजनीयावलाक्षाय प्रतिभासन्तु भेदतः" ।

कृष्णपक्षस्य "शुक्रामाभः कृष्णपक्षस्तु सितशोणाम्बरो बली ।
सूर्यविव्वं यमे विश्वहाने दापं ससृज्वनम् । पूज-
नीयो बलात्पथं प्रतिभासन्तु भेदतः । इत्यस्माकंप्र-
भेदाः स्वर्भेषादिजनामतः" ।

मासस्य "स्वनामतस्तु मासः स्यात् द्विवर्षस्तु द्विदोरिति ।
त्रायुर्द्विवर्षेः श्वेतकणः पिङ्गलोचनमङ्गजः । सूर्येचन्द्रा-
म्बितः सोऽयं प्रतिभासन्तु पूज्यते । स्वनामपूर्वकमेन्द्रै-
र्होमपूजावसानकैः" ।

शठनां हेमन्तस्य "कृतपटकमथो ब्रूभोलक्ष्मणामपृथक्फलैः ।
हेमन्ताख्यस्तु तत्त्वाद्यः कपिलः पिङ्गकुण्डलः । पीत-
वस्त्रसमायुक्तस्त्रिजटः कृष्णगोधिकः । (गोर्धर्ललाटम्
धान्यमञ्जरिकास्थस्तु वामपात्पिधानकः । पूजनीयो-
विभूत्यर्थं धान्यसम्पत्तिदृश्ये" ।

शिशिरस्य "शिशिराख्यो द्वितीयस्तु हरित्सीतनिभारुणः ।
पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठविद्रुममालिकः । मधुद्रुम-
प्रस्रनाङ्गपालमाकौ करास्त्रुजे । वामे धान्यशरावन्तु
धारयन्निट्टदृश्ये" ।

वसन्तस्य "विष्णुपकरणोक्तस्तु ज्ञातव्योऽत्र वसन्तकः" ।

श्रावणस्य "श्रावणामिधसतुर्थस्तु धूमरो रुक्मालकः । अक्षस्तार्क
हस्तस्तु वामे शुभ्रातपत्वयुक् । रोमसन्नापनाशाय पूज-
नीयोऽरिपक्षहा" ।

वर्षायाः "पञ्चमस्तोयदत्तुस्तु हरिद्वर्णोऽरुणेष्वथः । तान्-
वर्षांशुकोपेतः कृष्णविद्रुमकुण्डलः । मीनमाकौ दधा-
नोऽयं तोयपूर्णघटं परे । मेघमालादृतश्चैव विद्रुहृहन-
दीप्तिमान् । हरिताम्रिदलैः पूज्यो पुष्टिषन्तुष्टिदृश्ये" ।

शरदः "शरदतरुषो षष्ठश्चन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठमौ-
क्तिकमालस्तु कर्षेचन्द्रजकुण्डली । चन्द्रविव्वं करे
दक्षे वामे चासृतजं घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमा-
युष्टंश्रु सुखाय च" ।

दक्षिणायनस्य "दक्षिणायनसंज्ञोऽयं श्यामः मोमेन्द्रलोचनः ।
पीतवस्त्रो वृहन्कुण्डः कर्षिकारदक्षश्रुतिः । बीजाङ्गु-
रथरावार्कः खनित्रोत्तरहस्तकः । पुजितः शिद्धमे नित्यं
धनधाम्यसदृश्ये" ।

उत्तरायणस्य "उत्तरायणसंज्ञोऽयं शुभ्रवर्णो विशालदक् । बःञ्जि-
वसनोपेतः स्वर्णसुक्ताविभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते
वामे तु रविविव्वकम् । दधद्भुक्त्यै घटे चैव पूजनीयस्तु
कीर्तये" ।

१।१ वत्सराण्याम् प्रभवस्य "अथ संवत्सरान् ब्रूभो नामलक्ष्मणला-
दितः । प्रभवस्त्रोभवेदाद्यः पीतवर्णो महोदरः ।
नीलवस्त्रसममायुक्तो दक्षे काञ्चनकुण्डलः । वामे स्फाटिक-
वर्षस्तु पृष्ठलम्बिजटात्रयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं
पङ्कजन्तु द्वितीयके । वामादिमे शरावन्तु बीजपूर्णं
करास्त्रुजे । द्वितीये चैव सन्दंशं दधानः पुष्टिदृश्ये" ।

१।२ विभवस्य "विभवस्त्रो द्वितीयस्तु नीलपीतारुणकविः । पीत-
शुभ्रान्तवस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माङ्गमालिकः । दक्षिणाद्ये शरं
पाशौ द्वितीये नीलपङ्कजम् । सन्दंशश्चत्तरादिस्ये द्वितीये
चैव कामुकम् । दधद्भिभूतये नित्यं पूजनीयो विपश्चिता" ।

१।३ शुक्लस्य "शुक्लनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसङ्गिभः । कण्ठ-
पद्माक्षमालोऽयं शुभ्रान्नालिवस्त्रधृक् । दक्षिणाद्ये शरा-
वन्तु द्वितीये बाष्पमेव च । दर्पणश्चोत्तरादिस्ये द्वितीये
चैव कामुकम् । दधानो भूतये मर्त्यैः पूजनीयः कता-
त्मभिः" ।

१।४ प्रमोदस्य "प्रमोदाख्यश्चतुर्थस्तु नीलप्रयोवो महोदरः । श्वेतव-
स्त्रोऽङ्गसङ्काशो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षिणाद्ये तु स-
न्दंशं द्वितीये सीरमेव च । वामादिमे शरावन्तु द्वितीये
नीलपङ्कजम् । दधत् सौख्याय भोगाय विजयाय
महाय च" ।

१।५ प्रजापतेः "प्रजापत्याख्य एतान् मङ्गलः स्वर्णसङ्गिभः । शो-
णभूषणवस्त्राढ्यस्तुन्दितो गौरपाण्डुरः । कजस्रं
यमादिस्ये द्वितीये परशुं करे । शरावन्तुत्तरादिस्ये
द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजादृश्यै विभूत्यै च पूज-
नीयोविजानता" ।

१।६ अङ्घ्रिरसः "अङ्घ्रिराख्यः षष्ठः षष्ठो वर्षशुभ्रोऽतिशोभयः ।
तान्त्रवस्त्रो महातेजा हादशाङ्गसचन्दनः । पवित-
दर्भपाण्डस्तु जटामखिलतमस्तकः । ज्ञानखड्गमन्तु दक्षाद्ये
द्वितीये समिधङ्करे । वामादिमे शरावन्तु ब्रह्मदंशं
द्वितीयके । दधत् सुपूजितो भूत्ये अयसे च सुखाय च" ।

१।७ श्रीसखस्य "सप्तमः श्रीसखाख्यस्तु पीतवर्णो विशालदक् ।
पाटलावसनोपेतो दीर्घकपालकारुणः । सुवर्षरत्न-
भूषाढ्यः स्वानर्घविघातकत् । श्रीफलं दक्षिणादिस्ये
द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकश्चोर्ध्वे वामे तदधस्तु

- शरावकम् । दधानः पुष्टये लक्ष्म्यै चन्दनादिभिरर्चितः ।
 १।१भावस्य "भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलशुभ्राण्यच्छविः । पीत-
 कण्ठ्याण्यपान्त्वसनश्चित्तकुण्डलः । सुक्ताधिद्रुमसालो-
 ऽयं जटापिङ्गाक्ष एव च । दक्षिणे प्रथमे पुस्तमंश-
 कन्तु द्वितीयके । वामोर्द्धगे करे शूलं तदधः पात्रमा-
 सवम् । विभ्रत् पूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै श्रिये" ।
 १।२यूनः "नवमोऽत्र युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरुणेक्षणः ।
 नीलवस्त्रजटोत्तुङ्गो रत्नमेचककुण्डलः । दक्षिणे प्रथमे
 शङ्खं द्वितीये तु सुदर्शनम् । वामादिमे करे पात्रं
 द्वितीये नीलपङ्कजम् । विभ्राणः कान्तये पूज्यो लक्ष्मी-
 सौभाग्यवृद्धये" ।
 १।३धातुः "धाता चैव प्रविशे यो दशमः पिङ्गलोचनः ।
 हस्तशुभ्राण्यपान्त्वसनः श्वेतकुण्डलः । शरावमादिमे
 दक्षे द्वितीये बीजपूरकम् । वामोर्द्धगे करे पुक्तीं नील-
 मिन्दीवरत्नधः । जयाय पुत्रसम्पत्तयै पूजनीयः
 सुभक्तितः" । (दशदिशि शेषः)
 १।४श्वरस्य "श्वराभिध एवात्र ज्ञेय एकादशोऽप्यसौ । कैरवा-
 भस्त्रिनेत्रस्तु जटाखण्डेन्दुमौलिकः । सुक्तास्फाटिकर-
 द्वाक्षभूषणस्तुङ्गनासिकः । त्रिशूलमादिमे दक्षे द्वितीये
 सीरमेव च । शरावमादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम् ।
 विभ्रत् सौख्याय पूज्योऽसौ योगवृद्धौ सुताम्रये" ।
 १।५बहुधान्यस्य "द्व.दशो बहुधान्याख्यः पीतनीलारुण्यच्छविः ।
 पीतवस्त्रो विशालाक्षस्तुन्दलोदीर्घगोघ्निकः । जवाकुत-
 मसालोऽयं कवची गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे कुम्भं
 सौवर्णं सर्वधान्यकम् । बीजप्रपिधानन्तु खचिताने-
 करत्नकम् । द्वितीये डमरुं वामे चोर्द्धे नीलकनीर-
 जम् । द्वितीये तु करे सीरं दधानः सर्वधान्यकम् ।
 सिद्धये पूजितो नित्यं खनामाद्यैस्तु संस्कृतः" ।
 १।६प्रमाथिनः "प्रमाथिसंज्ञकश्चाष्टः शुक्लवर्था महाभुजः ।
 जटात्रितयसंयुक्तो दीर्घभालोऽर्ककुण्डलः । शोणनीला-
 म्बरोपेतः काञ्चनानेकसुद्विकः । पिकमाकर्षादिमे हस्ते
 द्वितीये कम्बुमेव च । पाशं वामोर्द्धगे हस्ते तदध-
 श्चाम्बुपात्रकम् । दधानो वैरिघाताय स्वर्गस्यैव पुष्टये" ।
 १।७विक्रमस्य "विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रो महोदरः ।
 पीतवस्त्रो वृहद्भालः कण्ठमौक्तिकालिकः । आदिमे
 दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे
 पात्रं पाशमत्र द्वितीयके । दधानोऽतिवसाधाय
 पूजनीयस्तु यत्नतः" ।

- २।१वृषस्य "वृषाभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरो विशालहृत् । स्थ-
 लरोमाऽतिसंघृष्टः केतकीदलकथंयुक् । पीतप्रान्ताख्यो-
 म्पेतवसनः कटिघण्टिकः । आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये
 शङ्खमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये वृगमेव च ।
 धनधान्यप्रवृद्धयर्थं पूजनीयोऽतिसादरम्" ।
 २।४चित्तमानोः "चतुर्थश्चित्तमान्वाख्यश्चित्तपीवोऽरुणस्युक्तः ।
 सुक्तागर्भेनिभश्चैव वरदः स्वर्णकुण्डलः । सुक्तास्रजन्तु
 दक्षाद्ये द्वितीये चैव पाशकम् । वामादिमे करे
 कम्बुं द्वितीये पङ्कजं शुभम् । विभ्रत्प्रानन्दसम्पत्तयै
 प्रतापार्थविवृद्धये" ।
 २।५सुभानोः "पञ्चमस्तु सुभान्वाख्यः शुभशोण्यरुचिः शुभः ।
 कण्ठतिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसन्निभः । आदिमे दक्षिणे
 पद्मं द्वितीये शङ्खसुज्वलम् । वामोर्द्धे तु करे
 पाशं तदधःस्थे श्येऽङ्कुशम् । विभ्राणः सुखदः शान्त्यै-
 रिपुपक्षक्षयाय च" ।
 २।६तारण्यस्य "अत्र संवत्सरः षष्ठस्तारणाख्यः सिताम्बरः । श्वेत-
 नीलारुण्यस्यैव स्वर्णकुण्डलभूषणः । प्रथमे दक्षिणे कुम्भं
 द्वितीये चैव पङ्कजम् । उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये
 शङ्खमादधत् । दुर्गलनेकनाशाय भूतये विजयाय च" ।
 २।७पार्थिवस्य "सप्तमः पार्थिवाख्यस्तु तप्तकाञ्चनसन्निभः । पीत-
 शोणाम्बरश्चैव कण्ठपीवोऽतिसुन्दरः । सर्वरत्नविभूषणाट्टः
 केतकीदलमस्तकः । आदिमे दक्षिणे वाणं द्वितीये
 चैव पङ्कजम् । कार्त्तिकश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव
 च । दधद्राज्यादिलाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः ।
 २।८अव्ययस्य "अव्ययाख्योऽष्टमश्चात्र कैरवारुणसन्निभः । कण्ठ-
 नीलारुण्यश्चेतवसनश्चित्तकुण्डलः । कौरमाकर्षादिमे हस्ते
 द्वितीये सीरमेव च । शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये
 पाशमादधत् । यज्वनोभूतये नित्यं वृद्धये चायुषे श्रिये" ।
 २।९सर्वजितः "सर्वजिन्नवभोऽप्यत्र श्वेतनीलोऽसितप्रभः । नील-
 वस्त्रजटोत्तुङ्गः कण्ठनीरजकुण्डलः । दक्षादिमे करे
 वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पाशं
 द्वितीये पात्रमेव च । दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय
 सुखाय च" ।
 २।१०सर्वधारकस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! दशमः सर्वधारकः ।
 कङ्कपत्ननिभश्चैव पाटलावसनान्वितः । नीलपङ्कजवर्णस्तु
 सुक्ताहारविभूषणः । पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये
 केतकीदलम् । शङ्खश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुस्त-
 कम् । दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव यज्वनः" ।

- २।११ विरोधिनः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो विरोधी नाम वल्हरः ।
कृष्णपाखुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । कृष्णप्रान्ता-
रुण्यश्चैव वसनप्रान्तभूषणः । विम्बीफलन्तु दक्षाद्ये
द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिभे करे सर्पं द्वितीये
पाशमादधत् । पूजनीयोऽरिघाताय वल्लहङ्गै च
यज्वनः” ।
- २।१२ विक्रतस्य “द्वादशो विक्रताख्यस्तु घूसरः पिङ्गलोचनः ।
नीलगुम्भांशुकोपेतो भेषष्टङ्कजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे
पाशं द्वितीये भेषष्टङ्ककम् । वामोद्भगे करे शङ्खं पाश-
मन्मादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकत्” ।
- २।१३ खरस्य “खराभिधानस्तत्राद्यो रक्तवर्णो महोदरः । नील-
वस्त्रो वृहद्भालो घनवर्वरमूर्धजः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं
द्वितीये खड्गमेव च । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पुच्छोऽसौ विज-
यायैव यज्वनः” ।
- २।१४ नन्दनस्य “नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतशोणाननो बली ।
शुभ्रवस्त्रो जटालम्बी दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्क-
जन्तु यमादिस्ये द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिभे
पाशौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः त्रैयसे भूत्यै
पूजनीयोमहोदयः” ।
- २।१५ विजयस्य “विजयाख्यस्तृतीयस्तु श्वेतपीतारुण्यच्छविः । कृष्ण-
वस्त्रः कशोचुङ्गजटारुद्राक्षमालिकः । अक्षुष्टत्वं यमा-
दिस्ये द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिभे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोम्यहङ्गये
चैव पूजितः” ।
- २।१६ जयस्य “जयाभिधसत्तयोऽसौ पीतशोणः शुचिः सुखी । पीत-
वस्त्रो जटैकस्तु पीतरुक्मण्यवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दत्ते
द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिभे करे वज्रं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यहङ्गये चैव पूजितः” ।
- २।१७ मन्मथस्य “पद्मो मन्मथाख्यस्तु नीलशोणशुचिः शुभः ।
स्वर्णकुण्डलसंयुक्तः कीरपञ्चनिभांशुकः । मल्लिकाधन्व-
वाणस्तु मूर्वापुष्पजमालिकः । दण्डन्तु दक्षिणे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिभे करे पुस्तकं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै योषिद्वर्गवशी-
कृतौ” ।
- २।१८ दुर्धस्य “मथश्चैवात्र विज्ञेयो वल्हरो दुर्धसामिधः ।
शुकचञ्चुनिभश्चैव नीलकुण्डलसन्धरः । दक्षिणाद्ये करे
शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शुकं वामादिभे पाशौ

- द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विधानेन भ्रूकुटीकुटि-
लाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये” ।
- २।१९ हेमलम्बस्य “सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभच्छविः ।
वृध्रपक्षांशुकश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दत्ते
प्रथमे करपङ्कवे । द्वितीये कुलिशं पाशौ वामाद्ये
पात्रसुत्तमम् । द्वितीये तु करे शक्तिं दधानो
सुक्तये जय !” ।
- २।२० विरलम्बस्य “अष्टमस्तु विरलम्बाख्यः पाटलाभः कथोदरः ।
पीतवस्त्रो वृहद्भालोजटाखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे
दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिभे करे
पात्रं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुघा-
ताय पूजनीयोविशेषतः” ।
- २।२१ विकारिण्यः “विकारी नवमश्चाथ कृष्णनीलारुण्यच्छविः ।
ताम्रकुण्डलवस्त्राद्यः कण्ठशोणतिरेखिकः । दक्षिणाद्ये
करे वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिभे धनु-
र्हस्ते द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयोविशेषेण सर्व-
रोगोपशान्तये” ।
- २।२२ शार्वरिण्यः “दशमः शार्वरिण्यः कृष्णशुभ्राण्यच्छविः ।
शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाङ्गः स्युलवर्वरमूर्धजः । दक्षि-
णाद्ये करे सर्पं द्वितीये शाल्मलीदलम् । कौशि-
कञ्चोतरादिस्ये द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः
कीर्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः” ।
- २।२३ लवस्य “एकादशः लवाख्यस्तु शशकर्मनिभच्छविः । दर्दुरा-
भाम्बरोपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । व्यादिभे दक्षिणे
हस्ते दर्दुरं मणिसंयुतम् । द्वितीये तु करे शक्तिं
पात्रं वामादिभे करे । द्वितीये पङ्कजं विभत् पूजनीयोऽ-
प्यभितृहा” ।
- २।२४ शुभकतः “शुभकत् द्वादशोऽप्यत्र नागजाभः सुलोचनः ।
पाटलावसनोपेतः कृष्णकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणां
शक्तिं प्रथमे करपङ्कवे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्ये
चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्सौख्याय
सम्भदे” ।
- २।२५ शुभकतः “शुभकत् पीतधूमस्तु प्रथमो नीलजाम्बरः ।
नीलभूषणसंयुक्तो रत्नछद्राकराङ्गुलिः । षट् दक्षादिभे
हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः त्रैयसे पुष्ट्यै पूज-
नीयोजयाय च” ।
- २।२६ क्रोधिनः “क्रोधिसंज्ञो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रः कथोदरः ।

मेचकाम्बरसंयुक्तस्तुङ्गनाशाब्धिपाण्डुरः । पद्मं दक्षादिमे
हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिमे कजं पाणौ
द्वितीये शीरमेव च । दधानो वैरिनाशाय कृष्णद्रव्यैः
सुपूजितः” ।

8।३ विश्वावसोः “विश्वामसुस्तृतीयस्तु कृष्णश्रीवः सुलोचटक ।
कृष्णशुभ्राक्षप्रान्नायसनश्चक्रकुण्डलः । ध्वजं दक्षादिमे
पाणौ द्वितीये कुलिशं शये । दधानो भुक्तये प्रीत्यै
नानाभोगफलप्रथे” ।

8।४ पराभवस्य “पराभवसहस्रस्तु धूसरोऽक्षजाम्बरः । नीलोत्प-
लश्रुतिश्चैव जुष्टपण्डकमेखलः । नीलोत्पलन्तु दक्षाद्यो
द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिमे करे पात्रं सन्दंशं
तु द्वितीयके । धारयन्नरिघाताय पूजनीयो विपश्चिता” ।

8।५ सुवक्रस्य “पञ्चमस्तु सुवक्राख्यो हरिष्वाजिनसन्निभः । भेषो-
दराभवस्तोऽयं संयुतः कृष्णकम्बरः । दक्षिणाद्यो ध्वजं
पाणौ द्वितीये भेषुष्टकम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये पाशमेव च । दधानो भूतये भुक्तये पूज-
नीयः सदा नमिः” ।

8।६ कीलकस्य “कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कृष्णवर्णोऽतिदीर्घटक ।
नीलवस्त्रो जटाभारः कृष्णकुण्डलभूषणः । कीलकं दक्षि-
णादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिमे करे पाशं
सन्दंशन्तु द्वितीयके । दधानो विजयारोग्यदृष्टये चैव
पूजितः” ।

8।७ सौम्यस्य “सप्तमः सौम्यनामाथ कीर्त्यते वत्सरः शुभः । नील-
पीतजटायुक्तो रम्भादलनिभांशुकः । स्वर्णपलश्रुतिश्चैव
कण्ठपङ्कजमालिकः । चन्द्रमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । वामादिमे ध्वजं हस्ते द्वितीये नी-
रजं शुभम् । विभ्रालौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभ-
क्तितः” ।

8।८ साधारणस्य “साधारणोऽष्टमो श्रेयो नीलगौराक्ष-
च्छविः । पीतशोणान्वस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक् ।
चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम् । वामा-
दिमे ध्वजं पाणौ सन्दंशश्चोन्नरे दधत् । घनदृष्टौ
सुखाम्प्रथं पूजनीयः शिताम्बुजैः” ।

8।९ विरोधकतः “विरोधकस्तु विज्ञेयो नवमो वत्सरो जय ! ।
पिकामः शुक्लवस्त्रोऽयं पिङ्गशस्त्रजटेक्ष्णः । दक्षिणाद्यो
करे शङ्खं द्वितीये चैव वै ध्वजम् । चन्द्रहासन्तु वा-
माद्यो द्वितीये परशुं शये । विभ्राणो रोगनाशाय
शत्रुघ्नतापकत् जय ! ।”

8।१० परिधाविनः “परिधावी तु विज्ञेयो दशमश्चैव वत्सरः ।
इन्द्रीवरारुणश्वेतः कृष्णपीतनिभांशुकः । ब्रह्मप्रसव-
कर्मस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः । पिकमाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये ध्वजमेव च । घण्टां वामादिमे पाणौ द्वि-
तीये चैव चक्रम् । दधानो दृष्टये चैव श्रेयोभूति-
सुखायुषाम्” ।

8।११ प्रमादिनः “प्रमादी चापि विज्ञेयो दशमश्चोऽपि व-
त्सरः । अतशीपुष्पवह्वाशो हरिनीलाक्षजाम्बरः । सट-
श्रुतनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवाक्षयः । दक्षमाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये दृष्टमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये
विशिनीदलम् । दधानो रोगविच्छिन्त्यै शत्रुभङ्गाय
यज्वनः” ।

8।१२ ज्ञानन्दस्य “ज्ञानन्दाख्यः सितः पीतवसनो द्वादशोऽयं
हि । सुक्तेन्द्रनीलश्रीवर्णभूषणो नीलकुण्डलः । पङ्कजं
दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम् । वामोर्ध्वे
ध्वजं पाणौ तदक्ष्ये तु शोदकम् । योगिदृष्ट्याव सं-
पूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः” ।

५।१ राक्षसस्य “तामसानां भवेदाद्यो राक्षसो नाम वत्सरः ।
इन्द्रीवरदत्ताभासो हेमवस्त्रोऽर्कभूषणः । शर्कमाकर्षादिमे
हस्ते द्वितीये श्चिमेव च । नीलोत्पलन्तु वामाद्यो
द्वितीये कुलिशं शये । दधद्रोगादिनाशाय पूज्यः
स्याशुभिरेव सः” ।

५।२ अनलस्य “अनलाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्राक्षच्छविः ।
पीतप्रान्नाशिवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः । चन्द्रहासं
यमादिस्थे द्वितीये चाकेकद्वरे । पिशितशोन्नरादिस्थे
परे चैव परशुम् । दधत् सुसम्पदेऽरीषां विजया-
यैव यज्वनः” ।

५।३ पिङ्गलस्य “पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽयं कृष्णदाराक्षसन्निभः ।
श्वेतप्रान्नाश्यानीलवसनः स्वर्णभूषणः । आदिमे पि-
शितं यास्ये द्वितीये शीरमेव च । कुलिशश्चैव वामाद्यो
सन्दंशन्तु द्वितीयके । विभ्राणो विजयारोग्यदृष्टये चैव
पूजितः” ।

५।४ काञ्चयुक्तस्य “काञ्चयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो वृकोदरः ।
पीतारुणांशुकोपेतो नीलस्वर्णभूषणः । यमादिमे करे
सर्पं द्वितीये शीरमेव च । शीघ्रपालन्तु वामाद्यो
द्वितीये कीलमेव च । पूजनीयो विशेषेण यज्वनो
वैरिच्छत्ये” ।

५।५ सिद्धार्थस्य “कधुना कीर्त्यते वत्स ! सिद्धार्थो नाम पञ्चमः ।

तप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्राक्ष्यांशुकः । नीलकुण्डल-
संयुक्तो सक्ताविद्रुमभूषणः । सौवर्ण्यं कनकं यात्ये
प्रथमे करपद्मवे । इन्द्रोवरं परे चैव कुलिशञ्चोत्तरो-
ङ्गमे । वीजपूरमधस्ताद्धानः श्रेयसे सुदे” ।

५।१।१। इन्द्रस्य “रौद्राभिधस्ततः मठः पिङ्गलः कृष्णलोहितः ।
पाटलावसनोपेतो स्रस्त्रवर्वरमूर्ध्वजः । कीरमाक्यादिमे
हस्ते द्वितीये हलमादधत् । कुण्डलीमिन्द्रादिमे पाण्यौ
परं कुण्डलिनं शये । रोगनाशाय संभुक्त्यै पूज्योऽयं
परिपन्थिषु” । (इन्द्रो वामः)

५।१।२। इन्द्रोऽर्धः “सप्तमः कथ्यते चार्यं मेघकाभः स दुर्मतिः । शङ्क-
माक्यादिमे हस्ते स्रस्त्रवर्वरमूर्ध्वजः । सर्पमाल द्वितीये
वै कुण्डलीमिन्द्रादिमे शये । द्वितीये पुस्तकं पाण्यौ
दधद्विद्वेषकद्रिपोः” । (इन्द्रो वामः)

५।१।३। इन्द्रोऽर्धः “अष्टमो इन्द्रुभिप्रस्थो नीलपीयो विशाखदक् ।
सोमवर्णः शिताम्भोजवसनः कृष्णगोधिकः । जटासुकुट
मावोऽयं स्रस्त्रपलद्युतिः शुभः । कदलीफलमाक्याद्यो
द्वितीये शङ्कमेव च । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये
सख्यमङ्गरीम् । विभासो धनधान्याय पूजनीयः
सदा नमिः” ।

५।१।४। इन्द्रोऽर्धः “नवमो अधिरोद्गारी नीलशोषालिदेह-
युक् । कृष्णप्रान्ताक्ष्यन्तेवसनो नीलभूषणः । लोहि-
तास्यो जटापिङ्गः शोषचन्दनचर्चितः । रक्तोत्सवं यमा-
दिस्ये द्वितीये कुलिशं शये । पिशितञ्चोत्तरादिस्ये
द्वितीये चाङ्गुशं दधत् । वैरिभङ्गाय वै पूज्यो वा-
सदृशो हि यच्चनः” ।

५।१।५। इन्द्रोऽर्धः “दशमश्चैव रक्षास्यो नीलकण्ठः कथोदरः ।
पीतनीलतनुश्चैव नीलशोषालिकाम्बरः । शरमाक्या-
दिमे पाण्यौ द्वितीये चैव पङ्कजम् । सीरमिन्द्रादिमे
हस्ते द्वितीये चैव कर्तरीम् । दधद्द्वैरिषाताय पूज-
नीयः प्रयत्नत” ।

५।१।६। इन्द्रोऽर्धः “एकादशोऽधुना वस्य ! क्रोधनास्यो निगद्यते ।
सज्जाम्बुदशङ्काशः पीतशोषालिकाम्बरः । लोहभू-
षणसंयुक्तः केशमध्यमपङ्कजः । दक्षिणायो करे मूलं
पञ्चशुक्लाभसंयुतम् । द्वितीये कर्तरीमल वामाद्यो पाल-
माश्रयम् । सन्दंशन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिभृत्यवे” ।

५।१।७। इन्द्रोऽर्धः “द्वयोभिधो भवेदत्र द्वादशो वत्सरो जय ! ।
कृष्णपीयः सुनीलाङ्गो रक्तनेत्रो जटाधरः । मेघकाक्ष-
वस्त्रस्य नीलकाक्षगोधिकः । स्यादिमे दक्षिणे सर्पं

द्वितीये चैव पाशकम् । विषकुम्भन्तु वामाद्ये द्वितीये
चैव केतनम्” । एवं पञ्चदशकषट्चत्वारिंशत्सुर्तवः ।

यासां देवतानां प्रतिमानां यथाहूपनिर्माचसुक्तं
तासां तथारूपेणैव ध्येयता । अत्रातुक्तदेवतानां ध्यान-
भेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते । देवताप्रतिमूर्त्यादयोऽप्यत्र ।
प्रतिमानिर्माणे इव्यभेदा मत्स्यपुराणोक्तः ते च देवताप्रतिष्ठा
शब्दे वक्ष्यते

देवताप्रतिष्ठा स्त्री इतः । देवताप्रतिमानां विधानेन तत्
शास्त्रिध्यापादके अप्ये वक्ष्यमाणनिरुक्तियुक्ते संस्कार-
भेदे देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र । तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे
संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपुराणम्

“सौवर्णीं राजती वापि तास्यो रत्नमयी तथा । शैल-
दास्यमयी वापि लौहशङ्कमयी तथा । रीतिकाधात-
युक्ता च ताम्बकंशुभयी तथा । शुभदास्यमयी वापि
देवतास्यं प्रशस्यते । अङ्गुष्ठमर्धं चारभ्य वितस्तिं यावदेव
तु । मृष्टेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शक्यते दुषेः” ।
रीतिका पित्तवं शुभदास्यमयी अग्निवाक्यसम्भवा । अर्था
प्रतिमा मृष्टेषु स्रष्टेषु । “प्रासादेष्वधिका शुभेति” वच-
नात् तत्राधिकापि शैलजा मृष्टे शुभदा । तन्मान्दरेऽ-
प्युक्तम् “विष्णवस्थाद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्यायं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । रूपक-
ल्पना रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्वप्रंशादिकल्पना । गौत-
मोयतन्त्रे “काश्लीरी शानदा प्रोक्ता स्रस्त्रजापि विवृ-
त्तिदा । तेजोदा दास्यजा चैव रैत्तिकी शलुनाशिनी ।
तास्यो धर्मविद्विद्विष्य करोति वज्रशौख्यदा । सुदे च मृष्ट-
मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा । भोगदा मोक्षदा
सा तु प्रतिमा कथिता तव” । वराहपुराणे “कुण्डो
वेष्ट्ये च मे कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः । पूजयेद् वटि
वा चक्रे मम तेजोऽशसम्भवे” । कुण्डो वेष्ट्ये भित्तौ
लिखिते तथा पटे च लिखिते । चक्रे शास्त्रग्रामचक्रे ।
मत्स्यपुराणे चिह्नमभिधाय “एवं रत्नमयं कुर्यात् स्फा-
टिकं पाषाणं तथा । शुभदास्यमयी वापि यद्वा मनसि
रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राय
पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते वृत्ते
“प्रज्ञामी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । तासु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वज्रफला भवेत्” । व्यवहारससुत्रे

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः । उत्तरायण-
मापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कल्पपक्षे च पञ्चम्याम्
अष्टम्याञ्चैव शस्यते” । भुजवल्गुभीमे “युगादावयने पुण्ये
कर्त्तव्या विषुवद्वये । चन्द्रस्यर्धपक्षे वापि दिने पुण्ये ऽथ
पर्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
मृत्त्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा सक्तदायिनी” । पद्मपुराणे
“प्रतिपद्मनदस्त्रोक्ता पयित्कारोहणे तिथिः । त्रियोदेव्या
द्वितीया च तिथीनास्तमा स्युता । तृतीया तु भवा-
न्यास चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य
षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरव-
स्याष्टमी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके-
स्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वन्दस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । सम चैव
सुनिश्चिष्ट ! पौर्णमासी तिथिः स्युता” । चक्रपाणिन
इति पण्य व्यवहारे इत्यस्मास्मिन्निप्रत्ययः “महिषासु-
रहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । कल्पतरौ देवी-
पुराणम् “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपये ।
गर्त्तापूरशिखान्यासे शुभदक्षस्य पूजितः” । यस्य देवस्य
प्रतिष्ठा घृजारोपये यः कालः शुभदक्षस्य गर्त्तापूरशिखा-
न्यासे मृत्हारभासे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासम्-
ञ्चये “भाषेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्यैष्ठा-
षाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” । भविष्ये “सोमो-
दृहस्यतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा ब्रुधः । एते सौम्यपहाः
प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि” । एतद्वारेषु प्रतिष्ठा कर्तव्या
इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् “आषाढे द्वे तथा मूलसुत्त-
रात्समेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपद-
स्तथा । हस्तान्निनी रेवती च पुष्योमृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते” । दीपिका-
याम् “प्राजेशवासवकरादितिभान्विनीषु पौष्णामरेज्यशशि-
भेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे
कार्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा” । देवीपु-
राणम् “तथा द्वादशगे जीत्रे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भङ्गाभयकरी मता” । कल्पतरौ
देवीपुराणम् “चतुर्वर्षेस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखा-
र्थिभिः” । कालिकापुराणम् “प्रतिष्ठायाः कपोलौ
द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या
देवस्य वा हरेः । अजतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रति-
मासु च । यथापूर्वं तथाभावः स्वर्णादीनां न वि-

ष्णुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च प्राथिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये” । प्रतिष्ठा ब्रा-
ह्मणद्वारैव कर्तव्या । यथा ह्यथोर्ध्वपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं
“कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यां सम मूर्तिं प्रतिष्ठया । अन्ये-
षथीयस्त्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः । ब्राह्मणः सर्व-
वर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु क्ष-
त्रियोवैश्यशूद्रयोः । क्षत्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य
कल्पितः । कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्यत्वमर्हति” ।
दृहचारदीये “नमेद् यः शूद्रसंसृष्टं लिङ्गं वा हरि-
मेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाहृतसंश्रवम्” । आ-
हृतसंश्रवं प्रलयपर्यन्तम् । तथा “स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा
शङ्करेऽपि वा” । कर्मादौ तु नवग्रहपूजासाहस्यस्य-
पुराणम् “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसं न कास्यं जायते क्वचित्” । प्र-
तिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे
विद्याकरवाजमेयिसम्मतोभविष्यादावुक्तो याज्ञः यथा
भविष्यपुराणम् “स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूल-
मन्नकम् । विन्यसेद् दद्यान्भोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्” ।
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरा-
त्रोक्तकर्म च कर्तव्यं तदुपया “सपुष्पं सकुशं पाणिं
न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्त-
रम् । ततो मूलेन मूर्त्वादिपीठान् संसृष्टं शोदिति । तत्प-
न्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं
कुर्वीत् स्ततन्लोक्तं यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण
प्राणस्यापनमाचरेत्” । लिपिन्यासः मातृकान्यासः ।
उक्तञ्च “जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात् तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत्” ।
कादिमतेऽपि “मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव
च । सर्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्लोदितं न्यसेत्” । एत-
द्वचनाञ्च पूर्वं मातृकान्यासः पश्चात्तत्पन्यासः । क्रम-
दीपिकायामध्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्तन्मन्त्रविशेषोक्त
पदवर्णन्यासः । तदभावे शिरशि मूलमन्त्रेण तत्प-
न्यासः । तत्पन्यासस्तु विष्णुविषयक एव न्यासपमा-
णानि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राणप्रति-
ष्ठामन्त्रस्तु शारदात्वयोर्विशतिपटलोक्तः यथा “पाशाङ्कु-
शपुटा शक्तिवर्षाद्युर्विन्दुविभूमितः । याद्याः सप्त सका-
रान्ता व्योम सत्वेन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्त-

तोऽसुषुप पदं वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणा-
 क्षतःपरम् । असुषुप जीव इह च स्थितोऽसुषुपपदं
 वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्यसुषुपान्ते वाङ्मनश्चरन्ततः । ओ-
 ल्प्राणपदे प्राणा इहागत्व सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्वग्नि-
 वधुरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः । प्रत्यसुषुपपदात् पूर्वं
 पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राण-
 मन्त्रो मनीषिभिः । पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं
 पाशवीजं आं, ततः शक्तिवीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशवीजं क्रो,
 वायुर्यकारः विन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सका-
 रान्ता उद्धृतयकारानुवादेन सप्त न तु तद्भिन्नं बीजं,
 पूर्वं पृथगुद्धारस्तु वर्षसप्तानामपि सविन्दुनाख्यापनाय ।
 अन्यत्रापि “अङ्कुशवाय्वनलावनीवरुणबीजान्युक्तानि अत्र
 वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं व्यक्तं राघ-
 वभट्टोऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिताः इत्युक्त्वा
 नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशे-
 षणं वदति । व्योम हकारः सत्यओकारः इन्दुर्विन्दुः तेन
 होम् अतएव “पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य
 यादिसुनिवर्णशुभं सङ्घंसमिति” प्रपञ्चसारोऽप्याह ।
 शुभमित्यनेन होमिति पञ्चपादाचार्यैर्व्याख्यातम् अग्नि-
 वधुः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं
 षं सं ह्रें हंसः असुषुप प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि
 असुषुप जीव इह स्थितः । आमित्यादि असुषुप सर्वे-
 न्द्राणि । आमित्यादि असुषुप वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्राण्य-
 प्राणा इहागत्व सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । असुषुपेति
 प्रच्छन्नदेवतानामोपलक्षणम् “अदः पदं हि यद्रूपं यत्र
 मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने
 नियोजयेत्” इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायाम्
 “हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रञ्च संजपेत्” । मूलमन्त्रं
 तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च “ओङ्कारादि-
 चतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम् । स्तनाम सर्वसत्वानां
 मन्त्र इत्यभिधीयते” इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारा-
 दिचतुर्थ्यन्ततद्देवतानामरूपो वा । कालिकापुराणोऽपि
 “प्रतिभायाः कपोलौ द्वौ स्रुद्वा दक्षिणपाणिना । प्राण-
 प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य वीजेन
 तद्विष्णोरित्यनेन(१) च । तथैवाङ्कारमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठा-
 माचरेद्धरेः । तथैव हृदयेऽङ्कुष्ठं दत्त्वा शश्वत् मन्त्रवित् ।
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् । अस्मै प्राणाः
 प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु च । अस्मै देवत्वसंख्यायै

स्वाहेति यजुरीरयत् । अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन
 च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्” । देवी-
 प्रतिष्ठायाम् अस्मा इत्यत्र अस्मै देवत्वसंख्यायै इत्युक्तः
 सारस्वत्यां मेघ्यां प्राणा इत्यत्र प्राणै इत्युक्तवत् । अङ्गम-
 न्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं
 मनोजूतिर्जुपतामित्यादि(२)मन्त्रैः । (यजु०२।१३) । स्तप-
 नात् पूर्वं बल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः क्षालनमाहृ हय-
 शीर्षपञ्चरालम् “बल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना ।
 क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुपशान्तये । स्नापयेद्वन्व-
 तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः । नमस्तेऽर्च्ये सुरेशानि !
 प्रणीते विश्वकर्मेणा । प्रभाविताशेषजगद्वाति ! त्वभ्यं
 नमोनमः । त्वयि संपूज्यामीशे ! नारायणमनामयम् ।
 रचिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव” । तेन च
 यथाशक्ति स्तपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मू-
 लमन्त्रविन्यासोदेवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघव-
 भट्टप्रथमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि “प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः
 प्रतिपूर्वाञ्च तिष्ठते । बहुर्थत्वाच्चिपातानां संस्कारादौ
 प्रतेः स्थितिः । अर्धस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः ।
 विशेषसन्निधेर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु । तन्मूर्त्तौ भा-
 वना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते” । सुभस्मना गोमय-
 भस्मना गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन । देवतास्नानीव-
 द्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् “अष्टोत्तरं पलशतं
 क्षान्ते देयञ्च सर्वदा” । पलमाह मनुः “पञ्च क्षणल-
 कोमापत्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः” इति ।
 ततश्चाष्टरत्निकाधिकलौकिकमापद्वयाधिकतो लकत्वयेण ।
 १।२।१। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपल-
 परिमितेन लौकिकपञ्चधिकशततलयतोलकाः ३६० इति ।
 एवं बल्मीकमृत्तिकादिक्षालने सर्वाङ्गीणजलस्यर्शनक्षान-
 नरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । बल्मी-
 कमृत्तिकादिक्षाने मन्त्रविशेषानुपादानात् “मन्त्रानादेशे
 गायत्रीति” मूलपाणिनिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलम-
 न्त्रेण वा क्षानं कारयितव्यम् । गन्धोदक्षाने तु शुद्ध-
 वत्या(३) एतोन्विन्द्रमित्यादि ऋक्त्वयात्मिकया । देशिको
 यजमानोशुर्वा विज्ञः । नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रे
 देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः ।
 शिवलिङ्गस्यार्च्यत्वात् अर्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गमवि-
 रुद्धम् । यमः “क्षता देवमृहं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च दे-
 वताम् । विधाय विधिवत् पूजां तल्लोकं विन्दते भ्रु-

वन्"। नारसिंहे "प्रतिमां लक्ष्म्योपेतां नरसिंहस्य कारयेत् । सर्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्कामो नरशार्दूल ! देहवन्धात् प्रसुच्यते । सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रभोदते । विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् । न जातु निर्गमस्तस्य विष्णु लोकात् कथञ्च न" । नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात् । माधवोक्तासे "देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाश्रयः । तावद्दर्शसहस्राणि विष्णु लोके महीयते । राजमार्त्तण्डे "पुत्रोत्पत्तौ तथा आङ्गमन्त्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवनेषु च । पाणिप्रज्ञे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेशनः । एतद्दृष्टिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते" । दृष्टिकरं आङ्गमित्यन्वयः । अत्र उवाच "कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्द्वित्तयान् । मध्यमेनाधमेनापि प्रकृत्यात्तान्त्रिकोत्तमः । नित्यं निर्वर्त्य भतिमान् कुर्यादभ्युदयन्ततः । विप्रान् संभोजयेन्नाथ ततो यागगृहं व्रजेत् । गणेशपूजदिकपालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् । स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं व्रजेत् । स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चान्तैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि । तिलतैलैस्तथा क्षौहेः कषायैरपि सत्तमः" । तथा "जम्बुशाल्मलियाञ्जालं वटूरं वज्रुलं तथा । एतेषां बलकुलरसः कषायः परिकीर्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्विधत्विपत्रैरपि सत्तमः । तुलसीकुन्दमालूरपतागयाङ्गुलिपत्रकम् । चम्पकान्धशमीपद्मकरवीरञ्च पञ्चकम् । मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्चखुरस्य च । कुशबलमीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमितोरितम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिषपिः कुशोदकम् । कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत् कुर्यात् पूर्वाध्यं तदनन्तरम्" । इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवमोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णु लोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । स्नानीयानुलेपने तदुद्धर्तने फलमाह तत्रैव "यवगोधूमजैश्चैरुद्धर्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुण्यं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निर्घर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापिः प्रसुच्यते" देवीपुराणम् "होमोपहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कात्यायनः "आज्यद्रव्यसनादेशे जुहोतिषु विधीयते" । कात्तिकपुराणम् "महीयते च देवेशो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

शर्कराञ्चैव घृतं दधि तथा मधु । पञ्चान्तमिदं भोक्तं विषेयं सर्वकर्मसु" । प्रतिष्ठानन्तरं मातुसे "ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशदाथ विंशतिम्" । शोडशोपचाराः "स्नासनं स्नागतं पादार्घ्यं माचमनीयकम् । मधुपर्कं च मस्त्रानवसनाभरणानि च । मन्त्रपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं पन्दनं तथा" । दशोपचारास्तु "पादार्घ्यं माचमनीयं मधुपर्कं च मने अपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः" । पञ्चोपचारास्तु "गन्धाद्यो नैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका" । उपचारद्रव्याणि शारदायाम् "पादार्घ्यं म्यामाकदुर्वाञ्जविष्णु क्रान्ताभिरोरितम्" । विष्णु क्रान्ता अपराजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति शेषः । "गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः । सर्द्वैः सर्वदेवानामेतदध्यं सुदीरितम्" । एतद्द्रव्ययुक्तं जलमित्यर्थः । "जातीवज्जुककोक्षैर्जलमाचमनीयकम् । आज्यं दधि मधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत्" । कात्यायनः "मधुपर्कं दधिघृतमधु पिहितं कांस्ये कांस्येन" । मधुपर्कंति स्थाने स्नानीयेति पाठः पूर्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा "गन्धपुष्पान्दन्कपूर्कालागुरुभिरोरितः" । राघवभट्टघृतम् "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कुर्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता मन्त्रसद्भा प्रकीर्तिता" । पुष्पाणि तप्तदेवदेयानि "अगुरुगौरगुग्गुलुमधुपर्ककुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रं सूक्ष्मैर्देवस्य देशिकः । तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे" । राघवभट्टघृतम् "सर्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैव हि । निर्मलेनोदकेनाद्य पूर्यतेत्याह नारदः" । नारसिंहे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णु लोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । ब्रह्मपुराणे "देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यक्तक्षमा भवेत् । पत्नानि तस्य देयानि अज्ञया पञ्चविंशतिम् । अष्टोत्तरशतं स्नाने पत्रं देयञ्च सर्वदा । यवगोधूमजैश्चैरुद्धर्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुण्यं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निर्घर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापिः प्रसुच्यते" देवीपुराणम् "होमोपहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कात्यायनः "आज्यद्रव्यसनादेशे जुहोतिषु विधीयते" । कात्तिकपुराणम् "महीयते च देवेशो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

अर्घ्यं पात्रस्थितैस्त्रोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् । नरसिंह-
पुराणम् “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
अत्र नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवपुराणे “भक्त्या
पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूतान्त्र्यादिपल्लवैः । ऋषधीभिश्च मे-
ध्याभिः सर्ववीजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकालेषु यात्रा-
काले विशेषतः । यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर ! देव्या नीरा-
जनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
श्रावतोदिवसान् वीर ! देव्यानीराजनं कृतम् । तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके मञ्जीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदी-
पेन सूर्यलोकं च गच्छति” । पर्वकाले उत्सवकाले ।
देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितम् । अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ
कदाचित् पूजाऽभावे महाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं
पूजाविहितं कुर्याद्द्विगुणमर्चनम् । त्विरात्रे तु
महापूजा संप्रोक्ष्यमतः परम् । साक्षाद्दृष्टमनेकाहं पू-
जनं चेद्दिहन्यते । प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रो-
क्ष्यक्रमः” । संप्रोक्ष्यक्रमः “संप्रोक्ष्यन्तु देवस्य देवस्य
त्वेति(४)पूर्ववत् । गवां रसैश्च संक्ष्वाप्य दभंतोयैर्विशोधय
च । प्रोक्षयेत् प्रोक्ष्यतीतोयैर्भूतेनाष्टोत्तरं शनम् । स-
पुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मू-
क्षमष्टोत्तरशतं तथा । ततो मूलेन मूर्त्तौ टि पीठान् चैव
संस्मृशेत्” । इति “तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्या-
सञ्च विन्यसेत् । प्राणप्रतिष्ठासन्नेष प्राणस्थापनमा-
चरेत् । पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्तनम्नोक्तां यथा-
विधि । यागहीनादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः स्मृतः” ।
अथास्य श्रद्धार्थेन तु बौधायनः “द्रव्यवत् कृतशौचानां
देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति” । देवार्चां देवता-
प्रतिमा । तासामस्य सृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य तास्या-
देर्यद्येष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमि-
त्यर्थः इति । रत्नाकरे आदिपुराणे “स्निग्धते
स्फुटिते दग्धे अष्टे स्थानविवर्जिते । वागहीने परु-
स्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतित
स्पर्शदूषिते । दशस्तेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवोकसः ।
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाञ्चकार च” । अत्र
द्विष्वाङ्गहोमौ त्वावश्यकौ यथाशक्तीत्यभिधानात्
इति कश्चित् । तथा चरत्यधनानां यज्ञं विनाऽपि
पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्म
बहिर्वर्त्यां ऋद्ध्या भृगुनन्दन ! । न त्वल्यटक्षिणैर्यज्ञैर्य-
जेतेह कदाचन । विष्णुदेवनिर्कायस्य यथाश्रद्धमरि-

न्दम ! । तपसा पूजयेद्विष्वं यन्नादस्यधनो नरः” । यद्यो-
काहे वास्तुयागद्विष्णुगौ तदा तन्नेष द्विष्वाङ्गं
कुर्यात् तथा एकस्त्रिभ्रजौ होमत्रयं विधेयं एका-
म्नावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिकमाह गो-
भिलः । “गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्नुवर्हिः पशुं क्षुण्-
साञ्जभागाविति” । पूजादिकं प्रत्येकमेव” ।

तत्र प्रतीकस्त्रिचितामन्त्राः क्रमेण यथा

(१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः । दिवीत्र
चक्षुराततम् ऋ० १।१२६

(२) “मनो जूतिर्जुषतामव्यस्य इहस्यतिर्यत्तमिमम् तनोत्व-
रिष्टं यत्तं समिमं दधातु विश्वे देवास इहमादव-
न्नामो प्रतिष्ठ” यजु० २।१२

(३) अत्र शुद्धवत्या शुद्धपदवत्या ताश्च तिष्ठ क्वचः ऋ० ८।१७
स्त्रिज्ञास्थिता यथा

“एतोन्विन्द्रं सवाम शुद्धं शुद्धेन शान्ना । शुद्धैरुक्थैर्वी-
दध्यासं शुद्ध आशीवौन् समस्तु । ७। इन्द्र ! शुद्धो न
व्यागहि शुद्धः शुद्धाभिरुक्तिभिः । शुद्धोरविं निधारय
शुद्धो समद्वि सोम्यः । ८। इन्द्र ! शुद्धो हि नो रथिं
शुद्धो रत्नानि दाशुषे । शुद्धो दत्वापि जिघ्रसे शुद्धो
वाजं सिपासि । ९ ।

(४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गभ्यां पुष्पोद्गसाभ्यां
प्रतिष्ठहामि” यजु० १।६

विसरस्तु अग्निपु० ५६ अ० आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये प्रतिमात्मा तु पृथक् । प्रकृतिः
पिशुङ्का लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योगकस्तयोः । इच्छा-
फलार्थिभिरुक्तात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः । गर्भसूत्रं तु
निःसार्थं प्रासादस्याग्रतो गुरुः । अष्टमोऽङ्गविशालं
मण्डपञ्चाधमादिकम् । स्नानार्थं कलसार्थञ्च याग-
द्रव्यार्थमर्द्धतः । त्रिभागेष्वार्द्धभागेन वेदिं कुर्यात्तु
शोभनाम् । कलसैर्यष्टिकाभिश्च वितानाद्यैश्च भूषयेत् ।
पञ्चगव्येन समोक्ष्य सर्वद्रव्याणि धारयेत् । अलङ्कृतो
गुरुर्विष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत् । अङ्गुलीयप्रभृतिभि
मूर्त्तिपान् वक्ष्यादिभिः । कुण्डे कुण्डे स्थापयेत्
मूर्त्तिपांस्तत्र पारगान्” (मूर्त्तिपान् मूर्त्तिनिर्माहशि-
ल्पिनः) । “चतुष्कोशे चार्द्धकोशे वर्तते पद्मस-
न्निभे । पूर्वादौ तोरयार्धन्तु पिण्डसौदुम्बरौ वटम् ।
पूजं सुशोभनं पूर्वं सुभद्रं दक्षतोरणम् । सुकर्म च
सुहोतञ्च आश्वे शौक्ये ससुष्कयम् । पञ्चहस्तं तु

संख्याय सोनापृथिवि(१) पूजयेत् । तोरणस्तम्भमूले तु कलसान्द्राङ्गुरान् । प्रदद्यादपरिष्ठाञ्च कुर्याच्चक्रं सुदर्शनम् । पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ध्वजं कुर्याद्विचक्षणः । वैपुल्यं चास्य कुर्यात् घोडगाङ्गुलसन्मितम् । सप्तहस्तो-
ष्कृतं चास्य कुर्यात् दण्डं समाहितः । अरुणोऽग्नि-
निभश्चैव लक्षणः शुक्लोऽथ पीतकः । रक्तवर्षस्तथा श्वेतः
लक्षणवर्षः क्रमाद् ध्वजाः । कुसुदः कुसुदाक्षस्य पुण्डरीकोऽथ
वामनः । शङ्कु कर्णः सर्वनेत्रः सुसुखः सुप्रतिष्ठितः ।
पूज्याः कोटिशुभैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेयताः । जना-
दकसुपूरास्तु पकविम्बोपमा घटाः । अष्टाविंशाधिकशतं
कालमण्डलवर्जिताः । सहिरण्या वस्त्रकण्ठाः सोदका-
स्तोरणाद्बहिः । घटाः स्याप्याश्च पूर्वादौ वेदिकायाश्च
कोणगान् । चतुरः स्यापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च
मन्त्रतः । कुम्भेष्ववाह्य शक्रादीन् पूर्वादौ पूजयेत्
क्रमात् । इन्द्रागच्छ देवराज ! वज्रहस्त ! गज-
स्थित ! । पूर्वद्वारञ्च मे रक्ष देवैः सह नमोऽस्तु ते ? ।
त्रातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्चयित्वा यजेद् बुधः ।
आगच्छाम्ने ! शक्तियुत ! आगस्य ! बलसंयुत ! ।
रत्नाम्नेयीं दिशं देवैः पूजां गृह्ण नमोस्तु ते । अग्नि-
मूर्द्ध्वेति (४) मन्त्रेण यजेद्वा अग्नये नमः २ । महिषस्य !
यमागच्छ दण्डहस्त ! महाबल ! । रक्ष त्वं दक्षि-
णद्वारं वैवस्वत ! नमोऽस्तु ते । वैवस्वतं सङ्गमनमित्य-
नेन (५) यजेद् यमम् ३ । नैर्ऋतागच्छ खड्गाट्ट !
बलवाहनसंयुत ! । इदमर्घ्यमिदं पादां रक्ष त्वं नैर्ऋतीं
दिशम् । एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदध्यादि-
भिर्ऋतः ४ । मकराहूढ ! वरुण ! पाशहस्त ! महा-
बल ! । आगच्छ पश्चिमं द्वारं रक्ष रक्ष नमोऽस्तु ते ।
उरुं हि राजा (७) वरुणं यजेदध्यादिभिर्ऋतः ५ ।
आगच्छ वायो ! सबल ! ध्वजहस्त ! सवाहन ! ।
वायव्यं रक्ष देवैस्त्वं समस्त्रिद्वेभ्योऽस्तु ते । वात (८)
इत्यादिभिश्चार्चैदोक्षमो वायवेऽपि वा ६ । आगच्छ
सोम ! सबल ! गदाहस्त ! सवाहन ! । रक्ष त्वत्त-
त्तरद्वारं सकुवेर ! नमोऽस्तु ते । सोमं राजान-
मिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७ । आगच्छे-
शान ! सबल ! शूलहस्त ! हस्तस्थित ! । यत्तमण्ड-
पस्यैशीं दिशं रक्ष नमोऽस्तु ते । ईशानादस्तेति (१०)
यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८ । ब्रह्मन्नागच्छ हंसस्य !
शुकुक्षुवव्यपहस्तक ! । सबोकोद्वां दिशं रक्ष यत्र-

स्याज नमोऽस्तु ते । हिरण्यगर्भेति (११) यजेन्नमस्ते
ब्रह्मण्येऽपि वा ९ । अनन्तागच्छ चक्राट्ट ! शुभंस्था-
हिरण्येश्वर ! । अधोदिशं रक्ष रक्ष अनन्तेश ! नमो-
ऽस्तु ते । नमोऽस्तु सर्पेति (११) यजेदनन्ताय नमोऽपि
वा १० ५६७० ।

- (यत्प्राध्याये प्रतीकस्त्रचिता मन्त्राः क्रमेषु दर्शयन्ते यथा
- (१) “सोना पृथिवि नो भवान्दक्षरा निवेशनी । यच्छानः
शर्म सप्रथाः” यजु० ३५।२१। ऋग्वेदे तु पृथिवी इति पाठः
- (२) “आजिघ्न कलसं मद्या त्वा विशन्विन्द्वः । पुनरुर्जा
निवर्तस्व सहस्रं पुञ्जोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशता-
द्रयिः” यजु० ८।४२
- (३) “त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं न्यूर-
मिन्द्रम् । ह्वयामि यक्रं पुरहृतमिन्द्रं खल्लि नो
मघवा धात्विन्द्रः” यजु० २०.५०
- (४) “अग्निमूर्द्ध्वं दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां
रेतांसि जिन्वति” यजु० ३।१२
- (५) “वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा उ-
वस्य” ऋ० १०।१४।१ अर्चयित्वा ।
- (६) “एष ते निम्बेते ! भागस्त्वं जुषस्व स्वाहा” यजु० ९।३५
- (७) “उरुं हि राजा वरुणश्चकार सुर्वाय पन्वामन्त्रेण
वा उ । अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरोतोपवक्रा हृदया-
विधायित्” ऋ० १।२४।८
- (८) “वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्रश्न
आयुंषि तारिषत्” ऋ० १०।१८६।१
- (९) “सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । आदित्यान्
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च दृहस्यतिम्” ऋ० १०।१४।१२।
- (१०) “ईशानादस्य भुवनस्य भूर्नेन वा उ । यो यद्गुडादस्यैर्यम्”
ऋ० २।३३।९ अर्चयित्वा
- (११) “हिरण्यगर्भः समवर्तताप्ये भूतस्य जातः पतिरेक आ-
सीत् । स दाधार पृथिवीं द्यासृतेमां कस्यै देवाय ह-
विषे विधेम” ऋ० १०।१२।१।१
- (१२) “नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्नरिक्ते ये च द्विवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” यजु० १३।६
- “भूमेः परिपहं कुर्यात् क्षिपेद्भीर्हींश्च सर्षपान् ।
नारसिंहेन रक्षोऽन्नं प्रोक्षयेत् पञ्चगव्यतः । भूमिं घटे
तु संपूज्य सरत्ने बाङ्गकं हरिम् । अस्त्रमन्त्रेण
कवचं तत्र चाप्यतं यजेत् । अस्त्रिधाराया सिञ्चन्
त्रोहीन् संकल्य धारयेत् । प्रदक्षिणं परिभ्रास्य कलः

विकिरोपरि । सवस्त्रे कलसे भूयः पूजयेदच्युतं त्रियम् ।
 योगे योगेति मन्त्रेण (१) न्यसेच्छ्यान्तु मण्डले ।
 कुशोपरि त्वलिकाञ्च श्यायां दिग्विदित् च । विद्या-
 धिपान् यजेद्द्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम् । वामनं
 दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकपम् । पद्मनाभं दामो-
 दरभैशान्यां स्नानमण्डपे । अर्घ्यं पश्चाद्देशान्यां चत-
 ष्कुम्भे सवेदिके । स्नानमण्डपके सर्वद्रव्याण्यानीय
 निःक्षिपेत् । स्नानकुम्भेषु कुम्भांस्तान्निदित्क्षिधवासयेत् ।
 कनसाः स्थापनीयास्तु अभिषेकार्थमादरात् । वटोदुम्ब-
 रकाश्यांश्चम्पकाशीकश्रीद्रुमान् । पलाशार्जुनस्रजांस्तु
 कदम्बकुलाम्नकान् । पल्लवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे वि-
 निःक्षिपेत् । पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिञ्जलमेव च ।
 जातीपुष्पं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम् । सिद्धार्थं
 तगरञ्चैव तण्डुलं क्षणे न्यसेत् । सुवर्णं रजतञ्चैव
 कूबहयमृदन्तथा । नद्याः समुद्रगामिन्या विशेषात् जा-
 ङ्गवीमृदम् । गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलांश्चैवापरे
 न्यसेत् । विष्णुपथीं श्यामलतां शङ्कराजं शतावरीम् ।
 सहदेवीं महादेवीं बलां व्याघ्रीं सलच्छाणाम् । ऐशा-
 न्यामपरे कुम्भे माङ्गल्यान्निवेशयेत् । बलमीकमृत्तिकां
 सप्रस्थानोत्थामपरे न्यसेत् । जाङ्गलीवालकातोयं विन्य-
 सेदपरे षटे । वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्भृतमृत्तिकाम् ।
 मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत् । तीर्थपर्वतमृ-
 द्धिञ्च युक्तमध्यपरे न्यसेत् । नागकेशरपुष्पञ्च काश्रीरम-
 परे न्यसेत् । वैदुर्यं विद्रुमं सुक्तां स्फटिकं वज्रमेव
 च । एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम् । नदी-
 नदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत् । एकाशीतिपदे चा-
 न्यान्मण्डपे कलसान् न्यसेत् । गन्धोदकाद्यैः सम्पूर्णान्
 श्रीसूक्तैः (२) नाभिसन्त्रयेत् । यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाग्रं
 चाक्षतं तथा । तिलान् फलं तथा पुष्पमर्घ्यार्थं पूर्वतो
 न्यसेत् । पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपथीं कुशांस्तथा ।
 पादार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे । कक्कोलकं
 लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम् । उत्तरे ह्याचमनाय
 अग्नीं दूर्वाक्षतान्वितम् । पालं नीराजनार्थं च तथो-
 हर्त्तनमानिले । गन्धपुष्पान्वितं पालभैशान्यां पालके
 न्यसेत् । सुरामांसीं चामलकं सहदेवीं निशाहयम् ।
 षष्टिदीपाच्छेददौ न्यसेत्तीराजनाय च । शङ्खं चक्रञ्च
 श्रीवत्सं कुलिशं पङ्कजादिकम् । हेमादिपाले कृत्वा
 तु नानावर्णादिपुष्पकम् ५७ अ०

(१) ("योगे योगे तवस्तरां वाजे वाजे हवामहे । सखाव
 इन्द्रमूर्तये" म० १।१०।७)

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णाभित्यादि पञ्चदशर्चमन्त्रेदे परि-
 शिष्टोक्तं तुलादाना० १६५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

"देशान्यां जनयेत् कुण्डं गुर्वङ्गञ्च वैष्णवम् ।
 गायत्रप्राप्तयत् कृत्वा सम्पातविधिना घटान् । प्रोक्ष-
 येत् कारुशालायां शिल्पिभिर्मूर्तिपैत्रं जेत् । त्वयं शब्दैः
 कौतुकञ्च बन्धयेद्दक्षिणे करे । विष्णवे शिपिविष्टाय (१)
 ऊर्णास्रलेखं सर्षपैः । पङ्कजस्त्रेण कर्तव्यं देशिक-
 स्थापि कौतुकम् । मण्डपे प्रतिभां स्थाप्य सवस्त्रां
 पूजितां स्तुवन् । नमस्तेऽर्चं ! सुरेशानि ! प्रथीते !
 विश्वकर्मेभ्यः । प्रभाविताशेषजगद्भित्ति ! तुभ्यं नमो नमः ।
 त्वयि सम्पूजयामीशे नारायणमनामयम् । रक्षिता
 शिल्पिदोषेस्त्वमृद्वियुक्ता सदा भव । एवं विद्वाप्य प्रतिभां
 नयेत्तां स्नानमण्डपम् । शिल्पिनन्तोषयेद्दृष्ट्यैशुं रवे गां
 प्रदापयेत् । चित्तं देवेति (२) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलये-
 त्ततः । अग्निज्वर्तोतीति (३) दृष्टिञ्च दद्याद्दे भद्रपीठके ।
 ततः शुक्लानि पुष्पाणि दत्तं सिद्धार्थकं तथा । दूर्वां
 कुशापं देवस्य दद्याच्छिरसि देशिकः । मधुवातेति (४)
 मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेद् गुरुः । हिरण्यप्रगर्भमन्त्रेण (५)
 इमं मेति (६) च कीर्त्तयेत् । दृतेनाभ्यञ्जयेत् पञ्चात् पठन्
 दृतवर्ती (७) पुनः । मस्तरपिष्टे नोद्वयं अतो देवेति (८)
 कीर्त्तयन् । जालयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्नेति (९) देशिकः ।
 द्रु पदादि (१०) वेत्युलिम्भे दापो हि षेति (११) वेचयेत् ।
 नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावमानीति (१२) रत्नजैः । समुद्रं
 गच्छ (१३) चन्दनैस्तीर्थमृत्कनसेन च । शन्नो देवीः (१४)
 स्नापयेच्च गायत्रप्राप्य षणवारिणा । पञ्चमृद्विहिरण्ये-
 ति (१५) स्नापयेत्परमेस्वरम् । सिकताङ्गिरिमं मेति (१६)
 बलमीकोदघटेन च । तद्विष्णोरित्यो (१७) मध्यङ्गियां
 व्योषधीति (१८) मन्त्रतः । यज्ञायज्ञेति (१९) काषायैः
 पञ्चभिर्यवकैस्ततः । पयः प्रथिव्यां (२०) मन्त्रेण याः
 फलिनी (२१) फलास्तुभिः । विश्वतश्चतुः (२२) सौम्येन
 पूर्वेण कलसेन च । सोमं राजानमित्येव (२३) विष्णो-
 रराटं (२४) दक्षतः । हंसः शुचिः (२५) पश्चिमेन
 कुर्यादुद्वर्तनं हरेः । मूर्धानन्द्वो (२६) मन्त्रेण धार्त्वीं
 मांसीं च के ददेत् । मानसोकेति (२७) मन्त्रेण गन्ध-
 द्वारेति (२८) गन्धकैः । इदमापेति (२९) च षट्पैका-
 शीतिपदस्थितैः । एद्वेहि भगवन् ! विष्णो ! लोका-

सुप्रहकारक ! । यत्रभागं गृह्यायेमं वासुदेव ! नभो-
ऽस्तु ते । अनेनावाह्य देवेशं कुर्यात् कौतुकमोच-
नम् । सुधामि त्वेति (३०) सूक्तेन देशिकस्यापि
मोचयेत् । पादं हिरण्यमवेनार्थं (३१)मतो देवेति(३२)
चार्थकम् । मधुवाता(३३)मधुपर्कं मयि गृह्यामि(३४)
चाचमेत् । अक्षयमीमदन्तेति(३५)किरेद्दूर्वाक्षतं मुषः ।
काण्डात्(३६)निर्मज्जनं कुर्याद्भग्नं गन्धवतीति(३७)च ।
तत्त्वा यामोति(३८)माल्यञ्च इदं विष्णुः(३९)पवित्कम् ।
वृहस्पते (४०) वस्त्रयुक्तं वेदाहमित्युत्तरीयकम् । (४१)
महाव्रतेन(४२)सकली पुष्यं चौपघयः(४३)क्षिमेत् । घृणं
दद्याद्घृणसीति (४४) विष्वात्सूक्तेन (४५) चाङ्गनम् ।
युञ्जन्तीति (४६)च तिक्तकं दोर्घाद्युष्टेति(४७)माल्यकम् ।
इन्द्रं विन्नेति (४८)कवन्तु आदर्शन्तु विराजतः । (४९)
चाभरन्तु विकर्षेण भूषां रघन्तरेण(५०) च । अङ्गनं
वासुदेवस्यैर्ष्यामि त्वेति (५१) पुष्यकम् । वेदाद्यैः
संस्तुतिं कुर्याद्भरेः पुरुषसूक्ततः । सर्वमेतत्समं कुर्यात्
पिण्डिकादौ हरादिके । देवस्थोत्यानसमये सौपर्णं (५२)
सूक्तसुचरेत् । उचिष्ठेति(५३)ससत्याय शय्याया मण्डपे
नयेत् । शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना । (५४)
अतो देवेति (५५) सूक्तेन प्रतिभां पिण्डिकां तथा ।
आसूक्तेन च शय्यायां विष्णोस्त सकलीकृतिः ।
ऋगराजं वृषं नागं व्यजनं कलशं तथा । वैशयन्तीं
तथा भेरीं दोषमित्यपमङ्गलम् । दर्शयेदशसूक्तेन (५६)
पाददेशे त्रिपादिति (५७) । उखां पिधानकं पात्र-
मन्दितां दर्विकां दशेत् । सुषलोत्सुखं दद्याच्छिलां
सम्पार्जनीं तथा । तथा भोजनभाण्डानि गृह्योपक-
रणानि च । शिरोदेशे च निद्रास्त्रं वस्त्ररत्नयुतं घटम् ।
क्षत्रज्ञाद्यैः पूरयित्वा स्नपनस्य विधिः स्मृतः” ५८अ०
(५८अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा

- (१) “विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा” यजु०२०।२२
- (२) “चित्रं देवानासृद्गादनीकं चक्षुर्मित्तस्य वरुणस्याग्ने
रामाद्याया पृथिवी चान्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्य पञ्च” ऋ० १।१५।१।
- (३) “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्यो ज्योति-
ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वज्रो ज्योतिर्वज्रः स्वाहा !
सूर्योर्वज्रो ज्योतिर्वज्रः स्वाहा ! ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा” यजु० ३।९
- (४) “मधुवाता अतायते मधु अरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः

- सन्वोपधीः” यजु० ११।२७ अत्र एकेव षड्क् पाद्या ।
(५) “हिरण्यगर्भः समवर्ततापे इत्यादि प्राग्वत् ।
(६) “इमं मे वरुण ! शुधी ह्वमद्या च ऋडव । त्वामव-
स्युराचके” यजु० २।१।१
(७) “एतवती भुवनानामभिन्निवोर्वी पृथ्वी मधुदुचे सुपेशसा”
यजु० ३४।४५
(८) अतो देवा अवनतु व इत्यादि प्राग्वत् ।
(९) “सप्त तेऽग्ने ! समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त-
धामप्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तवो-
नीराष्ट्रस्य एतेन स्वाहा” यजु०१७।७९
(१०) द्रुपदादिव सुसुचानः खिन्नः स्नातो मन्वादि व । पूतं
पवित्त्वे खेवाज्यमापः शुद्धन्तु मेनसः” यजु०२५।२०
(११) “आपोहि षा मयोभुवस्तान अर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे” ऋ०१०।९।१
(१२) “पावमानसूक्तम् स्वादिष्टयेत्वादि हिन्वन्तीत्यक्तम् पञ्च-
षष्टिसूक्तात्मकम् मत्कृतं तृत्वादानादिपञ्चतौ १६७ अथवि
१८५ पृ० पर्यन्ते दृश्यम् । यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर
इत्यादि नवर्चं तत्रैव २०६ पृ० दृश्यम्
(१३) ससृष्टं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवं सवि-
तारं गच्छ स्वाहा । यजु० ६।२।१
(१४) “शन्नोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु प्रीतये । शंभोरभि-
ष्टचन्तु नः” ऋ० १०।१।१४
(१५) “हिरण्यगर्भः समवर्ततापे इत्यादि प्राग्वत् ।
(१६) “इमं मे गङ्गे यद्यने ! सरस्वति ! शुद्धि ! सोमं
सचतापरुणया । असिक्त्या मरुद्दृष्टे वितस्तयाऽऽ-
जीर्णीये ऋषुह्यासुपोमया” ऋ०१०।७५।५
(१७) “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति शूरवः । दिवीव
चक्षुराततम्” ऋ०१।२।२०
(१८) “वाओपधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासा
मसि त्वसुत्तमारं कामाय शं हृदे” यजु०१२।९२
(१९) “यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्रप्र
वयमसृतं जातवेदसं प्रियं मित्तं न शंसिमम्” ऋ०६।४८।१
(२०) “पयः पृथिव्यां पय ओपधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे प-
योधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मद्यम्” ऋ०१८।३६
(२१) “वाः फलिनीयां अफला अगुष्या याच पुष्यिणीः ।
वृहस्पतिप्रसूतास्ता नोसुजन्तं हंसः” यजु०१२।८९
(२२) “विश्वतसुक्षुरत विश्वतोसुखो विश्वतोवाङ्मृत विश्व-
तस्यात् । सं वाङ्मयां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जन-

- यन् देव एकः" ऋ०१० मण्डले ऽष्टके ।१२ ऋक् ।
- (२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।
- (२४) "विष्णोरराटमसि विष्णोः अग्रो स्यः । विष्णोः सूरसि विष्णोर्भुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।
- (२५) "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिजसङ्घोता वेदेषदतिथिर्दुरो-
चसत् । ऋषद्वरसदतसद् व्योमसदजागोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं वृहत्" यजु० १०।२४
- (२६) "मूर्ध्नि क्तो वरतिं पृथिव्या वैश्वानरसुत आ-
जातमग्निम् । कविं सस्वाजसतिथिं जनानामासद्वापालं
जनयन् देवाः" यजु० ७।२४
- (२७) "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु
मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् वृष्ट ! भाभिन्वो
बधीर्हविष्मन्तः सदाभित्त्वा हवामहे" यजु० १६।१६
- (२८) "गन्धहारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं
सर्वभूतानां तामिहोपहृते त्रियम्" श्रीऋक्ते ६मन्त्रः
- (२९) "इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाह
मभिदुष्टोह यद्वा शेष उतान्धतम्" ऋ०१।२१।२२
- (३०) "सञ्चामि त्वा हविषा जोवनाय कमज्ञातयच्छादुत
राजयच्छात् । याहिर्जग्याह यदि वैतदेनं तस्या इ-
न्द्राग्नी प्रसमुक्तमेनम् ।१ यदि क्षितायुर्वदि वा परेतो
यदि सत्योरनिकं नीत एव । तमाहरामि निर्वृते
रूपस्यादहार्षमेनं शतशारदाय ।२ सहस्राक्षेण शत
शारदेन शतायुषा हविषाहार्षमेनम् । शतं यथेमं
शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ।३ शतं
जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान् शतसु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सधिता वृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं
पुनर्दुः । ४ आहार्षं त्वाविद् त्वा पुनराग पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग ! सर्वं ते चक्षुः सर्वमादृश्यतेऽविदम्" ५ ऋ०१०।१६१
- (३१) "अतो देवा अवनतु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (३२) "हिरण्यमेन पालेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्" यजु० ४०।१७
- (३३) सधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (३४) मयि सृष्ट्वाभ्यग्ने ! अग्निं रायस्योपाय सुप्रजास्त्वाय
सुवीर्याय मासु देवताः सचन्ताम्" यजु० ११।१
- (३५) "अक्षमीमदन ह्यवप्रिया अपूपत । अक्षोषत स्वमा-
नवो विप्रा न विष्टया मतीयोजान्तिन्द्र ! ते हरी" ऋ०
२।८.२

- (३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहनी पुरुषः पुरुषस्वरि ।
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" यजु० ११।२०
- (३७) गन्धवती गन्धहारामित्यादि प्राग्वत् ।
- (३८) "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्त्रे यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणस्य बोध्युः यमं व-
मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११
- (३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्तेधा निदधे पदम् । समूढमस्य
पांसुरे" ऋ० १।२।१७
- (४०) "वृहस्पते ! अति यदर्थो अहोद् दुमहिभाति क्रतु-
मञ्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्यासु वृषिभं
धेहि चित्तम्" यजु० २६।२
- (४१) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्मादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था-
विद्यतेऽयनाय" यजु० ३१।१२
- (४२) महाव्रतं यद्वसो हिरण्यस्येत्यस्यासृचि गेयं साम
- (४३) "क्षोषधयः ससवदन सोमेन सह राज्ञा । यश्चै-
क्ष्णोति ब्राह्मणस्यं राजन् पारयाससि" यजु० १२।९६
- (४४) धूरसि धूर्वन्तं धूर्व तं योऽश्नान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वामः । देवानामसि वद्वितमं सृष्टितमं परिगतमं
जुष्टतमं देवसुतम्" यजु० १।८
- (४५) "विष्वाट् सृक्तं सप्रदग्धं विष्वाड वृहत् पिवत
सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु०
३१।३० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मत्कृततृणादानादि
पद्धतौ १२२ पलावधि ११२ पलपर्यन्ते इत्यम् ।
- (४६) "युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि" यजु० २३।५
- (४७) दीर्घायुष्ट क्षोषधे ! खनिता यश्चै च त्वा खनास्य-
हम् । अथो त्वं दीर्घायुभूत्वागत्वन् शविरोहतम्"
यजु० १२।१००
- (४८) "इन्द्रं विश्वा अवीडधन्तुससृष्टस्य व्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां राजानं सत्यतिं पतिम्" ऋ० १।११।१
- (४९) "ततो विराडजायत विराजो अग्निपुरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः" यजु० २३।५
- (५०) रथन्तरं साम अभि त्वा शूर इत्यस्यासृचि गेयं तच्च
मत्कृततृणादानादिपद्धतौ १६२।६३ पले इत्यम् ।
- (५१) सञ्चामि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (५२) सौपर्णं सृक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।
- (५३) "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! देवयन्स्त्वमेहे । उपप्रयन्तु

मरुतः सुदानव इन्द्र ! प्राग्भूवा सचा" यजु०२४।५६

(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः ।

(५५) अतो देवा इत्यादि षडृचम् ऋ०१।२२। तच्च मत्-
कत तृणादानादि पद्धतौ ८८।८८ पत्रे दृश्यम् ।

(५६) अश्वत्थम् ऋग्वेद प्रसिद्धम् ।

(५७) त्रिपाटुर्द्धं उदैत् पुरुषः पादोऽस्योच्चाभवत् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०२१।४)

“हरेः साङ्घिध्यकरणमधिवासनसुच्यते । सर्वज्ञं सर्वगं
ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् । ओङ्कारेण समायोज्य
चिच्छक्तिमभिमानीनीम् । निःसार्यात्मैकतां कृत्वा
स्वस्मिन् सर्वगते विभौ । योजयेन्मरुता पृथ्वीं वज्रवीजेन
दीपयेत् । संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत् ।
अधिभूतादिदेवैस्तु साध्यास्त्रैर्विभवैः सह । तन्मात्रपा-
त्रकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद् बुधः । आकाशं मन-
साहृत्य मनोऽहङ्करणे कुरु । अहङ्कारञ्च महति तच्चाप्य-
व्याकृते नयेत् । अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेवः स रीरितः ।
स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिद्धञ्चया । सङ्कर्षणारव्यः
शब्दात्मा स्पर्शास्त्वमसृजत् प्रभुः । क्षोभ्य मायां स
प्रद्युम्नं तेजोरूपं स चासृजत् । अनिरुद्धं रसमात्रं
ब्रह्माणं गन्धरूपकम् । अनिरुद्धं स च ब्रह्मा अप
आदौ ससर्ज ह । तस्मिन् हिरण्यमयञ्चाखण्डं सोऽसृजत्
पञ्चभूतवत् । तस्मिन् संक्रामिते जीवे शक्तिरात्मोपसं-
हृता । प्राणो जीवेन संयुक्तो हृत्तिमानिति शब्दप्रते ।
जीवो व्याहृतिसंज्ञस्तु प्राणेष्वध्यात्मिकः स्मृतः । प्राणै-
र्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चाष्टमूर्तिकी । अहङ्कारस्ततो
जज्ञे मनस्तस्माद्जायत । व्यर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्ख्या-
दियुतास्ततः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्ध इति
स्मृताः । ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारब्धानीन्द्रियाणि त ।
त्वक्श्रोत्रघ्राणचक्षुषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि त । पादौ
पायुरुक्ष्मा पाणी वायुपस्यञ्च पञ्चमः । कर्मेन्द्रियाणि
चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु । आकाशवायुतेजांसि स-
त्त्वित्वं पृथिवी तथा । स्थूलमेभिः शरीरन्तु सर्वाधारं
प्रजायते । एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासायोच्यन्त उ-
त्तमाः । जीवभूतं भकारन्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत् । हृ-
दयस्य वकारन्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः । फकारमपि
तत्रैव अहङ्कारमयं न्यसेत् । मनस्तत्त्वं पकारन्तु न्यसेत्
संकल्पसम्भवम् । शब्दतन्मात्रतत्त्वं नकारं मरुतके
न्यसेत् । स्पर्शात्मकं धकारन्तु वज्रदेवेषु त विन्यसेत् ।

दकारं रूपतत्त्वं हृद्देशे विनिवेशयेत् । धकारं वस्ति-
देशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत् । तकारं गन्धतन्मात्रं
जङ्घयोर्विनिवेशयेत् । णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य ठकारं वि-
न्यसेत्त्वचि । डकारं नेत्रयुग्मं तु रसनायां ठकार-
कम् । टकारं नासिकायान्तु जकारं वाचि विन्यसेत् ।
झकारं करयोर्न्यस्य पाण्यतत्त्वं विचक्षणः । जकारं
पादयोर्न्यस्य कं पायौ चक्षुपस्यके । विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं
ङकारं पादयुग्मके । वस्तौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं
हृदि विन्यसेत् । खकारं वायुतत्त्वं नासिकायां निवे-
शयेत् । ककारं विन्यसेत्त्रित्वं खतत्त्वं मरुतके बुधः ।
हृत्पण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्यदेवतम् । इासप्रति-
सहस्राणि हृदयादिभिनिःसृताः । कलाषोडशसंयुक्तं
घकारं तत्र विन्यसेत् । तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्रो विन्दुं व-
ञ्जेस्तु मण्डलम् । सकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सुरो-
त्तम ! । ओं यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने ।
वं नमोविद्यात्मने न्यस्य वं निवृत्त्यात्मने नमः । ओं
शं नमः सर्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः । स्थाने तु
प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता । तृतीये शयने
तद्वत्तृतीयां पानकर्मणि । प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्यात्पञ्चो-
पनिषदः स्मृताः । इकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्र-
मयं हरिम् । यां मूर्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसे-
त्ततः । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम् । शि-
रोघ्राणललाटेषु सुखकण्ठहृदि क्रमात् । भुजयोर्जङ्घ-
योरङ्घ्रिः केशवं शिरसि न्यसेत् । नारायणं न्यसेद्दक्षि-
णोवायां साधवं न्यसेत् । गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुं
च हृदये न्यसेत् । मधुसूदनकं पृष्ठे वामनं जठरे
न्यसेत् । कल्याणविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत् ।
हृषीकेशं दक्षिणायां पद्मनाभं तु गुल्फके । दामोदरं
पादयोश्च हृदयादिप्रदङ्गकम् । एतत् साधारणं प्रोक्त-
मादिमूर्तेस्तु सत्तम ! । अथ वा यस्य देवस्य प्रारब्धं स्था-
पनं भवेत् । तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् ।
यस्या मूर्तेस्तु यन्नाम तस्यायां चाक्षरं च यत् । तत्
स्वरैर्द्वाद्दशैर्भेदा ह्यङ्गानि परिकल्पयेत् । हृदयादीनि देवेश-
मूलञ्च दशमाक्षरम् । यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनि
योजयेत् । चक्राजमण्डले विष्णुं यजेद्भवादिना तथा ।
पूर्ववच्चासनं दद्यात् सपालं सर्परच्छदम् । शुभचक्रं
हादशारं ह्युपरिहाद्विचिन्तयेत् । त्रिनाभि चक्रं द्विनेत्रि
स्वरैश्च समन्वितम् । पृष्ठदेशे ततः प्राज्ञः प्रकृत्यादी-

द्विवेगयेत् । पूजयेदारकापेषु सूर्यं द्वादशधा पुनः ।
कलाषोडशसंयुक्तं सोमनक्ष विचिन्तयेत् । सबलं त्रितयं
नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पञ्चञ्च द्वादशदलं पञ्चमध्ये
विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषीं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य च
देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्र तं पूजयेत् सुरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वाद-
शाक्षरवीजैस्तु केशवादीन् समर्चयेत् । द्वादशारे मण्डले
तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमासञ्चयेत् पञ्चाङ्ग-
न्यपुष्पादिभिर्द्विजः । पौरुषेण तु सूक्तेन (१) श्रियाः
सूक्तेन (२) पिण्डकाम् । जननादिक्रमात् पञ्चाञ्जनये-
द्द्वैष्णवानलम् । ऊत्वाग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्याच्छान्त्युदकं
बुधः । तत् सिद्ध्या प्रतिमासूर्ध्वं वज्रिप्रणयनं चरेत् ।
दक्षिणेऽग्निं द्रुतमिति (३) कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
अग्निनाग्निञ्च (४) पूर्वं च कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
उत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं द्रुतं हवीमभिः (५) । अग्निप्रणयने
मन्त्रस्त्वमन्त्रे (६) द्युभिरुच्यते । पञ्चाशसमिधानान्तु अष्टो-
त्तरसहस्रकम् । कुण्डे कुण्डे होमयेच्च व्रीहीन् वेदादि
कैस्तथा । साव्यांस्तिलान् व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै दत्तम् ।
कुर्यात्ततः शान्तिहोमं मधुरत्रितयेन च । द्वादशार्थैः सृष्टेत्
पादौ नाभिं हनुमन्नाकं ततः । दत्तं दधि पयो कृत्वा
सृष्टेन्मूत्रं न्यथो ततः । सृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः
स्थापयेद्गदोः । गङ्गा च यक्षुना गोदा क्रमाच्चान्ना सर-
स्वती । दहेत्तु विष्णु गायत्र्या (७) गायत्र्या अपयेच्च-
रुम् । होमयेच्च बलिं दद्यात्तदन्ते भोजयेद्द्विजान् ।
सामाधिपानां तुष्टर्थं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक-
पतिभ्यो बलिं दत्वा रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । ब्रह्मगी-
तादिशब्देन सर्वभागधिवारणात् ५६ अ० ।

५६ अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा [१-१६

- (१) “पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशाञ्चम्” यजु० ११ ।
(२) व्रीहिसूक्तं हरिणख्यवर्षासित्यादि ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं
पञ्चदशञ्चम् तुलादानां १६५ पक्षे दशप्रम् ।
(३) “अग्निं द्रुतं पुरोदधे हव्यवाहस्रपत्रुवे । देवां आसा-
दयादिह” यजु० २२ । १७
(४) “अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्द्विहपतिर्युवा । हव्य-
वाङ् जुह्वास्यः” सामसं ४ । १ । १ ।
(५) “अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विष्पतिम् ।
हव्यवाहं पुरप्रियम्” ऋ० १ । १ । २ । २
(६) त्वमन्त्रे द्युभिस्त्वमायुशुचिस्त्वमङ्गस्त्वमश्विनस्वरि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधिभ्यस्त्वं नृषां नृमते ! जायसे शुचिः
यजु० ११ । २७

(७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्भुव वैष्णवी गायत्री ।)

“पिण्डकास्यापनार्थन्तु गर्भागारं” तु सप्रधा । विम-
जेद् ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद्बुधः । देवमातु-
षपैशाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य
किञ्चिदाश्रित्य चान्तरम् । देवमातुषभागाभ्यां स्थाप्या
यत्नानु पिण्डका । नपुंसकशिलायान्तु रत्नन्यासं
समाचरेत् । नारसिंहेन कृत्वाथ कुर्यात् न्यासं च
तेन वै । व्रीहीन् रत्नत्रिधातुं च लोहादींश्चन्दना-
दिकान् । पूर्वादिनवर्गतेषु न्यसेन्मध्ये यथारुचि ।
अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्भो गुग्गुलुनादृतः । रत्न-
न्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामालभेद्गुरुः । सशलाकै-
र्दर्भपुञ्जैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाह्यान्त्रैश्च संस्कृत्य प-
ञ्चगव्येन शोधयेत् । मोक्षयेद्दर्भतोयेन नदीतीर्थोदकेन
च । होमार्थं स्थण्डिलं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः ।
साङ्गं हस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् । अष्टदिक्षु
यथान्यासं कलसानपि विन्यसेत् । पूर्वादिष्वष्टवर्षेण अग्नि-
मानीयं संस्कृतम् । त्वमन्त्रे ! द्युभिरिति च (१) गायत्र्या
समिधो कृतेत् । अष्टार्थेनाष्टशतकं साव्यं पूर्वां प्रदा-
पयेत् । शान्त्युदकमाश्रपत्नैः मूलेन शतमन्त्रितम् ।
विष्टे देवस्य तन्मूर्ध्नि शीघ्रं ते (२) हानया ऋचा ।
ब्रह्मयानेन चोद्भूत्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (३) । तद्वि-
ष्णोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिवि-
कायां हरिं स्थाप्य भ्रामयीत पुरादिकम् । गीतवेदा-
दिशब्दैश्च प्रासादहारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रैर्मङ्गलाष्ट-
ष्टैः संस्त्यापयेद्भरिम् । ततो गन्वादिनाभ्यर्च्य मूलम-
न्त्रेण देशिकः । अतो देवेति (५) वस्त्राद्यामष्टाङ्गार्घ्यं
निवेद्य च । स्थिरे लम्बे पिण्डकायां देवस्य त्वेति (६)
धारयेत् । अं त्रैलोक्यविक्रान्ताय नमस्तु ऽस्तु त्रिवि-
क्रम ! । संस्थाप्य पिण्डकायान्तु स्थिरं कुर्याद्विच-
क्षणः । ध्रुवा द्यौरिति (७) मन्त्रेण विश्वतश्चक्षुरि-
त्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्त्याप्याच्छाल्य गन्धोदकेन च ।
पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत्
खं तस्य मूर्तिन्तु पृथिवीं तस्य पीठकाम् । कल्प-
येद्विष्णुं तस्य तैजसैः परमाणुभिः । जीवमावाहसि-
ध्वाभि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जायतु-
स्तत्रविवर्जितम् । देहेन्द्रियमनो बुद्धिप्रायाहङ्कारवर्जि-

तम् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं हृदयेषु व्यवस्थितम् । हृद-
यात् प्रतिमाविम्बे स्थिरो भव परेश्वर ! । सजीवं कुरु
विम्बं त्वं सवाह्याभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
देहोपाधिषु संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एक-
मेवाद्वितीयकम् । सजीवीकरणं कृत्वा प्रणवेन निबो-
धयेत् । सान्निध्यकरणद्वारं हृदयं स्पृश्य वै जपेत् ।
सृजन्तु पौरुषं ध्यायन् इदं गुह्यमनु जपेत् । नमस्ते-
ऽस्तु सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय
ब्रह्मतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तवेशाय पुरुषाय
महात्मने । कृत्वाय पुराणाय विष्णो ! सन्निहितो
भव । यज्ञ ते परमं तत्त्वं यज्ञं ज्ञानमयं वषुः । तत्
सर्वमेकतो लीनमस्मिन्देहे विवर्द्धताम् । आत्मानं सच्चि-
बीकृत्य ब्रह्मादिपरिवारकान् । खनाम्ना स्यापयेदन्या-
नायुधादीन् स्वसृष्ट्या । यात्रार्थादिकं दृष्ट्वा ज्ञेयः
सन्निहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यैश्च जप्त्वा चा-
ष्टाक्षरादिकम् । चण्डप्रचण्डौ द्वारस्यौ निर्गत्याभ्यर्चये-
द्गुरुः । अग्निमण्डपमासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् ।
दिगीशान् दिशि देवांश्च स्थाप्य सम्पूज्य देशिकः । विश्व-
क्सेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्वपार्श्वदके-
भ्यश्च बलिं भूतेषु चापयेत् । ग्रामवस्त्रसुवर्णादि गुरवे
दक्षिणां ददेत् । यागोपयोगि द्रव्याद्यमाचार्याय नरो-
ऽपयेत् । आचार्यदक्षिणाङ्गन्तु ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां द-
देत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः ।
अवारितफलान् दद्याद्यज्ञमानाय वै गुरुः । विष्णुं
नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुनम् । सर्वेषामेव
देवानामेष साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां
शेषं कार्यं समानकम् ६०अ० ।

(६०अ० प्रतीकसुचिता मन्त्रा यथा

- (१) त्वमग्ने द्युभिरित्यादि प्राग्बत् ।
- (२) “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्यावहोरात्रे पाश्वे” नच
त्वायि रूपमश्विनौ व्यानम् । इष्णुद्विषाष्ठासुं मद्राण्य
सर्वलोकं मद्राण्यं यजुः ११।२२
- (३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणापते इत्यादि प्राग्बत् ।
- (४) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्बत् ।
- (५) अतो देवा अबन्तु व इत्यादि प्राग्बत् ।
- (६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्बत् ।
- (७) “भ्रुवा द्यौर्भ्रुवा पृथिवी भ्रुवासः पर्वतादमे । भ्रुवं
विश्वमिदं अगद् भ्रुवो राज्ञा विश्वामयम्” १०।१।६३।४

(८) विश्वतश्चतुरित्यादि ३७०८ पृष्ठे प्रदर्शितम्) ।
प्रतिष्ठामयूखादौ तत्प्रयोगो दृश्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यता-
प्रयोजकता कुसुमाङ्गलौ हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा
“कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथा च प्रतिष्ठान्या
शक्तिशाखालादिस्पर्शनाद्या पूज्यताप्रयोजिका स्त्रीकार्या
इत्यत्राह हरिः “निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवाहुद्भवदवः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा” मू० “निमित्त-
भेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह-
ङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासाद्यन्ति प्रतिष्ठा-
विधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाखला-
लादिस्पर्शे च तादृशाभिमानाभावः । देवताचैतन्यविवादे-
ऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाखालादिस्पर्-
शाभावविशिष्टा पूज्यतानिवाभिका तत्र चोपयोगिनी प्र-
तिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकाळीनयावदस्मृश्यास्पर्शनादिसं-
र्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं
पूजयेदिति क्लेने प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्ते रिति हरिदासः ।
प्रतिमादौ प्रतिष्ठान्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरूपयुते
इति श्रीमांसकास्तन्मनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे
निरालतं यथा

“अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठान्यं न यजमानादृष्टं पू-
ज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तद्वाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्-
सत्त्वेऽपि चाखालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्र-
त्यन्यधमेत्याहुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंसकथा, ततएव
उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वमङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठा-
जन्याऽस्मृश्यास्पर्शादिनाद्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्यु-
पेयेति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधि-
रहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शिनश्चिन्तादा-
विव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् अस्मृश्यास्पर्-
शादिना तु तद्वाशः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठित-
प्रत्यभिज्ञानस्यास्मृश्यास्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वं
प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबन्धात्तत्प्रतिस्त्वानस्यावश्य-
कत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्वाधेय-
शक्तिवदपूर्वात्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगान्नयपूज्य-
त्वम् अस्मृश्यास्पर्शेन तद्वाशे चापूज्यत्वमित्याहुः । वयन्तु
ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः
कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थे ज्ञानशासनादनीत-
प्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रति-
ष्ठाकाळीनयावदस्मृश्यादिप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभावस-

द्वितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावेऽत्यान्नाभावश्च कश्चित् । देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र

तत्र विदितनक्षत्रलग्नादिकं सु०षि० उक्तं यथा

“जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्क-
शुक्रे । दृश्ये, ऋदुक्षिप्रचरभ्रुवे स्यात्पक्षे सिते खू चतिध-
क्षणे वा । रिक्ताखर्वर्जे दिवसेऽतिशयता शशाङ्कपापैस्त्रिभ-
वाङ्गसंस्थैः । व्यष्टान्यगैः सत्खचरैर्दृग्नेन्द्रैः सूर्यो, षटे
को, युवतौ च विष्णुः । शिवो न्ययुन्ने, द्वितनौ च
देव्यः, क्षुद्राक्षरे, सर्वे इमे स्थिरक्षे । पुष्ये यज्ञा, विघ्न
पयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये, श्रवणे जिनसं ।

“देव प्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वशिष्ठः “अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सत्यक् शिवस्य विष्णोस्त्वथ वा परेषाम् । सौम्यायने
देवशुरौ च शुक्रे सन्दृग्यमाने परिचारकाणाम्” । शिव
विष्णुयज्ञं प्राधान्यख्यापनार्थम् । अत्र सौम्यप्रकृ-
तीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनसङ्गा उपप्रकृतीनां द-
क्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैश्वानससंहितायाम् “मा-
तभैरववाराहजारभिक्षित्तिविक्रमाः । महिसासुरहन्त्री
च स्थाप्या वै दक्षिणायने” । इति शैवसिद्धान्तशे-
खरे तु “त्रेभ्योत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने सुक्लिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु सुक्षुणां मलमासे न सा द्वयोरिति” इत्यु-
क्तम् । अत्र दक्षिणे तु सुसुक्षुणामित्यपि मातभैरवत्या-
दिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं मासगणना वशिष्ठादिषु
न युज्यते यदाह वशिष्ठः “मासे तपस्ते तपसि प्र-
तिष्ठा धनायुरारोग्यकारी च कर्तुः । चैत्रे भृङ्गारुग्-
भयदा च शुक्रे समाधवे पुत्रधनाप्रये स्यात्” । नार-
दोऽपि “विचैत्रे ज्ञेव मासेषु माघादिषु च पञ्चम” ।
वशिष्ठः “आषाढमासादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानवि-
नाशदा स्यात् । जर्जे च कर्तुं निर्धनप्रदा च सौम्ये स-
पौषेऽश्विनदुःखदा स्यात् । बलक्षपक्षः शुभदः समस्तः स
दैव तत्राद्यादिनं विहाय । अन्यत्रिभागं परिष्कृत्य कृष्ण-
पक्षोऽपि शक्तः खलु पक्षयोश्च । रिक्तावमल्यक्तदिनेष्वनि-
न्द्ययोगेषु वैनाशकवर्जितेषु । दिने महादोषविवर्जिते च
शशाङ्कताराबलसंयुते च” । वैनाशकनक्षत्राणि नारदे-
नोक्तानि “जन्मभाद्रशमं कर्म सङ्घातर्षभं षोडशम् ।
अष्टादशं सासुदयं त्रयोविंशं विनाशमम् । मानसं प-
ञ्चविंशत्वं नाचरेष्कुभमेषु तु” । इति अथ तिथीनाह
नारदः । “यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।
द्वितीयादिद्वयोः पञ्चम्यादितिसप्तसु क्रमात् । दशम्यादि

चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः । सुस्थित्यसम्भवे उक्त
तिथौ स्थापनं कार्यम्” इत्यर्थः । अथ वारानाह नारदः
“कुजवर्जितवारेषु कर्तुः सूर्ये बलप्रदे । चन्द्रताराबलो-
मेते पूर्वाह्णे शोभने दिने” । इति प्रत्येकं वारफलमाह
वशिष्ठः “कीर्तिप्रदं ज्येष्ठाकरं जगन्नुभयप्रदं दृष्टिकरं ददं
च । ब्रह्मीकरं सुस्थिरदं त्विनादिवारेषु संस्थापनमा-
मनलि” । अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि “हस्तत्रये मित्त-
हरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु । स्यादुत्तराधाह-
शशाङ्कभेषु सर्वांशरस्थापनसुत्तमं सत्” । अत्र षोडश-
मानि भ्रुवऋदुक्षिप्रलघुशुक्राणि एवोक्तानि तत्र मन्व-
कर्त्ता जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि ब्रह्मघातुल्य-
त्वादेतानि उक्तानि द्विवाणि तु भिन्नानि तान्युक्त
विशेषवचनेभ्योऽवसेयानि । देवताघटनसङ्घर्षेस्तु उच्यते
मया तत्र दोषिका “भ्रुवऋदुक्षुद्रवर्गे” वारुणे विष्णुदेवे
सदृदितिधनिषे शोभने वासरे च । त्विदशमदन-
जन्मैकादशे ३१०।७।१।१। शीतरश्मौ विवधसुक्लति-
रिष्ठा नाडिनक्षत्राणीने” इति । नाडिनक्षत्राणि वैना-
शिकनक्षत्राणि । अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो बन्ध-
शुद्धिं देवताविशेषे च तथा । पादोनीपजातिकाध्यामाह
शशाङ्केति । जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च
सुलग्नमात्रं विचार्यं देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कचन्द्रः पापाः
सूर्यभौमशनिराहुकेतवसौखिभवाङ्गसंस्थैः स्तृतीयषष्ठैकाद-
शस्थानस्थितैरुपलक्षिते बन्धे । तथा सत्खचरैः सोमनु-
घगुरुशुक्रैर्व्यष्टान्यगैरष्टमहादशव्यतिरिक्तास्त्रिभस्वानस्यैः
सङ्घिर्देवप्रतिष्ठातिशस्ता तदुक्तं रत्नमालायाम् । “केन्द्र-
त्रिकोणभवमूर्तिषु सदुपहृषु चन्द्राकभौमशनिषु त्रिषडा-
योगेषु । साद्विधमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः
सुखार्थसुतसम्पदरोगता च । सौम्या बन्धाद्याश्रिता
मूर्तिपूर्वान् भावान् वीर्यैरुत्कटावर्द्धयन्ति । षष्ठं हित्वा-
भावमेते हि तत्र शत्रुध्वंसि कर्तुं रत्यादयन्ति” । शनि-
यज्ञं राहुकेत्वोरथुपलक्ष्यं यदाह वशिष्ठः “सूर्येन्दु-
भौमार्क्यैश्चिकेतवश्च बन्धस्थितानैधनदाश्च भर्तुः । सौ-
म्यगृहा बन्धगतास्तदैव ह्यायुर्बलारोग्यकराश्च नूनम्” ।
अन्यत्र तत्रैव “सर्वे यज्ञानैधनदास्त्वजस्रं सौम्या अ-
सौम्याः खलु सत्यसंस्थाः” इति अथ प्रसङ्गाच्चवांशवि-
चारः तत्र स्थिरद्विस्वभावनवांशयाज्ञा न चरांशस्त-
त्रापि तुलांशः साधीयान् यदाह वशिष्ठः “पञ्चेष्टकैः
जीवशशाङ्कसूर्यसप्लयज्ञैः सौम्यनवांशयुक्तैः बन्धे

स्थिरे चोभयराशिशुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा । उ-
भयगे द्विस्रभावे "चरोदये लम्नगते न कार्यं संस्थापनं
नैव चरांशकेऽपि । चरोऽपि सुख्यः सतुलांशकश्च सदा
सदुत्वात् सुरसन्निवेशे" इति सदुत्वाच्छुभस्वाधिकत्वात्
नारदोऽपि "शुभलग्ने शुभांशे च कर्तव्येऽनिधनोदये ।
राशयः सकलाः सेष्टाः शुभमप्यहयुतेक्षिताः" इति
अथ लम्नदोष्टोऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः "एकोऽपि जीवो
बलवान् तनुस्थः सितोऽपि सौख्योऽप्यथ वा बली चेत् ।
दोषानशेषान्विहन्ति सद्यः स्तन्दो यथा तारकदैत्य-
वर्गमिति" नारदः "शुभाधिकतरे लम्ने दोषोऽत्यन्ततरे
यदि । सुराणां स्थापनं तत्र कर्तव्यं इति सिद्धम्" ।
सुगेन्द्र इति सूर्यो सुगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा
कोब्रह्मा घटे कुम्भलग्ने, विष्णुयुवतौ कन्यालग्ने ।
शिवो महादेवोऽन्युग्ने मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितनौ मि-
थुनकन्याधनुर्भीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः ।
चरे भेषकर्तृत्वामकरलग्नेषु जुष्टादेव्यश्चतुःषष्टियोगिनी
प्रभृतयः । सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः । उक्ता
महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयः ते स्थिरार्चं दृषसिंहद्व-
न्द्विकुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीपतिः "सिंहोदये
दिनकरो, मिथुने, मङ्गेशो, नारायणश्च युवतौ, घटभे
विधाता । देव्यो द्विमूर्तिभवने च निवेशनीयाः जुष्टाचरे
स्थिरमृहे निखिलाश्च देवाः" इति पुष्ये महा इति म-
हासन्द्रादयोऽष्टौ पुष्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः । उपलक्ष्यं
चैतत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवब्र-
ह्मणोः पुष्यश्रवणाभिजित्सु स्थापनं, कुबेरस्कन्दयोरनु-
राधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्वाधि-
ष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासबालभीक्यगस्थानामपि सप्तर्ष्य-
धिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्तञ्च रत्नमालायां "पुष्यश्रव-
णभिजित्सु, चेश्वरकयोर्विजाधिपस्कन्दयोर्मूले तिम्ररुचेः
करे, निर्द्धृतिभे दुर्गादकानां शुभम्" । कोब्रह्मा तथा
"सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्णुः कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र
तेषाम् । श्रीव्यासब लभीकिघटोद्भवानां तथा स्रुता वाक्-
पतिभे महाशामिति" । सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽतिर्भरद्वाजो-
विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः
स्रुताः" इति स्रुतेस्ते यश्चिन्नक्षत्रे सञ्चरन्तो दृश्यन्ते
तश्चिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनम् । श्रीव्यासबालभीकिघटो-
द्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे । महाणां वाक्प-
तिभे पुष्ये चटोद्भवोऽगस्त्यः । विष्णुमिति विष्णुो गणेशः

यस्यो देवयोनिः सर्वा वासुकादयः भूतो देवयोनिः
"विद्याधरापसरोयत्तरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो
गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः" इत्यभिधानात् आ-
दिशब्देन राजसासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयो मृच्छन्ते ते
देव्यां स्थाप्याः । तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनी बुद्धः
स्थाप्यः । उपलक्ष्यं चैतत् इन्द्रकुबेरवर्जितानां लोक-
पालानां घनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवताना-
न्वृत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः एतदप्युक्तं
रत्नमालायाम् "गणपरिवृढरक्षोयन्त्रभूतासुराणां प्रमथ-
प्रणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे २७। श्रवसि सुगतनान्त्रो
वासने लोकपालानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि
स्थिरेक्षिति" । परिवृढः स्वामी ! "प्रभौ परिवृढ" इति
शेषः मथपरिवृढी गणेशः ! प्रमथा महादेवस्य पारि-
षदाः । श्रवसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः "सर्वज्ञः सु-
गतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीत्वानुत्तराखिल्यर्थः"
पी०घा० ।

देवतामय त्रि० देवतात्मकं देवता+मयत् । १ देवतात्मकेस्त्रियां
ङीप् । २ हिरण्यगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री ङीप् "या
प्राथेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयो । गुह्यं प्रविश्य ति-
ष्ठन्ती या भूतेभिव्यजायत" कठोप० ४।७। "या देवता-
मयो सर्वदेवतात्मिका प्राथेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्
ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादोनामदनात् अदितिनां पूर्व-
वत् गुह्यं (सर्वपाण्यगुह्यं हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिष्ठ-
न्तीमदितिम् । या भूतेभिर्भूतेः सम्न्विता व्यजायत उत्-
पन्नैत्यर्थं भा० ।

देवतायतन न० इतः देवमृहे "सीमासन्धिषु काव्यांश्चि
देवतायतनानि च" मनुः "रूपेणाप्येष सम्पन्नां
(स्त्रियां) देवतायतनान्तिके" हरिवं० १।७३० देव-
तालयदयोऽप्यत्र "उद्यानदेवतालयपितृवनवलभीक
भार्गचितिजाताः" इ०सं० ४३५०

देव(वा)तिथि पु० पुरुवंशे अक्रोधनपुत्रे न्यपभेदे "अक्रो-
धनः खलु कालिङ्गी करम्भा नामोपयेमे तस्यामस्य
जज्ञे देव(वा)तिथिः" भा०श्रा० ६।५५० "ततश्चाक्रो-
धनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरसुष्य च" भाग० ६।२२।६
देवातिथिरित्येव पाठः ब्रह्म पुस्तकेषु कचित् देवतिथि
रिति पाठः ।

देवता अयं देवाय देयं करोति सम्पद्यते वा "देवे त्वा च"
भा०श्रा०दियोगे त्वा । करणादिविषये देवाय १देवे २तदधीने

च । देवं बन्दे देवे रमे वा द्वितीयात्वात् सप्रत्ययत्वात् वा देवशब्दात् त्वा । श्वन्दनादिकर्मणि देवे ष्रमण्यविषये देवे च “देवत्वा यन्मभवसे” यजु० ६।२० “देवान् प्रति वन्नं गच्छन्तस्मै वेददी० उक्ते ५ देवतां प्रतीत्यर्थे च “ता देवीर्देव त्वयं यत्नं नयत” यजु० ६।२४ देवान् त्वायते त्वा-क । इतिवरत्नके लि० “देव एव सविता अपयति वर्षिष्ठेऽभि- नाक इति देवत्वो एतदाह” शत० ब्रा० १।२।२।१४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेधात् दण्डो यस्याः । नागशलायां राजनि० ।

देवदत्त पु० देवा एनं देवासुः संज्ञायां क्त । संज्ञाशब्दप्रति- पाद्ये १ नरभेदे “ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मण कम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” हरिः शत० २ देवेन दत्ते लि० “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छ- यात्कनः । तां सार्धो विभ्रयाच्चित्तम् देवानां प्रियमा- चरन्” मनुः “मगोऽर्जमा सविता पुरन्धिर्भही वोदुर्गाह- पत्याय देवाः” इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् या देवदत्ता माय्यां तां पतिर्लभते न तु खेच्छया तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन् विभ्रयात्” कुल्लू० श्वब्रातुजे पु० लि० ४ व्यर्जुं नशब्दे शब्दार्थकस्यतरः । “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः” गीता । ५ देहस्ये जृम्भणकरे वायुभेदे “विजृ- ञ्मणे देवदत्तः शुश्रूष्यतिकसञ्चभः” शारदातिलक- टीकायां राघवभट्टतवाक्यम् । देवाय दत्तम् । इति देवार्थो- वृष्टे ग्रामादौ लि० ।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् “स एषां प्रामथीः” पा० कन् । १ देवदत्तप्रधानकेषु ब० व० अस्तु कम्पितो देवदत्तः । बह्वचो मनुष्यानाम्नष्टज्वा घनिष्ठञ्च” पा० ठच् घन् इलच् पञ्चे कन् । २ अस्तु कम्पिते देवदत्ते “ठाजादावृषं द्वितीयादचः” पा० द्वितीयादचः परं सर्वं लुप्यते इति देविक देविय देविल इति रूपत्वयं तत्त्वार्थे तेषाम- जादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः । “अजादौ च विभाषा लोपोवक्तव्यः” बा० देवक इत्यपि तत्त्वार्थे “लोपः पूर्वपदस्य च” बा० दत्तिक दत्तिल दत्तिय दत्तक इत्येतेऽपि तत्त्वार्थे ।

देवदत्तायज पु० इत० । बुद्धे लि० ० ।

देवदर्श लि० देवं पश्यति दृश-अच् लप० स० । १ देवतादर्शके देवं दृष्ट्वेत्यर्थे णसुल् । देवदर्शम् देवं दृष्ट्वेत्यर्थे अय्यञ् ।

देवदर्शन लि० देवं पश्यति दृश-एषुल् । १ देवदर्शके २ ऋषिभेदे पु० तेन प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि । देवदर्शनान् तत्-

प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० दृश-भावे ल्युट् इत० । २ देवतानां दर्शने न० ।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धिरस्याः दैप-शोधे भावे ल्युट् गौरा० ङीष् । हस्तिशोषलतायां रत्नमा० ।

देवदारु न० देवानां दारु तत्प्रियं काष्ठं चन्दममस्य । ख- नासख्याते वृक्षभेदे अमरः । अथ पुंस्त्वमपि “असुं पुरः पश्यसि देवदारुम्” रघुः “पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा” भा० व० १५८ अ० । “वोढा सङ्घः कम्पितदेवदारुः” कुमा० “देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च । विवन्वाध्यानशोथामतन्द्राहृक्काज्वराश- जित् । प्रमेहपीनसस्त्रे श्वाशककषूसमीरनुत्” भावप्र० ।

देवदालिका स्त्री देवदालीव कायति इवार्थे कन् केऽशो ह्रस्वः । महाकालदृष्टे राजनि० ।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालोदलनमस्या गौरा० ङीष् । (घघरनेल) ख्याते लताभेदे “देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः । नाशयेद् वमनी तिक्ता अयहृक्काक्षमिञ्चरान् । शीता परा खरस्यर्शा विप्रप्नी गरनाशनी” भावप्र० । देवदालीफलं तिक्तं कर्मिल्लेप्य विभाशनम् । अंसनं सुल्मस्यूलममर्शोष्णं वातजित् परम् । देवदालीदलं तक्ते खेदितं खण्डितं श्लथम् । वेसवारयुते साज्ये भर्जितं चिङ्कुना दृढम्” तत्त्वैव ।

देवदास पु० इत० । देवानां दासे स्त्रियां ङीष् ।

देवदासी स्त्री देवमिन्द्रियं दाप्नोति दास-वधे अण् । १ वन- वीजपूरके राजनि० । देवाय क्रीडायै दासीव । २ वेद्यायाञ्च शब्दार्थकल्प० । इत० । ३ देवानां परिचारिकायाम् ।

देवदीप पु० देवार्थो दीपः । १ देवार्थे दीपे देवं दीपशील- मालोकसंयुक्तं दीपयति दीप-णिच्-अण् लप० स० । २ लोचने शब्दरत्ना० ।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिव हर्षप्रदत्वात् । १ रक्त- तलस्याम् । इत० । २ देवदक्कायाम् रत्नमा० । “देवदुन्दु- भयो नेदुःर्नन्दुश्चापसुरोगणाः” भूरिप्रयोगः ।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि दूयन्ते खिद्यन्तेऽनया दू- क्तिच् ङीष् । वनवीजपूरके राजनि० ।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव-अच् । १ महादेवे “अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां प्राहयितुं शशाकं” कुमा० । २ ब्रह्मण्यि च शब्दरत्ना० देवानां देवः स्वामी श्विष्यौ । “द्रौपद्याः सङ्घटं ज्ञात्वा देवदेवो

जगत्पतिः । पार्श्व्यां रुक्मिणीं त्यक्त्वा केशवः शयने प्रभः” भा०य० २६२७० ।

देवदेवेश पु० देवप्रकारः देवदेवः तस्येशः । महादेवे “यदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृत ! । अयं मां देवदेवेश ! याजयस्व सुरेश्वर !” भा०आ० २२३७० ।

देवदील पु० देवैः द्रष्टव्यो दीलः । प्रातःकरणीये दीलो-
त्सवे दोषशब्दे दृश्यम् ।

देवद्युम्न पु० भरतवंश्ये देवाजितोऽपत्ये नृपभेदे “अथा
सूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नः” भाग० ५।१५।३

देवद्रोणी स्त्री इतः । देवयात्रायां चारा० । २स्वयम्भू लिङ्गा-
द्यवस्थानगङ्गरे च “देवद्रोण्यां विचारे च कूपेष्वाय-
तनेषु च । एषु गोषु विपद्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते”
संवतः । “देवद्रोणी स्वयम्भू लिङ्गाद्यवस्थानगङ्गारम्”
प्रा०त० रघु० ।

देवद्रुञ्च लि० देवमञ्जति पूजयति अन्च-क्विन् देवस्य टेः
अद्रुद्रादेशः । देवपूजके अमरः । गत्वर्थाञ्चतेस्तु
नलोपः । देवद्रुञ्च देवगन्तरि । सर्वनामस्थाने परे
उभयत्र देवद्रुञ्च देवद्रुञ्चौ अन्यत्राजादौ देवद्रीचः
देवद्रुञ्च इत्यादिर्भेदः ।

देवधन न० देवार्थं धनम् । देवोद्देशेनोत्सृष्टे धने देव-
तानां चेतनत्वपक्षे देवस्वामिके धने च ।

देवधानी स्त्री देवा धीयन्ते ऽस्याम् धा-आधारे ल्युट् ङीप् ।
इन्द्रपुर्यां “तस्माच्चन्द्रो पूर्वस्मान्नेरोर्देवधानी नाम”
भाग० ५।२१।१० [हेमच० ।

देवधान्य न० देवानां योम्यं धान्यम् । (देधान) धान्यभेदे ।

देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः । सुगुणै रत्नमा० ।

देवन् पु० दिव-वा० अग्नि । पत्न्यु रहुजाति भ्रातरि हेम० ।

देवन पु० दीव्यत्वेन दिव-करणे ल्युट् । १पाशके । भावे
ल्युट् । २क्रीडायां ३दीप्तौ ४व्यवहारे ५जिगीषायां ६स्तुतौ
च न० । दीव्यत्वेन दिव-आधारे ल्युट् । ७लीलोद्याने
उपशो च ।

देवनदी स्त्री इतः । गङ्गायाम् अमरः । “असंबाघा देव-
नदी स्वर्गसम्पादिनी शुभा” भा०आ० ६।३० । “इरा-
वती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” भा०आ० ६।३० ।

“ज्ञातं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् सुनीन्” भा०
५०२६२७० २देवन्नातमटीमाले च “सर्वस्वतोदघद्वयो-
र्देवनद्योर्दक्षारम्” सहः । [द्वारपाठे हेमच० ।

देवनन्दिन् पु० देवं शकं नन्दयति नन्दि-अग्नि । इन्द्र-

देवनन् पु० देव इव श्रेष्ठत्वात् नन्दिः । महात्मने ल्युट् दक्षे
नन्दिभेदे राजनि० ।

देवनामन् पु० कुशदीपपतिहिरण्यरेतसः पुत्रभेदे कुशदीप-
शब्दे २१४५ पु० दृश्यम् । [२विलामे च ।

देवना स्त्री च० दिव-भावे युच् । १क्रीडायां शब्दरत्ना० ।

देवनामका पु० देवेति नाम यस्य कप् । देवकोनौ विद्याधरादौ
हेमचन्द्रे देवनारक इति पाठः नरश्च नारा ततः स्वार्थे
क देवद्वयनरः । देवजन इति तस्यार्थः सोऽपि तत्रार्थे ।

देवनाल पु० नलएव नालः स्वार्थे अच् देव इव श्रेष्ठत्वात्
नालः । नलोत्तमे राजनि० ।

देवनिन्दु लि० देवं निन्दति निन्द-क्विप् इतः । देवनिन्दने
“देवनिन्दोऽप्रथमा अजुर्वन्” ऋ० १।१५।२२

देवनिर्मित लि० इतः । १देवे रचिते । “हीपेषु दिक्षु
पूर्वादि नगर्षी देवनिर्मिताः” छ० षि० । २शुद्ध्याम् स्त्री
शब्दार्थश्च ।

देवपति पु० इतः । इन्द्रे हेमच० ।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्यस्याः । सपूर्वत्वात् वा लुक् ङीष् च ।
१देवभार्यायाम् । “उत या व्यन्तु देवपत्नीः” ऋ० ५।४६।८
“देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च” भा०अनु० १४३०
२शब्दार्थश्च० मध्वालुके ।

देवपथ पु० इतः । १आयापथे आकाशस्थिते आयाकारे पथि
देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि० लुक् । २तत्सदृशे च
३देवमाने अर्चिरादिमार्गे च । देवयानशब्दे दृश्यम् ।
देवस्थानगमनार्थः पन्थाः । ४देवस्थानगमनार्थे मार्गे च ।
स च अन्यैर्नरैर्गन्तुमशक्य इति हनुमता तस्य द्वारनि-
रोधः कृतः यथाह भा०व० १४८४० ।

“अयञ्च मार्गौ मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ! । ततोऽहं
रुद्रवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् । धर्मयेद्वा शपेद्वापि
मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपथोऽद्यैव नात्र ग-
च्छन्ति मानुषाः” ।

देवपथादि पु० “इवे प्रतिवृत्तौ” पा०कनो लुक् निमित्ते शब्द
गणे सच गश्चः पा०ग०सू० उक्तो यथा

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्वल्पपथ करिपथ
अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धिमति
उद्वयीव वायरञ्जु हस्त इन्द्रदण्ड पुष्प मत्स्य ।

देवपर लि० देवः परोऽस्य । यद्व्यतिथे देवावतसिद्धिचिन्तने
आपदद्वारार्थं पौरुषचेष्टारहिते ।

देवपर्थ न० देवप्रथं पर्थमस्य । सुरपर्थे राजनि० ।

देवपशु पु० देवाय उत्सृष्टः पशुः । देवोद्देशेन उत्सृष्टो पशौ । “अनिर्देशाङ्गां गां सूतां हृषान् देवपशुंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा न दक्षान् मत्सुरव्रवीत्” मनुः । भिन्नत्वेन २ देवोपासके च । “अथ योऽन्यां देवतासुपासके ऋग्योऽसावन्योऽङ्गमस्ति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतौ तस्य देवोपकरणतुल्यतया पशुत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

देवपाल न० इत० । देवैः पीयतेऽत्र पा-आधारे इत् । अग्नौ “आसुपालं जुह्वेदेवानामिति देवपालं वा एष यदग्निस्त्वाग्नेः सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति” शत० ब्रा० १।४।२।१० “आसुरूपं पालमास्यात्वम् । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वाग्नेर्देवपालत्वम्” भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा-कारणे ल्यट् । अमसो सोमपानपालभेदे “अमसो देवपान इति अमसेन च वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तच्चादाह अमसो देवपान इति” शत० ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० शाकहीपस्य वर्षषर्वतभेदे । शाकहीपोपक्रमे “एतस्य वर्षमय्यादागिरयो नद्याश्च सप्त सप्तैव । ईशान-उरुष्ट्रो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानसः” इति भाग० ५।००।१६

देवपालित त्रि० देवेन मेघाख्युना पालितः । १ देवमात्रके देशे २ सुररक्षिते च । देवाणं पाल्यासुः आश्रयि संज्ञायां क्त । संज्ञाभेदे तत्र च “कारकाहत्तश्रुतयो-राश्रिषि” या० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्तोदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनक्षि पीय-उन् । देवद्वेष्टरि असुरे । “अपेतोयसु गन्धयोऽसुम्नां देवपीयवः” यजु० ३५।१ “देवपीयवः देवद्वेषः” वेददीपः

देवपुत्र पु० इत० । १ देवकुमारं “देवपुत्रोपसौ वीरौ बालाविव हृताशनौ” हरिवं० ८४ अ० देवस्य पुत्रीव प्रियत्वात् । २ एलायां स्त्री जटाधरः । इत० । ३ देवकन्यायाश्च स्त्री स्वार्ये क । देवपुत्रिका तत्पार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर् स्त्री इत० समाधानविधेरनित्यत्वात् न अप् । अमरावल्याम् पुरशब्देन इत० ष० । देवपुर तत्पार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरीशब्देन इत० ष० । अमरावल्याम् ।

देवपूज्य पु० इत० । सुराचार्ये दृक्शक्तौ ।

देवप्रतिकृति स्त्री इत० । १ देवप्रतिमायाम् देवत्वात् जीविकाथं २ देवप्रतिमायाश्च ।

देवप्रतिमा स्त्री इत० । देवमूर्तौ देवतामूर्तिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिश्य प्रश्नः । देवान् प्रति शुभाशुभविषय-प्रश्ने उपश्रुतौ हेमच० । उपश्रुतिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाविन्दुन्दपपुरे । “य देवप्रस्थमासाद्य सेना-विन्दोः पुरं प्रति” भा० ष० २६ अ०

देवप्रिय पु० इत० । १ पीतभङ्गराजे २ वक्रवृक्षे च राजनि० । तत्पुष्पस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देववधू पु० इत० अप्सरःसु ।

देवबला स्त्री देवानामिव बलं यस्या पूत० । १ सहदेव्यां २ तामायामाञ्च राजनि० ।

देवबलि पु० देवार्थं बलिः वर्ष-इत् बल्यदेशः । देवार्थे उपहारे ।

देवबाहु पु० यदुवंशयो हृदीकपुत्रभेदे “निमित्तत्वात् स्वर्गं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः । देवबाहुः शतघनुः कतवर्षेति तत्सुताः” भाग० ६।२४।२६ ऋषिभेदे च “गाम्यैः पृथुस्तथैवाप्यो जाम्यो वामन एव च । देवबाहुयदु-प्रश्न पर्जन्यश्चैव सोमजः” हरिवं० २६।१ अ०

देवब्रह्मण पु० देव इव ब्रह्मा । नारदे त्रिका०

देवब्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देवले देवोपजीवके उपजीविकाथं देवपूजके ।

देवभवन न० देवानां भवनमिव । १ व्यस्त्यट्छे । इत० । २ स्वर्गे शब्दच० । ३ देवप्रतिमालये च ।

देवभाग पु० इत० । स्वर्गस्य उक्ते लवणससुद्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे “ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्वग्रा देवासुरवि-भागज्ञत्” स्वर्गसि० “तेन ससुद्रादुत्तरं भूगोलस्यार्द्धं जम्बूद्वीपं देवानां, ससुद्राद्दक्षिणं ससुद्रातिरिक्तं भूगोल-स्यार्द्धं षड्वीपपटससुद्रोभयात्मकं दैवानामिति सिद्धम् मेरुदण्डानुवद्भूगोलमध्ये परिधिरूपो लवण-ससुद्रोऽस्ति । उत्तरगोलार्द्धं दक्षिणभूगोलाधार्मन्वर्गतं ससुद्रस्य प्रान्तपरिधिस्यूष्टमिति मेखलाया कक्षधःस्थितत्वेन तात्पर्याथः” रङ्ग० ।

“मेघादौ देवभागस्यो देवानां याति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च हेमन्ते मन्दतान्यथा । धनुर्द्धगस्यः सविता देवभागे न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु हृषाद्ये भक्षत-एये । भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽऽसुरे” स्वर्गसि० ।

देवाश्च देवो भागः । देवार्थं देवे २ धनादिभागभेदे च ।

देवभीति स्त्री पूत० । १ देवभ्यो भवे । इत० । २ देवानां भवे च अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्तरः ।

देवभू स्त्री इत० । १खर्गे देवं देवत्वं भवते भू-प्राप्तौ क्विप् ।

२देवत्वप्राप्तिभावे क्विप् । तदेवत्वप्राप्तौ शब्दर० ।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः । १मन्दाकिन्द्याम् श-
ब्दरत्ना० । इत० । २देवानामैश्वर्यं च ।

देवभूमि स्त्री इत० । १खर्गे । २देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् इत० । देवभावे देवत्वे अमरः ।

देवभृत् पु० देवं विभक्तिं पालयति ऋ-क्विप् । १इन्द्रे २विष्णौ च
“देवेशो देवभृद्गुरुः” विष्णुसं० । “देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः
शास्तेति” भाष्यम् एकनाम । नामद्वयपक्षे तु भिन्नं
पदम् देवभृद्गुरुः ।

देवभ्राज् पु० देवेषु भ्राजते भ्राज-क्विप् । सूर्यवंशयो देव-
भेदे “पुरा विवस्वतः सर्वे मद्भ्राजतेषां तथावरः । देवभ्राट्
तनयस्तस्य सुभ्राडिति ततः ऋतः” भा०व्या० १ख०

देवमणि पु० देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणि-
रिव वा । १सूर्ये २कौस्तुभमणौ ३अश्वरोमावर्तभेदे च
भेदि० । “सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्वुभागाः” माघः ।
“सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगाढावर्त्ताः कौस्तुभादि
दिव्यमणयश्च येषान्ते “आवर्त्ती रोमजो देवमणिल्लेष
निगाढजः” मल्लिनाथधृतकोषः ।

देवमत लि० इत० । १देवसम्पत्ते । २ऋषिभेदे पु० “अथाप्युदाह-
रन्तीमभितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादभृ-
षेदेवमतस्य च” भा०व्या० २४ख० ।

देवमातृ स्त्री इत० । १सुराणां मातरि “देवकन्या देव-
पत्न्यो देवमातर एव च” भा०व्या० १४ख० । २अदित्यां
च । ३दाक्षायण्यां मत्स्यपु० ।

देवमातृक पु० देवः मेघवर्षः मातेव पालकत्वात् यस्य क्यप् ।
१वर्षान्बुधसम्पन्नत्रीहिपालिते देशे अमरः । तदुपल-
क्षिते २ऋष्यादौ च “कञ्चिद्वाष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च
दृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न क्षिपेदेवमा-
तृका” भा०स० ५ख० ।

देवमान न० देवानां मानं कालपरिच्छेदभेदः । १दिव्यमाने
मानुषसौरवर्षात्मके एकस्मिन् दैवे दिने तच्चिंशन्ति तदीये
“मासे तद्दीत्या तेषां वर्षे च” संक्रान्त्या सौर उच्यते । मा
सैर्द्वादभिर्वर्षं दिव्यं तदश्वरुच्यते । सुरासुराणामन्योन्यम-
होरात् विपर्ययात् । तत् षष्टिषड्गुण्या दिव्यं वर्षमासुर-
मेव च ऋ०सि० “त्राक्षत्रं दिव्यं तथा पितृत्रं प्राजापत्यं शु-
रोक्षणा । सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्चं मानानि वै नव”
ऋ०सि० “द्वितीयं दिव्यं देवमानम् । तच्च पूर्वोक्तम्”

रङ्गना० । देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात् । २देवयोष्ये
ऋहादौ च “वैश्वस्य परिष्कृतं देवमानेव चित्तस्य” ऋ०
१०।१०७।१० देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा०
प्रथमास्थाने आकारादेश्छान्दसः ।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य क्यप् संज्ञायाम् कन् वा ।
कौस्तुभमण्यौ देवमणौ शब्दरत्ना० ।

देवमाया स्त्री इत० । अविद्यायाम् बन्धहेतौ परमेश्वरमाया-
याम् “ते दुक्तरामतितरन्ति च देवमायाम्” भाग० २।७।४०

देवमार्ग पु० देवोपलक्षितो मार्गः । अर्चिराद्याभिमानिदेवा-
धिष्ठिते देवयाने पथि । १देवाधिष्ठितपथमात्रे च ।
“ते (वानरा) विक्रष्टास्तु बाह्य्यां देवमार्गं च दर्शिताः”
रामा० सु० ६।१।४

देवमास पु० दीव्यत्वात् दिव-आधारे घञ् कर्म० । गर्भाव-
धिके अष्टमे मासि त्रिका० तत् हि ऋतेरोजसश्च
प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवनावृत्तात्तस्य तथात्वं यथा ह याज्ञ०
“सप्तमे चाष्टमे मासि त्वड्मासस्यतिमानपि । पुन-
र्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो
गर्भोजातः प्राथैवियुज्यते” “अनेनौजःस्थितिरिव जीवन
हेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च ऋत्यन्तरे दर्शितम् “हृदि
तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्णं सपीतकम् । कोजः शरीरे
संख्यातं तन्नाशाक्षाश उच्यते” मिता० इत० । २देवानां
मासे सौरत्विंशद्वर्षात्मके मासे च ।

देवमित पु० देवो मितनस्य । संज्ञाभेदयुक्ते मनुष्यादौ
“संज्ञायाम् मित्वामितयोः” पा०वृत्त० अनलोदात्तता । कुमा-
रानुचरमातभेदे स्त्री “कण्डूर्तिः कालिका चैव देव-
मिता च भारत !” भा०शल्य० ४७ख० मातृगणोक्तौ

देवमीढ पु० यदुवश्ये ऋपभेदे “यदोरभूदन्ववाये देवमीढ
इति श्रुतः । यादवस्तस्य तु श्रुतः शूरस्त्रैलोक्यसम्पत्तः ।
शूरस्य शौरिर्द्वारो वसुदेवो महायशः” भा०द्रो० १४४ख०

देवमीढुष पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे “तस्यापि (हृदीकस्यापि)
कतवर्षशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः” श्रीधरधृत
पराशरः । २देवमीढे वसुदेवपितामहे च “अश्वक्यां जन-
यामास शूरं वै देवमीढुषः । महिष्यां जज्ञिरे शूरा-
ज्जोच्याषां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक
दुन्दुभिः” इत्यादि हरिवं० १५ख० ।

क्रोष्टुवश्ये इन्द्रपभेदे “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टो-
र्भाथै बभूवुः । गान्धारी जनयामास अनमितं महा-
वचम् । माद्री युषाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढु-

मम् । तेषां वंशस्त्रिधा भूतो दृष्यानां कुलवर्द्धनः”
हरिवं० २५०।

देवमुनि षण्णो देव इव मुनिः । देवर्षी नारदादौ । शतरास्त्रे
क्षेत्रौ च “एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वांश्चक्षिसांश्चोत्”
पञ्चमीश्वरा० २५।१४

देवयज् पु० देवा इत्यन्तेऽत्र यज-आधारे क्रिप् । देवयजन
योग्ये वज्जिभेदे “अपान्ने ! अग्निनामादम् हि निष्क-
व्याद्” सैव का देवयजं वह” यजु० १।१७ “तत्र त्वयो-
ऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आमसपक्वमत्तीत्यामा-
क्षौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मां-
समत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः ।
तथाविधांस्त्रीनङ्गरान् गार्हपत्यात् प्राग्भागे पृथक्
कृत्वा तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्-
क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते” वेददी०

देवयजन न० देवा इत्यन्तेऽत्र यज-आधारे ल्युट् ।
वेदिस्थाने “अपावरुं पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासम्”
यजु० १।१५ २ पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “पृथिवि ! देव
यजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्” १।२४ हे देव-
यजनि हे पृथिवि इत्यर्थः । श्यागाविकरस्थानमात्रे
च “स यदस्यै पृथिव्या अनासृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्र-
मसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाकृच्चन्द्रमस्यस्यै
पृथिव्यै देवयजनमित्यपि हे वा अस्यै तस्मिन् देवयजन
इष्टं भवति तस्माद्दे प्रतिमार्ष्टि” शत० ब्रा० १।२।५।१८
“वेदीमार्जनप्रशंसार्थमितिहासमाह । आ समन्तात् सृतं
सर्वदा नश्वरमासृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं
स्थानम्” भा० तत् स्थानं त्रिंशत्तिस्रि काल्या०श्रौ० २०।४
१४ “नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्” सू० “पुरस्तात् प्राच्यां
दिशि नित्यं सदा स्याद्युदकं यत्र तद् देवयजनमध्यव
सेयम्” कर्कः ।

देवयजि पु० देवं यजते यज-इन् । देवयाजने “अक्षो
हिजान् देवयजोन् निहन्तः” भट्टिः ।

देवयज्ञ पु० इत० । देवानां यज्ञे पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे
ष्टहस्यनित्यकर्तव्ये यज्ञभेदे । “अथातः पञ्च यज्ञाः देवयज्ञो
भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ” इति ।
“तद्यदग्नी जुहोति स देवयज्ञो यद्वलिङ्करोति स भूत-
यज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय
मधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्य-
यज्ञ इति” आश्राम० षट् सू० ३।१,२,३, “अध्यापनं

ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो
न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो मजायज्ञान् न
हापयति शक्तितः । स षट्हेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न
लिष्यते” मनुः । तत्र होमस्य देवता मनुजोक्ता यथा
“आम्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ।
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तथोच्चैव समस्तयोः । विश्वेभ्य-
श्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुर्वै चैवानुमत्यै च
प्रजापतय एव च । स ह्येवावापृथिव्योश्च तथा खिष्ट-
कतेऽन्ततः” । “तत्र च यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च गौणः”
इति कुर्वु० ।

देवयज्य स्त्री देवानां यज्यः यामः । “कन्दसि निष्क्ये-
त्यादि” नि० य । देवार्थयागक्रियायाम् दर्शादि-
कायाम् । “दैव्याय कर्मणे शुभध्वम् देवयज्यायै” यजु०
१।११ “देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यामक्रियायै दर्शादि
कार्ये” वेददी० । “अश्रामं ते ससृति देवयज्यायां” सू०
१।१।४।१ “वयं देवयज्याया देवयागेन तद्देवत्येन यज्ञेना-
श्रामं” भा० ।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज-णिनि । आत्मभेदेन
देवार्थयागकारणे । “अथ ह स देवयाजी यो वेद
देवानेवाहमिदं यजे देवानुत्सर्षाभीति स यथा
श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेद्द्वैश्रो वा रात्रे बलिं
हरेद्देवं स ह न तावन् लोकं जयति यावन्तमितरः”
शत० ब्रा० १।१।२।६।१४ आत्माभेदेन याज्यमेक्षया तस्य निष्क-
एत्वसक्तम् आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्युपक्रम्य तथा
वर्षनात् । शकुमारसैन्यभेदे च “यज्ञवाहुः प्रबाहुश्च
देवयाजी च सोमपाः” भा०शल्य० ७६ख० तस्मैत्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः । देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो
देशः राजन्या० बुज् । देवयातक तस्य विषये देशे । अत्र
देवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या-तुन्
देवयातः स्वार्थे षण् । देवयातव देवत्वप्राप्तिरिति ततः
राजन्या० बुज् ! देवयातवक तस्य विषये देशे ।

देवयात्रा स्त्री देवानां यात्रा । देवोक्तवादौ देवप्रतिमानां
स्थानान्तरनयनरूपगतौ ।

देवयातिन् पु० दानवभेदे “सोमपो देवयात्री च प्रवरो वीर
मर्हन्ः” हरिवं० २४०ख० ।

देवयान न० वायतेऽनेन या-करणे ल्युट् इत० । शतराणां
गतिसाधने रथभेदे विमाने । देवो परेशः वायतेऽनेन
मार्गेण या-करणे ल्युट् । शक्तिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

पुं. अचिरादिमार्गशब्दे ३६४ पृ० दर्शितछान्दोग्य वाक्यम् । “स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः । तत्र सच्चिवेशाद्विष्ठात्देवभेदादिकं शा० सू० भा० दर्शितं यथा “अचिरादिना तत्प्रथितः” शा० सू० ।

“आहृत्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाङ्गीरश्सम्बन्धेनैका “अथैतैरेव रश्मिभिः” आक्रमते, इति । अचिरादिकैका “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः” इति । “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निभोक्कमागच्छति” इत्यन्या । “यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति” इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” इति चापरा । तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किं वैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च “अथैतैरेव रश्मिभिः” इत्यवधारणमार्चिराद्यपेक्षायास्तदुपस्थिते, त्वरावचनञ्च पीञ्जितं “स यावत् विधिन्मन्त्रावदादित्यङ्गच्छति” इति तस्मादन्येभ्यः भिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तोऽभिदग्धहे । अचिरादिनेति । सर्वो ब्रह्मपेप्सुरचिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे “ये चाग्नी अरग्ये अद्वां सत्यमुपासते” इति विद्यान्तरेष्विनामस्यार्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्भूतिरुच्यते तास्त्रेयैः अर्चिरादिकोपतिष्ठतासु यासु त्वन्याऽन्या श्राव्यते तसु किमर्चिराद्याश्रयणम् ? इति । अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं यद्यत्पन्थानभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनी कश्चित् केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्विधिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि “ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” “तस्मिन् वसति याश्चतीः समाः” “सा या ब्रह्मणो जितियौ व्यष्टिस्तं जितं जयति तां व्यष्टिं व्यञ्जते” “तद्य एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मवर्षणानुवन्दति” इति तत्र

तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्शयते । यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एवशब्दो रश्मिषु प्रापयितुमर्हति, अचिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधारयते इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वचिराद्यपेक्षायामपि चैप्रार्थत्वाद्गोपस्थिते यथा निमित्तमात्रेणाज्ञागम्यत इति । अपि च “अथैतयोः पथोर्न कतरेण चेति” मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्ष्वाण्यपि तयाव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपथांशं पन्थानं प्रथयति । भूयांसि चाचिरादिश्रुतौ मार्गपथांशं, अत्पीयांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चानुश्रुत्येनात्पीयसाञ्च नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अचिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम्” भा० ।

“वायुमवदाद्विशेषाविशेषाभ्याम्” सू० ।

“केन पुनः सच्चिवेशविशेषेण गतिविशेषाणामितरेतरविशेषणविशेष्यभावः ? इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो पथयति “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निभोक्कमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौप्रितकिनो देवयानः पन्थाः पथते । तत्राचिरग्निभोक्कशब्दो तावदेकाधौ च्चलनवचनत्वादिति नात्र सच्चिवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्यः, वायुस्त्वचिरादिवर्त्मन्यश्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सच्चिवेशयितव्य इति । उच्यते, “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः च आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम् इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्यादर्वाञ्च वायुमभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि “स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदृष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते “यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स यत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति” इति एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषाद्वदादित्यनमोरन्तराद्ये वायुनिवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरन्वेषः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति । वदामः । ननुदाहृता सृतिः “स एतं

देवयानं पञ्चानमापद्याग्निभोक्तृमागच्छति, स वायुभो-
क्तृम् इति । अच्यते, केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्येणा-
वस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदा-
र्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते “एतच्चैतच्च स गच्छति”
इति उत्तरत्र पुनर्वायुप्रक्षेपेण रथचक्रमात्रेण छिद्देशोऽहं
आक्रम्यादित्यभागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् स्रक्त-
मविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु “मासेभ्यो
देवभोक्तं देवभोक्तादादित्यम्” इति समामन्ति, तत्रा-
दित्यानन्तर्थाय देवभोक्तादायुमभिसम्भवेयुः । वायुमज्जा-
दिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । छान्दोग्यवाज-
सनेययोस्त्वेकत्र देवभोक्तो न विद्यते परत्र संवत्सरः,
तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र पृथित्यौ, तत्रापि
माससम्भवात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिभो देवभोक्त इति
विवेक्तव्यम्” भा० ।

“तच्छ्रुतोऽधिवरुणः सम्भवात्” सू० ।

“आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्” इत्यस्यां विद्युत
उपरिष्ठात् वरुणभोक्तमित्ययं वरुणः सम्भध्यते ।
अस्ति हि सम्भयो विद्युद्वरुणयोः । “यदा हि
विशाला विद्युत्सतीव्रसन्नितनिर्घोषाः लीकृतोदरेषु प्रन्द-
त्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति
वा” इति च ब्राह्मणम् । अपाञ्चाधिपतिवरुण इति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती स्थाना-
न्तराभावात् पाठसामर्थ्याञ्चागन्तुकत्वादिपि वरुणादी-
नामन्त एव निवेशः । वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युञ्चा-
न्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि” भा० ।

“आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” सू० ।

इत्यादि सूत्रभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ह्युपपत्तौ दर्शितम्
“कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः” सू० । “स एनान् ब्रह्म
गमयति” इत्यत्र विचिकित्स्यते, किं कार्यमपरं
ब्रह्म गमयति आहोस्विन् परमेवाविकृतं सुखं ब्र-
ह्मेति । कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेः ।
तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येताममानवः
पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य
गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वसुपप-
द्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं
गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वाद् प्रत्यगात्मत्वाच्च
गन्तृत्वम्” भा० ।

“विशेषितत्वाच्च” सू० । “ब्रह्मभोक्तान् गमयति” “ते तेषु

ब्रह्मभोक्तेषु पराः परावतो वसन्ति” इति श्रुत्यन्तरे
विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते । न हि
ब्रह्मवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये
त्वस्थामेदोपपत्तेः सम्भवति ब्रह्मवचनम् । भोक्तृश्रुति-
रपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोग-
भूमावाङ्मयी, गौणी त्वन्त्यत्र “ब्रह्मैव लोक एष
सन्नाट” इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि
परस्मिन् ब्रह्मणि नाङ्गुलः स्यात्, तस्मात् कार्यविष-
यमेवेदं नयनम्” भा० ।

“ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य
हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यलो-
च्यते” । “सामीप्यात् नद्वयपदेशः” सू० ।

“तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य
ब्रह्मण्यस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते ।
परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्भवात् क्वचित्
कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानम-
परमिति स्थितिः । ननु कार्यप्राप्तावनादस्तिश्रवणं न
कल्प्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचित्
नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयानपथप्रस्थित्य-
नासनादृत्तिं “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्तन्ते” इति । “तेषामिह न पुनरा-
दत्तिरस्ति तयोर्ह्युभायचक्षतत्वमेतीति” चेति । अत्र
ब्रह्मः” भा० ।

“कार्यात्यये तदध्यक्षेण महातः परमभिधानात्” सू० ।

“कार्यब्रह्मभोक्तृप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्भ-
दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं
परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रम-
सङ्गिरनादित्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यङ्ग-
स्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्” भा०
“स्रुते च” सू० । “स्रुतिरथेतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा
सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिपद्यते । परस्थान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम्” इति । तस्मात् कार्यब्रह्मविषया
गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः” भा० भाष्यम् ।

देवयानी स्त्री शुक्राचार्यस्य कन्यायां सा हि कचशापात्
अत्रियेन ययातिनोटा तत्कथा भा० आ० ७५।७७अ० ।

“देवयान्याश्च संयोगं ययातिर्नाङ्गुलस्य च” । देवयानीञ्च
दयितां सुतां तस्य महात्मनः । देवयान्यामजायेतां यदु-
स्तुर्वस्तुरेव च” ७५अ० ।

देवयावन् लि० देवं याति या-वनिप् । देवं प्रति गन्तरि
“द्वद्दूतो देवयावा वनिष्ः” ऋ०७।१०।२

देवयित् लि० चु० दिव-परिदेवने ढच् । परिदेवके

देवयु लि० देवं याति या-स्यग्या० नि० क्तु । १धार्मिके ।

देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावमात्मन इच्छति क्यच्-तत
एन् । २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च “नरो यत् देव-
यवोमदन्ति” ऋ०१।१४५।५। ३लोकयात्रिके मेदि० ४देवे पु०
देवं यौति यु-मिअण्ये क्तिप् अनित्यभागमाहुशासनमिति
न ढक् । ४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके “सुधातं यज्ञपतिं
देवयुवम्” यजु०१।१२ छान्दस उवङ् ।

देवयुग पु० देवप्रियं युगम् । सत्ययुगे “पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्र-
जापतिमुते शुभे आस्तां मगिन्यौ “ते भाव्ये” कश्यप-
स्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा” भा०आ०१६५० “पुरा देवयुगे
तात ! देवेन्द्रेषु महात्मनः” भा०अनु० ८३अ० ।

देवयोनि पु० देवानामिव कामिचारित्वात् योनिः यस्य ।
१विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा “विद्याधरोऽप्सरो
यक्षोरक्षोगम्बर्नकिन्नराः । पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतो
ऽपी देवयोनयः” । २देवजातौ स्त्री “हे वै योनी इति ब्रू-
यात् देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः” शत०ब्रा०७।४।२।१०

देवयोषा इत० अप्सरसश्च । “सुसुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्ष-
मनुत्तमम्” भा०श्लो० ४७अ० । “शुभे कुन्ती च माद्री च
देवयोषोपमे भुवि” हरिवं० ५४अ० ।

दैवर पु० दीव्यतेऽनेन दिव-करणे अरच् । भर्तुरनुजे
भ्रातरि । “पतिश्चयुरता ज्येष्ठे पतिदेवरातानुजे” उड्डटः
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैश्चैताः मनुः २भर्तृभ्रातृ
मात्रे च “देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सस्यग्नियुक्तया”
मनुः अत्र देवरशब्दः भर्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः ।
उत्तरत् “विधवायां नियोगार्थं निवृत्ते तु यथाविधि ।
शुरुवश्च स्नुषावश्च वर्त्तयाताम् परस्परम्” कनिष्ठस्य पूर्वज
पत्नीत्वेन शुरुदल्यत्वस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः स्नुषा-
दल्यत्वस्योक्तेः । स्वार्थे क तत्त्वार्थे । “देवा देवरकोमतः”
उच्चलद० धृतकोषः ।

दैवरक्षित लि० इत० । १देवेन २रक्षिते देवकण्डपुत्रभेदे पु०
तत्कन्यायां स्त्री “देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रदशो-
पमाः । देवानुपदेवश्च संदेवो देवरक्षितः । कुमार्यः
सप्त चास्यासन् वसुदेवाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवी
च सन्देवा देवरक्षिता । इकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव
सप्तमी” हरिवं० १८अ० ।

दैवरथ न० देवस्थादित्यस्य रथः । सूर्यरथे “हालिंशतं वै
दैवरथाङ्गन्यम्” शत०ब्रा० १४।६।२।२ देव “आदि-
त्यस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाङ्गा यावद्देश-
परिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाङ्गन्यम् तद्दु हा-
लिंशदुगुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः” भा०
२प्रवरान्तर्गतर्षिभेदे ततः फिज् । दैवरथायनि तदपत्ये
पुंस्त्री । ३देवानां याने विमाने च

दैवरहस्य न० देवानामपि रहस्यम् । अतिगोप्ये “श्रुतं
दैवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्” भा०आ०३६५०

दैवराज पु० देवेषु राजते राज-क्तिप् । इन्द्रे “इत्वं
हत्वा देवराट् अष्टभागं वै” भा०अनु० १अ० ।

दैवराज पु० देवानां राजा-टच् समा० । सुरराजे इन्द्रे
“यस्त्वाधीदेवको नाम देवराजसमद्युतिः” भा०आ०६७५०
“दैवराजः सङ्गानुजः” इ०सं०४०अ० “ततः कुलात्तादि-
वुज् । देवराजक तत्कृते लि० ।

दैवरात पु० देवात्मनं रायासुः संज्ञायां क्त । १विष्णुना देवेन
रक्षिते परिचिते ष्टपे परिच्छितशब्दे तत्कथा दृश्या
२विश्वामित्रपुत्रभेदे “विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः
स्यताः” हरिवं० २७अ० । “पार्थिवा देवराताश्च शालङ्क्या-
यनवद्धनम्” हरिवं० २७अ० । ३हापरयुगोद्भवे राजभेदे च
“चानूरुर्देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः” उपपत्ते सभायां
त कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्” भा०सभा०४अ० उपसंस्कारे युधि-
ष्ठिरसभासन्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिचितादिरूपत्वम् ।
ततः काश्यादि० ठज् जिठ् च । दैवरातिक तदपत्यादौ
लि० । ठजि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

दैवर्षि पु० देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषि पूज्यत्वात् ।
१नारदादौ न्यायादिकर्तारि कणादादौ च “दैवर्षिरचितं
गार्ग्य ! लणालेयचिकित्सितम् । न्यायतन्वात्य-
नेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः” भा०शा० २१०अ० “आ-
ब्रह्म भुवनात् लोका देवर्षिपितृमानवः । त्वमन्तु पि-
तरः सर्वे माहमातामहादयः” तर्पणमन्त्रः ।

दैवल पु० देव-उषा० कलच् । १धार्मिके २देवद्रव्योपजीविनि
ब्राह्मणे च “चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणश्चया ।
विपण्येन च जीवल्लोच्यन्तः सुहृद्व्यकव्ययोः” मनुः
“दैवलः देवप्रतिभापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मणोऽयं
निषेधः न धर्मार्थं “देवकोषोपजीवी च नाम्ना देवलको
भवेत्” देवलस्मरणत्वात्, कुल्लू० । प्रत्युपवसुपुत्रे ३ऋषिभेदे
“प्रत्युषस्य विदुः पुत्रस्यैषिं नाम्ना तु देवलम्” हरिवं०

३३०। अक्षितसुनेरपत्ये षष्ठ्यभिभेदे । स च रम्भाशापेना-
शावक्रतया बभूव ब्रह्मवै० पु० “अक्षितपुत्रत्वात् तत्सहकार-
स्थले “अक्षितो देवलो व्यासः” इत्यादौ तस्यैव बोधः ।
स च स्मृतिकर्ता यथाह हेमा० ब्र० ख० मनुः ।

“विष्णुः पराशरो दक्षः संवत्तव्यासहारिताः । शाता-
तपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः । देवलः शङ्खलि-
खितो भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च द-
शः सौ स्मृतिकारिणः” । पृथ्वीस्यर्वरप्रजम्भातरि च “यवी-
यान् देवलस्यैव वने भ्राता तपस्यति । धौस्य उत्कोचके
तीर्थं तं वृषीध्वं यदीच्छथ” भा० सा० १८२ अ० तस्य
धौस्यप्रजतोक्ता । ह्यारदसुनौ त्रिका० ७ देवरे शब्द-
रत्ना० । देवं ज्ञाति ला-क । जीविकार्थं देवप्रतिभायाः
दस्थानान्तरनायके च । स्वार्थे क । देवलक तत्त्वार्थे ।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता शा० त० । १ नवमल्लिकायाम्
शब्दच० । देवलस्य भावः तत् । २ देवलत्वे उपजीविकार्थं
देवपूजने स्त्री ।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयत्नया चु० देव-परिदेवने करणे
अच कर्म० । दृष्टिकालिकायां (विष्वाति) राजनि० ।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां ज्ञातिः पश्यन्
इत० । देवप्रतिभापश्यते तस्य दासीभारादित्वात् तत्-
पुरुषे पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वम् ।

देवलोका पु० देवानां लोकः । १ स्वर्गे त्रिका० । “आचार्यो
ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः । अतिथिस्विन्द्र-
लोकेशो देवलोकस्य चत्विजः” मनुः । भूर्लोकोऽथ
भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ मर्त्तलोकः । तपः सत्यञ्च सप्रैते
देवलोकाः प्रकीर्तिताः” मत्स्यपु० लक्ष्मेषु २ भूर्लोकैकादिषु च
देववक्त्रं न० देवानां वक्त्रं सुखमिव । वक्त्रौ तत्र छतस्यैव
देवैरदनात् तस्य तन्मुखत्वम् ।

देववर्त्मन् इत० । सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच० ।

देववर्द्धिणि पु० इत० । विश्वकर्मणि हेमच० ।

देववर्द्धन पु० देवकन्दपुत्रभेदे “चत्वारो देवकात्मजाः । देव-
वानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः” भाग० ६।२१।१२

देववल्ग्वं त्रि० इत० । १ देवानामिष्टे २ सुरपुत्रागे पु० अमरः ।

देववात पु० देवैर्वातः वा-गतिगन्धयोः कर्मणि क्त
इत० । देवैरिष्यमाणतया प्राप्ते ऋषिभेदे । “अम-
न्विष्टां भारता देवदम्निं देवश्वा देववातः सुदक्षम्”
ऋ० ३।२२.२।

देववायु पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे “देववायुरहरश्च देवश्चेष्टो

विदूरथः । मित्राविनुमित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रहृत् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः” हरिवं०
७ अ० ।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति प्रापयति वह-
ण्णिच्-ल्यु । १ वक्त्रौ “दृषो अग्निः समिध्यते ऋषो न
देववाहनम्” ऋ० २।२७.१४ इत० । २ देवानां वाहने न० ।

देवविद्या स्त्री देवज्ञानार्थं विद्या । निरुक्तविद्यायाम्
“नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थे
इतिहासपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पितृषो राशि-
दैवं निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूत-
विद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैत-
न्नामोपास्तेति” छा० उ० “ऋग्वेदं भगवोऽध्यैमि अरामि ।
यद्ध्येत्येति विज्ञानस्य स्मृत्वात्पत्त्या यजुर्वेदं सामवेदमा-
थर्वणं चतुर्थवेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं
पञ्चमं येषां वेदानां तत् पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकर-
णमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिभागश ऋग्वेदादयो-
ज्ञायन्ते पितृषां आहुकल्पम् । राशिर्मणितं देवसुत्-
पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रम् । वाको
वाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां
निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुः सामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या
शिक्षाकल्पकन्दश्चितयस्ताः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् ।
क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां
गारुडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्तिन्धयोगोतवाद्य-
शिल्पादि विज्ञानानि । एतत् सर्वं हे भगवोऽध्यैमि भा०

देवविष् स्त्री ब० व० देवानां विशः । देवमनुष्येषु मरुत्सु ।
“मारुतस्तु सप्रकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता हेद-
मनिषेद्धा इव चेरुक्ताः प्रजापतिं यजमानसुपेत्योचुर्विवैते
मथिषप्रामह इमाः प्रजा या एतेन हविषा ऋष्यसे”
शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाप्

देववी त्रि० देवं वेति कामयते धी-कान्त्यादिषु क्तिप् ।
देवकामे । “स वङ्गिः सोम ! जायते विः पवस्व देव-
वीरति” ऋ० ६।३६।२ ।

देववीति स्त्री धी-खादने क्तिन् इत० । देवानां मन्त्रणे ।
“देववीतये त्वा गृह्णामि” यजु० १।१५। देवानां मन्त्रणा-
येत्यर्थः । [सप्रपण्डिते च मेदि०]

देववृत्त पु० देवप्रियो वृत्तः शाक० । १ मन्दारवृत्ते २ गुग्गुलौ
देववृत्ति स्त्री देवकृता उष्णादिस्त्रतस्य वृत्तिः । उष्णादि-
स्त्रतवृत्तिभेदे ३।६८।१० इ० उज्ज्वलदक्षीने दृश्यम् ।

दवव्यचस् त्रि० वि+अन् च गतौ कसुन् शत० । देव्यां प्रे
“सृणीमहि देवव्याच विवर्हिः” ऋ ३।४।४।

देवव्रत पु० शमीष्णे त्रिका० “गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽ-
जनयत् प्रभुः । स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां
पितामहः” हरिवं० ३७० । २ अधिपते इत्यस्याऽऽचिं गेये
सामभेदे च तानि तद्दीनि त्रीणि सामानि । इत० ।
१ देवत्वसाधने व्रते न० ।

देवव्रतिन् त्रि० देवतार्थं व्रतमस्यस्य इति । देवार्धव्रतयुक्ते
“देवव्रती स्याद्वधमप्रदाने” भा० आनु० ७।१७० ।

देवशत्रु पु० इत० । १ देवारौ असुरे “स देवशत्रू निव देव-
राजः” भा० द्रो० १४६ अ० । २ सुश्रुतोक्ते देवगणग्रह-
भेदे तदाविष्टनरलक्षणं ततोक्तं यथा “संखेदी द्विज
शुद्धदेवदोषवक्ता जिह्वाचो विगतभयो विमर्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति च न चाक्षपानजातैर्दृष्टात्मा भवति च
देवशत्रु जुष्टः” ।

देवशर्मान् पु० देव इव शर्मा अशुभनाशकः, कर्म० वा । १ ब्राह्म-
णस्योपनामनि “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” त्रिष्णुपु० । “नरमा-
चष्टे नराख्यं नरनाम । देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं
शर्मयुतं तच्चान्ते” श्रुत्याति हिनस्यशुभ श्रु-मनिन् शर्मा ।
देवपदं हि विप्राणां नाममात्रसम्बद्धम्” शु० त० । “शर्मा
देवश्च विप्रश्च शर्मा ताता च भूभुजः । भृतिर्दत्तश्च वैश्यस्य
दासः शूद्रस्य कारयेत्” यमवचने शर्मादेवयोः क्रमेण
निर्देशोऽपि “शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यात् वस्मान् क्षत्रियस्य
तु” शातातपोक्तेः शर्मान्तैव नामनि ज्ञेया अतएव त-
र्पणप्रयोगे “असुकगोत्रः पिता असुकदेवशर्मा तस्यतामे-
तत्तिलोदकं तस्मै स्वर्धेत” व्या० त० । “शर्मा चर्षादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि” गोभिलेन च शर्मानता
लक्षा । २ ऋषिभेदे “देवशर्मान् च धौम्यश्च हस्तिकाश्रयप
एव च” भा० अनु० १६५ ।

देवशस् अथ० देव+वा० शस् । देवेष्वेत्यर्थे “त्वचि प्रति तान्
देवशो विहि” ऋ० ३।१।५ ।

देवशिल्पिन् पु० इत० । विश्वकर्म्मणि ।

देवशुनी स्त्री देव इव प्रभावात्विता शुनी । देवतुल्यप्रभावा-
त्वितायां शुन्यां सरमायासु । “पशुभिरसुरैर्निर्गूढागा
अन्वेषु” सरमां देवशुनीभिर्द्रेण प्रहितामशुम्भः पण्यो
मितीयन्तः प्रोचुरिति” ऋ० १।६।५ भा० छता श्रुतिः
“तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखात्तां तत्सत्वसुपाग-

च्छ्रुत्वा स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्वसुपाक्ते । स
तथा क्रुद्धया ततोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति
नावेक्षते हवींषि नावर्षेद् किमर्थमभिहत इति । न
किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनप-
कारी तस्माददृष्टन्त्वां भयमागमिष्यतीति” भा० आ० ३७० ।
देवशेखर पु० दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य । १ दमनकवृत्ते इत० ।
२ देवानां शेखरे पु० न० ।

देवश्रवस् पु० १ विश्वामित्रपुत्रभेदे “देवश्रवाः कतश्चैव
यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः” हरिवं० २० अ० विश्वामित्र
पुत्रकथने । २ वसुदेवश्चातरि “वसुदेवं देवभागं देवश्रव-
समानकम् । वृद्धयं श्यामकं कङ्कं समीकं वत्सकं
वृकम्” भाग० ६।२४।१७ । “कंसवत्यां देवश्रवसः
सुवीर इषुमांस्तथा” २२ श्लो०

देवश्री पु० देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते श्री-किप् ।
यज्ञे “दैव्याय धत्ते” जोष्ट्रे देवश्रीः” यजु० १७।५।६।
इत० । २ देवानां लक्ष्म्यां स्त्री ।

देवश्रुत् त्रि० देवेषु श्रूयते श्रु-किप् तुक् । देवेषु वि-
ख्याते । “देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्” यजु० ५।१७ । “नि-
प्राभ्यास्य देवश्रुतस्तर्यत मा” यजु० ६।१०

देवश्रुत पु० देवेषु श्रुतः विख्यातः । १ ईश्वरे २ नारदे ३ शास्त्रे
च शब्दार्थकल्प० । ४ जिनभेदे-हेमच० । “स्वयं प्रभश्च
सर्वानुभूतिदेवश्रुतौ च यौ” । अवसर्पिण्यां जिनोक्तौ ।
देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव । १ मूर्वालतायां राजनि०
इत० । २ देवतापङ्क्तौ च ।

देवश्रेष्ठ पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे । “देववायुरहरश्च देवश्रेष्ठो
विदूरथः” हरिवं० ७७० । तत्सुतोक्तौ ।

देवसदन त्रि० सीटव्यत् सद-आधारे ल्युट । देवानामा-
धारे । “बहिर्देवसदनम्” श्रुतिः । “अश्वस्यो देवसदन-
स्तृतीयस्याऽनो दिवि” अथ० ५।४।३।

देवसभा स्त्री इत० । १ देवानां सभायां सुप्रसर्मायाम् अमरः ।
२ राजसभायाञ्च ।

देवसभ्य त्रि० देवनं देवः क्रीडा तस्य सभा तत्र सीदति यत् ।
क्रीडार्थसभागते सभिके त्रिका० ।

देवसर्षप पु० दीव्यति द्योतते दिव-अच् नित्यक० । अश्वत्थे
रक्तमूलके सूक्ष्मपत्रे वृक्षभेदे राजनि० ।

देवसह न० देवं सहते सह-अच् । १ भिक्षासूत्रभेदे
२ दण्डोत्पलोपधौ स्त्री विश्वः । ३ सोमाकरे पर्वतभेदे पु०
“हिमवत्यर्बुदे सह्ये सहेन्द्रमलये तथा । श्रीपर्वते देव

गिरौ गिरौ देवसहे तथा । पारिपात्रे च विन्वत्रे च
देवसुन्दे ह्रुदे तथा । उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धाये
महीधराः । यश्च तेषामधोमध्ये सिन्धुर्गमि मज्जानदः ।
हठवत् प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः” सुश्रुतः ।

देवसात् अयं देवाधीनं करोति कात्स्त्रानं सम्प-
द्यते प्रादियोगे, देवे वा देव+साति । १कात्स्त्रानं
देवाधीने सम्पन्ने देवाय देवे च । “हता वा देवसात्
भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान्” भा०द्रो०१६० अ०
देवसायुज्यं न० युज-सम्प० भावे क्तिप् युक् योगः
तथा सह वक्तते सहशब्दस्य सादेशे सयुक् तस्य भावः
षण्ज् इत० । देवत्वे अमरः ।

देव(वेद)सावर्णिं पु० मनुभेदे स च तयोदशो मनुः ।
यथा “मनुस्त्रयोदशो भव्यो वेद (देव) सावर्णिरात्म-
वान् । चित्रसेनविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णि
देहजाः । सुकर्मसूत्रामसंज्ञा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्भोहतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्युपयस्तदा । देवहोत्रस्य
तनय उपचर्ता दिवस्पतेः । योगेश्वरो हरेशो बृहत्यां
संभविष्यति” भाग० ८।११।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारह्रुदेदे सुश्रुतः देवसहशब्दे दृश्यम् ।

देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणः सुषिः
हारम् । प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणे हृदयस्य द्वार-
भेदे । स च पञ्चसंख्याकः का० उ० न्यरूपि यथा
“तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्रा-
ङ्सुषिः स प्राणसञ्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्ना-
द्यामित्युपासीत तेजस्त्रिदादो भवति य एवं वेद”
“अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छेत्” स
चन्द्रमास्तदेतच्छीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान् यशस्वी
भवति य एवं वेद” “अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सो-
ऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमग्नाद्यामि-
त्युपासीत ब्रह्मवर्चस्त्रिदादो भवति य एवं वेद” “अथ
योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेत-
त्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान्
भवति य एवं वेद” “अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः
स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत
ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद” “ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वार-
पान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्ग

लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारपान् वेद” “तस्य ह वा इत्यादिना नावयन्प्राणस्य
ब्रह्मण उपासनाफलत्वेन द्वारपाद्यादिगुणविधानार्थ-
मारभ्यते । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्योर्ध्वः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य । पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां
सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः
प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्ग-
लोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभि-
मुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः हृत्स्यक्तेन
द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्रागगतीति
प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैवादित्यः
“आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेः” “चक्षुरूपप्रति-
ष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । “स आदित्यः कश्चिन् प्र-
तिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि” वाजसनेयके । प्राणवायु-
देवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति
च “प्राणाय साहेति कृतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति” ।
तदेतत्प्राणास्य स्वर्गलोकद्वारत्वादब्रह्म “स्वर्गलोकं
प्रतिपित्सुस्तेजस्त्रे तच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणाद्वादत्वाच्च स-
वितस्तेजोऽन्नाद्यामित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्ते-
जस्त्रिदादश्चामयावित्तरहितो भवति य एवं वेद तस्मै-
तद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलो-
कप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलम्” “अथ योऽस्य
दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्व-
न्विष्टह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽगितीति व्यानस्त-
त्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः”
“श्रोत्रेण दृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति” श्रुतेः । सहाश्रयौ
पूर्ववत्तदेतच्छीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोऽज्ञानाच्च हेतु-
त्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानाच्चवतश्च यशः ख्यातिर्भव-
तीति यशोहेतुत्वादायस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासी-
तेत्यादि समानम्” “अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिम-
स्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यापनयज्ञसोऽगिती-
त्यपानः सा तथा सा वाक्” “तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्-
ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम्
अग्निसम्बन्धाद्बृहत्तस्त्राध्यायस्य । अक्षयपसनहेतुत्वाद्पा-
नस्याद्वादत्वम् । समानमन्यत् । अथो योऽस्योदङ्सुषि-
रुदङ्गतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽग्निपिपीते समं
नयतीति समानः । तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो
बृहत्यात्मको देवः, पर्जन्यनिमित्ताश्चापः” इति । “मनसा

सृष्टा अपास वरुणश्चेति" श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्त्तिर्यथः स्वकरणमवेदां विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्यम् । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिश्चेति । समानमन्यत् "अथ योऽश्लोङ्घुः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योङ्घुसुत्क्रमणादुत्कर्षाच्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरौजोहेतुत्वादौजो बलं महत्त्वाच्च महः इति । समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसन्वन्वात्मश्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्वहिस्रस्रष्टत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राग्निद्वाराणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया बाह्यविषयासङ्गास्ततःप्रकृदत्वाच्च हार्दब्रह्मणि मनसिष्ठति । तस्मात्प्रत्यक्षमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपालोदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म । किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसेवनात् । तस्य चस्त्रोपाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम् । ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम् भाष्यम् ।

देवसू पु० सुवन्ति अनुजानन्ति सृ-किप् देवाश्च ते सुवश्चेति कर्म० । अनुज्ञाकर्तृदेवभेदे । "स वै दीक्षते । स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनुदेवसुवां हवींषि निरुप्यते" शत०ब्रा० ५।३।३। "देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभाविष्यं वक्तुमाह उपवसथ इति उपवसथः सुत्यादिवसात् पूर्वमहः । तदनु देवसुवां हवींषि निर्वपति सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां देवसुवाम् "ओः सुपीति" पा०यसुदेशः । प्रसवित्वं चैषा मास्त्रायते "देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति एतावन्तो वै देवानां सवाः त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत इति" भा०तत्तत्कर्मणि आधिपत्यादिकरणायातुज्ञाकर्त्तारश्च सवित्रादयो वरुणान्ता अष्टौ देवा यथाह यजु० ६।३६ "सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्दृष्टपतीनां सोमो

वनस्पतीनाम् । दृष्टस्यतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्योभित्रः सत्वो वरुणो धर्मपतीनाम्" "सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निः दृष्टपतीनां दृष्टस्यानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां दृष्ट्यानामाधिपत्ये त्वां सुवतां दृष्ट्याः सर्वे तत्रोपकारकाः भवन्ति यथा । दृष्टस्यतिर्वागर्थे त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा प्रकथ्ये चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः त्वां सुवताम् । मित्रो देव सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना पा० चतुर्थ्याः सु आदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्रादयोऽष्टौ देवसुहृद्विषां देवास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी० ।

देवसृष्ट त्रि० ३०। देवेन सृष्टे "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यदापयणेष्टिरनया" शत० ५।२।३। देवसृष्टा उ इति च्छेदः "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्राभागतनया" ५।५। ३।३४ मंदिरिकायां स्त्री हेमच० ।

देवसेना स्त्री इत० । १।सुराणां सैत्ये । "देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः" भा०व० २२२। २। प्रजापतेः कन्याभेदे सा च स्कन्दस्य भार्या धृष्टीति प्रथिता तत्कथा भा०व० २२२। "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता" "सदेवावां भगिन्यो तु सखीभिः सह मानसम् । आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजापतिम् । नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन । सा हृताऽनेन भगवन् ! सुक्ताहं त्वद्वलेन तु । त्वया देवेन्द्र ! निर्हिंसं पतिमिच्छामि दुर्जयम्" इन्द्र उवाच "मम मातृत्वमेया त्वं माता दात्तायणी मम । आस्थातन्वहमिच्छामि स्ववभात्मबलं त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महाबाहो ! पतिस्तु बलवान्मम । वरदानात् पितृभार्या सुरासुरनमस्कृतः" इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि ! पत्युस्तव भविष्यति । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दितं !" कन्योवाच "देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः । यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति । स हि मे भविता

भक्तौ ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्द्धनः” मार्कण्डेय उवाच “इन्द्र-
स्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयदृष्टशम् । अस्या देव्याः
पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते” । इत्युपक्रमे ब्रह्मण्य उपदे-
शेन स्कन्दस्य तत्पतित्वावधारणे स्कन्दोत्पत्तिमुपवर्णयित्वा
“सञ्चार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता । अयं
तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मण्यः स्वयम् । इति चि-
न्त्यानयामास देवसेनामनुकूताम् । स्कन्दं प्रोवाच
बन्धुभिर्दियं कन्या सुरोत्तम ! । अजाते त्वयि निर्दिष्टा
तव पत्नो स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं
मन्त्रपुरस्कृतम् । गृह्णाण दक्षिणं देव्या पाणिना
पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथा-
विधि । वृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च ।
एवं स्कन्दस्य महिषी देवसेनां विदुर्जनाः । षष्ठीं यां
ब्राह्मण्याः प्राञ्जलंक्षोभासां सुखप्रदाम् । सिनीवालौ
कुङ्कुञ्चैव सदृष्टित्तमपराजिताम् । यदा स्कन्दः पति-
र्बन्धुः शाश्वतो देवसेनया । तदा तभाश्रयलक्ष्मीः स्वयं
देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीप-
द्मि स्मृता । षष्ठां कतार्योऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महा-
तिथिः” भा०व० २२८ख० ।

देवसेनापति पु० इत० । कार्तिकेये शब्दार्थः । तस्य तत्प-
तित्वकथा देवसेनाशब्दे दृष्ट्या “देवसेनापतिः स्कन्दो
मातरो लोकमातरः” यजमानाभिषेकमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे
“द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महावृषिः । देवस्थानश्च
कषवश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः” भा०शा०१अ० । इत० ।
२स्वर्गं न० ।

देवस्यत्वक पु० देवस्यत्वेति आद्याशब्दोऽस्यत्वानुवाके अध्याये
वा गोपदा० वृत् । देवस्यत्वोत्पादाप्रतीकयुक्ते अध्याये
अनुवाके च ।

देवस्व न० इत० । देवपतिमार्धसत्सृष्टे धने । “ब्रह्म-
स्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरेत्तु यः । कन्यां ददाति
शुल्केन स प्रेतो जायते स्मृतः” भा० पञ्चमेतोपाख्यान-
“देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहितस्ति यः” मनुः
“यद्भनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्दिदुर्वृधाः” मनुक्ते
शयज्ञशीलधने च । [चित्सद्देवहविः” यजु० ६।१०

देवहविस् न० इत० । पशौ “आपो देवीः स्वदन्तु स्नात्
देवहव्य पु० देवाय हव्यं यस्य । ऋषिभेदे “संवर्त्तो देव-
हव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान्” भा०स०७अ०शक्रसभ्योक्तौ ।

देवहित लि० इत० । देवानां हिते इत० । देवैः स्थापिते
च “नाना हि वा देवहितं सदस्कृतम्” यजु०
१६।७

देवह्व स्त्री देवाह्वयन्तेऽत ह्वे—सम्भ०भावे क्विप्, कर्त्तरि वा
क्विप् । देवाह्वाने “देवह्वयं जप्त्वा च वचत्” यजु०
१८६० । देवाह्वानकर्त्तरि लि० “दक्ष्या हि देव-
ह्वतमां अश्या अग्ने रथीरिव” ऋ० ८।४।१४ शयज्ञार्थे
ब्रीहिसूर्ये शकटे च “प्रमितमं जुष्टमं देवह्व-
तमम्” यजु० १।८ देवानामतिशयेनाह्वाट यज्ञार्थं
ब्रीहिसूर्यं शकटं दृष्ट्वा देवा अह्वता इव शीघ्र-
भागच्छन्ति” वेददी० । ४वामकश्च “आपणो व्य-
हारोऽत चित्तमन्वो बहूदनम् । पितृहूर्दक्षिणः
कर्णः उत्तरो देवह्वः स्मृतः” भाग०४।२६।१३ ५ऋषिभेदे
ततः गर्गा० यज् । देवह्वय तदपत्ये पुंस्त्री०

देवह्वति स्त्री स्वायम्भुवमनोर्भध्यमायां कन्यायाम् “यस्तु
तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री-
यासीत् शतरूपास्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुन
धर्मेण प्रजा ह्येधां वभूवरे । स चापि शतरूपायां
पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः क-
न्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवह्वतिश्च प्रसूतिरिति
सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रदात् कर्दमाय तु मध्यमाम्”
भाग० १।१२।३८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोमाता
यथाह तत्रैव

“जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज ! देवह्वत्यां स्त्रीभिः समं
नवभिरात्मगतं स्वमात्रे । ऊचे यमात्मशमलं गुणसङ्ग-
पङ्कमस्त्रिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे” भाग००।१।४
तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६।६३
पृष्ठादौ दर्शितः ।

देवह्वय पु० देवा ह्वयन्तेऽसुरैः यत्र आधारे व० क्विप् ।
देवासुरसंप्रामे “स्वर्जन्ते वा उ देवह्वये” ऋ०७।८५।२।
भावे क्विप् । देवानामाह्वाने न० “ते वा एत ऋतवः ।
देवाः पितरः समो ह्यै विद्वान्देवाः पितरः इति
ह्वयत्याहास्य देवा देवह्वयं गच्छन्त्या पितरः पितृह्वय-
मवन्ति ह्येनं देवा देवह्वयेऽवन्ति पितरः पितृह्वये च
एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति” शत०ब्रा०२।१।२
“ऋत्यादीनां देवपितात्मनां द्वेषा विभागमाह वसन्त
इत्युपक्रमस्य य एवस्मृतानां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांस्तान्-
तन् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् अस्याह्वातः

देवद्वयं देवद्वानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगताश्च ते स्वसम्बद्धे कर्मिण्य एनमवन्ति भा०

देवहेडन न० हेड-भावे ल्युट् इत० लस्य डः । देवाना-
मवहेलनरूपे अपराधे “यद्देवा देवहेडनं देवासञ्जमाना-
वयम्” यजु० २०।१४

देवहोत्र पु० त्रयोदशे मन्वन्तरे योगेश्वररूपस्य हरेशस्य पि-
तरि । त्रयोदशमनुपक्रमे “देवहोत्रस्य तनय उपहृतां
दिवस्मतेः । योगेश्वरो हरेशो हृत्पत्न्यां संविष्यति”
भाग० ८:१३।१४

देवहृद् पु० श्रीपर्वतस्थे तीर्थभेदे “श्रीपर्वते महादेवो देव्या
सह महाद्युतिः । न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च
त्वित्तमैः सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमा-
नसः । अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति” भा०
व० ८५३० । [गर्वाञ्च शब्दच० ।

देवा स्त्री दिव-अच् । १पद्मचारिण्यां लतायाम् २असनप-
देवाक्रीड पु० देवा आक्रीडन्त्यत्र आ+क्रीड-आधारे घञ्
इत० । देवोद्याने इन्द्रारामे “देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च
प्रतिपूजितः । वैतथ्यं समारुह्य सञ्चितः सत्यभासया ।
देवाक्रीडं परिक्रामन् पूज्यमानः सुरर्षिभिः । स ददर्श
महाबाहुराक्रीडं वासवस्य च” हरिवं० १२३३०

देवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः अगारान्तात् ठन् ।
देवागारे परिचरण्यार्थं नियुक्ते ।

देवाची स्त्री देवानञ्जति वेदे वा०मलोपः नाद्रादेशश्च डीप् ।
१शिवान् प्रति गन्त्रां २देवानां पञ्जिकायां च “देवान्
प्रत्यक्तया कथेति” यास्कोक्तेः देवान् प्रत्यक्तया साम-
र्थ्यं लक्षणायां २रुपायाञ्च “य ऊर्जया स्रध्वरो देवाच्या
कृपा” ऋ०१। १०७।१ “कृपा कथेति” भा०

देवाजीव त्रि० देवं देवप्रतिमाद्रव्यमजीवति जीव-अण्
उपस० । (पजारो) देवले । णिनि देवाजीवोत्पद्यत् ।

देवाट त्रि० देवा अटन्त्यत्र अट-आधारे चञ् । देवगत्या-
धारे पाटनिपुत्रादुत्तरस्थां गङ्गाधारे वनेमाने १हरिच-
रन्त्रे “यदा नन्दो मूलपाण्यगौधनेन पुरस्कृतः । स्थि-
तवान् तद्देवदेव ज्येष्ठं हरिचरात्मकम् । देवानामट-
नाञ्चैव देवाट इति संज्ञितम्” वराहपु० । देवान-
टर्त्न अट-अण् उप०स० । देवान् प्रति २गलरि त्रि०

देवातिथि पु० पौगवन्दपभेदे “ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथि
रभृत्पुः” भाग० ६।२०।६

देवातिदेव पु० देवानतिक्रम्य दीव्यति अति+दिव-अच् ।

विष्णौ “देवातिदेवो भगवान् प्रसूतरंशो हरिर्यस्य
जगत्प्रथेता” हरिवं० १५४३० ।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य । १अश्वत्यष्टके अश्वत्यगच्छे
दृशम् कर्म० । २देवस्वरूपे च ।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः । १सर्वेश्वरे परमेश्वरे २स-
हादेवे च ३जिनदेवभेदे हेमच० ।

देवाधिप पु० देवानामधिपः । १सर्वनियन्त्रि परमेश्वरे २हा-
परयुगीयन्दपभेदे स च निकुम्भासुरांशात् हापरे भूमा-
वततार यथाह भा०आ०६७अ० “निकुम्भादजितः संख्ये
महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्च षो देवाधिप
इति स्मृतः” । ३इन्द्रे च “वलिं ब्रह्मा महादैत्यं शक्रो
देवाधिपः कृतः” भा०उ० ६अ०

देवानांप्रिय त्रि० इत० । “देवानां प्रिय इति च भूर्खे” वा०
अनुक्तस० । १भूर्खे “पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति
इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुत्व्यता प्रती-
यते इत्यतः पशुवन्भूर्खे इति तदर्थः” तत्त्वबो० । २कागे
पुंस्त्री त्रिका० ।

देवानीक पु० सावर्णस्य तृतीयमनोः पुत्रभेदे “संवर्त्तनः
सुभर्मा च देवानीकः पुरुवचः” हरिवं०७अ० तत्पु-
त्रोक्तौ । सगरवंश्ये २न्दपभेदे च “क्षेमधन्वसुतस्त्वासीत्
देवानीकः प्रतापवान्” हरिवं० १५३० । इत० । ३देवानां
सैन्ये न० “उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्”
भा०व० २०६अ० ।

देवानुक्रम पु० वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायास्तुक्रमो यत् ।
वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके ग्रन्थभेदे । सामान्यतः
अन्दोविशेषाणां देवताभेदाः सर्वानुक्रमणिकायास्तुक्ताः
तच्च देवताशब्दे ३इ८२ पु० “गायत्र्या अग्निर्वाष्णहः
सवितेत्यादि” वाक्यम् दर्शितम् ।

देवानुचर त्रि० देवानुचरति अनु+चर-ट । १देवपश्चाङ्गा
मिनि विद्याधरादौ उपदेवे “निशस्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच” रघुः । देवानुयायिन्देवानुग
प्रभृतयोऽप्यत्र ।

देवान्तक पु० इत० । १राक्षसभेदे २दैत्यभेदे च ।

देव भ्यस् न० देवानामभ्य इव दर्शनेन प्रीतिकरम् । १अश्वते
हेमच० । देवाद्वाटयाऽप्यत्र । देवयोग्यमभ्यः । २देवनेत्रे
दार्थे ३कल्पितेऽस्त्रे च “अनुपाकृतमांसानि देवाद्वाणि
हवींषि च” मनुः ।

देवापि पु० पौरवे प्रतीपराजपुत्रे न्दपभेदे “प्रतीपस्य

अयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तसुश्रैव बा-
ह्नीश्वर महारथः । देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महिते-
ऽपसया” भा० आ० ६४ अ० “ऋक्षस्तस्य दिनीपोऽभूत्
प्रतापस्तस्य चात्मजः । देवापिः शान्तसुस्तस्य बाह्नीः क
इति चात्मजाः । पिटराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं
गतः” भाग० ६।०२।११ “देवापिर्योगमास्थाय कलाप
ग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्याप-
यिष्यति” तत्रैव । शब्दच० ।

देवाभीष्ट ति० इत० । देवानामभिलषिते शताम्बुल्यां स्त्री
देवायतन न० इत० । देवप्रतिमालये “न देवायतनं ग-
च्छेत् कटाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्त्राणि
न देवायतनेष्वपि” कूर्मपुर० “न जीर्णदेवायतने न वल्-
मीके कटाचन” मनुना तत्र स्त्रीत्वर्गः प्रतिषिद्धः ।

देवायुध न० इत० । इन्द्रधनुषि सूर्यप्रतिकूलदिशि सजल-
जलधरयुक्तो गगने सूर्यकिरणप्रतिबिम्बेन जाते धनु-
राकारे पदार्थे हेम० इन्द्रयुधशब्दे ६५४ पृ० दर्शितं तद-
त्यन्तकारणं दृश्यम् । इत० । देवानामायुधे वजादौ च ।

देवायुष्म न० इत० अच् समा० देवानां जीवनकाले “मन्त्रे-
णाहवनीये निर्वपति हृषीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो
हि देवायुष्म” शत० ब्रा० ७।३।१।१०

देवारण्य न० देवप्रियं देवभूयिष्ठं वा अरण्यम् । शतीर्षभेदे
“प्रयागे देवरमणे देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां
महाराज ! कौशिकस्याश्रमे तथा” भा० उ० १८७ अ० ।
इत० । देवानामारामे च “अलसुद्योतयामासुर्देवार-
ण्यमिवर्तवः” रघुः ।

देवारि पु० इत० । अश्वरे “येन देवारयः सर्वे महायुधि
निपातितः” भा० द्रो० ८।१ अ० ।

देवार्पण न० देवेषु अर्पणम् । देयोद्देशेन देयद्रव्यस्य
तद्दानजन्यफलस्य वा श्रयाने । देवेभ्योऽर्प्यन्ते यैः अपि-
करणे ल्युट् । ऋग्वेदादौ “पृथग्भूतानि चान्यानि
यानि देवापगानि वै” भा० अनु० ६ इत० । “देवार्पणानि
ऋत्यजुःसामानि पृथग्भूतानि मूर्तिमन्तीत्यर्थः” नीलकण्ठः

देवार्थे पु० अहङ्गणभेदे “अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्वीरश्च-
रमतोयैकत् । महाधीरो वर्द्धमानो देवार्थो ज्ञातनन्दनः ।
गङ्गा नवास्त्रप्रिसंधा एकादश गङ्गाधिपाः” हेमच० ।

देवार्हे ति० देवानर्हति दाने अर्ह-अण् उप० स० । देवाय
दानयोग्ये शूरपथे न० राजनि० ।

देवालय न० इत० । श्वर्गे श्देऽप्रतिमाभवने च शब्दार्थ-

कल्प० श्वर्गद्रे वीरतायां स्त्री राजनि० । [हला० ।

देवाला स्त्री देव इवालाति अल-अच् । रागिणीभेदे
देवावास पु० इत० । अश्वत्थवृक्षे ति० । श्वर्गे श्देव-
प्रतिमालये श्वमेरो च “देवावासः शुभः पुण्यो गिरि-
राजो हिरण्यमयः” हरिवं० २३६ अ०

देवावी पु० देवानवति अश्व-प्रीणने औष्णादिक ई । श्देव-
तर्पके सोमे “देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि” यजु०
७।२२ देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते ऽस्मिन् आधारे ई ।
श्देवतर्पणाधारे यत्ने च “इमं नो देव ! सर्वितर्थं च प्रणय
देवाव्यम्” यजु० ११।८ ।

देवावृध् पु० देवा वर्द्धन्ते ऽत्र वृध-क्विप् पूर्वपददीर्घः । पर्वत
भेदे “देवावृत् पर्वतश्चैव तथा वै बालुको गिरिः”
हरिवं० २३६ अ० ।

देवावृध् पु० देवा वर्द्धन्ते ऽनेन वृध-अजर्थं क दीर्घः । सत्वते
नृपभेदे “सात्वतान् सत्वसम्पन्नान् शोशल्या सुधुक्ते
सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्”
हरिवं० ३८ अ० “कृतं देवावृधो दत्त्वा सराद्रोऽभ्यपत-
द्विषम्” भा० शा० २३४ अ०

देवाश्व पु० देवस्य शक्रस्याश्वः । उच्चैः अर्वांसि अश्वे

देवाहार पु० देवयोग्य आहारः । श्देवाहं आहारे इत० ।
श्वस्यते हेमच० ।

देवाह्वय पु० नृपभेदे “देवाह्वयः सुप्रतिभः सुप्रतीको वृह-
द्रथः” भा० आ० १ अ० नानानृपोक्तौ

देविका पु० अनुकम्पितो देवदत्तः मनुष्यनामवह्वक्त्वेन ठन् ।
द्वितीयादचः परस्य लोपः । श्वनुकम्पिते देवदत्ते ।
दीव्यति दिव-एल् कापि अतइत्त्वम् । श्वनदीभेदे स्त्री
“अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् । एतावद्दे-
विकामाङ्गर्द्धपरिषेविताम्” पद्मपुरा० श्वसूरे भावप्र०
देविकायां भवः अण् । एत आत् दाविक तत्र भवे ति० ।

देविन् ति० दिव-णिनि । क्रीडाकारके “राज्ञा सचिद्गं
निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः” वाच० ।

देविय पु० अनुकम्पितो देवदत्तः वह्वक्त्वेन मनुष्यनामत्वात्
च द्वितीयादचः परस्य लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल ति० देष्ट देवने इलच् । श्वधार्मिके । अनुकम्पितो
देवदत्तः इलच् देवियवत् । श्वनुकम्पिते देवदत्ते पु०

देवी स्त्री देवयति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन यथाधिकारं व्यव-
हारयति सर्वान् देव-णिच् अच् ङीप्, दीव्यति दिव-
अच् पचादौ देवट् इति निर्देशान् टित्त्वात् ङीप्

देवस्य पत्नी ङीष वा । देवपत्न्यां “देवीनां दक्षि-
णायने” स्मृतिः । देवसेनाशब्दे उदा० दृश्यम् ।
२दुर्गायाञ्च धरणी “नमोदेव्यै महादेव्यै शिवायै सततं
नमः” “देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या” इति च
देवीमाहात्म्यम् । “सक्तं कृत्वा मत्ता प्रजां देवी-
पादजलं पिबन् । न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति
विनिश्चयः” देवीभागवत् “अपराधं परं कृत्वा देवी-
भक्तस्य को नरः । सुखं लभेत यदपि भवेत् त्वाता शिवः
स्वयम्” इति देवीभाग० शक्तताभिषेकायां राजमहिष्याम्
अमरः । ४सूर्वायां ५ष्टकायां च मेदि० । इद्विजस्तीणा-
सुपाधिभेदे “देव्यानाश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः”
कर्मविपाकः । ७आदित्यभक्तायां दक्षिण्यं ८वन्ध्या-
ककौटक्यां १०शालपगल्यां ११महाद्रोण्यां १२पाठायां
१३नगरसुस्तायाम् । १४शृगेवांरुकायां १५हरीतक्यम्
१६अतस्यां १७श्यामानामखगे च स्त्री राजनि० । १८रवि-
संक्रान्तौ तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीत०
निरणायि यथा “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्च-
दश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र यद्वाणां संक्रमे
रवेः । व्यवहारो भवेत्लोकै चन्द्रसूर्यौपलक्षितः । काले
विकल्पते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पूज्यपापविभा-
गेन फलं देवी प्रयच्छति । एकाधिककृतं तस्मिन्
कोटिकोटिगुणं भवेत् । धर्मादिवर्जते ज्ञायुराज्यं पुत्रसु-
खादि च । अधर्मादप्राधिगोकादि विषुवायणसन्निधौ ।
विषुवेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयम् । एवं विष्णु-
पदे चैव षडशीतिसुखेषु च” देवीपु० । “भोगोव्याप्तिः
सृष्ट्यसंक्रमणकालमन्विधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति
कल्पतरुः । वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रवि-
संक्रमण्ये अतीतानागतः कालो भोग्यस्तन्निमित्तपुण्य-
पापजननयोग्य इति यावत् । अतएव पुण्यपापविभा-
गेन फलमित्युपसंहृतम् । स कालः कियानित्याह ।
नाद्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा
विष्णुपदीविषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते । सान्निध्य-
मित्यादिना तस्मैव कालस्य स्तुतिः । विकल्पते स्वभावात्
प्रच्यवते । देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे
देवीपुराण एव “समायनश्चतुर्मासः पक्षोद्दृश्य क्रमेण
तु । स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो !” ।
इत्यभिधानात् “कलाकाटादिरूपेण परिणामप्रदायिनी”
इति मार्कण्डेयपुराणाञ्च” रघु० । तत्र कृताभिषेकायां

राजमहिष्याम् “ज्ञातोऽनुत्तिप्रः सुरभिः कृष्णी रश्चिर-
भूषणः । ज्ञातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवीं सुभूष-
णाम् । न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात् सन्निवेश-
नात् । अत्यर्थवल्गुभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न ब्रजेत् ।
देवीसङ्घगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् । मातुःशय्यान्तरे
लीनं कारुप्रज्ञौरसं सुतम् । नाजान् विशेषेण संयोज्य
मधुनेति विलोडितः । देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान
रञ्जोगतम्” काम०नीति० ।

देवीकोट पु० शोणितपुरे वाणासुरपुरे त्रिका० ।

देवीन्धियक पु० देवीं धिया इत्याद्यप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र
अनुवाके अध्याये वा गोषटा० हुन् । देवीं धियेत्वाद्यप्रती-
कयुक्ते अनुवाके अध्याये च ।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादियुक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यादिवेदकं भागवताख्यं पुरा-
णम् । पुराणभेदे तच्चोपपुराणं कल्यान्तरे महापुराणं
वेति उपपुराणशब्दे निष्पीतं तत्र दृश्यम् ।

देवीमाहात्म्य न० इत० । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते “सा-
र्वर्ण्यः सूर्यतनय इत्यादिके सार्वर्ण्यभविता मनुस्मृत्यन्ते
त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे “श्रोत्रान्तं चैव ये भक्ता
देवीमाहात्म्यसुत्तमम्” मत्स्यापु० ।

देवीरापसक पु० देवीराप इत्याद्यप्रतीकमस्यत्वानुवाक्ये
अध्याये वा गोषटा० हुन् । देवीराप इत्याद्यप्रतीकयुक्ते
अध्याये अनुवाके च ।

देवीसूक्त न० देव्याः तद्देवताकं सूक्तसूक्तसुदायः । ऋग्वेदे
शाकलसंज्ञतायामितिप्रसिद्धे देवीदेवताके सूक्तभेदे
“रातिसूक्तं जपेद्दौ मध्ये सप्तशतीं जपेत् । प्रान्ते तु
जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमात्” मरीचिकल्पः । तत्रैव
पुरश्चरणप्रकरणे “कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्
कृष्णचतुर्दशीम् । दृष्ट्यै कोत्तरमाज्ञाप्यं पूर्वसंपुटितं तत् ।
एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिः क्रमः । तदन्ते
हवनं कुर्यात् प्रतिश्लोकेन पायसम् । रातिसूक्तं प्रति
श्लोकं तथा देव्याश्च सूक्तकम् । ज्ञत्वान्ते प्रजपेत् स्तोत्र-
मादौ पूजादिकं सुने !” अत्र शुभ्रवतीकारा षाडः ।
“पूर्वसंपुटितम् पूर्वाभ्यां पूर्वाज्ञाभ्यां रातिसूक्तदेवीसू-
क्ताभ्यां संपुटितम्” प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्ष-
णम् कात्यायन्यादितन्लोक्तसम्पत्तौविभागग्रन्थस्य हव-
नादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव नैषपदार्थनिरर्थ-
यावश्यमभावात् । रातिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

शकलसंहितायां प्रसिद्धे । तथेत्यनेन जपे क्लृप्तकमः
संपुटाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् ।
तस्य श्लोकपूरणसात्त्वार्थत्वं तु न न्याय्यम् । हाभ्यामपि
सूक्ताभ्यां त्रिराष्टसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठकमातु-
सारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीमिति” स्तवो रा-
त्रिसूक्तम् । “नमोदेव्यै महादेव्यै इति” स्तवो देवी-
सूक्तमिति कश्चित् तच्च “प्रतिश्लोकं प्रतिश्लोकाभिति”
प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् ऋक्सूक्तादिगणानां वै-
दिकमन्त्रेष्वेव कृत्तव्यप्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादि
काचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलन्यौगिकत्वेनोपपत्तेः ।
तेन ऋकपदस्य श्लोके लक्षणेष्वुक्तिरपि साहसमात्मम् ।
समुद्रमनोधानादिविधौ वृहद्भयन्तरपदयोः प्रतिनियत-
निर्देशवलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते क्लृ-
प्ताया एव शक्तेर्व्यवस्थादाट्टस्य कैमुतिकन्यायेनेव
प्रसिद्धेः । यदि त्वेवमात्रोच्यते “विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं
दृष्टं तदुब्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः
पुरन्दर ! । महिषानकरीसूक्तं सर्वसिद्धिपदं तथा ।
देव्या यथादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः सहस्रिभिः ।
देवि ! प्रपञ्चार्त्तिहरे ! प्रसीदेत्यादिकं तथा ।
नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । अमुध्याः
स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं
सूक्तं सर्वकामफलपदम्” इति विशफलितवेधेषु
पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादितेषां स्तोत्राणां
मपौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत
एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लो-
कान् पूर्वं ब्रह्मोवाचैत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पा-
ठाच्च । त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च
योगनिद्रात्मकरात्रिद्वैतत्वान् मरीचितन्त्रे रात्रि-
सूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतन्नन्वमनु-
सरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकेऽङ्गहोमदशायां न हो-
तव्यम् । स्तोत्रान्त्रिसूक्तस्य द्वेषा विभागोऽपि न
कार्यः । देवीसूक्तेऽपि तेषां विभागोऽङ्गहोमे न वि-
धेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्येन प्रतिश्लो-
कमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम् ।
नमोदेव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्च-
माध्यायस्य देव्याः स्तुतिरूपे सात्त्वामन्त्रे च “स च
वैश्वस्तपस्ते देवीसूक्तं परं जपन्” देवीमाहा० तत्र
युग्वरतीकारा आहः “देवीसूक्तं बहु चेष्वितिप्रसिद्ध-

मेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्येके श्लोक्तमाथर्वणप्रसिद्ध-
मित्यन्ये । वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमोदेव्या इत्यादिकं
पञ्चमाध्यायस्य स्तुतिरूपं तच्च सर्वदेवताकूटस्थाया
महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शुभादिवधाधिभिर्ब्रह्मादिभिर्देवै-
र्दृष्टं सर्वकेशपरिहारैश्वर्यादिफलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां
जपन् अतुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसन्नित्तत्वाच्चेदमेव देवी-
सूक्तपदेनात्र गृह्येतुमुचितं लक्ष्मीतन्त्रसम्मतस्यायमर्थः
इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे “प्राणाधः संस्थितं वीजं
व्योम वीजं हृताशनः । त्रिकोणविन्दुनादाट्टं प्रण-
वादि नमोऽन्तकम् । अम्बिकासिद्धिदं त्र्येयं देवीसूक्तं
परं सूतम्” इति कश्चित्पठिते श्मन्त्रभेदे च ।

देव्य पु० दिव-ऋ । देवरे स्वाभिनः कनिष्ठभ्रातरि अमरः ।
देवेज् पु० देवं यजते यज-क्विप् । देवयष्टरि
देवेज्य पु० देवानामिज्यः पूज्यः । सुराचार्यो जीवे शब्दर० ।
देवेन्द्र पु० इत० । सुरेन्द्रे शक्रे “त्वमेव देवेन्द्र ! सदा
निगद्यसे” रघुः ।

देवेश पु० इत० । इदेवनियन्त्रि परमेश्वरे श्महादेवे च
“भगवांसापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते” भा०ष्या०
६२४० । इत्यत्र्यं स्त्री स्त्रीष् । “देवेशि ! भक्तिसुखमे !
परिवारसमन्विते ! । यावत्त्वं पूजयिष्यामि तावत्त्वं
सुस्थिरा भव” तन्वसारः । ४विष्णौ पु० “देवेशो देव-
भृद्गुरुः” विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

देवेश्य पु० देवे अधिष्ठातृतया श्येते शी-अच् अलुकस० ।
देवेषु अधिष्ठातृतया वासिनि इपरमेश्वरे २विष्णौ च
“अमृतेश्य ! हिरण्येश्य ! देवेश्य ! कुशेश्य !”
भा०शा० ३४०७० । [३शुगुणौ च पु० राजनि० ।

देवेष्ट त्रि० देवानामिष्टः । इदेवानामभिन्नघिते श्महामेदायां
देवीद्यान न० इत० । देवानासुद्याने तद्गोदृश्य नन्दनं चैत्र-
रथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वै-
भ्राजं मिथकं सिद्धकावणं चैत्ररथमिति उक्तानीति भेदः ।
देवीकसु न० इत० । देवस्थाने सुमेरौ “राजसान्द्रयदे-
वौकःशैल्योर्मध्यसूत्रगाः । रोहितकमवन्ती च तथा
सन्नित्तं सरः” सूर्यसि० ।

देव्य न० देवस्य भावः ध्वञ् वेदे वा० न वृद्धिः । देवत्वे “म-
हत्तदोदेव्यस्य प्रवाचनम्” ऋ० ४।३६।१ “देव्यस्य
देवत्वस्य प्रवाचनं प्रख्यापकम्” भा० ।

देश्य पु० दिशति दिश-अच् । भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जन-
पदशब्दे विदितः । विस्तरस्तु देशावलीग्न्यस्य प्रामाण्ये

तत्र दृश्यः । [हेमच० देश+स्वार्थे क । २देशशब्दाथे
देशकं त्रि० दिश-कर्मणि खलु । १उपदेशरि अनुशास्तरि
देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम् । इयं च
मेवरागस्य भार्या

देशधर्मः ५० देशादुत्पन्नः धर्मः । देशोचितधर्मे स च
“यस्मिन् देशे य आचारः पारस्पर्यक्रमगतः” मनूक्तः
“देशधर्मान् जातिधर्मात् कुलधर्मांश्च शास्त्रान् । पा-
पखण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः” मनुः
शास्त्रविरोधस्थले देशधर्मः परिव्याज्यः यथाह आ०ग्ट०
सू० १।७ १ नारयणोपाध्यायः “वैदिकेषु सद्यप्यव्य-
योदेषु गृह्ये तु “ब्रह्मचारिणो विरात्रमिति” ब्रह्मचर्यं
विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कर्म कुर्यात् न देशधर्ममिति” ।

देशना स्त्री दिश-णिच्-युच् । नियोगे विध्यादौ “एको-
द्विष्टादिद्विष्टादौ ह्यासद्विष्टादि देशना” ति०त०व्यासः ।
देशपरिच्छिन्नं त्रि० ३२० । अधिकरस्यैकदेशवर्तिनं सर्वा-
व्यापिनं । यथा संयोगादि ।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा०त० । तत्तद्देशेषु प्रच-
लितभाषायाम् मातृभाषायाम् । “कुशला देशभाषासु
जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः” भा०शा० ४६ अ० ।

देशराजचरितं न० गद्यपद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा०द०
देशरूपं न० दिश-कर्मणि घञ् देशस्य दिग्गमानस्य उचि-
तस्य रूपम् । उचिते समञ्जसे अमरः “लघुना देशरू-
पेण ग्रन्थयोगेन भारत !” भा०शा० १०७ अ० । देश+प्रशं-
सायाम् रूपम् । २प्रशंसिते देशे च ।

देशास्त्री स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दीबरागस्य द्वितीय
भार्या संगीतशास्त्रम् ।

देशान्तरं न० अन्तोदेशः मयूर०स० । १देशभेदे तच्च स्त्रुतौ
परिभाषितं यथाह वृहस्पतुः

“वाचो यत्र विभिक्षन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । म-
हान्द्वान्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते । देशनामनदी-
भेदाद्विक्रतोऽपि भवेद्वाद । तच्च देशान्तरं प्रोक्तं
स्वयमेव स्वयम्भुवा । दशरात्रेण वा वाचां न श्रूयेता-
यवा पुनः” । वृहस्पतिः “देशान्तरं वदन्येके परिच्यो-
जनमायतम् । चत्वारिंशददन्येके त्रिंशदेके तथैव च”
“इत्युक्तसुनिद्वयवचनोक्तं रागादिद्योजनादिभेदसामञ्जसा-
र्थमेवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्द्वयोज-
नाभ्यन्तरे, द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि, एकवैशिष्ट्ये च-
त्वारिंशद्योजनोपरि, वाणीगिरिमहान्द्वान्तरं तत्रभेदा-

भावोऽपि परिच्योजनोपरि, वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्ता-
मणिः” गु०त०रघु० “देशान्तरगते प्रोते” गु०त० “क्षीवे
देशान्तरगते परिच्छते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभि-
युक्ते च न दोषः परिवेदने” उ०त०शातातपः

भूगोलस्यमध्यरेखातः पूर्वापरस्थे उत्तरदक्षिणस्थे वा
योजनविशेषान्तररूपे चरसंज्ञके, २पदार्थे तत्स्वरूपं
सि०शि० उक्तं तच्च चरशब्दे ८६८८० दर्शितम् । अधि-
कमत्र सि०शि० उक्तं तत्रादर्शितं दर्शितम्

“यत्तद्दोष्यनिपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
स्वत्वं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः” सू० “अ-
न्तोपपत्तिगोले इदानीं देशान्तरमाह” प्रसिताम् “यत्र
रेखापुरे खान्ततल्यः पलस्तान्निजस्थानमध्यस्थितैर्वीजनैः ।
खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेदनेनोद्भृता प्राग्दृश्यं स्वं तु पश्चाद्
ग्रहे” सू० “अन्तोपपत्तिस्त्रैराशिकेन गोलेऽभिचिता च ।
इदानीं देशान्तरघटिका आह” प्रसि० “प्राग्भूविभागे
गणितोत्पत्तकालादनन्तरं प्रग्रहणं विधोः स्यात् । आदौ
हि पश्चाद्विचरे तयोर्वा भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः ।
तद्दृष्टं स्फुटं परिहृतं कुवत्तं भवन्ति देशान्तरयोजनानि ।
घटीगुणा परिहृता द्युभक्तिः स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव
कार्यम् । अर्कोदयादूर्ध्वमधय ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां
दिनपप्रवृत्तिः । जर्ध्वं तथाधस्तरनाडिकाभी रवावुदग्-
दक्षिणगोलयाते” सू० “यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञा-
नात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्तीति न वेत्ति तेनैव
ज्ञातव्यम् । विधुग्रहणदिने घटिकायन्त्रेण स्वर्णकाले
रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्वर्णकालो ज्ञेयः ।
गणितोत्पत्तकालादनन्तरं प्रग्रहणं यदि दृष्टं तदा द्रष्टा
रेखातः प्राग्भूविभागे । यतो द्रष्टा यथा यथा रेखातः
प्राग्प्रजति तथा तथा रेखादयात् प्रागेवाकोदयं प-
श्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् द्रष्टा । दृग्प-
हणप्रग्रहणकालयोरन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गुणं
षष्ट्या हृतं स्पष्टभूवेदनम् । एवमनुपाताद्देशान्तरयोज-
नानि । अथ वा किं योजनैः । यदि घटीषष्ट्या गति-
लभ्यते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । एवं यत्
फलसुत्पद्यते तत् प्राग्दृश्यं पश्चाद्भूमिति युक्तसुक्तम् ।
तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिर्कोदयादूर्ध्वं
भवति । प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वा-
राटिः । अतएव च रवावुत्तरगोलस्थे चराद्धघटिका-
भिर्दृष्टम् । यत्तदोन्मण्डलं क्षितिजादूर्ध्वम् । दक्षिणे

त्वधोऽतस्तत्रोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्”
प्रमि० ।

देशिक त्वि० देशे प्रमितः टन् । १पथिके हेमच० । देश
उपदेशः तत्र प्रसितः । २गुर्वादी “धर्माणां देशिकः
साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक्” भा०अ०१४७अ० ।

L देशिन् त्वि० दिशति दिश-णिनि । १देशके स्त्रियां ङीप् सा
च २तर्ज्जान्यां शब्दच० “कनिष्ठादेः शिन्नुङ्गुमलान्ययं करस्य
च । प्रजापतिपिठब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भाष्यां

देशीय त्वि० देशे भवः गङ्गा० छ । देशभवे “इति पाञ्चान्त्य
देशीयाः पठन्ति” रघु० “सुरते कर्णमूलेषु यच्च देशीय
भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्मनं तद्विदुर्बुधाः”
कामशास्त्रम् ।

देशित त्वि० दिश-णिच् कर्मणि क्त । उपदेशे रिते “का-
केभ्यो रच्यतामन्नमिति वालोऽपि देशितः । उपघातप्र-
धानत्वाच्च श्वादिभ्योऽपि रक्षति” सोमांसाकारिका ।

देशीयवराडी पु० रागिणीभेदे “देशीयवराडीरूपक
तालेन गीयते” गीतगो०

देश्य त्वि० दिश-कर्मणि ग्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० श-
ब्दरत्ना० देशे भवः दिशा० यत् । ३देशभवे त्वि० अस्व
अकर्मधारये तत्पुरुषे उत्तरपदस्यस्य वग्यां-आद्युदात्तता ।

देष्ट त्वि० अतिशयेन दाता दाट+अतिशयने इङ् न् लृणो लोपे
गुणः । दातृत्वे “वसुदेष्टः सुन्वते भुवः” ऋ०दा६६।६

देणु त्वि० दा-इणु च गुणः । टातरि उज्ज्वल०

देह पु० न० दिह-घञ् । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारण-
भेदात् त्रिविधः । अङ्गशब्दे गात्रशब्दे च विद्यतेः
सूक्ष्मदेहस्यैव भोगो ब्रह्मवैवर्त्तपु० दर्शितो यथा
तत्र यमं प्रति सावित्रीः “सदेहे भस्मसाङ्गते यान्ति
लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च
शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्या-
ख्यातमर्हसि” तत्र यमस्तोत्रम् “शृणु देहविचरणं क-
थयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति
स्फुटम् । देहिनां देहवीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ
परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स क्विभो नश्वरश्च भस्मसाञ्च भवेददह । दृङ्गाङ्गुप्रमा-
णञ्च यो जीवः पुरुषः कृतः । विभर्त्सि सूक्ष्मदेहन्तं
तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्ग्नौ
यमालये । जलेन नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृतः ।

न शक्ते च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपाषाण एव च । पतत्प्रतिमाञ्चे-
षेऽप्यलूङ्गपतनेऽपि च । न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्ते
सन्तापमेव च । कथितं देहदत्तान्तकारणञ्च यथागमम्”
स्थूलञ्च नश्वरः । “अनवन इमे देहा नित्यसोक्ताः
शरीरिणः” गीता । सूक्ष्मादिवै विध्यं सांका०त०कौ०

“सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः
स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियताः मातापितृजा निवर्तन्ते”
सांका० “त्रिधा विशेषाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाह
सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (१) मातापि-
तृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोभलोहितभांसानि,
पितृतस्तु स्नाय्विस्त्रिमज्जान इति षट्कोगणः । प्रकटानि
महानि भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोवि-
शेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः ।
महाभूतवर्गं च षटादीनां निवेशः इति । सूक्ष्मा-
तापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां
मध्ये ये, ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्तन्ते
रसान्ता वा भक्षान्ता वा विडुन्ता वेति सूक्ष्मशरीरं
विभजते” त०कौ०

“पूर्वात्यजम(श)सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरूपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” सांका०
प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकसुत्यादितम् अश(श)म-
व्याहृतं शिलास्यनुविशति नियतम् आ वाटिसर्गात् आ
च महाप्रलयोदवतिष्ठते । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महद-
हङ्कारैकादेशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां सद्युदायः सू-
क्ष्मशरीरं शान्तबोरमूदैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्द्विशेषः । नन्व-
स्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृशमानेन
षाट्कौशिकेन शरीरेष्वेत्यत आह संसरतीति उपान्तसु
पात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते
कस्मात् ? निरूपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना
सूक्ष्मं शरीरं निरूपभोगं, तस्मात्संसरति । ननु धर्मा-
धमनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति यदोगः,
तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म-
ज्ञानाज्ञानवैराग्यवैराग्यैश्चर्यानेश्चर्यानिश्चि भावास्तदन्विता
बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरं सति तदपि भावैरधिवासितं
यथा सुरभिस्त्वत्सम्पत्सम्पत्कादिवत् तदाभोदवासितञ्चवति
तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधा-
नामव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्ग-
त्वमिति मावः” तन्कोः। परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता
इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः स्वप्नदेहं
विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलस्वदेहारब्धप्रदादिजनि-
तस्य शस्यस्य स्वदेहेनैव भोगयत् यदात् स्वदेहारब्ध कर्म-
फलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कतञ्चान्य-
कताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कश्चात्त्वानुसन्धातव्यः।

“किन्तु देहमयोनिजम्” भाषां “देहात्मप्रत्ययो यद्वत्
प्रमाणत्वेन कल्पितः” शांभाकारिका “देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिः”
गीता। उत्पत्तिस्थानभेदतः देहश्चतुर्विधः “देहश्चतुर्विधोऽस्तीति
जन्तोस्त्यन्तिभेदतः। उद्भूजः स्वेदजोऽगण्डोत्पत्तयश्चतुर्थश्च
जरायुजः” राघवभट्टधृतवाक्यम्। ज्योतिषोक्ते २ लभने
च “देहाधीशः स्वदेहे बुधगुरुकृत्विभिः संयुतो वी-
क्षितो वा” जातकां दिह-भावे घञ्। श्लेषने पुं
देहकर्तृ ति० देहं करोति क-टच्। देहकारके पृथिव्या-
दिभूते २ ईश्वरे ३ सूर्ये च पुं० कर्मसाक्षित्वात्तयोस्तथात्वम्
“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः” भा० व०
३ अ०। सूर्यनामोक्तौ।

देहकृत् ति० देहं करोति क-क्लिप्। देहकारके पृथि-
व्यादिभूते। २ परमेश्वरे पुं० “स एष भगवान् देवः” इत्यु-
पक्रमे “देहकृत् देहकृत् देही” भा० व्यनु० १६ अ० ईश-
स्तुतिः। ((पाखा) शब्दच०।

देहकोष पुं० देहस्य कोष इव। देहावरके खगानां पक्षे
देहक्षय पुं० देहस्य क्षयो यस्मात्। शरोगे शब्दच०। इत०।
२ देहस्य नाशे च।

देहज पुं० देहात् जायते जन-ड। शतनुजे पुत्रे “द्वैपायना-
दनवरो महित्वे तस्य देहजः”। २ पुत्रां स्त्री। ३ देह-
जातमात्रे ति० “अहितो देहजो व्याधिर्हितमारग्यभौष-
धम्” उद्भट्टः।

देहद पुं० देहं दायति शोधयति देहं देहपुष्टिं ददाति
रसायनेन वा दै-शोधने दा-दाने वा क। शपारदे
राजनि०। २ देहदातरि ति०।

देहधारक न० देहं धारयति धारि-खल्। शस्त्रिणं देह-
धारिणि शरीरिमात्रे ति०। षिनि। देहधारिन् त-
त्वाथे स्त्रियां ङीप्। “संस्थिता परमा माया देहिनां
देहधारिणी” ति० त० स्क० प्रभा० ख०।

देहधि पुं० देहोभीयतेऽत्र धा-आधारे कि। देहाधारे

खगानां देहावरके पक्षे (पाखा) शब्दचन्द्रिकाकोषः।
देहधृज् पुं० धृज-गतौ किन्। प्राणवायौ “वायुर्यौ वक्त्र-
सञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्” सुशु०। २ देहधारक-
मात्रे मनुष्यादौ ति०।

देहभुग् ति० देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज-किन्। १ दे-
हाभिमानिनि जीवे। देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाक्षि-
त्वात् भुज-अनभूतण्यर्थे किन्। २ सूत्र्ये पुं० “देह-
भुग् देहिनां गतिः” भा० व्यनु० १६ अ० सूर्यनामोक्तौ।
देहभृत् पुं० देहं विभर्ति स्वकर्मानुसारेण भृ-क्लिप्।
स्वस्वकर्मानुसारेण देहाधिधातरि कर्मानिनि १ जीवे।
“कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ वन्धमोक्षैः संयुज्यते” सा० प०
भा० धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य वन्धस्यो-
क्तेः श्रुत्यात्वम्। “धिगमां देहभृतामसाराताम्” रघुः।

“मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभि-
मानेनावाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुं वर्णाश्रमा-
दिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरे-
न्द्रियसङ्घातं विभर्ति अनाद्यविद्यावासनावशात्
व्यवचारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया
स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति
वेति देहभृत्। २ विवेकज्ञानान्युन्ये अविद्यायति कर्तृ-
त्वाभिमानिनि। स च त्रिविधः। रागादिदोषप्राव-
ल्यात् कास्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रा-
नधिकार्यकः १। अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशात्
किञ्चित् प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तु-
मशक्नुवन् निषिद्धानि कास्यानि च परित्यज्य नित्यानि
नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसम्बन्धित्यागेन सत्त्व-
शुद्धयै मनुतिष्ठन् गौणसङ्ग्राही मोक्षशास्त्राधिकारी
द्वितीयः २। ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरण
शुद्ध्या ससुपजातविविद्रः अस्वादिना वेदनं मोक्ष
साधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परि-
त्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुसुपसर्पति विविदिषासन्धासि-
समाख्यसृतीयः ३।

देहम्भर ति० देहं विभर्ति भृ-वा० खच् सुम् च। देहपो-
पके “जनेषु देहम्भरवार्तिकेषु” भाग० १५। ४

देहयात्रा स्त्री देहस्य लोकान्तरे यात्रा, देहश्चार्थं यात्रा
चदादि वा। श्यमपुत्र्यादिगमने मरणे २ देहश्चार्थं
भोजनादौ च मेदि० “अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानि-
च्छापरिच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणाभ्याम्बन्धान्य-

भुभवन्" वेदान्तसा० "अतीव भर्तुर्ब्रतघर्मनिष्ठया शुभ्र-
पया चार्धया देहयात्रया" भाग०४।२।१७ चार्धः टाप् ।

देहला स्त्री देहं भुविपे राति ददाति सेवनात् रा-क
रस्य लः । मद्ये शब्दच० ।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं ज्ञाति मृच्छाति आघारत्वेन
ला-वा० कि वा ङीप् । द्वारपिच्छाम् (देहोयाल)
शब्दर० । "विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहबीदत्तपुष्पैः"
मेघदू० । अमरादौ ह्रस्वान्ताः स च पु० ।

देहवत् लि० देह+प्रत्यये मस्य मस्य वः । देहात्माभि-
मानिनि जीवे "अव्यक्ता हि मतिर्दुःखं देहवद्भिरवा-
प्यते" नीता ।

देहवायु पु० देहस्यो वायुः । प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका० ।
देहसाम्य न० इत० । अङ्गानां समत्वे । तल्लक्ष्यसुक्तं यथा
"अङ्गानां समतां विद्यात् समे प्रज्ञाणि जीयते । नो चेन्नैव
समानत्वमृजुत्वं शुक्लवत्" शब्दार्थचि० धृतवाक्ये ।

देहसार पु० इत० । मज्जनि घातौ राजनि० ।

देहातीत पु० देहं देहाध्यासमतीतः । घटादिवत् देहस्य
द्रष्टृत्वेन तदभिमानशून्ये विदुषि ।

देहात्मवादिन् पु० देहात्मानं वदति वद-श्चिनि । चा-
वांके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चावांके शब्दे २६२१
पृ० दर्शितम् ।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः । देहे आत्मत्वेन
अभिमाने "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणात्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्दृशेदे" प्रमाणां त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" भा०भा०धृ०
कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्धर्मस्य वा आत्मतया तद्धर्मतया वा
अध्यासः भ्रमः । देहधर्मस्य अनुपपत्त्वादेरात्मधर्मतया
भ्रमे । यथा अनुष्योऽहं कथोऽहं गौरोऽहमित्यादि
देहधर्मस्य आत्मनि भ्रमः ।

देहिका स्त्री दिह-खुल् । कीटभेदे उपजिह्विकायां त्रिका०
देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतभविप्रवृत्तमाना जगन्मण्ड-
लवर्तिनोऽस्य सन्तीति इति । १ देहतादात्म्याध्यासापन्ने
जीवे । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्तद्देहोपा-
धिरात्मा देहीत्युच्यते । २ देहाभिज्ञात्पदार्थनि च ।
जीवस्य विद्वान्देव प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादि-
भिरप्रहृष्टप्रवृत्तविषीदन्न हृद्धारममकारशून्यस्तिष्ठति । अज्ञो
हि देहतादात्म्याभिमानाद् देहमात्मतयाऽभिमन्यमानः
देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानो मृच्छे भूमा-

वासने वाहमासे इति मन्यते न त्वं देहे आसे इति
"देहिनामदहद्योगमंहसाम्" भाषः ।

दै शोधने स्वा०पर०सक्त० शुद्धौ व्यक्त० अनिट् पित् तेन न
धुसंज्ञा । दायति अदासीत् ददौ दायत् दायते दातः ।
दातिः । [सितो गौरः" अमरः ।

अव+श्वेतीभावे व्यक्त० आवदायति शुक्तीभवति "अवदातः
दैतेय पुंस्त्री दितेरपत्यं ढक् । दितेरपत्ये अक्षुरे अमरः ।
"दैतेयाच्चाप्यदैतेयाः परस्परजयैप्रियः" हरिवं० २।१४
अ० स्त्रियां ङीप् । "दैतेयी चासुरी प्रजा" भा०शा०
२२७अ० ।

दैत्य पु० दितेरपत्यं पत्य । दितेरपत्ये अमरः । "दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम्"मनुः । योपधत्वात् जातावपि
स्त्रियां टाप् । [दैत्यगुरुत्तृतीये" दृ०सं० १०४अ० ।

दैत्यगुरु पु० इत० । शुक्राचार्ये अमरः । "गत्तुक्षयान्
दैत्यदेव पु० इत० । श्वरूपे त्रिका० । श्वायौ हेम० ।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे "दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः
पञ्चकेतनः" भा०उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे सद्भाभेदे "ताराचने
विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च सद्भिकाः । योनिश्च भूतिनी चैव
वीजाख्यां दैत्यधूमिनी । उल्लिखानेति संप्रोक्ताः पञ्च
सद्भा विबोकिताः" तन्त्रसारे उद्दिश्य "दानवधूम-
केत्वपरनामतया सा लज्जिता यथा"परिवर्त्य करौ स्पष्टौ
कनिष्ठाकण्ठमध्ये । अनामायुगलं चाधस्तर्ज्जनीयुगलं
पृथक् । अन्वोऽन्धं निविडं बहुङ्कुष्ठापोऽनाभिकां ततः ।
दानवधूमकेत्वाख्या सद्भाषा कथिता प्रिये !" ।

दैत्यनिसूदन पु० दैत्यान् निस्सृदयति हिनसि नि+सृदि-
चिच्-ल्यु । विष्णौ तस्य दानवारित्वात्तथात्वम् ।

दैत्यपति पु० इत० । हिरण्यकशिपौ । "प्राणच्छिदां दैत्य-
पतेर्नखानाम्" भाषः ।

दैत्यपुरोधस् पु० इत० । शुक्राचार्ये हारा० "जिगीषया
ततो देवावत्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्धे
काव्यं तृशनसं परं" भा०व्या० ७।६५० तस्यासुरपौर-
हित्यवरणसुक्तम् । दैत्यपुरोहितादयोऽप्यत्र ।

दैत्यपूज्य पु० इत० । शुक्राचार्ये "कनकनिकषगौरे व्या-
घयो दैत्यपूज्ये" दृ०सं० ६५० ।

दैत्यमातृ स्त्री इत० । कश्यपेभ्यः कलत्रे १दितौ उपचारात्
तेषां विमातृषु २अदित्यादिषु तत्कलत्रेषु च "अदिति-
र्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः" हरिवं० १।६६अ० ।

दैत्यमेदज पु० दैत्यस्य मेदाज्जायते जन-ड । १गुणगुणौ
२पृथिव्यां स्त्री राजनि०मधुकैटभमेदजातत्वात्तस्त्रास्तथात्वम्

दैत्ययुग न० ६त० । दैत्ययुगवत् द्वादशसहस्रमितवर्षेषु शब्दा-
र्थकल्पतरुः । दैत्ययुगन्दे दंशम् ।

दैत्या स्त्री द्वितेरियम् गत्य टाप् । १सुरायां त्रिका० २सुरा-
नामगन्धर्व्ये क्वसरः । ३चण्डोषधौ मेदि० योषधत्वात्
जातावपि टाप् । ३दैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि० ।

दैत्यारि पु० ६त० । १विष्णौ क्वसरः । २देवताभाले च
दैत्याहोरात्र पु० ६त० । मातृषे वर्षे शब्दार्थकल्पतरुः तन्ना-
नस्य देवमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज्य पु० ६त० । दैत्यगुरौ शुक्राचार्ये । [भवे त्रि० ।

दैन न० दीनस्य भावः । १दीनत्वे दिने भवः षष् । २दिन-

दैनन्दिन त्रि० दिनं दिनं भवः वीपश्वायां द्वित्वम् कल्पन्-
संयोगे द्वितीया ततो भवार्थे षष् षष्णि परे द्वितीय
विभक्तेर्लुक् मध्यस्थ्यायास्तु प्रत्ययपरत्वाभावाच्च लुक् ।
दिने दिने भवे प्रत्यङ् भवे "एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्म-
स्त्रैलोक्यवर्तनः । तिर्यङ्-न्दपितृदेवानां सम्भवोयत्न
कर्मभिः" भाग० ३।१।२७ ।

दैनन्दिनप्रलय पु० ६त० । ब्रह्मण्यः स्वमानानुसारेण प्रतिदि-
नावसाने सर्वसृष्टवस्तूनां क्षये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्राव-
च्छिन्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा
च ब्राह्मी निशा नृप ! । कालरात्रिश्च सा देया वेदेषु
परिकीर्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ।
ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उल्लितेनैव
सहसा सङ्कर्षणसुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्म-
लोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च ससृजे
विधिः । तस्य ब्राह्मणां निशायाञ्च क्षुद्रप्रलयसम्भवः ।
एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं द्वादश-
सासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितावदे च गते
च ब्रह्मणो नृप । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकी-
र्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः । आदित्या-
वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः । ऋषयो सनयश्चैव
गन्धर्वा राक्षसादयः । मार्कण्डेयो लोमशश्च मेचक-
शिरजीविनः । इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाक्षुपारश्च कक्षपः ।
नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोका-
दधः सर्वे लोका नागासयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः
सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा । गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च

ससृजे पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः
त्र०वै०प्र० ।

दैनिक त्रि० दिने भवः "काळाट् ठञ्" पा० ठञ् । दिनभवे
स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्मभूतौ शब्दमा० ।

दीर्घवरत्र पु० दीर्घवरत्रेण निर्दत्तः क्रुपः षष् । दीर्घरत्ना-
कष्टदण्डखननेन निष्पादिते क्रुपे ।

दीर्घ्य न० दीर्घस्य भावः व्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैन्य न० दीनस्य भावः षष् । १दीनत्वे, कार्पण्ये च ।
"दौर्गत्याद्यौरनौजस्यं दैव्यं मलिनतादि कृत्" सा०ट०
उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च "दैव्यचिन्तासुनिश्चासवैवगर्तो-
च्छ्रितादिकृत्" सा०ट० "इन्दोर्दैव्यं त्वदनुसरश्चक्रे
कान्तेर्विभर्त्सि" मेघ० ।

दैलीपि पु० द्वितीयापत्यापत्यम् इञ् । द्वितीयापत्ये ततः
तौल्लल्या० युवप्रत्ययस्य फको न लुक् । द्वितीयायन-
स्तदोय युवापत्ये ।

दैव त्रि० देवादागतः षष् । १भाग्ये फलोन्मुखे
शुभाशुभकर्मणि "दैवाधोनं जगत्सर्वं जन्मकर्म
शुभाशुभम् । संयोगाच्च वियोगाच्च न च देवात् परं
बलम् । कृष्णायत्तञ्च तद्देवं स देवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । देवं वर्द्ध-
यितुं यत्तुं क्षयं कर्तुं स्वकीजया । न दैवबलस्तद्भक्त-
श्चाविनाशी च निर्युष्ः" इति ब्र०वै०मण्ये० मनुस्मृत्या च ।
"दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायश्वद्ब्रवीहि मे । अत्र मे
संशयो देव ! केतुमर्हस्यशेषतः" मत्स्य उवाच
"स्वमेव कर्म देवास्वयं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः । प्रतिकूलं तथा दैवं
पौरुषेण विहन्यते । सङ्घाचारयुक्तानां नित्यसुस्थान
शीलनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कृष्णैश्च कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् !
मार्गितव्यं फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुष
वर्जिताः । तस्माद्दि कालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । दैवं पुरुष
कारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । त्वयमेव मनुष्यस्य पि-
ण्डितं स्यात् फलावहम् । क्षपेर्दृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।
तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एवन्ते

प्राग्बन्धीह परलोके फलं भ्रुवम् । नाहसाः प्राग्-
 वन्धुषां च दैवपरावसाः । तस्मात् सदैव यत्नेन
 पौरुषे यत्नमाचरेत् । त्वन्नाहसान् दैवपरान् मनुष्या-
 नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः । अन्विष्य यत्नाद्-
 द्रुषुते नृपेन्द्रं तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्”
 मत्स्यपु० १६५ अ० “तृष्यं वज्रायते नूनं वज्रं चैव तृष्यायते ।
 बलवान् बलहीनश्च दैवस्य गतिरीदृशी” “उद्योगिनं
 पुरुषसिंहसुपैतं लक्ष्मोर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति”
 नीतिभाषा “दैवायत्तं कुले जन्म समायत्तं हि पौरुषम्”
 वेथीसं० देवस्तेदम् देवाद्यजन्मो पा० अज् । २ देवसम्बन्धिनि
 स्त्रियां स्त्री । “देवी स्त्रोषा गुणमयी मम माया दुरत्यया”
 गोता । “देवी विचित्रा गतिः” उद्भटः । ३ गीतोक्ते स-
 म्बन्धे स्त्री “अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
 दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवम् । अहिंसा
 सत्यमक्रोधस्वार्थः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलो-
 बुद्धं माहर्षं ह्योरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौच
 महोहोनाभिमानिता । भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य
 शास्त्रव ! । देवी सम्पद् विमोक्षाय निवन्धायासुरी
 मता” मीता देवस्त्वैवायम् अज् । ४ मनुक्ते विवाहभेदे पु०
 “ब्राह्मो दैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो
 राजसस्यैव पेशाचसाष्टमोऽधमः” इत्युद्दिश्य “यज्ञे तु
 वितते सम्यग्वित्तले कर्म कुर्वते । अन्नकृत्यं सुतादानं
 देवं धर्मं प्रचक्षते” इति लक्षितम् “सुतादानं तस्मिन्नित्त
 पश्चामिति तात्पर्यार्थः । विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवता-
 कत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितायुक्तता कुञ्जकभट्टे नोक्ता । देवो
 देवताऽस्य अज् । ५ मनुक्ते अङ्गुल्यग्ररूपे आचमनाङ्गे
 तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे “अङ्गुल्यग्ररूपे ब्राह्मं तीर्थं
 प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये दैवतीर्थं तयोरधः”
 कनिष्ठादेशिन्यङ्गुल्यग्रान्यथं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
 ब्रह्म दैवतीर्थान्युक्तमात्” याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् अङ्गु-
 ल्यग्रस्यैव तथात्वम् । इदमर्थे कज् । ६ देवसम्बन्धिनि देव-
 सर्गक्रमे सर्गभेदे दैवसर्गसाष्टविधो “विषुधाः १ पितरो २
 ऽसुराः ३ गन्धर्वाः ४ पुरुरः ५ यक्षरक्षांसि चारणानि ५
 भूतप्रेतपिशाचाश्च ६ विद्याधूः ७ किन्नरादयः ८ भाग० २।
 ६० २६ उक्तः साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यान्तु अन्यविधैवाष्ट-
 विधतोक्ता यथा “अष्टविकल्पो दैवस्त्रियं ग्योनश्च पञ्चधा
 भवति । मातृपुत्रश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः”
 सा० का० “ब्राह्मपाजापत्येन्द्रगन्धर्वराक्षसपेशाच इत्य-

ष्टविधो दैवः सर्गः” त० कौ० । देवोदेवभेदो देवताऽस्य
 अज् । ७ आहभेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये आहभेदे न० ।
 तस्य पितृन्नाह्यात् पूर्वं कर्त्तव्यता मनुनोक्ता यथा
 “देवकाय्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते । दैवं हि
 पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् । तेषामारक्ष-
 भूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विद्युम्बन्धि
 आहमारक्षवर्जितम् । दैवाद्यन्तं तदीहेतुं पेलाद्यन्तं
 न तद्भवेत् । पेलाद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सा-
 न्वयः” । देवलोऽपि “यत्तत्र क्रियते कर्म पैलके ब्राह्म-
 यान् प्रति । तत्पूर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्विकम्”
 आसनगम्वादिदाने दैवपूर्वकतां पैलपुत्राङ्गे विधत्ते अ ।
 आहभेदे देवताभेदाश्च नि० सि० निरूपिताः कस्यचि-
 च्छाङ्गस्य चादैवपूर्वकता शोक्ता यथा

हेमाद्रौ शङ्खदृश्यती “इष्टिआङ्गे क्रतुदक्षौ सत्यो
 नान्दीसुखे वसुः । नैमित्तिके कामकाज्ञौ काम्ये च
 घुरिलोचनौ । पुरुरवार्षौ चैव पार्वणे ससदाहृतौ”
 तत्रैव “उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुषे द्विजातवः ।
 अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वाषमन्तैः । आगच्छन्तु
 महाभागा विश्वे देवा महाबलाः । ये यत्नं विहितः
 आङ्गे सावधाना भवन्तु ते” इति । इष्टिआङ्गं प्रतिस्वि-
 विहितमित्युक्तमिति कल्पतरुः । अग्निनादिकर्माङ्गनि-
 त्यन्ये । नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् “एकोद्दिष्टन्तु यच्छाङ्गं त-
 द्नामित्तिकमुच्यते” भविष्योक्तेः एतद् यद्यपि “एकोद्दिष्टं
 दैवहीनमिति” तत्र वैश्वदेविनिषेधस्तथापि “नवआङ्गे
 द्वादशमासिके च कामकाज्ञौ चैवौ “नवआङ्गं दया-
 हानि नवभिन्नन्तु षड्क्रतुन् । अतः परं पुराणं वै त्रिविधं
 आहसुच्यते । यच्छाङ्गेव पुराणे वा विदेवा न लेभिरे ।
 आसुरं तद्भवेच्छाङ्गं वृषलं मन्त्रवर्जितम्” इति बह्व-
 चपरिशिष्टात् । एतच्च बह्वचानामेव । तेन तेषामे-
 वोक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वेदेवा कालायनोक्तेस्तद्विषेध
 एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । अन्ये तु नैमित्तिकं सपिण्डी-
 करणमाहः । भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं
 तथापि “तदप्यदैवं कर्तव्यमयुम्नान् भोजयेद्द्विजानिति”
 तत्रैव विश्वेदेविनिषेधात् । यद्यपि सपिण्डीकरणेऽत्रत
 एकोद्दिष्टत्वं तथापि “सपिण्डीकरणं आङ्गं देवपूर्वं नियो-
 जयेदिति” वचनात्तत्परत्वम् । हेमाद्रावादिपुराणे “वि-
 श्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वास्त्रिष्टु क्रीर्त्तितौ । नित्यं ना-
 न्दीसुखे आङ्गे वसुसक्तौ च पैतृके । नवाक्षलम्बने देवौ

कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते स्वर्गे काम्ये च घुरिञ्जोचनौ । पुष्करवाङ्मौ चैव विश्वेदेवौ तु धार्वये । क्वचित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ श्रुतातपः “नित्यं आहुमदैवं स्यादिकोद्विष्टं तथैव च । मातुः आहुं च युष्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः प्रथक् । योजयेद्द्वैवपूर्वाणि आहुतान्यन्यानि यत्नतः” नान्दीप्राज्ञे भिन्न-प्रयोगपक्षे मातुः आहुमदैवमिति हेमाद्रिः । तत्र देव-सम्बन्धिनः । “होमोदैवो बलिभूतो न्ययज्ञोऽतिथिपूज-नम्” मनुः । दिवि भवः अण् । दद्याकाशभवे त्रि० ।

दैवक पु० देवण्य दैवः स्वार्थे क । इदेवे “सर्वभूतानि स-दैवकानि प्रस्योऽजयत् स्वाखुवे सव्यमाची” भा०व०४००० देवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकण्डपस्यापत्यस्त्रियां वसुदेवपत्नोभेदे श्रीकृष्णस्य मातरि स्त्री । [ऽपत्य ।

दैवकीनन्दन पु० इत० । वासुदेवे श्रीकृष्णे दैवकीसुतादयो-दैवकीविद् त्रि० दैवे शुभाशुभज्ञापकहेतौ कोविदः । दैवघ्ने शब्दरत्ना० स्त्रियां टाप् ।

दैवक्षत्रि पु० क्रोष्टुर्वंशे देवक्षत्रस्यात्मजे न्यपभेदे “तस्मात् करमाः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्पुत्रः । देवक्षत्रः सुतस्यस्य दैवक्षत्रिर्महायशाः” हरिवं० १७३० ।

दैवचिन्तक पु० दैवं लक्षण्येन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति-ण्युल् । दैवज्ञे तल्लक्षणादिकं ङ०सं० २००० उक्तं तच्च २१०० प्र० गणकशब्दे दर्शितम् दैवविदादयोऽप्यत्र ।

दैवज्ञ त्रि० दैवं जानाति ज्ञा-क । इदैवचिन्तके प्रश्नादिना शुभाशुभनिरूपितयां विप्रश्निकायां २स्त्रियां स्त्री २सङ्की-र्णजातिभेदे गणकशब्दे २५०२प्र०दृश्यम् तज्जातिप्राप्ति हेतुश्च ब्रह्मवै० प्र० खण्डे उक्तो यथा

“लाक्षाजोहाद्विद्यापारो रसादिविक्रयो च यः । स याति नागवेष्टञ्च नामैर्वेष्टित एव च । वसेत् संखोम मानावर्दं तत्रैव नागदंशितः । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्रजन्मसु । गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः” स च अपकष्टब्राह्मणः “अब्राह्मणो भट्टदैवज्ञादि” प्रा०वि० अत्राब्राह्मणशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रसूचकत्व-दोषेण दूषितत्वादपकष्टत्वम् ।

दैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । देवतायां “दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” सू० सि० “किमेकं दैवतं लोकं” विष्णुसं० “ब्राह्मणो दैवतं महत्” मनुः “ब्राह्मणाः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्” मनुः । अस्य अक्षरे पुं-व्युं सक्रतोज्ञावपि कविभिः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्-

प्रयोगे अप्रयुक्तत्वरूपः काव्यदोष इति काव्यप्र०शाह का यथा “यथायं दारुचाचारः सर्वदैव विभाष्यते । तथा-मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राजसोऽथ वा” अत्र दैवतशब्दः “दैवतानि पुंसि वा” इत्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयु-ष्यते । “आर्षं हृन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च” इत्युददेशे योगियात्त० “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्विष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते” अथातो दैवतम् तद्वानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां दे-वतानां तद्दैवतमित्याचक्षते” निर० देवतामधिकृत्योक्ततः अण् अण् । निरक्तस्य श्रुतीये काण्डे तस्य देवता-धिकारेण कृतत्वात् । “आद्यं नैषण्टु कं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः” यास्कोक्तः तच्च “अन्यादिदेवपत्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते” इति तत्रोक्तम् । देवतानां समूहः अण् । ४देवतासमूहे न० देवताया इदम् अण् । ५देवतासम्बन्धिनः प्रतिमादौ “सुदं गां दैवतं विप्रं हतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षि-णानि कुर्वीत प्रश्नातांश्च वनस्यतीन्” मनुः ।

दैवतन्त्र त्रि० दैवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने “किञ्च पुरा हरिसन्द्रामचन्द्रसुखा महीन्द्रा ऐश्वर्योप-मितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेक काबन्धजराध्यमकुर्वन्” दश०कु० ।

दैवतरस पु० प्रवरर्षिभेदे श्रीभक्तकामकायनानां वैश्वामित्र दैवश्रवस दैवतरसेति” आश्व० श्री० १२।१४।१

दैवतरय पुंस्त्री० देवतरस्य अष्टदेवस्यापत्यं शुभ्रा० ङक् । अष्टदेवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

दैवति पुंस्त्री० दैवतस्यापत्यम् इज् । देवतापत्ये ततः यूनि फक् । दैवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्लत्या०तस्य न लुक् ।

दैवत्य त्रि० देवता स्वार्थे अण् । देवतायाम् “आर्षं हृन्द्य दैवत्यम्” याज्ञ० “ऋग्वेदे देवदैवत्यः यजुर्वेदस्तु मध्यमः” मनुः ।

दैवदत्त त्रि० देवदत्तस्य ह्यात्वा “वा नामधेयस्य हृद्गसंज्ञा व-क्तव्याः” वार्त्ति० हृद्गत्वाभावपक्षे अण् । इदेवदत्तच्छा-त्वादौ । देवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न ङक् कित्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्ते त्रि० अपत्ये ङं इज् देवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री भवार्थे काश्या० ङञ् जिठौ दैवदत्तक तद्भवार्थे । स्त्रियां ङञ् ङीप् जिठि टाप् ।

दैवदर्शनिन् पु० ब०व० । देवदर्शनेनर्षिणा दृष्टमधीयते शौ-नका० स्त्रिनि । देवदर्शनप्रोक्तहृन्दोऽध्याविषु ।

दैवदारव त्रि० देवदारोर्वकारः “ओरञ्” पा० अञ् । देव-
टाश्चक्रविकारे यूपादौ

दैवदीप पु० दैवेन दीप इव । नेत्रे त्रिका० । तस्य दीप-
वदर्थप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं देवाधीनतयैवाभ्यत्वादिभ्य-
न्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम् ।

दैवन्त्यायन पु० देवन्त+वा० गोत्रे यञ् ततोयूनि फक् ।
तत्रार्थेयगोत्रप्रवरभेदे “यास्त्वधाधौलमौनसौकशाकर्करा-
क्षिसार्ष्टिसावर्षिशास्त्रज्ञायनजैमिनिदैवन्त्यायनानां भार्ग-
ववैतह्यसावेतसेति” आश्व०श्रौ० १२।१० “अयं गण”
तत्रार्थेयः । प्रवरेषु क्वचिच्छास्त्रान्तरवशात् पदविपर्या-
योवर्णविपर्यायो वा पदान्वयत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरा-
न्यत्वं भवतीति मन्वव्यम्” नारा०

दैवपर त्रि० देवं भाष्यं परं चिन्त्यं यस्य । कार्यषड्भौ
भाग्यस्य प्रधानतया चिन्तके यद्भविष्यो हेम० “सम्प-
त्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् । इति दैवपरो-
ध्यायन्नात्मना न विचेतते” काम० नी० ।

दैवप्रश्न पु० दिवि आकाशे भवः दैवः कर्म० । “नक्तं नि-
गन्तुं यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा
दैवप्रश्नस्यश्रुतिम्” चारा० उक्ते शुभाशुभसूचनार्थं
आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवागयाम् ।

दैवमति पुंस्त्री० देवमतस्पर्षरपत्यम् इञ् । देवमतस्पर्षर-
पत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयूनि फक् । दैवमतायन
तदीये यून्यपत्ये तत्र तौल्ल०न फको लुक् । अत्र दैवमिति
इति तौल्लत्या० गण्ये पाठान्तरं च च देवमितस्यापत्ये
अन्यत् दैवमितवत् ।

द्वयन्त्रि पुंस्त्री० द्वौ देवार्थौ यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इञ् ।
देवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयून्य-
पत्ये फक् । दैवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये । अत्र तौल्ल०
न फको लुक् ।

दैवयुग न० देवस्योदम् अण् कर्म० । दिव्ये युगे देवमानेन
द्वादशसहस्रवर्षमितकाले “यदेतत् परिसंख्यातमादावेव
चतुर्थुगम् । एतत् द्वादशसाहस्रं देवानां युगस्यच्यते” मनुः
“सुरासुराणामन्योऽन्यसहोरात्रो विपर्ययात् । तत्-
षट्पटिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च” सू०सि० “देव-
दैत्यानां बद्धत्वाद्बद्धवचनम् । अन्योऽन्यम् परस्परम्
विपर्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रः । अयमर्थः ।
देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः । देवानां या रात्रि-
स्तदसुराणां दिनम् । दैत्यानां यद्दिनं तद्देवानां

रात्रिः । दैत्यानां या रात्रिस्तद्देवानां दिनमिति ।
तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्रयोरेव व्यत्यासाद्देवो न
मानेनेति । तयोरहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्रमानकथने-
नैव दैत्याहोरात्रमानसक्तमिति भावः” रङ्ग० “तद्वाशस-
हस्राणि चतुर्थुगसदाहृतम् । सूर्याऽदसहस्रया द्वित्रि
सागरैरयुताहृतैः । सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं
तच्चतुर्थुगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया”
सू०सि० । [फलान्मुखतया सम्बन्धे ।

दैवयोग पु० दैवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः । भाग्यस्य
दैवराजिक त्रि० देवराजे भवाद काश्या० ठञ् जिठ् वा ।
देवराजभवे स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् ।

दैवराति पुंस्त्री० देवरातस्यापत्यम् इञ् । देवरातस्यापत्ये
श्जनकराजपतिरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा०शा०
३१० अ० उक्तेः यथा “याज्ञवल्क्यस्त्वष्टिश्चेष्टं दैवराति-
र्महायशाः । प्रप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां
वरम्” देवरातशब्दे दृश्यम् ।

दैवल पु० देवलस्यापत्यं शिवा० अण् । देवलस्यर्षरपत्ये सच
शाण्डिल्यमोतस्य प्रवरर्षिभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१४।
७।८ “शाण्डिल्यानां शाण्डिलासितदैवलेति” “कश्यपा-
सितदैवलेति वा” ।

दैवलक पु० देवं देवयोनिं भाति मृच्छाति पूज्यत्वेन
ला-क स्वार्थे कृत्वितार्थे क वा । इभूतसेवके चारा०
देवलकस्योदम् अण् । देवलसम्बन्धनि त्रि० । [त्रिका०।

दैवलिखक पु० दैवं लिखति लिख-ण्वल् । मौहूर्तिके

दैववंश पु० देवानामयम् अण् कर्म० । देवानां वंशे तद्दंश-
वर्णनञ् वायुपु० ३१ अ० यथा “पितृवंशप्रसङ्गेन कथा-
ज्ञेया प्रकीर्तिता । पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्या-
म्यतःपरम् । त्वेतायुगस्ये पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञसहनवः । अजिता
ब्रह्मणः पुत्रा जिताजिदजिताश्च ये । पुत्राः स्वायम्भुव-
स्येते शुक्रनाम्ना तु मानसाः । तस्मिन्मनोगणा ह्येते
देवानान्तु त्वयः षट्पटाः । कन्दोगास्तु त्वयस्त्रिंशत् सर्वे
स्वायम्भुवस्य ह । यदुर्वयातिर्द्वैतैवौ दीधदः ऋवसो
मतिः । विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोद्युतिः ।
वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । अभिसन्धु-
रुषट्पटिः समयोऽथ शुचिश्चवाः । केवलो विश्वरूपश्च
सुपक्षो मधुपक्षथा । तृतीयो निर्हृषुश्चैव युक्तोऽप्यावा-
शिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवास्तौ यविष्ठोऽमृतवानपि ।

अजिरो विभुर्विभावश्च ऋत्विकोऽथ विदेहकः । श्रुति
श्रुत्यो हृद्यच्छुक्रोदेवा द्वादश कीर्तिताः । आसन् स्थाय-
स्म्युवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विभिमन्तो गन्धा ह्येते
वीर्यवन्तो महाबलाः । तेषामिन्द्रः सदा ह्यासोऽन्वि-
भुक् प्रथमो विभुः । असुरा ये तदा तेषामासन् दायदा
वान्धवाः । सुपर्णयज्ञमन्धवाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
अष्टौ पिशमिः सार्द्धं ते नासत्या देवयोन्धवः” ।

दैववाणी स्त्री कर्म० । १दैवपत्रे उपश्रुतौ २संस्कृतवाक्ये
“संस्कृतानाम दैवी वाक्” काव्यादर्शः ।

दैवशर्मि पुंस्त्री० देवशर्मणोऽपत्यम् बाह्या० इज् । देवशर्मणो-
ऽपत्ये ततः महादि०भवाद्यर्थे क् । दैवशर्मण्य तद्भवादौ लि०

दैवसर्ग पु० कर्म० । देवादिशर्मभेदे दैवशब्दे दृश्यम् ।

दैवसृष्टि स्त्री देवस्येयम् अथ दैवी कर्म० । स्वयम्भूज-
तायां देवानां सृष्टौ । तत्प्रकारश्च वायुपु० ८९०० उक्तो
यथा “सृष्टा सुरांस्तु देवेशस्तनुमन्यामपद्यत । अरुन्तां
सत्त्ववज्जलां ततस्तां सोऽभ्ययुजत् । ततस्तां युञ्जतस्तस्य
प्रियमासीत् प्रभोः किल । ततो सृष्टे ससृत्तस्मा दीव्यत-
स्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तो न देवाः प्र-
कीर्तिताः । धातुर्दिवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां च वि-
भाव्यते । तस्यान्वन्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः” ।

दैवस्थानि पुंस्त्री० देवस्थानस्यैरपत्यम् इज् । १देवस्थान-
स्यैरपत्ये स्त्रियां वा स्त्रीप् । ततः यूनि फक् तस्य
पैला० लृक् । २दैवस्थानि तदीये यन्वपत्ये च ।

दैवहव पु० ४००० । दैवहव्यस्य देवह्वनासकभैरपत्यस्य कालाः
कल्पाः अथ यज्ञो लुप् । दैवहव्यस्य कालेषु ।

दैवहीन लि० देवेन भाग्येन हीनः । शुभभाग्यहीने तद्-
नुभाषकहेतवश्च दोषिकायासृक्ता यथा “व्यसनी विनष्ट
धर्मा त्विधोत्पातपीडितोयश्च । पुरुषः च दैवहीनः
कथितो देवान्त्वितोऽन्यः । दैवहीनं रिषुं जेतुं याया-
द्देवान्त्वितो न्यपः । योज्यो देवान्त्वितामात्या दैवहीने
तथात्मनि तत्रैव ।

दैवागारिक लि० देवागारे नियुक्तः “तत्र नियुक्तः” इत्य-
धिकारे अगारणात् ठक् । देवागारनियुक्तं देवागारिक
इति कश्चित् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं प्राक् ।

दैवात् अथ० हठादित्यर्थे शब्दार्थचि० ।

दैवात्यय पु० देवकतोऽत्यय उत्यातः । देवकते उत्याते
“अत्यय दैवात्ययात्” इ०सं०२२० । दिव्यान्तरिक्षमभिजेष्-
त्यातेषु वज्रावि अशुभं च दैवात्यय इत्यर्थः ।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठक् । दिवादिगणे पठिते
घातो “सुधेति श्रगानिर्देशो देवादिकनिष्कर्षः” मनो० ।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा-
देवारिपः ससृष्टस्तत्र भवः अथ । यज्ञे तस्य ससृष्टत्वात्-
त्वात् तथात्वम् “भैरवं शब्दमन्त्रं वानरस्य च कु-
र्वतः । दैवारिपाश्च वीमत्सुस्तान् दौर्ध्यापने वसे” भा०
वि० १९०० “दैवारिपात् यज्ञात् भैरवं शब्दं कुर्वतः
इत्यर्थः” नीलक० ।

दैवासुर न० देवासुरस्य वैरम् इत्यात् वैरे षुचि प्राप्ते “न वैरे
देवासुरादिभ्यः” वार्त्ति०तन्निषेधे अथ । १देवासुरवोवैरे ।
देवासुरशब्दोऽस्त्वल असुवाके अश्याये वा निष्पन्ना० अथ ।
देवासुरशब्दयुक्ते २असुवाके ३अश्याये च पु० ।

दैवाहीरात्र पु० कर्म० । देवानां क्षमानेन दिनरूपे मातुषे
वर्षात्काले काले ।

दैविक लि० देवस्येदम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः वा० ठक् । देव-
मातोद्देशेन कर्तव्ये आह । “देवानुद्दिश्य वक्ष्यामि
तत्तु दैविकमुच्यते । इतिथ्येन विशिष्टेन सप्रत्यादिषु
वृत्ततः” भविष्यपु० । दैवशब्दोऽपि तत्रार्थे । “सम्यक्समि-
त्यभ्युदये दैवे रचितमित्यपि” मनुना देवमातोद्देश्यक आह
तन्निषेधे रचितशब्दस्य वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निर-
पेक्षदेवमातोद्देश्यकत्राहपरत्वावगतेः । २देवसम्बन्धिनि
लि० । “अहोरात्रे विभजते सृष्टौ मातुषदैविके ।
दैविकानां युगानान्तु सृष्ट्यपरिसङ्गुया । यत् प्राक्
द्वादशसाहस्रसदितं दैविकं युगम्” । “दाशापराधत-
स्तोये दैविके नास्ति निन्द्यः” इति च मनुः ।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अथ अज् वा । १देवसम्बन्धिनां
स्त्रियां “दैवी सम्यद् विभोक्त्या” गीता । “काला मे सम-
तक्येहेतुगहना दैवी सतां यातना” शानिक० । २दैववि-
वाहेनोदायां स्त्रियां “ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पूयते
दैवीपुत्रचतुर्दश आर्षीपुत्रः सप्त” विष्णु सं० ।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अथ । १दिवोदासभवे तस्या-
पत्यं त्रिवाद्यात् । २तदपत्ये च च प्रवरभेटः यथाह
आश्र०श्री० १२।१०।१२ मित्तयुवां वाप्रसेति “त्रिप्रवरं
भागवद्विवोदासवाप्रसेति” दिवोदासेनाह्वयमानः अथ ।
३दिवोदासेनाह्वयमाने वज्रो च “दैवोदासो अस्मिर्देवा
अस्मान् न मज्जना” इ० ८।१०।१२ “दैवोदासः दिवोदा-
सेनाह्वयमानोऽस्मिः” भा० तस्यापत्यम् इज् । दौवो-
दासि इत्येव स च प्रतर्कन ।

द्वैत न० देवस्योदम् "देवात् यजजौ" पा० यज् । देवस्य-
स्वस्मिन् ३ भाग्ये च "ब्रूषे नमसा देव्यं जनम्" ऋ०
२।३०११ ।

द्वैशिक त्रि०देशेन निर्दिष्टः तस्योदम् वा ठक् । देशकृते २ दे-
शस्यस्वस्मिन् च स्त्रियां ङीप् । "परत्वञ्चापरत्वञ्च
द्विविधं परिकीर्तितम् । द्वैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त एव
तु द्वैशिकम्" । परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितोरितम् । तयोरसम-
वायो तु द्विकसंयोगसदाश्रये । दिवाकरपरिख्यन्द पूर्वो-
त्पन्नत्वबुद्धितः । परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अल्प-
त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः । अपेक्षाबुद्धि-
नाशेन नाशस्त्वेषासदाश्रयः भाषा०। "द्वैशिकपरत्वं बहूतर
सूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदल्पीयस्त्व-
ज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वाद्यं द्वितीयामेका ।
यथा पाटलिपुत्रात् काशीभयेऽप्य प्रयागः परः । पाटलि-
पुत्रात् कुश्चोत्तमभयेऽप्य प्रयागोऽपर इति । तयोर्द्वैशिक-
परत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् ।
तदाश्रये द्वैशिकपरत्वापरत्वान्श्रये । दिवाकरेति । अत्र
परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं याज्ञस्मिन् । यस्य सूर्यं परिख्य-
न्दामेक्षया यस्य सूर्यपरिख्यन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्मद्रव्य एव ।
अल्प कालिकपरत्वापरत्वयोः । एषां कालिकद्वैशिकपर-
त्वापरत्वानाम्" सि०भू० । [सम्बन्धभेदे ।

द्वैशिकविशेषणता स्त्री कर्म० । देशकृते अभावीयस्वरूप-
द्वैशिक त्रि० द्विष्टं भाग्यमिति मतिर्यस्य "अस्ति नास्ति
द्विष्टं मतिः" पा० ठक् । भाग्यप्रमाणके देवपरे । "नाल-
स्यते द्वैशिकतां न निषीदति पौरुषे" भाषः ।

द्वैहिक त्रि० देहे भवः तस्योदं वा ठक् । देहभवे २ देहस्य-
स्वस्मिन् च "द्वैहिकानां मन्त्रानां च युद्धिषु हादश-
स्त्रापि । यथाशुक्रमसृङ्मज्जामूलविह्व प्राणकर्षोपि ।
सुश्राशुद्रुषिका खेदो हादशिते स्त्रियां मन्त्राः" मनुः
"एष हि ब्रह्मन्मूनां बधो नाव्योऽस्ति द्वैहिकः" भाग०
१।७।५६। स्त्रियां ङीप् । "प्रजाः बसर्ष कतिधा द्वैह-
कीनांनशीर्विभुः" भाग० १।१०।१

द्वैह्य त्रि० देहे भवः षज् । देहभवे जीवे । "अथापि वत मे
देहो ह्यात्मा वैवात्मना विभुः" भाग० १।४।१० "सूर्यो-
ऽग्निस्त्वं मरुद्देवः सोमः सन्ध्यःहनी दिवा । कं कुः
स्वयं धर्म इति ह्येते द्वैह्यस्य साक्षिणः" भाग० ६।१।१६।

दो षेदे दिशा०पर०सक०अनिट् । द्यति अदात् दितः दितिः ।
दोःशिखर न० इत० । स्वन्वे राजनि० ।

दोःसहस्रस्यत् पु०दोःसहस्रं बाहुसहस्रं विभक्तिं ऋ-किप् ।
शकार्तवीर्यार्जुने २वाचासुरे च "सहस्रभुजस्यत् श्रीमान्
कार्तवीर्योऽभवत् प्रभुः" भा०अनु० १।५२।७० कार्तवीर्यस्य
तथात्वसकृत् "अथ वीर्यमटोत्सिक्तो बाणो बाहुसह-
स्रवान्" हरिवं० १।७।५० बाणस्य सहस्रनाडतोक्ता ।

दोग्धृ त्रि० दुह-टच् । दोहनकर्त्तरि २गोपाथे इवत्से
४अर्थोपजीविनि ५अर्थे इदोहनशीले च भेदि० "मेरौ
स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा०स्त्रियां ङीप् । सा च
७धेन्वाम्। "दोहावसाने पुनरेव दोग्धीम्" रघुः "अ-
चला ह्यक्षया भूमिदोग्धी कामानिवोत्तमान् । दोग्धी
वासांश्च रत्नानि पशून् श्रीहीन् यवांस्रथा" भा०अनु०
६२।५० । शीतार्थदृष्टन्तत्वाच्चात् कर्मणि षठी ।

दोष पु० दुह-अच् वेदे नि० हस्य षः । दोग्धरि "एवं
दीवं षड्दं देवरावः" ऋ०५।१।५। "दोषं कामानां
दोग्धरम्" भा० ।

दोडी स्त्री दोव-अच् गौरा० ङीप् लस्य ङः । (दाची)
फलप्रदाने इत्यभेदे तस्याः फलम् अच् । हरोतक्या०
बुक् । दोडी तत् फलेऽपि स्त्री ।

दोष पु० दुह-अच् वा० हस्य षः । गोवत्से "देव ! सदोष
कदम्बतलस्य ! श्रीधर ! तावकनामपदं मे" कन्दोस० ।
दोषक न० एकादशाक्षरपादके वर्षद्वन्द्वभेदे "दोषकद्वन्द्वमिदं
ममभाद्रु गो" उत्तर० ।

दोर पु०डोर+डस्य रः । (डोर) इति स्थातायां रज्ज्वाम् ।
दोरक न० डोरक+डस्य रः । वाचावन्मनस्यो "ततस्तदुद्धृतं
हिरण्यं स्रुत्वं दोरकेषु वज्राति" कात्या०श्री०७।६।११

दोर्गन्तु पु० दोषा बाहुना गन्तुः कुण्ठितः । कुण्ठितहस्यो
कार्यासमर्थवाचो त्रिका० ।

दोर्ग्रह पु० इत० । शबाहुस्यो रोगभेदे । दोर्ग्रहात्स-
नेन करणे षज् । २बलवति चारा० ।

दोर्ज्या स्त्री स्र०सि० उक्तायां भुजकारज्यायाम् "दोर्ज्यान्तर-
गुणामुक्तिस्तत्त्वनेत्रोद्धृता पुनः" मू० "दोर्ज्यान्तरगुणा
भुजज्यानयनावसरे यत् ज्ञापिष्यन्तान् तेन युषितां
रक्षणम्" ।

दोर्मूल न० इत० । भुजमूले कचे हेम० ।

दोल पु० दुह-अच् । दोलने श्रीकृष्णस्य स्नानस्थाने उल्ल-
वभेदे ष च फाल्गुनपौर्णमास्यां कर्तव्यः अष्टमितीर्थो

तस्य कृत्व खण्डे कर्तव्यता तच्च दोलोत्सवतत्त्वे उक्तं यथा
 “यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तदा तत्रैव दोल
 याता । उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे
 पूर्वदिने सङ्क्रमणकालव्यापित्वात् त्विसन्ध्यव्या-
 पित्वेन तिथेर्वैलवत्त्वाच्च । यदा तिथिचयवशादारुणोदय-
 काले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन
 चतुर्दश्यादरः । एतेन पूर्वादिने अरुणोदयं विना पृ-
 र्वाह्णे पौर्णमासीलाभः परदिने सङ्क्रान्त्यूनतिथिलाभ-
 स्तदा फल्गुत्वः पूर्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निर-
 स्तम् उभयदिने कमेयोग्यप्रशस्तकालप्राप्तितिथिसन्देह
 एव युग्मवचनप्रवृत्तेः । एवं पञ्चमीपर्यन्तासु तिथिषु
 तत्करणे अनयैव दिशा व्यवस्थोद्धेयेति” दोलयाता-
 तत्त्वम् “विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्या अष्टमे यामसंज्ञके । अथ वा
 पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्पत्तौ । पूजयेद्विधिवत्
 भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः । सितरक्तगौरपीतैः कर्पू-
 रादिविमिश्रितैः । हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरस्यैर्भनो-
 हरैः । अन्यैर्वा रङ्गरस्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
 एकादश्यां समाभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाङ्गानि
 त्रहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिसुखं
 कर्णं दोलयानं सकन्दराः । दद्यापराधनिचयैर्भक्तास्ते
 नात्र संशयः” पाप्मो पातालखण्डे । “जैमिनिक्वाच
 फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम् । यत्र क्री-
 ढति गोविन्दो लोकानुरहणाय वै । प्रत्यङ्घ्रौ देवदेवस्य
 गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् । प्रासादं पुरतः कुर्यात्
 षोडशस्तम्बसुच्छ्रितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदि-
 कान्वितम् । चारुचन्द्रात्प माल्यचामरध्वजशोभि-
 तम् । भद्रासनं वेदिकायां श्रीपत्नीकाष्ठनिर्मितम् ।
 फल्गुत्वमं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्रहाणि वै । फाल्गुन्याः
 पर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशासुखे । वङ्गुत्वमं प्रकुर्वीत
 दोलमण्डपपूर्वतः । गोविन्दानुगृहीतन्तु याताङ्गं
 तत् प्रकीर्तितम् । आचार्यवरयं कृत्वा वङ्गं निर्मथनो-
 ङ्गम् । भूमिं संखल्य विधिवत् त्वराणि सहोच्छ्रि-
 तम् । सपशुं कारयित्वा तु वङ्गं त्वत्त विनिःक्षिपेत् ।
 पूजयित्वा विधानेन कुण्डाण्डविधिनाङ्गनेत् । गोविन्दं
 पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्रधा विभुम् । तस्मिन् काले
 हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्नात्तं रक्षयेद्वङ्गिं यावद्
 याता समापते । प्रान्तायामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्र-

तिमां शुभाम् । वासयित्वा हरेरथे पूजयेत् पुरुषोत्त-
 मम् । उपचारविधिषु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् । ततो
 वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः । अर्चायां विन्यसेन्
 मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् । ततश्च प्रतिमा साक्षात्
 जायते पुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्ना-
 नस्य मण्डपम् । नानातूर्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरः
 सरम् । जयगद्गैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभरेव च । कृत्व-
 ध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभि-
 स्तथा कुर्यान्महोत्सवम् । आगच्छन्ति तदा देवाः पिता-
 महपुरोगमाः । द्रष्टुमिष्यथैः सार्द्धं गोविन्दस्य म-
 होत्सवम् । भद्रासनेऽधिवास्यै न पूजयेदुपचारकैः । मञ्जा
 स्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् । पञ्चाष्टतैश्च वै
 सर्वैः तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्री-
 सूक्तेनाभिषेचयेत् । संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कार-
 माल्यकैः । नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ।
 सप्रकत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां
 रथ्यायां पताकातोरणादिभिः । अघोशे मण्डपं तं
 सप्रभोभ्रामयेत्ततः । ऊर्ध्वदेशे पुनस्तद्वत् स्तम्भवेद्यान्तु सप्र
 वै । यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेद्रेकविंशतितम् । इयं लीला
 भगवतः पितामहसुखेरिता” स्कान्दे उत्कलखण्डे ।
 गारुडे “चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिसुखं हरिम् ।
 दोलारुदं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ” तद्वित्यता
 च पद्मपुराणे “जर्जे रथं सधौ दोलां श्रावणे तन्तुपर्व
 च । चैत्रे मदनकारोपमकुवाणो ब्रजत्यधः । विष्णुं
 दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् । तस्मात् कार्य-
 शतं त्यक्त्वा दोलाहे उत्सवं कुरु” । दोलोत्सवविधिः
 “चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च । नित्यपूजां
 विधायाथ कुर्याद्दोलोत्सवं व्रती । तदर्थञ्च विशेषेण नैवि-
 द्यादिकमर्पयेत् । संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतन्द्यादि का-
 रयेत् । महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेदप्युत्तपरि ।
 गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः । सन्तोष्य
 वैष्णवांस्तैश्च गतिन्द्यादिभिः प्रभुः । नत्वाभ्यर्च्योऽप्रमत्तः
 मन् दोलामारोहयेच्छुभाम् । नीत्वा बहिवैदिकाया-
 सुत्तुङ्गाया यथाविधि । अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कर्णं सर्व-
 लोकावलोकितम् । एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन्
 प्रभुम् । सहोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः । एवं
 जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः । प्रणम्य प्रार्थ्य नि-
 र्भच्छ्रु कर्णं स्नालयमानयेत् । चैत्रे मासि सिते पक्षे

तृतीयायां रमापतिम् । दोषाद्द्वयं समभ्यर्च्य मासमा-
न्दोचयेत् कवी । यत् फलशुनस्य राकादावुत्तरा
फलशुनी यदा । तदा दोषोत्सवः कार्यस्तच्च श्रीगुरुषो-
त्तमे” इति हरिभक्तिविदासः ।

दोला स्त्री दुब-अच् अ वा टाप् । (डोली) १यानभेदे,
२उद्यानादौ क्रीडार्थं दोहनयन्त्रे च । स्त्रार्थे क ।
दोचिका तत्प्राथे अमरः । ३स्वेदनाद्यं यन्त्रभेदे शब्दा-
र्थचि० । दोलां करोति क्यङ् दोलायते चदोलाविष्ट
“मतिर्दोलायते न्यूनं सतामपि खलोक्तिभिः” हितो०
“दोलायमानं गोविन्दं मञ्जुस्यं मञ्जुस्त्रदनम् । रघुस्यं
वासनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते” स्क०पु०उक्त० ।

दोलायुक्तं न- दोलेव युक्तम् । अनियतजयपराजययुतयुक्तं ।
दोलाया यथा दोलनेनान्यतरपात्रे स्थितिरनियता एवं
जयपराजययोरैकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत्र तादृशं
युक्तं दोलायुक्तमिति व्युत्पद्यते । “दोलायुक्तं कृतगुरु-
तरध्वानमौड्यभाजाम्” भाषः ।

दोली स्त्री दोल्यतेऽनया दुब-वा० करणे इन् वा डीप् ।
(डुली) स्त्राते यानभेदे बाह्यस्त्रयायाम् हारा० ।

दोष प्र०दुष-भावे करणे वा घञ् । १अपकर्षप्रयोजके वस्तु-
निष्ठे धर्मभेदे । यथा काव्यदोषा श्रुतिकटादयः हेतु
दोषाः व्यभिचारादयः अमदोषाः पिप्सादयः । २दूषणे
“दोषो विचारसुलभो यदि दुष्प्रते तत् व्याख्या मम
प्रथममेव न दूषणीया” महेन्द्रः । “एको हि दोषो गुणस-
न्निपाते निमज्जतीन्द्राः किरणेष्विवाङ्कः” कुमा० “अदाता
वशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता । उन्नादो माहदोषेण
पिहदोषेण मूर्खता” । काव्यदोषास्तु काव्य०प्र०उक्ता यथा
“सुख्याद्येतिर्दोषो रसस्य सुख्यादाश्रयाद्वाच्यः । उभ-
योपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तौ न तेष्वपि सः” हरि-
ककर्षः । “दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहृतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिवाङ्गीकृतम् ।
सन्दिग्धमप्रतीतम् यास्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविष्टविधेयार्थं विरुद्धमतिकृतं समासगतमेव” । तत्र
श्रुतिकटु परुषवर्थरूपम् । दुष्टम् । २च्युतसंस्कृति
व्याकरणलक्षणहीनम् । ३अप्रयुक्तं तथान्नातमपि
कविभिर्नादृतम् । यथा देवतशब्दः पुंस्यान्नातोऽपि न
केनचित् प्रयुज्यते । ४असमर्थं यत्तदर्थं पद्यते न च
तत्प्राप्तं शक्तिः यथा हनीति गमनार्थम् । ५निहृतार्थं
यदुभयार्थप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा बोधितशब्द

उच्यते । ६अनुचितार्थं यथा, पशुपदं कातरकीच-
भिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् । ७निरर्थकं पादप्रश्नमात्रप्रयो-
जनं चादिपदम् । ८अवाचकं यथा जन्तुपदमदान-
र्थार्थं प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम् । यद्योपसर्गसंयोगाद्-
र्थान्तरगतम् । यथा दधार्थे विदधातीति पदम् ।
९त्रिधेति त्रीङानुगुपसामङ्गलव्यञ्जकत्वात् अस्तीकृतम् ।
यथा साधनवायुविनाशशब्दा त्रीङादिव्यञ्जकाः ।
१२सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं हठहृतमहिनायां, किं
वा नमस्यामिति सन्देहः । १३अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वाचनार्थो
नान्यत्र । १४यास्यं यत् केवले लोके स्थितम् ।
यथा कक्षादिशब्दाः । १५नेयार्थम् “निरुद्धा लक्षणाः
काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते सास्यतं काश्चित्
काश्चित्तैव त्वशक्तितः” इति यत्प्रसिद्धं लक्षणाधिकम्
यथा चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते । १६क्लिष्टं
यत्प्राप्तप्रतिपत्तिव्यवहितता यथा अतिनेत्रजज्योतिरुद्धम-
भासिशब्दस्य कुसुदार्थपरत्वे क्लिष्टत्वम् । १७अविष्टः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयार्थो यत्र तत् । यत्र अनुवादा-
मनुक्ता प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारोहयमेवेत्यत्र
अनुवादाविधेयोरक्रमेण निर्देशो यत्र । समासान्तगत-
त्वेन विधेयार्थस्य भ्रष्टित्वबोधोऽपि यत्र । यथा तत्रैव पदो
दृष्टोक्तुर्नैरत्यत्र दृष्टात्वसुखनत्वे विधेयं तच्च समासान्त-
गततया नाशु बोध्यते । १८विरुद्धमतिकृतं । यथा भवानी-
पतिशब्दस्य भवान्याःपत्यन्तरप्रतीतिकारित्वम् । “अपास्य
च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् । वाक्येऽपि दोषाः
सन्त्येते पदस्थांशेऽपि केचन” । वाक्यमात्रगतादोषास्तु ।
“प्रतिकूलवर्णसुपहतलुप्रविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदम् अमवन्मसतयोगमनभिहितवा-
च्यम् । अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णं मर्मितं प्रसिद्धिह-
तम् । भग्नप्रक्रमक्रमम् अमवत्परार्थं च वाक्यमेव
तथा” रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं
१प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारे टवर्गादि रौद्रे मधुरव-
र्णादि । २उपहतं उलं प्राप्नो लुप्रो वा विसर्गो यत्र
तत् एतच्च असकृत्प्रयोगे एव दोषो न सकृत्प्रयोगे ।
३विसन्धिः सम्प्रेषैरुच्यं विसर्गोऽस्तीकृतं कष्टत्वम् ।
संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रवृत्त्या-
दिहेतुकत्वे तु असकृत् । तत्र चलण्डामरचेष्टितमि-
त्यादौ अस्तीकृता तर्वालोत्यादौ कष्टतति बाध्यम् ।

४३ तं लक्षणानुसरणोऽप्यश्रयं अप्राप्तयुग्मावान्बन्धु
 रसाननुगुणञ्च दत्तं यत् तत् इतद्वत्तम् । ५ न्यूनपदं
 यथा "सुचिरसुधितं बलकलधरैरिति" वैश्वीसंहारपटो
 कस्याभिरिति विशेष्यं पदं न्यूनम् । तथा तत्रैव पटो
 "गुरुः खेदं खिन्ने मवीत्यत्र" खिन्ने इत्यस्यात् पूर्वं इत्य-
 मिति पदं च न्यूनम् । ६ अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मल
 इत्यत्राकृतिपदमधिकम् । ७ कथितपदं यथा एकत्र पटो
 एकस्यैव बोलार्द्रिगण्डस्य द्विधा प्रयोगे । ८ पतत्प्रकर्षम् ।
 यत्रादौ गाढवन्धनरूपप्रकर्षः सन्ते तु तज्जोनता तत् ।
 ९ समाप्तपुनरात्तम् । क्रिययैव वाक्यममाप्ते नियमात्
 क्रियाप्रयोगादनन्तरं यत् तत्क्रियासापेक्षकारकान्तरा-
 दिप्रयोगः तत्र समाप्तपुनरात्तत्वम् । १० द्वितीयाङ्ग-
 गतेकवाचकशेषमथमाङ्गम् । द्वितीयाङ्गगतमेकं पदं
 प्रथमाङ्गस्य समापकं यत् तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः ।
 ११ न भवन् मतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत् तत् ।
 १२ अवश्यं वक्तव्यमनुक्तम् । १३ अस्थानस्थपदम् । १४ अ-
 स्थानस्थसमासञ्च । १५ संकीर्णं यत् वाक्यान्तरस्य प-
 टानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । १६ गभितं यत् वाक्यस्य
 मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । १७ प्रसङ्गमतिक्रान्तं
 यथा रथो मण्डूकादयु प्रसङ्गो, न तु सिंहादिनादे ।
 १८ भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत् तत् । १९ अविद्यमानः क्रमो
 यत् तदक्रमम् । २० अमतः प्रकृतविरुद्धः प्रारथो यत् ।
 अर्थदोषास्तु । अर्थोऽपुष्टः कष्टोव्याहृतपुनरुक्तदुप्रक्रम
 ग्राह्याः । सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
 अनवीकृतः स नियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।
 साकाङ्क्षोऽपटयुक्तः स चरभिक्षः प्रकाशितविरुद्धः ।
 विध्यनुवादायुक्तस्य पुनः स्वीकृतोऽस्वीकः । यत्रातिवि-
 ततत्वाद्योऽनुपादानेऽपि प्रतपाद्यामानमर्थं न वाच्यं
 इत्यपुष्टात्तत्त्वं, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा ।
 रसदोषास्तु "व्यभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दवाच्यता ।
 कष्टकल्पनया व्यक्तितरनुभावविभावयोः । प्रतिज्ञानविभा-
 वादिप्रज्ञो दोषः पुनःपुनः । अकारण्ये प्रथमच्छेदौ
 अङ्गस्याप्यतिविक्षुत्तिः । अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतौनां
 विपर्ययः । अनङ्गस्याभिधानञ्च रमे दोषाः स्युरीदृशाः" ।
 चन्द्राभोके तु दोषसामान्यविशेषलक्षणान्दुःखा दिङ्-
 मातृसदाकृतं यथा
 "साञ्चे तोविशता येन ससता रमणीयता । शब्देऽर्थे च
 कृतोच्छेपं दोषसङ्घं धयन्ति तम् । भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्धः श्रव-

कोदने पटुः । विख्यायते व्याकरणविरुद्धं श्युतसं-
 ख्यतिः । अप्रयुक्तं देवतादौ शब्दे पुंलिङ्गतादिकम् ।
 असमर्थन्तु हन्यादेः प्रथमो गमनादिषु । स इति इति
 कान्तारे कान्तः कुटिलकुल्लः । निहतार्थं चोहतादौ
 शोषितादिप्रयोगतः । एकाक्षरं किना भूम्भूत्तादिकं ख-
 लतादिवत् । व्यक्तप्रतिपत्तार्थं यत्पदमाङ्गत्वादेव तत् ।
 इयसुइतशाखापकेलिक्तौतुकवानरी । निरर्थकं तुही-
 त्यादि पूर्यैकप्रयोजनम् । अर्थे विदधदित्वादौ दृषदा-
 द्यमवाचकम् । धत्ते नभस्तत्रं भास्वानरुणं तदर्थैः करैः ।
 अस्त्रीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽनङ्गलात्मना । आङ्गा-
 दसाधनं वायुः कानानाशे भवेत् कथम् । स्वादुद्वर्ष-
 मिह सन्दिग्धं न द्यां यान्ति पतन्निषः । स्यादप्रतीतं
 शास्त्रैकमर्थं वीताऽनुमादिवत् । शिथिलं, शयने
 लिख्ये मञ्चितं ते शशिप्रिये । मस्तपुष्टकटीबोड-
 गङ्गादि प्यास्यस्यते । नेयार्थं लक्षणात्त्वन्प्रसारादभनो-
 हरम् । हिमांभोर्हारधिकारकाकरे वाभिकाः कराः ।
 क्लिष्टमर्षो यदीयोऽर्थश्चेत्थितः श्रेषिसुष्कति । हरिप्रिया-
 पिष्टवारप्रवाहप्रतिभं वचः । अविष्टविधेयांशः समास-
 पिष्टिते विधौ । विशन्ति विशिष्टप्रायाः कटुः काः
 काभिनं हृदि । अपराधीन इत्यादिविरुद्धमतिक्रान्तम् ।
 अन्यसङ्गतसुतुङ्गहारशोभिपयोधरा । रसादात्तुचिते वषे
 प्रतिकूलाक्षरं विदुः । न मामङ्गद ! जानासि रावणं
 रणदारुणम् । यस्मिन्पुष्टतो लुप्तो विशर्ग इह तत्तथा ।
 कुसम्भः वटवागच्छ विसम्भः नृपती इमौ । इत-
 द्दत्तमनुक्तोऽपि खन्दीदोषवकाक्षि चेतु । विशाल-
 लोचने ! पश्याऽम्बरं तारातरङ्कितम् । न्यूनं त्वत्सङ्ग-
 सम्भूतयशः पुष्पं नभस्तनम् । अधिकं भवतः शत्रून्
 दशत्यसिलताफण्यो । कथितं पुनरुक्ता वाक् श्यामाज-
 श्यामलोचना । विकृतं दरविलतैरैयहः कुञ्जराः
 पुरम् । पतत्प्रकर्षहीनाऽनुप्रासादित्वे यन्नोत्तरम् ।
 गङ्गारारम्भदम्भोक्तिपाश्चिरेष समागतः । समाप्तपुनरात्तं
 स्यादेष पीयूषभाजनम् । नेलानन्दी तुषारांशुरेत्यम्बु-
 निधिवान्धवः । अङ्गान्तरपदापेक्षि क्रीडात्वंषु सखि-
 तम् । मेघारम्भं स्तुमः शम्भुमर्द्धरम्भोद्विग्रहम् ।
 अश्वत्थतयोगः स्यात्त चेदमिततोऽन्वयः । येन वक्षोऽम्बु
 धिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् । स एष लङ्काबद्धारं
 रावणं हन्तुसद्यतः । द्विषं सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून्
 समपूरयत् । अस्थानस्थसमासं नविद्वज्जमनोरमम् ।

मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्घीर्णं यत्तदेव तत् । वक्तोष
 भ्याजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते । ब्रह्माण्डं
 त्वद्यशः पूरगर्भितं भूमिभूषणम् । आकर्ण्य पयः पूर्ण-
 सुवर्षकलशायते । भग्नप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता ।
 अक्रमः कण्ठ ! पूष्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः । अम-
 तार्थान्तरं सुख्येऽसुख्ये वार्धे विरोधकत् । त्यक्तहारसरः
 कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना । अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न
 विशेष्येविशेषणात् । विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः ख-
 झनत्वेषः । कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसंज्ञितः ।
 व्याहृतज्ञेद्विरोधः स्थान्मिथः पूर्वापरार्थयोः । सहस्र-
 पत्रमिव ते वक्ता केनोपमीयते । कुतस्ततोपमा यत्र
 पुनरुक्तः सुधाकरः । दुःक्रमस्यास्यसन्दिग्धास्त्रयो दोषाः
 क्रमादभी । त्वङ्गुः कण्ठ ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।
 एकं मे सुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् । व्रूत
 किं सेव्यतां चन्द्रसुखीचन्द्रकिरीटयोः । अनौचित्यं
 कीर्त्तितं तरङ्गयति यः सदा । प्रसिद्धा विद्यया
 वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् । न्यस्तैयं पशु कन्दर्प-
 प्रतापधवलद्युतिः । केतकी श्रेष्ठरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकला-
 तुलाम् । सामान्यपरिदृष्टिः स्यात् कुण्डलच्छविप्रहा ।
 विशेषपरिदृष्टिः स्याद्व्यतिरागम चेत्तस्मि । हे सः सह-
 चराऽच्चारविरुद्धान्योन्यसङ्गती । ध्वङ्गाः सन्तश्च तनयं
 स्वं परञ्च न जायते । सरोजनेत्र ! पुलस्य सुखेन्दु-
 मवलोकय । पात्रविष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः ।
 यदे तर्दशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके । यथानु-
 सारमभ्युद्देदोषान् गजार्थसम्भवान् । शब्दादृष्टिव्यव-
 हारान्यतरप्रयोजनविषयके धर्मभेदे च दोषस्त्रिविधः ।
 अव्याप्तिः अतव्याप्तिः असम्भवः । ४ विध्यतिक्रमजनिते
 ऽदृष्टभेदे भीमांसकाः । १ गुरुतल्यगमनाभक्ष्यभक्षणादिज-
 निते पापे मेदि० दुष-वैकल्ये करणे घञ् । इवातपित्त-
 कफेषु यथाह भाव० प्र० अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे
 दोषस्वरूपमाह वाग्भटः “वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो
 दोषाः समासतः । विजताऽविजता देहं भ्रन्ति ते वर्ड-
 यन्ति च । ते व्यापिनोऽपि हृत्ताम्योरधोमध्योर्ध्वसं-
 श्रयाः । वयोऽहोरात्रभुक्तानामन्नमध्यादिगाः क्रमात्”
 दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह “धातवश्च मन्त्राश्चापि दुषत्र-
 न्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
 स्मृताः” दोषा इत्यत्र दुष वैकल्ये इति दुषधातोः
 दुषत्रन्येभिरिति वाक्ये अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया

मित्यनेन सूत्रेण करणेऽर्धे घञ् प्रत्ययः । ७तेषां विकारे
 च । गौ० उक्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके दधर्म-
 भेदे तल्लक्षणादिकं सू० भा० उक्तं यथा
 “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः” सू० “प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम्
 ज्ञातारं हि रामादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा ।
 यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ही
 मे दोषाः कस्मात् ? लक्षणातो निर्दिश्यन्त इति कर्मल-
 क्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कमे कुरुते येन
 कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्या भूद इति
 दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बद्धनोक्तं भवतीति भा०
 विद्वत्भेदतत् तद्वृत्तौ यथा “दोषं लक्षयति । दोषा इति
 बद्धवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्वज्ञापनाय प्रवर्त्तना
 प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टे-
 श्वरेष्वादावतिव्याप्तं तथापि कौकिकप्रत्यक्षषविषयत्वे
 सतीति विशेषणीयं आगादिगोचरप्रमावारणाय प्रमा-
 न्यत्वे सतीति विशेषयन्ति” ।
 तद्भेदाच्च सू० भा० ४ अ० १ अ० १ अ० उक्ता यथा
 “तथा दोषाः” सू० “परीक्षिता इति बुद्धिसमानानुवत्वा-
 दात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिबन्धानसाधय्याञ्च
 संसारहेतवः, संसारस्थानादित्यादनादिना प्रवन्नेन प्रव-
 र्त्तने, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तद्विद्वत्तौ राग-
 द्वेषप्रवन्नेच्छेदेऽपयर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्ये-
 वमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं
 तथा चेमे मानेर्ष्यासुखाविविचिकित्सात्मत्वादायः ते कक्षा-
 क्षोपसङ्क्रायन्ते इत्यत्र आह” भा० ।
 “तत्त्वैराशयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्” सू० “तेषां
 दोषाणां त्रयोरानुवत्त्वः पक्षाः । रागपक्षाः—काश्रो
 मत्सरः स्पृहा तृष्णा क्रोध इति । द्वेषपक्षाः—क्रोधः
 ईर्ष्याऽसुखा होहोऽमर्ष इति । मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं
 विचिकित्सा मानः प्रमादः इति । त्रैराश्याक्षोपसङ्क्रायन्ते
 इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्वित्त्वमनुपपन्नम्, नातुपपन्नं
 रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणे रागः,
 असमर्षलक्षणे द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणे मोह इति ।
 एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विज्ञानात्म्यं शरीरी
 रागसुखदुःखं, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । विरागश्च
 विज्ञानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । एवमित-
 रथोरपीति । मानेर्ष्याऽसुखाप्रवृत्तयस्तु त्रैराश्यामनु-
 पतिता इति नोपसङ्क्रायन्ते” भा० विद्वत्भेदतत् वृत्तौ

“तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेष-
मोहानामेकैकत्वं तेषामधौलरभावात् अवालरभेदवत्त्वात्
तथा च भयशोकमानादीनामेवैवान्तर्भावश्च विभाग-
न्यूनत्वं इच्छात्वहेतुत्वमिच्छाज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च
विभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु रागादावतुभवसिद्धं
तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्रुष्टा तृष्णा लोभो माया
दम्भ इति कामो रिरंसा । रतिस्र विजातीयस्त्रीसंयोगः ।
नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः ।
मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिस्वभानं विना पराभिमतनिवार-
णेच्छा यथा राजकीयादुदपानाच्चोदकं पेयम् इत्यादि । एवं
परगुणनिवारणेच्छाऽपि । स्रुष्टा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा ।
तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणे-
नापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव ।
धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । परबद्धनेच्छा माया
कपटेन धार्मिकत्वादिना स्तोत्रकर्मख्यापनेच्छा दम्भः ।
द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽस्त्रया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति
क्रोधो नेत्रबौहिल्यादिहेतुदोषविशेषः । ईर्ष्या साधारणे
वस्तुनि परस्वात्तदुपहीतरि द्वेषः यथा दुरन्तदायादा-
नाम् । अस्रया परगुणादौ द्वेषः द्रोहो नाशाय द्वेषः
हिंसा तु दोषजन्या । परे तु तान्द्रोहं मन्यते । अमर्षः
क्षतापराधे असमर्थस्य द्वेषः अभिमानोऽपकारिण्यकिञ्चि
त्करस्यात्मनि द्वेषः । मोहपक्षा विपर्ययसंशयतर्कमान-
प्रमादभयशोकाः । विपर्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽय-
थार्थनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स
एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाद्ग्रापकप्रसञ्जनं तर्कः
स्वात्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गु-
णत्वधीरूपस्योऽपि मानेऽन्तर्भवति । प्रमादः पूर्वकर्तव्य-
तया निश्चितेऽप्यकर्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्ट-
हेतुपनिपाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे
तन्नाभानर्हताज्ञानम् एभिथ्याज्ञानजन्यवासनायां दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषा मिथ्याज्ञानानामिति स्रल्लक्ष्मी चरमे दोष-
शब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात् । १० वसुपुत्रभेदे द्रोणशब्दे दृश्यम्
भ्रमजनकादोषास्तु पितादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्त-
दूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्रतः ।” “अप्रमां प्रति
दोषः जनकः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् ।
तेनापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः । तेषां कारण-
त्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमा-

जनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधा-
रणकारणभिक्षकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् ।
न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः
शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रधानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । विनिगमनाधिरहात् अनन्तदोषाभावस्य
कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च
गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धाच्छङ्खे न सैत्यज्ञानम् ।
अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा
च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः
के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति । कश्चित् पीतादि-
भ्रमे पित्तं दोषः । क्वचिद्विन्द्यादेः स्वल्पपरिमाश्रयने
दूरत्वं दोषः । कश्चिच्च वंशोरगभ्रमे मखलूकवसाङ्गन-
मित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । ११ गोवत्से । स्वार्थे
क । दोषक तत्कार्ये । “वातपित्तकफा दोषाः दुष्प्राः स्युः
सप्र धातवः” शा० नि० दोषज्ययद्विज्ञानाटिकं स्रुते
स्रल्लक्ष्याने १६७० उक्तं तत्रैव दृश्यम् । न्यायमतासिद्धहे-
त्वाभासाख्याः हेतुदोषाश्च हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यन्ते तत्-
सामान्यलक्षणं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानु-
भितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम् । तत्त्वक-
तत्त्वाध्यकानुमितौ यापन्नोदोषाः सम्भवन्ति तावदन्यत-
मत्वम् वा “दुष्प्रातो रिवाक्काकं दोषसम्पत्तये गुणः” उद्ग-
दोषग्राहिन् लि० दोषं गृह्णाति पृह-एणिनि । स्रसे
ह्रला० । “विरुज्य स्वरूपवद्दोषान् गुणान् गृह्णाति
साधवः । दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः”
उद्गृहः ।

दोषघ्न लि० दोषं वातादिविकारं हन्ति हन-टक् । घात-
वैषम्यरूपदोषनाशके औषधादौ “दोषघ्ना पृहणी
पाण्डुरोगार्शः कुष्ठनाशनाः” स्रुतः ।

दोषघ्न लि० दोषं कर्त्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा-क ।
१ पण्डिते अमरः । “अथ प्रदोषे दोषघ्नः संवेशाय विशा
पतिम्” रघुः । २ परकीयदोषघ्नाहमात्रे लि० । “अ-
ज्ञातदोषैर्दोषघ्नैः” भाषः ।

दोषघ्न लि० दोषिण भवः दोष+यत् दोषघ्नादेशः “त्रे चा-
भावकर्त्तव्योः” प्रकृतिवद्भावः । वाङ्मने “यच्छं दो-
षघ्नसंसाभ्याम्” क० १०।१६३।२

दोषघ्नय न० इत० । वातपित्तकफानां त्रिके राजनि० ।

दोषभेद पु० इत० । द्विषट्प्रकारे दोषभेदे च च सुष्ठुते लक्नो यथा

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

“द्विषट्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कति तत्रैकयो ज्ञेया द्विशो वाप्यथ वा त्रिशः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संशयच्छिन्नाहातपाः । प्रीतात्मा नृपशादूर्ध्वः सुश्रुतायाहृ तत्त्वतः । त्रयो दोषा घातवश्च पुरीषं मूलमेव च । देहं सञ्चारयन्त्येते ह्यव्यापद्वा रसैर्हितैः । पुरुषः भोज्यकलः प्राणश्चैकादशैव ये । रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं त्रिंशतिरेव च । शयञ्च पञ्च इत्याणां त्रिसप्तत्यधिकोचरम् । व्यासतः कीर्तितं तद्वि भिन्नदोषास्त्रयोर्युगाः । द्विषट्पिघा वदन्त्येते भूवि-
ष्टमिति निश्चयः । त्वयएव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः । त्रयोदशाधिकैकद्विषममध्योस्त्वयौस्त्रयः । पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः । क्षीणमध्याधि-
कक्षीणक्षीणद्वैक्षयापरैः । दादशैव समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषट्पिघा । भिन्नघातमलैर्दोषा यान्यसंख्येयतां पुनः । तस्मात्प्रसङ्गं संशय्य दोषभेदविकल्पनैः । रोगं विदित्वापचरेद्दोषभेदेऽर्थेऽप्येतिरैः । भिषक् कक्षां च करणं रसा दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्य-
मतोऽन्यथा” ।

दोषल त्रि० दोष+मत्वर्थे लच् । दोषयुक्ते “केदारं स धुर प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्ललसुद्विष्टं वि-
शेषाद्दोषलन्तु तत्” सुष्ठुतः । [अथ०१६।४६]

दोषस् स्त्री दुष-असुन् । रात्रौ “स्वस्वयोषसो दोषसश्च”

दोषा अव्य० दुष्यत्वत् दुष-भा० आधारे आ खरा० । रात्रा-
वित्यर्थे “दोषाऽपि नूनमहिमां गुरुरसौ किलेति” साचः
दोषापि रात्रावपीत्यर्थः । दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः
इति भाष्यप्रयोगात् असप्तम्यर्थेऽपि तस्य वृत्तता । ततः
अल् लट् च । दोषातन रात्रिभवे त्रि० “दोषातनं
बुधदृष्टस्यतियोगदृश्यः” रघुः । (अभ्रइन्दम्) अस्य
टाबन्तस्त्रीत्वमपि “घर्मकालदिवस इव क्षयितदोषः”
काद० । दोषाशब्दस्य टाबन्तत्वे एव गौणे ह्रस्वसम्भवः
अश्रयत्वे न तत्सम्भवः इति बोध्यम् । दोस्+भाणुरिति
स्त्रियां टाप् । रात्रौ स्त्री शब्दार्थे चि० ।

दोषाकर पु० दोषा रात्रौ करोऽस्य । षच्च् “बामित्वेव
विहितानपह्यत्वं दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं वि-
धत्ते” ज्यो०त० इत० । २दोषाणामाकरे च ।

दोषाक्ली शी स्त्री दोषां बाह्वं क्लिञ्चति क्लिञ्-अच् गौरां
लीष् । वनवर्चुरिकायां राजनि० ।

दोषाङ्गु पु० दोषाणां काव्यदोषाणामङ्गु इव निरासक-
त्वात् । चन्द्राबोकोक्ते काव्यदोषनिवारके काव्यघर्भभेदे
तद्वच्चर्चादि तत्रोक्तं यथा

“दोषमापतितं खान्ते प्रसरन्तं विशङ्क्यम् । निवारयति
यस्त्रेधा दोषाङ्गु शस्यन्ति तम् । दोषो गुणत्वं तस्यते दो-
षत्वं वा निरस्यति । भवन्नमथ वा दोषं नयत्यत्वाच्छता-
मसौ । सुखं चन्द्रप्रियं घत्ते श्वेतशम्भुकराङ्गुरैः । क्वं
चाखरसोद्देशे ग्रास्यत्वं गुणतां मतम् । तव दुग्धाखिस-
न्भूतेः कथं जाता कलङ्किता । कवीनां समयाद्विद्याविर्-
द्धोऽदोषतां मतः । दधार गौरी हृदये देवं हि सकरा-
ङ्कितम् । अत्र श्लेषोदयाच्चैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्” ।

दोषातिलक पु० दोषा रात्रेऽतिलक इव । प्रदीपे त्रिका०

दोषास्य पु० दोषा व्यास्यसिच प्रकटदोषिषाधनं वा यस्य ।
प्रदीपे शब्दच० । [रोगे शब्दच० ।

दोषिक त्रि० दोषः वातादिविकारः कारणतयास्त्वस्य ठन् ।

दोषिन् त्रि० दुष-णिनि । दोषयुक्ते शब्दल्यङ्गुमे दोष-
शब्दात् संख्यर्थे इति कल्पनं “नैकाचरात् कर्तो जातेः
सप्तम्याश्च न तौ स्यतौ” इत्यनुशासनविरुद्धम् (तौ इति
ठनौ) । सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोच-
कल्पनस्य काचित्कत्वम् भाष्यकृता व्यवस्थापितम् यथा
रसिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र ।

दोषैकदृग् त्रि० दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्मधा-
रये एकशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यादि पा० परनिपाते तत्पूर्व-
कात् दृशः क्विप् । खले अमरः । दोषे एकस्मिन् दृग्-
ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्तएव सति गत्य-
न्तरे व्यधिकरणवङ्गव्रीहैरसाधुत्वनियमात् ।

दोस् पु० न० दस्यतेऽनेन दस-डोसि अङ्गि चि० । बाहौ “नून-
मसद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः” रामा०लङ्का०
१२२ “दोषं तस्य तथा विधस्य भजते” मङ्गलनाथधृतवाक्यम्
“कङ्कदोषणी” इति महाभाष्यप्रयोगे अस्य क्लीवता
“तसुपाद्भवदुद्यस्य दन्विषं दोर्निशाचरः” रघुः । “दोर्द-
शब्देन शराः शरैररिगिरसो नापि भूमश्चलम्” सुवन्तुः ।
“दुहितरमनुकम्पगामस्त्रिरादाय दोष्याम्” कुमा० ।
अस्य भत्वे याजादौ तद्धिते च वा दोषञ्जादेशः । पुंसि
दोः दोषो दोषः क्लीवे दोः दोषन्वी दोषणी देङि शसादौ
तु देङि दोषाणि दोष्या दोषा दोषभ्यां दोष्याभित्यादि ।

दोह्य पु० दोषि दोषीपारे तिष्ठति स्या-क वा रोक्षीपः ।

१सेवके २क्रीडके च लिक्ता० उपचारात् ३क्रीडायाम्
४सेवायाञ्च लिक्ता० ५वाञ्छस्थिते लि० ।

दोह पु० दुह-भावे घञ् । १दोहने "दुग्धे ऽहौ सर्वाङ्गं का-
मान् यो वाचोदोहः" छा०८० "मेरी स्थिते दोग्वरि
दोहदत्ते" कृमा० "दोहावसाने पुनरेव दोम्ब्रीम्"
रघुः । आधारे घञ् । २दोहनपाले घञ्च० कर्मणि
घञ् । ३दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज्ज लि० दोहात् दोहवाञ्छाप्रवृत्ते जन-ड । १दोहन-
जाते २दुग्धे न० शब्दार्थकल्प० ।

दोहङ्किका स्त्री माताहतभेदे (दोहा) तद्वत्त्वादि अन्धोम०
घञ् यथा "माताहतयोदभक्तं यदि पूर्वं लघुकवि-
राभि । पठ पुनरेदादयक्तं दोहङ्किका द्विगुणेन"

दोहट्ट पु००० दोहमाकर्षं ददाति दा-क । १गर्भे २शाल-
वासान्ते ३गर्भिन्या अमिलान्ते च मे० । सुश्रुते तु दौ-
ह(ह)दमिति पठित्वा तदुपहृत्वां दोषादिकृत्तं यथा
"द्विहृदयान् नारीं दौह(ह)दिनीमाचक्षते । दौह(ह)द-
विमाननात् कुञ्जं कुञ्जं खञ्जं खञ्जं वामनं त्रिक्रताञ्जनासं
वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तस्यै
दापयेत् । लब्धदौ(ह) हृदा हि धीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं
जनयति" । भवन्ति चात्र "इन्द्रियार्थान्तु यान् यान् सा
भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गभीवापभयात्तान्तान्
भिषगाहृत्य दापयेत् । सा पाप्मदौ(ह) हृदा पुत्रं जनयेत्
गुणान्वितम् । अलब्धदौ(ह) हृदा गर्भे लभेदात्मनि वा
भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौह(ह)दे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्मान्तिस्त्रिंशत्सिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्-
दर्शने यस्या दौह(ह)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महा-
भागं कुमारं सा प्रसूयते । दुक्कलपट्टकौशेयभूषणादिषु
दौ(ह) हृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।
आश्रमे संयतात्मनं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रति-
मायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातानां
हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामासाऽशने पुत्रं सुषुप्तधौ-
रणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्वज्ञेशसहजम् ।
माहिषे दौ(ह) हृदाप्सूरं रक्षाञ्जं सोमसंयुतम् । वरा-
हसासात् खत्राञ्जं शूरं सङ्गनयेत् सुतम् । मागीहिक्रा-
लजङ्गाञ्जं वदा वनचरं सुतम् । श्मशानादिभ्यनसं
नित्यभीतं च तैस्त्रिणात् । अतोऽनुक्तेषु वा नारी
वर्णमध्याति दौ(ह) हृदम् । यरीराचारशीलैः सा

हमानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं
पुनर्भवेत् । यथा तथा देववोनाहो(ह) हृदं जनयेद्दृदि ।
यात्रायां दिग्भेदे दोषशान्त्यर्थे ४सेव्यपदाचै वचाह् स०चि०
"आच्छं तिचौदनं मत्स्यं पयसापि यथाक्रमम् । मत्स्य-
वेद्दोहदं दिश्रभासां पूर्वादिकां व्रजेत् । रसाद्यां पावसं
काञ्चीं शृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽशृतं तिवाञ्जं च
मत्स्येद्वारदोहदम् । पञ्चादितोऽर्कदत्तस्य तु चवारिचरिपिः
आच्छाहविष्यमपि हेमजलं तपूपम् । भुक्त्वा व्रजेदुचकमन्तु
च घेतुमूलं यावाक्षपायसगुहानस्यमक्षसङ्गान्" सु० चि०
अथ दिग्दोहदस्यतुष्टुमाह आच्छामिति । आच्छं दत्तं
पूर्वस्याम् । तिचौदनं तिचमिचौदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं
प्रसिद्धं पशुमायाम्, पयोदुग्धसत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं
दिश्यमपीददिग्भवं दोहदं मत्स्येसतः पूर्वादिभासां
जिनमभितानां दिशां व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः "आच्छं
तिचौदनं मत्स्यं पयः प्राक्प्रकृतिक्त्वात् । भुक्त्वाति येषः
नारदेन त्वन्यथोक्तं "हतासं तिचपिटासं कृत्याञ्जं
हतपायसम् । प्रानादिक्रमयो भुक्त्वा याति राजा जय-
त्यरीन्" । वसिष्ठेनापि "हतासं क्वरासं च मत्-
स्याञ्जं हतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वा याता
सिद्धिमवाप्नुयात्" इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथा-
देशाचारं वा व्यवस्था । अथ वारदोहदस्यतुष्टुमाह
रसाद्यामिति । रसाद्या शर्करादधिमरीचकपूर्वैसा
संहरा लोके शिखरिचौति प्रसिद्धा तां रविवारे ।
पायसकाञ्चौ पसिद्धे सोममत्स्यववारयोः । शृतं पक्वं
दुग्धं बुधे, शृतं पाक इति साधु । तत्रापि क्षीरहवि-
षोरेवेति वार्तिकात् प्रस्तुते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं
गुरुवारे । अशृतमपक्वं दुग्धं शुक्रे, तिवाञ्जं तिच-
मिचनोदनं शनौ । एतद्वारदोहदं रविवारदौ क्रमेण
भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः "मत्स्यिकां सहतपायसं
तथा काञ्जिकं शृतपयोऽदधि क्रमात् । क्षीरभाषमथ तत्
कथितं तिचौदनं वारदोहदविधिवृषैः श्रुतः "इति
वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्वापकविशेषो नाभ्यघावि
"मत्स्यिकां परमासं च काञ्जिकं च पयोदधि । क्षीरं
तिचौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमादिति" । मत्स्यिका
रसाला । "साद्रसाद्या तु मत्स्यिका" इत्यभिधानात् ।
गुरुस्तु विशेषमाह "सूर्यवारे हतं प्राश्रं चन्द्रवारे
पयससा । शुद्धमङ्गारके वारे बुधवारे तिचानपि ।
गुरुवारे दधि प्राश्रं शुक्रवारे अयानपि । सासान् भुक्त्वा

यनेवारे नृले नक्षत्रदोषभागिति । अथ तिथिदोहदं
 वसन्तिबकाच्छन्दसाह पचादित इति । पचादिः प्रति-
 पत्तयाः स्यप्लोमे पञ्चमी । प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु
 क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य
 दक्षविशेषस्य दक्षानि पञ्चानि । द्वितीयायां तच्छुद्धवारि-
 चाञ्चिततच्छुद्धजलम् । तृतीयायां सर्पिर्हतम् । चतुर्थ्यां
 न्नाद्या यवागूः । पञ्चम्यां हविष्यं रुद्रादि । षष्ठ्यां हे-
 मजलं प्रक्षाञ्चितसुवर्णजलम् । सप्तम्यामपूपम् । अष्टम्यां
 रुचकं बीजप्रफलम् । “फलपूरो बीजपूरो रुचको
 मातृसिद्धये” इत्यमरः । नवम्यामम्बु जलम् । दशम्यां
 घेतुमूलं स्त्रीमवीमूलं न तु दशमूलं घेतुमृदुपह-
 चात् । एकादश्यां वावाञ्चं यवविकारम् । द्वादश्यां
 पावपम् । त्रयोदश्यां गुडमिच्छुविकारं, चतुर्दश्या-
 मसृक्, रुधिरम् । पञ्चदश्यामन्नसुद्धानोदनमिच्छित-
 सुद्धान् । यदाह दृश्यतिः “अर्कपत्रं भवेद्यातः
 प्रथमाद्यान्तु भक्ष्यम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं
 तृतीयोदकम् । तृतीयायां तथा सर्पिर्ववागूः स्ना-
 ततः परम् । पञ्चम्यां तद्विषयं स्यात् षष्ठ्यां वा
 काञ्चनोदकम् । अष्टम्यां सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूर-
 कम् । नवम्यां तोयपानं स्याद्दशम्यान्तु ततःपरम् ।
 एकादश्यां यवानद्यात् द्वादश्यां पायसं पिबेत् । त्रयो-
 दश्यां गुडं वेद्यं रुधिरं स्यात्तदर्थे । सुद्धानं भवे-
 द्धोष्यं पञ्चदश्यां यियासतः । पञ्चयोश्चमयोरेवं यात्रा
 योगे विधिः स्मृतः” इति । देवस्य मनोहरेऽपि काचि-
 द्भेदः । यथा “अर्कदन्तच्छुद्धोदकसर्पिर्वि हविष्यदधि-
 सुवर्णपयः । तिष्ठवारिवीजपूरकमध्वान्धकमूलपिष्टिका-
 चापि । तिष्ठपिष्टकदम्बमूलानि शाकमथ शकटक्षपञ्चानि
 प्रतिपत्प्रश्रुतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोतीति” । ननु
 “आलभ्याचभ्य भक्ष्यान् वा स्नत्वा दद्यात् तान् व्रजेत् ।
 दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिरिति” शुद्धोः
 दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम् । विहितेषु पुन-
 र्नेक्ष्यतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम् । दोष-
 निवारणफलको हि दोहदस्तदभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 चञ्चते । दुष्टभादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किञ्चैसर्गिकस-
 तान्यत् अहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहचर्यादिर्नहान् दोषः
 सम्भावितोऽस्ति तदपारख्यत्वं दोहदाभिधानं सार्थकम्
 एवं सर्ववर्षानामपि पारिचयश्चैव विस्मृतारक्रूर-
 ग्रहसाहचर्यादिमहादोषनिवारणाय दोहदोहः सार्थ-

क्याश्च । एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिण्यादि-
 दोषनाशार्थम् । “सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” इत्ये-
 तद्दोषनिवारणार्थं च । तद्दोषाभिधानं च रत्नमाहा-
 याम् । “आद्यासतसः क्रियपूर्वकाद्यां मेघासुवर्णादिह
 वृद्धमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशे-
 रशुभा तिथिः स्यात्” इति । एवं वारदोहदोहद्विरपि
 वक्रियहवारान्तरादिदोषहास्या सार्थिका दिग्दोहोक्रि-
 रपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहास्या सार्-
 थिका पी०धा०
 तत्र गर्भे “सुदक्षिणा दोहदक्षिणं दधौ” रघुः । अभिजाते
 “उदकक्रीडादोहदागतानाम्” काद० गर्भस्थभिजाते
 “प्रजावती दोहदश्विनी ते” रघुः ५५प्रभोद्भनौषधे च
 “कुसुमं कृतदोहदस्तथा यदभोकोऽयस्यदीरविष्कति”
 रघुः “काञ्चलान्धोवदनपरिदादोहदक्षिणासाः” मेघः
 अथोक्तवृत्तयोः स्त्रीपदताडनगण्डूषणदिरे दोहद-
 धिति प्रसिद्धिः । “स्त्रीणां अश्यात् प्रियकुर्विकसति
 वृत्तः शीघ्रमच्छूषसेकात् पादाघातादशोकसिद्धक-
 कुशवकौ वीक्षणादिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्
 पटुदृष्टदृष्टनात् चम्पको वृक्षवातात् शूतो गीतासुमेरुर्वि-
 कसति च पुरोनर्तनात् कर्णिकारः” मत्स्य० धृतवाक्याम्
 दोहदलक्षणं न० दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्न । १यस्य
 सन्धौ ६त० । २गर्भलक्षणे च ।
 दोहदवती स्त्री दोहद+अक्षयं मत्स्य मस्य वः । इत्य-
 विशेषाभिज्ञापवत्यां गर्भिण्याम् अमरः । दोहदाभिता-
 प्यत्न हेमच० ।
 दोहनं न० दुह-भावे ल्युट् । १अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य बहि-
 र्निःसारणरूपे व्यापारे (दोहोया) करणे ल्युट् स्त्रीप् ।
 २दोहनसाधनपात्रासु शब्दरत्ना०
 दोहल ५० दोहसार्थं जाति स्पृच्छति वा-क । १रक्षायां
 २दोहदशब्दार्थं च शब्दार्थकल्प० । “अशोक ! यदि सद्यश्च
 सकुलेनं सम्पत्स्यसे सुधा वृक्षसि दोहसं लक्षितकामिषा-
 धारणम्” मातृविका० ततः अक्षयं मत्स्य मस्य वः ।
 स्त्रीप् दोहसवती १दोहदवत्यां स्त्रियां शब्दार्थवि० ।
 २अशोकदक्षे स्त्री राजनि० गौरा० स्त्रीप् दोहवी ।
 दोहसु ५० दुह-भावे असुन् । दोदने प्रचारणे “दृषा लक्ष्मे
 समूहे दोहसा दिवः” ऋ० १०११११ “दोहसा दोहनेन” भा०
 दोहसे अव्य० दुह-तमर्थे “सेसेनऽसेन” इत्यादि घा० १।४।८
 स्र० तमर्थे असेन् । दोह्यु नित्यर्थे “मत्तं चन्दोहसे”

६।६६। 'मत्तु न येषु दोहसे' ६।६६।५
 "दोहसे कामान् दोग्धुम्" भाष्यम् ।

दोहा स्त्री मातावृत्तभेदे "मट्टकत्रहरगौ त्रिकलमपि विषम-
 पदे विनिघेहि । समपादान्ते चैकलमिति दोहाभव"
 घेहि" तद्वक्ष्यम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहमपनयति स्त्रिःसरखेन अप+नी-अच् ।
 दोहित त्रि-दोह+तार० इत् । सञ्जातदोहे [डोप् ।
 दोहिन त्रि० दुह-शीलार्थे घिनुष् । दोहनशीले स्त्रियां
 दोहीयस् त्रि० दोग्धु+अतिशयने "तुम्बन्दसि" इयसुन्
 ढणोबोपः । अतिशयेन दोग्धरि । स्त्रियां डोप् दो-
 हीयसी एवं इष्टन् दोहिट तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।
 शब्दकल्पद्रुमे अथ दोहिन्यब्दप्रकृतिकत्वकल्पनं प्रामा-
 दिकमेव ।

दोह्य त्रि० दुह-कर्मणि वा ग्यत् । १दोहनीये २दुग्धे ३धे-
 न्वादौ स्त्री । "ईडवन्धर्गसदुहां ग्यतः" पा० अस्याद्युदा-
 चता । "बीजायोबाह्यारल स्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्"
 याज्ञ० । [त्रि० ।

दोःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले
 दौकूल पु० इकूलेन परिदृश्यो रथः अण् । इकूलेन परिदृते
 रथे अमरः प्रथो० दौगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौर्गह पु० अथो निरु० ।

दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा षण् । १दूतकर्षिण २तद्भावे
 च "हनूमदाद्यौर्यशसा मया पुनर्द्विषां ह्येदौत्यपथः
 सितीकृतः" नैष० "दौघं तन्कृतं चोरे विप्रहे जनमे-
 जय !" हरिवं० १७४अ० "मगवन् अयतां वाक्यं दौ-
 त्येनाहमिहागता" हरिवं० १७७अ० ।

दौरात्म्य न० दुष्ट आत्मा यत्रः धृतिः बुद्धिः स्वभावः
 शरीरं वा यस्य तस्य भावः षण् । निन्दितयत्रादौ
 "दौरात्मप्राज्ञाचसक्तां तु नात्व्याः अद्भुः प्रजाः" रघुः ।

दौर्ग न० दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दु-
 र्गासम्बन्धिनि च "आवयो दौर्गेनवमी दूर्वां चैव ऊता-
 शनी । पूर्वविद्धय कर्तव्या शिवरात्रिर्वेदिनम्" कालमा०
 धृतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः षण् । १दारिद्र्ये २दुःखित्वे
 च "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं भन्नित्तादिकत्" वा०द०
 "भर्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्रतः"
 भा० स० ५अ० ।

दौर्गम्य न० दुष्टो गन्धोऽस्य ततो भावे षण् । दुष्टगन्ध-

योगे । "बधु तृणाहरं वज्रक्रे ददौर्गन्धनाशनम्"
 सुश्रुतः । गाले दौर्गन्धकारणञ्च अगुभारते उक्तं तच्च
 १७६३ष्ट० दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गस्थापत्यम् शिवा० अण् । १दुर्गहस्यैरपत्ये
 पुरुकृत्ये अथो "सप्त अषयो दौर्गहे बध्यमाने" ६।४।४२
 २। "पुरुकृत्यस्य महिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते । पत्न्या-
 वराजकं दद्याद्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया" भा० धृतवाक्यम्
 ३अथो निरु० दौर्गह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्ग्रह पु० दुःखेन यज्ञो यज्ञस्य अथस्य, तस्याध्वो वागः
 अण् । अथमेधे "तेन ह्य पुरुकृत्यो दौर्ग्रहेष्वेजे" शत०
 ब्रा० ११।५।४५ । दौर्ग्रहेष्वानेन संहतेन ऋतुना
 अथमेधेनेजे इत्यर्थः" भा० ।

दौर्गायण पु० दुर्गस्थापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्थापत्ये
 दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः षण् । दुर्जनत्वे "तदिदं सम
 दौर्जन्यं वालिशस्य महीयति" भाग० ६।६८।५२

दौर्बल्य न० दुर्बलस्य भावः षण् । दुर्बलत्वे "अनादियस्य
 चादानात् आदियस्य च वर्जनात् । दौर्बल्यं ख्यायते
 राघः" मनुः "पपात भूमौ दौर्बल्यात्" भा० शा०
 ५।२श्लो० ।

दौर्भागिन्य पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ठक् इन्ङ्
 च हृद्भगेत्यादिना द्विपदवृद्धिः । दुर्भगाया अपत्ये ।

दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भगस्य वा भावः षण् द्विपद-
 वृद्धिः । दुर्भाग्यान्वितत्वे "भुक्त्वा पितृवृद्धे नारी भुङ्क्ते
 स्वामिन्दे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति
 कुलदेवताः" इति ज्योति०त० "यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं
 शीमन्नेषु च सूर्धनि । ललाटे कर्णयोरच्छोरापसदृशन्तु
 सर्वदा" याज्ञ० "अद्य कैकेयि ! दौर्भाग्यं राज्ञा ते स्व्या-
 पितं सद्यत्" भा०व० २७६अ०तत्कारणञ्च अगुभारतोक्तम्
 १७६३ष्ट०दर्शितम् । [स्वातृत्वे ।

दौर्ध्वात् न० दुष्टोन्माता तस्य भावः युवा० अण् । दुष्ट-
 दौर्मेनस्य न० दुष्टं मनोऽस्य तस्य भावः षण् । खेदादि-
 निमित्ते चित्तस्य दौस्थ्ये दुष्टमनोयुक्तत्वे "तेषां कते मे
 निश्वासो दौर्भनस्यञ्च जायते" देवीमा० "हृतस्रुतिः
 प्रोषितदौर्भनस्यम्" वृ०सं० ७८अ० ।

दौर्वासस न० दुर्वासवा प्रोक्तम् अण् । शिवधर्मस्यै लप-
 पुराणभेदे लपपुराणशब्दे दृश्यम् । [निदि० ।

दौर्वीण्य न० दूर्वायाः इदम् अण् । १दूर्वीरसे २इदमर्थं च
 दौर्वीत्य न० दुष्टं स्वबनोच्छलनादि व्रतं यस्य तस्य भावः

धृज् । इष्टव्रतत्वे “भित्तं सौत्रत्वेन इत्तं दौर्घत्वेन”
यजु०१६।६

दौर्घ (ह)द न० दुर्घदो भावः अण् वा न द्विपदद्विः ।
दोहद+स्वार्थे अण् वा । इच्छादौ दोहदयन्दाथे
दोहदयन्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

दौर्घाद् न० इहदो भावः युवा० अण् द्विपदद्विः । शतृत्वे
दौर्घदय न० दुर्घदयस्य दुष्टद्वययुक्तस्य भावः युवा० अण्
न द्विपदद्विः । दुष्टचित्तत्वे । [कष्कमे हेमच० ।

दौर्घेय पु० इवेरपत्यम् “इतस्मानिजः” पा० ढक् । दुवेरपत्ये
दौर्घि पु० इल्म+अपत्ये इज् । इन्द्रे शब्दार्थकल्पः ।

दौवारिक पु० द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० व्याभ्यां प्राक् ऐच् ।
इद्वारनियुक्ते इद्वारपाले इप्रतीहार्यां स्त्री डीप् ।
“दौवारिकी देवस्वरूपमेव” रघुः “प्रविश्य दौवा-
रिकः” यजु० । दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा
“प्रांशुः सुरूपोदक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तपाहश्च
सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते” । औशनसनीतिशास्त्रपरि-
शिष्टे तु अन्यथोक्तं यथा

“शस्त्रास्त्रकुशको यस्तु दृढाङ्गश्च निरालसः । यथायोग्यं
समाह्वयात् स ज्ञेयः प्रतिहारकः” । “द्विजिताकारतत्त्वज्ञो
बलवान् प्रियदर्शनः । अग्रमादौ समो दक्षः स प्रती-
हार उच्यते” चाणक्यः । इ०सं०उक्ते २एकाशीतिपदस्थे
वास्तुदेवभेदे च “पितृदौवारिकसुषोवकुसुमदन्ताम्बुपल-
सराः” ।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्त्वत्तराजादिषु ब०व० । “दौवा-
लिकाः सागरकाः पत्नीणां शैशिरास्तथा । कर्णप्रावर-
णाश्चैव बहवस्त्वत्र भारत ! । तत्रस्था द्वारपालैस्ते
प्रोच्यन्ते राजशासनात् । जतकात्वाः सुवचयस्ततो द्वार-
मवाप्स्यथ” भा०सं०५।१०० ।

दौषर्मत्र न० दुश्कर्माथो भावः धृज् । स्वभावतोऽनाद्यत
मेदत्वे “ब्रह्महा अयरोगित्वं दौषर्म्यं” गुरुतल्पगः” मनुः ।

दौष्क लि० दोषा चरति “दोष एषसंख्यानम्” वार्त्ति० ठण्
“दणः षः” पा० षत्वम् । वाङ्म्यां चारिणि ।

दौष्कल दुष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थे अण् । दुष्टकुलयुक्ते
“न दुर्जने दौष्कुलो वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः” भा०शा०
३६०० ।

दौष्कुलेय पु० दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवे वा “दुष्कुलाड्ढक्”
पा० षष्ठे ढक् । दुष्कुलजाते “कुलेजाताश्च क्लिश्यन्ते
दौष्कुलेयवशात्तगाः” भा०व० १६१०० ।

दौष्कुल्य लि० दुष्कुल+स्वार्थे णत्व् । दुष्टकुलयुक्ते “दौ-
ष्कुल्या व्याधिवद्भवाः दुरात्मानोऽप्रतापिनः” भा०व०
१८२ अ० ।

दौष्टव न० दुष्टोः अविनीतस्य भावः उह्वा०अण् । अविनीतत्वे
दौष्पु रुथ्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थे वा ब्राह्मणा०
धृज् । इदृष्टे पुरुषे २तङ्गावे च ।

दौष्मन्त(न्ति) पु० दुष्मन्तस्यापत्यम् शिवा० अण् इज् वा ।
दुष्मन्तपस्यापत्ये भरते “दौष्मन्तं भरतं चापि स्मृतं
सृष्टय ! शुश्रुमः” भा०श्रौ०६७अ० । “भरतश्चैव दौष्मन्तिं
स्मृतं सृष्टय ! शुश्रुमः” भा०शा०२६अ० । अस्य विशर्गम-
ध्याता मन्मूल्यापि “तेन हैतेन भरतो दौःशन्तिरीजे”
शत०त्रा० ११।५।४८ अत्र प्रथो०मस्य चोप इति बोध्यम्
यमध्ये दौष्मन्तिरित्यप्यत्र “रूपौदार्यं शुश्रोमेतं दौष्मन्तिं
जनमेजय !” भा०श्रौ०७४अ० ।

दौष्मन्त्य लि० दुष्मन्तस्यायम् शय् । दुष्मन्तसम्बन्धिनि “सत्य-
वत्यचिन्तयन्ता दौष्मन्त्यो वंश उक्तेदं व्रजेदिति” भा०
श्रौ० ६५अ० । [भात्रे ।

दौस्त न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० अण् । दुष्टस्त्रिया
दौष्टिक दोहं नित्यमर्हति ठञ् । नित्यं दोहाहं

दौहित्र पुंस्त्री० इहित्रपत्यम् विदा० अण् । इहित्रपत्ये
स्त्रियां डीप् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषे नास्ति
कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः”
मनुः “दौहित्रोऽपि सृष्टत्वेन” मनारयति पौत्रवत् ।
मनुः । २खड्गादौ न० । “दौहित्रं खड्गमित्याह-
रपत्यं दुहितृस्त्रिणाः । कपिलायाद्यतं चैव दौहित्र-
मिति चोच्यते” मार्कण्डेयपु० “त्रीणि आङ्गे प्रशस्तानि
दौहित्रं कुतपस्त्रिणाः” तत्रैव । “त्रीणि आङ्गे पवि-
त्राणि दौहित्रः कुतपस्त्रिणाः । व्रतस्यमपि दौहित्रं
आङ्गे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन् महीम्” मनुः “कुतपं नेपालकम्बलम्” इति
कुङ्कुमभट्टः । “ब्राह्मणविवाहेनोढायाः कन्याया पुत्रो-
त्पत्तिं विना तदुष्टहभोजने दोषोऽभिहितः” वङ्गिपु० ।

“कन्यायां व्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते । अथ सु-
ञ्जीत यो भोज्यात् भुङ्क्ता स नरकं व्रजेत् । अप्रजायाश्च
कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन । दौहित्रस्य सुखं
दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि । महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति
ते नरकाद्भयम् । तीर्थस्नं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्ग-
मवाप्स्यसि । दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

सटा । यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्याय कल्पते”
दोहित्रायण पुंस्त्री० इहितरपत्यं युवा विदा० अजि
कजनत्वात् यूनि हरिता० फक् । इहितर्यून्यत्वे ।
दुविद्यवी स्त्री दिवसे निर० ।

द्यावात्तमा स्त्री द्वि०वा० द्यौश् क्षमा च दिवो द्यावादेशः ।
स्वर्गपृथिव्योः हेमच० । एवं द्यावापृथिवीद्यावाभूमि
शब्दावपि तत्रार्थे द्वि०वा० “द्यावापृथिवीयम्” शत०ब्रा०
११५२ द्यावापृथिव्योरिटम् वैश्वदेवं तत्त्वम्बन्ध इत्यर्थः ।
“द्यावापृथिवी इह ज्यैष्ठे” शत०१३५।१।११ “अभिस्वात्
एकवचनानता । “द्यावाभूमी जनयन् देव एक आसो वि-
श्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” अन्मानचिन्तामणिपुस्तकतः ।
द्यु अभिषर्षणे अदा०पर०सक०अनिट् । द्यौति अद्यौषीत् ।
इत्याव । “गुहाया निरगात् बाहो षिंहो ऋगमिव
द्युवन्” भट्टिः ।

द्यु न० दिव-एन् किञ्च वा०वलोपश्च । इदिने = गगने इक्षणे
च विश्वः ष्यन्तौ पु० भेटि० ।

द्युत्त्र त्रि० दिवि द्युनि क्षयति क्षि-निवासे ड । इक्षर्गलोक-
वासिनि त्रिका० “द्युचो राजा गिरामाक्षतोतिः”
ऋ०६।०।४।१ “द्युचो द्युलोक निवासी” भा० २दीप्प्रियुक्ते
च “द्युत्त्रमर्यमणं भगम्” ऋ०१।३६।६ “द्युत्त्रं दीप्प्रि-
मन्म्” भा० ।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम-ड ।
इकिंश्चि राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
आकाशगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

द्युगण्य पु० द्युनां दिवां वा दिनानां गणः । अर्हाणां मध्य-
गतिसाधनाङ्गे दिनहन्दे अर्हण्यशब्दे ५७७ घ०तदान-
यनादि दृश्यम् । “रविदिनान्मताधिकमासकैः कर्तद्दिनेः
सहितो द्युगणो विद्योः” सि०शि० ।

द्युगत् न० द्यु + गम-क्विप् । शीघ्रे निर० “अतस्त्वा गीभि-
द्युगदिन्द्र !” ऋ० ८।८६।४

द्युचर त्रि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर-ड ।
इमहे २मक्षिष् च “द्यौश्चात् तदा राजन् ! द्युचराश्च
सहस्रयः” हरिवं० १३२च० ।

द्युज्या स्त्री इत० । द्युहत्तस्याहोपातहत्तस्य द्युरूपायां ज्या-
याम् । “क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे कृत्वा ततोत्क्रम-
ज्यया । हीना त्रिज्या दिनव्यासद्वयं तद्वर्जितोत्तरम्”
सं०शि० “अतक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे अपि प्रसाध्य
तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना, दिनव्या-

सद्वमहोरातहत्तस्य व्यासार्धं द्युज्ये दोत्यर्थः” रङ्ग० ।
“क्रान्तिज्या भुजः त्रिज्या कर्णसद्वमहोरात-
हत्तस्यार्धं सैव द्युज्या” सि०शि० व्याख्यायां प्रमिता० ।

द्युत दीप्तौ भा०अक०आत्म०सेट् । द्योतते ख्दिपत्वात् षडि-
प०अद्युतत् अद्योतिट । दियुते । द्योतनः “अद्युतचन्द्र-
माभ्रशम्” भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थबुद्धे
द्योतने । “अद्योतिट सभावेद्यानसौ नरशिखिलयी”
साधः । “विदुद्युते बाह्वजातवेदसाम्” साधः २शोभायाञ्च
“मद्भैरनन्वीतबधूसुखद्युतः” साधः षष्चि द्योतयति
प्रकाशने व्यञ्जनादृत्त्या बोधने च द्योत्यार्थः अङ्गुष्ठे
द्युत् पु०द्युत-क्विप् । इकिरश्चे हेमच० । २द्योतमाने त्रि० “अ
हि द्युता विद्युता वेति साम” ऋ०१०।६।२ । “द्युता
द्योतमानेन” भा० ।

द्युत त्रि० द्युत-क । द्योतमाने सद्वचरति क्विप् द्युनति
अद्युतीत् । “द्युनद्यामानं दृष्टोत्तेन” ऋ०५।८।१

द्युतान त्रि० द्युत-शानच् वेदे गणव्यत्ययात् गणोलुक् ।
द्योतनशीले “द्युतानस्त्वा सारतो मिनोत्” यजु० ५।२०
“द्युतानः दीप्यमानः” वेददी० ।

द्युति स्त्री द्युत-रन् । इदीप्तौ २शोभायाम् “सुवर्षपङ्कद्यु-
तिरिङ्गताङ्गुलिः” रङ्गुः । “रूपयौवनलालित्य भोग्यादौ-
रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिसंज्ञया-
प्यायिता द्युतिः । कान्तरेवातिविक्षीर्णा दीप्प्रित्य-
भिधीयते” सा०द० तत्सामान्यावान्तरभेदकथनेन स्त्रीयां
सात्त्विकालङ्कारतया उक्ते इत्यर्थे । “देहजा कान्ति-
द्युतिरित्याचार्या मन्थने ।

द्युतित न०द्युत-भावे क्त वा न गुणः । इदीप्तौ पञ्चे गुणः
द्योतितमप्यत्र । २कर्तरि क्त । २दीप्प्रियुते त्रि० ।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतं कान्तिं धारयति अन्भूतगुणार्थे
ष्ट-अच् । विष्णौ “तेजो हृषो द्युतिधरः” विष्णुसं०
“द्युतिमङ्गलतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः” भा०
“ओजस्तेजो द्युतिधरः” विष्णुसं०नामान्तरं तद्व्युत्पत्ति-
भाष्येऽन्वया दर्शिता यथा “ज्ञानचक्षुषां दीप्तिं धार-
यन् द्युतिधरः” इति । तेनोभयविधयोगार्थवत्त्वात् तस्य
नामद्वयमित्यपौनरुक्तम् ।

द्युतिमत् त्रि० द्युतिः प्रशंसायामस्यर्थे भद्रप् । इप्रशस्तकान्ति-
युक्ते “यस्योतिहासो द्युतिमान्” भा०आ०६।६च० “द्युति-
मतां निकरेण महास्रनाम्” किरा० । स्त्रियां ङीप् ।
सायम्ब वस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० । तदुपक्रमे “ज्योति-

ज्ञानं द्युतिमान् इत्यः स्वर्णापुत्र एव च हरिवं०७अ०।
 मेरुसावर्धमन्वलेरे शसुप्रभिभेदे च । तदुपक्रमे “व्योति-
 ज्ञानं भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गरास्तथा” तत्रैवाध्याये ।
 मद्राज षष्ठ्यभेदे “सहृदोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां
 नामोपवेमे मद्राजस्य द्युतिमतोद्दिहतरम्” भा०शा०
 ८५अ०। ५शास्त्रदेश्यभेदे च “नाम्ना च द्युतिमान्नाम
 शास्त्रराजः प्रतापवान्” भा०शा०२३४अ० । इमदिराश्व-
 षष्ठ्यपुत्रे च “मदिराश्वस्य पुत्रोऽभूत् द्युतिमान्नाम पा-
 र्थिवः । पुत्रोऽद्युतिमतस्त्राशीद्राजा परमधार्मिकः”
 भा०अनु० २४अ०।

द्युतिला स्त्री द्युतिं वाति स्त्रा-क । शौचभिभेदे रत्नमाला
 द्युधुनि स्त्री इत०। स्वर्गनद्यां गङ्गायाम् “सिद्धैर्दुतो द्युधुनि
 पातयिषस्वनासु” भाग०श०२३।२७ द्युनद्यादयोऽप्यत्र ।
 द्युन न० उम्नावधिके सप्तमस्याने “द्युनं द्यूनं तथास्त्राख्यं
 षट्कोशं रिपुमन्दिरम्” ष्ठी०त०।

द्युनिवास पु० दिवि द्युनि वा निवासोऽस्य । देवे “शोका-
 ग्निनाऽगात् द्युनिवासमयम्” भट्टिः । [हृत्ते च ।
 द्युपति पु० इत० । इन्द्रे हेमच० । दिनपतौ सूर्ये श्यर्क-
 द्युम लि० द्यु+अस्यर्थे म । दिनादिविशिष्टे [हृत्ते च ।
 द्युमणि पु०दिवः स्वर्गस्य सञ्चारिव । इत्यर्थे अमरः । श्यर्क-
 द्युमत्सेन पु० शास्त्रमहीपतिभेदे सत्यवतः पितरि “द्युम-
 त्सेनसुतं वीरं सत्यवतमनिन्दता” भा०वि०००अ०।

“सासीच्छालेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः । द्यु-
 षत्सेन इति ख्यातः पश्चाद्वाग्वो बभूव ह । विनष्ट
 चक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । साभीष्येन गतं राज्यं
 क्षिप्रे ऽस्मिन् पूर्ववैरिणा । स बालवत्पुत्रा साङ्गं भार्यया
 महितोवनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेमे सहा-
 व्रतः । तस्य पुत्रः पुरे जातः संदृष्टश्च तपोवने । सत्यवा-
 ननुक्षुपो मे भर्तेति मनसा हनः” भा०व०२८१अ०सावि-
 त्प्रुक्तिः ।

द्युमत् लि० द्यौः कान्तिरस्यास्ति दिव्-मत्तुप् दिव उच्यम् ।
 कान्तियुक्ते “यीतिहोत्रं त्वा कवे ! द्युमन्तम्” यजु०
 २।४ “द्युमन्तसा सुप्रतीकस्य सुनोः” २७।११

द्युमद्भान न० साममानभेदे ।

द्युमयी स्त्री विश्वकर्मकन्यायां सूर्यभार्यायाम् “स्वरेषु-
 द्युमयी त्वाङ्गी प्रिये चैते विभायसोः” त्रिका० ।

द्युम्न न० दिवं दीप्तिं मनति स्त्रा-क । इवने अमरः ।
 २बवे निघण्टुः । प्रद्युम्नः ।

द्युलोक पु० द्यौरैव लोकः दिव उच्यम् । स्वर्गलोके
 द्युवन् पु० द्यु-कनिन् उवङ् । सूर्ये उज्ज्वल० ।
 द्युम(स)द् पु० दिवि सीदति सद-किप् पूर्वपदात् कन्दश्चि
 षत्वम् लोकेऽपत्वम् । इदेवे २पहे च “मनःसु वेपां
 द्युसदां न्यधीयत” माघः ।

द्यु लि० दिव्यति दिव-किप् ऊठ् । देवके अच्यद्यूः ।

द्युत न० दिव-भावे क्त ऊठ् अङ् चर्त् । इदेवने क्रोडाभेदे
 श्विवाटपदभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीर०भि० निरूपितम्

“अक्षवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पश्व-

क्रोडा वयोभिश्च पदन्द्यूतसमाह्वयमिति” नारदः ।

अक्षाः पाशाः । वधश्चर्मपट्टिका । शलाका दनादिमथ्यो

दीर्घचतुरक्षाः । आद्यपहण्याचतुरङ्गादिक्रीडासाधनं

करिस्तुरगादिकं मृद्घते । तैरप्राग्भिभ्यर्षी पश्व-

पूर्विका क्रीडा । तथा वयोभिः पश्चिभिः पाराव-

तादिभिः चशब्दान्नाक्रमेणादिभिश्च प्राग्भिभ्यर्षी पश्व

पूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमन्द्यूतसमा-

ह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतश्च समाह्वयश्च

द्युतसमाह्वयम् । अतएव मनुः । “अप्राग्भिभ्यर्षत्-

क्रियते तल्लोके द्यूतकृत्येन । प्राग्भिभिः क्रियमाश्वस्तु

स विज्ञेयः समाह्वयः” इति । तत्र सभिकं प्रत्याह

नारदः “सभिकः कारयेद्द्यूतन्द्येयं दद्याच्च तत्-

कृतम् । द्युकन्तु गतं दृष्टिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता ।

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम् । प्रका-

शन्द्वेनं कुथ्योदेवं दोषो न विद्यत” इति । तस्य दृष्टि-

माह याज्ञवल्क्यः “ग्लहे शतिकदृष्टेस्तु सभिकः पञ्चकं

गतम् । मृह्णीयाद्द्यूतं कितयादितरादृशकं गतमिति” ।

परस्परं सम्प्रतपन्त्या कितवः परिकल्पितः पञ्चो ग्लह-

स्तत्र ग्लहे तटान्त्रया गतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा

दृष्टियस्यासौ शतिकदृष्टिस्तस्यान्वितवात्पञ्चकं गतं जितस्य

ग्लहस्यादृष्ट्यर्थं विंशतितमं भामं मृह्णीयादित्यर्थः ।

पञ्चकं गतं पञ्चपञ्चाशत्यो यस्मिन् गते तस्यञ्चकं “तदस्मिन्

दृष्टोति” पा०कन् । सभापतिस्तु कल्पिताद्यादिनिश्चिन्नक्री-

डोपकरश्चस्तदुपचितद्वयोपजायो इतरस्याटपूर्वशतवड्डेः

कितवादृशकं गतञ्जितस्य दशमभागं मृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं कृप्रदृष्टेः सभिकस्य यत्कृतं तदाह स एव

“स सत्यरूपान्वितो दद्यात् राज्ञे भामं यथाकृतम् ।

जितमदुप्याहयेज्ज्वले दद्यात्सत्यं वचः क्षमीति” । यः

कृप्रदृष्टिद्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्योरचित-

क्षत्रे राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं
द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेते जयिने
दद्यात् । तथा क्षत्री भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्वासायं
सखं वचो वदेदित्यर्थः । नारदोऽपि “सभिकः कारयेत्
द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति” इहस्पतिरपि “सभिको
प्राहकस्तत्र दद्याज्जेते नृपाय वेति” द्यूतपराजितकित-
वानां बन्धनादिभ्यः पण्यप्राहको भवेत् । पण्यग्रहणात्
प्रागेव सखीयं द्रव्यं जेते नृपाय च यथाभागं सभिको
दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः “जेतुर्दद्यात् सखं
द्रव्यं जितं प्राज्ञं त्रिपक्षिकम् । सदो वा कितवेनेव
सभिकान्तु न संशयः” इति । त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा
सामर्थ्यमा त्रिपक्षात्काचो देय इति दर्शितमिति स्पृति-
चन्द्रिकायाम् । यदा तु जेते जितं द्रव्यं सभिको
दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे घूर्त्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति” प्रसिद्धे
अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जित
पण्ये जेते न दापयेदित्यर्थः । प्राण्यद्यूते प्राण्यिनां जय-
पराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह इहस्पतिः “इन्वयुद्धेन
यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् । तत्स्वामिना पण्यो देवो
यस्त्वत्परिकल्पितः” इति । पण्यपरिकल्पनं कृताकृत-
मित्याह नारदः “परिहासकतं यच्च यज्ञाप्यविदितं
नृपे । तत्रापि नाप्रयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति” ।
काव्यत इति कामः पण्यः । अत्र जयपराजयविप्रति-
पत्तौ निर्णयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः “द्रष्टारो व्यव-
हाराणां साक्षिणश्च त एव हीति” । द्यूतव्यवहाराणां
द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोज्यव्या राज्ञा ।
न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः न
तत्र स्त्रीबालवृद्धकृतवेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्ती-
त्यर्थः । विष्णुरपि “कितवेवैव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं
प्रति । य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषान्तु साक्षिणः” इति ।
साक्षिणां परस्परविरोधे आह इहस्पतिः “उभयोरपि
सन्दिग्धे कितवाः स्युः परीक्षकाः । यदा विद्वेक्षिणस्ते
तदा राजा विचारयेदिति” अनियुक्तद्यूतकारिणो
दण्डमाह नारदः “अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं
कुर्वीति मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयञ्चैव
सोऽर्हतीति” । ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह

याज्ञवल्क्यः “राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाक्षोपधि
देविनः” इति । कूटैरक्षादिभिः उपधिना सणिमन्त्रादिना
मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् स्वपदादिनाऽऽह्वयित्वा
राजा स्वराष्ट्राच्चर्वांसयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह
नारदः “कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासञ्च स ह्येषां विनयः स्मृतः” इति ।
दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “द्यूते कूटाक्षदेविनां कर-
च्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः” इति । यानि तु
द्रूतनिषेधकानि मनुवचनानि “द्रूतं समाह्वयञ्चैव
यः कुर्यात्कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा
शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतन्नास्कर्यं यद्देवन
समाह्वयौ । तयोर्द्वित्यं प्रतीवाते नृपतिर्यत्नवान्
भवेत् । द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राज्ये निवारयेत्”
इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्ष
सभिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव इहस्पतिः
“द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अथ्यतुज्ञा-
तमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं
तस्करज्ञानहेतुकम्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “द्रूत-
मेकसखं कार्यं तस्करज्ञानकारणादिति” राज्ञा द्यूतम्
एकं सखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजा-
ध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञान-
कारणात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्करज्ञानरूपं प्रयो-
जनं पर्यालोच्येत्यर्थः । प्रायश्चौर्योर्जितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकसखं कार्यं मित्याशयः”
द्यूतकार ति० द्यूतं करोति क-ट । (जुयारी) द्यूतकारको
शब्दः ।

द्यूतकार ति० द्यूतं करोति क-अण् कारयति कारि-अण्
वा । १ द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २ सभिके च अमरः
सार्थं क । कारि एवुल् वा । द्यूतकारक तत्रार्थे ति० ।

द्यूतकृत् ति० द्यूतं करोति क-क्लिप् । द्यूतकरे त्रिका० ।
द्यूतपूर्णिमा स्त्री द्यूतार्था पूर्णिमा । कोजागरपूर्णिमाया
माश्विनपूर्णिमायां त्रिका० कोजागरशब्दे तत्र द्यूत-
विधानसूक्तम् । द्यूतपूर्णिमासौ तत्रार्थे ।

द्यूतप्रतिपद(दा) द्यूतार्था प्रतिपदु वा टाप् । कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति०त० यथा ब्रह्म०५०
“शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं
लेभे च पार्यती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

सुखोषिता । तस्मात् द्यूतं प्रकृत्तं प्रभाते तत्र मा-
नवैः” । “द्यूतप्रतिपदा नाम तत्र भावी महोत्सवः”
ति०त० धृतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । [त्रिका० ।

द्यूतवीज न० द्यूतस्य वीजं साधनम् । कपर्दके (कडि)
द्यूतवृत्ति पु० द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य । समिके तस्य यथा
द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् “मित्तभुक् द्यू-
तवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्यैव” मनुना तस्य ह्यव्यक्यदाना-
ऽयोग्यतोक्ता ।

द्यून न० लम्नात् सप्रमस्थाने द्युनशब्दे दृश्यम् “द्यूनजन्म-
रिपुलाभश्चक्रिगश्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तथा” ज्यो०त०

द्यौ न्यक्तरणे आ०सक०अनिट् । द्यायति अद्यापीत् द्यौ
द्यौ स्त्री द्योतने देवा अत्र द्युत-वा० आधारे ङो । १खर्गं
२आकाशे च अमरः । “धराधियदुद्योषल्लेषु विश्रुतम्”
भा०क०६०अ० द्योषद् द्योभूमिः । सर्वनामस्थाने परे
तस्य ओरौत् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

द्योकार लि० द्योतयान् प्रासादादीन् करोति क्-अण् ।
प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे “एवं क्लियदायादास्तत्र तत्र
परिश्रुताः । द्योकारहेमकारादिजातिं निखं समाश्रिताः”
भा०शा०४६अ०तत्र द्योकारेति ज्याकारेति वा पाठान्त-
रम् । द्योकारः लोहकारः ज्याकारो धनुष्कार इत्यर्थः ।

द्योत पु० द्युत-भावे घञ् । १प्रकाशे २व्यातपे अमरः ।
खद्योतः “चन्द्रार्ककिरणद्योतम्” हरिवं०४३अ० “विद्यु-
द्योतनिकाशेन सुकृटेनार्कवर्षसा” हरिवं० २४१अ० ।
अक्करो द्योत लङ्योतः “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योति-
तस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा०

द्योतन लि० द्यूत-शीलाद्यै युष् । १द्योतनशीले “वि-
लोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्” भट्टिः
२दीपे पु० ३अपसि स्त्री निरु० भावे ल्युट् । ४प्रकाशे
न० “द्योतनाद्देवः” इति कुल्लू० द्यूत-ण्यच्-ल्यु ।
५प्रकाशके लि० । भावे ल्युट् । ६प्रकाशने न० ।

द्योतनि लि० द्यूत-ण्यच्-अनि । प्रकाशके “आ द्यो-
तनि वृद्धि शुभ्रयाम्” ऋ०३।५।१ “द्योतनिं प्रकाशकं
स्वर्यम्” भा०

द्योतिरिङ्गण पु० ज्योतिरिङ्गण+प्रघो० । खद्योते हेमच० ।

द्योभूमि पु० द्यौराकाशो भूमिर्गतिस्थानं यस्य । १पक्षिण्य
शब्दच० । द्यौश्च भूमिश्च द्व० । २द्यूतावाप्रथिव्योः स्त्री द्वि०व०

द्योषद् पु० द्यौवि षीदति सद्-क्लिप् पत्वम् । देवे शब्दरत्ना० ।
अहादौ अषत्वम् द्योसदित्येव ।

द्यौत न० “दिवेद्युश्च” उच्चा० दिव-इन् द्युरादेशः इति च ।
ज्योतिःपदार्थे उच्चरदत्तं ।

द्यौलीक पु० द्यौरैव लोकः द्योलोक+प्रघो० । द्यु लोके खर्गं
“किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यवा जय-
त्यनरिचलोकं याज्यथा द्यौर्लोकं शस्यथा” शत०ब्रा०
द्रगड् पु० द्रेति गर्डति गड-अच् । वाद्यभेदे (द्रगड् काड़ा)
त्रिका० ।

द्रङ्गण न० तोलके शब्दमाला ।

द्रङ्ग पु० पुरीभेदे हेमच० । स च “कर्वाटादधमोद्रङ्गः पत्तनाड-
त्तमश्च सः” वाचस्पत्युक्तलक्षणः ।

द्रङ्गि नामघातः दृढं करोति दृढ+कतौ णिच् क्ततो रः दृढी-
करणे सक०उभ०सेट् । दृढयति ते । दृढयन् दृढयितुम्
द्रङ्गिमन् पु० दृढस्य भावः इमनिच् क्ततो रः । दृढत्वे “वधान
द्रागेव द्रङ्गिमरमणोयं परिकरम्” गङ्गाबहरी ।
“हृदयमरिबधोदयादुद्रुदद्रङ्गिभ दधातु पुनःपुरन्दरस्य”
भाषः ।

द्रधस् स्त्री रोदस्योः “द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः केशी
विश्वो भुवनानि विद्वान्” तैत्ति०स० १।१।२।२

द्रप्स न० दृष्यति कफोऽन्नेन दृष-वा०क्स् क्ततो रः । घनेतर-
दग्नि(जलोद) अमरः प्रघो०र्द्रप्स द्राप्स इत्येते अपि
तत्रार्थे अमरटीकायां भरतः । २रसे पु० “भुवनानाम्-
भिर्द्रप्सो अपामसि” यजु०१४१ “द्रप्सो रसः” वेददी०
“यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते अंशुरिति यो लोकः ।
स्कन्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्ते अंशुरिति तदंशुमाह
प्रावच्युतः” शत० ब्रा० ४।१।४।२ “सोऽसौ द्रप्सान्
गर्भ्यं भवत्तेऽसौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यासृपादधात्” शत०
ब्रा०६।१।२।६। ३द्रुतगतियुक्ते च “अनुद्रप्सास इन्द्रवः”
ऋ०६।६।४ “द्रप्सासः द्रुतगतयः” भा०

द्रम गतौ आ०पर०सक०सेट् । द्रमति अद्रभीत् द्रमाम “वान
रा दद्रसश्चाथ संयामं च शशंसिरे” भट्टिः यङि
दंद्रम्यते “दंद्रम्यसाणः परियन्ति मूढाः” कठोप० । दंद्रमणः

द्रमिल पु० दीयभेदे । तत्र भवः अण् । द्रमिल चाणक्ये पु०
तत्र भवे लि० हेम० ।

द्रम्प पु० लीला० उक्ते षोडशपणे “वराटकानां दशकद्वयं
यत् सा काकिणी ताश्च पणचतस्रः । ते षोडश द्रम्प
इहापि कीर्तितो द्रम्पस्तथा षोडशभिश्च निष्कः”

द्रव पु० द्यु गतौ भावे अण् । १द्रवणे २पलायने ३परीहासे
अमरः । ४गतौ ५आसवे । ६वेगे च द्यु-अच् । ७अरण्य

युक्ते त्रि० । द्रवत्वगुणयुक्तमात्रे त्रि० “आलिख्य
काचिद्द्रवरागमेव” कुमा० “द्रवः सङ्घातकठिनः” कुमा०
“सर्वाणि द्रवाणि सदृशस्वेन जुहोति” श्रुतिः “गण्ड-
स्थलाघर्षगलनदोदकद्रवद्रुमस्कम्भनिलायिनोऽलयः” “म-
दोदकद्रवकटभित्तिमङ्गिभिः” माघः न्यायोक्ते ऽद्रवत्व-
रूपे गुणभेदे “द्वोनैमित्तिकोद्रवः” भाषा० द्रवत्वशब्दे
दृश्यम् । शीले च ।

द्रवक त्रि० द्रु-शीलार्थे अक स्रग्ध० । पलायनशीले रक्षरष-
द्रवज पु० द्रवाज जायते जन-ड । ऽगुले राजनि० । ऽद्रव-
जातमात्रे त्रि० । [दृक्षे राजनि०]

द्रवत्पत्नी स्त्री द्रवत् पत्नं यस्याः गौरा० डीष् । शिशुडी-
द्रवत् उपभोगे अक० पर० सेट् द्रवस् इत्यत्र गण्यते कण्डा०
गणे पाठान्तरम् । द्रवत्यति । अद्रवत्यीत् ।

द्रवत् त्रि० द्रु-शब्द । ऽक्षरणयुक्ते ऽशीघ्रे न० निरु०

द्रवत् न० द्रवस्य भावः । न्यायोक्ते संग्राहके गुणभेदे भाषा०

“सांसिद्धिकद्रवत्” स्यान्नैमित्तिकमथापरम् । सांसिद्धि-

कन्तु सल्ले द्वितीयं चितितेजसोः । परमाणौ जले नित्य-

मन्यत्नानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वर्द्धयोगात्तपनीयवृता-

दिषु । द्रवत् सन्दने हेतुर्नैमित्तं संपहे तु तत्” भाषा०

“द्रवत्सिद्धयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत्” द्विविधं

सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-

माणावेवेति । जनपरमाणौ द्रवत् नित्यम् । अनित्य

पृथिवीपरमाण्वादौ जनद्वगुणकाटौ च अनित्यम् ।

कालचिरेजसि कुत्रचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।

तत्र को वा नैमित्तिकस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति ।

वह्नीतिपदन्ते जोऽर्थकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्नि-सं-

योगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे

तेजसि द्रवत्प्रकृतिपृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः । द्रवत्

सन्दने हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः । संपहे

सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत् स्नेहसहितमिति बोद्ध-

व्यम्” सङ्गा० । तत्र द्रवताप्यत्र स्त्री “न च न द्रवता

द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता कचन” भट्टः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । ऽद्रवदध्याज्यतक्रासवजल

तैलादिषु ऽद्वैष्टिकमूलादिषु च ।

द्रवन्ती त्रि० द्रु-शब्द डीष् । ऽद्रवयुक्तस्त्रियां सा च

ऽस्रवन्त्यां नदरां ऽभूषिकपण्यां च राजनि० ।

द्रवरस त्रि० द्रवयुक्तो रसो यस्य । ऽसाद्ररसे ऽबाजायां

स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कण्डा० पर० सेट् । द्रवस्यति अद्रवस्यीत् ।

द्रवाधार पु० इत० । ऽद्रवद्रवस्याधारे ऽचुलुके च शब्दार्थक०

द्रवाय्य त्रि० द्रु-आय्य । द्रुतिशीले स्रग्धनोः ।

द्रवि त्रि० द्रावयति अन्तर्भूतगच्छे द्रु-इत् । स्वर्णादिद्रावके

स्वर्णकारे “द्रविर्न द्रावयति दारु घञत्” ऋ० ६।१।५

द्रविड पु० खनामख्याते देशभेदे स च देशः इ० सं० कूर्मवि-

भागे १४ अ० नैर्द्धत्वास्तुतः “नैर्द्धत्वां दिशि देशाः” इत्यु-

पक्रमे “हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराद्रवाटर द्रविडाः”

तेषां राजा सोऽभिजिनोऽस्य वा अय्य । द्राविड तद्देश-

न्तरे पितादिक्रमेण तत्रवासिनि च । वज्रघु अयो लुक् ।

ऽब्राह्मणभेदे सच “आन्ध्राः कर्णाटकाश्चैव गुजरा द्रवि-

डास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चैते द्रविडाः

स्यताः” वागुरसंहिता । ऽसवर्णायां प्रात्यक्षत्वियजाते

क्षत्वियभेदे यथाह मनुः “भक्तोमल्लस राजन्यात्

प्रात्याक्षिक्खिवरेव च । नटश्च करणश्चैव स्वसो द्रविड

एव च” । जामदग्न्यभयेन क्षत्वियधर्मत्यागेन दृष-

लत्वं प्राप्ते तद्देशीये ऽक्षत्विये च यथाह भा० शाश्व० २६

अ० “ततस्तु क्षत्वियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्दिताः ।

विविशुर्गिरिदुर्गाणि ऋगाः सिंहादिता इव । तेषां

अविहितं कर्म तद्भयाच्चानुतिष्ठताम् । प्रजा दृषलतां

प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः

पुण्ड्राश्च शवरैः सह । दृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्

क्षत्वधर्मिणः” ऽरागिणीभेदे स्त्री गौरा० डीष् ।

द्रविण न० द्रु-इत् । ऽघने ऽकाञ्चने मेदि० । शबले ऽपरा-

क्रमे च निघ० “द्रविणं परिमितमधिकव्ययिनं जन-

माकुलीकुरुते” उज्ज० “ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थे

चैव शक्तिः” मनुः । “तेषां सदृशभूयिष्ठास्तुङ्गाद्रविणराश-

यः” रघुः । ५ पृथुन्टपुत्रभेदे पु० वैश्वस्तु वीर्यमहतामि-

त्युपक्रमे “पुत्रानुत्पादयामास पञ्चाक्षिष्णान् प्रशंसितान् ।

विजिताश्च धूमकेयं हर्यश्च द्रविणं वृकम्” भाग० ४।

२२।५० तत्र बले “बलेः पुत्रो महावीर्यो वाणोद्रविण

वत्तरः” हरिवं० १६।५० पराक्रमे “बभूवतुस्ततस्तस्य पत्नौ

द्रविणवत्तरौ” भा० उट्यो० ११२ अ० । ५ वाञ्छिते च

द्रविणप्रदशब्दे दृश्यम् । ऽक्रौञ्चद्वीपस्ये वर्षपुरुषभेदे

पु० “क्रौञ्चद्वीपस्यवर्षनदीना मरुतः पवितममल-

क्षपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः” भाग०

५।२०।१६

द्रविणक पु० ऽवसुसुताग्नेः पुत्रभेदे “अग्नेर्भायां वसोधारा

पुत्रो द्रविणकादयः” भाग० ६।६।१२ श्लो० द्रविण+स्वार्थे क । २ द्रविणशब्दार्थे न० ।

द्रविणनामक न० द्रविणं नाशयति नाशि-ल्यु । शोभाञ्जने शब्दरत्ना० तत्सेवने धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् अतः स्मृतौ शोभाञ्जनमन्त्रणनिषेधोदष्टफलक एव ।

द्रविणप्रद लि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा-क । १ धनदायके २ विष्णौ पु० । तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् “सुधन्वा खण्डपरशुदौरुण्यो द्रविणप्रदः” विष्णुस० वाञ्छितप्रदत्वेन तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

द्रविणम् लि० द्रावणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रवि-णस्यति ततः सम्भ० भावे क्तिप् अतो लोपे कौ लुप्ते न स्थानिवद्भवतीति यलोपः । धनेच्छायाम् “द्रविणोदा द्रविणसः प्रावहस्तासः” ऋ० १।१५।७ भाष्ये च उक्ता व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “द्रविणस्त्वन्न इह सन्त्विन्दवः” ऋ० ६।८५।१ “द्रविणस्त्वन्नो धनयन्नः” इति भाष्योक्तोः द्रवि-णशब्दात् कर्मसाधनात् धनवचनात् मतम् ।

द्रविणस्यु लि० द्रविणमात्मनो लालसयेच्छति क्यचि सुक् द्रविणस्य-उन् । लालसया धनकामिनि “द्रविणस्युर्द्रवि-णसस्यकानः” ऋ० १०।६५।१६ “छन्दस्वेव द्रुवरस्युर्द्रविणस्युः” इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम् । लोके तु द्रवि-णोऽधिरित्येव ।

द्रविणोदस् लि० १ धनदातरि “द्रविणोदाः धनप्रदम्” ऋ० १।१५।७ “धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वाक्य । नि० ८।१ “द्रविणोदाः कश्चाङ्गं द्रविणसुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति वलं वा द्रविणं यदेने नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस” इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्व-चनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव यन्त्वेऽवगन्तव्यः । द्रविणोदाः । “द्रुदक्षिभ्यामिनन्” उ० २।५।१ निन्त्वादादादाक्तो द्रविण शब्दः । तद्दातोति द्रविणोदाः । “क्तिप् चेति” पा० क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनम्बान्दसः रत्वोत्त्वे । छद्-चरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वे नैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्यादेशः । अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । “सर्वधातिपर्दके-भ्यो लालसायां सुवक्तव्यः” वार्ति० क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः सम्प्रदादत्वाद्भावे क्तिप् । अतो लोपः । “कौ लुप्ते न स्थानिवद्भवति” पा० इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं द्रविणसु शब्दो

धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्ति यथेष्टधनप्रदा-नेनोपलपयतीत्यर्थे दसु उपलपये इत्यस्मादन्तर्भावितस्य-र्थात् “क्तिप् चेति” पा० क्तिप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भव-न्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रवि-णोदसु शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्यात् प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति । द्रविणस इत्यत्रापि-वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न उकारोपजन-म्बान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । ऋत्वात्विशेषणत्वे नैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्तिप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि तत्रार्थे । २ अग्नौ च “द्रविणं धनमित्युक्तं वलञ्च द्रविणं स्मृतम् । ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भवान्” वराहपु० ।

द्रवित् लि० द्रु-गतौ इत् । गतिशीले “शविष्य द्रवित्वः” ऋ० ८।७४।१४ । “रथमस्यतस्य द्रवित्त्वम्” ऋ० १०।११।६ द्रव्य न०द्रोर्विकारः द्रोरिति यत् “द्रव्यञ्च भव्ये” पा० निपा० । १ पित्तले २ वित्ते ३ पृथिव्यादिषु नवसु । ४ विलेपने न० ५ भेषजे ६ द्रुमविकारे ७ तत्सम्बन्धिनि च लि० मेदि० । ८ जतुनि ९ विनये न० हेम० । १० सद्रे न० राजनि० । द्रव्यलक्षणभौलुक्यशब्दे १५८६ पु० उक्तं तद्देदास्य नव “पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालोदिगात्मा इति द्रव्याणि” कथा० सू० “इदानीमपवर्गभागतया सर्वं पदार्थान्श्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह पृथिव्याप इति इतिकारोऽवघा-रणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि वेत्यर्थः । ननु विभागवलादेव नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-सिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्भवे विभागात्पर्यस्फोरणार्थतयैवेतिकाराभिधा-नात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अस्व-कारस्य चाधिकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेत-दध्यवसीयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्श-नाय” उप० ६० । वैद्यके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा “रसोगुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते” इति भिषग्वराः । प्रका-रान्तरेण च पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोस्त्वद्द्रव्य-भेदात् । द्रव्यभेदानां गुणवत्तावधिञ्च वैद्यकोक्तः यथा “गुणहीनं भवेद्द्रव्यं तद्द्रव्यमौषधम् । मासइयात् तथा

चूर्णं लभते हीनवीर्यताम् । हीनत्वं गुटिका लेशो लभते
 वत्सरान् परम् । हीनाः स्युर्हतैर्लाद्याश्चतुर्भासाधिका-
 स्तथा । एततैर्लाद्या इति योगविशेषणम् । चतुर्भासा-
 धिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोभासा अधिकाः येषां
 ते । “एतमव्दात् परं पक्कं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 तैलं पक्कमपक्कं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् । तदपि
 षोडशभासाभ्यन्तरे पक्कतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । “ओ-
 षधो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम्” । ओ-
 षधो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः “निर्वीर्याः
 स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा घातवोरसाः” ।
 सामान्यतो वैदुरकोऽभिनवानामेव गुणवत्ता एतादीनां
 पक्कानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा “द्रव्याण्य-
 भिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते गुडघृतक्षौद्र-
 धान्यजम्बाषिडङ्गुतः” रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव सुश्रुते
 प्रधानत्वसक्तं यथा
 “अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः । केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मा-
 द्भ्रुवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो
 यथाऽऽमे फले ये रसादयश्चे पक्के न सन्ति । नित्यत्वाच्च
 नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः
 स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ।
 स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
 गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रि-
 यैर्दृश्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता
 रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आ-
 रम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्कुट्टय विपचेदित्ये-
 वमादिषु न रसादिद्वारम्भः । शास्त्रप्रमाण्याच्च शास्त्रे
 हि द्रव्यं प्रधानसुप्रदेशे हि योगानां यथा सातलुङ्गा-
 ग्निसन्धौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षित-
 त्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य क्रमपेक्षन्ते यथा
 तरुण्ये तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णा इति । एकदेशसाध्य-
 त्वाच्च द्रव्याणामेकदेशतोऽपि व्यापयः साध्यन्ते यथा
 महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु
 क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति । नेत्याङ्करन्ये
 रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्रसुच्यते
 शास्त्रे हि रसा अधिष्ठता यथा रसायत्त आहार इति
 तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा
 अधुरास्त्वलवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन

हानुभीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च
 ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमाहरेदिति ।
 तस्माद्द्रवाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यतो-
 पदेक्ष्यामः । नेत्याङ्करन्ये । वीर्यं प्रधानमिति
 कस्मात्तद्वशेनौषधकर्म निष्पत्तेः । इहौषधकर्माग्लूङ्गा-
 धोभागोमयभागसंशोधनसंशमनसंपहृणाग्निदीपनप्रपी-
 ङ्गनलेखनवृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनद-
 हनदारणदाहनप्राणवृद्धिप्रशमनानि वीर्यं प्राधान्या-
 ज्ज्वन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधसुशुणं शीतं चाग्नीषोमी-
 यत्वाज्जगतः । केचिद्विधमाहुरण्यं शीतं स्निग्धं
 कृत्वं विशदं पिच्छिलं मृदु तोषणं चेत्येतानि वी-
 र्याणि स्ववन्नगुणोत्कर्षाद्द्रव्यमभिभूयात्कर्म कुर्वन्ति यथा
 तावन्महत्प्रभुलं कषायं तिक्ताचुरसं वातं शमयेदुष्ण-
 वीर्यत्वात् तथा कुलत्यः कषायः कटुकः पलाण्डुः प्लेह-
 भावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्जयति शीतवीर्य-
 त्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीत-
 वीर्यत्वाद्दन्तमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काक-
 माची पित्तं वर्जयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्राश्च ।
 कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्जयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं
 कपित्थं श्लेष्माणं शमयति कृत्स्नवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च ।
 तद्वैतद्विदर्शनमात्रसक्तम् भवन्ति चात्र “ये रसा वात-
 शमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न
 ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि
 तेषु वै । तैश्चैर्ग्राण्युल्लघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ।
 ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । श्लेहगौर-
 वशैत्यानि वलासं वर्जयन्ति ते” तस्माद्द्वीर्यं प्रधानमिति ।
 नेत्याङ्करन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सस्यङ्-
 मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यव्यवहृतानि सस्यक्
 विपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राङ्करन्ये
 प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं
 कटुकं चेति तत्तु न सस्यक् भूतगुणादागमाज्ञान्तो वि-
 पाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतासुपैत्यग्ने संन्द-
 त्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा
 हि विदग्धो लवणसुपैति मधुरो मधुरस्यास्त्वोऽन्तस्यैवं
 सर्वेषामिति केचिदाङ्करन्ये चोपदिशन्ति यथा तावत्
 क्षीरस्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शाल्विव-
 सहादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
 तद्ददिति । केचिद्दन्त्यवलवन्तो बलवतां वधमायान्ती-

स्वेवमनवस्थितिसत्त्वादिद्वान् एष । आगमे हि
द्विविध एव पाको भधुरः कटुकश्च तयोर्भधुराख्यो गुरुः
कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां
हैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्या-
पञ्च गुणैः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु वेद्यन्तु-
पृथिवीगुणाः । निर्वर्त्यन्ते ऽधिककालं पाको भधुर
उच्यते । तेजोऽग्निजाकाशगुणाः पच्यमानेषु शेषे तु ।
निर्वर्त्यन्ते ऽधिककालं पाकः कटुक उच्यते । पृथक्त्व-
दर्शनामेव वादिनां वादसंघः । चतुर्णामपि सामर्थ्य-
मिच्छन्त्यत्र विपश्चितः । तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चि-
द्दीर्घं च सेवितम् । किञ्चिद्द्रव्यविपाकाभ्यां दोषं हन्ति
करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्यादीर्यं नास्ति
विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः
सूतम् । जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यामेवैकं सूतम् ।
अन्योऽन्यामेवैकं जन्म यथा स्याद्देहेहेहिनोः । वीर्य-
संज्ञा गुणा येऽपि तेऽपि द्रव्यान्त्रयाः सूताः । रसेषु
न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः सूताः । द्रव्ये द्रव्याणि
यस्माद्द्वि विपच्यन्ते न प्रदृशाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं
शेषा भावास्तदान्त्रयाः । अमीनां सान्यचिन्त्यानि प्रसि-
द्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि
विषयैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धानि स्वभावतः ।
नौषधीर्हैतुमिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि
हेतुनां नास्त्वथादिर्विरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमा-
नागमेन तु हेतुषु । “वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयु-
ज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदात्वेन व्यवस्थितः”
हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च । “स्त्वर्थो द्रव्यञ्च
लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिव च” हरिः लिङ्गसंख्यान-
त्वयत्वेन सत्वरूपतया च तस्य तथात्वम् । “क्रिया
न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । अक्षयत्वभूतता
तस्या इयमेवावधार्यताम्” हरिः । क्रियानाधारकार-
कत्वेन युज्यते इत्यर्थः । तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वान्वयत्वं
सत्त्वमेव द्रव्यत्वम् । “कदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
शते” इति भाष्यम् । द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिष्टदोषादि-
गुह्यभेद उक्तः पूर्णपुं० “उच्चावचान्नेषु द्रव्यहस्तो भवे-
न्नरः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचस्याभ्युक्षयेत् तत् ।
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निः-
क्षिप्य तद्द्रव्यमाचस्याभ्युक्षयेत् तत् । यद्द्रव्यं करे

धृत्वा भवेदुच्छेषान्वितः । आनिधायेतरद्द्रव्यमाचानः
शुचितासायात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्सु द्वा-
चसेदिह । अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले
पथि । क्त्वा मूलपुरीषं वा दुष्टहस्तो न दुष्यति” ।
द्रव्यक त्रि० द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्य+कन् ।
१ द्रव्यहारके २ तद्वाहके ३ द्रव्यावाहके च ।
द्रव्यकल्पा पु० “द्रव्यकल्कः पञ्चषा स्यात् कल्कं चूर्णं रस-
क्षया । तैलमष्टिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ! वैद्य-
कोक्ते कल्कादिपञ्चके ।
द्रव्यगण पु० इत० । सुश्रुतोक्ते ओषधिविशेषाणां
सम्प्रतिशन्नितानां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा
“द्रव्यसंग्रहणीयसध्यायं व्याख्यास्यामः
अथातः समासेन सम्प्रतिशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा ।
विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वेदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्-
पथी शतावरो सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ
महासहा क्षुद्रसहाहृत्तौ पुनर्वरैरख्यो हंसपटो
ष्टिकाल्पृषभी चेति । “विदारीगन्धादिरयं गणः पित्ता-
निहापहः । शोषगुल्माङ्गमर्दौ श्वासकाशविनाशनः ॥
आरग्वधमदनगोपधोयटाकुटजपाठाकण्टकीपाटलाभवे-
न्द्रयवसम्प्रपथं निम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्तक-
शाङ्गुष्टाकरझद्वयपटोल्बकिराततित्तकानि सुषवी चेति ।
आरग्वधघादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः । मेहकुष्ठज्व-
रवभीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः २ । वरुणात्तं गलशियुत्-
कांरीमेघश्टङ्गीपूतीकनक्तमालभोरटाम्निमन्वसैरीयकहय-
विम्बीधसुकवसिरचित्तकशतावरीविल्वाजश्टङ्गीदमां वृह-
तीहयञ्चेति । वरुणादिर्गणोद्घोष कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रुधीन् २ । वीरत-
रुसहचरहयदभंष्टजादनीयुन्द्रानलकुशकाशाश्लमैदकाम्नि-
मन्वभोरटावसुकवसिरमङ्गकुरुण्टकेन्द्रीवरकपोतवह्याः
श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतवादिदित्येष गणो वातविकारहृत् ।
अश्रुरीशर्करामूलकृष्णघातदजापहः ४ । सालसारा-
जकर्णसदिरकदरकालस्त्वक्रकसकभूर्जमेघश्टङ्गीतिनिशच-
न्दनशिशपाशिरीषासनधवाजुं नतालशाकनक्तमालपूतीका-
शकणांशुहृत्षि कालीयकञ्चेति । सालसारादिरित्येष
गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपायुष्णामयहरः कफमेदो-
विशोषणः ५ । रोध्रसावरोध्रपलाशकुटञ्जटाशोकफल्गो-
कटफलैलवालुकसङ्गकीजिङ्गिनीकदम्बसावाः कदली-
चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः सन्धी त्रयो विषविनाशनः६। चर्काचर्ककर-
 रद्गदयनागदलीमयूरकभागीराखेन्द्रप्रीतुद्रश्चेतामहा-
 श्चेतादृष्टिकाल्यलवणास्तापसृष्टश्चेति । चर्कादिको गणो
 ह्येष कफमेदोविषापहः । कर्मिष्ठप्रशमनो विशेषाद्-
 त्रयशोधनः७ । सुरसाश्चेतसुरसाफण्ज्मकार्जकभूसृश-
 सुगन्धकसुसुखकालमासकामर्द्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट-
 फलसुरसीनिर्गुण्डोक्तुलाहलोचोन्दुरुकार्णिकाफझीप्राची-
 बलाकाकमाच्यो विषसृष्टिकश्चेति । सुरसादिगणो ह्येष
 कफहृत् कर्मिष्ठटनः । प्रतिश्यायारुचिष्ठासकासन्नो त्रय-
 शोधनः८ । सुष्कापलाशधवचित्रकमदनदृच्छिंशपावज्जृष्ट-
 क्षास्त्रिफला चेति । सुष्कादिगणो ह्येष मेदोघ्नः
 युक्तदोषहृत् । मेहार्शःपाखडुरोग्नः शर्कराशुकरिना-
 शनः९ । पिप्पलीपिप्पलीसूलचव्यचित्रकशृङ्खरेमरिचह-
 स्तिपिप्पलीहरेणुकेलाजमोद्रेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहा-
 निम्बफलहृद्भुभागीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटु-
 रोहिषी चेति । पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्याया-
 निलारुचोः निहन्त्याहीपनो गुल्ममूलघ्नसामपाचनः१० ।
 एलातगरकुठमांघीध्यामकत्वकपलनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-
 व्यःपन्नसगुक्त्रिचण्डास्थोथेयकत्रीत्रैष्टकषोचचोरकबालक-
 गुग्गुलुसर्जरसतस्ककुन्दुस्कासुखस्फोयीरभट्टदारकु-
 ङ्गुमानि पुद्गागकेशरश्चेति । एलादिको वातकफौ निह-
 न्याद्विषमेव च । वर्षापसाटनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः११।
 वचासुभार्तिविषामभयाभट्टारुचि नामकेशरश्चेति १२।
 हगिट्टादारहरिट्टाकलशोक्तुजयोजानि मधुकश्चेति१३।
 एतो वचाहरिट्टादो गणौ सन्धिविशोधनौ । व्यामातीसा-
 रशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ १२।१३। श्यामामहाश्यामा-
 लवृहन्तीशङ्खनीतिलककम्पिलकरस्यकक्रसुकपलत्रे षीगवा-
 क्षोराजहृत्करद्गदयगुडूचीसप्लनाच्छगलान्धीसुधाः सुव-
 र्णक्षीरी चेति । उक्तः श्यामादिरत्नेष गणो गुल्म-
 विषापहः । आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः१४।
 वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकश्चेति । पाच-
 नीशो वृहत्यादिगणः पित्तानिलापहः । कफारोचक-
 हृत्तासमूलकच्छुरजापहः१५ । पटोलचन्दनकुचन्दनमर्वा-
 गुडूचीपाठाः कटुरोहिषी चेति । पटोलादिगणः
 पित्तकफारोचकनाशनः । ज्वरोपशमनो त्रयस्पर्दि-
 कण्डूविषापहः १६। काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षमकसृष्ट-
 मर्षीभाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिचरुहाककेटशृङ्गीतगाम्भी-
 रोपन्नकप्रोखडुरीकर्वि वृहिसृष्टीकाजीवन्यो मधुकश्चेति ।

काकोल्यादिरयं पित्तशोषितानिबनाशनः । जीवनो
 वृहत्तो वृष्यः सन्धश्चेत्करसुधा१७। उपकसैन्धवविषा-
 लतकाशीसहस्रहृत्कृनि तत्यकश्चेति । उपकादिः कफं
 हन्ति गणो मेदोविशेषः । अशरीरशर्करामूलकच्छ-
 गुलूमप्रसाशनः१८ । सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मक-
 काशरीफलमधुकपुष्पाण्युशीरश्चेति । सारिवादिः पिपा-
 साघ्नो रक्तपित्तहरो गणः । पित्तज्वरप्रशमनो विषे-
 पाहाहनाशनः१९ । अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलो-
 त्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकश्चेति । अञ्जनादिगणो
 ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः । विषोपशमनो दाहं निह-
 न्याभ्यन्तरं तथा२० । पक्ष्पकादाद्याकटफलदाहिराजा-
 दनकतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति । पक्ष्पकादि-
 रित्येष गणोऽनिलविनाशनः । मूलदोषहरो वृद्यः
 पिपासाघ्नो रुचिप्रदः२१ । प्रियङ्गुसमफ्राधातकीपुष्पागर-
 क्तचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकसोतोऽञ्जनपद्म-
 केशरयोजनवज्जुयो दीर्घमूला चेति २२ । अम्बठाधातकी-
 कुसुमसमफ्राकहृत्सुमधुकविल्लपेशिकारोप्रसावररोप्रपलाश-
 नन्दीहृत्पद्मकेशराणि चेति २३ । गणो प्रियङ्गुस्रवाटो
 पक्तातीसारनाशनो । सन्धानीयो हितौ पित्ते त्रया-
 नाद्यापि रौपथौ२४।२५। न्ययोधोडुम्बराश्वत्थमधुक-
 कपीतनककुभास्यकोशास्यचोरकपलजम्बूद्वयपियालमधुक-
 रोहिषीशङ्खलकदम्बवदरीतिन्दुकोसल्लकीरोप्रसावररोप्र-
 भल्लातकपलाशा नन्दीहृत्श्चेति । न्ययोधादिगणो त्रयः
 संघाञ्जी भस्मसाधकः । रक्तपित्तहरो दाहमे दोघ्नो
 योनिदोषहृत्२४ । गुडूचीनिम्बकुसुम्बुरुचन्दनानि यद्वा-
 कश्चेति । एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।
 हृत्तासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः २५ । उत्पल-
 रक्तोत्पलकुसुदसौगन्धिककुवलयपुखडुरीकाणि मधुकश्चेति ।
 उत्पलारिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः । पिपासविष-
 हृद्दोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः२६ । सुक्ताहरिट्टादारहरि-
 ट्टाहरीतक्यामलकविभीतककुठहैषवतीवचापाठाकटुरोहि-
 षीशार्ङ्गं टातिविषादाविडोभल्लातकानि चित्तकश्चेति ।
 एष सुक्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिघ्नः । योनि-
 दोषहरः सन्धशोधनः पाचनस्तथा२७ । हरितक्यामल-
 कविभीतकानि त्रिफला । त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुठ-
 विनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी२८ ।
 पिप्पलीमरिचशृङ्खरेराणि त्रिकटुकम् । त्र्यंशुषं कफ-
 मेदोघ्नं मेहकुठत्वनाशयान् । निहन्त्याहीपनं गुल्म-

पीनशान्त्यतामपि २८। आमलकीहरीतकीपिप्लवङ्गि-
 त्वकचेति । आमलकीादिरत्येष गणः सर्वज्वरापहः ।
 अक्षुब्धो दीपनो हृद्यः कफारोचकनाशनः३० । तृपुसीसता-
 न्नरजतकण्ठलोहसुवर्णानि लोहमलञ्चेति । गण्ड-
 पादिरत्येष मरुत्क्रिमिहरः परः । पिपासाविषहृद्रोग-
 पाण्डुमेहहरक्षया३१ । लाघारेवतकुटजाऽश्वभारकट-
 फलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमालव्यस्त्रायमाणा चेति ।
 कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः । कुष्ठक्रिमि-
 हरश्चैव दुष्टप्रणविशोधनः३२ । पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्ध्वं
 वक्ष्यामः । तत्र त्रिकण्टकहृत्तोहयपृथक्पथौ विदा-
 रीगन्धा चेति कनीयः३ । कषायतिक्तमधुरं कनीयः
 पञ्चमूलकम् । वातघ्नं पित्तशमनं हृंहृषं बलवर्द्धनम्३२।
 विस्वाम्निमन्वुष्टु कपाटलाकाश्लर्यश्चेति महत्३ । “व
 तिक्तं कफघातघ्नं पाके लघ्वाम्निदीपनम् । मधुरानुरस-
 क्षुब्धं पञ्चमूलं महत् स्रुतम्३३। अनयोर्दशमूलसुच्यते ।
 ‘गणः श्वासहरोद्येष कफपित्तानिहापहः । आमस्य
 पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः३४। विदारीसारिवारजनी-
 शुद्धोऽजश्दकी चेति वल्लीसंज्ञः ३। करमर्दत्रिकण्टकसै
 रीयकशतावरीष्टघ्नस्य इति कण्टकसंज्ञः ४। रक्तपि-
 ङ्गरौ ह्येतौ शोफलयविनाशनौ । सर्वमेहहरौ चैव शुक्र-
 दोषविनाशनौ३५।३६ कुशकाशानलदर्भकाण्डे सुका इति
 लम्बसंज्ञकः ५। मूलदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।
 अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एषां वा-
 तहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः । पञ्चकौ श्लेष्मशमना-
 पितरो परिकीर्तितौ” ३७। त्रिदहादिकमन्यलोपदेव्यामः ।
 “समासेन गन्धा ह्येते प्रोक्तास्तोषान्तु विस्तरम् । चिकित्-
 बितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषवत्त्वावबलम् । एभिर्लेपान्
 कषायञ्च तैलं सर्पींषि पानकान् । प्रविभज्य यथान्यायं
 कुर्वीत मतिमान् भिषक् । धूमवर्षानिलकन्दैः सर्वतृष्वन-
 भिद्रुते । म्हाइयत्वा षट्छे न्यस्ये द्विधिनौषधसंग्रहम् ।
 समीक्ष्य दोषभेदांश्च गन्धान् भिन्नान् प्रयोजयेत् । पृथङ्-
 सिञ्चान् समस्तासा गणं वा व्यस्यसंहतम्” ।

द्रव्यगुणं पु० द्रव्यस्य गुणः प्रतिपादयति यत् । द्रव्याणां
 ज्ञापके यन्मभेदे यथा भावप्र० द्रव्याणां गुणज्ञापक-
 भाग इत्यादि ।

द्रव्यपति पु० द्रव्यभेदानां पतिः । ह० सं० ४१ अ० उक्ते
 द्रव्यभेदानां महार्घतादिप्रयोजके पत्नौ भेषादिराशौ
 यथा “वे वेषां द्रव्याणां पतिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः ।

सुनिभिः शुभाशुभार्थं तानागततः प्रवक्ष्यामि । वक्ष्या-
 विककुटपानां मष्टरमोघमराजकववानाम् । स्वस्वस्थ-
 वीषधीनां कनकस्य च कीर्तितो मेघः । नवि वस्त्रकुसु-
 मगोधूमशालिशयमहिषसुरभितनयाः स्तुः । मित्रुनेऽपि
 धान्यशारदवल्लीशालूककर्पासाः । कर्कशि कोद्रवकद-
 लीद्रुवांफलकन्दपत्रचोचानि । सिद्धे तुषघान्वरसाः
 सिंहादीनां त्वचः सगुडाः । षष्ठेऽतसीकलायाः कुल-
 त्यमोघूमसुद्धनिष्वावाः । सप्रमराशौ भाषा मोघूमाः
 सर्वपाः सयथाः । अष्टमराशविक्षुः सैक्यं लोहान्य-
 जाविकं चापि । नवमे तु तगरजवष्णाश्वरास्त्रित-
 धान्यमूलानि । मकरे तद्गुल्फमाद्रं सैक्यं सुसुवर्णकण-
 लोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्वाणि क-
 पाणि । मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बुज्जवात्रि वज्राणि ।
 स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातं च । राशे-
 त्दर्शयार्थयसप्रनवपञ्चमस्थितो जीवः । इत्रिकादशटप-
 ष्ठाष्टमेषु शशिजश्च हृदिकरः । ष्ट्शस्रमगो हानिं
 हृदिं युक्तः करोति शेषेषु । उपन्यवसंस्थाः क्रूराः
 शुभदाः शेषेषु हानिकराः । राशेयं स्रूराः पीडास्था-
 नेषु संस्थिता बलिनः । तत्प्रोक्तद्रव्याणां महार्घता दु-
 र्भवं च । इष्टस्थाने शौक्या बलिनो येषां भवन्ति
 राशीनाम् । तद्द्रव्याणां हृदिः सामार्घ्यं मद्दुर्भवं च ।
 मोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभमर्हैटः ।
 पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यायः” ।

द्रव्यमय त्रि० द्रव्य+प्राच्युयं मयट् । साधनतया द्रव्यपञ्चुरे
 यत्रे द्रव्यसाधनके यज्ञादौ “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा ज्ञान-
 यज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च इत्युपक्रमे “त्रे-
 यान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप ! । सर्वक-
 मांखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते” गीता ।

द्रव्यविशेष पु० सुश्रुतोक्ते घर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिव-
 त्वाटिविशेषे यथा

“अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां ससुदायाद्द्रव्याभिनर्हन्ति-
 र्त्वरुक्त्स्वभिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं
 तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति । तत्र स्थूलसा-
 रसान्द्रमन्दस्थिरस्वरगुरुकठिनगन्धवज्जलभीषत्कषायं प्रा-
 यशो मधुरमिति पार्थिवं तत् स्थैर्यं बलसङ्घातोपचयस्वरं
 विशेषतश्चाधोगतिस्त्वभावमिति । शीतस्तिमितस्निग्ध-
 गुरुस्वरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसवज्जलभीषत्कषायाश्चूलवचं म-

धुररसप्रायमायं तत् स्नेहनप्रज्ञादनक्रेदनवम्वनविध्य-
न्दनकरमिति । एष्यतीच्छस्त्रस्त्ररुचस्त्ररुचुविशदं रूप-
गुणवञ्जलभीषदन्तुलवयं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध-
गतिस्त्रभावमिति तैजसं तद्दहनपचनधारणतापनप्रका-
शनप्रभावर्थकरमिति । स्त्रस्त्ररुचस्त्ररुचुविशदं
स्पर्शवञ्जलभीषत्तिलं विशेषतः कषायमिति वायवीयं
तद्दशद्रुलाघवग्लपनविरुक्षणविचारणकरमिति । स्त्रस्त्र-
स्त्रस्त्रमृदुयवायिविक्लमव्यक्तारसं शब्दवञ्जलभाकाशीयं
तन्नादेवशौप्रियंलाघवकरमिति ।

द्रव्यशुद्धि स्त्री इत० । द्रव्याणां प्रज्ञात्ननादिना मलादेरपन-
यने । द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा ३७६ पृष्ठादौ दृश्याः
“प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च” मनुः

द्रष्टव्य लि० दृश-तव्य । साक्षात्कर्तव्ये “आत्मा वा अरे द्र-
ष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिध्यासितव्यः” इ०उ० ।

द्रष्टृ लि० दृश-दृच् । ?दर्शके २साक्षात्कारके ३प्रकाशके च
“नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” श्रुतिः “द्रष्टारोव्यवहाराणां सा-
क्षिणश्च तएव हि” याज्ञ० । “दृश्यद्रष्टृसंयोगो हेय-
हेतुः” योगसू० “चक्षुर्जन्मनोवृत्तिश्चिद्युक्ता रूपभा-
सिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टिकर्त्तैति चोच्यते शब्दा-
र्थचि० धृतवाक्यम् ।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां०सू० निरण्यायि
यथा ‘द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् द्रष्टृ-
त्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्ख्ययित्वं चात्मनः
पुरुषस्य, दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।
ननु द्रष्टृत्वश्रोतत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात्
पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिक् क्रियामात्रं
तत्कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न अयस्कान्तवत् सा-
क्षिण्यमात्रेण दर्शनादिदृष्टिकर्त्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादि-
शब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्राय-
माखोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रे-
रकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुरादृष्टिखिलकरणै-
र्द्रष्टा वक्ता सङ्ख्ययिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगा-
ख्यसाक्षिण्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तमणिवदिति ।
कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रिया-
हेतुव्यापारवत्त्वं तत्प्राधकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत्
तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनु-
क्तमिति मत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्
‘अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्रितम् । निरि-

कृत्वाटकक्षासौ कर्ता सक्षिण्यमात्मतः” इति अतएव
कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तोरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववक्तृत्वा-
दिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । “न द्रष्टुं दृष्टे विपरि-
शोपो विद्वृते न श्रोतुः श्रुते विपरिशोपो विद्वृते इत्या-
दिनेति” । ननु प्रमाद्यविभागे प्रत्यक्षादिदृष्टोनामेव क-
रणत्वसङ्गतमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यते इति चेन्न अत्र
दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिदृष्टिष्वेनेन्द्रियाणां
करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले दृष्टोनां
करणत्वस्योक्तत्वादिनि” प्र० भाष्यम् ।

सा०का० तत्त्वकौसुद्रोक्तयैव व्यस्थापितं यथा
“तस्माच्च विषयौषास्त्रिं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमधिभावश्च” “तत्र चेतनत्वेन अवि-
प्रयत्नेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा
भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै
प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्धप्रत्य-
र्धिनौ त्रिवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि
स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी ।
न चाचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चेत-
न्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति”
त०कौ० न्यायमते च दर्शनादिज्ञानाश्रयत्वादात्मनो द्रष्टृत्वं
सुव्यक्तमिति भेदः ।

द्रष्टृ उ० सुद+पृषो० । अगाधजले सुदरे सेमच० ।

द्रष्टृत् लि० दृ-ह-शब्द वेदे निपा० । दृष्टोऽर्त्तवति । “दृष्टवत्
शोभं पाहि दृष्टदिन्द्र !” अ०२।११।१५ “दृष्टवत् दृ-हते
रिदं रूपं दृष्टोऽर्त्तवत्” भा० ।

द्रा अत्रे पलायने अदा+अक० अर्त्तवत् । द्राति अदासीत् ।
द्रौ पलायनं वञ्जलायासेन गतिः तत्र सक० “अतयो-
दस्य दद्रुः” अ०१।६२।११ द्रापयति “एष वै तं द्रापयति
यं दिद्रापयिषति” शत० ब्रा०६।१।१२४। अप+अप-
सरणे “अप द्रास्यवीरहः” अथ०६।११।१२ “माप द्रा-
न्वरातयः” ६।१२६।१

नि+मेध्यानाङ्गोसंयोगरूपनिद्रायाम् अक० । “तदा निद-
द्रावुपपल्लवं खगः” नैष० ।

प्र+प्रकर्षेण पलायने प्रद्राणः

द्राक् अव्य० द्रा-ना०क् । द्रुते शीघ्रे कृटितोत्वर्थे अमरः
“द्राक्पयंसकपालसम्पुटमिन्द्रित्यादि” वीरच० “घनस्य
द्राग्विशुक्तता” कामन्द० “साक्षात्कृति कृतिषु निरस्मान्
नन्दमिन्द्रादिषु द्राक्” नैष० ६स० ।

द्राघ काङ्क्षायां भ्या० पर० षक० सेट् इदित् । द्राङ्क्षति अद्रा-
ङ्क्षीत् । दद्राङ्क्ष दद्राङ्क्षत् ।
द्राघा ङी द्राघि-अ वा० नञोपः । ऋहीकायां गोक्षन्त्यां
(किसिन्धि) अमरः । “द्राघा षका घरा शीता चक्षुष्या
हृदिषी घृहः । खाडुपाकरणा ख्यां ह्वरा हृष्टसूत्र-
विट् । कोष्ठमास्तकदु हृष्या कफपुष्टिश्चिप्रदा । हनि
हृष्याण्वरसाववातवातासकामखान् । कृष्णाक्षपित्तसम्भो-
हदाहृषोभमदाख्यान । खाना घाऽख्यगुषा सुवीं से-
वान्ना रक्तपित्तकृत् । हृष्या खाडु गोक्षनी द्राघा सुवीं
च कफपित्तकृत् । अवीवास्या ख्यतरा गोक्षनीषड्यो
सुषेः । द्राघा पर्वतजा लघ्वी घाऽष्वा ऋष्याक्षपित्तकृत् ।
द्राघा पर्वतजा यादृक् तादृषी करमदिका” इति भावप्र०
तस्याः कवम् अच् हरोत्० लुक् । तत्फलेऽपि स्त्री ।
“द्राघे ! द्रुष्यन्ति के त्वामसृत् ! सृत्तमसि” गीतगो०
“आक्षीर्षाजिनरत्नासु द्राक्षावलयमूमिषु” रघुः “पुष्पा-
गताक्षीवृद्धं द्राक्षारघवनं क्वचित्” हरिवं० ११४ख०
अप्राक्षिष्यन्नात् परस्व द्राक्षावयस्य तत्पुरुषे चूर्णा०
आद्युदासता । प्रत्ययञ् परे मात्वादित्वात् पूर्वपदमाद्यु-
दासम् द्राक्षाप्रत्यः । ववा०मतोर्भक्ष न वः । द्राक्षासान् ।
द्राक्षाघृत न० द्राक्षाभिन्नघने पक्कं घृतम् । “पुराचक्षार्पितः
प्रस्यो द्राक्षाघृतं प्रस्यवाधितः । काषलागुल्मपाण्डूतिज्व-
रमेहोदरापङ्कः” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे
द्राख शोषणे षक० अक्षमर्थे अक०भ्या०पर० सेट् । द्राखति
अद्राखीत् । अद्रित् णिषि षडि अद्राखत् त । दद्राख
अयं वधेऽपि ।
द्राघ आवासे शक्तौ अमे च आ०पर० अक० सेट् । द्राघति
अद्राघीत् । अद्रित् णिषि षडि अद्राघत् त । दद्राघ
केचित् अख इदिष्वमपीच्छन्ति द्राङ्क्षति अद्राङ्क्षीत् ।
द्राघि नामघातः दीर्घीकरणे दीर्घं करोति दीर्घं+कतौ षिच्-
द्राघादेशः षक० लभ० सेट् । द्राघयति ते अद्रिद्राघत्
त । “द्राघयन्ति हि मे शोकं अर्थमाणागुषास्तव” भट्टिः
द्राघिमन् पु० दीर्घस्य भावः इमनिच् द्राघादेशः । दीर्घत्वे
“वासांषि च द्राघिमवन्त्युद्रुङ्कः” भट्टिः “वर्षिमा च मे
द्राघिमा च मे” यजु०१८।४
द्राघिष्ठ त्रि० अतिशयेन दीर्घः इषन् द्राघादेशः । अतिदीर्घे
द्वेषन् द्राघीयस् तलाये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
द्राघमन् पु० द्राघिमन्+वेदे प्रथो० इकारस्याकारः । दीर्घत्वे
“दीर्घे द्राघन्ना घुरभि भूरस्ये” ऋ०१०।७०।४ तृतीय-

स्थाने वाच् अनोऽङ्गोमे रूपविधिः द्राघन्ना द्राघिन्ना
इत्यर्थः ।
द्राड विभेदे भ्या०भ्या० षक०सेट् । द्राङ्क्षते अद्राङ्क्षिष्ट । दद्राङ्क्षे
द्राण त्रि० द्रा-कर्त्तरि क्त तस्य नः । १३प्र० २५लाविते च ।
भावे क्त । १३प्र० पलावने च न० अमरः ।
द्राप पु० द्रा-षिच्-पुक् अच् । १३प्र० २५लाविते १३प-
दिनि ४सूत्रे च शब्दकल्पतरुः ।
द्रापि त्रि० द्रापयति कुक्षितां गतिं प्रापयति पापिनम्
द्रा-षिच्-पुक् इन् । कुक्षितगतप्रापके इद्रे “द्रापे !
अस्यसन्ते ! द्रिट् ! नीललोहित !” यजु०१६।७।
२कवचे च “विद्रुद्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्य निर्धि-
क्षम्” ऋ०१।२५।१३ “द्रापिं कवचम्” भा०
द्रामिल पु० द्रामिलो देशोऽभिजनोऽस्य अच् । १चाणक्ये हेमच०
२पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० बहुषु अथो लुक् ।
द्रामिलाः । [तापे च ।
द्राव पु० द्रु-गतौ लुत्तौ भावे वञ् । १गतौ २द्रवणे ३अनु-
दावक पु० द्रवति चन्द्रकरसम्भवात् द्रु-खुल् । १चन्द्रकान्त-
मथौ २विदग्धे ३भोषके च मेदि०। ४षड्ने जारे शब्द-
मात्वा । द्रावयति द्रु-षिच्-खुल् । ५द्रवकारके इहृद-
यप्राहिषि त्रि० धरणिः । ७रसभेदे टङ्ङने पु० शब्द-
मात्वा । दलाढायां स्त्री टापि अत इत्त्वम् शब्दरत्ना०
६प्रीहाद्यौषधभेदे पु० । ७षिकृषके न० राजनि०।
द्रावककन्द पु० द्रावकः कन्दोऽस्य । तैलकन्दे राजनि० ।
द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति खर्णादिकं असम्भवे च
क्त-ताच्छील्ये ट । अतटङ्ङने राजनि० अच् । द्रावकार
द्रवकारके त्रि०।
द्रावण न० द्रावयति लक्षमलं खसंयोगात् द्रु-षिच्-युच् ।
१कतकफले (निमांल्य) रत्नमाला । २पलावनकारके
त्रि० । “तैलोक्यद्रावणं क्रूरं इराचारं बहावचम्”
(रावणम्) हरिवं० ४ख० ।
द्रावयित्वा त्रि० द्रु-षिच्-इत्तुच् त्नुकरणेनैवेदिरूपसिद्धौ
इत्तुक्करणं वा०अन्योभ्यापि इत्तुच् भवतीति स्थापितम् ।
द्रावणशीले “सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्वावः” ऋ०६।
६८।६।
द्राविड त्रि० द्रविडोदेशोऽभिजनोऽस्य अच् । पितादिक्रमेण
द्रविडदेशवासिनि । बहुषु अथो लुक् । द्रविडाः क्षत्रिदाषे
न लुक् । “कषांटास्यै तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्नाच्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः” स्कन्दपु० ।

द्राविडक न० द्रुविडे भयः अण् संज्ञायां कन् । १विड्त्वये
(जियतपणी) ख्याते २वेधसुखके पु० अमरः ।

द्राविडभूतिक पु० द्राविडी भूतिरत्यन्तित्यस्य कप् । विड्-
त्वये अमरः ।

द्राविडी स्त्री द्रुविडे भवा अण् ङीप् । एखायां राजनि०
द्राह जागरे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । द्राहते अद्राहिट्
दद्राहे अद्रित् षिच् चङि अद्राहत् त ।

द्राघ्नायण पु० द्रुहसर्गेर्गौत्रापत्यं युवा यङ् यूनि षक् ।
शामगानां कलसुखकारके अर्षिभेदे ।

द्रु गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् । द्रुवति स्वार्ये चङ् अद्रु-
द्रवत् । षिचि चङि तु अद्रि(ड्)द्रवत् त । द्रुवने ।
गतिश्चे ह् संयोगानुकूलव्यापारः द्रुवद्रव्याणां दूरप्रसरण-
रूपं सन्दनं च “द्रवत्वात् सन्दनम्” कणा० सूत्रम्
“सन्दनं द्रव्यत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते । तथा हि
यतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महत्
जनस्रोतोयज्जायते तस्य यत् सन्दनं दूरप्रसरणं तत्
द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणाद-
प्यसु समवायिकारणेपु” उप० द्रुत्तिः षिचः सनि दि(ड्)-
द्रावयिषति । तत्र गतौ “ससुद्रमेवाभिसुखा द्रवन्ति”
गीता “ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत्”
भा० आ० ५४ ७८श्लो० “तं दुद्रावाद्रिषा कपिः” भट्टिः

द्रु अलुतापे स्वा० पर० सक० अनिट् । द्रुषोति अद्रोषीत् ।
बधे च “स भस्मसात् चकारारीन् दुद्राव च हतान्वत्”
भट्टिः ।

द्रु पु० द्रुवत्पूर्वम् द्रु-वा-डु । १दृष्टे २शाखायाञ्च । ३गतौ
स्त्री । “अदादीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिणाम्” मनुः
द्रुवणः । ४दृष्टविकारे न० “द्रुवण इङ्गुतिमूदिम” अ० १।
१६१। “द्रुषो द्रुमविकारस्य” भा० विकारे प्रकति-
शब्दः ततश्च तत्रस्यः तच्छब्द इति च तत्र न्यायोक्तिः ।
५द्रुवयुक्ते लि० । “द्रुषा सघस्यमासदत्” अ० ८। १। २
“द्रुषा द्रोषकलसेन” भा० तत्र पुल्लिङ्गमपि “आ तु पिच्च
हरिर्भी द्रोषरूपस्ये” अ० १०। १०। १। “द्रोद्रुमविका-
रस्य” भा० [कर्म० । देवदारुदृष्टे अमरः ।

द्रुक्लिम न० क्लिबति क्लिब-श्वेत्यक्लीडनयोः वा० क्लिबच् ।

द्रुघण पु० द्रुः दृष्टः संसारगतित्वां हन्यतेऽनेन द्रु-हन्
करके अण् घनादेशो आत्वञ्च । १सुद्वरे लौहसुद्वरे सुख-
धारादीनां सुद्वराकारे लौहमयास्त्रभेदे २कुठारे ३जङ्घि
च मेदि०, ४भूमिचम्पके शब्दचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञावा-

मिति अत्ये विहिते शब्दकल्पद्रुमे दन्वमध्यतोक्तिः
प्राणादिकी ५द्रुममये घने च “काशावा षष्ठे द्रुवचं
शयानम्” अ० १०। १०। २। ८ “द्रुवचं द्रुममयवचम्” भा०
आन्द्सोऽसंज्ञात्वेऽपि अत्वम् । [दुद्रोह । द्रुः ।

द्रुड मज्जने तु० कु० पर० सक० सेट् । द्रुडति अद्रोडीत् ।
द्रुष कुटिलीभवने तु० घर० अक० सेट् कुटादि । द्रुषति
अद्रुषीत् । दुद्रोष । यतौ कुटिलीघरके हिंसा-
याञ्च सक० पा० ।

द्रुष न० द्रुषति हिनस्ति कुटिलीभवति वा द्रुष-क ।
घनुषि २खड्गे च हेमच० २दृष्टिके ३शब्दे च पुंस्त्री०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५पिपुने लि० शब्दमाळा ।

द्रुषस लि० द्रुषि दीर्घां नाशिकाऽस्य अण् घना० नवादेशः
पूर्वपदात् संज्ञायां अत्वम् । दीर्घनासायुक्ते शब्दघोषे
द्रुषश् इति हलन्ततोक्तिः सुद्रादोषात् ।

द्रुषह पु० द्रुष्यं खड्गं जहाति स्वावकाशस्वानतोऽप-
सारणात् हा-क । खड्गपिघाने हारा० ।

द्रुषा स्त्री द्रुष्यते कुटिलीक्रियतेऽनया द्रु-घञर्थे क ।
ज्यायां मौर्व्याम् हेमच० ।

द्रुषि स्त्री द्रोषी-प्रणे० । १द्रोष्यां भरतः वा ङीप् । २कर्ष-
जलौकसि ३कच्छयां ५काशाब्जवाहिव्याञ्च भरतः ।

द्रुत लि० द्रु-क्त । १जातद्रवे द्रुतसुवर्णादौ “द्रुतं द्रुतं
वज्रिसमागतं मतम्” भट्टिः “द्रुतथातकुम्भनिभमंशुमतः”
माघः । २शीघ्रे न० ३शीघ्रतायुक्ते लि० । “सघन्धुमेन्द्र-
द्रुतपातिनागंलाः” काव्यप्र० “द्रुतपदमिति मा वयस्य ।
यासीः” माघः । ४विडाले मेदि० ।

द्रुतपद न० द्रुतं शीघ्रगामि पदम् । १शीघ्रगामिपदे । इव० ।
२तद्रुयुक्ते लि० । “द्रुतपदं भवति नभनयासेत्” दृत्तर०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्षदत्तभेदे ।

द्रुतमध्या स्त्री “भलयमोजगतं गुरुषो चेद् द्रुति च नजो
ज्यवुतौ द्रुतमध्या” अन्दो० उक्ते अर्द्धसमाख्ये वर्षद-
त्तभेदे ।

द्रुतविलम्बित न० “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” दृत्तर०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वर्षदत्तभेदे “किञ्चित् द्रुतञ्च
विलम्बितञ्च किञ्चित् । २किञ्चित्शीघ्रे किञ्चित्द्विलम्बिते
च “तरश्चिजा पुञिने नववज्जुवीपरिपदा सह केचि-
कुल्लहत्वात् । द्रुतविलम्बितचार्विहारिणं हरिणहं
हृदयेन सदा वष्टे” । अन्दोमञ्जरी ।

द्रुति स्त्री द्रु-भावे क्तिन् । १द्रुवे २गतौ च ।

दुनख पुंश्रीनेख इव न संज्ञात्वेऽपि चत्वम् । शक्यते त्रिकां
दुपद् ५० पञ्चाबानामपिमे वपुसेनापरनामके नपभेदे

“नञ्चताद्यैव पाञ्चाबान् दुपदस्य निवेशने । स्वयंवरो
महांस्तत्र भविता सुमहाधनः । स्वसुक्ताः प्रयातास्ते
पाञ्चवा जनमेजय ! । राज्ञा दक्षिणपाञ्चाबान् दुपदे-
नाभिरक्षितान्” भा०शाः १८४७० स च मरुद्व्यांशा-
ख्यातः यथाह भा०शा०१९७७० “वात्यकिः सत्यसन्ध्या
योऽसौ दृष्टिक्वबोद्धवः । पश्चात् स जज्ञे मरुतां देवाना
मरिमर्दनः । दुपदश्चापि राजर्क्षित एवाभवद्-
चात् । मातुमे नपुबोक्तेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतांवरः”
स च भरहाजसस्य प्रथमनपस्य पुत्रः यथोक्तं भा०
शा० १२०७० “भरहाजसखा चासीत् प्रथमो नाम
पार्थिवः । तस्यापि दुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ।
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्री-
डाध्ययनस्यैव चकार क्षत्रियर्षभः । ततो व्यतीते प्रथमे
स राजा दुपदोऽभवत् । पाञ्चालेषु महाबाहुरक्षत्रेषु
नरेभ्यः” तस्य द्रोणेन बाह्यसख्येऽपि पश्चात् वैरं
जातं यथोक्तं भा०शा०१२१७० “ततो दुपदमासाद्य भा-
रहाजः प्रतापवान् । अत्रवीत् पार्थिवं राजन् ! सखायं
विद्धि मामिह । इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जने-
भ्यः । भारहाजेन पाञ्चास्यो नाकृष्यत वचोऽस्य तत् ।
सक्रोधासर्षजिह्वाभूः कलायोक्तकोचनः । ऐश्वर्यमद-
सम्पन्नो द्रोणं राजाऽत्रवीदिदम् । दुपद उवाच । अज
तेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मदानिसमञ्जसी । यन्मां ब्रवीसि
प्रथमं सखा तेऽहमिति द्विज । न हि राज्ञासदीर्घा-
नामेवं भूतेर्नरैः क्वचित् । सख्यं भवति मन्दात्मन् ! श्रिया
हीनैर्धनव्युतेः । सौहृदं मे त्वया ज्ञासीत् पूर्वं सा-
मर्थ्यवन्धनम् । न सख्यमजरं कोके हृदि तिष्ठति
कस्यचित् । काकोक्षेन विहरति क्रोधो वै नं हर-
त्युत । मैवं शीर्षसुपासुत् त्वं सख्यं भवत्यपाकधि ।
ज्ञासीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ ! त्वया मेऽर्घनिबन्धनम् । द-
रिद्रो न वसुमतो नाविहान् विदुषः सखा । न गुरस्य
सखा ह्यीवः सखिपूर्वं किञ्चिद्यते । यद्योरेव समं वित्तं
यद्योरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहः सख्यश्च न तु पुष्ट
विपुष्टयोः । नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नगरधी रथिनः
सखा । नाराज्या पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किञ्चिद्यते ।
वैशम्पायन उवाच । दुपदेनैवसुक्तस्य भारहाजः प्रताप-
वान् । सुहृत्तं चिन्तयित्वा तु मन्मुक्ताऽभिपरिभुतः ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चास्यं प्रति बुद्धिमान् । जनाभ
कुर्वसुस्थानां नगरं नामसाह्वयम्” द्रोणसाकुंवादीन्
शिक्षान् कृत्वा तद्द्वारा दुपदं पराजित्य वपुमानास्य
राज्याहं हरणपूर्वकं दुपदेन पुनः सख्यं यथास्मित-
मकरोत् यथाह भा०शा०१२१७० “ते वपुसेनं दुपदं
नृहीत्वा रथमूर्धनि । उपाजह्युः सहाभातं द्रोणाव
भरतर्षभ ! । भन्दर्पं हृतधनं तं तथा वयमानतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो दुपदमब्रवीत् । विश्वस्य
तरसा राष्ट्रं पुनरे कृदितो मया । प्राथ जीवं रिपुवर्षं
शस्त्रिपूर्वं किञ्चिद्यते । एवमुक्त्वा मरुद्व्यैवं किञ्चित् स
पुनरब्रवीत् । मा भैः प्राथभवाहोर ! क्षमिषो ब्राह्मणा
वयम् । क्षान्मे क्रीडितं वक्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ! । पार्थिवेवं
त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ! । वरं ददासि ते राजन् !
राज्यस्त्राहं मवाप्तुं हि । क्षराजा किञ्च नो राष्ट्रः
सखा भवितुमर्हति । अतः प्रयतितं राज्ये वपुसेन !
मया तव । राज्ञासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहृक्षत्रे ।
सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल ! यदि मन्सि । दुपद
उवाच । अनाश्वर्यभिदं ब्रह्मन् ! विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तस्य प्रीतिनिष्कामि शान्तीम् । वैशम्पायन
उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ! ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्याहं प्रत्यपादयत् । माक-
न्दीमथ गङ्गायाक्षीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसहीन-
मनाः काम्बिल्यश्च पुरोत्तमम् । दक्षिणांश्चापि पाञ्चा-
बान् यावज्जमेस्वतीं नदीम् । द्रोणेन चैवं दुपदः परि-
भूयाथ पाञ्चितः । क्षालेष च बलेनास्य नापश्यत् स
पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणे च
बलेन त । पुत्रजन्म परीपसन् वै प्रथिवीमन्वसश्चरत् ।
अहिष्कृतश्च विषयं द्रोणः समभिमद्यत । एवं राजस्य
हिष्कृत्वा पुरी जनपदायुता । युधि निर्जित्य पाञ्चैन
द्रोणाव प्रतिपादिता” इत० । २०ःकाठस्य देशभेदे
“आदित्यं दुपदेषु वदम्” ऋ०११२४।१२ “द्रोः काठस्य
पदेषु यूपस्य प्रदेशविशेषेषु” भा०द्रुमयं काठमयं पदम् ।
शकाठपाडुकायाम् “द्रुपदादिन सुसुचानः” वजु०२०।२०
“द्रुस्तादस्तस्यं पदं पाडुका तस्मात् सुसुचानः प्रथम-
भवन् । यथा पाडुकादोषैरसम्बद्धोभवति” वेददी० दुपदं
तच्छब्दोऽस्त्वस्याह्यसि अच । ४द्रुपदस्यद्दुष्कृतावाह्यसि
स्त्री “नायत्प्रपदस्य” तं दुपदां वा शतं जपेत्”

आ०त०। साच क्वक् “द्रु पदादिव सुसुचानः” इत्यादिका
 वजु०२०।२० “द्रु पदानु ततो जपत्वा जलमादाय पाणिना”
 वायी० ३५००

द्रुपदात्मज पु० इत०। इद्रुपदस्य राज्ञो नन्दने शिखण्डिन
 १४८८ पु० श्याञ्जसेन्यां स्त्री । शिखण्डी च स्त्रीरूपेण
 पूर्वं जातः पश्चात् स्थूणयज्ञवरेण पुंस्त्वनाप तत्कथा
 भा०८८०।१८२।८२ ख० इत्या “एवमेव महाराज !
 स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः । स सन्भूतः कुरुभ्रेष्ठ ! शि-
 खण्डी भरतर्षभ !” इत्यत्र यन्त्रे द्रुपदस्ये दर्शिते
 द्रोणद्रुपदयो वैरे जाते तन्मूलनिर्वेदात् द्रुपदस्य द्रोणा-
 न्तकपुत्रेणावा याजोपयाजाभ्यां यज्ञस्य करणे अग्निम-
 ध्यात् ४८८८ न्न कण्ठयोक्तृत्तिकथा भा०८८०।१६७००

“द्रोणाद्विद्विष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मविचित्रम् । द्रोणा-
 न्तरुमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् । तत् कर्म कुरु मे
 याज ! वितराभ्युदं गयाम् । तथेत्युक्त्वा ह तं याजो
 याज्यार्थमुपकल्पयन् । सुर्वेषु इति चाकाममुपयाजमचो-
 दयत् । याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ।
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपवाजो महातपाः । आचक्षौ
 कर्म वेतानं तदा पुत्रफलाय वै । स च पुत्रो महावीर्यो
 महातेजा महामनः । इत्युक्ते बद्धिधो राजन् ! भविता
 ते तथाविधः । भारद्वाजस्य हनारं सोऽभिसन्वाय
 भूपतिः । आज्ञहे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये । या
 जस्तु हवनस्थाने देवीमात्राय यत्तदा । प्रैहि मां रात्रि
 प्रभति ! मिथुनं त्वासुपस्थितम् । रात्रुप्रवाच । अवलिप्तं
 सुखं ब्रह्मन् । दिव्यान् गन्धान् विभर्षिं च । सुतार्थे
 नोषकञ्चास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये । याज उवाच ।
 याजेन अर्पितं हव्यमुपयाजाभिसन्वितम् । कथं कामं
 न सम्ध्यात् सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा । ब्राह्मण
 उवाच । एवमुक्त्वा ह याजेन हुते हविषि सत्कृते ।
 उत्तस्यौ वावकासन्धात् कुमारो देवसन्निभः । ज्वाला-
 वर्णो चोररूपः किरौटी वर्णं चोत्तमम् । विभ्रत् स-
 चङ्गः सशरो धनुस्त्रान् विनदन्मुहुः । सोऽध्यारोह-
 द्रुपदं तेन च प्रलययौ तदा । ततः प्रथेदुः पाञ्चालाः
 प्रकृष्टाः साधु साध्विति । हर्मविष्टंस्ततश्चैताज्ञेयं सेहे
 वसुध्वरा । भवापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 रात्रः शोकापहो जात एव द्रोणवधाय वै । इत्युवाच
 महद्भूतमदृशं खेचरं तदा । कुमारो चापि पाञ्चालो
 वेदीमध्यात् ससत्विता । सुभगा दर्शनीवाङ्गी क्षत्रिता-

वतसोचना । श्यामा पद्मपत्राभासी गीबकुक्षितमूर्त्तिका ।
 ताप्यद्वन्द्वनक्षी सुभूचाक्षपीनपयोधरा । चातुर्षं विपुर्षं
 कृत्वा साक्षादभरर्षिणी । गीबोत्पलसमो नखो वस्त्राः
 क्रोशात् प्रभावति । या विभर्त्ति परं रूपं वस्त्रा नास्म-
 पमा भुवि । देवदानवयक्षावाभीषिता देवहृषिणी ।
 ताञ्चापि जातां सुभोर्षीं वायुवाचाशरीरिणी । सर्वयो-
 मिहरा कृष्णा विनीषुः क्षत्रियान् चवम् । सुरकार्य-
 मिवं काले करिप्रति सुमध्यमा । वस्त्रा हेतोः कौर-
 वाणां महदुत्पत्सते भवम् । तं श्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः
 प्रथेदुः सिंहसङ्घवत् । न चैतान् हर्षसम्भूतानिवं
 सेहे वसुध्वरा । तौ दृष्ट्वा पार्थिवी वाजं प्रथेदे वै सुता-
 र्शिनी । न वै मदन्वां जननीं जानीयाताभिभाविति ।
 तथेत्युवाच तं याजो रात्रः प्रियचिकीर्षया । तयोश्च
 नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्भूषमानसाः । ४८८८त्वादतिष्टण्णु-
 त्वाद्युन्नादुत्सन्मवादिपि । ४८८८तुनः कुमारोऽयं द्रुप-
 दस्य भवत्विति । कण्ठेत्येवात्रुवनं कण्ठां कण्ठाभूत् सा
 हि वर्यतः । तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामनसे ।
 ४८८८तुनन्तु पाञ्चाल्यमानोय खं निवेशनम् । उपकारो-
 दन्नेहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् । अमोक्षशीवं दैवं हि
 भावि मत्वा महामतिः । तथा तत् कृतवान् द्रोण
 आत्मकीर्त्यं सुरसन्धात्” । द्रुपदसुतादवोऽप्यत्र ।

द्रुपदी स्त्री द्रु रिभ दीर्घः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ऊनि
 पद्मावः । द्रु मसुल्लयपादयुक्तायां स्त्रियाम् ।

द्रुपदादित्य पु० काशीस्थे द्रौपद्याः स्थापिते आदित्यलिङ्ग-
 भेदे तदाविर्भवकथा काशीस्थ० ४८८००

“आकर्षय सुने । पूर्वं पञ्चवक्त्रो हरेः स्त्रियम् । ४८-
 षिष्यां पञ्चधा भूत्वा प्रादुराशीज्जमद्वितः । उभापि च
 जगद्गामी द्रुपदस्य महीभुजः । यजतो वङ्गिकुण्डलाय
 पादुसक्रोऽतिसुन्दरी । पञ्चापि पाण्डुतनयाः साक्षाद्द्रु-
 वपुर्दराः । अयतेररिह क्षमाद् द्रुपदसंहारकारिणः ।
 नारायणोऽपि कण्ठत्वं प्राप्य तत्साहचर्यं कृतम् । इष्टं त-
 द्रुपदमनः सद्भूतस्थितिकारकः । प्रतपन्तः प्रुषिव्यान्ते
 पाषाणैरेवः पृथक् पृथक् । उदवाशुदयो तस्मिन् सम्पदां
 विपदामपि । कदाचित्ते महापीरा भ्रातृभ्यप्रति-
 पादिताम् । विपत्तिनाथ महर्षीं बभूवुः क्षान्तौकसः ।
 पाञ्चाल्यपि च तत्पत्नीं प्रतिव्यसनकर्णिता । कर्मज्ञा
 प्राय तन्मङ्गी ब्रह्मभाराघयद्भृशम् । आराधितोऽथ
 सविता तवा द्रुपदकन्यया । सद्दीर्घं सविधानाञ्च

स्वाभिकामहदान्दौ । उवाच च प्रसन्नात्मा भास्वरो
द्रुपदात्मजाम् । आराधयन्ती भावेन सर्वत्र युधिष्ठान-
शाम् । स्वाह्येतवा महाभागे ! यावन्नोद्धारिणोऽपनाः ।
तावन्नस्तुप्रिभापस्थानि वावञ्च त्वं न मोक्ष्यसे । भुक्तायां
त्वयि रिक्तैषा पूर्णभक्ता भविष्यति । रसवद्द्रुमज्ञाननिधि-
रिच्छामह्यप्रदायिनी । इत्यं वरस्यवा लब्धः काश्या-
मादित्यतो सुने ! अपरञ्च वरो दत्तस्तस्यै देवेन भास्वता ।
रविरुवाच । विश्वेशाह्वयिणे भागे यो मां त्वत्पुरत-
स्थितम् । आराधयिष्यति नरः कुटुम्बाद्या तस्य नश्रति ।
अन्वय मे वरो दत्तो विश्वेशेन पतिव्रते ! । तपसा परि-
दृष्टेन तं निशामय वक्ष्ये ते । प्रापये ! त्वां समाराध्य
यो मां दृश्यति मानवः । तस्य त्वं दुःखतिमिरमपा-
सुद निजैः करैः । अतो धर्मप्रिये ! नित्यं प्राप्य विश्वे-
श्वराहरम् । काशीस्थितानां जन्तूनां नाशयास्यथ
सङ्गयम् । ये मामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः ।
त्वहरोद्यतपाञ्चिञ्च तेषां दास्यामि चिन्तितम् । भवतीं मत्-
समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् । विश्वेशाह्वयिणे भागे
दृश्यपाञ्चैः समीपतः । येऽर्च्यं विष्यन्ति भावेन पुरुषा
वा स्त्रियोऽपि वा । तेषां कदाचिद्धो भावि भयं प्रिय-
विवोमजाम् । न व्याधिर्जं भयं कापि न क्षुचूत्क्षे-
शम्भवम् । द्रौपदीक्षयतः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ! ।
इति दत्त्वा वरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम् । शम्भुमा-
राधयामाश धर्मं द्रौपद्यापावयौ । आदित्यस्य कथामेतां
द्रौपद्याराधितस्य वै । यः श्रोष्यति नरो भक्त्या तस्यै-
नः कथमेध्याति । स्कन्द उवाच । द्रौपदादित्यमाहात्म्यं
ब्रूयेपात् कथितं मया । मयुखादित्यमाहात्म्यं शृण्व
दानीं षटोद्भव ! "चतुर्थो द्रुपदादित्यः" काशीख-
३६५० द्रौपदादित्योऽप्यत्र । "इदानीं द्रौपदादित्यं
कथयिष्यामि तेऽनघ" तत्र ।

द्रुम पु० द्रुः शाखाप्यस्य च । शृङ्गे अमरः । २ पारिजाते
शृङ्गेरे च मेदि० । "बद्धमल्लवपुटाञ्जलिं द्रुमम्" रघुः ।
"तस्य तद्द्वते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः" मनुः
३ किन्मु द्वाधीशभेदे "द्रुमः किम्पुरुषेशस्य उपास्ते
धनदेश्वरम्" भा०स० ३१० श्लो० "किंपुरुषाधिराज्यमिव
सुनिजनन्द हीतजलकलशपरिधिस्यमानद्रुमम्" काद०
कृष्णचङ्गिबायां कृष्णखलां जाते ५ पुत्रभेदे "प्रद्युम्नः प्रथमं
जज्ञे शंवरान्नकरः सुतः । द्वितीयश्चावदेण्यश्च दृष्ण-
सिंहो महारथः । चारुभद्रश्चावर्गर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव

च" हरिवं० १६२ ख० । शिविनाशदैत्यांश्जाते ह्यापरयुगीये
इन्द्रभेदे "यस्तु राजाञ्छिविनांम दैत्यैः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिखिख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः" भा०खा०
६७ ख० ७ प्राचीने ऋषवरभेदे "उशीनरः शतरथः कङ्को
दुलिदुहो द्रुमः" भा०खा० १५० प्राचीनऋषोक्तौ ।

द्रुमनख पु० द्रुमस्य नख इव संज्ञात्वेऽपि न खत्वम् ।
कण्टके शब्दरत्ना० ।

द्रुममय पु० नि० । द्रुम+विकारे मयट् । दृक्षविकारे यूपादौ
द्रुममर पु० द्रुमोच्चिवतेऽनेन ऋ-करणे अप् । कण्टके चारा० ।

द्रुमव्याधि पु० द्रुमस्य व्याधिरिव । द्रुमाम्ने १ चाक्षावाम्
राजनि० । इत० । २ दृक्षरोगे च

द्रुमशीर्षं न० द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षमग्रमस्य । दृक्षतल्या-
पयुक्ते कुट्टिमभेदे "कपिश्रीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखोट
शीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः ससदाहृताः"
शब्दर० । इत० । २ दृक्षाम्ने न० । [शब्दार्थक० ।

द्रुमश्रेष्ठ पु० द्रुमेषु श्रेष्ठः । १ प्रधानदृष्टे २ तावदृष्टे च
द्रुमश्रेष्ठ न० द्रुमाणां समूहः द्रुम+श्रेष्ठश्च । दृक्षसमूहे
"जलेषु जलजैश्च जलैश्च स्थलेषु स्थलजैरपि । पङ्कजैर्द्रुम-
श्रेष्ठैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम्" हरिवं० ६७ ख०

द्रुमसेन पु० राजभेदे सच गविहासुरांशाज्जातः ह्यापरयुगीये
ऋषभेदेः "गधिष्ठसु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः" भा०खा०
६७ ख० । [दृक्षस्य रोमे च ।

द्रुमामय पु० द्रुमस्यामय इव । लाक्षायां अमरः । इत० ।
द्रुमारि पु० इत० । १ हस्तिनि गजे राजनि० २ दृक्षनाशकमात्रे च

द्रुमाश्रय ति० द्रुम आश्रयो यस्य । १ दृक्षान्त्रिते २ सरटे
पुंस्त्री० राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्रुमिणी स्त्री द्रुमाणां समूहः खलांसमूहे इति ङीष् ।
दृक्षसमूहे ।

द्रुमेश्वर पु० द्रुमेषु ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात् । १ तावदृष्टे श-
ब्दार्थक० २ द्रुमाणां श्रेष्ठे च "स्वर्गादिज्ञानयित्वा च पा-
रिजातं द्रुमेश्वरम्" हरिवं० १२६ ख० । श्वोषधीशे चन्द्रे च

द्रुमोत्थल पु० द्रुमे उत्थलमिव पुष्पमस्य । कर्णिकारदृष्टे अमरः
द्रुम्य गतो भा०पर० सक० सेट् निघण्टुः । द्रुम्यति अद्रु-
म्यीत् दद्रुम्य । निघण्टौ द्रुम्यति पाठान्तरम् ।

द्रुमवय पु० "द्रोच माने वयः" पा०द्रु+माने वय । माने अमरः ।
द्रुमसलक पु० द्रुमेषु सलक इव । पियालदृष्टे शब्दर० ।

द्रुह अविष्टचिन्तने दिवा०पर० सक० नेट् । द्रुहति अद्रोहीत्-

अधुक् । द्रोहिता द्रोघ्या द्रोढा द्रोहिष्यति प्रोष्यति ।
ध्रुक् ध्रुट् । “क्रुधद्रुहेष्यांश्चवायीनां यं प्रति कोपः”
पा० कोपविषयस्य सम्प्रदानता । शत्रवे द्रुह्यति । उपहृ-
टस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता अत्यमभिद्रुह्यति । “न
यजमानाय द्रुह्यति” शत० ब्रा० २।१।४।१८ । “मा द्रुमेभ्यो
महाभाग ! दीनोभ्यो द्रोघ्यु मर्हेषि !” भाग० ६।४।७ “नाभि
द्रुह्यति अत्येभ्यः” भाग० ४।२।१२ आर्षत्वात् न कर्मता ।
“मातरञ्चाभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा च ये” भा० भा०
“भवांस्तानभिद्रुह्यते” कामन्दकी० अत्र तद् असाधुः ।

द्रुह् लि० द्रुह्-क्लिप् । द्रोहकारके मित्प्रुक् ट् ।
द्रुह् लि० द्रुह्-कर्तरि क । द्रोहकारके “द्रुहा तन्मं गूह-
मानां” ऋ० ७।१०।१७।२ पुत्रे शब्दार्थकल्प० । पुत्रस्य वित्ताय
वा पितृरनिर्दिष्टान्नस्य प्रायशः सम्भावनात् तथात्वम् ।
शुद्धितरि स्त्री ङीष् शब्दार्थकल्प० ।

द्रुह्यण् पु० द्रुं संसारगतिं हलि-हन क्च “पूर्वपदात्
संज्ञायाम्” पा० षत्वम् । ब्रह्मणि । द्रुह्येन निर्दिष्टादि
अरीणादि० बुञ् । द्रौह्यक तस्त्रिहत्तादौ लि० ।

द्रुहिण् पु० द्रुह्यति कामक्रोधादिभ्यो दुष्टेभ्यो वा द्रुह-
ना० इनन् कश्चि । अतस्ये ब्रह्मणि अमरः “दुरा-
त्मभा दानशीला द्राविणी द्रुहिष्यन्ता” काशीख० २८६०
गङ्गासहस्रनाम । २ विष्णो च “महादेव ! देवस्तुत !
द्रुहिष्य ! अन्न ! विश्वकर्मन् न स्तायस्तेति” हरिवं०
२५६६० ।

द्रुह्य लि० शिवादिगच्छे द्रुह्येति पाठात् द्रुह-न ख्यत् किन्तु
क्यप् । द्रौहिष्ये तस्यापत्यम् शिवा० अच् द्रौह्य तदपत्ये
बहुषु यस्कादि० अथो लुक् । द्रुह्या इत्येव ।

द्रुह्यु पु० ययातेर्न पस्य शर्मिण्यां जाते ह्यभेदे ह्यस्यशब्दे
दृश्यम् । तस्मै ययातिशापकथा “ययातिरुवाच “द्रुह्यो !
त्वं प्रतिपद्यस्व वर्षरूपविनाशिनोम् । जरां वर्षसहस्रं
मे यौवनं सन्ददस्व च । पूर्णं वर्षसहस्रे त्वं पुनर्दा-
स्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं
जरया सह । द्रुह्यु रवाच । न गजं न रथं नाश्वं जीषीं
मुङ्क्ते न च स्त्रियम् । वाग्भङ्गस्यास्य भवति तां जरां
नाभिकामये । ययातिरुवाच । यत्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्याद्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते
सम्पत्स्यते कश्चित् । यत्नाश्वरथसुखानामश्वानां स्वादुगतं
न च । हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्तथैव च ।
वसानाञ्च गवाञ्चैव श्रियिकायास्तथैव च । उडु पञ्चवध-

नारो वत्त मित्त्वं भविष्यति । अराजमाजशब्दन्तं
तत्र प्राप्स्यसि शान्तयः” भा० आ० ८४६० ।

द्रु गतौ वधे च खम० क्त्वा० च उ० सक० सेट् । द्रुह्यति द्रुह्यते
द्रुह्याति द्रुह्यते अद्रावीत् अद्रविष्ट । इद्राव । दुद्रविष ।
द्रुविता द्रुविष्यति ।

द्रु पु० द्रु-क्लिप् । हिरण्ये उज्ज्वल० ।
द्रुघण् पु० द्रु चञ्+प्रभो० दीर्घः । सुहरे विरूपकोपः ।
द्रुण् पु० द्रु-हिंसायाम् वा० नक् । दृष्टिके शब्दार्थकल्प० ।
द्रे क खने उज्जाहे च भा० आत्म० अक० सेट् । द्रेकते अद्रे-
कित । अदित् शिचि अङि अद्रेकत् त ।

द्रेक पु० द्रेकाञ्+प्रभो० । द्रेकाञ्चे राशेऽसृतीयांशे ।
द्रेकाण्य पु० “स्वपञ्चनवमानां ये राशेनाभिधया यथाः । एते
द्रेकाञ्चपाराशौ द्रेकाञ्चास्त्रय एव हि” ज्यो० त० उक्तं
राशेऽसृतीयाभागे तदधिपाद्य उक्तदियाज्ञेयाः ।
द्रेकाञ्चशब्दे दृश्यम् ।

द्रेश्य लि० दृश-कर्मणि क्यप् वेदे प्रभो० । दृश्ये “यत्तद-
द्रेश्यमपाह्यमगोत्रमवर्षमचक्षुःश्रोत्रम्” सुखको० ।
“अद्रेश्यम् अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामनस्यमित्ये-
तत् दृशेर्वहिःप्रस्थितस्य पञ्चेन्द्रियवाचकत्वात्” भा०

द्रेष्वाण्य पु० द्रेकाञ्+प्रभो० । द्रेकाञ्चे राशेऽसृतीये भागे ।
द्रौघ लि० द्रुह्-कर्मणि घञ् वा० वेदे कुत्वम् । द्रोहिष्ये
“हेमया द्रोघमित्त्वान्” ऋ० १०।८६।१२ “द्रौघमित्त्वान्
द्रुघ्यानि मित्वापि यैः ते द्रोघमित्त्वाः” भा० करणे घञ् ।
द्रौघस्य चकवाक्यादौ “द्रौघाय चिद्वचस आबवाय”
ऋ० ६।६२।६ “द्रौघायातिद्रौघात्मकाय वचसे” भा०
“द्रौघवाचस्ते निर्दिष्टं सचन्ताम्” ऋ० ७।१०।१।१४

द्रीष पु० द्रीषः कलशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्रस्य अच् ।
भारद्वाजे कौरवाणां घञुर्वेदाचार्ये तदुत्पत्तिकथा
“गङ्गाहारं प्रति महान् बभूव भगवान् अग्निः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः । शोऽभिषेत्तु
ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् । महर्षिर्भिर्भरद्वाजो
हविर्दाने चरन् पुरा । ददर्शांस्सरसां साक्षात् एताची
प्राप्नुतास्त्रिः । रूपयौवनसम्पन्नां मददृष्टां मदाबधाम् ।
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत । व्यपकृष्टास्वरं
दृष्ट्वा तास्त्रिषु कमे ततः । तत्र संसन्नमनसो भरद्वाजस्य
धीमतः । ततोऽस्य रेतसस्कन्दं तद्विद्रोषं आदधे ।
ततः समभवद्द्रोषः कलशे तस्य धीमतः । अर्धगीट
स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । अग्निवेशं महामागं

भारद्वाजः प्रतापवान् । प्रत्यपाद्यदान्नेवमस्त्रमस्त्र
विदां वरः । अन्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतस-
त्तम ! । भारद्वाजं तदान्नेयं मङ्गास्त्रं प्रत्यपाद्यत् भा-
ष्ठा १२०० । (डांडकाक) २२२२काके पुंस्त्री०
स्त्रियां ङीप् भेदि० इन्द्रिके राजनि० । अतःशतघनुः
परिमिते षज्जलाशये "गतेन घनुभिः पुष्करिणी त्रिभिः
दीर्घिका अतुभिर्द्रीणः" जला०त० । द्रु०-क द्रु०-न
किदा । ५मेघनायकभेदे तदानवनादि ङ्यो० त०
यथा "त्रियुते शाकवर्षे तु अतुभिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रीणमम्बुदम् । आवर्तौ
निर्जलो मेघः संवर्तश्चरयोदकः । पुष्करो दुष्करजलो
द्रीणः प्रस्यप्रपूरकः" । "कोऽयमेवविधे कावे काव-
पाशस्थिते मवि । अनादृष्टिहते शस्ये द्रीणमेघ
प्रवेत्यतः" सूक्तं "केयमम्बुदृते शस्ये नृत्वुवत्तागते
मवि । अनादृष्टिहते शस्ये द्रीणदृष्टिरिवागता" सूक्तं
(चलचचिवा) इपुष्पप्रधाने इह्ये । "ब्रह्मविष्णुशिवा-
दीनां द्रीणपुष्पं सदा प्रियम्" इमाज्ञाप्रयोगः ।
७आढके पु०न०८आढकचतुष्टये च (१२ सेर) "द्रीणस्तु
खाद्याः सन्तु मोडशांशः" ङीवा० उक्ते २खाद्याः
मोडशभागे । आढकशब्दे ६५६५००दृश्यम् । "धान्यद्रीणस्तु
मासिकः" मनुः "दशद्रीणा भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्रीण
विंशतिः" १०उक्तमाने "अष्टदृष्टिर्भवेत् कुम्भिः कुम्भयोऽपौ
तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकी-
र्तितः । अताराढको भवेत् द्रीण इत्येतन्मानलक्ष्यम्"
कस्यतरौ हासप्रसूतिभिः कुड्वस्तुशतंशोत्तरप्रस्था-
ढकद्रीण इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणादष्टाचत्वारिंशत्प्रसू-
तिभिः प्रस्यस्तुशतंशुं चादृष्टिनिवत्प्रधिकयतेन प्रसूतिभि-
राढकः । तस्यतुर्गुणादष्टपञ्चदशिकयत्प्रसूतिभिर्द्रीणः"
प्रा०त०रघु० । गोपयत्राज्ञानश्च "हासिंशत् पञ्चिकं प्रस्य-
सक्तं सवमघर्षणा । आढकस्तु अतःप्रस्यचतुर्भिर्द्रीण
आढकैः" एषां कार्यविशेषे परिभाष्यभेदात्प्रवस्थायाः ।
मानार्थे अयमर्द्धज्ञादिः । ११इमे इह्यमान्ते । द्रीणस्तु गो-
त्रापत्यम् वा फक् पञ्चे इज् । द्रीणावन द्रीणि तदपत्ये
"अनादिरिह द्रीणः अन्त्यन्त्रजननरे लुपत्पारात्" सि०
को०एतच्च पाचिनेद्रीणात् प्राचीनत्वस्यापनायोक्तं वस्तुतः
कुर्वीदि इत्युक्तमादीनां बहूनां पा० सूत्रे कीर्तनात्
ततोऽप्राचीनत्वं पाचिनेर्बुक्तं प्रतिभाति सर्वमानादित्य
कस्यवे मानामात्रात् इत्यवधारितं सरलास्त्वव्याख्यानेप-

क्रमेऽस्माभिः "द्रीणस्त्रविद्मुदमिदं वदद्गम" मान० ।
कुयद्वीपस्थे १२वर्षपर्वतभेदे "चतुर्थः पर्वतो द्रीणो
यलोपथ्यो मङ्गागिरौ । विशल्यकराणी चैव अतसञ्जीवनी
तथा" मत्स्यपु० १२१ख० खार्थे क । द्रीणक तत्रार्थे ।
द्रीणकलशं पु० द्रीण इव कलशः । द्रुममये यज्ञपालभेदे
"आहवनीयं गच्छन्त्यादाय आवद्रीणकलशधोसपा-
त्राणि" कात्या०श्रौ० ८।७।५ । पञ्चपावाचोऽभिषवाद्याः
ते च पूर्वमभिषवस्ये स्थापिता अपि वचनात्तत्त आनीयन्ते
संस्कारार्थं द्रीणकलशः द्रुममयः कलशाकारोवैकल्यतः
यस्योपरिचारायहा मृद्धान्ते" कर्कः । यज्ञपालभेदे
"सुचस्य मे चमसास्य च मे वाद्यव्यानि च मे द्रीणकल-
शस्य मे" यजु०१८।२१।
द्रीणकाक पुंस्त्री० कर्म० । (डांडकाक) स्वाते दृष्टकाके
काकभेदे अमरः । [गवि अमरः ।
द्रीणक्षीरा स्त्री द्रीणमितं क्षीरमस्याः । द्रीणमितदुग्धवत्तां
द्रीणमन्त्रिका स्त्री द्रीणस्तु तन्नामपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः कय् अत इत्यम् । राक्षायां ङटा० [यद्वच० ।
द्रीणवा स्त्री द्रीणदृषा+प्रपो० । द्रीणमितदुग्धवत्तां गवि
द्रीणचित् पु० यज्ञिये अग्निभेदे "एतया विद्वत्पान्यां चितिं
चिन्वन्ति द्रीणचित्द्रव्यचक्रचित्कृषित्प्रचगचित्दुग्धवतः
ससृष्ट्य पुरीषः" कात्या०श्रौ०१६।५।८। "एते अग्निवि-
शेषाः" कर्कः "तं हेके एतया विद्वत्पान्यामिन्वत्यां चितिं
चिन्वन्ति द्रीणचितं वा रथचक्रचितं वा कृषितं वा
प्रचगचितं वा" शत०ब्रा० ६।७।२।८
द्रीणदुग्धा स्त्री द्रीणमितं दुग्धं यस्याः । द्रीणमितक्षीरायां
द्रीणदुग्धायां गवि हेमच० [चित्मितदुग्धायां गवि अमरः ।
द्रीणदुग्धा स्त्री द्रीणमितं दोग्धिं दुह-कः पचान्नादेशः । द्री-
द्रीणपदी स्त्री द्रीण इव पादोऽस्याः कुम्भापद्या० ङीणि
पादोऽन्त्यसोमे पञ्जावः । द्रीणतुल्यापाद्युक्तायां स्त्रियाम् ।
द्रीणपर्णी स्त्री द्रीणस्तु इह्यभेदस्य पर्षमिव पर्षमस्याः
जातित्वात् ङीप् । भूमिकदल्याम् शब्दार्थ० ।
द्रीणपुष्पी स्त्री द्रीणस्तु पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात्
ङीप् । (गुमक) इति स्वाते १नुपभेदे "द्रीणपुष्पी शुचः
सादृ इषोष्णा वातपित्तकृत् । स चारुवचा सादु-
पाका कटी च भेदिनी । कफायकामलाशोषतमक
त्रासजन्तुजित्" भावप्र० । द्रीणदृष्टो रत्नभाषा । "द्रीण-
पुष्पीद्वयं सादृ इह्यं शुच च पित्तकृत् । भेदकं
कामलाशोषमेहपूयहरं कटु" वैद्यकम् ।

द्रीणमाना स्त्री द्रीणो मानं दुग्धेऽस्याः । द्रीणदुधायां गवि
 शब्दच० द्रीणो मानं यस्याः । द्रीणमिते द्रव्यादौ त्रि०
 द्रीणमुखम् न० चतुःशतग्राममनोहरग्रामे हारा० ।
 द्रीणशर्मपद न० तीर्थभेदे "शरत्तन्मो कुशस्तन्मो द्रीण-
 शर्मपदे तथा । अर्पां प्रपतनासेवी सेव्यते सोऽपसरो
 गयेः" भा०सु० २५अ० ।
 द्रीणसाच त्रि० द्रीणं द्रीणकलशं सचते सच-अच् । द्रीण-
 कलशसेवके । "एवा पतिं द्रीणसाचमचेतसम्" ऋ०१० ।
 ४४।४ "द्रीणसाचं द्रीणकलशस्य सेवितारम्" भा०
 द्रीणा स्त्री । द्रीणाम् २ द्रीणपुण्यायां शब्दार्थ० ।
 द्रीणाचार्य्य पु० कर्म० । कौरवाणां शस्त्रशिक्षके भारद्वाजे
 द्रीणाहाव पु० आह्वयन्यत्र पानार्थं बलीवर्तान् आहावो
 जलाधारः जलाशयभेदः द्रीणमयः द्रुममयः आहावः ।
 द्रुममये जलाधारभेदे "द्रीणाहावमवतमश्वक्रम्" ऋ०१० ।
 १०।७।
 द्रीणि(णी) स्त्री इति गच्छति जलम् द्रु-नि वा ङीप् ।
 । काष्ठाश्ववाहिन्याम् अमरः । (ङीष्णा) २ जलाधारे
 कदलीत्वगादि निर्मिते पात्रभेदे "तैलपूर्णे कटाहे
 वा द्रीण्यां वा शययेत् ऋषम्" सुश्रुतः "भरद्वाजस्य च
 स्कन्धं युक्तं द्रीण्यामवर्द्धत" भा०श्व० ६३श्व० ४ काष्ठमये
 ज्ञानपात्रे ५ पर्वतानाममन्तरे देशभेदे च "शैलानामन्तरे
 द्रीण्यः सिद्धचारणसेविताः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।
 'पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रीण्यश्च विपुलायताः" हरिवं०
 ७४अ० । द्रीणस्य पत्नी ङीष् । ७ द्रीणपत्न्यां स्त्री ङीष्-
 ङीष्परिभाषे वैद्यकभाषा ६ कदल्यां मेदि० । १० नीलोत्तरे
 शब्दरत्ना० ११ शैलसम्यो हेमच० १२ इन्द्रचिभंश्यां १३ द्री-
 षो जलवषे च राजनि० १४ नदीभेदे उष्णादिको० १५ द्रुते च
 द्रीणीदल पु० द्रीणीव दलमस्य । केतकीदले हारा०
 द्रीणीलवण न० द्रीण्यां भवं लवणम् । उपकण्ठाटदेशभवे
 लवणे राजनि० । "विज्ञेयं द्रीणीलवणं पाके नाल्युष्णतां
 गतम् । अविदाहि भेदकञ्च स्निग्धं मृज्जविनाशनम् ।
 अल्पपित्तकरं चैव भिषग्भिः सस्रदाहृतम्" राजनि० ।
 द्रीण्य त्रि० द्रीणं द्रुममयं यूपमर्हति यत् । द्रुममययूपाहं
 पश्चादौ "द्रुववद् द्रीण्यः पशुः" ऋ० ५।५०।४। "द्रीण्यः
 यूपार्हः पशुः" भा०
 द्रीण्यश्च त्रि० द्रीणिं द्रुतमश्नुते अय-व्याप्तौ वा० व । द्रुत-
 व्यापके "द्रीण्यश्वास ईरन्ते घृतं वा" ऋ० १०६६।४
 "द्रीण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः" भा० ।

द्रीमिल पु० चाणक्ये सुनौ हेमच० द्रीमिल इति वा तत्र
 पाठः । अन्यतरस्य प्राणादिकल्पं सुद्रोदोषात् ।
 द्रीह पु० द्रुह-भावे घञ् । । अतिपचिन्तने २ कृष्णवधे शहिंषा
 माते च । "पैशुन्यं साहसं द्रीह ईषांस्त्रयार्धदृक्चम् ।
 वाग्दृक्कृजञ्च पादपत्रं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः" मनुः
 द्रीहश्चक्रवधः" कुञ्ज० "द्रीहो जिघांसा" म०त० रघु०
 "विनापि शीर्षकात् कुर्व्यात् ऋषद्रीहे त्र पातके" मनुः
 अत्र हनुमिच्छा अतिपचिन्तनं वा द्रीहपदार्थः ।
 "द्रीहोद्रेकमहोर्भिभेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्"
 काव्यप्र० द्रीहः जातोऽस्य तारका० इतच् । द्रीहित
 जातद्रीहे त्रि० । [अमरः ।
 द्रीहचिन्तन न० द्रीहार्थं चिन्तनम् । परानिपचिञ्चने
 द्रीहाट त्रि० द्रीहेषाटति षट्-अच् । । वैडाळव्रतिके कृष्णा
 पराहिंसार्थं व्रतधारिणि २ ऋग्लुक्के श्वेदशाखाप्रभेदे
 पु० मेदि० ।
 द्रीण त्रि० द्रीणं सन्धति अचरति पचति वा अच् पच्चे
 ठन् । द्रीणमितधान्यादेः स्त्रिन् १ समावेशके २ तदपचा-
 रके ३ तत्याचके च स्त्रियां ङीष् । पच्चे ठनि द्रीणिक
 तत्कार्ये स्त्रियां टाप् । तत्कार्ये द्रीणिक इति शब्दक-
 ल्पनं प्राणादिकमेव ठनि षड् इरेप्रसक्तेः ।
 द्रीणीज न० द्रीण्यां जायते जन-उ । । द्रीणीजाते लवणे
 राजनि० । २ द्रीण्यां जाते द्रीणाचार्ये द्रीणस्य पत्नी
 ङीष् द्रीणी तस्यां जाते श्वश्रुत्यान्नि च ।
 द्रीणायन पु० अश्रुत्यान्नि द्रीणशब्दे दृश्यम् द्रीणिरप्यत्र ।
 द्रीणायनि पु० द्रीणस्यापत्यं वा०फिञ् । अश्रुत्यान्नि "सकण्ठं
 इय्यौघनशालशल्यद्रीणायनिक्रायसुनीधवक्राः" भा०श्व०
 १८७अ० । "द्रीणायने ! अलमलर्थमात्मानं शोका-
 नवे प्रजेप्सुम्" वेणुसं०
 द्रीणिक त्रि० द्रीणस्य वापः जेतम् ठञ् । द्रीणमितवीज-
 वपनयोग्ये । जेतार्थे अमरः । तेन क्रीतमित्याद्यर्थे अश-
 मासे ठक् । २ द्रीणक्रीतादौ, समासे त्र निष्का० ठञ् ।
 खरे भेदः ।
 द्रीपद् पुंस्त्री० द्रुपदस्यापत्यं शिवा० अच् । । द्रुपदराज-
 पुत्रे तत्कन्यायां २ शष्णायां स्त्री । द्रुपदात्मजशब्दे दृश्यम्
 "द्रीपद्या च महातेजास्तथैवच सुभद्रया" हरिवं० १३५अ०
 "द्रीपदी त्वय संजज्ञे शचीमागादनिन्दिता । नातिहृत्वा
 न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी । पद्मायतास्त्री सुशोषी
 क्षितिस्तान्निर्भजा । सर्वलक्ष्मणसम्पत्तौ वैदूर्य

मन्त्रिषुभिः । पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रङ्गः ।
 भा० व्या० ६७७० तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा० व्या०
 १८८१, १८८२ च । उक्ता दिङ्मात्रसमोच्यते तत्र द्वीपद्याः
 पूर्ववृत्तान्तकथनेन पञ्चपतिकत्वनिर्दिष्टाय “व्यास उवाच
 व्यासीत्तपोवने काष्ठिदमेः कन्या महात्मनः । नाध्य-
 गच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती । तोषयामास
 तपसा सा किलोपेष शङ्करम् । तामुवाचे श्वरः प्रीतो
 वृषु काममिति स्त्रियम् । सैवसुक्ताऽब्रवीत् कन्या देवं
 वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः ।
 पुनः । ददौ तस्मै स श्रेयश्च वरं प्रीतमानसः
 पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यतीति शङ्करः । सा प्रसाद-
 यती देवमिदं भूयोऽस्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्व-
 चोऽर्हामीत्यथ शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः पाह
 शुभं वचः । पञ्चलत्वस्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ।
 तत्तथा भविता भद्रे ! वचसङ्गदमस्तु ते । देहमन्यं ग-
 तायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति । द्वीपदोषा हि सा जज्ञे सुता
 वै देवकृपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्थिव-
 निन्दिता । स्वर्ग्यीः पाण्डुवार्धनु ससत्यसा महा-
 मखे । सेह तप्ता तपो घोरं दुहित्वं तवागता । सैषा
 देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्रज्जतेनेह कर्मणा ।
 स्रष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टं कुरुष्व ।
 ब्रह्मवैवर्ते तु जन्मसंख्ये ११५० अथनथा वर्णितं यथा
 “वज्रिहवाच श्रेष्ठ राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं
 कुरु । सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराजसः । दुर्नि-
 वार्यः प्राक्कनेन जानकीञ्च हरिष्यति । राम उवाच ।
 सीतां स्तुहीत्वा त्वं गच्छ च्छायात्नैव तु तिष्ठतु । कलत्र
 वर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् । सीतां स्तुहीत्वा प्रययौ
 रुदनीञ्च कृताशनः । सीतायाः सदृशी छाया तस्यौ
 श्रीरामसर्वाङ्गौ । सा च छाया कृता पूर्वं रावणेन
 बलीयसा । ससहृदार तां रामो निहत्य तं सनाम्न-
 वम् । वज्रौ परीक्षाकाळे च छाया वज्रौ विवेश ह ।
 अग्निष्वायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च
 छाया तपस्रक्रे नारायणसरोवरे । तपस्रकार दिव्यञ्च
 शतवर्षञ्च शूचिनः । वरं वृषुष्य भद्रे ! तस्यवाच शङ्करश्च
 ताम् । उवाच तां शिवं व्यप्या भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ।
 पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वने त्रिचोचनम् । सर्वस-
 म्पत्प्रदस्तुष्टस्यै शर्वो वरं ददौ । महादेव उवाच ।
 साध्वि ! त्वं पञ्चधा ब्रूषे पतिन्देहीति व्याकुला ।

पञ्चेन्द्राश्च हरेशा भविष्यन्ति प्रियास्तव । ते च सर्वे
 च पञ्चेन्द्रासप्ताना पञ्च पाण्डवाः । सा च छाया द्वी-
 पदी च यज्ञकुण्डसङ्गजा । कते युगे वेदवती ज्ञेतायां
 जनकात्मजा । ह्यपरे द्वीपदी च्छाया तेन कृष्णा त्रि-
 हायणी । वैष्णवी कृष्णमक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ।
 स्वर्गलक्ष्मीर्भवेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविभक्ति । राजा
 ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । सप्रच्छ मातरं
 वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना । तस्यवाच स्वयं माता
 गृह्याण आहृभिः सह । शम्भोर्वरेण पूर्वञ्च परत्र
 मातराप्तया । द्वीपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्च-
 पाण्डवाः । चतुर्हंशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपा-
 ण्डवाः” “सहस्र्या द्वीपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः अरेक्षित्यं महापातकनाशनम्” प्रातःस्मर-
 णीयकीर्त्तने । [दिन निर्दिष्टादौ ।

द्वीपदायनि त्रि० द्रुपदेन निर्दिष्टादि कथां० फिज्ज । द्रुप-
 द्वीपदेय पु० द्वीपद्या अपत्यम् ढक् । युधिष्ठिरादीनां द्वी-
 पद्यास्यत्वे प्रतिविन्द्यादौ ते च विश्वदेवगणाभेनोत्पन्नाः
 यथाह भा० व्या० ६७७० । “द्वीपदेयाश्च ये पञ्च बभुवु-
 भर्तर्गम ! । विश्वान् देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भर-
 तर्गम ! । प्रतिविन्द्यः सुतसोमः सुतकर्मा तथा परः ।
 नाकुलिस्तु शतानीकः सुतसेनश्च वीरवान् । पाञ्चा-
 ल्यपि तु पञ्चथ्यः पतिथ्यः शुभलक्षणा । लेभे पञ्च सुतान्
 वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविन्द्यं
 सुतसोमं वृकोदरात् । अर्जुनाच्छुतकर्मांश्च शतानीकञ्च
 नाकुलिम् । सहदेवाच्छुतसेनमेतान् पञ्च महार-
 थान् । पाञ्चाबी सुधुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा । शा-
 स्त्रतः प्रतिविन्द्यन्मूर्चुर्विप्रा युधिष्ठिरम् । परमहरश्च
 ज्ञाने प्रतिविन्द्यो भवत्वयम् । सुते सोमसहस्रे तु
 सोमार्कसमतेजसम् । सुतसोमं सहेष्वासं सुधुवे भीम-
 सेनतः । सुतं कर्म सहत् कत्वा निष्टत्तेन किरीटिना ।
 जातः सुतस्तत्त्वेवं सुतकर्मां ततोऽभवत् । शतानीकश्च
 राजर्षेः कौरवश्च महात्मनः । चक्रे पुलं सनामानं
 नकुलः कीर्तिवर्द्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे
 वज्रदेवते । सहदेवात् सुतं तस्मात् सुतसेनेति यं
 विदुः । एकवर्षान्तरास्त्वैते द्वीपदेया यशस्विनः” भा०
 व्या० २२२०० ।

द्वीहिक त्रि० द्वीहं नित्यमर्हति केदा०ऽज् । नित्यं द्वीहाहं ।
 द्वीह्य त्रि० द्रुपदापत्यं शिवा० चण् । द्रुपदापत्ये

द्वन्द्व न० द्वन्द्व+पृषो० बहुवचनः । द्वन्द्वशब्दाद्ये त्रिकाण्डशेषः ।
 द्वन्द्व न० द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ “द्वन्द्वं रहस्यमर्थ्यादावच-
 नव्युत्क्रमस्यप्रपात्प्रयोगाभिव्यक्तिषु” पा० द्विगन्तस्य
 द्विवचनं पूर्वपदस्याभ्यावोऽन्वयौत्तरपदस्य नपुंसक-
 त्वञ्च निपात्यते एवैर्धुपु” सि०कौ० उक्ते १२४स्यादौ
 “तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः ।
 द्वन्द्वान्त्वन्ववते रहस्यमित्यर्थः । मथ्यादा स्थित्यनतिक्रमः ।
 आचक्षुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता पुत्रेषु
 मिथुनं मच्छति पौत्रेषु प्रपौत्रेषुपीति मथ्यादार्यः ।
 व्युत्क्रमस्य प्रथमवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गं
 सम्बन्धेन प्रथमवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपालादि प्रयुनक्ति
 द्वन्द्वं संकर्षणवाच्यदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
 योमविभागादन्यत्वापि द्वन्द्व इत्युक्ते” सि०कौ० “अत्र अन्य-
 त्वापि तेन द्वन्द्वयुक्तान्यवर्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्बु-
 द्धान्यवर्तन्तेत्यर्थः वीपसायां द्विवचनेऽप्यनेन तस्य रूप
 निष्पत्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः कृत्वा
 इत्या अथवावर्धराहित्येनाव्युत्क्रान्त्यादिति बोध्यम्”
 मञ्जेन्दु० । तत्र रहस्यं हाभ्यामेव ज्ञेयम् । २कलहे
 रनिधुने स्त्रीपुंसयोर्द्वये ४युगले च मेदि० रोगभेदे ६समा-
 सभेदे च पु० सच द्विधा समाहारेतरैतरयोगभेदात् तत्र
 सङ्घतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संज्ञान्यमानप्राधान्ये इत-
 रैतरयोगः इति वैयाकरणाः इतरेतरयोगशब्दे ८२३
 पु० दृश्यम् शब्दश०प्र० अन्यथा निरन्तराणि यथा

“यद्यदर्थकयज्ञामव्युत्क्रान्तौ यद्यत्प्रकारके । बोधे समर्थः
 स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।” “यद्यदर्थोपस्थापकस्य
 क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं
 प्रति तत्त्वेन समर्थज्ञादृशनामनिवह एव तावदर्थको
 द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वाद्य धवखदिरौ द्विन्वीत्यादौ
 हि कर्मत्वाद्युक्ते करचरखादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादि-
 र्चर्मिकः करचरखाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
 नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम्
 अतः पाणिपादादिसप्तदायः करचरखादितत्तदर्थे द्वन्द्वः ।
 यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वतोत्तरपदे
 पाणिपादादिषाहित्ये सञ्जया अतएव नित्यं तत्रैक-
 वचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणया-
 निरुद्धत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वान्तर्यनिष्-
 त्वादिस्वन्धेमेव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्कत्वात्
 पाणिपादं वाद्येत्वादेनैवोभ्यस्यमिति प्राच्यैरुक्तं तत्र

युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा
 पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्बन्धेन तद्वत्तद्वि-
 त्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वी-
 रत्वात् । साहित्यस्य द्विवक्तृत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य
 द्विवचनादिषाकाङ्कत्वं तादृशद्विभोरिवेति चेत् तर्हि
 पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य
 द्विवचनाद्याकाङ्कत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्य-
 भङ्गात् सञ्जयं धनमित्यादेरवोच्यताया दुर्वीरतापाताञ्च
 नामार्थबोधेदान्वयस्याव्युत्क्रान्त्येन इतिनामनानाञ्च
 साहित्यस्य स्वान्तर्यादिसम्बन्धेन घनादावन्वयायोनात्
 तादृशसाहित्ये घनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा
 तु द्विवक्तिव्युत्क्रान्त्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगित्तवै-
 वोपपन्ना न द्वन्द्वस्याव्यवस्थापिका । एतेन धवखदि-
 रावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्या-
 न्यवे सञ्जया अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यन्ततावच्छेदकत्वमेव
 पर्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्क्रान्त्येवखदि-
 रावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति-
 शीर्षासकानाम्प्रतमस्यपात्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धव-
 खदिरविशेष्यकधोविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोः साहित्यं
 तदाश्रयस्य धवद्वयादिरपीति तादृशसाहित्याश्रयसञ्ज-
 कत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्वीर-
 तापत्तेः । न च त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशे-
 षगुत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तस्य न धवद्वया-
 देरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्यस्यानुभवेनास्पर्शनात्
 तस्याद्यात् नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तप्त-
 क्षमावच्छिन्ने ससृजित एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्यादिबो-
 धने द्विवचनादिकं साकाङ्कं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं
 परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरा-
 वित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च नाबोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् ।
 षटपठेत्यादिकस्य षटकलसेत्यादिकस्य षटतद्वेत्यादिकस्य
 च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन षटादेरन्वयबोधं प्रत्य-
 हेतुत्वमतो न तादृशाननिवहो षटाद्यर्थे द्वन्द्वः । अतएव
 समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वै यत्र मिथोभेदस्त-
 त्वैव द्वन्द्वस्य साधुत्वस्यचनाव “चार्थे द्वन्द्व” इति पाणिनिः
 प्राह । अतएव भेदगर्भससृज्यार्थकं चशब्दमन्तर्भाव-
 धवच खदिरयोत्यादिकं विग्रहस्य प्रयुज्जते उदाः, सञ्ज-
 पाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थञ्चकारद्वयं, पीततत्पटवो-
 खादात्ममित्यादौ तद्वदादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्व-

तत्पटात्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्यैव भेदः सुवर्धस्तु
 द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पथ्याप्रिसम्बन्धेन पीततत्पटे
 तस्य बाधात् सुवर्धद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाका-
 ङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयो-
 रेव व्युत्पत्तिवैचल्यमात्रम् । अतएव व्याकरणकारणसंयोगना-
 श्चेभ्यः कार्यद्वयं न स्पृशतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये-
 सुवर्धैकत्वस्य कार्यद्वयत्वेऽन्वयमभिधित्तुनाचार्यैश्च ज्ञात्व-
 भिप्रायकमेकवचनमिति शुष्ककिरणावल्यामभिहितम् ।
 अतएव च “श्यालाः सुध्वीतरः पत्न्याः स्वाभिनो देवदे-
 वरो” इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वाभिनो भ्राता देव-
 देवरोभयपदवाच्य इत्यर्थः सुभ्रूत्यादिषुः सङ्गच्छते ।
 यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतत्वे पीतपटावित्यादिकः
 प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयान्नयस्य तत्र सत्त्वादेवं
 पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च
 तदंशे सुवर्धद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिसङ्गभीष्यते तदा
 गोदौ याम इत्यादाविव साधुत्वावर्धमेव तत्र द्विवचनमिति
 बद्धिः । विद्यतेविन्दुनिविनत्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत
 इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वैर्नोपस्थापकः किन्तु सत्ता-
 द्यर्थकतादृशप्राप्त्येवैव । अगप्राप्त्योरयोः पदार्थयोर्भेदे-
 ऽपि हरिष्यहरिष्यावित्प्रयोगात् । समानशब्दयोर्द्वन्द्व-
 प्रसक्तानेकशेषोभ्युत्पत्तिविज्ञानेन हरिष्यावित्त्वं लुप्तशु-
 ताभ्यामेव हरिष्यपदाभ्यामुपस्थितयोर्द्वन्द्वप्राप्त्योरयोर्बोधः
 हरी नमस्यावित्त्वात्पुङ्गरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णु-
 चन्द्रयोरवगतिः । अन्यथा हरिहरो नमस्यावित्त्वापि
 प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय
 इत्यादितः समसमानपदाद्यौनामवान्तरसंख्यावगमस्तत्र
 तत्तत्संख्यावच्छेदसार्धलक्षकस्य लुप्तस्य ह्य्यादिपदस्यो
 चरत्वेन प्रतिसंज्ञितमेव ह्य्यादिपदं तथाविधसार्धस्य
 लक्षणाया बोधकं तदप्रतिषन्धाने तु श्रुतमेव हरिपद-
 विष्णुद्वयोः सिद्धत्वस्य चैकया लक्षणाया शक्तिभ्रान्त्यैव
 वा । नच विग्रहस्य सुवर्धस्य द्वित्वादेः समसाप्रतिपादात्व-
 नियमात्तथाविधद्वित्वत्वात्तन्मात्रवैष्य इन्द्रस्यैवासाधुत्वा-
 दुक्तमेकशेषो न युक्तः, यथाकापरि हस्त्वमित्यादौ
 अभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति
 विग्रहे च एकत्वाभीत्येकशेषस्य शुष्ककिरणावल्यामाचार्यै-
 रभिहितत्वात् । हंसश्च हंशी च इत्यर्थे हंसहंसावित्प्र-
 योगात् तत्रापि “पुंसा स्त्रियाः सारूप्ये” इत्यनुशिष्टे हं-
 शीपदस्य बोधे हंसावित्त्वं लुप्तमेव हंशीपदमनुसन्ध्याव

स्त्रीपुंसयोर्बोधः तद्व्योपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्व-
 पुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया
 वा यहादेव । यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणाया हंशीत्वेन
 शक्ता च हंसत्वेन बोधकं सुवर्धस्तु पुंस्यं हंस एवा-
 न्वेति न तु हंसाभयोन्वयत्वात् इति मतं तत्र तथासति
 स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्निधोभेदविरहेच
 इन्द्राप्रसक्तानेकशेषस्य हंसश्च हंशी च इत्यत्र दुष्करत्वापत्तेः
 अन्यथा घटतद्दृष्टावित्त्वापि इन्द्राप्रसक्तत्वात् हंशी च हंसा-
 श्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्वययोः प्राशु-
 ङ्गरीत्यावगमः । दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे इन्दुभी
 सुन्द्रावित्त्वात्तत्रमेयोर्बोधनस्थले पुंस्त्रियस्यैव इन्दुभिश्च-
 न्दस्य शिष्टतया तद्विशेषत्वादेव सुन्द्रादेः पुंसत्वम् ।
 युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्त्वात्पुङ्गरीत्यैव युव-
 तीत्यौवनवतोर्बोधः वरटाहंशी लक्षणावारसावित्त्वादौ तु
 स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदस्यैकविरहात्तत्रैकशेषः दम्पत्य-
 र्चनप्रकरणे ब्राह्मणावानवेदित्त्वात्पि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी
 च इति विग्रहे प्राशुङ्गदिशा ब्राह्मणभार्यापत्तोरव-
 गमः । एकशैका चेत्यत्र एकौ, द्वौ च द्वौ चेत्यत्र
 द्वौ, उभौ चोभौ चेत्यत्र उभौ तयश्च तिस्रश्च इत्यत्र
 च विग्रहे त्रय इत्यादिकशेषे इत्यत्र एव । आस्या-
 नेकशेषत्वतश्चेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमनभ्यां सारू-
 प्येण इन्द्रस्यैव तु पुंस एव लुक् तेन मेघप्रश्च मेघात्त्वर्थे
 मेघप्र इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेघाणां लक्षकं मेघपदं प्रति-
 सन्धत एव बहुमेघाणासनैकमेघीणाञ्चावगमः ।
 एवं महिषाश्च महिषप्रश्चत्वर्थे महिषप्र इत्यत्रापि महि-
 षपदं बहुनां महिषाणां, स्रगाश्च स्रग्यश्चत्वर्थे स्रगा
 इत्यत्र तु स्रगादेरप्राप्त्यत्वात् पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः ।
 तथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चत्वर्थे गर्हभा इत्यत्रापि स्रगाणा-
 नेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि-
 तदर्थार्थकत्वात् । स्रगा च ज्ञाता चेत्यर्थे ज्ञातरावित्त्वं
 पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्त्वं च विरूपैकशेषेऽपि
 स्रगपदं दुहितपदञ्च लुप्तं प्रतिषन्ध्यायैव भ्रातृभ्रान्त्योः
 पुत्रकन्ययोश्चावगमः । “व्ये वपुलदुहितोश्च व्ये वे भाषि
 न कारयेत्” इत्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः । स च
 चैत्रश्चेति विग्रहे त्वदादिना तदन्यस्य इन्द्रे लुक्
 तावित्त्वात्पि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्धत एव मैत्रादाव-
 गमः स च त्वत्वेत्यादि विग्रहे च किंपदान्यत्वदादृश्य-
 मर्भइन्द्रे तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्यस्यैव वा त्वदादिर्लुक्

युवाभिव्यक्तत्वादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुग्मदर्थयोर्बोधः स च स चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वरपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्तोत्ररूपिष्ठ एव “तत्तन्मानुषस्योऽसौ यदा-
 हिद्यातिनिष्कलेत्यादौ तु न त्वदादिगणनेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्याव्ययेन यथा “तत्तत्तन्मानुषभूतभीतयः” इत्यादौ यत्तदा दिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः । कश्च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्यस्यैव त्वदादिर्लुकि कावित्या-
 दिक एव प्रयोगः चैतस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्वरान्नाह्वरवगमः तदस्वरतस्तु पितृ-
 पदे जनकशरीरत्वेन लक्षणाया मातापितोरवगतिरिति प्राञ्चः । कौमारस्तु माता पितृद्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैतस्य पितरा-
 वित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्यवन्नादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
 पदं प्रकृत्यन्तरम् । एवं शश्वश्च शशुरश्चेत्यर्थे शशुरावित्यत्र शशुरपदमपि शश्व्वा शशुरस्य द्वन्द्वे शश्व्वाशशुरावित्येव प्रयोगादित्याहः । द्वन्द्वं विभजते । “द्वौ भेदावस्य शास्त्रौक्तौ समाहारेतरेतरौ । एकाव्यवचनाकाङ्क्षा-
 हीनोपादानतश्च तौ” । “अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनाम्यमुवाकाङ्क्षा-
 विहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणि-
 पादं हस्तशमित्यादितो हि करचरणादीनां बह्वनाम-
 म्यगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवच-
 नादेः पदिस्काण्डिखिदेदौदित्यादौ तु पदिस्काण्डिभ्यां संहितः खिदिरिति विग्रहश्च मध्यपदसोपौ कर्णधारयो यथा अख्याप्रतिव्याप्तेरिति मथिपन्थादौ” ।

केचित् पदभेदे द्वन्द्वमिच्छन्तः “अथैकदन्तहेरन्त लम्बोदरमजाननाः” इत्युदाजस्तुः तच्च समीचीनम् चो-
 ऽवधारणे इत्यादिवत् एकदन्तादिशब्दानामेवात्र पदार्थ-
 त्वात् तथाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात् एते शब्दा गण्येते वृत्तिमन् इत्येवं कोषादायवन्वयबोधोपात् ।
 घटकलसयोरभेद इत्यादौ तु घटपदकलसपदप्रतिपाद्यात्व-
 रूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न द्वन्द्वानुपत्तिरिति दिक्
 “देवताद्वन्द्वे” “चार्ष्णी द्वन्द्वः” पा० “द्वन्द्वः समासिकस्य च”
 गीता । तत्र युगले “द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जयति ज-
 नोवारमेकं कदाचित्” कर्पूरस्तवः । “विरहविघ्नुरकोकद-
 न्मयोक्तं विभिन्द्वन्” उद्धटः । सिधुनम् स्त्रीपुंश्वयोर्द्वित्वम्

तत्र “द्वन्द्वानि भावं क्रियया विग्रहः” कुमा० “द्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्द्नाबद्धदृष्टम्” रघुः । “क्षुत्पिपासे शोक-
 मोहौ रामद्वेषौ तथैव च । जाभाचाभौ च शीतोष्णे तथा शानापमानकौ । कामक्रोधप्रसूतयोः द्वन्द्वशब्देन वर्णितौ” इत्युक्ते परस्परविरुद्धसमावे शीतोष्णादौ “न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि” माघः “तितित्वा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहितेषुता” वेदान्तशा० “द्वन्द्वान्तो विमत्यरः” गीता । आसनजये च द्वन्द्वदुःखैरनभिभवः योगसू० उक्तः “ततो द्वन्द्वानभिचातः” “शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासन-
 जयाज्ञाभिभूयते” भा० ।

उदुर्गे युक्तिकल्प० तद्विशेषादिकं तत्रोक्तं यथा “राज्ञोबलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम् । अथल्य-
 बलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्” तथा च “एकः शतं बोधयति प्राकारस्थो घनुर्धरः । शतं दशसह-
 स्राणि तस्माद्दुर्गं विशष्यते । अक्षलिमं क्षलिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् । यद्वैवस्वचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादि संश्रितम् । अक्षलिममिदं श्रेयं दुर्लभमरिभूभुजासु । प्राकारपरिस्वारण्युसंश्रयं यद्भवेदिह । क्षलिमं नाम-
 विश्रेयं लङ्क्यालङ्क्यान्तु वैरिणाम्” तत्राक्षलिमद्वन्द्वसक्तं तत्रैव यथा “अत्युच्चविस्तीर्णशिरा डुरारोहः सका-
 ननः । सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः । सुखनिः-
 सरथो द्वन्द्वः पर्वतास्थो महीभुजासु । नद्योगभीर-
 विस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः । तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्वन्द्वः स लभ्यते । यदन्यश्चिरकाळीनं दुर्लभं वि-
 पिनादिकम् । तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते । वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं मरुत्तरम्” क्षलिमद्वन्द्व-
 सक्तं तत्रैव यथा “यस्मिन् राक्ष्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा महनोदकाः । तस्य मध्ये महीपादः क्षलिमं द्वन्द्वमार-
 भेत् । गजैरलङ्क्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्ववारयः । द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिष्ठा वस्तुवादसः । विशाल-
 शालं सुघनं वस्तुकण्टकिसङ्घटम् । द्वन्द्वत्वेन समा-
 दिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम् । अघोऽघोबध्यमानोऽपि कन्दरोऽत्यजलं स्रवन् । द्वन्द्वत्वेन संसृष्टिः दुर्लभं प्रो-
 हि स भूभुजा । सर्वतः परिष्ठां कृत्वा निवन्धोपरिक-
 न्द्रम् । तज्जलस्रुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते । एषामभावे निम्नस्य भूपदेशस्य बन्धनात् । वर्षाद्युत्पत्तेरिति अलद्वन्द्वं ततोभवेत् । एतयोरपि संनिष्ठात् सं-
 मिश्रं द्वन्द्वमाचरेत् । आश्रित्य क्षलिमं द्वन्द्वं बलवद्-

वैरिणो दिशि । अन्यत्र जलिनं इन्दुं कृत्वा भरपति
 र्भवेत् । रघुपतिर्वदा वैरी स्वहन्दुं तदाचरेत् ।
 मजाशनायचेद्वैरी स्वहन्दुं तदाचरेत् । गिरिहन्दुं
 ऋषः सेवेत् यस्य स्याद् द्विविधो रिपुः । सर्वो हि त्रिविधो
 बुद्धः समासादुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे
 शुभ एव च । राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निव-
 सेत् स्वयम् । शुभेऽस्त्रकोमसम्भारं संरक्षेदिति नि-
 चयः । तस्य सामान्यतो गुणा नीतिशास्त्रोक्ताः यथा
 “सप्रवेशापसरथं इन्दुसुत्तमसुच्यते । अन्यत्र वन्द्या-
 सेव न तादृग्भवमाश्रयेत् । चतुर्हन्दुं महीहन्दुं गिरि-
 हन्दुं तथैव च । मनुष्यहन्दुमित्याहुर्वैरुहन्दुं प्रकी-
 र्तिताम् । योद्धृन्मुच्यं हि यत् इन्दुं स्वतकायसमं
 हि तत् । अन्यत्र च “यावत् प्रसाथं नगरं हि
 राज्ञां ततो भवेदुत्तमसम्यमानम् । त्रिशतदहोष गुणो-
 पारेण त्रिदेशानां धरणीपतीनाम्” मर्गसु “यदन्यद्
 द्विविधं इत्थं त्रयूते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवाति-
 रिक्षेत् मन्त्रहन् विशेमतः । अन्येषु देवात् भिक्षेषु
 मन्त्रहन्दात् जयेत्तृपः । मन्त्रहन्दे हि भिक्षे हि न
 चान्यत् कार्यकारकम् । भोजः “तदैव वैरिदुर्बहून् वि-
 स्तीर्णविषमसु तत् । सप्रवेशापसरथं तहन्दुसुत्तमं विदुः” ।
 इन्द्रगद् पु० द्वादशो मद्दः । रागद्वेषादिरूपे रोगे । “सहं
 हरिः सर्वमिदं जनार्दनो मान्यं ततः कारचकार्य-
 जातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोज्जवा द्वाद-
 मदा भवन्ति” विष्णु पु० ।
 इन्द्रचर पु० स्त्री इन्दोभूय मिथुनीभूय चरति चर-ट । चक्र-
 वाके हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “शशिनो पुन-
 रेति शर्वरी दयिता इन्द्रचरं पतञ्जलम्” रघुः । षिनि
 इन्द्रचारिन् अथल त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।
 इन्द्रज त्रि० इन्द्रात् जायते जन-ड । वातपित्तश्लेष्मणां मध्ये
 हाभ्यां दोषाभ्यां जाते ऽरोगादौ माघवनिदानम्
 २कलहात् जाते च ।
 इन्द्रयुद्ध न० इयोर्हो योर्दुर्बम् । इयोर्हो योर्दुर्बे “केराते इन्द्र-
 युद्धे च यदिदं समवर्तते” भा० उ० १८५ अ० । “वज्रनि
 भुवि चित्वाच्च इन्द्रयुद्धानि सञ्जय !” भा० द्रो० १२ अ०
 द्वय न० ह्यवयवम् हि-अवयवे तद्यत् तस्य वा अयच् । ऽइयोरव
 यवे २द्वित्वे अल स्त्रीत्वमपि ङीष् । “अतद्बुद्धयोजित्वर-
 सुन्दरानरे” नैप० “कुसुमस्रवकखेव इवी वृत्तिर्भनस्त्रिनः”
 भा० र० इ अयवने यस्य अयच् । २द्वित्वान्विते लि०

अयचः तद्यत्स्वानिकत्वात् अचि सर्वनामता “इवेऽश्व-
 स्यन्त विनीतमानाः” भाषः “अयचं इवेषामपि मेदिनी
 भृतामिति” भाषे इवेषामित्यस्य अन्वे तु द्वयं द्वित्व-
 मित्यन्ति इष-किप् तेषामिति वसर्धन्ने । स्त्रियां
 ङीष् । “इवीषु निःशेष इवार्पितं इवम्” कुमा० अल
 इवेऽपीति पाठान्तरम् ।
 इयान्ति पु० इवः द्विरूपोऽभिनरत् । पाठिषुमे चित्तके (चित्ता)
 इति भाषा इत्थे शब्दच० तस्य प्रचुरान्तिरूपत्वात् अथलम् ।
 इयातिग लि० इयं रजस्रमयो द्वित्वमतिगच्छति अति-
 गम-ड । रजस्रमोश्वासनभिभूतसत्वगुणबुद्धे अथरः ।
 इयाविन् लि० इयमस्त्वस्य वेदे “वज्रं चन्दश्च” मत्स्ये
 विनि “इन्दोविन्प्रकरणे ऋषामेकसाहसोभयवजा
 हृदयानां दीर्घवेति वयक्तम्” वार्ति० विनि पूर्वपददीर्घच ।
 द्वित्वयुक्ते स्त्रियां ङीष् ।
 इयु पु० हाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्ता द्वि+यु-ज-ङु प्रथो० प्रत्य-
 क्षतो हितवादिनि परोक्षतोऽहितवादिनि एवं द्विप्रका-
 रयुते श्लो “दुर्हृषा वा चपदयुः” ऋ० ८ १८ ११ भाषवभा०
 इर लि० इ-आहतौ अच् । आवरणकारके इ-इन् ।
 इरि तलासे “स हि इरो इरिषु वजे” ऋ० ११ २१ २
 हाः (हा)स्य पु० हारि तिष्ठति स्वा-क वा विसर्गलोपः ।
 हारपाठे अथरः । “ते सञ्जनि गिरेर्वेगात् दुर्घं चहाः-
 स्थनीक्षिताः” कुमा० “विहानपि तयोर्होःस्यः समवं
 सञ्जयोऽभिनत्” रघुः । [अथरः ।
 हाः (हा)स्थित हारि स्थितः वा विसर्गलोपः । हारपाठे
 हा (हि)चत्वारिंशत् लि० हा (हि)चत्वारिंशतः पूरचः डट् ।
 वेन हाचत्वारिंत् संख्या पूर्वते तस्मिन् । स्त्रियां ङीष् ।
 हा (हि)चत्वारिंशत् स्त्री ऋषिका चत्वारिंशत् द्वियन्द्स्य वा
 आत्वम् । ऋषिकचत्वारिंशत्संख्यामासु तदन्विते च ।
 साप्रमाचमस्य ठन् । हा (हि)चत्वारिंशतिक तत्प्रभाषे लि०
 पूरचे तमप हा (हि)चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरचे लि०
 हाज पु० हाभ्यां जायते जन-ड प्रथो० । हाभ्यां जाते
 “नाम निर्वचनं तस्य श्लोकमेकं पुरा जयुः । मूढे !
 भर हाजमिमं भरहाजं वृक्षयते ! । यातौ यदुक्ता पितरौ
 भरहाजमथाङ्कयत्” भाग० २ २० १५ “तत्र प्रथमं पुत्रं त्वज्जा
 यान्तीं ममतां वृक्षयतिराह हे मूढे ! इमं पुत्रं भर
 पुषाच । भर्तुर्विभेमीति चेत्तत्राह हाजम् एकस्य जेले
 अन्यस्य वीजेनेत्यादिरूपं हाभ्यां जातं अतस्तस्याथयं पुत्र
 इति तस्मात् न भयश्चेत्त्वर्थः । एवमुक्ता सती तं

प्रत्याह हे वृहस्पते ! त्वमिदं भर वतो हात्रं हाभ्यां
 आवाभ्याम् अन्वायतो जातं वतो नाहमेकाकिनी
 भराभीत्यर्थः । अद्यच्चादिवस्त्रा पितरो मनतावृहस्पती
 विषदनागो पुत्रं परित्यज्य वातो ततो हेतोरत्वं भरहात्र
 इति श्रीधरस्वामी ।

हात्रिंशत् स्त्री अधिकं त्रिंशत् दारेभ्यः । अधिकत्रिंशत्
 संख्यायां शतदन्विति । तस्याः पूरुषः षट् । हात्रिंश-
 तमप्यहात्रिंशत्तम तत्संख्यापूरुषे लि० स्त्रियां ङीप् ।

हात्रिंशदपराध ५० कर्म० । भक्तानाभीष्टरविषये हात्रिंशत्
 संख्यकेषु अपराधेषु । ते च अपराधाः तन्महारे दर्शिता
 यथा "तन्नाम्नरे यानैवा पादुकाभिर्वा यानं भगवतो
 मृच्छे । देवोत्सवेभ्यसेवा च अपराधमस्तदपतः । उच्छिष्टे
 चैव चाशौचे भगवद्वन्द्वनादिकम् । एकहस्तप्रक्षामस
 तत्पुस्त्यात् प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणञ्चाप्ये तथा
 यथै ह्वयन्मसु । यदनम्यास्यञ्चापि निष्कामाप्रक्षमेव
 च । उच्चैर्भाषो मिषो जस्यो रोदनानि च विप्रहः ।
 निषहातुपहो चैव स्त्रीषु च क्रूरमापचम् । कम्प-
 लावरणञ्चैव परकीर्त्तणप्रकृतिः । अशौचभक्षणञ्चैव
 अधोवायुविमोक्षचम् । यज्ञो गौशोऽवधारण्य अनि-
 वेदितभक्षचम् । तत्तत्काष्ठभवानाञ्च फलादीनाकर्म-
 र्थचम् । विनिजुटावगिष्टस्य प्रदाभं क्षेप्यनस्य वत् ।
 अटीकृतासनञ्चैव परनिन्दा परकृतिः । गुरो गौनं
 निशङ्कोत्वं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
 विष्णोर्हात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः" ।

हात्रिंशत्संख्ये ५०हात्रिंशत् संख्यानं शुभसंख्यानं यत् ।
 शुभसंख्यान्यते महापुरुषसंख्ययुते भरे । काशी०ख०
 ११ ख० । "पञ्चदीर्घः पञ्चदश्याः सप्तऋतः षडुत्ततः ।
 लिष्टुष्टुचुनम्भीरोहात्रिंशत्संख्यस्त्विति" "पञ्च दीर्घाणि
 सस्यानि यथा दीर्घाण्युपास्य वै । भूजौ नेत्रे हृन् नासा-
 यक्ष्मी तनयस्य ते । त्वक्के शङ्कुलिदयभाः पक्ष्यागच्छुच्चि
 जान्मपि । तस्यास्य पञ्च स्त्र्याणि दिक्पात्रपदेभाक्
 यथा । पाश्वर्काङ्कृतननेत्वान्" तन्मुजिङ्गाघरोऽकम् ।
 सप्ताक्षस्य सनस्यमन्त्रिन् राक्षसस्यपदम् । कथा
 कुक्ष्यसिक्कस्यकरपङ्कं षडुत्ततम् । तथात्वं दृश्यते वाचे
 महदैवर्ष्यभागं यथा । सहाडकटिभक्षोभि स्त्रिविशीर्षी
 यथास्तौ । सर्वतेजोतिगैत्र्यं तथा प्रापसति नाम्यथा ।
 भीवाञ्ज्जामेह्वैव लिभिर्मुक्षोऽवधीदितः । सरेष
 कल्पनाभिर्व्यां लिमन्धीरः शिशुः शुभः ।"

हादश्च लि०हादवानां पूरुषः हादश्चङ्+उट् । हादश्चंख्यापूरुषे
 स्त्रियां ङीप् । हा च हादस्याः चन्द्रकथायाः स्वर्गिकरच-
 प्रैवनिर्गमयोभ्यानां क्रियास्वरूपायां तदुपलक्षित सावक-
 पायां वयतिवौ तस्यां व्रतकारनिर्घयः कावका०उक्तो यथा
 "अथ हादयो निर्घोषिते । हा च बुद्ध्यादिवाक्ये च पूर्व-
 विद्या पाश्या । खन्दपुराणेऽपि "हादयो च प्रवर्त्तन्त्या
 एकादश्या युता विभो ! । यदा काव्यां च विर्वाङ्गिन्षु
 भक्तैश्च मानवैः" इति । उत्तरविद्यां प्रतिषेधति वृहह-
 सिधः । "द्वितीया पञ्चमी वेधाह्वयनी च त्रयोदशी ।
 चतुर्दशी चोपवासे ह्यनुः पूर्वोचरे तिथी" इति । मन्वेव
 सत्यमेकादश्यापवाशो हादश्यापवासेषु मन्वेकस्मिन्दिने
 प्राप्नोति सत्यम् तथापि चोभयस्यान्वोऽन्वं विरोधा-
 भावात् सङ्घैवातुष्टानं भविष्यति । मन्वेकं व्रतमसमाप्त्य
 व्रतान्तरमनुष्ठानंभवत्यम् । "असमाप्ते व्रते पूर्वैर्नैव कु-
 र्याद्व्रतान्तरम्" इति शास्त्रात् नैवम् इदं हि शास्त्र-
 नेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु
 व्रतहवस्थापि सङ्घैवोपक्रम इति मन्वेचातुष्टानं भवि-
 ष्यति । मन्वेवैव सङ्घतिथौ, सत्यं च तिथौ एकादशी
 हादश्यापवाशो ही नैरन्वैवैव प्राप्नुतः । तत्र पारच-
 मनरेच प्रवभोपवासावकाशनाप्रत्यात् । द्वितीयोपवासास्य
 प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् नैवम् अङ्गिः पारचं कृत्वा
 द्वितीयोपवासास्य प्रक्रमविद्यं शक्यत्वात् । तादयं तु
 पारचमस्मिन्नामस्मितोभयात्कम् । तस्मात्प्रकृत्यात्
 पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनशितकृत्येनोक्तरोप-
 वासं न विहन्ति । एतच्च शास्त्रकर्म दर्शपूर्ववासाप्रक-
 रणे याजमानवाक्ये चूयते "यदान्मनुपवसेत्
 चौघुक्ः स्याददश्रीकात् इदोस्य पञ्चमभिमन्वेतावोऽप्राति
 तन्नैवासितं न चौघुको भवति नास्य इदः पञ्चमभिम-
 न्यते" इति । तस्मादुदकपारचेनोपवासाव्यवनिर्वाहः ।
 एतच्च सर्वतिथिसाधारणम् । प्रकृते एकादशीहादश्यादौ-
 वतेत्यादुदकपारचमन्तरेचापि न कश्चिद्दोषः । अतएव
 अर्थते "एकादशीसप्तौपत्रौ हादशीं सप्तौपत्रेत् ।
 न तत्र विधिदोषः स्यादुभयोर्देवतं हरिः" इति ।
 उपवासहत्यावस्तौ नैवहादश्यापवासेनोभयोः फलं
 विध्यति तथा च अतिः "श्वमेकादशीं हत्या
 हादशीं सप्तौपत्रेत् । पूर्वोपवासं पुत्रं कर्त्तुं प्राप्नो-
 त्वसंभवम्" इति । हादस्यां तु काव्योपवाशो वाक्ये-
 नेन दर्शितः "हादश्चास्यपवासेन विद्यायां मूष ! सर्वयः ।

चक्रवर्तिलक्षणां संप्राप्ता अतः त्रिवः" इति ।
 अथाष्टौ महाहादस्यः, शुद्धैकादशीवृत्ता हादशी उन्वी-
 चिनोसंज्ञा । हादस्येव शुद्धाधिक्यं वर्द्धते चेत् सा वस्तु-
 बीर वासरत्नयस्त्रिणी त्रिभुवाश्च अपो पर्वणः सम्भू-
 चाधिक्ये पञ्चवर्द्धनीः । जयादवचतस्र इत्यष्टौ निर्ध-
 विः । उक्ता जयादिकावचतस्रस्य हेमा० ब्र० उक्ता यथा
 "जया! च विजयाश्चैव जयनीश्च पापनाशिनीः । सर्व-
 पापहरा चैवा कर्तव्या फलवाञ्छिताः । एकादस्यां
 शुद्धपक्षे यदा फलं पुनर्वसुः । सा नाम्ना च जया!
 स्वाता तिथोनासुत्तमा तिथिः । सप्तपौष्यं त्रयी पापात्
 हृष्यते नाम संभवः । अग्निदोषस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति
 मानवः । यदा शुद्धे तु हादस्यां नक्षत्रं त्रयचं भवेत् ।
 विजयाश्च सा तथा प्रोक्ता तिथोनासुत्तमा तिथिः । तस्यां
 ज्ञातः सर्वतीर्थे ज्ञातो भवति मानवः । दानं सङ्घ-
 सुचितं तथा चैव पयोव्रतम् । होमजपोववाचैश्च सङ्घ-
 श्रायां फलं भवेत् । यदा च शुद्धहादस्यां रोहिणी च
 प्रकाशते । जयनीश्च नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा-
 तिथिः । सप्तजन्मगतं पापं क्षयं वा यदि वा वञ्च ।
 तद् जाववति गोविन्दस्यहामन्वर्षितस्यवा । यदा च
 शुद्धहादस्यां शुभं भवति कर्हिचित् । यदा वाऽतिमहा-
 पुण्या क्वचित् पापनाशिनीः । वो ददाति च यत्-
 पुण्यं निजं संवसरे नरः । उपवासन्तु तस्यां च यः
 करोति सङ्घत्फलम् । तस्यां जन्तुपतिदेवः सर्वबोधिप्ररो
 हरिः । प्रत्यक्षतां प्रवात्सायु तदनन्तफलं ह्यतम्" ।
 एकादशीव्रतयोः शाङ्ख्यौदो पारखे च विशेषः नि० वि०
 उक्तो यथा
 "एकादशीहादस्योदकत्वे तन्नेचोपवासः पार्श्वको तु
 ब्रह्मसोपवासस्यम् "एकादशीसुषोम्यैव हादशीं सप्तपौ-
 षवेत्" इति विष्णुरहस्यात् अथज्ञौ तु हादस्यामेव
 "एवमेकादशीं त्वज्जा हादशीं सप्तपौषवेत् । पूर्ववासरजं
 पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंभवम्" इति तन्मैत्रोक्तैः । यदात्व-
 ज्जा हादशी वदोक्तं भाव्ये "यदा भवति अस्यापि
 हादशी पारखादिने । जयःकावे इयं कुर्यात् प्रातर्भा-
 ष्याञ्छिवं तदा" नारदीये ऽपि "अज्ञायावच विप्रेन्द्र !
 हादस्यापनचोदये । ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या दानहो-
 नादि संवृताः" इति सङ्घटे तु माघवीये देवतः "संघटे
 विषये प्राप्ते हादस्यां पारखेत्कथम् । अङ्गिस्तु पारखं
 कुर्यात् पुनर्भङ्गं न दोषकत्" इति सङ्घटे तत्रोदशीचाव-

प्रदोषादौ अत्र केचिदाहुः "अपकर्षवाग्नाग्नाग्नादि-
 काग्निविषयाश्च अग्निहोलादीनां श्रौतस्येवापकर्षा-
 योगादिति । हादस्यां च प्रथमपादनतिक्रम्य पारखं
 कार्यम् "हादस्याः प्रथमः पादो हरिवासरवन्धि-
 तः । तन्तिक्रम्य कुर्वीत पारखं विष्णु तत्परः" इति
 निर्धयाद्यते यद्वनत्रे च विष्णु धर्मोक्तेः । अत्र केचित्
 सङ्करन्ते "यदा भूवशी हादशी तदापि प्रातर्हृत्त-
 त्तये पारखं कार्यम् "सर्वेषासुपवाशायां प्रातरेकं हि
 पारखमिति वचनादिति" । अत्रह्युरवस्तु वज्रनां कर्म-
 कात्यायनां विना कारखं बाधापत्तेः प्रागुदम्बचनेक अत्र-
 हादस्यामेवापकर्षविधानादपराङ्ग एव कार्यम् प्रातः
 यद्वस्तु "सायं प्रातर्हि जातीनामन्नं श्रुतिश्रुतिसिद्धिं"
 यदपराङ्गवाचिजेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भो-
 जनसायंपारखनिवृत्त्यर्थं तथातस्तत्ताहुः । प्रभादेक एका-
 दस्युपवासातिक्रमे अथराखं काराहे "एकादशी विष्णु ता
 चेद्गहादयो परतःक्षिता । उपोष्या हादशी यत्न यदी-
 क्खेत्परं यदम्" । नि० वि० स्थानान्तरे
 भाद्रपदशुद्धहादस्यां त्रयचयोनरहिततायां पारखं कुर्यात्
 आभाकादिमपक्षेऽपि दिवोदाशोदाहृतवचनात् ।
 "सप्तपौष्यादशीं मोहात् कारखं त्रयचं यदि । शरोति
 हृन्ति तत्पुण्यं हादस्यादशीभवम्" इति तन्मैत्रे स्था-
 न्दान् । अत्र तन्मैत्रे प्रतिश्रवणः भाव्येऽप्युक्तैः "विशेषेण
 सङ्घोषात् । त्रयचं वर्द्धते यदि । त्रिभिन्नयेण भोक्तव्यं
 हादशीं सङ्घमेव हि" इति । केचित्तु यदा त्वपरिहायो-
 योगसदा त्रयचनस्यमेघाविभक्ते मध्यमविंशतिघटि-
 कायोगं त्वज्जा पारखं कार्यं तदुक्तं विष्णु धर्मं "श्रुतेषु
 मध्ये परिवर्तनेति सुप्रिप्रनोपपरिवर्तनमभ्युवर्द्धमिति" ।
 केचित्तुतर्षा विभक्त्य मध्यपादस्यं वर्द्धभाहुः अत्र
 नूनं चिन्त्यम् । अत्रैव विष्णु परिवर्तनोक्तं कुर्यात् ।
 सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत् सन्नस्तु तिथितत्त्वे उक्तः ।
 तेषां "वाहुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं हादशी तव । प्राप्तेन
 परिवर्तस्य सुखं क्षणिहि माधव !" इति अत्रैव ब्रह्मध-
 जोत्यापनसङ्क्रमपराखं तन्मैत्रे "हादस्यां तु स्थिते पक्षे
 साहि प्रौष्ठपदे तथा । ब्रह्मस्यपरेदाका विष्णुवचवा-
 सवे" इत्येव त्रयचदादशी तत्रैकादस्यां द्वादशीत्र-
 यचयोने चैवोपाध्या "एकादशी हादशी च वैश्वानरापि
 तत्र चेत् । तद्विष्णुः प्रहृष्टं नाम विष्णु वाऽनुत्सङ्ग-
 ने" इति विष्णु धर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि "संघपौष्य-

हादशीं राजन् हादशीं यदि संसृजेत् । अवचं ज्यो-
तिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । हादशी अवचसृष्टा
सृष्टेदेकादशीं यदि । स एव वैष्णवोयोगो विष्णुष्ट-
सृष्टसंज्ञितः” इति हेमाद्रौ दिनद्वये हादशीअवचयोगे-
ऽपि पूर्वा, निर्णयान्ते त्वस्य पूर्वाह्नमन्वथा पठितम् ।
“हादशी अवचसृष्टं च सृष्टेदेकादशीं यदि” इति तेन
हेमाद्रिभते एकादश्याः अवचयोगाभावेऽपि तद्युक्त हा-
दशीयोगमात्रेण विष्णुष्टसृष्टं भवति निर्णयान्तेभते
तु अवचसृष्टेकादशीहादशीभ्यां योग एव विष्णुष्टसृष्टं
नान्वयेति । यदा निर्णयान्तरं सूर्योद्वावधि द्विकला-
मात्रमपि अवचसृष्टं भवति तदापि पूर्वैव तदुक्तं तत्रैव
नारदीये इमां प्रकृत्य “तिथिनक्षत्रयोर्वेनोयोगश्चैव
नराधिप ! । द्विकलो यदि बभ्येत स ज्योति सृष्टया-
निकः” इति “हादशी अवचसृष्टा कृत्स्ना पुष्यतमा
तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्त्वे प्रयस्यते” इति
मदनरत्ने मातृश्याम् । दिवदोषीये तु “रात्रेः प्रथमपादे
चेष्टयन् चरिवासरे । तदा पूर्वाह्नपत्रसेत्प्रातर्भाने च
पारस्यम्” इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चो-
पेक्षं इदं बुधवारोऽतिप्रयत्ना “बुधअवचसंयुक्ता वैव चेद-
दादशी भवेत् । अत्यन्तमङ्गती वा स्यात्तं भवति चा-
वचम्” इति हेमाद्रौ खान्दात् । यानि तु पठन्ति
“उत्तराभाटसंयुक्ता ओषामध्याङ्गनापि वा । आसुरी
वैव तारा स्याद्वन्ति पुष्यं पुराकृतम् । उदयव्यापिनी
पाञ्चा ओषाहादशिका युता । विश्वसंयुता सा च
नैवोपोष्या शुभेषुभिः” इत्यादीनि विष्णुधर्मस्त्वान्द
मविष्णुादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि अ-
न्यत्रैव उदयव्यापिनी पाञ्चोत्तं यच्च इहृत्तारदीये
“उदयव्यापिनी पाञ्चा अवचहादशीभ्रते” इति तद्यदा
शुद्धाधिका हादशी परदिन एवोदये अवचयोगः पूर्वैऽङ्गि
च तद्भिन्ने कावे योगसत्परम् । दिनद्वये उदययोगे
पूर्वैव वस्तुक्रमकाबन्धाभिरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वे-
कादश्यां अवचयुता न हादशी तदापि पूर्वैव “यदा न
प्राप्तं च्छं हादश्यां वैष्णवं कश्चित् । एकादशी तदो-
पोष्या पापज्ञी अवचान्विता” इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः
यदा परैवसंयुता तदा परा तत्र शक्तनोपवासद्वयं
कार्यम् “एकादशीसुषोष्यैव हादशीं ससुषोषयेत् । न
आत्र विधिभोपः स्यादुभयोर्द्वैवतं हरिः” इति भवि-
प्रोक्तेः यत्तु विष्णुधर्मे “पारशान् जतं श्रेष्ठं त्र-

तान्ते विप्रभोजनम् । अथवाज्ञे जते पूर्वे जैव कुर्वीद्-
त्रतान्तरम्” इति तदेतद्भिन्नपरम् अत्र मौढ्याः “सृष्टु
राजन् परं काव्यं अवचहादशीभ्रतम्” इति स्व-
शीर्षवचनात् काव्यमेवेदम् तेनाथक्तस्य नित्यैकाद-
शीभ्रतमेवेति मन्यन्ते “हादश्यासुषपवासेन शुद्धात्मा रूप
सर्वशः । चक्रवर्तितनमस्यं संप्राप्तोत्तमां प्रियम्”
इति मौढ्यनिबन्धे मार्कण्डेयोक्ते च । दाक्षिणात्यासु
“एकादश्यां नरो छक्का हादश्यां ससुषोषयात् । जत-
द्वयजतं पुष्यं सर्वं प्राप्नोत्वसंभवम्” इति नराहवाहन
पुराणोक्तेः अवचहादशीभ्रतमेवेत्याहुः मुक्तेति फका-
द्याहारपरम् नत्वसुपरम् “अज्ञानितानि पापानीति”
निषेधात् “उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।
प्रथमेऽङ्गि फकाहारी निराहारी परेऽङ्गि” इति
द्विदोषीये भविष्णोक्ते च अथक्ते तु न्दहीतैकादशी-
भ्रतोयस्यं प्रकृतं मातृश्रे “हादश्यां शुद्धपत्रे तु न-
चत्वं अवचं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र हादश्यां
पूजयेद्भरिम्” इति पूजयेत्तु त्वपसेदित्यर्थः । अन्तहीतैका-
दशीभ्रतचेदेकादश्यां मुक्का हादश्यासुषपवसेत् “एवमेका-
दशीं मुक्का हादशीं ससुषोषयेत् । पूर्ववासरत्वं पुष्यं
सर्वं प्राप्नोत्वसंभवम्” इति नारदीयोक्तेः । पारस्यं
तुभवान्तेऽम्भतरगते वा कुर्वीत “तिथिनक्षत्रनिबन्धे तिथि-
भान्ते च पारस्यमिति” खान्दात् “तिथिनक्षत्रसंयोगे
उपवासो यदा भवेत् । पारस्यं तु न कर्तव्यं यावत्तैकस्य
संभवः” इति नारदीवादिति हेमाद्रिः । यदाप्यत्र नक्षत्र-
मात्रान्तेऽपि पारस्यं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रान्ते
ज्ञेयम् नत्वृत्तान्ते तिथिसम्येऽपि “वाः काक्षिचिधवः
प्रोक्ताः शुद्धा नक्षत्रयोगतः । अज्ञाने पारस्यं कुर्वीद्
विना अवचरोहिणीम्” इति विष्णुधर्मे अवचान्तेभान्ते
पारस्यनिषेधात् “रोहिण्यन्तु भान्ते कुर्वीत्तिथेर्वोपि”
इति वङ्गपुराणात् तदन्तेऽप्यस्य न त्वत्वेवमस्तीति न,
अज्ञानोऽनुकल्प इति मदनरत्ने । अथमन्वे तु “तिथ्यन्ते
तिथिभान्ते वा पारस्यं यत्र चोदितम् । यामत्रयोर्द्वैव ग-
मिन्वां प्रातरेव हि पारस्यम्” इति ज्ञेयम् । यत्तु मदन-
रत्ने हादशीद्वयो अवचद्वयो वा अवचान्ते एव पारस्यं
कुर्वीत् “पारस्यं तिथिद्वयो तु हादश्यासुषुसंभवयात् ।
द्वयो कुर्वीत्तयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” इति
वङ्गपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतस्मान्नेव अवच-
युक्तेकादश्यां विहितनिबन्धैकादशीभ्रतपरं न तु अवच-

हादशोपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणहादशोपर-
माहुः अत्रविधिर्मदनरत्ने विष्णु धर्मं "तस्मिन् दिने तथा
स्नानं यत्न कचन सङ्गमे । दध्योदनयुतं तस्यां
जलपूर्वं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा कृत्वापान
हमेव च । न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमप्यां च विन्दति ।

दशावतारहादशो हेमा०प्र० उक्तो यथा विष्णु पु०

"मार्गशीर्षे सिते पक्षे हादस्यां समजायत । सत्स्यो
विष्णुः समाहात्म्यः तस्योऽयं सदा तिथिः । एकादश्या-
सुपोषणादौ पठन् मत्स्यवतारकम् । शृण्वन् सौवर्षं
मन्त्रं च कारयित्वा वदेद्विदम् ।" विष्णुर्मे
प्रीयतां मत्स्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात्
स सुखी भूत्वा विष्णु लोके व्रजेच्छुभम् । पौषे
मासि सिते पक्षे हादस्यां समजायत । क्रुमंरूपी स
भगवान् तस्योऽयं सदा तिथिः । एकादश्यासुपोषणादौ
पठन् क्रुमंश्च तारकम् । शृण्वन् सौवर्षं क्रुमंश्च कार-
यित्वा वदेद्विदम् । विष्णुर्मे प्रीयतां क्रुमं इत्युक्त्वा ब्राह्म-
णाय तम् । यो दद्यात् सुखी भूत्वा विष्णु लोके मही-
यते । यो मर्त्यै मासशुक्लस्य हादस्यां तु विशेषतः ।
उपोष्य भक्त्या वाभ्यर्च्यं वराहं इत्यनिमित्तम् । दद्या-
त्पठेच्च चरितं वाराहं हरिस्तत्तमम् । वराहजन्मदिवसे
विप्राय श्रद्धयान्वितः । सुरभेतं समासाद्य मोदते काल-
मच्छयम् । वराहविष्णु प्रीतिञ्च क्रुमं देवं यथातथम् ।
नारसिंहं फाल्गुने तु एकादश्यां सिते शुचिः । उपो-
ष्याभ्यर्चयेत्कृत्वा नारसिंहभवे दिने । सौवर्षं नार-
सिंहं च कृत्वा शक्त्या द्विजाय तु । दद्याच्च सिंहचरि-
तमिदं शृण्वन् पठेच्च वा । शूलन् विजित्सेह लक्ष्मीं
प्राप्य नित्यं नरोत्तमः । पातालस्वर्गमाप्नोति नाग-
दैत्याङ्गनायुतम् । चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादश्यासु-
पोषितः । वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्यं वामनं पुरुषोत्तमम् ।
सौवर्षं वामनं दद्यात् पठेत्कृत्वा च यो नरः । स चिरं
वामनस्योऽयं शृणुयाद्वाप्युपोषितः । स धनैरन्वितो भुक्त्वा
भोगानिह च मातृपान् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति विद्वान्ना-
मास्तुतपरः । वैशाखशुक्लैकादश्यासुपोष्याभ्यर्चयेच्छुचिः ।
जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय इत्यजम् । ज्यैष्ठ-
शुक्लैकादश्यासुपोष्य हादशीदिने । रामं दाशरथिं
रौक्मं पूजयेत्कृत्वाभवतः । इदं च रामचरितं शृणु-
याद्वा पठेन्नरः । रामस्य जन्मदिवसे (कल्पभेदाद्वि-
द्वयम्) तथा दाशरथेर्द्विजः । सीतारामन्तु सौवर्षं

यो विप्राय प्रवच्छति । हादस्यां रामचरितमिदं
शृण्वन् पठेच्च वा । स इन्द्रलोकं लभते रामस्यैव प्रसा-
दतः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति धनं पुलांच जीवितम् ।
आषाढमासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेद्भ्रामं रौहिष्येयं महानलम् । रौहिष्येयस्य
रामस्य त्रिधौ जन्मनि सूक्तमे । सौवर्षं ब्राह्मण्यायापि
रामं दद्यात्सपात्रकम् । स नागलोकमाप्नोति यावदिन्द्रा-
श्चतुर्दश । इह स्त्रीभोगमाप्नोति वलवाञ्जीरुजो भवेत् ।
श्रावणे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेत् कृष्णं इक्ष्वाणीसहितं शुचिः । इत्यप्रतिष्ठाति
कृत्वा दद्याच्च ब्राह्मणाय च । पठेच्च कृष्णचरितं कृष्ण-
जन्मदिने (कल्पभेदाद्विद्वयम्) शुचिः । श्रावणे शृणु-
याद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः । स सुख्यतेऽस्मात् संसारात्
भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् । यस्तु भाद्रपदे मासि एकादश्यासु-
पोषितः । शुक्लायामर्चयेत् कल्किं विष्णुं सौवर्षं म-
च्युयम् । हादस्यां जन्मदिवसे कल्किविष्णुः सुरेश्वरः ।
दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यास्तुपानतो सदा । पठेद्विदं
कल्किविष्णोचरितं शृणुयात्ततः । जनलोकमवाप्नोति
कृते जन्म लभेद्युगे । तस्मिंस्तस्मिंस्तु दिवसे दत्तं विष्णु-
वतारकम् । अर्चयेन्तु सुराः सर्वे भवेयुः सर्वदाचिन्ताः । ति०
त० नारदीये 'वैशाखशुक्लपक्षे तु हादश्या वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् देशवं शुचिः' । इयं पिपी-
तकी हादश्या । अत्र 'प्रतीसमेता कर्तव्या सप्रमी नाटमीयु-
ता । पतङ्गोपासनावेह षष्णामाहुःरूपोषणम् । एकादश्यां
प्रकूर्वन्ति उपवासं मनोषिचः । उपासनाय हादश्यां
विष्णोर्यद्विदं तथा' । इति भविष्यपुराण्येन एकाद-
श्यापवासानन्तरं हादश्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वात्त्वापि
तथा व्यवहरन्तीति नाम युष्मादरः । हादशीचयेत्प-
वासानन्तर्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्ववचनोक्तमधीयुता
सप्रमीवत् । आषाढहादश्यादिषु शयनादिकं माशुक्लवचनात्
भविष्योत्तरे 'हादशी श्रवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमाशुक्ता ततः शतशुष्पा भवेत् । तासुपोष्य
समाप्नोति हादशहादशीफलम्' । उभयदिने तज्जामे तु
एकादशीयुता याद्या । 'हादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या-
युता विभो । सदा कार्या च विद्विज्जिष्णुभक्तैश्च
मानवैः' इति स्कान्दात् । यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा
तदा तासुपवसेत् तथाच नारदः "याः काश्चित्थयः
प्रोक्ताः उपस्था नक्षत्रयोगतः । तास्त्रैव तद्वृतं कुर्यात्

अवच्छादशीं विना' । भविष्योत्तरे 'एकादशी यदा तु
 स्यात् अवश्येन समन्विता । विजया सा तदा प्रोक्ता
 भक्तानां विजयप्रदा । तिथिचक्रसंयोगे उपवासो यदा
 भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं' यावच्चैकस्मिन् संशयः । विशेषेण
 मङ्गीपाल ! अवश्यं वर्द्धते यदि । तिथिचक्रेण भोक्तव्यं
 द्वादशीं नैव लङ्घयेत्' । तिथिचक्रेण एकादशीचक्रेण
 भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशी-
 मित्यादिः । यदा त्वेकादश्यापवासादिने अवश्यं नास्ति
 परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्तेः
 'एकादशीसुप्तोपैव द्वादशीं सुप्तोपयेत् । न चाल विधि-
 लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः' । अत्र च 'असमाप्ते त्रते
 पूर्वं नैव ज्ञयात् त्रतान्तरम्' इति सूत्रेः पारस्यस्वाकरणेन
 पूर्वोपवासासमाप्तावपवासान्तरारभ्ये विधिलोपेन भवे-
 दित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासा-
 सामर्थ्ये तु अवच्छादश्रेणोपोपया तथाच सूतिः । 'वर-
 मेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं सुप्तोपयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं
 सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः' । तथा 'उपोपया द्वादशीं पुण्यां
 विष्णु ऋक्षेण संयुताम् । एकादश्याहुत्वं पुण्यं नरः
 प्राप्नोत्यसंशयम्' । द्वादश्यापवासःकाम्यः । तथाह मार्क-
 ण्डेयः 'द्वादश्यासुप्तपवासेन सिद्धात्मा ऋष सर्वशः ।
 चक्रवर्त्सित्वमदत्तं संप्राप्नोत्यसुप्तं त्रिवम्' इतिथित-
 कचिद्विशेषोऽनयोर्देवभेदाद्व्यवस्था ।
 मासभेदे द्वादशद्वादशीव्रतभेदा अग्निपु० १८८७० उक्ता यथा
 अग्निहोत्रात् । द्वादशीव्रतकं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन भै-
 ष्येण चैव द्वादशिकव्रती । चैत्रे मासि सिते पक्षे
 द्वादश्यां मदनं हरिम् । पूजयेद् भुक्तिमुक्तिप्रदम् ।
 नद्वादशीव्रती । माघशुक्ले तु द्वादश्यां भीमद्वादशिक-
 व्रती । नमो नारायणायेति यज्जहिष्णुं स सर्वभाकर ।
 फाल्गुने च सिते पक्षे गोविन्दद्वादशीव्रती । विशोक-
 द्वादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम् ४ । सनथं मार्ग-
 शीर्षे तु कृष्णमभ्यर्च्य वो नरः । ददाति शुक्ल-
 द्वादश्यां स सर्वरसायकः । गोवत्सं पूजयेद् भाद्र-
 गोवत्सद्वादशीव्रती ६ । माघान्तु समतीतायां अवश्येन
 तु संयुता । द्वादशी ७ या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा
 तिलद्वादशी । तिलैः स्नानलिलैर्होमो नैवेद्यलिलैश्चोद-
 कम् । दीपस तिलवैलेन तथा दीपं तिलोदकम् ।
 तिलाच्च देवा विप्रेभ्यः फलं होमोपवासतः । शो

नमो भववतेऽथो वासुदेवाय वै कजेत् । सकुलः
 स्वर्गमाप्नोति षट्तिचद्वादशीव्रती । मनोरथद्वादशीकत्
 फाल्गुने तु सितेऽर्चयेत् । नामद्वादशीव्रतकत् केश-
 वाद्यैश्च नामभिः । वर्षं यजेत्हरिं सर्गो न भवेत्
 नारकी नरः । फाल्गुने च सितेऽभ्यर्च्य सुमतिहा-
 दशीव्रती ६ । मासि भाद्रपदे शुक्ले १० अनन्तद्वादशीव्रती ।
 अक्षयिणीं तु मूले वा सावे ११ कृष्णाव वै नमः ।
 यजेत्तिलांश्च जुहुयात्तिलद्वादशीकचरः । सुमतिहाद-
 शीकारी फाल्गुने तु सिते यजेत् । अथ कृष्ण नम-
 स्तुभ्यं वर्षं स्याद् भुक्तिमुक्तिमः । पौषशुक्ले तु
 द्वादश्यां १२ सव्याप्तिद्वादशीव्रती ।

द्वादशीनियमा तत्सर्वभेदनिषेधाच्च एका० त० उक्ता यथा
 "द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम्
 "एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपा-
 सनाय द्वादश्यां विष्णोर्वैहृदियन्त्वा" इति भविष्य-
 पुराणात् । यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णुपासनाय
 एकादश्यासुप्तवासं प्रकुर्वन्ति तथा इत्यपि मङ्गीवृत्ता
 सप्तमी उपोपया सप्तम्यां सूर्योपासनायेत्यर्थः । तत्र
 ब्रह्माण्डपुराणम् । "कांक्षं मांसं सुरां शौद्रं
 लोभं वितथभाषणम् । व्यावायस्य व्यावायस्य दिवास्वप्नं
 तथाञ्जनम् । त्रिचापिदं महरांश्च द्वादशैतानि वै-
 ष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेत्तिलं सर्वपापैः प्रहृष्यते ।
 पुनर्भोजनमञ्जानं यानमायासमैशुने, उपवासफलं हृन्मु-
 दिवा निद्रा च पशुमी" । इत्युक्तातपः "उपा-
 वासं द्विजः कृत्वा ततोऽन्नाश्रमभोजनम् । ज्ञानात्त-
 थास्य सुशुष्य उपवासो हि जावते" । सुशुष्यः साङ्गः ।
 नारायणमन्त्रजपस्य पाशान्निर्वायस्यते काकायनः
 "मिथ्यावादे दिवास्वप्ने वज्रशोकासुषुने । अष्टाक्षरं
 व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः" तथा "मन्त्रं निवेद्य
 हरवे निवेद्योपोपस्यं व्रती । द्वादश्यां पारसं कुर्वाद्दं-
 वित्वा षुपोदकीम्" । उपोदकीम् व्रतिकायाकम् ।
 कुर्मपुराणे "कांक्षं मांसं सुरां शौद्रं हिंसां तैल-
 मद्यलताम् । द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यावायं क्रोध-
 मैथुनम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्" ।
 संवत्सरप्रदीपे "अथ्यङ्गस्य पराङ्गस्य तैवं निर्मात्य-
 लङ्घनम् । तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च ।
 वस्त्रपीडां तथा चारं द्वादश्यां वर्जयेद्भुक्तः" । अथ्यङ्गोयेन
 जेनापि, तैवं तिलवैलेन माघशुक्ले निजिह्वम् । अतिः

“सतस्य सार्षपं तैलं वसैलं पुष्यवाधितम् । अटुटं पक्वैलेषु खानाभ्यङ्गेषु नित्यशः” इति अश्वक्रो हादयो-
 तरपरः । नित्यश इति पर्ववारादावपि । वारे इव्यदा-
 नेनापि प्रतिप्रसवमाह अतिः “रथौ पुष्यं सुरौ दूर्वां भूमिं सुसिञ्जवाहरे । धार्गके गोमयं दद्यात्तैलदोषोप-
 शान्ने” । दद्यात्तैले इति शेषः । अरिचन्तोषे “कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूपकम् । शाकं मधु पराङ्गस्य व्यजेदुपवसन् स्थियम्” । निर्माल्यलङ्घन-
 मन्त्रायापि निषिद्धमन्त्राधिकदोषकरं वृत्तचानिकरं वा ।
 चारं वक्ष्यते । “मन्त्रमन्त्रमधीषु हादशत्रां प्राद-
 वाहरे । वस्त्राणां चारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम्” ।
 इति अथवचनात् ।

हादशक ति० हादश संख्याऽस्य कन् । १हादशसंख्यानिते पञ्चदशे दशकादौ “वैश्वे स्यादहं पञ्चाशच्छूद्रे हाद-
 शकोदमः” मनुः हादशानां संख्या कन् । २हादशसंख्या-
 वाचु “प्राङ्गणस्य परित्राणासु मवां हादशकस्य च” मनुः

हादशकर पु० हादश करा मुजा वक्ष्य । १कार्तिकेये तिका-
 “साधो साधो विशाखस्य दिग्गजो वासुदेव धृक् । दचे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवज्रोऽथ पञ्चशुभः । षड्भुजो वा हादशभिर्भामेऽरण्ये दिग्गजकः । शक्तीपुष्यायनि स्थिंशतोत्तदोषसंनिवृत्तः । शक्तीया दक्षिणहस्तेषु, षट्शु, वामे करे तथा । शिखिपिच्छं घृतुः खेटं प-
 त्नाकाभयकुट्टे । कप्रावकर्तरीशूलपाशभट्टयास्य सौ-
 म्ययोः” हेमा०प्र० । २शुक्रयोगे २हर्षणयोगे च तयोर्हा-
 दशकस्यम् १७८प्र० दशम् । हादशमुखादयोऽप्यत्र । ३कुमारारुचरमथभेदे “अनन्तो हादशभुजसखा कण्ठो-
 पकण्ठको” भा०श्लो० ४६४० तदुमथोक्तौ । द्वावश-
 करः किरण्यो वक्ष्य । ५हादशार्चिणि जीने “ध्यात्वा पीताम्बरं पीतं शरीरस्य चतुर्भुजम्” इत्युक्ते चतुर्भुज-
 त्वत्वेन प्रतीतेर्नाम्नकरस्य हस्तपरता “भैरवीरूपविद्या च भुजैर्हादशभिर्भुजाः” हेमा०प्र० उक्ते ६भैरवीभेदे स्त्री ।

हादशन् ति० हौ च दश च हादिका वा दश । १हादिकायां द्विभुजायां वा दशसंख्यायां २तद्युते च “हादश प्रति-
 मास्त्रानि आद्यां षण्णामिके तथा” ति०न०

हादशपत्र न० हादशाक्षराणि पत्राणीव वक्ष्य । “वैशाखादि-
 रूपतया कश्चित् हादशाक्षरयुक्ते भगवतो ब्रह्मभेदे स च मन्त्रः ख्यं नभो भगवते वासुदेवाय” अथोक्तं वाचनपु०
 “पितामहोऽपि तं पुत्रं साध्वं बहिनये रतम् । सन्त-

कुषारं प्रोवाच योमं हादशपत्रकम् । विशाखंशसु
 ख्यंकारो मेघोऽस्य शिरसि स्थितः । कासो वैशाखनामा
 च प्रथमं पत्रकं अतसु । नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषो-
 ऽस्य शिरसि स्थितः । ज्येष्ठासस्य तत्पत्रं द्वितीयं परिकी-
 र्तितम् । मेकारो भुजयोर्दुःखं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
 मास व्यापाङ्गनामा च तृतीयं पत्रकं अतसु । भकारं
 नेत्रयुतत्वं कर्कटस्य संस्थितः । वासुः श्रावण इत्युक्तं च
 तृथं पत्रकं अतसु । गकारं हृदयं प्रोक्तं शिंघो व-
 सति तत्र च । माघो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं
 अतसु । वकारं कक्चं विद्याक कन्धा तत्र प्रतिष्ठिता ।
 भास्त्राशयुक्तो नाम षष्ठं तत्रपत्रकं अतसु । तेकार-
 मन्त्रयावच्च द्वारारिजितान्त्रयः । मासच कार्तिको
 नाम सप्तमं पत्रकं अतसु । याकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं
 तत्र च वृश्चिकः । साधो सागंशिरा नाम स्वष्टकं पत्रकं
 अतसु । सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्रस्थं षड्द्वारः । पुष्येति
 मदितो साधो नवमं परिकीर्तितम् । देवारुचोऽयुगलं
 चकरस्य संस्थितः । माघो निगदितो मासः पत्रकं
 दशमं अतसु । वाकारो जातुयुगलं कुष्मन्त्रायापि सं-
 स्थितः । पत्रकं फाल्गुनं प्रोक्तं वृद्धाकादशकमसु ।
 धादौ शकारो भीनो हि स चैले च वसेत् सुवे ! ।
 इदन्तु हादशं प्रोक्तं पत्रं वै केयवस्य हि । हादशार-
 कथा चक्रं यन्नाभि दिग्भुजत्तया । तिक्रू हस्ते कर्पुर्तिं च
 तथोक्तः परमेश्वरः । एकतथोक्तं देवस्य रूपं हादशप-
 त्रकम् । यस्मिन् प्राते छनिच्छेष्ट । न भूयो मरणं भवेत्
हादशपुत्र पु० व० संज्ञात्वात् कर्म० । शौरशादिहादशविधेषु
 पुत्रेषु यथाच विष्णु स०

“अथ हादश पुत्राभवन्ति । स्त्री खेले संस्कृताया-
 स्युपादितः स्ववमोरघः प्रथमः १ । निमुक्तायां सपिच्छ-
 मोत्तमवर्षेण वोत्पादितः खेलेजोद्वितीयः २ । पुत्रिका-
 श्लक्ष्णीयः ३ । यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति वा
 पित्रा दत्ता वा पुत्रिका । पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता
 पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव । पौनर्भवसत्तर्षः ४ । अथता
 भूयःसंस्कृता, पुनर्भूः भूयस्संस्कृतापि परपूर्वा । कानीनः
 पञ्चमः ५ । पितृश्रेऽसंस्कृतवैधेत्पादितः । स च
 याणियाहस्य । षष्ठे च गूढोत्पन्नः षष्ठः ६ । तस्य तस्य-
 जस्यसासौ । सप्तोऽः सप्तमः ७ । गर्भिणी स च संस्कृतमते
 तस्याः पुत्रः । स च याणियाहस्य । दत्तकदाहमः ८ ।
 अ च मातापितृभ्यां उक्तं दत्तः । श्रौतश्च नवमः ९ ।

स च येन क्रोतः । स्वयस्रपगतोदशमः॥१॥ स च यस्यो-
पगतः । अपविद्धस्त्रेकादशः॥१॥ पित्रा माता च परि-
त्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत् कश्चनोत्पादितश्च
द्वादशः॥२॥ एतेषां पूर्वः पूर्वः त्रयान् । स एव दासहरः' ।

'वक्त्रोनां द्वादश स्त्रो व पुत्राः पुराचट्टटाः । स्वयस्रवृ-
थादितः स्वस्त्रे संकृतायां प्रथमः॥ तदन्नाभे नियुक्तायां
स्त्रो ज्यो द्वितीयः॥ तृतीयः॥ पुत्रिका विज्ञायते अम्नाटका
पुंसः पितृत्वमेति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । स्त्रोक्तः ।
अम्नाटकां प्रदास्यामि त्वभ्यं कन्यामबहुताम् । अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । पौत्रभवंचतुर्थः॥
पुनर्भूः कौमारं भर्तारस्रवृत्तव्यान्वैः सह चरित्वा
तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भू भवति । या च स्त्रीवं
पतिनस्रवृत्तं वा भर्तारस्रवृत्तव्यान्वं पतिं विन्दति
कृते वा, सा पुनर्भू भवति । कानीनः पञ्चमो वा पितृ-
वृत्तेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेन्नातामहस्य पुत्रो भवती-
त्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रत्ता दुहित्वा यस्य
पुत्रं विन्दति तस्यतः । पुत्रो मातामहस्येन दद्यात्
पिण्डं हरेद्भनिति । गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते
दायादा बान्धवास्त्रातारोमहतोभयादित्याहुः । अथा-
दायादास्तत्र सहोदय प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते
तस्यां जातः सहोदः पुत्रो भवति । दत्तकोद्वितीयो यं
मातापितरौ दद्याताम् । क्रोतस्रतीयस्तच्छुनःशेफेन
व्याख्यातं हरिचन्द्रो ह वै राजा सोऽजीगर्तस्य सोप-
वत्सैः पुत्रं विक्राय्य स्वयं क्रोतवान् । स्वयस्रपागतस्रवृत्तः
तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै द्रुपे नियुक्तो
देवतास्तुष्टाव तस्यै ह देवताः पार्श्वं विस्तुचुनस्रवृत्तज-
ज्जुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्मते ते सम्मा-
दयामासुरेभ एव वं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्यै ह
विश्वामित्रो होतासीत्सस्य पुत्रत्वमियाव । अपविद्धः
पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं प्रतिगृह्णीयात् । शूद्रा-
पुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुः इत्येतेऽदायादा बान्धवाः । अ-
थाप्युदाहरन्ति । यस्य पूर्वेषां वर्सानां न कश्चिदायादः
स्यादेते तस्यापहरन्ति' वसिष्ठसंहिता १७७० । अस्य
कानीनस्य मातामहस्रवृत्तस्य विष्णुः स्रवृत्ते च
पाश्चियाहस्य पुत्रत्वं मिषःसमयभेदेनात्र व्यवस्था
द्वादशप्रसृत लि० द्वादश प्रसृतयः सन्त्यत्र अच् । द्वादशप्रसृ-
तियुक्ते स्रवृत्तोक्ते वसिष्ठेदे यथा "दत्त्वादौ सैन्यवशात्
मधुनः प्रसृतिद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्त्रे हस्य

प्रसृतिद्वयम् । एकीभूते ततः स्त्रे हे कश्चस्य प्रसृतिं
क्षिमेत् । संसृष्टिंते कषायन्तु चतुःप्रसृतिवक्षिप्तम् ।
वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रसृतिभो
वसिष्ठोदशप्रसृतो भवेत् । ज्येष्ठायाः स्वस्रु मातायाः
प्रमास्रमिदमीरितम् । अपस्रासे भिषक्तु र्यात्तद्द्वप्रसृ-
तिहापनम् । यथावयो निरुहायां कत्यनेवसदाहृता ।
सैन्यवादिद्वान्नानां सिद्धिकामैर्मिषग्वरैः" ।

द्वादशभाव पु० द्वादशगुणितो भावः । ज्यो० उक्तेषु तन्वादिषु
द्वादशस्र भावेषु तदानयनादि तत्रस्थितपक्षस्र-
नी०ता० उक्तं यथा "पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिस्रवृत्तं
दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु
शुद्धं द्युरात्रिस्रवृत्तं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले साय-
नार्कस्य मुक्तभोग्याऽंशस्रगुणात् । सोदयात् स्यान्निबन्धं
यत् मुक्तं भोग्यं रवेस्वजेत् । इष्टनाडीपथेभ्यश्च गत-
गम्यास्त्रिजोदयात् । शेषं स्वल्पाहृतं भक्तमशुद्धेन सवा-
दिकम् । अशुद्धशुद्धमे हीनयुक् तत्तुर्व्ययनांशकम् ।
एवं स्रवृत्तद्वयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पक्षीकृतात् ।
पूर्वपक्षान्तादन्वत् प्राक्स्रवृत्तं भवेत् । स्रवृत्ते
बन्धने जायाद्वर्था बन्धनतुर्थतः । षष्ठांशयुक् ततुः
सन्धिरप्ये षष्ठांशवोजनात् । त्रयः स्रवृत्तव्योभावाः
षष्ठांशेनैकयुक् स्रवृत्तात् । अप्ये त्रयः षष्ठेवं ते भार्ग-
युक्ताः परेऽपि षट् । खेदे भावसमे पूर्व्यं फलं सन्धिसमे
तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्वापरे फलम् ।
मुक्तं भोग्यं खेदकात्तान्शुद्धात् त्रिंशद्विज्ञाद्भोदवाप्तं
सनादात् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततुः स्याद्रात्रौ
बन्धनं भार्गयुक्ताद्रवेस्तु । खेदे सन्धिव्यान्ःस्थे फलं
तद्भावजं भवेत् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्वा-
परे फलम् । ग्रहसन्ध्यान्तरं कार्यं विंशत्या गुणितं
भवेत् । भावसन्ध्यान्तरेणाप्तं फलं विंशोपकाः स्रवृताः" ।
अयमर्थः । मेघादिराशीनास्रवृत्तकालोत्पन्नं तस्य च
त्रिंशदंशरूपतया जन्मकाले मेघादीनां यतमोऽंशो गतः
तदारभ्य तदुत्तरराशेस्तोर्वाचीनांशान्तः तनुभावः एवं
धनभावादि एवं तन्वादिद्वादशभावास्त्रेषां सन्धयोऽपि तथैव
ज्ञेयाः । राशिसात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु
सूक्ष्मं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम् । ते च तनुभावः,
धनभावः, सहजभावः, बन्धुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः,
कलत्रभावः, स्रवृत्तु भावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आश्रयभावः,
व्यवभावश्चेति द्वादश । तेषां सन्धयश्च द्वादरेत्त्ववधेयम् ।

हादशमद्य न० हादशविधं मद्यम् । “पानसं द्राक्षभाषकं
खार्जूरं ताडमैश्वरम् । माध्वीकं टङ्गमाध्वीकं कैरेयं
नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्वेका-
दशैव ह । हादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्”
पुत्रह्योक्ते हादशविधे मद्ये ।

हादशमस्य पु० हादशयुषितो मसः । “वशाशुक्रमसृङ्-
मज्जं म्लविट्कर्षविक्ष्णखाः । ज्ञेष्ठास्त्रि दूषिका
स्त्रोदो हादशैते नृषां मद्याः” अत्रिसंहितोक्ते नृषां
हादशविधे मद्ये । तत्र “मस्यां मस्यां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता
मनीषिभिः । ऋद्धारिभिरु पूर्वेषामुत्तरेषाम्नु वारिभिः”
शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

हादशमास पु० हादशयुषितो मासः । १। चैत्रवैशाखज्यैष्ठा-
भाद्रपदाश्रवणभाद्राश्विनकार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुन-
संज्ञकेषु हादशसु मासेषु “कश्चित् हादश मासाः संवत्सरः
कश्चित् त्रयोदश मासाः” श्रुतिः ६० । २। स्वर्गे पु०

हादशमासकर्मान् न० हादशसु मासेषु कर्तव्यं कर्म । विष्णुस०
उक्ते मार्गशिर्षमासेषु तिथिभेदे दानशोभादिकर्मभेदे यथा
“मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां ऋतशिरःसंयुक्तायां सूर्येण
सवसस्य सुवर्षनाभं प्रसमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय
प्रदापयेत् । अनेन कर्षणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।
पोनी चेत् पुष्ययुक्ता स्नात्तस्यां गौरधर्मपकळकोद्वित्त-
शरीरो गन्धहतपूर्यकुम्भेनाभिभिः सर्वानधीभिः सर्व-
गन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो हस्तेन भगवन्त्वं वासुदेवं स्नाप-
यित्वा गन्धद्रव्येषूपदीपनैश्चादिभिश्चाभ्यर्च्य नैऋतेः
शङ्कैर्वाह्नेश्चलैश्च सन्नैः पावके कृत्वा ससुवर्षेन हस्तेन
ब्राह्मणान् स्नाति वाचयेत् । वासोयुगं कर्म दद्यात् ।
अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघाद्युता चेतस्यां तिलैः
प्राङ् कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फल्गुनीयुता
चेत्प्रात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्नात्तीर्षं शयनं
निवेद्य भार्यां मनोज्ञां रूपवतीं इविचवतीञ्चाप्नोति ।
मार्गपि भर्तारम् । चैत्री चित्रायुता स्नात्तस्यां चित्रवस्त्र-
प्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता
चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्नर्थं धर्म-
राजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्यैष्ठी
ज्येष्ठायुता चेतस्यां क्लोपानहप्रदानेन गवामाधिपत्यं
प्राप्नोति । आषाढामाघष्ठाद्युक्तायामन्नपानदानेन तदे-
वाक्षयमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं
साक्षां वासोयुमाच्छादितान् दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । प्रौष्ठ-

पद्यां प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो-
भवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि हतपर्णं
भाजनं सुवर्षयुतं विप्राय दत्त्वा दीपान्निर्भवति ।
कार्तिकी कृत्तिकायुता चेतस्यां सितसुखाशमन्ववर्षं वा
शशाङ्कोदये सर्वशस्त्ररत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय
दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्लतृतीयायास्तपो-
वितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा च सर्व-
पापेभ्यः पूतोभवति । यज्ञ तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तद-
क्षयमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपञ्चहादश्यां
सोपवासस्त्रिलैः स्नातस्त्रिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवम-
भ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति ।
माघ्यां समतीतायां कृष्णहादश्यां सोपवासः श्रवणं
प्राय वासुदेवायतोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।
दक्षिणपार्श्वे महारजतरङ्गेन समयेण वासवा हततुला-
महादिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां सप्तं दत्त्वा
श्वेतेन समयेण वासवा एतत्कृत्वा कृतकृत्योयस्मिन्
राष्ट्रेऽभिजायते वस्त्रिभू देशे यस्मिन् कृते स ब्रह्मोच्चो-
त्भवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं हनं
प्रदद्याद्दशमी प्रीणयित्वा रूपभागभवति । तस्मिन्नेव
मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्ञभान्-
भवति । प्रतिमासं देवतीयुते चन्द्रमसि मधुहतयुवं
देवतीप्रीत्यै परमाङ्गं ब्राह्मणान् भोजयित्वा देवतीं
प्रीणयित्वा रूपभागभवति । माघे सासेऽग्निं प्रत्यहं
तिलैर्कृत्वा सहतं कुम्भमात्रं ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दीपान्निर्भवति । सर्वां चहर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्म-
राजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेदि-
पुत्रान् भोगान् चन्द्रसूर्यपहोपमान् । प्रातःस्नायी भवे-
न्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि
कन्यानि च मासभेदकार्याणि दृश्यानि ।

हादशमासिक न० मासिभवं ठञ् मासिकम् कर्म० । ऋत-
दिनावधिहादशसंख्यापूरणे मासे कर्तव्ये प्रतोद्देश्यके
आङ्गभेदे ।

हादशयात्रा स्त्री हादशसु मासेषु हादशविधा यात्रा ।
यात्रातत्त्वे स्कन्दपुराणोक्ते मासभेदे देवोत्सवने यात्राभेदे
ताश्च तत्र दर्शिता यथा

“इन्द्रद्युम्न उवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं
सुने ! । श्रोतृभिश्चामि देवेशे यथावद्वक्त्रुमर्हसि ।
जैमिनिस्त्वाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या हादश यात्राः सुस्ता हि वज्याभि ते शृणु ।
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता । आ-
षाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा । भाद्रे
दक्षिणपार्श्वे सा आश्विने वामपार्श्विका । उत्पानी
कार्तिके मासि द्वादशी मार्गशीर्षके । पौषे पुष्याभिषेकः
स्यान्नाघे शाल्योदनी तथा । फाल्गुने दोलयात्रा स्यात्
चैत्रे मदनभङ्गिका । एकैका सन्तिदा सर्वा धर्मकामार्थ-
साधनाः” । तद्विधिस्तु तत्रैव दृश्यः ।

हादशराजमण्डलं न० द्वादशानां रात्रां मण्डलम् उत्तर-
पदद्विगुः । द्वादशानां रात्रां मण्डले तच्च अग्निपुं
२२६७० उक्तं ब्रथा

“राम उवाच । मण्डलं चिन्तयेत् सुखं राजा
द्वादशराजकम् । अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्तमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्तञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः । पाष्णि-
पाहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराव-
नयोश्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च
मध्यमो भूयनन्तरः । अतुश्च संज्ञतधोर्ध्वपद्मे
व्यस्तयोः प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बला-
धिकः । अतुपद्मे संज्ञतानां व्यस्तानां च बधे प्रभुः” ।

हादशरात्रं पु० हादशभिः रात्रिभिः निर्दत्तः तद्विधार्थद्विगुः
अथ समा० । हादशदिनषाध्ये १ हादशाहनामके अही-
नयामभेदे २ रात्रिसत्रभेदे स च यागः कात्यायनेनोक्तः
“ज्योतिषोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तदुद्युत्तदर्शनात्”
कात्या०श्रौ०१२११ “हादशाहः सत्रमहीनश्च” ३ सू०
“अत्र विशेषमाह द्वादशाहस्यद्विकामा उपेयुरिति” ।
“तथा त्रयोदशरात्रमासीरक्षिति सत्रलिङ्गम् हादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयो-
जनम्, सत्रे सत्रात्मको धर्मो दाहत्वेन प्रवर्तते, अहीने
चाहीनात्मकः” कर्कः “उक्ता अहीनाः इदानीं सत्राण्य-
भिधीयन्ते” कर्कः “हादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि”
कात्या०श्रौ०२४१११ “रात्रिसत्राणि इति नाम तच्च द्वाद-
शरात्रप्रसूतोनाम् पूर्वपदप्रधानोऽयं वज्रप्रोक्षिः एकोऽयनेन
चत्वारिंशद्वानि । तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव
सत्रात्मकः स च पूर्वसूक्त एव ततो द्वादशरात्रादारभ्य
एकैकाहर्दद्या चत्वारिंशद्ब्राह्मणान्नानि सत्राणि भवन्ति”
कर्कः । द्वादशानां रात्रीणां समा० द्वि० अथ समा०
१३ समाहृतासु हादशरात्रिषु न० “अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं हा-
दशरात्रं वा” आश्व०श्रौ०१११११ “अतः षडहप्रवेश-

नीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ नारा०
हादश रात्रयः साधनकावत्वेन सन्त्यस्य अर्थं स्यादात् ।
३ हादशरात्रिसाध्ये सत्रभेदे उदा० पूर्वसूक्तम् ।

हादशलोचनं पु० हादश लोचनान्यस्य । कार्तिकेये त्रिका०
तस्य षड्वज्रात्वात् तथात्वम् ।

हादशवर्गी स्त्री द्वादशानां वर्गाणां समाहारः समा० द्वि०
डीप् । नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षकाले सहाषां बल-
साधने हादशमिते वर्गे सा च

“सर्वे होरा त्रयस्त्रिपञ्चाङ्गसम्प्रवृत्तहाशेशार्कभागाः
सुधीभिः । विज्ञातव्या बन्धसंस्थाः शुभानां वर्गाः
श्रेष्ठाः पापवर्गा अनिष्टाः । खोजे रवीन्दोः सम
इन्दुरज्योहीरे षड्हाई प्रमिते विचिन्त्ये । द्वेष्काश्चपाः
खे पुनर्वर्धनायास्तुर्यांशपाः सूर्ध्वजकेन्द्रनाथाः । खोजर्ध्वं
पञ्चमंशेषाः कुजाकीर्णसप्तमार्गवाः । सप्तमे व्यत्ययाज्
ज्ञेया द्वादशांशः स्वभात् स्मृताः । लवीकृतो व्योम-
चरोऽङ्गशैलवस्त्रद्विपुद्गुणः खरामैः । भक्तो गता-
स्तर्कनशापनन्दद्विपुद्गभागाः कुयुतात् क्रियात् सुः ।
एवं हादशवर्गी स्यात् सहाषां बलसिद्धये । खोज्-
मित्युभाः श्रेष्ठाः नीचारिकूरिखोऽशुभाः । एवं
सहाषां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीक्ष्य शुभाधि-
कत्वे । दशाफलं भावफलं च वाक्यं शुभं त्रिनितं
त्वशुभाधिकत्वे । क्रूरोऽपि सौम्याधिकवर्गशास्त्री शुभो-
ऽतिशौख्यः शुभश्चेत्परश्चेत् । सौम्योऽपि प्रापा-
धिकवर्गयोगात्तेऽतिनिन्द्यः खलु प्रापश्चेत् । राशी-
शमितोऽरिपुक्रमेण चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या ।
भावेषु सर्वेष्वपि वर्गचक्रं विज्ञोक्य तत्तत् फलभूचनो-
यम्” इति हादशवर्गी ।

हादशवार्षिकं त्रि० हादश वर्षान् अधीष्टः भूतो भूतो वा
उत्तरपदद्विगुः । हादश वर्षान् व्याप्य १ अधीष्टे सत्कल्प-
नियोजिते २ भूते कर्मकरे ३ भूते स्वसन्तयाव्यापके
ब्रह्महत्यानोदके व्रतभेदे च तच्च प्रा० वि० दर्शितं यथा

तत्र मनुः “ब्रह्महा द्वादशावदानि कुटीं कृत्वा वने
वसेत् । भैक्ष्याश्यात्मविशुद्धार्थं कृत्वा शवशरोर्ध्वजम्” ।
संघर्तः “ब्रह्महा तु वनं गत्वा वनवासो जटो ध्वजी ।
यन्यान्वेव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः । भिक्षार्थी
विचरेद्दुःसामं वन्यैर्द्विदि न जीवति । चातुर्वर्ष्यं चरे-
द्भैक्षं खट्वाङ्गी संवतः पुमान् । भिक्षित्वैव समादाय
वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी स पापात्मा सदाकाह

मत्तन्द्रितः । एषापयन्नेव तत् पर्यं ब्रह्मणः पाप-
 क्तमः । अनेनेव विधानेन हादशब्दं वषाचरेत् ।
 "तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो ब्रह्मनीयाः ।
 तत्र हादशर्वाधिकव्रते हादशर्वाधिकैकं प्राजापत्यम्-
 रिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां अश्वधिकव्रतमयं हाद-
 शर्वाधिकैकैकस्विकल्पमुच्यते भवति । तदशक्तौ तावन्नो वा
 धेनवोदातव्याः" मित्ता० । रघु०मते तदर्थं मिति भेदः ।
 भाविनि तु "वर्षस्यामविष्यति" पा० नोत्तरपदस्यैः ।
 हादशर्वाधिक हादशर्वाणं भाविनि च्वरादौ

हादशशुद्धि स्त्री हादशशुचिता शुद्धिः । तन्मसारोक्ते वैष्ण-
 वानां कविकादिहादशशुद्धिभेदे "अथ हादशशुद्धिं वैष्ण-
 वानामिच्छेद्यते । ऋहोपसर्गश्चैव तथा चागमनं
 चरेः । भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ।
 पूजार्थं पलपुष्पाणां भक्त्यावोत्तोचनं चरेः । करयोः
 सर्वशुद्धीनामिषं शुद्धिर्विशिष्यते । तस्मान्कीर्तन-
 श्चैव शुचानामपि कीर्तनम् । भक्त्या श्रीकृष्ण
 देवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कथाप्रवचश्चैव तस्मोत्-
 खनितोत्तमम् । श्रीकृष्णोत्तमोत्तमश्चैव शुद्धिः सम्पत्ति-
 शोचते । पादोदकस्य निर्मास्यमात्रानामपि धार-
 चम् । उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रथमस्य चरेः पुरः ।
 आत्राचक्षुष्यपुष्पादेनिर्मास्यस्य तपोधन ! । त्रिशुद्धिः
 स्नादनस्य प्राचक्ष्वापि विधीयते । पलपुष्पादिकं च
 कल्पपादयुगार्पितम् । तदेकं पावनं लोके तद्वि सर्वं
 विशोधयेत् । लडाटे च गदा कार्या मूर्ध्नि चापं शरां-
 काया । नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजहये ।
 चक्षुःश्रावितो विप्रः प्रक्षयाने स्थिते यदि । प्रयागे
 वा गतिः प्रोक्ता वा गतिस्तस्य मौतम !" ।

हादशशोधित व० हादशं व्यवस्थानं पहराहिलेन शो-
 धितम् । व्यवस्थाने पहराहिलेन शुद्धियुक्ते चन्द्रे
 "पुत्रशुद्धौदये शुद्धचन्द्रे हादशशोधिते" दीक्षान्तम् ।

हादशसंयाम हादशविधः संयामः । देवानामसुरैः सह
 हादशविधे युद्धे ते च संयामभेदा अग्निपु० २७५ अ०
 उक्ता यथा "देवासुराणां सङ्ग्रामा दावार्यं हादशा-
 ऽभवत् । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वासनो रथः ।
 सङ्ग्रामस्तत्र वाराहस्तुतयोऽन्वतमन्वनः । तारकाभव-
 सङ्ग्रामः५ पशो ह्याजीवकोऽर्ह रथः । त्रैपुरावात्म-
 कवधोऽभवतो ह्यज्ञातकः । त्रितो० हाहाह्वः१
 चाच जोरः कोवाह्वो १२ रथः । हिरण्य-

कशिपोवोरोविदास्यं च नक्षैः पुरा । नारसिंहो
 देवपासः प्रह्लादं हतवान् न्यपम् । देवासुरैः वासनश्च
 कबिला बलिभूर्जितम् । महेन्द्रास्य ददौ राज्यं पुर-
 षोऽदितिश्चमवः । वराहस्तु हिरण्यराज्यं हत्वा
 देवानपासयत् । उज्जहार भुवं मन्नां देवदेवैरभि-
 द्युतः । मन्वानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासु-
 किम् । सुरासुरैश्च मथितं देवैश्चाम्बुतं ददौ । तारका-
 मयसङ्ग्रामेषु तदा देवाश्च पाशिताः । निवार्येन्द्रं युद्धम्
 देवान् दानवान् शोधयन्तम् । विश्वामित्रवशिष्ठान्द्वि-
 वचश्च रथे सुरान् । सपासयन् निवार्य रागहोषादि-
 दानवान् । पृथोरथे ब्रह्मयन्तुरीशस्य शरसो हरिः ।
 ददाह त्रिपुरं देवपासको दैत्यमर्दनः७ । गौरीं जिह्वी-
 र्मुषा रुद्रमम्बुकेनार्दितं हरिः । असुररुद्रश्च देवतां
 चक्रे चाम्बासुरार्दनम् । अयं फेनमको भूत्वा देवासुर-
 रथे हरन् । ह्यं देवहरं विष्णुर्देवधर्मानपासयत् ।
 शाल्वादीन् दानवान् जिता हरिः परपुरासकः । सपा-
 सयत् सुरादीन् दुष्टजन्तं निहन्त्य ३० । हाहाह्वः१
 विषं दैत्यं निराकृत्य महेन्द्रात् । सर्वं निवार्यवापास
 देवानां मधुसूदनः । देवासुरे रथे वच दैत्यः कोवा-
 ह्वो जितः१२ । पाशिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्म-
 पासनात् । राजानो राजपुत्राश्च हनवो देवता हरिः ।
 मदुक्तं वच नैवोक्तमवतारा हरेरिषे" ।

हादशसप्तमीव्रत न० शेषा० २० मथिभ्रपुराणोक्ते मासादि-
 योपान्तेषु हादशसु मासेषु सप्तम्योः कर्तव्ये सूर्यव्रतभेदे
 "अथाव्यन्ते प्रवक्ष्यामि सप्तमीव्रतसूक्तम् । सायम्भ-
 वात् सभारभ्य शुद्धपथे बुधिरि ! । सप्तम्यां कृतव-
 क्तस्यो वर्षमेकं व्रती भवेत् । वरुणं सायमासे तु भातुं
 संपूज्य कारयेत् । ब्रह्मर्षिविधानेन यथा सङ्गता न्यपो-
 तन ! । अष्टम्यां भोजयेद्दिपान् तिरुपिष्टयुद्धोद्वैः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं कृत्स्नमायते । तपनं पाशु-
 युने मासि सूर्यमिन्वामिपूजयेत् । वाजपेयस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । सप्तम्यां शैलमासि तु त्रेदांशु-
 रिति पूजयेत् । उज्जाध्वरथमं पुष्यं वरः प्राप्नोत्य-
 उग्रयम् । वैशाखस्य तु सप्तम्यां घाता एतन्मिपूजयेत् ।
 पशुपत्याध्वरं पुष्यं वसुक् प्राप्नोति मासवः । सप्तम्यां
 ज्येष्ठमासस्य इन्द्रमित्त्वामिपूजयेत् । अश्वमेधफलावाप्ति-
 जायते नाम संयमः । तथाभाटस्य सप्तम्यां पूजयित्वा
 दिवाकरम् । ब्रह्मसर्षस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुष्य-

हम् । चावधे मासि सप्तम्यामर्थमाशं प्रपूजयेत् ।
 सौत्वामशीफलं पार्थ ! नरः प्राप्नोति भक्तितः । रविं
 भाद्रपदे मासि सप्तम्यार्चयेच्छुचिः । तृत्वापुरुषदानस्य
 सुद्धेन फलमाप्नुयात् । अश्वयुक्शुक्लसप्तम्यां सवितारं
 प्रपूजयेत् । गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तितः ।
 कार्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्तम्यां नाम पूजयेत् । योऽश्व-
 यति पुण्यात्मा पौषखरीकं फलं लभेत् । मार्गशीर्षे
 तथा भाद्रं पूजयित्वा विधानतः । राजस्यस्य यज्ञस्य
 फलमाप्नोति वै नरः । भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा
 विधानतः । अतुष्ट्यामपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं
 लभेत् । तथैव कृष्णसप्तम्यां नामपूजादिकन्तु यः । सौप-
 वासः प्रयत्नेन वर्षमेकं समाचरेत् । पारिते नियमे चाथ
 सूर्यवागं समाचरेत् ।

द्वादशसाहस्रं ति० द्वादश सहस्राणि परिमाणस्य अथ
 उत्तरपदद्वयः । द्वादशसहस्रसंख्यायुक्ते "एतद् द्वादशसा-
 हस्रं देवानां युगस्यत्येते" । "यत् प्राक् द्वादशसाहस्रं
 दितं दैविकं युगम्" इति च मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
 द्वादशसाहस्री संज्ञिता । अत्र पक्षे ङञ् । द्वादशसाह-
 स्रिकं तत्पार्थे ।

द्वादशांशु पु० द्वादश अंशवोऽस्य । दृश्यते "शुक्रः षोड-
 शरश्मिस्तु यस्य देवो ह्यपोमयः । बोधितो नवरश्मिस्तु
 स्थानमायन्तु तस्य वै । दृष्टुद्द्वादशरश्मीकं हरिद्रामन्तु
 वेदसः । अष्टरश्मिः शनिस्तु कृष्णं दृष्टमयस्त्रयम्"
 मत्स्यपु० १२७अ० । द्वादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र तिका० ।

द्वादशाक्ष पु० द्वादशाक्षीणि यस्य षच् समा० । १कार्तिकेये ।
 द्वादश मनोबुद्धिबहिस्तज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षिणीव यस्य ।
 २बुद्धे च हेमच० । "एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथा चैक-
 जटः प्रभुः" भा०ग०४६अ०७उक्ते शकुमारानुचरभेदे च ।

द्वादशाक्षर पु० द्वादश अक्षराणि अस्य । द्वादशाक्षरयुक्ते
 मन्त्रभेदे यथा विश्वोः ओं नमो भगवते वासुदेवाय"
 "नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम् । महामन्त्रमिदं
 प्राङ्मन्त्रवत्त्वाद् द्वादशाक्षरमिति" पञ्च०पु०क्रिया० । कृष्णस्य
 ओं ह्रीं गौपीजनवल्गुमाय स्वाहा" इत्येवं १तावत्यां
 शक्तिविषयविदायां स्त्री गौरा०ङीप् । ४द्वादशाक्षरयुक्त-
 पादके जगतीच्छन्दसि न० "विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण
 जगतीसृजजयं स्वाहस्ये षम्" यजु०१।१३

द्वादशाख्य पु० द्वादश ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धिरूपाः पदायाः
 पूजनीयत्वेनाख्याति आ-ख्या-क । बुद्धे हेमच० ।

बौद्धशब्दे द्वादशाद्यतनशब्दे च विस्तरतो दृश्यम् ।
द्वादशाङ्गी स्त्री द्वादशानामङ्गानां समाहारः ङीप् ।
 १जिनाभिमतं आचाराङ्गाद्योकादयोपाङ्गसङ्घिते दृष्टिवा-
 दरूपे द्वादशानामङ्गानां समाहारे "आचाराङ्गं स्वतन्त्रं
 स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं भगवत्पङ्कं ज्ञाना
 धर्मकथापि च । उपासकाऽनन्तदुत्तरोपपातिका
 दश । प्रश्रव्याकरणं चैव विधाकस्तमेव च । इत्ये-
 कादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः । दृष्टिवादो द्वाद-
 शाङ्गी स्याद्विषिपिटकाङ्ग्या" हेमच० । दृष्टिवादश्च पञ्च-
 विधः दृष्टिवादशब्दे दर्शितः । द्वादशाङ्गान्यस्य । २धूप-
 भेदे पु० "गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुण्डलागुरु कुङ्कुमम् ।
 छातीकोषञ्च कर्पूरं जटाभासी च मालकम् । त्वगुशीरञ्च
 धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः" तन्त्रम् ।

द्वादशाङ्गुल पु० द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणस्य तद्विधार्थे दि०
 "दिगोर्नित्यम्" मालको लुक् अच् समा० । वितसो
 परिमाणभेदे अमरः ।

द्वादशात्मन् पु० द्वादशात्मानो मूर्त्तयो यस्य । सूर्ये । आदि-
 त्यशब्दे ६६६पु० घात्माद्यो विष्णुपर्यन्ताः तस्य मूर्त्तय
 उक्ताः । द्वादशमेवादिराशयस्यास्य मूर्त्तयः सूर्यसि० उक्ता
 यथा सूर्य इत्युपक्रमे "पुनर्द्वादशघात्मानं विभक्त्यु राशि-
 संज्ञकम्" । २सर्कटले च ।

द्वादशादित्य पु० संज्ञात्वात् कर्म० । १धात्मादिषु
 विष्णुपर्यन्तेषु द्वादशसु आदित्येषु २काशीस्थेषु द्वादशसु
 सोलाकादिषु च "इति काशीप्रभावज्ञोक्तमञ्जुकुकीदृष्टः ।
 इत्या द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः । सोलाकं
 उत्तरार्कञ्च शाब्बादित्यस्यैव च । अतुष्टौ रूपदादित्यो
 मयूखादित्य एव च । खखोलकशाखादित्यो दृक्केशव-
 सङ्गको । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्यैव च ।
 द्वादशश्च रमादित्यः काशीपुर्यां चटोद्भव ! । तयोऽधि-
 केभ्योऽप्येभ्यः स्तेनं रत्नजयी सदा" काशी०ख०४६अ०

द्वादशाध्यायी स्त्री द्वादशानामध्यायानां समाहारः ङीप् ।
 जैमिनीयसूत्ररूपायां द्वादशसूत्ररूपाम् "धर्मो द्वादश-
 सूत्ररूपाम् व्युत्पाद्यसूत्ररूपैः । प्रमाणभेदेत्येतत्प्रयुक्तिं
 क्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
 अहोऽवाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गबोद्धिताः क्रमात्" जैमिनीय
 न्यायमाला जैमिनिशब्दे ११४६पु०दृश्यम् । द्वादशसूत्र-
 यत्पत्र । २मन्वादिर्द्विचितायाञ्च तयोर्द्वादशाध्याय-
 यात्मकत्वात्तथात्वम् ।

हादशान्विक लि० हादश अन्व अन्वधाभूता अपपाठा जाता अस्य "कर्मगतध्वयने वृत्तम्" इत्युपक्रमे "बहुच पूर्वपदाटठञ्" पा० ठञ् । जातहादशापपाठके कुत्सि-
नाध्ययन कर्तभेदे ।

हादशायतन न० हादशविधमन्त्रतनम् । बौद्धमतसिद्धेषु हादशस्य पूजास्थानेषु मनोबुद्ध्यादिषु यथा "अर्धातुपा-
र्ज्वं बहुशो हादशायतनानि वै । परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि यच्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं हादशायतनं नुचैरिति" ।

हादशायुस् पु० हादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य । कुक्कुरे शब्द-
मात्रा । आयुस्शब्दे ७६३८० शुनः त्रयोदशवर्षा-
युष्कालत्वोक्तावपि प्रायिकत्वात् हादशवर्षोक्तिरिति विवेच्यम् ।

हादशार न० हादश अरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य ।
१हादशकोषे राशिक्रमादौ "हादशारं न हि तज्जराय वर्वन्ति चक्रं परि द्यामृतस्य" ऋ०१।१६१।११ "ऋतस्यो-
दकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमय-
शीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्वन्ति पुनःपुनर्वर्तते ।
सञ्चरति । कुल । द्यां परि । द्युलोकस्थान्तरिचस्य प-
रितः । कीदृशं तत् । हादशारम् । हादशसंख्याके
नेषादिराश्यात्मकैर्वाऽरे रथाङ्गावयवैर्युक्तम्"भा०

२तन्मोक्ते सुषुम्नानाडोमध्वे हृदयस्थे ककारादिठाल
हादशवर्षयुक्ते हादशदशकमले च हादशदशदयोऽप्यत्र ।

हादशाशन न० हादशविधमशनम् शाक०त० । सुष्ठुतोक्ते अशि-
कारिभेदेन हादशविधे अशनभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे ।

"अत ऊर्ध्वं हादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः । तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्त-
मात्राहीनदोषप्रशमनवृत्तप्रथाः । तृष्णोष्णमर्ददाह्रात्तान्
रक्तपित्तविषाहरान् । मूर्च्छांस्तान् स्त्रीषु च स्त्रीयान्
शीतैरन्नैरुपाचरेत् । कफघातामयाविष्टान् विरिक्तान्
क्षेप्यायिनः । प्रक्लिष्टदेहांश्च नरातुष्णैरन्नैरुपाचरेत् ।
वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहृतांस्तथा । व्या-
यिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्नैरुपाचरेत् । भेदशामि-
परीतांस्तु स्थूलान्मेहाहरानपि । कफाभिपन्नदेहांश्च
रूक्षैरन्नैरुपाचरेत् । शुष्कदेहान् पिपासात्तान् दुर्ब-
लानपि च द्रवैः ५ । प्रक्लिष्टकाष्ठान् ग्रन्थिनः शुष्कैर्ह-
र्म्भैर्हिनमेव च । एककालं ७ भवेद्देहो दुर्बलानि-

विष्टव्ये । समान्ये तथाहारो देवः काचमधो-
भयम् ८ । औषधदेहिष्ये देयस्तौषधसमायुतः ९ ।
मन्दाम्नये रोगिष्ये च मात्राहीनः १० प्रशस्यते । यथा-
र्धदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः ११ ऋतः । अतःपरन्तु
स्वस्थानां वृत्तार्थं १२ सर्वमेव च । हादशासनप्रविचारा-
नेतानेव प्रचक्षते" ।

हादशाह पु० हादशभिरहोभिर्निर्हृतः ठञ् तस्य लुक्,
हादशमहः कर्म०, हादशानामङ्गां समाहारो वा टच्
समा० अङ्गाहानत्वात् पुंस्त्वम् । १हादशभिरहोभिः
साध्ये यागभेदे हादशरात्रशब्दे दृश्यम् । २हादशे
दिने "हादशाहः प्रशस्यते" ऋतिः । ३हादशदिनसमा-
हारे "सख्यं आङ्गं साधि साधि अपर्याप्नाह्वत्" प्रति ।
हादशाहेन वा कुर्वादेकाहे हादशाथ वा" ति०त० ।
अत्र अपवर्गे तृतीया हादशानां शाङ्गाणां मध्ये प्रत्य-
हमेकैककरणेन हादशदिनव्यापकता बोध्या" हादश दि-
नानि च आद्यमाससम्बन्धीनि याह्यापीति बोध्यम् ।
हादशाहम् अधीष्टो भूतोभूतो भावी वा" पा० ठञ् तस्य
लुक् । हादशदिनं व्याप्य ४सत्कालनियोजिते ५भूते
कर्मकरे स्वसत्तया तद्यापके द्यागादौ ७तत्र भाविनि
ज्वरादौ च "रेकाहिकेषु विकारेषु हादशाहिकेषु च य-
थार्थं प्रयोगः" कात्या० श्रौ० १२।६।२५ ऋत्वे कर्कः ।

हापर पु० दौ परौ प्रकारौ विषयौ यस्य पृषो० । १शय्ये ।
हाभ्यां सत्त्वलेताभ्यां परः पृषो० । २सत्त्वलेतायुगान्तरे
युगभेदे च । ३इन्द्रकंसंख्यानितपार्श्वकपाशके न० अय-
शब्दे ३२४ पृ० दृश्यम् । हापरयुगमानञ्च "अष्टौ
शतसहस्राणि वर्षाणां मातृषाणि त्र । अतःप्रतिः
सहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम्" मत्स्यपु० १४।१० ।
तद्वर्षभेदस्य तत्र १४१००उक्तो यथा

"अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते । हापरादौ
प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे त्र या । परिहृत्ते युगे
तस्मिंस्ततः सा वै प्रथमप्रति । ततः प्रवर्तन्ते ताषां
प्रजानां हापरे पुनः । लोभोष्टतिर्बन्धिग्युद्धं तत्त्वा-
नामविनिश्चयः । प्रध्वंसश्चैव वर्षाणां कर्मस्थान्तु विप-
र्ययः । यात्रा बधः परोदण्डोमानोदर्पोऽप्यमा बलम् ।
तथा रजस्तमोभूतः प्रहृत्ते हापरे पुनः । आद्ये कृते ना-
धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः । हापरे व्याकुलोभूत्वा
कलौ धर्मः प्रथमप्रति । वर्षाणां हापरे धर्माः सङ्कीर्यन्ते

तथाऽऽश्नाः । दैवस्यत्यद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ ।
 दिवा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अग्नि-
 यावगमनात्सर्वतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे श्रुतिज्ञाने
 मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां
 विभ्रमेव तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तेः कृतमत्याकुलन्वि-
 दम् । एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । सञ्जे-
 पादायुषश्चैव व्यस्यते हापरेतिह । वेदश्चैकचतुर्धा तु
 व्यस्यते हापरादिषु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टि-
 विभ्रमैः । ते तु ब्राह्मणविभ्रमैः स्वरक्रमविपर्ययैः ।
 संहृता ऋग्यजुःसाम्नां संहृतास्तैर्ऋषिभिः । सामा-
 न्याद्वैकताश्चैव दृष्टिभिस्तैः कश्चित् कश्चित् । ब्राह्मणं
 कल्पस्त्रयाणि भाष्यविद्यास्तथैव च । अन्वे तु प्रस्यता-
 स्तान्यै केचित्तान् पत्न्यवस्थिताः । हापरेषु प्रवर्तन्ते
 भिन्नार्षेस्तेः स्वदर्शनैः । एकमाध्यर्वैव पूर्वमासीदुद्वै-
 धन्तु तत् पुनः । सामान्यविपरीताद्यैः कृतं शास्त्राकुल-
 न्विदम् । आध्यर्वैवश्च प्रस्थानैर्वैकथा स्त्राकुलीकृतम् ।
 तथैवाधर्वैषां साम्नां विकल्पैः स्रस्य स्रंस्यैः । आकुलो
 हापरेष्वर्षेः क्रियते भिन्नदर्शनैः । हापरे सन्निवृत्ते ते
 वेदा नशुन्ति वै कसौ । तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति
 हापरे पुनः । अदृष्टिर्भरत्तं चैव तथैव व्याधुषड्भवाः ।
 साङ्गमःकर्मभिर्दुःकैर्निर्वेदो जायते तवः । निर्वेदा-
 क्तायते तेषां दुःखभोजविचारथा । विचारथावां
 वैराग्यं वैराग्याहोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाश्चैव
 ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । तेषां मायाविनां पूर्वं मर्त्यं
 स्वायम्भुवेऽन्तरे । सत्यस्थनीह शास्त्राणां हापरे
 परिपन्थिनः । आयुर्वेदविकल्पाश्च कर्मानां स्योतिषस्य
 च । चर्षशास्त्रविकल्पाश्च ज्योतिषास्त्रविकल्पनम् ।
 प्रक्रिया कल्पस्त्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् । श्रुति-
 शास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् । हापरेष्वभि-
 वर्तन्ते मतिभेदास्तथा च्छासु । जनसा कर्मणा वाचा
 कच्छादात्तां पसिध्यति । हापरे सर्वभूतानां कालः
 क्लेशपरः खतः । सोमो धृतिर्बन्धिगुद्वलन्त्यागामवि-
 निश्चयः । वेदशास्त्रप्रख्यानं वषाणां सहरक्षया । वषा-
 ऽऽश्मपरिध्वंसः कामहेमौ तथैव च ।

“कारिष्यते परिभवः क्लिष्टना नक्षस्य । तां हापरस्तु
 सूनूमसुनोत् पुरस्तात् । भैमीनक्षोपयमन्नं विशुनौ स-
 ज्जेते न हापरः किल कश्चिच्च युगे लगत्याम्” नैष०

हापराश्च पु० पात्रकस्य द्वादशसंख्यापितं पार्श्वं हापरं तस्य

अथ उत्तानतया पतनम् । द्युतभेदे द्वादशान्वितपार्श्व-
 पात्रकस्योत्तानतया पतने अथयव्ये ११४४० दृश्यम् ।

हामुप्यायश्च पु० द्वादशप्रायश्च+पुषो० । इदोः पुनो द्वादशप्राय-
 ष्यव्ये दृश्यम् २७हालके गौतमे सुनौ च द्वादशार्थिच० ।

हार स्त्री हारयति क्रिस्वचीत्या० उपा० क्षिप् । इन्द्रनिर्म-
 मनस्थाने अमरः । २उपावे च “आद्यहेयता तद्द्वारा”
 सां०सं० “मरुद्ग्न इति तु हारि” मनुः “विदम्य निम्प-
 त्वाणि नियता हारि केवलनः” शाङ्ग० “वि चयन्त्यास्त-
 दधो द्वारो देवीरसचतः” ऋ०१।११।६ “यथाविहतायां
 हारि द्वारा प्रपद्येत” मत्० ब्रा०१।१।१२२ द्वादश द्वाःस्मितः
 अमरः । उपावे ज्ञानद्वारा भवेन्नुक्तिः” ज्ञानशास्त्रम् ।

हार व० ह-श्चि च् । इन्द्रनिर्मनस्थाने । इन्द्रभेदे
 द्वारभेदास्तत्फलभेदाश्च इन्द्रयव्ये २६३७ पु० उक्ताः
 “मनोनवद्वारनिमित्तवृत्ति” कुमा० “उत्तजद्वाररोचिभिः”
 रघुः । १३खे च “भुवःक्षिपिहितद्वारं पातालमधिचिर्षति”
 रघुः । ३३वे अङ्के च “सान्ःकरणा बुद्धिः सूर्यं विष-
 मभवताङ्गते सञ्जात् । वञ्चात् त्रिविधं करणं हारि
 द्वाराश्च शेषाणि” सां०का० “हारि प्रधाकं, शेषाणि कर-
 ज्ञानि वासोन्द्रियाणि देवपनीतं सर्वं विषयं स्रजनीह-
 द्द्वारा बुद्धिर्वाद्भवसाङ्गतेऽध्ववस्यति तस्माद् वासोन्द्रि-
 याणि द्वाराणि हारवती च सान्ःकरणा बुद्धिरिति”
 त्र०कौ० “तद् (आकरचम्) द्वारस्यपुर्वमस्य वाङ्म-
 लानां चिकित्सितम्” हरिः । (त्रिका० ।

हारक न० द्वारेण प्रसक्तो न काङ्क्षति कै-क । द्वारकापुष्पांम्
 द्वारकेश्टका पु० न० । द्वारस्य कष्टक इव । कपाटे त्रिकाः
 द्वारका स्त्री प्रसक्तो न द्वारेण काङ्क्षते कै-क टाप् घातस्यक
 पूर्वत्वात् न चत इत्त्वम् । द्वारवत्याम् पुष्पां द्वारवतीव्ये
 दृश्यम् “प्रेतकी तीर्थतल्या वा किं तीर्थं” द्वारका प-
 रम् । सर्वतीर्थपरा त्रेषा द्वारका बहुपुष्पद्रा । यस्याः
 प्रवेशमात्रेण नराणां कल्याणसङ्गमम् । दानञ्च द्वारका
 वाञ्छ भ्रातृञ्च देवपूजनम् । चतुर्षु चञ्च तीर्थानां गङ्गा-
 दीनाञ्च भूमिप !” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

हारगोप पु० द्वारं गोपायति गुप-कञ् । द्वारपाले
 द्वारकेश पु० इत० । वासुदेवे वन्द्यं द्वारकामाषादयोऽप्यत्र
 द्वारदातु द्वारं ददाति दा-त्तुन् । भूपीसङ्घट्टणे भावप्र०
 द्वारपु पु० द्वारं पाति पा-क । द्वारपाले “सर्वस्य लोकस्य
 द्वारपाः” आ०उ०२विष्णो पु० “विष्णुवैदेवानां द्वारपः”
 इति श्रुतिः ।

द्वारपाल त्रिद्वारं पालयति पालि-अच् । द्वाररक्षके दौ-
वारिकस्यन्दे ३७७ प्रोक्तस्य लक्ष्मणम् "ततो मङ्गलकं गत्वा
द्वारपालं महाबलम् । तं यक्षमभिवायौव गोसहस्रं फलं
लभेत्" भा०व०८३५० । ततोऽर्घपालं विन्यस्य द्वारपालान्
समर्चयेत्" तन्मन्त्रा० देवताभेदे द्वारपालभेदाः तत्र तत्र
प्रकरणे तन्मोक्षा ज्ञेयाः । शतीर्षभेदे च "ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं तरयत्कम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यच्छेदस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजस्यमिष्टोम-
फलं लभेत्" भा०व०८३५० स्त्रियां ऊीप् । अस्या अपत्यं
रेवत्या० टक् न टक् । द्वारपालिक द्वारपाल्या अपत्ये
पुंस्त्री० । स्त्रियां ऊीत् [टाप् ।

द्वारपालक त्रि० द्वारं पालयति लुक् । दौवारिके स्त्रियां
द्वारपिण्डी स्त्री द्वारस्य पिण्डीव । देहल्यां अटा० ।

द्वारबलिभुज् पु० द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् । वक्
स्ये त्रिका० । [पदार्थे ज्ञेयच० ।

द्वारयन्त्रं द्वारे स्थितं यन्त्रम् । (ताला) (कुलुप) ख्याते
द्वार(रा)वती स्त्री द्वाराच्च चतुर्वर्षभोजद्वाराच्च प्रश-
क्यान्वत् यत्पुं मस्य वः संघात्वेन वा पूर्वपददीर्घः ।
प्रमुद्गोषान्तिके श्रीवासुदेवनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरी
निर्मात्रप्रकारस्यावादिक् हरिवंशविस्तरतो वर्षिषं दिङ्-
मात्रसलोच्यते ।

"स्नानं चिन्मुराजस्य प्रवेदुर्दुपङ्कवाः । ते तत्र
रथयोषेष् विप्रेषु सुखप्रियाः । सुहृदुर्वादाः सर्वे
देवाः स्वर्गता यथा । पुरवास्तु विचिन्वन् व कृष्ण-
स्तु परवीरहा । ददुर्म विपुलं देयं सागरानूपयोभि-
तम् । वाहनानां हितस्यैव शिकताताम्रमृत्तिकम् ।
पुरलक्ष्यसम्पन्नं कृतास्यदमिव श्रिया । सागरानिल-
संवीजं सागरास्तु निषेवितसु । विप्रसं चिन्मुराजस्य
शोभितं पुरलक्ष्यैः । मत्त दैवतकोनाम पर्वतोनाति-
दूरतः । मन्द्रोद्दारश्चिखरः सर्वतोऽभिविराजते ।
तत्रैकलव्यसंवाधो श्रोत्रेणाध्युषितश्चिरम् । प्रभूत-
पुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुबः । विहारभूमिस्तत्रैव
तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाम्ना द्वारवती नाम स्नाय-
ताऽष्टापदोषभा । केशवेन सतिस्त्रत्त पुर्व्यर्षे विनि-
वेष्टिता । निवेशं तत्र सैन्धानां रोचयन्ति च यादवाः ।
ते रक्तस्ये द्विवे मत्त वादवपुङ्गवाः । सेनापालाश्च
स्रष्टकुः स्वध्यावारनिवेशनम् । भ्रुवाय तत्र न्यवसत्
केशवः सह यादवैः । देवे पुरनिवेशाय स यद

प्रवरो विभुः । तस्यास्तु विविधं नाम वास्तूनि च
गदायजः । निर्ममे पुरुषश्रेष्ठे मनसा यादवोत्तमः ।
एवं द्वारावतीश्चैव पुरीं प्राप्य सवाभवाः" हरिवं०
११४ अ० । "दयं द्वारावती नाम पुष्टिष्यां निर्मिता
भया । भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्त्रेवामरावती ।
तान्येवास्याः कारयिष्ये चिन्मुराज्यावतनानि च । चत्-
रान् राजभार्याश्च समानतःपुराश्च च । देवा
इवात्त मोदन्तां यत्नो विगतञ्चराः । बाधमाना रि-
पुत्रपाहुपसेनपुरोगमाः । मृगानां मृहवास्तूनि का-
र्यान्तां त्रिकचत्तराः । भीयन्तां राजमाभीश्च प्राका-
रस्य च वा मतिः । प्रेष्यन्तां शिल्पिसुख्या वै नियुक्ता
नेपसकर्मिणः । नियुज्यन्ताश्च देवेषु प्रेष्यकर्मकराजनाः ।
एवमुक्त्वास्तु यदवो मृहवापहृतत्पराः । यथा-
निवेशं संघृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिपहम् । स्रष्टहस्ताकृतो-
मानं चक्रुर्वाद्यपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि चकाराज !
द्विजावीन् प्रतिपूज्य च । वास्तुदैवतकर्माच्च विधि-
नाऽकारवंशतः । स्थपतीनाम गोविन्दस्ततोवाच
अहावतिः । अष्टदशै सुविहितं श्रियतामत्र मन्दिरम् ।
विभक्तचत्तरपञ्चं सुनिविष्टेऽद्वैतम् । ते तथेति
अहावास्तुस्रष्टा अपतयस्तदा । दुर्गकर्मिण्य सन्भारानुप-
स्रष्ट्य यथाचिन्ति । यथान्यायं निर्माणरे द्वाराचप्रायत-
नानि च । स्नानानि विदधुस्तस्यां ब्रह्मादीनां यथा-
क्रमम् । अपामन्नेः सुरेशस्य दपदोक्तस्य च ।
चातुर्देवानि चत्वारि द्वाराश्च विदधुश्च ते । युद्धाच-
म्रेन्द्रं भङ्गाटं पुष्यदत्तं तथैव च । ते वैश्वस्य युक्तेषु
यादवेषु महात्मसु । पुष्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिनयाभास
साधवः । तस्य दैवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी ।
पुष्याः ज्ञा वै प्रियवक्त्रो यदूनामभिवर्धिनी । शिल्पि-
सुख्यस्तु देवानां प्रजापतिस्तुतः प्रभुः । विश्वकर्मा
स्वसत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय
तस्यागमनकारणात् । त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते
समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पग्राचार्यो महा-
मतिः । विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रसूते स्थितः ।
यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तोवरट् ।
ततः ज्ञासतल्लक्षणा पुरी स्नात् पुरुषोत्तम ! । एव-
मुक्त्वास्तः कृष्णः प्रागेव क्षतनिश्चयः । वातरं सरितां
नाथस्तुवाच यदतां वरः । सस्रष्ट ! दय च हे च योज-
नानि जवायवे । प्रतिसंश्रयतामात्मा यद्यच्छि भद्रि

मान्यता । अथकाशे त्वया दत्ते पुरीवं मानके बले ।
 पर्याप्तविषयारामा समयं विप्रहिष्यते । ततः कृष्णस्य
 वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । समारूढेन योगेन उत्-
 ससर्ज्जं जलाशयम् । विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्याः
 संदृश्य वास्तु तत् । गोविन्दे चैव सम्मानं सागरः कृतवां
 स्तादा” हरिव० ११६ अ० ततो देवस्य लोलासंवरणा-
 नन्तरं तत्कलत्रादीनां ततोऽपगमने ससृष्टेण तत्पुर्याः
 ज्ञावनं कृतम् तत्कथा भा०भौ०७ अ० । “नियतिं
 तु जने तस्मिन् सागरो भकरालयः । हारकां रत्न-
 सम्पूर्णां जलेनाज्ञावयत्तदा । यद्यत्र पुरुषव्याघ्रो
 भूमेस्तस्या व्यसृष्टत । तत्तत् संज्ञावयामास सलिलेन स
 सागरः । तदङ्गुतमभिप्रेक्ष्य हारकावासिनो जनाः ।
 तृष्णात्तूर्णतरं जम्बुरहो देवमथाब्रुवन्” “काशी
 काञ्ची च मायास्त्रा त्वयोध्या हारवत्यपि । मधुरा-
 ऽवन्तिका चैव सप्त पुर्याऽत्र भोक्षदाः । श्रीशैलः
 भोक्षदः सर्वः केदारोऽपि ततोऽधिकः । श्रीशैलाज्ञापि
 केदारोऽपि प्रयागं भोक्षदं परम् । प्रयागादपि तीर्था-
 यत्रादविमुक्तं विशिष्यते । यथाऽविमुक्ते निर्वाणं न तथा-
 न्यत्र कुर्वन्ति । अन्यानि सृष्टिचोलाणि काशीप्राग्नि-
 कराणि च । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थको-
 टिभिः” काशी० ७अ० निबिद्धमपि तप्तस्रष्टादिघार-
 णञ्च तन्नाहात्यकथनात् तत्र विहितं तन्नाम निर्वा-
 चनञ्चोक्तं काशीख०७अ०
 “सम्प्राप्तमृषित्वा तु ययौ हारावतीं प्रति । चतुर्षामपि
 वर्षाभं यत्र हाराणि सर्वतः । अतो हारवती-
 त्युक्ता विद्वद्भिस्तन्वेदिभिः । अस्थोन्वपि च जलनां
 यत्र चक्राङ्गितान्त्रहो । किं चित्तं यत्र तत्र स्युः
 शङ्खचक्राङ्गिताः करैः । अलकः शिचयत्वेवं निज-
 द्रुतान् सृष्टर्भुङ्क्तः । ते त्वाज्या यैर्हारवत्या नामापि परि-
 गृह्यते । श्रीश्रृङ्खले क स आभोदः स्वर्णं वर्षाः क
 तादृशः । तत् पावित्तं क वै तीर्थं, तद्गोपीचन्दने यथा ।
 द्रुताः ! शृणुत यद्गालं गोपीचन्दनलाञ्छितम् । ज्वल-
 दिन्वनवत् सोऽपि दूरे त्वाज्यः प्रयत्नतः । तत्रस्य
 लङ्कृताये ये तत्रसीनामजापकाः । तत्रसीवनमाला-
 ये ते त्वाज्या दूरतोभटाः । पवित्राणां च सर्वेषां
 स्रपवित्रा बलाधिका । तत्रां स्थिति यतस्तस्मात्तुलसीति
 निरुच्यते । युगे युगे हारवत्यारत्नानि परितोमूषन् ।
 अम्बीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेषु परिगीयते । हारवत्यां

स्त्रियलोये जनवः काशचोदिताः । चतुर्भुजाः स्वैकृष्टे
 ते पीताम्बरधारिणः । तत्रापि सन्तर्ष पितृन् सृष्टेर्वि
 मानवान् । तत्र तेषु च तीर्थेषु सञ्चौ सर्वेषु तन्निः”
 दीर्घं हारावती तत्रार्थे “अयोध्या मधुरा माया काशी
 काञ्ची अवन्तिका । पुरी हारावती चैव सप्तैता मोक्ष-
 दायिकाः । एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी हारावती विष्णोः प्राञ्चजन्योपरिस्थिता । सृष्टिदा
 गणिता एताः सर्वाश्च मानिताः सुरैः । यानि कानि च
 चोलाणि काशीप्राग्निकराणि षट्” इति भूतसृष्टितन्त्रम् ।
 हारशाखा स्त्री ६त० । हारशाखये (वाञ्छु) शब्दार्थक० ।
 हारस्तम्भ पु० ६त० । हाराङ्गस्तम्भे शब्दार्थक० ।
 हारस्य लि० हारे तिष्ठति स्वा-क । १हारपात्रे शब्दक०
 २हारस्थितमात्रे च ।
 हारादि “हारादीनाञ्च” व्याख्यां पूर्वमैजागमनिमित्ते
 पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः “हार खर स्वाध्याय
 व्यल्कश स्वस्ति खर् स्फत्रागत स्वादुष्टदु श्वस् ख”
 हारे निमुक्तः ठक् । दौवारिकः ।
 हाराध्यक्ष पु० हारेऽध्यक्षः । प्रतीहारे “वेत्तव्यासक्त ह-
 स्ताश्च हाराध्यक्षा विशां पते !” भा०स०३०अ०
 हारिक लि० हारं पाल्यतयाऽस्वस्य ठन् । हारपात्रे हार-
 सुन्दरी प्रयत्नानि चत्वारि हाराणि सन्वस्याम् ठन्
 टाप । हारिका २हारवत्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।
 हारिन् लि० हारं पाल्यत्वेनाऽस्वस्य इति । १हारपात्रे
 २हारयुते लि० हारयन्दे उच्यते ।
 हाय्य लि० हारि भवः यत् । हारिभवे “हाय्ये स्वूचे देवी
 हारौ” आश्व०श्रौ० ४।१।१ हारिभवे हाय्ये स्वूचे”
 नारा० इतिः “चतुर्दंहीतं शालाहाय्ये जुहोति”
 कात्या० श्रौ०८।१।२६
 हा(दि)विंश लि० हा(दि)विंशतेः पूरणः ङट् । हाविंशति
 संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । हा(दि)विंशत्या युतं शतादि
 ङ । २तद्युते शतादौ लि० ।
 हा(दि)विंशति स्त्री द्व्यधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिश्च वा
 आत् बद्धत्वेऽपि एकव० (वाइस) १द्व्यधिकविंशतिसंख्यायां
 २तत्संख्यायुते च “कर्षो हाविंशति भङ्गान्” भा०
 द्रो०४७अ० हा(दि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन् । हा(दि)
 विंशतिकं तत्संख्यान्विते लि० पूरणे तमप् । हा(दि)
 विंशतितम हाविंशतिसंख्यापूरणे लि० । एवं
 हा(दि)लि०शब्दहा(दि)चत्वारिंशदादयोऽपितत्संख्यायां

तेष्वंखान्तिस्त्री एकव० पूरुषे उ तद्युते उच्चैर्यौ ठन् । एवं उ । हा(दि)लिंशादि तद्युते शतादौ लि० सा परिभाष्य-
मस्य ठन् । हा(दि)लिंशतिष्ठादि तत्तत्संख्यापरिभाष्यके लि० ।
हा(दि)षष्टि स्त्री द्व्यधिका षष्टिः द्वौ च षष्टिश्च च वा
वा ष्यात् एकव० । १द्व्यधिकषष्टिसंख्यायां २तद्युते च । पक्षे
द्विषष्टिरप्यत्र तथा युतं शतादि उ । हा(दि)षष्ट तद्युते
शतादौ । सा परिभाष्यमस्य ठन् । हा(दि)षष्टिक तत्परि-
भाष्यके लि० पूरुषे तमप् । हा(दि)षष्टितम उट् ।
हा(दि)षष्ट तत्संख्यापूरुषे उटि स्त्रियां ङीप् ।
हा(दि)सप्तति स्त्री द्व्यधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा
वा ष्यात् एकव० । १द्व्यधिकासप्ततिसंख्यायां २तत्संख्याते च
“हासप्ततिर्भृहस्पते पादास्ते द्वादश क्रमात्” ष्यो०त० ।
द्विसप्ततिरप्यत्र । तथा युतं शतादि उ । हा(दि)सप्तत
तद्युते शतादौ लि० तस्याः पूरुषे तमप् । हा(दि)सप्त-
तितम उट् । हा(दि)सप्तत तत्संख्यापूरुषे लि० स्त्रियां
उटि ङीप् ।
द्वि लि० द्वि०व० इ-उ । १द्वित्वसंख्यायां “द्वौ कर्मोर्द्विवचने-
कवचने” पा० द्वित्वार्थकताया भाष्याद्युक्तेः । २द्वित्वसं-
ख्यान्यति च । सर्वनामकार्थं तस्य जसादिप्राप्तिभावात्
स्यदादित्वात् अत्वम् । द्वौ द्वौ । द्वयोः स्त्रियोः पुलः द्विपुल
इत्यादौ सर्वनामत्वात् इत्तिमात्वे पुं वङ्गावः । अकच् ।
इके इत्यादि । ज्ञार्थे किनोपपत्तौ चित्पञ्जरार्थमकच् ।
द्विक लि० द्वि०व० द्वि-अकच् । १द्वित्वसंख्यायां तद्युते लि०
स्त्रियां टेरकचि इके इत्वेव ज्ञार्थे के तु प्रत्ययस्यकात्
पूर्वमत इत्वम् इके इति भेदः । द्वोरवयवः द्वौ
अवयवौ वा यस्य कन् । २द्वित्वे न० एकव० । ३तद्युते लि०
“एकं द्विकं लिंके चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा । अथौ पञ्चैव
लिङ्गायाः” मत्सृहरिः । द्वौ दीयेते उच्चादिना
अत्र शतादौ कन् । ४उच्चादिना दीयमानद्विरूपकादिके
शतादौ । “द्विकं शतं वा ष्टुह्रीवात् शतां घर्षेभत्सुकरन्”
“द्विकं शतञ्च ष्टुह्रीनो न भवत्यर्थकिल्विभी” मनुः
द्वौ कौ ककारौ वाचकशब्दे यस्य । ५काके इकोके च
पुंस्त्री० भेदि० । तयोर्वाचकशब्दे ककारइवस्य सत्त्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
द्विककार पुंस्त्री० द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य । १काके
२कोके च शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
३ककारइवयुते शब्दादौ लि० ।
द्विककुट्ट पुं० द्वौ ककुटे यस्य अन्त्यबोपः समा० । उट्टे हेमच०

द्विकार लि० द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् अष्टेत्वादौ क-ट ।
१द्विसंख्यान्यतिकारके । द्वौ करो यस्य २द्विभुजे च ।
द्वयोः करयोः समाहारः । ३करद्वये “बभुञ्चितः किं ?
द्विकरेण भुङ्क्ते” उद्भूतः ।
द्विकार्पापण(णिक) लि० द्वाभ्यां कार्पापणाभ्यां क्रीतं ठक्
तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां कार्पापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोऽ-
लोपे । द्विकार्पापणिक तत्रार्थे ।
द्विकौडविक लि० द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य ठक्, द्वाभ्यां
कुडवाभ्यां क्रीतं वा ठक् न तस्य लुक् । उत्तरपदद्विविः ।
१द्विकुडवप्रयोजनके २द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च ।
द्विगु लि० द्वौ गावौ यस्य गौशत्वात् गोर्हुस्त्रः । १द्वयो-
र्गवोः सम्बन्धिनि द्विगवस्त्राभिके पुरुषे । “द्वित्वो द्वि-
गुरपि चाहं सततमदृष्टे व्ययीभावः” उद्भूतः ।
व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्तर्गते पा० स्त्रोकोक्ते २समासभेदे
पु० स च सि०कौ० मनोरमादौ च दर्शितौ यथा
“द्विकसंख्ये संज्ञायाम्” २।१।५० पा० “समानाधिकरण्ये-
नेत्यापादपरिचमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति निय-
मार्थं स्त्रत्वम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह
उत्तरा उच्चाः । पञ्च ब्राह्मणाः” सि०कौ० । “तद्वितार्थो-
त्तरपदसमाहारे च” पा० २।१।५१पा० “तद्वितार्थे विषये
उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये द्विकसंख्ये
प्राग्बद्धा । पूर्वस्थां शालाशालावः । पौर्वशाबः ।
समासे कृते द्विकपूर्वपदादसंज्ञायां जइति जः । सर्व-
नाम्नो इत्तिमात्वे पुं वङ्गावः । व्यापरशाबः । पूर्व-
शाबा प्रिया यस्मेति लिपदे बङ्गुत्रीहौ कृते प्रिया-
शब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे
व्याकार उदात्तः । पूर्वशाबाप्रियः । द्विगु समाहारो
नाख्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्वितार्थे प्रस्थां मातृ-
षामपत्यम् षाण्मातृरः । पञ्च गावो धनं यस्मेति
लिपदे बङ्गुत्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते इत्स-
तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्” सि०कौ० “निय-
मार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे
संज्ञायामेव द्विकसंख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियाम-
कमिदमिति भावः । त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तर-
पदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वसूत्रमि-
त्यादौ संज्ञाभावेऽपि कान्दवाचकत्वात् समासो, न
ह्यत्र दिग्विशेषबोध उद्यगिथ्यादिसम्बन्धाया एव
द्विकत्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति इह-

व्यम् मनो० “तद्वितार्थोत्तरेत्यादिसुत्रे वैषयिके व्याधारे
 सप्रती । विषयत्वज्ञानेकविधमित्याह तद्वितार्थे विषये
 इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नेक्तं पाञ्चना-
 पितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्ति-
 प्रसङ्गात् । अतएव द्विगोस्तद्वितस्य लुग्वचनं चरि-
 तार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्तत्वात्प्रयोगात् तदसुत्वचौ
 कथं लोपः स्यात्” । “समाहारः समूहः स चावय-
 याभिन्नो बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं प्रति
 तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चसङ्कीर्त्यादिसिद्धिः तत्र
 खटाशब्दस्योपसर्जनत्वेन ह्यस्य क्त एवादनत्वे सत्येव
 लोपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं सामू-
 हिकस्य तद्वितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्वित
 लुकीति टच्न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समा-
 हारे वाच्ये इति तस्य पृथगग्रहणसामर्थ्यादेव समा-
 हार इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति” “तथाच
 समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्प-
 त्तिरिति भावः” मनो० “एतद्वाचिकसुत्रपूर्वेत्यादिद्वन्द्ववि-
 ष्णुर्धनवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुं बहुवचनोपपत्ता-
 वपि न निष्कृतेति बोध्यम्” “उदात्त इति असति
 त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदा-
 त्तत्वमेव स्यादिति भावः” मनो० “प्राणमातुर इति
 “मातुरुत् सख्यासंभद्रपूर्वायाः” पा० इत्युदादेशः अत्रपत्य
 इत्युक्तेर्हि गोलुगिति न लुक्” “विकल्पे प्राप्ते इति
 महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगोधन
 इत्यपि स्यादिति भावः” “एतच्चोभयत्रापि नित्यताबो-
 धकमिति बोध्यम् अतएवेतद्वाचिकसुक्ता समुदायव-
 त्तावयवानां कदाचिदव्यवृत्तिमां भूदिति प्रयोजन-
 सुक्तं भाष्ये” “द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक्च
 वृषस्य प्रिये अस्य वाग्दृष्टप्रिय एवं ऊलोपानङ्-
 प्रिय इह त्रिपदे वृद्धीर्हौ कर्तव्ये पूर्वं नित्यद्वन्द्वस्तेन
 समासान्तोऽपि नित्य एव” मनो० ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामेतन्नक्षत्राणादिकसुक्तं यथा
 “द्विगुं लक्षयति । संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थ-
 बोधकम् । अत्रेदेनैव यत्सार्थं स द्विगुस्त्रिविधो भवतः ।
 संख्यावच्छिन्नशक्तं यत्प्रदोत्तरत्वविशिष्टं यद्वाभ स्वार्थध-
 मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं
 नक्षामोत्तरतापन्नं तद्वाभैव तदलक्ष्यार्थमिदं स्वार्थं
 द्विगुश्च्यते । त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्थ्यं चतुर्वर्गं पञ्चगव्यं

पञ्चाशतं षड्शु षट्पदार्थं सप्तभिः अष्टनाम अष्टवशु
 नवरस नवमङ्ग दशमूल एकादशरुद् एकादशेन्द्रिय द्वाद-
 शदित्य इत्यादिकस्य कर्मधारयः शुष्कप्रादिपर्याप्तित्वा-
 वच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदात्तस्यार्थस्य बोधकस्यकटु-
 प्रभृतिभ्यः कटुत्वयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । पञ्चमूलीत्यादौ
 तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु विशेष-
 रूपेणापि अतएव “कष्टकार्यादिकं स्वल्पं नाम्नायादि
 च यन्मङ्गलं । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलरुदाहृतमित्यादि-
 कस्तादृशेषु बोधस्थलीयः प्रयोगः । “वर्षाकाले मघर्षेण
 युक्ता चापि त्रयोदशी” इत्यादिप्रदेकवचनस्य साधुत्वसम्भ-
 वात् द्वयोरूपमित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नामेदं द्विप्रभृते-
 रनुभावकम् । एकस्यसंख्याया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं
 न पर्याप्तिसंसर्गेषु तदवच्छिन्नस्य बोधकं, द्वितयादिपदं
 पर्याप्तप्रा द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपाद्यदपि न तत्र शक्तं
 वाक्यत्वात्तोनैकघटद्वितयपटेत्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः ।
 सप्रगती पञ्चमूलीत्यादौ च यद्यपि शते धर्मिण्य सप्ता-
 तामभेदेन नाम्नयः बाधितत्वाच्चापि सप्रपदलक्षितस्य,
 द्विगुत्वहान्वापत्तेः तथापि शतपदाधिकेदृशे शतत्वसं-
 ख्यायां तस्याः सप्रत्वसम्भवादिति वदन्ति । द्विगव्यं
 गच्छत इत्याद्यव्ययीभाववारणन्तु पूर्ववत् । स चायं
 द्विगुस्त्रिविधः तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात् । तत्र
 तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति । तद्वितार्थास्मित्वात्सार्थसिद्धि-
 तार्थद्विगुर्भवतः । तद्वितार्थं वाच्येष्विकसान्यनामा त्वध-
 र्बगः । यो द्विगुः स्रोत्तरतद्वितार्थोन्वितस्वार्थकः स
 तद्वितार्थद्विगुः । द्विसदो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां सुद्राभ्यां
 क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवय-
 स्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य,
 द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य,
 त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य,
 पञ्चकपालश्चरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य, बोधने
 लुप्रस्यैव उदात्ततद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्, परि-
 शिष्टकृतात्मनेनेटम् । एकप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमत्रास्त्रैव
 क्रीतादिकृपार्थो लक्ष्यते नतु लुप्रमादिरप्येक्ष्यतेऽतस्त-
 द्वितार्थवाच्येष्विकसान्यनामको द्विगुरेव तद्वितार्थद्विगु-
 रिति फलिभाष्यमतन्तु न युक्तम् अक्षर्वगत्वात् पाञ्चदश-
 शिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगव्यं इत्यो
 गौरित्यादौ पञ्चानां मर्गाणां मृतपूर्वस्य बोधने तद्विते
 नैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विगुश्चद्विः पयु-

रित्वादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लक्षणाक-
 त्यायोगात् । उत्तरपदद्विगुं लक्षयति । खान्निर्विष्ट-
 शब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः
 स उत्तरपदद्विगुः । यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह
 साकाङ्क्षनामान्तरण्य समासखान्निर्गतः स उत्तरपदद्विगुः
 यथा पञ्च गावो घनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष
 इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिर्विष्टः पञ्चगवादिः । समाहार-
 द्विगुं लक्षयति । स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकखान्निग्र-
 ष्टकः । उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।
 स्त्रोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्यशब्दः स
 द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुत्रीत्यत्र हि योगलभ्यानां
 पञ्चाभिन्नपुत्रानां समाहारः परस्यपुत्रशब्देन लक्ष्यते न
 तु तत्र द्विगोः शक्तरन्त्यलभ्ये शक्त्रप्रयोगात् अतएव न
 लक्षणापि शक्यमम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तद-
 सम्भवात् । यद् च पञ्चपुत्रीत्यतः पञ्चानां पुत्रानामेव
 बोधो न तु तत्रसमाहारस्यापि अतएव पञ्चपुत्रीं क्षिणत्ति
 इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाथम् अन्यथा समूहात्मनः समा-
 हारस्य छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुत्रादीर्हित्व-
 वक्तृत्वे ऽप्येकवचनत्वानुशासनिकं दारादीर्बहुवचनवदुप-
 पद्यते । न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चपुत्रीत्यादौ ह्यस्यो न
 स्यात् गोशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समामान्यस्योप-
 सर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोर-
 प्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्यस्त्रविधेर्वक्तव्यत्वात् प्रयो-
 गानुसारित्वात् कल्पनायाः, पञ्चपात्रकीत्यादावव्याप्तिश्च
 ततोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्म-
 ष्यते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्विधायोत्तरपदद्विगुभ्यां
 भिन्नोद्विगुरेव समाहारद्विगुर्वाच्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म-
 चारयान्निर्गतत्वे ऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

द्विगुणं त्रि० द्वाभ्यां गुण्यते गुण-कर्मिण्य अच् । द्वाभ्यां गु-
 ष्यति "एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्"
 "सममन्नाह्नये दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति मनुः ।

द्विगुणाक्त द्विगुण+क्त-कप्रथमे ङाच् द्विगुणकर्षणकरणे
 सक० उभ० यनिट् । द्विगुणाकरोति सेतकमेकं द्विगुण-
 वर्षणं करोतीत्यर्थः सि० कौ०

द्विगुणाकर्णं त्रि० द्विगुणौ कर्णे लक्षयस्य "कर्णे लक्ष-
 यस्य" पा० कर्णशब्दे परे पूर्वस्य दीर्घः । द्विगुणकर्ष-
 णपलक्षयान्विते ।

द्विगुणितं त्रि० द्वाभ्यां गुण्यते । द्वाभ्यां गुण्यते । द्विगु-

चित्तसान्द्रतराक्षिपत्सुमाहा" माघः "क्षेत्रस्य यस्य पदनं
 मदनारित्तल्यं विश्वम्बरा द्विगुणितम्" बीजा०

द्विचरणं त्रि० द्वौ चरणौ यस्य । द्विपादे मनुष्यादौ "गतः
 कालो यत्र द्विचरणपशुनां क्षितिभुजां पुरः स्वस्तीत्युक्त्वा
 विषयसुखमास्त्रादितमहो" शान्तिश० द्विचरणा अपि
 पशवः पशुतल्याः पशूनां चतुश्चरणत्वे प्रसिद्धे ऽपि
 ऋपाणां द्विपदत्वेन पशुतल्यत्वात् अपूर्वपशुत्वमिति
 गम्यते । २राशिभेदे द्विपदशब्दे दृश्यम् । ३पदद्वये न०

द्विज पु० द्विजायते सुजयर्थे वृत्तौ द्विशब्दः जन-ड । १संस्कृत
 ब्राह्मणे "जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते"
 ष्टुतिः । २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यां च 'मातृयं दये जा-
 यन्ते द्वितीयं भौक्षीवन्मनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशक्तसा
 देते द्विजाः अताः" याज्ञ० ३दन्ते तस्योत्पत्तस्य पतने
 पुनर्जन्मनो लोकप्रसिद्धेः । ४अण्डजे च अमरः । प्रसवा-
 नन्तरं पुनरण्डात् तस्य प्रकाशरूपोत्पत्तेर्द्विजत्वम् । ५त-
 न्नुत्पत्ते राजनि० । द्विजातमात्रे त्रि० तत्र दन्ते
 "द्विजावचीवालनिशाकरांशुभिः शुचिस्त्रितां वाचमनोच-
 दच्युतः" माघः विप्र अण्डजे च "द्विमसक्तचन्द्रश्चरः
 सपद्मको मयन् द्विजान् जनितमोनकेतनः" माघः ।

द्विजकुक्षित पु० द्विजैः कुक्षितः । क्षोभ्रातकण्ठे (नोना-
 च्याता) राजनि० द्विजानान्द्रक्षयनिषेधात् तथात्वम् ।
 द्विजदास पु० द्विजं शूद्रे राजनि० ।
 द्विजन्मन् पु० द्वे जन्मनो अस्य । द्विजशब्दार्थे "वैदिकैः
 कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् । कार्यः शरीर-
 संस्कारः पारणा प्रोत्यचेह च" मनुः

द्विजपति पु० द्विजं त्रिका० । "द्विजानामौषधी-
 नाञ्च सोमं राज्ये ऽभ्यषेचयत्" हरिवं० २२७अ० २कपूर्वे
 च अमरः । ३द्विजशब्दे "प्रशान्तोपद्रवं परिपूर्णं द्विज-
 मण्डलसनाथम्" काद० ४पाञ्चिने षे ५गण्डे च [त्रिका०]

द्विजप्रपा स्त्री द्विजार्थं पक्षिचसृष्टिप्रपा । अलवाले
 द्विजप्रिया स्त्री द्विजं । १सोमसनायां राजनि० तस्याश्च
 द्विजानां सोमयागाङ्गसाधनत्वात् तथात्वम् । २द्विज-
 प्रियमात्रे त्रि० ।

द्विजवन्धु पु० द्विजस्य बन्धुरिव । अत्राह्नये भट्टदेवस्यादौ
 अपकण्डद्विजे । "स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्वयी न श्रुति-
 गोचरा" ष्टुतिः ।

द्विजब्रुव पु० द्विजमात्मानं जात्या ब्रूते ब्रू-क । जाति-
 मान्नेष द्विजातिमानिनि द्विजविहितकर्माकारके द्विजे

ब्राह्मण्यत्रुवोऽप्यत्र । “सममब्राह्मणे दानं दिगुषं ब्राह्मण्यत्रुवे । अधीते यतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” मनुः
द्विजराज पु० ६त० ट्च समा० । १चन्द्रे अमरः । द्विज-
पतिशब्दे दृश्यम् । “इत्यं द्विजेन द्विजराजकानिः”
रघुः । २कर्पूरे ३द्विजश्रेष्ठे ४द्विजोत्तमे विभे ५पक्षीन्द्रे
गरुडे च ।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमख्यस्य इति । १अत्रिये
त्रिका० । २विप्रवेशधारिणि च । “तान् सर्वान् पातवे-
श्राजा मूढांस्तु द्विजलिङ्गनः” मनुः ।

द्विजवाहन पु० द्विजः गरुडो वाहनमस्य । शारायणे
“एवं त्वमसि देवानां मन्मानां द्विजवाहनः । तच्छरीर
यतं कृष्ण ! जगत्प्रकरयं त्वदम्” हरिवं ७६अ०

द्विजत्रय पु०न० ६त० । दनार्बुदे दनरोगभेदे राजनि० ।
द्विजशप्त पु० ३२० । राजभाषे (वरवटि) शब्दच० । तस्य
द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम् ।

द्विजसेवक पु० ६त० । १शूद्रे शब्दक० । २द्विजसेविभावे त्रि० ।
द्विजा स्त्री द्विजायते जन-ह । १रेणुकागामगन्धर्वके अमरः
२भाष्यां मेदि० । ३पाण्ड्यां (पाण्डु) शाकभेदे शब्दच० ।
तासां कर्तव्येऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम् । ४द्विज-
जातिस्त्रियां ४तत्पठ्यां च स्त्री लोपः ।

द्विजाश्रय पु० द्विजेषु अश्रयः । विभे “अङ्गिरेव द्विजाश्रयाणां
कन्यादानं विशिष्यते” । “ब्राह्मं कृतं द्विजाश्रयाणां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः । [कटुकांवां राजनि० ।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दन्त्यस्यङ्गीर्द्विजस्य मूलमस्यङ्गी लोपः ।
द्विजाति पु० द्विः जातिर्जन्म । १०-१०-१०-१० अमरः ।
२ब्राह्मण्यत्रुविवेक्येषु । “शूद्राद्विजातिनिष्ठातो न भू-
मेभागमर्हति” स्मृतिः “ब्राह्मण्यत्रुविविशस्त्रयोवर्णा
द्विजातवः । अर्थे एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः”
मनुः । तेषां द्विर्जन्मवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम् । ३अथर्ववे
मेदि० । ४दन्ते च

द्विजानि पु० द्वे जाया वस्य निङ् । द्विभार्यके “अनयोर्नैव
परति द्विजानिः” ऋ० १०।१०।१११

द्विजायनी स्त्री द्विजः अयते ज्ञायतेऽनया अय-गतौ गत्य-
र्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ल्युट् लोपः । यज्ञोपवीते त्रिका० ।

द्विजालय पु० ६त० । १द्विजस्य स्वगालये कोठरे शब्दच०
२नीडे । ३द्विजानां मृष्टे च ।

द्विजिङ्ग पक्षी० द्वे जिङ्गे वस्य । सर्पे स्त्रियां जातित्वात्
लोपः । तेषां द्विजिङ्गत्वकथा मा० आ० ३४अ० यथा

“अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत् । इदमा-
भीतममृतं निक्षेपस्वामि कुशेषु वः । ज्ञाता मङ्गल-
संयुक्तास्ततः प्राप्नीत पञ्चमाः ! । भवद्भिरदमाभीनेर्यदुक्तं
तद्वचस्तदा । अदासी चैव मातेयमदाप्रभृति चास्तु मे ।
यद्योक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् । ततः ज्ञातं
गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत । शक्रोऽप्यमृतमाक्षिष्य
जगाम त्रिदिवं पुनः । अधामतास्तस्येदं सर्पाः सुधा-
र्थिनस्तदा । ज्ञाताश्च कृतमप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ।
यत्नैतदमृतं चापि स्यापित कुशसंक्षरे । तद्विज्ञाय
कृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थानमिदं चेति
दर्भास्तौ लिखिञ्जस्तदा । ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां
तेन कर्मणा । अमृतं स्थानृतस्यार्द्रांस्तोऽप्य पवित्रि-
ण्यः । एवं तदमृतं तेन कृतम्ना कृतमेव च । द्विजि-
ङ्गाश्च कृताः सर्पां गरुडेन मङ्गात्मना । २श्रुचके च
त्रि० अमरः । ३श्लेषे मेदि० । ४चौरे ५दुःसाध्ये च
शब्दर० । तेषां सर्पस्तुल्यमर्माविधत्वात्तथात्वम् । “परस्य
मर्माविधसुष्कतां निजम् द्विजिङ्गतादोषमजिङ्गा-
मिभिः” । “तमिङ्गनाराधयित्वां सकर्णकैः कुलैर्जै भजे
फण्डिनां भुजङ्गता” भाषः ।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा० । १द्विजश्रेष्ठे
६त० । २चन्द्रे ३कर्पूरे च “द्विजेन्द्रकान्तं त्रितवस्यसं-
श्रिता” भाषः ।

द्विजेश पु० ६त० । १गरुडे २चन्द्रे ऐमच० ३कर्पूरे च ।
द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र । “तद्वच्ययोगानुगतं शिशिरांशुं
द्विजेश्वरम्” हरिवं० ४५अ० ।

द्विजोपासक पु० द्विजस्योपासके उप+आस-लुक् । द्विज-
सेवके शूद्रे पारस्कारनिच० ।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः । विभे ।
द्विट् पु० द्वौ ठकारौ वेचनकारे वस्य । १विसर्गे तस्य वेच-
नकारस्य द्विटकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक
व्याख्याने राघवभट्टः । उक्तितलक्षणया २स्वाहायाम्
तस्याः विसर्गशब्दाव्याख्यागार्थकत्वात् तथात्वम् समा०
द्विगुः । ३ठकारद्वये न० । [दृश्यम् ।

द्वित पु० १देवभेदे २अग्निभेदे च एकतशब्दे ३४६५।६६५०
द्वितय न० द्वयोरवयवः संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्यसं-
ख्यायां “प्रसार्यं स्रुतद्वितयं तयोर्वैल्यं युतिर्भवेत् ।
“दृश्यन्ते पञ्चदशभिरामाठाद्वितयं तथा” । “कटाद्वित-
यस्त्रेव संपुटं गीशकाकति” स्मृ० सि० दापवयववस्य ।

२द्वित्वसंख्याविशिष्टे त्रि० अस्त्व जषि वा सर्वनामता द्वितये द्वितयाः । “द्रुमसानुमतोः किमन्तरं यदि वायो द्वितयेऽपि तेऽचलाः” किरा० “अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् । पदस्यैवमजेन पैटकं विनयेनास्य नवञ्च यौवनम्” रघुः । अस्त्व स्त्रीत्वमपि उभयत्र लीप ।

द्वितीय त्रि० द्वयोः पूरणः तीय । द्वित्वसंख्यापूरणे तस्याः द्वित्वस्य वा सर्वनामकर्म । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” श्रुतिः । “द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः” रघुः “सात्वर्येऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जवन्धनात्” मनुः २५७ श्लो० त्रिका० । शार्ङ्गाद्यां स्त्री टाप् अमरः । चन्द्रस्य द्वितीयकलायाः सूर्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोग्ये क्रियारूपे तदुपलक्षिते कालभेदे वा प्रतिथिभेदे स्त्री तस्याः व्रताद्यङ्कालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा “प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां क्रमेण चन्द्रमण्डलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदद्वितीयादिनामधेयास्तथयो भवन्ति । तत्र प्रतिपदि योनिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तरासु सर्वास्तु तिथिषु सास्येन सञ्चारयितव्यः । विशेषास्तु तत्र तत्राभिधास्ये । प्रतिपदि दैवं पितृन् च व्यवस्थापितम् । दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव संगृहीताः । पितृन् द्विविधम् । एकोद्विष्टं पार्वणं चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिशुक्ताया एव तिथेरनुष्ठानाङ्गत्वं स्मृतिष्वभिप्रेतम् । कर्मकालश्च द्विविधः सुख्यो गौणश्चेति । तद्यथा एकभक्ते मध्याह्नोसुख्यः । व्यासायमवशिष्टो गौणः । तिथिव्याप्तिर्विधास्त्राभाविक्ततिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । यदा सङ्गवपर्यन्ताभावात्सा तदानीसुरितनो मध्याह्नोसुख्यवैव प्रतिपदा व्याप्ता भवति । यदा त्वपराङ्गादिमारभ्य तिथिचयवशात्पर्येद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपदङ्गवति । तदा पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिपुपजोव्यैकभक्तानुष्ठानस्वीकारे सति मध्याह्ने तथैवानुष्ठेयत्वात्तत्र स्त्राभाविकप्रतिपदव्याप्तिभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपदव्याप्तिः स्वीकृता । एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्मृतोनामत्यन्तनिर्वन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निश्चीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे, एकोद्विष्टादौ

पैत्रे च कर्मकालव्याप्तिशुक्ताः स्वीकृतव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । “शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तथोन् । उपोष्यैव वलिं दत्त्वा विधिनेत्यपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रसुच्यते” इति । उपवासाहोरात्रः कर्मकालः । तस्मात्तद्यापिनी तिथिर्पांक्षा । तदसम्भवे खण्डतिथिर्पांक्षेति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये तिसृहृत्तां ततोऽधिका वा प्रतिपदङ्गवति । उत्तरदिने चास्तमयादवाक् तिसृहृत्तां ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयसुमयविज्ञा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा तिसृहृत्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यत्वं तदेव पैठीनसिवाक्येन पूर्वसुदाहृतम् । वेध्यतिथेश्च तिसृहृत्तं सङ्गावोऽपेक्षित इति “द्विसृहृत्तं त्रिरङ्गशेव्येन सुमन्तुवचनेन दर्शितम् । उदयास्तमययोरेव वेध इत्ययमर्थः “उदये सा तिथिर्पांक्षा विपरीता तु पैत्रके” इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति यथोदाहृते पूर्वविज्ञोत्तरविज्ञे ये द्वितीये तयोरुत्तरविज्ञा द्वितीयोपोष्या युष्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरविज्ञायाः प्राशस्याभिधानात् । यद्यप्युपोष्यत्वं साक्षात्तभिहितं तथापि कर्मान्तरविशेषस्यानुपादानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । तथाहि । न तावत्पितृन्विषयत्वं सम्भवति व्यासेन युष्मादिशास्त्रस्य खर्वादिशास्त्रस्य च दैवपितृन्विषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नाथैकभक्तनक्ताविषयत्वं तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिधीनत्वेन युष्मादिशास्त्रानधीनत्वात् । अयाचितस्य त्वपवासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वं न च दानादिविषयत्वम् दानादेः पौर्वाह्निकतिथौ कर्तव्यतया निर्णयत्वात् । अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । कदाचिदेकभक्तादितिथौ युष्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति । तदा तच्छास्त्रसुपोषालोकं भवतु । न वयं वारयामः । वचनान्तरे तु युष्मादितिथेरुपोष्यत्वं साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रतिपदमावास्यायुष्मस्योपोष्यत्ववचनसुदाहृतम् । तत्रापि युष्माभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविज्ञायाः उपोष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितम् । “एकादश्यामी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । तयोदशी चतुर्दशी च उपोष्याः स्युः परान्विताः” इति । यदा पूर्वेद्युर्दयमारभ्य परेद्युर्दयस्योपरि तिसृहृत्तं वर्धते । तदा

पूर्वद्वारेवोपवासः । न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः परान्वितापूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सत्योरस्य वचनस्य नियामकत्वात् । नचात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति । पूर्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वात् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णसायन्देहत्वेन प्रवक्तव्यत्वात् । असङ्गातविरोधित्वत्तत्कर्मकात्त्व्याप्रभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्रावक्ष्यम् । तस्मात्तत्रैवोपवासः । ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः “तृतीयया युता कार्याद्विहीता न तु पूर्वयेति” सैवम् अस्य वचनस्य खण्डतिथिविषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः । खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्वया युता नैव कार्यैर्त्विभिवानाट्यगम्यते । ननु खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्वविज्ञेयोपोष्या “प्रतिपत्तुद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्द्वितीययोर्धुम्बत्वाभिधानात् । एतदेव वचनस्य प्रतीत्य कृष्णप्रतिपत्त्यरविज्ञेयोपोष्येति पूर्वं निश्चीति तर्हि द्वितीयापि क्वचित्पूर्वविज्ञेया भवति तदङ्गं स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्तुसुखी कार्या या भवेत्पराङ्मुखी । पूर्वाङ्मुखी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो !” इति । तादृशी सम्पुखी पूर्वयुतेत्यर्थः । पूर्वद्वारुदये ह्यर्तं परित्यज्यावशिष्टपूर्वाङ्गमस्त्वन्मिना यदा भवति तदा वेधकारिण्यः पूर्वतिथेः ह्यर्तत्वभावेन वेङ्गुसामर्थ्यात्स्वयंखण्डापि सती सम्पूर्णवत्पूर्वलोपवासे युज्यते । अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते पूर्वद्वारुदयमारभ्य प्रवृत्ताः प्रातरुदयं परित्यज्य प्रवृत्ताः पूर्वाङ्गं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तिर तत्रोभेदास्त्वेष्वैकस्य परेद्युस्त्रिसुहृत्तयत्तत्रात्तन्वृत्त्यैस्त्रैविध्यै रति मिलित्वा नवविधत्वं सम्पद्यते । अथ पूर्वद्वारुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्युसुहृत्तयत्वं तत्रानुत्पन्नान्यूनत्वे तु त्विष्यपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वलोपवासेयुक्तः । उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाङ्गभागं प्रकृत्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसुहृत्तयायां सत्यपि परयुतापवाससम्भवे तां परित्यज्य पौर्वाङ्गवचनेन पूर्वद्वारेवोपवासो विधीयते । परेद्युस्त्रिसुहृत्तन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यःस्तीयायाः सत्यपि वेङ्गुसामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयादास्त्रिसुहृत्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासो न प्रसक्तः । अतः परिशेषात् पूर्वाङ्गवाक्याच्च पूर्वलोपवासः । पूर्वद्वारुदयैः पूर्वाङ्गं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिसुहृत्ततयोभयत् तिस्रसत्त्वात् कुलोपवास इति सन्देहे सति व्यासेनोत्तर

विधानात् पूर्वदिनविधाङ्गोत्तरलोपवासः । न चात्र युक्तकल्पव्यवस्था शङ्कनीया । युष्मदाक्ये युक्तकल्पवचसाधारण्येन परदिनविधानात् कल्पपक्षेऽपि तत्परत्तौवाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववद्वेधानर्हत्वेन पूर्वद्वारुदयैः पौर्वाङ्गकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्तयुष्मदाक्याच्च पूर्वलोपवास इति स्थितम् । एकमङ्गादिपार्ष्णश्राद्धानेषु कर्मसु द्वितीयापरयुक्तस्य विशेषस्य क्वचिदप्यखरणात् पूर्वोक्तन्यायो योजनीयः” ।

सा च अश्विनीकुमारयोजनप्रतिथिः । यथाह ब्राह्मणु- तयोजनोपमन्त्रमे “एतत् सर्वं द्वितीयायामश्विनीं ब्रह्मणा पुरा । दत्तं यज्ञात्तस्तेषां तिथीनासुत्तमा तिथिः । एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेत्तरः । संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपो भवेत्तरः । अश्विनीं वे गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च” । मनोरथ- द्वितीया तु श्रावणशुक्लद्वितीया । “मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवाञ्च नम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनादिकसक्तम् ति०त० विष्णुधर्मोत्तरे “देवसभ्यर्च्यं पयैस्तु धूपदीपास्तुलेपनैः । उद्वृत्ततश्च वावेन्दोर्देवादर्घ्यं समाहितः । नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठत चन्द्रनाः । अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गमयाज्ञः” । स्कन्दपु- “आषाढस्य शिते पक्षे द्वितीया पुष्यसयुता । तस्यां रथे समारोष्य राशं मां भद्रया सह । यातोत्सवं प्रकुर्वीत प्रीणयेच्च द्विजाद्वज्रम् । अज्ञाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम” रथद्वितीया । श्राद्धद्वितीया विष्णुपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां श्राद्धपूजनम् । या न कुर्व्याद्विनशान्ति श्रातरः सप्रजन्नि” । तस्या इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यस्मिन्वा पूर्वं भोजितः स्वस्त्ये स्वयम् । तस्यां निजन्दहे पाण्ड ! न भोक्तव्यमतो बुधैः । यत्नेन भगिनीहृत्साङ्गोक्तव्यं प्रदिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः” । तथा “यमञ्च त्रिजयुग्रञ्च यमदूतांसः पूजयेत् । अर्घदानं प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः” । “अत्र भोक्तव्यं प्रदिवर्द्धनमिति समभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्य सखकातोऽप्यविभक्तादिनस्य पञ्चमशोषाहः “पञ्चमे च तथा भागे संविभागो स्यार्हतः पितृदेवभक्तपुत्राणासित्वादि” दक्षोक्तेः अत्र

भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य "अह्नि च तथा तमस्त्रिन्वां शार्ङ्गप्रहरयाभान्तः" इति कात्यायनीयेन निवर्तितत्वात् वैश्वेनेन शास्त्रीयत्वेन सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविष्युदासासङ्कतिरिति । अ०त० (तेन नातिप्रमे नातिसावमित्यत्र नञर्थः पशुंदासः) "तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्" । अनध्याय-द्वितीया यथा "प्रकोचैषा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते ह्यया । या च कोजागरे नाते चैत्रावल्याः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत् तिथिः । परास्त्रेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ति० त० । "मार्गं च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षधोर्मासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" मन्त० अथसुपनयनविषयः । पक्षयोरित्यसोत्तरत्र श्रुतस्य सर्व-ज्ञान्वयः । "द्वितीया मीनधनुषोः" ज्योति०त०उक्तेः र-विचन्द्रयोर्मीनधनुषोः स्थितयोस्तस्या दग्धत्वम् । चन्द्रमा-लस्थितत्वे चन्द्रदग्धत्वं केचिद्व्यक्ति "द्वितीया द्वादश्या यन्त्रे" ज्यो०त० उक्तेस्तस्यासुत्तरस्यां दिशि योगिनी ।

द्वितीयक न० द्वितीयेन रूपेण यद्ग्रन्थम् "तावतियं ग्रहण-मिति लुम्बा" पा० कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । चैत्रा-द्वितीयरूपेण ग्रहणे । पक्षे तीर्थभागस्य लुकि द्विकम-प्यत्र । द्वितीयेऽङ्ग भवः कन् । २द्वितीयादिनभवे रोगे पु०

द्वितीयत्रिफला स्त्री द्वितीया त्रिफला । गाम्भार्यां (गाम्भार) शब्दच० ।

द्वितीयाक्षत ति० द्वितीयं क्षतम् द्वितीय+डाच् क-क्त । द्वितीयवारकर्षणकर्षणं क्षेत्वादी ।

द्वितीयाभा स्त्री द्वितीयेन रूपेण हरिद्रायाः व्याभाति व्या+भा-क । दाहहरिद्रायां शब्दच० ।

द्वितीयाशम प्र० कर्म० । द्वितीये मार्कण्डेय व्याशमे "द्विती-यमायुसो भागं क्षतदारो गृह्णे वसेत्" मनुः "काबोद्ध्यं सक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते" रघुः ।

द्वितीयिक ति० द्वितीयः दृष्ट्यायशुल्कोपपदारूपः पदाद्यौ दीयते "पूरुषायांहा ठा" पा० ठन् दृष्ट्यादिरूपेण दीयते द्वितीयो यस्मिन् तस्मिन् पदार्थं

द्वितीयिन् ति० द्वितीयो भागो ज्ञाततयाऽस्त्यस्य इति । अङ्गभागप्राप्तके अङ्गिनि अङ्गिन्शब्दे ३७८७०८३२म् । "षाडश षोडश द्वितीविभ्यः" व्याश्र०श्रौ० ८।४।४ "द्वि-तीविभ्यः अङ्गिभ्यः अङ्गिमेवास्त्रीत्यङ्गिन्सोभ्यः" नारा०

द्वित्व ति० न०० । द्वौ वा त्रयो वा विकल्पार्थं बहु० स-

स्वैयार्थत्वे ड । द्वौ त्रयोवेत्यर्थे । "द्वित्वाग्न्यहा-न्यर्हंष षेदुमर्हन्" रघुः "देवेनाप्रतिपत्तिपूढमनया द्वित्वाः स्थितं नाडिकाः" सा०द०

द्वित्व न० द्वयोर्भावः । अयमेकः अयमेक इत्यनेकैकत्वबोध-रूपापेक्षाबोधजन्ये इव्यनिष्ठे गुणभेदे । तच्च समवायेन वस्तुद्वये प्रत्येकं तिष्ठति, पर्याप्तिसम्बन्धेन तु द्वयोरेव तिष्ठति न प्रत्येकम् । तदेवापेक्षाबुद्धिजन्यम् तेनैव द्वौ हावित्यादि व्यवहारः । समवायेन प्रत्येकं द्वित्वसत्त्वेऽपि न तेन तथा व्यवहारः । औलुक्शब्दे १९८७०८३२दु-पत्तिविनाशप्रकारश्च दृश्यः ।

"द्वित्वादयः पराङ्गीना अपेक्षाबुद्धिजा मताः । अ-नेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षा-बुद्धिनाशाच्च नाशलोषं निरूपितः । अनेकैकत्वबु-द्धियां चापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा० "द्वित्वादयो व्यासम्-ष्टितिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः" "अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिप्रसवनायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथा-प्येको हाविति प्रत्ययाभावात् एको न हाविति प्रत्ययसम्भवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिसम्बन्धः कश्चन सम्बन्धाऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वात्पत्तिः । ततो विशेषण-ज्ञानं द्वित्वनिर्विकल्पकरूपम् । ततो द्वित्वविशिष्ट-प्रत्ययम् । अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानान्तरं न किमपि तिष्ठणस्यापि योग्यविभुवि-शेषगुणानां स्रोत्तरवर्तिगुणनाशत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धे-रितिष्ठणस्यापित्वं कल्पते अन्यथा निर्विकल्पकाद्ये अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्ययं तदानीं विषयाभावात् विद्य-मानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद् द्वित्वप्रत्ययादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्पते । न चापे-क्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् । का-लान्तरेद्वित्वप्रत्ययाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पत्त्यादिका तच्चाश्रयस्तच्चाश्रय इति कल्पनात् । अतएव तत्पुरुषी-यापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्पते । न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्ययकारणत्वमस्ति वाच्यम् । साधनेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अती-न्द्रिये ह्यस्युदादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकादी-नपरमात्मादाधीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ज्ञाणान्तरवर्तियोगि-नामपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादिकारणमिति" । "अपेक्षाबुद्धिः

केत्यत आह । अनेकेति । अयमेकः अयमेकः । इ-
त्याकारिका इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यं यवानियतैकत्व-
ज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना वहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा
सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु द्वित्वा-
दिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च द्वित्वत्वादिभ्या-
पिका बहुत्वत्वजातिः । सेनादौ चोत्पन्ने द्वित्वादौ
द्वित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्यञ्च इतरतो बहुत्वसं-
ख्येनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यानरत्वे तत्ता-
रतस्याभावादित्यवधेयम्" सन्नाग ।

उप० वृत्तौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा

"तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययो-
रसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चतुःसन्निकर्षे सति तन्न-
ष्टैकत्वसंख्योर्द्वयत्मान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विकल्पकानन्तरं
तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिसंज्ञया तयो-
र्द्रव्ययोर्द्वित्वस्यत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्त्वामान्यं
द्वित्वत्वं तदालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्ट-
द्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदपि म-
क्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशः हे द्रव्ये
इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्त-
स्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संज्ञेप-
उत्पत्त्यसमानद्वित्वाधारेणोन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुण-
गतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुण-
समूहालम्बनरूपापेक्षाबुद्धिसंज्ञतो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्-
तसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्त्वामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं
ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इती-
न्द्रियसन्निकर्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः । वि-
नाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितोविनाशः
द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्य-
ज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च
द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तर-
ज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं
नोत्पद्यते तत्त्वामर्थीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति
द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथा च तत एवापेक्षाबुद्धे-
र्विनाशे तद्भावाच्च तदपिमक्षणे एव द्वित्वनाश इति
हे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षणे एव द्वित्वविना-
शापन्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वि-
त्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशि-
ष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन कथाकल्पनात् । ननु

तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स
दोषस्तदस्य एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षणे एव द्वित्व-
नाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्का-
राजनकत्वात् न हि केवलगुणः क्वापि अर्थ्यते,
सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्वरणात्, ननु भवत्वेवं
तथापि विशिष्टबुद्धिकाशेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रती-
त्यनुदयस्तदस्य एव न हि वर्तमानावभासिनी वि-
शिष्टप्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति
चेन्न विशेषणज्ञानविशेषणोन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गा-
ग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् । यदि
तु विशेषणोन्द्रियसन्निकर्षोऽपि नश्यते तदा पूर्वक्षणे
तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणावर्तिन एव सन्निकर्षस्य
कारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोच-
रोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्व-
मात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्मं ननु विशिष्टज्ञान-
विषयत्वमपि । उपलक्ष्यणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति
चेन्नाप्रत्याख्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे त-
न्मत्वात् उपलक्ष्यन्तु तद्व्यधिकरणम्, एवं यदा दे-
वदत्तस्यै काकवत्ता तदा काकोविशेषणं, यदा तु
उपरिभ्रमन् अस्मन् तदोपलक्ष्यम् । एवं सति रूप-
वति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति
चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसोवत्तेति चेन्न
विशिष्टस्य विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशेष-
णं विशिष्टमतवेकं तन्मम् । द्वित्वनाशकाले विशेष-
णसम्बन्धो नास्ति कुतोविशिष्टप्रत्यय इति चेन्न
अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्ज्ञानन्तु तत्रा-
पीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं द्वित्वो-
त्पत्तिविनाशवत् द्वित्वोत्पत्तिविनाशावप्युच्येते । द्वित्व-
मपेक्षाबुद्धिनाशनाशम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तरा-
भावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चर-
मज्ञानस्यादृष्टनाशनाशत्वात् । किञ्चिदश्रयनाशादपि न-
शयति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्षसमकालैकत्वसामान्य-
ज्ञानम्, तद्यथा अवयवकर्षसामान्यज्ञाने विभागामे-
क्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्य-
ज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्यज्ञानादपे-
क्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकाल-
त्वात् कार्यकारणसमानभावात् । यदा तु द्वित्वाधाराव-
यवकर्षामेक्षाबुद्धौर्गपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापे-

चावुद्दिनाशाब्दां दिवनाशः, तद्यथा स्वययकसां-
 येचावुद्दी विभागोत्पत्ती संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने
 इत्यनाशामेचावुद्दिनाशौ ताभ्यां दिवनाशः प्रत्येकं
 सामन्यं यद्वात् । एवञ्च प्रक्रिया ज्ञानयोर्बध्यघातक-
 त्वपत्ते परसुपपद्यते स एव च पक्षः प्राभाषिकः ।
 ननु दिवत्तत्त्वादीनां सामयीषाभ्ये कथं कार्यवै-
 कल्यम्, हाभ्यामेकत्वाभ्यां दिवत्, त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति
 चेन्न एकत्वे दिवत्त्वाभावात्, समवायिकारणमतमेव
 दिवत्तत्त्वादिनां तन्त्रमिति चेन्न दिवत्त्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं
 तत्र दिवत्त्वाभावात् तत्रापि कारवचिन्ताया अवि-
 वारणात् अपेक्षावद्भावेकत्वेण च तादृशविशेषस्या-
 नुपलब्धत्वाधितत्वात् फलवत्त्वेन तत्कल्पने वा दिवत्तत्त्व-
 वहारोऽपि तत एवास्तु किं दिवत्तत्त्वादिना, अदृष्ट-
 विशेषादिशेष इति चेदेवं इति दिवत्तत्त्विकाद्याऽपि
 सामन्याकदाचित्त्रित्वं चतुष्टयोत्पत्त्येतेत्यनियमप्रसङ्गः
 इति चेत् अलोच्यते प्रागभावविशेषादिशेषोपपत्तेः ।
 तस्यैवा सामन्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानामिव ।
 प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वस्वप्रागभावस्यैव
 कार्यं प्रति कारवत्त्वावधारणात् । यदा शुद्धयाऽपेक्षा-
 बुद्ध्या दिवत् दिवत्सहितया त्रित्वमिति नेयम्,
 (अव्ययस्या) यतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ, सम-
 वायिकारणाभावे दिवत् तानस्योत्पद्यते तथा च नौच-
 स्यात् संख्याव्यवहारोद्भवः । सेनावनादौ नियता-
 मेचावुद्दिनाभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु यतसहस्रा-
 दिसंख्येति श्रीधराचार्याः । एवं इति यतसहस्रादि-
 कोटिकत्वात् संशयो न स्यात् न स्याच्च महती
 महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवभा-
 षोचनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता संख्यैव बहुत्वम्,
 तद्विषयं वा संख्यानं, नाद्याः सेनादावपि यत-
 सहस्रादिसंख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादि-
 विशेषणस्य बहुत्वस्थानानुभवत् तथा च प्रतिनियतेक-
 त्वानामन्यनापेक्षावुद्दिजनितयतादिसंख्यैव बहुत्वं गता-
 द्यमित्यस्ति तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात् ।
 यद्यन्तु ब्रूमः त्रित्वादिषुसामानाधिकरथं संख्यानमेव
 बहुत्वं त्रित्वादिजनकामेचावुद्दिजन्यं प्रागभावभेदादेव
 भिद्यते कथमन्यथा बहुवत्त्वावत् सन्ति यतं वा सहस्रं
 नेति विविध न जानीम इति । यद्यैकद्वये महत्त्वं
 दीर्घत्वञ्च तथैकैवाधिकरणे त्रित्वादिनां बहुत्वञ्च

भवति हि यतं वा सहस्रं वा चतुःसप्तत्यन्तानवा-
 नीति प्रश्ने बहुवत्त्वावतानीयानां किं विशेषजिज्ञास-
 वेति । एवञ्च दिवत्सहितामेचावुद्दिना त्रित्वं त्रित्व-
 सहितामेचावुद्दिना चतुष्टयमेवसुत्तरोत्तमम् । बहुत्वोत्पत्तौ
 तु नापेक्षावुद्दी पूर्वपूर्वसंख्याविशेषत्वनिवन्धः, अतएव
 सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु संख्यानं सं-
 यत्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति ।

दिदिदि अथ हौ दृश्यो यस्मिन् प्रहरणे इव समा० ।
 दृश्यद्वययुक्ते प्रहरणे । तिरङ्गुणेषु इव मलयः समा-
 खान इत्युक्तेः बहुव्रीह्यर्थे अव्ययीभावात् अव्ययत्वम्
 तेन न दिदिदि प्रकृतिति । न वा प्रहरणे इत्युक्तेः
 शाखादौ वाच्योऽपि अव्ययीभावः ।

दिदिदिदि पु० प्रहरणार्थे इवसमाखाननिमित्ते पा० ग०
 उक्ते यद्गणभेदे स च तत्रोक्तो यथा "दिदिदिदि
 दिदिसन्ति उभाङ्गानि उभयाङ्गानि उभादृष्टि उभया-
 दृष्टि उभाङ्गानि उभयाङ्गानि उभाकार्थं उभयाकार्थं
 उभायाणि उभयायाणि उभावाङ्ग उभवावाङ्ग एकपदि
 प्रोक्षपदि आक्षपदि सपदि निकृष्यकर्षिं संहतपुष्पि
 अलोवाशि" । [पञ्चमवयवस्यैव उपादौ स्त्रियां ङीप् ।

दिदित् त्रि० हौ द्वावस्य वयसि दलस्य दलादेशः । दिदलो-
 दिदल त्रि० द्वे दले यस्य । दिद्याद्यायुक्ते । दर्भगवितादौ "म-
 क्यञ्च दारवं पालं दिदलान् रेणुकान् बहून्" हरिवं०
 २दिपल्युक्ते कपले तत्र सुप्तमुषानाडीमध्वे भूमध्यस्थितं
 (इत्) वर्षयुक्तं स्रष्टुमलम् आप्तास्थं चक्रम् । दिःप-
 लादयोऽप्यत्र "दिःपले षोडशारे दिदशदशदशे द्वादशाहं
 चतुष्के"तन्त्रम् आप्ताचक्रगच्छे ६४२ पु० इत्यम् । दिधा
 दत्यते दत्त-चञ्छे क । (डाच) स्याते ३पदार्थे पु० ।

दिदय त्रि० द्व्यधिका दिद्विहता वा दशसंख्या वेदाञ्च
 'संख्यायाऽव्यथासद्द्वाराधिकसंख्याः संख्ये' पा०
 संख्येयार्थत्वात् डच् समा० । "द्वयनः संख्यायामनङ्क-
 व्रीह्यशोयोः"पा० अवङ्क्रीहीत्युक्तेन स्यात् । दिद्विहते
 दशसंख्यायुते । "दिःपले षोडशारे दिदशदशदशे" तन्त्रम्
 दिदास्त्री द्वे दामनी वञ्चनसाधने अस्या मनन्त्वात् ङीपो-
 निषेधे पक्षे डापः प्राप्नो "दामहायनान्नाञ्च"पा० ङीवेव ।
 दिद्व्यवञ्चनयोस्यायां दृष्टायां स्त्रियां गवि ।

दिदिव पु० हाभ्यां दिवा दिनाभ्यां निर्दत्तादि तद्विनाशे
 दिवुः "कासाट् ठञ्" तस्य लुक् स्रुत्वः । दिदिनसाध्ये
 दिवालयगभेदे "दिनीये दिदवास्तोद्यहः" कात्या०

श्रौ० २२।७। "द्वितीये पर्वस्थाने ह्यहो भवति द्वि-
दिव इत्याख्या तस्य" कर्कः ।

द्विदेवत लि० द्वे देवते यस्य इव० । द्विदेवताके चर्वादी
"द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात्" कात्या०श्रौ०५।१८।१०
"द्विदेवतोऽपि पौष्णचरः प्रपिष्टःनामेव भवति तत्र ही-
न्द्रसहितस्य पूष्यो देवतात्मन् तत्र पूष्यो नियमेन पिष्टम्
प्राप्नोति (अदनत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः" कर्कः इति
पूर्वपक्षे "सर्वपिष्टं चोभयसामर्थ्यात्" १।१६ "पूष्यः पिष्टम्
इतरस्यापिष्टमिति विक्रान्तप्रायेषु तस्युभेषु पिष्टानामावापः
करिष्यते अतः प्राकद्वैधं नाशङ्क्यम्" कर्कः । इन्द्राग्नि-
देवताके २विधास्थानक्षेत्रे च द्विदेवाद्योऽप्यत्र । "त्रिवि-
सरावाचक्षन्नेष्टं तेन्द्रपूर्वोत्पन्नं भुवग्दशैव । नभ्यानि
नेष्टान्मनजानिषेयद्विदेवचित्राहिमघान्तकानि" वसिष्ठः

द्विदेह पु० दाभ्यां देहोऽस्य । गजानने तथेये त्रिका० ।
इमाननशब्दे ६८। पु० दशमम् । चरस्त्रियद्यात्मकेषु
२मिथुनकन्याघनुभीनाख्यराशिषु । राशिबिधेषामां
छाःत्कत्वं छाःत्कशब्दे दृश्यम् । द्वितत्वाद्योऽप्यत्र ।

द्विद्वादश पु० द्वितीयः द्वादशश्च वरकन्ययोः राशिभेदः दो-
षसाधनमत्र दृत्तौ संख्याशब्दस्य प्रसार्धत्वं त्रिभाग-
शेषादिवत् ज्ञेयम् । वरकन्याराशयोर्द्वितीयद्वादशान्यतर-
रूपे वैवाहिके अशुभसंज्ञकदोषभेदे उपपन्नशब्दे १२४।१८
दृश्यम् । "अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यप्रति"
द्विपिका तत्र वरराग्नयेऽप्या कन्याया द्वादशराशि-
कत्वे तत्र दोषः । "कन्यायाः द्वादशे भर्ता भर्तुः
कन्या द्वितीयया । द्विद्वादशं विजानीयात् वर्जितं लिङ्-
श्रैरपि" विशिष्य निषेधात् "द्विद्वादशे घनस्यै घनहा
च कन्या रिप्फे स्थिता घनवती पतिवत्तमा च" ज्यो०त०
प्रतिप्रसवाच्च । समाहारद्वयः । २द्वितीये घनस्थाने
द्वादशे व्यवस्थाने च न० । "द्विद्वादशे खला ज्ञानिम्"
नी० ता० ।

द्विधा अय०दि+प्रकारे घाच् । द्विप्रकारे "मङ्गलसंवादिनीः
केका द्विधा भिन्नाः शिखरिखुमिः" । "द्विधेव भिन्नं
सन्निवे विवस्वतः" रघुः । [श्रीरे पु० हेमच० ।
द्विधागति लि०द्विधा गतिरस्य । द्विप्रकारगतियुक्ते । २कु-
द्विधातु लि० द्वौ घातु वल । धातुद्वयघातते कांस्वरैत्यादौ
२गणेषु शब्दरत्ना० । तस्य देवगणदेहद्वयघातितत्वात्
तथात्मम् । [शब्दच० २द्विस्वभावेषु मिथुनादिराशिषु पु०।
द्विधात्मक पु०न० द्विधा आत्मा यस्य कप् । जातीकोषे

द्विधालेख्य लि० द्विधा लेख्यम् । द्विप्रकारे लेखनीये २द्वि-
नाचदृष्टे पु० राजनि० । [रोषयुते हेमच० ।
द्विनम्बक पु० द्विः नम्बकः । आभाविकानादृतयेद्रे दुर्घर्ष-
द्वि(द्वा)नवति स्त्री द्विचिका नवतिः वा आत् । १द्विचिक-
नवतिसंख्यायां २तद्युक्ते च । ततः पूर्ये उट् द्वि(दा)-
नवत, तस्यप्, द्वि(दा)नवतितम २तत्संख्यापूर्ये लि०
उटि स्त्रियां ङीप् ।

द्विनियन्त लि० दाभ्यां निन्काभ्यां क्रीतम् तद्विधायैद्विधुः ततः
ठञ् तस्य नित्तं लुकि प्राप्ते "द्विनिपूर्वोऽस्यत्वात्" पा०
तस्य वा लुक् । दाभ्यां निन्काभ्यां क्रीते पक्षे ठञ्
अवचे "परिषाथान्नास्यसंज्ञाश्चावधोः" पा० उत्तरप-
दृष्टिः । द्वैनिष्कक तत्पार्थे, द्वौ निष्कौ परिषाथ-
मस्य अच् तस्य लुक् । २द्विनियन्त तत्परिषाथयुते लि० ।

द्विप पु०स्त्री० दाभ्यां स्रज्शुभ्रदाभ्यां पिवति पा-क । शके
अमरः । "विपूर्वभाष्यवचोदरं द्विपाः" काकः ।
"स्रज्ज्वालेः वने युध्येदन्ने नौद्विपैस्तथा" मनुः
२नानकेचरे पु० ।

द्विपश्च पु०स्त्री द्वौ पक्षौ यस्य । १अतमात्वे २मासे पु०
द्विपश्चमूली स्त्री द्विधा पश्चमूली । दशमूले "द्विपश्चमूली
श्रीरतसरभद्रदाहभरिजनसुविहङ्गुत्ताराद्विष्वाविहङ्गु
सुतुः । दशमूले च दशमूले ३४२२ पुः दृश्यम् ।
द्वि(द्वा)पश्चाशत् स्त्री द्विचिका पश्चाशत् वा आत् ।
१द्विचिकपश्चाशत्संख्यायां २तदन्ति च । ततः पूर्ये
उट् द्वि(दा) पश्चाश, तस्यप् द्वि(दा) पश्चाशतम तत्
संख्यापूर्ये लि० स्त्रियां उटि ङीप् ।

द्विपशय लि० दाभ्यां पश्चाभ्यां क्रीतं "पश्चात्पश्चात्पश्चात्"
पा० यत् । दाभ्यां पश्चाभ्यां क्रीते

द्विपलक पु० द्वे पक्षे अस्य संचायां कन् । १अच्छाककन्दे
पारस्करनिघण्टुः २द्विदलकमले वा कप् ।

द्विपद्य न० द्वयोः पयोः समाहारः समादि० अचसमा० ।
(दोमाद्यपय) १द्वयोः पयोः समाहारे । द्वौ पय्यानौ
यत् । २भार्गदययुक्ते देशादौ लि० ।

द्विपद पु० द्वे परे यस्य । "द्विपदे च चतुर्भेदा न्दशैवपञ्च
राज्याः" १प्रअशारोक्तं मनुष्यादौ । २द्विपदवदिते समासे
पु० । ३राशिभेदे च "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदास्त्रायाः
पपूर्वभागश्च" ज्यो०त० "द्विपदवशताः सर्वे सिंहे मित्राव
चतुष्पदाः" ज्यो०त० । समा०द्वि० ४पदद्वे त्र० । ५पदद-
वादाके वास्तुपञ्चस्ये कोषभेदे ।

द्विपदा स्त्री द्वौ पादौ यस्य "संख्यासुपूर्वेति" पा० पादस्यान्व-
लोपः "टावृचि" टापि पादः पङ्गावः । द्विपादयुक्तावाच्यस्य
द्विपदिका स्त्री द्वौ पादौ दण्डो यत्र वृत् स्त्रीत्वम् । द्वौ
पादौ यत्र दण्डः शतार्थं "द्वौ पादौ दण्डतो
द्विपदिकां व्यवहृजति द्विगुणं ददातीत्यर्थः" सि० कौ०
अत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण द्विगुणमित्युक्त-
मिति बोध्यम् । द्विपदी स्त्रार्थे क ह्रस्वः । श्रुति-
भेदे "शुद्धा द्विपदिका गीतिर्जन्मेष्वेतिभिधीयते"
भरतः । "द्विपदिकया द्विगोऽवलोका निःश्वस्य साक्षम्"
विक्रमो० ।

द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः पादः अन्वलोपे कृष्णपद्या०
ङीप् पङ्गावः । अत्रभिन्ने द्विपदयुक्तगीतिभेदे शमाला-
हृतभेदे च "आदौ षट्कण्ठसङ्गतमेतत् तदनु पञ्चषट्कण्ठम्
शुर्वन् द्विपदी भवतीति विग्रह्यत्कण्ठं दनम्" तद्वचनम् ।
"गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न
हि पद्यासि" शत० ब्रा० १४ ८।५।१०। लोकोक्त्यात्कण्ठादि-
त्रैकपदी भवति त्रैविद्यारूपपादेन त्वं द्विपदी" भा० । तेन
अवयवरूपपरम्पराचित्वाभावात् टाहचीत्वस्य न प्रसक्ति-
नयत्रास्त्रिपादत्वात् इति वक्ष्यम् ।

द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः जातित्वात् ङीप् । श्वनकोल्यां
रत्ना० श्वनहयवुक्ते लि० स्त्रियां टाप् ।

द्विपमद् पु० द्वित् । इतिभेदे श्वनहयवुक्ते च राजनि० ।
द्विपात्र न० द्वयोः पादयोः समाहारः समा० द्वि० पात्रा०
न ङीप् । पात्रद्वये । तद् हरति आवहति वा "द्विगो-
वृच" पा० वृत् पक्षे च द्विपात्रिक द्विपात्रोच सपक्षे ठञ्
तस्य अन्वर्त्तेति लुकि द्विगोरिति ङीप् प्राप्ते पात्रादि-
त्वात् न ङीप् । द्विपात्रहारके तदावाचके च ।

द्विपाद् पु० द्वौ पादौ यस्य भेदे नान्वलोपः । वानरादौ
पशुभेदे "तयो द्विपादाः पञ्चक्षरैरेवैतदभ्यवहरति" शत०
ब्रा० ६।८।२।५। श्वनहयवुक्ते "एकपादा द्विपादाश्च तथा द्वि-
त्रिषोऽपरं हरिवं" १६८२० नानाग्रहोक्तौ । लोके तु
अन्वलोपः द्विपाद् इत्येव । पादद्वयवुक्ते मनुष्यादौ ।

द्विपाद्य लि० द्वौ पादौ परिमाणस्य "पञ्चषाषपादशता-
द्यात्" पा० यत् पादः पदिति न, अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
"पद्यात्तदर्थे" पा० इत्यपि न प्राग्यङ्गस्यैव तत्र
ग्रहणात् । द्विपादपरिमाणयुते दण्डप्रायश्चित्तादौ
द्विगुणदण्डे अमरः । तत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वात्
द्विगुणपरतेति बोध्यम् ।

द्विपाधिप पु० द्वित् । शिरावते शगजशब्दे च "तत्पूर्वस्यहयवुक्ते
द्विपाधिपाः" भाषः मजाधिपादयोऽप्यत्र ।

द्विपाधिन् पु० दाभ्यां स्यस्युत्थाभ्यां पितृति पा-ञ्चिनि ।
मजे हारा० स्त्रियां ङीप् ।

द्विपास्य पु० द्विपस्यास्यमेवास्त्वस्य । मन्थेये । स्वरनि० ।

द्विपुट पु० द्वे पुटे अस्य । सुगन्धिभेदपुष्पके वृक्षभेदे पार-
द्विपुष्प लि० द्वौ पुष्पौ प्राणाद्यस्य तद्विस्तारं द्विगुः "प्रभाषे
लोहिगोर्नित्यम्" पा० मात्वचो लुक् । पुरसद्वयप्रकाशयुक्ते
स्त्रियां वा ङीप् द्विपुष्पी (या) वा परिष्ठा ।

द्विपुष्ट पु० ब्रह्मसमये राजभेदे हेमच० ।

द्विवन्धु पु० द्वयोर्लोकयोर्बन्धुः । द्वयोर्लोकयोर्बन्धौ बन्धौ ।
'स द्विवन्धुर्धैतरणः' ऋ० १०।६।१।१७

द्विभाव लि० द्वौ भावो यस्य । द्विभावयुक्ते ततः ब्राह्मणा०
भावे कर्मणि च षज् । द्वैभाव्य इत्ये न० ।

द्विभूम लि० द्वे भूमौ यत्र अक्षयमा० । भूमिद्वयवुक्ते
प्रासादादौ (दोताद्या)

द्विमातृ पु० द्वे मातरौ यस्य समाधानविधेरनित्यत्वात् न कप् ।
मन्थेये हेमच० । कप् द्विमातृकोऽप्यत्र । श्वराशब्दे च
द्विमातृज पु० दाभ्यां मातृभ्यां जायते जन-ङ् । मन्थेये
द्वैमातृशब्दे इगम् । श्वराशब्दशब्दे च श्वराशब्द-
शब्दे १०६० पु० दृश्यम् ।

द्विमात्र पु० द्वे मात्रे चकारकाशब्देऽस्य । दीर्घकारे
या ई इत्यादौ "एकमात्रो धनेदुल्लो द्विमात्रो दीर्घ-
सन्धते" शिखा । [युक्ते ।

द्विमास्य लि० द्वौ मासौ प्रमाणस्य यत् । मासद्वयपरिमाण-
द्विमास्य लि० द्वौ मासौ भूतः "द्विगोर्धप" पा० यप ।
मासद्वयं व्याप्य भूते शतधाभूतवयस्ये च ।

द्विमीढ पु० हस्तिनापुरकारकहस्तिनष्टपशुभेदे "तनेद्
निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरसुप्तम् । हस्तिनश्चापि दा-
यादास्त्रयः परमधार्मिकाः । चाजमीढो द्विमीढश्च
पुरमीढस्तथैव च" हरिवं० २०२०

द्विमुख पु० स्त्री० द्वे मुखे यस्य । श्वसद्वयवुक्ते राजसर्पे
चना० । श्वसद्वयवुक्ते लि० स्त्रियां स्नाङ्गत्वात् वा
ङीप् । श्वसिरोमभेदे पु० "श्वरो द्विसंख्यस्यैव श्वसैवेति
पुरीषजाः" सुश्रुतः । द्वे खखाः खवत्स्यस्य मुखे यस्याः
ङीप् । श्वसद्वयवुक्ते प्रसूतायां घेनां स्त्री । श्व-
सतोश्चशब्दे १२६१ पु० दृश्यम् "द्विसंख्योप्रदातारः"
कपिडादानतत्पराः" काशीच० ४ जलोकायां स्त्री टाप् ।

द्विमृनि अत्र० हो सुनी पाणिनिकात्यायनौ वंशौ । "संख्या-
बंशेन" पा० अथयी० । त्वय्यविद्यायुक्तमिदमे । "द्विसुनि
व्याकरणस्य, विद्याविद्यानतारभेदात् द्विसुनि व्याकरण
मित्यपि साधु" सि० क्रौ०

द्विमूर्षलि अथ० हे मूषले यत्र प्रहरणे अथयी० द्विदृष्ट्या०
रश् सभा० । मूषलद्वययुक्ते प्रहरणे ।

द्विमूर्द्धे लि० हो मूर्धानावस्य षच् सभा० । श्रीर्द्धययुक्ते
"बहुमूर्द्धौ द्विमूर्द्धांश्च तिमूर्द्धांश्चाकृतां षधे" भाट्टः
अस्योन्नोदात्तत्वम् स्त्रियां ङीष् । संज्ञावान्तु कश्चित् न
सभा० । द्विमूर्द्धन् दनुपुत्रभेदे "अभवन् दनुपुत्राश्च इ-
त्युपक्रमे "द्विमूर्द्धां यक्तुनिश्चैव तथा बहुधियराः प्रभुः"
हरिवं० ४७० ।

द्वियजुस् स्त्री हे यजुषी उपपाने अस्याः । १२८३भाभेदे हे य
जुषी इव शरीरे अस्व । २यजमाने च यद्योक्तं शत० ब्रा०
"अथ द्वियजुषस्यपदधाति । इन्द्राग्नी अकामयेतां स्वर्गं
लोकमिवावेति तावेतामितकामपश्यातां द्वियजुषमिमानेव
तास्यपदधातां तास्यपधायास्यै प्रतिषाधै स्वर्गं लोकमैतां
तथैवेतद्वयजमानो यद्द्वियजुषस्यपदधाति येन रूपेण यत्
कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा
स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्द्वियजुषीम हे ह्योतां देवते
अपश्यातां यद्येव द्वियजुषस्यपदधाति यजमानो वै द्वियजुः
तदाहुः । यदेषावेव यजमानो योऽथौ हिरण्यमयः पुर-
भोऽथ कतमदस्येदं रूपमिति देवो वासस्य च आत्मा-
मानुषोऽयं तदाह हिरण्यमयो भवत्वस्युतं वा अस्व तद्रूपं
देवरूपमस्युतं हिरण्यमयमथ यदियं स्रष्टः कृता भवति
मानुषं स्रष्टेदं रूपम् । स यदमूषेवोपदध्यात् । नेमामप-
शिष्यात्क्षिमे हात्माहोकाटाजमानः प्रेयादथ यदि मा-
अपशिर्नपि यदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिर्नपि
तथेजानेनात्मना सर्वमायुरेति" शत० ब्रा० ७।४।२।१६
"यतो हे देवते एतामपश्यातामन एव हाभ्यां यजुभ्यांसु-
पधीयते । स हिरण्यमयः पुरभोऽस्य यजमानस्य देवत्व
प्रयुक्त आत्मा शरीरम् । द्वियजुरितिका मनुष्यत्वप्रयुक्त
आत्मोत्पथः हिरण्यमवत्यात् पुरभस्य देवशरीरत्वं स्रष्ट-
वत्याद् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम्" भा० । ते च
यजुषी शत० ब्रा० ७।४।२।११ उक्ते "वाक्ते अम्ने !
सर्वे रचः" । "वाक् देवाः ! सर्वे रचः" १ इति ।

द्वियमुन अथ० द्वयोर्वसुनयोः समाहारः "नदीभिश्च" पा०
"नदीभिः संख्या प्राग्वत् समाहारे चावभिष्यते" सि० क्रौ०

"समाहारे चेति" पा० सूत्रे चकार एवकारार्थकः समा-
हारान्वयव्यपदेशकत्वेन द्विगोरवसपवादोऽव्ययीभावः
मनो० द्वयोर्वसुनयोः समाहारे ।

द्विर पु० हो रौ रेफौ वाचकस्येऽस्य । रेफद्वयवटितव्य-
भरणव्याख्ये । मधुकरे २५वरे च ।

द्विरद् पु० हो रदौ प्रधानतया यस्य । मजे अमरः २नाम-
केयरे च "सममेव समाक्रान्तं ह्यं द्विरद्गामिना"
रघुः "दुर्वैरिव क्षितिभ्रतां द्विरदैवदारम्" भाषः ।

द्विरदान्तक पुं स्त्री० इत० । सिंहे राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । [सिंहे च ।

द्विरदाराति पु० इत० । शरभे अटापदे जन्तुभेदे पार० नि०
द्विरदाशन पुं स्त्री० द्विरदमन्नाति अथ-भोजने ल्यु । सिंहे
पार० नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरभ्यस्तु लि० द्विवारभ्यस्तः । द्विगुञ्जते द्विरभ्ये ।

द्विरशन न० द्विवारमशनम् । द्विवारभोजने 'सुनिभिर्द्विर-
शनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अर्चनं च
तथा तमसिन्ध्यां सार्द्धं प्रहरयामानः" कात्यायनसं०

द्विरसन पुं स्त्री० हे रशने जिह्वे यस्य । द्विजिह्वे सपे हारा-
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरागमन न० द्विद्विवारमागमनम् । शिवाहात् परत्वे
पिटमेहात् पतिमृष्टे वध्याः पुनरागमने । तत्र नक्षत्राद्
तत्संख्येयं षो०त० उक्तं यथा

"त्रीपतिर्द्विजितायां प्रचेताः "पुष्यादित्यवनीरणा-
दितिवसुसात्वत्तरारेवतीतारानावकरोहिञ्चोषु शुभदा-
सेषालिकुम्भे रवौ । वारोऽव्यञ्जितेन्दुवित्तु शुभदे
तारे प्रसङ्गे विधौ कन्यामन्त्रवनीनतौलिसृग्मे स्याद्-
कन्याः प्रागमः" । नारायणपद्धतौ "इत्ते पाणिपदे
नेहात् पितुः पतिमृष्टं पति । पुनरागमनं वध्याः सद्
द्विरागमनं विदुः" उद्योतिः वारसंपदे "विवाहनाधि
प्रथमं वध्या नाममनं यदि । तदा सर्वविदं चिन्त्वं यु-
न्माद्यवद् विचक्षणैः" कालचिन्तामणौ "यच्चू हन्त्यपमे
सपे ययुरस्य दशाब्दे । संप्राप्ते हादमे सपे पतिं
हन्ति द्विरागमे" मत्स्यसूत्रे "मुक्ता पिटमृष्टे कन्या
भुङ्क्ते स्वामिष्टे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः
शर्यानि कुलनाविधाः"

अत्र विहितनक्षत्रादि सुकूपी० उक्तं यथा
"चरेदथौजहायने षटाक्षिमेधने रवौ रवीञ्चशुद्धियोगतः
शुभपक्षस्य वासरे । न्युन्मनीनऽस्य कः तुचाहमे विच-

स्यके द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्मिन् ऋदृहुनि । दैत्येज्यो-
 स्त्राभिसुखदक्षिणे यदि स्याद्भक्त्युर्गं चि शिशुगर्भिणी
 नवोढाः । बालश्चेत् प्रजति विपद्यते नवोढा चेदुवव्या
 भवति च गर्भिणी त्वगर्भा । नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे
 करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः । नृपपीडने नववधूप्रवे-
 शने प्रतिभार्गवो भवति दोषकक्षहि । पित्रो ऋहे चेत्
 कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुकसम्भवः । भृग्व-
 ङ्गिरोवत्सवविषकश्यपात्नीणां भरद्वाजसुनेः कुले तथा"सु०
 चि० "पूर्वं नववधूप्रवेशे जाते तदनन्तरं परावृत्त्यापि
 पितृभृष्टप्रामाण्यमपि वध्या यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः
 पुनर्भर्तृभृष्टप्रवेशो द्विरागमशब्दवाच्यः । अयंचाचारः
 प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति । चरेदिति । अथ वधू-
 प्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशं द्विरागमनं वक्ष्यमाण-
 नक्षत्रादिषु चरेत् कुशांकादा ? खोजहावने विषमवर्षे
 प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति । तथा घटालिमेषगे
 कुम्भद्विचक्रमेपस्थिते रवौ । तथा वरस्य रवीज्यशुद्धिः
 रवेः सूर्यस्य इत्यस्य गुरोः शुद्धिसाधोर्योगतः । शुभपक्षस्य
 सामबुधशुद्धशुक्राशामन्यतमस्य वासरे सति । मिथुनमी-
 नकन्यातुलाहृषाशामन्यतमे लग्ने शुभपहावर्षोक्ति
 शुभशुक्ले वा सति । लघुन्वाश्विनीपुष्यरहस्ताः भ्रुवाणि
 प्रसिद्धानि चराणि अथवादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अक्षपोरा-
 क्षसक्तज्ञं मूलं ऋदृनि प्रसिद्धानि एषु भेषु द्विरागमः
 प्रयत्न इत्यर्थः । यदाह ऋत्विज्यः "तिष्यद्रादित्यसमी-
 रणादितिवसुलोप्युत्तरायस्त्रिनीरोहण्यः शुभदाश्च
 यर्षमस्यसं मेघालिकुम्भे रविः । कन्यामन्त्रथमीनभे नव-
 वधूयानं वृषे तौलिके देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे
 गुरौ भास्करे" इति । मन्वकत्वात् कानिचिद्भान्यधिकानि
 उक्तानि तानि राजमार्तश्छेनोक्तानि । "नीचारांशु
 भनोत्तरादितिगुह्यब्राह्मणपुराधाम्निनीमूलाहस्करवास्था-
 निलहरित्वाङ्गेषु शक्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते
 रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे सूर्ये कीटघटाजगे शुभ-
 दिने पक्षे च कृष्णतरे । हित्वा दिक्प्रतिबोमगौ बुध-
 सितौ खालाटगं दिक्प्रति चानीता गुणशालिनी नव-
 वधूनिस्त्रोत्सवैर्भन्दिरम्" । बालाटगान् यात्रायां व-
 क्ष्यति । शुक्राक्षनिषेधस्तु सामान्यतो वाप्यारामेत्वा-
 दिगोक्त एवेति न पुनरुक्तः । अद्यापि प्राक् सामान्येन
 कालशुद्धिज्ञा तथाप्यावशप्रकले । "चैत्रे पौषे हरि-
 क्षत्रे गुरोरक्षे मलिन्दुचे । नवोढागमनं नैव कृते पञ्च-

त्वमाप्रुयादिति" बादरायणवाक्याच्चैव वधूप्रवेशः कार्यः ।
 दैत्येज्य इति । यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिसुखदक्षिणे
 गन्तव्यदिग्भिमुखे गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा
 शिशुवाचः गर्भिणी गर्भवती नवोढा नूतनपरिणीता
 प्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते । गर्भिणी त्वगर्भा गर्भ-
 रचिता स्यात् गर्भस्त्राववती भवेत् । नूतनपरिणीता
 नवोढा बन्ध्या अपत्यसम्भवरचिता स्यात् । यदाह बा-
 दरायणः "अस्तङ्कते भृगोः पुत्रे तथा सम्पुखसागते ।
 नष्टे जीवे निरशे वा नैव सञ्जायतेद्वधूः । गर्भिण्या का-
 लकेनापि नववध्वा द्विरागमे । पदमेकं न गन्तव्यं शुक्ले
 सम्पुखदक्षिणे । गुर्विणी स्रवते गर्भं बालो वा मरणं
 व्रजेत् । नवा वधूभवेद्वन्ध्या शुक्ले सम्पुखदक्षिणे" ।
 यदि शुक्रः पूर्वस्यासुदितस्तदा पूर्वदिशि गन्तुः सम्पुख
 एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वांमि, उत्तरां
 गन्तुर्दक्षिणे स्यात् । तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न
 गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् । यदि
 पश्चिमायासुदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सम्पुख
 एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः । पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां
 गन्तुर्वांमि । तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात् ।
 किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । "पृष्ठे भृगौ एतवती
 प्रयाये कान्तां कुलीनां सुभगां करोति । अथो सुखो
 वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकौ खलु चास्त शुक्रः"
 इति । केचिद्दीपोत्सवप्रतिपादं नक्षत्रादिनियमं विनैव
 वधूप्रवेशं वाञ्छन्ति । उक्तञ्च "अस्तङ्कते गुरौ शुक्ले
 सिंहस्थे वा दृहस्यतौ । दीपोत्सवबलेनैव कन्या
 भर्तृगच्छं विभेत्" इति तदेतच्छेष्टाचारतो ज्ञेयम् ।
 अत्र लग्नशुद्धिमाह बादरायणः "उपचयगते जीवे
 भृगौ केन्द्रसुपागते । शुद्धे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृ-
 मन्दिरम्" नगरप्रवेशे, विषयोदेशः आदिशब्देन प्राप्तः ।
 तद्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना वोपद्रवे
 सति । गन्तव्यदिशि प्रतिशुककटोषो नास्ति । करपी-
 डने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विवधा देवास्तेषां
 यात्रा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादि-
 यात्रा तयोः । नृपपीडने नृपाद्राज्ञः सकाशात्पी-
 डायां दण्डादिक्रतायां सत्याम् नववधूप्रवेशने नूतन-
 परिणीतायाः कन्यायाः भर्तृभृष्टप्रवेशे एतेषामन्यतम-
 भावे सति भार्गवः सम्पुखदोषकक्षहि । यथाह वाट-
 रायणः "सम्भवनपुरप्रवेशो देशानां विभवे तथोद्वाहे ।

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति” । नूतनवधूनां
स्वामिष्टहृगमनं प्रतिशुक्रयात्रायां महान्दोषः ।
तद्वाक्यं प्रायुक्तम् । अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागने तथा
गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमाह पित्रेण
इति । पितरिदं पितृशुम् । तस्मिन् पित्रेण पितृ
कुचौ स्तनौ पुष्यन्तुः तत्त्वन्मयः स्वात्तदा स्त्रीणां प्रति-
शुक्रसम्भवो दोषो नास्ति । उपलक्ष्यत्वाद्गतः स्वयंशु-
शुद्धिराहित्यसम्भवेऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं च-
खण्डेश्वरेण “पितृप्रगारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि
स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वायुः शुक्रः ।
तुल्ये लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा
भवति सफलता सेवित्वं स्वामिसद्म” इति । वाशब्दाद्गुरु-
शुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भ्रूवाङ्गरोवत्सविसृ-
कशप्रपातिभ्रूवाङ्गोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो
नास्ति । यदाह बादरायणः “कशप्रपेषु वसिष्ठेषु चा-
तिभ्रूवाङ्गरोः च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न
दुष्यति” इति । अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः
न द्विरागमने, सम्प्रतिवाक्ये विशेषानुक्तेः । एवं
प्राक्पद्योक्तोऽप्यपवादोऽप्येव । केचिन्नुभं तेषां सङ्घः ।
यदाह महेश्वरः “नो तेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये
वत्सभ्रूवाङ्गरोभारद्वाजवसिष्ठकशप्रपकुलोत्पन्नास्तथाऽत्वेः
कुले । देशानां विषयज्ञे च नियतं न स्वादिवाहे तथा
तीर्थानां गमने तथैकनगरे यामे च सौम्ये तथेति” ।
सोमस्यापत्वं सौम्यो बुधः । बुधसंसुख्येऽपि भ्रूवा-
दिगोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति
चकारात् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसङ्घातेऽप्येषामपि यानमशुभं
नास्तीत्यर्थः तच्चिन्त्यं मूलवाक्यस्यापवादरूपस्या-
नुपलम्भात् । किं च यथा साधारण्येन यस्यां कस्यां-
चिद्दिशि यात्रायां शुक्राभिहिततादिनिषिद्धा सा च
बादरायणादिवाक्यैरपोहते । तथा बुधसाम्मुख्ये गम-
ननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु “प्रति-
शुक्रं पतिवधं प्रतिभौमं गतो न्यपः । बलेन शक्रतुल्यो-
ऽपि हतसैन्यो निवर्तते” इति वसिष्ठोक्तिरेव बुध-
साम्मुख्यदोषनिषेधबोधिकास्तीति । किं च “कुजाय
दृषभं दद्यात् स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । तत्तत् सन्मुखजो
दोषस्तच्छेषादेव नश्यति” इति बुधसाम्मुख्यदोष-
निराकरणार्थं अपि तदुक्तिरेवासि प्रमाणासि चेत् ।
अथम् । प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्-

मुख्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्य-
भाषि श्रीपतिना “प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नाव्ये-
प्रहास्ताचविधौ समर्थाः” इति । त्राचं रक्षयम् । नार-
देनापि “प्रतीन्दुजगतं दोषं हन्तुं यत्रा प्रहा न
हि” इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽ-
भिहितः स शुक्रसाम्मुख्ये एव ननु बुधसाम्मुख्ये गोत्र-
परिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्यु-
क्तम् । ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधस्या-
प्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात्
प्रतिशुक्रपदं तु सुख्यतां सूचयितुम् उपात्तं तदभिप्रा-
येण सौम्ये तथेति महेश्वरोक्तः साधीयसीति चेन्न
यदोषोऽभिमतः स्यात् सौम्ये तथेतिवक्तुमे तथेति
वक्तव्यं स्यात् । तत्र नोक्तम् । किं च प्रतिशुक्रपदं सु-
ख्यतां सूचयितुम् उपात्तमित्युक्तं तदप्युक्तम् । कुतः
“शुक्रास्तदोषस्य महत्त्वोक्तेस्तदिषयकोऽयं गोत्रादिपरि-
हारः । “कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तुते च वायाञ्च
जिसोपुरत्वेति” श्रीपत्युक्तेः शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधा-
साम्मुख्यमपि तेनैव “अस्तुतेऽप्यास्तुजितं प्रयायाद्बुधो
यदि स्यादनुकूलवर्तीति” । अतनुकूलवर्ती स्यात्बुधो
वर्ती । बुधप्रातिकूल्यं तु महादोषावहमेतद्वाक्यं तैरपि
प्राशभिहितम् । परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न
वचनं युक्तिपदवीं वा काञ्चिदर्थधायि । तस्याहाचनि-
केऽर्थे न युक्तिः प्रभवेदिति । बुधसाम्मुख्ये गोत्रादिपरि-
हारो न शिरोमण्यपदवीमारोहति । आदिशब्दात्
“स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोहाहे । नूतनवध्वा-
गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति” “एकयामे पुरे वापि
दुर्भिक्षे राष्ट्रविज्ञे । विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो
न दुष्यति” इति । तत्रान्यायत्वाद्भौमसाम्मुख्येऽपि
विशिष्टार्थवचनाभावात् । किन्तु शुक्रसाम्मुख्ये एव
स परिहारः । सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः ।
परन्तु शिशुगर्भिणीनवधूनां “अक्षरुते भ्रूगोः पुत्रे”
इत्यादिना बादरायणादिवाक्यान्तु विशेषफलवर्गितमात्रे
तत्रैषां शिवादीनां बुधसाम्मुख्यविचारस्तु दुरापास्त ए-
वेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम्” पी०धा०

ह्यागमद्विरागमादयोऽप्यत्र ।

द्विरात्र त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्दत्तः तद्विद्विर्द्वि० ठक्
तस्य लुक् अच् समा० । १। रात्रिद्वयसाध्ये रथागमेदे पु०
“एकरातो द्विरात्रः” अथ०११।१। “व्युष्टि

द्विरात्" कात्या० १५. ६।२२। श्रवतभेदे न० समा० द्विगुः
अथ समा० । श्रावित्वे न० ।

द्विरात्त्रिंशत् लि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वादादि ख तस्य न
लुक् । रात्रिद्वयसाध्ये पक्षे ठञ् । द्वैरात्रिक तत्कार्ये

द्विराप पुंस्त्री० द्विः द्विवारमापिबति आन्पा-क । इतिनि
शब्दभा० तस्य शुद्धेन प्रथमपानोत्तरं सुखेन पानात्
द्विवारपायित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङोष् ।

द्विराषाढ पुं "माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु श्रावणेऽच्युतः" मिहि
रोक्ते भिद्युनस्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदशान्तमासद्वये ।
स चाषाढमलमासे भवति यथा "भिद्युनस्यो यदा भानु-
रमावस्याहसं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः
स्त्रिपति कर्कटे । पौर्णमासद्वयं यत्न पूर्वाषाढाद्वयं
स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रिपति कर्कटे"
माहडोक्ते मासभेदे च ।

द्विरुक्त लि० द्विः द्विवारसुक्तः । अथ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वादौ
द्विवारं कथिते च ।

द्विरुक्ता स्त्री द्विवारमूदा वच-कर्मणि क्त । द्विवारविवाह
युतायां पुनर्भूस्त्रियाम् हेमच० ।

द्विरैतस् पु० द्वे रेतसी कारणस्य । द्वाभ्यां पशुभ्यां रासभा-
श्राभ्यां जाते । अथतरे मोऽजाभ्यां रजाते गर्दभे च "तए-
तमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्रावेच
तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् क्वाश्राटेष-
एकः सन्द्विरेताः" शत०शा० ६।३।१।२३। अत्र गर्दभस्य
तथात्वसुक्तस्यतरस्य तथात्वं च लोकप्रसिद्धम् ।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य । द्विरफयुक्तभ्रमर-
शब्दाच्च । मधुकरे अमरः २३३रे हेमच० "मधु द्विरेफः
कसुमैकपाले" द्विरेफसाक्षाः मविशेषसङ्गाः" कुमा० ।

द्विर्वचन न० द्विरुच्यते वच-कर्मणि ल्युट् । द्विरुक्ते द्विः-
कथिते अथ्यस्ते धात्वादौ च "द्विर्वचनेऽचि" प्र० "न पदा-
न्तद्विर्वचनेत्वादि" पा० ।

द्विलक्षण लि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य । प्रकारद्वययुते द्वि-
धाभिन्ने "समानयानकक्षां च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वावतिष्ठयुक्तः सन्निधेयो द्विलक्षणः" मनुः । द्विल-
क्षणः द्विप्रकारः" कुल्लू० ।

द्विवक्त पु० द्वे वक्त्रे अस्य । अथद्वययुते राजसप० रदानव-
भेदे "एकवक्तो महावक्तो द्विवक्तः कालमन्त्रिभः"
हरिवं० २६३ख० मानादानवनाशरूपपाद्युक्तौ ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वुच्यते अनेन वच-करणे ल्युट् कर्ष
पञ्चा समासः । द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औभ्वावि-
त्यादौ तस्यसुप्रथ्यतौ च । "लोकयोर्द्विवचनैकवचने
वक्तु वक्तवचनमित" पा० ।

द्विवचक पु० द्विगुणितः वज्रः संज्ञायां कन् । मोक्षकोषे
महभेदे "वज्रोऽष्टासिद्धिवज्रको द्विगुणः" ड०सं० ५१ख० ।

द्विवर्ष लि० द्वे वर्षे वयोमानस्य ठक् तस्य लुक् । द्विवर्ष-
वयस्के मवादौ स्त्रियां टाप् । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो
भूतो भावी वा ठञ् तस्य चित्तवति नित्यं लुक् । द्विवर्षं
रचत्कृत्य नियोजिते शब्दे कर्मकरे षस्वसत्तवाव्याप्ते
एभाविनि च । अचेतने तु "वर्षाङ्गुक् च" पा० लुक्
पक्षे ख ठञ् च । द्विवर्षं द्विवर्षींश्च अचेतने व्याध्यादौ
भविष्यति तु "वर्षेष्टापविष्प्रतीति" पा० उत्तरपदद्वयः ।

द्विवाचिक द्विवर्षभूते धान्यादौ यागादौ च भविष्यति तु
नोत्तरपदद्वयः । द्वैवाचिक इत्येव । "जनद्विवाचिकं प्रेतं
निदध्युर्वाञ्जवा बहिः" मनुवाक्ये चित्तवत्यापि
न लुक् आर्धत्वात् बोध्यम् । स्त्राखे क । द्विवर्षवयस्के
लि० स्त्रियां टापि अतइत्त्वं द्विवर्षिका तत्कार्ये हेमच०

द्विवाहिका स्त्री द्विप्रकारं वाहयति वाहि-ल्युत् । दो-
लायां गज्जभा० तथा उभयपार्श्वयोः स्त्राखदस्य वाह-
नात्तथात्वम् ।

द्विविंशतिकौन न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिभाषणस्य वा
ख । द्वाविंशतिकाहे तत्संख्यापरिचिते

द्विविद पु० श्वानरभेदे स च रामसेनात्मगतः । "मैन्द्य द्वि-
विधस्यापि हनूमांश्चानिलात्मजः । जाम्बवान्द्वाराजश्च
सुपीवसचिवाः स्थिताः" भा०व० २७६ख० । ह्यापरयु-
गीये सौभद्वारस्ये श्वानरभेदे च "सौभद्वारे वानरेन्द्रो
द्विविदो नाम नामतः" भा०उ० १२६ख० । "वानरो द्वौ
महावीर्यौ मैन्दोद्विविद एव च । विजिनौ युद्धदुर्धर्षौ
जाम्बवांश्चापराजितः" हरिवं० १७४ख० । "ससृष्टोत्तरे
तीरे द्विविदो नाम वानरः । ऐकाहिकज्वरं हृन्ति
तस्य नामानुकीर्तनात्" ।

द्विविध लि० द्वे विधे अस्य । द्विप्रकारे "निकामतप्रा द्विवि-
धेन वज्जना नभश्चरेषोऽन्यनसम्भूतेन च" कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दू वेखनाकारेऽस्य । विशगं वर्षभेदे ।

द्विविस्त लि० द्वे विस्ते कर्हति परिभाषणस्य वा आर्हीयः
ठक् तस्य वा लुक् । विस्तदयोर्हे तत्परिचिते पक्षे ठको-
लुक् । द्वैवित्तिक तत्कार्ये । [ध्यायिनि

द्विवेदं त्रि० द्वौ वेदावधीते वेद वा षष् तस्य लुक् । द्विवेदा-
द्विवेशरा स्त्री द्वौ वेशौ यानस्यानरूपौ राति ददाति रा-
क । लघुरथे नरवाह्यायां गन्त्यां हारा० ।

द्वित्रण पु० द्विविधो त्रयः शाक०त० सञ्चतोक्ते शरीरे व्याग-
न्तुके च द्विविधे त्रये । तस्येदम् । द्वित्रण्यीय तदधिकार-
रेष चिकित्सादौ । द्विविधात्रयतद्भेदनिदानादि सञ्चते
दर्शितं यथा “अथातो द्वित्रण्यीयचिकित्सां व्याख्या-
स्यामः । द्वौ त्रण्यौ भवतः शरीर व्यागन्तुश्चेति ।
तयोः शरीरः पवनपित्तकफशोषितसञ्चिपाननिमित्तः ।
व्यागन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्र-
हारान्निवारविषतीक्ष्णोषधशकलकपासशट्कूचक्रेषुपर-
शुशुक्रकुन्ताद्यायुचाभिघातनिमित्तः । तत्र तस्ये त्रय-
सामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्याद्द्वित्रण्यीय
इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तु त्रये तत्कालमेव क्षतोश्चयः
प्रसृतस्योपशमार्थं पित्तवस्त्रीतक्रियावधारणविधिर्वि-
शेषः सन्धानार्थञ्च सधुदतप्रयोग इत्येतद्द्विकारणोत्था-
नप्रयोजनसुतरकालन्तु दोषोपस्रवविशेषाच्छारीरवत्-
प्रतीकारः । दोषोपस्रवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदश-
प्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्यथोक्तो त्रयप्रश्नाधिकारे शुद्ध-
त्वात् षोडशप्रकार इत्येके । तस्य लक्ष्यं द्विविधं सा-
मान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं इक्, त्रय गालविचू-
र्चने त्रयतीति त्रयः । विशेषलक्ष्यं पुनर्वीतादिलिङ्गवि-
शेषः । तत्र ग्यावाहृषामस्तुतः शीतपिच्छिलात्यस्त्रावी-
रुक्षशटचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदेवेदनावल्लो-
निर्मासश्चेति वातात् । क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुको-
दकाभोष्णस्त्रावी दाहपाकरागविकारो पीतपिडकाजुष्ट-
श्चेति पित्तात् । प्रततचण्डकण्डूवज्जलः स्फूर्तो घनः
स्रव्यसिरास्त्रायुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्द-
वेदनः युक्तशीतसान्द्रपिच्छिलास्त्रावी गुरुश्चेति कफात् ।
प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचित-
स्तुरङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्त्रावी
पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात् । तोददाहधूमायनप्रायः पीता-
हृषामास्रहर्षस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम् । कण्डू-
यनशीलः सनिस्तोदो दाहृषो स्रष्टुर्लुः शीतपिच्छिल
स्त्रावी चेति वातश्लेष्माभ्याम् । गुरुः सदाहृषः पीतः
पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्माभ्याम् । रुक्षस्तुस्तीदव-
ज्जलः सुप्र इव च रक्ताहृषामस्तदृष्यस्त्रावी चेति वात-
शोषिताभ्याम् । दतमस्रजामो नीनधावनतोयमन्निर्दु-

र्विसम्बुंष्णलक्षणस्त्रावी चेति पित्तशोषिताभ्याम् । रक्तो-
गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्त्रावी
चेति श्लेष्मशोषिताभ्याम् । स्फुरणतोददाहधूमायन-
प्रायः पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोषितेभ्यः ।
कण्डूस्फुरणचुम्बुचुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति
वातपित्तश्लेष्मशोषितेभ्यः । दाहपाकरागकण्डूप्रायः
पाण्डुघनरक्तस्त्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोषितेभ्यः । त्रिवि-
धवर्षवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः । निर्द-
हननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूध्वापवज्जलोना-
नावर्षवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोषितेभ्यः ।
जिह्वातन्नाभो रुद्रुः क्षिप्रः तैल्लो विगतवेदनः सुव्य-
वस्थितो निरास्रावश्चेति शुद्धो त्रय इति ।”

द्विशत न० द्वियुग्मं शतम् । शतद्वये । पूरणे ड । शतसंख्या-
पूरणे त्रि० ततस्तमप द्विशततम तत्संख्यापूरणे त्रि० द्वि-
शतेन क्रीतम् कन् । “शताञ्च ठन्यतावसमासे” पा० अथमास
इति विशेषणात् न ठन्यती द्विशतक । तत्क्रीते त्रि० द्वयोः
शतयोः समाहारः ङीप् । द्विशती शतद्वयसमाहारे स्त्री ।

द्विशतिका इे हे शते ददाति “पादशतस्य संख्यादेशीप-
सायां वुन्” पा० वुन् वुञ्चन् स्त्रियामेव । द्विशतदाने
द्विशत्य त्रि० द्विशतेन क्रीतम् “पञ्चपादमाश्रयताद्यत्”
पा० यत् । द्विशतेन क्रीते ।

द्विशफ पुंस्त्री द्वौ शफौ यस्य । क्षिप्रसुरे द्विसुरे पशुभेदे
“गौरजो महिषः लक्ष्मः मूकरो गवयो रुः । द्विशफाः
पशवश्चेमे अविर्दृष्ट सप्रमः” भाग०श० १०१ “कापीष-
कौटजोर्शानां द्विशफैकशफस्य च” मनुः ।

द्विशरीर पु० द्वे चरस्थिरात्मके शरीरे अवयवे अस्म्य । चर-
स्थिरात्मके मिथुनकन्याधनुमीनरूपे राशिभेदे तेषां च
प्रथमाईस्य स्थिरसाक्षिध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमाईस्य
चरसाक्षिध्याच्चरत्वम् । द्वितुद्विरेहादयोऽप्यत्र ।

द्विशस् अर्थः द्वौ द्वौ ददाति करोति वा शष् । एकक्रियया
द्वयोर्व्याप्तौ । “द्विशः पात्वाथ संसादयति” कात्या०श्रौ०
२।१।६

द्विशण त्रि० हाभ्यां शाखाभ्यां क्रीतम् । “द्विनिपूर्वाण्य च”
पा० ठञ् तस्यैव “अध्यर्षपूर्वेति” पा० लुक् । शयणद्वय
क्रीते पक्षे अथ “परिभाषान्नास्यसंज्ञाशाश्वरीरिति”
पा० पर्युदासादादिद्विः । द्वैशाथ पक्षे यत् । द्विशण्य
तत्वात्

द्विशिर्ष पु० द्वे शीर्षे अस्म्य । वज्रौ शब्दच० ।

द्विशूर्प त्रि० द्वाभ्यां श्रुपाभ्यां क्रीतम् "श्रुपादञ्चत्तरस्याम्"
पा० अञ्ठञौ वा "अध्यङ् पूर्वदिगोर्लुक्" पा० तयोः लुक् ।
द्वाभ्यां श्रुपाभ्यां क्रीते, द्वयोः श्रुपयोः समाहारः । द्वि-
शूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे ठञ्जेव न अञ् श्रुपांल-
त्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तपहश्चनिषेधात् । ठञ्च न
लुक् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "परिभाषान्तस्तेति" पा०
उत्तरपदद्विः । द्विर्घोर्षिकं तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
द्विशृङ्गिका स्त्री द्वे शृङ्गे इव फले अस्याः कम् अतइत्त्वम् ।
मेदवङ्गुरां पारस्कारनिष० ।
द्विष वैरे अदा० उभ० सक० अ निट् । द्वेष्टि द्विष्टे-अदिपन्-
अदिषुः । अदिषत् त द्विष्टे द्विष्टिषे । "यः सर्वत्वानामि-
च्छे हस्तत्तु प्राप्य शुभाशुभम् । नर्मभनन्दति न द्वेष्टि" न
द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते" गीता "ततोऽद्विषु
निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राज्ञसाः" भट्टिः "संवत्सरं
प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिम्" मनुः चार्पत्वात् लुप् ।
द्विष् त्रि० द्वेष्टि द्विष-क्रिप् । शत्रौ अमरः । "रन्त्यान्वेष्य-
दद्याथां द्विषासाभिषतां यवौ" रघुः ।
द्विष त्रि० द्विष-कर्त्तरि क । द्वेषकारके शत्रौ "तन्मित्रपूजा
तद्विरद्विषत्वम्" इ० सं० ७८३० ।
द्विषत् त्रि० "द्विषोऽमित्ते" पा० प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
द्विष-शब्द । द्वेषकारके शत्रौ अमरः "पार्थेनाञ्च
द्विषन्धरम्" माघः ।
द्विषन्तप त्रि० द्विषन्तां तापयति "द्विषन्तयोस्तापेः खच्"
पा० खचि ह्रस्वः "अरुर्द्विषदजलस्य" पा० ह्रस्व
संयोगान्तकारस्य लोपः । शत्रुतापके । घटघटीयहृणा-
ङ्गिक्विशिष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषतीं तापयती-
त्यादौ न खच् किन्तु अष् । द्विषतीताप इत्येव सि० कौ
द्विषत् त्रि० व० व० । द्विगुण्यताः घट् । द्वादशसु "ठष्टायां
तोषमापन्नोऽजनयहादशात्तज्जान् । इत्युपक्रमे सुदेवोरो-
चनो द्विषट्" भाग० ४।१।७
द्विषाष्टिक त्रि० द्वे षष्ठी अधीष्टो ष्टनो भूतो भावी वा टञ्
उत्तरपदद्विः । द्वे षष्ठी दिनानि व्याप्य ष्टते २भूते
१भाविति च । [उदा० दृश्यम् ।
द्विषेय्य त्रि० द्विष-एणवन् किञ्च । द्वेषशीले अद्विषेय्यशब्दे
द्विष्ट त्रि० द्विष-कर्मणि क्त । द्वेषविषये "निष्ठित्तस्तु भवेद्द्वे-
षात् द्विष्टसाधनताधियः" भाषा० द्वेषशब्दे दृश्यम् ।
द्वष्ट+प्रथो० । २ताच् न० सारसुन्दरी ।
द्विष्ट त्रि० द्वयोस्त्रिषति स्या-क "अन्वाभ्येति" पा० प्रत्यम् ।

द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ रस्थानद्वयस्थिते "द्विषा-
स्त्रिषिष्यभ्यस्तान्वाञ्चरभाजिताः" सू० सि० द्विः द्वि-
वारं स्थितम् वा विस्मर्णलोपे न प्रत्यम । द्विस्त द्विवारस्थिते
त्रि० "त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो मुवा ष्टतो लब्ध्या
द्विस्त भूहनयुता दक्षिता बाधे तयोः स्थाताम्" लीना० ।
द्विस् अच्० क्रियागणने द्वि-सुच् । द्विवारक्रियादौ
"द्विः शरं नाभिसम्भत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्द-
दाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते" । "त्रिः प्राश्यापो
द्विरन्वृज्य सुखमेतान्युपसृशेत्" ति० त० "द्विः प्रसृज्या-
त्ततोऽसृजम्" मनुः ।
द्विसम त्रि० द्वे समे परिभाषणस्य ठञ् तस्य लुक् । द्विर्वर्ष-
परिभाषे । द्विसममधीष्ट इत्यादौ ठञ् "परिभाषान्तस्था
संज्ञाशाब्दयोः" पा० सू० कालपरिभाषणस्याप्रहृषम् "संख्यायां
संवत्संख्यस्य च" पा० संवत्सरस्य पृथग्यहृषात् नोत्तर-
पदद्विः, अध्यङ्गेत्यादिना न लुक् अस्य ठञो द्विगु-
निमित्तत्वाभावात् । द्वैषमिक द्विसमव्यापके ज्वरादौ ।
द्विस(सा)हस्र त्रि० द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतम् द्वे सहस्रे
परिभाषणस्य वा अष् । ठञादेरपवादः तस्य वा लुक् ।
द्विसहस्रक्रीते २द्विसहस्रपरिमिते च । द्विसहस्रपरोदः यः
स्त्रियै देवो घनस्य त्व" दायभा० । २द्विगुणितसहस्रे च
द्विसहस्राच्च पु० द्विरावृत्तं सहस्रं शाक० त० द्विसहस्रं
द्विगुणसहस्रमक्षीणि यस्य घच् समा० । अन्त्ये हेम०
तस्य सहस्रवृत्तत्वेन प्रतिष्ठसं द्विदिनेलत्वात् तथात्वम् ।
द्विसांवत्सरिक त्रि० द्विवत्सरं भूतादि ठञ् । "संख्यायां
संवत्सरसंख्यस्य च" पा० उत्तरपदद्विः । द्विर्वर्षं व्याप्य
भूतादौ । [द्विसप्रतिं व्याप्य भूतादौ ।
द्विसप्ततिक त्रि० द्विसप्रतिं भूतादि ठञ् उत्तरपदद्विः
द्विसीत्य त्रि० द्विवारं सीतया हृषेन समितं "नौवयोषर्मे-
त्यादिना" पा० यत् । द्विवारं हृषेत्वे ।
द्विसुवर्ण त्रि० द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यङ्गेति लुक्
द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते । द्विसुवर्णेन क्रीतमिति विग्रहे
त् न लुक् ठको द्विगुनिमित्तत्वाभावात् परिभाषान्तत्वा-
दुत्तरपदद्विः । द्विसौवर्षिक द्विसुवर्णेन क्रीते ।
समाहारद्विगुः । २सुवर्णद्वये स्त्री ङीप् ।
द्विस्ताना स्त्री द्वौ स्तनाविव सृद्वययौ यस्याः अखाङ्गत्वाच्च
ङीष् । इष्टकावृत्तिभेदे सा च कात्या० श्रौ० १६।४ सुत्वे
दर्शिता । इष्टकाशब्दे ६६३ प्र० दृश्यम् । "स्तनाविवा-
ये प्रुचयति द्विस्तानमष्टस्तानमेकं" कात्या० श्रौ० १६।४।२।२।

द्विस्तावा स्त्री द्विर्द्विगुण्यता तावती । “द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः” पा० नि० । प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुण्यायां वेद्यां सि० कौ० ।

द्वि(द्विः)स्त्रिन्न न० द्विवारं स्त्रिन्नं इतौ सुजर्थे द्विशब्दः विभक्त्युक्ते तु सुजनः । द्विवारपक्षे तच्छब्दे (उच्यते चाउच) एकवारं धान्यावस्थायां तस्य स्त्रिन्नता द्वितीयवारं तच्छब्दावस्थायामिति द्विःस्त्रिन्नत्वम् । द्वि(द्विः)स्त्रिन्नमर्चं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशक्तं विप्रायां भोजने च निवेदने । न भक्ष्यं तदुद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तद्यैते वस्तुनी भ्रुवम् ब्रह्मैः पु० ब्रह्मणः । हस्तिनि शब्दर० ।

द्विचन् पु० द्विर्द्विनि चन्-किप् इतौ सुजर्थे द्विशब्दः । द्विचत्स लि० चल्स्य कर्षे वत् द्विवारं चल्स्यः । द्विवारं चल्स्यत्वे (दोचसा भूमि) अमरः ।

द्विहायन लि० द्वौ हायनौ वयःकाञ्चो यत् । द्विहायने मन्सादौ स्त्रियां हायवान्त्वात् ऊष् । “द्विहायनी द्विर्हायं गौः” अमरः । मन्साचारद्विः । २२२२२ न० पाठा० न ऊष् । “शुक्लं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्” मनुः । द्विहायनं व्याधं ब्रह्मं कुर्यात् इत्यर्थः ।

द्विहीन लि० द्वाभ्यां स्त्रीषुं साभ्यां हीनम् । क्लीबलिङ्गशब्दे “द्विहीनं पक्ष्णे सर्वं” इतीतक्यादयः स्त्रियाम् अमरः । द्विहृदया स्त्री द्वौ हृदये यस्याः । मर्मिण्याम् दोहृदयशब्दे ३७६८ पु० दृश्यम् ।

द्वीन्द्रियग्राह्य लि० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां चक्षुषा त्वचा च श्रोत्राः उत्तरपदद्विगुः । “संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं क्त्वे च एव च । एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः” भाषा० उक्ते त्वक्चक्षुषोर्ग्रहणयोस्ये पदार्थे ।

द्वीप पु० न० अर्द्धं चां द्विमता द्वयोर्वा दिशोर्गता कापोऽत्र स्य सनाः “द्वान्तरूपसर्भेभ्योऽप ईत्” पा० ईत् । जलमध्यस्थस्यलभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे जलरीये अमरः । भूत्यां प्रधानद्वीपाश्च नवैव तेषां नाम स्थानभेदाच्च सि० सि० उक्ता यथा “भूमेरर्द्धं” आरुषिभ्यो रुद्रकस्यं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्षाः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपभट्टकस्य याम्बे चारुक्षीराद्यम्बुधीनं निवेशः । शाकं ततः शान्दलमल कौशं क्रौञ्चकं क्रोमेदकं पुष्करं च” । जम्बूद्वीपशब्दे १०४२ पु० दृश्यम् । “द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पम्” अन्वेषि चपद्वीपा रमण-

कादयः क्वनि तेऽपि नव मिलिता अष्टादश । “अष्टादश-द्वीपनिश्चातयुपः” रघुः “नवदशद्वीपपृथगन्वयत्रियाम्” नैष० तोयोल्लिखिते २पुलिनमाले च द्वीपावनशब्दे दृश्यम् । “कूर्मपाहृभ्रमाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम्” भा० व० ६५५० । अक्षय्या द्वीपतल्ले २पुलिनमाले च । “टकोदरः सव्यसाची यथौ च कोऽत्र द्वीपः स्थातु-सुले वस्तदाबीम्” भा० व० ६१५० । “यथैषामभवत् द्वीपः कुलीपुलो टकोदराः” भा० उ० ४८४० । द्वौ वर्षौ ईयते ई-वा० पक् । ४व्याश्रयत्सि न० भरतः । तद्व्याप्ति च च । ५व्यां पु० । [राजनि० ।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य कर्पूरः । चीनकर्पूदे द्वीपखर्जूर न० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य खर्जूरम् । महापारे राजनि० । [राजनि० ।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्तरे जायते अथ च । महापारे द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽप्यस्याम् मत्स्यं मस्य वः ऊष् । १भूषो २नद्याश्च “अवच्छृङ्खं द्वीपवत्या चाचिन्वा रसु-तीरया” भा० आ० १६७ अ० । [राजनि० ।

द्वीप(पि)शब्द द्वी(पिनः)पस्य व्याघ्रस्य शत्रुरिद । यथावर्ष्याम् द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाशयतकाऽप्यस्याः उन् । यथावर्ष्याम् राजनि० ।

द्वीपिन् पु० द्वौ वर्षौ ईयते ईङ् गतौ वा० पक् द्वीपं चर्म तद्व्याप्ति इति । १व्याश्रे (चित्ता वाच) चित्तके “सिंहद्वीपिपरस्त्राघ्नमहिषैकं शृगेर्वतम्” भा० व० ६५ अ० । व्याश्रे “द्वीपचर्मावतकटीम्” तन्त्रम् ।

द्वीपिनस्य पु० द्वीपिनो नस्य इव । व्याघ्रनस्ये । द्वीप्य लि० द्वीपे जलानवर्तिनि स्थलमसौ कवः यत् । १द्वीप मने २रुद्रे पु० “नादेयाय च द्वीप्याय च” यजु० १६११ । द्वीप्य लि० द्वौ ईशौ वस्य । द्विदैवत्वे चर्वाशौ २विश्वस्वान्वात्वे च तस्य इन्द्राग्निदेवताकृत्वात् तथात्वम् ।

द्वृ(द्वृ)च पु० द्वे ऋचौ यत् अ सम० वा० च सव्यचारणम् । ऋग्द्वययुतस्त्रजात्समन्भेदे “कुण्डलाकस्तद्वृवीत् आवटं स” शकने ! भद्रभावाद, स्रजान्त असर्दान्तना धामन्ते विश्व-म्बुवनमभिषिक्तं, गन्ता नो यज्ञं यज्ञिकाः, ह्यभिमयो नस्यो करणः प्रकृत्य किचत्वात्के वा सि मरत् स्रज्यावते राजकृतं हविरिति दृष्टवाः” आशु- १६१७ “एते नव द्वृचाः नाराटः पतङ्गसत्सङ्घस्य सवयवा को नः स तुल्यो अभिदासदम्ने भवानो कम्पे सुभना उषेतविति द्वृचाः” आशु- १७१६ ।

द्वेष उ० द्वेष-भावे चञ्। न्यायनये आत्मदृष्टौ शुभमेदे स च
 "इच्छादेवप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो विदुम्" गौ० सू०
 दर्शितः "यज्ज्जातीयवैवायं पश्यन् हातमिच्छति सेयं हात-
 मिच्छा द्वेषः । एकस्थानेकाद्यदर्शिनो दर्शनप्रतिबन्धानात्
 दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यप्रस्तावोऽर्थः । तत्र
 दुःखं प्रतिबन्धवेदनीयतया स्वतोद्देशविषयः तत्साध-
 नन्तु द्विष्टसाधनताज्ञानात् । "सधर्मात्मन् दुःखं स्यात्
 प्रतिबन्धं सचेतव्यम्" । भाषा० "प्रतिबन्धमिति दुःखत्व-
 ज्ञानादेव सर्वेषां सभावसो विषय इत्यर्थः" सुज्ञा० "द्विष्ट-
 साधनतानुद्दिग्धे द्वेषस्य कारणम्" भाषा० ।
 "द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । ननु द्विष्ट-
 साधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके
 पाकादौ न द्वेषः" सुज्ञा० । द्वेषो द्विष्टसाधनज्ञानञ्च नि-
 वृत्तिकारणम् "निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विष्टसाधनता-
 घ्नियः" मत्तोऽत्रोः "अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदु-
 घ्नात् निवृत्तिस्तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानात् द्विष्टसाधनताज्ञानस्य
 दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति अनकल्पमन्वयव्यति-
 त्त्याभ्यां स्थितम्" इति सुज्ञावक्षी ।
 "ज्ञेयत्वादेवनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः" गौ० सू० ।
 "अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
 दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्नुमिच्छामि दुःख-
 साधनं हातमिच्छति । माप्नुमिच्छामिप्रयत्नस्य सुखसा-
 धनमापन्ने समीहाविशेष कारणः । जिहासाप्रयत्नस्य
 दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुख
 दुःखानामेकेनाभिमुख्यः एककर्मकत्वं ज्ञानेच्छा
 प्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च तच्छास्त्रस्यैका द्वेषप्रयत्नसुखदुः-
 खानि धर्माः नाचेतनस्येति कारणनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि
 दृष्टत्वात् परब्राह्मणानं वेदितव्यमिति" भा० सांख्यदिशते
 २ बुद्धिधर्मभेदे । सांख्यदिशतसिद्धस्तु द्वेषः अष्टादशविधः
 तामिस्रशब्दे ३२७२४० दर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्लेश-
 विशेषः अस्मिताजन्मः । तद्व्यथादिकं पात० सू० भाष्या-
 दायुक्तम् यथा "अविद्याविद्यारामदेवाभिवेशाः पञ्च
 क्लेशाः" इत्युद्दिश्य "दुःखानुभवो द्वेषः" इति उच्यते ।
 "दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुभवप्रवृत्तौ दुःखे तत्साधने वा
 प्रतिषेधो मत्तु र्जघांसः क्रोधः स द्वेष इति" भाष्यम् ।
 दुःखानुभोगे कश्चित्कारणव्यतिरेकः तन्मोऽनुगत-
 धरिणात्मः ईदृशं सर्वदा मे वा भूदित्येकं तदयं

दुःखानुभवोति भाष्यार्थः । "अनभिज्ञस्य स्वतेरभावात्
 दुःखाभिज्ञस्येतु क्रमं अर्थमात्रे दुःखे द्वेषः दुःखानुभवति
 पूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुभवतिममेवते । तत्-
 साधने तु अर्थमात्रे अनुभूयमाने वा दुःखानुभवति-
 पूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्जाती-
 यस्य दुःखहेतुत्वं स्वत्वा तज्जातीयतया चास्य दुःख-
 हेतुत्वमनुभाव्य इति । प्रतिबन्धीति प्रतिघः द्वेषस्य
 प्रवृत्तेः प्रतिबन्धनात् प्रतिघत्वम्" विव० । तत्र च तदु-
 घ्नादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वे ते
 दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते कतः स द्वेषः सदा हृदयं
 दहति । यदा तु स्वस्वेव परेषां सर्वेषामपि दुःखं
 वा भूदिति कल्पनां दुःखिषु भावयेत् तदा वैद्यादिद्वेष-
 निवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । यदासौ पुण्यपुरुषेषु सुदितां
 भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वस्वमेवाप्रमत्तोऽपुण्य-
 कल्पे दुःखे प्रवर्तते । तथा पापपुरुषेषुप्रेक्षां भाव-
 यन्तु स्वस्वमपि सदासनाभावात् पापस्त्रिवर्तते । तत्र
 दुःखाकारणसाधककारणमित्तस्य पश्चात्तापस्थाने चित्तं
 प्रसीदति । एवं सुखिषु वैरी भावयतो न क्लेशं रागो
 निवर्तते । किन्त्वस्यैषां दुःखेषु निवर्तते । तथा
 दुःखिषु कल्पनां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा
 निवर्तते तदा दुःखिप्रतिषेधकः सुखित्वप्रयुक्तो
 दुःखेषु निवर्तते । एवं दोषान्तरनिवृत्तिरस्य हनीया ।
 दुःखे तत्साधने च इदं मे वा भूदिति स्पृहाविरोधिनी
 चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईष्येति चोच्यते । "इन्द्रिय-
 खेन्द्रियस्यैव रागद्वेषो व्यवस्थितौ" गीता ।
 द्वेषणं हि द्वेष-युक् । शत्रौ अमरः "पानपो द्वेषणः
 क्रोधी निर्दयः परवशया" भा० शा० १६८३० ।
 द्वेषपक्ष उ० इत० द्वेषान्तरभेदेषु "द्वेषपक्षाः क्रोध ईष्यां
 द्वौहोऽमर्ष इति" न्यायभाष्यम् ।
 द्वेष न० द्वेष-कर्त्तरि विच् । द्वेषरि । "बाधनां द्वेषो
 अमर्षं कथ्यते" सू० ६।४७।१२ । "द्वेषो द्वेषन्" भा०
 द्वेषस् न० द्वेष-कर्मणि असुन् । द्वेष्ये पापदो "द्वेषो-
 युतमाविकासन्ति" सू० ४।११।५ द्वेषयो पापस्य युते वष-
 युतम्" भा० ।
 द्वेषिन् वि० द्वेष-विनि । द्वेषकारके । "तथापि वदते
 ननु तत्कस्मिन् द्वेषयो वशः" रघुः । "मदुवाजी शत्रु-
 रद्वेषो मनुकेषु शत्रुप्रियः । एते तौ नदकं वात-
 मिकुञ्जच्छू घटाकि" पुरा० अरः ।

भावे अद्युतः । २द्वेषे २अपीतौ च पु० । “द्वेषोयुतो न
दुरिता” ॥१०॥१॥६। द्वेषोयुतः अपीतियुतः भा० ।

द्वेषे त्रि० द्वेषुमर्हः यत् कर्मणि यद्वा । १द्वेषविषये २द्वेषार्हे
च । “द्वेषोऽपि सम्मतः शिष्टस्त्यार्हस्य यथोपधम्” रघुः ।
“यथा यमः प्रियद्वेषो प्राप्ते काले नियच्छति” मनुः ।
स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि असहने २शत्रौ च ।

द्वै अ० इ०-बा० डै । वितर्के चादिगणः ।

द्वैगुणिक त्रि० द्विगुणार्थं द्विगुणं “तत् प्रयच्छति गर्हाम्”
पाठकः । द्विगुणलाभाय धनप्रयोक्तारि वृद्धाजीवे वाङ्मौ ।

द्वैत न० द्विधा इतं द्वैतं तस्य भावः स्वार्थे वा अर्थः । द्वैधी-
भावे २द्वेषे युगले च । द्वैताद्वैतयोश्चभयोरपि समभा-
षकत्वात् न्यायादिमते द्वैतम् वेदान्तिमते अद्वैतं
रामानुजमते विशिष्टाद्वैतमित्येव स्थितम् । अन्ये
शुद्धाद्वैतमिच्छन्ति । तत्राचार्या एवमाहुः । “अद्वैतमेव
सत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजत-
मिव शुक्तिकायां सृगलश्यायामिवोदकस्फुरणम् ।
आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्त्वस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव
तदा स्यात् सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् । यद्यारोपण-
सुभयोस्तद्वैतमिच्छस्य कस्यचिदुभावः । आरोपणं न
न्यून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता प्याह्या । प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्वा
प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव
लोकसिद्धत्वादिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तं त
न संशयः । सायामात्मभिर्दं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।”

द्वैतवन न० द्वे शोकमोहादिके इते यस्मात् द्वैतं स्वार्थे अर्थ-
कर्म्म० । १तपोवनभेदे “युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः”
किरा० । २तादृशवनोपलक्षिते सरोवरभेदे च । “इदं
द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोपितम् ।” “गच्छामः पुण्यं
विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः” भा० व० २४ अ० । “तेन
हृतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा यत्नैतद्द्वैतवनं
सरस्तदेतद्वाश्याभिगीतं च तदर्थं द्वैतवने राजा संध्याम-
जिडयान् इन्द्राय हलज्ञेऽब्रवीत् तस्माद्द्वैतवनं सरः”
शत० ब्रा० १३.५।३।६ ।

द्वैतवाद् पु० द्वैतमधिकृत्य वादः । गौतमादिप्रणीते जीवेश्वर-
विभेदनिर्णायके १कथारूपप्रत्यभेदे कपिलादिप्रणीते
नानाजीवनिर्णायके २कथाभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा
जीवानां परस्परभेदस्तथा सां० का० तत्त्वकौ० उक्तो यथा
“जन्ममरणकरणाणां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्ते च । पुरु-
षवृत्तं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सां० ब्रा०। “पुरुष-

वृत्तं सिद्धं कणाज्जन्ममरणकरणाणां प्रतिनिय-
मात् निकावविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-
बुद्धिवेदानाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धोऽप्यत्र न तु पुरुषस्य
परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीना-
सुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनोविनाशः तस्य
कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि तयोदश तेषां
जन्ममरणकरणाणां प्रतिनियमोऽव्यवस्था वा अस्तित्वं
सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा अल्पे-
कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् स्वियमाशे च
अप्येवम् अन्वादी चैकस्मिन् सर्वे एवाऽन्वाद्यः विचिन्ते
चैकस्मिन् सर्वे एव विचिन्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात्
प्रतिज्ञेत्वं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि
पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्गुणस्थेति युक्तं शाण्डाना-
द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि
पाशौ हृक्चे, जाते वा स्तनादौ महत्त्ववचने, युवति-
कांता श्रुता वा भवतीति । इतश्च प्रतिज्ञेत्वं पुरुष-
भेदे इत्याह अयुगपत्प्रवृत्ते च प्रवृत्तिः प्रयत्नवृत्त्या
यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा
च तस्मिन्नेकं शरीरे प्रयतमाने च एव सर्वशरीरे-
ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत सर्वांग्येव शरीराणि युग-
पत्प्राप्तयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-
भेदे इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिसङ्क्रमः
सिद्धमित्यस्यानन्तरं इत्यर्थः सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयो-
गुणास्तैर्गुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित् सन्तु
सत्त्विकायाः सत्त्ववृद्ध्या यथोर्द्ध्वोत्तमः केचित्द्रव्यो-
वृद्ध्याः यथा मनुष्याः । केचित्तमोवृद्ध्याः यथा तिर्य-
ग्योनयः । सोऽयमीदृशस्तैर्गुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु
सत्त्विकाप्रेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्याद्भेदे त्वयम
दोष इति तत्त्वकौ० । “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवृत्तम्”
नाद्वैत श्रुतिविरोधेः जातिपरत्वात्” सां० सू० ।

द्वैतवादिन् त्रि० द्वैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति
वद-स्थिति । जीवभेदवादिनि जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि
च नैयायिकादौ ।

द्वैताद्वैत न० द्वैतञ्चाद्वैतञ्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः ।
“अद्वैतञ्च तथाऽद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च । न द्वैतं नापि
चाद्वैतमित्ये तत् पारमार्थिकम् । न हि नैवान्यसम्बन्धो
ब्रह्मभावेन भावितः । ईदृशावाप्तवस्त्वादासवाम् परमं
यद्म । द्वैतपक्षाः समाख्याता वेऽद्वैते तु व्यनस्थिताः” ।

द्वैतिन् त्रि० द्वैतं भेदः सम्मततयाऽख्यस्य इति । द्वैतवादिनि नैयायिकादौ । “स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरियं न विरुध्यते” । “अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते । तेषामुभयथाद्वैतं तेनायं न विरुध्यते” ।

द्वैतीयिक त्रि० द्वितीय+स्वार्थे ईकृक् । द्वितीये “द्वैतीयिक-तया मितोऽयमनमत् तस्य प्रवच्ये मद्वा” इत्यादि नैष० ।

द्वैधम् अय्य० द्वि+प्रकारे घञ् । प्रकारद्वये एकेन सन्धि-रपरण विग्रह इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि । “श्रुतिद्वैधं यत्र त्वात्तत्र धर्मावुभौ स्यतौ” मनुः । “बलस्य स्वामि-नश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्-गुण्यगुणवेदिभिः” मनुः ।

द्वैध त्रि० घञ्जलात् स्वार्थे वान्ति० स्वार्थे ड । द्विप्रकारे । “बहुलं परिच्छेदीयात् शान्तिद्वैधे नराधिपः” मनुः । “ततः शान्तिवर्षं साधु द्वैधवादकृतं भवेत्” भा०शा० ८५ अ० । राज्ञीं संख्यादिषु षट्सु गुणेषु २ गुणभेदे “सन्धिना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः” अमरः ।

द्वैधीभाव पु० अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः । द्वैध-चि भूप्रयोग-भावे ञ् । १ द्विधाभावे षाड्गुण्यान्तर्गते २ द्वैधरूपे भावे च । स च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्यप्रकार इत्येवं द्विप्रकाररूपः यथोक्तं वज्रिपु० षाड्गुण्योक्तौ “बलिनोर्द्विधतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकास्त्रिवदलक्षितः” । २ द्विधा भवने “अक्षरञ्च अरञ्चैव द्वैधीभावेऽयमात्मनः” भा० आश्र० २८ अ० ।

द्वैप त्रि० द्वीपिनो विकारः “प्राशिरजतादिभ्योऽञ् पा० अञ् । १ व्याघ्रविकारे २ तच्चर्मणि न० । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रघः “द्वैपवैशाद्यादञ्” पा० पुनरञ् । २ द्वीपिचर्मपरिवृते रघे पु० द्वीपिन इदम् अञ् । ३ बत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

द्वैपक पु० द्वीपे भवः घृमा० वुञ् । द्वीपान्तरभवे ।

द्वैपदिक पु० द्विपदादृचं वेद अधीते वा उक्था० ठक् । १ द्विपदाध्याविनि २ तद्देत्तरि च ।

द्वैपायन पु० स्त्री द्वीपस्य गोलापत्यम् नडा० फक् । १ द्वीपघ्नैः गोलापत्ये । द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्वस्य स्वार्थे प्रज्ञा० वा अञ् । २ व्यासि “इति सत्यवती हृष्टा लब्धा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । स मातरमनु-ज्ञाय तपस्यैव मनो दधे । स्यतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्वे ज्वित च सोऽब्रवीत् । एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्य-

वत्सां पराशरात् । न्यस्तो द्वीपे स यद्बालकस्माद् द्वैपायनः स्यतः” भा० आ० ६० अ० । “द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव” भाग० ११ “तमहमरागमदृष्टं कृष्ण-द्वैपायनं वन्दे” वेणीसं० ।

द्वैपारायणिक पु० द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्वि-पारायणं वर्त्तयति ठञ् प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहण-प्रतिषेधेऽपि “इतः ऊर्ध्वं संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चाङ्गिकं” सि० कौ० उक्तेः संख्यापूर्वस्य तदन्तग्रहणम् । पारायणद्वयावर्तिनि ।

द्वैमातुर पु० द्वयोर्मातोरपत्यं “मातुरत्वं संख्यासुपूर्वेति” पा० अञ् रपरत्वम् । १ द्विमातृजे गणेशे २ जरासन्धे ऋमे च । वरेण्यन्तपजायापुष्पकागर्भजातत्वात् दीपवत्सखापालित-त्वाच्च गणेशस्य द्विमातृकत्वं तत्कथा स्त० पु० गणेश-सखण्डे यथा । “आविर्भविष्ये सद्ने वरेण्यस्य महीपतेः । त्रैलोक्यरक्षणायां विद्मस्यास्य प्रशान्तये । पालनाय स्वभक्तानां साधुत्वाण्य भूतुराः । शिव उ-वाच । इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भं प्रविवेश तदैव सः । आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् । चतुर्वर्द्धमिमास्यं च दन्तरं सुन्दरेणम् । आयुधानि च चत्वारि वि-भ्रतं तेजसान्वितम् । दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रोऽरिष्टमे-तत् किमागतम् । श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्याः वरेण्यः सगणो ययौ । दर्शयं बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः । उवाच सेवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे । शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थैवाश्रमे शुभे । कासारे तं शिशुं त्वङ्गा ययुः सर्वं निर्जं पुरम् । अपरस्मिन् दिने-पार्श्वस्थनिः स्नानाय आगतः । तदैव दृश्ये तेन बालको-ऽद्भुतदर्शनः । आश्चर्यमकरोत्तत्र ममभीतस्तथाऽभवत् । आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् । तपसा तु फलं दातुमीदृशं धृतवांसुतम् । रक्षितं सर्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया । सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽ-यमीदृशो बहिः । नीत्वा स्वमाश्रमं चैवं पाल-यिष्ये प्रयत्नतः । इत्युक्त्वा जम्बुहे बालमालिबिङ्गु-सृष्टा मुनिः । तमानीतं मुनेः पत्नी दर्शयं दीपवत्सला । उवाच निजभक्तारं सुप्रसन्नानाम्बुजा । दीपवत्स-लोवाच । किमानीतं महत् स्वामिन् ! शृणुमाश्चर्यका-रकम् । इदं वैनायकं रूपं समाभाति दिजर्भम् । इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् । इदमेव परं ब्रह्म योगिष्येयं सनातनम् । इदमेव परं तेज आ-

दिव्ये यदधिष्ठितम् । इदमेव हि वेदानां त्रेतिनेति प्रचक्षते । शिव उवाच । इत्युक्त्वा हृषिकेशस्य भर्तुरादाय नावकम् । स्ववपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सखा । द्वितीयाचन्द्रवद्वाचो वृद्धिं यातो दिने दिने । जराधन्यवद्दे तस्य द्वैमातरत्वं दृश्यम् । "इते हिङ्गमरिष्या रात्रिर्द्वैमातरे युधि" भाषः ।

द्वैमातरक इ० द्वे मातराविव पात्रिभे अथ द्विमातरक ततः कार्ये अथ । नदीद्विजलसञ्जितस्यपात्रिते देये राजनि० ।

द्वैयज्ञकाल्य लि० अज्ञरूपः काष्ठो यस्य तस्य भावः अज्ञ् । यदान्नाभ्यां ज्ञाभ्यां पूर्वभेत् । द्वयज्ञकाल्यतस्य भावे । "द्वैयज्ञकाल्ये तु यथाभ्यायम्" अ० अ० । "द्वैयज्ञकाल्ये क्रियमान्ये यथाभ्यायं कृतं भवति तस्यात् द्वैयज्ञकाल्यं स्यात् । चोदकः तथा अनुष्ठहीतो भवति प्रकृतो हि ज्ञूयते । "पूर्वेद्युः अग्निं नृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत्" इति । अथात् द्वयज्ञकाल्यम् सक्रमभिनिर्वर्त्तं तदहरेषोषकस्याऽपरेद्युः परिष्णमापमेत् भा० वचनादुद्देशकत्वात् स्यात् अ० "नेतदेवं द्वयज्ञकाल्या विक्रतयो भवेयुः इति सत्यसुकावाः सुः" शबरभा० ।

द्वैयज्ञिक लि० द्वयोर्ज्ञोर्भेवः "द्विगोर्वां रात्र्यज्ञः संवत्सराज्ञ" या० पक्षे ठञ् समासान्विधेरनिज्जत्वात् न टच् अत्वे रात्र्यज्ञरिति नान्नवदा निर्देशात् सि० कौ० । अज्ञादेशः । द्वयोर्ज्ञोर्भेवः । [दिप् । द्वयोराज्ञानोर्भेवः ।

द्वैयाज्ञविक लि० द्वयोराज्ञावयोर्निष्ठानोर्भेवः धूना० वुल् द्वैयज्ञ न० द्वौ रथौ यत्न बुद्धे कार्ये अथ । द्वाभ्यामेव रथाभ्यासपत्रचिते बुद्धे । "द्वैरथेनासु वै शान्तिस्तव च मन वा रूप !" भा० व० ५८ अ० । "चिकीर्षन् द्वैरथं बुद्धमभ्ययान्मुसुदन्म्" हरिवं० ११८ अ० ।

द्वैरात्रिक लि० द्वयो रात्र्योर्भेवः "द्विगोर्वां रात्र्यज्ञः संवत्सराज्ञ" पक्षे ठञ् । द्वयोरात्र्योर्भेवः । अत्रापि समासान्विधेरनिज्जत्वात् न समासान्तः अत्वे रात्र्योति निर्देशात् पक्षे च द्विरात्र्योष तत्रार्थे लि० ।

द्वैराश्य न० द्वौ राशौ यस्य तस्य भावः अज्ञ् । द्विविध-राशियुक्तत्वे ।

द्वैविध्यं न० द्विविधस्य भावः अज्ञ् । प्रचारद्वये "द्वैविध्यं च भवेद्व्याप्तरेण्यव्यभिचरतः" भाषा० ।

द्वैषीया स्त्री द्वेषकमेव कार्ये अथ द्वैष्यं तदर्थं इति च । भाववहोभेदे राजनिः ।

द्वैसमिक लि० द्वयोः समवोर्षोर्भेवः अनावाः यत् "द्वि-नोष्ठं" या० पक्षे ठञ् । वर्षद्वयभावे ।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० अथ । द्विर्भवदस्यभावे द्वयं न० द्वयोर्भयोः अनाहारः प्राणा० न जीव् । भावद्वये "वैश्यापुत्रो हरेदुद्वयंम्" मनुः । "द्वयं चरते अर्धं चरते वा पुत्रपित्तार्जनात् पिता" शबरभा० ।

द्वयस्य लि० द्वे अक्षिणी यस्य च अथा० । नेत्रद्वययुते अक्षिणां जीव् । "द्वयसीं त्रयसीं अवाटाक्षीम्" भा० व० २७८ अ० । नानाराक्षसुक्तौ ।

द्वयचर न० द्वे अक्षरे यत्न । अर्धद्वयकाले अक्षभेदे अक्षिमन्त्र-रूपायां श्रिव्यायां स्त्री गौरा० जीव् । "रात्रेति द्वयचरं नाम सानभक्तः पिताकिनः" । "कुत्रेति द्वयचरं द्वयचरो षष्ट्यकारः" तैत्ति० सं० १।१।१२ ।

द्वयकुल लि० द्वे अक्षुत्सो प्रयागस्य अग्निदार्धद्विषुः प्रया-गार्धकनामपः "प्रयागे सोद्विजोर्नित्वम्" वा० वुक् अथ अथा० । अक्षुत्सोद्वयमिति । द्वयोर्कुत्सोः अनाहारः अथ अथा० । अक्षुत्सोद्वये न० । "कालके द्वयकुलानरे" कात्या० श्रौ० ८।५।१५ । "अकांठुवा तु सत्यप्रा काशी द्वयकुल-सूचिका" स्त्री० त० ।

द्वयस्य लि० द्वयोर्ज्ञत्योः अनाहारः अथ अथा० । अज्ञाक्षिद्वये । द्वाभ्यामज्ञाक्षिभ्यां श्रौतः ठञ् तस्य अज्ञाक्षपूर्वत्वादिना वृद्धि न अथ अथा० । प्रयागे सोद्विजोर्नित्वम् वार्ति० वृद्धि द्व वा अथ । अज्ञाक्षिद्वयमिति लिः "तत्तं अर्धं द्वयज्ञाक्षमिन्नेऽपात्" मनुः । द्वयस्य न० द्वौ अथ कारणे यस्य अथ । परमाप्तुद्वयारब्धे कार्यप्रत्यभेदे "विषयोद्वयसुकादिषु यथाशक्यं उदा-हृतः" भाषा० कारणात्प्रादुर्भावे ७८७ पृ० दृश्यम् ।

द्वयस्य लि० द्वौ अर्थौ यस्य । अर्धद्वययुते शब्दादौ "द्वयस्यः पचिः" महाभाष्यम् । श्रिप्रवीजपक्षे कार्यभेदे च "आस्यच वित्तः पितरश्च दृष्ट्वा यथा क्रिया द्वयचरीच सोके" वायुपु० । अनाहारदि० प्राणा० । अर्धद्वये न० ।

द्वयसीति स्त्री द्वयधिका असीतिः असीतिव्युत्पादात् न आत् । द्वयधिकासीतिसंख्यायां शतद्वयस्ते च शक्यं ततः पूर्ये षट् द्वयसीत तन्व द्वयसीतितम तत्पूर्ये लि० । इति अक्षिणां जीव् । द्वयसीतिवृत्तं यथादि ष । द्वयसीत द्वयसीतिवृत्ते यथादौ लि० ।

द्वयष्ट न० द्वे द्वेनस्ये अत्रुते आरभ्यतया व्याप्तिरिति अथ-अ । तस्मै अवरः । [संख्यम् । दिनद्वये ।

द्वयं पुं सभाहारद्विषु ट्त्सभा० । "कङ्गान्ताः पुंश्चि" पा०
द्वयहीन लि० दाव्यावर्ध्यां निर्दितादि, "दिगोर्वी राजप्रहः
संवत्सराच्च" वा च सन्ने अहरति निर्दितात् न ट्त् ।
१दिनद्वयवाध्ने २कतुभेदे पुं द्विरालचब्दे दृश्यम् ।

द्वयाचार्यण पुंश्चिभेदे । तस्य विभयो देयः ऐनुकाभक्तल् ।
द्वयाचार्यभक्त तदीये विभवे देये ।

द्वयाचित लि० द्वे आचिते सम्भवति अवरहरति पचति वा
"आटकाचितपात्तात् खोऽन्वतरस्ताम्" पा० । दिगोरेव
उन्सौ पक्षे ठञ् तस्य व्यर्थेति लुक् । आचितद्वयस्य
१स्त्रिंशत् सभानेचके २सद्वहारके च ३पाचके च । स्त्रियां
दिगोरिति पा० छीप् । पक्षे च । द्वयाचितीन तदर्थे लि०पक्षे
उन् । द्वयाचितिक तदर्थे भिष्यात् स्त्रियां छीप् इति भेदः ।

द्वयाटक लि० द्वयाचितवत् सर्वे वाचनादि । आटकद्वयस्य
स्त्रिंशत् १सभानेचके २तद्वहारके तत्पाचके च । स्त्रियां
दिगोरिति पा० छीप् । पक्षे च । द्वयाटकीन उन् ।
द्वयाटकिक तदर्थे लि० स्त्रियां भिष्यात् छीप् ।

द्वयात्मक पुंशो द्विवचो रूपौ आत्मानावस्य क्व । द्विसभावे
राशिभेदे चरस्विरद्वयात्मकभावनेवा नेमादयोऽप्यौ क्रमशः
प्रदिष्टाः "छी०त०तस्य द्विसभावावत्येऽपि च पूर्वार्द्धम् चर-
स्वादिभ्यात् चरात्मकम् परार्द्धम् स्विरस्वादिभ्यात् स्विरा-
त्मकमिति द्विसभावावत्यम् इति तद्विद्विषभावादयोऽप्यत्र ।

द्वयामुखायण पुंश्चिभ्यश्च प्रविद्धस्यापत्तम् क्व आस्यप्रायश्चः
द्वयोराक्षप्रायश्चः इतः । "उभयोरस्यौ रिक्त्यौ
मिच्छदाता च चर्षटः" इत्युक्ते तव, सभ चावमिति
सभयेन परिच्छेदीति १पुत्रभेदे । "देववदत्तको जगत्केन
प्रतिपहीतमनेव दत्तसखैव पुत्रः । द्वयाक्षप्रायश्चस्तु
अनन्वप्रतिपहीतश्चेत्सभावावयोरवमिति सभ्यावपुत्रः स
उभयोरपि पुत्रः" मित्ता० । विद्वित्दत्तकपत्तौ दृष्ट्या ।

द्वयायुष न० सभाहारद्विषुः अचतरेत्यादि अचस्यवा० । द्विषु-
चितायुःकावे ।

द्वयाहाव न० सभा० द्वि० पात्ता० । आहावद्वये निमानद्वये ।
द्वयाह्वि लि० द्वयै भवः ठञ् वा० न ऐच् । द्वयह्वजाते
अरे दारस्वरनिघण्टुः ।

द्वयैक लि० द्वौ वा एकौ वा द्वार्ये कञ्ठ उ सभा० । (द्वय वा
एक) इति स्थाते ष्ढार्थे "द्वयैकान्तराहुकाज्ञानां प्रत्य-
विद्यादिकं विधिम्" मनुः ।

द्वयौग पुं द्वयोर्बौगयोः सभाहारः पुषो० । योगद्वये पञ्च-
भौगना० ।

द्वयौपय पुं रीमद्वयभेते आ+उव+ये-ड कोषयं ष्ङ् इ
कोषये ष्ङ् । यथो "द्वयौपयमिव द्याम्" ऋ०१:१०२।६।
"संस्तुता भवन्ति तस्मात् द्वयौपयाः पञ्चयः" यजुर्भौग्यन०
११।४।२ । कोषययन्दावस्तु पूर्वं प्रसादान् विहितः अत्र
निहित इति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति सङ्कलिते
वाचस्पत्ये दकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

दारकाशब्दात् परम् ३८०८ पृष्ठस्य क्रीडपत्रम् ।

दारकाशिला श्री दारकोद्भव विद्या । एकादिपञ्चमुक्तावां
दारकोद्भवशिलायां शालग्रामशिलायां तस्याः पूज्यता
वचनं पूजनादौ साहाय्यं नानास्थानात् प्रदस्यते
पुराणपुराणे दारकाकार्तिकवाहातु "चक्रमेकं
मध्यभागे श्वेतभागे सुरान्विता । शिवनाभिरिति स्थाता
भुक्तिमुक्तिफलप्रदा" । सुरान्विता वीचिमुक्ता । प्रह्लाद-
पुराणे "सूर्याक्षिरघोषाने विष्णुभागे सुरान्विता ।
शिवनाभिरिति स्थाता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा" । अर्द्धि-
पुराणे "सूर्यपञ्चमघोषाने श्वेतभागे सुरान्विता ।
शिवनाभिरिति स्थाता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । सवधातस्तु-
मर्षः स्याद् सवाहं विष्णुवन्दते । शिवनाभिरिति
स्थातस्त्रिषु कोटेषु दुर्लभः" शिवनाभिरवचनम् ।
ब्रह्माण्डपुराणे "जटामात्री अचोरा वा अर्द्धिभिर्द्वि-
पूजिता । हेमवर्षजटायुक्ता हेमविन्दुवमन्विता । कप्तके-
नोचुरा तावदज्ञनाचलसङ्घिमा । षड्योक्तानाभिधा त्रैवा
स्यपौलसनप्रदा" इति सद्योलावचनम् । तत्रैव "द्विरो-
मध्ये रक्तवर्षां त्रैतचक्रजटायुता । वाचदेवाभिधा-
ज्जेहा अर्द्धिभिः पूजिता सदा" इति वाचदेववचनम् ।
त्रैतु "विद्वित्कविचक्रमुक्ता कप्तकीचक्रजटायुता ।
पार्श्वरेखासङ्घेता ऐशानीशक्तिदा भवेत्" इति ईशान-
वचनम् । "सूर्यविद्युत्तमनिभा पार्श्वरेखे जटायुषी ।

तत्पुरुषामिधा सा स्यात् इक्ष्मा सर्वकामदा” इति तत्-
 पुरुषलक्षणम् । “द्विबिङ्गो वा त्रिबिङ्गो वा चतुष्प-
 ञ्चाद्विबिङ्गवान् । तापिञ्चकरकाकारो देवदेवः सदा-
 शिवः” इति सदाशिवलक्षणम् । इत्यधोरादिपञ्चकल-
 णम् । प्रयोगपारिजाते वराहपुराणे “द्विनाभश्चक्ररूपा या
 भवेद्द्विरिहरात्मिका । नाभौ बिङ्गेन युक्ता वा श्वेत
 भागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफ-
 लप्रदा । वासुदेवमयं क्षेत्रं बिङ्गं शिवमयं स्मृतम् ।
 तस्याद्द्विरिहरक्षेत्रे पूजयेत् शङ्कराच्युतम् । भवेच्छिवा-
 शतेः शक्ता चतुर्वर्गफलप्रदा” । तस्या माहात्म्यम्
 स्कन्दपुराणे “द्वाराधकशिल्पा देवि ! भद्रावास
 समन्विता । तत् पात्रसहितं यत् स्यात् तीर्थं
 द्वादशयोजनम् । स्तम्भदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र
 तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुधरे ! ।
 तन्मध्ये स्थिते यस्तु पूजकः सुसमाहितः । शतवाधा-
 विनिर्मुक्तो न पुनः सोऽपि जायते । चक्राङ्कितस्य
 शान्तिमध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः । ज्ञानं दानं तपो
 होमः सर्वं भवति चाक्षयम् । संवत्सरन्तु यत् पापं
 मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकञ्चकाङ्क
 दर्शनात् । ज्वरदाहो विषञ्चैव अग्निशौरभयं तथा ।
 सर्वे ते प्रथमं यान्ति सकञ्चकाङ्कसार्जनात् । भूतप्रेत-
 पिशाचाश्च जाकिन्यश्च वसुधरे ! । सर्वे ते प्रथमं यान्ति
 पञ्चचक्रान्तितं न्यसेत् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या
 चक्राङ्कं पूजयेत्सरः । अपि चेत् सुदुराचारो सन्त्यते
 नात्र संशयः । संवत्सरन्तु यः कुर्यात् पूजास्मरणं
 दर्शनम् । विना साङ्ख्येन योगेन सन्त्यते नात्र
 संशयः” । द्वारकाशिल्पावर्णविशेषलक्षणम् पद्मपुराणे
 “कृष्णा मृत्युप्रदा नित्यं कपिला तु भयावहा । औ-
 न्मत्यं कर्बुरा दद्यात् पीता घनविनाशिनो । भ्रूमाभा
 युतनाशाय भग्ना भार्याघनापहा । श्वेतास्त्रिणाः
 सुसंपूर्णाः सर्वकामार्थदायिकाः । अस्त्रिचक्रा सा
 पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनो । वसुंधरा चतुरस्रा च
 पूजिता सिद्धिदायिका । सुखदा समचक्रा च विषमा
 दुःखदा भवेत् । निषिद्धशिल्पापि तत्रैव “द्विहा
 भग्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका । अर्द्धचन्द्रा-
 षट्तिर्या च पूज्यास्तान भवन्ति हि” । प्रयोगपारिजाते तु

विशेषः “भिक्षुचैवार्थनाशाय स्फुलो बुद्धिविनाशकः ।
 दीर्घसायुर्हरो ज्ञेयो ह्यत्र द्विविनाशकत् । सुक-
 वर्णा शुभा ज्ञेया दन्तचक्रा तथैव च” । चक्रभेदे कूर्ति-
 भेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा “सुदर्शनस्त्रेकचक्रे लक्ष्मी-
 नारायणो द्वे । अच्युतः स्यात्तत्रिकेषु युतो देव-
 स्त्रिविक्रमः” । जनार्दनश्चतस्रको वासुदेवश्च पञ्चभिः । षट्-
 चक्रश्चैव प्रद्युम्नः संकर्षणश्च सप्तभिः । पुरुषोत्तमश्चाष्ट-
 चक्रो नवव्यूहो नवात्मकः । दशावतारो दशभिर्दश-
 केनानिरुद्धकः । द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः” ।
 गरुडपुराणे तु चतस्रकश्चतुर्भुज इति विशेषः । चक्र-
 भेदेन विशेषोऽपि तत्रैव । “एकचक्रशिल्पा पूज्या
 भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । द्विचक्रश्चाच्युतो देवो देवेन्द्रस्य
 फलप्रदः । श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतस्रको जनार्दनः ।
 पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सगन्धैः कुसुमादिभिः । पञ्चभिर्वसु-
 देवः स्यात् प्रभुश्चक्रैः सदाचितः । जन्ममृत्युभयात्त्राता
 भवेच्चैवात्र संशयः । षड्भिक्षुचक्रैश्च प्रद्युम्नो लक्ष्मी कौर्त्ति-
 प्रदो भवेत् । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः ।
 वलभद्रशिल्पा ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता स्त्रम ! । पूजित-
 स्तुष्यते देवः पुत्रपौत्रप्रदो भवेत् । वाञ्छितं वसुभि-
 श्चक्रैर्देदाति पुरुषोत्तमः । नवव्यूहो नवचक्रो दुर्लभं
 यत् धरैरपि । पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानसुख-
 मम् । राज्यदो दशभिक्षुकैर्दशावतारसंज्ञकः । दशा-
 वतारपूजा स्याच्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् । एकादशभि-
 रैश्वर्यं भविकञ्च प्रयच्छति । पूजितो भक्तिभावेन चक्र-
 तीर्थशिलोद्भवः । तत्रैव प्राप्यते दशभिक्षुकैर्द्वादशभि-
 शितः । पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः । द्वा-
 दशात्मा स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्चितः । अत्र ऊर्ध्वं
 परात्मासौ सदा प्रीतिविवर्द्धनः । पूजितः सर्वलोकाला
 विष्णुलोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिल्पाः कथिताः
 कुलनामतः” । एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारि-
 जाते “एकचक्रे विशेषोऽस्ति विशेषस्तथोच्यते । सुक-
 रकं तथा रक्तं दिवर्णं वसुधर्णकम् । यद्येकचक्रिणः
 सुखं तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात् । पुण्डरीकः प्रबन्धो
 रामो वैकुण्ठ एव च । विश्वेश्वर इति ब्रह्मन् तेषां पूजा-
 फलं षड्गु । सोढं मृत्युं विवादश्च दारिद्र्यं पर-
 तन्त्रताम् । ददाति पूजकस्यासौ तस्यात्तां परिवर्जयेत्” ।

घ

धकारः तवर्गोऽयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्त-
 मूलं "दन्त्या लृत्तुलसाः स्मृताः" इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः
 दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणात्प-
 पत्तेः । व्यञ्जनवर्णत्वाद्भ्रंभावत्वम् तस्य । तस्योच्चारणे
 आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्-
 स्पर्शेन तस्योच्चारणात् तथात्वम् । बाह्यप्रयत्नाच्च संवार-
 नाद्वोषा महाप्राणश्च, सि० कौ० मूलं दृश्यम् । अस्य
 वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा "घो घनाधौ
 रुचिः स्याणुः सात्वतो योगिनीप्रियः । सीनेशः
 शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी । धिप्रथा धारया
 चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः । पीतवासास्त्रिवर्णा च
 धात्री धर्मः श्रवणमः । सन्दर्शो मोहनी लज्जा वज्र-
 तण्डुः सुकन्दरा । वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुर
 पुरं भवः । सर्शाङ्गा दीर्घजङ्घा च घनेशो धनसञ्चयः"
 अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता ।
 अस्याधिष्ठातृदेवताया ध्येयरूपम् । "ब्रह्मजानं मेप्रवर्णाञ्च
 रत्नाम्बरधरां पराम् । वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्ग-
 प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा
 जपेत्" अस्य स्वरूपम् । "धकारं परमेशानि ! कुण्डली
 मोक्षरूपिणी । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं
 वदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! विमिनीसहितं सदा ।
 त्रिविन्दुसहितं वर्षं धकारं यदि भावयेत् । पीत-
 विद्युत्कृताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्" कामधेतुः । अस्य
 मातृकादौ प्रथमन्यासफलं ह० र० टीकायास्तत्तं यथा
 "दोषः सौख्यं ब्रह्म नः" ।

ध पु० दधाति धा-ड । १धर्मे ३कुबेरे ३ब्रह्मणि च । ४घने
 न० मेदि० । ५धकारवर्षे "घोधनार्धौ रुचिः स्याणुः"
 वर्णाभिधानम् ।

धक्क नाशने चुरा० उभ० सक० सेट् । धक्कयति-ते अदधक्कत्-त ।
 घट पु० धन-शब्दे "पुंवि घः" पा० नस्य टः । १तुलायाम्
 उन्मानार्थं मानदण्डभेदे अमरः । तदुपलक्षिते २तुलाराशौ
 "विंशो द्रव्यं मेघश्च कन्या घन्वो घटो घटः । अर्कादीनां
 त्रिकोणानि मूल्यानि राशयः क्रमात्" ज्यो० त० ।
 ३परीक्षाभेदे तद्विचक्षणः पितामहेन दर्शिता यथा
 धकाराङ्गसंघट्टिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् । घृतं धारयते
 यस्मात् घटस्तेनाभिधीयते" । तुलाशब्दे ३३१ प्रुषादौ

दृश्यम् । "घटोऽस्मिन् दृक्चैव विभं कोशस्तु पञ्चमः ।
 भ्रष्टन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तन्प्रभाषकम् । अष्टमं
 फालमिच्छुक्तं नवमं धर्मजं तथा । दिव्यान्वेतानि
 सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" दृष्टव्यतिः । परी-
 क्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम् । घटपरीक्षायां
 कालविशेषनिषेधौ "तुला स्यात् सर्वकालिकी" इति
 "वाते वाति विवर्जयेत्" च पितामहेनोक्ता ।

घटक पु० "तुल्या यवाभ्यां कथितात्त शुद्धा वज्रस्त्रियुद्धो धरुषं
 च तेऽष्टौ । गद्यानकस्तदुद्दयमिन्द्रतुल्यैवेकै सथैवो घटकः
 प्रदिष्टः" लीला० उक्ते वाचत्वारिंशद्गुणापरिभाषे
 घटकर्कट पु० ६त० । तुलायाः शिक्याधारे ईषद्वक्त्रे कर्कट-
 शृङ्खनिभे व्यायसक्रीलकभेदे दिव्यत० रघु० । "कलच्छेदे
 तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा" दृष्टव्यतिः ।

घटिका स्त्री "द्वृक्षेन्दुसंख्यैर्घटकैस्तु सेरस्तैः पञ्चभिः स्याद्-
 घटिका च ताभिः" लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (धाडा
 पशरी) इति प्रसिद्धे परिभाषे । घटी स्वार्थे क ।
 १चीरवस्त्रे २कौपीने (घड़ा) ।

घटी स्त्री धन० रवे अच् नस्य टः गौरा० डीष् । १कौपीने
 २चीरवस्त्रे मेदि० गर्भाधानोत्तरं स्त्रियै देवे श्वस्त्रभेदे
 तद्धारणे नक्षत्रादि यथा "मूलश्रवणहस्तेषु पुष्य्रादि-
 ल्योत्तरासु च । मृगशौण्णे घटी देवा सौम्यवारे शुभे
 तिथौ" ज्यो० सा० ।

घटिन् त्रि० घटोऽस्यस्य इति । १तुलाधारके २तुलाराशौ
 ३शिवे च पु० "घटोऽघटो घटी घटी चरुचेली मिर्ली-
 मिर्ली" भा०शा० २८६३० । नीलकण्ठेन तु घटीति तत्र
 पठित्वा व्याख्यातम् "घटयति कर्मफलैर्वीजयति नरा-
 निति घटी इति" सद्वादोपात् घटीत्यपपाठः । [दधाण ।

धण शब्दे भ्वा०प० अक० सेट् । धणति अधाणीत् अधणीत् ।
 धत्तूर ६० घयति धातृत् धा-जर प्रुषो० । धत्तूरे । हेमच०
 धन धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट् । दधन्ति अधानीत्
 अधनीत् दधान । गृहीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम् । तेन
 दधन्ति भूमिः धान्यसृत्पादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम् ।

धन शब्दे भ्वा०पर० अक० सेट् । धनति अधानीत् अधनीत् ।
 धन न० धन-अच् । १गोधने २वित्ते च मेदि० । ३श्वे हपाले
 शब्दर० ४धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिषम् । अर्थशब्दे ३६७प्रु०
 धनभेदादिकसत्तं विशेषस्तु कश्चित् शुद्धित० उक्तो यथा
 "धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं श्रयलमेव च । ज्ञणञ्च तस्य
 विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् । क्रमायातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां वस्त्राणां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिविधम् । राजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाञ्च प्रतिग्रहः । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राङ्मुखे वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थं लब्धं करजं दण्डानुध्यापहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिविधम् । क्षत्रिगोरक्षबाणिव्यं शूद्रस्यैभ्यस्तदुपहात् । कुषीदक्षप्रिबाणिव्यं प्रकुर्वीत स्वयङ्गतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः । तामसादिभेदेन तस्य त्रिविध्यं नारदेन उक्तं यथा “पार्श्विकद्यूतचौख्योत्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं ससुदाहृतम्” । पार्श्विकः पात्रतया योऽर्जयति । आर्त्यां परपीडया प्रतिरूपकेण क्षत्रिभरत्नादिना । साहसेन ससुद्रयानगिर्यारोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृष्णं तामसम् । राजसधनं यथा “कुषीदक्षप्रिबाणिव्यशुलकगानानुर्त्तिभिः । कतोपकारादापञ्च राजसं ससुदाहृतम्” । अतदुत्था सेवया । सात्त्विकधनं यथा । “श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्याज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुद्धं सुनिभिः ससुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्चादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं शशुरार्त्तलब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् । शुद्धं सात्त्विकम्” इति तदुद्देश्यम् । ५ युक्ते ह्येवञ्च “सोऽज्ञापकृष्टा भगवैः प्राङ्मुखं यान्ति यदुपहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तस्य पञ्चानुसुखेषु त” इति । “सोऽज्ञीवाकर्षिता यहाः पूर्वाभिमुखं भगवैः राशिभिर्भगोलस्य क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशमोक्षान्तगतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यान्तिके यद्वाशिविभागैरित्यर्थः । यदात्सङ्क्रामितं गच्छन्ति तत्तत्सङ्क्रामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्वावगतपहराश्रादिभोगेषु धनं योज्यम्” इति । ७ लब्धत्वात् द्वितीयस्थाने तत्र जन्मलब्धत्वात् द्वितीयस्थाने चिन्त्यपदार्थाप्यज्ञयोगभेदेन शुभाशुभं च जातकपञ्चतावुक्तं यथा “सुवर्णरत्नविक्रयक्रयाश्च कोशसंग्रहः । धनाभिधानसन्दरे बुधैर्विचिन्त्य आद्रात् । समस्तपापस्यैवैर्युतेक्षितं धनाभिधम् । दरिद्रताविघायकं विशेषतः कशाक्षुना । शुद्धः शनिधनगतो धनिनं करोति दृष्टो बुधेन रविजान्मखगमदृष्टः । सूर्योऽपि, सौम्यश्चराधनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलदृष्टेहाः । बुध-

शुद्धवयस्येदित्ता वित्तलाभं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमशः इह क्वचित् सौम्येहे धनाप्राप्ते भवति शुभसमानां दृष्टितो मानवस्य । शीघ्रः शशी घने विचोक्तोऽर्थे पूर्वाजितार्थस्य विनाशदः स्यात् । नवीनविष्ठागमरोचको च घने कुजेन्दू त्वचि दोषदौ सः । रविधनेऽत्यदिमिने कुजोऽङ्गु पङ्क्तिं शके घे धननाशदः स्यात् । भाव्दे विषुः पीडनमङ्गिराच भूमेऽत्यतायाञ्च कविः षड्वद् । द्वितीयस्य पतिर्नैलखाभी शुक्रमतादिह । सेन्दुशुक्रोऽष्टमस्थानस्थितो रात्र्या न्यक्षञ्च षः । सूर्यः शुक्रलम्बेशो जातान्वात्पायकल्पते । एभिः पित्रादिभावेशैर्युक्तश्चेत्तदान्यलत् । शशुक्रलम्बपचेत् स्याच्चेत्तयोर्वैपरीत्यलत् । भावाधीशः शुभैर्युक्तः केन्द्रकोषे शुभप्रदः” । वर्षलम्बत्वात् द्वितीयस्य पञ्चयोगादिफलम् नी०ता० उक्तं यथा “वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽव्दे जीवो यदा लम्बपतोत्यशाही । तदा धनापिः सकलेऽपि वर्षे क्रूरेशराफे धनधान्यहानिः । जन्मन्यर्थावलोकीज्योऽव्देऽव्देशो बलवान् यदा । तदा धनापिर्बलवा विनावासेन जायते । एवं यद्भावगोजन्मन्यव्दे तद्भावगो गुरुः । लम्बेशेनेत्यशाही चेत्तद्भावस्युत्तं भवेत् । यदा जलुपि अं पश्येत् भावमव्देऽव्दपो गुरुः । तदा तद्भावजं सौख्यसुखं ताजकवेदिभिः । जन्मपञ्चाधिपः सौम्यः षष्ठोऽव्दे स्वस्वलाभदः । पापार्दिते गुरौ रव्येऽपवाद उपजायते । शुर्वित्ते शुभैर्दृष्टुतो राज्यार्थसौख्यदः । जन्मन्यव्दे च सुधहारार्थिं पश्यन् विशेषतः । एवं शितेऽव्दपे भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलम्बेशसंयोगो वित्तसौख्यफलप्रदः । एवं बुधे सवीर्येऽप्याङ्गिपिज्ञानोद्यमैर्धनम् । जन्मलम्बमताः सौम्या वर्षेऽर्थे धनलाभदाः । लाभसद्धानि विचे वा बुधेऽप्यसितसंयुते । तैर्वा दृष्टे धनं भूरि सक्वले राज्यप्राप्नुयात् । अर्थासङ्घनेशौ चेत् शुभैर्भित्तदृष्टेक्षितौ । बलिनौ सुखतो लाभप्रदौ यत्नादरेर्दृशा । मितदृष्टा सुधशितेऽङ्गुर्धयोः सुखतो धनम् । तयोर्मूर्शरिफे वित्तनाशदुर्जनभीतयः । जन्मनीज्योऽस्ति यद्वाशौ तद्वाशिवर्षलम्बनयः । शुभस्वामीक्षितयुतो नैरुज्यसास्यवित्तदः । सूर्यो लम्बे रविर्धनं धनस्यो धनसौख्यदः । शनौ वित्ते कार्थनाशो लाभोऽल्लोऽव धनव्ययः । आहसौख्यं गुरुयुते भूतयः स्युः शुभेक्षणात् । क्रूरङ्गोक्षणात् सर्वं विपरीतं फलं वदेत् । वित्तेशो

अन्नि सुर्वधे वर्षशतं दधत् । यद्भावगस्तमान्त्रित्य
 लाभदो लभनमात्मनः । वित्ते सुवर्षरौष्यादेः श्वाभादेः
 सहजस्रगः । पितृभातृक्षमादिभ्यो वित्तं सुहृदि
 पञ्चमे । सुहृत्तनयपठेऽरिवर्गाद्धानिप्रभीतिदः । स्त्रीभ्यो
 द्युनेऽष्टमे स्त्र्युर्धहेतुर्यशोऽङ्गुगे । खे नृपादेर्नृप-
 क्षुत्तादायेऽन्ये व्ययदो भवेत् । इत्यं विस्वश्रु सुधिया
 वाच्यमित्यपरे जगुः । तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्त-
 दिशावसेयम् । वीजगणितोक्ते ऽष्टमभिधे च । तत्र
 धनर्थसङ्कलनादिप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

“धनर्थसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्जम् योगे युतिः
 स्यात्स्ययोः स्योर्वा धनर्थयोरन्तरमेव योगः ।
 उदाहरणम् । रूपलयं रूपचतुष्टयं च जयं धनं वा
 सहितं वदाशु । स्वर्षं जयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे
 धनर्थयोः सङ्कलनामवेषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां
 चाद्याक्षराण्यपक्षत्रयार्थं लेख्यानि यानि ऋणगतानि
 तानूद्ग्विन्द्विनि च ।

- न्यासः ६ २ ६ ४ योगे जातं ६ ७
 - न्यासः ६ १ ६ ४ योगे जातं ६ ७
 - न्यासः ६ २ ६ ४ योगे जातं ६ १
 - न्यासः ६ २ ६ ४ योगे जात ६ १
- एवं विभिन्नेष्वपि । धनर्थव्यवकलने करणसूत्रं वृत्ता-
 र्जम् संगोध्यमानं स्वस्यत्वमेति स्वत्वं जयस्तदुति-
 रक्तवत् । उदाहरणम् । त्रयाद्वयं स्वात् स्वस्यथा-
 दृषं च व्यक्तं च संबोध्य वदाशु शेषम् ।
- न्यासः ६ २ ६ २ अन्तरे जातं ६ १
 - न्यासः ६ २ ६ २ अन्तरे जातं ६ १
 - न्यासः ६ २ ६ २ अन्तरे जातं ६ १
 - न्यासः ६ २ ६ २ अन्तरे जातं ६ १

। इति धनर्थसङ्कलनव्यवकलने ।

शुषने करणसूत्रं वृत्तार्जम् स्वयोरस्ययोः स्वं धन
 स्वर्षघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् ।
 उदाहरणम् । धनं धनेनर्षसूत्रेण निम्नं द्वयं त्रयेषु स्वसू-
 त्रेण किं स्यात् ।
 न्यासः ६ २ ६ २ धनं धनं धनं स्वादिति जातं
 ६ ६ न्यासः ६ २ ६ २ ऋणसूत्रं धनं स्वादिति
 जातं ६ ६ न्यासः ६ २ ६ २ धनसूत्रं शुषणसूत्रं
 स्वादिति जातं ६ ६ न्यासः ६ २ ६ २ ऋणं धनशुष-
 णं स्वादिति जातं ६ ६ । इति धनर्थशुषणम् ।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदाहरणम् । रूपा-
 टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्षसूत्रेण मत्तम् । ऋणं
 धनेन स्वसूत्रेण किं स्यात् द्रुतं वदेदं यदि बोधुषीषि ।
 न्यासः ६ ८ ६ ४ धनं धनं धनं स्वादिति
 जातं ६ २ । न्यासः ६ ८ ६ ४ ऋणसूत्रं धनं
 धनं स्वादिति जातं ६ २ न्यासः ६ ८ ६ ४ ऋणं
 धनं धनं स्वादिति जातं ६ २ । न्यासः ६ ८
 ६ ४ धनसूत्रं धनं स्वादिति जातं ६ २ । इति
 धनर्थभागहारः । वनें करणसूत्रं वृत्तार्जम् । “क्षतिः
 स्वर्षयोः स्वं स्वमूले धनर्थे, न मूलं जयस्यास्ति तस्यास्ति-
 त्वात् । उदाहरणम् । धनस्य रूपमित्यस्य वनें
 जयस्य च मूले सखे ! ममाशु । न्यासः ६ २ ६ २
 जातो वगै ६ ६ ६ ६ मूलोदाहरणम् । धनात्मका-
 नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । ८ ।
 न्यासः ६ ६ मूलं ६ २ वा ६ २ न्यासः ६ ६ एषा-
 मवर्गत्वान्मूलं नास्ति । धन-रवे अच् । ८ शब्दे च ।

धनक पु० धनस्य कामः इच्छा धन+कन् । १ धनस्येच्छायाम् ।
 २ क्तवीर्यजनके नृपभेदे धनकः क्तवीर्यसूत्रः भाग० ६ । २१ । ७
 धनकेलि पु० धनेन केलिरस्य । कुबेरे त्रिका० ।
 धनच्छू स्त्री धनं अति नाशयति क्षो-क । करोतुस्ये ।
 त्रिका० ।

धनञ्जय धनं जयति सम्पादयति जि-ञच् स्रम् । १ वज्रो
 “धनमिच्छेत् हताशनात्” इत्युक्तेऽस्य धनदत्तात्तथात्वम्
 शचिलकवृत्ते च अमरः । “सर्वान् जनपदान् जित्वा
 वित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाह्वयं
 धनञ्जयम्” भा० विरा० ४४ अ० उत्तरं प्रति अर्जुनेन
 स्वनामनिर्वचनयुक्ते शर्जुने “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देव-
 दत्तं धनञ्जयः” गीता । “विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्त-
 रान् कुहून्कुथं यस्तु वासवोपमः । स वल्कलवासांसि
 तवाधुना हरन् करोति मन्वुं न कथं धनञ्जयः” किरा० ।
 ४ तन्नामनामके अर्जुनवृत्ते रत्नमा० । ५ विष्णौ च ।
 “स्निदे शत्रुवपुर्दिष्णुवीरोऽनन्तो धनञ्जयः” विष्णुसं० ।
 धन-रवे अच् धनस्य शब्दस्य जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य
 तथात्वम् “धनञ्जयस्तथा घोषे संहारजतवर्षकः । ललाटे
 चोरसि स्वन्धे हृदि नाभौ त्वगादिषु” योगार्थवोक्ते
 इदेहस्ये वायुभेदे । ७ नागभेदे च “त्रेषः प्रथमतो जातः
 वासुकिन्दनन्तरम् । शैरावतस्तत्रकश्च कर्कोटकधनञ्जयो”
 भा० आ० ३५ अ० ।

धनद पु० धनं दयते देव-पालने धनं ददाति दा-दाने वा क । १। कुबेरे अमरः । २। धनदातरि त्रि० मेदि० ३। देवीभेदे स्त्री खलु धनदायिकाऽपि तत्र । “ध्यायेत् कल्पतरोर्मूले देवीं तां धनदायिकाम्” । तन्त्रसारे तन्त्रन्ध्यानादिकं दृश्यम् । कुबेरस्य पुलस्त्यपुत्रस्य विश्ववसः पुत्रः तत्कथा रामा० ल० ३५० उक्ता । “अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्ववा सुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् श्री-लवान् दानः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेषु संसक्तो नित्यं धर्मपरायणः । ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भारद्वाजो महासुनिः । ददौ विश्ववसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । सुता परमया युक्तो विश्ववा सुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् । जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्दत्तम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संभव पितामहः । दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं घनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षि-भिस्तदा । यस्माद्विश्ववसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्ववा इव । तस्माद्विश्ववसो नाम भविष्यत्येव विस्तृतः” “स तु वैश्वव-णस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अर्धताडितस्ततो महा-तेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्यस्य बुद्धिर्जज्ञे महा-दानः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णं वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशो मारुताहारो निराहार-स्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जन्तुस्तान्कुरुष्ववत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितृष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! । वरं दृषीष्व भद्रान्ते वरा-हस्तं महामते । । अथाब्रवीद्वैश्ववणः पितामहस्यप-स्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्ववणं वाङ्मन्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं कष्टु सद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीश-त्वमवाप्नुहि । शक्रास्तुपयमानां च चतुर्थस्तं भवि-ष्यति । एतच्च पुण्यकं नाम विमानं स्वर्गसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यामार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वसि तेऽस्तु गविष्यामः सर्वं एव यथागतम् । कतकत्वावयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं

त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । घनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रथयात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कश्चिच्चिवांसं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत्र प्राचिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्ववा सुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिण्यो-दधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याप्ये तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यहेन्द्रस्यामरा-वती । तत्र त्वं वस भद्रान्ते लङ्कायां नात्र संशयः” । तस्य घनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । “यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च” रघुः । ४। धनद्वयरूपे वायो पु० धन-पतिशब्दे दृश्यम् । ५। वङ्गो इति लकट्टे च पु० ।

धनदण्ड पु० घनेन दण्डः । मनुक्ते धनदण्डदण्डे “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् द्विग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” ।

धनदात्री स्त्री धनदस्य कुबेरस्याचीव पिङ्गलं पुष्यमस्याः षष्ठमांडीम् । कुबेराचीवतायां लताकरञ्जे राजनि० ।

धनदानुज पु० इत० । १। रावणे शब्द च० २। कुम्भकर्णीदो च तेषां विश्ववसः कैकसीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । “सा त्वं सुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्ववसं पुत्रि पौत्रस्य वरय स्वयम् । ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि ! न संशयः । तेजसा मास्करसभो यादृशोऽयं घनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पिदगौर-वात् । तत्र गत्वा च सा तस्यै विश्ववा यत्र तप्यते” । “कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्ववा सुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसी भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । यस्मिन् यस्तव-सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एवमुक्त्वा तु सा कन्या राम ! कालेन के-नचित् । जनयामास वीमलं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशमीव महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताकोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम्” “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाथाद् यस्य विपुलं प्रमाथं नेह विद्यते । ततः श्रुर्षणसा नाम संजज्ञे विक्रतानना । विभीषणस्य धर्मात्मा कैकस्याः यस्मिन्-सुतः” “भुजपूड्वीरवाङ्मत्यात् यकोऽपि धनदातुजः” रघुः ।

धनदायिन् त्रि० धनं ददाति दा-यिनि इत० । १धन-
दातरि श्वश्रु पु० शन्द्रत्वा० "धनमिच्छेत् कृताशनात्"
इत्युक्तेः सत्य तथात्वम् ।

धनदे श्वर पु० काशीस्थे कुबेरस्यापि शिवलिङ्गभेदे ।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद-बा० खच् सुम् । बुद्धशक्ति-
भेदे त्रिका० ।

धनपति पु० इत० । १कुबेरे "धन्देशं मे ह्यर धनपतिक्रोध
विज्ञेयितव्यं" "नत्वा देवं धनपतिसखं यत्न साक्षादुवस-
न्नाम्" भेष० । २धनपुत्र्याख्ये देहस्थे वायुभेदे च तस्य
धनपतित्वकथा "श्रेणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशि-
नीम् । यथा वायुः शरीरस्थो धनदः संवभूव ह । आदां
शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत् । प्रयोजनान्
मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् चेत्यदेवताः । तन्नामूर्त्तस्य वायोस्तु
वसुपतिः कीर्त्तते मया । तां श्रेणुष्व महाभाम !
कथयाना मयाऽनघ ! । ब्रह्मण्यः सृजतः सृष्टिं सुखा-
दायुर्विनिर्गयो । प्रचण्डशर्करावधीं तं ब्रह्मा प्रत्यषेध-
यत् । मूर्त्तौ भवस्य शान्तस्य तन्नोक्तो मूर्त्तिमान् भवन् ।
सर्वेषाम्भैव देवानां बह्विक्तं फलमेव च । तत् सर्वं
याहि येनोक्तं तस्माद्भनपतिर्भव । तस्य ब्रह्मा ददौ तद-
स्तिधिमैकादशीं प्रभुः । तस्मान्नग्निपकाशो यो भवे-
न्नियतः शुचिः । तस्मै तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रय-
च्छति । एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्वकिल्बिषनाशिनी"
वराह पु० । (खाजाञ्चि) २धनाध्यक्षे त्रि० ।

धनपाल त्रि० धनं पालयति पालि-अण् । १धनरक्षके
२कुबेरे पु० ।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाचीव । अतिशयधनतृष्णायां
स्वार्थे क । धनपिशाचिकाऽप्यत्र चारा० ।

धनप्रयोग पु० धनस्य बुद्धयर्थं प्रयोगः । ऋणरूपेण अध-
मर्णाय धनस्य दानरूपे प्रयोगे । तद्वत्त्वादि सुहृत्त-
चिन्तामणौ पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

"स्वात्यादित्यसुदुहितैवगुरुभे कर्णत्वयाश्च चरे ब्रह्मे
धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः । नारे
याज्ञस्यं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽङ्गि यत् तदंशेषु
भवेदृणं न च बध्ने देयं कदाचिद्धनम्" । "स्वात्या-
दित्येति । स्वातीपुनर्वसुचिन्तामुराधाऽग्रेवतीविशाखा-
प्रथमवषधनिष्ठाशततारकाश्विनीष्वेकादशसु मन्त्रेषु द्रव्य
प्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयं यदाह भीम-
पराक्रमः "सुदुप्रय्याश्विनी चैव विशाखान्नवणलम् ।

पुनर्वसौ च शंसन्ति घनादिनिधिवर्त्तनम् । वर्त्तन-
श्रयादिरूपेण दानं मिश्रनक्षत्रत्वादिशाखानिषेधे प्राप्ते
ऋणदाने एव न निषेध इति विशेषः । हृतनष्टादौ तु
निषिद्धैव । अथ ब्रह्मे चरे मेघकर्कतुलासकराणामन्वतमे
घर्मो नवमं हृतः पञ्चमम् अष्टमं नक्षत्रं लक्ष्मणायामस्थान-
नस्यते तेषां शुद्धिः नवमपञ्चमस्थानयोः शुभप्रहसणं
पापपहराहित्यञ्च अष्टमे तु भयराहित्यमित्यर्थः । एवं
रूपया शुद्ध्या सहिते ब्रह्मे ऋणं देयम् । उक्तञ्च
रत्नभाष्यायां "शुद्धेषु धर्मात्मजनैघनेषु चरे विद्वन्ने
द्रव्यप्रयोगः" इति । अथाऽऽरे मङ्गलवारे ऋणं न यच्छं
वदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "ऋणं भौमे न षट्क्रीड्यन्न देवं
बुधवासरे । ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात् सञ्चयं सोमनन्दने" ।
अत्र तु विशेषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्विषये, वृद्धौ वृद्धियोगे
करेऽर्केऽङ्गि हस्तनक्षत्रसहिते रविवारे हस्तार्के इति
यावत्तत्रापि ऋणं न आह्वयितुं प्रत्येकं सम्बन्धः । ननु
कुतो न आह्वयितव्यं आह यदिति यद्यथाऽङ्गोन्त-
दृणं तदंशेषु ऋणस्य हीटकुलेषु भवेत् तदृणं तत्पुत्र-
पौत्रादिभिरपि परिहृतुं मशक्यमित्यर्थः अथादिषु
भौमसंक्रान्तादिदिनेषु ऋणमवश्यं परिहृतुं व्यक्तित नि-
ष्कृष्टोर्थः । "हस्तेऽर्कवारे संक्रान्तौ यदृणं स्यात् कुलेषु तत् ।
वृद्धियोगे तथा ज्ञेयस्यच्छेदं तु कारयेदिति" ज्योतिः
प्रकाशकारोक्तेश्च । अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्युक्तं
न देयम् । "न देयं बुधवासरे" इत्यधुनैवोक्तत्वात् । पी०धा०
तत्र निषिद्धनक्षत्रादि तत्रैवोक्तं यथा

"तीक्ष्णमिन्द्रध्रुवोप्यैर्यदुद्रव्यं दत्तं निवेशितम् । प्रयुक्तञ्च
विनष्टञ्च विष्ट्रां पाते न चाप्यते" सु० चि० "तीक्ष्णेति
तीक्ष्णमिन्द्रध्रुवोप्यसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्यदुद्रव्यं सुवर्षादि दत्तं क-
लान्तरं विनैव दत्तं न तु स्वत्वपरित्यागेन, तद्वृत्तमित्युच्यते
निवेशितं खेपसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कला-
न्तररीतिपुरःसरोत्तमर्थाधमर्थव्यवहारेण कश्चिद्दत्तं,
विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा क्वचित्युक्तं
तदुद्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते तथा विष्ट्रां
भद्रायां पाठे व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं न
प्राप्यते चकारादुपहृषेऽपि न देयमिति व्याख्येयं वशि-
ष्ठवाक्यस्वरसात् उक्तञ्च वसिष्ठेन "ध्रुवोपसाधारण-
दारुणार्त्तं निक्षिप्रमर्थं त्वथ वा प्रनष्टम् । चौरैर्हृतं
दत्तसुपञ्चवे वा विष्ट्राञ्च पाते न च लभ्यते तत्" । उपहृषे
पहृषे । यत्तु केचिद्याजुर्वेते "निश्चयेन चौरहृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्तप्राप्तिविचारोऽन्वकादिनक्षत्रैरेव वाजाभोऽन्वके
निकट एव हृतस्य चौरैरित्युक्त्वात् । चौरानिर्णये-
त्वेनेव विचारः" तच्चिन्त्यं वशिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्हृ-
तमिति वाजाचौरपदोपादानाद्धेन केनापि विचारः
कर्त्तव्य इति युक्तसत्यग्रामः । एवं चौरानिर्णयेऽपि
स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्तप्राप्तिविचार
एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति" ।

धनप्रिया स्त्री काकजम्बुदन्ते राजनि ।

धनर्चं पु० धनार्थमर्चा यस्य वेदे शक० । धनार्थांशुक्ते
वज्रौ "नार्थं धनर्चम्" श० १०।३६।५ ।

धनवत् त्रि० धन+अन्वये मत्तप् मत्त वः । धनस्वामिनि
"रूपवत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यश्चस्त्रिनः" धनवन्तं प्रजा-
वन्तं धात्विकं धार्मिकं तथा" मनुः स्त्रियां ङीप् । वा
च २ धनिष्ठानक्षत्रे जटा० । तस्य च धनदेवताकत्वात्
तथात्वम् ।

धनसनि त्रि० धन-सम्पत्तौ इन् इत० । धनसाधयुक्ते
"तस्य इमे वीषायां मायन्त्वेनं ते मायन्ति । तस्मात्ते
धनधनयः" शा० उ० । "धनधनयो धनसाधयुक्ता धन-
वन्तः" भा० । [स्थाने ।

धनस्थान न० धनचित्तनार्थं स्थानम् । जन्मात् द्वितीय-
धनस्य नामधातुः कालसया धनमिच्छति धन+क्यच् काल-
सायां कृक् अक० प० सेट् । धनस्थति अधनस्थीत् । पञ्चे
अकृक् धनास्थति इति भेदस्तत्कार्ये ।

धनस्यक त्रि० धनस्य नामधातुः खल् । जालसया धनेच्छौ
२मोक्षुरे पु० शब्दच० ।

धनहर त्रि० धनं हरति हृ-ताच्छीत्यादौ ट ।
धनहरणशब्दे चोरे स्त्रियां ङीप् वा च २ चोरनामग-
न्धृशब्दे स्त्री अमरः तस्या धनहरचोरनामद्वयनामक-
त्वात्तथात्वम् । [२ चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि० ।

धनहृत् त्रि० धनं हरति हृ-कृप् कृक् । धनहारिषि
धनाधिकारिन् त्रि० धनमधिकरोति अधि+कृ-षिनि
इत० । धनाध्यक्षे (तद्विचरदार) स्याते कोषाध्यक्षे ।
अधि+कृ-कृप्-तुक् । धनाधिकारद्वयत्वात् ।

धनाधिगोप्तृ त्रि० धनमधिगोपायति अधि+गुप-वा
आयाभावे टच् । धनपालके (खाजाञ्चि) स्याते कोषा-
ध्यक्षे स्त्रियां ङीप् । २ कुवेरे पु० "स तदुच्छृङ्खो-
परि वर्त्तमान आबोकवामास धनाधिगोप्ता" भा० उ०
१६२ अ० ।

धनाधिप त्रि० धनमधिपति अधि+पा-रक्षणे क इत० । धन-
रक्षके (खाजाञ्चि) कोषाध्यक्षे २ कुवेरे पु० अमरः । "धना-
धिमेन विद्वस्य अनुच्छादस्य संयुगे" हरिवं० २५।१ अ० ।

धनाधिपति पु० इत० । ३ कुवेरे "अनुचरेषु धनाधिपतेरधो-
नगविडोक्तनविस्मितमानसः" किरा० । "कौवेरं प्रययौ
तीर्थं यत्र तत्रा महत्तपः । धनाधिपत्यं संप्राप्तो राज-
क्षेत्रविद्यः प्रभुः" भा० शा० १८ अ० । अधिपतेर्भावः
शत्रुञ् अधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः ।

धनाध्यक्ष त्रि० इत० । (खाजाञ्चि) कोषाध्यक्षे "कोष-
वस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता कल्पु-
साराचामनाहार्यः शुषिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्ष
समा नराः । व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः प्रुधिवी-
क्षिता" इति मत्स्यपु० २।३ अ० तद्व्ययस्युक्तं २ कुवेरे पु०

धनास्य नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् मञ्चार्थे नि० ।
महैन धनेच्छायाम् । पर० अक० सेट् । धनायति
अधनायीम् । "शूद्रा बदर्षजारा न धोषाव धना-
यति" यजु० २२।१० । "आनन्तर्यं श्वारभते न प्राधानं
धनायते" ना० ता० १२२ अ० । आर्षस्तब्-
अगर्षे तु धनीयतीत्येष ।

धनायु पु० न्यपभेदे विष्णुपु० ।

धनार्थिन् त्रि० धनमर्थयते अर्थ+षिनि इत० । धनमार्थके
"न तादृशं भवत्येनो ऋगहन्तुधनार्थिनः" मनुः ।

धनाश्री स्त्री इत० । धनशोभे "जीर्यन्ति जीर्यतः केशा
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताया च
जीर्यतोऽपि न जीर्यति" हरिवं० १० अ० ।

धनाश्री स्त्री रागिणीभेदे (धानशी) वा च हनुमन्ते श्री-
रागस्य तृतीया भाष्या । कलनायमते मेघरागस्य चतुर्थी
भाष्या ।

धनिक त्रि० धनमादेयत्वेनाऽन्वस्य ठन् । उत्तमर्चे अधमर्च-
सकायात् स्वमयुक्तधनप्राप्तये । "एकस्मान्नाश्रितेष्वेषु
धनिकस्य यथाश्चि" याज्ञ० । २ शाधौ वञ्चिजि ।
धन-वा० इक । २ धन्याके पु० भेदि० राजनि० ङीवत्वम् ।
३ धने स्वामिनि पु० हेमच० । धनी स्वार्थे क । धनिका
५ धनिकमायायां वञ्चिक् स्त्रियां ङी भेदि० । ६ वध्याम्
हेमच० ७ युवत्वां यद्वरत्ना० दप्रिवृष्टसे स्त्री शब्दच० ।
दशरूपकपद्मव्याख्यातरि ६ विष्णुध्वजौ विद्वङ्गे दे पु०

धनिन् त्रि० धनमन्वस्य धन+इनि । धनइति "धनिनः श्री-

त्रिव्यो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः" चाश्वक्यः । "महापक्षे धनिन्वाये" निःक्षेपं निःक्षेपेद्बुधः" मनुः ।

धनिष्ठ त्रि० अतिशयेन धनी इत्यु० इतो जोपः । अतिशय-धनयुक्ते स्त्रियां टाप् वा च अन्विन्वादिमध्ये श्लयोविशेषे नक्षत्रे स्त्री तथा बहुदेवताकत्वात् तथात्वम् । अक्षेपाशब्दे तत्स्वरूपादिकं दृश्यम् । तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा इत्येव पाठः सुद्रादोषात् पञ्चतारेति त्रुटितम् । "मन्त्र-कोपरिषद्भागते धने मर्दन्नाकतनि पञ्चतारके । यान्ति कान्तिमति मेघचम्पतः सारशास्त्रिरस्यस्यस्त्रिभिः" काण्डिदासः ।

धनी स्त्री धनमन्त्रस्थाः अच् गौरा० डीष् । श्रुवत्सां स्त्रावै कापि वा न ह्यस्यः । धनीकापि तत्रार्थे शब्दच० ।

धनीय नामधातुः आत्मनोऽजोभेन धनमिच्छति क्यच् प० अक० सेट् । धनीयति अघनयीत् । मन्त्रे तु घनायतीत्येव धनीयक न० घनाय हितः क संज्ञायां कन् । धन्याके रत्नमा० ।

धनु पु० धन-उन् । श्रियकृष्टश्चेत् २धनुर्दरे त्रि० वेदि० । श्रीमन्नगरि च "शब्दाहरो धनुतरो" ऋ० ४।१५।५। "धनुतरो श्रीमन्नृतरो" भा० । ४धनुषि च धन्वन्तरिः । धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोद्वे वस्य । (पियासाञ्च) दृष्टे वा पत्वे धनुषटोऽप्यस्य अमरः ।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः । श्रुवैयाम् शब्दच० । धनुर्वयव इव शाखा यस्याः । श्रुवैयाञ्चतरो शब्दच० । धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीव । श्रुवैन्द्रवारुण्यां श्रुवैयाञ्च राजनि० ।

धनुर्गुण पु० इत्य० । श्रुवैयां जीवायां शब्दच० । धनुषो गुणो यस्याः सकाशात् एव० । श्रुवैयां स्त्री शब्दच० ।

धनुर्गृह पु० धनुष-अनुस्यमाने गृह-अच् । धनुर्दरे तदु-याहके तु अच् धनुर्गृह इत्येव । श्रुततराङ्गुलभेदे । "कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारी धनुर्गृहः" भा० आ० ६७७० तत्प्रतोक्तौ । अह-भावे अच् इत्य० । धनुर्विद्यायाम् "गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्गृहम्" भा० शा० २१० अ० । अहैश्वर्यार्थत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्दुर्मः पु० धनुषः साधनं दुर्मः । वंशश्चेत् राजनि० । तस्य धनुःसाधनत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्द्वार पु० धनुर्धरति घृञ् अच् इत्य० । धातुक्ते चन्विनि अमरः "धनुर्द्वारः केशरिणं ददर्श" "क्षितावभूदेकधनुर्द्वारोऽपि सः" रघुः । श्रुततराङ्गुलभेदे "कवची कथनः

कृष्णी कृष्णधारी धनुर्द्वारः" भा० शा० ११७ तत् प्रतोक्तौ । श्विष्यौ पु० । "धनुर्द्वारो धनुर्वेदः" विश्वसु० ।

धनुर्द्वारिन् त्रि० धरति घृ-चिनि इत्य० । धातुक्ते ।

"शूरश्च रथदक्षश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्वारी भवे-द्राक्षः सर्वकेशसहः शुचिः" मत्स्यपु० २१४ अ० तस्य चक्षुषस्तम् ।

धनुर्धृत् पु० विमर्त्ति श्च-कर्त्तरि क्तिप् तुक् इत्य० । धनुर्द्वारे धातुक्ते । "धनुर्धृतोऽप्यस्य दयाईभावम्" धनुर्धृता-मपत एव रक्षिण्याम्" रघुः ।

धनुर्मख पु० धनुरूपत्वचितो मखः । कस्याङ्गानार्थं कसेन क्वतः क्वते यत्प्रभेदे । "राजा धनुर्मखं नाम कारविष्प्रति वै सुखी" हरिवं० ७६ अ० । धनुर्वीगादयोऽप्यस्य ।

"आरभ्यतां धनुर्यागवत्तदस्याम् वधाविधि । विशयन्तु यन्तु मेध्यान् भूतराजाव चीदुषे" भाग० १०।१६।१२। "सहस्रसाल कंसस्य भविष्प्रति धनुर्महः" हरिवं० ८८ अ० ।

धनुर्मध्य न० इत्य० । धनुषो मध्यभागे हस्तके धन्विभिर्वत धनुर्धृते गच्छन् स्थाने अमरः ।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मातः सम्बन्धो यस्याः । सुव्या-जतायाम् शब्दच० ।

धनुर्यास पु० धनुरिव यासः । इराजभावां सारसुन्दरी ।

धनुर्लता स्त्री धनुरवयवयोग्या लता । सोमवज्र्यां राजनि० ।

धनुर्वक्त्र पु० धनुरिव वक्त्रमस्य । कुमारानुचरभेदे । "विद्यु-ताच्चो धनुर्वक्त्रो जाठरोभारुतायनः" भा० श० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या । धनुरादीनां प्रयोगसंहार-ज्ञापके विद्याभेदे तदारम्भनक्षत्रादि दीपिकायास्तत्तं यथा "अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपितृभ्रुवह-रिवस्रमूषाश्रीन्दुभाग्यान्धमेघु । विशनिशशिवुधाहे विश्वु-नोषे विषौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानमिति" ।

धनुर्वृक्ष पु० धनुः साधनं धनुरिव वा वृक्षः । श्रुवै श्रुवन्म-दृष्टे श्रुवैश्रुवैकृष्टे श्रुवैश्रुवैकृष्टे च राजनि० ।

धनुर्वेद पु० धनुषि तदादीन्यस्त्राणि विद्यान्ते ज्ञायन्तेऽनेन विद-ज्ञाने करणे चञ् । यजुर्वेदस्योपवेदभेदे स च सुप्र-प्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपद्यविषयादिकस्यत्तं यथा

"अग्निस्त्वाव । चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ! । रथनागाश्वपत्नीनां योषांश्चाग्निव्य कीर्त्तितम् । वल्क-सक्तं श्रुवाणिसक्तं श्रुक्तस्यन्धारितंश्च तथा । अशक्तं श्रुवाङ्गुलपञ्चधा तत् प्रकीर्त्तितम् । तत्र यस्यास्त-

सम्भत्या द्विविधं परिकीर्तितम् । ऋजुमायाविभेदेन
भूयो द्विविधस्यते । क्षेपणोचापयन्त्राद्यैर्यन्त्रसक्तं,
प्रकीर्तितम् । शिलातोमरपत्रप्रायं पाणिसक्तं २ प्रकी-
र्तितम् । सक्तसम्भारित ३ ज्ञेयं प्रासाद्यमपि यज्ञवेत् ।
खड्गादिकमसक्तञ्च नियुजं विगतायुधम् । कुथ्याद्यो-
ग्यानि पात्राणि योजुमिच्छुक्लितम्भः । धनुःश्रेष्ठानि
युद्धानि प्रासमध्यानि तानि च । तानि खड्गजघन्यानि
वाह्यप्रच्यवनानि च । धनुर्वेदे गुरुविप्रः प्रोक्तो वर्षद्वयस्य
च । युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं वापदि शिष्या ।
देशस्यैः सङ्घैः राज्ञः कार्या युद्धे सहायता । अङ्गुष्ठ-
गुल्फपाष्णप्रक्षिप्त्वा द्विष्टाः सुः संहिता यदि । दृष्टं
समपदं स्थानमेतन्नक्षयतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ
स्तस्यजातुवलायुभौ । त्रिविधस्त्रन्तरास्थानमेतद्वैशाखस-
न्व्यते । हंसपङ्क्तप्राकृतिसमे दृश्यते यत् जातुनी ।
चतुर्विंशतिविच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्युतम् । हलाकृति-
समं यज्ञस्तजानुरदक्षिणम् । वितस्वयः पञ्च विस्तारे
तदालोढं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालो-
मिति स्युतम् । तिर्यग्भूतो भवेद्दामो दक्षिणोऽपि
भवेदजः । गुल्फौ पार्श्वपक्षौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुला-
न्तरौ । स्थानं ज्ञातं भवेदेतद् कदशाङ्गुलमायतम् ।
ऋजुजातुर्वेद्दामो दक्षिणः सुप्रसारितः । अथ वा दक्षि-
णञ्चातु कुजं भवति निखलम् । दण्डायतो भवेदेष
चरणः सह जातुना । एवं विकटसृष्टिदं द्विहस्ता-
न्तरमभ्यतम् । जातुनी द्विगुणे स्थातासुत्तानौ चरणा-
युभौ । अनेन विधियोगेन सम्पुटं परिकीर्तितम् ।
किञ्चिद्विवर्तितौ पादौ समदण्डायनौ स्थितौ ।
दृष्टमेव यथान्यायं षोडशाङ्गुलमायतम् । स्वस्तिकेनात्
कुर्वीत प्रमाणं प्रथमं द्विज ! । कार्मुकं गृह्य वा-
नेन वाणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा ज्ञाते
स्थितौ वाप्यथ वायतौ । गुणान्तरु ततः कृत्वा कार्मुके
प्रियकार्मुकः । अधःकटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः ।
धरणां स्थापयित्वा तु तोर्लायित्वा तथैव च । भुजा-
भ्यामत्र कुजाभ्यां प्रकोशाभ्यां शुभम्रत ! । यस्य वाणं
धनुःश्रेष्ठं पुङ्खदेशे च पत्रिणः । विन्यासो धनुषश्चैव
द्वादशाङ्गुलमन्तरम् । ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नाति-
हीनो न चाधिकः । निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां नि-
तम्भे शरसञ्चयम् । उत्क्षिप्तेदुत्थितं हस्तमन्तरेणा-
च्छर्षयोः । पूर्वेषु सृष्टिना पाद्भ्यां स्तनापे दक्षिणे शरः ।

हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा
नेव बाह्या नोर्द्धका नाधरा तथा । न च कुजा न चो-
त्तानान चला नातिवेष्टिता । समास्थैर्यगुणोपेता भौर्वी
दण्डनिव स्थिता । कादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्वेषानेन
सृष्टिना । परसा त्वस्थितो यत्ना त्रिकोणविनतस्त्रिनः ।
स्तस्य ह्यो विश्वस्योवो मयूराक्षितमस्तकः । ललाटनासा-
वक्त्रांसाः कुर्यु रश्चसम्भवेत् । अन्तरं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं
चित्रकक्षांसकस्य च । प्रथमन्त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीये
द्व्यङ्गुलं स्युतम् । तृतीयेऽङ्गुलसदृष्टिमायतञ्चित्रकांसयोः ।
गृहीत्वा सायकं पुङ्खात्तर्जन्यङ्गुलकेन तु । अनामया
पुनर्दृष्टं तथा मध्यमबापि च । तावदाकर्णयेद्देगाद्या-
वदाथः सुपूरितः । एवंविधसुप्रकृत्य मोक्षयं विधि-
वत् खगम् । दृष्टिसृष्टिहृतं लक्ष्यं भिन्द्याद्वाद्येन सु-
म्रत ! । सङ्गा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पृष्ठतः । एत-
दुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज ! । कूर्परन्तदधः
कार्यमाह्वय तु धनुष्यता । ऊर्ध्वं विद्युत्तके कार्ये-
सक्तसृष्टन्तु मध्यमम् । श्रेष्ठं प्रकटं विज्ञेयं धनुः-
शास्त्रविशारदैः । व्येष्टस्तु सायको ज्ञेयो भवेत्तद्वादय-
सृष्टयः । एकादश तथा मध्यः कनीयान्दश सृष्टयः ।
चतुर्दश धनुःश्रेष्ठं त्रयः साह्यास्तु मध्यमम् । कनी-
यस्तु द्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अथै रथे गजे
श्रेष्ठे तदेव परिकीर्तितम्” २४८८० । अग्निहोत्रे च ।
“पृष्णायतं द्विजः कृत्वा ततो मासैर्गदायुधान् । सुनिर्धैतं
धनुः कृत्वा रङ्गभूमौ निधापयेत् । ततो वाणं समाष्टञ्च
दांशतः सुसमाहितः । तृणमासाद्य बन्ध्यादृष्टदां कक्षाञ्च
दक्षिणाम् । विलक्ष्यमपि तद्वाणं तत्र चैव सुसंस्थितम् ।
ततः सङ्घरेद्वाणं तृणादृक्षिणपाणना । तेनैव स-
हितं मध्ये शरं सङ्गृह्य धारयेत् । वामहस्तेन वै
कक्षां धनुस्तस्मात्सङ्घरेत् । अविभक्तमतिभूत्वा गुणे
पुङ्खं निवेशयेत् । सम्पीड्य सिंङ्ककर्त्तुं पुङ्खनापि समे
दृष्टः । वासकर्णोपविष्टञ्च फलं वामस्य धारयेत् । वष्णान्
मध्यमया तत्र वामाङ्गुल्या च धारयेत् । मनो लक्ष्यगतं
कृत्वा सृष्टिना च विधानवित् । दक्षिणे गात्रभागे तु
कृत्वा वाणं विनोक्षयेत् । ललाटपटसंस्थानं दण्डं
लक्ष्ये निवेशयेत् । आक्षपत्र ताडयेत्तत्र चन्द्रकं षोड-
शाङ्गुलम् । सङ्गा वाणं ततः पञ्चाङ्गुलकाशिक्षिप्तदा
तथा । निम्बह्नीवान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः ।
अलिख्यं क्षिपेत्तुष्णासुतरक्ष्यं दक्षिणम् । चतरस-

मतं वेध्यमभ्यसेद्वादिताः स्थिताः । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं
 परादत्तं गतञ्च यत् । निम्नसुक्ष्मत्वेधञ्च अभ्यसेत् क्षिप्र-
 कन्ततः । वेध्यस्थानेष्वेषु सख्यस्य पुटकं धनुः । हस्ता-
 वापयतेत्सिलैः कर्जयेद्दुष्करैरपि । तस्मिन् वेध्यमते विप्र !
 हे वेध्ये दृढसज्जके । हे वेध्ये दुष्करे वेध्ये हे
 तथा चिलदुष्करे । नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये
 प्रकीर्तिते । निम्नं दुष्करसहितं वेध्यमूर्ध्वगतञ्च
 यत् । लक्षकायनमध्ये तु चिलदुष्करसज्जके । एवं
 वेध्यगुणकृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं
 बीरो जितबलस्ततो नरः । एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र
 दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमसं तस्य तस्मादुवेध्यात्
 प्रकीर्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पतिपत्नगतं द-
 दम् । ध्यानं प्रचक्षितञ्चैव स्थिरं यञ्च भवेदिति ।
 समन्तात्ताडयेद् भिन्द्याच्छेदयेद्गुणयेदपि । कर्मणां संवि-
 धानञ्चो ज्ञात्वं विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्या
 योगशिक्षुः त्रयं ज्ञयेत् २४८७० ॥ अग्निर्वाच । जितहस्तो
 क्षितमतिर्जितदन् लक्ष्यसाधकः । नियतां सिद्धिमासाद्य
 ततो वाहनमाचरेत् । दशहस्तो भवेत् पाशो दत्तः
 करसहस्रस्तथा । गुणकार्पाससृष्टानां भङ्गस्त्रास्त्रैर्विनि-
 षाम् । अन्येषां सुहृदानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा
 त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात् सुवर्तितम् । कर्त्तव्यं
 शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै तदा । वामहस्तेन
 सङ्कृञ्च दक्षिणेनोद्धरेत्ततः । कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्रा-
 त्मकं मस्तकोपरि । क्षिपेत् तृणमये तृणं पुरुषे चर्म-
 वेष्टिते । वल्गिते च मृते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
 सख्ययोगविधिं कृत्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितम् । विजित्य
 तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् । कट्याम्बुद्धा ततः
 खड्गं वामपाशांश्चलन्वितम् । दृढं निम्नहृत् वामेन
 निम्नवैर्दक्षिणेन तु । षडङ्गुलपरीष्वाहं सप्तहस्तसस-
 ष्टितम् । अयोग्यः शलाकाश्च वर्माणि विविधानि
 च । अर्द्धहस्ते समे चैव तिर्यग्गूर्ध्वमतं तथा । योज-
 येद्विधिना वेन तथा लङ्कदतः श्रेष्ठु । तृणचर्मावनद्वाङ्गं
 स्त्रापयित्वा नवं दृढम् । करेणादाय लघुदं दक्षिणाङ्गुलकं
 नवम् । उदास्य घातयेत्तस्य नाशस्तेन रिपोर्दृढम् ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्यादास्य निपातनम् । अक्ले-
 येन ततः कुर्वन् वधे सिद्धिः प्रकीर्तिता । वाहानां
 त्रयकरत्रयं प्रचारार्थं पुरा तव २५० ॥ अग्निर्वाच ।
 भ्रान्तसुदुश्चान्तमाविद्धमासुतं विमुक्तं हृतम् । सम्पातं

सद्यदीर्घञ्च श्येनपातमथाकुञ्चम् । उद्धूतमवधूतञ्च यत्
 दक्षिणेमेव च । अनादक्षितविस्फोटौ करावेन्द्रमहा-
 सुखौ । विकराक्षनिपातौ च विभीषणभयानकौ । सम-
 प्राङ्दृतीयांशपादपादाङ्गवारिजाः । प्रत्याधीनमथा-
 षीदं वराहं लुब्धितनघा । इति हात्त्रिंशतो ज्ञेयाः
 खड्गचर्मविधौ रथे । परादत्तमपरादत्तं षड्हीतं लघु-
 सज्जितम् । अर्द्धोत्क्षिप्रमघःक्षिप्रं सन्धोरितविधा-
 रितम् । श्येनपातं मजपातं पाहृष्याज्ञानथैव च ।
 एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रथाः । ऋज्वायतं
 विशालञ्च तिर्यग्भ्रामितमेव च । पञ्चकर्म विनिर्दिष्टं
 व्यस्ये पाशे महात्मभिः । छेदनं भेदनं घातो भ्रमसं
 शमनं तथा । विकर्त्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्मैदमेव च ।
 आस्फोटः छेदनं भेदस्त्रासान्द्रोक्षितकौ तथा । शूल-
 कर्माणि जानीहि षडभाषातसज्जितम् । दृष्टिघातं
 भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! । अङ्गुपक्षे समाघातं
 तोमरस्य प्रकीर्तितम् । आहतं विहृतं चैव प्रभूतह-
 मलासनम् । ततोऽर्द्धमात्रं नभितं वामदक्षिणेमेव च ।
 आदत्तञ्च परादत्तं पादोद्धूतमवधूतम् । हंसमार्गं
 विभर्दञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् । कराससवघातञ्च
 दंशोपश्रुतमेव च । क्षिप्रहस्तं स्थितं शून्यं परशोस्तु
 विनिर्दिशेत् । ताडनं छेदनं विप्र ! तथा चूर्णनमेव
 च । सुदूरस्य तु कर्माणि तथा पुननघातनम् । संघा-
 न्तमथ विश्रान्तं गोविसर्गं सुदुर्द्धरम् । भिन्दिपालञ्च
 कर्माणि लघुदस्य च दान्यपि । अन्त्यं मध्यं परा-
 दत्तं निर्देशान् द्विजोत्तम ! । वज्रस्रोतानि कर्माणि
 पट्टिशस्य च तान्यपि । चरसं छेदनं घातो बलोद्धारस्य-
 मायतम् । लपाण्यकर्म निर्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा ।
 त्वासनं रक्षसं घातो वचाद्धारस्यमायतम् । क्षेपणीकर्म
 निर्दिष्टं यन्त्रकर्मैतदेव तु । सन्त्यागमयर्दयञ्च वराहो-
 द्भूतकं तथा । हस्तावहस्तमाहीनमेकहस्तावहस्तके ।
 द्विहस्तवाङ्गपाशे च कटिरेचितकोदरे । अरोलसाट-
 घाते च भुजाविधमनन्तथा । करोद्धूतं विमानञ्च पादा-
 हति विपादिकम् । गात्रसंज्ञेमथं शान्तं तथा गा-
 त्रविपर्ययः । अर्द्धप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सख्य-
 दक्षिणे । पारकनारकं मखलं कवचं विधमालुलम् ।
 तिर्यग्वन्धमपाशार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् । सिंहाक्रान्तं
 गजाक्रान्तं गर्दभाक्रान्तमेव च । गदाकर्माणि जानी-
 याद्वियुद्धसाध कर्म च । आकर्षणं विकर्षणं बाहूनां

मूलमेव च । श्रीवाविपरिवर्त्तञ्च पृष्ठभङ्गं सुदारुणम् ।
 पर्यासनविपर्यासौ पशुमारमजाविकम् । पादप्रहार-
 मास्कोटं कटिरेचितकन्धया । गात्राङ्गेषु स्कन्धगतं
 महीव्याजनमेव च । उरोललाटघातञ्च विस्पष्टकरणन्धया ।
 उद्धूतमवधूतञ्च तिर्यङ्मार्गगतं यथा । गजस्कन्धमव-
 क्षेपमपराङ्मुखमेव च । देवमार्गमभीमार्गममार्गमसना-
 कुलम् । यष्टिघातमवक्षेपो वसुधादारणन्धया । जानु-
 वन्धं भुजावन्धं गात्रवन्धं सुदारुणम् । विपृष्ठं
 मोदकं श्वभ्रं भुजावेष्टितमेव च । सन्नद्धैः संयुगे
 भाव्यं सशस्त्रैस्तेर्गजादिभिः । वराङ्कुशधरौ चोभौ
 एको श्रीवागतोऽपरः । स्कन्धगौ द्वौ च धानुष्कौ द्वौ
 च खड्गधरौ गजे । रथे रथे गजे चैव तरङ्गाणां
 त्वयं त्वयम् । धानुष्काणान्त्वयं प्रोक्तं रक्षार्थं तरुणस्य
 च । धन्विनो रक्षणाधाय चर्मिणन्तु नियोजयेत् । ख-
 मन्तैः शस्त्रमभ्यर्च्य शस्त्रान्तेनोक्यमोहनम् । यो
 युद्धे याति स जयेदरीन् समालयेद्भुवम् ।
 धनूषि धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वेत्ति जानाति विद-
 अण्य उप० सं० । २ धानुष्को त्रि० श्विष्णो पु० । "धनुर्द्धरो
 धनुर्वेदः" विष्णु पु० । भावे घञ् । ४ विद्याभेदे अष्टादश-
 विद्याशब्दे ५४२ पु० दृश्यम् ।

- धनुष पु० धन-वा० उघन् । ऋषिभेदे "धनुषाख्योऽथ रथैश्च
 अर्वावसुपरायसू" भा० शा० ३२८ अ० ।
- धनुषाक्ष पु० ऋषिभेदे "आससाद् महावीर्यं" धनुषाक्षं
 मनीषिणम्" भा० व० १२५ अ० ।
- धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव इसुसोः सामर्थ्यं
 षत्वम् । घनरवयवे । कस्त्रादिषु पाठस्तु अस्वामर्थार्थः ।
- धनुष्कार त्रि० धनुः करोऽस्य इसुसोः सामर्थ्यं षत्वम् ।
 धनुर्हेस्तो धानुष्को । धनुः करोति क-ट । २ चापकारके
 शिल्पिभेदे त्रि० । अहेत्वादौ तु अण्य धनुष्कार । तन्-
 करमात्रे त्रि० । "इषुकारं हेत्यै धनुष्कार" कर्मण्ये
 ज्याकारि दिष्टाय" वज्र० ३०७ ।
- धनुष्याणि त्रि० धनुः पाणौ यस्य इसुसोः सामर्थ्यं षत्वम् ।
 धनुर्हेस्तो "युवजानिर्धनुष्याणि" भट्टिः ।
- धनुषात् त्रि० धनुः धार्यत्वेनास्त्यस्य मत्तु । धनुर्द्धरे अमरः ।
 "भीसो धनुषानुपजान्वरत्निः । (जामदग्न्यः) भट्टिः ।
- धनुस् न० धन-शब्दे उचि । १ चापे शरनिक्षेपयन्त्रभेदे
 अमरः । ज्याकर्षणोत्थशब्दयोगात्तस्य तथात्वम् ।
 तल्लक्षणम् । "धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शाङ्गं" वाशं तथैव

च । कोमलं वर्षदृढता तयोर्गुण उदाहृतः । सुख-
 सम्पत्तिकरणं समसुष्टप्रायतं धनुः । विपदो सुष्टि-
 वैषम्ये तदङ्गे मङ्गमावहेत् युक्तिकल्पनरः । धनुर्वेद-
 शब्दे तल्लक्षणादि दृश्यम् । २ पिशाचदृष्टे पु० मेधाव-
 धिके शनवमे राशौ "ना स्वर्यभाः शैलसमीदयोऽतिशब्दो-
 दिनं प्राक् दृष्टसृच्छपीतः । रक्तोष्णपित्तो धनु-
 रत्यस्त्रतिसङ्को द्विमूर्त्तिर्द्विपदोऽग्निरुपः" नी० ना० ।
 अथञ्च राशिः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४००
 कलोत्तरं १२०० कलात्मकः भूखपूर्वाषाढोत्तराषाढा
 प्रथमचरणात्मकः । "मूलं पूर्वाषाढा प्रथमशायतारान-
 शको धन्वी" ज्यो०त० । अस्य स्वरूपं "चापी नरोऽश्व
 जघनः" दृष्टव्या० । "अश्वतुल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पा-
 दित्यर्थः । यथाह यवनेश्वरः । "धन्वी भनुषो ह्य-
 पश्चिमाङ्गस्तमाहः" भट्टोत्पलः । ४ चतुर्हस्तमाने
 क्रोशशब्दे ३३४० पु० दृश्यम् । ५ धनुर्द्धरे त्रि० शब्दार्थच०
 गोलचेलस्य व्यासाङ्गात् न्यूने इक्ष्वाभेदे चापशब्दे चेल-
 शब्दे च दृश्यम् । "ज्यां प्रोक्त्वा शेषं तत्पश्चि-
 हतं तद्विरोद्धृतम् । सङ्घ्रातत्त्वाश्विसंघर्गे संयोज्य
 धनुरुच्यते" सू० सि० । "यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्मिन्
 शुद्धपुं० ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाकृतिगुणं तदि-
 वरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं
 शुद्ध्या यतमा ततमसङ्घ्रातत्त्वाश्विनोः संघर्गे घाते
 संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा
 शुद्धप्रति ततमायाशापकलायास्ततमसङ्घ्रातगुणिततत्त्वा-
 श्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यायाः
 केत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा" रङ्ग०
 वङ्ग० अण्डः । धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयो-
 गोपपत्तौ धृतधनुरित्यादिप्रयोगनिरासार्थमनङ्घ्रिधानम् ।
 धनुस्तम्भ पु० सुशुतोक्ते विक्रते वायुभेदे । "धनुस्तुल्यं नमे-
 दास्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः" तत्र लक्षितम् ।
 धनू स्त्री धन-ज । धनुषि उज्व० ।
 धनेयक न० धन्याक+पृषो० । धन्याके भरतः ।
 धनेश पु० इ० । १ कुबेरे "इमे चैवाष्टकलशाः निधीनांशस-
 न्धवाः । कक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः" हरिवं०
 १०८ । २ जग्नात् द्वितीयस्थानपतौ च । धनेश्वरादयो-
 ऽप्यत्र । "धनेश्वरस्थानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे" भा० उ०
 १६२ अ० । "भाग्ये शराक्षे शधनेश्वराथामेकोऽपि चन्द्राद्यादि
 केन्द्रवर्त्ती" स्वपुत्रचाभाधिपतिर्गु रश्च दस्युश्चसामाज्यपति-

त्वमेति" ज्यो०तः। श्विष्यो "रत्नगर्भो धनेश्वरः" विष्णुस०।
धन्व न० धन-वा-ध । अत्याकारे त्रिका० । स्वार्थे षप्रज्
धाभ्यमप्यत्रार्थे त्रिका० ।

धन्व त्रि० धनं लब्ध्वा "धनगणं लब्ध्वा" पा०यत् । धनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा "गोद्वृत्र" पा०यत् । धनाय हितं
वा यत् । धनस्य लब्ध्वा २ धननिमित्तं संयोगादौ धन-
प्रयोजनके धनाय हिते षप्रज्वा च । दृश्यकर्णोच्चे पु०
राजनि० । उल्लखवति षप्रज्जतिनि त्रि० अमरः । "धन्यासि
वैदर्भि! शुश्रूढारेः" नैप्र० । "धन्यास्ता गुणरत्न-
रोहणभूयो धन्या मृदन्वैव सा" सा० द० । "धन्योऽसि
यस्य हरिरेष समक्ष एव" साधः । "धन्यं यशस्यमा-
युष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्" मनुः । ऽकृतार्थे त्रि० ।
१०विष्णो पु० "सुनेघ्रा मेधजो धन्यः" विष्णुस० । "धन्यः
कृतार्थः" भा० । ११आमलक्यां धात्व्याम् १२उपमातरि
सेदि० । १३पिण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४धन्याके स्त्री
हेमच० । [व्रतभेदे ।

धन्वव्रत न० धनाय हितं यत् धन्यं कर्म० । वराहपु० उक्ते
धन्याक पु० धन्यते भक्तार्थिभिः पिण्याकादि० नि० ।
(धनिया) ख्याते पदार्थे "शिलायां साधुसम्मिश्रं धन्याकं
वस्त्रगान्धितम् । शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ।
नवीने मृण्मये पान्नि स्थितं पिच्छहरं परम्" भावप्र० ।
धन्व गतौ सौ० श्वा०प०सक० सेट् । धन्वति व्यधन्वीत् दधन्व ।
"राजाय धन्याय धन्वसि" ऋ० ६।८६।३१ "परिप्रिच्य-
मानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः" ६।६७।२६ ।

धन्व न० धन्व-अच् । श्चापे भरतः । "धनुर्द्धाराय देवाय
प्रियधन्वाय धन्वने" भा० द्रौ० १०३ अ० । २धन्वन्तरि-
पितरि राजभेदे "काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः
सुतः" हरिवं० २६ अ० ।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गमिवाङ्गमस्य । (धामनि) ख्याते
दृक्भेदे "धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत् त्वरो मधुः ।
दृंह्यो बलकद्रूजः सन्धिकद् व्रणरोपणः" भावप्र० ।

धन्वचर त्रि० धन्वना धनुषा सह चरति चर-ट । धानुक्ते ।
"धन्वचरो न वंसमः" ऋ० ५।१६।१ ।

धन्वज धन्वनि मरुदेशे जायते जन-ड । शस्रभवे "जङ्ग-
लानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवम्" सुश्रुतः ।

धन्वदुर्ग न० धन्वना दृढं दुर्गम् । चतुर्दिशं पञ्चव्योजनमरु-
वेदिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृश्यम् ।

धन्वन् पु० धवि-कनिन् । श्वल्योदकदेशे मरुदेशे अमरः ।
धन्वति शरोऽस्मात् अपादाने कनिन् । २चापे श्वल्यभावे
च सेदि० । श्वाकाशे साधवः "धन्व्युत इषां न यासनि"
ऋ० १।१६।५ । धन्व्युतः व्याकाशच्युतः धन्वन्शब्दो-
ऽनुरीक्ष्य वचनः तेन तत्स्यसुदकं लब्धते" भा० ।

धन्वन पु० धन्व-सौ० ल्यु । (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्ग-
दृक्चे रत्नमात्रा । "चन्दनैः स्यन्दनैः सालैः सरलै-
र्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि वे चान्ये बलवत्तराः"
भा० शा० ११५ अ० ।

धन्वन्तर ज० चतुर्हस्तमिमे दण्डरूपे परिमाणभेदे । "वि-
तस्तिः स्यादतो दाभ्यां हस्तः स्यात्तच्चतुष्टयम् । दण्डो
धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितयेन तु" (क्रोधः) त्रिका० ।

धन्वन्तरि पु० धनोः तन्निमित्तशब्दस्थानं पारमृच्छति ऋ-
गतौ इन् किञ्च । १ससुद्रोत्थिते देववैद्यभेदे । धन्वन्तरि-
स्ततो देवोवपुष्पानुदतिष्ठत" भा० आ० १८ अ० । द्वापरे
तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० १६ अ० यथा ।

"धन्वन्तरेः सम्भवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ ! । स सम्भूतः
समदाप्तुमथ्यमानेऽमृते पुरा । उत्पन्नः कलश्यात् पूर्वं
सर्वतस्तु श्रिया दृढः । अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं
दृष्ट्वा हि तस्मिन्वान् । अजस्तमिति होवाच तस्माद्-
जस्तु स सुतः । अजः प्रोवाच विष्णुं वै तनयोऽस्मि
तव प्रभो ! । विपत्सु भागं स्थानञ्च मन लोकेश्वरेश्वर ! ।
एवमुक्त्वा स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः । कृतो यच्च
विभागो हि यत्त्रियैर्हि सुरैः पुरा । देवेषु विनियुक्तञ्च
विधिहोतुं महर्षिभिः । न शक्यस्यहोमो वै तुभ्यं
कर्तुं कदाचन । अर्वांगभूतोऽसि देवानां पुत्रस्त्वं हि
महीश्वरः । द्वितीयायान्तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमि-
ष्यसि । अथिमादिश ते सिद्धिर्गर्भस्यस्य भविष्यति ।
तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ! । चरुमन्त्रै-
र्ब्रह्मैर्ज्यैर्यस्यन्ति त्वां द्विजातयः । अथवा त्वं पुनश्चैव-
सायुर्वेदं विधास्यसि । अथश्रुत्वावी ह्यर्षोऽयं प्राग्-
दृष्टस्त्वज्जयोनिना । द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं
न संशयः । इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णु रसुदेषे पुनः ।
द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौमहोत्रिः स काशिराट् । पुत्रका-
मस्तपस्तेपे धन्वो दीर्घं महत्तदा । प्रपद्ये देवतां तान्तु
था से पुत्रं प्रदास्यति । अजं देवं स पुत्रार्थे तदाराधि-
तवान्मृपः । ततस्तुष्टः स भगवानजः प्रोवाच तं ऋषम् ।
यदच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ! । ऋष

उवाच । भगवन् ! यदि तृष्टस्त्वं पुत्रो मे स्वातिमान्
 भव । तथेति समस्तुष्टाय तत्रैवान्तरधीयत । तस्य मेहे
 ससत्पद्मो देवो धन्वन्तरिक्षदा । काशिराजो महाराजः
 सर्वरोमप्रथाशनः । आयुर्वेदे भरद्वाजात् प्राप्तेह स
 भिषक्क्रियम् । तमदथा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्य
 पाटयत् । धन्वन्तरेस्तु तनवः केतुमानिति विन्तुतः ।
 अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः । पुत्रो
 भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु
 धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् । आयुर्वेदशब्ददर्शित
 वाक्ये काशिराजस्तु दिवोदासस्तु धन्वन्तरितोक्तिः
 तदपत्ये उपचारात् स्मृतो न विरोधः । 'धन्वन्तरिच
 भगवान् स्तयमेव कीर्तिर्नाम्ना ऋणाम् पुरुराजां रज
 आशु हन्ति । यत्रे च भाममष्टतायुरवावस्त्व आशुष्यवेद
 मनुशास्त्रवतीर्य लोके'भान०२।७।२२ । 'स वै भगवतः
 स्वात्ता विष्णोरंशंशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति स्वात
 आयुर्वेदइतिजम्भाक्' । "नारायणांशो भगवान् स्वयं
 धन्वन्तरिर्महान् । पुरा ससद्रमधने ससत्तस्यो महोदधेः ।
 सर्वत्रेदेण निष्ठातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि
 वैनतेयस्तु सङ्करसोपनिषत्प्रकः" ब्रह्म० वै० श्रीकृष्ण
 जन्मस्य ५१ अ० ।
 २दिवोदासि लिङ्गा० । विक्रमादित्यसभास्वनवरत्नान्तर्गते
 कविभेदे स्तोत्रिर्वि० । "धन्वन्तरिक्षपण्डितमारसिंहसङ्घ-
 वेतासमदृष्टदृष्टपरकाब्दिदासाः । स्वातो वराहमिहिरौ
 नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्तु" ।
 अत्र वराहमिहिरौ इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्तया
 षाठः प्राभाद्रिक एव द्विवचनान्तत्वे नवसंख्यानुपपत्तेः
 वराहो मिहिर इति विग्रहः दृष्टज्जातकटीकायां
 मद्युत्पत्तेनोक्तः । अतएव "वराहमिहिरात्मजेन प्रथुय-
 यसा" तत्पुत्रकृतपटपञ्चाशिकायासुक्तं वराहमिहिरा-
 त्मजत्वमात्मनो विशेषणसुपपद्यते वराहमिहिरयो-
 र्भिन्नत्वे तदनुपपत्तेः इति सूक्तमीक्षणीयम् ।
 धन्वन्तरियस्ता स्त्री इत० । कटुक्यां राजनि० ।
 धन्वन्य लि० धन्वि मरुदेशे भवः यत् । मरुदेशभवे 'शंनो
 आपो धन्वन्ताः शमनः सन्वनूयाः" अथ०१।६।४ ।
 धन्वपति पु० इत० । मरुदेशपते । तत इदमर्थादौ अक्षयत्या०
 अक्ष् । धान्वपत तत्सम्बन्धिनि लि० ।
 धन्वयवास पु० इत० । मरुभवे यवासभेदे डुरासभाभेदे भरतः
 त्वाथे क । धन्वयवासक त्वाथे राजनि० । धन्वयास

त्वाथे अमरः । ["धन्वसहा नीयते" अ०१।१२७।२ ।
 धन्वसह पु० धन्वं धनुर्पाहं सङ्गते सह-अक्ष् । धनुर्भरे
 धन्वायन लि० धन्वा मरुदेशोऽयत्ननेन करणे ल्युट् । मरु-
 देशमनसधाधने स्त्रियां ङीप् । "भीमधन्वावनी सेना
 दृष्टद्युम्नेन पाजिता" भा० उ० १८७ अ० ।
 धन्वायिन् लि० धन्वना सह एति गच्छति इ-विनि इत० ।
 १धनुर्भरे २रुद्रभेदे पु० इषुमङ्गो धन्वायिभ्यश्च वो नलो
 नमः" अजु० १६।२२ ।
 धन्विन् लि० धन्वं चापोऽस्त्वस्य ब्रोज्ञा० इति । धनुर्भरे
 अमरः । "आकर्षकृष्टमपि कामितया स धन्वी" रघुः ।
 'पुंभिर्न कैचदपि धन्विभिरन्वन्व' चाचः । २विदग्धे
 श्चर्जुने पु० विश्वः ४सर्जुनदृष्टे ५डुरासभायां ६वज्रस-
 दृष्टे च पु०राजनि० ७विष्णौ पु० 'ईश्वरो विक्रमो धन्वी'
 विष्णुस०दत्ताकसमनोःपुत्रभेदे पु० "तपोरतिरकल्पभापस्तनी
 धन्वी परन्तपः । तामसस्तु मनोरेते दृष्ट पुत्रा महावहाः"
 हरिवं० ७ अ० । ८धनुराशौ च धनुस्यन्दे दृष्टम् ।
 धन्विन् पुंस्त्रो धन्व-वा० इतनु । नृकरो "दिवो धन्विन्
 उक्तो बोलः स्वात् नृकरो नौरुहाः" दृष्ट० दद अ० ।
 धन्विस्थान न० इत० । "वेत्तुवं समपादस्य वैशाखं पञ्चदशं
 तथा । प्रत्याबोद्धं तथाबोद्धं स्थानान्येतानि धन्विनाम्"
 इत्युक्तेषु धानुष्कस्थितिभेदेषु । धनुर्वेदशब्दे दृष्टम् ।
 धम ध्याने सौ० पर० सक० सेट् । धमति अपधीत् दधाम ।
 "वायुना धस्यमानोऽत्र दृष्टप्रतेऽग्निः कश्चित् कश्चित्"
 भा० व० २८५ अ० । "ने माकुभ्यां धमितमन्विमात्मनि"
 अ० १।२४।७ "अयं बधेऽपि वरुचोऽधमत्" तावृत्रा० ।
 "विक्रमस्तु विधमिष्यामि निवर्त्तध्वं महाह्वराः" हरिवं०
 २५१ अ० । [कर्त्तरि च ।
 धम लि० धम-ध्याने अक्ष् । १शब्दकर्त्तरि २कामिसंयोग-
 धमका लि० ध्या-कुन् धमादेशश्च । ध्यानकरे उज्ज्वल० ।
 धमधम पु० धम+प्रकारे द्वित्वम् । पार्वत्याः क्रोधसंभूते कुम्भ-
 रातुचरगणभेदे । "उत्कामासौ धमधमो ज्वाहाजिह्वः
 प्रमर्द्दनः" हरिवं० १६८ अ० । कुम्भारानुचरमातभेदे स्त्री
 "स्वाता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप" भा०श०४७अ० ।
 धमन लि० धम-ध्याने सौ० युच् । १भस्त्राघ्रायके २क्रूरे च
 जेदि० ३श्वे तृकभेदे अमरः ।
 धमनि(नी) स्त्री धम-सौ० करणे अनि वा ङीप् ।
 नाङ्गीभेदे किराभेदे । २हृद्विस्त्रासिन्याम् अमरः ।
 ३हरिद्रायां ४सीवायाम् हेमच० ५पृथ्विपस्यां राजनि० ।

इमाङ्गिकायां शाकभेदे भावप्र० । ७शाक्ये निरु० । सुश्रुते
धमनीभेदकार्यादिकसूक्तं तच्च कायशब्दे १६१६ पृष्ठादौ
दृश्यम् । ततः सिद्ध्या० लच् । धमनीत् तद्युक्ते लि० ।
धम्मिल्ल पु० सौ० धम-विच् मित्र-क प्रुपो० कर्म० । संयतेषु
केशेषु (सौ० पा) । कुसुमगर्भमौक्तिकादिना नहिर्वर्जे
केशकचापे भरतः । “धम्मिल्ले नवमल्लिका सुसुदयो
हस्ते सिताम्बोरुहम्” “धम्मिल्लमर्द्धसूक्तं कलयति
तिलकं तथा शकचम्” सा० द० । प्रुपो० धम्मल
धम्मिभावप्यत्र शब्दच० ।

धय लि० घेट-य । पानकर्त्तरि घेटटिप्त्वात् स्त्रियां ङीपि-
प्राप्ते खयोऽन्त्यल नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप् ।

धर लि० धृ-ञच् । १धरके “रथचरधराङ्गनाकराजैः” भावः
गदाधरः चक्रधरः । २पर्वते ३कर्पासतुलके ४कूर्मराजे
५वसुभेदे च मेदि० । “उत्कं धरं द्रष्टुमनेष्य शौरिम्”
भावः । कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम् । “धरो
भ्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्वूषश्च प्रभाषश्च
वसवोऽटाविति ऋताः” भा० आ० ६६ अ० ।

धरण लि० धृ-युच् । १धारके २अद्रिपतौ ३चोके ४स्यले
५धान्ये ६सूर्ये च पु० हेमच० । ७अर्कहृद्ये ऽसेतौ त्रिका० ।
“तस्या यवार्था क्विताऽल सुझा वल्लिगुञ्जो धरणं
च तेऽष्टौ” लीला० लक्ते ८अल्लविंशतिरत्तिकामिते
मानभेदे न० । “पलं सुवर्णस्यारः पलानि धरणं दशेति”
मनुक्ते १०दशपलमितते ११पलस्य दशमांशे वैद्यकपरिभाषा
“माषैश्चतुर्भिः शाण्डः स्यात् धरणः स निगद्यते ।
सुश्रुतोक्ते १२चतुर्माषकपरिमाषे पु० । भावे ल्युट् ।
१३धारणे न० । “सारं चरित्रीधरणसमञ्चं कुमा० ।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच० ।

धरणि(शी) स्त्री धृ-ञनि । १पृथिव्यां अमरः वा ङीप् ।
ङीबलः २शालुमलिहृद्ये शब्दच० । ३कन्दभेदे राजनि० ।

धरणि(शी)ज धरणितो जावते जन-ङ । १मङ्गले २नरका-
सुरे च ३धरणिजातमात्रे लि० । “धरणिजे चतुर्थगे
च्चरजठराशुङ्गवः” ह०स० १०४ अ० । ४सीतायां स्त्री ।

धरणि(शी)धर पु० धरणि(शीं) धरति धृ-ञच् इत० ।
१पर्वते २कच्छमे च राजनि० । ३विष्णौ हला० गोव-
र्द्धनधारित्वात्तस्य तथात्वं । “स हि संवर्त्तको वज्जिरनिबो
धरणीधरः” विष्णु पु० । “शेषदिग्गजादिरूपेषु धरणीं
धरतीति” भा० । “परमर्षिजनमुवनपतिः धरणिधरः श्रुति-
विनयविधिः” भा०शा० ३४८अ० । पर्वते “धरणीधरङ्गिह-

तुर्भयादकौ” भाषः । इतिने “प्रभव” सर्वभूतानां धारणं
धरणीधरम्” भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तने

धरणि(शी)रुह पु० धरण्यां रोहति रुह-क ७त० । हृद्ये
“धरणिरुहापिरुहो बधूर्त्तायाः” भाषः ।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः । १कन्दभेदे कन्दानो
धाराकन्दे राजनि० ।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव । पर्वते शब्दर० ।

धरणि(शी)धृत् पु० धरणि(शीं) धरति धृ-क्लिप् लृक् ।
१पर्वते २अनले देवे च “माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ।
शेषस्य धरणीधृतः” हरिवं० १२० अ० ।

धरणीपुर पु० धरणप्राकारं पुरम् । धराकारे चतुरस्र
मण्डले न० । धरणीसदनादयोऽप्यत्र ।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्मात् । सङ्घे लि० ।

धरणीमृत् पु० धरणीं विभर्त्ति ऋ-क्लिप् लृक् च । १पर्वते
२विष्णौ ३अनले च । “प्रादृषीवातिहृष्टानि ऋङ्गाणि
धरणीभृताम्” हरिवं० २४६ अ० ।

धरणीश्वर पु० इत० । १शिवे शब्दरत्ना० २भूमिपतौ ३विष्णौ च

धरणीसुत पु० इत० । १मङ्गले अवानेयशब्दे दृश्यम् । २नरका-
सुरे कुजशब्दे दृश्यम् । ३सीतायां स्त्री कालिकापु० २७
अ० तत्कथा दृश्या ।

धरा स्त्री धरति विश्वं धृ-ञच् । १पृथिव्याम् अमरः २गर्भाशये
३भेदसि च मेदि० ३नाद्यां राजनि० । “धरायां तस्य
संरम्भं सीताप्रत्यर्षयौषिषः” रघुः ।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्य-
पुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा

“मत्स्य उवाच । अघातः सम्यक्श्लाघि घरादानमनुत्तमम् ।
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् । कारयेत् पृथिवीं
हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम् । सर्वदापर्वतवतीं मध्ये
मेरुसमन्विताम् । लोकपालाटकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।
नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम्” “अनुकारिणीम्
सदृशीमित्यर्थः । इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्तेः
निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्वितमहोसादृश्यप्राप्तौ सर्वो-
दापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्रान्वितधरखण्डकार इति
गम्यते । इतरथा सामान्येनैव तद्वनतेर्विशेषानर्थक्यप्रस-
ङ्गात्, तदयमर्थः हैमीं पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सप्तद्वीप-
वत्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि
नानापर्वतानुकारप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमिति” तथा
इति मेरोरनुकरणाप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति

नानादेवगणव्यावृत्त्यर्थं लोकपालाष्टकोपेतामिति । एवं च
 चसंख्येयपञ्चाश्रयथे पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिप-
 क्षपरिपहसङ्गानिष्टव्यर्थं नववर्षसमन्वितामित्युच्यते । तत्र
 जम्बुद्वीपस्यपर्यन्तं विष्णुपुराणे” हेमा०दा०। “नववर्षन्तु
 मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षे-
 पात् कथितं तव । जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनवि-
 स्तरः । मैत्रेय ! बलयकारः स्थितः चारोर्दधिर्बाह्वः ।
 जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
 मेरुमैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिसहस्रयो-
 जनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रतिष्ठा षोडशाङ्गुलाद्वालिं शम्भुर्भि-
 विसृतः । मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः”
 पुराणान्तरे तु, अष्टषट्पद्योजनोच्छ्रय इत्युक्तम् । तथा
 “मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । दनादृतं मङ्गा-
 भाग ! चत्वारश्चानुपर्वताः । विष्णुस्मा रचितो मेरोर्यो-
 क्षनायुतस्यङ्गिताः । पूर्वेषु मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमा-
 दनः । वैश्राजः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे चतः”
 मथ्यादापर्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः” “जादरो-
 देवकूटश्च पूर्वस्यान्दक्षिणं पर्वतो । तौ दक्षिणोत्तरायामा-
 वानीलनिषधायतौ । कैलासोहिमवाश्वैव दक्षिणे वर्ष-
 पर्वतो । पूर्वपश्चायतावेतावर्षान्तव्यवस्थितौ । त्रिशदङ्गो-
 जारुधिश्चैव उत्तरो वर्षपर्वतो । पूर्वपश्चायतावेतावर्ष-
 वान्तव्यवस्थितौ । निषधः पारिजा(पा)तश्च पश्चिमी वर्ष-
 पर्वतो । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ” ।
 नीलनिषधपर्वतो तु, अग्रे वक्ष्यते । “लोकपालाष्टको-
 पेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लक्ष्यं
 पूर्वसक्तं ब्रह्माण्डदाने” तत्प्रतिवेशाच्च मेरोरुपरि प्रद-
 क्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः । नववर्षसमन्विता-
 मिति । वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे “उत्तरं
 तत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । एतद्वै भारतं नाम
 भारती यत्र सन्ततिः । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपु-
 रुषं स्युतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो
 द्विज ! । रम्यं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु हरिण्मयम् ।
 उत्तराः कुरवश्चैव यथा नै भारतं तथा । मेरोः पूर्वेषु
 भद्राश्च कैलसाश्च पश्चिमे । वर्षं द्वे तु समाख्याते त-
 योर्मध्यमिभलावृतम् । नवसाहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तम !”
 तथा । “हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चैव दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च शङ्खी च उत्तरे वर्षपर्वताः । सहस्रदि-
 तयोश्चावासावद्विस्तारिणश्च ते । लक्षप्रमाणो द्वौ मध्ये

दशहीनास्तथापरे” “लक्षप्रमाणावित्यादि इत्याहमसो-
 भयपार्श्ववर्त्तनौ नीलनिषधौ द्वौ पर्वतौ दैर्घ्येण लक्ष-
 युचौ विज्ञेयौ, तद्वाहवर्त्तनौ श्वेतहेमकूटौ नवतिस-
 हस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तद्वाहवर्त्तनौ शङ्खी-
 हिमवन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र
 युक्तिरक्ता मत्स्यपुराणे, “द्वीपस्य मण्डलीभावात् स्यात्-
 र्द्विः प्रकीर्त्तितेति” । ब्रह्माण्डपुराणे “मेरोस्तु
 पश्चिमे भागे नवसाहस्रसन्विते । चतुर्दिशत्सहस्राणि
 गन्धमादनपर्वतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिदृष्टो म-
 हीतलात् । सहस्रभवगाहे तु सति द्वियुष्मिस्तरः ।
 पूर्वेषु माल्यवान् शैलस्युत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः” “अत्र
 शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां प्रथिव्यादीनां कर्त्तव्य-
 शक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गुलादिमानं परि-
 कल्प्य यथाङ्गुलसंख्यातारतम्यमनुष्ठेयम् । नदीनदयः
 तोपेतमिति, नद्यो भागीरथीधर्मतिकाः, नदाः शोषा-
 दयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् बाष्पक्या-
 मनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
 यावत्परिमाणा पृथ्वी तावानेव सागरः तथाप्यनुकारमा-
 त्रोपदेशात् शक्यानुकारमात्रमाचरणीयम्” हेमा० “महा-
 रत्नसमाकीर्णं वसुवृद्धार्कसंयुताम् । हेमः पलसहस्रेण
 तदङ्गं वायु शङ्कतः । शतत्वयेण वा कुर्यात् द्विगतेन
 शतेन वा । कुर्यात्पञ्चपलादुर्द्धमसक्तोऽपि विचक्षणः ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशवाहनशुभः । अत्रिहम-
 यदपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । वेदां कृष्णाजिनं
 कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् । तथाष्टादश धान्यानि
 रसांश्च लवणादिकान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् सम-
 न्नात् परिकल्पयेत् । वितानकञ्च कौशेयं फलानि विवि-
 धानि च । तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि
 च । इत्येवं रचयित्वा तामधिव्यासनपूर्वकम् । शुक्लाभ्या-
 म्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वाष्टौ-
 वक्रसुमाञ्जलिः” मत्स्यपु० “महारत्नेत्यादि, महारत्नानि,
 माणिक्यप्रभृतेभिः परिभाषायां, दर्शितानि, वसुवृद्धार्क-
 रूपसक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिशब्देन
 देशकालवृत्तिश्चाङ्गिवादिपूजात्राङ्गणवाज्रनाधवासनादि-
 र्श्वं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् चमृगन्ध-
 पञ्चरत्नदूर्वाङ्गुरचूतपल्लवान्त्वानिद्वयभेयं, वितानं पञ्च-
 वर्णमिति । प्रदक्षिणं कल्पेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहव्ये-
 त्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च द्वितीयदिवसे पूर्वाङ्गुलनकम-

शेषसमाप्तौ सर्वैषधिज्ञानानन्तरमसुषेयम् हेमा "नमस्ते
सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः । धात्री च सर्वभूता-
नामतः पाहि वसुन्धरे ! । वसुन् धारयसे यस्मात्
वसु चातीव निर्मलम् । वसुन्धरा ततो जाता तस्मात्पाहि
भयादन्नम् । चतुर्मुखोऽपि नो मच्छेद्यस्मादनं तवाचले ।
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्दमात् । त्वमेव
ब्रह्मगीर्वाण्डे शिवे गौरीति संस्थिता । गायत्री ब्रह्मणः
पाश्वे च्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा । बुद्धिर्हस्यतौ
स्थाता मेधा मुनिषु संस्थिता । विश्वं व्याप्य स्थिता
यस्मात्ततो विश्वधरा मता । धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौषी
पृथ्वी वसुमती रसा । एताभिर्भूर्त्तिभिः पाहि देवि !
संसारसागरात् । एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवे-
दयेत् । धराङ्गं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् । शेष-
ञ्चैवाथ कर्त्तव्यः प्रथित्य विसर्जयेत् मत्स्यपुं क्त्वापि
पूर्ववदानवाक्यमुच्चार्य जलपूर्वं दानभाचार्यानुष्ठया अ-
न्येभ्योपि दानं दीनानाथादिभ्यः । स्वल्पे त्वेकान्निविधानं,
भूमिपतिकर्त्तव्ये कर्मणि धामादिदक्षिणादानम् अथक्त-
कर्त्तव्ये यथाशक्ति सुवर्षदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम् । अथ
ब्राह्मणशासनानन्तरं देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।
हेमाचार्यवर्णनोपब्रह्मणे, "अथ रोहिण्यां संकल्पो-
षितो ब्रह्मा यथाबीजरसरत्नगन्ध्यावकीर्णतीर्थोदकपूर्व-
कलशमभिसृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिविञ्चति । "त्र-
त्नेन त्वं व्रतपते" इति व्रतसुपैत्यायाचिताशनावधःशा-
यिनौ भवतो, व्रतोपचरं यथाशक्त्रे करान् पञ्चरत्नं वा
दादशरत्नं व्रतश्चरित्वा शोभते तन्नमाज्यभागान् जला-
न्वारस्थायाज्यं जुहुयात् कामसृक्तं कालसृक्तं पुरुष
सृक्तमित्यथ सुवर्षमर्थी भूमिं भूमेः प्रकृतिं गोचर्म-
मात्रां जत्वानीय वेद्युत्तसां वेदिमित्युपस्थाप्य "गिर-
यस्ते पर्वता" इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरजतमण्य-
सृक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति (साम-
कन्दशा नेति नदीः कल्पयित्वा रसेषु परिपूरयेत् "अपर-
मग्रमसि समुद्रन्वाभ्यवसृजामीति समुद्रान्) वनस्थितिः सह
देवैर्नम्रापर्याञ्जति "वृहस्पतिर्नेति" वनस्थतीनन्त्यांश्च यज्ञे
त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्नमसा सङ्कल्पयतीह भवति निधीन्
विश्वतीति नमस्कारयित्वा स्वल्पं वृहस्पत्यनुवाकीये
देवासोदिव्येकादशस्मेति, पुण्याहं वाचयेत् संस्थापयेत्
च दिवो देवज्ञातेनेत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्वातुरेषा-
न्मैरोहिणीकामं निकामं वा दुःखं इति । "यथा रोहनि

बीजानि हलाहले महीतले । एवं कामाः प्ररोहनि
प्रेत्येह मनसा सदा । सर्वेषामेव दानानां यत्फलं
समुदाहृतम् । तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं
यथाविधि" । मत्स्यपुराणे "अनेन विधिना वस्तु
दद्याद्देमधरां शुभाम् । पुण्याहावेऽभिसंप्राप्ते स पदं याति
वैष्णवम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमाश्रिता ।
नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् । पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् । इति पठति य इत्यं यः
शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवसमरवधूमिर्वीति संप्रार्थमानः पदममरसहस्रैः
सेवितं चन्द्रमौलेः" लिङ्गपुं उक्तविधिस्तु तत्र खण्डे दृश्यः ।

धराकदम्ब पुं धराजातः कदम्बः । धाराकदम्बे हाराः ।
धराङ्गुर पुं धराया अङ्गुर इव । वायुफले शोकरे हाराः ।
धरात्मज पुं इतः । मन्त्ररूपे २२रकाहारे च श्वीतायां
स्त्री तत्कथा कालिकापुं ३७ अ० दृश्या । धरापुला-
दयोऽप्यत्र ।

धराधर पुं धरां धरति धृ-अच् । उपर्वते २अनन्ते श्विष्णौ
च । "सत्यमेधो । धराधरः" विष्णु स० । "अ-शेरशेषैः
शेषादौरशेषं धारयन् धराम्" भाष्यकृतवाक्ये तद्विद्वक्तिः ।
धराधिप पुं इतः । न्ये "माहेन्द्रीमथ सभां समावाद्या
धराधिपः" भा० व० ४८ अ० । धराधिनाथधराधीशदयोऽत्र
धरामर पुं धराया मर इव । मूदेवे ब्राह्मणे धरासुरा-
दयोऽप्यत्र ।

धरित्री स्त्री धृ-इत् गौरा० डीष् । भूमौ अमरः "सारं
धरित्रीधरणक्षमञ्च" कुमा० "गुरुधरित्री क्रियतेतरां
त्वया" माघः ।

धरिमन् पुं धृ-इमनिच् । तुलापरिभाषो निरु० ।
"तथाधरिमसेयानां शतादभ्यधिके बधः" मनुः ।

धरीमन् पुं धरिमन्+कान्दो सो दीर्घः । सारभूते वेदिरूपे
स्थाने । "अयं जातो मनुषो धरीमणि" ऋ० १।१२८।१
"धरीमणि सारभूते वेदिरूपे स्थाने" भा० २ धारके लि० ।
"असृग्मन् पयसा धरीमणि" ऋ० १।८६।४ "धरीमणि
धारके" भा० ।

धरुण् लि० धृ-अनन् । धारके "धरुणोऽस्य पानाय" तासु
ब्रा० १।१।६ । "धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि अपानेन प्रा-
णवायोः शरीरे धारणात् धारयिता अपानः" भा० श्रियां
गौरा० डीष् वा । "धरुण्यसि शाले ! वृहच्छन्दापूति-
धारणः" अथ० ३।२।१ पक्षे टाप च । "धरासि धरुणः"

सृता विश्वकर्म्मणी" यजु० ११।१६ २८८के निघण्टुः
श्वश्री च "उपसृजन् धर्मं माते धर्मो मातरं धवन्"
यजु० ८।५१ "धारयतीति धर्मोऽग्निः" वेददी० ४धारायाञ्च
"अपामतिष्ठत्तु धर्मम्" ऋ० १।५४।१० धर्मयन्दो
धारावचनः धर्मयन्दुर्धर्म धारानिधकम् भा०

५ एकविंशतो ह्यदित्ये च तयोस्तथात्वं च शतब्रा०
८।४।१।१२ उक्तं यथा "धर्म एकाविंशतिः" इति । य
एवैकविंशत्योमस्यं तदुपधाति । तद्यत्तमाह धर्म
इति प्रतिष्ठा वै धर्मः प्रतिष्ठाकविंशोऽद्यो अद्यो वा
आदित्यो धर्म एकाविंशत्यश्च हादस साशाः पञ्चोऽर्तवस्तय
इमे लोका असावेवादित्यो धर्म एकाविंशत्यश्चतमाह
धर्म इति यदाहो वैषोऽस्तमेत्यधेदं सर्वं भ्रियते
आदित्योहर्मात्वा पञ्चात्तस्यो तदेव तद्रूपसुपदधात्यथ
संवत्सररूपपाण्युपधाति "धर्ममधिहृ" यजु० १।१।१८
७ ब्रह्मणि दक्षिणे पु० ६नीरे १० सन्मते त्रि० मेदि०

धर्मसि पु० ७-वा० नसि । १ नवे निघण्टुः । २ धर्मव्ये वजादौ
च "नि शुष्ण इन्द्र धर्मसि वज्रम्" ऋ० ८।६।१४ । "धर्मसि
धर्मव्यम्" १ धारके च "पृचादि धर्मसिम्" ऋ० १।१।१।११
धर्मि त्रि० ५-नि । "धारके "अग्निरीशे वज्रनां शुचिं-
धर्मरेषाम्" १।१२७।७ "धर्मिः धारण्यजुशब्दः" भा० ।

धर्मर पु० धुस्तुर+प्रथो । धुस्तुरे धारकारनि० ।
धर्म न० ५-त् । १ म्हे २ यज्ञे ३ धर्मे च उद्यादिको ४ धारके
त्रि० "पञ्चानां त्वां वातानां यन्त्राय धर्माय ष्टह्माभि"
तैत्ति० सं० १।६।१।२ "धर्ममसि दिवं दं ह ब्रह्मवनि
वधाव" यजु० १।१।८ धर्मं धारकम् वेददी० ।

धर्म पु० न० अर्थात् प्रियते लोकोऽनेन धरति लोको वा ५-मन् ।
"चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रलक्षिते पदार्थे तत्र धर्म-
शब्दस्य यागादिपरत्वम् आध्यश्रम्यतमन्यमते स्वर्गसाधना-
दपभेदपरत्वं तथाहि "अथातो धर्मजिज्ञासेति" सूत्रमाद्ये
"धर्मोय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञात-
मिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथं-
लक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किं-
परचेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एके-
नैव सूत्रेण व्याख्यातं—'चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः—
इति । कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि,
किंपरचेति त्रैलोक्येण व्याख्यातं, क प्ररूपपरत्वं क
वा प्ररूपो गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यै-
तत् सूत्रम् 'अथातो धर्मजिज्ञासा'—इति । धर्मः

प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न
जिज्ञासितव्यः ; अथाप्रसिद्धः, नतरां ; तदेतदनर्थकं
धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत् ? धर्मं प्रति
हि विप्रतिपक्षा बहुविदः,—केचिदन्वं धर्ममाहुः,
केचिदन्वं, सोऽयमविचार्य प्रवर्त्तमानः कश्चिदेवोपाद्दानो
विकल्पेतायात् अनर्थं च म्हेत्, तच्चाहर्षो जिज्ञा-
सितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रति-
जानीमहे" भा० "तदभिधीयते चोदनालक्षणेऽर्थो
धर्म । २ सू० "चोदना—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं
वचनमाहुः, आचार्यचोदितः करोतीति हि
दश्रुते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धर्मो लक्षणमन्वेरिति
हि वदन्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रे-
यसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं,
भवनं, भविष्यन्तं, स्रष्टव्यं, व्यवहितं, विप्रकृतमित्येवंजा-
तीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्,"
य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमव-
गम्यतां ? यो हि याममनुतिष्ठति, तं 'धार्मिकः'
—इति समाचक्षते, अथ यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदि-
श्रुते, यथा पापकः, चापक इति । तेन यः पुरुषं
निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं
लोके, वेदेऽपि 'अज्ञेन अज्ञमवजन्त देवाः, तानि धर्मोश्चि
प्रथमान्यासन्—इति अज्ञतिशब्दाच्चमेव धर्मं समास-
नन्ति । उभयमिह चोदनवा लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च
इति, कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, अज्ञोतिष्मादिः ।
कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवादाय, श्रेत्रो, वज्रः, इष्टुरि-
त्येवमादिः । कथं पुनरसावनर्थ ? हिंसा हि सा,
सा मा भूत् इति अर्थपहचसम् । शारभारप्रसम्
एतन्मत्तानुसारेण लौगाक्षिभास्करेशोक्तं यथा "अथ को
धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते । यागादिव
धर्मः । तल्लक्षणस्तु वेदप्रतिपाद्याप्रयोजनवदर्थो धर्मः ।
प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति । भोजना-
दावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति । अनर्थफलक-
त्वादन्वयं श्रेत्रेयागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।
न च चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म इति शौलधर्मलक्षण-
विरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिरूपवेदेकदेश-
परत्वादिति वाच्यम् । सर्ववेदस्य तात्पर्येन धर्मप्रति-
पादकत्वात् । स च यागादिः । "अज्ञेन स्वर्गकामः"
इत्यादि वाक्येन स्वर्गसिद्ध्यै पुरुषं प्रति विधीयते ।

अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदु-
भयमतं संचिष्य दर्शितं वधा
“चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं
यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्तको वेदो
विधिरूपः । चूट प्रेरणे इत्यस्माच्चौरादिकघातोः वेदमात्र-
स्यैव परिभाषेत्यपरे । तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः
पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः कात्यायनपूर्वापरनामा तथा च
तार्किकाः “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंशो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते” । भविष्ये
“धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्” । तैत्ति-
रीयश्रुतिरपि “धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके
धर्मिणं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेषु पापमपनुदतीति” प्रशंसा-
मभिदधती अंशुदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति ।
भाष्यमपि “कोऽर्थो योऽभ्युदयाय” । गुरुमते विधेरपूर्वे
शक्त्याऽपूर्वस्य विधिवान्धत्वात् वेदगम्यत्वं रूपपक्षमेव ।
अदृष्टीतयाहितस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्देवमात्रलभ्यत्वम-
पूर्वस्य । अन्येषां मते तु यागादेरिदसाधनत्वान्यथाह्यप-
पत्त्या कल्पयत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्तकत्वान्यथाह्यपपत्त्या
कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम् । भट्टमते
तु चोदना प्रेरणा फलभयवना चिन्ताद्यर्थाभिघातृपा
तया च केन कथमित्याकाङ्क्षाद्यथाप्य लक्ष्यते आश्रीयते
कर्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः
स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः “यमास्याः क्रियमाणं
हि शंसन्यागमवेदिनः । स धर्मोयं विगर्हन्ति तम-
धर्मं प्रचक्षते” इति । अतएव “चोदनागम्योऽग्निहोत्रादि-
धर्मो नातल्लक्षणचैत्वधन्नादिरिति” शास्त्रदीपिका । तत्र
चोदनागम्यो वेदबोधितकर्तव्यताक इत्यर्थः । अत्र मते
धर्मशब्दो निरूढलाक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः
“स्याद्भूमिस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वपः” इत्युक्त्वा “शक्त-
श्चाथ त्रिषु इत्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इत्यमरोक्तेः
द्रव्ये तच्चनके धर्मिणि त्रिषु बाध्यलिङ्गमित्यर्थः । अत-
एव भट्टवार्तिकं “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थाप-
यिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृशेषु धर्मता
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते । तादृशेषु
च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रियगोचरः” इति । यद्यपि पुण्यनामा-
दृष्टविशेष एव धर्मस्तदर्थस्तथापि द्रव्यक्रियादीनामपि
धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे
कार्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः । न

तादृशेषु न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः ।
धर्मजनकत्वे मानमाह श्रेय इति “श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्”
उक्तमविषयवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं
तत्साधनता यागादेरित्यर्थः तादृशेषु स्वरूपतः । अत्र
च वेदमात्रप्रमाणत्वसत्ताकार्यत्वं लक्षणं गुणविशेषस्य
स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्तव्यताकार्यत्वं लक्षणं
द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यत्वादेव-
प्रामाण्यम् ।
तद्देवादिर्कं हेमाद्रिन्नतस्वरूपे उक्तं यथा भविष्युः
“वर्षधर्मः क्षतस्त्रेक आश्रमाणामतः परम् । वर्षा-
श्रमकृतीयस्तु गौथोनेमिन्निकस्तथा । वर्षत्वमेकमा-
श्रित्य यो धर्मः सम्भवति । वर्षधर्मः स उक्तस्तु यथो-
पनयनं नृप । आश्रमञ्च समाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति ।
स खल्वश्रमधर्मस्तु र भिक्षादण्डादिको यथा । वर्षत्वमा-
श्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्षाश्रमधर्मस्तु र
स्यान्मौञ्जी मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्तते गुण-
धर्मः ष स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परि-
पालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्भवति ।
नैमित्तिकः ष स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविवर्था” “वर्षत्व-
मेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्ति-
परः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् अयं त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्ष-
त्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपनयनस्यापवर्षत्वाद्गुणैर्वायां
नैकशब्दविरोध इति । अथवा वीष्सायामेकशब्दः तत-
श्चैकैकं वर्षत्वसुद्दिश्य यो विधीयते स वर्षधर्म इति
अतएवापवर्षादिवाक्यैरनेकवर्षत्वोद्देशेन विधीयमानमुप-
नयनं दृष्टान्तीकृतम् । निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्राय-
श्चित्तस्य नित्यकास्यवैधर्म्यं मात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु
राज्जदर्थननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थं
तया, निषिद्धकर्मकताधर्मपरिहारार्थव्ययैव तद्विधानो-
पपत्तेः । न च जातेऽपवर्षत्वमयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयो
रुमदोषपातत्वाच्च त्विह तथेति । साधारणधर्मस्तु महा-
भारते । “आङ्गकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्त्रेषु
दारेषु सन्तोषः शौचं विद्यानस्रविता । व्यात्मज्ञानं
तितिक्षा च धर्मः साधारणोऽहं नृप !” चातुर्वर्ण्यस्येति
शेषः । “तपश्चान्द्रायणादि । यदाह देवस्यः “व्रतो-
पवासनियमैः शरीरोत्थापनं तपः” । व्रतशब्दोऽत्र स्नान
दानजपहोमपूजादिपरः । एतेन व्रतशब्दप्रतिपा-
दानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम् । आत्म-

ज्ञानमित्यनेन मोक्षस्य प्रतिपाद्यानामपि धर्मोणां साधारणत्वम् । न च श्रुत्याधिकरणत्वात्वेन श्रुत्याणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्मोणां साधारणत्वमिति वाच्यम् । तेषामुपनयनाभावेनाध्ययनासम्भवाद्देवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरवैदिके “आवयेत्तुरोवर्षानिति” श्रुत्यानामपि पञ्चमसादिवत् पुराणस्य प्रतिपाद्याविद्योपदेशदर्शनात् । ननु तथापि कथं वेदान्तवाक्यविचारजनितज्ञानाभावे श्रुत्याणां मोक्षधर्मोणां अधिकार इति चेत् भैवम् । मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वसिद्धेः, तथा च श्रुतिः “तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्यायाः तत्त्वमश्रुते” इति, मोक्षसाध्यज्ञानसाध्यतां वदति । आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचनविचारपरिचयादेषु पपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया “आवयेत्तुरोवर्षानित्यादिपुराणवचनविषयविधेरस्य अध्ययनविधिविचारपर्यन्ततास्तु ततश्च यथा इत्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतुनान्तदर्थविहितोपादनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्वमनवद्यम्” तथा चोक्तं भागवते “स्त्रीशूद्रद्विजवन्मूनां त्रयो न श्रुतिगोचरः । इति भारतमाख्यानं सुनिना कथया कृतम्” । महाभारतेऽपि “मासुपाश्रित्य तु कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तोऽपि यान्ति परं गतिम्” । विष्णुः । “क्षमा सत्वं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा शुरुशुश्रूषा तीर्थासुररणं दया । आर्जवं क्षोभशून्यत्वं देव, ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यस्यया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति” । ब्रह्मवैवर्ते “विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमक्षेयता तपः । जितेन्द्रियत्वमक्रोधो ब्रह्मा धर्मः इति श्रुतिः” । विष्णुधर्मोत्तरे “तस्य द्वाराणि यजनं तपोदानं दया क्षमा । ब्रह्मचर्यं तथा सत्वं तीर्थासुररणं शुभम् । स्वाध्यायसेवा साधुनां सहवाचः सुरार्चनम् । शुरुणां चैव शुरुषु वा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् । इन्द्रियाणां यमश्चैव ब्रह्मचर्यममत्सरम् । गङ्गास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिन्तनम् । ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपात्मसंक्षयम्” “दानमित्यनेन दानस्य प्रतिपाद्यानाम्, तीर्थासुररणमि-

त्यनेनापि तीर्थस्य प्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषस्य प्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्मोणां साधारणत्वम्” । इत्युक्तिः “दया, क्षमानस्यवा, च शौचानायाचमङ्गलम् । अकार्षण्य, असृष्टत्वं सर्वसाधारणानि च । परे वा बन्धुवर्गे वा मित्ने द्वेष्टरि वा सदा । आपश्चे रक्षितस्य त दयेषा परिकीर्त्तिता । बाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे शौचान्तिके कश्चित् । न कुर्वति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न शुभान् शुभिनो हन्ति कौति मन्दशुभानपि । नास्यदोषेषु रमते वाऽनस्यवा प्रकीर्त्तिता । अभयपरिहारश्च संसर्गसाध्यनिन्दितः । अपर्मे च व्यनस्यानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते वेन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रथसाचरणं नित्यमप्रथस्यविवर्जनम् । एतद्भि मङ्गलं प्रोक्तस्य विभक्त्यवर्धयिभिः । सोकादेषु पक्वत् व्यमदीनेनानरात्मना । अहन्त्यहनि अत्किञ्चित् अकार्षण्यं हि तत् सतम् । यथोपपत्ते बन्धोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुनि । परस्य चिन्तनस्य वाऽस्य हा परिकीर्त्तिता” । तदेवं निरूपिताः षट्प्रकारा धर्मोः । अन्यथाऽपि तद्भेदस्यैवोक्तो यथा विश्वामित्रः “यमाय्याः क्रियमाणां हि संसन्त्यानसवेदिमः । स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” । शृगुः “प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च दिविधं कर्म वैदिकम् । सगार्दो सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा । प्रवृत्तसंज्ञको धर्मो शुभतस्त्रिविधो भवेत् । सात्विको राजस्यैव तामसश्चेति भेदतः । काम्यबुद्ध्या च यत् कर्म मोक्षेऽपि फलवर्जितम् । क्रियते द्विज ! कर्मैह तत् सात्विकसृष्टदाहृतम् । मोक्षायेदं करोतीति सङ्कल्प्य क्रियते तु यत् । तत् कर्म राजसंज्ञेयं न साक्षात्कोचल्लभेत् । कार्यबुद्धानपेक्षं यत् कर्मविध्यनपेक्षया । क्रियते द्विजवयो ह तत्तानसृष्टदाहृतम्” । धर्मोधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत्र खण्डे वराहपुराणं दर्शिता यथा “अधोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य महतीं नृप ! । माहात्म्ये च समायुक्तं विस्तरेण नराधिप ! । पूर्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धः परादपरसंज्ञितः । स सिद्धुः प्रजास्वादी पालनं तास्त्रिचलनयत् । तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्विष्वास्वात् सकुण्डलः । प्रादुर्भवत् पुरुषः श्वेतमाख्यातुषेयः । तं दृष्ट्वा च भगवांचतुष्पादं दृष्ट्वा-

तिम् । पाञ्चमेनाः प्रजाः पुत्र ! त्वं व्योषो जगतो भव ।
इत्युक्तः स ससत्तस्यो चतुष्पादः कते युगे । त्वेतायां
स त्रिभिः पादैर्द्वाभ्यां वै द्वापरेऽभवत् । कलावेकेन पा-
देन प्रजाः पाञ्चयते विभुः । षड्भेदो ब्राह्मणानां स
त्रेधा क्षत्रे व्यवस्थितः । द्वेषा वैश्वेषु शूद्रेषु त्वेकधा
जगतः प्रभुः । रसातलेषु सर्वेषु द्वापरेषु स्वयम्भुवः ।
चतुःशतस्रिपाञ्चैव द्विशिराः सप्तहस्तवान् । त्रिधैव
बहो विप्राणां सुखगः पाञ्चवन् प्रजाः” ।

भाग० ४।१। अ० । तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा
‘तयोदशाऽदाइमांश्च तथैकात्मन्ये विभुः । पितृभ्य
एकां युक्तेश्चो भवायैकां भवच्छेदे । अद्वा मैत्री दद्या
शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोद्धतिः । बुद्धिर्मेधा तितिक्षा
ह्यीभूर्त्तिर्धर्मस्य पत्न्यः । अद्वाऽसृष्ट धृतिम् मैत्री प्रसाद-
मभयं दद्या । शान्तिः सुखं सुदं तुष्टिः स्वयं पुष्टिरसृ-
ष्टम् । योगं क्रियोद्धतिर्धर्मं बुद्धिरसृष्टम् । मेधा
सृष्टिं तितिक्षा तु धेनं ह्यीः प्रभयं सुतम् । शूर्त्तिः
सर्वसुखोपेतौ नरनारायणादपी । यवोर्जन्तान्यदोविश्वमभ्य-
नन्दत् सुनिर्दतम्” ।

वासनपुरा० अन्येऽपि तस्य भाष्यापुत्रा उक्ता यथा
‘‘धर्मस्य भाष्याऽहिंसास्वा तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सम्प्राप्तं
ह्यनिशार्द्रम् ! योगशास्त्रविचारकम् । ज्यैष्ठः सनत्-
कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम
चतुर्थश्च सनन्दनः । साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोदु-
मासुरिम् । इहा मञ्जुशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपो
निधिम् । ज्ञानयोगं न ते दद्याज्जायां सोऽपि कनीय-
द्याम्” । देवादिभेदेन धर्मभेदा वासनपुरा० ११ अ०
उक्ता यथा ‘‘किञ्चिच्छयो भवेत्तर्भः किमाचरन्त्यसत्-
क्रियः । यमाश्लिष्य न शीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम्
ऋषय उचुः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः
क्रियाः । स्वाध्यायवेदेनृत्वं विष्णुपूजारतिः सृष्टिः १ ।
देवानां वाङ्मनाश्रितं वात्सर्व्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दन् नीतिशास्त्राणां हरमक्तिरदाहृता २ ।
सिद्धानासुदितो धर्मो योगयुक्तिरहत्तमा । स्वाध्यायो
ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ३ । उत्कृष्टोपासनं
ज्ञेयं त्वत्वाद्येषु वादिता । सरस्वत्यां स्थिरा भक्ति-
र्गोक्ष्वेदां धर्म उच्यते ४ । विद्याधरत्वमहत्वं विज्ञानं पौ-
ह्ये मतिः । विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव
च ५ । गान्धर्वं विद्यावेदित्वं भक्तिः स्थायी तथा स्थिरा ।

कौशल्यां सर्वशिल्पेषु धर्मः कैम्पु रूषः स्मृतः ६ । ब्रह्मचर्यं-
भसानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा । सर्वत्र कामचारित्वं
धर्मोऽयं पैटकः स्मृतः ७ । ब्रह्मचर्यं यताश्रित्वं जप्य-
ज्ञानञ्च राजस ! । नियमो धर्मवेदित्वमार्थं धर्मं प्रच-
क्षते ८ । स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः । जितेन्द्रिय-
त्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते । शङ्करे भास्करे
देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९ । धनाधिपत्यं भोगश्च
स्वाध्यायः शङ्कराज्ञानम् । अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं
गुणकैश्चित् १० । परदारामिमर्षित्वं परार्थेऽपि च
लोबुपा । स्वाध्यायस्त्रुम्बके भक्तिर्धर्मोऽयं राजसः
स्मृतः ११ । अविवेकताद्याऽज्ञानं शौचज्ञानिरस्यता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चानिवष्ट्युता १२ । योनयस्तु
हादशैताः सप्तधर्माश्च राजस ! । ब्रह्मणा कथिताः
इत्या हादशैव गतिप्रदाः” । २धनुषि श्यमे ४सोममे च पु०
मेदि० ५ सत्सङ्के इत्यर्हति जिने च पु० हेमच० ७ न्याये
८ स्वभावे ९ आचारे १० उपमायां ११ क्रतो १२ अहिंसा-
याम् । १३ उपनिषदि मेदि० पु० न० १४ आत्मनि तस्य सर्वस्य
स्वस्मिन् धारणात् १५ जीवे देहप्राणादेधोरणात् १६ षट्-
कलप्रसावे प्रथमगुरुकेऽन्येषु चतुष्टयके हादशभेदे ।
१७ भाग्याख्ये जन्मेन्दुभ्यां नवमस्थाने तद्भावानयनं हादश-
भावशब्दोक्तदिशा बोध्यम् । तत्र चिन्त्यपदार्था जन्मकावे
तद्भावस्थपहयोगादिकफलं जातकपद्धतावुक्तं यथा
‘‘विज्ञाय भावान् सकलान् प्रयत्नाङ्गाभ्यामिधं देवविदा
विचिन्त्यम् । मान्यान्वितो ना यदि शीलनिद्याः कुलं
तदायुश्च भवेत् सुधन्वम् । जन्माङ्गन्त्रात् यज्ञवेदङ्क-
संख्यं भाग्यस्थानं प्राज्ञनैः कीर्तितं तत् । चिन्त्यो वीर्या-
द्व्यात्तयोस्तत्पतिः कः कश्चिन् भावे कीदृशः कारको
वा । भाग्यालयं स्वामियुतेजितं चेत् स्वदेशतो भाग्य-
विद्विदं तत् । अन्येन वटं त्वय वा युतं चेदन्यात्
देशे फलदानदत्तम् । भाग्यमे शुभशुभा मिथिताः सु-
राज्यदा न रिपुनीचष्टे चेतु । धर्मभाग्यसुखद्वि-
कराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च वृद्धौ । नीचारि-
संस्थाश्च न शौक्यदृष्टाः पापाश्च भाग्ये न शुभप्रदाः सुः ।
क्रूरा अपि स्त्री भवने शुभाः सुर्विशेषतः संदुष्येहे
वीक्षिताश्चेत् । पूर्णचन्द्रसहितं शुभतनं चेत् स्नात्
प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ । खेचरेक्षत्रसमानमयुक्तं
सदुगुरोस्तु युतितोऽतिविशेषात् । सोऽस्मिताः सर्वमभंश्च

रेन्द्राः शुभाः शुभस्थानगता विदधुः । नरं सवृद्धं
शुभदृष्टदेहा भूषं हतारिं सुशरीरकीर्तिम् । त्वादि
खेचरयुतिश्च भाग्ये भूपतिं हि जनयेत् बुधोनिता ।
शौरिभूसुतगुरुनिता नरं कामकीर्तिधनसौख्यवर्जितम् ।
धर्मं तु तीर्थं दिनकृत्वावा दे चन्द्रो नखे । वातमसृक्
च शक्रे । सातृष्टतिर्ज्ञोऽङ्गयुगे २६ कविर्मां तिष्ठ्यव्दके
१५ तातृष्टतिं गुरुश्च ॥

वर्षलब्धनात् धर्मभावफलं नी० ता० उक्तं यथा

“भौमेऽव्दपे त्विनवगे क्रूरायुक्ते बलान्विते । गुणावह-
सदा मार्गेश्वरं कार्यं स्थिरं ततु । त्रिधर्मस्थोऽव्दपः
सूर्यः कन्दलीमार्गसौख्यदः । अन्यप्रेषणयानं स्यात्
स चेन्नाधिकतो भवेत् । युक्तेऽप्ये त्विनवगे मार्गसौख्यं
विजोमगे । अस्ते वा कुगतिः सौख्ये देवयात्रा तथा-
विधे । क्रूरार्दिते कुयानं स्यात् गुरावेवं विचिन्तयेत् ।
इत्यथाले लग्नधर्मपत्न्योर्वात्वाऽस्त्वचिन्तिता । लग्ने शो
धर्मपे यच्छन् स्वं महश्चिन्तिताध्वगः । एवं लग्ना-
व्दयोर्योगे सुयहाङ्गपथोरपि । गुरुस्थाने कुजे धर्मं
सदुयात्रा भव्यवित्तदा । त्रस्थाने लग्नपो भौभो दृष्टः
सद्यानसौख्यदः । स्वस्थानगो हि बलवान् लग्नदर्शी सुया-
नदः । जन्माधिकारी ज्ञो मन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा ।
पन्था रिपोः खकटकाङ्गुरुगुक्तेन्दुजीवयोः । धर्मं
शनिर्नाधिकारी पन्थानमशुभं वदेत् । इत्यं गुरौ
दूरयात्रा नृपसङ्गस्ततो गुणः । कुजेऽव्दपे नष्टवले
स्वजनाहूरतो गतिः । द्युनेन्यथा धर्म इन्दो सबलेऽध्या
विदेशजः । वर्षेशो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकार-
वान् । अधिकारे गतिः सङ्घे सेनापत्येऽपि वा वदेत् ।
एवं विधे कुजे जीवे युतेऽर्काच्चर्गते पुनः । परसैन्यो-
परिमतिजयस्वातिष्ठुस्वावहा । जीवाच्चवमगे भौमे
शुभां यात्रां नृणां वदेत् ॥ १८ आधेये स्वदृष्टिपदार्थे
“धर्मोदनिच् केवलात्” पा० ब्रह्म० अनिच् । विधर्मा सुधर्मा
केवलादित्युक्तेः परमः स्वोधर्मा यस्येति ब्रह्मब्रीहौ न ।
बन्दिधसाध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो ब्रह्म-
ब्रीहिः समानविभक्तिकपदपूर्वकेतरत्वस्यैव केवलशब्दार्थ-
त्वात् निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तधर्मा इत्यादौ अनिच् ।

धर्मकर्मन् न० धर्मस्य धर्मार्थं कर्म । धर्मप्रतिपादककर्मभेदे
“वेदप्रतिष्ठितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्” ब्रह्मवै० पु० ।

धर्मकार्यधर्म क्रियादयोऽप्यत्र ।

धर्मकथादरिद्र ५० धर्माधिकथायां दरिद्रः । कलिकाले

जातमानवे कलौ नृणां धर्मकथागुण्यत्वात् तथात्वम् ।
धर्मकाम पु० धर्मं कामयते फलानमिसञ्जानेन कर्म-क्षण
उप० सं० । कर्त्तव्यबुद्ध्या धर्मकारके “अथ ते (तव) यदि
धर्मविचिकित्सा दृष्टिविचिकित्सा वा स्यात् । ते तत्र
ब्राह्मणा सत्यगदर्शनयुक्ता आयुक्ता अरुद्धा धर्मकामाः
स्युः” एका० धृता तैत्तिरीयश्रुतिः । “धर्मकामाः
जीवन्मुक्तवत् कर्मण्योदासीन्यमकुर्वाणाः” एका० रघु० ।

धर्मकाय पु० धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य । बुद्धे त्रिका० ।

धर्मकील पु० धर्मस्य कील इव । राजशासने त्रिका० ।
सञ्चायां कन् । धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्न० ।

धर्मकृत त्रि० धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति कृ-किप् कृत् ।
१ धर्मसाधनकर्मकरे । “ज्येष्ठाद्य च न ब्रह्ममित्रः सन्तुष्टो
धर्मकृत प्रचुरकोपः” इ० सं० । श्विष्णौ पु० धर्मेषु
“धर्मकृतमी” विष्णु सं० । “धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्म-
मर्यादास्वापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृतं भा० ।

धर्मकेतु पु० धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्यस्य । १ बुद्धे यन्दा०
तस्याहिंसारूपपरमधर्मकृत्त्वात् तथात्वम् । काश्यपवंश्ये
२ सुकेतुनृपपुत्रभेदे । “सुकेतुतनयस्यापि धर्मकेतुरिति
श्रुतः” हरिवं० २६ अ० । “अबकात् सन्ततिक्तात्
सुनीतोऽथ निकेतनः । धर्मकेतुः सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजा-
यतं भाग० ६।१७।६ शनिकेदनपुत्रे नृपभेदे च । धर्मः
केतुरिवास्व । ४ धर्मध्वजे त्रि० ।

धर्मकोष पु० धर्मः कोष इव धर्मस्य कोषः समूहो वा । धर्म-
रूपे रक्षणीये १ वस्तुनि २ धर्मसमूहे च “ब्राह्मणो जाय-
मानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां
धर्मकोषस्य शुभ्रये” मनुः ।

धर्मक्षेत्रे न० तद्द० । धर्माजिनार्थक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे ।
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेः विद्यमानस्य च दृढे-
निमित्ते शस्यस्यैव २ स्थानभेदे च “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सम-
वेता युयुत्सवः” गीता । कुरुक्षेत्रञ्च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं
देवयजनस्थानमविच्छिन्नं वा कुरुक्षेत्रशब्दे दर्शितं तद्ग्रा-
ह्ये धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम् । “तस्मिन् याताः
पाण्डवाः पूर्वाविधधार्मिका यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्ता
दधर्मादुभीता निवर्त्तन् ततः प्राप्तराज्या एव मम सुताः
अथ वा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां
कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुत्पन्नाः कपटो-
पात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनामि युद्धं
हता एवेति स्वपुत्रराज्यान्नाभे पाण्डुपराज्यान्नाभे च

दृष्टेरुपायमपश्यतो मङ्गानुद्देशेन एव प्रयोज्यम् मधुसूद०
धर्मगुप् त्रि० धर्मं गोपायति गुप-कायाभावपक्षे क्तिप् इत०।

१धमेरुचक्रे २विष्णो पु० "धर्मगुप् धर्मं कृत् धर्मो" विष्णुस० ।
"धर्मं संरक्षन्त्यायं सन्ध्यामि युगे युगे" गीतायां स्वस्य
धर्मरक्षार्थमाविर्भावोक्तो स्वस्य तथात्मम् ।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देवो घटः । सौरवैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं
दोयमाने गन्धोदकभोज्यादिसहिते घटे । तद्विधानादि
भविष्यधु० उक्तं यथा "विनिष्क्रान्ते ततश्चैवे वदा मेघ-
मतो रविः । दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत् ।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम् ।
चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम् । व्रत-
मेतत् समाकुर्वीत् वावत् वर्षचतुष्टयम्" । इदन्तु
व्रतरूपं दानम् । हेमाद्रिदानखण्डे तु अन्ध-
विधं धर्मोत्थघटस्य दानमुक्तं यथा "अथ धर्मघटदान
माह विष्णुः "शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदानोपशोभितम् । दध्योदनयुतं
कुर्वीच्छ्रावणं तस्य चोपरि । उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्मोत्थं
कल्पयेद्वटम् । पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रसदी-
रवेत् । ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव ! ।
अपांपूर्णोद्गराणांस्त्वं दुःखसंसारसागरात् । उदकुम्भो
मया दत्तो श्रीगो काले दिने दिने । उदकुम्भप्रदानेन
प्रीयतां मधुसूदनः" । भविष्योत्तरे "प्रत्यहं धर्मघटको
वस्त्रसंवेष्टिताननः । ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-
जलः शुचिः । वसन्तप्रीणयोर्मध्ये यः पानीयं प्रय-
च्छति । पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः । मार्ग-
शीर्षात् समारभ्य उदकुम्भन्तु यः क्षिपेत् । दिने दिने
सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत् । तस्यैवोद्यापनं कार्यं
साधि साधि नरोत्तम । मण्डकावेष्टकाभिश्च पक्वाक्षैः
शार्वाकामिकैः । उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणसमथ वा
पितनु । सतिष्ठं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ।
एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य
प्रदानात् सततं मन सन्तु मनोरथाः । अनेन विधिना
यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति । वसन्ते श्रीगोसमवे प्रपादान-
फलं लभेत् । प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः" ।
एतत् परमेव "दद्युधर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्"
काश्याख० १२ ख० वचनम् । धर्मकुम्भादयोऽप्यत्र ।

धर्मचक्र न० इत० । धर्मसमूहे । "भीष्मेषु विहितं राष्ट्रं
धर्मचक्रमवर्त्तत" भा० आ० १०६ ख० । "यत्नपूर्वमि-

सर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितम्" भा० शा० १५७ ख० ।

धर्मस्य चक्रं यत् । श्वेदे पु० त्रिका० ।

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं विभक्तिं च-क्तिप् लृक् । ऽजिने
घराणिः २धर्मसमूहधारके त्रि० ।

धर्मचारिन् त्रि० धर्मं तत्साधनकर्म चरति चर-णिनि
इत० । १धर्मसाधनकर्मकारके । "स चेत् स्वयं कर्मसु
धर्मचारिणां त्वमन्तारायो भवसि च्युतो विधिः" रघुः ।
स्त्रियां ङीप् । सा च २सहधर्मकारिण्यां जायायां शब्द-
रत्ना० "ज्योत्षयां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे"
भा० व० २६ ख० । [हेमच० ।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति-भावे ल्युट् इत० । धर्मस्य चिन्तार्यां
धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति-भावे ष इत० । धर्मस्य चिन्तने
उपाधौ षसरः ।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन-ड । १शौरसे प्रथमे पुत्रे
"सन्निवृत्तं सज्जयति येन चानन्त्यमन्तुते । स एव धर्मजः
पुत्रः कामजानितरान् विदुः मनुः । धर्मात् जायते
जन-ड । २धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । "एवं सञ्चिन्त्य भग-
वान् शराज्जे स्वाय धर्मजम् । नन्द्यामास सहस्रदः
साधूनां वत्सं दर्शयन्" भाग० ३।३। १७ । युधिष्ठिरस्य
धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२२ख० । "संवत्सरघृते गर्भं
गान्धायां जनमेजय ! । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं
धर्ममच्युतम् । सा वलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार
ह । जजाप विधिवज्जयं दत्तं दुर्वाससा पुरा ।
आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रवल्गासतः । विमाने
सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्नं जपस्विता । विहस्य तां ततो
ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ने ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमाना-
ऽपि पुलं देहाव्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्मेषु
भोगमूर्च्छिपरेण ह । लेभे पुलं वरारोह्य सर्वप्राणभृतां
हितम् । ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते सहस्रेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिषौ पूर्वेऽतिपूजिते । सष्टङ्ग-
यशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातभाले सुते तस्मिन्
वागुवाचा शरीरिणी । एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति
नरोत्तमः । विद्वान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भवि-
ष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः
सुतः" । श्वेदभेदे ऽदिव्यभेदे न० धटशब्दे दृश्यम् ।
५धर्मतो जातभाले त्रि० । इकरनारायणयोः पु० दि०
व० । धर्मशब्दे तयोर्मूर्त्त रूपधर्मपत्नीजन्मकथा
दृष्ट्या ।

धर्मजन्मन् पु० धर्मतो जन्म यस्य । युधिष्ठिरे “वीक्ष्य धर्म-
मथ धर्मजन्मना” भाषः ।

धर्मजन्यं लि० धर्मेण जन्यः । धर्मतो जाते सुखे “सुखं
तु जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते” भाषायां तस्य
तद्योक्ते स्तयात्वम् ।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा । वेद-
वाक्यविचारे धर्मसन्देहे वेदवाक्यावां विषयेत्याद्याङ्गपञ्चक-
युक्ते विचारभेदे धर्मभीमांसायाम् “अथातो धर्मं जि-
ज्ञासा” जै० सू० धर्मभीमांसाकर्म सीमांसाशब्दयोश्च
समानार्थतया धर्मस्योपक्रमे तद्व्युत्पत्तिर्देशाय प्रवृत्ते
“चोदनालक्षणेऽर्षो धर्म” इति जै० २२ सू० धर्मशब्दस्य
कर्मपरत्वं भाष्यप्रसङ्गतं युक्तम् न तु पुण्यपरत्वमिति ।

धर्मजीवनं पु० याजनप्रतिपत्त्यादिना परस्य धर्मसत्याद्य
जीवति जीवत्यु । याजनादिना परस्य धर्मोक्त-
पाटनेन जीवनोपाययुते ब्राह्मणभेदे । “यथापि धर्म-
समयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः” मनुव्याख्याने कृत्तुः ।

धर्मज्ञं लि० धर्मं जानाति ज्ञा-क । अयं धर्म इति ज्ञान-
युते । “धर्मज्ञः सत्यवादी च” ब्रह्मसूत्रस्य धर्मज्ञं
प्राज्ञं दत्तं कुलोद्गतम् मनुः ।

धर्मज्ञं पु० धर्मार्थं नश्यते नम-वा० कर्मणि ड । (धामनि)
ख्याते ऽवृत्तभेदे । (हेमना) ख्याते ऽवृत्तभेदे च भेदि० ।

धर्मतीर्थं न० धर्मकृतं तीर्थम् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेन्नकाराज !
धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्र धर्मा महाभासस्तत्रावुत्तमं
तपः । तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विद्युतम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः प्रजायते । आ-
सप्रसं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मदं पु० धर्मं स्वधर्मफलं ददाति जन्यस्य संक्रामयति दा-क ।
ऽस्वधर्मफलस्य जन्यस्यनु संक्रामके ऽधर्मोत्पादके च
“एतदेव भगवानं धर्मिष्ठे धर्मदं तथा” हरिवं० १२४ अ० ।
ऽकुमारानुचरभेदे पु० । “धर्मदोमन्मथभवः स्वधीवक्तव्य
वीर्यवान्” भा० शा० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धर्मदानं न० “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते” देवसोक्तेः प्रयो-
जनान्नरानुद्देशेन दाने

धर्मदारं पु० व० व० धर्मार्थमन्याधानाद्यर्थम् दाराः । धर्मार्थ-
दारेषु । “धर्मदारान् वने त्वक्त्वा परकर्मकरोत् प्रभुः”
कामन्दकीय नीतिशास्त्रम् ।

धर्मदीपिका स्त्री गौडप्रसिद्धे सीमांसायन्त्रभेदे ।

धर्मदुष्वा स्त्री धर्मान् दोग्धि व्यापारस्य कर्तृत्वविवक्षया
कर्त्तरि दुष्-क घञान्तादेशः । धर्मदानस्थाने बहि-
र्वेद्याम् शब्दार्थचि० ।

धर्मदेशं पु० धर्मसाधनं देशः । “स्वभावात् यत्र चरति कृष्ण-
सारः सदा ऋगः । धर्मदेशे च विज्ञेयो द्विजानां धर्म-
साधनम्” संवर्त्तोक्ते देशभेदे । हेमाद्रिः विस्वारः ।

धर्मद्वी स्त्री धर्मजनको द्वी यस्याः गौराः द्वीष ।
“विष्णुपादाद्यसम्भूते ! गच्छेत्त्रिपद्यगामिनि ! । धर्म-
द्वीति विख्याते ! पापं मे हर जाङ्गवि ! । इत्युक्त्वायं
मङ्गायाम् प्रा० त० दृश्यम् ।

धर्मद्रोहिन् पु० धर्मार्थं परस्य धर्माचरणाय द्रुहति द्रुह-
णिनि षत० । राक्षसे । [बुद्धे हेमच० ।

धर्मधातुं पु० धर्मसाहचर्यं परमं धर्मं दधाति धा-तन् ।
धर्मध्वजिन् पु० धर्मो ध्वजं चिह्नमिवास्त्वस्य इति । लोके
निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिण्य
लिङ्गवृत्तौ “धर्मध्वजो लिङ्गवृत्तिः” अमरः । “धर्म-
ध्वजो सदाबुद्ध्याग्निर्लोकदम्भकः” मनुः ।

धर्मज्ञं पु० धर्मज्ञानिन् । धर्मं पुण्ये शुभादृष्टभेदे “प्रतिरक्षि-
धर्मणे त्वा धर्मं जित्वा तारुणात्वा १।६।२ । “धर्मणे
धर्मार्थं भा० । “नियुत्वात्तत्र चिह्नार्थांसांस्तु० आत्मनो
नियुत्वात्तत्र तस्य चित्तं धर्मा धर्म इत्यर्थः । “ज्ञानं नैवा-
त्मनो धर्मः” इति सां० प्र० धृतवाक्यात् तयात्वम् । धर्मिन्शब्दे
दृश्यम् । २ धारके लि० । “प्रितं तु स्वोषं महो धर्मांशं
नविश्रीम्” सू० १।१८७। “महो महान्तं धर्मांशं सर्वस्य
धारकम्” भा० । अनेनैवोपपत्तौ वज्रवीहो “धर्मादिनिच
केवलात्” पा० अनिच्छरखं चित्स्वरार्थं धर्मशब्दान्त-
तया प्रयोगनिरासार्थम् । [धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।

धर्मनन्दनं पु० धर्मं नन्दन् । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मनाभं पु० धर्मः नाभिरिवास्व अक्षं समा० विष्णो हेमच०
धर्मनेत्रं पु० यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहयस्य पुत्रे । यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहय-
स्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः हरिवं० ३२ अ० ।
ऽश्वत्थं श्रेष्ठं नृपभेदे । “धार्तराष्ट्रसुतान् आह्वयस्तीनेतान्
प्रष्टतान् भवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !”
भा० व्या० ६४ अ० । अथञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिद्यतः
धृतराष्ट्रस्य पित्रः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्तनात् ।
“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शान्तनु-
श्चैव वाङ्मोक्षं महारथं” । ३ पौरवंशप्रतंसुत्पत्तयभेदे च
“तंसोः सुवोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रताप्रवान्” हरिवं० ३२ अ०

धर्मनन्दनं पु० धर्मं नन्दन् । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मनाभं पु० धर्मः नाभिरिवास्व अक्षं समा० विष्णो हेमच०
धर्मनेत्रं पु० यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहयस्य पुत्रे । यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहय-
स्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः हरिवं० ३२ अ० ।
ऽश्वत्थं श्रेष्ठं नृपभेदे । “धार्तराष्ट्रसुतान् आह्वयस्तीनेतान्
प्रष्टतान् भवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !”
भा० व्या० ६४ अ० । अथञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिद्यतः
धृतराष्ट्रस्य पित्रः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्तनात् ।
“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शान्तनु-
श्चैव वाङ्मोक्षं महारथं” । ३ पौरवंशप्रतंसुत्पत्तयभेदे च
“तंसोः सुवोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रताप्रवान्” हरिवं० ३२ अ०

धर्मनन्दनं पु० धर्मं नन्दन् । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मनाभं पु० धर्मः नाभिरिवास्व अक्षं समा० विष्णो हेमच०
धर्मनेत्रं पु० यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहयस्य पुत्रे । यद्वृत्तं श्रेष्ठं हैहय-
स्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः हरिवं० ३२ अ० ।
ऽश्वत्थं श्रेष्ठं नृपभेदे । “धार्तराष्ट्रसुतान् आह्वयस्तीनेतान्
प्रष्टतान् भवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !”
भा० व्या० ६४ अ० । अथञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिद्यतः
धृतराष्ट्रस्य पित्रः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्तनात् ।
“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शान्तनु-
श्चैव वाङ्मोक्षं महारथं” । ३ पौरवंशप्रतंसुत्पत्तयभेदे च
“तंसोः सुवोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रताप्रवान्” हरिवं० ३२ अ०

धर्मनन्दनं पु० धर्मं नन्दन् । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यमतिशयं कामयते कर्म-
 कश्च । पूर्वं ऋहीतवेदप्राये पश्चाद् व्यध्ययनजन्यादृष्टवि-
 शेषेच्छौ । “नित्यानध्याय एव स्याद् ध्यानेषु नगरेषु च ।
 धर्मनैपुण्यकामानां प्रतिगन्धे च सर्वदा” मनुः । “नैपुण्य-
 मतिशयः धर्मातिशयार्थिनो ध्यामनसरयोः सर्वदान-
 ध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्त्रिंशत्पि गन्ध-
 माने । धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो,
 विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । वे
 शिष्याः केचिद् ऋहीतवेदप्राया व्यध्ययननियमजन्या
 दृष्टेः स्वस्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित् प्रथमाध्यतारो
 विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः” कुल्लु० ।

धर्मपट्टन्त न० इ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे दाक्षाय-
 स्यासुक्ते देशभेदे “वेद्व्यं शङ्खसुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टन-
 हीपाः” २ श्रावन्त्यां धर्मपुण्यां । त्रिका० । तत् कारण-
 तथाऽख्यस्य अच । ३ मरिचे न० अमरः ।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्यात् । धर्माधिपत्यसाधने वरुचे
 “अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्व-
 पति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति
 परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां
 मच्छति तं हि धर्म उपवन्ति तस्याद् वरुणाय धर्म-
 पतये” शतब्रा० ५।३।१६ । धर्मः पतिरिव यस्य ।
 २ धर्मशीले च “वरुणो धर्मपतीनाम्” यजु० ६।३६ ।
 “वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधि-
 पत्ये त्वां सुवताम्” वेददी० ।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी । निर्दोषायां पत्न्याम् । “प्रथमा
 धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धनी । दृष्टमेव फलं तत्र
 नादृष्टसुपजायते । धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि
 सा भवेत्” दक्षसं० । “पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजन
 तत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुता-
 र्थिनी” मनुः । “औरसो धर्मपत्नोजसत्समः पुत्रिका-
 सुतः” याज्ञ० । धर्मदेवस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु ।
 “नामतो धर्मपत्न्याः कीर्त्यमाना निबोध मे । कीर्त्ति-
 र्बुद्धीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा । बुद्धिर्बुद्ध्या
 मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता द्य” भा० आ० ६६ अ० ।

धर्मपत्न न० धर्मसाधनं पत्नमस्य । यद्योदुम्बरे शब्दच० ।
 धर्मपरं त्रि० धर्मः परो यस्य । धर्मप्रधानके धर्मासक्ते
 “जितेन्द्रियो धर्मपरः” भा० व० २०५ अ० । धर्मपरा-
 सस्योऽप्यत्र ।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः । पातञ्जलोक्ते चि-
 त्तस्य धर्मिणः व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भाव-
 रूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
 व्याख्याताः” पात० सू० ।

“एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था-
 रूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चा-
 ऽवस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्ध-
 र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः । लक्षण-
 परिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्व-
 नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो
 वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः । यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरे-
 षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां विमुक्तः ।
 तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं
 लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्न-
 षोऽस्य तृतीयोऽध्वा नचानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां
 विमुक्तः । एवं पुनर्व्युत्थानसुपसम्पद्यमानमनागतल-
 क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रति-
 पन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य
 द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्त-
 मित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति । तथाऽव-
 स्थापरिणामो निरोधलक्षणेपु निरोधसंस्कारा बलवन्तो
 भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इत्येष धर्मासावस्था-
 परिणामः तत्र धर्मिणोर्धर्मैः परिणामो धर्माणाम्
 अध्वनानं लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परि-
 णाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न
 क्षणमपि पुण्यदृक्तमवतिष्ठते । चलञ्च गुणदृक्तं गुण-
 स्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणसुक्तं गुणानामिति । एतेन
 भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः ।
 प्रसार्धतत्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमालो हि
 धर्माधर्मिं विक्रियैवैव धर्मद्वारा प्रपञ्चते इति तत्र धर्मस्य
 धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वसतीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-
 न्मथात्वं भवति न द्रव्यावस्थात्वं यथा सुवर्षभाजनस्य
 भित्त्वाऽवस्था क्रियमात्रस्य भावान्मथात्त्वमिति ।” भा०

“ननु चित्तपरिणाममात्रसुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्म-
 लक्षणावस्थापरिणामास्तत् कथं तेषामतिदेश इत्यत
 स्याह । तत्र व्युत्थाननिरोधयोरिति । धर्मलक्षणा-
 त्रसागन्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्मलक्षणावस्था

परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः । तथा हि व्युत्थान
निरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इत्यत्र
धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरि-
णामोऽपि तेन सूत्रित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति
लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्तुन्तरेभ्यः
कालान्तरयुक्तोभ्योव्यवच्छिद्यत इति । निरोधस्तुलक्षणः
अस्यैव व्याख्यानं त्विभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः काल-
वचनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किम-
ध्ववत् धर्मनिरोधत्वमप्यतिपतति नेत्याह धर्म-
त्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्र निरोधो
ऽनागत आसीत् स एव सम्पति वर्त्तमानो ननु निरोधो-
ऽनिरोध इत्यर्थः । वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं
यत्रास्य स्वरूपेण खोचितार्थक्रियाकारिणाऽभिव्यक्तिः
समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्विती-
योऽङ्गा । स्यादेतत् अनागतमध्वानं हित्वा चेदुवर्त्त-
मानतामापन्नताञ्च हित्वा अतीततामापत्स्यते हन्त भोः
अध्वनामुत्पादविनाशौ स्यातां न चेद्यते नद्यसत उत्पादो
नापि सतोविनाश इत्यत आह नचातीतानामताभ्यां
सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां विमुक्तइति । अनागतस्य
निरोधस्य वर्त्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्थान-
नस्यातीततां ततोयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति
तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह ।
एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न
व्यक्तपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपामिव्य-
क्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम
उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह ।
एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाम-
माह तथेति धर्माणां वर्त्तमानाध्वानां बलवत्त्वाबलवत्त्वा-
ऽवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्येन परिणामः । उपसं-
हरति एष इति परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदाद्धिधार-
यति तन्वानुभवानुसारात् धर्मिण्य इति । तत्
किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्की नेत्याह ।
एवमिति कश्चात् ? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत
आह । चञ्चेति शोहेत्वर्थः ह्यत् प्रचारः एत-
देव कुत इत्यत आह । गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव
पुरस्तात् । शोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु
स्वतन्त्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति । एष धर्म-
धर्मभेदो धर्मवर्त्मिणोभेदमात्रस्य तत्र भूतानां पृथि-

व्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादि वा धर्मपरिणामः ।
धर्माणां चातीतानागतवर्त्तमानरूपतालक्षणपरि-
णामः वर्त्तमानलक्षणपक्षस्य गवादेर्वात्यकौमार
यौवनवाङ्मयवस्थापरिणामः । घटादीनामपि नवपुरा-
तनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्त-
न्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानादि
लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्फु-
टत्वास्फुटत्वादिरेवस्थापरिणामः । स चायमेवंविधो भू-
तेन्द्रियपरिणामो धर्मियो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमा-
श्रित्य वेदितव्यः । अत्रभेदमाश्रित्याह परमार्थतत्त्विति
दृशन्धेभेदपक्षादिशिनदि पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञायते
नत्वन्त्यस्य परिणामस्य निविध्यते । कश्चात् ? धर्मिस्वरूप-
भावोहीति ननु यदि धर्मि विक्रियैव धर्मः कथमसङ्कर-
प्रत्ययो लोके परिणामेऽस्त्वित्यत आह । धर्मद्वारेति धर्म-
शब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिच्छिन्नं तद्द्वारेण धर्मिण्य
एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोऽपि
धर्मिण्यः परस्परसङ्करात् । ननु धर्माणामभिन्नत्वे
धर्मियोऽध्वनाञ्च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्माणापि
इह धर्मिवदुभवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्येति भावः
संस्थानभेदः सुवर्णादिर्यथा भाजनस्य रचकस्त्वक्तिक
व्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति । न तु द्रव्यं
सुवर्णभेदस्येति अत्यन्तभेदाभावादिति यच्चमायोऽभि-
सन्धिः ।" विवृतिः

धर्मपाठकः पु० धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ-एवल् । मन्वा-
दिधर्मशास्त्राध्येतरि । 'त्रैविद्यो हेतुकस्तकी' नै-
रुक्तो धर्मपाठकः" मनुः ।

धर्मपालः त्रि० धर्मं पालयति पालि-अण् एप०स० । वशां-
अमधर्मरक्षके इत्युक्ते पु० तद्गीत्या लोकैर्धर्मस्य चर-
णात् तस्य तथात्वम् । "दण्ड एव च सर्वात्मा
लोके चरति भूर्त्तमान् । भिन्दन् किन्दन् रुजन्
कनन् दारयन् पाटयंस्तथा । घातयन्नभिधांसञ्च दण्ड
एव चरत्युत । अस्मिर्विशसनो धर्मक्रीडन्धर्मो दुराघरः ।
श्रीमर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः । शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राञ्च शास्ता प्राग्वदतां वर । धर्मपालो-
ऽजरो देवः सत्यगो नित्यगोऽप्यजः । अस्मद्गो रुद्रतनयो
मनुज्यैः शिवद्वरः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्ति-
तानि युधिष्ठिर !" भा० शा० १२१ अ० ।

धर्मपुत्रः पु० इत० । युधिष्ठिरे हेमच० । ११रनारायणयो-

धर्मोऽपि द्विवचं धर्मशब्दे दृश्यम् । धर्मतः कृतः पुत्रः ।
 २ धर्मतः कृते पुत्रे । “यावद्गुणैर्धर्मपुत्र (परशुराम)
 परशुशुखास्त्रिभुवनोऽपि शोषितपिच्छिन्ना वसुमती
 कोऽस्यामथास्यत् पदम्” मज्जानाम् । धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।
 धर्मजः पुत्रः । शब्दोऽपि औरसे धर्मपत्नीजे पुत्रे च ।
 धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै-क ।
 “शक्रः परजने दाता स्वजने दुःखदायिनि । मध्यापातो
 विनासाद् स धर्मप्रतिरूपकः” मनुस्मृत्युक्तम् ।
 धर्माभासे “यो बद्धधनत्वाद्दानशक्रः सन् स्ववशुभरणीये
 पितृमातादृष्टातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति यशो-
 र्धमन्येभ्यो ददाति स तस्य दातृविक्रमे धर्मप्रतिरूपको
 न तु धर्म एव मध्यापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं
 बशस्करत्वात् विनासादन्तरे नरकफलत्वात् तस्मादेतन्न
 कार्यम्” कुङ्कुम् ।

धर्मप्रवक्तृ पु० धर्मं सन्दिग्धान्ते धर्मं धर्म इति प्रवक्ति प्र-
 वच-दत् । धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्यानन्ते सभ्य-
 भेदे । स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्वी न शूद्रः
 ब्रह्मणः सन्तुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं खादुद्गा-
 न्नाद्यन्तुवः । धर्मप्रवक्ता अपतेर्षं तु शूद्रः कथञ्चन । यस्तु
 शूद्रस्तु कुपते राज्ञो धर्मविषेचनम् । तस्तु वीर्यं तदाहुं
 पङ्के गौरिव पशुतः” ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधाना-
 देव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो
 योग्यब्राह्मणानां क्षत्रियवैश्वीयोरस्यसुप्तानार्थः । अत-
 एव कात्यायनः “यस्य विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं
 तत्र वोजयेत् । वैश्वी वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज-
 येत्” कुङ्कुम् ।

धर्मप्रवचन पु० धर्मं प्रवक्ति प्र-वच-ल्यु ।
 शाक्यसुनौ शब्दार्थचि० ।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे “ततो गच्छत राजेन्द्र ! धर्मप्रस्थं
 समाहितः । तत्र धर्मो महाराज ! नित्यमाप्ते शुधि-
 ठिर ! । तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन् देवांस्तु सन्मर्थं सक्तपापोदिवं व्रजेत्” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मबाणजिक लि० धर्मो बाणजिक इव । फलकामनया
 कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मं दत्त्वा
 फलस्य पक्ष्णात् बाणजिकत्वत्वम् “धर्मबाणजिका-
 मूढाः फलकामाः नराधमाः । अर्चयन्ति जमनाथं ते
 कामाङ्गात्रु वन्द्युत” मत्स्य० तं विष्णुसमीपतपु० ।

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः कृता भगिनी । धर्मतः कृतार्था
 भगिन्यां शुरुकन्यायाञ्च । [पाठके शब्दच० ।

धर्मभाणक पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति । भारतादि-
 धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षते भिक्ष-उक् । मनुस्मृतौ नवविधे
 धर्मार्थभिक्षास्तीति । “सानानिकं यच्छमायमभ्यगं सर्ववे-
 दसम् । सुवर्धपितृमातृर्षं स्नाध्यायार्थ्युपतापिनः । न-
 वैतान् स्नातकान् विद्याद्व्याङ्ग्यान् धर्मभिक्षुकान्
 निःस्त्रेभ्यो देवनेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः” मनुः ।

“सन्तानप्रयोजनत्वाद्दिनाहस्य, सानानिको विवाहाधीं
 यच्छमायो स्ववशुभकर्तृव्यज्योतिषोभादियागं चिकीर्षुः
 अश्वगः शान्त्यः सर्ववेदसः कृतसर्वस्यदक्षिणविश्वजिदु-
 षागः, विद्यासुरोपासाच्छादनादिरवः प्रयोजनं यस्तु स
 सुवर्धः श्वं पितृमातृर्षोऽपि स्नाध्यायाधीं स्नाध्याया-
 ध्ययनकालीनाच्छादनादधीं ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी
 एताञ्च ब्राह्म्यान् धर्मभिक्षास्तीत्यान् स्नातकान् जानी-
 यात् । एतेभ्यो निर्वृतेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति
 दानविद्याविशेषस्तु रूपेण दद्यात्” कुङ्कुम् ।

धर्मभृत् लि० धर्मं भित्तिं भृ-क्षिप तुक् । धर्मधारके
 “एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति मरीचनः” भा० व०
 १२१ अ० ।

धर्मभृत लि० धर्मो भृतो वेन । इरुत्तसर्षके २ लयोदयस्य
 मनोः पुत्रभेदे पु० । “लयोदयस्य पुत्राचो विप्रो वास्तु
 रुचेः सुताः । चित्तधेनो विचिन्तय मनो धर्मभृतो हृतः”
 हरिवं० ७ अ० ।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः कृतो भ्राता । शुरुपुत्रादौ २ भ्रातृत्वेन
 प्रतिपक्षे एकात्मिणि च “दानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणास्तृक-
 यमागिनः । क्रमेषाचार्यं सञ्चिष्यधर्मभ्रातृ कतीर्धनः”
 याज्ञ० । “धर्मभ्राता प्रतिपक्षो भ्राता तीर्थशब्दस्यान्वय
 वाचित्वादेकतोर्थे काश्चमी । धर्मभ्राता चासावेक-
 तीर्थो चेत्यर्थः” वीर० मि० ।

धर्ममूल न० तद् । धर्मस्य प्रमाणे, तानि च मन्वादिभि-
 र्दर्शितानि । तत्र मनुः
 “वेदोऽस्त्रियो धर्ममूलं स्मृतिशीले च नदिदाम् ।
 साधारणैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” । विधिर्विधेय
 स्तर्कश्च वेदाङ्गानि मूढेव चेति” विधिरज्ञातज्ञापको
 वेदभागः विधेयोमन्त्रः तर्कोभीमांसा । अङ्गान्याह
 देवलः “शिक्षाव्याकरणरक्तच्छन्दःकल्पज्योतीर्षीति
 वेदाङ्गानि” “शुचो तु चरिते शोचन्निवाचारश्चैव

शीलत्वाभिधानात् कथं पृथगुपादनम् । न आचर्यानु-
ष्ठानलक्षणक्रियारूपत्वादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छी-
लस्य व्यक्त एव भेदः । “युचौ तु चरिते शीलमिति”
शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभि-
धानम् । अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति । आत्मन
एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथानुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयः
साधनतां बाधयति । तथा च ब्राह्मणप्रतेत्यादिहारीत-
वचने भावप्रत्ययान्ततयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यति-
रेकतां बोधयत् स्वभावतामेव ज्ञापयति यदाह हा-
रीतः “ब्राह्मणप्रता? देवपितृभक्तता? सौम्यता? अपरोप
तापिता? अनन्नीबता? अदुता? अपारुष्य? मित्रता? प्र-
मिथ्यादित्वम्? कारुष्य? कतञ्चता? शरणप्रता? प्र-
शान्ति? चेति त्रयोदशविधं शीलम्” । आचारो विवाहादौ
कङ्कणवस्त्रनादानुष्ठानम् । आत्मतृप्तरत्न धर्मसन्देहे वै-
दिकसंस्कारवासितानःकरणानां साधुनामेकत्र पक्षे मनः
परितोषः । याज्ञवल्क्यः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य
च प्रियमात्मनः । सत्यम् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं
स्मृतम् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशस्त्राङ्गमश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दश” ।

धर्ममेव पुं धर्मान् मेहेति वर्धति मिह-इच्छ-घञान्तादेशः
इतः पातञ्जलोक्ते असंप्रज्ञातसमाधी । तद्व्यव्यादि पातं
सुखभाषप्रविहृतपूक्तं यथा “प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्य
सर्वथा विवेकख्यातिर्धर्ममेघः समाधिः” स्मृ० ।

“यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्यतोऽपि न
किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्याति-
रेव भवतीति संस्कारबीजक्षयाच्चास्य प्रत्ययान्तराण्युत्प-
द्यन्ते तदास्य धर्ममेघोनाम समाधिर्भवति” भा०

“ततः प्रसङ्गप्रानेऽप्यकुशीदस्य सर्वभावाधिष्ठाहत्वादि
प्रार्थयते प्रत्यु त तत्रापि क्लिञ्जाति परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातेरेव भवति एतदेव विद्वद्योति
तत्रापि यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं
ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्त-
राणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति
तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति प्रसङ्गप्राने
विरक्तस्तत्रिरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिमुपाधीत
तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति” विद्वतिः ।

“ततः क्लेशकर्म निवृत्तिः” स्मृ० ।

“तत्राभादविद्यादवः क्लेशाः समूलकाश्च कथिता

भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं कृता
भवन्ति क्लेशकर्म निवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तौ भवति
कस्मात् यस्मादिपर्ययो भवस्य कारणं, न हि क्षीणविप-
र्ययः कश्चित् केनचित् कश्चिज्जातो दृश्यते इति” भा० ।

“तद्विरोधुं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह ।
ततः । कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति
उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्म वासनेहः किञ्च कर्माशयो
जात्यादिनिदानं, न चासति निदाने निदानो भवितुम-
र्हति यथाहात भगवानक्षपादः “वीतरागजन्मादर्शना-
दिति” विद्वतिः ।

“तदा सर्वविरणमलाभेतस्य ज्ञानस्थानन्यात् श्रेय-
मल्पम् ।” स्मृ०

“सर्वैः क्लेशकर्मविरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्यं भवति
तमसाभिभूतमाहृतं ज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रवर्तितम्
उद्घाटितं सङ्कल्पसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वविरणम-
लवैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्थानन्यं ज्ञानस्थानन्यात्
श्रेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाये खद्योतः, यत्वेदसक्तम्
‘अन्धोमण्डिमविध्वंसनकुचिरथावयत् । अपीवकां प्रत्य-
सुञ्जत्तमजिह्वोभ्यपुजयदिति” भा० ।

“अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमिच्छाह ।
तदेति आश्रयते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणाभि-
मलाः क्लेशकर्मणि सर्वे च ते आवरणमला-
श्चेति सर्वविरणमलाः तेभ्योऽपैतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य
ज्ञायतेऽनेनेति अनया व्युत्पत्त्या, ज्ञानन्याददर्शनेयत्वात्
श्रेयमल्पम् । यथा हि शरीरं चनपटञ्चसक्तस्य अन्द्रा-
क्षिप्तः पारतः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्यात् प्रकाश्याः
घटादयोऽप्याः प्रकाशने एवमपगतजस्तमस्य चित्तसत्त्वस्य
प्रकाशानन्यादत्वं प्रकाशमिति तदेतदाह सर्वैरिति
एतदेव व्यतिरेकसत्त्वेन स्फोरयति आवरणेषु तमसा-
भिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमदएवोद्घा-
टितं तमइत्यर्थः । अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहेति
वर्धति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्म-
मेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्मशयप्रशमहेतुः अथ
सत्यप्यस्मिन् कस्मात् न ज्ञायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह ।
यत्वेदसक्तमिति कारणसमुच्छेदेऽपि चेत् कार्यं क्रियते
हन् भोः मण्डिषेपादयोऽन्वादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा-
श्चानुपपन्नार्थतायासाभाषको लौकिक उपपन्नार्थः स्यात् ।
अविध्यदक्षोमण्डिमिति आवसत् प्रथितवान् प्रत्य-

सृष्टत् पिनङ्गवान्, अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति" विद्वतिः ।

"ततः कृतार्थानां परिष्कारमक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।" इ०

"तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिष्कारमक्रमः परिष्कारायते नहि कृतभोगापवर्गाः परिष्कारमक्रमाः क्षयमप्यवस्थासुसुहृन्ने ।" भा०

"ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं धर्मलघातमपहन्तु व्युत्थानसमाधिः संस्कारान् सङ्केशकर्मशयान्, गुणास्तु क्षतएव विकारकरणाशीलाः कक्षात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नारमन्ने इत्यत आह । ततो—गुणानाम् । शीलमिदं गुणानां यं प्रति कृतार्थानां प्रति न प्रवर्तन्ते इति भावः" विद्वतिः । [यद्च० ।

धर्मयुग्मं लि० धर्म+अस्वर्थं ना०यु । धर्मविशिष्टे धार्मिके धर्मयुगं न० धर्मप्रधानं युगं शाक० त० । सत्ययुगे "नात्यर्थं धार्मिकस्तस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्" हरिवं० १३५० । (सः कृष्णपुत्रो वाङ्मः) ।

धर्मयुज्जं लि० धर्मं च युज्यते युज्ज—कर्मणि क्तिप् । १धर्मयुक्ते २न्यायार्जितद्रव्ये न० । "दाता प्रतिपत्नीता च नृणा देयस्य धर्मयुक् । देयकाद्यौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः देवतः । धर्मयुक् न्यायार्जितद्रव्यम् युजित्पुरुषु । तथाच विष्णुध० "देशे काष्ठे तथा पात्रे धर्मं न्यायागतं तथा । यद्वत्तं ब्राह्मण्यत्रैवास्तनन्तं तत् प्रकीर्तितम्" धर्मयुग्मं पु० धर्मस्य रूप इव । विष्णुः । "धर्मयूपो महासखः" विष्णुसं० । "यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्सका धर्मास्तत्र बन्धन्तेऽतो धर्माणां यूपः" भा० यथा यूपः पशुनां नियोजनस्थानमेव विष्णुः स्वसमाराधनात्सकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ।

धर्मरत्नं न० जीसूतवाहनकृते ऋतिनिबन्धभेदे । धर्मरत्नं पु० सगरवृषपुत्रभेदे स च कपिलसुनिनेत्राग्निदग्धावशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः । यथाह हरिवं० १४ अ० । "स धर्मविजयी राजा विजित्वेभान् वसुध्वराम् । स्वयं प्रचारयामास वाज्रमेधाय दीक्षितः । तस्य चारयतः सोऽश्वः ससृष्टे पूर्वदक्षिणे । त्रेणासमीपेऽपहृतो भूमिञ्चैव प्रवेशितः । तं तं देशं तदा पुल्लैः खानयामास मार्थिवः । आसेदुक्ते तदा तत्र खन्वमाने महार्थवे । तस्मादिदं पुरुषं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् । विष्णुं कपिलरूपेण स्वप्नं पुरुषोत्तमम् । तस्य चक्षुः सप्त-

त्येन तेजसा प्रतिबुध्यतः । दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः । वर्हेकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः । शूरः पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप । प्रादाञ्च तस्यै भगवान् हरिर्नारायणो वरम् । स्वधर्मं वंशमिच्छाको ! कीर्त्तिंश्चायनिवर्त्तिनीम् । पुत्रं ससृष्टश्च विभुः स्वर्गं वासन्त्याऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयान् लोकान् तस्य ये चक्षुषा हताः । ससृष्टश्चार्धमादाय ववन्दे तं महीपतिम् । सागरत्वञ्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै । तस्मान्ममेधिकं सोऽश्वं ससृष्टाद्रुपलब्धान् । आजहारान्मेषानां शतं स सुमहायथाः । पुत्राणाञ्च सहस्राणि घटितस्येति नः श्रुतम् ।"

२अनुवंशस्य दिविरथस्य पुत्रभेदे च । "खनमानोऽङ्गदो कश्चे तस्माद्दिविरथस्ततः । सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्तरथोऽप्रजः" रोमपाद इति स्थातः भाग० ८।२१।२

धर्मराज् पु० धर्मं च राजते राज—क्तिप् । १यमे "सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट्" ऋतुः । २धर्मं च राजमाने धार्मिके लि० । "अथोपविष्टं यजने गौतमं धर्मराट् तदा" भा० शा० १७०अ० । धर्मराट् इति नाडीजङ्गस्य विशेषणम् ।

धर्मराजं पु० धर्मं च राजते राज—क्तिप् इत० । धर्माणां राजा ईश्वरो वा टप्समा० । १जिने २यमे च स्वमरः । इन्द्रपे ४युधिष्ठिरे च गन्तरत्ना० तत्र जिनस्य अहिंसा-रूपपरमधर्मं च राजनात् तथात्वं यमस्य च तथात्वसुक्तम् भा० व० २८६ अ० । "विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवन्-स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः । समेन धर्मं च रन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता" "तद्येतुङ्गा त्वं तं पाशं सृज्वा वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्" नृपाणां तथात्वञ्च "इन्द्रानखयमा-कांशामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव माता निहृत्वा शाश्वतीः । यस्मादिषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मिता नृपाः" मनुना यममात्मातो निर्माणास्योक्तेः धर्मराजवद् अर्धमरतानां नराणां नियमनादा तथात्वम् बोध्यम् । युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम् । "सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते" भाषः । यमासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिदात्रै न टप्समा० । "जयाशीर्षिच तं विप्रो धर्मराजानमाज्ययत्" भा० सं० ५ अ० ।

धर्मराट् लि० धर्मं राति ददाति रा—तृच् । १धर्मं दातरि स्त्रियं ङीप् सा च २चप्सु "आपो दिव्य ऋषीणां विश्वराजो

दिव्यामदनयोयाः शङ्कराः धर्मराजः" हरिवं० १३८ अ०
 धर्मलक्षणं न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् ।
 १ धर्मप्रमापके वेदादौ । धर्ममूलशब्दे दृश्यम् ।
 २ मीमांसायां स्त्री लोपि । भावे ल्युट् इतः । चोदनालक्ष-
 णोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रोक्ते २ धर्मस्य लक्षणे इतरभे-
 दात्तुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम् ।
 "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धी-
 र्वीर्या सत्यमक्रोधो दमकं धर्मलक्षणम्" इति मनूक्ते ।
 "पात्रे दानं सतिः कृष्ये मातापितृषु पूजनम् । अद्वा
 वलिर्गवां प्यासः षड्विधं धर्मलक्षणम्" इत्युक्ते च
 ४ धर्मस्य साधने च ।

धर्मवत् लि० धर्म + अस्वर्थे सलृप् मस्य वः । धर्मयुक्ते
 धार्मिके । "मित्रावरुणवल् उत धर्मवन्तः" ऋ० अ० २५।११
 धर्मवर्मान् लि० धर्मं वर्मं इव यस्य । १ धर्ममात्रस्यैव
 व्यावरकत्वेन धारके २ धर्मं कवचत्वेनाभिषन्वमाने ।
 धर्मस्य वर्मव । ३ धर्मरक्षके न० । "ब्रूहि योगेश्वरे
 कृष्ये ब्रह्मण्ये धर्मवर्माणि" भाग० १।१।३ [लिका० ।
 धर्मवासर पु० धर्मस्य तत्साधनस्य वासरः । पौर्णमास्यां
 धर्मवाहन पु० धर्मं बाहवति प्रापयति नरान् वाहि-ल्यु ।
 १ शिवे लिका० । भावे ल्युट् । धर्मस्य २ प्रापये न० । इतः ।
 धर्मस्य धर्मराजस्य याने ३ मङ्गले ।

धर्मविद् लि० धर्मं वेत्ति विद-क्तिप् । धर्मज्ञे । "अङ्गि-
 स्तोत्रेण धर्मविद्" महः । [विष्णुसु० ।
 धर्मविदुत्तम पु० इतः । विष्णो "धर्मो धर्मविदुत्तमः"
 धर्मविद्या स्त्री इतः । १ मीमांसादिविद्यायां २ तदुपलक्षित
 शास्त्रे च । ततः क्रत्वा० ठक् । धर्मविद्विज्ञ तद्भेत्तरि
 तदुपस्थाद्येतरि च ।

धर्मविभ्रव पु० इतः । धर्मस्य व्यतिक्रमे ।
 धर्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽल । हृत्वायुपकृते धर्मनिबन्धभेदे
 धर्मवीर पु० वीरभेदे "स च दानधर्मयुक्तेर्दयया च समन्वित
 चतुर्धा स्यात्" सा० द० उक्ते १ वीररसभेदे २ तद्युक्ते च
 "धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः" सा० द० ।

धर्मदृक् लि० धर्मेण दृक् । धर्मेण दृक्ते अष्टे अतिशयधर्म-
 युक्ते "न धर्मदृक्तेषु वयः समीक्ष्यते" ब्रामा० । २ यादवे
 अक्रूरभ्रातृभेदे पु० । "शफलक्षितकस्यैव गान्धिन्यान्तु
 शफलकतः । अक्रूरप्रसूता आसन् प्रुता द्वादश
 विशुताः । धर्मदृक्ः सुकृमां च जेतोऽपक्षोऽरिभर्दनः"
 भाग० ६।२४।६ ।

धर्मवैतसिक पु० धर्मे वैतांसिक इव स्वात्मनो धार्मिकत्व
 त्वस्थापनाय दातरि । "धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा
 पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ।
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं सख्या निरङ्कुशः । राग-
 मोहान्वितोऽशान्तः कलुषी योनिमात्रुवात्" बङ्गिपु० ।
 धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक० । धार्मिके व्याध-
 भेदे तत्कथा भा० व० २१४ अध्यायादौ दृश्यम् । तस्य
 व्याधस्य ब्राह्मण्यं प्रति स्वकर्मविपाककालोक्तो यथा
 "शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे समानव ! । अहं हि
 ब्राह्मण्यः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकु-
 शलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः । आत्मदोषकतैर्ब्रह्मवस्था-
 माप्तवानिभाम् । कश्चिद्वाजा भव सखा धनुर्वेदपरा-
 यणः । संसर्गाद्भुवि त्रेषु कृतोऽहमभवं द्विज ! ।
 एतस्मिन्नेव काले तु ऋगयानिर्गतो ऋपः । संहितो
 बोधसृष्ट्यै च मन्त्रिभिश्च स संवृतः । ततोऽव्यहृन्-
 ऋगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति । अथ क्षिप्रः शरो घोरो
 मयाऽपि द्विजसस्य ! । वाङ्मिदं च ऋषिभ्यो न श्रेया
 नतपर्वथा । मूढो निपतितो ब्रह्मक्षुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् । मन्वा-
 नस्तं ऋगश्चाहं सखापुः सहसा विभो ! । अपश्यं
 तस्मिं विद्धं श्रेयानतपर्वथा । अकार्यकरणा-
 ज्ञापि ऋधं मे अथितं मनः । तद्युतपसं विप्रं
 निदमन् सहीतले । अज्ञानता कृतमिदं भवेत्सहस्रथा-
 ब्रुवम् । अन्तमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया सनिः ।
 ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यस्यभिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्तं
 भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज ! । २१४ अ० ।
 व्याध उवाच । एवं शमोऽहं ऋषिणा तदा द्विजवरो-
 त्तम । अभिप्रासादयस्मिं गिरा त्वाहीति मां तदा ।
 अज्ञानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं हने ! । अन्तमर्हसि
 तत्त्वं प्रसीद भववन्निति । अस्मिन् उवाच । नान्यथा
 भविता शप एवमेतदसंशयम् । आशुब्रह्मन्वात्सर्वं किञ्चि-
 त्कृतोऽस्तुपहस्यते । शूद्रयोन्वां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि
 भविष्यति । मातापितृषु शुश्रूषं करिष्यसि न संशयः ।
 तथा शुश्रूषया सिद्धिं महत्त्वं समवाप्स्यसि ।
 जातिभ्ररश्च भविता अर्गञ्चैव गमिष्यसि । शपस्यसे
 निदन्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः । एवं शमः पुरा तेन
 ऋषिणाऽस्तुपतेजसा । प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव
 द्विपदांवर ! । २१५ अ० ।"

धर्मव्रत त्रि० धर्मं व्रतं संकल्पविशेषोयम् । १ धर्मव्रते । २ धर्मस्य विश्वरूपाख्यपत्राणां जातायां कन्यायां मरीचिकलले स्त्री तत्कथा वायुपु० “आसीद्धर्मो महातेजाः सर्वविज्ञानपारगः । विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा । तस्यां धर्मात् सद्यस्मिन्ना कन्या धर्मव्रता सती । सर्वलक्षणसम्पन्ना लक्ष्मीरिव कुलाधिका” इत्युपक्रमे “मरीचेर्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम् । अहं धर्मव्रतानाम धर्मपत्नी तपोन्विता । पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र ! चरामि परमं तपः । धर्मव्रतां मरीचिस्तासुवाच प्रीतिपूर्वकम् । पतिव्रता दर्शनान्ते भविष्यसि शुभव्रते ! । पतिव्रतेच्छया पृथ्वी विचरामि ह्यहंनिशम् । त्वञ्चेत् पतिव्रता जाता भजे त्वां भज सां वरम् । लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः । धर्मव्रते ! धर्मपुत्रि ! तस्मात् त्वं भज माधुना । धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत ! तत् श्रुत्वा धर्ममगमनुमुनिं धर्मोददर्श ह । तेजःपुञ्जवरं नत्वा ह्यासनाध्यादिनाञ्च वत् । किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्ममब्रवीत् । कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा । मया कन्याञ्च तां देहि श्रेयस्तव भविष्यति । अध्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्राचेतसेरितम् । धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तान् मरीचये” । धर्मस्य व्रतम् । हेमाद्रिः उक्ते इव्रतभेदे न० व्रतशब्दे दृश्यम् ।

धर्मशाला स्त्री धर्मार्थं शाला । धर्मार्थमन्नादिदानाधिकरणशालावाम् । धर्मशालादयोऽप्यत्र ।

धर्मशासन न० शास-भावे ल्युट् इत् । १ धर्मशासनाशने । करणे ल्युट् । २ धर्मशास्त्रे च “शरीरकत् प्राणदाता यस्य चाक्षानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्वयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने” भा० आ० ७२ अ० ।

धर्मशास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास-करणे ङ्ङ् इत् । धर्मशासने मन्वादिप्रच्योते धर्मप्रतिपादके पन्वभेदे स्मृतिशास्त्रे तस्य कर्तारश्च हेमाद्रिव्रतशब्दे दर्शिता यथा “शाङ्खिलिखितौ स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रथेतारोमनुविष्णुयमदक्षाङ्कुरोऽतिदृहस्यत्युशनखापस्तम्बशिशुकात्यायनपराशरव्यासशङ्खिलिखितसर्वर्तगौतमशातातपहारीतथाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः” । यमः “मनुसंमोवसिषोऽतिः दक्षो विष्णुस्तथाङ्कुराः । उशना वाक्पतिव्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः । कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः । सर्वर्तस्यैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशा-

स्त्राणि वै पुरा । तान्येवाति प्रमाण्यानि न हलव्यानि हेतुभिः” “आदिशब्दाच्च दृढदेवसोमजमदस्मिन्प्रजापतिविश्वामित्रदृढशातातपपैठोर्नसपितामहबौधायनव्यासवेवजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपाः” तथा हि भविष्यपुराणे “अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ! । तान्यालोच्य महाबाहो ! तथा स्मृत्यनुरेषु च । मन्वादिस्मृतयो याश्च षड्विंशत् परिकीर्त्तिताः । तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते” इति । मन्वादिस्मृतीनां षड्विंशत्संस्तम्, तन्मानन्तरोक्ताभिरेव पूर्यते । यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रश्नतीनि स्पष्टपरिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यनुरेषु चेत्यनेनैवोक्तानि तथा चोक्तं भविष्यपुराणे “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! । कार्ष्णञ्च पञ्चमोदियो वन्द्यमहाभारतं स्मृतम् । सौराष्ट्रधर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणश्च इति” “तदपि स्मृत्यनुरेषुचैवेत्यनेनैव परिग्रहीतं वेदितव्यम्” हेमाद्रिः ब्र० । धर्मशील त्रि० धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति शील-अस्य वा । १ धर्मस्वभावे २ धर्मतत्परे । “तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः समाहितः” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मज्ञापिका संहिता, धर्मः संहितो निरूपितो यत्र वा । धर्मशास्त्रे अमरः ।

धर्मसहाय पु० धर्मं सहायः । सहाया इत्युपक्रमे “ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्धर्मविदु द्विजतापसास्तथा धर्म” सा० द० उक्ते ऋत्विगादौ ।

धर्मसार पु० धर्मेण सारः । १ श्रेष्ठपुण्यकर्मणि २ तत्साधने च स च गरुडपु० १२५ अ० विस्तरेणोक्तः ।

धर्मसारथि पु० धर्मः सारथिरिवाय । धर्मसंघसहायके “शुद्धस्तनः शुचिस्तस्मात् चिल्लकुर्धर्मसारथिः ! भाग० ६।१७.८

धर्मसावर्णि पु० एकादशे मनुभेदे । “मनुर्वै धर्मसावर्णिकेकादशम आत्मवान् । अनागतस्तस्मृताश्च सत्यधर्माद्वोदय” भा० द० १।१।१२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सू-किप् । १ धर्मशब्दशब्दे शब्दरत्ना० २ धर्मप्रेरके त्रि० “सोमो राजा वरुणः देवा धर्मसुवः” तैत्ति० ब्रा० १।७।८।१ ।

धर्मसूत्र न० धर्मः सूत्रतेऽनेन करणे सञ् इत् । धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनीप्रणीते धर्ममीमांसाकूपे पन्वभेदे ।
 धर्मसैतु पु० धर्मस्य सैतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा
 दशरथो नाम धर्मसैतुरिवाचलः" रामाञ्चार० ६२ अ० ।
 एकादशमन्वन्तरे आर्यकस्य सते २ हरेरंशभेदे च । तदुप-
 क्रमे "आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसैतुरिति सूतः । विष्ट
 तायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति" भाग० ८।११।२
 धर्मस्तन्ध पु० आर्हतमतासिद्धे धर्मास्तिकावपदार्थे अर्हत्
 शब्दे दृश्यम् । [छीष ।
 धर्माङ्ग पुंस्त्री धर्म इव शुद्धमङ्गमस्य । वक्त्रे निघण्टुः स्त्रियां
 धर्माचार्य्य पु० धर्म आचार्य्यः । १ धर्म शिक्षके गुरुभेदे
 कृत्वन्दिनां तर्पणार्थे २ ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनि
 वैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यो इत्यु-
 पक्रमे ये चान्ये आचार्यास्तौ सर्वे तथ्यन्विति"
 आश्व० नट० ३।४।४ । धर्माचार्याश्च नैमित्तिकादिप्रलयो-
 त्तरं वैदिकधर्माचारयोः शिक्षार्थं वीजीभूता धर्म-
 प्रवर्तका ऋषिभेदाः यथाह पिता० प्रा० अध्याये
 'ननु नैमित्तिकादिप्रतिबन्धुरेऽस्त्रिलाध्यापकप्रत्ययादविदित-
 वेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म
 करिष्यन्ति । कथन्ताराज्ञाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमधिरो-
 व्यन्तीत्यत आह "तत्प्राणीतिषहसंख्यां सुनयो स्तह-
 संधिनः । पुनरावर्त्तितो वीजीभूता धर्मप्रवर्तकाः" याज्ञ० ।
 तत्र पितृयाने अष्टाशीतिसहस्रसंख्यां सुनयो स्तहस्या-
 अभिषः पुनरावर्त्तितधर्माणः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया
 धर्मतरुप्रादुर्भावे वीजीभूताः सन्नोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रव-
 र्तका अतो न प्राणुदितदोषसमागमः । किञ्च ।
 "सम्प्रिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन् एव
 सुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्ग-
 त्यागेन मेवया । तत्र गत्वावतिष्ठन्ने यावदाहृतसंश्रवम्"
 याज्ञ० । सम्प्रर्षयः प्रसिद्धा नागवीथ्यै रावतपथः तदन्तराले
 तावन् एषाष्टाशीतिसहस्रसंख्यां सुनयः सर्वारम्भविव-
 र्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्य्यशुक्लास्तप्रासङ्गत्या-
 गिनो देवलोकं समाश्रिताः । आहृतसंश्रवस्याकृत-
 प्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ने । तत्र च स्थिताः सृष्टप्रादावा-
 ध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः । कथम्भूतास्ते सुनय इत्यत
 आह "यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः
 सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० ।
 यतो द्विविधादपि सुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्ग-
 विद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्वेतृपरम्परायाताः

प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च यद्वाहु-
 शासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्रव्याख्या-
 रूपाणि यदन्वदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत् सका-
 शात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते सुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं
 सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा स्वभावो यस्य । धर्मशीले "स
 तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो अयुः" मनुः ।

धर्माधर्म पु० द्वि० व० धर्मसाधर्मश्च इ० । १ पुण्यपापयोः
 "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः सुखदुर्दश" भाषा० । धर्मा-
 धर्मौ परीक्षणीयतयाऽल सः कश्च । धर्मरूपे दिव्यभेदे
 तद्विधानं वीरमित्येव यथा

"तत्र पितामहः "अधुना सस्यवष्ट्यामि धर्माधर्म परी-
 क्षणम् । हन्तुं यान् याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृथा-

मिति" । हन्तुं यान् साहस्राभियोगेषु, याचमानानामि-
 त्थार्थभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनां वृथामिति पातकाभि-

योगेषु एतद्विष्यं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्म दिव्य-
 प्रकारमाह स एव "राजतद्द्वारयेद्धर्ममधर्म" सोसकाय-

सम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 अभ्युज्य पञ्चगव्येन गन्धमाह्वैः समर्चयेत् । सितपुष्पन्तु

धर्मः स्याद्धर्मोऽसितपुष्पष्टक् । एवंविधायोपलिप्त पि-
 ष्टवोक्तौ निधापयेत् । गोमयेन स्रदा वापि पिष्टवौ

काथ्यौ समन्ततः । स्रद्धास्रद्धके उपचूते स्याथौ चानुप-
 लक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देये देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मोवाह-
 नपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोऽहं

धर्मस्वायात्त मे करे" इति मन्त्रं विशोध्योब्रूवात् ।
 अहमिति मन्त्रलिङ्गात् । उहस्यतिरपि "पत्रद्वये लेख-

नीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गा-
 सत्रप्रादौश्च सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च

सितासितैः । अभ्युज्य पञ्चगव्येन स्रुतिपिष्टान्नरितौ
 ततः । समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्याथौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भात्पिष्टमेकं प्रष्टुं ह्यीतानुयाचितः । धर्मो स्त-
 हीति शुद्धः स्यात् सम्पुज्यश्च परीक्षकैरिति" जीवदाना-

दिकैर्मन्त्रैः, मा प्र गाभपद्योवयमित्यादि" ऋ० १०।५७।१
 सूक्तपठितस्रुद्धमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठा-
 मन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिष्ठके उक्ताः" ।
 धर्माधर्मविद् पु० धर्माधर्मौः वेत्ति विद्-क्लिप् तद् ।
 १मीमांसके स हि विधिनिषेधगम्यौ धर्माधर्मौ तत्त्वतो

जानातीति तस्य तथात्वम् । शतशे तु भूतविहितकर्माग्नि-
होमादिनिष्ठकर्मैर्हिंसादिवेत्तरि च ।

धर्माधिकरण न० धर्मोऽधिक्रियतेऽत्र अधि+क-आधारे
ल्युट् । नृपाणां तद्वियुक्तानाम् व्यवहारदर्शनयोग्ये
ऽस्थानभेदे । तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा
वृहस्पतिः “दुर्गमध्ये नृहं कृत्याञ्जलहृत्तान्वितं पृ-
थक् । प्राग्दक्षि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणप्राङ्मुख्ये-
भाम् । मात्यभूपासनोपेतं वीजरत्नसमन्विताम् । ल-
क्षणप्रां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम् । सभायां
धर्माधिकरणत्वं च “धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवे-
चनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति”
उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनसाहं मनुः “यच्चिन्द्रे निषीदन्ति
विप्रा वेदविदस्तयः । रात्रश्चाधिकृतोविद्वान् ब्राह्मण्यथां
सभां विदुरिति” तत्र इत्युपलक्षणम् “अधिकानामपि
स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्-
विवेकः । अत्र “सभास्येव प्रविशेत्” इत्यादि-
वचनात् सभा मुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्त्या-
न्यसुस्थानि नानावचनादवगन्तव्यानि “देशस्थानानि
वादानां पञ्च चेवाब्रवीद्भृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति
विवादं प्राथ वादिनः । चारण्यस्तु स्त्रकैः कृत्युः
सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामे-
ऽप्युभयवासिभिः । उभयानुमतञ्चैव नृह्यते स्थानभीप्-
सितम् । कुलिकाः सार्थिसुस्थानेषु पुरग्रामनिवासिनः ।
ग्रामपौरगण्यन्ते ग्यसाहर्षिद्वय वर्गिणः । कुलानि कुल-
काश्चैव नियुक्ता नृपतिसत्तेति” स्त्रकैरारण्यकैः
ग्रामेऽप्योत्पिषष्टाद्ये ग्रामेऽरण्यप्रादौ च निवसन्ति ते
उभयवासिभिर्निर्णयं कृत्युं उभयव्यवहारामिज्ञत्वात्तेषाम् ।
कुलिकाः कुलकेषाः । सार्थी ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो
जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं मुख्यनगरम् ।
तस्मादवाचिनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यप्रादीनामेव
ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो
ग्रामाकादेष्वावस्थितोजनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।
अरण्यो रजकाद्या हीनजातयः । चातुर्विद्याः आन्वो-
त्तिकादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो गणप्रभृतयः” ।
तत् अर्हत्वेनास्तस्य अच् । शतम् नियुक्ते प्राङ्विवेकादौ
पु० “समः शत्रौ च मिले च सर्वभ्रातृविशारदः । विप्र-
सुहृदः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्” मत्स्यपु० “पुरवा-

नरतत्त्वज्ञाः प्रांशवसाय्यस्रोतुपाः । धर्माधिकरणे काका
जनाज्ञानकरानराः इति मत्स्यपु० ।

धर्माधिकरणिन् पु० धर्माधिकरणं निवोमस्थानतयाऽस्त्वस्य
इति । विचारके प्राङ्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।
धर्माधिकारिन् पु० धर्मं व्यवहारे तद्विषयमधिकरोति
अधि+क-णिनि इत० । प्राङ्विवेकादौ ।
धर्माध्यक्ष पु० धर्मं व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । प्राङ्-
विवेकादौ । “कुलशील्युद्योपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रोषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते” चाणक्यः ।
श्विणो च “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृता-
कृतः” विष्णुस० । “धर्माध्यक्षी साक्षादीक्षते तदनुकूलं
फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः” भा० । अत्र धर्मपदं
लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मौ इत्युक्तम्
धर्मान्यु पु० धर्मकृतोऽन्युः रूपः । तीर्थभेदे स्कन्दपु० ।
धर्माभास पु० धर्म इवाभासति आ+भास-अच् । स्मृति-
स्मृतीतरशास्त्रोक्ते अष्टदुर्गम् । “स्मृतिस्मृतिभ्याश्चदितोवः
स धर्मः प्रकीर्तितः । अन्वयास्त्रेषु वः प्रोक्तो धर्मा-
भासः स उच्यते” देवीभागवतम् ।
धर्मरक्षण न० तीर्थभेदे तदाविभक्तकथा वराहपु० यथा “स-
धर्मः कीदृशः सर्वः सोमेनाद्भुतकर्मणा । तारां जि-
ह्वता पत्नीं श्वातराङ्गिरसस्य च । सोऽप्यवाङ्मोहितकोन
बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश
तदा प्रभुः” ब्रह्मोवाच । “यश्चारण्यमिदं धर्म ! त्वया-
व्याप्तं चिरं विभो ! । नाम्ना भविष्यति ह्येतद्दुर्गारण्य-
मिति प्रभो !” गयास्ये शतीर्थभेदे “प्रथमेऽङ्गि विधिः-
प्रोक्तो द्वितीयदिवसे ब्रजेत् । धर्मरक्षणं तत्र धर्मो व-
स्मात् यत्नकारयत् वायुपु० गवामाहात्म्ये “गवा
च फलश्रुतीर्थञ्च धर्मरक्षणं सुरैर्दत्तम् । तथा देवनदी-
पुण्ये सरस्य ब्रह्म निमित्तम्” भा० आहु० १६५ अ० ।
शधर्मसाधने अरण्यग्रामानि च “तैरुक्तो यज्ञियान् देशान्
धर्मरक्षणं तथैव च” भा० आहु० ६२ अ० । ६० स० १४ अ०
कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्य देशभेदे न० ४ साधुरकोष-
ज्योतिषधर्मरक्षणानि शूरसेनाश्च इत्युपक्रमे मध्यमिद-
मित्युक्तम् ।
धर्मसन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचार-
निर्णयार्थं आसनभेदे । “धर्मसनमधिष्ठाय संवीताङ्गः
समाहितः” मनुः ।
धर्मास्तिकास पु० आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-

पुङ्गवास्त्रिकायमध्यो पदार्थभेदे अहंशब्दे दृश्यम् ।
 धर्मिक लि० धर्मोऽस्त्वस्य ठन् । धर्मयुक्ते । ततः पुरोहिता-
 तस्य कर्मभावादौ यक् । धार्मिक्य तद्भावे न० ।
 धर्मिन् लि० धर्मोऽस्त्वस्य इनि । धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् ।
 वा च राजायाम् । “त्रिगुणमचेतनं प्रसवधर्मि”
 सा०का० । श्वाधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः
 सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या सां० प्र० भा० ।
 “नित्यत्वाच्च चित्तधर्मा” सा० सू० भाष्ये पुरुषस्य
 प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यवहारोप-
 पत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि बोध्यम् ।
 तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषापहेऽपि अर्धपुरस्कार-
 रेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्धप्रति । आत्मनस्तु
 ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहात्ते अग्रह्यं नास्तीत्यतो वाचवात्
 धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते”
 “धर्म्ये शे सर्वमभ्वान्” प्रकारे च विपर्ययः न्यायका० ।
 धर्माः त्रौतस्मात्तां कर्तव्यत्वेन सन्त्यस्य । धार्मिके
 लि० स्त्रियां ङीप् । धर्मः पात्यत्वेनाख्यस्य इनि
 ५विष्णो पु० । “धर्मगुणं धर्मज्ञं धर्मो” विष्णुस० ।
 धर्मिष्ठ लि० अतिशयेन धर्मवान् इष्टन् महपो ङीपः ।
 अतिशयेन धार्मिके । २विष्णो पु० ।
 धर्मेन्द्र पु० धर्म इन्द्र इव रजकत्वात् । धर्मराजे यमे “पितृ-
 षामिव धर्मेन्द्रो यादृषामिव चाम्बुराट्” भा०द्रो० इ०अ० ।
 धर्मेशधर्मेश्वरादयोऽप्यत्र ।
 धर्मेशु पु० गौरवव्यंशस्य रोद्धान्तस्य पुत्रभेदे । “धर्मेशुः सद्गते-
 युञ्ज दशमो देवविक्रमः” भा० आ० ८४ अ० । तत्पुत्रोक्तौ
 धर्मोत्तर लि० धर्म उत्तरः प्रधानस्य । धर्मप्रधाने ।
 धर्मोपदेश पु० धर्म उपदिश्यतेऽनेन उप+दिश्य-करणे चञ्
 हत० । धर्मशास्त्रे सन्वादिशास्त्रे “आर्षे धर्मोपदेशश्च
 वेदशास्त्राविरोधिना । यस्मिन्नेषानुसन्वत्ते स धर्म वेद
 नेतरः” मनुः । भावे चञ् । २धर्मस्य उपदेशे “धर्मोपदेशं
 दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्रमासेचयेत् तैलं वज्रो
 शोले च पार्थिवः” मनुः ।
 धर्मोपदेशक लि० धर्मसुपदिशति उप+दिश्य खुल् हत० ।
 धर्मस्योपदेशकर्त्तरि २गुरौ पु० ।
 धर्म्य लि० धर्मादनपेतः “धर्मेष्वर्थव्यादादनपेते” पा० यत् ।
 धर्म्येण प्रायः “नौवयोधर्मव्यादिना” पा०यत् वा । धर्म-
 युक्ते धर्मादवर्हिभूते २धर्म्येण प्रायः च “न द्रव्याणा-
 मविश्राय विधिं धर्म्यं प्रतिपद्ये” मनुः । ब्राह्मण्यद्विवाहो-

पक्रमे “यो यस्य धर्म्यो वर्षस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् । षडानु-
 पूर्वा विप्रस्य खलस्य चतुरोऽवरान् । विट्गूढोस्तु
 तानेव विद्याङ्गव्याजं राजसान् । चतुरो ब्राह्मणस्या-
 द्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राजसं क्षत्रियस्यैक-
 मासुरं वैश्यागूढयोः । पञ्चानान्तु त्रयोधर्म्यां दावधर्म्यौ
 कृताविह । पैशाचमासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ।
 पृथक् पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गन्धर्वा
 राजसश्चैव धर्म्यौ खलस्य तो स्मृतौ” ।

धर्म्य पु० धृष-भावे घञ् । १प्रागल्भ्ये २अधर्मं ३शक्तिवन्धने
 ४संहतौ ५हिंसायाञ्च शब्दच० ।

धर्म्यक लि० धृष-खुल् । १परिभवकारके २प्रागल्भ्ये ३असहने
 च ४नटे पु० शब्दरत्ना० ।

धर्म्यकारिन् लि० धर्मं करोति क-णिनि इत् । १परिभव-
 कर्त्तरि २प्रागल्भ्यकारके च ३दूषितायाम् अक्षत्यां
 स्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दर० ।

धर्म्यण न० धृष-भावे ल्युट् । १परिभवे २असहने ३धर्म्यशब्दाद्ये
 च । कर्मणि ल्युट् । ४अभिसारिकायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
 मेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ५धर्म्यकारके लि० । इशिवे पु० ।
 “अधर्म्यो धर्म्यात्मा यज्ञहा कामनाशकः” भा० आ०
 १७ अ० शिवश्चहृदनाभोजौ चु० धृष-भावे युच् ।
 ७धर्म्ये स्त्री “सुलोभां धर्म्यां तात ! तव तेन दुरा-
 त्तना” भा० आ० ४१ अ० ।

धर्म्यि(ष्यौ) स्त्री धृषप्रतेऽसौ धृष-कर्मणि णिनि । असत्यां
 वन्धक्याम् उखादिदृष्टिः वा ङीप् तत्पार्थं भरतः ।

धर्मित लि० धृष-कर्मणि क्त इट् गुणश्च । १परिभूते
 असत्यां २कुलटायां स्त्री शब्दरत्ना० भावे क्त । ३असहने
 ४मैथुने च न० त्रिका० । ५परिभवे च ।

धलण्ड पु० दधाति धा-ड तं लण्डयति उत्क्षिपति
 लडि-उत्क्षेपे ण्यप् । (धला आकड) दृक्ते शब्दच० ।
 ण्युल् । धलण्डक तत्पार्थं तस्य कण्टकादृतत्वेन धा-
 रकस्योत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतौ भ्वा० प० सक० सेट् इदित् । धन्वति अधन्वीत् ।
 इदित्वात् कर्मणि धन्वते धन्वतातोस्तु धव्यते इति भेदः ।
 धव लि० धवति धुवति धुनोति धूनाति वा कर्त्तरि ण्यच् ।
 १कम्पनकारके २पत्न्यौ स्त्रामिनि ३नरे पु०असरः ५धुक्ते
 लि० मेदि० । (धला आकड) ख्याते दृक्ते पु० रत्नमा० ।
 धवः शीतः प्रमेहार्शःषायदुपित्तकफापहा । मधुरस्त-

वरस्य फलञ्च मधुरं मनाक् भावप्र० । “विस्वार्क-
खदिराकीर्णं कपित्थववषड्कुलम्” भा० आ० ६६ अ० ।
“मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
ब्रह्मान्नाधवनामाधि धवः स्नामीति शब्दितः” हरिवं०
२७६ अ० । भावे अण् । इकम्पने ७ विघ्नने च पु० ।

धवमि स्त्री धू-करणे अणि । अन्वये परस्वरनि० ।

धवल पु० धाव-वृथा० कल वा० सुखः धवं कम्पं लावि ला-
क वा । “धवलः शिन्द्रे रचिते । श्मश्रुषे चाय धवली
शौरभ्यां सदाहृता” विश्वः । शौरभ्यामेव गौरा० ह्रीम् ।
शेतवर्षयुक्ते त्रि० अमरः अत्रार्थे स्त्रियां टाप् । “नीता
येन निशा मशाङ्गधवचा” उच्छकद० । ५ निर्वभे
त्रि० त्रिका० । “क्रियते धवलः खलुञ्जैर्धवशैरेव
कित्तैरैरथः” माघः । इधवट्ठे ७ धीनकर्षूरे स्त्री ।
पञ्चतमरिचे न० राजनि० । ६ रामभेदे स च भरवमने
हिन्दोवरागस्य अटस्यः पुत्रः सङ्गीतज्ञस्य च । १० अम-
भेदे “धवलः पाण्डुरद्विष्टो रक्तपिच्छरो हिमः । रथे
वाक् च समुरः संप्राप्ती वानशान्तिज्ञत्” भावप्र० ।
११ अन्देभेदे तल्लक्षं यथा “द्विजवर ! गन्धुमसनयचन
नचयुमचकं धिमखवलयमपि च कचय सकलजन-
सुखम् । फलितितरमचितममलविह हितं विमल-
कविस्तुद्विज ललितमिनि भुवि विदितम्” ।

धवलमिरि पु० कर्म० । स्नानमस्नाते पर्वतभेदे ।

धवलपत्र पुंस्त्री धवली पत्नी यस्य । इंसै राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “धवलपत्रविहङ्गमकूजितैः” माघः ।

कर्मधा० । १२ आम्भसवटके पशुदशतिथ्यात्कके २ युक्ते पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री अर्म० । श्वेतपट्टिकायाम् राजनि० ।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म० । (खड्गि) खटिन्यां राजनि० ।

धवलयावानल पु० कर्म० । श्वेतयावानले वायनासुभेदे
राजनि० ।

धवला स्त्री अद्भुतात्त्वाद् ङीप् । सुश्रवणां स्त्रियाम् ।
अमरः । [धवलिष्क शूलपात्रेरभिख्याम्” माघः ।

धवलमिन् पु० धवलस्य भावः इमानि च । श्वेतत्वे “अधिगत-
धवलोत्पल न० कर्म० । कृष्टे राजनि० ।

धवाणक पु० धुनोति वृक्षादीन् धू-आचक । वायौ उच्छक-
धविल्ल न० धू-करणे इत् । अन्वयमसकम्पने अमरः ।

‘सुश्रुवेदं धवित्मसि करिषीं’ कात्या० श्रौ० २६।२।१० ।

‘धुनोत्वेभिरिति धवित्प्रतिष्ठा कम्पनिजनसकम्पनिर्भवा-
सधो अजनाः” देवलनाथः ।

धस् लि० धा-कडन् । १ पारवे रेतोधाः इरोधाः । २ मङ्गलि
पु० मेदि० । ३ इहस्यतौ उच्चा० ।

धा धारणे पोषणे दाने च जुहो० उम० सक० अणिट् ।
दधाति घत्ते घत्से दध्यात् दधात् घेहि कदधात्
अपच । अघात् अघित । टधौ दधे । दधिय दधाथ ।
दधिव धाता धासति । धीयते अघायि अघाभिघाताम्
अभिघाताम् । ह्रिडः ह्रित्वा ह्रितिः । “त्वं
सुगवाधि ! विनैव कञ्चुलिकवा घत्से मनोहारिणीम्”
सा० द० । “इमं नो यज्ञमस्तेषु घेहि” ऋ० १।२।११
“तत्र त्वा देवा सविता दधात्” ऋ० १०।१०।४
“धमे दध्यात् सदा मवः” मनुः । “निवेशय मनो
दधुः” मा० व० ६५ अ० । “न नाशमधिगच्छेयुरिति
मे धीयते मतिः” भा० विरा० १८ अ० । “ह्रिंस्त्राहिंस्त्रे
सदुक्कूरे धर्माधर्माद्विद्वान्द्वे । बहु यस्य सोऽदधात् सगै
तत्तस्य स्वधमाविशत्” मनुः । “यथापमप्रज्ञानप्रख्यं
सैषं मच्छेऽन्यदुर्वहम्” भट्टिः । “शाकधास्यत् कथं नामो
वृथावसदुभिः क्रयैः” कुमा० चापयति धित्त्वति ।
“सं वत्रिं कुह धित्त्वयः” ऋ० १।४६।६

अति+अतिशय धारणे अतिशयधारणे च “आयुर्बले अति-
हितं पराचैः” अथ० ७।५।२ ।

अधि+आधिक्येन धारणे “यद्यार्णदाय त्रयैः अध्यधत्सु”
ऋ० १।१।७।८ ।

अनु+पश्चाद्धारणे । “अद्यान्यान् (तच्छुलान्) कृतास्त्राश्लीषु
समित्तु अतुदधीरन्” आश्या० ४।६।१४ ।

अन्तर्+आच्छादने वस्त्रन्तरेण व्यवधाने । “उदुम्बरयाशा-
मन्तर्धांशभिषिञ्चति” ऐ० ब्रा० ८।७ । तिरोधाने “ते
चानर्दधिरे नागाः” भा० आ० १२६ अ० ।

अधि+तिरोधाने आच्छादने । “धनेनाधश्च ज्वलेन यन्किङ्-
मपिधीयते” भा० उ० १४ अ० । वा अतो ङोपः “पिधान-
यपिधानम्” अमरः ।

अभि+अधने “वाचात् सङ्केतितं सोऽर्धमभिधक्ते स वा-
चकः” का० प्र० । “मथनव्यवहारे तु हेतुः संस्मभि-
धीयते” भाषा० ।

प्रति+अधि+प्रत्युत्तरकथने । “मया च प्रथमिहितं देवका-
ख्यैर्दर्थेनात्” भा० उ० १६ अ० ।

अव+अनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे “अवधानपरे चकार वा”
कुमा० अधःस्नापने पातने च “यां ते कथां कूपे अकदधुः”
अथ० १।६।१७ । “मित्तं कूपेऽवहितः” ऋ० १।१०।१७

वि+ञ्च+ञ्चाच्छादने (ढाकौ) अपवारणे । “प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यावधाय देहम्” रघुः । “व्यवधाति दर्भ-पिङ्गुञ्जानि” सांख्यब्रा० १८।८ । “अन्तर्ही व्यवधा पुंसि अन्तर्हीरपवारणम्” अमरः । “उदयाचक्रव्यवहितेन्दुवधुः” भाष्यः ।

आ+आरोहे आरोपणे स्थापने च । खड्गव्यस्य ऋण्योधनकालपर्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने आधिः आहितः । अग्न्यादेः संस्कारभेदे अग्न्याधानम् । “जनपदे न गदः पदमादधौ” रघुः । “आदध्यात् संभारान् दर्भान् दीर्घान् गर्भान् च” इ० सं० ४८ । “गर्भमाधत्त राज्ञी” रघुः । “ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां संहिष्यां गर्भमादधे” भा० व० २६२ अ० ।

आति+आ+अत्यदातिक्रमेण धारणे । “कार्यमत्याहितं भविष्यति” प्रबोधच० । “यदि स्यादिह गोविन्दो नैतदत्याहितं भवेत्” हरिवं० १७१ अ० ।

आनु+आ+पश्चादाधाने । अदेकस्य निहितं इव्यं तेनापि आनु पश्चादन्यस्य हस्ये स्वामिने देहीति समयेन समर्पणे च । अत्याहितमन्त्रे दृश्यम् ।

आभि+आ+आम्नु ल्येन स्थापने “अस्यादध्यु च काष्ठानि तत्र दद्येत् पापकृत्” मनुः ।

अप+आ+धर्मचिन्तायाम् “उपाधिनां धर्मचिन्ता” काम० । आसीधेनाधाने अग्न्युत्पाते मेदि० । “अग्न्युत्पात उपाहितः” अमरः । संयोजने च अमरः । “तस्य निष्क उपाहित आस” शत० ब्रा० ११।४।१।१

निर्+आ+निराकरणे “अः क्रव्यादं निरादधत्” अथ० १२।२।२६ ।

परि+आ+परितः स्थापने । “अत्रा कुम्भीमध्यग्नौ अवास्या सिञ्चोदकमवधेच्छेनम् । पर्याधत्ताग्निना” अथ० ६।५ । वि+आ+विशेषेनाधौ षीङ्गायाम् । आधिः “अद्यात्मना प्रजया वा व्याधीयेत्” श्रुतिः “एतद्दे परमं तपो यद्ग्राहितस्तस्यते” शत० ब्रा० ११।८।१।१ ।

अम्+आ+पूर्वमाद्यिप्रस्य दोषस्य निराकरणे “समाहितः समाधिस्थोऽप्युक्तसिद्धान्त आहित” मेदि० उक्तेः च सिद्धान्तोक्त्या दोषसमाधाने । सम्यक्चित्तस्य ईश्वरादौ संस्थापने समाधिः । “अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोमि मयि स्थिरम्” गीता । सम्यकारोपणे “सोऽहं भारं समाधस्ये त्वयि त्वं वोढुमर्हसि” भा० द्रो० ११ अ० । “नदात्मसम्भवं रात्रौ सन्निहताः समादधुः” रघुः ।

आविस्+आविर्भवने प्रकाशने “आविर्हितस्तनुयुक्तं च हि सत्यवत्याम्” भाग० २।७।२ ।

अप+आसीधेन स्थापने उपबद्धपतया स्थापने च । “किंवा हि वस्तुपहितता प्रसीदति” रघुः । “एतदुपहितचैतन्यम्” वेदा० सा० । “यदिन्द्रियैस्तुपहितं पुरस्तात् प्राप्नान् सुखान् न अरते चिराय” भा० शा० ७४१७ श्लो० । अनेन अ-रूपप्रच्छादने उपधयन्तुःकैतवमित्यमरोक्तेः ।

तिरस्+अन्तर्धाने प्रच्छादने । “इति वाङ्मूल्य विवुधानु विव-द्येनित्तिरोदधे” कुमा० ।

नि+स्थापने अज्ञातस्वामिकतया दृश्यस्य स्थितौ स्थापने च “अनि-धायैव तद्दृश्यमाचलनः युचिताभियात्” मनुः । “शिरषि निदधानोऽङ्गुलिपुटम्” सा० द० । “अचं प्रयत्नेन वा तत्र वा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्तते” रघुः । “वस्तु पश्ये-द्विधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ” मनुः ।

प्र+नि+ऐकाग्र्येण अनसः स्थापने । “ईश्वरप्रतिधानाद्वा” पात० सू० । “प्रतिधानं भक्तिविशेषः” भा० । प्रेदधे च “नीधिं प्रति प्रसिद्धिते तु करे प्रियेषं शा० द० । अनो-ऽभिवेशने च “किञ्चिन्व्याहृगुहं मनुं मनः प्रसिद्धे द्रुतम्” भट्टिः ।

प्रति+नि+तल्लक्षरूपतया करणादौ प्रतिनिधिः । “इत्ये-ऽविद्यमाने यत् सामान्यतमं मन्थेत तत्प्रतिनिदध्यात्” सा० श्रौ० १।२०।६ प्रतिनिधिष्यन्ते दृश्यम् ।

अम्+नि+सम्बन्धिधाने । “मेघेषुर्षु” सङ्घित्ते प्राणानां पवनः पतिः । तस्य मेघगतं वारि शक्नो वर्धति भारत ।” भा० अम० इत० । “दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्वि-हाससि” मनुः । नैकस्थेन सम्बन्धे “समवेशं न कुर्वीक नोच्चैः सञ्चिह्नो हसैत्” भा० वि० ४ अ० । “युरो युरौ सञ्चिह्निते गुरुवद्दृत्तिसाचरेत्” मनुः । “अस्मिन् कृतमण्डले सञ्चिह्नितया त्वया भाव्यम्” शकु० । “मम-वान् हरिरद्यापि तत्त्वानां निजजननां वात्सल्येन सञ्चिधास्यत इच्छाकूपेण” भाग० ५।७।८ । नैकस्थेन स्थापने तु सक० । “अ चाहं सहस्रवत्या धनधित्ते च तत्र संन्यधिषि” द्रमगुणा० ।

परि+वेष्टने आच्छादने । “अं परिधिं पर्यधात्” अणु० २।१७ । “येनेन्द्रस्य वृहस्पतिर्वायुः पर्यधात्” पञ्चमी० २।२ “वस्यच्च परिधावैकम्” भा० वि० ६ अ० । “परि-हिते प्रातरुवाके आ० श्रौ० ६।६।१ । “इति परिदधे कथ्ये रौहिणेये च दाहयाम्” हरिवं० ७१ अ० ।

वि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने । “आच्छान्तः पुनराचामेत्
वासो विपरिधाय च” वाच० ।

पुरस्+स्यतः स्व्यापने । पुरोहितः । “तुरावाहं पुरोधाय
धाम स्वायम्भुवं ययुः” कुमा० ।

प्र+प्रकषेण धारणे । “दिशतस्ततः सहसा प्रधापिताः”
भाग० २० अ० । प्रधानम् ।

प्रति+प्रक्षेपे “तदग्ने चक्षुः प्रतिषेहि रेभे” ऋ० १०।८७।१२।

प्रतीकारार्थे विधाने “दुष्टदैवतनाशाय वज्रो ध्यान
समाधिना । सर्वत्राक्षतविषेपात् शान्तिकं प्रतिधास्यति”
ब्रह्मसू० प्रतिविधाने ।

वि+करणे “तस्य तस्याचक्षं अक्षं ताभेव विदधास्यहम्” गीता ।

“विदधाति विभज्ये ह कक्षं पूर्वकृतं त्वयाम्” भा० व०
यज्ञान्वदपि कर्त्तव्यं तद्विषयकं महाभते” स० ७६ अ० ।
कर्त्तव्यतयोपदेशे “यज्ञविष्टायनं ह्येव चतानमसं वि-
धीयते” मनुः । “विकीर्णकृतिसाध्यात्त्वहेतुधीविषयो विधिः”
अ० २० विधियन्ते दृश्यम् । “न पैतृयाग्निवो होमो
सौकिकेऽग्नौ विधीयते” मनुः ।

कतु+वि+तुल्यरूपावरणे पचात्करणे च । “कातुपुष्ये च ह
विषं देवत उच्चैरुपांशुताकां चाध्वर्युमनुविदधीत”
शां० ७०।११।१ “वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाव काञ्चित्”
भा० ७०।२६ अ० । “उपतिष्ठति तिष्ठन् गच्छन्मनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म जायेवानुविधीयते” भा० शा० १८।१ ।

“इन्द्रियाणां हि चरतां वन्ननोऽनुविधीयते” गीता ।

प्रति+वि+प्रतिरूपाचरणे “क्षिप्रमसिद्धरश्माश्च चारः प्रति-
विधीयताम्” रामा० सुन्द० प्रतीकारे च “क्षिप्रमेव कक्षाच्च
प्रतिविहितमर्थेषु” सुप्रारा० चन्द्रगुप्तोक्तिः “न पारितं
प्रतिविधा तुम्” तत्रैव चाशक्योक्तिः ।

अद्+आदरे विधासे च । “अद्घाति क इमेह न साक्षात्” नैष० ।

सम्+सम्बन्धिधाने योजने लुप्ये अभिसन्धौ । “मनस्येतानि
सन्धाव मनसा सम्प्रधारयेत्” भा० आश्व० ४२ अ० ।

“यथा सन्ध्या वासः संदध्यात्” ऐ० ब्रा० ८।१।४८ ।

“सन्धुष्यमोषं समधत्त वायकम्” कुमा० । “संघे धनुषि
वायुदैवतम्” रघुः । “भवति कृतसन्धानमिव तत्”
ब्रह्म० । नेत्रेण “सन्धुदुष्टं यो हि मितं पुनः सन्धातु-
मिच्छति” चाशक्यः ।

धाति+सम्+धातिशयेन शत्रुप्रादिना व्यथने संयोजने । “त्वया
चन्द्रमसा च विश्वसनीयाश्वासतिशन्वीयते कामिजन-
कार्थः” ब्रह्म० ।

धातु+सम्+धातुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे बहुचिन्तने
“आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यज्ञकै-
चातुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः । अन्ये प्रथे च
“दुर्गमलुसन्धेहि” हितो० ।

अभि+सम्+तात्पर्ये अभिचापभेदे । “अभिसन्धाव तु कक्षं
दन्धाद्येमपि चैव यत्” गीता । “भवन्तसभिसन्धाव
जिघांसन्ति भवत् प्रियम्” भा० शा० ११०।५ खो० । “आह्वानि
चैव कुर्वन्ति कक्षकामाः सदा कराः । अभिसन्धाय
घितरं पिबन्त घितरं तथा” हरिवं० १६ ख० “कृदभिसन्धिः
ब्रह्मते” जनदीयः । “अभिसन्ध्यादिषु चैवम्” शा० ख० ।

प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने । “प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽग्नो-
न्यस्य विशास्यते ! । सुसुप्तुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च
महासुधे” भा० भी० ७१ ख० । “पश्यातः प्रतिसन्धाय
विध्यतः स्वयंसाचिनः” भा० वि० ६१ अ० ।

धाकृत् लि० धा-उष्ठा० क तस्य नेत्वम् । १। धारणे २। ब्रह्मवि पू०
नेदि० । ३। धे ४। आहारे च ५। लक्ष्णे ६। लक्ष्णे च संक्षिप्त
शा० उष्ठादिङितिः ।

धा(घा)टी स्त्री घटप्रते हिंस्रतेऽत्र घट-हिंसाकं आघारे
अप् गौरा० स्त्रीष् पुनो० घञ घः घाटी वा तल
घाटः । अर्थवस्त्वन्ते यत्सु सप्तमने चैमच० ।

धाणक पु० धा-आणक । दोनारभागे परिभाषभेदे ।
उज्ज्वल० ।

धातक पु० घातं करोति शिप् टिबोपः षुब् । पुष्कर-
द्वीपस्थापतेः वीतहोलस्य १। पुलभेदे “तद्वीपस्थाधिपतिः
प्रैयत्रतो वीतिहोलो नाम तस्यात्मजौ रमचघातक-
नामानौ वर्धपती निमुञ्च” भाग० ५।२०।२२ । गौरा०
स्त्रीष् । (धाइफुच) २। घातपुष्प्याम् राजनि० । “घातकी
कटुका शीता सदस्यत् त्वरा लघुः । तस्यातीघारपित्ताश्च
विषकृमिविषर्षजित्” भावप्र० तद्गुणाः । श्लो० भेदे शिवपु० ।

धातकादिलेह चक्रदस्रोक्ते वेदभेदे “घातकीविल्लधन्वा-
कलोभ्रेन्द्रयवनाककेः । वेदः सौत्रेण वाचानां च्चरा-
तीघारवान्निजित्” चक्र० ।

धातु पु० धीयते सर्वं निःक्षिपते सुप्रप्रादावशिन्यु धा-आधारे
तन् । १। परमात्मनि । “स एव चिदात्तः” श्रुतिः । दधाति
शब्दान् । २। सर्वेषां नाम्नां प्रकृतिभूते भूपश्चतौ तस्य
लक्ष्मणमिमागादिर्कं शब्दधरत्वेऽस्माभिर्देशितं तथा

“धातुनाम क्रियावाचकोमथादिपठितः शब्दविशेषः
क्रिया च पूर्वोक्तफचानुक्तौ व्यापार एव सर्वेभाङ्ग कार-

क्रियामन्वयोपपत्तये कालान्वयोपपत्तये च धातुनां क्रियावाचकत्वः स्त्रीकारात् । तथाहि । “क्रियाभेदाद्य कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति” वाक्यपदीये कालानां क्रियाभेदकत्वसुक्तसुक्तञ्च तेनैव “क्रिया नियतसाधना” इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षत्वं तत्र यदि घातुभिः क्रिया न बोध्यते क तदा देशामन्वयो विशेषणत्वं वा भवेदतोऽवश्यं सर्वेषां क्रियावाचकत्वं स्त्रीकार्यं धातुनां फलमात्रवाचकत्वे आख्यातानां व्यापारार्थकत्वे कदादिस्थले आख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्वजिगम्योः पर्यायतापत्तेः । तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशोगण्यपाठे एव उक्तत्वात् न तदंगे विवादः । किञ्च फलवाचकक्रियायाः पृथक्शक्त्वा विधिपृथक्त्वा वा धात्वर्थत्वाभावे सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्वेषां कारकाणां तत्रान्वयः तत्रैव कालान्वयोपपत्ते च व्यापारविगमकाद्येऽपि फलसत्त्वेन वर्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः । अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्त्रीकार्यमतएव “घातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्वस्त्रीकारः । अतएव च “भूवादयोघातवः” इति धात्वन्वयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति । तथाहि भूश्च वा च भूवौ आदिश्चादिस्यादौ भूवौ आदौ येषां ते धातव इति तथा च तत्र प्रथम आदिशब्दोऽवस्थावाची भूवा सङ्घ तदन्वयात् भूप्रभृतय इत्यर्थः चामः द्वितीयस्यादिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयसत्तेन वासदृशा इत्यर्थनामः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातोर्गत्वर्थतया क्रियावाचित्वप्रसिद्धेस्तथा च भूप्रभृतयः क्रियावाचित्वेन वासदृशा घातव इत्येव फलितम् । भुवश्चादित्वं गण्यपाठापेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्वोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः । अत्र क्रियावाचित्वास्तुतौ गण्यपठित्वेन सर्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हि रूमादाव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिरत उभयसुक्तम् । उक्तञ्च “किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव नो । सर्वनामाव्ययादीनां वावादीनां प्रसङ्गतः । न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति” । तत्पाठः गण्यपाठः । विद्धि अवयवे गङ्गे वदनेकदेशे इत्यादिद्रव्यावचिनानामपि तन्साधनक्रियावाचित्वमन्त्रेण कारकादाद्यन्वयानुरोधात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः । यथादीया-

दिपदेन सूत्रसंज्ञासूत्रस्य च तेन औत्साह्यां स्तुभुप्रभृतीनां सनादबोधोपातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्ताणां धातुत्वमव्याहृतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि क्रियावाचित्वदेरवश्यं स्त्रीकाराच्च नामसङ्घ इति दिक् ।

ते च सर्वेऽपि धातवः सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विविधः । तत्र व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलवाचकः सकर्मकः पञ्चादेः व्यापाराधिकरणवृत्तिविक्रितिरूपफलस्य बोधकतया सकर्मकत्वं कर्तृकर्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गव्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया सकर्मकत्वम् । भूप्रभृतीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रवृत्तिफलबोधकत्वमन सकर्मकत्वं फलस्य सञ्जावास्तव्यत्वरूपव्यापाररूपकत्वमेव धर्मिणि घटादौ सत्त्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “जात्मानमात्मना विव्यदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्वर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” इति । अस्यावयवार्थः आत्मानं स्वरूपं विव्यन् अन्वर्भावात्तुक्त्वव्यापारान्वयः अस्तीतिपदेन समानाधिकरणतया व्यपदिश्यते तदभेदबोधनाय तिङ्गटिकं प्रयुञ्जते इति भावत् तेनात्मनात्मरूपेण कर्मणा धारणकर्मणा धातुः न सकर्मकः । अत्र हेतुरन्वर्भावाच्च धात्वर्थ एव तस्य कर्मणः प्रवेशाच्च आन्वर्भावात्तुक्त्वव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मन उपसंघादित्यर्थः । अथ वा अन्वरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वात् व्यापारसामानाधिकरण्यादित्यर्थः तेन भुवादेरन्वयत्तुक्त्वव्यापारवाचितया धात्वर्थोपसंघातकर्मकत्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वात्कर्मकत्वम् । अतएव “फलव्यापारवोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातु सद्योर्धर्मिभेदे सकर्मकघटासुत” इति फलसामानाधिकरण्यादिक्रताकर्मकसकर्मकविभागोऽभिहितः । एकनिष्ठतायामेकमात्रवृत्तितार्यान्वयार्थः तेन गव्यादेर्व्यापाराधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्मकत्वमिति धर्मिभेदेऽधिकरणान्वये इत्यर्थः । एवमेव शब्दकौस्तुभकारादयः । एतन्मते सकर्मकाकर्मकशब्दौ पारिभाषिकाविति द्रव्यम् । सङ्घोपागतस्तु “कर्मणा सङ्घेति नास्ति कर्म यज्ञेति व्युत्पत्त्या सकर्मकाकर्मकशब्दौ योगिकौ क्व साहित्यं तदन्वयतस्वार्थबोधकत्वम् अन्वयस्य पृथक्पदोपस्थाप्ययोः सम्बन्धरूपोऽस्मिन्नेन जीवत्यादीनां प्राणधारणास्तुक्त्वव्यापारार्थकतया तत्कर्मणः प्राणादीर्धात्वर्थमध्यपादात् न सकर्मकत्वं धात्वर्थोपसंघातकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात् । कर्म च व्यापारव्या-

स्त्रीयपारिभाषासिद्धकर्मसंज्ञाविशिष्टस्यते तेनापिशय्यते प्रासादइत्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अधिशेतेः कर्मसंज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अथवा पूर्वभूते तस्य फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन "भावे चाकर्मकेभ्यः" इति भव एव लकारापत्तेः । भवति च प्रथमं गच्छतीत्यादौ गम्यादिः ईप्सिततमत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेन पृथग्भूतेन ग्रामेणान्वितं स्वार्थं बोधयन् स कर्मकः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेनेति विवेकः" इति प्राङ्गः । युक्तञ्चैतत् धात्वर्थोप-
 ष्टेऽङ्गोक्तकर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचित्वा पूर्व-
 कत्वे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्वृत्तत्वेन निवेशे गौरवं
 तस्य कर्मणोऽविवक्षायां गम्यादिरपि अकर्मकत्वस्वीका-
 रेण अविवक्षाविशिष्टत्वेन निवेशे गौरवञ्च । एतन्मते तु
 कर्मभावादेव तदन्विब्रह्मार्थबोधकत्वाभावाद्वाकर्मकत्व-
 ह्यनिरिति सूक्ष्मबोधार्थोक्तम् । अत्र पक्षे अकर्मकस्तु
 तदन्विब्रह्मार्थबोधकइति बोध्यम् ।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च । एक-
 कर्मान्वितस्वार्थबोधकाः गम्यादयः एककर्मकाः । द्विकर्म-
 काश्चपि द्विविधाः द्विकर्मान्वितकव्यापारार्थकाः द्विकर्मा-
 न्वितद्विव्यापारार्थकाश्च । तत्राद्या इच्छादयः । न च
 ते सिद्धान्ते द्विव्यापारार्थकाः तथात्वे ईप्सिततमाभ्या-
 मेव कर्मभ्यां व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्विबीयाद्युत्पत्तौ
 "व्यकथितञ्चेति" सूत्रेण इच्छादीनां कारकान्तरसंज्ञाना-
 पन्नस्याकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात् । दर्शयि-
 ष्यते च इच्छादीनामेकव्यापारार्थकता । यदा पुन स्तोत्रं
 द्विव्यापारार्थकता विवक्षिवा तदा ईप्सिततमसूत्रेणैव
 कर्मसंज्ञायां जातायां द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थका एव तै
 षिज्जनादिवदिति बोध्यम् । द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च
 षिज्जन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्विती-
 यस्तु षिच्चा, तद्व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रबोध्य-
 कर्तृरूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः । अथात्वञ्च गम्या-
 दीनप्रभिति बोध्यम् । पाच्यादौनां तु नैव, तस्योने
 प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वया-
 भावात् । नच पाच्यादेः क्रियाफलत्वबोधेऽप्यतया
 प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा भविष्यतीति गम्यादिषाह्ययोगे-
 एव तद्विद्यमात् । उक्तञ्च हरिणा "युष्मक्रिवायां
 स्वातन्त्र्यं प्रणये कर्मतां गतञ्च । नियन्ता कर्म-
 संज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते" इति श्रुत्यात् नतिवद्व्या-

दिस्त्रिणेषु तदितरेषां निषेधात् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेव
 स्वधर्मेण तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः । वस्तुतस्तु
 प्रयोज्यकर्तुरीप्सिततमत्वेऽपि परत्वात् कर्तृसंज्ञया
 तस्य कथात् कर्मत्वाप्रसक्तौ गम्यादिस्त्रिणेषु अप्राप्तप्राप्त-
 कत्वरूपविधित्वात्प्रयेण गम्यादेः कर्मत्वं विहितं न
 पाच्यादेरिति द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हरिणा "परत्वादनरङ्ग-
 त्वादुपजोष्यतयाऽपि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गम्य-
 देर्विधीतोचितेति" । परत्वात् "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इ-
 त्युक्तेः "अपादानसम्भदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तु-
 सोभवसम्प्राप्तौ परमेव प्रयच्छते" इति चोक्तेः "अनरङ्ग-
 त्वात् पच्यादिरूपप्रकृत्याकाङ्क्षिककर्तृसंज्ञारूपकार्थञ्च
 "अनरङ्गं बलीय" इति न्यायात् पाच्याद्याकाङ्क्षितकर्म-
 संज्ञायाः प्रत्ययान्वितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः । उच्य-
 लीव्यतया उपजोष्यजातीयतया सर्वेषामेव कारकाणां
 कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तुरूपजोष्यजातीयत्वादिति फलित-
 तोऽर्थः तेन पाच्याद्यापेक्षया तस्योपजोष्यत्वाभावेऽपि
 न क्षतिः । एवं पाच्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाय-
 ह्यप्रसक्तेः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र विस्तरः ।
 अकर्मका अवि धातवः हेतुचतुष्टयाधीनाकर्मकक्रियार्थ-
 त्वात् चतुर्विधाः । अकर्मकक्रियात्वे हेतवश्च चत्वारो
 हरिणा प्रदर्शिता यथा "धातोरर्थान्तरे हेतुचतुर्वर्धेनोप-
 संग्रहात् । प्रसिद्धे रविविधातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति" ।
 धातोः स्वोक्तधातोरर्थान्तरे स्वसजातीयभिन्ने हेतुः
 सामर्थ्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वमित्येकः । यथा
 जानातिः ज्ञानं वदन् सकर्मकः प्रवृत्त्यादिकं बोधयन्-
 कर्मकः नतु गतिवाची गम्यादिः ज्ञानाद्यर्थेऽप्यकर्मकः
 तयोर्दयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात् ।
 धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति द्वितीयः । कर्मणो धात्वर्थेन
 उपसंग्रहात् स्वयरीरे प्रवेशनात् यथा जीवत्यादीनां
 प्राण्यणरणाह्नुकव्यापाररूपक्रियार्थतया तत्कर्मणः प्रा-
 ष्यादिर्धात्वर्थेणैव प्रवेशः । प्रसिद्धेः सत्तालज्जादिरूपाणा-
 मकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः । सत्तालज्जाद्युपसंग्रहात् प्रवृत्तौ
 तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः ।
 इति ततोद्यो हेतुः । कर्मणोऽविविधातः अकर्मकः ४ ।
 अत्र च कर्मपरं व्यपदेश्यज्ञानेन फलस्याप्युपलक्ष्यं तेन
 फलसाधिविधायामेव गम्यादेरकर्मकत्वमिति कौस्तुभानु-
 सारिणः तेषाञ्च व्यापारभावबोधकतया फलवाचित्वाच्च
 सकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्र चाविवक्षा नम येन

रूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वय-
विवक्षाभावः । तत्र क्वचित् कर्मणोऽविवक्षया यथा
पच्यते इत्यादौ, क्वचिच्च कर्मत्वविवक्षया यथा मातः
अर्थते इत्यादौ । अत्र मातः कर्मत्वेनेव स्वरूपान्वये
कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विवक्षायांनेव कर्म षि
प्रतीविधानात् स्वरूपादेः कर्मान्वयसत्त्वेऽपि कर्मत्वेन
सद्वन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति
बोध्यम् । क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवैलायाविवक्षा पश्चाद-
वक्षा । यथा कृतपूर्वी कर्तृ सुकृतपूर्वी ओदननिष्पादौ ।
तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विप्रक्षे तत्कृतमनेनेति
पूर्वसूत्रादिनिमनवृत्त्यं सपूर्वाच्चेति सूत्रेषु विश्वम्भान
पूर्वात् पूर्वशब्दादपि इतिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति
कर्म षि क्तः स्यात्तदा तस्य कटादिरूपकर्म विशेषणतया
सापेक्षत्वेन समसादिवृत्तिर्न स्यात् एकत्र विशेषणत्वे-
नोपस्थितस्यान्वय विशेषणतयान्वययोगात् वृत्तिश्चात्र
जायते भाष्यादिषु तथाप्रयोगाद्ब्रह्मोऽवश्यं प्रथमं कर्मा-
विवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन
पूर्वादिभिः सुपसुपेति समासे च कृते ब्रह्मपूर्वात् पूर्व-
शब्दात् कर्त्तरि इतिप्रत्ययोभवति । पश्चाच्च कर्त्तृकृत-
क्रियायाः कर्म विशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः ।
उक्तञ्च हरिणा “अकर्मत्वे सत्येव क्तान्ते भाषाभि-
षायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्ता योगो भवति कर्म-
णाम् । अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बन्धते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति” । क्रिया-
वच्छेदनेन क्रियाद्वारैव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रिया
याश्च वृत्तिशब्दैकदेशतयाऽनन्वयशङ्कायासाहाय्यहेति ।
नास्ति विशेषेण ग्रहोज्ञानं यस्याः सा पृथगुपस्थित्य-
भावेन ज्ञातुमशक्येत्यर्थः गतादिस्था कर्त्तृबोधकनिष्ठा-
न्तगतपदोपस्थाप्यमनकर्त्तृरूपार्थप्रविष्टापि यथा ग्रामं
गतइत्यादौ विभिन्नपदोपात्तरपि ग्रामादिकर्मभिः
क्रिया सम्बन्धते तथेत्यर्थः ससदायशक्तिस्त्रीकारे एक
देशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्त्रीकारे तु तदनुपगमे
सत्त्वभावादिति भावः । कृतपूर्वादिष्वित्यादिप्रदेशाध्वरे-
ष्विष्टोत्पादयोग्यज्ञाने तत्रापि इष्टादिभ्यश्चेत्यनेन कर्त्तरि
इतिविधानात् । अत्रेदं बोध्यं “निष्प्रतिभात्वे कर्त्तृत्वं
सर्वत्रैवास्ति कारके” इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापार-
द्वारा क्रियानिष्प्रतिहेतुत्वेन कर्त्तृत्वं स्थिते तद्ग्रापारस्य
धात्वर्थत्वविवक्षायां धात्वर्थक्रियान्वयत्वेन तस्य कर्त्तृत्वं

समानात्पूर्वीकृतव्यर्थबोधकधातुपातफलाश्रयत्वेन च
कर्मत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्तृता एवञ्च तत्र धातोरर्था-
न्तरे वृत्तेरेवाकर्मकत्वम् । तथाहि अन्नं पच्यते स्वयमेवे-
त्यादौ विक्रितिसादृशकृतो ऽन्नस्याख्यादिसंयोगरूपो
व्यापारश्च तद्विषयो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयो-
रेकनिष्ठव्या तद्वोधकधातोरकर्मकत्वं तेन व्यक्तेन पच्यते
स्वयमेवेत्यादौ भावे लकारोपपत्तिः । द्विकर्मकाणाम्
एककर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षया ऽपरस्याविवक्षयैवाकर्मकत्वं
पश्चिदुक्तोस्तु कर्मान्तरसत्त्वेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्म-
कत्वं तेन तयोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मवत्त्व
तेन दुहति गवा दुग्धं स्वयमेवेत्यादि ; एवञ्च सर्वेषामिव
धातूनां कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावे प्राप्ते
धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्यादिदेशे न सर्व
धातुयोगे तेन गत्यादिक्रमे कर्त्तरि वाच्ये न कर्म-
वद्भावः किन्तु कर्त्तृवत्कार्यं भावे तु इत्यते एव कर्म-
वत्कार्यम् । षष्ठादिक्रमे तु कर्त्तरि भावे च वाच्ये कर्म-
वद्भाव इति विवेकः । उक्तञ्च “कर्मस्त्वेऽपि च धात्वर्थे
कर्मकर्ता च कर्मवत् । कर्त्तृत्वेऽपि च धात्वर्थे कर्म
कर्ता च कर्त्तृवदिति” । कर्मवत् कर्मवत्कार्यं वा क्रियर्थः
अथएव “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिये” इति सूत्रे कर्म-
घटेन कर्मस्यक्रिया लक्षिता शास्त्रकारैस्तेन कर्मस्य-
क्रियातुल्यक्रियावति कर्त्तरि कर्मवत् कार्यमित्यर्थः
क्रिययोस्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरण्यभावात्तद्वत्त्वेन तथाच
कर्मस्यक्रियया फलेन व्यापारस्य सासानाधिकरणे
एव कर्मवद्भावविधानात् पश्चादेश्चामुतावृत्ततया तत्र
कर्त्तरि कर्मवत्कार्यं, गत्यादेश्च व्यापारस्योक्तफलसामा-
नाधिकरण्यभावात् कर्त्तृत्वभावकत्वमिति विवेकः ।
तथा तुल्यक्रिये कर्त्तरीत्वमिधानेन गत्यादीनामपि भावे
कर्मवत्कार्यं यागादि भवत्येव । यद्यपि सर्वेषामेवाकर्म
काणां फलव्यापारयोः सासानाधिकरण्यबोधकतया
कर्मवद्भावापत्तिस्तथापि सूत्रे कर्मणा तुल्येति निर्देशात्
वेषां धातूनां सुख्यार्थवाचिनां सकर्मकत्वं तेषामेव
कर्मवद्भाव इति गन्तव्ये अस्यादेः सप्तादिरूपसुख्यार्थ
सकर्मकत्वाभावात् न ब्रह्मसङ्गः । नवतेस्तु धात्वर्थिका-
दुभवार्थे वक्तृमानस्य सकर्मकत्वेऽपि सप्तादिरूपसुख्यार्थे
तथात्वाभावात् प्रसङ्गः । एवञ्च सर्वेषामेव सकर्म-
काणां कर्त्तृकर्माभयस्यभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा
क्रियाकृतविशेषेण व्यवस्था दर्शिता यथा “विशेष-

दर्शनं यत् क्रिया तत्र व्यवस्थिता । शब्दप्रवृत्तिरन्वेषं
 शब्दैरेव प्रकल्पितेति । यत् कर्मणि कर्त्तरि वा विशेषः
 क्रियाकृतोऽसाधारण्यभौ दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थि-
 तेत्यर्थः धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोर्भय-
 निष्ठत्वेऽपि तत्कालविशेषादेव तद्विषयव्यवहार इति
 भावः । विशेषश्च द्विविधः धातुपस्याप्यत्र तदनुपस्था-
 व्यश्च तत्राभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातुधातुवि-
 शेषस्यैव प्रथमं यच्चरं तदप्राप्तौ तु अपरस्थेति
 विवेकः । तेन पच्यादयः स्रोपस्याप्यस्य कर्मपेक्षयाऽ-
 साधारण्यभर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विक्लिन्नरूप-
 कृतस्य बोधकः कर्मस्यभाक्काएव गम्यादयस्तु नैवं तदु-
 पस्थाप्यफलस्य संयोगादेर्भयनिष्ठतया साधारण्यात्
 धातुपस्याप्यविशेषसत्त्वात् धातुनुपस्थाप्यस्य क्रियाकृतस्य
 अभादिरूपसाधारण्यभर्मस्य यच्चरं तस्य च कर्त्तरि
 दर्शनात् कर्त्तृस्यत्वम् । एवञ्च कर्त्तृस्थादिविभाग एत-
 द्भेदे न्यायबल एव । अन्येषां सते पुनः शब्दप्रवृत्तिः
 कर्मवत्कार्यं प्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशास्त्रैरेव प्रकल्प-
 तेषु दृश्यम् । तच्च शास्त्रं यथा “कर्मस्यः पच-
 तैर्भावः कर्मस्याश्च भिदादयः । कर्त्तृस्यो बुद्धयुतेर्भावः
 कर्त्तृस्याश्च गमादयः” इति कर्मस्याः कर्मस्यक्रियार्थका इ-
 त्यर्थः एवमग्रेऽपि । सस्यदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि
 न्यायबलकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्यत्वादिव्यवस्थाप-
 नात् अन्यथा प्रातस्त्रिकरूपेण तद्व्ययनस्य कर्त्तृभयव्य-
 सयाऽव्यवस्थापत्तेरित्याहुः । एवञ्च क्रियाकृतविशेषे-
 थैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमलम्ब्य “निर्वन्त्ये” च विकार्ये
 च कर्मवद्भाव इत्येते । ननु प्राग् कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं
 व्यवस्थितः” इत्यभियुक्त्यावस्था भङ्गान्तरेण दर्शिता ।
 तथा च निर्वन्त्ये विकार्ययोरेव क्रियाकृतस्य चतुपत्त्यादि-
 रूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राग् तदसत्त्वाच्च तेषु कर्मव-
 द्भावाभावौ बोधौ । “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्न व
 तिष्ठति” इत्यपिप्रायकर्मलक्षणे प्रायस्य क्रियाकृतविशेषा-
 भावकथनात् व्यतिरेकेण निर्वन्त्ये विकार्ययोस्तत्सत्त्वमथी-
 यावमित्यर्थं विस्तरेण । अनन्तधातूनां धात्वर्थेच्छार्थ-
 कत्वेन कर्त्तृस्थत्वेऽपि तत्प्रकृतीभूतत्वात्तोरैव कर्मस्य-
 कर्त्तृस्यभावकतया व्यस्यता तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तद-
 न्तस्यात्मनेपदादिवदिति द्रष्टव्यम्” बोधस्तु कर्मकर्त्तरि
 कर्त्तरीव यथा सोदनः पचते स्वयमेवेत्यादौ सोदनाभि-
 ज्ञेकाश्रयकविक्रियतुक्त्वस्यात्त्यादिसंयोगरूपोन्माहारः ।

अपरे तु कर्त्तुराश्रयान्ते विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
 फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रु रङ्गीचक्रुश्चात्र नामार्थधात्व-
 र्थयोरपि साक्षादन्वयम् । वस्तुतस्तु तिष्ठत्यश्रयस्यैव व्युत्-
 पत्तिवैचित्र्येणोभयत्वान्वय इति द्रष्टव्यम्, अकर्मकत्वेन
 प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्वय संवृत्तीता यथा

“सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडांनिवासञ्चव्याज्जध्वान-
 नभोगतिस्थितिजराबज्जाप्रमादोद्ये । मोहे खेटनवेग-
 युद्धदहनस्यातिहरोन्मादके शुद्धिस्तेगन्धायनभ्रमणके-
 शान्दौ सुतो सज्जने । इप्रौ जागरशोधवक्रममनोत्साहे
 नृतौ संशये स्थानौ मन्दमतौ च नृत्यपतने चेदा-
 क्रुधौ रोदने । हृत्तौ हावकतौ च सिद्धिविरतौ हर्षो-
 पनेत्रे बले कम्पोद्गेगनिभेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्मकाः ।
 दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका भाव-
 मावस्य यतस्त्रयादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
 ये ते तु धातवः । तदङ्गावेऽकर्मकाः स्युस्सद्वृत्तयां सक-
 र्मकाः । क्रियावाचित्तमाख्यातं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
 प्रयोगतोऽन्ये मनव्या अनेकायां हि धातवः” इति ।
 श्वशकाश्चादिमहाभूतेषु । ४ इन्द्रिषु १ शब्दाद्याकाशादि
 गुणेषु । देहस्येषु “रसाच्छर्मांसमेदोऽस्थिमज्जा-
 शुक्राणि धातव इत्युक्तेषु हरसादिषु । ७ मनःशिला-
 द्यश्चविकारे । टकफादौ अमरः । अत्राह सुश्रुतः ।
 “ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणम् । विसर्गा-
 दानविशेषैः सोमस्यर्थांनिवा यथा । धारयन्ति जगद् देहं
 कफपित्तानिवासायेति” । १ अश्वि । १० अर्थादौ तत्राटधातवो
 यथा “हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्बुं सीसकमेव च । रङ्ग-
 मायस्यैवञ्च धातवोऽपि प्रकीर्त्तिता” इति दानसागरः ।
 “सुवर्षं रजतं ताम्बुं बौहं कृष्यञ्च पारदम् ।
 रङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यपौ देवसम्भवाः” इति वैद्यकम् ।
 सप्त धातवो यथा । “खर्यं ह्यथञ्च ताञ्चञ्च रङ्गं यसदमेव
 च । सीसं बौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः” इति
 भावप्र० । “बन्दीपत्तित्वात्बित्तकाश्यांवल्लजराभयान् ।
 निवार्ये देहं दधति नृणां तद्भातवो यथा । “सुवर्षं ह्यथ
 तास्याणि हरिताडमनःश्रिवा । गैरिकाञ्जनकाशीच-
 सीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या
 धातवो गिरिसम्भवाः” । नव धातवो यथा “हेम-
 तारारनागाश्च तास्यरङ्गे च वीक्ष्यकम् । कांस्यकं
 कान्तबौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः” । साक्षिकं
 तुल्यिकाश्च च नीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रङ्गकथेति

विज्ञेया एते सप्तेषु धातवः । शरीरस्य सप्तधातुभवस-
प्तोपधातवो यथा । “स्नान्यं रजस्य नारीणां काले म-
वति गच्छति । शुद्धसांसभवन्नेहो यः सा सङ्गी-
त्यति वसा । स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजस्य सप्तमम् ।
इति धातुभवाच्चेया एते सप्तेषु धातवः” इति सुख-
बोधः । ११ लोकेषु १२ वस्तुनि शब्दार्थचि० ।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र० उ-
क्तानि यथा “एते सप्तस्त्रयं स्थित्वा देहं दधति यद्वृषाम् ।
रसास्त्वह्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । प्रीणनं
जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे । गर्भोत्पादश्च कर्माणि
धातूनां कथितानि च । रसादीनां धातूनां क्रमेण प्रीण-
नादिकर्माणीति बोध्यम् । एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तर-
हेतुत्वं तच्च कायशब्दे १६०८ पृ० दर्शितम् । उपधातवः
तद्गुणाश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

“सप्तोपधातवः स्वर्णमाच्चिकं तारमाच्चिकम् । हृत्वं
कांसञ्च रीतञ्च सिट्ठूरं च शिञ्जाजड । उपधातुषु
सर्वेषु तत्तद्भातुगुणा अपि । सन्ति कित्त्वेषु तेऽलोनास्त-
दंशाल्यभावतः” । तत्र स्वर्णादिधातौ “दहन्ते ध्यायमानानां
धातूनां हि यथा मलाः” मनुः । उपधातवश्च गौण-
धातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः । अतएव उप-
धात्वभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा
“न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्” “अकालसन्ध्यामिव धातु-
मत्ताम्” कुमा० । “वर्द्धयन्निव तत् कूटान् उद्धूतै-
र्धातुरेषुभिः” रघुः । “त्वामाभिस्य प्रणयकुपितां धातु-
रागैः शिञ्जायाम्” मेघ० । “अद्रीणांमिव कूटानि धातु-
रक्तानि शेरते” भा० व्या० १६ अ० । १२ देहादिधारके
व्यात्मनि “स्त्रीषु संयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठः आदत्ते युगपत् प्रभुः” याज्ञ० ।
“पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भक-
तया षष्ठश्चिद्धातरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृष्टकर्मयोगि-
तया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति”
मिता० आकाशादौ “तदव्ययमरुद्रिक्तं सर्वव्यापि भ्रुव-
स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात् विशुषं पञ्चधातुकम्” भा०
व्याश्व० ३६ अ० । “भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तान-
स्त्वजत् पुरा । आवृता यैरिमे लोकाः महाभूताभि-
संज्ञिताः” भा० शा० १८४ अ० । “अन्नमशितं तेषां
विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुस्तत् पुरीषम्” ऋ० उप० ।
प्रकृतौ “धातोः स्थाने इवादेशं सुप्रीव संन्यवेत्तयत्” ।

“अवेच्छ धातोर्गमनार्थमर्थवित्” रघुः । रसादौ “शरीर-
धातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेपुर्णं स्नास्नि-
दग्धाः न च भस्माप्यदृश्यते” भा० व० २८६ अ० ।
परमेश्वरे “अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरक्षमः”
विष्णुस० । धातुर्विरञ्जो रत्नलभः इति वा नामद्वयं
कार्यकरणात् प्रपञ्चधारणात् वा चिदातः” भा० । “वायुं
पूर्वमथो वृद्धा यो धातुर्धातुसत्तमः । धारणाद्वातुशब्दञ्च
लभते लोकसंज्ञितम्” हरिवं० २० अ० । केशाम्बु-
धातौ “ककपदमच्चिका केशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्”
ह० सं० ८० अ० । १४ धारके । “अत्वं हविः सचदे
सञ्च भातु चारिष्टगातः” ऋ० १।३५।२ । “धातु सर्वधार-
कम्” भा० । १५ प्रकारे “विधातवः परमा अस्य गावः” ऋ०
१।५०।४ “विधातुः प्रथयद्भिभूक्तं विधातुः त्रिप्रकारः” भा०
धातुकाशीस न० धातुर्धूपं काशीसम् । काशीसे उपधातुभेदे
हेषच० । [२देशभेदे च । २ कूर्म विभागशब्दे दृश्यम् ।

धातुकुशल ति० धातुषु कुशलः । १ धातुक्रियायां कुशले ।
धातुस्य प्र० धातूनां चयने यत् । काशरोगभेदे ।
धातुघ्न ति० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन-टक् । १ धातुनाशन
शोभे २ काञ्चिके न० हेमच० । तस्य पारदादिधातुमारक-
त्वात् तथात्वम् ।

धातुद्रावक प्र० धातुं द्रावयति द्रु-षिच्-ल्लुब् । धातु-
द्रुतिकारके (सोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्करनि० ।
धातुनाशन ति० धातुं नाशयति नश-षिच् ल्यु । स्वर्णादि
धातुमारके २ काञ्चिके न० तिका० ।

धातुप प्र० धातुं पाति रक्षति पा-क । रसरूपे प्रथमधातौ
शब्दच० । “आरुह्य घमनीर्गत्वा धातुन् सर्वानयं
रसः । पुष्पाति, तदनु स्वीयैर्ब्याम्नेति च तहं गुणैः” भावप्र०
तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम् । “रसस्तु हृदयं
याति समानमकृतेरितः । स तु व्यानेन विक्षिप्तः
सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुस्त्राः पुष्पानि
विविधौषधीः । तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते
रसः” भावप्र० ।

धातुपाठ प्र० धातूनां पाठो यत् धातवः पाठन्तेऽल
व्याधारे चञ् वा । पाश्चिन्यादिप्रणीते धातुनामधाव-
बोधकग्रन्थभेदे । “धातुपाठः स्तदाद्यक्रमादन्तर्प्रदमक्रमः
“धातवः षड्विधाः पाठस्तन्नोक्तानमस्थिताः” इति च
कविकल्पद्रुमः । एवं पाश्चिनीयः भूक्त्यायाभित्यादिधातु-
पाठोच्चेयः ।

धातुपारायण पु० धातूनां पारायणं यत् । धातुप्रति-
प्रादक्पयम्भेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्या जातित्वात् ङीष् ।
(धाइफुल) ख्याते धातुपुष्पां भावप्र० । बड्ड० वा कप्
अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यल शब्दरत्ना० । धातकी-
शब्दे तद्गुणा दृश्याः । [इत० । पर्वते त्रिका० ।

धातुमृत पु० धातुं भैरिकादिकमुपधातुं विभक्तिं च-क्विप् तुक्
धातुमल पु० इत० । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने
केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रक्षेदो नखरोम च ।
नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः" सुश्रुतः ।
शुक्रस्य तु मञ्जोनास्ति यथाह भावप्र० ।

"स्नाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु
धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो ज्युः । यथा सहस्रधा
घ्नाते न मलं किल काञ्चने । तथा रसे सङ्गः पक्वे
न मलं शुक्रताङ्गते" । "आहार्यस्य रसः सारः
सारहीनो मलद्रवः । सिराभिस्तज्ज्वलं नीतं वसौ
मूलत्वमाप्नुयात्" भावप्र० । अस्तुक्शब्दे ५५६ प्र०
तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमात्रिक न० धातुरूपधातुरूपं मात्रिकम् । मात्रिके
उपधातुभेदे राजनि० ।

धातुमारिणी धातुं मारयति ष्ट-श्चिच्-श्चिनि इत०
ङीप् । (सोहामा) सर्जिकायां शब्दच० ।

धातुराजक न० धातुषु राजते राज-एवुल् धातूनां
राजा टप्समा० स्त्रार्थे क वा । युक्ते तस्य च
सर्वाधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवल्लभ न० इत० । टङ्गुणे राजवल्लभः ।

धातुवादिन् धातुं वर्धति उपायान्तरेण कर्तुम् । कारत्वमे
कौशलभेदेऽत एवायनादिना स्पर्शरौप्यादिकरे हारा०

धातुवैरिन् पु० इत० । मन्वके शब्दच० ।

धातुशेखर न० धातूनामुपधातूनां शेखरमिव । काशीसे
उपधातुभेदे हेमच० । [(खडि) हारा०

धातूपल पु० धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां
अल्ल लि० धा-लच् । १धारके २पोषके ३ब्रह्मिणि पु० अमरः

"सृष्ट्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" सन्ध्यासन्तः
३विश्वौ । "अनादिनिधनो धाता" विश्वसु० । धातुशब्दे
उदा० दृश्यम् । ५आत्मनि ह्वायुभेदेऽनिलशब्दे १६६ प्र०
दृश्यम् । ७आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६६५ प्र० दृश्यम् ।
तत्वादित्यभेदे "कौशल्या सुषुषे रामं धातारपदितर्थथा"

रामा० वाच० ६२ अ० । दब्रह्मणः पुत्रभेदे "द्वौ पुत्रौ
ब्रह्मणस्वपुत्रौ यवोस्त्रिणित्तिलकणम् । लोके धाता विधाता
च यौ स्थितौ मनुना सह" भा० व्या० ६६ अ० । ६भृगु-
सुतभेदे "भृगुः ख्यात्यां महभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ।
धातारञ्च विधातारं त्रियञ्च भगवत्पराम्" भाग० ४।१।२५
१०प्रजासर्गकारकेषु सर्गर्षिषु "सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरन-
न्तरम् । पुरातनाः पुराविद्भिः धातार इति कीर्त्तिताः"
कुमा० ।

धातुपुत्र पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे सनत्कुमारे शब्दर० ।

धातुपुष्पी स्त्री धातु प्रुष्टिकर्तृ पुष्पमस्याः ङीप् । (धाइफुल)
धातक्याम् अमरः । वा. कप् अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिका
तत्पार्थे अमरः ।

धातु न० धीयतेऽच्चादिकमल धा-आधारे इत् । १भाजने
उच्चादित्तिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण्
२आदित्यदेवताके ३ब्रह्मदेवताके च द्वादशकपालसंस्कृते
पुरोडाशादौ लि० । "स यः स धातासौ स आदित्यः ।
अथ यत्तद्दिशं परमं क्रान्मेतत्तद्यास्मिन्नेष यत्प्रतिष्ठित
कपति । स यः स धातायमेव स धातुः द्वादशकपालः
पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाता" शतब्रा० ६।५।१।
३८ । "अनुमतिराकाशिनीवालीकुङ्कुभ्यश्चरवो धातो
द्वादशकपालः सर्वङ्गतः" कात्या० श्रौ० १८।६।२१ ।

धात्री स्त्री धीयते पीयते घेट-कर्मश्चि इन् धीयन्ते पुरुषार्थां
अनया वा धा-करणे इन्, विश्वं वा दधाति इन् चित्त्वात्
ङीष् लच् ङीप् वा । १उपमातरि (धाइमा) ।
भावप्र० धात्रीलक्षणादि "धीताय (पानाय) यदि बालस्य
विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्यं गुणान् दोषान् कुर्वीद्बालीं
तदेदशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सञ्जीवां हृदितां सदा ।
शुद्धदुग्धाम्बुद्धीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीना-
मत्यसन्तुष्टां कुलीनां सञ्जनात्मजाम् । कैतवेनापरि-
त्यक्तां निजपुत्रदृशं शिशौ । अथ निभिदां धात्रीमाह ।
शोकाकुला क्षुधात्तां च आना ध्याधिमती सदा ।
अत्युच्चानितरां नीचा स्पृहातीव मृशं कथा । गर्भिणी
च्वरिणी चापि लम्बोन्नतपदोधरा । अजीर्णभोजिनी
चापि तथा पथ्यविवर्जिता । आसक्ता क्षुद्रकार्ये ह
दुःखार्ता चञ्चलापि च । एतासां सन्ध्यापानेन शिशु-
र्भवति समयः । अथ बालस्य सन्ध्यापानविधिः । तत्र
माता प्रशस्ताङ्गो चास्वस्त्रा पुष्टोच्छ्वी । उपविश्या-

शने सस्यगदक्षिणं स्तनमस्नुना । प्रक्षाल्येणत् परिष्ठाव्य
 मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं क्रोडे शनैः
 सन्वार्य पावयेत् । मातेऽपलक्ष्यं धात्री च ईषत्-
 परिष्ठाव्य । अन्यथा वैशुग्यमाह सुश्रुतः । अस्त्रावितं
 स्तनं बालः पितृन् स्तन्येन भूयसा । पूर्णस्रोता वमीकास-
 न्नासैर्भवति पीडितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनोर-
 निधिक्षेऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो
 भवत्येष महाबलः । पयोऽस्तसमं पीत्वा कुमारस्ते
 शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोत देवाः प्राप्यासृतं यथा ।
 मन्त्रो च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयो । यावत् मन्त्र
 पाठस्तावन्माता धात्रा वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्यः”
 “उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचः” रघुः । “धात्र-
 कुलीभिः प्रतिसार्थमाषः” कुमा० । श्चित्तौ च तस्या
 विश्वधारणात् । “मेखलेव स्थिता धात्रा देवाद्युर-
 विभागकृत्” छ० सि० । श्धारण्यकक्ष्त्रां स्थियां ।
 श्चामलक्यां च भेदि० । तस्याः धारणादेः पुरुषार्थ-
 साधनत्वात् तथात्वम् । आमलकीशब्दे ७६४४० तद्गुणा
 उक्ताः । तस्या उत्पत्तिर्माहात्म्यञ्च पाद्मोत्तरख० १२७
 ख० उक्तं यथा “अथ क्षिप्रैभ्यो वीजेभ्यो वनस्यतः स्त्रियो-
 ऽभवन् । धात्री च मातृती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ।
 स्वधामवा श्रुता धात्री माभवा सालती तथा । गौरी-
 भवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुण्या”
 स्थानान्तरे तत्रैववन्माहात्म्यं यथा
 “शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् । यत्
 पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! । धात्री वत्स !
 नृणां धात्री मातृवत् कुरुते ह्यपाम् । दद्यादायुः पयः
 यानात् स्नानाद् धर्मसञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्यो-
 ऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्री-
 स्नानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विभेन्द्र ! धात्री-
 स्नानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य-
 नारद ! । यत्न यत्न सुनिश्चेष्ट ! धात्रीस्नानं समाचरेत् ।
 तीर्थे वापि नृचे वापि तत्र तत्र त्रियः स्थिताः । धात्री-
 स्नानानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे । प्रक्षालितानि
 विभेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः । धात्रीफलानि विभेन्द्र !
 वेधां केशाश्च रक्षिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाश-
 यित्वा कलेर्भलम् । धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्य-
 तरं श्रुतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्ष्ये सुनि-
 षङ्कव ! । न गङ्गा न गद्या पुण्या न काशी न च

पुष्करम् । एकैव च यथा पुष्पा धात्री माधववासरे ।
 कार्तिके मासि विभेन्द्र ! धात्रीस्नानं समाचरेत् । यच्च
 तच्छालमन्नीयात् सोऽश्वमेधमाश्रुयात् । धात्रीफलं
 शरेद्यस्तु सदैव सुनिश्चितम् । प्रागजन्तानि कृतात् पा-
 पात् सुच्यते नात्र संशयः । शंकरेद्यस्तु धात्रीं तामह-
 न्यहनि मानवः । सुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्त्वादस-
 न्भवैः । धात्रीफलान्यभावाद्यामष्टमीनवमीषु च । रवि-
 वारे च संक्रान्तौ शंकरेण सुनिषुङ्कव ! । यस्य नेष्टे
 सुनिश्चेष्ट ! धात्री तिष्ठति सर्वदा । तस्य तेहं न ग-
 च्छन्ति प्रेतकुशाण्डहराक्षसाः । धात्रीस्नाने हरेर्नान्नि
 जागरे हरिवासरे । जन्मबन्धो विनश्येत ह्यश्वमेधा-
 युतं फलम् । स्नायादात्मकैर्देवैः कार्तिके हरिवत्सल ! ।
 शरितोषं समाप्नोति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्री-
 क्क्षायां समासाद्य कुर्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! । सुक्तिं
 प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः । मूर्ध्नि शशौ
 सुखे बण्डे देहे च सुनिश्चितम् । धत्ते धात्रीफलं यस्तु
 स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविविधमाहो
 धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारा-
 यणो भवेत् । यः कश्चिद्दृश्यते लोके धत्ते धात्रीफलं
 मुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ।
 धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे । तस्य नारा-
 यणो देवो वरमेकं प्रयच्छति । धात्रीफलं न सोक्तव्यं
 कदाचित् करसंपुटात् । य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते
 यो सुक्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मातां कथस्यं
 यो कश्चेन्न हि । स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्ति
 यरोऽपि च । न त्वाप्या तुलसीमाता धात्रीमाता वि-
 शेषतः । यथा रुद्राक्षमालापि धर्मकार्थनिष्कृता ।
 यावन्नुठति कथस्य धात्रीमाता नरस्य हि । ताव-
 न्नसि हृत्स्वोऽपि सदा लुठति केशवः । भावहिनानि
 वहते धात्रीमालां करे नरः । तावद्गुणसहस्राणि नै-
 कुण्डे वसतिर्भवेत् । सर्वदेवस्यो धात्री वासुदेवस्यः-
 प्रिया । आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः ।
 यतस्ते सर्वमाख्यातं धात्रा महात्मप्रसूतमम् । श्रोत-
 व्यञ्च सदा सङ्घिसत्त्वर्गफलदम्” अधिकामलकीशब्दे
 इत्यम् । २जनन्यां विश्वः । “पुनर्धर्मी पुनर्गर्भो जन्तस्य
 प्रधायति” याज्ञ० । [इत० । आमलक्याः पत्ने ।
 धात्रीपत्र न० धात्रा इव पत्रमस्य । तासीशपत्ने राजनि०
 धात्रीपुत्र पु० इत० । उपमातः सुते हेमच० ।

धात्रीफल न० इत० । आमलकीफले तस्य पाकविशेषगुणाः ।
“अङ्गारपाकस्यदुयत्नसुपाचितानि सिन्धुस्यङ्घ्रिभ्रुमरिचादि-
समन्वितानि । तन्ने हते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-
फलानि जनयन्ति हि माठारामिन्” वैद्यके उक्ताः ।

धात्रेयी स्त्री धात्रा अपत्यम् स्त्री स्वार्थे वा ढक् ङीप् ।
१धात्राः स्त्रपत्ये २धात्राञ्च । “दूत्यः सखी नटी
टासी धात्रेयी प्रतिवेशनी” सा०ट० । स्वार्थे क तत्रार्थे ।
“अतश्चतुर्थां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीचते यदि । पठेद्वाले-
यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्घ्रिः” ति० त० ।
धात्रेयिकावाक्यञ्च “सिंहः प्रसेनसवधीत् सिंहो जाम्बवता
हृतः । सुकुमारक ! मा रोदीक्ष्व ह्येषस्वमन्त्रकः विष्णुपु०
“अन्तं हृत् च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । खान्तु
धात्रेयिकां तच्चै हृदाय प्राहिषोत् तथा” । “अवमन्त्र
दष्टौ मूढा मूढां धात्रेयिकां मम” भा० आ० १०५ अ० ।

धात्ररिष्ट पु० “धात्रीफलसङ्घे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
क्षौद्राष्टभागं पिप्ल्याश्चूर्णाङ्गुलान्वितम् । शर्करा-
र्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं क्षिप्रपटे स्थितम् । प्रपिबेत्
पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णै हिनमिताशनः । कामलापाण्डु-
हृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् । कार्पाङ्किकाऽरुचिश्चासा-
नेषोऽरिष्टः प्रथाशयेत्” चक्रदत्तोक्ते धात्रारसपके
रिष्टनाशके पदार्थे ।

धान न० धा-भावे ल्युट् । १धारणे २पोषणे च आधारे
ल्युट् । १धारणाधारे स्त्रियां ङीप् राजधानी मत्स्यधानी
धानक न० धन्याक+प्र० । १धन्याके राजनि० २मानभेदे
इ० भावप्र० । “षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यात् मापको
हेमधानकौ” । अत्र हेमधामकौ पाठान्तरम् ।

धाना स्त्री व० व० । धा-न टाप् । (वङ्गरी) ख्याते १भट-
यवे अमरः । २धन्याके ३अभिनवोद्भिन्ने अङ्कुरे ४चूर्ण-
मक्तुषु च भेदि० । “यवास्तु निस्तुषा सृष्टाः स्रुता धाना
इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दूर्जरा कृत्वास्तृट्मदा गुर-
वश्च ताः । तथा भेदःकफच्छर्दिनाशिन्यः सस्यकीर्त्तिताः”
राजनि० । “धाना मत्स्यान् पयोसांश्च शकञ्चैव न
निर्बुदेत्” मनुः । स्वार्थे क धानाञ्च तत्रार्थे व०व०
शब्दर० ।

धानाचूर्णं न० इत० । सक्तुषु ।

धानी स्त्री धा-आधारे ल्युट् ङीप् । १आधारे राजधानी
२पीडुङ्घ्वे स्त्री राजनि० । स्वार्थे क धानिका तत्रार्थे
“अङ्गारधानिका” अमरः ।

धानुर्दण्डिक पु० धनुर्दण्ड इव तेन जीवति वेतना० ढक् ।
धनुरुपजीविनि धानुष्के ।

धानुष्क पु० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीवति वा वेतना०
ढक् इत्सक्तान्तात् ढस्य कः । १धनुषा युधप्रमाने २धनुषा
जीविनि च अमरः । “पारश्वधिकधाहुष्कशाक्तीकप्राहि-
कान्वितौ” भट्टिः । धनुरिवावयवोऽस्य वा०ढक् । ३अपान-
मार्गे स्त्री शब्दच० ।

धावुष्य व० धनुषि साधुः बा० अत्र । वंशे राजनि० ।

धानिय न० धानैव स्वार्थे ढक् । धन्याके राजनि० स्वार्थे क
धानेयक तत्रार्थे न० जटाधरः ।

धान्या स्त्री (एलाइच) एलायां शब्दच० ।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत् । १सदृशे (धान) ख्याते त्री-
ह्यादौ “शस्यं ज्ञेयमतं प्रोक्तं सदृशं धान्यस्यचरते”
श्रुतिः । धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा
“शालिधान्यं त्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् ।
शिम्वीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् । शा-
लयो रक्तशाल्याद्या त्रीहयः षष्ठिकादयः । यवादिकं
शूकधान्यं सद्ग्राह्यं शिम्विधान्यकम् । कङ्गादिकं
क्षुद्रधान्यं तस्यधान्यञ्च तत् सृष्टम्” ।

तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च “कच्छनेन विना शुक्या
हेमन्ताः “शालयः सृष्टाः” । अथ शालीनां नामानि ।
रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः । सुगन्धः
कर्दमको महाशालिश्च दूषकः । पुष्पाण्डकः पुष्करी-
कस्तथा महिषमस्तकः । दीर्घशुकः काञ्चनको ह्यायनो
लोध्रपुष्पकः । इत्याद्याः शालयः सन्ति बहुवो बहुदे-
शजाः । अन्यविस्तरभीतेस्ते समस्ता नाम भाषिताः” ।

अथ तेषां गुणाः “शालयो मधुराः क्षिप्रवा बल्या
बद्धाल्यवर्द्धसः । कषाया लघवो रुच्याः स्त्रियां हृष्याश्च
हृंह्याः । अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूलजा-
स्तथा । शालयो दग्धसृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ।
सृष्टमूलपुरीषाश्च रुच्याः स्त्रे श्वापकर्षणाः । कैदारा वात-
पित्तघ्नाः गुरवः कफशुकलाः । कषाया अल्पवर्द्धस्ता
मेध्याश्चैते बलावहाः” । कैदाराः कष्टक्षेत्तजाः उष्णाः ।
“स्वल्जजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातपित्तदाः । किञ्चि-
त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि । स्वल्जजाः
अक्षयभूमिजाताः स्वयंजाता । वापिता मधुरा
हृष्या बल्याः पित्तप्रस्थाशनाः । स्त्रे श्वाशाल्यवर्द्धस्ताः
कषाया गुरवो हिमाः” । वापिताः कष्टक्षेत्ते अक्षयक्षेत्ते

च । “वापितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अवा-
पिताः” । कष्टोत्ते अकष्टोत्ते वा । ‘रोपितास्तु
नवा दृष्याः पुराणा लवणः सूत्रताः । तेभ्यस्तु रोपिता
भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः । क्षिन्नरूढाः हिमा
रूढा बल्याः पित्तकफापहाः । बद्धविट्काः कषायाश्च
लघवश्चात्पित्तकाः” ।

अथ रक्तशालेगुणाः “रक्तशालिवेरस्तेषु बल्यो वर्ण-
स्त्रिदोषजित् । चक्षुष्यो मूलसःस्वयः शुक्रबलकृञ्ज-
रापहः । विषत्रयश्वासकासदाहनुद्विगुणितः । तस्मा-
दत्यान्तरगुणाः शालयो महदादयः” । रक्तशालिः
(दाउदखानी) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ।

अथ त्रीह्रिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च । “वार्धिकाः
कण्डिताः शुक्ला त्रीह्रयश्चिरपाकिनः । कण्णत्रीहिः पाट-
लश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालासुखो जलसुख इ-
त्याद्याः त्रीह्रयः सूत्रताः । कण्णत्रीहिः स विज्ञेयो
यः कण्णतुषतण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्षको त्रीहि-
रुच्यते । कुक्कुटाण्डाकारित्रीहिः कुक्कुटाण्डकउच्यते ।
शालासुखः कण्णशूकः कण्णतण्डुल उच्यते । लाल्या-
वर्णं सुखं यस्य ज्ञेयो जलसुखस्तु सः । त्रीह्रयः
कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः । अत्याभि-
ष्यन्दिनो बद्धवर्द्धस्ताः षट्कैः समाः । कण्णत्रीहिर्वर-
स्तेषां तस्मादत्यगुणाः परे” ।

अथ षट्कानां लक्षणं गुणाश्च । “गर्भस्था एव ये पाकं
यान्ति ते षट्का मताः” । अथ षट्कानां नामानि ।
“षट्का शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकी । महाषट्क
इत्याद्याः षट्काः समुदाहृताः । एतेऽपि त्रीह्रयः
प्रोक्ता त्रीह्रिलक्षणदर्शनात् । षट्का मधुराः शीता
लघवो बद्धवर्द्धसः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः
गुणैः” ।

तत्र षट्काया गुणाः । “षट्का प्रवरा तेषां
लघ्वी क्षिग्धा त्रिदोषजित् । स्वादी सृदी ग्राहिणी
श्च बलदा ज्वरहारिणी । रक्तशालिगुणैस्तुल्या
ततः खल्यगुणाः परे । षट्का (भाठी) इति लोके ।

अथ शूकधान्यानि । तेषु यवाः प्रसिद्धाः । अतियवः
पीतशूकः कण्णारुणवर्णो यवः । तोको हरितो
निःशूकः खलो यवः यवेति प्रसिद्धः । तेषां नामानि
गुणाश्च । “यवस्तु पीतशूकः स्वाच्चिःशूकोऽतियवः
सूतः । तोकसहस्रहरितसूतः खल्यश्च कीर्तितः ।

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । त्रयेषु
तिलवत् पथ्यो रूचो मेघाम्निवर्द्धनः । कटुपाकोऽनभि-
प्रन्दी स्वयौ बलकरो गुरुः । बद्धवातमलो वर्षस्वैर्य-
कारी च पिच्छिलः । कण्ठत्वगामयक्षेष्वापित्तमेदप्रशा-
शनः । पीनसन्नासकासोरुक्ष्णलोहितदृष्टप्रणुत् । अस्मा-
दतियवो न्यूनस्तोको न्यूनतरस्ततः ।

अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च । “गोधूमः सुम-
नोऽपि स्यात् विविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इ-
त्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः । महागोधूमः । (बहुगोष्ठम)
इति लोके । “मधूची तु ततः किञ्चिदत्या सा मध्येदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः कच्चिन्दीसुखाभिधः । गोधूमो
मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशूकप्रदो बल्यः
क्षिग्धः सन्धानकृत् सरः । जीवनो हृहृषो वर्णो
प्रमथो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । कफप्रदो नवीनो ननु
पुराणः । पुराणयवगोधूमसुदूजाङ्गलशूलभागिति”
वाग्भटेन वदन्ते मृहीतत्वात् । “मधूची शीतला क्षिग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला हृहृषी पथ्या
तदम्बन्दीसुखः सूत्रतः” ।

अथ शिम्बीधान्यानि तत्पर्यायानाह । “शमीजाः
शिम्बीजाः शिम्बीभवाः सूर्याश्च वैदलाः । तेषां गुणाः ।
“वैदलामधुरा रूढाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः
कफपित्तप्रवद्धमूलमला हिमाः । सूत्रे सुदुर्मसूराभ्यामन्वे
त्वाध्मानकारिणः । सुदुर्मसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्वे-
दलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारि-
त्वात् ।

तत्र सुदुर्मसू गुणाः । “सुदुर्मो रूचो लघुर्ग्राही कफ-
पित्तहरो हिमः । स्वादुरत्यानि लो नेत्रो ज्वरघ्नो
वनजस्तथा । सुदुर्मो बद्धविधः श्यामो हरितः पीतक-
स्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वी लघुः सूत्रतः ।
सुसुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादि-
भिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः ।

अथ भाषः (उरद) । भाषो गुरुः स्वादुपाकः क्षिग्धो
रुच्योऽनिलापहः । स्रंसनस्तर्पणो बल्यः शुक्रलो
हृहृषः परः । भिन्नमूलमलस्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः ।
शुदकीलाहृत्तन्नासपङ्क्तिमूलानि नाशयेत् । कफपित्त-
करा भाषा हन्ताकं कफपित्तकृत्” ।

अथ राजभाषस्य (वरवटी) राजभाषो महाभाषपल
श्वबलः सूतः । राजभाषो गुरुः स्वादुस्त्वुरसर्पणः

सरः । रूचो वातकरो रूचः सान्यो भरिबलप्रदः ।
श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः । यो
मर्द्दांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः” ।

अथ निष्पावः । स तु राजशिव्बीबीजं (सेटवास्तु) इति
बोके । “निष्पावो राजशिव्बिः स्याद् वल्लकः श्वेत-
शिव्बिकः । निष्पावो मधुरो रूचो विपाकेऽम्बो गुरुः
सरः । कषायः सान्यपित्ताक्षमूलवातविवन्धकः । विदा-
हृण्यो विपक्षेणशोधकृच्छ्रकृन्नाशनः” ।

अथ मकुठः । मकुठोवनसुद्धः स्यान्मकुठकसुकुठकौ ।
मकुठो वातलो पाही कफपित्तहरो लघुः । वज्र-
जिन् मधुरः पाके क्षमिकज्वरनाशनः” ।

अथ मसूरः । “मसूर्यको मसूरः स्यान्मसूर्या च
सस्त्रिका । मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो
लघुः । कफपित्ताक्षजिद्रूचो वातलो ज्वरनाशनः ।

अथ आढकी (रहरी) । “आढकी तुवरी चापि सा
प्रोक्ता शब्दपुष्पिका । आढकी तुवरा रूचा मधुरा शीतला
लघुः । पाहिष्णी वातजननी वयस्यं पित्तकफाक्षजित्” ।

अथ चणकः (कोडा) । “चणको हरिमन्वः स्यात्
सकलप्रिय इत्यपि । चणकः शीतलो रूचः पित्त-
रक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो
ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण सम्भृष्टसौलभ्येण तद्-
गुणः । आर्द्रभटे वलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
गुम्फभटेऽतिरूचश्च वातकुठप्रकोपणः । स्रिचः
पित्तकफं हन्यात् रूपः क्षोभकरो मतः । आर्द्रोऽति
कोमलो रूचः पित्तगुरुहरो हिमः । कषायो वातलो
पाही कफपित्तहरो लघुः ।

कलायः (केराव) । कलायो वर्चुलः प्रोक्तः सतीनश्च
हरेणुकः । कलायो मधुरः स्याद् पाके रूचश्च शीतलः ।
अथ त्रिपटः (खेसारी) । त्रिपटः खण्डिकोऽपि
स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । त्रिपटो मधुरस्त्रिक्त
स्तुवरो रूचश्चो भृशम् । कफपित्तहरो रूचो पाहकः
शीतलस्तथा । किन्तु खण्डित्यपकृत्यकारी वातातिकोपनः ।

अथ कुबली । कुबल्यिका कुबल्यश्च कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ । कुबल्यः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिहान् । हन्ति
ह्रिकामसरीगुरुदाहानाहान् सपीनसान् । खेदसंघा-
हको मेदोज्वरकामिहरः परः ।

अथ तिलः । तिलः कृष्णः पित्तो रक्तः स वयस्योऽत्य-

तिलः स्यूतः । तिलो रसे कटुस्त्रिक्तो मधुरस्तुवरो
गुरुः । विपाके कटुकः स्याद् पाके स्निग्धोष्णः कफपित्तहृत् ।
बल्यः केश्यो हिमस्यर्शस्वचः सान्यो व्रण्ये हितः ।
दन्योऽत्यमूलकद् पाही वातघ्नोऽग्निवृत्तिप्रदः । कृष्णः
श्वेतमस्तेषु गुरुको मध्यमः सितः । अन्वे हीनतराः
प्रोक्तास्तज्जैरक्तादयस्तिलाः ।

अथ अतसी (तिसि) । अतसी नीलपुष्पी च पार्वती
स्यादुमा क्षुमा । अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके
कटुगुरुः । उष्णासूक्ष्मवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ।
अथ तुवरी (तोरी तोड़ीति) बोके । तुवरी पाहिष्णी
प्रोक्ता लघ्वी कफविपाक्षजित् । तीक्ष्णोष्णा वज्रिदा
कण्डूकुठकोष्ठकमिप्रणुत् ।

अथ सर्षप (रक्तसरीषो पिथरी सरीषो) । सर्षपः
कटुकः क्षोहस्तुन्दुमश्च कदम्बकः । गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः
सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः
सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्तान्निवर्द्धनः ।
रक्तोहरो जयेत् कण्डू कुठकोष्ठकमिप्रहान् । यथा
रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ।

अथ राजी (कृष्णा राइ) । राजी तु राजिका तीक्ष्ण-
गन्धा कुञ्जनिकासरी । अथः क्षवाभिजनकः क्षमिकत्
कृष्णसर्षपः । राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्त-
हृत् । किञ्चिद्रूचामिदा कण्डू कुठकोष्ठकमीन् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ।

अथ क्षुद्रधान्यम् । क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृषधान्यमिति
स्यूतम् । क्षुद्रधान्यमनुष्यं स्यात् कषायं लघु लेखनम् ।
मधुरं कटुकं पाके रूचश्च क्लेशोपकम् । वातहृत्
बहुविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम् ।

तत्र कङ्कः (काङ्नी) । स्त्रियां कङ्कप्रियङ्गु द्वे कृष्णा
रक्ता सिता तथा । पीता चतुर्विधा कङ्कस्तासाम्भिता
वरा स्यूता । कङ्कस्तु भग्नसन्धानवातहृत् वृंहणी गुरुः ।
रूचा स्नेहहरातीव वाजिनां गुणकद् भृशम् ।

अथ चीना । चीनाकः कङ्कभेदोऽस्ति स त्रयेः कङ्क-
वद्गुणैः । [पित्तहृत् ।

अथ श्यामा । श्यामाकः शोषणो रूचो वातलः कफ-
अथ कोद्रवः । कोद्रवः कोरद्रवः स्याद्दाहलो वनको-
द्रवः । कोद्रवो वातलो पाही हिमपित्तकफापहः ।
उदाहस्तु भवेदुष्णो पाही वातकरो भृशम् ।

अथ चारुकः (सरवीज) । चारुकः सरवीजः स्यात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रुक्षो रक्तपित्त-
कफापहः । शीतलो लघुदृष्यश्च कषायो वातकोपनः ।

अथ वंशवीजम् । यवा वंशभवा रुक्षाः कषायाः कटु-
पाकिनः । बड्मूलाः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः ।

अथ कुसुम्भवीजम् । कुसुम्भवीजं वरटा सैव प्रोक्ता
वरटिका । वरटा मधुरा लिङ्ग्या रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुणी स्याददृष्याऽनिलापहा ।

अथ गवेषुका (गरहेडुका) । गवेषुका तु विद्वद्भिर्गवेषुः
कथिता स्त्रियाम् । गवेषुः कटुका खाडी कार्श्यकत् कफ-
नाशिनो ।

अथ नीवारः । प्रसाधिका तु नीवारसृणधान्यमिति
कृतम् । नीवारः शीतलो घ्राही पित्तघ्नः कफवातहृत् ।

अथ (पुनेरा) । पवनाहोहिमः स्यादूर्ध्वोहितः क्लेश-
पित्तजित् । अदृष्यस्तुरो रुक्षः क्लेदकत् कथितो लघुः ।
धान्यं सर्वं नवं स्याद् युक् श्लेष्मकरं कृतम् ।

तन्नु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् । वर्षोषितं
सर्वधान्यं गौरवं परिसृजति । न तु त्यजति वीर्यं
स्वं क्रमानुसृज्यतः परम् । यतेषु यवगोधूमतिलभाषा

नवा हिताः । पुराणा विरसा रुक्षा न तथा शुष्म-
कारिणः । पुराणा वर्षद्वसादुपरिस्थिताः । यवादयो
नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः । प्याग्निमान्नु पुराणा

हितः । “पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति
वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्” ।

आर्त्तादिकर्मापयोगिधान्यभेदाश्च हेमा० दा० उक्ता यथा
मार्कण्डेयपुराणे “जज्ञिरे तानि बीजानि या-
स्यारण्याभिधानि च । ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे

सप्रदश स्मृताः । त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्क-
काक्षिणाः । प्रियङ्गवः कोविदारः कोरदूषाः क्षती-
नकाः । मात्रसुहामसूराश्च निष्पावाः सज्जलोत्थकाः ।

आढक्ययवकाश्चैव चीनाः सप्रदश स्मृताः । इत्येता
कोषधीनान्नु याम्याणं जातवः स्मृताः । ओषध्यो
यज्ञिया ज्ञेया याम्यारण्याश्चतुर्दश । त्रीहयश्च यवा-

श्चैव गोधूमाः कङ्कसर्षपाः । माषासुहामः सप्रमाश्च अष्टमाश्च
कुसुलोत्थकाः । श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सग-
वेषुकाः । कोविदारसमासुक्तास्तथा वेषुयवाश्च ये । आ-
स्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश” “स्कन्द-

पुराणे “यवक्षौद्रमधान्यानि तिलाः कङ्कजुलोत्थकाः ।
माषासुहामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः । गवेषुकाश्च

नीवारा स्यादक्योऽथ सतीनकाः । चणकाक्षीनकाश्चैव
धान्यान्यष्टादशैव तु” धान्यानि त्रीहयः । नीवाराः,

आरस्युत्रीहयः । सतीनका वर्तुलकलायाः । क्षीनकाः
षट्कविशेषाः । षट्त्विंशन्मातृ “यवा गोधूम-

धान्यानि तिलाः कङ्कसुधेव च । श्यामाकाक्षीनकाश्चैव
सप्रधान्यसुहामास्तम्” ।

“एकादश्यां विशेषेण हास्यमात्रं परित्यजेत् । फलं मूलं
जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्—अन्नं तु धान्यसम्भूतं
गिरिजे ! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगत्तां

दृष्टु तान्यथ । श्यामाभाषमसूराश्च धान्यकोट्व
सर्षपाः । सज्जलो राजभाषाश्च त्वरोजुमरुतथा । यव
गोधूमसुहामश्च तिलकङ्कजुल्यकाः । गवेषुकाश्च नीवारा

आढकश्च कलायकाः । माषाङ्को वज्रको रङ्गः कौचको
वङ्कस्तथा । तिलकाश्चणकाश्चैव धान्यानि कथितानि
वै । एतदुधान्यं ससङ्गूतमन्नं भवति शोभने ! । अन्नान्वागे
ज्ञते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डम् ।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा
अविष्णुपुराणे “पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडुवं म-
तम् । चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्यः प्रस्यश्चत्वार आढकः ।

आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोऽर्षः । कुम्भो द्रोण-
द्वयं सर्षः क्षारी द्रोणास्तु षोडश” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पलसु कुडुवः प्रस्य आढको द्रोण एव च । धान्य-

ज्ञानेषु बोद्धव्याः क्रमयोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोड-
शभिः क्षारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भस्तु दश-
भिर्वाधो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता” । वाराहपुराणे

“पलद्वयन्तु प्रसृतम् सृष्टिरेकं पलं कृतम् । षट्सृष्टि-
र्भवेत् कुडुभिः कुसुयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च
चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेत्

द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् । चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु
प्रस्य एकः प्रकीर्तितः” सृष्टिर्यज्ञमानस्येति केचित् ।
पाद्मे “चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्यः प्रस्यैश्चतुर्भिराढकः ।

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” । अथ गोपध-
त्राज्ञाप्ये । “पञ्चकण्ठको माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम् ।
पलैर्द्वान्तिंशद्भिः प्रस्यो माषधेषु प्रकीर्तितः । आढकस्तैः-

चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढकः” ।
धान्यच्छेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो०त० उक्तं दीपिकायाम्
“याम्याजपाद्विघ्नानसतोवक्ष्यकश्चित्तरेषु च कुजा-

र्कजवारवर्जम् । शक्तेन्दुयोगकरणेषु तिसौ विरिक्तौ पा-

न्यच्छिदिः स्थिरनरर्क्षस्तृगोदयेषु । बलमद्रः "रेवतीहस्तमूलेषु
श्रवणे नागयास्ययोः । पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं
स्तृगोदये" अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । "सपत्नी मासस्तृगो
च यवधान्ये सकाशुक्ते । किन्द्रात्तिलञ्च निष्पन्न-
मेतत् पाराशरं मतम्" पराशरः । "न सुष्टिपह्यं
कुर्यात् कदाचिद्भटपौत्रयोः । देशाने जवनं कुर्यात्
षाडसुष्टिद्वयं शुचिः । पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पुज-
यित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं खेले वा ह्यस्य
भोजनम्" । नौधायनः "रथान्शगजधान्यानां गवां
श्वे रजः शुभम् । अथाशसं सम्पूहिन्वाः श्राजाविश्वर
वायुधाम्" । सन्निहनी संमार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ-
मेधिरक्ता यथा । "वटश्च सप्रपञ्चश्च गाम्भारी शाल्की
तथा सौदम्बरी तथा धात्री या चान्वा क्षीरधारिणी ।
क्षीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा" । अधिकं
कषिषन्टे दृश्यम् ।

धान्यकोष्ठक न० इत० । धान्यस्थापनार्थं स्टहे (गोडा) हला०
धान्यचमस पु० चम्यते चम-कर्म्मणि कसत् । धान्यविकारभेद
एव चमसः । चिपिटके त्रिका० ।

धान्यत्वच् स्त्री इत० । लुके अचरः ।

धान्यधेनु स्त्री दानार्थं धान्यकल्पितायां नव्याम् । तद्विधिः
"विश्वे चायने वापि कार्तिक्यान्तु विशेषतः । तमिदानीं
प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् । यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः
जयाङ्क इव राक्षसा" (सुच्यते इति शेषः) । दशधेनुप्रदानेन
यत्फलं राजसत्तम ! । तत्सर्वमेव प्राप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो
नरः । कल्याजिनं ततः कृत्वा प्राग्बद्धसंन्यसेदुत्तुधः । गो-
मयेनाहुविप्राङ्गीं योभनां वस्त्रसंयुताम् । पूजयेद्देहिमध्ये
स्याद्रोषैवापि चतुष्टयैः । मध्यमा च तदङ्गेन वि-
कशठाग्रं न कारयेत् । चतुर्धाशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परि-
कल्पयेत् । कर्त्तव्ये रक्ताष्टके तु राजतक्षुरसंयुता ।
गोरूपः पूर्ववद्प्राणशशुरुचन्दनतथा । सुक्ताफलमया
हना हतक्षीर्द्रमं सुखम् । प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोह-
नकाम्यता । इक्षुवष्टिभयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता ।
नामाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता । पादुकोपानक्षौ-
कले भाजनं दर्पणं तथा । इत्येवं रक्षयित्वा तां
कृत्वा दीपाचनार्दिकम् । पुष्पकालञ्च संप्राप्य स्नातः
शुक्लाम्बरोऽस्ती । त्रिःप्रदक्षिण्यसाष्टव मन्त्रे स्थानेन कीर्त्त-
येत् । तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! । या
मेताञ्च सवा दत्तां स्तुक्कीष्व त्वं द्विजोत्तम ! प्रीयतां

मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः । त्वमेवा लक्ष्मीर्गौ-
विन्दे स्वाहा चासि विभावसोः । शक्रे शची तु वि-
ख्याता मेधा सुनिष्ठु सत्तमा । तस्मात् सर्वमयी देवी धा-
न्यरूपेण संस्थिता । एवमुच्यते तां धेतुं ब्राह्मणाय नि-
वेदयेत् । दत्त्वा प्रदक्षिण्यं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्त-
मम् । यावच्च पृथिवी सर्वा वसुवस्तानि भूयते ! । तावत्
पुष्पमयाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत्फलम् । तस्मान्न-
रेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इह लोके च सौ-
भाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् । विमानेनार्कवर्षेण किङ्कि-
ण्णीरत्नमालिना । सूर्यमानोऽप्सरोग्भिश्च प्रयाति शिव-
मन्दिरम् । यावच्च क्षरते जन्म तावत् स्वर्गं मही-
यते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुद्दीपपतिर्भवेत् ।
एवं हरेण प्रोद्गमीशं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः । सर्व-
पापविशुद्धात्मा रूद्रलोके महीयते" । ब्राह्मपुराणोक्तः ।

धान्यपञ्चक न० इत० । भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां
पञ्चके । धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । रक्षितसारे
पाचनविशेषे यथा "धान्यपञ्चकविश्वाम्भ्रं नागरैः पाचितं
जलम् । ज्वामन्थुनविबन्धनं पाचनं नित्यसिधितमिति"
भावमिश्रः ।

धान्यमातृ त्रि० धान्यं माति मा-टच् । धान्यमापके
"मातृरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः पा० खल्ले पूर्वाया इति
स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमातृशब्दश्चैव अत् नेतर-
स्त्रेति सि०को० । तेन धान्यमातृरपत्यम् धन्यमात्र इत्येव
धान्यमाय त्रि०धान्यं माति मा-चच् युक् । धान्यमानका-
रके २तद्विकेतरि च तस्य धान्यमानेनैव विक्रमेतृत्वात् ।
धान्यराज पु० धान्यानां राजा-टच् षमा० । यवे राजनि०
धान्यवनि पु० धान्यस्य वनिः राशिः । धान्यराशौ उक्त्वत्त०
धान्यवर्द्धन न० धान्यस्य षड्यायुक्ततया वर्द्धनं यत् । (वाङ्गी)
दृष्टिभेदे त्रिका० ।

धान्यवीर पु० धान्येषु वीर इव बलहेतृत्वात् । मापे (कलाह) ।
धान्यशीर्षक न० इत० । धान्यस्य मञ्जयार्थं धान्याद्यादयो-
ऽप्यत्र । अटाधरः ।

धान्यशैल पु० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानाद्
हेमा० दा० पञ्चपु० उक्तं यथा ।

"तस्माद्दिधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् । प्रथमो
धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः । शुद्धाचलस्तृती-
यस्तु चतुर्थो ह्येवपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः
क्षापीरपर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ।

राजतो नवमस्तद्दशमः शर्कराचक्रः । वक्ष्ये विधान
 मेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे चैव व्यतीपाते
 दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपररागे शशिक्षये ।
 विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्च-
 दश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया
 यथाश्रद्धं विधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे
 वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रस्रष्ट-
 स्रष्टम् । प्रागुदकपवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ।
 मण्डपलक्षणम्, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र
 चार्थं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वाह्ने कृत
 ज्ञानादिक्रियो यजमानः असुकपर्वतदानमहं श्वः
 करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिश्चाङ्गमाभ्युदयकं विधाय
 पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य असुक-
 क्षिन् देशे असुकक्षिन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यज्ये
 तत्र तदङ्गभूतहोमादिके असुकशर्मायं असुकवेदाध्या-
 यिनम् ऋत्विजं त्वामहं हष्ये इति । पुराणवेदविदाञ्चत-
 र्यां ऋत्विजां वरुणं, तथा ओम् अद्य असुकक्षिन् देशे
 असुकक्षिन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यज्ये तत्र तद-
 ङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च असुकगोत्रं
 असुकशर्मायं असुकवेदाध्यायिनं शुभं त्वामहं हष्ये
 इत्याचार्यं हणुयात् एतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र
 तावत् मधुपर्कं पञ्चवेदितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं
 विधिः । “गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तौर्यं वै कुशात् ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् । धान्य-
 द्रोणसङ्घेभ्य भवेद्भिरिरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चश-
 तिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः” । द्रोणसङ्घसङ्घं
 परिभाषायाम् । प्रमाणस्वरचरणस्य प्रसो द्वादशभिः
 प्रसूतिभिः कुडयो भवति अनेन कुडवेन चतुःशुणोत्तरं
 प्रस्थाटकद्रोणा भवन्ति अतः चतुःषष्ट्या कुडवैद्रोणो
 भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । “मेरुर्भद्रात्री-
 हिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् । पूर्वेण
 सुक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परागैः । पश्चाच्च
 गारुडतनीवरुणैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीशङ्ख-
 खण्डैरभितः प्रवालचलतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ।
 ब्रह्माण्डे पितृभृगवान् पुरारिर्दिव्यकरोऽप्यत्र हिर-
 ण्यमयः स्यात् । मूर्ध्वव्यवस्था गतमत्स्येण कार्याः सुवर्णेन
 तथा द्विजौघाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नित-
 म्भभागेष्वपि राजतः स्यात् । आर्द्रं जुवंशाहतकन्दरस्तु

एतोदकः पञ्चवक्त्रं दिक्षु । शुक्लाम्बराख्यम्बुधरावली
 स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चादथ
 कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतोघनाली । रौप्यान्कहेन्द्र-
 प्रसृष्टानघाष्टौ संस्थाथ लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
 फलाली च समन्ततः स्यात् मनोरमं मास्यविलेपनं
 च । वितानकं चोपरि पञ्चवक्त्रं मन्वानपुष्पाभरणं
 सितम् । मेरुरित्यादि, मङ्गाद्रोहयो, राजाञ्जशालयः,
 वृक्षत्रयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो,
 मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षत्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं,
 पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु
 कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषाञ्च पञ्च-
 शास्त्रत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुडतं, मर-
 कतं । सरोजरागः, पद्मरागः । सुक्ताफलादीनि च
 यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि ।
 पुरारिः, महेश्वरः । ब्रह्मादिलक्षणसङ्घं ब्रह्माण्डदाने ।
 मूर्ध्वव्यवस्था उपरिदेश्यताः । गतमत्स्येण, वित्तशा-
 खरहितेन । द्विजौघाः, पक्षिसमूहाः । दिवीशा इति
 कश्चित्पाठः । तत्र आदित्यावसरोरुद्रा दिवीशाः । तेषु,
 वस्त्रादिलक्षणसङ्घं ब्रह्माण्डदाने, इन्द्रसङ्घं विश्वक्र-
 इन्द्रुरेव वंशः, एतमेतोदकं, ब्रह्माण्डेव मेघसमूहाः
 कर्बुराणि, चित्वाणि । लोकाधिपत्यसङ्घं ब्रह्माण्ड-
 दाने । “इत्यं निवेश्यामरशैलमयजं” मेरोच्च विष्कम्भगि-
 रीन् क्रमेण । तुरीयभागेण चतुर्दशसु संस्थापयेत्
 पुष्पविलेपनाट्यान् । पूर्वेण मन्दरमनेकफलेषु युक्तं
 युक्तं गणैः कनकमद्रुकदम्बचिच्छम् । कामेन काञ्चनम-
 येन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाट्याम् ।
 क्षीराखण्डोदधरसाण्य वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन
 विराजमानम् । याम्येन मत्स्यमदनश्च निवेशनीयो
 गोधूमसञ्जयमयः कल्पपीतजम्बा । जैमेन यज्ञपतिना
 एतमानसेन वक्ष्ये राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
 पश्चात्तिळाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णं पिप्पल-हिरण्यमय-
 हंसयुक्तम् । आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्वदखन्वितं दधि-
 सितोदधरस्तथापि । संस्थाथ तं विपुलग्रैलमथोत्तरेण
 शैलं सुपार्श्वमपि माघमयं सर्वस्वम् । पुष्पैश्च जैमवटपाद-
 पत्रेश्वरन्तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् । मात्सीकभद्र-
 सरसा च वनेन तद्वद्वैश्वेण भास्करवता च युतं विधाय ।
 इत्यन्निवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तद्वत्तुर्थभागपरि-
 मितेन पृथग्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

अगुर्धभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लयणाचले वक्ष्यति
 "चतुर्थीशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्, पृथगिति" । पूर्वेण
 मन्दरमिति, सञ्चिधानान्मन्दरोऽपि व्रीहिसय एव,
 गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्रयान्वितमित्यर्थः । अने-
 कफलालीयुक्तं यवैरिति क्वचित्पाठः । तस्य समूलले
 यवानुष्ठानमपि कार्यम् । कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन
 वृक्षेण लक्षितम् । कामलक्षणाभाह विश्वकर्मा "चाप-
 वाणधरः कामो रतिप्रेयान् सुमध्यमः । आलीढो
 नन्दनो वाजी चापवान् विश्वमादकः" इति । क्षीरपूरि-
 तेन, अरुणोदसंज्ञितेन रूष्यघटितेन, सरसा वनेनापि
 रूष्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः । याम्येने-
 त्यादि, गन्धमदनो, गन्धमादनः, कलधौतजं वेति,
 सुवर्णजम्बुवृक्षेण । यक्षपतिरूपसुक्तं श्रीप्रश्ने "सुख-
 मापिङ्गाक्षञ्च गदिनं पीतविषहम् । पुष्पकस्यन्धनाध्यक्षं
 ध्यायेत् शिवसखं सदेति" । एतमानसेनेति एतत्पूरितेन
 मानसाभिधानेन राजतेन सरसा । पसादिति, पश्चिम-
 देशे दधिपूरितमितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति,
 विपुलशैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रसरसेति, मा-
 क्षीकं, मधु तत्पूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन सरसा
 युतमित्यर्थः । अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य
 प्राङ्मुखत्वं कनकधेनोर्दक्षिणामुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं
 च शर्कराचलस्थितदिग्विशेषापेक्ष्यं देवतेषु सर्वशैलेषु
 वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्राद्गुर्वस्यतिरिति ।
 एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामध-
 स्मात्कर्त्तव्याः । "होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्दानै-
 रनिन्द्यचरिताकृतिभिर्हिजेन्द्रैः । पूर्वेण हस्तमिदमत्र
 विधाय कुण्डं कार्यस्त्रिलैर्यवघतेन समित्कुशैश्च । रात्रौ च
 जागरमनुद्धतगीततूर्यैरावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चया-
 नाम्" । पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं
 विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्दिग्भागे तुलापुरुषोक्तलक्षणा
 देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूर्ववत् पूजां
 विदध्यात् अनन्तरमृत्विजोऽग्निस्थापनान्ते अहाणां
 लोकपालानामित्यादिदृश्यमाण देवताभ्यस्तत्तद्विष्कम्भमन्त्रै-
 स्त्रिलादिद्रव्येण होमं कुर्युः । "सहस्रे त्वथ होतव्ये
 कुर्यात् कुण्डं करात्मकम्" इत्युक्तेरत्र हस्तपरिनिमित्तकुण्डो-
 पदेशादाहुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः । अत्र
 विनायकादयो 'हात्रिं शहेवा, हादशादित्याः, एकादश-
 रक्षाः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्म-विष्णु-शिव-

सूयांश्चत्वारः काम धनद-हंस-कामधेनवश्चत्वारः इत्येव-
 मेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः अहादीनां प्रतिदैवतं त्रयो-
 दशाहुतिसहस्रेण त्रिपञ्चाशदधिकमाहुतिसहस्रं सम्पद्यते ।
 अष्टशतान्तु होतव्यमिति ब्रह्माखण्डपुराणे वक्ष्यति । तिला-
 दीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि एताक्तानीत्यवगन्तव्यम् ।
 समिधः, साधारण्यादुदुम्बरस्य । होमादनन्तरं पुष्पोपहारा-
 नादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र
 मेरोरावाहनमन्त्रः । "त्वं सर्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-
 मस्मदुदुग्धेऽप्यमरपर्वत ! नाशयाशु । जेमं विधत्स्व कु-
 शान्तिसमुत्तमं नः सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि ।
 त्वमेव भगवानौशो ब्रह्मा विष्णुर्हिवाकरः । मूर्त्तौमूर्त्तं परं
 वीजमतः पाहि सनातनः । यस्मात्त्वं लोकपालानां
 विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् । रुद्रादित्यवस्वनाञ्च तस्माच्छान्तिं
 प्रयच्छ मे । यस्मादभ्युदयमभरैर्नारीभिश्च समं तथा ।
 तस्मान्मासुद्राराशेष्टदुःखसंसारसागरात् । एवमभ्यर्च्य तं मे
 मन्दरश्चाभिपूजयेत् । अथ मन्दरस्य । यस्माच्चैत्वरथेन तं
 भद्राश्ववर्धकेण च । शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो
 भव । अथ गन्धमादनस्य । यस्माच्चूडामणिरजम्बुद्वीपे त्वं
 गन्धमादन ! । गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्हंदास्तु मे ।
 अथ विपुलपर्वतस्य । यस्मात्त्वं केतुमालेन वैष्वाजेन वनेन
 च । हिरण्यमयाश्रय्यशिशुस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ।
 अथ सुपार्श्वस्य । उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन
 च । सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ।
 एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः । स्नात्वाथ
 गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्वतोत्तमम् । विष्कम्भपर्वतान्
 दद्यादृत्विग्न्यः क्रमशो नृप । गावोदद्याच्चतुर्विंशदध
 वा दश पार्थिव ! । शक्तिः सप्त वाधौ वा पञ्च दद्या-
 दशक्तिमान् । एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पय-
 सिनीम्" । एवमामन्त्र्येति, दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्व-
 मिदमामन्त्र्यादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निशासत-
 वाद्य ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितज्ञानादिक्रियाः
 पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीप-
 स्थापितकलसजलेन पूर्ववद्यजमानं क्षपयेयुः । यजमा-
 नोऽपि शुक्ताम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणम-
 न्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।
 "पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः । त एव पूजने
 मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः । अहाणां लोकपालानां
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः । समन्तेष्वैव सर्वेषु होमः ३-

लेषु पठ्यते । उपवासो भवेद्विद्यमशक्तौ नक्तमिष्यते”
सर्वलाक्षारलवणमश्रीयादिति वक्ष्यमाणत्वादक्षारल-
वणं नक्तं वेदितव्यम् ” “विधानं सर्वशैलानां क्रमशः प्रहणु
पार्थिव ! दानकालेषु ये मन्त्रा पर्वतेषु च यत्फलम्
अथ मन्त्रः “अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रति-
ष्ठिताः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते । अन्न-
मेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । धान्यपर्वतरूपेण
पाहि तस्मान्नभोजनम्” । एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तद-
हृत्त्रया अन्वेभ्योऽपि दद्यात् ततो यजमानो वेदां
पूर्वदेवताः सम्पूज्य नमस्कुर्वीत् । गुरुस्नान्विसर्जयेत्,
ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् कृतोपवासस्य यज-
मानस्य दानदिने क्षारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्करा-
णाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्ट-
व्यम् । “अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम् ।
मन्वन्तरगतं घाई देवलोके महीयते । अप्सरोगण-
गन्धर्वैराकीर्णैर्न विराजितः । विमानेन दिवः पृथ-
मायाति सुरसेवितः । कर्मक्षयाद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह
न संशयः” । इत्यमेव मत्स्यपुं । धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र ।
ब्रह्माण्डमविष्णुराणोक्तो विधिश्च ततः परं तत्र दृश्यः ।

धान्या स्त्री धन्याक+पृषो० । (धनिया) ख्याते पदार्थे हेमच० ।
धान्याक न० धन्याक+स्वाथे अण् धान्यमकृति अक-कुत्सि-
तायां गतौ अश् उप०संवा । (धनिया) ख्याते पदार्थे
“धान्याकं तुवरं स्निग्धमदृष्यं मूलं लघु । तिक्तं
कटुण्वीर्यञ्च दीपनं पाचनं सृष्टम् । ज्वरघ्नं रोचनं
प्राहि खाडु पाके, विदोषनुत् । तृष्णादाहवमिन्नास-
कासामार्शःक्षमिप्रणुत् । आर्द्रन्तु तद्गुणं खाडु विशेषात्
पित्तनाशनम्” भावप्र० ।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्षणादिना करोति कृ-कृप् वेदे
पूर्वपददीर्घः । कर्षके “रूपन्तु वीजमिव धान्याकृतः”
ऋ० १०।६४।११ ।

धान्याम् न० “पादांशशालिसंयुक्तमन्नं ब्रह्माय कम्बले । ति-
रात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिप्तं मर्दयेत् करैः । कम्बलाङ्गाखितं
सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्र-
मारणसिद्धये” भावप्र० उक्ते अभ्रमारणोपयोगिवस्तुभेदे ।

धान्याम् न० धान्येष्वभिषुतमस्त्वम् । काञ्चिके (आमानि) ।
“धान्याम् शालिचूर्णोत्थं कोट्टवादिक्तं भवेत् । धान्याम्
धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् । अरुचौ वात-
रोगेषु सर्वेष्वाम्नापने हितम्” भावप्र० ।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोलापत्वम् कस्ता० फक् ।
धन्यगोलापत्वे ।

धान्यारि पु० इत० । धान्यशत्रौ अस्त्रिचर्ये यद्धकल्यदुमे
त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी अरिग्रहस्य पुंलिङ्गत्वेन
“परवलिङ्गं इत्यतत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण तत्पुरुषे
परवलिङ्गस्यैवावुशासनात् ।

धान्यार्थिन् त्रि० “अथांशासन्नहिते” पा० “तदन्नाच्च” वार्त्ति०
उक्तेः पुष्करा० अस्त्रिचर्ये इति । धान्यरूपार्थविशिष्टे
स्त्रियां ङीप् । “कालत इहासन्नधिर्न देशतः” तथात्वे
अस्त्रीत्यधिकरणान्याभावात् न इतिप्रसङ्गः ।

धान्यास्थि न० इत० । तृषे ।

धान्योत्तम पु० धान्येषूत्तमः । शालिधान्ये राजनि० ।

धान्य पु० धन्यदेशे भवः अण् वोपधत्तेऽपि वेदे त्रि० टिलोपः ।
धन्यदेशोद्भवे । “असितो धान्यो राजेत्याह” शत० ब्रा०
१६।४।१४ । लोके तु धान्यन इत्येव “उदकं पार्वतं वार्त्ति-
भैरिणं धान्यं तथा” कामन्दकी० ।

धान्यन्तर्यं त्रि० धन्यन्तरिदेवताऽस्य बा० ग्यत् । धन्यन्तरि-
देवताके होमादौ “अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्यन्तर्यं मनन्तरम् ।
प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते” भा० आहु०
६७ अ० ।

धाम पु० धा-वा० मन् । गणदेवभेदे “देवाः साध्यास्तथा
विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च भौद्रव्या
गन्धर्वाप्सरोगणाः” भा० व० २६ अ० । “पितरो ज-
गतः श्रेष्ठो देवानामपि देवताः । तेऽपि तत्र समाजन्तु-
र्यामा धामाश्च सर्वशः” भा० श० ४५ अ० ।

धामक पु० धानक+पृषो० । माघपरिभाष्ये भावप्र० हेमधानको
इत्यत्र हेमधामको इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम् ।

धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः केशोऽस्य इति ।
ज्योतिर्भयकिरणयुक्ते सूर्ये “दिवाकरः सप्तशतधामकेशी
विरोचनः” भा० व० १ अ० ।

धामच्छट् पु० धामानि छादयति छादि-कृप् छलः ।
न्यूनानां पूरके अतिरिक्तानां समीकारके । “धामच्छ-
टनिरिन्द्रः” यजु० १८।७६ । “वाग् वा अतुष्टुव वाग
धामच्छट्वाचैवास्य तदाप्नोति” शत० ब्रा० १०।१।१।१० ।

धामन् स० धा-मनिन् । श्रेष्ठे २देहे शक्ति ४प्रभावे
अमरः । प्रशुभौ इस्थाने ७जन्मनि जेदि० । “आ मे
धामानि दिव्यानि तस्युः” ऋ० १०।११ । १“पुत्रं जनय
सुश्रीषि धाम जतिवतेजसाम्” भा० आ० १२१ अ० ।

दतेजसि "कार्शानवं धाम पतङ्ककालेः"। "पतत्यधो धाम
विहारि सर्वतः" भाषः । तत्र स्थाने "योगधारणयाऽन्वया
दध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० ११।३६ । एतामोप-
लक्षिते च "धान्नो धान्नो राजंस्ततो वरुण ! नो ह्यञ्च"
यजु० ६।२२ । १०परमेश्वरे न० । "गुरुयुद्धतमो धाम"
विष्णु स० । "धाम ज्योतिः "नारायणः परं ज्योति-
रिति" मन्त्रवर्णात्" भा० ११धने च "धामसाचमभिषाचं
स्वर्विदम्" ऋ० १।५।१२ । "धाम धनं तदर्षिभिः सह योज-
यितारम्" भा० ।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्त्रार्थे क । धमन्याम् रत्नमाला ।

धमनी स्त्रार्थे अण् डीप् । धामनी धमन्यां शब्दच० ।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा-आधारे
किप् इत० । सूर्ये जटाधरः ।

धामभाज् पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज-श्च इत० । यज्ञ-
स्थानभागिनि देवे । "धामभाजो देवाः पाथोभाग् वन-
स्यतिः । धाम वै देवा यज्ञस्थानमजन् पाथः पितरः"
सांख्यब्रा० १।१०६ ।

धामशस् अन्व० धाम्नि धाम्नि इत्यर्थे शस् । स्थाने स्थाने
इत्यर्थे "तिषामिष्टानि विहितानि धामशः" ऋ० १।१६४।५

धामार्गव पु० धान्नोऽर्गं वाति-वा क । १अपागार्गे अमरः
२पीतजोषायाम्, मेदि० १घोषके च रत्नमा० । "धामार्गव-
स्यापि सदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु परं गुल्मो-
दरकासन्वासन्नेध्यामयेषु" सुश्रुतः ।

धाय ति० धा-ण । धारके "ददैर्दुःखस्य सादृग्भ्यो धायै-
रामोदसुत्तमम्" भट्टिः । "अनित्यत्वात् न लद्योगे षष्ठी
दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यन्वयो वा" जयमङ्गलः ।

धायस् ति० वसेर्षितं तोऽनुहृत्तौ "बहिहाधाज्यम्बन्दि"
उष्णा० अस्तु युक् साधवः १धारके "भूरसि भूमिरस्यदितरसि
विश्वधायाः विश्वस्य भुवनस्य धात्री" यजु० ११।१८ । घेट-
भावे अस्तु । २पाने च "तृविष्टमाय धायसे" ऋ० १।१३।२
"तृविष्टमाय प्रभूताय पानाय धायसे" भा० । [१।३।७ ।

धायु ति० धा-उष् युक् । धारके "यस्य धायुरदधाः" ऋ०
धाव्य पु० धा-कर्मणि ष्यत् युक् । १पुरोहिते धीयते समिदनया
करणे नि० ष्यत् । २सामवेत्यास्यसि स्त्री ततो दिगा०
भवादौ यत् यन्तोपाङ्गोपौ । ३धाय तत्र भवे ति० "वजेति
धाव्यारूपं प्रगाथा यजामहाः" यजु० १६।२४ ।

धाद् न० धाराया इदम् अण् । १वर्षोद्भवजले दिव्यधानीयप्रभेदे ।
तद्गुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा "धाराभिः पतितं तोयं

म्हृतीतं स्कीतवाससा । शिखायां वसुधायां वा धौतायां
पतितञ्च यत् । सौवर्षे राजते ताव् स्फाटिके काचनि-
र्मिते । भाजने ऋषभये वापि स्थापितं धारस्यति । धारं
नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसावनं वल्यं
तर्पणं ह्लादि जीवनम् । पाचनं मतिक्रमूच्छं तन्द्रादाह
श्रमक्लमन् । तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्राष्टमि
स्रतम् । राजनि० तु अन्वयोक्तं यथा "यदा स्यादाश्विने
मासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः । तदाऽम्बुजलदैर्हृत्कं गाङ्ग-
सक्तं मनीषिभिः । अन्यदा ऋतशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिष्टमिदं तोयं सास्रद्रमिति संज्ञितम् । तयोर्गुणयोः ।
"गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलघु रश्मिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिदं लघु तञ्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि स्मृहीत-
माहुः । सास्रद्रं सलिलं शीतं कफनाशकरं गुरु । चि-
त्त्रायामाश्विने तञ्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् । पतितं सुवि-
तत्तोयं गाङ्गं सास्रद्रमेव वा । खस्ताश्रयवशाद्गुणैर्दन्व-
दन्वद्रुषादिकम्" । धृ-षिच् अच् । १पावान्तरे १कथे
च मेदि० भावे अण् । ४जलधारावर्षणे हेमच० ।
५खलुगादेरनभागे हृगभीरे पु० शब्दा० ।

धारक ति० धारयति धारि-ल्युट् । १अधमर्षे २धारण-
कर्त्तरि च । ३कलसे तस्य नामनिर्दिष्टः देवीपु० "भवान्
धारयते यस्मात् सातराविविधास्रधा । दुरितानि च
निघ्नन्ति तेन ते धारकाः स्रताः" ४यौनौ स्त्री कापि वेदे
अत इत्त्वं न । "निगलन्तीति धारका" यजु० २१।२२
"धरति लिङ्गं धारका योनिः" वेददी० ।

धारण न० धारि-ल्युट् । १धरणे २विचारणे भावे युच् ।
३बुद्धिभेदे ४राज्ञां न्यायपथस्थितौ च स्त्री अमरः ।
४योगाङ्गभेदे स्त्री तल्लक्षणादिकं पात० सू०भा० उक्तं यथा
"योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगा-
ङ्गान्वयधार्थ्यं नो" भा० "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पा० सू० । "यथाक्रमं
एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा० इति उद्देश्य
तेषां मध्ये यज्ञानां लक्षणानि पात० सू० समाधिपादे
दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणानि विभूतिपादे उक्तानि तत्र
धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा "उक्तानि पञ्च बहि-
रङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या" भा० आमासः ।

"देशबन्धवित्तस्य धारणा" पा० सू० ।
"नाभिचक्रे हृदयपुच्छरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाये
जिह्वाये इत्येवमादिषु देशेषु वाक्त्रे वा विषये

चित्तस्य वृत्तिमालेण बन्ध इति बन्धोधारणा” भा० ।
 “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्
 तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो
 वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यान
 समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च
 योगाङ्गैर्भ्यो बहिरङ्गैर्भ्योऽस्याङ्गत्वयस्यान्तरङ्गतया वि-
 शेषज्ञापनार्थमत्र त्वयस्योपन्यासः तत्रापि च धारणा-
 ध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपूर्वापर्यत्वा-
 त्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीये-
 त्याह उक्तानीति देशेति” आध्यात्मिकदेशमाह । नाभि-
 चक्र इति । आदिशब्देन तात्वादयो ग्राह्याः बन्धः
 सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्यइति । बाह्ये च न
 स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमालेण
 इति अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्या-
 हारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं
 शुभाश्रये” शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापति
 प्रभृतयः इदञ्च ततोक्तम् । “मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वोपा-
 श्रयनिष्कृष्टम् । एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र
 धार्यते । तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ! । तत्
 श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसन्नवदनं
 चारु पद्मपल्लविभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाट
 फलकोज्ज्वलम् । समकर्णान्विन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
 कन्धुपीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । वलीवि-
 भङ्गिना मयनाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाटमूजं विष्णु
 भय वापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च स्वस्तिकाङ्क,
 कराम्बुजम् । चिन्त्येद् ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ।
 किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदा-
 खड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् । चिन्त्येत्तन्मयो योगी
 समाधायात्ममानसम् । तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव
 नृप ! धारणा । एतदातिष्ठतोऽन्यथा स्वेच्छया कर्म
 सर्वतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धिं मन्येत तां
 नदेति” विवृतिः ।
 सां० सूत्रोक्ते पूरणरेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोऽरूपे चित्त-
 वशीकरणे प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि सा-
 धनान्याह” भा० “धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः” सां० सू०
 “वज्रभाषेन धारणादित्येष ध्यानं भवतीत्यर्थः । धार-
 णादित्यं क्रमात् सूत्रत्वयेण लक्षयति । “निरोधश्चैव
 विधारणाभ्याम्” सू० “प्राणश्चेति प्रसिद्ध्या लभ्यते ।

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणश्चेति योगसूत्रे भाष्य-
 कारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । कर्त्तव्यं वम-
 नम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचन
 योर्भावः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य
 पूरणरेचककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं सा धारणे-
 त्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया-
 सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वत्वाभावात्पदं
 नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्धारणशब्दे-
 नैव गृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।
 “धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ०
 प्राणायामविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वसुक्तम् व्याख्यातञ्चेत्
 “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तथा
 धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च जान्मयधमणेन को-
 टिकादानकालोमात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्रा-
 णायामस्त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिर्दत्तम इत्ये-
 वस्याप्राणायामतयात्मिकैका धारणा । तास्त्रिसो योगशब्दे-
 वाच्यार्त्तांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्रास्य कोटि-
 कान्दद्यात्करायञ्जानुभण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्रा-
 णायामोऽधमः स्रुतः । मध्यमोद्विगुणः त्रैलोक्यगुणो-
 धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्रुतैकैका त्रिभिर्योगस्रुतैव
 चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह “अन्त-
 र्ज्ञानं श्रुतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निर्ज-
 शरीरसत्सृष्ट्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानाच्छन्दतः
 सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् । सिद्धे योगे त्यजन्देहमस्रुत-
 त्वाय कल्पते” मितान्तरा कृता ।
 वज्रिपु० धारणास्वरूपभेदादिकमन्यथोक्तं यथा
 अग्निरुवाच “धारणा मनसोध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्-
 द्विधा । मूर्त्तमूर्त्तहरिध्यानं मनोधारणतो हरौ ।
 यद्वाद्यावस्थितं लक्ष्यं तस्माच्च चलते मनः । तावत्
 कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालावधि
 परिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यज्ञ-
 व्याहाराणा साऽभिधीयते । धारणा द्वादशायामा ध्यानं
 द्वादश धारणाः । ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधी-
 यते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विमुच्यते । कुले-
 कविशसुतार्थं स्वर्गाति परमं पदम् । यच्चिन् यच्चिन्
 भवेदङ्गे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्याप्य
 धारयेत्तत्तधारणम् । आग्नेयी वारुणी चैव शैशवी
 चासृतात्मिका । साग्निः शिखा फलता च विष्णोः

धावां दिजोत्तम ! । नाडीभिर्विकटं दिव्यं शूलायं
 वेधयेच्छुभम् । पादाङ्गुलात् कपाशान् रश्मिभयङ्क-
 माहतम् । तिर्यक् चाधोर्ध्वं भागेभ्यः प्रयान्त्योऽतीव
 तेजसा । चिन्तयेत् साधकेन्द्रं वायु सर्वं महासने ! ।
 मञ्जीभूतं शरीरं स्वन्ततश्चैवोपसंहरेत् । शीतस्त्रेष्वादेव
 स्त्रापा विनश्यन्ति हिजाऽसनाः । शिरोधौवाकरे चैव
 कण्ठे चोरोस्रस्त्रे करेत् । ध्यायेद्विष्णुचिन्ताया पयो
 भूतेन चात्मना । स्फुरन्कोकरसंस्पर्शप्रभृते हिमगा-
 न्धुभिः । धाराभिरस्त्रिंशं विन्द्यापूर्य्यं भुवि चिन्तयेत् ।
 ब्रह्मरन्ध्राच्च संक्षोभाद्यावदाधारमण्डलम् । सुषुम्णान-
 र्गतो भूत्वा संपूर्णेन्दुलताद्यम् । संश्लाय हिमसंस्पर्श-
 तोयेनाद्धतूर्त्तिना । क्षुत्पिपासाक्रमप्रायसन्नापपरिपी-
 षितः । धारयेद्दार्ढ्यं मन्वी तदुत्थं चाध्वतन्निजतः ।
 वाक्स्थी धारणा प्रोक्ता ऐशानी धारणां शृणु । ज्योत्स्नि
 ब्रह्मभवे पद्मे प्राणापाने क्षयकृते । प्रसादं चिन्तयेत्
 विष्णोर्वावञ्जिता क्षयं गता । महातारुण्येत् सर्वं ततो
 व्यापक ईश्वरः । अर्धेन्दुं परमं शान्तं निराभास-
 क्षिरज्ञानम् । अखलं सत्यमाभाति नावत्सर्वं चरा-
 चरम् । वायुत् सखन्दरूपन्तु न दृष्टं शुक्लगतः ।
 दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे आब्रह्म सचराचरम् । प्रसा-
 त्तमानमेवञ्च ध्यानकृतपद्मकल्पनम् । साहसोदनकृत् सर्वं
 जपहोमार्चनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कुर्व्यादद्धतां
 धारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुनिभं ध्यायेत् कमलं तन्निभ-
 र्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद् यत्नाच्छाङ्गाङ्गायुतवर्षसम् ।
 सन्मूर्ध्मण्डलं ज्योत्स्नि शिवकण्ठोत्पूरितम् । तथा कृत्-
 कसले ध्यायेत्तन्मध्ये अतलं करेत् । साधको विगतकेशो
 जायते धारणादिभिः" । १७४७० ।
 काशीख० ४२ ख० विशेषोऽलोक्तो यथा
 "प्राच्यायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्या-
 हारेर्द्वादशभिर्धारणा परिकीर्त्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे
 ध्यानं द्वादशधारणम्" "प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणा-
 यत्त आभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक्
 पृथक् । मनसो निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते ।
 चरितात्तनिमां भूमिं सात्त्विकारं समेधसम् । अदृश्यां
 हृदि ध्यायेद्देशा स्वाम् चित्तधारणा । कण्ठेऽम्बु
 तत्त्वमर्धेन्दुनिभं विष्णुसमन्वितम् । वकारधीजं
 कुन्दां ध्यायेत्तन्म जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपामं त्रि-
 कोणं रेफसंयुतम् । रुद्रेणाधितं तेजोध्यात्वा वज्रं

जयेदिति । वायुतत्त्वं म्बुबोर्मध्ये दत्तमङ्गनसङ्ग्रहम् ।
 यं धीजधीशदैवत्वं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च
 मरीचिधारसदृशं यदुत्पन्नमस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन
 सङ्घितं शान्तं हकाराक्षरम् । माथं तत्र विन्वीय पञ्च-
 घटिकं चित्तान्वितं धारयेद्देशा भोक्तृकपाटनपटुः प्रोक्ता
 नभोधारणा । सन्मनो ज्ञावनी चैव शोधनी भासनी
 तथा । शमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः"
 दृ०सं०उक्ते जलक्षयके वायुविशेषधारणाद्यात्मके इयोगभेदे
 च "ज्योत्स्निरेऽष्टस्याद्याश्चत्वारो वायुधारणादिवशाः ।
 अदुःशुभपवनाः शक्ताः क्षिप्रधवनस्वगितगगनाश्च । तत्रैव
 स्त्रायाद्ये दृष्टे भक्तदृष्टे क्रमान्नाशाः । आवक्ष्यन्ती
 श्रेयाः परिश्रुता धारणाः श्चुः । यदि ताः क्षुरेक-
 रूपाः शुभाक्षतः शान्तरास्तु न शिवाय । तस्करभयदाः
 प्रोक्ताः श्लोकाद्यात्त वासिष्ठाः । सविद्युतः सपृथतः
 सपांशुत्वरमाहताः । शार्कचन्द्रपरिष्कृता धारणाः शुभ-
 धारणाः । यदा तु विद्युतः श्रेयाः शुभाशाप्रत्युप-
 स्थिताः । तदापि सर्ववैशानां दृष्टिं ब्रूयाद्विचक्षणः ।
 सपांशुवर्षाः सापाश्च शुभा वाक्क्रिया अपि । पक्षिणां
 सुकरा वाचः क्रीडा पांशुजलादिषु । रविचन्द्रपरि-
 वेष्टाः क्षिप्रधा नात्नलदृशिताः । दृष्टिस्तापि विज्ञेया
 सर्वसंस्थाभिरुद्धवे । मेघाः क्षिप्रधा संहताश्च प्रदक्षिणमति-
 क्रियाः । तदा शान्ताहती दृष्टिः सर्वसंस्पर्शसाधिका" २२ख०
 धारणी स्त्री धारि-ल्युट् । १२ख० "शारीरिकधारणी
 शिथिलान् दृश्यन्" । २नाडिकायां श्चुवानां मन्त्रभेदे
 मेदि० ४३ख० ३३ख० । [५० राजनि० ।
 धारणीय लि० धारि-कर्मणि अनीवर् । १३ख० २धरणीचन्द्रे
 धारणीययन्त्र न० धार्यते धारि-कर्मणि अनीवर् कर्म० ।
 धार्यं देवताभेदानां यन्त्रभेदे तत्र प्रजायन्नाद्विचक्षणं
 धारदायां २४ पटले दृश्यम् । तत्रैखनद्रव्यादि तत्रोक्तं
 यथा "काशीरोचनासाक्षात्कर्मभक्तचन्दनेः । विचि-
 खेजेसवेचन्वा यन्त्रास्तेतानि देशिकः" । निष्कियन्त्रसङ्गम्
 "भूमिसृष्टं श्वसृष्टं दम्बं निर्मात्यसङ्गतम् । विशेषं
 लङ्कितं मन्वी तन्नं जातु न धारयेत्" मन्त्रमहोदयैः १८
 तरङ्गे । तत्रैखनप्रकारद्रव्यादिकसङ्गतं तत्रैव दृश्यम् ।
 विस्तरमयात् न लिखितं, कर्मभेदे सामान्यतोलेखनद्र-
 व्यादिकं २५तरङ्गे तत्रोक्तं यथा "चन्दनं रोचना रालि-
 ष्टं हृषुमन्वितामवः । अङ्गारोऽष्टविधाशीति शान्त्यादौ
 यन्त्रवेखने । पूर्वीकलेखनद्रव्यं स्पृह्णीवांसदपि ध्रुवम् ।

विप्लवं मरिचं शुक्ली श्येनविषाद्य चिकित्साः । मृह
धूमोन्नतरथौ लवणञ्च विषाटकम् । शाली वश्ये
लिखेद्भूर्जे सन्धने द्वीपिचर्मणि । खरचर्मणि विद्मे
उष्णटे ध्वजवासधि । नरास्थनि लिखेद्यन्तं मारुण
मन्त्रवित्तमः । ये त्वाधाराः श्रुता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि
सम्प्रताः ।

धारय लि० धारि-य । धारके "धारयैः कुसुमोष्णीषाम्" भट्टिः ।
धारयित् लि० धारि-तृच् । "धारणकर्त्तरि "त्वं" इ धार-
यिता ऋट् । कुक्षुपां कुक्षुसत्तम !" भा० उ० ६४५० ।
स्त्रियां ङीष् । धा च २ धृष्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

धारयिष्णु लि० धृ-षिच् भेदे नि० इष्णुच् । धारयिषीत्
"दृषदः धारयिष्णवः" सि० कौ० ङोकेऽपि कश्चित् इष्णुच् ।
"शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दास्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वान्मिता दास्यं भापृक्ते शसिष्णुता ।
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कतघ्नता । दया शौचं
दमश्चेति शुचाः सम्प्रतिष्ठेतेवः" काम० ।

धारयु लि० धारमभिभवमिच्छति क्यच् वेदे० नि० न दीर्घः "क्य-
च्छद्वि" पा० ७ । "अभिभवकामे "त्वं" ङोमासि धार-
युर्मन्त्रः" ऋ० ६।६७। "धारयुरभिभवकामः" भा०
धारयुर्धारावान् सत्यधीश्वोरिति भाष्ये पञ्चान्वरे स्या-
ख्यानात् २ धारावति च ।

धारवाक् लि० धार्यते धारि-कर्मणि क्यच् धारो धार्यो
वाकः स्रोत्रं येन । स्रोत्रधारके ऋत्विगादौ "धारवाके-
धृजुमाथ" ऋ० ५।४४।५ ।

धारा स्त्री धार्यन्ते अश्वा सत्व अनया वा धारि-क्यच् ।
अश्वानां गतिभेदे अमरः । अश्वशब्दे इश्वरम् अश्वत्थ च
"अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पशुधा । आश्व-
न्दिते धौरितकं रोचिंतं वल्गितं श्रुतम् । धौरितं
वल्गितं धाराश्रुतसृष्टेजितं क्रमात् । उत्तारितं ज्ञेति
पञ्च शिखयेत् तरगं गतीः । उत्तेरितोऽतिवेगाद्धो न
श्शोति न पश्यति । धौरितं गतिपाले बहुयोजितं
वल्गितं पुरः । अपक्यायससृष्टासात् कुञ्चिताश्चं
नतत्रिकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं स्रयवल्गया ।
पूर्वापरोक्षमनतः क्रमादुत्तारणं श्रुतम्" अश्वशास्त्रे
तु संज्ञान्तरेषोक्ताः । गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्य
जवा परा । पूर्ववेगा तथा चान्वा पञ्च धारा प्रकी-
र्त्ताः । एकैका त्रिविधा धारा ह्यवशिष्टाविधौ गता ।
स्रग्नी स्रग्धा तथा दीर्घा प्रात्येता योजयेत् क्रमादिति

"धाराः प्रसाधयित्तमव्यतिकीर्णरूपाः" भाषः । शैल्या-
पिमस्त्रजे ४ अविष्कन्नसन्तया इपद्रव्यस्य प्रपाते ५ खड्ग-
नादेर्निश्चितस्ये इपाषाणभेदे ७ ऋषे च पु० मेदि० ।
द्वयशशि एषतिष्ठती १० सपूहे च शब्दरत्ना० ११ प्रशान्ते
१२ उत्कर्षे १३ रचचक्रे स्त्री हेम० । १४ दाक्षिणात्यपुरभेदे
स्त्री "विन्हा एत त्वावा वल्लं धारा उद्व्या इव" ऋ० २।७।१ ।
"इतस्य धारा उपयन्ति विस्तृतः" ऋ० १।१२।४ ।
"धारं त्रितां रामपरम्वधुं" रघुः । "भ्रुवं स गीर्षो-
त्सवपत्रधारवा शमीवतां केतुमृषिर्व्यवस्यति" अङ्ग० ।
"धारा जनेन पतिता लज्जदोदरेभ्यः" ऋष्य० । "तौ
हृन्वमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पतंतौ" राधा० ६।१६५० ।
"अथ मातृशरीरे धारां समासाद्य धराधिपः" भा० व०
८।५० । "वहोः पवित्रमसि शतधारम्" यजु० १।२
धाराधरशब्दे दृश्यम् । १५ जनप्रवादे १६ वाचि निरु०
दृषा० आद्युदात्तता १७ वर्षे ५० धारयुः ।

धाराकदम्ब पु० धाराकाशोपलक्षितः कदम्बः । माहृत्कावे
पुष्पवति कदम्बभेदे हेमच० ।

धारागृह न० जलधारायुक्तं मृहम् । (क्रोशारा) जल-
सावयन्त्ययुक्ते मृहृ "धाराशब्देष्वातपदद्विसन्तः"
रघुः । "धाराशब्दे प्रगल्भितोदकदुर्दिनामे क्लान्तः शयीत
सञ्चिञ्चानिलश्रीतकुञ्चौ" सुश्रुतः ।

धाराङ्कुर पु० धाराया अङ्कुर इव । शीकरे २ करकाख्ये
धनोपले श्नाशोरे च मेदि० । [हेमच०]

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गमिवास्त्व । खड्गे २ तीर्थभेदे च
धाराट्ट पु० स्त्री धारायै कटति धारवा वा कटति क्यट-क्यच् ।
धुञ्जातकख्ये २ ख्ये च स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । श्मेचे
पु० च शब्दरत्ना० ।

धाराधर पु० धारां धरति धृ-क्यच् । श्मेचे २ खड्गे च
मेदि० । "धाराधर ! धरा वारिधारवा परिपूर्यते ।
खगचङ्गु पटद्रोणीपूरये तव कः जमः" चातकाटकम् ।
"प्रत्यच्छात् प्रहृष्टात्वा धाराधरमिवाचलः" भा० वि०
६४५० [कमलान्यभ्यवर्धन् सुखानि" मेघ० ।

धारापात पु० इत० जलधारायाः पतने । "धारापातेस्त्वमिव
धारापूप न० धाराख्यम् अपूपम् । अपूपभेदे "इतमिन्वा
कनिकया या दुग्धेनालोडिता त्व सा । धारास्त्रापूपकं
शुद्धे प्रकं खखेन योजयेत् । धारापूपं ह्रमधुरं
दृष्यं पित्तहरं परम् । सुस्निग्धं रोचनं कृद्यमत्यर्थं
वातनाशनम्" भावप्र० ।

धाराफल पु० धारा अविधारेव फलेऽस्य । मदनदृष्टे राजनि०
धारायन्त्र न० धाराया जलधारायाः प्रसवार्थं यन्त्रम् ।

(फोबारा) इति ख्याते जलप्रसवयन्त्रभेदे “धारायन्त्र-
जलाभिषेककलुषे धौताङ्गने बोचने” अमरयतकम् ।

धारासि त्रि० धारा अक्षयसि सिध्ना० लच् । धारायुक्ते खड्गादौ
धारावनि स्त्री धाराया अवनिरिव । वायो त्रिका० । पर-
वह्निहृत्वात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तः प्राभादिकी ।

धारावर पु० धारया जलधाराया आहस्योत्थाकाशम् इ-
लच् शत० । मेघे “धारावरा मरुतो धृष्योत्सवः”
अ० २।३४।१ ।

धारावर्ष पु० धारया सन्तत्या अविच्छेदेन वर्षः । अविच्छेदेन
वर्षणे । “अधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ।

धारावाहिन् त्रि० धारया सन्तत्या वहति वह-ष्विनि ।
श्रन्तत्या पाठके क्रमेणाविच्छेदेन श्वायभावे च । सार्धे
क । धारावाहिकोऽप्यसार्धे “किञ्च सिद्धान्ते धारावा-
हिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः” वेदान्तप० ।

धाराविष पु० धारायां विषमज्ञ धारैव विषमस्य प्राणहारक-
त्वात् वा । खड्गे त्रिका० । [अक्षिजवर्षणे अमरः ।

धारासम्पात पु० धाराणां सम्पत्क पातः । महादृष्टौ अवि-
धारासुही स्त्री धारायुता सुही शाकत० । त्रिधारायां
सुह्याम् (तेकांटा सिमु) । राजनि० ।

धारिन् पु० धृ-ष्विनि । शौचदृष्टे । शधारण्यकर्त्तरि ।
जटाधरः । शयन्तार्धधारणायुक्ते च त्रि० “अज्ञेभ्यो ष-
न्विनः श्रेष्ठार्थान्विभ्यो धारिणो वराः” मनुः । स्त्रियां
ङीप् । सा च श्रधरण्यां शब्दर० । शशात्मकोडसे स्त्री
शब्दच० । धार अक्षयमस्यस्य शोभ्यते न इति । इक्ष्व-
मर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

धारु त्रि० घेट-र । पानशीले जटाधरः ।

धारिखरी स्त्री धाराख्यपथ्यां ईश्वरी । धारापुरीखे देवीभेदे
धारोष्ण न० धारायां दोहनेन निर्गमकाले लण्यम् । “दो-
हनेनोष्णधारया सद्यः पतिते दुग्धे” । “धारोष्णन्त्वसृतं
पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं दृष्यं दृंहणमग्नि-
वर्द्धनमतिस्नादु त्रिदोषापहर्षमिति” राजनि० ।

धार्तराज पुंस्त्री धृतराज्ञोऽपत्यम् अण् उपधासोपः ।
धृतराज्ञापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् अण् । इड्योपमादौ
२इःप्रवायां स्त्री ङीप् । शृतराष्ट्रसर्वपञ्चोद्भवे नामभेदे पुं-
स्त्री । धृतराष्ट्रे सुराजदेये भवः अण् । शृण्ववर्षं चक्षुषरथ-

युते श्रेतवर्षे हंसभेदे पुंस्त्री (गं ह्यो ह्योस) अमरः सर्वतः
स्त्रियां ङीप् । “सत्पत्न्या मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीकृता-
रम्भाः । निपतन्नि धार्तराज्ञाः कावयशान्ते दिनीपृष्ठे”
वेण्याम् । अत्र “शरत्समयवर्षं नार्थं सदा हंसा धार्तराज्ञा
इति व्यपदिश्यन्ते” वेणी० इड्योपमादवस्यत्वात् व्यङ्ग्यार्थाः ।

“धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां मातृपूर्वेषु कीर्तय” इति जनमेजयप्रश्ने
“इड्योपनोयुयुत्सुषेत्वाद्युपक्रमे” “वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च
धार्तराज्ञः प्रताधिकः । यतदेकयतं राजन् ! कन्या चैका
प्रकीर्तिता” भा० आ० ६७७०० । उक्तेषां तत्सुतत्वम् ।

धार्तराष्ट्रपत्नी स्त्री धार्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद इव सु-
मत्याः अन्नबोधे कुक्ष्यप० ङीषि पङ्गावः । हंसपदी-
चतायां राजनि० ।

धार्तर्य पुंस्त्री धृताया अपत्यम् “द्वार्यः” पा० ङक् । धृताया
अपत्ये स्त्रियां ङीप् । ततः बोधेवादि सार्धे अण् । तत्सार्धे
धार्तर्य त्रि० धर्मस्येदम् अण् । श्रधर्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्
“वार्धो तद्वरकालिनी” भा० आ० ६० अ० । प्राच्ये
अण् । श्रधर्मस्ये च । “यथादाय यस्मिन् धर्मे तेजो-
मयोऽस्यतमवः पुरुषो यथायमध्यात्” धर्मस्ये लोभयो-
ऽस्यतमवः पुरुषः” यत० ब्रा० १४।५।५।११ ।

धार्तर्यपति त्रि० धर्मपतेरपत्यादि अन्त्यपत्या० अण् । श्रधर्मपति-
सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । [गन्धद्रव्ये न० हेमच० ।

धार्तर्यपत्तन त्रि० तत्र भवः अण् । श्रधर्मपत्तनभवे शकौलके
धार्तर्य त्रि० धर्मं वेद तस्मात्प्रमथीते वा धर्मं चरति आ-
सेवते वा ङक् । श्रधर्मशीले श्रधर्मसिक्ते । “चरन्निहारासेवा
नेन देववशात् धर्मं प्रदत्तोऽपि दुर्दृष्टो न धार्तर्य इति”
त्रि० कौ० । “विभामशीलो वो नित्यं क्षमायुक्तो देवा
परः । देवतातिथिभक्तश्च ऋहस्यः स तु धार्तर्यः” इति
दशोक्तसप्तयुक्तस्यैव धर्मिकपदवाच्यत्वनिर्णयः । “आ-
चार्य्यपुत्रः श्रुतुः पुत्रानदोऽधार्तर्यः श्रुचिः पुत्राप्रः
दृशकोऽर्चदः दश्राघुः स्त्रीः श्रुः श्रुः श्रुः दय धर्मतः” मनुः ।
ततः पुरोहितानामावे ङक् । धार्तर्य्य धर्मात्पुत्रीत्वने न० ।

धार्तर्य्य न० धर्मिण्यां श्रुतुः भिक्षादिगण्ये धर्मन् धर्मिन् इति
पाठान्तरस्य सत्त्वात् अण् “इत्यस्यमपत्ये” पा० इजः
प्रकृतिभावे न नबोपः । धर्मवतां श्रुतुः ।

धार्तर्य्येय पुंस्त्री धर्मिण्याः क्षत्रत्वम् शुभ्रा० ङक् । धर्मिण्याः
अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्तर्य्येय्य पुंस्त्री धर्म्यस्य गोत्रापत्यम् अण् । अण् ।
धर्म्यस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन आतिशयात् ङीप् ।

धार्यं लि० धारि-रखत् । धारणीये “धार्यः कथङ्कारमहं भवत्या वियद्विहारो वसुधैकगत्या” नैष० । “कार्यञ्च तस्य दशधा धार्यं धार्यं प्रकाशयञ्च” सा० का० “एवं धार्यम् अथन्तःकरणादितिकस्य प्राणादिलक्षणया हत्तप्रा शरीरं तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा” सा० कौ० ।

धार्यं न० धृष्टस्य भावः कर्म वा ध्वज् । प्रागल्भ्ये निर्बल्यत्वे । “धार्यं नेतत्तयोर्विप्र ! सतो यत्तु करग्रहः । अहो धार्यं महो धार्यं तयोः क्षत्रियवीरयोः हरिवं० १०६५० धार्याकं न० धृष्टोऽर्षस्य पुत्रभेदे “धृष्टोस्तु धार्याकं क्षत्रिये धृष्टं बभूव ह” हरिवं० १५ अ० ।

धाव जने गुह्यौ अक० गुह्यीकरणे संभार्जने च सक० स्वा० उभ० सेट् । स्मरितेत् पा० धावति धावते अधावीत् अधाविष्ट दधाव-वे । सार्वधातुके प्ररतः वेगगतौ सत्त्वादेशस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं वेगगतौ सरतेः सार्वधातुके प्रयोगवारणार्थं शब्दकोशे आत्मनेपदत्वोक्तः सहादोषात् । “गच्छति पुरःशरीरं धावति पसादसंस्थितं चेतः” शकु० । “रेतः सिक्लमधावत्” ऐ० ब्रा० । “अधावीच्चारिसंस्तुष्टम्” महिः । “यथा पराञ्च धावन्तमनुचिप्येत” शत० ब्रा० १२।१।२६ । “दिवस्सृष्टे धावमानं सुपर्णम्” अथ० १२।२।२७ “सततं धावमानश्च चिन्तमानो विशास्यते !” भा० व० १८८ अ० । जने अस्त्र न उदित्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि “दिशचतस्रः सहस्रा प्रधाविताः” भा० श० २० अ० । “वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः” । अतसं० अन्यत्रार्थे उदित् धावित्वा धौत्वा धौत इत्यादि । “बाह्योद्यानस्थित् हरशिरश्चन्द्रिकाधौतहस्या” “धौतापाङ्गं हरशिरश्च” नैष० । “तुभारश्चुतिधौतरक्तम्” कुमा० । प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योताद्युक्ते धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं भाटि धाव-एतुल् । शरजके श्वस्त्रादिप्रक्षालके शशीप्रगामिनि (धावड्डिया) च लि० शनागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० “श्रीहृषादिधावकादीनामिव धनम्” काव्यप्र० “प्रथितयशसां धावकसौमिल्ल कविपुत्रादीनां प्रवन्तानतिक्रम्येति” भावविक्रान्तिसिलम् । धावन् न० धाव-भावे व्युट् । शशीप्रगमने शप्रक्षालने च । “हरशादिहितकाल धावने पूरुषे तथा” सुश्रुतः । “उच्छिष्टं नैव मुञ्जीवां न कुञ्जीव् पादधावनम्” भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव-अनि । शृङ्गिपण्यां अमरः । शकण्ट० कार्यां राजनि० । स्त्रार्थे क धावनिक्ता तत्रार्थे रत्नमा० वा डीप् । धावनी तयोरर्थयोः मेदि० श्पातक्यां राजनि० धासस् पु० धा-“वह्विहाधाअभ्यञ्जन्दवि” उषा० असुन् “पश्चिचिभ्यां सुट् च” उषा० युटोऽनुदृष्टिः उज्ज्वदत्तः साधवस्तु “वसेषित्” उषा० इत्यतो षितोऽनुदृष्टिमाह न युट इति भेदः तेन तन्मते धावा इत्येव । धायस्यञ्जे दशप्सु । पर्वते उज्ज्वदत्तः ।

धासि पु० धारयति प्राणान् धा-वा अशि । अन्ने निरु० सद्य-चिद्या इडुहे मूरि धासेः” अ० १।५।७। “धासेरक्षसः” भा० “महीं मित्तस्य वरुणस्य धासिम्” १०।१०।१ ।

धि धृतो त० धर० सक० अनिट् । धियति अधिधीत् । दिघाय । धिक् अन्व० धक्-नाशने धा-धारणे वा वा० डिकन् । शकण्ट० कारयन्ते भेद्योत्पादने शनिर्भर्त्सने शनिन्दायाञ्च । एतद्योगे निन्दाविषयवाचक्यन्दात् द्वितीया । “धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकथेन वा” सा० द० । “धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्ननः” नैष० । निन्दनीयवर्तते न द्वितीया किन्तु प्रथमैव । “धिङ्माता मम कैकेयी यया पापमिदं कृतम्” रामा० अयो० ८२ स० ।

धिकृत् धिक्-निन्दने क-करणे प्रादिस० उभ० सक० अनिट् । धिकरोति धिगकारात् धिक्चकार । धिकृतः (तिर-च्छतः) धिकारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धिच् सन्दोषने सक० क्लेये जीवने अक० स्वा० आत्म० सेट् । धिचते अधिचिष्ट दिधिषे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्त्सनरूपे दण्डे “वाग्-दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्” मनुः ।

धिग्वण पु० स्त्री मनुक्ते सहीर्षजातिभेदे “ब्राह्मणादुपकन्याया मादृतो नाम जायते । आभीरोऽम्बकन्यायामावोग-व्यान्तु धिग्वणः” मनुः । “म्बुद्रेण वैश्यायास्तृपद्मा आवो-गवी तस्यां ब्राह्मणाद्विग्वणो जायते” कुबू० । “धिग्व-णानां चर्म कार्थं वेणानां भाण्डवादनम्” मनुना तदुदृष्टिचक्रा ।

धित लि० धा-क्त आन्दशो न हिः । हिते निहिते । “सुदीवानं धितावानम्” अ० १।२७। २ धृते च ।

धिति स्त्री धि-धृतौ क्तिन् । धारणे धिप्सु लि० दन्म-सन् इहभावमत्ते, “दम्भ इत्यन्थासुधोपः” ततः उ । दन्मिदमिच्छौ वसुधितमिच्छौ “भूयत्तं धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषु” महिः ।

धियसान त्रि० धि-धारणे वेदे वा० असानच् क्तिञ्च ।
धारणे "स त्वं न इन्द्र धियसानः" ऋ० ५।१३।२ "धिय-
सानः धारयन्" भा० ।

धियाम्पति पु० इत० अलुक्क्षमा० । दृहस्यतौ त्रिका० ।

धियायत् त्रि० ई-कानौ (इच्छायाम्) गृत् यम् इत० क्कान्दसः
अलुक्क्षमा० । कर्मण इच्छति "एष पुरु धियायते दृहते
देवतातये" ऋ० ६।१५।२ "धियायते कर्मण इच्छते
द्वितीयाथे तृतीयायाः क्कान्दसोऽलुक्" भा० ।

धियायु त्रि० धि-धारणे धीयते ज्ञायते अनया धि-वा० करणे
य धिया तां प्रज्ञासात्मनः इच्छति क्यच् "क्यचक्कन्दसि"
पा० ७ । आत्मनः प्रज्ञासात्मशीले । "विप्रासो वा धिया-
यवः" ऋ० १।८।६ ।

धियावसु त्रि० धिया कर्मणा वसु यच्चात् वेदे अलुक्क्ष० । कर्मणा
वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतैव धियावसुः ।
"यज्ञं वष्टु धियावसुः" ऋ० १।१।१० "कर्मणैस्तु धननिमित्तम
ताया वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे"
"वाग्वै धियावसुः" श्रुत्या व्याख्यातम्" भा० ।

धिव प्रीणने गतौ च सक० स्त्रा० पर० सेट् इटिन् /
सार्धधातुके धिः आदेशः । धिनोति अधिन्वीत् दिधिव् ।
इदित् धिन्वृते । "घान्त्वमसि धितुच्चि देवान्" यज० १।२०
"मर्गं दृष्टिर्धीं इधिरैर्धिनोमि" प्रबोधच० । "धिनोति
नाक्षान् जलजैन पूजा" नैष० ।

धिष रवे जु० पर० अक० सेट् । दिषेष्ट अधेधीत् दिषेष् ।
वेदिकोऽयम् । "सुरींश्चिदादि धिषा वेधि जनान्" ऋ०
१।१७।८ "धिषा यदि धिषगयन्तः सरगयान्त्वदन्तो
अद्रिमौशिलस्य मोहे" ऋ० ४।२।१६ ।

धिषण पु० धृष्णोति धृष- "धृषोविष च संज्ञायाम्" उणा० क्यु ।
इहस्यतौ । धृष्णोत्वनया करणे ल्यु । २बुद्धौ स्त्री अमरः
"पराय धिषणाभ्यः" ऋ० ६।५।६।२ । "आर्य्यपुत्रार्य्य-
धिषण ! प्राणनाथ ! शुभत्रत" काशीख० १० अ० ।
इस्तौ ४वाचि ५ पृथिव्याञ्च निष० इस्थाने च "तदा
विक्रान्तधिषणात्तयोर्निपतमानयोः" भाग० १।१६।३१ ।
"ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितश्च कञ्चन प्रत्युत्तिष्ठेदिति
ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः" भाग० ६।७।१२ ।

धिषणाधिप पु० इत० । इवाक्पनौ सुराचार्य्ये मत्स्यपु०
धिषण्य धिषणामिच्छति क्यच् क्कान्दसदीर्घाभावेऽङ्गोपः
आत्मनःस्तुतीक्यो अक० प० सेट् । धिषण्यति अधिषण्यीत्
"धिषा यदि धिषगयन्तः" ऋ० ४।२।१६ ।

धिष्य न० धिष-अधृप्ता० नि० । धिष्यगञ्जार्थे सञ्जटः ।

धिष्यात् न० धिष-"सानसिधर्मसीत्यादि" उणा० नि० ।
इस्थाने ऽगृहे इन्क्षले च अमरः ४अग्नौ ५यज्ञौ च
पु० मेदि० । इयुक्ताचार्य्ये । तत्र स्थाने "न भौमान्येव
धिष्यानि हित्वा ज्योतिर्मयागवपि" रघुः । "स्वर्गे
लोके श्ववतां नास्ति धिष्याम्" भा० महा० १ अ० ।
नक्षले "भवन्त्यतीतधिष्यानां भोगलिप्रायुता भ्रुवाः"
सू० सि० । ७प्राणाभिमानिदेवे च "देवा ज्जिचि धिष्या
ये" ऋ० १।२।२।२ "धियं बुद्धुपहितं देहसुषण्णन्ति उष्णी-
कुर्वन्ति धिषगवाः प्राणाभिमानिनो देवाः उष-टाहे
"सानसिधर्मसीत्यादि" उणा० नि० यत् शुडागमः
धात्वादिभोपोपपदह्रस्वाः" भा० धिष्यात् स्थानमर्हति यत्
यद्योपाङ्गोपो । उणा० नाहं स्तुत्ये त्रि० । "को धिष्यात् प्रति
वाकं पपाद" ऋ० १०।१।१४।६ "धिष्याहं स्तुत्ये" भा० स्तुत्यस्य
स्थानार्हत्वात् तथात्वम् । "आविवासन् रोदसी
धिष्यात् मे" ऋ० ७।७।२।१ । "रोदसी धिष्यात्
धिष्याहं स्तुत्ये" भा० । उष-टाहे इति धात्वर्था-
हुगमात् । १०उल्काभेदे स्त्री इ० स० १२अ० "दिवि
मुक्तशुभफलानां पततां हृष्याणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्यात्तुल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ।
"उल्का पक्षेण फलं तद्विष्यात्तुल्काशनिस्त्रिभिः पक्षैः" ।
"तारा फलपादकरो फलार्धदाली प्रकीर्तिता धिष्यात्"
सा च "धिष्यात्तुल्काशनिपुष्का धनूभि दश दृश्यतेऽ-
न्तराभ्यधिकम् । ज्वलितान्कारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा
प्रसायेन" लक्षिता ।

धी अनादरे आराधने च दिवा० आत्म० सक० अनिट् ।
धीयते अधेष्ट । दिध्ये ओदित् धीनः । "सत्वं परं
धीमहि" भाग० १।१।१ कातन्ममतेऽस्य ओदित्वं नास्ति
धीत इति । वेदे तु न ओदित् "धीतः विश्वान्यश्चिना-
युधं प्रधीताम्यनच्छम्" ऋ० ८।८।१० "सखीयते संधीत-
मश्रुतम्" ८।४।१।१ आधारे अक० इत्यन्ये ।

धी स्त्री ध्ये सम्प० भावे-किप् संप्रसारणञ्च । १बुद्धौ ज्ञाने
अमरः । "प्रसीद् कथयतात्मनं न धियां पधि । वत्से" १
कुमा० । २मानसदृष्टिभेदे "तत्त्वाज्ञानं धिया नश्ये-
दाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदान्त० "धियो योनः
प्रचोदयात्" गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः ।
"बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्म-
धर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० । वेदान्तमते

मनोवृत्तिः । “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा
 धृतिरधृतिश्चिधीर्भीरिन्धेतत्सर्वं मन एव” श्रुतिः । ४क-
 र्मणि च “उधः स धियासदञ्जनः” ऋ० ५।११।१६।
 “धियां कर्मणाम्” भा० “धीमिञ्जन मनसा स्त्रोभिर-
 क्षमिः” ऋ० १।१२।१२ ५मनसि च “धीजवनोऽसि
 सोम !” ऋ० ६।८८।१ “धीजवनः मनोवेगः” भा०
 धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीक्ष दीक्षार्थे भ्वा०च्वात्सक०सेट् । धीक्षते अघोक्षिष्ट दिधीक्षे
 “स वै धीक्षते वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो
 हि वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्यज्ञीक्षते” शत०श२।२२०।
 अथञ्च वैदिकः दीक्षसमानार्थकः । बोके तु दीक्षते इत्यादि
 धीगुण पु० ६० । “गुणूषा अथञ्चैव यज्ञं चारुं
 तथा । जहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः”
 कामन्दकोक्तेषु अष्टसु बुद्धिभेदेषु “धियां समस्तैः
 स गुणैरदारधीः” रघुः ।

धीत लि० धे-क्त । धीते धी-क्त । धीनः बोके । वेदे तु
 धीतः । २अनादरे इत्यारार्थिते च लि० ।

धीति स्त्री धे-क्तम् । १पाने २पिपासायां हेमच० ।
 ३अनादरे इत्यारार्थने च ५चङ्गुलो निघ०। “तर्षीं चिन्विनि
 धीतयो दश त्रिणः” ऋ०१।१४।५ “धीतयो दशसंख्यका
 अङ्गुलयः” भा०। “धीतिरुक्थाय शस्यते” ऋ० १।११०।१

धीदा स्त्री धियं ददाति दा-क । १मनीषायां २कन्यायां
 हेम० ३वृद्धिदायके लि० । [११५१ पु० दृश्यम् ।
 धीन्द्रिय न० धोजनकमिन्द्रियम् । ओत्तादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे
 धीमत् पु० धीः प्रज्ञास्यस्य महत् । १दृश्यतौ २बुद्धिमति
 पण्डितादौ लि० । “स्त्रायन्मत्रे मनुधीर्मानिदं शास्त्र-
 मकल्पयत्” महः स्त्रियां डीप् । [पु० दृश्यम् ।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमवपूर्वकोऽयम् अवधीरवत् तच्छब्दे ४२७
 धीर लि० धियं राति रा-क । धियमीरयति ईर-अण् वा
 उप०स०। १पण्डिते २धैर्यान्विते अचञ्चले ईरैरे मेदि० ।
 ३वल्गुते शब्दर० । ५मन्त्रे लि०का० ६विनीते संज्ञिप्र० ।
 ६कुङ्कुमे न०मेदि०। दृष्टमभौषधौ पु० राजनि०। ६बलिराजे
 पु०शब्दच०। १०चिदाभासद्वारा बुद्धिचित्तप्रेरके चिदात्मनि
 पु० । ११मनोहरे लि० “धीरसमीरे यमुनातीरे वसति
 वने वनमाली” गीतगो० “प्रहङ्गमन्द्रास्त्वुधीरनादः”
 साधः । “श्वदङ्गुधीरध्वनिमन्वगच्छत्” रघुः । “अवोचदेनं
 नमनस्युशा रघुः खरेण धीरेण निवर्तयन्निव” रघुः ।
 प्रत्यक्षते “धीरेधीरोद्धतः कथितः” सा० ८० ।

“सोपधानान्वियं धीराः स्वेयसीं सट्टयन्ति ये” साधः ।
 १२काकोत्यां १२महाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० १४मा-
 नयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री ।
 तल्लक्ष्यभेदादिकं रसमञ्जरीसंज्ञं यथा

“मध्याप्रगल्भे मानावस्थायाम् प्रत्येकं त्रिविधे धीरा
 अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा ।
 अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा । व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकोपप्रका-
 शिका धीराधीरा । इयान्स्तु विशेषः । मध्याया-
 धीरायाः कोपस्य गीर्व्यञ्जिका । अधीरायाः पर-
 मवाक् । धीराधीरावास्तु वदनरुदिते कोपप्रकाशके ।
 प्रोदाया धीरायास्तु रत्नौदास्यम् । अधीरायास्तु तर्जन-
 ताडनादिः । धीराधीरायास्तु रत्नौदास्यतर्जनताडनादि
 च कोपस्य प्रकाशकम् । यत्तु धीराभेदः स्त्रीवायामेव न
 तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाज्ञाभावं
 धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतं परकीयाया
 अपि मानस्येत्तत्तासामप्यावश्यकम् । मानस्य स्त्रीवायामेव
 न तु परकीयाया इति वक्तुं न शक्यते” ।

साहित्यदर्पणे तु अन्यथोक्तम् यथा
 “ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे” ते मध्या
 प्रगल्भे तल । “प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तान् मध्या धीरा
 दहेद्गुमा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परमोक्तिभिः । तत्र
 मध्याधीरा यथा “तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रि-
 येति प्रियजनपरिभुक्तं यद् उञ्जलं दधानः । मर्दधिवच-
 तिमानाः, कामिनां मण्डनश्रीर्जति हि सफलत्वं
 बल्लभाबोकनेन” । प्रगल्भा यदि धीरा स्त्राच्छक्रकोपा-
 क्षतिस्तदा । उदात्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः ।
 तत्र प्रिये । “एकलासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्
 दूरतस्ताम् लानयनच्छेदेन रमसाऽस्त्रे धो संविन्नतः ।
 आलापोऽपि न मिन्नितः परिजनं व्यापारवन्ध्यान्तिके
 कान्तं प्रत्युपचारतश्चरया कोपः कृताधीक्षितः” ।
 प्रत्येकं ता अपि द्विधा । कतिशाब्दे शास्त्रात्प्रायकप्र-
 ख्यं प्रति” ।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः । १अचाञ्चल्ये २धैर्ये ३पाण्डित्ये च
 “सहजामधपचाव धीरताम्” रघुः । “प्रत्यादेशान् खलु
 भवतो धीरतां तर्कयामि” मेघ०। त्वधीरत्व तत्कार्यं न०
 तत्र नायकयोग्यभेदे । “प्रागल्भ्योदार्थ्यमाधुर्ग्यं शोभा
 धीरत्वकालयः । दीप्तिज्ञायत्तजामावहावहेहाः स्त्रियो-
 ऽङ्गजाः । अलङ्कारात्तल भावहावहेहास्त्रयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यञ्च प्रगल्भता । औ-
दार्यं धैर्यं मिलिते सप्रैव स्युरयत्नजाः । पूर्वं भावादयो
धैर्यान्ता दृश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽ-
धमी नायिकाश्रिता एव विश्विच्छित्तविशेषं पुष्पन्ति
तल्लक्षणसुदाहरणं च तत्रैव । “सुज्ञात्मज्ञाचना धैर्यं
अनोदत्तिरचञ्चला । यथा “ज्वलतु गगने रात्रौ रात्राव
खगलकलः शयी दहतु मदनः किं वा सृत्वोः परेषु
विधास्यति । मम तु दयितः ज्ञाप्यस्तातो जनन्यमला-
न्या कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्”

धीरपत्नी स्त्री धीरं अनोदरं पत्नमस्याः ङीप् । १धरणी-
कन्दे राजनि० २अनोदरपत्नयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।
धीरप्रशान्त पु० “सामान्ययुक्तेभूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा मातृतीभाषवादी
भाषवादिः ।

धीरललित पु० “निश्चिनो ऋदुरनिशं कलापरो धीर-
ललितः स्यात्” सा० द० १लक्षिते नायकभेदे यथा
रत्नावल्यादौ वत्सराजादि । २भोडशाहरपादके कन्दोभेदे
स्त्री “संकषिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता” इ० र० टी० ।
धीरस्कन्ध पुंस्त्री धीरः अचञ्चलः स्तम्भोऽवयवोऽस्यात् ।
सस्त्रिके हेमच० ।

धीराधीरा स्त्री “धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा
परभोक्तिभिः” “धीराधीरा (प्रगल्भता) तु शोक्नु-
खभाषितैः खेदयेदसम्” सा० द० १लक्षिते नायिकाभेदे
असं नायकम् यथा “अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि
मनो मे यतः प्रसभम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति
नखरचतैस्तस्याः” । [शपादक्षे नैघण्टुपार०]

धीरावी स्त्री धीरमवति अथ-प्रीयने अण् ङीप् । शिं-
धीरोदात्त पु० अविक्त्यनः अभावानतिगभीरो महाशक्तः ।
स्त्रैवान् निगूडमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः”
सा० द० लक्षिते नायकभेदे “अविक्त्यनोऽनात्मज्ञाषाकरः
महाशक्तो हर्षशोकादानमभूतस्तभावः । निगूडमानो
विनयच्छगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतविवाहकः” सा० द०
यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत पु० “सावापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूविष्टः ।
आत्मज्ञानिरतो धीरधीरोद्धतः कथितः” सा० द० लक्षिते
नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म० २धैर्यान्वितोद्धते
च “धीरोद्धतः पापकारी असनी प्रतिनायकः” सा० द०

धीरोष्णिञ्ज् त्रिभुदेवभेदे । “शैबामः परमक्रोधी धीरोष्णी

मपतिस्तथा” भा० अतु० १। अ० । विभुदेवनामोक्तौ
धीर्यं त्रि० धीरे भवः “मने कन्दसीति” पा० वत् । कातरे
भाषवः “पाक्या चिदसवो धीर्याः” ऋ० २।२७।११ ।
“धीर्याः कातराः” इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट-वाल्गोक्तौ इत् धिया कर्मणा लटिः ।
कर्मणा वाल्गोक्तियुतायाम् । इहितरि हारा० ।

धीवत् त्रि० धीरस्यस्य मत्पृ वेदे मख वः । बुद्धिबुद्धे “धी-
वतो धीवतः सखा” ऋ० ६।५।५।१ “धिया धीवन्तो
अथपन्त दृत्ववः” ऋ० ७।८।१।८ ।

धीवन् त्रि० ध्यै-कनिप् संप्रसारणम् । १ध्यानयुक्ते २कर्मयुते
उत्थादिकोपः । स्त्रियां “वनो र च” पा० ङीप् रत्ना-
न्नादियः । धीवरी बद्धव्रीहौ ङीप् रथ वा । बद्धवी-
वरी बद्धधीवा ।

धीवर पुंस्त्री दधाति मत्स्यान् जित्वरेत्नादिना नि० ।
१कैवसे २तद्वाच्यांवां स्त्री ङीप् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां
युतस्त्रियाम् धीवरशब्दे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री इत० बुद्धेर्धुञ्जे अमरः धीयुञ्जशब्दे दृश्यम् ।
धीसचिव पु० धिवि बुद्धौ मन्त्रषादौ सचिवः धीप्रधानः
सचीवो वा शाकत० मन्त्रचानिपुणे मन्त्रिषि धीशब्दा
धीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कल्पने अक० चाकने सक० स्त्रादि० उच० अणिट् । धुनोति धुनुते
पर० षिचि इट् सङ्घ० अधावीत् पा० णिट् इधाव इधुविच
इधोथ इधुविच इधुवे । धोष्यति “धुनोति अन्वकवनानि
धुनोत्यथोकम्” कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स
वेट् प० षिचि नित्तेट् पा० अधावीत् अघविट् अधोऽ
क्लृप्तादिनियमात् किति बिडि नित्त्वणिट् कुसु-
विच । अलि तु इधविच दुधोथ । धविष्यति ते धोष्यति
ते । उभयोः ध्रु(धु)तः । “धुनन् सर्वपथीनं खे वितानं
पञ्चयोरसौ” “तानधावीत् सभाहृदात्” मङ्गिः ।
“अघं धुनन्ति कार्ष्ण्येन” भाग० ६।१।१५ । षिचि
धावयति दीर्घान्तस्य धुनयति “आ घेनवो धुनन्ना-
मशिवोः” ऋ० १।५।१।१६ । “सुखम्वान्दः” भा० “नि-
शान्तनारीपरिधानधुननस्यु टामसाऽप्यु रूपु लोचचक्षुषः”
भाषः । दोषयते तत्र कल्पने घटने “दोधूवसानाश्च
महापताकाः” भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योव्यार्थयुते कल्पने चाकने च
धु स्त्री धु-कल्पने वा० माने डु । कल्पने एकाक्षरवोपः ।
धुञ्ज सन्दीप्तौ ङीप् जीवने च अक० आत्म० । धुञ्जते अणु-

क्षिप्रं द्रुच्ये । यिचि धुच्यति ते "निर्वाणभृष्टिमयास्य वीर्यं संधुच्यन्तीव वपुयुषेण" "करेण भानोर्बल्लवावसाने संधुच्यमाखेव शशाङ्कवेखा" कुमा० "सत्वं समदुधुच्यं" भट्टिः ।

धुङ्क् पु० धुञ्-ञच् प्रथो० । पक्षिभेदे अजादेराज्ञातिमण्यत्वात् स्थियां टाप् । "दिशां कङ्को घुङ्कान्नेयी" यजु० २४।११

धुत लि० घु-क्त । श्यक्ते रविधूते च भेदि० ।

धुन लि० धूनयति धुनि अच् प्रथो० । कम्पने । "धुनेतयः सुप्र केतम्" ऋ० ४।५०।२

धुनि(नी) स्त्री धुनोति वेतसादीन् धुनिक् धूनयति वेतसान् धुनि-इन् प्रथो० ह्रस्वो वा ङीप् वा । १नदीनाम् अमरः । "दिने दिने धुनयो वन्यर्थम्" ऋ० २।१०।२ "धुनयो नद्याः" भा० । "स्वर्धुन्यभूषमसि सा पतती निमाष्टि" भाग० ८।२१।६ २अक्षरभेदे पु० "स्वप्नेनाभ्युष्य चुसुरिं धुनिञ्च" २।१५।८ । "चुसुरिं धुनिस् एतन्नामासुरौ" भा० ३कम्पने लि० ४जलप्रतिरोधके अक्षरभेदे पु० "त्वं धुनिरिन्द्र ! धुनिमतीः" ऋ० १। १७।८ "हे इन्द्र ! त्वं धुनिः कम्पयिता शङ्खासि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवती । अथ वा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिरोधकतयास्ति यासां तादृशीरपः" भा०तरङ्गस्य कम्पनवत्त्वात् धुनित्वम् । धूनयति धू-णिच्-नुक् इन् प्रथो० ह्रस्वः । सप्तमीं भरतां मध्ये ५मरुद्भेदे । ते च भरतः "उपस्य भूमिश्च २ धान्तश्च २ धुनिश्च ४ । सासङ्गांश्चाभियुग्वाद् च विक्षिपः ७ खाहा" यजु० २६।७ उक्ताः ।

धुनीनाथ इत० ससृष्टे राजनि० । धुनीपत्यादयोऽप्यत्र ।

धुम्बु पु० सपुराजसस्यापत्ये "उतङ्क उवाच । भवता रक्ष्यं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि । निरुद्दिमन्क्षपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ! । समाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । ससृष्टो बालुकापूर्य उज्जानक इति श्रुतः । देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिमतस्तत्र बालुकान्तर्हितो महान् । राजसस्य मधोः पुलो धम्बुनीम महासुरः । शैते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् । संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्चासं विमुञ्चति । यदा तदा भूञ्जति सगैलवनकानना । तस्य निश्चासवातेन रज उड्डयते महत् । आदित्यपथमाह्वय सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्मृजिङ्गं साङ्कारं सधूममतिदारुणम् । तेन तात ! न शक्नोमि

तस्मिन् स्वातं ख आश्रमे । तं मारय महाकामं षोकानां हितकाव्यया । षोकाः सुस्था भवन्वद्य तस्मिन् विनिहते त्वया । त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ! । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ! । यत्नं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं वरदानेन तेज आषाययिष्यसि । न हि धुम्बुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपात्र ! दिव्यवर्षशतैरपि । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि सुरासदम् । स एवसक्तो राजर्षिरुतङ्गेन महात्मना । कुवलाश्रमं सुतं प्रादात्तस्मिन् धम्बुविचर्षणे" हरिवं० १।१०० धुम्बुमार पु० धुम्बुं मारयति मारि-अण् उप० स० । राजभेदे "राजा हि वीर्यं वाञ्छात ! इत्याश्रपरराजितः । इहदृश्य इति स्वातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुलः पृथिदीनः कुवलाश्रम इति श्रुतः । स योगवन्महास्थायसामकम् पार्थिवोत्तमः । शासनात्तत्र विप्रर्षे ! धुम्बुमारो भविष्यति" भा० व० २००००० ।

"इहदृश्य उवाच । भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तमयो मम । भविष्यति दिजश्रेष्ठ ! धुम्बुमारो न संशयः । स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुम्बुमारश्चे । जगाम पर्वतायैव तपसे संश्रितव्रतः । कुवलाश्रमस्तु पुलाणां व्रतेन सह पार्थिवः । प्रायादुतङ्कसहितो धुम्बोस्तस्य निवर्षणे । तमाविशत्तदा विष्णुस्तेजसा भगवान् प्रभुः । उतङ्कस्य नियोगाद्दे षोकानां हितकाव्यया । तस्मिन् प्रयाते इङ्गं दिवि शब्दो महान्भूत् । एष श्रीमान्ब्रह्मोऽद्य धुम्बुमारो भविष्यति । दिव्यं मौल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्भरतवर्ध ! । स मत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् । ससृष्टं खानयामास बालुकापूर्यमव्ययम् । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाऽप्यायितस्तदा । स वभूव महतेजा भूयो वनसमन्वितः । तस्य पुलः खनङ्गिश्च बालुकान्तर्हितस्तदा । धुम्बुरासादितो राजन् ! दिशमाह्वय पश्चिमात् । सुखजेनाग्निना क्रोधात्क्रोधानुदत्तयज्ञिव । वारि सुस्त्राव वेगेन महोदधिरिवोदये । सोमस्य, भरतश्रेष्ठ ! धारोर्भिकलितं महत् । तस्य पुलगतं दग्धं त्रिभिर्हनुन्तु रक्षसा । ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् । आससाट महातेजा धुम्बुं धुम्बुनिवर्षणः । तस्य वारिमयं वेगमपिबत् स नराधिपः । योगी योगेन वङ्गिं स शमयामास वारिणा । निहत्स्य तं महा-

कायं बलेनोदकराक्षसम् । उतङ्कं दर्शयामास कृतकभां
नराधिपः” हरिवं० ११ अ० २१४१ इति कुवलाश्वयुजे
अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रमादात्
किन्तु धुम्बुमारशब्दे तस्करितानि इत्येष तत्र पाठो
बोध्यः । एतच्छब्दे च हरिवं० तस्करितादिकथाऽलोक्ता
२शक्रगोपे श्टहधुने ४पदाक्षिके च मेदि० ।

धुर् स्त्री धुर्व-क्रिप् वा टाप् । १चिन्तावास, २रघाटाप्रभागे,
३यानसुखे ४भारे च अमरः “धुर्ध्यां च धुरो मोक्षम्”
रघुः । ५अपे न० “अपयुक्तानां धुरि कीर्तनीया” रघुः ।
“गौरिव गुरुणा नित्यं धुर्वुं नियोज्यमानः” भा० आ०
२३अ० “तेन धूर्जगतो युर्वी सचिवेषु निचिक्षिमे” रघुः ।
समासे च समा० “न गर्दभा वाजिधुरां वहन्ति” ऋक्० ।
“अत्रक्षुभिर्युक्तधुरं हरकैः” रघुः । नञ्समा० न
अ समा० “न मामधुरि राजेन्द्र ! नियोक्तुं त्वमिहा-
र्हसि” भा० व० २३अ० अत्रत्य तु न अ समा० अक्षुधुः ।
“प्रतिष्ठायाधुरावनति” का० श्रौ० १८।१।२२ । ५हिंसके
लि० । “दय धुरो दशयुक्तम् वरुणाम्” ऋ० १०।६४।७
“धुरोर्धूर्भिर्हिंसितभिः ततोयार्थे प्रथमा” भा० असंज्ञाया-
नपि टाबन्त्य क्वचित् तत्पुरुषे ङापोरिति सुखः ।
“ताच्छां मारुतं रघोभिर्वाजिभि धुरवाहभिः” भा० श्रौ०
६६अ० भावे क्रिप् । ६पीडयां च ।

धुरन्धर लि० धुरां धारयति अच् अचि सुखः । १भार-
वाहके दृषादौ “वस्त्राद्देवगणाः सर्वे स्वावराणि चराणि
च । धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे”
ऐसा०दा० । २धवद्वेषे पु० मेदि० । ३तत्तत्कर्मनिर्वाहरूप
भारवाहके च । “बल एव सतां नित्यमापदुद्धरण-
क्षमाः । गजानां पङ्कसम्मानां गजा एव धुरन्धराः”
हितो० । ४त्रेष्ठे च । “धुरन्धरः पुण्यकक्षेप तापसः”
भा० उ० २७अ० ।

धुरीण लि० धुरं वहति सर्वधुरादित्यत्र पा० योगविभा-
गात् अ । १भारवाहके अमरः । २त्रेष्ठे शब्दच० ।

धुरीय लि० धुरमर्हति क्व । दृष्टे राजनि० ।

धुर्य लि० धुरं वहति “धुरो यद्दवौ” पा० यत् ।
तद्विद्वत्परत्वाच्च दीर्घः । १धुर्वहे दृषादौ २कार्यनिर्वाहके
“प्रागल्भमात्मा धुरि धुर्यावाग्निनम्” किरा० । “धुर्यः
कर्मनिर्वाहकः” मङ्गि० । “समस्तकार्येषु गतेन धु-
र्यताम्” साधः । ३भारवाहके अमरः । ४त्रेष्ठे
शब्दार्थचि० । ५दृष्टमे ६क्षत्रभौषधी च पु० राजनि०

दृषादौ “नाविनीतैर्जजेषुर्धुः” मनुः । “येनेदं ध्रियते
विश्वं धुर्यैर्वाग्निवाध्वनि” कुसा० । “रात्रिर्गता
भतिमतां वर ! सुखं श्यां धात्रा द्विधैव नह धूर्ज-
गतो विभक्ता । तामेकतस्तव विभक्तिं सुखं विन्दो
यस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी” रघुः । ७विष्णो पु० ।
“स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यः” विष्णु० । समस्तजन्तुजन्मा-
दिजन्तुकार्यनिर्वाहकत्वात्तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

धुर्व हिंसे आ० पर० सक० सेट् । धूर्वति अर्धूर्वति । दुधूर्व ।
द्विद्वि धूर्सः । “अधूर्वनु भूधरेर्ध्वयम्” भट्टिः ।

धुवक लि० धू-कुनु । १गर्भभोचके उज्ज्वल० । (धुवा)
ख्यातायां शीतिभेदे स्त्री । क्षिपका० पाठान्तरे न टापि
अत इत्त्वम् । ततः चतुरथ्यां प्रेक्ष्यादि० इति धुवकिन् ।
तत्सञ्ज्ञितदेशादौ लि० । ततः पिच्छा० अस्यर्थे
इत्त्वम् । धुवकिञ् धुवकयुक्ते लि० ।

धुवन पु० धु-धू-वा क्युन् । १वङ्गौ उज्ज्वलद० “ये यज्ञे धुवनं
तन्मते” शत० ब्रा० ११।२।८।५ । २चाबकमाले लि० ।
“अयमश्नुति पञ्चशरातुषरो नवनीपवनीधुवनः पवनः”
सा० द० टी० ।

धुवित न० धुयते अनेन कुटा० धु-विघ्नने इत् । वङ्गि-
संपुञ्जणाय ऋगचर्मादिरचिते याज्ञिकानां १व्यजने
२तालदहनके अमरः ।

धुस्त(स्तु)र पु० धूसूर+प्रपो० । (धुतरा) ख्याते दृष्टे अमरः
धू कम्पने आ० उभ० सक० वेट् । धवति ते अधावीत् अधौषीत्
सम्भ० पा०भते प० सिचि नित्ये ट् इतिभेदः अधमविष्ट अधोष्ट
दुधाव । “यत् कानने धवति चन्दनञ्जरीष” कविर० ।

धू कम्पने वा० घुरा० उभ० पक्षे तदा० कु० पर० सक० सेट् ।
धूनयति ते धुवति अदूधुनत् अधुवीत् । धूनयाम् बभूव
आस चकार दुधाव । दुधुविथ “चूतं धुनाति धुवति
स्मुरितातिस्तम् । वायुर्विधुनयति केशरपुष्करेणुन्”
कविरहस्यम् ।

धू कम्पने स्त्रा० क्रादि० पादिश्च उभ० सक० वेट् । धूनोति
धुनुते धुनाति धुनीते । अधावीत् अधौषीत् अधविष्ट
अधोष्ट “धूनोति अम्बकवतानि धुनोत्यशोकं चूतं
धुनाति धुवति स्मुरितातिस्तम्” कविरहस्यम् ।

धू स्त्री धू-क्रिप् । विघ्नने मेदि० ।

धूःपति पु० धुरः पतिः अहरादित्वात् पत्त्यादौ पत्वरत्नो-
पाध्यानीया वा । भारपती भारसङ्घे पक्षे धुष्पति धूपति
धूःपति तत्पार्थे

धूत पु० धुनोति इच्छादीन् धु-कन् दीर्घश्च । श्वायो
उज्जलद० । २धूत्ते श्काळे संक्षिप्तमा० ।

धूत त्रि० धू-क्त । श्लोके २कस्मिन्ने शर्त्तुं सिते मेदि० । ४तर्किते
घरणिः "पवनश्च धूतनवनीपवनः" माघः । "पादानतः
कोपनयाऽवधूतः" कुमा० ।

धूतपाप त्रि० धूतं त्यक्तं पापं येन । श्लोकापाये २वेदशिरसो
सुनेः शुचिनामापसरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव
धर्मशापेन चन्द्रशिलात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात्
तद्रूपायां काशीस्थायां शनद्याञ्च स्त्री तत्कथा ।
काशीखण्ड ५१ अ० यथा

"पुरा वेदशिरा नाम सुनिरासीन्महातपाः । श्वशुरंश-
सद्यत्पत्नो मूर्त्ते वेद इवापरः । तपस्तप्तस्य सुनेः पुरो-
दग्गोचरं गता । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपबावण-
शालिनी । तस्यादर्शनमात्रेण परिलुप्तं सुनेर्मनः ।
चस्कन्द स सुनिस्तूर्णं साध भीता वराप्सराः" इत्युपक्रमे
"इदानीं शृणु कल्याणि ! कर्त्तव्यं यत् त्वया शुचे ।
समोद्यवीजा हि वर्यं तद्दीजसुररीकुह । एतस्मिन्
रक्षिते वीर्ये परिस्त्रजे त्वदोक्षणात् । त्वमावह
भक्तिप्रल कन्यारत्नं महाशुचे । इत्युक्त्वा तेन सुनिचा
पुनर्जातेव साप्सराः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुनेः युक्र-
मजीगलत् । अथ कालेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत् ।
अतीव नयनानन्दि निधानं रूपजेयसाम् । शुचिरप्स-
रसां श्रेष्ठा जगाम त्विदशाक्षयम् । ताञ्च वेदशिराः
कन्यां स्त्रिहेन समवर्द्धयत् । स्त्रीरेण, स्त्रान्नमस्याया
हरिण्या हरिणीक्षणात् । सुनिनाम ददौ तस्यै
धूतपापेति चार्थवत्" । ततः पितरूपदेशेन तपश्चरणे
तस्या ब्रह्मतो-वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावरप्राप्तिरित्यादि
कथा तल्लैवाध्याये यथा

"धूतपापोवाच । पितामह ! वरो मह्यं यदि देवो वर-
प्रद ! । सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम् ।
अष्टा तद्विष्टमाकर्ण्य नितरां तदृत्नानसः । प्रत्युवाच च
तां बालां विमलां विमलैभिणीम् । ब्रह्मोवाच धूतपापे !
पवित्राणि स्नानि सन्त्यत्न सर्वतः । तेभ्यः परित्यज्यत्वं
त्वमेधि वरतो मम । तिष्ठः कोटप्रज्ञकोटी च सनि-
तीर्थान्यनेकशः । दिवि भुव्यनरोच्चे च पावनान्युत्तरो-
त्तरम् । तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोम वै ।
वसन्तु मम वाक्येन भव सर्वान्तिपावनी । इत्युक्त्वा-
न्वैधे वेधाः सापि निर्धूतकल्मसा । धूतपापोऽजं प्राप्ता-

ऽधोवेदशिरसः पितुः । कदाचित्तां समाजोक्य खेले-
नीसृष्टजाजिरे । धर्मस्तपसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्य-
काम् । धर्म उवाच । शृणुष्वोषि ! विशालाक्षि ! क्षामो-
दरि ! शुभानने ! । क्रीतः स्वरूपसम्पत्त्या त्वयाहं देहि
मे रतिम् । नितरां बाधते कामस्त्वत्कृते मां सुलोचने ! ।
इत्थं सुसाम्ना सा तेन प्रार्थितेत्यसकृद्दृष्टः । उवाच सा
पिता दाता तं प्रार्थय सुदुर्मते ! । पितृप्रदेया यत् कन्या
श्रुतिरेषा सनातनी । निशम्येति वचो धर्मो भाविनो-
ऽर्थस्य गौरवात् । पुनर्निर्वन्वयाश्चक्रेऽपष्टतिष्ठतिशा-
बिनीम् । धर्म उवाच । न प्रार्थयेऽहं सुभगे ! पितरं तव-
सुन्दरि ! । गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं सभोहितम् ।
इति निर्वन्ववद्वाक्यं सा निशम्य कुमारिका । पितुः
कन्या फलं दितुः पुनराहेति तं द्विजम् । अरे जडमते !
मा त्वं पुनर्व्रूहीति याच्यतः । इत्युक्त्वाऽपि कुमाख्यां-
स नातिशङ्कदनातरः । ततः शशाप तं बाला प्रवृत्ता तप-
सोवलात् । जङ्घोऽस्थिततरं यस्मान्जलाधारो नदी भव ।
इति शप्तस्तया सोऽथ तां शशाप क्रुधान्तितः । क्रूरोर-
हृदये ! त्वं तु शिला भव सुदुर्मते ! स्कन्द उवाच ।
इत्यन्योऽन्वस्य शापेन सुने ! धर्मनदोऽभवत् । अवि-
सृक्ते महाक्षेत्रे ख्यातो धर्मनदो महान् । साप्याञ्च
पितरं त्वस्ता स्वशिलात्वस्य कारणम् । ध्यानेन धर्मो
विज्ञाय सुनिः कन्यामयान्प्रवीत् । मा भैः पुत्रि ! करिष्यामि
तव सर्वं शुभोदयम् । तच्छापो नान्यथा भूयाञ्चन्द्रकान्त-
शिला भव । चन्द्रोदयमनुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्तव । नदी-
भव सुते ! साध्वि ! धूतपापेति विश्रुता । स च धर्मो नद-
कल्पो ! तव भर्ता सुशोभनः । तैर्गुणैः परिपूर्णाङ्गो दे
गुणाः प्रार्थितास्तया । अन्यच्च शृणु शृद्दुबुद्धे ! ममादि
तपसोवलात् । इहैक्यं भवतोर्भावि प्राकृतञ्च इवश्चरम् ।
इत्याशास्य पिता तां तु धूतपापं परन्तपः । चन्द्रका-
न्तशिलाभूतामनुजपाहं बुद्धिमान् । तदारभ्य सुवे !
काश्यां ख्यातो धर्मनदो हृष्टः । धर्मोद्वेषस्वरूपेण महा-
पातकनाशनः । धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी
शुभा ? । "किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।
अवन्यौ पापसंहारप्रौ वाराणस्यां शुभद्वे । ततो
भागीरथी प्राप्ता तेन दैवीपिना सह । भागीरथ्या
सहायाता यस्या च सरस्वती । किरणा धूतपापा च
मूर्त्यतीर्थे सरस्वती । गङ्गा च यस्या चैव पञ्च नद्यः
मूर्त्तीर्जिताः" । "करीमिथी चिलवहां चिलसेनाञ्च

निम्नगाम् । गोमतीं धूपपाषाणं गच्छकीञ्च महानदीम्
भा० भी० ६ अ० । [दृश्यम् ।

धूपति स्त्री धू-क्तिन् १ विधूनने २ हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे
धून त्रि० धू-क्त ल्वादि० तस्य नः । कस्मिन्ते

धूनका पु० धूनयति संधुञ्चयति वङ्गिम् चु० धू-खुल् हुगा-
गमः । (धुना) ख्याते यत्तु धूपे त्रिका० २ चाबके त्रि० ।

धूनन न० धू-णिच् भावे ल्युट् । चालने विधूनने ।

धूनि स्त्री धू-भावे क्तिन् ल्वादि० तस्य नः । कस्मिन्ते ।

धूप दीप्तौ चुरा० उभ० अक० दीप्तने सक० सेट् । धूपयति-ते
अदृघुपत्-त । धूपयाम् वभूव आस चकार । धूपितः ।
“वसवस्त्वा धूपयन्ति” वज्रु० ११।६ धूपयन्ते उदा०

धूप तापे अक० तापने सक० भा० पर० सेट् । धूपयति
अधूपायीत् अधूपीत् । धूपयाम् वभूव आस चकार
दुधूप । धूपयितः धूपितः । “धूपयतीव पटबेर्नवनीर-
दानाम्” भाषः ।

धूप पु० धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच् । १ गुग्गुलुप्रभृति
सुगन्धद्रव्योत्थे धूपे, २ तत्साधनद्रव्ये च तद्विद्वत्प्रियथा
“धूताशेषमहादोषपूतिगन्धः प्रभावतः । परमानन्दजन-
नाङ्गुप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “गुग्गुल-
गुरुकोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । साराङ्गारे विनिक्षिप्तै-
र्भन्नी पीठैः प्रधूपयेत्” । योगिनीतन्त्रे “कृष्णाशुभ्र स-
कपूर् रं चन्दनं सिङ्गुकं तथा । भगवत्यै नरो यस्तु इदं
दत्त्वा महेश्वरः । इह काममवाप्नोति दुर्गाबोके मही-
यते” । आङ्गित० वासनपुराणे

“रुहिकाख्यं कनं दाह सिङ्गुकं साशुभं सितम् । शङ्खो
जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका
मांसी कनो महिषाख्यगुग्गुलुः सितं कपूर् रं सितेति
पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे विष्णौ ।
विष्णु धर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते”
वासनपुराणेऽस्य स्त्रीवतापी ।

तन्त्रसारे विशेषः शारदायां “गुग्गुलुगुरुकोशीरशर्करा
मधुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः” ।
विशेषस्तु तन्त्रान्तरे “सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुरु-
चन्दनम् । षडङ्गं धूपयेतत्तु सर्वदेवप्रियं सदा” । तथा
“गुग्गुलुं सरलं दाह पत्रं मलयसम्भवम् । स्त्रीशेरमशुभं
कुडं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं चाक्षां
जटाभांसीञ्च शैबजम् । मोडुशाङ्गं विदुधूपं देवे भैत्रे
च कर्षि” । “मधु सुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैबजम् ।

सरलं सिङ्गु सिङ्गार्थं दशाङ्गो धूप इष्यते” । रोगारोग
हररोगदशकेशः ४ दारुपजातहृत्तु० पत्रविशेषाः ८
वक्रविवर्जितवारिजसद्रा० धूपवर्तिरिह सुन्दरिः भद्रा
अस्यार्थः कुङ्कुं हरीतकीं गुडं जटाभांसीं देवदारु
चाक्षां अशुभं तेजपत्रं सरलं नखीः”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्य-
मानामिकाभ्यान्तु मध्य पर्वणि देशिकः अङ्गुष्ठाप्येण देवे-
षि । धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद् धूपं घण्टावा-
द्यजयस्त्रनैः” । तथा “धूपभाजनमस्त्रे ष(फट्)प्रोक्ष्याभ्यर्च्य
हृदाणुना(नसः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं
दहेत् । श्राप्तादौ तु भुवनेश्वरी वीजं पूर्वं दत्त्वा इत्थं
मन्त्रं पठित्वाप्येत् । “तथा जयध्वनिमन्त्रभातः ! स्वाहे-
त्युदीर्य च । अर्घ्यं वादयेद् घण्टां सुधुधैर्धूपयेत्ततः” ।
तन्त्रान्तरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जनीया वामया सृशन् ।
धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना । एवं दीप-
दानेऽपि घण्टावादनमिति । तथाच गौतमीये “उत्तार्थ-
दक्षिण्यं न घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वाम-
हस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । यामले “निवेदयेत् पुरोभागे
मन्त्रं पुष्पं च भूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो
वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमप्ये वा न तु
दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न घृततः” ।
वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
“धूपदीपो सुभोज्यञ्च देवतायै निवेदयेदिति” दर्शनात्
तिथितत्त्वे ष्यतिः “मधु सुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलुगुरु
शैबजम् । सरलं सिङ्गुसिङ्गार्थं दशाङ्गो धूप इष्यते ।
दशाङ्गो दशघटितः शैबजं स्वनामस्त्रातं सि-
ङ्गार्थः श्वेतसर्पः । “तद्वक्त्रं पन्थिकपूर् रनागराशुभ्र
कुङ्कुमैः । छराभांसीसितामिश्रं धूपं दद्यान् मधु
सुतम्” । तद्वक्त्रं सिङ्गुकं पन्थिः (गांठीयाञ्जीति)
ख्याता । सिता शर्करा नागरः गुण्ठी । भविष्ये
“जलहीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने त्वनाम्यताम् । धूप-
हीने तपोहेगं वस्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्नुयादिति शेषः
कालिकापुराणे इदम० यथा “एवं वां कथितो दीपो
धूमञ्च ष्यतुतं सुतौ ! । नासाक्षिरन्ध्रसुखदः सुगन्धो-
ऽतिमनोहरः । दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्ते तरस्य
वा । परागस्थाप वा धूमो निष्ठापो यस्य जायते ।
स धूप इति विद्वेषो देवानां तद्विदायकः । राशी-
कृतेन चैकल्य तैर्द्रव्यैः परिपूषयेत् । तथाग्निवत्तथा

कृत्वा न तत् फलमवाप्नुयात् । श्रीचन्दनञ्च सरलः
 बाबः काबागुरुस्तथा । उदयः सुरयः कन्दो रक्त
 विद्रुम एव च । पीतसालः परिमलो विमदीकाऽसन-
 क्षया । नमेरुदेवदारुञ्च विल्लसरोऽथ खादिरः ।
 सन्तानः पारिजातञ्च हरिचन्दनवज्जुभौ । वज्जुभु
 धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः । अराबः सह
 स्रलेण श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीकरञ्चैव
 परागः श्रीहरामलौ । सर्वोपघ्निरजोजातो वाराह-
 शूर्ण्य उत्कलः । जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका
 तथा । शोदे वृत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः ।
 यज्ञधूपो वृक्षधूपः श्रीपिण्डोऽयुग्म अर्करः । पतिवाहः
 पिण्डधूपः सुमोक्षकश्च एव च । अन्वोन्वयोग
 नियांसा धूपा एते प्रकीर्तिताः । एतेर्विधूपयेद्देवान्
 धूमिभिः कृत्वात्तना । येषां धूपोद्भ्रमैर्घ्राणैस्तुष्टिं
 गच्छन्ति जन्तवः । नियांसश्च परागश्च काष्ठं गन्ध-
 क्षयैव च । कृत्वा मद्येति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
 न यज्ञधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन । न रक्तविद्रुमं
 मद्यं सुरयः स्तन्दिने तथा । यज्ञधूपः पतिवाहः पिण्ड-
 धूपः सुमोक्षकः । कृष्णागुरुः सकर्पूरो महाभाया-
 प्रियः स्ततः । यज्ञधूपेन वा देवीं महाभायां प्रपूजयेत् ।
 मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् । पर-
 कीयांस्तथा घ्रातान् स्तोनीक्याभिसर्दितान् । पुष्पं धू-
 पञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा परान् । घ्रातान्निवेद्य देवभ्यो
 नरो नरकमाप्नुयात् । न ऋभो वितरेत् धूपं नासने
 न घटे तथा । यथातथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ।
 रक्तविद्रुमसालौ च सुरयः सरलस्तथा । सन्तानको
 नमेरुश्च काबागुरुसमन्वितः । जातीकोषाद्यसंयुक्तो
 धूपः कामेश्वरीप्रियः । त्रिपुरायास्तथैवायं मातृणा-
 मपि नित्यशः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च
 प्रलको । एष वां कथितो धूपः श्रेष्ठं तं जेवरञ्जनम्”
 केशवाचार्यां षोडशाङ्गादिधूपा यथा
 “सुक्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोज्ज्वलम् । देवदारु जटा-
 मांसी जातीकोषञ्च बालकम् । सुरा भांसो ह्यगुरुकं
 त्वगुशीरञ्च केशरम् । एला तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्
 घृताक्तकम् । धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्यान्नोविन्दप्रीति-
 कारकः” ।

डादशाङ्को यथा “गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु
 कुङ्कुमम् । जातीकोषञ्च कर्पूरं जटाभांसी च बाल-

कम् । त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ डादशाङ्गः प्रकीर्तितः ।
 दशाङ्को यथा “कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्भालयोज्ज्वलम् ।
 केशरं बालकं पत्रं त्वगुजातीकोषसुत्तमम् । सर्वमेतद्
 घृताभ्यक्तं दशाङ्को धूप ईरितः” ।

षटाङ्को यथा “गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
 कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा । षटाङ्गः
 कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः” ।

पञ्चाङ्को यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुोऽ-
 गुरु । धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः ससदाहृतः” ।

विष्णु धूपे वर्जनीयद्रव्यम् यथा “शैलवं सालनियांसं पद्मकं
 सरलं जठ । यथा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ।
 गन्धकं टङ्कणं ताबं हिङ्गुलञ्च मनःशिला । कक्कोचमूषरं
 दावीं गन्धमाष्ट्री रसाञ्जनम् । अष्टवर्गः शठो मेथो
 शिलाजिदु गन्धचन्दनम् । कुन्दूर रेणुकं राक्ष्साऽजमोदा
 शतपुष्पिका । हरिद्रा जीरकं वृक्षचौरञ्च रक्तचन्दनम् ।
 कर्पूरकं मरुवकं यवानो पन्थिका तथा । शैलजं धा-
 तकौपुष्पं नखी मोचरसादिकम् । सुकुम्भधूपे देवर्षे !
 सर्वमेतद्विर्वर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डे

आर्द्रदेयो धूपो यथा ब्राह्मे “चन्दनागुरुश्चोभी चोभे तथैवो-
 शीरपद्मकम् । तद्वत्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद् दहेत्” ।
 “उशीरं वीरक्षमूलं तद्वत्कं सिद्धकम्” आर्द्रांतविष्णुधर्मे
 “धूपस्तु गुग्गुलुदेयस्तथा चन्दनसारजः । अगुरुश्च
 सकर्पूरंरन्तुर्वत्कस्वक् तथैव च । विष्णुः “घृतमधुयुक्तं
 गुग्गुलुं श्रीखण्ड देवदारु सरलादि दद्यादिति” । देवलः
 “वे हि प्राग्लङ्काधूपा हस्तशताहृताश्च वे । न ते
 आर्द्रे नियोज्यन्त्या ये च के चोपगन्धयः । घृतं न
 केवलं दद्याद्दुष्टं वा त्वगुग्गुलुम्” निर्णयसिं ।

“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रदच्छति । कुणपो
 जायते भूमे ! यादृघानो न संशयः । वर्षेण चैक-
 विशानि नमस्कारनिरासकः । तिष्ठतेऽल महाभागे !
 एवमेतत् न संशयः” वराहपुराणम् ।

विषन्नधूपो यथा “सक्तुः सार्जरसोपेतः सर्वपा एलवालुकैः ।
 सुवर्णात्स्करतरोः कुष्ठमैरजुनस्य त्व । धूपो वासन्तहे
 हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न
 विषं न ददु रसरीष्टपाः । न कृत्वाकर्मणस्तत्र धूपो-
 ऽयं यत्र दहते” मत्स्यपुरां ।

धूपान्तरं तत्रैव “कार्पासास्थि भुजङ्गस्य तथा निर्भो-
 चनं भवेत् । सर्पनिर्भोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे”

रोगनाशकधूपो यथा “कुर्ममत्स्वाखुमहिषगोश्टगा-
च्छाश्वानराः । विडालवर्चिकाकाश्व वराहोबुककुक्कुटाः ।
हंस एषाञ्च विष्णुमूलं मांसं वा रोमशोषितम् । धूपं
दद्यात्पञ्चार्त्तस्य उन्मत्तेभ्यश्च शालये । एतान्यौषध-
जातानि धूपितानि महेश्वर ! । निम्नानि रोगजातानि
दृष्ट्वामिन्द्राशिनिर्यथा” गारुडपु० ।

“धूपोष्णता त्वजितमाहृभावम्” कुमा० “दोहदधूपिनि
द्रुमे” नैष० शसन्तापके त्रि० “सुष्ठुचुः सधूपान्” भट्टिः

धूपन पु० धूप-ल्यु । श्वस्यधूपे (धुना) शब्दमात्वा २धूपे च
“धूपनाङ्गैश्च धूपयेत्” सुश्रु० भावे ल्युट् । शसन्तापने
३ धूपकरणे च “परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदक
धूपनैः” मनुः ।

धूपपात्र न० इत० । (धुनची) ख्याते धूपधारे पात्रभेदे
धूपभाजनादयोऽप्यत्र । “धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यच्य
हृदाधुना” तन्त्रधारः ।

धूपमुद्रा स्त्री धूपप्रदानार्थं मुद्रा । देवपूजाङ्गे धूपदा-
नार्थं दर्शनीये मुद्राभेदे स च धूपशब्दोक्ते “मध्यमाना-
निकाभ्यान्तु” इत्यादि तन्त्रवाक्ये दर्शितः ।

धूपवास पु० धूपेन वासः सुगन्धिकरणम् । ज्ञानोत्तरं
धूपोष्णता आह्रीभावबोधनेन सुगन्धीकरणे “ज्ञाना-
र्द्रयुक्तेष्वनुधूपवासम्” रघुः ।

धूपसूत्र पु० धूपसाधनं सूत्रः शा०त० । सरसदृशे त्रिका०
स्वार्थे क । धूपसूत्रक तत्पार्थे शब्दर० ।

धूपगुरु न० धूपाय तदर्थं दाह्यम् अगुरु शा०त० । दाह्ये
अगुरुभेदे राजनि० । [२धूपस्थाङ्गे न० ।

धूपङ्ग पु० धूपसाधनसङ्गमस्य । शरसदृशे राजनि० । इत० ।

धूपार्ह न० धूपाय अर्हते पुञ्यते अर्ह-कर्मणि घञ् ।
श्लेषागुरुणि राजनि० । धूपमर्हति अर्ह-अण् ।
उप०स० । धूपदानयोम्ये त्रि० ।

धूपित त्रि० धूप-आयामावपत्ते क्त । शसन्ने श्वधादि-
श्रान्ते अमरः । “यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः”
दृष्ट्वायुर्वेदः । आयपत्ते धूपायित तत्पार्थे । “प्रदीप
परिदीपिते विविधधूपधूपायिते” तन्त्रम् । धूप+
तार० । इतच् । श्दत्तधूपे दृष्ट्वादौ त्रि० ।

धूम पु० धूनीते धू-कम्पे मङ् । सार्द्धेभ्यनवङ्गिजाते मेघा-
ञ्जनयोञ्जनके (धूया) ख्याते पदार्थे “सहजमलिनवक्र-
भावभाजां भवति भवः प्रभवान्प्रनाशहेतुः । जलधर
पद्मीमवाप्य धूमोच्चवनविनाशमनु मयाति नाशम्” प्रबो०

“सधूमदीपान्निश्चोनि रेजुः” भट्टिः “धूमञ्चोतिः-
सलिबमरुतां सन्निपातः क मेघः” मेघ० “धुनानं पवनो-
बुतेधूमैराकृतिगन्धिभिः” रघुः । भीमो भीमसेनवत् धूम-
केतुशब्दस्योत्तरपदबोधः । २धूमकेतौ शरसकापाते च
“त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि गर्गः” । ४अग्निमान्द्यस्यचको
वायुभेदे (चोकोया देतुर) “धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुर-
कर्मणि मेधुने” आङ्गिकत० । जाठरान्मेनान्द्ये हि अक्ष-
पाकस्यासम्भवात् जठरान्बस्य दीपप्रभावेन ततो धूम
इवोद्गीर्यते इति लोकप्रसिद्धिः । सुश्रुतोक्ते धूमपाने
च धूमपानशब्दे दृश्यम् । इक्षुसिभेदे ततः गर्गा० गोत्रे
यञ् । धौस्य धूमनिगोत्रापत्ते पुंस्त्री । स च युधि-
ष्ठिरस्य पुरोहितः धौस्यशब्दे दृश्यम् । अत्रा० फञ् ।
धोमायन तद्गोत्रापत्ते पुंस्त्री० । ७देशभेदे । देशवाचिन-
स्ततः धूमा० भवार्थे तुञ् । धौमक तत्र भवे त्रि० ।

धूमकेतन पु० धूमः केतनं लिङ्गमस्यानुमाने । श्वङ्गौ वङ्गे
धूमलिङ्गेनानुमानात् तथात्वम् । २धूमकेतौ च मेदि-
“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः” रघुः
धूमकेतु पु० धूमः केतुलिङ्गमस्य । श्वङ्गौ अमरः २धूमाम-
तारकाभेदे उत्पत्तविशेषे केतुशब्दे दृश्यम् । “उपप्लवाय
लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” कुमा० । श्वहभेदे विश्वः
केतुशब्दे २२१० पृष्ठादौ दृश्यम् । “केतुना धूमकेतोस्तु
नक्षत्राणि लभोदश । मरण्यादौनि भिन्नानि नास्तयानि
निशाकरम्” हरिवं० ८००० ।

धूमगन्धि न० धूमस्यैव गन्धोऽस्य इत् सभा० । श्रोत्रिषट्शब्दे
धूमेन गन्ध्यते गन्ध्यतेऽसौ गन्ध-इत् ३त० । २धूमेनानु
मीयमाने वङ्गौ “मग्निर्ध्वनयीदूमगन्धिः” ऋ०१।१६२।१५

धूमज पु० धूमाज्जायते जन-ड । श्मेधे २सुसक्ते च ।

धूमजाङ्गज न० धूमजस्य मेघस्य अङ्गात् अङ्गरूपात् वज्रात्
जायते जन-ड । वज्रचारे राजनि० ।

धूमदग्निन् त्रि० धूमं धूमात्ततिं पश्यति दृश-णिनि । सुश्रु-
तोक्ते पित्तेन कफेन च विदग्धदर्शने मानवे । “तथा नरः
पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्यथ धूमदर्शी”

धूमध्वज पु० धूमः ध्वज इव यस्य । वङ्गौ हेमच० ।

धूमप त्रि० धूमं धूममात्रं पिवति पा-क । तपस्यार्थं
धूममात्रपायिनि तपस्त्रिभेदे “पृष्टनामान्वयो राज्ञा
स किन्नाचष्ट धूमपः” रघुः । “पिबन्ति सुनयो यत्र ह-
विर्धूमस्य धूमपा” भा०उ०१०७०० । “जङ्गपाः शोषपाश्चैव
धूमपा आञ्जपास्तथा” भा०शा० २८००

धूमप्रथ ५० धूमोपलक्षितः पन्थाः स्य समा० । श्पितयाने कर्मप्राथमार्गे “जगच्चे सामर्षविपद्भया गिरा शिवद्विषं धूमपथमस्रयम् (दचम्)” भाग० ४।४।११। पितयान- शब्दे इशत्रुम् । धूममार्गादयोऽप्यत्र । २धूमप्रचारमार्गे गवाक्षादौ च ।

धूमपान न० इत० । सुश्रुतोक्ते नेत्रप्रणादिरोगहरे धूमविशेषस्य पाने तद्विधिल्लोकोक्तौ यथा “अथातो धूमनस्यकवलप्रहृत्कित्क्षितं व्याख्यास्यामः । धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा प्रायोगिकः स्नेहो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तल्लेखादिना कुष्ठ- तगरवर्ज्येण स्नेहपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेण्याटाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेद्देवा वर्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्जासशुगुलुःप्रतिभिः स्नेह- मिश्रैः स्नेहने । विराद्विरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । इहृती कण्टकारिकात्किटुककासमर्द्धं हिंमिङ्गुदीत्वल्मनःशिला- च्छिन्नरुहाककटशृङ्गोप्रभृतिभिः कासहरेषु कासघ्ने । क्षायुचर्मखुराष्टकककटकास्थियुष्कमत्स्यनङ्गुरकमिप्रभृति- भिवर्गमनीयैश्च वामनीये । तत्र वस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूम- नेत्रद्रव्येषु व्याख्यातानि भवन्ति । धूमनेत्रन्तु कनि- ठिकापरिणाहमये कलायमात्रं स्रोतोमूलेऽङ्गुष्ठपरि- ष्याहं धूमवर्तिं प्रवेश्यतोऽङ्गुष्ठान्यष्टचत्वारिंशत् प्रायो- गिके । क्षातिं शत् स्नेहने । चतुर्विंशतिवैरेचने । भोड- शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोष्ठास्त्रि- मात्वाच्छिष्टे भवतः । व्रणनेत्रमटाङ्गुलं व्रणधूपनार्मं कलायपरिमण्डलं कुलस्यवाहिस्रोत इति । अथ सु- खोपविष्टः सुमना षड्व्योढदिरतन्द्रितः स्नेहाक्तं प्रदीप्तं वर्तिं (प्रदीप्य) नेत्रस्रोतसि धूमं पिबेत् । सुखेन तं पिबेत्पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । सुखपीतं सुखे- नैव वनेत्योतञ्च नासया । सुखेन धूममादाय नासि- काभ्यां न निहरेत् । तेन हि प्रतिबोभेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते । विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राण्येनाददीत, स्नेहनं सुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनं, सुखेनैवतरे । तत्र प्रायो- गिके वर्तिं व्यपगतशरकाण्डं निवातानपशुष्कासङ्कारे- ष्वदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूवात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेत धूमाङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्तिं मूल- च्छिष्टेणान्येन शरावेण पिपाय तस्मिन् क्षिष्टे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते धूमे वर्तिमवशिष्टं

प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पायवेदादोषविशुद्धेरेष धूम- पानोपायविधिः । तत्र शोकत्रसभयामर्षौष्णविपरिण- पित्तमदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालुशोषच्छर्दिशिरो- ऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमेहोदराध्मानोर्द्धवातासौ बालदृक्दुर्बलविरिक्तास्वापितजागरिततर्भिन्नीकृच्छीष्य- तोरस्त्रमधुद्वतदधिदुग्धमत्स्यमद्यवागूपीतात्यकफाश्च न धूममासेवेरन् । अकालपीतः कुरुते अममूर्च्छाशिरो- रजः । प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानासुपघातश्च दारुणम् । आद्यास्तु त्रयो धूमा द्वादशसु कालेषु पादेयाः । तद्यथा क्षतदन्प्रक्षासननस्यज्ञानभोजनदिवास्त्रप्रभैद्यु- नच्छर्दिमूलोच्चारप्रितशस्त्रकर्मालेखिति । तत्र मूलो- च्चारस्यवधुर्धितमैद्युनानेषु स्नेहिकः क्षानच्छर्दन- दिवास्त्रप्रानेषु वैरेचनः । दन्प्रक्षासननस्यज्ञानभोजन- शस्त्रकर्मालेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाञ्च वैरेचनः स्नेहासत्कृष्णप्राप- कर्षति रौष्यात्तैश्चप्रादौष्णप्रादौष्ण्ययाश्च । प्रायोगिकः स्नेहासत्कृष्णशस्यत्कृष्टं चापकर्षति साधारणत्वात्- पूर्वाभ्यामिति । भवति चाल नरो धूमोपयोगाञ्च प्रस- क्षेन्द्रियवाङ्मनाः । इहनेशद्विजज्ञानसुगन्धविशदाननः । कासशासरोचकासोपलेपस्त्रभेदसुखासाववमथुतन्द्रानि- हाहसुमन्यास्तम्भपीनशशिरोरोगकक्षांक्षिप्तुलवातकफनि- निताश्चासु सुखरोगा न भवन्ति । तस्य योगातियोगौ विघ्नातयो तत्र योगो रोगप्रशमनोऽतियोगो रोगान- प्रशमनश्चालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाश्चमदकक्षां- क्षिष्टाटनासारोगदौर्वल्यानीत्यतियोगो जनवति । प्रायोगिकं त्रींस्त्रीरुष्णसाणाददीत । सुखनासिकाभ्याश्च पर्यायांस्त्रीसहरो वेति । स्नेहिकं वायददुष्टप्रतिः । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतस्त्रुलस्यवागूपीतेन पातयो वामनीयः । प्यासान्त्रेषु कासघ्न इति । व्रण- धूमं शरावसम्भुटोपनीतेन नेत्रेषु व्रणमानयेत् धूम- नाहेदनोपशमो व्रणवैशद्यसास्त्रावोपशमश्च भवति । “शोफद्रावरुजायुक्तान् धूमपानैर्विशोधयेत्” सुश्रुतः । धूमप्रभा ५० स्त्री धूमस्य प्रभेव प्रभा वस्याः । धूमान्वकार- युक्तायां नरकभेदधूमौ हेमच० । “घनोदधिसल- वाततलुवातनमःस्थिताः । रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूम- तमःप्रभाः । महातमःप्रभा वेत्यधोधोन नरकधूमवः” हेमच० । २धूमवर्णं लि० । धूमप्रथ लि० धूमं प्राप्नोति प्र-क्षय-कृष्ण । धूममचले

नपस्त्रिभेदे । “धूमप्राशैक्यैः क्षीरपैत्र सङ्गुष्टञ्च
ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात्” भा० अतु० १४ अ० ।

धूममहिषी स्त्री धूमस्य महिषीव । कुक्कटिकायाम् लिका०
धूमयोनि पु० धूमो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । १मेघे २२-
स्तके च तत्र धूमविशेषजमेघफलं पुराणान्तरे उक्तं यथा
“यज्ञवृक्षोद्भवं त्वम् द्विजानाञ्च हितं सदा । दावाग्नि-
धूमसम् तमम् घनहितं स्रुतम् । स्रुतधूमोद्भवं त्वम्-
मशुभाय भविष्यति । अग्निचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय
वै द्विजाः !” । [वर्षे २तद्वति लि० अमरः ।

धूमल पु० धूमं धूमवहणं वाति वा-क । १ऋष्यलोहितमे
धूमसी स्त्री निस्तुपमाणायां चूर्णे “माषाणां दालय
स्तोत्रे स्थापितास्यक्तकञ्चुकाः । आतमे योषिताः पात्रे
५६ टास्ता धूमसी स्रुता । धूमसी रचिता सेव प्रोक्ता
भुभुरिका बुधैः । भुभुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिदातकरी
स्रुता” भावप्र० ।

धूमाक्ष पु० धूम इव अक्षि अक्ष्य षच् समा० । धूमतल्यनेत्र-
युक्ते लि० स्त्रियां षित्वात् ङीष् । “धूमाक्षी संपतत
कषी च क्रोशत” अथ० ११।१।७

धूमाङ्ग पु० धूम इवाङ्गमस्य । १शिशुपादष्टे नैघण्टुपार० ।
२धूमतल्याङ्गयुक्ते लि० स्त्रियां ङीष् ।

धूमग्नि पु० धूमशेषोऽग्निः शाक०त० । “विज्वाहो यो धू-
मशिखो धूमग्निः स उदाहृतः” इत्युक्ते वङ्गिभेदे

धूमादि “धूमादिभ्यश्च पा० वृज् प्रत्ययनिमित्ते पा० ग० स्रुतोक्ते
देशवाचकयद्गणे स च नषः “धूम प्रहण्ड शशादन
अर्जुनाव माहकस्यली आनकस्यली माहिसस्यली
आनस्यली अट्टस्यली मशुकस्यली सस्रुस्यली दाण्डा-
वनस्यली राजस्यली विदेह राजस्रुत् सत्तासाह शष्प
मित्तवर्द्ध भञ्जली मशुकुल आजीकुल द्याहाव त्रा-
हाव संस्कीय वर्वर वर्द्ध गत्त आनत्त माठर पाषेय
शोष पत्नीअगरात्री धार्तरात्री आवय तीर्थ (कुञ्जात्सौ-
वीरेषु) (सस्रुद्वाचावि मरुष्ये च) । कुञ्चि अन्तरीय दीप
अरुच्य उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत” । धौमकः

धूमाभ पु० धूम इव आभाति का+भा-क । १धूमवर्षे शब्द-
मात्वा २तद्वति लि० ।

धूमाय अधूमो धूमो भवति श्शशा० चूर्णे क्यङ् नाम-
धातुः आत्म० अक०सेट् । धूमयते “अकञ्जात् नगरो-
यान्ते कथं धूमयते चिता” हास्यार्थवः । ल्युट् । धूमा-
वनम् “उष्माचोपपरिदाहधूमयानि पित्तस्य” सुश्रुतः ।

अत्र धूमशब्दः अग्निमान्द्यस्त्रचकवायुभेदः तद्भवन् धूमा-
वनम् । (चोषो या डेङ्गुर)

धूमावती धूम इव वर्षोऽस्यस्याः सतृप् सस्य षः शरा०
पूर्वपददीर्घः संज्ञायाम् । दशमहाविद्यान्तर्गते देवीभेदे
महाविद्याशब्दे दृश्यम् । “विद्या धूमावती तथा”
तन्त्रसारः । तदुद्धानं यथा “विवर्णां चञ्चुला इटा दीर्घां
च मलिनाम्बरा । विस्फुरन्नुल्ला रूक्षा विधवा विरल-
द्विजा । काकध्वजरथाहटा विरम्बितपयोधरा । सूर्य-
हस्तातिरूक्षाक्षी घृतहस्ता वरान्विता । प्रहृष्टघोषा
त भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा । सुत्पिपासादिता निर्यं
भवदा कलहासदा । जपेत् कण्णचतुर्दश्यां पुरस्तरण-
सिद्धये” तन्त्रसारः । तन्त्रान्तादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् ।

धूमिका स्त्री धूमोऽस्यस्याः ठन् । कुक्कटिकायां लिका० ।
धूमित लि० धूम-जातोऽस्य तार० इतच् । १संजातधूमे
“अविमहाव्यसनेन धूमिताम्” कुमा० २दीक्षणीयमन्त्रभेदे
पु० “प्रहृष्टरोजीवहीनः शार्ङ्गसम्प्राप्तरो मनुः । शार्ङ्गहा-
दशवर्षो वा धूमितः स तु निन्दितः” तन्त्रसा० १२४वर्गस्य
दिग्भेदे स्त्री प्रधूमितशब्दे दृश्यम् ।

धूमिन् लि० धूमोऽस्यस्य वाङ्मल्येन “नैकाक्षरात् क्रतो
जातेः सप्तस्याश्च न तौ स्रुतौ” इत्युक्तेः इतिठनोर्जाति
वाचकात् निषेधेऽपि नृन्नि तस्यानिषेधात् इति ।
१वाङ्मल्येन धूमवति अवाङ्मल्ये तु सतृवेव धूमवान्
इत्येव । स्त्रियां ङीष् । वा च अजनीढस्य २पत्नीभेदे
“अजनीढस्य पत्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः । नीची
च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः” हरिवं० ३२२ अ० ।
३वज्जेर्जिह्वामेदे स्त्री धूमवर्षशब्दे दृश्यम् ।

धूमोत्थ न० धूमाङ्गित्ठित परम्परया उट्-स्या-क । १वज्ज-
चारे राजनि० तस्य धूमयोनिमेघाज्जातवज्रात् उट्-
पद्मत्वात् परम्परया तज्जातत्वम् । २धूमजातमार्त्तं लि० ।

धूमोद्धार पु० इत० । १धूमनिर्गमे “धूमोद्धारोद्धारति
निपुणा जर्जरानिष्यतन्नि” मेघ० । २धूमस्य जाठरान्नि-
मान्द्यस्त्रचकपदार्थस्य उद्धारे (चोषो या डेङ्गुर) “धूमो-
द्धारे तथा वान्ते चुरकर्मणि मैथुने” आङ्गि०त०

धूमोपहत पु० इत० । सुश्रुतोक्ते धूमकतोपहतवृक्षपरोम-
भेदे तद्वृक्षपादि ततोक्तं यथा “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
धूमोपहतवृक्षम् । त्रिसृति स्रौति चान्यधमत्वाधम-
ति कासते । चक्षुषोः परिदाहश्च रामस्य वैपजायते
सधूमकं निःत्रसिति त्रैयम्बन्धुवात्त च । तथैव च

रसान् सर्वान् श्रुतिषास्योपहृत्यते । तृष्णादाहज्वर-
युतः सीदत्यथ च मूर्च्छति । धूमोपहत इत्येवं श्लेषु-
तस्य चिकित्सितम् ।

धूमोर्णा स्त्री यमपत्याम् त्रिका० । “शक्रः शचीपतिर्देवो
यमो धूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्यां च सहज्यां
च धनेश्वरः” भा० अतु० १६५ अ० । २मार्त्तण्डेयपत्याञ्च
“मार्त्तण्डेयस्य धूमोर्णां ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च” १४५ अ०
अत्र मार्त्तण्डेयस्येत्येव युक्तः पाठः । मार्त्तण्डपत्या
अपत्यम् ढक् । मार्त्तण्डेयो यमः पूर्वोक्तैकवाक्यात् ।

धूमोर्णापति पु० इत० । यमे हारा० ।

धूम्या स्त्री धूमनां समूहः पाशादि० व । धूमसमूहे धूमाय
हितं यत् । २धूमसाधने त्रि०

धूम्याट पु० धूम्या इव अटति अट-अच् । (फिङ्गा) पश्चि-
भेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । धूमाट इति
पाठान्तरं तत्रार्थं

धूम्र पु० धूमं तदर्थं राति रा-कष्टपो० । शिङ्गुके अरलो-
भवर्णभे श्लेषलोहिते वर्णे च इतद्वति त्रि० “धूमधूमो
वसागन्धिर्जात्रभ्रु शिरोरुहः” रघुः । कण्णलोहितस्य
कण्णवर्णमित्रो लोहितार्थः “धूञ्जा वधुनीकाशः पितृ-
श्याम्” यजु० २४।१८ “धूञ्जाः कण्णवर्णमित्रा लोहित-
वर्णाः” वेददी० “भूरेणवो नभसि नक्षत्रयोदचक्रात्सकी-
वदङ्कुरङ्कुरचो विससुः” भाषः । ५शिवे “विभो-
हितस्य धूमस्य नीलपीवाय वै नमः” भा० शा० २८६ अ०
इमेरे “अजो धूमो न गोधूमैः” यजु० २१।२६
“धूमः मेघः” वेददी० ७कुमारानुचरभेदे “धूमः श्वेतः
कबिन्दस्य सिद्धार्थो वरदक्षथा” भा० श० ४६ अ० तदनु-
चरोक्तौ । दबिदराजसेनाधिपाहरभेदे “सस्रो रभस-
कण्णो धूमश्चैव प्रियङ्करः” हरिवं२४० अ० बलिसेनाधि-
भोक्तौ । एतेषां धूमवर्णत्वात् तथात्वम् । सुहृत्तचि० उक्ते
आनन्दादिषु रव्यादिवारे ढनक्षत्रविशेषेषु योगभेदे यथा
“आनन्दाख्यः १ कालदण्डश्च २ धूमोश्च धाता ४ सौम्यो ५
ध्वाङ्गो ६ केठो ७ क्रमेण । श्रीवत्साख्योऽपि वज्रकंठ सुह-
रश्च १० क्लृप्त ११ मित्र १२ मानसं १३ पद्म १४ लुम्बो १५ ।
उत्पाट १६ ऋत्यू १७ किल काण्ड १८ सिद्धी १९ शुभो २०
ऽमृताख्यो २१ सुषुप्त २२ गदच २३ । मातङ्ग २४ रश्मि २५
चर २६ सुस्थिराख्य २७ प्रवर्द्धमानाः २८ फलदाः खनाभा ।
यस्मात्कै, ऋगादिन्दौ, साधार्त्तौमे, कराद्वुषे । मैत्रात्
शुभे, धूमौ वैश्राद्वप्या मन्दे च वाक्पात् अस्मार्थः साभि-

जित्कैः अष्टाविंशतिनक्षत्रैरष्टाविंशतियोगाः इत्यनक्षत्रं
रविवारे अश्वनीतो गणने यत्संख्यकं ततमोयोगो भवति
एवं सोमे रोहिणीतो यतमसंख्यकं ततमोयोग इति एव-
मन्यत्पाद्युहम् । तत्र वर्ज्यानाडीः तत्रैवाह । “घाङ्गे वज्रे
सुहरे चेषु ५ नाडी, वर्ज्या, वेदाः ४ पद्मलुम्बे, गदेषु ७
धूम्रै काण्डे मौषले भूर्द्धयं, हे, रजोऽमृत्युनाटकात्वाच्च
सर्वे” १० भुवनामकवसोभार्तरि स्त्री “धूम्रायाश्च घरापुत्रो
ब्रह्मविद्यो भ्रुवस्तथा” भा० आ० ६६ अ० वसुवंशोक्तौ ।
शार० उक्ते आदित्यस्य द्वादशकलामध्ये ११ कलाभेदे
स्त्री “तपिनी १ तापिनी २ धूम्रा ३ मरीचि ४ वर्ज्वलिनी ५
रुचिः ६ । सुषुम्णा ७ भोगदाद विश्वा ८ वेधिनी ९ धा-
रिणी ११ क्षमा १२” १२ शशाङ्गुल्यां स्त्री राजनि० ।

धूम्रक पु० धूम इव कायति कै-क । उद्रे जटाधरः
स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रकेतु पु० भरतव्यपस्यात्मजभेदे “भरतस्तु महाभागवतो
यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिन्तितः तदनु-
शासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरसुपयेमे । तस्या-
सहात्मजान् काङ्ग्रे नानुहपानात्मनः पञ्च जनयामास
भूतादिरिव भूतसृष्ट्याणि । सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमा-
वरुणं धूम्रकेतुमिति” भाग० ५।७।१२ २तण्विन्दोः
पुत्रभेदे “विशालः शसविन्दुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः”
भा० ६।२।२ तत्सुताः तण्विन्दोः सुताः । ३धूम्रवर्ण-
ध्वजयुक्ते त्रि० ।

धूम्रकेश पु० पृथुराजस्य पुत्रभेदे ‘वैन्वस्तु धुर्यो जगतामित्युप-
क्रमे “पुलातुत्पादयामास पञ्चार्चिषात्मसंशितान् ।
विजिताश्वं हृर्यच्चं धूम्रकेशं द्रविणं ढकम्” भाग० ४।२२
५० “विजिताश्वो धिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोभ्योऽददात् काशा भ्रातृभ्यो आतृवत्सलः । हृर्य-
क्षयादिशित् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् । प्रतीचीं
ढकसंज्ञाय तृतीं द्रविणसे विभुः” २४।१२ कशाश्वस्या-
र्चिषि भाय्यायां जातपुत्रे च । “कशाश्वोऽर्चिषि भाय्यायां
धूम्रकेशमजीजनत्” भाग० ६।६।१८ ४ ३धूम्रवर्णकेशयुक्ते
त्रि० स्त्राङ्गत्वात् वा स्त्रियां ङीष् ।

धूम्रपत्रा स्त्री धूम्रं पत्रमस्याः जातित्वेऽपि अजादेराकति
गणत्वात् टाप् । स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० १धूम्र-
वर्णपत्रयुक्ते त्रि० । [श्रुतीतृषे राजनि० ।

धूम्रमूलिका स्त्री धूम्रं मूलं यस्याः कप् अत इत्यम् ।
धूम्ररोहित पु० “वर्षा वृषेन” पा० कर्म । १धूम्रवर्ण-

मिश्रितरक्तवर्णे तद्वति लि० । “रोहितो धूम्रो रो-
हितः कर्कशुरोहितो सौम्याः” यजु० २४।२ ।

धूम्रलोचन लि० धूम्रं लोचनमस्य । १धूम्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां
स्त्राकृत्वेऽपि बहुवचनत्वात् टाप् । २शुभ्रासुरसेनापति-
भेदे पु० । “हे धूम्रलोचनाय त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद्दुष्टां केशकर्षणविष्णुकाम्” देवीमा० ।
धूम्रलोहित पु० “वर्षो वर्षेन” पा० कर्म० । १कृष्णवर्ण-
मिश्रितरक्तवर्णे २तद्वति लि० शशिवे पु० । “गौरः श्याम-
सया कृष्णः पाण्डुरो धूम्रलोहितः” भा० अतु० १४७
शिवनामोक्तौ ।

धूम्रवर्ण पु० कर्म० । १कृष्णलोहितवर्णे २तद्वति लि० । ३तद्वक्त्रे
विष्णुके न० राजनि० । ४अग्नेः सप्रजिह्वान्तर्गतजि-
ह्वामेदे स्त्री जटा० शांति० ५पटले “विन्द्यसेदात्मनो देहे
मन्त्रैर्जिह्वा हविर्भुजः” इत्युपक्रमे “जिह्वास्तास्त्रिविधाः
प्रोक्ता शुभमेदेन कर्मसु । हिरण्य्याः गगनाः रक्ताः
कृष्ण्याऽऽन्वा सुप्रभाः मता । बहुरूपाऽऽतिरक्ता च सा-
त्विक्यो यागकर्मसु” । “पद्मरागाः सुवर्णाऽऽन्वा
यतीया भद्रलोहिताः । लोहिताऽऽन्वरं श्रेताः
धूमिनीः च कराबिनीः । राजस्यो रसनाद्वय-
विहिता काश्यकर्मसु” । “विश्वमूर्त्तिः स्फुलिङ्गित्वोः
धूम्रवर्णाः मनोजवाः । लोहित्वान्या कराबाह्याः
काबोऽतामस्य रिरिताः” जिह्वाशब्दे ३१२ १४० दर्शिते काबो
कराबोकेत्यादिभूतिवाक्ये सामान्यतोऽस्मिजिह्वाभिहितेति
इति बोध्यम् । ६धूमिन्यां जाते अजमीदस्य ७पुत्रभेदे
पु० “धूमिन्या स तथा देव्या अजमीदः समीयिवान् ।
हृत्तं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्” हरिवं० ३२ अ० ।
धूम्रशूक पुंस्त्री धूम्रः शूक इव रोमास्य । उड्रे हारा० ।
स्त्रियां जातित्वात् स्त्री ।

धूम्राक्ष लि० धूम्रमसि यस्य पक्ष्ममा० । १धूम्रवर्णनेत्रयुक्ते
स्त्रियां भित्त्वात् स्त्री । २तृष्विन्दुवंशयो हेमचन्द्रप-
द्यते पु० । “हेमचन्द्रः सुतस्य धूम्राक्षस्य चात्मजः”
भाग० ६।२।२२ । ३रावणसैन्यान्तर्गते राजसभेदे ।
“तं दृष्ट्वा निहतं सङ्घो प्रहृष्टं क्षणदाचरम् । अमि-
दृष्ट्वा धूम्राक्षो मेगेन सङ्घता कपीन्” “ततस्तमतिको-
पेन सान्नं सरससारथिसु । धूम्राक्षमनधीत् क्रुद्धो हनु-
मान् साहतात्मजः” भा० ३० २८५ अ० ।

धूम्रानीक पु० शाकदीपाधिपमेधातिथेः १पुत्रभेदे तन्नामके
२तत्त्ववेषे च । चित्ररेफशब्दे भाग० ५।२०।१६ वाक्यं

दृश्यम् तच्छब्दे ५।१ भाग० वाक्ये भागवताह्वयपुत्रः ।

धूम्रायण पु० गोत्रप्रवरभिभेदे प्रवराध्यायः
धूम्रार्चिसु स्त्री शांति० उक्ते वङ्गेदेशकालान्तर्गते कलाभेदे
“धूम्रार्चिः शृङ्गाः ज्वलिनीः ज्वलिनीः विष्णुलि-
ङ्गिनीः । सुत्रीः ६ सुदृपाः ७ कपिलाः ८ हव्यकव्यवहे
(६।१०) अपि । यादीनां दशवर्षाणां कला धर्मप्रदा इयाः ।
धूम्राक्षा स्त्री धूम्रं वर्षमाह्वयते खड्गं ते आ-ह्वे-क” ।
धूम्रपत्नीयां स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० ।
धूर बधे गतौ च दि० व्या० सक० घेट् । धूर्त्तं अधूरिष्ट ।
उधूरे । ईदित् धूर्त्तः ।

धूर्जटि पु० अट-संचाते इत् धुरक्षौबोक्यपिनाया जटिः
सङ्घातोऽस्य । शिवे अमरः भा० द्रो० २० ३२७० त अन्वया
तन्निश्चित्यथा “धूम्ररूपस्य यत्तस्य धूर्जटिस्तो न चोच्यते”
अस्मिन् पद्ये धूम्रवर्णस्य जटिः सङ्घातोऽस्य प्रयो० ।
धूर्त्त पु० धूर्त्त-धूर-वा क्त उषा० तन् वा । १धूररुद्धे
(धूररा) अमरः २धूररुद्धे राजनि० । ३सौ हृदि न०
हेमच० । ४विह्वलवर्णे न० राजनि० भावे क्त । ५हंसने
तदस्त्रास्त्रिभ्यं अच् उषा० तन् वा । ६वज्रके ७पावा-
विनि द्यूतकरे लि० हेमच० । ८शठनायके शठशब्दे तद्व-
क्ष्यं दृश्यम् “साङ्गं मनोरथयतैस्तव धूर्त्त ! काला सेव
स्थिता मनसि कल्पिमहावरम्” । “दृष्ट्वा साधनसंस्थिते
प्रियतमे पञ्चाडुपेत्यादराद् एकस्या नयने पिधाय विहित-
क्रीडातुवन्मन्त्रः । ईषदक्रिनकन्वरः सपुत्रकः प्रेम्णो-
न्नसन्मानसाम् अन्वर्हांसलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरा
धुम्बति” वा० तत्र द्यूतकरे “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे
धूर्त्तमखड्गे” ऋद्धीयाङ्घूर्त्तकितवादितराहृशकं शतम्”
याज्ञ० । वज्रके “नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव
वायवः । दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुक्षपसिनाम्”
पद्यत० “सर्वकारः सर्ववर्षिक् कायस्थश्च प्रजेवर ! ।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कपाहीना महीतथे । हृदयं
क्षुरधाराभं तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः
कोऽपि कायस्यो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
शास्त्रज्ञो धर्ममानसः । न विश्वसेत् तेषु तात । स्वात्म-
कल्याणहेतवे” ब्रह्मवैवर्त्त जम्बख० ८५ अ० । “प्रियाश्च
धूर्त्ताः सम सेविनः सदा” भा० वि० ७ अ० । धूर्त्तशब्देन
जातिवाचकस्य समासे षोडशवतीत्यादि षा० परनिपाते
वक्रधूर्त्तं शृगालधूर्त्तं कठधूर्त्तं इत्यादि शौचहादि० ७ त० ।
अक्षधूर्त्तः । धूर्त्त कर्मणि क्त । ईहंसिते लि० ।

धूर्त्तक पु० धूर्त्त इव वञ्चक इव इवाये कन् । शृङ्गावे
शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कौरव्यजुषजे
शनागमेदे । तदुपक्रमे "बाहुकः शङ्करेच धूर्त्तक प्रति
वातको" भा० आ० ७७४० । स्वार्थे क । धूर्त्तशब्दाथे । "स्त्री-
धूर्त्त" कितवे भीरौ चञ्छे पुरुषमानिनि । चौरै कृतमे
विश्रायो न कार्यो न च नास्तिके" भा० उ० ३८४० ।

धूर्त्तकृत् पु० धूर्त्त-भावे क्त धूर्त्तं हिंसनं करोति क्त-
क्विप् इत० । धूर्त्तरे शब्दभा० शहिंसके लि० ।

धूर्त्तचरित न० धूर्त्तश्च चरितं वर्ण्यत्वेनाञ्चत्व अच् ।
सङ्घीर्षांस्त्वे शनाटकप्रत्ययेदे स्ना०द० इत० । शधूर्त्तानां
चरिते च । [तायाः ङोक्त्विङ्गत्वात् ।

धूर्त्तजन्तु पु० नित्यक० । मातृभे शब्दच० तज्जन्तोर्धूर्त्त-
धूर्त्तमानुषा स्त्री धूर्त्तौ हिंसितोमातृभे यया । शरास्त्रायां
शब्दच० शहिंसितमातृभके लि० ।

धूर्त्ति पु० धूर्त्तौ हिंसायां क्तिञ् । शहिंसके "भीमः बं देव
अरक्षो धूर्त्तिः" अ० ११८३ । "धूर्त्तिहिंसकः" भा० भावे
क्तिञ् । शहिंसायां स्त्री

धूर्त्तरि लि० पुरोधरः । धूर्त्तरे रघादौ रमानाथः
धूर्त्तवह् लि० धूर्त्तं वहति वह-अच् । धूर्त्तशब्दाथे
धूर्त्तौ स्त्री धूर्त्तमजति अज-क्विप् अजोवीभावः रघाप-
भागे हेमच० ।

धूर्त्तक न० धूर्त्त-वा० लक धूर्त्तराकारतत्राऽङ्गात् अच्
संघ्रायां कन् वा । विभे शब्दच० ।

धूलि स्त्री धूर्त्त-क्विप् वा ङीष् । धूर्त्त-सं० क्विप् धुवा ङीयते
ङी-क्विप् ङीष् । शरजसि परागे अमरः ।
रेणूनां पवनचाबनेन लीयमानत्वात्तथात्वम् । "नोपेय्या
हृतानां खुरपुटद्विभता आ तु धूर्त्तिर्दिनात्" इ० सं०
३०३४० । गोधूर्त्तशब्दे इत्यम् । "अनीला पङ्कतां धूर्त्ती-
सुदकं नावतिष्ठते" "बधूरिव धूर्त्तीसुदक्षियत्" भाषः
"धूर्त्तिः परमृष्टहादपि" नीतिषारः "धूर्त्तीपठणे धूर्त्त-
स्वभावात् तत्रासता धूर्त्तत्वेनेत्यादि" अतृमानदीधितिः ।
श्व्याङ्गुलीभावे अच्य० उच्यो० उच्य० सं० । "धूर्त्तीकृत्य व्याङ्ग-
लीकृत्य" गणरत्न० टी० । [शब्दर० ।

धूलिका स्त्री धूर्त्तरिव कावति कै-क । कुञ्जटिकायाम्
धूलिकुट्टिम न० धूर्त्तानां कुट्टिममिव । केदारं कटचेले
शब्दाथेकत्वं । तस्य कर्षणादिजातधूर्त्तमन्वात्तथात्वम्
धूलिकेदार पु० धूर्त्तमिधानः केदारः शा० त० । कटचेले
केदारं लि० । तस्य कर्षणादिजातधूर्त्तमन्वात्तथात्वम् ।

धूलिगुच्छक पु० धूर्त्तानां गुच्छ इव इवाये कन् । कल्यु-
चूर्थे (कान) लि० ।

धूलिध्वज पु० धूर्त्तरेव ध्वजोऽस्य । वासौ लि० ।
धूलिपुष्पी स्त्री धूर्त्तमिध्वरं पुष्पमस्या ङीष् । केतक्याम् ।
स्वार्थे क ङीष् । धूर्त्तपुष्पिका तत्रार्थे राजनि० ।

धूलिकदम्ब पु० धूर्त्तानां कदम्बं यत् । शकदम्बश्चे श्वरश्च-
दम्बे श्तिनिशब्दे च भेदि० इत० । शधूर्त्तीकदम्बे न०
धूर्त्त(ध)(स) शोभने चुरा० उभ० सक० सेट् । धूर्त्त(ध)(स)वति
ते अट्टधुश्च (ध)(स)त् त ।

धूर्त्तसूर पुं स्त्री धूर्त्त-सूर किञ्च न प्रत्यम् । शर्दभे शच्ये शकपोते
राजनि० स्त्रियां ङीष् । शतैककारे पु० हेम० धूर्त्त-रक् ।
शरमत्याङ्गुल्यर्थे अच्य० शोभने चुरा० उभ० सक० सेट् । धूर्त्त(ध)(स)वति
ते अट्टधुश्च (ध)(स)त् त ।
धूर्त्तसूर पुं स्त्री धूर्त्त-सूर किञ्च न प्रत्यम् । शर्दभे शच्ये शकपोते
राजनि० स्त्रियां ङीष् । शतैककारे पु० हेम० धूर्त्त-रक् ।
शरमत्याङ्गुल्यर्थे अच्य० शोभने चुरा० उभ० सक० सेट् । धूर्त्त(ध)(स)वति
ते अट्टधुश्च (ध)(स)त् त ।

धूर्त्तसूरच्छदा स्त्री धूर्त्तः शब्दो वस्याः । शेतुञ्जायां रत्नभा-
धूर्त्तसूरपतिका स्त्री धूर्त्तसूरं पत्रमस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । शक्तिशुष्कीकुपे (हातशुं ङा) राजनि० ।

धूर्त्तसूरी अच्य० धूर्त्त-वा० ई । विश्कारे मथरत्नम् । अयांदि०
धूर्त्तसूरीकृत्य विश्कार्येत्वर्थः ।

धूर्त्तसूरा(मा) स्त्री अतिशयेन सूः तरप् तमप् व । "सुखा-
त्तादौ तद्धिते" पा० सुखादेव प्रत्यविधानात् न प्रत्यस्यु ।
अतिशयभारे । [(धूर्त्तरा) ख्याते दृष्टे अमरः ।

धूर्त्तसूर पु० धूर्त्त-क्विप् ततोर्त्तिं तर-तरथे क कर्म० ।
धूर्त्तसूर इ० धूर्त्त-क्विप् त्तरी गतिहिंसयोः क कर्म-
भावः सं० । (धूर्त्तरा) ख्याते दृष्टे अमरे पाठान्तरम् ।

"धूर्त्तसूर । धूर्त्त ! तद्वेन्दुनिवासव्योम्बल्याने पिशाचप-
तिना विनिवेशितोऽसि । किं कैरवाच्च विकसन्ति तमः
प्रयाति किं बाह्विंशसति किं इषदः सवन्ति" उद्भटः ।
"धूर्त्तसूरो मद्यचर्चान्निवातकम्बरकुण्डलत् । कषायो
सधुरक्तिहो युक्ताविद्याविनायकः । उच्यो शुचिर्न-
ञ्जेशकच्छुल्लमिध्यापहः" भाषम० ।

धूर्त्तस्यितो अक० धूर्त्तसु क० उभ० आ० अनिट् । अरति ते अघाभीर्त्
अधत् । दधार दधे । धृतः धृतिः । "ततो दधार वा देवी
मर्मम्" भा० उ० ७३६६ स्त्री० धूर्त्तौ धरिष्यति ते [धरिष्यते ।
धूर्त्तपतने स्था० आ० अच्य० अनिट् । धरते अघत् । दधे धर्षे

धृ स्थितौ सक० धारणे सक० सुदा० आत्म० अनिट् । प्रियते
 अष्टत । दग्ने चत्तां करिष्यते । स्थितौ "प्रियते वाव-
 देकोऽपि रिपुभ्यावत् कृतः सुखम्" भाषः "प्रायेषूत्-
 क्रान्तेषु शरीरं श्रियतुमप्रियत" इ० उप० धारणे "प्रियते
 कुसुमप्रधानम्" कुमा० "दाखु देवातवत्प्रिय प्रियभाषेन
 भूर्जनि" भा० अ० १८६ अ० ।

अद्+उत्तोस्य धारणे "चरथं त्विदं कृतम्" वैश्वीष० ।
 "पदं कृतं तद्वदहनी" कुमा० । "प्रसभोद्धृत्तारि" रघुः ।

धृ धारणे चुरा० उभ० सक० सेट् । धारयति ते अदीधरत्-
 त् । धारयाम् बभूव आस चकार । "वैश्वी धारयेद्यष्टिं
 श्लोदकं च कमण्डलुम्" मनुः "समकावशिरोधीवं धारय-
 त्प्रचलः स्थिरः" भीता । सर्वेषां धार्यः पूर्वेषां खलत् एतस्य
 अथो यत् इति भेदः धार्यश्च उदा० "धारयन्तमर्थः" पा०
 एतद्योगे उत्तमार्थस्य सम्प्रदानता । चैतस्य वतं धारयति ।

धृज्ज नतो आ० पर० सक० सेट् इदित् । धृजति अष्टधीत् ।
 दधृज्ज इदित् धृज्जते । अस्य अविदित्त्वस्य इच्छति ।
 धर्जति अघर्जति दधर्ज । "हरो महेन्द्रश्चैव अक्षपायिः
 मिथ्याकष्टम्" शिवपूजायं तस्मान्मविशेषोक्तौ ।

धृत् न० धृ-स्थितौ पतने च भावे क्त । १ पतने स्थितौ
 च । धृ-धारणे कर्मणि क्त । कृतधारणे श्च्योते
 लि० भावे क्त । ४ धारणे गृहणे न० । "धृत्तद्वाच-
 नधुव्रतं खगः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्धम्" नैष० ।
 ५ लयोदयमनोःपुत्रभेदे पु० । "लयोदयस्य धृत्वाक्ते
 विज्ञेयास्तु रचेः कृताः । चित्तसेनो विचित्रच नयो
 धर्मभृतो धृतः" हरिवं० ७ अ० । ६ कुसुमंश्लो धर्मभृतो
 राजभेदे "कुसुमोच तनयो मधुः सेतुसंस्त्रात्मजस्तवः ।
 आरक्षसस्य नाम्दारक्षस्य धर्मभृतो धृतः" भा० ६।२३।४
 अस्य धृत इति पाठान्तरम् ।

धृत्तदेवा स्त्री "चत्वारो देवकात्मजाः । देवानुपदेवश्च सुदेवो-
 देववर्द्धनः । तेषां स्रष्टारः सप्रासन् धृत्तदेवादयो ऋषि !"
 भाग० ६।२४।१३ अन्ते देवकात्मजाभेदे "लिष्टुषो धृत्तदे-
 वावामेक आनकडन्दुभेः" २५ श्लो० ।

धृत्तराजन् पु० धृतो राजा प्रायस्त्वेन वेन । धृत्तदि देशे
 तत्र भवः अथ उपधातोपः । धर्तृराज तत्र भवे लि०

धृत्तराष्ट्र पु० धृतं राष्ट्रं सुपाल्यत्वात् यत् । १ धृत्तदि देशे
 २ नागभेदे च भेदि० । ३ शौरव्यो धृत्तराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च
 वीर्यवान्" भा० आ० १५ अ० । नामनामोक्तौ "धृत्त-
 राष्ट्रकृते ज्ञातान् ऋष्य नामान् वधातयम्" ५७ अ० ।

शमन्वराजभेदे "मन्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति
 श्रुतः । स यव मातुषो बोधे धृतराष्ट्रः पतिस्त्वव" भा०
 आ० १। अ० । विचित्रवीर्यं जेतुं सत्यवत्या निवोनेन
 व्यासेनोत्पादिते स्तनामस्थाने शौरवे ४ ऋषभेदे

"शान्तुः खलु मङ्गलं भागीरथीसुपयेसे तस्यामस्य अन्ते
 देवप्रतो नाम यमाङ्गुलीभूमिति । भीष्मः खलु प्रियः
 प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं पातरुदवाहवत् वामाङ्गुल्य-
 काञ्चीभिति । तस्यां पूर्वं कानोको नर्मः पराशरादुद्वै-
 पायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरस्यौ द्वौ पुत्रौ बभू-
 वतुः । विचित्रवीर्यं चित्ताङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव
 चित्ताङ्गदो गन्वेषे च हतः विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् ।
 विचित्रवीर्यः खलु कौशल्यात्मजे अम्बिकाभ्यावित्ते
 काशिराजदुहितरावुपयेसे । विचित्रवीर्यं स्वनपत्न्य एव
 विदेहस्य प्राप्तः । ततः सत्यवत्यपिनयत्या दौष्यनो वंश
 उच्छेदं जजेदिति । सा दैपायनस्यैव वनवा चिन्त्या-
 वास । स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवासीति । सा
 ताम्रपत्राच आता ततानपत्न्य एव स्यातीति विचित्रवीर्यः
 साध्यपत्न्यं तस्मैत्पादेति । स तथेत्युक्त्वा स्त्रीन् पुत्रा-
 नुत्पादयामास । धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरश्चेति" भा०
 आ० ६।५ अ० अस्य अन्वत्यादिकथा भा० आ० ११ अ०
 दृष्ट्या । ५ पश्चिभेदे हंसे पुंस्त्री हेमच० तस्य धृतराष्ट्री-
 ज्ञातत्वात् तयास्य चित्वां स्त्रीम् । सा च कश्यपस्य
 ताम्नावां पत्न्यां ज्ञाते ६ कन्याभेदे

"काकीं स्त्रीनीं तथा मासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीन् ।
 ताम्ना तं सुपुत्रे देवी पश्यैता शोकविश्रुताः" "धृतराष्ट्री
 तु हंसां च कलहंसां च सर्वशः" भा० आ० ६६ अ० ।
 ताम्ना तं दक्षकन्या कश्यपपत्नी ताम्नायन्दातुक्तेः जलोप्यते
 "सुरभिविन्ता जैव ताम्ना क्रोधवशा दरा । कद्रुर्हनिच
 राजेन्द्र ! ताम्नापत्न्यानि मे ऋषु" हरिवं० १५ अ० ।

धृत्तसर्पान् पु० धृतं वर्म वेन । १ ऋहीतकवचे २ भारतप्रसिद्धे
 त्रिगर्तराजकेतुवर्माहमे ऋषभेदे "केतुधर्मा तं तेजस्वी
 तस्यैवावरजो युवा । युयुधे आतुरघाय पाण्डवेन वश-
 स्त्रिना । तमापतलं सञ्जेष्य केतुधर्मा महाहृद्वे ।
 अश्वर्दनुनिश्चितैर्वाचैर्धीमत्तुः परधीरहा । केतुधर्मस्यभि-
 ष्ठते धृतवर्मा महारथः । रथेनायु बभूवपत्न्य शरै-
 र्जिष्णुमवाकिरत्" भा० आ० ७४ अ० ।

धृत्तव्रत लि० धृतं व्रतं वेन । १ ऋहीतव्रते "सर्वर्षे च धृत्तव्रतः"
 भा० आ० ६६ अ० । २ पुत्रव्रतं सत्यवत्यात्मपुत्रव्रत-
 प-

पौत्रे ऋषभेदे । “विजयस्य धृतिः पुत्रस्य पुत्रो धृतव्रतः” हरिवं० २१७० । धृतिशब्दे दृश्यम् । धृतात्मन् लि० धृत आत्मा वेन । धैर्यान्वितचित्तो र्विष्णो धु० । “धृतात्मा नियमो यमः” विष्णुसं० । एकस्मिन् च जन्मादिरहिततया स्थित आत्मास्त्विति भा० । धृति स्त्री धृ-क्त्विन् । श्वरश्चे रतृष्टौ श्धैर्ये “धृतिर-क्षमिता रतिधृता” रघुः “धृतिर्धैर्यं प्रीतिर्वा” मल्लि० । विष्कम्भादिमध्ये श्वरश्चे योनभेदे नेदि० । “स्वतिगच्छः सुकर्म च धृतिः शूलं तथैव” प्लो० । पूषुखे हेमच० । नौर्यादिमोहशमाहमध्ये ह्माहकाभेदे । मातृकाशब्दे दृश्यम् । अष्टाद-शाक्षरपादकण्ठोमात्रे अक्षालुक्त्वपुत्रकमे धृति-सातिधृतिश्चैव कतिः प्रकतिराकतिः” इ० र० । ७मानसधारणाभेदे धृतिरधृतिर्द्वौर्धीर्नीरित्केतव् सर्वं मनस्य” श्रुतिः । सा च सात्विकादिभेदेन त्रिधा यथाह गीतायाम् “धृत्या यथा धारयते मनः प्राचे-न्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ । सात्विकी । यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारय-तेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी । यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ ! तामसी” । ददक्षसुतासुपधर्मपत्नीभेदे “ददौ च दश धर्माव” इत्युपक्रमे धर्मपत्नीशब्दे अत्र वाक्ये १२५७ पु० दृश्यम् । एतद्व्य-ञ्जपस्य पौत्रे पु० जयद्रथसु राजेन्द्र । यशोदेव्याम् व्यजा-यत । ब्रह्मसूत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम किमुतः । विजयस्य धृतिः पुत्रः” हरिवं० ११७० । १० भैरवो राजभेदे पु० तदुपक्रमे “गुणकस्तत्सुतो जज्ञे धीति-हृद्यो धृतिस्तः” भाग० ६।१।१६ । ११ विश्वदेवभेदे पु० तद्व्याप्यक्रमे “बलं धृतिर्विपाप्या च पुण्यवत् पावनसत्त्वा” भा० अस्तु० ६।१७० । सा० द० अत्र ११ व्यभिचारि-भावभेदे । सा च “सधृतिचपलताग्लानिचिन्नावितर्काः” इत्युद्दिश्य तत्र क्लिप्ता यथा “ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णासृजता धृतिः । सौहित्यवचनोक्तासवहास प्रतिभादिस्तु” अदाहृतं च “क्षत्वा दीननिपीडनां निजजने वहा वधोविषहम् नैराशोऽप्य गरीयसी-रपि किरादास्रिक्कीर्यातनाः । इव्योषाः परिसञ्चिताः खडु मया यथाः कते सास्यतं नीवारास्रिचिनापि केवपहो सेवं कताषी तनुः” सा० द० । “ता धृति-

रक्षि नतासि सख्यतीवम्” भावः । “स्थिता कर्ष शैलजनायुगे धृतिः” किरा० “सम्बरान्तधृतेः” शा० अ० ११ गुह्यवतां पतनाभावे हरिदासः “काश्यां योजन धृत्वादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् सङ्घाविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वयवः कुसुमा० । धृतीति ब्रह्माणादि घतनप्रतिबन्धकी भूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमन्त्वात् विवति विहङ्गमधृतकाठवत् धृतिश्च गुह्यवतां पतना-भावः” हरिदासः । मनसो भूतपञ्चकारवत्त्वात् शिवं शधारणवत्त्वात् धृतिमन्त्वं बोध्यम् । धृते-र्भूमिगुह्यत्वञ्च भा० शा० २१५ अ० अत्रं यथा ‘भूमेः स्वैर्यं गुरत्वं च काठिवं प्रशयार्थता । नन्वोगुरत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः” । “स्वैर्यमचाञ्छत्यं गुरत्वं” पतनप्रतिबन्धी गुह्यः प्रसवो धान्वाद्युत्पत्तिस्तदर्थता, गुरत्वं प्रथिमा पिच्छुष्टिः शक्तिर्नन्वपहृत्सामर्थ्यं संघातः क्षिटावयवत्वम् स्था-पना मनुष्याद्याश्चयत्वं धृतिः पाञ्चभौतिके जनवि यो धृत्वं चः स पार्थिवः स्वैर्यशब्दे नैवोपात्त इति धृतिशब्दे-नात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वस्य चेतं नीलकण्ठव्याख्या । तच्छब्दोऽष्टादशसंख्यकत्वात्तत्सुखसंख्यायुते अष्टादश-संख्यायुक्ते च । १६ विपुलास्य विष्णुस्यपर्वतस्थे वनभेदे विष्णुस्यपर्वतोपक्रमे “वनं तथा चैत्तरचं विचित्रं ते-ज्यपशरो मन्दनमन्दनञ्च । धृत्याश्रयं बहु धृतिस्तु सुराणां भ्राजिषु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्” वि० शि० । “विपुलशै-व-मस्तके केतवसो वठो धृतिर्वनं महासुदः सरः” प्रमिता० । धृतिमत् लि० धृतिरस्त्वस्य मत्पु । धैर्यान्विते “क्षतसं धृतिमन्तश्च क्षणमाश्रयं युष्माः” महः क्षियां ङीप् । “प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्हे” “धृति-मतीरुपकान्तमपि क्षियः” पञ्चममनोः २ रैवतस्य पुत्र-भेदे पु० “अथ पुत्रानिमांसस्य निकोष गदतो मम । धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्पदयो निरुत्सुकः” हरिवं० ७३० । अजमीठवस्य पौत्रे श्वरभेदे पु० “अजमीठस्य दावादो विहान् राजा जवी नरः । धृतिमांसस्य पुत्रस्तु, हरिवं० २०७० । शकुनहीपस्ये वर्षभेदे न० कुशहीपोपक्रमे “धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्” भा० भी० १२० अ० । पूषन्निभेदे पु० “विष्णुनामिह योऽग्निस्तु धृ-तिमान् नाम योऽङ्गिराः” भा० व० २२० अ० स च अग्नि-धृतिहोमाहम् धृतिहोमशब्दे दृश्यम् । इत्यस्योदयमन्वन्तरे सप्तमिमध्ये अङ्गिरोऽपत्यभेदे । “तयो-

दये तु पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलहो व्यापकस्तथा ।

धृतिहोम पु० घृत्वाद्यत्कोद्देशेको होमः । विवाहाङ्गे होमभेदे "व्याप्य कुमारं भ्रुवा आञ्जाङ्गतीर्जुं होति" मोभित्तः "अष्टाविह धृतिहोमाः भ्रुवा आवश्याकाः । कथञ्चिद् भर्तृदृग्गमनाभावेऽपि अगुरन्तरे निवासोऽपि अवश्यं होतव्याः इति । अत्र "इह धृतिः स्नाहा" इत्यादिप्रयोगः । न तु स्नाहायोगे चतुर्थी "धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात्" गोनामसु तथा-एषु । चतुर्थीष्वत्र इत्येतन्नोनामसु हि ज्ञयते" इति कन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्त्वकहोमे संस्वा० त०रघु० । स च तत्पद्धतौ मयदेवोक्तो यथा "ततः पतिः कुमारसत्याय पूर्ववत् कुशश्चिकोक्तविधाने धृतिनामानमन्त्रं संस्थाप्य समित्प्रक्षेपान् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा अष्टाङ्गतीर्जुञ्जयात् । अष्टानां मन्त्राणाम् अष्टादशः साधारणाः । प्रजापति ऋषिर्हृती कन्दो वधूर्देवता धृतिहोमे विनियोगः । ओं इह धृतिः स्नाहा । ओं इह सधृतिः स्नाहा । ओं इह रतिः स्नाहा । ओं इह रमस स्नाहा । ओं मयि धृतिः स्नाहा । ओं मयि सधृतिः स्नाहा । ओं मयि रतिः स्नाहा । ओं मयि रमस स्नाहा ।

धृत्वन् पु० धृ-कनिप् तुक् । श्विणौ उक्त्वत् । २धर्मे श्मग्ने षष्ठ्यङ्गे एनेधाविनि इविमे संक्षिप्तसारे उच्यते । ७धारके लि० स्त्रियां "वनो र च" डीप् रचान्देशः । धृत्तरी सा च दभूमौ संक्षिप्तसारे उच्यते । धृष्ट संज्ञतो अक० हिंसे सक० भ्वा० पर० सेट् । धर्षति अधर्षीत् । दधर्ष उदित् धर्षित्वा धृष्टा । "धृष्टशयी वैयाल्ये" पा० वैयाल्ये एव अनिटोविघनात् क्तो वेत्कत्वेऽपि संज्ञत्यर्थे वधाये च नित्यमिड् । धर्षितः

धृष्ट प्रागल्भ्ये स्ना० पर० अक० सेट् । धृष्टोति अधर्षीत् । दधर्ष । "धृष्टशयी वैयाल्ये" पा० निष्ठायात्मनिट् । धृष्टः अस्मात्प्राप्तं चिन्त्यप्रयोजनमिति च । भावादि कर्म-शोर्वैयाल्ये धृष्टिर्नास्ति अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति-त्याह उक्तिकारः "विभाषा भावकर्मशोरिति विकल्पे प्राप्ते सूत्रमिदं नित्यतार्थमित्याहङ्गाह धृष्टिर्नास्तीति तदर्थः" तत्त्व० । "आलोकयत् स काङ्कत्स्वमधृष्टोत् चोर-मध्वनत्" भट्टिः । "तान् ब्रह्मातिदृष्टान् धृष्टान् प्राप्तान् परिदृष्टाश्रया" भट्टिः ।

धृष्ट सामर्थ्यवन्तने चुरा० आत्म० अक० सेट् । धर्षयते अ-दीधृषत अदधर्षत । धर्षयाम् वभूव आस चक्रे "कस्मा धर्षयितुं शक्तः" हरिवं० ३१५३ श्लो० ।

धृष्ट क्रोधे अभिभवे च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०प०सक० सेट् । धर्षयति ते धर्षति अदीधृषत् त अदधर्षत् त अधर्षीत् । धर्षयाम् भूव आस चकार दधर्ष । "प्रहस्तस्य पुरोऽ-मात्मान् जिहिंसुर्दधृषस्तथा" भट्टिः । दधृष्टुरभिभूतवन्तः । धृष्टज् लि० धृष्ट-अभिभवे वा० कजिन् । १धर्षके २अभिभवे च । "ता अस्य संधृष्टजो न तिस्राः" ऋ०५।१८।५

धृष्टदृ लि०धृष्ट-अभिभवे वा०कर्तरि अटिक् । धर्षके "धृष्टदृष्टं दिवे दिवे" ऋ०१०।८७।२ "धृष्टदृष्टं धर्षकदृष्टम्" भा० "स्त्रभूल्योऽपि अयसि धृष्टमन्त्रः" ऋ०१।१५।२।५२ धृष्टमन्त्रः धर्षकमनाः भा० भावे अटिक् । २धर्षणायाम् "ते यामन्त्रा धृष्टमिनः" ऋ०५।५२।२ "धृष्टमिनः धर्षणावन्तः" भाष्यम् धृष्टु लि० धृष्ट-कृ । १प्रगल्भे २दधे ३धृष्टते पु० संक्षिप्त-सारोच्यते ।

धृष्ट लि०धृष्ट-वैयाल्ये क्त । निर्बल्ये २प्रगल्भे श्निर्द्वे च । ३नायकभेदे पु० तद्व्यञ्जोदाहरणे सा०द० उक्ते यथा "कृतागा अपि निःशङ्कसर्जितोऽपि न लज्जितः । दृष्ट-दोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः" "शोच्यं वीक्ष्य सखं विचुम्बितमहं यातः समीपं ततः पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि । किञ्चित् तत्र विघातमज्जमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे ! भ्रातृशे-तसि कौतुकं वितनुते कोषोऽपि वामभ्रुवः" । "भूयोनिः-शङ्कः कृतदोषोऽपि भूयोनिवारितोऽपि प्रमथपर-यस्यः" रसमञ्जय्यां तद्व्यञ्जसक्तम् । विदर्भराजसुतकुन्तेः ५पुत्रभेदे पु० "भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽ-भवत् । कुन्ते धृष्टः सुतो जज्ञे" हरिवं० ३७५० । इवन्दक्याम् असत्यां स्त्री शब्दरत्ना० । तस्य भावः तत् धृष्टता स्त्री तु धृष्टत्व न० व्यञ्ज धार्ष्ट्र न० । निर्बल्ये प्रागल्भ्ये च "शुक्लवैवागमएव धृष्टताम्" माघः ।

धृष्टकेतु पु० सप्ततिराजवंशे सुकुमारस्य १पुत्रभेदे सुकुमारस्य दायादो धृष्टकेतः सुधार्मिकः" हरिवं० २८५० । नवम मनोः रोहितस्य २पुत्रभेदे च "दक्षपुत्रस्य पुत्राक्तो रो-हितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतः पञ्चहोत्रो-निराकृतः" हरिवं० ७५० । ३जनकवंशे धृष्टिष्ठते पु० सुधृतेधृष्टकेतवै हर्यश्वोऽथ मरुसतः" भाग० ८।१३।१२ ४कैकये ऋषभेदे च "कैकयो धृष्टकेतश्च श्वतकीर्त्तिस-

विन्दत' भाग० ६।२।३१। काशे ५ सत्वकेतुते' धर्मकेतुः
सुतसत्त्वात् सत्वकेतुरजायत । धृष्टकेतुः सुतसत्त्वात्
भाग० ६।१७। धृष्टदुम्नस्य ६ पुत्रभेदे च 'धृष्टदुम्नः सुतसत्त्वात्
(द्रुपदस्य) धृष्टकेतुश्च तत्सुतः' हरिवं० २१ ख० 'धृष्ट
केतुश्चे कितानः काशिराजश्च वीर्यवान्' गीता ।

धृष्टदुम्न पु० द्रुपदस्य पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा 'तद्यैव धृष्ट-
दुम्नोऽपि साक्षादग्निश्चमद्युतिः । वैताने कर्मणि तात !
यावकात् समजायत । वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय
वीर्यवान्' भा० आ० ६।१४०। 'द्रोणान्कमङ्गं पुत्रं लभेयं
वृधि दुर्जयम् । तत्कर्म कुरु मे याज ! वितरास्यर्षुं द-
ङ्गवाम् । तथेत्युक्त्वा तं याजो वाज्यार्धस्यपकथयन् ।
सुर्वथ इति चाकामस्यपयाजमथोदयत् । याजो द्रोण
विनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य
उपयाजो महातपाः । साचक्षौ कर्म वैतानं तदा
पुत्रफलाय वै । स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा
महाबलः । इष्यते यद्विधो राजन् ! भविता ते तथा-
विधः । भरहाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्वाय भूपतिः ।
साजस्ये तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मविद्यवे । याजस्तु हव-
नस्थान्ते देवीमाज्ञापयसदा । प्रैङ्गि मां राशि ! प्रपति !
मिथुनं त्वाहपस्थितम् । राक्षुवाच । अथविप्रं सुखं
ब्रह्मन् ! दिव्यान् गन्धान् विभर्षिष्ये च । सुतार्थेनोपसम्भाऽऽसि
तिष्ठ याज ! मलप्रिय ! । याज उवाच । याजेन अपितं
हव्यस्यपयाजाभिसन्वितम् । कथं कामं न सन्दध्यात्सा
त्वं विप्रैङ्गि तिष्ठ वा । ब्राह्मण उवाच । एवमज्ञा तं
याजेन कृते हविषि सत्कृते । उत्तस्यौ यावकात् त-
स्मात् कुमारो देवसन्निभः । उवाचावधौ चोररूपः
किरीटी वर्म चोत्समम् । विभत् सखड्गः सशरो
महश्मानिनदन्मुहुः । तथेत्युवाच तं याजो राक्षः
प्रियचिकीर्षया । तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः सं-
पूर्णमानसाः । धृष्टत्वादतिधृष्टत्वाद्दुम्नाद्युत्सम्भवा-
दपि । धृष्टदुम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति

धृष्टरथ पु० नृपभेदे 'स्यवनो जनकश्चैव तथा धृष्टरथो नृपः'
भा० अ० १६।१४०। नानानृपोऽज्ञौ ।

धृष्टि पु० धृष्ट-सिक्त्वात् । हिरण्यकशिपोर्ज्येष्ठस्य हिरण्य-
वासुरस्य पुत्रभेदे 'हिरण्यकशिपुर्जातः संपरेतस्य
दुःखितः । क्त्वा कटोदकादीनि आटपुमानसान्वयत् ।
मङ्गनि शंवरं धृष्टिं संतुषन्तापनं इकम्' भा० ७।२।१६
२ प्रगल्भे सि० 'धृष्टिरसि' यजु० १।१७ 'हे उपवेश ! त-

धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । तीत्राङ्गाराणामितसतसाहव
प्रापकत्वादस्य प्रागल्भ्यम्' वेददी० श्वश्रिये उपवेशरूपे पात्र-
भेदे पु० उपवेशशब्दे १६१० पुठे दृश्यम् । यज्ञपालोपक्रमे
'धृष्टी शतमाने' कात्या० श्रौ० २६।२।१० 'धृष्टी उप-
वेशो षौदम्बरी तत्र एकं रजतशतमानं द्वितीयं सुवर्ण-
शतमानमिति' कर्कः 'धृष्टिरधीस्यपवेशादाय' कात्या०
श्रौ० २।४।२६ 'पलाशयाशायाः मूढदेये षड्भ्यः काष्ठमान
उपवेशः' कर्कः । पलाशयाशाया इति यज्ञप्रियेणे
'शासान्यतस्तु षौदम्बर इति पूर्वापरमीमांसा । धृष्टि-
रधीति मन्त्रे षोपादीयमानत्वात् उपवेशस्य धृष्टित्वनि-
त्यायनेन 'धृष्टी शतमाने' इत्युक्तम् । 'धृष्टिभ्यां भङ्गना
परिधीर्याङ्गारेव' कात्या० श्रौ० २६।१।२ [दृश्यम् ।

धृष्ण पु० सात्वतवंशे प्रगल्भानुपुत्रभेदे क्रचनशब्दे २१०४ पु०
धृष्णाञ्ज् सि० धृष्ट-नञि । धृष्टे २ प्रगल्भे शनिर्द्वेजो अमरः ।
धृष्णि पु० धृष्ट-वा० नि । किरचे अमरः ।

धृष्णु सि० धृष्ट-ङ् । धृष्टे २ प्रगल्भे सि० १३ कृष्णुकायां पु०
शब्दच० । ४४ प्रभेदे पु० 'नक्षत्र आमुघायानातताय धृ-
ष्णवे' यजु० १६।१४ 'धृष्णवे धर्मेषुशीलरिपुं हन्तुं
प्रगल्भाय' वेददी०। सावर्णिकमनोः ५ पुत्रभेदे पु०
'सावर्णस्य मनोः पुत्राः' इत्युपक्रमे 'हरिष्णुराये
धृष्णुश्च राजन् ! सुसतिरेव च' हरिवं० ७४०। वैवस्वत
मनोः ६ पुत्रभेदे पु० तदं शोपक्रमे 'इत्याङ्गुचैव नामागो
धृष्णुः शर्वातिरेव च' हरिवं० १० ख० । सात्वत-
वंशप्रकुञ्जरसुते ७ नृपभेदे 'कुञ्जरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु
तनयस्तथा' हरिवं० १८ ख० । द्रुपितामहपुत्रकवि-
सुतभेदे 'द्रुपितामहस्तपत्यं वै कविं जयाह तत्पवित् ।
तदा स वारुणः स्यातो धृगुः प्रसवकर्मकृत् । ब्रह्मणस्य
कवेः पुत्रा वारुणाश्च उदाहृताः । अतो प्रसवजे-
र्बुक्ता युचैर्ब्रह्मविदः शुभाः । कविः काव्यस्य
धृष्णुश्च बुद्धिमाहृयनास्तथा । अशुच विरजाचैव काशो
शोपस्य धर्मवित् । अतो कविसुताश्चैते सर्वमेभिर्जन-
सत्तम्' भा० आ० ८।५४० । वेदे सुपां स्थाने वाच
'प्रधृष्णु या नमति वस्यो अथ' अ० ४।२।१४ 'धृष्णु या
धृष्णुः' भा० 'आजन्तौ वनि धृष्णुया' अ० ५।१।५।
'धृष्णु या धृष्णवः' भा० ।

धृष्णाञ्ज् पु० वैवस्वतमनुवंशे नृपभेदे 'धृष्णु कशावरीवच
दण्डकश्चेति ते त्वयः' हरिवं० १४० तदं शोऽज्ञौ
धृष्णोञ्ज् पु० शार्तवीर्यनृपपुत्रभेदे 'नृसेनश्च नृरश्च धृष्णोजाः

कथं एव च । जयध्वजस्य नाम्नाधीदावन्वो अपतिर्भ-
हान् । कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्वो महावहाः”
हरिवं० १४७० ।

धृष्य लि० धृष-कर्भश्चि ऋदुपमत्वात् क्यप् । धर्षचीते
“भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिहितं सतीम् । उपा
हृन्वात् स मे धृष्यः” भा०शा० २२५७० “पद्मप्रसूरात्
मनसाप्यधृष्यम्” कुमा० ।

धे याने भ्वा० ए० सक० षनिट् टित् । धवति षदपत्
अपासीत् । दधौ वासति । खच् सनञ्चयः स्त्रियं
टित्वात् खचि ङीप् हरदत्तोक्तेः खच्येव ङीप् ।
सनञ्चयी अन्त्य टाप् ।

धेनु पु० धवन्ति धे-ननु इञ् । १।ससृष्टे २नदे च ३नद्यां स्त्री
टित्त्वन् ऽपि खच्येव ङीप् इति हरदत्तोक्तेः न ङीप् ।
४वाचि स्त्री निघण्टु “वावो भव प्रष्टुञ्चती धेनाजिनाति-
दायुषे” ऋ०१।२।३ “धेना वाक्” भा० ५।धन्वाके स्त्री
गौरा० ङीप् । स्त्रायै क तन्नायै भावप्र० ।

धेनु स्त्री धवति सनान्, धीवते धीवते वत्सैवां धेट्-तु
इञ् । १।गोमाले वत्सस्य धयनात् तस्मात्तथात्वम् । २नव-
स्त्रतिकायाम् सवत्सायां गवि स्त्री अमरः वत्सैः धीव-
मानशीरत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

गोमालभेदाः दशविधा यथा इह०पु०उत्तरखण्डे १५०७०
“गवां ज्ञातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विव ! । प्रथमा-
गौरकपिशा द्वितीया गौरपिक्का । तृतीया रक्तकपिशा
चतुर्थी नीलपिक्का । पञ्चमी शुक्रपिक्काषी षष्ठी तु
शुक्रपिक्का । सप्तमी चित्तपिक्काषी अष्टमी बधुरो-
हिषी । नवमी श्वेतपिक्काषी दशमी श्वेतपिक्का ।
तादृशास्ते ऽथनडाहः कपिशास्तु प्रकीर्तिताः” । १।दामा-
र्षकस्त्रिते धेन्वाकारे शुद्धादिपदाद्यै यथाह हेमा०दा०

“अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपगो गौरेवा०
सिधीयते तथापि धेनुशब्दसाधारण्यत्रादिह प्रकरण्ये
शुद्धधेन्वादीनामपि षड्विधेषु युक्तः तासु च क्रमेण
निरूप्यमाणासु “दशमी स्यात् स्वरूपतः” इति स्वरूप-
धेनोरन्ते स्थितत्वात् शुद्धधेन्वादय एव प्रथमतो निरू-
ष्यन्ते । तदुक्तं भद्रस्यपुराणे “यास्तु पापविनाशिन्यः
पठन्ते दय धेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि
च नराधिप ! । प्रथमा शुद्धधेनुः१ स्यात् द्रुतधेनु२र-
थापि च । तिस्रधेनु३ स्मृतीवा च चतुर्थी ४अवधं-
श्रिका । शीरधेनु५ च विख्याता षष्ठधेनु६रथापि च ।

सप्तमी शर्कराधेनु७र्दधिधेनु८रथापि । दशधेनु९श्च
नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः” । “कुम्भाः सुदुर्वधेन्वा-
मितरासान्तु राशयः” । “सुवर्षधेनुमप्यत्र वैषिदिप्यन्नि-
मानवाः”तत्तच्छब्दे दृश्यम् । यशोधनोधेनुशब्देषु गोष ।
“अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावद्वते वनात्” रघुः ।

धेनुक पु० धेनुहरि “इवे प्रतिज्ञगौ” पा० कन् । १।असुरभेदे
“अर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः” हरिवं०
५५७० । “दास्यो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपवान् ।
अरयूथेन महताइतो बलवतां वरः । स तु तासवनं
घोरं गर्दभः परिरक्षति । अपश्चिन्नापदगणांस्तास-
यस्त्रतिदर्पितः” हरिवं० ७०७० । २रतिवज्रभेदे तद्वत्त्वं
रतिमञ्जुर्वाहकं यथा “असहस्रयुगला निजे परै
योमिदेति कटिखड्गमुत्तमा । अपतो यदि शनैरपोसुखी
धेनुकं दृश्वदुज्जते प्रिये !” “सुप्तां स्त्रियं समा-
विष्टां जयं सुगौरमेतु डनः । बधु विष्णुं चाबवेदो
बन्धोऽयं धेनुकः स्रतः” । ३हस्त्रिन्वां स्त्री । संज्ञायै
कन् । ४धन्वाके स्त्री भेदि० ।

धेनुकसूदन पु० धेनुकमहपदोक्तमसुरं स्रदवति स्रदि-
त्यु । वज्रभेदे तच्चिसूदनकथा हरिवं० ७०७० यथा
“रौहिषेयं असुरो इष्टः सोऽदशह्यनाबुधः । पङ्गा-
सुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः । जवानो-
रसि दैत्योऽसौ रौहिषेयं निराबुधम् । ताभ्यामेव च
अपाह पङ्गां तं दैत्यगर्दभम् । आवर्जितसुरस्त्राण्यं
प्रेरयंस्तासमूर्धनि । स भम्नोदकटीपीवो भम्नपृगेद्-
राकतिः । अरस्ताबफलेः सार्धं पपात धरणीतले ।
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वोच्य गर्दभम् । ज्ञाती-
ज्ञातोऽपरांस्तस्य त्वष्टराजनि सोऽक्षिपत्” हरिवं० ७०७०
“पूतनाधेनुकारिण्येविवानूरसूदनः” त्रिकाण्डशेषे
विष्णुनामपर्याये धेनुसूदनोक्तिः रामस्य विष्णुं श्रावतार-
त्वात् इति बोध्यम् रामद्वारा तस्य हननात् तस्य तथा-
त्वम् । भाग० १०।५५ अ० अपि वचरामेवैव तस्य
हननकथान्ते “नैतश्चिन्म भगवति हनन्ते जमदीश्वरे”
इत्यनेन परमेश्वरकर्म कस्य तद्वनस्य न चित्तममित्युक्तम् ।
वचरामेव तद्वननेऽपि तस्य तद्वारा तद्वननस्यैवेति
बोध्यम् धेनुकारिप्रथमतोऽपि वचरामे ।

धेनुदुग्ध न० धेनोर्दुग्धमिव स्याद् फलमस्य । १।चिर्मर्द्धं
राजनि० इत० । २धेन्वाः स्त्रीरे च ।

धेनुदुग्धकार पु० धेनोर्दुग्धमिव किररि क-कश्च धेनो दुग्धं

करोति वहंयति क-स्य वा । गर्जरे (गंजर) राजनि०
तत्पाने धेनोर्दुग्धस्य वहंयति तथात्वम् ।

धेनुमत् लि० धेनुमत्प्रत्यय मठप् । धेनुमत्प्रत्यय स्त्रियां
ङीप् । सा च भरतवंशप्रदेवद्युम्नस्य श्माश्यायाम्
‘देवद्युम्नस्यतो धेनुमत्प्रत्ययः परमेष्ठी’ भाग० ५।१५।१
धेनुमत्प्रत्यय न० इत् । प्रायश्चित्तकृपधेनुदानस्य निष्कृष्य-
रूपे मूल्यभेदे तच्च प्रायश्चित्ततत्त्वे व्यवस्थापितं यथा

‘अथ धेनुमत्प्रत्ययव्याख्या । संवर्तः “प्राजापत्य-
वृताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्त्रिणीम् । धेनोरभावे
दातव्यं तस्यं मूल्यं न संशयः” । पयस्त्रिणीमिति
विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च वत्सं विना न सम्भवति ।
अतः सवत्साया एव दानं सुख्यं तदभावे यथोचितं
तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्वम् । “दात्रिंशत्पथिका
गावोवत्सः पौराणिको भवेत्” कात्यायनवचनात् ।
मटुप्रिंशत्प्रतिमिति कृत्वा षठ्ठिनि “धेनुः षड्भिराश्यानां
मध्यानां त्रिपुराणिकी । कार्पापथ्यैकमूल्या हि दरि-
द्राणां प्रकीर्त्तिता” । अत्र पुराणत्वसम्बन्धं गेतभीक्तं
हिरण्यप्रदादिकमेव देयं तद् यथा “हिरण्यं गौर्वाणो-
ऽश्वोर्भूमिस्त्रिणा इतमस्रमिति देवानि” । एतान्येवा-
नादेशे विकल्पेन क्रियेरन्निति अन्यथा इदमनर्थकं
स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः । तच्चिन्त्यं हिरण्यं
गौरित्यादिना मोर्विकल्पकत्वेन हिरण्यप्रदादिकस्य न
तु गोमूल्यत्वेन ततश्च । “दात्रिंशत्पथिका गावः” इत्यादि-
वचनात् कार्पापथ्यप्रदानमेव युक्तम् । तत्र “त्रासिकः
कार्पापथ्यः पथः” इति याज्ञवल्क्यवचनेन “युष्माः पञ्चा-
दाभाषकः । ते षोडशस्यः कर्षोऽस्त्री पथं कर्षचत-
स्रय” इत्यमरसिंहोक्तेन अश्वीतिरत्तिकापरिमितताञ्च
पथस्यैव सङ्केतितः । स च तावत्संख्यकवराटकैर्बन्धयत
इति वराटकैश्चपि तथा व्यवहारः । एतन्मूल्यकं मवि-
ध्यमत्स्यस्युक्तयोर्वचनम् । “अश्वीतिभिर्वराटकैः पथ इत्य-
भिधीयते । पुराणं ते षोडशभिः रजतं सप्तभिस्तु
तैः” । गेतभीक्तपरिगणनोपनिषयस्तु अनादिष्टे
प्राथमिककल्याय आदिष्टे तत्तद्व्यप्राधाव्यं हिरण्यप्रदे
राजकुल्यकत्वमिति विशेषः । अतएव यमेन साभन्यतो
दानस्युक्तं यथा “शेषमेव शरीरस्य तपस्याऽभ्यसनेन
च । सापकन्मुच्यते पापात् दानेन च दमनेन च” ।
अतः कार्पापथ्यत्वसम्बन्धं रजतादि दीयते । यत्तु भिना-
शरायाम् “यथाशभावे निष्कः स्यात्तदङ्गं पादएव

च” इति अरण्याश्रिकादिकस्युक्तं तन्मूल्यतमाद्यपेक्षया
तत्रापि “चतुःशौचवर्षिको निष्कः” इति मनुस्मृतिस्य
न ग्रहणम् अत्यन्तविषयमूल्यत्वात् साष्टयत्तुवर्षिक-
वत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा चाभरः ।
‘साष्टे शते सुवर्षानां हेमन्तुरोमपथे पथे’ दीना-
रेऽपि च निष्कोऽस्त्री” इति । दीनार उक्तो विष्णु-
गुप्तेन “दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्षसप्ततितमो भागोरोपक उच्यते” । सुवर्षस्यशो-
तिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा च मनुः । “पञ्चकण्ठ-
लकोभाषके सुवर्षस्तु षोडश” इति अत्र काञ्चनं व्यक्त-
माहामरसिंहः । “सुवर्षवित्तो हेमोऽस्यः” इति ।
एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिका रोपकः तदष्टाविंशत्या
दात्रिंशत्प्रतिमिति दीनारो निष्कः” प्रा०त० रघु० ।
धेनुमत्प्रत्यया स्त्री भव्या धेनुः “धेनोर्भवायाम्” गण्यस्य-
निर्देशात् परनिपातः सन् च । भवप्रत्ययां धेनुाम्
धेनुष्टरी स्त्री अतिशयेन धेनुः तरप् ङीप् पारस्करादेरा-
कृतिगणत्वात् सुट् षत्वञ्च । प्रयस्यधेनुाम् । “सारस्वती
धेनुष्टरीमालभेत” कठशास्त्रानुक्तिः ।

धेनुष्या स्त्री धेनु-संज्ञायां यत् सुक् च । अण्यशोभनाशु-
त्तमर्थाय बन्धकत्वेन दीयमानायां धेनौ अमरः ।
“गौर्भेहिभी वा या दुग्धवन्धके स्थिता सा धेनुष्येति”
उवाः । सा संज्ञातास्य तार० इतच् । धेनुष्यित उक्तमर्थे
धेयु लि० धा-कर्मणि यत् षधार्थे शोषणे च । स आदिः
स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्तृ
स कार्यम्” भा० शा० १४२३० ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात्
तथात्वम् । धे-यत् । श्पेये लि० भावे यत् । ४धारणे
५पोषणे इपाने च ।

धेनु लि० अतिशयेन धाता इठन् टणो लोपे सुषः । धारक
तमे “भिलाषां भिलपते षेठः” ङ० १।१७०।५ “धेठः
अतिशयेन धारकः भा० नामधेयादौ स्त्रार्थे धेयप्रत्ययः ।
धेनव पुंस्त्री धेनोरपत्यम् उष्म० विदा० वा अञ् ।
धेन्पत्ने स्त्रियां ङीप् ।

धेनुक न० धेनूनं समूहः “अचित्तहृत्तिर्धेनोठक्” पा०
टक् “इसुसुक्तान्नात् कः” पा० ठक् कः । धेनुस्युदाने
स्त्रीणां शकरस्यभेदे च भेदि ।

धैर्यं न० धीरस्य भावः कर्म वा अञ् । धृतौ “स्विरा
चित्तोद्धतिर्था तु तद्धैर्यमिति संज्ञितमिति मूपात्तकोषः ।
२३प्रमादि ३३व्याकुलत्वे ४विज्ञाद्युपस्थितावपि प्ररब्धा-

परित्यागहेतावनःकरश्चट्टिविशेषे । ५ निर्विकारचि-
न्तत्वे । “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु”
एतदभिप्रायेण “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न
चेतांसि तएव धोराः” इति कुमा० उक्तम् । “कुर्यां हर-
स्यापि पिनाकपाशैर्वैश्व्यं च्युतिं के मन धन्विनोऽन्धे”
कुमा० । “अवधीर्यं धैर्यकञ्चिता दयितम्” भाषः । इनाय-
कयोर्युष्मभेदे धीरताशब्दे दृश्यम् । ७ पुरुषगुणभेदे
यथा “शोभा विद्यासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं
तेजसी । बलितौदार्यं भित्त्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः”
इत्युद्दिश्य “व्यवसायादचलनं धैर्यं विज्ञे महत्त्वपि”
सा० ८० उक्तितम् उदाहृतञ्च “श्रुताप्सरोगोतिरपि
क्षेत्रेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव । आत्मेन्द्रराणां न
हि जातु विज्ञाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” । स्वार्थे
घञ् । पुरुषभेदयुक्ते ऋग्वेदेवभेदे पु० । तदुपक्रमे
“मेधाये रथकारं धैर्याय तन्नाथम्” यजु० ३०।७

धैवत पु० धीमतामवम् अथ् प्रथो० । तन्त्रोक्तखण्डित
सप्तस्वरेषु षष्ठे स्वरे तन्मन्त्रं यथा “गत्वा नाभेरधोभागं
बसिं प्राथोर्द्धगः पुनः । धावन्निव च यो याति
कच्छं देवं स धैवतः” सङ्गीतदानो “अथस्तु धैवतं रौति”
सङ्गीतशास्त्रोक्ते रस्याश्चस्वरतल्लालम् । अस्य च वायुभव-
त्वेऽपि आकाशगुणत्वम् भा० शा० १८४ अ० उक्तं यथा
“तल्लैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्वरतम् । तस्य
शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् । षड्ज-
मण्डपमगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि
विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् । एष सप्तविधः प्रोक्तो
गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्यं च त्रु सर्वत्र स्थितोऽपि
पटहादिषु । ऋदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयिन्नोरथस्य च ।
यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः । एवं बद्ध-
विधाकारः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशजं शब्द-
माहुरेभिर्वायुगुणैः सह । अद्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति
विषमस्थितैः” । [तः । धीवोभावे ।

धैवत्य न० धीवोभावः अथ् दाण्डिनायनेत्यादि० नि० नख
धैवर पुंस्त्री धीवरस्थापत्वं वा० अत इज बाधित्वा वेदे
अथ् । धीवरापत्वे “सरोभ्यो धैवरम्” यजु० ३०।१६
लोके त इज् धैवरिरित्येव ।

धीयी पु० कविभेदे “धीयी कविः प्ल्यापतिः” गीतगो०
धीड इस्त्री धुर-वधे अथ् रस्य बल्लस्य डः । (दोडा)

सर्पभेदे दुग्धुभे शब्द० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
धीर गतौ सक० चातुर्यं अक० भ्वा० पर० सेट् । धोरति अधो-
रीत् । दुधोर अदित् शिच् चङि अदुधोरत् त ।

धीरण न० धोर-गतौ करणे ल्युट् । १।यानमात्रे इत्त्वश्च-
रथादौ लिका० । भावे ल्युट् । २गतौ ।

धीरणि(शी) स्त्री धोर-अनि वा ङीप् । परम्परवाम्
जटाधरः । “वैर्माकन्दवने मनोऽप्यवने सद्यःस्वबन्नाधु-
रीधाराधीरशिधौतघामनि धराधीयत्वमाबन्धते ।
तेषां नित्यविनोदिनां सुकृतिनां माघीकृपानां पुनः काळः
किञ्च करोति केतकि ! यतस्त्वञ्चापि केळीस्वली” उद्भूतः ।

धीरित न० धुर-धोर-वा भावे क्त । १वधे २गतौ ३अश्व-
गतिभेदे हेमच० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

धीत लि० धाव-क्त ऊट् । १प्रक्षालिते २शार्जिते ३शोधिते
हेम० “इन्द्रोत्तं क्षिया धीतं यज्ञोत्तं रजकेन च ।
अधीतं तत् विजानीयात् दश दक्षिणपदिमे” कर्मलो-
चनम् । “धीतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि” “परितश्च
धीतस्रस्वरुक्मविलसदहिर्मांशुमखलवाः” भाषः । ४रोप्ये
न० राजनि० । भावे क्त । ५प्रक्षालने न० ।

धीतकट पु० नित्यकर्म० स्त्रनिर्भितपात्रभेदे (धोक्का)जटा०
धीतकीषज न० धीतं प्रक्षालितं कीषजं नित्यक० । कर्मिकोष-
जाते वस्त्रभेदे शब्द० । [वस्त्रे अमरः ।

धीतकीषेय न० नित्यकर्म० । प्रक्षालिते क्षिकीषजाते
धीतबली स्त्री धीताङ्गन्यां त्रुङ्गटे शिक्यभेदे हारा० ।

धीतमूलक पु० १चीनराजभेदे “अर्कजश्च बबोहानां धीमानां
धीतमूलकः” भा० उ० ७।३७ । धीतं मूलं यस्य कप् ।
२प्रक्षालितमूलयुक्ते लि० ।

धीतय न० धीतमिव वर्थे याति वा-क । सैन्धवे नैचष्टु प्रका०
धीतरि लि० धूतमेव धीतं कम्पनश्च्छति क्त-कि । कम्पन
कारके स्त्रियां ङीप् । “स सवान्तुस्तोबाभिर्घौतरीभिः”
ऋ० ६।४४।७ “धीतरीभिः कम्पनकारीभिः” भा० ।

धीतशिल न० धीता शिला यस्य । स्फटिके लिका० ।

धीताङ्गनी स्त्री त्रुङ्गटे शिक्यभेदे सेदि० ।

धीती स्त्री धू-कर्तरि क्तिच् स्वार्षे अथ् ङीप् । चलन-
कर्तरि “धोधीतीनामहिहृद्धारिण्यक् पथः” ऋ० २।११।५
“धीतीनां कम्पनीनाम्” भा० । धूति-स्वार्षे अथ्
ङीप् । २हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे दृश्यम् ।

धीन्धु मार न० धुन्धुमारमधिकृत्य कतो गन्धः अथ् । भारत
वनपर्वान्तर्गतोपाख्यानभेदे “हेन्द्रद्युम्नसुधाख्यानं धीन्धु-

भारं तथैव च भा०शा० १२०। तच्च वनपर्वणि २०० अध्या-
यावधौ २०२ अध्यायान्ते दृश्यम् । [दिग्भवे ।

धीमक पु० धूमे तत्प्रधानदेशे भवः धूमा० वुञ् । धूमप्रधान-
धीमतायन पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तादि अरीहृणादि-
चतुरर्थ्यां वुञ् । धीमतायनक तद्भिर्दत्ते नगरादौ
धीमायनक त्रि० धीमायनेन निर्दत्तादि अरीहृणादि-
चतुरर्थ्यां वुञ् । धीमायननिर्दत्तादौ ।

धीमीय त्रि० धूमेन निर्दत्तादि-चतुरर्थ्याम् कुशावा०कृष् ।
धूमनिर्दत्तादौ ।

धीम्य त्रि० धूमस्यापत्यं गमा० वञ् । धूमर्षेरपत्ये स च
युधिष्ठिरपुरोहितः यथा
“गन्धर्व उवाच यत्रोयान् देवस्यैष वने भ्राता तप-
स्यति । धीस्य उत्कोचके तीर्थे तं दृषुध्वं यदोक्तम् ।
“तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धीस्यान्नमन्तु ते । तं वज्रः
पाण्डुवा धीस्यं पौरोहित्र्याय भारत ! । तान् धीस्यः
प्रतिजपाह सर्ववेदविदर्शनरः । वन्द्येन फलभूमेन पौ-
रहितेन चैव ह” भा०शा० १८२० । व्यासपादस्यर्षेः
पुत्रभेदे २८पमन्दोरचुजे च ।

“पुरा कृतयुगे तात ! ऋषिरासीन्महातपाः । व्यास-
पाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः । तस्याहमभवं
पुत्रो धीस्यश्चापि मनातुजः । कस्यचिन्नघ काबस्य धौ-
स्येन सह माधवः” भा०शा० १४० । पश्चिमदिशाश्रिते
ऋषिभेदे च “उषङ्गः कवपो धीस्यः परिव्याधश्च वीर्य-
वान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव सङ्घर्षयः । अन्तेः
पुत्रश्च भयवांसला सारसतः प्रभुः । एते चैव महात्मानः
पश्चिमाश्रिता दिग्म्” भा०शा० २०८० ।

धीस्य पु० धूमएव स्वार्ये अण् । ऋषिभेदे “धीस्यो विभाण्डो
नाण्डस्यो धीस्यः कृष्णानुभौतिकः” भा०शा० ४७० ।
स्वार्ये अण् । २धूमवर्षे २तदिति त्रि० भावे अण् ।
४धूमवर्षत्वे धूमोदिवताऽस्य अण् । ५वास्तुस्थानभेदे पु०
धीमायण्यं पुंस्त्री० धूमस्य गोत्रापत्यं अथा० फञ् । धूमर्षेः
गोत्रापत्ये ।

धीरादित्य पु० तीर्थभेदे त्रिपु० ।

धीरित न० धौरितमेव अण् । “धीरितं गतिमालं यद्यो-
जितं वङ्गितं पुनः । अयकायसङ्घाषात् कुञ्चितासं
नतत्विकम्” इत्युक्ते अश्वगतिभेदे । स्वार्ये क धौरितक
तत्वार्ये अमरः । [अमरः । २धूर्त्वे ढभे पु० राजनि० ।

धीरेय त्रि० धुरं वहति “धुरो यद्धकौ” पा० ढक् । धूर्त्वे

धीर्त्वेक न० धूर्त्वेय भावः मनोघा० वुञ् । धूर्त्वे शब्धे
धीर्त्वेय पुंस्त्री धूर्त्वाया अपत्यं “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक् ।
धूर्त्वाया अपत्ये बहुवचने योधेयादि० ततः मल्य-
यस्य न वुक् ।

धीर्त्वे न० धूर्त्वेय भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ध्वञ् । धूर्त्वे
२धूर्त्वे कर्मणि च । “वेदो बोद धीर्त्वे” पूर्वभावे” कण्ठ्या-
दिगणह्रस्वम् ।

धीर्त्वे न० धोर-धुर-वा यत् । अश्वगतिभेदे धीरेये षे० ।
धीवकि पुंस्त्री धुवकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढकं वाधित्वा
वाङ्गादि० इञ् । धुवकाया अपत्ये ।

ध्मा अग्निसंयुतौ दोषशासहेतुके शब्दभेदे अक० तादृशशब्देन
वाटने सक०श्वा०पर० अणिट् । धमति ऋध्मासीत् । दध्मौ
ध्मातः । एभाषयति “सुखेनैव धमेदग्निं सुखादग्निः
प्रजायते” संस्कारतत्त्वम् “शङ्खान् दध्मः पृथक् पृथक्”
गीता । ध्मावते । अध्मायि । “दक्षन्ते ध्मायमानानां
धातुनां हि यथा मलाः” प्रतुः । “वाय्मनिभ्यां यथा
लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्” भाग० १।२८।४० ।
धा-स्कीततायाम् ध्माध्मानशब्दे दृश्यम् ।

ध्माकार पु० ध्मा-इत्यव्ययशब्दस्य कारः । (ध्मा) इति शब्द
करणे । ल-कर्त्तरि अण् । २लोहकारके पु० नैषङ्गु प्र०
ध्मा(ध्मा)च्च आकाङ्क्षे सक० धोररवे अक० श्वा० पर० सेट्
इदित् । ध्मा(ध्मा)ङ्कृति । अध्मा(ध्मा)ङ्गीत् । दध्मा-
(ध्मा)ङ् । पा० मते वोपधः ।

ध्मा(ध्मा)ङ्ग पुंस्त्री ध्मा(ध्मा)ङ्गि-अण् । एकाके २मत्स्यभक्षके
पञ्चिभेदे अमरः । २भिक्षुके ४तक्षके च मेदि० ५ककुब्जि-
कायां स्त्री गौ०ङीष् ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गजङ्घा ध्मा(ध्मा)ङ्गस्येव जङ्घा अस्याः । काकज-
ङ्घायाम् राजनि० । [राजनि० ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गजम्बु स्त्री ध्मा(ध्मा)ङ्गप्रिया जम्बुः । काकजम्बुं
ध्मा(ध्मा)ङ्गतुण्डी ध्मा(ध्मा)ङ्गस्येव तुण्डमस्याः ङीष् ।
काकनाशाबतायां राजनि० ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गदन्ती स्त्री ध्मा(ध्मा)ङ्गस्येव दन्ता अवयवोऽस्याः
ङीष् । काकतुण्डीबतायां राजनि० ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गनखी स्त्री ध्मा(ध्मा)ङ्गस्येव नखा अस्या ङीष् ।
काकतुण्डीरां राजनि० ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गनाम्नी स्त्री ध्मा(ध्मा)ङ्गं नामजति त्रियत्वात्
नामि ना० मनि । काकोदम्बरिकायां राजनि० ।

ध्मा(ध्मा)ङ्गनाग्निनी स्त्री इत् । हृषुषायां भावम् ।

ध्या(ध्या)ङ्गनासा स्त्री ध्या(ध्या)ङ्गखेव नासा यस्याः । का-
कनासिकायाम् राजनि० । वा कप् अत इत्स्वम् ध्या(ध्या)
ङ्गनासिकाऽपि तत्रार्थे । [जातित्वात् ङीष् ।

ध्या(ध्या)ङ्गपुष्ट ति० इत० । कौकिले हारा० स्त्रियां
ध्या(ध्या)ङ्गमाचो ध्या(ध्या)ङ्गमचते मच-अष् काकमा-
चोवत् साध्यम् । काकमाच्यां राजनि० । [राजनि०]

ध्या(ध्या)ङ्गवल्ली स्त्री तन्नामा वल्ली । काकनासायाम्
ध्या(ध्या)ङ्गादनी स्त्री काकादनीवत् साध्यम् । काकतस्त्रां
राजनि० । [प्रभृतयोऽपि तत्रार्थे ।

ध्या(ध्या)ङ्गाराति पु० इत० । मेचके हारा० । तदरि-
ध्या(ध्या)ङ्गी स्त्री जातौ ङीष् । काकायां काकोलिकायां
च भेदि० । [राजनि० ।

ध्या(ध्या)ङ्गीलो स्त्री काकोलीवत् साध्यम् । काकोल्यां
धात ति० ध्मा-क्त । संभुञ्जिते श्वासभूयिष्ठतया दीर्घभावेन
२ लक्ष्मभाषे वर्षे च । शब्दिते ष्वादिने च ।

ध्यापन न० ध्मा-षिच् भावे ल्युट् । दृंहये शब्दार्थिणि० ।
ध्यापित ति० ध्मापि-क्त । दृंहिते वङ्गुलीकृते शब्दार्थिणि० ।
ध्यात ति० ध्यै-क्त । चिन्तिते ध्यानविषयीभूते “तदात्मना
ध्यातधरा रते च का” नैष० ।

ध्यान न० ध्यै-भावे ल्युट् । चिन्तने २ ष्वद्वितीयवस्तुनि वि-
च्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे । “शास्त्रोक्तदेव-
त्वाद्यात्मस्वनेष्वस्यो भिन्नजातोवैरनन्तरितः प्रत्यय-
ब्रह्मन् एकाग्रतेति समाहुरिति” भाष्योक्तेः शब्दे-
प्रत्ययैकतानम् । एकत्र घृतस्य चित्तस्य भगवदाकार
वृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते ऽनिदिध्या-
नसंज्ञे चित्तस्यात्माकारादवाहत्तौ । “ब्रह्मैवासीति
सहज्या निरात्मत्वतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता
परमानन्ददायिनी” इत्युक्तेः १ परमात्मचिन्तने । धारणा
निरुद्धस्य त्रिनेत्रयद्युवक्त्राद्याकारविषयायां चिन्तायाम् ।
“चिन्ता तद्विषया ध्यान”मित्युक्तेः । “तत्र प्रत्ययैकतान-
ता ध्यानम्” पा० सू० तत्र तस्मिन् देये यत्र चित्तं घृतं तत्र
प्रत्ययस्य ज्ञानस्य यैकतानता विषयपरिष्कारपरिहारेण
यथैव धारणायावज्ज्वलीकृतम् तदात्मस्वतयैव निरन्तर-
वृत्तपत्तिः सा ध्यानमुच्यते । ध्यानपदनिरुक्तप्रादिकसक्तं
सहजानिर्वाणतन्त्रे यथा “ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुः चिन्ता
तन्त्रेन निश्चला । एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं
द्विधा । सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केवलं मतम्” इति । अपि
च “ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं स्रुपाङ्गभेदतः । स्रुपं

तत्र यद् ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अख्यक्तं सर्वतो व्याप्त-
निदमित्यविवर्जितम् । अगम्यं योगिभिर्गम्यं लक्ष्मैर्ब्रह्म-
समाधिभिः । मनसो धारणायाय शीघ्रं स्थाभीटसिद्धये ।
सृष्ट्याध्यानप्रबोधाय स्वल्पध्यानं वदामि ते । अरूपायाः
काञ्चिकायाः कात्मसात्संहायतेः । गुणक्रियागुणसारेण
क्रियते रूपकल्पना” ब्रह्मचिन्तायां यथा

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो घृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः” इति
गारुडे ४८ अ० । तत्कालभेदश्च “प्राणायामैर्हृद्दशभिर्वावत्
कालं घृतो भवेत् । यत्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि
धारयेत् । तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तिष्ठेत
स यतो सक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयाच्च चरते
यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् । प्राणवधित्तं कालं
यावत् सा धारणा स्रता । ध्येयसक्तं मनो यस्य ध्येय-
मेवावुपश्यति । नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत्
प्रकीर्तितम् । ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं वि-
चिन्तयन् । यत्तद्भ्रानं परं प्रोक्तं सनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ।
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तल्लयतां गतः । पश्यति
हैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते” इति गारुडे २४० अ०
अग्निपुराणे च तद्विरुक्तप्रादिकसक्तं यथा

“अग्निर्वाच । ध्यै चिन्तायां स्रतो धातुर्विष्णु चिन्ता
सृष्टसृष्टः । अनाक्षिप्तेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।
आत्मनः सधनस्त्वस्य सत्ताप्रबोधपक्षस्य च । ब्रह्मचिन्ता
समासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते । ध्येयात्मस्वतस्यस्य
सदृशप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रत्ययो ध्यान-
मुच्यते । ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुलचित् ।
ध्यानमेतत्ससृष्टिष्टं प्रत्ययस्यैकतानता । एवं ध्यानसमा-
युक्तः स्वदेहं यः परित्यजेत् । कुलं स्वजनसिद्धाणि
ससृष्टृत्य हरिर्भवेत् । एवं सृष्टर्त्तमर्धं वा ध्यायेद् यः
त्रयया हरिम् । सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां सर्वै-
र्भङ्गामस्यैः । ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्यान-
प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं सुश्रुति तत्त्व-
विव् । योगाभ्यासाङ्गवेन्नुक्तिरैश्वर्यं स्यात्तथा महत् । ज्ञान-
वैराग्यसम्पन्नः अर्हदानः क्षमाचित्तः । विष्णुभक्तः
सदोत्साही ध्यातेत्यं पुरुषः स्रुतः । मूर्तामूर्तं परं
ब्रह्म हरेर्ध्यानं हि चिन्तनम् । सकलो निष्कलो ज्ञेयः
सर्वज्ञः पुरतो हरिः । अस्मिन्निर्गुणैश्वर्यं सृष्टि-

ध्यानप्रयोजनम् । फलेन योजको विष्णुरतो ध्यायेत् परेश्वरम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्नं जाग्रदुन्मिषन् निमिष-
न्नपि । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि ध्यायेत् सततमीश्वरम् ।
खदेहायतनस्थान्ते मनसि स्थाप्य वैश्वम् । हृत्पद्मपो-
ठिकामध्ये ध्यानयोगेन पूजयेत् । ध्यानयज्ञः परः
शुद्धः सर्वदोषविवर्जितः । तेनेहा सुक्तिमाप्नोति बाह्या-
शुद्धैश्च नाध्वरैः । हिंसादोषविह्वलित्वाद्द्विशुद्धिचित्त-
साधनः । ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः । तस्मा-
दशुद्धं सन्यज्य ह्यनित्यं बाह्यासाधनम् । यज्ञाद्यं कर्म
सन्यज्य योगमत्सर्वमभ्यसेत् । विकारसुक्तमव्यक्तं भोग्य-
भोगसमन्वितम् । चिन्त्येद्ब्रूदये पूर्वं क्रमादादौ गुण-
त्वयम् । तमः प्रच्छाद्य रजसा सत्येन ह्यदयेद्भुजः ।
ध्यायेत्त्रिमण्डलं पूर्वं कर्णं रक्तं सितं क्रमात् । सत्वो-
पाधिगुण्यातीतः पुरुषः पञ्चविंशकः । ध्येयमेतदशुद्धं
क्षत्वा शुद्धं विचिन्त्येत् । ऐश्वर्यं पञ्चजं दिव्यं पुरुषो-
परि संस्थितम् । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं शुद्धं विकशितं
स्थितम् । नाभिसटाङ्गुलं तस्य नाभिकन्दसङ्घट्टयम् ।
पद्मपत्राटकं त्रयेयमधिमादिगुण्याटकम् । कर्णिकाकेशरं
नाभं ज्ञानवैराग्यसुत्तमम् । विष्णु धर्मश्च तत्कन्दमिति
पद्मं विचिन्त्येत् । तद्वर्त्मज्ञानवैराग्यं शिवैश्वर्यमयं
परम् । ज्ञात्वा पद्मासनं सर्वं सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ।
तत् पद्मकर्णिकामध्ये शुद्धदीपशिखालतितम् । अङ्गुठ-
मात्ममलं ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम् । कदम्बगोडकाकारं
तारं रूपमिव स्थितम् । ध्यायेद्वा रश्मिजालेन दीप्-
मानं समन्ततः । प्रधानं पुरुषातीतं स्थितं पद्मस्यमीश्व-
रम् । ध्यायेत्समेष्टं सततमोङ्कारं परमेश्वरम् । मनः-
स्थित्यर्थमिच्छन्ति स्वस्वध्यानमनुक्रमात् । तद्भूतं नि-
चलीभूतं लभेत् सूक्ष्मं ऽपि संस्थितम् । नाभिकन्दे स्थितं
नाभं दशाङ्गुलसमायतम् । नाभेनाष्टकं पद्मं द्वादशा-
ङ्गुलविस्तृतम् । सकर्णिके केशराते सूर्यं सोमाम्निमण्ड-
लम् । अग्निमण्डलमध्यस्थः शङ्खचक्रगदाधरः । पद्मी
चतुर्भुजो विष्णु रथ वाष्टभुजो हरिः । शार्ङ्गाक्षवलय-
धरः पाशाङ्गु शघरः परः । सूर्यवर्णः श्वेतवर्णः सन्धीवत्यः
सकौस्तुभः । वनमाक्षी सूर्यचारी स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
रत्नोष्णलङ्करीटश्च पीताम्बरधरो महान् । सर्वाभरण-
सूषाद्रो वितस्त्रिर्वा यथेच्छया । अहं ब्रह्म ज्योतिरात्मा
वासुदेवो विद्युक्त सोम । ध्यानाच्छान्तो जपेन्मन्त्रं
जपाच्छान्तश्च चिन्त्येत् । जपध्यानादियुक्तस्य विष्णुः

शीघ्रं प्रसीदति । जपयज्ञश्च वै यज्ञाः कदां मार्हन्ति
षोडशीम् । जपिनं नोपसर्पन्ति व्याधयश्चाधवो यज्ञाः ।
भुक्तिर्भुक्तिर्भृत्युजयो जपेन प्राप्नुयात् फलम् ३७३ अ०

ध्यानप्रकारादिकसुक्तं जिताश्वरायां यथा

“जबस्थोत्तानचरणः सत्ये न्यस्येतरं करम् । उत्तानं
किञ्चिदुच्चास्य सुखं विष्टभ्य चोरसा । निमीळिताक्षः
सत्वस्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तालुस्थाचलजिह्वश्च सं-
वृतास्यः सुनिश्चलः । संनिश्चोन्द्रियपासं नातिनी
षोष्कृतासनः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायामसुप-
क्रमेत् । ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ० “जब-
स्थावत्तानचरणौ यस्य स तथोक्तो बहूपज्ञासनः । तथो-
त्ताने सत्यकरे दक्षिणसुत्तानं न्यस्य सुखञ्च किञ्चिदुच्चास्यो
रसा च विष्टभ्य क्षम्ययित्वा तथा निमीळिताक्षः सत्वस्यः
कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तथा
तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः संवृता-
स्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्कम्पस्तथा सत्यगि-
न्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्मु-
ष्कृतासनो यथा चित्तविच्छेपो न भवति तद्योपविष्टः
सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्याससुपक्रमेत् ।
ततो यथोक्तपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवत्-
प्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः तत्र च हृद्यात्मानं
मनोगोचरतया धारयेत् । तथा धारणाञ्च धारयेत् ।
धारणास्वरूपञ्च जान्मप्यभयमेन खोटिकादानकावो
जात्वा । ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंश-
द्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्येवं प्राणायामत्र-
यात्मिकैवा धारणा । तास्तिष्ठो योगशब्दवाच्यास्तांश्च
धारयेत् । यथोक्तमव्यक्तं “संश्लेष्य खोटिकां दद्यात्
करापञ्जालुमण्डले । माताभिः पञ्चदशभिः प्राणायामो-
ऽधमः सतः । मध्यमो द्विगुणः त्रैविंशतिगुणो धारणा
तथा । त्रिभिस्त्रिभिः सततैकैका ताभिर्वैतन्नाथैव चेति”
मिता० । “हृदयस्यस्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम् । ध्यानं
प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वंकात् योगतः शुभम्” हृदिस्था देवताः
सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतींभि मूयश्च
हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । खदेहभरणिं कृत्वा प्रब्रवधो-
त्तरारब्धम् । ध्याननिर्भयनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्बुद्धि
स्थितम् । हृद्यन्सन्द्रमाः सूर्यः सोममध्ये हृता-
शनः । तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितो-

परित्यागहेतावनःकरचक्षुर्विशेषे । ५ निर्विकारचि-
त्तत्वे । “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु”
एतदभिप्रायेण “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न
चेतांसि तएव धीराः” इति कुमा० उक्तम् । “कुर्यां हर-
स्यापि पिनाकपाशेषैर्यच्च्युतिं के सम धन्विनोऽन्ये”
कुमा० । “अवधीर्य धैर्यकृतिता दयितम्” भाषः । इनाव-
कयोर्धुषभेदे धीरताशब्दे इत्यम् । ७ पुरुषगुणभेदे
यथा “शोभा विशासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं
तेजसी । बलितौदार्यं भित्त्यौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः”
इत्युद्दिश्य “अवसायादचलनं धैर्यं विज्ञे महत्त्वपि”
सा० ८० बलितम् उदाहृतञ्च “श्रुताप्सरोगोतिरपि
क्षणेऽपि न हरः प्रसंख्यानपरो बभूव । आत्मेन्द्रारणां न
हि जात विज्ञाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” । स्वार्थे
घञ् । पुरुषभेदयत्ने ऽहौस्यदेवभेदे पु० । तदुपक्रमे
“मेधायै रथकारं धैर्याय तन्नाथम्” यजु० १०।७

धैवत पु० धीमतामयम् अण् प्रथो० । तन्लोकगुणोत्थित
सप्तस्वरेषु षष्ठे स्वरे तद्व्यञ्जनां यथा “गत्वा नाभेरधोभागं
वसिष्ठं प्राप्योद्भृगः पुनः । धावन्निव च यो याति
कच्छं देशं स धैवतः” सक्रीतदामो “अथस्तु धैवतं रौति”
सक्रीतथास्तोत्रे रस्याश्चरतल्यत्वम् । अस्य च वायुभव-
त्वे ऽपि आकाशगुणत्वम् भा० शा० १८४ अ० अ० यथा
“तत्त्वैकगुणसाकारं शब्द इत्येव तत् स्तम् । तस्य
शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् । षड्ज-
स्वरभगान्द्वारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि
विज्ञेयस्तथा चापि त्रिषाद्वान् । एष सप्तविधः प्रोक्तो
गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि
पटहादिषु । श्दङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्त्रोरणस्य च ।
वः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः । एवं ब्रह्म-
विधाकारः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशजं शब्द-
माङ्गरेभिर्वायुगुणैः सह । अद्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति
विषमस्थितैः” । [तः । धीनोभावे ।

धैवत्य न० धीनोभावेः अण् दाखिन्नायनेत्यादि० नि० नस्य
धैवर पुंस्त्री धीवरस्यापत्यं वा० अत इज बाधित्वा वेदे
अण् । धीवरापत्ये “सरोभ्यो धैवरम्” यजु० १०।१६
लोके तु इज् धैवरिरित्येव ।

धीयी पु० कविभेदे “धीयी कविः क्षमापतिः” गीतगो०
धीङ ष्स्त्री धुर-वधे अण् रस्य ब्रह्मण्डः । (ढौंङ्गा)

सर्पभेदे दुग्धुभे शब्द० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
धीर गतौ सक० चातुर्थ्यं अक० भ्या० पर० सेट् । धोरति अघो-
रीत् । दुधोर अदित् शिच् चङि अदुधोरत् त ।

धीरण न० धोर-गतौ करणे ल्युट् । श्यानमाने ह्रस्वश्च-
रथादौ त्रिका० । भावे ल्युट् । २ गतौ ।

धीरणि(शी) स्त्री धोर-अनि वा ङीप् । परम्परयासु
जटाधरः । “वैर्भाकन्दवने मनोऽपवने सद्यःस्खलन्नाधु-
रीधाराधोरषिधौतघामनि घराधीशत्वमाबन्धुते ।
तेषां नित्यविनोदिनां सुकृतिनां साधोऽकृपानां पुनः काळः
किञ्च करोति केतकि ! यतस्त्वञ्चापि केढीस्वली” उक्तः ।

धीरित न० धुर-धोर-वा भावे क्त । श्वधे २ गतौ श्चश्च-
गतिभेदे हेमच० स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

धीत लि० धाव-क्त ङट् । प्रच्छाबिते श्चार्जिते श्योधिते
हेम० “ईप्रह्वीतं क्षिया धीतं यज्ञीतं रजकेन च ।
अधौतं तत् विजानीयात् दशा दक्षिणपश्चिमे” कर्मलो-
चनम् । “धीतोत्तरीयपतिमच्छनीनि” “परितश्च
धीतसुखरुक्मविलसदहिसांशुमण्डलाः” भाषः । ४ रीथे
न० राजनि० । भावे क्त । प्रच्छाबने न० ।

धीतकट पु० नित्यकर्म० क्तनिर्मितपात्रभेदे (धोकटा)जटा०
धीतकोषज न० धौतं प्रच्छाबितं कोषजं नित्यक० । क्षमिकोष-
जाते वस्त्रभेदे शब्द० । [वस्त्रे अमरः ।

धीतकौषेय न० नित्यकर्म० । प्रच्छाबिते क्षमिकोषजाते
धीतवली स्त्री धौताञ्जन्यां त्प्रहृटे शिष्यभेदे हारा० ।

धीतमूलक पु० चीनराजभेदे “अर्कजश्च बलीहानां चीनानां
धीतमूलकः” भा० उ० ७ श्व० । धौतं मूलं यस्य कप् ।
२ प्रच्छाबितमूलयुक्ते लि० ।

धीतय न० धौतमिव वस्त्रं याति या-क्त । सैन्धवे नैवष्टु प्रका०
धीतरि लि० धूतमेव धौतं कम्पनस्यञ्जति ङ-क्ति । कम्पन
कारके स्त्रियां ङीप् । “स सवान्तस्तौहाभिर्धौतरिभिः”
ऋ० ६।४४।७ “धौतरिभिः कम्पनकारीभिः” भा० ।

धीतशिल न० धौता शिला यस्य । स्फटिके त्रिका० ।
धीताञ्जनो स्त्री त्प्रहृटे शिष्यभेदे भेदि० ।

धीती स्त्री धू-कर्तरि क्तिच् स्वार्थे अण् ङीप् । चलन-
कर्तरि “योधौतीनामहिहृद्धारिण्यक पयः” ऋ० २।११।५
“धीतीनां कम्पनीनाम्” मा० । धूति-स्वार्थे अण्
ङीप् । २ ऋठमोगाङ्गभेदे ऋठयमशब्दे इत्यम् ।

धीन्धु मार न० धुन्धुमारमधिकृत्य कतो गन्धः अण् । भारत
वनपर्वान्तर्गतोपाख्यानभेदे “शेन्द्रयुष्मसुपाख्यानं धीन्धु-

भारं तथैव च भा०शा० १३०। तच्च वनपर्वणि २०० अध्या-
यावधौ २०३ अध्यायान्ते दृश्यम् । [देशभवे ।

धीमक पु० धूमे तत्प्रधानदेशे भवः धूमा० वुञ् । धूमप्रधान-
धीमतायन पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तादि अरोहण्यादि०

चतुरर्थ्यां वुञ् । धीमतायनक तद्धिते नगरादौ

धीमायनक त्रि० धीमायनेन निर्दत्तादि अरोहण्यादि०
चतुरर्थ्यां वुञ् । धीमायननिर्दत्तादौ ।

धीमीय त्रि० धूमेन निर्दत्तादि० चतुरर्थ्याम् कृशाद्या० ऋण् ।
धूमनिर्दत्तादौ ।

धीस्य त्रि० धूमस्थापत्यं गर्भा० यञ् । धूमधोरपत्ये च च
युधिष्ठिरपुरोहितः यथा

‘गच्छर्व उवाच यथोवाण् देवबस्यैव वने भ्राता तप-
स्यति । धीस्य उत्कोचके तीर्थं तं वृषुध्वं यदोच्छ्रयं ।’

‘तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धीस्यान्नमन्तु ते । तं वज्रुः
पाण्डुवा धीस्यं पौरोहित्याय भारत ! । तान् धीस्यः

प्रतिजयाह सर्ववेदविदांवरः । वन्येन फलभूलेन पौ-
रहित्वेन चैव ह’ भा०शा० १२३० । व्याघ्रपादस्थनेः

पुत्रभेदे २८५मन्दोरहजे च ।

‘पुरा कृतयुगे तात ! ऋषिरासीन्महातपाः । व्याघ्र-
पाद इति ख्यातो वेदनेदाङ्गपारगः । तस्माद्भवत्

पुत्रो धीस्यश्चापि समाहजः । कश्चिन्नय कावस्य धी-
स्येन सह माधवः’ भा०शा० १३३० । पश्चिमदिशाग्निने

३३३भेदे च ‘उषहूः कवघो धीस्यः परिव्याधश्च वीर्य-
वान् । एकतश्च द्वितस्यैव त्रितस्यैव सहर्षयः । अत्रेः

पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः । एते चैव महात्मानः
पश्चिमाभात्रिता दिशम्’ भा०शा० २०८०

धीस्य पु० धूमएव स्मार्थे अण् । ऋषिभेदे ‘धीस्यो विभाण्डो
साण्डव्यो धीस्यः कृष्णानुभौतिकः’ भा०शा० ४७० ।

स्मार्थे अण् । धूमवर्षे ३२दति त्रि० भावे अण् ।
३३३वर्षत्वे धूमोदेवताऽस्य अण् । ५वास्तुस्थानभेदे पु०

धीस्यायण पुंस्त्री० धूमस्य गोलापत्यं अद्या० फञ् । धूमर्षेः
गोलापत्ये ।

धीरादित्य पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

धीरित न० धोरितमेव अण् । ‘धोरितं नतिमालं यद्यो-
जितं वलुगितं पुनः । अप्रकायसहजासात् कुञ्चितास्यं

नतत्तिकम्’ इत्युक्ते अश्वगतिभेदे । स्मार्थे क धौरितक
तत्पार्थे अमरः । [अमरः । २३५० दृष्टे पु० राजनि०]

धीरेय त्रि० धुरं वहति ‘धुरो यड्ढकौ’ पा० ढक् । धूर्ध्वे

धीर्त्तिक न० धूर्त्तस्य भावः मनोघा० वुञ् । धूर्त्तस्ये त्रास्ये
धीर्त्तिय पुंस्त्री धूर्त्ताया अपत्यं ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ पा० ढक् ।

धूर्त्ताया अपत्ये बहुवचने योषेयादि० ततः मल्ल-
यस्य न लुक् ।

धीर्त्त्य न० धूर्त्तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० अण् । धूर्त्तस्ये
२धूर्त्तकर्मण्य च । ‘बेट बोद धीर्त्त्ये पूर्वभावे’ कण्ठ्या-

दिशचस्यम् ।

धीर्य्य न० धोर-धुर-वा गत्व । अश्वगतिभेदे धोरस्ये हेम० ।
धीवकि पुंस्त्री धुवकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढकं बाधित्वा

वाङ्गादि० इञ् । धुवकाया अपत्ये ।

धा अग्निसंयुतौ दोर्घश्चासहेतुके शब्दभेदे अक० तादृशशब्देन
वादाने सक०श्वा०पर० अनिट् । धमति कृष्णासीत् । दधौ

ध्यातः । स्मापयति ‘सुखेनैव धमेदग्निं सुखादग्निः
प्रजायते’ संस्कारतत्त्वम् ‘गङ्गान् दध्नुः पृथक् पृथक्’

गीता । ध्यायते । अध्यायि । ‘दक्षन्ते ध्यायमानानां
घ्रातृनां हि यथा मत्वाः’ ऋतुः । ‘वाय्वग्निभ्यां यथा

सौहं घ्रातं त्यजति वै मलम्’ भाग० ३२८० ।
आ-स्मोततायास्व आध्यानशब्दे दृश्यम् ।

धाकार पु० ध्या-इत्यन्वयकशब्दस्य कारः । (धा) इति शब्द
करणे । क-कर्त्तरि अण् । २लोङकारके पु० नैघण्टु प्र०

धा(धा)ञ् आकाङ्क्षे सक० धोररवे अक० श्वा० पर० शिट्
इदिव् । ध्या(धा)ङ्गिति । अध्या(धा)ङ्गीव् । दध्ना-

(धा)ङ् । पा० मते नोपधः ।

धा(धा)ङ्ग पुंस्त्री ध्या(धा)ङ्गि-अण् । १काङ्क्षे २भक्तस्यभक्तौ
पञ्चभेदे अमरः । ३भिक्षुके ४तस्यके च भेदि० ५कक्रोधि-

कायां स्त्री गौ०ङीष् ।

धा(धा)ङ्गजङ्घा ध्या(धा)ङ्गस्येव जङ्घा अस्याः । काकज-
ङ्घायाम् राजनि० । [राजनि० ।

धा(धा)ङ्गजम् स्त्री ध्या(धा)ङ्गप्रिया जम्भुः । काकजम्भुं
धा(धा)ङ्गतुण्डी ध्या(धा)ङ्गस्येव तण्डुलमसाः ङीष् ।

काकनाशालतायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्गदन्ती स्त्री ध्या(धा)ङ्गस्येव दन्ता अवयवोऽस्याः
ङीष् । काकतण्डुलीरतायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्गनखी स्त्री ध्या(धा)ङ्गस्येव नखा अस्या ङीष् ।
काकतण्डुलां राजनि० ।

धा(धा)ङ्गनाम्नी स्त्री ध्या(धा)ङ्गं नामयति प्रियत्वात्
नामि वा० मनि । काकोदम्बरिकायां राजनि० ।

धा(धा)ङ्गनाशिनी स्त्री इतः । ह्युपायां भावम् ।

ध्या(ध्या)ङ्गनासा स्त्री ध्या(ध्या)ङ्गखेव नासा यस्याः । का-
कनासिकायाम् राजनि० । वा कम् अत इत्वम् ध्या(ध्या)
ङ्गनासिकाऽपि तत्रार्थे । [जातित्वात् ङीष् ।

ध्या(ध्या)ङ्गपुष्ट त्रि० इत० । कोक्त्रिबे चारा० स्त्रियां

ध्या(ध्या)ङ्गमाचो ध्या(ध्या)ङ्गचते मच-अण् काकमा-
चोवत् साध्यम् । काकमाख्यां राजनि० । [राजनि० ।

ध्या(ध्या)ङ्गवल्ली स्त्री तद्धामा वल्ली । काकनासायाम्

ध्या(ध्या)ङ्गादनी स्त्री काकादनीवत् साध्यम् । काकल्लङ्गां
राजनि० । [प्रथतयोऽपि तत्रार्थे ।

ध्या(ध्या)ङ्गाराति प्र० इत० । पेचके चारा० । तदरि-

ध्या(ध्या)ङ्गी स्त्री जातो ङीष् । १काक्यां २काकोल्लिकायां
च मेदि० । [राजनि० ।

ध्या(ध्या)ङ्गिली स्त्री काकोलीवत् साध्यम् । काकोल्यां

ध्यात त्रि० ध्या-क्त । १संधुक्षिते श्वासभूयिष्ठतया दीर्घभावेन
२चक्ष्यमाणे वर्णे च । ३शब्दिते ४वादिते च ।

ध्यापन न० ध्या-णिच् भावे ल्युट् । ङङ्घृषे शब्दार्थचि० ।

ध्यापित त्रि० ध्यापि-क्त । ङङ्घृषे बहुव्रीहते शब्दार्थचि० ।

ध्यात त्रि० ध्यै-क्त । चिन्तिते ध्यानविषयीभूते “तदात्मना
ध्यातधवा रते च का” नैष० ।

ध्यान न० ध्यै-भावे ल्युट् । १चिन्तने २अद्वितीयवस्तुनि वि-

च्छिद्यविच्छिद्यानरिन्द्रिवदृत्तिप्रवाहे । “शास्त्रोक्तदेव-

बाद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्यय-
बन्धान एकाप्यतेति समाह्वरिति भाष्योक्तेः ३ध्येय-
प्रत्ययैकतानत्वे । एकलघृतस्य चित्तस्य भगवदाकार

दृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते ४निर्दिध्या-
नसंज्ञे चित्तस्यात्माकारादयादृत्तौ । “ब्रह्मैवास्मीति

बहुत्या निराबन्धतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता

परमानन्दादिनी” इत्युक्तेः ५परमात्मचिन्तने । धारणा

निरुद्धस्य त्रिनेत्रपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां ६चिन्तायाम् ।

“चिन्ता तद्विषया ध्यान”मित्युक्तेः । “तत्र प्रत्ययैकतान-

ता ध्यानम्” पा० सू० तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं घृतं तत्र

प्रत्ययस्य ज्ञानस्य यैकतानता विषयपरिणासपरिहारेण

यदेव धारणयावबन्धनीकृतम् तदाबन्धनतयैव निरन्तर-

सत्त्वपत्तिः सा ध्यानस्यते । ध्यानपदनिरुक्तप्रादिकसक्तं

अज्ञानिवाप्यतन्त्रे यथा “ध्यै चिन्तायां स्यतो भातः चिन्ता

तत्त्वेन निश्चया । एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्युषं

द्विधा । सगुणं मन्त्रभेदेन निर्युषं केवलं मतम्” इति । अपि

त्र “ध्यानं द्विदिविधं प्रोक्तं सख्यारूपभेदतः । अख्यं

तत्र यद् ध्यानमवाहन्मनसगोचरम् । अख्यं सर्वतो व्याप्त-
निदमित्यविवर्जितम् । अख्यं योगिभिर्नख्यं अख्यैर्बहु-

समाधिभिः । मनसो धारणायां येषु स्थाभीदृष्टिबन्धे ।

सुखध्यानप्रबोधाय स्वबुद्ध्यानं वदामि ते । अख्यपायाः

काञ्चिकायाः कालमात्ममेहाद्युतेः । गुणक्रियातुसारेषु

क्रियते रूपकल्पना” ब्रह्मचिन्तायां यथा

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो घृतिः ।

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः” इति

गारुडे ४६अ० । तत्कालभेदेन “प्राच्यायानैर्ह्यौदशभिर्यावत्

कालं घृतो भवेत् । यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि

धारयेत् । तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं दादश धारणाः ।

द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तिष्ठेत

स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयात्त चरते

यस्य मनोऽभिधायतो भूयम् । प्राप्यावधिगतं कालं

यावत् सा धारणा स्यता । ध्येयसक्तं मनो यस्य ध्येय-

मेवानुपश्यति । नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत्

प्रकीर्तितम् । ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं वि-

चिन्तयन् । यत्तद्ब्रह्मणं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ।

ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तज्जयतां गतः । पश्यति

द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते” इति गारुडे २४०अ०

अग्निपुराणे च तद्विरुक्तप्रादिकसक्तं यथा

“अग्निरवाच । ध्यै चिन्तायां स्यतो घातुर्विष्णुचिन्ता

सुखसुखः । अनाक्षिप्तेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।

आत्मनः समनस्कस्य सुक्तायेधोपधस्य च । ब्रह्मचिन्ता

समासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते । ध्येयाबन्धनसंख्यस्य

सदृशप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रत्ययो ध्यान-

सुच्यते । ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुलचित् ।

ध्यानमेतत्सुसुदृष्टं प्रत्ययस्यैकतानता । एवं ध्यानसमा-

युक्तः स्वदेहं यः परित्यजेत् । कुलं स्वजनमिवापि

सुसुदृढं हरिर्भवेत् । एवं सुहृत्संघर्षं वा ध्यायेद् यः

अद्वया हरिम् । सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां सर्वै-

र्मेहासकैः । ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्यान-

प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं प्रात्या योगं युञ्जीत तत्त्व-

वित् । योगाभ्यासाङ्गवेन्दुक्तिरैश्वर्यं चापथा महत् । ज्ञान-

वैराग्यसम्पन्नः अद्धानः समाप्नितः । विष्णुभक्तः

सदोत्साही ध्यातेत्यं पुरुषः स्यतः । मूर्ताकूर्तं परं

ब्रह्म हरेर्ध्यानं हि चिन्तनम् । सकलो निष्कलो ज्ञेयः

सर्वज्ञः परमो हरिः । अविभादिगुणैश्वर्यं सुक्लि-

ध्यानप्रयोजनम् । फलेन योजको विष्णुरतो ध्यायेत्
 परेश्वरम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् जापदुःखपन् निमिष-
 क्षपि । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि ध्यायेत् सततमीश्वरम् ।
 स्वदेहायतनस्थान्ते मनसि स्थाप्य केशवम् । हृत्पद्मपो-
 टिकामध्ये ध्यानयोगेन पूजयेत् । ध्यानयज्ञः परः
 शुद्धः सर्वदोषविवर्जितः । तेनेहा सुक्तिमाप्नोति वाङ्मा-
 युज्ञैश्च नाध्वरैः । हिंसादोषविमुक्तित्वाद्दिगुर्विशिष्य-
 साधनः । ध्यानयज्ञः परस्तथादपवर्गफलप्रदः । तस्मा-
 दगुहं सन्यज्य ह्यनित्यं वाङ्मासाधनम् । यज्ञाद्यं कर्म
 सन्यज्य योगमत्स्यार्थमभ्यसेत् । विकारसुक्लमव्यक्तं भोग्य-
 भोगसमन्वितम् । चिन्त्येद्ब्रह्मैव पूर्वं क्रमाद्वाहौ गुण-
 त्वयम् । तमः प्रच्छाद्य रजसा सत्वेन ह्यादयेद्भुजः ।
 ध्यायेन्नियमश्च पूर्वं कृत्वा रक्तं सितं क्रमात् । सत्वो-
 पाधिगुणातीतः पुरुषः पञ्चविंशकः । ध्येयमेतद्गुह्यञ्च
 त्वङ्गा गुह्यं विचिन्त्येत् । ऐश्वर्यं पङ्कजं दिव्यं पुरुषो-
 परि संस्थितम् । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं गुह्यं विकथितं
 क्विप्तम् । नास्यमहाङ्गुलं तस्य नाभिकन्दसङ्गुलम् ।
 पद्मपत्राटकं त्रयोमण्डिमादिगुणाटकम् । कर्णिकाकेशरं
 नालं ज्ञानवैराग्यसुत्तमम् । विष्णुधर्मश्च तत्कन्दमिति
 पद्मं विचिन्त्येत् । तद्धर्मज्ञानवैराग्यं शिवैश्वर्यमयं
 परम् । ज्ञात्वा पद्मासनं सर्वं सर्वदुःखानामाश्रयात् ।
 तत् पद्मकर्णिकामध्ये गुह्यदीपशिखाकृतम् । अङ्गु-
 लानाममलं ध्यायेदोद्धारमीश्वरम् । कदम्बगोलकाकारं
 तारं रूपमिव स्थितम् । ध्यायेद्वा रश्मिजालेन दीप-
 मानं समन्ततः । प्रधानं पुरुषातीतं स्थितं पद्मस्थमीश्व-
 रम् । ध्यायेज्जपेच्च सततमोद्धारं परमेश्वरम् । मनः-
 स्थित्यर्थमिच्छन्ति स्वबुद्ध्यानमनुक्रमात् । तद्भूतं नि-
 श्चलीभूतं लभेत् सृष्ट्वाऽपि संस्थितम् । नाभिकन्दे स्थितं
 गालं दशाङ्गुलसमायतम् । गालेनाटदलं पद्मं द्वादशा-
 ङ्गुलविस्तृतम् । सकर्णिके केशराते सूर्यसोमग्निमण्ड-
 लम् । अग्निमण्डलमध्यस्थः शङ्खचक्रगदाधरः । पद्मी
 चतुर्भुजो विष्णु रश् वाष्टभुजो हरिः । शार्ङ्गाञ्जवलय-
 धरः पाशाङ्गु शधरः परः । स्वर्णवर्णः श्वेतवर्णः सञ्जीवत्यः
 सकोस्तुभः । वनभाबी स्वर्णहारी स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
 रत्नोज्ज्वलकिरीटश्च भीताम्बरधरो महान् । सर्वाभरण-
 मूषाङ्गो वितस्तिर्वा यथेच्छया । अहं ब्रह्म ज्योतिरात्मा
 वासुदेवो विमुक्त सोम् । ध्यानाच्छान्तो जपेन्मन्त्रं
 जपाच्छान्तश्च चिन्त्येत् । जपध्यानादियुक्तश्च विष्णुः

शीघ्रं प्रसीदति । जपयज्ञश्च वै यज्ञाः कदां माहूर्ति
 भोजशीम् । जपिनं नोपसर्पन्ति ध्यायन्साधको यथाः ।
 मुक्तिर्भक्तिर्ह्यत्युजयो जपेन प्राप्नुयात् फलम् ३७१ अ०
 ध्यानप्रकारादिकसूक्तं मिताश्वराणां यथा
 “जस्योत्तानचरणः सव्यो न्यसेतरं करम् । उत्तानं
 किञ्चिदुच्चास्य सुखं विष्टभ्य चोरसा । निमीळिताक्षः
 सत्वस्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तालुस्थाचलजिह्वश्च सं-
 हृतास्यः सुनिश्चलः । संनिरुद्धेन्द्रियपामं नातिनी
 चोच्छ्रितासनः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणावागसुप-
 क्रमेत् । ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
 धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ० “ज-
 स्वाभुस्तानचरणौ यस्य स तद्योक्तो ब्रह्मपद्मासनः । तद्यो-
 त्ताने सव्यकरे दक्षिणसुत्तानं न्यस्य सुखञ्च किञ्चिदुच्चास्यो
 रसा च विष्टभ्य सत्प्रयित्वा तथा निमीळिताक्षः सत्वस्यः
 कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन् । तथा
 तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तद्योक्तः संहृता-
 स्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्कृम्यस्रया सव्यमि-
 न्द्रियसमूहं विमयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासने गालु-
 च्छ्रितासने यथा चित्तविच्छेपो न भवति तद्योपविष्टः
 सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणावागसुपसुपक्रमेत् ।
 ततो यथोक्ततपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवत्-
 प्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः तत्र च हृद्यात्मानं
 जनो गोचरतया धारयेत् । तथा धारणाञ्च धारयेत् ।
 धारणास्वरूपञ्च ज्ञानपद्ममध्येन कोटिकादानकाशो
 भात्वा । ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणावागसु-
 द्विर्नध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्येवं प्राणावागसु-
 वातिकैश्च धारणा । नास्ति चो योगशब्दाच्चास्तांश्च
 धारयेत् । यथोक्तमव्यक्त “हंआस्य कोटिकां दद्यात्
 करापङ्गानुपमञ्जले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणावागो-
 ऽङ्गभिः स्रुतः । मध्यमो द्विगुणः त्रैल्लिगुणो धारणा
 तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्रुतैकैका ताभिर्यौगसधैव चेति”
 मिता० । “हृदयस्थस्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम् । ध्यानं
 प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञात् योगतः शुभम्” हृदिस्था देवताः
 सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतीर्षि भूयश्च
 हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । स्वदेहमरिचिं कृत्वा प्रथमञ्जो-
 त्तारारश्मिम् । ध्याननिर्मेयनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्बुद्धि
 स्थितम् । हृद्यन्तश्चन्द्रमाः सूर्यः सोममध्ये सुता-
 यनः । तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितो-

स्थुतः । अक्षोरशोयान् बहते महीशानात्मासु जन्तो-
 निहितो युहामाम् । तेभ्योभयं पश्यति यीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः यदुः । "प्राच्यायाम-
 द्विषट्केन प्रत्वाहार उदाहृतः । प्रत्वाहारैर्दादय-
 मिद्वारणा परिकीर्त्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे ध्यानं
 हादशधारणम्" काशीख० ३१ख० । "समाहितेन मनसा
 चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
 मिहोच्यते" शा०ति० । ध्यायतेऽनेन ध्यै-करणे व्युट् ।
 देवानां ७ध्वेयरूपभेदे "ध्यानमहाः प्रवक्ष्यामि यथा
 ध्यात्वाध्वेदिनाम्" तन्त्रसारः । "तस्य (वटुषस्य) ध्यानं
 त्रिधा प्रोक्तं शास्त्रिणादिप्रभेदतः" तत्र शास्त्रिकं यथा
 "कन्दे वासं स्फटिकसदृशं कुन्तलोद्भासिवत्तं दिव्याकल्पै-
 र्भयमक्षिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः । दीप्ताकारं विशदवसनं
 सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं हस्ताभ्यां वटुकमनिशं मृगदयस्यौ
 दधानम्" । राजसं यथा "उदाङ्गाक्षरसज्जिभं त्रिनयनं
 रत्नाङ्गरामसज्जम् कोराखं वरदं कपालमभयं मूलं
 दधानं करैः । नीचपीवसुदारमूषणयतं शीतांशुचुडो-
 ऽब्जसं वक्षुकारववाचसं मयहरं देवं सदा भावये"
 तन्त्रशा० तामसध्यानं तु तामसवन्दे षु० उक्तम्
 देवानां अरूपभेदेनैव ध्येयत्वात् अरूपस्य ध्यानत्वम् ।
 देवताप्रतिमायन्दे च ३६८५७० येषां मूर्त्तिभेदा यथा दर्-
 शिताः तथैव तेषां ध्येयता । अन्वदेवताध्यानं तु तन्त्रसार
 काश्चिन्नापुराचादौ दृश्यम् विस्तरमयात् न लिखितम् ।
 "ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्मफलत्वात्
 गीता । "ज्ञानमेनाहमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
 त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां बभते योगसुखम्" श्रुतिः ।
 "इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्त्रिमितसोचनः" रघुः
 "सर्वदेवाः प्राणतिका जावन्तो मूर्तिधारिणः । अह-
 मात्मा नित्यदेहो मन्त्रध्यानालुङ्घतः" ब्रह्मवै० जन्मख० ।
 दउपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ षु० दृश्यम् ।
 ध्यानजप्य षु० विद्यामिलकंश्ये कर्मभेदे "पाश्चिनो बभ्व-
 चैव ध्यानजप्यास्तथैव च" हरिवं० २७ख० विद्यामिल-
 वंशार्थिकथने ।
 ध्यानयोग षु० ध्यानमेव योगः । ध्यानरूपे योगे योगाङ्ग-
 भेदे "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" श्वेताश्वतरोप० "ध्यानं
 नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो युञ्जतेऽनेन इति ध्या-
 तव्यस्त्रीकारोपायसप्तममुक्ताः समाहिता अपश्यन्" भा०
 "ध्यानयोगेन संपश्येत् नतिप्रस्थान्तराद्यनः" मनुः ।

ध्यानाभ्यास षु० ध्यानानामभ्यासः । समाधौ "ध्यानहाद-
 श्केनैव समाधिरभिधीयते" काशीख० ३२ख० उक्तेः
 समाधेर्ध्यानाभ्यासरूपत्वम् । "सागमेनाहमानेन ध्याना-
 भ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां बभते योग-
 सुखम्" श्रुतिः ।
 ध्यानिक लि० ध्यानेन निर्दत्तं ठक् । ध्यानसाध्ये "ध्या-
 निकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिप्रेतम्" मनुः ।
 ध्याम न० ध्यायते पशुभिः ध्यै-कर्मणि मन् । १गज्यदृषे २मदन-
 दृषे च संज्ञायां कन् । ध्यामक । रोहिषदृषे राजनि० ।
 ध्यामन् षु० ध्यै-मनिन् । १परिभाषे २तेजसि ५ उज्ज्वलद०
 भावे मनिन् । चिन्तायां न० उष्णादिकोषः ।
 ध्ये य लि० ध्यै-कर्मणि यत् । ध्यातव्ये "ध्येयः सदा सवि-
 तमसङ्कल्पमध्यवर्ती" विष्णुध्यानम् "वेदाश्च वेदिता चासि
 ध्याता ध्येयश्च यत्परम्" कुमा० ध्यानशब्दे उदा० ।
 ध्यै चिन्तने स्वा० पर० सक० अनिट् । ध्यायति अध्यासीत् ।
 दध्यौ "ध्यायतीव वेद्यायतीव" श्रुतिः । ध्यानशब्दे
 उदा० । "ध्यायेत् नित्यं मणेशम्" त्रिविधानम् ।
 ध्र लि० कश्चिदुपपदे ध्र-मूलविभुजा० क । धारणे महीध्रः
 कुप्र इत्यादि ।
 ध्रज गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । ध्रजति अध्राजीत् अध्र-
 जीत् अयमिदिस ध्रजति अध्रजीत् । दध्राज दध्रज ।
 ध्रज्यते ध्रज्यते । "उपध्रजन्तमद्रयो विधक्षित्" ऋ० १।
 १४६। "दृष्या न यो ध्रजसा पत्न्या" ऋ० ६। १। ७ ध्रज-
 अद्यन् । "ध्रजसा नतिमीयेन" भा० ।
 ध्रजि लि० ध्रज-गतौ इन् । गतौ ततः अस्त्वर्थे कतुष् प्रजिगत्
 नतिवृक्ते लि० । "ध्रुनिवृत्त इव ध्रजोमान्" ऋ० १। ७। ६। १
 दीर्घच्छा ह्रसः । अस्त्व इवादिमथे वाठचिन्त्यप्रयोजनः
 माद्युपधत्वाभावेनवस्थाप्रकृतेः । [सीत् दध्राण ।
 ध्रण ध्वाने भ्वा० पर० अक० सेट् । ध्रणति अध्रणीत् अध्रा-
 प्रस कश्च आदाने क्त्वा० पर० सक० सेट् । ध्रणाति अध्र-
 सीत् अध्रासीत् दध्राण । उदित् प्रधित्वा प्रस्था । ध्रुतः ।
 ध्र(ध्रा) गतौ निघण्टुः । भ्वा० पर० सक० सेट् ध्रा अनिट् ।
 ध्रति ध्राति अध्रणीत् अध्रासीत् । दध्र दध्रौ "ध्रयति
 प्रायति" इति तत्र निर्देशात् ध्रै ध्रै इत्यपि धातु गतौ
 भ्वा० पर० अनिटौ । तत्र ध्रै प्रयति ध्रै प्रायति इति
 ध्राद्धधातुके ध्रावत् ।
 ध्राश्च काङ्क्षे घोररथे च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।
 ध्राङ्क्षति अध्राङ्क्षीत् । दध्राङ्क्ष इदित् ध्राङ्क्षते ।

प्राज्ञा स्त्री प्राङ् मात्रे अङ् यवादिगणधत्ते प्राञ्चेति निर्देशात् उपधाबोधः । गतौ ततोऽन्वये महत्प यवा० न मस्य वः । प्राज्ञामत् गतियुक्ते त्रि० स्त्रिवां ङीप् प्राख् शोधने अलमर्थे च स्वा० पर० सक० सेट् । प्राख्ति अधाखीत् दप्राख् । अदित् चङि अदप्राखत् त । अलमर्थः पर्यायिचेत् तत्र अक० ।

प्राघ शक्तौ स्वा० आत्म० अक० सेट् । प्राघते अद्राघिष्ट । दप्राघे । अदित् चङि अदप्राघत् त ।

प्राजि त्रि० प्रज-गतौ वा० भावे इष् । गतौ "प्राजिरेकस्य ददये न रूपम्" अ० १:६४१४ "प्राजिर्गतिः" भा० षिच् कर्त्तरि इन् । इष्ट्यादेर्वर्गगतिकारके श्वातभेदे (धुरणा वातास) उष्यादिकोषः ।

प्राड विभेदे स्वा० आत्म० सक० सेट् । प्राडते अधाडिष्ट । दप्राडे । अदित् चङि अद्राडत् त ।

प्राडि पु० प्राड-इन् । प्रध्वचये उष्यादिकोषः ।

प्रिज गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । प्रिजति अग्नेजीत् दिग्नेज भ्रु स्वैर्ध्वे अक० सर्पणे सक० तु० कृ० पर० अनिट् । भ्रुवति अभ्रुवीत् इभ्राव । अयं जीत् भ्रुतो वर्त्तते । "बुद्धिपूर्वं भ्रुवन्न त्वा राजहत्वा पिता खलम्" भट्टिः गतौ "ततोद- गद्या चारिं तं इभ्रावाङ्गिणा कपिः" भट्टिः "न स खो दज्जो वरुच ! भ्रुतिः" अ० ७, ६६१६ "भ्रुतिः दैवगतिः" भा० भ्रु गतौ स्वा० प० अनिट् निघण्टुः । भ्रवति अम्रौषीत् इभ्राव ।

भ्रु व त्रि० कु० भ्रु-अच् । स्थिरे श्चिन्ति स्मचः श्चलन्ते श्चाशते ५तर्के न० भेदि० । इगगने न० स्मच० । ७शङ्खौ दविष्णो इहरे १०वटे ११उत्तानपादन्धपसुतभेदे पु०भेदि० । १२वसुभेदे विष्णुः स्त्रादिषु १३हादये योगे पु० भेदि० । १४स्वाणौ पु० अमरः १५शरारिखणे पुंस्त्री० त्रिका० । १६भ्रुवके (ध्रुवा)स्त्राते पदाब्जे पु० संगीतदा० । १७आका- शस्थिते ताराहये च पु० । ते च सर्वेषां नक्षत्रादीना- माधारभूते उत्तरदक्षिणयोः स्थिते स्त्र०स्त्रि० उक्ते यथा "मेरोरुभयतो मध्ये भ्रुवतारे मध्यस्थिते । निरक्षदेशसं- स्थानामुभये क्षितिजाश्रये" मू० । "मेरोरुभयतो दक्षिणो- चरायवोराकाशस्थिते भ्रुवतारे दक्षिणोत्तरे क्रमेण मध्य- चाकाशमध्ये भवतः । निरक्षदेशसंस्थानां प्राङ्मुक्तनगर- स्थितमसुष्यायासुभये दक्षिणोत्तरे भ्रुवतारे क्षितिजाश्रये तद्गूर्गक्षितिजहस्तस्ये भवेत् इत्यर्थः ।" रङ्गनाथ० अतएव द्वेषांशामावसंश्रुपरमत्प्रति वदन् मेरावशांशपर-

मत्वभित्वाह "अतो नाशोऽक्षयसाह भ्रुवयोः क्षितिज स्वयोः । नवतिर्लब्धकांशास्तु मेरावशांशकाश्या" मू० । "तास्त्रक्तनगरीषु । अत उभये क्षितिजाश्रये इति कारणात् अक्षोऽक्षयो भ्रुवोश्च न । तथाच क्षिति- जादुभ्रुवोश्चमक्षांशा इति तदभावात् तदभाव इति भावः । तुकारात् तक्षगरीषु भ्रुवयोः क्षितिजस्वयोः सतोर्लब्धकांशा नवतिः श्रुत्याशांशोपनवतेर्लब्धकांशत्वात् । अमध्यादुभ्रुवयोः क्षितिजस्य लब्धकांशरूपत्वाच्च मेराव- शांशकाश्या नवतिः, भ्रुवस्य परमोच्चत्वात् । यथा निरक्षदेशेऽक्षांशाभावात्लब्धकांशाः परमाक्षया मेरावशां- शपरमत्वात्लब्धकांशाभाव इत्यर्थश्चित्तम् ।" रङ्गनाथः । "निरक्षदेशक्षितिजस्यलोपगौ भ्रुवौ नरः पश्यति दक्षि- णोत्तरो । तदान्नितं खे जलधन्ववत् तथा अमङ्गलकं निजमस्तकोपरि । अदग्दिशं याति यथा यथा नरक्षया तथा स्यात्तच्छक्षयच्छब्दम् । अदग् भ्रुवं पश्यति षोडशं क्षितिसदन्तरे योजनजाः पक्षांशकाः । योजनसंख्याभां- शैर्गुणित्वात् सपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षावां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्यत् । सौम्यं भ्रुवं मेरु- नताः खमध्ये यास्यं च दैव्या निजमस्तकोद्धे । स्व्या- पसव्यं अमङ्गलकं विक्षोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् । सि०शि० । विष्णुवरेण उत्तानपादद्वपुलस्यैव तदधिष्ठा- त्वत् तथाभूतपदलामकथा च काशीस्थ० "विष्णुस्वाच" अवि । बाल ! विशाळाक्ष ! भ्रुव ! भ्रुवसते! १० नच ! । परिष्ठातो मया सस्यक् तव हृत्स्थो मनोरथः । अस्माद् भवन्ति भूतानि दृष्टेरक्षसहस्रवः । तद्दृष्टेः कारणं सूर्यः सूर्याधारो भ्रुवो विभो ! अतोत्तमस्य सर्वस्य पक्ष्वादिः समन्ततः । मगने अमतो गित्यं त्व- माधारो भविष्यसि । मेघोभूतः स वै सर्वान् वायुपाथै- र्त्रियन्वितान् । आकलयं तमदे तिष्ठन् भ्रामन्नु ज्यो- तिष्काङ्ग्यान् । आराध्य श्रीमहादेवं पुरा पदमिदं मया । आसादि यत्तदेतत्ते तपसा प्रतिपादितम् । वेष्टिः अतुर्गुणं यावत् क्षेचिन्मन्तरं भ्रुव ! । तिष्ठति सन्तु- वै कल्पं पदमेतत् प्रयास्यसि । मत्तुनापि न यत् प्रापि किमन्यै सानवैर्भ्रुव ! । तत्पदं विहितं बल ! शक्राद्यै रपि दुर्लभम् । अन्यान् दरान् प्रयच्छासि क्षनेनानेन तोषितः । सुभीतिरपि ते माता ज्यत्सुभीये भविष्यति" भा० ५, १२३ अ० शनिचोकपर्यन्तवर्षानात् "अत्र तथात् परतक्षयोदय लक्ष्मोक्षानन्तरोवप्रविष्णोः

चरन् पदमभिवन्दन्ति । यत्र महाभागवतो ध्रुव औ-
त्तानपादिरन्निनेत्ये प्रजापतिना कश्यपेन धर्मैश्च च
समकाण्डयुग्मिः । सहजुमानं दक्षिणतः क्रियमाण
इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ये तस्य महाबु-
भाव उपवर्चितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां पृह-
नक्षत्रादीनाम् अग्निभिषेष्वाप्यकरं हृषा भगवता कालेन
श्याम्यमाष्यानां श्याशुरिवावपम् दैत्यरेण विहितः शश-
द्वभासते । यथा मेघीसम्भ आक्रमणपशवः संयोजिता
स्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानमण्डलानि चरन्ति । एवं
भनखा पृहाटय इतस्त्रिभन्तर्विद्योगेन कालचक्र आ-
योजिता ध्रुवमेवावम्पु वायुगोदीर्यमाशा आकल्पानं
परितः क्रामन्ति । नमसि यथा मेघाः श्योनादवो वायु-
कशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुष्ठहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
यतन्ति । "सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते निबद्धा वातरश्मिभिः ।
इते वै श्याम्यमाष्यास्ते अथायोनं वहन्ति वै । वासव्या-
भिरदृष्ट्याभिः प्रबद्धा वातरश्मिभिः । परिभ्रमन्ति तद्-
वद्वासन्द्रस्यपृहादिवि । यावत्तमनुपयति ध्रुवं वै ज्यो-
तिर्भाङ्गणः । यथा नद्युदके नौस्तु उदकेन सहोद्यते ।
तथा देव स्टहाणि स्युञ्जन्ते वातरं हृषा । तस्माद्यानि
प्रदृष्टान्ते व्योम्नि देवपृहा इति । यावन्त्यश्चैव ताराः
स्युञ्जावन्त्योऽस्य मरीचयः । सर्वां प्रुनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो
भ्रामयन्ति च । तैलपीडं यथा चक्रं भ्राम्यते भ्राम-
यन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतीर्षि वातवहानि सर्वशः ।
असातचक्रवद्यानि वातचक्रेरितानि तु । यस्मात्
प्रवहते ताभि प्रवहन्तेन च स्रुतः । एवं ध्रुवे निशु-
क्लोऽसौ भ्रमते ज्योतिर्भाङ्गणः । एष तारामयः प्रोक्तः
त्रिष्टुभारे ध्रुवो दिवि" मत्स्यपु० १२६७
वसुभेदश्च "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिजोऽनलः ।
प्रत्यक्ष प्रमासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ०
६६७० । औत्तानपादिकथा "प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः
स्त्रायश्चुवस्य तु । द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ
कथितौ तव । तवोत्तानपादस्य सुख्यासुत्तमः सुतः ।
अभीष्टावाभूद्भ्रुवन् ! पितृखल्वनवत्तमः । सुनीतिर्नाम
या राक्षसस्त्रामून्नाहिषो द्विज ! । स नृपोऽप्रीतिर्मा-
न्नाहं तस्याभूद्भ्रुवः सुतः" विष्णुपु० ११७० ।

जानास्ते "ध्रुवाहि नाख्यस्य प्रायाः" तच्छास्त्रम् ।
१८रोभावर्त्तभेदे "आवर्त्तं सास्यादावर्त्तौ रोमसंस्थानमग्नि-

नाम्" ते च दशधा "हावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ चरन्त्यौ
परन्त्योः । एको भासे लघाटे च दशावर्त्तौ ध्रुवाः
स्रुताः" शब्दार्थचि० "उषः पूर्वमघानको ध्रुवगच्छतीत्यु-
त्तराणि स्रभूः ज्यो० उक्ते १८उत्तरात्तयरोहिणीषु
नक्षत्रेषु "मित्त ध्रुवचिप्रभे" सु०चि० । "ध्रुवशुक्रर-
मूलापौष्णभाष्यर्कवारं" ज्यो० त० । २०नाहायभागे
"अदन्वती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासापसृच्यते । विष्णोः
पदानि ध्रुवस्य" नेत्रयोर्मां तमण्डलम्" काशीख० ११७०
"अदन्वती ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
स्रुत्तुर्नौपशुत् चतुर्थं माटमण्डलम्" तत्रैव । तत्र
वितर्कं उत्प्रेक्षा तत्र "ध्रुवं स नीचोत्पलपत्र धारवा
शमीलतं केतु स्तम्भिव्यवस्रति" शकु० स्थिरे "ध्रुवमपाये",
श० । "अपाये यदुदासीनं चक्रं वा यदि वाऽचक्रम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्" हरिका० निश्चिते "अथ ध्रुवाणि
परित्यज्य अध्रुवाणि विचिन्त्येत् । ध्रुवाणि तस्य
नशुन्ति अध्रुवं नष्टमेव च" हितो० । विष्णो "व्यवसायो
व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः" विष्णुस० ।
२१शत्रिये पृहापात्रभेदे पु० । "ततो पृहापृहाभाध्रुवात्",
कात्या० श्रौ० ७.५.१७ "आध्रुवपृहापृहात्" कर्कः ।
२२पृहनक्षत्राद्यानयनोपयोगिनि अङ्गभेदे तत्र नक्षत्रध्रुवः
सू० वि० उक्तः खगोलग्रन्थे २४२२ पृ० दर्शितः । संक्षेप-
तस्य सि० शि० प्रमिताचरोक्तः २४२५ पृ० दर्शितः ।
पृहाध्रुवानयनन्तु "कल्पवृक्षकृतास्तु गतावदाः क-
ल्पसमाविहृता मगणाद्याः । सुध्रुर्वका दिनकङ्कगशान्ते,
यातस्त्रुञ्चकोञ्चखगानाम्" सू० वि० । अत्र स्वार्थे क ।
ध्रुवनक्षत्रे "इत्योत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति" गो० सू०
"ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः" सं० त० रघु० । "शरत्प्रस-
न्नं ज्योतिर्भिः विभातर्ष इव ध्रुवम्" रघुः । "स्तु टतर-
सुपरिष्ठादल्पमूर्त्ते" ध्रुवस्य स्मरति सुरसुनीनां मण्डलं
व्यक्षमेतत्" भावः । २१शावशुके धृतिहोमग्रन्थे दर्शित
गोभिलवाक्ये "ध्रुवा आङ्गतीर्णुं होति" । "अष्टका-
माप्यभ्युदवास्त्रीर्यपालोपत्तयः । पितृशामतिरेकोऽयं
माशिकाज्ञात् ध्रुवः स्रुतः" देवीपु० । "माशिकाज्ञात्
अभावस्याश्वाहादतिरेकः अष्टकादिश्वाहागणो ध्रुव
आवश्यकः" आ० त० रघु० । आवश्यकत्वञ्च अवश्यकत्वत्वं
तेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् नित्यत्वमिति फलितम् ।
सन्तते निश्चिते "जातस्य हि ध्रुवोऽस्तु ध्रुवं जनं स्रुतस्य
स्रु" गीता "यदावगच्छे दायत्तामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः

स्वरे "ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्टुं ध्रुवक्षिदसि" यजु०५।
 १२ "ध्रुवे स्वरे यत्रे क्षीवति निवसति इति ध्रुवक्षित्"
 वेददी० २४ सोमभेदे "उपवानमृद्धीतोऽसि ध्रुवोऽसि
 ध्रुवक्षितिध्रुवाणां ध्रुवतमोऽप्युतानामप्युतक्षिप्तमः"
 यजु० ७।२५ "हे सोम ! त्वत्पयामेन पातोष मृद्धी-
 तोऽसि ध्रुवनापकोऽसि कोदशस्त्रम् ध्रुवा स्विरा क्षि-
 तिनिवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः" वेददी० २५ यजुन्वादि
 करचतुष्के न० "ध्रुवाणि यजुनिनांगं तृतीयं च चतुष्पदम् ।
 किंस्तुभं च चतुर्हस्याः कष्यावाचापराङ्गतः" सू० सि० ।
 ध्रुवक पु० ध्रुव-कुन् स्वार्थे को वा । १ ध्रुवशब्दार्थे
 २ गीताङ्कविशेषे स चोक्तः सङ्गीतदाभोदरे "उत्तमः
 षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्रुतः । कनिष्ठश्च चतु-
 र्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः । उक्तं द्विषष्टस्रष्ट-
 पादे द्विषष्टे ध्रुवके मतम् । ततो द्विषष्टमाभोगे
 तावमानरसैः सह । आभोगे कविनाम स्यात् तथा
 नायकनाम च । उदुपाहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्
 ततः परम् । ततोऽन्तरा ध्रुवकादाभोगध्रुवको मतः ।
 उदुपाहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वस्तरिभिः । गीत्वा
 पूर्वपदं न्यासो मत्त स ध्रुवको मतः । यत्रैव कविनाम
 स्यात् स आभोग इतीरितः । ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवे-
 देवं विधिः क्रमः" । स तु षोडशधा यथा "अयनो
 श्रेष्ठरोत्साहौ सधुरो निर्भचस्तथा । कुनलः कमल-
 चैव सानन्दचन्द्रशेखरः । सुखदः कुसुदो जासी क-
 न्दोर्पो जयमण्डलः । तिलकोकचितयेति ध्रुवकाः
 षोडश स्रुताः । एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्जितैः ।
 अथैध्रुवाः षोडश स्युः षड्भिः शब्दक्षरावधि । द्विष-
 ष्टैरक्षरैरेव पदमेकमिष्टेपत्रते । उदुपाहध्रुवकाभो-
 गैरित्यं षट्पदनिर्णयः । पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन
 तद्भुवः । चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथक् नास्त्रैव तद्-
 ध्रुवः इति सङ्गीतदा० । ध्रुवशब्दार्थे ध्रुवशब्ददर्शिते
 पहाणां सप्ततोपयोगिनि ३५३ भेदे खनोचशब्दे २४२ २।
 २५ पृ० दृश्यन् ध्रुवशब्दे सू० सि० वाक्यसक्तम् । स्त्रिंदां
 क्षिपका० कापि न अत इत्यम् । ततः पिच्छा० अक्षरार्थे
 इत्यच् । ध्रुवकिल तद्युक्ते लि० । ततोऽपत्तादौ स्त्रीभ्यो-
 टकं वाधित्वा वाङ्गा० इत् । औवकि ध्रुवकापत्ये पुं स्त्री
 ततः चतुरर्थी० प्रेक्ष्या० इति । ध्रुवकिन् ध्रुवकानिर्दितादौ
 लि० । [पमावाक्यतिर्भवति विष्कम् इ० वं० ११४० ।
 ध्रुवकेसु पु० केसुभेदे केसुशब्दे दृश्यम् "ध्रुवकेतुर्नियतमति

ध्रुवरत्ना स्त्री कुनाराहपरमादभेदे "जवावती भावतिका
 ध्रुवरत्ना मयङ्करी" भा० श० ४७७० कुनाराहपरमाद-
 कोक्तौ । [स्त्राभेदे ।
 ध्रुवलोका पु० ध्रुवाधिष्ठितो लोकः । बलबोधान्तर्गते ध्रुव-
 ध्रुवसन्धि पु० कुशवंशे हिरण्यनाभस्य पौत्रे "पुत्रो हि-
 रण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत्" भा० ८।१२।५
 ध्रुवस् लि० कु० ध्रु-अच् । ध्रुवनिवासे "क्वथेदु ध्रु-
 वसे न बोनिम्" सू० ७।७०।१ "ध्रुवसे ध्रुवाय निवा-
 वाय" भा० ।
 ध्रुवा स्त्री कु० ध्रु-अच् । १ यज्ञपात्रभेदे "साधारण्यार्थं
 ध्रुवायां स्यात्" जै० १।५।६ सू० । "उपाश्रयानार्थं
 जुहुतो यत् ध्रुवायां शिष्टं तच्छेषभूतम्" भा० "अव-
 सत्वाच्च जुहुतां तस्य च होबसंयोगात्" ७ जै० "ध्रुवायां
 तस्य नास्ति शेषः" भाष्यम् । ध्रुवा च जुहुतो
 भिक्षा "तच्छेषमेव जुहुरियस्यपश्चात्तैव ध्रुवा आत्मन
 एवेसानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया
 ह्य सर्वा यज्ञः प्रभवति । प्राञ्च एव स्रुवः । सोऽयं
 प्राञ्चः सर्वाण्यङ्गान्यहस्यश्चरति तस्माद्स्रुवः सर्वा अस्तु
 स्रुवः स्रुवरति । तस्यावावेव द्यौर्जुह्वः । अथेदमन-
 रिच्छस्यपश्चादियमेव ध्रुवा तद्वा अस्या एवेने सर्वे लोकः
 प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वा यज्ञः प्रभवति"
 ततः ३।१।२ "अथ जुहुपश्चद्ध्रुवाकैतस्याज्यस्य
 स्रुवेच पश्चत् विधित्सुस्तत्तदावस्य पुरषावयवकल-
 नया स्रुत्तर्भं तत्साध्यक यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह
 तादमवयवकृत्प्रिभिनयेन दर्शयति । वा जुहुः देवमर्थं
 दक्षिणे वाङ्मः दोषश्च सेयं वासवाङ्मः ध्रुवा आत्मा
 देहमध्यः । तस्माद् ध्रुवास्याज्यस्य सर्ववागवाधा-
 रण्यम्" भा० । अत्र जुहुतो ध्रुवाया भिक्षत्वं सप्त-
 मशब्दते "ध्रुवावस्यमाह वापस्यमः "वादिः
 स्रुवः पर्यमयी जुहुराश्रय्यु पश्चदैकहुती ध्रुवा" आनके
 "वादिः स्फुरच्चुवं पाचाशो जुहुराश्रय्यु पश्चदैकहुती
 ध्रुवा" । काठके अरतिनाम्नी स्रुग्निहोमहवकी पा-
 चाशो सामान्यतया निर्वपश्चितरासाम् वाङ्मनाः
 स्रुग्दण्डाः प्रहस्यमात्वाथि प्रहवनाम्यर्थपरिभाषानि
 वात्वाथि पाचाशो जुहुराश्रय्यु पश्चदैकहुती ध्रुवा
 यमीभूत् नयो वा त्वत्तोविवा इंसस्यो भवन्तीति
 कात्या० श्रौ० १।१।१५ कर्कसु "ध्रुवा तु दैकहुती भवति
 वैकहुतानि पल्लवोत्प्रेनेक अपवादाभावात् होमसा"

धनत्वाच्च तथा हि सनिष्टयजुर्हृवते "तिष्ठन् प्रुवया सनिष्टयजुर्होवीति" शाखान्तरश्रुतेः अथएव नैल-
 कठापस्तम्बयज्ञेषु "वैकृत्तुती प्रुवेति" पठ्यते तेषां हि वैकृत्तुतानि पत्नासीति सामान्यवचनं नास्ति" कर्क० ।
 अतः कोमान्तरे अस्य जुहुर्धकताकचनं प्रामादिकमेव ।
 श्रुतार्थां ४शाखायां ५शाखपर्यायां (ध्रुवा) स्वाते इगी-
 तिभेदे च चेदि० । ७शाखायां श्रियां शब्दर० ।

ध्रुवावर्त्तं पु० ध्रुव संज्ञक आवर्त्तः रोमसंस्थानभेदः । ध्रुवश-
 ङ्कोक्तः । अन्तानां रोमसंस्थानभेदे तस्य स्थानविशेषश्च
 फलं ह०सं० ६६अ० उक्तं यथा

"अश्रुपातं हतुनण्डं हृदयं प्रोथं शङ्खकटिवस्ति जातुनि ।
 शङ्खनाभिकजुदे तथा युदे सव्यजुस्त्रिचरखेषु चाश्रुभाः ।
 ये प्रपाचगन्धकखेसंस्थिताः पृष्ठमध्वनयनोपरिस्थिताः ।
 ऋषिभक्त्यभुजकुक्षिपार्श्वगच्छे लडाटवर्हिताः सुयो-
 मनाः । तेषां प्रपाच एको लडाटकेषु च ध्रुवावर्त्तः ।
 रज्जोपरन्वमूर्धनि वक्षसि चेति अ०तौ द्वौ द्वौ" ।

ध्रुवाश्च पु० हृदयभेदे मत्स्यपु० । [भवन्तु० अ०।१५।८
 अ० वि० लि० कु० प्रु-रन् । प्रुवे स्थिरे "सं नः पर्यताः ध्रुवयो
 प्रेकं उवाहे शब्दे च आ० आत्म० अक०सेट् । ध्रुक्ते अघ्ने-
 कित् । दिष्टेके अदित् चडि अदिष्टेकत् त ।
 अ० ह्यो आ०पर० अक०अनिट् । ध्रुवति अघ्रासीत् । दधौ
 नतौ त ध्रुवातो ह्यश्रुः ।

ध्रुव लि०ध्रुवायां गृहीतम् अण् । ध्रुवाया गृहीते आख्यादौ
 "तस्मात् साधारणं ध्रौवमाच्छमिति "यत्राय गृह्यते
 यत् ध्रुवावामाच्छम्" श्रुतेः जै० १।५। ६४० भाष्यम् ।
 "क भूतसं क च ध्रौव' स्थान' यत् प्राप्तवान् ध्रुवः"
 मार्क०पु० । २शाखायाम् ३ध्रुवकायां स्त्री शब्दार्थचि० ।

ध्रुव्य न०ध्रुवस्य भावः ध्वज् । स्थिरत्वे "ध्रौव्यमत्वर्थत्वादि"
 ह्यण् । "तत्कारणवोरविद्याकामबोससत्वात् कृतकय-
 ध्रौव्योपपत्तिः" ह०उ०भा० । आर्षे ब्राह्म०ध्वज् । स्थिरे
 लि० "ध्रौव्ये दशरात्नावरात्" संख्ययो० २।१६।१ ।
 ध्रुवाय हितम् ध्वज् । ३ध्रुवस्थानप्रापके लि० "स्त्वर्ध्व'
 ध्रौव्यं धौमस्यं प्रशस्यमथमर्षसम् । श्रुत्वैतत् (ध्रुव-
 चरितम्) प्रयतोऽभीष्टमन्व्युत्प्रियचेदितम्" भा०
 ४।१२।३७ ।

ध्वंस पु०ध्वंस-भावे घञ् । विनाशे अभावभेदे । "जन्वाभावत्वं
 ध्वंसत्वमिति" संज्ञावची । अन्यत्वस्य प्रायेण दुर्ज्ञेयत्वात्
 अभावत्वव्याप्यः अस्त्वण्डोपाधिरिति नव्यनैयायिकाः ।

सत्कार्यवादिभते तिरोभाव एव ध्वंस इति भेदः । "ध्रुव'
 ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलचरिताम्" "तन्नूनां प-
 क्ष्याणां लोम्नां स्याद् ध्वंसश्च विनाशयत्" कामन्दकी०
 ध्वंसकला अव्य० ध्वंसं कलयति कलि-डा जयां ।

हिंसायां गणर०टो० । ध्वंसकलात्तल्ल हिंसित्वेत्वर्थः ।
 ध्वंसन न० ध्वंस-भावे ल्युट् । १नाशे ध्वंस-षिच्-ल्यु ।
 २ध्वंसकारके लि० "माहेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरह-
 टिमिः" भा० उ० १५६ भावे ल्युट् । ३ध्वंसकरणे
 "कंसध्वंसनधूमकेतुरवत् त्वां देवकीमन्दनः" गीतगो०
 ध्वंस-भावे ल्युट् । ४ध्वंसे ५अघःपतने च ।

ध्वंसिन् लि०ध्वंस-षिनि । नाशपतिवोगिनि "जाखान्तरगते
 सूर्यं करे ध्वंसी विबोध्यते । त्वरेषुच स प्रोवः" वैद्य-
 कप० ध्वंसीति त्वरेषु विशेषणम् अतः शब्दकल्प० अस्य
 त्वरेषुपरिभाषार्थतोक्तिः प्रामादिकी । ध्वंस-षिच्-
 षिनि । नाशकारके लि० "क्रुद्धध्वंसी ह्यध्वजः" अमरः ।
 ध्वज गतो आ०पर०सक०सेट् । ध्वजति अध्वजीत् अध्वजीत्
 दध्वाज अवमिदिदपि । ध्वजति अध्वजीत् दध्वञ्ज
 ध्वञ्जते ।

ध्वज पु० ध्वज-अच् । शौण्डिके (सुखिकोपकरणभेदे)
 २भेदे श्विक्रे ४खड्गो चेदि० । ५नवे ६दपे च
 शब्दर० । ७पूर्वदिक्खे ष्टहे हेमच० । दचतुष्कोणाकारे
 वंशदण्डोपरिस्थे वस्त्रखण्डभेदे च विधानपा० ८पता-
 कायां पु०न० अमरः । उक्तोभयवस्तुयुक्ते १०दण्डभेदे च
 सामान्यतोऽस्य निषाेषप्रकारः युक्तिकस्तत्प्राप्तौ यथा
 "सेनाचिह्नं क्षितीयानां दण्डो ध्वज इति अतः । स-
 पताको निष्पताकः स प्रोयो द्विविधो बुधैः । पताका
 सार्द्धदैव्ये च सन्वा त् प्रथिवीमुजाम् । सपताकध्वज-
 स्थाप्ये तदा हस्तं परित्यजेत् । अवहस्योध्वजोनाम नैनं
 सामान्यमर्हति । वंशोऽथ लाङ्गुलः शालः पाषाणसा-
 न्यकसया । नैपो नैम्बोऽथ वा दण्डस्य वा वैराजवारणः ।
 अवनदादिकसंज्ञानां वर्षरूपप्रकाशितः । सर्वेषाञ्चैव
 वंशस्तु दण्डः सन्मत्तिकारकः । अ क च ट त प
 यथाः । प्रतापाय पताकास्तु अटावेव प्रकाशिताः ।
 पञ्चहस्तायता हस्तपरिष्वाहा जयाभिधाः । जया
 च विजया ६ नीमा ७ चपला ८ वैजयन्तिका ९ । दीर्घा १०
 विशाला ११ लोला १२ च प्रैवा हस्तैकद्वितः । परि-
 ष्वाहे पादद्विरथ वर्षस्य निर्ध्वयः । रक्तः श्वेतोऽरुणः
 पीतचिलोनीलोऽथ कर्पूरः । कण्ठश्चेति पताकानां वर्षरूपः

प्रकाशितः । अथवादिक्कसंज्ञानामपानामपकलयम् । कञ्चोदर्पणचन्द्रः पद्मं कोषो यथाक्रमम् । अङ्गश्लिष विट्पुद्गजातीनां संप्रकाशितः । गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला । गजो हंसादिष्वयुक्तो राज्ञो सेवापमङ्गला । हंसः केकी युक्तसाधो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । चामरादिष्वयुक्ता सा ज्ञेया सर्ववृद्धिदा । चामरश्चापक्याणि चित्रवस्त्रं तथा शितम् । चतुर्थां वेदनयनपञ्चेन्द्रगणितक्रमात् । तदप्ये यदि विन्दस्व पताका द्वितीया भवेत् । इयं चि सर्वभोगदा पताका चक्रवर्तिनः । तदर्थः पूर्ववज्रज्ञेयः प्रमाणं विधिबोधितम् । कनकं रजतं ताञ्च नामाधातुभयं क्रमात् । कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाप्ये महीभुजाम् । तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः । चतुर्भिर्भकरास्याद्यैरुक्ता चेत् सर्वशिविद्धिदा । तदा त्रैयस्कारो नाम सा पताका विजायते । अकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः युक्तः । युक्तश्चेति सप्तद्विष्टमादि-त्वादिदशाभुजाम् । इति प्रोक्तः पताकानां निरर्थयः पृथिवीभुजाम् ।

देवादिप्रतिष्ठाक्रमण्युपानर्गतध्वजमहाध्वजयोर्लक्षणादिकं कुण्डलकं उक्तं यथा “ध्वजान् द्विहस्ताय-तिकांश्च पञ्चहस्तान् सपीतारुचकण्णनीलान् । श्वेतासि-तश्चेतसितान् दिगीशवाहान् वष्टेत् दिक्करवंशशीर्षे” मू० । “ध्वजान् द्विहस्तमितायामान् पञ्चहस्तादीर्घान् पीतारुचकण्णनीलश्चेतकण्णश्चेतान् गैरिकादिचिचि-तदिकप्राञ्चवाहान् दशहस्तवंशमरुके योजितान् “हस्त-द्वयनिखातांश्च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” इति वक्ष्य-माषत्वात् । प्राञ्चद्रादितः वष्टेद्धारयेदिति” आख्या । प्रतिष्ठाधारसंपत्ते “पीतरक्तादिवर्णांश्च पञ्चहस्ताध्वजाः स्युताः । द्विपञ्चहस्तैर्दशैस्ते वंशजैः संवृता मताः” इति । क्रियासारे “मातङ्गवस्त्रमहिमान् सिंहामृत्युष्ये वाजिनः । हृषभं च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाद्विखेत्” पञ्चभाषं निखनेदिति । अकरणे दोषः पञ्चरात्रे “चि-न्नयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरासवम् । ध्वजेन रक्षितं ब्रह्मन्मण्डपं तु हृषा भवेत् । पूजायामादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैरिति” ध्वजारोपणफलं तत्रैव “यं कृत्वा पुरुषः सत्यक् समस्तफलमाप्नुयादिति” । अथ पताकानिवेशनं महाध्वजानिवेशनं च नवमकुण्डपताका निवेशनं ततोक्तं यथा “लोकेशवर्षास्तयुताः पताकाः

शैवेन्दुदैर्घ्यायतिकाश्च मध्ये । चित्रं ध्वजं दिक्करदैर्घ्य-वंशजिदोस्ततं प्रान्तगकिङ्किणीकम् । श्वेतां च नवमीं पूर्वशानयोर्भध्यतो बुधः । विन्यसेत्तु पताकां च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” मू० “लोकेशानां लोकपावानां वे वर्षाः पीतादयः पूर्वलोकोक्ताः गैरिकादिचिचिचि-दण्डवङ्गपाशाङ्गुशगदातिश्रुतानि तैर्युताः सप्तहस्त-दीर्घा एकहस्तविक्रुताः पताका दशहस्तवंशशीर्षणाः । चित्रं ध्वजं त्रिहस्तविक्रुतं प्रान्ते वर्समानकिङ्किणी-कं शीर्षे चचामरं दशहस्तदैर्घ्यं वंशश्च ताडयं तं मध्ये विन्यसेत् । पूर्वादितः पताकाश्च विन्यसेदित्युत्तर-ल्लोकेशान्भवः । नवमीं पताकां पूर्वशानयोर्मध्ये श्वेतां ताडयोसेवाचार्य्यकुण्डले विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि पता-काश्च पूर्वादिक्रमेण नवमीं पञ्चांगरोपणेन विन्यसेदिति” । “हृषशीर्षपञ्चरात्रम् । “ध्वजवंशः प्रकर्तव्यो निर्गमः सपुण्यो इदः । तद्दुर्घं ताम्बजं चक्रं चक्ष्मं कुर्वाद्-द्विजोत्तमः । प्रासादश्च च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्तितम् । ध्वजयष्टिर्देवमष्टे ऐशान्यां दिशि देविकैः । स्थापनीयाथ वायव्ये सायन्तं ध्वजसुच्यते । पटुकापांश्-चोमाद्यैर्ध्वजं कुर्वात् सुशोभनम् । एकवर्षं विचित्रं वा षष्ट्याचामरभूषितम् । किङ्किणीजासकोयेतं बर्हिपत्रविभूषितम् । युक्तादिवर्षे विप्रादिक्रमादा का-रयेत् ध्वजम् । दण्डापाञ्चरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु । महाध्वजस्तु विष्णानं सर्वकामप्रदं शुभम् । ध्वजेन रक्षितो विप्र ! प्रासादस्तु हृषा भवेत् । पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं मरैः” । शिव-सर्वज्ञे “देवेभ्यश्च अहं दद्याद्वाह्वैरुपशोभितम् । तरङ्गमेव सूर्यस्य, हरस्य हर्षाचिञ्जितम् । विन्ध्यै मरु-डाङ्गन्तु, दुर्गायै सिंहाचिञ्जितम् । कार्यं ध्वजपताकाश्च अन्वया न कथञ्चन” । वज्र० पु० ५६७० । “प्रासादश्च तु विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्तितम् । विस्तारार्हेन वा कुर्वात् ततोयाज्ञेन वा पुनः । द्वारवाद्यादिपुणितं दण्डं वा परिकल्पयेत् । ध्वजयष्टिर्देवमष्टे ऐशान्यां वायव्येऽथवा । मानावर्षं ध्वजं कुर्वादिचित्रं चैकवर्ष-कम् । षष्ट्याचामरकिङ्किण्या भूषितं पाषाणाश्रमम् । दण्डापाञ्चरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु” । इन्द्र-ध्वजमन्त्रे तद्वचनं दृश्यम् । ऐशमन्त्रे पूर्वदिग्मष्टे इत्यथोक्तः ध्वजसंज्ञकस्यायस्य पूर्वदिक्किततत्तामिप्रा-वेचं म्दहमन्त्रे २६३५ पु० “ध्वजो धूमो हरिः वा

मोः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वोदीगान्तु काष्ठानां ध्वजादीनामवस्थितिः इत्युक्तेः ध्वजरूपपायस्य पूर्व-दिक् स्यत्वस्य कीर्त्तनात् । वस्तुतः ध्वजशब्द व्यायविशेषार्थ एव परिभाषितो न तु पूर्वदिग्मन्त्रे । तत्र शुश्लिङ्कोप-करणे “दशमूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः” मनुः । “शूनादिशब्दैस्तद्वातुषलक्ष्यते दशमूनावत्सु यावान् दोष-ज्ञानानेकानि चक्रवति तैलिके । यावान् दशसु तैलिकेषु दोषः तावानेकध्वजवति शौण्डिके” कुल्लू० । चिह्ने “तं वने वाहनं विष्णुं गर्भस्त्वन्मं महावचम् । ध्वजं चक्रं च भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्” भा०शा०१२ख० । “श्वेनो वज्रं स्रगम्हागो नन्द्यावतीं घटोऽपि च । कुमो नीलोत्पलं शङ्खःफली सिंहीऽर्हतां ध्वजाः” हेमच० । “शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्” रघुः । “ब्रह्महा हा-दशसभाः कुटीं कृत्वा यने वसेत् । भैजाश्यात्मविशु-द्धार्थं कृत्वा श्वशिरो ध्वजम्” मनुः । इषध्वजः मकरध्वजः धूमध्वज इत्यादि ततो वाह्या० इज् । ध्वजि तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

ध्वजगृह्ण ५० ध्वजाययुक्तं गृह्णं शा०त० । ध्वजरूपपाययुक्ते गृहे “यथो ज्ञानेव भवनं यत्र ध्वजगृहं महत्” हरिवं०१७१ख० । ध्वजग्रीव ५० ध्वज इव ग्रीवास्य । राजसभेदे रामा०सु०१२३ख० । ध्वजद्रुम ५० ध्वज इव दीर्घकाष्ठो द्रुमः । तावदृशे राजनि-ध्वजदृष्ट्यादयोऽप्यत्र ।

ध्वजप्रहरण ५० ध्वजं प्रहरति प्र+हृ-ल्यु० । वायौ शब्द० । ध्वजभङ्ग ५० ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः । चरकोक्ते ह्यवताप्रयो-जके रोगभेदे यथा “सत्यन्तुवनसञ्चारविद्वान्वाशन-भोजनात् । तथास्यु पानादिवमात् पिष्टास्युश्चभोज-नात् । दधिञ्जीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् । क-ल्याणोपमनाञ्चापि वियोनिसमनादपि । दीर्घरोमूष्णीं चिरोत्सृष्टां तथैव च परिक्षुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः । चतुःपदाभिगमना-च्छेफसञ्चाभिघाततः । अथावनाञ्च भेदस्य शब्ददन्त-नखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पन्नान्शुक्रानाञ्च निषे-वणात् । रेतसश्च प्रतीघातान् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते । चरकः । तस्य चिह्नं यथा “शुक्रोऽचिरात् प्रविच्येत शुक्रं शोषितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं हृष्यत्योर्भेदं घृपा-यतीव च” इति वाभटः ।

ध्वजवत् त्रि० ध्वजशिङ्गमस्यस्य मत्स्य वः । चिह्न-युक्ते “शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षापी कर्म वेदयन्”

“कृत्वा श्वशिरो ध्वजमिति” मनुक्तेः “इतत्राङ्गणकपा-लरूपचिह्नवान् इत्यर्थः” मिता० । स्त्रियां ङीप् । सा च २रुचिसेधसः कन्यायाम् “स्यल ध्वजवती नाम कुमारी रुचिसेधसः” भा०उ०१०८ख० । ध्वजः शुश्लिङ्कोपकरण-भेदः सस्यस्य भद्रप् मस्य वः । २शौण्डिके “शूनावतां ध्वजवतां श्वेनैव च जीवताम्” मनुः ।

ध्वजारोपण न० इत० । ध्वजस्य देवप्रासादादौ आरोपण-तद्विधिः अग्निपु० १०१ख० यथा “चूबके ध्वजदण्डे च ध्वजे देवमूले तथा । प्रतिष्ठा च यथोद्दिष्टा तथा स्तब्ध ! वदामि ते । तद्वागार्द्धं प्रवेशाद्वा यद्वा सर्वाङ्गं प्रवेशनात् । ऐतके दाहजः शूलः शैलजे धान्नि शैलजः । वैष्णवादौ च, चक्राढ्यः कुम्भः स्यान्मूर्त्तिमानतः । स च लिङ्गस्ययुक्तस्तु अपचूलाभिधो मतः । ईशशूलः सभास्थानो मूर्त्तिं विङ्गुचमन्त्रिनः । वीजपूरकयुक्तो वा शिवशास्त्रेषु तद्विधः । चिह्नो ध्वजस्य जङ्घातो यथा जङ्घार्द्धतो भवेत् । भवेद्वा दण्डमानस्तु यदि वा तद्यदृच्छया । महाध्वजः सभास्थानो यस्तु पीठस्य वै दृकः । शक्रोऽर्धं चैतरेष्वेषां हि सौर्देण्डस्तु सन्धितः । उत्तमादिक्रमेणैव विशेषः स्मरिभिस्रतः । वंशजः शाल-जादिवो स दण्डः सर्वकामदः” इत्युपक्रमे तत्र दर्शितः

ध्वजाहृत ५० ध्वजेन तदुपलक्षितसंघामेषाहृतः । दास-भेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहस्यः क्रीतदक्षिणौ । गैहकोदण्डदासश्च सन्नैते दासयोनयः” मनुः । “ध्व-जाहृतः ध्वजे संघामे स्नामिसकाशात् जितः” कुल्लू० । २अविभाज्यधनभेदे न० “संघामादाहृतं यत्तु विजित्त-दिपतां कुलम् । स्नान्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तदु ध्वजाहृत-स्यते” दासभा० कात्यायनः । “ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु-विभाज्यं नैव तद्भवेत्” स्मृतिः ।

ध्वजिन् त्रि० ध्वजोऽस्यस्य इति । १ध्वजयुक्ते “सुरापाना-यत्तुत्तर्धं बाहवासा जटी ध्वजी” मनुः । “उत्सुकपक्षि-ध्वजिभिर्देवतायनेर्हतम्” भा०शा० १४१ख० । स्त्रियां ङीप् । सा च २शैनायाम् अमरः । “सुसैः प्रहृष्टध्वजिनी-रजांसिः” रघुः । २पर्वते ४रथे ५सर्पे ६सुत्रे ७त्राङ्गणे ५० मेदि० । दमयूरे राजनि० । १०शुश्लिङ्के हेमच० । “प्रतिपद्ये शूनी चक्री ध्वजी वेष्टा नराधिपः” मनुः ।

ध्वजीत्यान न० इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् । १शक्रध्वजोत्थाने तदुपलक्षिते २चत्सवे च त्रिका० इन्द्रध्वजशब्दे २४७५-दृश्यम् ।

ध्वण ध्वाने आ० अक० पर० सेट् । ध्वयति अध्वानीत्
अध्वणीत् दध्वाय ।

ध्वन रवे आ० पर० अक० सेट् । ध्वनति अध्वानीत् अध्व-
नीत् दध्वानि । मित् वा घटादि ध्वनयति ध्वानयति ।

ध्वन शब्दे अद० चु० उअ० सक० सेट् । ध्वनयति अदिध्वनत्
अध्वनयीत् । शब्द इह अव्यक्तध्वनिरूपः । अदङ्गः ध्वन-
यति" इत्यादि ।

ध्वन पु० चु० "ध्वन" पा० एरच् भावे अच् । अव्यक्तशब्दे
ध्वनन न० ध्वन्यते व्यञ्ज्यतेऽर्थोऽनेन घटा० ध्वनि-करणे ल्युट् ।

शब्दकारोक्ते वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थस्य बोधनात्मके व्यञ्जना-
वृत्तिरूपे शब्दनिष्ठे व्यापारभेदे "विरतास्यभिधाद्यासु
यथायौ बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिस्यञ्जना नाम शब्द-
ह्यार्थादिकस्य च" । "वृत्तिस्यञ्जना ध्वननमनप्रत्यायनादि
व्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम" सा०द० भावे ल्युट् ।
शब्दव्यक्तशब्दकरणे "पापकं गन्धमाध्यायिचिखन्दने कर्ण
ध्वने च" आश्र० त्रौ० १।६।८

ध्वनमोदिन् पु० ध्वनेन ध्वानेन मोदयति सुद-णिच-
णिनि । श्वनरे शब्दरत्ना० । श्वधुकर्षां स्त्री स्त्रीप

ध्वनि पु० ध्वन-इत् । शब्दरत्नादिशब्दे "शब्दो ध्वनिश्च
वर्षस्य शब्दरत्नादिमनो ध्वनिः । कण्ठसंयोगजनानो
वर्षाद्याः कादयो मताः" भाषा० शब्दविशेषस्य ध्वन्या-
त्मकता शब्दार्थरत्नेऽस्माभिव्यवस्थापिता यथा "स च
शब्दः द्विविधः बुद्धिचेतस्य बुद्धिचेतस्य । तन्नाबुद्धिचेत-
स्यैषादिशब्दः बुद्धिचेतस्य द्विविधः । स्वाभाविकः काव्य-
निकश्च उभयत्रापि ध्वनेवरूपकारकत्वात् ध्वन्यात्मकता ।
तत्र स्वाभाविको वर्षविशेषानभिव्यञ्जको हृदितवृद्धिता-
दिरूपः प्राणिमात्रसाधारणः । काव्यनिकोऽपि त्रिविधः
वाद्यादिशब्दः गीतिरूपः वर्षात्मकश्च । तत्र भेरीशब्दा-
दिरूपोवाद्यरूपः माषादिरानामभिव्यञ्जकनिष्पादादि-
स्वररूपो गीतिरूपः ध्वनिविशेषस्य कण्ठतालवाद्यमि-
घातजन्यश्च वर्षात्मकः । "ध्वनिनाम यो दूरादाकर्षवतो
वर्षविशेषमनभिगच्छतः कर्षवधमयतरति प्रत्यासीदतश्च
तारत्वादिविशेषमवगमयतोति" शरीरकभावोक्ते सारत्वा-
दिभेदेऽर्ध्वनिरित्यवसेयम् । जिह्वाया ईषदन्तरपाते
वर्षानामनुवृत्तौ चरुप्रपञ्चभात् हृदितवृद्धितादौ वर्षोत्-
पत्तिमन्तरेणैव तत्प्रतीतेश्च सर्वशब्दजनकता ध्वनेरव-
धीयते ।"

तद्वेद सारपादिकं तत्रैव स्थानान्तरेऽस्माभिर्निर्णीतं यथा

"तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारकत्वं
चिरचिरतरस्वितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति
विवेकः । तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य यद्दृष्टे हेतुः
प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति । "स्थितिभेदे निमित्तत्वं
वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च । स्थितिभेदे चिरचिरतरका-
लस्वितौ ध्वनिस्तु पूर्वव्यक्तः । तस्य च स्फोटस्य नित्य
तथा ध्वनिगतसुसदीर्घादिकाश्च तत्रोपचारः । प्रति-
पादितश्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकाव्यस्य
ध्वनिकावाह्यपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् सुसदीर्घ-
ज्ञुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते" ।
शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकाव्यस्य सुसदीर्घा-
दिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिघोहेतुव्यपचर्यते
इति तदर्धः । एवञ्च विवक्षितोच्चारणस्थले तत्तद-
र्थाणां तद्दोषजनितसंस्काराणां वा बहुल्यवपर्यन्त
स्वावित्यकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तानुनरं
जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुल्यवस्थितिकल्पने वा-
च्यमित्यपि इष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त-
मन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्यावित्यदर्शनेन आ-
त्मापि तथाकल्पनोचितत्वात् । अतएव महाभाष्ये "एवं
तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुण इत्यादिना"ऽभिव्यक्त-
व्यकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभि-
हितश्च ध्वनेर्सुसदीर्घत्वेनापि मानम् । यथा "ध्वनिः
स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु चञ्चलः । सुखोमहर्षश्च
केनापि च स्वयं नैव स्वभावतः" इति । न स्वभावतस्तद्रूपेण
स्फोटोचञ्चल इत्यर्थः । ध्वनिविकारे च वायुसंयोगवि-
शेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्यावित्ये विवक्षितत्वम्
अव्यवकावस्यावित्ये द्रुतत्वमिति विवेकः ।

शुचन्तमकाव्ये "इदं सुचन्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याह
ध्वनिर्बुधैः कथितः" काव्यप्रका०

"इदं काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः तत-
स्तस्मात्तुसारिभिरन्यैरपि न्यम्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जन-
त्वमस्य शब्दार्थयुगलस्य" इति । "इदमिति वाच्यादिति-
शयिनि वाच्यादधिकारोक्तौ व्यङ्ग्ये सति इदं काव्य
सुचन्तं तदेव च बुधैर्ध्वनिः कथित इत्यर्थः । ननु ध्वनि
परिमाणं कापि केनापि न कृता तत्कथमव्यङ्ग्य-
शास्त्रे सा कृतेति आकाङ्क्षायां वैयाकरणरूपबुधसंवादं
दर्शयन् व्याचष्टे बुधैः वैयाकरणैरिति एवञ्च सेयं

कारिकास्थनुपपदस्त्रोत्पद्येयम् । अत्रायमर्थः अनेक-
वर्षात्मकस्य कवचादिपदस्य प्रत्यक्षं न सम्भवति आद्य-
विनाशिनं क्रमिकाणां वर्षानां चेतकाभावेन तन्के-
लात्मनः पदस्य पहीतुमशक्यत्वात् । न च प्रत्येक-
वर्षातुभवजन्यसंस्कारैः सकलवर्षात्मनः पदस्य समूहा-
लम्बनकृतिरेव नैवाभिकमतसिद्धास्त्विति वाच्यं वर्षप-
दयोरेकदेशैकदेशिभावेन भिन्नत्वात् वर्षविषयसंस्कारैः
पदकारजननस्याशक्यत्वादित्यभिप्रायवद्भिर्वैयाकरणैः
पूर्वपूर्ववर्षातुभवजनितसंस्कारसहितेनास्तुभूयमानचरमव-
र्थेन श्रोत्रे व्यञ्जनाश्लोष्वापारोजन्यते तेनैव व्यापा-
रेण नष्टवर्षघटितमपि पदं स्फोटपरिभाषितं श्रोत्रेण
साक्षात् क्रियते इत्युच्यते । तदाह बुधैः वैयाकरणै-
रिति अर्थप्रत्यायकत्वादेकदेशित्वाच्च पदं वर्षादेश्यादा
प्रधानभूतं स्फोटसंज्ञकञ्च । तद्रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य
चान्यवर्षात्मन इत्यर्थः । अतस्तन्मतेऽपि चरमवर्षात्मनि
शब्दे तेषां ध्वनिव्यवहारः आलङ्कारिकाणामपि
काव्यात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहार इति शब्दे व्यवहार-
सास्यानुमतातुसरणम् नष्टेभरः ।
ध्वनिभेदाच्च काव्यशब्दे २० २४२१ प्र० इत्याः ।
शब्दभेदध्वन्याद्युत्पत्तिप्रकारादिकं धारदाति० उक्तं तथा
‘सा प्रकृते कुण्डलिनी शब्दब्रह्मणो विभुः । शक्तिं
ततो ध्वनिस्त्रासाद्वादस्रसाक्षिरोधिका । ततोऽङ्गेन्दुसते
विन्दुस्रसादासीत् परा ततः । पश्यन्ती मध्यमा वाचां
वैखरी ज्ञानलक्ष्मः’ । सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रकृते ।
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीत् ततस्तस्माद्दध्वनेर्नाद इत्यादि चे-
यम् । सत्यप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था
सैव सत्यप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या
अक्षरावस्था, सैव ततोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्ता-
वस्था सैव ततःप्राच्युर्वात् निरोधिकाशब्दवाच्या सैव
सत्यप्राच्युर्वात् अङ्गेन्दुशब्दवाच्या तदुभवसंयोगाद्दिन्दु-
शब्दवाच्याः सएव विन्दुः स्थानान्तरगतः पराश्लो भवति ।
तत्र परा मूलाधारे, पश्यन्ती साधिष्ठाने, मध्यमा
हृदये, वैखरी मुखे । तदुक्तं “स्रज्या कुण्डलिनी
मध्ये ज्योतिर्मात्रस्वरूपिणी । स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती
सुषुम्णामाश्रिता भवेत् । अश्रोत्रविषया तस्मादुद्भक्त-
त्वं गुणिनी । ततः संकल्पमात्रात् स्याद्देवि ! ततोर्ह्व-
गामिनी । सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ।
सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोप्राणरदादिगा । जिह्वा-

मूत्रोष्ठनिष्णाता सैव वर्षपरिप्लवा । शब्दप्रपञ्चजननी
श्रोत्रपाद्या त्र वैखरी” पदायां राघवभट्टः ।
‘ध्वनिभ्रता निभ्रताक्षरसृज्जने’ साधः ।
ध्वनिकाव्य न०कर्म० । उक्तमकाव्ये काव्यशब्दे ००२४प्र०इत्यम्
ध्वनिकृत् पु० ध्वनिं तत्प्रतिपादकं पन्थं करोति क-किप्
तक् इत० । अलङ्कारपन्थभेदकारके पण्डितभेदे
“तदुक्तं ध्वनिकृता” सा० द० ।
ध्वनिग्रह पु० ध्वनिं ध्वन्यात्मकं शब्दं गृह्णात्यनेन ग्रह-
करणे अप् । कथं श्रोत्रिर्वेन्द्रिये त्रिका० ।
ध्वनिनाला स्त्री ध्वनेः ध्वन्यात्मकशब्दस्य नाशेव । वेधो
१वंशोभेदे २काहलपाद्ये च भेदि० ।
ध्वनिबोधक पु० ध्वनिं बोधयति बुध-णिच्-खुल् । रो-
हिषट्ये नैघण्टु प्रकाशिका ।
ध्वनिविकार पु० इत० । शोकभयादिना ध्वनेरन्यथाभावे
१काको हेमच० । २विकृतधुनौ च ।
ध्वन्य त्रि० घटादि० ध्वन-कर्मणि यत् । १ध्वननीये व्यङ्ग्यार्थे
अन्वेदप्रसिद्धे २ब्रह्मण्यन्वपस्यात्मजे पु० “उत त्वे मा
ध्वन्यस्य जुष्टा ब्रह्मण्यस्य सुखचोयतानाः” ऋ० ५।१२।।०
“ध्वन्यस्य तन्नामकस्य ब्रह्मण्यस्य ब्रह्मण्यन्वपुण्यस्य” भा०
ध्वन्स गतौ सक०ञ्चे नाशे अघःपतने च अक०श्वा० आत्म०
सेट् । ध्वसंते दध्वसे-दध्वसे । हृदिच् अध्वसत् ।
उदिच् ध्वंसित्वा ध्वस्ता । ध्वस्तः । ध्वंसस्यातीतत्वाऽभा-
वेऽपि तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कारणविशेषसंयोगस्य
अतीतत्वात् तथा व्यवहारः । वैयाकरणमते सर्वत्र
“फलव्यापारयोर्धातुः” इत्युक्तेः फलव्यापारयोर्धात्वर्थ-
त्वात् तयोश्च सामानाधिकरण्ये धातोरकर्मकत्वम् नाशस्य
प्रतियोगितया कारणसमवधानस्य एकत्र घटादौ सत्त्वा-
दकर्मकत्वम् “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः” इति
एतन्मते “आश्रये तु तिङः कृताः” इत्युक्तेः आश्रय-
रूपार्थस्य कर्तृत्वं तच्च निरुक्तव्यापाराश्रयत्वेन घटादा-
वव्याहृतमेव तिङर्थवर्त्तमानत्वादेः कारणसमवधानरूप-
व्यापारेऽन्वयसम्भवाच्च काचिदनुपपत्तिः । नैवाभिकमते
नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेऽपि तदुत्पत्तौ ब्रह्मणा उत्पत्तिश्च
आद्यब्रह्मणसम्बन्धस्य चातीतत्वादिनैव ध्वस्तः ध्वंसते
इत्यादि प्रयोगः । अस्य कर्तृत्वं प्रतियोगित्वं तच्च
नाशान्वयि तथा च वर्त्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी
घटादिरिति बोधः । व्युत्पत्तिवैचित्त्याच्च उत्पत्ते-
र्नाश एवान्वयः न प्रतियोगिनि इति बोध्यम् । सां

ध्वादिप्रकार्यवादे नाशः तिरोहितावस्थेति भेदः ।
 “तदध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लज्जुषोरितम्” प्राया
 दध्वंसिरे गात्रं तस्तमो च प्रिये हते” भट्टिः । ध्वंसे
 कचित् पु० “भूतो देवानामब्रवीदुग्रहूपो ध्वंसेत्युच्चै
 स्त्रिःस्रुतेन स्तरेण” भा०षा० ७६५० । मालिन्यादिभावे
 च “कथा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा” भा०
 व० ६४५० “रविजेन बुधे ध्वस्ते” दृ०सं० १७५०
 ध्वसन् लि० अन्तर्भूतगद्यर्थे ध्वन्स-कनिन् । ध्वंसकारके ।
 “तेन ह्येतेन ध्वसा द्वैतवनद्वेजे” शत०ब्रा० १२५।४।६
 “ध्वसा पापध्वंसनः” भा०
 ध्वसन न० ध्वंसतेऽत्र ध्वन्स वा० व्याधारे क्य । ध्वंसनस्थाने
 “मायुं ध्वसनावधिप्रिताः” ऋ० १।१६।४।२६
 ध्वसन्ति पु० ध्वन्स-भिक्ष् क्तिञ् । ऋग्वेदप्रसिद्धे ऋषिभेदे
 “याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमारतम्” ऋ०१।१२१।१६ “ध्वस-
 न्तिमेतत्संज्ञं पुरुषन्तिमेतन्नामानं च ऋषिमारतम्” भा०
 ध्वंसिर लि० ध्वन्स-किरच् । नाशप्रतियोगिनि “सं
 भूय्या अना ध्वंसिरा व्यदक्षत” ऋ०७।८१।३ “ध्वंसिराः
 सैनिकैर्ध्वस्ताः” भा० ।
 ध्वस्त लि० ध्वन्स-कर्त्तरि क्त । शशप्रतियोगिनि व्यध-
 र्पतिते श्च्युते गजिते च व्यसरः । “येन ध्वस्तमनो
 भुवा” सा०द० । ध्वन्सधातौ लडा० ।
 ध्वस्ति स्त्री ध्वन्स-भावे क्तिन् । ध्वंसे नाशे । कर्मणि
 ध्वंसनेऽत्र व्याधारे क्तिन् । कर्मक्षयाधारे विद्याभेदे ।
 “कर्मणां शुभदुष्टानां जायते फलसंक्षयः । ध्वंसोऽपक्वक-
 षायत्वं यत्र सा ध्वंसिरुच्यते” मार्कण्डेयपु०
 ध्वसन् लि० अन्तर्भूतगद्यर्थे ध्वन्स-वा०मनिन् क्तिञ् । ध्वंसके
 “न ध्वसान्स्त्वन्वी रेप आधुः” ऋ०४।६।६ “ध्वसानो
 ध्वंसकाः” भा० भावे मनिन् क्ति । श्वंसे ध्वसन्त् ।
 ध्वसन्वत् लि० ध्वसा ध्वंसोऽस्य सठप् । श्वंसवति

“स त्वा ध्वसन्वदभ्येत” ऋ०७।४।६ २७६के निघ० ।
 ध्वस्त्र लि० ध्वन्स-रक् । इनटे अन्तर्भूतगद्यर्थे ध्वन्स-रक् ।
 ध्वंसके “कस्य ध्वसा भवधः कस्य वा नराः” ऋ०१०।४०
 १। “ध्वसा ध्वंसकौ भवधः” भा० षोस्थाने व्याच् ।
 “ध्वसा अपिष्वन् युवतीर्ह तप्ताः” ऋ०४।१६।७ “ध्वसाः
 कुलध्वंसिका युवतीः” भा० । शराजभेदे पु० “ध्वस्योः
 पुरुषन्त्यो वा सहस्राणि” ऋ० ६।५।८१ “ध्वसः
 कश्चिद्वाजा पुरुषन्तिश्च कश्चित्, तयोः । अत्र तरेतयोगविव
 क्षया द्विचनम्” भा० ।

ध्वान पु० ध्वन-भावे घञ् । शब्दे व्यसरः । “ध्वानेन वीपांशु
 वा पत्नीः संवाजयन्ति” आपस्तम्बसू० । पत्नीसंवाज
 प्रकारस्य कात्या० श्रौ० १।७।१ कण्डिकादौ इय्यः ।

ध्वानायन पुंस्त्री ध्वनस्यर्गोत्पापत्यम् अन्वा० फञ् ।
 ध्वनर्गोत्पापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

ध्वान्त न० ध्वन-क्त । ध्वन्स्रान्तेत्यादिना प्रा०अन्वकारे नि० ।
 शतमसि व्यसरः । अन्यत्र ध्वनित इत्येव शब्दयुक्ते ।
 ध्वान्तमस्यस्य व्यच् । शतमःप्रधाने नरकभेदे च शब्दार्थचि०
 शमरुद्धे दे घुनिशब्दे यजु०वाक्यं दृश्यम् “ध्वान्तिरिं सर्व-
 पापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” सूर्यनतिः ।

ध्वान्तवित्त पु० ध्वान्ते वित्तः प्रथितः । खद्योते शब्दरत्ना०
 ध्वान्तशालव पु० ध्वान्तस्थान्वकारस्य शालवः । श्रुत्ये शब्दार्थ०
 श्चम्नी श्चन्द्रे च शब्दार्थचि० । तद् रूपवर्षे श्चतेवर्षे
 पु० शब्दच० । ध्वान्तारातिप्रश्नतयोऽपि श्रुत्यादौ ।
 “ध्वान्तिरिं सर्वपापघ्नम्” सूर्यनतिः । [हारा० ।

ध्वान्तोष्मि ष पु० ध्वान्ते उन्मिप्रति छट्-मिष व्यच् । खद्योते
 ध्वृ कौटिन्ये भ्वा०पर०अक०अनिट् । ध्वरति आध्वार्थीव् द्वार
 दध्वर्थे । “ध्वृषीषा युधि मायाभिः” भट्टिः “कुटिली-
 करणे सक० “आह्वयमेवैतया ध्वरति” तैत्ति०सं०१।५।८६
 ध्वरण् शब्दे ध्रुणवत् सर्वम् ।

इति श्रीतारानाशतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये

धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ना

नकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तवर्गोपपञ्चमवर्णः अक्षोश्चारण-
स्थानं दन्तमूलं नासिका च । “दन्त्याल्लतलसाः श्रुताः”
“अमोऽनुनासिका नह्यौ” इति च शिष्योक्तेः । तस्योच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वापेण दन्तमूलस्य सम्यक्स्पर्शः । अत-
एव व्यञ्जनानां स्पर्शवर्णत्वव्यवहारः । बाह्यप्रयत्नाच्च संवार
नाट्योपा अल्पप्राणश्च “स्वयं यमाः स्वयः+कृ पौ विसर्गः
स्वर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अधोप्राञ्च विवृण्वते ।
कच्छदम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादमागिनः ।
अयुष्मा वर्गयमगा यणश्चात्सासवः श्रुताः” शिष्या
अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानातन्त्रे उक्ता यथा
“नो गर्जिनी क्षमा शौरिवीरयो विश्वपावनी । मेघश्च
सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः । अर्जुनामी द्वि-
रणश्च वामपादाङ्गुलेर्नखः । वैनेतेयः स्तुतिर्वत्सभवाऽनवां
निरागमः । वामनो ज्वालनी दीर्घो निरीहः सुगति-
र्वियत् । शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनोडो च शिवोऽनादिर्महासतिः” ।
अस्य ध्यानं यथा “ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु
भाविनि । दक्षिताञ्जनवर्णां लब्धञ्जिह्वां सुलो-
क्षनाम् । चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
क्षणास्वरपरीधानामीषद्वाइत्यसुखीं सदा । एवं ध्यात्वा
नकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” तत्फलरूपं यथा
“नकारं शृणु चार्वाङ्गि । कोटिविद्युत्तुताम्रतितम् । पञ्च-
देवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली । पञ्चप्राणात्मकं
वर्णं हृदि भावय पार्वति !” कामधेनुतन्त्रम् ।
काह्लाकार्थन्यासे अस्य वामपादाङ्गुलिनखे न्यास्यता ।
काव्यादौ प्रथमप्रयोगे फलं यथा “दोषः सौख्यं सुदं
नः” इ० व० टीकोक्तम् ।

धातुपाठे ये षादितया पठितास्ते प्रयोगकाले नादि-
पूर्वका भवन्ति, सति निमित्ते पुनर्णत्वमापद्यन्ते । ये च
नादितया पठितास्ते न षत्वमापद्यन्ते इति विवेकः ।
अस्य अ० न० न०-वत्त्वे नश नाशे-वा ड । शिष्ये २७पमायां
च मेदि० ३नजर्थे च । अस्य समासे नलोपः तुडागमश्च
न भवति । “संशामे नातिकोविदम्” भा० वि० ४अ० ।
नजा समासे तु अततिकोविदमिति स्यात् । एकयोना
विंशतिरित्यादिशक्ये एकात्रविंशतिः एकात्रविंशति-
रित्यादि । नासत्यौ नाकइत्यादौ च नजशब्दसमासे ऽपि

प्रकृतिवद्भावविधानात् न नलोपादि । नैकधानाराचना-
नरीयकादयस्तु नशब्देन “सह सुपेति” पा० समासात्
सिद्धा सि०कौ० । गणरत्ने अयं चादिषु पठितः ।
“किंस्त्रित् प्रत्युत यच्च कञ्चन न कं यत्वा समंसाकमः” इति
तट्टीकायां “नेति निषेधोपमानयोरित्युक्त्वा उदाहृतम्
“नैकः सुप्तेषु जागृयात्” । “तिष्ठा देवो न सविता”
इति न सविता सवितेवेत्यर्थः” इति । ४नकारस्वरूपवर्ण-
पु० । “दोषः सौख्यं सुदं” न इति वृ०र०टीका “नोम-
र्जिनी क्षमा शौरिवीर्यातिधानम् । नजर्थश्च नञ्शब्दे
वक्ष्यते । भावे वा० ड । पूर्वयो पु० नम-कर्त्तरि कर्मणि
वा ड । इत्युगते ७हिरण्ये च पु० दस्तुते त्रि० मेदि० ।
४रत्ने पु० । एकाक्षरकोषः ।

न०युक् त्रि० “पचिनशोयुक्त्वा कतुमौ च” अथा० युक्त्वा
तुमागमश्च । अथौ चञ्चलद० । यावत्पर्यन्तं गत्वा-
भावो विनश्यति तावत्परिमाणे ।

नं टृ त्रि० नश-टच् ह्रस्व च । नाशप्रतियोगिनि पञ्चे नङ्शु
तत्कार्ये स्थिरां डीप् ।

नःक्षुद्र त्रि० नसा क्षुद्रः । क्षुद्रनासिके हेम० ।

नक् अ० नश-किप् वा० कृत्यम् । रात्रौ “अपस्वसुद्रपसो
नमजिहीते” फ० ७। ७। १। सरादिगणे ज्योक् योक्
नक् कमिति कचित् पाठो दृश्यते । सि०कौ० गणरत्ने च
योक् नक् च न दृश्यते ।

नकिञ्चन त्रि० नास्ति किञ्चन यस्य नजर्थस्य नशब्दस्य
“सह सुपेति” पा० समासः । अकिञ्चने दरिद्रे “सर्व-
कामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः” भा० ७। १२अ० ।
नजा मयू० समासे नजो नलोपे अकिञ्चन इत्येव ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः सक्षकिञ्चनत्वं सखजं व्यनक्ति”
रघुः । “अकिञ्चने किञ्चन नायिकाङ्गुके किमारङ्गुटा-
भरणेन न श्रियः” नैष० ।

नकिम् अ० न किम् च चादिपाठात् अक्षयत्वं नशब्देन
समासः । वर्जनार्थे मनोरमा । एवं पृष्ठो० नकिम् न
किर् नकीम् एतेऽपि वर्जने मनोरमा

नकुच पु० न कुचति कुच-सङ्कोचे नशब्देन समासः ।

(मान्दार) डङ्ङुचो अमरः ।

[शब्दमा० ।

नकुट न० न कुटति कुट-क नशब्देन समासः । नासिकायां
नकुल पुंस्त्री नास्ति कुलमस्य “नश्वाङ्गनाम्नवेदानासल्ल
नसुचिनकुलनपुंसकनक्षत्रनक्रनाक्षेपु प्रकृत्या” पा० नजो
न नलोपादि । (वेञ्जी) स्वाते १जन्तुभेदे स्थिरां

लीम् । "नक्तः विच्छिन्नो वातनाथी श्लेष्मकपित्तकृत्" राजनि० तन्नांसुष्य उक्तः । २पाण्डोः श्लेष्माद्राभस्मिनीकुमारार्यां जाते पुत्रभेदे "ततो माद्रो विचार्यैव जगाम मनसाऽश्विनौ । ताकागम्य सुतौ तस्यां जनयामासहृद्यभौ । नक्तं सहदेवञ्च रूपेणा प्रतिभौ भुवि" "पूर्वजं नकुसेल्वेवं सहदेवेति चापरम् । माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः" भा० आ० १२४७० । २पुत्रे पु०शब्दमात्रा । ४शिवे च "युधिष्ठिरस्य वा कन्या नकुत्सेन विवाहिता" विदग्धस० । पूजुवरहित-मात्रे लि० गौरा० लीम् नकुत्सी इज्जकुत्सां ७जटाभांसां स्त्री भेदि० । ८शक्तिस्थां स्त्री ६ज्जकुत्से हेमच० जातो लीम् । १०नकुत्सजातिस्त्रियाश्च ।

नकुत्साया स्त्री न कुत्साया । गन्वनाकुत्सां राजनि० ।

नकुत्सान्वता स्त्री नकुत्सेवान्वता । सुशुतोक्ते नेत्रवि-काररूपरोमभेदे "यो सुसजात्यो नकुत्सान्वता च गम्भीरसंघ्रा च तथैव दृष्टिः" इत्यु दिव्य "विद्योतते या तु नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुत्सश्च यद्वत् । चित्वापि रूपापि दिश स पश्येत् स वै विकारो नकुत्सान्वयसंघः" इति चक्षिता नकुत्सान्वयस्यत् ।

नकुत्सीम् पु० काचीपीठस्ये भैरवभेदे "नकुत्सीयः काचिपीठे दक्षपादाङ्कुरी मता" पीठमाला २हकारे वच्चाभिधानम् । "नकुत्सीयोऽग्निमाहूतो वामनेलाङ्गचन्द्रभृत्" तन्त्रसार (हो) वीजोद्धारः । नकुत्सेहरादयोऽप्यत् । [लि०]

नकुलेष्टा स्त्री इतः । १राज्ञायां अक्षरः । २नकुत्सस्य प्रिये नक्त नाशने चुरा०उभ०सक० सेट् । नक्तयति ते अमनक्तव त । योपदेशत्वाभावात् प्रनक्तति इत्यादौ न अत्वम् ।

नक्त न० नज-क्त । रात्रौ "रुयहृसे दृश्ये नक्तया चित्" अ०४।११।१ "नक्तया चित् रात्रावपि" भा०सप्रभोस्थाने याच् । तत् अङ्गत्वेनाख्यस्य अच् । २व्रतभेदे तद्व्रतकाशादि काचमाधवीये निष्पीतं यथा

"अथ नक्तं निष्पीयते । तत्र वाराहपुराणे चान्यत्रते पश्यते "मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपदुवा तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेदिति" । अत्र नक्तशब्दो भोजनपरः काचपरत्वे प्रकुर्वीतेत्यस्या-नन्वयात् । न हि काचः केनचित्कृतं यक्यते । तस्य भोजनस्य रात्राविति काचविधिः । अतो दिवाभोजन-रहितत्वे सति रात्रिभोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा अतःप्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् । तस्य

च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमङ्गम् तत्सन्निधौ पठित-त्वात् । तथा होमोऽपि तदङ्गम् "होमं च तत्र कुर्वीत" इत्यभिधानात् । एवं च सति प्रधानाविरोधेन पूजा होमयोरङ्गबोर्दिवातुष्टानसक्तं भवति । प्रधानस्य च नक्तस्य काचहयं भविष्यत्पुराणे दर्शितम् "सृष्टूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनासक्तमहं मन्वेगशाधिप!" इति । अस्य च काचहयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह देवदः "नक्षत्रदर्शनासक्तं षडहस्यस्य बुधैः अतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते" इति । अत्यन्तरेऽपि "नक्तं निशायां कुर्वीत षडहस्यो विधिर्बुधतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्वीतु सदिवा-करम् । सदिशाकरं तु तत्प्रोक्तमन्त्रिणे घटिकाहये । निशानक्तं तु विधेयं यामाह्वे" प्रथमे सदेति" रात्रि-नक्तभोजने व्यासः "त्रिसृष्टूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति । नक्तं तु तत्र कर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः" इति तदेवं नक्तव्रतकाचौ व्यवस्थितौ । तत्र नक्तं प्रदोषव्या-पिन्वां तिथौ कार्यम् तदाह वसुः "प्रदोषव्यापिनी याद्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । एकादशीं विना सर्वां एतुके कथ्ये तथा सदा" इति । एकादश्यां तु यत्नक्तं तत्रो-दयव्यापिनी तिथिर्प्राद्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे "प्रदोष-व्यापिनी याद्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः" इति । अत्राप्येकभक्त-न्यायेन षोडशविधभेदात् सत्प्रोक्षणीयाः । मध्याह्नप्रदोष-योरेव भिन्नत्वात् । पूर्वोदयोरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथि-प्राद्या । परोदयोरेव प्रदोषव्याप्तौ परतिथिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव तदाह जावालिः "सदैव तिथ्योद्भवयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः" इति । उभयत्रापि दिवा-रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोष व्याप्तप्रभानेऽपि परैव तदाह जावालिः "अतयात्वे-परत्र स्यादस्मादस्मात् यतो हि सति" । प्रदोषे तदभावे-ऽप्यसमयादर्शमयतः सा विद्यते ततः सा प्राज्ञेत्यर्थः । अस्य च दिवारात्रव्रतत्वेन प्रदोषघ्याप्तिवत्त्वायङ्गाब-व्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणावागस्तमया-दित्युक्तम् । दिवारात्रव्रतत्वं च कूर्मपुराणेऽभिहितम् "प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिसृष्टूर्त्तौ यदा दिवा । तदा नक्तव्रतं कुर्वीत् स्वाध्यायस्य निषेधवत्" इति । यद्य-प्यत्र प्रदोषकाचसायङ्गाबौ द्वानेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते

तद्यपि प्रदोषव्याप्तिर्ष्वः कल्पः । सायङ्कालव्याप्तिरनु-
कल्प इति जानाच्चिवचनादवगम्यते । तत्र ह्यतथात्वं इति
प्रदोषव्याप्तिभावमनूद्य तादृश्यास्तियेर्थाद्वात्वे क्वर्गस्त-
दुच्यते इति हेतुपत्त्यासात् । ईदृशे विषये ऋहस्योऽपि
यतिवद्दिव्य नक्तमाचरेत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्र-
दोषव्यापिनी न स्थाहिवा नक्तं विधीयते । आत्मनो
दिशुष्यच्छायाभतिक्रासति भास्करे । तदुक्तं नक्तमित्या-
ह्वरं नक्तं निशि भोजनम् । एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्
सायाङ्गे तु भुज्जिक्रियात् । कुर्यान्नक्तत्रतो नक्तफलं
भवति निश्चितमिति” । यत्तु सप्तमीभानुवासरदादौ
सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविषयांसेन सायङ्काल-
व्याप्तिर्ष्वः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः । एतदेवाभि-
प्रेत्य सुमन्तुः “विश्वरुतस्यैवेवाङ्गि निशि वै तावतो
तिथिः । तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्वेव तु भोजनमिति”
अत्र सायंज्याप्तिर्ष्वकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः ।
प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पश्चाद्विदेशः । इतरनक्तेषु तु
प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वाद्दाहृतकूर्मपुराणवचने सैव प्रथमं
निर्दिष्टं सायंकालव्याप्तिः पश्चाद्विदिष्टेति विवेकः ।
तेजितरनक्तेषु प्रदोषव्यापितिथियहस्योऽपि भानुवासर-
संक्रान्त्यादिना ऋहस्यस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः
तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् तथा च भविष्योत्तरपुराणे
“ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः । दिनान्ते
तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वात्रिभोजने” इति । तस्मिंश्च
दिवाभोजन उत्तमोऽन्तिमो सुहृत्तो, मध्यम उपान्यः,
ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सत्यन्तिमभागवि-
श्वरुतवचनान्युपपदान्ते रात्रिभोजनेऽपि घटिका-
लयसुत्तमः काळः । घटिकाघटकं मध्यमः काळः एत-
देवाभिप्रेत्य वचनं अर्थ्यते “प्रदोषोऽस्तमवाद्दुर्द्धं घटि-
कालयमित्यत” इति । “विश्वरुतः प्रदोषः स्थाष्ट्रवावस्तं
गते सतीति” । निशीथपर्यन्तो जघन्यः काळः । “नक्तं
प्रजुर्वीत रात्राविति” सामान्येनाभिधानात् । असौर
नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ
परेदुरेव नक्तं कार्यम् सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथि-
व्याप्तित्वात् । अत्राप्येकभक्तवदन्याङ्गं नक्तोपवास
स्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः । यथोक्तलक्षणलक्षित-
योरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं
कर्तव्यम् । न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्क-
नीयम् । भविष्योत्तरपुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदा-

चित्तत्प्रसक्तेः । तथाहि तत्र तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु
पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्तनक्तायाचितोपवासपारणानि
विहितानि । तत्र यदा तृतीया यामलयपरिमिता
तत ऊर्ध्वं चतुर्थी तदा मध्याह्नव्यापित्वात् तृतीयैकभक्तं
तत्र प्राप्तं प्रदोषव्यापित्वाच्चतुर्थीनक्तमपि तत्रैव तथा
सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः । अत्रोच्यते । एक-
भक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्यकल्प एवानुष्ठेय-
स्तद्विरोधिनि त्व नक्तेऽनुकल्पः । अ च द्विविधः
दिनान्तरानुष्ठानात् कर्त्तव्यनानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी
परेदुर्द्धवा सायंकाळं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकाल-
व्यापित्वादेक एव कर्त्ता दिनभेदेन व्रतद्वयमनुतिष्ठेत् ।
यदा चतुर्थी समा क्षीया च । तदा गौणकालस्यासप्त-
सम्भवेन पूर्वैदुरेव भार्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण तदुक्तं
करणियम् । “अहःसु तिथयः पृथगाः कर्त्मानुष्ठानतो
दिवा । नक्षत्रादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते”
ति०त० सामान्योक्तिः उक्तविधयपरिहारेण प्रवर्त्तनीया ।
अस्य प्रशंसा देवीषु यथा
“उपवासात् परं भिक्षुं भिक्षापरमयाचितम् । अया-
चितात् परं नक्तं तस्माच्चक्रेण वर्त्तयेत् । देवैस्तु भुक्तं
पूर्वाह्णे मध्याह्णे ऋषिभिक्षया । पराह्णे पितृभिर्भुक्तं
सन्ध्यायां गृह्यकादिभिः । सर्ववेद्यामतिश्रम्य नक्ते भुक्त-
मभोजनम् । वासाचारे महादेव ! नक्तो नैवोद्धरन्नरम्”
विभुन्दपस्य ३५तभेदे “विभोरत्याञ्च प्रथुषेयः तस्य नक्त
व्याकृत्यां जज्ञे नक्तादतिपुत्रो गथो राजर्षिप्रवरः”
भाग० ५।१५। ४लज्जिते लि० । [टीकायां भरतः
नक्तक ५० नक्त इव कायति चै-क । (नेकडा) कर्पटे अमर-
नक्तचारिन् ५० नक्ते रात्रौ चरति चर-णिनि ७त० ।
श्विङ्गले २पेचके त्रिका० रात्रिचारिमात्रे लि० । नक्त-
चरादयोऽप्यत्र “जयेन्नक्तचरान् सर्वान् सपुरोहित
धूर्गतः” भा०व्या० १०च० ।
नक्तचर ५०स्त्री नक्तं रात्रौ चरति चर-ट ७त० । १राक्षसे
हला० स्त्रियां ङीप् । २गुण्युलौ जटा० । ३चौरै ३पेचके
शब्दार्थचि० । ५रात्रिचरमात्रे लि०
नक्तचर्या स्त्री नक्तं चर्यां चरणम् । रात्रौ चरणादौ
“नक्तचर्यां दिवास्त्रप्रमाळस्यं पैशुनं मदम् । अतियो-
गमयोगश्च अथेयोऽधीं परित्यजेत्” भा०व्या० २६६च० ।
नक्तचारिन् लि० नक्तं चरति चर-णिनि । रात्रिचारि-
मात्रे “दिवाचरेभ्यो मूतेभ्यो नक्तचारिभ्यएव च” मनुः ।

नक्तञ्जात त्रि० नक्तं रात्रौ जातः । रात्रिजाते श्लेषधमेदे स्त्री “नक्तञ्जातया श्लेषधे ! रामे कृष्णे अशिक्षे च” अथ० १।२२।४ । नक्तप्रभवादयोऽप्यत्र नक्तन् न० नज-वा० तनिन् । रात्रौ “वयो ये मूली पतयन्ति नक्तभिः” ऋ० ७।१०।४।१८ “नक्तभिः रात्रिभिः” भा० नक्तन्तान् त्रि० नक्तम् रात्रौ भवः श्रुत्वा तृप् च । रात्रिभवे “इदं नक्तन्तं दाम पौष्पमेतद्द्वातनम्” मट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

नक्तन्दिव न० नक्तं रात्रौ च दिवा दिने च सम्प्रत्यय-दन्त्योः इन्द्रः अचतुरेत्यादिना नि० अच् । रात्रौ दिने-चेत्यर्थे । “विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिया” किरा०

नक्तभोजिन् त्रि० नक्तं रात्रौ भुङ्क्ते भुज-णिनि । प्रतापं दिवाऽभोजनेन रात्रिभोजनि दिवाभोजनाभाववि-शिष्टरात्रिभोजनकर्त्तरि “हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारवाचवम् । अन्निकार्यमधः शयां नक्तभोजी षडाचरेत्” भविष्यपु० ।

नक्तम् अन्त्य० नज-द्रीडे वा० तस्य । रात्रौ अमरः । “तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः” भावः । “महोषधीर्नक्तमिवात्मभासः” कुमा० ।

नक्तमाल पु० नक्तम् रात्रौ वा अलति अल-अच् । करञ्ज-दक्षे अमरः । “मद्भिन्नानर्त्तितनक्तमाले” रघुः ।

नक्तमुखा स्त्री नक्तं नक्तवृताङ्गं सुखमाद्यभागोऽस्याः । रात्रौ हला० यथा रात्रिप्रथमभागस्य नक्तवृताङ्गं तथा नक्तशब्दे उक्तं दृश्यम् ।

नक्तव्रत न० “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । निशि व्रतं तु विज्ञेयं यामाङ्गे प्रथमे सदा” इत्युक्तब्रह्मणे दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रौ प्रथमयामाङ्गे भोजनरूपे व्रते नक्तशब्दे दृश्यम् । [कलिकार्यं राजनि० ।

नक्ता स्त्री नज-द्रीडे क्त वा० तस्य नः । (ईशलाङ्गुली)

नक्तान्ध न० नक्तो आन्ध्रम् । भावप्र० उक्ते रात्रौ दृष्टिराह-त्यापादके नेत्ररोगभेदे “स एव श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयङ्गतो नक्तान्धं करोतीत्याह त्रिषु स्थितोयः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्रभापादयति प्रसङ्गः । दिवा स सूर्यप्रगट्हीत दृष्टिः पश्येत् तं रूपानि कफाल्यभावात्” । दोषोऽत्र कफजः कफलोपक्रान्तत्वात् । नक्तान्धस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टा-वन्तर्भावात् न पृथग् गणना । “शेष्मं हन्वादर्म्मं नक्तान्ध्रकाचाक्षीबीरोगं तैभिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः । तद्युक्तमानवे नक्तान्ध इत्येव “आगस्यं नाग्नीतीत्यं

नक्तान्धानां प्रशस्तते” सुश्रुतः । नेत्ररोगशब्दे दृश्यम् । नक्त पुंस्त्री न क्रामति दूरस्थलम् क्रम-ड नञ्वाडित्यादिना नजःप्रकृतिभावः । शुकुम्भीरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । (अणकाट) श्दारशाखापदारुणि श्नासिकायाञ्च न० सेदि० । “हृदा प्रसन्ना इव गूढनक्राः” “आनायि-भिक्षामपकृष्टनक्राम्” रघुः । “अण्डजाः पक्षिणः सर्पां नक्राः मत्स्याश्च कच्छपाः” मनुः नासिकायां स्त्री शब्दे माला । षज्जन्तुभेदे मकरादौ च “तथा चेन्नाचरेयं नयेत नक्रकेतनः क्षयैनेकेनाकीर्त्तनीयां दशां जनश्चैनम्” काद० । “नक्रकेतनः मकरध्वजः” इत्यर्थः ।

नक्रराज पु० इत० टच् समा० । जज्जन्तुप्रधाने (चाङ्कर) ख्याते जज्जन्तुभेदे हारा० ।

नक्रहारक पु० नक्रमपि हरति हृ-खलु इत० । (चाङ्कर) ख्याते जज्जन्तुभेदे हारा० ।

नक्ष गतो आ० पर० सक० सेट् निघण्टुः । नक्षति अन्वची ननक्ष । “नक्षद्दामं तद्वरिं पर्वतेषां” ऋ० ६।२२। “नि त्वा नक्ष्य ! विश्पते ! द्युमन्तम्” ७।१५।७ “हे नक्ष्य उपगस्य नक्षतिर्गतिकर्मा” भा०

नक्षत्र न० नक्ष-अन् न क्षीयते क्षरते वा-वा० नि० नञ्वाडि-त्यादि० निपा० नजः प्रकृतिभावः । अन्धिन्यादिषु सप्तविंश-तितारासु नक्षत्राभिमानिदेवताश्च अन्धिन्यादयः दक्षसुताः चन्द्रकृत्वाणि च तत्कथा कालिकापु० २० अ० कालिकापु० शब्दे २०१४ पृ० दृश्यम् । ताश्च “अन्धिनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । श्रुगशीर्षां तथैवाद्वां तथा चैव पुनर्वसुः । पुष्याऽङ्गेषामघा पूर्वफल्गुन्यु-त्तरफल्गुनी । हस्ताचिन्नास्तातयश्च विशाखा अनुरा-धिका । ज्येष्ठा मूला तथा पूर्वोत्तराषाढे ततःपरम् । श्रवणा च धनिष्ठा च तथा शतभिषाङ्गया । पूर्वोत्तरे भाद्रपदे रेवती च मंसज्जकाः” ज्यो० उक्तानि अधिक-कृत्वाशब्दे पृ० दृश्यम् । २३ उक्तान्यहारभेदे च च नक्ष-त्रसंख्यया सप्तविंशत्यारचितः । “नक्षत्रमालाभरणसिन्धु मदनद्विपस्य” कादम्ब० । नक्षत्रं च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य अष्टमतकलात्मकम् “भभोगोऽष्टमती लिप्ता” सु० सि० उक्तेः युक्तञ्चैतत् २१६०० कलात्मकस्य तस्य २७ विंशत्या भागे ८०० शतान्येन कला लभन्ते । तेषां योगतारास्वरूपादिकमन्त्रेषांशब्दे ४६७ पृ० उक्तम् विज्ञेयादयश्च खगोलशब्दे २४२४।२५ पृ० उक्ताः । तेषां प्रयोगे चिह्नभेदश्च यथा “हस्तास्त्रातिश्रवणा

क्षत्रीये मृगशिरा न पुंसि स्थात् । पुंसि पुनर्वसुप्रथमो
मूलन्वस्त्रियां शेषाः स्त्रियां बोध्याः” इदं प्रायिकम् ।
नक्षत्रकान्तिविस्तार ए० नक्षत्रकान्तीनां विस्तारो यत् ।
धवलयावनाले राजनि० ।

नक्षत्रमण ए० नक्षत्रघटितो गणः सप्तदायभेदः । ए० सं० उक्ते
नक्षत्रविशेषाणां समूहात्मके गणभेदे । तत्र गणभेदस्य
संज्ञाभेदाः कार्यविशेषोपयोगिणं च ए० सं० ए० उ० उ० यथा
“लीग्युत्तराणि तेषां रोहिण्यस्य ध्रुवाणि तैः कुर्यात् ।
अभिषेकशालितरुनगरधर्मवीजध्रुवारम्भान् । मूलशिव-
शक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि तेषु सिद्धन्ति । अभि-
घातमन्त्रवेतालवन्धनभेदसम्बन्धाः । उपाधिश्च पूर्वभ-
रणीपितृराण्युत्सादनाशशाखेषु । योज्यानि वन्ध-
विषदहनशस्त्रघातादिषु च सिद्धन्ति । लघुश्च हस्ताश्विन-
पुष्याः पयसरतिज्ञानभूषणकलासु । शिल्पौषधयाना-
दिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि । ऋदुवर्गश्च स्तुराधाचि-
त्पापौष्ण्येन्दवानि मित्रार्थे । सुरतविधिवस्त्रभूषणमङ्गल-
गीतेषु च हितानि । ज्यौतभुजं सविशाखं ऋदुतीक्ष्णं
तद्विभित्रफलकारि” । इ० । २। ताराशुक्ले च ।

नक्षत्रचक्र न० नक्षत्राणां चक्रं यत् । १। राशिचक्रे २। तन्त्रोक्ते
दोषोपयोगिचक्रभेदे चक्रशब्दे २८०२४० दृश्यम् ।

नक्षत्रजात न० नक्षत्रे तद्विशेषे जातं जन्म । ए० सं० उक्ते
नक्षत्रविशेषे जन्मनि । तत्सूचितफलं तत्तत्कं यथा
“प्रियमूषणः सुरूपः सुमनो द्योऽश्विनीषु नतिमांश्च ।
कतनिश्चयसत्कारुण्यं दक्षः सुखितश्च भरणीषु । वज्रभुक्
परदाररतस्तेजस्वी कृतिकासु विख्यातः । रोहिण्यं
सत्यशुचिः प्रियवन्दः स्थिरसुरूपश्च । चपलश्चतुरो भीरुः
षट्कत्वाही धनी ऋगे भोगी । शठगर्वितचण्डकतल-
हंस्रपापश्च रौद्रर्षेः । दानः सुखी सुशीलो दुर्मेधा
रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसो
जायते मनुजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंश्रितः पुष्ये । शठसर्वमन्त्रपापः कतलधूर्तश्च
भौजकृष्ट । वज्रशूलधनो भोगी सुरपितृभक्तो सहोद्यमः
पितृ १० । प्रियवाग्दाता द्युतिमान् अदतो ऋषसेवको
भाग्ये ११ । सुभगो विद्यास्रधनो भोगी सुखभाग द्वितीय-
फलगुण्यम् । अत्माही धृष्टः पानपोऽदृष्यो तस्सरो
हृष्टे । चित्ताम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति
चित्ताशाम् । दानो वशिक् कपालुः प्रियवाग् धर्मश्रितः
स्वातो । ईष्युर्बुद्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलह-

कद्विद्याशास्त्र । आद्यो विदेशवासी क्षुधाक्षुरदनोऽक्षुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न वज्रमित्तः सन्तुष्टो धर्मकत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो
भोगी । इष्टानन्दकललो वीरो दृढधीर्दृष्टश्च जलदेवे २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिको वज्रमित्तकतञ्जुभगश्च । श्रीमा-
श्वरुष्ये सुतवान् उदारदारो धनान्वितः स्व्यातः । दाता-
द्व्युत्तरगीतप्रियो धनिष्ठासु धनबुध्नः । स्फुटवागव्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिषामु इपांहाः । मद्रूपदास्य-
द्विनः स्त्रीजितधनपटुर्दाता च । वक्ता सुखी प्रजावान्
जितशत्रुधार्मिको द्वितीयासु २६ । सम्पूर्णज्ञः सुभगः
शूरशुचिरर्षवान् पौष्णे २७ ” ।

नक्षत्रदर्शं लि० नक्षत्रं पश्यति दृश्य-अण् उप० सं० ।
१। नक्षत्रवीक्षणे । नक्षत्रं तत्फलं दर्शयति सूचयति दृश्य-
णिच्-अण् । २। गणके ज्योतिर्विज्ञेदे “प्रज्ञानाय नक्षत्र-
दर्शम्” यजु० १०। १। पुष्यमेवे प्रज्ञानोद्देशकमेध्यपशुकथने
नक्षत्रदान न० नक्षत्रभेदे दानम् । नक्षत्रभेदे द्रव्यभेदस्य
दाने तत्र हेमा० दा० उक्तं यथा भारते

“नारद उवाच कृतिकासु महाभाग ! पायसेन सर्षपिणा ।
सत्तर्ष्यं ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
रोहिण्यं पाण्डुवश्वे च । साधैरत्नेन सर्षिणा । पयोह-
पानाहातव्यमान्दण्डार्थं द्विजातये । दोषधूर्तिं सप्तमान्तु
नरो नक्षत्रे सोमदैवते ५ । दत्त्वादित्यविमानस्यः स्वर्गं
प्राप्नोत्यनुत्तमम्” सोमदैवतं नक्षत्रं, ऋगशीर्षम् । “आर्षायां
लथरं दत्त्वा तिलमित्रं समाहितः । नरक्षरति
दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् । पूर्णं पुनर्वसो दत्त्वा
हतपूर्थं सुपाचितम् । यशस्वी रूपसम्पन्नो वज्रक्षे
जायते कुले । पुष्ये तु काञ्चनं दत्त्वा कतं चाकृतमेव
च । अनाल्लोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते” । कतं
घटितम् अकृतमघटितम् । “अज्ञेष्ठासु तथा रौष्यं
दृषभं यः प्रयच्छति । स सर्वसयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभि-
जायते । मघासु तिलपूर्णांनि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजायते । फाल्गुनीपूर्वसमये
ब्राह्मणानामुपोषितः । मद्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा
श्रीभाग्यवृच्छति । हतक्षीरसमायुक्तं विधिवत् प्रदि-
कौदनम् । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
वद्वा प्रदीयते दानसुत्तराविषये नरैः । सदा फलमन-
नञ्च भवतीह विनिश्चयः” । फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्व-
फलगुनीसमय इत्यर्थः । फाणितं शुद्धविकारः उत्तरा-

विषये उत्तरफाल्गुनीसमय इत्यर्थः । “हृत्ते हृत्ति-
रथं दत्त्वा चतुर्भुक्तस्यपोषितः । नरस्तरति दुर्गाण्य
क्षुरवारंश्च पर्वतान्” । चतुर्भुक्तं, चतुर्भिर्हृत्तिभिर्युक्तम् ।
“चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गाङ्गं च भारत ! । चर-
त्यप्सरसां लोके रमते नन्दने वने” । पुण्याङ्गाङ्गामिति
शुभलक्षणलक्षितशरीरं धेनुमित्यर्थः । “स्वातीष्वथ धनं
दत्त्वा यद्विष्टतममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् सुशुभा-
निह चैव महद्यशः । विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वाथ
दुग्धदाम् । सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम्” ।
प्रासङ्गो युगान्तरकाष्ठम् । “पितृन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य
चानन्त्यममृतैः । न च दुर्गाण्यप्राप्नोति स्वर्गलोकं च
मच्छति । दत्त्वा यथोक्तं विप्रैश्चो वृत्तिमिष्टं स विन्दति ।
नारकीयांश्च स क्लेशान्प्राप्नोतीति विनिश्चयः । अक्षुराधासु
प्रावारवस्त्रोत्तरस्यपोषितः । दत्त्वा युगशतं चापि नरः
स्वर्गं महीयते” । प्रावारः प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं
परिधानवस्त्रादिकम् । “कालशाकन्तु विप्रैश्चो दत्त्वा
मर्त्यः समूलकम् । ज्येष्ठायां मृत्युसुत्साद्य गति-
मिष्टाञ्च गच्छति । मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः । स्वपितृन् प्रीणयेदेव गतिमिष्टाञ्च गच्छति ।
अथ पूर्वास्वाषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः । कुलवृत्तोप-
सम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे । प्रदाय जायते ऋषुकुले
वङ्गयुष्माकुले । पुत्रपौत्रैः परिष्टतः पशुमान् घनवां-
क्षथा । उदमन्वं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तरास्वाषाढासु सर्वलोकानवाप्नुयात्” । उदमन्वः
उदकमिश्राः सक्तवः । फाणितं दुग्धखण्डविकारः ।
“दुग्धन्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतस्युतम् । धर्मनिष्ठो
अनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते” । अयमर्थः । उत्तरा-
षाढानक्षत्रचतुर्थपादः अथवास्याद्यवटिकाचतुष्टयमभि-
जिद्योगः । “अवयो कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंहतान् । भोप्रयुक्तं
घनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः । वस्त्रमस्त्रिज्वनं दत्त्वा
प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते । मन्वं शतभिषायोगे दत्त्वा
सायुश्चन्दनम् । प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्वांश्च
शाश्वतान् । पूर्वभाद्रपदायोगे राजसाषान् प्रदाय वै ।
सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् । औरभ्य-
सुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति । पितृन् प्रीणाति
सकलान् प्रेत्यानन्वं सममृतैः” । उरभ्यो, भेषस्तस्य
मांसमौरभ्यम् । “कांस्योपदोहनी धेनुं देवत्यां यः प्रय-

च्छति । स प्रेत्य कामानादाय दातारस्यपतिष्ठति ।
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः । हृष्यश्वरथ-
सम्पन्ने वर्चस्वी जायते कुले । भरणीषु दिजातिभ्य-
स्तिलधेनुं प्रदाय वै । गाः प्रह्यताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य
यशस्तथा । भीष्म उवाच । इत्येष लक्षणेद्वेषः प्रोक्तो
नक्षत्रयोगतः । देवक्या नारदेनेह स्तुषाभ्यः साऽऽब्रवीदि-
दम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं वङ्ग-
फलं स्युतम् । रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्येर् भे लवणस्य
च । कशरस्य तथाङ्गायामादित्ये ७ रजतस्य च । एतस्य
तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ९ । तिलानाञ्च तथा
पैत्ये १० प्रियगोर्भगदैवते ११ आर्यभूष्ये १२ चाञ्च्यूपानां
साविल्ले १३ पायसस्य तु । चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनं
वायुदैवते १५ । ऐन्द्राग्न्ये १६ चैव लोहानां मैत्रे १७ माल्य-
फलस्य च । ऊतस्य च तथा शक्रे १८ मूले मूलफलस्य च ।
हेम्बश्च मधुयुक्तस्य दानमाथ्ये २० मङ्गाफलम् । विश्वेश्वरे २२
उत्तपानस्य अथये वसनस्य च । धान्यस्य वासुदे २३ विप्रा
वास्वरे २४ चौषधस्य च । आजे २५ पुराणवीजानां सखानां
तदनन्तरे २६ । गोरसानां तथा पौष्णे २७ स्नानानामथ-
वाश्विने । तिलानाञ्च सदा दानं भरणीषु मङ्गाफलम्” ।
नक्षत्रनाथ ५० हृतं । १ चन्द्रे “नक्षत्रनाथः ससुपाजगाम”
हरिवं ३१७ अथ “नक्षत्रनाथं शुरिवारविन्दे” रघुः ।
तस्य नक्षत्राधिष्ठादक्षसुताश्विन्यादि नाथत्वात् तथात्वम् ।
नक्षत्रनेमि ५० नक्षत्रस्य तच्चक्रस्य नेमिरिव । १ भ्रुवतारके
२ चन्द्रे श्रेवत्यां च हेमचण्ड ४ विष्णो “नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री
क्षमः क्षामः समीहृनः” विष्णुसं । “शिशुमारस्य ज्योति-
स्रक्तस्य नेमिश्च प्रवर्षको हृदयस्थिता” विष्णु रिति कथितो
नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने “विष्णु हृदयमिति श्रुतेः” भा०
नक्षत्रपति ५० नक्षत्रं पाति पा-डति । चन्द्रे शब्दार्थचि०
नक्षत्रपत्यादयोऽप्यत्र ।
नक्षत्रपथ ५० नक्षत्रोपलक्षितः पन्थाः अच् समा० । नक्षत्र-
चक्रस्य भ्रमणमार्गं । नक्षत्रसागारदयोऽप्यत्र “अतीत-
नक्षत्रपथानि यत्र” भावः । स्वमोलशब्दे दृश्यम् ।
नक्षत्रपद्योग ५० “नेषगे भास्करे षष्ठे शीतगौ स्त्रोच्चगे यमे ।
नक्षत्रपद्योगोऽयं शत्रुमेधानिलोयथा” ज्योतिष्ये राक्षसं
युद्धयात्राङ्गयोगभेदे ।
नक्षत्रपुरुष ५० नक्षत्रदेवाङ्गविशेषैः पुरुष इव । नक्षत्र-
विशेषैरङ्गविशेषात्मकैः तन्नामव्रताङ्के पुरुषे अथ
वृताङ्गता व्रतनिमित्तकालस्य दृ० सं० १०५ अ० उक्तो यथा

“पादौ मूलं, जङ्घे च रोहिणी तथाश्विन्यः । ऊरु-
चापाटाहयमथ शुक्रं फाल्गुनीयुग्मम् । कटिरपि च
कृत्तिकाः, पार्श्वयोश्च यमला भवन्ति भाद्रपदाः । कुक्षिस्था
रेवलो, विज्ञेयसुरो ऽनुराधा च । पृष्ठं विद्वि धनिष्ठा,
भुजौ विशाखा, हृत्तौ करौ हस्तः । अङ्गुल्यश्च पुनर्वसु-
रक्ष्मिषासंज्ञिताश्च नखाः । यीवा ज्येष्ठा, श्रवणौ श्रवणः,
पुण्यो मूलं, द्विजाः (दन्ताः) स्वातिः । हृषितं शतभिषगथ
नासिका मघा, मृगशिरा नेत्रे । चित्रा लघाटसंस्था,
शिशो भरणीः, शिशोश्चहावाह्रां । नक्षत्रपुरुषको ऽयं
कर्तव्यो रूपमिच्छद्भिः । चैत्रस्य बहुलपक्षे द्वादश्यां मूल-
संयुते चन्द्रे । उपवासः कर्तव्यो विष्णुं सम्पूज्य
धिष्ण्यं च । दद्याद्भूते समाम्ने दत्तपूर्वभाजनं सुवर्षयु-
तम् । विप्राय काष्ठविदुषे सरत्रवस्त्रं स्रगक्त्या वा ।
वामनपुं ७७३० विस्तारो दृश्यः ।

नक्षत्रभोग पुं राशिसंक्रम्यनक्षत्राणामेकैकदिने भोगः ।

२१६० कलात्मकस्य सप्तविंशत्या समं विभक्तस्य ८०० शत-
कलाहमे भोगे “भोगोऽष्टयतो लिप्ताः” सू० वि० ।

नक्षत्रमान न० सू० वि० उक्ते दिनादिमानभेदे अह्नयश्च
५७६५० नाक्षत्रमानशब्दे च दृश्यम् ।

नक्षत्रमाला स्त्री नक्षत्रसंस्थिका माला । सप्तविंशतिभौ-
क्तिकादिरचितमालायाम् अमरः । इतः २ नक्षत्रत्रयेणौ
च “दावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भययन्तीव भाषा”
ह० सं० १०५५० । इहस्तिनां मालाभेदे च “निशाङ्गसमयेनेव
परिस्फुरत्साङ्गचन्द्रनक्षत्रमालेन” काद० (गन्धहस्तिना)
नक्षत्रयाजका पुं नक्षत्रनिमित्तं दृश्यर्थं याजयति
यज-ण्यच्-ण्वुल् । नक्षत्रनिमित्तदोषोद्भावनेन शान्ति-
कारके अपकृष्टब्राह्मणे “आङ्गायका देवलका नक्षत्र
पामयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिक
पञ्चमाः” भा० शा० ७६३० तस्य निन्दोक्ता

नक्षत्रयोग पुं नक्षत्रभेदे योगः क्रूरपहादिभियोगः । नक्ष-
त्रव्यूहशब्दे वक्तव्ये नक्षत्रेषु क्रूरादिपह्ययोगे “सां-
वत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ताः नक्षत्रयोगेषु च निश्च
यज्ञाः” भा० उ० ४७ अ०

नक्षत्रयोगिनी स्त्री नक्षत्रैरभिमानितया युज्यते युज-
धिवृष् । दाक्षावणीषु अश्विन्यादिषु “तस्मै नक्षत्रयो-
गिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः । रोहिणीप्रसूखाः कन्या दक्षः
प्राचेतसे ददौ” हरिवं० २२६३० । रोहिण्याश्चन्द्रस्था-
तिप्रियत्वात् तन्मुखत्वमुक्तमिति बोध्यम् ।

नक्षत्रयोनि स्त्री इतः । विवाहादौ योनिकुटे उपवयमशब्दे
१२५० पृ० दृश्यम् । [अथ ज्योतिर्गणा इव” भा० शा० २६३०

नक्षत्रराज पुं इतः उच्यते । चन्द्रे “नक्षत्रराजे वर्षान्ते
नक्षत्रलोक पुं इतः । नक्षत्राधिष्ठितलोकभेदे “कश्चिच्च,
चन्द्रलोका आताश्च प्रोताश्च नक्षत्रलोकेषु गार्गीति
कश्चिच्च, नक्षत्रलोका आताश्च प्रोताश्च देवलोकेषु” शत० ब्रा०
१४।६।१। तन्नोकस्थानादिकं च काशीसू० अ० उक्तं यथा

“दक्षः प्रजाविनिर्माथे दक्षो जातः प्रजा-
पतिः । परिदुर्हितरक्षस्य रूपलावण्यभूषणाः । सर्वा
लावण्यवाहिन्यो रोहिणीप्रसूखाः श्रुताः । ताभिस्तत्वा
तपस्वीन् प्राय वैश्वेश्वरीं पुरीम् । आराधितो महाशिवः
शोभः (उभया सहितः) सोमविभूषणः । भवतोऽपि महा-
देव ! भव ! तापहरो हि यः । रूपेण भवता शल्यः स
भोभर्ता भवत्विति । विष्णुं संस्थाप्य सुमहन् नक्षत्रेश्वर-
संज्ञितम् । वरणायासृष्टे रम्ये सङ्गमेश्वरसंज्ञिषौ । दिव्यं
वर्षं हृच्छन्तु पुरुषायितसंज्ञितम् । तपस्तप्तं महत्ताभिः
पुरुषैरपि . इष्कारम् । ततस्तुष्टो हि विश्वेशोऽप्यतरहर-
सत्तमम् । सर्वाणामेकदत्तौनामेकार्थस्थिरचेतसाम् ।
श्रीविश्वेश्वर उवाच । न ख्यातं हि तपोऽस्तुपमेतदन्या-
भिरोट्यम् । पुराऽवकाभिसंज्ञाहोनाम नक्षत्रमत्र वै ।
पुरुषायितसंज्ञेन तप्तं यत्तपसाऽधुना । भवतीभिसतः
पुंस्त्वमिच्छया वो भविष्यति । ज्योतिषक्रे समस्तोऽस्मि-
क्षपनया भविष्यथ । मेवादीनाञ्च राशीनां योनयो
यूयसत्तमाः । शोषणीनां सुधायाश्च ब्राह्मणानाञ्च यः
पतिः । पतिमत्यो भवत्योऽपि तेन पत्या शुभाननाः ! ।
भवतीनामिदं विष्णुं नक्षत्रेश्वरसंज्ञितम् । पूजयित्वा
नरो गन्ता नक्षत्रलोकसत्तमम् । उपरिष्टान्दृग्दृश्य
लोको वस्तु भविष्यति । सर्वासां तारकाणाञ्च मध्ये
मान्या भविष्यथ । नक्षत्रपूजका ये च नक्षत्रवृत्तचारिणः ।
ते वो लोके वसिष्यन्ति नक्षत्रसदृशप्रभाः । नक्षत्रपह-
राशीनां बाधा तेषां कदाचन । न भविष्यति ये काश्यां
नक्षत्रेश्वरवीरकाः” ।

नक्षत्रविद्या स्त्री नक्षत्राणां तत्त्वस्थितपहादीनां चारणा-
नाय विद्या । ज्योतिषविद्यायाम् “न चेत्यातनिमित्तान्यां
न नक्षत्राङ्गविद्याया । नानुशासनवादाभ्यां भिन्नां
लिप्येत कश्चित्” मनुः । “विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
विजानाति” इत्युपक्रमे “ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्याम्” आ० उ० ।

नक्षत्रवीथि स्त्री नक्षत्रैकद्वेः कृता वीथिः शा०त० ।
 गगनस्थाने नक्षत्रविशेषकृतायां वीथी तद्भेदादिकं दृ०सं०
 ६५० उक्तं यथा
 “नागगजैरावतदृषगोजरद्ववद्वगजदहनाख्याः । अश्वि-
 न्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्दोषयः कथिताः । नागा
 त् पवनवास्यानक्षानि, पैतामहास्त्रिभास्त्रिभः । गोवीथ्या-
 मश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जारद्व्यां श्रव-
 षात् त्रिभं सृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम् । इक्षुविशा-
 खात्वाप्राणजेत्यपाहादयं दहना । तिस्रस्त्रिभस्तारं क्र-
 मादुदङ्गमध्ययास्यमार्गस्थाः । तासांमध्युत्तरमध्यदक्षि-
 णस्थितैकैका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता
 भमार्गस्थे । नक्षत्राणां तारा यास्योत्तरमध्यमास्तद्वत् ।
 उत्तरमार्गो यास्यादिर्निर्गदितो मध्यमस्तु भाग्याद्याः१० ।
 दक्षिणमार्गोऽथादादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः । ज्यो-
 तिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वय-
 मेव विकल्पवित्तं किन्तु वङ्गनं मतं वक्ष्ये । उत्तरवीथिषु
 युक्तः सुभिन्नशिवकृतोऽस्तसदयं वा । मध्यासु मध्य-
 फलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सम-
 नमध्यन्यूनमधमकष्टफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु
 यथाक्रमं ब्रूयात्” ।

नक्षत्रव्यूहं पु०दृ०सं०१५ उक्तं नक्षत्रविशेषस्य क्रूरादिवेधेन पु-
 षविशेषायां द्रव्यभेदानां च शुभाशुभसूचके नक्षत्रसमूहे
 यथा “आग्नेवेशितकुम्भमाहिताग्निमन्त्रसूत्रभाष्यज्ञः ।
 आकरिकनापितद्विजघटकारपुरोहितावद्ज्ञाः । रोहि-
 ण्यां सुव्रतपण्यभूपधिनियोगयुक्तशाकटिकाः । गोष्टप्रजल-
 चरकर्षशिलोच्चैश्वर्यसम्पन्नाः । सृगशिरसि सुरभिवस्त्रा-
 ऽजकुम्भफलरत्नवनचरविहङ्गाः । सृगशोमपीथिमाश्व-
 र्वासासका लेखहारश्च । रोहि६ वधवन्धनान्दतपरदारस्ते-
 यशाशुभेदरताः । तृषधान्यतीक्ष्णमन्त्राभिचारवेतालक-
 र्मज्ञाः । आदित्ये७सखीदार्यशौचकुबर्हूपधीयशोऽर्ध-
 युताः । उत्तमधान्या बन्धिजः सेवाभिरताः सशिल्पि-
 जनाः । पुष्ये यवगोधूमाः शास्त्रीक्षुवनानि सन्निधो
 भूपाः । बलिहोपजीविनः साधवश्च यज्ञेष्टिसन्ताश्च ।
 अहिदेवे८ कृत्विमकन्दमूलफलकीटपद्मगविर्भाश्च । परध-
 नहरणाभिरतास्तृषधान्यं सर्वभिन्नश्च । पितृ१०घन-
 धान्याद्यं कौडागाराणि पर्वतान्प्रविष्टः । पितृमन्त्रव-
 षिक्रूराः क्रव्यादाः स्त्रीद्विभो मनुजाः । प्राक्फलुगु-
 नीषु नटयुवतिष्ठमगमाश्वर्षिश्चिप्यगत्यानि । कर्पासलव-

श्वमाशिकृतैवानि कुमारकाचापि । आर्षसूत्रे१२ भार्दव-
 शौचविनयपापशुद्धदानशास्त्ररताः । शोभनधान्यसहास्र-
 नधर्मावुरताः समतुजेन्द्राः । इक्षु तस्करकुञ्जररक्षिक-
 महाभालशिल्पिपण्यानि । तृषधान्यं सुनयुक्ता बन्धि-
 जसो ज्युनाशाल । त्वाष्ट्रे१३ भूषणमन्त्रिरामलेख्यमाश्व-
 र्यमन्त्रयुक्ताः । गणितपटुतन्तुवायाः पाशाकारा-
 जधान्यानि । स्नातो स्वमन्त्रतुरगा बन्धिजो धान्यानि
 वातमष्टवानि । अस्त्रिरसौहृदलघुसत्यतापसाः पण्यकु-
 शलाश्च । इन्द्राभिनदैवते१४ रत्नप्रफलशास्त्रिनः सतिब-
 स्रज्ञाः । कर्पासमापचक्षुकाः पुरन्दरकृताशमस्ताश्च ।
 मैत्रे१७ शौर्षसमेता मयनायकसाधुगोष्ठिवानरताः ।
 वे साधवश्च लोके सर्वं च शरत्सुसत्सम् । पौरन्दरे१८
 ऽतिशूराः कुलविश्वयशोऽन्विताः परस्त्रकृतः । विजि-
 गोषवो नरेन्द्राः सेनानां चापि नेतारः । क्रूरे भेष-
 जभिषजो गण्यस्रख्याः कुसुममूलफलवाचार्चः । वीजा-
 न्यतिधनयुक्ताः फलमूल्यैश्च वर्तन्ते । आश्वे२० सृष्टवो
 जलमार्गगाभिनः सत्यशौचधनयुक्ताः । सेतुकरवारि-
 जीवकफलकुसुमान्यन्वजातानि । विश्वेश्वरे२१ महाभा-
 लमल्लकरितुरगदेवताभक्ताः । स्वावरयोधा भोमान्विताश्च
 ये चोजसा युक्ताः । श्रवणे मायापटवो ब्रह्मोद्युक्ताश्च
 कर्मसु समर्थाः । उल्हाहिनः सधर्मां भायवताः सत्यवच-
 नाश्च । वसुभे२२मानोन्मुक्ताः क्षीवाश्चसौहृदाः स्त्रियां
 दूषणाः । दानाभिरता बन्धुवित्तसंयुताः शमपराश्च
 नराः । वरुणेश्वरे२३ पाशिकमत्स्यमन्त्रजलजानि जल-
 चरा जीवाः । सौकरिकरजकशौण्डिकशानुनिकाचाधि-
 वर्गेऽस्मिन् । आजे२५ तस्करपशुपालहिंस्रकीनाशनीच-
 शठचेष्टाः । धर्मव्रतैर्विरहिता नियुक्तकुशलाश्च ये म-
 नुजाः । आहिर्बुध्न्ये२६ विप्राः क्रतुदानतमोयुता
 महाविभवाः । आश्रमिणः पापगृहा नरेश्वराः शार-
 दधान्यं च । पौष्णे २७ बलिजलफलकुसुमलवणमणि-
 शङ्खमौक्तिकाङ्गानि । सुरभिङ्गसुभानि गन्धा बन्धिजो
 नौकर्यधाराश्च । अश्विन्मामश्वरराः सेनापतिवैद्यसेवका-
 स्तुरगाः । हरगारोहाश्च बन्धिषु पोषेतास्तुरमरचाः ।
 आश्वे २८सृक्पिणितमुजः क्रूरा वधवन्धनाडुनासक्ताः ।
 तृषधान्यं नीचकुलोद्भवा विहीनाश्च सत्वेन । पूर्वोक्तयं
 शानसम्पजानां राक्षां तं पुष्येण सहोत्तराणि ।
 सपौष्णे२९मैत्रे१७ पितृदैवतं१० च प्रजापतेर्भ१३ च कर्पी-
 वक्षानाम् । आदित्ये७हस्त्राभिजिदाश्विनानि बन्धिष्-

जनानां प्रयदन्ति भानि । मूलत्रिनेत्रा इ निच १५ वा-
 चानि २४ भान्यु प्रजातेः प्रभविष्णु तायाम् । सौम्यै
 न्द्रादिचित्रावसु २२ देवतानि सेवाजनस्वास्थ्यपागतानि ।
 सार्पे ६ विशाखा श्रवणो भरग्यस्युष्टान्यजातेरिति
 निर्दिशन्ति । रविरविस्तृतयोगभागतं क्षितिस्तुतभेदनवक्र-
 द्रुषितम् । यह्यमतमथोक्तया हतं नियतसुपाकर-
 पोष्टितं च यत् । तदुपहतमिति प्रचक्षते प्रकृति-
 विपर्ययवातमेव वा । निगदितपरिवर्गदूषणं कथितवि-
 पर्ययमं सन्देहये” ।

नक्षत्रव्रत न० नक्षत्रनिमित्तं व्रतम् शा०न० । नक्षत्रनिमित्ते
 व्रतभेदे तत्र सामान्यतः कालनिर्णयः ति०त० उक्तो यथा
 “नक्षत्रद्वेषे तु बोधायनमार्कण्डेयो “तद्वक्ष्यन्महोरात्रं
 यस्मिन्नक्षत्रं गतोरविः । यस्मिन्नुदेति सविता तद्वक्ष्यन्
 दिनं स्यतम्” पूर्वाङ्गमहोरात्रसाध्योपवासनक्षत्रकर्मक्षेत्रेषु
 “तत्रैवोपवसेद्वेदे यस्मिंशोपादधोभवेत् । उपवासे यद्वर्जं
 स्यात् तद्वि नक्षत्रकर्मक्षेत्रेषु” इति स्कन्दपुराणात् निशी-
 थादध इत्यनेन अङ्गे रात्रपूर्वकालत्वेन सूर्यास्तमयकाल-
 स्यापि ज्ञाभात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
 भास्करः । यत्र वा युञ्जते राम ! निशीथे शशिना सह”
 इति विष्णु धर्मोत्तराच्च उपवासवक्ष्यन्व्रतादीनामहोरा-
 त्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभोजनद्वयस्यैकतरपरित्याग-
 सङ्घितकालविशेषनियामकत्वात् । यस्मिन्नुदेतीति तु
 दिवसकर्त्तव्यस्नानदानादाविति बोध्यं, पितृकार्येऽपि शु-
 क्तकण्ठपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बोधायनः “सा तिथिस्तत्र
 नक्षत्रं यस्मिन्नक्षत्रे दितो रविः । वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने-
 श्वस्तमयं प्रति” हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे वर्द्ध-
 मानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य । कालमाध्वो-
 योऽप्येवम्” ति०त० रघु० ।

तद्व्रतानि च हेमा० न० भविष्णुपु० उक्तानि यथा
 “इत्येते कथिताः कृष्ण ! तिथियोगा मया तव । नक्षत्र-
 देवताः सर्वाः नक्षत्रेषु व्यवस्थिताः । इष्टान् कामान्
 प्रयच्छन्ति यथास्थानं सुरेश्वर ! । चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे
 यदा समधितिष्ठति । उक्तस्तु देवयज्ञस्तु तदा च सफलो
 भवेत् । देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथातथम् ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि यत्रैवैव पृथक् पृथक् । अश्विन्या-
 मश्विनाविद्वा दीर्घायुर्जायते नरः । व्याधिभिर्मुच्यते
 क्षिप्रं योऽत्यर्थं व्याधिपीडितः । भरग्यां यमराहितः
 कुसुमैरसितैः शुभैः । तथा गन्धादिभिः शुभैरपकृत्युं

विभोचयेत् । अन्नसः क्षत्तिकायान्तु अङ्गिं संपूजितः
 पराम् । रक्तमाख्यादिभिर्दद्याद्दृष्टतृप्तेन च भ्रुवम् ।
 प्रजाः प्रजापतिः प्रीत इतो दद्यात्पशुंक्षया । रो-
 हिण्यां देवशाट्कं ! गोजन्महा जगत्पते ! । अङ्गशीर्षे
 तथा सोमं जातिमारोग्यमेव च । आर्द्रायान्तु शिवं
 पूज्य पशुन् विजयमेव च । सितैः पद्मादिभिर्द्व्यैर्देवत्वं
 पयसा च वै । पुत्रान् पुनर्वसौ दद्यात्क्षरणा तर्षिता-
 ऽदितिः । तिष्ठो हृहस्यतिर्बुद्धिं विपुलं सुखमेव तु ।
 भोगान् गन्धादिभिर्नागा अङ्गघायां प्रपूजिताः । तर्षि-
 ताश्च प्रयच्छन्ति भक्षाद्यैर्भधुरैः शुभैः । मघासु पितरः
 पुष्टिं हतपायसतर्षिताः । पूर्वायां ११ विजयं दद्याद्भगो
 देवः सुवर्षितः । भक्त्या प्रपूजितो दद्याद्दत्तरायां १२ तथा-
 र्थमा । भर्त्तारभोपूषितं नाय्याः पुंसश्च वरयोषितम् ।
 नीरोगत्वं तथायुष्यं सम्पदं चारुपताम् । पुष्प-
 वस्त्राचितो हस्ते दद्यात्तेजोनिधिक्षया । चित्रासु
 पूजितस्त्वष्टा दद्यादारोग्यमेव च । स्वात्यां संपूजितो
 वायुः पुत्रानिष्टान् प्रयच्छति । इन्द्राग्नी तु विशाखायां
 पीतरक्तैः प्रपूज्य च । धनं राज्यञ्च लब्ध्वेह तेजस्वी
 निवसेत्सदा । रत्नैर्भिक्षमनूराघास्त्रेव संपूज्य भक्तितः ।
 प्रियो जनानां सर्वेषां चिरञ्जीवति सदा । ज्येष्ठायां
 पूर्ववत्स्विन्द्रभिद्वा पुष्टिमवाप्नुयात् । शुभैः सर्वैस्तु संपुष्यः
 कर्मणा वचनेन च । मूले निष्कर्त्तमिद्वा च भक्ष्यैस्तु
 पञ्चादिभिः । पूर्ववत् फलमाप्नोति स्वस्थाने च भ्रुवो
 भवेत् । अप इष्टा जले २० चैतैर्कृत्वा तत्रैव पूर्ववत् ।
 सन्नाषान्मुच्यते क्षिप्रं शरीरान्दानसात्तथा । आषाढासु
 तथा विश्वं विरिञ्चुत्तरयोगतः । संपूज्य श्रियमाप्नोति
 परं विजयमेव तु । श्रवणे पूजितो विष्णुः सर्वान्
 कामान् प्रयच्छति । धनिष्ठासु वसुनिष्ठा न मयं प्राप्नु-
 यात् कश्चित् । महतोऽपि भयात्तीर्षो गन्धपुष्पादिभिः
 शुभैः । वरुणं शतभिषास्त्र्यं व्याधिभिर्मुच्यते नरः ।
 अजं भारुपदायान्तु २५ शुद्धस्फटिकसङ्घिमम् । संपूज्य सुद्वि-
 द्याप्नोति नाम कायार्थं विचारणा । उत्तरायान् २६ मङ्गिर्जम्
 परां शान्तिमवाप्नुयात् । रेवत्यां पूजितः पूषा दद्याति
 विविधान् पशून् । सितैः पुष्पैश्च दीपैर्भूषैर्विजय-
 वर्द्धनैः । य एते वै समाख्याता यज्ञाः संज्ञेपतो मया ।
 नक्षत्रदेवतानां हि साधकानां हिताय वै । तस्माद्विज्ञा-
 तुसारेण भवन्ति फलदायकाः । गन्तुमिच्छेद्दुयदान्यत्र
 क्रियाप्रारम्भ एव च । नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वादौ

सर्वमाचरेत् । एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नु-
यात् । क्रियाफलान्तु संपूर्णमित्युक्तं भावना स्वयम् ।
नखत्रशूल पु० “अथैवा पूर्वां भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी ।
पूर्वादिषु क्रमाच्छूलाः यात्रायां मरणप्रदाः” ज्योति०
उक्ते यात्रायां निषिद्धे पूर्वादिदिक्षु नखत्रभेदे तस्य
शूलतल्यमरणप्रदत्वात् शूलत्वम् ।

नखत्रसत्र न० नखत्रनिमित्तं सत्रम् । नखत्रनिमित्ते सत्र-
भेदे । तत्र नखत्रमासपक्षणम् विष्णुष० उक्तं यथा
“नखत्रसत्राण्यनादि चेन्दोर्भाषिन कुर्व्याद्भगवात्कृतेन”
“नखत्रसत्राणि नखत्रमाससाध्ययागभेदाः याज्ञिकप्र-
विद्धाः” समयप्रदीपः ।

नखत्रसन्धि पु० नखत्रयोः सन्धिः । पूर्वनखत्रादुत्तरनखत्रे
चन्द्रादेर्पहाणां वा ततिरूपसंक्रान्तौ । तिथिसन्धिशब्दे
दृश्यम् ।

नखत्रसाधन न० नखत्रं साध्यते ज्ञायतेऽनेन साधि-करणे
ल्युट् । सि०शि० उक्ते पहाणां नखत्रमानसाधने गणन
भेदे तत्र वाक्यं तिथिशब्दे ३२६७ पु० दर्शितम् ।

नखत्रसूचक पु० नखत्राणि शुभाशुभतया सूचयति एषु ल्
इत० । “अविदितैव यः शास्त्रं देवज्ञानं प्रपद्यते । स
पङ्क्तद्रुषकः पापी ज्ञेयो नखत्रसूचकः” इति ह०सं०श्ल०
“तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति पहाणां नैव साधनम् । पर-
वाक्येन वर्तन्ते ते वै नखत्रसूचकाः” इत्युक्ते च विद्या-
नानभिज्ञे ज्योतिर्विदि । यिनि नखत्रसूचीत्यर्थम् ।

नखत्रासृत न० वारभेदे नखत्रयोगकृते अस्मृतयोगे
शब्दे ३२४ पु० दृश्यम् ।

नखत्रिन् पु० नखत्रमप्यस्य स्वास्येन नियम्यतवा वा इति ।
१चन्द्रे २विष्णौ च “नखत्रेभिर्नखत्रो ज्ञमः ज्ञामः समी-
चनः” विष्णुसं० । “नखत्राणामहं शशीति” गीतोक्ते
नखत्रेशरूपेण स्थितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

नखत्रिय पु० नखत्राय हितः च । नखत्राधिष्ठाहदेवभेदे ।
“नखत्रेभ्यः स्वाहा नखत्रियेभ्यः स्वाहा” यजु० २१।२८।
नशब्देन “सह सुपा” पा० सं० । २खत्रियभिन्ने च ।

नखत्रेश पु० इत० । चन्द्रे अमरः । “नखत्रेशकृतेक्षयो गिरि-
शुरो गदां हविं धारयन्” (उमावल्गवः) सा०द० ।

नखत्रेश्वर पु० इत० । १चन्द्रे नखत्राधिष्ठाहदेवताभिः
काश्यांस्वापिते २शिवबिम्बभेदे न० नखत्रलोकशब्दे
दृश्यम् ।

[रश्मिभेदे

नखत्रेष्टि स्त्री नखत्रनिमित्ता इष्टिः शा०त० । नखत्रनिमित्तके

नखत्रेष्टिका स्त्री इष्टिकाभेदे तैत्तिरीयसंहिता ५।४।१।२
नख सर्पये भ्वा०पर०सङ्ग०सेट् । नखति अनखीत् अनाखीत्
ननाख नेखतः । अचोपदेशत्वात् न खत्वं प्रनखति ।

नख पु० न० न खं “अिद्रमल नभ्राहिल्यादि” पा० नजो न
नलोपः नखन्यते खन-ड वा नङ् वञ्चने “नखेर्लोपश्च”
ख वा उष्वा० । करजे कराङ्गुल्यपस्ये कण्टके अमरः ।
“काशिनानभिध्ताम्यपि रश्मास्तम्भकोमलतलेषु नखानि”
साधः “न खिन्द्यात्तसलोमानि दन्तैर्नैत्याटयेत्तन्मान्”
मनुः “नखत्रतानीव वनस्थलीनाम्” कुमा० “ऐन्द्रः किञ्च
नखेस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः” रघुः “न नखैर्विलिखेद्भू-
मिम्” कूर्मपु० । खाङ्गत्वेऽपि उपसमर्जने क्रोडा० खियां
ह्रीधोनिधेये संज्ञायां “नखस्रस्तात् संज्ञायाम्” नियमात्
ह्रीष् । न्युपस्रस्ता गौरस्रस्ता असंज्ञायान्तु तात्पर्येण
कन्धा सि०कौ० । नखस्र सूत्रं कर्णा० जाङ्घ् । नख-
जाङ् तन्मूले न० “लोड्रमहीं तस्रच्छेदो नखस्रादी
च यो नरः” मनुना तस्य दन्तेन खादनं निषिद्धम् ।
२खस्रे पु० हेम० शशुक्तिकायां गन्धद्रव्यभेदे न० स्त्री०
स्त्रियां बह्वा० ह्रीष् । “द्विधा शङ्खुनखाख्यान्या
शुक्रग्राख्या वदरीच्छदा” रत्नमा० “स्वल्पपलस्वसौ शुक्ति-
नखरी वदरच्छदा । मह्यंस्वसौ शङ्खुनखः शङ्खाख्यो
गन्धसारथः” शब्दार्थचि० “नखद्वयं पङ्कजैश्चकारास्र-
ज्वरकृष्टहृत् । लघूष्णं शुक्रलं वयस्यं खाडु त्रस्रविधा-
पङ्कम् । अत्रक्ष्मीस्रसदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कुटु”
भाष० तद्गुण्या उक्ताः । [त्रिका०]

नखकुट्ट पु० नखं कुट्टति कुट्ट-छेदे अष् उप०स० । नापिते
नखगुच्छफला स्त्री नख इव गुच्छः फलं च यस्याः । नि-
ष्पावभेदे राजनि० ।

नखदारण न० नखं दार्यतेऽनेन दारि-करणे ल्युष् । नख-
निलनने नापितास्रभेदे (नरञ्जन) ।

नखनिकृन्तन न० निकृन्ततेऽनेन कृत-ल्युट् वा० घम्
इत० । नखच्छेदनार्थे नापितास्रभेदे (नरञ्जन) तत्रा-
धनत्वात् २लोहमात्रेऽपि “यथा सोम्यैकेन नखनिलननेन
विज्ञातेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्यात् वाचाऽऽरम्भस्यं
विकारो नामधेयं कार्पायसमित्येव सत्यम्” छा०उ०

नखनिष्पाव पु० नखं तत्तुल्यफलतया निष्पुनाति निष्की-
णाति निस्+पु-अष् । नखफलिन्व्याम् राजनि० ।

नखपर्णी स्त्री नख इव पर्णमस्या ह्रीष् । इष्टिकाबिम्बुप-
भेदे राजनि० ।

नखपुष्पी स्त्री नख इव पुष्पमस्या ङीप् । पृक्कायां राजनि०
नखप्रच न० नखश्च प्रचितञ्च मयू०नि० । नखप्रचितयोः ।
नखफलिनो स्त्री नख इव फलमस्यस्य बाहुल्येन मूच्छि
इति ङीप् । नखनिष्पावदृत्ते राजनि० ।

नखमुच त्रि० नखं सुञ्चति सुच-मूवविभु० क । नखमोचके
धनुषि संक्षिप्रवार० ।

नखम्पच त्रि० नखं पचति तापयति नख+पच-खश् सुम् च ।
१ नखतापके “कथमप्यभवत् कारणलोषाः स्तनभारो न
नखम्पचः प्रियस्य” भाषः । २ यवाग्वां स्त्री शब्दार्थचि० ।

नखुर पु० न० नखं राति रा-क नख-बा० उणा० अर वा
१ नखे अर्द्धां । “सकम्पनर्दिनखरा मूसलानि पर-
श्रवाः” भा०द्रो० १३१८ स्त्रो० “किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति
नखरक्षतेस्तस्याः” सा०द० । नशब्देन “सह सुपा” पा०
स० । २ खरभिन्ने त्रि० ।

नखरजनी स्त्री नखो रज्यतेऽनया रनुज-करणे ल्युट् नलोपः
ङीप् । (नेर्दी) प्रसिद्धे दृक्ते तस्याः फलम् अण्
हरोतक्या० अणो लुप् प्रकृतिबहुत्वात् तत्फलेऽपि स्त्री

नखरञ्जनी स्त्री नखं रञ्जयति रनुज-णिच्-ल्यु गौरा०
ङीप् । नखनिज्जन्ने नापितास्त्रभेदे (नश्ज्जन्) “अनन्त-
चरश्चोपानचारिणी मलहारिणी । पुनर्भवच्छेदकरी
गङ्गेव नखरञ्जनी” उल्लङ्घः ।

नखरायुध पुंस्त्री नखर एशायुधं यस्य । १ सिंहे २ व्याघ्रे
३ शुकुरे च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नखराह पु० नखरमाह्वयते अह्नते आकारेण आ+ह्वे-क ।
करवीरे राजनि० ।

नखरी स्त्री नखरः पुष्पाकारेणास्वस्य अच् गौरा० ङीप् ।
१ नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दमाहा । २ क्षुद्रनख्यां रत्नमा० ।

नखलेखक त्रि० नखं लिखति जीविकार्थं “शिल्पिसं-
ज्ञयोरपूर्वस्थापि” उणा० लिख-कुन् नित्यक० । जीवि-
कार्थदन्तलेखनशिल्पकारके । अस्य “नित्यं क्रीडाजीवि-
कयोः” पा० समासे “अथे जीविकार्थे” पा० आद्युदात्तता

नखविष पुंस्त्री नखे विषमस्य । नरादौ हेमच० “नागाः
स्युर्दन्विषा लूनविषास्तु दृष्टिकादयः । ध्याघ्रादयो
शोमविषा नखविषा नरादयः । सात्वाविषास्तु लू-
ताद्याः काष्ठान्तरविषाः पुनः । सूषिकाद्याः” हेमच० ।
जङ्गमविषशब्दे ३०१२ पृ० आदिपदपाद्यं दशमम् ।

नखविष्किर पुंस्त्री० नखैर्विकरति वि+कृ-क “विष्किरः
शकुनिर्विकिरो वा” पा० छट् षत्वञ्च । नखैर्विकीर्य-

भजके शत्रेनादौ “प्रतदान् जातपादांश्च कोवटिनख-
विष्किरान्” अमच्छमांसोक्तौ मनुः “नखविष्किरान् नखै-
र्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुघातातरयत्तुक्कुटाटिव्यति-
रिक्तान् शत्रेनादीन्” शुक्ल० । [राजनि० ।

नखवृक्ष पु० नखति नख-सर्पणे अच् नित्यक० । नीलदृक्ते
नखशङ्ख पु० नख इव शङ्खः । क्षुद्रशङ्खे शब्दर० ।

नखाघात पु० नखैराघातः । नखार्थं सुरते नायकेन
नायिकाङ्गे तद्विपर्येष वा नखैराघाते तत्स्थानानि
कामशास्त्रे उक्तानि यथा “नखाघातः प्रदातव्यो यथा
स्थानानि नर्भसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव जरौ चैव
नितम्बके । कक्षस्थले च कक्षान्ते कपाले बाहुमूलके ।
श्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् । तथा
सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैः” इति । नखपदनख-
क्षतादयोऽप्यत्र “नवनखपदमङ्गं गोपयस्व शुक्रेन” सा०द०
“नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्” कुमा० २ युद्धार्थं नखै-
राघाते च । [साङ्खः । २ नखाघातचिह्ने च पु० ।

नखाङ्ग पु० नखमङ्ग इव यस्य । १ व्याघ्रनख्याम् शब्दर० नख-
नखाङ्ग न० नख इवाङ्गमस्य । नखां रत्नमाहा ।

नखानखि अव्य० नखैश्च नखैश्च प्रहृत्य दत्तं युद्धम् “इच्च
कर्मव्यतिहारे” पा० इच्च समा० । परस्परनखाघातेन प्रहत्ते
युद्धे “कचाकचि युद्धमासीत् दन्नादन्ति नखानखि”
भा०क० ४८ अ० । [शुकुरे च राजनि० ।

नखायुध पुंस्त्री नख आयुधमिव यस्य । १ व्याघ्रे २ सिंहे
नखालि इ० नखानामालिरत्न । १ क्षुद्रशङ्खे शब्दर० इत० ।
२ नखपङ्क्तौ च । [नीलदृक्ते राजनि० ।

नखालु पु० नख इव आलुः नख-सर्पणे बा० आलुच् वा ।
नखाग्निं पु० नखमग्नाति अश-णिनि इत० ।

१ मेचके त्रिका० । २ नखखादिनि त्रि० ।

नखि पु० नखति सर्पति नख-इन् । १ सर्पके । उक्त्वत्तदस्तु
नखेनातिक्रामति नख+णि-नखयति “अच इः” उणा०
इ । २ नखेनातिक्रामके इत्याह अ । इदं चिन्त्यं ह-
स्तिनातिक्रामतीत्यादौ अतिहस्यतीतिवत् नखेनाति-
क्रामतीति वाक्ये अतिनखयतीत्येव स्यात् न नखयतीति

नखिन् पु० नखः अस्त्रस्य, प्राशस्येन वा इति । १ सिंहे
राजनि० । २ व्याघ्रे श्महानखयुक्तमात्रे त्रि० । “नखि-
नाञ्च नदीनाञ्च शङ्खिणां शस्त्रपाणिनाम् । विघ्नासो
नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च” चाणक्यः । “मूल्या
केशरिणां सिंहा व्याघ्राश्च नखिनं वराः” हरिवं० ७३ अ० ।

नखी स्त्री नख आकारत्वेनास्त्वस्य अच् गौरा० ङीष् नख+
बङ्गा० ङीप् वा । खनामख्याते गन्धद्रव्ये अमरः धूप-
शब्दे उदा० दृश्यम् ।

नग पु० न गच्छति गम-ङ "नगोऽप्राप्तिष्ठु" पा० नञो न
नञोपः । १पर्वते २दृष्टे च अमरः । "नगजा नगजा
दयिता दयिताः" भट्टिः "नगाङ्गयो नाम नगारिच्छतः"
भा०वि० १६६०। अप्राप्तिष्ठित्युक्तेः अगो वृश्चिकः शीते-
नेत्यादौ नञोपः इति बोध्यम् ।

नगज त्रि० नगाज्जायते जन-ङ ५त० । १पर्वतजातमात्रे
"नगजा नगजाः" भट्टिः २हस्तिनि च । हिमाद्रिकन्याय
१पावसां ३सुद्रपाशाचभेदात्तायां स्त्री राजनि० ।

नगनदी स्त्री नगजाता नदी शा-त०। पर्वतनिःसृजनद्याम् ।
"विश्रान्तः सन् ब्रज नगनदीतीरजातानि सिञ्चन्" मेघ०
नगनन्दिनी स्त्री इत०। हिमालयजातायां दुर्गायां शब्द० ।

नगपति पु० इत०। १हिमालये त्रिका० यथोक्तं ब्रह्माण्डपु०
"शैलानाम् हिमवन्तश्च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वा-
णामपिपतिञ्चक्रे चित्ररथम् विधिः"नगानां वृक्षाणां पत्न्यौ
२चन्द्रे च तस्य वनस्थतीशत्वम् औषधीशशब्दे दृश्यम् ।

नगभिद्र पु०नगं भिनत्ति भिद्र-ङिप् इत० । १पाशाचभेद-
नास्त्रभेदे राजनि० । २इन्द्रे च तस्य तघासं तोलभिद्र-
शब्दे ३६६८ पु० दृश्यम् ।

नगभू पु० नगो भवति भू-किप् ७त० । १सुद्रपाशाचभेदायां
राजनि०। २पर्वतजातमात्रे त्रि० इत०। ३पर्वतभूमौ स्त्री
नगरं न० नगा इव प्रासादाः सन्त्यत्र वा० र ।

"पञ्चप्रक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ष्यप्रज्ञनेर्युतम् । अनेकजा-
तिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुञ्चम् । सर्वदैवतसंबद्धं नगरं
त्वभिधीयते" इत्युक्तञ्चतथे १पुरभेदे । गौरा० ङीष् ।
नमरीत्यथल अमरः । तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे
"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेत्तुपः । तत्रप्रच-
वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् । दीर्घं पादैकप्रसर-
श्चतुरस्रं समोचितम् । त्रिभिः पादैः समं तत्रच-
वर्त्तुलं वक्ष्यामि । दीर्घं स्थाहीर्षकुशलसुखसम्पत्ति-
हेतवे । चतुरस्रं चतुर्वर्गफलदाय प्रथिवीभुजः । तत्रच-
त्रिषक्तिनाशाय वर्त्तुलं बद्धो गणतः । राज्ञः स्रष्टुः दे-
शमी राजहस्त उदाहृतः । राजहस्तैश्च दशमी राज-
दण्ड उदाहृतः । राजदण्डैश्च दशमी राजच्छलसदा-
हृतम् । राजच्छलैश्च दशमी राजकाण्ड उदाहृतः । राज
काण्डैश्च दशमी राजपुरुष उच्यते । राजधानी तु कधि-

ता दशमी राजपुरुषैः । राजधानी दशयुष्वा राजच्छल-
सदाहृतम् । सप्तैव परिभाषानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयस्त्रीभोगसम्पत्तिपतत्रकीर्त्तिस्तुष्टार्थिनाम् । राजच्छले
गरपतिः पुरपत्तनभारभेत् । लक्ष्मीर्जस्रः क्षमा सौख्यं
पञ्चत्वं भङ्ग एकता । स्रष्टृद्विविक्तं नाशश्च मङ्गलश्च बलं
क्षयम् । सास्त्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति प्रोक्तश्च कीर्त्तिताः ।
यथार्थसंज्ञा नगरे सुनिना तत्त्ववेदिना" इति युक्तिकल्प-
तरः । "ऋषवासपुरी प्रोक्ता विशम्भुरमपीयते ।
एकतो यत्र तु यामो नगरश्चैकतः स्थितम् । मिश्रन्तु
स्वर्षटं नाम नदीगिरिप्रमाणयम् । विप्राश्च विप्रहत्याश्च
यत्र चैव वसन्ति हि । स तु याम इति प्रोक्तः शूद्राणां
वास एव च । पञ्चप्रक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ष्यप्रज्ञनेर्यु-
तम् । अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुञ्चम् । सर्व-
दैवतसम्बद्धं नगरं त्वभिधीयते" इति विष्णु० पु०
द्वीकायां श्रीघरस्त्रामिष्टतद्भयवचनम् । "नगरं सर्वतो
भङ्गं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा । स्फुटिकं मध्यं कार्यं
कुमारीपुरमेव वा । इत्यस्य चतुर्वर्त्तुलं सर्वकामसुखा-
वहम् । किञ्चकर्षं दिग्भ्रमश्च दुःस्थितं लशदुर्वलम् । नगरं
तु प्रशंसन्ति गर्तविहङ्गं विभेदितम् । अमृतः सत्यप्रासादं
स्त्रिकर्षं विदुर्बुधाः । द्विस्रुचं कर्षंहीनञ्च लशमध्यं
लशं विदुः । दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्द्धतं घनदुर्वलम् ।
ज्ञौष्यं सर्वसुखाद्वाद्दूरितं वारुणं बलम् । त्रास्यमायुः
प्रदं पूर्वनगरं प्रीतिवर्द्धनम् । ईशवासवसंपूर्णं सर्वा-
रोम्यसुखप्रदम् । मध्यस्तदुपथोपेतं नच तत् पीडयेत्
कृत्स्नित् । ब्रह्मस्थानं हितं विप्र ! शिवस्तत्र सदा स्थितः ।
चतुर्विंशतिनास्रस्तु हस्तान्यथशतं परम् । अत्र मध्यं
प्रशंसन्ति हस्तोत्कष्टविवर्द्धितम् । अथ किञ्चुशता-
त्यष्टौ प्राङ्मुखं स्वं निवेशनम् । नगरार्द्धञ्च विष्कम्भं खेटं
यामं ततोऽर्द्धतः । नगरार्द्धमितं खेटं खेटाद् यामोऽर्द्ध-
योजनः । द्वितीयं परमा सीमा ज्ञेयधीषा प्रतर्षतुः ।
त्रिंशद्वन् वि विस्तीर्णौ देशभागस्तु तैः कृतः । विंशद्वन्-
यामभागः सीमाभागो द्वयैव तु । धनूषि दृश्य विस्तीर्णः
श्रीमान्राजपथः कृतः । ऋषाजिरघनज्ञानासम्बन्धार्थं
सुसञ्चरः । धनूषि चैव अत्रारि शास्त्रा रथ्यास्तु निर्भिताः ।
त्रिकराशोपरथ्यास्तु द्विकराभ्युपरथ्यिका । जङ्घापथा-
सतुष्पादास्त्रिपादस्य षट्ज्ञानरम् । इतीपादस्त्रिपादः
प्राग्मंशपादकः स्मृतः" देवी पु० । नगरसन्निवेशशब्दे
दृश्यम् । नगरनिर्माणकालश्च "स्विरराश्रिगते मानौ

चन्द्रे च स्थिरभोदये । शुद्धे काले दिने चैव नगरं
कारयेत्तृपः” ज्यो० “सनगरं नगरम्भूकरोजसःपु रघुः ।
नगरे काकः पात्रे समि० ७त० स० । नगरकाक नगर
स्थिते काकतल्याचारवति एवं ७त० । नगरवायस तत्रार्थे
युक्तरोह्या० तयोराद्युदात्तता ।

नगरकीर्त्तन न० नगरे हरेनामकीर्त्तनम् । नगरे भ्रम-
णेन हरिनामकीर्त्तने “नाचारो नाधिकारो वा न स्थान
नियमस्तथा । यामे वा नगरे साधुर्वने वा कीर्त्तयेद्-
रिम्” हरिनाममाहात्म्ये ।

नगरघात पु० नगरं हन्ति अमनुष्यकर्तृकत्वेन टकं बाधित्वा
अण् उपस० । हस्तिनि गजे सि०कौ० । हन-भावे वज्
इत० । २ नगरस्थलोकस्य हनने च ।

नगरमर्दिन् लि० नगरं मृद्वति मृद-स्थिति इत० । नगरा-
वमर्दके २ मत्तगजे पु० । ततः बाह्या० अपत्यादौ इज् ।
नागरमर्दिनि तदपत्यादौ ।

नगरमार्ग पु० इत० । राजमार्गं तत्करणप्रकारादि औशन-
सनीति परिशिष्टे उक्तं यथा “राजमार्गंस्तु कर्त्तव्या-
स्तर्दिषु नृपाल्यात् । उत्तमो राजमार्गस्तु लि० गजस्त-
मिता भवेत् । मध्यमो विंशतिकरो दशपञ्चकरोऽधमः ।
पगयमार्गस्तथा चैत्वे पुरपासादिषु स्थिताः । करत्तया-
त्तिका पद्या वीथिः पञ्चकरात्तिका । मार्गो दशकरः
प्रोक्तो यामेषु नगरेषु च । मार्गपसाहचिषोदकस्थान्
स्नायमध्यात् प्रकल्पयेत् । पुरं दद्या राजमार्गान् सुवहून्
कल्पयेत्तृपः । न वीथिं न च पद्यां हि राजधान्यां
प्रकल्पयेत् । मध्योत्तमानन्दरेऽरण्ये राजमार्गलघो-
त्तसम् । कल्पयेद् मध्यमं मध्ये तयोर्मध्ये तथाऽधमम् ।
दशहस्तात्मकं नित्यं यामे यामे नियोजयेद् । कुम्-
भृशा मार्गभूमिः कार्या याम्यैः सुषेतका । कुर्त्यान्ना-
गान् मार्गस्त्रातान् निर्गमार्गं जलस्य च । राजमार्ग-
सुखानि सुसुहृद्वापि सकलान्यपि । मृदुपूर्वं सदा
वीथिं मन्निर्दरेष्वस्यसम् । मृदुक्लिदयगतानोह गृ-
ह्वापि कारयेत् तथा । मार्गान् सुधाकर्करैर्वा घटितान्
मन्निवत्परम् । अभियुक्तनिर्दरेषु कुर्त्याद्दयामजने-
र्दपः । यामदवान्तरे चैव याम्यशास्त्रं प्रकल्पयेत् ।
नित्यं सस्मार्जितां चैव याम्यैश्च सुगोपिताम् । तत्रा-
गतं तु संपृच्छेत् पान्यं शास्त्राधिपः सदा । प्रकृतोऽसि
कृतः स्थानात् क गमिष्यसि तत् वद । ससहायोऽसहयो
वा सशस्त्रः कियवाहनः । का जातिः किं कुलं नाम

स्थितिः कुत्वापि ते धिरम् । इति प्रष्टा विच्छेत् शव्यं
शस्त्रं तस्य प्रष्टव्यं च । सावधानमना भूत्वा स्नायं
कुर्वीत स्नापयेत् । तत्रस्थान् गणयित्वा तु शास्त्रादारं
पिधाय च । संरक्षयेद् यामिकैस्तु प्रभाते तान् प्रबो-
धयेत् । अजानरदृष्टाशोडशजभ्यः क्रमतो हरेत् ।
मृतिं पथार्द्धद्वयान् तु रक्षार्थं मार्गशास्त्रयोः । शस्त्रं
दद्याच्च गणयेत् द्वारसहाय्य मोचयेत् । कुर्त्यात् सहायं
सीमान्तं तेषां यामजनं सदा” ।

नगरम्भूकर पु० नगरस्य क्रौञ्चस्य रन्ध्रं करोति क-ट इत० ।
कार्तिकेये क्रौञ्चदारणशब्दे दृश्यम् । “सनगरं नग-
रम्भूकरोजसः” रघुः ।

नगरादिसन्निवेश पु० १०६५० अग्निपु० उक्तप्रकारे नग-
रादिस्थापने यथा

“ईश्वर उवाच नगरादिकवास्तुञ्च राच्छादिकविद्वद्वये ।
योजनं योजनार्द्धं वा तदूर्ध्वं स्थानमाश्रयेत् । अश्वत्थं
वास्तुनगरं प्राकाराद्यन्तु कारयेत् । ईशादिति शतपदके
पूर्वद्वारं च सूर्यके । मन्वशांभ्यां दक्षिणे स्थाहारात्
पश्चिमे तथा । सौम्यद्वारं सौम्यपदे कार्यां चतुः सुवि-
क्षराः । येनेभादि सुखं गच्छेत् कुर्त्याद्द्वारं तु घटकरम् ।
क्षिप्रकथं विभिक्षञ्च चन्द्रार्द्धांभं पुरं न हि । बज्रच्छी-
मुखं नेष्टं सज्जद् द्वितिसप्तगमम् । चापामं वज्रनागामं
पुरारन्ध्रे हि शान्तिवत् । मार्ग्यं विष्णुहराकादी-
क्षला दद्याद् बलिं बली । याम्ये स्तर्षकर्मरान्
पुरस्य विनिवेशयेत् । दक्षिणे नृत्तवृत्तीनां वेद्या-
स्त्रीणां मृह्वापि च । नटानाञ्चक्रिकादीनां कैवर्त्तौ
देश नैर्द्धते । रथानामायुधानाञ्च कप्यानाञ्च कारयेत् ।
श्रीण्डिकाः कर्माधिकता वायव्ये परिकर्मिणः ।
त्राक्षणा यतयः सिद्धाः पुण्यप्रवन्ध चोत्तरे । फलाक्षा-
दिविक्रयिणश्च ईशाने च वणिग्जनाः । पूर्वतश्च बला-
ध्यक्षा याम्ये विविधं बलम् । स्त्रीयामादेशिनो दक्षे
काण्डीराङ्गैर्कते न्यसेत् । पश्चिमे च महाभात्यान्
कोषपाशांश्च कारुणान् । उत्तरे दण्डनाथांश्च नायक-
द्विजसङ्कुलान् । पूर्वतः कलियान् दक्षे वैश्यान् म्बुत्रांश्च
पश्चिमे । दिक्षु वैद्यान् वाजिनश्च बलानि च तदूर्दिशम् ।
पूर्वेषु सुरबिम्बादीन् प्रशानादीनि दक्षिणे । पश्चिमे
गोधनाद्याञ्च कषिकर्तृं कथोत्तरे । न्यसेत् पृच्छांश्च
कोषेषु यामादिषु तथा स्थितिम् । त्रियं वैश्ववर्षं द्वारि
पूर्वं तो पश्यतां श्रियम् । देवादीनां पश्चिमतः पूर्वा-

स्थानि गृह्णाणि हि । पूर्वतः पश्चिमास्यानि दक्षिणे चोत्तराननान् । नाक्षेत्रविष्णुादिधाम रक्षाधं नगरस्य च । निर्ह्वैवतन्तु नगरस्यामदुर्गगृह्णादिकम् । भुज्यते तत् पिशाचाद्यैरोगाद्यैः परिभूयते । नगरादि सदैवं हि जयदं भुक्तिस्तदम् । पूर्वायां श्रीगृहं प्रोक्तमाम्नेयां वै महानसम् । शयनं दक्षिणस्थान्तु नैर्ह्वैत्यामायुधाश्रयम् । भोजनं पश्चिमायान्तु वायव्यां धान्यसङ्ग्रहः । उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम् । चतुःशालं त्रिशालं वा द्विशालं चैकशालकम् । चतुःशालगृह्णाणान्तु शालालिन्दकभेदतः । शतद्वयन्तु जायन्ते पञ्चाशत् पञ्च तेष्वपि । त्रिशालानि तत्र चत्वारि द्विशालानि तत्र पञ्चधा । एकशालानि चत्वारि एकालिन्दानि वचिष च । अष्टाविंशदलिन्दानि गृह्णाणि नगराणि च । चतुर्भिः सप्तभिश्चैव पञ्चपञ्चाशदेव त्रि । षडलिन्दानि विंशच्च अष्टाभिर्विंशदेव हि । अष्टालिन्दं भवेदेवं नगरादौ गृह्णादिषु” गृह्यशब्दे दृश्यम् ।

नगराध्यक्ष पु० नगरे राज्ञा नियोजितः अध्यक्षः । राज्ञा नियोजिते नगररक्षार्थम् अधिकारिभेदे “नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वाधिकारिकः । अत्रैः स्थाने घोररूपो नक्षत्राणासिध यज्ञः । भवेत्, स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव समासदः” भा०शा० ८७अ० । २नगररक्षके च “उपसेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत ! । निक्षिप्रौ नगराध्यक्षौ शेषाः सर्वे विनिर्गताः” हरिवं० १४७अ० ।

नगरीकाक पुंस्त्री नगर्थ्याः काक इव । वक्त्रे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नगरीत्य त्रि० नगरादुत्तिष्ठति उद्-+स्था-क प्र० । १नगरो-त्यच्चे २नगरसप्तकष्टके स्त्री राजनि० । [वा ङीप् ।

नगरौषधि(धौ)स्त्री नगरजाता औषधिः । कदल्यां शब्दच०

नगाटन पुंस्त्री नगे दृष्टे अटनमस्य । १वानरे त्रिका०स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ७त० । २पर्वतदृष्टयोरटने गतौ च

नगाधिप पु० नगानामधिपः । १हिमालयपर्वते जटाधरः । तस्य तथात्वम् नमपतिशब्दे दृश्यम् । २सुमेरौ च नगाधिराजादयोऽप्यत्र । “हिमालयो नाम नगाधिराजः” कुमा० ।

नगानिका स्त्री “द्विदर्थके शुरुयदा नगानिका भवेत्तदा” इत्युक्तवच्ये चतुरचरपादके कन्दोभेदे ।

नगारि पु० इत० । पर्वतपक्षभेदकत्वात् तदरौ इन्द्रे “नगाङ्गयो नाम नगारिङ्गुः” भा०वि० १२अ० ।

नगाश्रय पु० नगः पर्वतः आश्रयोऽस्य । १हृत्किन्दहत्वे राजनि० । २पर्वदृष्टयोर्वासिनि त्रि० ।

नगेन्द्र पु०नग इन्द्र इव ओष्ठत्वात् । १हिमालये २पर्वतओष्ठे च “रश्मिध्विवादाय नगेन्द्रसक्ताम्” रघुः “नानाचेष्टैर्जलदलचितैर्निर्विशेस्त्वं नगेन्द्रम्” (कैलासम्) मेघ०

नगीकस् पु० नगो दृष्टः पर्वतो वा व्योमः निवासस्थानमस्य । १श्वगमाले व्यमरः । २सरभे ३सिंहे च भेदि० । ४काके शब्दच० । ५दृष्टपर्वतयोर्वासिनि त्रि० ।

नग्न त्रि०धोनजी व्रीडे कर्त्तरि क्त तस्य नः । १विवस्त्रे २कषायवस्त्र धारिणि कौपीनादृते सुक्तकच्छे दिग्गम्बरे जैनभेदे पु० नग्नभेदमाह ऋगुः “विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा । अतं व्यात्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्त्येदपि” ।

“विकच्छः परिधानासंघृतकच्छः” तथा च योगियाञ्च वल्क्यः “परिधानादुबद्धिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्” अतः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छेऽथयसदाहृतम् । एभिः कच्छैः परीपत्ते यो विप्रः स शुचिः अतः”

बौधायनः “नाभौ धृतञ्च यदस्त्रमाच्छादयति जातुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमभयोस्तयोः” आचारचन्द्रिकायाम् । “दिकच्छः कच्छशेषश्च सुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः अतः” आङ्गिकत० “न नग्नं स्त्रियमीक्षते पुरुषं वा कदाचन । न च मूलं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैधुनम् । नोच्छिष्टं संविशेत् नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् । न गच्छेत् पठेद्वापि न चैव अशिरः स्पृशेत्” इति कूर्मपु० १५अ० । १परिभा-

षिकनग्नो च “येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च श्रुतम् । ते नग्नाः कीर्त्तिताः सङ्गिस्तेषामस्य विगर्हितम्” इति मार्कण्डेयपु० सदाचाराध्यायः “अज्यजुः सामसंज्ञेयं त्वयी वषाँद्वतिर्द्विजः । एतासुच्छ्रति यो भोहात् स नग्नः पातकी अतः । यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राडपि मैत्रेय ! स नग्नः पापकक्षरः” इति विष्णुपु० १८अ० । इत्यादिना

परिभाषिताः “नग्नो सुखः कपालेन भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धः शत्रुकुलं गच्छेत् यः साध्यमन्दतं वदेत्” मनुना अन्धतसाध्योक्तेः फलं नग्नतादिकसुक्तम् ।

नग्नङ्करण न० अग्नः नग्नः क्रियतेऽनेन क-ख्युन् सुम् च । अग्नस्य नग्नतया करणसाधने ।

नग्नजित् पु०राजभेदे “नग्नजिज्ञाम कौशल्य आसीद्वाजाति धार्मिकः । तस्य सत्याऽभवत् कन्या नाम्ना नाम्नजिती

ष्टप ! भाग १०।५८।२१श्लो० "प्रीतिमनुभवसि नमजितः"
भाचः २वास्तुपुन्यकारके विद्वद्भेदे च "नमजिता तु
चतुर्दशद्वैष्येषु द्वाविडं कथितम्" "आस्यं सकेशविचयं
धोदुशद्वैष्येषु नमजित् प्रोक्तम्" छ०सं०५८श्ल० ।

नमजितोऽपि राजभेदे "वेदेहाम्बुषकम्बोजास्तथा न-
मजितास्तु ये" भा०क०७८श्ल० । तदपत्ये व०व०। पु०योमे
केकयीतिवत् तदपत्येऽपि स्त्रियां ङीप् । ३सत्यभामायां
कण्यकबलभेदे स्त्री "कालिन्दीं भित्तिविन्दाञ्च सत्यां
नमजितौ तथा" हरिवं०१४८श्ल०। अपत्ये क्यप् ङीप् ।
नामजितौत्यपि सत्यभामायां दर्शितभागवतश्लोके उदा०।

नमनमुषित लि० मुषितो नमनः राजद० । धनाद्यपहरणेन
नमनतापद्मे "को नमनमुषितप्रथ्यं बद्ध मन्यते राघ-
वम्" भट्टिः ।

नमनभविष्णु पु० अनमनो नमनो भवति भू-चतुर्थे स्त्रिणुच्
सम् च । अनमने नमने भविष्णौ । तत्रार्थं खुक्ञ् नमन-
भावुक तत्रार्थे लि० ।

नमनहु(ह्र) पु०नमनं ह्रयति करोत्यनेन सेवनात् ह्र-बा०भु कू
वा । षड्विंशतिरुव्यञ्जते सुरावीजे कृष्णे अमरमाला
"आतिथ्यरूपं मासर्षं सहावीरस्य नमनहुः" यजु०१८।१४
"सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तुन्येकीकृताडि नमनहुः" कर्कः
सर्जादीनि च "सर्जत्वक्त्र लिफलाप्य शुरतीक्ष् पुनर्नेवा७
चतुर्जातक११पिपप्ली१२ गजपिपप्ली१३वशा१४वका१५
हृहृक्कला१६चिचिके१७न्द्रवारुण्य१८वगन्वा१९धान्यक२०
वयानी२१जीरकहय२२ हरिद्राहय२३विद्वृदयवत्रीहय२४
एकीकृता नमनहुः" "शष्यतोक्मन्नाजनमनह्रं दक्षिणद्वारे-
शान्तिमृदं नीत्वा" यजु०१८।१ मन्ने वेददी० ।

नमनाट पु० नमन एवाटति अट-अच् "सह सुपा" सं० ।
दिगम्बरे सुक्तकण्ठे जैनभेदे हलायुधः । स्त्रार्थे क अट-
खुत् वा । नमनाटक तत्रार्थे हारा० ।

नमनिका स्त्री नमना+संज्ञायां कन् । अनागतार्त्तवायाम्
अजातरजस्त्रायां स्त्रियाम् अमरः "त्रिंशद्वर्षौ दशवर्षं
भार्यां विन्देत नमनिकाम्" भा०अनु० ४५श्ल० ।

नघमार पु० नङ्-क वा० ह्रस्व घः नघं मारयति नृ-
षिच-अण् । कुष्ठरोगे "त्रौषि ते कुष्ठ ! नामानि नघ-
मारो नघारिषो नघायं पुरुषः" अथ०१६। ३६।२। एवं
नघारिष नघाय इत्यपि तत्रार्थे

नघुष पु० नङ्प्र+पृथो०। नङ्प्रथमे नैलोप०। [उपपत्तौ जटा०
नङ्ग पु० नं वत्सं गच्छति गम-ड वा० सुम् च । जारे

नचिकेतस् पु० वाजश्रवसः पुत्रो ऽष्टमिभेदे २अमनौ च ।

"उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ तस्य ह नचि-
केतानाम पुत्र आस" कठोप० "सर्वे सान्ना अदन्नाः स्युः"
इत्युक्तेर्नचिकेतोऽप्यत्रार्थे "स्युः प्रोक्तां नचिकेतोऽप्य चत्वा
विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम्" कठोप० उपसंहारे ।
"तवैव नाम्ना प्रथितोऽयमग्निं सृष्ट्वाञ्चोभामनेकहृपां
गृहाण" । "एतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यामि जनानः"
इति च कठोप० तस्मै स्युःदत्तद्वितीयपरकथने ।
"यएवं विद्वांसिनुते नचिकेतस्" कठोप०। स्त्रार्थे अण्
नचिकेतोऽप्युक्तां "त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा"
कठोप० "त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरत्ये सन्विस्" कठोप० "काया-
तपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पश्चाम्नयो ये च त्रिणाचिकेताः"
शा०भा० छृतिश्रुतिः । सर्वत्र "पूर्वपदात् संज्ञायामिति"
पा० शत्वम् । नाचिकेतश्च उहालकर्षेः पुलः स च पित्रा
कारणान्तरात् शप्नो वमचोकं गत्वा पुनरागतः इत्यादिः
तत्कथा भा०आ० ७१श्ल० नाचिकेतोपाख्याने दृश्या ।
तेन वाजश्रवसोनामानरसुहालक इति मन्यते ।

नचिर न० नशब्देन "सह सुपा" पा०सं०। शीघ्रकाले "यथा
नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यान्निलोकगे" भा०आ०८६श्ल०
"योगयुक्तो सुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिमच्छति" । "भवामि
नचिरात् पार्थ ! मयावेशितचेतसाम्" गीता । नजा
समाप्ते अचिरइत्येव स्यात् । अचिरशब्दे ८३श्रु०दृश्यम् ।

नच्यु त लि० नशब्देन "सह सुपा" पा०सं० । च्यु तमिच्चे
सुघ्नबोधकारस्तु "राज्ञः कृति विभाषा" पा० ६।१।७२
सूत्रात् विभाषासुष्ठुत्तिं मन्यमानः "नजो नलोपः" ७२त-
स्त्रात् नुडचि" ७४ इत्यादि सूत्राण्यपि विभाषापराशीति
अभिसन्धाय "नजोऽनौ वाञ्छसौ" सूत्रेण विभाषया
अचि अनादेशं भसि च अइत्यादेशं विदधौ नञ्चाडि-
त्यादि पा०७५ सूत्रञ्च नजः प्रकृतिवद्भावविधायकं
ननलोपादिनियमपरमिति तस्याशयः । पाणिनीयास्तु न
विभाषामनुवर्त्तवन्ति नान्तरीयकादौ तु नशब्देनैव
समाप्त इति प्रतिपेदिरे ।

नज ब्रीडायां भ्वा० आ० अक० सेट् । नजते अनजिष्ट !
ननाज नेजतः । ईदित् ओदिञ्च नमनः । अणोपदेशत्वात्
निमित्ते सति न शत्वं प्रमजति ।

नञ् अय्य०न+बा०अञ् न जित् जिदनुवन्तो नजो नलोपनुडर्थः
अजितस्तु ननलोपादि नान्तरीयकनैकधेत्यादि" सि०कौ०
"नजभावे ऽनिपेनेन खरुपाधेऽप्यतिक्रमेण ईपदर्शे" ४

च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः" । ६।७ इति भेदिनी निषेधेन काक्ता निषेधेन स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्येकम् तेनाभावेन न पौनरुक्त्यम् । "सप्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्" वेणी० । "द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः" यथा "नाविष्णुः कीर्त्तं भेदिष्णुं नाविष्णुं विष्णुं मर्चयेत् । नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णुं विष्णुमात्रुयात्" इति महाभारतम् । असन्देहार्थं "नञ्" पा० "तत्पुरुषो- नञ्कर्मधारयः" पा० निर्देशाद्वा प्रदत्तेऽपि न कुत्वम् । "तिङ्गि-क्षेपे" पा०श्च पचसि जाल्म् इत्यादौ असुमासेऽपि नजो नलोपः ।

सप्तसादिनञर्थनिर्णयादिकं वैद्याकरणभूषणसारे यथा "नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता । आरोपितत्वं नञ् द्योत्यं नञ्सासोऽप्यतिस्ववत्" । नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ् द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः । असर्वइत्यादावारोपितः सर्वइत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्या- ऽवाधात्सर्वनामता सिद्धमिति । अन्यथा अतिस्वइत्यत्रैव सा न स्यात् । घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाएव दर्शनात् । असह्यौत्या च स आर्यैर्बोधो मानसः । तथा चान्यथाऽसर्वस्यै इत्यादासिद्धिप्रसङ्ग इति । अत्र आरोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रं वाधार्थं विषय- त्वं संसर्गइति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतक- त्वमभिप्रेत्य । घटोनास्ति अत्राज्ञाप्य इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्प्रज्ञानरमाह । "अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् । विशेषणं विशेष्योवा न्यायतस्त्व- धार्थताम्" । तदर्थो नञर्थः अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वप्रक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तत्राच नञ्छब्दे महाभाष्यम् । "निष्ठत्तपदार्थकः" इति । निष्ठत्तं पदार्थो यस्य "नपुंसके भावे क्तः" पा० इति क्त अभावार्थकइत्यर्थः । यत्तु निष्ठत्तः पदार्थोयस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारो- पितब्राह्मण्यः क्षत्रियादयोऽर्था यस्त्वर्थः इति कैयटः तत्र आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरनञ्वाच्यत्वात् । अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तूक्तं "तत्साद- र्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति पठित्वा अत्राज्ञाप्यः अपापम् अनन्धः अतुदरा कन्या अपशवोवा अन्ये गोऽ- श्वेभ्यः अपधर्म इत्युदाहरन्ति तत्त्वार्थिकाश्चमभिप्रेत्येति स्मरन्त्यत्र । विशेषणमिति प्रतियोगिनोति शेषः । तथा

च सर्वपदे सर्वनामसंज्ञा । "अनेकमन्यदार्थे" पा० "सेव्यतेऽ- नेकया सज्ञताप्राङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचन- नियमः । अत्राज्ञाप्य इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पु- रणत्वम्, अत्रं भवसि अत्रं भवामीत्यादौ पुरुषवचना द्विव्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वदभावोमदभावइतिवद- भावांशे युष्मदस्यदोरन्वयेन युष्मत्प्रामाणाविकरणस्य ति- ङ्श्वसत्त्वत्पुरुषव्यवस्था न स्यात् । असन्नाते च भेदप्रति- योगित्वदभिज्ञाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्यात्प्रामाणाधिक- रण्यं नातुपपन्नमिति भावः । विशेष्योवेति प्रतियोगिन इति शेषः । अयं भावः । गौशब्देऽपि नञ्समासे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे ह्यतीति" प्राः प्रापकाः त्वर्वतामसंज्ञा नातुपपन्ना । असः शिव इत्यत्र सुलोपवा- रणायानञ्समास इति हि विशेषणम् । नञ् तत्र तच्छ- ङ्गस्य सर्वनामतासि गौशत्वात् । अकोरित्यक्तव्यादृश्याः सर्वनाम्नोरेव तत्र महत्प्रज्ञाभात्तत्राज्ञानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम् । "अनेकमन्यदार्थे" प्रा० इत्यादावेकवचनं विशेष्यारोधात् । "सुवाप्तन्विते पराङ्गवत् स्तरे" पा० इत्यतोऽनुवर्त्तमानसुवचहृणात् विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चानेकशब्दात् द्विवचनोपादाने बहूनां, बहुवचनो- पादाने द्वयोः बहुव्रीहिनं सिध्येदित्युभयसंप्रज्ञायैकवचनं ज्ञात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा । सेव्यतेऽनेकयेत्यत्रापि योमयेति विशेष्यारोधात्प्रत्येकं सेवनान्त्यबोधनाय चैकवचनं न तुत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अतएव "पतन्त्यनेके जल- क्षेरिवोर्मय" इत्यादिकमपि स्तपपादम् । अत्रं भवमीत्यादौ युष्मदस्यङ्गिने लक्षणा नञ् द्योतकः तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङ्गः सामानाधिकरण्यत्वात्पुरुषव्यवस्था । त्वङ्गिभिमिन्नश्रयिका भवनक्रियेति शब्दबोधः । एवं न त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिज्ञाश्रयकपाकात्कुलभावनाभावः घटोनास्तीत्यत्र घटाभिज्ञाश्रयकस्त्वित्वाभाव इति रीत्या बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् । सचाभावोः ऽन्यन्नाभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यान्यत्र विस्तरः" ।

शब्दचिन्तामणौ तु अभावएव नजो सुख्याय इति समर्थितम् यथा

"नञ्समासेऽब्राह्मणमानमेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञ्पु- त्तरपदार्थसम्बन्धि क्षत्रिये लक्षणा अघटः षट् इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञ् सामानाधिकरण्यादभाववत्त्वञ्च व्याप्तेऽपि न घटः षट् इत्यादौ यथा युष्मदपटः इत्यत्र

शुक्लवक्त्राणां । न पचतीत्यादौ स्त्रियासम्बन्धे, भूतले न घटइत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थता, सुबन्तसम्बन्धेऽपि न समासः विभाषाधिकाराद्विकल्पेन समासानुशासनात् । यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे नञ्, तेनायमर्थः यजतिषु नानुयाजेषु अन्तुयाजव्यतिरिक्तेषु येजामहे इति मन्त्रं करोति ।

अथ नानुयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासे नञ् तदा हि पदद्वयस्यान्यपरत्वं स्यात् समासापत्तिश्च तस्मादनुपपन्नात् करोतिना नञोऽन्यथात् प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु ये यजामहे इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः एवञ्च नानुयाजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञो मुख्यार्थत्यागः । समासाभावे न साधुता चेति चेत् न समासस्थानित्यत्वात् नानुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ् । न चेवं वाक्यवृत्तिपदस्य नञोऽन्यपरत्वाभावः गौर्वाहिक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात् । यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायकतन्निषेधयोर्विद्वद्भार्यत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रतीतैकवाक्यत्वबलात् एकवाक्यत्वं सम्भवति वाक्यभेदस्यान्यथत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदस्य स्वार्थानुरोधादेकवाक्यत्वत्यागः न हि पदाश्रांसुरोधेन वाक्यार्थकल्पना किन्तु वाक्यार्थांसुरोधात् प्रदार्थकल्पना नपदस्य केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव चरितार्थत्वात् अमानोना ह्यप्यपदेन निषेधवाचकं समासवाक्यभेदेन नञो वै विध्याद्वा तथाभिधानम्” ।

अभावभावात् नञोर्थः इति नञ्वादे शिरोमणिनोक्तं यथा

- (१) “संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञोऽर्थः । [बलसिद्धम्]
- (२) तत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्ति-
- (३) नीलघटवति घटो नास्तीति नीलो घटो न घट इत्याद्यव्यवहारात् इह पीतघटवति न नीलः घटः, पीतो घटो न नीलघट इत्यादि व्यवहाराच्च ।
- (४) प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेपौ तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिन्याधाराधेयसम्बन्धे नैवान्वयबोधः तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि । यथा पचति चैत्रो न पचति चैत्रः । चैत्रस्वेदं नेदं चैत्रस्य इत्यादि ।
- (५) तिङ्गाद्यर्थस्य कत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापिते एव तत्र यथैव, तदभावस्यापि तथा ।
- (६) प्रथ्यादेश चैत्रादिनिरूपितं सत्त्वादिप्रमथौ न तच्चिषं

स्वामित्वादि तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रोऽपि घने नेदं चैत्रस्येति प्रसङ्गात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेषा दिक् ।

- (७) यत्र चाधारधेयभावो न सम्बन्धमर्थ्यादाद्यभ्यस्तानुयोगिनि सप्रत्यपेक्षा । यथा भूतले घटो न भूतले घट इत्यादि तत्र च तात्पर्यवशात् कश्चित् भूतलादौ घटाभावः कश्चित् घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते ।
- (८) अतएव पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेषप्रकत्वानुभवः ।
- (९) केचित्तु सर्वत्र विशेषण विशेषणस्याभावो नञा प्रत्याख्यते अतएव भूतले घटो नास्तीत्यादौ वचनैक्यनियमः इति प्राञ्जः ।
- (१०) तैर्न जातौ सत्तैत्यत्र गतिश्लिन्ननीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात् सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तत्वस्य सत्तायासपि सत्त्वात् । [इत्यपि कश्चित् ।
- (११) सप्रत्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्वयः यत्र विशेषणविशेषणयोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नसत्त्वान्वोन्यभावो नञा बोध्यते । यथायं घटो नीलो नायं घटो नील इति । तत्र च विशेषणविशेषणयोः समानविभक्तिकत्वं निरुद्धविभक्तिकत्वविरहो वा तन्मम् ।
- (१२) अतएव यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नुयाजेष्वित्यादौ एकवाक्यत्वानुरोधात् [भेदो बोध्यते ।
- (१३) ये यजामहमित्यादेरनुपपन्नगौरवाच्च यजतिष्वनुयाज-
- (१४) विशेषणविभक्तिसु प्रयोगसाधुत्वायां ।
- (१५) नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारोभूतविभक्त्यार्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् लाघवेन तयोरन्वयमात्र एव तथात्वम् ।
- (१६) विशेषणविभक्तिस्त्वभेदार्थिका । [मित मते—
- (१७) नीलोत्पलं शिलगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुपपन्नान-
- (१८) न रात्र इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य स्वत्वस्योवात्तापि सप्रत्यर्थस्य तयोरभेदस्याभावो बोध्यताम् ।
- (१९) यत् करणनिषेधविकल्पापत्तेः भेदपरतेति तदसत्
- (२०) विशेषनिषेधे सामान्यविषेक्षदित्तरपरतायाः ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौशिल्याय दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्ति-सिद्धत्वेन विकल्पानवकाशात् ।
- (२१) न च तत्रापि कौशिल्यभेदो बोध्यः कौशिल्यपदस्य विरुद्धैकवचनावृत्तत्वात् ।
- (२२) न खलु महतो रात्रो न महतो रात्र इत्यत्रैव महतां रात्रो न महतां रात्र इत्यत्रापि राजनि महद-

- भेदाभेदौ प्रतीयते एकोनङ्गावित्त्वादिवत् कथञ्चित् तत्-
समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ।
- (२१) अतएव रात्रौ आङ् न कुर्वीतित्यादौ करणनिषेधेऽपि न
विकल्पावकाशः ।
- (२४) न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,
(५) रात्रिभिन्ने आङ्निषावपि अभावस्यायां पितृभ्योदद्या-
दित्यादौ रात्रौ आङ्प्रसङ्गेर्दुर्वारत्वात् ।
- (२६) न खलु क्रियारहितमपि आङ्निषायाकं वाक्यान्तरमपि
येनेदं तेन सममेकवाक्यतामासादयेत् ।
- (२७) नापीदं नाशुयाजेऽद्वितिवत् पृथक् क्रियारहितम् ।
- (२८) अथ रात्रौ आङ्प्रसङ्गौ विकल्पापत्तिः अप्रसङ्गौ कथं
निषेधः प्रसङ्गं हि प्रतिस्थित्ये इति चेत् साधोयानयं
मन्त्रपाठः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधेऽपि
परप्रयत्नेन तत्र दहनप्रसङ्गिरूपादीयेत ।
- (२९) निषेधविधेर्वैयर्थ्यमिति चेत् तात्पर्यान्वयोधात् रात्रि-
आङ्करणवारणस्य तदर्थत्वात् । [विकल्पः ।
- (३०) एकविषयतया पुनरनन्वयमत्या भोङ्शिष्यहृष्याप्रहृष्ययो-
(३१) तत्र च भोङ्शिष्यहृष्यं वेदसाधनमित्यादिकं नार्थः
प्रहृष्यविधिबोधोधात् अपि तु भोङ्शिष्यहृष्याभाव इद-
साधनमित्यादि । [भक्तप्रार्थन्यः ।
- (३२) व्युत्पन्नस्य नञ् समभिव्याहृतधात्वर्थ्याभावेऽपि वि-
(३३) अतएव प्राभाकराः न कलञ्जं मन्त्रयेदिति श्रुतेः कलञ्ज-
मन्त्रणाभावविषयकं कार्यसर्थमाहुः ।
- (३४) नियमस्तु तात्पर्यवशात् । [त्वमविरुद्धम् ।
- (३५) सुख्यफडाजनकत्वेऽपि चाङ्गस्य परमापूर्वरूपेदसाधन-
(३६) प्रहृष्यविध्यन्यादानुपपत्त्या च भोङ्शिष्यहृष्यादतिशयितं
परमापूर्वं तस्याज्ञातिशयितं सुख्यं फलं कल्पते
इति सर्वसमञ्जसम् ।
- (३७) प्रतियोग्यद्वययोगिभावः प्रतियोग्यद्वययोगिरूपाभावाधिक-
रणयो राधाराधेयभावस्य सम्बन्धविधया भासते ।
- (३८) निपातातिरिक्तस्यैव एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये
प्रकारीभूतविभक्तप्रार्थोपस्थितेऽनन्वत्वात् ।
- (३९) अतएव इवाद्याद्यान्ये न प्रच्छाद्यापेक्षा
(४०) अघटं मूलम् असमोदेश इत्यादौ समासे सामानाधि-
करण्याद्यानुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।
- (४१) केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वम्
(४२) अतुयोगित्वं वा नञुत्तरस्य चाधिकरत्वं वार्थः
(४३) नञो वाऽभाववति लक्षणा ।

- (४४) विभक्तप्रार्थानुयोगिसमानविभक्तकार्थयोरन्योन्याभावसं-
सर्गाभावबोधने नञोऽसासर्थ्यम् ।
- (४५) तेन न पचति न रात्र इत्यादौ कत्यादेरन्योन्याभावो
भूत्वं न घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते
इत्याहुः ।
अस्य गदाधरादिव्याख्यातसम्मतोऽयमर्थः । अभावत्वम्
अन्योन्याभावत्वञ्च नञ्पदशक्यतावच्छेदकम् । अभावत्वं
च ध्वंसादिसाधारणमखण्डोपाधिः एवमन्योन्याभावत्व-
मपि तदेतत् गदाधरादिभिः समर्थितं यथा
- (१) अथ घटो नास्तीत्यादिव्याख्यादु घटत्वादिह्यपसामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधने तच्छून्यवोध्वं सप्रागभावयोर-
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेऽप्राप्त्याद्यु
ध्वंसप्रागभावसाधारण्यं नञ्पदशक्तेर्न सम्भवतीति चेत् न
ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावविरोधितामते अन्तरा श्यामे
रक्तं रूपं नास्तीत्यादिव्यवहाराहुरोधेन ध्वंस प्रागभा-
वयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वोपगमस्यावश्यकत्वात् तयोरपि नञा प्रतिपा-
दनात् व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदा
तन्त्वघटितात्यन्ताभावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभा-
वत्वस्य जाघवेन सदातनभावरूपाभावाभावसाधारण्या-
हुरोधेन प्रवृत्तिनिमित्ततया तयोरपि नञ्पदवाच्यत्वा
नयायात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं अनुयोगिता
विशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवादिक-
मिति वाच्यं तादृशधर्मान्ते भावाभावात् तद्वृत्तिर्नास्ती-
त्यादि वाक्यान्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोर्ध्वंस-
प्रागभावयोर्बोधनाच्च ध्वंसप्रागभावसाधारण्यशक्तेराव-
श्यकत्वात् । न च ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावविरोधस्या-
प्रामाणिकतया तद्वृत्तित्वावच्छिन्नध्वंसाद्यधिकरत्वे
तादृशात्यन्ताभावसत्त्वात् स एव उक्तवाक्यात् प्रतीयत
इति वाच्यं ध्वंसाद्यधिकरत्वे तादृशात्यन्ताभावस्याप्राम-
णिकत्वात्” गदाधरः ।
“एवम् अन्योन्याभावत्वमखण्डोपाधिः । न तु तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वम् । तत्तत्सं-
योगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगिनोऽत्यन्ताभावे-
ऽतिव्याप्तेः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकता-
यानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावेऽतिव्याप्तेर्दुष्परिहरण्यादिति वस्तुतस्तु
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे भावाभावे-

न तादात्म्यस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावात्तादृशलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेव । न चैवमभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसङ्गावे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानङ्गीकारे बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकनिर्वचनानुपपत्तेः । तथाहि घटाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं हि न घटप्रकारकज्ञानत्वम् । घटाभाववत्ताज्ञानकाले कदाचित् केन चित् सम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानसत्पदाते केनचित् सम्बन्धेन तद्धेतुः इति नियमानुपपत्तेस्तथाच तादृशनियमानुरोधेन तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकबुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्घटप्रतियोगिताकाभाववत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धकताया अवश्यवक्तव्यत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसिद्धिः । न चैवमन्योन्याभावस्यापि तत्सिद्धौ युक्तिस्तुल्येति वाच्यम् । घटत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घटान्योन्याभाववत्तानिर्णयस्यैव विरोधित्वकल्पनेन सामञ्जस्ये विनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपपत्तिरूपवाधकाभावेन युक्तेरतीत्यात् । ननुभयधर्मस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण बाधवाद्भावत्वरूपैकधर्मस्यैव तद्वच्छेदकत्वस्वीकार उचित इति अन्योन्याभावस्यैत्यादि यन्वोऽसम्बन्ध इति चेत् । घटो नास्तीत्यादौ संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन घटः पटो नेत्यादौ त्वन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन च तथोक्तत्वात् रघुदेवः ।

(२) तत्र चेति तत्र नञर्थे संसर्गाभावे भेदे च अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणता तद्धर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । व्युत्पत्तिबलतमिति अपदाघोऽपि तद्रूपावच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषसमभिध्याहाररूपाकाङ्क्षान्नात् प्रतियोगिसंसर्गविषया लभ्यमित्यर्थः । घटत्वाद्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वाद्यावच्छिन्नप्रतियोगिता निरूपितत्वविशेषिता अनुयोगिता सा च घटादिरूपविशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयोगिताया घटादेरन्योपगमे तु तत्र तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकनिरूपितत्वं घटादिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपि इति तस्य घटादिसम्बन्धता गदाधरः ।

(३) अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगि-

तायाः नञ्पदार्थे संसर्गाभावे प्रतियोगिसम्बन्धत्वोपगमे बाधकं दर्शयति नीलघटवतीति न घट इति इत्याद्या व्यवहारात् इत्यनेन सम्बन्धते । तादृश्याः प्रतियोगिताया नञर्थे भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह नीलो घट इति अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणात्वाभावादित्यर्थः शुद्धप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धत्वे अबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तत्तद्वाक्यानां प्रासादस्य दुर्वारतया व्युत्पत्तैरपि तथा प्रयुज्येतेति भावः । तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितधर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्योपगमेन दर्शितप्रयोगशरणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या नीलघटवति नीलघटादौ "अत्र न घटः इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गे दुर्वार इति बोध्यम्" गदाधरः ।

(४) "एवं भूतले न घट इत्यादौ भूतलादौ घटसंसर्गाभावाधिकरणतावद् घटभेदाधिकरणता कुतो न प्रतीयते इत्यत आह प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति अधिकरणे इत्यादिः अभावपदं संसर्गाभावरं तथा चाधिकरणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य भानं यादृशञ्च अधिकरणबोधकं यादृशपदसमभिव्याहारसामेत्तं च तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यन्विताभावस्यापि आधारधेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं तादृशम् अधिकरणबोधकं तादृशबोधकपदसामेत्तञ्चैत्यर्थः । अनुयोगिनि यादृशपदोपस्थाप्ये इत्यादिः आधारधेयभावसम्बन्धेनान्वय इति आधारधेयभावनियामकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगादेः संसर्गस्यार्थाद्या भानमित्यर्थः तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति । तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि आधारतासम्बन्धोऽपि तादृशपदोपस्थाप्ये अनुयोगिनि सम्बन्धमर्थ्याद्या भासते इत्यर्थः" गदाधरः ।

(५) "तिङ्कार्थस्येति नञोऽसत्त्व इत्यादिः आदिपदात् सुप्परिग्रहः कत्यादेरित्यादिना तिङ्कार्थस्यत्वादेः सुवर्धस्वत्वादेश्च परिग्रहः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य विशेषप्रतानियामकत्वाभिधानं तिङ्प्रत्यये चैत्रस्य घनं पशुप्रतीत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि घनादिना षष्ठाद्यर्थस्वत्वान्वयात् सुवर्धविशेषप्रतयाऽन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियामकत्वात् सुप्स्य कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्दिशे-

प्रत्यये चाहपस्याप्यत्वं नियामकं शेषप्रत्ययस्य विशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्याप्यत्वं प्रत्ययान्योपस्याप्यत्वं वा, "गुरु विप्रतपस्विर्गर्तानां प्रतिबुर्वीत" इत्यादौ प्रतीकारादिक्रिया-यामपि तदन्वयात् । उपपदविभक्तयश्च यदात्मदयोगे याया विहितस्तत्तदर्थविशेषप्रत्यये तत्तत्पदोपस्याप्यत्वं, यथा चैत्रादन्य इत्यादावन्यादिपदप्रयोगेऽनुशिष्टानां पञ्चम्यादी-नामर्थस्य प्रतियोगित्वादेर्विशेष्यत्वे अन्यत्वादिनिष्ठे अन्या-दिपदोपस्याप्यत्वं, (तन्मसु) तत्रैतत्तुयोगिनोत्वर्थः तथा आधाराधेयतासम्बन्धे नान्वयः इत्यर्थः । तदभावस्यापि तिङाद्युपस्थापितत्वाद्यभावस्यापि तत्र तथा प्रथ-माद्यन्तपदोपस्याप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धे नान्वय इत्यर्थः । न पचति चैत्रेणेत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थ-स्याभावस्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रेण पाककृतिर-त्यत्रैव चैत्रेण पचतीत्यादितश्चैत्रादिदृष्टित्वप्रकारेण पाककृत्याद्यभावस्याबोधोक्तौ भावः" गदाधरः ।

(६) "चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिर्कं तच्च प्रकृत्यर्थं चैत्रादिविशेषणतया भासते स्वामित्वप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः विभ-क्त्यर्थं विशेष्यतापञ्चप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थं साक्षादपि भेदान्वयबोधोपगमात् नामार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्वत्वात् । अथ वा षष्ठा-द्यर्थः स्वामित्वादिर्कं प्रकृत्यर्थविशेषप्रत्ययैव भासते धना-देस्तदनाश्रयत्वेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति प्राचाम्मतं दूषयति षष्ठादेशेति आदिपदात् द्वितीयाहतीयापरिग्रहः । चैत्रादिनिरू-पितमिति । स्वामित्वादिर्कमित्यादिना कर्मवत्त्वक्रियाज-न्यत्वादिपरिग्रहः निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रक-ृत्यर्थान्वयीत्यर्थः । तन्निरूपितमिति आश्रयतासम्बन्धेन विशे-षणतया चैत्राद्यन्वयि आधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशे-षणेनान्वयि वेत्यर्थः । स्वामित्वमित्यादिना कर्तृत्वकर्तृत्वा-दिपरिग्रहः । तस्येति चैत्रस्य चैत्रनिष्ठस्वामित्वादेशे-त्यर्थः । धनाद्यदृष्टित्वेनेति । इत्यनियामकस्वत्वनिरूपक-त्वादिस्वम्बन्धेन धनादिस्वम्बन्धत्वेऽपि धनाद्यदृष्टित्वे-त्यर्थः । धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तन्निरूपस्वामि-त्वादेशाभावसत्त्वेनेति शेषः इति प्रसङ्गात् भवन्मते अवा-धिततादृशचैत्राद्यभावबोधकस्य इत्यादिप्रयोगस्य प्रामा-ण्यप्रसङ्गात् । ननु स्वामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषप्रत्ययतापञ्चे स्वामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकृत्यर्थ-

विशेषणतापञ्चे तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्वत्वादिसम्बन्धा-वच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्ययनोपगमाच्च तत्रातिप्रसङ्गाव-काशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधात् इत्यत आह निरूपकत्वादेरिति आदिपदात् स्वत्वादिपरिग्रहः । प्रति-योगितानवच्छेदकत्वादिति इत्यनियामकतवेत्यादिः । इत्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाण्यकत्वात् येन सम्बन्धेनायमिह इतिप्रत्ययसत्त्वम्बन्धादायैव नाय मिति प्रत्ययः, निरूपकतासम्बन्धेनात्र स्वामित्वमिति प्रत्ययाभावात् तेन सम्बन्धेन नात्र स्वामित्वमितिप्रत्ययस्या भावः । अतएव धनमात्रे स्वामित्वमात्रस्याश्रयतासम्-बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन चैत्रीयधने चैत्रनिष्ठस्वामित्व-मिति धनेषु चैत्रीयत्वस्य स्वामित्वे च चैत्रनिष्ठत्वस्या व्यावर्तकतया न व्यवह्रियते अपि तु धने न स्वामित्व-मित्वेवम् अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वामित्वा-भावतात्पर्येण तथा व्यवहारस्य दुर्वारतापत्तेः । अतएव कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धस्य इत्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधोपगमात्वेन पच-तीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्तृत्वत्वबोधं नोपजगाम । उपजगाम तु जानातीत्यादावाश्रयतासम्-बन्धेन ज्ञानादेरिति भावः" गदाधरः ।

(७) "यत्र चेति ययोरित्यर्थः । न संसर्गमय्यादया उभय इति भेदान्वये निराहृतवेत्यादिः तादृशौ च प्रातिपदिकाद्यर्थौ तत्रेति तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अतुयोगिन अतुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्रत्ययेचेति । तत्राभावस-म्बन्धस्याधारतारूपस्य संसर्गत्वासम्बन्धेन तदर्थकवि-भक्तिं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः । ननु सप्रत्य-न्तभूतत्वादिपदेन नञर्थभावे आश्रयतासम्बन्धेन भूतत्वाददृष्टित्वबोधवत् तादृशपदेनेदं चैत्रस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यन्तपदेनेव प्रथमान्तार्थविशेषणक नञर्थभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया स्वार्थान्वयबोधस्य जननात् घटा-द्यभावो भूतले, भूतलदृष्टित्वाभाववान् घट इति द्विविध एव भूतले न घटइत्यादिवाक्यजन्यबोधः । एवञ्च तादृश-वाक्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीय इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य तद्वियमकत्व-मित्याह तत्र चेति तत्र भूतले न घट इत्यदृष्टित्वे" गदाधरः ।

(८) "ननु सर्वत्र सप्रत्ययान्तराद्यस्याभावनिष्ठतयैवान्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया विनिगमकत्वाप्ये आतीभविप्रतीत्यत आह अतएवेति कदाचित् सप्र-

स्वन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः ।
 पृथिव्यां गन्धे न जले इत्यादौ इत्यादिविधिवक्त्ये
 प्रतीतेरेकविशेषकत्वानुभवः गन्धाद्येकविशेषकप्रतीतिज-
 नकत्वानुभवः न जले इत्यतो गन्धाभावस्यैव जल-
 वृत्तित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेषणतया
 पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेषकबोधानुत्पत्त्या तयोरेक
 विशेष्यक बोधजनकत्वानुभवो विरुध्यतेति भावः” गदा०।

(३) “नञर्थभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्रम्याः खण्डयतां
 मतसुपन्यस्यति केचित्त्विति विशेषेण विशेषणस्याभाव इति
 नञोऽसत्त्वे यत्पदार्थं यत्पदार्थो विशेषणतया यत्र भासते
 तत्र नञा तत्पदार्थं तत्पदार्थभावो विशेषणतया प्रता-
 यते इत्यर्थः । तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतल-
 वृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधात् भूतले न घट इत्यतो-
 ऽपि घटे भूतलवृत्तित्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते
 न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वम् एकाकारवाक्यस्य द्विविध
 बोधजनकत्वोपगमे नञपदे सप्रम्यन्तभूतलादिपदसमभि-
 व्याहारज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभय-
 साधारणतत्कार्यतावच्छेदकैकस्य सम्भवेऽपि तादृशवाक्य
 धर्मिकद्विविधवाक्यार्थतापर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया
 तत्कारणताधिक्यस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एतन्मते
 युक्तान्तरमाह अतएवेति घटो नास्तीत्यादावित्येत्यादिना
 घटौ न स्तः घटा न सन्तीत्यादिपरिग्रहः वचनैक्यनियम
 इति विशेषणविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन सु-
 प्रिङ्कोर्नचनसाय्ये नियम इत्यर्थः भूतले घटोऽस्तीत्यादौ
 भूतलाद्यस्तिव्यतिरेकत्वे तदैक्येन तद्वटोऽस्तीत्यादौ
 भावस्य भूतलाद्यस्तिव्यतिरेकत्वे घटौ न स्तइत्यादौ द्विव-
 चनाद्यनुपपत्तेरिति भावः” गदाधरः ।

(१०) “गतिस्त्विन्नोया सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियो-
 गिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वे वा लक्षणया उपपत्तिप्र-
 कारश्चिन्तनीयः । यथाशुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयतिजातीति
 अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमश-
 क्यत्वादिति शेषः । इदञ्चाल समवायेन वृत्तेः सप्र-
 म्यन्तार्थत्वे बोध्यम् । वृत्तिसामान्यस्य सप्रम्यर्थतोपगमे-
 ऽप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधमाह सम्बन्धान्तरेणेति
 एकार्थसमवायेनेत्यर्थः” गदाधरः ।

(११) “मतान्तरमाह सप्रम्यर्थेति भूतले घटो नास्ति, जातो
 न सत्तास्तीत्यादौ भूतलजात्याद्यस्तिरूपसप्रम्यसमभि-
 व्याहृतक्रियापदपर्यन्तार्थस्याप्यतयान्वयी बोऽभावः

प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारीभवतस्तस्य विशेषणतया
 प्रतियोगी भासत इत्यर्थः एवञ्च परम्परया क्रियाविशेषण
 प्रतियोगिवाचकघटादिसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्व-
 हतीति दृष्टव्यम् । येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेषणत्वं
 तद्रूपावच्छिन्नविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भा-
 सते अतो घटादिमति विशेषाभावमादायात् घटो ना-
 स्तीत्यादयो व्यवहाराः” गदाधरः ।

(१२) “यजति ये यजामहं” नानुयाजेष्वित्यादौ अनुया-
 जाख्ययागविशेषभिक्षयागेषु ये यजामहे पदवन्तं भन्तं
 करोति उच्चारयतीत्याकारकबोध उत्पद्यत इत्यर्थः
 कारणसत्त्वे कार्येत्यादस्यावश्यं भावादिति भावः । अत्र
 नञा निषेधबोधने बाधकमाह एकवाक्यत्वेति एकवि-
 धेयार्थकत्वानुरोधादित्यर्थः । अत्र नञान्योन्याभावबो-
 धनेऽनुयाजभिक्षेण यागेषु ये यजामहेपदवन्तान्क-
 रणरूपैकार्थविधानसम्भवेनैकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वं
 सम्भवति तत्र नञा निषेधबोधने च नैवं यागेषु ये य-
 जामहेपदवन्तान्निधानं अनुयाजेषु तद्विधेयविधान-
 मिति विधेयीभूतार्थद्वैविध्यात् एकविधेयीभूतैकार्थत्वस्य
 सम्भवे नानाविधेयार्थकत्वरूपविभिन्नवाक्यत्वकल्पनाया
 अन्यायत्वेन तत्रैतापत्तिकरस्याशक्यत्वादिति भावः”
 रघुदेवः ।

(१३) “तत्र च नञा निषेधबोधने दूषणान्तरमाह ये यजामह-
 मित्यादेरित्यादि । तत्रादिना करोतेः क्रियात्वेन कार-
 कबोधादुरोधात् करोतिपदस्य ये यजामहेमिति पदस्य
 चानुपपन्नकल्पने गौरवाच्चेति । तथा चात्र नञा निषेध-
 बोधने यागेषु ये यजामहं करोति, नानुयाजेषु येयजा-
 महं करोतीत्यर्थः । अनुपपन्नकल्पनं विना तु तादृशबोधो
 न सम्भवति । सकृदुच्चरितेत्यादि व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गादिति
 भावः” रघुदेवः ।

(१४) “नन्वत्र नञा निषेधबोधने नानुयाजेष्वित्यात् सप्रम्यर्थी-
 न्यो भवति अनुयाजाधिकरणतादृशनिषेधस्य बोधात् ।
 अन्योन्याभावबोधने च न तथेति सप्रम्यर्थानन्वयभवेन
 पूर्वोक्तदोषद्वयमभ्युपेत्यात् नञा निषेधबोधकत्वमवश्यम-
 भ्युपेयमित्यत आह विशेषणविभक्तिस्त्विति तथा चात्र
 नञान्योन्याभावबोधनेऽपि विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधु-
 त्वरूपप्रयोजनसम्भवेन न नैरर्थक्यमिति भावः” रघुदेवः ।

(१५) “ननु सर्वत्र विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वे नीलो घट
 इत्यादावभेदसम्बन्धे नैव घटे नीलस्यान्वयबोधः स च न

सम्भवति नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यत
 व्याह्र नामार्थयोरित्यादि भेदेन व्यभेदादितिरिक्त
 सम्बन्धेन तन्त्रत्वात् हेतुत्वात् तथा चाभेदादितिरिक्तसम्ब-
 न्धावच्छिन्ननामार्थनिष्प्रकारतानिरूपितविशेषप्रतासम्ब-
 न्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विषयतासम्बन्धेन विभक्तिप-
 दज्ञानजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य कल्पनाज्ञोक्तानुपपत्तिः । त-
 त्वाभेदसम्बन्धेनैकनामार्थोपर्यपरनामार्थस्य प्रकारतया
 तादृशशाब्दबोधस्योक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तलोत्प-
 न्यभावात् । मतान्तरमाह भाषवेनेत्यादि भाषवञ्च
 तत्र जनकतावच्छेदककोटावभेदादितिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
 त्वानिवेधेन तयोः नामार्थयोः तथात्वम् विभक्तिजन्यो-
 पस्थितेस्तन्त्रत्वम्” रघुदेवः ।

(१६) “नन्वेवं सति नीलो घट इत्यादौ कथं विशेषणविभक्ति-
 जन्योपस्थितिं विनाप्यभेदान्वयबोधस्तत्राह विशेषणवि-
 भक्तिस्त्विति व्यभेदार्थिका सर्वत्राभेदार्थिका तथा च तत्र
 विभक्तिजन्याभेदोपस्थितिं विनाऽभेदानङ्गीकार इति
 भावः” रघुदेवः ।

(१७) “ननु यत्र विशेषणविभक्तेरभावस्तत्र का गतिरित्यत व्याह्र
 नीलोत्पलमित्यादि तथा च तत्रापि यावत् लुप्तविभक्ते
 रनुसन्धानं नास्ति तत्र तावत् नाङ्गीक्रियत एव शाब्द
 बोध इति भावः । सतेत्वित्यनेनास्तरसः सूचितः स च
 तन्त्रतेऽपि नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं
 विनाप्यनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापत्तापो द्रष्टव्यः” रघुदेवः

(१८) “न रात्र इत्यादि । न रात्रः पुरुष इत्यादौ यथा पुरुषे
 षष्ठ्यर्थस्त्वस्याभावः प्रतीयते तथात्रापि (नानुयाजेष्वित्यत्र)
 प्रयोगे सप्तम्यर्थस्याभेदाभावः प्रतीयत इत्यर्थः । न चैवं
 सति एतन्मते नजोऽन्योन्याभावत्वेन शक्तिकल्पनमनर्थकम्
 सर्वत्र संसर्गभावशक्ति एव नञ्जन्यशाब्दबोधनि-
 र्वाहात् भूतत्वं न घट इत्यादौ विशेषणविभक्त्यर्थभेदस्य
 संसर्गाभाव एव नञा प्रत्याख्यत इत्यभ्युपगमादिति वा-
 च्यम् । तत्र भेदत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया
 ऽपलापमात्रे च निराकरणासम्बन्धेन तेन रूपेणापि नञः
 शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति” रघुदेवः ।

(१९) “कचिन्न यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वि-
 त्यादौ नजो निषेधबोधकत्वेऽनुयाजेषु येयजामहेवन्मन्त्र
 विकल्पापत्तिः यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेन
 यागसामान्ये तत्प्राप्त्या, तदन्तर्गतानुयाजेष्वपि प्राप्तत्वात्
 चानुयाजेष्वित्यनेन तत्र तस्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेति, तत्र नञ्

न प्रतिषेधबोधकत्वं किन्तु भेदबोधकत्वमिति नानुयाजे-
 ष्वित्यादौ नजो भेदबोधकत्वे युक्तिमाहः तन्मन्त्रं दूष-
 यितुमुपन्यस्यति यत्त्विति करणनिषेध इति । नानु-
 याजेष्वित्यादौ नञा येयजामहेपदवन्मन्त्रकरणनिषेध-
 बोधने इत्यर्थः विकल्पापत्तेरिति चानुयाजेषु तादृशम-
 न्त्रकरणाकरणापत्तेरित्यर्थः उपदर्शितरीत्या तादृशम-
 न्त्रकरणस्य विहितनिषिद्धत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२०) “विशेषनिषेध इत्यादि ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न
 कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ विशेषनिषेधस्यलोपस्य
 ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यमितिसामान्यविधेः कौण्डि-
 न्यादितिरिक्तब्राह्मणसम्प्रदानकदधदानबोधकत्वव्यवस्थावत्
 प्रकृतेऽपि यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यविधे-
 रयनुयागादितिरिक्तयागे ये यजामहेपदवन्मन्त्रकरणप्रति-
 पादकत्वेनानुयाजे तथाविधमन्त्रकरणस्याप्राप्त्या विक-
 ल्यासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२१) “ननु ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्य-
 मित्यादावपि सामान्यविधेर्न विशेषेतरपरत्वम् । न च
 तथा सति कौण्डिन्यस्य दधिदानप्रसक्त्या विकल्पापत्ति-
 रिति वाच्यं तत्र नजोभेदबोधकत्वमभ्युपेत्य वाक्यैकवा-
 क्यतया कौण्डिन्यान्यब्राह्मणसंप्रदानकदधदानप्रतिपाद-
 नाभ्युपगमेन कौण्डिन्यस्य तदप्राप्त्या तद्विधेयाप्राप्त्या च
 विकल्पानवकाशात् तत्र सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वकल्प-
 नस्य निर्युक्तिकत्वात् प्रकृतस्थले नजोनिषेधबोधकत्वेन
 विकल्पापत्तिदुर्द्धरेवेत्यत आह न चेति । विरुद्धैक-
 वचनत्वादिति । यथैकनामार्थोऽपरनामार्थान्योन्यभाव-
 बोधकनञ्स्थले विशेषणविशेषप्रवाचकपदयोः समान
 विभक्तिकत्वं तन्त्रम् । तथा समानवचनत्वस्यापि तन्त्रत्वेन
 प्रकृते तदभावात्तथा बोधासम्भवादिति भावः” रघुदेवः ।

(२२) “नन्वेकनामार्थोऽपरनामार्थस्यान्योन्याभावबोधे विशेष-
 णवाचकपदविशेष्यवाचकपदयोः समानवचनस्य तन्त्रत्वे
 प्रमाणाभाव इत्यत आह न हि खल्वित्यादि । नामा-
 र्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषणबोधकपदविशेषप्रबोधकप-
 दयोः समानवचनत्वस्य तन्त्रत्व एव नञ्जन्यान्योन्या-
 भावबोधे तयोस्तदायाति नञ्जन्यान्योन्याभावविषयक
 शाब्दबोधं प्रत्येकपदार्थोऽपरपदार्थस्याभेदान्वयबोधकै-
 कपदसमभिव्याहृतापरपदे नञ्समभिव्याहारज्ञानस्य
 हेतुत्वादित्यतस्तत्प्रदर्शितं महतो रात्र इत्यनेन । नन्वेक-
 पदार्थोऽपरपदार्थान्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वि-

शेषबोधकपदविशेषबोधकपदयोः समानवचनत्वनिष्ठा-
मकत्वकल्पने एकोनहावित्यादौ नञोऽन्योन्याभावविष-
यकशाब्दबोधानुदयप्रसङ्ग इति तत्र तदनस्युपगम
आवश्यकस्तथा च ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डि-
न्याय दातव्यमित्यादौ नञान्योन्याभावबोधने बाधकाभाव
इत्यतः पूर्वोक्तदोषोद्धारपुरःसरं दोषान्तरमाह एको न
हावित्यादिवदित्यादिना । अत्र च नित्यदिवचनाद्यान्तश-
ब्दातिरिक्तस्थले तथाविधनियमस्वीकारे तु पूर्वोक्तदोष-
स्यैव दुरुद्धरेति सूचनार्थमुक्तं कथञ्चिदिति । ब्राह्म-
णेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्यायेत्यादिनैव कौण्डिन्य
भिन्नब्राह्मणसम्बन्धानकदधदानबोधसम्भवात् द्वितीयदात-
व्यपदं निरर्थकमिति भावः” रघुदेवः ।

(२२) “अतएवेति । अतएव विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्वि-
शेषेतरपरत्वम् अतएवेत्यर्थः । अन्यथाऽसावास्यायां पि-
टभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ आङ्करणप्राप्त्या रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यनेन तत्र आङ्करणनिषेधस्य च प्राप्त्या
तत्र तत्करणस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पापत्ते
र्दुर्वारत्वादिति भावः” रघुदेवः ।

(२३) “ननु अत्रान्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्-
करणस्य विधानसम्भवेन सर्वसामञ्जस्ये व्यर्थं तत्र नञो
निषेधार्थकत्वकल्पनमित्यत आह न हीति तत्रापि रात्रौ
आङ् न कुर्वीतेत्यत्रापि रात्रौतरपरता नञोन्योन्याभावा
र्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणस्य बोधकतेत्यर्थः ।
तथा च व्यर्थं प्रतिषेधार्थकत्वकल्पनमिति भावः” रघुदेवः ।

(२४) “रात्रिभिन्न इत्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञो
न्योन्याभावार्थकतया रात्रौतरकाले आङ्करणविधाना-
भ्युपगमेऽसावास्यायां पिटभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ
आङ्प्रसक्तेस्तत्करणपत्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः” रघुदेवः ।

(२५) “ननु तथाविधवाक्ययोर्वाक्यैकवाक्यतया रात्रौतरा-
सावास्यायां कुर्वीतेत्यर्थकत्वाभ्युपगमे न पूर्वोक्तकल्पोक्तदोष
इत्यत आह न अस्त्वित्यादि । रात्रौ आङ् न कुर्वीते-
त्यतो भिन्नं वाक्यान्तरमस्ति । तेन क्रियारहितआङ्गवि-
धायकवाक्येन” रघुदेवः ।

(२६) “नापीदम् । इदं रात्रौ आङ् न कुर्वीतेति वाक्यम् ।
पृथक्क्रियारहितम् । अनुषङ्गक्रियातिरिक्तक्रिया-
रहितम् । केवलं क्रियारहितमित्युक्तौ नानुयाजेष्विति
वाक्यमपि तथा, तत्रानुषङ्गिककरोतिक्रियासत्त्वात्तः
पृथगित्युक्तम् । तथा च तयोरेवैकवाक्यतासम्भवे

रात्रौतरवाक्यं क्रियारहितं भवति अन्यथा तयोरेक-
तरवाक्ये क्रियापदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आङ्करणप्राप-
कवाक्यान्तरस्याभावेन प्रकृतवाक्यद्वयस्यैव क्रियापदवत्त-
यैकवाक्यत्वाभावेन पूर्वोक्तदोषो दुर्द्धर एवेति भावः
रघुदेवः ।

(२८) “ननु रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेधबोधकत्वं
न सम्भवति त्वन्मते विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्विशेषे-
तरपरत्वनियमेनासावास्यायां पिटभ्यो दद्यादित्यादि
सामान्यविधेः रात्रौतरसावास्याकाले आङ्करणस्य वि-
धायकत्वेन तत्र आङ्करणप्रापकवाक्यान्तरस्य चाभावेन
तत्र तस्याप्रसक्तत्वाद्दर्शितसामान्यविधेर्विशेषान्तरपरत्वं ना-
भ्युपगम्यते चेत्तदा तत्र तत्प्राप्तौ तु विकल्पापत्तिरित्या-
शङ्कते अथ रात्रौवित्यादिना । उपहासपूर्वकं समाधान
माह साधीयानिति । तथा च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत
इति नियमे प्रमाणाभावेनाप्रसक्तस्यापि निषेधे बाधका
भावेन रात्रौ आङ् न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेध-
बोधकत्वाभ्युपगमे अतिविरह इति भावः” रघुदेवः ।

(२९) “निषेधविधेरिति । तादृशनियमस्वीकृत्याप्रसक्तस्यापि
निषेधाभ्युपगमे इत्यादि पूरणीयम् । वैयर्थ्यमिति प्रस-
क्तस्यैव प्रतिषिद्धत्वमिति नियमे तु तत्र तदकरणस्यैव
निषेधविधेः प्रयोजनत्वसम्भव इति तादृशनियमाभ्युपग-
मोऽत्यावश्यकस्तस्य च विशेषविशेषनियन्तित्वात्तत्र दोष
इति भावः । तात्पर्यानवबोधादिति । रात्रौतरसा-
वास्याकालाधिकरणआङ्करणबोधतात्पर्याऽनिर्णयप्रसक्तं
यद् रात्रौआङ्करणं तद्वारणस्य तत्प्रयोजनत्वादित्यर्थः ।
रात्रौ आङ्करणनिषेधबोधकवाक्याभावेऽसावास्यायां
पिटभ्यो दद्यादित्यादिवाक्यतो रात्रौतरसावास्याकाले
आङ्करणस्य बोधासम्भवः तथाविधतात्पर्यनिर्णयाभावात्
तथा च रात्रौवपि आङ्करणं प्रसज्येत रात्रौ आङ्कर-
णस्य निषेधविधौ तु तथाविधवाक्यार्थपर्यालोचनक्रमेण
तथाविधविधेरुपदर्शितार्थे तात्पर्यनिर्णयसम्भवेन तस्मात्
तादृशबोधसम्भवेन रात्रौ तदप्राप्तौ तत्र तत्करणप्राप्त-
रिति भावः” रघुदेवः ।

(३०) “एवं सति विकल्पस्थलस्य दुर्लभत्वापत्तिरित्यत आह एक-
विधयतयेत्यादि । अन्यन्यगतिकतया विकल्पं विना गत्य-
न्तराभावतया तथा च तत्र विकल्पं विना प्रकारान्तरा-
सम्भवेनावश्यं तत्र विकल्पस्वीकारेण न विकल्पस्थलदुर्ल-
भत्वापत्तिरिति भावः” रघुदेवः ।

- (२१) “ननु नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र नञा इष्टसाधनत्वस्यैवाभावः प्रतीयते प्रकारान्तरस्याभावात् तन्न न सम्भवति षोडशियग्रहणविधिविरोधादित्याशङ्क्य उपपादयति अत्र चेति न षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र चेत्यर्थः” रघुदेवः ।
- (२२) “ननु धात्वर्थान्विते एव विभक्त्यर्थे नञर्थभावस्यैवाभावो व्युत्पन्न इत्यतश्चाह व्युत्पन्नश्चेति तथा च तादृशव्युत्पन्निकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः” रघुदेवः ।
- (२३) “अतएव तादृशव्युत्पत्तेरभावादेव” रघुरदेवः ।
- (२४) “ननु क्वचिद्धात्वर्थेऽपि विभक्त्यर्थप्रतियोगिकस्याभावस्य क्वचिच्च धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वये नियामकाभाव इत्यत आह नियमस्त्वित्यादि तथा च यत्र धात्वर्थं विभक्त्यर्थभावबोधे तात्पर्यं तिष्ठति विरोधेऽपि नास्ति तत्र तथा बोधः । यत्र तु धात्वर्थभावे विभक्त्यर्थान्वयबोधे तात्वर्थं तत्र तथैवान्वयबोध इति नियम इति भावः” रघुदेवः ।
- (२५) “ननु षोडशियग्रहणस्याङ्गत्वेन इष्टसाधनत्वाभावात् नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ षोडशियग्रहणे इष्टसाधनत्वाभावबोधनेऽपि न ग्रहणविरोधः किन्तु बाधेन तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधसम्भवः तथा च कथं तत्र ग्रहणविधिविरोधेन धात्वर्थभावे इष्टसाधनत्वान्वयबोधाङ्गीकार इत्यत आह सुख्यफलाजनकत्वेऽपि चेत्यादि तथा च तत्रेष्टसाधनत्वभावान्वयबोधस्य स्वीकारे ग्रहणनिषेधविरोधोदरपङ्क्तव इति भावः” रघुदेवः ।
- (२६) “ननु ग्रहणग्रहणयोस्तुल्यफलजनकत्वे कथं वङ्कः-खसाध्ये षोडशियग्रहणे प्रवृत्तिरित्यत आह ग्रहणविध्यन्यथाह्युपपत्त्या चेति । तथा च तयोस्तुल्यफलाभावेन नोक्ताशङ्काया अवकाश इति भावः” रघुदेवः ।
- (२७) “प्रतियोग्यतुयोगिभावः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम् आधाराधेयभावः आधारत्वमाधेयत्वम् उभयत्वोभयोक्ती-र्त्तनं तुल्यवित्तित्वेद्यत्वाभिप्रायेण” रघुदेवः ।
- (२८) “ननु नञोऽभावार्थकत्वे कथं भूतत्वे न घटः भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वेऽधिकरणतासम्बन्धेन नञर्थभावस्यान्वयोऽन्योन्याभावे च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिवान्वयो ना-मार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारादित्यत आह निपातेति । अव्ययनिपातातिरिक्तेत्यर्थः । तथा च फलबलाधिपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-हेतुत्वसाकल्येनानुपपत्त्यभाव इति भावः” रघुदेवः ।

- (२९) “अतएवेति यतएव फलबलानुनिपाताव्ययजन्यशाब्द-बोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेन हेतुत्वमतएवे-त्यर्थः । इवाद्यथान्वयबोधे चन्द्र इव सुखमित्यादाविवान्वयान्वयबोधे आदिना नञतिरिक्तनिपातमालपरिग्रहः” रघुदेवः ।
- (३०) “ननु नञोऽभावार्थकत्वेऽघट भूतत्वमित्यादौ कथं नाना-धर्माभ्यामेकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्य-त आह अघटं भूतत्वमित्यादि । संसर्गाभावाऽन्योन्याभा-वार्थकनञ्भेदेनोदाहरणद्वयम् । अघटमित्यत्र नपुंसक-विङ्गनिर्देशस्तु न विद्यते घटो यत्नेति वङ्गनीचि-समासस्पर्शकारणाय अन्यथाऽघट इत्युक्ते न घटोऽघट इति नञत्तत्पुरुषेऽपि तथा प्रयोगसम्भवे तत्र च नञो-ऽन्योन्याभाववत्परतया घटसंसर्गाभावबलाच्चिक्कनञ्-उदाहरणसम्भव इति ध्येयम् । तत्र अभाववत्परता भाववद्बोधकता” रघुदेवः ।
- (३१) “यैस्तु निपातजन्यशाब्दबुद्धिं प्रत्यपि प्रकारीभूत-विभक्त्यर्थोपस्थितेहेतुत्वस्येयते तन्नतश्चाह केचित्चित्ति-प्रतियोगिपदोत्तरस्य घप इति भूतत्वे न घट इत्यादौ घटादिवोधकपटात्तरस्य इत्यर्थः” रघुदेवः ।
- (३२) “ननु सर्वत्र प्रतियोगित्वस्य नञ्समभिव्याहृतप्रतियोगि-बोधकपदोत्तरसुबर्थत्वे घटीयोऽभावो न घटश्चेति प्रयोगापत्तिः तत्रापि घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वरूप-सम्बन्धेनाभावस्य घटाभावे विद्यमानत्वात् न च न घट-स्येत्यत्र निरूपकत्वसम्बन्धोवच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियो-गितानिष्ठप्रतियोगिताकाभावबोधाभ्युपगमाच्च तथा प्र-योगः घटनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकतासम्बन्धेन घटाभावे विद्यमानत्वादिति वाच्यम् । इत्यनियामकसं-सर्गस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन तद्योक्तेरश-क्यत्वादित्यत आह अतुयोगित्वं वेति वाक्कारो व्यवस्थित-विकल्पसम्पादकः तथा च क्वचित् प्रतियोगित्वं तथाविध-सुबर्थः क्वचिदनुयोगित्वं वेति लब्धम् । अतएव पटो न घटाभावस्येत्यादौ पटे घटाभावप्रतियोगित्वाभावबोध-स्यानुभवोऽपि स्रपपाद इति ध्येयम्” रघुदेवः ।
- (३३) “नञुत्तरस्योऽधिकरणत्वात्पर्यकत्वे सर्वत्र नञुत्तरस्योऽनु-सम्बन्धानकल्पनं तत्र लक्षणाकल्पनं चेत्युभयकल्पने यौरवम्-तदपेक्षया नञ् एवाभाववति लक्षणाकारणकल्पनस्यचित्-मित्याशयेनाह नञो वेति” रघुदेवः ।
- (३४) “ननु नञोऽन्योन्याभावबोधने विशेषणवाचकपदविशेषण-

वाचकपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं तन्त्रमिति पूर्वसुक्तम्
 तत्र च विरुद्धविभक्तिकत्वं विरुद्धार्थप्रतिपादकविभक्तिक-
 त्वम् अन्यथा व्यत्ययानुशासनस्थले कर्त्तव्याद्यर्थकप्रथमा-
 न्नपदार्थसाभ्याभावेऽपि एकत्वाद्यर्थप्रथमान्तत्वसाभ्यो नान्व-
 यबोधोपात्तेः । तथा च प्रतियोगिवाचकपदोत्तररूपः
 प्रतियोगित्वादर्थकत्वे न न घट इत्यादौ नञोऽन्वोन्वा-
 भावबोधकत्वासम्भवः तस्य विशेषवाचकपदात् भिन्नत्वे न
 तत्प्रतिपादकविभक्तौ विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थप्रति-
 योगित्वादिति भवतास्वीकारात् एवं नञर्थसंसर्गाभावे
 भेदेनेतरपदार्थान्वयानुभवेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सम्प्रत्ये-
 च्छेति यत्पूर्वसुक्तं तदपि न नञुत्तररूपोऽधिकरणत्वे
 लक्षण्यां भवति । एवं नञोऽभाववत्त्वाच्चिषिकत्वे त्वत्-
 कत्वे तथाविधभेदान्वयबोधोपात्तौ तथाविधभेदान्वय-
 बोधे तु तादृशसम्प्रत्ययान्तापेक्षा न सम्भवति अघटं भूतल-
 मित्यादौ तदभावात् एवञ्च क्वचिन्नान्वोन्वाभावः प्रति-
 पाद्यते क्वचित् संसर्गाभावः प्रतिपाद्यते इत्यत्र नियान-
 काभावः सर्वत्र तदुभयबोधप्रसङ्गात् इत्यत आह विभ-
 क्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्वोन्वाभावबोधने अनुयोगि-
 वाचकपदसमानविभक्तिकपदार्थस्य, संसर्गाभावबोधने च
 नञोऽसामर्थ्यमित्यर्थः तथा च फलादुत्तरेण तत्र
 तत्तदात्तपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाच्चानियमप्रसङ्ग इति
 भावः” रघुदेवः ।

(४५) “तथाविधकार्यकारणभावकल्पनं पूर्वमतेऽप्यावश्यक-
 मित्याह तेनेति । तथाविधासामर्थ्यकल्पनेनेत्यर्थः । सं-
 सर्गाभावः संसर्गाभाववदभेदे न प्रतीयते । तथा च
 तादृशकार्यकारणभावाकल्पने पूर्वमतेऽप्येतेषु स्थलेषु तत्त-
 दन्वयबोधोपात्तिर्द्वैवैरिति तादृशकार्यकारणभावकल्पना-
 वश्यकत्वमिति भावः” रघुदेवः ।

इदमत्रावधेयम् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चिषेधस्येति भीमांसकैर्मन्यते
 तेषामाशयः हृदे दहनो नास्तीत्यादौ प्रत्यक्षे अभाव-
 ज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसामेक्षतया प्रतियोगिनश्च ज्ञान-
 लक्षणादिना पूर्वं ज्ञायमानत्वेन तस्याभावो हृदे
 बोधनेऽपि प्राप्तस्य ज्ञातस्य दहनस्य अन्यत्र प्रसङ्गा-
 वपि हृदे वायोरूपवत् निषेधो न विरुध्यते । शास्त्रीवे
 तु निषेधे विधीयमानो निषेधः प्राप्तिरूपजीवति प्राप्तिश्च
 रश्मतोऽतिदेशशास्त्रतो वा । तत्र न कलञ्जं भक्षयेदि-
 त्यदौ रागप्राप्तस्य निषेधः । अतिदेशश्चतः प्राशयोः
 “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ अघाराव्यभागयोः

पशुयामे निषेधः । अतिदेशशास्त्रस्यान्वयं चरिताद्यन्तेन
 अतुल्यबलत्वात् नात्र विकल्पः । किन्तु एकविषयतयाऽन्यथा
 भोद्धृशियहृष्यापहृष्ययोर्विकल्पः इति भेदः । अप्राप्तस्य
 विधीयमाननिषेधस्य प्राप्तिश्च प्रतियोगिप्राप्तेरित्येव तत्र
 प्राप्तिपूर्वकत्वम् । तत्र च पशुदासः यथा “न तौ पशौ
 करोति” इत्यादौ करोतीत्यादेरनुवादत्वेन नानर्थक्यम्
 “सम्भवे नान्यतरवैयर्थ्यमिति” न्यायात् तेन अघारा-
 व्यभागकरणानुवादेन पशुयागभिन्नत्वमात्रं विधेयम्
 एवं रात्रौ आह्नं न कुर्वीति वाक्येऽपि क्रियापदस्या-
 नुवादत्वेन तस्य वैयर्थ्याभावात् तत्र आह्नकरणानुवादेन
 रात्रिभिन्नकालत्वं विधेयम् । यथा वा दग्ना जुहोत्यादौ
 होममनूद्य दधिद्रव्यकरणकत्वमात्रं विधीयते एवं आह्न-
 करणमनूद्य रात्रौतरकालरूपद्रव्यविभागे अत्यभावः ।
 अन्यथा कुत्र रात्रौतरकालो विधीयते । अतः न रात्रौ
 आह्नं कुर्वीतित्यादि वाक्यस्य आह्नकरणनिषेधपरताव्यव-
 स्थापनं न युक्तिषहं “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविव
 पशुप्रापूर्वकल्पनाया तदतिक्रमे दुरदृष्टसाधनत्वकल्पना-
 याश्चापत्तेर्द्वैवारत्वात् सकलशिष्टाचारसम्मततस्य रात्रौ
 आह्नकरणेऽनिष्टाभावस्य विरोधापत्तेश्च । किञ्च इदं
 वाक्यं न केवलं आह्नानुवादेन रात्रौतरकालविधानं किन्तु
 यावच्छ्राद्धानुवादेन रात्रौतरकालविधानपरमित्यपि
 मन्यम् । यद्यपि अष्टकाद्यु मघासु चेति मनुवचने
 अष्टकादिपदस्य बहुवचनान्ततया निर्देशेन तद्विरुद्ध-
 कवचनावरुद्धत्वात् भेदपरता सम्भवति पूर्वोक्तव्युत्प-
 त्तिविरोधात् तथापि सामान्ये न ऋत्विगर्गिकनेकवचनं
 जात्यभिप्रायमिति न विरोध इत्यवधेयम् ।

क्रियायासिध विभक्त्यर्थेऽपि नञर्थोभावान्वय इति
 यदुक्तं तत्र न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ धात्वर्थे बलवदनि-
 ष्टाननुन्वितरूपविध्यर्थस्य” एकादशां न भुञ्जीत्यादौ
 भोजनाभाव एव विध्यर्थेऽसाधनत्वस्य च बोध इति विषय-
 भेदेन व्यवस्था । अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेध-
 वाक्यम् एकादशां न भुञ्जीतेत्यादि निषेधविधिवान्वयमिति
 भेदः । तदेतत् शब्दशक्तिकाशिकायां समर्थितम् । “पशुः
 ससृष्टं न तरेदित्यादौ नञादिना ससृष्टरत्वादेः, पशु-
 प्रभृतिरुक्तिसाध्यत्वनिषेधबोधोपात्तरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं
 लिङ्गैः तथा तन्निष्कामोजलं न ताडयेदित्यादौ तन्नि-
 कासेऽसाधनत्वस्य, न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्ज-
 अन्नत्वादेः बलवदनिष्ठाजनकत्वेऽपीऽसाधनत्वस्य निषेधा-

नृपपत्न्या इष्टसाधनत्वादिकमपि (यथावयम्)। न चाहो
 रात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वा-
 दृष्ट्यासुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य
 क्षैमिककर्मसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे
 भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्” इति ।
 भीमांसकमतानुसारेण कलङ्काधिकरणशब्दे १७७७ पृ०
 नञ्पूर्वादिभ्यो दर्शितः । आन्नायस्य क्रियार्थत्वमित्येकान्ता-
 न्नयथे दोषकृत्यनावसरे शा०भा०रत्नप्रभवोश्च अत्यन्ताभाव
 एव नञः शक्तिर्भेदादौ लक्षणेत्युक्तं यथा
 “अपि च ब्राह्मणो न हनव्यः इति चैवमाद्या निवृत्तिरु-
 पदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् इत्यतो
 निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तस्मान्निवृत्तम् । न च
 स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेश्च नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं
 कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञ-
 चैव स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति स्वभावस्य
 दासीन्यकारणं सा च दग्धेऽन्यनाम्बिवत् स्वयमेवोपशा-
 स्यति तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो
 न हनव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजा-
 यतिव्रतादिभ्यः” शा०भा० ।

“नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः
 इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः इष्टसाधन नरकदुःखाभावः
 तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हन-
 नाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाहननस्य दुःखसाधन-
 त्वपिवा पुरुषो निवर्त्तते । नात्र नियोगः कश्चिदस्ति
 तस्य (नियोगस्य) क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । न
 च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया अभाव-
 त्वाच्चापि क्रियासाधनम् अभावस्य भावाहेतुत्वाद्-
 तस्य सत्त्वरूपाभावाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य
 सिद्धार्थे प्राप्तागमिमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह न च
 सा क्रियेति । ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थे-
 नानुरागेश्च नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी
 सङ्कल्पक्रिया बोध्यते । सा च मञ्जुर्हृपा तन्नाप्राप्त-
 त्वादिधीयते अहननं कुर्यात् इति । तथाच कार्यार्थ-
 मितदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति औदासीन्यं
 हननाभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं
 कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना सुख्यार्थसा
 भावस्य नञर्थत्वसम्बन्धे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्या-
 स्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेद

विश्रुवापत्तेरिति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्ध-
 योरपि नञः शक्तिः किं न स्यात् अत्राह्नश्चः अधर्म
 इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् न अन्येकार्थत्वस्यान्याय-
 त्वादित्याह नञश्चेति गवादिशब्दानान्तु अनत्या-
 नानार्थत्वं स्वर्गेषुवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभा-
 वेन लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं
 शक्यसम्बन्धात् ब्राह्मणादन्वयान् अत्रियादौ धर्म-
 विरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्याभावस्य नञ् शक्यस्य
 सम्बन्धात् प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ्प्रसज्यप्रति-
 षेध एव न पर्युदासलक्षकमिति मन्यव्यम् । यद्वा
 नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः प्रकृतेः प्रकृत्यार्थोपसर्जन-
 त्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां, किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठे न
 प्रत्ययार्थनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धोनञः । इष्टञ्च स्वापेक्षया
 बलवदनिष्टानतुवन्वि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं
 विषयप्रयुक्तं निषिद्धाच्चभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः तथाच
 न हनव्यः हननं बलवदनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं
 न भवतीत्यर्थः । अत्र हनव्यः इति हनने विशिष्टेष्ट-
 साधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनद्या नेत्यभावबोधने बलवदनिष्ट-
 साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति हनने तात्कालिकेष्ट
 साधनत्वत्पविशेष्यसत्त्वेऽपि विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणा-
 भावपर्यवसानात् विशेषणं बलवदनिष्टसाधनत्वमिति
 तदभावोबलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नम् ।
 तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह । अभावेति । सोऽप्य-
 र्थः प्रज्ञान्तरद्योती प्रकृत्यर्थभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्था-
 भावबुद्धिरपीत्यर्थः बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासी-
 न्यात् प्रच्युतिरूपा हनादौ प्रवृत्तिः स्याद् इति तत्राह
 सा चेति । यथाग्निरन्वयं दग्ध्वा शास्यति एवं सा
 नञ्पूर्वाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागे-
 न्ननं दग्ध्वाैव शास्यतीत्यक्षरार्थः । रागनाशे कृते प्रच्यु-
 तिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे
 स्वयमेव शास्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया
 कार्यत्वमुक्तेऽपि, हननस्येष्टसाधनत्वस्यान्यनिरासात्
 प्रच्युतिर्दुर्वीरा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसं-
 रति तस्मादिति । भावार्थाभावेन तद्विषयककल्प-
 भावात् कार्याभावस्तच्छब्दार्थः । यद्देत्युक्तपक्षे निवृ-
 त्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यत्तद्विशिष्टभावापन्नमेवेति-
 व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वो-
 पपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् ।” तस्य

वटोर्न तमित्त्वनुष्ठेयक्रियावाचिना व्रतशब्देन कार्यसुप-
क्रम्य "नेज्ञेतोद्यन्तमादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतसुक्तम्
अत उपक्रमवत्तत्त्वं नञर्द्वेषविरोधिसङ्ख्यक्रिया-
वक्षणाऽङ्गीकृता । एवमगौरसुरा अर्धर्ष इत्यादीनाम-
धात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधाचित्वायोगात् अन्यवि-
रुद्धवक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्वाभाव-
स्यैव नञर्थता इत्यर्थः" रत्नप्रभा० ।

नञः प्रसज्यप्रतिषेधाद्यर्थाभिधाने नियमविशेषस्वरूपपूर्वकं
सा०द० नञर्थो निश्चीतो यथा

“असृजता भवता नाथ ! सृष्ट्वाऽहमपि सा पुरा” । अत्रा-
सृजतेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति विधेयत्व-
सिद्धौचितम् । यदाहुः “अप्रधान्यं विधेयत्वं प्रति-
षेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र
नञ्” । तथा “नवजलधरः सद्यज्ञोऽयं नटप्रनिशा-
चरः” । अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणोभावे नञः
पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।
“प्रपाकत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः
स विधेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्” । तेन “जुगोपात्मान-
मन्त्रको भजे धर्ममनादुरः । अष्टज्जुरादरे सोऽर्धानसक्तः
सुखमन्वभूत्” । अत्रात्प्रदाहितामनूद्यात्मगोप्रमाद्येव विधे-
यमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । नन्वचा-
हभोजो ब्राह्मणः, असृज्यस्य राजदारा इत्यादिवत्
असृजतेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न
अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः
स्वात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं न च
तथा, विशेषप्रत्यया प्रधानेन तद्भोजिनाशेन कर्त्तव्येनैव
नञः सम्बन्धात् । यदाहुः “आहभोजनशीलो हि
वतः कर्त्तव्यं प्रतीकते । न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीने-
र्विधानतः” इति । असृजतेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध
इति दोष एव ।

अत्राहभोजीत्यादौ असृजनर्थसमासं वैयाकरणाः मन्यन्ते
“सुहृन्पुंसकस्य” पा०सूत्रे नपुंसकस्य नेत्यर्थस्य भाष्यादा-
वुक्तत्वात् सामर्थ्याभावेऽपि समास इति हि तेषां राजानः
बाह्यशिकनञर्थनिर्णयः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां यथा
“अतएवाषटः पठ इत्यादावन्वस्य, असुरोदैव इत्यादौ
विरोधिनः, अनिचुः शरः इत्यादौ सदृशस्य, अत्राहभोजो
अर्द्धुषिक इत्यादावपलपस्य, असुरदरसुदरनरुपया इत्यादौ
अस्यस्य बोधकैः नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादि

सम्बन्धेनैव घटादेरनुभावेनेऽपि तत्रत्वतत्पुरुषे नाव्याप्तिः ।
पटस्याभाव इत्यर्थं प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव
समासः प्रमाणं, तेनापटं वर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोग-
स्तत्पुरुषस्योत्तरपदत्विकत्वनियमात् इति वृद्धाः ।
प्रसज्यनञाषट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नव्ययी
भावः नञ्स्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादि-
नामविवाद इत्यादिकः किरणावत्यादौ पुंसि प्रयोग
इति तु पक्षपरमिन्नाः” ।

अत्रायं विशेषः प्रसज्यनञा तत्पुरुषः भावकदन्त-
पदयोग एव न घटादिप्रदयोगे वादिनामविवाद इत्याद्यु-
दाहरणेषु भावकदन्तस्यैवोत्तरपदत्वादिति सम्प्रदायविदः ।

नञर्थं तिङर्थान्वयस्य शब्दश० प्र० दर्शितो यथा

“न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्यादन्त-
मानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थ एव लडर्थवर्त्तमानत्वस्या-
न्वयेन वर्त्तमानकावावच्छेदास्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे
अधेन तदसम्भवात् गुरुभते न कचञ्च” भन्वेदित्यादौ,
असृजतेऽप्यतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ
नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । एतेन भाकि
दिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पच्यतीत्यपि
स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादि-
त्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकावस्य नञर्थ एवाव्यये-
नातीतादिकावावच्छेदात्वविशिष्टस्य पापकृत्यभावस्य
भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयो-
गात् । अतएव च निष्पन्नान्नं न पच्यतीत्यादौ निष्प-
न्नान्नकर्मकभाविक्ततेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्का-
लावच्छेदेन तादृशान्नकर्मकपाककृतेरभावस्य तत्र बोध्य-
त्वादिति युक्तसुपस्थामः” । किलशब्दोत्तरत्वेऽस्यानु-
पृष्टार्थता किलशब्दसुपक्रमस्य “न ननु इत्येताभ्यां संप्रथु-
च्यतेऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवमिति” निबन्तकारोक्तैः
नट षट धातुवत् सर्वं विशेषस्तु षटधातौ ३१६ प्र० दृश्यः ।
नट अवस्कन्दने (नटकृत्ये) णिचि नाटयति असुरकरोती-
त्यर्थः “नवनमवनवेखाश्याममध्याभिराभिः स्फटिकक-
टकभूमिनीटयत्पे शैलः” भाषः । [नटत् त न स्यात्म् ।
नट भ्रंशे त्विचि चु० उभ० अक० सेट् । नाटयति ते अनीन-
नट पुंस्त्री नम-उष्णा०डट-नट-अच् वा । शैलपे स्त्रियं
गौरा० डीष् । “नटी विदूषको वापि पारिपात्रिक
एव वा” सा०द० । २नलीनामगन्धर्वके स्त्री डीष् ।

श्वेषायां च शब्दः । शब्दकाव्याधीनवक्तृरि
नर्त्तके लि० "प्रकृतेर्विभुत्वयोगाच्चटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम्"
सा०का० "यथा नटस्यां तां भूमिकां विधाय रामो वा
अजातशत्रुर्वा बहुराजो वा भवति एवं तत्तत्सूत्र-
शरीरपहृणात् देवो वा मनुष्यो पशुर्वा वनस्थतिर्वा
भवति स्रष्टृशरीरम्" तत्त्वकौ० । ५शोनाकदृष्टे पु०
अमरः । "शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो द्रविड
एव च" पराशरपद्मयुक्ते द्वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "नटी कपिलिनी वेश्या
कुलटा नापिताङ्गना" तन्वशा० । "भल्लो मल्लस राजन्यात्
ब्राह्म्यात् निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव असौ द्रविड
एव च" मनुक्ते ब्राह्म्यक्षत्रियजाते ऽब्राह्म्यक्षत्रियभेदे
पुंस्त्री० । दशमोक्तदृष्टे पु० मेदि० । ६किष्कुपर्वणि नबाख्ये
दृष्टेपु० जटा० । दीपकरागस्य १०रागिणीभेदे स्त्री ।
नटकमेलक न० हास्यरसप्रधाने दृश्याकाव्यभेदे तच्च सङ्गी-
र्थाख्यम् "दृक्तं बहूनां अष्टानां सङ्गीर्णं कैचिद्रूचरे ।
तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथ वैकाङ्कनिर्मितम्" तल्लक्षणम् ।
"तच्च नटकमेलकादि" सा०द० ।
नटचर्या स्त्री इत० । नटस्य कृत्ये वाक्याधीनवये अभि-
नेयपदार्थानुकारे "नामानि रूपानि मनोवचोभिः संत-
न्वतो नटचर्यामिवास्व" भाग० १।१।३८
नटन न० नट-भावे ल्युट् । अङ्गविच्छेपरूपे नृत्ये अमरः ।
नटनारायण पु० रागभेदे सङ्गीतशास्त्रम् ।
नटभूषण पु० नटान् भूषयति भूषि-ल्यु । हरिताले रत्नभा० ।
नटमण्डन पु० नटं मण्डयति मण्डि-ल्यु । हरिताले अमरः
नटसंज्ञक न० नटस्य संज्ञा सम्यक् ज्ञानं यस्मात् कप्
"केऽप्यः" पा० ह्रस्वः । १गोटन्नाख्यहरिताले त्रिका० ।
नटेशशब्दः संज्ञा यस्य कप् । २नट ।
नटसूत्र न० नटस्य तत्कृत्यस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा०त० । शि-
लालिना रचिते नटककृत्यज्ञापके ग्रन्थभेदे "पाराशर्य-
शिलालिभ्यां भिद्भुनटसूत्रयोः" पा० ।
नटान्तिका स्त्री नटस्य नटककृत्यस्यान्योयस्याः कप् कापि
अत इत्वम् । लज्जायां मेदि० । लज्जायां सत्यां नटक-
कृत्यस्यासम्भवात् तच्चाशएव च तत्सम्भवात् तस्यास्तथात्वम् ।
नटेश्वर पु० इत० । शिवे हेमच० तस्य नृत्यप्रियत्वात् तत्-
क्रियायां तस्य निपुणत्वाच्च तथात्वम् ।
नटा स्त्री नटानां समूहः पाशा० य । नटसमूहे ।
नड अथे चुरा० उम० अक० सेट् । नाडयति ते अनीनडत् त ।

अथोपदेशत्वात् सति निमित्ते न अत्वम् प्रनाडयति ।
नड(ल) पु० नल-वन्धे अच् वा डख्य लः । १गोत्रप्रवर्त्तक-
र्षिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् नडादि० फक् । नाडायन
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । २नलदृष्टे च ।
नडक न० नल बन्धे अच् संज्ञायां कन् । अंसयोर्मध्ये वक्तृ-
माने नडाकारे अस्थिभेदे "हृदयं जिह्वा क्रौडं सव्य
सकथि पूर्वनडकम्" "दक्षिणसकथि पूर्वनडकम्" कात्या०
श्री० ६।७।१।४। [कुक् च । नडलनडयुक्ते ।
नडकीय त्रि० नडाः सन्त्यत्र "नडादीनां कुक्च" पा० अ
नडप्राय पु० नडः प्रायेण यत् । नडवल्गुले देगे अमरः ।
नडभक्त न० नडस्य विप्रयो देशः ऐषका० भक्तब् । नडविप्रये
नड(ल)मीन पु० नड(ल) स्थितो मीनः । नडमध्यस्थिते
(चिडिडी) मत्स्थे अमरः ।
नडश त्रि० नड+अस्थर्थे टणा० श । नडयुक्ते
नडागिरि पु० नडप्रधानो गिरिः किंशुका० संज्ञायां पूर्वस्य
दीर्घः । नडप्रधाने गिरिभेदे अस्संज्ञायां तु नडागिरिरित्येव
नडादि पु० "नडादिभ्यः फक्" पा० गोत्रे फक्प्रत्ययनि-
मित्ते पा० ग० उक्ते १शब्दसमूहे स च गणः
नड चर वक सुङ्गरतिक इतिश उपक एक लमक शलङ्क
शलङ्कश्च सप्रल वाजय्य तिक अग्निशर्मन् दृष्ट(गण्ये)
प्राण नर सायक दास भिल हीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
किङ्कल कातर कातल काशप्रप काश्व काव्य अल असुष्य
अणुरणौ (नाङ्गण्य वाशिष्ठे) अमित लिगु चित्त कुमार
क्रोष्टु क्रोष्टश्च लोह दुर्ग सन्ध शिंशपा व्यप दृष्य
शकट सुमनस् सुमत भिमत कश्च जलम्बर अध्वर युग-
म्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिङ्गल पञ्चाब चमसिन्
सुलत्य स्थिरक ब्राह्मण्य चटक वदर अश्वल खरप लङ्क
दन्ध अक्ष काष्ठक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोष अलोह
दण्डप" । नाडायनः चारायणः इत्यादि ।
"नडादीनां कुक्च" पा० उक्ते कप्रत्ययज्ञागामनिमित्ते
१शब्दगणे च । स च गणः पा० ग० ह्र० उक्ते यथा
नडल्लव विल्ल वेणु वेत्त वेतश्च इच्छु काठ कपोत दृष्य
कुञ्जा (हृल्लवश्च) तच्चन्" नडकीयः ।
नडिनी स्त्री नडाः गन्धस्थां "पुष्कारिभ्यो देगे" पा० इनि ।
नडयुक्तनद्याम् देशश्चात्र "देशो नदीभूधरकन्दरादिः"
इत्युक्तः तेन भूधरे नडिन् पु० देशभिन्ने तु नडवान्
भूमिभागः इत्यादि । स्यादौ ।
नडिल त्रि० नडसादूरदेशादि काश्या० इत् । नडसमीप

नद्या स्त्री नडानां समूहः पाशा० य । नडसमूहे चमरः ।

तत्र गन्धे नटेत्यत्र नडेति पाठान्तरम् ।

नड्वत् त्रि० नडाः सन्ति प्रायेणात् "कुसुदनडवेतसेभ्यो डुवत्" पा० डुवत् । बह्वलनडयुक्ते

नड्वल त्रि० नडाः प्रायेण सन्त्यत्र "नडशादाड् डुवच्" पा० डुवच् । बह्वलनडयुक्ते देशे "यो नड्वलानीव बलानि गजः परेषाम्" रघुः । वैराजस्य मनोः २पत्नीभेदे स्त्री "मनोरजायल दश नडुवायां महौजसः । कन्यायां भरतश्चेष्ट ! वैराजस्य प्रजापतेः" हरिवं० २७० । नड्वलः स्थानत्वेन अभिमतत्वे नास्त्वस्या अच् । ३नड्वलस्ये ष्टदभिमानिनि च देवताभेदे स्त्री "नड्वलाभ्यः शौक्लम् पाराय मार्गारम्" यजु० १०।१६ पुरुषमेधोयपशुक्तौ नत त्रि० नम-कर्त्तरि क्त । ३नस्त्रीभूते शकुटिले च भेदि० ।

"नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः" अडुटः । सि० शि० प्रमिता० अक्ते येन कालेन मध्याह्नान्तोरविस्तादये २काल-भेदे अक्षतगच्छे ३ददाद ६ घृ० दशमम् "पूर्वं नतं स्याद्दि-नरात्रिखण्डं दिवानिशोरिदृषटीविहीनम् । दिवानिशो-रिदृषटीषु शुद्धं दुरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात्" नी०ता० अक्ते ३दृषटीहीने दिवात्रात्कार्काले दृषटीतो वा हीने ष्टतथाभूते काले च कायया दिनज्ञानार्थं ५धनुः-कलाभेदे च सच सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा

"मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका । स्व-कर्णाया धनुर्विप्रा नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तरासो-त्तरे यास्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिपिकाः । दिग्भेदे मि-श्रिताः सोम्ये विश्विष्टाश्चाक्षलिपिकाः" सू० सि० "अभीष्ट-दिने माध्याह्निकी छाया भुजसंज्ञा ज्ञेया । तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्नच्छायाकार्येण भक्ता फलस्य धनुःकला नता नतसंज्ञास्ताः नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छायारूपभुजे प्राच्यापरस्वत्तमध्याह्नक्षि-दिकस्ये सति उत्तरदिक्का, उत्तरे भुजे दक्षिणाः । षो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिनत-कलाः प्रायुक्ताः, दिग्भेदस्वदिशोर्भिन्नत्वे मिश्रिताः संयुक्ताः शास्त्रेऽभिन्नदिक्को विश्विष्टा अन्तरिताः । द्वाद-शाङ्गुलशङ्कुकोटौ मध्याह्नच्छायाकार्ये वा मध्यच्छाया भुजस्तथा स्वस्वस्तिकान्मध्याह्नकाले सूर्यस्य यास्यो-त्तरदृष्टे यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्जग्रा नतां-शब्दा मध्याह्नोत्ततांशज्यारूपशङ्कौ त्रिज्याकार्ये वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकार्ये मध्याह्नच्छाया भुजस्तदा

त्रिज्याकार्ये को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तदनुपल-कलात्कलात्तकलास्ता पृष्ठसम्बद्धा इति छायादिग-विपरीतदिक्काः । अथ क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकदिक्को यो-गेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्ति कलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाक्षांशयोर्भि-न्नदिक्कोऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यु-नाक्षांशस्य नतत्वाद् उत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः यदि तत्तरास्तदाच्चोत्तरक्रान्ते नतत्वाच्चोत्तरोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम्" रङ्ग० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।

नतद्रुम पु० नित्यक० । लताशाले रत्नमा० । [चमरः । नतनासिक त्रि० नता नासिकाऽस्य । (खादा) नतनासायुक्ते नतराम् अयं न+चाह तरप् । ३क्षतिशयनजघे प्रतियो-ग्यसमानाधिकरणे अभावे ३नितराभित्यये च "तस्मा-द्वेतयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भाति" शत० ब्रा० १।१।२।३। नताङ्गी स्त्री नतमङ्गमस्या ङीष् । नाथ्यां राजनि० । नति स्त्री नम-भावे क्तिन् । नमने स्थापकर्षणोपकृत्यापा-रभेदे करशिरःसंयोगादौ । नमस्कारभेदाच्च कालीपु० यथा "त्रिकोण१मथ षट्कोण२मङ्ग चन्द्र३ प्रदक्षिणम् ४ । द-शङ्कुमष्टाङ्गसप्तपञ्च ७ सप्तघा नतिबक्ष्यम् । ऐशानी वाय कौबेरी दिक् कामाग्याप्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वमूर्त्तेस्तु सर्वतः । त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्वसुखो भवेत् । पश्चिमाच्छान्मूर्त्ते गत्वा व्यवस्थां नि-र्दिशेत् तदा । यदोत्तरासुखः कुथ्यात् साधको देवपूज-नम् । तदा यास्यात्तु वायव्यां गत्वा कुथ्यात्तु संस्थि-तिम् । दक्षिणादायवीं गत्वा दिग्ं तस्याच्च शान्मवीम् । ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् । त्रि-कोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रोतिदायकः १ । दक्षिणादा-यवीं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नीं प्रविश्य च । अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिग्म् । उत्तराञ्च तथान्वेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोण(६)वत् । षट्कोणो यो नमस्कारः प्रोतिदः शिवदुर्गयोः २ । दक्षिणादायवीं गत्वा तस्या-व्यादत्य दक्षिणाम् । गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽङ्ग-चन्द्रः प्रकीर्त्तितः ३ । सुखं प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुबा-हति साधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ४ । त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद् गत्वा नम-स्कृतिः । प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् । दण्ड इत्युच्यते दैवैः सर्वदेवोद्यमोददः ५ । पूर्ववद् दण्ड-वद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिबुकेन सुखेनाथ

नासया हनुकेन च । ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्
भूमिस्पर्शनं क्रमात् । तदटाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो
मनोविभिः ६ । प्रदक्षिणत्वयं कृत्वा साधको वर्तुला-
कृति । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौषैश्च्यते विष्णुस्तुष्टिदः ७ । नदानां
सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जा-
प्लवी यादृग् देवानामिव चक्रष्टक । नमस्कारेषु सर्वेषु
तथैवोच्यः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कर्तैरेव तु
भक्तितः । चतुर्वर्गं लभेद् भक्तो नचिरादेव साधकः ।
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा । सर्वेषामपि
देवानामन्येषामपि भैरव ! । योऽसावुच्यो नमस्कारः
प्रीतिदः सततं हरेः । महाभायाप्रीतिकरः स नम-
स्कारोत्तमः । नतिविशेषस्तु यास्ये “त्रिकोणाकारा
सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता । दक्षिणादायवीं गत्वा-
दिद्यं तस्माच्च शान्भवम् । ततश्च दक्षिणं गत्वा नम-
स्कारदक्षिणोत्तमम् । अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समी-
रितम् । शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रं क्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमस्य न लङ्घयेत् । (सोमस्य
जलनिःसरणस्थानम्) “प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नक्षत्रिणः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च द-
क्षिणः । त्रिधा च नेष्टेत् सस्यक् देवतायाः प्रदक्षि-
णम् । एकहस्तप्रमाणश्च एकशोपि प्रदक्षिणम्” ।
“गन्धर्वतन्त्रे देवमातुषगन्धर्वा यथाराक्षसपद्मगाः । नम-
स्कारेण तुष्यन्ति महात्मानः समन्ततः । नमस्कारेण
लभते चतुर्वर्गं महोदयम् । सर्वत्र सर्वसिद्धयर्थं नतिरेका
प्रवर्त्तते । नत्या विजयते लोकान् नत्या धर्मः प्रवर्त्तते ।
नमस्कारेण दीर्घायुरच्छन्ना लभते प्रजाः । चतुर्वर्गं
लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः । नमस्कारो महायज्ञः
प्रीतिदः सर्वतः सदा । नमस्कारु महादेवीं प्रदक्षिणञ्च
भक्तितः” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डेऽष्टमपटले “प्रद-
क्षिणत्वयं कृत्यात् पद्माकारं नमेत्ततः । दक्षिणादुत्तरं
गत्वा देवस्य च महेश्वरि !” प्रदक्षिणत्वयम् आदि
मध्यावसाने ज्ञेयम् । तथाच कुमारीपूजामधिकृत्य
रुद्रजामले उत्तरखण्डे षष्ठपटले “प्रदक्षिणत्वयं कृत्या-
दादौ मध्ये तथान्ततः । पश्चात्तु दक्षिणां कृत्यात् रजतेः
अर्धमौक्तिकैः” । “कृताञ्जलिं ततो बद्धा ध्यामयित्वा नमे-
त्ततः । प्रत्येकक्षमणे देवि ! दण्डवत् प्रणियातयेत् ।
यो नो नमेद्दक्षिणत्वा तु अपराधो भवेत्तदा । अथवा

ञ्जलिना यस्तु नमस्कारं करोति सः । मोहान्धकार-
नरके पच्यते नात्र संशयः । पातान्तरे न प्रथमेनूभ्रं
न च क्षितिं स्पृशेत् । शपन्ति देवतास्तस्य विफलं तद्
प्रकीर्तितम् । प्रथमे देवदेवस्य यावन्तो नृत्तिकाः प्रिये ! ।
शरीरे वा महेशानि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । यावन्तो-
रेणवस्तस्य यावत् कालञ्च तिष्ठति । तावद्दर्शयस्यैव
ब्रह्मलोकं महीयते” । योमिनीगन्धर्वतन्त्रे “कायिको वाग्-
भवश्चैव मानसश्चिद्विधः स्मृतः । नमस्काराश्च विज्ञेया
उत्तमाधममध्यमाः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति
सर्वदा । नमस्कारेषु सर्वेषु कायिकः प्रथमः स्मृतः ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा संस्पृश्य शिरसा क्षितिम् । क्रिय-
ते यो नमस्कारः प्रोच्यते कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करो
शीर्षं सर्वधर्मार्थसाधनम् । प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं
नक्षत्रिणः पुनः । दर्शयन् दक्षिणं पार्श्वं भक्तिश्रद्धा
समन्वितः । सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलाकृति साधकः ।
स तु प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवैकतुष्टिदः । कष्टोत्तरयतं
यस्तु देव्याः कृत्यात् प्रदक्षिणम् । स सर्वकामसाधा-
पशान्मोक्षमवाप्नुयात् । त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं
प्रदक्षिणम् । दण्डमटाङ्गमपञ्च समुधा नतिचक्षणम् ।
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्दण्डवत् दक्षिणम् । गत्वा
योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रो मम प्रियः । नमस्का-
रेषु जानीयादासां प्राकृतमभिज्ञे ! । त्यक्त्वा स्वमासन-
स्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतौ । निपत्य दण्डवद्भूमौ दण्ड-
वत्युच्यते बुधैः । तथैव दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन च ।
चिबुकैः सुखेनाथ नासया हनुकेन च । चक्षुषा चाथ-
कषाभ्यां ब्रह्मरन्ध्रेण चैव हि । तदटाङ्गमिति प्रोक्तं
यद्भूमिं स्पृशते क्रमात्” । मेरुतन्त्रे “हस्ताभ्यां चर-
णाभ्याञ्च जानुभ्यां वक्षसा तथा । मूर्ध्ना कृष्ट्या तथा
वाचा चित्तेनाटाङ्गं कैरितः । हस्तजानुशिरोवाक्य-
धीभिः पञ्चाङ्गं कैरितः” । गन्धर्वतन्त्रे ब्रह्मरन्ध्रेण सं-
स्पर्शः क्षितेर्यः स्यात् नमस्कृतौ । स उग्र इति विज्ञेयो
विष्णोस्तुष्टिप्रदायकः । याः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटि-
ताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूतमः
स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वैतान्त्रिकैः क्रियते नतिः ।
स मध्यमो नमस्कारो भवेदाचारतः सदा । परेषां
गद्यपद्याभ्यां नमस्कारो यद्वा भवेत् । स वाचिकोऽधमो
ज्ञेयो नमस्कारेषु सर्वतः । इष्टमध्यानिष्टमतेर्मनोभि-
श्चिद्विधः भवेत् । नमनं सानसं प्रोक्तस्तत्तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधे च नमस्कृते काविकथोत्तमः स्मृतः । अन्यत्र
विस्तरः २ ऊर्ध्वं स्थितस्याघः पतनात्कुञ्जक्रियाभेदे (नोच्योया)
३ चन्द्रार्ककक्षयोर्वायस्योत्तरयोरन्तरे यथोक्तं सि० शि०
प्रमिततां “यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदनरम् ।
यद् यास्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते” सि० शि०
“अथ यास्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत् । ये
कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये ढक्छेपमण्डले । त्रिभोनलम्ब
दृग्ज्या वा स ढक्छेपो द्वयोरपि । तच्चापांशैर्नतौ विन्दू
कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्बज्जेयास्ता
नतिलिपिकाः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद् वित्रिभे सर्वतो
ऽपि तत् । यास्योत्तरं नतिः सात्र ढक्छेपात् साध्यते
ततः” सि० शि० । “तयोर्दक्षयोः स्थाघात् खस्रढक्छेप
चापांशैर्नतौ विन्दू क्राव्यौ । तौ च वित्रिभसंज्ञौ ।
ततः प्राग्बद् भूमध्याद् भूपृष्ठाच्च स्रत्वे प्रसार्य लम्बनलि-
पिका ज्ञेयास्ता नतिलिपिकाः । नतिर्नाम चन्द्रार्ककक्षयो-
र्वायस्योत्तरमन्तरम् तद्वित्रिभसंज्ञाने यावत् सर्वतोऽपि
तावदेव भवति । अतो ढक्छेपात् साधिता नतिः” प्रमिततां

नद अर्थायाम् निघण्टुः स्तुतौ निरु० आ०पर० सक० सेट् ।
नदति अन्(ना)दीत् ननाद् । षट् शब्द इत्यस्य षोपदेश-
त्वात् सति निमित्ते अत्वं नास्येति भेदः । प्रथिनदति

नद सलोषे आ०पर० सक० सेट् इदित् । नन्दति अन्न्दीत्
द्वित् । नन्दथुः “यस्यासौ तस्य नन्दथुः” भट्टिः । अथोप-
देशत्वात् न अत्वम् प्रनिन्दति ।

नद पु० नदति शब्दायते पचा० अच् । भिद्ये शोषसिन्धु-
भैरवदाभोदरब्रह्मपुत्रादौ जलप्रवाहभेदे २ सस्रष्टे च । नदश्च
अक्षत्रिखाताच्छिन्नजलप्रवाहः पुंस्त्वान्वितः । “अष्टपटिस्तु
तोषांनि नदाश्च तत्र कोटयः” पद्मपु० । नद-स्तुतौ
कर्मणि अच् । ३ ऋषौ पु० “ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुति-
कर्मणः” निरु० ।

नदथु पु० नद-अव्यक्तशब्दे वा० अथुच् । दृषमभ्रजिते ।
“निनदमिव नदथुमिवाग्नेर्ज्वलन उपश्रयोति” का० उ०
“नदथुमिव दृषमभ्रजितमिव” भा० ।

नदनु पु० नद-अनु ॥ १ भेदे उष्णादिकोषः । २ सिंहे शब्दार्थचि-
भावे अनु । ३ शब्दे “तुविस्त्रस्यो नदनुमा ऋजीषी” ऋ०
६१८ । २ “नदनुमान् शब्दान्” भा०

नदर त्रि० नदस्यादूरदेशादि अशा० र । १ नदसन्निकटदेशादौ
नास्ति दरो मयं यस्य । २ मयग्न्यो त्रि० ।

नदराज पु० इत्० टच् सभा० । सस्रष्टे “प्रथमं प्रवृत्तनदराज-

सुतावदनेन्दुनेव त्रिहिनद्युतिना” भाषः । नदपत्यादयोऽप्यत्र
नदाल त्रि० नद वा० आल । भाग्ययुक्ते । अस्य भगाच्चवाचि-
त्वात् तत्पुरुषे प्रकतिस्वरः तेन कुम्भीनदात्तमित्यत्र
मध्योदात्तताऽस्य सि० कौ०

नदी स्त्री नद-अच् पचादिगण्ये नदट् इति निर्देशात् टित्त्वे न
होप् । अष्टसहस्रधतुरन्यूनदेशव्यापिजलायामक्षत्रिभायां
जलप्रवाहरूपायां गङ्गाप्रभृतौ । “धतुः सहस्राख्यस्यै च
गतिर्वासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवद्वा गतांस्ते
परिकीर्त्तिताः” ऊन्दोमप० उक्तपरिमाणवतीष्वेव
नदीशब्दो ऋटः । हीपभेदे नदीभेदात्तदुहीपशब्दे
दृश्याः । जम्बूद्वीपस्या नदीभेदाच्च विस्तरेण जम्बू-
द्वीपशब्दे १०४६५० भा० भौ० पूर्वोक्ता दर्शिताः । कासा-
श्चिन्नदीनामत्यन्तिस्थानादिकं मत्स्यपुराणोक्तं प्रदर्श्यते ।

“प्रायुत्तरेण कैलासाद्विष्यं शौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेवं पर्वतं प्रति । चन्द्रप्रभो नाम
गिरिः स शुभो रत्नसन्निभः । तत्रभीमे सरो दिव्य-
मच्छोदं नाम विश्रुतम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी
ह्यच्छोदिका शुभा । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्र-
रथं शुभम्” । “कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्वौषधिं
गिरिम् । मनःशिलाभयं दिव्यं शवबं पर्वतं प्रति ।
बोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् । तस्य
पादे महद्दिव्यं बोहितं सुमहत्तरः । तस्मात् प्रभवते
पुण्या बोहित्यश्च नदी महान् । दिव्यारण्यं विभो-
कञ्च तस्य तीरे महद्दनम्” । “कैलासात् पश्चिमोदीच्यां
ककुब्जानौषधीगिरिः । ककुब्जति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च
ककुब्जिनः । तदुन्ननं त्रैककुदं शैलन्त्रिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे
महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् । तस्मात् प्रभवते पुण्या
सरयूर्लोकपावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैष्णवं नाम
विश्रुतम्” “कैलासात् पश्चिमायां तु दिव्यः सर्वौषधि-
गिरिः । अरुणः पर्वतश्चेतो रुक्मधातुविभूषितः ।
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः । शतकौश-
मयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समाचिवः । शतसंख्यैस्तापनीयैः
शृङ्गैर्दिव्यमिवोत्प्लिखन् । शृङ्गवान् सुमहादिव्यो दुर्गः
शैलो महाचितः । तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो
धूम्रलोचनः । तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम
तत्सरः । तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ।
सा चतुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोद्दिग्म् । अस्त्यु-

त्तरेण कैलासान्ध्रवः सर्वोपधिगिरिः । गौरन्तु पर्वत-
 श्रेष्ठं हरितालमयं प्रति । हरिण्यष्टङ्गः सुमहान्
 दिव्यौषधिमयो गिरिः । तस्य पादे महद्दिव्यं सरः
 काञ्चनवालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा
 भगोरथः । गङ्गार्थं स तु राजर्षिस्वास बहुलाः समाः
 “दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्त-
 रिच्छं दिनं चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्समाङ्गे
 पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये विन्द्वः केचित्
 रुद्धायाः पतिता भुवि । कतन्तु तैर्वज्रसरस्ततो विन्दु-
 सरः स्मृतः” । “त्रिंशति प्राचीमभिमुखं प्रतीचीन्तीण्य-
 थैव तु । स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्नपद्यन् सप्तधा ।
 नलिनी च्छादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा । सीता
 चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी त्वरुगा
 तासां दक्षिणेन भगोरथम् । तस्मात् भागोरथी सा
 वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । सप्त चैताः ज्ञावयन्ति व-
 र्धन्तु हिमसाङ्गयम् । प्रसृताः सप्त नद्यस्तु शुभा वि-
 न्दुसरोद्भवाः । तान् देशान् ज्ञावयन्ति स श्वेच्छप्रायांश्च
 सर्वशः । सशैलान् कुङ्करान् रौघ्रान् वर्वरान् यवनान्
 खसान् । पुलिकांश्च कुलत्यांश्च अङ्गुलीक्याम्बरांश्च यान् ।
 कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । अथ
 धीरमहंश्चैव काञ्चिकांश्चैव शूलिकान् । दुषारान् वर्व-
 रानङ्गाननुष्णान् पारदान् शकान् । एतान् जनपदां-
 यन्तुः ज्ञावयित्वोदधिङ्गता । दरदोर्जगुडांश्चैव गान्धा-
 रानौरसान् कुङ्कन् । शिवपौरानिन्द्रमरुन् वसतीन् सम-
 तेजसा । सैन्धवानुर्वसान् वर्वान् कुपथान् भीमरोमकान् ।
 गुनासुखांशोर्द्धमरुन् सिन्धुदेशान्निषेवते । गन्धर्वान्
 किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् । कलापप्याम-
 कांश्चैव तथा किंपुरुषाञ्जरान् । किरातांश्च पुलिन्दांश्च
 कुरुन् वै भारतानपि । पाञ्चालान् कौशिकान् मत्-
 स्यान् सागघाङ्गांस्तथैव च । ब्रह्मोतरांश्च वङ्गांश्च ताम्ब-
 लिप्रांस्तथैव च । एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भाव-
 यते शुभा । ततः प्रतिष्ठता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणो-
 दधिम् । ततस्तु च्छादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखा ययौ ।
 ज्ञावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्वशः । धीवरान्दक्षि-
 कांश्चैव तथा नीलखण्डानपि । केकरानेक्यांश्च किराता-
 नपि चैव हि । काञ्चिन्देगतिकांश्चैव कुशिकान् स्वर्ग-
 भीमकान् । सा मण्डले ससुद्रस्य तीरे भूत्वा तु सर्वशः ।
 ततस्तु नलिनी चापि प्राचीमेव दिशं ययौ । कुप-

थान् ज्ञावयन्ती सा इन्द्रदुम्भरांश्चपि । तथा खर-
 पथान् देशान् वेलशङ्कुपथानपि । मधोनोज्ञानकस-
 रुन् कुथमावरणान् ययौ । इन्द्रहीपसमीपे तु प्रविष्टा
 लवणोदधिम् । ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीनाशाङ्ग-
 वेन तु । तोमरान् ज्ञावयन्ती च चंभुमागान् समूहकान् ।
 पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भिक्षा सा बहुधा गिरिम् । वस्त्र-
 प्रावरणान् प्राथ्य गता शान्धुखानपि । सिङ्गा पर्वत-
 मेघं सा गत्वा विद्याधरानपि । शैलिसङ्खलकोष्ठन्तु
 सा प्रविष्टा महत्सरः । तासां नद्युपनद्योऽन्याः शत-
 योऽथ सहस्रशः । उपमच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्धति
 वासवः” “हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पांश्चां तत् सरः सृ-
 तम् । सरस्तती प्रभवति तस्मान्ज्ज्योतिष्मती तु या ।
 अथगटे ह्युभयतः ससुद्रौ पूर्वपश्चिमौ । सरो विष्णुपदं
 नाम निषधे पर्वतोत्तमे । यस्मादप्ये प्रभवति मन्धर्वो-
 कूले च ते । मेरोः पार्श्वोत् प्रभवति हृदयन्द्रप्रभो
 महान् । जम्बूचैव नदी पुण्या अस्यां जाम्बूनदं
 स्रतम् । पयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
 पुण्डरीकात् पयोदाञ्च तस्माद्दृष्टे संप्रसृतः । सरस्तु
 सरस्तेतत् स्रतसुतरमानसम् । सृष्ट्या च स्रमकान्ता
 च तस्माद्दृष्टे सम्यसृतः । हृदाः कुरुषु विख्याताः
 पद्मभीनकुलाकुलाः । नाम्ना ते वै जया नाम द्वादशी
 दक्षिणदिशि । तेभ्यः शान्ता च माधी च हे नद्यौ
 सम्यसृतयतः । किंपुरुषाद्यानि वान्धुषौ तेषु देवी
 न वर्धति । अङ्गिदान्दुकान्धत्त प्रवहन्ति सरिदराः ।
 वलाहकश्च अथभो वक्रो मैनाक एव च । विनियिष्टाः
 प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम्”

भारतवर्षे नदीभेदाः वराहपुं अज्ञा तथा “गङ्गा
 सिन्धुः सरस्तती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा
 सरयूः यमुना इरावती देविका कुङ्कः गोमती घृतपापा
 वाङ्गदा दृपदती कौशिकी निःक्षीरा मण्डकी चक्षुष्मती
 लोहितता च इत्येता हिषवत्पादनिर्गताः । वेद-
 स्रती वेदवती सिन्धुः अथर्षा चन्दना सदाचरा रोहि-
 पारा चर्मन्ती विदिशा वेदवती वयन्ती च इत्येताः
 पारिपालोद्भवाः ! शोभा ज्योतीरथा नर्मदा सरसा
 मन्दाकिनी दशायां चित्रकूटा तमसा पिपपला कर-
 तोया पिशाचिका चित्तोत्पला विशला वज्रुला जालुका-
 वाहिनी शुक्लमती विरवा पङ्क्तिनीरिथी च इत्येता
 अक्षपर्वतप्रसृताः । मणिजाता शुभा तापी पयोक्षी

शीघ्रोदा रेवा विपाशा वैतरणी वेदीपाला कुम्भवती तोया
दुर्गा चान्यगिरा च एता विन्ध्यपादोद्भवाः । गोदा-
वरी भीमरथी कण्ठा वेष्वा वज्जुला तृङ्गभद्रा सुप्र-
योगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्बपथी पुष्प्रावती उत्प-
लावती च इत्येता मलयभवाः । त्रियामा ऋषिकुल्या
वज्जुपुरा त्रिविदा लोकमूढिनी वंशवरा महेन्द्रतनया ऋषि-
काऽनुमती मन्दगामिनी पञ्चाग्निनी च इत्येताः शुक्तिमत्-
प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलाचलनद्याः । श्रेष्ठाः
क्षुद्रनद्याः वराहपुराण्ये सूत्रं दृश्यम् ।

“कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् । मन्दोदकं
नाम सरः पयस्तु दक्षिसन्निभम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या
नदी मन्दाकिनी शुभा । दिव्यञ्च चन्दनन्तल तस्यास्तीरे
महहनम्” काशिकापु० ।

तत्रैव स्थानान्तरे प्रधानसप्तनदीप्रादुर्भावकथा यथा
“एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्ण्यं मानसाचले । अहन्वनीं
वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा सह । तत्र यत् पतितं
तोयं मानसाचल कन्दरे । विवाहावभृथाधाय शान्दर्थं
बद्धधा कृतम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवपार्थिभिः सहदी-
रितम् । बत्तोर्यं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ।
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक् । तत्तोयं
पतितं सिमे देवभोम्बे सरोवरे । तेन सिमः नदी
जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् । महाकोशीप्रपाते च
यद्धारि पतितन्तु नैः । कोशिकी नाम सा जाता विश्वामि-
त्रावतारिता । उभाचले यत् पतितं तोयं तेन महानदी ।
कावेरी नाम सा जाता तदा कौवेरसंज्ञता । महाकाले
सरःश्रेष्ठे पतितं तत्त्वलं गिरेः । हिमाद्रेः पार्श्वभागे
सु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ । गोमङ्गिनी नाम तैर्जाता नदी
गोमत्युदीरिता ४ । सैवाको नाम यः पुलः शैबराजस्य
च प्रियः । यस्तु तस्मिन् सस्रत्पद्मो मेनकोदरतः पुरा ।
यत्राल पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी । देवि-
काख्या ५ महादेवप्रेरिता सागरं प्रति । तत्तोयं
सङ्गतं हंसैरितं बाडवसन्निधौ । तेनाभूत् सरयू-
नाम्ना नदी पुष्प्रावती शुभा । यान्यन्मार्गिणि महा
पार्श्वे श्वाण्डवारणप्रसन्निधौ । हिमवत्कन्दरे याम्ये
इरावद्व्यूहमध्यतः । इरावती ७ नाम नदी तैस्तु
जाता सरिदरा । एताः सर्वाः स्नानपानात् शरयो-
र्जाङ्गनी यथा । फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः
सदा । धर्मार्थकासमोक्षायां वीजभूताः सदा च ताः ।

महानद्यास्तु सप्तैताः सर्वदा देवभोगदाः । एवं नद्यः
सप्त जाताः सदा पुष्प्रावतीमोदकाः । अहन्वन्ता वशिष्ठस्य
विवाहे देवसन्निधौ” इति

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा “नद्याश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च
समावृतः । तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ।
स्थावरं पर्वतानान्तु रूपं कावचावाऽपरः । शुक्तीना-
मथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः । बहिरस्थिररूपन्तु
सर्वदेव प्रवर्तते । एवं जलं स्थावरत्वं नदीपर्वतयोस्तथा ।
अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपसृज्यते । आष्यायते स्थाव-
रेण शरीरं पर्वतस्य तु । तथा नदीनां कायस्तु तोये-
नाष्यायते सदा । नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानां तथैव
च । जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्रतः ।
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं दिजाः । । विशेषेण
स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्” काशिकापु० २२७०
नदीभेदे जलगुण्ये राजनिषण्टौ उक्ता यथा

“सर्वां सुवीं प्राङ्मुखी वाहिनी स्यात्क्षुभी पञ्चादाहिनी
निश्चयेन । देशे देशे तद्गुण्ये वा विशेषाज्जैमा धत्ते गौरवं
लाघवञ्च । प्रायो न्यदुवहा सुवीं लब्धुः शीघ्रवहाः
स्युताः । नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्यस्तोपमम् । विन्ध्यात्
प्राची प्राच्यवाची प्रतोची या चोदीधी स्यात्तदी सा
क्रमेण । वातारोधं श्लेष्मपित्तार्तिर्कोपं पित्तोद्रेकं
पथ्यपाकञ्च धत्ते । पारिपालभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभ-
वाश्च याः । शिरोहृद्गोत्रकुडानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च” ।
“वनस्थतीनां सरसां नदीनाम्” मट्टिः ।

नदीकदम्ब पु० नद्या इव कदम्बो जलसमूहोऽस्य । महत्
आर्वाण्यकार्या राजनि ० इत० । २नदीसमूहे न० ।

नदीकान्त पु० इत० । सस्रत् नदी कान्ता यस्य । २हिज्ज-
लद्वये तस्य तत्समीपजातत्वेन तत्प्रियत्वात् तथात्वम् ।
३सिन्धुवारे च मेदि० ४जम्बूद्वये ५काकजङ्घाद्वये च स्त्री
मेदि० ६लतायां स्त्री हेमच० ।

नदीकूलप्रिय पु० नदीकूलं प्रियमस्य । जलवेतसे जटाप० ।

नदीज पु० नद्याः तत्समीपे जायते जन-ड ७त० । १कच्छु-
नद्वये रत्नसा० २यावनाशशरे ३हिज्जलद्वये राजनि०
४स्रोतोऽङ्गने न० हेमच० ५नदीजातमाले लि० ६भीष्म
पु० “नदीज ! लङ्के शवनारिकेतः” भा०वि० ३६७० ।
“विदत्तयस्रत्तममशेषपरिधि नदीजधर्मजौ” भाषः ।
७अग्निमन्थद्वये स्त्री राजनि० ८निष्ठावभेदे पु० राजनि०

नदीदीह प्र० नदीतरवार्यं दोहः शाक०त०। नदीतरवार्य
आतररूपेण देवे दोहे दोहकर्मणि दुग्धे ।

नदीधर प्र० नदीं धरति धृ-अच् इत० । नङ्गाधरे शिवे ।

नदीन प्र० इत० । १ससुद्रे लि०क० “कवित्वाद्धतनदी
नदीनः पर्यन्ते परमपद्वीनः प्रभवति” कर्पूरस्तव ।
२वरुणे च नशब्देन “सह सुपा” पा०स०। ३दीनभिन्ने
लि० “रत्नैरलङ्कार्यभावमितैर्नदीनः” उभयार्थे नैषधम् ।

नदीनिष्ठाव प्र० नद्यां तत्त्वमीमे जातः निष्ठावः । नदीजे
निष्ठावरूपे धान्यभेदे राजनि० ।

नदीपति प्र० इत० । १ससुद्रे २वरुणे च अप्पतिशब्दे दृश्यम्
“अथ नदीपतिं नृह्लाति अप्पतिं पतिरसीति” शत०ब्रा०
५।१।१।१० ससुद्रेदकंपहयोक्तौ “सुवो मद्गुर्मत्स्यसो
नदीपतये” यजु० २४।२४ अथमेधे भोडशावकाये आ-
बन्धपशुदेवोक्तौ । नदीशनदीनाथादयोऽप्यत्र

नदीभव न०नद्यां भवति भू-अच् ७त० । १सैन्धवे लघणभेदे
हेसच० । २नजीजातमात्रे लि० ।

नदीमातृक लि० नदी मातेव भोषिकाऽस्य । नदीजलस-
म्पन्नरीहिपाजिते देवे अमरः ।

नदीमुख न०नदी मुखमिव निःसरणमार्गः । १नदीरूपे ससु-
द्रेस हल्लजलनिःसरणमार्गे “हृद्वौ नदीमुखेनेव प्रस्थानं
चवषाम्भसः” रघुः । २नदीनां जलनिर्गमद्वारे (वाहा)
ख्याते पदार्थे च “इन्द्रलघैर्वर्तयन्ति धान्यैर्धे त्व नदी-
मुखैः” भा०स० ५०अ० । [शब्दमात्रा ।

नदीवङ्ग प्र० इत० । नद्या वङ्गमाये (वाक्) ख्याते पदार्थे
नदीवट प्र०नद्यां तत्त्वमीमे जातो वटः । वटीवट्टे राजनि०

नदीष्ण लि० नद्यां प्लाहं जाननि स्त्रा-क “निनदीष्णां
ख्यातेः कौशले” पा० प्रत्यम् । नदीष्णानकुशले यस्यां
यस्यां नद्यां यथावतरण्योयं तज्ज्ञानयुक्ते पुरुषोत्तमः ।
“ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्” मट्टिः “आना-
यिनस्तद्विचये नदीष्णान्” रघुः । [नट्टे अमरः ।

नदीसर्ज प्र० नद्या सृज्यतेऽसौ सृज-कर्मणि अप् । अज्जु-
नद्व लि० नह-वस्त्रने कर्मणि क्त । वस्त्रे “सर्जरीकस्त्र-
नदानाम्” रघुः । [रज्ज्वाम् अमरः ।

नद्गी स्त्री नद्यतेऽनया नह-करणे ड् न डीप् । चर्मनिर्मित-
नद्यादि प्र० जातवद्यर्थे दकप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च
गणः पा० ग० स्त्र० । अत्तो वधा

“नदी मही वाराणसी प्रावसी कौशास्त्री वनकोशास्त्री
काशपरी काशपरी खाद्री पूर्वनगरी पाठा माया

शाला दावां सेतकी(वडवाया दृष्टे)” । “नद्यादिभ्योडक्”
पा० नादेयः इत्यादि ।

नद्यास्त्र प्र० नद्या व्यास इव । समष्टिवाट्टचे राजनि० ।

नद्या(नद्या)वर्तक प्र० ज्योतिषोक्ते वात्सायोगभेदे
“अरागिने बुधे चन्द्रे सिते वा सुरवन्दिते । नद्या(नद्या)
वर्तकसो गेऽयं वात्सरिण्यार्थविद्विदः” । अथ्योऽपि “भूयते
सोऽग्ने चाभे ऋगकुम्भगते यमे । नद्या(नद्या)वर्तक-
योगोऽयं रथे रिपुदृष्टानसः” । ज्योतिषम्

नद्युत्सृष्ट लि० नद्या उत्सृष्टं स्थानम् । (चहा) इति
ख्याते नदीजलसम्पन्नभागे । तत्र स्नामित्वं निरूपितं
विवादचिन्तामणिरत्नकरादौ यथा
“नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही । अन्यथा
न मनेच्छाभो नराणां राजदैविकः । ज्योदेवौ जीवन्तु
दैवराजवशाद्भुषाम् । तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं
न विचारयेत्” तेन यस्य भूमिसन्निवृष्टं तस्यैव तत्र
स्नामित्वं नान्यस्येति बोध्यम् ।

ननन्द स्त्री न नन्दति कृतायामपि सेवायां न तृष्यति
नन्द-इत् “सह सुपा” पा०स०। मर्त्तुर्भगिन्याम् (ननद)
“पिता माता ननन्दा ना सर्वेषु भ्रातृव्यातरः ।
जाभाता दुहित्ता देवा न तृष्यन्नाइमे दय” इत्युक्तेः
अस्य सर्वनामस्थाने परे तृष्यन्तत्त्वात्माभावात् न इतिः
किन्तु शुभः । तेन ननन्दरौ ननन्दर इत्यादि । पृषो०
दीर्घं ननान्दाप्यत्रार्थे “सन्नाप्ती श्वगुरे भव सन्नाप्ती श्वनां
भव । ननान्दरि सन्नाप्ती भव सन्नाप्ती अश्विदेवेषु”
ऋ०१०।८५।४६

नना स्त्री न नमति नम-ड “सह सुपा” पा०स० । १वाक्ये
निघण्टुः । नम-वा० छु । २मातरि इदृहितरि च स्त्री
“उपल प्रक्षिपी नना” ऋ० ६।११।२१ “नना माता
दुहिता वा नमनक्रियायाम्यत्वात् । माता स्वल्पपत्यं
प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा
शुभ्रपार्थम्” भा० ।

ननु अव्य०हुद-डु । १प्रश्ने २अवधारणे ३अनुज्ञायाम् ४विनये
५आमन्त्रणे च अमरः । ६अनुनये विश्वः । ७विनिग्रहे
८परकृतौ ९अधिकारे १०सम्भ्रमे च भेदि० । ११आक्षेपे
प्रत्युक्तौ १२वाक्यारम्भे च हेमच० । तत्र प्रश्ने “ननु
गमिष्ये इत्यादि । अवधारणे “उपपन्नं ननु शिवम्” रघुः
उपपन्नमेव । “त्वया नियन्वा ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः
“आमन्त्रणे (सम्बोधने) ननु मां प्रापय पत्नुरन्तिकम्”

कुमा० (ननु हे वसन् !) आक्षेपे “ननु प्रायश्चित्तभोज-
नस्य कुङ्करशौचवत् दुःस्थानिवर्त्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिसा-
त्वाह” सा० प्र० भा० ।

ननुच अयं ननु+च+समा० ह० । विरोधोक्तौ अमरः ।
नन्व त्रि० नम-वा० कर्षणि त्व । नमनीये “यो नन्वान्यनम-
ष्योजसोत” ऋ० १२४।२ “नन्वानि नमनीनि” भा०
नन्द पु० नन्द-भावे घञ् । १४४ धे० आनन्दे २तदात्मके परमे-
श्वरे च “आनन्दो नन्दो नन्दः” विष्णु सं० । “सर्वाभि-
रुपपत्तिभिः सङ्घो नन्दः” भा० । नन्दति सेचवर्षणात्
नन्द-अच् । १भेके शब्दरत्ना० । ४त्वयिभेदे “नव नन्दा
भविष्यन्ति चाणक्यो यान् हनिष्यति” स्कन्दपु० ।
“महानन्दसुतो राजन् । शूद्रागर्भो बली । महा-
पद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकत् । ततो नृपा
भविष्यन्ति शूद्राया ह्यधार्मिकाः । स एकच्छत्रं पृथिवी-
मनुसङ्घितयासनः । शशिष्यति महापद्मो द्वितीय इव
भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमात्यप्रसूखाः
सुताः । य इमां भोष्यन्ति महीं राजानस्य शतं
समाः । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुवृत्तिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौष्यां भोष्यन्ति वै कस्यौ । स एव
चन्द्रपुत्रं वै द्विजो राज्योऽभिषेक्यति” भाग० १२।१।४
“नव नन्दान् नन्दं तत्पुत्रांसाष्टौ इत्येवं नव, प्रपन्नान्
विश्वस्तान् विख्यातान् वा द्विजः कौटिल्यवात्स्वयानादि-
पथ्यायः चाणक्य उवृत्तिष्यति उन्मूलयिष्यति” श्रीधरस्वामी
विस्तरेण तत्कथा वृत्तकथायां दृश्या । तेषां सपुत्राणां
नवसंख्यात्वेन तत्तुल्यसंख्याके ५नवसंख्यायुक्ते च “नन्द
त्रिषड्भग्नभक्तपुत्रव्यया इनाश्रमपदं स्वभोक्षम्” नी०ता०
६कुमारानुचरभेदे “द्वयो मेघप्रवाहस्य तथा नन्दो-
पनन्दकौ” भा० श० ४६४० । ७शूद्रभेदे “शूद्रकौ
चात्र विपुसौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ” भा० श्रौ० २१४० ।
८धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “कर्णनामः पद्मनाभस्यया नन्दोप-
नन्दकौ” भा० आ० ६७ ४० । ९वसुदेवस्य मदिरायां
जाते पुत्रभेदे “पौरवी रोहिणी महा मदिरा रोचना
इवा । देवकीप्रसूयाचासन् पत्युः आनन्ददन्तुभेः ।
“वसुदेवस्तु रोहिण्यां जतादीनुदपादयत् । सुभद्रो
बहुवाङ्मस्य दुर्मदो मद्र एव च । पौरव्यास्तनया ह्येते
भूताद्या द्वादशाभवन् । नन्दोपनन्दकतश्च शूद्राद्या मदि-
रात्मजाः” भाग० ९।२४।२४ । १०कौशुकीपत्य वर्षपर्वतभेदे
“तेषां वर्षगिरयाः सप्त सप्तैव नद्यासाभिख्याताः । शुक्रो

वर्षमानो भोजन उपवर्षस्यो नन्दो नन्दनः सर्वतो
मद्र इति” भाग० ५।२०।१५ । तद्वर्षवर्षने ११वेषुभेदे सङ्गीत-
दाभोदरः यथा “महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जय-
स्तथा । चत्वार उक्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्भताः ।
दशकुलो महानन्दो नन्द एकादशाकुलः” । वसुनामक
द्रोणावतारे ब्रजस्थिते १२गोपभेदे “द्रोणो वसुनां प्रवरो
धरया सह भार्यया । करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मण-
स्तस्यवाच ह । जातयोगी महारादेने मुवि विश्वेश्वरे
हरो । मन्तिः स्यात् परमा लोके यवाङ्गोदुस्तरं तरेत् ।
अस्त्वित्युक्तः स एनेह प्रजे द्रोणो महाराययाः । जज्ञे
नन्द इति ख्यातो यथोदा सा धरा भवत्” भाग० १०।८४०
११यज्ञेश्वरावुचरभेदे “दशो नृहीतार्हणसादोत्तमं यज्ञे-
श्वरं विश्वसृजां परं एवम् । सुनन्दनन्दाद्यानुमेतं सुदा
नृष्यन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः” भाग० ४।७।२२ ।

नन्दक पु० नन्दयति नन्द-अच् । १विद्याभये विष्णोः खड्गे
अमरः “नाम्नापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत्” भाग० । १भेके
त्रिका० । ४सन्तोषकारके ५कुलपालके च त्रि० स्वार्थे
क । ६नन्दगोपे पु० ७नागभेदे “आर्यको नन्दकश्चैव
तथा कलसपोतकौ” भा० उ० १०२४० । नागोक्तौ
८असिमात्रे च “गान्धर्वमस्त्रं दयितमसिरत्नं च नन्द-
कम्” हरिवं० २१४४० । १०कुमारानुचरभेदे “रथो-
त्कटः महासस्य श्वेतसिद्धस्य नन्दकः” भा० स० ४६४० ।
११धार्तराष्ट्रपुत्रभेदे “नन्दको वाङ्मयास्यो च वृद्धस्यो
विकटस्तथा” भा० आ० १८६४० तत्पुत्रोक्तौ ।

नन्दकि नन्द-इन् वा० कुक् । पिप्ल्यां शब्दच० ।

नन्दकिन् पु० नन्दको विद्याभयोऽसिरस्यस्य इति । विष्णो
“शङ्खधत् नन्दकी चक्रौ शार्ङ्गधन्वा गदाधरः” विष्णुसं०
“विद्याभयो नन्दकाख्योऽसिरस्यस्य” भा० । [न्च० ।
नन्दगोपिता स्त्री नन्दाय हर्षाय गोपिता । राक्षसायां श-
नन्दयु पु० नन्व-अधुच् । आनन्दे अमरः । “यस्यासौ तस्य
नन्दयुः” भट्टिः ।

नन्दन पु० नन्दयति नन्दि-ल्यु । १सुते २दुहितरि स्त्री
१भेके पुंस्त्री शब्दरत्ना० । ४नन्दस्योदाने न० “अभिज्ञा-
शब्दपातानां क्रियन्ते नन्दनदृमाः” कुमा० । ५४४के
त्रि० । ६विष्णो पु० “आनन्दो नन्दनो नन्दः” विष्णुसं० ।
“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्स्यपञ्जीवन्तीति”
सुतेस्य नन्दस्यैवत्वानन्दनत्वम् “शिवतरगस्तु नन्दनमिदं
नजौ मजौ रद्वयम्” इ०टी० उक्ते ७अष्टादशाक्षरपादके

कन्दोभेदे । “बभूव भावेषु दिव्योपनन्दनः” रघुः रघुनन्दनः
यदुनन्दन इत्यादि “पुरीषवस्कान्द लुनीहि नन्दनम्” माघः
८महादेवे “नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्जनः”
भा०व्यनु० १७७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ । ६कुमाराहचरभेदे
“वर्जनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय ददतः
प्रीतावाञ्चिनौ भिज्जानां वरौ” भा०व० ४५ अ० । १०पर्वत-
भेदे “तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासिंघने रतः । न्यञ्चभावं
समापेदे सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं त्तिदेशार्थी
सततं वर्तते नतः । चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य
तथा गिरेः । प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिण्यति
त्रिधा । चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समाह्वया च नन्दनम् ।
स्वाराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्तुं यावत्” काञ्चिकापु०
८१ अ० । ११षष्टिवर्षमध्ये षड्विंशतिमे वत्सरे । “सभिषक्तं
क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । वरुञ्चीराक्षया
भावो नन्दने नन्दने प्रिये !” भविष्यपुरा ।

नन्दनज न० नन्दनवने जायते जन-ड । १ हरिचन्दने
राजनि० । २ हर्षजातमाले त्रि० श्चीकण्ठे पु० ।

नन्दनन्दन पु० नन्दस्य नन्दनः सानन्दजनकः । श्चीकण्ठे
वासुदेवे तस्य वासुदेवत्वेऽपि कंसभीत्या नन्दस्य तां योग-
मायामानोय तत्स्थले रात्रौ निगूढतया कण्ठस्य स्थाप-
नेन तस्य तत्पुत्राभिमानात् तन्नन्दनत्वम् । तत्कथा भाग०
१० १ अ० यथा “ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः स्रुतं
समदाय स स्तनिकाट्टहात् । यदा बहिर्गन्तुमिषेच तर्ह्यजा
या योगमायाऽजनि नन्दजायया । तथा हृतप्रत्ययसर्व-
वर्त्तिषु दाःस्येषु पौरैषु च शायितेष्वथ । द्वारस्य सर्वाः
पिहित्वा दुरत्यया दृष्ट्वाकाटायसकौलशृङ्खलैः । कण्ठ
वाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यन्त यथा तमो रवेः ।
ववर्षं पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाहारि निवारयन्
फणैः । मघोनि वर्षत्यसद्गद्दु यमाहुजा गम्भीरतोयौघज
वोर्मिफेनिला । भयानकायत्तं शताकुला नदी मार्गं
ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः । नन्दव्रजं शौरिकपेत्य तत्र
तान् गोपान् प्रसृजानुपलभ्य निद्रया । शिशुं यथोदा-
शयने निधाय तत्-सुनां समादाय पुनर्नृहानगात् ।
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकासु । प्रतिसृच्य
पदोर्लोहमाघे पूर्ववदावृतः । यथोदा नन्दपत्नी च जातं
पुत्रमब्रुध्यत । न तत्क्षिप्तं परिभ्रान्ता निद्रयापगतस्यतिः”
नन्दपुत्रनन्दसुतादयोऽप्यत्र । २योगमायायां स्त्री ।

नन्दनन्दिनी स्त्री इतः । इगोयां योगमायायां तस्मात्ततः
उत्पन्नकथा हरिवं० ५८ अ० “ताञ्चोवाच ततो निद्रां विष्णुः
सत्यपराक्रमः । गच्छ निद्रे ! मयोत्सृष्टा देवकीभवनालि-
कम् । इमान् प्राणेश्वरान् नृह्य षड्गर्भान्नाम देहिनः ।
षट्सु गर्भेषु देवक्या योजयस्व यथाक्रमम् । जातेष्वेतेषु
गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम् । कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः
सफलमे क्रमे । प्रसादं ते करिष्यामि मत्पभावसमं
भुवि । येन सर्वस्य लोकस्य देवि ! देवी भविष्यसि ।
सप्तमो देवकीगर्भो योऽंशः सौख्यो ममापलः । स
संक्रामयितव्योऽस्य सप्तमे मासि रोहिष्णीम् । सङ्घर्षात्
गर्भस्य स तु सङ्घर्षो युवा । भविष्यत्यस्यजो भ्रान्ता
मम शीतांशुदर्शनः । पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयं
भयादिति । अष्टमे मासि गर्भस्यो कंसो यत्नं करिष्यति ।
या तु सा नन्दगोपस्य वसुदेवातुगस्य वै । यथोदा नाम
भद्रान्ते भाव्यां गोपकुलोद्भवा । तस्यास्त्वं नवमो गर्भः
कुलेऽस्माकं भविष्यसि । नवम्यामेव संजाता कण्ठपक्षस्य
वै तिष्ठौ । अहन्लभिमजिते योगे निश्रवा यौवने स्थिते ।
अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् । अष्टमस्य
तु मासस्य जातावायां ततः सप्तम् । प्राप्स्यस्यो गर्भ-
व्यत्यागं प्राप्ते कंसस्य शासने । अहं यथोदां यास्यामि
त्वं देवि ! भ्रज देवकीम् । आवयोगर्भक्यात्सवात् कंसो
गच्छतु मूढताम् । ततस्त्वं नृह्य चरणे शिवायां निर-
श्रिष्यति । निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि प्रा-
प्ततम्” ।

नन्दनमाला स्त्री नित्यकर्म० । साजाभेदे “भूप ! नन्दनमा-
लान्तु कुरुते कण्ठप्रेक्षुनि । देवक्यावृतैर्लक्षैः सेव्यते
सुरनायकैः” ।

नन्दन्त पु० नन्दत्यनेन नन्द-भ्रञ् । पुले उज्ज्वलद० ।

नन्दपाल पु० नन्दं हर्षं पाबयति पालि-अण् उपस० ।
वरुणे शब्दरत्ना० । [लोपः । पुले उषा० ।

नन्दयन्त पु० नन्दि-भ्रञ् षिबोपे अन्तपर्युदासाच्च षि-
नन्दा स्त्री नन्दयति नन्दि-अच् । १दुर्गामूर्त्तिभेदे “यद्युग-
ताक्षया जन्मुर्देवीं स्थाप्य हृदिने गिरौ । संख्यात्य
नन्दिता अस्मात्तस्मान्ना नृह्य तु या भवेत्” वराहपु० “नन्दते
सुरकोकौषु नन्दने वसतेऽथ वा । हिमाचले महापुण्ये
नन्दा देवी ततः स्यता” देवीपु० । २खलिञ्जरे (नान्दा)
ख्याते पदार्थे पक्षयोः प्रतिपदेकादशीषीरूपे शक्तिप्रभेदे
च मेदि० । “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पुण्यां च मृतिपत्

क्रमात्' ज्यो० त० "नन्दासन्दमहीजन्ताव्यदिवसे" ज्यो० त०
नवान्ने कालवर्जने । "आदित्यभौमयोर्नन्दा" ज्यो० त०
पापयोगोक्तौ । ४ ननान्दिरि शब्दर० । ५ सम्प्रदि शब्दार्थचि०
६ संक्रान्तिभेदे "स्थिरे जीववारे तु नन्देति संज्ञा तदा
विप्रवर्गः सुखी मासमेकम्" सु० चि० । रोहिण्यु सराज्यं
स्थिरं तस्य गुरुवारयोगे रविसंक्रान्तिः सा विप्रवर्णां
सुखाय । अत्र वारनक्षत्रोभययोगे घोरादिसंक्रान्तीनां
फलं सम्पूर्णं केवलवारवशेन केवलनक्षत्रवशेनापि घोरा
दिसंज्ञाः सिद्धन्ति तत्र फलं न सम्पूर्णम् । उक्तञ्च
निर्णयान्ते रत्नमाहायाञ्च "घोरा रवौ ध्वाङ्गासन्त-
द्युतौ च संक्रान्तिरारे च महोदरी स्यात् । मन्दाकिनी
सो च सुरौ च नन्दा मित्रा कवौ राक्षसिकाऽर्कपुत्रे"
"उग्रक्षिप्रचरैर्भैल भुवमिन्द्रदाहयैः । ऋक्षैः संक्रा-
न्तिरर्कस्य घोराद्याः क्रमशो मता" इति ।

७ नन्दासमतीर्थे धर्मपुत्रहर्षस्य च पत्न्याञ्च "नन्दा ह
भायां हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः" भा० आ०
६६ अ० । [२योगमायायां स्त्री ।

नन्दात्मज पु० ६ त० । १ श्रीकण्ठे वासुदेवे यशोदागर्भजातायां
नन्दापुराण नन्दां देवीमधिकृत्य पुराणम् । नान्दे उपपुरा-
णभेदे "तृतीयं नान्दसहितं कुमारेषु तु भाषितम्"
कूर्मपु० उपपुराणोक्तौ । नन्दासधिकृत्य जनो ग्रन्थः ।
अथ । नान्दम् "नन्दाया यत्र माहात्म्यं काचित्केन तु
भाषितम् । नन्दापुराणं तस्मिन्ने नन्दात्ममिति कीर्त्यते"
सत्सुपु० । [तद्योक्तकाश्रमे शुभे" भा० उ० १८७ अ० ।

नन्दाश्रम न० न० ६ त० । तीर्थभेदे "नन्दाश्रमे महाराज !
नन्दि पु० नन्द-इत् । विष्णौ परमेश्वरे "स्रक्षः स्वाङ्गः शता-
नन्दो नन्दिर्व्योतिर्गणेश्वरः" विष्णुसं० परमानन्द विग्रह-
त्रासस्य नन्दित्वम् भाष्ये स्थितम् । २ नन्दिकेश्वरे महा-
देवपार्श्वचरे च । ३ द्यूताङ्गे पु० न० मेदि० । ४ गन्धर्वभेदे
"युगपद्भूषणः कार्ष्णिर्नन्दिस्त्रिभारक्षया" भा० आ० १२३
अ० गन्धर्वोक्तौ । ५ महादेवे "नन्दिर्नन्दिचरो हरः" भा०
अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ । भावे इत् । ६ ध्यानन्दे
"कौशल्यानन्दिर्वर्द्धनो रामः" महानाटकम् । ध्यानन्दे
स्त्रीत्वमपि । "अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि"
भा० उ० १३४ अ० । तत्र वा लीप् । नन्दीवृक्षः

नन्दिका पु० नन्दो हेतुतयाऽस्यस्य ठन् । १ नन्दीवृक्षे शब्दर०
नन्दि+स्यार्थे क । २ ध्यानन्दे । ३ इन्द्रक्रीडास्थाने
४ अक्षिप्रेतरे च (नादा) शब्दर० नन्दा+स्यार्थे क अत

इत्त्वम् । प्रतिपदादिनन्दातिथौ स्त्री "कन्यासिन्धो रवौ
शक्र शुल्काभारभ्य नन्दिकाम्" ति० त०

नन्दिकावर्त्त पु० मणिभेदे । "तुल्यकटवृक्षा वज्रं वैदूर्यं
नन्दिकावर्त्तै" इ० सं० २६ अ० सहाधेयं तृतीया ।

नन्दिकुण्ड न० नन्दिकृतं कुण्डम् । तीर्थभेदे "काञ्चोदकं
नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् । अध्येत्य योजनशताद्
भ्रुण्णहा विप्रसृज्यते" भा० अनु० २५ अ० ।

नन्दिकेश्वर पु० नन्दि+स्यार्थे क नन्दिक ईश्वर इव । १ शिव-
पार्श्वचरे नन्दिनि २ तेन प्रोक्ते शिवधर्माख्ये उपपुराणभेदे
"चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु० ।
उपपुराणोक्तौ "नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च नन्दिकेश्वरभाषितम्"
इति तत्र पाठान्तरम् ।

नन्दियाम पु० पामभेदे रामस्य वनवासि यत्र भरतेन तत्-
पादुके गृहीत्वा राज्यं कृतं यथाह भा० व० २७६ अ०
"विसर्जित सः (भरतः) रामेण पितृवचनकारिणा ।
नन्दिपामेऽकरोद्वाच्यं पुरःकृत्यास्य पादुके" स च इदानीं
(दौलतावाद) इति प्रसिद्धः । "नन्दिपामगतस्य राज्यं
न्यासमिवाभुनक्" रघुः ।

नन्दिघोष पु० नन्दिः हर्षजनको घोषोऽस्य । १ अर्जुनरथे
कर्मणः २ ध्यानन्दयुक्तघोषे च मेदि० वृक्षे । ३ हर्षजनक-
घोषयुक्तमात्रे ति० । "अष्टादशे यो दिवसे प्राञ्ची-
यादेकमोजनम् । सदा द्वादश मासान् वै सप्त लोकान्
स पश्यति । रथैः स नन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते"
भा० अनु० १०७ अ० ।

नन्दितरु पु० नित्यक० । घवृक्षे भावप्र० ।

नन्दितूर्य न० नन्दिप्रियं तूर्यम् । वाद्यभेदे "नन्दिहृत्था-
य्यवाद्यन्तु तद्वृक्ष जनार्दनम्" हरिवं० ६० अ० ।

नन्दिन् ति० नन्दते नन्द-श्विनि । १ हर्षयुक्ते २ शाबङ्गायने
शिलादिपुत्रे च शिवद्वारपात्रे पु० ३ सन्निभेदे नन्दीश्वरशब्दे
दृश्यम् । स च शाबङ्गायनसुनिपुत्रः यथा "अन्यच्च ते
प्रवक्ष्यामि परं शुद्धं वसुधरे ! । तप्यतस्तस्य तु सने-
रीश्वरेण समं सुतम् । तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा
देवो महेश्वरः । सुन्दरन्तु परं रूपं धृत्वा दृष्टिसुखा-
वहम् । शाबङ्गायनपुत्रत्वं योगभायासुपान्नितः ।
प्राप्नोऽपि तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितम् । आया-
योगवलोपेतस्त्राप्तो वै शूलपाणिधृक् । रूपवान्
गुणयान्श्चैव वपुषादित्यसन्निभः । सत्त्वं न ज्ञायते जातं
तस्यै वाराधने स्थितः । अथ नन्दी प्रहृष्टाह मह्यदेवा०

श्रया सुनिम् । उत्तिष्ठ सुनिशादूँ ! सफलको मनोरथः ।
 त्वद्विषयाङ्गाप्लातोऽस्मि पुत्रको शाधि मां प्रभो ! ।
 त्वया तपः समारब्धमोक्षरेण समं सुतम् । प्राप्स्या-
 भीति ततो मद्यां सदशोऽन्यो न कश्चन । विचार्येति
 तवाहं वै जातोऽस्मि ज्ञयमेव हि” वराहपु० । स एव
 कल्यान्तरे शिवांशजः शिवादसुनेः पुत्रः । यथा
 “जजाप इन्द्रमनिशं यत्न नन्दी महानथः । प्रीतस्तस्य
 महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् । दत्त्वा चात्मसमानत्वं
 ऋत्युवचनमेव च । अमूहसिः स धर्मात्मा शिवादो नाम
 धर्मवित् । आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं हृषमध्वजम् ।
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वजत् । शर्वः सो-
 मोऽथ विष्टतो वरदोऽस्त्रीत्वमापत । स वज्रो वरभीशानं
 वरेण्यं गिरिजापतिम् । अयोनिजं ऋत्युहीनं त्वया
 चैवोमया समम् । तथास्तित्वाह भगवान् देव्या सह
 महेश्वरः । पश्यतस्तस्य विप्रधैरन्तर्धानं गतो विभुः ।
 ततो विद्युत्सुः स्नां भूमिं शिवादो धर्मवित्तमः । चक्रे
 बाह्वुषेनोर्वी” भित्त्वाऽहस्यत शोभनः । संवत्तं कान्त-
 प्रत्यः कुमारः प्रहृषन्निव । रूपलावण्यसम्पन्नो जसा
 भासयन् दिशम् । कुमारतल्लोऽप्रतिभो मेघमन्धीरया
 गिरा । शिवादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनःपुनः ।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिवादः परिपन्नजे । सुनिभ्यो
 दर्शयामास ये तदान्नमवासिनः” कूर्मपु० ४० अ० । “सुता-
 ष्टहदारगतोऽथ नन्दी” कुमार० । शशिवगणविशेषे ।
 स च त्रिविधः यथा “आद्यः कनकनन्दी च गिरिकास्थो
 द्वितीयकः । सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्तयः”
 ब्रह्मपु० । ४० अ० । ४० अ० । ४० अ० । ४० अ० ।
 च “भगवान् भगवा नन्दी वनमासी हृषाद्युधः”
 विष्णु० । आनन्दीति पाठान्तरम् ।

नन्दिनी स्त्री नन्द-णिनि लोप् । १ दुर्गायां २ गङ्गायां ३ न-
 न्दरि ४ वसिष्ठेन्याङ्गे मेदि० । ५ रेणुकागन्धर्व्ये राजनि० ।
 ६ कन्यायां च “नन्दगोपस्य नन्दिनी” हरिवं० वसिष्ठ-
 धेनुच सुरमिकन्या । “सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा
 प्रतिनिधिं शुचिः । आराधय सपत्नीकः प्रीता काम-
 दुषा हि सा । इति वादिन एवास्य होतराङ्गति-
 साधनम् । अनिन्या नन्दिनी नाम चेतुराहते वनात्”
 रघुः । “इह नन्दिनीसजसैर्युक्तैः” ह० र० टी० उक्ते
 ७ तयोदशाक्षरपादके वर्षहत्तभेदे
 वसिष्ठेन्य प्रभाषो रामा० बालका० उक्ते यथा

“युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् । नयां शतसहस्रेण
 दीयतां श्रवणा मम । एवमुक्तस्तु भगवान् वसिष्ठो सुनि-
 वृत्तमः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
 कारणैर्वह्यभोराजस्य दास्ये नन्दिनीं तव । कामधेनुं
 वसिष्ठोऽसौ न तव्याज यदा सुनिः । ततोऽस्य श्रवणं
 राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् । तस्याहम्कारवाप्लाताः
 काम्योजा रविचक्षिभाः । अघसन्नाभिसंजाताः पङ्कवाः
 शस्त्रपायवः । योनिदेशाश्च यवनाः शकृद्दशाक्षका-
 क्षया । रोमकूपेषु च न्दोऽस्त्राक्षया राम ! किरातकाः ।
 तैस्तत्रिच्छ्रदितं सेन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्” ।
 द्वाडिमातरि च ।

नन्दिनीतनय पु० इत० । आदिमुनी हेमा० । आदिमु
 उपवर्षसुनेः शिष्यभेदः तत्कथा दृष्टकथयां दृष्ट्या । ततो
 दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शते । “नन्दराजराज्यकाले उप-
 वर्षे पण्डितस्य कात्यायनापरपत्यांयो वररुचिर्वादिः
 पाणिनिश्चेति तत्रो सुख्याम्बाला बभूवुः । तेषु पाणिनि-
 रत्यवुद्धितया सत्रज्ञचारिभिर्वादि पराजितो निर्वेदमा-
 म्ना महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्
 प्रसादात् च्छत्रपाठगणपाठघातुपाठलिङ्गानुशासनात्मकं
 चतुर्धा विभक्तं आकरणागमम् विदधे । अथ तदुपन्य-
 कौशलसुपलभ्य वररुचिना तदवशिष्टांशपरिपूरणेन सं-
 क्षेपार्थविवरणरूपं वार्तिकं चक्रे । आदिना च तत्त-
 दुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्ष्योक्तात्मकः संप्रहामिधो
 यन्तो निरमावि” । स च कोषविशेषकर्ता । नन्दिनीसु-
 तादयोऽप्यत्र ।

नन्दिपुराण न० नन्दिना प्रोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे
 नन्दिश्वरशब्दे दृश्यम् ।

नन्दि(न्दी)मुख प्रंक्षी पञ्चभेदे स्त्रियां लोप् । तल्लक्षणं
 “सूना कठोरा वृत्ता च यस्यास्य परि स्थिता । सुटिका
 चसुसदृशी ज्ञेया नन्दि(न्दी)सुखोति सा” पुंसोऽपि
 तथा लक्षणम् । “नन्दिमुखसुखानि मसुराकृतिभिः की-
 लैरवकृद्धानि” सुश्रुतः । नन्द्याम् आगन्दे सुखमस्याः
 लोप् दीर्घमध्यः । २ तन्नायां हेमच० ३ महादेवे पु०
 “नन्दीसुखः भीमसुखः सुसुखो दुर्धसोऽसुखः” भा०शा०
 २८६ अ० ।

नन्दिवर्धन पु० नन्दिमानन्दं वर्धयति हृष-विच-ल्यु ।
 श्रिवे पु० २ पञ्चान्ते च मेदि० । शक्ति शब्दर० आन-
 न्दवर्धकमात्रे पुत्रादौ ति० ।

नन्दिवारलक पंक्ती सासुद्रे मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष् ।

“तिमितमिङ्गुलकुलिशपाकमत्स्यनिवारक नन्दिवारल-
कमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः”
सुश्रुतः ।

नन्दि(न्दी)वृक्ष पु० इत० । सलोपहेतौ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
सुगन्धिवृक्षभेदे । “नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुक्षितस्तुवर
उष्णकः । कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रहृत्”
राजनि० । २अश्वत्याकारे क्षीरयुक्ते (तुँद)ख्याते वृक्षभेदे
शगन्दीराख्यवृक्षे शब्दार्थ० । ४भेषजदृष्टीवृक्षे रत्नमा०
५स्यालीवृक्षे भावप्र०

नन्दिवेग पु० कलिद्युगीये पुरुषाद्यन्वयभेदे “समश्च नन्दि-
वेगानामित्येते कुलपंसनाः । युगान्ते कृष्ण ! संभूताः
कुलेषु पुरुषाधमाः” भा०स० ७३ अ० ।

नन्दिषेण पु० ब्रह्मदत्ते कुमारानुचरभेदे । “तस्मै ब्रह्मा
ददौ प्रीतो बलिनो वातवहसः । कामवीथ्यं धरान्
षिडान् महापारिप्रदान् प्रभुः । नन्दिषेणं बोहिताक्षं
धट्टाकर्णञ्च सन्मत्सु । चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं
कुसुदमाञ्जिनम्” भा०श० ४६ अ० ।

नन्दीश पु० इत० । शिवे हेमच० । नन्दी ईश इव । शिव-
पार्श्वचराधिपभेदे । शतलभेदे स च “सिंहनन्दन-
नन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः” इत्युद्दिश्य सङ्गीत० ललितो
यथा “गोलुगुर्गोत्रेषु मृतस्तान्ते नन्दीश्वरे मताः” ।

नन्दीश्वर पु० इत० । शिवे शतलभेदे सङ्गीतदा० । शिवग-
थाधिपभेदे पु० तस्य तथात्वकथा च वराहपु० उक्ता यथा
“ततस्केतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः । आरि-
राधयिषुः शर्वं तपस्तेषु सुदाकृतम् । ततस्तु भगवान्
मीनस्तस्यै विप्रवः शङ्करः । उषाच च वचः सञ्जा-
न्तस्त्विति वरदः प्रभुः । वरान् वृषीष्व विप्रेन्द्र ! यानि-
च्छसि महासुने ! । तांस्तु सर्वान् प्रवच्छामि दुर्लभानपि
नारिषु ! । इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिषुङ्गवः ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनानरात्मना । यदि प्रीतोऽसि
भगवन् ! अतुक्रोशतया मम । अतुपाहो ह्यहं देव !
त्वयावश्यं सुराधिप ! । यथाऽनन्या भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्यं
बहेश्वर ! । तथाहं भक्तिमिव्यामि सर्वभूताशये त्वयि ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा ननुदिनः स महेश्वरः । प्रहृष्टोवाच
तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा । मद्रूपधारी मत्तेजा
स्त्रयः सर्वयुषोत्तमः । भविष्यसि न सन्देहो देवदान-
वमूर्जितः । अनेनैव शरीरेण जराभरणवर्जितः । उष्मा-

धैवमवाप्सा ते देवैर्गोश्वरी गतिः । पार्श्वदानां वरि-
ष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम ! । नन्दीश्वर इति ख्यातो
भविष्यसि न संशयः । अद्य प्रवृत्ति देवात्प्र ! देवकार्येषु
सर्वतः । त्वं प्रभुर्भविता लोकैः मत्प्रसादानुसुनीवर ! ।
त्वामेवाभ्यर्च्य विभ्रुति सर्वभूतानि सर्वतः । मत्तः सम-
भिवान्कृतः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! । यस्त्वां द्वेष्टि स
मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु । नावयोरनरं किञ्चिद-
म्बरानिलयोरिव । द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं
गथाधिप ! । वामेन विभुना चापि महाकालेन सर्वदा”
वराहपु० ।

नन्दीसरस् न० इन्द्रसरोवरे शब्दमा० ।

नन्द्य नन्द खानन्दे कण्डादेराजतिगणत्वात् यक् भ्वा०पर०
सेट् । नन्द्याति खानन्दी(न्दी)त् ।

नन्द्यादि पु० ल्युप्रत्ययान्ततया पा०ग०सू०पठिते शब्दगणे यथा
“नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्जनः शोभनः
रोचनः (सहितपिदमः संज्ञायाम्) । सहनः तपनः
दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः संह-
र्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः
चित्तविलासनः कुसुदमनः शत्रुदमनः ।

नन्द्यावर्त्त पु० नन्दी आवर्त्तो यत् । “नन्द्यावर्त्तमस्मिन्ः
शालाकुञ्जां प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन्
विहाय शेषाणि कार्याणि” इ०सं० ५१ अ० उक्ते शब्दभेदे
भरतधृतसाङ्गवाक्ये तु तस्यान्यथा लक्षणसूक्तं यथा
“दक्षिणातुगतालिन्दवयं यत् पश्चिमास्रखम् । पूजनीयो-
त्तरोच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत्” । तेन पश्चिमद्वारान्मुन्य-
त्वे विकल्पः । शतगरवृक्षे विश्वः । शमत्स्यभेदे राजव-
त्तमः । श्यालायोगभेदे नद्यावर्त्तकशब्दे दृश्यम् । “स्वस्ति-
कान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्चनान्” भा०द्रो० ८२ अ०
हस्तिदन्तस्य ५ तदाकारच्छेदे च “दन्तस्य मूलपरिधिं
द्विरायतं प्रोच्छ्रय कल्पयेच्छेषम्” इत्युपक्रमे “श्रीवत्सव-
र्द्धमानच्छतध्वजचामरासुररूपेषु । छेदे दृष्टेष्वारोक्त्वविजय
धनवृद्धिसौख्यानि । प्रहृष्टसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते
प्रनष्टदेशाग्निः” इ०सं० ६४ अ०

नपराजित् पु० न पराजीयते परा+जि-कर्मणि क्तिप् नश-
ब्देन “सह सुपा” पा०स० । महादेवे “विश्वोहिताय
धुञ्जाय व्याध्याय नपराजिते” भा०द्रो० ८० अ० ।

नपात् लि० न । पाति पा-रज्ये शब्द नभ्राडित्वादिना पा०
नजः प्रकृतिभावः । श्वरश्चक्रे “नपातो दुर्बहस्य मे”

अ०८६५।१२ “नपातो अरक्षकस्य” भा० नपात् शत्वन्तः इति सि० कौ० तेन स्वादौ नपान् नपानौ इत्यादि रूपम् । न पातयति पाति-क्लिप् । २ अपातके च व्यस्य नपात् नपातौ नपातः इति भेदः । तनूनपात् तनूरक्षकः । ३ पुत्रे अपत्ये निरु० तस्य पुत्रामनरकनिरासकत्वेन पातनाभावहेतुत्वात् तथात्वम् । “मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे” अ०३।६०।१२ “मनोः नपातः पुल्लाः” माधवः “वृषीणां नपादृषीतायं यजमानः” यजु० २१।६१ “हे वृषीणां नपात् पुल्लाः” वेददी० ।

नपात पु० नास्ति पातो यत् । देवयाने पथि “अवित्स्थि नपातं विक्रमणं च विष्णोः” यजु० १६।५६ “वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य “यज्ञो वै विष्णु रिति” श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च अवित्स्थि वेद्मि । नास्ति पातो यत् स नपातो देवयानपथः यत् गतानां पातो नास्ति, विविधं क्रमणं गमनागमनं यत् स विक्रमणः पितृयानपथः यत् गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् । यज्ञसम्बन्धिनो देवयानपितृयानो पन्थानो वेत्सीत्यर्थः” वेददी० नपुंसक पु० न स्त्रीपुंसौ नञ्वाङित्यादि पा० स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावः नि० नञः प्रकृतिभावश्च । ऋषि ऋषि-शब्दे २३४५४० दृश्यम् । “नपुंसको भवतीति” सहाभाषप्रयोगात् अस्य पुंस्त्वमपि । लिङ्गस्य शब्दगतत्वेऽपि शब्दायै तद्व्यवहारस्तु अभेदारोपात् तदेतत् शब्दाधरतेऽस्माभिः समर्थितं यथा

“लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थान्तकोषर्ष एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य-तया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु विशेष इति कल्प्यते । स च विशेषः शास्त्रे इत्यमभ्यधाया । विकृतसत्त्वादीनां त्वत्वरूपेषावस्थानात् नपुंसकत्वं, सत्वस्थाधिक्ये पुंस्त्वम्, रज आधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहाय्यभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्येष वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् आद्रवोपे शब्दभानस्येत्वाच्च शब्दस्य नामार्धतावत् तद्वत्लिङ्गस्यापि नामार्धतौचित्यात् “न सोऽस्ति मलयलोके यः शब्दानुगमादते” इति ह्यर्थुक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा । नोचेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते” इति ह्यर्थुक्ते च शब्दानां तदर्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः । अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे

प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयवा-साच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गानन्वयापत्तेर्व्य-वहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्वापत्ते च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभे-दवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म-विशेषरूपभेदकसङ्गात् । अत्रापि भाष्ये “एकार्थं शब्दा-न्यत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति” । एवञ्च तटादिशब्दानाम-नेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानापूर्वीकत्वे नैव । वस्तुतस्तोषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । अर्थरूपनंपुंस-कस्योत्पत्तौ कारणं शांति० अत्र यथा “विन्दुरेको विशेषु गर्भसुभवत्वात्मा क्रमादसौ । रजोऽधिको भवेद्वारी भवेद्रे-तोऽधिकः पुमान् । उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्यतम्” । “सुजनपुंसकस्य” पा० “नपुंसकमनपुंसकेने-त्यादि” पा० तत्र पुंसि “नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः” श्वेताश्व० । ऋषि “न वामनाः कुञ्जकुशा न सङ्गाः नाम्नो जडः स्त्री न नपुंसकश्च” भा० शा० ८२४० ।

नपुंसक पु० न पुमान् अपार्थे न नपुंसकभावः । ऋषि “हृता-अपुत्रं कुनासेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।१४।२० नपुं न० न पतत्यनेन न+पत-त्त्वं नपुंनेतित्यादि० पा० नि० १ पौत्रे २ दौहित्रे च (नाति) हेमच० । “पुत्रेषु लोकान् जयति पौत्रेषु चानन्यमश्रुते” इति “दौहित्रोऽपि स्रष्ट-त्वात् न सन्तारयति पौत्रवत्” मनुस्मृतेश्च तयोः उच्चारकत्वात् नपुंसत्वम् । “यदि नास्ति पुत्रेषु न चैत् पुत्रेषु नपुंसु । नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुं भवति निष्कलः” मनुः । शक्यापुत्रयोः कन्यायां स्त्री अमरः ङीप् ।

नपुंसा स्त्री नपुं-संज्ञायां कन् । विष्करे सुहृत्कारि-ण्योति प्रसिद्धे पक्षिभेदे “बावतिचिरिकपिञ्जलवर्तीरेव-र्त्ति कावर्त्त कनपुंसावातीक” इत्याद्युपक्रमे विष्करा लघवः शीतमधुराः लघाया दोषशमनाश्” सुश्रु० ।

नभ हिंसायां निघण्टुः श्वा० श्वात् ० सक० सेट् । नभते अन-भिष्ट नेभे । अथ हिंसे इत्यस्य अपोपदेशत्वात् सति-निमित्ते णत्वम् नास्येति भेदः । तत्र धातौ चार्धसङ्-इत्युपदम् तस्य अनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वात् ।

नभ त्रि० नभ-हिंसायां पचा० अच् । १ हिंसके २ श्रावणे मासि पु० शब्दर० तस्य दृष्ट्या कीटादिहिंसकत्वात् तथात्वम् । श्वाकाये न० नभोऽस्य शब्दे दृश्यम् । हिंसितसर्वव्याख्यानं तेनैव गमनात्स्य तथात्वम् । चाञ्चु घमन्वन्तरे ४ सप्तमिभेदे

“भृगुर्नभो विवस्वांश्च” हरिवं० ७७० चाक्षु प्रमन्वतरोक्तौ ।
स्वारोचिषमनोः ५ पुत्रभेदे “प्रथितश्च नभस्यश्च नभ
जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७७० स्वारोचिषमन्वतरोक्तौ ।
रामवंशे राजभेदे “निषघस्य नभः पुत्रो नभः पुत्रो
नलस्य तु” हरिवं० रामवंशोक्तौ ।

नभःक्रान्तिन् पु० नभः क्रान्तमनेन इति । सिंहे शब्दमा०

नभःप्राण पु० नभसः प्राण इव । पवने त्रिका० ।

नभःसद् पु० नभसि सीदति सद्-किप् ७त० । १देवे २ख-
गादौ च । वा विसर्गस्य सत्वे नभससदुभयप्यत् ।

नभःसरित् स्त्री इत० । गङ्गायां त्रिका० वा विसर्गस्य सत्वे
नभस्सरिदप्यत् ।

नभःस्थल पु० नभःस्थलमिव यस्य । महादेवे “जङ्घरेता जङ्घ
लिङ्ग जङ्घ शयी नभःस्थलः” भा० चतु० १७७ शिवना-
मोक्तौ । शरपरे खरि वा विसर्गलोपे नभस्थलोऽप्यत् ।

नभःस्थित लि० ७त० । १गगनस्थिते तारापहादौ २नरकभेदे
हेमच० । वा विसर्गलोपे नभस्थितोऽप्यत् ।

नभःस्यु श्रु लि० नभःस्युशति स्युश-किन् । गगनस्थितिं ।
वा विसर्गलोपे नभस्यु गप्यत् । किञ्चनत्वात् पदत्वे
कुत्वस् । नभःस्युक् । “भवन्ति च्वलिता च्वस्युः कीर्त्तयश्च
नभस्युशः” कामन्द० क । नभःस्युशोऽप्यत् । “नभः-
स्युशैर्महाघोरैः परिच्छिन्नं महावनम्” भा० द्रो० ५७

नभग पु० वैवस्वतमनोः १पुत्रभेदे “इक्ष्वाकौर्नभगश्चैव षष्ठः ग-
यांतिरेव च” भा० ८।१५२ वैवस्वतवंशोक्तौ । २गगनगे लि०
नास्तिभगो यस्य । ३भाग्यहीने लि० ।

नभनु लि० नभ-हिंसायां वा० अतु । १हिंसके वेदे स्त्रियामुङ्
“नभनू प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१६।१ नभन्वः हिंसिकाः
भन-वा० अतु षुषो० २शब्दकारके षट्के पु० निघण्टुः
“पर्वतस्य नभनू रचुच्युवः” ऋ० ६।५।६७ “नभनून् भयते
शब्दकर्मणः नभ्नाडितिवत् नभनवः षट्कानि” भा०
दीर्घान्तः २नदां स्त्री निघण्टुः नभन्वा इति तत्र पाठा-
न्तरं “प्राप्नुवो नभन्वः” ऋ० ४।१६।७ बह्वचनान्तः ।

नभन्य लि० नभ-हिंसायां कनिन् नन्नि हिंसायां साधु यत् ।
नभसि हितो वा यत् षुषो० । १आकाशभवे २हिंसके च ।
“गायत् साम नभन्यं यथा वेरचांम तद्वाष्टघानं स्त-
र्वत्” ऋ० १।१७।१ “हे इन्द्र ! नभन्यं नभस्यं नभसि
भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभति-
वैधर्म्मसा “नभति अर्दतीति वैधर्म्मसु गपनात्” भा० ।

नभस्युत्सु न० नभस्युत्सु रिच प्रकाशकत्वात् । सूर्ये शब्दमा० ।

नभस्यस पु० नभस्यस इव । १चन्द्रे २चित्तापूषे ३इन्द्र
जाते च भेदि० ।

नभश्चर लि० नभसि चरति चर-ट । गगनचारिणि १खगे-
२देव गन्धर्वपहादौ । ३नभःस्थायिभावे च “निकान-
तप्रा द्विविधेन वज्रिना नभश्चरेष्वेत्ननसंभ्रतेन च” कुमा०
“नभश्चरैर्गीतयथाः स लेभे” व्ययेऽप्ये वा हृतभे विचम्ने
चैकोऽपि पापस्य नभश्चराणाम्” ज्योतिषम् ।

नभस् न० नद्यते मेघैः नह-बन्धने “नहेभंश्च” उषा० अतुन्
मशान्तादेशः । १गगने “कोमित्युक्त्वतोऽथ शार्ङ्गिण
इति व्याहृत्य वाचं नभस्तस्मिन्नुत्पतिते” भाषः । २श्रावणे
मासि पु० अमरः । बाह्येन मेघसम्बन्धात्तस्य तथा-
त्वम् । “नभोनभस्तत्पत्नित्तु तदुद्यौ” नैष० “नभास्य
नभस्यश्च वाचिकादहत्” यजु० १४।१५। “नभोनभस्ययो-
र्दृष्टिमवपद्भवान्तरे” रघुः । ३मेघे अमरः नभस्यशब्दे
दृश्यम् । ४षट्के निघण्टुः । ५प्राञ्चे हृषं ७पतद्पुङ्गे
पु० भेदि० ऽप्यन्तर्गते शब्द० ऽन्वतोऽशमस्थाने ज्यो०

नभस पु० नभ-शब्दे अमश् । १शब्दाश्वे गगने । दशममन्व-
न्तरीये २सप्तभिभेदे “अङ्गिरा नभसः सत्तः सप्तैव परम-
धैयः” हरिवं० ७७० दशममन्वतरोक्तौ ।

नभसङ्गम पुं स्त्री नभसं गगनं गच्छति गम-खच् सस् च ।
खगे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

नभस्यय पु० नभो भयते मय-गतौ खच् भेदे अयस्यवादि०
न पदत्वम् । आदित्ये “कृतोपस्तरश्च नभस्ययम्” ऋ० ८।
६।६।५ “नभस्ययमादित्यम्” भा० ङीके तु नभोभव
इत्येव नभोने लि० ।

नभस्य पु० नभसे मेघाय षट्काय वा साधु यत् । १भाद्रप-
दमासे नभःशब्दे षटा० । प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये
मासि निन्दिता” वसिष्ठः । “अथ नभस्य इव त्रिद-
शायुषम्” रघुः । २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे “प्रथितश्च
नभस्यश्च नभ जर्जस्तथैव च” हरिवं० ७७० तत्पुत्रोक्तौ
नभसि गगने भवः यत् । ३गगनभवे लि० ।

नभस्यत् पु० नभः साधनत्वे नास्यस्य सतुप् मस्य वा । पवने
अमरः । “आकाशाहायुः” इति श्रुतेः वायोराकाशहेतु-
कत्वात् तथात्वम् । “मिलद्विमीलं विदुर्षुर्विबोकिता
नभस्यतस्तं कुक्षुनेषु केलयः” नैष० “नभस्त्रानिव दक्षिणः”
रघुः । २अन्तर्ज्ञानस्य पठ्यां स्त्री ङीप् । “अन्तर्ज्ञानो
नभस्यत्यां हविर्ज्ञानमविन्दत्” भाग-४।२४।६

नभाक् पु० न० भाति भा-पिनाका० आक । १तमसि चक्ष्म-

लद० । श्राहौ च तस्यच्छायारूपत्वेन तथात्वम् । ततः

श्रिवा० अण्ये अण् । नाभाक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

नभोग त्रि० नभोगच्छति गम-ड । १नभश्चरे खगदेवपचादौ
२खग्नतोद्गमगे ३दशमसन्तलोरेवे सप्तभिभेदे नभसशब्दे
दृश्यम् ।

नभोगज पु० नभसि गज इव । मेघे त्रिका० ।

नभोगति स्त्री ७त० । १गगनगतौ नभसि गतिरस्य ।
२खगादौ त्रि० [तद्गण्योक्तौ ।

नभोद् पु० विश्वदेवभेदे "उष्णीनाभो नभोदश्" हरिवं० ७अ०
नभोदुह पु० नभसि दुहति दुह-क । १मेघे शब्दभावा ।
तस्य नभसि पयोनिःसारकत्वेन तथात्वम् ।

नभोद्वीप पु० नभसि द्वीप इव । मेघे शब्दभा० ।

नभोधूम पु० नभसि धूम इव । मेघे शब्दभावा ।

नभोनदी स्त्री ६त० । खगगङ्गायाम् । [सूर्ये ह्येच० ।

नभोमणि पु० नभसि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । द्युमणौ

नभोमण्डल न० नभोमण्डलमिव । गगनमण्डले "नैतन्नभो
मण्डलमम्बुराशेः" सा०द० "अथ च यावन्नभोमण्डलं सह-
द्यावापृथिव्योर्भूयुज्जलाभ्यां कात्स्त्रेण सह भुञ्जीतम्"
भाग० ५।२२।६।

नभोमण्डलदीप पु० नभोमण्डले दीप इव राज्ञौ प्रका-
शकत्वात् । चन्द्रे "नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धू-
र्जटेः । कलाभिर्बद्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे" ति०न०

नभोऽम्बु पु० पुंस्त्री नभसि अम्बु पिवति पा-क । चातक-
खगे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नभोरजस् न० नभसि रज इव दृष्ट्यावरकत्वात् । अन्वकारे

नभोरूप त्रि० नभसो रूपमारोपितं रूपमिव रूपमस्य ।
नीलवर्णयुक्ते पश्चादौ "अप्रत्यक्षेऽपि द्वाकाशे बाह्यरक्तल-
मलिनताद्यध्यस्यन्ति" शा०भा० "खनीखनीलिमा" नैष०
उक्तेः गगनस्यारोपितरूपवत्त्वेन तत्तुल्यरूपत्वात् श्याम-
मालिन्यवर्णयुक्तस्य तथात्वम् । "नभोरूपाः पार्श्व्याः"
यजु०२४।६० । "नभोवर्णा नीलवर्णाः" वेददी० [त्रिका०

नभोरेणु स्त्री नभसि रेणुरिव आवरकत्वात् । कुञ्जकटिकायां
नभोलय पु० नभसि लोयते ली-अच् ७त० । १धूमे शब्दरत्ना०
२गगनलीनमात्रे त्रि० ।

नभोवीथी स्त्री नभसि वीथीव । आकाशस्य वीथीरूपे
पथि । "अथ च यावताङ्गेन नभोवीथ्याः प्रचरति तं
कालमयनभाचक्षते" भाग० ५।२२।८।

नभोकस् त्रि० नभ आकाशम् कोकः स्नानमस्य । अन्तरिक्षजरे

खगादौ "अन्ये च विविधा जीवा लक्ष्यस्वनभोकसः ।
पहर्षकेतवसारास्तडितः स्नानयित्वाः" भाग० २।६।१५

नभ्य त्रि० नाभये रथचक्रावयवभेदाद्यहितम् तामर्हति वा
गवादि० यत् "नाभिर्नभश्च" पा० ग० नभादेशः । रथा-
दिचक्रावयवहिते १तैत्तिरीयो २तदहं च "तदेतन्नभ्यं
अदयमात्मा" शत० ब्रा० १४।४।२।२२ "तदेव रथचक्र-
दृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं
नाभिर्मर्हतीति वा नभ्यम् तदेतन्नोके प्रसिद्धं चक्रपि-
ण्डिकास्यानोयम्, किं तत् यदयमात्मा योऽयं शरी-
रम्" भा० । ३च्यत्वे ४रथचक्रानुगुणे अङ्गने च । "न-
भ्योऽक्षः नभ्यमङ्गलं रथचक्रनाभावेवेदम्" सि०कौ० ।
"नभ्योऽक्ष इति सक्कित्तो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप-
विष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये
हितः । अङ्गलं तैत्तिरीयः तदपि क्षोभमयत्वात् नाभये
हितम्" मनो० । शब्दकल्पद्रुमे नभ्यशब्दस्य नभःप्रकृति-
कत्वेन साधनमन्यार्थपरत्वकथनञ्च निर्मूलम् । "पश्चाद्-
त्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्ये अभिसन्तयतेऽत्र
रमेथामिति" कात्या०श्रौ० ८।४।५ "मध्यमं चक्रस्य फलकं
नभ्यम् "नाभिर्नभं चेति" प्रत्ययसंनियोगेन नाभेर्नभभावः
नभ्ये तिष्ठतो नभ्यस्ये मध्यमे च फलके स्थापयेदि-
त्यर्थः" कर्कः ।

नभ्राज् पु० न भ्राजति भ्राज-किप् नभ्राङ्नपात्" इत्या-
दिना पा०नञः प्रकृतिभावः । मेघे हेमच०पदत्वे षत्वङत्वे
नमत त्रि० नम-अतच् । प्रह्वे १नञ्जे २नटे च ३धूमे
उष्णा० । कर्मणि अतच् । ४प्रभौ उष्णादिकोषः ।

नमयिष्णु त्रि० नम-स्त्रायें षिच् वा० इष्णुच् । नमनशीलेः
"स्थिरा चिद्वनयिष्णवः" ऋ० ८।२०।१ "नमयिष्णवः नम-
नशीलाः" भा० ।

नमस् अण्य० नम-भावे अणुन् खरादि० । नमने १स्वापकर्ष-
बोधकव्यापारे २त्यागे स्वस्त्वध्वं सानुज्ज्वलव्यापारभेदे । पुष्पं
विष्णवे नम इत्यादौ विष्णुहेत्यकमन्त्रकरणकत्यागविषयः
पुष्पमित्येवं बोधः यथाह शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्

"पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णुहेत्यक मन्त्रक-
रणत्यागस्य कर्मदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्यां प्रीत्युद्देशप्र-
कृतं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थं मन्त्रकरणत्यागे
बोध्यते प्रकृत्यर्थस्य च विष्णुादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ।
ब्राह्मणाद्युद्देशप्रकृतस्य गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे
प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्मणाय नम इत्यादिकोऽन्ये प्रयोगः ।।

ब्राह्मण्येभ्यो नमोनित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थो नति-
रेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्यां बोध्यते । पुष्पमिदं पर-
मात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्री-
तित्वप्रकारकेच्छासम्भवाच्च तत्प्रीत्युद्देशकत्वाप्रसिद्धिः” ।
नस्यते कर्मणि अस्तु न् । श्चन्ने ष्वञ्जे च निघण्टुः
नमोदृग्श्चङ्ङे दृग्गम् । साक्षादा० उप०स० । नमस्करोति
नमस्कृत्य । अत्र कृपातोरेव नमनार्थता नमश्शब्दस्तु
तदर्धद्योतकः तेन नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ द्वितीया
उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्गरीयसी” इति न्यायात्
नमसोवाचकत्वे नमस्कृत्य ब्राह्मण्येभ्य इत्यादौ नमः-
शब्दयोगे चतुर्थी । “नमः स्वस्तीत्यादि” पा० सूत्रे
त्यागार्थकनमनार्थकयोश्चभयोर्प हणम् । १५३ च न०
“यत्रो वै नमः” इति श्रुतेः ।

नमस लि० नम-असच् । अतुञ्जे उज्ज्वद० ।
नमसान लि० नामधा० नमस्य-बा० आनच् अलोपयलोपो ।
नमस्कारणशीले “यश्चिन्मं नमसाना विधेम” अथ० ६।१६।२
नमसि(स्थित) नामधा० नमस्य-कर्मणि क्त वा यलोपः ।
कृतनमस्कारे अमरः ।

नमस्कार पु० नमस्+क-अच् । श्क्षापकर्षबोधकव्यापारे कर-
शिरःसंयोगादौ श्विषभेदे शब्दच० । नमस्कारे अधिकान-
रिविशेषादिकं नानास्थानात् प्रदर्शयति । अभिवाद्येदि-
त्यनुवृत्तौ शब्दः “नाप्रयतायाप्रयतश्च” इति गु०त० ।
“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वाश्च वयसा पत्युरेव ताः” इति सूत्र्यर्थ
सारः । “देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिशाकरौ । ब्राह्मणञ्च
गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः । यावज्जीवनपर्य-
न्तमगुचिर्यवनो भवेत्” इति ब्रह्मवै० जन्मस्थ० “देव-
तायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्था । नमस्कारं न
कुर्वाद्यः प्रायश्चित्तो भवेन्नरः । सभायां यज्ञशालायां
देवतायतनेषु च । प्रत्येकन्तु नमस्कारो ह्यस्ति पुण्यं
पुराकृतम् । उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो व-
देत् । स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
दूरस्थं जलमध्यस्थं घावन्तं मदगर्वितम् । क्रोधवन्तं
विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्जयेत् । पुष्पहस्तो वारिहस्त-
स्तैलाभ्यङ्गी जलस्थितः । आशीःकर्त्ता नमस्कृत्ता
उभयोर्नरकं भवेत्” कर्मलोचनम् । “मातुः पितुः
कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः । नमस्कृत्यांद् गुरोः
पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” यमः । “अभिवादयतः

पूर्वभाषिषं न प्रयच्छति । यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागां
प्रपद्यते । स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् कायुष्मानिति रा-
जनि । वर्जितामिति वैश्वेषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च” म०त०
“गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णभोडुश-
वर्षेण गुणदोषौ विजानता” मनुः । “कुर्वीत वन्दनं भूयो
भगोवो ह्यमिति ब्रुवन् । विप्रोऽपि पादपहणमन्वहञ्चाभि-
वादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् । अमिवा-
दनशीलः स्यान्नित्यं दृष्टेषु धर्मतः । असावहृष्मो नामेति
सस्यक् प्रणतिपूर्वकम् । आशुरारोग्यसिद्धये तन्त्रादि
परिवर्जितः । आशुपान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादाने । अकारसास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाचरद्भुतः ।
यो न वेत्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् । नाभि-
वाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः । व्यत्यस्तपाणिना
कार्यसुप्रसंगं च युरोः । सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन
तु दक्षिणः । लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव
वा । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद्येत् । ब्राह्म-
णान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मननामयम् । वैश्यं क्षेमं
समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु” मनुः । अमिवादनीयाश्च
“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः शशुरस्नाता मातामहपितामहौ । बन्धु
ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः सृताः । माता माता-
मही गुरोर्पितृर्मातुश्च सोदरा । श्वश्रूः पितामही
ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् । इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं
पितृतो मातृतो द्विजाः । अनुवर्त्तनभेतेषां मनोवाक्-
कायकर्मभिः । गुरुन् दृष्ट्वा ससृत्तिष्ठेदभिवाद्य कृता-
ञ्जलिः” इति क्रूरपु० १।१७० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।
“अयमेव नमस्कारो भूम्यादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति
विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः” कालिकापु० ७०७ । रात्रौ
तद्विधेधो यथा “रात्रौ वै नमस्कृत्यांतेनाशीरभिचा-
रिका । अतः प्रातः पदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे”
महाभारते ।

नमस्कारी स्त्री नमस्कारः तदङ्गाञ्जलिरिव पत्रम् अस्वस्थाः
अच् गौरा० डीप् । लज्जालुदृष्टे अमरः । तस्याः नम-
स्काराङ्गाञ्जलिर्रूपपत्रकत्वात् तथात्वम् ।

नमस्य नामधा० नमस्करोति “नमस्तपोवरिवः” इत्यादि क्यच्
पूजायाम् भा० पर० सक० सेट् । नमस्यति अनमसो-
(सी)त् । कर्मणि नमसते “द्विजैः कञ्चिन्नमस्यसे” “ते-
ऽनमस्यश्च शङ्करम्” “नो नमस्यन्ति ते बन्धुन्” भट्टिः ।

नमस्य त्रि० नामधातुः नमस्य-कर्मणि यत् अङ्गोपवङ्गोपो ।
पूज्ये । “ब्रह्मन्निधिर्नमसः” कठोप० ।

नमस्या स्त्री नमस्य-भावे च । पूजायाम्

नमस्यु त्रि० क्यजन्तनमस्य-“क्याच्छन्दिषि” पा० उ । १नम-
स्करण शीले “स इदने नमस्युभिर्वचस्यते” ऋ०१।५।४।
पुरवंशे २न्दपभेदे “जनमेजयोऽभूत् पुरोः प्रचिन्वा-
स्तसुतस्ततः । प्रवीरोऽथ” नमस्युर्वै भाग०६।२०।२ तत्र
नमस्युरिति पाठान्तरं हरिवंशे ३।३० “प्रचिन्वतः प्रवी
रोऽभून्नमस्युस्तस्य चात्मजः” इत्युक्तेः ।

नमित त्रि० नम-शिच् क्त वा चुस्वः । नामिते नतीकते
“सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्ध्ना न पिबति”
विदग्धभाष्यः ।

नमी पु० नम-वा० ई वातप्रमीवत् । ऋषिभेदे “प्रहृष्टर्षी
सायं ससन्तम्” ऋ० ६।२० “नमीं तत्संज्ञकम्” भा०
“प्र मे नमीं सायम् इमे भुजे” ऋ० १०।४८ ६ “एतेन वै
नमी सायोजैदेहो राजाञ्जसा स्तर्गं लोकमैव” पञ्चमी
ब्रा० २५।१०।१७

नमुचि पु० न चञ्चित् चञ्-इत् नभ्राडित्वा पा० नञः प्रकृति
भावः । १कन्टर्पे दनोः पुत्रे २असुरभेदे नेदि० । चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्रा इत्युपक्रमे “शंवरौ नमुचिचञ्चैव पुत्रोभा
चेति विश्रुतः” भा० आ० ६००० । “कश्यपस्य दनुर्नाम सा-
य्यासोद्दिज्ञसत्तम ! । तस्यान्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्रा-
क्षाद् वलाधिकौ । ज्येष्ठः शुभः इति ख्यातो निशुम्भ-
श्चापरोऽसुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसन्वितः”
वामनपु० ५२०० ।

नमुचिद्विप् पु० नमुचिं द्विषवान् द्विष-भूते क्विप् इत् । इन्द्रे
नमुचिद्वदनशब्दे दृश्यम् । “विन्दुश्च चक्रो नमुचिद्विषा
वली” भाष्यः ।

नमुचिसूदन पु० नमुचिं सूदयति हिनस्ति सूदि-ल्यु ।
इन्द्रे अमरः । तेन तस्य सूदनकथा भा० श० ४७०० ।
“नमुचिर्वांसवाङ्गीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः
सख्यमकरोत् समयञ्चैदमब्रवीत् । न प्राङ्ग्रेण च सु-
क्लेण न रात्रौ नापि चाङ्गिनि । वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ !
सखे ! सत्येन ते शपे । एवं च कृत्वा समथं दृष्ट्वा नीचा-
रभोश्चरः । चिच्छेदास्य शिरो राजक्षपां फेनेन वासवः ।
तच्छिरो नमुचेऽम्बुजं पृष्ठतः शक्रमन्विधात् । भो मित
हन ! पापेति ब्रुवाथं शक्रमन्त्रिकात्” नमुचिशत
नमुचिहनु प्रथतथोऽत ।

नमुर पु० नम-वा० उर । नमुचौ अहरे “भूयान्द्रो नमु-
रात् भूयानिन्द्रासि नृत्युभ्यः” अथ० १।१।४६

नमेरु पु० नम-वा० एर । १सुरपुत्रागे विश्वः २रुद्राक्षे इति
केचित् “गया नमेरुप्रसवावतंसाः” प्रान्तेषु संसक्त-
नमेरुशास्त्रम्” कुमा० “विश्वसुर्नमेरुषां क्षायासध्यास्य
सैनिकाः” रघुः ।

नमोगुरु पु० नमः नमस्कारविषये गुरुः । ब्राह्मणे शब्दर० ।
ब्राह्मणानां सर्ववर्षनमस्यतया गुणत्वात् तथात्वम् ।

नमोवाक् पु० वच-भावे चञ् इत्, नमस्काराय उच्यते
कर्मणि चञ् वा । २नमोवचने नमस्कारार्थं कथनीये
त्रि० “इदं कविभ्यो पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशाक्ये” उक्त-
रच० । “नमोवाके प्रस्थिते अर्ध्वरे” ऋ० ८।१।२२
“नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः तस्मिन् अर्ध्वरे” भा०

नमोवध् पु० वध-भावे सम्प० क्विप् नमसोऽस्य इव
वर्द्धनं यस्मात् पूत० । यस्मै “कर्मो प्राप्ताकृतिः सम्प-
गादित्यस्यपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः” गोतायां यस्यान्नहेत्वस्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
“आनो यज्ञं नमोवधम्” ऋ० १।४।३२ “नमोवधश्च
नमसोऽस्य वर्द्धकं यज्ञम्”

नम्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नम्वति अन्वन्वीत् ननम्ब
अथोपदेशत्वात् सति निमित्ते न चत्वम् । प्रनम्वति ।

नम्य त्रि० नम-पवर्गान्तात् कर्मणि यत् न गयत् । नमनीये
नम्र त्रि० नम-र । १नते निम्नताप्राप्ते २विनयान्विते च
शब्दार्थेण । “स्त्रोकनन्ना सनाभ्याम्” मेघ० । “अभूञ्च
नम्रः प्रविपातश्चिद्धवा” रघुः ।

नम्रक पु० नम्र इव कायति के-क । १वेतसद्वत्त्वे भावप्र० ।
कार्थे क । २नमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्वम्

नय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नयते अन्वयिष्ट । नेये
नय पु० नी-भावे अञ् । १नोतौ अमरः । “विश्वसोऽपि
विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसा मिवाशयः” किरा० २।२।५०-
भेदे नेदि० । २नैगसादौ हेमच० । नयति संसारपरं भक्त्यु
नी-कर्त्तरि अच् । ४विष्णौ “राभोविरामोविरजा मार्गो
नेयो नयोऽनयः” विष्णुसं० । नैगसादिश्च सिद्धान्तादिः
“एवं न्यायनयश्चैतृतीयसक्तं निमित्तहेतुत्वम्” “तत्रापि
परमाथौ स्यात् प्राको वैशेषिके नत्रे” भाषा० । पून्याथे
इनेतरि च त्रि० शब्दच० ततः आकर्षां कुशचाद्यर्थे
वुन् । नवक नीतिकुशले त्रि० ।

नयन न० नीयते बुद्धिदत्तिः असंयुक्तविषयान् अनेन नी-करणे

ल्युट् । १नेत्रे अमरः । तस्य बुद्धिदत्तेः स्वसंयोगिविषय-
प्रापकत्वात् तथात्वम् । “सेविष्यन्ते नयनसुभगं स्त्रे भवन्तं
बलाकाः” मेघ० । “अथ नयनससुखं ज्योतिरत्नेरिव
द्यौः” रघुः अस्य स्वाङ्गत्वेऽपि बह्वचकत्वात् उपसर्ज-
नत्वे स्त्रियां न ङीष् । “दयिता दयिताननाम्बुजं दर-
मीलन्नयना निरीक्षते” रसगङ्गा० भावे ल्युट् । २प्रापये
श्यापने च “नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते”
हरिवं० १२६ “काञ्चस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः सुचि-
व्रताः” भा०सा० ६६७० “काञ्चस्य नयने युक्ता यमस्य
पुरुषाश्च वे” भा०स० ८३० ।

नयनाभिघात पु० इत० । सुश्रुतोक्ते नयनाभिघननरूपे
रोगभेदे यथोक्तम् “अघातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्या-
ख्यास्यामः । अभ्याहते तु नयने बद्धधा नराणां
संरम्भारागतसुखाच्च बजाच्च धीमान् । नस्यप्रलेपपरि-
षेचनतर्पणाद्यसक्तं पुनः क्षतजपित्तजम्बूपथ्यम् ।
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कृष्यात्स्निग्धैर्हिमैश्च सधुरैश्च
तथा प्रयोगैः । स्नेदान्निधूमभयशोकबजाभिघातैरभ्या-
हतावपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् । सद्यो हते नयन
एष विधिस्तादृङ्गं सन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ।
अभ्याहृतं नयनमीषदथास्य वाष्पसंश्लेदितं भवति तन्न-
द्रजं क्षयेन । साध्यं क्षतं पटलमेकसुभे तु जञ्छे लीण्य
क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु । स्यात्पिच्छितञ्च नयनं
क्षति चावसन्नं क्षतं च्युतञ्च हतदृक्च भवेत्तु याष्यम् ।
विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि साध्यं यथास्थितमनावि-
बर्धनञ्च । प्राणोपरोधवननक्षत्रकण्टरोधैरुन्नम्यमाशु
नयनं यदतिप्रविष्टम् । नेत्रे विबलम्बिनि विधिर्विहितः
प्रुरस्तादुच्छिंहनं शिरसि वार्यवसेचनञ्च । षट्सप्रति-
नयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्यमहतां महताश्च
तेभ्यः । स्नान्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तबौद्धाक्षिवर्त्म भव
एव कुकूषकोऽन्यः । नृद्गाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूट-
नासाबलाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् । सूर्यप्रभं न
सहते स्वति प्रहृष्टं तस्याहरेद्रुधिरभाशु विनिर्बलेच्च ।
क्षौद्रायुतेषु कटुभिः प्रतिधारयेत्तु मातुः शिशोरभिहि-
तञ्च विधिं विदध्यात्” ।

नयनाभिराम पु० नयनमभिरमयति अभिराम-विच्-
अथ नयनयोरभिरामो यस्मात् वा । १चन्द्रे “चायुः
क्षयञ्च कुरुते नयनाभिरामः” वैवाहिकलम्नफलोक्तौ
ज्योतिर्विषयः । २नेत्रानुरागकारके प्रियमात्रे लि० ।

नयनी स्त्री नी-करणे ल्युट् ङीप् । नेत्रकनिकायां शब्दश्चि०
नयनीत्सव पु० नयनयोःस्त्वो यस्मात् । १दीपे शब्दर० ।
तस्यालोकेन हि नेत्रस्य दर्शनयोग्यत्वम् “दृक्छाति
चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० आलोकसम्ब-
न्धेन नयनस्य विषयप्राहितोक्तेः । २नेत्रोत्थवकारि-
मात्रे लि० ।

नयनीपान्त पु० इत० । अपाङ्गे राजनि० ।
नयनीषध न० इत० । पुष्पकाशीसे हेमच० । [लिका० ।
नयपीठी स्त्री नयस्य पीठीव । (रुक्) द्यूताङ्गे अष्टकोष्ठे
नयवर्त्म इत० । नीतेर्भागे षाड्गुण्यप्रयोगे षट् गुणाश्च
“सन्धिविषयानि संख्याप्यथ दमस्तथा । द्वैधीभावश्च
विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्” नीतिसा० ।

नयविशारद लि० ७त० । नीतिशास्त्रानुसारेण षाड्गुण्य-
प्रयोगाभिधौ “षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशा-
रदः । सान्धिविषयिष्ठः कार्यो राज्ञा नयविशारदः”
मात्स्ये ८६७० ।

नर पुंस्त्री० न-नये अच् । १मनुष्ये जातित्वात् स्त्रियां नारी-
त्वेव “पुत्रे यशसि तोये च नराणां पुण्यलक्षणम्” ।
“नराणाञ्च नराधिपः” गीता “नरतीति नरः प्रोक्तः
प्ररमात्मा सनातनः” व्यासोक्तेः २परमात्मनि “नरा-
ज्जातानि तत्त्वानि नाराञ्चीति विदुर्बुधाः” वेदमन्त्रम्
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वनवः” मनुः ।
“जङ्घुनारायणो नरः” विष्णुसं० । ३पुंश्चि राजनि० ।
४देवभेदे “तत्सदृशतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । एवं सुतसुभे
युद्धे वर्त्तमाने महाभये । नरनारायणो देवो समा-
जन्मतराहवम्” भा० सा० १६७० स्मारोहिहारके ५अथ
निघण्टुः ६नरदेवस्थावतारे अर्जुने मेदि० ।

“नरनारायणौ यौ तौ पुराणाद्विस्तृतौ । ताविभा-
वतुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ । विख्यातो त्रिषु
लोकेषु नरनारायणादृषी । कार्याधमवतर्णौ तौ पृथ्वीं
पुण्यप्रतिश्रयाम् । यन्न शक्यं सुरैर्दृष्टुं नृषिभिर्वा महा-
त्तमिः । तदान्नप्रपदं पुण्यं वदरीनाम विश्रुतम् । स
निवासोऽभवद्विप्र ! विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च । यतः प्रवहते
गङ्गा सिद्धचारुसेविता । तौ मन्त्रियोगादुन्नम्रौ !
क्षितौ जातौ महाद्युतौ । भूमेर्भावावतरणं महावीर्यौ
ऋषिपुत्रः” भा०व० ४७७० “तेषां मनश्च तेजसाप्यादाना
विवोजसा । पूर्वदेवौ अतिक्रान्तौ नरनारायणादृषी ।

दृष्टस्तितस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविसाविति । भवन्तं नोप-
 तिष्ठते तौ नः शंस पितामह !” ब्रह्मोवाच “यावेतौ
 पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ
 च व्याप्यातीतौ महाब्रह्मौ । नरनारायणावेतौ लोका-
 श्लोकं समास्थितौ । जर्जितौ खेन तपसा महासत्त्व
 पराक्रमौ । एतौ हि कर्मणा लोकं नन्द्यामासत्-
 र्भुवम् । द्विधा भूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मणु परन्तपौ ।
 अमुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपुत्रितौ” वैशम्पायन
 उवाच “जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत् तौ तेपहस्तपः ।
 सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्दृष्टस्तितपुरोगमैः । तदा देवासुरे
 युद्धे भवे ज्ञाते दिवोकसाम् । अयाचत महात्मानौ
 नरनारायणौ वरम् । तावन्नृणां वृषीष्वेति तदा भ-
 रतसत्तम ! अथ तावन्नृवीच्छक्रः सद्धानः क्रियता-
 मिति । ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
 ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् । नर
 इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः । पौलोमान्
 कालकङ्काञ्च सहस्राणि शतानि च । एवमेतौ महा-
 वीर्यौ तौ पश्यत समागतौ । वासुदेवार्जुनौ वीरौ सम-
 वेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति
 श्रुतिः । अजेयौ मातृप्रे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
 एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्रुतः । नारा-
 यणो नरश्चैव सत्वमेकं द्विधा कृतम् । एतौ हि कर्मणा
 लोकानश्नुतोऽह्ययान् भुवान्” भा० उ० ४८ख० ७५-
 न्यकपूर्वतये मेदि० ८५शुक्लौ कायाव्यवहारोपयोगिकील-
 कभेदे “कायाहृते तु नरदीपतलान्तरङ्गे शुकुतौ भवेत्तरयुते
 खलु दीपकोत्तमम्” लीला० । कायाव्यवहारशब्दे दृश्यम्
 लीला० छन्दे रत्नमिश्रव्यवहारे ऽरत्नमिश्रकारिनर-
 सङ्घायाञ्च “नरद्वानो नितरत्नशेखरेषु हृते स्युः खलु
 मौल्यसङ्घाः” लीला० । नरत्वस्य दुर्लभता विष्णु पु० चक्रा
 नरकभोगोत्तरं तत्तद्योनिभ्रमणानन्तरं समपञ्चं पुरा-
 णस० दर्शिता यथा
 “पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः खडम् । यः
 करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि
 फलं दुःखं तद्गोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता
 नरा रात्रिषु शेरते । मरणान्तरिते येषां नरके तीव्र-
 यातनाः । एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा ।
 ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा
 विविधाकाराश्च पृथक्सादिभेदतः । तन्नाहभूय दुः-

खानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्कान्ताः कीटयोनिभ्य-
 स्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्षिप्ता, पक्षिभावेन भवन्ति
 दृश्यजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ।
 क्रमाद् गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं
 योनिषु सर्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशा-
 यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं
 प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां
 गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसा-
 धकम् । इयोर्न साधयत्येकं स च्युतस्तप्यते चिरम् ।
 देवासुराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् प्रमाथ
 तथा कुर्यात् न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय
 यदि नास्ति सस्यदमः । सर्वस्य मूलं मानुष्यं तदुद्वेगा-
 दनुपालय । धर्मभूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम् ।
 मानुष्ये च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करो-
 त्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्वचेतनः” ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा” शा० द० अग्निपु०
 नरकं पु० नरति नयति पापिण्डोकं पापातुरूपभोगायात्
 न-नवे आधारे वा० वुन् । पापभोगस्थाने तस्य तथात्वञ्च
 विस्तरेण विष्णु पु० शिवधर्मोत्तरे च वर्णितं तदेव पुराणस०
 प्रदर्शितं तत्र कर्मविपाकशब्दे १७४५ पृष्ठादौ दर्शितम् ।
 पापभेदेन नरकभेदप्राप्तिश्च पाप्ने चत्त० ख० ४८ख० यथा
 “कूटसाक्षी तथाऽसत्यकं पक्षपातेन यो वदेत् । यच्चान्य-
 दन्तं वक्ति स नरो याति रौरवम् । शूण्यहा पुर-
 हर्ता च गोम्रश्च सुनिसत्तमः ! । यान्ति ते नरके रोधे
 यशोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्षस्य च
 शुकरे । प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य
 वैश्यहा तात ! तथैव गुरुतल्पगः । तत्रकुम्भे स्रष्टुगाभी
 हन्ति राजमटांश्च यः । माध्वीविक्रयलदुबध्यपातः
 केशरिविक्रयी । तत्रलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्य-
 जेत्” । (केशरी अश्वः) “क्षुषं सुताश्चापि गत्वा महा-
 ज्वाले निपात्यते । अथमन्ता गुरुणां यो यथाक्रोष्ट
 नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः । अग-
 न्यागाभी यश्च स्यात्ते यान्द्यसिबनं दिव । शौरो वि-
 मोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृन् द्वेष्टा
 रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिमणे वै क्षमीये
 च दुरिष्टकृत् । पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यन्नाति न-
 राधमः । बालाभस्ते स यालुप्ये शरकर्ता च रोधके ।
 (पर्यन्नाति परित्यज्य सादौ भुङ्क्ते) “करोति कर्षिनी

यस्तु यस्तु खड्गादिमन्त्रः । प्रयाति ते विश्वने नरके
 भृशदारुणे । असत्प्रतिप्रहीतारो नरके यान्यधोमुखे ।
 अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः । वेगो पृथ्वह-
 ज्ञैको याति मिष्टान्नभुङ्गरः । (वेगो साहसकारी)
 (पुत्रादीन् वर्जयित्वा एव एव मिष्टान्नभुक्) “ लाक्षायां स
 रसानाञ्च तिलानां खवणस्य च । विक्रैता ब्राह्मणो
 याति तमेव नरकं हिज ! । साजोरकुक्कुटच्छागान् श्व-
 राहविहङ्गमान् । पालयन्नरकं याति तमेव हिज-
 सत्तम ! । रङ्गोऽजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
 सूची साहसिकश्चैव पर्वकारी च यो हिजः ” । (पत्नी
 जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी
 साहसिको साहसोपजीवी “ यद्वा साहसोऽप्युच्यते
 भात्यां भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै
 साहसिकः स्मृतः ” इति स्मृतिः । पर्वकारी धनादिलोभेन
 पर्वसु अभावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः) “ अगारदाही मित्तन्नः
 शाकुनिर्धामयाजकः । रुधिरार्द्रं पतत्येते सोमं विक्रीयते
 च ये । मधुहा पामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्त्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये । ते कृष्णे
 यान्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । अमिपत्रवणं
 याति वनच्छेदी दृष्टैव यः । औरभिको मृगव्याधो
 वङ्गिज्जाले पतन्ति वै । यान्येते हिज ! तत्रैव यथापा-
 केषु वङ्गिदः । व्रतेषु लोपको यश्च स्यान्नसादिव्युत्तश्च
 यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तत्रावभावपि । दिवा-
 स्त्रप्रेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता
 ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः
 शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते
 यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सह-
 स्रशः । मुख्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णा-
 अमविरुद्धश्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा
 वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दंशन्ते नार-
 कौर्द्वि देवताः । देवासाधोसृष्टान् सर्वानपः पशुन्ति
 नारकान् । स्थावराः क्षमयोऽजाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशास्रहस्रोऽप्येषु यथाक्रमम् । सहस्र-
 भागप्रथमा द्वितीयातुक्रमास्तथा । सर्वे ह्येते महाभाग !
 यावन्मुक्तिमवाप्नुयाः । यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो
 नरकौकसः । पापकृत्याति नरकं प्रावञ्चितपराङ्-
 मुखाः ” इति विष्णुपुं द्वितीयांशे ६७० । तत्रैव “ कथ-
 वामि विषितायां कर्मणां विविधा गतीः । ताः शृणुष्व

महाराज ! याः श्रुत्वा भोक्षमाप्नुयात् । परवित्तं परा-
 पत्यं कलत्रं पारकञ्च यः । हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ने
 मृत्युवशङ्कतः । कालपाणेन सम्बद्धो यसदूतैर्भवावलैः ।
 तामिच्छे पाल्यते तावत् यावत् वर्षसहस्रकम् । तत्र ता-
 डनसुहृत्ताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः । पापभागेन सम्मुक्त-
 स्ततो योनिन्तु शौकरीम् । तत्र मुञ्जा महादुःखं मानु-
 षत्वं गमिष्यति । रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्दृशोद्यापकं
 स्रकम् । भूतद्रोहं विधायैव केवलं स्रक्तुम्बकम् ।
 पुष्पाति पापनिरतः सोऽन्त्यामिच्छके पतेत् । ये नरा
 इह जन्तुनां वर्ध कुर्वन्ति वै श्रुषा । ते रौरवे निपात्यन्ते
 खाद्यन्ते रुभिर्वतः । यः स्त्रोदरार्थं भूतानां बधमा-
 चरति स्फुटम् । महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमा-
 क्षया । यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेषि पापकृत् ।
 कालसूत्रे महादुष्टे धोजषायतविसृते । यावन्ति
 पशुरोमाणि मवां द्वेषं करोति यः । तावद्द्वेषसह-
 स्राणि पच्यते यमकिङ्करैः । यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा द-
 यणायोग्यन्तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं
 विबोऽपुः । स शूकरसुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ।
 पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये । ब्राह्मणानां
 मवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथात्मकम् । हृत्तिं वा गृह्णते
 भोहाङ्गुम्यन्ति स्ववलाङ्गराः । ते परत्वात्कूपे च पा-
 त्यन्ते च महाहृताः । योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुकञ्चान्ति
 बोऽपुः । न देवाय न सुहृदे ददाति रक्षमातुरः ।
 स पतत्येव नरके ह्यमिभोजनसंज्ञके । अनापदि नरो
 यस्तु हिरण्यदीनपाहरेत् । ब्रह्मखं वा महादुष्टः स-
 न्दंशे नरके पचेत् । यः स्वदेहं प्रपुष्पाति नान्यं जानाति
 मूढधीः । मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमाञ्जरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पश्चाद्दुष्टासु
 योनीषु जायते वर्षसङ्करः । दानानि बाडवे दत्त्वा पुनः
 शुद्धो भविष्यति । वचोदत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेत्
 यदि । कल्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय ससृष्टकाः ।
 वचोदत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् । एतद्वत्त-
 मदत्तं चेत् जिह्वास्त्याटयेद् यमः । स यात्यते तैब-
 तमे कुम्भीपाकेऽतिदारुणे । ये नगस्यां स्त्रियं भोहादु-
 योऽपिज्ञावाञ्च कामयेत् । तं तथा किङ्कराः श्रुत्याः परि-
 वृद्धं कुर्वते । ये वचादेदमर्यादां लुम्पन्ति स्वबोद्धताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितमक्षकाः । दृष्यन्ते
 यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थ्यमाचरेत् । पूयोदे निप-

तत्रैव महादुःखसमन्वितः । ये दम्भानाश्रयन्ते वै
धूर्ता बोकस्य वज्रने । वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यम-
ताडिताः । ने सवर्षी स्त्रियं मूढाः पापयन्ति खरे-
तसम् । रेतःकुल्यासु ते यात्या रेतःपानेषु तत्पराः ।
ये चौरा वज्रदा दुष्टा गरदा यामलुण्ठकाः । शारमे-
यादने ते वै यात्यन्ते पातकान्तिताः । क्रूटबाष्पं वद-
त्यङ्गा पुरुषः पापसम्भृतः । परकीयन्तु द्रव्यं यो
हरति प्रसभं वञ्ची । सोऽवीचिनरके पापे क्षवाम्बुजः
पतत्यधः । तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिणं योनिमात्र-
जेत् । यो नरो रसनास्त्रादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तस्याययन्ति बोहस्य रसं धर्मस्य किङ्कराः । यो गुरु-
नवमन्येत् स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते चार
संज्ञकेऽधोमुखः पुमान् । विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा
धर्मनिघ्नताः । शूद्रप्रोते तु नरके पात्यन्ते वञ्चयातनाः ।
यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्वाणि
दुःस्थानि भवन्ति नरकान्तरे । कथं यस्य सुखं भूयस्तस्य
स्वर्ग इतीर्यते । ये दुःस्थिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते
२४सुरभेदे पु० स च वराहेण रजस्रबायां प्रथमप्राप्त्या-
दितः स एव च वसिष्ठशपेन दायरयुगे स्वपितृभ्येनैव
कृष्णेन निरुदितः । काङ्किकापुराणे ३६ अध्यायावधि
४१ अध्याये तत्कथा विस्तरेण दृश्या । काङ्किकापुराणशब्दे
०२०१५४ संक्षेपतस्मिन्कथा दर्शिता ।

नरककुण्ड न० यातनास्त्रानभेदे "यम उवाच नरका-
याञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराण-
भेदेन नामभेदानि तानि च । भयङ्कराणि चोराणि
हे वत्स ! कुत्सितानि च । भङ्गशीतस्य कुण्डानि संयम-
न्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ
स्मृतौ" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसं० २७।२८ अ० ।

नरकभेदकुण्डानि पापभेदात् तत्र गामिनः

- १ वज्रकुण्डम्—कटुवाचा बान्धवोत्पीडकः ।
- २ तप्तकुण्डम्—ब्राह्मणादिभिभोजनाप्रदायी ।
- ३ चारकुण्डम्—निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः ।
- ४ विटकुण्डम्—ब्रह्महत्यापहारकः ।
- ५ मूलककुण्डम्—परतडागं खनित्वीत्सर्जकः ।
- ६ श्लेष्मकुण्डम्—एकाकी भिद्यभोजी ।
- ७ मरकुण्डम्—पितृमातृशुश्रूषार्थाद्यपोषकः ।
- ८ दूषिकाकुण्डम्—अतिथिं दद्या वक्रचक्षुःकारी ।
- ९ वसाकुण्डम्—विप्राय प्रतिशुच्य तद्द्रव्यमन्यसौ दाता ।

- १० युक्रकुण्डम्—परस्त्रीगामी ना परपुंगामिनी च स्त्री ।
 - ११ अश्रुकुण्डम्—गुर्वादिताडकश्चक्रुष्वावकश्च ।
 - १२ अशुकुण्डम्—हरिसङ्गीतैरुद्गायद्गदभक्तोपहासकश्च ।
 - १३ गालमलकुण्डम्—शश्वदशुद्धिपतः स्वभताकारी च ।
 - १४ कर्णविटकुण्डम्—बधिरुपहासकश्च ।
 - १५ मञ्जुकुण्डम्—बोभात् स्वभोजनार्थं जीवहना ।
 - १६ मांसकुण्डम्—कर्मबोभात् कन्याविक्रेता ।
 - १७ नखकुण्डम्
 - १८ बोनकुण्डम्
- } ब्राह्मोपवासादिषु संयमत्यागी ।
- १९ केशकुण्डम्—सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्चकः ।
 - २० अस्थिकुण्डम्—विष्णुपदे पितृपिण्डादायी ।
 - २१ ताम्रकुण्डम्—गुर्विन्धीगामी ।
 - २२ बौहकुण्डम्—छद्मज्ञाताऽवीरयोरज्ञभोजी ।
 - २३ तीक्ष्णकण्टककुण्डम्—कटुवाचा स्वाधितर्जिका स्त्री ।
 - २४ विभकुण्डम्—विषेण जीवहना ।
 - २५ चर्मकुण्डम्—सर्वभेदेषु न देवद्रव्यस्पर्शी ।
 - २६ तप्तसुराकुण्डम्—शुद्राद्युघ्रातः शूद्राद्यभोजी ।
 - २७ प्रतप्ततैलकुण्डम्—दण्डेन दण्डताडकः ।
 - २८ कुलकुण्डम्—कुलबोहवद्विज्ञैर्जीवहना ।
 - २९ कर्मिकुण्डम्—दृष्टामांसमत्स्यभुजिप्रो हरेरनेनेदामुक् च ।
 - ३० पूयकुण्डम्—शूद्रयाजी तस्य आद्रमुक् तस्त्ववदाही च ।
 - ३१ सर्पकुण्डम्—त्रीक्षणपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हना ।
 - ३२ मयककुण्डम्—विधिं हित्वा क्षुद्रजन्तुहना ।
 - ३३ दंशकुण्डम्—विधिं हित्वा जीवहना ।
 - ३४ गरलकुण्डम्—मक्षिकां हत्वा मधुपाही ।
 - ३५ वज्रदंशकुण्डम्—अदण्डाविप्रयोर्दण्डकश्च न्यपः ।
 - ३६ दक्षिककुण्डम्—अर्थबोभात् प्रजादण्डकश्च न्यपः ।
 - ३७ शरकुण्डम्
 - ३८ शूलकुण्डम्
 - ३९ खड्गकुण्डम्
- } शस्त्रधारी घावकः सन्त्याहरिभक्ति-
हीनश्च ब्राह्मणः ।
- ४० गोबलकुण्डम्—अत्यदोषेण कारायां प्रजाबन्धनकश्च न्यपः ।
 - ४१ नक्रकुण्डम्—जलादुत्थितनक्रादिहना ।
 - ४२ काककुण्डम्—कामेन परस्त्रीवचःशोभ्यास्रष्टा ।
 - ४३ सञ्जातकुण्डम्—स्वर्णचौरः ।
 - ४४ वाजकुण्डम्—ताम्रबौहचौरः ।
 - ४५ वज्रकुण्डम्—भूदेवदेवद्रव्यचौरः ।
 - ४६ तप्तपाषाणकुण्डम्—देवद्विजवोरोपगोवस्त्राणां चौरः ।
 - ४७ तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्—देवद्विजयोःपितृसक्तं स्वपाशचौरः ।

- ४८ लाबाकुण्डम्—वेश्यासुभुक् तदृत्तिजीवी च ।
 ४९ मसीकुण्डम्—स्त्रोच्छेदी मसीजीवी च ब्राह्मणः ।
 ५० चूर्णकुण्डम्—देवद्विजयोः शस्त्रताम्बूलासनचौरः ।
 ५१ चक्रकुण्डम्—विप्रद्रव्यं हृत्वा चक्रकारी ।
 ५२ वक्रकुण्डम्—विप्रबान्धवयोर्वक्रताचारी ।
 ५३ कूर्मकुण्डम्—हरिशयने कूर्मसांसुक् ब्राह्मणः ।
 ५४ ज्वालाकुण्डम् } देवद्विजयोर्दत्तैर्बादिहृत् ।
 ५५ भस्मकुण्डम् }
 ५६ दण्डकुण्डम्—देवद्विजयोर्द्वितीगन्तैर्द्वय्याद्यामपहृतां
 ५७ तम्रगम्भीकुण्डम्—बलबलत्वादिना परभूमिहरः ।
 ५८ अक्षिपत्रकुण्डम्—सर्धलोभात् खड्गेन नरघाती ।
 ५९ क्षुरधारकुण्डम्—यामनगरादिदाहकारी ।
 ६० स्रुषीसखकुण्डम्—परकर्ये सखं दत्त्वा परनिन्दकः
 परदोषोद्घोषी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च ।
 ६१ गोधासखकुण्डम्—सृष्टं भिक्ष्वा वस्तुगोच्छाममेघचौरः ।
 ६२ नक्रसुखकुण्डम्—सामान्यद्रव्यचौरः ।
 ६३ गजदंशकुण्डम्—गजदंशगरचौरः ।
 ६४ गोसुखकुण्डम्—गोर्जबचानवारकः ।
 कुम्भीपाककुण्डम्—गोस्त्रीभिर्कुम्भूषत्रज्ञाहाऽगम्भानामी दी-
 क्षाद्यन्याहीनस्तीर्थप्रतिष्ठाही प्रामयाजी देवस्यः शूद्र-
 स्रुषकारी वृषलीपतिश्च ।
 ६६ काचस्रुषकुण्डम्—नेश्यासुभुक् तत्संभगी च ।
 ६७ अक्टोदकुण्डम्—कुलटादिषड्वेश्यागामी द्विजः ।
 ६८ अरन्तुदकुण्डम्—चन्द्रसूर्यपक्षयोर्निषिद्धकाले भोजी ।
 ६९ पांशुभोजकुण्डम्—एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया दोषं विना
 अन्यस्मै दाता ।
 ७० पाशवेदकुण्डम्—दत्तापहारी ।
 ७१ शूद्रप्रोतकुण्डम्—अमक्त्या शिवलिङ्गपूजकः ।
 ७२ प्रकम्पनकुण्डम्—विप्रदण्डकत् तत्कम्पकङ्कयदायी च ।
 ७३ पल्लुसखकुण्डम्—सकोपवदना स्वामिनि कःवादिनी ।
 ७४ अक्षुपकुण्डम्—शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ।
 ७५ वेदनकुण्डम्—पञ्चषट्पङ्कमनात् वेश्या ।
 ७६ दण्डताडनकुण्डम्—सप्ताष्टपुंममनात् रण्डा ।
 ७७ जालबद्धकुण्डम्—अष्टाधिकपुंममनात् महावेश्या ।
 ७८ देहचूर्णकुण्डम्—पुंमद्वयममनात् कुलटा ।
 ७९ दलमकुण्डम्—अष्टःपुंममनात् स्त्रैरिषी वृषली च ।
 ८० शोषणकुण्डम्—त्रिपुंममनात् वृषा पुंसुषी ।
 ८१ कषकुण्डम्—सर्वपरदारगामी ।

- ८२ स्रुपकुण्डम्—ब्राह्मणीगमनकारको क्षत्रियोर्वेश्याश्च ।
 ८३ ज्वालासुखकुण्डम्—करे लक्ष्मीगङ्गाजलदेवमिच्छाश्च धृत्वा
 प्रतिज्ञाकतदपालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विन्दा-
 सघाती मिथ्यासाक्ष्यद्वश्च ।
 ८४ अक्षुपकुण्डम्—नित्यक्रियाहीनो देवयजनेऽनास्थिकोम-
 न्दोपहासी च ।
 ८५ धूमान्त्रकुण्डम्—देवविप्रयोर्धनहारी ।
 ८६ नागनेष्टनकुण्डम्—वैद्यदेवघट्टिचारी बाष्पाबोहव्या-
 पारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः ।
नरकजित् पुंनरकम् अक्षुरभेटं जयति अ जि—भूते किप् इत०।
 वासुदेवे श्रीकृष्णे "नैर्कृतो नरको नाम ब्रह्मणो वरद-
 र्पितः । अदित्याः कुण्डले भोज्याञ्जहार दितिमन्दनः ।
 देवानां विप्रिये नित्यसुधीषाञ्च स वर्त्तते । तव चैशान्त-
 रमेक्षी जहि तं पापपुरुषम् । अयं त्वां मण्डलतत्र
 प्रापयिष्यति कामगः । कामवीर्योऽतितेजसो वैनतेयो
 ऽनरीक्षगः । अत्रध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽ-
 क्षुरः । निरुदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि । इत्युक्तः
 पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः । प्रतिजज्ञे महाबाहो-
 नरकस्य निवर्त्तणम्" इत्युपक्रमे तयोर्दुःखवर्षनानन्तरम्
 "सहृत्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः । अधोपचक्रचक्रे च
 प्रदीप्तेनाकरोद्द्विधा । चक्रदिधाकृतं तस्य शरीरमपत-
 न्नुवि । विभक्तं क्रकचेनेव निरेः शृङ्गं दिधाकृतम् ।
 कृष्णमासाद्य देवेशं जगामास्तमिवांशुमान् । चक्रोत्क्षिप्र-
 निक्षत्ताङ्गसुत्तमं पतितं रणे । वज्रोखेव विनिर्मिञ्चं यथा
 गैरिकपर्वतम् । भूमिस्तु पतितं पत्रं निरोक्ष्यादाव
 कुण्डले । उपातिष्ठत गोविन्दं वचनञ्चेदमब्रवीत् । दत्त-
 स्वयैव गोविन्द ! त्वयैव विनिर्पातितः । यद्येच्छसि तथा
 क्रीड वाचक्रीडनकैरिव । इमे ते कुण्डले देव ! प्रजां
 तस्यासुपालयं हरिवं० १२२४० तदुवचकथा
नरकदेवता स्त्री नरकस्थापिठाली देवता । निर्द्धृतौ शब्द०
नरकपाल न० इत०। सतनरस्य शीर्षस्य अस्थिभेदे "नरक-
पालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवत् तस्य शुचित्वात्तुमानं
बलवदागमविरोधात् अप्रमाथ्यम् इति" मधुरानाथः । स
च आगमः "मलमलं पूंरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्तम् ।
नारं सृष्ट्वा त स्रजेहं सचेत्तोजलमाविशेत्" मनुवचनम्
नरकभूमि स्त्री नरकस्य दुःखभेदस्य भोगयोस्या भूमिः ।
यमावयस्यायां दुष्कर्मिणां दुःखभोगार्थं भूमौ । प्राञ्च
ज्ञेयच० अधोपोवर्तमानाः दर्शिताः "अनोद्धिचनवाव

तनुवातनभःस्थिताः । रत्नगर्करावालुकापङ्कधूमतमः
प्रभाः । महातमप्रभा वेत्यधोघोनरकभूमयः” ।

नरकमुक्त पु० नरकान्मुक्तः । नरकान्मुक्ते “कपयचरणाः
कपयां योनिमापद्येरन्” श्रुतिः अतुशयशब्दे १८८५०
दृश्यम् । गारुडे २२६५० ततो हक्तानां पापविशेषात्
योनिभेदमाप्तिरुक्ता यथा

“नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते । पतितात्
प्रतिमृह्याथ खरयोनिं ब्रजेदुबुधः । नरकात् प्रतिमुक्तस्तु
कृमिर्भवति पातकी । उपध्याये व्यञ्जीकन्तु कृत्वा न्वा
भवति द्विजः । तज्जायां मनसा वाञ्छंसाद्द्रव्यं वायुसं-
शयम् । गर्दभो जायते जन्तुर्भित्खैवापमानकत् । शलो-
वितरमाक्रुश्या शारिका संप्रजायते । पितरौ पीडयित्वा तु
कच्छपत्वञ्च जायते । भर्तुः पिण्डसुपात्रन् यो हित्वा
ऽन्यानि च सेवयेत् । सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वा-
नरो मृतः । न्यासापहृत्तां नरकात् विमुक्तो जायते
क्षमिः । असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः । विश्वा-
सहृत्तां च नरो मीनयोनी प्रजायते । यवभान्यानि
हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः । परदारानिमग्नान्तु वृको
कोरोऽभिजायते । भ्रातृभायार्थप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते
नरः । गुर्वादिभायार्थगमनाच्छूकरो जायते नरः । यज्ञ-
दानविकाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः । देवतापिठ-
विप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते । प्रसक्तो नरकादापि वा-
यसः स प्रजायते । ज्येष्ठभ्रातृवमानाञ्च क्रौञ्चयोनी
प्रजायते । शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्षमियोनी प्रजायते ।
तस्यामपत्यसुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् । कृतघ्नः
क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा । अशस्त्रं पुरुषं
हृत्वा नरः संजायते खरः । क्षमिः स्त्रीवधकर्त्ता च
बालहन्ता प्रजायते । भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका
जायते नरः । हृत्वाक्षत्रैव माञ्जरीरक्षित्वहृत्त्रैव
मूषिकः । घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः । अपो
हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते । हृते कांस्ये च
हारीतः कपोतो वा प्रजायते । हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं
क्षमियोनी प्रजायते । कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वज्रि-
हृत्तां वकस्तथा । मयूरो वर्णकं हृत्वा शकं पलञ्च
जायते । जीवञ्जीवकर्ता याति रत्नवस्त्रापहृत्तरः ।
कुच्छुन्दुरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
पशुः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः । पुष्पाप-

हृदिरिद्रस्तु पङ्कयवापहृत्तरः । शकहृत्तां च हारीत-
स्तोयहृत्तां च चातकः । मृडहृत् नरकान् गत्वा
रौरवादीन् सुदारुषान् । तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सार
तरतां ब्रजेत् । एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादि-
हारिणाम् । विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान्
वङ्गन् । अस्मिन्नेऽग्नौ च हृते मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतघ्नत्वं परममर्षेघातनम् । नैष्ठुर्यं निर्घृण-
त्वञ्च परदारोपसेवनम् । परस्त्रहरणाऽग्नौचं देवता-
नाञ्च कुत्सनम् । निक्तत्वा वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां
बुधः । उपलक्षणादिजानीयात् हृत्तानां नकरादत्तु”
प्रसङ्गात् स्वर्गादागतलक्षणं तत्रैव यथा “दयाभूतेषु संवादः
परलोकं प्रति क्रिया । सत्यं भूतहितं चोक्तिर्वेदमामान्य
दर्शनम् । गुरुदेवार्घ्यपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः । अष्टाङ्ग-
योगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्” । अधिकं कर्म-
विपाक शब्दे १७४२५० दृश्यम् ।

नरकस्थ त्रि० नरके तद्भूमौ तिष्ठति स्या-क ७त० । नरक-
भूमौ स्थिते श्वैतरयोनिदां स्त्री हेमच० ।

नरकान्तक पु० इत० । विष्णो नरकजिह्वकब्दे दृश्यम् ।

नरकामय पु० नरक आमय इव यस्य । श्रमेते शब्दरत्ना० ।

नरक आमय इव कर्म० । २नरकरूपे रोगे च ।

नरकीलक पु० नरेषु कीलक इव महितत्वात् । शूरघ्ने हेमच०

नरकेशरिन् पु० नर एव केशरी । १नरसिंहे नरसिंहशब्दे
दृश्यम् । नरः केशरीव शूरत्वात् । २मानवश्रेष्ठे च ।

नरगण पु० १मल्लभेदे उपयस्यशब्दे १२५०५० दृश्यम् । इत०
२नरसमूहे च । [२भेदे न० उण्यादि० ।

नरङ्ग पु० नृ-अङ्गच् । वरगुडे (नारङ्ग) प्रसिद्धे शत्रुभेदे
नरद् न० नलद+लस्य रः । नलदे ततः किशरा० तदस्य पश्या-
मित्यर्थे षन् । नरदिक तद्विक्रोतरि त्रि० ।

नरदेव पु० नरो देव इव । नृमे । “वृर्ष देवं नरदेव
सम्भवः” रघुः । “भूमिदेवनरदेवसङ्गमे” भाषः ।

नरदिप् पु० नरान् द्वेष्टि द्विप्-क्तिप् । राक्षसे “ब्रह्मास्त्रं
तेन मूर्धानमदध्वंसच्चरद्विषः” भट्टिः ।

नरनगर न० नरप्रधानं नगरम् पूर्वपदात् संज्ञायां शल्के
माप्ते लुम्नादि० न शत्वम् । नगरभेदे

नरनारायणौ द्वि० व० । नरश्च नारायणश्च । अग्निभेदयोः
तयोः सम्भवकथा “तदा दंष्ट्रापघातेन नरसिंहं महाव-
लम् । सरभो भगवान् भर्मा द्विधा सध्वे चकार ह ।

नरसिंहे दिधा भूते नरभागेण तस्य त । नर एव ससृत्-
पन्नो दिव्यरूपी महावृषिः । तस्य पञ्चास्यभागेन नारा-
यण इति श्रुतः । अथवत् स महातेजा सुनिरूपी
जनार्दनः । नरो नारायणश्चोभौ सृष्टिहेतु महामती ।
ययोः प्रभावो दुर्धर्षः शास्त्रे वेदतपःसु च' कालिकापु०
३६अ० ।

एतच्च वाराहकल्पे । अन्यकल्पे तु तौ धर्मस्य पुत्रौ
यथोक्तं भाग० २।६७० "धर्मस्य दक्षद्विहृत्यर्जुनिष्ट सृष्ट्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावौ" । स्वायम्भुवे
मन्वन्तरे धर्मस्य चतुर्षु पुत्रेषु तौ च द्वौ यथा "नारायणो
हि विश्वात्मा चतुर्भूक्तिः सनातनः । धर्मात्मजः सन्-
भूव पितृव' मेऽभ्यभाषत । कृते युगे महाराज ! पुरा
स्वायम्भवेऽन्तरे । नरोऽनारायणश्चैव हरिः ३ कण्ठः ४
स्वयम्भुवः । तेषां नारायणनरौ तपसोपहृतरव्यधौ ।
वदर्याश्रमभासाद्य शकटे कनकामये" भा०शा० ३३६अ० ।

नरन्धि पु० नरो धीयन्ते आरोग्यन्ते अस्मिन् धा-आधारे कि
उपस० प्रथो० सुम् । संसारे महीधरः नरन्धिपशब्दे
दृश्यम् ।

नरन्धिष पु० विष्णो "विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमानः" यजु० ८।५५
"विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोग्यन्ते य-
स्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्थिति नाशयति नरन्धिषः
संसारसंहर्ता विष्णुः यद्वा रघ-हिसायाम् रध्यति
हिनस्ति रन्धिषः हन्ता नरन्धिषो जगत्पालकः"
महीधरः । उभयत्र प्रथो० ।

नरपति इ० इत० । नृपे शब्दर० "नरपतिरुत्तमभूत्यै गर्भ-
माधत्त राज्ञी" रघुः । नरेश्वरनरनायनरनायकनरेशाद-
योऽप्यत्र । "नरनाथ ! न जानीमस्त्वुप्रिया यज्ञवस्थिति"
भाग० ४।२६।१५ ।

नरपतिजयचर्या स्त्री नरपतीनां राज्ञां जयस्य चर्या ।
स्वरोदयमूलके पन्थभेदे चक्रशब्दे तदाक्यं भूरि दर्शितम् ।

नरपशु पु० नरः पशुरिव उषमितसोऽमानवाधमे २पुं० हृदे पशौ
च "विषयद्वेषेनरपशवोऽप्यसते विभूतीर्न परं त्याम् ।
तेषामाशिष ईश ! तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम्"
भाग० ६।१६।३६ नृपश्चादयोऽप्युभयत्र । "याश्च स्त्रिवो
नृपशून् खादन्ति" भाग० ५।२६।३६ [नृपे ।

नरपाल पु० नरान् पालयति पालि-एवुल् । मानवरत्नके
नरपुङ्गव पु० नरः पुङ्गवो ह्यस इव शूरत्वात् । नरश्रेष्ठे
"श्रेष्ठश्च नरपुङ्गवः" गीता ।

नरप्रिय त्रि० इत० । शत्रुप्रहृद्ये वस्तुमात्रे शनीनृच्छे पु०
राजनि० । [भूमिरप्युभयत्र शब्दर० ।

नरभू स्त्री इत० । शभारतवर्षे २नराणासुत्तमौ च । नर-
नरमानिनी स्त्री नरं मन्यते मन-स्मिन् डीप् । प्रसस्युक्त
सृष्ट्यां नार्थ्यां त्रिका० एवुल् । नरमानिका तत्तार्थे शब्दर०
नरमाला स्त्री नराणां तन्मुण्डानां माला । नरसुण्डरचित
मालायां "विचित्रसङ्काङ्करा नरमालाविभूषणा" देवीमा०
नरमालिनी स्त्री नरस्त्रेव माला केशमाला सुखेऽस्वस्थाः
इति डीप् । प्रसस्युक्तवदनायां शनार्थ्यात् हेमच० २नर-
सुण्डमालावत्यां स्त्रियां च ।

नरमेध पु० नरा मिध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र निघ-आधारे
घञ् इत० । पुरुषमेधाख्ये यज्ञभेदे स च यज्ञः यजु०
३०।३१ अध्याययोर्दर्शितः तत्राधिकार्यादिकम् ३०अध्याये
वेददीप्ते उक्तं यथा "ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः
पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य-
स्थानमतिष्ठा । चैवगुणदशम्यामारम्भः । अत्र तयो-
र्विशतिदीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्चस्रत्या इति चत्वा-
रिंशद्भिः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति एका-
दशानीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं
मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आच्येन सकृद्-
गृहीतेन देव सवितिरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहव-
नीये जुहोति" । देवताभेदेन तत्रालभ्यपशुभेदास्तत्र
"ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिना" अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते-
नोक्ताः अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याश्च ब्राह्मणादयो ब्रह्मा-
द्याष्टाचत्वारिंशद्देवदेवत्याः पशवः "स एतं पुरुषमेधं
पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमदृष्ट्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्टाव्य-
तिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन
यजते यो वैतदेवं वेद । तस्य त्रयोविंशतिदीक्षाः । द्वाद्-
शोपसदः पञ्चस्रत्याः स एष चत्वारिंशद्गतः सदीक्षोप-
सत्कः" शत० ब्रा० १।१।१२। अत्र पञ्चरात्रत्वोक्तिः
पञ्चस्रत्याभिप्रायेणेति न विरोधः । "त्रिंशद्गन्तीनहं ब्रह्म-
द्वयजं यज्ञं नित्यदा । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्चस-
प्तभिः" भा०अनु०।१३० "राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधश्च
भारत ! । नरमेधश्च नृपते ! त्वमाहर युधिष्ठिर !"
भा०आश्व० ३३०। १८०३८ कलिशब्दे दर्शितेन वृह-
द्धारदीयवचनेन नरमेधस्य कलौ "दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं
नरमेधाश्वमेधकावित्यनेन" निषेधेऽपि कलियुगोत्पन्नं

युधिष्ठिरं प्रति नरमेधाहरणे नियोजनं तु न विरुध्यते
हरेः स्वर्गारोहानन्तरमेव कलेः प्रकर्षेण प्रदन्त्यवगमात्
ततः प्राक्काले यथाविधानं सर्वे धर्मा व्यवस्थिता इत्य-
वगमाच्च तदुद्धमेव कलेः प्रबलत्वात् इहचारदीयादु-
क्तकलिवर्ज्यं स्यावकाश इत्यवधेयम् । भूमौ श्रीकृष्ण-
स्थितिपर्यन्तं कलेः प्रादुर्भावाभावश्च भागवते उक्तः
तच्च वाक्यं कलिशब्दे १७६५ पृ० दर्शितम् । अतो युधि-
ष्ठिरादीनां नरमेधाश्चेधमहाप्रस्थानादिकं न विरुध्यते
नरम्नान्य पु० आत्मानं नरं मन्थते न्+मन-खश् सन्म एका-
चोऽमन्थवत् कार्यम् । आत्मानं नृतया मन्थमाने ।

नरयन्त्रं न० क्रायाद्वारा कालसाधके द्वादशाङ्गुलकीलरूपं शङ्कु-
यन्त्रं नरयन्त्रं तथा साधु दिने च विमले रवौ । क्राया-
संसाधनेः प्रोक्तं कालसाधकसूत्रमम् स्म० शि० “विमले
मेघादिव्यवधानरूपमलेन रचिते सूर्ये एतद्रूपे दिने ।
चकार हवकारार्थेनैव साम्प्रदिनव्यवच्छेदः । नरयन्त्रं
द्वादशाङ्गुलशङ्कुयन्त्रं तथा घटीयन्त्रवत् कालसाधकं साधु
सूर्य्यं रात्रौ नेत्यर्थसिद्धम् । ननु शङ्कुश्रेण्यायासाधकत्वं
न कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं यन्त्रत्वं कालसाधकवस्तुनो
यन्त्रत्वप्रतिपादनादित्यत आह । क्रायासंसाधनैरिति ।
इदं शङ्कु रूपनरयन्त्रं क्रायायाः सम्यक्मूल्यात्वेन सा-
धनैरवगमैः क्राया कालसाधनं दिनगतादिकालस्य कार-
णसूत्रमम् । अन्ययन्त्रेभ्योऽस्माच्चिरन्तरतयातिशयेनम् ।
तथा च क्रायासाधकत्वेनैव क्रायाद्वारा शङ्कोः काल-
साधकत्वमिति न यन्त्रत्वव्याघातः । अतएव साम्प्रदिने
रात्रौ चेदमनुप्रयुक्तम् । नरस्य क्रायायन्त्रोपलक्ष्यत्वात्
अष्टिधनुश्चाग्यपि तथेति बोध्यम्” रङ्ग० “समतलम-
स्तकपरिधिर्धर्मसिद्धोदनिदन्तजः शङ्कुः । तच्छायातः
प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्” सि० शि० । शङ्कोः
कालज्ञानसाधनत्वस्यम् ।

नरयानं न० नरवाह्यं यानम् (सञ्चोयारि) प्रभृतौ यान-
भेदे “नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ! ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ” भा० श्रा०
३७ अ० । नरवाहनं नररथादयोऽप्यत ।

नरलोकं पु० नराधिष्ठितो लोकः सुवनम् । १ पृथिवीलोकं
नर एव लोकः । २ मानवरूपे जने च “आकृष्टलोभान्
नरलोकपालान्” रघुः “तथा तवाभी नरलोकवीरा
विशन्ति वज्राण्यभितो ज्वलन्ति” गीता ।

नरवाहनं पु० नरो वाहनं यस्य । १ कुबेरे २ नरयानवाहो लि०

“नरवा नरवाहनसम्पदः” रघुः “मन्थिष्यामोत्तम वपुः
कुबेरो नरवाहनः” हरिवं० ४५ अ० । ३ नरवाहो याने न० ।
नरविष्यणं लि० नरं विष्यति हिनस्ति वि+खन-अच्
षत्वम् । १ नरहिंसके २ राक्षसे पुंस्त्री त्रिकाशं स्थियार्थं ङीष् ।
नरव्याघ्रं पु० नरो व्याघ्र इव उपमितस० । अठमानवे ।
नरशृङ्गं न० इत० । अलीके पदार्थे शशशृङ्गादिवत् शृङ्गे
शशीयत्वस्येव नरीयत्वस्याप्यभावादाद्योग्यत्वेन अस्याली-
कार्यत्वम् योग्यताभ्रमादेवात् शब्दबोध इति बोध्यम् ।
नरसिंहं पु० नरएव सिंहः नरश्च सिंहश्चाकारेऽप्यस्य अच्
वा । अर्द्धनराकारे अर्द्धसिंहाकारे १ भगवच्छरीरभेदे
तादृशशरीरगृहणे कारणञ्च हरिवं० २३ अ० उक्तं यथा
“हिरण्यकशिपुश्चाच “न देवाश्चरन्मूर्त्वा न यच्चो-
रगराक्षसाः । न मातृषाः पिशाचा वा निहन्तुर्मां
कथञ्च न । अक्षयोनैव मां क्रुद्धाः सर्वलोकपिता-
मह ! । शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष वृत्तो मया । न
शक्नोथ न चाक्षेथ गिरिषा पादपेन वा । न शुक्लेषु
न चाद्रौषेण स्याच्च चान्येन मे वधः । न स्रग्गोऽप्यथ पा-
ताले नाकाशे नावनिस्थले । न चाभ्यन्तरात्प्रज्ञोर्न
चाभ्यन्यत्र मे वधः । पाणिप्रहारेणैकेन सध्वत्सवल-
वाहनम् । यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भवि-
ष्यति” तथा वरप्राप्तौ हिरण्यकशिपुना जगतां निष्पीडने
कृते तद्दण्डाय दैवैः प्रार्थितो भगवान् नरसिंहरूपेणाव-
ततार यथाह तल्लैवाध्याये

“एवमुक्त्वा स भगवान् विस्वज्य त्रिदिवौकसः । वधं
संकल्पयामास हिरण्यकशिपोः प्रभुः । सोऽचिरेणैव का-
लेन हिमवत्पार्श्वभागतः । किं तु रूपं समास्थाय निह-
न्त्रेन महासुरम् । यत् सिद्धिकरमाद्यु स्याद्बधस्य विबु-
धद्विषः । अतुल्यसूतसक्रो सोत्यज्ञो रूपमीदृशम् । ना-
रसिंहमनाष्टुषं दैत्यदानवरक्षसाम् । सहायन्तु म-
हावाह्यर्जपाहोद्धारमेव च । अथोद्धारसहायो वै
भगवान् विष्णुरच्युतः । हिरण्यकशिपोः स्थानं जगाम
प्रभुरीश्वरः । तेजसा भास्कराकारः कान्त्या चन्द्र इवा-
परः । नरस्य क्रायाऽर्द्धननुं सिंहस्यार्द्धतनुं तथा ।
नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । ततोऽप-
म्यत विसीष्णीं दिव्यां रम्यां मनोरमाम् । ततस्तद्वचकथा
“यदि दास्यस्यमिमतां वरान् हे वरदोत्तम ! । भूतेभ्य-
स्त्वद्विषुषेभ्यो मृत्युर्मां भून्मस प्रभो ! । नान्तर्बहिर्दिवा
नक्तमन्यसादपि चायुधैः । न भूमौ नासुरे मृत्युर्न

नरैर्न नृमैरपि । अस्मिभिर्वाऽस्तुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः ।
 अतिवन्द्यतां युद्धे रेव्यपत्यञ्च देहिनाम्” भाग० ७।१।३४
 एवं प्रार्थितवरप्राप्तौ स्वस्वात्हरण्याच्चहन्तिरि विष्णौ
 हेमात् तद्भक्तोऽपि प्रह्लादेऽतीव हेमेष तेन विरुद्धमाचरि-
 तम् । अतन्तरं च तेनोक्तः प्रह्लादः सर्वत्र विष्णोः स्थायित्वं
 प्रतिजज्ञे तेन स्तम्भेऽपि तत्सत्त्वसक्तवान् । तच्छ्रुत्वा तेन
 स्तम्भताडने कृते तत्र प्रह्लादकथां सत्यां चिकीर्षुः भग-
 वान् नरसिंहरूपेण प्रादुर्बभूव यथाह

“सत्यं विधातुं निजस्त्यभाषितं व्याप्तिञ्च
 भूतेष्वस्त्रिषु चात्मनः । अदृश्यात्सुतद्रूपसुदृहन्
 स्तम्भे सभायां न नृगं न सातुषम् । स सत्यमेवं परि-
 तोविपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहासनम् । नायं
 नृगो नापि नरोविचित्रमहो किमेतच्च नृगेन्द्ररूपम् ।
 भीमं सप्तमानस्य सस्युत्तोऽगतो नृसिंहरूपं तद्वत् भया-
 नकम् । प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाके-
 शरजृम्भिताननम् । करालदंष्ट्रं करबालधञ्जलसुरान्
 जिह्वं भृङ्गटोसखोलसम् । सत्योर्द्धकर्षं गिरिकन्द्रा-
 ङ्गुतव्यात्तासनाङ्गं हनुभेदभीषणम् । दिवस्यृशत्काय-
 तदीर्घपीवरपीशोरुवक्षःस्वल्मस्यमध्यसम् । चन्द्रांशुमोरे-
 ष्कु रितं तनूहृदैर्विष्णुजावीकगतं नखाबुधम्” तं श्येन
 वेगं शतचन्द्रवर्ष्मभिसरन्तमस्मिद्रसपर्यधोहरिः । क-
 त्वाङ्गुहासं खरसुत्सगोत्सवं निमीलितान्गं जगद्दे-
 महाजवः । विषक् स्फुरन्तं महृषातुरं हरिव्यालो
 ग्रथासुं कुलिशसतलवधम् । हाय्यूरुमापात्स ददार लील
 या नखैर्यथाङ्गं गरुडो महाविषम्” भाग० ७।८४० ।
 “हारि सभायां नान्नर्न बहिः” अहं करौ निपात्य न भूमौ
 नचाम्बरे । नखैर्नेष अस्तुभिरस्तुमद्भिर्वा । एवं दिवानक्तं
 परिहाराय सायमिति द्रष्टव्यम्” श्रीधरस्वामी । नरसिं-
 हत्वं च तदीयदेहदृष्टिजातिभेदः यथोक्तं सि०सु०
 “अथवा चेष्टावदन्त्यावविभात्वर्हात्तद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजा-
 तिमत्त्वं तत् (शरीरत्वम्) सातुषत्वचैत्वजातिमादाय
 लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसम-
 न्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिदृष्टितया देवत्वस्यैव
 जातित्वाभावात् जलीयतेजसशरीरदृष्टितया देवत्वस्य
 जातित्वाभावादिति पाठ्यं कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
 नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्” । नरः
 सिंह इव । २मानवश्रेष्ठे नरहरिर्नृसिंहादयोऽप्यत्र ।

नरसिंहपुराणम् न० नरसिंहोपवर्षनात्मकं पुराणम् ।

उपपुराणभेदे “पाद्मे पुराणे उत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्ष-
 नम् । तन्नाष्टादशशाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते” मत्स्यपु०
 नरसिंहमधिकृत्य कृतो यन्त्रः अथ नारसिंहमित्यर्थः ।
 “आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम्” क्रुर्मपुरा०
 उपपुराणोक्तौ ।

नरसिंहमूर्त्तिदानं न० इत० । कालिकापुराणोक्ते स्वर्षा-
 दिरचिततन्मूर्त्तिदाने तद्विधानं हेमा०दा०कालिपु०यथा
 “नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुम् । तान्त्र
 पात्वे प्रतिष्ठाप्य रौषदंष्ट्रे प्रकल्पयेत् । चक्षुषी घञ्जरा-
 गेय नखानां विह्वमास्तथा । पुष्करागं भ्रुवोर्देशे कर्ष-
 वोर्द्धैरकावभौ” नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरे
 “कार्यंस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः । पीनस्तन्त्र
 कटिपीवक्षसमध्यः क्षयोदरः । सिंहासनो (सिंहास्यः)
 नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः । आसीदस्थानसंस्थानः
 सर्वाभरणभूषणः । प्वालमालाकुञ्जसुखोत्पलत्केशरस-
 ण्डलः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयज्ञसरैः सरैः । देव-
 क्षातुगतः कार्यो हिरण्यकशिपुस्तथा । देवश्च शङ्खच-
 क्राभ्यां भूषितोर्द्धकरद्वयः” इति । “राजवत्त्वं च वैदूर्यं
 इन्द्रनीलं सुमस्तके । कृत्वा रूपनिर्दं रस्यं तत्यात्रं सधुना
 नुषः । पूरेत् खण्डमिच्छे च तत्र देवं पुनर्नमेत् । बद्ध-
 युष्मेन संकृत्तं आसने विनिवेशयेत् । नैवेद्यं कल्पयेद्यत्र
 भक्ष्यैर्नावाधिर्नुषः । वितानोपरिसंयुक्तं पुष्पदानभिर-
 र्चयेत् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जामरं चाञ्जुं कारयेत् ।
 कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्देत् । यत्किञ्चित् प्राम्-
 विनिर्दंष्ट्रं कुर्यात् सर्वमिहापि तत्” । प्राग्निनिर्दंष्ट-
 मिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरशतं ति-
 लाज्यहोमः द्वादशभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्त्रदान-
 मिति । “कार्तिकां वाथ वैशाखासाश्विन्या द्वादशीमथ ।
 कृत्वा विधिमिमं सस्यक् नूनं तत्पदमनुते । अरण्ये वाथ
 संग्रामे तस्करैर्दंष्ट्रिभिर्दृते । न भयं जायते तस्य सज्ज-
 यस्ते तदाचरेत् । विदार्थं चापदोघोराः धनमायुः
 प्रयच्छति । सन्ति चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् ।
 एवं भवति यत्पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः । तेन विष्णोः
 पदं प्राप्य तत्र क्रौडनि देहिनः । एतत् श्रुत्वा महत्
 पुण्यं सर्वपापैः प्रसृज्यते । धनमायुर्विबुद्धे त आवकस्य
 विशेषतः । आवके दक्षिणां दद्याद्भक्त्या चात्तविभूतये”
 नरस्तम्भ पु०नर+समूहे स्तम्भ । नरसमूहे एवं मनुष्यस्तम्भा-
 दयोऽप्यत्रार्थे ।

नराङ्ग पु० नरमङ्गयति च० अङ्ग-अण् । ३मेदे २धरण्डे
(नारङ्गा) व्रणभेदे मेदि० ।

नराची स्त्री नरमित्राचिनोति रोमभिरिव कण्टकैः व्या-
चि-ड गौरा०डीष् । १अमूलायां कण्टकिन्यां (फणी-
मनसा) वृक्षभेदे “यां ते चक्रुरमूलायां वलगं वा नरा-
च्याम्” अथ० ५।३।४। ततः शर्करा०स्वार्थे अण् । नाराच
तत्त्वार्थे । २शौरैर्भाष्याभेदे च “सुतनूश्च नराची च शौरै
राक्षां परिचहौ । पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य
तौ सुतौ । नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूस्ततः ।
तयोर्दपोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ” हरिवं०
१६२ अ० ।

नरा(च)ज पु० षोडशाक्षरपादके वृक्षभेदे “भुजङ्गराजभाषितं
प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह षोड-
शाक्षरे । प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाश ! हे प्रवृत्त-
वृत्तराजकं नराज(च)मेव मन्महे” ।

नराधम पु० नरेषु अधमः । विवेकादिभ्यन्वयतापक्रुष्टे मानवे
“अज्ञानोपहितो बाल्ये यौवने वनिताहतः । शेषे क-
लत्रचिन्तार्त्तः किं करोति नराधमः” ।

नराधिप पु० इत० । न्ये “नराणाञ्च नराधिपः” गीता ।
नराधिपत्यादयोऽप्यत्र ।

नरान्तक पु० अन्वयन्ति अन्ति-एवल् इत० । मानुषनाशके
रावण्यात्मजे १राक्षसभेदे “रक्षःपतिसद्वचोक्त्य निजु-
म्भकुम्भधूम्राक्षदुर्षुसुखरान्ननरान्तकादीन्” भाग० ८।१०।
१८। २नरनाशकमात्रे त्रि० ।

नरायण पु० नरा अयनमस्य । विष्णो “नराणाभयनं यस्मात्
तेन नरायणः स्ततः” ब्रह्मवै० पु० । नरस्य परमात्मनोऽपत्यं
नडा० फक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः । तत्त्वार्थे

नराश पु० नरमन्त्राति अश-भोजने अण् उप० स० । राक्षसे
“यावद्भाराशैर्न रिषुः शवाशान्” भट्टिः ।

नराशंस पु० १यज्ञे २अग्नौ च । “नराशंस महिमानमि-
त्यृचमधिक्रय निरु० ८।३ उक्तं यथा “नराशंसो यज्ञ
इति कात्यकः । नरा अस्मिन्नाधीनाः शंसन्ति, अग्निरिति
शाकपूष्पिनरैः प्रशस्यो भवति” । तेनोभयनिरुक्तैः उभयार्थता
“देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुह्यः” यजु० २१।५५ “नरा-
शंसो देवोऽनुयाजरूपी यज्ञः” वेददी० “नराशंसो अग्ने”
यजु० २७।१३ “नराशंसः नरैर्हृत्विग्भिराशंस्यते स्यते
नराशंसः अग्निः” वेददी० ।

आ+शनुस-भावे घञ् इत० । ३नराणाभाशंसने पु० “जुष्टां

नराशंसाय प्रजा वै नराः” शत० ब्रा० १।५।१।२० “यथा सहे-
ऽपि नराः शंसन्ति तथाविधशंसनाय प्रियासिति” भाष्यम्
अस्य वनस्पत्या० युगपत् उभयपदे प्रकृतिस्वरः ।

नरासन नराकारे आसनभेदे तद्वृक्षभेदादिकं बृह्यामलोक्तं
यथा “इद्य नरासनं वक्ष्ये षोडशादिप्रकारकम् । येन
साधनमात्रेण योगी भवति साधकः । प्रकाराः षोडश
प्रोक्ताः सत्कुलजैर्महीतले । एकमासात् भवेत् कल्पो
दिसासे द्रुतकल्पकम् । तिसासे योगकल्पः स्यात् चतुर्मासे
स्थिरागयः । पञ्चमासे सूक्ष्मकल्पः षष्ठमासे विवेकधीः ।
सप्तमासे ज्ञानयुक्तो भावको भवति ध्रुवम् । अष्टमे मन्व-
संयुक्तो जितेन्द्रियकलेवरः । नवमे सिद्धिमिलनो दशमे
चक्रभेदवान् । एकादशे महावीरो द्वादशे खेचरो भ-
वेत् । इति योगसन इन्द्रे योगी भवति साधकः । नरा-
सनं यः करोति स सिद्धो नात्र संशयः । अधोमुखं
महादेव ! नरासनस्य साधने । करणीयं साधकाप्यत्रैः
योगशास्त्रार्थसम्पत्तैः” बृहजा० ।

नरिष्ठा स्त्री पुरुषभेदे मयङ्करपशूपालम्भनोद्देश्ये देवताभेदे
“नरिष्ठायै भीमलम्” यजु० ३०।६

नरिष्यन्त पु० वैवस्वतमनोः पुलभेदे “वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं
नाभागेह्लाकुमेव च” भा० आ० ७।५ अ० । “इह्लाकुर्नभग-
श्चैव धृष्णुः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः
सप्तमोऽरिष्ट उच्यते” भाग० ८।१३।१

नरी स्त्री नरस्य पत्नी ङीष् । मानवपत्न्यां जटा० । तज्जाति
स्त्रियां तु नारीत्येव ।

नरेन्द्र पु० नर इन्द्र इव । १न्ये २विषवैद्ये च मेदि० । “नरे-
न्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यतिसु” रघुः “सुनिचहा नरेन्द्रेण
फणीन्द्रा इव शलवः” भाषः २शुचादिनिवारकवैद्यभेदे “तेषु
कश्चिन्नेन्द्राभिमानो मां निवर्त्य सुहातन्मन्त्रध्याना-
दिभिन्नोपक्रम्याकृतार्थः” दशकुमा० । “सा च द्वारिका
यज्ञेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यघे नरान्तरस्य आ-
यासति च नरेन्द्रसार्धसंग्रहणेन तद्विराकरिष्यन्नेन्द्रो
नचास्ति सिद्धिरिति” दशकुमा० । ३एकविंशत्यक्षरपादके
वृक्षभेदे “चाभररत्नरज्ज्वुवरपरिगतविप्रगणाहित-
शोभः पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्कतगम्भः ।
चारु सुवर्णकुण्डलयुगलकतिरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्ग-
लपद्मगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः” । नरेश-
नरेश्वरादयोऽपि न्ये । [गुरुणि नैवण्टु प्रकाशिका ।

नरेन्द्राभ पु० नरेन्द्र इवाभाति काष्ठेषु आ+भा-क । काष्ठ

नरोत्तम पु० नरेषूत्तमः । १पुरुषोत्तमे नारायणे २नरश्च ये च “सभासो भङ्गकारास्तु नागेयश्च नरोत्तमौ । जज्ञाते शुषसम्पन्नो विस्तृतो रूपसम्पदा” हरिवं० ३६ अ० २कृतकत्वे ज्ञाततत्त्वे पुरुषे यथा “यः स्वकात् परतो वेह ज्ञातनिवेदं व्यात्मवान् । हृदि कृत्वा हरिं गेहात् प्रवृत्तेत् स नरोत्तमः” । स्वकात् स्वतएव, परतः परोपदेशाज्ज्ञातवैराग्यः” शब्दार्थचि० ।

नकुटिक पु० नरस्य कुटिकमिव प्रथो० । नासायां हेमच० ।

नर्त्त लि० नृत्यति नृत-पचा० अच् । १नृत्यकर्त्तरि “नृत्यप्रियो नित्यनर्त्तौ नर्त्तकः सर्वलालसः” भा०अनु० १७अ० । नृत-भावे घञ् । २नर्त्तने पु० ततः छेदा० नित्याहार्थं ठञ् । नर्त्तिक अर्भोऽणनर्त्तनाहं लि० ।

नर्त्तक लि० नृत्यति नृत-गात्रविद्येये “शिल्पिनि षुन्” पा० कर्त्तरि षुन् । जीविकार्थं गात्रविद्येयभेदं नृत्यकारके भ्रुकुम्बश्च भ्रुकुम्बश्च भ्रुकुम्बश्चेति नर्त्तकः” अमरः । स्त्रियां प्रित्वात् ङीष् । “रङ्गाय दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्” सा०का० “नर्त्तकीवत् प्रष्टत्तस्य निष्टत्तिश्चारिता-र्यात्” सा०का० । २शिवे पु० नर्त्त शब्दे दृश्यम् । ३सङ्कीर्ण जातिमाले पुंस्त्री० “वेश्यायां रङ्गकाज्जातो नर्त्तको गायको भवेत्” उशनाः । नर्त्तयति नृत-णिच् एतुल् । ४अङ्गुल्यादेशालके । “तर्काविचारः सन्देहात् भ्रुगिरो-ऽङ्गुलिनर्त्तकः” सा०द० । नृत-पचा० अच् सञ्ज्ञायां कन् । ५नखदन्ते पोटगले हृचारणे ङकेलके च शब्दरत्ना० दगजे ऽन्धे हेम० । १०करौ हस्तिन्यां स्त्री भेदि० । ११नखिकानामगम्यद्रुमे स्त्री राजनि० । नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं सङ्गीतशास्त्रोक्तं यथा “वाद्यं नृत्यपात्रं स्याद्गीतं योज्यञ्च तादृशम् । नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः” “असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटित-त्यरः । हासप्रहासचतुरो वाचासो नृत्यकोविदः” ।

नर्त्तन न० नृत-भावे ल्युट् । १अङ्गुलिविद्येयभेदे नृत्ये पूर्वपदस्ये निमित्ते सति उत्तरपदस्यस्यास्य षुन्ना० न शत्वम् परिनर्त्तनम् । वर्जयेदित्यनुष्ठौ “कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं नीतिवादनम्” ज्ञातकप्रतोक्तौ मनुः । णिच्-भावे ल्युट् । २अङ्गुल्यादेशालने च

नर्त्तनप्रिय पु० नर्त्तनं प्रियमस्य । १शिवे २नृत्यप्रियमाले लि० । नर्त्तनशाला स्त्री इत० । (नाचघर) नृत्यमृहे “यैषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजाय कारिता” भा०वि० ३२अ० नर्त्तन गृहादयोऽप्यत्र ।

नर्त्तित लि० नृत-णिच् कर्मणि क्त । कृतताशब्दे चाङ्गिते “सललितनर्त्तितवामपादपद्मा” माघः ।

नर्त्तु पु० नृत-उष् । खड्गधारायां स्थित्वा नर्त्तके त्रिका० नर्त्तु शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । नर्त्तुति अन्-हीत् ननर्त्तु । “उदपानाश्च नर्त्तन्ति यथा गोवृषभास्तथा” भा०च० १४२अ० । “ते नर्त्तमाना इव कालमेघाः” भा०षा० १६३ अ० ताच्छीत्ये चानश् । “अनर्त्तितः कपि व्याघ्राः” । “विदाश्चकार धोताक्षः स रिपुं खे ननर्त्तु च” भट्टिः प्राद्युपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गोदात्तार्थयुक्ते शब्दे अथोपदेशत्वात् सति निमित्ते न शत्वम् प्रनर्त्तति । नर्त्तुट्क न० “यदि भवतो नजौ भजजबागुरुर्नर्त्तुट्कम्” कन्दोप० उक्तञ्चक्षणे सप्तदशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

नर्त्तुन न० नर्त्त-भावे ल्युट् । शब्दे “नर्त्तनं मृगपक्षिणाम्” इ०सं० ४६अ० ।

नर्त्तुनि लि० नर्त्तति शब्दायते नर्त्त-णिनि । १शब्दकारके विकल्पके । पात्रे समिता० सप्तस्वान लुक् गेहेनर्त्तु ।

नर्त्तु गतौ भ्वा०पर० सक० सेट् । नर्त्तति अन्वीत् ननर्त्तु । अथोपदेशत्वात् सति निमित्ते न शत्वम् । प्रनर्त्तति ।

नर्म पु० न-मन् । पुरुषमेधीयालभ्यपम्युद्देश्ये देवभेदे “नर्माय रेभम्” यजु० ३०।६ “नर्माय पुञ्चलूम्” ३०।२

नर्मकील पु० नर्मणः परिहासस्य कौल इव बन्धनस्थान-त्वात् । पत्यौ भर्त्तरि त्रिका० ।

नर्मट पु० नर्म-अटन् प्रथो० । १शर्परे २हृदये च चारा० ।

नर्मठ पु० नर्मणि कुशलः नर्मन्-अठन् । १नर्मकुशले २चिड्मे जारे ३परिहासके शब्दर० ४चिबुके चुचुके च शब्दार्थ०

नर्मट् लि० नर्म ददाति दा-क इत० । १केलिचरित्रे भेदि० । २प्रकार्या हेमच० । ३नदीभेदे स्त्री भेदि० । सा च नदी कलिङ्गदेशस्य पश्चाद्देशे स्थिता अमरकण्टकपर्वतसन्निहता यथाह मत्स्यपु० १८१ अध्यायावधि । १८० अ० षर्यन्ते तत्कथा दिङ्मालमल दर्शयति ।

“मार्कण्डेय उवाच नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणा-श्रिनी । तारयेत् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च । नर्मदायास्तु साहाय्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् । तदे-तद्भि महाराज ! तत्सर्वं कथयामि ते । पुण्या कनखले गङ्गा कुशले सरस्वती । यामे वा यदि वाऽरण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यास्यन्म् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नामे-दम् । कलिङ्गदेशे पश्चाद्देशे पर्वतेऽमरकण्टके । पुण्या

च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा । सदेवासुरगन्धर्वा
 ऋषयश्च तपोधनाः । तपस्तप्त्वा महाराज ! सिद्धिञ्च
 परमाङ्गताः । तत्र स्नात्वा नरो राजद्वियमस्थो जिते-
 न्द्रियः । उपोष्य रजनीमेकां कुम्भानां नारयेच्छतम् ।
 जलेश्वरे नरः स्नात्वा पिण्डं दत्त्वा यथाविधि । पितर-
 क्षस्य तृष्यन्ति यावदाभूतसंभवम् । पर्वतस्य समन्तात्
 रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता । स्नात्वा यः कुरुते चार्चां गन्ध-
 माख्यानुलेपनैः । प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वी रुद्रकोटिर्न सं-
 शयः । पश्चिमे पर्वतस्थान्ते स्वयं देवो महेश्वरः । तत्र
 स्नात्वा शुचिभूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पितृकार्यञ्च
 कुर्वीत विधिवन्नियतेन्द्रियः । तिलोदकेन तत्रैव तर्पयेत्
 पितृदेवताः । आसन्नं कुलं तस्य स्वयं मोदते पाण्डव ! ।
 षट्षर्षसहस्राणि स्वर्गलोके भङ्गीयते । अप्सरोगण-
 संकीर्णं सिद्धचारणसहितं । दिव्यगन्धानुलिप्तञ्च दिव्या-
 लङ्कारभूषितः । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विष्णु
 कुले । धनवान् दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते । पुनः
 शरति तत्तीर्थं गमनं तत्र रोचते । कुम्भानि तारयेत्
 सप्त रुद्रलोकं स गच्छति । योजनानां शतं सायं शू-
 यते सरिदुत्तमा । विस्तारेण तु राजेन्द्र ! योजनद्वय-
 मावता । षट्षर्षसहस्राणि षट्ः कोट्यस्तथैव च ।
 सर्वं तस्य समन्तात् तिष्ठतेऽमरकण्ठके” ।

नर्मदासम्भव न० नर्मदायां सम्भवति सम्-भू-व्यञ्च । नार्भदे
 वाणलिङ्गभेदे तल्लयादिकन्तु याज्ञवल्क्यसंहितायां देवी
 प्रतिशिववाक्ये “प्रशस्त्रं नार्भदं लिङ्गं पक्वजम्बु फलाकृति ।
 मधुवर्षं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् । हंसडिम्बाकृति
 पुनः स्थापनायां प्रशस्यते । स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो
 नर्मदाजले । पुरा वायासुरेणाहं प्राद्वितो नर्मदातटे ।
 अध्ववात्सं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः । वाणलिङ्ग-
 मपि स्थातमतोऽध्याञ्जगतीतले । अन्येषां कोटिलि-
 ङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् । तत् फलं लभते मर्त्या
 वाणलिङ्गैकपूजनात्” । तथा “ताप्ती वा स्नाटिकी
 स्वार्षी पाषाण्यी राजती तथा । वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र
 संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्भदं भक्ति
 भावतः । ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता”
 नर्मदेशशब्दे तत्तीरस्थपाषाणमात्रस्य शिवलिङ्गरूपित्वं
 वक्ष्यते । प्रसङ्गात्तस्य लक्षणपरीक्षादिकस्य चते वीरभिवो-
 दयधृतकालोत्तरे “वाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदा-
 यकम् । उत्पत्तिं वाणलिङ्गस्य लक्षणं गदतः शृणु ।

नर्मदादेविकयोश्च गङ्गायमुनयोस्तथा । सन्नि पुष्यप्र-
 दीनाञ्च वाणलिङ्गानि षष्पुसुच ! । इन्द्रादिपूजितान्यत्र
 तद्विज्ञैर्विहितानि च । सदा शक्तिहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदा-
 यकः । इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सास्त्राचार्यप्रदानि च”

आग्नेवं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिश्चाश्चित्तम् । इदं
 लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् “दण्डाकारं भवेद्
 यास्यमथवा रसनाकृति । यद्युक्तं सद्य तेनैव निर्धत्तं
 प्रायते तदा । निषिक्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन
 तु” “राक्षसं खड्गमसदृशं ज्ञानभोगफलप्रदम् । कर्क-
 रादिप्रलिप्तन्तु कुण्डकुलियुतं तदा । राक्षसं निष्कृते-
 लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम्” “वाक्यं वर्तुलाकारं
 पाशाङ्गं चालिवर्चसम् । वृद्धिःसुखादेः स्वत्वस्य संभोगा-
 प्तन्तु मध्ये” “जम्बु धूषं च वायव्यं ध्वजं ध्वजभू-
 षणम् । मन्त्रोत्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः”

“चतुर्वर्षमत्रं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽप्यतः ।
 वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गुदाद्यादिविभूषितम् । श्रीवत्सं
 कोस्तुभाङ्गञ्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् । वैनतेयसमाङ्कं वा
 तथा विष्णुपदाङ्कितम् । वैष्णवं नाम तत्प्रोक्तं सर्वैश्व-
 र्यफलप्रदम्” “शास्त्राभ्यामादिशस्यन्तु शशाङ्कं श्रीवि-
 वर्द्धनम् । पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीव्याङ्कं विभूतये”
 हेमाद्रिप्रहतलक्षणकाण्डे नारद उवाच “अथ वक्ष्यामि
 ते विप्र चिह्नमेकादशं (पूर्वाङ्कदशमेकया एकादशम्)
 परम् । श्रवणाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्
 क्षणात् । मधुपिङ्गलवर्णाभं जम्बुजम्बुलिकायुतम् ।
 स्वयम्भुःलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निर्भेवितम् । नाना-
 वर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् । श्लथुञ्जयाङ्गयं
 लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् । दीर्घाकारं शूभ्रवर्णं
 जम्बुविन्दुसमन्वितम् । नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं
 पूज्यं सुरासुरैः । शुक्लामं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
 त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रमोदनम् । ज्वलन्लिङ्गं
 जटाजूटं जम्बुभ्रमं शूलविपद्यम् । कालाभिरुद्रमाख्यातं
 सर्वसत्त्वैर्निर्भेवितम् । मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतवज्रोपवी-
 तिनम् । श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् । प्रब-
 यास्त्रसमायुक्तं त्रिपुरारिहं समाङ्कयम् । शूभ्रामं पिङ्ग-
 लजटं सुण्डमालाधरं परम् । त्रिशूलधरमीशानं ७ लिङ्गं
 सर्वार्थसाधनम् । त्रिशूलधरधरं शूभ्ररत्नाङ्गं भागतः ।
 कर्कशं नारीश्वराङ्गानन्दसर्वदेवैरभीष्टम् । ईशङ्कभयं कान्तं
 स्थूलदीर्घं ससुज्ज्वलम् । महाकाण्डं ६ समाख्यातं

धर्मकामार्थमोक्षदम् । एतत् कथितं त्वभ्यं लिङ्गचिह्नं
 महेष्टितः । एकैनेव कतार्थः स्यात् वज्रभिः किञ्च सु-
 ब्रत !” वीरभित्तोदयधृतकाबोत्तरे “उक्ताङ्गं श्रेयसे
 योज्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् । यमवर्णन्तु यच्छिङ्गं यमाङ्गं
 वा कमण्डलुम् । दण्डाङ्गं स्रजचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं
 मतम् । शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ।
 पद्मरागनिभं सर्वं महामं सिद्धिपूजितम् । मौक्तिकामं
 नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् । वसुदैः सैन्द्रयज्ञेशं
 गुह्यकैर्योतुधानकैः । नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्ड-
 लप्रभम्” इत्येतन्नक्षत्रं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासास्यं न जायते । तदा
 वाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । तुलाकरणन्तु
 तण्डुलेन व्यपरतुलादिषु तण्डुला यद्याधिकाः सुसुता
 तच्छिङ्गं गृह्येषां पुण्यम् लिङ्गञ्चेदधिकं तदोदा-
 सीनैः पूज्यमिति किंवदन्ती । हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे
 सूतसंहितायान्तु “सप्तकत्वस्तुलाकूटं दृष्ट्वेति न ही-
 यते । बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्भदस्यते । त्रिपञ्च
 वारं यस्यैव तुलासास्यं न जायते । तदा वाणं समा-
 ख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्” । वीरभित्तोदये “नद्यां वा
 प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलभ्यते । वाणलिङ्गं तदा विद्धि
 न्यूनं सुखविवर्द्धनम्” । वाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव
 “अथ वाणं समाख्यातं यथा वज्रं तथादितः । वाणः
 सदा शिवो देवो वाणोवाणासुरोऽपि च । तेन यस्मात्
 कृतं तस्माद्वाणलिङ्गसदाहृतम् । सदा सन्निहितस्तत्र
 शिवः सर्वार्थदायकः । कृतप्रतिष्ठं तच्छिङ्गं वाणाख्येन
 शिवेन च । पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति”
 पङ्कजफलं पद्मनीजम् “पङ्कजम्फलाकारं कुक्कुटाखण्ड-
 समाकृति” इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः । “भुक्ति-
 सुक्तिप्रदञ्चैव वाणलिङ्गसदाहृतम्” ।
 सूतसंहितायाम् “संस्थाप्य श्रीवाणलिङ्गं रत्नकोटि
 गुणं भवेत् । रसलिङ्गे ततो वाणात् फलं कोटिगुणं
 स्रतम् । गुण्यंस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
 सिद्धयो रसलिङ्गे स्तु रण्यमाद्याः सुसंस्थिताः” । केदा-
 रखण्डे “रत्नभाद्रमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
 पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च । एतेषामपि
 सर्वेषां काशीरं हि विशिष्यते । काशीरादपि लिङ्गाच्च
 नाणलिङ्गं विशिष्यते । बाणलिङ्गात् परं नाम्बत् पवि-
 त्रमिह दृश्यते । ऐहिकासुखिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रय-

च्छति” । निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव “कर्कशे वाणलिङ्गे
 तु पुत्रदारण्यो भवेत् । चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृह-
 भङ्गो भवेद्भुवम् । एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारण-
 नक्षत्रः । शिरसि स्फुटिते वाणे व्याधिर्मरणमेव च ।
 क्लिष्टलिङ्गेऽर्चिते वाणे विदेशगमनं भवेत् । लिङ्गे च
 कर्षिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान् । व्यलुप्तवि-
 लापे तु गोधनानां क्षयो भवेत्” । हेमाद्रिधृतम् “ती-
 ल्यापं वक्रशीर्षञ्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्जयेत् । अतिस्थूलं
 चातिक्रम्य खल्यं वा भूषणान्वितम् । गृही विवर्जये-
 त्तादृक् तद्वि सोढार्थमोहितम्” वीरभित्तोदये “अथदं
 कपिलं लिङ्गं घनाभं भोजकाङ्क्षिणाम् । मधुवत् कपिलं
 स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कश्चित् । पूजितव्यं गृहस्थेन
 वर्धेन अमरोपमम् । तत्परीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कार-
 वर्जितम् । सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम्”
 सूतसंहितायां भैरववाक्यम् “वाणासुरः पुरा भद्रे !
 शिवस्यातीव वज्रभः । जितक्रोधोऽहुरक्तश्च शिवपूजा-
 विधौ रतः । विधिज्ञो निपुणश्चैव शिष्यज्ञो लक्षणा-
 न्वितः । दिने दिने स्वयं कृत्वा लिङ्गं स्थाप्याप-
 पूजयत् । एवं वर्षशतं देवि ! दिव्यमानेनापूजयत् ।
 तदा तद्भक्तिमुल्लसः प्रत्यक्षः शङ्करोऽभवत्” शङ्कर उवाच
 तृष्टोऽहं तव हे वाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि । शङ्करस्त
 वचः श्रुत्वा वाणोवचनमब्रवीत् । यदि तृष्टोऽसि हे नाथ !
 मद्यां त्वं मन्त्रभागिने । क्लिष्टोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं
 कृत्वा दिने दिने । तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनि-
 र्मितम् । शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिदार्थस्य दुर्लभः ।
 तस्मात्त्वं यदि मे तृष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् । सर्व-
 कामलतार्थञ्च सर्वसत्वातुकम्पनम् । सर्वेषाञ्च हितार्थाय
 प्रसादं कुरु शङ्कर ! इत्येवं वचनं तस्य शिवः परम-
 कारणम् । श्रुत्वा कैलासमूर्ध्निभ्यः शङ्करेण विनिर्निताः ।
 लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश । सिद्धलिङ्गं
 तदा तत्तत्सर्वं सदोदयं स्वयम् । आयोज्यैव सुसम्पूर्णं
 वाणस्य च सर्पार्पितम् । अक्षयफलदं वाणः स्थाप्यमानञ्च
 नित्यशः । संपूज्य वाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनन्दा ।
 तद्भावं सपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः । अक्षयं
 यदि संसिद्धिं स्थाप्यमानं दिने दिने । सत्वानां सिद्धिहे-
 त्वर्थं वाणस्थाने सुसंस्तवे । लिङ्गानां कालिकागते स-
 ज्जितास्तु त्रिकोटयः । श्रीशैले कोटयस्त्रिः कोट्येका
 कन्यकाश्रमे । माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु को-

टिका । माहेन्द्रे चैव नेपाळे एकैका कीटरेव च । वा-
 षाञ्चार्यं कृतं लिङ्गं वाणलिङ्गमतः स्मृतम् । वाणो वा
 शिव इत्युक्तस्तुतं वाणस्यते । तस्मात्तेषु प्रदेशेषु
 पुण्यस्थानेषु तेषु वा । स्थितं तच्छिवसङ्गावं शिवस्वाकृति
 विग्रहे । हेमाद्रौ तदाकृतिलक्षणससृज्येऽपि “स्वयम्भु-
 लिङ्गवत् वाणलिङ्गं भुक्तं ससृज्ये” “सहस्रमन्वन्त्याद्
 यथास्थापनपूजने । श्रीशैले कात्किनागते” लिङ्गाद्रौ
 कन्यकाश्रमे । कन्यातीर्थे वने शैले माहेन्द्रे वा सुरेश्वरे ।
 स्थितानि वाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु” सिद्धान्त-
 शेषरे वाणलिङ्गान्यधिकृत्य “तदानेकप्रकारं स्यादव्यवर्ण-
 मपीठकम् । लक्ष्ममूर्तिविहीनञ्च वाणं तत् पृथुत्वाप-
 कम्” वाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं तदुक्तं
 भविष्ये “वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
 न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेष्वावाहनं न चेति” । रौद्र-
 लिङ्गलक्षणं वीरमित्येवमुच्यते “नदीससृज्ये वं रौद्रमन्यो-
 न्यस्य विघर्षणात् । नदीवेगात् समं स्निग्धं सञ्जातं रौद्र-
 स्यते” लक्षणससृज्येऽपि “सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्ग
 समाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ।
 नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बो-
 द्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति” । रौद्रलिङ्गं तथा स्यात्
 वाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रा-
 दिपूजितम् । स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धि-
 दम् । नर्मदासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितमिति ।
 अधिकं नर्मदेशशब्दे दृश्यम् ।

नर्मदेशे न० नर्मदया स्थापित इत्यो यत् । काशीस्थे शिव-
 लिङ्गभेदे तदाविर्भवकथा काशीख० ६२ ख० यथा
 “निशम्येति विधेर्वाक्यं नर्मदा सरित्कृता । धातुर्वरं
 परित्यज्य प्राप्ता वाराणसीं पुरीम् । सर्वभ्योऽपि हि
 पुण्येभ्यः काश्यां लिङ्गे प्रतिष्ठिते । अपरा न ससृष्टिषा
 कैश्चित् श्रेयस्करी क्रिया । अथ सा नर्मदा पुण्य
 विधिपूर्वं प्रतिष्ठितम् । व्यधात् पिलिम्बितातीर्थे त्रिपि-
 षपसमीपतः । ततः शम्भुः प्रसन्नोऽभूत् तस्यै नद्यै
 शुभात्मने । वरं दृष्ट्वा सुभगे ! यत्तुभ्यं रोचतेऽनघे ! ।
 सरिद्वरा निशम्येति रेवा प्राह महेश्वरम् । किं वरेष्वेह
 देवेश ! भृशं तच्छेन धूर्जटे ! । निर्दन्वा त्वत्पदङ्घ्रि-
 भक्तिरस्तु ममेश्वर ! । श्रुत्वेति नितरान्तुष्टो रेवागिरस-
 रत्तमाम् । प्रोवाच च सरित्त्रये ! त्वयोक्तं यत्तथास्तु
 तत् । ऋचाण्य पुण्यनिचये वितरासि वरान्तरम् । या-

वत्योदशदः सन्नि तव रोधसि नर्मदे । तावत्यो लिङ्ग-
 रूपिण्यो भविष्यन्ति वरान्तरम् । अन्यच्च ते वरं दद्यां
 तस्यार्थार्थयोत्तमम् । दुष्प्राप्यं यच्च तपसां राशिभिः
 परमार्थतः । सद्यः पापहरा गङ्गा सप्राज्ञेन कलि-
 न्दजा । तत्राह्वा सरस्वती रेवे ! त्वन्तु दर्शनमात्रतः ।
 अपरं च वरं दद्यां नर्मदे ! दर्शनाद्ये । भवत्या स्थापितं
 लिङ्गं नर्मदेश्वरसंज्ञितम् । एतलिङ्गं महापुण्यं शक्तिं
 दास्यति शाश्वतीम् । अस्य लिङ्गस्ये भक्तास्तान् दृष्ट्वा स्त-
 र्यनन्दनः । प्रथमिप्रति यत्नेन महाश्रेयोभिष्टयै ।
 सन्नि लिङ्गान्येकानि काश्यां देवि ! पदेपदे । परं हि
 नर्मदेशस्य महिमा कोऽपि चाङ्गुतः । इत्युक्त्वा देवदेवेश
 सन्नि लिङ्गे लयं ययौ । नर्मदापि प्रकृष्टाऽऽसीत् पा-
 वित्त्रं प्राप्य चाङ्गुतम् । स्वदेशं च परिप्राप्ता दृष्टि-
 साक्षात्कारिणी” ।

नर्मन् न० न-मनिन् । परिहासे अमरः । “न नर्मयुक्तं
 वचनं हिनस्ति” भा०शा० १८२ख० “नर्मपूर्वमनुष्टुभ
 संस्थितः” रघुः । “सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः” काम०
 “त्रिदिनमिह न भिन्द्याद्ब्रह्मचर्यं न चास्या । हृदय-
 मनतुरुध्य स्नेच्छया नर्मं कुर्यात्” मल्लिनाथधृतकामशा-
 स्त्रम् “माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाञ्छिता चेति तद्गुणाः”
 द्रुतीलक्षणे सा० ६० ।

नर्मरा स्त्री नर्मन्+सस्त्वर्थे रः । १दृश्यां २मस्त्रायां ३शर-
 बायां ४निष्कवास्यायाञ्च भेदि० ।

नर्मवत् लि० नर्म अस्त्वस्य मत्पु मस्य वः । नर्मयुक्ते स्त्रियां
 ङीप् । सा च १नायिकाभेदे तदास्यायिकारूपे शरासक
 नाटकभेदे सा० ६० “तत्र सन्निहयवती यथा नर्मवती” ।

नर्मसचिव पु० नर्मसु सचिवः । परीहाससहाये “न नर्म-
 सचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्रियं वदेत्” कामन्दक० “न
 नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना” माघः ।

नर्म्यं लि० न्भ्योऽङ्गितं यत् । १मनुष्यरहिते “नृणां नर्म्यो
 न्तमः क्षपावान्” ऋ० १०।२।१ “नर्म्यो न्भ्यो ङितः”
 भा० “चतुष्पदे नर्म्यय द्विपदे” ऋ० १।२।१ नरस्यापत्यम्
 वा० यत् । २मनुष्यमात्रे च “अपो नर्म्यः सुजातः”
 निरु० १।१।६ धृताम्बचमधिलोक्तं “मनुष्यः न्भ्योऽङ्गितो
 नर्म्यः” “ह्योतौ यत्तु सुरेतसम्भवं नर्म्यापसम्” यजु०
 २।१।३८ “नर्म्यं नरङ्गितमपः कर्म यस्येति” वेददी० ।

नल्लं गु० नल-वन्त्वे कच् । १दृश्याभेदे योऽङ्गुत्वे अमरः ।
 “नल्लस्तु मधुरञ्जितः कषायः कफरत्तजित् । चण्डो

हृदयिभ्योऽन्यत्तिदाहृपित्तविसर्पजित् भावप० तद्गुणाः ।
 “जरठच्छेदा नलपत्न्यः” शा०द० । स्वर्यवंशे नृप-
 भेदे “रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविद्युतः”
 इत्युपक्रमे “निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य
 त्व” इति “सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञे नलो
 नृपः । एकस्यो नाम स धर्मात्मा नलपुत्रो बभूव
 त्” । “नलो द्वावेव विख्यातो पुराणे भरतर्षभ ! ।
 वीरसेनात्मजश्चैकः यश्चेत्साकुतुबोद्भवः” हरिवं० १५७०
 “नलो द्वावेव विख्यातो वंशे कश्यपसम्भवे । वीरसेन
 सुतस्तद्वैषम्यं नराधिपः । एते वैवस्वते वंशे राजानो
 भूरिदक्षिणाः” मत्स्यपु० १२७० । एवं वीरसेनस्य स्वर्यवं-
 शपत्न्ये स्थितेऽपि नैषधचरिते “हिंसाशुश्रुष्य करीर-
 नेव मामिति” उक्तोः चन्द्रवंशस्य तेन “बासीद्राजा
 नलोनाम वीरसेनसुतो नृप !” इति भा०व० ५२७० । उक्तो
 वीरसेनः स्वर्यवंशात् भिक्षुएव भा०व० ६०७० तत्पुत्र
 नलस्य इन्द्रसेनाख्यपुत्र इत्युक्तं स्वर्यवंशयोर्नलयोस्तु
 पुत्रनामनी भिक्षे हरिवं० १५७० इति नास्य स्वर्यवंशता
 भा०व० ५२७० अध्यावधि ७६७० पर्यन्तं नलोपाख्यानं
 दृश्यम् । ततः संचिप्य दिङ्मात्रमत्र तच्चरितं प्रद-
 र्शयति । पुरा क्विच वीरसेनसुतः निषधदेशाधिपो नल-
 नामा आसीत् । स च कुण्डनेश्वरभीमनृपसुतां दम-
 यन्तीं स्वयंवरविधिना सञ्जातुपयेमे तस्य इन्द्रसेनः पुत्रो
 बभूव । स च कलिप्रवेशात् पाशाङ्गदुर्वसनितया पुष्क-
 रेण भ्रात्रा सह द्यूतदेवनात् सर्वस्वमहारयत् । अथ
 स हृतराज्यो दमयन्त्यं सह वनं जगाम । तत्र महाक-
 ष्मनुभयन् दयमन्तीं व्यसनासहिष्णुं मन्यमानस्य राजौ
 सुप्तं तां परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तं प्रबुध्य
 वज्रं विजय्य पथिकसार्धेन सह मातृसहस्राहं गताऽपि
 लुप्रचिह्नतया मातृसहस्राऽप्रत्यभिज्ञातेव तत्सदनसुवास ।
 अथ भीमादेशेन तदन्वेषणाय प्रेरिता दूतसिद्धिभेदेन तां
 दमयन्तीं ज्ञात्वा भीमाय न्यवेदयन् । ततस्तं ततः
 स्वसहस्रानाथ भीमो नलान्वेषणाय दूतान् प्रजिघाय ।
 नलोऽपि तत्समये अरण्ये सङ्कटापन्नं कर्कोटनागं
 सङ्कटादुज्जहार । अथ प्रत्युपकाराशया नागसहस्रस्य
 कलिं तापयित्वा तस्य पदे ददंश तेन तस्य विषज्वालया
 तद्देहस्यः कलिरेव नितान्तसत्तापितः । नलस्तु तेन रू-
 पान्तरमात्रमाप । स्नेहया पुनः स्वदेहप्राप्तिर्भविष्यतीति
 नागेन तस्मै वरे दत्ते तदुपदेशेन ऋतुपर्णस्य नृपस्य

वाङ्मनया प्रसिद्धं आशुसारथ्यं चकार । अथ भीमदूतेन
 तस्य वचनविशेषेण नलत्वं सम्भाव्य दमयन्तीं प्रति
 निवेदिते सा तेन स्वस्य पुनः स्वयंवरविशेषेण दूतेन ऋतु-
 पर्णमाजुवाव । तस्याश्चालननेपुण्यं पथि दृष्ट्वा तच्चैपुण्यं
 शिञ्जितुमिच्छुः तस्मै स्वकीयाक्षहृदयज्ञानदानविनिमयं
 चक्रे । अथ नलस्य तस्मादज्ञानमात्रादेव देहात्
 कर्कोटकविषदग्धः कलिनिर्जगाम । अथ कुण्डनेपुरे
 आगते दमयन्ती परिवर्तितरूपमपि नलं पाकादिकौ-
 शलेन तं नलं निश्चिकाय । अथ तेन रूपान्तरपरिव-
 र्त्तनेन स्वरूपे स्मृतीते भैरवाः सह मेलने जाते नितान्तं
 भीमस्तुतोष नलं च प्रेषयामास निषधदेशम् । स च
 स्वदेशमागत्य स्वभ्रातरं पुष्करं देवनायाजुहाव ।
 विदिताक्षज्ञानतया तं जिगाय च । इत्यं द्यूतहारि-
 तराज्योऽपि पुनर्लक्ष्मराज्योऽभूदिति । “नलः सितच्छ-
 च्छित्तकीर्त्तिमण्डलः” “दृष्टोऽपि तन्प्रा नलनामनि श्रुते”
 नैष० “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य
 राक्षस्य कीर्त्तनं कलिनाशनम्” भा०व० नलोपाख्याने ।
 “पुण्यज्ञोको नलोराजा पुण्यज्ञोको युधिष्ठिरः” प्रातः-
 अरण्यीयकीर्त्तने । शिष्यदेवभेदे कव्यशालयच्छे १८२४ पृ०
 दृश्यम् । विश्वकर्मणः पुत्रो रामायणप्रसिद्धे श्वानरभेदे
 “रामस्य वरदानाच्च शिवः पत्न्या बभूव ह । तस्मिन्
 दत्ते तदा कुशौ ससृष्टः सरितां पतिः । राघवं सर्वशाम्भ-
 च्छमिदं वचनमब्रवीत् । अयं सोम्य ! नलोनाम तनयो
 विश्वकर्मणः । पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रीतिमान् विश्व-
 कर्मणः । एष सेतुं महोत्साहो करोतु मयि वानरः ।
 तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा । एवमुक्त्वो
 दधिर्नष्टः सस्रत्याय नलस्ततः । अश्ववीदानरश्चो षो वाक्यं
 रामो महाबलम् । अहं सेतुं करिष्यामि विसीर्षं
 मन्तराजये । पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह महो-
 दधिः” । “मम मातृवरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ।
 मया तु सदृशः पुत्रस्तव देव ! भविष्यति । वीरस-
 तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा । न चायं ह्यमनु-
 क्तोवः प्रब्रूयामात्मनो गुणान् । समर्थश्चायं हं सेतुं
 कर्तुं वै वरुणाजये । तस्मादद्यैव बभ्रन्तु सेतुं वानरपु-
 ङ्गवाः” रामा० लङ्का० २२७० । नलसेतुशब्देऽधिकं दृश्यम् ।
 ५५० न० राजनि० । [शब्दार्थं हेमच० ।
 नलक न० नल इव कायति कै-क । शास्त्रास्थि नलक-
 नलकानन पु० नलप्रधानं काननमत्र । इदेशभेदे ‘भि-

द्विकाः कुनलाश्चैव सौहृदाः नलकाननाः" भा०भी०
६७० जनपदोक्तौ । इत० । नलानां २वने च न० ।

नलकिनी स्त्री नलकं नलाकारमस्थि विद्यतेऽत्र इति डीप् ।
जङ्गायां हेमच० ।

नलकील पु० नल एव कीलोऽत्र । जानुनि हेमच० ।

नलकूवर पु० कुवेरेषु "यच्छराज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च
पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरम्" भा०श० ४८७० ।
स च नारदशामेन व्रजे स्यावरतां प्राप्तः कण्ठेन पुन-
र्देवत्वमासादितः । तत्कथा भाग० १०स्कन्धे यथा

"कण्ठस्तु षट्कल्येषु व्यथायां मातरि प्रभुः । अद्रु-
चीदर्जुनौ पूर्वं युद्धकौ धनदात्मजौ । "पुरानारदशामेन
दृष्टतां प्रापितौ मदात् । नलकूवरमणिपीवाविति
ख्यातौ श्रियान्वितौ" ६७० "रुद्रस्यातृचरौ भूत्वा सु-
दप्रौ धनदात्मजौ । कैलाशोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां
मदोत्कटौ । वारुणीं मदितां पीत्वा मदाघूर्णितलो-
चनौ । श्रीजनैरनुगायद्भिश्चैरतः पुष्पिते वने । अन्नः
प्रविश्य गङ्गायामम्बोजवनराजिषु । चिक्रीडत्युर्वति-
भिर्गजाविव करेषुभिः । यदृच्छया च देवर्षिर्भगवत्सल
कौरव ! अपशुद्धारदो देवौ शीवाचौ समनुज्जात ।
तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्रा शापशङ्किताः । वासांसि
पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव युद्धकौ" "यदिमो लोकपा-
लस्य सुतौ भूत्वा तमःसुतौ । न विवाससमात्मानं
विजानीतः सुदुर्भदौ । अत इतः स्यावरतां स्यातां नैवं
यथा पुनः । स्मृतिः स्यात् मत्प्रसादेन तत्रापि मदनु-
ग्रहात् । वासुदेवस्य शान्निध्यं लब्धा टिव्यशरच्छते ।
दत्ते स्वर्लोकात् भूयो लब्धमक्ती भविष्यतः" १०७०

नलद न० नलं तृषावम् द्यति दो-खण्डने क । १७शीरे
(वेद्यारमूल) उशीरशब्दे १२०६४० तद्गुण्या दशप्राः
२७७रसे ३जटासांस्याञ्च मेदि० "करिणां सुदे सनलदा-
ऽनलदा" किरा० "नलदेनाल्लिम्पनि" "नलदमाळां
प्रतिष्ठञ्चन्ति" आश्व०श्री०६॥१०॥१॥ तत्पण्यस्य किशरा०
४३ । ४नलदिक तदिक्रतेरि ति० स्त्रियां डीप् ।
नल ददाति दा-क । पुनलदातरि ति० "खादस्या
नलदं विना न ददने तापस्य कोऽपि क्षमः" नैषध० ।
रुद्राश्चनृपस्य दृताभ्यां जाते इकन्याभेदे स्त्री "खलदा
चैव राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च" हरिवं० ११७०
तत्कन्योक्तौ ।

नलपट्टिका स्त्री नलनिर्मिता पट्टिकेव । (दरमा) ख्याते
पदार्थे हारा० । [समरः ।

नलमीन पु० नलः नलाश्रयः मीनः । (चिड्डुडी) मत्स्यभेदे
नलसेतु पु० नलवानरकृतः सेतुः शा०त० । ससद्रोपरि नल-
वानरकृते सेतौ "अस्ति तत्र नखोनाम वानरः शिल्पि-
सम्मतः । त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्माणः । स
यत् काष्ठं तृषं वापि शिवां वा क्षेप्यते मयि । सर्वं
तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति । इत्युक्त्वात्सिद्धिंते
तस्मिन् रामो नलसवाच ह । कुर्व सेतुं ससद्रे त्वं श-
क्नोद्यसि मतो मम । तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्ध-
नकारयत् । दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ।
नलसेतरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि" भा०व०
२८२७० ।

नलिका स्त्री नलः तद्रूपाकारोऽस्त्वस्याः ठन् । १नाद्यां(नली)
इति ख्याते सुगन्धिद्रव्यभेदे उत्तरपथप्रसिद्धे (पँठारी)
प्रसिद्धे प्रवाहाकृतौ २४७भेदे च "नलिका विद्म सलता-
कपोतचरणा नटी । धमन्यङ्कतकेशी च निर्मध्या
शुषिरा नली । नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या कफ-
पित्तहृत् । कण्ठाःशरीराततृष्णास्रकुण्डकण्डुज्वरापहा"
भावप्र० । "काशाः कुशा वा नलिका नलो वा" इ०सं०
५४७० द्वागर्गलशब्दे दृश्यम् । तन्तुवायानां वयनसाधने
शूद्रव्यभेदे (नली) ४तदाकारे अस्ते च ।

नलित पु०नल-क्त । (नालता)शाकभेदे द्रव्यगुणामिधानम् ।
"सपुरो नलितः पित्तनाशकः शुक्रवर्द्धकः" तद्गुणोक्तिः
नलिन न० नल-बन्धे इतन् । १पद्मे २जले शनीलिकायां
हेमच०४सारसखगे पुंस्त्री०अमरः । ४कण्ठपाकफले प्राची-
नामलके (पानि कामला) पु० शब्दच० "नलिनं सलिनं
विदृष्यती सृशतीमसृशती तदीक्ष्ये" नैष० "नलिना-
भवक्तः"रघुः ।

नलिनी स्त्री नलाः (नालाः) सन्त्यत्र पुष्करा० इति डीप्
डस लः । १पद्मिन्यां "व्याक्रोशकोकषदतां दधते
नलिन्यः" भावः । २पद्मयुक्तदेशे शकसलाकरे ४नदीमाले
मेदि० । नलानां नलयुक्तानां समूहः खला० इति ।
पद्मसमूहे पुनलिकायां राजनि० इति नारिकेले त्रिका०
"नलिनीवायु सम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपास्यते"कामन्द०
"ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । सीताह-
रणदाखार्त्तः परमां रामः समासदत्" भा०व०२७६७० ।
"एषा सा दृश्यते परमा नलिनी चित्तकानना" रामा०

६।१०८३० "प्रयाता नन्दनखेव नलिनी सरितां वरा"
हरिवं०६५७० "नलिनी क्षतसेतुवन्धना" कुमा०। ७ व्योम-
नद्याम् सा च "ब्रह्मबोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वखोकसारा नलिनी भावनी च सरस्वती । जम्बूनदी
च सीता च मङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी" भा०भी० ६७०
उक्ता पञ्चदशाक्षरपादके ऽकन्दोभेदे "सगणैः शिवव-
क्लृप्तमितैर्गदिता नलिनी" इ०र०टी० तल्लक्षणसूक्तम् ।

नलिनीखण्ड म० नलिनीनां समूहः कपला० समूहे
खण्डश्च । पद्मिनीसमूहे ।

नलिनीनन्दन न० नलिन्वा नन्दयति नन्दि-ल्यु १त० ।
देवोद्यानभेदे "वनं चैत्ररथं दिक्ष्वं नलिनीनन्दनं वनम् ।
यो विनाशितवान् क्रोधात् देवोद्यानानि वीर्यवान्" रामा०
आरण्य० ३६

नलिनोरुह न० नलिन्वां रोहति रुह-क । रुषाणे राजनि०
नलिनेश्वर पु० नलिने ब्रह्मनाभिकसले येते-श्री-सञ्च
अलुकस० विष्णौ ।

नली स्त्री नल-अच् बौरा० स्त्री । १ मनःशिलायां विश्वः
२ नलिकायां भावप्र० । [शिवलिङ्गभेदे शिवपु० ।

नलेश्वर पु० नलेन स्थापित ईश्वरो यत् । नलनपस्थापिते
जलोत्तम पु० नलेषु उत्तमः । देवने राजनि० ।

नलोदय पु० काबिदासकृते काव्यभेदे

नलोपाख्यान न० नलस्योपाख्यानं यत् । भारतवर्षपर्वान्त-
र्गते अवान्तरपर्वभेदे "नलोपाख्यानमत्रैव" भा०सा० १७०।
तत्र नलशब्दे दृश्यम् ।

नल्य लि० नलस्यादूरदेशादि० कला० य । नलस्यादूरदेशादौ
जल पु० नल-वा०व । चतुःशतहस्तमिते अमरः शतहस्तमिते
काल्यः "रावणस्य शरीरन्तु पञ्चनलानुविसृत्तम्"
रामा०बङ्गा० ६२/६२ स्त्रो० "नलमालपरीषाहो वन-
च्छायो वनस्पतिः" भा०शा० १६४७० ।

नलवदत्त गा स्त्री नलमितं वत्तं गच्छति गम-ड । १ का-
काक्षीलतायां शब्दश्च० २ तन्मिथपथगामिनि लि० ।

नव पु० नु-सत्त्वे भावे अप् । १ सत्त्वे भेदि० कर्मणि अप् । २ नूतने
लि० अमरः ३ रक्तपुनर्नवायाम् पु० राजनि० "नवाब्जुभि-
भूरिविलम्बिभिर्घनाः" शकु० "नवं नवं प्रीतिरहो
करोति" "नवानघोधोद्वहतः पयोधरान्" माघः
४ उशीनरन्तपस्य पुलभेदे पु० ५ तत्पठ्यां स्त्री "उशीनरस्य
पत्यस्य पञ्च राजभिर्बन्धजाः । नृगा क्षमिर्नवा दवा पञ्चमी
च दृश्यते । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुचो-

दृहाः । तपसा चैव महता जाता दृश्यं चात्मजाः ।
नृगायास्तु नृगः पुत्रः क्षन्त्या क्षमिरजायत । नवायास्तु
नवः पुत्रो दवायाः सुव्रतोऽभवत् । दृशदृत्वास्तु संजज्ञे
शिविरौशीनरो नृपः" हरिवं० ३१७० ।

नवक न० नवावाभवयवः सङ्ख्यायाः कन् । १ नवसंख्यायाम्
नवपरिभाष्यस्य । २ नवसंख्यानिते लि० नवनवकशब्दे
वक्ष्यमाणदक्षोक्तानीव नवनवकान्युक्ता काशी०ख० ४० अ०
दशमं नवकसूक्तं यथा

"एतन्नवानान्नवकं ज्ञात्वा त्रियमवाप्नुयात् । अन्यञ्च
नवकं वक्षिन् सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा
च क्षान्तिर्ज्ञानं दया दमः । अस्त्रेव इन्द्रियाक्षोभः सर्वेषां
धर्मसाधनम् । अभ्यस्य नवतिं ज्ञेतां स्वर्गमार्गप्रदीपि-
काम् । सतामभिमतं पुण्यां नृहस्यो नावसीदति" ।

"इति वीराष्टकः प्रोक्तः सन्ध्यादृगणोद्भवः । काग-
वक्ष्येण संहितो नवकः परिकीर्त्यते" भा०व० २२७ अ०
कानिचित् नवकानि ज्ञानि० उक्तानि यथा

"गुणितानवधा नित्या हृते मन्त्रं नवार्थकम् । नवकं
शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा मणेश्वरी । नवकं पीठशक्तीनां
शृङ्गारादीन् रसानपि । मायिक्यादीनि रत्नानि नव-
वर्गयुतानि च । नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शु-
भम् । यद्यद्यत्तत्त्वं लोके सर्वमस्या उदञ्चति" । तत्र
शक्तितत्त्वनवकं तत्रैव प्रथमपटले "सच्चिदानन्दविभ-
वात् सकलात् परमेश्वरात् । आशीष्कृत्स्नस्ततो नादो
नादादिन्दुससङ्गवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ
भित्ते पुनः" नादविन्दूनां प्रत्येकं त्रिधाभेदात् नवसंख्या ।
तेषां भेदाच्च तत्रैवोक्ता यथा "विन्दुनादो वीजमिति तस्य
भेदाः समीरिताः । विन्दुः शिवात्मको वीजं शक्तिर्ना-
दस्तयोर्भिधः । समवायः सभाख्यातः सर्वांगमविशारदैः ।
रौद्री विन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा वीजादजायत ।
वामा ताभ्यः ससप्तम्या रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । विज्ञाने-
च्छाक्रियात्मानो वज्रीन्धर्मस्वरूपिणः । भित्तमानात्
परादिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्" । पीठशक्तीनां नवकं
तत्त्वन्मन्त्रभेदे तत्त्वप्रकरणे तलोक्तम् । शृङ्गारादिरस्य
नवकमलङ्कारे प्रसिद्धं नवरसशब्दे दृश्यम् । रत्ननवकं
नवरत्नशब्दे दृश्यम् तत्र ६पटले तत्रैवोक्तम् । वर्गाणां
नवकम् अकचट तप यश्चानां नवकं ७पटले तलोक्तम् ।
मण्डलनवकं तत्रैव ८पटले "चतुरस्रां भुवं भित्त्वा
कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्वकोष्ठादिषु लिखेत् सप्तवर्गां

ननुक्रमात् । लक्ष्मीये मध्यकोषे खरयुग्मक्रमास्तिखेत्' इत्युक्तम् । माण्डूकीनां नवकं २३पटले तल्लोक्तं दृश्यम् । नवकारिका स्त्री नवं करोति क-एवुल् । १नवोढायां स्त्रियां शब्दमा० कर्म० । २नूतनायां कारिकायां च । कारिका क्रिया कर्म० । ३नूतनत्वे च ।

नवकालिका स्त्री नवकं नूतनमलति खल-भूषणे एवुल् । नवीने हारा० अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

नवग्रह पु० कर्म० संचात्वात् न द्विगुः । "सूर्यचन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतवश्च नव ग्रहा" इत्युक्तेषु नवषु १पटले खगोलशब्दे तत्कालादिमानसक्तं तद्रथादिमानमलोच्यते ।

रवेः "योजनानां सृष्ट्याणि भास्करस्य रथो नव । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । साङ्गिकोऽस्तथा सप्त नियुतान्धधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षसकं यत् प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सृष्ट्याणि द्वितीयोऽसौ व्यवस्थितः । पञ्चान्यानि तु साङ्गानि खन्दनस्य सङ्गामते ! । अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तद्युगाङ्गयोः । ह्रलोऽक्षस्तद्युगाङ्गेन भुवाधारो रथस्य वै । द्वितीयेऽप्ये तु तत्तत्कं संस्थितं मानसाचले । ह्यास्य सप्त खन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुवेव च । अत्रुष्टुपु पङ्क्तिरित्युक्ताखन्दांसि हरयो रवेः । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्हभिभक्तया । गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः । स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः । खल्वन्योऽप्सरसो यानि सूर्यस्यातु निशाचराः । बह्वलि पद्मगाः यचैः क्रियतेऽभीपुसंप्रहः । बालसिल्यास्तथैवैतं परिवार्य समासते । सोऽयं सप्रणवः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम । हिमोष्णवारिष्ठदीनां हेतुत्वं ससुपामतः" ।

इन्द्रोः "रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभाक्षस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो युक्ताः दश तेन चरत्प्रसौ" ।

बुधस्य "वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथसन्द्रुघनस्य च । पिशङ्गैस्तुरगेयुक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवैर्गभिः । सवर्णस्यः सानुकर्षो युक्तोऽभूत्सम्भवेर्ह्यैः" ।

शुक्रस्य "सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् । अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान्" । [वर्जसम्भवेः" ।

कुजस्य "भौमस्यापि रथो महान् । पद्मरागासुरैरश्वैः संयुक्तो गुरोः "अष्टाभिः काञ्चनभिर्भैर्वाजिभिः काञ्चने रथे । तिष्ठन् चरति वै वर्धं राशौ राशौ बृहस्पतिः" ।

शनेः "आकाशसम्भवरथैः शवलैः खन्दनं युतम् । समारह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः" ।

राहोः "सर्मानोस्तुरगाद्यष्टौ अङ्गाभा घूसरं रथम् । सलदु-युक्तासु मैत्रेय ! बहन्त्यविरतं सदा । आदित्याग्निःसृष्टो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाञ्च पुनः सौरेषु पर्वसु" ।

केतोः "तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहसः । पलाज-धूमवर्णाभा चाक्षारसनिभारणाः । एते भया पहाणां वै तवाख्याता रथा नव विष्णुषु० ।

सुश्रुतोक्ते नवविधे खन्दाद्यभिषे २नवग्रहभेदे ग्रह-शब्दे २७४५ पु० दृश्यम् । तेषामुत्पत्त्यादिकं उत्तर-वन्ने तल्लोक्तं यथा

"अथतो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव खन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुह्यस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमग्निशुद्धिभिः । सृष्टाः शरवणस्यस्य रक्षित-स्नाततेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा भग्नेरिताः । गङ्गोमाकृतिकानाञ्च ते भागा राजषा मताः । नैगमेयस्तु पार्वत्या सृष्टो भेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुह्यस्याक्षसमः सखा । खन्दाप-क्षारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च खन्द-सखो नाम विशाख इति चोच्यते । खन्दः सृष्टो भग-वता देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बालजीवाधरो योऽयं देवो ब्रह्मन्निघण्टवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव प्रवर्त्तते । कुमारः खन्दसामान्यादक्ष केचिदपण्डिताः । खल्वन्तीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति खन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्युर्पहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुह्यम् । ऊचुः प्राञ्जल्ययसैनं इति नः संविधत्स वै । तेषामर्थं ततः खन्दः शिवं देवमचो-दयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्सृष्ट् । तिर्यग्योनिं मानुषञ्च देवञ्च त्रितयं जगत् । परस्स-रोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तेर्यग्योनीस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षीष्णमासतैः । इज्याञ्जलिनसस्कारजपहोमव्रता-दिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिच्च विद्यते । तद्युष्माकं शुभा इतिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते

देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽति-
 ष्यस्तथा । निहन्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु ।
 उच्छन्नबलिभिन्नेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु । ऋहेषु तेषु ये
 बाबास्तान् ऋह्नीध्वमशङ्कितः । तत्र वो विपुला वृत्तिः
 पूजा चैव भविष्यति । एवं यद्वाः सस्रत्मजा बाबान्
 ऋह्मन्ति चाप्यतः । ग्रहोपसृष्टा बाबास्तु दुश्चिकित्स-
 तमा मताः । वैकल्यं मरणं चाशु भ्रुवं स्कन्दपद्मे
 मतम् । स्कन्दपद्मोऽत्युपतमः सर्वेष्वेव यतः स्रुतः ।
 अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो यद् उच्यते” ।

अथ सूर्यादिपहाणां स्वरूपादि दृष्टव्यातकोक्तं प्रदर्शयते

“कालात्मा दिनकल्मसस्तुहिनयुः सत्त्वं कुजो ज्ञो वचो
 जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः ।
 राजानौ रविशीतम् क्षितिस्ततो नेता कुमारो बुधः सूरि-
 दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुजः” दृष्टव्याः ।
 “कालस्यात्मा कालात्मा दिनकल् सूर्यः । अस्त्यैव तुहिनयु-
 चन्द्रोमनः तुहिनेन हिमेन सदृशाः शीतलागावोरप्रसूयो
 यश्च स तुहिनयुः । सत्त्वं कुजो भौमः सत्वस्य लक्ष्यं
 “अधिकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे” सत्वशब्दोऽत्र
 शौर्यपर्यायः तच्च सिंहादीनामस्ति तथा च एकाकिनि
 वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यतोतशास्त्रज्ञे । सत्वस्थिते ऋग-
 पतौ राजेति गिरः परिणमन्ति । उत्कृष्टतरस्रभाव
 इत्यर्थः । ज्ञो बुधो वचो गोः जीवो दृष्टव्यः ज्ञान-
 सुखे ज्ञानञ्च सुखञ्च ज्ञानसुखे । सितः शुक्रो मदनः
 कामः । दिनस्थो दिनेशः सूर्यः तस्यात्मजः पुत्रः शनै-
 श्वरो दुःखम् । अत्र कालपदार्थं कालस्य सवेगतस्य प्रदर्श-
 नार्थम् । अत्र न केवलं कालपुरुषस्य मेघाद्याराशयः शिरः
 प्रस्त्वङ्गविभागेन स्थिताः यावदादित्यादयश्चास्य विभा-
 गेन सर्वस्य जगतः स्थिताः । प्रयोजनम् योडितैर्पद्मै-
 र्देहवतोऽपि तदङ्गभवात्पुष्पपीडनं कर्तव्यम् पुष्टैः पुष्टि-
 रिति । न केवलं यावत् जन्मनि बलवद्भिर्पद्मैरेत एव भावा
 आत्मादयः शुभा भवन्ति दुर्बलैर्दुर्बलाः किन्तु सौरस्य
 विपरीतम् तथा च सारावल्याम् “आत्मादयो गगनगैर्व-
 लिभिर्बलवत्तराः । दुर्बलैर्दुर्बला ज्ञेया विपरीतं शनेः
 स्रुतमिति” राजानादित्यादि रविरादित्यः शीतगुचन्द्रः
 एतौ राजानौ न्यौ । क्षितिर्भूमिरस्याः स्रुतः प्लोऽङ्गा-
 रकः स नेता सेनापतिः । बुधः कुमारो युवराजः रा-
 जपुत्र इति केचित् । सूरिर्दृष्टव्यः दानवपूजितः
 शुक्रः च एतौ सचिवौ मन्त्रिणौ । सहस्रांशुः सूर्यस्त-

आज्जातः शनैश्चरः स प्रेष्यो दासः । ननु जगत्यालन-
 करणे शनैश्चरः प्रेष्यः किमत्रोच्यते प्रेष्योऽपि स्वकर्म्मणं
 पालक एव । प्रयोजनम् जन्मनि पन्नकाले बलवानु-
 पचयस्यो यद्गो भवति तदुक्तो राजादिकल्पस्य कार्यसाध-
 नको भवति अन्यथा हानिकरः” “रक्तश्यामो भास्करो
 गौर इन्दुर्नात्युच्चो रक्तगौरश्च वक्रः । दूर्वाश्यामोऽत्रो
 गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कृष्णरेहः ।
 वर्णास्तास्यसिताऽतिरक्तहरोतव्यापीतचिवासितावङ्गस्व-
 ग्निकेशेशेन्द्रशचिकाः सूर्यादिनाथाः क्रमात् । प्रागा-
 द्यारविशुक्रलोहिततमः सौरैन्दुवित्स्वरयः क्षीणेन्दुर्क-
 महीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्यैर्युतः । बुधस्यैर्युतौ
 नष्टसकाख्यौ शशिशुक्रौ युवतौ नराश्च शेषाः” शिखि-
 भूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेणः”

नवग्व त्रि० नवभिर्भासैर्गच्छति नम-उष्णा० ङ् । नवभिर्भा-
 सैरवाप्तफलतया उच्यते । “सेनामयातयन् क्षितयो
 नवग्वः” ऋ० १।११।६ “सत्वभासोनानां मध्ये ये नव-
 भिर्भासैरवाप्तफला उच्यतास्तेषां नवग्व इति संज्ञा” भा०
 शनवीनगतियुते च “अङ्गिरसो न पितरो नवग्वः”
 इमान्दचमधिकृत्य निरु० १।१।१६ उक्तं “नवग्व नवीन
 गतयः” ।

नवचत्वारिंशत् स्त्री नवाधिका चत्वारिंशत् । इजनपञ्चा-
 शत्संख्यायां शतदन्विते च । ततः पूरुषे ङ् । नवचत्वा-
 रिंश तत्पूरुषे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । तदर्धे तमप् ।
 नवचत्वारिंशत्तम तत्पूरुषे त्रि० ।

नवच्छात्र पु० कर्म० । प्रथमाध्ययनग्रहणे त्रिका० ।

नवच्छिद्र न० नव छिद्राणि यत्र । देहे देहस्य नवद्वार-
 वन्त्वात् तथात्वम् । नवद्वारशब्दे दृश्यम् ।

नवज्वर पु० कर्म० । तरुणज्वरे “तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्कु-
 नेन क्षयं नयेत् । व्यामदोऽप्रमत्तिकाद्वा लङ्कुयेत् यथा
 विधि” भावप्र० । शनवतिसङ्ख्यापूरुषे त्रि० नवतिसङ्ख्ये दृश्यम्

नवत पु० नू-अतच् । इजुषे करिभूषणार्थे कम्बवे हेमच० ।
 नवतन्तु पु० कर्म० । शनवीने तन्तौ । बङ्ग० शतयुक्तो पटे च
 श्विन्नामित्पुत्रभेदे “नवतन्तुर्वक्त्रकः समनोयतिरेव च”
 भा० आह० ४७० तत्पुत्रोक्तौ ।

नवति(ती) स्त्री नव दशतः परिमाणस्य “पङ्क्तिर्विंशती-
 त्यादिना” पा० नि० वा ङीप् । (नव्बुद्) इ संख्यायां
 शतसङ्ख्यान्विते च “इत्यं क्षितीशो नवतिं नवाधिकां”
 दुषुः “वीज्याम्बो नवतेः काण्यः मष्टेः श्विती शतस्य तु”

मनुः । ततः पूरणे ङट् । नवत तत्प्रापूरणे लि० स्त्रियां
 कीप् । पूरणे तमप् । नवतितम तत्प्रापूरणे लि० ।
 नवतिका स्त्री नवाय नूतनत्वाय तेकति तिक-गतौ क ।
 श्लुक्तिकायां हारा० । स्त्रार्थे क । शनवतिसंख्यायाश्च ।
 नवदण्डकं न० नवो दण्डोऽत्र कप् । राश्यां क्वभेदे "मनो-
 हरं च कनकदण्डं च नवदण्डकम् । क्वत्वं तु त्रिविधं
 हेयं त्रिविधानां महीभुजां" युक्तिकल्पतरुः ।
 नवदश पु० नव च दश च संख्याऽस्य ङट् । अनविंशतिसं-
 ख्यायुक्ते "प्रतूर्तिरष्टादशस्यो नवदशः" यजु० १४।२२
 "तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्ण-
 वर्षेक्षपतीति स नवदशः हादश भासाः षडृतवः संव-
 त्सर इति तद्रूपोऽसि" वेददी० । "य एव नवदशस्तोमसां
 तदुपदधात्वथो संवत्सरोवाव तपो नवदशस्य हादश
 भासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्यद्यत्साह
 तपति तदेव तद्रूपम्" शत० ब्रा० ८।४।१।१४
 नवदशान् लि० नवाधिका दश । (उनिश) १संख्यायां शतत्-
 संख्यायुक्ते च । च क्षमरः ।
 नवदल न० कर्म० । नवीने पत्ने पद्मकेशरान्तिकस्ये २पत्ने
 नवदौधिति पु० नव दीधितयोऽस्य । मङ्गलपद्ये जटा० ।
 नवदुर्गा स्त्री नवगुणिता दुर्गा कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः ।
 देवीनवके "प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी ।
 तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डोति चतुर्थकम् । पञ्चमं
 स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं काब-
 रात्रिश्च महागौरीति चाष्टमम् । नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता
 नव दुर्गाः प्रकीर्तिताः । उक्तान्येताति नामानि ब्रह्मण्यैव
 महात्मना" ब्रह्मवै० पु० । "नवदुर्गे सुरार्चिते" दुर्गासुव-
 पइतिः । "पत्निके नवदुर्गे त्वं महादेवि ! मनोरमे !"
 नन्दिकेश्वरपुरा० ।
 नवदोला स्त्री कर्म० । नवीनदोलायाम् । प्रथमं तदारोहण
 दिनादि समयप्रदीपे उक्तं यथा "उपोन्दुमूर्त्वाहृषि-
 वाग्निवर्जं शक्नुतारान्तिथिलम्नयोने । विष्टिष्मापुत्र
 यमाह्वर्जं दोलादिकारोहणमाद्यामिष्टम्" ।
 नवद्वार न० नव द्वाराणीव चित्तवृत्त्यादेर्वाहृगैर्भनसाध-
 नत्वात् यत्न । देहे तत्र नवभिर्द्वारैश्चित्तादेर्वाहृगैर्भनात्तस्य
 तघात्वम् । तथा हि हे श्रोत्रे हे चक्षुषी हे नासिके
 च सुखमेकमिति शीर्षस्थानि सप्त, हे पाशुपस्ये
 स्वःस्थे इति नवच्छिद्ररूपाणि द्वाराणि देहे सन्ति ।
 "नवद्वारे पुरे देही हंसो वेत्तायते ब्रह्मः" श्वेताश्वो०

१।१८। "नवद्वारे शिरशि सप्त द्वाराणि द्वे श्वाची यत्न
 तत्र पुरे देही विज्ञानात्मा भूत्वा कार्यकारणोपाधिः
 सन् हंसः परमात्मा हृन्वविद्यात्मकं कार्यमिति । वेत्ता-
 यते चर्तति बहिर्विषयग्रहणाय" भा० । देहरज्याणां
 नवसंख्यकत्वात् रज्जुशब्दस्य लक्षितलक्षणाया नवसंख्या-
 बोधकत्वम् ।
 नवधा ख्य० नव नू+प्रकारे धाच् । नवप्रकारे "तुर्तिर्नवधाऽष्टधा
 सिद्धिः" सा०का० । "नवधा गुणिता नित्या" शा०ति०
 नवधातु पु० नवगुणिता धातवः । नवप्रकारे धातुभेदे
 "हेमतारारनागाश्च ताक्षरक्रे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं
 कान्तबोहृश्च धातवो नव कीर्तिताः" शब्दार्थचि० ।
 नवज् लि० व०व० । न-कनिनु वा० शुष्कः । १संख्याभेदे
 (नय) संख्यायां शतयुक्ते च ।
 नवनवक न० नवगुणितं नवकम् । दशसंहितोक्ते ज्ञातव्ये
 एकाश्रितपदात्
 "सुधा नव गृहस्थस्येव हेमानि नवैव तु । तथैव नव-
 कर्माणि विकर्माणि तथा नव । प्रच्छन्नानि नवान्यानि
 प्रकाश्यानि तथा नव । सफ्रणानि नवान्यानि निष्कणानि
 नवैव तु । अदेयानि नवान्यानि वस्तुजातानि सर्वदा ।
 नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोच्चतिकारकाः । सुधा वक्त्रूनि
 वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते । मनश्चक्षुर्मुखं वाचं
 सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् । अभ्युत्थानमिहामच्छ एच्छा-
 लापप्रियान्वितः । उपासनमनुब्रज्या काव्याग्येतानि
 यत्नतः । देवहानानि चान्यानि भूमिरापसृष्ट्यानि च ।
 पादशौचं तथाभ्यङ्ग आश्रयः शयनन्था । किञ्चिद्वाचं
 यथाशक्ति भास्यानमनु गृहे वसेत् । सुज्जलं चार्थिने
 देयमेतान्यपि सदा गृहे । सख्या स्नानं जपो होमः
 स्नाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवं तस्मात्तिय्यस्य तस्मात्पि
 शक्तितः । पितृदेवमनुप्रायां दीनानाथतपस्विनाम् ।
 मातापितृशुश्रूषाश्च संविभाशो यथाहृतः । एतानि
 नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः । अन्तं पारदार्यं च
 तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् । अगम्यानमनामेवपानं स्तेयञ्च
 हिंसनम् । अश्रोतकर्माचरणं चार्त्तधर्मवहिकृतम् ।
 नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् । आयुर्वित्तं
 गृहच्छिद्रं मन्मसैधुनभेषजम् । तपोदानावसानौ च
 नव गोथानि यत्नतः । प्रायोव्यस्यणुद्विस दानाध्ययन-
 विक्रयाः । कन्यादानं ह्योत्सर्गोरहःपापमनुत्सर्गम् ।
 प्रकाश्यानि नयेतानि गृहस्थात्रभिचक्षणा । माता-

पित्तोर्गुरौ मित्ते विनीते चोपकारिणि । दीनानाथ-
विशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् । धूर्ते वन्दिनि मन्त्रे
च कुर्वेदो कितवे शठे । चाटुचारणचौरेभ्यो दत्तं
भवति निष्कलम् । सामान्यं याचितं न्यास आधि-
दांराच तद्वनम् । क्रमायातञ्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञान्ये
सति । आपत्स्यपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । यो
ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तोयते नरः । नवनवक-
त्रेत्तारमनुशानपरं नरम् । इह लोके परे च श्रीः
स्वर्गस्थञ्च न सञ्चति” ।

नवनवति स्त्री नवाधिका नवतिः । १एकोनशतसंख्यायां
शतद्वये च ।

नवनवतीचक्र न० २८१६४० चक्रशब्दोक्ते चक्रमेदे ।

नवनी स्त्री नवं नीयते नी-ड गौरा० डीष् । नवनीते
“हैयङ्गवीनानां नवनीनां परतरं सदा । सङ्कुतानां शर्क-
राणां सस्त्रिकानाञ्च यत्नतः” ब्रह्मवैजम्नस० ४५ अ० ।

नवनीत न० नवं नीयते च नी-ऊ । (भाष्येन) पयःधार
भेदे तद्भेदगुणादि सुष्ठते “नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु
सङ्कुमारं मधुरं कषायभीषदस्कं शीतलं मेध्यं दीपनं
हृद्यं संप्राहि पित्ताबिलहरं वृषभविदाहि जयकास-
श्वासब्रणार्शोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं वलकरं
वृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बाढानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं
पुनर्नवनीतसुष्ठुदस्केहं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं
चक्षुष्मं संप्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च” ।

तत्र नवनीतस्य नामानि गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा
“अक्षयं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् । नवनीतं हितं
गव्यं वृष्यं वर्षवलाग्निजम् । संप्राहि वातपित्तासृक्क्ष-
याशोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादस्मत्
शिरोः । माहृषस्य गुणाः “नवनीतं महिषप्रासु वात-
श्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम्” ।
ययसो नवनीतस्य गुणाः “दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं
रक्तपित्तहृत् । वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं प्राहि
शीतलम्” । सद्यः ससङ्कुतनवननीतगुणाः “नवनीतन्तु
सद्यस्कं खादु प्राहि हितं लघु । मेध्यं किञ्चित्
कषायाश्चभीषत्तक्रांशसंक्रमात्” । चिरन्तननवनीतगुणाः
“सचारकटुकाश्वात्काश्चर्यं शःकुञ्जकारकम् । ज्ञेयलं गुरु-
मेदस्थं नवनीतं चिरन्तनम्” ।

राजनि० आग्वादिनवनीतगुणा उक्ता यथा

“आगन्तु नवनोतं स्यात् जयकासाक्षिरोगहृत् । कफ-

नाथि च बल्यञ्च दीपनं परिकीर्तितम् । आधिकं
नवनीतन्तु हितं लघु समोरितम् । योनिशूले कफे वाते
शुद्धशूले हितञ्च तत् । ऐडकं नवनीतन्तु क्लिष्टगन्धं
सुपीतलम् । पुष्टिस्यौल्यकरं मेधाविनाथि गुरु सम्तम् ।
मन्दाग्निदीपनं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” । ह-
स्तिनीनवनीतन्तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विष्टम्भि
तत् हलि जन्तुपित्तकफक्षपीन् । चोटकीनवनीतन्तु
कषायं कफघातहृत् । चक्षुष्मसुष्णकटुकभीषदातापहार-
कम् । गर्दभीनवनीतञ्च कषायं कफघातहृत् । पाके
लघु दीपनञ्च बल्यं मूलस्य दोषहृत् । औष्टं तु नवनीतं
च पाके शीतं प्रकीर्तितम् । त्र्यम्बकिकाफार्त्तानां वातस्य
च विनाशनम् । मानवीनवनीतञ्च पाके लघु रुचिप्रदम् ।
चक्षुष्मं दीपनं द्रव्यं सर्वरोगविनाशनम्” । “शीतं रुच्य
नरोद्धृतं सुमधुरं कण्ठञ्च वातापहं कासघ्नं कनिनाशनं
कफहरं संप्राहि शूलापहम् । बल्यं पुष्टिकरं तृषा-
र्त्तिशयनं सन्नापविष्केदनम् चक्षुष्मं श्रमहारितर्पण-
करं दध्युद्भवं पित्तजित्” ।

नवननीतक न० नवनीतात् जायते वा० वुन् । १इते राजनि०
स्त्राष्टे क । २नवनीते नवनीतशब्दे उदा० दृश्यम् ।

नवननीतधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां नवननीतध्यां धेनूनां
तद्दानविधिः वराहपु० उक्तो यथा

“नवननीतधेनीं घेतुं श्रेष्ठु राजन् प्रयत्नतः । यं श्रुत्वा
सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । गोमयेनासुलिप्रायां
भूमौ गोचर्ममात्रतः । कण्ठचर्म सङ्गस्यैव तस्योपरि च
धारयेत् । कुम्भन्तु नवननीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो त्यजेत् । कृत्वा विधा
नेन च राजसिंह ! सुवर्णश्रेणी सुसुखी च कार्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु कृत्वा तथान्वञ्च शुद्धेन
जिह्वाम् । ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलेश्च दन्ताः प्रकल्प्य
साक्षाच्च सितैश्च सूत्रैः । नवननीतसर्नीं राज्ञश्चक्षुषादां
प्रकल्पयेत् । तान्मृष्टीं कांस्यदोहां दर्भरोमकतच्छवीम् ।
स्वर्णश्रेणीं रौप्यसुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् । चतुर्भिस्तल-
यालैस्तु संयुतां सर्वतोदिशम् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन
गन्धपुष्पैरलंकृताम् । दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणान्
निवेदयेत् । वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निजितात्मने ।
मन्त्रास्त एव जपन्त्याः सर्वधेनुषु ये सृजताः । पुरा देवा-
सुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्वने । उत्पन्नं दिव्यमष्टतं
नवननीतमिदं शुभम् । आष्यायनञ्च भूतानां नवननीत !

नमोस्तु ते । एवञ्चार्थं तां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 धेनुञ्च दत्त्वा सुसुदा सोपधानां नयेद्वृष्टहम् विप्रवर्यस्य
 भूयः । इविष्यमेवं वरसञ्चोषभुक्ता तिष्ठेत्त्रयं धेनुद-
 क्षत्त विप्रः । यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां
 नरोत्तम ! । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ।
 पितृभिः पूर्वजैः साह्यं भविष्यद्भिश्च मानवः । विष्णु-
 लोके व्रजत्याशु वावदाहृतसंश्रवम् । य इदं शृणु
 याङ्गङ्गाया आवयेदापि मानवः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 विष्णुलोके महीयते” ।

नवपञ्चम पु० नव च नवमं च पञ्चमञ्च यत्न योगे । वरक-
 न्ययोः विवाहाङ्गे राशिकूटभेदे । वरराशेः कन्याराश्या-
 पेक्षया कन्याराशेश्च वरराश्यापेक्षया नवमत्वे पञ्चमत्वे वा-
 ऽयं योगः । उपयमशब्दे १२५१ पु० दृश्यम् । “पाणिप-
 ङ्गोयदि भवेत्तवपञ्चमर्षे सन्नानहानिमत्तुत्वां सुनयो
 वदन्ति” ज्योति०त० ।

नवपत्रिका स्त्री नवमिता पत्रिका । नवस्र कदल्यादिषु
 ‘कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
 विल्वाशोकौ जवली च विज्ञेया नवपत्रिकाः’ दुर्गात्-
 सवपूजापद्धतिः । तत्प्रवेशः ति०त० निर्णीतो यथा
 ज्योतिषे “पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा
 आरोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डी प्रवेशे शुभा ।
 मध्याह्णे जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा सा-
 खाङ्गे बधवन्धनादिकलहं सर्पक्षतं सर्वदा । सप्रथ्यामस्त-
 गावां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या राक्षः
 सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति भूलातुरोधात् ।
 तस्मात् सूर्योदयस्थं नरपतिशुभदां सप्रभौ प्राय
 देवीम् भूषाञ्चो वेशयेतां सकलजनहितं राक्षसर्षं
 विहाय” । राक्षसञ्चं भूला । “पत्नीप्रवेशनं राक्षौ
 विसर्गं वा करोति यः । तस्य राज्यविनाशः स्याद्वा-
 जाऽयविकलो भवेत्” ।

नवपद न० सात्वात्सङ्गतभेदे “प्रथमसुपनयरासकलितय
 मङ्गिगणेन सह दशकमिति पदानि विप्रसाधि सञ्चिनु ।
 सप्तपदे च षट्पञ्चसप्तपदिकलमेतदातनु एवं पञ्चपदानि
 कुशुदोहासयो देहि । भुजगराजपिङ्गलभणित नवपद-
 भेतदवेहि” ।

नवपाठक पु० पूर्वकालेकेति पा० कर्म० सभयोरपि विशेष-
 ण्यत्वेऽपि एकस्य विशेषत्वे प्राप्ते पाठकस्यैव विशेषत्वनि-
 यमेन परत्रिपातः । नवीनाध्यापके सि०कौ० ।

नवप्राशन न० नवस्य नवान्नस्य प्राशनम् । नवान्नभोजने
 पारस्करवृष्टहम् नवान्नशब्दे दृश्यम् ।

नवफलिका स्त्री नवं फलं यस्याः कप् कापि ज्यत इत्त्वम् ।
 इदरजस्कायां नार्थ्यां २नव्यमात्रे च जेदि० ।

नवव(ब)धू स्त्री कर्म० । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां तस्याः
 पितृवृष्टहात् भर्तृवृष्टहमनं नववध्वाममनं तत्र विहित
 नक्षत्रादि ज्यो०त० उक्तं यथा

दोषिकायां “स्त्रीशुद्ध्यालिषटाजसंयुत्तरवौ काले
 विशुद्धे भृगुं संख्यज्य प्रतिभोगं शुभदिने वात्माप्रवेशो-
 चिते । त्वत्काहस्तु निरंशकं नववधूयात्माप्रवेशौ
 पतिः कुत्यादिकपुरादिषु प्रतिभोगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः ।
 पैतामारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः
 शुद्धो न भवति यदा सम्मुखो वापि शुक्रः । मेघे कुम्भे
 ऽब्जिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रे ऽहनि
 नववधूं वेशयेन्नान्दिरुं सौम्यं । भर्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ
 नास्तंगते भार्गवे स्वर्गे कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च
 कल्पते । हित्वा च प्रतिभोगमौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ
 तथा चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा भोदते ।
 एकपाने चतुःशाले दुर्मिणे राष्ट्रविह्वले । पतिना नीयमा-
 नायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति” । तथा “काश्यपेषु वशि-
 ष्ठेषु भृगवादित्वाङ्कुरः सुच । भरद्वाजेषु वात्स्येषु प्रति-
 शुक्रो न दोष भाक्” । द्विरागमनशब्दे ऽधिकं दृश्यम् ।
 अत्र विशेषः सङ्घ० पी० धा० उक्तो यथा

“समाह्विपञ्चाङ्गदिने विवाहाहधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराले ।
 शुभः परस्ताद्विपमावदमासदिनेऽष्टपूर्वशौचरतो यथेष्टम्” ।
 “ध्रुवलिप्रवृष्टशौचवसुधूलमवानिले । वधूप्रवेशः सन्नेष्टो
 रिक्तारके बुधे परैः” सु० चि० ।
 “तत्र वधूप्रवेशोनाम नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः प्रथ-
 मतः करिष्यमाणो भर्तृवृष्टहप्रवेशो वधूप्रवेशशब्दात्तः ।
 समाह्वीति विवाहाहवाहृदिवसादारभ्याष्टदिनानि
 षोडशदिनानि तेषामन्तराले समाह्विपञ्चाङ्गदिने सप्तदि-
 नानि द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशसंख्य-
 कानि विषममध्ये सप्तमपञ्चमनवसदिनानि तेषु वधूप्रवेशः
 बध्वा नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्तृवृष्टहप्रवेशः शुभः
 शुभफलप्रदः । यदाह नारदः “आरभ्योहाहृदिवसात् षष्ठे
 वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ सप्तमे दिने” ।
 षष्ठादीनां समत्वादेव यद्यप्ये पुनस्तदुक्तिरतिप्रायस्यस्यच-
 नार्थम् । ज्योतिर्निबन्धे तु विशेषः “वधूप्रवेशनं कार्यं”

पञ्चमे सप्तमे दिने । नवमे च शुभे वारे सुखम्ने शशि-
 नोत्रले” इति । परस्मात् प्रतिबन्धकवशात् षोडशदिना-
 भ्यन्तरे यदि वधूप्रवेशो न जातस्तदा तदनन्तरं विषमावद्-
 मासदिने विषमवर्षे प्रथमतोयपञ्चमवर्षे विषम-
 मासे विवाहमासात् प्रथमतोयपञ्चमसप्तमनवमेकादश-
 मासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभः ।
 तथापि यदि प्रतिबन्धकवशात्कालातिक्रमः पञ्चवर्षात्मको
 जातस्तदा पञ्चवर्षादनन्तरं यथेष्टं वर्षादिनिवधो नास्ति
 किन्तु दोषरहिते काले वधूप्रवेशो विधेयः । तदुक्तं
 संप्रदे “विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युक्ते दिने षोडश-
 वासरान्तः । ऊर्द्धं ततोऽवदेऽयुजि पञ्चमानं पुनः
 परस्माद्भियमो न चास्ति” । अत्रावदेऽयुजीति पदच्छेदो
 द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले “वधूप्रवेशः प्रथमेऽथ वर्षे
 तथा ततोऽथ पञ्चमे वा । सूर्योन्दुदेवेज्ज्वलेन
 कुर्यात् पुंशो सुनिर्गौतम आह सत्यमिति” । समवर्षे
 दोषकारणाच्च यदाह धर्मशास्त्रे नारदः “समे वर्षे समे
 मासे यदि नारीमृच्छं व्रजेत् । आशुष्यं हरते भर्तुः
 सा नारी मरणं व्रजेदिति” । युष्मवत्सरनिषेधः पञ्च-
 वर्षात् प्रागुक्तयो न पञ्चासदाक्यस्य प्रागभिधानात् ।
 अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादि भ्रुवेति । भ्रुवाणि रोहिण्युत्तरा-
 त्वयं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः षट्पि चिन्मा-
 नुराधारेवती षडः । शोक्नं श्ववणः वसुधनिष्ठा मूलं
 प्रसिद्धम् । अनिलः स्नाती एषु भेषु वधूप्रवेशः सन्
 शुभफलदः । रिक्तादिषु नेष्टः न शुभः अर्थात् रिक्ता-
 न्यासु तिथिषु अकाराभ्यामन्यवारेषु च वधूप्रवेशः
 प्रशस्त इत्यर्थः । उक्तञ्च व्यवहारतन्त्रे “पौष्णात्
 कभाश्च श्रवणाश्च युक्ते हस्ताख्ये मूलमजोत्तरासु ।
 पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तोतरे व्यक्तज्ञे च शस्तः”
 इति । कर्म रोहिणी । बुधे परैरिति अन्यैः शिष्टै-
 र्बुधवारे वधूप्रवेशो नेष्यते । कस्मिंश्चिद्देशे शिष्टाचारो
 यदुत्तुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते इति । केचिदत्र हेतु-
 मपि वर्णयन्ति यदुत्तुधो नपुंसक इति तस्मिन्त्यं शनेरपि
 नपुंसकत्वान्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात् पी० धा० ।
 विवाहानन्तरं केषु चिन्मासेषु प्रथमं भर्त्नादिगृहे निवासे
 फलम् तत्रैवोक्तं यथा
 “ज्यैष्ठे पतिज्यैष्ठमथाधिके पतिं हन्यादिमे भर्तृमृच्छे
 वधुः शुचौ । शत्रूं मृच्छे श्वरं ज्ये तनुं तातं मधौ-
 तातमृच्छे विवाहृतः” सु० चि० ।

“विवाहृती विवाहादनन्तरं भर्तृमृच्छे स्थिता आदिमे
 प्रथमे ज्यैष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधुः पतिज्यैष्ठं भर्तृ-
 ज्यैष्ठमातरं हन्ति । एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता
 वधुः पतिं भर्त्नारं हन्ति । आदिमे शुचावासादे शत्रूं
 भर्तुः जननीं हन्ति । आदिमे पौषे श्वरं भर्तुः
 पितरं हन्ति आदिमे ज्ये ज्यमासे भर्तृमृच्छे तिष्ठन्ती
 तनुं निजशरीरं हन्ति ज्ययत इत्यर्थः । तथादिमे मधौ
 चैत्रे तातमृच्छे पितृमृच्छे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्ती
 त्यर्थः । यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तनुमासे
 तत्तद्गोहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः ।
 उक्तञ्च सङ्गर्तमार्त्तं गृहे “उदाहात् प्रथमे शुचौ यदि
 वसेत् भर्तृमृच्छे कन्यका हन्यात्तज्जमनीं ज्ये निजतनुं
 ज्यैष्ठे पतिज्यैष्ठकम् । पौषे च श्वरं पतिं च मलिने
 चैत्रे अपित्वाख्ये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषा-
 नभावे भवेदिति” । मलिनेऽधिकमासे तस्माच्चवध्या विवा-
 हानन्तरं ज्यैष्ठावादेपौषाधिकमासज्यमासेषु भर्तृमृच्छे
 न स्यातव्यम् । चैत्रे मासि पितृमृच्छे न स्यातव्यं किन्तु
 भर्तृमृच्छे एव स्यातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं
 ज्योतिर्निबन्धे “विवाहात् प्रथमे पौषे आषाढे माधि-
 मासके । न सा भर्तृमृच्छे तिष्ठे चैत्रे पितृमृच्छे तथा” ।
 आषाढो ज्यैष्ठोपलक्षकः । अधिमासः ज्यमासोपलक्षकः
 अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति पी० धा० ।

नवभाग पु० राशेर्नवमो भागः । श्लिशांशकात्मकस्य राशेः
 नवमे भागे १२० विंशतिकषाधिकभागत्वयुक्ते भागे
 नवांशशब्दे विष्टतिः । १२ नवमे भागमात्रे च ।

नवम लि० नवानां पूरणः नान्तत्वात् ङटि नः । नवसङ्ख्या-
 पूरणे । १ लभनावधिनवमराशौ रतज्ञावे च तद्भावाच्च
 तन्मादिद्वादशभावोक्तदिशावसेयः । स्त्रियां ङीप् । “नवमी
 तुहिनपमा” पताकासन्निवेशे कुण्डलोद्घातः । “अर्थसूच्यो
 नवमी” “पुण्यो नवमी” यजु० २५।४।५ नवमी पञ्च-
 तिर्यमदेवत्या पूषदेवत्या च तदर्थः । चन्द्रस्य अश्विन्
 सूर्यकिरणप्रवेशयोर्म्यायां नवमकलाक्रियाहपायां तदुपल-
 क्षितकालरूपायां वा षट्तिथौ । उभयदिने तत्प्राप्तौ कस्याः
 कर्मयोग्यतेति सन्देहे तद्विधेयं उक्तं कालमा० यथा
 “अथ नवमी निष्पीयते । सा च विधिनिषेधरूपाभ्याम-
 न्यव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धैव प्याद्या । तत्र विधिश्च युष्मा-
 दिशास्त्रे “वसुन्मृशोरिति” पद्यते । पञ्चपुराणेषुऽपि
 “अष्टम्या नवमी विद्वा नवम्या चाष्टमी युता । अर्द्ध-

नारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः। भविष्यत्-
पुराणे हादयीकल्पेऽपि “नवम्या सह कार्यां स्यादृषी
नवमी तथेति”। निघण्टुस्तु पद्मपुराणेऽभिहितः “न
कार्यां नवमी तात ! दशम्या तु कदाचनेति”। श्वेयं
नवमी भविष्यत्पुराणोक्तप्रतादौ ब्रूय्या। “नतु
कल्पानवम्याः पूर्वविह्वलेऽपि शुक्लनवमी परविहाऽस्तु।
“शुक्लपक्षे तिथिर्षांक्षा यस्यामभ्युदितो रविरिति” वच-
नात् मैवम् पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमीविहायाः साक्षात्ति-
षेधात्। नतु तस्य निघण्टस्य सामान्यरूपत्वात् कल्पपक्षे
सङ्कोचोऽस्त्विति चेत् न सङ्कोचहेतोर्भवतोदाहृतस्यापि
सामान्यरूपत्वात्। पञ्चयोद्धमयोरपि पूर्वविह्वैव ग्याह्या।
रामनवमी तु “चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतया भवेत्। नवमी चा-
रुमीविहा त्वाख्या विश्वपुराणेषुः। उपोषणं नवम्यां
वै दशम्यां पारणं भवेदिति” वचनादरुमीविहा अनज-
त्वापि नोपोषणा इति भेदः। “सा चारुमीवृता स्याद्वा
शुक्लात्। भविष्ये “मासैश्चतुर्भिर्भयत् पुण्यं विधिनाऽऽपुञ्ज
चशुक्लकाम्। तत्फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकशु
च। तथा “नवम्यां नव वर्षाश्च राजन् पिटाद्यनो भवेत्।
तस्य दृष्टा भवेद्गौरी सर्वकामप्रदा शुभा” “मासे माधि
दृ या शुक्ला नवमी लोकपूजिता। सङ्गानन्देति सा
प्रोक्ता सदानन्दकरी कथाम्। ज्ञानं दानं तपो ह्योमो
देवार्चनसुपोषणम्। सर्वं तद्व्ययं याति यदस्यं क्रियते
नरैः” ति० त०।

नवमल्लिका स्त्री नवा स्तुत्या मल्लिका कर्म०। नवमालिका-
याम् पुष्पप्रधाने हृत्तभेदे (नीयाञ्चि) शब्दरत्ना० तस्याः
युञ्जेऽपि “पुञ्जे जातिप्रभतयः क्वचिक्काः” इत्युक्तेः स्त्री-
त्वम्। “उपययौ विद्वत्सुवमल्लिकाः”साधः नवमल्लिकत्वत्त
नवमालिका स्त्री नवा स्तुत्या मालिका। (नीयाञ्चि)
ख्याते १ नवमल्लिकाहृत्ते अक्षरः। “वासुनी” नेवारी इति
लोकै तन्नाम। तदुगुण्याः “नेपाली कथिता तन्त्रैः सप्रसा
नवमालिका। वासुनी श्रोतवा लघु तिक्ता दोषत्रया-
ञ्जित्” भावप्र०। २हादशाक्षरपादके ऊन्दोभेदे च
“इह नवमालिका नजमयैः स्यात्” इ०र०।

नवयज्ञ पु० नवधास्यनिर्मितो यज्ञः। नवाङ्गनिमित्ते यज्ञे
आपाययज्ञश्चे ६२२७० इत्यम् “शरदसन्तयोः त्रैचि-
त्रययज्ञं प्रचक्षते। सान्ध्यापाकवशादन्वे स्यात्साको वनिनः
स्यतः” कर्मप्रदीपे कात्या०। वनिनः वानप्रस्थस्य।

नवयोनिन्यास पु० तन्त्रकारे निवन्द्योक्ते व्यासभेदे
“नवयोन्व्यासकं न्यासं कुर्व्यादीक्षैस्त्रिभिः क्रमात्। कर्ष-
वोसिषुके भूयो नवव्योर्कन्दे पुनः। नेत्रयोर्नसि विन-
खेदंयोज्जठरे पुनः। ततः कूर्परयोः कुक्षौ मातुनो-
र्हृत्तमूर्द्धनि। पादयोर्गुह्ये च पार्श्वयोर्हृदयान्भुजे।
अनयोः कण्ठदेशे च त्रीणि वीजानि विन्यसेत्”।

नवयौवन न० नवं यौवनम्। २अभिनवे यौवने “नवयौ-
वनशम्भुस्यं सर्वाभरणभूषिताम्” दुर्गाध्यानम्। नवं
यौवनं यस्याः। २अभिनवयौवनवर्त्ता स्त्रियां स्त्री हारा-
नवरत्न न० नवयुचितं रत्नम्। नवविधे मायिक्यादिरत्ने
तानि च कर्मभेदे भिन्नानि यथा

“सत्तासाचिक्यवैदुर्यं गोभेदान् वज्रविभुमी। पञ्चरागं
भरतं नीलकण्ठेति यथाक्रमम्” इति तन्त्रकारः। नवय-
ज्ञदोषभान्त्यै धार्याश्च नव रत्नानि यथा “वैदुर्यं धारयेत्
स्यै स्यटिकं अमवाक्यने। आवनेषेऽपि साचिक्यं
पञ्चरागं यथाहुजे। सुरौ तन्त्रं भनौ वज्रं वनौ नीलं
विदुर्नुषाः। राहौ गोभेदकं धार्यं केतो भरतन्तथा।”
दीपिका। २विक्रमादित्यराजसमाख्यानसंस्कृतपण्डिते
च यथा “सन्तारिचपञ्चकारसिंहशङ्खुवेतासमकृपट-
कर्परकाशिदायाः। स्यातो वराहमिहिरो रूपतेः स-
भावां रत्नानि वै वरचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्विद्वा०

नवरत्न पु० नवयुचितो रत्नः। अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिके
रत्नादिस्त्र्यादिनवभावके नवविधे रत्ने “रतिर्हांसच यो-
कच क्रोमोद्वाहौ भयं तथा। जगुपसा विस्मयस्यैवमष्टौ
प्रोक्ताः शष्पेऽपि च” स्यायिभावात्तुक्ता

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरमयावकाः। वीमल्योऽङ्गु त
इत्यष्टौ रथाः शान्तसथा मतः” सा०द०। पृथक्करणम्
“अष्टौ नाश्च रथाः स्यताः” इत्युक्तेः नाश्च अष्टविध-
त्वम् “निर्वेदस्यायिभावोऽपि शान्तोऽपि भवकोरसः” इत्युक्तेः
काव्ये नवविधत्वमिति सूचनाय। प्रबोधचन्द्रोदयनाटके
शान्तरसवचनं भारतादिशास्त्रविद्वद्भ्यु। “नवरस-
रक्षिरा भारती कवेर्जयति” काव्यप्र०।

नवरत्न लि० नवभिः रत्नभिर्निर्हंसं तद्विज्ञानं द्विगुः

“द्विगोर्द्वं मनपत्ने” तद्विज्ञानस्य ठको कुक् अक्षयमा० नवमी
रात्रिभिस्तदुपलक्षितैर्दिनेषां निर्हंसं यान्नादौ “नवरत्ना-
सत्वारः” कात्या०श्रौ० ४।१।१४ “नवरत्नं त्रिककुत्काः”
कात्या०श्रौ० १।५।११। नवरत्नसाध्ये २व्रतभेदे तद्वि-
धानसाधननिर्णयादि नि० सि० अङ्गं यथा

“अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तस्मिन्चयः
 भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे सुमेधा उवाच
 “ऋषु राजन् ! प्रवक्ष्यामि अष्टिकापूजनक्रमम् ।
 आश्विनस्य चित्ते पक्षे प्रतिपत्सुभे दिने” इत्युपक्रम्यो-
 क्तम् । “शुद्धे त्रिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपन्नोर्ध्वं गामिनी ।
 आद्यास्तु नाडिकास्यङ्गा षोडश द्वादशापि वा । अप-
 राह्णे च कर्त्तव्यं शुद्धसन्नतिस्त्राङ्गिभिः” । इदं चाप-
 राह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
 ज्ञेयम् । तथा च तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवी
 वचः “अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
 सङ्कर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादियुष्मान्मिता । आद्याः
 षोडश नाडीस्तु लब्धा वः कुरुते नरः । कलश-
 स्थापने तत्र ह्यरिष्टं जायते भ्रुवम्” । मार्कण्डेय
 देवीपुराणयोः “पूर्वविद्या तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदा-
 श्विनी । नवरात्रप्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ।
 देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते । नन्दायां दर्श-
 युक्तायां यत्र स्थानम् पूजनमिति” । स्कान्देऽपि “प्रति-
 पद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् । भाद्रपद-
 दशोक्त्या तथा युक्ता न शक्यते । विश्वरूपबदा सा हि
 पुत्रदारभयावहेति” । तथा “वर्जनीया प्रवलेन अमा-
 युक्ता तु मार्थिव ! । द्वितीयादिगुणैर्बुक्ता प्रतिपत् सर्व-
 कामदा” । तथा देवीपुराणे “यो मां पूजयते नित्यं
 द्वितीयादिगुष्मान्मिताम् । प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽनुते
 सुखमव्ययम् । क्रियते चेदमायुक्ता प्रतिपत् स्थापने
 ऋम । तस्य शापायुतं दत्त्वा भक्ष्यशेषं करोम्यहम् ।
 अपहृत् कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम । तस्य सम्प-
 द्विनाशः स्यात्प्ररोधः पुत्रो विनश्यति । अमायुक्ता न
 कर्त्तव्या प्रतिपत्पञ्चिकापूजने । धनार्थिनिर्विशेषेण वंश-
 हानिश्च जायते । न दर्शकलया युक्ता प्रतिपत्पञ्चि-
 क्चने । उदये द्विसङ्कर्त्तौपि ग्राह्या सोदयगामिनी” इति
 देवीपुराणे “या चाश्वयुजि मासे स्थात् प्रपितङ्गद्वयान्विता ।
 शुद्धा ममाचनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम्” । रुद्रयामले
 “अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपद्भिन्दिता मता । तत्र चेत्
 स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते भ्रुवम् । प्रतिपत् स-
 द्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि” इति । यद्यपि रुद्र-
 यामलं डामरं च निर्भूलं तत्राप्यविरोधात् प्रचारात्
 तद्वचनानि लिखन्ते । तिथितन्त्रे देवीपुराणेऽपि “प्रात-
 रावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य

प्रातरेव विसर्जयेत्” । तत्रैव “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्यादयगामिनी न तत्र
 तिथियुष्मता” । तथा “कुम्भारोपणयुक्तां वर्जयेत् प्रति-
 पत्तिथिम् । रात्र्यनाशय सा प्रोक्ता निन्दिता चाश्व-
 पूजन” इति । एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात् तदेव
 प्रथमदिने निमित्तं न त्वपवासादि तस्य “प्रतिपदाप्य-
 भावास्त्रेति युष्मवाक्यात् । “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः
 प्रथमतः” इति दीपिकोक्तेः “शुक्लपक्षे दर्शविक्रैति”
 माधवोक्ते च पूर्वदिने प्राशस्त्यं वाघे मानाभावादिनि केचित् ।
 वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्येषु अष्टिकापूजनग्रहणादुप-
 वासादेशाकृत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् ।
 कलशस्थापनग्रहणं त्वपवस्यम् । अतएव देवसः “प्रतो-
 पवाश्विनयमे षटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिसहिने
 पूज्या विपरीता तु पैतृक” इति । अत्र षटिका सङ्कर्त्त
 इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा च भूत्वा
 परदिने वर्जते तदा सम्पूर्णात्वाद्भावोनाभावाच्च पूर्वैव
 यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित्
 पठन्ति तान्पि शुद्धाधिकनिषेधपराणि परदिने प्रति-
 पदोऽत्यन्तास्यन्ते तु दर्शयुतापि पूर्वैव ग्राह्या तदाह
 लङ्कः “तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाथं
 तिथिरेव साधनमिति” यानि त्वमायुक्ता प्रकर्त्तव्येत्या-
 दीनि अर्चिप्रवादे वचनानि तानि समुत्पत्ते सत्ये-
 तद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
 हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन निर्भूलत्वात्तन्मान्यनिर्णयस्यासक्तोः
 सामान्यनिर्णयात् पूर्ववत्प्राप्तावपि मौक्तिकवन्त्रेषु विशे-
 षेण निर्णयादौदयिकी ग्राह्या तत्रापि षटिकैकेत्यस्य
 द्विसङ्कर्त्तस्तुतिलोक्तेर्द्विसङ्कर्त्तौ ग्राह्या “उदिते देवतं
 भाना”वित्त्वत् “द्विसङ्कर्त्तौ त्रिरङ्गचेति” औदयिक्या द्विस-
 ङ्कर्त्तत्वनियमात् तेन उदये द्विसङ्कर्त्तौपीत्वादाहुरारोऽपि
 “सङ्कर्त्तमात्रा कर्त्तव्येति” द्विसङ्कर्त्तं स्तुतिः । अन्यथा
 द्विसङ्कर्त्तं विधिवैयर्थ्यात् । केचित्तु सङ्कर्त्तं मात्रेति
 वचनान्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः गौडा अथैवम् ।
 अत्र देवीपूजैव प्रधानम् अपवासादि त्वङ्गम् “अष्टव्यां
 च नवव्यां च जगन्नातरसम्भ्राम् । पूजयित्वाश्विने
 मासि विशोको जायते नरः” इति हेमाद्रौ भविष्ये
 तस्या एव फलवन्वन्धात् “नवधीतिथिपर्यन्तं दृष्ट्वा
 पूजाजपादिकमिति” तत्रैव देवीपुराणात् । “शरत्काले
 महापूजा क्रियते या च वार्षिकी” इति मार्कण्डेयपुरा-

याञ्च पूर्वचरणादष्टमीपूजेन प्रधानमन्यत् सर्वमङ्गलमिति
गौडः । एकाहपक्षोऽपि कालिकापुराणे “यस्त्वेकस्या-
मष्टाष्टस्यां नवस्यामथ साधकः । पूजयेद्हरदां देवीं महि-
विभवविसरैः” इति । तत्त्वं तु राजसूत्रेऽन्यथागैः सम-
प्रधानायाः संहिताया अथवेष्टेरेतयाज्ञाद्यकामं बाज-
येदित्येकत्वान्मध्ये विधानाञ्च यथा फलार्थोर्वर्हिः प्रयोग-
स्तथा नवरात्रमध्यस्याया अष्टस्या नवस्या वा फलार्थः
पृथक्प्रयोगः । रूपनारायणघटतद्देवीपुराणे “महानवस्यां
पूजेयं सर्वकामप्रदायिका । सर्वेषु सर्ववर्षेषु तव
भक्त्या प्रकीर्तिता । कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्राद्युद्धं
नशम्भदः” । सा च कात्या नित्या च “एवमन्यैरपि तथा
देव्याः कार्यं प्रपूजनम् । विभूतिसदृशां चक्षुः चतुर्वर्ग-
प्रदायकम्” इति “यो मोहादथ वाऽऽलक्ष्याद्देवीं दुर्गां
महोत्सवैः । न पूजयति दम्भाद्वा देवादायत्न भैरव ! । क्रुद्धा
भगवती तस्य कामानिष्टाङ्गहृन्नि वै” इति काठिका-
पुराणेऽकरणे निन्द्यास्तुतेः “वर्षे वर्षे विघातव्यं स्थापनञ्च
विसर्जनम्” इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाञ्च । अलोपवा-
सादिकसङ्गतं हेमाद्रौ भविष्ये “एवं च विन्ध्यवासिन्या
नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तनेन तथैवाया
चितेन च । पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
सृष्टे सृष्टे शक्तिपदेषामेगामे नवे नवे । ज्ञातैः प्रसदितै-
र्हृदैर्ग्राह्यैः क्षत्रियैर्ब्रह्मैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैश्च-
च्छेरन्त्यैश्च मानवैः” इति यत्तु रूपनारायण्योये भविष्ये
“एवं नानास्त्रेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति” तन्नामस-
पजापरम् । “विना मन्त्रैस्तामसी खात् किरातानान्तु स-
म्भतति” तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि “कन्या-
संख्ये रवौ शक्र ! शुक्ताभारम्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथ
वैकाशी नक्ताशी वाध वायुभक् । भूमौ शयीत चामन्त्र्य
कुमारीर्भोजयेन्नुदा । वस्त्राब्जहारदानैश्च सन्तोष्याः
प्रतिवासरम् । बलिञ्च मय्यहं दद्यादोदनं मांसमाधवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः” इति नन्दिका
प्रतिपत्तिधिरिति मैथिल्याः । षष्ठीति गौडः । तच्च पूजनं
रात्रौ कार्यम् “आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरम-
र्दिनीम् । निशाञ्च पूजयेद्भक्त्या शोपवासादिकः क्रमात्”
इति देवीपुराणात् संख्येऽपि “आश्विने मासि मेघान्ते
प्रतिपद्युया तीर्थभवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं
च पूजयेत् । रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपा महेश्वरः ।
रात्रिप्रतमिदं देवि ! सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वकामप्रदं

नृणां सर्वशक्तिवर्धनम् । रात्रिप्रतमिदं तस्य रात्रौ
कर्तव्यतेष्यते । नक्तप्रतमिदं यथादन्यथा मरुते गतिः”
इत्यादिवचनाञ्च रात्रिप्रतममेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम् तस्य
नक्तप्रतत्वादिति । न तु रात्रिभोजनात् । “ननु मासि चा-
न्ययुजे शुक्ले मयरात्रे विशेषवत् । संपूज्य नवदुर्गाञ्च नक्तं
कुर्यात् समाहितः । नवरात्राभिधं कर्म नक्तप्रतमिदं
श्रुतम्” । आरम्भे नवरात्रस्वेत्यादि स्नान्दात् माधवो-
क्तेच नक्तमेव प्रधानमिति चेत् नवरात्रोपवासत इत्या-
देरनुपपत्तेः तेन पाश्चिक्कनक्तानुवादोऽयं नित्यानित्य-
संयोगविरोधात् नद्याम्निहोत्रे दध्नः पक्षे प्राप्रस्य दध्ना-
नुहोतीत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते नित्यवदनु-
वादायोगादित्युक्तं वार्तिके, तथात्वाऽपि । तेनात्र
तद्देव गुणात् फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्म-
काशत्वे तदुप्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् मैवम्
न्यायतः प्राप्तापि पूर्वोक्तवचनेर्बोधात् यथा पूर्वैद्युः
कर्मकाशव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वस्यापि परैव रामनव-
मीति प्रागुक्तम् यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वां
जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैवेति माधवेनोक्तम्
तथात्वापि । वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकाशत्ववचसां
हेमाद्र्याद्यादिखनात् समुक्तत्वं विच्छेद्यमेव त्रिकालं
पूजयेदित्यादिपूर्वविरोधाच्च । माधवोक्तस्तु पाश्चिक्कन-
क्तानुवाद इत्युक्तम् । तथात् सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति
शिद्धम् । अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः
“हृद्यौ समाप्तिरष्टम्याम्” श्लाघेन प्रतिपत्तिश्च । प्रारम्भो
नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्” इति देवीपुराणादि-
त्याहुः । तत्र श्लाघेऽनुव्यं नाधिकत्वापत्तेः अत्र
मूलाभावाच्च तेन तिथिवाच्येवायं तदुक्तम् “तिथिद्वयो
तिथिद्वये नवरात्रमपार्थक्यम् । अष्टरात्रे न दोषोऽयं
नवरात्रं तिथिद्वये” इति । स च नवरात्रशब्दः कश्चिन्न-
क्षया कर्मवाची यथा । प्रारम्भो नवरात्रस्येत्येति दिक्
नवराष्ट्र न० औशीररन्ध्रस्य देशभेदे “नक्षत्र नवराष्ट्रन्तु
क्रमेण कर्मिणा पुरी” हरिवं० ३१ख० । तच्च दक्षिण-
दिक्स्थं “नवराष्ट्रञ्च निर्जित्य कुन्तिभोजसुपाद्वत्” भा०स०
३०ख० सृष्टदेवदक्षिणदिग्जये ।
नदर्थं न० नव+च्छो यत्र अच् समा० । नवभिर्द्वर्गभिर्युते
सूक्तभेदे । नव च ता ऋचश्चेति अच् समा० । नवसु
च्छगभेदे । “नवर्चेभ्यः स्वाहा” अथ० १६।२१६
नवलक्षणा न० नवमितं लक्षणम् । विश्वसर्गस्थितिप्रसङ्ग

खामन्यतमस्य तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षी-
कृतिमत्त्वानामन्यतमरूपेषु नवसु पारमेष्ठरेषु लक्ष्येषु
तदेतत् वेदा०प० समर्पितं यथा

“प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् (तटस्थ लक्ष्यम्) अत्र
जगत्प्रदेन कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम्
अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदु-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षीकृतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य
तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसङ्गावे च ‘यः सर्वज्ञः
सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूप-
मन्नञ्च जायते’ इत्यादि श्रुतिमानम् । तादृगचिकीर्षी
सङ्गावे च ‘सोऽकामयत ब्रह्म खां प्रजायेति’ श्रुतिमानम् ।
तादृगकृतौ च ‘तन्मनोऽङ्कुरतेत्यादि’ वाक्यम् । ज्ञाने-
च्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्ष्यत्वितयं विवक्षितम् अन्यथा
व्यर्थविशेषणपत्तेः । अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्य-
तमस्यैव लक्ष्ये प्रवेशः । एवञ्च लक्ष्यानि नव सस्यदाने
ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतोवा इमानि भू-
तानि जायन्ते देव आतानि जीवन्ति यत्प्रयन्यभिषं-
विशन्तीत्यादि” श्रुतिमानम् । “जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादि-
तरतश्चार्थेऽभिप्रायः स्मरत् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवने
सृजन्ति यत् स्मरत्यः” भाग०॥१॥११ श्लोकस्य प्रतिपा-
दाद्यर्थसंघातकः श्रीधरस्वामिकृतः श्लोको यथा “विश्व-
सर्गविषर्गादिनववक्ष्यणलक्षितम् । श्रीकृष्णार्थं परं
धाम जगद्दाम नकामि तत्” ।

नववरीका स्त्री नवो वरोऽप्यस्याः षट् । नवोद्गायां चारा०
नववर्षं पु०न० नवमितं वर्षम् । १भारतादिषु नवसु वर्षेषु ।

द्वय-भावे षड् कर्म० । २नूतनवर्षेषु पु० ।

नववल्गुभ न० नवानां नवीनानां वल्गुभम् । १दाहाद्युच्य
शब्दार्थचि० । २नव्यजनप्रिये लि०

नववस्त्र न० कर्म० । अनाहते नूतने वस्त्रे

नववास्तु पु०नव वास्तु यस्य । राजर्षिभेदे “अग्निर्नय नवास्तु”
दृष्टद्वयं त्वर्षीतिम्” ऋ० ॥१६॥१८ “नव वास्तु यस्यासौ
नववास्तुः” वा अन्देशीत्यतदुक्तं अग्नि पूर्वरूपत्वाभावे यथ् ।
नववास्तुनामकं दृष्टद्वयनामकं त्वर्षीतिनामकं च राज-
र्षीन् नय इहानय” भा० ।

नवविंशति स्त्री नवाधिका विंशतिः । १नवाधिकविंशतिसं-
ख्यायां २तद्युते च “नवविंशत्याऽस्तुवत” यजु० १४।२१
“करपादाङ्गुलयोर्विंशतिः नव च्छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत”
वेदी० “दश हृद्याङ्गुलयो दश पादा नव प्राणाः” शत०

ब्रा० ८।४।१।७। ततः पूरणे षट् । नवविंश तत्संख्या-
पूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

नवविध लि० नव विधायस्य । नवप्रकारे नवविधपापानि
च विष्णुना दर्शितानि यथा “अतिपातकः महापा-
तकाऽऽतुपातकोऽपपातकेषु४ प्रवर्त्तते । जातिभ्रंश-
करेषु५ सङ्घरीकरणेषु६ अपातीकरणेषु७ मलावहेषु८
प्रकीर्णकेषु” ९। प्राय०वि० तद्विवरणं दृश्यम् ।

नवव्यूह पु० नव व्यूहा अस्य । विष्णो तस्य अष्टसु पद्मदलेषु
प्रद्युम्नादिरूपतया केसरस्थाने मध्ये वासुदेवरूपतया च
नवव्यूहवत्त्वात् तथात्वम् । तदर्चनप्रकारः वज्रपु० उक्तो
यथा “नवव्यूहार्चनं वक्ष्ये नारदाय हरीरितम् । मण्ड-
लेऽङ्गोऽर्चयेन्मध्ये अं वीजं वासुदेवकम् । अं सङ्घर्षणं
तथा वज्रो अं प्रद्युम्नं च दक्षिणे । अनिरुद्धं नैर्कृते तु
नारायणन्तु पश्चिमे । तद्द्वयं ब्रह्माण्डमनिषे ङ्गं विष्णुं
क्षौं नृसिंहकम् । उत्तरे तु वराहञ्च ईशे वामनमेव च”
नवशक्ति स्त्री नवशक्तिता शक्तिः । सा०ति० उक्ते शक्तिनवके
नवकशब्दे दृश्यम् काचित् नवविधा शक्तिः तन्मसारे उक्ता
यथा “प्रभा माया जया सृज्ज्ञा विशुद्धानन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः” ।

नवशस्य न० कर्म० । नूतने शस्ये ।

नवशस्ये ष्टि स्त्री नवशस्यनिमित्ता इष्टिः । साग्निर्नवकर्त्तव्ये
नवशस्यनिमित्तके इष्टिभेदे “शस्यान्ते नयशस्येच्छा” ।

“नानिहा नवशस्येच्छा पशुना अग्निमान् द्विजः” मनुः

नवशायक पु० नवविधः शायक इव । पराशरसंहितोक्ते
नवविधे (नवशायक) ख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे “गोपोमाली
तथा तैली तन्वी भोदकवारुजी । कुन्दाचः कर्मकारश्च
नापितो नवशायकः” ।

नवश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यके मरणाह्विषमदिवसे कर्त्तव्ये श्राद्ध-
भेदे तद्विधानादि निर्णयसिन्धौ यथा

“अथ नवश्राद्धं पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः “प्रथमेऽङ्गि

हतीये च पञ्चमे षष्ठमे तथा । नवमैकादये चैव तत्तत्रश्रा-
द्धमच्यते” शिवस्वामी “नव श्राद्धानि पञ्चाङ्गराश्वलायनशा-
खिनः । आपस्तम्बाः षडित्याङ्गविभाषा त्वितरेषु हि”

पञ्च ऐकादशाहिकं विना “मरणाह्विषमेषु दिनेष्वे-
कैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवमाद्यदि नवमे विच्छिद्ये तैकादशे

तत्कुर्यादिति” मदनरत्ने बौधायनोक्तेः । अविष्ये “नव-
षष्ठं विशां राश्यां नवश्राद्धान्युत्क्रमात् । आद्यान्तयोर्वर्ष

योस्तु षडित्याङ्गमर्हयः” हेमाद्रौ दृष्टवसिष्ठः “कस्यश्चा

द्वादशाहस्य लक्षा तरति दृष्टतम् अतः षडेव । एता-
न्येव विषमश्राद्धानीत्युच्यते नागरश्राद्धे तु "पञ्चमे
सप्तमे तददृष्टे नवमे तथा । दशमैकादशे चैव नवश्रा-
द्धानि तानि च" इत्युक्तं कात्यायनस्तु "चतुर्थे पञ्चमे चैव
नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जलोत्सन्नवश्राद्धस्यते" ।
प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यापदे व्यासे पाठः । बह्वृचनान्तु
"नवश्राद्धं दशाहानि नवमिन्नन्तु षडृतुन्" इत्युक्तं
जारायणवृत्तौ दीपिकायां "अथ तनुयादादौ चतुर्थे दिने
श्राद्धं पञ्चमसप्तमादनवदिपुदेपु । युग्मे द्विजः प्रथमे
ऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमसप्तमवस्वपि द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदा-
तव्यौ शेषेष्वेकैकन्तु विन्यसेत् । एको विषमश्राद्धेऽवयवपि-
ण्डस्यैक इति तौ द्वावित्यर्थः । अत्र शास्त्राभेदात् व्यवस्था ।
अपराकं भविष्ये "नवश्राद्धं त्रिप्रबन्धु षष्मसं भाषि-
कानि च । न करोति सुतोयस्तु तस्याघः पितरोगताः"
"नवश्राद्धं षपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । पृथक्
नैव तु कात्यायिण संविभक्तधनेष्वपि" इति मिताक्षराधृत
दशः । व्यासः "जातकर्मोन्त्यकर्मोपि नवश्राद्धं तथैव च"
इत्युप्रक्रमे । "मन्वसासेऽपि कात्यायिणित्वं नैमित्तिकं
तथा" "नवश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदाचन" मिताक्षराध-
रुव्यासः । नवश्राद्धञ्च आहिताग्निविषयं यद्वाह यमः
"चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते
जलोत्सन्नवश्राद्धमिष्यते । अस्थिसञ्चयनादर्वागाहिताग्ने-
र्द्विजन्मनः । अयुष्मान् भोजयेद्दिप्रांसन्नवश्राद्धमिष्यते ।
नवमे पञ्चमे श्राद्धं प्रतोपकारार्थं नावश्रकम्
स्रवश्राद्धसंज्ञा एतदुद्भव्यप्रहृष्ये प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम्
आहिताग्नेरस्थिसञ्चयनादर्वाक् श्राद्धान्तरमस्तीति च
दर्शितम्" प्रा० वि० ।

नवषष्टि स्त्री नवाधिका षष्टिः शा०त० । १जनसप्ततिसंख्यायां
२तत्संख्यानिते च ततः पूरणे ङट् नवषष्ट तत्पूरणे
त्रि० । एवं स्त्रियां ङोप् । तत्पूरणे तसप् नवषष्टितम
त्रि० । नवसप्ततिसंख्यायां नवाधिकतत्तत्संख्यायां
तत्पूरणे तद्युते च । तत्पूरणे ङट् तसप् च नवाधिक-
तत्तत्संख्या पूरणे त्रि० ।

नवसप्तदश पु० त्रय च सप्तदश चक्षोमायस्य ङ षसा० कति-
रात्रयागभेदे "कमिभुवं सर्वं क्षोभनवसप्तदशावतिरात्रौ"
कात्या० श्रौ० २४।३ ६ "प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः"
ब्रह्मैव २१।१।३ नवसप्तदशः प्रजातिकामस्य" आश्रु० श्रौ०

१०।१।२ "नवसप्तदशोनाम एकाहः तेन प्रजातिकामो
प्रजातिः प्रजासम्पत्तिर्नाम कामयमानः यजेत" नारा० उ० ।

नवसार पु० "नवसारो भवेच्छुद्धसूर्यतोयैर्विपाचितः । दो-
षायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भियोगसिद्धये" इति वैद्यच-
न्द्रिकोक्ते चूर्णतोयाभ्यां दोषायन्त्रेण पाचिते काथभेदे
नवसादरमप्यत्र । "प्रतिश्ल्याषु शिरसः पीडने नवसाद-
रम्" वैद्यचन्द्रिका ।

नवसू स्त्री नवं सूते सू-क्रिप् । अमिनवप्रसवायां स्त्रियां
गोप्रभृतौ "अस्तं नवसू इव न्वन्" ष० ४।३४।५
"नवसूः नवप्रसवा गाव इव" भा०

नवसूति(का) स्त्री नवा सूतिः प्रसवो यस्या वा क्रप् ।
१धेन्वाम् अमरः २नवप्रसवायां स्त्रियाञ्च । नवसूतिर-
प्यत्र "नवसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष० ।

नवांश पु० नवमोऽंशः । त्रिंशंशकरूपपराशरैर्नवमे भागे ष च
एकैकराशे ३।२० विंशतिकलाधिकांशत्रयरूपः । राशि-
भेदे राशिभेदस्यैकैकांशादिकं त्रयो० उक्तं यथा
"मेघाद्यामकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटादयः । एषाञ्च-
वांशा राशीनां स्वांशाः वर्गोत्तमा सूताः" यथा मेघे
प्रथमनवांशो मेघस्य, द्वितीयांशो वृषस्य, तृतीयांशो मि-
थुनस्य, चतुर्थांशः कर्कटस्य, पञ्चमांशः सिंहस्य, षष्ठांशः
कन्यायाः सप्तमांशस्तुलायाः, अष्टमांशो वृश्चिकस्य, नव-
मांशो धनुषः । एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य १ कुम्भस्य २
मीनस्य ३ मेघस्य ४ वृषस्य ५ मिथुनस्य ६ कर्कटस्य ७ सिं-
हस्य ८ कन्यायाः ९ । तथा मिथुने तुलायाः १ वृश्चिकस्य २
धनुषः ३ मकरस्य ४ कुम्भस्य ५ मीनस्य ६ मेघस्य ७ वृषस्य ८
मिथुनस्य ९ । एवं कर्के कर्कस्य १ सिंहस्य २ कन्यायाः ३
तुलायाः ४ वृश्चिकस्य ५ धनुषः ६ मकरस्य ७ कुम्भस्य ८
मीनस्य ९ । एवं सिंहे मेघाद्याः १। कन्यायां मकराद्याः १।
तुलायां तुलाद्याः १ । वृश्चिके कर्कटाद्याः १ । एषसेष
धनुषि मेघाद्याः १ । मकरे मकराद्याः १ । कुम्भे
तुलाद्याः १ । मीने कर्काद्याः १। क्रमाच्चवांशा शेषाः
उक्तञ्च "मेघे नवांशा मेघाद्याः वृषे च मकरादिकाः ।
मिथुने च तुलाद्याःस्युः कर्कटे कर्कटादिकाः" इति ।

नवाङ्ग त्रि० नवविधमङ्गं यस्य । नवविधाङ्गयुक्ते चक्रद-
त्तोक्ते क्रमायभेदे पु० "संख्येदोषेषु हितं संख्येदमथ
पाचनम् । विशाखतावद्भनिन्वैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
ज्ञतः कषायो हृत्याशु दातपित्तोद्भवं चरम्" । २कर्क-
टशङ्करां स्त्री द्राप् । जनि० । २युवत्यां स्त्री ङोप् ।

“नवाङ्गी कुरङ्गीदगङ्गी करोतु” जगन्नाथपरिहितः

नवान्न न० कर्म० । नूतनाङ्गे तत् प्राप्यतयाऽत्वाच्चि क्वच् ।
 नवाङ्गामनकाले तच्चिभित्तकआङ्गादिकं आङ्गविवेके
 उक्तं यथा विष्णुधर्मोत्तरे “त्रीङ्गिपाके च कर्त्तव्यं
 यवपाके च पार्थिव ! । नतावाद्यौ महाराज ! विना-
 आङ्गं कषञ्चन । पोषमासी तथा माघी आवषी च
 नरोत्तम ! । प्रौढपद्यामतीतार्थं तथा कृष्णा त्रयो-
 दशी । एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ।
 त्रीङ्गिः शरत्कृष्णान्यं तत्रैव त्रीङ्गिशब्दस्य सुख्यत्वात् ।
 अन्यथा त्रीङ्गपचारे शालिप्रतिनिधिविधानदर्शनं पृथगु-
 पादानञ्च नोपपद्येत यथा कन्दोगपरिशिष्टे का-
 त्यायनः “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ पाद्मं तदनुकारि यत् ।
 यवानामिव मोक्षज्ञा त्रीङ्गीषामिव शालयः” । “त्रीङ्ग्यः
 शालयोस्तद्वा गोधूमाः रूर्ध्वपाक्षिणाः” । यवाञ्चौषधयः
 सप्त विपदोन्नन्ति धारिताः” । वासनपुराणे “हविषा
 संस्कृता ये तु यवग्रेधूमशाखयः । तिलसुद्धादयोमाषा
 त्रीङ्ग्यश्च प्रिया हरेः” अतएव कामधेनुकृता आश्विन-
 माघीवतिथिकल्पे नवाङ्गआङ्गविवरणं ब्रह्मपुराणवचनं
 लिखितं यथा “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् चेली विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्”
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृञ्चैव तर्पयेदक्षयेत्तथा”
 इत्यस्मादेव वचनात् शुक्लपक्ष एवेतत् आङ्गम् । इत्थिके
 त्रीङ्गिपाकनिमित्तं आङ्गं न स्यादिति चेन्न स्यादेव
 नवाङ्गागमनिमित्तन्तु तत् स्यादेवेति ब्रूमः”
 आ०त० रघु० उक्तं यथा
 अथ नवाङ्गआङ्गम् । शातातपः “नवोदके नवाङ्गे च
 ऋहप्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यसमकालं सवाच
 च” । नवोदके वर्षोपक्रमे । आङ्गीस्यरवाविति या-
 वत् “आङ्गीदितो विशाखान् रविचारेण वर्षति”
 इति ज्योतिर्वचनात् रविचारेण रविगत्या । “प्राह-
 टकाले समायाते रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाङ्गीविषमसा-
 योगे जलयोगं वदाम्यहम्” इति इद्रयामलाञ्च । रौद्र-
 माङ्गी । नवाङ्गे नवाङ्गागमे अत्र “नक्षत्रग्रहपीडासु
 दुष्टस्त्रावलोके । इच्छाआङ्गानि कुर्वीत नवशशागमे
 तथा” इति विष्णुपुराणाद्व्यस्यशाखवृत्तरवचनेषु नवाङ्ग-
 न्युतेनवाङ्गागमत्वेनैव निमित्तत्वं ज्ञाचवात् । अमावा-
 स्यासिद्धोऽपका माघी प्रौढपद्याङ्गं कृष्णत्रयोदशी त्रीङ्गि-
 यवपाकौ च “एतांस्तु आङ्गकालान् वै नित्यानाह

प्रजापतिः । आङ्गमेतेष्वङ्गार्थो नरकं प्रतिपद्यते” इति
 विष्णुवचनं नवाङ्गागमआङ्गस्यैव त्रीङ्गियवोभयप्राप्तिविष-
 यकत्वेन विधायकं यैश्चादिधान्यव्युदासाय । शालि-
 धान्यस्य तु प्राप्तिः । “शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रच-
 क्षते । धान्यपाकवशादन्वे ग्नामाको वनिनः स्रुतः”
 इति कन्दोगपरिशिष्टे त्रीङ्गप्राप्ता नवशखेष्टौ शा-
 लिविधानाद्युत्तुल्यन्यायात् आङ्गेऽपि तथा कल्पनात् ।
 “इत्थिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रिय-
 मायं हि धनुष्येव कृतं भवेत् । धनुषि यत् कृतं
 आङ्गं ऋग्नेत्वासु रातिषु । पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवा-
 ङ्गामिषकाङ्क्षिणः” इति वराहवचनाञ्च । यत्रामाको
 त्रीङ्गिविषेः । वनी वानप्रस्थः । अपरे कृष्णपक्षे ध-
 नुषि धनुःस्थार्के । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाङ्गं
 नाचरेदुबुधः । भवेच्छन्धानरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते”
 इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च सौरपौष-
 वत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनुर्भीत-
 पर्थ्युदासात् यवआङ्गसुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुन-
 वैशाखेऽपि नवाङ्गआङ्गं कार्यम् “एवमागामियगीव-
 सुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौषः कालः
 पूर्वस्य कर्मणः । यदागामिक्रियासुख्यकालस्यायन्तरा-
 लवत् । गौषकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि”
 हरिहरपञ्चमी तथादर्शनात् । अधस्तनः इक्षवच्छास्त्रे
 व्यवहारः । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु
 उत्तरक्रियासुख्यकालं विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव
 पूर्वक्रिया कर्त्तव्या । “संस्कारा अपतिपत्त्रेण स्वकाला-
 ङ्गेत् कषञ्चन । इत्यैतदेव कुर्वीत ये तदनयनादधः”
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारातिपाते तथा व्यवहा-
 रात् । अतएव आङ्गविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासान्नासादि-
 रिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवआङ्गमपि हरिशत्रुनात्
 पूर्वं कर्त्तव्यम् “नवाङ्गं नैव नन्दायां न च सुप्ते
 जनार्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्”
 इति ज्योतिर्वचनात् “न च सुप्ते जनार्दने” इति आश्वि-
 नशुक्लपक्षेपरम् आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्यं
 पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् । गच्छेत् चेली विधानेन
 गीतवाद्यपुरःसरम्” इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृञ्चैव
 तर्पयेदक्षयेत्तथा” इति ब्रह्मपुराणात् । ऋग्नेता प्राप-
 कोयासां रालीषामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्राङ्गेऽतिरिक्तने-
 न्नाङ्गविधात्वात् तत्सदं सिद्धम् । ततश्च ऋग्गिरः-

पूजांश्चैव दृष्टिक्रमेणैव रात्र्यारम्भात् चत्वारिंशद्दृष्ट्याधि-
 कावशिष्टपञ्चारात्रयो ऋग्नेत्या इति । यद्योक्तं ज्योतिषे
 “ज्येष्ठाशेषाङ्गैरे ऋग्ये ऋग्नेत्यानिशात्मके । नवाक्ष-
 भौजनं आङ्गं जन्मचन्द्रे तिथौ न च” अत्र जन्मति-
 थिनिषेधात् तथा “जन्मार्चनार्चं सितवासरञ्च” इति
 जन्मार्चनिषेधाच्च “नन्द्यायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां
 त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्मचन्द्रतिथिनक्ष-
 त्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा
 “ऋग्ये चैव विशाखगे ऋरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते ।
 नन्दामन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कान्तिके ।
 भेषूपाहिशिवेषु विष्णुशयने ऋग्ये शशिन्यष्टमे आङ्गं
 भोजनकं नवाक्षविहितं प्रत्यार्चनाशपदम्” । ऋग्ये चैव
 विशाखगे भार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयमा-
 वस्थिते ऋग्ये । ऋरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये
 चन्द्रा प्रतिपत् षष्ठी एकादशी मन्दः शनिः महीजो
 मङ्गलः काव्यः शुक्रः । उपगणः पूर्वत्रयमघाभरगणः स-
 हिरक्षेष्ठा शिव आङ्गी । भोजराजः “ब्राह्मणे विष्णुदृष्ट-
 स्यतौ शशपरे ऋर्चणपौष्णादितौ मैत्रे चित्तविशा-
 खवायुधनमे मूलाश्विनौ तथा । शक्रे वाह्य ऋक्षके
 शुभदिने आङ्गं नवं शक्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न
 भवेत् आङ्गं नवाक्षोद्भवम्” । ब्राह्मणादयः रोहिणीश्रवण
 ध्रुव ऋगशिरो हस्त रेवती पुनर्वसु अतुराधा चित्वा
 विशाखा स्नाती धनिष्ठा मूलाश्विनी कृत्तिका ज्येष्ठा
 शतभिषाः । नवाक्षआङ्गे मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात्त-
 ञ्चेप्रमक्षणाप्राप्ते “कक्षेष्ठा कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपद-
 केषु च । ऋगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्याक्षवौदनम्”
 इति आङ्गशेषाभोजिमात्रपरम् अक्षपदः पूर्वभाद्रपदः ।
 चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवस्यः “कर्म कुर्यात्
 कलावाप्राप्तौ चन्द्रादिशोभने बुधः । सस्यकाले त्विदं सर्वं
 नार्चः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शङ्कं लवणञ्च तारे
 तिथावमङ्गे सिततण्डुलांसु । घान्यञ्च दद्यात् करण-
 र्क्षवारे योगे तिष्ठान् हेममणिञ्च सन्ने” । ऋक्षमविहित-
 मक्षत्रं राजमार्त्तश्च ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह
 “एकत्रिपञ्चसप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशो
 जन्मनि विपदिप्रत्वरिभरण्याख्यतारकाह” । पलन्तु औ-
 किकमौनैः साष्टरसिद्धिमासकम् । तोलकत्वितयं त्रैयं
 ज्योतिषैः ऋतिसम्मतम्” वासनपुराणाञ्च “विष्टयो
 अतिष्ठाताश्च वेदन्ये दुर्नीतसम्भवाः । ते नामकरणा-

द्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” विष्णुधर्मोत्तरे “सर्वा-
 शुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः” इति
 ब्रह्मपुराणे “प्राचीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिष-
 न्चितम्” अभिमन्वितम् “मन्वानादेशे गायत्री” इति
 वचनाद्वायत्या । ऋतिः “दृष्टीत्वा ब्राह्मणालुप्तं सद्धि-
 प्राशयेन्नवम्” अत्र ब्रौह्मभावे शालिना, नूतनाभावे पुरा-
 तनेनापि आङ्गादिकमाह भट्टभाष्ये ऋतिः “दृष्टमेधी
 ब्रौह्मिवाभ्यां शरद्विशन्त्योर्यजेत । श्यामाक्षैर्वनी वर्षासु
 व्यापत्काले अम्बेन पुरातनैर्वैति” । दृष्टमेधीति मेष्ट-
 मेधाहंसयोः मेष्ट सङ्गमे चेत्यत्र चकारेष पूर्वगणस्य
 मेधाहंसवोरनुवृत्तेः तेन मेष्ट हंसार्थः तेन दृष्टनिमि-
 त्तेन ज्ञातायाः “पञ्चसूनादृष्टस्यस्य चुञ्चोपेपण्युप-
 स्करः । कण्डूनी चोदकुम्भस्य वध्यते याश्च वाह्ययन्”
 इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहंसवाः कारी दृष्टमेधी
 दृष्टस्य इत्यर्थः । ऋदयन्ति प्राणैर्वियोजमन्तीति सूना
 प्राणिवधस्थानानि चुञ्चोपाकस्थानं मेपण्यो दृष्टदुपलादिः
 उपस्करः दृष्टसमार्जन्यादि कण्डूनी मूषलोदूखलादि-
 याश्च एताः सूना वाह्ययन् खस्त्रकार्ये योजयन् वध्यते
 पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः । आङ्गचिन्तामणायथैवम् ।
 प्रेतमातापितृकस्य पुरातनघात्यात्मभो नवेनैव वैश्रदेवं
 कृत्वा नवस्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणालुप्तं दृष्टीत्वा
 भोजनार्तिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्यं नञ्ज्वलमानधृता
 ऋतिः “दत्त्वेवं ब्राह्मणेभ्यश्च कृत्वा वा वैश्रदेविकम् ।
 अन्धेनवाक्षमग्नीयादिति वौधायनोऽब्रवीत्” । अन्यः
 आङ्गकरणासमर्थः आङ्गानधिकारी च । अतएव विधवया
 मवमेकोद्दिष्टे दीयते मुच्यते चेति” ।

नवायसं न० नवमागा व्यायसा यत् । सुश्रुतोक्ते लोह-
 चूर्णभेदे “तिफला चित्तकत्विकटुविडङ्गसुप्तानां नवभा-
 गस्तावन्नाएव च कृष्णायसूयस्य तत्सर्वमेकध्वं कृत्वा यथा-
 योगं सात्वां सर्पिसंपुभ्यां संयुज्योपयुञ्जीत । एतन्न-
 वायसमेतेन जाठर्यं न भवति सन्धोऽम्बिराप्यायते दुर्ना-
 मशोफपाण्डुकुष्ठरोमाविपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति”
 नवार्चिसु पु० नव अर्चीषि यस्य । मङ्गले हारा० कर्म० ।
 नवायां शेषायाञ्च ।

नवासिका स्त्री मात्वाहत्तभेदे “जोत्नानवघाम्बुधेर्विश्लोकः”
 “तदुगुगलादा नवासिका स्यात्” इ०र० “तदुगुगलात् अ-
 न्बुधिद्वयात् व्यष्टमात्वात् उपरीत्वर्थः । यदि जगथो मध्यः
 गुरुः नमस्त्रलसू स्यातां तदा नवासिका स्यात्” तदर्थः ।

नवाह पु० कर्म० टच् समा० । अमिनवे दिने प्रतिपत्तियो ।
नवभिरहोभिर्निर्हंतः उञ्च तस्य लुक् अच् समा० । नव-
दिनसाध्ये श्यागादौ । शगवामयनाङ्गे नवरात्रसाध्य
यागभेदे च पु० । “अभिजित् त्रयः खरसामानः ४ दिवा-
कीर्त्य महः ५ (विषुवान्) त्रयः खरसामानोऽ विश्वजित् ६
इति नवरात्रः इति नवरात्रो विधातव्यः । षष्ठे मासि-
तानमिषुवान् एकं पृष्ठं च कृत्वा अभिचिदनुष्ठेयः तत-
स्त्रयः खरसामानः ततो विषुवानिति” ताण्ड्यो ४।५।
भाष्ये स्थितम् ।

नविष्टि स्त्री लि० नवा इष्टिः वेदे शक० । अमिनवे इष्टिभेदे
यागे “वज्रिज्ञपद्यो नविष्टौ” ऋ० ८।२।१७ “नविष्टौ
अमिनवये यागे” भा० ।

नविष्ठ लि० अतिशयेन नविता स्त्रोता इठन् ल्योऽनोपः ।
अतिशयस्त्रोत्तमे “विमा नविष्ठया” ऋ० १।८२।२ “नवि
ष्ठया नवितृतमया सती मत्या स्तुत्या” भा० करणभूताया
अपि स्तुत्याः कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि लृन् । अतिशयेन
नवः नूतनः इठन् । शक्यतमे लि० ।

नवीन लि० नव+खार्थे ख नवस्थ नूः श्योर्गुणः । नव्ये
“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकीटवीनवीनपदवी छदं
वितनुतां सतां धीमताम्” वाधे गदाधरः ।

नवीयस् लि० नव+अतिशये-ईयसन् । नवतमे “प्रतरं
नवीयः” ऋ० १०।८६।१ “नवीयो नवतरम्” भा० स्त्रियां
ङीप् नवशब्दस्य स्तुत्याद्यर्थत्वे अतिशयेन स्तुत्ये च
“नू नव्यसे नवीयसे स्तुत्याय” ऋ० ६।६।८ “नवीयसे-
तिस्तुत्याय” भा० ।

नवेद्स् लि० न विपरीतं वेत्ति विद्-असन् बभ्राडित्यादिना
नजः प्रकृतिमावः । विपरीतज्ञानशून्ये मेधाविनि यथा
श्रुतं तथैव ज्ञानवति “नवेदसा विभुर्वाग्” ऋ० १।२४।१

नवोटा स्त्री नवमूढा । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां शनायि-
काभेदे “ब्रह्माभरपराधीनरतिर्नवोटा” इति लक्षयित्वा
“ब्रह्माक्षीता पार्श्वं छत्रमनुस्रंसं नैव कुरुते धुनाना मू-
ढानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदि न्यस्रंसं हस्तं
क्षिपति गमनारोपितमना नवोटा वोढारं रमयति च
सन्नापयति च” रसमञ्जरीसुदाहृतम् ।

नवोदक न० नवं पतितस्रित्तं वा उदकम् । नवस्नाते
उत्थिते उदके शगगादभिनवपतिते जले च तस्याभेय-
त्वादिकं प्रा० त० निरूपितं यथा

हारीतः मत्स्यकण्टकशम्बू कशङ्कपुत्तिकपर्दकान् ।

पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति” । नवोदकं नव-
स्नातजलं वर्षोदकञ्च तथा ब्रह्मपुराणम् “नवस्नातजलं
गावो महिषप्रस्त्रागयोनयः । शुध्यन्ति दिवसैरेव दश-
भिर्नौत्र संशयः” मिताक्षरादृता अतिः “काले नवोदकं
शुद्धं न पातयन्तु तत् त्रयम् । अकाले तु दशाहं
स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” काले वर्षाकाले । शङ्खः
“स्नानमाचमनं दानं देवतापिष्टतर्पणम् । शूद्रोदकेन
कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतेः” । पानादीतरत्र अर्थादौ
च हविर्वंशः । “अभौममधोविसृजन्ति मेघाः पूतं
पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । नवोदकनिमित्तं च पार्वणं
आह्वं नित्यं, तद्विधानादि ति० त० उक्तं यथा

यातातपः “नवोदके नवाञ्चै च गृहप्रस्त्रादने सदा ।
पितरः स्मृ ह्यन्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात्
सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” अत्र सदेति श्रवणात्
अस्य नित्यत्वम् । नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवा-
विति यावत् । “आर्द्रादितो विश्वस्नानं रविचारेण
वर्षति” इति नव्यवर्षमानधृतात् “प्राष्टकाले समा-
याते रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जल-
योगं वदाम्यहम्” इति बृहज्जामलाञ्च । रौद्रमार्द्रां
नवोदकआह्वस्य शवकाशत्वात् तयोदशप्रादिषु निषेधमाह
दीपिकायास् “तयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां जन्मर्क्ष-
तारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीश्वेन्दुकुरान्त्यमैत्र
ध्रुवेषु च आह्वविधानमिष्टम्” । सितवासरं शुक्रवारं
ऋक्षं राशिः ह्यर्थादयः श्रवणपुष्यशुभशिवरोहस्यारवत्य-
तराणा उत्तराहितयरोहण्यः । लक्षणपक्षे चेन्नवोदक-
आह्वकालसदोभयोः आह्वबोक्तन्नात् सिद्धिः” । [लि०

नवोद्धृत न० नवसुद्धृतम् । नवनीते अमरः । श्रुतलोद्धृतमात्रे
नव्य लि० लु-स्तुतौ यत् । श्रुत्ये नव+खार्थे यत् नूरादेश्
श्योर्गुणः शनवीने अमरः । शरत्तपुनर्षवायां पु० राजनि०
भावे यत् । श्रुतौ न० । [गङ्गेशोपाध्यायसुतः ।

नव्यवर्षमान पु० अतिनिबन्धकारकभेदे वर्षमानश्च पुराणः
नश्व लि० नश्व-क्लिप् । नाशप्रतियोगिनि । भावे क्लिप्
शनाशे स्त्री । सुहा० अलि पदान्ते च वा ष पक्षे
षडगकाः यथाविधानम् । नक्त् नट् ङ् ।

नशाक पुंस्त्री नश-आक । काकभेदे अणादिकोषः ।
नश्यत्प्रसूतिका स्त्री नशप्रनी प्रकृतियस्याः कप् । नृत-
वस्यायां स्त्रियां हेमचः ।

नश्वर लि० नश्व-परप् । नाशप्रतियोगिनि अश्वप्रनाश-

शीले अशान्ते "वदन्ति विश्वं कवयः स नश्वरम्" भाग०
५।१८५ स्त्रियां ङीप् ।

नष्ट त्रि० नश-क्त । १। भाष्यप्रतियोगिनि २तिरोहिते अदर्शने
गते ३दृष्टाश्वे च । भावे क्त । ४। नाशे ५अदर्शने च न०
"नष्टं वर्षैरवैसंतुष्यगम्यनाभावादपास्य त्रपाम्" घा० द०
"भ्रुवाणि तस्य नशयन्ति अश्रु नं नष्टमेव च" हितो०

नष्टचन्द्र पु० नष्टः दुष्टचन्द्रः । शौरभाद्रभासे उभयपक्षीय
चतुर्थ्यां हृदि ते चन्द्रे तस्य तद्विवक्षे दुष्टत्वकारणं ब्रह्म-
वै० पु० ८० अ० उक्तं यथा

"नष्टचन्द्रो न दृश्यते भाद्रे मासि सितासिते । चत-
ुर्थ्यां हृदि तोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः । चन्द्रस्तारा-
पहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् । तस्मै ददाति हे नन्द !
कामतो यदि पश्यति । अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्र-
पूतं जलं पिबेत् । तदशुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की
महीतले । सिंहेः प्रसेनमवधीत् सिंही जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीक्षत ह्येष अथन्नकः । इति
मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधु पिबेदश्रुत्वम्" इत्युपक्रमे "दृष्ट्वा
तस्याञ्च (तारायाः) सव्याङ्गमनङ्गवाणपीडितः । भाद्रे
चतुर्थ्याञ्चन्द्रञ्च जहाराचेतनां ब्रजन् । ज्ञानं अश्वेन संप्राप्य
रथस्थो रथिको बली । रथमारोहयामास करे धृत्वा
च तारकाम् । कामोन्मत्तः काशिनोन्तां समाक्षिप्य
चुचुम्ब सः" "यस्मात्तस्मिन् दिने वत्स ! पापदृश्यो
युगे युगे । मा भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यामेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । देहत्यागेन
हे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति । प्रायश्चित्ताच्च सन्देहो
हास्यमेव भविष्यति । तारापहरणं वत्स ! कलङ्कचन्द्र-
मण्डले । ऋगजतं विलम्बञ्च भविष्यति युगे युगे" ।

नष्टश्रेष्ठता स्त्री नष्टा चेष्टा यस्य तस्य भावः तत् । १। हर्षयो-
कादिभिः सकलचेष्टानाशे २प्रलये अक्षरः ३शाक्तिकभा-
वभेदे सूक्ष्मायामित्यन्ये ।

नष्टजातक न० नष्टं न ज्ञातं जातं जन्म जन्माधानकालो
यत्र कप् । जन्माधानकालयोरपरिज्ञाने प्रसन्नमन्त्रा
दिना जन्मकालज्ञानार्थे उपायभेदे स च दृष्टव्यजातके
२५ अ० उक्तो यथा

"अथ नष्टजातकाध्यायप्रारम्भः "आधानजन्मापरि-
बोधकाशे संपृच्छतो जन्म वदेद्विजन्मात् । पूर्वापरार्थे
भवनस्य विद्याज्ञानावुदग्दक्षिणमे प्रच्छतिम्" १ इ० जा०
"एवमाधानजन्मकालयोरपरिबोधे अज्ञाने सति संपृच्छतः

प्रष्टुः विजन्मात् प्रसन्नमन्त्राच्छक्यं वदेद्विजन्मात् येन जन्मेन
प्रष्टा पृच्छति तस्य यदि पूर्वाङ्गं प्रथमहोरा भवति तदा
प्रष्टुः भानावादिक्ष्ये उदगमते उत्तरायणस्थे जन्म-
वक्तव्यम् । मकरादिराशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः ।
अथ जन्मस्थापराब्दं द्वितीया होरा भवति तदा भानौ
दक्षिणमते दक्षिणायनस्थे जन्म वक्तव्यम् । कर्कटादि-
राशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः । तथा च "आधानज-
न्मनी यस्य न विज्ञायेत देहिनः । जन्म संपृच्छतस्तस्य
प्रसन्नमन्त्रात् विनिर्दिशेत्" । अथ वर्षाङ्गं ज्ञानमाह जन्म-
त्रिकोशेषिति भट्टो० "जन्मत्रिकोशेषु शुद्धिभागे-
र्विकल्प्य वर्षाणि वयोतुमानात् । श्रीश्रीःकंचन्ने कथि-
तास्तु शेषैरन्यावनन्तां हस्तारकंचारात्" २ मू० "त्रिभागे-
रेष्काण्यैः जन्मत्रिकोशेषु प्रथमपञ्चमनवमस्थानेषु शुद्धि-
जीवो ज्ञेयः तद्यथा प्रसन्नमन्त्रस्य यदि प्रथमरेष्काण्यो
भवति तदा यथैव जन्मराशिः तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम् ।
अथ जन्मस्य द्वितीयेरेष्काण्यस्तदा जन्माद्यः पञ्चमो राशि-
स्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम् । अथ यदि जन्मस्य तृतीय
रेष्काण्यस्तदा जन्माद्यो नवमोराशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म-
वक्तव्यम् । एवं केषाञ्चिन्मत्तम् । अथान्येषां मतम् । यथा
प्रसन्नमन्त्रस्य यदा प्रथमरेष्काण्योदयो भवति तदा जन्म-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृष्टस्यतिस्तिष्ठति तावत्सं-
ख्यानं प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । अथ जन्मे द्वितीयो-
रेष्काण्यस्तदा जन्मात् पञ्चमराशितो यावत्संख्ये राशौ
दृष्टस्यतिर्भवति तावत्संख्यानं प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि
अथ जन्मस्य तृतीयोरेष्काण्यो भवति तदा जन्माद्यनवम-
राशितो यावत्संख्ये राशौ दृष्टस्यतिर्भवति तावत्संख्यानं
प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि । एतद्व्याख्यानं न शोभनं पूर्वमेव
व्याख्यानं श्रेयः यस्मादावनेश्वरः "रेष्काण्यजन्मे क्रमशस्तु
राशौ शुर्विजन्माद्यदि कोणगोऽभूत् । सद्युज्ज्वेत् तद्ग-
वनक्रमेण खाञ्जारमादवद्गति प्रगच्छ्या" यदाप्यत्र
सानान्येनोक्तं दृष्टस्यतेरवस्थानं तथा च द्वादशभाग-
क्रमेण प्रतिराशौ सञ्चार्यः । तद्यथा यदि प्रसन्न-
मन्त्रस्य प्रथमद्वादशभागोदयो भवति तदा जन्मस्य
जीवे जातः द्वितीयाद्वादशभागोदयो जन्माद् द्वितीये
गुरौ जातः एवं तृतीयाद्वादशभागोदये तृतीयादिषु
स्थानेषु जन्मम् । विकल्प्य वर्षाणि वयोतुमानादेवं दृष्ट-
स्यतेरवस्थानं ज्ञात्वा तस्य एवं वयोतुमानात्संख्याकतिं
शरीरमनेष्व वर्षाणि विकल्प्य वयःप्रमाणं बुद्ध्या द्वादशसु

हादशसु वर्षेषु विकल्पना कार्या । किमस्मिन्नेव ममप-
परिवर्त्ते ज्ञातराशेः दृष्टस्यतेरवस्थानमभूदत द्वितीय
एत तृतीयादिषु एवं तस्याकतिमवेक्ष्य बयोहमानं वक्त-
व्यम् । यत्र हादशसु वर्षेषु भ्रान्तिर्भवति तत्र पुरुषलक्ष-
णोक्तेन दशाविभागेन हादशवार्षिकीं दशां ज्ञेयेषु परि-
कल्प्य तत्तत्क्षेत्राङ्गसंस्पर्शादर्षज्ञानं तथा च पुरुष-
लक्षणे पद्यते “पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिएं जङ्घे-
द्वितीयं तु सजाह्ववङ्गौ । सेटोरुहृक्काश्च ततस्तृतीयं नाभिं
कटिं चेति चतुर्थमाङ्गः । एदरं कषयन्ति पञ्चमं हृदयं
षष्ठमथ स्तनान्वितम् । अथ सप्तमसंज्ञकलक्ष्मी कषयन्त्यष्टममो-
ठकन्दरे । नवमं नयने च द्वाश्रुणी सल्लटाटं दशमं शिर-
स्तथा । अगुभेज्युषं दशाफलं शरणाद्येषु शुभेषु शोभ-
लभिति” किं त्वत्वं विश्वधिकं वर्षशतं यस्य जन्मनोऽतीतं
तस्य नष्टजातकवर्षज्ञानोपाय एव नास्ति । एवं वर्षेषु ज्ञा-
तेषु ऋतुज्ञानमाह षोडशोऽर्कलम्न इति येन लम्नेन
प्रष्टा पृष्कति तत्र चेदकः सूर्यः स्थितश्चद्रेष्काणो वा
लम्ने तदा षोडशे जात इति वक्तव्यम् । कथितास्तु शेषै-
रिति शेषैरन्यैश्चन्द्रादिभिर्षुर्हैर्लम्नस्यैः ऋतुः पूर्वमेव
कथित उक्तः द्रेष्काणैः शिशिरादय इत्यादिना मन्वे-
जोक्तः । तत्र यदा शनैश्चरोलम्ने भवति तद्द्रेष्काणो वा
तदा शिशिरे जात इति वक्तव्यम् । एवं शुक्रे लग्नगते
तद्द्रेष्काणो वा तदा वसन्ते जातः एवं भौमे षोडशे ।
एवमेव चन्द्रे लग्नगते तद्द्रेष्काणो वा वर्षासु, बुधे
शरदि, जीवे ज्ञेयन् इति । यदा बह्वेषु लग्नगताः भ-
वन्ति तदा तेषां मध्ये यो बलवान् तदुक्तर्त्तौ जात इति
वक्तव्यम् । अथ न कश्चिद् यदि लग्नगतो भवति तदा
तस्य सम्बन्धी द्रेष्काणोदयो भवति तदा तदुक्तर्त्तौ जात
इत्येवं वक्तव्यम् । अन्यायनतांशुत्कर्कचारादिति अन्य-
स्मिन्नयनेऽस्मिन्तावर्कचारादहः अन्यस्मिन्नयने तदयना
सम्भवचेदह्यरन्यो भवति तदत्तुर्कर्कचारावशेन वक्तव्यम्
एतदुक्तं भवति सौरेण मानेन ऋतुवर्कव्यः न तु
चान्द्रेण यथा शिशिरे ज्ञाते मकरकुम्भयोरन्यतमे राशौ
सूर्यस्त्वावस्थानं ज्ञेयम् एवं शेषराशिष्वप्युक्तम् अनेन
लौकिकचान्द्रमासो निराकृतो भवतीति” भट्टो० ।
“चन्द्रज्ञजीवाः परिवर्त्तनीयाः शुक्रारमन्दैरयने विहोमे ।
द्रेष्काणभागे प्रथमे तु पूर्वौ मासोऽनुपाताच्च तिथिर्वि-
कल्प्यः” ३५०० ।
“अथायने विहोमे स्यहपरिज्ञानादहपरिज्ञानं मासपरि-

ज्ञानं चन्द्रवज्रयाह चन्द्रज्ञेति । अयने विहोमे सति
चन्द्रज्ञजीवाः शुक्रारमन्दैः परिवर्त्तनीयाः शशिवुधयुरवः
सितभौमशनैश्चरैः अथनव्यत्यये प्राप्ते सति परिवर्त्तनीयाः
व्यत्ययेन अथस्यायाः एतदुक्तं भवति यद्युत्तरायणे
ज्ञाते प्रादृक्कालो ज्ञातस्तदा वसन्ते जात इति वक्तव्यम्
चन्द्राङ्गुकेश्चात्र परिवर्त्तितः । अद्योत्तरायणे शरदि
प्राप्तायां षोडशे जातः । दक्षिणायने षोडशे ज्ञाते शरदि
जातः । अथ बुधो रविभौमयोरपवर्त्तितो । रविभौमो
बुधेन च । उत्तरायणे ज्ञेयन्ते ज्ञाते शिशिरे जातः
दक्षिणायने शिशिरे प्राप्ते ज्ञेयन्ते जातः इति वक्तव्यम्
अत्र जीवमन्दौ परस्परमपवर्त्तितौ एवञ्चतौ ज्ञाते मास-
ज्ञानमाह द्रेष्काणभागे इति प्रश्नचम्ने यो द्रेष्काणो
वर्त्तते तस्य च द्रेष्काणस्य यदि प्रथमभागो वर्त्तते तदा
ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जातः इति वक्तव्यम् अथ लम्ने
द्रेष्काणस्य द्वितीये भागे वर्त्तते तदा ज्ञातर्त्तौ द्वितीये
मासि जातः तृतीये द्रेष्काण्ये द्वौ विभागौ पूर्वापरौ
अत्रापि अर्कावस्थानतएव मासज्ञानम् । तिथिज्ञानार्थ-
माह । अनुपाताच्च तिथिर्विकल्प्यः अनुपातात् तैराशि-
कात् तिथिर्विकल्प्यो विकल्पनीयः लम्नस्य षट्लिप्ताः
शतानि द्रेष्काण्यः द्रेष्काण्येन च ज्ञातर्त्तः ऋतुज्ञानं
तद्वर्त्तलिप्ताः शतत्रयं लिप्ताशतत्रयेण मासज्ञानम् अत्रा-
नुपातात् तिथिर्लिप्तादशकेनैकैको ज्ञेयः एवं च तिथि-
रादिष्वभागा एवमादित्यराशयो भागा ज्ञेयाः मासा
राशयस्त्रिधयो भागाः यस्मिन् तिथौ ज्ञातवर्षे यथा-
प्रदर्शितादित्यो भवति तस्मिन् तिथौ तस्य जन्म इति
वक्तव्यम्” भट्टो० ।
अथ चन्द्रमानंतिथिज्ञानोपायमिन्द्रवज्रयाह ।
“अत्रापि होरापटवो द्विजेन्द्राः सूर्यांशुत्त्यां तिथि-
सदृशानि । राशिद्युषंशेषु विहोमजन्म भागैश्च वेदाः
क्रमशो विकल्प्याः” ३५०० ।
“अत्रापि तिथिज्ञाने द्विजेन्द्राः सूर्यांशुत्त्यां तिथि-
सदृशानि कषयन्ति प्रश्नकाले तात्कालिकेनादित्येन
यावन्तो प्रागा मुक्ताश्चावन्तः शुक्रप्रतिपत्प्रध्वत्ज्ञात-
मासस्य तिथयो व्यतीताः । अत्र चान्द्रमाने मकरमासे ज्ञाते
मासमासो ज्ञेयः एवमन्यत्तृष्वपि मासकल्पना कार्या ।
तथा च मन्थित्यः “पृष्काकाले रविष्या यावन्तोऽशः
स्फुटेन सम्मुक्ताः । राशेष्वास्त्रिधयः स्युः शुक्रादावर्क-

मासस्य” एवं दिने ज्ञाते किमयं रात्रौ जातो दिवा वेति तदर्धमाह रात्रिद्युसंख्येति रात्रिद्युसंज्ञा पूर्वं व्याख्याताः भोजान्शिकर्मिद्युना इत्यादिना । तत्र प्रत्र-
काळे यदि रात्रिसंज्ञो लग्नो भवति तदा तस्य विद्योमतो दिवाजन्म वक्तव्यम् अथ युसंज्ञो लग्नो भवति तदा रात्रौ जन्म वक्तव्यम् । एवं दिनरात्रिविभागे ज्ञाते वेदाज्ञानमाह भागैश्च वेदाः क्रमशो विकल्प्याः यस्मिन् दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तस्मिन् दिने अंशादित्योऽपि ज्ञातः ततस्तस्य पुरुषस्य यदि दिवाजन्म तदा तस्मादादित्यादिनप्रमाणं कार्यम् अथ रात्रौ जन्म तदा रात्रिप्रमाणं तत्र प्रत्र-
लग्नस्य तस्मिन् काळे यावत्तत्प्रका मुक्ताक्षैरनुपातः कार्यः यदि पुरुषस्य दिवाजन्म तदा दिनप्रमाणेन यदा रात्रौ रात्रिप्रमाणेन तत्काललग्नमुक्ताक्षप्रकायां गणनां कृत्वा तस्यैव लग्नस्य स्वदेशराश्यादयप्रमाणेन भागमपहृत्वाप्राप्तं वेदां तावता कालेन गतेन दिनस्य रात्रेर्वा जन्म वक्त-
व्यम् । एवं लग्नभागैः क्रमशः परिपास्या वेदाः समयाः विकल्प्या विकल्पनीयाः” भट्टो० ।

“केचिच्छर्गाकाध्युषिताक्ष्वंशाच्छुक्लान्संज्ञं कथयन्ति मा-
सम् । लग्नत्रिकोषोत्तमवीर्ययुक्तं सम्प्रोच्यतेऽप्यात्मना-
दिभिर्वा” प्र० ।

“अथान्तरेण मासज्ञानमिन्द्रवज्रयाह केचिदिति केचि-
दाचार्याः शशाङ्काध्युषिताक्ष्वंशुक्लान्संज्ञं कथयन्ति मासं कथयन्ति प्रत्रकाळे यस्मिन्नवांशके नव-
मेऽंशे चन्द्रमा भवति तमपि नवांशकं त्रिधा परिकल्प्य तस्मिन्नवांशके नवमेऽंशे चन्द्रमा व्यवस्थित इति चन्द्रन-
वांशकगतं नक्षत्रमन्वेष्यम् । तत्रचक्षुशुक्लान्संज्ञके मासि तस्य जन्म वक्तव्यम् अत्र यस्य नक्षत्रस्य शुक्लान्संज्ञो भासो नास्ति तस्य दृश्यतिचारोक्तविधिना शुक्लान्संज्ञो भासः परिकल्प्यः ततोक्तम् “नक्षत्रेण सहीदय-
मस्तं वा येन याति सुरमन्वी । तत्संज्ञं वक्तव्यम् वर्षं मासं क्रमेणैव । वर्षाणि कार्त्तिकीदीन्याम्बेयाङ्गद्वयाद्-
योज्यानि क्रमशस्त्रिभन्तु पञ्चमसृपान्त्यमन्त्यं च यदर्ध-
मिति” तत्र चन्द्रमा यदि दृष्टनवांशके तत्रवांशकसप्त-
कस्यावाग्भवति तदा कार्त्तिके मासि जात इति वक्त-
व्यम् । अथ दृष्टनवांशकस्योर्ध्वं भवति मिथुननवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा मार्ग-
शीर्षे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मिथुनवांशके त-
त्रवांशकषट्कस्योर्ध्वं कर्कटनवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावा-

व्यदा चन्द्रमा भवति तदा पौषे मासि जात इति वक्त-
व्यम् अथ कर्कटे तत्रवांशकषट्कस्योर्ध्वं सिंहनवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा माघे-
मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ सिंहनवांशके तत्रवां-
शकषट्कस्योर्ध्वं कन्यानवांशके तत्रवांशकसप्तकस्या-
वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा फाल्गुने मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कन्यानवांशकसप्तकस्योर्ध्वं तुलानवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा चैत्रे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ तुलानवांशके तत्रवांशकषट्-
कस्योर्ध्वं वृश्चिकनवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा वैशाखे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ वृश्चिके तत्रवांशकषट्कस्योर्ध्वं धनिनवांशके तत्र-
वांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा ज्येष्ठे-
मासि जात इत्यवगन्तव्यम् । अथ धनिनवांशके तत्रवां-
शकषट्कस्योर्ध्वं मकरनवांशकस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा आषाढे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मकरनवांशके तत्रवांशकषट्कस्योर्ध्वं कुम्भनवांशके तत्र-
वांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा आश्वि मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कुम्भनवांशके तत्रवांशकषट्क-
स्योर्ध्वं मीननवांशके तत्रवांशकषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा भाद्रपदे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ मीन-
नवांशके तत्रवांशकषट्कस्योर्ध्वं मेघनवांशके तत्रवांश-
कषट्कस्यावाग्यदा चन्द्रमा भवति तदाश्रवणे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मेघनवांशके तत्रवांशकषट्क-
स्योर्ध्वं यदि चन्द्रमा भवति तदा कार्तिके मासि जात इत्यवगन्तव्यम् । यस्मिन् कृत्तिका रोहिणी च कार्तिकः
शुक्रशिराद्री च मार्गशीर्षः पुनर्वसुः पुष्यश्च पौषः”
अस्मिन् माघे च माघः । पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनी
हस्तश्च फाल्गुनः । चित्रा स्नाती च चैत्रः । विशाखा अश-
राधा च वैशाखः । ज्येष्ठामूले ज्येष्ठः । पूर्वभाद्रपदोत्तरा-
षाढा चाषाढः । अश्विं धनिष्ठा च आश्विनः । शतभिषक्-
पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदाश्च भाद्रपदः । रेवत्यश्विनीभरणी-
स्याश्रवणः । यस्मादुक्तम् “त्रिभन्तु पञ्चमसृपान्त्यमन्त्यं च यदर्धमिति । एवं शुक्लान्तस्य मासस्य शुक्लान्तयद्दृष्टेनैतत्-
प्रतिपादयति यत्तथा शुक्लपक्षान्ते येन नक्षत्रेण युक्तसदृश-
लक्षितोभासो वक्तव्यः यथा कार्तिकशुक्लपक्षान्ते कृत्ति-
कारोहिणीभ्यामन्त्यमेन युतश्चन्द्रमा भवति तेन कार्ति-
कोभास उच्यते एवमन्येषामपि योज्यते । तदेतद्गुणवते

एतदुक्तं भवति न शुक्लान्दोमासः कृष्णान् एव तथा च यवनेश्वरः "मासे तु शुक्लप्रतिपत्पञ्चमे पूर्वे शशी-मध्यवसोदयस्यः" । तथा च "यद्वाशिसंज्ञे शीतांशुः प्रश्न काले नवांशके । स्थितस्तद्वाशिसः पूर्णो यस्मिन् भवति चन्द्रमासः । जन्ममासः स निर्दिष्टः पुरुषस्य तु पृच्छतः । कृष्णपक्षान्तिको मासो ज्ञेयोऽत्र तु विपश्चिता" । लग्नत्रिकोणेत्यादि लग्नस्य प्रश्नलग्नस्य त्रिकोणयोश्च नवमपञ्चमयोर्भ्रमाद्यस्तत्कालसुत्तमेन प्रधानवीर्येण बलेन युक्तस्तद्गं राशिः प्रोच्यते कथ्यते तस्मिन् राशौ गते चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । तथा च "यवनेश्वरः चोरादित्रीयाधिकलग्नभाजि स्थानं त्रिकोणे शशिनो विधाय" । अङ्गालमनादिभिर्वा काळाङ्गान्दोमेन प्रदर्शितोयः कालपुरुषस्याङ्गविभागस्तदात्मनाद्धानेन विधिना स्पृष्टुः स्पृशतः यदेव कालपुरुषस्याङ्गं स्पृशति तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् आदिपक्षेणात् प्रागुक्त-सत्त्वदर्शनश्रवणे षट्क्षेत्रे" भट्टो० । "यावान् गतः शीत-करो विब्रम्नाञ्चन्द्राददत्तावति जन्मराशिः । भीनोदये भीनयुगं प्रदिष्टं भ्रमाङ्गताकाररुतेषु चिन्त्यम्" ६५० । "अथ प्रकारान्तरेण जन्मस्वराशिसन्धानमिन्द्रजुयाञ्च यावा-निति विब्रम्नात् पृच्छालग्नान्छीतकरचन्द्रो यावान् गतो यावति राशौ व्यवस्थितस्तस्मादास्तावति राशिः तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । भीनोदये यदि भीनलग्नगतो भवति तदा भीनयुगमेव प्रदिष्टसक्तम् भीनस्व-चन्द्रमा इति वक्तव्यम् ननु दर्शितविधिना राशिरनेकप्र-कारो यत्र प्राप्नो भिन्नरूपसत्त्व को वक्तव्य इत्याशङ्क्याह भ्रमाङ्गताकाररुतेरिति यस्य राशेः सन्ध्वन्धि भ्रम्यद्वयं तस्मिन् काले कृत्विममानधीधते तदाकारश्च कश्चिद्व्यते यथा भाजारादिदर्शने सिंहेषु षट्षादिदर्शने वृष इत्यादि अथ वा राश्याङ्गपुरुषस्य दृष्ट्याथ वा रुतेन यस्य राशिसदृशप्राणिनो रुतं षट्ः क्रियते तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम्" भट्टो० । "होरानवांश-प्रतिमं बिलग्नं लग्नाद्रविर्यावति च दृक्काणे । तस्माद्ददे-त्तावति वा विलग्नं प्रष्टुः प्रस्ततावति शास्त्रमाह" ७५० । "एवं जन्मराशौ ज्ञाते लग्नज्ञानमिन्द्रजुयाञ्च होरेति होरायां प्रश्नलग्ने यस्य राशेर्नवांशकस्तत्कालं वत्तति तस्मात्तावति तमं तत्प्रतिमन्ममेवांशकराशिं तस्य जन्मलग्नं वक्तव्यम् । अथवा लग्नालग्नद्रेष्काणादारभ्य रविः सूर्यो यावति यावत्संख्ये द्रेष्काणे व्यवस्थितस्तस्माद्लग्नादारभ्य

तावति राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अत्र च द्वादशभ्योऽधिके द्रेष्काणे द्वादशकमपास्य संख्यानिर्देशः चतुर्विंशतेरधिके चतुर्विंशतिमपास्य शेषं वदेत् एवं शास्त्रमाह शास्त्रं कथयति न स्वमनीषयोक्तमित्ये तत्प्रतिपादयति शास्त्रपक्षेनेतत्प्रतिपादाते । उक्तञ्च "पृच्छालग्ननवांशस्य यो राशिः संज्ञया समः । तस्मिन् लग्नगते राशौ प्रष्टुर्जन्म विनिर्दिशेत्" । पृच्छतस्मावत्सं-ख्योपगते लग्नादृक्काणे दिनकत् ततः प्रश्नलग्नात्ता-वत्संख्ये गते लग्नराशौ जन्म वक्तव्यम्" भट्टो० । "जन्मा-दिशेलग्नगे वीर्यगे वा ह्यायाङ्गुल्लोऽर्कजतेऽवशिष्टम् । आशोनसुप्रोत्थिततिष्ठतं भ्रमायासुखाज्ञोदयगं प्रदिष्टम्" ८५० । "अथ प्रकारान्तरेण लग्नानयनमिन्द्रजुयाञ्च जन्मादिशेदिति लग्नगे पक्षे जन्मादिशेत् प्रश्नलग्ने यो पक्षो व्यवस्थितस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम् अथ वक्ष्ये लग्नगता भवन्ति तदा तेषां यो वलवान् तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यं ततः सन्धि समायामवनौ द्वादशाङ्गुलेन शङ्कुना तात्कालिकानि ह्यायाङ्गुलानि षट्हीत्वा तैरङ्गुलैरेकैकं पक्षं दर्शितकाले लिप्तापिण्डीकृतं गुणयेत् अथ वा सर्वपक्षेभ्यो यो वल-वान् पक्षस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डी कृत्वा ह्यायाङ्गुलाहतं चाकंशुद्धं कारयेत् द्वादशभिर्विभजेत्तत्र यावत्तत्तावशिष्टं तावत्संख्यो मेधादेरारभ्य यो राशि-र्भवति तस्मिन् राशौ जन्मगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेणाह आशोनेत्यादि आशोन उपविष्टो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा लग्नाद्यज्ञायास्थानं सप्रमराशिस-स्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ सप्तः सुप्रोऽत्र शयनपतितोऽभिहितः जातनिद्रस्य प्रश्नाभावात् । तत्र पतितो यदा पृच्छति तदा लग्नाद्यत् सुखस्थानं चतुर्थराशि-स्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथोत्थितः पृच्छति तदा तस्माद्लग्नाद्यदाज्ञा दशभोराशिसस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ शयनादाशनाञ्च नोत्थितः किन्तु हृत्ति-उन् पृच्छति तदोदयलग्नराशौ तस्मिन्नेव जन्म वक्तव्यम् । उक्तञ्च "उत्थितो विलग्नान्प्रष्टुः सुप्रप्य वत्सुलग्नाञ्च । उपविष्टस्याक्षमये व्रजतोमेधुरणस्थानादिति" भट्टो० । "गोसिंहौ जित्पादौ क्रियतुले कन्यासृगौ च त्र-मात् संवर्षा दशकादसप्तविधयैः शेषाः सप्तसंख्यापण्याः । जीवारासु जितैन्द्र्याः प्रथमवच्छेषापचाः सौम्यवत् राशोर्न नियतो विधिर्षट्श्रुतैः कार्या च तदर्गणाः"

६३०। “अथ प्रकारान्तरेण सर्वमेव नष्टजातकं वक्ष्यते ततः प्रश्नकाले तात्कालिकं लम्बं कृत्वा लिप्यापिच्छीकार्यम् ततस्तस्य लिप्यापिच्छीकृतस्य गुणकारविज्ञानार्थं शार्दूलविष्णोः क्रीडितेनाह गोसिंहंहाविति गोसिंहंहादयो राशयो यथाक्रमं दशादिभिर्गुणकारैः संवर्ग्यां गुणनीयाः तद्यथा गोसिंहौ वृषसिंहौ दशभिर्गुणयेत् वृषलग्नं लिप्यापिच्छीकृतं दशभिर्गुणयेत् । एवं सिंहं दशभिरेव । जित्प्रमादभौ मिथुनदृष्टिकौ लग्नगतावष्टभिर्गुणयेत् । क्रियतुले मेषतुले एतौ सप्तभिर्गुणयेत् । कन्यासृगौ कन्यामकरौ एतौ लग्नगतौ विषयैः पञ्चभिर्गुणयेत् । एवमेते यथाक्रमं संवर्ग्यां गुणनीयाः शेषा अनुक्ता राशयः स्वसंख्यागुणा आत्मीयसंख्यया गुणनीयाः तत्र केषादिगणनया चतुर्थं कर्कटमिति चतुर्भिर्गुणयेत् एवं च ल्विन नवभिः ६ कुम्भमेकादशभिः ११ एवं मीनं द्वादशभिः १२। एवं तावन्नृत्नं स्रगुणकारैश्चावश्यमेव गुणयेत् दशकाष्टसप्तविषयैः ततस्तत्र यदि यज्ञो भवति तदा यज्ञगुणकारैश्चावश्यमेव गुणयेत् तत्र यज्ञगुणकारविधिः जीवा रास्फुजित्देव्याः प्रथमवदशकाष्टसप्तविषयैरिति जीवे शुरौ लग्नगते तमेव लम्बं स्रगुणकारैराहृतं दशभिर्गुणयेत् आरे भौमे लग्नगते षष्टभिः, आस्फुजित्कृकः तस्मिन् लग्नगते सप्तभिः, ऐन्दवे बुधे पञ्चभिः, शेषा रविशशिशौरास्ते च सौम्यवत् बुधवत् पञ्चभिर्गुणनीया इत्यर्थः । एवं तात्कालिकं लम्बम् अवश्यं राशिगुणकारेण गुणयेत् ततः स यज्ञोक्तगुणकारैरपि तत्र च यदा यज्ञो भवति तदा यज्ञगुणकारेण गुणयेत् । यदा वृहवो यज्ञा भवन्ति तदा सर्वेषां गुणकारैर्गुणयेत् एवं च तद्गुणितमेकान्ते स्थापयेत्” भट्टो०।

“सप्ताहृतं लिपिनभाजितशेषवृत्तं दत्त्वाथ वा नव विशोध्यनवाथ वा च्छात् । एवं कलत्रसहजातजगत्तुभेभ्यः प्रष्टुर्नैरेदुदयराशिवशेन तेषाम्” १०३००। “अथ नक्षत्रानयनं वसन्ततिब्रह्मेनाह सप्ताहृतमिति सप्ताहृतं सप्तभिर्गुणयेत् दत्त्वाथ वेति ततस्तत्र नव देयाः शोध्या वा न किञ्चिदा देया इत्युच्यते यदि स चरराशिवर्गगतो भवति तदा नव देयाः स्थिरे न देया नापि शोध्याः, द्विःस्रभावे विब्रम्ने नव शोध्याः एवं केचित्पञ्चाचक्षते वयं पुनर्ब्रूमः यदि प्रश्नब्रम्ने प्रथमोद्रेष्काथो भवति तदा न देयाः, द्वितीये न देया नापि शोध्याः, तृतीये नव शोध्याः एवं कृत्वा तस्य राशेस्त्रिषनेन सप्तविंशत्या भागमपचकृत्वावाप्तं त्वाच्यं

तत्र यावत्संख्योऽङ्कोऽवशेषो भवति तावत्संख्यमविन्यादितो यज्ञक्षत्रं तस्य प्रष्टुर्वक्ष्यम् । केचित् वर्द्धनं तद्यास्थितस्य राशेः सप्तविंशत्याभागमपचकृत्वावशेषाङ्कनवकदानेन विशेषेण वा यथास्थितेनाङ्केन संवाद् उत्पद्यते तथा नक्षत्रं वक्ष्यम् एवमित्यादि कलत्रसहजातजगत्तुभेभ्य इति माय्याभर्तृपुत्ररिपुषु नष्टजातकं यदा पृच्छति तदा तद्भेभ्यस्त्रिषण्येभ्यः एवं प्रष्टुः पृच्छकस्य वदेद्ब्रूयात् तमेवोदयराशिं परिकल्पयेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति यदि पुरुषः क्षपण्णा नक्षत्रं पृच्छति तदा तात्कालिके लम्बे राक्षिपटकं देयम् । अथ स्यात्तः पृच्छति तदा राशिवचं देयमथ पुनस्त पृच्छति तदा राशिवचत्पुष्कं देयमथ शलोः पृच्छति तदा राशिवचत्पुष्कं देयम् । एवं कृत्वा यज्ञवति तदेवोदयराशिं प्रक्षत्वा तद्गुणकारेण गुणयेत् तत्स्य यज्ञगुणकारेण च ततस्तत्र प्राम्बन्वकदानविशोधने कृत्वा सप्तविंशत्याभागमपचकृत्वावशेषाङ्कनं यस्य प्रष्टा पृच्छति तस्य नक्षत्रं वक्ष्यम् । एतदप्युपलक्षणाधेमेव, लिप्यापिच्छितात्तात्कालिकाङ्कनात् मित्रस्य वक्ष्यम् । एतदक्षत्रानयनमप्युपलक्षणाधेमेव सकलमपि नष्टजातकं वक्ष्यम्” भट्टो० ।

“वर्षं मासतिथयोदानि च सुहृन्नि वेकोदयर्जनवभागविनक्षत्राः स्युः । भूयो दशादिगुणितान् स्वविकल्पमङ्गादधीदयो नवकदानविशोधनाभ्याम्” ११३०० ।

“अथ वर्षाद्यानयनं वसन्ततिब्रह्मेनाह वर्षं मासतिथयोदीनि सर्वाणि स्वविकल्पेन भागे कृते यथा पाठक्रमेणानयितव्यानि तदाया तात्कालिकं लम्बं लिप्यापिच्छीकृतं राशिगुणकाराहृतं यज्ञसंयुक्तं चेदुपयगुणकाराहृतमपि यदेकान्ते स्थापितं तत्पुनरपि दशादिगुणं कार्यम् । एतदुक्तं भवति स राशिः स्थानचतुष्टये धार्यः एकत्र दशगुणोऽन्यत्र द्वितीयेऽष्टगुणोऽन्यत्र तृतीये सप्तगुणः चतुर्थे पञ्चगुणः कार्यः यत उक्तम् । भूयो दशादिगुणितान् भूयः पुनरपि दशकाष्टसप्तविषयैर्गुणनीयाः ततस्तस्मिन् राशिवचतुष्टये प्राम्बन्वकदानविशोधने कृत्वा स्वविकल्पे भागमपचकृत्वावाप्तं वर्षादयो चेवाः” भट्टो० ।

“विद्येयादशकेष्वव्दा ऋतुमासास्तथैव च । अष्टकेष्वपि मासाङ्कौ तिथयश्च तथा स्युताः” १२३००। “अथ न प्रायते कक्षाद्वाशेः कक्षानयनं कार्यं तदनुष्टुपलक्षणेष्वाह विद्येयादशकेष्वव्दा इति कलत्रवृत्तवचनं ब्रह्मोपयोगि-

त्वात् क्तम् । यद्गङ्गं स्वविकल्पमङ्गाद्वर्षादयस्तद्गङ्गास्या-
यते एते श्वतारो राशयः स्थापितास्तेषां नवकदान-
विशोधनं क्त्वा कर्मयोग्याः सर्वे भवन्ति ततो दशगुणस्य
पृथक्स्थस्य परमायुषा विशत्यधिकेन वर्षशतेन भाग-
मपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमं तस्य वर्षसंख्याङ्कं
वर्त्तते तस्यैव षड्भिर्भागमपहृत्य षट्संख्यया तत्र यो-
ऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमे शिथिरादारभ्यर्त्तौ जात इति
वक्तव्यम् । तस्यैव तु साप्तसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य
यद्येकोऽवशिष्यते तदा ज्ञातर्त्तौ प्रथमे भाषि जात इति
वक्तव्यम् । अथ शून्यमवशिष्यते तदा द्वितीये भाषि
जातः । एवं क्त्वा दशगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः
यस्य विशत्यधिकार्द्धशतादयधिकं जन्मनोऽतीतं तस्य
नष्टजातकज्ञानोपाय एव नास्ति । अष्टकेष्वित्यादि यो-
ऽसावष्टहते राशिसस्य पृथक्स्थस्य कर्मयोग्यस्य पञ्च-
संख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा
शुक्लपक्षे जात इति वक्तव्यम् । न किञ्चिदवशिष्यते तदा
कृष्णपक्षे । तस्यैव त्रिंशत्संख्यया पञ्चदशभिर्भागमपहृत्य
योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसमाने तिथौ जात इति वक्तव्यम्
एवं क्त्वाष्टगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः” भट्टो० ।
“दिवारात्रिप्रहृतिश्च नक्षत्रानयनं तथा । सप्तकेष्वपि-
वर्गेषु निव्यमेवेपलक्षयेत्” १३०० । “दिवेत्यादि योऽसौ
सप्तहृतो राशिसस्य प्राग्देव नवकदानविशोधने क्त्वा
तत्कर्मयोग्यं राशिं स्थापयेत् तस्य दिवारात्रिसंख्यया
द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा दिवसे जातो
ऽथ न किञ्चिदवशिष्यते तदा रात्रौ जात इति वक्तव्यम् ।
योऽसौ सप्तहृतो राशिसस्य नक्षत्रसंख्यया सप्तविंशत्या-
भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्गसंख्ये नक्षत्रेऽधि-
न्यादित आरभ्य जातनक्षत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य कर्मणः
पुनरभिधानं नक्षत्रानयनस्य बाहुल्योपयोगित्वात्” भट्टो० ।
“वेलासथ विलम्बश्च होरामंशकमेव च । पञ्चकेषु
विजानीयान्नष्टजातकसिद्धये” १४०० । “वेलेत्यादि वक्ष्यन्
दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तद्दिनप्रमाणं षटिकादिकं कर्त्तव्यं
रात्रौ चेत्तदा रात्रिप्रमाणं ततः पञ्चगुणस्य राशेस्तेन
दिनप्रमाणेन रात्रिप्रमाणेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशि-
ष्यते तस्मिन् काले दिनगते रात्रिगते वा तस्य जन्म
वक्तव्यम् । अथ विलम्बमित्यादि अथ शब्दः पादपूर्-
णार्धं काले ज्ञाते राश्यादिलम्बं कर्त्तव्यं ततस्तस्य
होराद्रेष्वाणनवां शहाद्गंशक्तिं शंशभागाः कर्त्तव्याः

तात्कालिका यद्वाह्य कर्त्तव्याः ततो यथामिहितेन वि-
धिना दशान्तदेशात्कवर्गादेरभिहितस्य फलस्य निर्देशः
कार्यः एवं नष्टजातकं साधयेत्” भट्टो० ।

“संस्कारनाममात्राद्द्विगुणाच्छायाङ्कलैः समायुक्ता । शेषं
त्रिनवकमङ्गा नक्षत्रं तद्वनिष्ठादि” १५०० “अथ प्रकारा-
न्तरेण नक्षत्रानयनमार्ययाह संस्कारनामेति संस्कारेषु
नाम संस्कारनाम तस्य मात्राः संस्कारेषामतस्य नाम्नो
मात्राः संस्कारनाममात्राः संस्कारपञ्चकेनैतत्प्रतिपादितं
भवति संस्कारेषु यत्पुरुषस्य नामकतं तस्य मात्रा याद्याः
नान्यस्य कस्यचित् कुनामादेः मात्रायेह नृह्यन्ते । हल्
षड्भाक्तिकः अच् भाक्तिकः इत्यनया स्थित्या ताः संस्का-
रनाममात्राः संन्देह्य द्विगुणीकार्याः तन्मात्रात्कालिकानि
शङ्कुच्छायाङ्कलानि नृहीत्वा ताद्द्विगुणमात्रास्त्रैङ्कुलैः
संयुक्ताः कार्याः एवं कृते यद्भवति तस्य त्रिनवकेन सप्त-
विंशत्याभागमपहृत्य यः शेषो भवति तदङ्गसमं तस्य
धनिष्ठादित आरभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।

“द्वित्रिचतुर्दशदशतिथि सप्तद्विगुणानवाष्टपैत्राद्याः । पञ्च-
दशगङ्गाद्द्विगुणान्वितामं धनिष्ठादि” १६०० । “अथ
नक्षत्रानयनं प्रकारान्तरेणार्ययाह । द्वित्रिचतुर्दशेति
पूर्वाभिमुखो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा द्वयोरङ्काः स्थायाः
अथान्तेयाभिमुखस्तदा त्रयाणाम् । अथ दक्षिणाभि-
मुखस्तदा चतुर्दशानाम् अथ नैर्ऋत्यभिमुखस्तदा दशानाम्
अथ पश्चिमाभिमुखस्तदा त्रिंशत्संख्यानं पञ्चदशानाम्
अथ वायव्याभिमुखस्तदा सप्तद्विगुणायाः एकविंशतेः ।
उत्तराभिमुखस्तदा नवानाम् ऐशान्याभिमुखस्तदाष्टानां
तद्यथा एवं दिग्भिमुखप्रवृत्तेनाङ्कं नृहीत्वा ततः पञ्च-
दशगुणः कार्यः ततस्तस्मिन् प्रदेशे यावन्तः पुरुषास्तदभि-
मुखाः स्थितास्तत्संख्यानान्वितो युक्तः कार्यः एवं कृते
यद्भवति तस्य सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते
तदङ्गसमं तस्य धनिष्ठादित आरभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्” भट्टो० ।
“इति नष्टजातकमिदं बह्वप्रकारं मया विनिर्दिष्टम् ।
ग्राह्यमतः सच्छिष्यैः परीक्ष्य यत्राद्याया भवति” १७००
“इतिशब्दः उपसंहारे मया वराहमिहिराचार्येण
नष्टजातकं बह्वप्रकारं बह्वभेदं विनिर्दिष्टकमिदम् ।
अतोऽस्माद्धेतोः सच्छिष्यैः शोभनसंख्याः यास्त्यं
यत्रात्परीक्ष्य विचार्य यथा येन प्रकारेण संवदति सत्य-
रूपं तथा ग्राह्यमिति येन प्रकारेण संवदति तथा
नृहीतव्यमित्यर्थः बह्वभिरागमैर्नया विचार्य पराशर-

वशिष्टयवनसत्यमणित्यादीनां मतानि आलोक्य ज्ञतं तदेव भूयो निर्मलशुण्णिपुण्यबुद्ध्या विचार्य संवादेन कार्यं येन स्फुटसिद्धोऽसौ संपद्यते” भट्टो ।

नष्टमार्गणं न० नष्टस्यार्द्रं गतस्य मार्गणम् । अर्द्रं न-
गतस्थानेषु । [भावशून्ये शास्त्रादौ ।

नष्टवीजं लि० नष्टं वीजं वीजभावो यस्य । निष्फले वीज-
नष्टाग्निं पु० नष्टो लुप्तः प्रमादात्तस्यादिना अग्निः वैतानि-
कोऽग्निर्यस्य । प्रमादादिना लुप्तान्तिके द्विजे ।

नष्टाग्निसूत्रं न० नष्टस्य चोरेणापहृतस्याग्नेः साधनं सूत्रं
चिह्नम् । अपहृतद्रव्यस्य बाधसाधने चिह्नभेदे लोप्ते ।
(वामाल) । [कृष्णशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम् ।

नष्टेन्दुकला स्त्री नष्टा इन्दुकला यस्याम् कृष्णाम्बुसरः ।

नस्य मतौ स्वा० आत्म० सक० सेट् वेदिनिघण्टुः । नसते अ-
सिष्ट कौटिल्येऽयं थोपदेशः स च सति निमित्ते णत्वं
भजते । संज्ञेषु च “स मोदते नसते साधते गिरा” ऋ०
१।७।१२ “नसते यहादिषु संज्ञितो भवति” भा० ।

नस्य व्याप्तौ स्वा० पर० सक० सेट् निघण्टुः नशदित्यत्र
नसदिति माधवसम्मतः पाठः । नसति अना(न)सीत् ।
ननास नेसतः “सुरभित्सं नरां नसन्” ऋ० १।१८।७
“नसन् व्याप्तुवन्ति नसतिर्व्याप्तिकर्तेति” माधवः “हर्षण्यो
नसीमहि” ऋ० २।१६।८ नसीमहि व्याप्यामेति ह्यन्द्सः
प्रयोगः ।

नस्य स्त्री नस-क्रिप् । नासिकायाम् “अविनां मेघो नसि
वीर्याय” यजु० ११।१० “नसि नासिकायाम्” वेददी०
नासिकाशब्दस्य सप्तम्ये कवचनरूपमित्यन्ये ।

नसत्त न० न+सट्-क्त नसत्तनिघण्टुत्वादिना नत्वाभावः लि०।
सत्तमित्ते “नसत्तमज्ञसा” सि०को० धृता श्रुतिः ।

नसा स्त्री नस्-हलन्त्वात् वा टाप् । नासिकायां लि०का०
“विनसा हतवान्धवा” भट्टिः ।

नस्त्य पु० नस-संज्ञायां त । १नासिकायां शब्दमात्रा । नासि-
कायै हितः वा० त नसादेशश्च । नासिकायां हिते श्वैत्य-
कोक्ते पञ्चविधे नस्ये न० । नस्यशब्दे सुश्रुतवाक्ये तेषां
लक्षणानि दृश्यानि । नासिकायाः शब्दो स्त्री “नस्ता-
भेदनदाहाभ्यां कर्षदाहास्थिभेदनैः । अतिदाहाति
वाहाभ्यां वधे चान्द्रायणं चरेत्” ऋतिः ।

नस्त्यम् अव्य० नासिका+विभक्तार्थे तसिन् “नस्य नासिकाया
यत्तस्यक्षिप्रेषु” नसादेशः । नासिकायामित्याद्यर्थे “नस्तः
कर्षाणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गानेषु च” सुश्रुतः “स

यत् नस्योऽभवत् ततः सिंहः समभवत्” शत० ब्रा० ५।५४
“तस्तः प्राणा दिशं प्रोक्तात्” याज्ञ०

नस्तित लि० नस्ता नासाच्छिद्रं जाताऽस्य तार० इतच् ।
ज्ञतनासाच्छिद्रे रज्वास्थूतनासिके बलीवर्हे अपरः ।
(नाकफोडा) । [वर्हे रमानाथः ।

नस्त्योति पु० नस्ताया नासास्वरज्वा जतः । नस्योते बली-
नस्य लि० नासिकायै हितं तत्र भवो वा यत् नसादेशः । १ना-
सिकाभवे शतद्विते च शशुशुतोक्ते नासिकाहिते क्रियाभेदे
यथा “नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः । औषध-
मौषधसिद्धो वा स्त्रो ह्यो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं
तद्विधिविधं शिरोविरेचनं स्त्रो ह्यनञ्च तद्विधिविधमपि पञ्चधा ।
तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रथमनञ्च
तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः
शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रथमनञ्च । ततो नस्य-
शब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्त्रो ह्यनार्थं शून्य-
शिरसां प्रोवास्त्वन्धोरसां बलजननार्थं हृदिप्रसादजन-
नार्थं वा स्त्रो ह्यो विधीयते तस्मिन्वैशेषिको नस्यशब्दः ।
तच्च नस्यं देवं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशशङ्खसुपपात-
दारुणकर्षशूलकर्षस्त्रो ह्यतिभिरस्त्रोरपपातनासारोगास्यथो-
षापवाहकाकाचजबलीपलितमातुर्भावादारुणप्रबोधेषु वा-
तपैत्तिकेषु सुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन
स्त्रो ह्येनेति । शिरोविरेचनं स्त्रेण्णाभिव्याप्ततालुकण्ठ-
शिरसामरोगकशिरोगौरवशूलपीनसाङ्गैर्वभेदकक्षमिप्रति-
स्थायापस्कारगन्धाग्नेष्वन्येषु चोर्द्ध्वजलु गतेषु कफजेषु
विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यसिद्धेन वा स्त्रो ह्येनेति ।
तस्मैतद्विधिविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे स्त्रेण्णरोगिणां
मध्याह्णे पित्तरोगिणां पराह्णे वातरोगिणाञ्च । अथ
पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठमपानाभ्यां विशु-
द्धवक्त्रोत्तसे पाण्यतापपरिखिन्नमृदितमलकपोलबलाट-
प्रदेशाय वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारित-
करचरणाय किञ्चित् प्रविचिन्वितशिरसे वस्त्राच्छादि-
तनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यथोद्धामितनासाग्राय विशुद्ध-
स्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्त्रो ह्यस्येणानुत्तमं रजतसुवर्णना-
चस्यत्वात्शुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्राया पिचुना वा सु-
खोष्णं स्त्रो ह्यमदूतमासिद्धेद्रव्यवक्त्रधारं यथा नेत्रे न
प्राप्नोति । स्त्रो ह्येऽवचिन्व्याने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कथं च प्रभाषेच्च न स्त्रुयाच्च ह्येत्तथा । एतैर्हं वि-
हतः स्त्रो ह्यो न सस्यम्प्रतिपद्यते । ततः कासप्रतिश्या-

यशिरोऽक्षिगदसम्भवः” तस्य प्रमाणमद्यो विन्दवः प्रदेशि-
नीपर्वदयनिःसृताः प्रथममात्रा, द्वितीया युक्ति, तृतीया
पाणि युक्तिरित्येतास्त्रिस्तो मात्रा यथाबलं प्रयोच्याः ।
स्त्रे हनस्यं नचोपगतेः क्तिञ्चिदपि । “शृङ्गाटकमभिप्लव्य
निरेति वदनाद्याया । कफोत्केशभयाञ्चैव निष्ठीवेदवि-
धारयन्” दत्ते च पुनरपि संश्लेद्य गलकपोलादीन्मूम-
सासेवेत भोजयेच्चैनमभिव्यन्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत् ।
रजोधूमस्त्रे हातपमद्यद्वयपानशिरःस्नानातिथानक्रोधा-
दीनि च परिहरेत् । तस्य योगायोगानां विज्ञानं
भवति । “लाघवं शिरसो योगे सुखस्त्रप्रप्रवोधनम् ।
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् । कफप्रसेकः
शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः । लक्ष्णं मूर्ध्नि प्रतिस्त्रिग्वे
रूचं तत्रावचारयेत् । अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च
रूचता । रोगशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ।
चत्वारो विन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम् ।
शिरोविरेकस्त्रे हस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् । नस्ये त्रीण्यु-
पदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः । शुद्धहीनातिसज्ञानि
विशेषाच्छास्त्राचिनकैः । लाघवं शिरसः शुद्धिः क्षोतसां
व्याधिनिर्जयः । चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धि-
लक्षणम् । कण्डूपदहौ गुरुता क्षोतसाङ्गफसंचवः ।
मूर्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् । मस्तु-
लुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः । मूल्यता शिरस-
स्यापि मूर्ध्नि गाढविरचिते । हीनातिशुद्धे शिरसि
कफवातग्लघाचरेत् । अस्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं
निषेचयेत् । एकान्तरं इन्नरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
एकविंशतिरात्रं वा यावदा साधु मन्यते । मारुतेनाभि-
भूतस्य वात्सल्यं यस्य देहिनः । द्विकालञ्चापि दातव्यं
नस्यं तस्य विज्ञानता” । अथपीडुस्तु शिरोविरेचनवद
मिथ्यन्दसर्पदष्टविस्त्रेभ्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणम-
न्यतमभवपीड्यावसिच्य चेतोविकारकमविषाभिपदानां
चूर्णं विदध्यात् । शर्करेशुरसक्षीरद्वयमांसरसानामन्यतसं
क्षीणानां शोषितपित्ते च विदध्यात् । “अशुद्धलभी-
रूपां सुकुमारस्य योजिताम् । शृताः स्त्रेहाः शिरः-
शुद्धौ कल्कस्त्रेभ्यो यथाहितः” । नस्यदाने परिहर्चव्यो
भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्धतरुणप्रतिश्यायी गर्भिणी पीतस्त्रे-
होदकमद्यद्वयोऽजीर्णी दत्तवस्त्रिः क्रुद्धो गरान्तं सृष्टितः
शोकाभिभूतः आनैः बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरः-
स्त्रातृकामश्चेति । अनात्तं चैवाभ्ये नस्यधूमो परि-

हरेत् । तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णसहसाप्रदानाति-
प्रविलम्बितशिरस उच्छिक्कृतो विचलतोऽभ्यवहरतो वा
प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तस्योद्गारादयो दोष-
निमित्ताः क्षयजाय । भवतश्चात्र “नस्ये शिरोविरेके
च व्यापदो द्विविधाः स्त्रताः । दोषोत्केशनिमित्तांस्तु
जयेच्छमनशोधनैः । अथ क्षयनिमित्तांस्तु यथास्त्रं
दृंहणं हितम्” । प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषुपादयः ।
तद्यथा तस्योत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन शृङ्गास्त्रिगच्छता
व्यायामव्यवायाध्वपरिचान्तेन मूलोच्चारकबलाङ्गनान्ते-
ऽभुक्तवता कर्दितवता दिवास्त्रोत्थितेन सायञ्चेति । तत्र
तस्योत्थितेनासेवितः१ प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासाक्षोतो-
गतं मलसुपहृन्नि मनःप्रसादञ्च करोति । प्रक्षालितदन्ते
नासेवितो२ दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यं चापादयति ।
शृङ्गास्त्रिगच्छतासेवितो३ नासाक्षोतसः किञ्चतया रजो-
धूमो वा नाबाधते । व्यायाममैथुनाध्वपरिचान्तेनासेवि-
तः४।५।६ असुपहृन्नि । मूलोच्चारान्ते७।८ चासेवितो
दृष्टे शुद्धत्वमपनयति । कबलाङ्गनान्ते९।१० सेवितो दृष्टि-
प्रसादयति । अभुक्तवता सेवितः११ क्षोतसां विशुद्धिं
बहुतां चापादयति । वान्तेनासेवितः१२ क्षोतोविलम्बं
स्त्रेष्वाणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति । दिवास्त्रोत्थि-
तेनासेवितो१३ निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तै-
काग्र्यं जनयति । सायं चासेवितः१४ सुखनिद्राप्रबोधं
चेति । “रिषदुच्छिक्कृतः स्त्रेहो यावदक्तां प्रपद्यते । नस्ये
निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः । नस्येन रोमाः
शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजलुजाः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं
क्षुध्यांदास्यं सुगन्धि च । हस्तदन्तशिरोपीवातिकवाहू-
रसां बलद् । बलीपवितस्त्रालितव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ।
तैलं१ कफे सवाते स्यात्कैवलं पवने वसाम्२ । दद्या-
त्तर्पिः३ सदा पित्ते मज्जानं४ च समारुते । चतुर्विधस्य
स्त्रे हस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । स्त्रे श्लेष्मनाविरोधित्वा-
त्तेषु तैलं विधीयते” ।

नस्योत त्रि. आ+वे+क्त क्षोतः नसि क्षोतः सलुक्च० ।
नासिकायां क्षतच्छिद्रायां रज्ज्वूवद्दे बलीवद्दे” “नसिः
स्त्रे इव प्रोतो नस्योत इव गोदृषः” भा०व० १०.अ० ।
नहृ अयं० । न च ह च । प्रत्यारम्भे ।
नहि अयं० न च हि च चादि० । निषेधे “नस्यस्त्रिन्
युज्यते कर्म किञ्चिदाभौञ्जिवन्मनात्” मनुः ।
नहृष पु० नहृ-उप । १मरुद्रणभेदे “नहृषद्वाङ्गित्तञ्चैव

चारित्रं ब्रह्मपद्मगम्” हरिवं० २०४ख० । २चन्द्रवंशे
 नृपभेदे “व्यायोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।
 स्वर्मानुतनयायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नहुषः
 प्रथमं जज्ञे हृद्वशर्मा ततःपरम्” २८ख० । स चागस्त्य-
 शापात् सर्पतामाम्नः युधिष्ठिरेण तस्माद्भोचितः तत्-
 कथा भा०व० १८१ख० “अहं हि दिवि दिव्येन विमा-
 नेन चरन् पुरा । अग्निमानेन मत्तः सन् कश्चिन्ना-
 न्तमचिन्तयम् । ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपद्मगाः ।
 करान्नाम प्रयच्छन्ति सर्वे त्वैलोक्यवाणिनः । चक्षुषा यं
 प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ! । तस्य तेजोहरास्याशु
 तत्रि दृष्टोर्बलं मम । ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह
 शिविकां मम । स मामपनयो राजन् ! भ्रंशयामास वै
 श्रियः । तत्र ह्यगस्त्यः पादेन बहन् स्पृष्टो भया
 मुनिः । अगस्त्येन ततोऽश्नुतो ध्वंसं सर्पति वै
 रूपा । ततस्तस्मादिमानाप्रात् प्रच्युतश्चतुलक्षणः ।
 प्रपतन् बुभुक्षे त्मानं व्यालीभूतमधोसुखम् । अयाच-
 न्तमहं विप्रं शापस्थानो भवेदिति । प्रसादात् संप्र-
 मूढस्य भगवन् ! क्षन्तुमर्हसि । ततः स मासुवाचेदं प्रप-
 तन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां
 भोचयिष्यति । अग्निमानस्य घोरस्य पापस्य च नरा-
 धिप ! । फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि”
 “नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानव ! । प्रथितः
 पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ! । क्रतुभिक्षपसा
 चैव स्नाध्यायेन दमेन च । त्वैलोक्यैश्वर्यमत्युत्तमं प्राप्नो-
 ऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्यं समासाद्य पूर्वं मामगम-
 न्तदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ।
 ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् । इषामग-
 स्त्येन दशमानीतः पृथिवीपते ! । न तु मामजहात्
 प्रजा यावददोति पाण्डव ! । तस्येवानुपहाहाजन्नग-
 स्यस्य महामनः” १८०ख० । नहति सर्वाणि भूतानि
 मायया कर्तार उष । १परमेश्वरे “शिखण्डी नहुषो
 ह्यः” विष्णु सु० । नहति मायया कर्मणि उष । ४मनुष्ये
 बा० उषि नहुष् इति मनुष्ये निघण्टुः । “व्यादीं विश्वा
 नहुषप्राणि जाता” ऋ०१।८।२ “नहुषप्रा मनुष्यप्रभ-
 न्धीनि” भा० । “नहुषः खरोमा च शेषवासुकितक्षका”
 इति विक्रमादित्यकोषोक्ते ५नागराजभेदे च ।

नहुषाख्य पु०न० नहुषं शेषसर्पवर्षमाख्याति स्ववर्षेन
 का+स्वा-क । तगरपुष्पे राजनि० ।

नहुषात्मज पु० इत० । ययातिन्दमे “ययातिर्नहुषात्मजः”
 भारते भूरिप्रयोगः । [चक्राः] ।
 ना अय्य० नह-बा०डा । निषेधे “अमानोना निषेधवा-
 नाक पु० न कमकं दुःखं तस्मास्ति यत्र नभ्राडित्या० नि०
 प्रकृतिभावः । १खर्गे अमरः । “यज्ञ दुःखेन संमिद्धं
 न च यस्तमनन्तरम् । अग्निमानोपनीतं च तत् सुखं
 स्वःपदास्यदम्” श्रुतौ हि स्वर्गस्य दुःखगुण्यत्वसक्तम् ।
 दुःखराहित्येन २सुखकरे त्रि० “वैश्वानरः प्रत्यथा नाक-
 मारुह दिवः पृष्ठे” तारुद्रा० १।७।६ “नाकं दुःखरा-
 हित्येन सुखकरं रथम्” भा० । २नभसि निघण्टुः स्वर्गा-
 न्तरिक्षसाधारणनामसु तस्य कीर्तनात् । ४राजभेदे पु०
 “नव नाकास्तु भोज्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ।
 मधुरां च पुरीं रम्यां नामाः भोज्यन्ति सम वै”
 वामनपु० ।

नाकचर पु०नाके स्वर्गे नभसि वा चरति चर-ट । १गगन-
 चरे देवे ग्रहादौ च २पितृदेवभेदे । “गार्हपत्या नाक-
 चराः पितरो लोकविश्रुताः” भा० सं०११ख०

नाकनाथ पु० इत० । इन्द्रे त्रिका० नाकनाथकादयोऽथत्र
 “नाकनावकपुरोहितो यदा” ज्योति० “नाकनाथकनि-
 केतनसाप” नैष० ।

नाकवनिता स्त्री इत० । अप्सरःसु ।
 नाकसद् पु० नाके सोदति-सद क्रिप् । १देवे “सन्तर्पणो
 नाकसदां वरेण्यः” भट्टिः ।

नाकिन् पु० नाकः वासस्थानत्वेनास्त्यस्य इति । देवे हेमच० ।
 “सदनान्युदक्षयत नाकिनामपि” “मन्यसेऽरिवधः श्रेयान्
 प्रीतये नाकिनामिति” माघः । [श्चुनिभेदे मेदि० ।

नाकु पु०नम-उ नाक्यादेशः । १वल्मीके २पर्वते च अक्षरः
 नाकुल पु०नकुलस्य गोत्रापत्यम् “अप्रम्वकड्विष्णुसुहृथः” पा०
 गोत्रे अण् न तु इञ् । १नकुलस्य गोत्रापत्ये । नकुल इव
 शर्करा-इवाद्ये अण् । २नकुलसदृशे च । नकुलेन दृष्टा
 तेन पीता वा अण् ङीप् । ३कुकुटीकन्दे ४राज्ञायां
 ५चविकायाञ्च स्त्री मेदि० । इत्यवतिक्तायां ७श्वेतकण्ट-
 कार्यां ढकन्दभेदे च स्त्री राजनि० । “नाकुली तुवरा
 तित्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलतादृक्किासु
 विषज्वरक्षनिद्रयान्” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।
 नाकुलक त्रि० नकुलो भक्तिरस्य “मोक्षचलियेभ्यो नहुष-
 मिति” पा० बुञ् । नकुलभक्तिके मनुष्यादौ ।
 नाकुलि पु० नकुलस्येदम् अपत्यं वा अत इञ् गोत्रे

तु व्यथेव । इनकुलसम्बन्धिनि २तदपत्ये च "शतानी-
कस्तु नाकुलिः" भा०शा० ६३६० ।

नाक्षत्र न० नक्षत्राणांभिदम् अण् । तद्वटितचक्रस्य परिवर्त्त-
नात्मके कालरूपे १दिनभेदे तच्चिंशद्दिनात्मके सर्वनक्षत्र
परिवर्त्तनात्मके च २मासभेदे च "नाडीषट्प्रा तु नाक्षत्र
महोरात्रं प्रकीर्त्तितम्" सू०सि०। "षटीनां षट्प्राहो
रात्रं नाक्षत्रसक्तम् । तृकारादहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वो-
क्तप्रोक्तषट्प्रा अपि नाक्षत्रत्वसक्तम् । एतत् षट्पिषटीभि-
र्भचक्रपरिवर्त्तनात्" रङ्ग०। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
दिनमुच्यते" सू०सि०। "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं
नाक्षत्रसमूहस्य प्रवाहवायुक्तं परिभ्रमः । नाक्षत्रं
नक्षत्रसम्बन्धि नाक्षत्रमासदिनं मानस्यैः कथ्यते" रङ्ग०।
स च मासो द्विबिधः । सप्तविंशतिनक्षत्रपरिवर्त्तनात्मक एकः
यथा "सर्वर्त्तपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते" इति
"सर्वनक्षत्रभुक्त्वा तु नाक्षत्रमास इह प्रते" इति च
व्यस्य प्रयोजनम् । "नक्षत्रसत्त्वाग्ययनानि चेन्दोर्भासेन
कृत्याङ्गगणात्मकेन" । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन जन्मनक्षत्रे
शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदानम् यथोक्तं दीपिकायाम्
"जन्मन्त्यर्त्ते यदि स्यातां वारौ भौमवारनैश्वरौ । स मासः
कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" इति । द्वितीयः ष-
ट्पिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः यथोक्तं
स्वर्यसिद्धान्ते "नाडीषट्प्रा तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रच-
क्षते । तत्रिंशता मनेनुमासः सान्नोऽर्कोदयैस्तथा"
व्यस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् यथा "आयुर्दाये स्रुतं
प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षट्पिनाडिकमिति" मल०त० ।

नाक्षत्रिकि त्रि० नक्षत्रादागतः ठञ् । इनक्षत्रतःप्राप्ते नक्ष-
त्रनिमित्ते स्त्रियां ङीष् । सा च यज्ञार्था २दशभेदे
"सत्ये लम्नदशा चैव त्वेतायां हरगौरिका । डापरे
योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा" मन्त्रोत्पलधृतवाक्यम्
सा च दशा "षट्स्वर्यस्य दश ज्ञेया इत्यादिका उक्ता
दशाशब्दे षष्टोत्तरदशाप्रकरणे ३४६५५० दृश्या ।

नाग न० नगे पर्वते भवः अण् न गच्छति अगः न अगो
वा । ३वक्त्रे २षीसके शतित्यङ् रूपकरणभेदे च सेटि०
करणशब्दे १६६० पृष्ठे दृश्यम् । षीसके पुंस्त्वमपोति
वैद्यकम् । अस्योत्पत्तिर्भवप्र० दर्शिता यथा
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रस्यां वासुकिसु सुमोच यत् । वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो न्दयाम् । षीसं वक्त्र-
गुणं ज्ञेयं विशेषान्ते हनाशनम्" । "नागस्तु नागशततुल्य-

बलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमात्मनोति । वङ्गिं
प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्त-
सेवितः सः" । भावप्र० पाकहीनयोर्वङ्गसीसयोर्दौघो यथा
"पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथा-
तिकल्पान् । कण्डूप्रसेहानलमान्द्यशोथभगन्दरादीन्
कुस्तः प्रमुक्तौ" । नागमक्षप्रकारो यथा "ताम्बूलर-
ससंपिष्टं शिलाशेषात् पुनःपुनः । हातिंशङ्गः पुटै-
र्नागो निरुत्यं भक्ष जायते" । प्रकारान्तरेण यथा
"अश्वत्थचिञ्चालकचूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । मृत-
पात्रे विद्रुतो नागो लौहद्वयां च चालितः । यासै-
केन मनेङ्गस्य तत्तुल्या स्थान्नःशिला । काञ्जिकेन समं
पिष्ट्वा पचेद्दृ दृष्टपुटेन च । स्नाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शि-
लायां काञ्जिकेन च । पुनः पुटशरावाभ्यामेवं षट्भिः
पुटैः मृतिः । नामः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वका-
र्यकृत् । सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भक्षसात् ।
आयुः कीर्तिं वीर्यद्विं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवङ्गुषकारकः" ४सपे
५ हस्तिनि ६मेघे ७नागकेशरे ८पुष्पागे ९नागदन्तिके
१०सुस्तके ११देहस्येऽनिलभेदे च पु० १२क्रूराकारे त्रि०
सेटि० "उद्गारे नाग इत्युक्त्वा नीलजीभूतसन्निभः" सा०
ति० टीका पदार्थादर्शं । अत्र नागशब्दस्य सर्पगजजाति-
वाचकत्वे द्रिलिङ्गत्वम् । तत्र जातिवाचकत्वात् स्त्रियां
ङीष् । जानपदादिस्त्रवे स्त्रीत्यगुणयोगादन्वत्व प्रयोगे
स्त्रियां ङीष् । दीर्घगुणयोगादन्वत्व प्रयोगे स्त्रियां टाप्
इति भेदः । १३देशभेदे १४ताम्बूल्यां च पु० भरतः ।
मनुष्याकारः फणालाङ्गुल्युक्तः कर्कोटादिनागः देवयो-
निभेदः । तेषामुत्पत्त्यादिकं वराहपु० उक्तं यथा
"सृजता वज्रणा सृष्टिं मरीचिः स्रुतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य एतस्तु कश्यपः । तस्य दाक्षा-
यणी भार्या कद्रुर्नाम शुचिस्त्रिता । मारीचो जनया-
नाम तस्यां पुत्रान् महाबलान् । अनन्तं वासुकिस्रुव
कम्बलञ्च महाबलम् । कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं
मरीचृषम् । महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजि-
तम् । एते कश्यपदायादाः प्रपानाः परिकीर्त्ताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् । कुटिला
हीनकर्माणस्तीक्ष्णास्योत्पत्तिविल्लयाः । दृष्ट्वा संदृश्या
मनुजान् मम कुर्युः क्षयाद्भ्रुवम्" एवं प्रजानांशे वज्रण
आदेशात् ते पातालस्थानं जन्मः यथाह तत्रैव

“अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह । तदेक
मनसः सर्वे ष्टण्ध्वं मम शासनम् । पातालं वितल-
ञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् । दत्तं वै वस्तुकामानां ष्टहं
तत्र गमिष्यथ । तत्र भोगान् बद्धविधान् भुञ्जध्वं मम
शासनात् । तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्द्राक्ष्यन्ततः पुनःपुनः ।
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्रुप्रेया भविष्यथ । दायादाः सर्व
देवानां सुपण्यं च धीमतः । तदा प्रसूतिर्वः सर्वा
भोज्यते चित्रभानुना । भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति
न संशयः । ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीतास्तेषामनो
भविता नान्यथैतत् । कालं प्राप्तं भक्ष्यध्वं दशध्वं
तथा परान् चापहृतोमनुष्यान् । मन्त्रौषधैर्गौरुड
मण्डलैश्च बुद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति । तेषां भीतैर्ब-
र्चितव्यं न चान्या चिन्ता कार्या चान्यथा वो विनाशः ।
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा जम्बुःस्थानं प्लामतलाख्यं
हि सर्वे । तस्युर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान् रसातले
लीलयता संस्थितास्ते । एवं शापं ते तु बभूवुः प्रसा-
दञ्च चतुर्थात् । तस्युः पातालानिलये सुदितेनान्तरा-
त्मना । एतत् सर्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्रियं तिष्ठिष्यन्ता सर्वपापहरो शुभा । एतस्यां
संयतो यस्तु अस्मन्तु परिवर्जयेत् । क्षीरेण स्नापये-
द्भागंस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम्” । नागाश्च प्राधान्येन
भा०द्या०२५०० दर्शिता ततएवावसेयाः । तेषां केषाञ्चित्
जनमेजयस्य सर्पसत्त्वे नागो भविष्यतीति साहशापकथा
भा०द्या० २००० “ततः पुलस्तकस्तु कद्रुजिह्वां चि-
कीर्षती । आह्वयामास च तदा बाला भूत्वाऽङ्गनप्रभाः ।
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्थासहं यथा । नाभ्य-
पद्यन्त ये वाक्यं तान् मशाप भुजङ्गमान् । सर्पसत्त्वे
वर्त्तमाने पावको वः प्रपद्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः
पाण्डुरवेयस्य धीमतः । शापमेनन्तु शुश्राव स्वयमेव
पितामहः । अतिक्रूरं ससुतसृष्टं कद्रु देवादतीव हि ।
साङ्गं दैवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत । बद्धत्वं प्रेक्ष्य
सर्पाणां प्रजानां हितकाश्यया । तस्मिन्नीर्यविषा ह्येते
दन्दन्शुक्राः महाबलाः । तेषां तीक्ष्णविषलाङ्घ्रि प्रजा-
नाञ्च हिताय च । युक्तं मात्नाहृतं तेषां परपीडोप-
सर्पिण्याम् । अन्येषामपि सत्वानां नित्यं दोषपरास्तु
ये । तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते । एवं
सम्भाष्य देवैस्तु पूज्य कद्रुञ्च तां तदा । आह्वय कथ्यपं
देव इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दन्शुक्राश्च सर्पा जाता-

स्वयाऽनघ । विभोस्त्वया महाभोगा मात्ना शशाः
परन्तप । तत्र मन्बुस्त्वया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन ।
दृष्टं पुरातनं ह्येतद्विज्ञे सर्पविनाशनम् । इत्युक्त्वा
सुदृढहृदयैः प्रसादा प्रजापतिम् । प्रादादिषुचरीं
विद्यां कथ्यपाय महात्मने !” कम्बलाश्वतरनागयोः स-
रस्वत्या गामवरप्राप्तिर्वथा “एवं स्तुता तदा देवी वि-
श्वोर्जिह्वा सरस्वती । प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्व-
तरं ततः” सरस्वत्युवाच “वरन्ते कम्बलं ध्यातः
प्रयच्छाम्युरगाधिप ! । तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि
वर्त्तते” । अश्वतर उवाच “सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्वं
कम्बलमेव मे । समस्तसरस्वत्सुभयोः संप्रयच्छ च”
सरस्वत्युवाच “सप्तसरा यामरागाः सप्त पद्मसत्तम ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्त्वयापि भूर्च्छनाः । तानाशै-
कोनपञ्चाशत्तथा यामत्तयश्च यत् । एतत् सर्वं भवान्
गाता कम्बलस्यैव ते सखा । ज्ञास्यते सत्प्रसादेन भुज-
ङ्गेन्द्र ! परन्तथा । चतुर्विधं ददे तालं त्रिःप्रकारं लय-
त्तयम् । सतितयं तथातोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ।
एतद्भवान् सत्प्रसादात् पद्मगेन्द्रपरश्च यत् । अस्थान-
गंतमापन्नं अरक्ष्यञ्जनयोश्च यत् । तदशेषं मया दत्तं
भवतः कम्बलस्य च । यथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले
वापि मद्भ्रम ! । प्रचेतारो भवन्ती च सर्वस्यास्य भवि-
ष्यतः । पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पद्मगौ ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती । जगामा-
दर्शनं सद्यो नामस्य कमलेष्वाणां मार्कण्डेयपुराणम् ।
“नागैरिवाङ्गुनशटं ऋगेन्द्रम्” किराः “अधिनानं प्रज-
विनोविकशत्पिच्छचारवः” “नागं पूनर्मदुषलीलनि-
मीलितान्” भाषः । १६३०

नागकन्द ३० हस्तिकन्दे राजनि० ।

[तिका० ।

नागकान्तिका स्त्री इत० । सर्पजातिस्त्रियां भोगिन्यां

नागकर्ण ५० नागस्य गजस्य कर्णः तदाकारः पल्लेऽस्य ।

१एरण्डे राजनि० इत० । २हस्तिकर्णे च । [भावप्र०

नागकिञ्चल्लक ५० नामस्येव किञ्चल्लकोऽस्य । नामकेसरे

नागकुमारिका स्त्री नामस्य कुमारीय कन् । १गुडूच्यां

२मञ्जिष्ठायां च राजनि० ।

नागकेशर ५० नामस्येव केशरोऽस्य । स्वनामख्याते पुष्प-

प्रधाने हस्तभेदे अमरः (नागेश्वरचापा) भावप्र० तद्वत्-

मगुथा उक्ता यथा “नागपुष्पः सृष्टो नागः केशरो

नामकेशरः । चास्मद्यो नामकिञ्चल्लकः कथितः काञ्चना-

हृद्यः । नागपुष्पं कषावोष्णं हृद्यं लघुमपाचनम् ।
खरकण्डूहृषास्त्रेद्विद्विहृत्वासनानाम् । दौर्गन्ध्यकुष्ठ-
वीर्यकफपित्तविषाणहृम् । त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं
चतुर्जातकं भवति यथा “त्वगोष्णपत्रकैस्तुल्यैस्त्रिभुगन्धि-
स्त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ।
तद्द्वयं रोचकं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं सखगन्धहृत् । लघु-
पित्ताग्निहृदय्यं कफघातविषाणहृम्” भावप्र० ।

नागगन्धा स्त्री नागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः वा न इच्छ-
समा० । नाकुलीकन्दे राजनि० । [राजनि०]
नागगर्भं न० नागः वीर्यकं गर्भो जन्महेतुर्वस्य । सिन्दूरे
नागचूडं पु० नागः सर्पः चूडायां यस्य । शिवे महादेवे
नागच्छत्रा स्त्री नागस्य कथं च क्लृप्तं खादनं पत्ने यस्य ।
नागदन्तीवक्षे राजनि० ।

नागज न० नामात् वीर्यकात् जायते जन-ड । सिन्दूरे
२वक्त्रे हेमच० । २सर्पमजजातमात्रे त्रि० ।

नागजिह्वा स्त्री नागस्य सर्पस्य जिह्वेवाकारेऽस्य । अन्न-
भूले । शारिवोषधौ च रत्नमाला ।

नागजिह्विका स्त्री नागस्य हृस्त्रिनो जिह्वेव रक्ता यस्याः
कम् । मनःशिलायाम् अमरः । [भेदे ।

नागजीवन न० नागेन वीर्यकेन जीवनं यस्य । वक्त्रे धातु-
नागदत्तं पु० धृतराष्ट्रप्रथमभेदे “आदित्यवेत्तर्वह्नायो नामदत्ता-
हृयाविनी” भा० अ० ६७अ० ।

नागदन्तं पु० नागस्य हृस्त्रिनो दन्त इवाकारोऽस्यस्य अच् ।
मृहभित्तिर्निर्मते काष्ठादिभवे हृस्त्रिदन्ताकारे (दायडा)
(दागिया) स्याते । पदार्थभेदे अमरः इत० । २गजदन्ते
च मेदि० । सार्धं च तन्नामं अमरः । “शबरवसतिरिव
अवस्थितश्चाश्चामरनामदन्तघनस्यहृत्वाः” काद० । “ही-
पिचमौवनस्य नागदन्तजतवृषः” भा०शा० ६७अ० ।

नागदन्तिका स्त्री नागस्य सर्पस्य दन्त इव विषाधारः पत्रं
यस्याः कर्प कापि अत इत्थम् । (विक्षाति) वृत्तिकात्यां
रत्नमाला ।

नागदन्ती स्त्री नागस्य गजस्य दन्त इव फलाद्याकारे यस्याः
ऊर्णम् । (हातिपुं डा) स्याते । श्रीहृत्त्रिन्याम् ।

२कुम्भास्त्रोषधौ च मेदि० । “अर्कालर्ककरस्यद्वयं नागदन्ती-
त्वादि” अर्कादिगण्योक्तौ सुश्रुतः ।

नागदमनी स्त्री नागो दम्यतेऽनवा दम-ल्युट् ऊर्णम् ।
श्लुपभेदे “विज्ञेया नागदमनी बलामोटा विषाणहृत्वा ।
नागपुष्पो नागपत्रा महायोगेश्वरीति च । बलामोटा

कटुसिक्ता लघुः पित्तकफापहृत्वा । मूलवृक्षान्तरान्तरा-
भाषयेच्छालमर्दभम् । सर्वप्रहृष्टमनी निःशेषविष-
नाशिनी । जयं सर्वत्र कुर्वते धनदा सुवर्तिमदा” भावप्र०

नागदलोपमं पु० नागस्य ताम्बूल्याः दलस्योपमा यत्न ।
पदप्रफले रत्नमाला । [यद्च०]

नागद्रु पु० नामाकारः द्रुः (सिज्) वृक्षे समन्तदग्धायाम्

नागद्वीपं पु० नामप्रधानो द्वीपः शा०त० । द्वीपभेदे “पाश्चै-
शस्य द्वे वर्षे उत्तरे वे दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपस्य
कथं पदोपरव च । ताम्रपर्णी शिला राजन् श्रीमान्
मलयपर्वतः” भा०भी० १५० ।

नागनक्षत्रं न० नामाधिकृतं नक्षत्रम् । अक्षेपानक्षत्रे
नामदेवतादयोऽप्यत्र “नामदेवतमक्षत्रे” ति०त०

नागनामन् पु० नामान् नामयति नाभि-कनिन् । तुल्यस्यां
नैघण्टु प्रकाशिका ।

नागनायकं त्रि० इत० । प्रधाननागे “अनन्तो वासुकिः
पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः । कर्कोटः कुलिकः शङ्ख
इत्यष्टौ नामनायकाः” त्रिका० नामवर्त्यादयोऽप्यत्र । नाग-
शब्दे उदा० । नागः नायकोऽस्य । २अक्षेपानक्षत्रे न० ।

नागनिर्यूहं पु० नाग इव निर्यूहः । नामदन्तशब्दात् जटा०

नागपञ्चमी स्त्री नामपूजाङ्गं पञ्चमी । आषाढकल-
पञ्चम्यां तत्र वामाङ्गानां पूजाविधानात् तस्यास्तथात्वम् ।
देवीपुराणे “सप्तो जनार्जने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन् मनसादेवीं स्रुहीविटपसंस्थिताम् । पञ्चम्यामे
गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् । पञ्चम्यामसिते पक्षे
सप्ततिष्ठति पञ्चमी” । मनसादेवीं विषहरीम् । स्रुही
सिजहृत्वाः । देवैरिति सप्तम्यां तृतीया । “देवीं संपूज्य
मत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेद्भागान-
मन्नाद्यान् महोरगान् । क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यां देवं
सर्पविषाणहृम्” । मारुडे “अनन्तं वासुकिं शङ्खं
पद्मं कन्दसमेव च । तथा कर्कोटकं नाम धृतराष्ट्रं
बहुकम् । कालियं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मथिमृदकम् ।
यजेत्तानघिताज्ञानान् ददृशुस्तो दिवं ब्रजेत्” ।

नागपतिं पु० इत० । शेषाद्येषु अष्टसु शनागेषु २मजपतौ
शेरावते च । [भावप्र० । २लक्ष्मणावहणे राजनि० ।

नागपत्रा स्त्री नामसर्वप्रफ च इव पत्रं यस्याः । शनामदन्त्यां

नागपदं पु० “पादो स्यात्वे तथा हस्तो क्षिपेत्सिद्धं भजे
लघु । कामयेत् कासको नारीं बन्धो नामपदो मतः”
रतिमञ्जयुक्ते शरतिमञ्जभेदे । इत० । २हृस्त्रिपदे न०

नागपाश पु० नागः पाश इव । श्वरुखस्यायुधभेदे "बाह्व-
यावर्त्तनात्तु नागपाश इति श्रुतः । ब्रह्मपन्थिनयो दद्यात्
नागपाशमथापि वा" व्यागभोक्ते श्वरुखभेदे "वेष्टितं
नागपाशेन भुक्तुटीभीषणाननम्" इति दुर्गाध्यायम् ।
नागपाशक पु० "सजङ्घाहयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयन्
कुचौ । रमेन्द्रिःशङ्कितः कानी बन्धोऽयं बागपाशकः"
रतिमञ्जुयुक्ते श्रुतिबन्धभेदे । सार्थे क । २नागपाशे च
नागपुर न० हृतम् । शपाताले हस्तिनानामकेशपुरभेदे तन्नाम-
कारणं यथा "जटाजूटात् पपातोद्धे मेरोस्तन्नात्ततो-
ऽगमत् । देवैः परिहृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्वतम् । मन्दर-
श्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् । ताभायान्तीन्तु रोधाय
श्लीजो नाम दानवः । पार्वतं रूपमास्थाय वर्षीयान्तु
शतैर्हिजाः । ततो भगीरथो राजा धारवासास कौशिक-
कम् । स तृष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समाह्वयागमत्तत्र यत्र रुद्रा भगीरथी । तेन नागेन तं
दैव्यं संविदार्यं सुसङ्गतः । शतधा तं समाधाय
मूर्त्त्यैरावतो गजः । महीतलं समापेदे स वावजा-
गसाह्वयम्" वज्रपुराणे तच्च हस्तिनापुरस्य नामानरं
"तत्सर्वं प्रतिजपाह राजा नागपुराधिपः" (पाण्डुः)
भा० व्या० ११३७० ।

नागपुष्प पु० नागः तद्ददानगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य । श्वरुख-
दृष्टे २नागकेशरे श्चम्पके च भेदिः । ४नागदमन्त्यां स्त्री
भावप्र० स्त्रीषु । [फलं यस्याः । कुष्माण्डां राजनि० ।
नागपुष्पफला स्त्री नामस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव सुभं
नागपुष्पिका स्त्री नामस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः कप-
कापि श्वत इत्थम् । श्वरुखयुष्पिकायां राजनि० ।
नागफल पु० नागः सर्प इव दीर्घं फलमस्य । पटोबभेदे
(धुन्दुब) राजनि० । [सश्वरुखदृष्टे हेमच० ।
नागबन्धु पु० नागस्य हस्तिनो बन्धुरिव तत्प्रेषकत्वात् ।
नागबल पु० नागानां हस्तिनामयुतस्य बलं यस्य । श्रुतिभेदे
त्रिका० । २हस्तिहस्तबलयुक्ते त्रि० । भीमस्य तथा
बलप्राप्तिकथा भा० व्या० १२८७० । "यदि नागेन्द्र !
तदोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः । रसम्भवेत् कुमारो-
ऽयं त्वयि प्रीते महाबलः । बलं नागसहस्रस्य य-
स्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति बालोऽयं
तावदस्यै प्रदीयताम् । एवमस्त्विति तं नामं वासुकिः
प्रत्यभाषत । ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्त्रययनः
शुचिः । प्राङ्मुखोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ।

एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति च महाबलः । एव-
मसौ स कुण्डानि क्षापिवत् पाण्डुनन्दनः । ततस्तु श-
यने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । श्वरुखे भीमसेनस्तु
यथासुखमरिन्दम् । "ततोऽपि ते त्वं दिवसे प्रत्यबुध्यत
पाण्डवः । तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो
बली । तं दृष्ट्वा प्रत्यबुध्यन्त पाण्डवं ते भुजङ्गमाः ।
शान्त्वयामासुरव्यया वचनं चेदमत्रुवन् । यत्ते पीतो
महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसन्धृतः । तस्माद्वागायुतबलो
रथेऽष्टयो भविष्यसि" भा० व्या० १२८७० । नागस्यैव
बलं यस्याः । (गोरक्षचक्रवर्तिया) श्वरुखभेदे स्त्री "ना-
गबलाफलतिन्दुकमदनफलमधूकमञ्जुषाः" इ० सं० ५७७० ।
नागबलाष्टत न० चक्रदत्तोक्ते पक्षतभेदे "पादयेषे जल-
दोषे पचेन्नागबलाष्टतम् । तेन कायेन तृल्यांशं हतं
क्षीरञ्च साधयेत् । पलाशिकैश्चातिबलाश्वत्थावत्पुन-
र्नवा । प्रपौण्डरीककाश्रुत्यपियालकपिकच्छुभिः । श-
शगन्वासिताभीरुभेदायुम्बलिकण्टकैः । सृषालविषया-
लुकण्डकाटककेशरकैः । एतन्नामबलाशर्पौरुपित्तक्षय-
क्षयम् । हन्ति दाहं अग्निं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ।
बल्यमौजस्यमायुष्यं बलीषड्वितनाशनम् । उपयुञ्जीत
षण्मासान् दृढोऽपि तरुणायते" । [१०५७०० दृश्यम् ।
नागभगिनी स्त्री हृतम् । वासुकेर्भगिन्यां जरत्कारौ तच्छब्दे
नागभूषण पु० नागो भूषणमस्य । महादेवे
नागमल्ल पु० नागेषु मल्लः । ऐरावते शब्दच० ।
नागमातृ स्त्री नागस्य हस्तिनां मातेव भूषकत्वात् । श्वरुखः शि-
लायां शब्दर० । श्वरुखसादेव्याश्च त्रिका० तस्याः संप्रत्यङ्कारा
नागरक्षत्वात् तथात्वम् । अगत्कारशब्दे १५०७००
दृश्यम् । [हस्तिमारकेश्वरराजे पु० त्रिका० ।
नागमार त्रि० नागं मारयति सृ-षिच्-सृष् उप० सं० ।
नागयष्टि स्त्री नामाधिष्ठानं यष्टिः । तडागादौ आरौष्ये
वारुणादिकाहमये नागविशेषस्याधिष्ठानरूपे श्वरुखभेदे
(रदकाठ) तदधिष्ठानं तदधिष्ठातृनागनामज्ञापनं च
जलाशयोत्सर्गे उत्कं यथा क्षापिते "नामानामष्ट
नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् । ततः कुण्डे च
निःक्षिप्य मायत्रया च विच्छेद्य वै । उत्तरेत् पत्निशा-
नेकां तत्र वै नागभीक्ष्वेत् । यस्य नामोद्धरेदहम् !
स वै जलाधिपः श्रुतः । तं वै संपूज्य गन्वाद्यैर्दद्यात्
क्षीरञ्च पायसम्" । पलाशप्राप्तस्य । योगीश्वरपुत्रवच-
नात् । "यथाऽसौ नागान्यासस्य पत्ने कृत्वा ह

यज्ञतः" तानि च गारुडे । "अनन्तो वासुकिः पद्मो मङ्गापद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ततश्च अनन्तवासुकिकर्कोटकपद्म-मङ्गापद्मतक्षकशङ्खकुलीराणां नामान्याम्नपत्ने लिखित्वा कुम्भमध्ये निक्षिप्य गायत्र्या गोमूत्रेण वा "अन्दसा-मध्नाभीति" रघुनाथधृतमन्त्रेणाबोध्य यस्य नाभोत्तिष्ठति तं यष्ट्यां समावाह्यानेन नागेन अस्य जन्माशयस्य रक्षा कर्त्तव्येति ब्राह्मणान् आशयेत् । ज्यथीर्षे "वैलकं बारुणश्चैव पुद्गागं नागकेशरम् । वकुलं चम्पकश्चैव विल्वश्चैवाथ खादिरम् । एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता । सवक्रकोटरं लज्जा तस्मात् कुर्यात् यद्ये-प्सितम्" । तथा च दृहस्पतिः "शूलचक्राङ्कितं कृत्वा स्थापयित्वा जन्माशये । दादगाङ्गुलमानन्तु वाप्यां चक्रं प्रकल्पयेत् । षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिस्तु सरो-वरे । सागरे हस्तमात्रन्तु षोडशं तासञ्च पैत्तलम् । चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यद्येप्सितम्" । स्वार्थे क तत्कार्थे त्रिका० ।

नागर त्रि० नगरे भवः अष् । १विदग्धे २नगरोद्भवे च मेदि० स्त्रियां ङीप् । अगं राति रा-क न अगः नश-द्धेन(सह ह्रपा)पा०स० । ३देवरे पु०त्रिका० । ५नागरङ्गे (नारेङ्गा नेवु) जम्बीरभेदे पु०शब्दरत्ना० । ६गुण्ड्यां न० अमरः । ८सुक्ताभेदे (नागरह्रवा) न० ९रतिवन्धभेदे विश्वः । १०देशभेदे तद्देशीये ब्राह्मणभेदे नागरात्रा-ह्मणाः सि०कौ० नागरखण्डशब्दे दृश्यम् तद्देशे प्रथम प्रचलिते १२अक्षरभेदे न० "वयस्या नागरासक्तादङ्गानां हन्ति वेदानाम् वैद्यकम् नगराय हितम् अष् । १३नगर हिते च "धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्नसूत्रञ्च नागरम्" भा० स० ५ अ० "यन्नाग्यान्नेयौ प्रववलेन सीसकांस्तदपक्रोल-प्रक्षेपकाणि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि तेषां सूत्रं सूत्रकं शास्त्रं नामरं नगरहितम्" नीलक० 'यः पण्डित्स्त्रीरतिपरिमलोद्धारिभिर्नागरोत्थाम्" मेघ० १४पौराख्ये यद्युज्जभेदे यद्युज्जशब्दे २१२७७०दृश्यम् । नागरक त्रि० नगरे भवः कुम्भितः प्रवीणो वा "नगरात् कुम्भनप्रावीण्ययोः" पा० वुञ् । कुम्भने १चौरे प्रवीणे २शित्तिनि च "अकुम्भनादौ तु अण्वेव नागरा ब्राह्मणाः" सि०कौ० ३रतिवन्धभेदे "अरुमूलोपरि स्थित्वा बोधित्वा इदं रमेत् । ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नाग-रक्रोमतः" तद्वक्ष्यम् नागर+स्वार्थे क । ४नागरशब्दाद्ये

नागरकतं न० नागकतं रक्तम् शोषितवर्षचूर्णम् । सिन्दूरे हेमच० । तस्य बीसकेन रञ्जितचूर्णरक्तवर्षत्वात् तथात्वम् नागरखण्ड न० खन्धपुराणान्तर्गते खनामख्याते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च दृहचारदीये उक्ता यथा "अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते । लिङ्गोत्-पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा । विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्खुस्वर्गतस्तथा । हाटकेश्वरमाहात्म्यं दत्तात्रयवधस्तथा । नागविलं शङ्खुतीर्थं अचलेश्वरवर्ष-नम् । चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् । गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाङ्गयम् । विष्णुपादञ्च गोकर्णं युगलपं समाश्रयः । सिद्धेश्वरं नागसरः संप्राप्येयं द्वागक्षकम् । भूषणतं नलेशञ्च भैष्णं दुर्वैरमर्ककम् । शार्ङ्गिष्ठं सोमनाथञ्च दौर्गमानज्जे-श्वरम् । जमदग्निवधाख्यानं नैऋतियकथानकम् । रामहृदं नामपुरं जडबिहङ्गञ्च यज्ञभूः । सुखीरादि-त्रिकाकञ्च सतीपरिणयस्तथा । बालखिल्यञ्च यागेयं बालखिल्यञ्च गारुडम् । लक्ष्मीशोपः सप्तविंशः सोम-प्रासादमेव च । अम्बाहृदं पादुकाख्यम् आग्नेयं ब्रह्म-कुण्डकम् । गोसुखं लोहयष्ट्याख्यं अजापारेश्वरी तथा । शानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः । कुशेशख्यं लवेशख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् । अष्टमष्टिसमाख्यानं दमयन्त्या स्त्रीजातकम् । ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टि-कातीर्थसम्भवम् । जेमङ्करी च केदारं सुकुतीर्थं सुखा-रकम् । सत्यसन्नेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पत्ता कथा । जटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च । ततो वास्तुपदाख्यानम् अजामहकथानकम् । सौभाग्याम्बुक श्रुतेशं धर्मराजकथानकम् । सिद्धाक्षदेश्वराख्यानं गाण-पत्यत्रयं ततः । जावालिचरितञ्चैव सकेशकथा ततः । कालेश्वर्यन्धकाख्यानं कुण्डमाप्सरसन्तथा । पुष्यादित्यं रोहिताशं नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् । भागवं चरितं चैव विश्वामित्रं ततः परम् । सारस्वतं पैम्बडादं कंसा-रीशञ्च पैटकम् । ब्रह्मण्यो यज्ञचरितं सावित्राख्यान-संयुतम् । रेवतं भर्तृयज्ञाख्यं सत्यतीर्थनिरीक्षकम् । कौरवं हाटकेशाख्यं प्रभासक्षेत्रकल्पयम् । पौष्करं नैमिषं धर्मरक्षणत्रितयं स्मृतम् । वाराणसी द्वारकाख्याऽवन्याख्येति पुरीतयम् । इन्द्रावनं साख्य-वाख्यं सदैताख्यं वनत्रयम् । कल्पः शालस्तथा नन्दो-यामत्रयमनुत्तमम् । अश्विपुङ्गपितृसंप्रतीर्थत्रयसुदा-

हृतम् । अर्जुदौ रैवतश्चैव पर्वतत्रयसुतमम् ।
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती । चार्द्धकोटि
त्रयफलमेकैकस्याश्च कीर्तितम् । कूपिका शङ्खतीर्थश्चा-
मरकं वाचमण्डनम् । हाटवेशं क्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं
चतुष्टयम् । शम्बादित्यं प्राङ्मन्त्रं यौधिररमघान्त्र-
कम् । जलाशयिचतुर्भासं अग्न्यश्वनं व्रतम् ।
मङ्गलेशं शिवरात्रिस्तुबापुस्वदानकम् । पृथ्वीदानं
वामकेशं कपालभोषनेश्वरम् । पापपिण्डं शम्भुसैङ्गं
युगमानादिकीर्तनम् । दानसाहाय्यकथनं द्वादशदिव्य
कीर्तनम् । इत्येष नामरः सखः प्रभासास्त्रोऽधुनोच्यते

नागरघन पु० नामरमेव घनः कर्पूरसाधनम् । (नागरसुधा)
सुसामेदे राजनि० ।

नागरङ्ग पु० नागस्य नागभवस्य सिन्दूरखेव रङ्गोऽस्य ऋते ।
(नारेङ्गा) जम्बीरभेदे अमरः । तत् फलशुष्पा यथा
‘नागरङ्गत् सुरभि विपाके सुरदुर्जरम् । अत्यस्त्रीप्र-
न्नाधुरं द्रुप्रं वातविनाशनम् । तत्कैसरन्तु रक्ष्यं स्यात्
वातहारि निगद्यते’ ।

नागरमर्दिनि लि० नागरं स्रज्जाति ऋद-श्वनिः । नामर-
मर्दके ततः बाङ्गा० अपत्यादौ ठञ् । नामरमर्दिनि
तदपत्यादौ ।

नागरमुस्ता स्त्री नगरे मवा अष् ऊीप् नामरी कर्म० ।
(नागरसुधा) सुसामेदे राजनि० । “तिक्ता नागरसुसा
स्यात् कषाया शीरुषा कटुः । कफपित्तज्वरहरी दृष्या-
दाहारश्चि प्रयुत् । अतिशाराभयहरी मिषगुभिः
परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

नागरराज पु० इत० टच्च्भाम० । श्वेते नामे “सधस्ताङ्गाग-
राजाय सोमायोर्द्धं दिगं ददौ” हरिकं० २६५ख० ।
२कन्दोपन्यकारके पिङ्गलनागे च ।

नागराद्यचूर्णं न० अक्रोदत्तोक्ते चूर्णभेदे “त्रीफलशला-
टुकलको नामरचूर्णेन मिश्रितः बहुलः । अहृषीगद-
मन्त्रुपं तक्रभुजाश्रीचित्तो जयति । जम्बूदाडिनश्च-
ङ्गाटपाठाकङ्कटपल्लवैः । पक्वं पर्युषितं बाह्विल्वं
समुद्धनामरम् । हृन्नि सर्वानतीसारान् अहृषीमति-
डुत्तराम् । नामरातिविषासुक्तकाशः स्यादासपाचनः ।
चूर्णं हिङ्गककं वातघ्नघ्नान्तु इतानि च । नाम-
रातिविषासुक्तं घातकीं सरसाङ्गनम् । वल्लकलकफलं
विल्वं पाठां कटुकोरिहरीम् । पिकेत् समानं तच्चूर्णं
सद्योऽत्र तच्छुचान्नुना । मैत्तिके अहृषीदेभे रक्तं

यसोपावेश्यते । अर्शस्य सुदे शूलं जवेञ्चैव त्रवाहि-
काम् । नामराद्यभिर्दं चूर्णं कृष्णात्वेण भाषितम् ।
श्रीतशषायमानेन तच्छुबोदककल्पना । केऽप्यष्टशुषतो-
वेन प्राङ्कस्तच्छुबभावनाम्” ।

नागराङ्ग न० नामरेति आङ्गा यस्य । शुद्धग्राम् राजनि० ।
नागरी स्त्री नागेभ्यो राति ददाति अत्र रा-घञर्थे क
गौरा० ऊीप् । शङ्खुहीडके शब्दच० तस्यां नागपञ्चमी-
शब्दे नामपूजनस्योक्तत्वात्साक्षात्पात्वम् । नगरे भवः
अष् ऊीप् । २विदग्धायां नाय्याश्च “हृन्नाभीरीं अरतु
स कथं संहतो नामरोभिः” उद्भवदूतम् ।

नागरीट पु० नामरीसेटति इट-गतौ क । शिङ्गे २त्रारे
२नागरीकृतमङ्गलधनौ च शब्दार्थ० ।

नागरक पु० नागरके जम्बीरभेदे शब्दरत्ना० । [राजनि० ।
नागरेसु पु० नागस्य शीसकस्य रेणुः । शीसकस्यभेदे सिन्दूरे
नागरेयक लि० नगर्थी भवः कच्छप्रा० टकञ् । नगर्थी भवे
नागरीत्या स्त्री नागरादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क । (नागर-
सुधा) स्याते सुसामेदे राजनि० ।

नागर्थ्यं न० नागरस्य भावः परोऽयक । नागरभावे विदग्धत्वे
नागलक्षणे इत० । नामानां मेदादिप्रापवे चिन्मभेदे अहि-
शब्दे ५८३ पृ० तद्व्यञ्जादिकं सुश्रुतोक्तं दर्शितम् ।

अग्निपुराणोक्तं शेषवास्तुकिचक्रवर्णशादिकमत्र प्रद-
र्यते तच्च तत्र २९२ख० उक्तं यथा

“अग्निश्वाच नामादयोऽथ भावादि दंशस्थानानि कर्म
च । सुतकं दष्टचेष्टेति सप्रलक्षणेच्यते । शेषवास्तुकि-
तथास्याः कर्कटोऽजो महाम्बुजः । शङ्खपावस्य कलिक
इत्यष्टौ नामवर्थकाः । दशाष्टपञ्चनिशुश्रुतमूर्ध्वान्वितौ
क्रमात् । विप्रौ ऋषौ विशौ शूद्रौ द्वौ द्वौ नागेभु की-
र्त्तितौ । तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो ज्ञाता असंख्यकाः ।

मथिमयङ्गिराजीववातपित्तकफात्मकाः । व्यन्तरा दो-
प्रमिन्नास्ते सर्पेर्द्वीकराः स्रताः । रथाङ्गलाङ्गलक्ष-
मखसिकाङ्कुशधारिणः । मोनसा मन्दमा दीर्घा म-
शुद्धैर्विधैश्चिताः । राजिकाश्चिन्मिताः क्षिप्रार्तिर्व-
मूर्धश्च राजिभिः । व्यन्तरा मिश्रचिन्माश्च भूषणोन्ने-
वायवः । चतुर्विधास्ते मङ्गविंशभेदाः कोडश मोनसाः ।

त्रयोदश च राजीला व्यन्तरा एकविंशतिः । येऽनुक्त-
कावे जायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः स्रताः । आषाढादि-
त्रिमासैः स्याद्दर्भा मासचतुष्टये । अस्त्रकानां शते द्वे च
चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पां पचन्ति स्रतौ तान् विना

यस्योपावेश्यते । अर्शस्य सुदे शूलं जवेञ्चैव त्रवाहि-
काम् । नामराद्यभिर्दं चूर्णं कृष्णात्वेण भाषितम् ।
श्रीतशषायमानेन तच्छुबोदककल्पना । केऽप्यष्टशुषतो-
वेन प्राङ्कस्तच्छुबभावनाम्” ।

नागराङ्ग न० नामरेति आङ्गा यस्य । शुद्धग्राम् राजनि० ।
नागरी स्त्री नागेभ्यो राति ददाति अत्र रा-घञर्थे क
गौरा० ऊीप् । शङ्खुहीडके शब्दच० तस्यां नागपञ्चमी-
शब्दे नामपूजनस्योक्तत्वात्साक्षात्पात्वम् । नगरे भवः
अष् ऊीप् । २विदग्धायां नाय्याश्च “हृन्नाभीरीं अरतु
स कथं संहतो नामरोभिः” उद्भवदूतम् ।

स्त्रीपुत्रपुंसकान् । उन्मीलितेऽपि सप्ताहात् कुचे-
 मासाद्देवदृष्टिः । द्वादशाहात् सुरोषः स्यात् दन्ताः
 स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वाविंशत्, दिनविंशत्या चतस्रोषु दं-
 द्रिकाः । कराढी भकरी कालरात्री च यमदूतिका ।
 एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वासदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासा-
 न्मुच्यते कन्या जीवेत् षट्समाहयम् १२० । नागाः सूर्या-
 दिवारेणाः सप्त उक्ता टिवा निशि । खेषां षट् प्रति-
 वारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु । शङ्खेन वा सहाज्जेन
 सह तस्योदयोऽथ वा । हयोर्वी नाडिकामन्त्रमन्त्रकं
 कुलिकोदयः । दुष्टः स कालः सर्वत्र सर्पदंशे विशेषतः ।
 क्तिका भरणी स्वाती भूलं पूर्वत्वयाश्विनी । विशाखाद्वी
 मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता मन्त्रकुजो
 वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा
 निन्द्या पञ्चदशी चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्ध-
 योगाश्च राशयः । एकदिवह्रयो दंशा दष्टविह्रञ्च खण्डि-
 तम् । अदंशमवशुम् स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम् । तयो
 ह्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरोल्लसा । नक्तन्वेवा-
 ह्निक्रमांभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाही पिपीलिका-
 स्यशीं कण्ठशोषरुजान्वितः । सतोदो पन्वितो दंशः
 सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्येऽह्ने वल्मीकोद्या-
 नकोटरे । रथ्याधन्वो प्रशशाने च नद्याश्च सिन्धुसङ्गमे ।
 द्वीपे चतुष्पथे सौधे म्हेऽङ्के पर्वतापतः । विह्वारे
 जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुद्यके । शिष्टुश्चेज्जानकाक्षेपु
 जम्बुडम्बरकेषु च । वटे च जीर्णमाकारे स्वास्यहृत्-
 कक्षजलुषि । ताडौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिवके नाभि-
 पादयोः । दंशोऽशुभः शुभो दूतः पुष्पहस्तः सुवाक्
 सुधीः । विष्णुवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽसलः शुचिः ।
 अपहारमतः शस्त्री प्रमादी भूगतेक्षणः । विवर्णवासाः
 पाशादिहस्तो मङ्गदवर्णभाक् । शुष्ककाष्ठान्वितः खिन्न-
 स्तिलाक्तकरांशुकः । आर्द्रवासाः कृष्णरङ्गपुष्पवृत्त-
 शिरोरुहः । कुचमदीं नखच्छेदी गुदस्यृक् पादलेखकः ।
 केशलुञ्जी तृणच्छेदी दुष्टा दूतास्तथैकशः । इडान्या
 वा वहेद्द्वेषा यदि दूतस्य चात्मनः । व्याभ्यां हाभ्यां
 पुष्ट्याभ्यां विद्यात्स्त्रीपुत्रपुंसकान् । दूतः सृशति
 यद्वात् तस्मिन् दंशसदाहरेत् । दूताङ्घ्रिचलनं दुष्ट-
 सृष्टितिर्निश्चला शुभा । जीवपाशे शुभो दूतो दुष्टोऽ-
 न्यल समागतः । जीवो गतागतैर्दुष्टः शुभो दूतनिवेदने ।
 दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्वाभ्याङ्घ्रिनिन्दिता । विनक्तौ-

स्तस्य वाक्यान्निर्विषनिर्विषकालता । आद्यैः स्वरैश्च
 कादौश्च वर्गे भिन्नलिपिर्दिधा । स्वरजो वसुमान्वर्गी इति
 ज्ञेया च मातृका । वाताग्नीन्द्रजलात्मनो वर्गेषु च
 चतुष्टयम् । नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राम्बुयो
 नयः । दुष्टो दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ।
 प्रशस्ता वारुणा वर्षां अतिदुष्टा नपुंसकाः । प्रस्थाने
 मङ्गलं वाक्यं गर्जितं मेघहृत्तिनोः । प्रदक्षिणं फले
 दक्षे वामस्य च रतं जितम् । शुभा गीतादिशब्दाः
 स्युरोदयं स्यादसिद्धये । अनर्धगीरघाक्रन्दो दक्षिणे वि-
 रतं क्षुतम् । वेश्या क्षुतो नृपः कन्या गौर्दनी सुर-
 लक्ष्मजौ । चीराज्जदधिशङ्खाम्बु ऊर्ध्वं भेरी फलं
 सुराः । तस्युला हेम ह्यस्य सिद्धयेऽभिमुख्य वमी ।
 सकाठः सानलः कार्कर्मलिनाम्बरभावभृत् । मलस्यटङ्को
 गोमायुष्टभ्रोलूककपर्दिकाः । तैलं कपालकार्पासा निषेधा
 भक्ष नष्टये । विषरोगाश्च सप्त स्युर्धातोर्धात्वन्तराप्रितः ।
 विषदंशो ललाटं यान्तोनेत्रं ततो हृत्तम् । आस्याञ्च
 चरणौ नास्यौ धातुन् प्राप्नोति हि क्रमात् ॥

नागलता स्त्री नाग इव लता । १५ सोलिङ्गे त्रिका-नागा-
 कारा लता । २नागदीर्घायां २ताम्बुल्याञ्च ।

नागलीक ५० इत् ० । नागाधिष्ठिते लोके पाताले नाग-
 शब्दे तेषां पातालस्थितिकारणं दर्शितम् । पातालाव-
 स्थानभेदादि पुराणसर्वेषु विष्णुपुराणाद्युक्तं यथा
 “पराशर उवाच विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो
 मया । सप्ततिस्तु सहस्राणि दिजोऽष्टादशोऽपि कथ्यते ।
 दशसाहस्रमेकैकं पातालं सुनिसत्तम ! । सुतलं वितलञ्चैव
 नितलञ्च गभस्तिमत् । महापतलञ्चापि पातालञ्चापि
 सत्तम ! । भूमयो यत्न मैत्रेय ! वरप्रासादयोभिताः ।
 तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघशः । निवर्षन्ति महा-
 नागजातयश्च महासुने ! ” ब्रह्माण्डे “प्रथमेऽंशेऽस्त्रे
 स्थातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नसुचेद्वेशतोश्च महाना-
 दस्य चानघ ! । पुरञ्च शङ्खु कर्णस्य कवचस्य च मन्दि-
 रम् । किंविषयस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलम् । राज-
 स्य च भीमस्य शूलदनस्य चालयः । लोहिताक्ष
 कुविन्दानां नगरं श्वापदस्य च । धनञ्जयस्य सदनं
 नागेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं
 कलसस्य च । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् ।
 ज्ञेयानि प्रथमे चैव कण्णभौमे तले दिज ! । द्वितीयेऽंशे
 स्त्रे यं दैत्येन्द्रस्य सुरक्षसः । महाजम्भस्य च तथा

नगरं प्रथमस्य च । हयग्रीवस्य कृष्णस्य निजं तस्य
 च मन्दिरम् । शङ्खाख्यस्य च दैत्यस्य नगरं गोसुखस्य
 च । राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथकस्य च । पुरञ्च
 कृष्णपादस्य महोष्णीपस्य चालयः । कम्बलस्य च नागस्य
 पुरमश्वतरस्य च । कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महा-
 त्मनः । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । द्वितीये-
 ऽस्मिंस्तले विप्राः पाण्डुभौमे न संशयः । तृतीये तु
 तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः । अतुच्छादस्य च पुरं
 पुरमग्निस्तुखस्य च । तारकाख्यस्य च पुरं पुरं त्रिशिर
 सक्तथा । शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
 व्यवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरम् । मन्दिरस्यो-
 रगपतेर्विशाचस्य च मन्दिरम् । एवं पुरसहस्राणि ना-
 गदानवरक्षसाम् । तृतीयेऽस्मिंस्तले ज्ञेयं रक्तभौमे न
 संशयः । तत्रापि दैत्यसिंहस्य कालनेमेः पुरं महत् ।
 तथाकम्बस्य च पुरं नगरं कुम्भरस्य च । राक्षसेन्द्रस्य च
 पुरं सुमालेर्वह्निस्तरम् । सुञ्जस्य कोकनागस्य ढकव-
 क्तस्य चालयः । बह्वयोजनसाहस्रं बह्वपचिगण्याकु-
 लम् । नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्नसारले । पञ्चमे
 शर्कराभौमे बह्वयोजनविस्तृतम् । विरोचनस्य नगरं
 दैत्यसिंहस्य वामतः । व्यायतास्यग्निजिह्वस्य हिरण्य-
 चस्य चालयः । पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसेन्द्रस्य धी-
 मतः । महामेघस्य च पुरं रक्षसो देवविद्विषः ।
 किर्पीरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च । एवं पुर-
 सहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । पञ्चमेऽस्मिंस्तले ज्ञेयं
 शर्करानिलजे तथा । षष्ठे तले केशरिणो दैत्येन्द्रस्य
 पुरं स्मृतम् । सुपर्वणः पुलोन्नञ्च नगरं महिषस्य च ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं चुक्रोशस्य महात्मनः । तत्रास्ते
 सुरसापुत्रः शतशीर्षोऽसदा युतः । महेन्द्रस्य सखा श्रीमान्
 वासुकिर्नाम नागराट् । एवं पुरसहस्राणि नागदानव-
 रक्षसाम् । षष्ठे तलेऽस्मिन् ख्यातानि शिलाभौमे रसा-
 तले । सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले पूर्वपश्चिमे । पुरं
 बलेः प्रमटितं नरनारीगणायुतम् । असुराशीविवैः
 पर्णसुञ्जतेर्देवशत्रुभिः । सुचक्रुन्दस्य दैत्यस्य तत्रैव न-
 गरं महत् । अनेकैर्दितिपुत्राणां ससुदीर्घैर्महासुरैः ।
 तथैव नागनगरैर्कर्मिभिरमङ्गिर्महात्मभिः । दैत्यानां दानवा-
 नाञ्च ससुदीर्घैर्महासुरैः । उदीर्घै राक्षसावासरनेकैश्च
 समाकुलम् । स्वर्लोकादपि रभ्याणि पातालानीति
 वारदः । प्राङ् स्वर्गसमास्ये पातालेभ्यो गतो दिवि ।

आङ्गादकारिणः शुभ्रा मन्थयो यत्र सुप्रभाः । नागाम-
 रणभूषासु पातालं केन तत्क्षमम् । दैत्यदारिद्र्यरहितै-
 रितसेतस्य शोभिते । पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि
 जायते । दिवारकरश्मवो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
 शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् । भक्ष्यभोज्य
 महापानसुदितै रात्रिभोगिभिः । यत्र न ज्ञायते कालो
 गतोऽपि दनुजादिभिः । वनानि बहो रभ्याणि सरांसि
 कमलानि च । पुष्कोक्किवादिवादाश्च मनोज्ञान्यम्ब-
 राणि च । भूषणान्यतिरभ्याणि गन्धाश्चानुलेपनम् ।
 वेणुवीणाश्चदङ्गानासुदितैर्नादितानि च । एतान्यन्यानि
 चोदारभोगभोग्यानि दानवैः । दैत्योरगेश्च भुज्यन्ते
 पातालान्तरगोचरैः । पातालानामधस्थान्ते विष्णोर्यां ता-
 मसी तनुः । शेषास्या तद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदा-
 नवाः । योऽग्नलः पथते सिद्धैर्देवदेवदिभूपितैः । सह-
 स्रशिरसा व्यक्तः स्वस्तिकामस्रभूषणः । फलामणिसह-
 स्रेण यश्च विद्योतयन् दिग्घः । सर्वान् करोति निरी-
 यान् हिताय जगतोऽसुरान् । मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ
 यः सदैवैकज्जगद्धलः । शिरोटी चम्परो भाति साग्निः
 श्वेत इवर्षराट् । नीलवाषा मदोऽस्मिन्तः श्वेतहारोप
 शोभितः । साभ्ये गङ्गाप्रपातोऽसौ कैलासाद्विरिवो-
 द्धतः । लाङ्गूबासक्तहस्तापो विभ्रन्पुष्पसुतमम् ।
 उपास्यते स्त्रयं कान्त्या यो वाङ्मत्या च मूर्त्तया । क-
 ल्यान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विमानलशिखोज्ज्वलः । सङ्क-
 र्षणात्मको रुद्रो निर्गम्यात्ति जगत्त्रयम् । समस्तपृथिवी
 भूतमशेषचित्तिसगण्डलम् । आस्ते पातालमूलस्यः
 शेषोऽशेषसुरार्चितः । तस्य वीर्यं प्रभावञ्च स्वरूपं
 रूपमेव च । न हि वर्धयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशै-
 रपि । यस्यैषा सकला पृथ्वी फलामणिसिखाहृणा ।
 आस्ते कुसुममालेश्च कस्तुरीर्यं वदिष्यति । यदा विजृ-
 ष्णतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः । तदा चलति भूरुषा
 साहितोयाव्विकानना । यदा तु पर्वणि गजः खेदाञ्चा-
 लयते शिरः । सपर्वतवना नाम तदेयं चलति क्षितिः ।
 गम्भवांपसरसः सिद्धाः किञ्चरोरगचारणाः । नान्तं
 गुणान्तं गच्छन्ति तेनानन्तोऽयसुच्यते । यस्य नागवपु-
 हस्तैर्लेपितं हरिचन्दनम् । स्निग्धासानिलापास्तं
 याति दिक्पटवासताम् । यनामनति देवर्षिर्गर्ज्ज्योतीर्षि-
 तत्पतः । भगवान् सकलञ्चैव निमित्तं पटितं फलम् ।
 तेनेयं नागपर्वेषु शिरसा विधृता सङ्घी । विभर्त्ति साबां

लोकानां सदेशासुरमातृषाम्" नागभुवनाद्योऽप्यत्र ।
नागवल्ग्वं नृ पु० तीर्थभेदे "ततः प्रायादुवचो राजन् ! दक्षिणेन
 सरस्वतीम् । तत्रा चैवं महावाङ्मनातिदूरे महायथाः ।
 धर्मात्मा नागवल्ग्वानं तीर्थमागममच्युतः । यत्र पद्मग
 राजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् । महाद्युतेर्महाराज !
 बद्धभिः पद्मगैर्हतम् । ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र
 नित्यं चतुर्दश । यत्र देवाः समानस्य वासुकिं पद्म-
 गोत्तमम् । सर्वे पद्मगराजानमभ्यसिञ्चन् यथाविधि ।
 पद्मगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न च पौरव ! । तत्रापि
 विधिवद्देवा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्" भा०श० ३८७ ।

नागवल्लरी स्त्री नाम इव दीर्घा वल्लरी । ताम्बूलीलतायां
 भावप्र० ।

नागवल्ली स्त्री नाम इव दीर्घा वल्ली । ताम्बूलवल्ग्वाम्
 अमरः । सा च देशभेदात् कृत्तिकाभेदेन नामाकारयुष्वा
 यथोक्तं राजनि० "एकाथेषा देशकृत्तिकाविशेषाज्ञाना-
 कार' याति काये गुणे च" इत्युपक्रमे
 "चीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसाट्टा
 सुरसा रूच्या विपाके शिथिरा सुता । स्वादुस्त्वगटी
 कटुकान्धतिक्ता तीक्ष्णा तद्योष्णा सुखपाककर्त्री । विदाह
 पित्तास्रविकोपनी च विदम्भदा वातनिर्वहणी च ।
 सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरूक्षा च पाचनी । गुल्मो-
 द्राघ्नानहरी रुचिकर्दीपनी परा" अन्यच्च "गुहागरे
 सप्तशिरा प्रसिद्धा तत्पर्युष्णतिरसातिरूच्या । सुगन्धि
 तीक्ष्णा मधुरातिहृदा सन्दीपनी पुंस्त्वकरी च बल्या" ।
 "नाम्ना याम्बुधरा सुतीक्ष्णमधुरा रूच्या हिमा दाहनुत्
 पित्तोद्रेकहरी सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी ।
 स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्-
 माघ्नानविवन्धजिञ्च कषिता सा भालवे तृत्थिता । अग्नि-
 युष्कलिका नाम कषायोष्णा कटु स्यात् । मलापकर्षां
 कण्ठस्य पित्तहृदातनाशिनी । इषणीया कटु स्तीक्ष्णा
 हृदा दीर्घदला च सा । कफवातहरी रूच्या कटु दीपन
 पाचनी" स्वार्थे क । नागवल्लिकाऽप्यत्र "पर्युष्मे
 भवेद् व्याधिः पर्युष्मे षापसम्भवः । जीर्षुपर्युष्मे हरे-
 दायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" आङ्गित० ।

नागवारिक पु० नागस्य गजस्य सर्पस्य वा वारो वारणं
 प्रयोजनमस्य ठक् । इक्षिपात्तके ३ गण्डे ३ मयूरे
 धरात्कृञ्जरे पूयूथस्यगजराजे च मेदि० ।

नागवि(बिल) न० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागवीट पु० नाग इव लोटति वि+रट-क । टाङ्गरे(चाकरा)
 त्रिका० ।

नागवीथी स्त्री आकाशमण्डलस्य उत्तरदिक्स्थे अग्नि-
 न्शादित्यवटितप्रहस्वानलयान्तर्गते मार्गभेदे
 विद्यति हि मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गलयमज्ञा तच्च प्रत्येकं
 वीथीत्वयेषु त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभिरग्नि-
 न्वादिनक्षत्रैर्नागवीथी मन्त्रवीथी शैरावती चेत्युत्तरमार्गे
 वीथीत्वयम्" "सर्वप्रहाराणां भान्येव स्थानानि द्विज-
 सत्तमाः । स्थानं जारङ्गं मध्ये तथैरावतसुत्तरम्"
 "वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्पतः । अश्विनी
 कृत्तिका याम्या नामवीथीति शब्दिता" विष्णुपु० जरङ्गव-
 शब्दे ३५८ पृ० दृश्यम् । २ कश्यपपुत्रमीभेदे च "नाम-
 वीथी च यामिन्याम्" ब्रह्म०प्र० २७० ।

नागवृक्ष पु० नामाख्यो वृक्षः । नामकेसरवृक्षे शब्दार्थचि० ।

नागशत पु० नागानां शतमत्र । पर्वतभेदे "जगाम सह
 पत्नीभ्यां ततो नामशतं गिरिम्" भा०श्या० १९९८७ ।

नागशुण्डी स्त्री नागस्य गुण्डस्तदाकारोऽख्यस्य शिखायास्
 अच् गौरा० ङीष् । डङ्गरीफलनामके वृक्षे राजनि० ।

नागसम्भव न० नागात् षीसकात् सम्भवति सम्+भू-अच्
 ५त० । सिन्दूरे अमरः ।

नागसम्भूत न० नागात् षीसात् वासुकादितो वा सम्भूतम् ५त०
 षीससम्भवे । सिन्दूरे वासुकादिशिरस्यो वर्षणः परिते २ सु-
 क्ताफलभेदे च "तच्चकवासुकिकुलजाः कामगमा ये च
 पद्मगास्तोषाम् । स्निग्धानीलद्युतयो भवन्ति सुक्ताः फण-
 स्थाने । शस्त्रेऽवनिप्रदेशे रजतमये भाजने स्थिते च
 यदि । वर्षति देवोऽकस्मात् तज्ज्ञेयं नागसम्भूतम् ।
 अपहरति विषमलच्छ्मीं क्षपयति शत्रून्वशो विक्राशयति ।
 भोजङ्गं नृपतीनां धृतमङ्गताघं विजयदं च" इ०स० ८१७ ।

नागसरस् व० तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम् ।

नागसाङ्गय न० नागेन हस्तिना समानः आङ्गयो यस्य ।
 हस्तिनापुरे "जगाम तच्चकस्त्रुषं" नगरं नागसाङ्गयम्,
 भा०श्या० १३७ । [लीलतायां जीरसाभी ।

नागसुगन्धा स्त्री नामस्य सर्पस्येव सुगन्धोऽस्याः । भुजङ्गा-
नागस्तोकि न० नागस्य तद्विषस्य स्तोत्रमत्र ऋषि । वत्स
 नामविषे राजनि० । [इक्षे च राजनि० ।

नागस्फोता स्त्री नाग इव स्फोता । १ नागदन्तीवृक्षे २ दन्ती-
नागहन पु० नागस्य हस्तिनो हस्तरिव । नखीनामन्त्रइत्ये
 राजनि० ।

नागहन्त्री स्त्री नागान् सर्पान् हन्ति तच्च स्त्रीम् । इवव्या-
कर्कश्याम् राजनि० । सर्पगजयोर्हन्तिरि लि० ।

नागाख्य पु० नागेति व्याख्या यस्य । नागकेसरे त्रिका० ।

नागाञ्जला स्त्री नागस्याञ्जलनिवाला । नागयष्टौ जटाघरः ।

नागाञ्जना स्त्री नागस्याञ्जनं यत् । इनामयष्ट्यां इहस्तिन्याञ्च
मेदि० । [रधिपमात्रे च । नागाधिराजादयोऽप्यत्र ।

नागाधिप पु० इत० । इधनन्ते नागे हेमच० । इगजसर्पयो-
नागानन पु० नागस्योवननमस्य । गजानने गणेशे ।

नागान्तक इत० । इमरुडे क्रमेण सर्पगजयोरन्तके इमयूरे
शशिंहे च । [नाटकभेदे ।

नागानन्द पु० नामानामानन्दो बर्ण्यो यत् । श्रीहर्मप्रणीते
नागाराति पु० नागस्य सर्पस्यारातिः । इवव्याकर्कश्याम् राजनि०

शशिंहे इमरुडे इमयूरे च । नागारिप्रभृतयोऽप्येषु ।

नागार्जुनोय पु० नागश्च अर्जुनश्च तौ अधिष्ठत्य क्रतोपत्यः

“इन्द्राश्चः” पा० छ । नागार्जुनाधिकारेण क्रते काव्यभेदे
व्याख्यायिकात्वात् वा लुक् । नागार्जुन तत्पार्थे ।

नागालावू स्त्री नागः नागकुम्भ इवालावूः । गजकुम्भाका-
रायां तन्त्राम् राजनि० । [इमयूरे शशिंहे च ।

नागाशन न० नामान् अन्नाति अश-ल्यु । गरुडे हारा० ।

नागाह्व पु० नागेन युक्ताह्वा यस्य । हस्तिनापुरे । नागा-
ह्वयादयोऽप्यत्र त्रिका० । [वज्रपायायाम् राजनि० ।

नागाह्वा स्त्री नागं नागकेसरमाह्वयते अह्वंते आ+ह्वे-क ।

नागिन् पु० नागो भूषणत्वे नास्यस्य इति । सर्पभूषणे त्रिवे
“नागोपवीतितनं नगनं नागिनमन्त्रिर्वचसम्” हरिवं०

२७६ अ० ।

नागेन्द्र पु० नाग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् उपमितसं । इरेरा-
वते शेषादिनागे च । “नागेन्द्रहस्तस्त्रि कर्कशत्वात्”

कुमा० । “कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्” माघः ।

नागेय पु० इत० । इधनन्ते शेषनागे । पाणिनिव्याकरण-
भाष्यविवरणादिपत्यकारके इविहङ्गेदे “नागेयमदृष्टतुते

लघुसुन्देन्दुशेखरम्” । शशिवलिङ्गभेदे न० नामेश्वरोऽप्यत्र
विष्णुपु० उक्ते तद्विकटस्थे इतीर्थभेदे न० ।

नागोद(र) न० नाग इवोदरं यस्मात् पृष्ठीवा रस्य लोपः ।
उदरत्वात् हेमच० । रान्तं तत्पार्थे हारा० । सुस्तुतोक्ते

इगभिगत्या गभीपद्भवेदे च “शुक्रशोणितं वायुर्नाभि
प्रपन्नभवक्रान्तजीवमाध्मापयत्पुदरं तत्कदाचित्दृष्टव्यो-

पयान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रचीयमानं नागोदरमित्याहुस्तत्रापि स्त्रीनवतु प्रतीकारः”

नागोद्दे न० सरस्वतीनदीप्रकाशस्थानभेदरूपे तीर्थभेदे “गच्छ-
त्यन्तर्हिता यत् मेरुपृष्ठे सरस्वती । चमसे च त्रिवेङ्गेदे
नागोद्दे च दृश्यते । नागोद्दे नरः स्नात्वा नागलो-
कवाप्तुयात्” भा० व० ८२ अ० ।

नाचिक पु० विश्वाभिलषत्वभेदे “सराश्विर्नाचिकश्चैव” भा०
अनु० ४ अ० विश्वाभिलषत्वोक्तौ ।

नाचिकेत पु० नचिकेतशब्दाद्यर्थे इधनन्ते इच्छभिभेदे इतदुपा-
ख्याने च । त्रिकाण्डे नाचिकेतुरिति पाठः लिपिक-
रप्रमादकृतः नाचिकेत इत्येव पाठः सुत्यादिसंवादे ।

नाचिकेतोपाख्यानञ्च भा० अनु० ७१ अ० आदौ दृश्यम् ।

नाचीन पु० दक्षिणस्थे इदेशभेदे इतं च मे च “नाचोनामर्कु-
कांश्चैव” भा० सं० १० अ० सद्देवदक्षिणदिविजये ।

नाट पु० नट-घञ् । इत्ये २ कर्णाटदेशे च शब्दरत्ना०

नाटक त्रि० नट-खुल् । इनर्त्तके स्त्रियां टाप् । कामाख्या
पर्वतान्तिकस्थे इपर्वतभेदे । “शैशान्यां नाटके शैवे

शङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति तत्रेश्वरधनीना तु
पार्ष्णी” काञ्चिकापु० । इदृश्यकाव्यरूपे रूपकभेदे न० ।

तद्देवत्वत्वादिर्कं सा० द० उक्तं यथा

“नाटकमथ प्रकरणम् भाष्यव्यायोनसमयकारुडिमाः ।

ईहास्यगाङ्गीय्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । किञ्च-

“नाटिकां लोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानो-

ज्जाप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा । संज्ञापकं श्री-

गदितं शिल्पकञ्च विद्यासिका । दुर्मञ्जिका प्रकरणी

हृत्कीशो भाषिकेति च । अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि

अथोपिण्डः । विना विशेषं सर्वेषां लक्षणनाटकवन्मतम् ।

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपलक्षणम् ।

तत्र । “नाटकं स्थातदृत्तं स्थात् पञ्चसन्धिसमान्वितम् ।

विद्यासञ्चारिद्युषवद्दुयुक्तं नानाविभूतिभिः । सुख-

दुःखसञ्ज्ञूति नानाएषनिरन्तरम् । पञ्चादिका दश-

परास्तत्वाङ्गाः परिकीर्त्तिताः । प्रस्थानतवशो राज-

धिधीरोदान्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो

वा युष्वाङ्गायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शङ्कारो

वीर एव वा । अङ्गमन्ये रथाः सर्वे कार्यनिर्वहण्येऽङ्गु-

तम् । चत्वारः पञ्च वा सुख्याः कार्यव्यापृतपूर्णाः ।

गोपुच्छाप्यसमापन्तु वन्धनं तस्य कीर्त्तितम्” । “देवतोन्मार्

मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनम् । पूर्ववृत्तानुचरितं

प्रस्थानोदान्तनायकम् । प्रवेशकविस्वस्त्रादिभिः सन्धि-

भिरन्वितम् । इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखदयै-

शुभम् । षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूयितम् । नाना-
विनायकीनाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम् । नानाभाव
रसेराट्ट्रं नाटकं स्वरयो विदुः । किञ्चिदङ्गविज्ञोन्नत
न त्याज्यं नाटकं क्वचित् । आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः
सम्भव एव च । नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथा
परः । इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्यावस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापञ्चशिका गिरः । नाटके
नियताः शक्ता एषा भाषा रसावहा । भाषाविभाषा-
भेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश । सागध्यावल्निका प्राच्या
शौरसेन्यङ्गमागधी । वाङ्मोका दाक्षिणात्याश्च भाषाः
सप्त च प्राकृते । शकाराभीरचाण्डालशवरद्विडोड्डजाः ।
वानौकषी विजातीनां विभाषाः सप्त कीर्तिताः । कैकेयी
शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी । द्राविडी पाण्डु-
देशी च भूतभाषाः प्रकीर्तिताः । वैदर्भी मागधी
नाटी काम्बोजी चोपनागरी । पाञ्चाली षड्पञ्चश-
भाषाः स्युर्देशभेदतः । देवतादर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं
नाटकं बुधैः । राजभिर्दर्शनान् वा तेऽपि देवैः समा-
मताः । उदाहरणम् "सुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूते-
रुत्तरचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्च" सङ्गीतदाम् ।
तत्र यथा कर्त्तव्यं नाटकादिविभाषासङ्ख्या अग्निपु०
३३७अ० तथा निरूपितं यथा

"सामान्यञ्च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयो गतिः । सामान्यं
सर्वविषयं शेषः कापि प्रवर्त्तते । पूर्वरङ्गे निदृष्टे द्वौ
देशकालावुभावपि । रसभावविभावानुभावा अभिनय-
स्तथा । अङ्कः स्थितश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात् ।
विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वसुच्यते । त्रिवर्ग-
साधनज्ञाट्टमित्याहुः करणञ्च यत् । इतिकर्त्तव्यता
तस्य पूर्वरङ्गे यथाविधि । नान्दीसुखानि द्वात्रिंश-
दङ्कानि पूर्वरङ्गके । देवतानां नमस्कारो गुरुणामपि
च स्तुतिः । गोत्राङ्गण्यपादीनामाशीर्वादादि गीयते ।
नान्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निवध्यते । गुरुपूर्वक्रमं
वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः । सम्बन्धाधौ च काव्यस्य पञ्चै-
तानेष निर्दिशेत् । नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक
एव वा । सङ्घिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते ।
चित्रैर्विक्रैः स्तकाय्यैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः । अद्यत्वं
तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा । प्रवृत्तकं कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा । आनुस्य त्रयो भेदा वीजांशेषूप-
जायते । कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रध्वज्यत्र वर्णयेत् ।

तदान्वयश्च पालस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् । सूत्रधारस्य
वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्
पालं कथोद्घातः स उच्यते । प्रयोगेषु प्रयोगन्तु सूत्र-
ध्वज्यत्र वर्णयेत् । ततश्च प्रविशेत् पालं प्रयोगातिशयो
हि सः । शरीरं नाटकादीनामितिदृष्टं प्रचक्षते ।
सिद्धसुत्प्रेक्षितञ्चेति तस्य भेदावुभौ सूत्रौ । सिद्धसागम-
दृष्टञ्च सूत्रसुत्प्रेक्षितं कवेः । वीजं विन्दुः पताका च
प्रकरी कार्यमेव च । अर्धप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि
क्रमात् । प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सङ्गाव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः । सुखं प्रति-
सुखं गर्भो विमर्षश्च तथैव च । तथा निर्वहणञ्चेति
क्रमात् पञ्चैव सन्धयः । अत्यन्तम् ससुदृष्टं बद्धा
यत् प्रसर्पति । फलावसानं यच्चैव वीजं तदभिधीयते ।
यत्र वीजसन्तत्यन्तिनार्थरससम्भवा । काव्ये शरीरानु-
गतं तन्मुखं परिकीर्त्तितम् । इष्टस्यार्थस्य रचना इत्तान्-
स्थानुपलव्यः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानाञ्चैव गूह-
नम् । आस्यर्थवदभिख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम् ।
अङ्गहीनं नरो यद्वच अष्टं काव्यमेव च । देशकालौ
विना किञ्चित्प्रेक्षितं प्रवर्त्तते । अतस्तयोऽपादान-
नियमात् सदसुच्यते । देशेषु भारतं वर्षं काले कृत-
युगत्रयम् । मर्त्ये ताभ्यां प्राण्यन्तां सुखदुःखोदयः
क्वचित् । सर्गे सर्गादिवाचां च प्रसज्जन्ती न दुष्यति ।

नाटकाक्षण न० नाटकस्य दशविधरूपकस्य लक्षणम् ।

सा०द० उक्ते षट्त्रिंशन्ति नाटकस्य लक्षणे यथा
"षट्त्रिंशत्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा३६ । त्रय-
स्त्रिंशत् प्रयोक्तव्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश । तस्याङ्गानि
दश यथालाभं रसव्यपेक्षया" इत्युद्दिश्य "भूषणाक्षरसं-
हातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः
पदोच्चयः । निर्दर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा । विशेषस्त-
निरुक्ती च सिद्धिर्द्वैशविपर्ययौ । दाक्षिण्यानुमेयौ
मालाऽधीपत्तिगर्हणे तथा । पृच्छा प्रसिद्धिः सारुष्यं
संज्ञेपो गुणकीर्त्तनम् । लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रिय-
वचस्तथा । लक्षणानि" इति विभज्य क्रमेणलक्षितानि यथा

"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् । वर्णनाऽक्षर-
संहातरश्चिन्ताक्षरैर्मितैः । सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसि-
द्धोऽर्थः प्रकाशते । स्तिललक्षणचिन्तायां सा शोभेत्प्रभि-
धीयते । यत्र तस्यार्थवृत्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतार्थस्तदुदाहरणं ४ मतम् । हेतुपूर्वाकं समासोक्तमिष्टज्ञेददर्शनात् । संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्यादादिनिश्चयः । दृष्टान्तोऽयस्तु पञ्चार्थसाधनाय निदर्शनम् । तल्लयतर्कोऽयदर्शनेन तर्कः प्रकृतमात्मिना । सञ्चयोऽर्थात्कूपो यः पदानां स पदोच्चयः ६ । यत्साधनां प्रसिद्धानां क्रियते परिकोर्त्तनम् । परपञ्चव्युदासार्थं तच्चिदर्शनं १० सूच्यते । अग्निप्रायः ११ सु साहय्यादेद्गुतार्थस्य कल्पना । प्राग्निः १२ केनचित्शेन किञ्चिद्व्याख्यातुमीयते । विचारो १३ युक्तवाक्यैर्दप्रत्यक्षार्थसाधनम् । देशकालस्वरूपेषु वर्णना दिष्टः १४ सूच्यते । उपदिष्टः १५ मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः । गुणातिपातः १६ कार्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति । यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो १७ मतः । अर्थान् सिद्धान् बह्वनुक्ता विशेषोक्तिर्विशेषणम् १८ । पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिः १९ इति कीर्त्तितम् । बहूनां कीर्त्तनं सिद्धिर् २० रमिप्रेतार्थसिद्धये । द्वादीनां भवेदुभयो २१ वाच्यादन्यतरद्वयः । विचारस्थान्यध्यामावः सन्देहात्तु विपर्ययः २२ । दाक्षिण्यं २३ चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम् । वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो २४ भवेदर्थस्य साधनम् । साक्षात् २५ स्यादादभोषार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् । अर्थापत्तिर् २६ र्थदन्त्यार्थोऽर्थान्नरोक्तेः प्रतीयते । दूषणोद्दोषणार्थां तु मर्त्यं ना गर्हणं २७ तु तत् । अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं २८ मतम् । प्रसिद्धिर् २९ कौकसिद्धार्थैरुत्कर्षार्थसाधनम् । साहचर्यं ३० सभिभूतस्य साहचर्यात् क्षोभवर्त्तनम् । रुच्योपो ३१ यत्तु सञ्चेपादात्मन्यर्थं प्रयुज्यते । गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम् ३२ । स लेशो ३३ भगवते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसरम् । मनोरथ ३४ स्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् । विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिर् ३५ इदीर्यते । स्यात्प्रमाणाधिक्यं पूज्यं प्रियोक्तिर् ३६ र्थभाषणम्” ।

नाटकीय वि० नाटके भवः तत्र वर्ण्यः “दृष्टाच्छः” पा० ६ । नाटके वर्ण्ये पदार्थे “पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः” भाषः । [५] (तरसुज) ख्याते ज्ञतापनसे त्रिका० नाट्याम् (सू) पु० नटानां प्रियः अथ नाटः अस्त्रो (सू) रघो-नाटार पुंस्त्री नञ्वा अपत्यम् वा सारक् । नञ्वा अपत्ये लाटिका स्त्री दृशप्रकाव्यभेदे तद्वचणं यथा “नाटिका लृप्रदना स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीर-र्त्त ६ तस्य स्याद्वायकोऽपः । सादनः पुरसम्भञ्जा सङ्गी-

तव्यापृताऽथ वा । नवानुरागा कन्यात् नाविका नृप-वंशजा । सम्भवत्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः । देवी पुनर्भवेच्छेष्टा प्रगल्भा नृपवंशजा । पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो दवोः । इत्तिः स्यात् कैशिकी स्त्र्यविभर्षाः सन्वयः पुनः” । ह्योनौयकनाविकयोः । यथा रत्नावली विद्वशाब्जस्रिकादिं सा० ६० । सङ्गीत-दामोदरेऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यः ।

नाटित वि० सु० नट-क्त । इतताभिनये भावे क्त २ अभिनये स्तार्थे क । नाटितक नटकत्वे ।

नाटये पुंस्त्री नञ्वा अपत्यम् सुदृत्वेऽपि प्रकोऽभावपक्षे स्त्रीभ्योऽकं पा० ठक् । नञ्वा अपत्ये नाटेर पुंस्त्री नञ्वा अपत्यं सुदृभ्यो वा ठक् । नञ्वा अपत्ये नाट्य न० नटस्य इदं क्तस्य “कन्दोगौक्यिकेत्वादिना” पा० षञ् । इतकत्वे नट्यगीतवाद्यात्मके २ सास्ये वाक्या-र्थाभिनये च तत्पञ्चादिकं सङ्गीतदा० उक्तं यथा

“देवर्षिच्यतिपालपूर्वचरिताम्याञ्चोक्त्य धर्मादयस्तत् स्तावान्मिभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा । सङ्गी-तायुतचित्तवृत्तिहरश्चावस्था भवन्त्यङ्गना ज्ञानं शङ्करसेव-वेति कथितं नाञ्चं चतुर्वर्गदम् । यो यस्य दयितो भावः स तं नाञ्चो निरीक्षते । अतः सर्वमनोहारि नाञ्चं कस्य न रञ्जकम्” । नाञ्चोत्पत्तिर्यथा “इच्छानुच्यते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्चितः पुरा । चकाराङ्गप्र वेदेभ्यो नाञ्चवेदन्तु पञ्चमम् । उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः सृता । ततोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः सयम्भुने । तेनापि भरतायोक्तो न मर्त्यं प्रचारितः । शिवाज्योनिभरताः स्तस्मादस्य प्रयोजकाः” । नाञ्चारम्भसङ्गर्त्तौदिनिरूपणाव-पो० वसिष्ठ आह “त्रिकोत्तराभिलगुणव्यविष्टाहृष्टो-न्द्रवारीश्वरपौष्पभेषु । सङ्गीतवृत्त्यादिसमस्तकर्म कार्यं विभौमार्कजवासरेषु” । अपिपरिपि “हृष्टः पुष्यो वासवश्चानुराधा ज्येष्ठा पौष्णं वाक्स्थं चोत्तराश्च । पूर्वाचार्यैः कीर्त्तितचन्द्रवर्त्ती नृत्वारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः” । काश्यपः “लग्नसंस्थे वृषे चन्द्रे बुधराशौ तु वीक्षिते । शुभयज्ञै-सुवर्षस्यैनाट्यारम्भः प्रशस्यते” । अतएव रत्नमाञ्जायाम् “वृषे विलम्बे शशिनि चराशौ शुभवीक्षिते । ह्रिदु-कस्यैः शुभैर्नाट्यारम्भः सङ्घिरिपते” ।

नाट्यधर्मिका स्त्री नाट्यस्य धर्मोऽस्यत्र क्रियायाम् ठन् । “सङ्गीतं प्रेक्ष्यार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाञ्चधर्मिका” हेमचन्द्रोक्ते दर्शनार्थे शास्त्रोक्ते तौर्यत्रिकरूपे नटकत्वे

नाट्यप्रिय ५० नाट्यं प्रियमस्य । शिवे महादेवे हेमच० ।

नाट्यभाषा स्त्री नाट्ये प्रयोक्तव्या पात्रभेदेन भाषा ।

नाटके प्रयोक्तव्ये पात्रभेदेन भाषाभेदे साच सङ्गीतदा०
उक्ता नाटकशब्दे दर्शिता विशेषस्तु सा०६० उक्ता यथा
“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौर-
सेनी प्रयोक्तव्या ताडयिनीनाञ्च योषिताम् । आसामेव
तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता भागधी
भाषा राजानःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां
श्रेष्ठानां चार्द्धभागधी । प्राच्या विद्रुमकादीनां घूर्त्तानां
स्यादवनिका । योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि
दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारिं सम्प्रयो-
जयेत् । वाङ्मयीकभाषा दिव्यानां द्राविडी इविडादिषु । आ-
भीरीषु तथाऽभीरी चाण्डाली प्रकृषादिषु । आ-
भीरी शायरी चापि काष्ठपत्तोपजीविषु । तथैवाङ्गार-
कारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् । चेटोनामव्य-
नीचानामपि स्यात् शौरसेनिका । वाङ्मयानां प्रकृषाका-
नाञ्च नीचयहविचारिणाम् । उक्तानामाहाराणां
सैव स्यात् संस्कृतं कश्चित् । ऐश्वर्येण प्रसक्तस्य दारि-
द्र्योपश्रुतस्य च । भिक्षुवन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयो-
जयेत् । संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीघूर्त्तमासु च ।
देवीमन्त्रिसुतावेत्यास्तपि कौशित्तशोदितम् । वद्देशं
नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्यतथोत्तमा-
दीनां कार्यी भाषाविपर्ययः । योषित्सखीवाब-
वेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं
संस्कृतं चान्तरालरा” । नाटकभाषाऽप्यत्र ।

नाट्यरासक न० दृश्यकाव्यरूपरूपकभेदे तद्वचनं सा०६०

उक्तं यथा “नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रतालव्यस्थिति ।
उदात्तनायकं तदत् पीठमर्दोपनायकम् । हास्योऽङ्कप्रत्य
सष्टङ्कारो गारी वासकसञ्जिका । सुखनिर्वहणे सन्धी
बास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिमुखं सन्धिबिह
नेच्छन्ति केवलम्” । “तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती ।
सन्धिचतुष्टयवती यथा विद्यासवती” ।

नाट्यशास्त्रा स्त्री इत० । नाट्यस्य नाट्यार्थं शास्त्रा ।

(नाटमन्दिर) देवप्रासादसम्मुखस्थे गृहे “नाट्यशास्त्रा
च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया” गृहपु० ।

नाट्यार्ङ्ग न० इत० । सा०६० उक्ते दर्शयिषे नाट्यशास्त्रे यथा

“नेयपदं स्थितपादाभासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदक-
स्त्रिगुर्वच्च सैव्यवास्त्रं दिग्गुडकम् । घृत्तमोत्तमकञ्चान्य-

दुक्तप्रत्युक्तमेव च । बास्ये इयविधे द्योतदङ्गसक्तं
मनीषिभिः । तन्वीभाषणं पुरस्खल्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुष्कं गानं नेयपदं स्थितपादांश्च तदुच्यते । मदनोत्ता-
पिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता । निखिलतोद्यरहितं
शोकचिन्तान्विताऽवला । सुप्रसारितगतं यदासीदा-
सीनश्मेव तु । आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि
च । स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिकाऽ । अन्त्या-
सङ्गं पतिं मत्वा प्रेम्बिच्छेदमन्युना । वीणापुरःसरं
गानं स्त्रियाः प्रच्छेदकोऽप्यतः । स्त्रीवेशधारिणां पुंसं
नाट्यं शब्दं त्रिगुडकम् । कश्चन भ्रष्टचङ्केतः सुव्य-
क्तकरचान्वितः । प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैव्यव
विदुः । चतुरस्रपदं गीतं सुखप्रतिष्ठान्वितम् । दिग्गुडं
रसभावाद्युत्तमोत्तमकं पुनः । कोपप्रसादजमधिचेप-
युक्तं रसोत्तरम् । हावहेवान्वितं चित्रश्लोकवन्धमनोह-
रम् । उक्तिप्रत्युक्तिबहुक्तं सोपालम्भमलीकवत् । विद्या-
सान्वितगीतार्थसुक्तप्रत्युक्तं संस्यते” ।

नाट्यालङ्कार ५० सा० ६० उक्ते षट्त्रिंशद्विधे नाट्य-

शालङ्कारभेदे यथा

“आशीराक्रन्दकपटाक्षमामर्षोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासनं
सृष्टाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः । आशंसाध्यवसायौ च
विषर्पोल्लेशसंज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थ-
विशेषणम् । प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानीऽनुवर्त्त-
नम् । उत्कीर्त्तनं तथा याञ्जा परीहारो निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षोपदेशनम् । इति नाट्या-
लङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः” इत्युद्दिश्य । आशीरि-
एजनाशंसाऽऽक्रन्दः प्रकल्पितं युवा । कपटं भावया
यत्र रूपमन्वदिभाष्यते । अक्षमाऽ वा परिभवः सख्यो-
ऽपि नामिसञ्जाते । गर्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्यस्यारम्भ
उद्यमः । यद्वचनं गुणवत्कार्यं हेतोराश्रयं उच्यते ।
उत्प्रासनदन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि । आ-
काङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या सृष्टाऽ एत वा । अधि-
चेपवचःकारी क्षोभः १० प्रोक्तः स एव तु । मोहावधी-
रितार्थस्य पञ्चात्तापः ११ स एव तु । उपपत्तिः १२ र्भता
हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये । आशंसनं स्यादाशंसाः १३ प्रति-
शाध्यवसायकः १४ । विषर्पोऽप्ययत्नमारब्धं कर्मानिष्टफ
लप्रदम् । कार्यपहणसङ्क्षेपः १५ उत्तेजनं १६ विधीयते ।
सकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् । मर्दाना तु
परीवादः १७ नीतिः १८ शास्त्रेण वर्त्तनम् । उक्तस्यार्थस्य

यत् स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा । उपास्यन्सखरूपेण तत्
 स्यादर्धविशेषश्चम् २० । प्रोत्साहनं २१ स्यादुत्साहगिरा
 कस्यापि योजनम् । साहाय्यं २२ सङ्घटे यत्स्यात्
 साहस्यं परस्य च । स्वभिमानः २३ स एव स्यात्
 प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ७ । अहङ्कितः भूतकार्यास्मानस्य-
 ल्कीर्त्तनं २८ मतम् । वाचजा २९ तु कापि वाचजा
 या स्वयं दूतसुखेन वा । परीहाराश् इति प्रोक्तः कता-
 ह्यचित्तमार्जनम् । अघोरितकृत् व्यकथनन्तु निवेदनम् १
 प्रवर्त्तनं २२ न्तु कार्यस्य यत्स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् । आ-
 ख्यानं ३२ पूर्वदत्तोक्तियुक्तिश्चरथावधारणम् । प्रवर्त्तनः ३५
 प्रसदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ३६” उच्यते ।

नाट्योक्तिः स्त्री नाट्ये उक्तिर्विशेषोक्तिः । बौद्धिकप्रसिद्धा-
 र्थकशब्दान्तरेण नाट्ये पदार्थान्तराणासत्तौ तथा च
 केवास्त्वित् शब्दानामन्याथै पारिभाषिकत्वं नाट्ये श्रेयम्
 वा च वा० द० निर्णयिता यथा

“अत्रायं” खलु यद्वस्तु तदिह खगतं मतम् ।
 सर्वत्रायं प्रकाशं २ स्यात्तद्भवेदपवारितम् ३ । रङ्गस्य तु
 यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशते । त्रिपताककरेणान्यानप-
 दायांन्तरा कथा । अन्वोन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनाने
 तज्जनान्त्विकम् ४ । किं त्रयीषीति यद्नाट्ये विना पात्रां
 प्रयुज्यते । श्रुत्वेवाशुक्तमर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ५ ।
 दत्तं सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेद्यानः नाम दर्शयेत् । दत्त-
 प्रायाणि वधिजां चेटचेटोस्तथा पुनः । वसन्तादिषु
 वषण्णं वस्तुनो नाम यज्जयेत् । नाम कार्यं नाटकस्य
 मर्मितार्धप्रकाशकम् । नायिकानायकाख्यानं संज्ञा-
 प्रकरणादिषु । नाटिकासङ्घादीनां नायिकाभिर्विशेष-
 णम् । प्रायेण चतुरन्तकः साधिर्गनेः स्थाने प्रयुज्यते ।
 राजा स्त्रीमोति देवेति भ्रष्टैर्भङ्गैः चोधमेः । राजर्षि-
 भिर्यस्येति तथा विदूषकैश्च च । राजन्वित्त्वृत्तिभिर्वाच्यः
 सोऽपत्यप्रत्ययेन च । स्त्रेण्यया नामभिर्विभ्रैर्विभ्र आर्थेति
 चेतरेः । वयस्येत्यथ वा नाम्ना वाच्यो राजा विदूषकः ।
 वाच्यो नटीस्त्रधारावाच्यं नाम्ना परस्परम् । स्त्रधारे
 भवेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः । स्त्रधारे वा रिरपेति
 हृष्टे इत्यधमेः सभाः । वयस्येत्युत्तमेर्हं हो मध्य-
 रार्थेति चाप्यजः । भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षि-
 ब्रह्मिनः । वदेद्वाचीञ्च चेटोञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुञ्जन् रथिनं सृतो वदेत् तातेति चेतरेः । वत्स पुत्रक
 तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः । शिष्योऽनुजस्य

वक्तव्योऽनात्स्य आर्थेति चाधमेः । विप्रैरयमसात्वेति
 शचिवेति च मण्यते । साधो इति तपस्वी च प्रशान-
 योच्यते बुधैः । अन्वहीताभिधः पूज्यः शिष्यादौर्षिनि-
 गद्यते । उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजैति भूपतिः ।
 स्त्रीमोति युवराजस्य कुमारो भर्तृदारकः । सौम्य मद्र-
 सुखेत्वेवमधमेस्तु कुमारकः । वाच्या प्रकृतिभीराजः
 कुमारी भर्तृदारिका । पतिर्वधा तथा वाच्या ज्येष्ठ-
 मध्याधमेस्त्रियः । हृष्टेति सदृशी प्रेष्या हृष्टे वेद्या-
 र्जका तथा । कुट्टिन्वन्वेत्यनुगतेः पूज्या च जरती-
 जनैः । आमन्त्रणेषु पात्रस्य वाच्याः स्वसमयागतेः ।
 शकादयश्च सम्भाष्या मद्रुत्तादिनामभिः । यत्स यत्कर्म
 शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा । तेनैव नाम्ना
 वाच्योऽधो ज्ञेयाद्यान्ये यथोचितम्” । “अनरे तु
 वासुराचार्यस्तु मारिषः” वासुरधिकः पठितः ।

नाड पु० नाड+वस्य ड । नाडशब्दार्थे अक्षरः ।
नाडपितृ न० कल्याणमे “सकुलना नाडपितृपुत्रा भरतं
 दधे” इत० ब्रा० ११।५।४।११ “नाडपिति स्थाने कल्या-
 णमे” भा० । [सार्धत० नाडीशब्दे दृश्यम् ।
नाडि स्त्री नड-इत् । नाड्याम् “कुहः स्युः सप्त नाडयः”
नाडिक न० नाड्यां चितं ठक् । कालशास्त्रे भावप्र० तत्र स्त्री
 त्वमपि “कुरुक्षेत्रं नाडिकाशाकं वात्सीकुं पृथिकां तथा ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ति० त० । अत्र
 नाडिकाशाकमिति पाठान्तरम् श्वेतकलपीति तदर्थं इति
 कस्यतः ।

नाडिका स्त्री नाडी+कार्थे क । नाडीशब्दार्थे
नाडिकेल पु० नारिकेल+रस्य डः । नारिकेले भरतः ।
नाडिचौर न० नाडी चौरमिव । इत्यं २निर्वेत्ने हारा० ।
नाडिन्धम त्रि० नाडीं नडीं धमति ध्या-अच् हुसश्च ।
 इत्यर्थकारे अक्षरः । उच्चनीचाधिरोहणात् सङ्घर्ष-
 निःश्वासेनाडीं धमनं धमति ध्या-अच् । उच्चनीचाधिरो-
 हणेन श्वासकारके त्रि० “कथं नाडिन्धमान् मामानु”
 भट्टिः । [पानकर्त्तरि ।
नाडिन्धय त्रि० नाडीं धयति धे-अच् सुम् हुसश्च । नाडी-
नाडिपत्र न० नाडिप्रधानं पत्रमस्य । नाडीचे शाकभेदे
नाडी स्त्री पु० नड-मन्वे अच् लस्य डः । पु० नड-अर्थे
 अच् वा गौरा० डीम् । शिरावां कावस्यशिराखरूप-
 भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “अथ शिरामाह सन्धिमन्धनकारिणो दोषपातः

वहाः सिराः । नाभ्यां सर्वां निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति सम-
न्ततः । शरीरं सकृच्चैतत् सिराभिः पोष्यते सदा ।
प्रणाक्षीभिरिवाराभाः कुल्याभिः क्षेत्तान्यवत् । अत्र
प्रणाक्षीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वयं सूच्यते
सिराभेदात् । “प्रधारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं
तनौ । सिरा एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्त शतानि त ।
यथा द्रुमदले साक्षात् दृश्यन्ते प्रतनाः सिराः” । तथैव
“नाभिस्थाः प्राञ्चिनां प्राणाः प्राणाद्नाभिरुपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिसंक्रान्नाभिरिवारवैः” । तद्यथा
तासां खलु स्युः सिराः चत्वारिंशत् तासां दश वात-
वहाः दश पित्तवहाः दश श्लेष्मवहाः दश रक्तवहाः ।
तासां खलु वातवहानां वातस्थानगतानां सप्तसप्त-
तिशतानि १७५ भवन्ति । तावत् १७५ एव पित्तवहाः
पित्तस्थानगताः । श्लेष्मवहाः तावत् १७५ श्लेष्म-
स्थानगता रक्तवहास्तावत् १७५ यकृत्प्लीहगता एवं
सिराः सप्तशतानि भवन्ति । तत्र वातवहाः एकस्मिन्
सक्त्रिं पञ्च विंशतिः एतेनेतरसक्त्रिं २५ वाह्यं च व्या-
ख्यातौ (५०) । विशेषतः कोष्ठे चतस्रिंशत् तासां
त्रोष्णां गुदभेदादिचिन्ता कष्टौ । हे हे पार्श्वयोः ४ ।
षट् पृष्ठे तावत् ६ एवोदरे दश वक्षसि एवं (२४) ।
एकचत्वारिंशद् जलुष ऊर्ध्वम् तासां चतुर्दश १४
योवायां ४ चतस्रः कर्णयोः ८ नव जिह्वायां ६ षट्
नासिकायां ८ कष्टौ नेत्रयोः (४१) । एवं वातवहानां
सप्तसप्ततिशतं १७५ भवन्ति । एवं विभागः पित्त-
वहानामपि विशेषतस्तु पित्तवहा नेत्रयोर्दश १०
कर्णयोर्दश २ एवं रक्तवहा श्लेष्मवहास्तु षोडश १६
योवायां कर्णयोर्दश २ एवं सिराणां सप्तशतानि व्या-
ख्यातानि । “क्रियाणां प्रतीचातममोहं बुद्धिकर्म-
णाम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्नाः सिराः पवनस-
रन्” । क्रियाणां प्रधारणाकुञ्चनादीनाम् । अमोहं
बुद्धिकर्मणाम् बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च स्नेहो
विषये ज्ञानं न करोतीत्यर्थः । अन्यान् गुणान् रसादि-
व्यापनद्वारा शरीरपोषणादीन् । “यदा तु कुपितो
वायुः स्नाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य विविधा रोगा
जायन्ते वातसम्भवाः । अजाजिष्णुतामस्रश्चिसन्निदीप्ति
भरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मसिरा-
सरन्” अरोगतां पैत्तिकरोगानुत्पत्तिं करोति । अन्यान्
गुणान् मेधाबुद्धिदर्शनशक्तादीन् । “यदा तु कुपितं

पित्तं सेवते खवहाः सिराः । तदास्य विविधा
रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः । ज्वरभङ्गेषु सन्धीनां
स्वैर्यं बलभरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि
बलासः स्नाः सिरासरन्” । अरोगतां ज्वरभङ्गरोगा-
नुत्पत्तिम् अन्यान् गुणान् बलपुष्ट्यादीन् । “यदा
तु कुपितं ज्वरा स्नाः सिराः प्रतिपद्यते । तदास्य
विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः । धातूनां पूरणं
सत्यक् स्पर्शज्ञानसंशयम् । खसिरासु चरद्रक्तं कु-
र्यान्वान्यान् गुणानपि” अन्यान् गुणान् बलपुष्ट-
दीन् । “यदा तु कुपितं रक्तं सेवते खवहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः । तत्रा-
रुणा वातवहाः पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्त-
दुष्टास्य नीलास्य शीता गौर्यः स्थिराः कफात् । अस्व-
ग्धरास्तु ता रक्ताः सुखलास्युष्णशीतलाः” । यात्रयं
नाडीसंख्या अन्यथैवोक्ता । कायशब्दे १६१० पृ० दृश्या ।
पदार्थादर्शे च “पूर्वोक्तायाः सुषुम्णाया मध्यस्थायाः
सुषुम्णे । नाभिद्वत्कण्ठतालुभ्रू मध्यपर्व सप्तज्जवाः ।
अधोस्रव्यः सिराः काचित् काचित्दूर्ध्वं सुखास्तथा । सिरा-
स्तिर्यग्गतास्तथा तत्र शतत्रयाधिकाः । नाडीऽर्द्धलक्ष-
सङ्ख्याताः प्रधानाः सप्तदीरिताः । नासु सर्वासु बलवान्
प्राणो नादः समन्ततः” । संस्थितः सर्वदेहान्तः” इति
तत्रापि दशनाडीनां प्राधान्येनोत्कीर्तनं सा०ति० यथा
“नाडीर्दश विदुस्तासु सुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्ताः । ईडा
वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलाऽपरे । मध्ये तासपि
नाडी स्यादग्निशोमस्रूपिणी । गाम्भारी हस्तिजिह्वा
च सप्तलाबद्धता तथा । यश्चिनी शङ्खिनी च कुह्रः
स्युः सप्त नाडयः । नाडीनन्ताः सप्तत्यक्ता सुषुम्णापञ्चप-
र्वसु” । रोगविशेषज्ञानार्थं नाडीपरीक्षा आवप्र० उक्ता यथा
अथ नाडीपरीक्षामाह । “पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्थियो
वामकरस्य त । अङ्गुष्ठमूत्रां नाडीं परीक्षेत भिष-
ग्वरः । अङ्गुलीभिस्तु तिष्ठमिनाडीमवर्द्धितः सृश्रेत् ।
तच्चैतया सुखं दुःखं जानीयात्कुण्डलोऽखिलम् । सदाः-
स्नातस्य सप्तसु सुतृष्णातपशीलिनः । व्यायामश्चान्त-
देहस्य सत्यक् नाडी न बुध्यते । वातेऽधिके भवेद्नाडी
प्रव्यक्ता तर्जनीतले । पित्ते व्यक्ता मध्यमायां हतीया-
ङ्गुलिगा कफे । तर्जनीमध्यमासध्ये वातपित्ताधिके
स्फुटा । अनाभिकायां तर्जनीं व्यक्ता वातकफे भवेत् ।
मध्यमानाभिकासध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके । अङ्गुलि

त्रितयेऽपि स्यात्प्रव्यक्ता सन्निपाततः । वाताहक्रगति-
 न्धत्ते पिच्छादुत्सुत्त्व गामिनी । कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया
 सन्निपातादतिद्रुता । वक्रसुत्सुत्त्व चलति धमनी
 वातपित्ततः । वहेद्वक्रञ्च मन्दञ्च वातस्त्रेष्वाधिकत्वतः ।
 चत्सुत्त्व मन्दञ्चलति नाडी पित्तकफोऽधिके । कामात्
 क्रोधादेगवहा क्षीणा चिन्ताभयसुता । स्थित्वा
 स्थित्वा च लेह्या सा हन्ति स्थानच्युता तथा । अति-
 क्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संशयः । ज्वर-
 कोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । मन्दाग्नेः क्षीण
 धातोश्च सैव मन्दतरा मता । चपला क्षुधितस्य स्यात्
 त्प्रस्य भवति स्थिरा । सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा
 बलवती मता । अत्र विद्येते नाडीप्रकाशे

“सार्द्धं त्रिकोटो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहि-
 नाम् । नाभिकन्दनिवद्वास्तास्तित्यं गूर्जुमधः स्थिताः ।
 द्विसप्ततिः सहस्रान्तु तावत् स्थूलाः प्रकीर्तिताः । देहे
 धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणवाहाः । तासाञ्च
 सूक्ष्मगुणिराणि शतानि सप्त स्युस्तानि वैरसकदन्तरं
 वहङ्गिः । आध्याय्यते वपुरिदं हि न्याममीषामभ्यः
 स्रवङ्गिरिव सिन्धुशतैः सहस्रैः । आपादतः प्रततगत-
 मशेषमेषामा मस्तकादपि च नाभिपुरःस्थितेन । एतन्
 ऋगङ्ग इव चर्म च येन नङ्गं कायं न्यासिह चिरा-
 शतसप्रकेन । सप्रगतानां मध्ये चतुरधिकं विंशतिः
 स्फुटास्तासाम् । एका परीक्षणीया दक्षिणकरचरण-
 विन्यस्ता । “तित्यं क्कुमौ देहिनां नाभिदेशे वामे वक्रं
 तस्य पुच्छञ्च यास्ये । ऊर्ध्वे भागे हस्तापादौ च वामौ
 तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ । वक्त्रे नाडीद्वयं
 तस्य पुच्छे नाडीद्वयं तथा । पञ्च पञ्च करे पादे वाम-
 दक्षिणभागयोः । वामे भागे स्त्रिया योञ्जा नाडी
 पु सस्तु दक्षिणे । इति प्रोक्तो मया देवि ! सर्वदेहेषु
 देहिनाम्” । नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रक-
 टतामपेक्ष्य परीक्षा । सास्यन्तु न स्यादेव । कलि-
 मस्य तु प्रकृतिस्थिता । “अङ्गुष्ठस्य तु वा मूले धमनी
 जीवसाक्षिणी । तस्या गतिवशाद्द्विधात् सुखं दुःखञ्च
 देहिनाम् । वातं पित्तं कफं दन्धं सन्निपातन्त्यैव च ।
 साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् । प्रातः-
 कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् । सुखाधीनः
 सुखाधीनं परीक्ष्यैवसुपाचरेत् । सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य
 चुसृष्णातपसेविनः । व्यायामात्क्रान्तदेहस्य सम्यङ्-

नाडी न बुध्यते । तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च
 भोजनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा
 नदी । आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
 अन्ते च वहते श्लेष्मा नाडिकालयलक्षणम् । भूलता
 गमनप्राया स्रक्शा स्नास्त्वमयी चिरा । प्रातःसिन्धुमयी
 नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता । सायाह्ने धावमाना च
 चिरात्रोगविवर्जिता । वाताहक्रगता नाडी चपला
 पित्तवाहिनी । स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता
 भवेत् । सर्पजलीकादिगतिं वदन्ति विदुषाः प्रसङ्गनेन
 नाडीम् । पित्ते च काकलावकभेकादिगतिं विदुः
 सुधियः । राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
 कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंरुता । सुष्ठः सर्प-
 गतिं नाडीं सुष्ठः भेकगतिं तथा । वातपित्तद्वयोद्भूतं
 प्रवदन्ति विचक्षणाः । भुजगादिगतिश्चैव राजहंस
 गतिं चिराम् । वातस्त्रेष्मसुष्ठूतां भाषन्ते तद्दो
 जनाः । मसूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।
 पित्तस्त्रेष्मसुष्ठूतां प्रवदन्ति महाधियः” ।

“बावतित्तिरिवातीकगमनं सन्निपाततः । कदाचिन्मन्-
 गा नाडी कदाचिच्छीप्रगा भवेत् । त्रिदोषप्रभवे रोगे
 विज्ञेया हि भिषग्वरैः । यदा यं धातुमाप्नोति तदा
 नाडी तथा गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी-
 ज्ञानेन बुध्यते” । “नाडी यथा कालगतिस्ययाणां
 प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः” । “मन्दं मन्दं शिथिल-
 शिथिलं व्याकुलाव्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति
 धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा । नित्यं स्थानात् खलति
 पुनरप्यकुलं संसृशेदा भावेरेवं बह्वविधविधैः सन्नि-
 पातादसाध्या । महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता
 चिरा । नानाविधगतिर्यस्य तस्य मूल्युर्न संशयः । त्रि-
 दोषे स्यन्दते नाडी मूल्युकावेऽपि निश्चला । पूर्वं
 पित्ततनिं प्रसङ्गनगतिं श्लेष्मासाधाविध्वतोम् सन्तान-
 भ्रमथं सुष्ठुर्विदधतीं चक्राधिकृद्दामिष । तीव्रत्वं
 दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमातन्तीं न साध्यां धमनीं
 वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः । यात्युक्ता च
 स्थिरात्यन्ता या चेयं सांस्वाहिनी । या च सूक्ष्मा च
 वक्रा च ताससाध्यां विदुर्बुधाः । भारप्रवाहसूक्ष्माभयशोक
 प्रसुखकारणाद्नाडी । संसृष्टितापि गाडं पुनरपि
 सा जीवितं धत्ते । पातितः संश्रुतो भेदी नष्टयुक्तश्च
 यो नरः । शास्यते विश्रवस्तस्य न किञ्चिन्मूल्युकाः

रणम् । अन्यत्रापि । “तथा भूताभिषङ्कैऽपि त्रिदोष-
वदुपस्थिता । समं वा वहते नाडी तथा च न क्रमं
गता । अपन्थ्युर्न रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
स्वस्थानहीने शोके च हिमाम्नाले च निर्गदाः ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित् तत्र दूषणमिति” ।
अन्ये त्वाङ्कः “तोकवातकफैर्दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति” । अत्र
कश्चित् “स्वस्थानच्यवनं यावद्भ्रमन्या नोपजायते ।
तावच्चिकित्सासम्पन्नेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति” ।
प्रसङ्गात् कालनिर्ययमाह “भूलताभुजगाकारा नाडी
देहस्य संक्रमात् । विशीर्षां क्षीणतां याति सासान्ते
मरुतं भवेत् । क्षयाङ्गच्छति वेगेन शान्तां लभते
क्षणात् । सप्ताहान्तरणं तस्य यद्यङ्गं शोधवर्जितम् ।
हिमवद्विशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् । त्रिदोष-
स्पर्शभजतां तदा ऋतुर्दिनत्वयात् । निरीक्ष्या दक्षिणे
यादे तदा चैषा विशेषतः । सुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु
दिनतुल्यकम् । गतिस्तु अमरुत्वेन वहेदेकदिनेन तु ।
कस्मिन् सन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुली । मध्ये
दादशयामानां ऋतुर्भवति निश्चितम्” । दक्षिण इति
ग्रंथः । स्थित्यास्तु वाम एव तथेति । “स्थित्या नाडी
सुखे यस्य पित्तुद्दु द्योतिरिवेक्ष्यते । दिनेकं जीवितं तस्य
द्वितीये क्षियते भ्रुवम् । स्वस्थानविच्युता नाडी यदा
वहति वा न वा । ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वाला-
वधि स्थितिः । अङ्गुलहृष्ये नाडीनां साक्षिपातिक-
रूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः” । ज्वररूपमाह । “ज्वर-
कोपे च धमनी शोष्णा वेगवती भवेत् । उष्णा पित्ता-
दृते नास्ति ज्वरो नास्तु क्षया विना । उष्णा वेगधरा
नाडी ज्वरकोपे प्रजायते” । अन्यत्र च “ज्वरे च
वक्रा धावन्ती तथाच मरुतः सुवे । रमणान्ते निशि-
प्रातः तप्ता दीपयिष्या यथा” । तत्रापि विशेषमाह
“शोष्णा स्तब्धा स्थिरा मन्दा नाडी सहजवातजा ।
सूत्रा च कठिना शोष्ना सन्दते तीव्रमरुते । द्रुता च
सवला शोष्ना दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शोष्नाह्वननं
नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा । मलाजीर्षेनाति-
तरां सखन्दश्च प्रकीर्षितम् । नाडी सक्तुसमा मन्दा
शीतला शुभ्रदोषजा” । इत्यत्रामाह “सुत्रुला तरला
सूत्रकठिना वातपित्तजा । देहस्य दृश्यते उष्णा मन्दा
स्यात् शुभ्रवातजा । निरन्तरं सुत्रं कृत्वा मन्दशुभ्राति

वातवत् । दक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ।
स्तब्धा शीता स्थिरा नाडी पित्तशुभ्रससङ्गवा” ।
“मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्निर्पिता भ्रुवम् । तदा
न्यूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता मलाः” । आग-
न्तुकूपभेदमाह “भूतज्वरे सिक द्वातिवेगा धा-
वन्ति नाड्यो हि यथाश्ववेगाः” । तथा “शेकाहिके
न कचन प्रदूरे क्षणान्ता सा विषमज्वरेण । द्विती-
यके वापि तृतीयतुल्ये गच्छन्ति तप्ता अमिवत् क्र-
मेण” । अन्यत्रापि “उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे
प्रजायते । उद्देमक्रोधकामेषु भयचिन्तामेषु च ।
भवेत् क्षीणगतिर्नाडी क्षान्त्या वैदासत्तमैः” ।
“व्यायामे अमये चैव चिन्तायां अमशोकतः । नाना-
प्रभावगमना सिरा मच्छति विज्वरे” । अजीर्णरूप-
माह “अजीर्णं तु भवेन्नाडी कठिना परितोजडा !
प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा स्वरिता च प्रवर्तते” । तत्र
विशेषमाह “पक्वाजीर्षे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहे-
ज्जडा । असूक्ष्मपुष्पां भवेत् कोष्णा युर्वी यामा गरीयसी ।
नाड्या भक्षितद्रव्यज्ञानम् यथा “पुष्टिहीनशुद्धाहारे मांसे
च लघुडाहतिः । क्षीरे च क्षिणितवेगा मधुरे भेक-
वद्वतिः । रम्याशुडवटाहारे हृद्यशुष्कादिभोजने ।
वातपित्तात्तिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम्” । नाड्या
पीतरसज्ञानम् “मधुरे बर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलता
मतिः । अन्ते कोष्णा सुवगतिः कटुके अङ्गसन्निभा ।
कषात्रे कठिना च्चाना लवणे सरला द्रुता । एवं द्विवि-
चतुर्थीगे नानाधर्मवती सिरा” । तथा “द्रव्येति कठिना
नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये को-
मला कठिनापि च । क्षौद्रे पृथग्मन्दिषेव पित्ते
पुष्टेव जायते” । अग्निमान्द्यघातुचयलिङ्गम् “मन्दाग्नेः
क्षीणघातोच्च नाडी मन्दतरा भवेत्” तदुक्तम् “क्षीण-
घातो च मन्दाग्नेौ नाडी क्षीणतमा भ्रुवम्” । तथा
“मन्देऽग्नेौ क्षीणतां याति नाडी हृषाकतिस्रयेति” ।
अन्ये तु “आमाश्रये पुष्टिविबर्धनेन भवन्ति नाड्योऽप्य-
भुजाभिष्टताः । आहारमान्द्यादुपवासतो वा तद्यैव
बाह्यो भुजगायमानाः” । प्रसङ्गाद्दीपान्निज्ञानमाह
“लघी भवति दीपान्नेः करे मण्डूकसंभवा । मस्या-
ग्नेर्मन्दा देहे त्वथ वा यहृष्योगदे” । तथा “भेदेन
शान्ता यहृष्योगदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विब-
न्विकायां सुवगा कदाचिदामातिसारे पृथुत्वा जडा च” ।

अथ विद्मचिका ज्ञानम् । “निरोधो मूलशक्तोर्विड्-
 पद्ये त्वितराश्रिताः । विद्मचिकाभिभूते च भवन्ति
 भेकवत्क्रमाः” । प्रसङ्गादानाहमूलकज्ञानमाह
 “आनाहे मूलकच्छे च भवेन्नाडीगरिष्ठता” । शुद्धज्ञान-
 माह “वातेन शूलेन मरुत्शूलेन सदैव वक्रा हि विरा
 वृहन्ति । ज्वालाभयो पित्तविषेष्टितेन घाध्या न शूले
 न च पुटरूपा” । अथ प्रमेहज्ञानम् । “प्रमेहे पन्वि-
 रूपा सा सुतप्ता त्नामदूषणे” । विषविष्टगुल्म-
 ज्ञानमाह “उत्पित्तगुल्मा विषरीटिकायां विष्टम्
 गुल्मेन च वक्ररूपा । अत्यर्धवातेन अथःस्फुरन्ती
 उत्तानभेदिन्वसमाप्तिकाशे” । गुल्मे विशेषमाह कश्चित्
 “गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण पारावतस्त्रेव गतिं करोति”
 अथ भगन्दरज्ञानम् “ब्रह्मार्थं कठिने देहे प्रयाति पै-
 त्तिकं क्रमम् । भगन्दराहुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ।
 प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी” । अथ
 वान्नादिज्ञानम् “वान्नास्य शल्याभिष्टतस्य जनोर्वैगाव-
 रोधाङ्घ्रितस्य भूयः । गतिं विधत्ते घमनी गजेन्द्र-
 मरात्मानेव कफोल्लेभेन । रोगादिकमपि रक्तादि-
 ज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् । “कश्चित् प्रकरणोच्छेष्टात् कश्चि-
 दौचित्यमात्मतः । कश्चित् देशात् कश्चित् कालात् सङ्कीर्णं
 गदनिर्धेवः” । नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
 तेन धाष्ट्यात् मयोक्तं यत्तत् सभाधेयसुक्तमैः ।
 “मातस्तु खलु रसरहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी
 प्रतिवद्धा” सुश्रु० “प्राग् नाडीच्छेदनात् पुंसो जातकर्म
 विधीयते” इति स्मृतिः “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः”
 श्रुतिः “प्रष्टता हृदयात् सर्वाः तिर्यग्ूर्ध्वं नक्षतथा ।
 वहन्यक्षरसान् नाड्यो दग्गप्राग्प्रचोदिताः” भा०व०
 २१२ख० । २ब्रह्मान्तरे ३गण्डदूर्वायाम् कुहकचर्वायाञ्च
 घटीरूपे दग्गतात्मके ४समयभेदे च भेदि० “दग्गुर्वक्षरः
 प्राग्गः षड्भिः प्राग्गैर्विनाडिका । तत्षष्ट्या तु भवे-
 न्नाड्यो” सू०सि० । तत्कालज्ञाने यन्त्वादिक्ं घटीशब्दे
 दर्शितम् । “त्रिधासां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यान्तचतुष्टयम् ।
 नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यान्तवृत्तिते” ति०त० ।
 न ललविशेषज्ञापके ५नाड्याकारे रेखाभेदे उपयमशब्दे
 नाडीकूटनिरूपणे १२५४पृ० दृश्यम् । “एकराश्या-
 दियोगे च नाडीदोषो न विद्यते” ज्यो०त० “अवि-
 न्यादिच्छेद्यकं सर्पाकारं त्रिनाडिकम्” ज्यो०त० ।
 चक्रशब्दे प्रत्याङ्गीनिर्णये २८१६ पृ० दृश्यम् “आश्री-

दिकं विश्वेद्यकं अमानस्य त्रिनाडिकम्” “एकना-
 डीस्वधिष्णयानि बल सुर्वरकन्वयोः” तत्रैव । सरोदये
 षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोस्तु चक्रशब्दे दर्शितयो-
 रपि रेखाविशेषस्यैव नाडीशब्दार्थत्वम् । विराबोध-
 कस्य नाडीशब्दस्य स्थाकृवाचकत्वात् “नीडीतन्व्योः
 स्थाक्ने” पा० वक्र० न कप् । वक्रनाडिः कायः ।
 अस्वाकृत्ये तु कप् । षट्नाडीको दिवसः । ३प्रस्था-
 स्थाञ्च “श्रीरीभिरिव नाडीभिरवृतास्वाभिरन्वयः” रघुः
 नाथे शाकादीनां (डाटा) ख्याते ७अवयवभेदे च ।
 नाडीक पु० नाड्या कायति प्रकाशते कै-क । (पाटशाक)
 कायप्रधाने शाकभेदे पट्टशाके “नाडीको रक्तपित्तघ्नो
 विष्टम्नी वातकोपनः” भावप्र० ।
 नाडीकलापक पु० नाडीनां नाड्यानां कलापः संघोऽत्र
 कप् । सर्पाशीलतायां भावप्रका० ।
 नाडीकूट न०नाड्या रेखाभेदेन कूटं नक्षत्रकूटं ज्ञायं यत् ।
 उपयमशब्ददर्शिते १२५४ पृ० विवाहाद्यङ्गे नाडीचक्रस्य
 चितनक्षत्रसम्बन्धे ।
 नाडीकेल पु० नारिकेल+पृषो० । नारिकेले शब्द० ।
 नाडीच पु० नाड्या चीयते चि-ना० कर्मणि उ १त० ।
 (नाडिता) शाकभेदे पुचुके “नाडीचशाकं द्विविधं
 तिक्रं भधुरमेव च । रक्तपित्तहरं तिक्रं क्षमिजुठवि-
 नाशनम् । भधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम् कफवातकृत्”
 राजवल्लभः ।
 नाडीचक्र न० नाडीनां चक्रमिव बन्धनस्थानम् । नाभिस-
 ष्टलस्ये १चक्रभेदे “नाभिसष्टलमासाद्य कुक्कुटाण्ड-
 मिव स्थितम् । नाडीचक्रमिह प्राङ्मुखमासाड्यः षड्-
 इताः” रेखाविशेषेण नक्षत्रभेदज्ञापके २चक्रभेदे उपयम-
 शब्दे १२५४ पृ० दृश्यम् ।
 नाडीचरण पुंस्त्री नाड्यो नाडमिव चरणौ यस्य । खन-
 माते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 नाडीजङ्घ पुंस्त्री नाड्योव नाडमिव जङ्घास्य । १काके त्रिका०
 २वक्रभेदे । स च द्विविधस्तत्र इन्द्रद्युम्नसरसि स्थितश्चि-
 रजीवी एकः । यद्योक्तं भा०व० १८८ख० “कस्ति खस्ति-
 न्द्रद्युम्नं नाम सरसिस्त्रिधाडीजङ्घोनाम वक्रः प्रतिवसति
 सोऽन्वत्तश्चिरजाततरसं पृच्छेति” अन्वः कश्यपात्मजः
 राजघर्माख्यः । तत्कथा “ततोऽस्तं भास्करे वाते सन्ध्या-
 काल उपस्थिते । आजगाम सभवनं ब्रह्मलोकात्
 खगोत्तमः । नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः

सखा । वक्रराजो महाप्राज्ञः कशत्रुपस्यात्मसम्भवः ।
राजधर्मैति विख्यातो बभूवाप्रतिभो भुवि । देवकन्यासुतः
श्रीमान् विद्वान् देवसप्तमः । मृष्टाभरणसम्पन्नो भूष-
यैरर्कसन्निभैः । भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया
ज्वलन् मांशां १६६८३० । श्मुनिभेदे 'नाडीजङ्घः
सुरसुरसुनिर्वृत्त हृष्टेरकालौ मासवेतो न शुभफलदौ
पौषमासौ न शेषान्' मन्त्रमा०तः ।

नाडीतरङ्ग पु० नाडी नाडा तरङ्ग इव यत् । १काकोले
२हृद्यङ्के ३रत्नाहृद्यङ्के च मेदि० ।

नाडीतिक्त पु० नाड्या तिक्तः । नेपालनिम्बे राजनि० ।

नाडीदेह पु० नाडीसारो देहोऽस्य । अतिलघु मृद्धिणि
शिवस्य द्वारपालभेदे ।

नाडीनक्षत्र नाड्यां षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोः स्थितं
नक्षत्रम् । नाडीज्ञापकरेखाख्यनक्षत्रभेदे । २८१६पृ०
चक्रशब्दे षड्नाड्यादिक्रान्तिरूपेण दृश्यम् ।

नाडीयन्त्र न० नाडीव नाडीव यन्त्रम् । सुशुतोक्ते शल्यो-
द्धारणार्थं विंशतिविधे यन्त्रभेदे "तत्र मनःशरीरवाधा-
कराणि शल्यानि तेषामाहरणोपाया यन्त्राणि । तानि
षट्प्रकाराणि तद्यथा स्तनिकयन्त्राणि, सन्धययन्त्राणि
तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलकायन्त्राणि, उप
यन्त्राणि चेति" इत्युपक्रमे "विंशतिनाड्याः" । "ना-
डीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्ये कतो मुखान्यु-
भयतो मुखानि च तानि स्रोतोगतशल्योद्धारणार्थं रोग-
दर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकार्यार्थञ्चेति तानि स्रोतो
द्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहद्वीर्घाणि च" सुशु०

नाडीवल्लय न० नाड्या घटिकायाः ज्ञानार्थं बलयं वलयया
कारं यन्त्रम् । शि०शि० उक्ते लम्बादिज्ञानार्थं नाडीरूप-
कालज्ञानोपाये यन्त्रभेदे

"अपठते कुञ्जलम्बे लम्बं चाथो खगोलनक्षिकानलः ।
भूष्यं भ्रुवयष्टिस्थं चक्रं षट्प्रा निजोदयैश्चाङ्गम् ।
व्यस्तैर्यष्टीभायासुदयेऽर्कं न्यस्य नाडिका ज्ञेयाः । इष्ट-
च्छायास्यार्धान्तरेऽथ लम्बं प्रमायां च । केनचिदाधारेण
भ्रुवाभिसुखकीलकेऽल हृते । अथ वा कीलच्छायातल-
मध्ये स्युर्नता नाड्याः" सू० । "अथ सारदारुमयमिष्टप्र-
माणं चक्राकारं समं नेत्यां षट्घटिकाङ्कं यन्त्रं खगो-
लमध्यस्थायां भ्रुवयष्टौ पृथ्वीमध्यस्थाने प्रोतं कार्यम् ।
तथा स्रोदयप्रमाणैर्भेदादिराशिभिरसमैरुभयपार्श्वयोः षड्-
गैण च बुद्धिमताङ्गीयम् । तैश्चोदयैर्विलोभैरङ्गम् ।

नेषात् पश्चिमतो दृष्टो दृषात् पश्चिमतो मिथुनम् इत्यादि ।
स चाङ्कनप्रकारः सर्वतोभद्रयन्त्रे मया पठितः । "दृष्टौ
चक्रभागैस्तदन्वर्षटीभिः स्वदेशोदयैश्चाङ्क्येदस्य पार्श्वम् ।
प्रतिस्त्रोदयं स्वान्निभिः३० चैत्रभागैस्त्रिभागाभिधैर्दशं-
शैर॥३०र्नवांशैः३।२०। त्रिभागैः१०र्दिभागेः५।स्तथा सखनाथैः
प्रयत्नेन षड्वर्गमेवं विभज्य" । एवं यन्त्रं कृत्वा यस्मिन्
दिने तेन कालज्ञानं तस्मिन् दिने यावानौदयिको रविस्त-
ङ्गुक्तान् राशीन् नेषादेर्दृष्ट्वा भुज्यमानराशेर्भागान् चैत्र-
भागेषु दत्त्वाये रविचिह्नं कार्यम् । तस्मिन् दिन उदय-
काले यदृच्छाया या पश्चिमतो गता तस्यां क्षायायां रवि-
चिह्नं यथा भवति तथा यन्त्रं स्थिरं कार्यम् । ततोऽ-
नन्तरं रविर्यथा यद्योपरि याति तथा तथा क्षायाऽधो
गच्छति । क्षायार्कचिह्नयोर्मध्ये या घटिकास्ता दिन-
गता ज्ञेयाः । तथा यदृच्छायायां यो राशिर्यं च चै-
त्रांशास्तल्लम्बं ज्ञेयम् । स च षड्वर्गः । अथ वा किं
खगोलानःस्थेन यद्विप्रोतेन, चक्रान्तरिष्टप्रमाणं की-
लकं प्रोतं कृत्वा स कीलको भ्रुवाभिसुखो यथा भवति
तथा केनचिदाधारेण चक्रं स्थिरं कार्यम् । तथा
कृते इष्टकाले कीलच्छाया यत् लगति तस्य यन्त्राधिसि-
द्धस्य च मध्ये नतनाडिका ज्ञेयाः" प्रमिता० ।

नाडीविग्रह पु० नाडीमातृधारः विग्रहो देहोऽस्य ।
शिवातुचरभेदे अतिलघु मृद्धिणि हेमच० ।

नाडीत्रण पु० नाडीव त्रणम् । साधवकरोक्ते त्रणभेदे
(नालीया) "यः शोधमासमिति पक्षसुपेक्षतेऽज्ञो यो
वा त्रणं प्रचूरपूयमसाधुदत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति
प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ।
तस्यातिमातृगमनाङ्कतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन
मता तु नाडी" । वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा
"दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशब्द संमूर्च्छितैरपि च
शल्यनिमित्ततोऽप्या । तस्मान्निष्ठात् परुषस्त्र्यसुखी स-
शूला फेनातुविद्वमधिकं स्रवति क्षपासु । पिप्पातृषाज्वर-
करी परिदाहशुक्ला पीतं स्रवत्यधिकसुष्णमहःसुतापि ।
ज्ञेया कफादुवह्वनार्जनपिक्विलामा सत्त्वा सकण्डूर
रूपा रजनीप्रहङ्गा । दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्राशेषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि । तामादिश्वत्
यवनपित्तकफप्रकोपाद् घोरामसुक्षयकरीमिव काल-
रात्मिम् । दोषद्वयाभिहतलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीव्यं-
तिकारप्रमवास्तु विद्यात्" । शल्यनिमित्तलक्षणं यथा

“नष्टं कथञ्चिदनुसार्गसुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमच्छमस्त्विमिश्रसुष्णं करोति सहसा सरजश्च नित्यम् । असाध्यलक्ष्णसाध्ययोलक्षणं यथा “नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत् शेषाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः” ।

नाडीशाक ५० नाडीप्रधानः शाकः । नाडीके (पाटशाक)

नाडीशोषणतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे “पुटपाकविधिसिद्धिचक्रविड्जातगोण्डकः । रसः सतैलसिन्धुलः कर्णमावहरः परः । जम्बूकस्य तु मासेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पुरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशास्यति । निशागन्धपत्रे पक्वं कटुतैलं पलायकम् । भूसुरूपलजरासे कर्णनाडीजिदुत्तमम्” ।

नाडीस्वरसञ्चार ५०७त०। नाडीभेदे वायोः वहनरूपे गतिभेदे । देहमध्ये वामभागस्यायाम् ईडायां श्वासादधिक्येन सञ्चारे चन्द्रोदयः, दक्षस्यायां पिङ्गजायां तथा वहने सूर्योदयः इत्येतत् स्वरोदयपन्थे प्रसिद्धम् । तस्य शुभाशुभफलादिकं कालविशेषनियमश्च प्रदर्शयति यद्यथासले “आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरि । प्रतिपत्क्रमतोऽहानि त्रीणि लक्षोदयत्ययम्” । त्रिपुरासारसमुच्चये तु असायाहावध्युदयमाह यथा “आरभ्य दर्शं प्रथमासुदेति वामे पुटे त्रीणि दिनानि देवः । वामेतरि त्रीणि ततो दिनानि पूर्णां तिथिं यावदथैवमेवम् । एकस्य पक्षस्य विपर्ययेण रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् । पक्षद्वये वन्दुसहस्रद्विपत्तिः पक्षत्रये व्यत्ययतो मृतिः स्यात्” ब्रह्मजामले “चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्देशः, शुभं सर्वं निवारयेत्” । चन्द्रोदये वामनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये एवं सूर्योदये दक्षिणनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये । कर्मविशेषे नासिकयोर्वयोः प्रवेशनिर्गमाभ्याञ्च शुभत्वमपि तत्रैव “यात्राकाले विवाहे च वस्त्रालङ्कारधारणे । शुभकर्मसु सर्वेषु प्रवेशे च शमी शुभः । विग्रहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने । व्यवहारे भये भङ्गे भानुनाडी प्रशस्यते । भोहनं शान्तिकञ्चैव दिव्यौषधिरसायनम् । विदारम्भः स्थिरं कार्यं कतव्यञ्च निशाकरे । दूरयुद्धे जयो चन्द्रः समासत्ते दिवाकरः । वहन्नाडीपदे चैव यात्रा भवति सिद्धिदा” । यस्यां नासिकायां प्राणवायोर्गतिर्भवति तद्देशीयपादप्रसारणपूर्विका यात्रा सिद्धिदा भवतीत्यर्थः “शयने च प्रसङ्गे वा युवत्यान्निद्रुनेऽपि वा । यः सूर्येण

पिवेच्चन्द्रं स भवेन्नाकरध्वजः” । सूर्येण दक्षिणनासिकास्यप्राणवायुना, चन्द्रं वामनासिकागतप्राणवायुं पिवति तत्सङ्गकाले स्त्रीयनिःश्वासमतिनिविष्टः सन्नाकर्षयति तत्फलं तत्रैव “चन्द्रचारो विभं हन्ति सूर्यो बालावशं नयेत् । सुषुम्णायां भवेन्नोक्ष एको देवस्त्रिधा मतः । भुक्तमात्रेण मन्दाग्नी स्त्रीणां वश्ये ऽथ कर्मणि । शयनं सूर्यवाहेन कर्तव्यं सर्वदा बुधैः । शान्ते शोके विवादे च ज्वरिते मूर्च्छिते तथा । सज्जनस्यापि बोधार्थे चन्द्रचारं प्रवाहयेत्” । भुक्तमात्रादौ वामपार्श्वेण, शान्तादिषु दक्षिणपार्श्वेण शयनं कार्यमिति तात्पर्यम् । चतुर्दिग्बुद्धिमधस्ताच्चान्यतरस्थानमाश्रित्य यदि दूतः पृच्छति तदा कस्यां नाड्यां वायुगतिः शुभेत्याह “जङ्घामागतो दूतो शोषो वामपथस्थितः । पुष्पे दक्षे तथाघस्तात् सूर्यवाहगतो मतः । पूर्वनाडीगतो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं न संशयः । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेदु यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति जानीहि निश्चितम्” । इदानीं प्राणवायोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां विशेषमाह “प्रवेशकाले यद्भूतो वाञ्छति स्वप्रयोजनम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नासिके सुन्दरम्” । कर्मविशेषे नाडीविशेषमतिमाह “मारुचं भोहनं क्षमं विद्वेषोद्घाटनं तथा । प्रेरणाकर्षणक्षोभं भानुनाड्युदये ज्ञह । शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्यौषधिरसायनम् । योगाभ्यासादिकर्मणि कतव्यानि निशाकरे” । त्रिपुरासारसमुच्चये “भूतानासुदयं हयोरपि बुधः संलक्षयेत् पक्षयोस्तत्रादौ वसुधोदयं निहितघोषीणस्य दण्डस्पृशि । देवेऽवस्पृशि वारिणोद्धतवहस्योर्द्धां गतिशोदयं तिर्यक्संस्पृशि मारुतस्य परितः पुष्पे मरुहर्त्सनः” देवे प्राणवायौ । फलं जामले “पृथ्वीजले शुभे तस्य तेजोमिश्रफलोदयम् । हानिमृत्त्युकरौ पुंसासुभयौ व्योममारुतौ” कर्मविशेषे भूतोदयफलं त्रिपुरासारे “वश्रुस्तम्भनयोः प्रशस्त उदयो भूमेर्जलस्योदयः शस्तः शान्तिकपौष्टिकादिषु शुभो वज्राय वज्जेः पुनः । शलोमार्ण्यदारणादिकरणे चञ्चानोच्छेदयोर्वायोः शान्तिकनिर्विघ्नोत्पत्त्योर्व्योम्नो हितशोदयः । कियत्कालभेकनाडीगतो वायुर्भवति तत्रापि पञ्चभूतोदयः केन इय इत्यपेक्षायां नाडीगतिकालं स्थानक्रमेण भूतोदयञ्चाह जामले “एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः । पृथि-

ध्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी त्वध-
 स्थाप जङ्घं वहति चानलः । तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभो
 वहति संक्रमे । प्रपञ्चसारेऽपि ‘पृथ्वीरुभयोश्च दण्ड-
 संस्था पृथिवी तोयमधःक्षशातुर्द्ध्वम् । पवनस्त्वथ पार्श्वगो
 ऽपि मध्ये गगनं भूतगतितस्तनुद्धवेयम्’ तत्रापि बाल्या-
 द्यवस्थाभेदमाह रुद्रजामले उत्तरखण्डे एकादशपटले
 “स्वकीयनासिकाग्रन्तु पञ्चमं परिकीर्तितम् । यन्नासा-
 पटमध्ये तु वायुर्धमति भैरव ! । तन्नासापथमध्ये तु
 भावाभावं विचारयेत् । आकाशं वायुरूपं हि तैजसं-
 वारुणं प्रभो ! । पार्श्वं क्रमशोत्तयं बाल्यास्तादि क्र-
 मेषु तु । वामोदये शुभा वामा दक्षिणे पुरुषः शुभः ।
 वायूनां गगनं ज्ञेयं मगनावधिरेव च । केवलं मध्य-
 देये तु गगनं पवनस्य च । तदाकाशं विजानीयाद्वा-
 ल्यभावं प्रकीर्तितम् । तिर्यग्गतिस्तु नासापे वायो-
 दयमेव च । केवलं अग्रणं ज्ञेयं सर्वमङ्गलमेव च ।
 क्रियोरं तद्विजानीयादायो तिर्यग्गतौ विभो ! । केवला-
 र्हनासिकापे वायुर्गच्छति दण्डवत् । तत्तैजसं विजा-
 नीयात्तेजसा बलवान् भवेत् । यौवनं तद्विजानीयात्
 कर्मसिद्धिर्भवेद्भ्रुवम् । यदा व्याप्य गच्छतीह नासापटमना-
 कुलम् । जलोदयं विजानीयात् तदाव्याभोहमेव च ।
 तद्भ्रुवगतभावश्च विलम्बोऽधिकचेष्टया । प्राप्नोति परमां
 प्रीतिं वारुणास्योदयोऽरुणम् । यद्यथोगच्छति क्षिप्रं
 किञ्चिद्दुर्लभगोचरम् । यदा करोति प्राग् वालं तदारो-
 गादुबलोदयः । पृथिव्या उच्चतं भागं रोगात्तं परि-
 पीडितम् । अक्षमितं महादेव । अनुलोमविलोमतः ।
 प्रवनोगच्छति क्षिप्रं वामदक्षिणभेदतः । वासनासापटं
 याति पृथिवी जलमेव च । सदा फलाफलं दातुस-
 दिताकुलमण्डले । तयोर्वै वायवी शक्तिः फलभागं तदा
 लभेत् । अत्रस्थाभेदे तत्फलकथनं तत्रैव “यद्येवं
 वामभागे तु बालायाः प्रसूकर्मणि । यदि तत्र पुमान्
 प्रसूं करोति वामगाभिनी । तदा रोगमवाप्नोति क-
 मांही न भवेद्भ्रुवम् । यदि वायूदयो वामे दक्षिणे
 पुरुषः स्थितः । तदा कुफलमाप्नोति द्रव्यागमनदुर्लभम् ।
 अकस्माद्द्रव्यहानिः स्यान्ननोगतफलापहम् । सुहृद्भङ्गं
 विवादश्च भिक्षे भिक्षोदयात् शुभम् । केवलं वरुणस्यैव
 पुरुषो दक्षिणे शुभः । अशुभं पृथिवीदले भेदोऽयं
 प्ररदुर्लभः । सदोदयं दक्षिणे च वायोस्तेजसएव च ।
 आकाशस्य विजानीयात् शुभाशुभफलं प्रभो ! । यदि

माग्यवशादेव वायोर्भन्दा गतिर्भवेत् । दक्षनाभा मध्यदेशे
 तदा वामोदयं शुभम् । तदा वामे विचारश्च वायुतेजः-
 स्वरस्य च । जालोदयं विजानीयान्नाले हानिः स्त्ररे
 भयम् । एवं स्वभुवनागारे यदि गच्छति वायवी ।
 तस्मिन् काले पुमान् वामदक्षभागस्यसम्मुखः । तदा
 कन्यादानफलं यथा प्राप्नोति मानवः । तदा वायुप्रसादेन
 प्राप्नोति धनसुत्तमम् । देशान्तरात् शुभा वाक्तां व्यायाति
 पुत्रसम्पदः” इति स्त्रीपुंसभेदेन फलकथनं सूक्ष्मखरोदये
 “गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिकाः । सिद्धग्रन्थि
 सर्वकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः । अर्काकारकशौराणां
 वासरे दक्षनाडिका । स्यात्तथा चिरकालेन शुक्रो नैवो-
 दयःस्थितः । क्रमादेकैकनाड्यास्तु तत्त्वानां प्रथमशुद्धवः ।
 अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः । इषककंठ-
 कन्यालिन्दगमीननिशाकरे । मेषे सिंहे च धनुषि-
 तलायां मिथुने घटे । उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभ
 विनिर्णयः” । वारादिभेदेन नाडीविशेषफलकथनम् ।
 “तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रोमातुः पश्चिमदक्षिणे । दक्ष-
 नाड्याः प्रवाहे तु न गच्छेद्दक्षपश्चिमे” इति नाडी-
 विशेषेण दिग्गतिः । “वामचारप्रवाहे तु न गच्छेत्
 पूर्व उत्तरे । परिपन्थो भवेत्तस्य गतोऽसौ न निवर्तते ।
 तस्मादत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वाङ्गितेऽभिः । तदा तत्र तु
 सङ्घाते मृत्युरेव न संशयः” इति वरुणाड्योक्तस्य दिग्-
 विशेषगमननिन्दा । “शुक्रपक्षे द्वितीयायामर्के वहति
 चन्द्रमाः । प्रदृश्यते महाल्लामः पुंसः सौख्यं प्रजायते ।
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रे चन्द्रोदयो भवेत् । सिध्यन्ति
 सर्वकार्याणि दिवारात्रिगतान्यपि” सूक्ष्मनाडी-
 फलकथनम् “चन्द्रकार्ये यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत्” इति
 विपरीतनिन्दा “सूर्यस्य वाहे प्रवदन्ति लाभं प्रकाशने
 युक्तमनःस्विरश्च । चासेन युक्तस्य तु शीतरश्मिः प्रवाह-
 काले फलमन्यदस्मात् । यदा प्रत्युपकाळे तु विपरीतोदयो
 भवेत् । चन्द्रस्थाने स्थिते चार्के रविस्थाने च चन्द्रमाः ।
 प्रथमे मानसोद्देगं धनहानिं द्वितीयके । तृतीये गमनं
 विद्यादिष्टनाशं चतुर्थके । पञ्चमे राज्यविभवं षष्ठे स-
 वार्धनाशनम् । सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्यु-
 मृच्छति” इति दिनभेदेन विपरीतफलम् “काचलयं
 विनाऽनिष्टो विपरीतः यदा भवेत् । तदा दुष्टफलं प्रोक्तं
 किञ्चिन्मृत्योर्गतिमोभनम् । प्रातर्भध्याङ्गयोश्चन्द्रः शक-

काले दिवाकरः । तदा नित्यं जयं लाभं विपरोतन्तु
दुःखदम्” इति कालभेदेन फलम् “वामे वा दक्षिणे
वापि यत्नायाक्रस्यते स्वरः । कला तत्पदमाद्यञ्च यात्रा
भवति सिद्धिदा” इति वचनार्थोक्तस्य यात्राफलम् ।

नाडीमेह पु० नाद्यामेव स्नेहोऽस्य । नाडीमात्रसारे कति
कशे शिवद्वारपाले षडङ्गिणि शब्दर० ।

नाडीहृङ्गु पु० नाडीप्रधानो हृङ्गुः । हृङ्गुभेदे राजनि०
नाणक लि० न व्यक्तः कुतितः नशब्देन “सह सुपा” स०
ऽकुतितभिन्ने २सुहाचिह्नितनिष्कादौ “तुलाशास-
नमानानां कूटकचापकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः
स दायोदण्डसुत्तमम्” याज्ञ० ।

नाथ दवे (उपतामे) प० आशिषि आत्म० ऐश्वर्येऽर्धने च पर०
स्वात्मकं सेट् नाथति दूनोति ईष्टे याचते इत्यर्थः
नाथते आशंसते इत्यर्थः । अनाथोत् अनाथिष्ट । ननाथ-
ये षट् इत् अननाथत् । नाथः । अथोपदेशत्वात् सति
निमित्ते स यत्नम् प्रनाथति । याचने “सन्तुष्टमिष्टानि
तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्” नैष० “आ-
शिषि नाथः” पा० आशीर्वादे एवात्मनेपदविधानात्
उपतापवाचनादौ परस्मैपदत्वम् अतएव काव्यप०
“दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगम्” इति च्युतसंस्कृतिदोषे
षटाह्लोक्तं यथा अत्र अनुनाथते इति । सर्पिणे
नाथते इत्यादावशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् ।
“आशिषि नाथः” इति सू० अत्र तु याचनमर्थः तस्मात्
“दीनं त्वामनुनाथति स्तनयुगमिति” पठनीयम् ।

नाथ पु० नाथ ऐश्वर्ये अच् । स्वामिनि ईश्वरे हेमच० । “अन-
र्थमर्थेषु तमद्रि नाथः” कुमा० “तिलोक्तनाथेन सतां
मथद्विषः” रघुः ।

नाथवत् लि० नाथ+अस्यर्थे सतृप् मस्य वः । वराधीने
अमरः स्त्रियां ङीप् । “विष्णुना श्रीरिवेन्द्रेण भर्त्ता
नाथवती सती” रामा० सुन्द० १७अ० “याः स ता
लोकनाथेन नाथवत्यः पुराऽभवन्” भा०सौ०५अ०

नाथहरि पु० नाथं हरति स्थानान्तरं नयति हृ-इत् ।
पशौ सि०कौ० ।

नाद पु० नद-ञञ् । शब्दे अमरः । २अनुस्वारवदुच्चार्ये
अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णभेदे २त्रयस्वरूपवोषभेदे वर्षविशेष-
व्यञ्जके बाह्यप्रयत्नभेदे “कण्ठमन्त्रे तु घोषाः स्युः संवृता
नादभागिनः” पार्श्विणा “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात्
परमेश्वरात् । आधीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्दिन्दुसप्त-

ज्ञवः । नादो विन्दुश्च वीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भित्तमानात् परादिन्दोरुभयात्कारवोऽभवत् । स रवः
श्रुतिसम्पन्नः शब्द ब्रह्माऽभवत् परम्” शार०ति० । “तत्र
सत्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था सैव
सत्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था”
पदार्थदर्शः । “नाभेरुर्द्धं हृदि स्थानान् मारुतः प्राण-
संश्रकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः”
“आकाशाग्निमरुत्जातो नाभेरुर्द्धं सप्तचरन् । सुखेऽ-
तिव्यक्तभावाति यः स नाद इतीरितः । स च प्राणि-
भवोऽप्राणिव्यवशोभयसम्भवः । आद्यः कायभवो वीया-
दिभवस्तु द्वितीयकः । तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं
त्रिधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मपत्न्यश्च यो
मतः । तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणादङ्गिसप्तज्ञवः ।
यद्भिमारुतसंयोगाद्नादः सप्तपजायते । न नादेन विना
गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्त-
न्नादादात्मकं जगत् । न नादेन विना ज्ञानं न नादेन
विना शिवः । नादं रूपं परं व्योतिर्नादरूपी परं
हरिः” सङ्गीतदा० ५स्रोतरि निघण्टुः । इशब्दाभि-
व्यञ्जके कर्णशष्कुलीसंयोगविभागे श्वरस्वामी “नाद-
हृदिपरा” जै०१।१।७सू० “यच्चैतत् ब्रह्मभिर्भेरीभाष-
मङ्गिः शब्दसञ्चारयद्भिर्नहान् शब्दः उपलभ्यते । तेन
प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति मस्यते नैवं निरवयवो-
हि शब्दः अवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वाच्च सङ्-
घानुपपत्तिः अतो न वर्द्धते शब्दः । कर्णशष्कुली-
मण्डलस्य सर्वां नेभिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्-
येण अनेकशोषहृणात् महान् इव अवयववान्
इवोपलभ्यते, संयोगविभागाः नैरन्त्येषु क्रियमाणाः
शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा
हृदिः न शब्दस्येति” श्वरभा० ।

नादमुद्रा स्त्री “सृष्टिरुर्ध्वीकृताकृष्ठा दक्षिणा नादसृष्टिकाः”
तन्वसारोक्ते मुद्राभेदे ।

नादवत् पु० नादो वाह्यप्रयत्नभेदे उच्चारणे साधनतयाऽ-
स्यस्य सतृप् मस्य वः । १नादरूपबाह्यप्रयत्नोच्चार्यवर्ग्यं
द्वितीयवर्णदौ “घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य” सि०कौ०
२शब्दयुक्ते च । [२वर्णभेदे च ।

नादविन्दु पु० उपनिषद्भेदे १उपनिषच्छब्दे १० इत्यम् ।

नादिन् लि० नद-णिनि । शब्दकारिणि स्त्रियां ङीप् ।
“प्रमथ्यमनावर्णवधीरनादिनी” रघुः कालञ्जरे गिरौ

जातेषु जातिकरेषु सप्रसु ऋगेषु सप्रसे २२० पुं। शुरोर्गां
हत्वा पितृनाडं कृतवतां गर्गशिष्याणां व्याधादि जन्म-
प्राप्ति कथा हृदिवं २१७० दृश्या । तेषां दशार्थे व्याध-
जन्मानन्तरं कालञ्जरे गिरौ ऋगजन्मप्राप्तानां संज्ञा यथा
“उन्मुखो नित्यविलसतः सस्वकर्णो विलोचनः । पण्डितो
धञ्जरो नादी नामतस्तोऽभवन्मृगाः” । इनादयुक्ते त्रि०
नादेय त्रि० नद्या इदं तत्र भवे वा नद्या नदस्य वा ढक् ।

१ नद्याः सस्वन्निनि २ तत्र भवे च “नद्या नदस्य वा
नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् । नादेयस्य ढक्
वातलं खडु दीपनम् । अत्रभिष्यन्नि विशदं कटुकं कफ-
पित्तनुत्” भावप्र० । १ सैन्धवलवणे न० रत्नमा० ४ सौवी-
राञ्जने न० राजनि० । ५ काशटथे ह्वानीरदृष्टे
पु० राजनि० । ७ अश्वमेतसे दभूमिजम्बूकायां एवैज-
यनिकायां स्त्री ङीप् अमरः । १० नागरकृजम्बू ११ व्य-
ङ्गुते स्त्री ङीप् मेदिनी । १२ अग्निमन्वरदृष्टे १३ काक-
जम्बूदृष्टे च स्त्री राजनि० । न आदेयम् अदेयं वा
१४ अयादो १५ देये च त्रि० “नादेयं नादेयं शरदि वचने
च नादेयम्” वैदकम् शरदि नादेयं न आहामित्यर्थः ।
वचने तु न अदेयं देयमित्यर्थः ।

नादेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “नादेश्वरं समभ्यर्च्य कैः
कैनापि सुचिन्तितम् । तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन सेव्यो ना-
देश्वरो ऋभिः” काशीख० १२७० ।

नाद्य त्रि० नद्यां भवः “नद्यादिभ्यो ढक्” वाचित्वा “पाथो
नदीभ्यां झण्” पा० वेदे झण् । नदीभवे “चलोदधीत
नाद्यो गिरौमे” ऋ० २।१५।१ “याच क्रूया याच नाद्याः
सुस्रिया आपः” तैत्ति० २।१।२।४

नाध नाथार्थे आ० आ०सक० सेट् । नाधते अनाधिष्ट ननाधे
अदित् चङि अननाधत् त । अयं षोपदेशोऽपीत्यर्थे
तेन सति निमित्ते षत्वम् । अविक्त्यद्भुमेऽसोम-
यथा कीर्त्तनादस्य उमवविधत्वम् “रोदसी नाधसी
हतो” ऋ० १।६।५।५ “आष्ट याचजौतापैश्वर्यादौ
नाधसी याचमाने” भा० ।

नाना अव्य० न+नाञ् । २ विनार्थे “नाना नारीनिष्कवा लोका
यात्रा” न नाना शब्धुना रामात्” सुश्वबोधम् । २ अने-
कार्थे “नानाविधं देहधृतां समाजम्” “दृष्ट्योः स
दृष्ट्युमाप्नोति यद्देहं ज्ञानेव पश्यति” श्रुतिः “बह्वेषु
चेरुजातानां नानास्त्रीषु निबोधत” । “प्रकाशरक्षका-
कोषं नानापण्योपजीविनाम्” मनुः ।

नानाकन्द पु० नाना कन्दोऽस्य । १ विण्णुलो राजनि० ।
२ वङ्गभूखयुक्ते त्रि० ।

नानाध्वनि पु० इत० । काह्ववीषादिशब्दे हारा० ।

नानान्द्र पु० नानान्द्रपत्यम् विदा० अञ् । नानान्द्रपत्ये ततः
यूनि हरिता० फक् । नानान्द्रायण नानान्द्रयून्यपत्ये ।
नानारूप न० कर्म० । १ वङ्गविधे रूपे “नानारूपवती मता”
भाषा० नाना रूपाणि यस्य । २ वङ्गप्रकारे त्रि० “नाना-
रूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” मनुः ।

नानार्थ त्रि० नाना अर्था यस्य । १ अनेकार्थे अन्तःदिशब्दे
“नानार्थाः केऽपि कानादिवर्गेष्वेवात्र कीर्त्तिताः” अमरः
नानार्थशब्दानाञ्च यत्र शक्यतावच्छेदकतायां लाघवं
नत्र शक्तिः बहूनां आधये निगमनाविरहेण सर्व-
त्रैव शक्तिः अन्यत्र लक्षणा । तत्रापि अनेकार्थस्य
शब्दस्य सर्वत्र उचित्वायेन सर्वेषां पदार्थानां युगपदुप-
स्थितावपि संयोगादिना कस्यचिदर्थस्य शब्दबोध इत्ये-
केषाम्नातम् अन्याथैपस्थिताकेव संयोगादेः प्रतिबन्धकत्व-
मित्यर्थे । तदेत् रसगङ्गाधरे व्यवस्थापितम् । अधिकं
अनेकार्थशब्दे १६१ पृ० दृश्यम् । २ नानाप्रयोजनयुक्ते
त्रि० कर्म० । ३ वङ्गप्रयोजने पु० ।

नानावर्ण त्रि० नानावर्णा रूपाणि यस्य । चित्रवर्णयुक्ते
“उलूका मन्त्रिविनाशं नानावर्णजनाञ्च भयमलुलम्”
दृष्ट० सं० ५७० । कर्म० । २ ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टये च ।

नानाविध त्रि० नाना विधाः प्रकारा अस्य । वङ्गप्रकारे
“नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः” सां०का०
“नानाविधानां द्रव्याणां गुणैः शृणुत निर्वचयम्” मनुः

नान्तरीयक न० न अन्तरा विना भवः अन्तरा+क अव्य-
यस्य टिलोपः ततः स्तार्थे क । अविनाभूते तदभावे
तदभावरूपव्याप्तिर्युते “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणे-
युते” कारिकाव्या० “अनिभावः सस्वस्वभाव न तु
नान्तरीयकत्वम्” काव्यप्र० । व्याकृतञ्चेदं महेश्वरेण
“नान्तरीयकत्वं तदभावे तदभावरूपा व्याप्तिः” । “प्रतिबन्ध
काभावे नान्तरीयका अर्थोत्पत्तिः” नव्यन्यायवादाद्यैः ।

नान्त न० नम-ङ्ङन् दृष्टिस्य । सोत्रे उपादिकोषः । संक्षिप्र-
शारे नान्तमित्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे नान्तेति पाठक-
त्यनम् लिपिकरप्रसादपाठभाषोक्त्येति बोध्यम् ।

नान्दिकर पु० नान्दी करोति ङ-ट इत० “ङ्रापोः संज्ञा
कन्दसीः” पा० छस्य । नाटके नान्दीपाठकरे सुलभारे
नान्दी स्त्री नन्दन्ति देवा अत्र नन्द-घञ् पृषो० दृष्टिः ङीप् ।

शब्दज्ञौ श्नाटकस्यादौ मङ्गलार्थे पाठो लोकादौ
 “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्तते । देवद्विजन्तपा-
 दीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता” । नाटके विभिन्नविधाता-
 यादौ नान्दी काव्यां यदाह भरतः “यद्यप्यङ्गानि भू-
 यासि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी
 विज्ञोपशान्तये । देवद्विजन्तपादीनामाशीर्वादपरायथा ।
 नन्दन्नि देवतायस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता” अन्यत्र
 “देवद्विजन्तपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी काव्यां
 बुधैर्वात्तान्नस्तारेण संयुता । गङ्गा नागपतिः सोमः
 रुधानन्दाजयाशिषः । एभिर्नामपदैःकाव्यां नान्दी धा-
 राभिरङ्कता । प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता ।
 आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका । काचि-
 द्दशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा । स्तवधारः पठे-
 च्छान्दीं मध्यमस्वरमाश्रितः” । सा०ट० अन्यथा उक्तं यथा
 “यन्नाद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुशोत्तयाः
 प्रकृर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते । प्रत्याचारादिकान्यङ्गान्यस्य
 भूयांसि यदापि । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विज्ञो-
 पशान्तये” “आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
 देवद्विजन्तपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । मङ्गल्य-
 शङ्खचन्द्राजकोककैरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टा-
 भिरां पदैरुत” । अष्टपदा यथा । अर्घ्यराचवे “निष्-
 प्रलूहमित्यादि” द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्प-
 मालायाम् । “शिरसिष्ठतसुरापणे सरारावरुणसुखे-
 न्दुरुचिर्गिरोन्द्रपुत्री । अथ चरणयुगानते स्तकान्ते
 क्षितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” । एवमन्यत्र । “एत-
 च्छान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु “पूर्व-
 रङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते । यदुक्तम् ।
 “यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्याद्वतार्थते । रङ्गद्वारमतो
 ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या
 रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्तव्यतया न महर्षिणा
 निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च
 “वेदान्तेषु यस्माद्धरेकपुरुषं व्याप्तं स्थितं रोदसी यस्मि-
 न्नोश्चर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथाथार्थरः । अन्तर्यश्च
 सुसुप्तुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते स स्यात्तुः स्थिर-
 भक्तियोगसुखमो निःश्रेयसायास्तु वः” एवमादिषु नन्दी-
 लक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्या-
 दिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्दान्ते स्तवधार”
 इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेषु” लोकादिखलं दृश्यते ।

यच्च पश्चात् “नान्दान्ते स्तवधार” इति लिखनं तस्या-
 यमभिप्रायः “नान्दान्ते स्तवधार इदं प्रयोजितवान् इतः
 प्रभृति मया नाटकसुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः
 इति” । इदञ्च “ते तु नान्दीसुखा नान्दी शब्दद्विरिति
 कथ्यते” इति ब्रह्मपुराणम् “नान्दीसुखे विवाहे च
 प्रपितामहपूर्वकम्” इति सम्बन्धविवेकपरिशिष्टतवच-
 नम् । “नान्दीसुखे पुत्रादिसम्बन्धिसाधनरूपे विवाहे
 विशेषणं तु विवाहादेः पुत्रादिस्वामिविशेषज्ञापनाय
 नान्दीसुखपदस्य आङ्गपरत्वे अनेकवचनप्राप्तपिष्टपूर्व-
 काभिलापस्य बाधापत्तेः” सं०त० रघुनन्दनः ।
 नान्दीक पु० नान्दी काव्यति कै-क । शतोरस्यसन्धे त्रिका०
 श्नान्दीसुखशब्दे नान्दीसुखशब्दे दशमम् ।
 नान्दीकर त्रि० इत० । श्नान्दील्लोकादिपाठकरे श्नान्दी-
 वादिनि च अमरः ।
 नान्दी(न्दि)घोष पु०नान्दी घोषः वा सुखः । भेर्वादिशब्दे
 नान्दीपठ पु० नान्द्याः इद्वयः पठः । कूपादिस्तवध्वन-
 वस्ते वीनाहे हेमच० ।
 नान्दीपुर न०नान्दी पूः अक्षमा० । अत्राकस्ये पुरभेदे ततः
 पुरान्तत्वात् भवाद्यर्थे वुञ् । नान्दीपुरक तत्र भवे त्रि० ।
 नान्दीमुख न० नान्द्या इद्वेषु खम् । इद्विश्वाङ्गे आङ्गभेदे
 नान्दी सुखं यस्य । रपितादौ श्मात्वादौ स्त्री ङीष् ।
 जीवत्पितादितिकस्य इद्विप्रपितामहादौ च इत० ।
 एषशब्देः साधने विवाहादौ “नान्दीसुखे विवाहे च”
 नान्दीशब्ददर्शितवाक्ये सं०त० लिखनं दृश्यम् । अथ
 नान्दीशब्दाङ्गधिकारस्वरूपादि निष्०सि० दर्शितं यथा
 अथ इद्विश्वाङ्गम् तच्चमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे
 “जन्मन्यथोपमयने विवाहे पुत्रकन्ययोः । पितृच्छान्दी-
 सुखान्नम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । देवव्रतेषु चाधानयज्ञ-
 पुंसवनेषु च । नवाक्षभोजने स्नाने जटायाः प्रथमातवे ।
 देवारामतडागादिप्रतिष्ठासुखेषु च । राजाभिषेके
 बालाक्षभोजने इद्विसंज्ञकान् । वनस्थाद्याश्रमं गच्छन्
 पूर्वद्युः सद्य एव वा । पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्
 कर्मसिद्धये” विष्णुपुराणे “यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखला-
 वन्धमोक्षयोः । पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गं इद्विश्वाङ्गं समाच-
 रेतु” तत्रैव “नामकर्षणं बालानां चूडाकर्मोदिके
 तथा” इत्युक्ते निष्क्रमाक्षप्राशनयोर्न आङ्गमिति कैथिलाः
 तच्च पूर्वोक्तविरोधात् नानिद्वेति विरोधात् “सुतोत्पत्तौ
 तथा आङ्गे अक्षप्राशनिके तथा” इति राजमार्त्तशब्दाङ्ग

बहुवचकारिकायाम् "आद्याभ्युदयिकं आङ्गं दृष्टिपूर्तं प्रु
 कर्मसु । पुंसः सवनशीमन्तलोकोपनयनेष्विह । विवाहे
 चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति
 द्विजा दृष्टिनिमित्तकम् । अन्यैः षोडशसंस्कारमा-
 वग्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः
 पूर्तं निमित्तकम् । वोपदेवकालदर्शौ "शीमन्तव्रतचौल-
 नामकरणाद्यप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्प-
 त्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्रत्नावसथप्रवेशनसुनाद्यास्याव-
 लोकाश्रमस्त्रीकारचित्तिपाभिषेकदयिताद्यर्चौ च नान्दी-
 मुखम्" यत्तु कामधेनौ "जलाशयप्रतिष्ठायां वषोत्स-
 र्गादिकर्मसु । वत्सुराभ्यन्तरे पितृवर्षस्योत्सर्गकर्मणि ।
 दृष्टिआङ्गं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत्" इति तत्र
 जलाशये दृष्टिआङ्गस्य निषेधो न तु कर्माङ्गस्येति
 केचित् । अन्ये तस्य निर्मूलतामाहुः । आङ्गकौसुद्यां
 निर्णयाम्बते च मातृस्ये "यज्ञप्राशे च शीमन्ते पुत्रो-
 त्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेधे च नववेश्म प्रवे-
 शने । देवदत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थ-
 यात्रावषोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं प्रकीर्तितम्" । इदं चावश्यकं
 "दृष्टौ न तपिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्वीन-
 मफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः" इति शातातपोक्तेः ।
 अत्र आङ्गत्वं पराशर आह "मातृआङ्गं तु पूर्वं स्यात्
 पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च दृष्टौ
 आङ्गत्वं स्यात्" । तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः
 "मातृआङ्गं तु पूर्वैद्युः कर्माङ्गं तु पौष्टकम् । माता-
 महं चोत्तरेद्युर्दृष्टौ आङ्गत्वं स्यात्" । अत्राप्यशकौ स
 एव "पृथक् दिनेष्वशक्तश्चेद्विद्वान् पूर्ववासरे । आङ्गत्वं
 प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" इत्यमरुरपि "अलाभे
 भिक्षकालानां नान्दीआङ्गत्वं बुधः । पूर्वैद्युर्वै प्रकुर्वीत
 पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" । अत्र "महत्सु पूर्वैद्युस्तदह-
 रत्येति" गृहपरिशिष्टाद्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव
 "पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति" शाता-
 तपोक्तेः अत्र प्रातः शब्दः सार्द्धं प्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्ध-
 संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वी-
 चन्द्रः । इदं च पुद्गजन्मातिरिक्तविषयम् । तदाहानिः
 "पूर्वाह्णे वै भवेद्दृष्टिनिमित्तकमिति" पुद्गजन्मनि
 कुर्वीत आङ्गं तात्कालिकं बुधः" इति एतदनियतनिमित्त-
 परम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ।
 त्रेणामनियतत्वे तु तदानन्तर्यं मियते" इति लौगाक्षि

स्यते । आधानाङ्गं नान्दीआङ्गं त्वपराह्ण एव "व्याम-
 आङ्गं तु पूर्वाह्णे सिद्धाज्ञेन तु मध्यतः । पार्वणं
 वाऽपराह्णे तु दृष्टिआङ्गं तथाग्निं कम्" इति निर्णयाम्बते
 मालवोक्तेः "नान्दीमुखस्य प्रातरावृत्तं त्वपराह्णतः"
 इति विष्णुक्तेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण
 नवदैवत्यं कार्यम् । तत्र मातामहाः सपत्नीकाः "दृष्ट-
 प्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानामिति"
 पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्ये मद्यरूपेण पाठात् । हेमाद्रौ शङ्खः
 "नान्दीमुखे सत्यवत्त संकीर्णं वैश्वदेविके" इत्यपराशरः
 "नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्य-
 स्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्यति" यत्तु दृष्टवसिष्ठः
 "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम-
 संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम्" । यच्च सत्यवत्तधारे
 "दृष्टसुरव्यास्तु पितरो दृष्टिआङ्गेषु भुञ्जते" । इति यच्च
 गार्ग्ये व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् ।
 "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः" इति बहुचपरि-
 शिष्टे काल्यायनेन चानुलोम्यास्नानात् पृथ्वीचन्द्रोदये-
 ऽप्येवम् । यत्तु केचित् दृष्टिपदं पितृदिषु प्रयुञ्जते तच्च
 "अनस्रद्दृष्टशब्दानामरूपायामगोलिणाम् । अनाम्ना-
 मतिलाद्यैश्च नान्दीआङ्गं तु सत्यवदिति" पृथ्वीचन्द्रो-
 दये संप्रहोक्तेः न च निषेधादेव विधिः कल्पित इति
 वाच्यं प्रोक्षपदीआङ्गे प्रपितामहात् परेषां दृष्टिपितादीनां
 देवतात्वान्नान्दीआङ्गत्वसाम्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात्
 गोलनामादिनिषेधस्तु "शुभाथीं प्रथमान्नेन दृष्टौ संकल्प-
 माचरेत्" इत्युपक्रम्यानस्रद्दृष्टशब्दानामित्युक्तेः संकल्प-
 आङ्गपरः सपिण्डके तु सर्वं भवतीति प्रयोगपारिजातः ।
 "गोलनामभिरासन्त्य पितृभ्योऽप्यर्धं" प्रदापयेदिति ऋन्दो-
 गपरिशिष्टे तद्विधानात् यत्तु ब्राह्मे "पिता पितामह-
 च्चैव तथैव प्रपितामहः । तयो ह्यसुसुखा ह्येते पितरः
 परिकीर्त्तिताः । तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखे
 धिताः । ते तु नान्दीसुखा नान्दी सन्धिद्विरिति कथ्यते"
 इति यच्च मार्कण्डेयपुराणे "ये प्रपितामहादृष्टौ ते
 तु नान्दीसुखाः स्यताः" इति तच्चीवमिवादित्रिक-
 कर्तृकदृष्टिआङ्गविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु
 विष्णुः "पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यादिति" तद्दर्शाद्विषयमिति कल्पतरुः । मदनपारि-
 जातोऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु "नान्दीसुखानां आङ्गं तु
 कन्याराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह-

वचनं यथेति" प्रोषपदीश्राद्धैकवाक्यत्वात् तत्रैव पूर्वेषां देव-
तात्वमित्याह । अत्र सत्यवस्त्र विश्वे देवावित्युक्तं प्राग्वत् ।
यत्तु शातातपः "मातुः श्राद्धं तु युष्मैः स्वादेवं
प्राङ्मुखैः पृथगिति" तद्भिन्नप्रयोगमाहश्राद्धपरम् ।
यश्च मार्कण्डेयपुराणे "विश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति
मानवाः" इति तद्भिन्नप्रयोगमाहश्राद्धे विश्वदेवविक-
ल्पार्थं प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिः । एतच्च
माहपूजापूर्वकं कार्यम् । "अकृत्वा मातृयागं तु यः
श्राद्धं परिवेषयेत् । तस्य क्रोधतमाविष्टा हिंसाभिच्छन्ति
मातरः" इति शातातपोक्तेः कौर्मैऽपि "पुष्पैर्धूपैः
सनेवेदौगन्धाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्या-
च्छ्राद्धत्वं बुधः" इति ऊन्दोगपरिशिष्टे "कर्मादिषु तु
सर्वेषु मातरः समग्राधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः
पूजयन्ति ताः" प्रतिमाद्यु च शुद्धाद्यु लिखिता वा पटादिषु
अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नेवेदौ च पृथग्विधैः । कुड्मचम्पा
वसोधारां सप्रधारां हतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा
नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् । आयुष्याणि च शान्त्यर्थं
जला तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्ध-
दानसुप्रक्रमेत्" । अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयज्ञ
तद्विकारेष्वपि नित्यं श्राद्धम् । "नानिद्वा तु पितृन्
श्राद्धे कर्म किञ्चित् समाचरेदिति" शातातपोक्तेः । इयं
च वसोधारा तच्छ्राद्धीयानां नियतान्तेषां त्वनियता ।
बहुल्यं वा खण्ड्योक्तमित्युक्तेः करणे त्वभ्युदयः "यज्ञा-
न्नातं स्वशाखायाम्" इत्युक्तेः आयुष्याणि "आनी भद्रा
इत्यादीनि । षड्भ्य इति मातादित्त्रिकोपलक्षणमिति
पृथ्वीचन्द्रोदयः । ऊन्दोगानां षड्देवत्वमन्वेषां नवदेवत्व-
मित्याशयः । सम तु मतं कोकिलमतानुसारिणां मातृ-
मातामहीप्रमातामही इति माता सञ्चैव मातामहश्राद्ध-
करणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति । मातरस्तु तत्रैवोक्ताः
"गौरी पद्मा शची मेधा सार्विली विजया जया । देव-
सेना स्रधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।"

चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिसते त्वन्या उक्ताः "तिस्रः
पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता
मातरः प्रोक्ताः पितृमातुः स्वसाऽऽसी" आसां जीवने
प्रत्यक्षपूजनम् । स्मृतानां त्वक्षतपुञ्जेष्विति हेमाद्रिः
"ब्रह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । उज्ज्वलौ
पूजयित्वा तु पश्चान्दानीच्छान् पितृन् । मातृपूर्वां
पितृन् पूज्य- ततो मातामहानपि । मातामहीस्ततः

केचिदुष्मा भोज्याद्विजातयः" इति । अत्र दादशदेवतस्य
देशाचाराद्भवत्या । ब्रह्मण्याद्यान्तु "ब्राह्मो माहेश्वरी
चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी
षास्यन्ता सप्त मातरः" इत्यपराकं उक्ताः । अत्र चौचा-
दीनां योगपद्ये तन्मतोक्ता ऊन्दोगपरिशिष्टे "गणशः
क्रियमास्थानां मातृभ्यः पूजनं सक्तम् । सक्तं भवेच्छ्राद्ध-
मादौ न पृथगादिषु" मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
नवशः एहानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकाल-
कल्पेक्यादित्यर्थः । तथा "असकटानि कर्माणि क्रियेरन्
कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः समग्राधिपाः"
कर्माहत्तावपि कुत्र श्राद्धं कार्यं क्वच नेत्युक्तं तत्रैव
"आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिर्कर्मणि
दशै च पूर्वमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञाज्ञा वद-
न्त्येव मनोमिषः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्
पृथक्" एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्त्तते किन्त्वादौ, एतद्भिन्ने
सोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तते एव श्राद्धमित्यर्थः ।
क्वचिदादावपि निषेधमाह स एव "नाटकाद्यु भवेच्छ्राद्धं
न श्राद्धे श्राद्धमित्येते । न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतक-
र्मसु" । "विवाहादिः कर्मणोय उक्तो गर्भाधानं शुभो
यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ
कर्मणः कर्मणः श्रात्" । सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः "सोष्य-
नीभभ्युष्णेत्युक्तं कर्म । कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकस्य
प्राधान्यात्तस्य च "जातश्राद्धे न दद्यात्तु पकान्नं ब्राह्म-
णेष्वधीति" निषेधाच्च जातकर्मणि नान्दीश्राद्धमित्याशयः
"आमाद्येन वा कार्यमित्यपि" तेनैवोक्तम् । गौडास्तु
जातकर्मण्येव निषेधः पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव
"जन्मन्मथोपनयने" इत्युक्तेः "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
श्राद्धमभ्युदयात्कम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं
नरैरिति" मार्कण्डेयपुराणाज्ञेत्याहुः । चारुतायां
श्राद्धविषेके चैवम् । एतेन जातकर्मणि कालाकारे श्राद्ध-
निषेधो न पुत्रजन्मदिने इति वाचस्पतिमतं पराक्षम् ।
अत्र निषेककाले इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः
"निषेककाले सोमे च सोमनोदयने तथा । सोयं
पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिवत्सुतम्" इति पारस्करः ।
प्रोषितेति "प्राथ्यैत्य गृह्याहपतिवृते पुत्रं दृष्ट्वा जपतीति"
विहितं कर्म विवाहादिगर्भाधानान्तो यो गृहप्रवेशच-
तुर्थीकर्मार्थिकर्मसमूह उक्तः स्वकारेण तत्रापि प्रतिकर्म-
नेत्यर्थः । ऊन्मैऽपि हलाभियोगाद्वोऽपवादविषयास्तत्रैव

द्वेषात्ते अपचाराद्योच्यन्ते । अन्नाधिकारिणः विष्णुपुराणे
 "जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य
 कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम्" । अत्र केचित् जीवत्यिदं क
 साम्नेरेव दृष्टिश्चाङ्गेऽधिकारः न तु निरग्नेः "न जीव-
 त्यिदं कः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता
 दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् सान्निभः । पितामहेऽप्येवमेव कु-
 र्याञ्जीवति सान्निभः । सान्निभोऽपि न कुर्वीत जीवति
 प्रपितामहे" इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तैरित्याहुः प्रयो-
 गपरिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादितिदं व्याख्यातम् ।
 तत्र "अग्निमृतेऽपि कुर्यात् जन्मादौ दृष्टिकर्मणि ।
 येभ्यएव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत्" इति हारी-
 तोक्तेः शौमन्वन्तु न दृष्टिश्चाङ्गपरमित्युक्तं मदनरत्ने
 चाङ्गपदं पिच्छपितृव्यस्यपरमिते पृथ्वीचन्द्रोदयः । नि-
 र्यायन्ते तु हारीतोयेऽग्निमृते माहिताग्निमृतेतः
 पूर्ववचने तु सान्निः श्रौताग्निः आर्त्ताग्निश्चोच्यते तेनो-
 भयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तत्र पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवे-
 ऽग्निमृदस्य आर्त्ताग्निपरत्वे भानामावात् वक्ष्यमाणनि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधात् "पितरो जनकस्येवा यावद्भ्र-
 तमनाहितम् । समाहितप्रतः पश्चात्स्नान् यजेत पिता-
 महान्" इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचनविरोधाच्च अप-
 राकेऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं
 कुर्यादित्याह अतः पूर्वमेव साधु बोधोऽप्येवमाह ।
 यत्तु भर्तु जीवत्यिदं पुत्रनामकर्मादौ न दृष्टिश्चाङ्गम् ।
 हारीतोये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि "उहाङ्गे
 पुत्रजनने पिच्छप्रां शौमिके मन्त्रे । तीर्थे ब्राह्मणस्य आयाते
 षड्दते जीवतः पितृरिति" मन्त्रपरिशिष्टे उहाङ्ग एव
 तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युहा-
 ङ्गादिपरमेवेति, तत्र उहाङ्गपदस्य सविवाहपरत्वस्यापि
 संभवात् पुत्रविवाहपरत्वे भानामावात् "नामकर्माणि बा-
 बानां चूडाकर्मादिके तथा" इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य शौचा-
 द्याङ्गत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मा-
 दाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः तथा च कात्यायनः "स्वपितृभ्यः
 पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणः । पिच्छानोहाङ्गनात्तेषां
 मस्याभावे तु तत्क्रमात्" । सुतानां शौचादिसंस्कारेषु
 पिता स्वपितृभ्यः पिच्छान् श्राद्धम् "पिच्छदोऽं गृह्यश्रौ-
 चामिति" दर्शनात् शौद्धहनादिवाहपर्यन्तं दद्यात् विवा-
 हस्य प्रथमः "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिगृहे
 नुवः । अत उहं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्"

इति श्रुतेः तस्य पितृरभावे तत्क्रमात् "संस्कृतास्तु
 संस्कार्यां श्राद्धमिः पूर्वसंस्कृतौ" इति यः कर्त्तव्यः
 तेन क्रमेण च्येवश्राद्धादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः
 हेमाद्रिस्तु "तस्य पितृरभावे यः पितृव्यमाहृत्वादिः संस्तु-
 र्यात् तत्क्रमात् संस्कार्यपितृक्रमाद्दद्यात् न तु स्वपि-
 तृभ्य इति" व्याचख्यौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीन
 सुतसंस्कारत्वात्पितृवैव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् तदभावे च्ये-
 वश्राद्धादि तदभावे स्वयमेव कुर्यात् उपनयनेन
 कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वी-
 चन्द्रोदयचन्द्रिकादयः मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि
 मन्त्रस्य प्रोषिते पतिते वा धर्माधिं तत्पुत्रमन्यः संस्तु-
 र्यात्तदा संस्कार्यपितृः पितादिभ्यो दद्यात् "पितरोजन-
 कस्येवा यावद्भ्रतमनाहितम् । समाहितप्रतः पश्चात्
 स्नान् यजेत पितामहान्" इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः ।
 जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः "उहौ तीर्थे च
 मन्त्रस्य ताते च पतिते सति । येभ्यएव पिता दद्या-
 त्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः" इति । यच्च बह्वृचपरिशिष्टे
 जीवत्यिता सुतसंस्कारेषु मातृभातामहयोः कुर्यात् तस्यां
 जीवत्यां मातामहस्यैवेति" तत्तच्छास्त्रीयमनामेवेति दिक् ।
 श्रुतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो
 दद्यात् "जीवन्ममति दद्यादा प्रेतायाज्ञोदके द्विजः" इति
 कात्यायनोक्तेः "जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामह्या स-
 ह्येव तु । तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः"
 इति हारीतोक्तेः तस्युक्तम् । तस्मिन् मर्त्तुरि । दाक्षिणा-
 त्यास्तु पूर्वोक्तं सपिण्डीकरणादिष्वप्यम् "जीवेत्तु
 यदि वर्गाद्व्यस्यं वर्गन्तु परित्यजेत्" इति वचनात्तद्वर्गस्य
 बोध एवेत्याहुः । यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः "निषेक-
 काले सोमे च सोमनीक्षयने तथा । श्रेयं पुंसवने श्राद्धं
 कर्माङ्गं दृष्टिवच्च तत्" इति तत्र मर्माधानादौ कर्माङ्गम्
 जातकर्मादावुक्तं दृष्टिश्चाङ्गं पृथगेव विधिवत्यवधेयम् ।
 गौडनिबन्धे मातृस्ये "अक्षप्राये च शौमन्ने पुत्रोत्पत्ति-
 निमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने ।
 वेदप्रतज्जलादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रादृषो-
 त्यगं दृष्टिश्चाङ्गं प्रकीर्त्तितम्" माविनिमित्तानामङ्गत्वे
 दृष्टिशब्दस्तद्वर्मादिदेशार्थं इति गौडाः "अन्ये तु निषे-
 कादौ कर्माङ्गदृष्टिश्चाङ्गयोः समुच्चयमाहुः नान्दीश्राद्धे-
 त्मभयाहगता । अस्यैतिकर्त्तव्यता पृथ्वीचन्द्रोदये दृष्टप-
 राशरः "मासत्याः शतपत्याया मन्त्रिकाङ्गुल्योरपि ।

कैतव्याः पाटवाया वा देवा माहा न लोहिता" शाङ्गे
 माहानिषेधस्यायमपवादः । तथा "सुवेममथेष्येसल साह-
 द्वारैस्तथा नरेः । कुङ्कुमादासुभिन्न क्रौमाव्यन्त माङ्गण्यैः
 सङ्ग । स्त्रियोऽपि सुस्तथा मूता नीतन्व्यादिहृषिताः" ।
 हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे "कुशस्थाने च द्रुवाः सुर्भङ्गलस्याभि-
 दृश्ये" । कुशा अपि वक्ष्यन्ते । कन्दोमपरिशिष्टे "मातरा-
 मन्वितानु विमानु युष्मानुभयतस्तथा" । उभयतः द्वे
 पित्रो च वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ
 दाविति विंशतिः । त्रिके वा द्वौ दावित्यसौ विप्राः । अत्र
 विप्रानामे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहारायके दृश्यवसिष्ठः
 "मातृशाङ्गे तु विप्रानामस्यमाने पूजयेदपि । पतिपुत्रा-
 न्विताभव्या योषितोऽसौ कुबोज्जवाः । मातृत्विके च-
 तस्रः मातामहीत्विके चेत्यसौ" इति हेमाद्रिः । "अत्र
 पित्रो माहृत्सुखाविप्राः पादो पित्रो चतस्रस्रं म-
 ष्टुलभिति, जयन्तः" हेमाद्रौ ब्राह्मे "विमानु मद्रक्षि-
 चावत्तं माहृत्सुखानुपवेशयेत्" । कन्दोमपरिशिष्टे "गोल-
 नामभिरामन्व्य पितृभ्योऽर्घ्यं मदापयेत् । नात्रापसव्य-
 करणं न पित्रुं तीर्थभिक्षते । ज्येष्ठोत्तरकरानु युष्मानु
 करायापपितृकानु । कृत्वाऽर्घ्यं समदातव्यं नैकैकस्याल
 दोयते" पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहृक्षौ संयोज्य
 प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेष द्वयोरर्घ्यं दद्या-
 दित्यर्थः । बह्वृचकारिकायां तु "दत्तार्घ्यादेकदेशः स्या-
 दर्घ्यदानं प्रतिद्विजम् । आहृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रति-
 माङ्गण्यमिष्यते । प्रतिद्विजं पृथक्कुर्व्यान्निशोत्वर्घ्यास्तुमन्त्र-
 षम्" इत्युक्तम् "मधु मध्विति यज्ञत त्रिजपोऽशितमि-
 ष्यताम् । गायत्र्यग्निरं स्रोत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ।
 नचात्रस्तु उपेदत्र कदाचित् पितृहृत्तकम्" तथा
 "सम्पन्नमिति तृप्राःस्य प्रत्यस्थाने विधीयते । सुसम्पन्न-
 मिति प्रोक्ते शेषमन्त्रं निवेदयेत् । अक्षय्योदकदानञ्च
 अर्घ्यदानवदिष्यते । प्रश्नोप नियतं कुर्व्याच्च चतुर्थ्यां
 कदाचन" । चन्द्रोदये ब्राह्मे "पठेत्कुनिष्ठकं तु अक्षि
 ष्टकं शुभं तवा । नान्दोसुचानु पितृनु मङ्गला साङ्ग-
 लिष्य समाह्वयेत्" तथा "शाल्यस्रं दधि मध्वस्तं वद-
 राषि यवांस्रथा । मिश्रीकृत्य तु चतुरः पिण्डानु शी-
 क्तवसिष्ठानु । दद्यात्तन्दीसुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधि-
 पूर्वकम् । दद्यात्तन्दीसुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधि-
 गान्धे व दक्षिणार्धन्तु दद्याद्दिग्घु सर्वदा" । तत्रैव चतु-
 र्विंशतिमते "द्वौ द्वौ चाभ्युदये प्रियङ्गावैकैकशो विनिः-

स्त्रियेत् । एकं नाम्ना परं तृतीयां दद्यात्प्रियङ्गानु पृथक्
 पृथक्" । वसिष्ठः "माहृत्सुखो देवतीर्थेन प्राक्कुर्वेत्तु कुर्वेत्
 च । दत्त्वा पिण्डानु कुर्वीत पिण्डपात्रमधोसुखम्" ।
 "नान्दोसुखेभ्यः पितृभ्यः स्नाहेति वा पिण्डदानमन्त्रः" ।
 इति उक्तिः । अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम् । तत्रैव
 मविष्ये "पिण्डनिर्वपणं कुर्व्याच्च वा कुर्व्याद्विषयः ।
 उद्विशाङ्गे महावाहो ! कुबधमानवेष्ट्य तु" काण्डेयः
 "अन्वो करणमर्घ्यं च वाचनं चावनेजनम् । पिण्ड-
 शाङ्गे प्रकुर्वीत पिण्डहृत्तने निवर्त्तते" तेनात्र भोजनस्यैव
 प्रधानत्वात्वादि विप्रस्य वमनं तदा तत्रैव पार्वणस्य पुन-
 राहृत्तिरिति सिद्धम् । उद्विशाङ्गस्य भूतनिमित्तं यथा पुन-
 श्चान्निमित्तं भाविनिमित्तं च यथा विवाहादिनिमित्त-
 मिति धेदः इति आ०त० रङ्ग० समर्थितम् । तद्विधानञ्च
 कन्दोमपरिशिष्टादौ दृश्यम् । इत्तरदंयाचरपादके कन्दो-
 नेदौ स्त्री "अरमिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखी नौ"
 कन्दोम० तद्वक्ष्यसुक्तम् ।

नान्दीवादिन् पु० नान्दीं वदति वद-षिनि । नान्दी-
 सौकपाठके दृश्यार्थं श्रेयार्थादिवादे च ।

नान्दीशाङ्ग पु० नान्दीनिमित्तं नान्दार्थं वा चाङ्गम् । उद्वि-
 शाङ्गे नान्दीसुखयन्दे उदा० ।

नापित उंस्त्री श्रुदायां चतियात् जाते श्रुद्धीर्षजातिभेदे
 पङ्किकायां कुवेरिष्यो जाते श्रुद्धीर्षजातिभेदे च ।
 "आर्द्धिकं कुबभित्तं च नोपासो दासनापितौ । एते
 श्रुद्धे भोज्यान्ना यथाज्ञानं निवेदयेत्" मनुः ।
 "सङ्कडौ गोपनापितौ" "नराणां नापितो धूर्तः" ।
 "यामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम्" भा०उ०१२२० ।
 "मटी कापादिनी वेष्ट्या कुबटा नापिताकुना" कुब
 नायिकोक्तौ तन्त्रम् । तस्य उक्तिः सुरदर्शनं । "उपो-
 धितस्य व्रतितः कृत् प्रकेशस्य नापितैः । श्रीज्ञावत्तिष्ठति
 षट्श्रे वावत् तैलं न संस्पृशेत्" अतिः । शिष्यित्वात्
 अत्ये फिञ् । नापितायनि तदप्रत्ये पुंस्त्री० पत्न्ये
 ध्यञ् नापित्य तत्पार्थे पुंस्त्री० ।

नापितशाला स्त्री इत० । शौर्यश्चे त्रिका० ।

नाभ स्त्री नभ-षिच्-क्लिप् । नभस्यो वाधिक्यायां शोमस्य
 दीप्तौ "चतस्रो नाभो निहिताः" ऋ०६।७।६ । नाभो
 नभस्यो वाधिकाः शोमस्य दीप्तयः कलाः" भा० ।

नाभ पु० "श्रुतात् भगीरथो जन्मे तस्य नाभोऽभवत् सुतः"
 भाग०६।६।१२ चतुर्त्वे सर्ववशो श्रुपभेदे ;

नामकं न० नह-खुज् । वनतिक्ते इच्छे शब्दार्थचि० ।
 नामस पु० १२ख० इच्छातकोक्ते उन्नतः तत्तत्स्थानभेदस्थित
 ग्रहभेदेन बोधभेदे ते च तत्र तद्व्याख्यायाश्च दृश्याः ।
 जातकपद्धतौ तु ततः संक्षिप्तोक्तास्तेऽत्र दर्शने यथा
 “चरादिस्थैर्निखिलैर्यज्ञैः स्यात् योगस्तु रज्जुःशुभं शंभं
 बलश्च । माताः शुभैः पापखगैश्च सर्पः५ केन्द्रस्थितैः
 सत्यमते दशौ ती । समीपकेन्द्रद्वयगैर्गदाख्यैः सत्यसगैः
 स्याच्छब्दोऽप्य पक्षीत् । स्यात् स्थितैः, पञ्चमनन्दन-
 म्स्थितैस्तु शृङ्गाट्टकमामननि । धनारिकर्मसंस्थि-
 तैश्चृतीवपप्रसामगैः । तुरीयरन्ध्ररिपफगैश्चिधा हलः१०
 प्रकीर्तितः । उन्माद्यगाः सौम्यखगाः खदन्वोः पापा
 यदा स्यात् कुलिशं११ विलोभात् । यवोः१२५ च मिथ्याः
 कमलं१२ यदा ते केन्द्रात् परे तत्परतोऽथ वापी१३ ।
 उन्मादिकेन्द्रात् सकलपक्षेषु चतुर्षु भेषु प्रवदन्ति
 योगान् । यूपेषुयज्ञीः१४१५१७रपि दण्डः१८मद्रेः
 स्थानेषु नौकूटकच्छत्रचापान्१९२०२१२२।अङ्गं चन्द्रा-
 द्वयं२२ केन्द्राद्गतः सप्तकैर्यज्ञैः । उन्मादेकान्तरे षड्भे
 षक्र२३मघादपानिधिः२५ । आश्रयास्तित्वा योगा
 चक्राः संख्याभवा अथ । गोलः युष्मद्विभूतानि२ तै-
 दारः३ पायुपदामकौ६ । धीयेऽल्लेकचयस्थानस्थितैः
 खेटैर्विहाय तान् । यववज्रौ न योगौ सः पूर्वोक्त-
 त्वादिहोदितौ । क्रूरो ह्यपाठोऽटनो दुःखभावो
 रज्ज्वोः प्राप्नोतिभवेदन्त्यदेशे । मानादानैः संयुतः कर्म-
 युक्तो राजेष्टः स्यान्नौशलेः भूरिपुत्रः । नलेष्टःतिनेपुण्य-
 युतो धनी स्याद्दुनाधिकारश्च धनी खदन्वोः । सजिः
 प्रसक्तो बहुभोगभोगे सर्पः५ऽतिदुःखो विषमोऽति-
 दीनः । बज्जा नानाग्राह्ययोगातिविज्ञो निष्कोट्युक्तो
 द्रव्ययुक् स्याद्ददायाम्६ । रोगार्तः स्यात् खन्दनेनो-
 पजीवी निःस्रो मुखौ भिलह्रीनो रथाख्ये७ । योगे
 विहङ्गेऽ मनुजोऽतिदुःखो दूतोऽटनः स्यात् कबिलश्च-
 निःस्रः । शृङ्गाट्टकैः साहसवाद्भ्रमेष्टः सुखो सुभार्थः
 कलहप्रियश्च । हवेः० दरिद्रः कधिकारकः स्यात् प्रेष्यः
 सुदुःखो बहुभोजनश्च । वज्रैः११ऽतिदुःखो वयसस्तु मध्ये
 मुरः सुहृपः सुभगः खलद्विष्ट । यने१२व्रतोः१३मङ्ग-
 लतत्परश्च दाता च मध्ये वयसः सुखाट्टः । पद्मे१४
 चिरायुर्ष्वपतिवर्षस्त्री गुण्यो धनी कीर्त्तिं सञ्चिद्युक्तः ।
 वाप्या१५ स्थिरार्थसुखमाङ्ग निधिलत् सुतप्तो नेत्रोत्थवैस्तु
 शङ्कितो मनुजो न दाता । यूपे१५ व्रती नियमकन्

बहुसत्वधौ खन्नागात्त्वानु नरवरोऽपि च धायज्जकः ।
 वायो१६ऽतिगुप्रप्रधिकृतः शरक्षश्च हिंस्रो मांसाशनश्च
 खनयाधनयुक्कुशिल्यः । शक्त्याः१७ धनेन रक्षितो
 विक्रमोऽतिदुःखो नीचोऽलसो खधपरः पुष्पचिरायुः ।
 दण्डः१८जातः पुत्रदारधनहीनो जनोऽज्जितः । निर्हंशो
 दुःखितो नीचः प्रेष्यश्च मनुजो मनेत् । नौयोगः१९जन्म-
 लसुखः कृपणोऽतिकीर्त्तिं हृष्टो जनाश्रयधनो पत्नियोऽ-
 तिलुब्धः । कुटे२० शठः कृपणवन्धनयोऽतिपापो निःस्रो
 वनाचलगङ्गेषु कृताधिकारः । ह्वे२१ दयापीखज-
 नाश्रयः स्याद्दीर्घायुराद्यनसुखो न्यपेष्टः । सत्कार्तके२२
 गूरतरः सुखी स्यादाद्यनयोर्गुप्रप्रधिपश्च चौरः ।
 चन्द्राङ्गं२३जसलसुखः सुभगः सुकानामोगी नराधि-
 पसमश्च बली जनाट्टः । चक्राङ्गवे२४ न्यपतिचक्रकिरी-
 टरत्नभामासुराङ्गियुगलो मनुजाधिनायः । बहुदत्तार्थ-
 युक्तः स्याद्भोगो पुत्रजनान्वितः । साधुवैरिधियोगे२५प्य
 स्थिरवैभवसंयुतः । योगे गोलेः सत्यसामर्थ्यं विद्याहीनो
 नीतिः सर्वकालं प्रवासी । युष्मे२ निःस्रोऽतोवपाध-
 यत्युक्तो युक्तायुक्तज्ञानहीनानरः स्यात् । योगे त्रिगुले३
 विघ्नश्च गूरः क्रूरः सतो प्रातश्चिर्नरः स्यात् । कै-
 दारः३जातः कधिकर्मकतां बहुपयोव्यः सुखितसुखश्च ।
 पाशे५ विशीलो बहुसत्ववन्धुर्बन्धमपश्यो बहुभाषकश्च ।
 दान्निहस्युक्तः पशुनायकः स्यात् सेवोपकारी च वदान्य-
 धीरः । वीर्यायोगे७ गीतन्त्रप्रियः स्यात् कीर्त्त्या युक्तः
 पोषकः स्याद्दुवङ्गनाम् । एते योगाः सर्वकालं विचिन्त्या
 वीर्यात् खेटानां प्रपूर्णां सपूर्णाः” ।
 नामाक पु० अष्टौ “अविनीमाको इमूव” नि०१०।५ “नामा-
 कस्य प्रशक्तिमिः” अ० ८।४१।२ “नामाकस्य अष्टः” भा०
 नामाग पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “वेत्ताजुष्वैव नामागः”
 हरिवं० १० अ०। वैवस्वतमनोःपुत्रोक्तौ । मगीरषसुत-
 सुतन्वपात्तजे श्वपभेदे “भगीरषसुतो राजा सुत इत्य-
 भिविश्रुतः । नामानस्तु सुतस्याधीत् पुत्रः परमधा-
 भिकः । अश्वरीषस्तु नामागिः शिञ्जुदीपपिताऽमवत्”
 हरिवं० १५ अ० ।
 नामागारिष्ट पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे “नारिष्टमांशुपणश्च
 नामागारिष्टसप्तमाः” हरिवं० १०अ० तत्पुत्रोक्तौ
 नामि पु० नह-रज्ज् मवानादेशः । १।श्रमिथे २सुखन्वये
 श्चक्रमध्यांशे रथचक्रस्यपिण्ड्याम् । ४।आन्नीप्रवृत्तपुत्रभेदे
 ५।तदासक्रे षड्भेदे च “तस्याहह वः आत्तजान्”

राजवर आग्नीध्रीनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेहाहतरस्यकहि-
रथमयसुब्रह्माश्वकेतुमासंज्ञास्य पुमान्जनयत् । आ-
ग्नीध्रीप्रसूतास्ते मातरस्तुष्टादौत्तिकेनैव संहृणन वसो-
मेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं
जम्बुद्वीपवर्षाणि विभेजुः” भाग०५।२।२१ “नाभिरपत्य
कामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यत्तुपुरुषमवहितान्माऽय-
जत् ५।१।१ भारतवर्षस्यैव जम्बुद्वीपवर्षमध्यस्थितत्वात्
नाभिसंज्ञा नाभिवर्षशब्दे वक्तव्यकारणान्तराच्च तथा वा ।
इमाण्यक्ते (नाद) पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां डीप् वा ।
७उदरावत्ते (गोँ ड) राजनि० सुप्रमूषान्तर्गते नाभि-
स्थाने च मण्णिपूरं चक्रं यथाह तन्मसारे “तदृष्टे”
नाभिर्देशे तु मण्णिपूरं महाप्रभम् । मेघामं विद्यु-
दाभश्च वज्रतेजोमयं ततः । मण्णिवर्द्धितं तत् पद्मं
मण्णिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफाना-
क्षरान्वितम् । शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकाकारणम्”
इति । दन्तमनाभिजाते दन्तमदे मेदि० । “प्राप्नना-
भिनदमञ्जनमायुं माघः “प्राप्ननाभिस्तुदेति” पाठः
इन्दोमञ्जरीसम्मतः । पुंस्त्वे “ससुखसत्पुङ्गवकोमको-
मलेरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः” किरा० अठ-
व्दमे “उपगतोऽपि हि मण्णुलनाभिताम्” रघुः
सोमधारासावषार्थं दशापवित्तस्य मध्ये आबध्यमा-
नायां ७सु वि च । “अवधूय पवित्रसदग्दशमवाङ्-
नाभि विततुयुः” ताण्ड्य० ब्रा०१।२।७ भाष्यद्वयतद्भाष्यायथ
इत्यम् । संज्ञायानेतदन्त्य अच् सभा० । पद्मनाभः
हिरण्यनाभ इत्यादि ।

नाभिकण्टक पु० नाभेः कण्टक इव । (गोँ ड) नाभेरा-
वत्तमेदे शब्दर० । [जनि०]

नाभिका स्त्री नाभिरिव कार्याति कै-क । कटभीष्टचे रा-
नाभिगुलक पु० नाभौ गुलक इव । (गोँ ड) इति श्वाते
नाभेरावत्तमेदे त्रिका० । [त्रिभेदे जटाधरः ।]

नाभिगोलक पु० नाभौ गोलक इव । (गोँ ड) नाभेराव-
नाभिज पु० नाभौ विष्णोर्नाभौ जायते जन-ड । अतुर्लुक्
ब्रह्मणि त्रिका० । तस्य विष्णोर्नाभिकमलजातत्वात्तथात्वम् ।
नाभिजन्मादयोऽप्यत्र हेमच० ।

नाभिनाडी स्त्री नाभेर्नाडी । नाभौ स्थितायां नाड्यां
शिरायां नाडीभेदे “मातस्तु रसवहायां नाड्यां गर्भ-
नाभिनाडी प्रतिवज्ञा” सुशु० ।

नाभिबाह्व न० स्त्री नाभस्थितं नाह्वम् । नाभिस्थिते नाडे

“नाभिनाह्वस्थास्त्रिणी” दुर्गाध्यानम् “तदह्वयथाच्युत
नाभिनाहा” रघुः ।

नाभिभू पु० नाभौ विष्णुनाभौ भवति भू-किप् ७त० । अत-
र्लुक् ब्रह्मणि नाभिमवादयोऽप्यत्र ।

नाभिवर्द्धन न० नाभेस्तत्स्यनाड्यावर्द्धनं हेदनम् । नाडी
हेदने “प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंस्त्री ज्ञातकर्म विधीयते”
संस्कारतत्त्वे दृष्टमनुवचनम् । संज्ञितायान्तु नाडीवर्द्ध-
नादित्येव पाठः ।

नाभिवर्ष पु० नाभेराग्नीध्रपुत्रस्य वर्षः । जम्बुद्वीपस्ये
नववर्षमध्ये वर्षभेदे नाभिशब्दे दृश्यम् तस्य नाभिसंज्ञक-
त्वेऽपि यथात् तत्कुलजभरतनाम्ना तत् स्वान्तं तथाहि
वृत्सिंहपु० इत्यं नाभिसुत्रस्य अक्षमस्य पुत्रो भरतकोन
चिरं पाण्डितत्वात्स्य भारतवर्षेति संज्ञोक्ता । नाभिवर्षस्य
भारतवर्षस्यमता दर्शिता अक्षमशब्दे १४५।५० इत्या ।
अतएव विष्णुपु० “नाभिस्य प्रथमं वर्षमित्युपक्रमे नव वर्षाण्य
उक्त्वा “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशत्तमय” इति ।
नाभिवर्षस्यैव भारतवर्षत्वेन उक्तिः ।

नाभिल त्रि० नाभिरस्यस्य सिद्धा० अच् । दीर्घनाभियुक्ते

नाभिसम्बन्ध पु० नाभेरेकस्य गर्भजातनाद्यां सम्बन्धः ।
सनाभितायां गोत्रसम्बन्धे सपिण्डानां श्लोकस्य गर्भे जा-
यमानतया नाडीसम्बन्धत्वम् । “अश्रुते च ततः शोको
नाभिसम्बन्धसम्भवः” भट्टिः ।

नाभ्य त्रि० नाभये हितः शरीरावयवत्वात् यत् “नाभेर्नभ-
ञ्जेति” पा०न० नभादेशस्तु इह न तस्य नवादिद्यता
वृत्तियोगशित्वात् रथचक्रावयवार्थत्वे एव नभादेशो
नेह । १नाभये हिते २नाभिसम्बन्धनि च ३महादेवे पु०
“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाव च” भा०शा०२८अ०

नाभ्य अर्थ० नाभ्यते नाभि-ड । १कोमे २उपनमे ३प्राकाशने
४सम्भावनायां ५कुलने च अमरः ।

तत्र कोमे “समापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः” ।
उपनमः सास्त्रयोऽङ्गीकारः “एवं नामास्तु” । प्राकाशने
“हिमालयो नाम नगाधिराजः” । हिमालयः प्रका-
शने नातिप्रसिद्ध इत्यर्थः । सम्भावनायां “इह नाम सीता
भविष्यति” । कुत्सने “कोनामायं सवितरुदये स्वापमेवं
विधत्ते” । तट्टीकायां भरतः । ५विषये इक्ष्वाक्ये ७विकल्पे
च मेदि० । विषये “अन्धोनाम गिरिमारोहति” ।
दण्डलीके च “अहञ्च नीतोनासावभुतः” दण्ड० ।
मिथ्याभीत इत्यर्थः ।

नामकरण न० नाम्नः करणं यत् । संस्कारभेदे तत्र तत्कालादिनिरूपणं ऋ० त० यथा “एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्यादिति” श्रुतिः । एकादशे इति सूत्रः कल्पः “समर्थस्य जेपायोमादिति” न्यायात् एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोदितकर्मतरकर्मपरम् । गोभिलः “जननाह्वरात्वे व्युत्ते शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणमिति” व्युत्ते गते । गर्गः “आदौ घोषवदक्षरं यवरात्रान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविषर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” । “अन्ते तिष्णकरात्रिषोऽस्यसुभे चित्नापुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरौहिणीषु शुभकतु पुंसां समैरक्षरैः” दीपिकाक्षरसात् स्थातीशतभिषाश्रवणात् अत्र याज्ञाः । गोभिलसम्मतं पूर्वाह्नम् देवनामकम्” तेन नारायणजनाह्नादि नाम कुर्यात् । यत्तु नामकरणम् कुलदेवतानक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम कुर्यादन्यो वा कुलद्वयः” इति कल्पतरुप्रशस्तिसहितवचनेनाभिवादीयं नामधेयं कल्पयित्वा “देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमध्ये वम्” इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभिसम्बन्धेन नामाधिधानं तत् शतपदचक्राह्वारात् स्वनक्षत्रपदाह्वारात् ज्ञेयम् । पाञ्चान्तानां तथैव व्यवहारः । यत्तु न तथा कृतम् । तत्र नामाह्वाराह्वारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र कुलद्वय इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः “स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृताहं मनोहरम् । माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्” । गोभिलः “अयुग्दानं स्त्रीणामिति” । यथा यशोदा वसुदेवादि । नारायणपदज्ञेयम् । “नामकरणं स्थिररत्नं केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये । तत्रायपद्यमधिष्ठितपामे जीवशुक्रशशिसौम्यदिनेषु” ऋ० त० । विष्णुपु० “ततश्च नाम कुर्यात् पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिष्वयुतम्” इति । नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् । “शर्मा देवश्च विप्रस्य यर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्गुं प्रश्च वैश्वस्य दासः ऋद्धस्य कारयेत्” इति अमवचने वसुधयोपलब्धेः “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्थात्” इति यातातपीवेन शर्मानता च । गोभिलः “अयुग्दानं स्त्रीणाम् । अयुग्माचरं दानं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरुस्त्वानं जेतुं जेत्याधिदेवताम् चिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं वसुदीरयेत्” इति राघवभट्टप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्गनामित्यादिना सिद्धः अधिकारो येषां

नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वां नाम्नो न श्रवणं तथेति शिष्टाचारः” संस्कारत० । अत्र महाभाष्यं यथा दशम्यां याज्ञिकाः पठन्ति । “दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरनक्षत्रमद्वयं त्रिपुराणनूकमनरप्रतिष्ठितं तद्वि प्रतिष्ठितं भवति इत्तरं चत्तरक्षरं वा नाम “कृतं कुर्यात् तद्वितमिति” । नचान्तरेषु व्याकरणं कृतसद्विता वा शक्या विज्ञातमिति” । “दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । ततः कालशब्देन वज्रग्रीहिः क्रियाविशेषणं चेतत् । दशदिनात्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि श्रद्धाकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामिति साभीषिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवन्तो ये वर्याः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरनक्षत्रमिति । मध्ये यरत्नवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुराणनूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्वयः पुरुषास्ताननूकायत्यभिधत्त इति त्रिपुराणनूकम् अन्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घ” इति कैयटः ।

नामग्राह त्रि० नाम-श्रद्धाति पृह-अण् उप० सं० । १नाम-पाहके । भावे चञ् । २नामपहणे पु० “द्वैवैवसात् पितृणात् नामपाहात्” ऋ० १०।१।१२।

नामग्राहम् अव्य० नाम+पह-“नाम्नादिशिष्योः” पा० णञ् । नाम श्रद्धेत्यर्थे “नामपाहमरोदीत् सा ध्यातरौ रावणान्तिके” भट्टिः “नामपहणविशिष्टस्य रोदनक्रियाया व्याप्तिमिदत्वाद्दृष्टिरिह सकर्मकः” जयम० ।

नामहादशी स्त्री द्वयोर्दशानां समाहारः हादशी इत० । १गौर्यादिनाम्नां २हादशके तन्नाम्ना देव्युद्देश्यकर्मभेदे च तानि नामानि च “गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कालिः सरस्वती । मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् । मार्गहतीयाभारथ्य पूर्वोक्तं लभते फलम्” देवीपु० । पूर्वोक्तं फलं मार्गादिहादशमासेषु कृष्णा-हमीव्रतफलम् ।

नामधातु पु० नामपूर्वको धातुः । सुवन्तनामप्रकृतिके प्रत्ययान्तधातुभेदे इत्यकाम्यादौ धातौ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति वाक्ये द्वितीयान्तपुत्रनामः काव्यच् तत्सरे विभक्तिबोधे तदन्तस्य प्रत्ययान्तत्वात् धातुसंज्ञा ।

नामधारक त्रि० नाममात्रं धरति न तदर्थं करोति धृ-स्वल् । नाममात्रधारके विहितक्रियावर्जिते विप्रदौ “अत ऊर्ध्वं तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः । परिपन्तं

न तेषां वै सहस्रयुषितेष्वपि । यथा काष्ठमयो हस्ती
यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणास्त्वनधीयानास्तयस्ते
नामधारकाः” पराशरः । “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः । यच्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नाम
विभ्रति” मनुः ।

नामधेय न० नामन्+सार्धे धेय । नामशब्दार्थे “नाम-
धेयानि पुच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्” । नामधेयं
गुरुशक्ते जगत्प्रथममङ्गलम्” रघुः “नामधेयं दश-
स्यान्तु दादशत्रां वाथ कारयेत्” मनुः “वाचारम्यं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” ऋ० उप०

नामन् न० स्नायते अन्वस्यते नस्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन वा
न्ना-नम-वा । “नामन्सोमनित्यादिना” नि० । १वा-
चकशब्दे २संज्ञाशब्दे च । नमति व्याख्यातार्थं
प्रति स्वार्थविशेषणत्वेन नम-नि० । क्रियां प्रति विशेषण-
तापन्नार्थके प्रातिपदिकरूपे ३शब्दभेदे “चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति
तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमा-
ख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि” निरु० १।१

एतद्वचनभेदादिकं शब्दश० प्र० उक्तं यथा “निरुक्ता
प्रकृतिर्द्धा नामधातुप्रभेदतः । यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं
नन्नाम्नो नातिरुच्यते” “रुद्रश्च लक्षकश्चैव योगरुद्रश्च
यौगिकम् । तच्चतुर्धा परैरुद्रयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ।
रुद्रं सङ्केतयन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते । नैमित्तिकी
पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भेदा । जातिद्रव्यगुणस्य
न्दैर्धैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं
परं जयुः । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्गुणैर्भावं सुदुष्करम् । उभया-
वृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी
त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्तते । यद्वाऽऽधुनिकसङ्केतशा-
लित्वात् पारिभाषिकम् । जात्या नैमित्तिकं शक्तमौ-
पाधिकसुपाधिना” । प्रकारान्तरेण तच्च पञ्चविधं यथा
“उणाद्वान्तं कदन्तश्च तद्वितान्तं समासजम् । शब्दा-
नुकरणश्चैव नाम पञ्चविधं स्रतम्” । “सर्वाण्ये-
तानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ! । सर्वान्
कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् । तन्मयत्वेन
गोविन्दमित्येतद्ब्राह्मण्य ! नान्यथा । तन्मयो वाञ्छि-
तान् कामान् यदवाप्नोति मानवः” विष्णुधर्मवचनम् ।
कबौ परमेश्वरनामकीर्तनादेव श्रेयःप्राप्तः “हरेनाम

हरेनाम हरेनामैव केवलम् । कबौ नास्त्येव नास्त्येव
नास्त्येव गतिरन्यथा” अधिकं कलिशब्दे १७६७७०
उक्तम् । हरेरित्युपलक्षणं देवीभागवते इत्यन्वे १।१०
देव्यानाम्नः कीर्त्तनस्यापि कबौ श्रेयस्कारत्वाभिधानात्
यथा “न सन्त्ययानि तावन्ति यावती शक्तिरस्ति हि ।
नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्गीतः कुतो नृप ! । अ-
श्रेतापि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि । किं किं ददाति
तज्ज्ञातुं समर्था न हरदायः । प्रायश्चित्तन्तु पापानां
श्रीदेवीनामसंस्मृतिः । तस्मात् कलिभयाद्वाजन् पुण्य-
क्षेत्रे वसन्नरः । निरन्तरं पराम्वाया नामसंस्मरणं
चरेत्” । “उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव
यत्” रघुः । ४उदके निघण्टुः । चैत्रमैत्रादिषंज्ञायाः
सर्वत्र शतपदचक्रानुसारेण कृतायाः जन्मनामता प्रसि-
द्धनाम तु ततोऽन्यदेव तत्र सन्त्ययहृणादौ नामो यथा
ग्रहणं तद्विरूपितं तन्मसारे यथा

नामग्रहणप्रकारमाह पिङ्गलामते “प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम
किं वास्य जन्म नामयत् । यतीनां पुष्पपातेन गुरुषा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा माता पिता च यत् क-
तम्” यामले । “सुप्तो जागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते ।
वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम याह्यसत्त त्” । सनत्कुमारी-
ये “पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मोददेवकान् । श्रीवर्षश्च
ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्” ।

नामनामिक पु० नाम्नि नासः नमनं प्रहृता अस्वस्य ठन् ।
परमेश्वरे “जितमानसिक ! नामनामिक !” भा०शा०१
४०च० विष्णुनामोक्तौ ।

नाममात्र लि० नाम संज्ञैव मात्रा यस्य । स्वरीर्यहीने
संज्ञाधारिमात्रे “यथा काकयवाः प्रोक्ता यथाऽरण्य
भवास्त्रिणाः । नाममात्रा न सिद्धे हि धनहीनास्तथा
नराः” पञ्चत० ।

नाममाला स्त्री इत० । कोषभेदे

नाममुद्रा स्त्री नामाक्षरस्य मुद्रा यत् । अङ्गुलीयकभेदे यत्
नामाक्षराणि अङ्कितानि सन्ति तादृशे मुद्राभेदे

नामयज्ञ पु० नाममात्रेण यज्ञः नामप्रसिद्धये वा यज्ञः ।
दम्भकृते व्यात्मख्यातिलाभाय वा कृते यज्ञे यथोक्तं “व्या-
त्मसम्भावितारुक्त्वा धनमानसदान्विताः । यजन्ते नामय-
ज्ञे स्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्” गोता “नाममात्रेण ये
यज्ञास्ते नामयज्ञा यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्यवसादि-
नाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्ते नामयज्ञास्तः” श्रीधरः ।

नामलिङ्ग न० नाम च लिङ्गं च ते नाम्नो वा लिङ्गम् ।

१ शब्दलिङ्गयोः २ शब्दभेदस्य लिङ्गभेदे च "नामलिङ्गात्-
शासनम्" अमरः । लिङ्गञ्च शब्दश० प्र० निरूपितं यथा
"स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्दसंस्कारविद्वाथं भाषया नाम भिद्यते" स्त्रीलिङ्गं
पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते
तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिनां न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटो
मटमित्यादौ प्रकत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोन्य-
तापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं
परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट
इत्यादौ पुंस्त्वेन सुवादिमद्भावः । तटोत्वाद्दौ स्त्रीत्वेन
डोवादिप्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुवादिर्बुंगादि-
रिति इन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फल-
मर्थविशेषस्य लामो न ह्ययं इन्दुभिरिदं सुवर्णमित्या-
दितोऽक्षस्याशीतिरत्तिकापरिमितस्त्रयांदेश्चावगमः । यत्र
च सम्प्रदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य
विशेषस्तत्राप्यभेदेन तस्याकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति
विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गमाहितस्य विना बाधकं
नियमात् । यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्वत् स्त्रीत्वादिनां
पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्वत्प्रक-
तामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तत्र युक्तं तटादिपदेभ्य-
स्तत्वादिनेव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन
नादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदसुचरेदि-
त्यादौ च टाभादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्वादिमन्त्व-
लक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुया-
द्वायं न विप्रोऽध्ययनं ल्यजेत्" इत्यादावपि लुप्राजुप्राभ्यां
सुवर्णानेवोपस्थितं विन्नलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्रा-
णनि पुंस्त्वञ्च विप्रोऽनुभूयते" । [स्ते हेमच० ।

नामशेषे त्रि० नाममात्रं शेषोऽस्ति । कथामात्रशेषे देहस्युन्वे
नामसंयह पु० नाम्नां शब्दभेदानां संयहः । नाम्नामर्थवत्तया
पर्यार्थशब्देन एकत्र कीर्तने ७त० २तदाधारे अभिधाने च

नामाख्यातिक पु० नाम च व्याख्यातञ्च (तत्प्रतिपादके)
तयोर्व्याख्यातो ग्रन्थः नामाख्यात+उञ् । नामाख्या-
तप्रतिपादकग्रन्थयोर्व्याख्याने ग्रन्थे

नामाङ्ग त्रि० नाम नामाक्षरमेवाङ्गो यत्र । नामाक्षरेणा-
ङ्किते "नामाङ्गवाणाङ्कितकेतयपिम्" रघुः ।

नामादेशम् अव्य० नाम आदिशत्रु नामन्+आ+दिश-
णसुञ् । नाम आदिश्लेथर्थे ।

नामानुशासन न० अनुशासने अर्थविशेषवत्तया ज्ञाप्यतेऽनेन
अनु+शास-करणे ल्युट् इत० । शब्दानामर्थविशेषज्ञापके
अभिधाने कोषे । तेन हि इमे शब्दा एतदर्थे वृत्तमन्तः
इति प्रतिपाद्यते इति तस्य तथात्वम् ।

नामापराध पु० नाम्नि तद्विषये अपराधः । भगवदादिना-
मादिषु अवज्ञादिरूपे अपराधे नामापराधाच्च केचित्
पाङ्गोत्तरख० १०३ अ० दर्शिता यथा
"सतां निन्दा नामां परममपराधं वितर्तुते यतः स्वार्ति
यातस्तदुपहृषते गर्हयति च । तथा विष्णोरिदं
य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु
हरिनामाऽहितकरः । गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादो हरिनाभि कल्पते । नाम्नां बलाद्यस्य हि
पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः । दिवोकसां गुरोः
पित्तोभूंसुराणाञ्च गर्हणम् । नामापराधं यत्तत्
स्याद्वैष्णवानां तथा न्ययाम् । गोऽश्वत्थलक्ष्मीधात्रीर्द-
पाच्चिन्दन्ति नारद ! । नामापराधो स भवेन्नामगोविन्द
वैष्णवान्" ।

नाम्न पु० नास्ति अन्वः कर्मणादिजन्वप्राणिविंसा यत्र नश-
ब्देन समासः । अक्षरपद्ये स्वयंजाते व्रीहौ
"अथ मित्वाय सत्वाय नाम्बानां चरुं निर्वपति
तदेनं मित् एव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्पथ यन्नाम्बानां भ-
वति वरुण्या वा एता कोषधयो याः कष्टे जायन्ते अथैते
मैत्रा यन्नाम्बास्तन्नाम्बानां भवति" शत० ब्रा० ५।१३, ८
"नाम्बा नाम अक्षरपद्याः स्वयंजाता व्रीहयः कष्ट-
क्षेत्रोत्पन्ना कोषधयो वरुण्याः कर्मणादिब्रह्मणविंसास-
म्बन्वात्" भा० ।

नाय त्रि० नी-कर्त्तरि ण । १नेतरि ऽलपाये "नायः कोऽल
स येन स्यां वनाहं विगतञ्चरः" भट्टिः । भावे घञ् ।
३नीतौ नयने पु० "यात यूयं यमस्यार्थं दिशं नायेन
दक्षिणाम्" भट्टिः ।

नायक त्रि० नी-एल् । १प्रापके २प्रभौ ३श्रेष्ठे ४प्रधाने
हारमध्यमथौ च पु० मेदि० ५स्वायसरिके सेनापतौ त्रिका०
इष्टङ्गारालम्बने च । "स च त्रिविधः पतिरूपपतिर्वैशिक-
श्चेति । तत्र विधिवत् प्राणप्राहकः पतिः । अनुकूल
दक्षिणघृष्टशठभेदात् पतिस्तुर्धा । सर्वाकालिकपराङ्मनाप-
राङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽहङ्कृतः । सकलना-
यिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः
कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रणयपरायणो

ष्टः । कामिनीविषयकषटपटुः शठः । आचारहानि
 हेतुः पतिरूपपतिः । वञ्चनवेद्याभोगोपरसिको वै-
 शिकः । त्रिविधोऽपि उत्तममध्यमाधमभेदात् पुन-
 र्त्रिविधः । दयिताभूयःप्रकोपेऽपि उच्यतेपरायण
 उत्तमः । प्रियायाः यः प्रकोपमहुरागं वा न प्रकटयति
 चेष्टया मनोभावं नृणाति च मध्यमः । मयत्तपात्र-
 ज्ञान्युन्यः कामक्रीडावामलतकल्याणविचारोऽधमः ।
 मानी चतुरश्च शठ एवानर्भवति । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमा-
 गमचतुरः । प्रोषितश्च पतिरूपपतिर्वैशिकश्च भवति ।
 अमभिन्ननायकोनायकाभास एव । तेषाञ्च नर्मसचि-
 वपीठमर्ह्वितचेटकविद्रूपकभेदाश्चतुर्धा सहायाः । कुपि-
 तस्त्रीप्रसादकः पीठमर्हः । नर्मसचिवोप्यमेव । काम-
 तन्त्रकलाकोविदो विटः । सुसन्धानचतुरचेटकः ।
 अङ्गादिवैकल्यैर्हासकारो विद्रूपकः । तेषामष्ट शालि-
 कायुष्मा यथा । अद्वैतान्मोऽथ रोमाञ्चः सरभङ्गो-
 ऽथ वेपथुः । वैवर्ष्यमस्तु प्रलयवित्पटौ शालिका
 युष्माः । तेषां दशावस्था यथा “अभिलाषस्तथा चिन्ता
 अतिश्च गुणकीर्त्तनम् । उद्देशश्च प्रसापश्च उन्नादो
 व्याधिरैव च । ऊढता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकी-
 र्त्तिताः” इति रसमञ्जरी । सा०द० अन्वयाभेदा दर्शिता
 यथा । “आलम्बनं नायकादिस्तमाचम्ब्य रसोद्भवात्” तत्र
 नायकः । “त्यागो कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवना-
 ग्राही । दम्भोऽहुरक्तलोकको लोवेदग्दृश्रीबवान् नेता ।
 धीरोदात्तो धीरोद्भवस्तथा धीरलक्षितश्च । धीरप्रशान्त
 इत्ययसक्तः प्रथमं चतुर्भेदः । अविश्वत्सनः क्षमा-
 वानतिगम्भीरो महासत्वः । श्लेषान् निगूढमानो
 धीरोदात्तो हृदयतः कथितः । मायापरः प्रचण्डरूप-
 कोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्मज्ञानानिरतो धीरैर्धीरो-
 द्भवतः कथितः । निश्चिन्तो हृदयनिशं कलाधरो धीर-
 लक्षितः स्यात् । सामान्यगुणैर्भूयान् हिजादिको धीर-
 प्रशान्तः स्यात् । एभिर्हृत्क्षिप्रष्टाहृत्कुलशठरूपिभिस्तु
 षोडशधा । एषु त्वनेकमहिंसासु समरागो दक्षिणः
 कथितः । कृतागा अपि निःशङ्ककर्त्तृतोऽपि न
 लक्षितः । हृदयोऽपि मिथ्यावाक् कथितो हृदनायकः ।
 अनूकश्च एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बह्वभाषो यः ।
 दर्शितवहिरसुरानो विप्रियमन्यत्र गूढभाचरति । एषाञ्च
 त्रैविध्यात् सर्वेषाञ्चत्तममध्याधमत्वेन । उक्ता नायकभे-
 दाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च” तत्र प्रभौ “तव वरद ! करो

तु सुप्रामत्तमज्ञानयं नायकः” भावः शक्तिरस्यञ्च ये हे
 हारमध्यमणौ च “यातव्यपाणिर्ष्याहादिमाहाबामधिक
 द्युतिः । एकार्थतन्तुपोतायां नायको नायकायते”
 भावः “रामो हरिः करो मूढज्ञातुः कर्त्ता च चन्द्रमाः ।
 तस्त्विवान् भगवानात्मा द्यैते पुंश्चि नायकाः” ।

नायकाधिप पु० इत० । ऋषे शब्दरत्ना० ।

नायिका स्त्री नी-खुल कापि अत इत्यम् । १ प्रापिकायां
 स्त्रियां २ अङ्काररसात्मन्मतायां स्त्रियां च तद्भेदादि
 शा०द० उक्तं यथा

“अथ नायिका त्रिविधा साऽन्या साधारणस्त्रीति ।
 नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवेयुक्ता । विनयाज्जवा-
 दिबुक्ता नृहृत्कर्मपरा पतिव्रता स्त्रीवा । साऽपि कथिता
 त्रिविधा सुगवा मध्या प्रगल्भेति । प्रथमाक्तीर्षवौषभ-
 दनविकारा रती याना । कथिता अदुश्च माने स्वमधिकल-
 ज्जावती सुगवा । मध्या विचलसुरता प्रकृष्टकरयौवना ।
 ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमत्रोडिता मता । अराज्जा गाढ-
 तारुण्या समस्तरतकोविदा । भावोद्धता दरत्रीडा
 प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका । ते धीरा चाप्यधीरा च धीरा-
 धीरेति षड्विधे । प्रियं सोत्प्रास्यक्रोक्ता मध्या-
 धीरा दहेद्रुषा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषो-
 क्तिभिः । प्रगल्भा यदि धीरा आत्मस्यकोपाकृतिकदा ।
 उदात्ते चरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः । धीराधीरा
 तु सोऽनुष्ठमाभितैः खेदयेदसम् । तर्जयेत्ताडयेदन्था
 प्रत्येकं ता अपि हिधा । कनिष्ठश्चेच्छरपत्न्यायक
 प्रथमं प्रति । मध्याप्रगल्भयोर्भेदात्तस्माद्गुहादय की-
 र्त्तिताः । सुगवा त्वेवैव तेन सुः स्त्रीयाभेदात्तयोदय ।
 परकीया हिधा प्रोक्ता परोठा कन्यका तथा । यात्रादि-
 निरताऽन्योडा कुलठा गलिततपा । कन्या त्वजातो
 पयसा सलज्जा नवयौवना । धीरा कलाप्रगल्भा सा-
 देश्या सामान्यनायिका । निर्युष्मानपि न ह्येष्टि न
 रञ्जति युष्मिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्श-
 येद् बहिः । काममङ्गीकृतमपि परिशीलनं नरम् ।
 मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनःसन्धानकाङ्क्षा । तस्कराः
 पञ्चकामसूत्रीः सुखप्राप्त्रनास्तथा । लिङ्गिनश्चक्रका-
 माद्या आसां प्रायेण वल्लभाः । एषापि मदनयत्तां
 कापि सत्यातुरागिणी । रक्षायां वा विरक्षायां रतमस्यौ
 सुदुर्लभम् । अथस्याभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
 स्वाधीनभर्ता का तद्वत् खलितताऽथाभिसारिका । कश्-

ज्ञानरिता विप्रबद्धा प्रोषितभर्तृका । अन्या वासक-
सञ्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा । कानोरतिगुणाकटो
न जहाति यदन्तिकम् । विचित्रविश्रमासक्ता सा स्यात्
स्वाधीनभर्तृका । पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भो-
गचिञ्जितः । सा खण्डितेति कथिता धीरेरीषग्रीकषा-
यिता । अभिसारवते कान् वा मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वा अभिसारत्वेषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका । चाटु-
कारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापमवाप्नोति
कलहान्तरिता तु सा । प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या ना-
याति सन्निधिम् । विप्रबद्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता । नामाकार्यं वशाद् यस्या दूरदेशं मतः पतिः ।
सा मनोभयदुःखात्तं भवेत् प्रोषितभर्तृका । कुर्वते मण्डनं
यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि । सा तु वासकसञ्जा स्याद्वि-
दितप्रियसङ्गमा । आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवाद्यायाति
यत्प्रियः । तदनागमदुःखात्तं विरहोत्कण्ठिता तु सा ।
इति साष्टाविंशतितमसुत्तममध्यमाहमस्वरूपतः । चतुर-
धिकारीतिवृत्तं शतत्रयं नाविकाभेदानां स्यात् ।
श्रेष्ठ्याः शक्तिभेदे "ततोऽप नायिका देव्याः यत्नतः परि-
पूजयेत् । उच्यते चण्डां च चण्डोपां चण्डना-
यिकाम् । अतिचण्डां च चासुण्डां चण्डां चण्डवतीं
तथा" ब्रह्मवैवर्तपुराणे ६०७। ४कस्तूरीभेदे "चूषां-
कतिस्तु खरिका तिलका तिलामा कौस्तुभनीजसदृशी च
कुम्भलिकाख्या । स्फुला ततः कियदियं किल पिण्डिका
स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा" राजनि० ।

नार लि० नरखेदम् अण् । १नरसम्बन्धिनि २परमात्मसम्ब-
न्धिनि च "नारं सृष्ट्वा तु सत्त्वे च सत्त्वं जलभावि-
भेत्" अतिः नरखेदे उदा० दशमम् । श्लोके "आपो
नारा इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूतवः" मनुः । आर्ष-
त्वात् ङीपोऽभावः । लोके स्त्रियां ङीव नारी इत्येव ।
अतर्पके बावके च भेदि० । नराणां समूहः अण् ।
५नरसमूहे न० ।

नारक पु० नरक एव प्रज्ञा० अण् । १नरके । नरको भोक्त-
वाऽख्यस्य अण् । २नरकस्ये प्राणिनि लि० अमरः ।

नारकिन् लि० नरको भोग्यतयाऽख्यस्य इति । नरकभोगिनि
"परेष विहितं कर्म स्वकर्मेति वदेष्व षः । ष उच्यते
ब्रह्मघातो महाभारतनारकिनारकी" बृहद्बर्मपु० ।

नारकीट पु० नारकीव एतति इट-गतौ क । १यशकीटो
नारे मनुष्यसमूहे कीट इव । २खट्वाद्याहन्तरि च भेदि०

नारङ्ग न० नारं गच्छति वा० उ च्चस् नारमिवाङ्गं यस्य
वा शङ्ग० । शगर्जे (गौजर) राजनि० । शपिन्नीरसे
शयमजप्राणिनि ४विटे । न खरङ्गो यत्न । १फलप्रधान-
दृष्टविशेषे पु० भेदि० (नारङ्गी) इनागरङ्गे जम्बीरभेदे
"नारङ्गं मधुराक्षं स्यात् रोचनं वातनाशनम् । अपरं
त्वक्मन्थुष्यं दुर्जरं वातपित्तहृत्" राजवल्लभः ।
"नारङ्गकेसरमपाकतवीजपरं बोऽन्नाति खण्डमरिचो-
द्भवचूर्णमिन्द्रम् । अक्षं गले विञ्जति तस्य नरस्य जीर्णं
संमृष्टमाण इव राङ्गमलेन चन्द्रः" ।

नारङ्गक्षीरिणी स्त्री नारङ्गमिश्रिता क्षीरिणी । क्षीरि-
काभेदे "क्षित्वा नारङ्गसञ्जां वै पचेत् सर्पिषि तापिते ।
तत्र खण्डं विनिःक्षिप्य पक्तं मत्वाऽवतारयेत् । गीतौ
भूते विनिःक्षिप्य भावयाद्भृष्टं पयः । नारङ्गक्षीरिणी-
त्वेषा तुमन्विहरभीकता । विष्टम्बिणी हरेहातं पित्तञ्च
गुरुपाचिका" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम् । [शब्दार्थचि० ।

नारङ्गवर्षिक न० नारङ्गस्यैव वर्षोऽस्य फले कप् । मृङ्गने
नारद् पु० नरस्य धर्म्यम् "नराज्ञेति वक्तव्यम्" इत्यञ् नारं
ददाति दा-क । १देवविंशरे सुनिभेदे तन्नामनिश्चि-
र्वङ्गधा दर्शिता यथा "नारं पानीयमित्युक्तं तत्पिष्टभ्यः
सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति"
इत्यागमः । नारदेन पुराकल्पान्धितः स्वजन्मदत्तान्ते व्यार्ष
प्रति भाग०१।५।६७० उक्तो यथा

"अक्षं पुराऽतीतभवेऽभवं सुने ! दास्याच्च कस्याचन
वेदवादिनाम । निरूपितो बालक एव योगिनां शुभ्र-
षण्ये प्रादृषि निर्विविक्तताम् । ते भयपेताखिलचापले-
ऽर्भके दानेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि । चक्रुः कथां
यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुभ्रषमाप्ये सुनयोऽल्पभाषिषि"
इत्युपक्रमे तेभ्यो सुनिभ्यो विमलज्ञानस्य आत्मनो लाम-
सुद्धा अमन्यमङ्गारा परमेश्वरोपासने कृते भगवतः पार्श्व-
देन जन्मान्तरे तत्र पारमेश्वररूपदर्शनं भविष्यतीति
व्यात्मानं प्रति उपदेशं वर्षाशित्वाऽन्ते स्वस्य जन्मान्तरं
वर्णितं यथा "एवं कथ्यन्तेऽत्र द्वाद्वासक्तसामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा । प्रवृ-
च्छमाने भवि तां श्रद्धां भागवतीं तदुम् । आरब्धक-
र्मनिर्वाणो ह्यापतत् पाञ्चभौतिकः । कल्पान् इदमा-
दाय शयानेऽम्भस्युदन्तः । शिशयिधोरनुप्राणं विवेशा-
नरकं विभोः । सङ्क्षयुगपर्यान्तं एत्यायेदं सिद्धयतः ।
मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेश्योऽहञ्च जङ्घिरे । अन्तर्व-

हृद्य लोकांस्त्रीन् पथोऽस्यस्कन्दितप्रतः । अतुयहा-
न्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् । देवदत्तामिमां वीषां
स्वरब्रह्मविभ्रिताम् । मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश-
रास्यहम् । कथ्यथापत्यनारदवीर्येण तस्य कल्पभेदे
शुद्रामर्भजातकथा ब्रह्मवै०प्र०ख० २॥२२ख० यथा

“कान्यकुलं च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः । कला-
वती तस्य पत्नी वन्या चापि पतिव्रता । स्वामिदोषेण,
सा सन्याकाले च भर्तुराज्ञया । उपस्थितं वने घोरे
नारदं काश्यपं मुनिम् । क्रोधमानञ्च श्रीकृष्णं ज्वलनं
ब्रह्मवर्षसा । तस्यो सुवेयं कृत्वा सा ध्यानान्तश्च मुनेः
पुरः । उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि ।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ ! द्रुमिलस्य च कामिनी । पुत्रार्थिणी
चामताहं त्वन्मूलं भर्तुराज्ञया । वीर्यार्थानं कुरु भवि
स्त्री नोमेच्छा ह्युपस्थिता । तंजीयसां न दोषाव वञ्चेः
सर्वभुजो यथा । वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः ।
वृषली तत् पुरस्तस्यौ शुष्ककण्ठोऽतालुका । एतस्मिन्न-
न्तरे तेन पथा गच्छति मेनका । तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा
मुनेर्वीर्यं पपात ह । ऋतुस्त्राता च वृषली कृत्वा
तद्भ्रूयं मुदा । सा विप्रगोहे साध्वी च सुधाव तनयं
वरम् । तप्रकाञ्चनवर्षाभं ज्वलनं ब्रह्मतेजसा । अना-
वृष्ट्यावशेषे च काले बालो बभूव ह । नारं ददौ जन्मकाले
तेनायं नारदाभिधः । ददाति नारं ज्ञानञ्च बालके-
भ्यश्च बालकः । जातिष्णरो महाज्ञानी तेनायं नारदा-
भिधः । वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने !। मुनी-
न्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः । कल्यान्तरे ब्रह्म-
कण्ठादुवभूवुर्बहवो नराः । नरान्द्रो तत्कण्ठञ्च तेन
तद्भारदः ऋतः । ततो बभूव बालश्च नारदात् कण्ठ-
देशतः । ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारद इति मङ्गलम्”
आदिनारदश्च ब्रह्मणो ललाटाज्जातः यथोक्तं हरिवं०
२१०ख० “ललाटमध्यादक्षज्झारदं प्रियविग्रहम् । मन-
वृकुमारं मूर्ध्नि महायोगी पितामहः” । तस्य दक्षशा-
पकथा “नष्टेषु श्वबलान्तेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च हरिवं०२ख०।
तस्माहर्निशं च भ्रमणं दक्षशापात् यथा “तांसापि नष्टान्
विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । क्रोधं चक्रे महा-
भाग ! नारदं स शशाप च” स च शपः “तस्मा-
ल्लोकेषु ते मूढ ! न भवेद्भ्रमतः पदम्” भाग० ६।५।११
अ च भगवद्वतारभेदः यथाह भाग० १।१।६ “दृतीय-

मृषिसर्गं वै देवप्रित्वसुपैत्य सः । तन्न सात्वतमाचष्टे
नैकम्पुत्रं कर्मणाम्मतम्” । तस्य स्वरूपं यथा “ज्वलिता-
ग्निप्रतीकायो बालार्कसदृशेष्वचः । सव्यापहतं विपुलं ज-
टामण्डलसदृहहन् । चन्द्रांशुपुङ्गे वसने वसानो रुक्मभू-
षणः । वीषां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीभिव ।
कृष्णजिनोत्तरासक्तो हेमयज्ञोपवीतवान् । दण्डी कम-
ण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः । मेत्ता जगति शु-
द्यामां विप्रहाणां शुद्धोपमः । महर्षिर्विष्णुहृत्विद्वान्
गाम्भर्ववेदवित् । वैरकेलिकलौ विप्रो ब्राह्मः कलि-
रिवापरः । देवमन्वर्वलोकानामादिवक्ता मुनिः परः ।
गाता चतुर्थां वेदानामुद्धाता प्रथमवर्जिजाम् । स नार-
दोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः” हरिवं० ५५ख० ।
श्विन्वामित्युत्तमेदे “लोलाद्रो नारदस्यैव तथा कूर्चा-
सुखः स्मृतः” भा०सु०४ख०। विश्वामित्युत्तमेदे । स्वायं-
व्यासमुत्तमेदे शमजापतिभेदे “अहं प्रजाः सिद्ध-
शुस्तु तपश्चया ह्युत्तमम् । पतीन् प्रजानामसृजं
महर्षीनादितो दय । मरीचिसत्प्रफुरसौ पुलह्यं
पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठञ्च भृशुं नारदमेव च”
स्वायम्भयमनुक्तौ । कथ्यमस्य मुनिपत्न्यां जाते षगन्वर्भेदे
“कलिः पञ्चदशसोषां नारदस्यैव षोडशः । इत्येते देव-
गन्धर्वा सोनेयाः परिकीर्तिताः” भा०सा० ६५ख० ।

नारदपञ्चरात्रं न० नारदकृते पञ्चरात्रे तन्त्रभेदे

तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च दिङ्मात्रमन्त्रोच्यन्ते । स्वभिगमन-
सुपादानमिच्छ्या स्वाध्यायो योग इति पञ्चविधसुपासनं
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानसार्गस्य संसार्जनोपलप-
नादि । उपादानं नाम गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पाद-
नम् । इच्छा नाम देवता पूजनम् । स्वाध्यायो नाम
अर्थासुखान्वानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसृष्टसोत्सोपाठो
नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो ना-
मदेवतानुसन्धानम् । अन्वत् तत्र दृश्यम् ।

नारदशिक्षा स्तो नारदकृते वर्षोद्धारणशिक्षाभेदे

नारदीयं न० नारदस्येदम् “दृष्ट्वाकः” पा० वेदव्यासकृते नारदं
प्रति सनकाद्युपदेशात्कले महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्य-
विषयाश्च दृष्ट्वाकदीये ६६ख० उक्ता यथा
श्रीब्रह्मोवाच । “ऋणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नार-
दीयकम् । पञ्चविंशतिशाहञ्च दृष्टुं चित्तकषाप्रयम् ।
ऋतयौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनम् । नानाधर्मकथाः
सुखाः प्रहृष्टे सद्यदाहृताः । प्राग्माने प्रथमे पादे सन-

केन महात्मना । द्वितीये मोक्षधर्माख्ये भोक्षोपायनि-
 रूप्यम् । वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
 सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने । महातन्त्रे
 ससृष्टिं पशुपाशविमोक्षणम् । मन्त्राणां शोधनं दीक्षा
 मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् । प्रयोगाः कवचं नामसङ्घसं-
 स्तोत्रमेव च । वखेशस्त्रैर्विष्णुना शिवशक्तोरनु-
 क्रमात् । सनत्कुमारस्त्रिणा नारदाय तृतीयेके ।
 पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च । पृथक् पृथक्
 ससृष्टिं दानकालपुरःसरम् । चैत्रादिमूर्धमासेषु
 तिथीनाञ्च पृथक् कथक् । प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं
 सर्वविनाशनम् । सनातनेन स्त्रिणा नारदाय चतुर्थके ।
 पूर्वभाषोऽयसृष्टितो वृहदाख्यानसंक्षिप्तः । अस्योत्तरे वि-
 श्रान्ते तु प्रश्न एकादशीव्रते । वशिष्ठेनाथ संवादो
 मान्वातः परिकीर्तितः । रुक्माङ्गदक्ष्या पुण्यत्रा मोहि-
 न्युत्पत्तिकर्म च । वसुधापञ्च मोहिन्यै प्रसादुद्धारण
 क्रिया । मङ्गाकक्षा पुण्यत्रया गयायात्पानुकीर्तनम् ।
 काश्या माहात्म्यमत्रुलं पुरुषोत्तमवर्षनम् । यात्राविधानं
 श्वेतस्य वङ्गाख्यानसम्बन्धितम् । प्रयागस्यापि माहात्म्यं
 कुश्चेत्यस्य तत्परम् । हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदा-
 ख्यानकं तथा । वदतीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव
 च । प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ।
 गौतमाख्यानकं पश्चाद् वेदपादतपस्ततः । गोकर्णश्वेत-
 माहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा । सेतुमाहात्म्यकथनं
 नर्मदातीर्थवर्षनम् । अवन्त्याञ्चैव माहात्म्यं मथुराया-
 स्ततःपरम् । वृन्दावनस्य महिमा वसोव्रज्ज्वलिके
 गतः । मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् ।
 यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः । स
 याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा । यस्ते-
 तदिह पूर्णायं धेनुनां समन्वितम् । पदद्याद्वि-
 जवर्षाय स लभेन्मोक्षमेव च । यश्चानुक्रमणीमेतं
 नारदीयस्य वक्ष्येत् । शृणुयाद्देवकचित्सेन सोऽपि स्वर्ग-
 गतिं लभेत्” । [चरिताख्याने उपपुराणभेदे

नारसिंहं न० नरसिंहमधिकृत्य कृतो पन्थः अथ । नरसिंह-
 नारा स्त्री नरस्येयमण् वा० ङीवोऽभावः । जले शब्द० ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः” मनुः ।

नाराच पु० नरान् आचामति आ+चम-ड स्तार्थे अण्,
 नारं नरसमूहमाचामति आ+चम-ड वा । सर्वलौहमये
 वाखे अमरः । “तत्र नाराचदुर्दिनम्” रघुः नालीकशब्दे

दृश्यम्” कुपित यदनसक्तोत्तन्नाराचखोडाम्” भाषः “इह”
 ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते” उक्ते वन्दोभेदे न०
 नाराचिका स्त्री नाराचसदाकारोऽख्यस्याः ठन् । नारा-
 चाकतियुक्ते स्वर्णकारादीनां तोलनार्थं यन्त्रभेदे
 (निकति) शब्द० अख्येण अण् ङीप् । नाराची-
 त्यपि तत्रार्थे । खल्यार्थे ङीप् तु खल्ये नाराचे स्त्री ।
 नारायण पु० नानाविधा निरुक्तिः अनुपदं वक्ष्यते तद-
 तुसारेण व्युत्पत्तिः । विष्णो परमात्मनि “जङ्गुनारा-
 यणो नरः” विष्णु स० भाष्ये अख्य व्युत्पत्तिर्दर्थिता यथा
 “नर आत्मा ततो जातान्वाकाशदीनि नाराणि तानि
 काय्याणि अयते कारणात्मना व्याप्नुते नारायणः “यञ्च
 किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते न्युयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च
 तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति मन्त्रवर्णात् “नरा-
 ज्ञातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तान्ये-
 व्रायनं यस्य तेन नारायणः स्मृतः” इति महाभारते ।
 अयनत्वात् प्रलय इति वा “यत् प्रयन्यमि संविशन्तीति”
 मृतेः “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः ।
 ता वदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” मनुः । ब्रह्मवै-
 ज० ख० १०६ अ० अन्वया निरुक्तिर्दर्थिता यथा
 “साख्यसृष्टिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः । यो देवो-
 द्वायनं तस्य स च नारायणः स्मृतः । नाराच कतपा-
 याश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् । यतो हि गमनं तेषां सो-
 ऽयं नारायणः स्मृतः । नारञ्च मोक्षार्थं पुण्यत्रयनं
 ज्ञानसोपश्रितम् । तयोर्ज्ञानं भवेद् यस्मात् सोऽयं नारा-
 यणः स्मृतः” । “नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वश-
 वर्त्तिनी । तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम्” ।
 महाभारतम् । नरस्यापत्यम् नडा० फक् । नरस्यापत्ये पु०
 स्त्री० श्वजाभिलपुत्रभेदे “कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिहासोपति-
 रजामिलः । नाम्ना नटशदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ।
 तस्य प्रवयसः पुत्रादय तेषान्तु सोऽवरः । वालो नारा-
 यणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भ्ययम् । दूरे क्रीडनका-
 सक्तं पुत्रं नारायणाङ्गयम् । ग्लपितेन स्वरेणोच्चै
 राजुहावाकुलेन्द्रियः” । “निशम्य त्रियमाणस्य सुखतो
 हरिकीर्तनम् । मर्त्यं नरं महाराज ! पार्श्वं दाः सङ्-
 शाऽपतन् । विकर्षतोल्हृदयाहासोपतिमजाभिसम्” भाग०
 ६।१३०। नारायणशब्देम् अण् । नारायणसम्बन्धि सैन्य-
 भेदे “मत्स्यंजनतत्त्वानां गोपानामवुर्दं मङ्गम् । नारा-
 यणा इति ख्याताः सर्वसंघामयोधिनः” भा० उ० ७ अ०

प्रथमं पुत्रभिर्भेदे नरशब्दे दृश्यम् । सुखबोधोक्ते इतैव भेदे न० तच्च त्रिविधं स्वल्पं दृश्यते इति भेदात् । तेषां पाकद्रव्यादि क्रमेण तत्रोक्तं तत्र

सत्यस्य "वित्वाग्निमन्वश्लोनाकपाटलापारिभद्रकाः । प्र-
 वारणप्राश्वगन्वा च दृहती कष्टकारिका । बला
 चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्थवा । एषां दश पञ्चान्
 भागान् चतुर्दशैस्त्रिस्रसः पचेत् । पादशेषं परिस्त्राय
 तैबपात्रे प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांषी शैलेयकं
 वचा । चन्दनं तगरं कुठमेलापथीचतुष्टयम् ।
 राक्ष्णा हरगगन्वा च सैन्धवं सपुनर्थवम् । एषां द्विप-
 लिकान् भागान् प्रेषयित्वा विनिःक्षिपेत् । शतावरीर-
 सञ्चैव तैबतुल्यं प्रदापयेत् । आजं वा यदि वा गव्यं
 क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । पाने वसौ तथाभ्यङ्गे भोक्ष्ये
 चैव प्रशस्यते । अश्वो वा वातसम्भान्नो गजो वा यदि वा
 नरः । पङ्कजः पीठसर्पी च तैवेनानेन सिध्यति ।
 अथोभागे च ये वाताः शिरोमध्यमताश्च ये । दन्तशूले
 हनुस्तम्भे मन्वास्तम्भे गलपङ्के । बल्यं युज्यति चैकाङ्गं
 गतिर्यस्य च विहङ्गा । क्षीणेन्द्रिया मष्टशुक्रा ज्वर-
 क्षीणाश्च ये नराः । बधिराः शङ्खजिह्वाश्च चन्दमेघस
 एव च । अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न
 विन्दति । वातासीं हृषणौ वेणामन्त्रद्वयिश्च दास्या ।
 एतत् तैबवरं तेषां स्वल्पं नारायणं स्मृतमिति"
 दृहतः "शतावरी चांशुमती शुन्नपथी शठी बला ।
 एरण्डस्य च मूत्रानि दृहत्याः पूतिकण्य च । गवे-
 शुक्रस्य मूत्रानि तथा सङ्घरस्य च । एषां दश-
 पञ्चान् भागान् जलद्रोषे विपाचयेत् । पादशेषं रसे पूते
 तत्र तैबं समावपेत् । पुनर्थवावचादाश्शताङ्गाचन्दना-
 युक् । शैलेयं तगरं कुठमेलापथीस्थिरावला । अश्वहाङ्गा-
 सैन्धवं राक्ष्णापलाङ्गानि च पेषयेत् । गव्याजपयसः प्रस्यौ
 द्वौ दावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्यं तैबप्रस्यं विपा-
 चयेत् । अस्य तैबस्य पिद्रस्य श्लेष वीर्यं मतः परम् ।
 अश्वानां वातमन्वानां कुञ्जराणां तथा नृणांम् । तैबमे-
 तत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्च नरः
 पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् । गर्भमश्वतरी विन्देत्
 क्रिष्णु नमोतुषी तथा । हृत्स्वल्बं पार्श्वं च तथैवाङ्गी-
 वभेदकम् । अपचितं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुपहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्वतरीञ्चापि नाशयेत् । तैबमेतद्
 भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् । नारायणमिति

स्थानं वातान्करणं शुभमिति । दृहत्तरीयणतैबम् ।
 मङ्गतः "वित्वाग्निमन्वा दृहती श्वदंष्ट्रा श्लोनाकवास्त्राकपादिभ-
 द्रम् । सुद्रा कठिन्नातिबलाग्निमन्व मूत्रानि चेषां सरला-
 बुतानाम् । मूलं विद्यादथ पाटलीयं प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति
 तज्ज्ञाः । सपादप्रस्यं विधिनोद्धृतञ्च द्रोणैरपामष्टभि-
 रेव पक्त्वा । पादावशेषेण रसेन तेन तैलाटकाभ्यां सममेक
 दुग्धम् । जागस्य मांसद्रवमेव तुल्यमेकत्र सत्यक् विप-
 चेत् सुवृद्धिः । दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं
 पुनरेव तत्र । राक्ष्णाश्वगन्वादुमदारुकाठं सर्षपी चतुष्का
 शुद्धैस्तराणि । सिन्धूत्यमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं
 चन्दनपुष्कराणि । एता सद्यो तनरात्पुलकं अङ्गाप-
 वगांस्तु वचावलाशम् । स्थीषेयदृशीरकधोरकाश्वमेभिः
 समक्षैर्हि पत्रप्रभाषैः । कर्पूरकाञ्जीरश्वगाण्डलानां
 दद्यात् सुगन्वाय वदन्ति केचित् । प्रसेददीर्घनिवा-
 रणाथं चूर्णीकृतानाम् द्विपत्रप्रभाषम् । आलोद्य सत्य-
 म्बिधिवद्विपक्तं नारायणं नाम मङ्गलं तैबम् । सर्वैः
 प्रकारैर्विधिवत् प्रयोक्तव्यमथ्यस्य पुंसां पवनार्दितानाम् ।
 ये पङ्कजः पीठविस्पर्षाश्च एकाङ्गहीनार्हि तत्रेपमानाः ।
 बाधिर्यशुक्रणयपीडिताश्च मन्वाहनुस्तम्भशिरोगदासीः ।
 सुक्ता नरास्ते नववीर्ययुक्ताः संश्लेष्य तैबं सङ्घसा भवन्ति ।
 नम्या च नारी लभते च पुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।
 शास्त्रान्त्रिते कोठगते च वाते दृहौ विधेयं पवनार्दिता-
 नाम् । जिह्वानिसे दन्तगते च शूले श्लोन्नादकौञ्जज्वर
 कर्षितानाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं जीवेक्षिरं
 चापि भवेद्युक्तेषु । देवाहरे युद्धवरे समीक्ष्य आश्वस्थ
 भन्वानसुरैः सुरांश्च । नारायणेनापि सुत्रं हृषार्थं स्व-
 नामतैबं विहितन्तु तेषाम्" ।

नारायणचैत्र न० ६० । नारायणस्वामिने गङ्गातट-
 लेभेदे "प्रवाहसर्वधिं जत्वा यावद्वस्यतुष्टयम् । तत्र
 नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" ब्रह्मपु० । अत्र
 च वक्ष्ये उक्तं दृहद्वर्गं पु० ४५ अ० ।
 "अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात्पलाय पुच्छप्रवान् । अत्र
 प्रतिपद्ये राजन् ! विक्रीता जाङ्गवो भवेत् । विक्रीता-
 याञ्च जाङ्गव्यां विक्रीतः स्याज्जनाहृन् । जनार्दने च वि-
 क्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् । कोऽपि न त्वाञ्चदसीश्च नि-
 स्वन्वन्प्रसङ्गतः" । तत्र कर्त्तव्यानि यथा "दीक्षाञ्च
 देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत् । शुष्कवासः पिवावात्र
 सावित्रीजपमाचरेत् । आङ्गुल्यु तर्पणञ्चैव परोपकारकम्

च । परोद्देशञ्च मनसा त्यक्तव्यस्य दापनम् । स्तवपाठञ्च
भौनञ्च नीचालापविवर्जनम् । केवलं वारिपानञ्च
कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः । एतानि किल कर्मणि चोक्तं
नारायणे चरेत्” ।

नारायणतीर्थं न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

नारायणप्रिय पु० इत० । शिवे श्पीतचन्दने नैघण्टु प्रका० ।

नारायणबलि पु० नारायणसहिदस्य देवो बलिः । दुर्भरण-
स्ततानामौर्ध्वदेहिकक्रियासम्प्रदानतावोग्यत्वार्थं नारा-
यणादिपञ्चदेवतोद्देशेन देवे बलिभेदे तस्य निमि-
त्तञ्च आत्मघातिनृशब्दे ६६०४० उक्तं तद्विधानं निर्णय
सिन्धुशक्तं यथा

“नारायणबलिस्तु हेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते तन्नादौ
क्रियानिवन्धे गारुडो तर्पणसूक्तम् “कार्यं” पुरुषसूक्तेन
मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णु-
मिति स्मरन् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतभोजप्रदो भवेति” । शुक्लैका-
दस्यां देशकालौ संकीर्त्यासुकगोत्रस्यासुकस्य दुर्भरणा-
त्मघातजदोषनाशार्थम् और्ध्वदेहिकसम्प्रदानत्वयोग्यता-
सिध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं
विष्णुं शिवं यमं प्रेतञ्च पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् “विष्णुः
स्वर्गमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र
वमो लोहमयो भवेत् । प्रेतोर्दर्ममयः कार्य इति देव-
प्रकल्पनेति” गारुडोक्तासु सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु
षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यन्ति प्रतिष्ठाप्य चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति स्मृत्वा देवाना-
मग्रे दक्षिणापदभेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगो-
त्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवी-
त्यवासुकगोत्रासुकशर्मन् ! प्रेत । विष्णुरूपाय ते पिण्ड
उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनैव
शङ्खोदकेनाभिप्रियाभ्यर्च्योसुकशर्मायसुकगोत्रं विष्णु-
रूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा
एवमामासं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् मन्त्रस्तु “ब्रह्मविष्णु-
महादेवा यमश्चैव सकिङ्करः । बलिं स्तुहीत्वा कुर्वन्तु
प्रेतस्य च शुभां गतिम्” । मितान्तरायान्तु होमबल्यादि
नोक्तम् । ततः प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं शंकरामधुगुडहतानि
च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षित्वा रालौ नव सप्त पञ्च
वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितो जागरं कृत्वा शोभते पुनर्विष्णुं
ब्रह्माणं रुद्रं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना प्राङ्मपञ्चकं

करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुयमब्रह्मरुद्रप्रेतान् स्मरन्
विप्रास्तपनेषु प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् पाद्यावा-
हनाध्ययुतं तृप्तिप्रश्नान् कालोक्तेखनादि कृत्यान्शेषेषु
विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः
पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चकं
दत्त्वाभ्यर्च्योचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वाकं प्रेतं स्मृत्वा विशे-
षतः सन्नोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकसुपतिष्ठतामिति
सतिलसुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं
च अन्तर्भट्टकतान्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम्” ।

नारायणसरस् न० इत० । तीर्थभेदे । “तेऽपि (शबलाद्याः)
पिला समादिष्टाः प्रजासर्गे घृतव्रताः । नारायणसरो
जन्मुर्यत् सिद्धाः स्वपूर्वजाः” भाग० ६।५।२२

नारायणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे “नारायणी मधुपुरी
पम्मा विन्दुसरस्तथा । नारायणाश्रमो नन्दा सीता-
रामाश्रमादयः” भाग० ७।१४।२६

नारायणी स्त्री नारायणस्यैवम् अण् डीप् । नारायणस्य
शक्तौ शब्दच्छायां शङ्गायाञ्च तद्विरक्तिः “यशसा तेजसा
रूपैर्नारायणसमा गुणैः । शक्तिर्नारायणस्यैवं तेन ना-
रायणी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र०ख० ४५ख० । “नारायणा-
र्द्धाङ्गमृता तेन तल्ल्या च तेजसा । तथा तस्य शरीरस्या
तेन नारायणी स्मृता” जन्मख० २७ख० । नारस्य जीव-
संघस्य जलस्य वा अयनी स्थानभूता । “जलायना
नराधारा ससृष्टशयनाऽपि वा । नारायणी समाख्याता-
नरनारीप्रवर्त्तिका । वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तिहेता-
यतः । देव्या व्याप्रमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्”
देवीपु० । ४शतावर्थां हेमच० । ५सुद्वलसुनिपत्रां च ।
“सर्वस्वार्त्तिहरे देवि ! नारायणि ! नमोऽस्तुते” देवीमा०

नारायणीय लि० नारायणस्येदम् “दृष्ट्वाक्कः” पा० क ।
नारायणसम्बन्धिनि शतदुपाख्याने । तन्नोपाख्यानं
नारदनारायणविसंवाटरूपं भा०शा०३२६ख० अध्याया-
वधि “नारदस्य च संवाटस्त्वनेरायणस्य च” इत्युपक्रमे
“नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं तव” इत्यन्तेन ३४८
अध्यायान्तेन दर्शितम् । शतप्रतिपादकोपनिषद्भेदे च
उपनिषच्छब्दे दृश्यम् । [१२२३ प्र०दृश्यम् ।

नारायणीपनिषद् स्त्री इत० । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे
नाराशंस पु० नरैराशंसते आ+शन्स-कर्मणि घञ्
नाराशंसाः पितरः तेषामयम् अण् । नाराशंसानां
पितृणां सोमपानसाधने १चमसे [ते नाराशंसा

आवैश्वदेवात् कात्या०श्रौ० ६।१।२८ "ते चमसा नारा-
शंसंज्ञाभवन्ति" कर्कः "आध्यायितांश्चमसान् सादयन्ति
ते नाराशंसा भवन्ति" आश्रौ०श्रौ० ५।६।१०। नारा-
शंसा भवन्ति इत्यर्थः अन्वर्थसंज्ञेयं नाराशंसा नाम त्रय !
पितृगणा जमाः श्रौवाः काव्याश्चेति तेषामनुसवनं
यथासङ्घेनाध्यायितानां चमसानां देवता भवन्तीति
नाराशंसाश्चमसा भवन्ति" नारायण० २ तद्देवतासु पितृषु
"अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः किञ्चिदापद्यते पितृभ्यः
नाराशंसिभ्यः इति जुहुयात् पितरोहि तर्हि नारा-
शंसाः" शत०ब्रा०१२।६।३२। ३ पितृचमसस्यसोमे च मनो
न्वा जुवामहे नाराशंसेन सोमेन" ऋ०१०।५।७।३ "ना-
राशंसेन चमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्ते इति नरा-
शंसाः पितरः तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः ।
तथाविधेन सोमेन" भा० । ४ मन्त्रभेदे "येन नराः प्रश-
स्यन्ते स नाराशंसोमन्त्रः" निरु० ६।६ स च रुद्रदे-
वत्वः यथाह "वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसांश्च
गायिकाः" याज्ञ० व्याख्याने "नाराशंसान् रुद्रदेवत्या-
मन्त्रान्" मिता०।

नारिकेल पु० मूल-द्रव्यं नालिः केन वायुना जलेन वा
इत्यति चलति इल-क कर्म० रलयोरैक्यम् । स्वनाम-
ख्यातेऽष्टमे अमरः । नालिकेरोऽपि तत्रार्थे शब्दरत्ना०।
"नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वृत्तिशोधनम् । विष्टम्भि हं-
हृष्यं बल्यं वातपित्तास्रदाहहृत् । विशेषतः कोमलं ना-
रिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूलदोषान् । तदेव लीर्यं गुरु-
पित्तकारि विदाहं विष्टम्भि मतं भिषग्भिः" नवस्य जल-
गुणाः । "तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलंघु ।
ईपपासा पित्तजित् स्नादु वस्तिशुद्धिकरं परम्" । तस्य
भक्षिष्कगुणाः "नारिकेलस्य तालस्य खार्जूरस्य शिरांसि
तु । कषायस्निग्धमधुरहृष्यानि शुष्णि च" भावप्र०
"बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्" इति
राजवल्लभः । कांक्ष्यपाले तत् जलं मद्यातल्यं यथाह
"नारिकेलोदकं कांक्षे ताक्षपाले स्थितं मधु । गव्यञ्च
ताक्षपालस्य मद्यातल्यं हतं पिना" इति कर्मलोचनम् ।
तस्येदमण् । २ तदीये लि० "नारिकेलाशवं तल ग्राहवं व
यशः पपुः" रघुः । अष्टम्यां तद्गुणनिषेधः "नारिकेले च
सूखंता" ति०त० तिथिभेदेऽभ्युक्तौ "कोजागररात्रौ
तदुदरूपानं कार्यं यथाह "नारिकेलोदकं पीत्वा कोजा-
गर्त्सि महीतले" ति०त० कोजागरशब्दे दृश्यम् ।

नारिकेलचीरी स्त्री चीरिकाभेदे "नारिकेलं तनू-
कल्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । शितागव्याज्यसंयुक्तं
तत् पचेन्मृदुनाग्निना । नारिकेलोज्जवा चीरी क्षिप्वा
शीतातिष्ठेत् । गुर्वी सुमधुरा द्रव्या रक्तपित्तानिना-
पहा" भावप्र० ।

नारी स्त्री नरजातिः स्त्री न+नर+वा ज्ञातौ स्त्रीप् नि० ।
नरजातिस्त्रियां तद्भेदा रतिमञ्जुव्याख्यायां यथा "पद्मिनी
चित्रिणी चैव शङ्खिनी हृदिनी तथा । अतश्चो जातयो
नाय्यां रतौ स्त्रिया विशेषतः" अन्वयाऽपि त्रिधा "योषि-
तस्त्रिविधा अङ्गन् गृह्णन् मूढचेतसाम् । बाधो भोग्या
च कुलटा ताः सर्वाः स्वार्थतत्पराः । परलोकभयात्
बाधो तथेह यशसेऽर्थतः । कामज्ञो ह्यज्ञ कुर्वते भर्तुः
सेवाञ्च सन्ततम् । भोग्या भोगार्थिनी शश्वत् काम-
ज्ञो ह्येथ केवलम् । कुर्वते पतिसेवाञ्च न च भोगा
इते क्षणम् । वस्त्राङ्गहारसम्भोगं सुस्निग्धाहारसत्त-
नम् । यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावञ्च यशसा प्रिया ।
कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलनाशिनी । कपटात्
कुर्वते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः । हृदा पुंयोगमा-
शंसुर्नसा मृदनाहारा । आहारादधिकं जारं प्राथयन्ती
नवं नवम् । जाराथं स्वपतिं तात ! हन्तुमिच्छति पुं-
क्षत्री । तस्यां यो विश्वमेन्द्रो जीवन् तस्य निष्कलम् ।
कथिता योषितः सर्वा उत्तमाधममध्यमाः । स्वात्माराभा
विज्ञाननि मनसा ता न पण्डिताः" अङ्गवै०ब्रह्म०ख०
२३ख० । गुरुत्वयपादके अन्वये "नो नारी" ह०र०

नारीकवच पु० सूर्यवंश्ये अश्लकस्य पुत्रे मूलकापर-
पथ्याये नृपभेदे "अश्लकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः
परिरक्षितः । नारीकवच इत्युक्तो निक्षलं मूलकोऽ-
भवत्" भाग० ६।६।१२ "स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामतः
परिरक्षितः । अतो नारीकवच इत्युक्तः निःक्षले सति
क्षत्रवंशस्य मूलमभवत् अतो मूलक इति चोक्तः"
श्रीधरः ।

नारीकिल पु० नारिकेल+प्रपो०। नारिकेलशब्दार्थे शब्दरत्ना०
गौरा० डीष् । नारीकेलीत्यत्र स्त्री शब्दरत्ना० ।
नारीच न० नाडीच+प्रपो० । (नाडिता) शकभेदे राजवल्ल०
नारीतरङ्गक पु० नारीं तरङ्गवति तरङ्ग+कतौ णिच्
खुल् । नाडीचित्तचञ्चलकारके जारे पिड्मे शब्दमा०
नारीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०षा० २२६।२७ख० तदाविर्भ-
वकथा दृष्ट्या "लीणि पुखाणि तीर्थानि ततः प्रवृत्ति

सैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति
श्वेततः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिण्याम्”
यत्र मर्तापश्रुतिपञ्चापरसः विप्रशापेन याहतां
प्राप्ता अर्जुनेन शोचिताः अतस्तत्तीर्थनारीतीर्थ-
त्वेन ख्यातम् ।

नारीदूषणं न० शत० । “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विर-
होऽऽनम् । स्वप्नोऽन्वष्टहवासश्च नारीणां दूषणानि
षट्” मन्त्रे स्त्रीणां दोषभेदे । पानं सुरापानम् ।

नारीमुखं पु० नाडी मुखं प्रधानं यत्र । इ०सं० १४७० कूर्म-
विभागे नैर्द्धत्वास्तुते देशभेदे “बहुयासुखारवाम्बु
कपिलनारीमुखान्तोः” ।

नारीष्ट्रं त्रि० इत० । १नारीप्रिये ०मल्लिकायां स्त्री राजनि० ।
नारीष्ट्रं त्रि० नार्यां तदातुक्त्वत् तिष्ठति स्था-क मत्वम् ।
गन्धर्वभेदे “गन्धर्वाभ्यां नारीश्याभ्यां महाहाहाह्वह्वभ्यां
स्वाहा” सां० श्रौ० ४।१।७

नारीयं पु० सत्ताजित्पुत्रमङ्गकारस्य पुत्रभेदे “समाहो मङ्ग-
कारात्तु नारीयश्च नरोत्तमौ । जज्ञाते युष्मत्पुत्रौ”
हरिवं० ३६ अ० ।

नार्यं पु० नन्द-गवत् नरहिते नर्यं तस्येदं अश्व वा । नर-
हितसम्बन्धिनि यत्र निघण्टुः “नार्यस्य दक्षिणा”
ऋ०८।४।२६ । छिम् च । नारक्ये जम्बीरभेदे हेमच० ।

नार्यङ्गं पु० नार्यं नरहितसम्बन्धिनं मन्त्रति गम-ड
नार्यं तित्तं पु० नित्यकर्म० । किराततित्तं नैघण्टु प्रकाशिका
तस्य नरहितत्वात् तित्तत्वाच्च तथात्वम् ।

नाल स्त्री न० नल-वन्ने ज्वला० ष । १काण्डे २पद्मादिदण्डे
हेमच० “नालास्यबाह्यायमजो मज्जामः” नैष० “कश्चित्
कराभ्यासुपगूढनालम्” रघुः “तयोदपथ्यायतनाल-
दण्डः” कुमा० नल-घञ् । ३जलनिर्गमे जलादेः प्रवाहे
पु० “यथा तोयाग्निस्तोयं यन्नालादिभिः शनैः”
मार्कण्डेयपु० ।

नालस्त्री स्त्री शिवस्य वीषायाम् हेमच० ।

नालवंशं पु० नालं वंश इव । नले लक्ष्मभेदे राजनि० ।

नालि(ली) स्त्री नल-ण्यच् इन् वा डीप् । १नाद्यां दण्डे
२शिरायां ३पद्मादिदण्डे ४शाकभेदे च द्विरूपकोषः ।

नालिकं पु० नलमेव नालमप्यस्य ठन् । १पद्मे शब्दरत्ना० ।
२महिषे पुंस्त्री० त्रिका० नाला+खार्थे क । नालिका
नालायां स्त्री नालिताशाक्रे शब्दच० । चर्मकषायां स्त्री
जटाघ० । हस्तिकर्णवेधनिकायां स्त्री हारा० । ‘गजाः

सकलरतल लोचनालिका” भाषः । श्वेतकलम्बूनां कल्प-
तरुः “कुसुम्भं नालिकाशाकमिति” ति०त० पाठान्तरम् ।

नालिकेरं पु० नल-वा० इण् केन वायुना ईर्यते ईर-घञ्
कर्म० । नारिकेले तच्छब्दे दृश्यम् । तस्य खण्डपाकवि-
धिषुणादि वैद्यके उक्तं यथा “कुडवं नालिकेरस्य फलं
दृष्टिं पेयितम् । शुद्धखण्डस्य कुडवं गव्यक्षीरे चतु-
र्युगे । आलोक्ष्य नालिकेरस्य जले सृष्ट्वाग्निना पचेत् ।
धान्यकं पिप्पलीं शुद्धीं चातुर्जातं सुचूर्णितम् । शाय
प्रमाणं प्रत्येकं शीतोभूते क्षिपेद्बुधः । नालिकेरस्य
खण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्रावलप्रदः । अन्तपित्तं क्षयं कांसं
मूत्रं च परिशामजम् । नाशयेद्भक्तपित्तञ्च शुष्कं
दावानलो यथा” । अत्र दृष्टपलेन कुड्वाण्डवद्नालिकेरस्य
भर्जनं विधेयमिति सम्प्रदायः । इ०सं० १४७० कूर्मविभागे
आग्नेय्यासुक्ते २देशभेदे “दृष्टनालिकेरचर्मदीपेत्यादि”
तदाक्यम् । प्रमे० रस्य लः । नालिकेलोऽप्यत्र ।

नालिता स्त्री नल-ण्यच्-क्त । नारीचण्डोक्तशुणके पट्ट-
शाके स्तनामख्याते शाकभेदे शब्दर० ।

नाली स्त्री नलि+वा डीप् । १शाककडम्बे (डॉटा) ख्याते
पदाद्यै भेदि० । “नालेन रक्षिता नाली सुसिद्धा सुष्टि-
धीडिता । हते तप्ते परिक्षिप्त्वा चिक्षिष्वीपलसंयुता ।
नाली सरा लघुः शीता पित्तघ्नत् कफघातला । सुक्तं
शोककरी ज्ञेया लिप्ता शोथप्रिका मता” शब्दार्थचि० ।
२हस्तिकर्णवेधन्याम् ३दण्डालककाचे घञ्याम् त्रिका० ।
४पद्मे शब्दर० ५पद्मदण्डे ६प्रखाल्याम् ७वाद्यविशेषे
शब्दार्थचि० ।

नालीकं पु० नाल्या कावति कै-क । सुखमात्रे लौहसंयुक्ते
अलम्बिद्रे १शरभेदे २शल्याङ्के ३पद्मसूत्रे च न० भेदि०
४शल्ये विश्वः “कर्णनालीकनाराचातुत्सुजलो महा-
रथाः” भा०व० ६।१७० ५नारिकेलकमण्डलौ ‘तस्ये न
शयीत नमो नालीकं बिभ्रथादुव्रती” अतः “कासु-
कानिव नालीकांस्त्रिणताः बहुसाऽसुचन” भाषः । ततः
पुष्करा० देशे इति । नालीकिनी तत्समूहे स्त्री ।

नालीघटी स्त्री नाद्या दण्डकालस्य बोधनार्थां घटी उच्य-
ते । घटीवादनवाद्यभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

नालीपं पु० कदम्बके नैघण्टु प्रकाशिका । [शब्दार्थे
नालीत्रणं पु० न० नाडी तत्र त्रणः+उच्यते लः । नाडीत्रण-
नाल्यं त्रि० नलस्यादूरदेशादि सङ्गाशा० गत्व । नलस्यादूरदेशादौ
नावयन्निकं पु० नवयन्नस्य तत्प्रतिपादकपत्यस्य आख्यानो

पन्थः ठञ् । नवयज्ञप्रतिपादकपन्थव्याख्याने ऽपन्थे नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन् काले तम इति वा ठञ् । २नव- यज्ञविधानयोग्ये काले च ।

नाविक पु० नावा तरति 'नौद्यचठन्' पा० ठन् । १नावा तारिषि । नौरष्यस्य बाह्यतया प्रीक्षा० पक्षे ठन् । नौष्टस्यदण्डचालनेन नौकाचालके शक्यधारे "महावातससङ्गूतामपरीक्षितनाविकाम् । अन्धनौप्र- तिवशं वानोपेयाद्वाषमाह्वराम्" काम०नी० "नाविक- पुरेषे न विश्वासः" । "अख्यातिरिति ते कृष्ण ! मन्ना- नौर्नाविके त्वयि" इति च उद्धटः ।

नाविन् लि०नौरष्यस्य प्रीक्षा० पक्षे इति । नाविके स्वाभी ।

नावोपजीवन पु० नावा उपजीवनमस्य आर्षे अलुकुष० । १नौचालनोपजीविजातिभेदे "निषादो मङ्गुरं सुते दासं नावोपजीवनम्" भा०आहु० ४८अ०सङ्करजात्युक्तौ ।

नाव्य लि०नावा तार्थ्यं यत् "बाल्गोयि प्रत्यये" पा०षावादेशः । १नौकयातार्थ्ये देशे २नौतार्थ्यं नद्यादौ च "नाव्याः सुप्र- तराः नदीः" रघुः । नवस्य भावः षप्रञ् । १नूतनत्वे न०

नाव्युदक न० नावि स्थितसुदकं नावि अग्निहोत्रसमाप्तिं यावदुदकम् । १नौकास्थिते जले अग्निहोत्रार्थमग्निप्रणने कृते जलमात्रे च "तयोर्जलयोराहित्वाग्निना पाननिषेधः कात्या०श्रौ० ४।१०।१५ उक्तौ यथा "अन्ततातिथ्यप- नोदप्रतिदावोधानवीषपक्वनाभ्युदकानि वर्जयेत्" सू० नाव्युदकम् नौशब्देन "नौर्हं वा एषा स्यात् यद्मि- होत्रमिति" श्रुतेरग्निहोत्रसुच्यते तेन अग्निहोत्रार्थसुद- रणे कृते तत्समाप्तिं यावत् उदकपानं न कुर्यादित्यर्थः । अथ वा नावि नौकायां यदुदकम् तस्य पानं न कुर्या- दिति मानवे "या अन्तर्नाभ्यापः खुर्न तासामाचामेक्ष क्लिप्तं दावाद्भ्यादिति" । यजमान आघानानन्तरमेतानि यावच्छीवं वर्जयेत्" कर्क० ।

नाश पु० नश-भावे चञ् । १ध्वंसे निपने २अदर्शने ३पलायने ४अनुपलभ्ये च भेदि० । ध्वंसश्च जन्याभावः इति नैया- यिकाः अतीतावस्थेति सांख्याः "नाशः कारणलयः" सा०सू० "लीङ् श्लेषणे इत्यनुशासनात् लयः सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः स एषातीतावस्थाख्यो नाश इत्युच्यते" प्र०श०भा०। आत्यन्तिकनाशश्च कारणेन सह नाशः इति भेदः "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते" संक्षेप० "अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" वेदा०प० "अतिशयात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" गीता ।

नाशन लि० नाशयति नश-णिच् ल्यु । नाशके "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः" गीता । एषु ल् नाशको ऽप्यत्र "ये परस्त्रापहर्तारः परस्त्रानाञ्च नाशकाः" भा० आहु० २३अ० ।

नाष्टिक लि०नष्टं द्रव्यं स्वामित्वेनार्हति वा० ठञ् । १नष्ट- द्रव्यार्हे तत्स्वामिनि । "अथ मूलनाष्टार्थ्यं" प्रकाश क्रयशोधितः । अदण्डो सुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्" इति मनुः "यदि खं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्ना- ष्टिको धनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवदण्डमर्हति" वी०मि० व्यासः । प्रसङ्गः चोरत्वसंशयः ।

नाष्ट्र लि० नश+णिच्-ड्रन् । नाशके स्त्रियां टाप् गौरादि गये सातामहोशब्दस्यपहृषात् प्रितां ङीष् अनित्य इति षित्वेऽपि स्त्रियां न ङीष् । "सूत्र्यां मा दिवाभ्यो नाष्ट्राभ्यः पाठ" ताण्ड्य० ब्रा० १।४।२ "विश्वाम्यो मा नाष्ट्राभ्यःषाङि" यजु० १०।१२

नासत्य पु० द्विव०। नासि असत्यं यस्य नश्चाडित्वादिना पा० नञः प्रकृतिभावः । अश्विनौकुमारयोः क्षमरः । "नासत्याभ्यां वयति वपुः" यजु० १६।८२ अश्विनौकुमारौ च द्वौ नासत्यदक्षनाभानौ यथाह "देवौ तस्यामजायेता- मश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च श्रुतौ द्वाव- श्विनाविति" हरिवं० ६अ० । तेनास्य प्रत्येकामिप्रायत्वे- एकवचनान्तापि हरिवंशे तथाप्रयोगात् । निरुक्तकारस्तु ६।१२ "तां अश्वर उशतो यक्ष्यन्ते श्रुती देभमं नासत्या पुरन्धिम्" इमाश्चमविहृत्य नासत्यशब्दस्य निरुक्तिभेदा नाह । सत्यावेव नासत्यावित्यौषवामः । सत्यस्य २प्रथे- तारावित्वाप्रायणः, नासिकाप्रभवौ भववृत्तरिति वा" । तयोर्नासामवत्वं च अख्यात्मजशब्दे १५६पृ० लक्ष्यम् ।

नासमौजस् पु० भक्षमानवशस्य कम्बलवर्द्धिषः पुत्रभेदे "अ- समौजाः सुतरुस्य नासमौजाश्च तावुभौ" हरिवं० ३६अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

नासा स्त्री नास-शब्दे भावे च । १शब्दे वा० करणे च । २नासिकायां श्गन्वयाहकेन्द्रियभेदे च । द्वारोपस्थित काष्ठे (भ्रनकाठ) (कपालि) ख्याते ४पदार्थे क्षमरः ५वासकहृत्ते राजनि० तत्पुत्रस्य नासाकृतित्वात्तस्य तथात्वम् । नासायाः शुभाशुभसङ्गणं गारुडे उक्तं यथा "शुकभासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम् । विद्यापुरुषनासः स्यादग्न्यागमने रतः । दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुञ्चितेन्द्रियः । स्त्रीसुखसिपटनास

अनुभ्यातां भवेत् । अत्यच्छिद्रा सुपटा च अक्का च
 न्दपेक्षरे । क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्थाङ्गनिनां च क्षुतं सक्तं
 इति गरुडपु० ।

नासागतरोग पु० सुश्रुतोक्ते नासागतव्याधिभेदे यथा

“अथातो नासागतरोगविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अपीनसः१ पूतिनसः२ नासापाकश्चैव च । तथा-
 शोषितपित्तञ्च पूयशोषितमेव च । क्षवधुर्क्षुं श्थु०-
 दीप्ति० नासानाहः६ परिस्त्रवः१० । नासाशोषेण११
 संहिता दशैकश्चेरिता गदाः । चत्वार्यंशंसि चत्वारः
 शोफाः सप्तार्दुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च
 वक्ष्यन्ते सचिकित्साः । एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासा-
 रोगाः प्रकीर्त्तताः । आनद्यते यस्य विधूयते
 च पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा । न वेत्ति यो गन्ध-
 रसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन१ । तच्चानिबन्ध-
 न्मभवं विकारं ज्ञयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् । दोषे-
 र्विदग्धैर्गन्धतालुभूमे संवाहितो यस्य समीरणस्तु ।
 निरेति पूतिर्ष्वनासिकाभ्यान् पूतिनसः२ प्रवदन्ति
 रोगम् । प्राणान्त्रितं पित्तमहृषि कुर्व्याद्यस्मिन्निकारे
 बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाकश्चित् व्यवस्येद्विहृद-
 कोधावपि यत्न इष्टौ । चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं
 वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम्४ । दोषैर्विदग्धैरथ वापि
 जन्तोर्बलाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा अमेत् पूयमहृ
 त्स्त्रिभन्त्रं तं पूयरक्तं ५ प्रवदन्ति रोगम् । प्राणान्त्रिते
 समंषि सस्रदुष्टे यस्थानिबो नासिकया निरेति ।
 कफानुयागो बह्व्यः सशब्दश्च रोगमाहः क्षवधुं ६ वि-
 धिज्ञाः । तीक्ष्णापयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् क-
 ट्णनिकैरिरीक्षणादा । स्त्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मेण्यु-
 ह्वाटिते यः क्षवधुर्निरेति । प्रश्न्यते नासिकयैव यस्य
 सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च
 पित्ततप्तं तं भ्रंशधुं ७ व्याधिसदाहरन्ति । प्राणैश्च
 दाहसमन्विते तु विनिःसरेज्जुष इवेह वायुः । नासा
 प्रदीप्ते च यस्य जलोव्याधितु तं दीप्तसदाहरन्ति ।
 कफाहतो वायुरदानसञ्ज्ञो यदा स्त्रमार्गे विगुणः स्थितः
 स्यात् । प्राणं हृष्यतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह ६
 इति प्रदिष्टः । अजस्रमच्छं सञ्चितप्रकाशं यथाविवर्णं
 स्रवतीह १० नासा । रात्रौ विशेषेण हि तं नासापरि-
 स्त्रावमिति व्यवस्येत् । प्राणान्त्रिते क्लेशाणि सारुतेन
 पित्तेन गाढं परिशोभिते च । सस्रच्छसिर्जुषमपच

कच्छाद्यस्य नासापरिशोष ११ उक्तः । दोषैस्त्रिभिस्तैः
 प्रथमैकशश्च ज्ञयात्तथाशंसि तथैव शोफान् । शाब्दाक्य
 सिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तकमर्बुदं तु । रोनः
 प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ।
 शोफाश्च शोफविज्ञाने नासास्रोतोव्यवस्थिताः । निदाने-
 ऽशंसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत्” । [त्रिका० ।
 नासाच्छिन्नी स्त्री नासाच्छिद्रा यस्याः डीप् । पूर्णिकाश्चो
 नासादासु न० नासायं दासु । हारोर्हृस्थे काष्ठे (भ्रन-
 काठ) (कपालि) अमरः ।
 नासालु पु० नासायै नासिकाशब्दाय अलति पर्याप्नोति अल-
 उष् । कटफलहृत्ते शब्दच० नासायां तत्फलचूर्णयोगे
 हि नासिकाशब्दो भवतीति तस्य तथात्वम् ।
 नासावंश पु० नासा तन्मध्यभागोवश इव उच्यतात् । नासा-
 प्रथममध्यभागे । [काण्डीरवतायां राजनि० ।
 नासासंवेदन पु० नासा संवेद्यतेऽनेन सस्+विद-ल्युट् ।
 नासिकत्वम् त्रि० नासिकां धमति नासिका+घ्ना-खञ्
 सञ् छलञ् । नासिकां शब्दायमानां कुर्वति नासिकया
 शब्दकारके ।
 नासिन्धय त्रि० नासिकां तत्स्यजलं धयति नासिका+धे-
 खञ् सञ् छलञ् । नासिकास्यजलपायके नासिकया
 जलपायके ।
 नासिका स्त्री नास-शब्दे लुब् । १प्राणैन्द्रिये २तदाधार-
 गोलके नासाशब्दार्थे । अस्य शसादौ मत्वे च नसा-
 देशः । नसः नसा नोभ्याम् नस्यमित्यादि । [हारा० ।
 नासिकामल पु० हृत् । नासास्थिते मले शिङ्गाणे (शिकनी)
 नासिक्य त्रि० नासिका+चतुरर्थ्यां सङ्गाया०ण्य । १नासिका-
 समीपादौ । स्त्रार्थे व्यञ् । २नासिकायाम् । भवार्थे शरी-
 रावयवत्वात् यत् । ३नासिकाभवे त्रि० ४अग्निनीकुमारयोः
 पु० द्वि० व० हेमच० । ५दक्षिणदेशभेदे “कषाटमहाटवि-
 चित्कूटनासिक्यकोल्लगिरिः” इ० सं० १४५० दक्षिणस्थदे-
 शोक्तौ । स्त्रार्थे क । नासिक्यक नासायां शब्दमा० ।
 नासीर न० नासाय शब्दाय ईत्ते ईर-क । १अप्येसरसैव्ये
 त्रिका० २अप्येसरमात्रे त्रि० शब्दर० “नबल्ल नासीर-
 गते वितेनतः” नैम० ।
 नास्ति अव्य० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययं “सह सुपा”
 पा० नशब्देन स० अविद्यमानतायां सत्त्वाभावे यथा
 नास्तिशीरा “अस्ति नास्ति न जानाति” इति चाणक्यः
 नास्तिक त्रि० नास्ति परबोक्तत्वात्प्रनन्दट्टं तत्त्वाचीश्वरो

वा इति मतिरस्य ठन् । १परलोकाभाववादिनि शतत्या-
धनादृष्टाभाववादिनि शतत्याधिष्ण इन्द्रस्थासत्त्ववादिनि
च चावांकादौ चावांकादिश्च चावांकाः माध्यमिकः योगा-
चारः सौत्वान्तिकः वैभाषिकः दिग्म्बरश्चेत षड्विधः ।
“अतिभात्रोच्चितभौरनास्तिकः” भाषः ।

नास्तिकता स्त्री नास्तिकस्य भावः तल् । मिथ्यादृष्टौ पर-
लोकाद्यभावज्ञानस्य मिथ्यात्वात् “प्रज्ञानाशात्मकोभोह-
स्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च
जायते” भा०शा० १२३४० ।

नास्तिक्य न० नास्तिकस्य भावः षण् । नास्तिकतायाम्
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” मनुः ।

नास्तिद् पु० आम्बडत्वे षड्च० ।

नास्तिवाद् पु० नास्ति परलोकादिरिति वाद् । नास्तिकता-
याम् “नास्तिवादाधर्मास्तं हि धर्मविद्वेषणं परम्”
हरिवं० २८४० ।

नास्य न० नासायां भवम् शरीरावयवत्वात् यत् । १बन्धीवर्द्
नासावन्वनरञ्चाम् “छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्-
प्रतिमुखागते” मनुः । नासा+चद्वरर्थ्यां स्य । २नासा-
सन्निकृष्टादौ त्रि० “मनुष्यान् स्रपुषो दृष्ट्वा नास्यप्रासं
चकार यः” हरिवं० ११७४० नासासन्निकृष्टस्यप्रास-
मित्यर्थः ।

नाह पु० नह-बन्धने भावे षञ् । १बन्धने २दूटे च मेदि०

नाहल पु० च्छेच्छजातिभेदे ष्मच० ।

नाहुष(धि) पु० नहुषस्यापत्यं वा० अण् अत इञ् वा ।
नहुषप्रष्टपापत्ये यजातौ । “ययातिर्नाहुषः सस्वाडाधीत्
सत्यपराक्रमः” भा०शा० ७५४० ।

नि अव्य० नी-वा० डि प्रादिः उपसर्गः । १संघे २अधोभावे
न्यम्भावे ३ध्वशे ४आदेशे ५नित्ये ६कौशले ७बन्धने दस्यन्-
भावे ८समीपे ९दर्शने १०उपरमे १२आश्रये च गण्यरत्न-
महोदधिः उदाहृतं च तत्रैव क्रमशस्तेष्वर्थेषु १निकरो
मथीनां, २निपतितः । ३निगृहीतं ४निदेशितं, ५नि-
विशते ६निपुण्यः ७निबन्धः ८निपीतसदकम् । ९निकटः
१०निदर्शनं ११निदृष्टः १२निलयः । १३संशये १४षोपे
१५दाने १६भोक्षे १७विन्यासे च मेदि० । १८निषेधे
१९निषये दुर्गादासः ।

निः(नि)क्षेप पु० निर्-(नि)वा क्षेप-भावे षञ् । १स्पर्शे
(गच्छितराखा) अष्टादशविवादान्तर्गते २विषादभेदे ।
३ च वीर०नि० विक्षरेण दर्शितो यथा

“अथ निः(नि)क्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्र निः(नि)
क्षेपो नाम स्वरूपस्य विन्यासेन पुत्रमान्तरे स्थापनम् ।
तथा च नारदः “स्वरूपं यत्र विक्षन्नाक्षिः(नि)-
क्षिपत्यविशङ्कितः । निः(नि)क्षेपो नाम तत्प्रोक्तं
व्यवहारपदं बुधैरिति” मच्च न्यासोपनिध्योरतिव्याप्ति-
स्तयोर्बन्धत्वाक्षिः(नि)क्षेप एव । याहकस्यासमक्षं सम-
र्पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव दृहस्यतिः “राजचौ-
रादिकमयाहायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यदृष्टे
इत्थं न्यासः स परिकीर्तितः” इति । अथमेवागणि-
तद्रव्यस्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च नारदः
“असङ्घातमविज्ञातं सस्रष्टं यन्निधीयते । तज्जानीया-
दुपनिधिं निः(नि)क्षेपकृत्स्वितं विदुरिति” । असङ्घातम्
अनाख्यातम् अविज्ञातम् अदर्शितम् । अतएव दृह-
स्यतिः “असमक्षं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् । स्रष्टा-
ङ्कितञ्च यदुद्रव्यं तदौपनिधिकं स्रुतमिति” व्यवहितं
करणत्वादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अतएव याज्ञवल्क्यः
“वासनस्यमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्पते । द्रव्यन्तदौप-
निधिकं प्रतिदेयन्नयैव तदिति” वासनं द्रव्याधार
करणत्वादि तत्स्यं वासनस्यम् । हस्तेऽप्यस्यसुपलक्ष-
णम् । अतएव नारदः “निः(नि)क्षिप्यते परमृष्टे तदौप-
निधिकं स्रुतमिति” । तथा चावभेतेषाम्भेदः । याह-
कस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं निः(नि)क्षेपः । नृहस्या-
मिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मान्नाकते एतद्वातव्यमित्यु-
क्त्वाऽन्यस्य तत्प्रकारेहृष्टे दत्तं न्यासः । स्रष्टाङ्कितमस-
मक्षमगणितं स्थापितसुपनिधिरिति । निः(नि)क्षेपादीनां
स्थापनप्रकारमाह मनुः “कुबजे हृत्तसम्पन्ने धर्मक्षे-
षत्ववादिनि । महापक्षे घनिन्यायं निः(नि)क्षेपं निः-
(नि)क्षिपेद्वुधः” इति । महापक्षे वञ्चतरबन्धुवृत्ते ।
निः(नि)क्षेपस्य हृत्तसुपलक्षणम् । दृहस्यतिः “स्थानं
नृहस्य तदर्थं विधानञ्च गुणनद्या । सत्यं शौचं वञ्चजनं
परीज्य स्थापयेद्विधिमिति” निधिरुपनिधिः । एतदप्यु-
पलक्षणम् । निः(नि)क्षेपादीनां रक्ष्यं कथं कर्तव्यं या-
हकेष्वेत्याह दृहस्यतिः “सशाक्तिकं रहोदत्तं द्विधिं
ससुदाहृतम् । पुत्रवत्यरिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्ष्ये” इति ।
पालयितः फलमपालयितदौषञ्चाह “ददतो यज्ञवेत् पुत्र्यं
हेमकूषाम्बरादिकम् । तत् स्थात्फलमतो न्यासो यथैव श-
रण्यामतः । भर्तृद्रोहं यथा नायाः पुंसः पुत्रसहृदुवधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे मच्चितोपेक्षते नृचाम् । न्यास-

इत्थं न गृह्णीयात्तन्नाशस्तयशस्करः । गृहीतं पाल-
वेदयन्नात् सकृदाचित्तमर्पयेदिति” न्यासग्रहणसुपलक्ष-
णम् । तेन फलरक्षणार्थं निः(नि)क्षेपादित्यथाधार-
णमिति मन्तव्यम् । देवराजोपघाते ग्राहकस्य न दोष
इत्याह इहस्यतिः “देवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नु-
यात् । गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यते” इति ।
गृहीतरिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः ।
गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिस्ययायोक्तम् । तेन क-
श्चिन्निः(नि)क्षेपमात्रस्य विनाशे प्रमाणात्तरादुपेक्षाभावे
निश्चिते गृहीतदोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । देव-
राजग्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम् । अतएव
कात्यायनः “राजदैविकचौरैर्वा निः(नि)क्षेपं यत्न
नाशितम् । गृहीतः सह भाण्डेन दातुर्नष्टनदुच्यते”
इति । भाण्डेन अर्थेन । नारदोऽपि “गृहीतः
सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः । देवराजकृते तद्वन्न
चेत्तच्छिञ्जकारितमिति” तद्वदितिपदेनैकसुपमेयमन्य-
दुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवं योजना गृहीतरर्थेन सह
यो नष्टः स दायिन एव एवन्देवराजकृते यो नष्टः सोऽपि
दायिन एव नष्ट इति देवग्रहणलक्षरोपलक्षणम् । अत-
एव याज्ञवल्क्यः “न दायोपहतन्तु राजदैविकत-
स्करैरिति” दैविकपदस्यार्थो विष्टतो मनुना “चौरैर्हृ-
तञ्जलेनोदमग्निना दग्धमेव वा । न दद्यादिति तस्मात्सं-
न संहरति किञ्चनेति” । यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपादित्य-
मपि धनस्य संहरति न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः ।
तथा च स एव “ससूत्रे नाम्नायात्किञ्चिदिति तस्मात्सं-
संहरति” कश्चित् केनचिद्धेतुना नष्टमपि गृहीता
भूत्वाहारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः “ज्ञात्वा
द्रव्यविशोगन्तु दाता यत्न विनिः(नि)क्षेपेत् । सर्वोपाय-
विनाशेऽपि गृहीता नैव दाप्यते” इति । निः(नि)-
क्षेपगृहीतारं प्रत्याह कात्यायनः । “निः(नि)क्षेपं
यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् । देवराजकृतादन्यो
विनाशस्तस्य कीर्त्यते” इति । यस्य पात्रे यत् स्था-
पितन्तन्तेनावहितेन रक्षणीयम् । यतो देवराजकृता-
दन्यो विनाशस्तस्य ग्राहकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते
इत्यर्थः । न केवलमुप्योक्तिरेव तस्य किन्तु विनाशे
जाते वस्तुमत्या दोषो वृद्धयर्थानिश्चेत्याह स एव
“यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत् क्षियेत वा । तद्द्रव्यं
ओदयन्दायो देवराजकृताद्विनेति” । दोषः उपेक्षादि-

लक्षणः । इहस्यतिरपि “भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता
यदि नाशयेत् । याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यन्तसोद-
यमभवेदिति” कात्यायनोऽपि “न्यासादिकं परद्रव्यं प्रम-
क्षितसुपेक्षितम् । अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव
तदिति” अत्र विशेषमाहृतव्यासकात्यायनौ “भक्षिते
सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते । किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः
स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति” किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः
मिति मितान्तरायाम् । याचनानन्तरमदत्तस्य पश्चाद्देव-
राजकृतेऽपि विनाशे तन्मूलमात्रं दातव्यमित्याह व्यासः
“याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि सः । गृहीता
प्रतिदाप्यः स्यान्मूलमात्रं संशयः” इति । प्रत्यर्ष-
विलम्बमात्रापरारथे सवृद्धिकदानस्यान्यायत्वात् । राशौ
च तत्त्वतो दण्डो देय इत्याह नारदः “याच्यमानस्तु
यो दातुर्निः(नि)क्षेपं प्रयच्छति । दण्डः स राज्ञो
भवति नष्टे दाप्यं च तत्सममिति” नष्टे देवतो राजतो
वेति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि “अंशो न्यागितेऽदत्ते
दायो दण्डश्च तत्सममिति” । भागिते वाचितेऽदत्ते
सति यदि अंशो देवराजकृतो नाशो भवति तथापि
तद्द्रव्यं मूलपरिकल्पनेन । “धनिने ग्राहको दायो-
दण्डो राज्ञे च तत्समम्” । तत्समं दण्डमित्यर्थः ।
यः पुनःस्थापकाननुज्ञया निः(नि)क्षेपसुपभुङ्क्ते तस्य
दण्डमाह नारदः “यत्पार्थं साधयेत्तेन निः(नि)क्षेपे
त्वननुज्ञया । तत्रापि दण्डः स भवेत्तस्य सोदयमावे-
दिति” दण्डश्च साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्योऽपि
“आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दातव्यश्चापि सोदयमिति”
आजीवन् भोगवृद्धयर्थप्रयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया
स्वास्थ्यननुज्ञया । इतिप्रमाणमाह कात्यायनः । “निः-
(नि)क्षेपं इतिशेषश्च क्रयविक्रयमेव च । याच्यमानं न
चेद्दद्याद्वृत्ते पञ्चकं शतमिति” । निः(नि)क्षेपहर्तार-
स्याह विश्वः “निः(नि)क्षेपापहारी इतिहितम्वनं
धनिकस्य दाप्यः” । अस्य दण्डमाह मनुः “निः(नि)-
क्षेपस्यापहर्तारं तत्त्वमन्दापवेद्भम् । तथोपनिधिहर्तार-
रमविशेषेण पाथिवः” निः(नि)क्षेपापहारे कर्त्तव्यमाह
व्यासः “निः(नि)क्षेपक्षिण्णुते यस्य नरो बन्धुबन्धा-
न्यतः । साक्षिभिवर्षे द्रव्येण विभाव्य प्रतिदाप्यते”
दण्डमाह इहस्यतिः “गृहीत्वापहृते यत्न साक्षिभिः
शपथेन वा । विभाव्य दापयेद्वाजा तत्समं विनयन्धेति”
विनयं दण्डम् । ससाक्षिकनिः(नि)क्षेपादौ स्थापकस्या-

ऋतवादित्वे साक्षिभ्यो यथास्थितमर्धमवगत्य दण्डनीयः
 स राज्ञोत्याह मनुः “निः(नि)क्षेपो वः कृतो येन
 यावांच कुबसन्निधौ । तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्
 दण्डमर्हतीति” कुबं साक्षिदण्डम् । असाक्षिके त्याह
 दण्डस्यति “रहोदत्ते निधौ यत्न विषंवादः प्रजायते ।
 विभावकत्वात् दिव्यहृत्तयोरपि च स्मृतमिति” उभयो-
 र्मेव्ये एकस्येत्यर्थः उभयपक्षश्च “द्वय्या वान्यतरः कुयो-
 दित्यमेव पक्षे यथा स्यादिति । पक्षीतस्यापक्षयोर-
 ऋतवादित्वे दण्डमाह मनुः “निः(नि)क्षेपस्यापह-
 र्त्तारमनिः(नि)क्षेपारमेव च । सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथै-
 चैव वैदिकैः । यो निः(नि)क्षेपं नार्पयति यच्चानिः-
 (नि)क्षिप्य याचते । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दास्यौ वा
 तत्समं दममिति” चौरवच्छास्यौ चौरवदृष्ट्यौ चौरव-
 दृष्टेन दण्ड्यावित्तियावत् । दण्डस्य प्रमाणात्त्याह
 बभमिति । मत्स्यपुराणे । यस्तु “यो निः(नि)क्षेपं
 नार्पयति यच्चानिः(नि)क्षिप्य याचते । तानुभौ
 चौरवच्छास्यौ दास्यौ च द्विगुणं दममिति” द्विगुणो
 दण्ड उक्तः स दुर्दृत्तविषयो ब्राह्मण्यतिरिक्तविषयो वा
 अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति ।
 निः(नि)क्षिप्तं इव्यमकाले ददतो द्विगुणोदक इत्याह
 कात्यायनः “पाञ्चसूतनिधिः काले काबहीनन्तु
 वर्जयेत् । काबहीने दददण्डं द्विगुणश्च प्रदापयेदिति”
 पाञ्चः निः(नि)क्षेपकारिष्येति शेषः यद्गयादुपनिघिर-
 न्यस्य हस्ये न्यस्यसज्जयातीते काले न पाञ्च इत्यर्थः ।
 भयातीते काले स्वयमेव नायाचितमर्षयोधम् “सज-
 द्याचितमर्षयेदिति” दण्डस्यतिस्मरणात् । तद्गये वत्तमाने
 स्वयमेवायाचितन्दीयमानं काबहीनन्तस्य दानन्दौष्ट्ये-
 नैवेति तद्ददतोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राङ्गिवाकं प्रत्याह
 मनुः “यो निः(नि)क्षिपं याच्यमानो निः(नि)क्षेपुर्न
 प्रयच्छति । स याच्यः प्राङ्गिवाकेन तद्भिः(नि)क्षेपु रस-
 क्षिपौ । स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाश्रितम् ।
 न तत्र विद्यते किञ्चित् अत्यरेणाभियुज्यते” इति । यदा
 तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव “तेषां न
 दद्याद्यद्यदि तु तद्भिरण्यं यथाविधि । इयच्छिष्टं दायः
 स्यादिति धनस्य धरण्या । निःक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योप-
 निहितस्य च । राजा विनिर्णयं जुय्यादक्षिणव्यासधा-
 रिणामिति” तेषां अभियोज्यताम् । इयं द्विगुणम् ।
 मित्तद्ग दण्डयित्वा अक्षिणम् अताडयन् । निः(नि)-

क्षेप पक्षीतारं प्रत्याह दण्डस्यतिः “स्थापितं येन विधिना
 येन यज्ञ यथाविधि । तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यन-
 न्तरे” इति । स्थापितेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्यास्यमक्षि
 स इह प्रत्यनन्तर उच्यत इति स्मृतिचन्द्रिकायां, प्रत्यन-
 न्तरे प्रत्यादाविति कल्पतरौ । स्थापकं प्रत्याह मनुः
 “यो यथा निः(नि)क्षेपेद्वधे यमर्धं यस्य मानवः । स
 तथैव पक्षीतव्यो यथा दावस्तथा पक्षः । मिषोदायः
 कृतो येन पक्षीतो मिष एव वा । मिष एव प्रदातव्यो
 यथा दावस्तथा पक्षः । ससृष्टे नाम्नायात् किञ्चिद्दयं त-
 स्माह संहरेदिति” दायो दानं स्थापनमिति यावत् ।
 यज्ञोपहृषं मिषः अन्योन्यमेव एतदुक्तमिति ससा-
 क्षिकं स्थापितम् साक्षिसमक्षं पक्षीतव्यम् । रहसि
 स्थापितं रहस्येनेति । ससृष्टे सद्रासहिते निःक्षेपेस
 मूषकादिनोपहृते निः(नि)क्षेपं स्थापयित्वा न किञ्चिद्दु-
 म्भ्रमाप्रुयात् । यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपात् प्रतिसद्राक-
 रणादिना न संहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्थापयितुमर्थे प्रत्य-
 नन्तरे तद्देयमित्याह स एव “स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य
 प्रत्यनन्तरे । न स राजाऽभियोज्यो न निःक्षेपु च
 बन्धुभिरिति” अनेन वचनेन वचोभङ्ग्या स्थापके स्मृते
 प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्षणं पाहृकेण कार्यमित्युक्तम् । स्वय-
 मेव वाचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेण दानमयादि-
 काबापाये मन्तव्यम् अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तर
 वक्तव्ये तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किन्तु सर्वप्रत्य-
 नन्तरसन्निधाविति न निःक्षेपु बन्धुभिरभियोज्यः इत्य-
 नेन सूचयाम्यभूव । यदा तु पाहृकः स्वयमेव न ददाति
 तदा प्रत्यनन्तरकर्तव्यमाह स एव । “अच्छेनेनैव
 चान्निच्छेत्तमर्धं प्रीतिपूर्वकम् । विचार्यं तस्य वा हतं
 सान्नैव परिसाधयेदिति” अन्निच्छेत् स्वधारयेत्परिसा-
 धनं पाहृकसकायादादाननदुपाहृकृष्टिं विचार्यं स
 तद्दृत्तपाहृकविषये सान्नैव कार्यं न भयादिप्रदर्शनेन ।
 दुर्दृत्तपाहृकविषये तु अस्थादानप्रकरणोक्तेन भयादि-
 प्रदर्शनाद्युपाधान्तरेण अजादिना कार्यमित्यस्मादेव वच-
 नादवगम्यते । तथा सदृष्टे विप्रतिपक्षे भूतानुसारेण
 साधयितुमशक्ये साध्यादाभावे प्रत्यनन्तरादिना साध-
 येत् । दुर्दृत्ते तु विप्रतिपक्षे अजादिना परिहरेदिति
 साध्यादेव वचनादवगम्यते । सदृष्टे अजादिपयोमवच्छ-
 मथेन शोधनस्यायत्तुचितत्वात् । पाहृके तु स्मृते पक्ष-
 दादधीनं निःक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे

वा प्रत्यर्षीयमित्यतिस्खलत्वात् अतिकारैरुपेक्षित-
मित्यस्मादस्मान्प्रकारवदुवक्षेयं यदि याचकोऽसौ स्वयं
न ददाति तदा स्थापकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तभागेष्या-
न्विच्छेत् सस्यतिपक्षं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिपक्षं साध-
येदित्येतदपि अतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातं शक्यत्वादिति ।
“द्वयीषु निः(नि)क्षेप इवार्पितं द्वयम्” कुमा० ।

निःप्रभं लि० निर्गता प्रभा यस्य “प्रादिष्यो धातुजस्य वाचो-
त्तरपदलोपः” वार्त्ति० । गतशब्दलोपः वा विसर्गस्य
शत्वम्, प्रभान्शून्ये पक्षे शत्वो निष्प्रभ इत्यपि तत्रार्थे

निःश्रमं पु० निर्गतः श्रमात् “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः”
वार्त्ति० निरा० ५त० । श्रमोपे त्रिका० पक्षे शत्वम् ।

निःश्रलाकं लि० निर्गतः श्रलाकायाः निर्गता श्रलाका यस्मात्
वा । निर्वर्जने रक्षसि अमरः । “अरग्यो निःश्रलाके वा
मन्त्रयेदविभावितः” मनुः वा शत्वम् ।

निःश्रत्या स्त्री निर्गतं श्रत्यं यस्याः ५व० । श्रदनीइच्छे
राजनि० तत्रेवने हि शीघ्रं श्रत्यं निर्गच्छति । श्रत्य-
वत्प्रतिबन्धकरहिते लि० “निःश्रत्यस्यत्सृजेयं जीवितम्”
दशकुमा०पक्षे शत्वम् । [श्रमपशून्यनात्वे लि० वा शत्वम्

निःश्रूकं पु० निर्गतः श्रूकोऽस्मात् । श्रुच्छ्रुशकौ राजनि०

निःश्रेषं लि० निर्गतः श्रेषो यस्य । समस्ते सकले “निःश्रेष
श्रुतचन्दनं सनतं निर्द्वेष्टरागोऽधरः” काव्यप्र० वा
शत्वम् । निःश्रेष तत्रार्थे [पक्षे शत्वम् ।

निःश्रोध्यं लि० निर्गतं श्रोध्यमस्मात् । निर्मले ऋष्टे अमरः ।

निःश्रयणी स्त्री निश्चितं श्रयतेऽनया त्रि-करणे ल्युट्
लोपः । काश्मयसोपाने शब्दरत्ना० वा शत्वम् ।

निःश्रि-रनि लोपः । निःश्रियणीत्यप्यत्र शब्दर० ।

निःश्रेणि स्त्री निश्चिता श्रेणिरत्र । काश्मयसोपाने अमरः ।
वा शत्वम् । “चक्रं त्रिदिवनिःश्रेण्यः सरयूरुवा-
दिनाम्” रघुः ।

निःश्रेयसं न० नितराम् श्रेयः नि० अच् समा० । शोभे
श्मकृते श्विज्ञाने षभक्तौ ५अनुभावे च शब्दरत्ना० ।
“पण्डितो ह्यर्षकृष्णेषु निःश्रेयसकरं वचः” भा०स०
१६६श्लो०तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्”
मनुः । नितरां श्रेयो यस्मात् अच् समा० । इयङ्कुरे
षु० भेदि० वा शत्वम् । निःश्रेयस तत्रार्थे

निःश्रासं पु० निरे+श्च-भावे चञ् । प्राणवायोर्नासया
वह्निनिःसरणे “हृषलीफेनपीतस्य निःश्रासोपहतस्य
च” मनुः । वा शत्वम् । निःश्रास तत्रार्थे

निःश्रमं अथ० निर् श्रम+तिष्ठन्त्वा०स० सुषामा० शत्वम् ।
निन्दायाम् अमरः ।

निःश्रम्बि लि०निष्क्रान्तः शब्देः सुञ्चिष्टित्वात् निरादिष० ष-
षामा० शत्वम् । श्रम्बिन्शून्ये शब्दे त्रिका० वा शत्वम् ।

निःश्रामन् लि० निष्क्रान्तः श्राञ्चः निरा० सुषामा० शत्वम् ।
शामरहिते वा शत्वम् ।

निःसम्पातं पु० निर्गतः सम्पातो यत्र प्रादि० वञ्च० । गमन-
शून्ये श्रिशीथे त्रिका०वा शत्वम् । श्रिशीथे च “आका-
शमपि वायुश्चैर्निःसम्पातं विधीयताम्” हरिवं०६६अ० ।

निःसंशयं लि० निर्गतः संशयोऽस्मात् प्रा०न० । सन्देहशून्ये
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः” प्रा०त० । पक्षे
शत्वम् । निःसन्देहोऽप्यत्र ।

निःसङ्गं लि० निर्गतः सङ्गो यस्मात् प्रा० वञ्च० । सङ्गरहिते
सङ्गश्च क्लेशः फलाभिसम्बन्ध “निःसङ्गता सुक्तिपदं
यतीनाम्” विष्णुपु० “वेदोक्तमेव कुर्वीषो निःसङ्गोऽ-
र्पितमीश्वरे” मत्त०त० छत भाग०११ स्कन्धवचनम् ।

निःसरणं न० निर्+श्च-भावे ल्युट् । निर्गमे करणे ल्युट् ।
शब्दहादिह्रस्वे श्रमरथे षनिर्वाणे ५उपाये च हेमच० ।
“दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत्” भा०शा०
२१५अ० वा शत्वम् ।

निःसारं पु० निर्गतः सारो यस्मात् । शशाखोटकह्रस्वे
(शेषोडा) शशोनाकभेदे राजनि० शसाररहिते लि० ।
“मातुष्ये कदलीसन्धनिःसारे सारमार्गणम्” शु०त०
“जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम्” का-
लिकापु० २७अ० । कदल्यां स्त्री वा शत्वम् ।

निःसारणं न० निर्+श्च-णिच् ल्युट् । बहिष्कारणे स्वार्ये
णिच् करणे ल्युट् वा । शब्दहादिह्रस्वे श्रिःसरथे च
शब्दर० वा शत्वम् । [जटाधरः ।

निःसारितं लि० निर्+श्च-णिच् कर्मणि क्त । बहिष्कृते
निःसीम(न्) निर्गता सीमा यस्मात् निरादि०वञ्च० । सीमा-
रहिते अथविशून्ये “निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा
तत्परीभूय भूयः” नैष० “अहह महतां निःसीमानच-
रितविभूतयः” भार० र०अत्र डापोऽभावपक्षे नान्तात्वात्
स्त्रियां वा टाप् मनन्तात्वात् न लोप इति भेदः । वा शत्वम्

निःस्त्रेहं लि० निर्गतः स्त्रेहो यस्य प्रादि० वञ्च० । स्त्रेहशून्ये
स्त्रेहश्च तैत्तिरीयैः प्रीतिश्च । “निःस्त्रेहं कीटस्य-
तम्” अतिः “ये प्रतिपह्निःस्त्रेहास्ते नराः स्वर्गवा
गायिनः” भा०अनु० २१अ० । श्रतस्यां स्त्री त्रिका० तस्य

निकाशितस्त्रोहत्वात् तथात्वम् । वा विसर्गस्य सत्वम् ।
निःस्त्रोहफला स्त्री निःस्त्रोहं फलं यस्याः । श्वेतकण्ट-
कार्यां राजनि० । [अपि निष्प्रहोऽभवत्] रघुः ।
निःस्त्रुह् त्रि० निर्गता स्त्रुहाऽस्य । आशाशून्ये "त्रिदिक्स्थे-
निःस्त्रव पु० निर्+क्षु-अप् । अवशेषे "राजनि स्थापितो यो-
ऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो वा, निस्त्रवस्तस्मात्
वर्षिजां लाभकत् सूत्रतः" याज्ञ० "निःस्त्रवः अवशेषः"
मिता० ।

निःस्त्राव पु० निःस्त्रवति निर्+क्षु-अप् । (माड)(फेन) श्मश्रु-
रसे हेमच० भावे घञ् । शब्दे "बद्धादानोऽल्पनिःस्त्रावः
ख्यातः पुजितदेवतः" कामन्द० ।

निःस्त्र त्रि० निर्गतं स्त्रस्य प्रा०ब० । इदरिद्रे "शूर्पाकारौ
विरुक्षौ च वक्रौ पादौ सिरालकौ । संयुक्तौ पाण्डु-
रवसौ निःस्त्रस्य विरलाङ्गुली" गरुडपु० । २धनराहिते
श्चातिरहिते च ।

निःस्त्रभाव त्रि० निर्गतः स्त्रभावो यस्य प्रा०ब० । स्त्रभाव-
शून्ये । बौद्धमते वस्तुभावस्य निःस्त्रभावत्वम् यद्योक्तं
बद्धावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्त्रभावो नावधा-
र्वते । अतो निरभिज्ञास्त्रो निःस्त्रभावाच्च दर्शिताः"
(ते पदार्थाः)

निकञ् अव्य० कञ्स्य समीपम् सामीप्येऽव्ययी० । पश्चिमापर-
सन्धिसमीपे "चिन्त्यं परिषिञ्चत्यग्नीहृत्स्थिषु निकञ्चे"
कात्या०श्रौ० १८।२।१ "पश्चिमापरसन्धिः कञ्स्यस्य समीपं
निकञ्चम्" वेददी० । अव्ययीभावे अदन्तात् सप्रत्या
वा न लुक् ।

निकट त्रि० निबद्धम् निबद्धार्थात् नेः "सम्प्रोद्ध" पा०
चात् कटच् । आसन्ने सम्बद्धे । "अदूरे मस्यतां
किञ्चिन्निकटं सरः" पञ्चत० ।

निकर पु० निकृ+भावादौ अप् । श्मश्रुहे अमरः । २सारे
शब्दायत्तधने षनिधौ च भेदि० "निष्पान्दीरनिकरेण
कृताभिषेका" भावः ।

निकर्षण न० निर्गतं कर्षणस्यत्वात् प्रा०ब० । श्मश्रुहे अमरः । १कर्षणरहिते भू-
भागे श्मश्रुहादिपरिच्छिन्नदेशे सन्निवेशे श्मश्रुहानादुवचि-
र्भागस्यविहारभूमौ कर्षणशून्यत्वात् तयोक्तथात्वम् ।

निकष(स) पु० नि+कष(स)-अच् निकष(स)त्वेन करणे लो
वा । श्मश्रुषु २कषयापारणे च (कषटीपातर) अमरः ।
"निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनवाविनी" रघुः कर्मस्थ
च । श्मश्रुचाथं कषयकर्महेमादौ त्रि० "वदा निर्युञ्च

मात्रोवि ध्यानं मनसि पूर्वजम् । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म
निकषं निकषे यथा" भा०शा० २०५५० । श्मश्रुषु अस्त्रा-
दितोच्छ्रितासाधनास्त्रे अमरः ।

निकषा अव्य० नि+कष-का० व्या । श्मश्रुके अमरः ।
"विसङ्कृतं बद्धं निकषा हनिष्यति" भावः निकषायोगे
शेषार्थे द्वितीया २मध्ये च भेदि० । श्मश्रुसमातरि स्त्री
निकषात्मज् पु० इत० । राक्षसे अमरः ।

निकषोपल पु० कर्म० । श्मश्रुषु (कषटी) श्मश्रुभेदे च ।
निकाम न० नि+कष-घञ् अभिघावात् लीवता । इष्टा-
नतिक्रमे श्मश्रुप्राप्ते श्मश्रुशब्दे च अमरः । "निकामतप्रा
द्विधिनेन वञ्चना" कुमा० "नित्यं हरेः सच्चिहिता
निकामम्" भावः ।

निकामन् त्रि० नि+कष वा० सनिन् । नितरां कासुके
"सिर्षित्वा खलमानानि कासभिः" अ० १०।६२।६। "निका-
सभिः नितरासभिन्नापुकेः" भा० ।

निकाय पु० नि+चि-घञ् कुत्वम् । श्मश्रुषु २शजातीय-
प्रायिसङ्घे श्मश्रुषु ४परमात्मनि भेदि० "तथा देवनिका
यानां सेन्द्राणाञ्च द्विवीकसाम्" भा०शा० १२३५० । "तस्य
सर्वनिकायेषु निष्कर्षेण युञ्जास च" रामा० ४।४४।३।

निकाय्य पु० नि+चि-यत् कुत्वम् । गृहे अमरः ।
"न प्रथायः लूनः कञ्चित् निकाय्यं तेऽधितिष्ठति"
भट्टिः ।

निकार पु० नि+कृ-क-वा भावे घञ् । श्मश्रुषु २परिभवे
अमरः "राक्षानं निकारे सहसा प्रवृत्तः" भा०शा०
१८६५० । "निकारोऽप्ये पश्चाद्भनमहह भोस्तद्वि निध-
नम्" शान्ति०श० श्मश्रुषु २धने च ४धान्यादेरुद्धर्षिपथौ
अमरः । श्मश्रुलीकारे शब्दमा० ।

निकारण न० नि+कृ-णिच्-ल्युट् । श्मश्रुषु २शब्दे अमरः
निकात्य त्रि० नि+कृ-यत् । चाक्षनीये त्रिका० ।

निकाश पु० नि+काश-घञ् । प्रकाशे २समीपे च । तुल्यार्थे
अस्य निभादित्वात् नित्यस० वा दीर्घश्च । "लवाच पू-
र्येन्दुनिकाशवक्त्राम्" हरिवं १५४ अ० "आकर्णसङ्घात-
मस्तु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचामरस्य"
भावः । सादृश्येऽस्य न पृथक्प्रयोगः ।

निकाश पु० नि+कष-भावे घञ् । सङ्घातखने कषणे
"तेजोभिः कषकनिकाशराजिनीहेः" किरा० ।

निकास पु० नि+काश-घञ् । प्रकाशे नीकाशशब्दार्थे सादृश्ये
भरतः निभादित्वात् नास्य पृथक्प्रयोगः ।

निकुच्यकर्णिं खल्यं निकुच्यौ सङ्कुचौ कर्णौ यत्र दि-
दग्ङ्गा० इच्छमा० । सङ्कुच्यकर्णके

निकुञ्जक पु० नि+कुञ्च-कृत् । १कुञ्जवपादे प्रकृतपरि-
भाष्ये अमरः श्वानीरभेदे जलवेतसे भावप० ।

निकुञ्ज पु० न० नितरां कौ जायते जन-उ प्रथो० । लता-
दिपिहितोदरे कुञ्जे “कपिकुञ्जपयाति, क्लान्तमद्रे-नि-
कुञ्जम्” ऋतस० ।

निकुञ्जिकाम्ना स्त्री निकुञ्जस्यत्पित्तस्थानत्वे नास्त्वस्या उन्
कर्म० । कुञ्जवर्द्ध्यां श्रीफलतल्यशुभायां लतायाम्
राजनि० ।

निकुम्भ पु० नि+कुम्भि-कृत् । १दन्तीदृच्छे २कुम्भकर्णराक्षस-
पुत्रभेदे च मेदि० । “स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्णा-
क्षत्रावभौ” रामा० लङ्का० ७५।४६श्लो० । १दानवभेदे
“निश्चन्द्रश्च निकुम्भश्च कपटः कपटस्तथा” भा०आ० ७५
ख० । प्रह्लादस्य ४पुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः
ख्याताः सर्वत्र भारत ! । विरोचनश्च कुम्भश्च निकु-
म्भश्चेति भारत !” भा०आ० ६०ख० । ५हृदयशब्दप-
पुत्रे “हृदयशय्य निकुम्भोऽमृतं क्षात्रधर्मरतः
ब्रह्मा” हरिवं० १२ख० । ६विश्वदेवभेदे “विश्वदेवाश्च
विश्वायां धर्माञ्ज्जाता इति श्रुतिः” इत्युपक्रमे “विश्वावसु-
सुपयोऽपौ निकुम्भश्च महायथाः” हरिवं० २०४ ख० ।
तत्र निकुम्भ इत्यत्र विष्कुम्भ इति पाठान्तरम् । ७कुम्भ-
नाधिपान्तर्गते ऋषभेदे “दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी
पराक्रमी” भा०द्रो० १५६ख० । ८कुमारानुचरभेदे “शङ्कु-
कर्णौ निकुम्भश्च पद्मः कुसुद एव च” भा०श० ७६ख० तत्-
सेनाध्यक्षोक्तौ । ९राक्षसेषु शिवानुचरभेदे “पार्श्वे
तिष्ठन्तमाह्वय निकुम्भमिदमब्रवीत् । राक्षसेषु ! पुरीं
मत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु” हरिवं० २६ख० “अथेहि
मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाच निकुम्भमित्तम्” रघुः
१०दन्तीदृच्छे स्त्री गौरा० लीष् वा राजनि० ।

निकुम्भाख्यवीज न० निकुम्भं दन्तिकादृच्छवीजमाख्याति
स्त्रवीजेन आ+ख्या-क । जयपाचे राजनि० ।

निकुम्भित न० नि+कुम्भि-कृत् । न्यकरणभेदे “करणानान्त
सर्वेषां सामान्यं लक्षणं न्विदम् । प्रायो वामकरो वज्रः-
स्थितोऽन्यः पुरतोऽनुगः । पादाभ्यां करणं त्रये यत-
मटोत्तरं मतम्” इत्युपक्रमे “निकुम्भितं पार्श्वक्लान्त-
मतिक्रान्तं विवर्त्तनम्” सङ्गीतदा० ।

निकुम्भिला स्त्री लङ्कायाः पश्चिमभागस्यायां १शुभायां

२तत्स्यदेव्याञ्च “मातृषं मांसमाखाद्य प्रन्थत्यामो नि-
कुम्भिलाम्” रामा०सु० २४।४५ “निकुम्भिला नाम लङ्कायाः
पश्चिमभागवर्त्तिनी भद्रकाली तां तत्समीपं गत्वा प्रन्थ-
त्यामः” इति तट्टीका । “तेन वीरेण तपसा वरदानात्
खयम्भुवः । अस्त्रं ब्रह्माशिरः प्राप्तं कामगाय तर-
ङ्गमाः । स एष किल सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ।
यदुत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वान्श्च विद्धि नः । निकुम्भि-
लामसं प्राप्तमकृतास्त्रं च यो रिपुः” रामा०लङ्का० ८५।११श्लो०

निकुरम्ब न० नि+कुर-शब्दे बा० अम्बश् । समूहे अमरः ।
“अनिलतरलकिशलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बद्”
गीतगोविन्दम् ।

निकुलीनिका स्त्री निपाते “गतागतं प्रतिगतं चुञ्चिश्च
निकुलीनिकाः” भा०क० ४६ख० । “निकुलीनिकाः नि-
पाताः” नीलकण्ठः ।

निकूल पु० नरभेधाङ्गे षष्ठ्युपे पशुभेदाक्षभोद्देश्ये देव-
भेदे “उत्कूलनिकूलाभ्यन्निष्ठिनम्” यज्ञ० २०।१४।

निकृत ति० नि+कृ-कृत् । १पराभूते शूरीकृते श्यठे अमरः ।
४पतिते ५नीचे च मेदि० ।

निकृति स्त्री नि+कृ-भावे क्तिन् । १भर्त्सने २क्षेमे ३शाख्ये
मेदि० ४दैन्ये शब्दरत्ना० “निकृतिपरेषु परेषु भूरिधान्नः”
किरा० “निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा”
भा०स० २०४ श्लो० । ५पृथिव्यां निघण्टुः । साध्यायां
धर्मस्य पुत्रे ६वसुभेदे “सप्रमञ्च ततो वायुमष्टमं निकृतिं
वसुम् । धर्मस्यापत्यमित्येवं साध्यायां वै व्यजायत”
हरिवं० २०४ख० । [अमरः ।

निकृष्ट ति० नि+कृष-कृत् । अथमे जात्याचारादिनिन्दिते
निकृष्टाय पु० नि+चि-यङ् लुक्-चञ् “आदेश कः” इति
सूत्रे च कः इति वक्तव्ये आदेरित्यु क्तियङ् लुक्पादेरेव
सि०कौ० उक्तेः आदेः चस्य कः । गोमयादीनां पुनःपुनः
राशीकरणे

निकृते पु० नि+कृत-निवासे आधारे घञ् । १मृष्टे निकृतेने
भरतः । “निकृतेः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्ववसो सनेः”
भा०व० ८६ख० ।

निकृतेन न० नि+कृत-निवासे आधारे ल्युट् । १मृष्टे
अमरः “शरषेध्वनियमश्चैव उच्चमूचकेतनः” मनुः ।
कर्मणि ल्युट् । २पञ्चाङ्गो पु० शब्दच० ।

निकोचक पु० नि+कुच-शब्दे वुन् । अङ्कोटे अमरः अच्
निकोच-तत्पार्थे “निकुचपिचु निकोचशोरमाश्चप्रभृतोनि

पित्तरोगहरागत्याहः स्निग्धोष्णानि गुह्येषु च संश्रुतः ।

निकोठक पु० नि+कुठि-कुन् प्रथो० लघोपः । अहोठइणे भरतः ।

निक्रमण न० नितरां क्रमते यत्र नि+क्रम-आधारे ल्युट् । स्थाने 'निक्रमणं निषदनं निवर्त्तनं यच्च पटीशमर्वतः' ऋ० १६२।१४ "निक्रमणं स्थानम्" भा० ।

निक्रमण पु० नि+क्रम-शब्दे "क्रमो वीषावाम्" पा० पक्षे अप् । वीषावाः शब्दे अमरः ।

निकाण पु० कण-शब्दे पक्षे घञ् । वीषादेः शब्दे अमरः निच्चा स्त्री निच-अच् । निष्वायां (निकी) स्थाते सुद्रयूके उष्णादिकोषः ।

निक्षुभा स्त्री नि+क्षुभ-क । सूर्यपत्नीं ब्राह्मण्याच्च हेमा० ब्र०ख० भविष्यपु० "निक्षुभाकं व्रतं भानोः सदा प्रीति विवर्द्धनम्" इत्युपक्रमे "निक्षुभा सूर्यपत्नी तथा सचि-तोऽर्कः निक्षुभाकः" तत्र व्याख्या, "निक्षुभा ब्राह्मणी च या वाचकोऽर्कः प्रकीर्त्तितः" तत्रैव भविष्यपु० ।

निक्षिप्त लि० नि+क्षिप-क्त । श्यक्ते जटा० शकतनिःक्षेपद्वये च निक्षेप पु० नि+क्षिप-घञ् । ?निःक्षेपशब्दार्थे निःक्षेपशब्दे दृश्यम् । शशिलिहृत्ते संस्कारार्थं इत्यादेरप्ये च

निखर्व पु० शस्युतकोटिसंख्यायां शतसंख्येये च "अर्बुदमजं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवज्रज्जात्" खीला० नितरां खर्वः श्वामने त्रि० हेमच० ।

निखर्वट पु० रावणसैन्यगतराक्षसभेदे "विहृपाक्षे च सुश्रीव-क्षारेण च निखर्वटः" भा०व० २८४ख० ।

निखात लि० नि+खन-क्त । खनित्वाऽऽरोपिते "अष्टादश-दीपनिखातयूपः" रघुः ।

निखिल लि० निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् । चक्रे समये अमरः । "सर्वे तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः ।

निगड पु० न० । नि+गड-अच् खल्ल डः । शृङ्खलायाम् (वेडी) । निवृत्तो गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात् । श्लोह-मये हृत्तिपादवन्धने अन्दुके अमरः । "संसारे संनिव-द्धानां निगडच्छेदकर्त्तरि" ब्रह्मवै०पु० "बद्धापरानि परितो निगडान्यलावीत्" भाषः । शब्दे लि० "बद्धस्य निगडस्य च" मनुः "निगडः निगडितः" कुल्लू० । खल्ल नडः । निगडः तत्रार्थे हेमच० ।

निगडित लि० निगडो जातोऽस्य तार० इतच् । शब्दे संयते निगण पु० निगरण+प्रथो० । श्लोमधुमे लिङा० ।

निगद् पु० नि+गद-अच् । भाषणे शब्दपाले च अमरः । 'यद् हीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दप्रते' ऋ० भाष्यप्रहत-मन्त्रः । "निगदस्तु जनैर्वेदाः" व्यामनोक्ते श्लोके च । कर्मणि घञ् । उच्चैर्जये षमन्त्रे च "व एवात्र मन्त्रो यो निगदः" शत०ब्रा० ११।२।१६ ।

निगम पु० निगम्यतेऽत्र अनेन वा नि+गम-घञ् । ?पुरभेदे तत्र भवः अच् न इतिः । श्वाश्लोके शकटभेदे षवश्चिक्-पथे हृत्ते मेदि० । ?निचये इत्यध्वनि पर्यायकथनेन वेदार्धनोपके उपन्यभेदे हेमच० न्यायमतसिद्धे पश्चा-वयवन्वायमध्यो चरभावयने निगमनशब्दे दृश्यम् । दन्वायशास्त्रे एतन्नभेदे ?भेदे च । "निगमकव्यतरो-र्गचितं फलम्" भाग० १।१।२

"स्वादां नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैमसं तथा" ऋ० अतुक्र-मणिकायाम् "निगमशब्दो वेदवाची यास्त्रेण तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् तस्मिन् निगम एव प्रायेण वक्तव्यमानानां शब्दानां चतुर्थाध्याय-रूपे द्वितीयस्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैम-मत्वम्" ऋग्वेदभाष्ये साधवः ।

निगमन न० निगम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । श्वायस्य चरमा-वयने । निगमनलक्ष्यं गौ०सू० ७३३ यथा

"हेत्वपदेशान् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्" गौ०सू० "साधस्योक्ते वैधस्योक्ते वा यद्योदाहरणस्य संचिद्यते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निग-मनम् निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनवा एकमेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थान्ते सम्बोध्यन्ते तत्र साधस्योक्ते तावज्ज्ञेयो वाक्यम् अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्यात्त्वादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम् । तथा सौत्यत्ति धर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् वैधस्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अतुत्पत्तिधर्मकत्वात्त्वादि इत्यं नित्यं दृष्टम् न च तथाऽतुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिध-र्मकत्वादनित्यः शब्द इति" भाष्यम् । तत्सूत्रं दृत्तौ तु अन्यथा व्याख्यातम् ।

"हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य व्यपदेशः कथनं प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनं नि-गमनं तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्य-विशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्ट-

पञ्चमोधकृत्तादृशमोधको वान्यायावयवो निगमनम् इति”
 अतु०चिन्ना० तद्वच्यं यथा
 “उपनयानन्तरं निगमनं तच्चातुमितिहेतुलिङ्गपरा-
 भर्गप्रयोजकशब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधी-
 जनकं वाक्यम्” ।

प्रतिबुद्धप्रमाणाभावसूचके प्रतिज्ञोपसंहारवचने त-
 चात् तथेति वचने यथा “असकदनुचिन्तितानामव्या-
 हततरनिजोपदेशानाम् । प्रामाण्यपरमधीक्षां निगमन-
 मिदमेव निश्चिन्ननिगमानाम्” वेदान्तप्र० ।

निगरण् न० नि+गृ-ल्युट् । गरणस्य वसनस्य प्रतिरूप
 व्यापारे भक्षणे भेदि० । निनीर्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
 २मले पु०भेदि० । २होमधूमे शब्दरत्ना० रस्य लः । निग
 लनमप्यत्र ।

निगा(ग)ल पु० नि+गृ-घञ् अच् वा रस्य लः । भक्षणे
 करणे घञ् । २अश्वगलदेशे अमरः “घटागलसमोपस्थो
 निगाः कीर्तितो बुधैः” अश्वशास्त्रम् । [शब्दार्थचि०]

निगालयत् पु० निगात्+अस्यर्थे मत्तप् मस्य वः । अश्वे
 निगौर्यं लि० नि+गृ-क्त । भक्षिते रस्यन्तर्भाविते च
 “विप्रविद्यारोप्यमाणेऽन्तःकृते-निगौर्यं अन्यस्मिन्नारोप-
 विषये” काव्यप्र० ।

निगु पु० निम्बद्धते ज्ञायते पदार्थोऽनेन नि+पह् वा० डु
 रचोपच । भनसि लिङ्गा० । २मले ३मले ३चित्तकर्षण
 च संक्षिप्तारोपादिवृत्तिः ।

निगुत् लि० नि+गृ-शब्दे क्तिप् तुक् । मयादिना अव्यक्त-
 शब्दकारके “प्रत्यञ्चोयन्तु निगुतः” ऋ०१०।१२८।६

निगूढ लि० नि+गृह-क्त । शुभ्रे २वनसङ्घे पु० हेमच०
 “सुराज्जेव निगूढमन्त्रसाधनकथितविपुहः” काद० ।

निगन्धन न० नि+पन्ध-भावे ल्युट् । मारणे हेमच० ।

निघह पु० नि+पह-अच् । भर्त्सने रक्षीमायाम् श्वन्वने
 ३अनुपहामावे ५चिन्तिव्यायां निघहे प्रहत्तस्य इतिर-
 स्कारे ७मारणे प्रहत्तिवारणाय ढरोधे च निरोधरूप
 बोगेन अव्यासवैराग्यां एमनसोनिरोधे “निघ-
 हाहृपहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” । “तस्याहं निघहं
 मन्धे वायोरेव छद्मकारम्” गीता । १०परमेश्वरे पु०
 “प्रघहो निघहो व्यपः” विष्णु सं० । “सर्वं प्रघये
 निम्बह्नातीति निघहः” भा० ।

निघहस्थान न० गौतमोक्ते वादिनोनिघहास्यदे वाक्यभेदे
 तद्वच्यं यथा

“विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निघहस्थानम्” गौ० सू०
 “क्रमप्राप्तं निघहस्थानम् लक्षयति । निघहस्य
 अक्षीकारस्य स्थानं तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विप्रति-
 पत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानं यद्यप्ये-
 तदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादे-
 र्निघहस्थानत्वात्तुपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्य-
 न्यतरौज्ञायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञाना-
 भावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यान्वतमत्वं वा लक्ष्यमि-
 त्यपि वदन्ति” इतिः । निघहस्थानानि द्वाविंशतिः यथा
 “प्रतिज्ञाहानिः१ प्रतिज्ञानरमृः२ प्रतिज्ञाविरोधः३ प्र-
 तिज्ञासन्ध्यासोऽहेत्वनरूपमथोन्तरं६ निरर्थकत्वमविज्ञा-
 तार्थत्वमपार्थक्यमप्राप्तकालं१० न्यूनं११मधिकं१२ पुनरुक्त-
 १३मननुभाषणं१४मज्ञानम१५प्रतिभा१६विज्ञेयो१७ सता-
 नुज्ञा१८पर्यनुवोच्चोपेक्षणं१९ निरनुवोच्चानुवोचो२०ऽ-
 पसिद्धानो२१ हेत्वाभावाच्च२२ गौ०सू०उक्तानि । [शापे ।

निघाह पु० नि+पह-घञ् । अनिष्टं ते भूयादित्येवं रूपे
 निघ पु० निर्विशेषण हन्यते हन-क नि० । समविस्तार-
 देष्ये तुल्यारोहपरिणाहे पदार्थे अमरः । निघा
 निघतरच्छन्नैः”मट्टिः “निघो निमित्तम् पा०निमित्तमिह
 समारोहपरिणाहाभ्यां मितं निमित्तमित्युच्यते” जयम०

निघण्टिका स्त्री कन्दभेदे राजनि० ।

निघण्टु पु०नि+घटि-उ । पर्यायनाम्नामेकत्वार्थकथनाय सं-
 ग्रहे कोषाभिधानादौ तच्च ऋग्वेदभाष्योपक्रमे उक्तं यथा
 “आद्यं नैघण्टु कं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” अस्वार्थः
 एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोप-
 दिश्यते तत्र निघण्टु शब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमर-
 सिंघवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यव-
 हारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशादाद्य-
 काण्डस्य नैघण्टु कत्वम् । तस्मिन् काण्डे तयोऽ-
 ध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिको कदिकाचादिद्रव्य-
 विप्रयाणि नामानि, द्वितीये मनुष्यतदव्यवादिद्रव्यविष-
 याणि, तृतीये तदुभयद्रव्यगततत्त्ववृत्तिसत्त्वादिधर्म-
 विषयाणि” ।

निघर्ष पु० नि+घर्ष-भावे घञ् । घर्षणे (घसा) “तस्मात्स्थानं
 निघर्षजोऽमलः”किरा० ल्युट् । निघर्षणमप्यत्र न० यथा
 हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः” भा०शा० १२३
 ५७श्लो० ।

निघस पु० नि+सद+अच् षसादेशः । भोजने अमरः ।

निघात पु० नि+हन-भावे घञ् । १आहनने अन्वखरेषु
२अन्वखरहनने उदात्तादिहननपूर्वके अतुदात्तकारणे च
कर्माणि घञ् । अतुदात्ते ऋरे “समानवाक्ये निघातयु-
ग्मदस्यदादेशाः” वार्त्ति० । “उदात्तादिहननपूर्वकसतुदात्त-
करणं निघातः” मनोरमा । “ज्यानिघातकठिनाङ्गुलि-
त्वचौ” रघुः । [घातिव्याम् उष्वादिभ्योः ।

निघाति पु० निहन्यतेऽनवा निहन-इञ् कुलञ्च । ङोङ-
निष्टुष्व लि० नि+घष-कन् निपा० । १सुरे २तन्मार्जने च
उज्ज्वलं कर्माणि कन् । १सुरे निघण्टुः ।

निघ्न लि०निहन्यते नि+हन-घञ् क । १अधीने अमरः ।
नियम्यत्वात् तस्य तथात्वम् “निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौ-
ष्यम्” रघुः । २आहते १पूरिते च “स्याप्योऽन्यवर्गौ द्विगु-
ष्यान्त्यनिघ्नः” लीला० “पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च बभते यत्फलं
बुधैः” सूर्यसि० । सूर्यवंश्ये ४अनरगल्लते ऋभेदे पु० ।
“अनरगल्लसुतो निघ्नो निघ्नपत्नौ बभूवतः” हरिवं०१७अ० ।
अनमित्तपुत्रे ५ऋभेदे च “अनमित्तसुतो निघ्नो निघ्नस्य
तु बभूवतः” हरिवं० १८अ० । [दृश्यम् ।

निचन्द्र पु० दानवभेदे “निचन्द्रश्च निकुम्भश्च” निकुम्भशब्दे

निचय पु० नि+चि-भावे अच् । १समूहे २अवयवादीनां
समुच्चये ३निश्चये च शब्दर० । “मण्मासनिचयो वा
स्यात् समानिचय एव वा” मनुः कर्माणि अच् । ४नि-
चोयमाने अवयवादिना वक्ष्यमाने “सर्वं क्षवान्ता नि-
चयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः” भा०स्त्री० २अ० । ओष्ठ्या०
कृतादिना चुरथे त०स० । निचयकृत निचयीकृते लि० ।

निचयक लि० निचये कुशलः आकर्षणं कन् । निचये कुशले
निचाय पु० नि+चि-परिमाणाख्यायां घञ् । राशीकृते
धान्यादौ “एकस्रण्डुबनिचायः अत्र राश्याकृत्वेन
समुदायिनं परिच्छिन्तिगंस्यते” सि०कौ० ।

निचि पु० नि+चि- बा० ङि । गोकर्णशिरोदेशे रभस्रः ।

निचिकी स्त्री निचिना कायत्रि शोभते कै-क गौरा०
ङीप् । उत्तमायां गवि नैचिक्याम् शब्दार्थचि० ।

निचित लि० नि+चि-क्त । १व्याप्ते २पूरिते ३सङ्कीर्णं ४नि-
मिते च हेमच० । ५नदीभेदे स्त्री “कौशिकीं निचितां
कवां निचितां ङोहृतारिणीम्” भा०भो० ८अ० ।

निचिर न० नितरां चिरः प्रा०ष० । १अत्यन्तचिरकाळे २तद-
र्त्तनि लि० “प्रष्टु व्योषां निचिराभ्याम्” ऋ०६।११६।१

निचुम्पण पु० निचमनेन पूर्यते नीचैरस्मिन् कृषन्ति दधतीति
वा श्रुषोः । १सुरे २अवभृथे च “सुहृदोऽपि निचुम्पुषु

उच्यते निचमेन पूर्यते । अवभृथोऽपि निचुम्पुषु च उच्यते
नीचैरस्मिन् कृषन्ति नीचैर्दधतीति वा । नीचं कुषो-
तीति वा” निरु०५।१८ । “अवभृथो निचुम्पुषो भवति”
तद्वृता श्रुतिः “अवभृथ! निचुम्पुषु निचेररसि निचु-
म्पुषुः” ऋजु० १।४८ “निचुम्पुषु सुप सन्दायां गतौ
नितरां चोपति मन्दं मच्छति निचुम्पुषुः । उच्चप्रत्ययो
सुपागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन् कृषन्ति नीचशब्देन
कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुषुः । “वोचस्युषम्रशभ्युषे-
त्यादिना नीचैः शब्दोपपदात् कृषतेः कप्रत्ययान्तो
निपातः धातोः पुष्पाव उपपदस्य निचुष्पावश्च निपा-
तितः । तथा विधावभृथ! यद्यपि त्वं निचेररसि नि-
तरां चरतीति निचेरः । नितरां ममनशीलोऽसि तथा-
प्यत्र निचुम्पुषो भव मन्दगमनो भव” वेददी० ।

निचुल पु० नि+चुल-क । १हृच्छलदृढो अमरः । २नेतश्-
दृढो राजनि० । “स्थानादङ्गात् सरसनिचुलादुत्पतो-
दङ्गुष्ठः खम्” मेघ० ।

निचुलक न० नि+चुल-बा० कन् । १योषादेशोबाहतिस्त्राष्ट्रे
निचोबके हारा० । २कुञ्चिकामत्स्ये पुंस्त्री शब्दार्थचि० ।

निचेय लि० नि+चि-यत् । आचोयमाने स्त्रियां टाप् ।
आङि तु स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् । आनिचेयी

निचेर पु० नि+चर-उन् वा० आदेरेञ् । नितरां चरन्शीले
“अवभृथ निचुम्पुषु निचेररसि निचुम्पुषुः” यजु०१।४८

निचोल पु० नि+चुल-यच् । १प्रच्छदपटे येन शब्दादि प्रच्छा-
द्यते तस्मिन् अमरः २दोषिकाद्यावरणवस्त्रे ३स्त्रीपिधा-
नपटे च हेमच० । “शीलय नीलनिचोबम्” मीतगो०
निचोलक पु० निचोब इव कायति कै-क । श्लोधादेशोबा-
हतिस्त्राष्ट्रे कूर्पांसे हेमच० । [त्रिका० ।

निच्छद्वि पु० निच्छटा क्षविरत्न । (त्रिहोत्) तीरभुक्तदेशे
त्रिच्छिवि पु० द्राव्यात् अत्रियात्सवर्णाश्रुत्पत्रे जातिभेदे

“भङ्गोपल्लव राजन्यात् द्राव्यात् त्रिच्छिविरेव च” मनुः
निज लि० नितरां जायते नि+जन-ङ । १स्वकीये २नित्ये च
अमरः । “शेनागजेन कथितस्य निजप्रसूतैः” भावः ।

३स्त्राभाविके “स्त्रास्यं यस्तु निजम्” ज्ञाय ङीबा० ।

निजघास पु० पार्वत्या रोषसंभूते गणभेदे “निजघासो
चसचैव स्युः स्याकर्षः प्रशोषणः” हरिवं० १६८अ० ।

निजघ्नि लि० नि+हन-कि द्वित्वम् । नितरां हननशीले
“अथा निजघ्नरोदसा” ऋ०६।५।१२ ।

निजघृति स्त्री शकदीपस्ये १नदीभेदे तदुपक्रमे “एतेषां

बर्नमयादागिरयो नद्यः सप्त सप्तैव” इत्युक्त्वा “अनघा
आयुर्वा उभयदृष्टिपरजिता पञ्चपदी सहस्रश्रुतिर्नि-
जष्टतिरिति” भाग०५।२।१।१।१। उक्तम् । निजा ष्टितरस्य ।
२स्त्रभावतो धैर्यान्विते त्रि० । [न वः । निजिमान् ।

निजि त्रि० निज-युक्तौ कि । युद्धिमति । अतोयवा० मस्य
निटल पु० नि+टल-अच् । कपाले भावस्थले शब्दार्थकल्प-
तरुः “राजा निटलतले चुम्बितनिजचरणाम्बुजैः”
दशकु० ।

निटलाक्ष पु० निटले भाले अक्षि अस्य षष्ठम् । शिबे
शब्दार्थकल्प० “रोषरुक्षेण निटलाक्षेण दूरीकृतचेतने
मकरचेतने” दशकुमा० ।

निडौन न० नीचैडीनम् । भव्यमाश्रयं वा दृष्ट्वा अथःपतन
रूपे खगनतिभेदे खगनतिशब्दे २४१४ प्र० दृश्यम् ।

निण्डिका स्त्री सतीलायां (तेकोयाडा) कलायभेदे शब्दच० ।

निण्य त्रि० अन्वहिते निघण्टुः “निण्यः संनद्धो मनसा
चरामि” ऋ०१।१।१६।३७

नितली स्त्री ओषधिभेदे “देवी देव्यामधिजाता पृथिव्याम-
स्योषधे ! । तां त्वा नितलि ! केशेभ्यः” अथ० ६।१२।१।

नितम्ब पु० नि+तम्ब-अच्, निम्बतं तस्यते कास्यते कासुकैः

नितरां तास्यति सुरतमदादृ तम-बा० ब वा । स्त्रीयां
पश्चात् ष्टितटटे अमरः २स्त्रन्वे ३श्रुते ष्टक्या अपोभावे
कटकै (पर्वतवसतिस्थाने) ष्टकटिमात्रे च भेदि० ।
“तरुस्थालिङ्कितः कच्छे नितम्बस्थानमाश्रितः । गुरुणां
सन्निधानेऽपि कः कूजति सङ्घर्षुः” विदग्ध० “नित-
म्बमिव भेदिन्याः स्रज्जगुक्मलङ्कयत्” रघुः “गिरेर्नि-
तम्बे मरुता विभिन्नम्” भट्टिः “सेव्यो नितम्बः किञ्च
भूधराणां विद्यासिनानोम्” सा०द० ।

नितम्बिन् त्रि० नितम्ब+अस्यर्थे इति । ष्टितम्बयुक्ते
“नेखलाशुष्यपदैर्नितम्बिभिः” रघुः । प्रायस्ये इति ।
२प्रशस्तनितम्बयुक्तायां स्त्रियां स्त्री डीप् । “नितम्बिनी-
भिच्छसि सङ्गलज्जाम्” कुमा० ।

नितम्बू पु० ऋषिभेदे “नितम्बू भवन्ते धौस्यः शतानन्दो-
ऽकृतव्रणः” भा०सु०२६५० नानर्षिकथने

नितराम् अव्य०नि+तरप् आस । ष्टितरामित्यर्थे २अतिशये
च “सतरां तदन्ति चेतो नितरां विवादिनाम्” ऋतुस०
“तेभ्यो नितरां विरतिः” वेदा० ।

नितल न० निकटं तलमधोभागः प्रा०स० । पातालभेदे शब्द-
रत्ना० “सुतलं पितलञ्चैव नितलञ्च गर्भस्रमत् । महा-

पमतलञ्चापि पातालञ्चापि स्रमम्” पुराणसं० विष्णु० ।
नितान्त न० नितान्त्यति अ नि+तन्-क्त । ष्टिकान्ते २अव्यन्ते
अमरः । “निद्राविनोदितनितान्तरतिक्कमानाम्” किरा०
“नितान्दीर्घैर्जेनिता तपोभिः” कुमा० ।

नित्य त्रि० नियमेन नियतं वा भवं नि+त्यप् । ष्टितते
अमरः । अहरहः क्रियमाणत्वेन २विधिवोधिते ३प्र-
त्यवायसाधनाभावप्रतियोगिनि कर्मणि यथा अहरहः
सन्ध्यासुपासीतेति अत्र सन्ध्याभावे प्रत्यवायसाधनत्व-
बोधः । ष्टविविच्छिन्नपरम्पराके च यथा वर्षां नित्याः ।
५उत्पत्तिविनाशरहिते ष्ट्याश्रिते कालत्रयस्ये वस्तुनि
च त्रि० ७सुसुप्ते पु० राजनि० । यास्तद्वोधितसदातन-
कर्त्तव्यताकं च नित्यं तद्वोधकं ति०त० सभाहृत्योक्तं
यथा “नित्यं ष्ट सदा २ वावदायुर्न कदाचिदति-
क्रमेत्” । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फला-
श्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिह कीर्तितम्” । अत्र पूर्वा-
र्द्धार्थकशब्दाः स्रान्वितपदार्थस्य नित्यत्वबोधकाः ।
उत्तरश्लोकबोधार्थास्तु परम्परया नित्यतासम्पर्का इति
भेदः “तस्मादस्मिन् सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवाक् द्विजः”
“विद्याशुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु” मनुः
नित्यत्वञ्च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगि-
त्वम् तेन उत्पत्तिविनाशशून्यत्वात् कालत्रयस्यत्वं गम्यते ।

नित्यकर्मन् न०कर्म० । विहिते कर्मभेदे “नित्यं नैमित्तिकञ्चैव
नित्यनैमित्तिकमन्था । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय
पुत्रक ! । पञ्चयज्ञादिकं नित्यं यदेतत् कथितं तव । नै-
मित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्यनैमि-
त्तिकं ज्ञेयं पर्वप्राज्ञादि पण्डितैः” आ०त० मार्क०पु०
तन्त्यागे दोषो यथा “नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य हानि
रहरिणम् । अजुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ।
प्रायश्चित्तेन सहता युद्धिमाप्नोत्यनापदि । पक्षं नित्य-
क्रियाहानेः कर्त्ता भवैव ! मानवः । संवत्सरं क्रिया
हानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते । तस्यावलोकनात् स्रष्ट्यौ
निरीक्ष्यः साधुभिः सदा । सृष्टे स्नानं सचेत्सस्य युद्धि
हेतुर्नहासने ! । पुंसो भवति तस्योक्ता न युद्धिः वाप-
कर्मणः” इति विष्णुपु० । अतादौ नित्यकर्मकरणनिषेधो
यथा “जानूढे अतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
सूतके च सस्यस्ये चुरकर्मणि सैधुने । घूमोद्गारे तथा
वानौ नित्यं कर्माणि संत्यजेत् । द्रव्ये भुक्ते त्वञ्जीर्णे
च नैव भुक्त्वा च किञ्चन । कर्म जुयान्तरो नित्यं सूतके

कृतके तथा । पलं पुष्पञ्च तास्त्वं भेषजत्वेन कल्पितम् । कषादिपिप्लयनञ्च फलं मुक्ता न चाचरेत् । जंबूयापि नरश्चैव भोजनाङ्गेषजाहते । नित्यक्रिया निवर्त्तत सङ्घ नैमित्तिकैः सदा । जंबूकागुडपादञ्च कनिगण्डूपदादिकम् । कामादम्भेन संसृष्ट्य नित्य-कर्माणि संलजेत् । विशेषतः शिवापूजां प्रभीत पितृको द्विजः । यावद्दत्तरपर्यन्तं मनशापि नचाचरेत् । महागुरुनिपाते तु काव्यं किञ्चिच्च चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आर्त्तं देवयुतञ्च सत् । गुरुमा-क्षिप्य विप्रञ्च प्रकृत्यैव च पाणिना । न कुर्वीक्षित्य-कर्माणि रेतःपाते च भैरव । काण्ड० पु० ५४ अ० ।

नित्यकर्मणि अशक्याङ्गैरुपैः फलनिष्पत्तिर्भवतीति कात्या० श्रौ० १।२।१८ सूत्रे याज्ञिकदेवकृतसंघे च व्यवस्थापितं यथा

“अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काव्यञ्च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते । किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति । किं तावत् प्राप्तञ्च सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः भावनाशस्य कथंभावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गो-पेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह ” “विशुषे फल-निर्दत्तिरङ्गप्रधानभेदात्” सू० । “नित्ये कर्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव । अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चैतिकर्त्तव्यता नास्ति अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता ङीतिकर्त्तव्यता सा च तस्मिन्नुपसति न भवितुमर्हति कथमपूर्वाभावः ? । फला-भावात् काकान्तरभाविफलसिद्धयर्थं सपूर्वं कल्प्यम् । उच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्माच्चित्येषु याग-स्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्याममावा-स्यायां वाग्निहोत्रस्य पुरोडाशस्यकृत्वा इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि संनिपत्योपकारकाणि यै-र्विना प्रधानभूतयामनिष्पत्तिर्न भवति अन्येषामुपपत्त्या तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि अङ्गान्नातं तु काव्यप्रयोगार्थम् अतोऽग्निहोत्रपुरोडाशमात्रमादरणी-यम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं वहीदृशे निष्कले पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति ? चेत् उच्यते प्रत्य-वायास्तत्पत्त्यर्था प्रवृत्तिर्न तु फलार्था विहितकरणादि प्रत्यवायः अर्थाते “अङ्गवैनिर्दिष्टं कर्म प्रावृत्तीयते

नरः” इति (मनुना) । अतो नित्यकर्मणो निष्कलत्वा-दपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथंभाव-नातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायते किं, केन, कथमिति तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मा-दभाष्यस्तीतिकर्त्तव्यता । सत्यम् अस्त्ये वेहायाकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्तद्विदित्युपयोगिन्ये-नेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षाया स्मृत्यते न तददोप-योगि प्रयाजाद्याङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य अतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या समान-पदोपात्तं यागस्यस्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवाय परिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् । ननु चेत् सर्वेषा-मभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते, तस्य शरीरारम्भ-हेतुतया भोक्षविरोधित्वेन सुसुखं भोगमभिप्रेतत्वात् प्रत्य-वायपरिहारस्य तैरपीष्यत एव कथं ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपासिते भवानुरोपासिते वा स्थिते सति तद-पभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन भोक्षाभावात् अतो भोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रक्षीये पापे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यता भवेत्तन्न एव । सर्वेषामङ्गेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादि पापक्षयः अर्थाते “पूर्वां सख्यां अपरिज्ञातश्चैशमेवो व्यपोहति (मनुः) इत्यादिभिः “नि-त्यनैमित्तिकैरेव कुर्वीषो दुरितक्षयमिति च” । तस्मा-च्चित्येऽप्यस्यैव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मा-च्चित्यामपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य तस्य पापक्षयस्योपाय-त्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यताभवेत्तन्न एव । ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न श-क्नोति जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत्तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् । तेन यावच्छीव कर्त्तव्यम् । तेन यथा शक्रुयादित्युप-बोध्यते तत्रावश्यमन्यतराच्चिद्विहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये च्युते तदादि कस्य-चिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियते ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्या निमित्ते विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन स्मृतान्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगततावश्यकत्वात्तुरोधेन यथाशक्त्यु-पस्यं कर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वं श्रुते

हीनेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथाशक्त्युप-
संहतं व्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फल-
सिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यज्यतीति
भवेत् । यत्कस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव
अङ्गीपदेशं निमित्तं वाचोच्योभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि
कस्तं शक्नोति तावद्भिरूपेतं प्रधानमेतः अप्यतीति
शास्त्रार्थोऽवधार्यते तावदेव शास्त्रवशात् फलनिमित्तः
इति साधकम् “विगुणे फलनिर्दत्तैरङ्गप्रधानभेदा-
दिति” । एतच्च प्रयोगविध्यनुजोव्यञ्जकेषुच्यते यद्वि-
कृत्यादित्युच्यते तत् यथाशक्त्युपबोध्यते । यानि तु
स्वभावविज्ञानानि विध्यन्तरसिद्धानि बोधनीव्यन्ते यथा लोके
धनार्जनादि वेदेऽपि वाचो विद्यामन्वयश्च तेषां स्वरूपे-
ष्वेवाधिकारिविशेषत्वम् । इत्यत्रानु विद्यावान्नि-
मानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिबन्धादुपादीयते
निमित्तानुरोधेनाङ्गानि त्यज्यते उभयानुपपत्तौ वा यत्तं
प्रत्युपादीयते अङ्गं प्रति त्यज्यत इति नाम्ना गति-
रस्ति तत्रोभयानुपपत्तौ युक्तो यदि सम्भवति सम्भवतो-
पादेवेव लोके यथाशक्ति त्रीहीन् सम्पाद्येत् यथाशक्त्यु-
पपत्त्यादिति आह्वनीयादिसवरूपं तु नानेन विधिनोपा-
दीयते तस्मादात्मनानु विद्यावानु इत्यत्रानु जीवंश्च यजेते-
त्येवमात्रोच्यते अतो विद्यामिकावाद्यपरित्यागेनात्ये-
षामङ्गानां यथाशक्त्युपगमं सिद्धम् । तथाचोक्तं तन्त्र-
रत्ने “यानि प्रयोगविधिना कर्तव्यापादेयत्वेनाङ्गानि
चोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्त्या-
सावन्ति कृत्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयं
सिद्धानि वाङ्मतेन सृष्टान्ते तानि स्वरूपत एवाधि-
कारिविशेषत्वम् यथान्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोग-
विधिनानुपादानस्य यावच्छक्त्युपबन्धः सम्भवति
किन्तु तदपेक्षो विधिस्तदनमेवाधिकरोति तेन सपत्नीक-
स्यापेक्षस्य (वेदस्य) व्याख्यानोपात्तसंस्कारविशिष्टस्याग्निमतो
विद्यावतः प्रदोषादिकावसंयोगिनोऽधिकारो नान्यस्येति ।
एवं चाप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यन्यादिमानधिक्रियेतेव
आधानं तु न कृत्यात्तस्यानैमित्तिकत्वादिति” । “प्राय-
श्चित्तविधानाच्च” इति । “प्रायश्चित्तविधानादथेवं कल्पयते
यद्विगुणेऽपि फलनिर्दत्तैर्भवेतीति । यदि च विगुणात्
फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत नहि निष्कल-
स्याङ्गैः कृत्यमस्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि
फलं भवतीति । येषां मते नित्येषु फलानामेवनापूर्वा

भावात्तदर्थैतिकर्तव्यताभावेन निमित्तभेदेन जाते वैगु-
ण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहो-
तीत्यादिकमनुपपन्नं न क्रियत एव । पश्चान्तरे असत्या-
मितिकर्तव्यतायां भेदेन जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुण-
हानिर्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात्
ततश्चास्तत्पक्ष एव प्रायश्चित्तविधानमनुपपन्नमिति” । “तथा
च दृष्टम्” इति । “नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गप-
रित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुपातव्यत्वेन श्रुतौ
दृष्टम् । तथा हि “यत्पयो न स्यात् केन जुहुया
इति ब्रीहियवाभ्यामित्यादि न वा इह तर्हि किं च
भासीदथैतदुक्तं सत्यं अज्ञायाम्” इत्यन्तेन पन्थेन । तथा
“तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यमिति” शास्त्रान्तराच्च तस्या-
द्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति
अतएवोक्तं कर्माचार्यैः “उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्-
त्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति” । “नित्यकर्माग्या-
रब्धे अनारब्धे वा प्रतिनिधिर्भवति अवश्यकर्तव्यतया
यथाशक्तिप्रयोगस्य व्यवस्थापितत्वात् इति” चान्यत्र तत्रो-
क्तम् । “कास्ये प्रतिनिधिरिति नित्ये नैमित्तिके हि सः”
इत्युक्ते सत्य प्रतिनिधिरस्ति । “नित्यं नैमित्तिकं कास्यं
त्रिविधं ज्ञानमिष्यते” ब्रह्मसूत्रम् ।

नित्यचौर न० अथैवकेयादिच्छेदने “चूडोदिते तिथाहले बुधेन्दो-
र्दिवसे नरः । नित्यचौरं प्रजुहीत जन्ममासे न तु कश्चित्”
ज्योतिषसारः । अधिकां क्षुरकर्मन् शब्दे २२६ इष्टुष्टुप्रम्
नित्यगति ५० नित्यं गतिरस्य । सदागतौ वायौ हेमच० ।
“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदानु शतशोऽम्बरं” भा०स० ४६ अ०
नित्यगमनादयोऽप्यत्र ।

नित्यदा अर्थ० नित्य+दाच् सारादि । सर्वदेश्ये “त्वमग्निः
सर्वभूतानामन्तरसि नित्यदा” भा०सा० ६ अ० ।

नित्यदान न० नित्यं प्रत्यहं कर्तव्यं दानम् । प्रत्यहकर्तव्ये
दाने “नित्यं नैमित्तिकं कास्यं त्रिविधं दानमिष्यते ।
अहन्वहनि यत् विप्र ! दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य
फलं तत् स्यात् ब्राह्मणस्य तु नित्यकम्” गरुडपुराणम् ।

नित्यनैमित्तिक न० कर्म० । नित्यत्वनैमित्तिकत्वयुक्ते
कर्मभेदे पूर्वश्राद्धादौ “नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पूर्वश्राद्धादि
परिणतेः” श्राद्धत० मार्कण्डेयपुराणम् । प्रायश्चित्तेऽपि तथा-
त्वम् । अवश्यकर्तव्यत्वेन नित्यत्वं यापनिश्चयवता
कर्तव्यत्वेन नैमित्तिकत्वं यथाह प्रा०त० रघुनन्दनः
“प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तथा

च प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च मित्याक्षराक्षदाह
 "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादाव-
 नतपापक्षयोऽपि जातेऽप्येवमेव साध्यतया स्वीक्रि-
 यते । न च दुरितपरिच्छिन्नीषु चातुऽपीयते एतावता
 कास्याधिकारमात्रस्यैव कार्या यस्मात् "चरितव्य
 मतो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुक्तये । निन्द्रे च ब्रह्मचैवुक्ता
 जायन्ते ऽनित्यं न सः" इति मनुवचनेऽकारणे दोषश्चवचो-
 नावश्यकतावगमात् । तथा च याज्ञवल्क्यः "प्राय-
 श्चित्तमकुर्वीत्याः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः
 कृपाक्षरकान् यान्ति दाहयान्" । प्रायश्चित्तमङ्गुलीषा
 दुःसहाक्षरकान् मात्रावन्ति" ।

नित्यप्रलय पु० नित्यः प्रायश्चित्तः प्रलयः । सुप्तौ "चत-
 विंशसु प्रलयो नित्यो यः प्राणिनां जयः । सदा विनाशो
 जातानाम्" अग्निपु० ३६७ अ० च च प्रलयश्चातुर्विधसङ्ख्या
 वेदान्तपरिभाषायां विद्यते यथा

"च च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिक-
 च्छेति । तत्र नित्यप्रलयः सुप्तौः तस्याः सकलकार्य-
 प्रलयरूपत्वाद् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणा-
 त्मनावस्थानं, तेन सुप्तोत्थितस्य न सुषुप्तः सादात्तुपपत्तिः
 न वा करणानुपपत्तिः । न च सुप्तप्रावन्तः करणस्यैव
 विनाशे तदधीनप्राणमादि क्रियातुपपत्तिः, वस्तुतः श्लाघा-
 दाभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्मत्वात् सुप्त-
 शरीरोपलम्बवत् । नचैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः सुप्त-
 प्रस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्तते परेतस्य
 त लोकांतरे इति वैलक्षण्यात् । यथा अलः करणस्य हे
 शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशि-
 ष्टानः करणस्य सुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्ट-
 स्येति प्राक्कनादावस्थानमविरुद्धम् । "यदा सुप्तः स्वप्नं
 न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्रायश्चित्तकथा भवति अष्टैनं
 वाक् सर्वैर्नामभिः सहाय्येति एता शौभ्य ! तदा सम्पन्नो
 भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि" श्रुतिरुक्तसुप्तौ मानम्" ।

नित्यमुक्त पु० नित्यं मुक्तः । काव्यमयेऽपि वन्द्यशून्ये पर-
 मात्मनि "अहं देवो नचान्योऽस्मि—इत्युपक्रमे नित्य-
 मुक्तस्यभाववान्" आ० १० । "नित्यमुक्तत्वम्" । सां० सू०

नित्ययज्ञ पु० कर्म० । फलयोगं विना जीवनादिमात्मनिमि-
 त्तेन विहिते यथाकथञ्चित् प्रतिनिध्यादिना अष्टख्यर-
 व्येण चातुर्वेदे अग्निहोतादौ यज्ञे । [स्त्री लिका० ।
 नित्ययौवन लि० नित्यं यौवनमस्य । स्थिरयौवने रद्रीपदां

नित्यवैकुण्ठ पु० सत्यबोकसे विद्योः स्वामभेदे "जहुं
 नमसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च । अस्माकायसमो
 नित्यो विद्युत्सन्द्विविभवत् । इन्द्रेणस्यसङ्गतो नित्य-
 व्यस्य निराश्रयः । आकाशवत् सुविचारसामुत्थरत्न-
 निर्मितः । तत्र नारायणः श्रीचामु वनभाषी चतुर्भुजः ।
 लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तुलसी पतिरीश्वरः । सुन्द-
 नन्दकुसुमदपार्श्वदादिभिरन्वितः । सर्वेशः सर्वसिद्धीशो
 भक्तानुपहकारकः" ब्रह्मवै० पु० प्र० सू० १५ अ० ।

नित्यसत्वस्य लि० नित्यमचलं यत् सत्त्वं धैर्यं शुचभेदो
 वा तत्र तिष्ठति स्यात्-क । नित्यधैर्यावर्तन्मिनि रज-
 क्षमसौ अभिभूय सदा सत्वगुणावर्तन्मिनि च । "नित्य-
 सत्वस्यो नियोगक्षेमः आत्मवान्" गीता ।

नित्यसम पु० औ० सत्वोक्ते आत्मुत्तरभेदे नित्यानित्यकार्य
 समादीन् विभज्य "नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोप-
 पत्तेः नित्यसमः" इति अक्षितम् आतिथन्दे ११०४ पु० ४४ अ०

नित्यसमास पु० कर्म० । व्याकरणोक्ते समसमानवाचकद-
 रहितविग्रहवाक्यस्यैव अक्षिते समासभेदे

नित्यहोम पु० नित्यं प्रत्यहं कर्त्तव्यं होमः । द्विजैः प्रत्यहं
 कर्त्तव्यं होमे । च च होमः "वायव्योवमग्निहोमं
 जुहोति" इति श्रुत्युक्तः विष्णुसंहितोक्तोऽप्यविधो यथा
 "अथग्निं परिसृष्ट्य पशुं च परिकीर्य परिसिच्य सर्वतः
 पाकादपसृष्टुं लुङ्ग्यात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणाय
 प्रदुन्नायाभिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायान्युताय वासुदेवाय ।
 अथान्ये सोमाय मिताय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अतुमत्यै धन्वन्तरये वासोष्म-
 तये अग्नये स्विष्टकृते च" । "वैश्वदेवस्य विश्वस्य षड्भ्योऽग्नी
 विधिपूर्वकम् । होमं जुह्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होमध-
 न्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । जुह्वे चैवा-
 तुमत्यै च प्रजापतय एव च । स हि व्यावाष्टिभ्योश्च तथा
 स्विष्टकृतेऽन्नतः" मनुनोक्तविधिरन्यविधः शाखाभेदात्
 व्यवस्था ।

नित्या स्त्री शिव्याः शक्तिभेदे तदधिकारेणैव नित्यातन्त्रं
 प्रहत्तं तज्ज्ञानमन्त्रादिकं तन्त्रशारे इत्युक्तम् । रत्नसिद्धिदिव्यां
 शब्दत्वा० ।

नित्यानध्याय पु० सर्वथा वर्जनीकवेदपाठकात्तादौ "हावेव
 वर्जयेन्नित्यमनध्यावो पब्रततः । साध्यावर्जनिश्चायुक्ता-
 सात्मानं चायुचिं दिजः" इति "इभाषितमनध्यावान-

घोयानो विवर्जयेत्" इति मनुना प्रदर्शिताऽनध्यायभेदः
अनध्यायशब्दे १४६५० इत्यम् ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः ५० नित्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये
ते च ते वस्तुनी च नित्यानित्यवस्तुनी नित्यानित्यव-
स्तुनोर्विवेकः प्रथमात्मता । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्य-
दक्षिणमनित्यमिति विवेचने । "ब्रह्म सत्त्वं जगन्नाथ्ये-
त्येवं रूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः
समुदाहृतः" शब्दार्थचि० प्रतयाक्यम् । अथञ्च ब्रह्मविद्या-
याम् अधिकारप्रयोजकः ।

नित्यानित्यसंयोगविरोधः ५० नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य एकत्व
संयोगे सम्बन्धे विरोधः । एकत्व धर्मिणि नित्यत्वस्या-
नित्यत्वस्य च सम्बन्धरूपे भावाभावयोरेकत्व योगरूपे
विरोधे । संयोगप्रथकत्वस्याविविधवातिरिक्त एवाथ
विरोधस्य द्रूपकतेरित्याकारे इत्यम् ।

नित्याभियुक्तं लि० नित्यमभि सधनात् युक्तः योगे व्यापृतः ।
देहयात्रायात्प्राथं प्रयतमाने इतरत्यागाशक्ते योगिनि
निदं न० निदि-क वा० नलोपः । १ विभे शब्दच० २ निन्दन्ते
लि० "अर्चन् नित्याया विश्वे भिरग्निम्" ऋ० ६।१।६
"नित्याया निन्दन्त्याः" भा० । [५० स्त्री० शब्दच० ।

निदद् लि० निदत्तो दद्गुरस्य प्रा० व० । दद्गुरहिते २३ ननुप्रो
निदर्शनं न० नि+दृश-लुट् । उदाहरणे दृष्टान्ते "आत्मा
आकाशवज्जीवैर्घटाकारैरिवोदितम् । घटादिश्च सङ्घा-
तेर्जातावेतद्विदर्शनमिति" । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादवि-
षया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जाता-
बुधमन्वमानावाभेतद्विदर्शनं दृष्टान्तो यद्योदितं आकाश-
वदित्यादीनि भाष्यम्" शब्दार्थचि० । २ अर्थाङ्कारभेदे
स्त्री टाप् । अर्थाङ्कारशब्दे ३८८५० इत्यम् ।

निदाघ ५० नितरां दक्षतेऽत्र नि+दह-आधारे घञ्
न्वङ्गादि० क्तवम् । उष्ये २ घर्मे ३ घर्मेकाले व्यैशा-
भादभाषयोः ४ चर्मजले च मेदि० । अतुसंहारे १ म र्मे
निदाघकाले वल्गोः पदार्थां भङ्गात् प्रदर्शितास्तत्रैव
दृष्टाः । पुत्रस्यपुत्रे ऋभुपत्नीजाते ५ ऋषिभेदे ५० ।

निदाघकर ५० निदाघ उष्यः करः कस्य । १ अर्थो
हारा० निदाघधामादयोऽप्यत्र "निदाघधामाननिवाधि-
दोषितम्" भाषः । २ अर्कवृत्ते च

निदाघकाल ५० निदाघस्य कालः । १ यीज्ज्जौ व्यैशाभाद-
भाषयोः "दिनान्तरेऽभ्युपगान्तमन्वयो निदाघकालः
समुपागतः मिमे !" ऋ० ३० ।

निदाह लि० नि+दो-हच् । निरोधके "चरन्वृशोऽश-
च्चिह निदाहारम्" ऋ० ता० ३।५ "निदाहारं निरोध-
कम्" भा० ।

निदानं न० नितरामसाधारणतया दयते कार्यम् नि+देह् पा-
लने ल्यु । १ आदिकारणे अमरः २ कारणात्वे इत्य-
दासनि निदत्त दानम् प्रा० व० ३ कारणत्वे च मेदि०
नि+दे युद्धौ भावे ल्युट् । ५ युद्धौ हेमच० । ६ रोमनिर्घने
विश्वः ७ रोगहेतौ । "निदानं पूर्वहृत्पाणि रूपाण्युप-
शयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोमाणां पञ्चधा
स्यतम् । निमित्तहेत्यायतनप्रत्ययोल्लेखनकारणैः । निदा-
नमाहुः पर्यायैः प्राप्पुं येन लक्ष्यते" इति भाष-
वकरः सुश्रुते निदानप्रकरणे तन्नेदादिकं इत्यम् । "नि-
दानमिच्छानुकुलस्य सन्तते" रघुः ।

निदिग्ध लि० नि+दिह-क्त । उच्यते २ रेषेनादिना
वर्जिते च ३ एवायां स्त्री शब्दच० । ततः संप्रायां क्तु
कापि अत इत्त्वम् । निदिग्धिका कण्ठकारिकायां स्त्री
अमरः ।

निदिग्धिकादिकाथ ५० चक्रदत्तोक्ते काथभेदे "निदि-
ग्धिकानागरकास्तानां काथं पिबेत्तुनिश्चितपिप्यपी-
कम् । जीर्णञ्ज्वराशोककासशूलश्वासानिनास्यार्हित-
पीनसेषु । हन्तुर्ङ्गाशयं प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते"

निदिध्यास ५० नि+ध्या-ञन्-भावे घञ् । अथमननप्रातस्य
एकतानतासाध्ये निरन्तरचिन्तने । भावे ल्युट् निदिध्या-
सन तत्रार्थे न० । तद्वच्चत्वादि यथा "निरन्तरं विचारो वः
श्रुतार्थस्य गुरोर्छेत्वात् । तद्विदिध्यासनं मोक्षं तत्रै-
काग्र्येण लभ्यते । अनात्मस्य दक्षिणत्वे दक्षिणात्मनि
चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन युद्धं तद्विजित्तमैकाग्र्यमर्हति" ।
विजातीयदेहादिप्रत्ययरहितताद्वितीयवस्तुनि २ सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहे । विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्यय
प्रवाहेण ३ अथमननफलभूतेनात्मचिन्तने । निदिध्यासनं
च विचारविशेषात्मकम् । स च विचारविशेषो ध्यानात्मा
तत्रानुरूपं निदिध्यासनम् । "ताभ्यां निर्विषिकृत्सेऽर्धे
चेतसः स्थापितस्य वत् । एकतानत्वमेतद्वि निदिध्यासन-
स्यते" । ताभ्यां अथमननभाव्याम् । ४ अपरायत्तबोधे ।
"अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनस्यते" इति वार्त्ति-
कोक्तेः "तस्य वेदान्तवेद्यास्य निदिध्यासनतो विना"
काशीच० १० व० । "श्रुते यतयुचं विद्यात् अननं मननादपि ।
निदिध्यासं लक्ष्ययुषमननं निर्विकल्पकम्" विवेकच० ।

निद्रेश्च पु० नि+द्रिश्-चञ् । शशास्त्रे शशास्त्रायां शक्यने
 अमरः ४निकटे ५भाजने च मेदिनिः "प्राचस्य तु
 शयानस्य निद्रेश्च चैव तिष्ठतः" मनुः "निद्रेशात् सर्गिणः
 पिठः" रघुः ।

निद्रेशिन् लि० नि+द्रिश्-शिनि । शशास्त्राकारके श्लियां
 डीप् । सा च २द्रिश् काठायं राजनि० ।

निद्रा स्त्री नि+द्रा-भावे च । शशने स्त्रे । निद्रा च
 कालान्निद्रूपत्नी यथा "कालान्निद्रूपत्नी च निद्रा
 वा सिद्धयोगिनी । सर्वलोकाः समाच्छन्ना यथा योगेन
 रात्रिषु" इति । रात्रिषु योगेन सम्बन्धेन । शतत्वा-
 प्रतिबोधे । शशभावप्रत्ययान्वयनायां वृत्तौ चतसृषां
 वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणसदात्मना-
 वृत्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्मम् । सत्वरज
 समयविरोधिन्यां तमोगुणात्मनायां वृत्तौ । "निद्रा-
 भिमानिनी काली तामसी शक्तिरम्पते । यदा त
 मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निव-
 र्तन्ते तदा स्तपिति मानवः" । कर्मात्मानः समवधिधा-
 नीन्द्रियाणि "सुखं स्तपित्वात्मानं व्याधिष्ठकञ्च यो
 नरः । सावकाशस्तु यो मुकुञ्जे यस्तु दारैर्न शङ्कितः ।
 कुतो निद्रा दरिद्रस्य परमेष्ठकरस्य च । परनारीप्रस-
 न्तस्य परद्रव्यहरस्य च" निद्रा च मेध्या नाडीसंयोग-
 कृपेति नैयायिका चित्तवृत्तिभेद इति योगाचार्या यथा
 "वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" "प्रमाणविर्यविकल्प
 निद्राश्चतयः पा०६० वृत्तौः पञ्चधा विभज्य "अभा-
 वप्रत्ययावच्छन्ना वृत्तिर्निद्रा" ६० निद्रावृत्तिर्बहितापुषा
 च सम्बोधे प्रत्ययमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथं ? सुखमह-
 मस्वाप्यं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति ।
 दुःखमहमस्वाप्यं स्वानं मे मनोभ्रमत्वनवस्थितम् ।
 गाढं सुप्तोऽहमस्वाप्यं शुद्धिं मे गात्राणि क्लान्तं मे
 चित्तमलसं सुषितमिव तिष्ठतीति । स स्वस्वयं प्रबुद्धस्य
 प्रत्ययमर्शो न स्यात् अस्ति प्रत्ययानुभवे तदान्विताः
 चतयश्च तद्विषयान् न स्युः । तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा ।
 सा च समाधावितरप्रत्ययवच्चिरोद्भव्येति भा० "अधिकृतं
 हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणविर्यविकल्पवृत्तौनां वृ-
 त्तित्वं प्रतिपरीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनुद्यते विशेष
 विधानाव निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणां विप्रतिपत्ते-
 रिति वृत्तित्वं विधेयम् । न च प्रकृतमनुवादकं विधा-
 नाव कल्पत इति पुनर्वृत्तिपदस्य जायत्स्ववृत्ती-

मामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस-
 देवात्मन्वनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा ।
 बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्वरजसी अभिभूय समस्त-
 कारणवरकमाविरक्षति तमसदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणा-
 साभावाद्बुद्धतमोमयोः बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुप्त-
 प्रोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते । कस्मात्पुनर्बुद्धकैवल्ययो-
 रिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह । सा च सम्बोधे
 प्रत्ययमर्शात्प्रोपत्तिकात् अस्यात्प्रत्ययविशेषः । कथं ?
 यदा हि सत्त्वसचिवन्तम आविरक्षति तदेदृशः प्रत्ययमर्श
 सुप्तोत्थितस्य भवति । सुखमहमस्वाप्यं सुखमहमं मनः
 प्रज्ञां मे विशदीकरोति स्वच्छीकरोति इति यदा तु
 रजःसचिवन्तमः आविरक्षति तदेदृशः प्रत्ययमर्श
 इत्याह । दुःखमहमस्वाप्यं स्वानम् अकर्मण्यं मे मनः
 कस्मात् यतो भ्रमत्वनवस्थितम् । नितान्ताभिमतरजः
 सत्त्वे तमःससुखाप्ये स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्ययमर्शमाह ।
 गाढं सुप्तोऽहमस्वाप्यं शुद्धिं मे गात्राणि क्लान्तं
 मे चित्तमलसं सुषितमिव तिष्ठतीति । साध्यव्यति-
 रेके हेतुव्यतिरेकमाह । स स्वस्वयमिति । प्रबुद्धस्य
 प्रबुद्धमात्मस्य तदान्विताचेति बोधकाले प्रत्ययानुवृत्त्य-
 भावे कारणात्तुभव इत्यर्थः । ननु प्रमाणाद्यो व्युत्थान-
 चित्ताधिकरणा निरुद्ध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वाच्चिद्र-
 वास्ते कायवृत्तित्त्यावा कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत
 आह । स च समाधाविरिति । एकापतुत्स्वापि ताम-
 सत्त्वेन निद्रा सवीजनिवीजसमाधिप्रतिपक्ष इति सापि
 निरोद्भव्येत्यर्थः" विवरणम् । इयञ्च वेदान्तिभिः सुप्रसि-
 रित्यभिधीयते ।

निद्राण् लि० नि+द्रा-तस्य नः । निद्रायुक्ते अमरः ।
 निद्रालु लि० नि+द्रा-शीलार्थे आलु । निद्राशीले अमरः ।
 "सङ्गानि निद्रासुखविभ्रमाणि" षट्सं० । [द्रमां
 निद्रासुखं पु० निद्राया वृत्त इवान्वयत्वात् । अन्वकारे श-
 निद्रासंजनन न० निद्रां संजनयति सम्-जन णिच्-ल्यु ।
 ज्ञेयस्य घातो शब्दमात्रा । कफघातोर्निद्राजनकत्वं
 वैद्यके प्रसिद्धम् ।
 निधनं पु०न० । निधीयतेऽत्र नि+धा-क्यु । शमरणे
 अमरः अग्नतः २व्यस्यस्थाने तत्र मरणस्य चिन्त्यत्वा-
 त्तस्य तथात्वम् । शस्त्रजन्मनश्चत्वावधिकेषु सम्प्रमभोडयत्न-
 योविशेषु नक्षत्रेषु "निधने तिष्ठकास्त्रनम्" ज्यो० तं०
 "क मन्नासि भ्यातः । कतवकतयो अत्र धनिनः । किमर्थं

प्राधान्यां स्थितिसनुविधात् कथमपि । धनैर्वाञ्जालम्बै-
र्भु परिभयोऽभ्यर्धनफलम् निकारोऽप्ये पञ्चाङ्गनम-
हह भोक्तृनिधनमिति शान्तिशः । पञ्चावयवस्य
संप्रावयवस्य वा साप्त्रोऽन्तिमे षडवयवे च तच्च यस्य
कस्यचित्साप्त्रः अन्तिमभागरूपम् उद्गाहप्रसोहप्रति-
हृत्तृभिः मिलितैर्युगपद्भेयम् । “ऋतुषु पञ्चविधं सामो-
पासीत वसन्तो हिङ्गारः पीप्लः प्रस्तावः वषां उद्गोथः
शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनम्” “वाचि सप्तविधं
सामोपासीत अत्किञ्चित् वाचो ऋमिति स हिङ्गारः
यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः यदुदिति स उ-
द्गोथः यत्प्रतीति स प्रतिहारः यदुपेति स उपद्रवः
यद्यीति तन्निधनम्” ॥७०॥ निठत्तं घनं यस्यात् । ५-
रिद्रे लि० “निधनता सर्वोपदानास्यदम्” ऋच्छकटिकम्
निधनवत् लि० निधन+अद्यर्थे ऋतुप मस्य वः । १। मरु-
युक्ते निधनावयवयुक्ते २। सान्नि न० “पङ्क्त्यै निधन-
वत् । निधनवत् आयावणम्” यजु० १। १। ५८ “निधनवत्-
साम” वेददी० ।

निधा स्त्री निधीयते धार्यते वन्दनेनानया नि+धा-ञ ।
१। पाशसमूहे “निधा पाश्या भवति यन्निधीयते” निरु०
४। २ “चक्षुर्हं स्रग्धराणां निधयेव बहान्” ऋ० १०।
७। १। १। “निधा पाश्या पाशसमूहस्तया बहान्” भा०
भावे च । २। निधाने ३। अर्थे च ।

निधान न० नि+धा-भावे ल्युट् । १। स्थापने निधीयतेऽल ।
२। आधारे आश्रये “निधानमगतं सर्वं सद्यः समधिगच्छति”
आमनः । ३। अर्थस्थाने “एतन्नामानवताराणां निधानं
वीजमव्ययम्” भाग० १। १। ६। ४। निधिसञ्ज्ञार्थे । ५। सप्रकाये
सि० कौ० निमूढशब्दे दृश्यम् । “नेरनिधाने” पा० “नि-
धानकुम्भस्य यथैव दुर्मतः” रघुः “इत्था निधानं पादेन
सोऽर्थमिच्छति भिषया” काशीच० ४६। ७। ततः ऋश्या०
चतुर्थ्यां क । निधानक तत्सञ्चित्तदेशादौ ।

निधि पु० नि+धा-आधारे कि । १। वस्तुन आधारे “निधिः
श्रुतीनां धनसम्पदाभिव” भाषः “तदित्यमेतस्य निधेः
कलानाम्” नैष० । अत्रनिधिः गुणनिधिरित्यादि
२। नलिङ्गानामनव्यङ्ग्ये ३। स्रग्धरे राजनि० ४। विष्णो परेश्वरे
तस्य सर्वोधारत्वात् तद्यात्वम् । “सर्वः शर्वः शिवः
स्याद्युर्भूतादिनिधिरव्ययः” विष्णुस० “प्रलयेऽस्मिन् सर्वं
निधीयते इति निधिः” भा० ५। मूखाताज्ञातस्त्रामिकध-
नादौ मितान्त् । निधिविषये विधिभेदज्ञतोक्तो यथा

“अधुना भूमौ चिरनिश्चातस्य सुवर्षादेर्निधिशब्दाव्य-
स्याधिगमे विधिमाह “राजा लब्धा निधिं दद्यात् द्विजे-
भ्योऽर्घ्वं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ
प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातोदायस्तं दण्डमेव च” याज्ञ० उक्त
लक्षणं निधिं राजा लब्धाङ्गं ब्राह्मणभ्यो दत्त्वा शेषं
कोषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः
सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् ।
यस्यादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्-
ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियदिना निधौ
लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्वे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमा-
हरेत्” यथाह वशिष्ठः “अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधि-
गच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्त्वे षष्ठंशं प्रदद्यात्” इति ।
गौतमोऽपि “निध्मधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभि-
रूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठंशं लभेतेत्येके” इति ।
अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ वि-
ज्ञातश्च राज्ञा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं
लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा, स सर्वं
निधिं दाप्योदण्डाच्च शक्त्युपेक्षया । अथ निधेरपि स्ना-
स्यागत्य रूपसङ्घादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा
निधिं दत्त्वा षष्ठं हादशं वांशं स्वयमाहरेत्” यथाह
मनुः “ममायमिति यो ब्रूयाच्चिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षष्ठभागं राजा दादशमेव वेति” । अथवि-
कल्पस्तु वर्षकालाद्युपेक्षया वेदितव्यः” । ३। महापद्मादि-
रत्नविशेषे सेवधौ स च नवविधः “महापद्मश्च पद्मश्च
शङ्खो मकरकच्छपो । सुकुन्दकुन्दनीलाश्च सर्वश्च नि-
धयो नव” इति शब्दार्थः । सर्वभिक्षानामस्तानामेव
निधित्वं तल्लक्षणस्य मार्कण्डेयपु० ६०। अ० उक्तं यथा
“मार्कण्डेय उवाच । षड्भिनी नाम या विद्या
लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता । तदाधाराश्च निधयस्तान् मे
निगदतः शृणु । तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपो ।
सुकुन्दकुन्दौ नीलाश्च शङ्खैवास्तौ निधिः । सत्यां
हृदौ भवन्त्येते सद्भिः सृष्टं भवन्त्वमी । एते ह्यस्तौ
समाख्याता निधयस्तव क्रोदुके ! । एभिराबोक्तं चित्तं
मानुषस्य महाहने ! । यादक् स्वरूपं भवति तन्मे
निगदतः शृणु । पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति
द्विज ! । स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च नान्यमः ।
दाक्षिण्यधारः पुरुषस्तो न चाधिष्ठितो भवेत् । सत्वाचारो

महाभागोयतोऽसौ चात्किञ्चो निधिः । सुवर्षं ह्यप्यता-
 आदिषु तृणां च परिग्रहम् । करोत्यतितरां सोऽपि
 तेषां च क्रयविक्रयम् । करोति च तथा यज्ञान् दक्षि-
 षाञ्च प्रयच्छति । सम्पादयति कामांश्च स्वानिव यथा-
 क्रमम् । सभादेवनिक्तेतांश्च स कारयति तन्मनाः १।
 सत्पाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुतः । सत्व-
 प्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः । करोति पद्म-
 रागादि रत्नानाञ्च परिग्रहम् । स मौक्तिकप्रवालानां
 तेषां च क्रयविक्रयम् । ददाति योग्यीशेभ्यश्चेषामा-
 वसथांश्चथा । स करोति च तच्छीलः स्वयमेव च जा-
 यते । तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ।
 पूर्वर्द्धिभाजः सप्तासौ पुरुषांश्च न सुञ्चति । महापद्मस्तु
 विप्राणां यज्ञार्थमुपजायते २। तामसो महरो नाभ
 निधिश्चेनावलोकितः । पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुधी-
 लोऽपि हि जायते । वायुश्चङ्गर्दिधतुषां चर्मणाञ्च
 परिग्रहम् । दंशनाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ।
 ददाति शौर्यं दत्तीनां भूमजां ये च तत्प्रियाः । क्रय-
 विक्रयशस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च । एकस्त्रैव भव-
 त्येष नरस्य न सुतातुगः । इवार्थं दस्युतो नाशं
 संयामे वापि स व्रजेत् ३। कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो
 नरसो नाभिर्वीक्षितः । तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ
 तामसो निधिः । व्यवहारान् न शिष्टैश्च पश्यजातं
 करोति च । क्रियाः स्ना निखिलाश्चैव न विश्रंसति
 कश्चिद् । समस्तानि यथाङ्गानि निवृत्त्याश्चे हि क-
 ष्यपः । तथावष्टभ्य वित्तानि तिष्ठत्याकुलमानसः । न
 ददाति न वा भुङ्क्ते तदिनाशभयाकुलः । निधानस्यर्थां
 कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ४। रजोगुणसयसान्यो
 सुकुन्दो नाम यो निधिः । नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो
 भवति दिज ! । वीणावेषुसुदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
 करोति गायतां वित्तं न्यत्नतां च प्रयच्छति । वन्दिमा-
 तपसूतानां विटानां चाख्यपाठिनाम् । ददात्यहर्निशं
 भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं दिज ! । कुलटासु रतिशास्त्र
 भवत्यन्यैश्च तद्विधैः । प्रयाति सकृमेकं च स निधिर्भजते
 नरम् ५। रजःसत्वमयसान्यः कुन्दो नाम महानिधिः ।
 उपैति सत्समधिकं नरसोनावलोकितः । समस्तधातु-
 रत्नानां पश्यधान्यादिक्रम्य च । परिग्रहं करोत्येष तथैव
 क्रयविक्रयम् । आधारः सज्जनानां चाप्यागताभ्यागतस्य
 च । सहते नापमानोक्तिं स्वत्यामपि महासुने ! ।

सूयमानस महतीं प्रीतिं वभ्राति यच्छति । यं यनि-
 श्चति वै कामं स्रुत्वमुपयाति च । बहुरो मायां भव-
 न्यस्य श्रुतिमत्सोऽतिशोभनाः । तदन्वये सप्त नरान् निधिः
 कुन्दोऽनुवर्त्तते । प्रवर्द्धमानोऽनुनरमष्टभागेन सत्तम ! ।
 दीर्घायुश्चैव सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति । बन्धुनामेव
 भरुषं ये च दूरादुपागताः । तेषां करोति वै कुन्दः पर-
 लोकेन चादतः । भवत्यस्य न च खेदः सहवासिषु
 जायते । पूर्वमित्तैश्च श्रेष्ठित्यं प्रीतिमन्त्रैः करोति च ६।
 तथैव सत्वतमसो यो विभर्त्ति महानिधिः । निधिः स
 नीलसत्सुदङ्गी नरस्योऽवलोकितः । वक्ष्यतां सपान्यादि
 क्रममुपपरिग्रहम् । सक्ताविदुः सशक्तानां युक्तादीनां
 तथा सुने ! । काशादीनां करोत्येष यज्ञान्यप्यज
 सन्धवम् । क्रयविक्रयमध्येषां नान्यत्र रमते मनः ।
 तडागान् पुष्करिण्यादीन् तथाऽऽरामान् करोति च ।
 बन्धुश्च सरितां दृष्ट्वांश्चपारोपयते नरः । चतुष्टेपन
 पुण्यादिभोगभोक्ताऽपि जायते । लिपूरषणापि निधि-
 नीलो नामेह जायते ७। रजसुमोमयसान्यः शङ्ख
 संज्ञो हि यो निधिः । तेनापि नीयते विप्र ! सङ्खुषित्यं
 निधीश्वरः । एकस्त्रैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
 यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ! शृणु । एक
 एवात्मना सिष्टमद्यं सुदुक्ते तथाऽम्बरम् । कदम्बमुकपरि-
 जनो न च शोभनवस्त्रधृक् । न ददाति सुहृद्भाष्यां
 सुतपुलङ्गुषादिषु । स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति
 सर्वदा ८। इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ।
 भिन्नावलोकिता भिन्नस्वभावफलदायिनः । यथाख्यात
 सभासु भवत्येकविलोकनात् । सर्वेषामाधिपत्ये च
 श्रीरेषा दिज ! पद्मिनी” । कृषीणाञ्चभूतपाठयुते
 श्वेदे च । निधिगोपशब्दे इ ग्राम् ।

निधिगोप पु० निधिसुधीणाञ्चभूतपाठो वेदस्य गोपायति
 गुप-अण् उप० । अनचाने “अथ यदेवाह्वयुवीत तेन
 अग्निभ्य ऋषं जायते । तद्वैभ्य एतत् करोति ऋषीणरं
 निधिगोपं ह्यनूचानमाहुः” शत०ब्रा० १।७।२२

निधिनाथ पु० इत० । कुबेरे त्रिका० निधीयादयोऽप्यत्र ।
 निधुवन न० नितरां धुवनं हस्तपादादिपालनमत्र । मैथुने
 । सुतरलीलायाम् अमरः । “विधुवनविनोदेन च मनुषु”
 कर्पूरस्रवः “नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिधीय”
 माघः । नितरां धुवनम् । श्वेत्यन्तकम्पने च
 निधेय त्रि० नि+धा-यत् । अण्ये स्त्रियां टाप् । “श्रीष

पञ्चाशया देवि ! निधेया वैष्णवोरसि" हरिवं० ६८३०
आङ्गि त्व शार्ङ्गरवा० क्षियां डीनु । आनिधेयी

निध्यान न० नि+ध्-भावे ल्युट् । निर्वर्णने दर्शने अमरः
निध्रुव पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्मप्रवरर्षिभेदे "निध्रुवायां काश्यापा
वत्सारनैध्रुवेति" आश्व०श्रौ० १२।१४।७ गोत्रप्रवरोकौ
निध्रुवि लि० नितरां ध्रुवति ध्रु-स्यैथे कि । नितरां
स्यैथान्विते । "यो मत्स्येषु निध्रुविकर्त्तावा" अ०७।१।१
निध्यान पु० नि+ध्वन-भावे घञ् । शब्दभावे शब्दरत्ना० ।
निनङ्गु लि० नष्टुमिच्छुः नश-घन्-उ लुम् । अदर्शनं
प्राप्नुमिच्छौ "अविस्मयञ्च वन्तूनां निनङ्गुर्विक्रमं सुडः"
भट्टिः ।

निनद् पु० नि+नद-भावे अप् । १शब्दे अमरः २रघुल्य-
शब्दे शब्दार्थिणि० । "उञ्जचार निनदोऽम्भसि तस्याः" रघुः ।

निनयन न० नि+नी-ल्युट् । निष्पादने "नाभिव्याहारयेत्
ब्रह्म स्वधानिनयनादते" मनुः "निनयनं निष्पादनम्"
कुम्भू० । २परासेचने च निपूर्वकस्य नयतेः परिषेकार्थ-
त्वात् तथात्वम् । "बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत्" आश्व०
श्रौ० १।१०।२३ "निनयेत् सिञ्चेदित्यर्थः नारा० "एषोऽ-
वभ्यथः" ४४० "यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य
कर्मणोऽवभ्यथो भवति" नारा० "उदकं चमसं निनयेयुः"
द्राङ्गा०श्रौ० "निनयेयुः परासिञ्चेयुः" ताण्ड्य० ब्रा०भा०

निनर्त्त शत्रु लि० देवश्रवण उद्भवस्य पुलभेदे "निनर्त्त-
शत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवाव्याजायत" हरिवं० १५३०

निनर्द पु० नि+नर्द-भावे घञ् । वेदशब्दस्योच्चारणभेदे ।
तत्प्रकारः आश्व०श्रौ० ८।३।६ "हृतीये तु पादेष्वादितो
यदक्षरं तदनुदात्तौक्यं ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति हृती-
येषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो वेदे अक्षरे तयोः
पूर्वमनुदात्तं तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत्
तथा निनर्देत् नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवञ्जचारणं
निनर्देश्च नोच्यत इत्यर्थः" नारा० "तस्योत्तमावर्जं
हृतीयेषु न्यूङ्को निनर्दश्च" ७।११।६ "तस्य स्रक्तस्य
याः पुरस्तात् प्रायुत्तमाया ऋचस्तासां हृतीयेषु पादेषु
न्यूङ्को निनर्दश्च कर्त्तव्यः । उच्चमापि न्यूङ्कनिनर्द-
रहिता शस्रव्ये" नारा० "स्वरादिरन्त ओकारश्चतुर्नि-
नर्दः" १।३० हृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु
कश्चिन् प्रदेश इत्युच्यते । पादान्ते । स्वरादिः स्वरौ
वाटिपदेश इत्यर्थः स चौकारश्चतुष्कृतौ वक्तव्यः स
निनर्दः इत्युच्यते" नारा० ।

निनाद् नि+नद-पक्षे घञ् । शब्दभावे अमरः "व्यानिना-
दमथ श्दस्वती तयोः" रघुः ।

निनाह्य पु० नीचैर्नाह्यः भूमौ निखननीयः नि+नह-
कर्मणि गणत् । भूमौ नीचैः खननीये ऽमणिके २महा
घटे च "अस्त्रमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानश्चेत्" कात्या०
श्रौ० ८।६।५८ "निनाह्यात् मणिकात्" संपहः "यदि
पुरेजानः स्यात् निनाह्यात् ष्टस्त्रीयात्" शत०ब्रा०
१।६।२।८ "निनाह्यात् अन्तर्हस्थितप्रभूतघटादेः" भा० ।

निनित्सु पु० निन्दित्सुमिच्छुः निन्दि-घन-उ वेदे नि०
निन्दित्सुमिच्छौ "आरे तं शंसं कणुहि निनित्सोः"
अ० ७।२५।२ बोके त्व निनिन्दित्सु तत्पार्थे ।

निन्दक नि० निन्द-वुञ् । गह्राकारके निन्दाकारके "परी-
वादात् खरो भवति या वै भवति निन्दकः" मनुः

निन्दतल इ० निन्द-कर्मणि घञ् निन्दः निन्द्यं तलमस्य ।
निन्दितहस्ते शब्द०

निन्दन न० निन्दि-भावे ल्युट् । गह्रंशे शब्दरत्ना० ।

निन्दा स्त्री निन्दि-भावे अ । अविद्यमानदोषाभिधाने ऽगर्ह्ये
"वेदनिन्दारतानु मत्तानु देवनिन्दारतांस्तथा । द्विज-
निन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् । न चात्मानं
प्रशंसदा परनिन्दाश्च वर्जयेत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां
प्रयत्नेन विवर्जयेत्" कौर्मपु० १५५० । २अनिष्टसाधनत्वबो-
धनद्वारा विध्यर्थप्रशंसावचने च "न हि निन्दा निन्द्यं
निन्दितं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोत्रम्" न्याय० ।

निन्दार्थवाद इ० निन्दारूपोऽर्थवादः । शीमांसकोक्ते
अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे १६६६ इत्यम् उदाहर-
णान्तरं खौगात्तमास्कारेण दर्शितं यथा "तत्र निन्दार्थ-
वादो यथा "असत्त्वं वा एतद् यदस्मिन्दोमम् असृजं हि
रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्साराद्गृहे र्दन्ति"

निन्दास्वति स्त्री निन्द्या स्वतिः । व्याजेन निन्दाद्वारा
स्वतौ अक्षरशब्दे व्याजस्वत्वचकारे ४०५५ इत्यम् ।

निन्दित लि० निन्द-क्त । ऽगर्हिते २धिकृते जटा "विहि-
तस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्" याज्ञ० निन्दि-
तश्च शास्त्रबोक्तयोर्गर्हितम् । तत्र शास्त्रे निन्दितं शूद्र-
प्रतियज्ञादि बोक्तवर्हितमतिभोजनादि ।

"अस्त्वर्ग्यं" बोक्तविहितं तस्मात् तत् परिवर्जयेत्" मनुः
"यद्यपि शिष्टं बोक्तविहितं नाचरणीयं नाचरणीयमिति"
मिताक्षराधृतवचनम् । [वत्सायां हेमच० ।

निन्दु स्त्री निन्द्यतेऽप्रजस्तेनासौ निन्दि-कर्मणि उ । अत-

निप प्र० न० नितरां पिबत्यनेन नि+प-करणे घञ् दे० क ।
 १कलसे अमरः नीप+प्र० । २कदम्बदृष्टे शब्द० ।

निपक्षति स्त्री नीषा पक्षतिः प्रा०स०। अन्वय दक्षिणपार्श्व-
 स्वास्त्रां त्रयोदशानां मध्ये द्वितीये अस्त्रि वेददी० “अग्नेः
 पक्षतिर्वायोः निपक्षतिः” “इन्द्रान्वयोः पक्षतिः सर-
 स्त्रत्ये निपक्षतिः” यजु० २५।४४।४५ “पक्षस्य पार्श्वस्य
 मूलभूतानि अस्त्रीनि वङ्क्लृशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्दे-
 नोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति “वङ्क्लि-
 शतिरश्वस्य वङ्क्लृशब्दः” इति कौषीत० ब्रा० १०।४ श्रुतेः
 तेषां क्रमेण देवता । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षि-
 णपार्श्वस्य, वायोर्निपक्षतिः नीषा पक्षतिः निषक्षतिः
 द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्य “एवं द्वितीयं वामपार्श्वस्य
 सरस्त्रत्या इति च” वेददी० । [अमरः

निप(पा)ठ प्र० नि+पठ-भावे ल्यप् पठ् घञ् वा । पाठे
 निपठितिन् त्रि० निपठितमनेन इडा० कर्त्तरि ङनि । कृतपाठे
 निपत्सरोहिणी स्त्री निपत्स रोहिणी रोहितवर्षा स्त्री
 मयू० । निपत्सरोहितवर्षायां स्त्रियाम्

निपत्या स्त्री निपत्सयाम् नि+पत्-आधारे क्यप् नि० ।
 १पिच्छिन्नभूमौ २युद्धभूमौ च ।

निपरण्य न० निषिद्धं परण्यं प्रीतिः नि+(निषेधे) पृ-प्रीतो
 भावे ल्युट् वा । प्रीत्यभावे तच्चिरुक्लिञ् “निपरणात् पृत्
 नरकं ततस्त्रायते” इति पुलशब्दे निरुक्लिञ् नितरां प्रीतो
 २प्रीणने च “निपरण्यं पितृष्वेव तीर्थेन” आश्र० शौ० २।६।१५

निपत्याग्र त्रि० निषतितं पत्वार्यं यश्च प्रा०न० । निपतितपत्ने
 दृष्टे “बाह्यास्त्रे निपत्याग्रविवादात्” अत० ब्रा० ३।
 २।१२०

निपाक प्र० नितरां पाकः प्रा०स० । अतिशयपाके शब्द० ।

निपात प्र० नि+पत्-भावे घञ् । १पतने २श्रुतौ त्रिका०
 ३अधःपतने च “पयोधरोत्थे धनिपातपूर्यताः” कुमा०
 “क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरान्ते” शकु० ।
 निपतन्ति अवयववर्षविनाशादिना अन्यथा निषद्यन्ते
 नि+पत्-कर्त्तरि ज्वला० च । वर्षागमादिना अन्यघोत्य-
 दमाने छद्मानिष्पाद्ये षशब्दभेदे । वर्षागमादिप्रकारस्य
 अर्थ्यते “वर्षागमो वर्षविपर्य्यञ्च द्वौ चापरौ वर्षवि-
 कारनामौ । धातोस्तदर्थोदशयेन योगस्तदुच्यते पञ्च-
 विधं निरुक्तम्” । “भवेद्वर्षागमात् हंसः सिंहेो वर्षं
 विपर्य्ययात् । गूढोत्सा वर्षविलते वर्षकोपे प्रयोदरम्”
 निपतन्त्वर्थेषु उच्चावचेषु नि+पत्-कर्त्तरि ज्वला० च ।

नामाविधार्थेषु इत्यास्त्रास्त्रार्थबोधकतया पतनशीले चादौ
 ५शब्दभेदे “तद्यास्त्रोतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
 स्त्राते उपसर्गनिपाताश्चेति” विभक्त्यस्य निपाता
 उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति उपसर्गार्थे वा कर्भोपसंय-
 हार्थे पदप्रणये वा” विरक्तकारः । ते च “प्राचीश्व-
 राक्षिपाताः” “चादवोऽश्वत्से” “प्रादयश्च” इत्यादिषु पा०
 छन्देषु पठिताः निपातसंज्ञाः भवन्ति । उपसर्गातिरि-
 क्तनिपातानां च द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्त्रीकारः “अव्य-
 यविभक्तीति” पा० सू० भाष्ये स्थितः । उपसर्गान्तु-
 द्योतकत्वमेवेति “नतिर्गताविति” पा० सू० भाष्ये स्थि-
 तम् । उपसर्गशब्दे १२२५ पृ० वैयाकरणमतसिद्धार्थबोध-
 कता उक्ता नैयायिकमते तल्लक्षणवादि शब्दश० प्र० उक्त्वां यथा
 “निघातं वक्ष्यति । स्त्रार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये-
 नान्वयात्तस्यः । सुवाद्यस्यो निपातोऽसौ विविधवादि-
 भेदतः । अः शब्दः केवले वाहयस्त्रार्थे शब्दान्तरा-
 र्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यक्षमर्थः सुवादिसत्येभ्यः
 प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थः भेदेनान्वयबोधं प्रति योग्यः ।
 न हि स्रुतमनुभूतस्येत्यादितः कस्यापि स्रुतः बहुचय
 इत्यादिरनुभवः किन्तु स्रुतानुभूतयोः बहुचय इत्यादि-
 रेव । स्त्रोक्तं पक्षति इत्यादौ पाठुरपि स्त्रार्थे नामार्थस्य
 तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुवादरेव । अः
 शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाक्षात्कारादिः स्वपर-
 त्वाच्च निघातः किन्तु नामैव । पुरन्दरप्रकृतौ तु नास्ति
 निपातव्यपदेशः छद्मानिष्पादाद्यप्रयुक्तो भाक्तः ।
 कार्तिक्यादौ यच्च दानं तदत्यन्तविनिन्दितम्” इत्यादौ
 न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः किन्तु दाना-
 दवच्छिन्ने । सर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव न तु
 निपातः शोभनं स्वरित्वादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्ये-
 नान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गो न साधेकाः साधेकाश्चेत्
 निपाता अपि” ।

निपातन न० नि+पत्-ल्यप् ल्युट् । १भारणे “परिचर्यं
 चकलच्छनिपातने” रघुः । २अघोनयने ३घातने च “अव-
 शुर्यं चरेत् कच्छकतिक्छं निपातने” मनुः निपातने
 द्युत्पातने” प्रा०त०निपात्यतेऽनेन करणे ल्युट् । षञ्ज-
 चानुसारेणानुत्पद्यमानशब्दसाधनोपाये “यच्छक्षणे नानुत्पन्नं
 तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्” महाभाष्यम् । सर्वनाम-
 संज्ञासू० “निघतनात् अन्वयाभावः” “निपातनमप्येवं
 जातीयकमेव अविशेषेण अत्युक्त्वा विशेषेण निपातनं

क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति" सहाभाष्यम् ।

निपाट् लि० निज्जटो न्यग्भूतो वा पादो यत् । निष्प्रदेशे "भवन्त्युद्गतो निपादाः" ऋ० ५।८३।७ "उद्गत उद्गत-प्रदेशाः निपादा न्यग्भूतदेशाः" भा० ।

निपान न० निपीयतेऽस्मिन् नि+पा-च्वाधारे ल्युट् । कूपसमीपस्थे शजलाशये कूपोद्भूतजलाधारे कूपादिसमीपे पशुनां पानार्थसदकाधारे अमरः । करणे ल्युट् । शगोदो-हनपात्रे त्रिका० । शलातादिषु च "परकीयनिपा-नेषु न स्नायाच्च कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा च दुष्कृतांशेन लिप्यते" मनुः "गाहूनां सहिषा नि-पानसंबिहम्" यजु० । भावे क्त । ऽनिःशेषपाने

निपीडन नि+पीड-भावे ल्युट् । नितरां पीडने पीडि-युच् । तत्रार्थे स्त्री "कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बह्वा वचोविपद्दम्" सा०द० । [कृतनिपीडने ।

निपीडित लि० नितरां पीडितः नि+पीड-क्त । (निंगडान)

निपुण लि० नि+पुष्-ङ । श्रवीष्ये क्रियासु दृष्टे "शिल्पो-पचारयुक्ताश्च निपुष्पाः पश्ययोषितः" मनुः । "शक्ति-निपुष्पता लोकशास्त्रज्ञानाद्यावेक्षणयात्" काव्यप्र० शृङ्खले "दुष्पं वचो मम परं निपुष्पं विभाव्य" रघुनाथः । ज्ञेयादि० अमृततद्भावेऽर्थे कृतादिना सं० । निपुष्पकृत निपुष्पोक्तं "साधु निपुष्पाभ्यामासेवायां सप्रत्यमतेः" पा० एतद्योगे अर्थावां गम्यमानायां सप्रमौ मातरि निपुष्पः । प्रत्यादियोगे तु न, मातरं प्रति निपुष्पः" सि०कौ० ।

निपुर पु० निज्जटं पूर्यते पू-कर्मणि क्विप् । लिङ्गदेशे स्रज्ज-शरोरे "परा पुरो निपुरो ये भवन्ति" यजु० २।१० "निपुरः स्रज्जदेशान् वेददी० तस्मात्शिताद्यादिना स्रज्ज-रूपेण पुरथेन तत्पूरयस्य निज्जटत्वात् तथात्वम् 'अज-भशितं लोधा विधीयते तस्य यः स्यविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्नासं योऽष्टिषस्तन्मनः" ऋ०उ० इत्यादिश्रुत्या मनसः स्रज्जदेशान्तगतस्य स्रज्जभूतेनाहप्रवेशेन उपची-यमानत्वात् निज्जटपुरथमेवं प्राणादीनामपि तदन्तर्ग-तानां तथात्वं तत्रोक्तमतो लिङ्गदेशस्य तथात्वम् ।

निफला स्त्री निवृत्तं क्वञ् वस्थाः । ओतिश्रुतीचतायाम् राजनि० ।

निबन्ध पु० नि+बन्ध-घञ् । शकालविशेषे देयत्वेन प्रतिश्रुते वस्तुनि "दद्यात् भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च लेखयेत्" "निबन्धो इत्यमेव वा" याज्ञ० २संप्रहृपन्वभेदे भूत्-

रोधरूपे शरोगभेदे ऽवन्धने च हेमच० "निबन्धायाऽऽहुरी मता" गीता । निबन्नाति कोष्ठम् अच् । ५ निबन्धश्चे कटाप० । तत्सेवने हि कोष्ठरोधो भवति ।

निबन्धन न० निबन्ध्यतेऽनेनात्वात् ल्युट् । श्वेतौ हेमच० । श्वीणायास्तन्नीनिबन्धनोर्द्धभागे च अमरः । भावे ल्युट् । श्वन्धने ऽपन्धे च "अनुत्सृज्यपदव्यासा सदृत्तिः सच्चिबन्धना" माघः । ततः ऋश्यादि० चतुर्थ्यां क । निबन्धनक तत्समीपस्थदेशादौ लि० । निबन्ध्यते अनया करणे ल्युट् । ५ निबन्धसाधने स्त्रियां ङोप् । "विषय-वती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" पात०स्र० **निब(व)र्हण** न० नि+(व)वर्ह-ल्युट् । मारणे "निबर्हणं धर्मधनेर्विगर्हितं विशिष्य विश्वाद्युषां द्विषामपि" नैष० । अन्त्यवसमध्यमित्येके

निभ लि० नि+भा-क । शनितरां भासमाने २सदृशे च साह-य्येऽस्य नित्यसं न पृथक् प्रयोगः । "प्रफुल्लतापिञ्जनि-भैरभीषुभिः" "सुखेन पूर्वेन्दुनिभस्त्रिलोचना" माघः "प्रकृत्यन्यो निमाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते" शब्दश० ।

निभालन न० नि+चु-भञ्-निरूपणे भावे ल्युट् । दर्शने त्रिका० । [मयेन हि निश्चलं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

निभूत लि० निश्चलं भूतः । अत्यन्तभीते राजनि० । अत्यन्त-निभूयप पु० निभूय नितरां भूत्वा मत्स्यादिक्रमेणाव-तीर्थं पाति पा-क । विष्णो "विष्णवे निभूयपाय स्नाहा" यजु० २।२० ।

निभृत लि० नि+भृ-क्त । श्रुते २विभीते शनिसत्वे ऽएकार्ये ५युगे ऽनिर्जने अस्त्रायोपस्थिते च शब्दार्थचि० "नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्" रघुः "मधुकराङ्गनया सुहृद्वन्मद-ध्वनिभृता निभृताश्चरसृज्जगे" माघः ।

निमग्न लि० नितरां मग्नः नि+मग्ज-क्त । जलादौ नितरां निविष्टे "निमग्नेनाथनर्भनजलघेरत्नसदरम्" रसगङ्गाधरः । निमग्नस्यादूरदेशादि० वराहा० क । नैमग्नक निमग्नस्यादूरदेशादौ लि० ।

निमज्जथु पु० नि+मग्ज-भावे अयुच् । निमज्जने "तस्ये कान्तान्तरेः सार्द्धं मन्येऽहं पिङ्गनिमज्जथुम्" भट्टः ।

निमज्जन न० नि+मग्ज-भावे ल्युट् । जलादायगाहने स्नाने "दृङ्निमज्जनसुपैति सुधायाम्" नैष० ।

निमन्त्रण न० नि+मन्त्र-भावे ल्युट् । स्वावश्यकान्नाहभो-जनादौ प्रवर्त्तने । "विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न प्रार्थनासु लिङ्" पा० "यस्याकरणे प्रत्यवायफलिमन्त्रणम्"

वि०कौ० । तथा च प्रत्यवायप्रयोजकाभावप्रतियोगि
निमन्त्रणम् । “ब्राह्मण्यप्रातिवेश्यानामेतदेवा निमन्त्रणे”
याज्ञ० “निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्”
भा०व० २५५ अ० । आङ्गनिमन्त्रणप्रकारादि निम-
न्त्रितस्य नियमादि च नि०सि० निरूपितं यथा
चन्द्रिकायां मात्स्ये “पठञ्जिमन्त्र्य नियमान् आवेत्
पैलकान् वृषः । अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचा-
रिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आङ्गकारिणा”
यत्तु मनुः “सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः श्लोभते आङ्गकर्मणीति” तत्पूर्वदु-
र्निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव देवलः “असम्भावे परे-
द्युवां ब्राह्मण्यंस्तान्निमन्त्रयेत् । अज्ञातीनसमानापीनयु-
न्मानात्प्रशक्तितः” । कात्यायनः अग्निन्देनामन्त्रितो
नापक्रामेत् क्वेतनं सृष्टसक्तः” । अथ आङ्गकर्मभोक्तृ-
नियमाः तत्र निमन्त्रितप्रत्यगोऽपराजै यमः “क्वैतनं
कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम् । ब्रह्महत्याम-
वाप्नोति शूद्रयोनी च जायते । आमन्त्र्य ब्राह्मणं
यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अतिक्रच्छासु घोरासु
तिर्यग्ग्योनिषु जायते” । प्रमदात्प्रागे हारीतः
“प्रमादाद्विष्णुतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः । तर्पयित्वा
यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते” । प्रमदाभावे तु नारा-
यणः “एकस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतियान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रसुच्यते” यमः
“आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चाखण्डालेऽभिजायते” । तत्रैव
देवलः “पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिपद्यम् ।
भुक्ताहारोऽथ वा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति” । यदि
विप्रो विलम्बेन तदोक्तमादित्यपुराणे “आमन्त्रितश्चिरं
नेव कुर्याद्द्विपः कदाचन । देवतानां पितृणाञ्च दातृरक्ष
चैव हि । चिरकारी भवेद्द्रोही पच्यते नरकाग्निना” ।
शुद्धीचन्द्रोदये यमः “निमन्त्रितस्तु यो विप्रो हृद्धानं
याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पार्शुभो-
जनाः । आमन्त्रितस्तु यः आङ्गे चिंसां वै कुरते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः । आमन्त्रि-
तस्तु यो विप्रो भारसुदहते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं
भवन्ति खेदभोजनाः । निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्यात्
फलं यदि । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः ।
शङ्खः “निमन्त्रितस्तु वः आङ्गे मैथुनं सेवते द्विजः ।

आङ्गं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतेनशा” । अतो-
वपि मैथुनं निषिद्धम् “अतुक्काले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्
स्त्रियं क्वचित् । तत्र गच्छन्वाप्नोति ह्यनिष्टानि फ-
लानि तु” इति तत्रैव साधवीये च दृढमनूक्तेः “आङ्गं
करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः । उषोष्य
च तथा भुक्त्वा नोपेयाञ्च कृतावपि । भोज्यन् करि-
ष्यन् श्वः आङ्गं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः । व्यवायं भोजनञ्चापि
कृतावपि विवर्जयेत्” इति तत्रैव वाश्वलायनोक्ते च । विद्या-
नेश्वरेण तु आङ्गे अतो गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तम्
तत्त्वगतिकत्वे ज्ञेयम् । दृढस्यतिः “द्विनिशं ब्रह्मचारी
स्याङ्गाङ्गदुब्राह्मणैः सह । अन्यथा वर्त्तमनौ तु स्यातां
निरयगामिनौ । पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
आङ्गकृच्छ्राङ्गभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं
कलहञ्चैव दिवास्वापं तथैव च” । यत्तु आङ्गकाशि-
कायां पुराणसमुच्चये “कृत्वा तु रुधिरस्त्रावं न विद्वान्
आङ्गमाचरेत् । एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि
परिवर्जयेत्” इति तद्विर्मूलम् । शुद्धीचन्द्रोदये यमः
“पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् । सन्ध्यां प्रति-
सहं होमं आङ्गभोक्ताऽप्यवर्जयेत्” । सन्ध्यानिषेधः प्राय-
श्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः यथाहोशनाः “दशकत्वः पिबे-
दापो गायत्र्या आङ्गभुक् द्विजः । ततः सन्ध्यासुपा-
सीत जपेच्च जुहुयादपि” । गौडस्तु “सायं सन्ध्यां परा-
ञ्च खेदमश्नु वनस्थितेः । अभावस्थानं न कुर्वीत रात्रि-
भोजनमेव च । द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायंसन्ध्यां दिवा-
शयम् । आङ्गकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिञ्च वर्जयेत्
कामधेनौ वराहाद्युक्तेः आङ्गकर्तुरपि सायंसन्ध्या-
निषेधमाहुः शिष्टस्तु निर्मूलत्वमाहुः । होमनिषेधस्तु
स्वयं होमविषयः “सुतके च प्रवासे च अशक्तौ आङ्ग-
भोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेत् तु हापयेत्” इति
कन्दोर्गपरिशिष्टात् । तत्रैव आदित्यपुराणे “निमन्त्रितस्तु न
आङ्गे कुर्याद्भार्यादाङ्गनम्” । चन्द्रिकायां प्रचेताः
“आङ्गभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम् । आङ्गकर्त्ता
न कुर्वीत दन्तानां धावनं वृषः” हेमाद्रौ जावालिः
“दन्तधावनताम्बूले तैवाभ्यङ्गमभोजनम् । रत्यौषधपरा-
ञ्च आङ्गकत् सप्त वर्जयेत्” । विष्णुरहस्ये “आङ्गो-
पवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतः
सम्पूतमन्त्रु प्राशय विशुष्यति । पुनर्भोजनमध्वानं वा
नप्रायासमैथुनम् । दानप्रतिपद्यौ होमं आङ्गभुक्

सप्त वर्जयेत्" । "निमन्त्रयेत् पूर्वदुर्वाङ्गणानामवान्
शुचिः । तैश्चापि संयतेर्भाव्यम् मनोवाक्कायकर्मभिः"
याज्ञो "पूर्वेदुरपवेदुर्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत्
त्वावरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान्" मनुः । "पूर्वेदुर्नि-
वेदनम् वेदनं परेदुर्द्वितीयं, तृतीयमामन्त्रणम्" आप-
स्तम्बः "निवेदनं शोभया आङ्गं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो
निमन्त्रणीया इत्येवंरूपं निवेदनम् । द्वितीयं वेदनं
त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आङ्गमहं
करिष्ये" इति तृतीयमनुज्ञापहणरूपम् आ०त० रघु०
निमय ५० नि+मि-ञ्च् । परिवर्त्तने द्रव्यान्तरदानेन द्रव्या-
न्तरपहणरूपे विनिमये तत्र अतिक्रमेद्रव्याणां विनि-
मयेनैव पाहणं कर्त्तव्यं यथा भा०शा० ७८८७ "रघा-
रवैर्द्विमातव्या नत्वेव लवणं रसेः । कृताञ्ज्वाकृतज्ञेन
तिबाघान्येन तत्समाः" । अतिक्रमेयाणि अपयत्नशब्दे
२२४५० दर्शितानि ।

निमान न० निभीयतेऽनेन नि+मा-ल्युट् । मूल्ये "संख्या-
यागुणस्य निमाने मयट्" पा० "निमानं मूल्यम्"
सि०कौ० ।

निमि पु० अतिवश्या इत्तालेयुत्वे "स्त्रायम्भुवोऽतिः कौरव्य !
परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज ! दत्तात्रेय
इति स्मृतः । दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूच्चिन्निर्नाम तपोधनः"
भा०अनु० ६१३० । २कौरववंश्या भाविन्दपभेदे "दण्ड-
पाणिर्निमित्तस्य क्षेमको कविता ततः । क्षेमकं प्राप्य
राजानं संस्थां प्रापस्त्विति वै कलौ" भाग० ६।२२।६।
ज्ञापरयुगीये अक्षुरांशब्दपभेदे "अक्षप्रपातने चैव निमिर्ह-
सच्च दानवौ" हरिवं० १६१३० । ४इच्छाकुवश्या न्दपभेदे
"आसीद्गजा निमिर्नाम इच्छ कूषां महात्मनाम् । पुत्रो
द्वादशभो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः" रामा०उ०५५ स०
तस्य वसिष्ठशापेन विदेहप्राप्तिकथा "यस्मान्त्वमन्यं
वृत्तवान् सामवज्राय पार्थिव ! । चेतनेन विनाभूतो
द्रेहस्ते पार्थिवेष्विति" । तस्मिन्ने तस्य सर्वभूतानां नेत्रेषु
निमेषरूपतया स्थितिकथा "सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेष-
चेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे ! क ते चेतो
निरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वे निमेषचेतस्तदाऽब्रवीत् ।
नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वाढमित्येव वि-
बुधा निमेषचेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायु
भूतस्तरिषुषि । तन्मृजते निमिषिषुषि चक्षुषि पृथि-
वीपते ! । वायुभूतेन चरता विप्रमार्थं सुहृत्सुहृदः"

निमित्त लि० नि+मि-क्त । समदीर्घवस्वारपरिमाणयुक्ते
निघशब्दे दशप्रम् ।

निमित्त न० नि+मि-क्त । "अनात्मनेपदनिमित्ते" पा
स्तनिर्देशाच्च न दस्य नः । १हेतो २चिह्ने च अमरः
"निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो च भवेन्नरः" स्मृतिः
"मयैव पूर्वं निश्चिता धार्तराष्ट्राः निमित्तमात्मं भव
सव्यसाचिन्" गीता "अतः कालं प्रयज्यामि निमित्तं
कर्मणामिह" ति० त० भविष्यपुरा० "मासपक्षतिथीनाञ्च
निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फल-
भाग् भवेत्" ति० त० भविष्यपुरा० । ब्रह्माण्डे "निमित्तानि
च शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम्" "निमित्तं मनश्चक्षुरा-
दिप्रदत्तौ" हस्तामलकम् । शुभाशुभसूचके शशुने
"निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !" गीता
४फले उद्देश्ये "निमित्तात् कर्मयोगे" वार्त्ति० निमित्त-
मिह फलम् । ५निमित्तनिश्चये नैमित्तिकं निमित्तनिश्च-
यादागतम् । इशरव्ये च शब्दाद्येचि० स्वार्थे क तत्रार्थे
संज्ञायां कन् । निमित्तक चुम्बने शब्दमाहा ।

निमित्तकारण न० कर्म० । नैयायिकमते समवायिकारणाऽ-
समवायिकारणभिन्नकारणे तथाहि घटादौ स्तितिकादि
समवायि कारणम् कपालद्वयसंयोगोऽसमयवायिकार-
णम् । कुबालचक्रदण्डमन्त्रिलसूत्रादि निमित्तकारणम् ।
श्वमदृष्टादि कालादि च । एवमन्यत्र यथायथसूत्रेणम् ।

निमित्तकृत् लि० निमित्तं शकुनं इतेन करोति क्-किप्
तृक् । रवेण दुष्टादुष्टशकुनकारके काके राजनि० । तस्य
रवेण शकुनसूचकत्वात् तथात्वम् । काकइतशब्दे १८४४
५० दशप्रम् ।

निमित्तबध ५० निमित्तेन रोधादिहेतुना बधः । रोधादि-
निमित्ते श्मवादेर्वधे तत्र प्रायश्चित्तादि प्रा०त०उक्तं यथा
"रोधादिनिमित्तकप्रायश्चित्तम् । तत्राङ्गिराः "रोधने
बन्धने चापि योजने च मवां रजः । उत्पाद्य मरणं
वापि निमित्ती तत्र लिप्यते । पादञ्चरेद्रोधवधे द्वौ
पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं
नियातने" । निमित्ती लिप्यत इति यथाकथञ्चित् मरण-
निमित्ततारतम्येन "यो भूय आरभते तस्मिन् फले
विशेषः" इत्यापस्तम्बवचनात् पापविशेषेण लिप्यते
तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पादञ्चरेदित्यादि । रोधः
क्षीणयाः गौराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धन-
मवथाबन्धनमकालबन्धनञ्च । योजनं हृद्यशकटादौ

योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विषये च्य-
वनः “प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनवन्धनयोक्त-
वधे पादद्वया नखानि लोभानि शिखावर्जं सशिक्षं
वपनं त्रिषवणं गवाहृगमनं सहशवनं सुमहत्तृषानि
द्व्यासु चारयेत् व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधन-
वन्धनयोक्तवध इत्यादेरयमर्थः रोधनिमित्तकवधे प्राजा-
पत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदनमात्रम् । वन्धन-
निमित्तवधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां लोभान्नाश्च
च्छेदनम् । योक्तानिमित्ते च वधे प्राजापत्यपादद्वयं
नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारवधे
सम्पूर्णं प्राजापत्यम् नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति ।
एतद्विषय एव शिताक्षराधृतं संवत्सवचनं तद्वैकवाक्य-
त्वात् तद्यथा “पादेऽङ्गुलीवपनं द्विपादे श्शशुषोऽपि
च । त्रिपादे च शिखावर्जं सशिक्षन्तु निपातने” । अत्र
प्राजापत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशर-
वचनम् “रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव
हि । योजने पादहीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने” ।
“कच्छमज्ञानताडने” इति वार्हस्यत्यात् । दण्डोऽत्र हस्त-
प्रमाणो ग्राह्यः । तदधिके तु द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् ।
यथा अङ्गिराः “अङ्गुलमात्रः स्यौल्येन वाङ्गुलमात्रः
प्रमाणात् । सार्द्धं च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते” ।
“अस्त्रादूर्ध्वं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् । द्विगुणन्तु
भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” । सपलाशः सपलः ।
एतद्वचनविषय एव च्यवनोक्तप्राजापत्यद्वयमिति एतच्चा-
ज्ञानतः यथा दृश्यति “पादद्वयेत् रोधवधे कच्छार्द्धं
बन्धघातने । अतिवाहे च पादोनं कच्छमज्ञानताडने” ।
अज्ञानञ्च स्त्रीषायामस्त्रीषत्वधमः । जैष्यज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रहृतस्य चान्द्रायणपादादिकम् ।
यथा हारीतः “नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनवन्धने ।
अतिदोहातिवाहाभ्यां कच्छं चान्द्रायणं चरेत्” इत्येति
शेषः । कच्छं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः ।
इति मूलपाश्चिमहासहोपाध्यायाः । भवदेवमद्वैस्तु
निपातने कृपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तं
अन्वयात् तत्र पातजनकभवादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्थानध्व-
नसावापत्तेः । “यज्ञादिना तु हत्वा गां मानवं
व्रतमाचरेत् । रोघादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेत्”
इत्येतेषु तत्र प्रथमादिपदानुसृष्टिबोधगुणविषयान्या-
दीनां प्रायश्चित्तकृतानां महत्त्वम् । रोधादिनेति यथा

कथञ्चिन्निमित्तमात्रस्य, बन्धादेरिति मूलपाश्चिमाख्या-
नराज्ञः । तस्मान्निपातनपरम् उभयपरम् । एतच्च रात्रौ
रक्षणाद्यं रोधवन्धनव्यतिरिक्तविषयम् । “सायं संवम-
सनाद्यन्तु न दुष्प्रेक्षोषवन्धयोः” इति अङ्गिरोवचनात्
वन्धने मितान्तरायां विशेषमाह व्यासः “न नारि-
केचैनं च शाण्तात्वेन चापि मौञ्जेन च बन्धश्चक्रेः ।
एतैस्तु गावो न हि बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परगुं
मृहीत्वा । कुशैः काशैश्च बन्धीयात् स्थाने दोषविवाजते” ।
निमित्तानुग्रहे वक्ष्यमाणे मन्वुत्पादनद्वारा रचने च ।
निमित्तविद् त्रि० निमित्तं यजुनं शुभाशुभसूचकं लक्षणं
नेति विद-किप् । निमित्तज्ञे दैवज्ञे हेमच० निमि-
त्तज्ञादयोऽप्यत्र । “निमित्तज्ञस्तपोधनः” रघुः ।
निमित्तान् त्रि० निमित्तमन्वस्य इति । निमित्तयुक्ते कार्ये
प्रा०वि० उक्ते रभकचर्तृभेदे च यथा “कर्ता च पञ्चविधः
कर्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अतृप्याहकोनिमित्तो चेति” ।
निमित्तनिमाह विष्णुः “अन्यात्वेन मृहीतस्तो न्याय-
मर्थयते तु यः । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गमङ्ग-
घातकम्” तत्र लक्षणं प्रा०वि० उक्तं “उद्देश्यत्वे सति
हन्तुमन्वुत्पादको निमित्तो” इति मन्वुत्पादने निमि-
त्तमाह तत्रैव दृश्यते “गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीधन्व-
न्यकृतेऽपि च । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गमङ्ग-
घातकम्” इत्यस्यति “घातिमित्तकत्वार्थं सुहृत्त्व-
त्वार्थमेव च । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गमङ्ग-
घातकम् । गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीषां जेत्यहस्य च ।
यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गमङ्गघातकम् । सुर्वधं
पितृमातृवर्षमात्मार्थमथ वा पुनः । यद्यद्दिश्य त्यजेत् प्राणां-
स्तमाङ्गमङ्गघातकम्” मृत्तिं शन्यतमिति क्त्वा पठितम्
“व्याक्रोशितस्ताडितो वा धनेर्वा परिपीडितः । यद्य-
द्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गमङ्गघातकम्” अतोद्दि-
श्येति सर्वत्र कीर्तनात् उद्देश्याभावे निमित्ततामा-
त्रेण वक्षितं नास्ति अर्थादिहरणाक्रोशनताड-
नादीनां मन्वुकारणानामुपात्तत्वादेतेषामभावे धनाद्यर्थं
द्वारोहणादिना वे स्त्रियन्ते (यदि मङ्गं घनं न
दाक्षसि तदा दृष्टारोहणेन सरिप्रसीति) तत्र
कीर्तनमात्रेण निमित्तवधो नास्ति तथा च
पठन्ति “असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परि-
त्यजेत् । तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकी-
र्त्तयेत्” असम्बन्धेनेति वाक्यतादिसकलापराधसम्ब-

श्यामावपरं यच्च “सम्बन्धेन विना देव ! शुष्कवादेन कोपितः” इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकप्रायश्चित्त-विधायकं तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं “शुष्क-वादेन कोपितः” इत्यभिधानात् । एवं यत्नाक्रोशनादौ पश्चात्कृते नापराधः तत्रापि न बधः यथा दृश्यतिः “आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वा-तताखिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः” । शास्त्रविहितताड-नादौ कृते यत्र पुत्रगिणप्रादिर्नियते तत्रापि बधो ना-श्वेव यथा भविष्यपुराणे “पुत्रः शिष्यस्तथा भार्यां शासितश्चेद्दिनश्रुति । न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम ! । अशास्त्रोयताडनादौ भवत्येव यथा मनुः । “पुत्रः शिष्यस्तथा भार्यां दासी दासस्तु पञ्चमः । प्राप्ताप-राधास्ताद्याः स्त्रज्ज्वा वेषदुलेन वा । अथस्तान् प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यथा तु प्रहर-चौरस्याप्नोति क्लिष्टप्रभु” । एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि च्ययते तदापि बधो नाश्वेव दण्डादिशास्त्रविरोधान्निषेधाप्रवृत्तेः । बधनिमित्तिनस्तु प्रायश्चित्तं तत्रोक्तं यथा “निमित्तिनस्तु वचनात् त्वैवार्षिकं सम्बन्धे, असम्बन्धे वार्षिकं यथा भविष्ये “सम्बन्धं यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो गृह ! । निर्युषः सहसा क्रोधादुष्टहृत्सेवादितो विभो ! । त्वैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् ब्रह्मचर्यं चरन् वने” । सम्बन्धशब्दोऽत्र धनसम्बन्धपरः । ताडनादिना तिर-स्कारेऽपि त्वैवार्षिकमाह सएव “तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्युषो च्ययतेऽनघ ! । अनित्तं यदा विप्रस्तदेदं गृह्ये चरेत् । त्वैवार्षिकं ब्रह्मचर्यं कृत्वा गृह्येत विप्रहा” । धनताडनादिसम्बन्धाभावे वाक्कृत्वात्वेण मृते वार्षिकमाह सएव “यद्यद्दिशश्च दिशो हन्यात् ब्राह्मणं स्वयमेव हि । आत्मानं सहसा क्रोधात्तस्य किञ्चु भवेदिदम् । सम्बन्धेन विना देव ! शुष्कवादेन को-पितः । केशशृङ्गान्खादीनां कृत्वा वै वपनं गृह ! । ब्रह्मचर्यं चरन् वीर ! वधैष्येकेन गृह्यति” एतच्चतय-कारणाभावेऽर्षदोभादिना मृते प्रायश्चित्ताभाव इति प्रायुक्तम्” प्रा०वि० ।

निमिष पु० नि+ङुटा० निष-भावे घञ् । १ चक्षुर्निमीलनरूपे व्यापारे तदुपलक्षिते “सुखे नरे सुखासीने यावत् स-न्दति लोचनम्” इति मनुक्ते २ काबभेदे “सुरमत्स्यावनि-मिषौ” अमरः । निमिषत्वस्यात् नि+मिष-अपादाने

घञ् । १ परमेश्वरे “निमिषोऽनिमिषः अग्नी वाचस्य-तिरुदारधीः” विष्णुसं सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मान्निते ४ रोगभेदे “अर्बुदं निमिषश्चापि” इत्यादिना विभज्य स च तत्र लक्षितो यथा “निमेषणोः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्त-संश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मानि निमिषः सगदो मतः” ।

निमिषित न० नि+मिष-क्त । नेत्रव्यापारे पक्ष्याकुञ्चने निमीलन न० नि+मील-भावे ल्युट् । १ नेत्रनिमेषरूपव्या-पारे २ पक्ष्यसङ्कोचने व्यापारे ल्युट् । २ सरणे हेमच० ४ अविभागे “अप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमी-लनात्” सू०वि० ।

निमीला स्त्री नि+मील-भावे ल्य । १ नेत्रसङ्कोचने करणे अ । २ निद्रायां प्रमीलायाम् स्वार्ये क । निमीलिका तत्रार्थे निमीलयति स्वरूपम् निमील-णिच् एव ल् । व्याजे स्त्री शब्दर० ।

निमीश्वर पु० अतीतायासत्यर्पिण्यां जाते जिनेश्वरभेदे हेमच० निमूल लि० निवृत्तं मूलं यस्य प्रा०व० । १ मूलरहिते । तदु-पपदे “निमूलसमूलयोः कषः” पा०ण्डुल । निमूलकाषं कषति । नि+मूल-क । २ प्रकाशने च तत्र “नेरनिधाने” पा० नेःपरस्य मूलस्थानोदात्तता “निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः तदर्थं मूलान्स्थानो-दात्तत्वमित्युक्तेरस्य प्रकाशनार्थता । [२ परिवर्त्ते न० ।

निमेय लि० नि+माङ्-माने यत् । १ परिवर्त्तनीये भावे यत् । निमेष पु० नि+मिष-भावे घञ् । नेत्रस्य सन्दनरूपे व्यापारे नेत्रपक्ष्यणोः स्थाभाविकोन्नेषस्य विरोधिव्यापारे नरायामकृत्विमविकाशानन्तरं १ पक्ष्याकुञ्चने । तदुप-लक्षिते २ काबभेदे च “द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्रुतः” अग्निपु० “निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा-लिंशत्तु ताः कला । लिंशत् कला स्रुतः स्थात्” मनुः । “योऽच्छोर्निमेषस्य खरामश०भागः स तत्परस्त-च्छतभाग उक्तः । त्रुटिर्निमेषैर्त्तिमिऽदश काष्ठा तच्चिं-शता स्रुतकैः कलोक्ता” सि०शि० “योऽच्छोर्लोचनयोः पक्ष्यपातः स निमेषो स यावताकालेन निष्पाद्यते तावान् कालाऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्” प्रमि० । “निमेषमात्रादवधुव तद्गुथाम्” “पयो निमेषालसपक्ष्य-पङ्क्तिः” रघुः । स्वार्ये क निमेषक तत्रार्थे ४ अविभागे च निमेषकत् स्त्री निमेषं करोति क-किप् लृच् इत् । तडिति शब्दमात्रा तस्याः निमेषकालेन (सस्यकालेन) निमीलन तस्याधिकशयुक्तत्वं त् तथात्वम् ।

निमेषणी स्त्री निमिषत्वनया नि+मिष-करणे ल्युट् ङीप् ।

नेत्रवर्त्मान्त्रिते निमेषषाधने सिराभेदे निमिषशब्दे इशम्

निमेषरुच् पु० निमेषं तत्कालं व्याप्य रोचते रुच-किप् ।

खद्योते त्रिका० निमेषदुदादयोऽप्यत्र तस्य खल्यकाच-
मात्रद्योतनात् तथात्वम् ।

निम्न लि० नि+न्म-ञ । १नीचे २गभीरे (नावाञ्)अपरः ।

“पयश्च निम्नाभिसुखं प्रतोपयेत्” कुमा० “आपो न

निम्नैरुदभिर्जिगत्तवः” ऋ० १०।७८।५ “प्रयाति नि-

म्नाभिसुखं नवोदकम्” ऋत्सवं। इच्छादिषु चतावेहना-

ज्जाते २चिञ्भेदे शब्दार्थचि० ।

निम्नगा स्त्री निम्नं गच्छति नम-ङ । १नदीपाले २नौच-

गामिनि लि० “अतुरोदितोय कश्चेन पतिषां विचतेन

वत्सम्भतवेष निम्नगाः” भाषः “उदधेरिव निम्नगावतेष-

भवन्नास्य विमानना कश्चित्” रुचः ।

निम्ब पु० निवि-सेचने अच् ववयोरैक्यात् षः।(निम्) अ्याते

इच्छे अपरः “निम्बः शीतो लघुर्ग्रीही कटुपाकीऽस्मि-

वातहृत् । अहृद्यः अमलट् कासज्वरादचिह्नमि

प्रयुत् । निम्बपत्रं सूतं नेत्रत्रं क्षमिपित्तविषप्र-

युत् । वातकं कटुपाकञ्च सर्वाशौचकृत्तुत् । निम्बं

फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् । प्लिग्वं लघूष्णं

कुष्ठं सुक्ष्मार्थःक्षमिसेहृत्” । निम्बशाकगुण्याः

“निम्बस्य कोमलद्वानि क्षयलभ्टटान्याज्ये क्षिपेत्तदह

सैन्धवतक्रयुक्तान् । शालीयतखलु लक्यान् सह रामठेन

चाधारितान् ददति रोचनमेव सेहात्” । “करञ्जनिम्ब-

जफलं क्षमिकुष्ठप्रमेहक्षित् । निम्बतेलन्तु कुष्ठं तिक्तं

क्षमिहृत् परमिति” राजवज्जमः । “मधुरं निम्बपत्रञ्च

योऽस्ति मेघगते रवौ । अतिरोषान्वितस्य तस्यकः किं

करिप्रति” ति०त०। षष्ठां तिथौ तद्गन्धनिषेधो यथा

“कलङ्गी जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके” ति०त०।

तिथिभेदे वक्ष्योक्तौ । निम्बक इत्यत्र सार्थे क ।

निम्बतरु पु० निम्ब इव तत्संज्ञको वा तरुः । १मन्दारहृद्ये

अपरः । २निम्बसंज्ञके तरौ च । [राजनि० ।

निम्बवीज पु०निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य । राजादनीडये

निम्बू स्त्री निवि-सेचने अच् ववयोरैक्यात् षः । (भागजी-

नेव) जम्बीरभेदे ततः सार्थे क, वा सुस्रः अमिधानात्

इत्त्वम् । निम्बुक निम्बूक तत्त्वार्थे पु०। तस्य क्वम् अच्

तस्य लुपि । तत्फले न० “निम्बूकमन्त्रं वातघ्नं दीपनं

प्राचनं लघु । निम्बूकं क्षमिषमूहनाशनं तीक्ष्णमन्त्रघ-

दरयहापहम् । वातपित्तकफमूत्रिने हितं कदनपश्-

चिरोचनम् परम् । त्रिदोषवञ्जयवातरोमनिपीडितानां

विषविह्वलानाम् । मलयजे बह्वगुदे प्रदेवं विष्कृषिकायां

सुनयो वदन्ति भावप्र०। “भागैकं निम्बूकं तोयं षड्भासं

शर्करोदकम् । खवज्जभरिषोन्मिषं पानकं पानकोत्त-

यम् । निम्बूफलमव पानमन्त्रं वाननाशकम् । वज्ज

दीप्तिकरं रुचत्रं समस्ताहारपाचकम्” राजनि०।

निम्बोच पु०नि+न्बु-चु-भावे षञ् । अक्षरगमने “क्षुब्धुमिष

निम्बोचे” भाग०१।२।८। आने ल्युट् निम्बोचन तत्त्वार्थे

न० आधारे ल्युट् ङीप् क्षुब्धांस्तान्ने इतीनेरे स्त्री ।

“पचाद् वादर्थी निम्बोचनी नाम” भाग०५।२।१।५

निम्बोचि पु० वदुवंशे मज्जमानवपस्य पुत्रभेदे “मज्जमानस्य

निम्बोचिः किंकाशो इच्छिरेव च” भाग० ६।२४।५

नियत लि० नि+यम-ञ्ङ् सितरां यतते यत-अप् वा ।

१संवते २नियमकारिषि ३नियमयुते “नियती यमश्च

नियतं कतिं यथा” भाषः । कर्षेचि ऋ । ३कृतनियमे

च । “प्रत्येकं नियतं काकमात्मने व्रतमादिशेत् ।

प्रायश्चित्तसुपासीनो वास्यतस्त्रिमवर्षं शृण्वेत्” प्रा०त०

शङ्खिहितौ । “पाश्चिप्यहृषिका मन्त्रा नियतं दार-

वक्ष्यन्” उद्गा०त०मनुः । “अन्यथासिद्धिन्स्वस्य नियता

पूर्ववर्तिता” भाषा० ।

नियताप्ति स्त्री नियता नियता आप्तिः । षा० द० उक्ते

नाञ्चे प्रारब्धकार्यस्य अवस्थानेदे अवस्था विमज्ज

“अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिर्विनियता” अपाया-

भावाच्चर्षीरितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा रत्ना-

बल्याम् “राजा देवीप्रसादनं त्यक्त्वा मान्यमत्तोपार्यं

पयग्राभीति” देवीलक्ष्म्यापायस्य प्रसादनेन निवारणा-

च्चियतफलप्राप्तिः सूचित्वा” षा०द० ।

नियति स्त्री नियत्यतेऽनया नि+यम-करणे क्तिन् । १भाष्ये

देवे अपरः “नियतिं लोक एवातुहृष्यते” किरा० ।

“आधादितस्य तमसा नियतेर्नियोवात्” भाषः “निय-

तिव्रतनियमरहिनाम्” काव्यप्र० । २इन्द्रेच्छाभेदे क्ववि-

द्यायाम् । “महामायेत्यविद्येति नियतिर्भौहनीति

च । प्रकृतिवर्षनेत्येव तवेच्छाऽनन्त ! चोष्यते”पुराणा-

न्तरम् । करणे क्तिष् ङीप् । दुर्गायां देव्यां स्त्री “अतिः

संशरणाद्देवी नियती च नियामतः” देवीपु० ।

नियन्त लि० नि+यम-ञ्च । १नियमकारिषि यासके

स्त्रिवां ङीप् । २अनियमकारिषि सारथी पु० अपरः

“रेखामात्रमपि क्षुब्धादानमोर्वर्तनः परम् । न व्यती-
 युः प्रजाप्तस्य नियन्तुर्नैमिदृत्तयः” रघुः । श्परमेश्वरे पु०
 “अपराजितः सर्वसहोनियन्ता नियमोऽयमः” विष्णु स०
 नियन्त्रणं न० नि+वन्नि-ल्युट् । प्रतिबन्धदूरीकरणे ए
 कत्रस्यापनार्थव्यापारभेदे “अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थं निय-
 न्त्रणरूपं विशेषम्” सा०६०। भावे युच् । नियन्त्रणापि
 तत्रार्थे स्त्री ।

नियन्त्रितं लि० नि+वन्नि-क्त । १।कृतनियमने २।प्रतिबन्धा-
 दिना एकत्रस्यापिते “अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यै-
 र्निवन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्वयीहेतुः” सा०६० ।

नियमं पु० नि+वम-घञ् वा क्तुः । १।प्रतिज्ञावाम् अङ्गीकारे
 कथरः । २।नित्ये ३।शागन्तुकषाघनकर्तृरूपे प्रति ४।निय-
 न्त्रणायां ५।नियमे मेदि० पा०६०। उक्ते ६।योगाङ्गभेदे
 “यमनियमासनप्रासादासप्रत्याहारघारघाध्यानसपाध-
 योऽष्टावङ्गानि” छन्दे उद्दिश्य “शौचसन्तोषतपःस्वाध्या-
 येश्वरप्राश्चिधानानि नियमाः” छ० विमञ्जोक्तं “तत्र
 शौचं ब्रह्मवादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च ब्राह्म-
 नाभ्यन्तरं चित्तसंशानामाज्ञासनम् । सन्तोषः सन्निहित-
 साधनादधिकस्याहृपादिषु । तपो हृदयसङ्गं हृदयञ्च जिघ-
 र्क्षापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च
 व्रतानि चैवं यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसंशानपनादीनि ।
 स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राभ्यासभ्यसनं प्रणवजपो वा ईश्व-
 रप्रशिक्षाभं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्थं “शय्यास-
 नस्योऽपि पश्चिं व्रजन् वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजाहः ।
 संसारवीजक्षयभीक्ष्णमाशः स्थासित्यसक्तोऽमृतभोगभागी”
 यज्ञे दसुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाविममोऽप्यन्तरायाभाव-
 चेति भा० “शौचादिनियमानु व्याचष्टे शौचमिति ।
 आदिशब्देन मोमयादयो ष्टद्वान्ते । मोमूलायावकादि
 मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् पाठपरिमाण-
 सङ्ख्यानियमादयो याज्ञा मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति
 वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्कुत्तं कार्ये कारणत्वोप-
 चारात् । चित्तसंशानः सदमानास्रवादेवसादपनयो मनः-
 शौचम् प्राणवाहामात्रहेतोरभ्यधिकस्याहृपादिषु स-
 न्तोषः प्राणेषु स्त्रीकरणपरित्यागादिति विशेषः ।
 काष्ठमौनमिच्छितेनापि स्नामिप्रायाप्रकाशनम् स्ववचनमा-
 कारमौनम् । परिक्षीणवितर्कजाह इति वितर्कौ वक्ष्यमाणः
 संशयविपर्ययो चेति एतावता युद्धामिसन्धिरक्तः । एते
 च वचनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः “ब्रह्मचर्यमहिंसां च

सत्याज्ञेवापरिपहम् । सेवेत-योगो निष्कामो योग्यतां
 स्वमनो नयन् । स्वाध्यायशौचसन्तोषं तपांसि नियता-
 त्तवान् । कुर्वीत ब्रह्मवि तथा परस्मिन् प्रवचं मनः ।
 एते यथाः सनियमाः पञ्च पञ्च-प्रकीर्त्तिताः । विशिष्ट
 फलदाः काव्या निष्कामाश्च विष्ट-कदाः” वि०। सर्वदर्शन-
 संशये पातञ्जलदर्शनप्रसङ्गे स्वाध्यायशब्देन प्रणवजपवत्
 तान्त्रिकमन्त्रजपोऽप्युच्यते इत्युक्तम् ।

“नियमाः पञ्च सत्याद्या ब्राह्मणाभ्यन्तरं हि धा ।
 शौचं, तृष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्नियमिपहः । स्नानमौनो
 पवासिञ्छास्वाध्यायोपस्मनिपहः । तपोऽक्रोधो गुरौ
 भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः । यथाः पञ्चासि नि-
 यमाः शौचं द्विविधमोरितम् । सन्तोषस्तपसं जयं
 वासुदेवार्चनं दमः” ना०६०। “तपः सन्तोष आत्मिक्यं
 दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तत्रयस्यैव स्त्रीर्षितिस्य
 अपो हतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशा-
 रदैः” तन्त्रसारः । ७।विधिभेदे तद्व्यवहारादि औमासि-
 मास्त्ररेखोक्तं यथा

“विधिरत्नलसाम्राज्ञौ नियमः पाञ्चिके सति । तत्र चा-
 न्यत्र च साम्नौ परिबन्धोति गविते” अस्मार्थः । प्रमाणा-
 न्तराप्राम्णस्य प्रापकोविधिपूर्वविधिः । यजेत स्वर्ग-
 काम इत्यादि स्वर्गार्थकवागस्य प्रमाणात्तराप्राम्णसा-
 नेन विधानात् । पक्षे अपाम्णस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिः
 यथा व्रीहीनवहृन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽपाम्णेः प्राप-
 कत्वमिति चेत् इत्यम् अनेन हि अवघातस्य वैदव्या-
 र्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्यव्यतिरेकसिद्धात् किन्तु
 नियमः स चापाम्णस्यपूरणं वैदव्यस्य हि नानोपाय
 साध्यत्वाद्घातं परित्यज्योपायान्तरं यदा यहीत-
 भारभ्यते तदावघातस्यापाम्णत्वेन तद्विधाननामकसाम्नां
 पूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधाव-
 प्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽपाम्णावघात
 विधानमिति यावत्” । मिताक्षरौक्तं विशेषोदाहरणादि-
 ष्टकालशब्दे १४२७७० दर्शितं तत्र दृश्यम् । नियमे
 च इतरसंबन्धे न दोषः । परिसंख्यायां दोष इति
 भेदः । पाञ्चिके सतीत्यादिकारिकां व्याख्याय उदा-
 हरणं परिसंख्यातो भेदश्च विधिरूपमन्वे दर्शितो यथा
 “नियमः पाञ्चिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाञ्चिकत्वे
 सतीत्यर्थः प्रवृत्तिनियमे सतीति यावत् तथाच तदु-
 गोचरप्रवृत्तिनियमनिर्वाहको विधिस्तन्नियमविधिरिति

फलितम् । तादृशशावजातादिविधिः श्रीहीनवह्नौति विधिं विना पुरोडाशनिष्पादकश्रीहिर्वैद्व्यद्वारा यागोपकारकेऽवघाते इतरपरीहारेण नखदबनादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गाऽवघाते प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति तादृशे विशेषः प्रवृत्तिनियमनिर्वाहकत्वं यागोपकारके श्रीहिर्वैद्व्येऽवघाताधीनत्वनियमस्तादृशविधितो यद्यपि इत्थं नियमस्यापदाद्यत्वात्प्रादाद्यत्वात् तथापि तादृशविधितो श्रीह्यवघातत्वेन नियमसाधनताऽवगमात् यागजन्यपरमापूर्वस्य तदवघातरूपकारणं विनापि विप्रवृत्तिप्रतिषन्धानेन तत्र नियतप्रवृत्तिनिर्वाहः । तत्र चान्यत्र चेति यत्रोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्वयिष्यति तत्सम्बन्धस्य तस्मिन् वा तदन्वयसम्बन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसङ्गावित्यर्थः । तादृशस्य प्रसङ्गकप्रवृत्तिविरोधिविधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः तत्र "इमामन्वन् रथनामन्तस्येत्यादिनामिदानीमादत्ते" इति । तत्रेभामित्यादिमन्त्रस्य

मन्त्रपाठप्रवृत्तिविरोधित्वेन मन्त्रविधौ विरोधित्वेन तदाप्रवृत्तिविधिः प्रसङ्गकारणतया तत्रापि नियमप्रवृत्तौ विरोधित्वेन

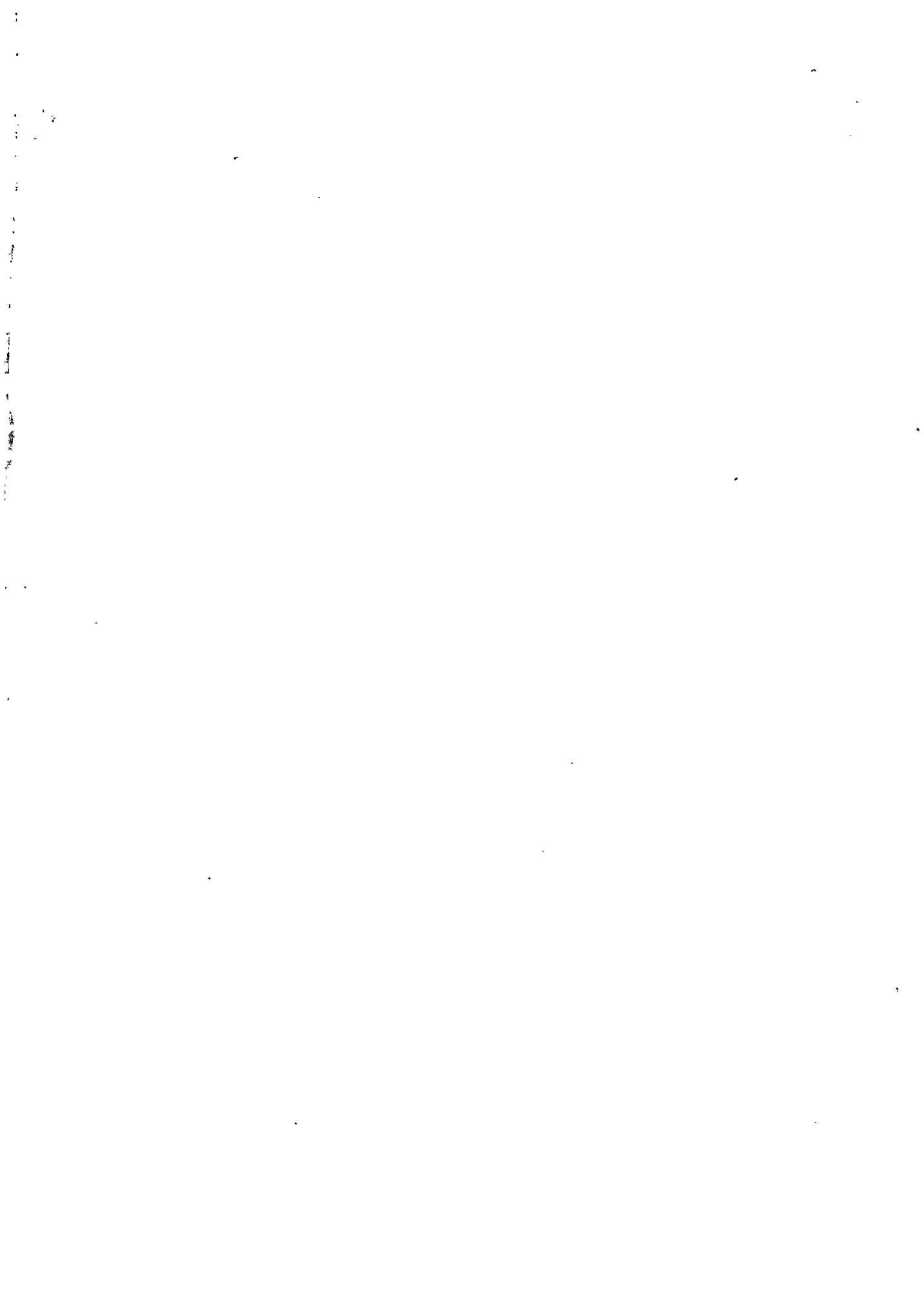
मन्त्रशनापहृष्टे एतन्मन्त्रविनियोगत्वाभे निराकाङ्क्षतया गर्दभरथनापहृष्टे न तद्विनियोगत्वाभेति वैयर्थ्यं न तदाचरणमिति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसम्बन्धप्रसङ्गकप्रवृत्तिविरोधिता । अथ श्रीहीनवह्नौति नियमविधिर्गन्तपरिसंख्याविध्योः को विशेषः नियमविधेरपि परिसंख्यावदितरनिवृत्तिफलत्वात् नियमविध्यसत्त्वे पुरोडाशद्वारा यागोपकारकवैद्व्यप्राद्विधेऽवघातेतरतदभावे प्रवृत्तिप्रसङ्गे । यदि शावजातनियमविधेरवघातप्रवृत्तिनियमफलकत्वं परिसंख्यातो विशेषः इमामन्वन् रथनामित्यादि परिसंख्याया अश्वरथनादाने मन्त्रपाठप्रवृत्तिनियमस्य मन्त्रविधौ मन्त्रस्याभाधारण्येनोपकारकताबोधनादेव निर्वाहात्तस्याः प्रवृत्तिनियमानुपपादकत्वादिति विभाव्यते तदा अस्तु परिसंख्याया नियमानन्तभावः नियमस्तु परिसंख्यावात्मन्भवत् परिसंख्याफलस्य तत्साधारण्यत् इति चेन्न नियमस्येव इतरनिवृत्तेरर्थतः सम्भवेऽपि तत्र तत्प्राप्त्यर्थानुपगमात् नियतप्रवृत्तत्वेन तत्प्राप्त्यर्थानु चोपायान्तरनिवृत्तावपि नियमतोऽवघातप्रवृत्त्युपपत्तेर्निवृत्तत्वेन तत्प्राप्त्यर्थं न तु नियतप्रवृत्तावित्येव किं

नोपयेत इति वाच्यम् अघातविधिनाऽवघातस्यावघातारण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अघातभावे च वैद्व्यप्रनिर्वाहाप्रतिषन्धाने अन्वोपादसंघनेनाश्वघातप्रवृत्तिप्रसङ्गादवघातविधेरितरनिवृत्तकत्वायोगेन तस्मैतरनिवृत्तौ तात्पर्यावगमात् । एवम् अतो भाव्याहृष्टेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दोषप्रवृत्त्यासादिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याहृत्ये त सार्थमन्तरेष्वेवानिदानतुवन्विभावांगमने अतुकाव्याप्तिबोधात् तदेकवाक्यतया परिसंख्याफलस्येतरकाळे भाव्यांगमननिवृत्तिनिर्वाहाद्विद्यमानावश्यकत्वात् । न च अतन्मन्त्रमन्त्रे प्रत्यभवायन्तुतेः अतुकाव्याप्तिमस्यावश्यकत्वे तत्प्राप्त्यर्थभावस्यकमिति नियम इति वाच्यम् । अन्ततानमन्त्रमन्त्रापि "इन्द्रिवार्षेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" इत्यादिना निषेधात्तदेकवाक्यतया परिसंख्याया एवोचितत्वात् इति चेन्न येन हृष्टेण अहृष्टता तदन्वयसंख्यापक्षता अहृष्टविधेयभावसंख्यादातो न लभ्यते इति

नियमव्यतिरेकतया अघातविधिनाऽवघातस्यावघातारण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अघातभावे च वैद्व्यप्रनिर्वाहाप्रतिषन्धाने अन्वोपादसंघनेनाश्वघातप्रवृत्तिप्रसङ्गादवघातविधेरितरनिवृत्तकत्वायोगेन तस्मैतरनिवृत्तौ तात्पर्यावगमात् । एवम् अतो भाव्याहृष्टेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दोषप्रवृत्त्यासादिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याहृत्ये त सार्थमन्तरेष्वेवानिदानतुवन्विभावांगमने अतुकाव्याप्तिबोधात् तदेकवाक्यतया परिसंख्याफलस्येतरकाळे भाव्यांगमननिवृत्तिनिर्वाहाद्विद्यमानावश्यकत्वात् । न च अतन्मन्त्रमन्त्रे प्रत्यभवायन्तुतेः अतुकाव्याप्तिमस्यावश्यकत्वे तत्प्राप्त्यर्थभावस्यकमिति नियम इति वाच्यम् । अन्ततानमन्त्रमन्त्रापि "इन्द्रिवार्षेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" इत्यादिना निषेधात्तदेकवाक्यतया परिसंख्याया एवोचितत्वात् इति चेन्न येन हृष्टेण अहृष्टता तदन्वयसंख्यापक्षता अहृष्टविधेयभावसंख्यादातो न लभ्यते इति

नियमव्यतिरेकतया अघातविधिनाऽवघातस्यावघातारण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अघातभावे च वैद्व्यप्रनिर्वाहाप्रतिषन्धाने अन्वोपादसंघनेनाश्वघातप्रवृत्तिप्रसङ्गादवघातविधेरितरनिवृत्तकत्वायोगेन तस्मैतरनिवृत्तौ तात्पर्यावगमात् । एवम् अतो भाव्याहृष्टेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दोषप्रवृत्त्यासादिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याहृत्ये त सार्थमन्तरेष्वेवानिदानतुवन्विभावांगमने अतुकाव्याप्तिबोधात् तदेकवाक्यतया परिसंख्याफलस्येतरकाळे भाव्यांगमननिवृत्तिनिर्वाहाद्विद्यमानावश्यकत्वात् । न च अतन्मन्त्रमन्त्रे प्रत्यभवायन्तुतेः अतुकाव्याप्तिमस्यावश्यकत्वे तत्प्राप्त्यर्थभावस्यकमिति नियम इति वाच्यम् । अन्ततानमन्त्रमन्त्रापि "इन्द्रिवार्षेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" इत्यादिना निषेधात्तदेकवाक्यतया परिसंख्याया एवोचितत्वात् इति चेन्न येन हृष्टेण अहृष्टता तदन्वयसंख्यापक्षता अहृष्टविधेयभावसंख्यादातो न लभ्यते इति

Qd-
N 3/10/75-

Archaeological Library,

19788
Call No. R Sa 4K/Pan.

Author—Paramatha
Palkavaschakpati.

Title—Vachaspathya vol. 3

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.